- Title – श्री योग वसिष्ठ (संस्कृत टीका)
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – ओं श्री गणेशाय नमः
- End – विदितमेत्यर्थः
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - योग
- Revisor -
- Author - वाल्मिकी

1. Remarks-

श्रीं
वा॰ वै
टीं
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीगुरवे नमः श्रीसांबशिवाय नमः श्रीदक्षिणामूर्तये नमः
ॐ नमो नमः ब्रह्मणे ब्रह्मविद्भ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वसिष्ठविश्वामित्रव्यासवाल्मीकिशुकादिभ्यः
श्रीरामचंद्राय च ॐ ज्ञानमजरममनाद्यनंतमंतर्निजसुखबोधमद्वितीयपूर्णं चिद्व्योमविलसदिहस्फुरत्स्व
मायाविकल्पितविश्वविलाससमानताःस्मः १ स्मृतिफलितसमस्ताभीष्टसंपद्दिनेशप्रतिभटनिजशोभा
शांतविघ्नांधकारं कमपि शिव भवान्योर्वैकमैत्र्याश्रयमंतः स्मराम
णिमवलंबेचारुलंबोदरांतं २ मुग्धस्मितेनोचितमनोत्तमुखेंदुबिं
बेस्मितयामृतप्रतिमवाग्रुकृपाक रालंतं श्रीगुरोरनुभूतंप्रशांतिभि
र्मुनीनांन्यग्रोधमूलवसतिंगुरुमा श्रयामः ३ त्रिभुवनावनकृत्या
कृतोदयः स्वरमयामलबोधसा रोदयः सज्जनहृत्तिमिरगाहनके
सरीशरणमस्तुसदानरकेसरी ४ दसेवागतवत्सगावभयंचवामेपाश
स्वकेचदधतीविधिनेत्रपेया सा शारदाब्जनयनाधावरिंदुशुभाभा
मासयाहृदनमेहृदयांधकारं ५ येनेत्राणिप्राकृतस्थैर्जगदिदंप्रयो

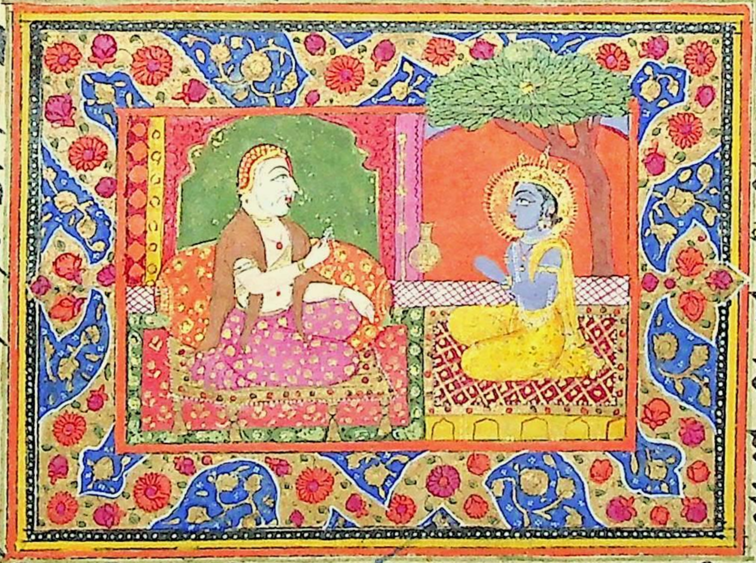

तितंचेष्टते येनैवायतनेशक्तिस्फुरतितन्नोधर्मःसदाभ्युदयः येकालंकलयंतियेचपरमस्वात्मेतिरात्मा
यमा स्तेसूर्येंदुनलाभवंतदुहृदिमेबोधाग्निनीभानवः ६ वक्त्रेंदुभिर्दिव्यतमोहरद्भिर्वेदार्थसारामृतमु
द्गिरंतं वाणीभुजास्त्रिहमभीष्टसिद्ध्यैतंब्रह्मविद्यादिगुरुंप्रपद्ये ७ यद्वाक्यामृतपायिनांप्रतिपदंसर्वं
सुधानीरसा यद्वाक्यार्थविचारणादभिमतः स्वर्गोपिकारागृहं यद्वाणीविसरानमृणीमनसोनकेजनः

१

ॐ
१

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

020
22

श्री योग वसिष्ठ
संस्कृत टीका

भेंटकर्ता (Donated by)

आर्य समाज मालेर कोटला

12 AUG 2005 DIGITIZED C-DAC
2005-2006

3

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
१०५

प्रतानानहितादेवमर्त्यादिद्युतिभासतिदोषगुणाः संवित्स्थसल्लेशाणुस्याद सैवेति प्रवा-
लातिप्रसरंतिप्रनुभवप्रमानुभवात् २७ धूमिर्दैष्माकाशकोशोपितवधेनगादिज-
गतिस्मृतीवानुभूयते २८ प्रहतिस्वादिभिः बहिर्भावविकसाकारैः रूपवान् २९ संविद्वोति

सर्गवर्गाः प्रवर्तन्ते संवित्स्वस्थलीगताः हिमंद्रवत्वेनालमृगांबुस्वप्नमोह-
वत् २६ संविद्वायितरंगौघा भांतिसर्गाः स्वरूपयाः विचारितास्तुसंत्येते समा-
स्वनुभवप्रमात् २७ नभोऽस्याकाशरूपोऽपि संवित्स्वरसात्प्रमात् संतिवाप्यनुभू-
यते नतस्मात्वितानात् २८ संविद्विकारूपप्रमाद्बुद्बुदः सर्गोविभ्रमः प्रहति-
स्वादिसद्भावविकाराकाररूपवान् २९ संविद्विवर्तोगमज्जगतासंविदुन्मीलने
जगत् सैतदेवाहंतानाशेन नष्टनसर्वमेवततं ३० चिद्रूपमजमव्यक्तमेक-
मव्ययमीश्वरः स्वभावकनरहितं ब्रह्मशास्वादपि ३१ ब्रह्मणोनिः स्व-
भावस्सर्गोसैवेदनेस्वतः स्पंदतेपवनस्येव कारणेनोपपद्यते ३२

र्गाणोप्रभवः प्रजगतस्सर्वजगद्विवृत्तिः उन्मीलनं प्रमदः ३० स्वप्रसरनिरोधपो : स्वरूपमेव दे-
हतीश्वरोब्रह्मेत्यर्थः ३१ सर्वेप्येतेशियाधूताविधाविवर्तैः पवनतमसत्स्वनालस्वभावजरस्याद

ब्रह्मवृत्ति २२

१०५

मिथ्याज्ञानेनैव फलगतमहद्दोषे [illegible] निवृत्तिः सोपि तदहं सेवेत पितरं जानाति तथापि स्वतात्माते
वेदप्राप्तेनाह [illegible] नन्वेतेन [illegible] पूर्णोतिशोभः नन्वदेव नाह प्रांती
ते अंतिमस्यैककर्तृत्वेनास्तित्वमुर्तेः १९ प्राप्नोत्यनेनाहं केवलं [illegible] तिविप्रथमं वेगमप।

प्रत्येयुधयिह्र [illegible] विभूतैः ननु [illegible] मैकह्र
मितः २० [illegible] स्वपोस्व [illegible]
[illegible] २१ [illegible] कर्तृत्वे [illegible]
[illegible] २२ [illegible] प्राथमकल्पिके
[illegible] २३ ननुस्यजीवितनदीमकलो
[illegible] २४ यत्तज्जीवितनयत्न
[illegible] २५

[illegible] २१ २२ जीवितस्याग्रयुषः २३ [illegible] विशेषण [illegible]
[illegible] २४ [illegible]
[illegible] २५ ॥ [illegible]

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
१०८

स्थिरपूर्वमाह इहैवेति निरौषधं स्थानमनःसक्ता व्याधेयुप पूर्वमेनरककालावतादिस्थि
ने ४ इत्यस्याः ५ ६ इहलोकव्याधिचिकित्सार्थं प्रयत्नेऽप्यनेकेन कार्यं तु नाह परलो
केति ७ परलोकव्याधेर्यमयत्नेन संपाद्यमानस्याप्यभिज्ञादिविकृतैः यदपि संततापि
तेनात्यंतिकतदुच्छेदहेतवः किं तावन्मात्रेण तच्छमः प्रयत्नात् इह पूर्वक समाधानमल

इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति
४ इहलोकैश्चिकित्साभिर्नीतिमान्मानवत्त्वं ज्ञानमात्रेणैवेन परलोकश्चिकि
त्स्यते ५ आयुर्वायुचलत्वचलंबुकणभंगुरं परलोकमहाव्याधिर्यत्नेनाप्यु
चिकित्स्यते ६ परलोकमहाव्याधौ यत्नेन यदि चिकित्सिते इहलोकमयो व्याधि
स्वयमसूपशाम्यति ७ संविन्मात्रैकविश्रांतिजीवितस्य शमवर्णं ज्ञयति परमात्मा हे प
स्मिंस्त्वैलक्षणविक्रांतं ८ पंचविंशःप्रकारणां रूपालोकमनोविस्तरं योमनेवा
नुभूयते नातः स्तोमज्ञगद्भ्रमः ९

तत्रापि संविन्मात्रविश्रांतिरेवाद्वैतपर्यायेनाह तदुपायावद्भूभूमिकारचयति संविन्मात्रेति
तेन जगतः स्वमात्राद्भेदोऽपि संविदः पृथङ्नास्त्येव ८ पंचसारणेवाहमंत्वेन परिविवर्तेन त
देवरूपालोकाः वाक्यार्थाः मनोमिकाभ्यसेकस्य पायंततार इत्यर्थः व्योमनि विस्तारकाशे

4

१०८

सत्वैः रुग्योर्हेयपक्षत्वात्सतेनोपयुज्यते किंतु ग्रह ग्रीनार्दर्शीतेय वेति तत्रे न नायप्रवृत्तं चित्तमेव निरोद्धुमित्याशयेनाह इहमिति इहपरलोकेनेमदर्शितेन अथवेत्यस्वास्थ्यक्रियातिरोयेन अलोकात्मनापाल तेन प्रतिकल्पनावर्णयेतेनार्थः परलोकेऽपि किं तत्वोतायितनुपक्रम्या नेहाविति सवैरायात्मिकादिभावैः १ इहलोके अपि इवतनृपाहिव्याधे अवचनादिभो

इहमत्रपघ्नामस्तंबतितैः त्वसूद्दे । अथवेतिवेसुलोयांनरवेतनप्रवेतनात् १
हैयाधीर्हदि नोवेगावपंतोकस्यापायः मान्यार्वोगालिङ्‌ः त्वोनिमर्क्कसर्वेहि
पीडितैः १ इहलोके पतंतेनायायोमोहद्दोपयोः अजीविते यथाशक्ति
चिकित्सान्यायनमये ॥ परलोकमहायायोऽप्यवंते चिकित्सते शास्त्रसंमतं
बोधाद्वैयभूतैः पुरुषोत्तमः २ परलोकचिकित्साथामावयानामभवंतिये
मोनमार्गमहेच्छायोकिमशानत्राजयंतिते ३

गलत्वैः ३ दोह यैर्यथाशक्तिर्यतंते अ
परमयेपारलौकिकनरकजन्मपंगुत्वादिव्याधेभोगोश्चिकित्सा न जायतेरस्यर्थः ४
चिकित्सते कर्तुं चितिशोषः अपथ्यभोगात्यागोऽस्मनेत्रायौषधपसेवनेव सावधानाः श्रा
मात्सवैषधपस्पशान्ता ५ ॥ ननु परलोकव्याधेस्तैर्वाचिकित्सा कारिष्यते किमत्र न

श्री·
वा·नि·
उ·टी
१०२

ततोऽनहंभावनान्तराणामभ्यासाद्वैराग्याह वर्जयित्वेति एवमावनात्मदेहभावनानिवर्तकतत्व साक्षात्कारात् पूर्वमनहंकारेकार्येणतेजसाविस्मितेसर्गे ५ अथतत्वसाक्षात्कारेण रक्षापिस्वाकून जगज्जीवभावैकनिर्वर्तेस्य तयाविधःमन्ना यादेहंस्थूलदेहपर्यन्तं किंचिदस्मापि अदंभा वेषदिक्शून्यमितदेवापरिच्छिन्नपूर्णानन्दरूपः विमृश्यमानंयथैवमस्तादुःखेपतभी

वर्जयित्वाहमित्येवनाविषलीनतालिका यां तेन भावनाहमिस्मात्योमे ।
तौलिकश्चन ५ अहंभावमयादेहं किं विकेऽयमनुपश्यति जगन्नाटिकाच ।
तस्मिन्स्वेकेशानाम्यास्तिसिद्धुसि ६ अचेतनादिदंसर्वंदेवामहिवास्यते
शांतयथोपलस्येवनमस्त्वस्मनान्मने ७ अचेतनादिदंसर्वंयथोपलसेव ।
शोभयेति भूमात्मनः पतालीनविन्नसचिन्नभावनात्
८

सर्वैः तस्मिन्नहंभावेस्मैकेवशाम्यस्तिसर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणोविशयानेदृह्यमावेन सिद्धसिव अचेतनात् बहिर्मुखवृत्त्यवस्पर्शनात् १ पत्स्मिन्वस्तुनियाभालीनविन्नस्वयन पवोपलस्येवहिरवेलनादंतस्थितभावनाल्लायकाभावाद्दाधकस्तनाचेदंसर्वंदेहपरशाल्तमति

९

७
१०२

कीदृशेन मोक्षयेन तत्त्वं नीयते तदाह सर्वकल्पितमिति स्वस्वाभाविकमपास्तीयकल्पितमिति वीप्सा सर्वकल्पितं चानस्थूलं वास नामित्यादि च वच्यमाणं यथा प्रतिकल्पनया तद्देवामनेवं यद्वेतुनानुपहायमोहोपयोगीनमाद्तनेयथा स्वभावेनोऽसत्तादेतोऽसत्ताद्धेनेऽपि विषरस्मापनशाहोज्ञोपायप्रतिकल्पनयाविषयं विहाय प्रसूतसमस्तातापने रसायनेमवति नहत २ किंयत्कालेऽप्रतिकल्पनाकार्यमिति चेत्सर्वकल्पनानिवृत्तिपर्यन्तमित्याह कल्पनेति

सुकल्पितं कल्पितं तत्प्रतिकल्पनया स्वयम् तदेवास्तं समाद्वेति विषमस्थूलं यथा
२ कल्पनां कल्पनेनानुकल्पनापन्नकल्पने एतत्तु भोगसंसारसर्वसिद्धिविनाशया ३
मनसैव मनश्छित्वा शृङ्खलां विभावयन् यथा कालेन दृष्टेन तस्य कल्पोपशमः ४

प्रकल्पनेन सर्वकल्पनानिवृत्तिं वेतोविधिर्षयः स्वाप यस्मात् द्वेतो कल्पनमेव परिशिष्टत्वान्मनोमक्तता तत्राह्णयपकीवेशाप्यलक्षणं स्मासलक्षणं च प्राप्य मिकीर्षतिकल्पनां द्रष्टीपवित एतदेवेति पूर्वसात्तोभोगाक्षेसमागनुभजेतेवहितस्येपस्तकः प्रपञ्चकारं पदमिति निष्कृतेरितिभावः ३ ततः प्रवणमननाभ्यासात्सनतेविनिस्पित्नवातुत्स्पसति तैलक्षणाप्रसकल्पनाकार्यमित्याह वचसेति ४ ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
१०९

आकाशात्मभूतयोः सर्वदिक्षेत्रगत्वाद्वयोगाभ्यां कोपि विश्वादि इत्यलंकुलरूप्याह्यप्रबलस्वरूपवा-
न्नाभ्यासन्निवर्तेत्तस्थैकापोन्मगवेनाह इहेहेति नियमदेशकालनेदूरौबल्लास्ति विचारि-
तेष्वहं देहमतिरहं सर्वे भूतान्ल्लिकोत्पुवत् अहमितिनिचरूप्यमाणकन्त्रुपस्नवियते एवंविधे
ते इहस्तनविदिश्मननादिविभ्रमः ऊनः कुर्वत्सानम्याद्भिमर्थः २७ इति श्रीवासिष्ठ-

इदं हि सर्वं वैपुण्यतृप्तिकं तु वविनामयेद्बल्लारिस्तंत्यतामने विचारितेनाहमिती-
हरिपणे ऊनः कुर्वत्स्वानमननादिति भ्रमः २७ इति श्रीमहारामायणे निर्वाण-
प्रकरणे सन्न्यासबोधनोपदेशो नाम सर्गः २१ वसिष्ठ उवाच स्वपौरुषैकसा-
पियासक्तेगामविकालया यदि नानीयते तत्तन्न तदुपायोऽस्ति नेतरः १

तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे द्वाविंशः सर्गः २२ इहोपवर्ण्यते भ्रान्तिकल्पना भ्रान्तिक-
ल्पना परलोकचिकित्सा च संविस्तरेण तत्रादौ भ्रान्तिकल्पनां वक्तुं भूमिकां रचय-
ति स्वपौरुषेणेति नाश्रयिकार योगपशरीरं प्राप्तः पुरुषः यदि तत्तेन न ज्ञानं नीयते प्राप्य-
ते न यन्निर्दिष्टं कर्मकान्स्थाने नीह कृषवहामिति यथानेकर्मणिलः तन्नर्हि नेतरः नान्य उपाय-

श्री

१०९

क्षनिवृत्तिस्सानुभवविरहेतनसंसेवारैर्विचारैर्हृत्वनलक्षितपरीक्षेत सर्वसंदेहोच्छेद
नवृत्तेः फलं एवं मनसोनवृत्तिरहेतुनिरिदिष्टा सत्केकार्यभिरमाह सर्वसंकल्पसंक्षयेऽपि ति
तस्सनपरमार्थतत्त्वमपृतानिर्विकल्पसमाधिवद्वैकल्प ॥२३॥ नैवनवैतानोऽरयेनलाते
वैदेहशोपति विषयस्थितिरिति २४ नहेममवशकानवकार्यमाहृशवेषोऽपीति २७ सर्वसंक

विचारेणतदुत्कार्येष्वनुवृत्तिविहृद्रूपे सर्वसंकल्पसंक्षयेऽपततत्स्वमननमपतांत्वमे
न २२ विषयस्थित्समनमेवृद्धिर्नोपरमतीहतामनो प्रज्ञानलतिकामेकाकया
शः क्रियतामलं २४ एकार्थैः संभवृत्तैवैनेनटकथपाशमह स्वानुभूतवयेव
लानासमंजसवाहितैः २५ ओमेतैववाहारिविजृंभणवतंरंगामेघवमहा
जलस्य नयुज्यतेनापिचनशपतीहनपारयोनिर्मननस्यकिंचित २९

संक्षयेपनदेवसत् नस्पंदनाशोमेसर्वजलाच्छवहारैरपिविदुषीनकस्मिंश्चिद्दिङ्नाशोभि
ष्टादेषे वंस्याह ओमेतैरिति यथाओमेत्वैः श्रेवचाहनीहारावलपादिविजृंभणाययाचाम
हाजलस्यसमुद्रस्यतरंगादिभंगणाकिंचिदलिप्तंनयुज्यतेनापि किंचिद्दिष्टंनश्यतितद्वा
त्रिमननस्यांतःसंकल्पस्यघोगिनोपिनेत्वानिद्धनाशोदयाविमर्षः २५ ॥

पद्मावद्वृत्तविहस्तमार्के केयुवनस्मह यथैव नवलोकेति निर्दुर्गतोत्क्षमनर्थोद्द नद्दाकिं कुर्यान्नयायाद्द योगस्मातिस्म ननूह्युकस्मेतिकिन यंशुच्येनस्मर्द्दिलोपाल्ला कोदे घत्तमाद्द क्षेत्राभेशति कथमापरमस्मर्शति नद्दुमुक्तिकथमेव मेंशनद्दुमतितिर्मिन्ना नेशेने शेमाश्वतोतिमापाद्दितिभावः २० उद्देनुनामनाटापिशतिकोकोरोषघत्तमाद्द वाट

योयोवोयातिशायवोस्तनेह्यगुपास्तमो स्वेगामेकथयोद्देतिनेषांवाटपिका
गाविका २० व्याटपर्हेष्ठभुहितेनालस्मेनुविपक्षितः पुक्तिपुकृमलेमख्ये
मदेस्मह्नमितिमृसः २१ शनैः श्रेस्कमेकानेशातः सेवेनपंड्निं पर्कोकृत्य
नङ्कांस्तानर्थान्नुधाविचारयेत् २२

पदेशति वाटलत्तलोपदेत्तेपिशावेभुहितेमतिविवेकिनोपिश्रोतनश्रोतमपिमक्कि मिलाकैः पुक्तनार्किकैः प्रतिपाद्यमाने शुद्देपमन्नतमख्येन देवालेपर्याममसेति भृमत्ठदेति नयाचाथं यो लाःपुलोन्यायेन नदालबुनोः नर्श्वपवस्पारितिभावः २१ सेवते सेवापपचारेणवशीकृत्यमूह्छेत २२ ॥

किं पुनः कालेवोयोवर्द्धनीय इति चेत्तूर्द्धवोधनानर्थतेन किंतापुनो नतूर्द्धवोधलक्षणमाह
नाहमितिसम्पुक्तात्प्रहंश्रुत्वेति भावेनात्महंतोनप्रसंगात्मवोधेनात्मप्रमानेन इहजी
वितीयोमितः अजीवतः परलोकगतेऽसंवाद्यहं शास्त्रार्थेजीवोनास्तीति शमात्मकोनि
श्चयोतः पश्चात्मितसपूर्द्धवोधस्य सर्थः ॥ ११ ॥ हहहंद्व्यावृकि पति चकल्प्यमानेऽस्मिंदरूतिपा

सेवकात्मनिषेधग्रंथे

नाहमस्मीति सम्पृक्तानिश्चयोतःशमात्मकः । जीवन्नोजीवनस्योक्तिर्नुर्द्धवोधर
तिस्मृतः ॥ १४ ॥ वाचो हं हमिवाचे दंजगदादीवभासते कोहं कथमिदं चेति विचा
रेणोल्लशाम्यति ॥ १५ ॥ नाहमिमे यदिनैषांकि मेतावति निपूर्द्धता सत्यागमविचा
रभ्यासप्रवेदात्मवयासने ॥ १६ ॥ तीयतेतत्ववित्संगाद्हमिमेववंवधने यालो
कनेवतिमिर दिवसेनेवपामिनी ॥ १७ ॥ कोहं कथमिदं दृश्यं कोजीवः किंचजीव
ने इति तत्त्वसंयोगायावज्जीवं विचारयेत् ॥ १८ ॥ जीवन्मुक्तं भवितेतेषां मितिल

इति तत्त्वविवेकतत्त्वार्के

देसारे आदिशब्दाज्जीवः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ जीवनं प्राणधारणं यावत्तावत्किं यावज्जीवग्रहणं ग्रामोदो
पलक्षणं ॥ १८ ॥ तत्र विचारोत्युक्तं सेवनाश्लीचेतफलपर्यंतः सिद्धतीत्याशयेनाह जीवित
मितिपदः अत्र तत्त्वविततत्वहत्वाणत्याद्यवसेवनात्संपकोतः भुवनजगदेववोधेनो
जीवितभाति अहमितितिभवेयदार्थ्यतत्त्वावरणांतमात्रं यति वक्तानतत्त्वपकेन दृष्टान्तेन प्र

प्रतेप्रतः सः तत्त्वार्कः निषेध्यतामितर्थः १५

भूमिस्पर्शः ८ ह्यन्वयमनस्यवर्हिंसें त्वमस्यमहश्लिरूपादिदेहं न भिनड्ङः त्वमपि दृष्टत्वं उ
बोधंवनुवामनस्पांवर्गे त्वमपन्तनहद्वैवपारस्थप्रभेकेनामयिकः त्वमापानलोयुञ्जमानेख्या
नेटानुभवतिगोदितनाद्युक्तपादमेवबृदीत्याह अहंवितिदृभागस्थपलेभुंक्ते ४ अप
वैपत्वकाः यत्स्थायचप्रसंस्कृतनपिदुः त्वंकसप्तानिंपुके हृपोनिद्दाक्तत्वपावपादि।
ज्ञोघयामध्राकसंस्कृताणादिदपानड्ः त्वंनानुभवतितद्वत्त ५ अतोवासनानामेवोपच।

अस्यैतत्तनुतां यातेनवासैवैतिमङ्कतां देशकालक्रियायोगमलंहार्यंभावनाभिव ॥
अस्यैतत्तनुतांयातावासनैवैतिसूक्ष्मतां पत्लवपरिणामेनतत्वंनातेभ्रांहितायथा १२
अहंभावनयावावैदेहभावनयातथा विपश्चिल्लिंगमाभ्यांस्मृताभ्यांस्मृतिरिवसूक्ष्मता १२

यात्संस्कारानुभवस्वरूपत्वाद्देशकालक्रमेणैवानुभूतानुभवोऽपि सिद्ध इत्याह अस्यैतेति ॥
अपत्यपक्रमस्थामेनपदेशेणानुनाहस्मतमेनवरमपरिणामेण वाटिपलाशीहरयूमारिणि
ग्रहः १२ वासनात्मानमेवतद्धिकउपायतत्साह अहंभावनयेति ब्रह्माहंभावनयावावैदेय
भिवर्ह्मामानेवासनाद्विनेवचंनेनिदूठतानवंसौसंयसनयातिंविपासनीपुत्रिः संपद्यते यथा
विपश्चितांपतितानांसंगमाद्विपाभ्यांमत्तहंमानामूठमानवप्रापप्पादिजसंपद्यतेतत्रदृदिस

द्धोन्मायः श्रेलेश्चहंभावोस्मत्कथ्याद्देहिनिमस्यति दृश्येवन्वंधमोक्षयोः स्वायत्ततासि
द्धेमाह अहंभावइति ६ योऽहंमस्त्वायुत्तनामुष्पापादेशतिननदिमादिना विषयामूलना
शःयदस्मात्प्रिहलौकिकसम्पायामस्तुज्ञानानमनोवृत्त्यादिलवेतत्वनाजरूपाणांणादेवनिश्च
लेयत यवेदेनवेयवेदनभावनिर्वृत्ते यामिते अवस्थानतदेवध्यानेनसमाधिर्वातदुप

अहंभावोपिदुःखार्थमहमित्येववेदनात् अवेदनात्वहमतः स्वायत्तेवंधमुक्
ते ६ तद्ध्यानेनसमाधिर्वापदेवेदनमानिते अवेदनेतदस्मिदत्समंशान्तमनाम
ये ७ हेताहेतसमुद्रेदेवोकासंसर्गविभ्रमैः साविधीहेतदुःखायविद्युधाश्रजु।
याश्व ८ असद्राश्रयणेदुःखं स्वेरवमवद्भुतवासनः रूपालोकमनस्कारात्सक
लसविलानिव ९ दुःखमेदेवनाश्मानिसमवद्भुनवासनः रूपालोकमनस्कारा
संकल्परहितानिव ९

लितिनामस्क्लिष्टितिपावत् १ अथमेवविश्रांतिहेतुः सिद्धांतः अस्यायाकल्पनेतन्नादिनोकल
हमात्रपर्यवसानेद्दृश्याकाद्विशेषः स्वादिमापशयेतान्मेवोध्याह हेताहेतेतिहेविद्युधाःप
रितेमस्माःवाहितः वृषेश्चद्युधाः मूर्त्तीश्वहेतुतादिनानाविकल्पसंदर्भविभ्रमैः साविधी
हेतद्दृश्याकेद्विशेषपलसंताविधाहेमात्रुतश्समनेवपरामपुरुषार्थहेतेसिद्धांतमवलेव

साधुमेनामसङ्काहविचारस्यामस्तालिकः सोहेवावरूपभावितान्स्वापन्नः प्रपद्यते वि
द्याविद्या बंधमोक्षयोः सायत्तत्वेतधियस्त्वमविद्ययाविस्मताधीनंस्वायत्तंबंध
दर्शयति यदेतस्पिदादर्शिवेतिदृश्यतार्थे इवेतिपूर्वःश्लोकः १ २ उदितोपिनवेदा
येतिपदकैनेतडपपादयति पास्मालिति तूद्द्यास्विनोवाहत्याधीपसर्वैगललतांपूस

वसिष्ठोवाच यदा चितिः अस्मृतिस्तदाहंनामजाड्यमः अस्मदेवाभ्युदेतीवस्पेरा
दपि च वायुना १ उदितोपि न वेदायं यथाल्पत्वपृथग्वेदनात् परमापन्ननर्थीय।
नगाहत्वार्थभावनात् २ रूपानुभावनाद्दैवचलः अस्मरणात्पथा वितिः
अस्मरणात्तद्रूपगर्भितंस्मासिता ३ यास्मोप्रस्मरतिव्यर्थं चैव्याभावात्स्मारल
नी अस्मत्कर्षेअस्मरतिचैवात्परःकृतं ४ अपि नानुभवादेव सर्वैवानुभ
वतिस्मृतः अस्मद्देवाननुभवत्स्मयमर्भकपतवत् ५

तूष्णीं विषयाभावात्स्वतत्त्वान्तस्थैवेति विषयाणांबाधावत्वेस्मार्थेतिभावः ४ अयं चित्तस
रः अनुभवादेवसिद्धेत तत्त्वानुभवः विषयाणांबाधभावात्ः अस्मदर्थमननुभवन्नेव अ
र्भकपतनानुभववन्मयैवस्थितस्तस्मर्थः ५

अस्तित्वानिरूपककालदेशाद्याधारभूमावेवोन्नतदीनि स्वरूपस्यवाधात्रमास्ति अतएवव-
वाग्गोचरमित्यर्थः २९ कथंतर्हितदवगमोगुरूपदेशेनतत्राह आत्मनितिकेतिपृष्टः
समाधिस्थःस्वानुभवेनैनावगच्छतिकामानामेवोपात्मत्वस्वरूपंस्वरूपोपदेशस्यविषयत्वा-
पितर्हिपायप्रदर्शिनेनतत्त्वश्रोतृबुद्धेर्वनानामेवोपदेशफलमितिभावः ३० शान्तोहेताम

स्वमादित्वानसंशान्तोयद्रूपंप्राप्नुमेवं मन्तद्वत्तिनत्तन्नाप्तिनवाग्गोचरमेवत
त २९ आत्मनिकथंतिन्नयेगुरूत्तपदावगच्छति स्वरूपमोपदेशस्यविषयोवि
द्योहिपदं ३० शान्तेनिरस्तभयमानविकारलोभमहात्मदेहमननेन्द्रियवि
नेनाये मत्कादमनवपमपापसमस्तमेदंनिर्वाणमेकमजमाप्सितमेवयुक्तं
३१ इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेगुरूपदेशवर्णनंनामएकविंशत्तमः
सर्गः २१

अहंअहंकारस्यत्वत्तानिरस्तानिभयादीनि यायोनात्मैकाश्रयत्वेन तथाविधेयतएवशां
तमजमसत्वं अपापसमस्तमेदं एकनिर्वाणं ब्रह्मभूत्वास्वेनैवमायावास्तिनेयुक्तं
विनेयव्यवहारविषयेमित्यर्थः ३१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्धेएकविंशत्तमः सर्गः २१ ॥

श्री·
वा·नि·
३·टी·
१०२

केमेवनात्रवस्तुतंरेवेति पर्तितुमित्याशयेनाह भावनेति २१ अतएवस्वमज्ञात्रनोत
प्रतीतिनैमिरस्मात्र्येति मिथुभांडस्पदीयवोधिवमप्यनात्मेत्येविशेषोनास्ति २२ ननुजा
ग्रत्स्वप्नयोर्नास्त्येकोस्पैर्विशेषः प्रत्यक्षउपलभ्यतेतस्यकागतिरित्याह स्थैर्येति २
वंस्वप्नस्य जाग्रद्दशायामना अस्मयोविनिमेदकारणमाह आपातेति २३ स्वाप्नपदार्थानांनया

केचित्तियत्वीजस्यपथासर्वोङ्किरीतथा अनन्तास्वप्नविभ्रांतिरात्मन्यस्तिनवा
त्तता २०. वासनाभावनाहृत्यस्माकेवलात्मनभावनात् भवतीतयोरेतयोर्भावने
नहेवहि २१ यातः स्वप्नादिविभ्रांतिः सैवेयंवाह्यलोहिता मनसायायुत्तता।
नापुहिभांडरूपप्रसोभिव २२ स्वैर्यास्थैर्येतयेवेतभ्रांतिस्वाभ्रमयोनते आपातापे
यतेतेह्यपायाजलतरंगतो २३ स्वमादावात्मनोस्मन्नज्ञानाहस्मन्नवेदने अनन्त
तावचोयत्नतत्स्नमज्ञवोदरे २४ कलनाविरहितेशांतेयद्रूपपरमात्मनः भवन्ता

मौनवद्भावात्तद्भावान
नह्यवते २५

वदात्मयाज्ञानानुसंधीयतेतावदेवभानेस्वात्ममात्रज्ञानानुसंधानेनसदिमेवज्ञानमयणोद्वाधा
दात्मानमेवप्रमितिहेतद्वृत्ताग्रदर्शेषपिवोध्यमित्याशयेनाह स्वमादाविति २४ येहयाग
विभावयन्नेव २५ अतएववास्तवीपिनत्त्वभावस्तद्भावनाधीनइतियदुक्तंतत्सिद्धमित्या

हकलनेति २५

१०२

विवर्तेविवः चित्रभासः सोऽस्माल्लोकोनिर्विवर्तोऽपि ल्लन्मयहृदये २५ शांतमनसः समाधिपर
तया व्यवहारोनेवलिप्यते २६ २७ तत्रभूमिका विसिष्ठोक्ते य थैतेपरिशेषेणोपगते
२८ २९ एवंवृत्तिर्वासनाभाविकभावनानुसारेणजगद्रूपमालिन्यशास्त्रोपनतभावनानु
सारेणजातिर्वृत्तमप्यस्तीतिषयेऽसमर्थः प्रकृतायोतम्भूलभस्त्वशायेनाह को

सर्वेद्रश्यंजगद्दृश्यमखिलंव्यगतेस्फुटं जलशोषणादिवोद्देतिर्विवर्तिवक्षियोपि
मे २५ शांतमानसमाधिपरतायव्यवहारोनेवलिह्यपते २६ २७ तत्रमा
भूमिकावसिष्ठोक्तानियमैस्तथा शांतमनाश्चव्यवहारोरागद्वेषविवर्जितः विश्रांत
मपितन्नेवहृष्यतेसमर्दिनः २८ यथैवंशांततेवास्यनिर्वाणस्यावशिष्यते
निर्वासनःकिलवृत्तिःकथंव्यवहारस्त्वसौ २७ यावन्नस्थाननिर्वाणपरिशेष
मुपागते तावद्व्यवहारस्तत्ररागद्वेषतपोदयः २८ वीतरागभयक्रोधोनिर्वा
णः शांतमानसः ध्रिलेवाप्यशिलेभूते तुनिवृत्तिहृतिनिरशः २९

ग्रोऽस्मादिनावासनाग्रामात्सनिष्क्रान्तोऽगतोनेमर्थः २ वोढास्तीतिश्रुतोतिस्तुग्रान्स।
सेदवासनाभावनाग्रामायारवादित्याह वासनाभावनादितितथाचैतत्तद्भावनात्म

श्री.
वा.ति.
उ.टी.
१८

एवमात्मालोके प्रवृत्ते वासनानाशेऽपि चित्ते वेदितव्यमपि तत्र बन्धः कुतः किमित्याह चिदिति लि-
ङ्गोपाधौ स्वात्मविनिश्चितात्मा चिद्वा सत्स्वात्मा आवेशन्निर्मुक्ता चेत् तस्मात्मनि आत्मालोके नाहंरूपेण बु-
द्ध्यमानात्मनि प्रसिद्धा सा चाहंरूपेण मुक्तेनात्मा वा ॥१९॥ यथाख्यातिः ये चेत्ये च तत्त्वदर्शनेऽप्युप-
लभ्यत्वे केन कस्य बन्धः ततः किमित्याह यस्येति यस्य तस्य लोकः अयमचेत्यतयानतलब्धा

विच्छिन्नाच्चेत्यनिर्मुक्ता नाहंरूपेण बुध्यते तस्मात्केन कृतैः कृतवासनाकिं स्व-
रूपिणी ॥२०॥ यस्याचेत्यभ्रमः सोऽयं मेत्यात्यासनलभ्यते मृगतृष्णाम्बुवत्तेन संसार-
कृत्स्नकः कृतः ॥२१॥ न देहेनान्धिहतस्य स्यादिति चिच्छिन्नोदयो हि यः पुनः स एव स्सा-
रविभ्रमः संप्रवर्तते ॥२२॥ तस्मात्सर्वेषु मनाशि न चैतस्य आत्मवत्तत्समुपास्यते अपुनः स्मा-
रणं श्रेयः रहवि स्मरणं परे ॥२३॥ नेहदुःखं न भोक्तास्ति नास्तिनानचनास्तिना

मेकस्पंदि सदाचिद्र २२

यथास्थितमिदंसर्वं

न लभ्यते ॥२१॥ आत्मालोकसमये तु पुनश्चित्तोदयेन संसारस्यादेवेति तदाह ... पुनः स्मार-
णात्तमधिकाराद्वीत्याह न देवमिति तदापि न तस्माद्देवमालोके प्रवृत्तस्यापि चित्तयस्म-
रणे यश्चित्तोदयः स एव पुनः संसारः संप्रवर्तते ॥२२॥ एतदेवस्मरणं भूमिकाभ्या-
सेन नश्यत्येतिविशेषः ॥२३॥ तदभ्यासपरः कथं पश्येत्तदाह नेत्यादिना इंद्रियग्रामव्यापा-

नीतवापितस्य व्यवहारनिमित्तं मदाग्र्यविनस्यौ २४

१८

अनालोकनेप्रकाशास्फूर्तिः कृष्णोनलः आदिपदान्नकार्यलोपयतादित्तस्यआलोक
स्फूर्तौअनुपलंभोदृष्टांतः त्रुटितलिपाठेदूस्यानुपानुलाभस्पष्टवेष्टितः अतिस्पष्टइतिया
वत ॥२॥ कीदृशात्तालोकात्तमाह भूतानीति देहाभ्यांसादिस्थूलदेहारोपणादानेपंचीकृता
निभूतान्येवतथाबुद्ध्यहंकारचेतांसि सूक्ष्मशरीरोपादानोपलक्षितानितान्यपिशमयंदिसो
ममनस्यादिस्फोतैः तस्यपालिश्चपंचीकृतभूतलिकारभूतान्येव ॥८॥ अत्रैवंकिंतनत्ता।

अनालोकनमित्येतत्तदालोकानविषये तमसायदनुपलंभोदृष्टांतःस्पष्टवेष्टि
तः ॥२॥ भूतानिदेहमस्मादिनित्रासादिभूमासनः बुद्ध्यहंकारचेतांसितस्यपाने
वेतनात् ॥८॥ भूतादिमयतनासलाबुद्ध्यहंकारचेतसा अस्यंतेस्थितिरम्येति
घटितसमक्तनोहिता ॥

आह भूतादीति तत्रबुद्ध्यादिघटितलिंगोपाधावहंभावेनप्रविष्टश्चिदाभासात्तद्वारास्थूल
देहमप्यविषयाहमितिमन्यतेतस्याविवेकेनबुद्ध्यहंकारचेतसांभूतादिमयतांवाचारंभ
णमात्रमितिदर्शनोपायेनमनसाअस्यंतेस्वप्रकाशचिन्मात्रस्वभावेनयास्थितिर्येयमेतित
नोहितमवैश्रक्तनारेदितनत्त्राविर्भूतानांपदार्थालोकोमयापक्रांतःस्पष्टः ॥

नहि सन्ति सर्वोत्कर्षेण स्थलपत्तनाद्यहः ते ह्यतिशिशुपलपक्षे कल्पितत्वं स्यादेवं पायस्सन्नान्नसौक लिकं यद्देवतापापाद्देवतत्पापस्वप्नपक्षे दत्तातादि स्वप्नार्थः ११ अत एव स्वप्नावस्थानंगादूपात्तानि स्वप्नेनिरौ ब्राह्मनिर्वचनीयत्वमृक्तमित्याह अप्रसन्नावेवेति १२ अत एव च यत्तस्याविदंसदेवाहितीयवि

येषां च विषये तेषां सर्गः स्वप्नं प्रसाधितासत्तो सृष्टसर्गः पूर्वकाले च मूर्तास्वप्नांश्चावृत्तीविवा
त ११ अप्रसन्ना एवमत्रापि विषये भावपूर्वके नवर्षेनिर्विशेषेति स्योवेष्याङ्गवतीग
मिव १२ परिपूर्णतोऽद्य प्रत्योकाय्यपूर्णोऽवपूर्णता तत्तानादपूर्वंपाशरहोन
हिपतेनिते १३ अचलाः स्वनिर्वाणादीपा स्वरूपमलिङ्गः सावारावानि राचावाप्ति
हेतिस्वरूपमेवते १४ आपूर्णोऽपि कार्यावयव्योकापूर्णः पूर्णतोऽद्वैता अतः प्रीत
लतास्तत्रिनैस्सापूर्वैवलक्ष्यते १५ वासनैव हि पुरुषः येभ्यस्तासां न विद्यते ता
चनप्रवर्तते कश्चिन्नतः संसारसागतः १६

हावेदपूर्णतेत्याह परिपूर्णेतिद्वियं सत्त्वेद्रष्टुदृश्यं साहद्वैतं पदेतिनामिनि विशेषः ते १३ अचलाः स्वाप्नकैष्वा इति शेषः सावयाः स्वकर्मवासनाः १४ १५ यतः पुरुषात्त हि किं स्वरूपात्तदाह वासैवेति १६

नहि किं तत्त्वाभ्यासेनैवेष्टार्थमेवनेत्याह निर्णय इति स्वाभाविकस्वरूपाख्यातिनिमित्तबन्धस्यापि
मदविकल्पविज्ञाननिरोधनिर्वाणपदे वैकारिकत्वेन साक्षात्कारात उपायः कुत्सित इति एव
एव निर्णयः सिद्धान्तः स्वप्रकाशस्य तेषां शास्त्रवर्षाव्याख्यायां सर्वत्र एवंभूमिका क्रा
मसमध्येस्य सर्वः ॥८॥ अस्त्वेवमात्मतत्त्वेनिर्णयः सर्वादिजगतस्वरूपैकनिर्णयसफलत्व
माह जगदिति तत्त्वप्रागुक्तस्य निर्णयः सोपाधिकपुरुषस्यार्थाभासत्वमुक्तं ॥९॥ ननु स

निर्णयप्रवाहपरशेषमभावयन् यथाश्रितपथ्यावबोधप्रकाशात्इति ह
ति ॥८॥ अथास्य कल्पमाचारमनवद्येऽर्थपुनेत्युपात्त शास्त्रपयोगोऽपि सेवनिर्ण
यः सर्गविभ्रमे ॥९॥ सर्गेनर्गलप्रवाहंस्वलालककल्पपातपः अन्यथात्वनसर्गो
यमस्तिनास्ति वर्ततिवा ॥१०॥

गः सुषुप्तिप्रलययोः स्वतएवलीयते किं तस्य व्यवस्थावतापरिजानेन तत्राह सर्गस्थितिप्रलयगो
लः मूलोच्छेदानुत्पन्नकल्पकस्वप्नस्वप्नप्रायान्यपार्श्वलयादौदत्येन्तु जीवात्मनास्तिकार्याणि मनानास्ति संति
वा प्रलयेपि पिण्डवाच्यो नोऽङ्कुरीस्य कार्याणि मासां कालिकस्यपरे: होतनमशावजवादेत्यर्थः ॥१०
१०॥

24

श्री.
भा. टी.

नवोध्यानेघण्टादिभूमिकाश्रविहृत्वादितिभावः ५८ स्फुरत्सारेवेनति ५९ एवंव्याहिसमसहिनी
वभावादिवृत्तीनेवरामपूज्ञ्लतेयोनयत्नुणदेशामवेलंलिखाद मेविस्मात्रमितिरतिपरमारद्
स्वभूलाउपदेशभूकपदेशाभिलिः ५. नवेवेनगणदालेमेवमाथनवहृस्याभिस्याहृनीवमर
ति ५। पाषाणाहृदयंकृत्वेनमेनेलामंयेविषापतिमाधोरतियथाप्रविलवपुषउपलस
हृदयंसोऽपिर्यविनादेवविश्विवेशानवकाशाविश्विविदितमसोऽपिर्यप्रसिद्धेनतथाविस्मात

ध्यानेधाराणेयानेस्थितोयतेनेनवाप्यते लिङ्गकृतिवलिबोणामसोपमनवनिहूतः ५८
तेविस्मात्रहिपुरुषः सर्वतोपिस्थितिश्रुति स्फुरत्सारेशरीरस्यघण्टाणाधोमुकेमरे
तेविस्मात्रविदुर्जीते तस्यप्रसवणाज्जगत् प्राक्प्रान्तिस्फुरत्समजनमस्यप्रदेशभूः ५.
सीरसाभवभावेषुसर्वेषुविभवादिषु पाषाणोहृदयंकृत्वायथाभवतिभूतये ५।
सापोहृदयसोऽपिर्यमसोऽपिर्यमिवात्मने प्रविलवपुषोविनाडूपलस्येववस्तुव ५१

वपुषस्तववद्दृशाकाशस्वरूपेहृदयसोऽपिर्यविनादेवाविश्विवेशानिरवकाशेविश्विविदितमसो
विर्यमेवाल्लितितदाशयइत्यर्थः अथवा रंजनाद्वैप्रविदात्माभिसानादविलवपुषा
स्तवग्रविनादन्नानास्फाटिकोपलस्यान्तः कल्पितमाकाशमिवभोगालावण्योपमाहिला
मकोटिभिरप्यपूर्यमाणाकाशमलत्वाणहृदयसोऽपिर्यमनवसद्धिद्वसांप्रतेनिमनिरतिशयानं।

दग्धूर्णोत्मसाभान्मूर्णीकामपत्वेनावाधितंवास्तवंस्फाटिकोपलसौषि
र्यमितानदेकघनमिस्थिति तदाशयइत्यर्थः ५२

२८

25

ग्रस्तानां हतचित्तानां विमुक्तीनामार्वभेव प्रवृत्तं मनोभूर्लयेनोद्धं भाववैकदेशतः त्वत्तद्यानन्दद्वि
द्विषु भावेनोरतीमर्थः ५४ अनयैव तन्मनिकृत्स्य सार्वभावतां विनानतद्रुः त्वोपशमः स्यादि
वः तिवः पुरुषः रुद्रं सर्वेलोकेषु देहमनोद्वं कारवेदादिनमन्तुपेषु चैव वाचारभतां विकारोनामथे
येनेदृशं नानास्ति किंचनअप्यानयाद्देशोनेतिवनेदीस्पाद्दिश्यक्तिदर्शितासुभावतां नभावयति।

निद्रावोऽपि निमेषेऽपि मनोभूरेकदेशतः सर्वेषामपि भूतेभ्यो यद्यांकृत्तपामयौ
५४ लोकाश्चयतिभावेषु नेदृशं रूढेषु भावतां तस्माद्रत्नवतो दुः त्वमनेनोपशाम्य
ति ५५ येनकेनविदच्छिन्नो येनकेनचित्तराशितः यत्रकुत्र च न स्थायी दृश्यसन्तोऽपि शिव
राजते ५६ कामनाभिरूपेनापि सर्वत्राभिवासनः अंतः प्राण्योऽप्यसूनात्मा व
मिवाभ्यसमनाचितः ५७ ॥

तस्य मोक्षानुकूलस्य यत्नाद्दिनस्य पुंसो रम्यस्थानेनतेनन्मादिदुः त्वनेनोपशाम्यमेवं समर्थः ५५
तयाभावयतत्स्वचात्वसर्वेसर्वलोकेषपिप्रारव्याकृष्टतये: सर्वापायमानवृत्तनाशनादिभिरे
तरस्थानेनतासूत्रतत्स्याचतेराजन्यदोनसामान्यमूलतमस्त्वेवमाहयेनकेनचिदितेति ५६
कामनाभिरू[illegible]काराद्यासमनाभिरेययथटतेनाकारराहदृश्यमानयाहासमनाभिवो ५७

श्री॰
वा॰ टी॰

प्राक्तेमिके सत्सत्व प्रलत्न अनुसंधत्ते विवादि तिन यथा न्न लोऽहं हि हि विनाद्दजीवश्चद्रः स्थितः एवं
प्रति व्युत्पिर्देहं नेनोहि मृकणाकारो जीवोहं हि हि स्थितः सर्वः ॥ २१ ॥ नश्यदेहग्रहणप्रकारमाह
गृहमात्मेति मपिन्नहं हि देनो नूपेणां श्यि नेदं कायान्मा जीवः पित्रा मातृत्रिकोणतो येनोनिषि
क्तस्ति कोणपुरि हि त्रिवलेन्नूपे कलन नमुपगच्छति तत्र त्रयं सकृस्थितः कललबुद्बुदपिण्डका
रकमेणामनिर्भूत समस्त देव वपुः शरीरस्य त्रयाकारं ब्रह्मिनिचितेनमस्यते ॥ २२ ॥ एवं त्रिको।

प्रबुद्धः सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि न पश्यति गृहकर्माणि ये हेयो गोहं भोऽहमना इव
* विशद्दृह दृश्यवेद्रः प्रोतिदेहव्याप्तितः जीवो हि मृकणाकारः स्थूले स्थूलो
लवैौलवपुः ॥ ब्रह्ममात्मा त्रिकोणात्त नमृण गच्छति कल्पने प्रमदेवमदाभात्मसम
तेवेतनाहपुः ॥ कर्मकोपीत्रिकोणेवप्रकृतसारेवतिष्ठते देहे जीवोहमित्या।
माखमोहः कृन्तमेपथा ॥ ब्रह्ममिमेव शकस्यास्वविरोपाहमलके विसरम

तोपलत्तितेमातृणार्भेष्वक्रमेवस्मारः शपिस्वत्वाप्रष्टिकदिंभोपञ्चतथापि ये स्वकर्म
निमित्तकोपिदेहे कोपाकारक्रिमिरिववक्रोवतिष्ठते स्वामोदः सम्पथः ॥ नद्धवद्दक
लानां व द्रवि देहद्रयस्य शक्रकणे हभावस्थूलीनां विशेषव्याभिलेहागामवेदेहसा।
नाम्नाहंभावप्रापितिस्वानुभवा देहप्रसिद्धमित्याद ब्रह्मेति २४ ॥

अवयैवरीत्याप्रागुक्तमहंकाकृत्रालोवस्योमोनर्गतवक्षविकोंभावनीयमिमाहजगतःइति २९
अहंकारात्मनोजीवस्यकृत्वांतमीतजगतोवहिर्देशविविड्ह्यांनमाहरूपेतिचयापर्वेतोहिमव
तादिःस्वरेप्रेनिगीतस्वांतर्गतनलमेवमनस्यादिमहाभूतान्यप्रपश्यतिनहत २० घयादे
मेरुभूतभावेकटकाद्याकाराःप्रयोलोवनेमहप्रपंतनहजीवेजगदहपीत्याह जीवइति

जगतोंतरहंरूपमहंरूपंतरेजगत् स्थितमन्योन्यसंलितंकदलीदलपीठवत् २९
रूपालोकमनस्कारैर्वेहिरंतस्थितं स्फुटिंपश्यतिजीवोंतःस्वास्वीमिवपर्वतः
२८ जीवोजगत्प्रत्यक्षंदृश्यसंकल्पमहाकाशंयं हेमेवकटकादित्वंनतदपश्यदुपपद्य
ति २९ जीवेतोपिनजीवेतित्रियतेनसूत्रस्यपि लेनोपिचनसंसेवपारावारविदःशु
भाः २८

कारणंनिर्निमित्तंभ्रांतेवसर्थाः २९ अतएवतत्रः दृशिनांजीवस्थानांजन्मप्रभ्रणोसायि
नयोन्यहरूपासतेपिनसेसवेनाहत्तीवतःइति २९ ब्रह्मसक्रमनसोदेहपाचाकर्मेतिक
तेनापुरुदृशेपायोसहमारेष्वासक्रमनसोग्रहकर्मणीमाहप्रवृद्धइति ३० ॥
॥ ॥

श्री॰
ना॰ ति॰
उ॰ ही॰
५ २५

तोर्हि किं भव[illegible]हीनात्मपितृ स्यात्संभावनीयानेत्याह तनुरिति अहंपालोकमननं वात्मान
मह्न्[illegible]स्पदर्शनाभिमानरहितं स्य स्यात्स्यात् यार्हि नोन कर्मेन्द्रियव्यापारशून्यश्च ४८ तेषु शून्यः
शून्यत्वलादितिनिमंकृपद्व ४९ सर्वेषामेव अहंभावव्यापि संयगशाको शास्त्राभवशादेवेत्याह

तत्तात्स्वरूपं तीर्थ भावभावनवर्जितं अहंपालोकमनं ते मौनं दाहनतारव
५० अकिंचिद्भावलोयस्यान्तस्तस्य नक्षरनिकृष्यते सोदकाकाशविशालोऽयं यद्व
सदवस्फुरे ५१ अहमित्येव शुक्रस्यामविलापादसत्तके विसरन्नविले
देहत्रयं तोरे कुम्भायथा ५२ इतोऽग्ररूपं तरत्रं जिज्ञासूक्तिः श्रोत्रं भवन्त्यसौ १
मायावासनाप्रपञ्चवधातास्वनिमज्जति ५२

अहमिति ५२ वक्तवाहीन्द्रियभावेन न तत्त्वात्मभवं योऽपि शुक्रान्तमूलस्यैव जीवस्यैत्या
हताहमिति तिहमिन्द्रियेनेत्रेन तद्रो लक्ष्ये वम[illegible]पियलपो वहिसादिदर्शनस्पर्शनग्राव
णादौ सर्वेन्द्रियैरपि कामोदीयनाविमज्जतीत्यर्थः ५२

29

८५

तस्य वा तत्वार्थदर्शने दानन्तमपादः यसो स्ति विमलं तेव हिर्निः सृतं स्वभावान्तः करणान्नतत्तौ वेरतो
रकृत्विनगवैलेकस्मान्नतस्थितंकुर्वाताद्यौनदयाद्यंयोसेनन्तयाविनयात्मोतिन्नद्वत् १५
सर्वेदेहरूपेतत्पादःहरणसोप्युकेविप्रेणाभिमानोनुभवतिहुरस्माद् देहस्थितिर्नवसमनाविशे
षाभिमानः १६ अतएवहिहाहंसकल्पपर्द्धकेनेववात्यायथामद्दराः प्रवर्त्ततेरक्त्वाद्जीव

एवंपुवणात्तेनतिवसंतेवेरतोरकं आमोतिविकल्पाद्दृशोनिर्विकल्पेचनयाययथा १५
देहेष्वपिशेषेस्मिन्वहिंतनस्थवेदने विषयेतत्वयाप्येत्रुकेस्मिनवत्समना १६
जीवः सकल्पमात्मापत्तेकस्मोवतिष्ठते ह्रदिभूतमयवाशवहिः प्रस्तरतिस्फुटे १७
यथास्थितावतिष्ठितेवर्ततिस्वाव्यवयस्य नकंपाविहृष्यतिस्थितयाशाम्यतदृशितिति
भुवः १८ चिन्तानुचिन्तनमानादिभावनीयंवरोपमा अहंभावोपशमनेशमनेन
क्रमेणते १९

इति १७ अतएववचनदेहेभावेविसृज्यसकलाकार्यस्थितिंविनानोकायमहत्वैरपिशान्तमतीस्माद्रूप
याथास्थितामिति सकलविपरिपाकेस्थितस्रलेकरस्मात्स्थिरोपमा १८ अतएवदेहात्मनेतत्वम
ननतिहिमात्रस्मादिलाप्यनुचिन्तमानात्तत्वचिन्तास्यस्मेतिकाहंभावोपशमनेस्मात्सोउन्नतेत्व
भूमिकास्तनिर्विकल्पसमाधिपरिपाचनक्रमेणात्मभूमिकाद्यंस्थवतोपमाभावनीयासंपा

यातैतावैतवकोपंरतवमिसरीः ३५

दृश्यस्य चलनपरिच्छिन्नत्वभावरहितत्वरूपत्वे देहेंद्रियादिनानात्वाभावेन संतरणेव युक्त्यु-
पपत्तिर्नैव विद्यते यदि त्वनतिसूक्ष्मत्वेन त्वपरिच्छिन्ननानापरिणामित्वसावयवत्वाद्यभ्युपगमेन
नत्वेवयविनस्तस्य चेतनत्वे इतरावयवेष्ववयवत्वे युक्तिर्विद्यते ऽवयवानां चेतनत्वे
एकस्मात्मसंभवेनावयवत्वं भावविनिविष्टोपवयविनामित्यसमानत्वप्रवेन नत्वेवयविनो

शांतत्वे चिन्नत्वनानानानात्मनीदृशिवे
अवयविनोवयवत्वेपिह युक्तिर्विद्यते
नात्मा १९ ॥

णचेतनत्वापत्तेरुभयज्ञाप्यनिस्पस्यारत्नस्य शाकृनपुण्यपापात्मसंभवेन भोगासिद्धेर्विसा-
दियुक्तिसहत्वेभ्यः एवं जगत्कारणोपि शिवे शांतत्वे निर्विकारत्वदृश्यत्वेऽभ्युपगते जगत्त्व-
स्यानुकूलसंकल्पात्मकचिन्नत्वेन सर्वतश्चेनानानानात्मनि प्रपंचरूपेण देतशांतदृश्यस्याव-
यविनोपि चिन्नत्वान्नायुक्तिर्नैव विद्यत इति विवर्तदृष्टिरेव शरणमित्यर्थः ॥ १९

(31

५५

मत्तो हि कर्तृभोक्तोरक्तस्सर्वोल्वहुवेदः तेभोकायपुण्यपापनिवृत्तिः नचोत्स्वाकृसंभवेकानह्य
वस्थानिवर्तितिस्माहं नेति ॥ स्वरूपममतात्प्रत्योयश्वयंकारमस्तोपिनास्ति ॥१४॥ केवलःस
वेइतस्यस्वत्तत्वविद्युवहारस्योवाचावश्यवाकस्पयाभागानवदलः स्वमायोतिष्ठन्काष्ठ।
मौनंगच्छत्येव ॥१५॥ इदमाधिकतिवविवाहेतिहानमार्थिमस्यपागोपित्रस्वजगतः यपवादै
ननत्वविद्दः परमगुरुकपार्थप्रतिष्ठादर्शितोनयेनमेनास्तिकाः स्वमयानयायातित्वाताक।

नष्टः त्वमस्ति न ह्युत्वं न पुण्यं न च पातकं । न किंचित्कस्यचिद्बंधे कर्तृभोक्तारते म
वात् ॥१३॥ सर्वैस्वर्मं निरालंबे ममतां प्रत्ययोऽपयं । हि वेदूस्वस्वपुरावरण्यसोसोपि
नास्तितः ॥१४॥ केवलोऽयं व्यवहारस्थैः कायस्यमोवगतोपवा कारूपपाणावद्विष्ठद्वल
नाप्यपिगच्छति ॥१५॥

स्यंतितेषांनगदुःस्वस्मादिस्यवहारोपरमगुरुकार्यलक्षणोपरमार्थेचयुक्तिर्नोक्तीसाह यो
नत्वेइस्मादिना इहास्मिनशिवेप्रत्यगात्मनिस्याणानुद्धिमनोदेहादितादात्म्येननानाः नाना
त्वनिमित्ताभिमस्वभावे सोसादिकानर्थपातस्तेऽकुलेप्रत्यहंभासमानेननित्राकवरणोऽपगत
नतोनिर्द्वः त्वंनितिशयानंदाद्वयरूपपरिशेषणाचादिनामन्याहर्षितायामेपापवादस्मा
यातिविक्तायुक्तिनैविपनेनित्यशातस्वभावेशिवेषुपरनस्वमानेनतनस्वनिर्विकारत्वहृदः।

यो.
वा. नि.
उ. टी.
५३

नहिंजीवन्मुक्तानांचंदनादिकंगीतादिज्ञानंनरंरूपंनान्तःकेनात्मनःस्पन्दनात्मनाह सग्रेति ९८ स
माधेतत्स्पचोपेतत्कृत्वानेषुनर्थतवेदभ्रपदस्पष्टेनतत्त्वात्मैवलस्पन्देनचयात्मनामतेधामए
मात्रमयमत्तोमर्थः ९९ कृतोविलीयतेरितिविध्नेतिमात्रत्वादित्याह नीलत्वमिति १० अ
नपवत्वापिनार्थवासनानामनेवनभवतोन्यथातत्तत्त्वसंस्मारादाहवासनाभिरिति ११ ननु
विचित्रेभुवनेदेवनरतिर्यगादिभिर्विद्विततत्लिपिदुर्नेककर्मभिस्तत्फलभोगाननियतिम

समग्रकरणग्रामोप्यसंकल्पोविविक्तः नकिंचिदप्यनुभवसंततवीतरागोपशान्त
धीः ९८ स्वमात्रस्वस्मःप्रमाधोपविलीयते दृश्यपत्तत्त्ववोधेनःपुनःस्पन्दने
वलस्पन्दने ९९ नीलत्वंचयथाध्वान्तेतिथादृश्यादिनाभावे भ्रांतिमात्राहतेनाम्
यथाश्वोमनपात्रिवः १० वासनाभिर्ह्रतोपिसमस्ताभिर्वासनः भवसमा
वसमस्तंदेविहारिसैवयमधीः १ संकल्पैर्ह्रतंभवसमभावैरिन्द्रजालके यथा।

शेषभेरणाधिष्ठितमद्भुतमिदंजगत्कथंप्रशान्तदृष्टेसंकल्पमात्रमित्याशुक्तिविकल्पायाश्रयल
पातेनहिसंकल्पमात्रंरत्यादिपुरुषविधार्थः मनोमात्रापंवचनंचाप्युद्धतार्थेमन्तोरसोयति
तकेभ्योक्तिहिभव्यपवासंकल्पिकायोषुसमभावेइन्द्रजालकेयथा दृष्टंतत्तदंसत्तनपो
पिप्रसस्तदहृष्टपिसमायर्थेकिमाहस्याधुज्ञानात्स्तत्त्वनिर्ष्वपीनार्थः १२

33

५३

ननु महैतेन गतमायतेन वायुना सूक्ष्मतावाविवेष: हिनीयेस्यात्समस्तनाम्नां नेनानिस्तीकृताति
स्मृः स्यात्तत्स्यानावनकथ्यं नेवायुक्ता नेनाह अजस्रनामितिस्यनाहृतस्य प्रकाशानिवनि
शायनेनात्मस्वरूपनाटजशनंनेनेयंसमतानंसात्त्विकतान स्वस्यं तत्प्रदानस्य दुःखतोभव
हिनेयतप्रासितेषु वस्यानंनेत्रोन तानानमाद : नेवानेनाज्ञान प्रशंकितैक विस्तानेनेवस

अजस्रनांगपदन्यानेस्यात्तत्त्वानिमित्तान्यतो नमाहृमौत्तमनत्यमात्मनि तं परमन
ते ८७ तत्वेनत्वनमात्मप्रमुनिभिर्भवतिमानतः अतत्वादनात्मभेतिश्चयात्तिपरा
हृतनो ८८ यदेतत्तत्त्वनग्रस्वेदमितिविनायप्रयोगः अमतः प्रवृत्तधाने
दीपेनेवनलभ्यते ८० ॥

वेलितानात्मसर्वात्मावनाशान्ताप्तधीनितानाभावस्याम्यात्मरूपतयानवस्तानवेलक्षणभावा
च्चेतिभावः ८५ किंच सर्वमिदमात्मानेतद्धलेनैववान्यार्थंतानाभावानांमोक्षोपादकत्वात
ज्ञाप्तेत्वमुनिर्वंसंपादकेनमापायेनाह तत्त्वेनेति ८८ किंच प्रबलतातेनगद्गुमश्चयतवैष्या।
तांनेएवत्सात्तानितिहूतिरतानंयेनत्वक्ति नस्याहिनापायेनाह अहमिति ८०

शुद्धोपि पुरुषः शुणमत्कारणत्वादिति निश्चयवतोऽलं न पृथक् सेन यावद्व्यवहारेण तावदवि-
द्यमानोपि विद्वत्पुरुषे वस्तनस्त्वमपि देहादावहं मदिवशाम्यति तत्तो यो देवानां प्रमत्तुप्यनत्सप्यवत्त
दस्मवन्नश्चैणात्तया मनुष्याणामिति निश्चत्तोनिरर्थः ८३ ननु जीवानां मलिया किं चिदात्मना
शाम्यति उत्तजङ्गे नन्नाउः विदात्मनः प्रमुत्तनत्स्वापकत्वेनाविरोधित्वात् नहि दीपः जडमात्र

इति निश्चयवानेनः ततोलं रवं संकल्पः विद्वत्पुवि-
ध्यमानोपि शाम्यत्स्वतस्तदिवस्व ८४ जीवानोत्तामि
गुणेनत्त्वत्तत्नवाप्नुना अविद्याश्रिः प्रबुद्धानां
न तैनैव शाम्यति ८५॥

स्यादिविद्याकार्यत्वेनतद्विरोधित्वादित्याशंक्याह जीवानामिति यद्यप्यत्र कृति मात्तित्त
मेति रत्नानस्वापकत्वात् जीवानां संसारलक्षणः अविद्याश्रित्तदीयत्वमि रन्ति तेनात्तान
वाप्नुना त्वलत्वपि पुनः अहं ब्रह्मास्मीति प्रबुद्धानां तेषां ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रमाणेनापरिणते
नांतर्गतस्मात्तिगुणेनात्तानवाप्नुनैव शाम्यति न तत्तोष मयेन्द्रात इत्यर्थः ८५

38

एवंमनोबुद्ध्यादयोपि बहिर्मुखतया मायामेव जडात्मकाः येन मेदेन यो न संविन्मात्रानुसारिण
श्चिदेकात्मकाः ५८ एवमन्तर्बहिश्च सर्वं संविदेकरसमेव चिन्मेव हि मुख्यतया स्वतामेव बुद्धिर्वे
वयर्थो निर्घ्रहेवविमाह संविन्मात्र इति ५९ सर्वे दृश्यमानमेव तेसिद्धं संविन्मात्रस्य सूक्ष्मकल्पा।

मनोबुद्ध्यादयश्चैव संविन्मात्रानुसारिणः मनोबुद्ध्यादिसत्वार्थभाविता तत्तदात्म
काः ५८ संविन्मात्रैकमेवेदं सर्वावतारभंवेदते ग्रमित्येवमेदं बुद्धिर्दोकिमनर्थी
यत्र्मते ५९ संविन्मात्रस्य शब्दस्य सूक्ष्मस्यर्वेकिमंतरे यज्ञानं तत्हिरुचिराविरंके
तिनवागुतिं ६० सहस्ररूपप्रभाभासोपकांकिमविनश्यते नमसोतितयत्नेन व
त्तणीहतयाजगत् ६१ ग्रपमाकाशमेवाहं यदिशाख्यामिवास्तते वसनोत
नवध्मातिशिष्यनपवासिचित्रमः ६२

सघनवार्थे इतितन्मतंसंतमंतःस्थितिरतिरूपानंदस्वरूपतत्पावि हडिशंप्रभूतमानंतादिस्मात् ।
संविन्मात्रस्वरूपेति वागुतिं वाग्रो चरतोनेति यतो वाचो निवर्तंते तस्मादिश्रुतेर्वितिभावः ६०
त्रिवेकतो क्रिकरस्मात् हिंकथं नयाज्ञातार्ह सहस्ररूपरतिरिदितनष्टस्वरूपतः शक्तिप्राणस्पृशते
नतमसिय धामसहस्ररूपप्रभाभासो लब्यतेनहत ६१ तमपि वासनार्थदितवध्मासीतिसंवधः

श्री. वा. नि. उ. टी. ५८

ग्रन्तः स्वप्रकाशत्वमेव पुरि शेषात्मसिद्धमित्याह तत्रेति लौकिकात्मनि प्रसिद्धे तत्त्वे च दृष्टिस्मृतिफलत्वमिव न हि तत्त्वानां तत्त्वेयमनवस्थापत्तेरिति भावः ५२ तत्रैव ५३ तत्स्वप्रकाशत्वे च संभवमित्याह चेतनाकाशत्वमिति चेतनं चेतनस्याभिलक्षणतां क्रिया ५४ ईदृश चेतनाभावेनाचेतनत्वं तन्मोक्षे ह्यदेवेत्याह चेतनत्वस्येति ५५ ननु मोक्षेऽपि चेतनमस्ति तत्राह हिमि

न त्वात्मानो विजानाति स्वयमेवानुभूयते लोकैश्च यातिवक्रेण तेन तत्त्वमिवात्मनि ५२
न त्वाहंता न चैवं ता नानात्वं हंतता न चात्मता केवले केवलीभावो निर्वाणममले शिवे ५३
चेत्योन्मुखत्वमेवाहुश्चेतनत्वस्य चेतने एष एव च संसारो बंधः क्लेशाय भूयसे ५४
चेतनस्याचेतनत्वमचेत्योन्मुखतात्मकं मोक्षं विद्धि परं शांतपदमव्ययमव्ययं ५५
दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने शांते शांतात्मनि स्थिते चेत्ये न संभवत्येव कः किं नयते कथं ५६
संकल्पः स्वमहत्पंतः संविन्मात्रात्मतां विना यथा स्वप्नविबुद्धे भूपाले त्वेवास्ति न वहिर्गिते
५७

ति ५६ एवं मनसश्चेतनत्वचेतनामात्रचेत्यात्मतः सिद्धां मुक्तिमुपपाद्य वहिर्मुखचेतनामात्रचेत्यजन्याहंकारस्य प्रसंगेऽपि यतिः संकल्पयतीति हेतुभूतं चेतनांतरमुत्पादकत्वे संबोधनेनाप्युपपाद्य स्वमहत्प्रणेन मतिः संविदंतरतया नलहासनानुमानादिविकल्पः संविन्मयोऽपि संविदात्मतां विहाय स्वप्नवद्वेनस्येवास्ति ज्ञात्मनि वहिर्गि

ते वहिर्मुखे सति स्वात्मैवात्मवज्जनः प्रपंचानामाभवेदित्यर्थः ५७

५८

परमंपदमेवविशिनष्टि बहिःसाधनानिनियमेनदेहिः साधनेभूमनतादेवनाहंकर्ताभोक्तावा।
सूक्ष्मंस्थूलपदभोगपदार्थवतुः तेहितेलक्षणकाशानिवतिप्रपानेदभूतात्मकत्वाच्चेवं ४९ ननु
किमर्थंतत्त्वप्रकाशमुच्यतेविषयस्तत्त्वडोपमेवनाविकल्पस्यानवगाह सक्तनाशाग्रहेतिय
मद्दैतेवमक्तनाशाःसक्तेः अभावाप्रागभावस्थानीयानाहूपेणग्रहेभावेनमुक्तेभावेनमन
भवःक्रूनत्वभावेनप्रतियोगीप्रत्युभवितेसाक्षात्ः नत्वेतत्सूक्तनयैवमुक्तिभावत्वेनतत्वाप्ण

अवहिःसाधनेशांतमनंतःसाधनेसमे नब्रह्मत्वेनास्त्वंनाहंनान्यदित्यादितेशिवे
४९ सक्तनाशाग्रहेतेप्रमभावोभावनेक्रच नपैचाविषाणेसेतिजातंपश्चिमेत्रमी
तते ५० स्पष्टेनेस्पष्टेनचैवप्रमाणाणवदासिते अजरूपैवनाहंहिनिर्वाणमज
रेपदे ५१

२ नपैवेतिपदार्थेपिजातंपविवृतदर्शनेनमायुःस्यादितिमर्थः ५० नाहंकर्तृत्वप्राणादिसं।
हतेस्यस्पष्टत्वेप्रस्पष्टत्वेवहूनत्रगादिस्पष्टनास्पष्टनयोगिविशिलावटचलनयास्थितना
नहंमजउसेवकिंनस्यानवगाह स्पष्टेनेतिप्राप्तिमवस्थानेभावेक्रः घटस्तत्रिवाणमज
रेप्रपत्तयादिविक्रियाशून्यत्तयाचगिरिशिलानामप्रपदयेनचलनमस्तेवेति नासति
कमचलनमितिचलेषेवजाघनक्तूटस्थेविनिभावः ५१

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
५.

५४ ५५ स्वात्मनः प्रतिभासमानस्य निर्दिक्कमपि मात्रत्वात्सर्वमपि विकल्पं नैवेत्यसि न विकल्पमिति व्यवहारपरः ग
हः सर्वपदशब्दार्थं शांतिम्याय मात्रि स्मायत्वेऽद्वैतं निर्विकल्पमात्रकार्यं ब्रुवन्निव पश्यतीति भावः ५६ क
थं तर्हि त्वयोपदेशाय प्रतिवादिविजयाय च विद्वद्भिरहंकारः कार्यो योगसिद्धि त्वाह स्वा
पहेति तिरस्कारगोऽस्मा तार्थे तेषां संदेहमारणाय प्रतिवादिविजयार्थं मपि उपशमितो विद्वा

अहं तावदयं तावच्चिदाकाशो निरामयः चेत्यसंवेद्यरहितः सर्वसंकल्पनातिगः
५४ स्वच्छचिदाकाशमहं भवानाकाशमेव च जगच्चाकाशमखिलं सर्वमाकाश
मात्रकं ५५ एकत्वानेकरूपात्माशब्दत्वानमयात्मनि ब्रह्मसंविद्घनात्मकं स्वा
त्म हं नूनं वेद्म्यहं ५६ स्वरूपतोऽङ्ग वनपराः अहं तावन्मैकवद्ध्ने मौनात्मायमप्युपशमि
तो नयोनिपानशान्तस्त्वं ५७ जीवन्मुक्तः प्रशान्तस्त्वं व्यवहारवतोऽपि च सर्ववपदव
स्थानं तदाहुः परमं पदं ५८

सः अतिशुद्धत्वादिविशेषणैः स्वरूपतोऽङ्ग वनपराः संतः क्वापि तस्माद्व्यवहारोपयोगेनाहं त्वात्मानः
एकस्यैव वद्दने क्व बोधाय: शांतशात्वानां नपतिनत्वत्तव्यहारानुकूल्येनेत्यर्थः ५७ नेत्यावत्तैषां पारि
स्वप्रकटनव्यवहारपदवप्रमं परमिति वेदितव्यं किं न मदेवेत्याह जीवन्मुक्त इति ५८

39

५.

अंतेवासिनः शिष्यस्य अंतर्विवर्जितेस्वैपरिछेदकलंककमुक्तं ३८ अविरतमन्नद्यतानोदया।
स्मागतानाद्रुपदेशवाक्यशून्नेयोयनाकल्पनेपामस्नेकल्पनावाच्यावेद्यायसंकल्पविघंग्रा।
ह्रुः विचारेणापरिज्ञातेनस्मौनंवाग्मौनंत्वयमेवाहुः अमौनवाचोनिवर्तितेऽस्मात्प्रमनसामस्हेस्मादि
कृतयोविदांसम्मतंतन्मौनमेव ३९ पुरुषोवज्ञातेयनत्वमात्रात्मकायामम्योनिर्विकल्पवस्तु

यथाभूतेथवस्त्वंशंतन्मात्रेवासिनोयथा यथाभूतविदुःकाष्ठमौनमंत्रविवर्जिते
३८ अविचारात्मसंकल्पमौनमाहुःपरापदं तदेवनवतज्ज्ञस्यत्वन्नःसंदृष्टउत्तरः ३९
यन्मयोहिभवत्येषापुरुषोवर्जितात्मशो नैयमात्रमयस्त्वाद्देवागतीतेपदेस्थितः ४०
वागतीतपदस्थोपिकथंयत्नहणातिवाग्घले अवाच्यंवक्तिमौनेनवास्थितसंकल्पनां।
किता ४१ श्रीरामउवाच बाधितोयंप्रवर्ततेनानाननाहंत्वदोषकान् प्रतियोगितया
वछेदिदृश्वंकाननद्रकोभवान् ४२ श्रीवसिष्ठउवाच एवंस्थितेनाद्यवदेहेयथा
भूतमिदंश्रृणु कस्त्वंकोहंजगद्वाकिमितितन्नविलोचः ४३

तस्मात्तन्मयः स्वार्थस्यपदं ४० द्वितस्मात्सर्वाप्राकृतितयोमय्यवछेदादिसंकल्पनांकिता
४१ प्रत्नाद्हत्यनात्मयोविषयीकृत्यभागत्सामन्नत्तणोपायेनवस्त्ववछेदीस्याद्दतः प्रति॰
योगीतन्निरूपकः ४२ यथाभूतंयथास्थिते ४३ ॥

श्री.
वा. नि.
३ टी.
८५

न्नेशाखाभेदोयोपवितेस्मृति १० गुरोर्वृत्तिन्न्याहेतुविद्वत्तांमनम्मनोन्येमस्याहविम्यर्थमिति
जगतोमध्येमनाहंप्रत्यापयः शिष्येकृत्वाबालकोनाविपः कृतोविहंप्रागुकृत्तां ११ पुनस्सा
प्रश्नस्यकोर्थपापरमावधित्वेनहेतुनाद्रोमवस्थानमेवोत्तरं ११ कोटिनेदंपर्यवितेभूमि

वसिष्ठ उवाच नमेवक्तुमशक्यत्वात्तुक्लिलथमयास्थितः किंत्वप्रबुद्धस्यकोप्यास्त्वतुली
मेवानवोत्तरं ११ द्विविधोभवतिप्रश्नस्तज्ञोतज्ञकोपिच प्रश्नस्यास्ततत्रयादेयोत्त
रस्तत्तत्तयोत्तरः १२ पूर्वंत्वमप्रबुद्धोभूर्वानेत्वात्ततत्पदः भाजनंत्वंविकल्पाना
मन्नयाणांमहामते १३ नत्विदानींप्रबुद्धात्माविश्रांतःपरमेपदे योग्योनत्सविकल्पा
नामन्नयाणामसिस्फुटे १४ यावान्कश्चित्किलोल्लेखोवाग्योगोवद्रलोवर सूक्ष्मार्थः
परमार्थोवाबहुरूपतरोपिवा १५ प्रतियोगव्यवच्छेदसंख्यालीलादिविभ्रमैः स
चसर्वोपिवितःकलोभाबुद्धवज्रलोकिविधिः १६ उक्तोसकलंकंचतत्त्तानाहंनिर्वंधरः ना

कोर्यस्वलिहिविधिरत्यादिना १२ १३ १४ वाग्भूमण्डलेखोविलासः १५ प्रतियोगीनिरूपकः
व्यवच्छेदोव्यावृत्तिः संख्यागणना अतीतः तत्त्वदेशानतिक्रांतः परमार्थः आदिपदात्तत्त्वाथ
नतदितस्वाधकंतद्दोषस्तद्युपायोवोध्यवोधकप्रमाणंदृष्टंतेनिर्यविभ्रमैः कल्पनाकले

केवलिनः मा.तत्कालोवितामा: १८ २०

५१

८५

ज्ञात्वारव्यस्यामपि स्मृत्वा दुर्लभोपायाध्ययनात्सत्पुरुषान्वेदवत्स्थितत्वात्सत्पुरुषकेण ज्ञाता
वरणाभावाज्ज्ञानार्थिज्ञानाप्युत्सत्पुरुषो येदृकाज्ञानतन्नायेषोपे येकोमतितत्त्वविरसिद्धेध
इति समन्यार्थेनतदुक्ति २५ २६ सर्वे हेतवापतापेतवत्वानि तस्मादृष्टा भावाहेरण्णपरिशोषात्कंथक

ज्ञात्वापि सत्पुरुषश्रेष्ठे ज्ञानार्थि विरतः पुरुषके ज्ञात्वा सत्पुरुषापेक्षो ज्ञानदृष्ट्याभिति निश्चयः
२५ एवमात्मन्युदितमत्यन्तसेवनयाथैनाने: एवमात्मज्ञानस्य ह्रदृढमतीतेमर्वेव सन्तः २६
नवहेतेनवैवैकन्नुताहिमेवनिश्चयी एवमाग्रहिसिद्धेतिनाकारणाविशाखणाय: २७
श्रीरामउवाच यद्येवं नलिशाईसलतटदृप्रपञ्चकः भवानेवेह किं नाथ द्दशिस्त्राव
ह्रदेवः नत्स्नीमवमुह्र्तार्थे मतिहृत्स्यपुत्वाष्ठिः २८ नन्तिन्नत्स्नीष्यितेकिंस्था
हितिसम्येमहात्मने पतितेतत्वप्रापणभोयोगमः पुरुषत्वात्वदृ २९ किमर्थं भग
वंस्तत्स्नीभवान्त्रदृ मिवस्थितः नेतास्ति जगतां न्यायः सर्वायत्रेन्द्र रहमः ३०

हेतवाहि सर्वब्रह्मस्यापाय्येन नाम: पुरुषतिपयेवासिति २७ नात्स्येवनिश्चाहं भावादिर्मम
श्रीनृणामज्ञानानुदृष्ट्वै सोवलैवित स्लेषांततुतन्रसंपदेतमैन मेवाचम्भिस्पापयेनतत्स्नी
भावप्रारू गाचवेऽति २८ मृत्वापिकाविणांकेषादितत्त्वानेज्ञातेपिसर्वेषामज्ञानानन्दकेद

श्री.
वा. नि.
उ. प्र.
८८

कार्यैक्यात्रद्वयंहर्षदोषकारणतांगतानाभिवेत्तिर्वासनानुद्वेगेद्वेगतान्तः १७ कर्मभोगवतस्यबुद्धिमान्
येनवेत्तिसुषुप्तिस्थनः १८ नेदेवाहं येतेविविधमप्रबुद्धेहंनागतःकः १९ २० बुद्धित्यागः
सदैवनिर्विकल्पसमाधिस्थानाभ्यासलेनविलीनेनवाधितेनकिंचिदिहस्य पदाकारवमति

एतमेवतत्पालितेकार्यमाहृत्संतोबहिः जीवतामपिनोवेत्तिवासनाहर्षदामिव १७
पुनःप्रस्रवणोन्मुक्तः मुक्तःस्वतःमनःकृत कृ कुर्वन्सर्वाणिकर्माणिकर्मभोगवदबुद्धि
मान् १८ एतदेवनिर्विलीनेनवहिःहेतिमतेवव रूपमप्रबुद्धस्यापेणाकार्यमावरचे
तसा १९ बालमूकादिविज्ञानवद्दृष्टस्यक्तवासने भवतःकुर्वतःकार्यंनबध्यतेन
लिप्यते २० बुद्धित्यागविलीनेनकिंचित्स्मरतोबहिः एतःस्वप्नलसेनचेतसानिष्ठ
विश्वरः २१ अस्यैकस्यकलंकायातानाविज्ञतयोदये शङ्कापांतविदिक्षिप्त्वाकृतकम
कृतवानव २२ सम्यक्स्मरणयाहृत्याजाग्रद्धावहस्यवन् गृहाणामाकिंचिदपिमा
वर्किंचित्स्मरतिमन २३

पापमात्रेणप्रसरतस्प्रस्पंतसत्तेनस्फोतेन २१ २२ जाग्रतस्मरतस्थवदरानपिनवापितेस्व
सतमयाहृत्यामाकिंचिदिहगृहाणानिष्ठंमन २३ ॥

43

८८

५४

यैर्यैर्हार्यैर्धीवरं तं मोनी यकस्थानः स्वल्नु ९ दैर्धैर्गुर्ह्धैस्थानेषु १० नवपूर्वतनकैर्ताप्रयुक्तदे
घस्त्रक्रिकारयति ग्रंतर्गुरवस्तिविमितिशेषः ११ दृष्यज्ञकनवतृस्थापारापि कृतंतोमोघनांतनस्य
दनदैवास्थ्रतानुमार्ष्पिते इति फलेति विनिभावः ११ सरसंविन्मात्रकोटरे हार्दाकाशे १२ १४

ज्ञानेषु कर्मारेषु ये ये कुर्कमहात्मनः यावत्तावत्समनामोनीवासनाक्रांतमूढवत्
४ सूर्दैनोभवदर्हेशुदुःखेषुभवदुःखितः कदृतानुकूलहीनेषुभवद्गीरघुवीर्यका
न १० ग्रंतर्मुखःसदानंदःखात्मारामतपाविलः यःकरोति विश्वमिमारास्वनवकलीमि
नान्वय ११ आत्मभावनयानायोनित्यमंतर्मुखस्थितेः वस्तुयानापितेनामपतिता
वानिकृतं ततो १२ ककल्पकलनोमकेसर्वचिन्मात्रकोटरे यःतिष्टत्यात्मनिस्वे
रमत्मात्मानमीमहेश्वरः १३ नतोस्मिंदंतिशास्त्राणि नरदेहनिकृन्ताग्रानाः नश्रेहरंपति
वारीतिशोकंतंनमस्तता १४ स्तुतेषु मननमालिषपहात्मा नमनन्यामंद नुष्टा
वक्ष्यभीगानाहत्तं भामिवमेदिरे १५ नगाहत्तपदार्थोत्त्रपूर्णमोदक्षिपं पदो
सविदंसेविदः स्वस्थात्मांतनमवेमच्युते १६ स्वभुंजीनिषवस्तलंधनिवृत्तिश
विद्वैस्वास्मिनसमुष्ट
यानेदेस्वात्मानमस्तत्तंभं मंदिरंमिवधीराःसांप्रेचललितिह १७ नगालत्तानाइत्तस्पृदार्थोत्त्र
लतत्तणपुष्पाणामामोदश्रियमिव सारभूतां पदं व्रलसंविदाममाश्रिमसर्वावासस्ंविदः अनु

मंतकुलस्ववहाचरणवप्रव ५१

प्रवहोयपात्रामलोकवर्गोत्रवर्गोनं स्वल्पेन महासैन्येन तामप्यागेऽपलिप्यते यथाग्रामेक-
मेसर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनपुरुषेषु यथायोग्यंभावयन्निवसन् १ मनुष्टात्मक्तमनमस्तस:
प्राहृहितः विस्तावितयागापोवसनपाविधोभव २ यथाग्रामेषुवृद्धेषुबलेषु उन्नति।
मनुष्यमहत्त्वचशोकादिषु शंतः सदः खिन्नः सन्यथायथादेशानहदेशामनुस्मरयथा

वसिष्ठउवाच नित्यमंतर्मुखस्तिष्ठ शीतलात्मा विवासनः चिन्मात्रममलं स्वान्तेक-
मेकमेव भावयन् १ आकाशविशदः प्रान्तस्निग्धात्मैकत्वनिश्चितः समः सौम्यः
समाचारः स्वस्थात्मा हृदि निःस्पृहः २ शोकेष्वापत्स्वथोत्सवेषु सेकेष्ववदेषुच यथा
प्राप्तेषु सर्वेषु स्वेष्वेषु ह्रि सममानसः ३ यथाक्रमं यथादेशं क्रुद्धस्तुष्टः स्वस्थः खिन्नः
बाष्पक्रंदादिपर्यंते दंदशून्यस्तु बालिव ४ समागमेषु कान्तानां सस्त्वेवेष्टदेये
षुच ग्रामं देभजन्सोम्यात्मावासनाक्रान्तमूढवत् ५ वलाढ्येस्तपशोषानवी
वरतिनिरूढेन वातेरिक्तानिवासोदानामसनाक्रान्तमूढवत् ६ ८

क्रमेवाष्पक्रंदनादिपर्यं-
तंदुःखदुःखविरंवने प्रीतोल्लासादिहर्षं हृदयेषु कानि वसन्समकवंदनादिभोगस्वादानिवकुर्विति
हृयोरन्वयः ३ ४ सन्तेयोकार्थमेवप्रपंचयति समागमेष्वित्यादिना भोगवासनाभिराक्रान्त-
वे मूढाकर्मदत्तनालहत ५ भूतात्मपार्मिकात्तिदेयानियमोविकृत इक्रमागनेद्वेषोपाजे

घनाघनेन घनश्यामात्मके चिन्मात्रे येनो रुच बोधो दीनो संवेदनं स्वतः स्मात् आत्येति १७ ततः शुद्
द्धः १८ बीजादेव ततः सर्वात्मनास्मिन्नेपकस्मिन् दात्मेवानुनेवोध्यादि वेद्यः जगदूनानूपलोति फलित
मिमाह नो बीजमिति चित्तचित्तस्वरूपं सुषिप्यान रूप्याणाचाचं यथास्तु तिनमोपाणाध्ये २१ न

अपैव संविद सलीहंसो कबोधो बीजसलिलं नाद नैककर्मनत्वपुरुषत्वं देवेन कुभामसमे
१९ न दीनमात्वलत्यमज्ञाङ्गबोधनवानतः नैककर्मनचदेवादिकेवलविदं देतिदि
२० नो बीजसलिलं न विकल्परूपकोपि नाक्षि नपाक्षि कर्मपुरुषस्वनवाक्षिमायो
एकेनविनमृदितेत्यनयाभिधानलक्षणानतः ततनराणस्पोमयेव २१ इत्येवति
स्वयमनात्मस्वभावविनानकाव्यशपुरुषकर्मविचारशांतो निर्वाणमनः सकलसं
कल्पनाविमनः संविदपुनेनुयथाखिलस्तेऽमात्त २२ प्रशान्तसर्वेहसगाकमलं
चिन्मात्रसंस्थोखिलकार्यकारी स्वात्मैकरामः परिपूर्णकामोऽम रामयोगात्मशुद्धा।
मामिरामः २३ इति श्री रामायणे निर्वाणप्रकरणे शंकानवसिद्धान्तप्रतिपादनं सर्गः २८

गुहेत्यनामयत्रामसर्वेशलिपर्वं रूपमेवतिस्वयंस्वसंस्थितिं भावयित्वा पुरुषकर्मोपयुक्तविचारशां।
कोलाकाविर्वनमनः सत स्वयमपिमतेऽस्य समाहितो व्यवहरन्नप्याखेमयोः २३ एतदेवसह
यत्नपसहवंतिप्रशांतेति २४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेऽष्टाविंशः सर्गः

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
१९

वासनासंगशून्याशयस्यैजीवन्मनाब्रमनाद्वैपेऽनेन्याद्द से संविन्नैवेति २३ यदि तु वासनैव सं
लग्नुद्धेरेवं वासनागतेति मन्मेतदिं तन्नत्नान्म्याप्तैनैव वासनानाद्दैतन्याद्द शपथेति तन्वास
नोत्साद्दनमेव २५ प्रागुक्तानन्तयोगलक्षणमयाद्दत्वोनलक्षणाणपावाणपैव ग्रहणघनत्वनलत्ता।

संविन्नैजं न्मबीजस्य पीतस्योच्चासनाशयः सर्वकोमं कुर्वोल्लासं तन्मयं संगमाश्रितादृढ २३
कर्वेनोकर्वेतस्थवमनसाप्रहमज्ञेने शुभाशाभे प्रकार्यैषु तत्स्यसंगनिहुर्जपाः २४
यथैवावासनोत्साहपवासनाशलिस्थतः यथाकथागिप्रक्तानतः संपादयतमेवहि
यथैवेवस्मिनतनयाप्रक्ताप्रकलघयत्वतः वासनांक्रकृनिष्कलस्मतहेवयत्रांसमवे २६
पोकहवाणाश्रयत्वेनपथ्यानानालिवानप्या निवायुगाद्दभावांवायामेवेसोवासनात्वयः २७
नास्वेवपोकहाद्दमासमासोत्रवणिणात्तैः निवर्हभावदूपेक्ष्मिन्वासनाल्पयनामति
२८

यावितास्पत्वयाप्रक्तावावासनाल्पपेसुकं वक्ष्मितयेवसंपादयेत्स्प्रवक्तये यनस्ससगाल
दूपमेव २६ सर्ववासनानांचिरविद्रुष्यिवर्द्दभावपवस्थलमवतलमेवनिष्याघेसाद्द पोकहवे
तोति २७ वासनात्पनामतिसंसारोत्त्रवाले २८

47

१९

स्थावराणां च वृक्षादीनां भेदः कुतः न तथा स्वभावेन भूजलानि हि स्वभूतेनगवीजमात्रविपर्ययं कृतं स्वयं
कालस्वरूपेण हि धर्मादेः कर्मोदयोमिति १९ वज्रस्वभावनिहत्वानप्रवालादीनमृदुनरानकउत्ता
नपितं २ प्राकृतेनागिनान्यादिहविद्याहतेप्रयासेवन्यायक्रमाद प्राप्तीति १८ १४ मेविदावि

न बीजाङ्कुरयोर्भेदो विद्यतेऽम्भोरुहयोरिव बीजमेवाङ्कुरं विद्धि विद्धि कर्मैव मानवं १५
चित्स्फुरतो भूमिको यो करोतिस्थावराकवं स्थूलानत्वानस्त्ररकुराग्रबोधहृदकालिव
१६ वितावितायवाकोपरा दृश्यतनविपल्लवान् प्रकृतान्वसुमनाद्युकउलानतायितेवमः
१७ प्रातिनीयेरांतस्थाने विज्ञानमनमातेते नतोतिलनिकोतस्यावमः पुष्पफलप्र।
था १८ यदिस्मवेतानांसेविद्धवेद्यानिवलोयत्सो नवकउलानतेनशाकैः स्यान्तूवासुरसूभूतो १९
नेगमनोस्थावराणांमेनदायदिवीजके सेविहिस्फुरणमात्रमस्य बीजंनविपते २०
बीजांकुरविकल्पानां क्रियापूर्वकमेणाणं कुर्मिवीवीलतेरगनोनास्तिभेदोनवस्तुनि २१
हितेनूकर्मणोर्यस्य बीजांकुरवतयानयोः विपर्ययस्य शाश्वतस्त्रैमहत्तेत्वसदानमः २२

स्फुरणमस्वेदः २० कर्मदेहेदेपरस्यापरस्यापिभेदोनास्ति वस्तुन्यपितेनापिभेदोनास्ति २१ इत्यस्मिन्प्रोक्ता।
मयेदेयोनपश्यन्तितेनिर्दंतिद्धिवासितिद्धिनेभेदं नयोर्बीजांकुरयोरपिमहत्तेपशावेतद्रूप।
पशावेनस्थिलयमहत्तेन्नलेनेनमरस्यपीवा २२ ॥

श्री.
वा. सि.
ति ३.
टी.
८५

तथा चैकत्र यस्मात्तेषु गुणपर्याये भावविशेषस्य तद्विगमस्य बहुरूपत्वं वदेत्यस्यार्थः एवं च षड्क्तैर्देवक
र्मादिपर्यायमिति तत्स्फुटमित्याह संवित्स्पंदेति ९ बीजांकुरात्मतामिति पक्षत्रयं स्थापयन्नाह स्प
दादिति तद्बीजत्वमेवातः स्वकामवयवत्रूपे निर्गलितमज्ञत्वं कृत्स्नस्यार्थः ११ चित्तं चित्स्वभावं दि
शः यद्दिक्कालक्रमसंस्थितं स्पंदरूपं बीजं तत्त्वविशेष इत्यर्थः वासनानां तन्मूलत्वात्कारणम

हिमे यत्र पयश्शैत्यं पद्मे सौरभ्यं तथाद्रिके धर्मधर्मित्वेन यथा तेन त्रैजंतुः कर्म तत
था ९ संवित्स्पंदस्तस्यैव देहकर्म तदुदयः पर्यायशब्दाः तत्पुनः पृथक्कर्मोदयः
स्थिताः १० स्पंदात्संवित्क्रियाहीनो नमः स्पंदाद्यस्मद्बीजतो चैकं रश्मितदेवातः स्थित
त्वादंकुरश्रियः ११ चित्तं चक्रं चित्स्पंदं कं चित्स्पंदं स्वभावतः अनंतमेकार्णव
दिक्कालक्रमसंस्थितं १२ संवित्स्पंदो वासनानां वादिह बीजमकारणं भूतकार
णतामेति देहादेरंकुरावावले १३ तृणवल्लीलतागुल्मबीजांतरगतेष्वपि बीजं संवि

[illegible]

त्कारणतामेति १४ अवांतरबीजविशेषणस्थितः स एव सर्वेषु बीजेष्ववांतरविशेषात्मत्वस्यका
र्येषु विशेषव्यवस्थार्थमित्याशयेनाह तृणेति बीजांतराणां गतेष्वपि स्थितकार्येप्र
दृष्टैः तद्वैवंतरंतरदप्यनुगतं बीजानामंतरस्यापि चित्स्पंदवस्यानामाशक्याह तस्येति १५ यदि
बीजांतर्गतानां शक्तिरेवांकुरयति मध्ये तत्र तापेन शक्तिं तदह लौकिक इत्याशयेनाह नेति

४९

ष्टः

८५

अतएव हि पुरुषकर्माणि दृष्टादृष्टानि च सुखं दिदृक्षया समाप्तस्फूर्तिं कंप्ते वैराग्यप्राप्तये विहितपते
त्वात् न भुपगमेतस्मनास्फूर्तिप्रसूतेनानीदृशंभवेत् अनीदृकत्वेनसमादिसर्वः ३ सर्वेषामेव विस्म
रणात्रैवैविशेषोत्पोद्दवैनविद्गहेतोरविनिवृत्तमाद प्रवर्तनमिति ४ ऐतद्धेतुत्वाप्रावर्तीदिना:
संतः प्रवेशमानस्तोयगः संस्पर्शोत्पन्नः स्नुपृष्ठमावर्तनावापत्यमानः प्रस्फुरत्स्पर्शप्रवेशत्वेतेवि

संनिस्यं दारांस्तेषु त्वं कर्मणां कीदृशं भवेत् बुधावद्धरूपतत्त्वात्मनो नैनैव जगत्कृते ३
प्रवर्तते जगल्लसो: संनिस्य दारस्वार्थकर्मतत् निवर्तते हि संसारः संनिस्य दारकर्मणा
ते ४ श्रुत्वास्मनादृसंविग्नः संसारसंसारदर्शनविद्रः संसारदोषस्फुरत्संदेहेनावर्तीदिनोल
ते ५ मनागपि नमेदोन्नितसंविरतस्य रसपाकानेः कान्तस्यानोयशाद्दृतेनाम स्नेहो पुरुषकर्म:
णोः ६ जलबीच्योर्यथाहि के संबन्धोत्संवनवृत्तित्वं नथेहृ विनाविस्पेदंरूपयोजनेतक
र्मणो ७ कर्मैव पुरुषोमा मनु पुरुषस्यैककर्मता एतेहृमिष्टे विदिदिस्य यातहिनशीत
ने ८

तर्कोत्तेरुमर्थः ५ अतएव चित्तस्पर्शपरपुरुषायाकायनानतद्विधुद्विषवलिताकावेनेतिसंस्पर्शपु
रुषयोपरस्परांविमर्शोन भेदर्त्स्याद्भृ मनागपीति ६ अपिहानाद्भृदृष्टस्वतस्वनावास्तीत्याह न
लेति जं तु पुरुषः ७ अभिचेरति तथा च श्रुतिः अपक्वकर्मणामात्मावेतन एतदेवस्पष्टय
मतोहि कर्माण्युपतिष्ठन्तीति ८ ॥

बीजांकुरवतां पुरुषकर्मणां जन्मकारिणां दैवशब्दार्थयुक्तानां तत्त्वं भूयोऽनुवर्णयेति बीजा
नामुपादानानां अंकुराणामुपादेयानां पुरुषाणां कर्तृणां कर्मणां तद्दोषविहितनिषिद्धो
दासीनक्रियाणामिति द्रष्टव्यम् श्रीणां दैवशब्दार्थेनादृष्टेन निमित्तेन संयुक्तानां सर्वेषां तत्त्वं परं
पुरालत्वाणां संसारानर्थकारिणां तत्त्वं साभिप्रायकलितार्थमपि पुनः स्थिरीकृत्य कथयेत्य
र्थः ॥१॥ तत्रादौ दैवस्य तत्त्वं कर्मैव कर्मणां तत्त्वं मनोऽनुपस्थित्रस्पदत्वस्पदविदात्मैव तत्त्वं न तत्त्वं नस्थि

श्रीराम उवाच बीजांकुरवाणां पुरुषकर्मणां जन्मकारिणां दैवशब्दार्थपुत्रा
णां तत्त्वं वद विशेषतः पुनः ॥१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच दैवकर्मादिपर्यायैर्वेदादिव
दत्तावधि संवित्स्पंदनमेवेदं लोके पुरुषतां गते ॥२॥

दात्मैव पुरुषमेव रूपस्यां पुरुषायेयेति शापमिकल्पलतानां विस्पंदेन समष्टिव्यष्टिमनोभवा
नितनो देहाकाराध्यासेन पुरुषस्तनुतः कर्माणि कुर्वन्पुण्यपापरूपादृष्टरूपं दैवतां चापद्य
तद्भोगाय वनादिद्रव्यात्मना तद्गतगुणक्रियायात्मना नात्वयटन्वादिसामान्यांतेन तत्तगाद्रू
पेणाविवर्तते इति दैवकर्मादिकावणाशब्दरूपघटनावधिकार्यशब्दरूपं च तत्त्वं नस्पिंसं

द्रूपमित्याशयेनोत्तरमाह दैवेति २

हे राम त्वं सौम्यात्मरूपदेशात् अहंभावरूपयाविरत्या विमुक्तः सन् त्वं संपन्नशोके घनगाढहर्षे संवित्
आपन्नत्वशांतविषादसंवित्सन् भवाभवेषु विषयानामनुकूलप्रतिकूलेषु यथास्थितं तिष्ठ म-
रूपदेश विस्मृतोन विलीय स्वरूपस्थितितात्कैर्विद्रूपमात्रमास्व ॥१८॥ न किंचिन्नत्वनोन्नतं ग्रमा-
दास्मारव्यग्रवस्यादाहर्षशोकानुकूलप्रयत्नापेक्षेणोपेक्षेयोग्यविश्यति नेत्याह यथास्थितमिति

आपत्संपत्सु भवाभवेषु शोकेषु गाढं हर्षेविषादसंवित् सौम्यादेहभावविरहाद्विमु-
क्तो यथास्थितं तिष्ठ विलीयमानः ॥१८॥ यथास्थितं वस्तुपितान्स्यानमस्थितोसि वेदाव-
कलावेदी न हर्षशोके घनगाढहृणाहिविमुच्य वा तिष्ठ यथेष्टमास्व ॥१९॥ इति श्रीवा-
सिष्ठे निर्वाणप्रकरणे मोक्षोपाये मोक्षोपदेशोनाम सप्तविंशतितमः सर्गः

हे सकलकलावेदिन् राम त्वं यथास्थितं स्वलीलामेकत्वं वा अत एव ततया समस्तमपि गमस्थितोसि वेद न
न तर्हि हर्षशोके घनलतानिविडसन्तापकानि विमुच्य वा तिष्ठ यथेष्टं वा नानुवर्तमान
आस्वेतिशेषाः नवचाशाहृष्यामानवयः नवदृष्टस्वार्थं मयाविलीयमानस्वस्तनेन तावता
मुक्तोसि देहस्थितिभावः ॥१९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्त-
विंशतितमः सर्गः २७ ॥ ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
८३

नर्हितस्याः इत्यादित्रिपुरैकूर्यें विभूतिनितिनिविद्धिवर्तन्तैसैवैन्यायायेनाह यथेति विनिवे नसोऽहंस्याप्रमस्यार्थः ॥ एवंदेहस्याद्विनमपि कल्पितेनतद्भ्रमग्रहस्याज्जीवः कल्पित हस्यात्तद्भ्रमयेकल्पितमिति शुद्धचितिनिवर्तनैः सर्वदेश्याह यथेतिब्रह्महस्यात्तदे

यथानौयायिनः स्थाणुगमनकशैलादिवेपने यथा चक्रौरजधीर्ल्लयादेहादिचेतनः ॥ यथादेहादिचित्तस्यतथादेहस्यचित्तके तथैवजीवः परमेपदेहेतमतेः कृतः १२ सर्वमेकमिदंशान्तंब्रह्मत्वेहिततेद्वात् नकिंचिज्जगदाद्यस्ति भ्रान्तिरन्यान्नविद्यते १३ नविद्यतेयथाव्योम्निवनंदेहस्यसैकते विद्युल्लक्षणाक विचेतत्तथादेहादिचेतसि १४ अविद्यमानरूपत्वात्क्लिष्टाबिभीहिजगद्भ्रमे प तदेवपरमंसंविद्धिसम्यविशंवर १५ जगद्दस्तिनसन्नेतियासौभ्रान्तिस्तवायमा शान्तामस्युपदेशेनकिमस्यहेयकारणं १६ स्याल्पदेवनचनक्रमादियथास्म माचकतया विद्वमात्रंजगदादिदंहीणंतत्त्वविचारणात् १७

वैकमित्याह सर्वमिति १३ चेतसीतिनत्वदृष्टौ १४ बिभीहिभयंप्राप्नुहि १५ जगदेवास्ति अद्धितीयब्रह्मसन्नास्तीतियाभ्रान्तिस्तवासीत्सा १६ १७ ॥

53

८३

तस्य किं फलं तदाह एवमिति न चायंतिद्युक्तो ध्यानध्यानादिविधुरीभावध्यानलक्षणत्वात्।
कस्मादित्यपेक्षायामाह ध्यानेति ज्ञानस्य ध्यानध्यानेनेत्याह क्लेशचेति यतो ध्यानादिचेयं किं
चित्परिक्षयेनेत्यर्थः ८ नहि दर्शनादिविधुराण्यपि तत्त्वानालम्बनत्वात्यकत्वमित्याशा।
कविशेषमाह दृश्येति दर्शनेति श्रवणाज्जन्यवस्तुनेवमेव नपुरुषवत्त्वाभिति दृश्यमित्यव्यक्तपरमा
र्थविद्याध्यानादध्यात्मतत्त्वविवेकजातपरमार्थविज्ञ एववितिभूतयोऽस्य हृदयः ध्यानेतन्प्रमा

एवं निश्चयवानात्मन्नमेवाभिनिवेशतः ध्यानाध्येयं न च ध्यानं सम्यक्चापि न किंचन
८ दृश्यादृश्यं दृशैनैव चिन्नएव विधूतयः अनन्तत्वविलोलोऽस्य ध्याने ध्येयमशक्ति
च ९ उपतिष्ठति पश्चात्तु देवहृतिप्रलयानिले श्रान्तचतुःक्षसंक्षोभं न क्षुभ्यति न
शाम्यति ९

तां जेतापि वस्तुतं तेषु रूपवेद्यानुसारिचेतितिक्रियाविशेषमावृत्ताद्विभूतयः एव ध्यानादयर
तिवाध्यात्मसंबन्धः विशेषान्तरमप्याह अनन्तेति अनन्तं चित्तजडं वस्तु सर्वं तत्संविदः
प्रमम्मस्यापद्भूते नदृश्येप्रलोद्दृश्यं दृशैनानुसारैव ध्येयं तस्य ध्याने विनापि ध्याने शक्तिस
इतिनवृत्तत्वो ध्यानानुसारितेति विशेषणस्यार्थः संवित्त्वतत्त्वनिविकारवत्सर्वतो विशेषस्माह
उपतीति पश्चात्सम्यक्त्वं शान्तिपश्चाद्देउपतिष्ठतितिलम्यतिप्रलयानिलेवहृतिशाम्यतिवचनतया

आत्मतत्त्वमित्यर्थः ९

प्रबोधयास्मानेकस्मिन्नेव सर्वात्मनि यत्र स्थिते प्रबोधे न नानैकस्मिन्नपि समस्ति भावनापादितभा
वः २ ननु प्रतिशरीरमन्यत्वेनात्मनां भिन्नत्वं प्रतीयते न च परिच्छेदस्य नु भवाज्ञाने वास्तवे।
त्याह आयंतेति ३ जडस्य शरीरादिरूपस्य कोशः विभ्रमस्तस्मादेव न कल्प्यापत्यात् ४ वक्तृशंकाव

एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्संस्थिते विततात्मनि नैकस्मिन्नव सर्वस्मिन्नानाकल्पनाकृ
तः २ आयंत यद्दिदं सर्वे क्षोभमविभ्रमनिर्भेदे शरीरात्मभिन्नापेतु कांचिन्नतस्य केवता
ऽस्फोटनं हि जडकोशविभ्रमस्तत्कल्पनापनात् प्रबोधलाभ्यतो यतेतं तथा ३ वदाति ति ४
यथा प्रायश्चतुर्दैव वक्तृशंकाननफलभागिनी देहेऽयमहमितिमेषा तथा शोकान नवात्मनी
५ मा वक्तु निर्ममग्रत्वं भव भूतिभवपदे वक्तुं तं तस्तु वा पायो भव्य भावयभूतये ५
विद्वान्नं तमेवास्मिन्येनात्मसमात्मनः इत्येवं पामेव तत्वं तत्त्वनतरामतते १

सत्वो चो सेतान परमार्थवयाप्राप्य फलभागिनीत्वहत् शंकाग्रंतिः ५ ग्रवक्तनिमित्या
भूतेदेहादेश्वहंभावनिमग्नोमाभव भूतये मुक्तये ६ किं तद्वक्तृपद्भावने कार्ये तत्राह वि
द्वानेति नाहं शाववक्ततत्परंतेमनोत्विमथः १ ॥

उपसंहरति उपशांतेति ४८ मुक्ताधिकाविनाशेविकलः सकलकलनात्मा येनात्मोदितिमूर्त्तिमा
ह संविन्नेति ४९ ५० ५१ हेराघवएतेनसंविकणपरिशुद्धेनपावनेनस्वात्मनेभुरगवतामनसावि
वेकपदेनस्वात्मानंदेविहृत्येशांतिमालाद्य तेमतिः तावत्त्वमसौसमतीर्णसलिलाशरद्घनाली

उपशांतसमस्तेहं विगलाखिलकौतुकं निरस्तवेदनं येन विदा केवलमास्यते ४८
संविन्नेति श्रुतवतः नैतन्मेहोमहात्मनि यथैवाणादिसकलं येव लक्षितवाहिना ४९
प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपाकृतवात्मने नेनवृंदप्राप्तसंमानेस्थितमद्रौ समाधिना
५० तथापयावनत्वाणामनमधर्ममतिस्मृति सर्पानेकवणोपेणोवेष्यमानः प्रवुध्य
ते ५१ एतेनराघवविवेकपदेनशांतिमालंव्यघोरभवतामनसाविहृत्य साधोना
नाद्भुतनतयानमपोमतितत्तीर्णतारसलिलेवशरद्घनाली ५२ इतिश्रीरामा
यणेनिर्वाणप्रकरणेसंविन्निर्वाणसमाप्तिर्ह्निष्टः सर्गः ४९ वसिष्ठउवाच निर्वाणो
भवशांतात्मापयाशमानुहृत्तिमान् सत्त्रैवासत्त्वसमः सौम्यस्फटिकादिविनिर्मितः ।

वत्क्षणात् तीर्णविवेकाभूतातीतेनतोमाप्रजनितसर्पः ५२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वा
णोपदिष्टशांतिनामसर्गः चिद्रूपदेहितिःस्वदभुमादिष्टत्वविभुत्वपः चिद्रूपांमेनत्वंमात्मस्वरूपस्थिति
र्येते स्फटिकादिनिर्मितः प्रतिमापुरुषोपम्यमसमपिरहितप्रसत्तानिरोधिपिवादसन्त्रसमस्तहस्तमादे

नष्टविभ्रमतानिरोधिवादसमस्तसमः ।

देहस्थं दृश्यायामेव न दृश्यं दृश्ये भावनायद्दृष्टान्तमाह यथेति यं दृश्यमानं देहेनात्मानं वेदे केवलमस्य प्रकाशेः यज्ञानिनेवस्य देहेनेदहंभावनोपलक्षितः २१ ननु नस्य तद्रूपज्ञानमेव देहादावनुमथ नेकिं नस्यादत्राह निःसंबोधेति संबंधोन्नद्दिर्मे तविव्रद्दूमिलक्ष्म्यात्वेऽबोधरूपस्य विशारो विषये प्राणापानविषयेलेदद्धामानोर्थेयथाननमाधीतिर्तिभेदः २४ दृष्टान्तद्विगुणा

यथा मेघतृष्णा यस्य देहेनैव नु बाधितोः । श्रंखलाबन्धननुबन्धनं विवेकं विविदितात्मनः २२
निःसंबोधैकबोधेन लिंगदेहैकनाशिनः । ज्ञानानन्दात्मस्वरूपस्यानुसंधाननता कु
तः २४ दृष्टृदृश्यप्रदृश्यश्चारद्रूपस्यापन्नुपियः । कुतः किलानुसंधानमनपेतस्य पास
नः २५ गुणपदेवचनैकपद्मपदेवविकृतत्ता । सर्वशास्त्राणि नानात्मज्ञानविश्रान्तेनकिमीस्य
ते २६ पार्थिवे देहपीठे तेनलक्ष्मीयावास्मिति । प्रभ्रमस्याचात्मनिरूतः कुतः कस्य किमपे

ष्टो बाधादपि तस्य नानुसंधानं तेनाह दृष्टादृष्टेति त्वंयेवाप्यनुपिलोतेतिनाकारस २५ सर्वेषां शास्त्राणि नानात्मज्ञानेभ्यो देवविश्रान्तेनमर्थः तस्मात्पूर्णात्मकानन्दतायां विश्रान्तेन किंदुरूपेते ष्टुपेत्य तेष्वपि ते निपातः साधुः २८ प्राणेनाधीहि सर्वोऽप्यपेतते नमस्त्वास्यपायेवाहि वहायेमतिनकस्यचिदुपेताप्रसक्तिविस्मर्थः २७ ॥

तत्त्वमनेनोपपन्नो निर्विकल्पा पूर्वेतितत्त्वमवेत्त्वमनेनत्त्वमादूर्विवत्राणमात्त्वद्येवतयातत्र दृत्लाभा
मात्मनास्थितोऽहंस्वस्थातिनिक्रांहृष्यमाभावात्केनकः किंकरोतिनकश्चित्केनचित्किंचिदित्यर्थः
२८ स्वच्छन्दस्वबन्धः देवतत्त्वाधनोभूतापार्थिवादिविधमाग्रकस्त्वनोपरोमेभून्मनृपन्यात्मनृपा

ततोनिरवग्रहात्मैवतस्यतत्रतथास्थिते दृश्याभावात्स्वरूपेणैवकः कंकरोतिकिं
२९ अहंस्वच्छोऽतिसूक्ष्मविलयाग्रहंरूः द्वीतिस्थः विना सर्वैवस्वरूपस्यच्योमात्मनापि
पार्थिवाः २५ सर्वेषामेवभावानांविदाकारमात्मनात्मपि निश्चयेवस्वभशैलानामपि
वपार्थिवतास्थिता २६ अहंतोऽलेपत्वनः स्वात्मानुभवभावविकाशिनी तत्स्वभावात्स्व
भावैकनिष्ठतासमत्वालिनी २७ इत्यहः करटकपात्कात्रेव्यतिरिक्तोयथालिनो ह्य
तिरिक्तोततथास्वात्मानाहंतारिमपात्मात्मनः २८ निरालम्बोनिर्मानोमोनीकर्ताकर्ता च।
शीतलः तथेवशांतवान्क्लेशपन्नपवाभिहृचितः ३० निर्वासनापस्टपरोयच्चपुत्रक।
गाऽवत् सथ्यास्थितमेवालेलः मक्षवहरत्नपि ३२

वामेपत्रात्मनाह अहमिति ३० पार्थिवानामप्यपार्थिवतास्वभशैलवत्तंभावनीयेत्याह सर्वेषा
मिति २८ एवंवसतियत्फलितंतदाह अहंतोऽलेपत्वतस्वात्मादिना २५ ३० निर्वासनानारेवच्छ
न्दपरः संदाभिमानस्तूनः यंत्रनिर्मितशिलादिध्वनिमायाशरीरवत् ३२

श्रीः
वा. टि.
३. टी.
८.

वाचं स्वरूपं न हि किं तत्राह यदीति नित्यपरार्थे नैनामरूपाभावः नत्वनस्यबाधनेवायस्त्वनस्यो
मस्यादिविकारश्च द्वैतस्य बंधे प्रेत्यसमस्मिन्निवृत्तिस्यादिनिविमः यतस्तनस्यपुष्यवनंदुहुमेवेन
र्थः २२ नतुस्वरूपं मनोविकल्पैस्तत्सन्नेष्वपगमेपुनीति यंतःनमात्रमेनाह नयवेति स्वातापरा
मेतज्जेषापपगमिष्यन्ते वेति कथं तत्रयवेन्यावेनाह स्मवितीति मनोपगमे हि नामरूप
मकंविकल्पेनत्वमानेवहस्तादिवस्तुप्रगच्छति श्लोकेन तत्त्वत्तया किंचनेनतमन्नमव्ययं चैहे

यदि देहं परार्थेन्यत्र बाधनमुपैति यद्यस्य बाधनं श्रेयस्तत्र विधिः स्त्वपुष्पवत् २२ न
पूर्वापराद्वैतं हि शान्तं सर्वत्र समवद्वत् ग्रुलोलस्य नेमाननैनत्सत्स्वरूपं २३
शाकाशकल्पे स्वभावे निष्कलो यानि वेदने भवन्यथा स्वराद्वैतं न विना तत्त्व विकार
न २४ निरूपाधानसम्भावमभिन्नोवेववेत्तीति ग्रालक्तत्तज्ञात्वि वैवकश्चिद्दानकिंचन २५

वेतिनापगान्वतीत्यर्थः २३ हे युगाद्याकाशकल्पे स्वेपात्मभावे मनोबाधेनेति श्रुतेः तस्मा
नामरूपयोरनिवेदनमप्रतीतिरेव भवति यतस्तत्स्वरूपावस्थितिस्वभावसद्दार्ष्णं भावादेवस
भविकारवत्त्वमनस्येवेत्यर्थः २४ मनोविकल्पमात्रं जगदाहेति कथं तत्रयवेतेनाह निरूपादेवे
तिय— श्चालेहे एषणाभेमनयवजगतः कर्तृनिर्माणत्वात् स्वनिरूपादानसंभावानिरस्तवजनकद्रव्य
त्वलिकाकुर्वीहिसामग्रीकमेवजगत्स्थितिं श्रयतोनिराश्रयपवसंकल्पमात्रेणावेततिपश्यति

८ नकश्चिद्दाममैनोतिरिक्तः कर्तानकिंचनकार्यंच मानसेस्वमादौ
दृष्टमित्यर्थः २५

59

यतएतदहंयात्र्यंतत्तत्स्वरूपकसत्तामात्रमितिदेहमादौव्याप्यैर्दर्शयति शून्यमात्रमिति ॥ अ
वात्रिकेनेतिसजातीयभेदनिरासः निर्माणेति स्वगतभेदनिरासः कारि क्षिप्रतिबिंबितेपदे
नेपर्वतेतमस्तत्स्वरूपंतद्दत्वंगना ॥१७ इत्यंजगतात्रे जात तोकेनभासा विरूकापश्यतिविमायायेना

व

शून्यमात्रेणयातोऽसौमत्येदमात्रेणयातिलः तत्त्वमात्रेणयोऽप्योहिसंविन्मात्रेणयातनग
त ॥१८ शून्यक्षितिनुलिभोगाःसंविन्मात्रेणगच्छति विदितंचेनयास्योमयथावद्दीपिपर्व
ते ॥१९ निर्वाणस्योपपोनस्यनस्यतोदेविशीतता यंतरेदेदृश्योदृष्टतेदीपज्वलन
विंदवः ॥२० किंकेनकथमेकांतसंतानतनिराबाल्यति निरालोकोपरालोकः शून्ये
जगतिजन्यते ॥२१ यासक्तानात्वलशहात्याहूंपर्वस्यनतंनिजे नपत्रकाविहाधालि
मदेवतत्त्वमयमव्यये ॥२२

ह निर्वाणस्येति स सर्वोक्तहापशीततासर्वतापोपशांतप्रलहिताश्रादनापत्रपदत्तति
यावत् तत्रप्रकाशांतरप्रसक्तियापि नास्तीत्याह किंमिति जगतिशिवेशून्येसति गुपरालो
कः किंस्वरूपःकेनसाधनेनकथंवाक्रियया जन्यतइत्यर्थः ॥ तदेवसर्वदृष्टत्वानास्त्याधास्वरूप।

४८
कल्पतरु

श्री॰
वा॰ टि॰
उ॰ टी॰
५५

पर्यालोचनेनैव विवेकज्ञानमात्रेण यावल्लोकेन स्वकार्यं दृश्यते तद्देशादेव लोकैरतत्त्वकारिणः ॥ य
वहितेन सविवेकाचरणेनैव दृश्यमानेन कस्य ॥ लोके कार्यं तेन विविवेकाचरणेन विस्म
त्यावमिमाह यथेति यथाह्यालोकनमात्रेणैव तत्त्वस्य स्वरूपः प्रसरणेन तद्वत् किंचि
त्समीक्ष्य तदत् ॥ हेकामनायवृत्तैरन्नवदिमेवमविरः प्रसरणमात्रेण हृमासवरणेन

पर्यालोचनमात्रेणैव संयोगेनवाधते गतेनैवमायैव स्वर्धमेवालोकनकारिणः ॥
नवनावहितेविवेकामः कवलविषयनिष्पत्ति स्वावधानस्वरूपं सापिवावः किंक्षि
त्यति ॥ यथैतन्मात्रेणैव रूपालोकनमात्रेके संविस्मृतिमात्रात्मकता प्यासाद्य
गतिस्यते ॥ यथाहि स्मृतिः सर्वलोकसुमेविद्वन् संविन्मात्रेणैवावेदश
शमवस्था ॥ प्रत्यस्यैव जगत्स्वाद्देशद्रष्टुविवेकेनेतिवेदे स्वभावेणेनापासंरंप
वेनोयथा ॥ स्वरिवमात्रमेवेदमङ्गवेनमयमेयते मृदादेरेवकुंभवन्मयथा

त्मस्वरूपमः ॥ स्वाहंस्यहेकायहितेजगत्स्वद्रष्टृसंविदेव अविवेकप्रपञ्चेनेदमसरणेन
वेप्राकृतस्वरूपाकापालनेति ॥ ब्रह्मसंविन्मात्रसेतोत्यमकुंभवेवासमस्वमेवमसरिवेदे
जगद्रूपमेयतेजंभतेक घमसत्यमिति त्यायतेनवाद्द स्मृतेति यथा मृदादेर्वावाग्रंत्व
रोगत्वात्मनिकल्पतेकुंभवे प्रत्ययस्वरूपस्थकुमरलब्धमपाकांतययेदंजगदपिवितः श्र

॥ उतमकदव ॥

61

४ अविद्यमानैर्मिथ्याभूतैरेवत्रिपुटीत्रयैर्वर्तै: ४ अतएवबन्धोमेभ्रमात्मकविदस्मातिविन्इति
नास्पृशंसति आज्ञादिनःतिविशेषणत्वम्स्त्वादिमस्त्रोक्तयोः शोभयचानस्यातिघोऽस्मानिः ८
अविवेकिनस्तत्तिदतिभूतोपदेःति आभिवैदिषघेवदिशामिष्वेव आत्मनोपर्यंतोमर

अहोबततिविचित्राणिव्यासमावचनोवगै: भूतकैरनुभूतंसेत्स्यत्वड:त्वोनिजनमत
४ अहोवत्तातितिविषमम्यासनायद्वयातृवै: अविद्यमानैरेवांभूतेनतरनुभूपते ४
अज्ञानविलोमृतवत: स्त्रुद्रस्यलोकत्वाविदृ: प्रीतलस्यातिलार्थेषुनसेदोस्य
किमेतत् ८ हर्षोपरमनालोक्यपूर्तिविदृमिवोद्भवत: निर्मोहस्यमूढस्यबाल
स्यवाकिमेतत् ९ तच्यत्रमाणपर्यंतेस्मापात्मस्त्रूकेनो आविवेकोविशेषोति
वदमाकरमूढयो: ८ सर्वमेवविसेमावारेहृदयपनाऽयः हिप्रमाणक्ष्णमिक
ज्ञशानवविपायाउः ४ आत्रुत्तलत्वपर्यंतेमपियोनिप्रानेषुते आकस्थ्रमतस्थित
पातिनोनित्विशमादते ४
सेतदूष्वपिंष्वनुतेनोऽर स्तनो:सकारएवस्थाकारोयमस्यजात्मएव
तत्त्वमेतत् ८ आत्मष्वा:विकल्पनिर्मितप्राताउवेनस्त्रुवा: ४ इदानींश्रोत्नुविलमेवतं।
वैयाहद आत्रसेति ४ ॥

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
७८

नदेवत्वं प्रणंतु पदं दन्त्ययति भ्रान्तेति भृशमत्यर्थं मानान्तु मानितामानान्हि वृत्तेन वक्ताः लोकानां नः नानीक
तन्नाहन्तकेऽस्मिन् भृशं भ्रान्तानि नये पुष्पवेति तन्नाचिरं यातना क्लेशेन परिनिर्जरतां प्रयाताः का
लान्तरेऽपि स्यादव्याकृतिकी तादिना कौमिन्या वृतिभाः अनुसरणस्थाय प्रवर्तितुं पुनर्भोगतृष्णं ड लभसि
मर्थः २८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पञ्चविंशः सर्गः २५ इदमपंच्यानन्तर्यो

भ्रान्तं भृशं कवचनान्तरहतैकेऽस्मिन् कालो लोकापकेलिविरसेषु प्रसृते न वक्ताः । क्लेशेन नन्वपरिनिर्जरतां
प्रयाताः कालान्तरेऽपि पुनरन्यविभा भवेति २८ इति श्रीमासघ्रातो निर्वाणप्रकरणे भेकिबोधन
नाम पंचविंशः सर्गः २५ श्रीवसिष्ठ उवाच संसारमार्गगहने पतितस्य पतन्तीति हि कृतेः
ज्ञानेन लक्ष्याणि कौतुकं वद्यनागते १ सर्वेषामेव विश्रमावः पारस्परमणिनः ग्रहख्याम प
लानीव भावनैते पुष्टं रवेला २ विश्रमं प्राप्य मूढानां दुर्मेरोगं हनवस्थितेः रक्षरसनपालो
केवलं नरकानने ३

भावनादृढ्यं जनात् तत्को स्यात्मानर्थं स्पृशन्ति विवेकाज्ञानदर्शनात् एवं
स्वाध्यायादियोनि लक्षणे संसारमार्गे पतितस्य जीवस्य नाहि संसारे वद्धशो हृत्वानि छेदनमेव
दहनं तत्त्वदृढजनाभयमुखाणि हि वृत्त्वान्तं तत्तत्त्वाणि पुनरप्यापतन्तीति हि । तत्रैव भावे वैव मूलम्
स्योपायेनाह सर्वेऽतिमूर्खत्वावचारस्य त्वग्रस्य न हेतुः २ तस्याप्यभूलं विवेकांधं रागद्वेषादि
संततिं तत्र संवेद्य दृतान्तनवा मननानि विदितं वैराग्यापायेनाह विश्रमिति रमासामादिभ्योगात्त्व ३ ॥

63

७८

येनैवैमिनोयाः वासनावृत्तेर्जनैर्वेधयोगैर्वं न देवा नात्मरूपमिति मन्येते तेषां न देहं ज्ञायापाग
तेज इमेव वेधांशगते अज्ञजडे मेवैमेकस्मिन मुच्यन्तीति जडे पोत्स्फुरे देवचि देशोऽस्फुरदपि
निर्विषयमेवेमनु नोऽस्यान्नूहनमेव तेद्देकं स्थानमिति स्थः १३ कुतो न मुच्यतेऽत आह नैतिदेहास्या
स्कारणादन पापिन एव यर्कोः स्वभावात् स्वस्वुते एस्वल्पवश्य ज्ञडे मे वासनारूपं जडमिस्यं पाणं तदत
पात्हहतत हेतिमिवमेव नेत्रमु नडैकतानातस्वैवतिसनडवेधे स्वात्मनि हिद्विनिस्थः १४ पदैवे

अमेध्यावेदनैर्नैकंभागयोगात्मप्यहो अज्ञं जडं वा जडं वापि देहे कं रूपं परिपूर्वचलि १४
नाजडं जडं नाप्येति स्वभावात् न पाथिनः एतज्ज्ञ इत इह दृहेति नचास्ति नेकता १५
वासनावेशवलितः कृमिकीटशतात्मभिः भ्रमज्जन्मयोयोयावेति निलाशैलसुतारव १६
मूढानां वासनाजालैर्मूढानामभिमतः नास्त्यपलेति दुःखोनिनतत्रवक्त्रेनपाधीते १७

कथमात्मनस्तेनाहितेनानाविधं पररस्यविहन्तीत्यत आह वासनावेशेति कृमिकीटशतात्मभिः स्व
स्ववासनाभिरावेशैरभिमानैस्तु वलिता वेष्टिताः पराङ्मुखैव तत्तद्रूपरीरसमागमः भ्रमोभ्रमते ती
सर्गः १६ मूढानामेवात्मनोऽहिप्रदिविभ्रमानोऽस्व स्व वासनाजालैर्मूढानां यत इतो नीलानां तृण
नानाविधनानायोनिजन्ममरणनरकादिलोके पात्सर्वमसिद्धानिदुःखोत्पत्तेति १७ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्री. वा. नि. उ. टी. २२

ग्रसेनोत्तीरयोक्तुप्रयोग्याक्रमानुभवोत्तैकं हं सूत्रयवहाशंयोरथित्वनाहत्यामस्योमवेदना
त्मकमेकाममलेव ननुज्ञानकाम्रवृत्तंयोगामानुभिरपर्थः १४ एवंसर्वेद्यपाकोविनमाद्या
नेननत्वटार्थविज्ञोः एविविक्ति नन याविन्मनुक्लनेमि इदेन पदार्थ मप्यहमिति पदविक्तित्र बुद्धि
वैवंयाय तत्यागमात्रेमनकेवृत्तिपरत्वितनिम्माहम्रहमित्येवेति १५ नदेवोपपादयति वं
इति प्रश्नइदं किं उच्यते: प्रत्यगात्मनएवेतिचोत्तम १६ अहंतावत्स्यात्मनतांवधः स्वतएवा

प्रमेयमानुभवोत्तैकमेकं तन्मोऽस्येवद्वे अवांभमेः लौकिकानकाहनत्वेनो
विव १७ अहमित्येव वेधायत्नाहमित्येवमनुकृये एतावन्मात्रकेवलायत्ने किमपा
क्रमा १८ चदृष्टयप्रमयवन्मगतहंतांवबुद्धिवत किमनुत्थितनपवायमम्ह्दैवाद्य २१
स्थितः १९ ममेदमित्रिवेधायत्नाहमित्येवमनुकृये एतावन्मात्रकेवलमात्मामायेत्ने किमत १८
ना २० यः ऊँ इवदत्मापोपावद्दटाकाशवोत्स्थितिममवेयोपिनेवानसमकोमामवेद

यैतीममाणावेनाहं ममेति प्रत्यगात्मायत्नेनापेने २१ अहमनात्मु ह्रेकारोममनमात्मनः ऊँदेवदयं
मातेनात: प्रवेशनतिरोधानेवाद्घटाकाशस्यास्येवयाहिक्केदोवानसंभाव्यएवेत्याह यतिरोधन
मेवंधीवतिरोधानेनपुर्विच्छेदोवाकिंचिद्यत्संवेदयोपि यत्संभवंतनभिन्नममहंकारं कल्पयतोना
स्ति तस्माहालवैवकामेवचंद्रहितवद्गेस्ताविषयादिकल्पितमेवरूपमस्यात्मनः स्वप्रकाशाव

लानस्फुरनममोमवेदनमिव भवतीत्यर्थः २२

२२

परस्परमिलनेनाभेदापत्तिर्लेनस्य जनेनैव सजातीयानामेवाभवर्तीति जगानलत्वनुभ
वमात्रेते अनुभवानांपक्वानेति देकनूमिद्धानपूर्वपर्वेवमत्रस्मात् सजातीय इति १४ का
ष्ठदीनां दृशानांस्मृ नानाभेदानस्मृणगते रागा संपन्नदृष्टनामानभेदस्पादित्याह यदीति १५
मिद्धं तेन नाद्यं दोषस्माह यदेति १६ न पान तनगाद्दोषमात्रं बोधानतिरिक्तस्मृतिकल्पायप

सजातीयः सजातेषु नैकत्वमनुगच्छति ग्रहेणानुभवेनैव भवन्नैकत्वनिश्चयः १४
यदि काष्ठादिनानानुभवद्वेषपरूपता नत्वस्मानुपलंभः स्यादेतेषामसतामिव १५
यद्येते नानुदृष्टपदार्थस्याद्यमात्रैकवृत्तिनो तेदामेवाप्यनन्यत्वमसतो बोधबोधते १६
सर्वे ज्ञानासुनाद्ध तदृश्वबोधमात्रमिदं ततः संदर्शमात्रं यथायाबाधुजेलमल्लं यथार्णव १७
मिश्रीभूता यदि तेतत्काष्ठादयो यथा मिथोनानुभवे भिन्नाकाषं केवलानुभवे भिदः १८

इत्यतिरिक्तस्मृतिकल्पनं यथायाबाधोः संदर्शमनुमानेन दर्शयति सर्वमिति १७ ननु दृष्टान्ते
क्रियाक्रियाः स्वतोऽयथा तत्वविलोरुपरामवायेनमिश्रीभावमात्रेण तत्त्वसंबन्धेनाभिन्नांशका
ले तु काष्ठयोर्बहिर्मिश्रणेऽपि विवेकानुभवे मिश्रणमद्दर्शनादिहतनुभवेऽपि तदर्शनेन वैष
म्यात्समवायाभिद्धेरित्याशयेनाह मिश्रीभूता इति १८ ॥

अविद्यामूलप्रमायत्नफलं दर्शयति अनालोकनेति ४ भेदकरूपयोपाधिकायोगे सर्वद्रष्टी
तामेकां दर्शयति सर्वेति ० चिन्मात्रात्मनस्तत्त्वस्याद्वयते किं चित्रोविद्यतेऽस्तित्युक्तं तद्दर्शि
तैरूपपादयति मूलमयोभिमातिदिना चिन्मयत्वयोरहितदासमन्मयत्वनताच ११ चिन्मयतया
स्फुरतो विमर्शो विद्रेकरूपस्यैव पर्यन्तस्तमीमात्रशायेनाह बोधेति बोद्धृरूपत्वात् विरुद्ध।

अनालोकनं संसिद्धमालोकेनैव नश्यति अप्रदृष्टाभासोत्रालोकेनालव
ज्ञानात् ४ सर्वद्रष्टृस्वरूपश्चेद्बोधो बोध्यसमाश्रितस्तेनैकता यो ऽन्यत्वप्रथमस्तौपीठस्फीरितिः
वस्त्वात्मीव ० शून्यमयत्वयथाभावे शून्यत्वं नोपलभ्यते चिन्मयादितरद्वैतं।
विन्नत्वं नोपलभ्यते ११ बोधाबद्धृद्वयदृश्यत्वे बोधत्वं नतु च्यते न बोधबुद्धतेवा
योवेद्दृपत्वेनान्यता १२ दृष्टदर्शनदृश्येषु प्रत्येकं बोधमात्रता स्यात्तेनत
दृश्यत्वं नास्ति किं चित्त्वपृथग्वत १२

रूपत्वात् बोधाभेदं विना स्फुरणासिद्धेः बोध्यस्य भेदाभेदायोगादित्यर्थः १२ यदि दृष्टा।
दिभिः पृथग्बोधेनाध्यात्मिकमभेदं रूपमस्ति तस्मात् अपृथक्त्वात् सर्वेषां बोधरूपत्वादेकत्व।
मेव सिद्धमित्याशयेनाह दृष्टेति १२ ॥

67

अतएवविवेकिनोविषयदोषभावनयावासनाक्षयेवासनयासक्तः सर्वोपिसंसा
रःक्षीयतइत्याह विवेकिनइति ४ उक्तमर्थंसामान्यलक्षणमुखेनैवदृढीकर्तुमाह अस्याइतिसल्ल
कीसकंटकगुल्मविशेषः ५ चित्तेश्चेतनामात्रजीवचैतन्ये ६ परमार्थोपदेशापहेतोस्तदा
वरणमज्ञानंदर्शयितुंपरमार्थंप्रथयन्नाह चिन्मात्रादिति शून्यादृष्ट्यादिनिरासायहेतौवि

विवेकिनोवासनयासक्तःसंसारसंभ्रमः क्षीयतेमाघवस्यान्तेदावाग्नेरिवधयायसः ४
अस्याःसंसारसल्लक्यावासनोरक्षयकारिणी कदल्यावनजालिन्यारसलेविव
माधवी ५ संसारसंभ्रमतरोर्हेतिर्वासनानाम्नारसःस्थितो यथावनलतायास्तुमधु
मासरसःस्थितो ६ चिन्मात्राद्विमलाच्छून्याद्यत्किंचिद्विद्यते नान्यत्किंचित्पर्यंते
चैतन्यत्वेतरद्यथा ७ वेदनात्मानसोल्पस्पःस्वनियामतिभासिनः पश्चाविषयाभ्रम
क्षेपमस्तचसंसारश्चानतः ८

सत्तास्फूर्तिभ्यामेवजगतःसत्तास्फूर्त्योः सर्वानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः स्वतःसत्तास्फूर्त्तोर्नुनाम
किंचिदस्तिसिद्धं यथाचैतन्यत्वेनतरद्धसिद्धं नहीत्यर्थः ७ एवंसर्वतःसदेहास्फुरद्रूपि
तश्चिन्मात्रस्वरूपोवेदनात्मादेहेंद्रियादिभ्योभिन्नोनात्मनिनभातीतिनिःस्वभावत्वान्तापादिकापार्थि
तःअनवच्छिन्नात्मादिः अनिभाआतिः पश्चावावरणशक्तिप्राधान्येनाविद्यादिदोषशक्तिप्राधान्येन

भ्रमःतद्भयफलरूपेणसंसारइत्यर्थः ८

संवेदनाद्यविशेषेणैव बीजं चान्तरं । परमात्मनि विषयावान्तरसिद्धमनाद्यन्तेन एवंसंकि
नासंसारानर्थमुपावर्तयन्तस्त्रिविधसोपायेषु स्वेन होनान्यपदिशन्नथ तस्मिन्सर्वसोपायानन्तरापाद
यितेशक्यायति तद्धीनवनन्तस्वयमुपपादयितुमाह द्वाभ्यां संवेदनमिति प्रथमश्लोके द्वितीयेऽवि
षयोपभोग ललनां संवेदनं प्रथमान्तेविषये तदनुसन्धानं पुनः पुनर्भावनं तेन तत
दाकारतालोकनं तद्रूपाविर्भावे दृढवासना तया चमत्कारादिकालानेन भाविदेहाकारं भावनकल्पना क

वसिष्ठ उवाच संवेदनं भावनं च वासनाकलनेति च अनर्थायेह शब्दार्थो विगला
यो विजृम्भते १ वेदनं भावनं विद्धि वेदो वस्तुस्वभावतः तस्मिंश्चेवापदः सन्ति ल
ता मधुरसे यथा २ संसारकारणं हि तत्सुखवासनावशाद्धितः उपशान्तिविविधो वेदे
तदहं काल संततिः ३

लतान्ततस्मृतिविनिवर्त्तविषयरसंसारे अनर्थाय सर्वानर्थबीजभूतो मिथ्याभूतार्थगोचरता ।
तद्वेषमिथ्याभूतत्वान्नविगलितार्थः पदार्थो विषयाद्विजृम्भते स्फुरति इत्यर्थः १ तत्रायसमेत मन
येतस्यसयोल्लततसहभावेनेत्याशयेनाह वेदनमिति तत्रापि भावनं महानर्थहेतुरित्याश
येनाह तस्मिन्निति यथा पुष्पपल्लवादिसमृद्धाः लताः मधुमासप्रवर्तितेन तद्रससंततेन ।
विगलमवालता सर्वस्वसन्तद्दादिव्यर्थः २ ३ ॥

मेवादिनावशीकृतैः प्राणैरुपायैर्वोपलक्षिता सापि मे शुद्ध दृष्टिर्विनातद्‌ध्यायसंपत्तेस्त
न्वपः एवं शरीतिरीत्या भर्वलोपपत्वर्थं पृष्टा क्रमात्संसृतिं मे मोहेय्यपुपल्पमनवंडव्रयण्णयउद्दकैस्त्र
यसेमोताप्य च यत्कार्यं तन्नत्वप्रप्रेति संबंधः २१ हे भगवन्प्राक्कालेरेवनिर्मललक्षणानविवे
कादिस्रोतिर्गलसंहितेसाधोगुरोप्राप्सेनति आकाशासेवशाध्यस्यमोह लब्धः सिद्धिका

लब्धदृष्टिर्विदां ध्यायवासनानेशकादिरुणी नहेदेवेस्मलिंसमोहे यत्कार्यमिहलाकलो
२१ उद्दकैश्रयसेतानतमेकपयपृच्छति शानंस्येतिमोहमिहमिहिकाःशारदेवसादो
प्रश्नेम देवनिर्विमलात्मनप्रत्याविलाशाः तत्स्मिन्विनाममततुमाधुजनेणयीतामहोय
नेनभवतामवशांतिरेन २२ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेमाकिवेराग्य
नामचतुर्विंशतितमः सर्गः २४

शान्तिमुपविलाः आपत्तादिशाश्च मनोरथाश्च विमलानिर्मलरागादिरजोमलाः भवंति ३
तिलोकेपत्सिद्धासाधुजनैरुपगीताबाकः भवताकृतेनसदेवभवशांतिरेनमहोपमेन स
मागमवादितायीभवत्विति प्रार्थना २२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे।
उत्राईचतुर्विंशतितमः सर्गः २४ ॥

श्री.
वा.नि.
उ.प्र.
७४

नरहन्तमाह संकल्पमिति मनोविविमर्षोऽयमहेवमुक्तांनः कर्मेभावमात्रपाविषय
मेनवानेवानयोगविशेषः सहैवभ्रमणकारीवयाहेहं वलनिनहत १९ बहुशाखते
तिसविसृत्तणाशामम भिलषिनाथ्यपूर्वकः लोयेववल्लातिपावतिनतृशास्त्रदज्ञनसंप
कायुपायैर्मनोनि गृहलनामिनिविशा वनानफलविवेककावीदथ्येनासानयामिनो ना।

सकेदकमसेथ्यसंश्रुपालकमिवद्रुमे श्यसहेवमहांयंवलद्गजेनवानवत
१९ मनोमयत्णमशामेसूनेदुःलायवल्लाति शास्त्रसज्जनसंपर्केवेदनावक
पारिता १७ अहंभावोऽलमयत्नानीणानमान्यामिली अतानध्यानमसेमति
हः कर्मतृणानलः १८ अहंकोनविवेकाकोवा समानज्ञनोत्रुयः अवक्तवा
त्ववद्रुहंमनस्थिनमर्तगताः १७ इंद्रियाणांनिकृंतनिनस्ता नेकिंभविष्यति श्या
सहशिपिप्राप्तैर्नास्थिनानरणावपा २०

नीणानावज्ञास्त्रसज्जनसंपर्कोदयसंदूताथक व त्रामेलिकमनोभ्रमविनाशनाय लमे
नरमापायेनाह शास्त्रैनिदाभ्यो १७ अहंभावपदनइहसमन्वालकल्पितय लोय।।
सा १८ १५ १४ २० २० २० २० ।।

नेनेषु च कलत्रबोधव भूम्यादावात्मत्वाभिमानो गतो ॥ लोकाः अर्णेनाव्धौ महापटलपुंग्रोमग्नं कंटक
वृन्दवत्सत्र अभिप्रपरूप नानाविधिः कदाचिन्मूर्छैकप्राविद्दःप्रर्णिविनपुङ्गोत्र्हदिनात्र वैर्विकारिण
लोल्लाः तापिताः ॥ सत्सल्लीवहूनत्रपनानाविधिः संपदं प्राप्याहे भित्रत्रानक्षपित्तुल्यं भूपोभूयः
प्रलोभ हत्वमाकूल्पशात्तु दस्य वृषपनापा दवेन सर्वं संपद्वाशायान्नत्राल्लाहिद्धः त्वपर्यंवताफिना
विप्रलंभनं स्तंभते यथात्र सर्पशिशेत्सर्पिताला भात्स्वं संधेय कोटरं संधायकात्मप्रभृते ततः सहस्र्टपंसु

जीविते च जनो जीर्णैर्नेत्रो जीर्णो भवार्णवः । दिनानुदिनमवक्र नभोगाशाभवदाशि
नी ॥ घूर्णाघूर्णा मनिलोलाणभुजंकंटक वृन्दवत् । चिंतात्र विकारिणोल्लसत्
त्वलमहापदः ॥ संपदत्रमदानं तत्राषितैविप्रलंभमंस्तंभते एतः स्फुरलिनैर्ह्मा।
लं वेधकोटरं ॥ कल्लोलकलिलं स्फूलं चेतः शुष्कादिद्र्भधं मार्गेंद्रियार्थैः कः
परं नस्पृशति विवेकिनः ॥ १५

पितारतेहेतुरूपवेल्लोलः प्रवेशपसर्वेदं पुनादिवि प्रलंभेन स्तंभतेनहृतदवार्थैर्यासाहः रंभेहा
मितिपादेर्युतः प्रवृत्तस्पफलकदलीकलाहपापर्युदहोतः ॥ चेतश्चित्रमयापाशासहस्र
कल्लोलैः कलिलमसत्वंसर्वतः प्रधावनेपर्यंस्थूलंप्रतपवशाष्काद्विदिविदुष्पूरनाद्भूमेण
प्रतपवविन्नएरवशेंद्रियार्थैकपरंमानविवेकिनः नस्पृशतितदुपेत्वं ते ॥ १५ ॥

तत्रहेतुमाह पिप्पलेति पिप्पलानां मनस्पदीनां पल्लवैः प्रचलनैः प्राकृतानीविसेवषे
गीह्वेकुग्रामेतनालमिन वृत्तितिजीविकादिलना भोगवासनामुतिर्णयाने गोवहेतीति वा
सनोगवहैः मनतएवयथेशृंगप्रपामैविवितिद्विघंकुग्रामस्थितानिविवानिलेपापोयसी ८ मनिस्त्र
कोनगादिकंटकवल्लीवंकरालाकुटिलामत्रापुरुगपुत्रापायक्षयालिनगातनमोपयापसंननवि
षयचिंतयाप्रनानानालोकेपुपामदीपादिप्रकाशायन्नदंतेतमोपयायामिसेवप्रपामत्र

मनः पिप्पलपत्रलोलैर्विवकुग्रामकोटरे वासनांगतवद्देहे शृंगैर्निःस्पन्दपावीयमौस्थितिः
१ वासनाद्रुमवल्लीवंकराल कुटिला मतिः आपुरवायामहाशालिस्मापालिसेवनमो
यथा ॥ अलीनाशागतनालोकेदुःकेलीकेसेनतचिंतया नकिंचिद्दुष्मारत्नेवेष्टवाफि
तनस्यति ॥ नवुधिमानकलिनातस्पाशत्कलनेवनः कर्मकर्मणिनिर्षेद्यवा
सनात्यमकर्मतो ॥

तामितिप्रवेशात्तत्वयः ५ तस्कारावछतेते
लरर्शनालोके हृष्यातो
वनंकिंचिद्विवेकरमेण्यात्संत्वेपुनः पुनर्मैत्रीभावात्नपापिनतनश्यति ॥ ननुकर्मभिरेवते
वोहारः किंनस्यात्नत्राह कर्मैतियत्किंचिन्निमनैमित्तिकंकर्मकृतंतनस्यात्कर्तव्यकर्मवाशे
कतिपयभागत्तपणेननिर्भयमनुपदीणामितियावत्भोगवासनात्यागेनजीवन्मुक्तोत
गतर्षेहतवेषकर्मणिकामिनिषिद्धकर्माणिप्रवर्तनयतीतिशेषः ॥

ग्रंतपक्षः तत्वेमोऽः त्वमेवेवंग्रविविद्यानाऽः त्वपरंपरामाहिजलचरैः नवेतेवाम्पाम
सत्वापिस्थानत्वविविद्यामात्माम्नसाऽः नहेतेभावः प्रवतत्तरुः त्वानुवेधिनाहाके
हुत्वाहिजीवनेऽः त्वायेनगणविषमस्त्रकमोहत्कालादस्तवेधिवहेऽऽः त्वपरवणापल
णमोण्वततेविनाधिकानुविनमिन्नाहृ हतेति ५ हतमहेशेम्मोतेवतिष्ठतवोधवे
नत्वानिमानतयाऽः त्वमेतिपथामेऽः त्वमेवनत्वेनांतानांमवनीम्नवधः इदानीतन्नत

सत्वामेवातिऽः त्वाविवंऽः त्वाम्पलोमेने हतऽः त्ववंतनत्वाऽः त्वपंति न।
त्वातिमा ५ नणाणामरुणाऽः त्वमेवमेत्तत्वनागते वर्षोदशानलोमाचैतहत
जेरतामाते ६ उक्तेः परेणानंतरं हुंडावसर्पिणी सप्तकालेनतेकस्माद्ध
हृतेनप्रकाशते १

मानुषगुरूणां वयःप्रभृतीनां ह्रासजीर्णतास्वनर्थपरंपरां वीक्षतां दर्शयतिवद्यइत्यादिना
तर्जेरतांशिथिलतां ९ उक्तेः परउक्तेरोतनभोगात्कर्षेस्यानेपातः अभिलाषः तन्मपात्तु
हितेनपामनगुरुणाधैमायनापावतापिनीमनत्वउक्तेरोतं रवईमानेगाणपल्लवेः सप्रवा
लंपलवितंप्रतीतभोग्यकोटिगोचरशोकमोहादिजुसंकल्पतस्वगाहनेऽ विवेकं ग्रत
एवस्वस्वदोषापहितसाहितिविवेकेन प्रकाश्यते १ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
७२

देहेंद्रियमनोबुद्धिः हैवाद्यैः नदृश्नित्वगाव संसारिकं तद्दुःखौघैसृक्तिनेह्रोपवर्गेतेसमं किंचित्तिपदं उक्तं यतो मम यात्यधोर्ध्विंनि परमस्थानेह वाच्यपरिग्रहणौ चेद्यथा स्यात्तथा मार्गे मांवदृन्नतत्तन्नृणानेह स्यूर्णोमलं निर्दृश्यकल्पाणवद्दृश्चिनिवाद्देवसमानपुत्राव १ हे भगव न्नस्वसेशापृविकृत्यापृदेशाकृपावसमाधुनेषसकारणपेरासमयाऋणोद्दहसापोपयादिदत्पृ। विस्तोपृसंतिपयादिपोभ्रान्तः प्रथमप्यान्नलाभात्तसमह्वेषु देवाम्रातिर्घमादिदेहेषुस

श्रीवसिष्ठ उवाच समेस्तुहावनोमेकिंचिन्नपरमस्यदहेयो उत्पन्नानदेहसंबंधो
सिद्देहार्थैवहरस्त्वचः १ संकल्पकवाच भगवन्भूतिमोक्षौनादिपोदृशाहप्यो।
यस्य मयात्तनुपुनः सापुलेव्यः संपृथग्नापाद्दुत २ समस्तदेहसाराणां
साम्यास्वफलमया त्रिजोक्तिमगवाक्यस्यपन्तृष्णाः संसारद्रोषदाः ३ पुनर्जो
तेपुनर्नहेमत्वेद्रः स्वप्रमः सदा प्रवपंभावविपर्ययैतद्दुःखेनात्मकलाम्यपि ४

णाणांचस्तत्वाणां देहानां मध्ये नानाधिकारसंपन्नानां रसमस्तदेहस्य फलं लब्धमिति शेषः ३ वेदमेवदेहैस्तभिः सहस्रपंचपतिपुनर्वसिनाः ऐक्यानातत्र स्मनष्टे मरणेनन्नुसदाद्दुःख प्रम इति कृतः स्वत्वानामपि संसारेषु भूयस्तन्नवात्तदवाह स्वप्नपमिति सकलान्यपि सत्वानिप्र वर्षप्रभावविपर्ययैतद्दुःखेनाहन्तिदुःखेनात्मनंतद्दुःखानेवतिपरेणान्वयः ४

75

७२

शिष्योगुरुणोपदिष्टमर्थंपुनःपुनः स्वधीतिधीरेनात्मानंस्वपुनःश्रवणधारणादिकर्मभिः
एतः कल्पपर्यंतविमितेसंपदस्यतिग्रहनसंनानमननेतिनाविलोसंपूर्णवेदेनस्थैः ॥५१॥ खलपस्मादे
तोः यः शिष्यः विमलाः शास्त्रादिमलशून्यः वाक्तनामयस्पृष्टतपस्वेतज्ञमवैराग्यादिसाधनैः
गतंपदमानसोभवतिपरिदिविक्तानिलभ्यानिस्मयत्रासायावदिविवेकप्यालिनीमतिर्यस्यतः

किंतावन्मिथ्यासिकथंमेस्वात्मेत्यात्मनिमिथ्यासि उपदिष्टमहंमन्येसंपादयतिकर्मभिः
॥५१॥ विमलस्वाशयस्तज्ञसममानसः परिविविक्तमतिर्जनेनेजसा पदमशोकम
लंकेवलमुपैत्यजनितान्तोपुमेतैर्विहन्यते ॥५२॥ इतिश्रीरामायणेमोक्षोपाये
निर्वाणप्रकरणेमंकिकिनिर्वाणोनामत्रयोविंशतितमः सर्गः ॥२३॥

यातिपस्तुरज्ञमस्तनस्योपदेशनेजसाप्यशोकममलंस्वपदंस्थानंपुत्रमनेयोग्योभवति ने
लेः श्रुतः कारणाज्जनितिभ्योजन्मादिसर्वदुःखेभ्यः तिलोपुरुषत्वरणोऽर्थमितियत्स्तत्पावि
पुस्तकंपापवणापवितितोनतानाधिकारस्सेवतनअमपेदमुच्यतेनामाहप्रास्यप्रतः सह
वैतरप्रकांतेवदेस्यर्थः ॥५२॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेत्रयोविंशति

यो॰वा॰उ॰ २२

त्वमेवाशयं स्फुरत्समहमस्मीति शुध्यर्थं चकारः समस्तं हेयं घटादिकं सर्वात्मनाप्यमनः मोहादत्माने
तं शय प्राबल्यात्संसाराभ्रमसंभवेद्रः त्वंहमेति: योगेन चैतविनागुरूपदेशं स्वविमर्शः कौ
शलमात्रेणानुमर्थं सिद्धिमनेपुनः पुनर्मनेनेनिश्चितुलानास्मि यतःसः प्राप्तवीतिनम
उद्यमसामर्थ्यं त्वं रहस्यबोधा धात्रूलेकणदेशानुकंपितेमोहसंघपाके देवद्रः त्वत्तप

समेदं त्वमनो मोहात्मेत्सारभ्रमसंभवे समेहात्मेक्षमर्थे सत्त्वेवोपानुकंपितेः
१२ वसिष्ठ उवाच वसिष्ठोस्मि महाबुद्धे मुनिरस्मि नभोगृहः केनाप्यर्थेन रा
जर्षे त्विमं सामीप्यमुपस्थितः १३ मा भगविघा दृष्ट्यान भागतोस्मि समीविवर्णो
शान्तः शान्तोस्मि संसारस्नानारंभपदेयंते १४ चैतन्यविभवोदात्तसन्निहक्रिपे
हर्षी शान्तकृतिः शान्तरूपाय तव भवन्मसहात्मनः १५ सतिसमधुकाशेणानन्दे
तिविमलात्मना तयास्कृष्णायपाकेनत्वत्तमेतिलिवेकिना १६।

समर्थंकृ रविलि श्लोकः १६ राजर्षे
जनकस्य केनापि वेद्यानतनादिरूपेणार्थेन १८ पंडेदेवर्त्मीते १४ मनीषितापेयानम
त्वं श्यामरत्न त्रकिंलिंगं तत्वाहवैराग्येद्वियु रुपस्वल: तानाधिकारभाग्पदीनस १९ वि
वेकोदयोपिविनतकषायपाकेनवलिंगात्यात्साह समितिदिनिमधुरेणानन्दनाकाषेण।

एवंहिरामणगर्भेसामंतनेतोविशेषणसुतेस्त्रीरत्नः हृदिस्थापयामिनिरर्थंतसर्वंगन्धाद्यंपव
स्मतेचितिस्थानमनिमंत्रकेकाशादित्वात्मनेहुदन्नूपविशेत्रंशेषेणतारमइलेसत्तयोगेमयनयापिते
पश्यामिसंतेभावयामिनतन्मार्गेषुहृदिस्थापयांतत्मद्दसद्भावंपश्यामिसंस्थितिमुद्रेक्लमित्वदिं
त्वमपिजगत्सहंपाकोद्योवपरंतनेत्वदंसोनयंतनोविशेषाःइतिभावः २१ एवंपश्यामिस्थानि

हृदिस्थापयांतमद्दसद्भावंपश्यामितेविभि संसारसमुद्रस्थितिंदृष्टिपलमिवंकरे
२१ मृगेन्द्रावहरंविभुः पापांशिस्यकुलसंभवः सकितीतमत्सहाभागतोनेधेयंघोरेश्रसे
गतः २२ गतामहराधावेदहृतोवधीनिसंवृत्ति चिरकालेनसदंतमात्मीयंपात्पुव
यतः २३ तवैवमेनतमुपोगोविरक्तमनसोपूद दृष्ट्वातदिसतकाराणिभूतानिपु
वनोदये २४ मगवत्सत्मात्मानेकपुमीदानुकंपया गंभीरताविश्वसंकांनिसापु
चेतःसतांमिदि २५ दर्शनादेवमिचवंकुर्वेतामहत्तेपुरः कमलानीवभूतानि
विकृतस्यासुमेतिव २६

वृत्तीकृतायवसिहायलस्यवेराग्यादिसापवनसोपनोपदेशोर्दतोदर्शयितेस्वयोचनामादि
कीर्तिपतिविशूहमिन्यादिना २६ २२ तदित्वकाशानिहरणभंगुराणि २४ प्रात्मानेनामनोभा
हितोकषपेत्सनानार्थः समर्मितिविशेषणात्स्वातस्पातस्वमात्मानमपदिशोत्सापापार्थः २५

श्री·
वा·सि·
उ·टी·
८०

सेस्मिकेषेषुः तैः प्रसन्नोसि निरतिशयानंदेन जीवन्मुक्तगुणोसि सुखोसि देहावमलिसंयथा
नास्मदनुरोधेनेव परमार्थेभिरोवासर्वेमितिनिस्मध्यपवादाध्यारोपदृष्टिभ्यां २६ हित्वेत्येक
पंचपानानतःस्तिवेदनुपदसंख्याहितिसहचयआह उपशान्तमितित्यावछतिः रूपमेवास्मे
नन्महिमानं ब्रावसूरति २७ आहयानस्महाश्चनाशोशीवलस्यसे २८ हेतोतेवपाडस

उपशांतेन कांतेव दीप्त्या शक्तिवानिव निवृत्तेर्वासिलिं साह रूपं किमिति निसेवते २७
भूसंस्थोपि समस्तानां लोकानां सुपरीवृत्ते सर्वत्रिलोकिसि विरामाद्योसि सिद्धानामस्योसि
वलस्यसे २८ प्रसन्नतनयसर्वेषु नमस्कारत्कालितेवे नवेदेनिवशडुसमनोमृ
नमभसंस्थिते २९ कलत्रवानकलंकोनः शीतलोऽभास्वरः समः रसातलभगाद
तोः स्वतीर्थेविवराजसे ३०

ततश्चमनुत्तमशेषमनः इंद्रकूपवतनयसर्वेषु नमस्कृतेनाप्यौघपिवनस्तुतिस्लोमास्मपरोनारि
परार्थानामनाउपभोगमाह नमस्कृतिधेनदृषीयतेऽपतः सदैवस्तुतीर्थ्यिनसिनितवचेद्गुरतिपाप
स्पर्शः २९ अन्यदपि तत्सामान्यविशेषमाह कलत्रवानिति ३० ॥

79

८०

श्रेयंतीसोयाग्रेयकारागूलागुहातमपमादिनमग जगायला २० विष्विकणाः मयुमिश्रविष
कणाः २१ भमस्कणोभूलियूसमूः ग्राहेभवः ग्राम्मः धेमुपार्थिकाजनानलहुलाणावयवश्च
उपवनाः वोतिमूलवंगति २२ एवंमयाउक्तेनतेमाषितेनमक्तिनामहात्मयोधादपमागुह

वरमेपगुहाह्विवशिलोतः कोटनालवं वरंमसेपंगुभूगोनग्राम्यज्ञनवंतामः २० ति
सेचास्नायमयुगाः हाणांनवतिग्रामिताः मामैकोननिरतग्राम्याविषकणाः २
२१ वोतिभस्कणाकोणेनोणांनपोतोमस्मु हणपणेवनव्यग्राम्यापार्थिक
वायवः २२ एवमुक्तेनतेनाहमिदमुक्तस्तेनेवच महात्केननसमाम्यास्तालेनेवा
मूलंमस्मा २३ पोषउवाच भगवन्कोसिहार्णोस्मामहात्माकुथमात्मवान् पश्पमस्ता
जलालोकेयुमपापारवायुगः २४ किनुपापीनमभूतंकिंवसन्नाहिंशाउष मर्वार्थ
रिक्तोपिविरंसहार्णोरवानसे २५ भूम्यासिपरिहार्णोसिभूर्णोसीवरिपतोसिच न
सतेनपिसवेचनकिंचिकिंचिदेवद २६

विष्यतीतिसमगाम्याकेसाप्पश्रुहेरदंवत्समाणाउक्तः २२ हार्णोस्मानमितिशेषः २४ हार्णोनम
नामेवहेतुर्वितर्कैः सकटकृतिकिचपोतिसग्राद्वसर्वेष्वरः संहार्णोरवानसे २६ ॥

नैव वर्तितेपामरगोष्ठीकथादिना प्रसृतेन लोभकादिना दिमग्नो भावः प्रशान्तार्थं तु ग्रामेक देकरणसंबन्धानालये देहमनुष्यादि देहे पारस्परानेकादेहे पाहोनामात्रयो यहि मन्मे हे विषयो व भोगैर्विश्रान्तिर्विनिर्तु याहहन्तुरेतिन पावोके प्रपानिनान्नात्नु कामाकाकाप्पुपभोगेन ग्राम तिहविणाकृष्ण वर्त्मेव भूपप्रवामिवर्द्धते इति ।१४ पत्तनाः पुलिंदग्रामाश्चिमे दाः प्रागणा।

ग्रामे विश्रममेते नैव वर्तितामपास्यहे नहि हैलवनपातेन भूपप्रवाभिवर्द्धते ।१५ पत्ते
ग्रामे कप्रागणाः पत्तनाम्भं तभीरवः प्रपयस्यपप्रमेवाना हविणा स्ववर्जनवः ।१६
नस्फुरन्ति विचारेषु प्रत्नलमनुभूमिषु नत्रक्रान्तिरेणवागहृक्षमप्रत्यक्षमपारव ।१७
कामार्थसाम हृदयपरितिरिह लगोकृसूः कर्मलोकपातनम्मघेरमेतेदगम्बुदेगः ।१८
ग्रामिक्रामान्नानतोदारापीलनावमग्नालिन्ने नेहह विश्वमेति प्रतामेवनमालामय
विव ।१९

कृत्वाकानपरस्पेदादूरीरवल्लमसहमसमानाम्भूतानार्थः प्राशयार्यैर्वैतेकामादयः पलव त्वेहरागादिप्रुक्ताः विवेकस्पेतुभीरवः प्रपयस्यापयमेवाधाः प्रशान्तोगमार्गेश्वद्भगाः ।१९ नस्फुरन्तीमाप्तुप्रयतः स्पष्टपोने प्रशमवेव्यवपाप्तुतिमादयारव ।१२ ।१८ ग्रूमिकामेविशा। न्द्रोमयक्रुलनातेनातनाश्चमाहहजनेषु नविश्वतीति ।१९

पद्माकरः ऊर्जेनेन संगमः परित्यक्तप्राणमत्याश्चेहस्याणा ल्वेभेयविः श्रेहायेमर्थः २१ तन्नस्मा
द्वेलोः ॥ मायानन्द्राप्योरपुकाले तानाननीयमवैश्च मनुगृह्णोहो दायेर्दन ल्लुभुस्तस्मादकस्माभि
प्रायं वेपमाणा वाक्यामुक्तमित्यर्थः २२ नपरित्यनः मौरमा वांम्म किंचनामा समचारयोग्मः प्राति
थपत्तनसंभृतो मार्गी यन्नेत्नतानार्थः अनपवस्कमार्गोमहृयगाणपांयत्र भिप्रेताथीनाननसंदृहे
मिचतेत्रागमंतमद्रैर्षीनसर्वंडुः स्वभूलनयानस्मागतमस्व ॥ २३ नस्माप राधुगेतिसबोधनात्स्व।

लोमश उवाच अहोनुपरिविदेशायश्रेष्टप्राणानयोर्विः परित्यक्तप्राणकायंऊर्जेनेवसंग
मः ४ त्वयाह्रस्त्रीवमर्माणिप्यकृतेनीवाप्रियानवे स्कृत्वाल्लवनीरात्मणांनेवनात
थः ५ नत्रावहेवमग्रस्तग्राममंवर्धविं स्पदृ अस्माद्गनीयाग्भवद्रत्तस्थानमाश्रणः ॥
इतिसेविमसोऽत्रस्त्रिविद्याद्ग्राममंकेपुरा पथेष्टमिच्छतिवत्तामयाश्चोक्तामिदंवचः १२
अपरित्याननीचागमगावयित्रत्रभाक्तने सकृमार्गमहृापणपंयत्रवागतमस्तते १३ वि
रमनुषादेशोस्मित्रिरर्जनग्राममयुनि अयराधुगाविश्रांतिविश्रांतोपिनलभामहे १४

स्मनव्रानमोधुतासवेस्तव्यातेति जनेनग्राममाश्रांतिवेयजनसूत्स्वगृहंयया स्मान्नपायितेइतिशेषः
प्रात्कृताग्रामेसवृत्पानशक्तिस्मयादिलाभादिश्रांतोयगुर्वेविश्रांतिं नलभामहेस्तनानार्थः आशापा
शैत्तहेशुधुरकमंधुगायुसिद्धकर्मोपासननलभ्यदेहत्लोजन्नरायणाभागेसत्तलोधुनिस्वगीतिदिशुमि
शकिंविकिविहिस्रांतोपितिजेनग्रामजननलः निर्गतजन्मसमूहेयथा स्यान्नयामोहत्स्वचंव

ंविश्रांतिंनलभामहेइतियोमे १४

श्री.
वा.नि.
दी.टी.
८८

केनापियत्नाद्विहितोपितान्भवैर्मितानामदनप्यनीतार्थैर्नयथोत्तरेणप्राप्यतेनिःश्रेयसंतः सतः १ नसि
नामदहस्यपन्नेनगरमशोषपापिनिशक्त्वानामिथुनमर्षिलोककाहूतलेशप्राप्यविहरंमेचयरस
रणपानीमहारणेपदिमालयवोमहत्वेशहवकलोस्यादिनाप्युक ४ पांसूत्तोप्रतहेनेवप्रवि
विन्नमसेणाहतांधुस्तोपूस्तगमितिनात्तवनपुंकिलांकुग्रामेतितिशेषः ५ प्रविषमानापं

अहंकदाचित्तारकाशंकोपारदवनिमग्नतः भवत्सिन्धुमदूर्थैर्नकेनाप्युपनिमज्जितः
१ विद्वान्भूतलेताकुलेतिनामदहपत्ने श्रमोक्तिकाममप्राट्टीर्वोमरणानीमहा
नपः ४ पांसुप्रतदैवहतामकवद्धसमैकता अहस्मपारपथलोकविद्रामकला।
किता ५ अहत्यवलोनिलालोकजालभुषालिशालिनी तनोप्यूर्णामहारंभा।
बुद्धमस्तानिवांमता ६ अविद्यादवसंमोहमृगतृष्णागलोभ्रमात् अहतास्पत
तामपूर्णादिग्रोहमिहकाकुला ७ अयतस्मामरणपायापांयावस्वविदुरास्मदे
तावमस्पगामिपुरतोवदंतंपथिकंश्रमातं ८

स्तादिनाद्वयमस्वस्माकाशास्मानिलस्पदेनापवनस्पालोकस्वात्तपुस्पभूगात्स्मानल
स्पतमभुवस्पानास्पाशालिनीपोभमाचोदूर्णमताडूतृणांमहोतः प्रांशवाः अष्टत्वाः पच
अमत्वांतिष्यकाप्रत्नमतापदेशोपमस्त ६ तदूतांगतानामिस्तुपथजाते ७ वदेतव्याक्रभाव

83

८८

निर्विषयवितपदार्थं समायावमत्कायेजगदिम्नाट्कार्यैर्विसृज्यमनसिच्छंत्रं ९१ एवमिदंजग
न्नेदृत्तंनेवप्रतिगतभ्रमभास्वरमुपेतितदीपवत्तामतिर्वाणमुपेत्यमुक्तमनसोहेवभातिमुक्त
मनेशतिन्नलिपंतरीक्षमालकाशमात्मदेविपनत्यवस्थाशिर्णुद्दामोगप्रीम्नावानुगतनेवेप्रा
काशोदरेपरमार्थतः स्थितमयथोपीतीनीलिदृश्येदृष्टमसमात्रंमिमर्थः ९२ इतिश्रीवासिष्ठम
मध्येप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वाविंशः सर्गः मत्किंवामेहकांतावेवासिष्ठेनात्रसृतमः निर्वे

वाणविद्योमकर्षरंपद्ममकृतमेस्वयं श्रुतंमेमनसामकेजगदिमेवचेतितम ९१
गतभवभ्रमभास्वरमत्त्वपशाममुपेतमुपेतितदीपवत स्थितमपीदृशनेजगदी
श्वरत्ननतेनमुभातिमहारावते ९२ इतिश्रीमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वा
णप्रकरणेद्वाविंशतितमसर्गः ११ वसिष्ठउवाच विज्ञानवासनापालसमस्तभव
वासनः उत्पायमनोऽप्रकृतेसामेकिविवाकिलः १ मत्किंनेभावभवस्मृतेत्रात्मनः ओंति
न्यखनः सकथ्यमृणानिर्वाणमामवान्हिकेपिनः २
रामनवनिनामोह गरेशास्त्रवर्णिते भीवतोभव
भावेषुसर्वेषुविभवाहिषितिपदैरागपदार्थेष्यावशकत्वेकृतंतमसतिस्सामनायमेककृपानात्मानम
रमतेविरागेमानादिमाध्यस्थापरिदृश्यमानमायापश्चकृतेसाभविकातानादिनृपाणाः संस्मृतेः तत्र।
बोधेनोत्पाद्यनिर्वाणात्मापदंगच्छेयमर्थः अकिंनतत्तत्त्वतोस्थिरदितः १ मायाविवोधितउपदिष्ट

श्री·
वा·सि·
उ· टी·
८२

ममन्नतोपियोगिनः येनैवातिवृष्णतात्मनिकृतोनलिहृतिनन्नाहविन्नेनिरोहृताक्रांतः यो
गिनस्तेपिविनोपशांतेमन्नात्मेवमस्यकश्रांतानमवेतिनाम्यप्राप्नतस्तेषांभोगोनवच्चे
तीतिभोगावेधवोभोगावास्तत्ताः नस्वभावपरिक्षीणाः स्वल्पनहित्राः हेयस्मादेषांगा।
करः चित्तेनिभृतेचित्तेसमस्तेदेवनश्यति: ५७ चित्ते देहादिदृश्येणत्वतोभावप्रवर्ज्जीवस्यभेदक
स्तापकस्तत्स्वभावेनयंत्रलामिवोनिस्तापवेभात् अथत्वं श्रितिपवनः मूर्तिश्रस्मोन्तो।
वः केवलविदालोकमात्रः कोधिनस्वपदार्थः एतत्पतेपतमेदयोप्याभवतीत्यर्थः अ

चित्तोपशांतेसंशांतासंतापोभोगावधिध्रुवः नस्वभावपरिक्षीणात्तिन्नभेदांकि।
लाकरः ५८ अथनः केवलालोकोबुद्धोजीवः प्रजायते सपश्चात्प्याप्यतनमेतत्तरप
तञ्चरवालवः ५९ एकदेशस्थितात्स्मोहत्यागात्स्वचेतनः यद्रूपंसकलंसर्वमेव त
द्रूपंपरमात्मनः ६१

तत्पदेत्र्यथनः मेघावरणनिर्मुक्तः प्रकाशस्य ५ नदेवस्थलंकेवलविदालोकस्वरूप
मात्रेणानुभावयतिएकदेशेतिपुरुषदेहात्तरदेहसंस्पादिसूर्यप्राादिविषयवर्तमानोदेहाना
यानंस्वचेतनसःस्मिन्नपूर्तेमेघविकदाभावाद्देहसाम्यग्नेदूमंडलपर्यंतमविशिष्टं ज्ञानाप
रोतचिद्यसकालोवोतस्पः देहप्रदेशेचदूप्रदेशेवशविषयव्यवेपतंतत्रालेनिर्विशेषप
द्रूपश्चिद्वंतद्रूपमेवसकलंद्रूपोपरमात्मनः इतिदेवपदेमस्थः तथावश्यति तद्विलोकःप

रमंपदंसदापश्यंतिसूरयः दिवीवचक्षुराततमिति ५८

८७

85

अनयैव स्फुरितकोपलम्भमिति विनितजनन्यावहाम्यकर्मेभिर्विवजनस्मान्नतो: अनेन साम्येपि सम
न्वावस्थानाभावकृतानपवविशेषस्त्यस्मात् नवेति ५३ एवंवस्फुरितकोपलेदृष्टुकघटादि
निर्वि[illegible]त्स्येन तन्मयस्तनैवमासनाभिरुनीतिवितानंनगङ्गवतिनिवेधनवेनविनिमिषिनातव
सपरिद्धिवेननवेसोहात्योभवतीतिफलितेनेरनर्थः ५४ अनयैव विन्नद्वैवविन्यानविमा

संत्यागतो ऽशेषेषु भावाभावेषु कर्मसु सतैव निर्वासनता नत्वविशेषोस्ति कश्च
न ५३ सर्वेवेवविदे यस्माभवत्स्थितिस्थितिजनात् एतन्नेतिनिमिषत्नरहमि
त्यकामवेतत ५४ स्फुतिविनश्यन्त्विलंविविश्लिष्टनायतेपुनः पत्रनष्टवेवान
शेतस्मभवति नद्वयात् ५५ भावनाभिहिनिर्मूलाभाविताविपिनविपते सलि
लेपृपतत्कैवन्नदहंतिभवांकुरं ५६ यथाभूतार्थसंदर्शीक्लिन्नाहमिति
भावना दृष्टापि न करोत्यन्तर्दग्धबीजमिवाङ्कुरं ५७ कर्मेन्द्रियैः वृत्तिवन्तो वै
नवासोनितामयः निर्मनानिःसङ्गनिर्वाणः शुभनामानेतिह्यति ५८

हृदयपतसिति ५५ ईहयवोधेनमूलासाननाशेहतस्त्वेषालोचिन्नगाह्नातिर्मेलभेत्याह
भावेतिभावत्तासिः नगङ्गातिः निर्मूलानाधिनमूलाभाविताशुविहारवे ५६ ५७ अ
नयैव विहितकर्मकरणाकरणयोर्विडवामविशेषस्माहकर्मेति ५८

अरण्येरण्येचपतैस्मिन्निवेशास्माकंवङ्गगमान्निवेशास्मान्भागनमन्निद्युमामूध्यक्तनामनत्या
पितृदिरंगोश्चलेवैत्याशपनाहृद्विवेशाकेतिद्रि २१ मर्गीशव्हार्थमुक्तोचेश्चलयोर्दंशातद्रसाप
केलितयायमत्रविमनिविलिशोषः २२ अलयमर्दमत्तामभावर्येत्यतिरंशंतमाहृग्रथो
देयतिययावलदणोदेतमदवयतानामभ्रादेविभागमाहृदंशदमणीहितिवभागतसंदम

नासत्रिवेशंहेमाक्तिनभसर्गेवृत्तविधाते किंतुमर्यादिशाह्मार्थेपुंलंपुरुकमयनी।
शिवे २१ एकायुकाश्मयत्रेयवहृद्वोगुणतत्वे विविभागोतिताभालोयपाश्चल
वनेतया २२ अग्नोदवेभूमायानेसदृशमर्दमयीतया स्वसंविद्दांतिकामत्रा
भूतानामीभूयीतया २३ नलमयोलेनलायानांहेत्ताहेतमयोपया स्वसंविद्दा
तास्वसंदलयाकृत्तणिभूतहृक २४ यथैवेवांपानांहेनाहेतकृतात्मनि
अत्रमात्तहिताभातिनयानवयवेशिवे २५

पीतभवसंविदात्मकैववितद्धृपर्मैयोमयपेनमन्नामभावव्येनहतश्चलयेपीन्याशंसर
तन्नाभूतानांमभावनागोपर्यः २३ तत्रविताभासमर्दमत्राचेपिहंशतमाहृजलसेति
मितततइयादिजलमयाहृताहृतमयतौमिलाहेराङ्गाभाक्तंवेचःहसंविदात्माग्रमसे
विदात्माभूतहृकतत्रजीवाभासः २४ निमवपवसावयवजयात्मद्वावेपिहंशतमाहृपयेति

सर्वांशानांदिग्विद्रूपाणांआकाशावयवात्मनां २५

87

अतोपितेषांसंदमात्स्वदनेतुपदर्शनाभावेपयोहसंतः मृत्युपोषेनाह येऽति १९ अ
नएवचैतेषांकर्मसेपवेयनाभावस्यनाह अनुवैति यतेत्युपलोकमननेवेहिताः न
मवेतिघतः मृत्कदमाउत्सशेतुपमन्तहदंधनमूम्यास्यर्थः ४ आलौकिककर्मोपे
तानहरानिवस्तेमापोपेनाह येऽति १८ अहानांतुकर्मेवघारुतामिस्माह येऽनिविना

येपरंतंहिमिमापातानिविहितेषामपामिव संदमसंदनेमवेंमवेदनवणादि
ह १९ अनुपालोकमननेवेषितागुरुदामवत वृधाः कर्मसेवेहनेहद
पत्रैमिवातिलः ४ येपरांतेहिमापाताः मृत्नैः पारुहर्षिताः ववेकर्मप्रषां।
सतिकृपवपोनमविव १८ येवदवामनामूढाः कर्मकृतितेनव प्रातिस्थतिसुविवे
तेनविनावेधप्रपातिते १९ इंद्रियाणिपतत्यथेध्रहंगधघरवावेषे तानिसेयममन
नमापुकत्रासीतननसः २०

वेयंतज्ञतोनापवानतेनकर्मणेवतेप्रयंतिनिनफलमेगनिविशेषः १९ इतनतेषंकर्मैवघ्र
रणेनरहः इद्रियाणिनिपुष्टमपः पतिनमपः पानदेतुकिनिपावरानकर्मणानेवनेदेषां।
मपः पानपवेद्रियेः कार्यरतिभावः नयावस्थतिः उवेवेदेहकर्मानिवृतीविवेपातेनम
पवेतविनापथेनेहितिकर्मेतिपतेनम तिघ्रनपवविरुतोपोहिकेतिप्रदेसवेवलदरपष्

निशामिद्रतिनामधेयमारदनामीति २

मूर्त्तोऽयं विमूत्तोऽसि परमात्मैवेति मुमुक्षुर्जीवः यथोक्तैरेतावबुध्येतेनं बुद्धाजागबुद्धामेव स्वात्मनि बुध्यमानो जागृत्य परमात्मनः स्वात्मस्थस्य परमात्मैव भवति यथा प्राग्रूपवक्रैः स्वैस्तैस्तस्याघोवस्तैरसावेषात्मस्थलविनः पुष्टिमतस्य बुद्धस्यायतनत्वे कायरस्यानुष्ठानाच्छ्यतोऽश्यातितन्हृदि। त्यर्थः ॥ उक्तमर्थं मत्वैव विमूत्तोऽसीति वेतनमिति स्यातिजनस्य स्वजनानां योऽविनिजनकस्य ॥ यत

परमात्मैव जीवोऽयं बुध्यमानस्त्वचेतनं । प्राप्नुपद्ब्रह्मतापन्नैः प्रयाति सहकारतां
॥ चेतनं बुध्यमानस्तु जीव एवावतिष्ठते । जीवो जीवितजीर्णेषु याति जन्मसु जन्मसु ।
सजर्जरः ॥ येषां तु हृष्टिमायाताविद्विते षामपामिव रूपालोकमननं स
हमस्थं दनं सता १४ येषां हृष्टिमायातान्दृश्यश्रीपादस्पर्शिने नविद्यमानमप्य
स्ति तेषां वेदनमानते १५

एवं तत्त्वविदां देहस्थमहिम्नानामाभासाद्दृस्यं दृश्यं रूपालोकमननमाभिमान। मूलं प्रमाणं निःस्वानुसरणमिव सारव्यमाश्चानुसरणमित्यर्थः १४ यथा दर्पणे दर्शनमेवनभवति किंतु भस्मदर्पणे न तथा [illegible] तद्रूपश्रीदर्पणे नदृश्यतीत्युक्तदर्शनमेवेति नहि नवेदनं तेषामस्तीत्याशयेनाह येऽति १५ ॥

90

वेयस्मात्तानकार्यत्वं समालोकत्वाणाद्वयत्वेनानुभाव्यत्वात्परिमितत्वं जीवः परं स्वातिरिक्तम चेतनेऽजडमहंकारदेहादिबुध्यमानस्तत्त्वलक्षणो नैव न तु द्वाभ्यां प्राप्तसंस्कारतो हेयादात्माय तेष्वात्मैवावतिष्ठते पक——र्यः चेतनेनेति कूटस्थचिन्मात्रमात्मानं बुध्यमानस्तु जीव एव घनजा नातिनजीवं नीतिश्रुतिदर्शितदिशा सर्वं जगदुत्पावनहेतुरिति कूटस्थनिरतिशयानंदाद्वयप वावतिष्ठते सोऽस्य मोक्षस्त्वर्थः अथवा जीवः चेतयतेऽनेनेति चेतनं बुद्धिः चेतयतेऽस्मिन्निति चेतनं स्थूलदेहः चितिक्रिया चेतनं चिदाभासः तद्बुद्धिसहितं कूटस्थात्मानं चिन्मात्रमात्मा नमात्मानं बुध्यमानः सन् परमात्मा ब्रह्मैवावतिष्ठते परमात्मा यतेऽद्वितीयपूर्णानंदैकस्व

परमात्मा यतेऽजीवो बुध्यमानस्तु चेतनं चेतनं बुध्यमानस्तु जीव एवावतिष्ठते ॥

भावोऽवतिष्ठते चेतनं बुद्ध्यादिकमात्मेति बुध्यमानस्तु जीव एव भूत्वावतिष्ठते न पूर्णभावेन भवतीत्यर्थः अथवाऽयं जीवः चेतनेविषयेषुवारुणादिहूतत्रिफलेऽपि पनेनतद्दृहितमचेतन नेयथास्मान्नश्याहुतिर्व्याप्तैव न तु फलव्याप्तेत्यर्थः एवमात्मानं स्वप्रकाशचिद्रूपतयाऽबु ध्यमानः परमात्मैव न त्वनात्मा अपणमात्र - - - - दृश्याभिविना बुध्यते चेतनं हृति व्याप नेयथास्मान वा प्राणमात्रमपि बुध्यमानो जीव एवावतिष्ठते न ब्रह्मस्व - - - - आप्नोतीत्य र्थः तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमवि।

तत्त्वमिति ८ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५५

अस्त्वेवं किंतु न स्वत्राह चिद्रूपमिति सर्वमेतत् चित्स्वरूपं कल्पितत्वेनैवाभेदः नानात्वं नेदिदि
नः किंस्वरूपं तत्राह चिदर्केति यतो देहेस्वात्मनिवकाहिमिवभिवेवृद्ध एव जगद्वेद्वि नानिश्च
नश्चिरेव १ अस्त्वेवं ततोपि किं तत्राह नेति नैतद्वृत्स्नाद्धेतानि हृष्टेनेत्यर्थः ४ नतृत्त
गदहूतादर्जनेऽशास्यतत्त्वबोधेन नाशस्स्यः स कथमपलप्यतेतत्राह नाशोरति ५ य

चिद्रूपं सर्वमेतच्च चिदच्छा गगनादपि चिद्रूपेति चिद्देहातो नैव किंचनदुत्तवि
त ३ नेनाशो नास्ति न च यो नलतेन सत्येऽनृते न चान्यतान्यानास्ति सर्वं तत्
वैनेवच ४ नाशो जगदहूत्वादेर्नेर्किं चिदपि नश्यति अस्तु ततः किन्नाशोपि स
नाहुः किंनु नश्यति ५ मिथ्यावभासः संकल्पनया देवैकेवनस्मृता नत्वा जगद्द्वृता
दो नाशो नास्ति विद्यते ६ अतो जगदुपालंभः तिचेन्नत्वेवलति ननिर्णयः संभव ।

प्रश्नै ७ ॥ ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः

यस्त्वेवजगन्नहिंयत्वेतेर्थेरूपत्वववर्णीनेनतस्योपलंभो निंद्यहेयत्वेन निर्णयस्यभावाद्वेत्रु
तः क्रियतरंति चेत्तत्र संयुववस्तुनिनोपलंभस्त्तस्मलं विवादोनिर्णयोवा न संभवत्येवत
तुच्छस्यकिमुपालंभो निर्णयो वा केनचिदप्यतेनहृदित्यर्थः ७ इति तत्त्वपुष्पा [illegible] ८

५५

91

तस्मात्कारणाद्विविधान्महार्णवजगदिति दृश्यमिति वैभवमभ्यसनेन नाशो वैतस्यकस्यचन म
नना भ्यासेनोपेसर्वधारिणे नैव दोषेषु स्वशक्तीरिचलिनिरपेक्षः सन् परमार्थेन तत्त्वदृष्टा परिमि
तस्वरूपापि परिचिन्वन्विदाकाशरूपः सजीवः स्यान्न गच्छन्वैविनाशं तं स्वरूपो भवति से
वास्मन्मुक्तिरयमेव तदुपायः स्वतोऽन्य यात्स्यम्मुक्तिर्न लभ्यते ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्प

नगरद्रुमसरित्सेव्यमसम्यग्जनवनदरेश्वरीर्व निर्व्यपेक्षः भवतीति हि सर्वचेतनस्व
रूपः परिमितत्वेऽपि विलासस्य यात्येव मुक्तिः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपा
ये निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे परमार्थयोगोपदेशो नाम विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ वसिष्ठ उवाच
सर्वात्मनि चिदाभासे तदेवाशनुभूयते । सर्वं यतो यदेवांतरासंवेदनवत्तथा ॥ १ ॥
न देवाभ्यासतः स्वैवास्यास्यार्थोनुभवात्मना स्फुरत्येव बहिर्हीन स्व स्वभावेन निर्दिशेत ॥ २ ॥

ये प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे त्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३० ॥ चितावत्कलमविद्रूपमसद्देवता न किंचि
द्वृहमिमत्र निर्वाणस्थितिरीये नित्यलिंगलिशपानेदहूण्णोहृयवि दाकाशावशेषबल न
णोनिर्वाणस्थितिमनयावर्णितं प्राशुक्तं हृष्णानुभवस्यमवेदनाभ्यासाद्योगत्वं स्मारयति
सर्वात्मनीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्री. वा.नि. उ. टी. ५८

सुखाभ्यांमुक्तौभोगस्यात्मनोविचारः आत्मनः इंद्रियमनोविग्रहस्यैकत्वंवेत्तित्वयाज्ञानस्यपु
स्तेइतिनिश्चित्यस्येहेयत्वानुपपत्तेः सर्वमनात्मवर्गीयंविस्मृत्यस्वात्मैवस्वात्मनांतत्त्वबोध
नस्वरूपीक्रियतामित्यर्थः ५५ एवमहंतानिवृत्तिकस्यवैदेहेनोपायप्राप्तेननिर्वाणमेवसर्ववास
नाहंयोपलक्षितंयन्मननेमनसोत्थमाधेनाविस्मपात्तेतदेहमाहंस्फुरतयोविहीनःस्यो

भोगस्यात्मविचारात्मपरोक्षयाज्ञस्यहृद्वृहि उपशुष्यतश्शुष्यतःस्वात्मैवाशुप्रशा
म्यते ५५ निर्वासनंमननमेवमहंकृतिमौनंविनाभवतितत्रचजातवे
याति सर्वोजगद्भ्रमइतीहपरःप्रबोधोनप्रशमयोगपरतःस्वविचारणंवधः
५६ ॥

व

दाहंकृतितत्त्वतत्त्वबोधनवर्त्मनाहितानानकस्ताविरपिनभवतिसपरः प्रबोधः जगद्भ्र
मः स्वनपरमार्थोनोनभवत्येवइहमोलघातेप्रसिद्धः य अस्मात्कारणात्तदत्रइहशेवाये
नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्यानानागमानोपिनामादिप्रकृतवोदोषप्राबल्याजगत्सम
नाभ्रमदाढ्यीत्रप्रनस्ययोविस्पष्टोनास्तित्यतः स्वविचारजीवस्यसंसारबंधः अनुवर्तत

93

पृ
रामः

५८

एतदेवमन्त्रनानन्तयानुभवायणप्याहिववि वेदैकरसप्रपूर्णेनात्मनस्तत्पमोदेहसन्नानयप
तितयथा भूगुपातादिनानृतेनयथा पुनर्जन्मादिरूपी वैनप्राप्यतिनदेहिमपर्थः १८ नतु तस्मात्कस्मिन्मे
हः संकल्पिकः स्वर्गादिफलेश्वेदकस्मिन्निमित्तपुरुषार्थेतन्नजानीहः यथादितित्तज्ञाप्यो चा
वश्यंभयपनस्तीतिभावः कितदेहमपसन्नप्येवनसाह नसंभवतीति एतन्नेतकरुपते १९

मोहसन्नाश्रयतितेनानानुभवादेव भूतेन पङ्किलप्राप्य जीवत्त्वमेति तत्क
थे १८ यतस्तत्कल्पितेनेदं तस्मात्केवलात्मा भावः नसंभवतिपचैतन्नतत्त्वे
ऽपदहमस्तु १९ नाप्योनवादहमस्मीति भावनाद्विर्विधोऽस्य संभेणुद्धोभवते
नहिविषयणस्तृप्तेयथा २० जडदेहादिभिन्नोऽनेविवाधैककलेवपुः लभ्यतेना
हमस्मीतितस्माच्चात्मीतिसर्वता २१ एतान्नशेषविशेषणामहेतानोविचारणात
केवलभक्तितोहि तेनानन्तकिंचिद्विनश्यति २२

एतदृशं देहभावनेऽप्यलदर्शनापयावदृश्यताकुर्हीलपएकमपिपरमार्थदर्शनमस्यमितिपुक्तमेव
गृहीतेयथा भूतेन विषवुद्ध्यापेलिनममनुंत्यक्ते नगृहीतेपुक्तामिसप्तर्थः २० तस्मात्ता
ममपणादयवतिनत्तुमिति २१ यथा वाशेषविशेषणांतेदेहेत्वप्रतीतिरवधिः सेवमनत्वं नानात्मा
हन्तकादिरूपविलयेवनसेवनाशमानमप्यात्मनः किंचिद्विनश्यतीति नसर्वेनाशप्रयमिति

[illegible] २२

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
४०

गतोहे श्रोतारः सर्वं जगत्तया यावद्देहस्थितं तथा यावत्कार्यमांसं अनेन यावत्स स्वदुःखेन भारवन्ति यथाचन्द्रीयोद्दे शकालेन यान्ति यावत्स्थितिर्विस्मृत्य सम प्रकाशनेन्द्रप्रज्ञाभिः विसृष्टमिति प्रलिनिश्चित्य संतस्माप्यतो ॥१५॥ यावद्देहस्थितिस्तावत्तावच्चित्तेषु लोकानानुभवति ॥१६॥ जीवन्मुक्तानामसनोवासनाबंहंतितेषां हं तावदेवमाच हेहपातेषु जगत्ह ते यस्ततह्रोक्ता

यथास्थितेय यथा बिम्बं यथाना यथोदयं यथादेशं यथाकाले ममत्वः शान्तस्ता।
स्मितो ॥१५॥ इह लिङ्गोपलंभेषु शान्तो यवहरन्नपि यावद्देहं जानन्नात्मतत्त्वं निर्वाणोनुभ
वत्यसे ॥१६॥ यमनोवासनाहंता यत्र न जगत्स्थितं जीवन्तो जीवितश्चैव विज्ञेयः स
पदे पदे ॥१७॥ सर्वैवजडवाहेन दुःखभारायकेवलं नृणां पाशान्वडानां पोतका
भिवार्तिते ॥१८॥

जीवन्नाव न्मुक्तानां जीवति न दुःखं यः विज्ञो वपदे नजनं शोक्यमात्रम पितनाञ्जीति परं पदादमेवतदित्यर्थः ॥१७॥ पदवनिष्कर्षेण जीव जगतो जडबाहादान्ना सन्नेवानर्थ इति फलितमित्याशयेनाह सर्वैवेति पोतकपदेन तुल्यं योषभेदा जलरूपेण वाहेन यथा वेगगावेसन्नेव दुःखमहेश पाप मार वाहनापेति योज्यं ॥१८॥

95

४०

रहांसी भगवान्वसिष्ठः मधीनश्रोतृनोवोधारूढ संविदितिदेशं वत्सरार्धमानानाः श्रमिताःसू
येविभाटेमाकुकनविकिलमइकतीत्यास्वौंस्मिविधादहैत्वः ध्रुपेवः संविदेशोलिर्दिवेतं।
मानइत्तिविचारेणभ्रांतितद्विषयतनपरिहतौरोभ्रंकोनानि: स्वंहृपतापमाधलापेनवि
लासिनोविलसनशीला: सतः विजयभूसबौनकेपेणावर्तंभूयनेषइपदेशेनवल्लवनतेवा
त्तितनवतनेत्यर्थः ॥ कोदृशीमासंविद्रांतिरसेनानुभूयतेतदाह शंकुरइति ग्रतः स्वा

संनिद्रांतिवियोगेणभ्रांतिलाभविलासिनः विज्ञपथिविदारेस्मरानलंकेतात्सकृतात
रव ८ भ्रंकोनमवंस्वहेतपत्रफलेयथा तथाजयाहदहेतुः स्वात्मस्वात्म
त्वमप्यलं ॥ नृपालोकमनःसज्जाज्वालाविविविदेइनाः समेपिचत्तसत्वेनाः
भ्रांतेस्थिज्ञावलाइव ॥

त्मावतनः स्वात्मानेत्वमाकाशकस्मपिजगदहेतेसत्रभवतिसहत्वसंपिरर्थः यथाभ्रं
कुरः स्वात्मनिवासनात्मकेहृत्तफलादिभावेतद्वदित्यर्थः ॥ कौदृशात्तत्रविचारात्तस्मा
त् नृपेतिवहिर्नृपालोकमनाः भ्रंतमनः सज्जाश्चाविशानात्मनात्तत्सोपिस्वरूपेणानसंति
यथाभ्राम्यमाणोल्मकज्वालाविः घृटेऽवक्रनादयस्तथा: विज्ञावलाः विपुरविज्ञकास्ति

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२८

पत्रविश्वलिखितेसंगतोपुष्पमाल्यपुष्पेगात्मयोनैकर्मकेतिकर्नेविकः पत्रस्यांतेग्रहरतोपिमैत्र्या
स्पहनयतमात्रतिभासेपिनवहयता ५ एवंनयतदारकार्यविनिर्गोवानुलोपमानानावासनापि
वापनोनतनिर्वाणेकतयादयपदतेनतेवाहत्मोपमवानेवावासना ६ कर्मादीतिरहां

विश्वंसंगतमैत्रमपुष्पमाल्यंयथातथा नैवसमस्तमस्मावद्धारयतोपिच ५
निर्वाणेकतयात्तमस्यवासनेवनवासना लेवास्तत्मोपमात्नदेवेन्द्रमर्यादिनंजलेनवत
६ तथ्यंगोजलपिजलंसेवयपाखिले दृष्पोह्यनमपिब्रह्मलतथाखलेनेनर
त ७ श्रुतरत्नगतात्वयोर्वहिरित्तगतःपामी विघ्नेनवोदितोपद्यसमनुकुरंतिकथ्य
ते ८ ग्रहंतुसर्गद्रूपेणात्मविसंविन्सपेपवे स्फारंतभोभसीवातेलानातेयंकिम
लिका ९ भूमस्मन्नुतरतोव्योम्नियथामान्त्रःपाटपः मुहाडमात्रेतभिन्नात्तयाम
गःपोपटेः १०

तेविशदपतितत्वेगतइति ७ तथांतनवीलसर्वज्ञानस्मयापेकिंलतमामितिवेदहोभगवा
हिकर्मवेस्मापापेनारस्यंतविनितउदितःसदेवन्नसत्रः ८ संविन्मयेपरेयतानात्मनिस्फुरति
विवर्तते ९ अघ्रलेदहन्रूपेणव्योम्निस्फुरतोदेहारपूमस्मगजरणादिरूपाःसुहृाःआकाया

वा॰नि॰उ॰टी॰

इति श्रीवासिष्ठरामायणे प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ यथाहंतातविये
स्यो नानात्वभ्रांतिशांतिनः स्यात स्वभ्रांतिरियं यो धीरः स्वात्मदृष्टिविहृत्स्यात्मन्येवावदहंतानपरि
मक्रांतावहूलत्ववारेपि नावननातिहृदेनेनत्याम इत्यानावनाहू अहं नैवेविनानमवंसंकार्यांवि

इति श्रीमहारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे भावनाप्रतिपादनं नामैकोन
त्रिंशः सर्गः २९ श्रीवसिष्ठ उवाच अहं नैव न चाविद्या निर्वाणपददायिनी न चैवा
विद्यते मूढैस्त्वहिंसा मन वेष्टिते १ अहं नैवास्मि सन्नात्मा न नश्यनिदर्शने नैव द्वि
न तस्य शांतस्य परमात्मनि विद्यते २ अहं नाम स्वमनुजः स्पनिर्वाणः स्वमिवा
नलः महेहमपदेहं वातालिहृतैगनजवः ३ न तथा परहाकाशेन तथा
स्तिमितोर्णवः हतोऽहमथ न तथा पश्यात्स्तः परिराजते ४

योनेमं मूलसत्त्वे भूतानि निर्वाणपदस्थो हि नैव भावयामीति निर्वाणपदे १ अज्ञानाद् उत्पन्नोऽहं
नैव अनन्तस्य निदर्शने लिंगाय याद्भूमोद्भवः नश्यत्यनिश्चिकाश्रमे दर्शयन्ते नृत्येति २ अलेनिः
शेषमहंतालक्षणमस्मि निवा ३ अहं तापनामा देव नम्यन्ते नर्मसंनिविते पक्ष्मणां चर्वणपति

नतयेनि ४

नवेवेसर्वेत्नीनस्मापिनगहेविज्ञस्यप्रकरसकस्वारस्यलापेनंनेविवेरणपलापः किंन।
स्मातनहिमंवेपमेनेरात्मंविवर्जितिहेतिसूत्रस्यवाहः प्रमकःनिवेनवाहवनवेलिसंवेयापरा
पेसविनेरच्छक्तितानानात्मीतिनववनेंप्राकरसंविरूपलानिनेनानिकान्तसनपवेपलेभा
रपलपितममप्राकरत्वातमहिस्वातिरिलेदेवमविसंवेपुष्पलपेननुस्वात्मानयरस
पिसंविततवातमेवतरानउसंवेपमपलपनमंविरपविरोध्वयलेवकिंचविताथावति।

नचनास्तिकोपलंभात्संविन्नेमस्तितानानुनैनाले ग्राह्यग्राहकहट्ठेर्त्संभवाहस्ति
किंविदपि २८ प्राणमस्वलक्षह्यायैमार्पेलह्यंसिवमस्त्रमस्यमाक्षितंममेयत
नरविततयपरंनहाम्यशानतपिवललमुंस्वभवानयुहिनास्ति १५

वेयापोगतुग्राह्यग्राहकयोवग्राह्यग्राहकातमविलंयंप्रकापेश्वापावेप्रतिवेधोवाच्यः स
पवतस्यात्मेतितनप्रलेवात्मस्वेवग्राह्यग्राहकहेप्रोत्संभवप्रतिपादनपर्यवसनात्मः
वेप्रतिषेधावयिभूतेकिंचविरजेतस्याश्वतीतिसिद्धंतदेवब्रह्मलेकंधः २८ हेतमतंप्रायै
वेलविदिसंदेहेमविततयहार्येपवेहनंमप्राकृपविवमविनयपरस्थार्थसंपदंर्ग्याक्षिते
लिस्मसिद्धंनदेवभूतापरमार्थंतग्राह्यवस्यवदासैतेनलोकवतिमिवपुत्ववललकोऽहस तथा

विमवाक्यक्रमरवहिपस्मारचेहश्यवेपलत्वनास्तीमर्थः
१५

99

तत्वात्मनः शोतनवैचित्र्यलक्षणत्वेनैवासांस्वैरदर्शीनां अहेतुकत्वलक्षणकालेसनात्रस्यपुरुषस्व
स्वस्वभावेनैवविश्रबलाद्वैचित्र्यनानानानानानावस्वावयवस्वादिवैचित्र्यप्रकृताः सर्गादावाविर्भा
विष्यतीतिनन्वाह अर्थागतेति अर्थवैचित्र्यहेतुस्वभावः किंवेयरस्वात्मवलक्षंमर्थेभ्यआगतउतस्व
तः सिद्धः तत्रार्थेभ्यः आगतः स्वभावइतिचाहन्तेसोहिभावः स्वभावयागतिकः अस्माद्धेतुस्व
कथंस्वभावः स्यात्ततआहस्वागतत्वादहेतुत्वात्स्मासलेपरअपुरुषस्वभाववैचित्र्यमलक्षणंपश्य

अर्थागतस्वभावस्यच्चैवैवत्तुसंभवादस्मते १
नस्थितस्वंगतेत्वलक्षणात्तनात्तस्वभावोक्तिः ११

नैवसंभवतिनवार्थीतेस्वलपेस्वान्तस्येणसंतियेनस्वस्वभाववलादेव विविच्यप्रविभवेद्भि
तिषेनतकार्थः पृथगस्थकारः अतः परिशेषात्स्वागतकात्रुलक्षणएवस्वस्वभावोवाच्यः एतस्मि
न्स्वेगतेत्रुलक्षणिवैचित्र्यहेतुस्वभावस्योक्तिसंभवएवनास्तिसर्ववस्तूनांसर्ववैचित्र्यप्रसंग
तत्रहिस्वेगतेत्रुलक्षणिप्रदेवायमेवस्वभावः निप्रलंपेष्यवस्थापकमस्तिसर्वेत्रसर्ववैचित्र्या
भ्युपगमेववैचित्र्यमस्मेवलक्ष्यणनहिसर्वेसमायारणोपमौवैचित्र्यंभवतिनापिकिंविद्विशेटकमि

सुखीतिसर्वेजगदेकारस्यप्रसंगादितिभावः

प्रविश्यतेनप्राविलेषुमालेन्यमापयमानेलोहृष्टलेप्याक्षिपनेनद्वाक्रिमा: २१ शाकः भरः स्वैव
योनिये लौरैलावनलोलोनम्रीना: सेन: द्विनमांत्रेविपाश्रितावपापस्नाद्यवाधुक्ता: यमस्यपनेन
गतानन्धूताहत्यथें: २७ द्विव: श्वद्भ्रनाहिर्गेक्षीलपात २८ मबेशेगैतेगतेनघाभरालघुकाम्बकासन्नि
योऊरदनालोरैहैनान्ग्रलिसान्ग्राविलान हृष्टेवैहृकाशुभ्रेकेयाकने ग्रमिल्लीवनस्तिड्फलेलब्धा

हृष्यन्नाममलकेभग्नान्वृक्षाणिवैसैकते क्लिन्नान्नैवपेकान: स्वार्थलिलमूलवन्
नावैलावनैरोलानशाकः स्वैवयोनिधे: नैलावघुहिनेनक्षानागनाथमस्याद्दने २८
मेर्मेदामहेहुरादेक्षेदन: पनिक्षाग्निव: प्रायाक्षिनात्पनिबैरेनिजाग्रुमस्थनाइव २९
प्रविश्यपवनेमसेलभ्रान्तप्रविलाहृये ग्रनैवैनथैप्राप्यानिकाकनालीयत: क्वचित्
पनिनाद्दैराद्योमृष्णोलोलोपगेवन भक्षाविषुफलान्नालाघृनाल्पैवलेलयं
विशन्तकरांगीभक्षाकाकनालीयसेवागता दैत्याङ्गोहिंपाणनाशेषुहेमप्पायसाइव ३२
हृष्टत्यानक्तसवात्पनुभिर्हृष्टमागता: वेगानाघागेरष्मनेपिशुणवनमेवागता: ३३
ग्रगावनफलेभक्षैविधायपावरप्पदैः विधायवैभि: क्रीडैर्नोदविविधापराः स्थिता ३४

प्रामवेन: नद्याहिभाष्योद्यकालेकविनाकनालोयसन्यायन: प्रवैथैनापिस्थै: प्रकृत्यायेप्राया
लियतेनोमरालेहृष्टरविलेप्रवैष्टुः वैहृष्टोलद्धाइत्यथें: ३० हृष्टार्णे: भरा: रष्टुरिपिरेरालेपातेना:
प्रवेषासेन: ३१ हेहृय्येद मौप्याभरा: हृष्टमाङ्केविशाल्पकरंगीत्वालौँग्नोशर्पि भक्षाविधायाथवाइवलेवा:
सेनाहृष्टेयाना: ३२ एवंवेगागुणोहृष्टमवनौरोषधी भक्षामृष्टलमानरद्वैवस्रानाने ऊग्रैसकलहमानि

श्री
भ. टि.
३. टी.
२८.

ह्योपिबहिर्निःसरणाभावान्नरजंपने २२ द्विविविद्यापराभूता
स्थिता: २५

येषां नद्याविधा: संत: शाखयाल्केवलेयनुभिर्हृयलब्धिना: हृष्टमागता: संत: भया

101

सारंगाणांमृगाणांपादितेणांवविहारेरंगभूमिभूतास्तुशैलकाननभूमिषुवनस्थाविपश्चिनःप्र
पानैर्वेनमानैःशोभितेपोभनेसंपन्ने १९ (सारंगाणांपादैःणांतु) केरस्थलेकारंजवनामिवककं
गाः केरकाणां हस्तानां स्थले मंडले देशे केरकस्थलगाः कारंजादिवनलीनाः प्रापन् १ २१
रथ्हेंचप्रहारैःपवनकेरकेषुग्रंथिकिनाः स्नानविष्णुःप्रलयपयोकालविषयीकृताः २२ रसादिशः वक्कव

वासःसारंगराजशैलकाननभूमिषु वनर्द्धैःकेसरापानैःसंपन्नेऽनाभणेचमे १९ के
रकस्थलनामानःकेरकस्थलवकंगाः केरकस्थलगोप्रासन्केरकस्थलमंडले २०
पारसीकापरेऽहः परंप्राप्यपयोनिधेः निपेतुःपवनैःस्तनाः प्रलयेनारकाइव २१ वडु
रेभ्योपिकृतारंध्रहाकोटरकोटिकिनः सर्वेदिवनलेहाकाशानाः प्रलयप्रोंकिताः २२
प्रासारसारंपकातुस्तनाःसवनस्तुमाः प्रापन्नुपादपरणांप्रपवलहस्तआयुधानिलैः
निःकृष्टकानिभिर्वानैर्वेहङ्कुपवपारवे प्रसवस्तुवेविनीहरताम्रकाताःनिरयायइव २४ विरह
स्थारोधेभस्तुवीवीजोनाकारकाणिणः सरोभस्वनिलैःपेनः पृथेभ्यरववृक्षरपराः २५
प्रायुधेगोपिवक्रोघानादानेवलमाविले रजोराशिरिवासारेनसमर्थपलायने २६

यैरायुधैरनिलैस्तुप्रसारान्नूनाथंकासूनाप्ररूपणाः प्रापन् २३ वातैर्नीहाराः वहद्भुःपवपारवे
यथायास्यानयाप्रसवस्तुकूपवमेत्यवक्रनीहाराधिवानवधमनकरणेमहाणेवरयात्रयिवानमयूका
वहद्भुःपवपाराम्रुनरत्नुमपिनाम्रमेसुः २४ प्रनिलेभ्योहसमालाविहारेदशास्थाराधिकाः वेचयः
वबीनमहैरणःसेनःसरोभविपनः २५ नेषांपादानेवलेनप्रायुधैर्हेमनपिविपश्चिन्नक्रोवादा

विलंप्रक्षकलुषादिसत्वग्रासोथारंपानेरजोराशिःपांशुजालमिवपलायनेन
समर्थमभूत् २९

त्रं ४७ श्रुत्वानेद्विडः स्वप्रसक्तिः स्मान्नवत

103

ॐश्रीगणेशायनमः ॐश्रीरामचंद्रायनमः [illegible] ४० अज्ञानेहिरुः स्वसृसक्तिः स्यान्नवन
हृदयबोधमात्रसारं उपशमसकलभ्रमंविशुद्धंनिजमहमाश्रि
न्मस्थितिलयबोधकानांप्रथानत्रादेशोनेतिनेतीत्यादिःसर्वप्रपंचनिषेधका...
त्मनस्त्वव्युत्पादकतयावाङ्मनात्ययमनोनाशपर्यंतज्ञानेनपरमपुरुषार्थेतात्पर्यपर्यवसा...
श्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायोवैभूमातदमृतं यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह
हान्नबिभेतिकुतश्चन नदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूःनिष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यं
जनं अमृतस्यपरंसेतुंदग्धेंधनमिवानलमित्यादिश्रुतितात्पर्यसिद्धेःप्रागुक्तसर्वसाधनसाध्यसाक्षात्कारज्ञानफलेनिर्वाण
व्युत्पादयितुंनिर्वाणाख्यमिदंश्रावयितुंभगवान्वाल्मीकिरुवाच नन्वास्यमार्गेमुनिवाक्यादिहोत्थानेश्रोतृणामान्द्यकौ

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॐउपशमप्रकरणादनंतरमिदंशृणु त्वंनिर्वाणप्रकरणंज्ञातेनिर्वाणदायियत् १ राम·
क्रिया श्रुतार्थविनानिद्राभ्यांगतिरयात्रयनमौर्यते नत्वादौपूर्वोत्तरप्रकरणयोर्हेतुहेतुमत्तासंगतिंसूचयन्तत्कथंप्रतिजानी
तेउपशमेति जगज्जन्मस्थितिभंगादेनस्वरूपश्रवणतटस्थलक्षणस्यमृल्लोहविस्फुलिंगादिदृष्टांतैर्वाचारंभणंविकारोनाम
धेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुत्युपदर्शितन्यायेनैवान्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छ अद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्वि
च्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाःसयएषोणिमैतदात्म्यमिदंसर्वं
तत्सत्यंसआत्मेतिश्रुतितात्पर्यविषयेप्येकात्म्यपर्यवसानस्योत्पादनपरप्रकरणत्रयानंतरंतत्फलीभूतस्यसत्यंज्ञानमनंतं।
ब्रह्मनित्यंविज्ञानमानंदंब्रह्मआनंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिश्रुतिदर्शितस्वरूपलक्षणस्यतत्त्वमसिश्वेतकेतोअयमात्माब्र।
ह्मसर्वानुभूरित्यादिमहावाक्यार्थस्यतद्बोधकफलनिर्वाणरूपस्यचव्युत्पादकत्वान्निर्वाणप्रकरणंशृणिवत्यर्थः ॥ १ ॥ राम·

राम

ऊनोनस्यान्नत्राह वस्तुतइतिसमस्तविकल्पनमेवस्थितं ४७ भूतानीन्द्रियैः सम्प्रसक्तैः स्यान्नचेत

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२॰६

आत्मानंवेत्तिब्रह्मसृष्ट्यादीवयदानना सर्वंजगदिवाभ्रांतेःस्याद्रूपननद्दृष्टा ४६
वस्तुतस्तस्यलोकोऽयंदिमासद्रूपंतन्मयं दृष्टरूपमिवाभातिब्रह्मचैतन्यसंस्थितं ४७
एतत्स्वपरिज्ञानंयस्योत्पन्नमखंडितं तस्यापिचभूतानिनदृष्टरूपविभ्रमः ४८ तदास
यैवंशुद्धेनतत्त्वेनब्रह्मरूपिणा ब्रह्मरूपादनेकिंचिदेनकर्तृत्वेनयुज्यते ४९ यदासर्वमिदंरू
पंजातंब्रह्मनिरामयं तदाब्रह्मपदस्थोनमयात्मैनैवमीलितः ५० यदापुनरहंरूपंचभूतानी
मेवभासयत् भवाभिजगदेवाहंतदाचेनास्मिकिंकिल ५१ ॥

105

दृष्टीत्याह एतदिति ४८ ४९ ५० यदिममयाध्यात्ममप्यादिभावेचैतन्यमेवनस्यान्नहितदनुभावा
बोधस्मरणंचनस्यादिभ्याशयेनाह यदेति किंचेनास्मिकथमनुभवामि ५१ ॥

ग्रं॰

२५

106

हेमन्ताम्हकृता: स्याराम्रह्लाता: मौनमोक्ताश्रहोत्तुणा: येनेनिस्पृत्तानै: ४१ क्वचित्कर्मोरक्षालादेशोसैसुकरै:
पाषाणेस्फुरत्तेनलोहाभिघातात्स्फुरत्तेनकणका: विस्फुलिंगात्तुपलना: पाषाणत्वेऽत्रप्रोक्षीर्णा: ४२ पाषा
णमणिनावज्रैर्वैडूर्यादिरूपेणास्थितं ४३ नस्यापाषाणमणाग्रनस्यायां ४४ विद्यानेकरमस्पर्शत्रलस्पन

स्रुतपल्वलदाहेषुकवलीकृतजंतवा कृता: कृताष्टकाष्ठादिपदार्था: त्वादनोविना: ४१ स्तेन
पाल्तुपाषाणेरय: पिंडादिवालिना कृतदाहार्थप्रक्षीणा: कणकोपलन: क्वचित् ४२ क्वचित्त
हाशिलाकोशेपाषाणमणिनामया समस्तभूताहरूपेणस्थितंतुणपानास्यपि ४३ रामइवाव
सुनेनस्यामवस्थायामनुभूतंत्वयास्वयं उनदु: खमितिबुद्धिवोपायसमनानद ४४ वसिष्ठ
उवाच यथायातिनरं: स्मोनदुतंतेनतोपिमन् विश्वोमगच्छेद्रूपत्वंतथाजायंप्रवेननति ४५॥

नस्यममकौतुकानगङ्गावारोपवीतगणेनद्व: खलेशस्यापिप्रसक्ति: किंनसखमेवेत्युक्तंवत्तैवसिष्ठोभूमि
कांरचयतिपश्येति ४७ सप्तब्रह्मणस्तद्वास्तवंसच्चिदानंदरूपंप्रसयायास्यादेवेत्यिद्व: खप्रसक्तिरितिभा
व: ४८ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
३ टी॰
५२२
९॰५

प्रसंगोपात्तेषु स्तनाभोगेष्वपि यदत्रभूतं तेन तदाह विश्रांतमिति २३ लेख्योत्तमावेश यदत्रभूतं तेन तदा हृदय योनभूतं तेन मयानं नवयो
तनं मार्गे संचरतां जनानां पादरूढस्तेनगतिलक्ष्यं च भूतं विनतिलक्ष्य कवेनानेलक्ष्यं स्थानभेदप्रयुक्ता स्तनकर्षापकर्षावस्थात्र
वापले ग्रनेवमेयप्रत्यय २४ लेख्येषु भेदेषु मयाक्वचिद्दृष्टिपुत्तया कर्णादेषु पुष्पकर्णे च बालरूपया नया विकृतं च दृष्टिं
मर्यादैतैः विराविशिविनिद्रयो यवि विद्रोषकं २५ अंतःपुरेषु मानीय स्यापि निनैतनिरोषः २६ ज्वालानलजटिलं कनक
दानि लेडय तिनयाचि विधा हृते स्वकोटरे वनिं कायेषु वहृक नलनाल समस्य वेब विदिता मंदप्रभेण लीयेन मयाज्ञा

विश्रांतं स्तनतुंगशैलपुष्कलासायतनपानतया श्रमतो रमणं गर्भवनरनायक योषितां २३ पश्चाद्गतं याति मार्गे निल
कवं च भूतले लेख्योत्तेन मयालक्ष्यं नयपृथगवस्थास्तन चापले २४ क्वचिद्दृष्टिपुत्तयानेषु पुष्पकर्णावाली चेष्टिव
लेख्येषु विकृतं बालकवानलविनतविधाविधु २५ क्वचिद्दीपनयानीयकलिका कोमलांगया अंतःपुरेषु
कांतानांस्तनताले कनके कृते २६ क्वचित्कनलजालस्यज्वाला कनककदा कृते खेदिताद्यनेककर्मांसंस्पृ
नैवस्वकोटरे २७ कल्पांतेषु क्वचित्सर्वे जगद्भ्रमचलं भ्रमात् लेखजलाभिते लीनं कदेमइव विद्युता
क्वचिदाकल्पमापीय वाडवाग्निलयानले जगन्मागगनेषु नेन स्तेन जलराशिषु २९ क्वचिदुल्लकरं तेन
मायाज्वालाभुजात्मना विलोलक्ष्मा वतैर्य कनलेना करलेज्ञ ५० ॥

लायवपक्षसंको चनाङ्ग्यस्त्रमर्मांभर्हपंक
तमिमयर्थः २७ कल्पांतात्रिभुवनेनवमयास्कल्पांतेषु सर्वेषु जगत्सु भ्रमणप्रयुक्तात् ऊहतः भ्रमात् कनलेना
भिते पयामें क्वचित् लेखाकापोलीनं पयामेव बाहूनस्फुरत्प्रभवाहतभूते मेघे विद्युन्नालीनं तदेव २८ गग
नेषु स्फुतात् तेषु जलराशिषु मया श्रुतेन यानेन स्तनेगात्रवि लेपार्थं स्नानतेर्जातयोपसंगाहीनकर्मकस्तेनाकर्म
त्वात् भावे लिट् २९ क्वचिदुल्लकरं तेन ज्वालाभुजात्मना विलोलाब्धतेषु मायापव्रञ्जतनाः केषणायस्थानया विये
नाग्निनाम यापदशातांशरूढकनपलनावदाहेषु क्वचिमाले पुष्कलाद्यादिरसाः खेदनेवितनाः भवताणायोपपा: रू

नाइतिपरेशान्वयः ५०॥
ग्रं॰ २२२

१२ तथा सर्वस्य प्राणिनां नेत्रद्वंद्वस्य चकसावश्रवस्यवस्थात्स्फुरद्विकासस्य तन्नाम्यरमेत्रिषामितपत्रकुव्यावलयः तथा प्र
देमरुस्तारकापटले भावग्रमानो निर्दृष्टः तारकासमूहस्तवानुभूतवान् तत्र पिकीहस्पंशो रक्ताप्रमलक्षणयाःले
तायाः पुष्पजालकमिव स्थितं स्वर्गीमवलतज्ञोणैषोपेननमकरंदप्रवाहेण प्रासक्तमधुकरमालाकृतमिवमइत्तद्दं १८
तथाप्रकरं रत्नतमयमनुभूतवान् तन्नेव पिंजोपमीनीते इतिवलि ऊर्ध्वो विपाशिशुमिनूवनिर्जोहस्ते: तत्रास
वतोलतैस्ह्ठदोलितं प्रासोलितं प्रांजकमधिभिर्मितकलोलहस्तैः प्रासोलितं प्रासमितिनिघूषः वायुलोलाकात्वर्म

नगालवालपल्लवीकृतं सर्वाशामुपमास्पदं तनीनीरोहिणीनारीकेरवालांपरं श्रियं १६। नेत्रद्वंद्वस्य च
कस्याकुलतापुष्पजालकं स्वर्गीवमधाकरसूहं तारकापटलेमइ १८ वलिरम्माविवतिरथस्तनतलाते
लनदोलितं रत्नतं तलकलोलहस्तामेलनमधिभिः १९ शक्रोहोपफणावर्तमङ्ग्रागोमं नरेनाणः
पङ्कस्पेदाववइन्ते वैपुतं यो ततं ततो २० दारुदारुणाउर्वीरहीसंज्वलनमाननं यन्नाम्रिदाहकल्पालंवि
स्फोटकवितारवे २१ कवलकोवनमाणिकाप्रक्रमणिमयं महः तपस्तानीनमातिष्ठयाविधमिवा

णावाल्युहू २२ किं वा हृदयमयो मध्यं प्रापोयचति विश्लेषीमनयः वाडवानलः समूप्रफणाणां तम मस्यानांमहीना
नामावर्तपरिभ्रमणक्रौतकमनुभूतवान् तथा सर्वेऽद्भुतः पयतिशोषयतीमध्या आताम्रमंजरीगणः स्वर्यकिरणमंजरी
समूहात्मकः समूततो स्वशरीरयोगेन तेन भूतवान स्वहस्ते मे वपर्वताहोप्रविषणवावहन वै पुतं च ततत्र रोयोत
तं स्वमनुभूतवानिस्यर्थः २० किंवा हृदयमग्निभावं प्राप्य दारुणांदारुणांविदारणनिमित्तं उर्वीरुया प्यास्यातयार्दीप्रसूत
एवं दारुविस्फोटैः कद्धिनारवमानतेसर्वतो विस्तृतं ज्वलनं स्वस्तुभूतवान् तथा यतान्निः समूतानाहविरहकल्पानं
नानुभूतवानिस्यर्थः २१ किं वन स्फित्रुलिंगभावे कवनलावणपातिशयन दीप्यमानं कावनादिमयं महः ज्योतिः कौसुमा
स्पोहन प्राहितिष्ठयपरिस्फुरय मस्मादिभावे नीमानतत्वाम्मिनां तपस्यासेनापविशयतीनीलयधावलवद्धिः पामरैर्व

गृहिपद्मारैः संश्लिष्टः पतितोप्याह पाटलमिति २२॥

भिषेकस्य पंडितस्य पांडित्यं विनेत्राचार्यैरभिभूय संतापविषयतां नीयते तेन
हेतुना तथा चाभाणकमाहुः यत्ता पंडितः प्राह मूर्खो नत्वं ति पाटलं

श्री॰
का॰ नि॰
५ टी॰
२५१
३-८

किंचाहं तरुणीकृतत्रिभुवनवपेटास्फोटिनाः द्विषो ये सत्त्वाविभूषानामपि एकमित्तां श्रियः सवत्रीकरणं वज्रप्रहारः संपन्नः सिंहादिवेन मिलीयं संपन्न इति प्रसे केविकूपेषु नलिकेषु भावेन नवाधोन्य १० किं वास्मिन्टेकृत टंरणांगणेषु टंकेन दलशालानश्च योनकेवीयं संपन्नः तन्कीटपांकटुभिः कंटकानां क्रायसकवचानां कूटाकाः ये त गुरुत्वं संवद्दृटैः टंकनैः पटुस्फुटाटोपं च यथा स्यात्तथा वाटिरटनशीलैः ११ त्रासः गौरवसंवादादिबलेनापन्नः मातं प्रयोजनं केवलं वा १२ अथनेष्वग्रधारणाकलितेषु नगवक्त्राशाकोषेषु तेन वज्रसिद्धामरुस्थलीपया स्वांतर्न यादिकल्पनमत्र भवति तद्वद्दमपि भास्वान् सन्नूवस्समाणं सर्वस्वांतरत्रभूतवान् इत्यर्थः १३ न देवाद्वहरिदं

तरुणीकृतत्रिभुवनवपेटास्फोटिनद्विषां श्रियः सवत्रीकरणं वीर्यमिहाद्भिरेव नमसि १० कटुकंटक
कटूकरवद्रुमं वद्दृटंकनैः पटुस्फोटाटोपवटिमटेष्वटनमुकुंदं ११ देवेषु दानवारितं स्याद्विनैव
तरिषु सर्वभूतेषु सौजन्यस्तु त्रासः स्थावरादिषु १२ अश्वनेमेरुवज्रास्त्रां शस्त्राद्वमत्रभूतवान् जगदा
काशाकोषुतेषु नाम स्मेदास्मा १३ दिगंतदग्धानिस्तीर्णैः करजालैर्नगन्त्वं गहनाद्दग्धां मर्कतेरा
सवद्दृश्यभूतलं १४ कामोत्पलेकोपावक्षेवाउवं निनिमाणीवे ब्रह्मांडसदने दीपं भूषादिनफलावलेः
१५ रसायनद्द्राकारसिद्धत्वं वदने दिवः निपानानि निशावशीहासविकाशां रजनीविषां १६॥

नेत्रादिनाम्रहमर्कत्वमनुभूतवान् कीटपानं नदिगंतेषु दग्धानि स्तीर्णैः प्रसृतैः करजालैः ऋष्टयः यदृगां अवय वायस्य तथाविधं नगलुनाहतां लिपदिलिंगं गहनान पुनः कीटपांग्रामभवदलात्रमाणं दृढं भूतलं पत्र १४ पनस कीदृशमर्कत्वं वदकामसवत्सुमले कोपाबंधनदहनभूतचक्रेशिहृत्समाहृ १५ तथा रेंडुत्वं चंद्रभावमपात्रभूतवानत दपि कीदृशं रसायनास्यामतस्यादृदृ इत्याकारोपस्यादिवः वदनमिव वदनं निपानानि लक्षणयानि निशावशीश्रमिसारिका णं हासमिव हासं तथा रजनीविपानि प्रवेशाद्विषवहाये ऊर्ध्वं तितेरजनी विषस्तेषां विकाशं प्रकाशकं १६॥

ऊँ॰
२५१

109

नमस्मात्त्वनांत्रक्षानानांत्रपानामनग्रहः नमोल्लक्षणस्वकाव्यमयहुत्स्यात्रमप्रहालनात्थमेव ११ चिन्मात्र
लेक्षणस्यपरमार्थस्यज्ञयमात्रेणनाजवना दनजडव १२ ह्यालोकस्याबालघस्मत त्प्रपक्रमनस्कारस्यवश
मात्रठविन्नेरिवविस्मयावरणनमोनिवर्तनेनलक्षणप्रमस्कारः १४ किंवेदंनेतः हृहहृदयांडवोनम्मोमहार्णवड
वेगस्त्रेक्षणायतस्यकल्पितैः श्रूणंवयर्मेर्विपुनहिनभललेनिदिनलेवमसराक्षिर्केलायेदलक्षोणांशंहेस्मर्वनःप्र
हृदेवांडस्याग्राग्रादिभिर्विलोभान्यैनिलः १५ वेड्रकादिलक्षणनंगोनःप्रसनैःवनोभिःप्रनंडविनेवजलेकस्वि

कोदांशदिनमस्यानंतमोक्षनामनयग्रहः नभःकावहृहस्मात्रबालनोकुसमहमन ११ सन्नापदनयार्थो
नोप्रकाशकनयाधिव चिन्मात्रपरमार्थस्यमहोदाऽडवानजाः १३ क्रियाकमलिनीभानर्भूतलोदरजी
विते ह्यालोकमनस्कारवमस्काभशिर्निर्यस्या १४ नभकलनगतोसंक्षेनमत्रमणिमालिनः दिनलेवंतस
राहृहावांडवाग्रादिपेनिलः १५ वेडार्कादितरंगोनरनंडपंकिलोमहान हृहृहृलांडवानस्मोनि
त्यमेकाणंवोनयः १६ हमादिपुलवर्णानेनरादिपुपराक्रमः कावकाव्यवस्नादौयवर्षादिहुवभा
सवे १७ ज्योत्स्नामृवंडविंवेषुपक्ष्मलेक्षणपक्ष्मम सबवस्तेहास्नाथ्रसोहासमोहार्द्रभासने १८
कपोलवाङ्नेत्रातिभूकपालकलासकाः निनोमेयनद्यागानोविलासःकामिनीजने १९ ॥

नोकिलः १६ किंवेदंनेतःस्मनहंहेमादिपुलवर्णानेसंपन्नेनरादिपुपराक्रमः संपन्नइतियोज्यंकाव्यकाव्यंकांतिवि
प्रोषः प्रवभासनेविद्यान्नकाशः १७ मृगवमलस्पेषुडइविंवेषुज्योत्स्नासंपन्नः पक्ष्मलेक्षणपक्ष्मस्फुरवलक्षणे
डविंवेषुज्योत्स्नासंदृपाःस्नवनस्तेहास्नताम्रःहासमोहार्द्रंणपुत्रेभासनेवसंपन्नइत्यर्थः १८ कामिनीज
नेतहं प्रजेयनयाप्रसिद्धः निजःस्वाभाविकःकामदविलासानानः सकोटककपोलानांलासकः लावण्या
तिपूर्णत्वेनप्रकाशकः लामकइतिपाठेवलनादिविकारहेन : १९ ॥

श्री.
वाटि.
उ.टी.
९२

इदं चैतेन: शय्यासमहर्म्यनस्नेहवस: प्रीत्यातिशायोपस्यनयातिधंयन: कृतोराहिश्यनलाहेयनेदवे
येनसर्वंदाहकोद्यतिलोमहेनदहतिनद्यस्नेहलक्षणमित्यर्थः एवंशय्यापिस्नेहलक्षणाग्र।
कस्नायगहहयतिप्रतिगृह्यनानदेः प्रीत्यातिशायेभिविश्यामाहाप्रभावेनमृतःनं: वाय्वभिद्यानादीदिव
न: दीपकवृक्षाग्रस्य ८ नेमपजः मनवलतोहेषुपातालादिषु त्रिषुलोकेषुतेनतमः प्रकाशनादिनस्य

धनस्नेहसंसक्तशय्यागृहेनानलवेदनं गृहेष्वनिलवनानंदेहृतदीपकवृक्ष
के ८ दृष्टंपातालकेदीपनमोऽस्यतुपावके अर्धंदृष्टंनोऽस्यभूतले।
भूतमालेन ९ सत्वान्सत्वमहासत्वं नित्यन्वेद्वयपश्च जगत्त्रीणि।
अतोदीपः कृतोभक्त्यामयामहान् १० दिवंभूविमलादर्शोनिशा।
नीहारसमाकृतः सन्तवदार्कवह्नीलाङ्कमालोपनेदिवः ११ ॥

प्रकाशमाह दृष्टमितिस्पार्धेनईषत्पावकेईषत्प्रकाशकेअर्धंप्रकाशं ९ महासत्वमहाप्रका
शंनित्यत्वंनित्यदाश्रमभक्त्यामयामहान् अगाधाकृपयादानत्रीणि १० दिवंभूमाविमलत्वादर्शो
इवविविक्तप्रकाशकेनिशानीहारस्य मारुतइवपतेत्सत्व
नीवितसर्वेस्व ११ श्रीरामायनमोनमः ॥

ॐ

परमप्रकाशकरैः अत एव लोकानां जनानां भवनाशोऽथालोके प्रतिसंलग्नैः पुलकितैः चं
द्रार्कांशुशुक्लदीप्तैः गोभिः दृष्टत्वरूपैर्हि समस्तसंभवसर्वोत्कटकनमोवस्तुमिव दृश्यमाने प्र
काशमाकाशयैनेत्युक्ता ४ किमर्थमयकारि ह्रीउत्तिपनीति वचनमाह ग्रंथकारस्येति यतः
सः सदिव्यमानेन ज्ञानस्य सर्वसमस्तगुणरूपादीन् नाशयत्यर्दशनेन यतिन्यायाविधंसा धकाल
क्षणस्यैतस्य दृश्यविषयः सर्वस्यैव गुणग्रहणशालिनः यद्देवानिवर्तनसमर्थस्य सततं ज्ञनसमय

लोकालोकेऽवद्युतितैः चंद्रार्कांशुगोभिः परप्रकाशकरैर्द्योतितमासितं वा
३ ४ ग्रंथकारस्यैतस्य समस्तगुणनाशिनः दृष्ट्वा स्वदृश्यमलिप्तसर्वस्य गुणशालि
नः ५ नमस्कारालपरयुः परस्तुकारपदे स्वर्णमणिमाणिक्यस्तकादिजनजीवि
ते ६ पुष्पकृतपरुणादीनांनि ज्योत्स्नालागज्ञाधिनो पुत्राणामिववर्णानां सर्वे
षां दृष्टः स्थिताः ७ नमानमः ॥

गतदैत्यं जनदर्शनोदर्शनादृत्यत्वमलदत्तपनयनं गुरुक्रमेणत्यर्थः ५ पुनः कीदृशो नेत्रः नमोलक्षण
नापरगुः स्वरूपं परमनूर्क्षदशुद्धाकारपथलेपक्तन निपद्दिनिलेसस्कानांस्वर्णादीनां प्रनाद
गतलक्षणानां नानाजीविन मादरे हेतः आदरस्वरूपेण जनानां जीवसाधनमिति वा ६ येषान्ना
आलोकस्तदंगभावि नाद्रूपमात्रिस्यालोकाशगुणात्वादितिभावः ७ ॥

इतिश्रीरामायणेवासिष्ठसारेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेसटीकेरामसंवादेनवतितमःसर्गः ९०
तेजोधारणयातेजोभावमासाद्यदीप्तिमाः सूर्यचंद्राग्नितारादिचमत्कारइहोदितः ततः।
नलधारणयाकौतकदर्शनानानंतरं १ आजगामस्वंनगरहभिवाद्यप्रकाशाकृतिःराजवदिति
पंठ सर्वदृश्यंपंचवर्णोविंशद्यस्थानात्पहलतत्रलेविहाहसर्वनश्चोरेषिवपलायमानेषुधातेषुराजवन्न

इतिश्रीरामायणेवासिष्ठसारेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेनवतितमःसर्गः ९० श्रीवसि
ष्ठउवाच ॥ ओंतेजोहमभवंतेजस्तेजोधारणयेद्धया चंद्रार्कतारकाग्न्यादिविवि
धावयवान्वितं १ नित्यमत्यप्रधानत्वात्प्रकाशाकृतिराजगात् सर्वदृश्यपरस्तेसर्वचो
रध्वांतपलायपुक् २ दीपादिभिःशनैःस्थिरैर्मदेशागतविहारिभिः प्रत्यक्षीकृतस
र्वार्थप्रतिरोहस्तुराजवत् ३ रामश्रीनाम्नेनमः ॥

नापयुगितिसंबंधः २ यथास्तुराजाद्दृश्यशनैर्नानाविधैर्विहारिभिःस्थिरैर्गेश्चारैःप्रतिगेहं
प्रत्यक्षीकृतसर्वदृश्योनार्थस्तद्वत्वर्तिकाशलविहारिभिर्दीपादिभिःप्रत्यक्षीकृतसर्वा
र्थतेजएवसर्वत्रविशेष्यमनुवर्तते ३ ओंनमःकमलदलविपुलनयना
भिरामायश्रीरामचंद्रायघनमोनमः नमस्त ॥

ओं

जालयानविषयेणापसमयात्तत्स्वरूपयाथात्म्यतया २८ प्रतिवस्तेनदेहजगद्गतप्रतिवस्तेनरचित।
याविधजगद्देहतापेवस्थितंयत्तेनेहदेहगतीत्याह जगतामिति कदलीदलपीठवदंतरंतःप्ररूढा
न्यनंतानीत्यर्थः २९ एवंकल्पितानांतेनजगद्भ्रमेणापिनाधिष्ठानचितेःकिंचिन्मालिन्यमस्तीत्या
ह एवमिति ३० उक्तंन्यायंरामदृश्यजगत्स्वपियोजयन्सर्वाधिष्ठानस्यशुद्धचिन्मात्रतामेवप्रतिष्ठा

अजडेनजडेनैवसमयाजालयानदा शैलेनःसर्वपदार्थानांनानात्वेनसंस्थिते २८
जगतांतत्रलक्षाणिनाशोत्पातशतानिच मयादृष्टानिरूढानिकदलीदलरूपव।
न २९ एवंजगद्भ्रान्तिजगद्धासाकारंवानिराकृति चिन्मात्रगगनंसर्वमाकाशाधि।
कनिर्मले ३० नकिंचनत्वेचनकिंचनेदेहेशुद्धःपरोबोधरूदेविभाति सर्वापिनोकिं।
चनतापिशून्यमाकाशमेवास्मिविकाशमास्स्व ३१ श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः ॥

पयति नकिंचनेतिनाकिंचनत्वमित्यवस्थात्रयेणासहदेहेंद्रियादिप्रतिषेधःसर्वशोधित।
त्वेपदार्थलक्षणोबोधःनकिंचनरूपस्वभावः नाप्यरूपःशून्यस्वभावःकिंतुत्वमाकाशरू।
पःसएवत्वमसिअतोविकासेप्राप्तेवाक्यार्थबोधफलसर्वद्वैतसंकोचपथास्मान्नआस्स्वेत्य
र्थः ३१ रामसीताभ्यांनमोनमः श्रीः श्रीः ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
५२

तत्रहृष्यन्ताः विषयमेवानंदरूपमास्वाद्यमानेमन्यंतेनत्वन्तथाविधात् किंत्वसङ्गः स्वरूपमना
स्वादनीयमेवेति पृथक्कृत्यदर्शयन्निवमयेति यद्वेन्नोविषयरूपंनत्वमयानन्दधिष्ठानचितानां।
णास्वादकपुरुषदेहेननानात्वेनन्नजीवेनस्वादिनात्मस्वलीलयाभावेनास्वादनायोग्यता
न तत्रयाविधवेत्यंचिनायदेतंविहृतंप्रकाशनेनन्केवलंजीवानां अज्ञानायव्यामोहायैवयत्
त्वेवंतन्दत्तानमपिअसदेव असतः असदर्थंनस्यैवोचिनादित्यर्थः २३ आस्वादयन्त्येवेति वि

नभयानकवद्देहेननानात्वेनास्वादितात्मयत् महेन्द्रविहृतंवेत्तिसत्तालापनतदप्यसत् २३
सर्वंतेरसरूपेणनानामोहानिदिद्वले भक्त्वानिरुष्यसालापोक्लिष्टंदहनालये २४
वनदेशप्रकोशराणांभूतानांमग्नासेहिषु उषितेनैवतनेनैवनष्टेनाप्यन्तरात्मना २५ श्री।
करोत्करसरूपेणारस्यमाकस्यमाकृते आमोदेनैवविहितंविमलव्योमवीथिषु २६
रामनस्वामवस्थायांपरमाणकणेष्वपि अन्तर्भूतमशेषेणयथास्थितमिदंजगत् २ रामः

यथाधिष्ठानचिदास्वादिनानेवविषयोत्सङ्गाश्लिष्टहृष्यन्ते आस्वादयन्तीतिवाकल्पनास्ति।
त्याशयेनाह सर्वमिति आलयेष्वसमाय २४ कल्पनयान्तरेणाधिवसतो नष्टात्मना २५
माकृतरूपंपरस्यमाकस्यविहितंकीर्तेनजनाह्लादनेवविशेषः २६ तथापिपरमाणुपर्य
न्तंसर्ववस्तुषुप्रतिवस्तुनः कलधौतशिलायामिवसर्गाः अन्तर्भूतरूपा
इ रामेति २७ रामायनमः नमस्ते ॥

115

ॐ

मायश्चिन्मात्रेभ्रगुपाते प्रवृत्तेनेड्कृतिनायापकारोगोवमयाभ्यन्तोपदेनानामूर्धशिलाप्यः स्वस्थे
नवलितनतिसारेणास्वभ्रपाते शुद्धिश्रीर्णलशानभागते १८ गगनलक्षणेऽप्यर्णवस्वच्छेनीलवर्णः
येऽस्तवमणयः नवनवरत्नानि नंदनवैतिनाकणरत्नेलनवलकरोननभ्रूत्वास्थिते गोसहस्रामाणपाद्धः।
स्थरहस्पातिनीलवर्णान्यपि नदनानपि हिविसृतौ निगम्यते १९ २० स्वस्थिमूलिकादिपरमसूक्ष्मे
देहात्मकपिसर्गानन्तरात्मानि पिंडरूपेषु श्वेतगतेषु परमसूक्ष्मेननत्रमादिपदार्थे शुद्धस्वरूपे परम।

मयाऽकृतिनेवोर्ध्वशिलान्तस्थनभ्रभ्रमतो स्वावर्तेष्वतिनाभ्रप्रयातेषु शनभागते १८ धूम
रूपेणानिर्गत्यदारुस्तागगनार्णवे कृतावन्तेननीलर्द्धेमुणोपनवेतिनास्थिते १९ विश्रान्तमध्यपीठे।
शुद्धिशुद्धनितयामह भिन्नेदीनीलनीलेनशोषायोष्ठवशोरिणा २० परमाणमयेसर्गपिंडरूपेषु ल
द्धिते स्थितमेनःपदार्थेषुव्वस्वरूपेणाविलात्मना २१ प्राप्तानिद्राणाभिःसंगामनभ्रूतिकृतोत्तमा
यामात्मनोतिदेहस्यमनोन्तानस्यकेवले २२ ॐ श्रीरामलक्ष्मणाभ्यामीनाभ्यानमोनमः ॥

सूक्ष्मनलात्मनामयास्थिते २१ किंवमध्यागिरमात्मनामयानदीयविद्यालक्षणोरणाभिः सह
मेरोप्राणानेवाऽस्मात्पादलक्षणाऽप्रमाश्चन्भूतिःकृताः यांश्रवभ्रूतिनेदेहस्यमध्ये किंतु केवलेन्ता
नस्वरूपमध्यात्मनएवविषयानेत्वकारविभ्रूतेस्वरूपमध्येयतसेवानंदस्यान्यतिभूताति
मायामृपजीवी। तीतिफलेरितिभावः २२ ॥

श्री. वा. नि. उ. टी. ३

स्दुमे स्थलाहितेनयथास्यात्तथा स्थारुढे ११ यथाकर्णादिः स्तम्बेनेनिभः कीटकविशेषः स्तम्बा
गत्वा स्थलाहितः कर्णेलीनः स्वप्रविशति हेतेषां धारणगुल्मादीनां छेदभेदपर्वभेदन्तद्दरे छिद्रभेदेव
गतिरेवनप्रकृतेनमर्थः १२ वल्लीनांलतानांमालतनालादिस्तवकाणांच पल्लवेषु फलेषु च रसस्वरूपेण
विश्वस्य प्राणादिभावेन कालतः पुष्पाणांस्थाणांगाग्राकृत्या श्वेतः शिरोवासाविरचितकृते १३ तथाश
शीतोष्णादिहेतुपानकालमृत्वितेन हृदयमात्रविसर्पद्वमेनादिस्तनमपुरकेषम्पस्थानीनां मयावापित्रकणा

तृणगुल्मलतागुल्मवल्लीनांस्तवकादिषु स्तद्दलाद्भिन्नमार्द्रं स्थितंगोभिस्स्वपृथका ११ सर्वोन्या
सोपमानेभ्यः केवलंयायमाः स्तम्बाः कर्णादिगत्येस्तम्बनाप्रकम्पद्वे १२ वल्लीतमालतालादि
पल्लवेषुफलेषु च विश्वस्य पुष्पाकृत्यारोवाविरचनकृते १३ स्रोतनाविशत्हृदयस्तन्वेषु
शैघ्रीहिण्णा हन्ताद्वैरिताभुकालनादहेतुधात्तवः १४ स्तम्भेपल्लवतेल्पपुष्पालीयकणा
रूपिण्णा नल्पकालमपुष्पेषुदितसर्वास्स्वेदिता १५ नानादद्वन्देगाहद्याहिणा
विरलाधुना विश्वान्समतहृद्दापमादेनकांचित्कचित १६ विधाविधन्
मेघानामनेनन्हनाग्रधात जलाशयेषूल्लसितनलनायनेवोतेना १७ ॥

व्याधानवः कांश्चिद्रूताः कदाचिद्विपुष्पिताः केचिद्द्रूकाः नवाग्निनापरिणाहिताः केचिद्धनाः विशिता
इत्यर्थः १४ १५ कुत्तलेहरणायेनहीनोमोहाः पथ्यावासास्तद्राहिणानित्यप्रवाहाद्दाविरलाधुना १६
विदावेतनेयनाविद्गप्रस्यविषयतिथायुतमेधानांतत्रविषयाशप्रासावनयानस्थाविनत्वभावस्थानाग्रया
न्तेऽनेवश्रनपवलःयोमभेदान्तलेनमयानउशयेषुभान्तिसहस्लेरावर्तेवहूर्तिनाइलेक्षिते १७ ॐन
मः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामवेद्यायनमः ॥

117

ॐ

उर्वीधारणया परमात्मनः नागकुर्वीमंडलात्मना स्वमोर्वीमंडलात्मना च मायया तत्तदुर्वीप्रदेशभेदलद
ले तद्रूपतया ईश्वरसादिरूपमादाहरेमनमूर्चविरूपणाभूतस्य प्रस्फुरणं तोयोभावादिप्रदेशभेदवू
पत्तेन नगरस्य भवप्रदर्शनाय २ किं रूपमन भूतेनवतदाह यावदिति तथा अगरूपकल्पेतानशिलादि
वेदवयावदिति साकल्येन धोतव्यादेतन्मयात्मक मणि ३ ऊर्मोरिन्नमयं ऊर्ना वा यातेन तदाह जगतीति
४ ५ नानाघनानाना वा मत्स्याविति प्रसिद्धे तदर्शनाभिमाने निमिडे न स एव ना व जासीत्याह अहमि

श्रीवसिष्ठ उवाच परात्मजलधावस्मिन्नोर्वीमंडलोर्मात्मना मायया तेनानुभूतेरूह्रथरूपेरुपाया ॥
दृशा २ यावत्तथैव सर्वत्र जगज्जालमवस्थितं सर्वरूपमयं शान्तमपि हेतुमयात्मकं ३ जग
ति सर्वं सर्वत्र सर्वं च सर्वाकाशमवस्थितं सर्वशून्यं परं शान्तं सर्वं सारमयं परं ४ सर्वं चैवास्ति रूपा
दि स्थूलतत्वं न किंचन विद्धि मे वयथास्वप्ने परमं ज्ञानवत्तनु ५ नेह नानास्ति नो नाना नानना
स्ति न वा स्तिता अहमित्येवमेवास्ति यत्र तत्र जनास्तिकि ६ अननुभूतमपीदं सदहमित्यादि
रूपकं नास्ति वयादिवा व्यालिनडम्याजमनामयं ७ यस्त्वप्रगतमेवेदं सर्गादावेव विभ्रमः
शक्तिता नास्ति तेनैव कोटिशो विकृता नः स्थिते ८ यथाहं रूपवालातिनगान्यवत्तिरूपक तथा
मयानले भूयरूपत्वनः रूपमेवततं ९ वारिधारणयावाविस्फूनानजमिवाजडे समस्तमेदिप्रधंत

क्षिंगलगुलायिते १०॥

त्ववेति ९ १ यद्यस्मात्सर्गादौ स्वरूपः शान्तिरूपमपवतन्तस्मादेवं विभ्रममिदं रूपमपीदं स्वप्नरूपसम
मवस्थयंतिष्ठो गीत्वा शक्तिता या ग्रह्यवस्थितेनानद्भावोनास्तिना व्यावस्थितेत्यादि शक्तिने।
ति ८ इहस्मात् रसमापनजलधारणया यद्धकोन्नकरूपतनुम्भावभेनयथत्यादिना ९ गुलगु
लायितप्रवलक्रान्तकोणहिवाध्यगर्भादाचारकाडिभावकः १० ॥

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२५५

संभ्रमोभ्रांतिमितिशेषःसर्वस्मृतोनामान्यशायाः स्थितोसर्वोहृद्यांतनकोशेषोयत्रतिष्ठावान् २२ सामान्यतो
सर्वाण्यपिसत्तात्मनाआधारतांगत्वाप्यत्सवेबेलानिस्सति समासमान्यमेवतेनहृत्कालातीतदंतर्गा।
नानिच सर्वत्रतत्वन्तहमेवेतिभावःगतामाममात्मसा अनुभूतानिमाहिदृशाच अखिलानिशेषयया।
मम्नयाहृष्टानीत्यर्थः २३ २४ हेरामपरमात्मतत्त्वमेवबोधोपदेशाद्योग्यशुद्धात्मनो अनहृत अतः।
नदवयथास्थितंसर्वजगदहगावोचवात्मतामिवप्रामसदृपक विभातितुइमनाकिंचनापिनविभाति मे

त्रैलोक्यभूतजालानांकालत्रितयभाविनां संभ्रमःस्वप्नसंकल्पोमनोराज्यदृशांस्थितौ
२२ भूतान्यथभविष्यन्तिवर्त्तमानानियानिच भूमंडलानिनान्यानिसत्तासामान्यतांगताः
२३ अहमेवसमस्तानितेषामंतर्गतान्यपि नैतानितानिभूतानिनयाःदृष्टादिशोखिले २४
चिन्मात्रमेतदततंपरमात्मतत्वंशुद्धात्मनामनहिसंगगतंविभाति सर्वंयथास्थितमिदंजग
दात्मभेदंबुद्धहेगगनविभ्रमतिन्नकिंचनापि २५ इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेदशाःपर्क
शतपतिवर्णनंनामऐकोननवतितमःसर्गः ८९ श्रीरामउवाच अनंतरंवदब्रह्मन्
जगतिभवतांनहा भूमंडलानांदृढ्यैक्यविस्पष्टनिवेदना १ ॥

बाह्यसत्क्तिरित्यर्थः २५ इतिश्रीवासिष्ठनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेएकोननवतितमःसर्गः ८९
पृथिवीदृढ्येनतन्नगादिश्रिरोच्यते मूलधारणायासर्वजललीलावव्रुद्धेवन् यथाप्रसिद्धजगतिक
लद्योनशैलादिपदेशभेदपुनेकानिब्रह्मांडानिसंतिनत्वाधारणादेशद्वीपभूमंडलेषुप्रतिवक्ततानि।
संतिनवेतिसंदिहानोरामःपृच्छति अनंतरमिति मंडलशब्दःप्रदेशभेदपरः १ ॥

119

श्री

इदं घन्यपलङ्घनादिमुक्तिं विप्रादद्यति यथेति चिद्रूपकालस्य कलनमूर्त्तिस्य १२ १३ अन्तरेषितिष्कर्षेस्य
नानचिन्मात्रे जगत तत्त्वनिष्कर्षेण चिन्मात्रमेवेत्याशयेनाह दृश्यमिति यदिदं चिरमद्योपदिश्यमान
दृश्यं लोकिकयत्नसाध्यमसंत्यर्थः १४ कीदृशं पोरज्ञानेनत्याह सर्वमिति १५ मणिवैडूर्यादिः अक्रवे
न श्वाभ्यस्यमाणः १६ नेति तत्त्वादिस्फालिपयाल्लावेनोपसंहरति यत इति १७ अनलेन लभाव

यथास्वप्नेपुरं नैव विदेव व्योम्नि भासते तथा चिद्व्योमसर्गादौ विद्धि जगदादि निश्चितं ११ चिद्वि
द्रूपकालस्य मनोनाम्ने जगत्त्रयं महीतलादिकं दृश्यमिदं सर्वं च सर्वदा १२ चिद्रूपस्यात्मनोना
म्नः सकलस्यास्य जगत् वस्तुनस्तनुसन्धानमपि नास्तिमनुभास्वरं १३ दृश्यमात्रे परिज्ञाते प
रिज्ञातेनुविद्यते परिज्ञातनदृश्यताकिंमुपाधिर्यदिदं चिरं १४ सर्वं चिन्मात्रमाशान्तमेकं चैवमा
त्मनात्मनि भूमण्डलामहृदयानामद्रिकैकास्पदावलीं १५ मणिर्यथा स्वभावेन शुक्लपीतादि
कान्तिभः प्रकटं वैमवरूकं चिदाकाशः स्फुरत्यजगत् १६ यथो न किंचित्कुरुते न स्वरूपममुञ्चति
तस्माद्भ्रमान्तसंवेदं किंचिद्धि महीतलं १७ महीतलमिवाभाति चिदाभासमनिर्वृतं आत्मनो
वानलेख्योमयथामलनलेस्थिते १८ स्वभावमात्रकचनेन भेदवयथास्थिते भूमण्डलमिवात्म
क्वेवमेवशान्तान्तरं १९ इदं भूमण्डलेनस्वरूपमनस्यलासितैः स्वरूपमेवकचनत्वस्वमपरं
यथा २० इदमाकाशमाशात्मनेहृष्याकाशमात्रकं अज्ञानामपरिज्ञाना ज्ञानाने हेमनन्त

शून्यं १८ अंतरं भेदं यन्न हि का विशालात्स्वभावेन भूमण्डलमिदृश्यमल इत्यर्थः १९ नत्र्याद्रणाकलि
नभूमण्डले इदं भूमण्डलेवनल्पमेव विहितवते इत्याह इदमिति २० अज्ञानोपाहितात्मपरिज्ञाना
नित्ज्ञानामत इदं नापि तद्वारणास्था २१ ॥

ध्रुवौकं प्रतिता पूर्वकं समर्थयति अमानसमित्यादिना सत्येव मनसि तस्मिन्नेवास्ति नास्तीति विकल्पदर्शनादिति भावः ३ ४ ५ अत्र प्रसिद्धमृद्धाकमाणुदृष्टेः संप्रत्यस्य अप्यागाद्दे रागेन्द्रीणि द्र्याणीत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिनिषिद्धत्वान्न तस्य याथार्थ्यागादृष्टत्वात् दृष्टिप्रसिद्धं दृष्टं प्रमितं समस्त योवास्त्विन्याशयेनाह नेदमिति ७ यदिकाशमात्रव्याप्तत्वे सभेदस्वकवचनेन नहि कथमत्रैवं प्रत्ययमा धनेनत्याह नेदमेवेति नहि किंचिदपि नेदं भवत्वमिवमानसमवे शेषं चेतिनेत्याह अहंप्रत्ययोनिस्त्वप्रादावस्य

अमानसं मही पीठं नो संभवति किंचन यदस्मदेहमित्यस्मदात्मनोमात्रकमेव तत् ३ विहाका
शमहंश्रुद्धं नमनस्यदात्मनः यदिकाशमस्य कवचेनेन सकलाभिसमूहत् ४ तन्मनूत्तमस्तोप्यु
तन्नत्सापितामहः सकलप्रवृत्तोऽस्मि कवचनेनत्वानमः ५ एवमकेवलमात्रमेव मनोमात्रं
तद्धातेन धारणाभ्यासमप्युपभूमिं मण्डलमितिनिस्थिते ६ नेदं भूमण्डलं नेदं नदृव्यादिमनोमयं
आकाशमात्रकवलमवेत्यकचलनविते: ७ नेदृशाकाशमभान्यसमनत्याभूतं चिरस्थितं इद
प्रत्युपलब्धानामानसमेवमनस्कोति ८ इदं खिरकवकर्दितं विनतेस्य पेमण्डलं अमलीनिजाय
नेत्रादिभ्योऽपि विविदनात् ९ नाधेनेदमिवानेननमितं नवश्यात्लं इदं चैकमेवाधिस ष्ठापयन्नपागते ९ ॥

लस्य केवलमानसस्य शुद्ध्याऽऽदेनायदिदं प्रत्यक्षेणोपलब्धनात्तदुपनमास्ते किं न तं गच्छत्येकपाको। घटदिमावेऽपि नत्वकनककार्यासममनुपिवदिदंबोध्यमितिभावः बोधिते नेत्यादिबुद्धिरवाचिवेदृ। नानायते ९ वाचारंभणस्य निदर्शनत्वाघेनन्तदृशेने इदं भवति प्रसिद्धरूपाणां वस्त्यानतलनाम्पित कित्वाधमर्गोसामनोनूरूपस्य आयसूत्वमयदेकमेवरूपं तद्वाघ्यागते स्थितं गोणिद्रूपाणीत्येव सत्यमि
तिश्रुत्यापदर्शिनमित्यर्थः ९ रामसीताभ्यानमः ॥

ॐ

121

उत्पलनमृणालोद्विहलनेनयामृतेषुमरुद्भिर्गंधैर्गुप्तमन्नेनः शनैः कृमिव्रताः यत्रक्वापिजललमिमग्नत्वेप्रत्नभू
नामितिहृद्यधपकमवेधः २१ कोविदहीनेषुर्वधिविनेभितमतपवशनेनेनलिविदिहेतुभिः कृताह्लादनेना।
बोद्दिश्यत्रमात्रामकृरागमोहं २२ किंचभ्रमेषुगेषुमरोभिः ततूलरपवनविकंपितकोमलनलिनीदलानां
श्रात्तत्रार्णतेनिर्वाणातिरतिशयानंदस्वरूपविहरणं कौंडनमिवविहितमित्यर्थः २३ इतिश्रीवासिष्ठभावे
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेअष्टाशीतितमः सर्गः ८८ प्रवतद्धारणाहृदभूमंडलमिदंतं।
याजगाम्स्वैवविदेहाक्षिमनेमाचयितिनोर्थले हेगुणेकोनकान्तान्मतिनगतिसमभवोदितपंचमल्व

उत्फुल्लाभनमहृद्यमनंदनः कृमिव्रताने कोविदस्त्रवदम्राद्दिमूलेननलोलिमग्नत्वे २१ शनैर्नेतर्दी।
लीनाङुकृताह्लादेवहिश्या मात्रमाकृरागमोदेक्कविदिहृषिविरेभित २२ ततूलरपवनविकं।
पितकोमलनलिनीदलतल्पगैः स्थितवानस्मिवृमविहितमारोभिर्गगेषुनिर्वाणे २३ इतिश्री
रामायणेनिर्वाणप्रकरणेभूमंडलाख्यानवर्णनंनामाष्टाशीतितमः सर्गः ८८ श्रीरामउवा
च पार्थिवीधारणांबध्वानंगतिसमवीदितं संपन्नस्त्वंमहाभूमिलोकः किंमानसः १
वसिष्ठउवाच इदंवमानसंवाहंसंपन्नः पृथुभूतल नेदनमानसंनैवतत्पंचावस्तुतस्त्वदः २॥

पार्थिवीधारणांबध्वाकिमसौप्रमादादिदृश्यः स्वप्नाथाणाहिमयोलोकः संपन्नः उत्तमानसः मनो
मात्रमयोमनोराज्यकल्पः स्वप्नादिवत्तिः स्वप्नमयोलोकः संपन्नइतिप्रश्नः १ कल्पनादृशातिनदृ
ष्टावविमर्षकोटिहृदयभेदाभिडः स्वप्नायानपायंतिस्वबयन्वाभिड्डउत्तरमाह इदंवेति यदिकल्प
नादृशाहृक्षितनहिंइदंरसाध्याणामवयनेनतन्मयमिदंचतदेवमनोमात्रविकारत्वात्मानमेवेतिस
न्नवयः संपन्नाः यदितन्नवदृशाहृक्षितहिनोभयमपिसंपन्नइत्यर्थः २ रामाथनमानमसीति ॥

श्री॰
वा॰रि॰
उ॰टी॰
२५०

क्वचिन्नगशृंगमेहिरागीं मानंगानां हृत्सुहागावैः भूरुहांस्तृता गांनिविडं गोत्कटस्कंधं प्रतिपद
कांति प्रापननानि यत्र स्यायेल्लसमासस्कौद्गमः प्रकंपानन्वाचिद्दितिपाठे घृणानिभिः भूरुहाणि
निविडं गोत्कटस्कंधं परिपकंधं पन्नेभ्यव क्वचित्युपानभूलमिविर्योजपं १ क्वचिन्निमीलितानीक्षणा
नि येनतथाविधानेदोपलक्षितननंतानां समाधिष्ठानां हृदयानंवनग्रमलिवेति अनभ्यमानेन
वयतितथाविधं शतपत्रसमाकमलवमपूर्वगेमाचाक्रगेलामनं अनभ्यनमित्यर्थः अथवाक्क
चित्तेत्रप्रदेशानि मीलितीक्षणानामानेदोपलक्षितनन्तो विषयभोगिनामिव अप्रमममकमं

शृंगमेहिरमातंगप्रहृष्टाशाखिभूरुहो निविडं गोत्कटस्कंधं परुषाप्रसन्नेक्वचित् १७ नि
मीलितेक्षणानेदत्तनतानामसमाकम क्वचित्स्वस्वरसोल्लावमकरोलामनन्तनवं १८ मल्लिकाये
कुमशकुनिवासमहशोक्वचित् कमलेशकंभगादिहृलहेलाविकर्षणा १९ प्रीतेश्रीनविशी
र्णांगजन्मेरत्नाशिकोणवत्त गावाणोभूतसलिलक्वचित्सकलमारुते २० श्रीरामायनमः

वस्तुतनतांनतानेदाविभ्रांवोलेंवीजेभ्यंप्रजगेलामनेनवंचमन्तकृतमनभूनमित्यर्थः १८ मुकानास
मूर्हयाकेनत्रिवासमालिनोवमहशोक्रमलेषानां अल्पकुमावियालाग्रमाहात्म्यमकोशप्रणायिनां क्रम
गाणावायमर्दकलादयोधृंतिनलेहलेविवेहलाभिवंयाहतिकर्षणाहहकुसलेशानिपाठे कमलस्य
पद्मकुसलेमसमानांकुंभंगणागायमवयुति व्याख्येयं १९ क्वचित्कविडिमवन्येदेशप्रीतिविदीर्णांगा
देहिनांजनेरत्नाह्यामास्थिते २० ॥

123

ॐ

९ सर्वमालूनेऽपक्वापुष्पितैः स्वपत्रैः सस्पर्ध्यत्र ९ मरुस्थलीषु ग्राम्यैरुद्धीनधूलिभिः स्थलानां संभ्रान्तकर्वे
नीतिस्थलस्थानैः अन्नेनाः पोस्थवलाः मारुतनाशिस्मिन् ९ अङ्कुरकायार्थं कल्पान्ते तेषां ग्राह्यैः सिक्ते
स्वेद्ग्रागतश्रीधाद्विहीन स्पर्श कराद्भिभावेन स्वभग्ने १२ पितालादिमकरहते विहृमोहैर्वसिक्षत्रमेव आ
शुद्धधाराघसेलितकीटसमोपलिवाधिनेयत्र नाट्यमिवास्थित १३ क्वचिद्दृष्टादिवने शाखानां भ्रमे

क्वचित्स्वामेन संलग्ने मेल्यसंहरणेऽणे क्वचित्सौम्यसत्त्वामीन सर्वमामेन मंडले १ आर
ण्यकं विदाशून्यमूलमहानसक्रीते जांगला क्वचिदालूनवृक्षसपत्रसम्यक १० हंसकार
डवाकीर्णसरः कुलाद्वजे क्वचित् क्वचिन्मरुस्थलस्थल स्वभनानेलमारुते ११ क्वचिन्नदन
दीनादहलालिकषट्पदैः क्वचिद्दकुरकार्यं ग्रामितबीजस्पर्शभग्ने १२ क्वचिद्दत्तस्त्रकीट
स्पर्शदस्पन्दनवेदने मानमेवाशुद्धदेहमायसलीलबोधने १३ शाखापरिकराभोगमङ्ग
गाग निपीडनैः मूलजालमवष्टभ्य क्वचिद्धिथिपलायणे १४ अन्योन्यमूलमाक्रम्यादृढतरा
णिपडनैः क्वचिदस्थिनिविडैराणीवालामवलिहिते १५ शुष्कपल्लवसंकोचवनिविडांगनिपीड
ने घसर्षणैः कौराकैः स्वरसाकर्षणे क्वचित् १६

लग्नोम्भृङ्गागनिपीडनैः फलहीनः शाखापरि
कराणां आकाशार्थं क्वचिन्मूलजालमवष्टभ्य विद्याधारणशीले १४ क्वचिद्दीर्णामस्थीनि
शिलाइव निविडैः वृन्दैः अन्योन्यमूलमन्योन्याक्रम्य संश्लिष्य दृढतराङ्गानां निरवकाशकरणात् पी
डनैः अणीवालामेन्नवबैल्लिनवेष्टिते १५ क्वचिन्नागाष्टवृन्दैः विलयसनिराधाराधारसंघर्षणैः कु
ड्राकैः कौरालेपैः स्वरसाकर्षणं प्राप्य शुष्कपल्लवसंकोचेन निविडाङ्गानि पीडनेवनेयत्र १६ ॥

124

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२८९

क्वचिद्देशेभरेणवृक्षाणांहिमवर्षेणसाकंदानांनारीणांकरुणेदृढाःयत्रनद्यांविधे अन्यारिप्राये
णसर्वत्रमृणीवमेवविशेषेणप्राणानांस्त्रीस्तनहादीनांमहेत्त्वेसंहन्तुंविद्युत् २ स्वस्थाफलितैःसा
कलस्मैतैः स्वभिन्नानांस्पन्दानिविघ्नसोद्दहानीयत्र ३ नलेस्त्रवप्राणावनेनेनालूनाःपुरप्रवृत्तयो
गंधवर्णिकपकर्षीभ्यांभेदः ४ ५ नलाशयानांउल्लासेनस्फुणांकेषांगभामादीनांवलनैःसकेदः
स्थूलकमण्यगुल्मायग्रकेकंदोदहेनितनोपाधिः ६ संविहेधेनमहदैण्णा उत्तमतः पुलाकिनाः

क्वचिन्मार्गणसाकंदनारीकरुणाक्रन्दने क्वचिद्भ्रोउत्तवृषेणमहोत्सवमहोत्सवे १ अन्वस्मृते
क्वचिद्देवमङ्गेभिदुर्गाकंदेदुर्गाहिते क्वचित्सकलसंस्थानसंपञ्जनसोद्दहे २ क्वचिद्दाग्निम
हाहाहृदयदेहाग्रवेदने क्वचिन्नलसमबालनपुरपनवालके क्वचिद्वपलमामनहूतलेऽ
नमंडले क्वचिद्द्रुमधेनानभूवःपेषाणावमंडले ५ क्वचिज्जलाशयगोलासवेल्लनापुलकायः
के कदोदहानिक्रान्तवातवेल्लितवारिदे ६ संविहेधानमहालागकेष्वात्यांज्वरलोमके वारि
वाहनविदाभननोन्नतलसमले ७ सप्तांगामेखवप्रभपुराद्यवनपत्तने सैन्धवमंडलसंचाललेवा

॥ ८ [illegible]

स्वेनाकेनापि च उत्थानंक्रमलोमानिपृथग्वीराणांवाहनमेववाहनेष्ववाहस्तुहिंसोमेण ७ ननोत्र
नन्वमेवभूतलानांदर्शयति सप्तंगेति श्रेणयोनवहस्किलादिभिः सप्तांगानिविभेरवाणिभीषणा
नित्यप्राणिपयुक्तस्थानिवस्थानिपुरादीनियत्र अतएवसविहनीतिसंविदेनानादि ननास्यकंउपमे
चालेनतस्यदलेवाकानिपननादिमृककपास्डकेयनेवयत्र ८ ॥

135

ॐ

लोकालोकसमीपप्रावर्तिनो यो महाशैलवलयस्तल्लक्षणो यो येलास्तेन भीषणे भूतानां परिस्पंदप
वर्षादिस्पंदः एकीभूतेचेतनतेमेवचेतनं येयस्य ८९ नानाभूतगणलक्षणाः कीटकेब्यांप्तेषुदेवदानवेन्यव
पुन्मानवादः ९०, ९१ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति स्थितमिह्याममिति नगादिद्वीपांतैर्गौहविषयैःश्या
णिभिर्भेदैःस्थलजंगलौघैर्व्याप्ते नानाविधाभिर्गिरिनदीपर्वतनालावलीभिस्ववलिताः मंडलकोशा
नोवृंदैःयस्मिन्तयावल्लीभिःसरोभिःसरिद्भिः प्रपातिगर्गरैरव्राद्यैः स्वव्याप्तस्मिन्पत्तनं पत्यते ९२

लोकालोकमहाशैलवलयायासभीषणे अनंतभूतसंस्थानपरिस्पंदैकचेतने ८९ व्याप्त
मंतर्बहिश्चवनानाभूतगणैः पृथक् देवदानवगंधर्वैर्बहिरंतस्तुकीटकैः ९० पातालेदिव
रेभेषुनागास्त्रकभिद्रुतैः समस्तार्णवकोशेषुनानानामाभिनलेचरैः ९१ व्याप्तेनदीवनसम
द्रदिगंतशैलद्वीपालवजंतविषयस्थलजंगलौघैः नानावलीवलितमंडलकोशवृंदैवा
लीसरःसरिदंबुनिधानवृंदैः ९२ इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेपार्थिवधारणानंतरो
गीतजगदानंत्यप्रतिपादनंनामसप्ताशीतितमःसर्गः ८७ श्रीवसिष्ठउवाच भूपीठ
नमननानात्रमयातद्नमानव अनंतभूतेनदनदीकृतसंवेदनसंस्थितेः १ ॥

इतिश्रीरामायणेवासिष्ठसारेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेप्रतिपादनंनामसप्ताशीतितमःसर्गः ८७
स्वदेहभूपीठतयतत्रव्यवस्थिताः विशेषाः इत्थंनेकोनकात्संनवीहिताः हे मानवमनुवंशोद्भव
वर्णितवांस्ताभूपीठभूतेनमयानदनध्यावर्णिते साधारणसर्वभूधर्मजहितस्वदेहदर्शनानंतर
प्रत्येकेनदनदीसमुद्रादिविशेषाकारप्रातिस्विकसंवेदनेकादशाध्यायाध्यानभूतेनस्मारितेवेति
शेषः १ रामसीताध्यानमानसःपातुभारती ॥

श्री.
वा नि.
उ. टी.
२५५

पातालभूमध्यभूमानिर्जीवलडंनेहुडिमाहास्यगतःस्मृत ५९ यहनभूतंवासनदाह सेषव्रहस्याहिना
इतःस्वारभ्यश्रमर्णसमामेभे पीठमेवदेहाकारेणवर्णेन ६० ६१ गिरिविषड्काःगिरिकेदबकाःगुल्मा।
रोगग्रंथपरावयस्य कटपटेलशिरागिलहोतेनेश्रृत ६२ शोभमानाश्रुमासनतवःमेनानामालनेनग्रंथय
इवपेषानयाविपर्मेहीपालेःपरमांगुडेह्रियमाणाडकनगारादिपदेशावावस्थया ६३ ६४ गुहाःग

पातालप्राययाचैवपातालहुरंगालः होणाहिरगाहुलादिदेहेहोहमरुभ्मलवान ५९ सेषश्रो
स्याश्चभूपीठेनानावनलरूहः नानारत्नावलीयामनसानगाभूषणः ६० यामगाहरपुर्वोक्त
पातालक्षविग्रोदरे ऊलाचलभुजाक्लिष्टहोणाविवलत्याविनः ६१ हरणेगतनदीमपवि।
विषड्कगुल्मके हिरावारणकटवृहर्षेतशेषशिरःशनैः ६२ ह्रियमाणमहीपालेःशोभमा
नेमतेनभिः फणिभिर्भस्मसानागावद्धमानवावस्थया ६३ हिमवद्विंध्यसह्यकंधेन्द्रमूलद
रकंधरे गंगाहिसरिद्वापूरसत्कारहारायणानन ६४ गुहागहनकक्षाद्विमृगगादशामण्डल
मत्रघरस्थलवैतस्वर्णावस्नहरे ६५ भूतपूर्वैःपुराणैर्गैरिपतनमहार्णवैः ग्रलकृतपुष्प
वनैःसमासन्नेगजाणैः ६६ निन्यकणीवलैःकृषीबीनितशशिशालिलैः नापितेस्वपनेतमे
नदिमपाहूनंतुभिः ६७ विपुलायस्थलोरकयधाकाहणेनदाणः शिलासितयनोस्मीषदशा
णोदरमंदिरे ६८ ॐगामः

हनाःकक्षादयोदेशाःयस्मिन्सागराःश्राद्दीमलताःवयस्मिन्महेशाल
दागोद्भवस्थलललदोणाश्चयैनेःसंवरणवैःसंहरे ६५ भूतेर्भूतैःमनयुवैःपलयकालेपरागर्णोद्धन
पवसंयुतस्तातीकृतमिवपतितःस्तेनपवित्रपुष्पवनेर्मालीभिःबालकृतंचंदनस्थानीयैः रजोदानैःसा
मालवालिमे ६६ ६७ अग्रस्थलसमभ्यदेशः ६८ ॐगामलत्मणासीनाभ्यानमोनमः ॥

ॐ

127

परकायप्रवेशेन स्वमहत्त्वं विनावेशनान्योगिभिर्न भूयते ५१ नहृष्टंदेनकल्पनापिशानाविक्रिलो
कृत्यानया किंतु सहेपि ५२ अतएवयागाधिभौतिकदृश्यादर्शनेलोकालोकगिरिवद्दृश्यतेन।
शिलान्तर्गतब्रह्माण्डमत्यक्त्वमित्याह आधिभौतिकेति ५३ सर्गः दृश्यते सर्वप्रमाणैरेवलक्ष्यते योगि
भिः इत्यर्थः ५४ तत्रदृश्यादर्शनेत्याह सर्वेति ५५ ननुहियोगिदृष्टिश्च सर्वोत्कर्षेण प्रशासतिय
दिति ५६ तत्रसपत्ननतस्यापदानीवन्मुक्तयोगपदृश्यापदृश्यतः आकाशमिवमूर्तिसर्वतः सर्गा।

पार्थिवस्यप्रतलत्वमस्त्विमावेशनेविना यथानकिंचिन्नाहिन्नावेशनाद्दृश्यते ५१ तथा
नगान्दृष्टदेसर्वत्रिशयानभूयते आदर्शाविविनाकान्दृश्यमण्डमयथापिसत ५२ आधिभौति
कभावेनतेत्रेणग्रहिलक्ष्यते ननुग्रहदृश्यतेकिंचिद्विद्धिरिवपदृश्यते ५३ आतिवाहिकदेहेन
पश्चाधपदृश्यायादि येत्यतेदृश्यतेसर्गः परमात्मैवकामलः ५४ सर्वत्रसर्गतिर्वाणप्रत्तालो।
केनलक्ष्यते ब्रह्मात्मैवान्याधावस्त्रकिंचिदभिलक्ष्यते ५५ यत्नशून्यवद्दानाधीः सोपपति
विचारणा ननद्वैतभिर्भिः शावोनेद्योवेत्रप्रानेपि ५६ यथावमहतेसर्गेस्तयाभूरिति
बुद्धवान नवाहृदयभावेस्थानाधरायांधारणायाविलः ५७ तथाभूधारणायाधरारूपधरोभव य
त्नत्त्रैवविद्धोमस्वपुः संस्कारिवाविशात् ५८ ॥ श्रीमन्नित्रुडिहन्यज्ञानदाकमाङ्क्ष्याधिकेभूम्

नाहंभावपारायणायपत्कोतकेवलनदृष्टेनत्वंदेविस्तनाहंणायिछन्नयमेधराधारणाद्दृष्टेनत्वंकमूपक
मेते यथेति यदात्वद्द्वात्वदाधराधारणायाश्चलितः अभवमित्यर्थः ५७ यथासम्राट्चक्रवर्ती।
स्वदेहमात्राहंभावमत्यन्तमेवसमस्तभूमण्डलेसमताभावेधत्रेअहमपिविद्धोमवपुः स्वस्याहंभावम
त्यक्त्वैवधराहंभावेनधरारूपधरोभवमित्यर्थः ५८ श्रीरामसीताभ्यांनमः नमस्त रामः ॥

ततनाहंशादेहंपलयेनस्वभेऽहुद्गीनः नृभसिसेवताख्रः यथा विकल्पोऽतिय यामहंकर्तेपहृतवान् ४। तत्रवि।
शेषाभिलापेविनिगमकाभावात्सर्वमारणया रणयर्थः प्राहुःसमस्ताभ्यामाश्रकारापवयमस्तुशोगिनःइत्याह य
थेति ४१ यत्किंविद्याद्दृतिगयदीवेदादिप्रागभ्यस्तैगाहितं ४२ अस्मावृततमंत्वपावमनोमयेनेवतम्भेव
देहनमया ४३ कोयस्थूलदेहभूतवस्मायोनेवस्मारवहिर्भूते ४४ तथैवमवनायः सर्वेमेगेषुतोध्यास्मा

तेनाहंप्रत्ययेनाथयत्राहंकर्तनेपहृतवान् यस्तूपवयथाखमः स्वमोऽद्वीननोरवं ४। अथपूर्वंकृतनाशाहो।
बालेनेवतदोस्मिति ततःसप्तषष्ठिकाद्भुनिनीनः पुनःप्रयो ४। ततःस्वप्नमनेगोचवयत्किंचिद्दृष्टिदित्तेम
या नदतोटिहूबावेनपश्यन्नेनापश्याम्यहं ४२ अखेवेनोऽस्मिसपद्मःस्वपकर्तानेनगाद्भुहः तेनेप्सनो
मयेनेवकल्पितास्वप्नयोमया ४३ एवमुत्तिष्ठकमनोऽत्रनतनातोऽस्मिकिंचन दृश्यवानास्मिवस्मांश्चसे
शेतेनकिंचन ४४ एवंतगातिसंपन्नेऽसमेतस्मिन्मनोमये नकिंचित्रमेवर्णनंकुर्वन्व्योमकेवले
इत्यमशून्यमेवेदंसर्ववेदनमात्रकं मनागपिनसंभ्रान्तभावाःशून्यान्हृदयःकिल ४६ जगत्स्वरादेः।
हूनिभान्तिमविहितविदः नद्यासमविलोनायोवितधोमनस्थिते ४७ मेरोतानास्यवसलिलेसंाव
नाशयतितन्मया निर्मलमनःसंततमास्वपद्मममवनीभ्रमं ४८ नास्यवस्यागनगत्सावितपशयन्ति,
ततमया निर्मलमेवसर्वेनाद्वैतभ्रान्तवसंभ्रमे ४९ असदेवेदमाभातिह्यवसताहस्तते संकल्पनम

[illegible]

प्रयेनाह इत्यस्मिति ४९ तद्योमवसाकारामेवनस्याघ्नितं ५॰ निर्मलेनिकाशरणमेवोनःसंततमेवदत्तबा
५८ संविलादन्तानाहतमसे विन्नभावात् ५९ संकल्पनप्रयुक्तेमनोराज्यपेतिशय्यपान्य नमनोराम्य।
मितिपाठेसंकल्पोस्थितस्पन्दपुरुषस्यमनोराज्यमयथेति ५ ॥

130

इति रूक्षीत्यादेर्देहिमयि स्पर्शनेन्द्रियतन्मात्रं मे स्थिते संपन्नमिति स्वोनुवादः रसनेन्द्रियकल्पनामाह
आस्वादेति ततः आस्वादपरस्पन्दस्य देहिनः रसनेन्द्रियसंस्थितेन मिमूलकृष्यते २१ घ्राणात् आघ्राणसंक-
ल्पात् रूपाणामेवाद्रष्यानात् घ्राणं च नासिकायुगं गन्धतन्मात्रं च तयोः समाहारो घ्राणतन्मात्रं मे संपन्नं इन्द्रियवि-
षयसंपत्तिकल्पनामात्रत्वान्मिथ्यैवेति दर्शयन्नुपसंहरति इत्यामिति २२ ततो बलादेव पंचभोगसंवि-
दः इत्याह एवमिति विदः शब्दादिग्रस्यालक्षणाः भोगसंविदः मिथ्यात्वादेव भ्रमाकाराः आतिमा

स्पर्शनेन्द्रियतन्मात्रमिति देहिनि संस्थितं आस्वादे संविदाभूत्वा तदास्वादपरं स्थितं २१ घ्राण-
तन्मात्रमहितेभ्यो मम सूरिणाः इत्येतानि किंचित्संपन्नं सर्वं संपन्नमत्र मे २२ एवमिन्द्रियतन्मा-
त्रजालेनैव संस्थितः यावन्नावाहिताः पूर्वबलाहितमसोदिताः २३ शब्दरूपरसस्पर्शगंधमात्र-
शरीरकाः भ्रमाकारस्तथा भाति तिरूपिणा भ्रमात्मिकाः २४ एवं रूपमहज्जालं भावयन्यत्रदे-
स्थितः तदाहंकार इत्येव कथ्यते तादृशोभितैः २५ एष एव घनीभूतो बुद्धिरित्यभिधीयते साप्य-
बुद्धिर्घनीभूता मनस्त्वमभिधीयते २६ अन्तः करणरूपत्वमेवमत्राहमाश्रितः भ्रान्तिवाहिकदेह-
स्याविन्स्यं घोमस्फुरणात् २७ एवं नादस्यापि शून्यः केवलाकाशमात्रकः सर्वेषामेव भावानां
शून्याकृतिरोधकः २८ अथैवं भावनाबाह्यं यदा नत्वचिरं स्थितः तदाहं देहवानस्मि इति मे प्रत्य-

येणतथाभानस्वरूपिणः २३ २४ भावयन् आभिमन्यमानेनैवाहंकारकल्पनाभूदित्याह तदिति २५
घनीभूतः दृढः एवमायेन बहलीभूतः सेनापि पुनः पुनर्विषयायतन्स्माचितिं संपन्नमित्यपिबोध्य २६ २७
यतोहं शून्याकृतिरत एव सर्वेषामेव कल्प्यमानभावानामरोधकः अतिरोधकोनिवारकश्च २८ तत्र
स्मिन्पूर्वं कल्पितग्रहात्मकदेहे चिरं यदा स्थितः तदा तदेतः अहमस्मिनेव वर्त्मनि देहवानहम् २९ ॥

तदन्तनिष्ठादिलीनांतरीयकोदेशकालानिर्विशेषंप्रपेत्याह यदेति २३ अथकल्पनाद्यांकालेनतदानहं
त्वकीदृशस्तत्राह तदेतितदतीतेनतदृश्यासर्वविदुन्मेषएवेति तन्मात्रकारणमहमित्यर्थः २४ देहेवत्त्वा
दिरंशकल्पनादिदर्शनादिकोतत्कालतदाभूदित्याहपश्यामीति २५ २६ सहैवविषयकल्पनामाहततः
ति २७ याभ्यांपदीशाभ्यांविततस्वतमश्रोत्रेऽहमेवशब्देनेत्यर्थः श्रवणानेत्रा कर्णच्छिद्रे विवरनाम

यदापश्यामिकालोसौतथापश्यामिसक्रमः प्रोद्यानिवर्तितान्यप्यत्तत्पश्यामितत्क्रमः २३
स्थितोस्मियत्रदेशोसावितिशेषाप्रकल्पना तदाहंचिदुन्मेषमात्रात्तन्मात्रकारणं २४ पश्यं
मीतिततस्तत्रमनागेवाथासमोहमरन्तं ततोर्थमहृदयतोहमपश्यंपत्रदर्पणे २५ याभ्यामप
श्यंरथाभ्यांतद्रूपालोचनेस्थिते ततःकिंचिद्विकितोमीतिस्पर्शविदित्युदितामम २६ ततःकिंचि
त्मनाश्राव्यसंस्कारक्षतवानहं श्रुध्यानसेवशब्देविस्पष्टाकृत्योन्मत्ताःस्वभावजे २७ याभ्यामहं
मध्याश्रोत्रानतस्मेश्रवणाख्यास्त्राणा प्रदेशाभ्यांविवरनामकृतौविततस्वने २८ स्पर्शसंवेदनेकिं
चिदहमवाप्तश्रुतवान् येनानामपदेशोनतेनमात्रकक्षमाने २९ येनस्पृष्टमिवांगतत्तदाहमनु
भूतवान् सत्संवेदनमात्रात्मासौचवायुरिस्फुरनः ३० ओंरामलक्ष्मणसीताभ्योनमोनमइति ॥

कृतेनिश्रोत्रादिव्यापारस्याप्रियाणाधीनतयोनतार्थे २८ एवंत्वक्कल्पनेत्याह स्पर्शेति २९ सहैव
तद्विषयकल्पनामाह येनेति वायुग्रहणात्त्वक्विषयमात्रोपलक्षणात्सत्संवेदनेसत्यसक
ल्पतन्मात्रात्मा ३० ॐमूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् यत्कृपातमहंवंदे
परमानंदमाधवम् नमस्ते रामायनमः ॥

ॐ

ननु क्रमेणाकाशादिक्रमेण सर्गः किं न तत्कालमेव सहसा सर्वं न गृहदर्शनमिति चेत्तत्राह तत्काले
ति स्वप्ने तत्तल्लोकाः स्वनाशितस्वमानलोकास्रजननप्रसिद्धाः द्रष्टव्यस्वप्नजनन्यादिक्रमस्तित्तत्काल
मपि सर्गश्च वर्णनात्तु णादेशपिकालदेशौ कल्पनेन क्रमो यथावदिति भाव १४ तयोर्णाद्येकालदेशौ मिवप
रमाणुदेशपिदेशोदेशौ कल्पनयालतद्ब्रह्मात्मकेनेनमात्मानमहमेवकल्पनयाद्दृष्टवानित्याह परमाणु
ति १५ मरुतश्चलनमिवमनसः शरीरादिकल्पने स्वभाव इत्याह यथेति १६ तथाप्ययमिकमनः कल्प

तदृश्यदर्शनेन फलेनतुः

तत्कालममनन्तेऽस्मिन्नदृश्यपञ्जालावभासने कथयंति क्रमं केचित्केचित्कथयंति च १४ परमा
णुकणोकाले संपन्नमनुभूतवान् अहंदेहेनमात्मानं नलतोमलमेवावि १५ यथास्वभावतो व्यो
म्नि चलत्येवानिशं मरुत् यथास्वभावात्सर्वत्र प्रस्पन्देनैवगुणस्थिति १६ यादृशं चेतितं रूपं श
क्त्याप्रमयानघ तच्छक्त्योत्पन्नयाकर्तैनेशापघन्नेनभूयसा १७ ततः पश्यामि मृदूयावस्थया
शोध्यतस्तद्रूपकः विनाक्वेनस्वदेवास्मृतयाभूतोस्मिसंस्थितः १८ ततोहंबुद्धवानरूपं तत्तेनतेनःक
णाकृतिः तदेवभावयन्यस्मात्ततोहंस्थूलतामिव १९ प्रतेनावृद्दहं किंचिदितिबोधलवात्म
नः मनागालोकनायेवं संपन्नोऽनुभूतवान् २० पश्चात्सतच्चालकिंचित्तस्यसहायस्य हृहृ एणव
नामानिसंख्यानिकल्पितानिमयाहशेः २१ दृष्टेपञ्चेन्द्रियाण्येयेनतद्वहदकृच्यते फ्लपश्यामि

नाशक्त्या प्रथमशक्तिः स्वयम्प्रतृयाकर्तृत्वेन शक्तोतीतत्र कल्पनास्त्रमैव स्थिरानियतितित्यर्थः १७ १८ त
त्सूक्ष्मलिंगशरीरं चित्यतिविवक्षास्यातेनः कृणाकृतिः स्थूलतां स्थूलदेहतामिव १९ तचवदत्वादि
हारकल्पनयारूपादिदृश्यमानस्वस्य संपन्नमित्याह प्रतेनरूपमादिना २० २१ तदृश्यरूपं २२ ॥

तत्रादौ तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इति श्रुत्युक्तक्रमोपपन्नतामाकाशकल्पनमाह यदेवेति
यद्येवेति पाठे तथैवेति पाठः ७ इत्थं चाकाशतानन्तचिद्भूतस्यात्मनः शून्यभावप्राप्तेस्तत्क्षणं सोऽस्याधिकारिके
तत्विसोऽस्याप्येतद्यथानाकाशात्स्थौल्यमेवेत्याशयेन दृष्टांतेन संभावयति गगनमिति हे राम यथानेतिदृश्या
प्राप्तिर्गतिं तत्स्वप्नानायुक्तलोकं वाविशति स्वात्मन एव स्वप्नवत्तदाधारसंभावनेतिलतद्धृत्सत्त्वयेत्यर्थः ८
आकाशकल्पनेयेवं हेत्वारविनाशेनः करणचक्षुरूपसिद्धिमाह दिक्साघेनेति दिशः स्मिमीते सचलता

यथैवसामलात्मेव किंचित्किंचिदुन्मेषितात्मना तथैवाहं कचिकस्वरूपमाकाशतामिव ७ गतेऽस
भावे विद्योमय यथाने राम लिदृश्या नायुक्तमपि लोकं वा विशान्ते स्मि समये चेते ८ दिक्साघाकाशि
मेवाह्नेतन्तोऽस्मीन्येव द्वेदने तदहंतेक्ष्यानुद्धिः साक्षनामनःस्थाने ९ तदहं निःशब्दतन्मात्रं तन्म
त्राणीन राणया पंचेन्द्रियाणि तन्मोल्या दितीद्वियगणोदयः १० स्वप्नप्रादिशतः स्वमन
गहेशे पंचतनादयं यथा तथैव सर्गादेहुःखमाति निमथनः ११ ॐ श्रीरामसीताभ्यां नमः

तत्कृतयावत्कालमनिर्घर्षलोचयतीति दिक्साघेनेति यथाविधमाकाशमेवादौ चेतनताविवेकं भवति ततः आ
काशमहमस्मीत्येववेदने सोऽहंकारः तदेवेत आकाशमेवत्यवधारणात्पूर्वभावविस्मरणाच्च बुद्धिः
कथ्यते सर्वसंकल्पविकल्पकामविचिकित्सादिकल्पनतत्त्वता मनश्चास्त्यर्थः ११ तदेवं विषयात्क
ल्पयितात्तदाकाशेद्वियाण्यपि कल्पयतीत्याह तदिति १२ तदहमादेव पांडुरं खस्थानात्मनः स्वप्न
इवव्यवहारदुःखवार्त्तामित्याह स्वप्नमादिति १३ ॥

ॐ

133

आकारनिर्मुक्तैर्यन्नाकारममूर्तैर्विनापि चित्तेन चेतनाचेतनेन सर्ववस्तुनि स्थितः सेकादूर्ध्वाङ्कुरनवीनाङ्कुरवज्जगा
दस्तीति शेषः ३ स्ववस्तुतयासमाधौ कथमुपलम्भः नत्वाह यथेति यथास्मिन्भ्रमात्मकाशादेहोपलब्धदेशेन मधुपः
विभातम्भग्रः स्ववचनानन्दम्भस्यश्रीः उत्तिष्ठति विगतेतावत्समेतोधर्मः पुरुषः जगत्स्वपनवतु स्मिषतिन्तथैवे
त्यन्वयः ४ ५ हरिसर्गोदयमृतिवयाद्वत्पदेन हृदयाकाशाउक्त आकाशरूपतः इति चिदाकाशरूपे
मयादेहभिन्नोपावगतः इति संबोधनेन स्ववशग्रामः स्फुरणरहितो नानापविलासोऽन्तः कथयेति प्रार्थयः

ऊर्ध्वमच्छिन्नपर्यन्तः सेकादिहीनो यथाजरः आकाशवदनाकारो विनापि चित्तेन भाज्जगत् ३ यथास्मि
न्निहरूप्यश्रीः स्वभ्रमाद्देहधर्मिणः जाग्रद्दावि गतेस्वेस्मिद्दिव्यारस्तस्वचेतना ४ नैषेवास्मिन्निम
र्गोदावन्तम्भ्रमः स्वरूपिणि हरिसर्गोदयोनान्यद्रूपमाकाशरूपतः ५ श्रीरामउवाच आकाश
रूपआकाशेपरमाकाशकथानो भूयोनिपुणबोधायकथ्यमसौ सर्गः प्रवर्तते ६ वसिष्ठउवाच श्र
णुराम यथापूर्वं स्वयंभूरेव यातदा अनन्तमतसमस्तहार्दं स्वप्नदृश्योपमं ७ नमालोकमहा
कल्पसंभ्रमे व्योमरूपिणि भोगान्यच्छरीरस्य संविद्धेनावितामया ८ ॥

ने आकाशेति हृदयाकाशरूपपरमाकाशरूपेहेव सिद्धचिदाकाशरूपेण येकथं सर्गः प्रवर्तते तत्स्मृतः
कथ्यतामित्यर्थः ६ शृणुमर्थोविस्तराद्दृक्षमणिनातिनैस्पृशिवति स्वयंभूस्तेशरीरे सर्वजगत्सर्गक
ल्पनानन्यतः समेहित ७ नेषाणिवस्तरातीत कल्पोत्तशिलादैसमहाकल्पसंभ्रममालोकाविद्यास्म
रूपिणामयाशरीरस्यान्यन्तभोगाः स्थितासंविन्निसर्गदर्शनसंकल्पेनकोनकाङ्क्षेपि
त्यर्थः ८ ॐरामलक्ष्मणसीतास्याननमोनमः तत्सत् ॥

जीवैकैः सदृशान्येव शरीराणि भवंतीत्यपि नियम इत्याह नन्जीवाइति एवं जीवभेदेपि सदृशान्येव नानि त्यपि नियम इत्याशयेनाह सर्वैरिति ५८ अनेन शरीराणां समानकारणानि जीवाः रागद्वेषभोगलालुपा द्विषादृक्लयादिविचित्रधर्मा धर्मवैषम्यात्कालेन विचित्रनानादेहधारणात् अतो न्यइवलक्ष्यंता अप्यालोके मूर्धस्वर्गादिषु च पुनः पुनर्गच्छंति अधोर्ध्वमिति यत्नोपार्जितैः संचितार्थैः न स्मात्कारणान्नव वलेसह निमयेग्रंथेयावक्रावर्तनाशयाणीयानिभ्रंतानूनिवहंतितानि सदृशानि वानान्येवान्यानीतिवाच्यलेसम

नन्जीवा जीवैर्विसदृशाः भवंत्यन्यशरीरिणः सर्वैरेभिः समाः केचित्कालेनैव विलक्षणाः ५८ का-
कालेन सदृशाः केचिद्देनेन च विलक्षणाः कालेनाकलेनैव यथाभ्युदितेनाकं नियोपर्यं पुनर्दहलो।
खनखेदिनाभ्युगणितायान्यानिचान्याकुले भूतानुनिर्वहंति संसारनिम्ने यथा नद्योवबलेव
कोहत्रिमयानि संकलयितेशक्रोतिकुलाले ५९ इतिश्रीरामायणे निर्वाणप्रकरणे जगदन्य
वर्णनेनामषट्सप्ततितमः सर्गः ७६ वसिष्ठउवाच ततः शिलाकाशवपुर्व्योमपत्तनतो निरामयः
दृष्टावयानेवपुर्वपितन्हामयपामिहं कोपित् १ पावद्धेनर्गतेः सर्गः साश्चिकत्तिनोपमः ऊम्हलस्य
वबीनस्य मिति मिश्चरोप्यहिः २ ॥

कः संकलयितेति पारयितेकः पुरुषः शक्रोतीत्यर्थः ५९ इतिश्रीवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ वसिष्ठेन स्वदेहवदाणवेतेविषकल्पने स्वस्यैव हि स्वयं भ्रांतत्वात् पुढवन क्रमात् कालेयानशिलादृततरणगुल्मलतादिदृष्टिवमयास्य शरीराद्यवयवेष्वपि अर्वाक् हि सदृशाः सर्गाः दृष्टाः इत्याह ततइति ततः शिलातरणगुल्मादिष्वविविचित्रसर्गदर्शनानंतरं १ कथमेतदिति पृष्टमस्तदाह ऊर्ध्वलस्य
ति ऊर्ध्वलस्य हृदि हिहिसिह स्यबीजस्येव २ ॥

135

ॐ

प्रपन्नैरप्रमाणितदैवैः ४७ निस्त्रंशेनखड्गेनविस्तृताकुलेनगुप्तेनफलितखञ्जनेन ४८ कचिद्
लेनरामेणत्यादिश्रुत्वासाश्चर्योरामः पृच्छति किमहमिति ४९ अनेनतदानीदृश्यमानेनावयवाकृतिसंनि
वेशेनाभवंकिंवा अन्यादृशीनेत्यर्थः ५० पूर्वमात्मनः क्रमकृतत्वमेवोपुनःपुनस्तेनान्येनचक्रमेणसन्निवेशेन।
यथाविवर्ततेतदृढिनयर्थः तथाग्राकलाकृताथाग्रोन आकारेण ५१ ५२ तत्त्वदृशानाह नकदाचनेति माया

यशपाम्बरमाक्रान्तं कचिद्दैकालनेमिना कचिद्वापस्थैर्निःस्पन्दानवैरेवपालितं ४७ कचिद्विषम
स्पष्टदन्तैरेवमरैरेवपालितं निस्त्रंशुकेनगुप्तेनविस्तीर्णतत्वकोटरैः ४८ कचिद्वारतयुद्धेननिहता
रोहिणीगणा श्रीरामउवाच किमहंभगवन्पूर्वममभवंकथयेतिमे ४९ अयमेवेदनेनेवसन्नि
वेशेनतत्कथं वसिष्ठउवाच सर्वएवविवर्तन्ते रामभावाःपुनःपुनः ५० सर्वथात्मनायद्यामाषाःक्र
मेणान्येनतेनवा सर्वेकृतसमाकेचित्तत्वयेनान्येनवामिथः ५१ स्फुरन्त्यर्थसमाभावाःकेचिद्दडि
तरंगवत् पुनस्तत्पुनरेवाहं पुनःपुनरिमेजनाः ५२ नकदाचननैवानास्मिभवंत्यविलयं नपुना
नेयथावाम्भोधौतरंगाइवनित्यशः ५३ यदृहाजायतेतद्दृष्टनानाश्रमतनाभवत् आयातियात्यतो।
नानिष्टतान्यहमभवद्भुमेः ५४ त्वाकेवान्यानिवान्यानिसमानिविषमाणिच आकृतिमन्तिता
न्यवनयकन्यानिक्रामिनः ५५ डिंडिमीकरजालानिभूतानिजगतिदृश्यते विप्रबंधुर्वयःकर्म।
विद्याविज्ञानचेष्टितः ५६ तैरेवकैश्चिदायातैर्भूयोभूयःशरीरिणः अद्भैस्तैःसदृशाःकेचित्केचि

= १ [illegible]

दृशानयवाज्ञायंतेअन्येवाजायंतेइत्यलिलोपपत्वेत्याह नपदेति निर्लोपायहजनायतेइत्यन्वयः
५३ ५४ ५५ इदंचपाश्चमन्तव्यवहारप्रकरणोक्तमेवेतिस्मारयंस्तदुवाह विप्रेति ५६ ५७
ॐश्रीरामलक्ष्मणसीताभ्योनमोनमइति नमस्तश्शिवायनमः ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२५.

३७ नियमभिद्येन अविनाशिनेनलमसावने ३८ भगवत्ताभिन्नलिनीनालेनिलीनोमधुकैटभोयत्र ३९
एकार्णवोदरेशेषजनतोशयनयनवपुर्देहदेवपुटेविश्रान्तामाधवोयत्र आलोकनिःशब्देनगाढ्तमेनतिमिरेणाक्रा
न्ते ४० भूम्याघनत्वेनव्योममात्रात्वेनव्योमैवएकत्रैवघनत्वघनत्वेन ४१ ४२ पत्रच्छेदाभागाम्येलोविच्छ

एकत्रसौम्यसकलभूतसंततिसंस्थितिं एकत्रसम्मनन्तर्बहुतरामृतनरोष्मरं ३७ एकत्रासंभवा
द्भवनिलयाभिव्यक्तिमोहने एकत्रासंभवाधानकोलेनालोदरोपमं ३८ एकत्रनलिनीनाल
निलीनमधुकैटभं एकत्रपद्मसनुपद्मभवालनवाहनं ३९ एकत्रैवार्णवोदरश्रान्तविश्रान्त
माधवं एकत्रकल्परजनीनिःशब्दनिर्भराकुलं ४० शिलाजठरनिस्पन्दव्योमैवतिमिराकृतिः
स्पृष्टमुष्टिग्राह्यमप्यज्ञातमलक्षणं ४१ अपूर्वकोमलैर्नैषस्पृष्टमिवसर्वतः एकत्रपद
विच्छेदशैलकाकाकुलोत्करं ४२ एकत्रवज्रविषुपद्वस्थमास्वरं एकत्रोद्दाममन्नाद्रि
यमाणयाचलं ४३ एकत्रपुष्करावर्त्तवलितोगाहसंकुलं एकत्रमत्तपातालनागनिकंपितम
धरं ४४ एकत्रशेषशिरसःकल्पान्तस्तुहिनावलिं क्वचिद्दलेनरामेणाहतनरावणगादहसं ४५
गादहसांगावणेनैवक्वचिद्विहितनाशवं भूम्यापद्द्वदिहोद्दिशिरःस्थापितसापरं ४६ ॥

आः शैलापवकाकाइवकाकालेराकुलोत्करं ४३ ४४ पुराणांत्रिपुराणांमूत्रसबलेश्वमरैःसंकु
लेमनैःपानमलगनेदिग्णनैः कंपितोवसुंधरायत्र ४५ अल्पेनकालेनैवरामेण ४५ विहितः
सीनादरणेनवंविनाशश्चैवायत्र ४६ तस्मात ॥

137

ॐ

एकः अंबुजनोद्भवो द्रुहिण एव यस्मिन् १८ यसंज्ञानवेदनाक्षणमूर्धशिराः शिवो यस्मिन् १९ वैद्यो
धन्वन्तरिः गावः कामधेनवः कमला लक्ष्मीः विषं कालकूटं २० एकेनानुपमा साध्यमानायामाश्रम
स्महाविद्यायाः स्वतसंजीवनाख्यायां निषेविताया पात्रेणाननाशने उक्तउक्तं हितमवनेः सहस्रानोय।
२ किंचिद्भाविवशात्रुविनाशमहृदिप्रपतेऽदंतपवित्रपतन्द्भर्मस्याणानोकर्तनेउक्तः सर्वोत्तंसदोषद २१

क्वचित्किंचिन्महाशैलजालनिर्भिन्नधावनि क्वचित्किंचित्संयमसमागमेकांबुजनोद्भवे १८
क्वचित्किंनानक्षत्रमुक्तमूलमालवे क्वचित्किंचिद्धसंज्ञानंदसूक्ष्मशिरःशिवे १९ क्वचि
मंथितक्षुब्धाब्धिसमुद्भवरत्नदीपिते यसंज्ञानाकरत्नाभ्रमवे वैद्यगोकमलाविषे २० शुक्रानामम
हाविद्यानाशशोकाकुलमखेने क्वचित्किंचिद्गर्भाकांतेनोक्तमहेश्वरे २१ अपरिम्लानधर्मेन्दा
ब्रश्वकाशाविलक्षणे क्वचित्किंचिद्धसंज्ञानसूक्ष्मविवेकाक्षीणे २२ अष्टवेददशाशास्त्रार्थ।
समावाप्तविचारणे क्वचित्किंचिद्वलकल्याणसत्कोभ्रमिवसंस्थितिः २३ क्वचित्किंचिद्धदे
मोहविलीनमनालये क्वचित्किंचिन्मुखध्यानयागपूर्वधर्वकिंकरे २४ क्वचित्किंचित्स
सारजगीर्वाणहरमोहदे भूतभव्यभविष्यन्तस्यजगदाद्भवरूपधा २५ नदनभूनेवपुष
महाविष्णाणाम्मीले एकत्वकल्पविज्ञात्रप्रकारावर्तमध्यगे २६ ॥

२१ स्वल्पाल्पसिद्धसंज्ञेवशाद्दृश्यमेतिवेशाक्रमापदार्थक्षितिर्यस्मिन् २२ २४ अष्टतमेयनार्थ
समारूढगीर्वाणानामस्माणाचयपरस्परमोहदे यत्र महाविष्णुणाम्मलिमायापाशवलविद्धपोषित
दामयापवंविचित्रजगदाद्भवसमस्तभूतानिमन्वयः तेभ्यवजगद्दावापुनःप्रपंचयति एकत्वेनादिना

१८

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२८९

नगरादिभेदसंस्थितं ध्येवं मितिस्फुटेत जगतमसंभः यत्नयावितथसंवरं यामित १८ तथास्वंट
स्पदेशावदेवन्तहारिकांतेनार्थसंह स्वशात्मि मिथ्यात्वयोनकः १९ २० २१ २२ परयाज्ञाथिमाति
कदेहभावभ्रांतिशून्यया सर्वं मायाहंभावबुद्धेवलजनदृशा निर्भेशघान्यपत्ययातिंकंचिदित्यादिना

शिलायामपरंभागंतथैवपरयादृशा यावन्नयोऽपश्यामिजगदाभसंस्थितं १८ तथैवस्वपि
रस्कारस्वनानार्थसंहतं पुनरन्यतथैवाहमदेशमपि दृष्टवान् १९ सर्गसंभ्रमवलितं यावत्सम
पितावद्दृशा यंयंप्रदेशंपश्यामि शिलायास्तत्रतत्रवै २० जगत्पश्यामि विमलमादर्शइवबि
बिंबं यथातिक्तालकलायसर्गोन्नस्थानैः शिला २१ क्वचिन्नभस्थिभागास्थनगगुल्मदय
लक्ष्म यावत्सर्वजनमाहुस्त्रागाहृत्रियथाक्वचित् २२ ब्रह्मोवदृष्टमन्नास्त्यागापरस्थाविविधाकृतेः
क्वचित्प्रथमसर्गोज्जायमानप्रजापति २३ कल्पमानमहार्कदिनराजान्तवत्सरे क्वचित्क
चित्स्त्रीपीठसंपन्नजनमंडले २४ क्वचित्किंचिद्वालोग्रतत्सागरप्लानके क्वचित्किंचिद
अंगनानलसंजातदानवे २५ क्वचित्कचित्कृतयुगाचारदुर्जनभूतले क्वचित्किंचित्कलि
युगाचारदुर्जनभूतले २६ क्वचित्किंचित्प्रवृत्तदैत्यसंगरदुस्तरे २७ ॐरामायतमानमः

मायशेषवह्निशीद्दयः सर्वज्ञायमानः प्रजापतिर्यस्मिन् जायमानप्रजापतिलोकल्प्यमानतैस्मा
पुनरस्ताकाईनमहतस्तुरुपवादितबुद्धीहि्वं २३ महीपीठेसंपन्नजनमंडलेयत्र २४ सागरप्रै
रयाप्यावातेषु प्रवृत्तः सागरप्लानकयत्रप्रजातस्वंतत्संज्ञानतस्तानवेव २५ २६ २७ ॥

ॐ

139

८ ९ अल्पपर्णोपर्णिके निर्मले दर्पणकालखधाराद्विने १० पाकार्कोदयसे मारकन्या समपार्भिन्नवपन
पसंहतानिरन्वहसिति कल्याणमसंपलय ११ नामेगनोविमायंरी १२ शुभेभवोग्राम:कद्यपट
इनगोजननश्चालोंशिलासर्वदृष्टप्रदेशानेखयालोकिनवान् यावदिनेसाकल्पपनश्न्यर्थंवा

ततोऽहं विस्मयाविष्टः प्रवि

परमाणवश्योऽभ्यन्तानन्तंनर्हिमयधो इव्यसोगमसमायान:पारदेवुदवेइवन् ८ नाहसो॰
पिमहाशेभःपरःपयुपनपवमे इतिसावरणेनेनेन्नसांगकवाटके ९ विनिर्गीर्णत्वधा
नैनहारेणानेवपर्णिके अथाभमैलब्धामयानबन्धेकेवले १० घनाघमध्यपर्यनसवि
दाकाशमावके इत्यहपृष्टवान्सत्रकल्याणमुक्तविभ्रमे ११ दर्पणपतितिबिंबाभेशिलासाक
लकोटरे अथनामेगनास्त्वानापिलानबविभ्रम १२ तत्महारागतेयाफ्यइवाहंविस्म
येनतः नामलोकिनलाभूयः बालेयानशिलासह १३ यावत्सर्वत्रसेव्यत्रसर्गाःकल्याइ
वांगके कुहिनेइणाहप्यनेदिव्यालणावानेनयथा १४ सर्वत्रसर्वदासर्वयदाप्तेवानद्॰
लया हरवत्मेदावमासहपाद्यप्रवसापाला १५ हयनेनाढिलेबाकानन्तसंगादिकि
वन सावश्चितापिलेवकइपानिविडमडले १६ कलेयानमयेस्फाशसंध्याजलदसुंदरी

वासितवान्नः ८ ॥

मार्गदृष्टकाल्या:येगकेशरीरवसर्वेत्रसर्गाः संतिकल्याणवेतिपाठेवल्या:सर्गाइवेति मिथ्यान
सवरवशाहाव्याख्येय:नेसर्गाः १४ यदिसाशिलामासहदेपवहास्यावस्तुवदापातत:पोदनेन
न्नहिं पकाशिलेवेत्यन्वय: १५ १६ संध्याजलदस्यकांचनवर्णप्रसिद्धेःसदृवसुंदरी १० ॥

ब्रह्माऽवर्षिप्रसिद्धदेहस्य सोऽस्मनः चिदाकाशैकनिष्ठभावः शिलायामवलोकिते तन्मध्यदेशान्तरेऽन्यशिला
हृदन्तरगतांश्चित् सर्वत्र सर्गादिविद्याद्दृष्टान्तत्वभ्रमेणोपपद्यते तत्रादौ हृद्देहोपसंहारक्रमम् आवर्णयति शृण्विति
यथायुक्त्यैकथंशाद्यः सम्पूर्वगर्णितप्रभावः १ तेन नगान्तरैश्वैरूर्ध्वार्धप्रमाणतत्त्वज्ञानावर्णैरेवतिञ्चयोऽपि वि
ये अर्पितालिविनाऽऽवनिस्यन्दापवनशाकाशेनद्याभमत् २ अकैणमहृगतालिकापादशगरोदसीया
वाभूमिभ्रतोतोजगतत्त्वमोऽव केरणेकेलिपातकसदोणरोदसीयावाभूमिभ्रतोतोजगतत्त्वऽवि

श्रीवसिष्ठउवाच स्मृत्वराम कथं येन च महाकाशेन यास्थितः देहेअन्तिनुमेत्यकामस्हृदापु
पशाम्यति १ सहस्रेनगान्तरेणतदाचित्रुवार्पितः निस्पन्दापवनग्रामस्तुलमाणिस्थितम
पि २ ततो मुहूर्तमात्रेणास्मद्देहोन्तोनभोन्तरे विश्वविलोकयामासहृशार्कैर्णवरोदसी ३ त
तोनिमेषमात्रेणहृश्चोणामासमत्स्विउको तोसमानीयविद्वेयपतालांतिविवानने ४ यानिश
देहएवासीत्वेकोविदेशिमवायिले भूकथंभ्रोऽउर्वेशगुमेरुसस्करकमंडलः ५ ततोमुहूर्तमात्रेण
लघुमेघमिवाभवत् ततो अवयोहिसमस्तत्र: प्रादेशमात्रकः ६ ततः काचकणाकारा
मयाहष्टासनाहशः ततः सोऽरभवदृष्टोमयाबाहिव्यदृहिमा ७ ॥

निव्यायोपंयं ३ योगाला
सिकानतपलाद्विनमलोकृष्णेनयामेन ४ भ्रकेषु ब्रह्माण्डेषु लहुणोऽपयहीमेरुस्य च मरुकमंडलचपोत
हेययनजालावर्णानवणहीमेरुसहितेवाबह्माण्डेमरुकमंडलहययनद्वीरमेरुत्सहितमरुकमंडल।
तद्गुनेयोवने ५ अभ्रमिवलघुरयभवत् यागिट्टउतनस्थमः ६ काचकणाः स्वरूपकाचशकले खा

ॐ हाकाशाद्व्याप्यमवत् १ ॥

142

नाहं वनाद्गृहं निर्गमनी पुनःकार्यो वनस्य गामस्या पि पुनः सेत्स्यति: स्यामजाहृ वेत्ति त्वत्ति पुत्रागामनीति
मित्रस्थानानस्मवाधाहितिमाव: २३ पुनः समारेक्कायांहि पुनरागमः संभावेननतवबोधमेवङ्ल।
भन्याह साधुरीति वेदमेवश्रान्त्यायावन्मोहेनपदेमानाति वेदोविमम्माहितुइतिविज्ञातंयत्ननत्वनम
ने २४ २५ यथस्माद्धिति निर्वाणमयेशानेद्रूपमेवपरमेनिर तिशयानंदपदंनभास्मान्यकृत्यतावि

वेत्ति नावि लिनेभावे पुरुषालोभस्मानने भूयोभ्रमति संसारे नेहृतत्त्वाग्रयातिहि २३ साधु।
वासतिवेदोरावेनावद्यावदोषोनन परिज्ञानातिविज्ञायनतनवरमेतपुनः २४ हेतनावदस
रूपरमनेभ्रमतो विवेत्तिः पापशपतितोयावन्नेदृष्टानम्मयेभवेत २५ चिन्तिनिर्वाणाद्रूपंय
स्यकृतिःपरमेपदे प्राप्यानत्वामृवाप्नोतिमरीदृशाविकाविनो २६ तावद्धिमोहवशतस्थि
तिराकुलेषुलोकेषुसंसरतिनम्सदृशासनाम्ह यावन्नयश्यतिपरेनमयात्मदृष्टान्तवेवम
ननिवृतनमपुनीविभ्रमी २७ संप्राप्यकृत्स्ननतिनामनतदात्मनन्वेषण्यानभ्यवेजहाति
रमायनकः शाम्यतियेनसकलानिनिरन्तराणि दुःखानिजन्मसरनिमोहमयानिराम २८
इति श्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणप्रकृतिपुरुषवर्णनेनामपंचाशीतितमः सर्गः ८५

दोषत्तानेननत्वाप्यनत्वामवाप्नोति २६ उत्कमेवार्थविकल्पोपसंहृताति नावहितिहाम्भोस्यहृ २९
इति श्रीरामायणेवाशिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणेपाषाणोपाख्यानेप्रकृतिपुरुषक्रमणोवर्णने
नामपंचाशीतितमःसर्गः ८५ रामायनमः ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२८०

अव्याहतव्योमसमाकारः ११ आकाशे प्राग्वर्णिते शमनः सर्वसंहर्ता सर्वोपसंवेशनस्या शिवपक्षपवा
भिनः अभवत् १२ किमर्थं किंनिमित्तं १३ १४ सापरमा ईश्वरी रूढा १५ १६ नन्यादेहाकृपाः दृष्टपवि
पर्वतमेवस्थः तस्याश्रेन्यंगानि वृक्षो वितत्विभावः १७ १८ प्रकृतिर्देवकार्याकारपरिणामं १९ अत्रोप

ततो व्योमसमाकाराच्छिवात्स्पंदकलितस्ततः माप्रविद्धा सर्वे कोन संसारभ्रमणमहार्णवे ॥ ११ ॥ पक्षपवा
भवत्स्याशिववायोरविभिन्नः शिवपवशिवाशान्त आकाशाशमनोभिनः १२ राम उवाच भ
गवन् शिवस्पन्दात्साशिवः परमेश्वरी किमर्थमागता शान्तिं किंनिमित्तं ब्रूहि तत्त्वतः १३ श्रीवसि
ष्ठ उवाच सा राम प्रकृतिः प्रोक्ता शिवेच्छा परमेश्वरी जगन्मायेति विख्याता स्पन्दशक्तिरकृत्रि
मा १४ स परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषो धवलाकृतिः शिवरूपधरः शान्तः शरदाकाशशान्तिमा
न् १५ भ्रमति प्रकृतिस्तावत्संसारभ्रमरूपिणी स्पन्दमात्रात्मिका स्वेच्छा चिद्रूपिणमस्पृ
री १६ यावन्न पश्यति शिवं नित्यमेकमनामयं जनं पारमाप्रनाम्रविनिर्जितहृद्य १७ स
विस्मरैकधर्मित्वात्कालकालीप्रयोगतः सदेवी शिवसंस्पृष्टा तन्मयत्वमवाप्नुते १८ प्रकृति
पुरुषं स्पृष्ट्वा तन्मयेव भवत्यलं प्रकृतिस्त्वसमस्त्यति नदं नदैकतां गत्वा नदीरूपमिवार्णवे १९ आ
पतान्हि पयोमात्रे संगात्पूर्णौ वपवक्मा यद्दात्तदात्म्यमेवाशु प्राप्यतेनैवलीयते २० चितिः शिवेक्ष
णादेवं तमवाप्य परात्मनि तत्स्वरूपानुपूर्णात्प्राप्यतीहणधारयथायसी २१ प्रेक्षः कायान्निजा
कायाप्रविष्टस्वशरीरके यथात्मप्रविशत्येव प्रकृतिः पुरुषं तथा २२ ॥

पतिमाह आपयेत्यादि २० आयसी अयो विकारत्व
गतिसंबंधिनीधारेव २१ वनादिकायां प्रविष्टस्य प्रेक्षः निजकायाय यथानिजशरीरके प्रविशति तद्वत् २२

१५३

ॐ

144

अलोनस्पंदरूपकार्याकारशिवस्य निःस्पंदरूपत्वं जगदाकारं यत्तेनेत्याह निःस्पंद इति यथा समेरोरान्यक
ल्पनेयं वह्निरिव प्राकारं यत्तेन हन्त अथवा जगदेवस्थानभेदस्याह सैवेति ४ अथवा शिवेच्छा साक्षि
वेभिन्नत्वमाह एवं तस्येति इच्छात्मिकायाः तस्याः कथं शुणकार्या शिवाभेदत्वमाह यथेति यथा अनिल
स्थानः स्पंदेनानिलस्वरूपत्वात् अस्पंदरूपत्वे शिवेच्छापि शिवात्मत्वान्निर्विकल्प इति भावः ५
कथममूर्तायाः इच्छाया मूर्तजगदाकारत्वमाह अमूर्तेति यथानिलः अनिलात्मनः स्पंदः ६ सेरे

निःस्पंदोऽनंतगो यद्वन्नैकल्पनेव पुनर्हरिः सैवबाजगदादित्वेनकल्पतेवयथाखं ४ एवं तस्य
यथा स्पंदस्तथेच्छा शिवस्य सा यथा स्पंदेन लस्थानः प्रथानेच्छस्तथा शिवः ५ अमूर्तो मूर्तमा
काशे शब्दं इवमानिलः यथा स्पंदस्तनोत्येवं शिवेच्छा कल्पते जगत् ६ तत्त्वाद्यमयपदानंदतत्त्व
तस्मिन्नगोचरे आकालीय यथागनस्तंभवयानावय ७ निकटस्य शिवस्येह समस्तापभ्रम
निके वह्निनाशिखनाशायवहन्येवावलेवया ८ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतेन शिवेन सिल्लनः परमकारणे
प्रकृत्या प्रकृतिर्गते नाशायेत्त्ववन्नानया ९ अनंताकारतापन्नाः सप्तभागिरिमात्रिका नेतान्त
रमाश्रमेऽत्रानसद्भुमत्तेदरी १० ॥

मः अप्रमनिर्भरस्वरूपतः यदा शिवस्वरूपप्रकृतिदाप्रकृतिंगते यह
स्मृतिव्यवच्छेदयः ७ अनिकमयसिवांतेरोधायकेस्वावणाशंकांशमनाकथपनीयेतिशेषः यथावहे
न्यासमनुरूतलेरवियावः दोऽग्निः स्वनाशायस्वरूपतेनहन्त ८ प्रकृतिमव्यक्तभावे ९ तदघाटोमोनिका
नेतनाकारत्वागोनमूर्तमात्रभावमाह अनंतेतिनतः पंचोकारण त्यागेनस्वरूपभूतात्मनागमनमा
त्रानतोविविधावासनामात्रपल्लवशाखाशालित्वानद्भुमस्तस्वरूपत्वदरी १० तस्मिन ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२८६

इमां इदानींतनीमपि ४८ तथा त्रैलोक्यानुभवैर्विडीनम् अन्येन मदचलनेन मुक्तेन रा ४९ चित्तः श्रेतः प्र
हृमितिजगदिति चित्तवल्लीनां किंपरं तद्रूपमाकाशः इत्येव धा व्याख्यानमन्याभिव्याभ्रान्तिरियं केवलं तनिनना
काशे काशं पंका लीलां कलिमायतानाकृतिः शान्तपवनिपुणं परिपीतामाशाम्यतीत्यर्थः ५० इतिश्रीवा
सिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे चतुरशीतितमः सर्गः ८४ देव्यास्तस्यामनृत्यमाह्वादायानुहृद्धवनर्तनेशिवे प्र

भ्रान्तिर्न केवलं सैव हृदयस्थीयावदयगा देविदीनामपि भ्रान्तिर्जगल्लक्ष्मीमवाप्स्यती ४८
संकल्पनीमनोराज्यस्वरूपेसंकल्पलेखके यथाऽनुभवनं त्रैलोक्यानुभवस्तथा ४९ अहं
मितिजगदितिस्तानुभ्रान्तिरियं एकवलीवनः परमाकाशकृशा व्योमशान्तमतिनिपुणंप
रिज्ञाता ५० इति श्रीयोगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे शिवपार्वतीवर्णनं नाम चतुरशीतितमः
सर्गः ८४ वसिष्ठ उवाच इति नृत्यति सा देवी दीर्घदोर्दण्डमण्डलैः परिस्पन्दात्मके व्योमकज्वा
णाद्वनकानने १ क्रियासौ नृत्यति तत्र आविर्भाविता कालनामया अस्याविश्वप्रसूनस्रगुदञ्चदा
लयपल्लादिके २ ग्रामशाकिनादम्यासमनुलाहितरलाहिव भावाभावपदार्थौघकल्पकाल

कमाहिव ३ ॥

मृणालदण्डोविलयादेकीभावोऽनवर्णपात्रे परिस्पन्दात्मकेदीर्घदोर्दण्डमण्डलेव्योमज्जंकाननकज्ञावे
एणसादेक्षीइतिपाणकरीत्याह। तिष्ठतानस्वतन्त्राविनिशक्तिरेवासौ क्रियापावन
ध्यानसंततिस्वभावादेवीत्यर्थः २ ३ ॥

श्री

145

अत एव तन्मदर्थे कृपया हृद्गुहस्थैः स्वतः स्वयं नान्यद्दृशोतीति तावत्स्थितेन स्वयमस्त्वमित्याह यदेति आत्मनस्त
द्दृशात्मनः सत्यमनन्तोऽनन्ततः सुलोकः मेधुयुषः अन्यस्याद्दृश्यस्यादृशानैवमस्त्वे ४. तदेव प्रकृतेऽपि योऽन्य
मित्युपसंहरति तस्मादिति ४१ अन्यथा नैषामसत्त्वेन सर्वात्मपरे तत्त्वकृदयस्यानन्तस्यैतामसत्त्वं स्य
त्वात्प्रसिद्ध इति भावः ४१ अत एव परमात्माप्यर्थाय योगिभिः प्राप्यते इत्युपयाय उपभुंक्ते नैवेत्याह

तथा यथाभूतसर्वार्थक्रियाकारिप्रदेशे तत्सत्यमात्मनोऽस्य स्थानेव सन्त्वात्युपेयुषः ४२ तस्मा
दिदृक्षिकोशस्याः सर्वाः सर्वपरायाः सत्यस्यात्मेति तदुःखजातस्यान्यस्यानादिबलाः ४२
भूतभविभविष्यत्स्याः संकल्पास्तसमूर्तीनाः सर्वे सत्याः परे तत्र सर्वात्मकत्वमन्यथा ४२
प्राप्येत योगासिद्धेन तत्त्वावतारो नत्ते अन्यैन पर्वतग्रामग्रामादृशाने यथा ४३ बालित
स्य यथा गाफलितद्रूपस्त्वप्रपञ्चने तत्तद्वपेवलतितत्त्वमिथ्यात्वमनेकृतम् ४४ तथा बल
त्पालितेन स्यदेहगतेन गतम् तत्तदप्येव गुरुः पवितामिस्थिते ४५ सर्वलोकमहाद्रुमः
मत्पापिभ्रान्तिमात्रके भ्रान्तिमात्रस्यकेनामत्तवनालत्तवेवह ४६ कदाचनमपुरस्सा
स्यकदाचनमपुरंसुधा कदाचनमपुरंमग्रेकदाचनमपुरंस्थिते ४७ तस्मात् ॥

प्राप्यत इति अन्येनत्स्वामपुरत्वासितिविकेनापि परकायप्रवेशेन तत्तदृदयं प्रविश्य तत्त्वतो भावेगतेन
यथा देशान्तरे विद्यमानाः पर्वतग्रामास्तत्त्वस्याप्राप्यतेनहृत ४२ तत्त्वेन कल्पाश्वलत्तेपि तदेहगत
स्यास्यचलत्ते दृशोतमाह बालितस्यातिशनेः परैकस्यान्युतत्त्वे यत्रैनशयनस्थलादन्यत्र बालितस्या
पि ४४ दर्शितिकेयानयति तेष्विति ४५ तदचलत्तेतुक्तेनरमाह स्वप्नेति ४६ ४७ ॥

श्री.
वासि.
उ.टी.
२८५

ऊनः सत्यमिवतत्राह तदिति यत्तत्तत्वाद्यात्मत्वादेर्दैविकानिमित्तात्कल्पप्रतिबिंबवत्सर्वान्तर्भवत्वा
मनादिति मित्राश्चप्रतिबिंबितं तदेतत्स्वास्ति अतः सर्वं तत्पतिमन्यमेव ३४ कथमेतत्संमतं तत्राह विरूपस्य
तितत्यानतदत्तभद्रवलात्मन्येनापि चिद्रूपस्यात्मरविरूपस्यैवेपाधिगात्मकल्पनगरवृत्तिभिर्विभवत
स्तत्पवतातदर्शणावामनात्दयतत्वात्संकिरेत्वतालोमाह दृश्येति ३६ प्रतीतिमात्रेणात्तदृशामस्य
नेनप्रतिबिंबसमाधर्थानामपिसर्वेषामपितदेतः स्वात्मरूपार्थक्रियाकारित्वदर्शनादित्यर्थः।

तस्यातिबिंबितेनाध्यात्मकल्पप्रतिबिंबवत् सर्वेतदेतदेवास्ति चितेर्नो सत्यसर्गतः ३५ चिद्रू
पस्यात्मशान्तेः सत्संकल्पपुरं भवेत् दृश्यमानादिसुखाद्यादिर्भवंति माकथं ३६ आदर्शे
यथा स्वप्नसर्गः संकल्पेनेत्थं सन्नात्मन्यर्थकारिता सत्यमित्येवमेमतिः ३७ समता
याप्यसत्तिविदेवेनकार्यं भवेत् देशान्तरगतानामर्थभवेत्सर्वोयसंप्रतिः ३८ यथादेशान
रग्रामस्तत्कृतस्यार्थकृद्भवेत् सर्वेतथैवत्तत्रावगतस्यार्थविनिश्चयात् ३९ ॥

आदर्शेष्विति ३७ सम्यग्दर्शान्तर्गतः स्वादिमसत्वायतत्वाद्यर्थोयसमर्थोनेतिचेत्तत्त्वंवदद्वदसि
तर्हि स्वप्नतदादर्शान्तर्गतेवहि: अर्थोयकथंभवेत्तत्रयस्यत्वादिप्रमात्र अन्यत्रजलाहरणाद्यर्थ।
मर्थोमित्येतावता असद्भवतिकिंतद्देशान्तरगतः सर्वेत्वादयर्थाः संप्रतितस्येहजलाहरणाद्यर्थो
यभवंतीतिसमर्थाकाङ्क्षः ३८ दृष्टान्तेनेषामर्थक्रियाकारित्वमिवसत्वमाधेनतद्यर्थक्रियानुपपत्ति
विबादेरप्यसत्त्वेन्याह यथेतितत्रावेत्समादिदृष्टभाव ३९ ॥

147

ॐ

लोकान्तरदृशोऽनेनान्तःस्वैर्घोऽमे कल्पिताकारभागिण्यो दृष्टाः अनन्यावयवा इति सर्वत्र संबंधः पूर्व
मश्नहृदयेव यथा समाहितोऽपि मम यथाकर्तुं संपन्नाकृतं हेतैके योगाय यासंभवशोकयोः समस्य कस्माधाने
नष्टेनेनष्टप्रायाः सन्तः अर्थक्रियाकारित्वात्समर्थानस्य समभावलेन कालसत्तासंपादनमेव द्विकारणानाम।
कार्यक्रियासंपादनेन कार्यस्य सत्तापहारस्य नाशः नैवैकस्मिन्काले कारणेन स्वार्थसत्ता संपाद्यतेऽप
क्रियेनैव निश्शिष्यते न वा कारणमहात्म्यापदत्तसमाकैः पदार्थप्रलयस्तस्यार्थक्रियासंभावयितृ
शक्त्यानाशयेन रामः पृच्छति विमेरिति ष्ठकाली शरीरिण्यः स्थिताः अग्रे प्रलयकालेऽपि प्रतीताना
गताः सर्वे सर्गाः कल्पाः प्रलयावस्थिताः सर्गास्ते किं आत्मनि इति यन यावर्णितं तत्र एकामिपि।

वृत्तं दृश्या हि विदितोयो वासौ त्वया लोकान्तरदृशा रामउवाच स्थितेः कल्पाः शरीरिण्यः सर्गा
येऽस्मिंस्तथा ते किमात्मनि तिष्ठन्ति उत सत्यावदेति मे ॥ ३३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच राम।
सा किल विद्धि किः त्वयायद्वाहि नेत्रश्या तस्यैव निजमेवान्तः सन्त्येवेदमिवाखिल ३४ ॥

स्थिताः सर्गास्ते किं आत्मनि अर्थक्रियासमर्थसत्त्वभावे तिष्ठन्ति उत असत्त्वात्तदा स्वस्वभावशून्याः
सर्गान्तरस्ताभ्रयायाः इति विद्धि इत्यर्थः ३३ नागतः प्रलयस्य त्वकदाचिदपि नास्तीति केसत्वेनाप्यसत्त्वे किं
तेस्वस्वसंकल्पानुसारिचिन्मात्रस्मितिचे निजसत्त्वेअसदृतितेचेतितेन समस्वेन स्वतोऽस्य किं चिद्विपदे
हाईरूपमस्ति तथा च प्रलयकालेऽप्येवं सर्गाः स्थिताः अर्थक्रियासमर्थास्तत्संकल्पविश्लोटस्याइन
रसंकल्पशान्तनेन स्थितापलेनास्ते निधारिताः तपर्वेत्याशयेन वसिष्ठउत्तरमाह राम त्वयादिना यद्दृष्ट
नयासन्ये संकल्पविज्ञानमङ्गाकावासनाकर्मबीजानां द्वन्द्वेन सर्गा यथा प्रलया यथा वा दृष्टेन यात्मभीः।
स्त्रीभिः सर्वे निजमनस्तनमेव यत्नत्वदन्यमपि विदशाः सर्गा विलेसन्यमिव वान्यदृश्या यत्नताप सिद्ध।

सत्यमिव ३४ ॥

148

यदाबोधवशात्क्रियास्वभावाद्व्युत्थानयोग्यतास्वस्वभावेनास्ते न देवाशिवश्नुच्यते क्रूरस्यास्य विनिशात्मं
ऽस्मिकायाः देव्याः शान्तिस्थानस्यापि विश्राम्यत्यात्मनि स्थूलस्पन्दनरूपादेनावस्थाने न देवक्रियेत्युच्यते २६
विषयाययथाभूतचिन्मात्रस्वभावस्थितेरेव हेतोः शिवः स उच्यते २७ न यावत्कल्पिततनुगादेहधारिण्यपि न स्य
कल्पितमाविजय इत्थं नाद इत्याद्यूर्णपर्णलतादिसर्गायामसम्भूतामैवाचिन्मात्रितचकेभ्यो मिकारवशयोनिकल्प्यते

व्युत्थेऽपि न शिवो नाशिवः स उच्यते तदा विनिशात्मके क्रियादेव्याः शान्तिस्थानं यदात्मनि २६ य
थाभूतस्थितेरेव न देवाशिव उच्यते देव्याः क्रियायाश्चिच्छक्तेः स्वनिर्वाणमहाकृते: २७ काल्प
नाकारधारिण्या यत्र नाबद्धवाइमे सर्गाः सजननाबन्धालोकालोकभास्वराः २८ सद्वी
पसागराः शृङ्गाः सवनावनवीरुधः सोऽयोपाणाब्रह्मयोवदसमिद्विद्यास्थानगीतयः २९ सविधि
प्रतिषेधार्थाः सप्तभार्गुभकल्पनाः सदद्विश्नाग्रयोषतः शुशोरग्राद्विप्राम्भिनः ३० भूपालो
त्वाबलदृषीणपं पूर्णाद्रिसंयुतः सग्रामाः साचुषग्रामाः सपुलशारकयः ३१ सभ्रमद्दीग
दापासदृयेभभटभास्वराः लीनयोर्भूतसंध्याना चनदेशसवाहिकाः ३२ ॥

कारेतिशेषः विद्यमानाः स्तनलावण्यायेषु २८ इमे वक्ष्यमाणाः सर्वे २९ पुरोडाशादूपं यत्र प्रायमध्येद
नीयते क्रिमिन ल्लिब्ध्याः यत्ताङ्गद्वादेवता निरूपणादिविभागः ३० पुङ्डानामपि योद्द
सर्गसंपन्नाविहितविहितकर्मलेतयपत्तसामान्यदैवैः सह निर्देशः भूपालो वल
वृध्याद्विवर्तितं सग्रामसयुतः ३१ ३२ रामायनमोनमः ॥

श्री

कालीनामनिर्वचनेपितस्याः किंचैकस्वभावत्वेऽप्यस्याः शरीरं तया सर्वलोकाद्यवयवधारिणीत्वं वाभिहितं त्वा
शयीनाह कालीति कलनाद्भावानां चेतिधातोर्हि कालशब्दः कालीशब्दश्च निष्पन्नः येनेत्युक्तिर्वैयाक
रणाः पारणादि सर्वक्रियावाचीकलधातोरित्याहुः तथा चैवास्याऽलङ्करणानां बीजं कोशानां कालिका
कलयित्री निर्मात्री धारयित्री परिणामादि विकारप्रापयित्री च क्रियात्वम्यसनीकमलिनीलतीव कालीरूपा
मलासंपन्ना यतएव हि विश्वाद्यवयवीभूतोऽस्माद्दृश्याद्विरूपलक्ष्मीमिह हृदि धत्ते इत्यर्थः एवं जगदाभा

संहारकरोति यमैनः कलितावयवात्मिका कालीक्रमलिनी काली क्रियात्मकोऽस्कालिका
यत्रस्वावयवीभूतोऽहं स्यपलक्ष्मीमिमां हृदि न कदाचन देहो वै निर्देश्यावयवाङ्कचित् २२ शि
वत्वाव्याप्तिरेकेण शिवत्वेन विहृत्यपतो यथा योगस्त्वनताभ्योमः स्पन्दनमात्रविग्रहः २३ ज्योत्स्ना
याश्चित्रमेव यद्रूपमंशाचितः क्रिया शिवयोः तनमनाक्याससमव्याप्ति निर्मले २४ नमना
गपि तत्रास्ति भिन्नासंपदथमंता शक्तिर्येव यद्रूपासंप्रबोधवशागदा २५ ॥

रणापितस्याः अप्रसंगोदासीनाविहृत्या शिवस्वभावत्वान्निरवयवत्वमेवेत्याह नकदाचनेति ॥ २२ योगाभा
वेक्ष्यग्विपदैशेऽहंसोतानाह यथेति २३ ज्योत्स्नायावेदकायाः देनांपबोधनीयंक्रमस्य हयोगांज्योत्स्नायाग
मिहारितिपाठेतन्ररहं एवं तस्याः कालात्मकेजगदंगके क्रियास्वरूपस्वपदः एवं वा तत्वं स्वरूपं वर्णा।
यति शिवमिति २४ तत्र क्रियास्वरूपं तस्याः प्रबोधदशामात्रस्वरूपमवात्तत्वं शिवस्वरूपतद्वाय
इत्येवं वास्तवमित्याह सेति २५ ॥

150

अमूर्त्तेन स्वकेनैव अपि नतोऽर्धोमवयवेन वाभ्येत्याह नमो ऽन्तिमावेति प्रथमो नेत्रभ्रान्तरो ऽक्षेनुपमा दर्शनाय संभावना अमूर्त्तेन ह्रस्वपादादिगत्वेहलसूर्णादिस्वरयन्त्रवेचकयामिति चित्ररोमवंशावद्य। तिह्नेन्याहिनाह्रस्वपादासमन्दीर्घयति समहाव है है कवदावः ह्रस्वादेर्घह्रस्वात्पभेदतः नानानावि विधयबहलमूर्णादिस्वरयन्त्रवेचनश्रुतिवतिपयेणान्वयः १६ द्वितीयस्या भगवतीपरेणान्वयः अनादि नाविति शक्तिरिति अमनात्मकेनैवात्मानि सर्ववैदिकक्रियारूपाभूतात्ध्यानस्वायानमूर्तयादि

नमोऽन्तिमावभृतां गावश्चोक्त्यो स्वरवागुभौ ह्रस्वपादासमन्दीर्घह्रस्वात्पलवभेदतः १६
नानाविहलमूर्णादिस्वरयन्त्रवचनश्रुतः स्मादिक्रियाभगवतीपदिष्टपदैकरूपिणी १७ द
ध्यानस्थायाह्नतुरयादिमायपुरश्रीरिणी विनिशक्तिरस्यार्थनानायमानात्मनात्मनि १८ सा
काशरूपिणी कानादश्वमध्यैः स्वोदयमिणी हेत्वाल्लस्याद्विधाकल्यानानाभिनयवर्तनैः १९ ना
ट्यावलम्बनः सर्वजगद्रामरणरीतयः क्रियासौख्यामनसहीपमण्डलमालिका २० ॥

न्यादिवेदविहितदानस्नानयागादिषु प्रचारिणी संयज्ञानस्याख्याः हेव्याः नानाविधाविनयमाहि नः नर्तनानाट्यमः वल्लरणः कर्मफलरूपः सर्वंप्राणिसमष्टिचित्तरामरणरीतयो बोध्यारतिपा रेणान्वयाः १७ १८ १९ यतः असौ देवी क्रियाश्रुतः निरवयवाः क्रियायामपिपसिद्धः स्वरूपप्रसिद्ध धमेवकल्पितह्रस्वपादाद्यवयवात्मिकाः आमूलाग्रहीपमण्डलमालिकाः शरीरान्तर्इन्तैः स्वपाका। रोनिस्थां क्रियारूपतां प्रकटयतीतियावत २० ॥

151

ॐ

भवत्यस्माद्विश्वमिति भवः ईश्वरस्त्वदेहार्द्धं गौरीरूपास्मानाममुत्तः प्रकारांतरेणव्याचष्टेत्वमानामिति
वाच्यवाचकशब्दः त्वमेतानामप्युद्भानां त्रैलोक्यस्य सर्वप्राणिनां हृदि अनाहतनादात्मना आकाशादिमात्रात्रय
शून्यस्य प्रणवनादभागस्यशब्दब्रह्मणो व्याप्यस्यानित्यं सर्वदेहेष्वाप्नोति अंगुष्ठपरिमितलिंगं पुंडरीकछिद्र।
लिंगाकारेणस्थितस्यनाहताकाशात्मकस्य शिवस्यमूर्द्धिं भूताणभूतविंदुरूपाः इकला ऊर्ध्वमस्तु त्वमेलेनशा।
वौंकारावयवीयमाहितायो गीत्वयकारादं भत्र्याणः प्रतिपादके अत्रमेलितैः मात्राभिः परस्तादर्द्धमा
त्रयात्वनाकारः स्थितो मार्गोन्नालालिंगस्यादर्द्धे उकारः स्वैतने त्वन्मकार स्वस्वप्रथानः अर्द्धमात्रा
त्मकोनादः शून्यनेलिंगमहेश्वरी दिदंसो पनिषदिदं षट्पूर्वदलेषु गणमतिरिर्माहिदल्पदृयपुंडरीकदली।

गौरीगौरंगात्रेदधानाह्यर्द्धदेहेनहार्द्धेशाणी त्वमानामप्युद्गानामममात्रोंकाराणाहृदि १३ नि
त्यंत्रैलोक्यमनानिस्त्वमेलोइकलोक्यांते शिवयोर्योमरूपन्नाह्दस्मिन्नलद्यतेवपुः १४ न
मोहिमासमेतामयांप्राहुर्हृत्रिलोक्यांते अस्मिन्नमेनमस्त्वलोनभानमस्मिस्थितो १५ ॥

पुनीवस्यमतिभेदमनुक्तालिंगीपुत्रमपृष्ठिः पञ्चाशगीत्वरीयं यदाहं सोनादी अलीनो भवति तन्नरीया
तीतमितिलिंगमहेश्वेनाहेमर्वोपाधिविलये नक्षयमृतिधारातरीयात्मानावस्थेनक्रमेमितिभावः
१३ कालीकिंमितित्वमतीतिप्रश्नेकिमितिकालीतिवर्णनेति प्रथममभिप्रेत्याऽनरमाह शिवयो
रिति १४ ननविद्रूपयोः शिवतेत्र्योमरूपनाकथ्यतत्राहनभइतिविद्रूपाभ्याशिवनाभ्यामसमयो।
स्वशरीरमिवरूपामसर्गसंकल्पदशायाहृष्टवनः यथासमिवचत्रिलोकाने निराधारस्थितिर्यत्तथा
नभावेदेवानमस्येनादश्रलीति १५ ॥

त्री.
वानि.
उ.टी.
२८२

सेषास्वानगंतविद्दाभासप्रदीप्सना हिति शक्तिर्जीवचैतन्यमितिप्रोक्ता ७ प्रकृतिर्वेतन्नमदाकारपरिणा
मितेनतयावकृतिर्मायानप्रकृतिर्विद्यान्मायिनंतमहेश्वरमितिदृशाभासेष्वनभूतानांउत्पत्याभिविकृ।
तिसंस्कारलक्षणानांकारणा ८ हीपवर्गप्रधीयानांशुकमासाद्वैभरवीमाहिपुराणेषुतस्याः शुक्ता
प्रसिद्ध्यपिनिमित्तमाहत्वेवलिय्यतः समुद्रादिमलादेवसाद्देहासावःखगत्रिपिपावाकागङ्गाद्दिन्या
दिम्यांतिघः सकाशाच्छोध्याध्वनः शुद्धतिकथ्यतइति ९ पंचोनयानंतोजयंतेवप्रोक्तानयाचतामहय

कैशोन्यवशिवस्यैकृतनेत्रीहृस्मलाकुले: सैषाविवितिर्विनिप्रोक्तायेयोन्मुलितयादिता सैषोक्ता
वासनानाम्नीदासनाहृपपसंविदः सैषाजीवकलाप्रोक्ताजीवनानीविनिर्विशा ७ प्रकृतिर्वेन
सर्गस्यस्वयंप्रकृतिनाराता हृष्टपभासानभूतानांकारणतोच्यतेविकृपा ८ वरवाग्निशिखा।
काराद्धोध्याद्धर्घतिकथ्यते वेदिनावेदिकाप्रोक्तासाचलाचलवर्णितः ९ नयाजैयक।
निद्रानिद्रासिद्धसमोपमात नयतीजनयाप्रोक्ताविनुयाविजयात १० श्रीकारापराजितावी
यांड्गीड्यहृपतः ॐकारस्तानशक्तिर्नाडुमतिपर्विकीर्तिता ११ गायत्रीगायतामस्मनात्सावित्री
प्रसवस्थितेः सरणात्सर्वदृष्टीनाकथितेषासरवती १२ ॥

सायैकमेवप्रकृतिर्विभिन्नेर्विशेषेणया।
नस्तुविनयापदस्यायवमयेश्वरं १० अप्रतिपरिकीर्तिता ॐकारस्थ्यदकानायकोगकारमकाराणांउमस्य।
तिकाव्यासेनयदस्रेटाविआशाश्रूतिप्यत्रेरितिभावः समेनिवपरिकीर्तितेतिपाठेतुओंकारलक्षणेरीयस्व
रूपस्थूलसूक्ष्माहिसर्वपंचवसावःविद्धक्रियाभ्यां सर्वेविषमरहितत्वम्यर्थः ११ गायत्राः त्रायकालबोपरा
मशुरूपात्यात्मनत्वात्स्वर्गापवर्गसाधनसर्वकर्मोपासनत्वातदृष्टीनोसरणात्प्रसवात् १२ ॥

ॐ

133

शिवस्यस्वरूपमतिसूक्ष्मंलक्षंकिंस्वरूपंनिरूपणायोगादुभयरूपंपश्यहैवनिरूपयितुमुपक्रमते सःइति वल
नस्भावरजोगुणप्राधान्येनस्पंदशक्तिःसत्वगुणस्वच्छताप्राधान्येनसर्वेनाश्रि
यतिविवक्षाभ्यासगतेस्वकार्येषूदितःतेनतेनसर्गादिसंकल्पविकल्पहेतुत्वेनमनःसाम्याश्रितोमयो शिवे
नाहंत्वेनाभ्यासात्सहधीनन्ताभ्यस्फुरितकनाश्चिद्दनन्याभावानाविडोजार्थः २ अनन्यानंदरूपात्म्यासमर्थ
यनियंत्रनिमोहाद्यागोवसर्वकालव्यवहारसमाप्तेःसर्वकालव्याप्तिरूपेणनाशायनसर्वदेहसक्तिः ३ य

श्रीवसिष्ठउवाच सर्वभावविहाकाशःशिवइत्यभिधीयते अनन्यांतस्यतांविद्धिस्पंदशक्तिंम
नोमयी २ यथैकंपवनस्पंदमेकमौष्ण्यानलौयथा चिन्मात्रंस्पंदशक्तिश्चतथैवैकात्मसर्वदा
स्पंदेनलक्ष्यतेवायुर्वह्निरौष्ण्येनलक्ष्यते चिन्मात्रममलंशांतंशिवइत्यभिधीयते ४ तत्स्पंदम
यशक्त्येवलक्ष्यतेनान्यथाकिल शिवंब्रह्मविदःशांतमवाच्यंवाग्विदामपि ५ स्पंदशक्तिस्तदि
च्छेदंदृश्याभासंतनोतिसा साकारस्यनरस्येच्छायथावैकल्पनापुरं ६ ॥

नोवाङ्मात्रनिर्भत्तानिजार्थेतेयेनज्ञानानिलीनीवंतीत्याह यथैकमिति जगत्सर्गपालनसंहारादिनाक्रियायेयंवशि
वस्यब्रह्मणोलक्षणादपिनदंनन्यतामित्याह स्पंदेनेतिद्वाभ्यां ४ ननुकथंतोसर्गादिब्रह्मलक्षणंन।
च्छिवस्यकथमुच्यतेतत्राह शिवमिति यतःसर्वैःकृतयाब्रह्मविद्भिःशिवमेवब्रह्मविद्भिःरुक्तोनातःशि
वे ब्रह्माद्यदर्शीनार्थः ५ सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्यास्पंदशक्तिरेवशिवस्येच्छानुक्ताने
वसत्याकामस्यनरस्यमनोराज्यमिवजगन्नतनोतीत्याह स्पंदशक्तिरिति ६ ॥

३. हे राम त्वमपि ईश्वरवल्लोकदृशा निजप्रकृतमेव राज्यपरिपालनादि आचारजालं यथाप्रवाहं पितृ
पैतामहप्राप्तक्रमेण कुर्वन्नेव स्वदृशा परमार्थमौनान्नि निर्मानमोहः अपगतमदभेदः अंगेस्तदभिमानि
जीवेन वर्जितः आकाशकोशवद्विशदाशयंच यथाप्राप्तं यथाशांतं निर्विकल्पमास्व ३। इति श्रीवासिष्ठसारे
निर्वाणप्रकरणे अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ शिवप्रोक्तां निर्वेदरूपैर्विविधकायोपवर्णितेन शूर्पादिमालारूप

निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धोनासर्वदात्वयी तद्धजीवहृपमौनेन तूष्णीमेवासनआस्थितो ३.
कुर्वन्निजप्रकृतमेव यथाप्रवाहमाचारजालमचलः परमार्थमौनान् निर्मानमोहमदभेद
मनंगजीवमाकाशकोशविशदाशय शान्तमास्व ३। इति श्रीरामायणे वासिष्ठसारे उत्तरा
र्धे निर्वाणप्रकरणे विश्वरूपदर्शनं नाम अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ श्रीराम उवाच अनेन
रसनीभूतं काली किमिव नृत्यति किंरूपफलजालंकपालादिस्रजाहृता १ ॥

वमस्यादिमर्शनः याकाली नृत्यतीति त्वया वर्णिता सा किमिव किंस्वरूपेत्यर्थः साच किमात्मकरू
पंफलकजालास्रजा आवृता तद्रूपं ब्रूहीत्यर्थः कालः किमिव नृत्यतीति पाठेपि काला
त्मककालीस्वरूपस्येव प्रश्नस्य पर्यवसूर्वानग्रेग्रंथयोस्तस्य स्वरूपस्य मलादिकस्य
धारणस्यैव वर्णनात् १ तत्सत् ॥

यदितत्प्रथमंकल्प्यतेतर्हिप्रथमप्रलयेप्यविद्यादेःकिंचिद्बीजमभ्युपगन्तव्यमितितर्हितेनैवविपरीतंजगद्भवि
नकृद्देवोशरीरेतत्स्वंचसत्यानीतिनासंभावितंकिंचिन्मयाकल्पितमित्याशयेनाह यद्वेदमित्यादिनात्स्वभा
वःप्रतनानामस्वरूपंशशस्वविषाणप्रलयेपिकृदेवीनस्वरूपेणावलानितयाने नचैतनावलावानवकूटस्थ
चिन्मभावहानिरित्याह चिन्मभावस्येति २३ औपाधिकान्यथात्वेपितत्स्वभावोपिवास्तवस्वभावाप्रच्युतौदृष्टान्त
माह यथेति २४ तथाचसर्वज्ञेयज्ञानानांचिन्त आत्मनात्मनिस्मैदेवज्ञेयमुत्पन्नयाप्रलयकालेपिस

नः तत्वेनापिना

यथेदंचेत्यतेनामतत्स्वभावोस्यवस्तुनि चैत्स्वभावस्यशान्तस्यस्वस्वरूपप्रवस्थितेः २३ य
थास्थितेभविंदेवोनःपुरुषस्तत्त्वहूदैतत् शुद्धात्मनिननकिंचिद्धितत्वाकाशमेवतत् २४ आत्मनात्म
निचिद्धूपेतत्तावज्ञेयमप्यलं नथाचसर्गादौयथेचित्स्वकचनेनतत् २५ स्वयमेनःकचनं
चिन्मभावाकाशकोशे ज्ञाताज्ञातयोर्गडुधीविचिकल्पनयालया २६ स्वयंशान्तःकचनकेति
चिदाकाशस्वभावत्वे अयंसोहमयंचेतिकोमौन्यादिकल्पनं २७ तस्मात्तैतन्मसनीहत्त्वेचेक
कोनवपुन्यता नचेतननाचेतनंनैवमौनमेवतत्तथा २८ नचेतनिक्रविकिंचिन्नविकविवेकात्ममभाव

लेवमौनमेवावशिष्यते ॥

गोरेभदूणाधारस्यपावल्पलयहृणोयुगपद्याःसंपवेतसर्वकलनेचेतीतिसदासर्वत्रतत्वस्वरूपसि
द्धमित्यर्थः २५ अतएवतस्सर्गकलनेपिप्रलयं अतीतानागतसर्गप्रलयसहस्रैःसहएकपत्नीवत्यपि
संभावनीयमित्याह स्वयमित्यादिना २६ २७ अतएवहिसर्वदेशकालनदभावस्यचपरस्परवादितत्वा
त्सार्वार्थस्वलनेभावमावोभयनिषेधावधितत्वाशयेनोपसंहरति तस्मादित्यादिक्षासर्गप्रलययो
विशेषोपि स्वात्ममवेनैवसिद्धान्तयुगपत्प्रलयेनापलपितोशकाइतिभावः २८ २९ ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२८.

प्रमाणिकदृशपालास्त्येवेतितस्मिन्कल्पेप्रश्नः प्रामाणिकदृष्टिकल्पेपृच्छामि यदेव किंचिद्दलीवनत्सर्वंक
ल्पान्तेप्रविलश्यति १९ नन्वयमसतिचिनः यथैवंयेवेतिरहितं चित्रशाकलकं तथा आश्रयाभावे चेताचेतनीय
ताचाकथंस्यातिरिक्तविलिकियाभावेचिद्घनश्चेत्तनिराकर्थ चिपुटीनोपपद्यत इत्यर्थः यदि वाविद्यानद्य
नीमसदपिदृश्यं दर्शयतीति तत एव चिपुटीसिद्धिरित्यत आह सर्गप्रलययोर्विशेषः नयचेतितं सर्वज्ञ
गद्वृत्तिरूदृद्देवीशरीनीतनत्वंवासंभवतितदिचुगपद्देनमेकोत्तभावयितेशकामितिभावः २० सर्वशाहेत्य

श्रीरामउवाच प्रामाणिकदृशाब्रह्मपृच्छामि त्वामेववस्तुनः यदेतत्सलीलमत्सर्वं कल्पान्ते प्रविनश्यति १९
तत्कल्पान्तेमहाशून्येपरमात्मनिवैकथं चिन्मात्रममलाचेत्यचेनाचेनातिचिद्घनः २० श्रीवसिष्ठउवा
च एतदेवनदाष्यगृहंपैकोभोदृशानये यदिचिन्मात्रमसत्येतिमलिनंकिंचन २१ नाकिं
विचेतनंतन्नःकचित्किंचित्कदाचन सर्वथानदृश्यमानंचिन्मात्रमेवतं २२ ॥

गयथैवंशंकसेनदापित्वहैतेकसंदेहंशोभोपि यांतवे एतदेवोत्तरंश्रूयतांदेवाह यदीति यदिसर्वंप्रलयेप्र
तिशिष्टंचिन्मात्रमनभसः नकिंचनचैत्यमलिनंदानतः द्वितीयाभावादेवनकचिद्देशेकदाचनकाले
किंचिदपिवस्तुकश्चिदपिचेतति यतत्रसर्वंमात्मैवाभूत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतेरिति भावः २१ तथाचं
यंप्रामाणिकदृष्टिसिद्धानित्यमुक्तात्मस्वभावएवप्रलयइतित्वेवोत्पत्तौतुइति प्रथमकल्पएवसंपन्नम्या
हू सर्वमिति तथाचप्रामाणिकदृशाद्वितीयकल्पमाश्रित्य प्रश्नोनावितनइति
भावः २२ श्रीरामलक्ष्मणसीताभ्यांनमोनमः ॥

157

ॐ

९ तथाप्यविनविद्भुवेतिप्रान्या १० यद्बोधेलनर्हैकथंभातितदाह चिन्मात्रेति ११ नहिंकिंस्वप्रकाशचिदात्मनः स्वपरकचनेविशेषोस्ति नेत्याह यथेति १२ यथाचैकचनेकत्वभावेति त्रिगुणचैतिष्ठामेव शिवलोयोला त्विकोनिराकारएवाकारः परिशिष्टस्वरूपसंकल्पनस्यास्थितिस्तमायामात्रेनादरस्तनास्थितिरेवत्यशं य त्यावमानेस्थितिमाह शिवयोरिति १३ यथाश्रमाह यथमानेस्थुक्तादिवस्तन्यांविनास्थानेनशक्नोति

स्वप्ननिर्माणपुरवत्संकल्पगगनवत् कथार्थसार्थसमवन्मनोराज्यविलासवत् ९ यथास्वप्न पुरेस्वच्छेव्योम्निमौक्तिकवीथयः यथाकेशोण्डुकंव्योम्नितथाचिद्भातिचिद्घने १० चिन्मात्रार्के शुभेवाकंकचतिस्वात्मनात्मनि तथानामयथाभातितदात्मेवजगत्तथा ११ यथाचिद्व्योम्निक चतिस्वपर्वात्मातथापुरे तथाकचतितत्त्वंकल्पानानल्पनर्तने १२ शिवयोरेवमाकारोनिरा कारोगवर्णितः अधुनाश्यूर्णेनवद्यत्स्मस्पान्दतनास्थिति १३ येनचन्द्रेनतायातोः किंचित्स्य दनेविना क्वचिन्स्यान्तेनशक्नोति स्वस्वस्तुतयायथा १४ स्वभावोस्त्येतलेतस्मादुद्देनततथा स्थितेहेमेवरूपकत्वेनसन्निवेशाविलासिता १५ यत्रामवेतनेयचनदत्वयस्वभावतः स्पन्दय मिमवन्येवशक्तताहिस्वभावता १६ अः स्पन्दविद्धतस्याशीतस्यासमएवतः स्ववासनावशा वशान्तत्वमेवाविरामते १७ अतः सकल्पानाशिवोरुद्दोपेद्दाकुलितिड्डते यश्चन्यतितताहिद्धिचिद्धनः

तथाचेतनाधातोश्चलनमपिकिंचित्स्यंस्पन्दनंविनास्यातेनशक्नोतिभ्रान्तेः स्वभावविपर्यासकत्वनियम सम्मादित्यर्थः १४ अतएवसद्रूपेब्रह्मसवजगद्धृदिलतेदृढदृदेवाकारविपर्यासेनयोस्थितनतास्वभा वेनस्थितमित्याह स्वभावादित्यादिना १५ वस्तुतायाधिष्ठानता १६ १७ १८ ॥

[illegible]

तदेवसाधनैःसंपत्तिसहितस्यश्रवणावधिनिर्दिष्टेद्वितीयप्रश्नस्यब्रह्मात्मलक्षणवेदांतार्थात्मसत् पूर्वंप्रसिद्धैर्नैसर्गेबाधात्मकंसत् यथास्थितेस्वभावेप्रवर्त्तते प्रत्याहृत्यश्रोतव्यत्वभावेनिश्चित्यहेतैःपंडितैः सर्वस्यप्रपञ्चरूपस्यार्थस्याधिष्ठानेबुद्धिसिद्धये श्रावणज्ञानस्यात्मैकत्वज्ञानस्यसारः सम्यग्विचार्यज्ञानस्यप्रदेशप्रदेशमाहश्रुतिलयव्याख्यानाहेतुक्रियतइत्यर्थः १८ इदानीमन्यकृतंस्वप्नद-

वेदान्तार्थात्मकंपूर्वंसमीभावेप्रवर्त्तते ततोवेद्यव्यवस्थाख्यैःक्रियतेस्वार्थसिद्धये १९ स-
मेतेनाग्रन्थसंस्कारोयत्रजाग्रत्कृतेनवै स्वप्नाजाग्रज्जाग्रदाभासंकृतमित्येवतद्विदः १९
ततोबाधाविनासंविदास्थितेभावाःस्थितःस्वतः नैवतःसंप्रवर्त्तंतेकार्यसंस्कारकर्तृ-
ता २० एकंतत्त्वावबोधाविन्मात्रंसंसृष्टेलहात्मनिहृति पुनर्लब्ध्वायतःस्वप्नमेकमात्मस्व-
मुमकं २१ विद्याभ्यसमंवैविविधोसेवजगदुच्यते स्वप्नैप्रलयःप्रोक्तस्त्वमायाधो [illegible]

श्रीनप्रकारमनूद्यदूषयतिस्वप्नेतित्यादिनास्वप्नेयोजाग्रत्संस्कारस्तज्जाग्रत्कृतेनैवसर्वरूपेन च स्वप्नजाग्रदेवजाग्रदाभासंजाग्रदनुभावेनकृतमितितद्विदःकेचिन्मन्यंतइत्यर्थः १९ तत्र यतोबाधोऽभासंवेदाइवस्वप्नमायात्मकाभावाःस्वतएवस्थिताः नैवस्वतएवस्वप्नाकारेणप्रवर्त्तंतेतत्रजाग्रतःसंस्कारकर्तृताकेत्यर्थः २० वितेस्वैर्भावाःस्थिताइतिज्ञातोज्ञायते तत्राहएकमितिः २१ २२ ॥ ॥ ॥

159

मो·

सर्वथाभावभावेष्विमा युक्तिभंगीभेदानोपपर्यवसितेत्यर्थंपिद्रढयन्नाह ब्रह्मैवेति न च नवं भातेन प्रागभातमिति न किंत्वनादिभात्रूपेत्वेदं कार्यप्रपंचे चेदं जगदनादि ब्रह्मैवेति मात्रपर्यवसिते पर्यवसन्नमित्यर्थः १४ सपरमात्मैव कारणं कार्यमिति चोक्तः सन् सपवद्भिः पूर्वैः कारणं सामान्यरूपं स एव विशिष्यते विशेषरूपं च कार्यं कार्यसंस्कारा यथो हि बीजे कारणे सस्यमङ्कुरो तिकार्यमिति मुच्यते तेनैव पामैव संस्कार इत्युक्तः नत्वकृतिः कार्यानुकूलो यत्नः कृत्यान्वयः समाख्यार

ब्रह्मैव भाति जगदित्यकथग्भ्रमात्तद्यथा भवेत् नच भाने नवं न च ब्रह्मैवेदमतः स्थितं १४
कारणं कार्यमित्युक्तः स पूर्वैः स विशिष्यते संस्कार इति तेनैव संस्कारः कृतिरुच्यते १५
नतत्स्वभावादपूर्वोर्थो हृष्टोन इव भाति यः स संस्कारादिनाभोक्तो नाबाह्योर्थोस्ति चेत
सि १६ वस्तुरूपेण रूपेण सत्त्वात्तेचेतनेपरे स्वभावाज्जाति चोन्मापि रूपवज्जाति जृम्भते
१७

रणं संस्कार इति कृत्यभ्याकृतलक्षणः संस्कारोप्यविशेषमात्रैवोच्यते १५ न नत्र स्वभावादपूर्वो जाग्रदर्थविलक्षणो यो जाग्रदर्थरूपेण इति भाति स एव सूक्ष्मार्थत्वात् संस्कारो वासनारागोद्वेषइत्येत्यादिनाम्ना उक्तो न कश्चिद्बाह्योर्थोन्यत्रास्ति संस्कारनाम्नातिविशिष्टस्तीत्यर्थः १६ न तु संस्कारादेवस्तुस्वरूपं जागरेस्वरूपं न चादर्शनमात्रेण नाशीतिमेनत्वयतश्चिमाकाशोचेतनेसदेवास्ति नचबोन्मापि साहि स्वभावात्स्वप्ने भाति जाग्रद्रूपपदार्थवज्जाति नराजृम्भते विलीयते १७ ॥

एवंप्रश्नोत्तरप्रसंगेनात्मज्ञानरहस्यमुक्त्वाप्रस्तुतकथामवलंब्याह ततोजइत्यादिना तदनुभूतिस्त
त्यालोकोजांतर्गतवासनामयजगदनुभवस्तद्वदिति प्राक्तनकथाशेषानुसंधानोक्तिः यथाग्रेअंकु
रेस्तत्वरूपेणास्थितेभाविनीजे अंतस्थमातिवैचित्र्यसहस्रगर्भंतद्वदित्यर्थः २० तत्रैतस्मिन्नंतरे वात्म
नितदीर्घमदीर्घं अन्तर्दीर्घवसर्वंवासनामयंत्रिजगद्रूपमात्मनि अनवैतन्येकाविते तज्जगद्रूपं

ततोजनःसंप्रविष्टोहंस्थितस्तदनुभूतिवत् अंतस्थचित्रजगद्रूपोयथाग्रेबीजमंकुरे २१ त
त्रैतस्मिन्जगद्रूपमंतनःकचितमात्मनि तथातन्मतत्तद्बाह्येविद्यतेकेनचित्क्वचित् २२ य
त्रयत्रयदाभातिसएवज्ञप्तिरीदृशी सबाह्याभ्यंतरेरूपेनिर्विज्ञानमेवतत् २३ भाति
सएवयदाजंतोजगदादानेदृभातते चिदात्मैवतज्ज्ञात्मास्वात्मानंस्वस्यचात्मना २४ श्रीरा
मउवाच अकारणेनेहरूपेणतत्कथमेतत्प्रसिद्ध्यति सकारणेवरूपेणतत्स्यात्सर्गादिधी
कुतः २५ श्रुतिः अकारणपदार्थेसर्गश्चादौप्रवर्तते समस्तकारणाभावाद्यतःसर्गात्म
विभ्रमः २६ अकारणानांभावानांमत्यतासमसाहिहि किंचित्सप्रतिघःसर्गोनसंभवतिक
श्चन २७ अत्रेदंस्थितमाभातिभास्वरेचित्स्वभावतः सर्गादिशब्दपर्यायमात्रेणपरिवर्जिते २८

किंचिदपिबाह्येनततद्बहिर्दृश्यमेवान्यताप्रसिद्धेरितिभावः २२ २३ तत्स्वदात्मनास्वप्रस्थानात्मना
२४ कथंप्रसिद्ध्यति अकारणकस्यशशशृंगादेःस्वरूपसिद्ध्यदर्शनात् यदिसकारणंतर्हि सएवचः
दादिसर्गकारणदंडचक्रादीनामभावात्सर्गधीःकुतःकारणादितिसंदिहानस्यप्रश्नः २५ अका

रणपदमेवब्रह्माद्वैतपर्यवसानेसमर्थयन्मुनिरुत्तरमाह अकारणकएवे
ति २६ अकारणकाःसप्रतिघःस्थूलसर्गोनसंभवतिप्रातिभासिके

त्वमिथ्याभूतेनसकारणकत्वनियमइतिभावः २७ २८ ॥

२२

161

एकं ज्ञेयपदमात्मतत्त्ववित्तैः अनन्यात्म यथाम्बमेषु यथावाय्वदर्शनलेपुरूहंसुवबनपर्वतादि अ
नन्यात्मतद्दृष्टिस्पर्शैः २४ परमात्मैव ब्रह्म नमः सूक्ष्मे आनन्ते विस्तीर्णे च कालतोप्यनादिमध्यपर्यन्ते
२५ तस्मात्तमपि च अनन्यत्वं पि श्रेयोगतिं संबोधवेत्ता २६ नायाङ्कुरः घ्राणाच्छोकत्वं किं बालापात परिच्छा
नात् जगत्स्वराः एतद्देहेपि यानि स्थूलतां परित्यज्य परमात्मसत्त्वं चिन्मात्रतामापद्यन्त इति यावत्

एकमेव चिदाकाशं साकारं त्वमनेककं सद्रूपमजहद्दृश्यते यत्स्वमेव तज्जगत् २३ एवं
चिन्त्यरमात्रेण तज्जगज्ज्ञात्वमिदं स्थिते तदनन्यात्मवाभोगि स्वमादर्शनलेपिव २४ वि
शोमसे चिन्मात्रं यत्परमात्मैव तदानन्ते अनादिमध्यपर्यन्ते नदेवजगत्स्थिते २५ तस्मा
यत्र चिदाकाशमनन्तं सततं नोक्षिते तत्रात्मलीनं जगज्ज्ञानेन देयानन्यत्वपियत् २६
चिन्मात्रमेव भवने तद्देह चिन्मयं जगत् इति न्यायाज्जगद्यानि परमात्मदेहेप्यते २७
तस्माद्देहपरमात्मात्मा समस्तजगदाकृतिः सर्वं चैव च नित्यासि परमात्मदेहेपि च २८
चिन्मात्रपरमात्मेः सज्जगदात्मात्मयतनमः यत्र नित्याम्यहं तत्र परूपासि भुवनत्रये २९
अहं चिन्त्यरमात्मावात्मा तेन चिन्त्यरमात्मना एकतामागतो वापि वा विशेषव तदीदृश

२२ कीदृशं तत्कृत्स्नात्मीकत्वाभेः परिज्ञानं तत्सात्त्व अभवाभिलापनदर्शयति तस्मादिति २८ २९
चिन्त्यरमात्मावात्मा शोधितं तत्पदार्थरूपो हं तेन चिन्त्यरमात्मना शोधित तत्पदार्थरूपो हं ना
शोधित तत्पदार्थेन ब्रह्मणा सह तदीदृशात् एकतामागतः तथा चश्रुतिः यथा जले जले

॥ ७. ८

विभेदीवेदीरंवूतेहूतं अविशेषोभवेतइजीवात्मा

162

वा.
नि. उ.
टी.
५७

अतएवजीवस्यैवमेवजाग्रत्स्वप्नलक्षणः सर्गः अबुद्धिपूर्वमनिच्छं च काकतालीयवत्प्रवर्तते ४६ कारणप्रयुक्तः कार्यसन्निवेशो विशेषनियम एव नियतिस्तां सन्निवेशनियतिं विना क्षणमपि अज्ञाते प्रसृत्यात्ते न शक्नोति यथा मृत् चूर्णपिण्डघटकपालाद्यन्यतमसन्निवेशं विना न तिष्ठति तद्वदिति भावः तत्र सन्निवेशस्यावरणज्ञानेन सर्वात्मनैवानंतिकः इत्याशयस्तथाविधं आमोक्षमनुवर्तत

अबुद्धिपूर्वं चानिच्छमेवमेव प्रवर्तते काकतालीयवत्स्पन्दादावर्ता इव वारिणि ४६
सन्निवेशादिनियतिस्तां विना प्रतिबोधयं अप्रसृत्यात्ते न शक्नोति तत्सर्वात्मनाप्ययं ४७
एवं सकारणं सर्वं सर्वदा दृश्यमण्डलं यस्य सर्गोऽयतः कालात्मनः प्रसृतिं तेऽप्रति ४८
भात्यकारणकं ब्रह्मसर्गात्माप्यनुपश्यति तेषत्येवमभावेषु कार्यकारणदृग्भ्रमः ४९
काकतालीयवत्सर्गस्थितेस्त्वाहृत्तिदृष्टिवत् इदमित्थमिदं नेत्थमितीयं नियतिस्थिता: ५०

इत्यर्थः ४७ एवं नियतिकल्पनातः सकारणोऽयं प्रतिभातः कालात्मप्रसृतिर्नियतिरूपसर्गोऽप्रवृत्तो तं प्रत्येव न पुरुषान्तरं कालान्तरं भाविपदार्थं च प्रतीत्यर्थः ४८ अकारणकं ब्रह्मस्वशुद्धमसत्त्वे प्रतिसर्गात्मापि भाति ४९ विवेकिदृशा काकतालीयवत्सर्गस्थितेः सति पूर्वापरभावनियममात्रदर्शनादिदं घटादिदृश्यं दंडचक्रमृदासामग्रीतो जातं इदं पटादि तन्तुवेमादितः इत्येवंविधं जातमिति पर्यालोचनेन नानित्यं वेदस्य पदवाक्यकारणनियतिरिव स्थितेत्यर्थः ५० ॥ रामः ॥

163

श्री.

इतिउक्तरीत्यासर्गेअकारणके अत्यंतमसंभावितेसति ब्रह्मरूपिणि परमात्मअवयवाभासेमाया
प्रतिबिंबेतत्वनित्यस्यात्मनः औपाधिकावयवात्मना अनानात्वेपिनानात्वेअत्यंतमघुकेब्रह्म
एवब्रह्मरूपिणि अनाकारेपिसाकारेपिसाकारे अप्रतिघेप्रतिकचतिप्रतिभातेसति निराका
रेतद्द्वैतैवचिद्रूपत्वात्स्फुरद्वपुःसाकारमिवभातात्मभूत्वादेवर्षिमुनिभारूपस्थावरंजंगमंक

इत्थंकारणकेसर्गेकचतिब्रह्मरूपिणि परमात्मावयवाभासेनित्यात्मावयवात्मना ३९
अनानात्वेपिनानात्वेब्रह्मण्येवेशरूपिणि अनाकारेपिसाकारेकचत्यप्रतिघेप्रति ४०
तद्द्वैतैवनिराकारेचिद्रूपत्वात्स्फुरद्वपुः साकारमिवभातात्मभूत्वास्थावरजंगमं
देवर्षिमुनिभारूपैकतोतिनियतिक्रमात् विधीन्प्रतिषेधांश्चदेशकालक्रियादि-
कान् भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः अर्थांश्चभिवेरत्येतेनियतिर्नोविर-
लास्ततः ४२ ततःप्रभृतिभावानांसकारणकतांविना सैकतादिवतैलानांनसंभ-
वतिसंभवः ४३ नियतिर्नाशकश्चैवब्रह्मतत्त्वागमात्मना सोऽनेनसंघमयतिकोरणे वकोरेनिजेकरे ४४

मात्मवैनियतेविधिप्रतिषेधार्थांश्चकरोतीतिफलितमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ३९ ४० ४१ ४२
ब्रह्मकृतत्वादेवभावाभावार्थेव्यभिचारेपिनतत्रियतेर्व्यभिचारइत्याह भावेति अविरला
ल्लतः सर्वांत्मयत्वरूपोमोहेसर्थादीक्षितेल्यर्थः ४२ ततोनियतिकल्पनातः प्रभृतिनिय
तिविशेषरूपोकार्यकारणतांविनाभावानांसंभवोनास्ति ४३ तस्यब्रह्मणः नियतितत्कल्प

कोनायकोभोक्ताजीवश्चेतिकरद्वयमहस्तांग्रेगोब्रह्मतः आत्मनास्वेनै
वप्रहृतेनतद्द्वैतेनैकेनस्वांगेनापरंकारेणपरंकरमिवसंघमयतीति
यच्छति ४५ ॥

स्वप्नापितानिलापूर्णो जीवस्तैजसिकल्पिताः स्वप्नमहाइहो चैतेन तथाहैर्बाह्यविभ्रमाः प्रपंचंजीवः बहिर्देशेंद्रियैर्बाह्यमेव स्वप्नमेवेति निश्चयेन स्वेंद्रियैर्देहेन स्वप्नमेवेति बाह्येन देहे यथैव हंसभयत्रव्यापारप्रसिद्धर्थमतितीव्रमेवेति लेविंद्रियैरेतद्दृश्यमपि वेत्ति १ नहि बहिर्देशेंद्रियैः बाह्यमेव सत्यमेवेति यदा बहिर्व्यवहरति तदा किमात्रत्वदादेना हैवनेत्याह यदेति ग्रह्येव किंत्व मनोवाक्यकल्पः स्वप्ने कल्पार्थो ज्ञानेनानुभवनेन यस्मात् तथाविधोऽनुभूयते न स्वमात्मकदोऽनुभवन इत्यर्थः २ प्राणमात्रे

श्रुतिः बहिर्देशैर्बाह्यमेवानरेंनद्रैः स्वप्नमिंद्रियैः जीवो वेत्ति यथास्थानितीव्रमेवेगिभिर्देये १ यदिंद्रियाणि लिरेनिबाह्येन स्वप्नमाकुले तदज्ञानानुभवतः सकल्पार्थोऽनुभूयते २ यदावतर्मुखो न्यैव सन्महाणि न दाजगत् प्राणमात्रे स्ववपुषि जीवस्तेना निवेत्ति तत् ३ तथात्मप्रतिबेनास्ति किंचिदेव कदाचन जीवे ह्यागानामहाणां हृषिरूपनियाजगत् ४ जीवनेत्राणींद्रियाणि यदा बाह्यमथाप्यले तदा बाह्यात्मकं वेत्ति चिति जीवो जगद्वपुः ५ ॥

वासनामात्रत्वादतिसूक्ष्ममपि स्वाप्नं जगत् प्रतिवेत्ति स्थूलमिव प्रतीतिमप्यत्व तस्य जाग्रज्ज्ञानानुभव इत्यर्थः ३ वासमंतत्तेवाजगत्स प्रतिये स्थूलं वस्तुतो नास्ति जीवस्य ईक्षणानां दर्शनकारणभूतानां महाणां इंद्रियाणां स्थौल्यकल्पनेन प्रतिचानिः प्रतिचानाया हृषिः सैव स्थूलं जगदित्यर्थः ४ एतदेव बहिरिंद्रियैर्बाह्यैर्वेंद्रियप्रसरत्त्वेन स्थूलवज्जगद्दर्शनमित्याह जीवेति ५ ॥ ॥

ॐ

जन्मभावानामवश्यंभाविनियमो वर्त्तते समस्तकारणकत्वमेवेति यो मन्यते तेन स्वजाग्रत्स्व सहेतुकाः अकारणेन संभवन्ति नहि स्वप्नसृष्टुस्यान्यतमानेन तं जाग्रत्स्वपक्षोऽन्यतोऽकारणाभिमतेति एवं जाग्रत्स्वप्नसुप्तान्यतरानेन तं स्वप्नस्वप्नवोन्यतता वापि कारणाभिनिर्वृत्तिपायितेन प्राकान्ते इति सोपि न संभवति नच जाग्रद्वतीतिः स्वप्नस्वप्नचलत्वैककालेन सृष्टिं नापेक्षेत एवं स्वप्नस्वप्नस्वप्नान्तरिते जाग्रत्स्वप्नवोपीत्यर्थः ५१ यथास्वप्नेव प्राणिनो निस्वस्वे सहपाः प्रतिलोमभुवमभिव्याप्य संसुप्तेहो भान्त्यलयभ्रमाः तत्र किं का-

सकारणत्वं भावानामवश्यंभावि निक्रमे जाग्रत्स्वसहेतोर्नेह संभवत्यपकारणाः ५१

यथास्वप्ने विलासेषु संस्थो भान्त्यलयभ्रमाः दृश्यते कारणेनात्र सूयतां मनुभूयतां ५२

सर्ववस्तुषु कचति सर्वदा शुक्लयः स्फटिकशुक्लयो यथा भावनानुभव एव सत्स्वयं शक्तिमान् जयति जीवितात्मकः ५३ इति श्रीमहारा० नि० प्र० पदार्थविचारो नाम चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १४४ ॥

रणेन यथा दृश्यते किं वा न तत्र स्फुरितेनापि सूयतां समाणानैवानुभूयतां संभावना द्योतोट न किंचिद्भावितमित्यर्थः ५२ उक्तप्रकाराश्रयप्रपंचे कासति यादृक्काशुक्लयः शुक्लेष्वपि सर्ववस्तुषु हि मलास्त एव कचन्ति यथा स्फटिकमणयः शुक्लयो वासति प्रकाशः स चाक्कचकेन सत्त एव कचन्ति न द्वैत तस्मात्सर्वत्र तत्र निर्णये शास्त्रानुसारियुक्तिभावनानुभव एव सर्वप्रसिद्धः एवं सर्वतत्त्वनिर्णयशक्तिमान्स्वयं प्रमाणजीवितात्मको जयति सर्वोत्कर्षेणावर्त्तत इत्यर्थः ५३ इति वा० ता० प्र० उत्त० चत० चत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १४४

वा.
नि. उ.
टी.
५.५

॥ तरलाः शफर्यः स्खलत्कमलनरलेखमाः १२ ईरमयैस्तलैः कुट्टिमैः कृतानिवसौधानि १३ १४
विश्रान्तः हरिणगणः अध्वगाश्रुयत्र १५ भासमाननामसनस्थानसेवकैस्थानेसेनाः १६ विलीनाभ्रानि
र्मलाः शरदाकाशापवकोमलाः स्त्रियः १७ कदलीकदलीवमस्रगाभेदाः नहगुल्मभेदाश्रुगिरि
रिमालाः पर्वतपंक्तीः १८ हेलावलितैर्दमिलैर्कुंकाः प्रहलनसंवलितशाखामालतिकालता

शताद्भुताः १ ॥

उन्नवामेगलाकीर्णैर्लीलाकोलांगनागणान् भद्रभोग्यानवपानश्रीपरिस्फूर्णोपूर्हाति
गान् ॥ सपुष्पाः फेनहस्तनानवलातरलेखमाः विलासेनानुविधिवामिसरितोमनघोव
नाः १२ हिमवत्कुमश्रृंगानिसौधानिक्षितिभान्यले सुधावधौतभिनीनिकृतानीड
तलैरिव १३ क्रीडाविनासारहेमैनधाह्रदमेवह्रुतानिव स्थलानिनीलनलिनीलता
धान्त्रलवतिच १४ पुष्पप्रकारसंश्लिष्टावितेनहरिणाध्वगाः स्निग्धपत्रनतच्छायाः
पवोपवनभूमिकाः १५ कदंबकुंदमंदारहेडकोलिभिः भासमानानसनस्थानसेवा
नाः कुसुमस्थलीः १६ नलिनीजालिनीनीलाः पुष्पकस्थलधारिणीः वनीवलीवि
लीनाभ्रनिर्मलाकाशकोमलाः १७ कदलीकंदलीकुंदकदंबकुलपोवलाः गिरिमा
लाश्रुलत्वाकुलीलापल्लवपेलवाः १८ हेलावालितधम्मिलपुष्पमालतिकाललनाः इ
वबालांगनानृत्यंनत्वानातलतुगात्रिकाः १९ उत्फुल्लश्वेतनलिनीनिभाः नरपतेः सभाः

चारुचामरशृंगारविनानक

इवस्थितानृत्यंतन्वानाबालांगनाविंदति १९ ५ ॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥

ॐ.

167

श्रोत्रादिग्रहणं वागादीनामप्युपलक्षणं तैश्च लिङ्गमूर्तिमान् पंचप्राणावृदितः ईहितमिच्छाप्रधानमंतः
करणचतुष्टयं तदात्मकः सचातश्चातिवाहिकदेहः स एव कूटस्थचिदाभाससंवलनाच्चिद्रूपो जीवः
प्रोच्यत इत्यर्थः ६ तादृशोऽसौ जीवः स्ववासनामयं जगत् अंतः पश्यतु नाम बहिस्तु वासनाभावात्कु
ध्येतन्मयं तज्जगत्पश्यति तत्राह सर्वत्रेति तत्र कूटस्थचिदेव चिदाभासः समष्टिबोधमयः सन् सर्वत्र
सर्वदा सर्वेंद्रियमयः स्थितस्तस्मिन् सर्ववासनाधिष्ठाने वा स्वजगदात्मरूपं पश्यत्येवेति भावः ७

श्रोत्रं त्वगीक्षणं घ्राणं जिह्वेतीहितात्मकः सेवातः प्रोच्यते जीवश्चिद्रूपो लिङ्गमूर्तिमान्
सर्वत्र सर्वदा जीवः सर्वेंद्रियमयः स्थितः चिच्छिद्रोमाव्ययत्वेन सर्वं सर्वत्र पश्यति ७ श्ले
ष्मात्मना रसेनांतर्जीवस्त्राप्यर्थे यदा नेत्रणादिके एतत्पात्मात्तदांतर्नैव विंदति ८ दी
र्णाभोड्डीनोन्नमस्थूद्धोदयान्वितं सर्वाकिफलपुष्पालिकल्हारवलितानि च ९ पुष्पा
भ्रमतियानानि प्रियगीतानि षट्पदैः वसंतानः पुष्पाण्येतत्कृपात्मान्त्युदितानिवे १॰

पुरस्थूलान्युद्यानानिखेजीवाकाशोउदितानि १०

तत्रांतः स्वप्नविशेषे विश्वदर्शने जाग्रत्स्वप्नविश्वस्य जीवस्य श्लेष्माद्यन्नरसविशेषपूर्णनाडीप्रवेशाव
निमित्तमित्येतत्स्वपंचयति श्लेष्मात्मनेत्यादिना यदा उपमेहनकरणविस्तारः स एतद्रूपः सहृस्वदा
विदीर्णकोशभागप्रमाणसूक्ष्मनाड्यंतः सेवारयोग्यत्वेनैव जीवेनानाद्यंतर्गतेन श्लेष्मात्मना अत्र
रसेन स्त्राप्यर्थे तेन नत्रादाणकेतत्रैव नाड्यंतर्वहद्व्यमाणप्रकाशांतरमप्यस्मात् विंदतीत्यर्थः ८ स्वयं दीर्णा
ण्वे उड्डीन इव भूत्वा वेद्धोदयान्वितेन नभः विंदतीति सर्वत्रानुषंगः ९ पुष्पमयानोदिव्याभ्राणोपति

यितानिप्रतिनिधिभूतानिसरांसि वसंतराजस्यांतः

गृहादिव्यमोते पुत्रमिकाः सलदग्निमत्योदिग्धाः सपुपति तद्दिने ग्रीतं ग्राद्रवति मदयतीति तद्धि
नाहारोपि लेगद्दतिकेवं तिवर्षति नश्याविधा अनेनसलावे मेघुधान्तद्रुटोअटानूशारद्धीष्म
वसेनानिलिपरेणान्वयः ११ तृतौः पंचेलीलाघेवमताधिभिरूक्ताभिश्रुपिहितासाज्ञादिताः ग्र

नवना लिलमाकावंमुवनंनसमग्निवत पांशुपदरनदेशानिदिक्युलोनिचलानिचं
२ः ग्रदग्रामार्णवाग्रमिवनव्रोमाग्निकादिग्धाः तद्विलालाद्रहानेनासंख्यांद्रदघटो
ग्रहान् ३१ शुद्धीपवसनाश्रुतापानानपदापिनः सप्तापञ्चलतोचाग्रवाभूक्ष्मपि
हितावनीः ३२ सोवर्णमेघवनलेधूनलेदिकटानिव नमान्वदग्रमसरसीहिमवतो
लस्थलानिच ३३ रमान्तुरतेवालेनजीवश्वापूर्वेनेपदा उगोनरणमात्रात्मात
दानत्रैवविंदने ३४ वानविलवश्वेभिलाद्रपूर्वववस्थानले ग्रपूर्वोनगारग्रामसो
लात्रिवनमंडलीः ३५ उड्डीयमानमात्मादेत्रिलाः शैलस्थलानिच यनतुंतुमः
सागवानवक्रध्रमणादिवं ३६ इयोश्रूगहडामादहेसयानावेवाहरणं घरविपाय
वनीः भूपदेप्रान ३१ ग्रदभ्रावद्धलाः सरसीः हिमवतोलस्थलानि प्रदेशामेदोश्रुतमानूपं
सुपति ३२ रेसेवनसेवेक्षापितादेभिरत्रुहस्यार्वकेवलवायुनेवपूर्णीनाडीप्रदेशाप्रविष्टो
एणमात्रात्मात्मीयाः यदावेतेन श्रापूर्यते तदानत्र प्रागुक्ते उगोनरेवचतुमाणसप्रविंदते २
४ ग्रपूर्वेपूर्वेहपविलहणा ३५ वनानांवेत्रुमेगीजनैः सरावान्समग्राहाहणात् विनेवज्ञला

राहीनां गत्यागमनसंचरे २७

लचक्रं चटानां भ्रमणादि च २६ हंसानां यानं गमनं तद्वदोहणं च गतयश्च

अगमनानि च हरतः स्वस्थाने संचरणं च गच्छति पृथक्पदं वा २८

वै० अं० सं० टी० ४ ५

वनमालाः वनपंक्तीः विलोलांबुपूर्णान्यंभोजपालीपुरुजल्लस्फुरत्निकाकलालीभिः कलाः गंभीराः
२१ यथा याम अवेलेखैः पूरणविषये कवालोपापेयथायथाः पूर्वलाः या स्तनथाविधाः दशदिशः २२ स्व
च्छपूर्णनाडीहृष्णान्नम्रविशेषान्न पल्यपिनः समपूर्णनाडीहृष्णो नानाद् पिनामनेत्यादिना २३
ज्वालालीविंदनिपक्त्पलीनिधावनन् २४ ज्वालालीवैवविषिमन्याछिसेनमेनिसेनमस्मिकनानोमसै

वलीवलयविन्यासविलासवलितांगिकैः वनमालाविलोलांबुप्रणालीकाकलीक
लाः २१ यथाभवकवालेनाथथायथथायथाः दिशः श्रीकरनीहारवहृदोदरयथादशा
पिनाल्पनाकसेनानलीवश्चाप्रध्नेघदा उत्तोनवरणमाशान्मानदानेवविंदति २३
पवनस्पंदसंस्पृष्टकिंशुकद्रुमशोभनाः ज्वालालीकल्लोलोभौनदलपल्लवपेलवाः
सेनमस्सिकनासेकमनीहारसमिद्धिताः दावानलशिलाजालासमधूमधूमलदिङ्मुखाः
हृष्णानुकर्षणानलोल्लुब्धधाराशिनामिषः दावदाहविषाविशुविपरीतरसाकरान्
सेदमुसलीहृतात्पिवाक्विनं त्रैलोक्यमंडले हरतहारानरणानिप्रतर्दगहनान्यपि २२
प्रतरन्मृगतस्त्रात्रुमस्नात्समहूपिच स्थलान्यहरहपूर्वाणि भूतपूर्वंनतूणिच २८

हरादमतवहूंहेस्निग्धच्छायाधपा दधे २९ ॥

ऋश्रगेभ्रम २९ वनातमपूलिविपूमर्तं

सनीहाराः सवाष्पाः सविलहरणाः शिवा याम्याः २५ चक्रधाराइवशिता निशिताः स्त्रिषोयेषाः वि
परीताविशेषतोद्याशासासमाकुलाजलाशुष्याधेभ्यः २६ खेटंसाईत्राणस्त्रिन्नसेदलोईयतहेहृ
दगुल्मतृणादीनांक्षितिनैविद्यनपुष्कालिगाहनान्यरण्यान्यपि २७ प्रतरंतस्रवहृत्मृगान्स्तोत्रुपु
सरत्नायेसमूरूपिशोभमानं २८ संभ्रमोभयेनहृदयादध्यांशेषमस्तधावनेसपस्पृति अग्रन्तवतहेहे

दक्षैनात्मेमाविते २९ ॥

स्पृष्टः प्रलयार्णवादिदर्शनेन क्षोभेण तस्मादेव निर्भिन्नादिनिःसृतवपुराह शिलाशकलेति शिलाश
कलपूर्णैरर्णोभिः जलैः पूर्णोदरं महार्णवं यत्र पुनस्ति तमेव वर्णयति वहद् विस्मादिना वहन्तो वनानां च
नौनां वोढ्धानैर्घटितमास्फालितं क्ष्माक्ष्मामंडलं समर्थितैर्लोको येन ४६ परस्परं तत्र तस्मिन्के विनिःसृतानां यो
मानां दष्ट्रानां हिंस्रादर्शनेन नदेन्तं वहंतनमिव क्षिपेत चटन्निहिताग्राहारेवन्यः कटककटारावस्तेनस्फु

शिलाशकलपूर्णार्णोभिः पूर्णोदरमहार्णवे वहद्वनघनोद्भ्रान्तघटितक्ष्माक्ष्मामंडले ४६ परः
स्परविनिःसृष्टदष्टाद्दर्शनदंष्ट्रे चटकटत्कटारावस्फुटत्कटकेकिते ४७ लपानपवनाधू
तवनवातललितोद्यद्रणाद्दाल्मद्दपचूर्णकठुंठाठुलकुपादिते ४८ प्रारब्धेऽङ्गटभेदेऽस्मिन्नेत्रैः
मंथरमारवैः कूरांक्रैर्देवी भाभिर्विराजितनजगद्भूये ४९ इतितैः कोपपावकमूर्छिता
तमट्टैर्हतः परिपीडितप्रवास्येयपदास्त्रीकोजडीकृतः ५० मृदेतः कीटकाणवच्छिलोलनां
तमेकवत् गर्भस्थपङ्कपिण्डवल्लोकानंतर्गर्भीजवत् ५१ ॥

कोः
वृश्चिवृश्चिककटकैः केकितं संजातं यत्र तान् ध्वनिमिव क्षिपते ४७ लेपनेनीनिलपानोघः पवनस्तेनाधूते
पितेप्रहतेनत्रवातानुसारिललितोद्यद्घोलत्तालास्यं यस्मिन् रणाद्धिराल्मकत्नैरैरवचूर्णैः कठुंठवणार
नियान्यवृजातानि छोवल्लादीनि पारयतितक्षीले ४८ समुत्पाद्यमानान्याकठुकांतेषु प्रवृत्ते भेटाऽङ्गः
टालेषु पाणामेदेषु परस्परविदारणोच्छिवोत्थितेर्मेदैर्लालीबनादिभरवमसारवैः कुर्वाणानासा
णानामाक्रंदैर्विवविराजितेनजगाद्भूयेतदाभातीत्यर्थः ४९ त्रियातकपूर्णेनाडीषुइतिवर्तितेप्रकोरैस्तैः

व: परिपीडितप्रवास्ते ५० मृदंतर्गतकीटवत्ताद्दशपाषाणा
दिकचच्चानुभवतीतितृतीयेसर्वेषांसंबंधः ५१ ॥

भ॰ टी॰
नि॰ टी॰
५१

सर्वजनप्रसिद्धैः काष्ठपाषाणैर्मृत्युनेवीनैर्भटैर्वाहतः सन्भ्रमेजडीकृतोजी

171

यद्विभिर्दिवाउर्व्यांनदीस्रोतस्सुमहिलानांवनेभवंनीलिवनभुवोहृत्वादमलेषोग्रामास्तोपवंदिशांचअधो
न्मुखांगानांमनुष्यादीनांचकंपे ४८ रेमिनेतिपरिलिख्नन्नाम्नाभासेस्थानेस्त्रीभायस्थलेस्थाविर्येपादप
गिरिंच ४९ छायायेकेकपूरितनाडीमागाहस्थानास्थमानुन्कालत्रयेपूरितनाडीहृपूर्णमानानाहृवाने
मादिना ५० स्फुटतोश्वहृात्नोमेघानांगिरिविकटकानांवातावैःसहभ्रमन्मादपमंडले ५१ सिंहेवीर

साद्रिपृथ्वीनदीग्रामावनभूग्राममपूर्दिशं कंपेअधोन्मुखांगानांवृहुदानामिवार्णवे ४८ श्रे
यस्कृत्पनिपतिनेविपुलेसकटेपुला प्रपवाहृमात्मानंरमाभेपादपंगिरिं ४९ वातपि
नद्धमधुमेरोजीवश्राहृर्थनेयदा भावैर्वानवश्रोभाभैवानेर्मेविदेनेतदा ५० पतंतीपार्वे
तीहृहिंस्रशिलाहृष्टिसंकटे स्फुटाहृकटकारावभ्रमन्मादपमंडले ५१ भ्रमद्भिर्वनवि
न्यासैःसंदिग्धाभोधरोल्कटे सिंहनादागाववर्षाभ्रनिरंतरदिगंतरे ५२ तालीतमालहिंता
लमालाकुलनसंकुले गुहाकुचुमलिकादंभाकारंवनगर्वेरे ५३ मंदमंदसमेघानशा
हूसंदर्भसुंदरी हरीवलनडुवोहूमिथःसंघहृयहिंसा ५४ शृंगैसंघहृसहस्राःकेकारो
लाकवकर्कशा नदीसुकालनापातसंवरामनभस्तलाः ५५ ॥

रोर्वर्षाभ्रैश्चनिरंतरंदिगंतरंदिक्षुयं ५२ तदेवदिगंतरंविशिनष्टितालीति ५३ हलनेडुवीरो
योमिथःसंघट्टेनचटितादरीपश्रुपि ५४ गिरिशृंगाहृदयमध्येप्रवाहध्वनिभिःशृंगडुयसंघहृनम
हृग्राःचक्रवाकादिक्रेंकारोक्तैःकर्कशाःसुक्तालनावदायनतैःसहृामससहितमिवनभस्थले

घातितावस्तःसिद्धःसाधक ५८ ॥

५२ कृष्णमनर्हिं कदा केन निमित्तेनानुभवति तत्राह सोऽधियैति यदायं जीवः पुरीतति नाडीपंजरे सर्वपा-
श्वास्य अचटितं हृदयाधिष्ठिते पुण्डलीके प्रविष्टो भवति तदा अत्रे सेत्रवार्थे सोऽधियासे भवायसिन्देशो-
प्राणोपवनप्रथुकेन संस्पंदेन वर्जितः सन्तूष्णीमनतापन्नो पाषाणस्थीनो तूलेण ग्रंथिना शिलास्वरेणाविले
निरुद्ध इव तत्स्थितः पाषाणमध्यस्थः कृमिर्भवति तदा प्रागुक्त निविड तेजोंतरः सूक्ष्मिततेजोंतरेव शोलको-
शः शिलाजठरांतदा भ्रमत्रस्तानगाढत्वादेव यक्तुपोदवोपमं स्वषुप्तमनुभवतीति हृद्ययोरन्वयः ततः पुनः

बीजोदरस्थांकुरवत्सुषुप्तेः प्राणवृत्त्या पिंडोदरात्मवत् श्वभ्रान्तस्थितकोशस्य दाकृष्णवद्देहवत् ५२
सोऽधियासे भवात्माप्राणपवनस्पंदवर्जितः श्रोत्रमनपुंडरीके णशिलारूपेणानर्जितः ५३ तदा
निविडतेजोंतरेवानुभवतिस्वयं सुषुप्तेशैलकोशामभेदकृपोहीरोपमं ५४ यदापविशा-
नेयत्वं पुनः सोऽधियेमागते पुनर्बोधितदाजीवः स्वमेप्राणवलोथितः ५५ यदानस्मिन्त्वदे-
शीतेनभोगाभ्यासान्यतेतिन देहपरिणामेनोत्तरदावेन्यद्विवर्धते ५६ वृद्धेवबह्निविवृद्धना
सल्पेनाल्पेप्रपश्यति बालपितादियोगेनबहिरंतस्तुमेश्रम ५७ ॥

स्वप्नैकदेशमायातितत्राह यदेति भुक्तमन्नं यदापाकेन परिणतं यदा च स्वतरसकृत प्रवेशमार्गनिरो-
धापगमात्पुनः सोऽधिदेशमागते तदा ततो निर्गमन यत्नं प्राणस्संचारेणाप्य पुनर्जीवः प्राणेनावबो-
धितः स्वप्नमेवेति ५५ देहपरिणामेनस्त्रोतांसि यस्मिन्देशे जीवेन नाडीभागेभ्यो भागांतराणि पतं-
तितदा शेजोंतरद्विवर्धतेवेति ५६ बुद्धिवद्वनात्वद्वनात्र गाढरागित्रिधामेन बालपितादियोगेन
बहिरंतस्तुबहूव स्वप्रमपश्यतीति बहिरपि श्रांति दर्शनं वर्णयितुं पीठिका रचनं ५७ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५.१२

शांतानिष्प्रपंचाद्देवब्रह्मणःसकाशात्मकल्लोलजगदुपैतिशाम्यतेच नकिंचनान्यद्भवतियतःस्मृत् इतिप
रिदृश्यमानजगन्मरूपेणोदेति नामनहिसत्तुरूप्यते नतस्माद्देतोर्व्योमन्याकाशकल्पेऽशांतेनतायाश्चि
तेःशरीरभामात्रेप्रतिभासमात्रेजगदित्यनेनवपुःविभातिनवस्तुत्वादित्यर्थः ७७ इतिश्रीवासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा॰ उ॰ उत्तरार्द्धेबहुवचनातिरुडस्वप्नानननामसर्गः १४६ प्रस्तुतस्वप्नवीक्षणेतेहप

शांतादुपैतिसकलंजगदेववात्मशांतेनकिंचननतनामसदस्तिदेहेति तद्व्योमनीदृशमनेत
चितेःशरीरभामात्रमाततमनेनवपुर्विभाति ७७ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकर
णेजाग्रत्स्वप्नवर्णनंनामसर्गः १४६ व्याधउवाच मुनिनाथमुनिश्रेष्ठतस्मिन्नहृदितदोज
सि स्थितस्यतवकिंवृत्तंनाममनोशांतरूपिणि १ मुनिरुवाच अनेनदेहदानेनतत्रशृणुकिं
वृत्तमंगमे तेजोयानतनिमस्थानजीवावलिताकुलेः २ तस्मिन्स्वदावनेमानेयोरेकल्पो१
तमस्क्षमे तृणवत्सौहृद्यौलिंद्रेवत्तिनिश्चलवालिले ३ सितिदृष्टिर्हविरिवकृतोपिसमुपा
ययौ ध्यमानावनाभोगाश्रिताववशमपत्तन ४ तस्मात्तस्तत्रसेषामेनतदापरिणतंयदा
तदातदेवभूम्नाहृमयप्रांशेलवर्षणं ५ ॥

स्मिन्स्वप्नवर्णने पुनःस्वप्नप्रसंगेनब्रह्माद्वैतंचविस्तरात् प्रासंगिकंकृत्वापुनःपूर्वकथाशेषमेव
व्याधः पृच्छति मुनिश्रेष्ठतस्मिन्निति भ्रांतिरूपिणिनामतस्तस्यप्राणिनः तेजसिस्थितस्यतवाग्रेकीदृशाव
मदर्शनादिवृत्तमित्यर्थः १ तज्जीवेनप्रावलितानिमिश्रितानिबाह्यानिलिंगदेहानियस्यमे २३४ यदामया

नष्टप्रायेनस्पेनस्फटिकाश्मनापरिणामंतदातदैवसंप्राप्तंदेवसौ
लवर्षणो अर्कमयो ५ ॥
ओं

चनेऊर्ध्वबंधेविऊर्ध्वेविशालेस्थले ६६ ६७ श्वेतस्फटिकवत्सनादिसंयान ६८ ६९ पताःश्रोनीःश्रेनः
निद्रानिमीलिताः इंद्रियदृष्टयः पश्यंति जाग्रतोन्मीलितास्तु बहिर्विंद्रजालादीपपश्यंति ७० अससमा
वातायियालवेयेषांपुरुषाणांतेन ७१ ७२ इमौअसिद्धालौकिकशास्त्रीयव्यवहारस्थिति ७३ ७४

सादिभूतलमाकाशेऊर्ध्वबंधेवनेस्थले ऊर्ध्वबंधाश्रगगनेमित्रभावंचविद्विषि ६६ सज्जनेप
रनाशुद्धिसज्जनत्वेवऊर्ध्वेन सममस्थलतोश्रश्रेश्वरनेसमसेस्थले ६७ ऊर्ध्वीनालापमसृणाकृ
धायोनान्हविचितान् अर्द्धीभूतुनमयान्नापिनवनीतमयाश्रुवा ६८ कर्दबनीपजेवीवपत्र
स्तबकसम्रमेस्म स्तबकविभ्रमाणोस्त्रीभिःसार्कपमेसिवानिलः ६९ अंतर्निमीलितासेताःप
श्यन्त्युन्मीलितावहिः धातूनामतिवैषम्यात्भ्रांतिसिद्धिपदृष्टयः ७० एवंविधान्यनेकानिपश्य
न्त्यनुभवंतिच बहिर्वैषम्यात्समेवस्त्वसमंथातवः ७१ बहिःस्थानस्थदृष्ट्यैतेविपरीतान्यनेकः
शः कार्याण्यलौकिकानिजीवेसमधातुभिः ७२ समेषुधातुष्वेतेनजीवोनुभवतिस्वयं ते
नैतर्गतएवेमांव्यवहारस्थितिसमां ७३ यथाश्वितंपूर्वेश्रामयन्नाराण्यसेततिं सौम्यवारि
तरुच्छायादेशाध्वगमासागास ७४ स्वबालतपसमयेद्वकौनारात्ताहोरात्रमंडित एवमेतदसद्भूतसद्भू
तमिवभासते ७५ ॥ इष्टेणापलेभेचितनवेस्वेदनेपवनेयथा
अस्वदेवसमाभासममिमेभिन्नवद्विद्यते ७६ ॥

७३ ७४ ७५ ७६ ॥ ॐनमःकमलदलविपुलनयनाभिरामायश्रीरामचंद्रायनमोनमः

176

सर्वदृश्यविलये हि सुषुप्तिः प्रसिद्धा तत्र तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति सुषुप्तभावपि दृश्यसद्भावस्तु केऽस्त्वा नदृश्ये भावयत्यायः पृच्छति तदिति तत्सुषुप्तात्मन इति तत्स्थेन दृश्यपदेन व्यपदेशात् सुषुप्त दृश्यं किं विदन्नीत्यभिप्रेत्य त्वं वदितन्मे वदेत्यर्थः १३ किं च तस्य प्राचीनः सुषुप्तात्मन स्तत्सुषुप्तात्म नस्थापि सकाशाज्जन्यो नर्थो दृश्य दृश्यमन्यत् किं जायते भ्रूपजा प्रत्योजकं जन्म किं अथ सर्वदृश्यलये ऽन्यत् सुप्तं किं १४ किं दृश्यतत्त्वादिपदार्थं नः किमिति पृच्छसि तत्र व्यवहारतः आपेक्षवस्तुरूपत्वात् किं

रामउवाच तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति तद्व्यपदेशतः सुषुप्तदृश्यं किं वद्दि वद मे वदतां
वर १३ तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यात्तत्सुषुप्तात्मनोपि च किमन्यज्जायते जन्मसथवान्यसुषुप्त
ता १४ मुनिरुवाच जायते भाति कचति वदति जगदादिवत् इति द्वैतोपनमनं प्रला
पः कल्पनात्मकः १५ जातस्याद्यादि सत्यायपर्यायः श्रूयतां कथं प्रादुर्भावे जनिरुक्तः प्रा
दुर्भावस्य भूर्वपुः १६ ॥

विदित्स्वतां मुनिराह जायत इत्यादिना द्वैतोपनमनं मूर्खाणां कल्पनात्मकः प्रलापो मया तु द्वितीयं न तत्त्वादेयमित्यर्थः १५ पण्डितविद्वद्भिस्तु जातादिशब्दानां सत्यमात्रमेवार्थो नान्य इत्याह जातशब्द इति कथं सत्यामात्रपर्यायत्वं श्रूयतां उपपादयामीत्यर्थः जनि प्रादुर्भावे इति पाणिन्यादिभिः प्रादुर्भावार्थ उक्तः तत्र प्रादुरित्यव्ययं प्रकटतां यात्यर्थस्य योनियेन प्रथाने भूधातुरेव नुतस्य वपुः प्रधानशरीरमित्यर्थः १६ ॥

तेन तस्मात्कारणात् नाद्यैर्निर्गतेनान्नरसेन निर्गतेनान्नलवलवणेन वैलोऽस्मिन्पुरे लाघ्रतिपिंडितः पिंडीकृताकृति
निद्राढ्यः संपन्नः सन् अहं अश्रान्तान्नलवणाद्या अथ तथा मिश्रेऽसौ वलिते स्वप्नमेऽन्वभवं ६ यदा निर्गमन
मार्गनिरोधकोऽन्नरसो जीर्णोऽभूत्तदा उपशमाकाश इव बोधोऽन्तर्बोधोऽभवं ७ ध्यांते निमीलिताहृष्टिर्यथा

तेनान्नलवणैलोऽस्मिन्पुरेणाघ्रातिपिंडितः स्वप्नमेवमनाक्सिद्धमहमन्वभवं वने ६ अथ कंचि
त्तदाकालमनुभूय स्वप्नमेतां तदापश्याकाद्इव वृत्तेनैर्वैयोऽनुबोऽभवं ७ यथा हृष्टिर्निद्रा
ध्यांते भाति चक्राकरूपिणी स्वप्नमेवं नतश्चासीत्तथा स्वप्नमनमागते ८ तथा स्वप्नविश्रार
ते स्वप्ने निद्रामहं विश्री अपश्यं हृष्टपमेऽनोऽनः स्वमूर्तिर्नमिवार्णवः ९ सवित्कोशात्मकं
हृष्टपतत्तथा मास्तु पानाते अस्पंदस्यानिलस्यान्तरन्तस्पंदनेयथा १० अस्मादौ च यथा
स्मत्वंजलादौ द्रवता यथा मरीच्यादौ यथा तेहं वाविद्योतः स्वजगत्तथा ११ चित्स्वभा
वैकरूपत्वाज्जगद्रूपं तदा ततः तत्स्वप्नमात्मनो हृष्टपात्स्वस्तेनवालपुत्रवत् १२ ॥

यथा चिरात्तेजस्वकाभास्रत्रूपिणी भाति स्वप्नमेवात्मरूपं स्वमलमागतमासीदित्यर्थः ८ स्वप्नवि
श्रान्तेः सकाशादहं स्वमतिद्रामविश्री अंडभावस्थोदयः यथा अर्णवः स्वऊर्मित्वेन तरंगादिसहस्र
विक्षेपसंकुला स्वमूर्तिं पश्यति तथाहमपि तदोजोनर्विक्षेपमहं स्वमपश्यमित्यर्थः ९ १० ११
तस्मात् जगत् तत्स्वमात्मनो हृदयात्मात्महद्दवाद्बालपुत्रवत्स्वहृते १२ ॥ रामः ॥

श्रि

वा.
नि. उ.
टी.
५१५

तस्य प्रत्यक्त्वमनुभवस्यानेकत्वकल्पनापेक्षत्वेऽद्वैतक्षतिरित्याशंक्याह दृष्टांताभ्यां तावद्भ्रान्तिसमेति २२ नहि स्वप्नमनोरथयोर्द्रष्टा प्राणादिमान् जीववत् सर्गादावपि प्राणादिमद्देवब्रह्मसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह द्रष्टेति जीवोपाधिसर्गोत्तरकालत्वमनयोः प्राणादिमान् जीवस्तु द्रष्टा प्राणसमुत्पत्तेः प्राक् शुद्ध एव तत्सर्गादिद्रष्टा स्थित इति शेषः भावयेत्यर्थः २२ अनुभवस्य सर्गोत्तरत्व इष्टः शुद्धस्य तु कथं वक्तव्यतासिद्धिस्तत्राऽपीदृश एव शुद्ध इति वर्त

स्वप्नसंकल्पयोर्नास्ति अनुभवस्य योः मनागपि यथा तथैव सर्गादौ न जगत्स्थितिः २३ द्रष्टास्याः
स्वप्नद्रष्टा जीवः संभवतीह हि चिद्देवस्यास्तु सर्गादौ आतिवाहिकतनावपि नेह द्रष्टास्ति नोभो
क्ता सर्वमस्तीह नाहंकृत् यत्र किंचित्तु किंचित्त्वमनसैवातिवाहिकं २४ सर्गादौ कारणाभावात्
नाग यथाकचितं चितौ तत्तथा हे चिदेवरूपं स्वप्नसंकल्पदृष्टवत् २५ तथास्याश्चेतनो द्वैता
द्विभाति न विभाति वा अंगसंस्थानयथावित्रात्स्वरूपात्स्फुरणं स्वयं २६ अनादिमध्यांतमनंत
मेकमसत्यमेवाति विकासि नाना यथा स्थितं भाति समप्रशांतमिदं समस्तं परिशांतमेव २७

न इत्याह नेहेति नाहंकृच्चिदेकरसे २४ सर्गादावपि चिदेव सर्गात्मना कचिता यावत्तावल्लयेनैव वाल्लइवेत्याह सर्गादाविति २५ तथाऽकस्मात्कारणेनैव चेतनः चेतनादात्मभूतादेव द्वैताद्दृश्यतायामन्यतास्पंदात्याविभाति नत्स्वबोधेन विभाति वा स्वबोधो व्यवस्थित विकल्पार्थः यथा बालः स्वांगेलिखितान्यप्रसर्पादिचित्राद्बिभेति तद्वदित्यर्थः २६ तत्त्वतोऽनादिमध्यांतमत्यंतमेकमेव भ्रांत्या प्रतिविकासि नानारूपतया भाति यथास्थितमप्रशांतमपीदं जगत् तत्त्वतः परिशांतमेव प्रबोधेनेत्यर्थः २७ ॥ ॥

श्री.

179

अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह समार्थमिति भूयान्भूयस्तमायामितिपाणिन्यादिभिः प्रोक्तः तस्मात्पाङुपसर्गस॰
हितान्नावश्यहान्संज्ञातः प्रकटः समर्थंङ्ख्येनसचनित्यसिद्धस्वप्रकाशाद्विदात्मैवेमर्थः यदिमाङुःश्रा
हूपसर्गतः इत्यर्थस्तदापिनकाचित्क्षतिः यतः सर्वशब्दस्यापित्वत्तथात्मैर्भावेद्गतिवनर्थेसमाभा॰
विसृष्ट्यर्थस्याभेदेनान्वये सर्गेवसर्गइतिप्राह्हितेनान्यादित्यर्थः १७ एवंसतिपंडितदृष्टानानात्वंनप्र
सिद्ध्यतीत्याह भूयानामिति १८ एवंसर्वसमात्मके ब्रह्मणि अस्तिनास्तीतिवाचस्तुनोविधिप्रति

समार्थएव भूयोक्तस्तस्मात्संगात्मसृज्यते सर्गोनानात्वरूपकेसन्सर्गइतिप्राह्हिते १७ भूयाना
मस्मदादीनांनकिंचिन्नामसत्तायते नचनश्यतिवाकिंचित्सर्वंशांतमजंचसत् १८ सर्वस
मात्मकंब्रह्मसर्वसमात्मकंजगत् विधयःप्रतिषेधाश्चवदतत्रलगंतिके १९ यन्नामस
त्किंचिन्मात्रैवास्तिचनास्तिच यस्मात्तदात्मतद्रूपंतस्येवात्मतदात्मकं २० जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्तादिपरमार्थविदांविदो नविद्यतेकिंचिदपियथास्थितमवस्थितं २१ ॥

षेधयोरप्यनवकाशइत्याह सर्वेति १९ नहिअस्तिनास्तीतिलोकप्रसिद्धव्यवहारस्य कोविषयस्तदर्शि
यतुद्वितीयेनाह यन्नामेति यामायाशक्तिः यस्मात्तदंकुर्वलत्वात् अज्ञानात्तदात्म तदात्मेतिपदं॰
व्याचष्टेतथैवेति यथायथामायाशक्तिविजृंभतेतथैवात्मासर्वंसत्याकिंचिदितिस्वरूपेयस्मात्तदा
त्मकंतदात्मयाहार्थंइत्यर्थः २० तत्वविदांतस्मदादानुदीर्यपदेप्रतिषेधितानांजाग्रदाद्यवस्थापवनंसंभवति
इहैवविधिप्रतिषेधाइत्याहजाग्रदादितिविदांपंडितानां २१ ॥

यात्रोपक्रान्ताभिराहूते उपायनमिव इहलोके सेवितं पुण्यं परलोके फलभावेनोपस्थितमिव भुवः एवन
तायुपायैर्गृहीतं निधानमिव वा ७ असल्लोहलवणास्यस्य हस्तग्रहणमिव कालेनोपनीते उत्किरणावि
नैव प्रकटनं यस्याः तथाविधा शालभंजिका ८ आकाशाल्लवणस्पृहिकारभूतमननमसंख्यातेऽ

ऽनेनोपायनमपतितमुड्डीयमानादिव उपायनं परलोके गृहीतमिव वा भुवः ७ असत्येनैवग्रह
हृदयस्यानंदनमिव वा बुधैः असत्कीर्णप्रकटनाविरतेऽसेवाकृपुत्रिका ८ आकाशमन्यमयानेन
ऽस्माकाशपतनं मनोराज्यजयोमिथ्याजीवनस्य जीविते ९ अमितिकमवेगेचविचि
त्रेचित्रमेवहे शून्येऽस्येवसर्वेसम्मविद्याल्पस्यजीवितैकस्य चित् १० महात्मभिः स्थितमपि देः
शकालविवर्जिते नानायमपि याहेतेनानान्मापि न किंचन ११ गंधर्वपुरहस्तोनस्याप्प
वस्तुनयाम्यमं जागरायोदिकिलनद्वानमप्युपलभ्यते १२ चिद्रामात्रमनारतमप्यात्र
मिवस्थिते देशकालक्रियाद्रव्यसर्गसंहारवत्स्फुरते १३ ॥

ऽप्रमनसः मनोराज्यमयो विलासः जीविते सर्वथा ९ शांबरमायायानरईशास्यसमर्थस्य अविद्याल्पस्य र
कस्यचिदैन्द्रजालिकस्य मायया सर्वथा १० देशकालहेतोऽपि विस्तारं विरलदर्शनाद्देशकालविवर
र्जिते ११ यत्स्रोतमपि जागरायामुपलभ्यते रज्जुसर्पमृगतृष्णोदकादि तेनापि समभिन्नमुपपद्यते १२

इतिश्रीवा० उत्तरार्द्धे सप्तचत्वारिंशोऽङ्कनवधातनमः सर्गः ४७ हनुमद्वत्रहृष्टौतेःस्मृनिर्गमनक्रमः न
त्रपूर्वं ऊर्ध्वेबाद्दिवीदोनन्तेवद्वल्पेते सागरोलंघनमरिप्रभृत्यादिकमिवनिर्गतेत्रत्रमत्रसंभवेडपमाः
श्रुतमवेउत्प्रेक्षालेशाः १ उत्कीर्णटंककृदादिनाश्लिलाप्रतिमावत्सकाटिते २ पूर्वमुत्थितःपूर्वमि
ड्पवनतदानीमुत्पत्रइतिभानइत्यर्थः रोधःकूलेनत्यनिहिनादवेल्लवेगजालमिव क्षुपेनबाणाके

इतिश्रीरामायणे० निर्वा० श्रीवेणपाख्यानेहनुमद्विचारोनामसर्गः ४७ मुनिरुवाच अनंतं
महाबाहोहनुमत्निर्गतस्तूमे स्वभ्रेजगद्रूपमिदंसागरादिवनिर्गते आकाशोगाद्विवोत्की
र्णमुत्कीर्णमवनेरिव उत्कीर्णमिववाविमाउत्कीर्णमिववाहष्ठाः १ प्रफुल्लमिववृहेभ्यः
सर्गःपूर्वमिवोत्थितः नगेगजालेरापेत्रेदिवावाकवतेहष्टो २ नभस्थलादिवायातेकके
आइववमायाते पर्वतेभ्यइवोत्कीर्णमृमेरिवसमुत्थितं ४ हृदयादिवनिष्क्रांतंसंप्रविष्टमि
वांबुधेः प्रसूतइववृहेभ्योजालेवसमुद्भवः ५ शृंगेभ्यइवनिर्यातंसमुत्कीर्णमिवेंद्रियैः
पदादिचमत्कारितेमेदिरादिवनिर्गतं ६ ॥

श्रोतुकहिचेंद्रादिभावेनकतनमिववा ३ भूमेःसमुत्थितंकुड्यवल्मीकादीव ४ अंबुदैर्नभसिसंप्र
विष्टमिव सम्भवत् विद्रूपपरिणामेन ५ टंकस्यानीयेः इंद्रियोदित्तसमुत्कीर्णं उल्लेखनेननिष्पा
दितमिवप्रसारितमिववा पदात्मकाटितेचित्रमिव ६ ॥ रामायनमः ॥ रामः

वा. नि. उ. टी. २५

प्रसंगादविमृष्टविमृष्टचित्तो स्वभावादप्येवं यति बिंबमित्यादिना यथाप्रसिद्धआदर्शः यद्यदग्रे
अवतिष्ठते तत्तत्प्रति बिंबस्वरूपमुत्पादयते तदा बिंबादर्शो बाह्यमेवोपस्थापिते यद्यत्पूर्वमवतिष्ठते
तत्तदाकारभासमुत्पन्नं गृह्णातीत्यर्थः २० अत्र दृष्टचित्तस्य नाशे स्वभावदृष्ट्यादृच्याक्लिनिसः वास
नामयो द्वैतेन यतीति बिंबगृहणादिनोत्तरेणैव बोध्यते यस्मात्प्रतिभूतानि सानि सर्वप्रपंचनोपस्तुते इतिभाव

बिंबं तनोत्युपादत्ते यद्यदग्रेऽवतिष्ठति यथादर्शश्चिदादर्शस्तथैवायं स्वभावतः २० यस्तु वि
न्यासगतं सर्वं स्मितेव बोधवान् हेतेन बोधनेनेह शोभातिष्ठति केवलः २१ ननु प्रतिस्फु
र्तिर्यस्य विमलाबोधशालिनी अपि देहे न पिष्टाद्बलमनागपि न बाध्यते २२ तेषामभाव
योगेन साधुसज्ज्ञास्तवंमतामैः देहि बोधधीर्भूयो यावस्मृतिनोदये २३ प्रयोपकामेतदा
मासीहोयधीर्यानयात्त्वा प्रयथाकोनितत्त्वबुद्धिहेतुकृद्ध्यवकृंदः २४ तदापियायविद्वेदेषु
डिसत्संगवर्जिता हेतुबोधनकस्यैनकृत्स्नेप्रशान्तिमुपैष्यति २५ ॥

वमायादितिभावः बाध्यत इति बाधकः २१ तदेवाह नेति २२ याबोधधीकृद्दिनाचेत्पुनः सोदयं न वि
स्मरत्येव सदैव ब्रह्मानुसंधानात्मना आस्ते इत्यर्थः २३ तर्हि तत्त्ववित्त्वं कथं तदा ब्रह्मपदस्थस्तत्राह प्र
प्रौढेति याप्रौढायाधीस्तयाबोधादिवासनयाहत्वा तर्हीदानीमपि तेबोधधीरप्रौढेवनीत्याह अपेति
दुर्ग्रहो वासनाप्रचयः २४ हेयायतनबुद्धिरपि सत्संगवर्जितेति हेतोर्नेदानीमवशांतिमेति किंतु वक्ष्यमा

णसाधनाभ्यासपरिप्रमौमाज्ञानमासाद्य प्रशांतिमुपैष्यति २५॥

एतयः कायवृद्धि मरणजन्मान्तरराज्यादिना काष्टेन देहेन बोधेन दृष्ट्वा

स्तनस्तनयुपलक्षितत्रैलोक्याभोगैः गर्भैः तत्कुंभैः तत्कुंभैः सुकदलीस्तंभवन्मनोहरं तत्राण्डवांतनगर्भैष
नेनब्रह्माण्डकल्पनमत्वान्मूर्धकोशस्थबीजौघैः सम्पूर्णदाडिमफलमिवस्थितं १४ तदेवस्पष्टयति
नदीति कलयोनद्धिलालनार्थे नेति भावः १५ तेमूर्वप्रवेशास्तमहद्ग्रामेन तत्रधाकनमास्पदं गृहं
चयसूपामि स्वकुंपयावत्सुसालिपानकोलह १६ तथ्यामेस्यानेस्वावात्रभूतवयोवस्यासन्निवेशास्तेन

स्तनस्तनतयाधारगर्भगर्भमनोहरं पृथक्कोशस्थबीजौघसंपूर्णमिवदाडिमं १४ नदीशैल
वनादिस्थेऽयमतनानामंडले गीताख्रिरणपालाश्चपत्रपत्नाकवसन्ने १५ ततोविलो
कितेनत्रतन्मध्याद्दृष्ट्वामंडले ग्रामसेवपश्यामिग्रामेण्याकनमास्पदं १६ तालेवमक
लान्वेषूत्लयामेस्थानसंस्थितान् तान्पुत्राकलामहेलांचनेदेवेचतदागृहं १७ तोद्दृष्ट्वा
ग्राकनीग्रामग्रामाद्द्वारद्वारसमागवलात् नटस्थमुग्धमानानामिवबीचिमहार्णवे १८
तथाहमभवंतत्रतदालिंगननिर्वृतः गृहीतवासनोनूनंविस्मृतग्राकनस्मृतिः १९

संस्थितान् महेलेभार्यां १७ महार्णवेबीचिः ग्राकनेनटस्थे मुग्धमानेसांगमिवस्थितां ग्राकनी
ग्रामग्रागृहद्वारेअध्यायमिमानवासनोबलादाहृत्यस्थानयदितिदेपुत्रमहिलागृहविशेषणं
तत्रतत्पुंसके नेनेति नपुंसकशेषैकवद्भावः १८ तेषांदेपुत्रमहेलानामालिंगननिर्वृतः
स्थितः १९ ॥

मयः स्वसंविन्नस्येश्वरीसो नियाादि देहो प्रसूत्यादिकाले देवताद्यर्थन तपोहूतादिक्रियाभिर्हविष्यकुशा
स्तरणादिद्रव्यैश्च शास्त्रादिप्रमाणोरवश्यंभीहृ शास्त्रेस्मिहत्वांफलंभवत्येवेतिनिश्चिनोउदेतिसोमवित्।
काकतालीयफलप्राप्तिनादिवत् अवश्यंतत्रकालेफललाभासम्पन्यस्वप्राप्तिकामवति १ मणिमे
न्त्रादिनिमित्तेजायमानानां नयोग्यपुरुषेत्वव्यभिचारिणी अयोग्येतत्सत्वव्यभिचारापिशास्त्रमर्यादात्
नितेयनाद्भयत्रापिमन्त्रस्वस्याभिधेवस्मृतेनस्यर्थः २ नत्रोभयत्रापिकाकतालीयन्यायप्रवृत्तिरो

श्रुतिः देशकालक्रियाद्रव्यैर्योसंविधिसिद्धिनोदिता काकतालीयवत्प्राप्तिस्तासत्यस्वप्ननामि
का १ मणिमन्त्रौषधिद्रव्यैः क्वचिद्व्यभिचारिणी क्वचित्स्वव्यभिचाराविन्नसत्यस्वप्नाभिधा
स्मृता २ सत्यस्वप्नस्थितिर्लोकेधीहृत्पूर्यागदास्थिता नदेवाकाकतालीयन्यायादन्यान
लभ्यते ३ यंयंनिश्चयमादत्तेसंविन्नहृन्निश्चया तथात्वाभवेत्तस्याफलयुक्तस्वभा
वतः ४ तमेवनिश्चयंतस्याश्चन्याः प्रतिनिर्दिशेत् तत्रासौनिश्चयः सोऽफलात्मकश्चेल्लभ
भावभवेत् ५ नेवहितेनास्तिवेसंतिपदार्थाः ६ ॥

तद्देहेनियामकंकिंचिद्रूपयितुंशक्यमित्याशयेनाह सत्येति ३ हिरण्यगर्भादिसंविन्नप्राक्तनो
पासनोपरिपाकजन्यान्यसंकल्परूपहृन्निश्चयात्मनीयंयंनिश्चयमादत्ते तथातथाभवत्येवेत्या
ह यंयमितिप्राक्तनोपासनाफलप्रयुक्तस्वभावतः ४ सापिअन्यादीयतेहिकहृत्सत्यसंकल्पेनतु
तेनप्रतिहन्यतेतत्राह तमेवेति तस्यास्तत्सर्गादिनिश्चयमन्यः प्रतिनिर्दिशेत् तत्रप्राक्तनोपास
नकालेप्रौढः जगन्नाशादमितिनिश्चयः प्रायाणकालेऽद्भुतानतैहेनलोकत्रिदेवनादिक्रतिसिद्ध

वा०
नि० उ०
टी०
८५

येषांसिद्धानांसंकल्पउदेतितत्रहिहृद्वृत्तिभा
वः अन्यसंकल्पेनप्रतिहतः नभवेत् ६ ॥

सत्वस्यफलभाक्त्वंभवेत् अतस्तदविरोधेनवा

186

मुत्सुकमनसोऽहमनो व्याधउवाच एवमेतदिति १६ १७ अविद्यमानैवेति सदाशांतैव नश्याम्यति १८
यत्संगवर्जितेतिपदत्रं तत्त्वद्धानुमोदमानकस्येगोलेतिति सत्त्वात्स्वं सन्नक्रमोत्कर्षं संप्रदायः विचारैर्छ
न्नादिनामनोहतांगैः सत्संगमेव प्रज्ञातायाः पदपदार्थविवेकबुद्धेर्नदन्त्यात्मन्नेन्त्यानामनन्तबोधा
द्भूमिकाक्रमेणायं जगद्भ्रमः प्रशाममेतीति अन्येनेकेनचविद्यतीनप्रशाममेतीति मे वैतन्निश्चितिर्निश्चयः इ

व्याधउवाच एवमेतन्मुनेत्वत्संपावनैस्त्वद्विबोधनैः ईदृग्बोधपि मे बुद्धिर्न विश्राम्यति सन्त्वदे १५
स्मादीदृग्मयोनस्मादिति संदेहजालिका नैनिश्छिन्नानुभूतेपि वस्तुन्यद्यापि श्राम्यति
अहंवनतडेनेयमभ्यासस्तुहृतीकृता अविद्याविद्यमानैव यासान्तेव न श्राम्यति १७ सत्सं
गतैः पदपदार्थविभुद्बुद्धेः सत्स्वात्मन्नविवादमनोहृतांगैः श्रममाप्नुतः प्रशाममेति
जगद्भ्रमोयं त्वाद्येनकेनविद्यतीति विनिश्चितिर्मे १८ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकर
णे स्वमोपलेसनेनामाष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १४८ व्याधउवाच एवं तेन मुनिश्रे
ष्ठस्तत्ता सत्यता कथं स्थितः समहर्षावद्यत्समहात्मन्द्वयोमम १ ॥

त्यर्थः १८ इति॰ वा॰ ता॰ नि॰ उ॰ ता॰ अष्टचत्वारिंशाद्युत्तरशततमः सर्गः १४८ समाधिस्थस्यास्य तत्त्वदे
कस्यैव निरूप्यते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमेकोविदस्वांसेकाश्रुदियुक्त यदि वा सत्त्वानुसारि विवेदनमेव स्वप्नः
जाग्रच्च स्वप्नविशेषणवेन्येवेवेत्सिद्धान्तस्तर्हि कश्चित्स्वप्नसुषुप्तिमेको उत्पस्थितिर्ह गजादोहतादिफल॰
सूचकत्वात्स्वप्नः अन्यत्तु अरण्यगमनभ्रमणादिः फलदर्शनात्स्वप्नस्वप्नसमहर्षे सत्यता सत्यनेकधा उप
पद्यते एवं हैरण्यगर्भमानोरथिकः सर्गः अर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यः अस्मदीयस्तु स्वप्न इति जाग्रदा

गतस्पिपदंसंपदः समहात्मसस्थितः कस्मिन्नवस्थितस्तक्तयाप्रवेत्समस

गाहनतस्त्विसमतायोमयबाधितत्स्थिवचेत्तैवमेकोहेतरितिभावः १ ॥

दृष्टिभासां दृक्किरणानां बोधाद्दृश्यं संपन्नं स्फुटकारककर्तृक्ताकेशोंडुकाद्यात्मता स्फुरणे तादृशं जगत्
अविवेकपरिणामेन विपर्यस्यति अधिष्ठानविवेकाबोधात्तैर्येण स्थिरं लक्ष्यते १ विपर्यासमेवोद्
भावयति यद्वदिति यत्सिद्धं पुरसंस्थानं यथा चिदेकत्वता संस्थानानां नानात्वता २ यस्मिन्नेव काले भवति
तस्मिन्नेव क्षणाल्लवसूक्ष्माग्रयवयवोदेते भृंगकल्पायभिधाः विद्वद्भिः कृताः ४ यज्जगन्मात्तो१

चिद्दृष्टिभासां स्फुरणं यादृशं तादृशं जगत् विपर्यस्यत्यविरतमबोधाल्लक्ष्यते स्थिरं १ य
था पुरसंस्थानं चिदेवेति तदन्यतो जगदप्येवमतिशोधाबाधावर्तं विवर्तवत् २ सूक्ष्माग्रे
वरशैलादि भवत्यसदिदं क्षणात् तस्मिन्नेव क्षणोदेते भृंगकल्पाभिधाः कृताः ४ जग
त्समं स्वाकेशसमं दृश्यमनुभूयते यमास्ति चेतनिःशेषं चिदेवाकं केकचयल्पले ५ यथेदं
तो जगतेदृक्षतानंतानि शतानि हि नृणां पृथक्पृथक्तेषां तु नान्योन्यमनुभूतयः ६ सर्गादि
स्वरूपमेकानां दृष्टा प्रत्येकमात्मदे नेतेन्यान्यविदन्त्यन्यो दृष्टपादितिथतत्क्वचित् ७ यथाज
नस्थानस्वमनगराण्येकमेदिवे तथा जगंति विभांति वा नितो संत्यसंतितो ८ कचंति नृणां
तस्वाप्नपुराण्येकगृहे यथा तच नामकचैत्येवं संत्यसंतिजगंति चिद्वे ९ ॥

त्युपलभ्यते चेदशेषं चिदेव कचति ५ नः अस्माकं अस्मिन्नुदितं जगत्यथास्ति तद्वत्तिव जगतां शता
नां शतान्ययुतानि अन्येषां नृणां संतीति परस्परत्वसंभावयंस्तेषां परस्परमन्योन्यमननुभूतयस्तनम१
योग्यता हि सर्गः ६ स्वर्गादिरोगैर्गस्तकृतानेन तेव्यगृह्यते अन्यो स्वस्यारूपदानितिर्के ७ एकेनानुभू
यमानत्वादस्तितिनो अन्यैरननुभूयमानत्वान्सतितो ८ तदेव स्फुटमाह कचंतीति ९ ॥ ॥

187

स्यात्मनः ॥ येगं सवयवभूतमिव एकस्य सरूपमेवापरस्य नीरूपं एकस्याप्येकदा सरूपमेवान्यथा नीरूपं तत्सदृश्यमानं सर्वदैव नीरूपमित्यर्थः एवं सकारणमप्यकारणं ९ तत्रैते जीवानां जगत्संस्काराः किं देहे सति उत विति यदि देहे तर्हि सर्वेषां देहस्थाः स्युः यदि देहे नहि देहापगमे उच्छिद्येरन्निमां शंकामाह इत्यत्राह इति न केवलाविनः नापि देहे प्रतिमायाः किं तु तत्सदृशाकारपरिणामे दर्पणस्था श्रिता भासमानास्या विततभावाया बुद्धेरेव संस्काराद्यभिधाः कृताः भाविन्याः बुद्धिप्रभावेनैव प्र

चिच्चमत्कारमात्रत्वे स्वात्मांगे दृश्यमदृश्यं सरूपमेव नीरूपं सकारणमकारणं ९ इत्थमास्थितस्वभावायाः संस्काराद्यभिधाः कृताः प्रतिमायाः प्रभाविन्या न संस्कारादयः पृथक् ११ अपूर्वत्वात्स्मृतिः स्वप्नसंकल्पार्थानुभूतिषु स्वसत्तानुभवायास्त्विह पार्थे सहर्षीपुत्र १२ इदं सर्गात्मसर्गादौ प्रतिमेव विनिर्मिते चिन्मात्रात्मिकासत्तानाम त्रामोपपद्यते १३ ॥

भाववत्याः ११ यदि जगत्संस्कारधारिण्या बुद्धेरेव परिणामो जगत्तर्हि संकल्पार्थानुभूतिषु स्मृतित्वमेव स्यात्तत्राह अपूर्वत्वादिति पूर्वदृष्टार्थसदृशीष्वपि संकल्पार्थानुभूतिषु स्मृतिरेव अपूर्वत्वात्पूर्वानुभूततत्तांशप्रमोषात्स्मृतिर्भवति तत्र स्वसत्तानुभवायास्त्विह जन्मन्यननुभूतायामपि जन्मान्तरेऽनुभूतायामेवेति तत्संस्कारवत्त्वेन बाध्यते इति विशेषणस्यार्थः १२ इदं जगत्सर्गात्मना तदापि स्व

ॐ स्वप्रतिमेव सर्गादौ विजृम्भते १३ ॥

जीवतोभूतविषयादर्शनसंभाषणादिप्रसोधर्मःनमृतस्यागमनेसंभाषणंचेतिचार्वाकल्पनाभ्रमात्त्वेषएषइतिवस्तुतोनमृतेमृतइतिभ्रान्त्याबुद्धेर्थेपिएवंदर्शनभाषणादिव्यवहारःकस्मान्नप्रवर्तते ७४ किंचजीवद्धर्मोसोपिभ्रमःस्वप्नेमृतस्यसंभाषणादिःकिंनसत्त्वप्रर्थसिद्धावनुभवशरणानोऽस्मिन्जीवतियादृगनुभवःसमृतेपिसमःएवंन्यायदृष्टेसमेसतिकोविशेषइत्यर्थः ७५ एवमनुभवस्यार्थसाधकत्वेजाग्रत्स्वप्नानुभवयोरपियावद्धार्यंतत्त्वमर्थसाधकत्वंप्रबोधेनानुभव

एषचेज्जीवतोधर्मस्तद्दृष्टोनरगेजने मृतइत्येवबुद्धेर्थेकस्मान्नैवंप्रवर्तते ७४ जीवधर्मः
सोपिस्वप्नेमृतधर्मोपिकिंनसन् यादृगनुभवस्तस्मिन्समेन्यायेदृढेस्थिते ७५ स्वप्नवज्ज
गदानमित्येवंसत्यावेडिते स्वार्थानुभवशास्त्राणामनेनाप्येकवाक्यता ७६ दृष्टिजा
लेजनोद्यानोपवनेनासिंडुमेदिते यावदप्रतिबंधादृक्जगन्सिदसदात्मकं ७७ ॥

मात्रपरिशेषश्चेत्तिस्वप्नवदेवजगदाभानमितियत्स्मृतिज्ञानैरेतदावेडितंदृढीकृतंअनेनचविद्वदनुभवानांतत्रतत्रयथावस्थास्त्रयःस्वप्नाः वाचारंभणोविकारोनामधेयंनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिशास्त्राणांचैकवाक्यतापरस्परसंवादेनैकार्थ्यंनिष्पन्नास्तिउपपन्नेतियावत् ७६ इंडुमेदितेचेदविवेपश्यतांजनेनाद्यानांदृष्टिजालैर्यावदप्रतिबंधपरस्यप्रतिभातंशून्यंसदसदात्मकंकस्यचित्सत्कस्यचिदसदित्येवमात्मकंजगदपितादृगप्रतिभातिचेदित्यर्थः ७७ ॥ ॥

ग्राह्ये सर्वे सत्तेन गृह्यमाने सन्मात्रस्यैव मात्राः ज्ञेयाभेदानन्तु विरोधे ते ग्राहकं च यत्सत्तानुभवमात्रकं न च स॰न्मात्रे ग्राभासमाने चिज्ज्ञानितन्मात्रे व तदेव चार्थवर्जितमपि सर्वार्थात्मकं स्फुरतीत्यसर्वमप्रतिघं शान्तं चेत्यर्थः ७८ उक्तमर्थमनुभावयितुं उपायमुपदिशति ग्रतिस्फुरितिगलनमिति यथा यथा मनः स्थिरं हृत्वा ग्राह्येन तथा तथा ग्राप्नुभवतीति परेणान्वयः ७९ कस्मात्किं विवेकोग्रहः उपादाने ८० फलावद्द

सन्मात्रमात्रानुविधमत्तानुभवमात्रकं चिन्मात्रं भानमात्रात्म सर्वार्थात्मार्थवर्जितं ७८
सर्वमप्रतिघं शान्तं जगदेकं चिदंबरे अविगलमनाभासमात्मन्येवात्मनास्थितं ७९ अच
लासे चिदेवास्ते स्थिरं कृत्वा यथा यथा तथा तथा भवत्याशु किमन्यत्किं चवापि सत् ८०
शारीरान्यथ कर्माणि दुःखानि च सुखानि च यथास्थितान्युपायान्तु यान्तु वाकस्य किं ग्रहः
इत्थमस्तु सदा त्यान्यथा त्वामेव भूद्भवन्कोऽत्र संभ्रमः शुचफलतु निफले फलावद्भुद्ववा
नभिसक्तेन परिश्रमैः ८२ इति श्रीमहारामायणे नि॰ लेविपश्चिदुपाख्याने त्रिचत्वारिंशदु
त्तरशततमः १४३ मुनिः सर्वथाभावभावेषु स्वसंवेदनात्मसु नित्यप्रतिघरूपेणाकिं
बद्धं किं विमुच्यते १ ॥

मावश्यफलदे यत्नेऽस्तु च ८२ इति श्री वा॰ निर्वा॰ त्रिचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १४३ चिदेव जगदाभाति जगदेव च चिद्यथा शुक्तयोऽत्र तथा ब्रह्म सर्वशक्तिसमर्थाने हृदयस्यचि॰न्मात्रत्वे वेद्यमोहविनाशमुपगते वेत्याह सर्वथेति १ ॥ रामायनमः ॥ रामः ॥

डों

ननुजीवविन्नसंकल्पानां बहूनां मोक्षता दृश्यते सैव तस्याः प्रतिबन्धकइति सप्रतिबन्धमिति चेत्तत्राह दृष्टमि
ति दृष्टेऽश्माणासिद्धं संकल्पितमर्थं यः पुरुषः सहूनैवं तर्थेमाविमभ्यस्यतिसः अवश्यं तदवाप्नोति
तथाच संकल्पस्य दार्ढ्यादेव मोक्षता नतुहृदः कार्योदमड्मेनाबनाचितः सप्रतिबन्धे सर्वत्र तत्व
संगादिति भावः ६६ अथवा अदृढः संकल्पः अदृढमेवमानोरथिकं दिग्गतगमनेन तत्रत्यपदार्थ
दर्शनादिकं वा तिदृढं स्वदृढमिति न तस्यापि मोक्षत्वमित्याशयेनाह यासीति त्वं मनसा पूर्वां पश्चि

दृष्टे संकल्पिते चार्थे महाभ्यस्तेऽपि यत्नतः सोऽवश्यं न तदाप्नोति न चेज्ज्ञानेनिवर्तते ६६
यासि पूर्वां पश्चिमां च दिशं वेत्ति विविधं विदन् यश्चान्येयान्यसौ तेनो मनसाप्यकानेनतः ६७
दृष्टः संकल्पितश्चार्थः स्यामिन्यबलसंविदः दक्षिणाशुतनौवाशोधामीन्यबलसंविदः ६८

मांच दिशं यासि तत्र नाम्नान् पदार्थान् विविधं विदन् यः संकल्पितान्आस्ते मनोऽसंकल्पितदिग्गत
गमनेन तत्रत्यपदार्थान् यात्मनो संसंकल्पानुसारेण याति यतः अन्यः पुरुषस्त संकल्पंतस्माऽन्तरां
दिशं मनसापि न याति अनेनैव विशेषेण तत्र विदप्रतिहेत्यर्थः ६७ ऐहवादेः संकल्पितार्थो हि सा
मिति संकल्पावै दबलसंविदः दृष्टोऽप्यसत्तिमासिकः संकल्पदार्ढ्याव्यावहारिकस्तेति दृष्टं भ
वेदित्यप्रमाणोऽदृष्टः अन्यस्य असंकल्पयितुः पुरुषान्तरस्य स्वात्मनि विषयानवेवाप्रबलसंविदोपि
तद्वयमपि न पश्यति न दृश्यते इत्यर्थः ६८ ॥ रामायनमः ॥ ॥

वा.
नि. उ.
टी.
५.२

एवंदक्षिणाद्दिशाउत्तरांगन्तोर्वाग्नेयींयामीमचलसंविदो मानसंस्फूर्तीरचेति द्वयंभवेत् पूर्वप
श्चिमगमनद्वयंवक्ष्यति ६९ ७० तन्मयप्रबोधनः सर्वमेवकदेवचिन्मात्रेनदेवाप्रबोधयतो. नेकसं
विन्मात्रसहस्रैर्विजडात्मनांजीवानांमतनीत्यर्थः ७१ ननुविदेहत्वेस्वरीतयाकारेणास्तेनहि
नस्पर्शप्रतिघत्वात्स्थितोऽपिस्पर्शतिवनायम्लकालवाह प्राहाविति शरीरमप्रतिघमेवास्य प्रथ

द्वयमेवेद्वयेनत्वमात्मनस्याचलसंविदः स्नेस्रवः स्पांशुविसृताः स्वामिन्यचलसंविदः
६९ द्वयमेवेद्वयेनत्वमात्मनस्यान्यत्मनजगत् एकेप्रबोधनः सर्वेचिन्मात्रेनावदा
त्मावे ७० नदेवानेकसंविन्मात्रसहस्रैर्विजडात्मना ७१ शरीरमस्यप्रतिघमथ
सेप्रतिघेचवा स्वप्नात्मकोयंसंसारोजीवस्येहरूपवत्त्व ७२ एतत्स्म्लेच्छादिदेशेषु
मृतानांदर्शनात्पुनः स्मृतिपूर्वंचकथनात्मत्वदृग्मनुभूयते ७३ येनतामसमासा

नानाम्लेच्छदेशेषु ते
पुनः स्रोगत्य कथयित्वार्थग
कृत्यप्रतिमात्मकाः ७३ ॥

वाक्यत्रूपेणसंप्रतिबंधास्तेनेनावतनात्कश्चिद्देशेषोपिसिद्धयार्थगतगुणदोषैर्यपिशानादृष
णादितिभावः ७२ शरीरनाशेनेनसहजीवानहङ्कृत्यैतत्कथंज्ञातमितिचेत्सहचरादासदृशा
चेत्याह एतदिति म्लेच्छादिदेशेषुमृतानांपिशाचादिदेहेनेहागतानांभूतविद्यादेः प्रत्यक्षद
र्शनात्पूर्वजनस्त्रीयगृहव्यापारादीनामनेः स्मृतिपूर्वककथनाच्चजीवचिन्मत्वप्रत्यक्षमनुभू

पते ७३ ॥

श्रीः

अन्यथानान्यथेअतथात्वतथात्वेनयोः कथा का अयं न्यायो वस्तुभेदाभेदद्वित्वैकत्वादौ योज्य इत्याह यथासंवेदनमिति ५२ अस्त्वेवं किं ततो भवति तत्राह तद्वेत्तीदं येनेयं तत्ज्ञानमेवेति ज्ञानज्ञेययोर्भेदान्नमेवं दृश्यादिदृश्यजाते तज्ज्ञानमेव भवति तावतैव सर्वं दृश्यग्रामास्त्विदं द्वैतं सिद्धमिति भावः नतु ज्ञानापलापे नैतज्ज्ञानमात्रपरिशेष इव किं न स्यात्तत्राह तद्वेत्तीति तज्ज्ञानमेतज्ज्ञेयमेव तथा च दृश्यमेव परिशिष्टमित्येतत्तज्ज्ञेयं रसत्यनाद्वैतं संभावेन न तथामतिनिश्चेयमिकात्त्वेय सिद्धिरेव न स्फोटि

संविन्मात्रविनिर्भोगे कान्यतानान्यता कथा यथासंवेदनं भाते वस्तुन्येकद्वितेकृते ५२
तद्वेत्तीदमिदं तस्मिन्द्वेद्ये वेद्यं भवत्यले नैतद्वेत्तीत्यतद्वेत्ति भवेज्ज्ञेयं स्वयं ततः ५३ नचेदर्थ
स्ततोज्ञानान्नीयतस्मात्पृथक्स्थितः स्थितस्तस्मात्मनि त्वर्थे तत्तस्मात्तनतोत्रजेत् ५४
ज्ञाने यद्वेदनं ज्ञेयं ज्ञेयस्यास्य भवात्पृथक् यथा ज्ञानमतो ज्ञेयं तन्नोन्यात्मानमात्मना ५५
पश्यतोपि मिलितोपि पृथक्सान्न किंचन मत एवासतो ज्ञस्य सर्वं ज्ञानात्मवेदिनो ५६
एवं प्रबोधितः सर्वं चिन्मात्रं तावदात्मवे एतावानेकसंविन्मात्मसद्द्वैतचिज्जडात्मना ५७ ॥

तिभावः ५३ अतः परिशेषाज्ज्ञानमेवार्थस्त्वेन अयं प्रपंचस्तस्मात् ज्ञप्तेः पृथक् न स्थितः एवं सर्वं यस्मिन्नर्थे तस्मात्मनि स्थिते सति अयं दृष्टाज्ञस्तस्मात् ज्ञाने नैव ततः ज्ञप्तिस्वभावाद्भुजेत प्रत्यवेतनवस्तुन इत्यर्थः ५४ तथा च ज्ञानज्ञानमेव ज्ञेयजगदात्मना आत्मनैव ततोतीतिफलितमित्याह ज्ञानमिति ५५ तथा च पृथगसतो ज्ञस्यात्मना सत एव सर्गान्तरूपतो ज्ञस्य ततत्वविदः पश्यतो गृहतो न स्वत्वदादिसर्गा अपि ज्ञप्तिव्यतिरिक्ता ना किंचिदेवेति तत्तस्मात् सर्वं ज्ञानात्मवेदिनो न हेतोर्वेद्मि ५६ चिज्जडात्मना अ

194

वा.
नि.उ.
टी.
५-२

२

एकस्यैव चिदात्मनः स्वप्ने लक्षकोऽप्यात्मत्वे स्वप्नाभावे कात्मत्वं च प्रसिद्धमित्याह एकमिति ५८ स्वप्न
स्वप्नसाम्ये लक्षकोऽन्याय्यः सर्गप्रलययोरपि समानस्तयोर्लक्षभेदादित्याह विद्धीति ५९ भोगपा
त्मना नानात्वं भोक्तात्मना तु लक्षत्वं च ६० सर्वार्थसर्वासिद्धार्थ इत्यादिना बहुत्वं तिवत्करणात्र
विकारिताद्योतनाय ६१ तदेव स्वप्नमाहसंविदिति ६२ स्वप्रतिघेन स्वं स्वरूपेणैव स्वप्रतिघेनिम्न

एकं तथा च चिन्मात्रं स्वप्ने लक्षात्मतामिति पुनर्लक्षात्मतां त्यक्त्वा सैदेकमास्ते स्वप्नके ५८
विद्ध्यास्मिन्स्वप्नसंवित्तिर्यासैव जनताद्भवेत् स्वप्ने प्रलयः प्रोक्तस्तस्मात्स्वाप्यायमेव सन्
५९ एकैव संविन्नानात्वं तु लक्षत्वं च गच्छति सूक्ष्मत्वं च तथा स्थौल्ये स्वप्नसंकल्पयोरिव ६०
इदमप्रतिघं सर्वं किल वेदनमात्रकं शुद्धं न द्वयमायत्र भाति तत्र न तथा भवेत् ६१ ए
कैव संवित्सर्गादावभवत्याप्रलयादिकं इत्यादिना बहुसर्गार्थसंवित्स्वप्नसंकल्पयोरिव
संविदाकाशरूपैव भातीत्यादिनात्मिका घनदेवावमेवेदं जगदित्येव भासते ६३
संवित्प्रतिघे भाति भाति वाप्रतिघेन तथा न वस्तुतस्तु प्रतिघा संवित्सा तेन निवर्तते ६४

दनु प्रतिघं नामनैनास्तिनचसंवि
त्तियाक्वचित् ६५ ॥

यासिपूर्वांपश्चिमांचदिशंवेत्सिचिरेवि

स्वप्नतैमिरवावस्तुतस्तु प्रतिघानाश एव नास्ति यतः साप्रतिघापि ग्रंते निवर्तते निहृमावसंविदे
वप्रतिबिम्बिताने ६४ अप्रतिघत्वमेव संविदः समर्थयति यासीति त्वं मनसा पूर्वांपश्चिमां च दिशं विदे
यासि तत्र तत्र च दृष्टिपद्मतानुमितादीनर्थाननुविदन्नवेत्सि तत्र संविद्रूपस्य ते प्रतिघो नाम नास्त्येव
अतः क्वचिदपि संवित्प्रतिघानेतिसिद्धमित्यर्थः ॥ ६५ ६५ ॥

ॐ

पित्रादीदीस्वेतोवासृते९न निर्मामेमेतीति प्रमोवाद्यतिस्नतमिति अन्यस्त्रेत्रिर्मातितनदासपवासोवक्थंमा
त् तत्रस्पातदेवात्रुप्राविष्टादितिनिर्मात्वेव प्रवेशाश्रवणात्तस्य च सात्मत्वात् इष्टापत्तावस्यत
न्मयानादिप्रवृत्यत्रुक्तास्मृतिः कथंवाभवेत् तमेव पूर्वसिद्धमात्मानमाश्रित्य ज्ञानस्य चेतनत्वेष
निरूपितं तदपि विशून्यमेव स्यादित्यर्थः ४१ प्रश्नमयस्तोत्रमुक्तमन्त्रवदत्रुपसंहरति मृताविति नजा

मृते निर्मालिते देहाः कथं स्यात् स्मृतिर्भवेत् कथं वा स्यान्मम वासो चेतनत्वं तमेव वा ४१ स्वयं
स्वमहं वा भाति मृतस्य परलोकधीः तमेव पश्यति त्वं न तत्राप्यस्ति सम्यता ४० मृतो न जा
यते तस्माच्चेतनैवैव केवले इहायमित्यमित्येव वेत्ति विवासनात्मके ४२ स्वमेव भावमभ्य
स्तमात्मैसोत्रुभवेच्छिवे स्फुटसत्यप्रवोस्त्वसत्यमित्येव वेत्त्यले ४३ त्वात्मावमेवतत्रैवस
ग्राभेदस्वप्नमाहरत् पुनः स्वमरूपं वेत्ति पुनर्जन्म पुनर्जगत् ४४ अलीकजालमेवैवपश्यन्त्र
लोकमास्थितः पश्यत्याचारयत्यत्र किं चित्कश्चिन्न कस्यचित् ४५ ॥

यतेजन्मभजतेकिंतु चेतनैवैव केवले इहायविस्य जातोस्मीति मृषैव त्वे जन्मादिविक्रियाशून्यत्वात्मक
त्वनयावेति ४२ नस्यैवाभावस्माभ्मामात्स्फुटस्य प्रयेतस्याजन्मादिव्यवहारो लोके वेदयोर्नवस्तुतः इ
त्याहस्वमेवेति ४३ ग्राहदत्त्वमथस्यात् ४४ प्रत्येकं साक्षिभावमास्थितः सत्यरूपनिस्वसंवित्तिमात्रेण
स्वाप्यस्तकार्यकरणानि विषयेष्वाचारयति प्रवर्तयति नाप्रलयमथोः स्वपुप्तिप्रलयमोक्षेष्वपि च प
रमार्थतस्तन किंचित्कस्य चिदहनीयेनापि कश्चिदस्तीत्यर्थः ४४ ॥ ४५ ॥

195

196

वा. उ. नि. टी. ५.

अन्यथा अपरिज्ञाताः स्वके वलं दृश्यमेव संपन्नमविदितेनानुभूतिरीति ख्यातेरिति भावः ४६ नाभिर्जगत्कोटिकोटिभिः किंतु धर्मात्मतानासां मध्ये प्रत्येकं एकैको जीव एकं जगत् इदमेव जगत् नान्यदिति चेति ४७ तासां जगत्कोटीनां पृथिव्यादि पंचभूतानि चलनिर्विधभूतग्रामाश्च प्रत्येकं आश्रितेनेन संजीवाश्रिमते जगति नित्यं च न विसदृश्यानीत्यर्थः तानि च असत्यानि यावद्ब्रह्मा दृश्यासत्यानि सत्यया परमार्थदृश्यात् अजे ब्रह्मपदे सत्यमेवेत्यर्थः ४८ अनवबुद्धतत्त्वयोः सत्यासत्येऽपरस्परविपरीते इत्याह सर्वदि

इत्येवं जगतां संति कोटीनां कोटिकोटयः परिज्ञातास्तता ब्रह्म केवलं दृश्यमन्यथा ४६
ताभिर्नैकस्य चित्किंचिद्विदाहृतेन च संततिः तासां च वेत्ति प्रत्येकमिदमेव जगत्त्विति ४७ भू
तानि तासां प्रत्येकं तैश्चैवान्योन्यमाश्रिते सत्यान्येवासत्यदृश्यासत्यदृश्यान्नजेपदे ४८ स
र्वदिदितवेद्यस्य तद्दृश्यासदहत्वघे असत्यत्वेऽप्यतुच्छं स्वतन्त्रं दृश्यस्य सत्स्फुटे ४९ चितेर्ध्येय
यथाभानेन तत्त्वस्य यथायतः स्वरूपाणि समग्राणि भूतानीमान्यतो मिथः ५० नित्यम
न्योन्यमसत्तानि तानि तान्येव चात्मनः किलसंविद्विनिर्णीयं दृश्यमस्य निश्चयतः ५१ ॥

ति ४९ अथवा परमार्थसत्यचितिभानरूपत्वात्सर्वं सत्यमेव त्वद्वैपरीत्यमेवेत्याह चितेरिति ५० अथवा येप्रतिपदाय जगत् भातितं प्रति तदा नत्सत्यामिति याव स्थिते सत्यत्वमित्याह नित्यमिति यतो जगद्रूपसत्यमसत्यमिति वा सत्यसंविदेव विनिर्णीये साचेऽजगवती संविन्नस्त्यमिति निर्णयतिकस्तद्वैपरीत्येन तद्वाः साधयेदिति भावः अप्रति चेत्केनापि प्रतिदेहमशक्यो ५१ ॥ ॥

मे.

सेचिन्मात्रकमहंयस्यदेहेप्रविष्टःसन्हृद्देशेजस्यवसेप्रमोप्राणाभिमधामहेहेनसह अस्मसाद्भूतः
१९ तस्मान्नहेहमहेहादीनांप्रसत्तादिदेसर्वेविदाभासमात्रमेवतमेव २॰ शुद्धबुद्धपदार्थतःप्राकरा
तोभवितेस्फुरद्रूपंऊनएवप्रकाशितंऊनक्षिदिनमर्थः २१ चिन्मात्रवचनमितिशुद्धिरपिराहोःश्रिवइ
तिवद्विकल्पमात्रेणहीनत्वकृपयप्रयोजककोमेदमेवप्रयोजनप्रमेहेचिन्मात्रेणैनाहनापीति २२ पे

यस्मादहमेवसेसेचिन्मात्रकंहृद्देयोजसि प्रमोमयासन्नगतः किंलाकोपेणमस्मसात् १९
तस्मादिदमनायेतेचिदाभासमात्रमेवते प्रकार्थैकमेककरणंरूपंविद्धनमकमे २॰ इदंचिरा
द्योमकवचनेचदावद्रपदार्थिकं स्फुरदूतइवाकाशितवदावद्रपदार्थतः २१ नापिचिन्मा
त्रकवचनेचिन्मात्रेप्योमकेवले नस्याकिंकवचनेकीदृक्कोथेकवनिर्किनभः २२ प्रयोपे
नचिदाभोयेकिमस्यकवचनेनवे कचत्वभावद्वयावामननन्निङ्कनःस्थितः २३ चि
न्मात्रकवचनेशुद्धेब्रह्मशब्दोहिनविद्धते इदंजगदिदाभातिक्वाहं पुणहं मनाऊनः २४ प्रायेनव
र्जितममेयमनादिमध्यमेकंविशुद्धमितनकारणकार्यमसम्ने सत्तामयंभुवनपोलदिगन्तनानो
नमेवसर्वं २५ ॥

नद्रूपेनः २३ सदेवेहंहिनविद्धतेब्रह्म २४ कालस्याद्येनवर्जितंदेशतोप्यनादिमध्यंवस्तुतएकंप्र
तएवविगतकारणंविगतकार्यविगतत्वदभीनासत्त्वकंवस्तुतःसत्ताप्रधानेसमस्तमेवभुवनादि
सत्तानिर्वाहकत्वात्नानानानात्मकमिवकिमपिवाच्छन्नस्यागोचरेयश्चेतनेनतदेवसर्वंनतद्यतिरिक्तं

नानात्मकं किमपि वेन

ॐ॰ मणमात्रमप्यस्तीत्यर्थः २५ ॥

198

तस्मिन्ननश्वरगृहे तथानस्मिन्नाकनग्रामगृहे च कृतभावोबद्धधीः ९ भावानुबन्धिहेहमित्रान् गिरि
पदे दर्शितेहं लोकैर्दृष्टः १० ११ १२ एतस्य कारणे निमित्ते किमस्ति १३ आत्मनि विदेकचनस्वभावे प्रविशि
ते चिन्मात्रनभसि एव १४ ईविविदाकाङ्क्षी प्रवर्तितात्मकैर्लाभावात्मतिचानाद्योगेस्वभावे १५ तत्रग्रा

अनेनते गृहे तस्मिंस्तस्मिन्ग्रामगृहे तथा स्थितानां वा स्थितिमतीं कृतभावोपशान्तये ९ न
तो वदन्ति कालाय कृतसेवनमात्मकः स्थितेरहं मानमानाभावो ह्यजनुगृहणानीतिर्यथा १०
नाभिवांछामि मरणं नाभिवांछामि जीवितं यथा स्थितोस्मि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः ११
ततो विचारितेनान्तस्तन्मया हृष्टमण्डले किं कारणमिदं तस्मात्किमर्थं चेति चेतसा १२
कोयं पदार्थसंघातः किंनामैतस्य कारणं अस्मिन्स्मृते दृष्टौ विद्योमेकसरूपिणा
द्यौः क्ष्मावायुराकाशपर्वताः सरितो दिशः चिन्मात्रनभसि नैकत्वमात्मन्यवस्थिते १४
चिद्वृद्धिकाचलार्द्दिक्सर्वभासेनतोत्थिता तदिदं जगदाभाति चित्रमस्पन्दितात्मके १५
नेमे देहा न चैवांशे भूतैर्य्यैर्विनायममप्यहं चिन्मात्रमेव कचनमिदमाभाति केवलं १६ यदा
थैमानसाप्ययं स्यात्किं नाम तत्कारणं पिंडगृहे हन्तनान्तर्विना कोप्यर्थसंभवः १७
भ्रांतिमात्रमिदं चेत्स्याद्भ्रान्तेः किं नाम कारणं दृष्टमेतत्तु कोभ्रान्तेः कारणं वा तु कीदृशो १८

दयः सप्रतिघाः कथमप्रतिघाः स्युस्तथाह नेमइति १९ यदा चिन्मात्रकचनेन तर्हि कारणमेव नास्ति
पिंडगृहस्तदेहेनोरप्रसिद्धैस्तिस्ताद्द पदार्थैति १७ तर्हि भ्रान्तिरेवयमस्तित्स्याच्च कारनत्रापि निमित्तं दृष्टा

वा.
नि. उ.
टी.
५२२

हे लुब्धक लुब्धके स्मात्स्वान्तर्हि र्वंचने भावानेनत्सर्वं मिथ्या इति बुद्ध्या शांतो भव तत्र घनः इयं स्वात्मसत्ताशां
तैव स्वस्ये निर्वाणतो भाति नाशांता ९ शांतिस्वरूपमेव दृश्यं यतिनेवेति स्वान्तेति कदृश्यमानमेव तिर्यक्
स्थावरादेः स्वस्वस्वापवत्समसे भातितमित्तिका काधनघनलुब्धक आह एवं चेदिति १० सतएवास्त्व
याः स्मृतिनिर्णयः दृष्टापत्याशु निहत्तवमाह एवमेतदिति ११ आत्मनि मनस्त्वन्येषु स्वस्थ नथैव सर्वात्रभ

एतद्बुध्वा भव विज्ञो मिथ्या लुब्धक लुब्धक शांतेनैवमिदं समाचिन्मात्रव्योमरूपिणी ९ स्व
यमाभाति निर्वाणा नैव वा भाति किंचन लुब्धक उवाच एवं चेमदहं त्वं च सर्वे वा विबुधा
दयः १० मुनिरुवाच एवमेतदिदं सर्वमन्योन्यस्य प्रकल्प्यते ११ अन्योन्यमात्मनि तथा
सदसत्त्वानुभूयते दृश्यं येन यथाबुद्धं तथा तेनानुभूयते १२ नानैकं वस्तुतो नैकं न स
नानत्वमथवा जाग्रत्स्वप्नगतं चिद्वेदनमात्रकं १३ अहमेवं त्वमस्य दृश्यमानपुरो
पमे इति ते सर्वमाख्यातं बोधितोऽसि निरन्तरं १४ स्वयं ग्राह्योऽसि ज्ञानासि यथेच्छसि तथा
गृह्ण एवं प्रबोधितस्यापि तव व्याधमते मतिः १५ ॥

वादित्यर्थः बोधानुसारि स्वभवत्यनादपि तत्तथैवेत्याह दृश्यमिति १२ यतो नानैकवस्तु यथैको
घटः नानाकपालकपालिकातद्वयवयवपटपरमार्थेन नानावस्त्वात्मक एकत्वप्रतीतेर
कवस्त्वात्मकश्च तत्र नानात्वदर्शिनामेकमसत् एकत्वदर्शिनो नानात्वमसत् उभयदर्शिनां तु
भयं सदसच्चापाद्दिकं तत्तु चिदात्मवेदनमात्रकमिति नैकमपीत्यनुभवसिद्धमिति भावः सप्यागम
दसत् १३ १४ मतेस्त्वाभिमते जगत्सत्यत्वभ्रम एव मतिर्विज्ञानानन्तरेणान्वयः १५ ॥ ॥

ॐ·

199

इति श्रीवा. नि. प्र. त्रिपंचाशत्तमः सर्गः १५३ विचारज्ञानिना जीवन्मुक्तस्थितिर्विरोहिता मुनिनाथ
सहोत्तरस्याख्यायस्यानन्तवस्थितिः सा कृतिविचारफलेस्याजीवन्मुक्तस्थितिस्तुतिः प्रपंचयति इतीत्यादि
ना १ निर्मानो विगताभिमानः २ स्वयमेव व्योमनिष्क्रियं नभस्य एकात्मसन्निवेशंस्थितिदाकाशमेव ४

इति श्रीमोक्षोपाये नि. प्र. सर्वैकात्म्यप्रतिपादनं नाम त्रिपं नाम पंचाशत्तमः १५४ मुनि
रुवाच इति निर्णीय हृद्यस्मिन् स्थितोस्मि विगतज्वरः वीतरागो निराशंको निर्वाणो निरहं
कृतिः निराधारो निराधेयो निर्मोहो निष्कलाश्रयः स्वभावस्थः स्वयं शान्तः सर्वात्मा
सर्वगोदितः १ यथा ग्रामस्य कर्तास्मि न कर्तास्मि कदाचन स्वयमेव हि यो व्योम कर्तृ
तातस्य कीदृशी २ योऽहमा वायुमाकाशो पवं नास्मिस्थितो हि गुः इत्येकात्मनभः सर्वे
भूतजालैकविग्रहः ४ स्वात्मात्मनि परिनिर्वाभिस्याव मास्मैव केवले न विधिप्रतिषेधयोर्मे
न मे बाह्यं न मेंतरं ५ इति मे तिष्ठत इह यथा संस्थानसंस्थितेः श्रूयतां येन मनुप्रासः काक
तालीयवत्स्वरः ६ इतीतः सर्वमात्माव्योम यथा स्वस्मै यथावच यथा जगत् यथा चलं यथा दृश्य
मिदं यथा ७ तैव यथा दृश्यमिदं यथा दृश्यमिदं पुरः यथा श्रावा यथावृत्तं यथेमात्त

ननाप्तुरः ८

४ देवायप्रयेत्वेश्रूयताप्तुप्रासः ६ एवमनुप्रासाय हृदूके ते ते इति यथावर्णितप्रकारं सर्वं न देवप्रपंच इ
ति यथा स्वप्ने इत्यादिना सर्वत्र तथा व्याख्यातमिति मे बध्याने ७ ते इत्थं वयाहृतं इदं दे देहाद्याध्या
त्मिकमात्रेऽहं रूपं यथा इदं पुरो दृश्यमापि भौतिकं बहुरूपं यथा तेषु रागद्वेषहानोपादानादिभावाय

था ८

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५२२

केनचिन्निर्दिष्टेन तपसा स्थीयतपोबलेन चक्रेण त्वं च भ्रवातेन नर्तितइव ४ यतः इदं जगत् दविथैवं त्वयो हृदि
नायाति अतः इदं जगत् अविद्यात्मिकया यामान्नस्थात्मका कृतं तन्मात्रादितेसत्यमेवेति चिंतयन्स्त्वं ५ इदं दृश्यं
किंयदं नेकियद्दूं इह स्वावयिकं स्यात् नतन्न तेनोल्लङ्घः शरीरकः आदितः पृथिवीमारभ्य हृदन्तधाऊर्ध्वप्र
मात्रेण देहेन गन्ता पद्मणास्मि इह स्थास्मि ६ भावाभावात्मनः अस्य हृदयस्थाने अस्मि एतावप्रदेशो नित्यसंवेः

आहूय इव वाचं के वक्रेणातपसा हृताः नक्रेणेव समाक्रान्ताः परां क्रममविवर्जिताः ३ किमेत
त्त्वमाड्डुतानन्यत्वात् निर्वाणोऽस्मीति संशयात् नाथ्यगाङ्कदम्भोगाति सृक्यो योवनवानिव ४
अविद्याकृतमेवेदं दृश्यमित्येव चिन्तयन् अविद्याजगदित्येषा नायाति निपुणं हृदि ५ कि
यदं नामि देहस्यैस्यात्पाद्मणास्मैन तदादितः हृदन्तोऽहं समाणेन नपोल्लङ्घ्य शरीरकः ६ भावा
भावात्मनो नित्यमस्यान्तेऽस्थीयते हृदि तस्मादाकाशमप्यस्मि यच्चेनोनत्र घामहे ७ इति
निर्णीय हृदये स्वर्णपत्रवत्सुमः गतेनाहृश्यमणुर्भूतं विनाभ्यासेन भस्मनि ८ ततस्तनः
प्रभृत्येव तेनैव स्मुनिभिः सह त्वयकन्यपतिलक्ष्यनपरच्छुवितस्थपनः ९ तस्मिंजगति तेभ्यो
वैस्तैः समं निवसन्सदा बहून्याहसहस्राणि चकारस्तुमहत्तपः १० तपः ऊर्ध्वं कदाचिन्तु
नः पप्रच्छ तेमुनिः कदाचस्मादात्मविश्रान्तिर्मेमेत्याह स्मुनिस्तनः ११ ॥

स्थीयते स्थास्यते मया ७ नाहं श्रमतिविस्तीर्णे सहस्रोलोपपत्तिकमपि स्मुन्मुक्तमभ्यासेन विनाभस्म
नि यातमिव दृश्यागतमित्यर्थः ८ तेनैव विनिर्णयेन ९ तेस्तपस्विपुत्रसिद्धैः आवेल्लिहानाः १० मम
निष्पहेल सर्वेश्वात्मनि विश्रान्तिः कदाचस्मादिति पप्रच्छ तनः स्मुनिस्तं प्रत्याह ११ ॥ ॥

ॐ

201

3

तत्कृतमलक्षारणेनिपुणबोधः अभ्यासेनपरोपरिणतिंविनामनोहृदिमनोन्तःनयातिनप्रविशतियथा अंबुधारणेकार्येदारुणिपरोकमंडल्वाख्याकारोकालेनादिनिर्मितोपरिणतिंविनानदैतःअंबुनप्रवि शतिनददातिनिपरेणान्वयः १६ अभ्यासेनबोधस्यानविश्रांतेःस्थिराद्यानस्थितमेवनिर्वाणमितिनदृत मविभिकव्यातइत्याह अभ्यासादिति १७ उक्तेर्थेभगवद्वचनंसमानिदर्शयतिनिर्माणेनेतिश्रेनति

ज्ञानप्रबोधेविश्रांतानविश्रांतापरेपदे नाभ्यासेनविनाबोधएवयातिमनोहृदि १६ परो
परिणतिप्राप्तदारुणीवांबुधारणे अभ्यासाद्बोधविश्रांतोगुरुशास्त्रैकसेवनात् १७ है
नाहेनाहृताशान्तानिर्वाणविमलुच्यते निर्माणमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्यावि
निवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् १८ इतिश्रीम
हारा·निर्वा·भूतार्थवर्णनंनामसर्गःपंचाशउत्तरशततमः सर्गः १ श्रीवसिष्ठउवाच इत्याकर
र्ण्यथसम्यायस्तदानक्षितवतानवे आसीच्चित्रकृताकारइवविस्मयमंथरः १ नविश्राम
ममवेतोस्यस्याभ्यासेनविनापदे आसीड्ड्यानइवसंप्रोह्यमानइवार्णवे २ ॥

मानमोहाः बहिर्जितसंगदोषाः अंतर्बहिःस्थाध्यात्मनित्याः सर्वतःपूर्णानंदात्मलाभाद्विनिवृत्तका माःसुखदुःखैःद्वंद्वैःसम्यग्ज्ञानेनसंज्ञायेभ्यस्तत्त्वाविधैःप्रियादिद्वंद्वैर्विमुक्ताविमूढाअतत्त्वविदस्तद्धि सोपरमेपदंनिर्वाणाख्यंगच्छंत्यनुभवंतीत्यर्थः १८ इतिश्रीवा·नि·प्र·उत्तरपंचाशउत्तरशततमः सर्गः १५४ बोधस्यमूढेतपसाचिरलब्धशाहिमपर्वतात् नभोगतिःकाप्यहदिमंतिष्ठमुनिनोच्यते चित्रकृतस्याकारःप्रतिमेवविस्मयेनमंथरोजडीकृतः १ नविश्रामम्प्रांतिनलेभे २ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
२२५

उतोनाक्तिलन्नाह विष्णोर्महदर्पणं तस्येति यतः परमात्मालोकनेश्वर्येण स्थितस्यास्य विष्णोर्महदर्पणस्य घनत्वं इदं जगद्रूपं प्रतिबिंबति १९ हे विधे यस्मात्स्वाविर्भूविते दिष्टे स्थिते तस्मादिदमविद्यासमुत्थं दृश्यं किंचिद्रूपं इदं प्रत्यक्षं दृश्यं स्यात्तत्तस्य दृश्यस्य पावनेऽस्य नेति ब्रह्मणोक्तं किंचिद्रूपं वा स्यादाकाशवत्केवलं सामान्यं सत्यं मयाहं दृश्यं मदंशं मन्यसे तामेव श्रावरूपके कृत्य: २१ एवं रूपेऽर्थे ज्ञाने सत्यं तमनुभवितेदमेव वा

विष्णोर्महदर्पणस्यास्य परमालोकनेऽपि ते नस्येऽस्येव वायुघनत्वेदं प्रतिबिंबति १९ तस्मात्कि-
यदनेनस्यादिदं दृश्यमनर्थकम् तस्य पावे किंचिद्रूपं स्यादाकाशं दृश्यमेव तत् २० एवमर्थे
महत्तामसि मे संस्मार्यं देवदे शृणु देवेश तावन्निश्चयेनैव वाक्युपपद्यते २१ इयं सा कटुकमसुमे-
नीतो याक्तितनुस्थितं गारुडेन वेगेन संयुता व्योमगामिनी २२ प्रतिनाडिकमेघानां वृद्धिं
गच्छन्त्यो जनने क्रमेणासमलोकाधिभवत्याकाशरूपिणी २४ साकाशस्यास्य दृश्यस्य स्थल-
मयपरमेश्वर श्रेतभित्थं मनेनस्य पूर्णो मासि निमेष: २५ इति नाथो नयाश्रो केहवदेवो व-
प्रभु: एवमस्तु त्वं देव तु व्यायामस्यान्तं नाडिकायाः स्वदे: २६ गतेनास्मिन्महादेवे देवे: सह दिवस्य तो-
तपस्यनेन कृष्णो देहस्य स्वकांतिमेवविष्यति २७ सामाएवकृत्यमस्य तन्मनतस्मिन्नेवहतोनन: सु-
तिमेष्यति सद्योऽस्मिन्विनस्यार्थे दिदृक्षया २८ ॥

तस्मात्त्वं संस्मार्थये २१ इयमेतत्तनुः सर्वे दम्यु-नीतो या गारुडेन गारुडवेगसदृशोन वेगेन संयुता व्योमगामिनी वाक्य २३ तत्पुनः प्रतिनाडीके प्रतिक्षणप्रान्ते वर्धवेगेन जनेन एषा सेतनुदृष्टिं गच्छन्तिकाल क्रमेणाजगतो लोकत्रयात्कायेभवत्वग्राकाशवत्विशालरूपिणी २४ यदं साकाशस्य श्रस्य दृश्यपदार्थस्य श्वेतेतलभेय २५ २६ महतिदेवे यस्मिन्स्थितेअतीनाम भेदानामहादेवे वेदस्य कांतिर्यस्य तस्याविषया भविष्यति २७ सभवान्यास्मिन्तस्मिन्नवसाम्प्रतरवण

स्वनेनामहाग्रमानात्तिकृपंसद्दृष्यणमेष्यति २८ ॥

गों॰

203

जीर्णदारवल्पकाग्निवत्संस्थितमित्युक्त्वा जन्मोत्तरेऽद्बोधमेष्यतीति सूचितं संशयेन हृदयं पुष्पाकाशमपि हृष्यमानं
र्थं त्वाक्रम्य न स्थितं १२ कालेन चिरेण १३ भूतले केनापि मननमात्र्ये भावनादृष्टमुद्गतं १४ संसृतनः ज्ञा
नेन संसृतनः तथाविदृत्यसिद्धया ज्ञानसावनतथाऽनवबुद्धात्मा येन तथाविधो न तथैव दोलायमानसं
वित्त्वेनासमर्थं ममासत्त्वादतः १५ आत्मविकल्पेन स्वमनोरथकल्पनामात्रेण १६ इत्थमनेनैव सा

मुनिरुवाच ज्ञानं तद्भगवद्देहमे जीर्णदारावाल्पकाग्निवत् संस्थितं हृदये किं तदायमाक्रम्य
नोचितं १२ नाभ्यासेन विना ज्ञाने विश्रान्तवानसि अभ्यासेन तु कालेन भूशां विश्रान्तिमे
ष्यसि १३ भविष्यदिदमात्मीयमथाकर्णय निर्णयं मम वर्णयतः कर्णभूषणं भूतलाद्भुतं १४
संसृतानवबुद्धात्मा ज्ञानसावनयानया दोलायमानसंवित्तेनमस्त्वेन च पीडितः १५
अविद्यारूपमाभोगि किंप्रमाणमिदं जगत् स्यादित्यात्मविकल्पेन तपस्यैकत्वमुपगतः १६
इत्थं तपस्यया घोरे कालाग्रं पुरापरे ऽनु प्रोमे हीनतनत्कृहस्तानुपेक्षानि सामवः १७ सर्वोपि
पाक्षितस्सान्नेव रदस्सवदेव हृद्गुहामसैरात्मनिजेमहेहमेकूठे १८ देवायेहृद्रूपरूपे
स्मिन् हृष्टाविद्याश्रमे सति कविदादर्शवन्नास्ति प्रतिबिंबमलोज्झितः १९ ॥

प्रतेक्रियमाणप्रकारेण पुरा प्राप्तेन्यायस्याजीवनासंभवादत्यादनेकजन्माभिः १७ वरदस्वविषयःस
निधाप्रहामसैरात्मनिजेमनोरथकल्पितेवरं मार्गेयिष्यसीति यावत् १८ यस्मात्थं विष्यसि तस्मात्
त्रिकार देवतिहृदेवविषयश्रास्मिन् हृद्रूपरूपे देहे श्रविद्याश्रमे सति स्त्रादर्शवत्स्थिते ब्रह्मणि प्रतिबिं ब
मलेनोज्झितः प्रदेशो नास्ति यत्र गतस्य मे निर्विद्वेपाक्षितिः स्यादित्यर्थः १९ ॥ रामः ॥

१९ वहनाच्छन्नस्तनूसरितामंतडूवजनतस्थेलोकाब्धोनेवपुर्वर्द्धिष्यनेडूत्तिपवेलोन्वयः २० निष्पारस्याप्येवरस्य
पूरणे निरवकाशतामेयादके २१ निर्गलमप्रतिबंधमेवाथावभूतेषदनेनगगनेनस्पक्रमादाक्रमादाक्र
मणात् २२ सर्गानेवविशानभिपरमार्थेत्यादिनापरमार्थमहाकाशस्य शून्यतामपुक्रान्यानचक्रका
न्वान्याइवस्थितानन्तस्वभावः अज्ञानतास्वभावक्लेलहणइवनाद्याउहृष्टाडुन्मेकानत्राविभून्ताश्चिदर्पणव

द्वितीयइवशीतांशुर्द्वितीयइवभास्करः द्वितीयइवगौर्वाग्निशुंडार्कस्यद्ध्यास्थितः १९ ततोग
रुडवेगेनहृदयस्थनभस्तलथा ग्रेनेष्याह्नेवहन्वेगाजगतः सरितामिव २० जगतीतेनमोजवेन
नोवर्द्धिष्यनेवपुः कल्पान्तमलार्णववन्निष्पारोवरपूरणे २१ इत्यस्यमहाव्योम्निवर्द्धमानोहृ
हृद्वपुः सर्गान्निर्गलाधारवृत्तिनेनगगनक्रमात् २२ परमार्थमहाकाशशून्यतावातचक्रका
न् स्वभावइवतोहृश्याश्चिद्दर्पणवनतंगकान् २३ संविद्धनेयथास्वप्नेपुराघाभातिवात्मकाः
तथानहालवेध्योतिसर्गावृत्तानिर्गलाः २४ विस्फुरंतिमहाव्योम्निपर्लैञ्जाः इत्यमितानिलैः तथा
सर्गाननेकांस्तंहृदयस्थानिर्यूपः २५ सभासनेहणकृतो यथाजालंसदप्यसत् जगदात्मत
थाकाशसंविदालंसदप्यसत् २६ सर्वबीजनहृष्टानोलमानामिडमंडले थाहृष्टालजगताहृ
हृकस्थितेननन्यत्वमात्मनः २७ ॥

नंगकान् २३ एवोक्तिहृष्टिपद्यस्मितिशेषः २५ यथासौयस्यहृ
जनानांविचित्रवानाथघनजालेनबहिरुनृत्यसभासमोहरणं रोचनेनान्यदेवांतस्थाविधानांविचित्रवातोय
नजालंसदप्यसत्यायतथाचिदाकाशस्येविदंतनवविदं जगदात्मकं वैचित्र्येनत्रसदप्यसत्यायमेवतात्पर्यः
सर्वैकवीजस्येनेनेरिडमंडलसंलग्नतथाहृष्टानोभ्रमतीहारवभूत्वादिनाजालमिडमंडलस्यजनहृष्टायाहृग
त्वेनासत्जगदपिदात्मनः अनन्येनप्राप्यस्थितेनतत्संविदितात्कैकत्वेतामदेवेतात्पर्यः २७ ॥

३८ परिस्फुरन्संचरन्व्योम्न्यव्यक्ताकाशे ३९ निर्देहासि रहासि च ४० नेदंवाहंकिंचिदित्यादिना ४१ अ
प्रमाणः अपरिमितः यज्ञाविनश्चैवऽवगम्यते ज्ञायते ४२ इयेहरूपरूपाप्रमीयते अनुभूयते मीयते इयत्तया

पुनः सर्गः पुनर्व्योम पुनः सर्गः पुनर्नभः इत्येवंपश्यतस्तत्रदीर्घकालःप्रयास्यति ३८ अथ
दीर्घेणकालेनपरिस्फुरत्सर्गपर्णके उद्वेगमेष्यसिव्योम्निमहाम्भसितिमिर्यथा ३९ उद्वेगमेष्य
सिततः तपसोऽनुभवत्फले निर्देहासितदादेहमनंतोंबररूपकं ४० किमिदंकुशरीरं
मेभारभूतमिवस्थितं मेर्वादिभूभृतालक्ष्मपिपक्षिमिश्रणायते ४१ देहोममाप्रमाणो
यंव्योमव्योमसमयाखिले हृदयामिवसर्वापिभाविनेवोपगम्यते ४२ अविद्यावनयोरे
नैयमनेनावप्रमीयते मीयतेनतर्केनापिब्रह्मज्ञानंसमंविना ४३ ॥ नमिमेसंत्यजाम्ये
वंदेहमाविहृतोनतं नानेनकिंचिदाप्नोतिसाधुसत्कार्यसमागमे ४४ ॥

परिच्छिद्यतेतेरिंमस्तेवा ४३ अनेनातिस्पृहइदेहेनसाधुसत्कार्यसंगमेमन्यदाप्नोमितस्मादेनंकिंचित्प्राप्नो
मि ४४ ॥

ओ.

रुंडग्रामः श्रावणेनतत्सविदोषसंगमोयेन ४५ श्रावणेवचयतिशारीराहुहितंघतितनकीलोयावणे
हूतायथावगः पतिसंभुक्तान्यलाहूडिमादेः भुंक्तेनीवसेवीजनवर्गादिभागंन्यजतितद्धन ४७

किंनामेदंप्राप्तीरंरुंडग्रामापायसंगमम् ।

अनेनापापपर्यंतंनिदालेवोब्रवास्मदं किंनामतत्सज्ञाम्येवदेहमाविहृजानंत ४५
इतिसंचिंत्यनंदेहंयावर्णेश्रावणेदेविनी कृतान्यत्सर्वसंभुक्तान्यलाभुंक्तेयथावगैः
४७ हतादेहपरित्यागंजीवःश्रावणसमन्वितः यास्यस्यतितेनतस्मिन्नानात्वहू
स्वापिवानवान ४७ त्रिवपहोमहास्मेकृविदेहःपतिष्यति ततभूलोकेघूलादिम
वंचूर्णीकरिष्यति ४८ भुक्ताभागवतीसैदेहंनतदाभहरिष्यति ४८ भुक्ताभाग
वतीदेहेनतदाभहरिष्यति समान्तमेडलानेनतिदोषाभूमेविष्यति ४९ ॥

४८ ततनस्मिन्जगति ४८ भुक्तानीवक्ताश्रावणेनासमान्तमेडलाभगवतीकालीनदेहे
श्रावणेनप्रकारेणगात्रोःसहभहरिष्यति ४९ ॥ रामायनमः ॥

५॰ इदंमाविसृहृदसेकल्यफलेक्षत्वात्ततोवैराग्यंनिर्विण्णोब्रायसत्त्वविद्यावोपायोक्तिवानवेति५ृ।
ह्यतिग्रहोऽस्यादित्तायद्यस्माऽऽइत्तोः श्रेष्ठेनयुक्तपार्थश्रेमेणाऽऽः त्वमेवार्थितं ५१। हे ब्रह्मन्भगवन्
सेषाभाव्यर्थस्थितिःस्तयोन्त्कावर्षेभवितव्योऽर्थोयथायुक्ताऽत्रन्यथास्यात्तथाविधाकाक्षियुक्तिः।

इत्यात्मोदंततमविलेक्षत्तवानस्मिन्हन नपश्यालीवनेक्षत्वायथेत्कस्मिन्नथाजगत् ५॰
रामउवाच ब्रह्मन्भगवन्नुः त्वयाविमोक्षमनन्दे सर्वात्मत्वंमनर्थोयथादर्शनतत्त्वा
र्थितं ५१ विद्यतेकिंविशोकाविमुक्तिःश्रेयाःस्थितिर्देवा अन्यथाभवितव्योऽर्थोयदि
नास्तिनउव्यतां ५२ मुनिरुवाच अवश्यंभवितव्योऽर्थोनकदाचनकेनचित् विधा
तमन्यथाशक्यःतेनहृत्तिमत्त्वतः ५३ वामः वामशिरः पादविपर्ययविपर्ययोयथा
पुंसोनविद्यतेशक्तिस्तथाभाव्यन्यथास्थितौ ५४ ज्योतिःशास्त्रार्थविज्ञानैरिहभाव्यर्थ
वेदने भवन्त्यन्यदपूर्वेनतत्किंचनकदाचन ५५ ॥

विद्यतेयदिवानास्तितत्तथाऽऽव्यतां ५२ यतस्तदिदानींतेनयत्नेनतेनननश्यति ५३ यथापुंसः स्वदे
हेपिवामाभेवाममभागयोःशिरःपादयोर्वापिविपर्ययविपर्ययोऽन्यात्मककरणेशक्तिर्नविद्यतेतथाभा
व्यर्थानामप्यन्यथास्थितौस्थापने ५४ तस्यपरिज्ञानमात्रेणतुशास्त्रीयोपायैर्भवतिनान्यथातमिः

नहिं प्राक्तनरूढसंकल्पकर्मणामानंत्यादनिर्मोक्षप्रसंग इत्याशंक्याह नयंतीति ये पुरुषधौरीयाः प्राक्त
नैः स्वकृतैः प्रयत्ननानि शमदमादिसाधनान्युपेत्य संविन्मयैव प्रसक्तैर्विन्यापकैः श्रवणप्रमुखोपायैस्तन्नतानं
प्राप्य ब्रह्मसत्तयैव स्वमननगहनं शनैर्न नागरिंतते पुरुषश्रेष्ठाः प्राक्तनान्दृढः संकल्पवेदनानि चान्यत दृढ
नराणमपि मूलोच्छेदेन जयंति नात्येरन्यथेः ५१ इति श्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे षट्पंचाशउत्तरशततमः

नयंति कर्माणि हि देवनानि ये प्राक्तनैरप्यतननान्युपेत्य शरीरदाहेऽपि निर्विकारास्त एव ते
ब्रह्ममये वसन्ने ५१ इति श्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे भाविसंपत्तिवर्णनं नाम सप्तपंचाश
उत्तरशततमः १५७ श्रीराम उवाच अनंतरं हे भगवान्वितताकाशवासिनः किं भविष्यति मे नन्वदेहे पः
पातितिहितो १ मुनिरुवाच शृणुष्वावहितस्तस्मिन्देहे तव परिहिते किं भविष्यति भाव्यास्मे
स्तस्मिन्परमकोटरे २ देहेनास्मिन्परिभ्रष्टे जीवस्तु प्राणसंयुतः भविष्यंति वरे वातनलवो व्यानत
नन्तूपिणि ३ तस्मिन्वातलवे चैनोदर्शं पदमस्यास्थितं पुरः स्फारं द्रक्ष्यसि भूपीठं भवान्स्वमे जगाधया ४

वाधौ स्थितो वापवजीवः सिंधु भूत्वा विहरयं हृत्वा मे विस्पष्टो ज्ञेतावत्तन्नमिह वर्ण्यते क्षुत्वा देहत्यागं जी
वः प्राणसमान्वितः अत्रिस्थ्यास्यानितास्मिन्वानानामलोपि वा नव दितिय दं कंत ज्ञात्वा आपल्लइत्वरस्वभा
विष्यं परिहरिष्यति अनंतरमिति १ परिहिते नष्टे सति परमकोवरे अध्याकृताकाशे २ ३ तस्मिन्नेव वात
लवे तेवेतः हृत्स्थं स्थितं स्वांतस्थं वासनामयं भूपीठं तदुपलक्षितं स्फारं जगत् द्रक्ष्यसि ४

श्री
वा.ति.
ऽ.री.
पत्र०

विक्रमैरेवनगराकारेणमहेन्त्वांतेजीवः तवमहेराजाहं अस्मीतिवक्ष्यति ५ अतिशयेनसामन्तैर्मानितः ६(
नितः ६ बलः समुद्रांतायाः भुवाराज्यमेपिसादत्तमुपागतं ७ यः शत्रुर्विघ्नतेसः प्रयत्नेनविनानजीयते ८
९ १० विक्रमरथमहीभुजासहयुद्धंभविष्यति ११ त्वंहिहरथंहनिष्यति १२ भयाक्रांतेविंसालेरप्याहतेस्वा

महत्वाच्छिन्नवृत्तेस्तजीवोरक्ष्यतितेततः राजाहमस्मिभूपीठइतिसंकल्पितार्थभाक् ५ नत्वास्यसह
सेवाभ्युपतिभोक्ष्यतिस्वयं अहमस्मिनृपः श्रीमांस्त्रिभुवनेष्वतिमानितः ६ अष्टवर्षायमेराज्यंग
तेपितरिकानने भुवः स्मृतः समुद्रायाः पितादत्तमुपागतं ७ सीमांतेभूपतिः शत्रुर्विक्रमरथइतिश्रु
तः विघ्नतेयः प्रयत्नेनविनानामनजीयते ८ इदंमेकुर्वतोराज्यंसंवत्सरशतंगतं अद्याभूत्सकलद्वी
पैः सहभुक्तंमयासदा ९ कष्टमेषमहद्वेषोसीमांतवसपार्थिवः अनेनसहसंग्रामोदारुणः समुप
स्थितः १० इतिचिंतयतस्तस्यविक्रमरथमहीभुजा भविष्यतिमहद्युद्धंबलत्रंगबलान्विते ११ मह
तातेनयुद्धेनहनिष्यसिविक्रमरथं करवाललतात्त्वंवक्त्रंविरथोपिसन् बलः सागरपर्यंत
भूतलेभूपतिस्ततः भविष्यसिभयाक्रांतदिक्पालाहतशासनः १३ सर्वेस्मिंभुर्भवत्यामसकला
वनिमंडलः पंडितैर्मंत्रिभिः सार्द्धंकरिष्यसिकथाइमाः १४ ॥

सर्वंयस्य १३ पंडितैः शास्त्रतत्त्वविद्भिः इमाः वक्ष्यमाणाः १४ नवलक्ष्मीविनष्टाचिन्नंजीवदिष्य
तिवत्साशुर्यमिति १५

६

तत्रतत्त्वविल्कस्मिन्संजीवयिष्यतिस्त्रासुर्थमिति १५ साधनत्वादेवसेनयास्ववाहुवलेनवकल्पोतार्णवरंहसो
ममविदूरथोराजाकिमर्थंकेनवलेनतुङ्गःसहोजातस्तद्देवेनमर्थः १६ मातासर्निताप्रामान्भावेनस्वाधीनेकृत
त्वर्थः १७ तदेवाह गृहीतेतिसारस्वतीस्तनावेन गृहीतायाः अस्याः लीलायाः मोहादीन्यपिकार्याणिसं

संजीवयिष्यति इत्यासुर्थमिदं देवगृहे वंसविदूरथः देवेनविनिर्जितोयुद्धेनीतस्तुयमसाधनं १५ तं
वरुपति भोः साधोसाधनस्यास्यकल्पान्तार्णवरंहसः वैरीविदूरथोराजाकिमर्थंवदतुङ्गःसहः १६ सं
जीवयिष्यति लीलानाम्निभार्यास्तितयातितपसार्चितः मातासरस्वतीदेवीजगद्धात्रीतिरंजना १७
गृहीतायाःस्तनावेनसास्याभुवनभाविनी संसाधयतिकार्याणिमोहादीन्यपिहेलया १८ वरे
णशक्नुमात्रेणजगदप्यनगत्वरणात् करोतिस्वभवन्नाशेनतस्याःकेवकदर्थना १९ सिंधुर्वैदिष्य
ति तथावेयुक्तेकाथितेयुधेवंतादिदूरथः अप्राकोनेनमासुर्थंपतस्यसमरेवधः २०

संधयति १८ तस्याःभवतोनाशेपरिभवेकतर्थनाक्लेशरूपाप्रशक्तिःकेव १९ युक्तम्पपपन्नंकाथितेय
धेवंतादृशविदूरथोनेनमशकपवश्चतःपतस्यसमरेवधोयोजातः समासुर्थः असंभाव्यइत्यर्थः २०

211

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
५२८

२१ २२ स्वेच्छसंविदा सत्यसंकल्पया तया देव्या समोहं एव संपादितः तेन स्वत एव पराजयप्राप्तितः २३ २४ त
त्त्रिः पराभवेनावेवेर्ध्यतं सर्वप्रादुर्भीजभक्ता २५ स्वात्मीयास्वात्महितानत्स्मात्मरानाह दीयसत्यसंकल्पाविदेव
वरफलात्मना स्वनभूयते २६ २७ मधुवध्येनाविहस्येन राज्यार्थं कस्मात्त्वं संप्रार्थितः मया वा अनेनैव मन्त्रये

ततो देवं संप्रसादेन भगवत्या समन्वितः किमित्यस्मिन्नरणेनास्मिन्नयं राजा न लब्धवान् २१ मेधीरु
वाच तेन संप्रार्थिता देवी सर्वकालमवेदिता मोहोत्सवमसंसारादितिलाभरसेत्वला २२ तया ते
न विभोन स्वस्वपरावेय संविदा संपादितस्तेन न दाक्षिन्यात्मोपराजयः २३ सिंधुरुवाच यथैवं नन्मा
या देवी सद्देवेषाप्रमृत्यते मोहं किमिति मेनेवाद्दानिपरमेश्वरी २४ मेधीरुवाच यथाहिनमिरालेनः
सर्वस्य हृदये सदा संविद्रूपा भगवती सेव मोक्षा सरस्वती २५ येन येन यथात्मीया प्रार्थ्यते स्वयमेवसा
मयच्छतितत्पेवाभ्रतस्मात्त्विदत्तभूयते २६ नप्रार्थिते या भवता मोहार्थमरिमर्दन प्रार्थितैव तु या संवि
दात्मीया शत्रुरूपां तये २७ सिंधुर्वेदिष्यति नप्रार्थिता मया कस्मान्नदीनेया सरस्वती संविद्रूपा मया
कस्मात्प्रार्थितानेहमन्त्रये २८ मदाशयगताश्चेयातमिदंत्वा सरस्वती मम्मोहाय किमित्येतत्सद्रूपा
पितचेष्टते २९ मेधीरुवाच स्वशुभः स्वाक्रमोभ्यासत्वत्वाविलिरिषुवाक्तिनः तेनेषा मन्त्रयेत्वात्रयातप्रार्थि

नादिभ्यो २

कस्मात्त्वं प्रार्थितेति स्वशाहाप्यारेहारणयोन्यं २८ न वस्तेवक्तातुसारियहृत्रोमांप्रतिप्रश्नाय मन्त्रकं स्वाशंसामनमात्मयंप्रका
शयति मयाशयेति प्राशयश्चितेन त्रूरात्मभूताच्छेषाममम्मोहत्वात्तदणोतमिंस्त्वासापनसंपत्त्रिदारेणतन्मोहाय

३ कृतोनवेक्षतस्त्वाशयस्यथः २९ नत्वानमस्कृत्यः ३

नस्वांतश्चेनदेवाअत्रगृह्णंति किंनभक्ताविज्ञातृसारेणैवेत्यर्थः यदित्वंत्वन्मयोभवसि तर्ह्येतत्त्वनातनचितिस्फुर्तिः प्रमाणमित्याशयेनाह यदित्वंइति नचैतल्लोकेऽप्रसिद्धमित्याह आबालमिति ३१ येनपुरुषेणअमलयाविदातत्स्थात्रत्नः स्वचित्तेअमलात्मरूपंपदेवराज्यंमोहोत्यहाअभ्यासमयेहठाभ्यासप्रद्धरंपदेवकृत्वासंवेद्यतेतत्सदिदानींविद्यमानमसत्प्रहिलहृणोवाक्तन्देवसर्वेतरवासनोपमर्देनसपुरुषः आविघ्नंस्वयमेवाव

यदित्वंत्वन्मयोजंतभवतीत्याजगत्स्थितेः आबालमेवसंसिद्धं कर्तुंशक्नोतिकोन्यथा ३१ यदेवयेनामलयामलात्मसंविद्यतेभ्याससमयेविदात्मः सर्वोपमर्देनतदेवसांगसद्यस्त्वसहास्तभवत्यविघ्नं ३२

इतिश्रीवासिष्ठेयोगसिंधुसंबोधनेनामसप्तपंचाशदुत्तरशततमःसर्गः अथसिंधुः आर्यानाहंवपुंकोहमभवंविमतिः पुरा यद्दृशात्मैकसंस्कारः प्राक्तनोस्तिभवप्रदः १ मेत्रीवदिष्यति रहस्यंशृणुभोराजन्सावधानपरः क्षणं चोदितःसंदृष्यासीरमयामोघविनाशने २ किमप्याद्यंतराहितमस्तीहमदनामकं स्थितत्वमहामित्यादिरूपेणब्रह्मशाहिते ३ ॥

रूपंभवतितात्स्यः कश्चित्त्वमत्वभूतोस्तीत्यर्थः ३ इतिश्रीवासिष्ठेतिः सप्तपंचाशत्ततमःसर्गः १५७ वर्णयतिसिंधुजीवस्यजातिस्तामसतामसी सिंधोस्त्वत्यनतोराज्यविवेकात्मज्ञिरंततः आर्येतिमंत्रसंबोधने १ अवधानपरेणचित्तेनसहितःसावधानपरः अथसमयात्वंचोदित प्रेरितः सन्मोघस्यअज्ञानस्यविनाशनेरहेमहद्वने हृदिस्थानिधारयिष्यसि २ एवंसिंधुजीवमात्मनास्थितिंवक्तुंब्रह्मणएवोपाधिसंबंधाजीवभावविवक्षयाआद्यांत्रसस्वरूपस्थितिंदर्शयति किमपीति ३ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५५५

तस्यैव सर्वात्मना हृत्स्थितमिति अहं दिवि रतः तेनासीति संकल्पसंविदं प्राप्य समाहितहृदि चिन्नीभूय तद्रूपा योनी
विनाभिव गतवासिस्त्ववपुः उपाधिं त्यक्तवान् ४ किं तद्वपुर्येन त्वं तज्जीवलोगतेन तदाह विज्ञावेति सूक्तमिदं
वपुर्हात्वा किं तदाह तदेवेति ५ नहि नैमेव परलोके हलोकालोवाद्यैः स्वमनाग्गजीवतनमरणभोगमोक्षा

तद्रूपस्वरूपमेवाहं विद्ये तेनासीति संविदं जीविताभिव गतवासोविज्ञीभूयात्मनद्वपुः ४ चित्तेनगग
नाकाशमवपुर्विधाधिवाहिकं नदेववासिने हान्यदाहिभौतिकनाहिके ५ चित्तमेतदनाकार
मपिसाकारवत्स्थितं संकल्पैः परलोकाद्यैः स्वप्नाद्यैरेवदेवसत् ६ अनाकारमपिस्फारेचित्तेन
गादिरं विदुः सएवपवनोनामप्रवदस्पंदनेयथा ७ यथागगनशून्यत्वेनगाविनेतयैकतं स
श्रमतिमीत्रपौरुषनमजागविभितंता ८ हृदयस्थंजगज्जालं नकिंचित्किंविहास्थितं तगाहि
हिनिराकारैस्त्वितमेवनवासनं ९

द्यैः संकल्पैः अनाकारमपिसाकारवज्जगद्धान्स्थितं ६ ७ इदंरहस्यं तत्वविदोविदुर्नान्येइत्या
ह अनाकारमिति ७ अप्रतिपद्रूपेणजगदाकारकत्वेनेनिरंकुशसामर्थ्यं अत्रवित्ते ८
मिथ्यात्वान्नकिंचिद्धृदयदस्थं वासनारूपमेवजगज्जालं बहिरिवकिं विदितवास्थितं ९

६

214

सर्वेषामैहिकसर्गेसात्त्विकेदेवतादिनत्रपतात्मत्वमेव हिरण्यगर्भोऽसमष्टिवपुर्ब्रह्मणः प
दाद्दिने अयंसमष्टिव्यष्टिभावेनाममविषयासंगेन उत्पत्तिप्रकारेणोक्तरीत्याराजससा
त्विकादित्रयोदशादाविभागक्रमेणास्नेजीवोयनामसः संपन्नः ११ अत्रः स्पष्टः अपरिच्छि
न्नस्यैवात्मनोहिरण्यगर्भे भावेनपरिच्छिन्नेमाययाकृतेहिरण्यगर्भएवसर्वाः संज्ञाः करो
तीत्याशयेनोत्तरमाहजैनोपरिति एवंतथा १२ आत्मनिस्वव्यष्टिजीवेषु समष्टिष्वात्मैवसंज्ञः

सत्त्वमेववपुःसर्वेषुदिनेब्रह्मणःपदात् अयमेवसमंपन्नोयोयंतनामसन्नामसः ९
सिंधुर्वक्ष्यति विश्वव्यतेमहाभागवदनामसन्नामसः क्रियंतेपूर्वमेवैताः केनसंज्ञा
परेपदे ११ मंत्रीवदिष्यति जैनोःस्वावयवस्येहकृत्वायदवयवायथा तथानवयव
स्येवमानिवाहिकनात्मनः १२ यस्मादात्मनिसैवात्मानानासंज्ञाःकरिष्यति आ
धिभौतिकनानात्निपृष्ठागायाआनिवाहिके १३ स्वप्नाभेस्मिन्जगज्ज्ञानेसंकल्पेनात्म

विवहरिष्यति १४

रूपिणा संज्ञात्मनात्मरूपेणस्वयं

करिष्यति सैवात्मेतिमाविलोपयेवेत्याह यस्याममितिनिस्सलोपः तथाआनिवाहिकेसमष्टिभावेन
स्वदेहेपंचमीकरणेन आधिभौतिकनानात्निकृतेनदवयवेषुपृष्ठाघाः संज्ञाकरिष्यति १२ प
वंनामरूपेकल्पयितानाविष्टसमष्टिभावेनस्वयमेवव्यवहरिष्यति १३ तत्तनवेव्यष्टिभावकल्पनेना
नुद्दिष्टपयनस्त्वष्टिसकलेनयद्धिष्टिभावेन हिरण्यगर्भोयन्महानमस्कायमितिनिस्सृतवान् न

तस्माद्धेतोस्त्वमातिवाहिकाकाराजातिस्त्वामसीमहानमस्केत्यभिदाकृतेत्यर्थः २७

215

नेयमेकैवाभिधाकिंतुब्रह्मणोजीवभावेननानारूपाधिगुणानुसारेणराजससात्विकादयस्त्रयो
दशाभिधाःक्रमात्स्यादृच्छब्रह्मणइति १५ नन्वेषांदशेन्द्राविलेनप्रयोजनकाविनगुणदोषैरेवजी
वानांजातिभेदकल्पनेनिदर्शयंस्तासांपंचजातीर्विभज्यलक्षयति प्राथम्येनत्यादिना यद्यदिक
ल्पादौप्राथम्येनैवजीवनामिवगकृतिब्रह्मणोनास्मिन्नेवजन्मनि ऽन्यत्तिकल्पानेपर्यप्रन्नाद्

नमातृपितृवाह्विकाकालेयनस्फुरितवान्तवे जातिभेदान्नमर्केयाभिनितवाभिधाकृता
ब्रह्मणोनिर्विकारस्यविकारोऽणुद्रयप्रभो जातयोजीवनामन्नोकल्पितानिविधाभिधाः १५
प्राथम्येनैवयद्ब्रह्मजीवनामिवयाकृति नदैवबुध्याभोक्तानजातिःसात्विकसात्विकी १६
वर्तमानेभवेभव्यगुणैर्युक्ताव्वमानद केवलसात्विकीप्रोक्ताजातिर्ज्ञातिविदांवरैः १७
नवाभवेभुद्धहद्भिर्भोगैर्मोदैकभागिनी जातिःस्मृतानेनतैःसङ्गीराजसराजसी १८

ब्रह्मविषयभोक्तानस्मिन्नेव जन्मनिबुध्यनस्त्रियावत नज्ञातिःसात्विकसात्विकीयथाम
नकादीनां १६ कंविनालेभवेभवहेनावज्ञानेवर्तमानेसति नास्मिन्नेवजन्मनिज्ञाने
सर्वार्थिभव्यगुणेयुक्तावेद्भनाम्नुस्मनेनदाकेवलसात्विकीप्रोक्तेत्यर्थः १७ याजातिः
कल्पादौनवाप्रभिनवनवतयाभिव्यक्तापिवद्भिर्जन्मभिर्भोगेषुभुक्तेषुक्रमेषु
नमोदैकभागिनीवेड्नवति तदाराजसराजसीत्यर्थः १८ रामायनमः ॥

स्वल्पभवेदधाय्येवजन्मोऽन्तरकालमपि तस्मिन्कालेभयैर्विवेकादिगुणैर्युक्तावहिता बहुतरज
न्मपरंपरोत्तरे भयगुणान् लभतेवेकेवलराजसीत्पथे: १९ प्रथमकल्पादिमारंभप्रवेन
बहुभि:स्थावरकीटकिरातादिभिर्जन्मोहभागिनीवेन् नामसतनामसीत्पथे: २० समानेना

वर्तमानेभवेभयगुणैर्युक्तानमानद केवलाराजसीप्रोक्ताजाति:स्वल्पभवेभवेन् १९
प्रथमारंभेनबहुभिर्भवैस्तुमोहगामिनी जातिस्तमेत्यनेनतै:सद्भि: नामसनाम
सी २० समानेनेवबहुभिर्जन्मभिर्मोहभागिनी केवलानामसीप्रोक्ताजातिस्तातिवि
श्वावदे: २१ क्रमेणानेनजातीनांविविधाभेदकल्पना नासांनामसतांनामसंज्ञाजातेजाते
स्मिन्ननद २२ बहूनितवजन्मानिसमतीतानितान्यहं विविधानिविचित्राणिबीरजा
नामितोभवान् २३ विशेषेणानुनेनेध्यमर्यकालेतिवाहित: महाशावशरीरेणन।
यानेतनवगामिना २४ एवंनामसतनामसंज्ञाजात्याच्छिन्नतिनेयदा नदाङ्कलमभोत्सलेम
सारऊहतादिति २५ सिंधुरुवाच प्रोथेदाहरकेनैषाप्राज्ञानिजोयतेयथा यावन्नैवति

त्वक्रषेनरद: [illegible] श्रावसूत्रादिजन्मनिबहुभिर्मोहभागिनीवेत्केवलनामसी २१ नासांजातीनाम
सते नामसतनामसंज्ञाजातेऽस्ति २२ सभवाननोजनाति २३ २४ इतिशाह:प्रश्नान्तरसमासे २५ या
क्तोऽप्रथमातामसतनामसीजोवजाति:केनोपायीनजीयनेप्रभिभूयनेप्रार्थेनमुपायमुदाहरतत्रा
र्हेषायावनंप्रोधनेस्याचेत याहेहेतथैवनेनेवनङ्क्रमप्रकारेणानिष्ठामिस्यास्यासितहृद २६

शुमिमाष्टद्दयावयं २६

217

श्री·
या· वि·
उ· टी·
५५२

पौरुषेणप्रयत्नेन २७ अथैवसत्क्रिययाययाभोगोभोभोभवनामध्येनितयानस्मादेवयत्ना
प्राज्ञनीतिजिनामन्कार्यवान्भव २८ २९ नापुरुषः ३० नेनमेत्रिणाएवमुक्तःसन्नुडरायाउत्सृष्टा
न्मभारया ३१ नाश्रायिष्यतिनलोकविष्यति ३२ पुण्यसंगानिलादेशामोदइवविवेकःसमुदेष्या

मंत्रीरुवाच नकिंचनमहाबाहोनेदलीहजराज्ञये यदत्वहेगिनानामपौरुषेणानलभ्य
ते २७ हस्तनीइक्रियाभ्यंतिश्रेणभामात्क्रियययायया अथैवप्राज्ञनीतनमायत्रासन्का
यवान्भव २८ योयमर्थप्रार्थयनेनदर्थंयतनेयथा सोवश्यमनदवाप्नोतिनचेछ्रां
तोनिवर्तते २९ नानायाणतनेनिन्यंयज्ञान्नप्राप्तियन्मयः याद्गुगिकेङ्गभविनेनाद्द
गभवतिनान्यथा ३० मुनिरुवाच एवमुक्तःसनेनाथाप्तिंध्रुकद्धुव्याणीया नदान
यनयानामसाहुन्मस्तान्यपोषनः ३१ नाश्रिष्यतिवनेहंसंप्रार्थिनोपिहिमेत्रिभिः ना
श्रायिष्यतिनङ्योराजाशुकिंत्रशणवे ३२ निरुतःसाधुमध्येसनाद्विवेककथा
वशात पुण्यसंगादिवामोदोविवेकःकिमुदेष्यति ३३ ततःकथमिदंज ज्ञतःसंसा
रसागरतः इत्यादिविचारसंततनान्नयायासनितिविमुक्ततो ३४ नित्यविचारणपरोयभवत्स

नविद्यमानंनोवस्तुतोंप्रतिकालवननामसत्त्वौः ३५

सिंधुःसमुद्रसेवपदंआश्रयणीयंतंनक्षत्रपदस्य

ति ३३ विमुक्ततोजीवन्मुक्तता ३४ सुधिंधुःराजासमेत्रेणमेवनित्यंविचारणपरः सन्नप्रयाणा
वनेनन्नाट्शमेत्रीलालोकंएटमेघ्यानिपत्रमोक्षपदेकाचनहिरण्यगर्भेश्रुर्यपर्वनापिलक्ष्मीकांतविभ्र
यमानेष्वेकपत्रमिववस्तुतोउपादेयतोनेज्ञतानिकिंनत्कैवभवतीत्यर्थः ३५

218

इतिश्रीवानि॰॰प्रकरणेवाशुद्दुनरयाननमः १५८ श्रुत्वामुनिर्वचोव्याधः तपःकृत्वावराद्धियेः एवम
स्तुतःशुचीभूतःपपातेत्यादिवर्णयते भूतवत् प्रतीतकथावत् १ तूष्णींस्थिताविमृशेणेतियावत्
२.३ अल्पेनैवकालेनेतिमुनेःसमाधौबद्धतस्यापिकालस्याल्पताप्रतीतेरित्याशयः यद्यप्यत्रय
थाश्रुतग्रंथात्पूर्वंमुनेर्देहत्यागः पश्चाच्चिरकालेनंव्याधस्यकामनोदानेपश्चाज्जागमनेप्रतीयते

श्रु
इतिश्रीमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेसिद्धनिर्वाणेनामप्रेताशाङ्गरव्याख्याननमःसर्गः १५८
मुनिरुवाच एतत्तेकथितंसर्वंभविष्यद्भूतवन्मया यथैकस्मिन्यदानींव्याधस्याभ्युविधी
यते १ अग्निरुवाच इतिनिष्पादवचःश्रुत्वाविस्मयाकुलचेतनः तूष्णींस्थिताजगामाशु
स्नानेव्याधस्तथामुनिः २ इतितौचेरतुस्तत्रतपःप्राज्ञविचारिणौ प्रकारेणसहस्रमा
त्रभौव्याधमहामुनी ३ अथाल्पेनैवकालेनमुनिर्निर्वाणमाययौ देहंत्यक्त्वापदेशा
न्तेपरेपरिणतिंगतः ४ कालेनबहुनान्येनतेनोग्रतपसाम्मना व्याधस्यकामनोदाने
पश्चजन्मासमाययौ ५ व्याधःस्ववासनावेशान्निवारयन्नमहत्तमः ज्ञानन्नापिवरंपूर्वव
र्णितंसमयावत ६

तथापिसर्वंमुनेर्भविष्यत्कथनग्रंथेव्याधस्यवरलाभानंतरमामोक्षकृत्त्वमसक्कृन्यतस्मिन्नेवक्षणेततः
स्तुतिमेकांत्रिसमेष्वाग्निर्विज्ञव्यायेदितदयेतिमुनिनोक्तत्वाद्व्याधस्याध्ययनकालेमुनीजीवनेस्थित
मेवेतिपश्चाद्देवदेहत्यागइतिवाच्यंअपदेशस्यान्तेदिहस्याप्रबुद्धेर्नं ४ ५ सर्वैर्मुनिनाकथितेनवर्णितेनवे

ज्ञानतपिसमया

जगत्यारेत्रैलोकाह्वयेमहानभःप्रव्याप्तताकाशे ८ ९ उद्वेगेनतन्मध्यगर्तेनिर्वेदे १० ११ खिन्नतोसिंधुदेशरजनोविरसस्यस्फूर्तिःशत्रुस्तद्रूपो १२ न्यक्कमायेहल्लोमसमार्गेपपात १३ कस्यप्रसःक

अस्यैवमाक्रान्तिनिमेषव्ययत्सवभिमतोहिष्णो व्याधःतपःफलेभोक्तेत्वगवघोमपुत्त्रवे ७
वर्द्धमानेनदेहेनजगत्यारेमहानभः त्रैलाह्वणाभिनंकालेस्वयामासमशैलवत् ८ महागरुडवेगेननिर्यद्भूर्धेनयत्नतया व्योमशूयतनस्त्वसकालोवह्लनेतयौ ९ अथदीर्घेण
कालेनयदाविद्याभ्रमस्यासः अंतेनसमवाप्नोतिनत्रोद्वेगमुपाययौ १० उद्वेगादथवधासौप्राणाणेवनधारणं प्राणांस्तत्याजनभसिशिखीभूतमथोभुवि ११ खिन्नप्राणान्विनंयोग्निरयोनत्रैवखिंभतो विद्रवयाविद्रूपेनामालिलावनिपालिनी १२ देहोमहशानकायमहाश्रवइवाभवत् द्वितीयावीनिभंमोप्त्रः पापानाशानिवन्नवत् १३ पिधानमिवकस्यावीवीथीकस्मिंश्चिद्वरे कोणेतुकवदाभानेकस्मिंश्चिज्जागतेभ्रमे १४
आकारपूरितनाशेषवस्तथावलमंडलः विपश्चित्कुक्कपिनेमेनन्यनतन्महार्णवे १५

स्मिंश्चिज्जागतेभ्रमेकोणेतुकवदाभानेनत्रकस्मिंश्चिद्वरेउवीवीथीविशालंपिधानमिवस्थितः १४ हेअघहेविपश्चित्तेनैपतन्नमहार्णवेसहस्रांतेयथावन्मयाकथिते १५ रामायनमः

अस्माकं चिन्तेराभाते प्रमदे स्फुरिते १६ एकेनात्मेष्व ब्रह्मदिना समीरकारवक्रवर्णं संपन्ना १७
अस्यैवं रूपेणाश्चर्यभूतेन १८ सर्वं वनादीनां शिवेन नाशनानां रूपे वनानि प्रजानानि ग्रामा सुष्टु
यः कृताः नेहपीनानि शैलाश्च भूयः पातालतः सा भुः यथा पूर्वं संप्रस्थिताः ततो जनानां व्यवहार

यस्मिन् कृते संपतिते जगत्सर्वं निमंडले न दिवं जगतां भाति अस्माकं ब्रह्मपर्यया १६
न देवाः किं वसायशुक्लापूर्णा महोदरी संपन्ना वंदिका देवी रक्ता रक्तो ब्रह्मपिता १७ मे
दिनी मेदिनी जाता शिवस्पंदस्पमेवसा प्रविता पूर्णेन रूपेण हिमवद्भिरिव रूपिणा १८
न दैवेन महामेदोन्मदान्तरुपात्मके कालेन वसुधा भूयो भूता हम्मयतां गता १९
भूयः प्रजाना निवनानि भूमौ ग्रामाः कृताः पत्तनसंयुताश्च पातालतः साभुस्थलस्थि
तालेशैलाः प्रहृष्टा व्यवहारलक्ष्मीः २० इति श्रीनिर्वाणविनिर्णयो नाम सर्गः अथः
विषण्णुकिंवभौ सा योनिं गकाभिमतो दिशो स्थिरं भूमंडलं भूयः प्रकृत व्यवहारवत् १
यत्नं यष्टप्रकृत्रस्य शाकः प्रानन्तसंदिवि न ग्रहे नाखिलं चेष्टगकामं गतको विद २

लक्ष्मीप्रकृते न्यर्थः २० इति वा निर्वाणकोनव— तैरपातनमः इहाग्रे शिं जगमनुस्मृपादिशपविपश्चि
तः आश्चर्यं यो निवडन्यौ निवस्तनं वर्णपते श्रेष्ठभो विपश्चिन्न नास्थिरं भूयः प्रकृत व्यवहारवत्
भूमंडले प्राप्य अभिमतो दिशोगकं १ शाकादि विपत्नेषु ष्टप्रकृत्नः प्रहृतना ग्रहनोखिलगकामि २॥

221

मृन्याकारेणानरथीयनस्वर्णाकारेणानवैघुनाग्निवङ्गनेयानि ३ प्राक्तनानन्तविद्योतदर्शनविषयकसंस्कारानहृन्मन्संदिगन्तेषु सर्वेणकर्मनिर्माणेनुनिष्याहृषिते ४ ५ तान्येवसहृशानि

भासउवाच इत्यन्ताभगवान्ग्निस्वैवानरथीयत गगनेनिर्मलेयानिश्रुनिलोवैघ।
नेयथा ३ तथाहमपिचित्तेनप्राक्तनेनस्वयंवहन् पुनःस्वकर्मनिर्माणेनुभ्रमघ्योम
निरंशस्थितः ४ भूयोपिदृष्टवानस्मिञ्जगन्तगणोन्नान्विते नानाकारविकाराणिना
नासंख्यानिवंतिव ५ क्वचित्कुलमयोगानिएकीभूतानिभूपते भांतिवेतेनिवोपंति
हृदयानिहरंतिव ६ क्वचिन्मृण्मयदेहानिसर्वभूतानिराघव भांतिचेतेनतिवोपंति
पर्वतप्रतिमानिव ७ क्वचिद्दारुमयोगानिभांतिभूतानिजंगचित् क्वचित्पाषा।
णदेहानिसंतिभूतानिभूमिपाः ८ क्वचिदाजीवमेकत्रस्थितान्युपलदेहवत्
वाघ्राञ्चवहारोणिभूतान्यौलौकिकान्निते ९

जंगतिवर्णयतिक्वचिदित्यादिनाएकीभूतानिपरस्परसंमेलनानिभूपतेइतिदशरथसंबोधनेबोपतिमदेगक्वतिरस्कृणेहृदयानिमनांसिहरंतिव ६ ७ क्वचिज्जगति ८ आजीवंयावज्जीवंउपलदेहवत्प्रतिमावत्परस्परंसंभाषणादिनाव्यवहाराणिगमनादिनाविव्यवहारवंतिचेव

223

मनस्तया स्वप्रद्वमनो मात्रदेहनया नत्त्वप्रविचारो रूपवशी ... विषये इदिशः प्रभवे १० एवंस
मुद्दिष्टो हे काश्चिन्दिह शिवपादिभूप मोहासिद्धये प्रनयः आत्मनस्तालोलवनेककर्तैकैसमग्रज्ञोभ
वेनतो मामिदः प्राह हे विपश्चित् त्वंविदाकाशे मम मनवद्धेद्रम्गयोन्यनद्वयापास्थितमत्तितनो
नाये आत्मनस्तालोलवनकालइत्यर्थः ११ ननु मम प्रलयपुण्यमकदाचिन्मृगयोनिप्रापकेदृष्कृता
दि संभाव्येन नवनमहापुण्यमाकृतनस्तेसंभावनानजाह प्रहृष्ट इति अहमपि सर्गे भोगमप्रुज्जे

इत्यहे हृविरंकालेपप्रयत्नपुण्यजन्मनस्तया प्रविचारान्ममपश्येत्सुनत्वो द्दिष्टो भवेदृशा १०
नयः कर्तुं समग्रयुज्ञः कश्चिन्दिन्मोहासिद्धये प्राहैदेशममवेदेद्रम्गयोन्यनरंहिस्व ११
प्रहृष्टः सर्गे संमोहस्त्वं भ्यासमवशीकृतः सदाकृकालेनेन प्रमलोवैममांवरे १२ ने
नेमुक्तेमयाशोक्ते देवाविद्वास्मिसंस्थितेः मनोसंशीलुमिमुक्तेकु नो यावननोममम १३
विशुद्धात्मास्वरूपोहमिति वेदजनाशनात् वंस्थृष्टात्मत्यक्तो दिननो न्यायाद्विनोमया १४

संमोहे इवीसोपरापे प्रहृष्टः क्षने मन्त्रान्नित्यजाह सदावेति १२ नेनइंदे एदृश्नेसति १३ किमुवावन
दाह विशुद्धेति शीघ्रेमुक्ति स्वप्नइपः प्रवस्थायप्रयत्नपुण्यभृतोमूर्तनृपेएवरहितो विशुद्धात्मेवाह
मितिनतत्त्वानादेव भवतिनत्वया साधयाथ गुणविशेषवादवर्जन प्रसंगेनहुताशना कृतमेवेति शेषः न
नत्वप्रनेवरेण्यहाणेनीइदेणोक्तेमतिमयामः प्रनेमगानेस्वरूपकिमशेषविद्यातीनाननयारिज्ञानरूपे

वैराग्यप्र: २८

श्री:
वा.कि.
उ.टी.
५५५

संसारेनेत्संस्कृतिमिकृतिति १५ तोदाशारथीसंभोमसद्धकैविशुद्धात्मानद्रूपोहमिमिनेवद्रूपं १६ हरिणः
सन्ननदेवंक्रमेणसंभोगाणवसिद्धग्रामसादानवकाले आत्मोदनेनस्वहृत्तोते १७ वंध्यनमेवदृष्टोतेर्वि
हृतोमनिस्वप्नेति १८ किंमृगदेहैनेवनेसमंनेत्माभि नेनाहयदेति १९ तेनप्रात्मतत्त्वकारणेननिर्वा

ईश्वउवाच नैवंयस्मात्त्वयोत्पन्नस्त्रिरंसस्तद्विनिर्वितिः धवगुंपभविनोमोयेऽनिरष्टोमया
तव १५ स्वगोभूतानामहाप्राणेणतानासंभोगमवाप्स्यति यस्मात्तदहनत्वात्तेमद्धकेवा
पमेष्यति १६ नदेवंनवहरिणाभगवान्स्वभावनो आत्मोदनेनामिदंवर्षसकले
संसारेष्यति १७ स्वमग्रममिवागोपसंकल्पदृविनोपमे परलोकानुभूतार्थकथा
पानर्थंसतिमे १८ यदात्मस्वगतोन्मुक्तः पुरुषस्त्वंभविष्यसि तानाग्निदग्धदेहस्तेनत
दाहस्यकारिष्यति १९ तेननंतनमविद्यात्मवोमोक्षित्यक्ताविवेष्टितो भविष्यसि
विनिर्वाणगतस्पदृवानिलः २० इत्युक्तेनेनदेवेनतदेवप्रतिमोदसून ममायं
हरिणेस्मीतिवनेस्मिन्नितितिष्ठिना २१ ततः प्रभृतिसंपद्यत्तस्तैर्वानरकोणके ह
रिणोहसोविधोत्यणहृकीकृताध्मानः २२

णस्पृक्तः २० इतितेनदेवेदेणोक्तसनिसाह श्रीमानसी हरिणस्मीतिप्रतिभानिष्ठितात्स्ववहारा
योक्रियासमर्थोऽदभूत २१ तत्रैवमंदारवनेनरकोणके २२ श्रीरामायनमः ॥

२३ २४ संसारप्रसिद्धैंद्रजालिकमायाप्रतिमः २५ २६ इदं वक्ष्यमाणं २७ अन्यसंकल्परूपो
यं मृगस्त्वदस्माकं दृष्टिपथं यातः एवं सति संसंकल्पोपि द्रुक्स्थः अन्यसंकल्पसर्गोऽपि स्थित एव स्वज्ञाते
पश्यतीति फलितं दृढेन कश्यपसुतघातेनैव दैन्यार्थः २८ महाप्रभृतिदेवताद्दिव्यप्रापणादिनाअन्या
संकल्पितो विपश्चितोऽपि संकल्पानामपि दृष्टीनां दिव्यवरदानयोग्यो भवतीत्यत्र एवं कं प्रागुक्त

मागेन
ततः सोमानसमानेनृगापार्थिवेन दृष्टाहमेकदा भीतः पलायनपरोऽभवत् २३ ततस्ते
न समाक्रम्य दृष्टैर्वीनाद्दिनत्रयं संस्थाय नवलीलार्थमिहानीतो मृगवत् २४ एष ते
कथितः सर्वमात्मीयं तो मया नव संसारमायाप्रतिमो नानाश्चर्यरसान्वितः २५ अ
विचैवमनंतेयं प्राक्तारप्रसरशालिनी आत्मज्ञानादृतेनैव केन विश्राममश्नाति २६
वाल्मीकिरुवाच यदा विपश्चिद्दिव्यज्ञानवन्मृगोऽस्थितः तणात् सभयेवावन्द्रदारा
मृत्युमनियमतीनिखिलं २७ श्रीरामउवाच एवं पृथगन्यसंकल्पः योन्यसंकल्पआत्म
नि मृगके दृष्टपथं यातः कथं सर्गोऽदप्रभो २८ विपश्चिदुवाच महाप्राज्ञ यन्मुनिनेय।
स्मिन्नगति भूतले तोपुरुषवेष्टिं इत्युक्त्वा पगवेणमाकृतात २९ पादेनाभिहतो योगीन्द्रदेवीसा
ध्यानसंस्थिना गताहितं निरवज्ञानाज्ञेना सोकृषितोजायत ३ः

शूवपनवमेवनिमिन्नातेरणवंणपथिन्ने विपश्चित्तोत्ति महाशावमिन्याद्दिना सर्वेशावपन
नात्मर्वकालेनोभुवं प्रति मंदारवने स्वकृतयत्नपयक्रयजमानगर्वेणाप्यवदृह
नाद्वेणत्वनियममिन्यां लानाकृता स्वयमिमवनयावरुद्धोसाः पादेनाभिहतः ३०

श्री.
वा. नि.
५. टी.
५५५

226

शाकशाके निवासादेशामंछिन स्पर्शयां सम्मतिकोपक्रम्य नभक्तेने ष्ठितिकोपादि शुद्धिवेवने नावगंनमिहमवनीतलेचूर्णीकरिष्यति ३१ ३२ नेनशुक्तिनाद्रुवींसम्भाविपश्चिनामहशाकस्यम्रगभावार्थमपितयादेवस्यगाशुनेनलकालेविपश्चितेनिवाकेनमे[illegible]विपश्चितोमनःसंकाल्पितमपिमस्यनेमत् अन्यदप्तीनायथोक्तियासमर्थंभवतितथासमथानसूलिशेषःतत्रस्मात्रया

शाकशाकावनितलेऽयस्याऽप्रतिमेपुरे अचिरेणमहाचोर्वींनबहूर्णीकरिष्यति ३१
मासिमेशरवत्त्वानेयदतिक्रान्तवानतः शापेनममनोभूष्णीशोभमामासादयिष्यसि ३२
मृगार्थेनेनस्तुतिनालब्धादेशेनसंप्रया तत्रयाकयथाणयानेमदैवविषयेरूपा ३३
वस्तुनस्तनवैकंस्वादीनोयेनवाप्यसत् सानयाप्रतिबोद्देतिकिंस्यात्किमथवायमत् ३४
अन्यद्वारावभेमांतृणीकिनमयवांझूण एतास्मिन्नयसंहृदभेसम्फुटप्रतिपत्नये ३५ य
स्मिन्सर्वंयतःसर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् तस्मिन्नस्मिन्महाभागाकिंनसंभवतीहहि ३६

३६ शापकथयेवस्तुनिवासवलात्संकाल्पिकमपिविपश्चितोमृगात्संभवदादिरूपेणमदैवविधेयविषयनमायाते ३३ एवंजगत्प्रसिद्धरूपतावामप्रत्नेस्थमाधायतनूरूपतासमापन्ने वस्तुनात्स्थितिवस्तुतोविचारेएकंविवर्त्तात्मकंजगत्स्वतनूस्यापित द्वितीयसाकल्पिकवा अस्मादेतयोरपिनह्ययोरपितलतादित्याहसेति ३४ अस्मात्सर्वशाक्तिसर्वात्मकत्वादपिनकोपिविरोधइत्याह अन्यद्वेत्यादिना

नया: पुरुषत्वासंभवे ३५ ३६

यो·
नि·वा
उ·टी·
५५८

227

इहसायंसभोत्थानेपौरेभ्यः पुनरागमः आसस्पनीवन्मुक्तनमविगावोपवर्णिते अनेनसभासस्
वैमुक्तोनेपमनदमवेदोन्नभिवणादैः किंचूणचरले: १ आस्थाहेषाः दिनपर्यन्तः सायंकालसन्मूव
कोइउभिः नक्षाभिरीति नचोनेहा २ कल्पयन्नसमर्पयन् ३ हसदानेसस्वगृह्णाणि ४ नमाक्र

वाल्मीकिरुवाच विप्रर्षिभिर्वदन्येवेतन्नान्यमेवेदिते रवलोकान्तरे भानुः पादैरेरायते
येयो १ उदयस्तुयथाशान्दिनपर्यन्तमृषिभिः नक्षाभिरिवनिर्मेक्ताद्विर्भिजयजयावदैः २
विप्रर्षिभिर्नरशार्दूलो पायनादिकैः रान्यान्रूपैर्विभवैर्मोक्षस्थाकल्पयन्क्रमात् ३
राजरामवसिष्ठाद्यामित्रैः कृतनार्तिकर्मजने यथाक्रमंसमुज्जनंवप्रायशः स्वास्यदानेन ४ स्ता
नासुजान्निपूर्णलीनायभ्रान्तेषुनरायशः नैनैवंसर्वेनिवेशानसांसभासांस्थितानभवन् ५ क्र
मान्मुविरुहाकायतनायथास्तनानकथां प्राप्तीवान्सनमल्लूदमुक्तिन्द्रलदीप्तिभिः ६ रा
तस्यैवमेवध्येयमसमेवसमनोस्थना नेहकेन्नापिश्रुतेन निर्मितेनपाविपश्चिता ७ अविघेव
मविनानाविरानेननावभासते पौरेसानान्नाहोवनन्यान्स्मानदोयथा ८ रामाय॥

तेनैवसन्निवेशेनक्रमेण ५ प्राप्तीप्रस्तनाभिवल्लबदीप्तिभिरुज्ज्वलादयनीनाकृतदेवचनमुद्दिरन्
६ एवंविपश्चिद्रूपवर्णितप्रकारैः इष्टप्रभ्रान्तिरूपाप्रविघाननिर्मितानाग्रेनवन्नयेनपद्यैः ७ अपिश्रा
नप्रसमाप्तनयाप्रविन्ननासनीकालनाश्रुरारेशानोवक्लनस्त्राननेना ८ रामायनमोनमः ॥

वस्तुतस्त्वात्मातिरिक्तस्यदृश्यकत्वमेवाप्रसिद्धमित्याशयेनाह भवतीति यतइयंदृश्यश्रीरात्माकाशएवभवतिअतः अनन्यदृष्टा १५ चिद्गगनात्मकत्वादेवपरिच्छेदाभावान्नतदाकृतिः स्वेपद्यतइत्याह एषाहीति विभागायाज्ञप्तेःप्रभातेःप्रतिभायाःअप्रथकारस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याः १६ यथास्थितेवेक्ष्येनाशेषविशेषात्मकमवस्थितेनदाज्ञानबाधेजगत्सदसद्वास्वतनकाचिन्तातिरिक्ता

चिभानाकाशरूपैषादृश्यश्रीर्गगनात्मिका अनन्यदृष्टिचिद्रूपास्वभवन्त्यात्मरूपिका १५
एषाहिसंपरिज्ञाताज्ञप्त्यैक्ययथास्थिते भासमात्ररूपैवेयाशान्तिः शान्ताप्रतिभाकृतिः
१६ शान्ताशेषविशेषात्मयथास्थितमवस्थिते सदसद्वाजगज्जालंपरिज्ञातेनशाम्यति १७
यथाब्धिजलविस्पन्दोद्गणविस्पन्दसंगमे चिदेवंज्ञानयाप्यवार्थेऽपोस्फुरतोमियः १८
स्वभावज्ञातिसर्गश्रीःसर्गादौचिद्भ्रमभ्रमयो अतःसर्वमिदंब्रह्मपूर्णतामित्युपपद्यते १९
इत्याद्यनेनविभवानिमयाजगंतिभुक्तानिकार्यपरिणामविजृंभितानि शान्तादिशोद
प्रावहन्नियुगानियावत्तन्नानाइतेतदयस्तुयेतिनदृश्यदोषः २० इतिश्रीमहारामायणे
वांनिवापाष्ठुन्तेसाभ्रमवर्णनंनः षष्ठ्युत्तरशततमःसर्गः १६० ॥

ह शान्तेति १७ अवस्थितेजगज्जालेनविवर्तजीवानांवस्तुतःकीदृशीस्थितिस्तामाह यथेति वावदलानमेघाक्षिभावेनेत्यर्थः १८ तेषांसर्गादौसर्गश्रीःकथंभातीत्यताह १९ मयाअनेनविभवानिजगंतिदृष्टानिकार्याणांस्वकर्मणांपरिणामाविजृंभितानिसुहलङः विफलानिभुक्तानि बहूनियुगानिदिशोभ्रान्ताः यावन्माकल्पनतानाइतेदृश्यदोषःदृश्यतापेतीत्यर्थः २० इतिश्रीवानिवेडउषष्ठ्युत्तर

शततमःसर्गः १६०

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२४७

229

तथाहतः प्रथः प्रदेशाभूः इतः प्रदेशोन्तरे वाद्याकाशादिभूतनामिनः दिग्विदिक्त्वान्यदितेनेका
कारः परंब्रह्मैव भातिनान्यदित्यर्थः ५८ ५९ सर्गोऽहंक्षेत्रज्ञनाशनाभेदोऽप्यपोनीत्याह नहेनेति
एवंवद्रूपेणसर्वंब्रह्म नचैवसंपन्नमित्याह यदिति ६१ ६२ सर्वेजगः सतोऽपीत्याह सर्गाद्याइति १

नचेभूतिर्नोभूतस्तिनोन्यदितिनिश्चयं चैवचिद्राजगत्त्वैवनैकतात्रनचद्विता ५८
नचप्रतिचताकाचित्तन्नद्यामातिचरूपता सर्वंसमप्रशान्तंवैरूपंयथाभूतार्थदर्शिनः ५९
नतनानन्तंचैरूतनसतीनाप्यसास्थितौ सन्नेसदसतोर्देवंकाहंमानमनोऽखिले ६०
यद्रूपंब्रह्मणानेनतन्नदेवपरामेपदं इदंसर्वंपरंब्रह्मआत्मामेवसंस्थितं ६१ एवे
नामैषविद्वान्‌ः कचत्येवंयथात्मनि यथेदंकचनंव्योम्नोरूपमप्रतिघंजगत् ६२
सर्गाद्यामृतजीवानांसर्वेषांगुल्मेगुल्मे स्वसंस्थासंस्थानामदृश्याप्रतिघामि
घः ६३ अन्योन्यासिद्धलोकालिसंयत्रप्राप्यसंगताः परस्परेणपश्यन्तिमिथः प्रेता
व्रपिस्थिताः ६४

इदंचप्रागस्तिहेतर्विस्तरेणप्रपयादितं ६३ उत्पन्नेषांसंस्थानताः सिद्धलोकाः स्वस्वरूपप्राप्ययत्र
ब्रह्मणिसंगताः एतच्चहृद्दारण्यकेगार्गीप्रश्नेवर्णितेयादिदंसर्वंमशेतेनवमोतेनेतिकस्मिन्नवला
पश्रोतारश्चप्रोताश्चेतिवाचोगार्गीति कस्मिन्नवलताश्रोतश्चप्रोतश्चेत्यतोऽहंलोकेस्वर्गाणामादि

अतस्थितोहैतनसन्नासन्नमात्द्विराणाः स्वात्मलेमः सदेवेत्यर्थः श्रुतः त्वंजीवन्नेहि सर्वोभिलषितेस्व
त्वेतन्नचिन्मात्रमेवेतिनिदेवपरमपुरुषार्थेइत्याह चिन्मात्रेति ५२ वाच्यंरूपंवाचकनामसहितेन
सर्वेयत्रयस्मिन्ननतद्दृष्टौ ५३ ननुपार्थीवादेवदृःत्वमस्तीत्याशंक्याह श्रावन्तोदीति ५४ कारणा
नमनात्सर्वकारणात्मकमेव अप्रतिचमत्वे ५५ यस्माद्वचनेमयग्रहक्षेमप्रतितिचेवास्थितेनतो।

चेतितेचैकमेवास्ति ब्रह्मानन्दमखण्डितः चिन्मात्रव्याप्तिरेकेण किंनाम भवदजीवने ५२
श्रुतः स्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वेकमस्माविन् वाच्यंसवाचकंसर्वेयत्रविहीनमसमात्रके ५३
न दृश्यन्नदृश्यमत्रकेनेतन्नैकनास्तिहैते श्रावन्तोदीयथामीयेभूषीतादितयापरे ५४ न
स्वप्नामत्रिहेभूत्मकारणेननत्वात्मनेव चिद्रूपमात्रमस्यग्रहेवमवाप्रतिचेनग
न ५५ आत्मत्वेनहृद्वचनेमयग्रहक्षेमप्रतितिचेस्थितं नचैतेभूनिभूतोपिलिवर्तमानानभू
तिभूः ५६ नचाप्यन्यापिगणोयेभातितत्वात्मेतितद्वताना यद्येतन्नेवनयेतत्तत्वमे
तत्वमतितत्वास्थितम् ५७

देवाश्चर्येयथाइते प्रतीतिभूतेः प्रीतीतेभूविषयोनास्तितथावर्तमानेपिप्रत्यभूतोभवतो
मनुभूतिभूर्विषयोनास्ति ५६ नचवर्तमानानुभूतोप्रथमात्मा स्वन्यात्मेवदृश्यापिभ्रा
चोभूत्वाभातीतितत्वतो यथाएतन्नोदृश्यमानेत्वेनयाएतत्ह्विदाकाशरूपंत्व
यतएतत्ह्विदाकाशमेवत्वमसीतिप्रतीतेत्वेकृत्यभूतास्थिते ५७ रामायनमः॥

231

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५५९

स्वभावकचनमात्रात् इतिजगन्नान्यत् ४५ वेदादिशास्त्राणिविरुद्धत्वभवालोकप्रसिद्धदृष्टानामुपे
येषांत्वेतेप्रमाणं तैः सतोऽलंसंभावितानर्थैः प्रशास्त्रैः विधिनिषेधलक्षणयानिषेधैः तत्सिद्धदृष्टावि
द्विलासदृष्ट्या ४६ अन्यथा दृष्टानांशास्त्राणांभावेतिकिंतत्फलंभवति तेनहेतुनाबुधाः एवमे।

तस्मात्स्वभावकचनमात्रमात्रमितिजगत् शास्त्राण्यनुभवोलोकाआगमाःकल्पवा
हिनो ४५ येषांप्रमाणंतेषांसर्वेप्रशास्त्रैर्नैवलभंतो तत्सिद्धदृष्ट्यानयासर्वंप्रमाणीभव
तितत्क्षणात् ४६ नान्यथालभ्यतेनैवमेवसंसारेविरुद्धबुधाः अद्वावसिद्धंसम्यग्ज्ञानंविद्या
स्मीतिचेतनात् ४७ स्फुरतीयंजगद्रूपावातश्रीःसंवेदनादिव नकश्चनेहाम्रियतेजा
यतेनचकश्चन ४८ मृतोऽहमिदमस्मीतिप्रतिभैवचिदात्मिका स्वप्नसंभ्रमनाशेषु
तस्मान्निद्राहालोपमा ४९ पुनर्देशोपलंभश्चनतस्तीतिसमेवतत् तस्मान्नेहास्ति
मरणंनचैवेहास्तिजीवितं ५० कस्मिंश्चिन्मात्रकचेनद्वयंवायत्रास्तिनैववा चेति
नद्वयमथास्तिनास्तिद्वयमवेतीति ५१

वक्तानदृष्टिसिद्धमेवसंसारेविद्धःकथंविद्धःसदाहृष्टेति ४७ ४८ अस्वप्नेनाशःस्वप्नादर्शनंचे
तस्मान्निद्रास्वप्नस्तिमितस्वलोपमा ४९ ५० कस्मिंश्चिदेकस्मिन् एकारलोपश्छान्दसः नैववेत्यतो
पर्यायमाहद्वेतितनामिति ५१ श्रीमतेरामानुजेरामायनमः ॥ रामायनमः

संकल्पजालेपरस्परंनमिलतिमिलतीतिवद्द्वयमपिसर्वंशक्यानुपपद्यतइत्यर्थः ३७ अवगम्यतेअस
देसृद्दर्शनादौ उपपत्तिस्त्वाश्चर्यत्वेनाह सर्वात्मनीति ३८ यदिविरुद्धमेकत्रनसंभवतितदासर्वात्म
तमेवब्रह्मणोमाहात्म्येनेत्याह नेतिइदंचसर्वंप्रागुक्तंमायावैष्णोव्याख्यानप्रायं ३९ ४० मायाया।

संकल्पजालेन्योन्यंमिलतीत्युपपद्यते संकल्पजालमन्योन्यंमिलतीत्युपपद्यते ३७
संकल्पजालमन्योन्यंमिलतीत्यवगम्यते सर्वात्मनीहियद्वैवकायातद्वैववानपः ३८
नसंभवतिचेत्तत्कथंसंवात्मिनामियात् कस्मात्संकल्पनगरंनमिथःश्लिष्यतीति
मत् ३९ मिथःश्लिष्यतीत्येवमपिसत्सर्वरूपिणि ननदात्मिनयत्सात्मेननदात्मिनय
न्मृषा ४० सर्वत्रसर्वथासर्वंसर्वदासर्वरूपिणि अहोनुविषमामायामनोमोहवि
धायिनी ४१ विषयःप्रतिषेधाश्चयदेकत्रस्थितिंगताः ईदृशीब्रह्मसत्तैषायदे
वात्मानमात्मना ४२ तथाप्यनादिःसादिश्चनविद्यस्तत्रभूयते नतत्रात्ममात्रकव
तेयदिमाद्भुवनत्रयं ४३ तन्महाकल्पनष्टानांमहर्षिःस्यात्कथमंजसा कथम
ग्नेःकथंवायोःमन्नाभ्रेःकथंभवेत् ४४ रामायनमोनमः ॥

अघटितघटनासमर्थेनेनात्माश्चर्यरूपत्वादपिसर्वंघटतइत्याह अहोन्विति ४१ तमायायामेवब्रह्म
सत्तायाआश्चर्यमाहात्म्यमित्याह ईदृशीति ४२ तथाद्यसंभवया ४३ ४४ रामायनमः ॥

श्री॰
वा॰नि॰
उत्त॰
४२८

233

एवस्यापि विवर्तदेहेष्वव्यवहारः समञ्जसेनेति हीयेभुनानाशैलेषु विहारव्यवस्थितौ वनतोमेकदेहता त्वेएकजीवकर्तृत्वे च भिन्ने कल्पमनुपपन्नमिति रामः शंकते एकेति एकसंविदेकैसा हि चैतन्यं तन्मयाएकस्यैव वपुष्ट्वव्यस्तु नभोभावादेकवपुषश्चान्ते विपश्चितः एकः देही जीवो येषां तथाभूता जीवभेदेविना युगपदेकाभेदा॰ नुपपन्न इत्यर्थः १ एकस्यापि जीवस्याविद्यया स्वप्ननानादेहादिकल्पनादर्शनान्नैभुवशापुभिन्नोदासीनभावकल्पनेनानेकत्वदर्शनात्तु समाधत्ते एकगतिजीवेनात्मत्वपिनादर्शाकर्ष्वसतेसर्वसंभवस्याद्रिशयेन वसिष्ठ उवाच एकसंविदेति २ तस्य संविन्नाका

श्रीराम उवाच एकसंविन्मयाः सर्वे पूर्वे कचरुक्षोपिने विविधेक्षाः कथं तु स्युस्ते पन्नाएकदे
हिनः १ वसिष्ठ उवाच एकसंविन्नाकाशमप्यनेनैव सर्वगे स्वधनानैव संपन्ने स्वमेविभ्रमिवा
त्मनि २ एवं तन्नानातथाभूतमालैवान्तर्निर्विकल्पानि तादृशास्तथाभूतो मुकुरस्येव निर्मला ३
एकतामुपयान्त्येव यथादर्शाः परस्परं न चैते प्रतिबिंबन्ति पदार्थाः पारमार्थिकाः ४

शस्याकृत्वादर्पणवदति स्वच्छत्वात्तथाभूतनानात्वतामिवापन्नात्मा स्वयमेवात्मनि विविवति दर्पणेदराकाशेति रिन्नगादिसहितं महाकाशमिवेत्यर्थः तादृशस्यापि तथाभूतो नानाजगदाकाशभवनेमुकुरस्येव निर्मलास्वच्छानैवहेतुरिति शेषः ३ ननु मगादर्पिवत्तत्वात्स्विदेव तथा सति चित्तएव विनिकष्येप्रतिबिंबनामितिचेत्कुतद्दृष्टान्तमित्याह एकेति पारमार्थिकाः परमार्थेन स्थिरस्वरूपाः सर्वोत्यर्थः मायोपाधेरचिंत्यशक्तित्वान्न पर्वतनगरस्फाटिकजद्द्रूपेन भासि सर्वदाकाश्रमहानभः प्रतिबिंबदर्शना स्वेतिभावः ५

नरसाजवेनेवउन्नीणिस्मारा: महोत: प्रबलादसराप्तनेगिणप्तनेगिणः सप्तराप्तनेविलो
येनमहार्णेवमल्स्लाद्दस्पयल: प्रभिङ्गायाह्ववर्णेवोभिलोलाक्षेलावेगत: १३ यत्नाधिहेन
प्राणेदन्नेलैनवप्राणाकुंभोत्तिल: सनूवलिमत: श्रोतिमानसवानु १३ पुन: एवेसोद्धनमाह
वर्णोणेकान्तजन्नेणनिवासिनोराजासुवदेन्यथे: प्राकस्मालिसवोदेनस्पारणे १४ १५ पुन:

उन्नालसोन्नेणिनागवानवेसिणः महार्णवनवर्णेवोभिसुङ्पायापङ्किलोगन:
ननेवविशानेनासोपसादान्नानवेदस: नेनेवान्मोविलत्वग्नेइनरानिमामसवानु
वर्णोणसावभूडाजानालिकेरनिवासिन: सर्वे: परमधर्मिष्ठायामवान्यामक्सूमितेन
न: १६ कल्पवृक्षवनेमेरोरुन्नेपश्यामह उवासदशावर्णेणिनालिकेरफलाशन:
विहङ्गाश्चासनेलम्न: पश्चालेह्वापश्चासलो पश्चिमापरहेणणेनोइश्चाङ्ग्यान्य
वसत्समा: १८ महाराज्ञोमृदलनेमदायनह्मेदिरे किन्नरोमदरोनाग्नीन्द्रनेमकमसे
वन १९ हीरादवेसावनवृत्तकल्पवनावलीनेदनदेवनाभि: साहेसमा:समानसप
रामतेनायकामाजलिनायसर्व: १८ महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेविपश्चित्

पश्चिमसेपादेनमाह विहगोनिविहगानामाश्रमेवशीकरणेविधये नवहेतोरहमान: प्रतपवमाणा
हर्देनहृष्टमारापालेनालानिलहसुकृं पहिलणानोइ नयासहस्रोउपादशासमा: न्यवसहदिनथे: १९
नरनेतरमेदरासैगनेनवपश्चिमविधपश्चिनमेदरासोक्वरोन्द्रनेमकमसेवन २० श्रयसवोनालिके
रवनानहीरादवेलागत: सत्वनन्नन्यकल्पवृक्षवनालोष्वनेदनदेवनाभिरप्सरोभि: सार्द्धकामाक
लिन: सत्व समानिसमा: निनाय २१ इतिश्रीवासिष्ठनानेवाणेउत्तरार्द्धेत्रयोविंशतितम: १२३

वासिष्ठरामायणेनि ४९

श्री
वा.टि.
उ.टी.
४२७

वनर्षस्योदंतमाह उत्तरास्त्विति उत्तरकुरून् लक्षणया उत्तरकुरुषु देवमासहक्रीडं इतमीक्षरं साता(प्रास्त्रियमाणितामध्येस्वयं प्राप्तवान् अतएवतमेनेनविपश्चित्तेनधैवाप्रियादिगतेनपस्तुतमपिम् तेमरणंतनत्वमुक्ताभीनयोनलाघने समरोभूदित्यर्थः ७ नयाप्रियेवनत्वभावेनेवेत्यर्थः ९ नःपश्चिमस्योदंतमाह पश्चिमस्तिहेम हुडेनगरुडेनेतियावत् जम्बूद्वीपेहिकस्यसंबंधस्थितो

उत्तरस्तूत्तरकुरूनात्माप्यासामवोचाद्विये तेनयेवंमवाधंतेदिगंतेमृतभीतयः ७
तयामकरमानंगानिगीतोलोक्रीलोम्नुतिमान् अतिवकामसेवहूतन्द्वीपानरकुला
वलाव ८ पश्चिमःपुष्करामोप्यहेमहुडेनपाहितम् जम्बूद्वीपेकुशेनगम्भीनरसा
नारितोर्णवान् ९ क्रौंचद्वीपावलेसर्वोनिगीर्णोरहसावने नड्डःपारितेनेन
हृदयेद्रविकर्तनैः १० हाहिलोरहतापेनयत्नामाणतवर्णात् शाकद्वीपेशते
नासौवर्णोर्णामोहमागतः ११

गरुडःसुजातादिनामसात्विकस्यद्वीपस्यर्णावांस्त्वतारयतीतियावतिट्टिं: स्वर्णमयकस्यास्येवद्या गम्भीरेहेक्रांतियस्य ९ पुनःस्वर्वोस्योदंतमाह क्रौंचेति क्रौंचद्वीपेमस्तिद्वेवर्षासीमावरस्त सावनिगीर्णः अवनरहस्तेनविपश्चितासत्वात्राणविकर्तनैः पादितेविदारिते १० पुन र्हविणस्योदंतमाह रोहिणइति मोहंशापमोहे ११

नत्रपाश्चात्त्राः पश्चिमदिग्गतदृशो नाम महर्षीणां पाश्रितः अग्मरोहबिम्बाभिमानवता मीनेन पीतो
निगीर्णः विश्वस्तानदीपाहार्येन श्रीजन्हुनामसिद्धानकूहवस्य नौकादेशाजस्य श्रीजन्हुनर मोमोय
स्यानयाविधेन २ रुद्रजटेराजरबिंबमशाकाः ४ द्वितीयपद्योद्देशनमाह हूल्हेणइत्यादिना इत्वासा
णेवेस्थितेयवननगरेवधीकस्मात्तद्विधाधिकारा विधयदहेणयाकंशलयाच्च हिएणामेदवि

पीतोविपश्चिन्माच्छांत्योमेनेनामरमानिना विलसीनदलोत्थेनविलसतावाहूनौ
नसा २ तीरेरंगाप्पमस्थेनतेनोद्धीणः रुद्रजटे २ तेनहीरेरद्व हूलंख्यातनोद्धरं
दिगतंरं ४ दहेणेययहननगरेसमेवेहरसाणवे खिहादहेणयातिप्रयाति
एणकामकीकृतः ५ तृतीयमकरमाक्रम्ययदागंगानिहतेनवान् गंगायासर
नदानीयकान्यकब्जेसमुत्कितः ६

याबलेनाहिथ्यस्वकामकीकृतः ५ ततीयपद्योद्देशनमाह पूर्वेद्वति पूर्वदिशिमहर्षोविप
श्चित् गंगासहस्रमरवसंभेदान् क्रमेणगच्छन् यदाकविलकरेम्रस्थितकामंवलाद
क्रम्यतस्याद्दारायगंगामानीयनिहतवान् तदासविपश्चित् गंगायायराहस्मानीयद
कान्यकुब्जेनगरे समुत्कितस्थितः ६

श्री
वा॰नि॰
उ॰री॰
५२९

अथलिहृष्योनलमयोषा: श्रीदेवः पानेहस्यानेसु विवहिनासनः ॥१८॥ उत्यानस्य पानेयामोनिप
नेनोयेमेव वितानकालेहृनास्व ॥१९॥ अदश्रेवेहलैरभ्रपेर्वक्राख्यकोऽजनालेधानेमोगोकम्
क्रासमूहे: अनवालेसालिलमयनरुलाना मा यालाननरंगालाणीकरे सुकसमेविववः का॥
तिपुक्तेधविनरुवेनः नयापुरेनेको: कलीरेककैसुखामेघावर्तेषु यासमंतादिहृताः सदव

अथलिहृनलाहीद्दपानोत्यानविवहिताः हृलोपानल्लमानम्पुः हृलामयोसरंयपुः
अशांकिलोपनहारीसूरयानयराहृनाः उत्यानपानविपलहितानकहृनास्व ॥१९॥ म
क्रोनालेजुरायोमहृवरमकराः पूरनक्रेः कलीरेआमावर्ताविहृन्नाः सालिलनरुल
नाधीकरेरोनवालेः रुवेनःकोतिपुक्तेवपुविवकसमेओनमालाकमपक्रेधेनाख्य
क्राभ्रनालेः मतिपरमितैरभ्रपेरदभ्रेः ॥२॥ महावाभायलोनिवोणपकरणे
अवणपरिक्रमवर्णेनेनामसर्गः ॥२२॥ श्रीवर्तिहृश्वाव इत्येतेहपपञ्चपायामविधा
याविचारणे महृनाः पारवारेणसमुद्रद्वीपगामिनः ॥१॥ अथीहीवेऽजनद्वीपारस्मिंदीपं

रामकरापेघंनयाविपासेविपस्थिनाः अंतुराणेसमुद्रेमकोनः चलितानास्यपं ॥२॥ इतिश्री नाम
मनिवोदिविंशत्तमसानतमःसग ॥२२॥ इहद्वीपसमुद्रेषुमपानानोविपाश्रितो पञ्चाम्मादिक्रमा
न्मामावर्णनेनोवेविधाःइमाः इतिअनयारीत्यापनेविपाश्रितः पारवारेणहपपञ्चपायामविधायांञ्चने

सर्वं निगीर्णः पश्चाज्जातरत्नाकरात् उद्गीर्णो हि दृश्यते १० ॥ जलकल्लोलैर्दलितो मोक्तैर्मेस्तेरिगिता
गतया अस्पर्शं मन्त्रकारिण्या ११ विस्तीर्णेनाकुमिंवदानद्वर्णनो शिलापृष्ठानोघः पारं न पारो
विदारणे यत्र पट्टनं अधो भवी करणेन अपारैः कोपालैः जललवागणाद मोदा विक्रान्तिमारु
नः मरुद्दीपिताः विघ्नेन रव दर्शयन्तः १२ न रत्नमानेगेरिव नरं गो वैर्विग्रहिनाश्रपि वेलास्व

मेघविघावलोलोर्मिर्भरैयः प्राक्पपात यः क्वचित्समैनैनमकरैर्निगीर्णोद्गीर्णो हि दृक्ताः १०
जलकल्लोलविभ्रान्तगतो मारितनूलेयः नीताः नीताः स्थलेनैव योजनानां सहस्रके ११
जलकल्लोलमानेगते गितो गलयालया हृषा नानित्यामैभवष्टोहास्थितिस्थिये १२
विस्तीर्णोभिन्नत्सपट्टपारयद्वनपारवैः दृश्यतेनोजलाभोदलिक्रान्तिमारुताइव १३ न
रत्नरत्नमानेगतेरंगोवविग्रहिताः श्रमनेनोनिजेयेयैवेलावरतलाइव १४ महोर्मिभ
क्रामालिकमंडलपतिविविताः पकः किनो पिपतिः पोरुषेयहतनाइव १५ पोड्ड
दिरपिंड्रुजवंनोलाक्षवास्मरे श्वेतपद्मपरिक्रान्ततानहंसाश्रियंरहुः १६ घन
निर्वाननिर्वाणभीषणालंवक्तुमान् नभीनाभूष्णतलत्रवेलावनीविजृंभितान् १७

मत्तिद्रावरतदाः शरवमारवनिनेपेयंशस्यनेतः १४ महोर्मिभमक्रामालिकमंडलेभवपतिवि
विताः तेनः ३ रुपालेसमूहः पोरुषयंतेनपरिहृताइवभातमानाः १५ श्वेतपद्मेभपरिक्रान्तस्या
द्रुत्स्वरानहंसस्याश्रिये १६ निर्वानः स्कन्धगुः भूषणतानिश्चिहेयतोभूषणलतानभीताः १७

श्री
वा मि
उ सी
पृ २५

स्नेहातिशयात्समुद्रं ग्राविशन्ति: केचिद्रुन्मेषवन्तुगामस्यमानाः पाङ्क्षेपयष्टुः ४ कचंचपुत्लदाहनं
गेति स्थलस्थपूंमेघस्वनंगजालेषुपत्राविकृतानाविनाममुमासुकाः ५ नरस्थितेषुमजनैः
नेनावकालमवलोकितः पावकस्वत्रभोमिबद्भव अहस्पभावमापुः ६ बिनतेनाम्रवसापेनह
स्नियकस्यामीयेनप्रेयमाणलेविपश्चिनः वद्राकदाहं तिनमागिधाणजाइवनेनलाधानेउ

विपश्चितेलदिशाद्वियपनलेषूभे: मूषुद्भमविशाङ्किव नंगमालेषुपद्मानिकृनाहेहे
स्थलस्थेवनलस्थवोनः ४ वेनारपकेकनयेवपुङ्गाप्रॄणांवपुङ्गालेजसेवयाने ५
पदकमेणेवमहार्णवानकालावन्नाविष्णुप्रवलोकनाझे नरस्थितेषीवदगूपभावे
शरत्प्रभोमेवलवारवापुः ६ नमधानेमयोऊर्लेजलपेणादवागिणः बिनया
हिवमायेनवक्रकलाहूनाइव ७ उद्भूनावननामईसमारोहावेरोहले: स्थुपेवाहेन
रंगाणांरहंनोहेसूनेयः ८ प्रावेलेषुनूणालीवभ्रानानिगलसेधमे चिरेवबलम

[illegible]

हः अनिवाहयामासुः ७ प्रहिमसेः प्रारोहावेरोहणोनिषेध्रुनीभावेः उद्गतावननेनारिनरंगा
नोऽच्छ्रयेणभोस्वपमपिननस्त्रीकावाहृतेन: अनवरहे शुंनिपेधा हंसेभूनिरपिहिमेषाइमे
घनकालेवारिनगाणांसमारोहावेरोहणेन उद्गतावननेऽपिचलंदीनरहितेति प्रसिद्धमितिमा
वः ८ सत्राघ्रमविहेनवेङ्गमेङलेनेवसुलनेवसप्रवेमाक्रोमानेषड्वनूणलीवविरेभानः ९

२३

एवंवादन्नाग्रग्रिजेगाम पद्यानिषादसमाजगाम सांनिषादास्यायामवन्नुष्टयेविजेषजगामग्रुष्टु
वि:समाजगाममेवेधांविषपंभूमोधीनाणोंवलेववेहावजगाम ९७ इतिश्रीभाकाषंदीपिकायांपक
विंशातिउन्नरशाननम: ९९ पद्देरक्षिनरंगेगुणाकूनोग्रपंचमनुना विहाकोमवेनेमकारानृनेयोना:
साधुवर्णीना: ग्रथाग्रामेवनोनिषणसूमनानेक्रमयग्रानाविभागवमेयानुनोपयेपांपरेशामर्यादस्या
पनाहेयवस्थाकृमारसेननहेगनदपोनोकेवालिपायेन ग्रहाणानिष्पहेहारंवसादाविडुमग्रा

ग्रग्रिजेगामाग्रसमाजगामनिषादविलेभ्याग्रजगामगामग्रपि समाजगामावग्रविजेगाम
नेधांवधीनालेवलेववेहा ९७ इतिगामायणोविपशुग्रेलोयोनामसर्ग: ९९ वशिष्ठउवा
च ननः प्रभानेश्रमसंदृष्ट्वाकृत्वाग्रयासाद्रुमलेवस्था ग्रविश्वेहाउवनेरसेननेवे
प्रमानानग्रवमेयेमुखे: १ लेनाग्रसवंपांवनावमानसोक्रहमानेवहनेहहाइ: नेरस्वचा
लेहननयाभिमानमान्सेसाभाभंमवेहग्लाहि २ हिपानमालाभमसगुइपारेलपणम
मायामस्रनिगुवेन: स्वमग्रशाक्षाग्रमनानानेक्षरामोपदेरवनदाग्रणेवि: ३

क्रुवइमिमिमूखेोिगिनेनिंषेप्रमानननाहिवका: १ पतिज्ञारमावंक्रन्नेषपविजनेनिआपेग्रमिभ
व: शत्रुपराभवलेहणणग्राहपदारानभ्यीपञापेषणणपरिग्रह: ग्रथपाग्रभभव: शात्रुभिरूपह
सहेस्लोस्मरापवणणत्रुपाज्ञा: आहपदाद्रान्यपनारीशुनिस्माहिमा २ वंपसगुइपारेहिंग
नमालोमनणणकोत्रुमवसमायामग्रतिपरीजनसमायानायग्रुवेन: सेनोजनमृगिनाप्पहार: प्रा
णेग्रसादहेननमेत्रशाक्षाभग्रमिजनलाहिम्नजयेनोग्रमनानिसिडुनोणनै: नेनहाग्रणेवि: पदेरवप्रवेश

नवेपोनाघुणाघेवेनथी: २

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५२५

यावदनेनदेहेनगंतुंशक्यंतावदनेनदेहेनअप्यनद्गन्तव्ये वैदिकमंत्रप्रभावसंस्कृतेनानेनैवदेहेन
नदृगंतव्यंनमनसा १० यावत्त्वंवेदनमितिप्रश्नद्वयोन्यसर्वज्ञयोक्तिः यावदंभवामितनुमानगम्य
सर्वज्ञयोक्तिः यावद्दात्मकमितिग्रन्थादिगम्यमनउक्तिः अथवा आज्ञेनयावन्मूलोक्तिहितीयेन
यावन्मलोक्तिरुक्तीयेनयावत्कारणमप्रपंचोक्तिः इतिनः अस्मभवराहीयता ११ सिद्धायोगि

विपश्चिन्नृतुः पंचभूतात्मकस्यास्य हृदयस्यानेनहेश्वर देहेन मंत्रदेहेन नतदंते मन।
साधिव १२ यावत्त्वंवेदनेयावत्तमभवंयावदात्मके पश्येमहतिनोदेवदीयताम्त्वमो
वरः १३ आतिङ्गम्यमप्रधानेमत्लृभस्याकमत्तमा अधन्यसंभवदेहेमनएवप्रयात
नः १४ वसिष्ठउवाच अथैवमस्त्वितिप्रोच्यपावकः सहसागमत् हव्यदीर्घनया।
यातेसप्तदशवसत्वरः

नत्वेषोयोगप्रभावगम्यमभिख्यापेत्यामित्वर्गम्यंवक्ष्याम्येनेनैवदेहेन अयत्नदंतेनरग
म्यमितियावत् अधानेगन्तुतामितिशेषः असंभवदेहेअधानिर्देशिणापस्यमपण्मादि मा
गंतुंपमतैवगंतुंशक्येअधाने १५ अयनवद्धमार्थेनोनन्तरं गौर्वेनयावद्वाग्निभावेन
सप्तदेयातेसत्वरस्व १६

241

इदं वदस्माणां मनसि संपादयामासुः ५ १ नदेवाह कियतीस्यादिस्याहिना इतः अस्मात् जंबू
द्वीपान्तरतो लवणसमुद्रः नरत्नस्तद्द्वीपभूः नदात्द्वारस्तोषधिः अथ मेहान् हिमालयाभद्र
तिपावत् ७ इतः इत्तस्तद्धान्यवतः ऊष्णद्वीपेननः परतः द्वारोदधोमिः एवं क्रमेण सप्तद्वी

प्रातःसंगतदेवाद्यासुरराद्ययोगताः इदं ते पादयामासुर्विस्मयाकुलचेतसः ५
अहो तदस्मधाने यामा व पभयन्तः प्रभावादेव देवस्य वक्तुं दिव्यक्रमाहनेः १ कि
यतीस्यान्मयविस्तीर्णोट्रयाश्रीरिपमालना इतः समुद्रस्तद्द्वीपस्तं तूर्मिः प्रभुः ७
इतो द्वीपं ततो भोधिः किमेतेस्यान्न तोपि च कियती कीदृशीवा स्यान्नातेपं चेत्तनस्तपिता ८
तन्नाध्यायामहे देवेद्नाशं न हताम्बिमाः अध्यामहे दिशः सर्वा आपर्यंतं समखे दिनः ९
इति संचिन्त्य ते सर्वे यथास्थानमवास्थिताः समनेवादृयामासुर्भगवंतं हुताशनं १० तथ्
व भगवानेषाम् परस्पेहृ नारानं प्राकारवान्वरं छत्राः प्रशस्तेनेत्नवावद् ११

पस्तत्त्वाणां मते किं स्यात्ततोपि च परतः किं स्यात् इयं चेत्यानुपिलीमायाकियतीस्यादस्य
वैचित्र्येण कीदृशीवा स्यात् १ ततः सर्वं दुःखं हुताशो देवं याचयामहे याचयेमहि १
यथास्थानं वत्तः सागरः कुलेभ प्रवासिनाः से समंभगण देव १० ॥

श्री
वा नि
उ त्री
२२१

ऽहदेवग्रासयोर्लवणजलनिधेः आयामस्तावत्सुमालवणजलनिधेस्तु नयाग्रासानदहलिण
द्वालवणजलनिधेःमर्यादायामाकुः इहाखिलनेकृदेयेऽद्देग्रेसोमिहाग्रचशिक्षापेयावेतोनद्य
वेतोनदयनयलेसमेवेमाद्दर्शनाक्रियेनाशिरसेपादर्शमेनावृत्तेतामेनिधावत किंचनतमे
ऽलोमेग्रचल्पाःदेशिदेशीविंरत्नायेषुयामावुंनीतिशालाकमकारेणलौति सर्वसमाधा
नयुः सर्वेपानयादिपाकामस्तानिसरोयतानदन्तल्पापिदोयनानदृष्टवचलसमेनवदीयनो

ग्रासयोर्द्वयपारस्थालुलवणजलनिधेरुद्रवाद्दलितपाद्वादेवेऽद्यग्राजितिक्षिपारुद्रनायान
यःपादयोर्हसेर्कृयेना दीयनामेऽइलावोस्थिर्देमेऽग्रस्यासामुस्तग्माणाख्यमपारुदायेदे
निसृवेवेरमन्नलवले प्रांतयायामसनाद्वि ३५ इतिमहाराजमायलोटेशंनगाख्यानेना
मसर्गः १२० वसिष्ठउवाच अथपानेष्वलविन्दरेषु बेनेपूर्वेसौविधेयन्मुनः उपविष्णुतदेविले
वक्रुराज्यप्रयोजनेन १ नहानैवेवनेवासमूर्मिकलायथाक्रमे नेष्रमंडलमर्यादास्थाप
यामास्वहलेता २ अथवर्णेषितेश्रीमांस्तात्पनायमिवागमत् संप्रलिप्सपसूरोनभन
लोकानवेरवि: ३ आधयोधामिलीप्रयामभेवलेखेवमानवे सेपादेनाहूतोपातालसुः
स्थापनेष्वने ४

३५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्तरार्द्धेनिर्वाणवर्णनंनामसर्गः १२० सुवर्णमंडलमर्यादासं
स्थाप्यास्त्रियुपेक्षया एवमहत्रैः इंगलालोकपौनायागर्ह्यने अथपंलेप्रागुक्ता निर्णयमुत्तरलोखवरणेव
नदेषुक्रयाविशुष्णतन्म्रामितिदेवदित्नमंडलमर्यादास्थापनस्थप्रयोजनेनवक्रुः १ सप्तेनवत
सुःमंडलमर्यादांवस्थापयामासुः २ तेषांविषमेषुलोमलापरंतोकालानीतिषमेवपातालनो

केयोलणिकमनतमेरूत्तरभागस्थैरर्थोनेंसमुद्रान्:प्रविश्येपनिसमुद्रनीर
स्पजनरश्मात्क्रिः२नानवेविस्तारेनेविपश्चिनः ४

243

२

वनलतालतविलासिनीस्त्री १७ उन्नारगुडयोरखादयः १८ यवनेविरक्तेयेवेनः समेतनल्पनयाग्म
यंति १९ पादाः प्रस्मिनपवेनाफलहलाणस्त्रगणस्त्र २० २१ ध्रमरैर्मोहैस्त्रध्रमाप्ताः पनः केपने
घ्नोस्त्रालिनाइव २२ कवीरस्पग्रलनाउधेमालानलनणदोलयाः प्रवदालकमोदाल

वमविन्यासवसनानिर्जेरामल्लहासिनी प्राहैर्णपक्षालरणपन्मावनविला
सिनी १७ रमेनेनेरकोधालेननयोद्धारगुदयः यथोपश्णानशहासगुडासवनपू
सिष्ठु १८ वविरक्तेमनेयेनोरक्तेचविपयार्थेनः रमयेतिसमेरम्याविजनावनपू
मः १९ मल्लिनायोलवप्राणामवोरपिलरपूरुनो नृपैर्गैवरन्नाचैः पादाभानिध
वेनिव २० पद्मागनगविश्रानाः कोनकावनकानयः हेमहुतुलगाभानितिविदव
गणाइव २१ भ्रमराभेदभ्राप्ताः फलवेपककाननाः केपनेपपवाजेनस्वलिना
रवपवेनः २२ कवेनेकदवीनागलनादालावदोलके कोकिलकोकिलालिंगपलो
लालापपतिग्रेवे २३ लसन्कलकलारावमेनालावणेर्घ्यपवोः हर्षणालटभवोप

पैः पक्ष्णापायनपाणिभिः २४

नकर्वनेकोकिलेनप्रियाकोकिलाप्रालिंगणमधुरगीनेप्रालापयति २३ हेराजनृपताः
लवणासिपोहिमाः लावणेर्घ्यपवीहद्गगसिंधेनेसर्वेपदन्नाद्भिः लसत्कलकलेयपासारा
प्याउपायनपाणिभिश्चयेः हर्षणालटभेवः पक्षप २४ श्रीरामाय्यनमः ॥ ॥

श्री॰
वा॰ कि॰
उ॰ टी॰
४२२

विद्रुमद्रुमैर्मिश्राणां संबलिनानोपभोगभोग्यनिरस्थानोबीहं पालमानोपलेबेश्वविरैन:प्रकी
र्णेपुन्नयाविथा:पनेऽहविंद्दवं:कनं तिमयौनहसन्नाकोविर्तेसन्नभाटहोरबीवपगाहेष्ववेनमद
कस्यात्दादेषा: २१ रत्नमार्गाणांसानोपदेशाकरस्यानेष्ववीवव:ष्ववनेलत्रिभिर्भद्रेर्द्र्:पौव
मैनेविलस्येनिर्गौइंतिविलाभिमलरूपं:विलासिमोसकानानावलीश्विव २२ २३ प्रवणे

विद्रुमद्रुममिश्राणांमभोगिनरदीर्हये विविनाकौ:कवंनेनेपल्लवेहृदविंद
व: बौवचैरत्नमार्गाणामपदेशाबनेहत्रिभि: विलसंतिविलासिन्यावल:खिव
विलासिनी २२ नागलोकेइलोकस्त्रीरामनागमनोहव: हेमाभूषणतोका
र:भूषितेनभस:स्थले २३ प्रवणेयान्तविभ्रहमदमन्नालिनीसव: ऐरावतस्ता
नभुवोगायतीवगुहागिरे: २४ हसनेनदिवेह्नस्पदेहक्रसोनलेगेषका:
रञ्जितेनकृशोगात्रस्यवाक्ताकावलयानुपे: २५ प्रमोदगंधमुमनामकायायी
नलोगिका एकान्तदर्शिनाकारानानाकुसुमसर्गिना: २६ रामायनमः ॥

पानाड्ङेङस्यलानविभ्रहैमदैमेन्नानामालिनीनोमवै:ऐरावणसैरावनसत्तानष्टमेगिरि
रेमा:गुहा:गायंतीवपप २५ हसपदेवेंद्रमनुद्धस्त:प्रेत्तुये:कसोनरेखास्केनिवा
सभूमिभूतेवेलानटेपक्ष्मयोदर्पणेन २५ वनान्यवकष्टुन्सौहूपेणवर्णयन्तिप्रामोदेतिद्वा।
भोगविशेषणानिसर्वाणीणिसुधादिनाथेहृयपदार्थैकौक्रन्यायोज्यानिवनामोदपवेगंधप्र

कंखमनेखामोयस्याः २९

हेममयासानलदलैग्रामैर्निहन्त्युद्दः हेममहेरोहति: सुनयमार्गभक्तोग्र: आनलदलैर्गुणा
पिल्लदेशुणस्तोत्रदस्यवानस्याधिरूद्दवल्लदेसंघ्रैयोगस्माहदेः नदुिदिः पौनमेवरसमाकाशेप
बैद्रुदः नदिन्मीनेनवन्नुपत्रेरुहैः १४ प्रवेशानिगमेयायोग्राः सदेनः लगासूवर्णस्त्रीलीगुणवा
णंप्रलयसुपस्वीरीयोधः प्रस्तीरक्रमवाहूणरक्रोरविनस्व १५ लकेपिलवेपानमज्ञाः

हेमसानासनस्योग्राबालस्याधिनदेऽद्दः नदिन्मीनेनावं पत्रैलघ्नेहहरिविवोद्दवः
प्रवेशानिर्गमात्मग्रस्तनवगर्भिलोभवः प्रफुल्लकिंशुकोभातिवीरोसक्रेरवास्रु
ना १५ मेहारमज्ञरीपुंजपिंजरेभोदमेरिरे मेहेरमल्लकेमज्ञः स्वमागंधर्वकामिनः
कल्पद्रुमवनस्यायांविभ्रान्तानालिनालिनाः पवनपार्श्वगमायतिसिद्धविद्याप
राधगाः १२ पवनकल्पद्रुमस्यास्यापल्लवेपल्लवेवने विभ्रान्ताः स्वरस्यदयोगायनि
वहसंतिव १८ मेदिरेमदपालस्यमद्देहृद्धमेदिरे सुवेदिद्गुदारसभार्यासायसा
पदिस्ती १९ सुवेत्यान्यामत्रसिद्धभवजलारगकेलिके पवनप्रसून्याप्रमेखाणिसंबेन

जयमङ्गलो ४

सेनः स्वभाः १८ विद्याहैलनैर्वाणादिवाघैरन्विताः १२ २० मेदपालस्यपुत्रेमहाभरता
देवसिद्धायादिलोणीजरितानाख्यानृभौ २१ सुवेत्यान्यमज्ञानेस्मिहेभादीनोज्ञानिवेरपरेन्या।
गेनश्रीनिकोलिकायस्यानयाविधासुन्याप्रमेखाणि २ः ॥ ग्रमायनमोनमः ॥

श्री॰
वा॰ टि॰
८ टी॰
५२

कुलावलानोगुरुहागेहेऽवलनेऽपविस्पष्टमेणैऽयेनः इगुक्ता मृगाधिपः सैंहाःरवस्त्रमरालामभिवं सरंभैर्मेरु
शिखराक्रमणेणैघोगेः सर्गेति ४ नमालेऽन्तालेऽवनर लनीलवन लीलांदालनैर्हेलाल्लिनाः नलकल्लोले
भ्यः उत्तुन्यक्कांतः हताग्रकोमलपल्लवायैः ५ लोलैलेलायाः नवाः लता स्वाभिमानाः यातःश्रुष्पभूलवेला
मिति प्रसराः ६ वंशोऽपुच्कीचकवनेऽविद्मानः पांडुनगरे इहलिनाकुरेनार्यौ गानविद्याकुशलान्नि प्रसिद्धाः
प्रमरेः कर्णिकारस्य रू नस्यागे ढेन पुष्पेहितेनेति कारः तं पपरागाहृतवर्णालेमलिरस्कारः। ८ अश्रयंता

मत्वा लावननसेवानाः संक्षाषाहतमधूर,
नः गुल्लनाम हमारा यो न्यां वैशवशारवोन
वनः १५

कुलावलम्बगुरुहागेहवलनोपम्मृगाधिपः सरैन्नरस्यैरंभैर्नवमालोविनाशनः ४ नमालन्नालनर
लनीलाहेलननलालिनाः अनिलाननकल्लोलाक्रांतकोमलपल्लवाः ५ लुनन्नलवन्नवोन
पुष्पभूलिविप्रसराः सरति मत्तोमरुसुधानेऽवनपावव ६ मधुरंवंशविद्मान्यागानमेधव
नालिनः प्रहृतः पांडुनगरे नारी मिति वशीलिनः ७ निकारः कर्णिकारेण पवनस्यपराहृतः
नरागरिहरस्थेनंभ्रमरास्त्रापिहरलः ८ नदरालिपलोकेहिरर्विनेनवपल्लवं नालालसमनेया
रेभेदस्य पैवविनाहृलिः ९ रागपवाहीशोभायैनिशेलनान्नमनो रानेदरानलेरानवरागे
लोवेघाकेप्रकः १० अगत्तकर्णिकाशेषं विकारस्य च भाजनं निरामोदः किमेतेनतिगेलोनेव
नेहना ११ विलोलमंजरीनालनतिलेगास्थितोलिनः वातकम्पोतुरद्भ्रांतिनिमालः कुरुनेऽपपा १२

अश्वमालः संभ्रमापन्नपार राशेहृताः र्षिलेपलनर रालिपल्लवव न ररालिपस्यान्कारस्याहउनाप्याकुलितेस्य
अर्थपिला षट्परस्यारभंविनावरूपेवनशोभनहस्यैः ९ डोराधारि त्रु सूमालोनउभ्मनो मुतौ नाव स्वा
लंकारापवरेणरागः शरीरंतंननमित्रशोभायेनान्यदिनं किंभकः उत्थितः पलाशः १० विकारस्य दूषाप
मनुसततरतिविषादतहस्यास्य चिन्नविकारस्येव ११ मंनरीनालनतहरणतरिलेगेनस्थितः अलिन अनमालः

कुलावलम्बनोरगमनोयेः गुल्लनाथप्रभावैर्मोवीणां संमानारीनोव
१२

वातकम्पोत्तुरद्भ्रांतिजतनेत्रपारया १२ पत्रैर्वर्णैर्नपरनेत्रम्रस्रैः भ्रविता: वनः
इभैघः संवानोये वौसरी निक्षाघामिहूंनो भ्रशलोगिरपोपेः सनांक्षाद्रायंहूम्राः स्री

२४१७

पुनः कीदृशं नलं तु अरुणान्यानीनानां नानाप्रावानां जीवं प्रकार्यैस्सदीपसंयोगे हूतैः आसमंतात्
हारिकेनोद्दिनेलाः कृतास्तुयस्मिन् त्वगेरवकुशायाः आर्द्रीः पीताः ग्रावंनेत्रसूत्राभिः निबद्धं स्य
प्रावेष्टमधं तलनानाले वयस्मिन् ११ चित्रैः द्योभं संवलनं नेन नालो दीपमालकृतमकाशमहा
केशैः कृतं स्वहृदं मेव समूह इव यत्र कविन्न स्वलस्पर्कः शैलोपेन न यावि पं रक्तैः स्वकं पता
याविनानानि वास्थितं नक्रेलनन गजेरथ्रप्रसि वास्थिते १२ इति श्री वा॰ प्र॰ नि॰ एकोनविंशोऽत्र स

आलीननानाप्रावर्वेधुस्तार्थसंतो हृताङ्गादिदिदंनकृतं त्वगावन्द्वक्षाः रंचितो यत्रते यीनि
वद्ररम्यकुसुमसंडनाले ११ कांविष्विनितैः शाभकृतमकोशं कांविन्महाकेशकृतं हृदं है
कांविस्व रक्तांक्रपराविनानेनकृतं नवप्रमिवाशस्तवेले १२ इति श्री मो॰ लि॰ पद्येक
त्विहरवर्णनं नामैकोनविंशतितमः सर्गः ॥१९॥ सहवराङ्गः एवं प्रायाः कथाः कुर्वे
न्नरूपनमिथुनेमहृतं पानेमहेन्द्रवस्तारं पानेप्रसनिभेहृणं ॥१॥ कदलीकेरलीस्तवकं
गुक्लाक्वोरनपरिताः विविधापायवोवाति पुष्पकेसरमेदिनः ॥२॥ मतिवाजाव

तमः सर्गः ॥१९॥ वर्णने नायवोहृसाथमसाबलपंक्तयः देवस्सियोधिवीअच्च हेम कृंडवेगारथः
हेयमूर्तिभेद्दृणं एवंप्रायकृमायाः कथाः कुर्वन् एतन् प्रायकेमिथुनेस्तीं तसपुन्नसंप्रतिसारव
न्नमंसीभ्वपानं पानमहेन्द्रवस्थरूपानिमिथुनकपनोपसंहारः शनात्वेन ७स्तकेएवद्ध स्कच रसेन
हरेशः ॥१॥ गौरुत्वास्विहृणंपतिकरलीस्यादिनागुक्लानामाकोरनविकासवेयरितैः ॥२॥ मोना

श्री॰
वा॰ ति॰
५॰ टी॰
१२॰

प्रथममयाप्रश्मशानेत्रे हूंसंहारकरूं संधं पितृविश्वीषलोहहूं विश्वधामाभ्रमयरकतस्यतयाघोरा
नि २२ नग्ननासिनश्मशाने वालाः वावयावहूंतिकोहमग्रास्येपाश्चेवनस्महूतिनक्षागांभस्मदैपं
हूंतः विवलिताः प्रलताः विहलनत्किंत्रकेकालानांगंपाथेः भूरिभस्मापिप्रवितनतोमियाश
कगलांगांकरभोघाघोरमाना प्रस्फीतनाक्षनेनामियातशाहेनपाविप्रखिताः खराः सत्लः

विषमविनायकसखरदंवलितेभस्माहिशवासिरःप्रकरैः क्षिप्तिप्रवलास्थिकपाले
कंपुरिवत्रोहूंश्मशानमयहूंहूं २३ पाषक्षायोहूंरंतोविवालितविरलनत्किंत्रकेका
लंगपास्तत्वेनोभूरिभस्मप्रवितनतद्दिमकामाभुनोनाः शवानां केषानांकाशाकोशो
शारिगालितशिराकारिणांगकराणांमस्फीनाटाक्षनीनोरक्षितखरगिरस्मप्रवाना
वहूंति २४ ज्वलदनलविनिप्रवाहूनिर्यन्नवनद्दलोपाविशुक्षपर्णाहूला ज्वलनपव
नभास्कराननानोमरणग्रहास्ककृतिविभर्तिसाभूः २५ हूंहूंश्मशानेतरनंतभीमक
रंककंकालवनामगंधिमायाविवावायसककरूभ्रपिशाचवेतालवराहूरौर २६

निरःशकुनायैसपाविपाटलार्थः २७ ज्वलंतःप्रनलाःपाहनयाविपाभाषितिभिः प्रवाहूनतनिर्यतनाप
भूतस्फलितिवोनपवनेनहूता प्रतपवोष्मणाविशुष्कपर्णाहूलायस्यांतयाविपासाश्मशानभूज्वलना
स्याग्रेपवनस्यभास्करात्मनस्मश्चैनेष्वरस्यवरम्णापोग्यंयहूंहूंनरउक्तानितत्तटशालहरणानिविभर्ति

२४ ततोऽट्टघोरश्मशाने दृष्टे यत्र नेनैभीमः करैरेर्यैदन्त्यैः कंकालैः शवैर्व
नमत्यनेस्रामगंधिदुर्गंधि २५

249

कोनेरतिरमोकृयांमञ्जवनितलनितलङ्गनाम्रगधासास्त्रीमोग्ध्याहेववरः श्रेष्ठ स्रावनैः सर्वतः सं
वर्नैकेकयाग्रुक्षिनाभूतास्थिता ९ मोनयाविपामेवोकोनाप्रथकोनोनालिनीदलैलेवीननंवीन
लेनशीनेकोरिभिस्तु स्रासासयेलन्म्रलोमयनयनग्नयावस्यानांकेठेक्रना स्रग्रमदरजनेसंस्थितः
नोमग्रजक्रमेवसंकयांकयासेवमितियावनवक्रोलिपश्चव १९ नमेवाहृहाहेनिहेयिपस्रहृं किं

सद्दवागत्रुः रसक्रवानेकोनेलिवहाहृनासीनिवारिनी स्वगधामोग्ध्याहरावर्नैसंक
याग्नुक्षिनास्थिता ९ नामेनामेपूनलिनीदलवीनेनवारिभिः स्रासासयेलयाखस्या
केठेक्रनाग्रसंस्थिताः ९ ग्रनः म्रष्टोनयावाक्तैपरपनामेवसत्कथो पद्मपाश्वगनानेना
गृहीनाविश्रुकेभिपा १९ हाहाद्रनासशलिलिंविहैवोपनानलेदोवराश्चितल्लयावर्द्द
तरावान् नावश्चितिसाकिलिनेरवलंबिनासोपाधेः हृणानवरवेवाञलिनालसहैः २०
पांपालननल्लरलनालविलासवाग्रमालिम्पमामनन्नुषोवरयूरिलोगं उस्मापितार
स्थितिमल्लेपरिवार्यसर्वैनेद्दनेगनेहस्रगाननत्नवैवलः २९

त्विदेवोपस्रानलेदः सनहाहाद्वनाशङ्लिपावहृदामिनावनमकिलेलंसद्भिः पदहृपंपेयेः लाख
रधनिभिराञलिनासाविनिः सर्वोल्मकापहारेणावल्लेविना १ मननस्य ३ नरुजीवनहृषोत्पा
पाः नरलनालविलासवायुयास्यानन्नाउन्याचितंविनास्थितिंभ्रनन्नुभिवेहृभिमंगलाथैः पे
कररुमंजरीशणेन्नमेः घरिनागमालिंग्पसर्वैपरिवार्यहृवैद्वेडमेगहृसगामेनावनन्सवेलकहै

१९

श्री॰
गी॰
टी॰
४५

हृद्ग्रिघेतेनवसासत्तुभवैकगम्यनिरतिशयानंदरूपामसृणमालीलानेनाहश्रीपवश्रु विदेपाविवि
लासाः तत्राहश्रीमेवचनमपिनमाहश्रीमेवाक्षितेनेचकराहाः नायाहूरेमुक्तिमयीपकभूकामधान
भूषणभूता एकावली घनस्थानयाविभासासानंदस्यानंतनरस्याकरनस्पमयेरेसमुविना सुचोदालिंग
नाक्षिपालानितनाहस्यानि रहानुत्वेदनादिवेशारनिकुंजिनायारवा नसुनाराणवृहनमानिवेल्लनावेगेन
विन्नविहोभिनानिचेतेमेशुपास्रस्यलमेनरसूनाकारेणकरोति तत्रालिंवालिनांकेविनसर्वमपिश्रन्त

साचीसातेविसालावनवमपिवनास्मितंनेकरासाः सातेरानंतरस्पष्टसरसमनुविनाहूरमनेर,
भूषानानीसहस्रसारावहस्तनवलनावेगविदोषिनानिक्विंवानतत्रपतंसूस्नरसाहूरसनेनः क
रोति १८ तवंतगुमेवरानसोव्यरसायनेनूनालेननोर्णुमितिनमनयाप्रमानेः नयमिमितोमूरु
नितनन्नतलेपशांकविंवेशारलिफिरनिमेलशोविघोव १५ स्रवंनरीपरितिवृत्नपंक
श्रीनारीनोहिवेंउशकनाः हूरानिः सप्राहूः रशोमपाविनिलनवलितोहूनाराः जीराधि
वाङवानिभोगगततःस्वनस्यान १९

रसाहूरंकरोमवेमर्षः १५ हेवालेननसारंतरसहूंत्वसंगमेसरतसोव्यमेवरसाघनेषाक्षिंसपावि
पेषुनितमनयाप्रमेणालोमनरःसनूनयमृतनितल्पनलेशारदिशिहर्षरागाणिशेपीविघर्मिलया
विधशशांकविंवरवस्थिताः १५ सुवंनरेश्रलितनवतरेचंदनपंकशीलारीचौहिंइशकलास्तानेरिवाम
नमंतभाव्यःस्वनस्याजुम्पिनःस्वेगगनकस्वशाहूःविनितलेनवलिनोहूनाराः हीराधिमंवेधीवाडवोकः

वानलः नत्रभीटहः १९

तस्मिन्कालेकुवलयदललेगेव कोमलामृद्वीमध्यायस्याकस्यादेहांसंकीवक्त्राभमलेखामेमन्दुग
लविलंनासारंभंनकुलेनकलिताभीषिताश्वोक्रविशेषलाकदंबवलीबालसपीनतेंस्तूलेभूमेःरं
भसिवलिखातेंमवेशंमहन्ना ॥ हेषिघेश्वहंनराकारेणलन्नेनकबाधिनः कववेन्याहुनः सन्नग
भूमलेत्वयानापविहेनपीडितः यथावन्नकायः यनःब्रह्मासमोहफ्लपतनयाजंनश्रेप्लानापवि
हलहन किंवदहूहे स्रासनामहनसवितंत्रागाहमानोहे शशिहारेननमक्केदेभक्रियमालेखापिवि

यस्मिन्कालेकुवलयदललाकोमलाभूमलेखानासारंभंमहुगलविलंमेघहूसानियातें
उस्माहस्मानकुलकालितासन्नंवालसपीभूमेरंभंतनुमिवदत्तादेहांसेकोवक्त्रा ॥ वन्तं
कस्मामनकववितोनापविहलयाहुंजंतश्रेप्ताहफ्लपननयावन्नकायोयथाजः त्वासास
त्रामदनसवितंहहूहेगाहमानोमर्षक्केदेभुपिविलसितानाविदेवेदन्नालाः ॥ एनावंतेसम
यर्षवितंनहिसाईनयांनलीलालोलहारवितनंतनमयाग्रानभूतं यास्मिन्हेमनहूरर
वोम्मजनैतेषेयासोरान्याभोगोविशालनसिवालान्यात्म्येवोलितुद्वैः ॥

तसिनाइहूनालावेदनाः नाविदंकिंउनभ्रंमसाबस्येनर्थः ॥ हेनान्विष्येनावंनेसमपंमयाहरि
श्रंनस्त्वयासाईविरचितं यवस्याम्हक्कोयांनमाटषांस्त्वमनुभूतं कीहशंनहाह यास्मित्रितेसव
नहूरेऽम्नजमीवेयेयानयायास्मिन्नस्त्वेहष्टेसति यसोमस्तिद्रोरान्यस्याभोगस्तेलोकरान्यापिप
रिस्तेत्वमपिमाणकेममविशासनहःस्वमिवग्रह्याहप्यलेनस्मेवेतितुद्विभंवतीत्यर्थः ॥

ततः पश्चात्तेन यावित्पपपलिसेतिमित्वलेपायस्वर्गपायनंतसमूहे महारंभेण संपन्नाः हाहा
हाहायस्मिंनथा विधः मोतंतीनाम्नागकृतीनां पुष्पिकवनितानां विस्मिताः अतः महारंस्तृयस्लिं
स्तथाविधसूपाया मृतनरुतिकलकलारावः कोलाहलध्वनिजातः नचकोपिदुःखसनेनविधुरेर्ष्य
स्वरैः दीनालापैर्भैरवैर्बालपति स्वाधिहिपंति ८ ततः किमभूत्तमाह लोकेष्वेतिननस्तेनपोयलो
केनश्रयंमृतरतिनिःश्चिंतवाच्यैः संस्कृतिनालयपायस्मानयाघ्नपीमावोविनोजंधमास्यादिभिरलंक

पश्चात्ततः कलकलरवः संततेनैपास्वस्ताषैंदीनालापैर्ध्रुतनविद्वरैरालपंनेवमेवं कहेपो
पोमृतनरकिंमहारंभसंपन्नहाहारवादूः मायमस्पिकवनितानांविस्मितोरःमहारः ८ लोकेनायमृत
रतिननोवाघ्नसंमृतिनासंभावीमनोविरचमिवनास्वयोकूत्मराक्र दृश्यंनीतोस्यातिभय
महंसन्वलांद्विंमनेतपोयस्पोरमृद्रपहृपराराववोहूंसमस्तानं ९ ततोदृतैः कमलवदनेवा
घ्नमुक्ताहिपतेस्तसः काश्चिद्वितिसापनकेवहलोकालिलेखे भूमोहारसविरलनरिलेल
मलकेमनमनमोः स्पुटारत्वोग्रमरवकलामाव दृष्पाश्चिदेसि ९

करणप्रपोसमानोविरविनवनादास्तकाहृसंवयीहान्मसंरुयरभृ सहंस्रतिसायितेभपंपवतथा
विधंमत्वलेतोमिश्चितमिरंनेतेः मोघाई स्मृटपरारावैः मोइंदृहेगरंसमस्तानेनीतोस्सि २ हेक
मलवदनेनयसहंकाश्चिद्धाम्यसूर्णाहिपहेसपाषैः विनिसापनकेमलः नयवज्ञापतिनोलाका
लिवलेवायंतिपस्मनयाविधमसाहरवविरलनरिलेलमनुस्मन्मोमसकेयमसेद्वुगारत्नोम्रम

इवंयेतमाने (निश्चवडायरितोलोको) धृग्निलहलोहेत्त्रिकलामाघ्रेणदृष्टपन्नालेनाति
९

आपदानीसक्तः घुरेवतिगिरिशिखरे पुरुषपरिष्टं स्वमानो मेघः श्रीमान् समनंतपरहः त्वो पय
मनाद्दिगुणैः संयुतः स्मरस्माज्ञरवधीशे मङ्गल मन समर्थः परोपकाररसिकः विद्युल्लताः
विलासिन्यावलितः स्थितो स्वीमर्षः ७ यतोऽहमेनमेव पार्थयिष्यामीत्यभिप्राह यातंमि
ति हेभ्रातमेघ त्वं केन गुणत्नया विधुरा एव तत्र तव १ विंतमस्हेदबायमालेख्यागृहीत्वाह ग
तेयो भवनतभो मार्गगामिन् नामशिखिनागतावालनतलवेरात्मानिलेः यथममाप्तासपततो

आपघशिखरे मेघाः स्मरास्त्रावसंयुताः विद्युल्लताविलासिन्यावलिकोरसिकः स्थितः
भ्रातमेघमहेंद्रवापश्ववित्तमालेख्यकंचेगुणीनीवंगंतेमहतंकेजरुद्रपामावाष्यत्तो
हरण बालावालमृणालकोमलतंतुलन्वोनसोऽङ्कृत्रमा नोगतालगनेगजमल
लवैगशासयात्मानिलेः ८ विन्नन् लिकयाश्योश्लिलिविनालिंगिनतासनी नन्ना
नेकाभनैवेतंघयोरदयिनागता १ स्पविंनापरवपामतेत्वन्विसाङ्गंतयासान्वनंतलीने
प्रसरपनसः क्वापियानासन्निमें संपओहपरवशावत्रः काहरूपोपमोनेभगतेसोऽङ्कः संवेर

मत्तंदेशंमापयितेनीवेमरंगजेमहलंतंकंदपां करुयतत्तेगाढगर्भिनेमहिहृदऊः त्वाहाष्यमूलेहरण
बालमृणालकोलकोमलतन्तुलन्वीवालासासोऽङ्कनत्नमा ५ हेपयोरसादपत्नामपाहत्योश्लिविन्न
नकिलयालिलिवनात्रालिंगितासमीप्रभुनारतः क्षेत्रगनत्नाने ६ हेनन्विशंपमेघं मनस्मात्वहिंना
यत्नमतेः संतरेवतेनप्रसरंमनोयस्यतयाविभ्रस्यमेमायामिडात्मतेः पूर्वापरमतिसंपानसमर्थावु

सं॰टी॰पार्श्वनाथकल्याणमंदिरसिद्धिः ७

हि॰ सपयानांईनितिविनिता ततः स्फुर्ति लोगचरणइत्यरवलतत्कः सकृत्कृतहृदयं
पदानांत्रानिदिपसचावतिपः संपदः तमाहिनिरिरतैलात्तंगतपगरिमधेलौ

इति श्रीवासि॰ तात्पर्ये निर्वाणप्रकरणे उ॰ अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ११८ पाथिकः स्वां प्रियां प्राप्य नष्टेनैतद्वियोगजं याक्ष्मीस्तां रम्यां भवदरमस्ततो नाम वर्ण्यते हेरानन्द मंदरगिरेः कुंजगुल्मे प्रच्छपात्रिकाख्यैरलक्ष्यायाः प्रियायाः पुरतः प्राप्तुमेवो स्तां विरहसंकथां कथयतीति तत्पथस्य १ प्रियाग्रेण नवर्णितां विरहसंकथां वर्णयितुमुपक्रमते एकदेत्यादिना

इति रामायणे हरिणमयूरवकप्लववर्णनं नाम सर्गः ११८ सहृद्वनाङ्कुः कथयत्येष पाथिकः पथ्यमंदरगुल्मके प्रियायाश्चिरलब्धायां हृष्टो विरहसंकथां १ एकदा कुसुमलतिकेहृत्तमालस्थं प्रियरंजनमे रात्रेस्त्वनिकटे हृत्तमहं स्थितेन स्थितो वदे २ अस्मिन्महामलयकालसमे वियोगे मायत्नयेहमयथालिशहृतवकः स्यात् नेवास्य भोजनगतीयः परहः लवात्मे भीत्यानिरंतरमहं सरत्नं पतते ३

हे प्रिय यत्त्वाहे योगदशायां मम एकदा एकस्मिन्दिने नानेकिंचिद्धृष्टमानं श्रास्वपंमिदं वक्ष्यमाणं त्वं पूर्वत्वनिकटे स्वहृत्तं तेरात्रे येषां यत्नेहतेविचारयं स्थितोऽस्मि तो हृदयमव दे २ किमवदस्तदाह अस्मिन्निति अस्मिन्महामलयकालसमेवियोगेवियोगलक्षणायां महापरिपदशायां मोहृत्तोतप्रायर्योर्मनयासभानयितेयः ममपरहृयालिसनादशेरयात्वहेनः

कः स्यात् यः परं तु त्वदङ्गान्यैर्मीत्या सरलेययास्यान्नयानिरंतरं यतेनम सीता दृष्टा उरुषोनगतिर्नैवास्ति ३

इदं भारतानां किं किमर्थं न यदपर निष्ठुराभिस्तालिभिर्वातालिकाभिः प्रनस्य प्रभुमसद्दत्तरसरक्तु।
हैपथिकवधूविवियोगभ्रमसनन्तरतमायाः बालसत्वमस्य यावनत्पश्चारायकमलेनल्लाट्
भागान् नयामरस्मपैः स्वयनदृशेःस्वकानेभ्रुगामरक्तं हृदयाम्लाः स्वाः पयपतो पथिका
नां स्वगेहस्याः प्रियाः स्मरणपथेस्मनयन् सहस्रोदशोन स्पर्शस्त्वारोहीपकत्वादितिभा
वः २९ नवकाश्चिन्नायिकाः स्वप्रियास्मरयाह सेती स्वात्तिरयायेत्वनामेह्यास्लहृदयेस्त
मोभिः स्यामेगगने स्वात्तिरयं वनरवनमरवस्यामेगहनेवनेवटपूमममकोनाथस्लपतिभ

किमिदं नयद्यानितान्तः पृथ्वाभिस्ताभिस्तक्रमेतस्य असनन्तरतमायाः पथि
कवधूबालस्तबलस्याते २९ स्वयस्तागरक्तहृदयाः स्तनयवखिनतानिवितास्तलाति
तोयः पथिकानां स्मरणपथे भूयो नयन् प्रियास्वगेहस्याः १ स्तान्नेमम
कोनाटस्तूस्वात्तिरयवनतमः स्यामे गगनेवन्नवगहनेघनपतिभविपतति।
विस्तलानि ३९ भृंगावलीकवलयालालितानृपायसंधेर्यमाणनालिनीमधुपा
ननमन्नः हावालितोरनरूपलवलास्सलम्बसंमृगपशहूणगीनगुणेनभलान् ३९

विपननि गच्छन्तीववित्तवलातेमूनस्मितिसेभावनायो ३९ भृंगावलयाकवलयेस्वासाव।
ल्लितेनाभ्रलहरीनपानपात्रेणासंघेर्यमालेयवल्लिनीमधुमत्यानेनमन्नः नघानीरस्त
णोनरुवल्लीनांपल्लवलास्येनलओयः सम्भूयः मृदुमेदुः शहूणलालेनगीतः स्थापितः
कैस्मात्पसीरम्याहितैर्गुणैरयस्यनयाविभीनभवानात्वानगुंवीणेहा इतिविरहोदीपनमङ्ग

केलिरै ३९

नहिं सम्यक्स्मरः किमनुचितकारी नेत्याह स्फटिकविमलमिति शिखीत्यथाह स्वच्छमपि ग्रा
ह्यस्फटिकविमलं वनोदरनिर्गतं तोयं पीत्वा तुनमांगे सकर्दमे जलेन पिबति नहिं सज्ज
नोनन्यथाभिपतेन ग्राह्यस्मरतीति सच्चनेमे हंस्तेवास्फर्तनं हृद्येनितिनापि वै विपद्यते मिय
ते पुनो गुणवति जने बद्धाशानाम् अमोपि हलालावहः पवनः स्मरइत्यर्थः २६

स्फटिविमलं पीत्वा तोयं वनोदरनिर्गतं पिबति न तु नमांगेह्येनवापि शिखी
नलं स्फुरति वचनैस्तस्ता —— नवापि विपद्यते गुणवति जने बद्धाशानां अमोपि
हलावहः २६ इदानीमाह द्युम्ने नमांगे नैष्ठ्य वनान्मे कथाभिः पथिकानां यो
विमुञ्चजीवितं तथा २७ पद्मपत्रनायनस्सः कमलोत्पलकुवदविसमृणा
लानां कल्हारपद्मपयसां भारानादाय वालिकास्खलितः २८

कांतावियोगिनां पथिकानां वर्षासु कश्चित् कथालापादिना कष्टेन कालयापनं य
थास्यात्मसानहीनानां जन्मयापनयात्स्याह इहेति पतेपथिकाः २७ कल्हार
पद्मलिवद्रपयसांवभारानादाय वालिकारनरणपद्मस्खलिताः हे नाथपथस्थ
२८ ॥

हे मयूरस्य प्रमग्ने पृहृश्यमानः श्वेतस्याकरुरुत्तः पराधेः मकरालयस्य समुद्रस्य वारिभिः पू
र्णोदरो न जलधर इति भ्रांतिर्मा भज किं त्वेषः दावाग्निना दग्धानां वनपादपानां कोटराग्रधूमा
वलीवलयः शैलः उत्थित न त्वं भावाभावान्वेनेनमा संभ्रम त्वमेघः २४ अन्ना हृष्यो मे वार्ये
पिबतो मयूरस्याश्रयं कश्चिद्दर्शयति येनेति येन राहेन मेघेन शरत्काले पिपासितौ मयूरो वारि

नायं मयूर मकरालयवारिपूरपूर्णोदरो न जलधरो वरमारुरुक्षुः दावाग्निद
ग्धवनपादपकोटराग्रधूमावलीवलय उत्थित पूर्वशैलात् २४ येनाहि
नपारदिपासितविशोषितौ संतर्पितो वारिभि नौवर्धौ स्वपि प्रदयेषादि सरसदा
ललौकोविते श्रारथ्येसमवेदस सजननतनोहासेनउस्योभवे हहीत्वात्यमवै
वनेनमखिलंकालं समभ्युपेतः २५

भिः संतर्पितः नववर्षास्ववर्षतो वा यतरो पिन प्रदयेदिति यावत् वदियं तम्बाले लोकानां
हर्षालम्मे वो विते नमहतत्वस्य ओ सार्धयाग्ये समयेष्वारभ्यामिदं मनोहार्षं समवेत्सपा
मरैः कृतेन हासेन सज्जननतनः उस्योउः रवितो भवेत् इति एवं विविचिन्त्य वहीमयूरः
श्रान्त न त्वयैव तस्मात्खिलं कालं तेनेनं समभ्युपेतः शुक्रत्यर्थः २५

श्री
का टि
उ टी
५२५

स्तनं पिबन्तीति स्तनंधयास्ता इव १७ यं प्रति निर्मितं तं तु त्रिकालत्र्यं यतो निसर्गेहिता मितिर्या वृत्त
१८ किंसंबंधस्य दोषा त्यागस्य अपवादार्थमिति नो दोषोस्य तत्र नाम १९ ततस्तस्मिन्स्थाने तिः स्थिरेन
मनं तन्वीतितः २० २१ स्थिरस्यताः स्थिराश्रालिताः सकाशेन तत्राब्धेने तस्मिन्वने पयोधिपरिवकल्ला
पिना मयूरा एणी विलासिनः ननं पितान नमेत्ताः पद्मेपत्रके २२ हेवकिनवातकतेन वनाव

वकितवातकपावकरषितानारि
त्वापभवत्यतिमानिना २२

मेघानन्तु सरं स्पते मयूरा स्तनन्धया इव मालिनी मालिनस्ये व उत्तरत्वनुमीयते १७ म
गाणां लोकपरिकल्पितं न यन्त्राये नेहणी परस्पर पदार्थं संयुज्य फलागतः १८
शिखीवापरे पिना रजेभूमे धंजेवलादरहे दोषोस्य तत्र तानेकिं संबंधस्य शिरवि नाय वा १९
सज्जनाशयनेकाशस्य क्षावहीमहल्लरः पिवन्ते तु अन्तं हृतं मन्त्रेण ज्ञातिभी तितः २०
लसत्कलापजलदाः पृथक् संविवृहिताः धन्वानाः शिखिकानीडपाद्मवःपोतकाइव २१
वरवनेवनवानविसारिलोचपल्लव इव कावारहतरंगी लं हृद्यपयोनिधि रेवकलापिना
विस्तनवृक्षतये वविलासनं २२ वरनलानिपिवांत्तुवनावनेकलयाविभ्रमणं करलीनतले

नो शीघ्रपावककहृषिता संभावितं पावकरूषिता शुष्कनहकोटरवासनिर्वेप स्ववितामति
मानिनास्त्वाचेनुहि भवति करलीवनसंनिहितानि शीन लहरिनत्वणानि वरजत्वा
हि सेवाविकफकदलीवने विभ्रमणं कलयेन्त्यत्वा पदेशः २३

बकादीनांउद्दहिउदरेप्रविष्टानामवर्तितेनिगीर्णानांमत्स्यादेःप्राणिनांयावधृतिःचित्राश्चितिः
तानिरोपमास्पश्पुमिस्त्रट्चीम्छेवेतिमन्ये ।१२ सलिलाश्रयानांमत्स्यादीनांप्रासत्रमद्रुव
कालिन्दीसनेनपुष्टंभवतितस्यभयस्याग्रतः श्वशतिपातमप्युक्तोभेगोभयंनरलामिवाल्प
मेव श्वहः रहस्यमेघरानातिसरेणमत्स्यादियातिः रवीनिसरलाविड्घासात्रभूतपुत्रकेन
तन्निमित्तिमंतन्वामित्यर्थः ।१४ नेत्रयोभयोभावलात् श्वलोधमरेसतिसम्यगवर्क्तोमेन

बकाजगरमत्स्यलीहृदिवःप्राणिनांधृतिः श्वववैतिनिगीर्णानांमत्स्यानिद्दोपमेवसा ।१
प्रासत्रमत्स्यवकेरप्रविशालसर्पेद्दस्याभयंभवतिपुनस्सलिलाश्रयानां यस्याग्रतस्त्र
लामिवाश्वोलिपातमभेगोजातिसरेणविड्वोकमदः श्वामे ।१४ इहसरोवरनीरतरोस्त
लेजस्यमत्स्यालीनिमृत्युमगान्तरः समयलोकयलोकमनोवलाप्युतिविकोलनवो
मत्तकेनवान् ।१५ गहीम्योमतविखुन्नातोयसिंद्दमयावते सस्तरयतितेनास्मिनहा
म्भोनिरविलोमहो ।१६

वोम्बलानि केनकानिवयेलयाविधान् मृत्युन्गान्लोकेप्रियाननंसमवलोकयद
र्थय ।१५ वहीमपूरः प्रोवूनविन्नत्वादलस्राश यत्ताहिंसोयंप्रयाप्ते यावैर्हिकमेता
रिंद्रोप्यकायतेकमंसरंः नेत्रप्रोननविन्नतउलेनसंलहः सन् अस्यपीम्येनिरविलां
महीतोयेनपूरयंति यतोमहात्मा श्वन्दरारत्मर्थः ।१६

श्री
गी.टि.
उ.टी.
५२४

इदमेवप्रपंचयतिकमिथुनेवरिवेषागतस्पान्कपयंतीवरांगनारात्रेदर्शयति इतीति ॥ ४ ॥ स्रागनूला
हिंस्राणोनिषादाहेनाबुद्धेः संकरः मेलने मीति रितियावत् ॥ ९ ॥ कीरोव्रपतेगः किरकिरीति
दीतिकिरिकिरायते रात्रेनादिवार्थेति प्रान्तरोन्ययेकारुः स्फि दिकिरारनेयतिपावेस्फोरयति
रीतिकिरिकिरायते रात्रेनादिवार्थेनि प्रान्तरोन्यथेकारुः स्फिरिकिरारनेयतिपावे
विमोचयति पुत्राविनितिस्फि रिवेद्रु ग्रंकिरायते केदनीतिकिरः केपमानः सप्तव्याचरति उत्तरागस्य

इतिहावभावविलासिनि विवलनकोपाहुंहस्मिहस्मितानिकर्णोलम्बरववनिकपय
तिनेहप्रपनोरतन् ॥ ९ ॥ वकमङ्गृरागनूलानित्यमेकोकसानधि स्तकुरोलि ॥ ११ ॥
यावुद्देनमृत्विविड्मामित ॥ १ ॥ यंचकेरलेनरीरसकीरः स्फिरिकिरायते दोभांग
स्वस्वरागस्यपनाकेवाक्लिनानने ॥ ११ ॥ नारसीरसमरीलिरीरातिनरलोपायोवड्कः प्रोक्त
सनावनस्त्वखगोष्पदेवुकलिलेयावडुलादेहक मजेन्याग्रिपवदसीवलिगुणे ॥ १२ ॥
ग्रोतंशाककर्णभयात् हड्डेगेनमहायदीहादिन्तेनानग्रइवेस्मोत्मरे ॥ १२ ॥

साकंतविनस्टोभं नयसस्यापुस्य उत्रतेगुर्थंभागेऽक्लितायनाकेवपल्वलीरनतोमोहलतरसवकः याव
रोतिकृतनेनखन् स्रंकुलिनेरियजलाहेपल्वलगेमध्येयावड्डलायावरिति साकल्यमाले ॥
नेमध्यः स्थिरप्रवहसितरागादिवभयान्मजेत्याशापर्यान्तत्रापिस्वदेहकंग्रतेरहसंसारे महापरि
ग्रामायांहड्डेगेन घनेनवरणारन्यसोन्द्रवेदेशरणेन भवेत् तयावमन्तापितयाक्रुतेस्वरेहरवतम

कवितंपवेमर्थः ११

261

अत्रनभसि उक्तेपवनधीकृतकेतः वितनोतिनिर्मलैश्चारुपद्मोदयस्तनयाविधीयं गुरोवनीहंसप्
वेतिमायत्नेः प्रतीतोनिघ्नतोवकः यद्दाग्रसो रहश्मीपपल्लवतनलाञ्छगुरीगृह्णातियदाव
कोयमितिलोकैरुक्तः ५ पल्लवलाहोमस्यार्थे अतिबहुकालंविलोलानश्येवमस्यमितयोऽ
भान्वकाविलो कर्तानर्थेनैवरियाकाविनटवनितानधेवश्मयवद्दतिकालंविघय
लंपयेतोविलोलानयेवनयोऽभान् अतिमिरस्थान् तिमिदोदयपर्यंते प्रतीह्नमाणान्येता

उत्कंधरोविततनिर्मलचारुपद्मोद्धेतोयमत्रनभसीतिजनैः प्रतीतः गृह्णाति
पल्लवतनलाञ्छगुरीपदासोह्यानसूरावलबकोपनितीहलोकैः ५ अतिबहु
कालविलोलानविलोकमवकोल्लयोऽभान् अद्येवातिमिरस्यास्तटवनितांविस्मि
तांभेतान् ६ अत्रनेलाह्निमहेलाः पेपेनाथपहर्तांतिसितपमान् इत्थमितारत्
गंतनाहंतेवल्लभाअन्नामेति ७ ऊषितोनतत्तेनेन पतत्परः पापपवपपिकोन्ता
अवलोकनपरतापकऊतमलताङ्कहरेःकेलिनीरवने ८
विलोकविस्मितानुहितिन्यथः १ पांथस्तोपायाहारिलोपसंतनोयंप्रस्याह अद्येति हेकांतअद्य
स्मिन्ननेहिमंशीतेहेलयांतिनगणपांतितथाविभागेताः यामीसवधःहीतिहरपरूपहमाहे
लापवमहेस्थरतिवासितपुष्पानपहरातिलनाः अनुगेनरक्तसितेनेन अहंतेवल्लभापियोतर
तिहेनीरह अन्नामीति ७ एवंवादिनीऊषितोनाकोनामअत्र्जेनतंपप्रथपथिकः पथिऊतनमलता
ऊहरेकेलिनीरवनेपत्रपरः आंचयनेहमरनापकनवमवलोकयेतिद्वयोरन्वयः ८

श्री॰
वाति॰
उ॰टी॰
४२२

वकमङ्गलाष्टकलोपाख्यानोपवियोगिनौ मत्स्यानोज्ञानकानोवचरित्रमिदं वर्तयंते प्राहुरिति
वकष्टाहस्याख्यानस्यकथकत्वे लौकिककन्योक्तिः १ ग्रन्थाष्यन्नाप्रदेशोऽक्रयः प्राग्वन् हेवकत्वं वर्णि
नोऽहं स्वरेवाभाति मद्देशोऽहत्राहिहेपवयं नस्त्राहेसोभवेन्सर्वः २ हे चजनेश्वर मत्स्यरूपेविद्
स्याः पंडितायेमङ्गवः प्रत्नानानलवाग्यास्मिंल्लयावियंगर्भं प्रविष्य पुनः पुनः प्रविष्टेऽन्यथः
माङ्गीगत्तनममर्पयस्वैः प्रेतास्वच्छवोपेवानयाविधाः संतोषयत्स्यान्नमपवंतो भक्तिनवेनसे

गें समुद्रवरमहाघर्षः क्रमेणाऽभूः निर्गतास्यकवस्याख्यगणपकोऽन्ति दृष्टवन्तो यत्राहृतं
स्याश्यतिप्राहृद्राद्वृहिमिभ्रुवन् १ वकश्रेनस्वाभाविसप्तरसोमङ्गमोहृदं नृशंसमैवचवा
णीवन्यस्त्राहंसोभवसुरे २ गंभीरं वारि गर्भेप्रतननलवंशेप्रविष्टपर्यविष्टप्रागत्र
स्यान्मीनवंशेस्वतनरत्नरूपंरनयवतोविदुर्न्याः तेकैनाप्ययरक्षन्ननानिभिन्नामिताः
कालयुक्तेमहिम्नानाक्रामतेभ्रमस्याः तद्द्रमपित्रः पंगवोमङ्गवोमौ ३ एवंविद्वन्म
नेलोकाः स्वार्थेनेतिमत्स्यंयन्तं मन्नमेव्हलंयानतस्येवंतेलोभिद्रजेनः ४

भीमङ्गवाः हिंस्राद्देवेवपाताव् केनापिमहिम्नायत्नेस्तमिमिमेत्स्यपंगवः संतोनामाक्राम
ति प्राप्युर्यमिन्नपिंः ३ इजनेनेलोकहिंसनेनस्वार्थतंपालनेमङ्गभ्यः श्रीहिनमितिभेगंपन
रेणाद्रवामीति एवंमङ्गवदेवस्वार्थेनवोत्थितेनलोको पिदृश्यतेहतेपुष्यतेरातिरमम
र्थेमत्स्यंयन्नमङ्गमेमतपुरुलज्ञावंप्रामः श्रनिएवंइजनः मङ्गस्यातिमत्संसेति ४

263

१

भोगानन्देसस्यांसाभ्यांपद्माभ्यां विन्नैनालंवनेप्रविष्टेनमयाप्रीतियोनमानेययद्दलोहरे
निविष्टस्यभृङ्गस्यहंसयोनस्यनरन्तलिः सरनं नारेड्डैः स्वरंस्वपिनरंशतियहृवनंतुन्तहद्दोद
शैनोहंपकसमवृपानान्तेस्मृतुकिंविहवनेनवार भृङ्केति हेमानस्वाधिनोभृङ्गमक्रामय
मासारमेवस्वंवारिविहृत्व करंपविकिराति भूमिशैरेभागेनध्याहृकालेपिसहृत्वाविकासिशि
रहितैस्कुटंपमपहृंहृप्रपलाभिति ७७ हेरानन्द रहसरसिजोमाकाशेरंसेरिवचेहृवन सोऽप्य

भृङ्गस्येहृदलोदरेऽभृतिनरम्यारविंदेसंस्थलेहंसस्योसविज्ञवनालमृहृलेसंवारिलाभो
मया भृङ्गासारविमुक्तायिनीविकिराति स्वंवारिविभुतकरंमध्याहृशोभारविकासिस
हसाभूमिस्फुरटप्रपता ७८ सोम्भीरागेवसोम्बवारिगिरिवरंतिः शाहूकेसर्पनोहंसस्य
सहृताब्रनालवलनानिलंपरंकलतेः गंगावारिवरस्वभृङ्कुरवृत्तानद्राक्षाविवास्या
परिभ्रष्टापेनतलविंरवोजलचराहृहाः पिवंस्माभृतान् ७९ इतिश्री रामायणेनिर्वा
णप्रकरणेपद्मभ्रमरहंसवर्णनंनामसप्तदशः सर्गः ११७
सत्रैवारिणीतिः शाहूकेसर्पनः गच्छतोहंसस्यस्वेसाभ्यांपद्माभ्यांहस्मानियान्यब्रनालानि
नन्तेवलगलदलाणेनिखपरकाकालैः भृङ्खरभृतान हिरल्पगभोसन भृङ्खरभृशान्दिवयेन
लविंरवः श्वसोपरिभृष्टस्वान्जलचरामस्याहयः हृष्टः सतः सतः गंगावारिवन् श्वा
भृपिवेति ७५ इति सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ११७

इदानीं तां सरसीं नारीसाम्येन निरूपयन् तस्या हि नेत्रं गेन्यादिना तरंगा एव वल्लयः यस्याः लोलैः शीकरोत्करैः हारिणी हारवती ४९ भृंगा एव लोलालकाः चलकलना यस्याः ५० यस्यां मनोरथः नलेव नस्पृहतिः सरसलंकरं धरपर्वते प्रलीहमालणप्रतिस्तवमीहमालणं हंसकाध्यामंजीरध्वाहंस पानेभ्योऽपि च ५१ प्रसंगात्काश्चिदन्यापदेशेन केचिद्विशेष्याह हंसैरिति हे हंस त्वं मञ्जुलेन काकः व कः प्रसिद्धः काकस्तु पतनरूपापदेशसंभवो हिंसालन्मानेन तत्प्रधानेन सरसि पक्तः वासे मा ऊरुयतः इत्याप यपि समशीलवयोवयोभिरात्मवत्तैः हंसैरेव समहसंगतिः श्रेयापत्नालस्तु ऽरकोभवति नान्यैरित्यर्थः

तरंगवल्लयालोलशीकरोत्करहारिणी उत्फुल्लकल्हारकुचसंभारशोभिनी ४९ भृंग
लोलालकलनारमणीयमनुष्ठिता वलेलावतेनाभीकावल्लरीहितविलोचना ५० सलीत
मालणहंसिनेरसपूरकरंधरे नारीव सरसीलारुहंसकाभ्यां विराजते ५१ देहं सपक्ष्म वककाक
कयारारुसारेमात्वसरस्यावेरतेऽरुतवासमेकः श्वापवयीहंसमशीलवयोवयोभिः श्रेयः फ
लाभवतेसंगतिःपरम्वर्गे ५२ पारक्रान्तमरे भमस्लवकतरः पमालकैकान्तयः कल्हारोत्स
तऽरुरवंपकल्लनासंभोगसौभाग्यवान् भृंगोऽस्मिविधेवशेन शिशिरे लोहन्तलंसारयन् स्थानेषु

धाव कलहोऽविपदा दैन्येन
नोदीयते ५१

स्मरःप्रसंगःदाहृपारेति पारे दुःक्रान्तः महेभानां मस्लवकतरायेन तथापि पमाकरएवैकस्मात् लयोपस
तयाकल्हारादिललनावेष्टनासंभोगशृंगारवान् एवं हंसप्रभावोऽपि भृंगः विधेर्दैववशेन शिशिरे
तानीं तलोहन्तरणं वस्ता रचयन् सन् छक्षावकरवावरतिवकाति तर्वेषामिपदिकेभ्य स्नावारोहेऽपि तस्य
हतिनिष्ठीरप्रहोरागतेसविरास्मूर्थे विपदासमहद्भिरपि मनः दैन्येनोदीयते ५२

नाटहंसीस्त्रीव्यसनिनोनिंदतिमाभूदितिश्चव्यंग्यएवकारः २४ २५ आकारोजन्मस्थानंआकारः सं
स्थाने अस्थानमाहारस्थादि पराङ्गामवर्णाद्योगृह्यते इतरहंसस्यराजहंसस्यवयस्यमेतेनारतनस्यंह
रविप्रकृष्टयत्नस्तेमानसेस्वर्णपद्मवनेक्रीडंतिसन्तुदैवनिमज्यभक्षाः खादंतिसर्वेषांहस्वगाम्येऽ
धुभागेनभसः संचरंतिनान्येइतिभावः राजहंसस्तनेवंतुः चरणेलोहितैः सिताः २९ मुक्तेनप
देणचंदुः मुक्ताभ्यांपदाभ्यांहंसः ओप्लेष्यितः ऊर्ध्वदानामाकरस्यभासकः विकासस्थेदुः प्रोभादे

माभून्कस्यविदेवेषाराजन्व्यसनिनाभृशं पक्षेपतंगविवितोहंसोहंसीमनुसरन्मनः २४ हे
लेपाराजहंसेनयत्कृतंकलकूजितं नतद्धंसेनैनापितनन्माक्षिहितलवकः २५ समाने
प्राकराकारस्थानेवेष्ठाशनादिषु हंसस्यराजहंसस्यइरमन्यंतमेनरं २६ मुक्तापदाविस्थि
नोक्तोस्मिकमलाकारभासकः आह्लादयतिवैलोकानिहंसश्चंद्रस्वोस्थितः २७ उत्फुल्लन
लिनीनालकदलीस्तंवसंकुले वनेविहरतोलक्ष्मीहंसानामेतिकः खगः २८

तेहंसस्तनिनयोःसाम्यं २७ उत्फुल्लायाःनलिन्यास्तन्नालनालतद्दलैःकदलीस्तंभैःसंकुलेकदलेवन
मायेपद्मवनेविहरतोहंसानोलक्ष्मीशोभामित्वनानेतोर्थः वाच्योनान्यथास्तुयोगेनऽधीकृतना
लायाहृदयपद्मलतालहृणानिलीनस्याः मायामाभ्यासाहंकासीनवदलीवपत्तंभनंस्तभस्त
तेकुलेमाउत्कहृत्पद्मदललवणीवनेनिरस्ताश्विविधलापनिरतिशयानंदास्वादनेनसदाविहरतोहं
सानोयनीनांनीवन्मुक्तिसुखसाम्राज्यलक्ष्मीतल्लीसंपदंखगः देवोयिकः प्रतिमामोनीन्यर्थः २८

श्री॰
वा॰ ति॰
उ॰ श्री॰
५११

कमलजसंभवनपद्मेकवलनंकवलोमकरंदास्वादेनतत्कोविदहेमधुपत्वंस्मरः पद्माकरंगच्छ
न्नळमकरंदमधुद्रवदेहवदर्शदीषकंटककर्कवैविंदीर्णमाजकं ३ हेमधुपयाम्रहेमालति
शिरादिकालकलामु कमलानिलिनभसेनास्वादेनहृताहटपीतनसीञ्जलमेतयाञ्जवलपद
लवलयेतघाविकस्मिलेनाथिवेनमालेयथायोगेयमीननमधुनामापूर्वः पद्मभागमेहियापय
पयापिइतिः ४कृणः लावकूपमधुकमलायलाभेविसहाशिप्रभोवनमलापिविंहस्मापवसतिलविरत
ञ्जलेनहृतेत्यर्थः ३८ नवहंसमालावलोयनवशीयलिपश्यतिहेराजन्मरोनाथिनलिनीतांसरेरूपभ्रै

कमलञ्जवलकोविदस्मरसरोमधुपमाकुंठं वदरदसीघृतिविशीर्णहेहंजलकंटककर्कवैः
श्रनलिकस्पमेजवलपुदलवलयेविकासेनेवतापिवे पद्मभागमेहिमधुनानामविस्मटपी
वपडितिः ४कृणः ३८ एषपद्मानाभिनलिनीकेसरैः पालिनापूर्वा हंसमालामलावुलीसमा
गायनकृतिता ३८ रोलोकमननीउस्याटक्षातवमालिविविना हंसोहंसीमनुसरन्मउलेवेः

स्नन्तमानवर्णित्रपयाश्रियासोभयायालिताहंसमालालहएणमम लावहीमामनायवमिन
गंभीरंकृमितंपुष्पालयाविधारलितांपयेपत्यर्थः गायनमितिशिमानाभावकोरसः अथवा
भगवाब्राभिनलिनीकेसरैः शिथालस्यामालिनायथार्थसामगानमेवकृतनितंपस्मालयावि
पंतिरेवादृष्ट्वाब्रास्मरहंसमालापरनयामालेयं ३८ इहसरोमंडलेवहंसीमनुसरन्हंसः प्रतिविं
विनोरोलासरसोकमलनीरेस्थितांहंसीदृष्ट्वानस्ननननमजनंशोकपावेनतिमूकोभूदित्यर्थः ३८

267

268

हृतस्य वाऽद्भुतचमत्कारं स्वर्गोपि मकरंदरसेन चोऽङ्करकवायरसेवरंति आस्वादयंतीति ये भृंगाः के
किलाद्य २५ पद्ममकरंदास्वादिनो भृंगाः वनान्तरसञ्चारं गान्धसंलीने त्याहसन्नारतीति ये भृंगाः
भ्रमराणांहृसंतीति जन्मानि शेषः कर्मलाः शेषन्नविविद्धया २६ येन भृंगेन पद्मोदरे शुद्धविनेविहृ
तं ऽह्लासितनमस्तमंच सपद्मभृंगाः शिशिरेविरेसशुनस्तुष्पकेषु भाव शीतं कथं करिष्यति २७

हृतं वाऽद्भुतचमत्कारं चेवरीकाश्चरंतिये तपश्चमत्कारारतवेजातिप्रसूरणं २५ म
न्नामधुमरामोदैः ऽुष्पैरेशुरन्तीति ये तद्दानामिनरसास्वादै भ्रमराणांहृसंतीति २६ येन
खिनेविहृतं सहस्तितं पस्तनं पद्मोदरेशुष्पाणिकोटरकोमलेषु भृंगः सपद्मशिशिरेविस
रेशुभावे कष्टं करिष्यति कथं तरुशुष्पकेषु २७ मुक्कल्लमालिको ह्यामनकुलोपरिव्रज
रः रप्युतेकालनरेणाश्लमोतरवोयकः २८ आमवादरयाम्विशुष्पमध्येभृंगानिलंभ्र
मलकलशैलललनागृहेषु लापापित्र्यासिकिं मगडरा शयोपासिमन्येनसारसुपगच्छसिवाव
न्ये: २९

मङ्गलपदैर्नैवाङ्गलन्वैलभे न मङ्गलपदं विकासितोन्मत्तव्याप्याप्रभ्रूलसाम्योपपादनार्थे २८
हे भृंग हे भृंग विविधपुष्पमधुनि आस्वादयत्न सकलशैलललनागृहेषु नित्यं भ्रमन् आपापि किं न
लभ्यासि मधुलंपटत्वाऽदराशयेषु अपापिन वनेभ्यः सारं नोपगच्छसि वा कष्टमिति एवं मन्ये इति
विनकैर्नाहिसारलाभे अपरिनोषो भ्रमराणां वा संभावयितं अपि शक्यमिति भावः २९

श्री
वा.नि.
उ.री.
५२

ज्वलयमानोघशः सौरभेण जलगलोमकानोवास्तकेरोषस्यापि २० मस्यवश्यस्वर्वसौहृपोदि
देवमायाः तस्या अपिसोभालंयाटकृत्वा मेतया श्रमापोसासौ हर्षोत्कपोकिरधिकाकाभवेत्
तस्यास्येकस्यवाभवे हितिपाठेनमहे २१ एतयोः कमलोत्पलयोरंशेनद्वेनतलेनतडाग्रवेनना
वंइस्तृशंदेहवद्रूपमोल्लोलतदृगावत्तिः समाकिंतत्तिनायितानाभ्यांतृपाभ्यामेवुवेसाटस्यपवेलत
स्तंभवेदितियोजं २२ सरःसजलस्यपंकजवनस्यनवोदितामश्रीः शोभाजलेनमंदराहितेवि

मदनांजलयमानांगलेसोदर्यमालिनो प्रभावेनालिसंख्यातंवाश्चकिरपिशाकृता २३
हृदिवहोगतालक्ष्मीयपिशोभार्थमेवतत् त्रिभर्तिकमलंहृत्सेनतस्यास्येकस्यवाभवेत् २४
सितासितनाभ्यांतृपाभ्यांकमलोत्पलरंशयोः वैसादृश्यभवेन्नितत्सुषमाजडलोनयोः २५
साम्येनजलविपिनेनसरःस्वयालिसोन्यानतारकघुनेनवेडहूदैः तत्स्थधृविहसिता
ननशोभयेतिजलस्यपंकजवनस्यनवोदितामश्रीः २६ येनांउवलतात्वारेरतत्समनसो
गतेभृंगनतामातुरयामिनपवनस्त्रभगोन्नमः २७

नेनसाम्येनयातितारकघुनेनश्रोत्रापिसाम्येनयातिएवमिहरविंवैरप्येकजमिलितैः साम्यं
नयातिकिंतन्तत्पंतीनांवभूनांविहसितघुक्तया अतनतशोभयामास्यं इतितद्विष्यर्थसवोपमा
नरिराक्रिया २२ यसंगाढगान्वयो पतिथेषामेतितेषांभृंगानांभ्यन्तनास्वादेरायामिरीवं
मातुरीतेतेभृंगाएव स्तभगोन्नमाः हेत्तभगोतिहृपकमदेवा २८

269

रूपवापिगुणापिभेदेनाभ्यन्तरत्वमाभिवनारीकुहयादिपूरीणोत्कर्षापकर्षोत्रदानमन्यपिता
रत्वमाविभावनमित्याह रूपेतिमुलेतरेऽत्कर्षापकर्षेनारतने ।९ मुलेनात्रैर्भत्वयेषापघोत्व
लादीनांनङ्योरभेदात्सङ्ग्रानयोनानायोविभेदास्तुनेषांवपनेनतीलीस्यजेतोमेनसदवास्य।
सरसः पद्मादीनांनन्देहाख्यानाविकमलासेकुलौयितेकोनायशाक्तः नकाश्चिदित्यर्थः ।८
पमानिवर्णायितं मलेनातिविद्यमित्यादिना इतः परं मायेल्लनापदेशाः जइ सेनगमस्स ननसंवेप

रूपवापीसरोमीनां हभ्यनेयाहगंतरं नारीउकुचतोयानो विशेषेनाहगंतरं ।९ जंतोरि
तास्समनतोजत्तनानिवेधविधेविजंभिनमहोनइसेणगमस्स पघोपिपात्रिजगुणनगुणा
निवेध: नीलोस्सननेरहयालहरीभ्रमेण श्वावनेहुविबालिनास्यमिसेनलानिकोनाम
सेकलधितेकमलानिशानः ।९ विशेषविनंभिनमहोनइसेणगमस्सपघोपियपाविजगुणा
नगुणानिवेध: श्रेतःपयोबधानिकेवलतेनिवेधपसर्वस्परश्चीयतिरभंगकेरगोत्र ।८
साकेदेरहकेःसलेःगोविनेनोग्रसेगुने: श्वनलेःरविलिःसारैःपमस्येवगलोरले ।९

सम्रत्वेससमागमस्यवदिनेभिनेविषमाश्वर्यश्लेश्रहोतनङ्नः पयनःपघ: सन्न्हुणनिपिवेनम।
सिडूतमा पघोपिविज्ञानसोरभ्यसोहर्षमकरंदासीनूश्रगणनदोषानिवसुकलितंःस्तनकेतन
लेनिवेशपश्चतःप्रयोगपघानिइभंगंकेवकोवववहिनसर्वस्पननस्परशीयति ।९ येनगाहुस्पग
णश्राहुवाल्मलनवस्लनत्तहशः सदोषाःउगास्तसर्वसोपेक्षाप्रवेमसंगाराहसाद्धिदेरिति संक्षिह

त्वाविशेषहृत्वात् श्रलंऽपारेयतानास्तीतुपेक्षात्स्यर्थः ।९

श्री
कानि
३ री
५-५

भंगत्वत्वत्तानोत्रेष्ठयाशानां मनोहराणां हारि मनोहरं गीतं यस्मिन् तथा गानीव रेल्लतोपमरा
गाण्णरणे नविमहेनक्रीडांत्याशंसनपवोधिसंगे पीनवर्णितोयंयस्मिन् शिंडीरपिंडशरवपरिपा
डुरीकघरेडूपसमीपेमहितमलेक्लुतेनरवनवस्यावृतसंशोभितोभूवल्लउष्णतालयेन १ दवंवि
धमिदं सरः सततंगमोपमं भाति विभाशुक्लानुभवयचोपमन्नाति ११ मरुदेमावाबिझेलेनु आम्नायारा
दाकाशेनेतियावन् हूलोम्बशात्ला योङ्घरनरराकोरेणावरमसादात्कारवृत्तिद्रुपलपरिणा

भंगाप्रभाननमनोहरहारिगीतेगानेवरेल्लरलाक्रीडांपिशंगतोयं शिंडीरपिंडपरि
पांडुरपुंडरीकरवंडोपमेहितनुवेपवनावृतंसं १ विविक्रहरयो भोनेहूहयाङ्कारनेप
रं रम्यवन्यांत्रभातीदं सरः सततंगमोपमं ११ विविवितेनमरुत्योम्याभातीदं सोम्यानिमे
ले स्नात्याधृपतिलामेनमहताभिवमानसं १२ किं चिह्लभ्रमपल्पाणं पुष्पस्फरवमा
रुतं हिमाभ्रभिवभातीदं सरः सावस्मसावसं १३ यघेरंभ्रेमलोहरपभ्रेविकाराहिने
नरतं नयांभसितनरंगादिरानन्दयनीवस्थितं १४ ध्यानेनेवोहसमानानांचक्रवतेविपा

छिनो नगगयानोविषमाहक
होलपरंपरा १५

मेन १२ हेमंतीनहेदं सरः कोहशं तन्नाहकिंविदितिसर्वतोनीहाराच्छनत्वात् किं विहंगश्रेणीहारे स्व
वर्णेसाम्यापाहनाहयगतच्छगमे १२ नविधतेविकारः परिणामः आदिपदादारंभसंस्थानविवर्तो
गृह्यंते नरतरनक्करस्याकिनत्रस्मासैनयापुतरसोभासितनरंगादि श्रुंभोसाद्येमिन्यर्थः १४ आ
स्नानां स्वैनेवांभसा गृह्यमानो हारति आख्वर्षेक्वाषयेदंन्नस्पलपापिषोम्य १५

271

विलसत्तामरसाणि नलहूलणि यानि कवलानि शिष्टूलोपि घणपनीरं मलिनीयमानाः
नितङ्गरेण धूसलः श्वेताः स्कंधाः येषां न यावि पैहं से कालेन पकवसंब्रघटूपेण कृन सुंदः
विवैरिवाखिलैः आगृहीतानां नलस्तनाग्रं तुहूानो खंडखंडः खदूवः खंडपलिस्त यावि पंक्तोमेव
केवलसमेरणोमपिलोमन्तं किंपुनः सर्वंगुणोपपन्नसमीरणामित्यर्थः ७ अस्मसुरसः आमोद
रविसंदेहैं मकरंदसंपन्नीकरालेणहैं वातान्तोभनस्यपंकपदस्यनलसंमिश्रितपंकभागस्यप
स्यारणपंकस्याघ्राणयनेननलाहिभजनेनाद्दिदपेणारवेवनेरयाऽयम्नशानूपदस्पाराइतिसा

वातावकीर्णशारंतुदखंडखंडं ओमेवकीवलसमीरणमाहूतोगे हूंसैर्हंसवद्वि
मलनोद्भवलालसैसेकालेनसेवपक्कुतेविवंदरविंदैः ७ आमोदरंदमकरंद
करालवातआभनपंकपुरपाटनपाटवेन १घन्नमहापरपराववनीवलेखालो
लुभ्यत्ववगाश्रिनलनोम्लिन ६ष्पवधं ८ वेल्लन्महाकमलपल्लवनालहूंतसेवीसि
तेवलितवामरवाहुफेनेरानापमानमलिकोकिलगीतिगीतेसहन्नपंकजलनाल

लितंगनेवीं ५

णहोपस्यालयाविभालेखानरंगपंक्तिः स्वपनिहअपत्ववगेशाश्रितामिस्तीरलतामिञ्जलिते
पुष्पवर्षंवृहाणिपुष्पाणिसरः परवृक्षेयनीवतेननोनीवेमर्थः हमिरिद्मान्दिवहज्रीसाभ्रयतो
नविक्षिवैसतंत्रैस्तरोविपोषणोवा ७ नटेवसतोनतास्मेनुवर्णयतिवेलाइति वेल्लइत्युल्ल
महाकमलपल्लवहणोनालहूंतैः सेवीसिते वालितानिवमरानीवयोहूद्धपेणणयस्याश्रलीना
कोकिलानांवगीतिमिर्गीतसहूत्रैः सद्यरिनस्यपंकजनालहणः नलिनः श्रगनोगोपस्यअतपव

श्री॰
वा॰टि॰
३॰टी॰
५॰६

क्वचिनरेतः तारा̆ः नरंगभेनाघस्मिन् क्वचिन्मरोन्कषोन् परस्परंसिवनः अनय वधरीविराविणो धृगाघवृगभीरेलामलवारिणालिवृलन्वान्वमनिवमरोनेरूज्वलणक्षे: ऊमृदे स्वृगृमंशोषित मिवकृत्रे ४ कणाणभिः पीकरैभृनेर्भज्ञायाधेजनलेला पेरालपति अपसारयतीतिनापद लेनीरेशुसंह्मनिविवसिंहालनेणाकयाजलवाणोमागन्धनोक्वचिहूला माराम्भजलपध(नंमलेविनाभिः स्वलनाभिः पतिविवरघंननिरोधेनमह्रुरालयतीतिननया नघालरोनिर्दं

क्वचिन्नरज्ञारलरंगभंगंक्वचिद्धिघडुरिविवितविद्धे गे क्वचिद्भीरामलवारिस्रमेक्वचि
न्तरोनोज्वलणक्षणमे ४ कणाणभेकाजललतापरालेलीरेशुसिंहे स्वलनास्वरालं
नरंगानेडुंनशिलेपकवृंमहीनलाकाघामवंनकवे ५ नरिस्मकाषोरस्मम्भवे
यमुनाज्ञनोनोस्पर्शनः प्रभाभिः शुघङ्करेघानमैधकदेपांसंध्यावराभोगाभिवप्रकारो १

नशिलाः पंक्तेयाः कवृः मलशायमदे शापस्वनघाश्रमेनेमेधेरनंनकवं महीनलेश वनीलिमाकृशाभिवास्थिने ५ श्वसाः पैरस्वनीयामेवाः यस्मनघाविधेनवाशुनाउनेकोपि(नेयरञ्जनातपघमघूहलङस्पर्शनः प्रनाभिः नरिस्मकाशाभिवउद्दंयस्मञ्जनपवपकृतः ए घस्मपः नलाविड्मवुरः मृन्मनखुधानमयः श्वेपकारमवुरपकोरेमोरस्मनघाविधसंध्याका लिकमंवराभोगमाकाशसंस्यानमिव श्वासंमतातमकाशनरस्पामकाशांडेघस्मकाशाभिनिवा

273

वर्णितेवसरः पद्मकृत्स्वहेम्यलसंदिते पद्मवल्लरहंसार्थसतस्यसंगेनवर्णितानाः नवासेवघो
रश्मिभिः सपवप्राधान्ये नववर्णोयितं प्रसौति पपेति हैगानवृरहपरः श्रद्धिसानैकल्हार
पघोत्पलनानानालेभ्रमृणालार्थे लतांद्रिः क्रीडद्भिः विविधासवैः पालिम्बीतं आमसत
पवसनवत्रपालिके प्रतिविंबत्वामिवस्थितसरः पपपयः स्त्रद्विसान्तेसरः शोभातिशये
मारस्येरीपकनान्तरः सरः प्रधानभूतस्त्वात्सोम्यर्थः १ नदेवसरोविशिनष्टि विकासिते
न्यारिहारश्मिभिः विकासितेनभ्रदेडेभ्रमहरत्वपत्राणपप्रभेदाणांकोशस्थलेभ्र स्थितानांडुराः

सरस्वराजगः पयांसि सानांविववि विवितंवेभ्रः सरोमारभ्रः सरोयः कल्हारप
योन्यलनालनाल लनाहिविशारवपहिवीतं १ विकासितेनोदेउसहूत्वपत्रकोशा
स्थलस्थाडुरराजहंसे पीतांद्विरेफाहितलोकनहंऽभ्रवीवगेहंकमलासनस्य २ स्था
कीर्णोशीकरकरालहिंगंतरालफुल्लोत्पलाक्षपटलोटरेलगौरं स्त्रामोदमन्नमधु
पहिपगीतिगीतेपानाविनानकमिवांवरगंवहंतं ३

नयोभारेपराः राजहंसायत्रतथारंहनीलपीटस्यानीयेद्विरेफैः द्विजैः सारसंक्रोंचादिपादेवास्त
तेः लोकेननेत्रनहंसैविनिभ्रुविकमलासनस्येगृहमिस्वर्थः २ आकीर्णैः शीकरैः कालानि
सहिमानिदिगंतरालानियेउल्लानांउत्पलानांस्रादीनांपटलस्यसमूहस्योदरंयेः रेणुभिगौरं
आमोदमत्तानांमधुपानांद्विजानांगीतिभिर्गीतिं तध्वंयानविनानकमिवअंवरंवनीहारादिप

नायाति पुनः क्वापि तेन लमलेक्का विउद्दामद्रुमकंदरे विशीर्णैः पर्णपल्लवैः कृते कोटरे तत्र
स्तीमाद्य ८ तथा सुघोणीद्शयति हि त्रमाति पक्वकोकिलाशिशुः काकीमातरं संस्नम्य
यद्दातेन नदेके विद्धेन उन्नरैः सैषा काकी मानापन्ने कोकिलाशिशु वैचुतरणेनन्नदाति इति
परं विद्वे इति ग्रहं हर्णपाव रार्धितपाम्पिता वन्तकोकिलाशिशुरपि रसात् उत्साहात्

उद्दामद्रुमकंदरे कउद्दत्नाकावलीसंकुलः कालेनापि शिशिरसंस्पर्शमति सचे
नापंवसतोत्सवः ८ विद्धे मातरमेव कोकिलशिशुः संस्नम्य काकीगतः सैवे
नेन्नदतो तिपा वदहमप्पावितपामिन्नर्णे तावन्तापितपापुमातसदृशः
स्निहोरसाउर्ध्वंते यामायाति दिशं स्वभावस्वभगः सैवास्य माहात्म्यदा ८९
इति श्रीरामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे काककोकिलवर्णनं नाम षोडशः
सर्गः शतोत्तरः ११६

मातृसदृशं वर्द्धितं शिशुः न तु कोऽभूत् इत्यपरं विदधे तथा हि स्वभावस्य भगो भाग्यवान्
जनः यां दिशं याति सैव दिशस्य माहात्म्यदा संपद्यते इत्यर्थः ८९ इति वासिष्ठे महा
रामायणे निर्वाणप्रकरणे तात्पर्ये षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६

त्विषाः नवाः अंकुराः यस्मिंस्तया विपिने वैदेमास्तिया विहरिणी सावाक्षिः किंवाक्षिर्निस्वंप्रशस्ता
कूजितैः कूजत्कोकिल श्रपंमधुवैवोमासः वसंतेति सतः प्रसन्नप्रान्तया प्रात्मनः स्वस्यमधुः
नरोसकाशात् नरोद्वैः नवनवैर्निकल्परवैः कोमलंयथाके रदंडुः खयदेडुर्भगमनत्तेवचनेके
नशोहितोसिवनेनिविडे नहिविरहदुःखिनायाः ममसधुः किंनमियया सहकलंगायत
स्तवैव एवंवममममेनिवक्रकोत्तवनेत्यिन्नतोक्ति मेत्रीउनायेवनवेनस्यये ॥ १८ ॥ काकब्रजेकाक
समूहेमौनस्य रस्यपहारिवल्लनस्यविहारस्यवर्लासवउषः गायस्यसाम्येपिकानिरूविरः पूर्व

वर्णपरलकूजेकावि
कोरदे

कूजत्कोकिलकोमलंकलरवैर्निंसप्रशस्ताकूते केनैदनवसीहितोसिवचनेडुःख
मदंडुर्भगं वैदेविजनवांकुरेविरहिणीवक्किनयापात्मनः कस्मायेमधुरित्यतस्तवतवे
त्यन्नांनवरोद्वैस्तरोः ॥ १८ ॥ मौनस्यंहविहारवर्लीवडुषोसाम्येपिकाकब्रजे काकः कोकिल
एषकोनिरूविरोहरत्यगितायते मध्येमूर्खजनस्य पंडितनरवस्त्वाकारभव्याक्रियः स
वैहिमान्येमाननमेतिमहत्वोत्स्वोनसुमत्कारतः ॥ १९ ॥ भोतोकोकिलकूजितैर

त्वमलेनापात्मनवोउ
णानस्त्रीमाकविशीर्ण

कोकिलः मूर्खजनस्यमध्येपंडितनरवहरादेव प्राकाकः परिहायतेपरिभीयते तथाहि सर्वोविस्वा
कारतवितभव्याक्रियःपुरुषः सहसात् पुरुषस्वानस्वमत्कारतः विशिष्टोपिमाधिमानेमत्या
निपतति ॥ १९ ॥ हे सिखे वीतः कोकिलमृपेकडुकारदत्काकावल्लीमंजुलः शिशिरस्यका
लः वसंतोन्तवो नसेमतिकूजितैः सुनर्भोजुल्लाः

श्री । वा । वि । उ । टी । प ९

१

उपवने रागिणां अवलान्तरागमवनोष्ठः सकोकिलशिशुः सन्ननयः ममसुतः मयापुष्टः मयो
जीवितः तस्मादिमिः इंकारोऽन्यकृतापरलहृयैः भीमैरारवैः सर्वप्राणोरोगी रसाः निरुत्साहाः कृताः १
अप्येष्वेऽपि प्रान्तः सुसमये योग्यतादिधर्मेण स्वं गुणप्रदर्शनोन्मुकं केचिन्नपरमाह किंकि-
मिति हे कोकिल तवैषा नूनं योग्यतादिकमविचार्यैव स्वगुणप्रख्यापनोन्मुखकमपशुकान् हर्षो

277

वाचाकोमलयास्तकोकिलशिशुकल्याणकल्पांकथां सर्वांवर्जनमार्जवेनकु-
रुतेयावत्सरोगागिणां तावन्मत्तनयोऽयमित्यविरतंझंकारभीमारवैः धोद्वेलोप
वमेनेपत्पनभसः सर्वैःकृतानीरसाः ४ किंकिंकोकिलकूजनास्थितुनरवैः हर्षोन्म
मुल्लासितं श्रीवाकोटरतः प्रवेशपथतनमोधूलिभिर्नेधमः उद्दामैः कृतमैवनिरंतरत
रैनेदंमधोर्नेभितं हेमंतेनकृतास्तुषारनिकरैः शुष्काःसमीपादयाः ११

नुतनतरंकिंकिंकूजनमस्ति अवाधेहिर्वेद्यते श्रीवाकोटरतः हर्षात्मतुन्नंसमुल्लासितंकूजनम
समुल्लासेपुनरंतः प्रवेशपथतांविरंप्रपंगणोपश्यासकलैः पतेवप्रवणयोग्याः इति धयो
माधुर्त हेदेहामैः कृतमैः निरंतरतरंमधोर्वसंतस्यनूनमितंनकिंतुहेमंतेन समीपा-
दयाः तुषारनिकरैः शुष्काःकृताः तथावनेतेषुनवहिरामाफलमिमयंः ११

२

खलसभायोग्येभ्योपि खलप्रवेयोग्याः नैकोपि साधुरिति व्यपदेशेनाह विशारदेति वि
शारदाभिः संवरद्भिः शारदाभिर्हंसैः प्रवृद्धैरेव कैर्मञ्जुभिर्नैलकाकैः स्तुवनेपल्वले यदि च पलाः
कौशिकाः काकाश्च स्युस्तन्नाहिं प्रथापल्वलवृपागोष्ठी सभातयोरभ्यैः समन्वितास्यात् कौ
शिककाकाः इत्यत्रा सतोपिविरोधस्याविवक्षितत्वात् येषां वा विरोधः शाश्वतिक इति द्वंद्वैकव
द्भावानेकृतः शकुनिद्वंद्वैकवद्भावस्तु वैकल्पिकः ११ वर्णितः समाः संवरणाः शारीराश्चारकाः
पलाः आकृतिः संस्थाने वयस्यगादिते कैकवाभिः १२ साधूनामपरोपोपि सोकुंशकः खला

विशारदं शारदमेव कंमञ्जु वनेच पल्वलेच पूलाः स्युर्यदि कौशिककाकवृन्दैर्यासम
न्वितागोष्ठी १२ कोकिलाकाकसंघातैः समं वर्णेन नाकृतिः गदिते व्यक्ततामेति स
भायामिव पंडितः १३ मृदुकण्ठमोकरं कलनं सोकुमलं कोकिलस्य कण्ठमलना नन्व
केकनं कुमकुचकं कण्ठजं कारवायसाहीना १४ श्रोत्रोत्सवं तव कलकलकण्ठश्रोत्रनादं
शृणोति मतिविग्रहसंपिहितं काकैः कलकलकलहैरहंगल्लकेशुश्रोकारवैरवैः श्रु
निरागनाले १५

तौ सं वं धपवरः स्वहस्तव्याशयेनाह मृदुहिनिवायसारीनां संसर्गमपीति शेषः १४ खलसभा
यां सतिहेयोपन्यासोत्सवं नतंमतिकष्टिताह श्रोत्रेति हे कलकण्ठकोकिलस्य ग्रहंपनोः इति
विग्रहे मानाहितिनिमित्तेमपतापकलहे संपो संघाने हतं भूतं कलहमधुरं मनपव श्रोत्रोत्सवभूतं त
वनादं कः शृणोति यतः पितुमंदगल्लकेशुल्लकैः सहसदैवकलहोपेतान वायसविपैः काकैः क्रैंका

रवर्चरवैः सर्वैर्वाग्भूतिः श्रोत्रेन्द्रियं ग्रसमागता वधिरतां गतेतिया वत् १५

श्री
वा.लि.
उ.टी.
५५

वचनापहारादिनास्वलभ्यपानादिभागंन्यायेनोपायेनसाधुर्माप्रापदिति शंकयानत्रिरासा
पराजनसभाहोकटुरवंतेखेलंशल्यमापदेशेन कश्चिदाह हेकाकेति कर्करवलक्षणो यः
श्रोत्रैककर्णविदारणः क्रकचः सपदैवैकोविङ्र्यस्वनतथाहेकाकस्वभागमकाकोमाभृत्त्वामिति
शंकयासलहाकाकानेवाक्रूयंस्वरदसितनेनाहकुस्वशंकनेसृयकृत्तयानेवपृकः प्रज्ञोभे
जीवतित्याशयायिकस्यः कोकिलस्यपाके स्मर्भकंकस्मादनर्थकेष्वर्थेषु स्मति हियस्माद्देनोः

हेकाककर्कशरवक्वकवैकविज्ञताटक्वशंकनमपिक्कृन्तनेययातं कस्मादनर्थं
कमिदंपिकपाकमेकडुज्ञाशायानदयिनेस्तुपहासमिच्छे १ प्रासोकपेकजवने
सविलासवनेकाकंवलेकसहशंभुशामारदंले हाकष्टशब्दशाननश्चविचारे
नायेनोरोदितिक्कुकवकेनविदार्यतांसः १९ ॥

कटुभाषणेकपटोल्लसत्तज्ञोन्याक्रियमाणमपिस्त्वस्वरपिकपोषणंनमनोरथासिद्धोकिं
नउपहासासिद्धेभविष्यतीत्यर्थः १ काकंप्रलोभ्यकश्चिदाहेतिशेषः किमाह तदाह र
ति हेकाकयः उरुषः लेवखेलानोवाकृष्टैः क्रूरैः शब्दशातैः श्रुतेः खेदान्नष्टविवेकितः सन्
रोदितिसः उरुषस्त्वयाकटुरवक्रकचवचेनविदार्यतांम्रहेतनतयोतिकिमर्थंगसोत्यर्थः १९

279

२

विविधानि वनकुसुमानि केसरैः केसरश्रेणिपरागे ईषद्धवलवपुः काकः श्रीमान् हंस इति दृष्टः इत्य
र्थः स्वशङ्क्यः अथो अनेन राज्ञि क्षेमकृमिकुलकवलं वलवत् काकोऽत्तानः १५ ॥ अरण्यवन्याः
महारण्यस्य मध्ये स्थाणौ मन्मथज्वालामिव विलसितोयं काकः यथा निशि समे मनेचौरश्चे
न्यहृत्समाकृत्य दशा दिशो निरीक्ष्यते तद्वत् निरीक्ष्यत इत्यर्थः १७ सरभसैः सारसैर्विदलनापुष्क

विविधवनकुसुमकेसरधवलवपुर्हंस एव दृष्टः काकः कृमिकुलकवलाक्षित
मथो कवलयन्नत्तानः १५ तत्स्ववर्णोक्तैः कुसुमैः सेगतः किलकोकिलैः वेनवि
ज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते १६ अरण्यमध्ये स्थाणौ स्थितः काको निरीक्ष्य
ते वैन्नादृशा दिशश्चौरो निशि समेन नेयथा १७ सरभससारसविदलत्पुष्करमक
रंदसंदोहसंपत्ति वयमिह विहरति काकः स्फुरदरविन्दकरनिकरधूसरस्कंधः १८ हाक
ष्टमिष्टवपुर्विस्फुरत्पुंडरीककोशे कथा हि नतयोग्यः पक्षतिः पिशाचः पक्षेण काक उप
विष्टक्षुपपल्लवेऽस्मिँल्लीलाः करोति
विविधाः सह राजहंसैः १९

रलोंपयमानो मकरंदैर्धूसरः सरः तस्मिन् स्फुरता वायुनोद्धूयमानधूलिना अवकीर्णधूसरः स्कंधो
यस्य तथाविधः काकः कथं विहरति अत्यद्भुतमित्यर्थः १८ स्फुरतां विकासितानां पुंडरीका
णां कोशे रिष्टवपुर्विक्षेपाभिमनस्त्वरूपे सरानस्थितैः राजहंसैः सह एषः कथं नीतिकथाः शीला
लाभि राजहंसननयोग्यं पक्षस्तवे यस्य तथाविधः काकः पिशाचः अस्मिन्क्षुपपल्लवे लीनउपविष्टः राज
हंसाविरंवनाथ विविधाः लीलाः करोति हा कष्टं हे राजन्नुपत्य १९

क्वचिन्नदीतीरे निर्माल्यस्नानभस्तलायमानशिवलिंगस्योर्ध्वं रटंतं काकं दृष्ट्वा कश्चिन्नदूरस्थ तात्पर्यंत
स्मैवते लिंगस्येति ग्रामान्ते स्वरंपथानिर्दर्शयति किमिति लिदृश्यतिलदाहस्ते वेणाग्रपः
पातकानां स्वयोगनिहेतूनतां मयेयदृङ्गशिवस्य भव्लायशिवलिंगाग्रयणंतकृतं मांग्रसमदं
काकभूतं पश्यतेति १२ स्वपरः स्वरयमिनरंतं भ्रमतं काकमपदिश्याह काककेति हेउतानेनका
ककाककजङ्गुभिः कल्कानैवेदंभक्षानिभिः कावालिनाहंसमारसमादिगुणलाघवेनन पाविपः ते

लिंगस्योर्द्धे रटन्काकस्नात्मानं दृशाथिनस्पथं सखेपथानकोनेवेगनंतपश्यतनमामिति १२
काकवाड्कल्हारवकवालेन गुणाकर्दमेभ्रमन्नास्ति भ्रांतवयसिमधुपस्वेयदतो
मेधिरसिफलभृतः १३ कवलयतिनरकनिकरंयमिहरतिमृणालिकं धोनः यदः
तोसत्वमात्मयतेस्वप्नं तत्सर्वदास्वदते १४

सरसिकर्दमेभ्रमन्सन्मधुपानोरवे भ्रांतरयसिमकदुकरवेर्गेर्हकवलयसीतिधोनः
१२ काकः नरकनिकरं नानाविधमभेध्यं कवलयति मृणालिकामामामपिहरतीतियत्
श्वतस्तेस्वपाविस्पयोमात्मयतः ऊत्सितमपिस्वाद्यं स्पसतितयास्वप्नलवे नेदेवसर्वदास्व
दतेयपालङ्गनोपस्कृतमंजनवं तेडुनामितस्पर्षः १५

असदृपं कर्मवैषम्याद्धि चेन्नसगन्तुं वेनाविपाग्रासोद्द्वियेड्डरितः सरमात्म्रोघाद्देवशुन्या अपनभृते
स्मिन् श्रुतिसामानामनुग्रूपाणांसर्वेपमीणांदृशेरदृशेनायस्तवेमेववद्धमाणेसमेनिर्मितं किंतन्त
वेनदाहवासर्द्दति अमेपि अवकरस्मस्वानिर्मितेजहरेगतेजलायेन्पंडरीबिटर्थिवभोननं सर्वेन
नेरलोकनरतिसर्वोलोकोरप्रमार्गस्तास्मिन्नुम्सिनाविरअथितलायास्तिमेष्मनेतद्विषयेजरतिः
रिक्तातथास्त वैर्निपेशारीरं वेतिसर्वेमित्यर्थः ५८ उद्दीरितदतेप्पवतेशुरुणायस्माहासान्वितेय
स्यान्नयाःवावैमात्म्यमताने अमेष्यअपविषदेहायमिमाने स्वांयविकारनेगताहिन्य तान्हितवपूर्णे

नित्यंसर्वेनगरस्तद्द्रोजवेनोवेविंपाग्रासोहिद्वेस्मिंकुतिसमद्दपोनिर्मितेसर्वमेव वासो
मेष्पावकरजह्रेभोननेग्रयमूर्धं सर्वोलोकेजरति जरतिः सर्वोनिपेशारीरं ५८ तत्र
कोपमरत्नरीतिनवनेष्वावावहासान्वितेमनोमात्म्यमनेष्यमोप्यमशुभेपः सेवनःसोपि
कः सोर्थंभक्तिरकुविमाप्तनिशतेप्रीमानउणायोस्तिमेमूलोहृपशुणः अपन्नतिवधे
रतिष्मतोलद्वते १८ भक्तेमष्पमसमेष्पप्रवरमतेनित्यमहावस्करेनस्नीमत्रिसवेतनेकृत
रतिनिष्ठेननेहृतनाति सर्वेरत्नरतेशुनीववालेतेलोशेजनेनेस्नायमे पायावेलसमान्वितन

स्थितिरलंलोकेकल्लोनेप्परः
३८

पेदपाकेनेणेरापिकंतानाहृ सोथंमितिधृतिरल्यसंतोषः एवशुणेकरंवाच्छिरमन्विषापिदर्शनेनत्र
र्वोनोत्लभ्यते अत्रः संतोषमर्त्यर्थः १८ अवस्करीशुरीषवंवस्ववस्कररतिनष्टः सवेतनेशुसत्नोवमपिन
जलपूयकादिरेवालयानसीतिरयदापमेवात्रिनिष्कतनंनिवेल्ले वक्काणवस्मादि नसीतिरपरापन
वक्कतांनिदशानिशुनेविवालिनेरनेमसकः सर्वैमेनेरत्नलोशेस्नायनेपवंअलेअन्यतनेष्परः असमर्थः

तथापिप्राकृतसत्त्वर्थः स्त्रेनसमन्वितायितिरितिपाठेस्वरः सेवकः ३८

सायाग्राखिलनंखील:ञ्र्विंतामकोलकंनेनसमंन्वितायावदाप्तुः स्थितिपस

श्री
वा·वि·
उ·टी·
पं·२

विषयवीथिषु भोगपरंपरास्तद्दन्मूर्तिः प्रसंगेनिजनाशे सोविषयलंपटो भूत्वेः भजनादिभ्रंशेनो
न्मार्गान्मदिरादिनामन्तान्कोपावेशादिनाक्रूपादिपतनोत्थानान् पिशाचाद्यावेशेन धावमानोन्
नन्वज्ञानप्रकर्षेण देहादिपरिछेदविस्मरणात् अहंब्रह्मेति सर्वोल्लङ्घप्रमाणगति छायेनावमानाधि-
कान् षडूर्म्यादिभूमिकाक्रान्तांश्चक्षुष्मानभिज्ञो नारोपणयन्न् तत्तल्लवांशेनन् तमेव विलोकयस्य स्वविषय
त्वपदस्य स्वविद्यासत्वेऽज्ञवानेऽज्ञानमितिनिजानन्दस्य विचार्यतोपरीक्षासत्वं नहि स्वपद चक्षुष्मतिस्मृतः यदि
नः अत्वं नहि तत्तत्त्ववाग्राह्यविविषयत्वोपपत्त्यादि दोषाधिक्यान्नोपि स्वयं जीवत्वमितत्तत्साम्यमापि

उन्मज्जन्मज्जन्पतनोत्थानवेधावमानमानाधिकान्विषयवीथिषु स्तब्धमूर्तिः यस्त्वन्मतेन ण
त्वत्पादविलोकयेच्छामात्रं न तदन्तवाप्स्वविचार्यतोऽनन्त ५६ कोलाहलस्समानेऽपि
निर्यन्त्रोऽहमुपमानसैः अन्यथा सहितेतिसिंह भीतिनिरन्मथाङ्गभिः ५७ निन्यासवेष्टि
यजनेभयणे कालेऽहं सख्यं नयस्त्वमणनीन्समस्तकाल कोलेयकाशयस्समाननयैव
मन्ये स्वर्वैनकेनाविदहोवनाशीहितोसि ५८

इहैव भजनं स्मितिविचारे कारिष्यतीति उन्मज्जनादिभ्यो जीवत्वेन स्थानं किं वाच्यमित्यर्थः ५६ ननु नग-
जिताहि कोलाहलः स्तिष्ठेः प्रत्यस्यमानं सरनादरान्मीलितानाहैः ससतेच्छुभिस्त हृत्ययमानं सेर्भया
मीलितनादैः ससतः स्तभयद्वान्यथात्वमिति भावः ५७ हे कोलेयकस्त्वन् सारायस्मिन्न स्लेनं समा-
ननयास्वगुणादिहायोगपत्नो मन्यमानेन केनाविस्मर्वैणाति साक्षाद्विनादोन स्वगुणस्त्वं शीर्हि
नोसि मन्येऽहंतन सर्वोऽसौ सेदेहमितीयः नयाहि सतिशिष्याङ्कुरोगुणापि कारणे न स्वपपघन इति भावः ५८

283

दानमार्गे भादिकालेन्दुलोकेऽर्ककलीकेदोषजल्पं वेन हानिर्ण्यां महानुहः सहोदोषहन्याशयेनाहवि
नमिति हे मेघवेन्द्रनोंधोनोसमुद्रंगमाहेनोवार्ति विमैनिनेस्त्राम्लितकाउद्धे: परस्थ: सर्वेप्राणि
नाप्रवृद्धाशीनमुद्रहकिंवपुरु: सप्तविंपिनावनोयाराथमानेमु निघवविमनेयवनप्पाविपोविव
सर्वि किंचशारदहीरिक्रयाणि भवति: श्रविनशाविनापवनकानिरेवकायाश्रयादस्पने इदशैलाविने
दानाश्चेतस्याय श्रीशनि निवृत्तद्विश्रुर: सवंकदुर्धवि श्रीनभाष्यहंलकुलदीविनलव श्रोवि
हिनेकिमवेथाथ्रुतविनमेवनस्थ: ५ नदस्थग्राहवर्तितेति शुभमर्थविवलयघोगणस्थानगतेसत

तिनेस्त्रा सिद्धनोयेवाविविभैस्तु: परस्थाश्रुद: युद्ध: सलिपिनावनोनिवृसस्मिथाराध
मानप्रत: ये क्रमाण्यनिकानिरेवभवत: कायाश्रयालदमने यो भ्याया शानिमानेना १
पिकिमिदनेकुनवावहिन ५२ वलस्थानगतेसर्वे शुभमप्युशुभे भवेत् दुर्मेवस्थानमा
शाग्रवीनसिलनगत ५२ श्रेष्ठानुमवेन्नूलेचमृक्रमहोत्तुनोयेनवेषशीलानूस: श्रेष्ठा
नुकूमापभवाश्चिनम्रुजनलेहनाथे: मणवीवदान: ५३ नेहूल्पमरूयेयमयाश्वविवरयाव
रन्धपीकभिनेन्न शुभाहहीनेकिमनामपूर्वैर्ज्ञेविभ्यपीवायम्रुनानज्ञाने पथगुलो:

श्रूणु शुभं शुभे भवेत् वागैलद्युतिकेन्द्र: ५२ हीन: द्वोद्द: मणवीहद्दविवभूमौस्नानमस्मादिवि: परि
नोषितम्रु ५३ दशोदयोदि गुणलव्योन यस्य नाद्रोद्दपरीन नेहेप्णादि शानिनो भूषोन् कष्टिनसु
गुणविनिमेपसंदेहेमदर्शीनवनविदति नेहे सप्तिमिते ५४ वरिष्ठोलोनियपवन हेकाय महोपा
लेमेहहरूणतिनद्राह गुणेमितिसेववश्रुलोगिश्रोयोदिगुले: कस्यविन्तनृपादेहपादेयोभवति

लोयभक्तिभि: ५५

कनिष्ठेयेवबहूदोषोप्रियस्य
वित्त उपादेयो भवेद्धवभोग्यंस

५

श्रीं
वा॰ति॰
उ॰टी॰
५॰२

ह्लादीनेःपादिभेदैर्ह्लीविलोमनोहराह्लादैनाः उपवनद्रुमापान्तनयावापिप्रमाणेन हंससारसा
दिवलीनलतादीणाः अमलाकाकल्पोयात्र गिरिगह्वरेषौविनास्त्यवहितास्तग्रामस्थलीषु
पक्षसर्वत्नतान्यासिद्धः कमः मुदास्वरसेन रमतेदतिमन्ये ५९ आसतंसमामैतिनमारभ्यमाये
णान्यापदेशोबोध्याः हेश्रीमतोहत्रनिवहत्र महोदार्यपस्पनयापिविपान्नगान्यरिपालनेस्तुः
तोन्महाशय आनपहरमोहैरुजनाग्रभीताबशाकुलितागीरंयस्यनपाविष भोमेयत्वेभ्रष्ट

हरिन्हारिहरिन्नोपवनद्रुमास्थवापीप्रमाणाणिनामलकाकलीषु ग्रामस्थली
षुगिरिगह्वरयोर्विनास्तमन्येभदेषरमतेस्वरसेनकामः ५९ श्रीमहत्तमहा
शयापातपरीहमोहैर्नभीत्राकुले भूभृन्नृपेस्वभूवलोभवतांसिपोभूमेरसेकास्पदं
पतत्रवपदेन्नतांसि यदिदेवसे पतत्पयावर्षेता हर्षोहरूवेपद्दलवेरूपलतत्रकृष्टोभो
विभागक्रमः ५०

तोपर्वतानांमूर्द्धसुभूषणोभवति तथाभूमेः स्वाराममादिसंपन्निर्हेतोः स्वस्थलस्य प्रका
सदमसि एवंसद्गुणासहस्रवानापिवर्षात् वर्षेतान्यथायत् अपात्रभूतेषु दुष्टस्थलेषु
पतलस्थलेषु तत्रत्यकटकादिनत्रष्टवस्तेष्वसाम्येनश्रेभो विभागक्रमेश्रास्थितः एतेने
सदसत्पात्रविभागपरिहानेतत्सतोमनःदूषयेत् परिभवादस्थामहतोनोचितपात्रगु
णोत्कर्षेनमानयंति तद्धंस्येकेमानयिष्यंतीतिभावः ५०

किंचैवकपार्श्वस्थेनत्वक्षकरणाशिमेंडलैर्येबोधकपार्श्वेष्वविश्रांतः वारिगुरवोवारिदवाराणांयेषु
तथाविधेषुगिरितटेषुस्थितेषुश्रीमेषुयाविलासतलल्लीः साविभववन्तविरिंचेः राजेषुपिङ्ग
नः इन्द्रनीलमेघपुरः ५५ स्थामोदनेदनवनानामिवसनेरेषु सतानकस्यकल्पद्रुममेदस्यस्तवका
नन्हसंनितक्रीलाः निकेतनकायेषुउद्भिद्यः मेरध्वनिमध्यपाकलाः यारिभद्रानिवनरुद्रापः सौज्ञः

ॐ जैसुरलोनिर्फरवज्रश्रे ५८

आसन्नपीतवनचर्वेरमेवनादनन्याक्षिसेविनवनोद्भवविमुक्तीर्णैः ग्रामाकल्पापिञ्ज
लकेमलवर्हेविवैः श्रोत्रीनवेन्द्रकमणिमकरानयंति ५६ पार्श्वस्थचारुशाखिमेंडल
लमेरुमेषुविश्रांतवारिगुरुवारिदवारणेषु ग्रामेषुयामिगिरितटेषुविलासतलल्ली
रात्रेषुसाविभववन्तजनोविरिंचे ५७ स्थामोदनेदनवनोतरसेरेषुसंतानकस्त
वकहासनिकेतनकेषु उद्भिद्यमेरमपाकलपारिभद्रसाद्रुमेषुमिरमेगिरिगहरेषु
हरिनीलावरस्येषुहारिहारिनहारिषु गिरिग्रामेषुकुञ्जेषुरेखेवराजितेन्दुणा ५८
स्फाटिकस्तंभसंभारस्म्यनिर्झरवारिणा नस्येतेनाश्रितेविरिमः पर्यपास्मिन्याहगहरे ५९

सौवैदूर्योवित्तासिमःः भुक्ष
भानतोलनाः मवनस्थानि

द्रुमायेषुतथाविधेषुगिरिगहरेषुमिरेमे ५८ पुञ्जेषुमनमथानलरेखेव हरतोहरितवर्णानीवारा
ममग्रानिविशेषवर्णयैर्विस्तारितानिनिनेरम्येषुपदेहरिणीनांमनोहराणांषुवनीनीवारेः समृहे
रम्येषु पुनर्हारिणीमनोहराहारीताः पदविशेषासेहारिषुरमणीयेषुपदेहारीनेदेवताहंदनेन
स्फाटिकस्तंभानांसंभाराः स्वरम्याणिधाराणांनिर्झरवारीणियेषु ६० रत्नांतिधनंतिनिर्झरेषु

८८
छगाणिनिर्झरजलानियस्मिंस्तथाविधेमुरग्रामगहरे ५८

श्री:
वा नि
३ टी:
५.१

भृंगैरवदोलिनामिंदीलानेनकलिनामिलेनामिताकलकाननस्थानः॥ मितिगद्धेत्रुगायेनी नोपुलिंददैनानामाननेशुदन्नेमेयथाभ्याजायालीलाहस्वृगानेषामिताकलः किरानाः शुभ्यवृगायाजुभिवगानवृणोनिर्दयेककिंकयेत्रुनि अहोपृथासनासदलन्दलीनामनयमनसे वसलहृदवेयनपादवमीहशासमयुष्पानिर्दयनेवेन्यथैः अस्यवाहृगावेदोलिनलनाम हपापुलिंदललनानामाननेशुदन्नेनृयनाम्पुरुपमृगानांपुलिंदललनानेत्रमोदयोपमहाने नलनापल्लवांशानप्रीतिमधानाकजुमिवमत्यमानाद्यायागपसमयोपानिर्दयत्रुनिकैमित्र मेला ५० किंवनानाविधेभ्यः कलुमानकेभ्यः लभ्यःशोनसेणअपराणादिः मायेयनलयावि

[illegible]

भृंगावलीलिनलनाकलकाननेषुलसीयपुलिंदहदयनाननन्दमनेत्रे लीलाकला
गानवृणोमिविहृरपृकिंवृनेयाजुभिवपुरुपमृगोकिरातो ५० नानाविकास्तिकल
मोनकेसरलज्अवल्लीदलावलनयौनलिनाधगाः साभ:समयप्रभ्रसणेननरसरे
गण्गामागेरीहगहनेशुजयोनिवहेद ५१ कुनविवेयरायुवःदोसहस्रोइदुमालकुमा
हेलासूमिनपुष्पपल्लवचलहल्लीविनानाचरा: पर्यतोजनसालसेविनमलदार

मार्गेर्ग्रामकाश्रस
स्वस्थपिनावंशाखोडपे

पमवायोवल्लीदलानोवाघूनीप्रस्यलनैः शीनालिनानि अधगनानामृगानियेःअमोमि: सहनवृणेनशैसेनप्रयेनरालिलाभः प्रथालताविधानानावापूनोप्रसरणेननरेवेत्रगाहे अलाभगपायेषुनयाविधायाणाः सारभपगुणापिकेननवेइजयानिनयावेदमेदलक्ष्यभागेविणाम वासिनोहलाधिकामिनि ५२ पादद्वयेव्याख्यानेईहमागिरिग्रामकाः शाशिवसस्यलगेस्थान गारस्ययानुयानानिलज्ञागाइवसोधम्यः सेयमसवनइलिपुनेःवेसाष्टुनव्याविणाप्रयस्यनेयिना

ब्रह्मलोकावनिवजयंतीमनुपश्यते ५२

नयाउन्निद्रैः पुष्पैः पटुपांडुराः शुभ्रा निष्णाः पुष्पावेत्राः पुष्पप्रभादिकायेषु तन्या मंदारसंज्ञलाङ्गव
भांडानीवबहुतरपुष्पभाजनानियेषु तन्या विधाः विविधाश्चिविद्विनोनृत्यस्थानन्नान्नकोदरं
भायः कक्षानलममाः शिखिरपदेशुणयेषु न आपयानेभ्यः संस्थानेतनोजलनालस्पवि
लासापवंशाविडंनोनृत्यमयायानियेषु तन्याप्रतिध्वनिधितेलानोगुहायस्तन्या वियेषुगा

उन्निद्रपुष्पपटुपांडुरपुष्पवेत्रामंदारभांडविशिखाविडंकंटककाः
ग्रामः प्रपानलआलविलासवंशायावलाङ्कुहायहं नगीनतनाज
यंति ४७ उन्निद्रकेदलदलोनपलीयमानकूजत्समदायमयो
मत्यामराणां मन्यनसाभवतीतहिविद्दामतालेयोयोऊ
लेश्रुतिविहिलोनराणां ४८

हतेषुगीतानियेषां तन्या विधाजनायेषु एवंविधा ग्रामाः जयंति सर्वेभ्योतिशेरते शेषः ४७
नदेवस्फुरयति उन्निद्रेति रहसिरेग्रामसेगाऽलेषु उन्निद्राणां पुष्पाणां विकासितानां कदलदलानां
लानां दलानत्रुणामेषु लीयमानैः कूजितं मदानेम येः निर्विहतैनेहन्या होतानाड होपितकाः
माणांग्रामरताणां मधिलिविगरहलोकानराणांप्राणमिथुनानां यानदृष्टिं भेवनिसानदृष्टिं नेदेनेश्री

इतामध्यमराणांनभवतीतिसंबे ४८

श्रीः
वा.नि.
७ री.
ष.

अपरः कावेरीं वर्णयति मीनेति मीनावलीनां संरम्भसमुन्नतिभिश्चंचिता स्वच्छवीचीभिर्विलोलाभिः क्रीडन्तीभिर्विकटवल्लीभिः जरठीभिः करालाजस्रमभुग्नकपटानिः शंकैः रंकुभिर्मृगभेदैः संकुलाकुलानि कच्छजलप्रायदेशाच्छ्रयस्याः स्तटा यथाविधा कावेरी अत्र भाति अहोरस्याश्चर्ये २५ हे राजन् अत्र सवेलशैलस्य कटके सकलकोचनशिलारविलग्नघो

मीनावलीसंरम्भसमुन्नतिचञ्चितोच्चवीचीविलोलविकटाञ्जरठीकराला कावेर्यो
होजस्रमभुग्नकपटावभालिनिः शंकरंकुजलसंकुलकूटकच्छा २५ भात्यत्र सव
रविलग्नकटके सवेलशैलस्य कोचनशिलासकलास्वलक्ष्मीः वेलावलोलवरु
णालयवीचिभंगपर्यस्तवाडवकृशानुकणोपमाना २६ आलग्नपीननलदाव
लितानतघानांगृहोपशल्यपरिकुलनवद्रुमाणां लक्ष्मीः पलाशपटलावलितोव
राणां चोषेकनासमवलोकयपर्वतेषु २७

स्वमानावेलाख्ववलोलस्य वरुणालयस्य वीचिभंगैः पर्यस्तस्य वाडवकृशानोर्वडवाग्नेः कणोपवोपमानेयस्यास्तथाविधा भाति २६ तथा पर्वतेष्वासन्नैः पीनैः नलदैरावलितालया नांगेहोपशल्येषु सीमांतेषु परिकुलनवद्रुमाणां तथा पलाशपटलैः आवलितावराणां चोषेकसामाभीरपल्लीगृहाणां लक्ष्मीः समवलोकय २७

किमर्थं तत्रैव सा स्थिता गायति तत्राह अस्या इति सः गीयमानः प्राग्भवतीति प्राग्भवः सन्
युवापति विद्याधरः मुनिना केनचिदपराधेन निमित्तेन शापेन वर्षद्वादशकं दूरीकृतः तदे
व गगनयंतीसैषा अत्रैव स्थिता उत्कलिता उत्कंठिता तमेव स्वदयितं पादपं संश्रिता सती ता
गायति हे राजन् मार्गविहारिणो वदनतः मयाप्येतन्मार्गेश्रुतं २२ स च व्रतिरस्कृद्दर्शनमेव
शापांतमकरोत् अतः सेयं हृतदयितो विद्याधरः अस्मद्देवलोकनादेव शांतशापः सन् विरचितो

अस्याः प्राग्भवसम्पत्तिः स मुनिना शापेन दूरीकृतो वर्षद्वादशकं तदेव गगनयंत्येषैव
सात्र स्थिता गायत्युत्कलिता तदेव दयितेन तं पादपं संश्रिता मार्गे मार्गविहारिणो वद
न्तो राजन्मयैतच्छ्रुतं २२ यद्येषवशोस्मद्देवलोकनशांतशापो विद्याधरो विरचितामव
ष्टब्धबालां कंठे करौ विरचयाकृतिविभ्रमैस्तैरेव बाहुभिरलं स्फुरदुच्चहासः २३ शिख
रिणीकरिणाकुसुमोत्करो विरचितस्तुस्फुरोमसत्तराजते गगनविच्युततारकलीलया
शिखरमेघतवाररसमानया २४

अवष्टब्धबालां तां विद्याधरीं विरचयाकृतियास्तैस्तैरेव बाहुभिः स्फुरदुच्चाल्पेवहासत्वेन संपन्न
निपस्तनयाविधः सन् आलिंग्य कंठे करौ निपपथ २३ अपरः शिखरिणि वर्णयति शिखरिणि
मिति शिखरितलहरिणीकरिणा विरचितलहरिणी भुस्फुरः रोमन्त कुसुमोत्करः शिखरेऽसमेघत
वारो वासंतिकाद्धिमकणसलमसमानगगनविच्युततारकलीलया राजते २४

श्रीं
वालिं
उ.टीं
१५५

काश्चिद्द्विसेकौतुकविशेषं दर्शयन्नाह वनावनाविति गिरेः शिरसि वनावनो वनचरेण चारुणा का
मिनां मनोहरद्रुमं गाहने भ्रमीते मीयते अधः पथि वहुना गच्छता अमुना वियोगिना ऊरुघेलनक्षो
नेश्रुत्वा रसाकुलं यथास्यात्तथा समागता ऊर्ध्वं विलोक्यते ५९ अपरत्र व्याविध मपरं कौतुकं दर्शय
न्नाह गीतमित्यादिना हेनाथ गिरिशृंगवने उत्थाय कलकलदीयपल्लव ऊरुथायेजेने वियोगहननया
सोत्कंठया वियापरालौ ग्लियानि अस्य केदाक्षिहगिराय न्नामगीतं तनु अनाय रत्नाह्रद्वन्नेषव

वनावनो वनवरचारुकामिनां मनोहरद्रुमगाहने भ्रमीयते इतोः गिरेः शिरसि विलो
क्यते मुना वियोगिना पथि वहुना रसाकुलं ५९ गीतं शृंगनररत्न पल्लव ऊरुतेनेक्षस्य सो
त्कंठया कं ताक्षि हगिरा वियोगहननया विप्रयापराली स्त्रिया यत्नमागतं देवनापप
थिकः सोत्कासमाकर्णयन् दोलालोलनयेव वचेवलाधियानो याति नो न्नस्फुरने ६ं गा
यन्या इशिरस्तरोहल्ल ऊरुहेनिक्षस्य विप्रयापरी काकल्पानिलके वियोगाविधुरावाप्पाऊ
लेक्षाऊरं नाथोत्तंगगृहेगृहीतविजकं स्मरं भवद्वं दने स्मृत्वामायरस्मायन हतसमानी

नामयेनाशदि १८

थिकः सोत्कसमाकर्णयन् सनूहीलायामः दोलनयेवचेवलयाधिया अनेनोयाति अरुगेर
पियाह्लीतिनोन्नस्फुते विश्रमितपथेः १ं सा वियापरी वाप्पऊलासती अनिलकंविभूषविशे
षकं यथास्यात्तथा गायति किंगायतित्याह हेनाथत्व ऊत्तगलतलेगृहीगृहीतविजकं स्मरं मी
पद्धास्मसाहितं भवद्भुं वनलतलोरसायनं स्मृत्वा ऊनः ऊनरात्स्याशहमयापलाः स्मरसमाः लिंपाः संव

स्मरकालानीनायनिगायति १८

291

स्वपरोओम्येवेश्वरत्वहन्तृणोनिपश्यंमदन्यनामावादिनोपिंइति ओममनयेवेति ईश्वरादन्यो
मेतिभेदाउन्मत्तनोगच्छतोऽथामेनवादिनाकृतनायत्नः सर्वोपिजगंति ओमन्येवपल्लीयंते ओ
मतएव सोऽहं वेत्तिचकारादोमन्येवतिष्ठंतीति नन्मायस्यचलनेरतिशास्त्रमपेतिहं ईश्वरत्वह
णं ओमन्येवह्रूपतइतितदेवेश्वरत्वस्वर्षः ईश्वराद्यभिधाः कृताइतिपाठेपतनोऽक्राणोवोधप्र
युक्ता उन्मत्तत्वो भ्रांतिगच्छतोवादिनाभ्रमेण ओम्नएवेश्वराद्यभिधाः कृताः २५ यतदोम्नः

ओमन्येवपल्लीयंते ओमततः सोऽहं वेत्तिच गच्छतोन्मत्तनानेतामीश्वरान्यभिधाकृता २६
आयांतियांतिनिपतंतिनचोन्मतंतिसगोष्ठियाकृणवताद्भवपावकोत्याः यत्रामत्ले
तदहमेकमनादिमध्यमुत्येत्वमेवनतकारणमीश्वरात्वे २७ आधारमाधारनत
रंत्रिजगन्मणीनामंगोपिविभर्तिमिनमेतरशेषवस्तु ओमेवाविहृतरहंपरमेवम
न्येयत्रोदयाल्लमयमेतिनगद्रमोघं २८

सकाशादेवाग्निविस्फुलिंगन्यायेनजगज्जन्मादि मन्यसेनहिंनजडं ओमतत्त्व किंतावि
द्योमहृपोहमेव मयेवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितं मयिसर्वंलयंयातितद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहं
मितिश्रुतेः अहमेवसर्वेश्वरइति तदस्यद्युरपतएव निरस्तनाहंइति नचकश्चित्तत्त्वावि
दाह आयांतीति ईश्वरात्वेनदस्यंनैयायिकाद्यभिमतंनतत् २७ अस्मिन्नेपत्र अशेषवस्तु
अमेविभर्तित्रिजगन्मणीनांआधानतरंआधारस्तुओमेवाविहृतःपरंब्रह्मत्वेनमहंमन्ये २८

श्री॰
वा॰ति॰
उ॰टी॰
२५८

ईदृशानिदेभुवनेकालः क्रियाचेतिद्वंयनीविरचयनाम पिनिहृतः पालयतः यथामालाकार
हंयनीविकासिउपवनेष्वपिहितनलहतन् यथाहिकालक्रियाभ्यांनापिहीयेयस्मातिदिनंनउनस्ता
नेवाशंकते तथापिनायापिनश्यतीतिवकारात्रश्यतिचनयापिमवाहेशान्तुवर्तनेनएव एवंनः
मपदयपिनचनश्यतीतिविरुद्धकर्मकत्वाद्दोत्तुमायाइंद्रजालमेनहिमध्येः तथाचश्रुतिः कस्मा
न्कस्मान्नानिनहीयते श्रूयमानानिसर्वदेतिउक्तोवाक्यादिभिः सहीदमतोपियाजन्नयतेकर्मभि

कालःक्रियाचभुवनेभवनेहिविधानामापिनिहृतस्त्वोपवनेविकासि अशंकते
प्रतिदिनंननुनष्टमेवनायापिनश्यतिचकेयमहोउमाया २३ इंद्रजालकम् एवं
मन्येपादपादीनोरोपयत्रापिकोननि अकर्तरेवमहतोमहिम्नोदेतिकर्तृता २४
जगतांयत्नलहाणिनभवंत्युद्भवंतिच नकृतत्वमनेनात्मसमधिकाउत्सवेरि
ते २५

293

रिति २३ मन्येइत्युत्प्रेक्षायां ब्राह्मिपदाद्बहिर्मतांसर्ववस्तूनां ननुनिरोधव्यापारशून्य
स्यसर्वनिरोधेअकर्तृत्वेनैवतत्कथंतत्रहिरुद्धाकर्तृत्वोन्मेषस्तेनेत्याह अकर्तरेवेति इंध्यति
मार्गैतिरधोक्षगानांमिलितिवर्दतिभावः २४ कर्तुर्भौमशून्यतावादिनोयुक्त्वाख्येऽयमित्रिहृति
जगतामिति नभवंतिलीयंते उद्भवंतिजायंतेच २५

दिवसः अर्कालोकनलतलोनवबोधकेन स्वं भूषयति सर्वे नेत्रः वसंतादयः अंभोरुहधारलह
रीर्वारिजकुसुमैः स्वं भूषयति एते सर्वेऽपि मिलिता कालकालात्मनोः त्रिभुवनेनाथयोः स्वामि
नोः स्वं द्रष्टव्ययोः क्रीडास्थाने ओमांगणं भूषयंतीत्यर्थः २ महाशयस्यास्यातिस्थितिः विज्ञा
कास्त्वर्थेन्द्रपाशास्थिताः ब्रह्महरूपते एतेन रिद्धं भूमादीनां ययोरस्मानो हो भैरवपि प्रकृतिं सर्वा१

यामाधोनपरेन पीनलतरुविः कर्परपूरैः कैरर्कालोकनवबोधकेन दिवसस्तारो१
वधुष्मान्कैः घोरंभोरुहधारवारिजकुसुमैः सर्वेनवो भूषयंत्येते कालकलात्मनो
स्त्रिभुवने ओमांगणं नाथयोः १ भूमाभ्रेरुणातिमिरार्कान्निशेषसंख्यानतारा विमानगरु
डादिस्तरतरुणाणां हो भैरवपि प्रकृतिभूतानि नानरिद्वार्हिशोस्थिताः स्थितिरहोत्तम१
हाशयस्य २१ दिग्भित्तिवद्धमिदं इतलोनरिद्ददेवीनलेवनउशवल्भूरिभोऽउ
विद्याधरामरमहोरगनालकारे लोकोच संसरण संवपि पीलिकाप्तं २२

वस्यांनोऽस्त्यति २१ अपरः कश्चित्त्रिभुवनमेकजीर्णगृहत्वेन वर्णयति दिग्भित्तीति दिश
एव भित्तयस्ताभिर्वद्धं उर्द्धं तले उवरितनसौधभूतं अंतरिक्षं यस्य उर्वी भूमिरेव अधस्तले
यस्य वने उशराल्पं वलाश्व भूरिभांड्गृहोपस्काराः यस्मिन् विद्याधराद्यः नालकाराः कुली
नाभिकीटाः यस्मिंस्तथालोको वा स्वनविपभूतग्रामसमूहलक्षणाभिः संवपि पीलिकाभिराप्तं २२

श्री
वा वि
उ टी
२५७

हृद्योमन्तृहिः स्तुत्यौ आहि निन लोप विशेष स्का हत्मनाहनिन्यनाह्ना नाश्चिनः नेत्रक्रियका
श्रेभाल्लवलोमधि हिनानेसे आगाणेणक्रवतृत्ताधि यामाहल्नाधिक दैवेनामग्रहल्लानृति
यामाहक्रूलमर्भलेग्र यत्र निर्भ्यनकिलिवर्षिपहल्लवह्मीलिहनोः श्रोतिलवल्लीक्रमधिदृलि
नेनवमायातिदृषानह्नलिदेवित्रे ह्निनमधिनकोप्तुर्दोवेमीमार्थः २७ श्रननामायः श्रोनिवे

ग्रक्रियमन्नमधिरक्रवगुर्दिनानेयाहक्लममयव्याहिलवक्लोरेके निर्भ्यनकिं
विदपिमह्रहह्मीलिमायानव्योमवेन्निविद्रुषोपिविवेह्निनने २७ श्रक्रिव्र
नोपिकार्याणिलायघन्यानलनाशायः श्रनः श्रुत्वमधिघोमसर्वेमोन्नलिकाणे
ननृणामलिलैनवग्राम्नाननामवन्नने नवह्लभर्ह्निपक्लाघलहनेवमत्रणा
नदोपगगनधानेमूर्यः प्रायार्दनेहिनेविषममधियन्यार्थेनज्ञनेनिसान्न
काः २५

पुलतुहिमल्नविनृ २८ गगनाध्वनिग्रधणविध्रातिसापनेन्हरामलिलेंवनालिग्रामलीने
वालिपन्नेननगांबननाम घनेनानाभमाग्नमिनधेः हलभैः ह्निपक्वाघलहरवृनालिम।
नीलाग्राग्रावनीयालावनातिननयायपिहर्यः गगननाधनं देनेह्निनेमघातिलाविकाः सन्नवे
नः विषममनेवामसगाअमरोपिपन्याराध्येनवनजेतिलसामभेनावत्समायघेमचेनायेः २५

295

हेयग्नग्रसेकलाशयइन्द्राघवेहेश्राकाशानेकल्पाश्रांसेमल्लंयाग्डानोकुमानांवीरुयोनूनानां
वउन्नेनिवयेपनभिलंवनोन्त्रननिरूशानेवांमवकाशादानेनामले: कर्णांद्रङ्घगनाग्र्यकेस्र
किमवास्त्रमकन्नंकायाश्रुश्रमवास्त्रेयवामंगियंनीयायारश्रुयोनिसमलङ्कुभावस्यानेमवेक
मेन्मयमेवयनग्रमे: स्वयंसवमलवावकाशादानेनदहननस्नायकन्यनन्कमेन: स्वष्ठा
यवेदायननमहलायेनिरूवाम्यान्यानेस्मनमसोकि: हेश्राकाशानलेनिमेले ग्रकेभाल्हां
उन्ननया उन्नमामादेवादोनापन्नमश्रायारश्रुयोमिकिंनविरलसावकाशानामेन्य श्राप्र
नयग्रयंकारकावयेन्नन: लोकेजनेविमदेयतिलेननहेषाणयरानीवे: ग्रन्यनमपकृसाधीन

कल्पाभ्रङ्कुमयोद्दत्रमिहृपौकनोमियनोमित्र ग्रकाशेकृमलाकेकिंगमपृकन्नंकया
मवाणमेयि सवेश्मयमसकलाशायममसकृसमावमूलयननरहनननगमदहो
नलायवेदायन्: ५५ श्राकाशाकाशमश्रितिमेनमकृग्नेवाभारतन्ननयानमयन्ननमा
नेनामनयकिंनविरलकरकाणलायलाकविमदेयनिलेननयानामलोवे: श्राकाशकनो
कथयवनिकर्षणानमनोविरेमनवनननकोविरमयन स्वन्यामियन्लनयावेनिमा

टी: ५५ हेश्राकाशानेनवसूर्णयमनकर्षकेषकयकषण्स्यानेनिकेयपलनवनिवयेणविर्ह
देवेनेननमकिंविन् ननयोलास्यानमिननार्थः यरस्मानस्कृगोमिनयायिनलयानवृक्षदाणि
मानानिवंइसर्वमनिलाग्रवहवेभावि स्वयंश्रूमानिश्रुयाननस्नुनवाशीनिनवेसकलवनगुण
प्रालिनोगुणयरोलासंमयनिक्कुणयरोलास्यानसेवोविनादेतिभावः १८

॥ ॥

श्री.
वा. वि.
उ. टी.
२९६

- - - - - - - - स्र ·· रलेप्रेके प्रेकं नायायणाव कायाज्ञनोऽजनानयोत्रहेवाव ग्राशिनेव काया
दन्यान् ग्रहान् नयायनराहो आश्रवन दिव्यश्रुमीविनिर्माणस्थित प्रेकेप्रेदोलयापि नयापिप्र
नः यन ग्रासनमः यथामिकालह्यो नन्न नहापि विश्वमाग्रयेमिनार्थः २१ हेग्राकाशनेमलि
नोमिय व्रणाशोक बिंबेन यथाकिंशाम्ब वाकीणि कजन्लनमः श्रायेमंप बेलन्त्र कलेकक लेनम

ग्रादोलयरमाणगनेविवलंनगगनार्कविंबकेनायायणाव ग्राशिनेवनेयमरागि ने
जोमिभाश्रवनदिव्यश्रुमीविश्वगाविश्रेनयापिननहापिपदाग्रमेन्तः २२ ग्रा
काशार्कशासित्नयत्रघणाकविंबकौणिकजन्लनमोमलिनोमितनने संगात्र
य··यिरिमनलनृविरश्वत्रेः कोनामयानरमलेमलिनीकरोति २२
भूर्णी स्यापिजगर्दोषैः सर्वैर्देवाधिकारिणः । स्पमनेत्तृत्रमेवगृहःं
सर्वगश्रूत्मना २३

लिनः यन्वदेकाग्रासिन्तटघणोस्येवत्निनयथेः एवंसनिन्त्रसंगान्वेहनोघणोकविंबेयनन्त्र
सिनेवंननन्यसिनन्तृत्रत्रेमेहृम्थिवेवा श्रयथवामन्लिनसंगादेन मलिन एव वहिः पिमालि
न्यमापयने ग्रनः ग्रमलेन्तृकोनाममन्लिनीकरोति नकाम्बुदिन्यथेः २१ ग्रयथवासनमालिन्याद
यः सर्वैर्दिरोषास्त्यापिनिर्विकारस्ताबलेनेवननत्रयुक्तःसर्वोनर्थोभूत्मना हाविहलभमिमाशिव

नाहृस्त्रीसाधीनि तुयमनक्केविदश्व १३

297

घारशाक्नाघाप्रुषे:स्रणी:पनेयोपा:सेनाउवकवप्राघन्णादहप्रवलेपर्वनेप्रनलिनालापाद
वाग्रुपइवकवेनि नेभ्रवशावशाक्नादहसेन्ना:प्रभैदहेनवलानिनत्रन्पा:फोणोइसेन्ना:चभेप
हनाइवकवेनि १ इनःप्रभुनिप्राकाशेवनुर्दहेलवणीयनि पपेणन्पादहेना हवनेसन्पनइनि
हवनसकुनघ्यानिपेननमसानेनुसमानेनीलमिनिपावन् ८ पत्रपसिन्नवेप्रनेकेघाहुरे

पनेकवेनिपारशक्निरादम्भहेडीप्रुलाषिकेनपहुनोमरवकहणो: नापा:सनो
इवकवप्रवलेवलेभ्रोदहेनवलानिप्रुवेरवपणोइसेवा: २ पपणावेवलवदेभ्र
पत्ता‥हणोपपणवेनरलनारहाेे पपणावेहवनसक्रमसेकसारेपपणावेवेषाद
वेइकरावमिक्रे ८ पत्रानेकसराम्रामदहवेनानावणदेगोगनाञरहाणोचयदास्पदे
विसवनेसवेत्रनानोवपन् नोसिनप्रूनाम्भेनिपनोनिरहनाब्भसगलानोवबेकोन्पा
माजपिनेजनोनूवबिनेलोकापवादहम:१ मवारोपे:प्रलपदहवेरइपलाभिवा
नेलावाप्ररेरमदोनिजदलभसेप्रामसवे: भ्रोमापापिप्रकृनिविकृनिनामनापा

नमंश्चेः रनः स्फाराशायगुणवनानर
हानेनोमहिम्नः १०

हरापेदानेविमानादेनोछरनार:इमुपदेणेव्यानेगनाञरहाणोप्रुष्टिन्पादोनोपन् भ्रास
देयोहुसरनोसनोत्रनानोवेरहपोदोनोवास्पदेनसित्रवोसवेन:हणोपिप्रहानोहूनपेमिनि
प्रनीनिप्रभुनापिनाहेगनापत्रेवेमहान्प्रमपोप्याकाण:प्रलरविनेप्रूनननापपादेमाजेषिने
नलमहलचकोन:हम:स्पादहन्पवे:१स्फाराशायगुणवनोमहिम्नःप्रनोनरहप्रपेन १० राम॥

श्री.
वा.वि.
ऽ.टी.
२१५

संग्रामसंग्रामविरहितोलुरिग्रामस्यश्यनिर्गिगहरमेवांसृष्टलेकाग्नुवर्णिता: नवाहोसम
मे:संग्रामेवर्णेषितेनप्रक्षेणानिर्वेदवैति थालानेवनवैधानिमेनामात्रे १ वेगाना:प्रथमस:२
घर्तिमाने: २ निर्जिगीषोदेलबन: प्रान्तेष्वणेगणेसकेहेस्केहेग्रामेविनाजमेणानेपावपोनप्रा
भनेकिंतजधर्मेपमोदनपेनयुद्धेविरानेनेस्नघे: ३ नसूनत्वेवाह लोकेथैतियतबनानीहप्रा
मवनोवनमोत्रमफलानिनन्तिर्दृतिसपरादयस्नर्घे: ४ गोपानुरूपमिति नघयापकरि

प्रजवराडव: देवयथान्नसंग्रामेलप्रीमोमापसृष्टनो कर्वहिहेतिमेवानाविमृति
वलानिव १ हतानहतानामभ्युवानमोमानीदे: सहस्तमः प्रापोज्योरणजलेयानिव
पुणपपणागनापर्ये २ निर्जिगीषो: पुन: ग्रामेसकेहेयकेहेणे प्रमोविरानेनयुद्धेमेव
वेहतनेयथा लोकेवनितिहनालवोगायेणश्रीसमृद्धिने धर्मेयुद्धेपराश्रेनजोविन
स्रोत्रमफले ४ प्रविरोधेनधर्मेप्रयुद्धेस्मन्नुत्वमागन योथानुरूपेणाहेतिसूर:ख्याते:
मनेनर:५ हतस्थिनाहिबेवानोलसवाजेदाम प्रणामोहयान्यवनोरणुनिप्रागमात्र
प्रालोकयञ्जमणामेवकथंकोनिमोग्रामहेतिभवसूपरणभाजिलप्स्या: ६

मोपेणकवस: सबाहुलेसबाहुव: सपस्त्रुधिसपक्त्रु: सवलेङ्गसवलेङ्ग: निशापुर्पनिशापुपगवगाहेण
ङ्वनपोहमीनपेः ५ हेगजव प्रोज्ञामाऽयनोहेतिभगपवपूपणानिनड्गतिप्रस्मिनूप्राणहवेय
ष:संग्रामलप्स्या: हतस्थिनाभिवलवलहसेनननस्वानदातुःप्रापामः हयोनयवनोरणहनोपकालन
लोनिपागमा: प्रज्ञास्पाग्रामप्रूमोकथक्रमणाकोनिर्विलप्सीरेनमस्पानिर्श्रिलपवे हयोनेन

नवेनिकैानकेपद्मेनष्टः ९ ॥

299

एषु षोडशी ग्रामः तानाय बन्धात् ग्रामगतानि विंशतिः सविंशतिशतं भेदौ कोशलं कौशलं श्रुतिकोजन्मा
तिनके स्वरा शुद्धा षड्जीनैः ग्रामे स्फुटी णां निषादत्वम्यादि पञ्चविधा न्याति रागाणां निषध्वि
रत्याविधः सन्दधन्देवतानां तानानां विभागानि ५४ उत्तिष्ठ गांधारं पञ्चमं धैवतकं तु मा णांल
ताटीलागुविलोला श्रीजत्र श्रेणीनामेषु तथा कुञ्जनिति निषादं वारीणि निषुपरितः ग्रो त्रिंशः
शुद्धिना स्वालं तु मायेषु उक्तलाभिरुजलमजरीभिः स्विनेषु लक्ष्मनेशु लनागेह्व उह्ल स्वेनो
नम्मेनावह्लिलोमप्रायेषु पर्यनेशु नेषु प्रकारेषु स्वेषु बालेनाः नलदामेवायेषु मालसूत्ता

तानाय मागमल्लनाम्नेनमोपकेशकोपानन्दो जन्मके स्वरमाहृवाह्विः ग्रामे स्फुटीणं
शुक्लोनिरणपुवानश्रीमो विभागानि न गारवनदेवनानां ५४ उत्तिष्ठामलवापकतुमन
नाटीलाविलोलागना कुञ्जगत्रिजस्वारस्य पूर्वेमध्योत्रिशनातुमाः उल्लासोजमनी
सिनतलनागे स्त्रोह्लमहृहिणः पर्यंतानन सालेलवजनलदारम्यां गिरि ग्रामकाः ५४ वा
नालोलविविप्रपञ्चलनिकामेपूर्णानालस्थलाः कुञ्जलावककाकाकृकूटस्वरागाय
मूलिदागनाः वालग्राजलनणिकाद्विगम्यतारामणानां नलाः कस्येवामूलमदुपा

पञ्चलेवाजललामेचंचेषुविनिवा ईदृशाणि विग्रामकाश्म्या: ८४ नयावानेयालोलाभि: पञ्चवादि
दशामिविंशपञ्चामिलेनिकाभि: समूर्णेनिषादलानीलानिषु लानिये षो लावकामपुर स्वा
वाः लक्ष्यविभेदाः गायेनाः शुलिंदानोशकुञ्जानिमेदानां ग्रंगनायेषुवालेः पालनाद्या जला:
नणिकावन्यायेषु नयानपवबालः श्रयाजलः स्वर्णकामूपयायोगदषिमवुलीराज्यानापाने
नजनलाः प्रमाः येषुईदृशाणि विग्रामकाः कस्यपानवैयानयेनम्याप्रमूनस्थलोः स्वयचिनामदृया

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
१५५

एतदुत्तरतः प्रसिद्धः कैलासगिरिर्दृश्यते कीदृशः हरस्य गौरीपतेः सभाग्यवाट्टहासमिवेन श्वाभेन
त्वमाकाशे ग्रपोभागे च शोभोः हननस्य ध्वजोरस्य च कन्हूर्णानि विंते श्रीडागरहजा हेमूमि व श्राभाति
धेभागेन चंद्रेशोपि चहीरसमुद्रगन्तल्म श्रोपयान याश्रभाति ५ हेतन्नद् कोनकीवासवः जवा
दैः छिन्नमालानां स्याएतन्नां श्राद्धैनां छिन्नं देशाद्दिशत्लोनां मृगमयानां कजपारीनां च परस्प
रहराणाममपि टाहिसकेनोभयापि श्रंकरोपसननान्नकशिलाव्रव निर्मोयवातेः परस्पर

इतः स कैलासगिरिर्गिरीशस्याग्रभा प्रभाट्टहासमिवेन घस्मवं शंखोरिवाभाति सितनभ
जःहिमं चंद्रोपि चहीरसमुद्रतोयया ५० स्याएतस्यां छिन्नमालानां मृगमयानां च वास
वः संपन्नेप सप्तराणां वानेत्रं कशिकोशव ५१ पने कदंब जलजंदस्त्रगंधिवाताले
यंतिमो सलनयोमकरंदहृद्यैः ज्ञाणे च नैः परिमलैः ललिताल्लनीलाश्रालोपमेच
पहलैःखेमिवाश्रकायाः ५२ उन्निद्रजमलचलास्तवनुस्यलीभुल काथशाद्दल ५३
वनेषु वनं गलेषु ग्रामेषु संतनपलद्रुमसंकुलेषु लक्ष्मीस्वयं निवसती वनिवासहेतोः

ग्रचनाचैव संपन्नेपश्च ५८ तथापनेकदंबजलैः जंदेस्त्रगंधयो वाताः मकरंदहृद्यैर्हेतोल
स्वानेनसंसमनलतया श्रालिनालनीलाः श्रश्रकाया अभृत्वा सर्वे गणपरिमलानि मालेपमेवप
हलतद्दलैः परिमलैः खेमिव वनैः परिमलैर्नानाश्राणरंजिह्मपिलिचंतिपरमैयः ५२
वर्षतौ वनस्यलादिषु वनेषु ग्रामेषु स्वनिवासहेतोः शोभातिशयस्मरणेनाद्दिवनिवसति ५६

301

हेमसल्लनिरूपमितालवल्कतालैः वेतालवालैर्वलितान्यहीनाः पतेत्तुहकोपाः निशिनि
शस्त्रधोतिकर्मस्वस्तिवाचनमंगलाचरणानि स्वतपश्चोन्यानि विकलानि हलेक्षरस्यताडि
पोनागराणितस्यात् ननान्भोक्तुपतेनिगृह्णाति ८५ सघनोवाचंस्वनावरणमंगल-
हेशंवभूदनघानि वायागनभासिस्ववलानैर्द्रोनिगमनेनाश्रुपतेसलिलनक्षोहर्षणेनिरस्ल-
शोभसंदेहः सिताभ्रशकलस्यवकोविशेषः नकश्चित्तिकाशक्रौञ्चैः ८६ वंदकरश्यामानि

पतेपतंस्यतल्लतालकरालतोलवेतालवालवलितानिशितुहकोपाः हुनेषुर
स्यनगराणिनिरस्तशंतिस्वालेश्रवादिविकलानिवलेनभोक्तु ८५ नावहेभानि-
गगनेपरिघ्नेवंद्रोद्यावहभूवहनेनेनिनसघवारं स्वश्रुक्मेगगननभस्यवलानेदा
विदेः सिताभ्रशकलस्यवकोविशेषः ८६ कुद्दांनिवद्दांश्रुनवांवराणिगैगोहवनिर्दत
सीलान्यशूनि हिमानतलानुगलनाजसानिलघारशैलेषरमस्तकानि ८७ मयपवर्म
दावनावनेसोदोलापलोगेघविस्मारिवानः क्वाविन्मणिपानविविधवैः सदपनेषा
मनिसंदताद्रैः ८८ मोविद्रनीरंभस्तिलोद्रसारडुव्याद्वेपात्रभमहामद्दीभाः सोराध

निर्ह्रादगंभीरजहौसबौंतरीव
त्रिपथहदंति ५९

हिमवद्विरवराणि कश्चिद्दलेयानि हृडानीनिरृहिरयदेर्कौतघारशैलेसरोहिमचोलसमलकानि
शिरवराणि ८७ होलाः पोवोलयाङ्कनामघरसोगीनानि विमारयतित्रौलोवालोपस्यश्रवग
नवाद्योमनिसंदपने ८८ मोदिद्रहाणिनीरंभाणिडुव्यभरितानिंयानिसलीहाणितान्येवतांडुष्पा
ल्पवंपाआणिधारयंतितथाविधायेमहोनामहीभाः पर्वताः सोइहरभनिद्भादेगभीरायोजसोहोणिग

देशे सर्वं अदैनं दवैः सहवर्तमानेषदंरितेनाक्षिपमुठहंति पारणंति ५९

श्री॰
वा॰ लिं॰
उ॰ टी॰
३५२

भुवनलक्षणस्य भवनस्य गृहस्य प्राकारभूतेऽद्रौ मानसोत्तरपर्वते उदयगिरिशिखरे इति नि
शाकरश्चन्द्रः सहलले मेरुकंपांगालिकं नक्षत्रविशेषने उच्यते प्रातिविशेषणमिदं नत्वमंगलत्व
वक्रत्वादमंगलत्वात्मालिन्याङ्कीने पवितो भासा विकसितनभभूत नव्याविधमप्परः तुष्टे शुभं
गलकारिणीविधिनाश्रेरितः भतो कलंककलहहृदयः श्रुतिरेव पाण्डिनप्रवतत्ते वं स्पाते इदृश
वनेनजगत्सृष्टो जगतां मूर्धन्ये श्रेष्ठं वस्तु किंचन विद्यते यदहं तदुपहतो विधिः क्लेशेन कलंकितेन
रूपेण भुवमस्तु शालीनोतिरिशिखरनभः स्पष्टं दृश्यापि पन्थे दृष्टी दृष्टान्तं किंवाच्यमन्यस्येन

भुवनभवनप्राकारेऽद्रौ निशाकरमेरुकं परितविकसितैर्भासां मालारूपाप्तिनः नहि ह
जगतां वस्तुश्रेष्ठेन किं वनविद्यते विधिपरहृतः सुधांशोर्यच्छलेन कलंकिते ५२ त्रिभु
वनगृहात् हालोभुवनमहाभवनप्रथमं कोलः हीरकालिलावण्योगगनाभ्रे स्वं द्रष्टा
लोकः ५२ स्पष्टप्रदोषमयमिदं रम्यमानवद्धराणां कोलाहलं तिरतत्त्वपतरंगभंगैः पयप
प्रभापटलकैः परिष्कारैर्नागोः प्रदरिवोग्रमस्मितः प्रसरद्भिरघाः ५४

र्थः ५२ वंद्रप्रकाशोत्सवैः प्रस्तुतेन यथाऽन्यैर्हृते त्रिभुवनेति प्रथमगगनाभ्रेष्वंद्रः आलोकः प्रदो
षकालेन रम्यतास्ति भुवनरहस्य ये लोकाः सन्ति हारिणो रुद्रस्याट्टहासैः अयत्ना भुवनेन लहलोमहाभव
नेमकालः सपाल्पेपः श्रुत्वा तीरे लत्र लक्षणस्य सालिलस्य वलानाम्रो वप्रः ५२ संध्यापातूरागैः
स्पष्टेन प्रदोषमयेन मन्दरोलगप्यमानो यः स्वं दूलहृतः हीराणेवस्त्वहलालितेः इयपत्तरंगभंगप्र
यैः प्रसरद्भिः प्रभापटलकैः उग्रः शिववल्लहिमच्छायाः गंगाप्रसरितैः प्रसरद्भिः प्ररे रिवपरि प्रसरितो

गीः स्वास्तारिंशः पसप ५४

२९ ज्वलितेवेतिध्वनः ध्वनः सेवेहेन न्योम्ना ३० अस्याः प्रफुल्लकिंशुकवनराजेः सकाशात्तु भू
माहवक्रस्माः केसरांशुधे भागायेषांतथाविधा अंशुपराभूमा रवेर्निर्गतिरवगासूभृंगापुडुपसं
तोगारवच्चुनिर्घोति पश्येपतिग्रहौक्रार्थैडपपात्रैः ३१ कालिन्तनज्ललनीवनराजिदर्शीयित्वापथार्थ
नलानांनामन्नरमोरपेयाति हिहस्थवेति पवनैः रवेर्भूयतेकेष्पेनेव ३२ हेरानन्नक्रौंचावलस्पम
विमेघरस्यमंदगतेमेनवक्रस्यगंभीरैत्कारवेर्नीतिंवहित्ती येवहिमसुहीयास्मिलथाविधुंशा

प्रभानतनूर्येप्रत्यैरैर्दिवसैरिवनतैर्जिनाः प्रकृपेवस्फुरितानारीनिलीनादयतोरति ३१ प्रो
म्फुल्लकिंशुकैर्घारवितेणानल्पैर्लदैरुववनराजी ज्वलितेवज्वलनरेणैः पोनः पुन्येनलि
अनेशुपिना ३२ अस्यानिर्यातिनिलेहूमार्ववक्रस्मांकेसरांशुधाराः भृंगाराखवडस्तमा
तुपत्तांनागारवल्लवगभृंगाः ३३ ईदृशैकपवनरहोसत्यवाङ्कनान्वलिना गिरि(
शिरसितत्रस्मांदिशोहरेभूयतेवद्रवैपवनैः ३४ क्रौंचावलस्यभावमेघस्मेघवक्रग
भीरत्काररवनान्निनवहिहंणीये पक्षोम्यितेनमल्लसाऊलवर्षवातनाधूतपुष्पफलप
ल्लवकाननीयं ४० अस्तावलनाविकटकोवनकूटकोटिसंघट्टनस्फुरितनेजेरवानुतंगोः

वेंरथः पततित्स्मरवेःमवज्ञ
वेत्काराततारतरकूवरदत्तप

ऊलवर्षवातत्राधूनपुष्पपल्लपल्लवं अस्थितमन्नतेकाननीयं वनसमूहं हेपप्प ४० सप
घरवेः रथः स्खलाचलेविकटोविषमोयः कोवनमयः क्रूरः ध्वेगतत्कोटीसंघटनेनस्फु(
रिताः ननेराचारुसंधयोग्रुस्पनथाविधः सन् सवक्रवीत्काराः तारतराः कूवरस्यरासोध
नियंस्पनथाविधः सन् रवेर्वतिस्मदेशंपततिस्म ग्रवतरति किलेयोगत्पातिशयोक्तिः ४१

नरः पुरुषश्च स्त्रहणो यस्तंजनास्याधरस्य गालन्दिवयनर्गीविमुक्तया श्वनम्सया श्वनपद्ममदे
नयापितलजया श्वपनीनवपयामसमरयावड वाश्वगनेश्यालिंगिते श्वालिंगिते पुरुषेण स्तनोपर
मायश्वावश्यककार्यान्तरेपवर्णान्तत्वलोसमायनावबनोत्के विंषति स्वलिंनपामपुक्रास्वम्नति
रिवनविषपुतेरहेन्मयेः २२ तार्मेरसनतत्वनादेपपुक्रसवेपुगासपयत्रा श्चपिवनावनिवायवोवि
रहूणीपुनरहूनावलाहकारिलस्मयेः २३ हेरानन् रहपवेपयोम्पिनरलनहलोश्चवरेतिनवेरेशे

नरसायणाननिमग्नया मम रयाम रयापितलजया उपगनेनवउवानविषयस्ने विपवि
मूर्छनयेवसमापना २४ वालिनेनामरहाम्नू हषीकराश्चत्रिकरोन्द्ररवीविविभेदिनः सर
हनः रवनापमपुः पुरोविरहिणीपुवनावानेवापवः २३ रहहिमुवेपयोपितदावरेकिक
रपत्रपलः कररकोनरः नवमरासवयोवनसंश्रयः कलपयोतिकपंशवरस्त्रियः २४
नवरसामवमारनिहागमहृदयभयालरवितनयागना स्यनतिकांतमिपंनमनागपि
पुनमिलितोवालिनेवपुरोहिनः २५

कररुः शंबरनातिप्रसिद्धं कोस्यादिकरकालरान्विमपकीपुकलः स्त्रिंकरानिनिर्गुंडीपत्रालेपवा
परिपानपरोपासा नवः सरासवोपसान्नयाविधस्य यौवनस्य संश्रयाः शंबरस्त्रियः कथं या
ति नतूमनविलासंकलपपरप २४ इयमंगना नवः स्वरनरसोपस्या त्रयाविधः श्वासवसारं
समरसंभोगोयस्मिंस्तयाविधस्यानिष्टागमस्य हृदयापद्रपतनरागनरावितेनयापुनेसाद्गभावं कांतंमना
मपिनत्यनतिपनः पुरोहरममानाश्वहिभिर्वालिनावेरनलनेवसेमयेः २५

कुवलयेषु मंडलेयानि कुवलयान्युन्मूलितानि तेषां विकचनेन विकासेन याकृ कमलमानावि
दलनेपुकुलपुष्पभेदनेवयुग्मताऽस्ति तयायथ: वनलक्षणालीयनालापाकृतेपरस्वस्तिसौ
ना: प्रमोपवहंति २८ पद्मैर्वाना: नवपल्लवेसंध्याप्रलेपात् कोमलकेतनेनमेदवालनेनोप
यंति ययापुष्पाणां विचित्रलेखाभिरनुवासितेनकृपांगणे पुंनवना: पुष्पाण्यनुपपूर्हेन: स्
वर्णेतिनहृहेनयथे: २९ कुसमामासिवगंधेयकांडपमानेरवैयरम्नाहेन् द्वैविकमलवयौ

कुवलयकुवलयविवलनकुसुमलतानिदलनोयमामूहव: वनपदपदवप
हवेनविपूनोएवनावहूंत्यमोपव: २० सध्याप्रलेपाद्युपयोनिवानानवपल्लवेको
मलकेतनेन कृपांगने पुष्पंविचित्रलेखानुवासितेकृतनवाश्रयेले २९ कौविकुपूर
गंधय: कमलवर्णगंधो: कुविकुसुमपवैतेनोलसितकेसराद्यमोरणः कौविद्रुम
मयाः वोहूतिनपीतलवमामलावहूतिनिपीवरानिलाः स्वरनमहवमोक्तिः २. कौ
विद्युक्तुकारकाकारैरगारविकरानकैः सेकैरविकरन्मकौयपंविसेसमेवानिव २२

णांगपरववंगाेयेषां हिमै: पांडवा: हरितनपितलवमामलेरिगिरियानभिन्नहृणां: विवालसव
पितोनिलः हरनेमेदालोश्रानानोवमैापुक्तिदोवहूंति ३. किंकारै: सेवकरालाकारैभि:
स्वयंकानमतिनिभिर्गुहादेरहमानानोप्राणिनोहुंकारै: कांकारैराकांरवनपाहेस्रापलहि
नानोगारनिकराकारैविकिरप्रतिप्रतिपत्ति २१ श्रीमतेरानुजायनमः ॥

306

श्री·
पा कि·
३·टी·
२५१

मनलताभिसिमिराष्मनादिशः कश्चिद्दृशोयानिसेमान्नमसिति भवनिर्मिरेणलृता: पनादिशः
घुणानेवारिणालिवलिनेसोमंनें श्रंनहिवलोकपर्यनसौजगोहेवपकनरोकप्पूनमिवष्कु
रंमि नवलोलाविद्युनस्तस्मिन्नूनरोकेशफरीका: दलइमनस्याहव्रप्रस्फुरंति २४ स्वयंसाव
घुणाया: सहिमा: भूमादोव्रधपान: प्रोषितान नवहृनानीहाराणावाचे: धावाउक्रिरेलौनिधारा
ज्ञाराहस्याविधानारीनवूमादयन: मनानुकबीला: प्रौनमपौनप्रानीला: जमानाधवदाम

सोत्त्रंनेजगदिशोक्रनरोकेवारेणालिवलिनेनिमिरेण प्रस्फुरंनिवघुणानखे
नालविद्युत: शफरीकाश्चलोलना: २४ सावधूपाया: धूमानवीहारधाराधरोहसाव
नाहिनास्याद्यंन: शौमानीनेशामशेभावधवली: प्रोयकृहेवानदेवपेवान: २५
हावानिनीलजलदप्रसरानुसारीवान: किरन्निद्दिविपल्लवपुष्पगुच्छकान् पौरो:
न्कुदंवुमवनानारवाणवाकरासीय यौनकरवकरेवकसारश्च: २६ माहन: हानक्रानका
नाविष्टाभिनेतिमेवकृनिमृदोपवलपेलवानीदेवच्छुना: २७ नमायनेम:॥

रोमेवववी: येमनयाविधावध्वेवाना: प्रोयकृतेयथाप्यावृपाओतिसुरोहस्याप्तये २५
नीलजलदप्रसरानुसारीप्रेकुरकुमवनोनर वारेणवाहः सेनेष्याहिरणवान् प्रमारा
प्रीकराणकवरंववेनिक्षेरवे: सारादपिसारोषीरोषीरोवान: विरचिनोपल्लवपुष्पगु
च्छान् किरन् वानिहारुनिप्रौनानेसपाविरहिणामाशेदाक्षि: २६ स्वगीन
धुना: मीना: सुवर्णपवमानालसमिव २७ ॥

307

२ शृण्वन्नमदेशान्वनानीयोधिहिरण्योनसंदेशोनिर्वाणदेशान्निवेशान्कालमवलोक्याय: देशान्नरोधिनिज
वेनानुनिहारबरिमतुनमपयानीतिपावत् २१ श्रीशैलाद्रिरुगापितसाधुजनसहितेनानिदेरा
नरागिणीनीयेवाण्याहिग्ध्रागिहिमवदादीनामप्रगुकानिकेदरागिवकेपकारण्यादीनिकेज
कलैगजलानियोमोपमानिनिर्मलानिवाहिभिकेदलानिमवरेयादिनीयोनिरहस्रागागि
नेजकलानिपापानिहरद्रागाणिहेन्यादीन्योगलेक्ते नचेयाते २२ एतद्द्रमवद्धशालिनो
गंगानंगहिमशीकरशीतलानिविघापयाशुखिनवारुशिलातलानि शुभ्राय
सेवलिनगुंफितकाननानिराजन्तिलोकयमहेहरगिरेस्थलानि २ हेशानेशुंवि
नानानिलनाममाणिगुच्छस्थलानुपवनानयपवनानिनीयेषुध्रमनगवनानिज
लानिरक्षाहैसेभभौनिरपपानिवधानुविहा २२ श्रृंगाणिशारिनिहेगनरमंडला
निधाप्रकेदरानिकेजजलाजलानि आमोपमानविदवानाभिकेदलानिरहस्राग
लेनिजकलानिहरद्रागाणि २२ रम्यान्द्रुरनवीयपयोहिमलयविध्यमहाधागजाः
कलशैलानामदर्शनेनृणांवैयदीमेवेन्याशोयनाद् रम्याद्रनिदेरूपपारदलानिश्रृंकनके
वेरेगंगिरियानविशेषः नधारशिलारोहिमवत्निसर्वेशान्यधिनेशुववन्मानिसंति एवंसन्ये
भागपदीनोजनलानयपपप श्रेयश्रुसावाणुवृषकसुनरहन जीर्णमदनेव्यर्थेजीर्ये
नेप्राशुर्येमिन्त्यथे: २३ श्रीमतेरामानन्दायनम: ॥ ॥

कलधारशीलवेरवैरनानिवैसंबे
पाखुवडेषनीलेमरवेनव्यजेनो
जायते २३

कैलासेतुपपादजानिकनकं
वंदेमहेशावले दिव्याश्रेषपय

श्री
वा नि
उ टी
२९

एवं सन्नामसमाकर्षेणेन्द्रेनो नलिनुणा क्रियावै विश्रम्भ तत्त्वेद्यो गत्मेहि हि मन्याह शैलेश्वरनिने
वोय व्याघोगं कर्णनिः पुष्णा हारदत्ता यपनालिः यदृच्छया घ्राणेन मायणान्तरः भयेऽप्यानिः अप
नावेदः उमापने वेलिसत्वलाभिनः अवहेलनाविप्रक्रमणा चिमयकामाः स्वगति देवगमने प्रक्रिये
मोनिमस्मागमनप्राप्तिवीनमागतिः प्रसिद्धा प्रमीलानागानस्य भ्रौमेच्याधिज्वभिद्वा दिवाशः
परप्रगुणत्वविषक्रम्याय यत्राहे प्रतीनिधायने वेनगतैः वायेन यायाहः १७ प्रपरः कश्चिदिः।

प्रालेयगृहे हिमवान्जलधौ सेकेशोलायोग मेनानाकायपतामनं लिमरुणयः अग्नि
निलेषाविभिन्नार्दोद्यार्त्तनमायणान्तरं भववशालि यक्काशो यमालो देवाग्र्यायन स्वनभो
गमिनेरशोनाघाविधानेनया १७ वानायनो हरगवालकवारत्वहारानने गि
हृष्णाणुदिने यन्द्रेनि स्वप्रायकेदराशेवननवेणिरपञाशोणमेदरशङ्गासृनसिंधु
निर्जे १८ एनकुंगहरानिपवनः केविहिनुत्वलोमिरेहोन्मारपुंकेनव किने
पुरुधिपिडागनौभिः पालेयाशेप्रनिनश्ववनं प्रान्मनलस्वभ्रमस्पृष्टं चन्द्रेशेभोगमान
स्वलनो ज्ञालनायेवमूर्धमेः १९

हृदये महर्षितुङ्गेन गवेषानामयशादिनश्च वोषेमदेशुञ्जाग्रे सेव्याधवोपमेयोपमानभावे नो
नेत्रमालणशुद्धरलयपाठवेलोस्येतने वानायनेति रत्नाधिकनु देशोपृताणिकर्णे शिरोदे
उदिने मति वानायनोटर्वादेल्लन्तोणाववेर्मेदरोशिशिः शुभाप्रकेदारहरोवनवेणस्नारेभ
गवेणेवप्रस्तनसमस्तरसनस्मेरूपधेनि त्यवेनीनसेव्हा १८ हिमाद्रिनिरेषाग्रोन्मननपवनस्ते
नरत्नगहराणेननपृथुस्थितानाकाशपानालोकोननलम्भवेन वोस्मृत्तमाणः कश्चिद्ग्रहपनादि

नि गगनस्पर्शनलस्यवशतृनाधिमपरिहार्थेपुत्रेनोलनायेव १९ ॥

309

कोलोकारहे भ्मेगंडस्थलेष्वागेलिलैमदजलेवेलिनोमिश्रितः तनिहेमोसुलबोधि
षुवेवरीकवचैधेभ्रमरसमूहैः वर्षितनद्ववाणैनिधेकणानिकरोविधैनिधेदिलोमनुध्वा ४
षुभ्रेषुलषनिलिवेवेस्टशेयन्नुभ्रेल्लनेपषेपति हेराजनु भ्रमलेरः भ्रामरनेश्रूतनमय
नजेयन्नुवनीनेनाहशावीराभ्रूवेल्लवहेदीमिवेलिनः सन् दीरवारेनिधेषूजिविम:
पिनहन्षैनजलेलीलाजललक्रीडाकहनेपस्पदेबोनकमिनपेः २४ षुपरः कषुन्मल
येलनानृंपरफेपतिनमेमीमिलेलालालेनालसलपनाः षुहलणवपापिषुषापिपासा

कोकस्नेलिलनमदजलवलिलषुलवोविवेवरीकवचैः वर्वितणधकदपित
दवकणालेकरोविधैनिवादिलिधे २५ षप्रपामलेङ्गाषृलनवनीनपारीरसेद
रीवलिनाः पिनहन्षैकहनेजललोसाहारयादिलिधे २६ नृम्पेतेनिमन्नक
लकेलिकालकलीका: पषपामलेमलषमनुविनालवसः लीलाविनालन
पनाहलणवपाणिषुषामस्नावविलासविशोधवनः २७ वेशानाहृदिपवेनेषु
नलपेमापाषिनोनोनेपषुक्रोनोहृदयविशोनिसमपेववपोभमेसोविदयः मेघ

फलनेशुजेनिकारेणीजीभ
षुवानयद्वेन षुड्डेमोत्रिकाव

स्फुरन्नमगुणापवनाश्रिया
जानयः २८

नाःषमन्नवविलासैःपवागेनिशोधवन्मोषिशोषकवनः २५ कचिद्धीनमाषुक्राकरालेषुनम
गुणापुक्रापलेनाषिंवेषणीपनिवेशानाम्भिलिपवेनेषुवेमानोवेपुभेरानाहृदेकाठकिर
नयाजल वेनोपाषिनोनाषुकोनाहृदयवसानेसमपेपवषोभमेसोविदवोविशोनेनषुक्रा
फलनेषुजेति षुमनननोयमषुक्रापलेकारेणोगेपहृलोनोकेभेषुभवेन पणषुकेषुपाण
षुक्रापलानोपना: रुषुपाप्रसिद्धानानयः स्थान षुडेमोक्रिकस्योलषकधेवनगुणलोषुनम

गुणभवनीनामष्टि: २९

श्री
बा नि
उ. टी.
१५५

ह्रजेन: कंजानां कंदो ग्राणां शिलाकरं कांदिमे दशानं कुंकारामलालक्ष निमेदानहंदंतो
येकांवककेभालेपांगीनाः वेणानकुंवणाम्समाप्रकेति: प्राह्मोकलिनाप्रकलनिमा।
लिलाध्रमराणां कलेयस्निलन्यालेप:क्रौंवावलोनामयंगोति: पनस्निनुकोगप्रवलनो
प्रकृष्ट:वसाकिमोवलाकावेनोनालमेवा: स्रियायेषामप्रवाणांनेषांकुं निलेह्डेनिला:
कंभीनसा: सर्वजातिभेदा: प्रगणांविरेननेवाहूलामाहूभेवेयेवोनयाविपानामसकारेर

ह्रजन्कुंजनकलोरगहूवमदीकनाववल्कीवककोभांडेवरप्रकमोकलिकं
ल: क्रौंवावलोयंगोति: पनस्निनुवलाकिनोयवललनाप्रहेलिना: कजि
ने: हडेलेनिपुराणेरोहणानहेनभेषुकंभीनसा: ११ कोमलकनकल।
नालयावेलक्षिनललनाविलोलवलयकने प्रवणारसायणपानविन
नंमहाकर्णयासनहे १२

जीर्णानङ्गपर्णोहेमेषुमञकाहेषु नहेलेति प्रथिहरभागेसंकोचेननिलोयंनरु
मये: ११ हेराजन् इहासाकौंचस्मनहेकोमलकनकललारचिनेप्रालये
निकुंजकोनेनसहविलेखिनानाललनानारनिविलोलैवलयै: कनरामि
प्रवणायोरसायनपानप्रायंविननेमन्निने आकर्णय १२

३०

311

312

ग्रपोरहन्निणाद्रिकाशिलायाविषष्ट्रिनेमलयाद्रिवतीयवनदर्शयति पर्षदृति पर्षः समी
पेरश्यामानेमलय ग्रेषोपवेप्रभाव: यस्यग्रग्रामि: प्रेषाभिलेवलोभिलेषिनोवेदना
नेस्त्रीनादामेदारनेषिनरवेगयेलनवेदनीयुनाम्त्रुभिर्गयेदेवैमेत्रुष्पेरहरेषुवक्कव
लपमेग्रलरवनिलवोक्कियुनेविंवाद्मादामेदमवान सजालाः कुवीनलनः यवेत्र
नीयेनेत्रेसेह्रिनोयसनथ्याविपसहस्रसकपोलयोरूपाटयायाल्मिलयाविपेउन्क्र
हनोउवयसकालमाः ययोपयश्री उसलककला: सदर्चिदव: ययायोषिनारति प्रमत्ता:

एषोमेमलयोलयोग्रलवलीवलीहसमुद्रेनसनीलाभोदमदाइसेननवोव
केळिकयनेविभिः सजालेदहनाहेसंश्लिनकपोलाभोदयानोइवे शेगुश
गलेभिर्येषाह्मककणालमायथायेषिना ४ एषोभ्रोयानकलयोननदा
पित्रुदेभगोइभोभिपरिवेष्टिनवेदवोग: विधापयीवरनपंकजसोमिश्रुजरै
मीकृनाविलशिलोमलयाभिधानः १०

सेदर्विदव: शिशिरनवालयास्क्रियेनेएवेप्रभावोयमिस्यर्थः ४ प्रथिनरंगोपौनेषु
कलयौनहवयोनेनमयेषुनदेषुषयेहस्ता: प्राद्भूना: भेगीडासोभोगे: कायेः यौरवेहि
नाप्तुदनहला: यस्मिलयाविप: नयाविधापयीणांवदनपंकजसोमिश्रुने: हैमोकृता:
ग्रनाग्रणारिविला: शिलायसनयाविपपषग्रोवनीयग: मलयाभिधान: मालसमोली

[illegible] ५

३

श्री
वा नि
उ टी·
१८८

कम्पुइन्नरदिह शिप्रक्षिनेंविपष्ठ्नेयलिंमकपलेतेवर्णेन्जेडुनदीनदान प्रदर्पेयग्राह प
नेइनिहेमधूला: ग्रोविलाग्रामदयोंपेठ: नयाविपाएनेजेडुनदीनदा: रविकौवोमु: से
न: ग्रमेन: ग्राभानिज्ञालालींवलिनेंववांनरहिल: धन: ग्रमिनोभामोप्रवेनिहेप्रमि
पइहूएवेप्र्नासवोंपू: ग्रमोंहैंवेगामिधाडपभेंक्ते योपमालिमालुदेनौग्रामेवनर्थ:

एतेजेडुनदीनदारविकौदेभानिहेमालिल ग्रामाएलएपुरक्षलीगिविनरु
क्षाएवगुहरोाचुया: जालालींवलिनेंववानदालिहोप्रेवेनिभामोभिन: स
वेंप्रुमिपप्रुनिहेवमममासेद्यालिनोमाववें: १ एतेकेहेंववकेंधलमेडुदा
ममाभानिभाक्कवपयावगनावहेन: प्रमावलसववहेदेवनदेनवालमा
सूपेंरोपकनमधावनोावघाका ८

१ प्रमावलसायेंदुराभेकदववनकेंवलेववहेन: भाक्कवपयावगल: एतेप्रपिन
कायदेषा: ग्राभानि घुन: एषुप्रदेषोषुनववहुपेवइदमपिनदेइनिवुद्दिरल्ल दवें
रोपका: नमथ्यावनोावापनेइनिघेकामालिमवर्थ: ८

313

हेराजनृपविन: शैलानाभ्रुपंवेप्राशुना: ध्वनामेवागाभिखा: श्रमाउव प्रणामाकार: खगनो
कलालापाप्रवालपिनालियासेना: नयालनाभिश्रेकै: शुभ्रो: उपललिना: ललिना: शो
भमाना: वनलेवालनूणा: भजलना: यास्रानथालेधा: दपाश्राधा: हिप्रा: नेभवनवाने
नाराहे: हसन्यइवश्रुतेभाति ५ नालाहेभिराजलानिगिरिगिरिप्रगालिपयखिलयाविभ्रहा

दधाशाशैलानाश्रुपरेपविन: प्राशन्नवनाखन प्रणामाकारा: खगकलकला
लापलपिना: सनापकै: शुभ्रेलेलिनवनलेवाभ्रजलनाहसेन्यलेराजनृ भ
वनवनिनाभालिश्रुतन: ५ नालीनमानवकूलाकूलनेगहृगमेकीह्रनाह्रति
वनेनरलेविभाति श्रुभ्याहृनेजलनिपेलरलेलरगेलोरानलश्रुतनश्रावलजा
लकले ५ इन: स्वपेतिकेशाव: जलविनलहीयहिषाभिनोपिशाणाणापेन:
शोवलेपविशाणा: शोरले रलोपिवाउवानल: सहसमसलसंवनेकैरहेविनलश्र
जिनेभरसहृवसिपावेश्रु: ९

दपवज्ञासमानेश्रुशैलेश्रेकोह्रनाह्रनिपवननरलेवनेनलनिपेलरलेलरंगेरम्याह
नेनीरानलनालकलेविभाति देवदसमाभ्रेपानकेनकयासारशसागम्यमानलाङ्ग्य
मानोपमा ५ शोवरेणा: पवेनालहलणा: पविणा: पहिणाशेवनेसपंनिशोडेहहह
स्थिपो: सस्नुइस्पवश्रु: विनेनवेलोरोडुजिनेवलवनभासहवडुभारसहिस्र: प्रहेशाश्रुवे

श्री॰
ह॰ वि॰
उ॰ टी॰
२८७

इतिश्रीराजानकभ्यलकविरचिते हरविजयविवरणे सर्गः १४ वार्ष्णेनेयवनर्दिहलवनाति
मारयोवगाः वद्यः सम्यक्ः पवनपाद्विग्रामृखगादयः देवत्रमायायु प्रत्यक्षिनृगेगोलीलामृवि
लोला प्रमकालललनाः यथानखाविपाः किंवरगालाः उदायेमोदेः प्रवाये भावेः रसैः सभोग
शृगारेप्रविस्तनावासरेष्टादिनवधूलललगाः कालोयेलवाविपाः सनोविभ्रमकलाः का
कलोयरसिनवाविधेमीनेकल्पयेतिमापतिस्तृर्णनिवे १ प्रनन्तनाशुतिमिरयोहरारप्य

इतिश्रीरामायणेनिशहिरद्येनेनामसर्गः १४ पार्श्वेगाङ्गुः प्रबोत्रमायापल
नावलयालयेषुलीलाविलोलललनाः कलयंतिगीतं उद्दामभावरससेविस्तनवा
मोहाविभ्रमाकिंनरगणाः कलकाकलीकं १ पतेहिमाद्रिमलयावलविध्य
मस्तकोवामदेहमध्यमेदराघाः स्वर्धुनीनहरिणीशिलाश्रमतावहेतिसशुक्त
पर्णलतान्निकेतलोपलीला २ प्रमोद्दरालोकमयवहितमहावनोविवृत्ताः पु
माकाराणांजलशिवहिताणीविभ्रमति विधनोरभोगेकलयन्तिलितामानिम

दिनः पर्वस्थानः सक्रोः प्रवल
सिन्धुशास्ववदशाः १

मानाः पुलावज्ञानीनाहृ पतेइति पतेहिमाद्रिमलयाद्याः स्त्रिताश्रयत्रः येलाहरास्थिताने
नः हस्तिमेरलकरदेसेशुध्वपणेलवलोकिनानेलाहाबेलीलासाम्यवहेलिपरण २ कि
वामीजलशिवहिताः स्वादालोकनमालोकलक्षित्रणारैः परेवाख्यवहिताः प्रेनयालेरण
वर्मनिवयायेषानखाविपाः स्तेनः परस्परसेलग्नत्यायहिताहरूपमानाश्रुः प्रकाराणेब्रु
सिंध्रुनिनखाग्रेभापिविशेनी प्रवेशानयावल्लुलेताः सनेताः पश्यताबपरस्पाताः सक्ताः

प्रनगुसिनहृशाः दशाङ्कवाभोनि १

नालिकेरवनानांमल्लिकादिलतानांचलास्येनृत्येलयेनिक्कणगंधयःपञ्चधैः
श्रुतायत्र ३२ ऋषिभिर्यदीयकाननस्थानिवनप्रमदावनेनवनकदलीकरैरवधीनाभिरतान्
पुन्नागाः ३३ शुकशुकायानेरतिर्वीरणादिवोद्भूताखडखंडनकं कारणं प्रयत्नवातिजापुकैः स
हृतैर्गमनाज्ञहृतैः शुकायनेरसिकाये ३४ यत्रवीणांवारीरेखुपरितानवकल्पवनपाशोणेप
लोनोरिमलयगोरोपरिपानैः ष्णवैस्त्रमागावेसुप्रणीग्रस्थाववोवपृगणवं विगाणामनुप

नालिकेरलतालास्यलयनिक्कणगंधयः पर्णैर्निवसनाघ्राणपानाय श्रोकश्रुतीःश्रु
ता ३२ पुन्नागाः ऋषिभिर्यत्र वनकदलीकराधिरतान् तालस्यंनोदिलावालिकेलाम
कमलाकरान् करीरकंभनिक्कानमहसमेयराश्नेयः ३३ इमेशुकशुकायनेविप्र
केदारवायवः ३४ पाकवीणांपार्श्वेविश्रुणोर्वियर्णोनकैनभीयोनागवेःपर्णैराग्रवे
मालीनगमायने प्रभ्यादिसवितंभारवनवेलाणोकाहेताःवन्यनापवरेवनाह्समै
वार्केरसिभिः प्रेषोपयोलवनवोगिश्रुवुधशाखाविद्यायवैविदिविनाःपरिवर्तोऽपे
ति पार्श्वद्वयस्यपरिहृन्नपदान्
ऋज्ञायाम्हत्रउपवनिनाप्रहृषा
यिनानि ३७

वनालीनगरमिवावर्तिनगरायते ३५ ३६ प्रज्ञाक्लिन्नरेरोउपशोलवनेवोप्यिश्रुन्यर्थेनवेबा
पौरुषपरविनाःश्रुमशाखाःपतिवलिपति हवयंति कस्माद्धिंगाकिंसवयंतिनरादहपार्श्वे
ति समुद्राव प्रलंककमुद्रासहितान् याश्चेदयस्थानगरिहृन्नान्समक्र निष्ठ्राम्नृदालिंगाव
श्रुतेरितेविश्रान्तेस्तनिप्रयोदेशाद्याहृत्रायाउपवनिनायाःउपरिहृतनलदलणानिपृहषा
यिनानि प्रहृषदावरणानिष्ठुवयंतीत्यर्थः ३७

श्रीः
वाने॰
३टी॰
१५९

सर्वेलक्षणानेषुकालनाभेमयेखिनाश्चलक्षणाः महीश्चराः सर्वेश्चराः ग्रन्थेः केदे
सर्वेनांदेशोलेवमानाः पवस्याभिलानाव लवाववाणांयनरूपेश्वरा २४ पुनःकोरयोवाग्नुः
महेश्वरेश्रीकाश्रीणाः श्रविनिकाविलेः विश्वमिश्वनयरकादसःभवःश्राणानत्रारूयाग्रहाणेहे
श्रन्यथेयवान्न्रात्रेणवाधानेश्वरानावेदेवयोनिभेदानारनिश्रमायानोदेनहस्तस्वावहः २५

सर्वेस्वकालनाम्यामअस्मान्नमनोश्वराः देवीः लवणालणायेनेवेचलाः सर्वेनाव
येः महेश्वरेश्रुहागेहव्यवाह्नाणेनाथवेना भोकारेभिरानुवः केशुसामाश्वनाहस्तवा
वहः महेशोकदंशोश्रीः प्रमदेमोनविश्वनः केणाकुलवनाभेगः श्रुभ्येवेशलनोति
वे हूननीयकदंवाश्वगंधमादनकेदूवाल विश्वेनिमेश्चहोणमनदेवलनोचनाः २७
हिमवनकेदारश्रीमावलोवलयनोदेवे नवानाबायवायाधेविभिन्नाश्रयोवीवयः २८
नानव्हूनकेदवाग्रवयामशेहनेपथः वहूपवाकिकहोलानंगपमादनवायवः गल
दानलयनाश्रूलकालक्रमागनान्न हनश्रायानिगुणाश्रवयन्नववोयेषु २ केदम
दारमेदोहम१गमादमयसान् नधाक्षेत्राणिश्रापितानाजकलयानिलान २९

श्रयोगमेदरम्भणयन्नशेयनि मंदरहुनि केदेभ्यहूीणेमानवेषुनोजयेः प्रमोः हेमुष्याववर्षे
णमेवालनोनिविरुपयानिप्रश्नोहृदावृमेवानुष्ठेः प्रययनोनियावन २९ २० विभित्राः प्र
हाः श्रुष्मिवीवयवैयेः योनेमायसोप्यायपादकनिविष्ठोजानि २६ २५ प्रलकायाः केनल
नागनाम्नामान् २ प्रजाम्निनोगमादनेप्रनिलान् कलयस्पृषा ३१ ॥ ॥

317

मेघनादे वाहदेवेपहून सर्वे स्तोतुपि स्मात्मिन्काले देवेभ्यः पतितदिनान् मोचितान् यानहून् भा
नुमणीन् प्रेनदेनेश्स्वनूपयाद्रः श्रुदेवेभ्या मोचयन्मणीन् प्रनदेनेनहून १८ नयामहाने
नोइपाननणवपानालानो प्रलेन्दश्णमानान् यन्मनोनुनिविवविभया श्रुमल्पानिव क्र
मांश्रनगोपिलामूपत्रे १९ नेषाम स्वीनोम ध्यात ग्रनादमेकेवमणिपञ्जमालेवनिदेपा।
यानगेदेदपानिनेननेनन हूवभवेदेनिमनेश्मसेवा २० ग्रामीकलकलेदेनप्रमेदमा

यावेनगिरिवरानु मणीन्ध्रत्रेपुपिवेहून मेघापहनसर्वेस्तोदेवेभ्यः पतितरितिनातु
रथपमानान्महानेनलपापानालनोपले प्रतिविवविभपानरश्मानेवगोपि
नान् १९ नेषाम ध्यादेकमेकेपनपहूपण्डमाणिवे निलेपापाहूपनिपनेनमधेदिते
भवेत् २० नानाहिरेदणपयूषाम ध्योसा भ्रममागम: यावापाभिवलोकानोमिष:
कलकलाल्विन: २१ जलेवशवशानुनसागराणवमेगमे श्रुमोलावेहूलनाग्रुहूनके
दावनप्राप्मानि २२ नाम्पाद्रिमिनरंगाग्रनलेनावलेवेश्रमे वलयल्वाग्रुराघानिवान
शीकरमौक्तिकैः २३

णाग्राहूनानेति २१ श्रुडोन्माहूवनोमधेज्रलेववाणवजा: नूनक्षितिविनकैं अनः यन: सागरा
णांश्रेणा: स्वोपरसग्नरयो: मगमेयेघासदेवामो मवेहूलनाञ्जकदावनगुंहे प्राप्मानि २२ नाम्पेना
ग्रापयनोतिमीनामीनानोमन्मभेद्वानोनरेगाग्रेश्रुननेनेयप्राववतेविभ्रमल्लवोनेरुश्रैलैः शीक
रलहौणः शीकरसहितैर्वामौक्तिकैः पार्श्वनाम केवलयपनेहपपग्मभुनेववाग्रुराघानिवपश्य २३

श्री
वा नि
३ टी
२८५

मानेवनमपहले: पृथ्वीनरुन्निवानवगा: पर्वनका: ह्यन्मावैना: अनुनावनैके अमानेवलका:
सेना: सर्वोऽवमरं निरन्नपुहीन: शुनिलणविमरुनिमाधारणेविप्रेषवो नमोत्रैनेगं निमेदे: १२
वेविहृगेषुभ्रमेन: सातुरमवता: आवतणाइभाशुवो विहुमेषु निगेषु निर्गंकृन्मघनेशान्त
परस्पारग्रहणाग्र कौहनैदेश्यामे पुंलिशुभ्रमेन: मेघोरन्नसानिना: ग्रनुद्दमा: पौकारवेो
मेदायवहरं निकौनकटशिलेनामनलुनिषेषः १३ नैवेक: कनीदैमाद्रमाणेजलप्रावर्नेनक

मरं निरन्नपूहीनशुलकानिलणाधिन: वानसूनोपवैनका: सर्पारवननोत्रने: १२
भ्रमेनोवोविहृगेषुमकरेभा: कवोल्कै: हृं निपणीकणोभाटामेवातुरशोविनाशव
आवनेवलिमाकारा: शीकरोल्करवोणीह्कृ हृणोनात्तुकोदेणकोण्युगनेन्तुक
र: कृतो १४ विविधप्राणिसमूहणी: स्वनलाहुवनोत्रना: यथेवनोधेपयः सर्वोल्वे
वहोपशमय: १५ आवनेनान्यमनोन्मानवप्रमाविवभासपान् रहस्यामाणनगह
पानुरस्यमानानमंपक्कटान् १६ नेयानवसानेनमेस्वनयोडुशिस्थलान् पयेयसन

[illegible]

लिन: पानिवलिनग्राकाशेपसनयाविव: सन्नुपीकवोल्कै: कोशो: हिमोयेननयानिवेयाहू
नामनन् नलसेवोलान्तुशिरडवेन्मनधाक: कुवीहनचर: सन्नुप्रियनेपष्प १४ सजलाश
नेग्राहिमिननोत्रनाविषमाशु ग्रंमाटेपाययासंनिसवे: होपशूमयोपि सेनोनिवोअपिल
चे: १५ ग्रसुपिबेसजगंमोवपुराबर्तनानाभिन्नैरंत्नहुयोरन्नय: आन्मनोत्नन्यानप्रन्यानिवेमा
हिविशेषणानि आवनेजगतो: साधारणपनयोन्यानि १६ १७ ॥

राकाहृस्त्रैणैर्हृदयकालेप्रसूद्रुम्याय: श्रैः संयोनसोह्याः श्यामाः येषांनयाविधा ग्रमीनद्रुमाः
वैरविवालीवाम्रनयमप्राणोलिप्तश्रीणिवफलानि येषांनयाविधाः कलाहृदाइवविभांतिप
प्रणेति सर्वत्रान्वयः ९ लनाद्रूपैर्दीर्घरविताः द्रुमाः रत्नप्रसूभः गुच्छभरैः श्रामणीरक्तपल्लव
लक्षणाः पाणयोयेषांनयाविधाः फलसंनः स्वरहृद्याममानिर्भवेनेस्वजयनेस्वजयनेनीवाकेवलोम
द्रुः २ प्रोतोर्मीमकरान् यमंतिनयाविधैः शृंगारादिरगणैर्हृदयरंनैर्गुरालक्षलपेशुलैः अलवद्र

राकाधिपश्रेयोनपोहश्यामालद्रुमाः वैरविवफलाकलाहृदाइवविभांतिमी
रत्नगुच्छभास्मणीरक्तपल्लवपाणयः भवेनेस्वजयनीवललनाहारावलिनद्रुमाः २
प्रोतोर्मिमकरग्रासैर्दृश्यंनैर्गुरालक्षलपेशुलैः अलवावृत्तवश्यहृद्यनेत्रवसुरावव ८ मरुदेश।
मरुगर्जीभिरंभिर्हितपतिगर्जनः पर्जन्यान्नीनितोजन्मायश्रीनिजन्मान्यथाजरैः ९
वेदनारुगोचनः श्रीमान्जैनेनजलपिवेल्लनाः सप्तयन्तरवोब्धोस्मामहोमलयपर्वतः
सर्वतः कविमोनसंकरत्नवीविमिंद्रुषिः भूरत्नवलयश्रीमान्याप्रस्लानेहृदयेमागेगोः ११

लक्ष्मवनत्रुराद्भुरावंपत्रे ८ प्रयंमहेरसांगोसिद्धेगर्जनः प्रयः मेरुगर्जोभिरभिप्रुलोद्दीपनिर
भत्येयनिपपाद्भुर्निलोजन्मः यद्रुक्रमालः प्रतिजन्मावृ निस्वनुजैर्वीवे: दीपनितद्वन ९ प्र
सोमलयपर्वतलक्षणोमहूः नलये: प्रतिमहूसलहृदोभ्रुनवेलनाः जेनेसप्तघनरव १ सर्व
नः रत्नप्रकवीविधिः कविनोपमंद्रुषिः हृदयमागेगैनेभप्तैः प्रजनैभूरत्नवलयश्रीमान्याप्रदतेन

कवितोजस्कमितिपाठेएकपद्येक्रियाविशेषणंयोज्यं ११

…विधेयपी… स्वरूपाणि: शब्दस्वयंभोक्तावकारा

ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतइत्यादिव्यपदेशोब्रह्मणि नत्वनिर्मितिः
विशेषः किंनिमित्तमुच्यत इत्यर्थः २ ब्रह्मणस्तु नामरूपसहितनाम्नलावस्थाहेतुनिमित्तमन्येन केनचिद्रूपः विशिष्टस्य
स्याप्रसिद्धेर्व्याहृत्यनपेक्षणात् स्वतएवास्याहृतत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तमनाहृतं नयथाहृतिकल्पाभावाच्च ग्रन्थार्थ
त्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यतः सद्भावनेकतायोगात्स्वतेव एवं वक्तव्ये तेनत्यन्तेऽपि तत्रापि मन्त्राणां प्रवृत्तिनिमित्तम।
त्यदेववाच्यमित्येवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थापातात् एवं किं विंक इत्याद्यपि हृद्दियावेद्येनेन तद्यथधर्मैनिर्देशउपमा।
कल्वाद्वाहृत्यनिरपेक्षत्वेन तत्र प्रवृत्तिसंभवः नतस्माहृतत्वावनेकधर्मस्तं न्यंवाच्याहृतानबोधयंत्येवेति श

न किंचि+२ कर्म+१

तत्त्वं किंचित्र किंचिच्च सूक्ष्मं विस्तानमेवच इत्यादिभेदोप्यगतं विलोके शक्तिमुच्यते २ ईश्वरउवाच अना
द्यंतमनाभासं सत् किंचिदिह विद्यते इंद्रियाणामगम्यत्वाद्यत्र किंचिद्विवस्थितं ३

+ अव्याहृतंच+२

कंवक्तं अव्याहृतं निर्देशकादिशब्दानां बोधकत्वस्य सर्वत्रानुभवसिद्धत्वात् नहि निर्देशकत्वं धर्मैः अव्याहृतेभ्यो व्या।
हृतमिति वक्तुं शक्यं समानाबंधोनिवर्यहृतत्वात् एवंच शिवादिशब्दानामपि निर्देशनिरतिशयानंदस्वरूपमात्रे
निमित्तनिरपेक्षैव प्रवृत्तिस्तुल्यन्यायादुपपन्ना तत्त्वरूपमप्युक्तैव शिवादेः स्वादिव्याहृतिरपीति न नामभेदादनुपपत्ति
नित्याशयेनोत्तरमाह अनाद्यंतमिति अनाद्यंतमाद्यंतपरिच्छेदाभ्यां सत्तो व्याहृतत्वे अनाभासं तत्परनिरपेक्षं स्वयंज्योतिः
र्दृष्टसंदस्तु इह स्वेमहिम्नि स्थितमेव विद्यते न तु देशकालधर्मज्योतिरादिपरापेक्षस्य नयापराधीनव्याहृत्यावेत्यर्थः

द्ववकारस्तत्र किंचिन्नादेशेपि मिथ्यात्वयोन नाएं

+ [illegible]

१५

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
११८

मनरतोपश

श्री
पा नि
उ॰ ली॰
१२४

सर्वेश्वणलीलयाप्रह्वरणेयेवानयाविधेयीनयानेवलणलब्धानि: श्राह्वे स्तवेभोक्तावकारा
कवादिभावान्नीनाग्रहित्रहालवणेस्वर्गैस्वर्गिना: भोगिना: प्रनेयणशिवाद्वंद्वम: विघ्नहल
मायायानयाना: यत्र २५ कवहि: कनवर्वै: केनावणप्राप्तै: केनयवैवले: केनाहिमै:
क्षितैमि: करस्त्रस्प्रमावरं २६ भजास्फोटजनैर्मेहावरवरतणाह्वे: स्फुरमाभिवर्वैर्वोयेवान।

सर्वप्रहरणासंख्यायानयानासणलेणं भ---कादित्रहागेरूप्रविनाहलेकुद्रुमे
कवर्कैनवनयमलाग्नेर: करहमावे लेवणेमुक्रमणापाणसवस्यलकजहेन
महावहवहणाहस्फुरहवहहद्रुम नामैहलहलावणब्रणवमंदिरे २७ सूदा
वानवाकारनभोभानागुयेप्रने प्रनिलसमयवैनगहरहोवैविहुनप्रजे २८ सर्वेनो
हेतिवहूनानसमम्नपेहिकोजिने वर्जितंभीहमि: वदयाजहेदरवाह्निभि: २९
हेनिदं लिविनिविधिहगोफ्रसद्भटसेकदे कटमनोहिवनरहाहागेडनयेपवेके
यत्रणाणसंसहहपिशवगगनागुपे योपनाहानदहेनिहूदवेपुरकेदरे ३०

यादिया: बद्धद्रुमा: यत्र २७ २८ हेतीनामायुधानां सर्वेनोवहूनासमेन: प्रनलेकेभेयाद्रजिने ३०
समेया: नवललणनोशहाणाणेनिष्पीरनयत्रयमिवविघमानेकदेगेडस्थलेदनिर्भिदेनविनिविष्ठि
हशोषामेसद्भटनोसकरैयत्र २९ ३० पवापरदेश: मायामलिनग्राद्रि: प्रनानिग जिनानियत्रन
यामहनायन्वेनजनम्रप्रभूनाजिनेयाणमवैस्तमजेयाद्रि: प्रकरयाद्रि: श्रेष: उपाजिनरणेपत्र

३२३

325

मन्नमनेगनेड्डमरासिप्रविहेश्रुमारसेोसिवप्रारवेनप्राक्रेशेनसामंनेसनहोरोशेपपसापमानेड्ड
क्रामन्नामन्नेगनापयनननोजरहिरपिरलूविघासिनकारणमनीके:कसिनेघमपेनम
सि: मह्रणंपेघानेप्रासीकारलहेदनंनन्नावप्रकदनंपत्रप्राक्तिपसोविहिनईकक्कोद
सनारसे:कुन: २५ क्विरनागनेषवभरप्रानेप्रुनदागमनश्रांन्मपलापनपरसपापाह्नन

सारसावसामंनप्रुक्रामन्नमनेगजे जरसिनकारलीककसिनासीकवेदने
हिनंदिनकरसेवनपस्पशारणंगने प्रुनागनभरप्रानपिघाईमनमानवे २४
मानवापुवलोन्मन्ननंनमारभ्रऊहूने धानानोप्रापणाप्पानेननवमापणेन्नने
पदनहनाकोज्ञ्जानसंधापिदेडुम रकोजललनाग्रैलोकमलस्पापूषणपिडुम
मंदारान्हूननेष्टनहोगेदजलसंदरे: कवेकुन्हादिनहेन्पारप्रघ्पारागगनोगने
गणगोवोणगंधवेगोनश्रुरापापंकने नहानरलनालागृहनिहालाहूलापुपे २५

पिघाप्रपेमनमायामानवापत्रप्रनपवहिनंदिनकसेवनपस्पपादेशारणंगने २॰मा।
नाभिमानसलहदोणन्मारवापुवलेनान्मन्नेनंनेघपिमारभेऊहूनंपत्रमाणे:पएणानोद
मानोनवप्रापत्रस्पानभूनेपननं २१ २२ नन्नूनाणे:प्रपप्रमेणंधवेगोवोणेप्रुगीनाःस्रूगणमा
प्रापाडन्माहारयोपत्रनेधागणगंपवोदोनाभामिलरलेलालाग्रे:धन्नागृ:हेनिहालाभिघ्र

सोम्मारनाहलाप्रुपभूनामसायत्र २४

श्री॰
मा॰ लि॰
ऽ॰ टी॰
१७२

श्रुतधर्मालिन ते शशी तांहे थिवाई ह्रिकांद स्नाहोर्वैः थिवां भिकाबा दिकें व यत्र २२ नवड्डिः लवड्डि
लीलासैः वेलालैः प्रह्वीह्वासैः संत्रहिमालिथिवैः प्रहेमालिस्वकवेडकालियत्रकंटकैक
कंटेनांसाद्वेपानांभटानांप्रभूकृहिभिः भीषणं २३ एकांतेननैयमेनमारणंमरणंवेनप्र
प्रमापिश्रुतानांश्रघणंयत्रमहारपांदानेग्रहणंवकार्येऽलंमसामर्थ्येमेव पारेरूपणंनिंदा

श्रुतधर्मालिनश्रुवाईथिवैः कवलनेकंके कंटंपहोडुमसंयवदनीफलनभलले २२
नरहेलालास्यवेनालहासवहिनपेटके केटेकालकरसोहेप भटप्रभुकृहिभीषणं
एकांतमारणंकालमरुणंकांतभीषणं महारदानग्रहणकार्यंपापारद्रूषणं
श्रूरवारणसामंतमदवाहिविशेषणं मारमोक्षकालतरसिकाक्रेनानानंदपोषणं
प्रविकसनतमानांश्रुतानांजयवंतोयणं प्रश्रुतानांवतमानोंप्रभावहेवणंपं
सोपीसीनांमहमानांनगुणनांपवोषनं पक्षमातपस्मानांवहेडुभजमालेनां

यत्र २४ २५ प्रविकसनेननपुषेनस्वपीयांनभिलापेनतमानांयक्कजनांश्रुतानांक्रिय
येवारणंनकांर्यदर्शीननस्वविनप्रभाजयवंतोपणंनयातमानांप्रहरणांवप्रभाप्रश्रीयां
दोषणंयत्र २६ भुजशालिनामनयवराहेडुरलेलानामापारभूतानांश्रुतांनांपनेपनव
तैयेय २७ दंन्याद्रदनांरयानांवपरस्फारमास्फारनेपडेप्रभग्नकरवारणंयत्र समसमानाम

ए समसमवमंगंधमदाननवाविनि
वारणं २८

दंन्याइदरयास्फारप्रभग्नकरवार

न्नगंधेभानांदानवारीणांमदजलानांनिवारणंविशेषणं २८

325

उत्पातनोमेघोहेषुकेकटानोकारवाणानोऽस्मदे: रोक्षमे: लक्ष्मीहिसेनतननानावैस्तुचहि
नानिग्यामामानिद्दीपमेऽुलानियत्र २५ २६ उत्पलतणेवीरिनरैनेरानोनोभग्राग्राप्रुपजले
वनायत्र २७ देवभावमामावलीपलिननिग्रुके: पूरेराक्रमनेत्रिविषघयत्र २८ पादुश्चा

उत्पातयोपमेघरकेटकोनाकटरोक्षमे: लक्ष्मणानतनानावैचरिनहोपमेर
ले २५ पादपानपवापिहूशारमेतानकदेमे वरदुक्रनदीहू: प्रोहमानरयाहू
पं २६ हूपणेहूलानिपनन्यानपननरपहिश्रा शारवाविनरगानेमग्रापुपजले
वं २७ हूनिमेवहनिक्रानजालापजालिनावं वलीपलिननिमेत्रेकनराक्रा
नत्रिविहवं २८ पादुपाहूपयावाहूकवनक्राविरश्रुणे हूनिनेविवराकाग्रा
पुपनाधारभूनले २९ कदहूटभटाटेपरटन्युलिभटेनकटे वरदकुकटमेवहू
पिहूकाहूलहूदवं ३० कवपभरवेनालनिमुक्केकटकमेकट वेनालपुजमाना
अग्रिवमासरुदेवजे ३१

पोहलदलेश्रुपयोग्राहेश्रुकवक्रलेहूणः प्रविरखुनयोविघुलोपवहेनाभिनेविवं
निरवकापाप्रुडानोमेमहाणामनापारभूनलेयत्र २९ कटेन: शारान्वषेनोपभरेप्पा
पिमटालेपाग्रारापोरदृद्विः नन्यनिमरेहनकटेनयावदनोऽपुवमाहृणानानोशकदानो
मेवहे: पिहेश्ररयोनरकाहेश्रुलेवनोरपायत्र ३० कदंपाहिमिमिग्राप्रेकटका: शात्रवा

श्री·
वा· टि·
३ टी·
२७५

इतिमहारामायणेवसिष्ठनाम्न्यांसप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेनवोत्तरशततमःसर्गः १०९
ससैन्यैर्हीयमानेत्रनिर्गतेनमहीभृता वायव्यामेवत्रनन्दिनवपर्णेनेन्द्रप्रदाहयःप्रत्येप्र
हन्तेसर्वेषांभावललक्षणसमम्मेनानांपसमस्त्राकेदस्थूहिमवद्राम्नयः १ मूर्धाहिस्त्रवेष
प्रतिपक्षनिसिः देवनत्रलङ्घेश्रवनदन्तवीरापणेकेकारोत्रकारित्र २ भटप्रेदकेयां प

श्रीमुद्गलद्वहैः ७

इतिमहारामायणेनिग्रहेसारामवर्णनेनामसप्तमःसर्गः ५८ वसिष्ठउवाच
इतिकल्पान्तसंदोपतेसमसंभ्रमे पतन्तीमुन्नतेलोकेस्तनास्तम्भवरेगते १
नृपंभेरीमहारावावलावले वनदन्तश्च पञ्चडेनिष्ठुरारावेणमारेकेकारकारित्र
स्रन्नोन्नकदेनास्फोटविकटेभटपेशके कचनूटकरारोपेकटुकेहिनकेरके
किंचित्रभज्यमानाद्रुमेशाकपमाहसंगते निपस्त्रिन्यवहसेनाहन्यमानलता
स्वि ४ उद्भूतस्यपत्राणाभूपनिर्वाणहरेभिः वनेहाग्निसंस्थानकल्याग्रसग्ना
मलः ५ स्फुरत्तोजलशैलानांतलकालनिर्वाणमटः स्फुरत्युटवकास्फूर्तजेरि
नागतलप्रदेकटः ६ लोकपालेरिपाकाशेवायायणपुजेहिव सवदन्तभिस्तुलग्नंदि

[illegible]

स्तनिकदेवेकटुयपाशमाणयाङ्केहिनकेकेदेकवल्कटकरारोपेकुशाहेशान्दमन्ययः ३
लेशानीकसमापूर्णाकाशास ४ ५ तलपकालम्फुहिनाजडतानितज्जीकृतानि ६ प्राका
रेश्वेतिपौरीरायणपुजेभिवपन्नभिंदेहेः ७ ८ रामायनमः

327

१

328

पुनः श्रीरपेनरत्नेपहन्नश्राह भगिनेतषिप्याहि निहाससाधिमप्राप्तमनितहेते
सारनामेवरपेतेननेवनाक्रि कैलासेहितेनिमलुडेः सामावेवकेः यवहरदिरेछनाथाहेना
गनेः स्नभरेपेटकेः कैलासपदेसपहेहे ५५ येवाभरतनारोणमवणेजेगवेनतभिवपिपेप
लायनेनमौवितेमौवनेनमरणाभिवहद्युरारेः नेः गुरुषेसेलोकमपिसमाक्रांतनूजिन
मिनसेः पेषृनेमायपिहनव: पदमपदप्राप्राप्तमापनेयपाहः हावेनोपुरुषोलोकेस्तूपूरु

भगिनेहेनिहहनेसेपिदाहेसमसनेः नेवानेरयानेसुहेहहुपेरनेहिने ५२
वेहिनेघनपेषेसूमोः स्नभरपटकेः कैलासेविवस गृहेहेसुरापानानागनेः
नेहहारेः समक्रांतनेयपृनेमायपिहनव: मवणजोगेनेयपाजोवितेनमरणेर
हो ५५ रणेनभसितिनुंननववाणमाहेने सायमासरसोबाहेनरनुढा
भरा ५६ येयाभसेपणनासपरणासहितानुकोनेः कन्दूनेहंकुक्रानानावो
स्प्रिसृहंगारसलिलपुवासेनिकालवनाहः हंकारेनापुयानानभासेवसर

लभेहिते पतिप्रासोगपकमुपलेवाभिपुवोहननहति ५५५८ नहेवपुहेगलीपहुणमप
हस्तिपडेति यत्राप्रसबोहेपणनोयानिप्रसरणानिपवाहालहलणानोसपेनोहूहने
धानेविशेषैः नथाहाकृसपएवाकिंमेशेनानाओप्रिक्रानानोवालिनानापूभोफ्रक
नेः कृमारपाईहेलयाप्रारघलेलपुवाँसेनिकानोवनादेसयानभासेवसरनोग्रापु
पानानादेलयापसुवक्रानारभानावहेषासहेनपारेसुगनेयामेनपुहंनोणेःवी

CR

श्री.
वा नि.
ऽ टी.
१७७

नभेवपलायमानेवलोहेगिरिनदीसामेभाणवाद्दमादिनावर्णयतिवह्नहिन्नादिनावाग्रग्नाहेन
वहेनः खिन्नाः खेदाद्दीघ्रहेनः किं नाम्रुपलाकाकेन पवनाद्दणायन्नमशेविष्णुष्ठैः शिवलानिवि
लीलान्सलिलनाथनानिपेव २२ पलायनः श्याम्राविलेहः नापुष्पजनलद्दणापेनाघाणानि
घाणपूर्णोद्दीनैदृभ्रैः एकद्दैवनवोऽद्वैवः न अथा नम्रकैना नोवोवैद्धे रुत्रुरागवैः हृदयभंगदोभी

वहुखिन्नस्य हृत् किं न पलाकाकेन पादपः मद्योविपुष्पशवलविलोलासलिलनावनः
विलदन्नुघ्पाघाणघ्रदग्नक्रुद्दनावत्रः शोवैद्रेत्रुरागवैवलेहृदयभेगदः २३ कुसु
मानन्हृद्देलिदनत्रुमनेवहृतैः ष्कृनेत्रद्दवरागावनजिमोद्वजिमेत्रुपः २४ हेते
स्रेगम्रेवहपुष्पमानजफणफणः नवत्रवलसामावनज्ञंगनरंगकः २५ रथाद्दि
भटवक्रोवणोलाक्रैकारयोवरः मृनापृनावयात्रिनिवनकोलाहलाकुलः २६
सेनावाहिमहाघनेवलद्भुलगुलावत्रः रक्षशीकरनीहारखेभ्यातुद्दरेविनानकः २७
हेनेशीविवराक्कि न्नगोत्रावामनवाहदः वषेपंकिलभूपीदनद्दलेऽइनमेऽडिनाः २८

घणरक्तियावनू २३ गिरीनघाः पाद्याद्दिषोघूणे ग्रेउपकल्पनेनोपपादयतिउद्दामानेति २४ हेति
पुष्पनोयः अग्रः शैलाद्दिस्वहृः सवनदानोवन्हपुष्पोषुजानः अमरतनन्तनवधनिपंत्र २५ रथा
दीनां भटवक्रोवानां वयांक्ति लामेकदेहान्जितनलदणानभेकपत्नादिकैकारोत्तयोवरः कृष्ण

२९ नदेवाहकहिनि २० २८.

वनदिक्कंप्रवृद्धपन्नगः ग्रथपवाहस्तैर्मनस्मादुत्तुवः नागालीदिसमितितो निर्यंपुश्रितिनियोश्रणान्वयः
२३ २४ २५ वालानुस्वायाः २६ २७ महावातेहैर्धेलाः प्रह्रह्वाउत्पातनाइवपीवराः नागाः सर्पाश्च

तस्मादन्तर्जलोघोरात्तुच्छः पर्वैर्विनिर्गताः ग्रहस्थैर्नैर्ऋतैर्दिक्कुमाराशाकहृदयारकाः
तैर्युवारुणसमितिनाग्निरूवसमितिनस्तथा शाक्रो नैऋतसमितो महेन्द्रीसमितिनस्तथा
गुह्यराणेनवसमितिनाग्राम्नानां समितितो यथा वज्राणेनैवसमितिः पर्वतोपलदोषयः
तोमराणेनवसमितितोभिंदुपालमहापथाः पाशाणेनैवसमितितो नानाकल्पान्तशोभिनः
ग्रथानोनैवसमितितो विद्युतोसमितिनस्तथा जलधाराः समिन्द्रायाः वर्षसमन्विताः
सलानागामहावर्षे हर्षेलोत्पातनपीवराः नागास्तुगपर्यन्तस्फुरितानीडजाश्च
तेनान्यवर्षवेगेन पतुः सोखिलाणेवः सरितेन्धनकालेन पोहरात्रिभिरवापिनः
सलिलाम्बानिमग्नाणामासीदंगुद्भारूते सदोसीव विनिमेनांनिसेनानिपीडिद्रुवः
वनोभः वनदिक्कुवेलाचः सपारास्त्रवः यथैवाग्नेर्दिनदीमहावाहस्वबुतः ३१

तियच्छुः सुगपर्यन्ते भोदीईभ्यो जाताश्च ३० तेनप्रन्तवर्षवेगेनमः अखिलाणवः कालेनवि
लेबेननविनतरितेवपोहरात्रिभिवम्रभितोपुनः उद्भ्रमितः २९ २ः कुर्तापलायमानः सन

ग्रकालेकल्यानद्यामसुम्यानमितम्रना अकृनिर्धस्येनेपमीरेग्रेमल्लुकक्कादसः १६ कवद्दि
गृपुपवंडेरीवललग्रोड्रीनेकनलडिः वनैराहमोरवेवललन्हेमेमामहेपुवललेनाख्यलापंचाग्रुहे
पणणमकापग्रमसुद्रुपुणानेग्रुमागुहनमालोयंमासुवेपणापुमनंमाग्रमिदेरीतिभाव: १७ १८ने
वसीग्रकारंरणाहेननेगेपुवलनभाधेग्रालोकमुग्रमपानेग्रहेग्रगस्पाभवामोनिसेविन्यमवं

ग्रकालकल्पोनदशामसुम्यानस्त्रनाहकलिं ग्रकोनेरोयपहोतंग्रकपीरैकमहासीवं १६
कवदागुपवेडीवनरन्माहनादरं वललहूहवललहकमध्यंगाग्रुहेपणणान्मके १७ रह
षीकरनोहरमेष्यागुपदलानवे कवेन्माहपयोवाहपीनहेनिपयोपं १८ न
मालोकारणेभोपिमगहेमाम्भवाम्पहे इनिसेविन्ममनसमपानननेरणालीवं
ग्रनेसेस्मारवाभमेवनदिंकूवसेदपे पवविधिललनापोरेविग्रुरीनस्वोधन: १९
ग्राल्मीयदेशामेस्मानेग्रेपोयेशारुम्पनये नमस्कन्यायनमागुसनग्रन्याजदारुणे
पयानेपेवनन्याजनस्यमहापकायम: पर्जन्याल्वेमहावेशाह्रिषदानपशानये २१

पश्चिननेवलाणेवेपानेजायच्यमसेसस्मार १९ पद्माशिलवाहालोग्रापारेमेहललरणेपनुपि
त्रिपुराणमनेनेवेपेउपान: शिव: ग्रुहेसेपदेनहन २० शबुधानपेइलिपादेनमस्कृपग्रना
लमिनिशेष: स: नदसुनन्याजनवेवनस्यमहाम्यकायपर्जन्याल्लुमपिनन्याजेनपथे: २२ ॥

श्री॰
गा॰ नि॰
उ॰ टी॰
१३१

331

332

वीरपु

घान्मवलेशिक्रेददर्शीशेत्रुमेःलेत्तुवलवन्न डुम्भिनेददर्शीनेत्र] श्रणीवनेनवणेयनिगर्जैनड़
न्यादिना ९ श्रघेणत्रुफकालिसवेत्र १० वक्रावनेवहृड्डेवीहे: सेनावानाभेदेजैनवकलोलेघु
कलितेनान्तरे ११ हृयानेहेषितमेवयाहसोफ्रनावशलेघयत्रकवलीनोपारावाणमकारे १२ हेन

ददर्शनम्बलेतिक्रेवल्लवड्डिभुमंडले गर्जनेनवलयाक्रान्ताभीमंघुडोडुनार्णवे ९
घुरघुणीकरनीग्रेमकरव्यूहमंडले वारणाहवलितेनंरोगग्रहाविलृने १० व
क्रावनेवरूग्रहकलोलकहितानान्तरे वल्लइयघालावेतेपानाकालहृतोगणे ११
ग्रस्कारकण्ठेपनात्राहृयहोषितफणीन्द्रने सम्हलसदेलिनलेकचहाराकोरपरे १२
नवत्रंगमामेगान्तेगोचनेरगके हेतेभसेकवन्यापप्रघकुललोहरे १३ दधीद
लनसेलथमरुजनितघुघुमे नतेश्रनहमनाडीइमहासंदघारीरके १४ मज्जा
मानेगन्नगाहेलाहतमहोपरे श्रपारेविवलनसहकलोलालमहाजले १५

ललणेघ्रभक्षिकवेनः प्रकाशमानाः पापाः क्रमसर्पायमाणाः श्लेक्षयवहृविडादिभरवा
नोभिहघकुलगुलोपरे १३ नतैहत्रनेघुमानेगेः क्रनाग्रीडाणेमजनोन्यजनलवणमहास
दालयाविघुलशरीरके १४ श्रपारेविकवनृपः सेनासमलेदवकलोलैरलेभूषितेमहाजलेयस १५

श्री
वा नि
ऽ टी
१७१

नेगणणनोभरानोवाहिन्निमर्वेवोरैरुनोवबापमुद्रेकोनेनिशावौभ्रकासङ्ख्योभूला ११ नदानेग
णसेनाभहणकालेनवंपेभुवबलमभिनः निवनेमानेः संवरद्भिः जलनाथुपेकस्मकपैरन
एवकवद्विनिशावैः अवभोनेलात्रमभूदेः वोगितसार्वज्ञोभमानमाहौन १२ किंवनास्मित
पश्चुहिमयेजगारेवगेहृग्हायस्मान्लयान्याघोः थानापालोलपारेप्रेभुगजेनप्रतिवनिभिः

२८ [illegible]

वामोजरवराकाणामश्रानेगणणवाहिनी भूनाहनावनाचोरैर्भुङ्क्ते कानेनिशावरैः ११
घोरेवह्लभैणसोन्नदासांभुवलले निवनेमेनृभिनः कवरद्भिजलनाथुपैः १२ धारा
परपरांमपतिगुह्नयुग्मा नगहेह्गुहासोणेवेनगान्नप्रिवोघना १३ द्वीपानर
नवारुकेनेनेरानोरिनमद्भः सोनजगलजेवालेनोतेमन्नाथुधानसे १४ यार
द्वैपानिनाजसोमसाद्वेक्षहस्तेयः भ्रातृस्नहेवसान्मानयस्तुरायापस्मपारे १५
गेयमापवस्तुन्नागवनजेजेघुरूजेनः विनापरजमानोनिभेनोपारः पतिरक्षनाः १६
हृणवीनकेरानानोमक्केसेस्तुकवर्धनेः कमलानोयहस्तानानिखिरस्याभिगुलानि

[illegible] २८ [illegible]

तुनघेघमावङ्गनघूर्रंगाथनिः घनीचणोयघाः गानस्वघेनेवासीत् १६ सोनस्विकृतजेगलभ्वनेजेगा
लेपेवलयलल्लेदेवादजलेसानिमन्नाखवग्रायारणः १४ याबद्वीपाः यावद्वीपाभिजनाभराः स
साबेतिलोयसमराञ्जेपुगवसावेकिन्नायेनाब्रणोणघशमान्तमभृनेयः सेनः श्रासौः ञ्चिघमा
नामेघांमदेवदेतोयषुः १५-१६ हृणनोवीनानोकिरानानोवशोरमेप्रभिगुलानिलेरतणव
वेगवाङ्कोबिंघणिन्नुमैत्रक्रवर्धः कमलानीवस्तनानि १७ नीलेपानसामदेपारानाभराः कुमन

[illegible] २८

श्रयासासिपश्चलदलणोबलणोमाग्रुधानाधाराग्रप्रक्रियालाकवचादिष्टणोलदलणनी
हारधाहिणः विशुद्धिवेलेयिनोबेहिनाःबेल्लिमाग्रुपःमाहणणग्रपप्रकःवारिहाःबानाग्रुबल्लि
नाः ४ नेग्रुबल्लिनग्रुकेमासीनबलाह हं निनग्रनिग्रमोनेयग्रहोरेवाभग्रहंनादेहेग्रकपिगेचे
नवपीडिनाग्रुहं निनःमृनोहदहम्प्रडभकःमस्कःग्रामपरिभिनःपिडुपिडाइवग्रभवनूहि
हाक्रेरनेकनाघानन्नाय ५ नक्लोःदददग्राजाइवकेविईवनिकारेवनकपवेनेलिलीनाःहू

वनरागुपधागग्रहूणीनीहारधाविणः विशुदलयिमेवानावहिनाग्रुपवासिदः ४
हंनिनेनेयनमाभग्रहंनदेवपीडिनाः मृनहदोभकग्रामपिडुपिडाइवाभवन् ५
हजोरेवनिकारोग्रेडेइनोमघृनाडिनाः इगिपकामिपिपग्रावोमिग्रेकाभागोह्ननो
गकाः ६ नालीनमालगहनोदयागणोगोधाजगसौ गलेणाईलिधाधानाः हना
सिंहेरोमासवः ७ वाग्रमानणोवनोरस्यानालिकेरथगाववनो यवणाविग्राणा
विगोणीमकरोनवेः ८ नारावनिकरेनोलेनिमेपेनासहकुकाः गमहानलिनोष
ग्रहवनोइविनासवः ९ ग्रवणाभागहृगाग्रामहेशेहहिविग्रजेः विद्रुनेवेलिनो

पणगुहपवेवकाभिःपिसावोभिः ६ नग्रालेननदेग्राजाभटाः ७ नारकेरधारायांवेलाव नो
वीलेकाह्लोयसेनारावनिकगेकाः नासहनूपवंरमहाग्रपिवानाहनानलिनोघडाइवनाइ
विनासवःग्रासन् ९ ग्रवणनदवस्याभागःसंस्यानमिवग्रीणोहृगाग्राणीपस्यनग्राविगे
महेहेशेहुः विद्रुनेनोलेहिविग्रजेः भेहेवलिनःसनजलमवोनालेवेलिनइवासोनू १०

[illegible]

श्री
वा. नि.
उ. ती.
१२८

विधुरहलयविलासकाविणीमेघानांसेवोहि वर्षोसेद्र ४७ ४८ प्रमोनभूरहनोवल्लानिरदामपावक
वनोपमहेलिसार्थमेवानामनलैराकलः जनांधैस्त्याविघेरानिवर्षपानेद्रुपर्योजलानिसेतिव
उवाग्निमाविशांनिवपलेशाध्येजलेक्रंपमानानिश्चवल्लानिवारोसोवपास्त्र ४९ इतिश्रीवालिपका
दशोत्तरशततमःसर्गः यत्रयत्रयथानहायचेदेषणाः फलावीनः वर्णोनेनत्रयासर्वैवनदिहन्तोहृषद्ध

विधुरहलयविलासकामिनीसंचरद्रवधोतोः प्रावृषाक्रिगदाप्रासर्मिरिदपालाहिवषेतोः सर्वेदि
क्रमसंह्यानिवलानिवलप्रालिनो भूरहनोलिरहंवेलाग्नुलिनेस्रमेघाकेवलं उद्दाम
पावकवनोपमहेलिसार्थमेवानलाजलनवानिवर्षपाने: आसन्नलानिवपलाश्चिन
लावलानिपर्योजलानिवउवाग्निमिवाविशोंनि ४९ इतिश्रीमहारामायणेवाणेनेवल्लदेम
नवलहश्चणानामप्रकाद्दशोत्तरशततमः सर्गः २११ वसिष्ठउवाच लोकहाराणंवधासेवेदि
वेदनकानने किंचेपरशुपाताभिः पतितैर्नलमालैव २ पतितवन्तोसहस्रेणपारसीकाः
पारसीकमहाराजोलिवेनष्ठावेजलावने २ दडूराइत्तरंनेषुदरोवेरंदनराः दरोरंभेषुलली

राः नयप्रयमेवेहिदेशाभराणांनाशप्रकारमाहलोकेति १ वेदिभरलरहाणांवदनकाननेपरशुभिः
किंचेस्यनदरोरलाकवेपतितेननवेदनहूरराणांव्यालवेहिनत्रूपतिहिसमर्थनायविशिनष्टिलोके
निलोकोनदूमिलोकाद्दशीनीयाहाराः एवंवाणिवघालापस्तिवृष्टचमवेचरदेशनाश्वेवभरनिर्दशोवो
धः पारसीकाः भराद्रवरेणमूलवन्तोसहमालाः विमोहेनपरस्परंप्रहरेनः सेनः वेञ्जलावनेदेशेविन

नाहरदारवनाइव २

ष्टाः २ नयाद्दवाः भराः दङ्कराज्ञोङ्करंनेषुदरोरंभेषुलीनाः

३

355

हेतिभिर्वीचीभिर्वेलाद्रवग्राहैः ग्रावाभिर्णवामनः नक्राः वारिदायत्रपंकिलस्पृष्टकोटनदसामी
गेनिष्पाद्नायसंद्वेनमेदुनः ४९ पलायमानैः कुंनाद्विपैर्वेद्रजालननेलालवनमिवाडुनः
हूर्णीकृतानास्थौनिर्द्दग्धस्थूलसैकतानिपुत्रैर्गाधिशाननस्वलनमैसैकतानानीतिभेदाः कुद्यमानैः
शिलाप्टैः काष्ठकोटिभिस्तुपरस्परस्वहनाकेदंकतद्दनिभेदासोपाङ्किः ५२ उद्धृतैर्मलयाभोदै

कुंनस्थूलगदाग्रासवद्रजालननलाडुनः सांकेदभीरुजननावमलपन्मृगपोनकः मनहू
लपसंघापोनजीलेपणोलेयंलरः पिष्ठदेद्रवसामासपंकसंजानकर्दमः ५० हूर्णीरख
कृतनवृतापिष्टमज्ज्ञाशिवनसैकतः कुद्यमानशिलाप्रकाष्ठकोष्ठिकटंकटः ५१
उद्धृतैर्मलयाभोदैर्वेद्रम्पलनवाग्रुभिः पनपन्मलयाशारैः मलयाश्रानिसंकटः ५
पंकिलानिलसंभृपोदैः सल्लिलापस्तुनस्थलैः श्रितशैलावशाम्यानपाराकृतनखपजैः
समग्रनगराग्रामसृद्गजलिलनवक्तिमिः सज्जास्पृष्टदालोनामाकेदेनापिस्वर्वरैः ५४ र
सोभोपरनिक्काहोद्दिवसूमोवनारवैः वनदिकेवनेनारंकोकारस्पवनहृद्धे। ५६

शिष्यादीनोनृतीयंनानांपंचमश्लोकेसंयविद्वद्वनिश्चनधृनोपलानिमणकोवंबेनसिनेशुद्धिरत्रा
नयः ५३ शिलनेनादेणपकेसंननृदृष्णानेरष्वुष्वाद्विजेलपाराकृतेः ५५ ५५ उर्विरश्मानिकृतेदेविष्ठ
भाप्रानि ˜ हैः वनदिकेनारसांवपश्चदृद्धः केकारसपवनहृद्धेः ५६ समाप्ती ॥

५.५२

श्री
का नि
उ टी
१२४

इतश्चाश्वत्यपिते विरचितस्तु: प्रदर्शिता: पांडुगैवनस्थलात्रिशैलमेखवनेचरा: प्रश्रितत्वनादि
वर्णेन निस्ताराभेघानमायनेघोविधश्रितोपाशेमा: मेआदृय: ननः सम्प्रइस्वस्ति पिप्रस्नेननं
नोस्तानिविज्ञान् वनस्थलादीन् प्रदर्शयन् कौनकार्थमित्यर्थः १ हेहेवमअपेदशादेरूपनकापि
धिम्नकप्रस्याद्विप्रदेशान्क्रमेणात्रुप्रसमेदशोपिलाप्रवृत्भागनावृषेयुक्त: प्रपशैलस्पेयेय
प्रश्रंकशाप्रसन्नत्रनायनपवसमहनप्रत्रुखापुष्काविहारस्वनेपकौदिपुक्तावाप्रग्रप्रः शिखा

श्रीवनविहारमाह प्रथनेघोनदानवनसलोनस्ताबदर्शयन् पांडुगावनस्थलात्रिशै
लमेखवनेचरान् देवधरपापसपोलस्पेयपमप्रेकशाप्रप्रः प्रमहमअपेदशादेरपसरे
शाम्पेपप्रप्रः १ इमावकूलपुत्रागनालिकेलजलाजलाः विपिमावलयोजानवि
विधामोदमाहृतः २ लवानुपनकावार्द्रिं शैलशालिशिलावली वनालीनेह
सेदात्रेरापादफलपल्लवाः ४ प्रथनपकास्वमेघालीप्रसूनमालाभेत्रधूत्रनो
भूमिलोपपेपनाये: १ वोन: उन्नीर्णे: विविधामोदामाहृतेनापुष्पि: पाइमार्णविपिनावलयलाःप्र
पिपस्था २ वार्द्रिलस्रीलस्तेदैदे: उपनकाग्रेइरासबोभूमिलनानि नघाशैलेशोलेनेशा
भनेपा: शिलावलस्ताप्रलतानि नघात्रापादफलपल्लवंप्रभावनालीप्रलतानिपपेपन
पं: ४ जलधि: पवनकंपितनहलनात्रमाघधिनयेनृत्यनांसेद विनुमायसोत्रुकर्णाविनाने
प्रपूनामापिनकाहूविश्रांतामेघाली: पवनेनधुनोति यथाबाल: स्वपृहस्नमावलीयजनप

धुनोति जलधिर्वीलोप्रसूनमा
वलीमिव ५

वनेनधुनोतिनहन्यत्र ५

गंभीरैरिति भावप्रधानो निर्देशः। अनेनैव लोभिकेसरालपवनप्रवेशनिर्गमललतोणपङ्क्तारल
दन्तुमेघकेदारा गांभीर्यैः कल्लोलजलदाभालयधूनान् ३० गुहालगुल्मलतागुल्मैरावनैर्निवै
षैः ग्रुणनयरवभीषणान् स्वग्राषित्वः श्रुगालमकोवीन लांशुगुहोदरेषु स्पशेग्रहान् संभावयन
--व ३१ तथा लेङ्यामान्मुवनानि भावयनस्वलास्येनानू कोरशान्मुवनानि धूर्तीकराए
वपुष्याणि येषु तानि तथोक्तान्लिबेयधुलहयामनवीयधु ३२ तथा श्रोङ्गीनशाणियमनिमत्सा

तरंगानरलाक्ष्मात्मा हृतेरहोमोवबान् केदरेद्रावगंभीरैः कल्लोलजलदालयान्
गुहागुल्मलतावनैर्निषेव्याः श्वाशानिभीषणान् स्पशेभावयनोग्रल्लावगास्यावीन।
लानिव ३१ धूर्तीकपुष्याणि तथोवनकूर्मोव यामान्मुवनानीवलतदेशीमेजतो
तीव ३२ सरितरंगजालानि शोङ्गीनमाणियमनायः आकाशावेडवेडनान्वतितानी
वविभ्रमान् ५ चलालवंगवकुलामलकोनमालहिंतालनालदलनोः वकेडिनाग्र
ग्रामेपनलवणावारिपिरीवेतीरेरवावभावलितिभावरोलशृंगे ५१ रामायणे

समुद्रवर्णनं ११३

रिपुक्रानि सतिनिरंगजालानिग्रामलेडमाले: वेडवेक्रनेवडनादेवपुपे: पतितानीवविभ्र
मान् भावयनशुनरोमणलोलेदद्रुतीतिसर्वत्रान्वयः ५ वर्णितप्रकारैः पनतानरंगैः मनुकूलना
लवणवारिपीनादीर्वेनीरेविपशुनेन्यामसति पत्नीतादीर्वेनोरारोपरसेप्रयुक्तानोललतानो
शृंगिंपतालवेगादिस्फुरणाद्दलनाद्दैः क्षिरितादिभत्तावृत्तिविभावरूपमत्तावनरेखावभाग

शुभाभेनत्यर्थः ५५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ उत्तरार्धे त्रयोदशो
त्तरशततमः सर्गः ११३

नानारत्नोषुलहस्तैः कोशोपहस्तैर्भिश्रान् विशेषोनयरं तदनीतिस्थे पुष्पान्वनेन तोयधान्तान्
दशाभूतामिहिमिः पति: समाकोष्णीन् ग्रानपवकुपमानपरानिवधिश्मिनान् २८ केनानाशीनैरका
मिवतलित्र्यंक्रविर्षयनः २९ नरंगा लामाहेयोडुमनि विवना: नीरमालोवनावल्लीनं गणारि
समाप्रीवनेयन: १ वेलावनलतान्माश्रहोयेलादिफलमाला जिहूलभिजेलेवौः प्राणः प्राह

नानारत्नाषुकोषोपहस्तविशेलं रंगीनान् विशाग्रदीहस्ताहिमि: समाकोष्णीन्वशानिव
रइनोलनरैसुम्रमगुरुक्राशुक्रिशनांकिनेः कविरर्षयनः कोनशीनेदकनकोर्ये रत्नोषुमा
लसंहिपालेगादेशासंविना परीवनेयनः फुल्लाशोकनालीवनावली ३ वेलालवंगककको
लफलमालाजिहूलमि: वेलावनलतानाशुसामाद्राह्मनोनुजलेलवौः हृतनीपदकेनाग्रवि
हमानुग्रानेविवेनाव भंजानैविपुलंभनकनाकोरावजलेलवौः ११ विवरप्रानेविवेनाविरद
स्त्रिनलनः भगुंवपक्षस्त्रेनदीतेप्रनिजलेलवौः प्रभूतोयनिविवनहरयस्थानगत्र्यान्
वनरोक्षमविमलादिसनारापरणानिव २४ प्रनिगोमीयेनमेस्पविलारांपभवेनभः निगीये
संरंपीयनोहरमादिविविने २५ नसबारिवेहगानोसाकमरापनिनेविवेने प्रयापेरयनः

अपलीरसंवारायेडुनाव २१ भहोरारश्रीनादिक्रुपनानरंगमन्त्रिधावाकमभ्रुनानैजेलेवौः का
नाप्राकोरापुरुलिवनपस्तन्माय: धनयोयेष्ठ २२ २३ प्रभूनेनादिसापश्रेणीदिस्तवनेणनारा
यणानेनिवाश्निनान् २४ २५ प्राशायेहूरयेरयन: प्रान्मगेकोशणभेस्तु २६ ॥ ॥

ॐ हि रि पि हि हि हि हि: हि

विशीर्णपर्णे भेकाः काकादिभिः पक्वैः पतितैः गर्त्तैः श्वभ्रैः श्वनिर्झरैः श्वेतालतैः उज्जृम्भैर्वरैर्नैव प्लुत
स्तु हृताः फेनायैश्च बलान् पतनाभिघातैर्बलाम् २१ २२ कौरिणीकनालैर्यथाग्रानो उद्यामैर्हत्वमैः
वेगावनभिविक्रमान् २३ लहरीश्रवलर्यैश्वक्रभिर्णीचालाः श्वक्रानिर्यैश्रुतान् करिणीहृषमम्
हः स्थूलनालहृत्तणीस्वालिवृष्णिक्रमाधवानस्थमानानिबफेनपुंजैः प्राप्तिलान् क्वचिद्वैनदी

भेकादिकादिपवनपनकूपनलोहृत्यानु क्वचिद्दलमणिषानबलाक्रुणाकण्डनीन् २१
नानाजलावलंभैर्हैलास्फलाकैर्मेदुलान् नभसुत्रसुद्रशैमनमणिकामंडलान् २२
उन्मालफेनिलावर्तैर्विवर्तमकरोत्करान् क्वचित्कलिकरोत्तमैः त्रणैर्वशावलीकृतान्
लहरीवह्नरीवालालस्थूलनालिवृमाधवान् क्वचिदंतरशिलाग्रानश्यपरिक्षुद्रमाधवान्
एकदेशास्थितानामेलानानास्वस्थालयान् नानानवनवेमैवर्णारदनरितोवतान् २५
गुल्मस्यकवद्भूमैमीनाशालाविनावलान् नयनोत्सुनरंगोथैर्वेलाङ्गीनतिलवेनो २६ २
त्वहेशरोपितानानलालन्वंशमिमपथोऽकसान् स्वडष्टाक्षिश्रवोम्भक्रमवक्रातनेनतेसेकना २८

पादे २४ नानाविधानामस्थरालैर्णीश्वरालेवालपथूनानोहृदरगभेषहीनस्वरुमानवनखास्व
श्रीहिर्वीप्रतिबिंबफेनादेनाराषक्षिरेवनववनरेगोषैः परिहैतरिनेपरोहृसितमेवरे २५ गृहास्थ
मशाकवलूपातालगतेननिवृत्तावहिनिगेमनमीनायनपवस्थूलशालास्थिताः प्रवलायथोखवे
नोनयनरितिवेलायपेदयानं गोवानामैनमपसेषारस्तादितिभावः २६ रश्मिपथाः रश्मित्रसराः

स्वर्तैश्चारापिनाम्लहृदर्णाक्रमार्यैस्तान् २७

श्री:
पा नि
उ-टी
१८२

भूमिभिः शीकरनीहारहारिभिर्मेघैर्हारिमनोहरैर्भागीरथ्येवानिम्नयोगाद्यैर्धिकाविवदया
कर्मपारवाराद्विमनर्थीयः समर्थ्यैनीयः १४ आत्मानं स्वदेहं भूमेर्याम्लीयेश्व मार्यद्यवर्मेनरति
विवर्माउद्विप्यमाणाः कुर्मिमहाभजायेषा १५ संसारपालेकल्लोलाः षट्कर्मपप्नेराकोटाः क्रि
लाः कोटराननाभापायेषु १६ निर्वाणपर्यन्तस्यैनेकस्यकालेपोतरोहनः खलीकृतभा

नेगकणकल्लोलमहागुल्लुपुलाकुलान् भूमिभीकरनीहारहारहारिसारविनिलः १४
क्षिलान् आत्मानमात्मीयेषु भूमिष्ठास्थानहालिव समस्मानेषु लेहहालिवलोमिमहाश्व
नाव १५ जडानपिस्वदमपान्कल्लोलैः स्फुटकोटरान् संसारानिवविलोलोमीसुकावर्तदु
ष्ठाकुलान् १६ स्वत्वाशीनेदोषोनपोतरोहनभास्करान् शोभनाशीविषाद्धानम्राह्
वद्धिनक्रपुमान् मोमलेमिमिवटाबोषचर्मरोगवद्धवान् वनेलावनेविस्तारपप्रोदि
क्रुमक्रुमान् मकरस्फुहनिस्फूरवर्चोदरगुमुमान् मत्स्यपुष्कच्छराकिदमञ्जत्स्थान
कनारवान् १७ ३-- वक्त्रमेमकरनिर्गीर्णोनरोत्करान् कुर्मिविविनसमासम
स्ताकेनभोनिभान् २०

स्कंधैः शैलराशौ मुखिसानोवानसस्रानू पवनजिनत्वेत्वसः नजेनथनिपेधो १३ मोसलो
पुष्पानोद्धृमिवहानोदोषैः मेचवरेरोवाङ्खवरगुरुक्रान् पुकककरपक्काग्रेनेनकिंवेः हिपा
क्रान्तैः प्रनपञ्चमजाड्डिः पीनैः कनाबरान् १९ उद्ग्रीवैः कर्मिमकरस्तु निगीर्णाङ्कारणाः कुर्मीव
राः नरोत्करायेषु साम्नुहाणोनरार्णो प्रायेणोर्णोच्छ्वरवधोगनायैर्णौनिविष्टाघणो २·

५०

ॐ

आलयेषु नितंगकोषादिस्वस्थानेष्वरण्यादिषु वलीनाः सत्तः निशालवत्नीषु दोषाप्रासन् ७८।
वर्षधाराप्रपुरेण पंकनले प्रालीनाः प्रनष्टवस्तैः हेनिलनलगजलेवराः मीनमकरादयो य
स्तनपानाप्रवलनताणि शीकरासारनीहारैः परिवर्जितं स्यागघ्रिपूपकोणपादकविशे
षाणंवनखंडेषाकस्येयामेकाम्प्रिर भूर्इष्टनयः ८ प्रयोनराणे मेघसंसेभप्रपुकानिनरे

आलयेष्वरण्ये भयहेतोर्व्यादिषु हेनयः प्रभृति शालवेलीनाहिनीनेविहगाश्च
नेगाइवनोयेननीहारावनादिदे मेघावायानिवामोदायामसेव विलिलिये
धाराधंकनलेलीन सयनहेतिनलेवराः नारावशीकरासारनीहारपवर्जितः ८
वक्रावनेषानेप्रन्येक्रियकासोमनयात्कृया प्रयानमेघसंभनरंमोनगवधेणः
प्रनलीनरसंत्रावकोणसेस्थार्केवाड्वः सूमनाबादिरमलोयामकाधिरभू
नृपुः ११ लभप्रकाशाणभीरप्रसन्नेकान्निमप्रते रसोविविहिनेजेखेमनामहत्ता
मिव १२ प्रथाणेवाहेदरस्पुराकाशास्यानुनानिव विलीर्णविमलाकारान्सोना

गेभ्याप्राङ्गमानिवर्षाणां नियास्मिन् ९ प्रनलीनाः द्वदलसलदाणः रत्नोवायास्मिन्केनेरव
दोशास्यः प्रर्कलद्वणः वाड्वोवाड्वानलोयास्मिन् रेद्भूनपनेवधारियस्मिन्द्वह शाखामल
द्वणष्काम्पिः प्रलयेसिड्ण्काणीवः स्फुर्विस्त्रनः प्रभून् ११ खमहनामनःइवरेजेलेवेनावि।
लीर्णानात्मप्रकाशेनस्पयालोकेनवगंभीरसंजातुगोरलिमिस्पुविरहिते १२ आसगेसमामेव

षिलदिक्रहान २३

लंबानलोचित्रपक्रमते २३

342

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेद्वादशोत्तरशततमःसर्गः ११२
प्रत्याख्याणमखिलंयोगन्यासाधनानोत्थसंशयः श्रुतिवानोचनिभयोवर्णलेविस्तारादिहस्व
नोद्दिष्टवलान्नतुनंयेनोत्थापनमाना: १ सर्वोपाधिक्षयेननसर्वेपाधिक्षयेसूनेनसर्वदेहेष्व
केनचेननेनेत्यरेणप्रहिता:शिविजयापप्रवर्तिता!समाधायापहल्याभिमाया: २ प्रति

इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेउवलयपरिक्षीणनामद्वादशःसर्गः वसिष्ठः
बलान्नतुनतोयत्नहिंसाइवनोद्दिष्टा इयत्तुनेयमाभग्नानारालेविपश्चितः १
सर्वशाङ्कसंयोकेनचेननेनेत्यरणाने प्रदेहनादिस्नेयवक्र:सैयवसमाशयः
स्तानाचरविक्षिवमन्तसत्तुवेलाविने यावद्गीरसत्त्वशाणप्रवाहास्थेनाभिव
स्तविश्रान्तयावेननेषांनस्वसापवे प्राप्नोयपरकोपंवतीणकुवरिदंभवन्
प्राप्नोयान्यनदीयानिनेषांदिद्वलान्नले दीणानोरवगुहतेणगुणपापा
भिपावना ४ स्तयमस्तोणिज्ञानानिक्लनक्षमयावरे नालाजालानिवक्रीना

[illegible]

क्वेयथेवलेवनुस्तवेयथासात्रयथाप्रनुसन्तु: ३ इस्मतिश्रेतेनयानेनगमनेननेषां वि
पश्चितस्तेननोनन्यक्षिङ्गसर्वैजीवनपुराद्दिसापवेपनात्तुणानृदियनपहेष्ववदीणकुम
मिनानोकुल्यामानामेतुवन् ४ यावतांनेषांविपश्चितांप्राप्नोयान्यस्वदीयानिवचोद
णहीणिवलानिसम्यानिगुणहणगुणपापानोवग्रलेनिशेषदीणानि ४ ६

पारसीकाः नालीनमालविद्रुपत्तिनाः प्रविहमाशाः पाश्रुभिणालिगेगकाः सेनः मोहंस्रकौ
गताः नेत्रवभ्रमाहेमानिकाइ्वाभवन् २५ हेग्रेगकलिंगानेनतश्लाषाश्वमेनेगं वनेगव
लेयगौहेनेसन् पलायमाणेनगणेगणेपत्तिने २६ सान्नाभदाःपारःपोलाःशिलास
मृहाःउदकानिवाहेरेयसनयाविपयशिलेले क्रमनिमनिप्रभुत्लामाईपत्तिनाः नेवाघा

नालीनमालविद्रुपत्तिनाःपत्तिनेगकाः पारसीकागतनामोहेभ्रमाहेमानि
काइव २५ नरलाषारमानेगंपत्तिनेनगणेगने ग्रेगेरेगकलिंगानेवनेरेग
वलेहते २६ क्रमनागेवलेषालाः पारषेलोदकोदे पत्तिनामप्रभुणमाईमघा
षेवोपलाषस्थितः २७ श्रसेख्याप्रपलायतः कक्रभेकक्रभेप्रति नताःसरन
रेगेषुमागेरेषुलयंगताः २८ सेमाटवीषुवनलस्थलपोलहूलकसाग्रहा
रसरिदाभिश्रुगडुमेषु ग्रामावपरिगिरिकपगुहाहूहेषुप्रषानिकःकलयि
नेकवलानिपाकेः २९

येपनरेषग्रामदेवनाभूपलाः प्रतिमाभूता २७ २८ नकेवलेमागरेषेववकिंनदेत्रेषुट
वीषुपरेषुनलेषुस्थलेषुपोलेषुकूटेषुकूलाषुग्रहारेषुसरिन्तुग्राभिषुश्रुगडुमेषु
नघाग्रामेषुग्रारपारेषुकूस्थानेषुगोगेषुकूपेषुगुहासुहेषुवप्रषानिभृतानि नेषो
कवलानिकलयेनेगणायेनेकः पाकः नकस्त्रिरपीनयोः २९

वा.
नि. उ.
टी.
२२५

3415

इत्युक्तरीत्या प्रवृत्तेऽक्षेपिकर्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्मारवत् ज्ञानेन्द्रियवच्च विरसत्वेन निःसारत्वेन म-
नो बाधयित्वा भोगा योगाभ्यां विविक्तिमिताः त्यक्ताः दुःखप्राप्तेः कथैव नास्ति बाह्यानर्थपरंपरोद्भवस्था-
स्तीत्यर्थः २१ न देवाहयष्णुतिकदं लवणमूलेस्वब्रह्मघमांविडिनमजस्त्वमिति यावत् उन्मत्तिहियति २२

इति चेद्विरसत्वेन बाधयित्वा विविक्तिमिताः न भोगा योगिनां तज्ज्ञप्राप्तौ तेषां नास्ति कथैव च २१
यः स्वादयन् भोगविषं नित्यमत्ति दिने दिने स्वाप्नोस्वतृप्तिं नालिं ते कदमहयपुरुजस्मति २२
निर्विकल्पसमाधानमारूढानामभूषणाः यथाप्राप्तेष्वमनो निष्ठं नापदे शुशाने तथा २३
इष्टोदयो यथा दुःखमिष्टा[illegible]स्यानिर्व्यथात्मने न तथानन्तकेनापि ब्रह्मलोकेनुभूयते
इच्छामात्रं विदुःखिं तेन क्षान्तिर्मोक्ष उच्यते एतावदेव वक्ष्यामास्तान्तपांसि नियमा यमाः २५
यावती यावती जन्तोरिच्छोदेति यथा यथा तावती तावती दुःखबीजमुष्टिः प्ररोहति २६
यथा यथेच्छा तनुतां याति जन्तोर्विवेकतः तथा तथोपशाम्यन्ति दुःखचिन्ताविषूचिकाः
यथा यथेच्छा घनतां याति लोकस्य रागतः तथा तथा विवर्धन्ते दुःखचिन्ताविषोर्मयः २८

यतो भोगेच्छात्याग एव मनःक्षीणतो सुखे हेतुरिति स्तोति निरङ्कुशत्वमिति २३ नापि ब्रह्मलोकमिति
इति तथा चोक्तं ययातिना यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः
षोडशीं कलां २४ एतावदेवेतावन्मात्रपर्यवसानानि २५ २६ २७ लोकस्य जनस्य २८ ॥

२२५
जो.

नसहतेनरोचते १४ शृण्वन्नेमेवअसंनीरिंद्रियविषयेष्वेवयेलब्धंजीर्णेनादर्शंयति उच्यतामित्यादिना
यत्नतःप्रयत्नतःप्राप्तंश्रोत्रलब्धमेतद्रूपंमुक्तान्यग्राह्योग्राह्यणारहितैर्ध्वेववाह्येरत्नजालमेन व्यवहारः
गदेहादावहंममतासंबंधरहितेनदमेनसायुर्षेणावेशाववस्तुरलीवत् गतवासनेयथाप्राप्तानथा
शब्दजालन्युचतो उच्यार्थेनोवागिंद्रियेणान्यैः १६ एवंनमिंद्रियेणावयानद भववेशादिकृटति

यस्मान्नस्वदतेहृद्यमहृद्यंस्वदतेहृदि सर्वासाभ्यंतरस्थांताः सर्वतीर्थेश्वराणीवतत् १५ उ
च्चतोशब्दजालानिवेणुवादनवासने इसिनानेगलेगेनमहृतानानन्यचोदनैः १६ स्पृशतो
स्पर्शनीयानियथाप्राप्तान्यवासने कृतावावदृढलयमनिक्षममनोदये १७ स्वादयेतारस
जालानिविगतेच्छामयेषणः अपरायाभिलषणोयथाप्राप्तानिदर्शिवत् १८ इवृपेतोरूप
जालानिपुनःप्राप्तान्यवासने अरसेनिर्ममोमानमगर्वविचित्रनेत्रवत् १९ जिघ्रतोगंधपु
ष्पाणिविगतेच्छमवासने संदंशोपलग्रामनिम्नगायवनवानवत् २० ॥

वासहृदेणोवरुग्रनिक्षममनो[illegible]दयेचस्पर्शनीयानिसक्चंदनादीनिस्पृशंतो १७ १८ अरसममनिर
च्छेनिर्मेनोमानेमनोमीयतेनिर्मीयतेयेनवासनाजालेननतदहितःसर्वैविहितभिमानेविचित्रलिखितपु
रुषादिनेत्रवत् १९ जिघ्रतोघ्रायतेनाघ्रोतीतिजिघ्रादेशश्छांदसः जिघ्रेतामितिपाठेविकरणपदव्य
त्ययः अपानेनोपनीतंगंधंस्पंदेनवाघ्रान्यासंगपाप्मनेति संदंशोघ्राणेनउपलग्रामनिम्नगायवनद्वाः

यायत्र प्रेक्ष्यमाणानि न विद्यन्ते ताश्मत्रे शुक्लस्वाकि शुभविष्यानि उभ्यत्नेनैवा नैतत्संभावितमित्यर्थः ८
श्रमिमेनत्स्य विकारनिराशसन्याये नाभिमे क्वचिद्विकारो यो निरसनी यहस्याह सर्वमिति विकारश्राद्दिपदा
द्वायश्वानमौ विदात्मविनाविश्मृतः कश्चिदयमलंभविद्यतिविकि ९ १० इत्यत्रमदीयस्तुपदेशावबोध
नदपिसर्वे विदाकाशात्मरूपे शून्ये विद्धि तेन समाहितं सात्मनेव स्थिये तिष्ठति नजड इत्यरूपे प्राहूनननत्ता

तन्मय स्वात्मविश्रान्तस्वभावविकलाविना विद्यते प्रेक्षमाणानि किं शुक्लान्यभविष्यन्ति ८
सर्वं विद्धो मम चैवेदं न मन्तव्यमहमित्यपि विकाराय शिलान्तःसमास्वादमिति नलभे क्वचित् ९ स
र्वैशाने शिवशुद्धसमहं तादिविभ्रमे नकिंचिदपि पुष्पाणि व्योमसंकानने यथा १० सैवि
दाकाशशून्यत्वं यत्र हि द्विवचोमम इदं नत्वं विदाकाशस्य यमात्मनि तिष्ठति ११ यदमा
ऽः पदं मयदं निष्कादेयमामितिनं पाषाणपुरुषस्थे नविज्ञस्यात्मैव चात्मने १२ सविज्ञो
नमनानामानीयस्य प्रकृतिकर्मसु संदोहाहनस्यैव विनानेक्षमनाकुले १३ अन्तःशून्यो
बहिःशून्यो विदसेमानवासनं जगाद्गोणोविवन्नस्य जीवनोभाति जीविते १४ ॥

पिचिद्रूपस्फोटात्मनैव निष्कर्षपर्यवसानादिति भावः ११ एवमेव यमात्मानानां चिन्मात्रत्वेऽपि
देइच्छाविषयादेरभावादनिष्कोदयं यदाश्रितं श्रवस्यानेनतदेव परमपदमाहः १२ इच्छाभावेऽपि
जीवनहेतुव्यवहारस्थितिमाह मइति १३ एवं व्यवहारेणजीवतः नसुकथं जगज्ज्ञानि तदाह श्रे
नरिति बेणोवेशानालस्यैवांतर्बहिश्शून्यं १४ ॥ ॥

किं तर्हि तद्रूपं येन सद्रूपेणैकस्वभावात्मकत्वं स्यादिति सत्त्वस्यैवेति सर्वस्याप्यस्य विश्वस्य सत्तामात्ररूपापरमाकाशमेतद्रूपं सर्वस्य सर्वैर्भावैर्भावाद्बोधो विशेषरूपेभ्यो विश्लिष्टस्य यन्मात्रेण तद्रूपिणीत्यत एव परवेतासमाखिलदृशो नोपशमेन संश्रयो यस्यास्तत्त्वाविद्या १ प्रसिद्धवो ह्यत्र बालबुद्धिवैयर्थ्य यदपिशाचादिभीषत्त्रूपं प्रोफल्गुद्विवेयं न विक्षुः ईदृक्षतद्रूपं वेदृशोतनतथा प्रसिद्धमित्याह बालेति बालस्यविता विनन कल्पितवत्तः पिशाचादिरूपं प्रोक्तस्यापि स्वाप्ययथा न किंचिदस्ति तथा विद्वद्दोऽमे दृश्यात्विश्वं नास्ति ३

सर्वस्यैवास्य विश्वस्य निर्द्वैतरूपिणी परमाकाशतारूपं तेनोपशमसंश्रया १ बालविन्नापरो ह्यस्ति न किंचिदपि मे यथा नचेदं न मनो विश्वं सत्यं न दृश्यचेतसि ३ रूपालोकमननं शिलापुत्रकसैन्यवत् रूपालोकनमस्कारा भान्ति केवात्र विश्वता ४ रूपालोकनमस्कारस्मारस्तन्मात्रतां विना न लभन्ते स्वावयवैर्भासमेवात्र का विश्वता ५ विद्याविद्येन नगाद्भाति रविवेतनविभ्रमः विनाविवेतनदायमेविलाविनेयथानव ६ परमाकाशरूपत्वाद्विद्योविचनताकृतेः न स्वभावविपर्यासः कश्चित्सम्भवति क्वचित् ७ ॥

शिलापुत्रकसैन्यावत्तद्रूपालोकमननमेव विश्वं विद्वद्दृशा तत्र विश्वता केव अस्तद्दृशा तद्रूपालोकमनस्कारा भाति ४ रूपालोकमनस्कारयोरपि तन्मनोविमर्शश्चिन्मात्रातिरिक्तं रूपं तु लभन्ते तेनाप्यविश्वतासिद्धिरित्याह रूपेति ५ तथाच विद्याविद्ये तत्पुरुषस्य विलासमेव जगद्भाति द्वैविध्येनैव न विभ्रमः सर्वविभ्रमशान्तिरिति फलिते तत्स्वरूपस्य निवर्त्यापनमित्यर्थः ६ अप्रपञ्चमेति यदुक्तं नहि द्विप्रादयति परमाकाशेति नहि चिज्जडीभवतीति भावः भ्रमदर्शनबाधितादपि जगत्तत्स्वविकार इत्याह तन्मयस्येति ७ ॥

अनिरुद्धः इत्यादि विच्छित्या श्रुताः ५८ औत्तिक सर्गाणां लोकान्तरेषु तत्पंचकमिव ५९ उन्मेषो निमेषश्च समा
यस्मात् निमेषः यस्मिन्सो अनुन्मेषनिमेषः अनन्यस्वात्मन्येवावलिख्यते ६० परिमाणतो महान्ति च तानि का
लस्वात्मावेभवादीनीत्यमहांति च महामहांति सर्गाणि ब्रह्माण्डाः तेषां तदंतर्गतपदार्थानां च सर्गाः अग
मनेष्वागमः स्थितिः प्रलयश्च तत्स्वरूपाणि तानि मरुत्स्पंदरूपाणि वात्यादिस्वभावात्प्रदात्तिदर्शा उत्कर्षा
पकर्षदशास्वपि नित्यं निर्विकाराशेउद्यन्ति तानि सर्वाणि अपारावरूपाणि चिद्वस्तुरूपस्वच्छिदाकाशमेव यथा

उत्पन्नापि जगल्लक्ष्मीर्यातनेत्रावलिख्यते अनिरुद्ध एव भगवान् प्रतिबिम्बगतेष्विव ५८ भूतानां वर्त
मानानां सर्गाणां नास्मि भविष्यतां पक्षोकावृत्तो केलीनां सर्गाणामस्मि कारणं ५९ अस्तोन्मेषजगल
लक्ष्मीर्निमेषा प्रलयागमः अनुन्मेषनिमेषा सा वात्मन्येवावलिख्यते ६० उद्यन्त्यनुदिनं बहूनि
महामहान्ति सर्गाणि प्रलयजन्महस्राजयोनि सर्वाणि तान्यपारावरूपाण्येव प्रस्फुरन्ति
मरुदेव यथा स्पन्दे ६१ इति वासिष्ठमहारा. नि. स्वरूपवर्णनं पंचत्रिंशत्तमः सर्गः ३५ वसिष्ठः
चमत्कुर्वन्त्यथानर्थो भावनोऽइवबाहिनि एकस्वभावः सकलाः यथाब्धाविव तरंगकाः १ ॥

मरुत्स्पन्दनानि मरुदेव न वस्त्वंतरमिति बुध्याशांतमात्रेणार्थः ६१ इति श्रीवा. रा. प्र. निर्वाण. उत्तरा
पंचत्रिंशत्तमः सर्गः ३५ तत्वस्यानिरुद्धत्वोपयोगो न यथायेति वर्ण्यते इत्थं च परमो बोधः सत्यागात्कुत्रचि किं
त्विपि इह सर्वे पदार्थाः विरुद्धानेकरूपाः अविरुद्धैकरूपाश्च भासंते तत्र प्रथमं रूपं रागद्वेषाद्युद्वेजन
द्वेः खेदे तत्वादनर्थरूपं द्वितीयेन तद्रूपशमेन मोक्षोपयोगीति दर्शयति चमत्कुर्वंतीति सकलाः प
दार्थाः कीदृशाः वर्ततोऽइव भिन्नरूपाः प्रथमं च चमत्कुर्वन्ति इंद्रियोन्मादनेन विवेकं भ्रमयंति अथानंतरमनर्थाः

र्थाः रागद्वेषनरकादिरूपाः पर्यवस्यंति यथा तरंगकाः वा

रिनलमात्रेण तथा एकस्वभावाः सन्तश्चमत्कु
र्वंतिनाप्यनर्था इतिभावः १ ॥

वा. नि. उ. टी.

८०

349

संविदेवस्मात्तु यथास्मात्तथाउपलभ्यंते इत्युपलंभात्मना निरूपयन्नाह एकदेशाद्यस्य ३० सर्वासामेव सूर्यचंद्राग्निकरणादिभासां रूपादिपदार्थश्रीर्यत्रास्मिन्नेव भासति स्वभूमिप्रलययोः ग्रामनिशायत्नसमयोश्च तस्मादेवोदेति यथा सूर्यादितेजसः सालोकः प्रभामंडले ३१ इदं ब्रह्म अतोस्माः चिदचिद्रूपब्रह्मणः सकाशात् एताः पदार्थश्रियः ३२ अनेकाग्निरविविधवार्द्धगतः तेनकद्रव्यात् जन्मादिभावविकारै

अस्मिन्भासोदयवत्येव तदिदं जगदुच्यते संविन्मात्ररूपलंभोयं भुवनावर्तवृत्तिमत् ३० ग्रामनगरपदार्थश्रीः सर्वासामेव भासति एतस्मादेव चोदेति सालोक इव तेजसः ३१ इदमेव जगत्सर्वंशुलंवेनद्दिनेयथा अनपलाः प्रवर्तंते विदंईदो विवर्णपावः ३२ एतस्माद्गतोनेवा तागमद्विन्नमिदंरस्थिते विषयभावविकारादिभ्रांतमेतन्मयं तनुते ३३ अस्माद्भवनवोवेनास्वरूपाणागतानागतो हेमप्रभावाप्रवर्तंते जगज्जालपुलस्फुलिंगकाः ३४ यथादयवर्तीरूनमवर्तूश्चनवेगिणी नानातानंतरसमावर्तस्पविवलाचले ३५ अस्मिन्व्योमात्मके देवे भुवनाभिनयभ्रमैः नृत्यत्यविरतारंभवाश्चैनियतनर्तकी ३६ जगत्कोटिमहाकल्पकल्पोन्मेषनिमेषणाः वितानेनाशुनेभूयोजन्यते कालबालकः ३७

रादिपदात्मगतवैविश्रेश्रुश्रूयं एतन्मयं चिन्मयमेव विद्धि ३३ ३४ अनंतेतस्मिन्नविचलने अचले एवं तेव्ययोदयौ क्रमसंहृतीर्नदीनीरूपलहरणान्तरंगिणीनदी वहति ३५ वाथैकैकल्पभेदरूपैर्वासरैर्नियतोत्सवत्सरेषु ३६ तथा नियतिनर्तकी ब्रह्मरंगमासाद्य वितानेकाललक्षणः सबालकः पुनोभूयोनायतेउपसंहृत्य भूयोजन्यते सर्वादृशः जगतो ब्रह्मांडानो कोटयस्तेषां महाप्रलया आवांतरप्रलयाश्च नेत्रोन्मेषनिमेषणो यस्य तथाविधः ३७ ॥

350

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
३१९

२० अनहं युष्मदर्थः अन्यदिदं सर्वं इत्येवेन रूढो २१ उक्तौ घटैर्भुमा या या मा अनलमभिर्वेत्यउपपत्तीराह अमे
त्यादिना २२ २३ २४ अमरौलिदलस्थानीयानि पंचभूतलक्षणपंचकानि यासां २५ स्वप्रतिबिंबस्वर्णि
तस्यनीवनगारूपस्याकाशानलस्यासृजुगवर्नादर्पणेलो २६ अपरिच्छिन्नस्यस्वे विदिहेदागगनेर्डुवरल
दीयफलकलस्यस्वसंसाडस्यसेच्छाकल्पिते त्रैलोक्यावयवेउत्पलाः दीपमानावे रस्तूर्यादयोस्मि अउ

अन्यदहमपि तुच्छं त्वं परो हमपि वापरो चिद्रूपमेव बजडं जडमेवविदात्मके २० अहमेवाहं भाव
मनहं वाहमेवच्च अन्यादेवनदेवाहमहमेवोन्यादेवनन २१ अहं सूर्योर्णवस्थानं तिमि त्रिभुव
नोदयः स्फुरंति इवनिःस्पन्दिनि स्वभाव इव पात्मकः २२ बिभर्मि सर्वमेनास्वेन धारमिव सूत्रनो
भाति सर्वगतत्वेनैव वत्सपाते णेव सुक्तना २३ अहं प्रकाशत्वयथा दीवा निशे अम
जगानेनोनीवयथावारिनिरंगकं २४ एतस्मिन्निकषं नीमांवि शुद्धलाकाश काननं जगः
जडतमंज्ज्यः अमनस्तत्पंचकं २५ एवत्क्रमतिविंबस्य स्वपमालोकनेक्षया अन्यतनिर्म
लाकारः सर्वमंगूलतोगतः २६ बीममहतफलस्याहमेवस्यावयवं उत्स्थलाः सर्वोपलभ्य
पश्चवमनकुर्वंति संविदे २७ अनस्योनबहिहेन नानानानानेधात्मनि एषसोऽन्तर्बहिर्भाति

त्वेनदर्थं निहृदेव स्वास्वकोटरे २८

भावाभावाविभावया एतद्रूपापदा
र्थश्रीरेतस्मिन्नेतदिच्छया चमत्कुरो

पश्चवनादिकरणजाले चजीवभूतस्यात्मनः सर्वोपलंभेरूपादिदर्शने उपकरणतया चमत्कुर्वंतीत्य
र्थः २७ सएषपरमात्माश्रेतस्येन वासना मयप्रपंचेन बहिहेन भुवात्मना जाग्रत्स्वप्नयोर्नानानयावभा
वाभावविभावनयास्वयमेवांतर्बहिश्च भाति नान्यदतो ग्राह्यमपास्तीत्यर्थः २८ एतदेवप्रपंचयति ।

एतद्रूपेत्यादिना २९ ॥

२६
श्रीः

351

आलोके स्वप्रकाशेनाहो: क्रियइतिबन्धेदकल्पनादिभि: १ भूयस्माद्यत्सदाननतपश्चिन्नमुद्विवेणाप्रव
णमनननादिनाकोषेनप्रकृष्यपयोगेनन्यमेतं इदं हृद्गेनानेयेनअनेकधाक्षिनमपिअशेषवहिनीयपरिम
षमुक्तं ११ मायालक्षणमयांश्रमेडनभ्यवश्मिनालक्ष्यअमनआभाक्रवरूपेविनवेदनमात्रस्वरूपमपित्र

आलोकितनभोन्तस्तनवत्रवबस्नुभानवे पवमाणेरपिनत्रुर्मीभीकूनजगकूत्ते ११ सर्वात्मक
मपिनप्रकृहेकवेनमूयमा अजालमपिजालान्तुवाशेषवदनेकथा १२ निर्मोघमपिमा
यांशुमंडलामलभास्कर्वे अद्यविद्धिविदांनाथमथासिवमलोदधिं १३ जगद्रत्नमहाको
शंतलायोतलकालस्तु मायामयीविशक्तिनमपिनेहणमोचरं १४ अनेनमपिनि:पावे
नचक्रचिदपिस्थिते आकाशेवनविन्यासनवानिर्माणत्तमावे १५ आनीयस्नामणीयांस्त्र
विहेचस्थवीयस: गरीयःसुसाधितवेश्रेहेत्रुअयसामपि १६ अकार्तेकर्मेकारणमकारणम
कारकं अनः:शून्यतयैवेनविरायपरिभूविते १७ जगज्जनसमुक्तमपिनित्यशून्यमरण्यवत्
अनन्तशिलकाठिन्यमप्याकाशलवान्मृदुः १८ अनेकयन्त्रहस्त्रायाभूतणपल्लवेनवे आलो

कमेपकारामेनमस्त्रालो

कमातने १९ ॥

पश्येहि शान्: विदांसर्ववेदनानानाद्येस्वामिभूतमिवसर्वगे ११ अशोडात्मलाजगद्रत्नमहाकोशो
णतलमेविवकातलाद्योतोलनेणुकवमात्रस्यानूननवात्मलनवादेपिलभु १४ अनन्तकालनः निःपा
रेदेहात: नयापिक्वचिद्दृशेकालेवानावस्थिते आकाशेशून्यदेशेपि १५ १६ परिमपरिनेकणादिकाव
कै: १७ १८ अनेकप्रतिबल्लस्वयहप्रतिकालेजगतिरोभावककालाक्रम: प्रथ्यैतक्रमह: १८ ॥

विद्याविद्यांशमिश्रितयांशतयाश्लिकं भूमिकानुवृत्तिविवेकवैराग्यानुवृत्तनिपातैकत्वप्रमत्तानिय
तविरूढनानाहंभावविभिन्नतिरिक्तलोकांतविशेषाभावैः प्रमाणयुक्त्यनुभवादिभिर्मिथ्यात्मसर्गेसमा
मेलनात्संचयतिसन्निभिन्नादिनाब्रकलंजगत्त्वसमेपरमार्थतयैकमेवतत्त्वेकमेवाद्यनेकवन्न

सर्वं ब्रह्मजगत्त्वेकं चिन्तमेकमनेकवत् सर्वं चास्त्वं वैतज्ज्ञातिस्फारं चाप्यऽद्वयन्नते ६
अशून्यं शून्यमिवतच्छून्यं चाशून्यवत्स्थितं स्फारं चस्फारमिवतत्स्फाराऽस्फारमसं
स्थितं ७ अविकारं विकारीवसमं समनवत्स्थितं महेत्याणिदिवादृश्यं तदेवातं।
दिवोदिते ८ अविभागोविभागेन निर्जीवोजडवद्भूते अचेत्यं चेतनाभातीवनिं
शेषशोभमने ९ अनहंसोहमिवतदनाशमिवनाशवत् अतलं केवलं कों
वनिर्वेद्यं वेदिवाद्विवत १०

द्विकृद्वद्रूपेणास्थितमितियोजनेपूर्वमप्येपिसर्वेभूतं ६ पूर्णमिवपूर्णलयेयपूर्णवत्सर्गेका
लतः हेपानतत्त्वस्फारं ७ अप्रमेयहंकृतमशक्यामिनमहिव ८ सोशामिवशोभनेशोभमा
ने ९ नाशावदिवदेयंवहतिशयेनेननिर्वेहतितन्कौलमिव १० ॥

354

सद्रूपं चास्पदं चास्य वृक्षः स्वे मे स्वस्य हृष्ट ये सन्मात्रतोषलास्पदं ब्रह्म तु रूपं प्रपंच्यते मे तत्त्वं वत्त्व
मितिनिर्द्धितरूपं तत्त्व विनेयो या भा ते किंभिः प्रपंचविमल शब्दत्वसुरूपप्रपन्नं संपाट्टक्तो पपपति
स्थितेनस्थितृष्णानीति यानायकथमुत्तिदेशान्दिर्तिकभिकविविधपदृशोन नाशक्तालेनाविर्विशयंतु
पंतमसमत्वमिमर्थः १ धनलमयः निर्विशयाद्विन्मात्रनिष्ठः शून्यमवरूपं भव २ यथास्थिते
नीवमक्रस्थितिमननिक्रमयगाचारंभक्तलाचामपदनिक्रमपवमहरवन्निलननः तादृश

श्रीवसिष्ठ उवाच देशाद्देशान्तरं दूरं प्राप्तायाः संविदः क्षणात् यद्रूपममलं मध्ये।
परं तद्रूपमात्मनः १ गतेऽस्मिन्स्वप्नलनिद्रा सुनिद्रान्निलिप्तचन्दसमने सुनेविनामय
नाद्यनिमेषेणमध्ये भवे २ तनयवलेनराभासस्वप्नमाद्वेदौष्टेनेयानाम यथास्थिते।
नेश्ययावत्तवलामलेपोलवता ३ यतद्रूपमविद्याश्यः प्रतिनामवन्तलभ्यते प्र
तिनालभ्यतेचेतनानहिदैवयतामवता ४ यदिवस्मेभवाद्वेनविनिमैभवद्भः कोकिं
वेसतेकथमेदंतः शांतिरेवतसोहिता ५

निद्रूपाः क्षकाश्चा तयचलनवलेवनस्थयोपम
कयोनलन्यूनलानन्निपृहैवविधेयमर्थः १ वद्दमायोपयोगिनयानहिकहामविद्यांनत्व
धतिपत्नहिनिर्विशेषितनाप्रमाणोर्विद्दृष्ट्वा ४ चेतसविनेविचेतिनिमेदेवेहास्भवेवत्वांतनेचकथं
वेसतेवेलनायथाविधयेव्यतः विमर्शोऽशांतिः निर्विषयवेदनचिन्मात्रस्थितिरेवतन्नाहु द्वितीयमर्थः ५

ज्ञातमप्यविज्ञातयेनेनब्रह्मनपिवमुज्ञाति ५५ पदार्थब्रह्मरूपेणब्रह्मरूपेणावस्थितेब्रह्मग्राम्यम
विकृतस्वभावेतिष्ठति यथाद्भुतःस्वावयवे ५६ बोधस्तीस्थितिनिस्थितिनोनिर्विषये।
वेस्माद्द निमेषादिति प्रत्यगात्मानमेवतत् ५७ देशमध्यंतःस्थितेकिनःशान्तताःसंवित्स्वरू
पंपकेसत्यंयांसविवर्ते स्वानुभवसिद्धेश्वपरमसत्यांनिर्विवर्तेकूटस्थशुद्धानंदैक

ब्रह्मणिकिंजगद्रूपेणकिंचिदपिज्ञायते ज्ञातमप्यज्ञातमेवचेननपश्यसंबुद्धीचिव
त ५५ पदार्थब्रह्मरूपेणब्रह्मैवान्यन्नतिष्ठति यथाद्रवीवावयवीविवेवा
तिवचारितो ५६ निमेषार्द्धंभागेनदेशाद्रूपांतरस्थितो यद्रूपंसंविदोमध्ये
स्वस्वभावउपास्यतो ५७ सत्यस्वमलत्वानिलिद्धिद्रूपंसंविस्वरूपंप्रावदंति
संतः श्रेयःपदंयेनसमीहसवनदेकनिष्ठोभवसमामतिर्भूः ५८ इति महारामा
यणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेयोगोपदेशोनामसर्गः २४

यंसेश्तिद्धिद्रूपंसवदंति नयोमेध्येयेनतंपरंश्रेयःपदमपुरुषार्थंसमीहसेतदेकनि।
ष्ठोभवस्थपरीत्यसकिंचिद्रूहीयमतिर्यविवेकेस्माभूरित्यर्थः ५८ इति श्रीवासिष्ठता
त्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणउत्तरार्द्धे चतुःविंशस्सर्गः २४ ॥

३७ भेददर्शनमेवस्य गतो हि द्वैतैकरूपा दृश्यते वीतसिन्नादिना ३८ वेदनसमकालमेवतज्ज्ञा
वपितानवैपेनाद्दृशप्रवदृष्टांतद्रमाद्द पन्नादीति ३८ हृदयस्थब्रह्मविकारानशुभ्रबद्दष्टांतना।
स्माद्द घयेति भावविकाराराणमाभाः क्रमेकपतिभाताः बीजादिप्रतिरूपेणाद्दिनाथ

विस्फुलिंगा ब्रह्मसमतो यत्र सर्गोऽद्दतिलक्षणः नाद्यविसंदद्वैयस्मात्रिवीणां लद्दराद्दते
३९ बीजमंतर्यथावीनिस्व रूपं पलवादिकं नयाब्रह्मविदेतस्य स्वरूपं वेत्तिसततं।
तो ३९ पन्नादिवेदनाद्दीनेयथाप्रबादिविद्दृश्ति पत्रादिस्मिन्नं मेविति नयाभव
तिसर्गान ४४ यथाभावविकाराभाश्चिह्नपालसर्गनालतया सर्वबीजानिदृष्टांतना
स्वरूपादृष्ट पवनमयाः ४० निर्विकारं परब्रह्मसर्गेश्वर्वं मिदंजगत् निर्विका
रमनायतमेवैविद्विनिरामयं ४१ निजसंकल्पमानात्मानिजात्संकल्पनात्तथी
हैतादैतविकारोयं संकल्पनगरेयथा ४२ सूत्मनाकाशयोर्भेदो यथादृश्योवरा
नलया भेदे ते निरात्मकेविद्वितादृशो ब्रह्मसर्गयोः ४३ महाविद्रूपिणोशोना
पाम्फूलाद्दलाः प्रमः स्वात्मेवमद्दं वसनवीसी नवो धनः ४४

छिन्नाभिन्नप्रविकारस्थाद्रमयाः ४. ४८ ४२ पुरः पूर्वविद्धासेवप्रबोधसौमानवोमी
नाकारैमाद्दं नाचाडायानाचभवतीमर्थः ४४ ॥

श्री.
लि. वा.
उ. टी.
११२

वर्त्तितीत्याज्जगतम्ः जगतः स्वव्यतिरिक्तस्यासंभवाद्देवःकोमवत्सर्वमनिर्विदेपमात्मतो
२० निर्भरमतिवेलेष्वस्तंमितिनिर्वाणवत् २१ विद्वतिरिक्तद्वयाभिव्वपाणाद्दशेषेषुपदार्थेषु
विशेषुसत्ताविशेषषुप्रभेदमत्ताशांतपशेषुविशेषतापरमार्थसत्तामात्रिदेवाद्दमितिभा।

ब्रह्मनः शांतमनायामात्मस्वनुभाविमात्मसंथुसं जगतस्संभवाद्देवद्योमवत्समवाप्यतो २०
नभवेत्तोनचबंधनं जगतिनलाद्द्वयः शांतिशांतमशोकमाब्रह्मलोकेदंनिर्भरंस्थिते २१
अशेषेषुविशेषेषुशांतशेषविशेषता सत्तासैवाद्दिनाशस्वनुभामोत्ताधमा
धृता २२ वेदनेवपदंविदितिविदितेव्वाह्मवेदने यथास्थितंयथाचारंभवा।
शांतमवेदने २३ दृष्यानद्दृष्यणंत्यावितिविवितिनोपातिचेतन्तो चेत्याभावाद्ज
गतिकः किंचेतयतेकथं २४ दृष्टदृष्यदृष्याभावाज्जाग्रत्स्वेवसत्यमवत् शी
यदाकाशकोशपमसमोपमात्मतो २५ नश्येकञ्चत्वविद्रूपेणवचनसंदनेपथा
प्रज्ञाविद्वेषमनाश्रमोमोदाद्ग्रलेलवोपला २६

धृतं २२ यथाचारंभूमिकाभ्यासमनतिक्रम्य २३ तत्त्वबोधदार्ढ्येनजडार्थवेदनप्रसक्तिरेव।
नास्तीत्याह दृश्येति २४ प्रशान्तोपमंशून्यकल्पंतत्सत्स्वमेव २५ ब्रह्मण्यत्तनानात्वव्यवस्थं
दवद्वैतदर्शनंतथाचविरविद्वैतदर्शनमेवसर्गः पकारदर्शनमेवतन्मोक्षातिनिष्कर्षंत्य

357

श्री: २८

११२

वर्त्तितमीत्याजगतोऽपि चिन्त्या [illegible] मेव वस्तु [illegible] मेकत्व [illegible] काकतालीयवदकस्माद्य
थाभाति वस्तुतस्तज्जगन्न स्यात्कथंचिदपि सुतेन [illegible] इदं सदा [illegible] नित्याभेनालीकान्न प्रसंगादित्य
र्थः २४ स्तिमितेजले यथा ऊर्मीत्याद्यनुकीर्णा [illegible] यथा लभ्यते [illegible] भूमौ वा नुद्रु नाच्च
हारयत्यनर्थः २५ [illegible] निरवयवे इत्यादि यथा [illegible] स्मिति २६ तन्नामहाढर्श

काकतालीयवन्निजाज्जगतो भाति [illegible] कल्प [illegible] यने कथं
२७ यथा [illegible] यथा [illegible] भूमौ तथा [illegible]
मर्गता २८ [illegible] भूपते [illegible] किं नाम द्रज
गतिर्विकं २९ [illegible] शून्यतोति निःस्वभावस्य जग
दाघट्टनादिव ३० यथा [illegible] मृगादिका [illegible] तिनि
र्गोदवेनघा [illegible] ३१ सर्वो [illegible] पवनपरोऽपि [illegible] विद्धिका
[illegible] यथा ३२

नाद्यपितन्मात्रवत्मिस्याद्भमक नन्विति निःस्वभावस्य निरविषयस्य ३३ जगो
कादिस्मृगादिनानतन्त्रलाकारः नादृशानाहि [illegible] काशे नीहारे वा ३४ युव
यवनस्थूल [illegible] कार्यम्वदाद्यैः कारणेन [illegible] स्थूलो [illegible] नाति
प्रसिद्धानिपवनयोः सर्गव्रुत्स [illegible] विद्धि ३५ ॥

यत्नेनाधीते नकरं दर्थं तु से पत्नुम्मस्राये स्फुरणावस्थानियानवस्फटिकपाषाणास्वरो
ऽत्रांतस्थितिविवसद्दत्त्वस्तसदेनपूर्वमयानद्दतस्थिते १८ सर्वेकल्पनामूलमेकरूपाद्द
कास्येवपीतत्वाणोमिप्यानानवयारणेनर्देनतनियानेवसिद्धमिनापायेनोद्दयस्येति १९

अवेदनं वेदनं च स्पंदास्पंदं स्वभावतः स्वयमेवेनमर्थं स्वे स्वरूपाकाशवत्स्थिते
१८ यस्योदितमिवानेकमनानायासेन चकासतः सोऽहमित्येव योऽयं स्थितोनन्तानेकृतंतु
स्थितः १९ यस्माद्दृमिनियन्नस्पन्नैवाभितिन्नसन्मतः अहोनुचित्तं तेनेमे भवं
तोविवशीकृताः २ काकतालीयवद्भूतमहं भूतमिवाभाति स्वयमेव स्वरूपं द
र्शनीकेयोऽङ्कमिवांचरे २१ बुद्धेबाद्दे नमस्कारः कृते नापायपङ्कजौ अहो
हर्षविषादानां किं तेन कथमस्मरं २२ सर्वेश्वरस्वनादेशास्वविभातीदं प्रचेते
ने यच्चैतितं चेतनाभाति तेनाचेतितमस्मलते २३

स्वस्पन्दः स्वतः स्वज्ञाविषमानता २० काकतालीयवद्धाकस्मिकं २१ एवं च यन्मफलितं तता
दाह बुद्धेबेति किमास्फुटं विषयग्राह्यग्राहकस्य २२ वाणीं तोऽदृष्टस्तीक्ष्णकल्पनामनुपातस्फ
लमाह सर्वेश्वरत्वादिति तेन च यच्चेतितं तेन गतहृदये स्वग्रस्तन्नदेव सर्वं दृश्यमानं तन्नहृपा

११२ वसिः फलमिममुखं: २२

घनाकारवपुर्वापि स्तिमितेनावयवस्वभावमुन्मज्जत्प्रभाति १० नानाकारविचित्रावयवकल्पमात्मैवेते स्वर
तानाद्विवर्तरूपस्वरूपः स्वरूपस्वरूपः स्वच्छत्वान्न दृश्याद्वैतेन तेनोपलभ्यते ११ यथा प्रस्मन
वपुरेवोत्थितोऽलः स्वानुरूपस्वरूपावयव गुणानामस्पन्दस्वभावेन यथा शान्तवपु दीर्घवेन यथा ब्रह्म

नमिर्जगन्नप्रभाति संकल्पस्वप्नमेवेव अज्ञानावयवेदेहिजलमूर्तितया यथा १०
एकात्मैवोदयत्येते स्वेनैवात्मनाभिवृत्तानतः अज्ञानात्म स्वरूपतात्मैवेहितेनोपलभ्यते
११ यथाकाशवपुर्वात्यनवस्वभावेनवपुर्दीर्घत्वेन निर्मलमवयवशान्तेऽज्ञलैवेदेहेन यथा जगत्
११ भाति स्वस्वरूपैर्नैव तद्वद्रूपकलङ्केहिता एदेव स्वाचेतयते जगदादीवचेतित
न १२ ब्रह्मैव कचनोदेवमहं यथा जगन्नया चिद्रूपस्यात्मस्वात्मनात्मैव गात्रदेहितया वि
वत् १३ यथा ब्रह्मेन यतेतत्त्वं जगदादीव प्रपश्यति अहंरूपमपि ब्रह्मैव यन्न चेतयतेऽनन्त
न १४ चेतनाचेतनौ वेदान्तेषु शान्तात्मदेहत्वे उपदेशार्थमेवोक्तिः न स्वाद्वितीयमर्थ
नः १५ न जगन्नास्ति चेवासङ्गमात्मचेतनमात्मेति अचेतनात्मकचेतितकस्वार्थग्रहावृतः १०

दीप्तमर्थः ११ चिद्रूपाकलङ्केहिताज्ञलसीचेतयमस्याति १२ १३ यत्न चेतनं यतेऽभ्यस्तितिन
न स्पृशति १४ ईशानकस्मात्प्रभावानलेन सर्वप्राक्रियत्वात्स्वदेहभूतमात्मायाति इत्येतद्वचने
यर्थ्येन सद्वितीयपरमार्थभेदवचनेनार्थः १५ १६ अस्त्वेवं किं तन्नत्वाह अचेतनमिति स्वा

ननु सर्वोपज्ञ एवेऽउपदेशादिर्व्यापदृश्येतन व्यवच्छेदो योऽपायोऽनवलम्बनः इति चेदत्त नामैवेऽउपदेशात्स्यद्धत्वात्ः सर्वोपज्ञ एव न पज्ञाः रूपहृत्तु मनन्यानृन सर्वोऽर्थाभ्दः पारमार्थिकसत्त्वप्रमाणाभ्यस्त्व नूपातिशायनलाञ्चापज्ञदोषायेन तद्वोधाभेदं न रसपदेशागुपायस्मानपेक्षणाचैत्स्यापायेनाह उपदेशेषु त्रिपुरेशिष्यते शृतिनाणां च ९ मलेवं तत्त्पापिकपंथप्रदर्शनमात्राणादृश्योपशमत्वाह अग्रस्थेति यथा ऽगुणामागोपिद्धियनन्यां मेनहर्तुनयाज्ञा अनतिहितां

उपदेशात् इति शास्त्रविज्ञानात्सर्वोपज्ञं यदेव च कृतोऽवेत्त्वसत्त्वात्स्यात्तत्पदवाह विविधा
ति ९ अग्रस्य सिद्धसंवादोऽतोऽयतेनाप्रिहाहतः घंयकपार्श्वे तत्तु मनरस्समा ग्र
गसिते २ नशैलाखिलपत्तलेन सिद्धवादेनलस्यते स्वभावनृत्तिसवैगात्तामिसो
लभ्यते ८ तस्मिन्प्याल्मूलेव सर्वेभातिदितैनम्रः ते तस्मात्स्माह जगत्सर्वेभमिवेप

नास्ति ह्यानोऽपि शाचादीनां सर्वाणेव्यवहारो दाहस्तोऽभयं करोऽपि न त्यज्यते यथा वापकशब्दाप्रशेत्स्य स्वभावेन न रसस्त्वमेवमिद्धानामग्राणां गतिर्नेत्ताहतामपि न त्यज्यते तच्चासिटस्यानास्त्येव तत्तद्दृष्टिमर्थः ७ तदेवाह तत्स्माविति सर्वेषामपि दृष्टात्तत्तमिस्योऽनुभूयते इति स्वभावः द्विप्रसिद्ध इत्यर्थः ८ यत्त्वेवं किं तत्तत्त्वाह तस्मिन्नपीति ९ ॥

इहिहरिर्जगन्नस्यात् दर्शनादेवसंलयः इतिप्रसक्तं तस्य तात्पर्यं तेषामपवृत्तयः वेदनोस्यं नगदहेविति शाम्यत्वेदनादिविषय इच्छनेच्छोपपत्तौ विवेचनं भगवान्वसिष्ठः प्रथमे तप्यते ष्यः सुखदुःखानुभवविमुखोऽप्यः कृष्णकृत्यानलभस्मसात्करणे दर्शयन्स्वस्वरूपेणाद्वैतमुद्देशः हेपदेशानांचरितार्थतामाह प्राप्येष्विति १ यदिलब्धादिमवनमनिनयदुःखोनास्ति किंवि

शेषितप्तुषु वाव प्राप्येषु सुखदुःखेषु तेषु योनरज्यतिसम्यगिति योनतप्यत्यलाभांशात्रव
लेशमात्रोपदेशानैः १ यस्यैवेच्छादयस्तस्य मेन्यवस्थम्नुलादयः नवेदस्मम्कविं
किंस्यैवेपूर्वंविदेवनस्यन्तौ २ अहंजगादिदंशांतिनोलिवपरमेतदे ३ इहशांत
मनोलेशमर्वेनिर्वाणमवाप्य ३ अहंब्रह्मजगद्विवेतिपरात्मसंभ्रमविभ्रमः सर्वेविलीयता
नयाकाशेकेननामोपकल्पितः ४ नेहात्मदेहनवजगन्नचदृश्यलादिशाहकोः
पानमेकमस्तवेत्लात्कर्तृभोक्तृकः कृतः ५

क्वामानाश्रपायविकिलनीयसंस्कृतिरोगकोदवेदेमापेनाह यस्यैवेति १ यत्नविना
प्रयासमात्रेच्छायुपिमात्रेणदक्षिणेनवैजगत्सर्वंसंभाव्यमेवेत्याह अहमिति २ एवंचाहमा
दिशब्दलक्षितविषयात्मात्याह अहमिति ४ तदेवाबेहूरपात्सेवकर्तृभोक्त्रादिकथं
त्याह नेहेति ५ ॥

362

प्रविषायतामेनकस्यचिद्रविततत्वंभूरिशिष्यत इति त्विद्धेकस्यं योगिनो जगदादिसाहनकस्य
विहितमादिना ३४ ४८ ॥ किंचनकालेनात्र भ्रांतिर्लयादहं भ्रांतिर्लिखितेति ४९ ननु भ्रांतिः कथंप्र
ल्लतांगच्छतिनचाहं भ्रांतिर्लिखितेति भ्रांतेयः स्वतामुत्पन्नेयाः स्वमल्लतांगच्छति यमल्लतनाले

नकस्यचिन्मनागर्थंभ्रमभ्रमेवोज्झितोहंकथमन मद्भावितेखुरवनाः सर्वेपवनानुभूतयः ५४
महाचिदंतिरस्मिन्दापनापवनानुभूतयः पवनात्कुलवनानि पवनात्मनाइतिबुद्धतो
५८ वातसंहारनिवातामिवो प्रत्नसृष्टीविभिन्नता नयोल्लसत्यात्स्व भ्रांतोस्मेवमरणो
एमा ५९ भ्रांतिस्तत्तावत सत्यार्थनिवाणोपायवत्स्फुटः निर्वाणेतुस्फुटं भ्रांतिर्वलना
मेवगच्छति ६१ भ्रांतिस्त्वसनावलेवपंतदपातोनरस्यते पापापुण्यंनवदस्मकमा
नोऽस्लेवशिष्यते ६२ यन्नाहमित्यात्मनेतनसर्वेहमस्मीतिवेदनाघ्नतमेकमेव स
वीतरागोहंविकमभाभ्रांतिविमुक्तोवाभावमेहि ६४ इति श्री महारामायणे
निर्वाणप्रकरणेसर्गः ११

वैतिनतत्दभिप्रायेणोक्तमितिभावः ६१ सर्वेभ्रांतिबाधपरिशिष्टंब्रह्मतत्त्वशेषयन्नामेतद्ब्रा
वस्थितोभ्यापयति अन्नादीतिदेहात्मत्वेदेहप्रसंगात्प्रसक्तोसर्वोजगदेहादिविकारभ्रांति
विमुक्तब्रह्माकाशभाव एहिप्राप्नुहीत्यर्थः ६४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणे

शुक्तिकादेर्विवर्तं रूप्याद्यवस्तुगतोऽन्तः ब्रह्मणो जीवभावोऽभ्रान्तिरेव नकस्य न कस्त्संभ्रान्तोऽपि सर्वगते सर्वः २३ परमार्थतस्त्वाहिं ब्रह्मैव शास्त्रहैकमेवेति श्रुतिर्निर्विकल्पधर्मोऽतः सूत्रे २४ नाहं शत्रुत्वभावेन स्थितिरेव योगिनः संविन्मात्रमेवमुनिर्वेदनात्मक यथास्थितमेवेति २५ साहं जीव

स्वस्मादनुभववद्भ्रान्तिर्दृष्टा यो ब्रह्मजीवयोः सर्वेणानवक्लृप्तेनस्त्वन्नमोऽन्यश्च सर्वगता २३
एकमेवनिनाभासमविनाशजरं समं नत्सनामस्वसंदृष्टिमहद्यमव्ययं २४ यथा
स्थितमेवमनोयस्मात्संवेदनात्मके संविन्मात्रमनं ज्ञानेनमाहृमुनिसत्तमं २५
मनोऽपिनमयन्मृतंवयस्मात्संवेदनात्मके साहंनगाहृगालिनेतनमाकुस्तेनिमत्तमं २६
यथाश्वासमसंकल्पात्समकल्पनयावनया वेदनोऽस्यानपरेहृविन्तिशाम्पतिवेदना
नं २७ स्वभावर्जनेशब्दार्थाः सर्वेऽपवस्तुहेतवः स्वभावमस्तपोदिनोदोगिदेर्मुं।
क्लिष्टस्तदनुभावनं २८

भावसहितं २६ संकल्पसदृशेषसंकल्पनमिवदृहस्तदृशेषमाः अहंहिवनेनिवृत्तिरिमाह यस्येति २७ सर्वेनरवस्तवनुभवः स्वभावेनापचेववृत्तादिशा नामेकावर्जेऽपिनासर्वेप वशब्दार्थाः नानरूपाणि सहेतुकास्तद्वेतुकः तदेकस्वभावस्यापिपः हेतुः सहितत्वा सामपत्रास्तदनुभावनेनामरस्तव्याजनापादनेसक्लिष्टिर्दः २८ ॥ रत राता

चिन्मात्रमेव स शिवो न काली भैरवाकृतिः बोध्यबोधककल्पनादृष्ट्यान्यथाभूतेन रूप्यते अत एव तन्मयाप्य।
विद्याभ्रान्तिनिरासेन तात्त्विकशिवस्वभावदृष्ट्या ब्रह्मादिनायकजनगम्यलयकर्तृत्वादिखानभूतेन वर्णितं नेदंव
परमार्थ इति भ्रमितव्यमित्याह चिन्मात्रेत्यादिना १ २ तत्तद्दृशान्तमध्यान्तदाकृतिश्चिदाकाशमात्रमेवद्
श शून्यत्वं तत्त्वदृष्टिहीनः ३ तत्तद्दृष्टेव मयाकल्पनादिसर्वं मायामात्रमिति प्रदर्शितं ४ ५ कल्पनाद
शिदृश्यापि तत्त्वप्रतनो वर्णितं वाच्यवाचकशब्दार्थसंबंधकल्पनं विना निर्विशेषस्यानुत्पादनायोगात्।

श्रीवसिष्ठ उवाच चिन्मात्रपरमाकाशरूपया कथितो मया पूर्वं योसौ शिवस्तस्य कल्पदाहैः प्रनृत्य
ति १ योसौ न स्याकृतिर्नासौ वाकृतिः कृतिनोवद् नचिन्मात्रत्वे बोधनस्थाकचितिनादृशो २ मया
दृष्टान्तदाकाशमेव शान्ते तदाकृतिः मयैव तत्पूरिता तेनान्यः पश्यति तत्तथा ३ यथा नाम म
कल्पान्तः सहृदः सा च भैरवी मायामात्रं तथा सर्वं पूरितं तत्समं मया ४ चिद्व्योमैव परं शून्यं स।
त्रिवेशनतेन तत न तथा संलक्ष्यते नाम भैरवाकारतां गतं ५ वाच्यवाचकसंबंधं विना बोधो न
जायते यस्मात्तस्मात्त्वियमया दृष्टमेव प्रवर्णितं ६ यद्देववायुपादृढमेतन्नमस्सदेव तेत्रूपकाधि
भौतिकदृशः लक्षणान्मायामतां गते ७ न भैरवी सा नैवासौ भैरवो नैव संतयाः समस्तमेव तद्व्यो
निमात्रे चिद्व्योम भासते ८

कल्पेनेतत्तद्यत्यादनार्थमित्याह वाच्येति ६ तन्निरसनेन तत्कल्पितप्रक्रियायां सत्यत्वबुद्धिर्मा भू
दित्येतदर्थमित्याह यद्देवेति हे राम सदेव चिदाभ्यासाज्जगत्तिरूपकाधिभौतिकदृशा लक्ष्यवेवायुपाद
पादृढ नेदं वक्षणान्मायात्मतां सत्यतां भ्रान्तिं गते ७ न भैरवीत्यादिना पुनर्निषेधेन तत्समस्तमेव
भ्रान्तिमात्रे परमार्थचिद्व्योमैव तिभासते ८ ॥

ॐ

36

सएवानिलो वायुः सः अतीतेहिनिकालमात्रोपलक्षणमेतत् नत्वयहस्य अक्लिन्नाक्लेद्योतिविकल्पनेन
स्वेंवं पंचपंचेत्यर्थः तथावृक्षाः मेरुस्सामहीः मेदः सोद्रुः परमः स्वराट् सएव विस्रुः सप्राणः सका
लोग्निः सवेदमाः सएव सर्वं पदं तपखभवोसनातनं तानानेकरनुमनोतिनात्पयः पद्याविमुक्तयेइति ३
तिवर्णितायवहारोपितामहादयोभावः चिन्मयएवमहाकाशकोमास्याग्नुणाश्रुपाधिशकालेपाश्री
शाः २२ तथाभावनयाधनयाग्रहणाकारिण्या अविद्ययापरमार्थस्वभावमात्रबोधेनतपेनताहशाश्चि

अनिलोनलदेहोपि सोयंदहत्यक्लिन्नोक्लेद्य इष्यते चिन्मयाकाशकोशलेशाः स्फुरन्त्यले २२
एवंविधाभिः सत्ताभिः मृद्भावनयेद्दृशः स्वभावमात्रबोधेन भवन्त्येते तु तादृशाः २३ अबोधो
बोधइत्येवं विद्धो मैवात्मनि स्थिते तस्माद्देहो न मे को नास्येवेतिपरिशान्तता २४ तावद्रोग
न्मयं करोति जीवः स्वसंसारमहासमुद्रे यावन्न ज्ञानान्निजपरस्वभावं निरामयं तन्मयतामुपेतः
तानन शान्तिमनयोपयातियथात्मसोभिन्नरागकोशः यथास्थितं सर्वमिदं प्रशान्तं भवत्यनन्त
तं परमेव वस्तु २६ इति श्रीरामायणे निर्वाणप्रकरणे शिवरूपवर्णनं नाम षष्ठीतितमः स ॥ ८ ॥

मात्रस्वभावाः भवन्ति २३ तथाववद्धेमेवकेचित्काले अनन्तदृशा अबोध इति जीवजगद्देहेषणा स्थितेनतेनावि
हृदयाबोध इति वेषणास्वरूपेस्थितमिति फलितं ततदन्यत्किंचित्कदाचिद्यौन्याह अबोध इति २४ न
यावज्जीवः अनात्मस्वात्मस्वरूपसंसारमहासमुद्रे तावत्कालं जन्ममरणभ्रमणं हिनानात्तरोगान्करो
तियावत्परब्रह्मात्मकं स्वभावं न जानाति तद्दानन्मयतामुपेतः सन्निरामयं तं देवात्मेत्यर्थः २५ न
देवाहं तानेवविति २६ इति श्रीवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे शिवपर्वर्णनं नाम षष्ठीतितमः सर्गः ८

परमार्थेनत्वंजननादिएतत्सर्वंशुद्धचिदाकाशैकनिरामयमितिपंचभिःसंबंधः मायाविक्षेपःमोहश्चावरणंत
योःसमाहारः १४ १५ १६ १७ १८ सदनन्यत्वमिवचिदनन्यत्वमणीयस्त्वमहत्त्वंतेनसंभावनीयमि
त्याशयेनाह एतत्सर्वमिति १९ समस्तचिदेकस्वभावःपरमात्माशिवएकोध्येयःशिवंकरःसर्वमस्या
त्वादित्यनेनत्यादिफलनिष्ठःशिवशब्दार्थःएषसनातनःशिवोभवत्येवेतिमन्यानाहएतन्मूलनिरूपणस्तत्त्वंस्मर्थः २०

॥ ५ ॥

जननंमरणमायामोहमात्रमवस्तुता वस्तुताचविवेकश्चबंधोमोक्षःशुभाशुभे १४ विद्यावि
द्याविदेहत्वंसदेहत्वंक्षणश्चिरं चलत्वंस्थिरत्वंवात्वंचाहंचेतरश्चनतत् १५ सदसत्त्वाद्यसदस
न्मौर्ख्यंपांडित्यमेवच देशकालक्रियाद्रव्यकलनाकेलिकल्पने १६ रूपालोकमनस्कारक
र्मेंद्रीद्रियात्मके तेजोवारिलाकाशपृथ्व्यादिकमचेतनं १७ एतत्सर्वमसौशुद्धचिदाकाशोनि
रामयः अनहंतोमनामैवसर्वात्मैवसमास्थितः १८ एतत्सर्वंचविमलंव्योमवाच्चनसंशयः
अस्मादनन्यत्सकलादिहैवैतोज्ञाविवेशितः १९ चिन्मयापरमाकाशोयएवकथितोमया एषो
सौशिवशब्दोक्तोभवत्येषसनातनः २० सएषहरिरित्यास्तेभवत्येषपितामहः वेदार्केंद्रोवरुणा

सएवबिम्बाद्याकारेणाभासितवतोहरिरितिविष्णुरास्ते एवंपितामहोब्रह्माभवतिकिंबहुना।
वेदार्कादिवासनावासितधियांतत्तद्रूपोपिभवतीत्याह वेदइति तथाचश्रुतिः इंद्रंमित्रंवरुण
मग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान् एकंसद्विप्राबहुधावदन्त्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुरि
ति २१ श्रीरामलक्ष्मणसीताध्यानमानसश्रीविपद्यावरभारती ॥

श्री

ॐ

१ अपि तत्त्वज्ञानामपि स्फुरतो भानदर्शनाद्विद्यमानकस्यापि निवृत्त्यनाप्तावप्रसिद्ध इत्याह नैवेति २ किं च ब्रह्मानन्दस्य नगतो ब्रह्मसत्तामात्रकात्मिनि कदापि सिद्धे नैकस्यचिद्रागः प्रसिद्धतीत्याह सैवेति न न्नितत्कृतव्यात्मकृतेकं चापि लयतत्त्वविज्ञाने च सम्बन्धात्तत्रैव सत्यसम्भवादि निश्चयसत्तामात्रेतिकेद्रूपशून्यत्वे अनुभवेति च पामरा सत्यामाह अन्यत्वामिति अत्रैव ब्रह्मात्मना वस्तुरूपस्य नायं इति नतदाकारेण अन्यत्वेऽ गीकृते तस्माद्यपत्तस्यादात्मतदाकाशः सम्भूतः इति स्फुटेः ग्रुणस्य व्योमानन्तस्य व्याकाशाभिन्नस्यात्मनेक तीति किल घटादिस्थानन्दव्योमकल्पो तान्निराहि अन्यत्वेकथमेव तीक्ष्यात् सद्रूपानन्यत्वात्संपादनेनावाकथंवो

विनानिशं निमापुर्णैकथयेत्तत्त्वस्रः कथं निर्माधुर्यस्युपस्थितत्वामोनहि सनन्द्रमः १ एवेन
नेषां वित्माबेननद्विमात्मनस्यात्ने नवविमाद्वनभसोनहक्कलयुज्यते २ स्वसत्तामात्रकादन्यत्
किं चित्रस्यत्युज्यते अन्यत्स्वरीकृतं व्योमात्मनस्यमसौ किल ३ तस्मात्स्वपदं तत्त्वसत्ता
मात्रं स्वमात्मनं अनाद्यमध्यपर्यन्तं सर्वशक्तिमयात्मकं ४ तदेतत् त्रिजगत्सर्गकल्पादौ व्योम
भूर्दिशः नाशोत्पादनैनाम विनाभासनेन भः ५ ॥

सकलतेस्यात्मदात्मना लाभ एव हि व्योमादेस्तत्त्वविनिर्मितित्वनिरुक्तेर्वा निरुक्तेर्वेत्यादि स्फुरत्युक्तस्य सूक्ष्मस् तत्रूपस्य सद्रूपान्यतासिद्धिरित्यर्थः ३ किं तर्हि जगद्रूपमिति चेदिदं स्वसत्तासादितत्वावबोधकमाने विनालोकिदृशा जगतलयाकारेण सवात्मनैव वर्तुर्भासनेन तत्त्वाबाधकमानेन तत्त्वयथार्थरूपेणेतिनि कर्षं समुपसंहरति तस्मादिति ४ विनाभासमानेन तत्त्वावेदकमानेन विनैवाविर्भावाद्विनिद्राभासने नैमित्तिकदृशा चेद्व्योमादिभासनमिव नभः शुद्धसत्तानिरिक्तार्थशून्यमेवेत्यर्थः ५ ॥

वा.
नि. उ.
टी.
५८५

शाकानांशाकैरायतनानांमात्रांमात्राणांचवृन्दानांपरिष्कारात्मवनानीताः कामस्वादेनसर्वतोनानाहृद्धे कवद्भावः ४८ इत्याद्युपक्रमः गोमयाधीनात्मदेहेनसंचयनशीलः ४९ आत्मवानात्मज्ञः ५० कांश्चिच्चिन्नकथाप्रसंगेन अहंइतिबोधितइतिस्थलविहीनेनसंबंधः ५२ ५३ नेत्राकर्षणपाणिशरीरप्रवेशा

शाकशाकायतनारामरचनालीलवासवः सरिद्ह्रदनदीतीर्थस्वस्विस्नाननतत्परः ४८ गो
मयात्रजलाग्निकाष्ठैशाकपूसंचयी इदंकार्यमिदंनेतिप्राज्ञाभ्यांविवशीकृतः ४९
इतिमेजीवितस्तत्रसंवत्सरशतानेगात एकदाभ्यागतोदूरान्मामपसौतिथिरात्मवान् ५० पू
जितोसौविश्रान्तोमसमत्कुटेस्नानपूर्वकं भुक्तवांश्चशयनेस्थित्वारात्रौवर्णितवान्कथा ५१
नानादिग्देशशैलोर्वीव्यवहारमनोरमैहरे कथाप्रसंगेकस्मिंश्चिन्नानाविषयसंश्र
ये ५२ सर्वचिन्मात्रमेवेदमनन्तमविकारिच जगन्मध्येवकचनिपथास्थितमपिस्थितं ५३
इत्यहंबोधितस्तेनबोधैकघनतांगतः स्मृतवांस्तमशेषेणाहंजातं थारणावशात् ५४
स्मृतवांस्तमशेषेण,नात्महृत्तांतेयस्याहमुदरेस्थितः नविराड्रूपमाशंकतस्मात्त्रिगर्तकु
यतः ५५ तदास्यनिर्गमद्वारमथज्ञानामिनोयदा विस्तीर्णेभुवनेयस्मिन्भ्रमन्नप्याहमिस
विहृते ५६ ॥

स.
दिहृतोहं ५४ तेषाणिनेसर्वजगज्जठरत्वाद्विराड्रूपमाशंकितस्मात्तदुदरात् ५५ यस्मिन्नाण्डउद
रेविस्तीर्णेभुवनेभ्रमन्नहंयदानिर्गमद्वारंनदास्यनेज्ञानामि तदातेदेशमत्यजन्नेवनस्यप्राणप
वनेबहिर्निर्गत्यप्रविष्टइतिपरेणसहान्वयः ५६ ॥

369

तत्रकश्चिद्देहंपुरभूदितिशेषः २० २१ जाग्रदादीनवस्थाभेदाननुभवतः इतिशेषः तदेवग्रामादिसत्
यथार्थमिवाभवत् २२ तस्यग्रामगृहामध्यालवालकटाख्याने उक्तस्यनिर्वासनस्यापिकटस्यमतस्यस
हवासाभ्यासात्पूर्वबोधविस्मरणेनसत्यत्वेनग्रामवास्तव्यतामसमपद्येत्यर्थः २३ तामेवप्रपं
चयति इतीत्यादिना २४ वासनामात्रसारः ग्राम्यात्मभावोदेहोयस्य २५ गृहांगणेसंरो

अवशंग्रामकेकेविल्कंविल्वग्रामसमाश्रमे किंचिद्वेदंतथाकश्चिद्बभूःकस्मिंश्चिदाश्रमे
२१ अथमेतिष्ठतःसार्द्धंबंधुभिर्ग्रामसद्वैव अहोरात्रैष्वगच्छंस्तुजाग्रदादीस्तदेवसत् २२ त
तःकालवशात्तत्रप्राक्तनीबोधधीर्मम विस्मृतातावहंग्राम्याभ्यासाद्देहात्मैवमत्यता २३
इत्यहंग्रामवास्तव्यःसंपन्नोब्राह्मणस्तदा देहमात्रकवज्ञास्मात्स्वीकृतविवेकभूः २४
शारीरमात्रात्मवपुर्दारमात्रानुरंजितः वासनामात्रसारात्मायनमात्रैकतत्परः २५ जी
र्णगोमात्रकथनःसंतोषितलतावृतिः सेविताग्रवनिस्पाणित्रपार्जितकमंडलुः २६ च
लहृदकवज्ञास्पालोकाचारवतनःसदा गृहपार्श्वगतानीलशाद्वलस्थालिकास्थिति २७

पि तानिष्पातादिलतावृत्तिर्येन संचिताःअग्निश्रुयवनिःदेवादिभूयस्यपश्वादिपाणिनस्रुघेनन
लोपस्फोटसः २६ चलेषुअल्पकालवृत्तीविषुतत्त्वलस्पादिवृदकेषुवज्ञास्यःलोकानांआचारेषुजन
पदग्रामेषधर्मेषुरतःगृहपार्श्वगतास्वासानीलवशाद्दलास्वस्थालिकासुस्थितिर्यस्य २७ ॥

वा. नि. उ. टी.
५.५

१९ अस्मान्निर्वासनाद्रूपेण ग्रमतम्ससवनलूटकोकं वयुत्थस्याने तम्मसत्वमेव प्रपंचइति स्मालेत्यादि
स्मार्देन ७ आक्रोशैः पश्यवने वयस्य रणेऽप्यक्षलानां वयानि यमानानां इव पुष्पैर्विकासितो हृदयाग्रेतः
विलासलर्गोदयानलेन नंदनमिव स्थाणुवल्कलेम्यन्यानन्दितमिवेशान्तचः १८ इति वा. नि. प्रपंचाशुद्ध
नरप्रणनतमः सर्गः १४५ इह व्याधमसायुज्यानन्दरूपं समर्थनं कालेविवेकादिज्ञाते सर्वकाल्म

यथाहं यादृशो ब्रह्मन्सिद्धयन्नेभविष्यति ६३
तितेनाहं मुक्तः सन्नु विस्मयाकुलया धिया

इहैवैकत्वकस्मिंश्चिन्नरूहक्रेडकजालके स्थमावाक्योनिबल्मावःशृन्मेयद्द्रवीयथा १९
उत्थत्यस्मनेत्स्वराणेषु स्मिकालेनवनकुत्रमे श्रीवलतालललनाजालवालितारिवलभूतले २०
तालीतमालदललताडवमंडितात्मा व्याक्रोशपक्षवनवेधविकासिहृदत्कूजत्सकोर
चयचाकलनानिकुंजपुञ्जासितेनंदनमिवागनमेतदिलात् २१ इति श्रीवासिष्ठे. निर्वाण.
उत्तरार्धे सैकथावर्णनं नाम सर्गः अन्यमुनि ह्यवाच शाकल्योऽप्यवतो [illegible] वनेचिरं तदे
पः स्मरणामुस्मरणश्चोतो मुखमयायउपेयसि १ ते स्वस्वभावपुण्याभिःकथाभिर्वोध२
यिष्यसि तपस्तवैव विपिने स्ववित्वरूपमुरीष्यति ३ ततः तपस्वि वर्याणामात्मज्ञानवु
भुत्सया मध्य जिज्ञासुः प्रष्टानिस्म सैकथा ४ कथयिष्यसित स्मैनमात्मज्ञा
नमवेडिते स्वप्नावेनप्रसेनेन [illegible] भविष्यति ५ इत्यनेनप्रकारेण कुरुतस्थम

विष्यसि ततनानतमथो मौसिगितां ध्यायगुरोऽ
ति ५ इति ते सर्वमाख्याते यथा यथेहं निश्रमः

ववर्णंते तस्मिन्वर्णिततपोवने १ तपस्विवर्याणामभ्यासाक्रोतिदोत्यादिसाधनसंपत्त्यनेनवेसख्या
पः आत्मज्ञानबुभुत्सया मध्येनमूपोद्घातेन यास्यप्रतिज्ञातास्तुः सन्तमसेकथा प्रष्टाति ३ ततस्तेस
माद्धिनप्रसेनेन आत्मज्ञानं कथयिष्यसि ४ तेनहेतुना ५ एवं स्थानवर्तसमाप्यप्राकनपूर्वसंहरति
इतीति ६ एततदुपजाने ७ इति प्रीति ८ ॥ ॥ ॥ ॥

तेन सार्धं विमृष्टेन त्वरे विस्मयमागतः ७ अथ राज्ञा व्रतीनाथो स
प्रभाते महामुनिः तथा सम्पूजितो येन तत्रैव रतिमाप्तवान् ८

ॐ

371

एवंज्ञाग्रन्थं चस्माधिकमिथ्याभिमतिस्वप्नोपमोमवैः सद्रूपइतिमेमतितितिस्मनिपदेनसंदिग्धमिवस्
चयसिकिंवहि स्फुटमप्यनुभूतेस्मिन् इदंस्वगृहे मठपदेस्माग्युभूय पुनः स्वप्नध्यानेनवोपमः कथंना
नः नहिस्वप्नदर्शीकश्चित्स्वप्नोपमित्योतिइदानीपस्तुयनीतिभावः ७ किंचसदेवजगदनुभवतो ग्र
मठस्वदेहेबीजमपिनाम्नीत्याह इदमिति ८ आदिसवाच्याज्ञानवक्रतोनतिहद्भवान् ९ १० अदे

एवमेतन्महाइत्येवंसंदिग्धमिवब्रवीषिकिं स्फुटमप्यनुभूतेस्मिन्स्वप्नध्यानोपमः कथं ७ इदं
दंमहाभोगिस्फुटंस्वप्नजगत्स्मृते सदेवानुभवत्येवनत्वसंदिग्धताकथं ८ अथैवंवादिन
स्तस्यवाक्यंसंहिमवानहं श्रुत्वाव्याख्यगुरुतानाकाशोमेकथ्यतामिति ९ अथपुनरु
वाच श्रूयतामिदमाख्यानंमयैकंकथ्यामिते संक्षेपेणमहाप्राज्ञनात्यन्तंविस्तरस्य
मे १० अस्यहेतावदादीर्घेनयास्त्वमतिधार्मिकः श्रुत्वेदंमद्वचःसत्यमिहैवरतिमेष्य
सि ११ इहस्थेमामिमान्वेचनत्वद्देक्षिप्रपर्षदा सर्वैर्भवद्भिःसहितोनिवत्स्यामीतिनि
श्चयः १२ साधोयानेषुवर्षेषुततःकतिपयेष्विह सर्वेषुविनाशालेहुर्भिक्षेणभविष्य
ति १३ ततोदुःखमजानंतोविस्माश्रितोमिथः श्रांतोविदितवेद्यत्वानस्मोमेसर्वार्थो
तिस्रहौ १४ सेतसीमांतसामंतविग्रहेणततेदेवच सद्गृहाक्षेत्तनुप्राणिग्रामकोप्ये
विनंक्ष्यति १५

यावत्संख्यापर्यंतंभविताताबदिहैवास्मिन्देशेमुनिनायकत्वमपि इदंमद्वचः श्रुत्वा इहैवनवद्वदे
रतिमेष्यसि ११ इहस्थेमांचस्वेनत्वद्वासि १२ १३ वेदवलादिनामसानांसीमांतस्थानांसामंता
नांभूदृभूपानां विग्रहेणपरस्परयुद्धप्रसंगेनततवः आत्मीभूताःप्राणिनोयत्रतत्तथाविधः स

तदाश्वाबोधिंकरिष्यावस्तदाह ततइतिद्वाभ्यां १५

नू अयंग्रामकः गृहाद्विनंक्ष्यतिपालयिष्यति १४

372

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५.२५

अथमेगृहेवान्यथाशोच्यमानवत्स्थितं १ मद्रूपःस्वार्थःसेमनिर्विकल्पात्मसंभावनयाविस्मयोयोतिनः २
यत्रयदिश्रन्यनात्रद्रष्टृत्वमेभवेत् नत्वतर्हिइदंस्वप्नादिसदिति विस्मयः विस्मयोयुक्तः स्यात् यत्रतत्पतनत्वात्र
दृश्यमेवसमनायामन्यत्वमित्थाभूतेनतस्वप्नेस्वन्यनाशःकामस्याद्दुलनेतोमित्थ्यात्वमेवेत्यर्थः ३ ४ इत्थंपरिदृश्य
मानादयतननारंपत्राहमुनेइत्यस्मदीयस्वप्नादपिनात्रेवेनप्रसिद्धः सर्गः स्वप्नमलत्वेनेतन्मात्रात्मकः इयत्प॰

मुनिरुवाच इत्युक्त्वासमुनिस्तत्रतूष्णींस्थायवेनिति आसीद्विस्मयवांश्चाहंमध्यासंस्रोऽस्थवत् १
ततश्चिरेणकालेनमयोक्तंतस्यसन्मुने एवंस्थितेविभोसर्वंसद्रूपंविद्धिमेमतिः २ अन्यमुनि
रुवाच सत्यमेवनिराभासात्म्यमत्रेदंसदिति विस्मयः युक्तोऽयंयत्रनेतदेवसमस्तात्म्यन्त्रकाप्रथा ३
यथास्थमत्रस्थेवाथसंसारादोसर्गावभासने पृथ्व्यादिर्वह्निर्नोऽन्योवर्ष्म्यादिभिरवस्थितः ४
इत्थमयंतनात्स्यान्सर्गःस्वप्नामलात्मकः पुष्करपत्राहमुनेध्याथमहामते ५ अ
यंदृश्यपदार्थाभ्यांस्वप्नेस्वनमवलोमवेत् सर्गस्यप्रस्तदृष्टांशुपवाद्देवोविराजते ६ ॥

पिस्सतानस्यदुर्लभइत्यर्थः हेध्याथमहामतेहेपुष्करपत्राहमुने अत्रोपवितेश्रृणुएतद्रूपेहयापि संदम
नैर्ध्यायस्वबोधनकालेनयथा उपपादनश्रमोत्तास्पतेइतिथोतनाघनस्थासंबोधने पुष्करपत्राहेति
संबोधनेनान्यथंप्रागुक्तमेववकंप्रतिज्ञातानापपत्तिमाह अयेति अयजात्रतिदृष्टाभ्यांपदतदर्थाभ्यां
बुद्धौसंस्कारायनात्स्वमवतत्स्तवस्त्रोस्वप्नेप्राहीार्थश्चामवर्दितिसंस्कारात्दिसामग्रीस्वनात्स्वरूपःसंभा
वेनापिस्वप्नादिकालेप्रसिद्धःसर्गस्वप्नस्वप्नादृष्टः अर्थोऽयस्पतस्थापियथपवत्विद्विदाकाशोविराजते

स्वप्नापेक्षयापि तत्र एवं संभाव्यते न समस्तज्ञाकोपीत्युपपत्तिरि
त्यर्थः ६

तत्र च चिरप्रलयकालेन व्यवधाने पूर्वानुभवसंस्कारादेहच्छिन्नत्वादयत
गं

373

स्वप्नसंभारात्मके जाग्रत्तिस्रुवति स्फुटे ८ तथाच जाग्रत्स्वप्नसौषुप्तेर्भेदो नास्तीति यस्मात् उक्तं न तदितं निर्दृष्टि
नमित्याशयेनाह न देवमिति ९ सर्वं दृश्यं बुद्ध्यात्रयेण्यात्मनि स्वस्वभावे १० प्राक्तस्वप्नरोभव
त्पितवांस्ततः प्रभृति जाग्रन्नरः संपन्नो गार्हस्थ्ये संस्थितः ११ संदेहे त्वमपि ध्यानेन एतत्सङ्गुक्तं सर्वं
पश्यसि इदम् वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत् १२ त्वेकोऽचनमपत्नाय प्राप्तपरहृतः यत्कचति

लब्धवानस्मि तेनात्तस्माद्देनोर्द्धेहद्दयस्वप्ने अनेनेस्वप्नसंभारजाग्रतीहावतिष्ठते ८ न देवं स्व
मपवायं जाग्रद्भावमुपागतः सर्वं यथामिहस्वप्नपुरुषात्मवस्तुप्रन ९ अस्माकं ते स्वप्नन
त्वमस्मनरावयं अयमेवचिदाकाशः सर्वदात्मात्मनि स्थितः १० ततः प्रभृति संपन्नो भवा
न्स्वप्नरोऽभवत् जाग्रत्स्वप्नयथावान्नू जाग्रन्नरो गार्ह्यस्यसंस्थितः ११ एतेनैकयितेसर्वंय
थाहनमशेषतः अनुभूतेस्तदहृपंचथानैवेन्तत्रपक्रूपति १२ इत्याहितमध्यरहितोयमनेतद्रू
पः संविद्घनः कचति कोऽवनतापवत्रे तत्काललोलवपुरात्मनि चिन्मयात्मासर्गात्म
भिर्विकसितैरसितैःसितैश्च १३ इति श्रीरामा० नि० अभावदर्शनंनामैकपंचाशः सर्गः १५१

तत्कालः सकलचनस्राक्तत्कालसेन लोलवपुः सन् चिन्मयात्मा आत्मनि उक्तकर्मफलभूतैरसितैः
सत्कर्मफलभूतैः सिद्धैश्च विकसितैः सर्गात्मभिर्भावैः संविद्घन एव कचति नान्य इत्यर्थः १३ इति
श्रीवासिष्ठे० ता० नि० उत्तरार्द्धे एकपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १५१ स्वप्नार्थसत्यनाशोक्तौ निर्वाणीयम्प०
मुनिसुतैः इदम्व्याप्तगुरुवस्य हेतुं किमुपचक्रमे ॥ रामः ॥ रामः ॥ रामः

चितिनमसिचिनमः श्रीः कचनीलिनिरामघाविङ्घो मूर्लोनोनघेषाघाह्लानन्मघीहनमत् ५२
[illegible] निष्कृष्टदर्शनेन चितिनमसिचिनमः श्री रेवक चनीलिनिरामघाविङ्घो हृष्टिः मूर्लोनोनघा
घानदर्शनेन रूपाणषाहृष्टिघाहृदवाभासेनेतन्मघीवह्हृदपरमार्थेन तनमत् श्लोकेवसेन्यर्थः ५२ ३
निश्रीम.वा.ना.प्रका.नि. पंर्वस्तुत्तनवस्थानतमः सर्गः १५. इत्याश्रमतनोवङ्केः प्रश्नोमोभसमनोः

चितिनमसिचिनमः श्रीः कचनीलिनिरामघाविङ्घो मूर्लोनोनघेषाघाह्रवानन्मः
घीहनमत् ५२ इतिवा.नि.परमोपदेशनामसर्गः १५. अन्यगुणिरुवाच तत्रैतेनगारे
तानिर्हृणिनिरवाश्चैन हिमेणशुक्तत्सावन्सर्वैभस्मनमागत १ तत्रैवभस्मतोपा
मेसमेतभवनतत्व तत्त्वनस्थापमेतापविदारितमहाशिले २ समृद्धामसूनेर्वृद्धिः
सुपीहृतकाननः परिपीतांगिवोयालयइवालेसंजुपायघो ३ तस्मिनस्तेगतेवर्क्रौ
तन्तुमेदृद्धहृष्टीलले उत्थावकपाक्षावापुरशृंधुष्टराशिवत ४ ततोनद्वायनेनासी
लाश्रमःकृतनूनया क्षेपेटकेवहूतानत्यपूर्जीयप्रनोपया ५ प्रभावगुणपानेनेय
देवभवनतत्त्व स्पतस्तेप्रभवनःसेविदेवविस्मते ६ तस्मात्कृतनझलविलविराडान्मा

निलेः वर्णतेयेनयस्तस्मात्वमेजागाविनस्थितिः नकेवलमाश्रमादिकमेवकिंतनगरादिसर्वंभ
स्मसमागते १ तथाश्रतिमेतापविदारितमहाशिलेतत्राश्रमेभवतःवर्तमानस्यतवसमेनेहेनतू
शरीरेपवसुरूपकारेणभस्मतोपगमे इत्यन्वयः २ परिपीतांगिवोगलपइव अदोषंगारमात्रशेष
णशूद्धामततोऽत्मदर्शनेसमायघो ३ अदोऽइदपस्यात्तृप्तीनले वायुरूंधावपमूतनेयत ४ व

गर्भाव्याद सोनकाइति गेतःसहितसेवतसमामसौन
कपवदेहवोदयः ७ ॥

सववृती दुर्योदयशमीतःक्रः श्री
तत्रशैवदेहकः ७ ॥

इत्तोनतानोवटकंकोरडमूतंतवगारे ५६ देहदाहेमितदेनःपरिशोष

ॐ.

५. तेनवर्णितेन प्रकारेणाद्यनवह्निना सम्पूर्णदाश्रमः सम्पूर्णदाश्रमस्य हितः सतेदेहमस्य प्राणिनोदे-
हस्सुदग्धः ५१ कोहेतुः प्राक्तनः प्रसक्तस्तेन वटुवराः तद्वनेति सुवटुवराश्च योदितेहसः सहपुरापरमवैक
थ्येन नष्टे ५२ संकल्पादिहयोहृदये यथा संकल्पकपुरुषमनःस्पन्दो हेतुस्तथा त्रिजगतां संकल्पकस्य वि
धातृविरातः प्रह्लोमनस्पन्दपवत्रिजगदिति तद्वयोदयेपि तथा तन्नाशःस्पन्दप्रवहेतुरित्यर्थः य

वल्कलालानलज्वालवमरीवाकवेधुरः दह्यमानवनप्राणिमेदोगन्धाः धूमोद्भुरः ५०
तेनकल्पाग्निकल्पेन वल्कालातेन वह्निना सम्पूर्णदाश्रमोदग्धाः सर्वेरेव प्रसर्पता ५१
रामउवाच तत्रतस्याग्निदाहस्य हेतुः कः प्राक्तनो मुने तद्वनेतेवटुवराः सर्वेनष्टं कथं सह
मुनिरुवाच संकल्पकमनःस्पन्दः संकल्पादिह योऽहृदये यथाहेतुर्निरासः स्पन्दो चिरादिह
त्रिजगत्तथा ५३ दृष्टयेववनोतेवदोभाहोमेषु कारणं यथास्पन्दोचिरात्स्पन्दस्तथा
त्रिजगतामिह ५४ धातुःसंकल्पनगरं जगतत्स्पन्दनेत्रिह प्रमोदययत्रयहोमवर्षा-
वर्षादिकारणं ५५ ब्रह्मादिमानसोपाख्यस्तोपाख्यन्यत्रविदंवरे इत्यपर्यवसानेयंशाते
काचित्क्रमोगतिः ५६ ॥

यात्हृदयेमयादिनाहोमाहोमेषु प्रचिरात्स्पन्दोहेतुस्तथा त्रिजगतां वनोतेवहोमाहोमसपवृहे
तुरित्यर्थः ५४ ५५ अस्यजगतोब्रह्मादिमानसोमनःसमष्टिहेतुःसोपिअन्यत्र अन्यमानसेविदं-
वरेकल्पितः सोप्यत्रसोप्यत्रेति एषामापाधावलम्पविक्रमसोगतिःकल्पनापरंपराश्च पर्यवसा-

नाग्रनवस्थितैवेत्यर्थः ५६ ॥

बा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५-२७

नत्रमहावनेश्चग्निर्लग्नः नमेवाग्निर्वर्णो धूलिधूमधूम्रा अभ्रन्यादिना स्फुरद्बह्निर्वलाच्चवह्निरलानवज्रैः संपादि तानिसहस्रंमेडलीनी क्रुमेडलानिवेधेन ५२ दग्धाश्चधूमस्मसेहृतौघूम्राश्रलहृतेनवृक्षितकेवलेश्चानी लान्याकाशाटलानिदिशाः आवरणेनव्याप्तितयाविधेः संध्यादिनोंवरः ५३ जडीकृतदिगंतरौव दिरीकृतयगितवालजनः ५४ सर्वतोग्निव्याप्याश्चग्निहृतसो गगनानोतालीतमालमालानोपातैः

लग्नाग्निर्ईंमधूम्रोधूम्रसोवर्णोवरडंबरः बलद्दलवेलालालानवज्रसूर्यैंडमेडलः ५२ दग्धा
धूमस्मसेहृतौघूम्राश्रा क्षितकेवलैः आनीलाकाशटलैपरिवसंध्यादितोंवरः ५३ द
रीगृहविनिष्क्रांतसिंहनिनादतर्जितैः स्फुटैश्चहरचटास्फोटैर्जडीकृतदिगंतरः ५४
तालीतालतमालानांगगनानामग्निहृतौ पातैरुन्नानवज्राधकचन्द्रकेरचेवनः ५५
दूरदेशागतैर्हृष्टसिंहमोदामिनीधिया इवक्षतकांतिच्छेदकोहिसंध्यामदर्शयन् ५६
कैणीलाराणगणैकांतैर्धाग्निदिगुणलोनयन् वहः स्वबालवनितानयनानंदनंदनः
जालामधूमथमामाहाप्रध्मातमार्गनोदरः दरीगृहविनिष्क्रांतश्रांतोलिंडवनेचरः ५७ अर्द्ध
न॰ दग्धदृबसिंहस्कराग्याधविहंगमः कृपात्मरः क्षतिलोनोवधितासुवनेचरः ५८

स्फुरदोडयानवह्निवड्डयानाधवच्चकवर्णोकरकैः कलकलेःवनोनिविडितः ५४ व्योमरवक्त्रन कनिष्ठदलिमेडहिमसिवक्षत्रासदर्पणयन् ५६ कोणैर्विस्फुलिंगैः ताराराणलेहिगुणलोनयन्नैरे वबकोणेर्धाग्निवरस्थायाः बालवनितायानयनानंदनैर्कटाहैः नंदनः आनंदयन् ५७ ५८ इति

ताः पाचिताः उग्राः वनेचराः व्याधमार्गाः दयोजला
वराश्रयेन ५९ ॥
ॐ

377

378

यदिमद्वचनेनैवभ्रान्तमिव्यानद्भुतमित्यानदिंव्यथाहृतेवस्वामिसृणः ३२ तत्रस्वजीवतत्वेप्रथमेव
प्रमस्वतत्वेनपूर्वदेहहमोने कथयिष्यामीतिमन्यमानोनुहितीतभावमित्यानेसमष्टिभावस्यैवम
त्वन्नेरीतिरूपाणीत्येवसम्यमितिदर्शितंतन्यायमाश्रित्याहृतपदइति भवानुग्रहेनयानुभूयमानव्य
ष्टिरूपोजीवविशेषरूपोनास्तिकिंतुसर्वंप्राप्ति तपस्तामवसीनोस्तहृतान्नानोफलदानेनविकास
ने ३२ अतोस्गुःस्वयंभूतःसर्वेकल्याणानामानुष्ठानेनादिसम्यापस्यानेदानानो स्वात्मेनोकमलाकारइः

तथापियदिशुश्रूषानवास्तिवचसोमम तदिदंशृणुवक्ष्यामियथावृत्तमवेहिते ३७ ताप
सामरसोसौशुकल्याणकमलाकरः ज्ञानाङ्कुरस्पृहैर्नाभिनालितावदंभवान् ३८
सत्वैकदाचित्तपसिस्थितःस्वसमाधिहृदया कस्यचिद्धृदयंजेतोःप्रविष्टःपुष्टसंविदा ३९
यत्रप्रविष्टोहृदयंतत्रेमंभुवनत्रयं दृष्टवानसिविस्तीर्णोदरसीविपुलोदरे ४० इतिवा
यिविरचयेदेहस्यतथापिच सस्मरमाकृतिर्यत्रस्थितस्तत्रमहावने ४१

वसमष्टिभूतः हेब्रह्मन्नसद्रूपस्यनाभपद्मस्यनाभिःकार्णिकानदधिरूढस्सर्वजीवसमष्ट्यात्माहिरण्य
गर्भएवास्मि ३८ तर्हिममकथंव्यष्टिभावस्तत्रैनेश्रांतिविशेषाश्रागतास्तत्राह सत्वमिति व्यष्टिभाव
समष्टिहृदयात्तमसिमनोराज्यरूपे गोलोचनेस्थितस्त्वाश्रमेतापसोऽभूः तत्रपुष्टयाव्यष्टिभावसंवि
दापरशरीरान्तःसमाधिकोन्तवदिदतया कस्यचिज्जेतोहृदयंप्रविष्टः ३९ ४० इत्यन्तयारीत्यानवयि
विरेपरशरीरान्तर्गतस्वसमदर्शन वयेत्रमतितवदेहः तथातत्रमहावने समाकृतिस्तत्रविष्टःसप्राणी

स्थितस्तत्स्वदेहोपिचपुष्पदाश्रमोपुष्पदाश्रमकुटीमद्दितस्तेना
ग्निनादग्धइतिद्वाभ्यांश्लोकेनान्वयः ४१ ॥

वा.
नि. उ.
टी.
५.२७

ततोहंचिरमपिभ्रांत्वा बहिर्निर्गमनद्वारंनलब्धवानित्येतोगलबिलेकिंचिद्दपिद्वारंनप्राप्तवान्सदावाताशयः
स्थितोहंतुपायानहंइतिपदेयोज्यान्वयः १९ ततःपवित्रंइदमेवआत्मनः आत्मानेबेधनलेभभूतेस्यहृदेतुतराग
नःसत्र इदहंमेअत्तुत्तमेतुलितसुके अग्रेतुपलब्धवानितिपदेयोज्यान्वयः २० इदंवक्ष्यमाणं २१ २२ सर्वप्राणी
२३ आत्मात्मनइतिच्छेदः आत्मावदात्मनः आभोगिविशालेसंसारमंडले भ्रांतमित्यन्वयः २४ किं

ततश्चिरमपिभ्रांत्वायदागलबिलेबलात् अहंनप्राप्तवान्कंचिद्विश्रामाशयस्थितः १९ त
तश्चिरमपिभ्रांत्वायदागलबिलेहिद्दमुपायानः परमंपुनरागतः इदमेवजगज्जालमहमालो
कमात्मनः २० देहेमंतलब्धवानग्रेततोऽस्तुनिमत्तुत्तमं पूर्ववानहमेकाग्रस्ततएवमिदंहृदि
किमेतद्भगवान्ब्रूहि पूर्वापरविदांवर त्वयपृष्टपसिपृष्टोऽहमनुत्तमज्ञानचक्षुषा यस्मैदेहे
प्रविष्टोऽहंसचसर्वकृदेवच धातात्भोगिनोदेहोनलब्धोऽकेनहेतुना २३ मयापितश्चिरमाभो
गिभ्रांतेसंसारमंडले स्वावयवादात्मनःकस्मात्प्राप्तमालबिलेनतत् २४ गतेतिपृष्टःसमु
निःसमुवाचमहाशयः ज्ञानासितत्सर्वंकस्मादितिनामरसेव्वए २५ एतदालोकयसि
चेत्स्वयंयोगैकसंविदा त
न्वयस्येवनिःशेषंयथाक
रतलेम्बुजे २६ ॥

मुवाचततदाहं जानासीति ततृर्ज्ञेयर्थीमादिहृत्संतुक्तोपायंविनास्वयंदेहस्यतुष्टेवकस्माज्जानासि
नामरसेऽलयोनिमेबोधनामादिमोदर्शमात्रेणाऽह्रगुह्वाकामिनिसूचने २५ नदिलहृदर्शनेकउपायस्त
त्राहपततदिति योगेकाग्रधामवेदिदाशलोकयस्मिततर्दिज्ञानचक्षुषापतत्रिःशेषंसमग्रंपश्यस्येव २६

जै.

379

अयमुपदेशमुनेरपि अहं शिष्या इव तत्रैव तथ्या आभातीति तन्मनः शैत्यान्तरमस्तीत्यर्थः दिवावाहप्रा॰
ऽप्रबुद्धवत् २१ उदितेज्ञानेयस्मात्तेगुरुं महामुनिं पर्वं वन्दमानो नाभिप्रायंवदेत् २२ ततश्चाश्रम॰
स्थितिं तत्र निःशरीरं यच्छेदं प्राणिशरीरं इहैव प्रहृत्तोऽस्मितदपि इहितं बहिर्गन्तासीत्यर्थः २३ तोदेहो
ऽन्तो भवनतः यतस्तो दाहेन भस्मीभावात् तद्भूतनं नगतोइति भावः २४ आत्मनास्वयमेवगतान्तह्

उपदेशान्मुनिस्तस्य मे घोरं भ्रान्तिमात्रकं अहमेवाहमित्यासीत् अतिरूपमेव हि वा अप्रबुद्धवत् २१ तदेवं ता
वदुदितेज्ञाने वन्द्यो महामुनिं इति संचिन्त्य मुनिस्तत्र प्रोक्तमिदं मया २२ मुनिनायकगा॰
त्रामितत्ष्टीरमिदं निजं इहैव स्थगयस्मास्मिञ्शरीरं तदपीहितं २३ इत्याकर्ण्य समामाह
ह स मुनिर्वत्सतदा अतस्त्वं भवतो देहो लोकस्तु दहनं गतो २४ गच्छात्मनैव वा पश्य पश्यतो ते
भूतकोविद पश्य पतावयश्चाहं नेह स्थानतस्त्वास्मि सत्वरं २५ इति संचिन्त्य ते देह विदग्धमलयास्मि
कं त्वमाविदात्मात न्यायाणां पवनेयाजितो मया २६ प्राक्तनेदेहमालोकयावदायाम्यहं
मुने इहैवतावत्स्थानव्यमित्युक्त्वाहं गतोऽनिले २७ अथवातरयारूढोगगनेभ्रांतवानहं
पुष्पामोद इवानेतेगत्वा वनरयाविवे २८ ॥

म.

तोतेपश्यता २५ इति तेनोक्ते सत्यीतिशेषः अहं ते प्राक्तने देहे संचिन्त्य तत्र गन्तुकामेन यथोक्तविदग्धा
सभूसत्ताया आत्मिकं पार्थिवशरीरमेवाहं मस्मीति कल्पितरूपत्यक्ता प्राणोपहितो विदात्मा सजीवः
तन्त्राणानद्वारभूतान्पवनस्कंधे योजितः २६ मुनिप्रतिकिंमुक्त्वानममनिलप्रविष्टस्तदाह प्राक्तना

सिमितातःप्रविष्टः २७ २८ ॥

नामेवास्मामनुशोचति इमामित्यादिना अमश्रुक्ताभ्रान्तिर्यस्य तथाविधः अधमः पुरुषः अंबुधौ मत्स्य
र्थं यामृगतृष्णायैव भोगान् सध्यां अहं इमामवस्थां प्राप्तोस्मि १४ १५ १६ अथ बाधः सोहमिति प्रतिभिन्ना
विषयलत्राहंतादिः सोपि भ्रांतिमात्रेण तथा च कल्पितत्रमिति निर्बाध्यो तथापीत्यादिना असद्रूपे वि

इमांभोगस्ययावस्थाम्प्राप्तोस्म्यहमिवाधमः भावैकुमातिरंत्रार्थी व्यर्थं यामृगतृष्णया १४
वद्धेहं कृष्णपलेभेन भ्रांतिमात्रात्मनात्मना बालोवेतालकेनेव प्राप्तोपि कलितोस्म्यहो १५ अ
होनुचित्रमेतेन मिथ्याज्ञानेन वल्गता नीतः सर्वार्थशून्येन पदवीं कामिमामहं १६ अथ
बाधः सोहमपि भ्रांतिमात्रेण सन्मयः तथापि चित्रभूतत्वाद्यत्रामास्मद्विडंब्यते १७ नाहम
स्मि नचैवायमिदं नायमपि भ्रमः चित्रं सर्वमिदं मिथ्या सर्वं च सदिव स्थितं १८ किमिदानी
मयाकार्यमिह वियमिदानरः विद्यते मे ज्ञ वक्ष्ये येन तावत्समन्यजाम्यहं १९ आस्तामेतद्वि
शेषाणामर्थरूपाणि किमेतया भ्रान्त्या भ्रान्तिरसद्रूपा नमकैषामपाधुना २० ॥

ऽवति नत्रचित्रभूततनाज्ञास्येवेत्यर्थः १७ १८ वंधमिति नकीर्तिर्वंधमिति भ्रांतयोग्रह्याकारवृत्तिविशे
षः सोज्ञतोविद्यते नत्स्मिंश्चेयमेवेति ननावत्संत्यजामि १९ सगत्ज्ञानिलसत्रविद्यात्वाद्वियाहर्षेवाक्षि
त्रेवेतिनस्ताइदानीन्याज्यत्याह आस्तामिति २० ॥ रामः ॥ ॥

381

ग्रे

असंभावनामेव स्पष्टमाह अहोइति ६ किं त्वद्विधैर्मया कथितेनेत्याह यदिति अस्मत्सोपदेष्टृत्वेन
कथितस्य मुनेर्विद्वानीजाग्रत्स्वप्नवत्तता यत्तुख्याते मया च प्रत्यक्षमुपलभ्यते तेन हि दैवविचित्रं वेदनार्थः ७ भू
तो वेतालः ८ एवंविधमाश्चर्यमिदमाख्यानं मे यथाक्रमं मम पूर्णं श्रुत्वा तो इदं सामप्रकृष्टस्येदानीं
दर्शनेजतो

रामउवाच अहो महद्विचित्रमिदं मुने मनसि दुःसहं कथितं मे य भवता भवता पापहारिणा
यत्त्वमकथितं मेयं जाग्रत्स्वप्नवदेतोऽयते लभ्यतेपि चित्तजन्मामवद्विचित्रमिदं मुने ७ कथमे
षमहात्मस गाधिः सम्मुनीश्वर जाग्रत्यपि स्थिरीभूतो भूतो बालमतेरिव ववमाश्चर्य
माख्यानं श्रुत्वा तामेष यथाक्रमं पुनः कस्मात्किमेतन्हापरमोहः सविस्मयः ९ मुनिरुवाच
ततः शृणु महाभाग हन्ते विचित्रं किमत्र मे कथयामि समासेन सहसा मामाजुकनवाः १० अ
नेनैव तदा तत्र वर्णितेनाथवायमे वोध्याहमभवे वाम्भ महतो स्वलघासिता ततपतद्धि
तापूर्वाः स स्वभावः स्मृतो मया अवदातो वदानेन नभस्मवतपात्यये ११ अहो नु सोऽहम
भवं मुनि विस्मृदितात्राघः अहमासं हृदा स्फीतालालो वस्थित विस्मयात् १२ ॥

निमित्तात् कस्य वेदं दर्शनं किं वा स्वप्नो जगाहा ४ १० अनेन तन्त्वया स्वप्नेन मुनिना ९ पूर्वोऽस्मात्
दि स्थिडसन्मात्र स्वभावः तपात्ययेऽम्बाच स्मासात्ययेऽहिमासात्यय इति यावत् ११ ततो मेऽपूर्वं मुनि
भावोपि स्मृतिमागत इत्याह अहो इति अवाष्ठिताद्विस्मयाहृदा स्फीत इवासीकृतश्रासे १२ ॥

इतिश्रीवासिष्ठनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेएकोनपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः ॥४९॥ तदाकोसात्मबो
धात्तत्त्वस्थितिरात्मनः प्राप्तेहमस्मिताशांके: सम्भेदाशाद्विचोद्यते अथमहं तेनमुनिनाएवंप्रोक्त
प्रकारयायुक्त्यातथाबोधितः यथानेनबोधनेनतत्त्वंदर्शितं दिनेवयत्नो तत्त्वलाभतः १ चिरंप्रार्थि
नयातयाभक्त्याशुश्रूषया सेवयातेनविनयादिगुणकदंबेनतववशीकृतोसौमहतस्तस्यआत्मविचा

इतिश्रीवा.नि.कारणविचारोनामैकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥४९॥ मुनिरुवाच एवंप्रकारयायु
क्त्यातेनायंमुनिनातदा तदाहंबोधितोयेनगतोविदितवेद्यतां १ ततोसौनवयात्म
क्षिप्रंपाकतयातया श्ववक्षसेनतथासौमहतस्याधिनिष्ठेवच २ येनैतन्मुनिनाप्रोक्त
सिंहृदयस्थमुभवंतः सोयंपद्ममुनिसुष्ठहृत्तलवपार्श्वस्थवस्थितः ३ भूतेनोक्तमन्तकेन
ममेतन्मोहखानिना इत्थपूर्वापरहितेनयत्तेनैवात्ममूर्तिना ४ अग्निरुवाच तदाक
र्ण्यैवंवचस्तस्यमुनेर्योभवत्तदा अत्यह्नःस्वस्थसर्गः किमितिनिविन्नइवसमयात् ५ ॥

रश्मत्वात्मात्मश्रुतस्यप्राप्यस्यापि ममतत्त्वगोहेनतथैवचश्रवसत् तथाचोक्तं वृद्धैः गच्छतस्तिष्ठतो
वापिजाग्रतःस्वपतोपिवा नविचारपरंचेतोयस्यासौमृतउच्यतइति तथाविधोदयालुर्मंदुप
देष्टामुनिविदांनी तत्त्वार्थदर्शनपवाप्नोतीति तेदर्शयति येनेति ३ आत्ममूर्तिनाधृतनरशरीरेणयेनहृत
नमदीयस्तुहृतैनेवस्थितेन ४ तन्मुनेर्वचआकर्ण्याथः स्वस्वसर्गेगतमनुपदेष्टामुनिविदांनी म

त्वत्पदः किंसंभावितइति असंभावनयाविस्मयाति
तइव अभवत् ५ ॥

नत्रायकल्पनेयथायथाकल्प्यते नतथावपुर्नियतिःसंपद्यतेइदंवह्निनसंकल्पितपदार्थंस्वानुभवसिद्धमित्याह कल्पितेनाइति ३७ चित्ताभ्यर्गानुकूलैहंतणणमभक्तिना ३८ आयकल्पनायाअन्यथाभावस्तुसहस्रामपिसहस्रैर्यत्नैः कदाचिदेवभवतीत्याह पुनरिति यथानेदिनकृपादेःस्वस्पर्शादिभावमितिभावः ३९ कश्चित्तुल्यादोदय्यादिभावायानंचनकुर्यात्कादिकारणकल्प्यतेवाप्राद्वैदेह्यैनइवादिभावायतनकल्पनमप्यशक्यमित्याह कल्पनइति ४० नत्रचितःअविरत्यतिभासाः

यद्यथाकल्पितेयत्नेनतत्तथानियतिर्वपुः कल्पिताच्चिनेर्यस्मादेवमेतन्निजेवपुः ३७ य
यज्ज्ञानात्मकरूपंस्वमेवेतितंविना स्वतोहमेवचित्तेवनदयापितथास्थितं ३८ पुन
रन्येनयत्नेनतदुत्कृष्टेनमेवचित् शक्यानदन्यथाकर्तुंयत्नेनमहतापुनः ३९ कल्पने
कारणंयत्रतत्रकारणतास्मृता नकल्प्यतेविदोयत्रकारणंतदकारणं ४० वात्याव
र्तेवदाभातमिदंप्रथममानतं ग्रस्तदेवयथाभातेनतथैवाद्यापिसंस्थितं ४१ संभूयकेचन
शुभाशुभमात्मकंकर्मकुर्वन्तितत्सहस्रशःफलमाप्नुवंति संप्राप्नुवंतिचाशिलाशनिवच्चके
चिद्दुःखैककारणमेकमेवसहस्रशः ४२ ॥

नकार्यकिंतद्धेयंप्राथमिकत्वानइदानीमप्यनुवर्ततइत्याह वात्यावर्तवदिति ४१ यत्तमयादृष्टमसमेवाशुभंकर्मकिमिमाःसकलाःप्रजाःकुर्वन्तिकिमितितत्रोत्तरवदनुपसंहरति संभूयेति केचनजीवाःसंभूयापिशुभाशुभकर्मकुर्वन्ति नस्फलमपिसंभूयैवप्राप्नुवंति केचित्तकर्तृत्वाभिमानरहितत्वोदकर्तारोपिसहस्रसंख्या अकारणकमेवदुःखंसंप्राप्नुवंतिजीवन्मुक्ताः

यथागिरिशिखरशिलातुच्छनमकुर्वाणापि अशनिपातमनुभवतित
द्वदित्यर्थः ४२ ॥

ननुसर्वभावानांसत्वंब्रह्मैवकारणंसमस्तसत्यकारणकंनाम्नेपिसत्त्वाः सेवनयाचकथंसर्वब्रह्मैव
कथंवा सत्याद्वैतेनत्याह सत्यकारणकाइति हेमहामते अस्मोश्लोकयायुक्तरंतेहंवदामितेशृ॰
णु केतेभावः आयुष्मतः सत्यकारणकाः अभिमताः किंस्वभावानांसत्यकारणे किंसत्यस॰
भावानांकिंसजातीयानांउतविजातीयानांअथयोर्द्वयोरणोर्ब्रह्मैवेतान्येननजगत् द्वितीययो
नब्रह्मणस्यसत्यतासिद्धिर्विनाकारणत्वमेवमफलत्वनइतिकिं नयोसाधितंस्यात् किंचसर्वेषुक

सत्यकारणकाभावःकेतेशृणुमहामते कारणंकिंस्वभावानांकिंमिहाकाशकार
णं २० इच्छादेर्वैनपिंडत्वंसर्गादेःकिंचकारणं किंकारणमविद्यायाःकारणंकिंस्व
येभुवः २१ सर्गादौकारणंकिंस्याद्वायूनांतेजसांचकिं किमपावेदनामात्ररूपाणां
गगनात्मके २२ पिंडग्रहेदेहलाभेमृतानांकिंचकारणं एवमेवप्रवर्तंतेसर्गाःप्र
घमतोखिलाः २३ एवमेवप्रवर्तंतेजगन्मायावलयेतिच ब्रह्मकाशीवनमसिचिरसंप्र
दत्ताहत्या २४ एवमेवप्रहलेतेनसर्गेणब्रह्मरूपिणा पश्चात्स्वस्वरूपसत्ताःइच्छादि॰
काकुताः २६ ॥

सत्कारणे आद्यकल्पयोराकाशपदमाच्य॰
लेपुच्छामः किंमिहाकाश
तावच्छेदकवैलक्षण्यासिद्धिः द्वितीययोस्तत्यतासिद्धिर्विमर्थः १ अयुन्मायः इच्छादावपियो
ज्यतइत्याह इच्छादेरिति २१ २२ वेदानातिवेकेणतत्स्वरूपानिरूपणाद्वेदनामात्ररूपाणांसा॰
यकाभावादेवसिद्धेगगनात्मके शून्ये २२ तस्मान्यविशेषादकारणकाभ्रांतिमात्ररूपाइतिसि

द्धमित्याह एवमेवेति चिरसंप्रेक्षणेनचिरकालेमनुभावनयैस्तत्वयुक्तश्रो
तिदृष्टा २४ ब्रह्मरूपिणाहिरण्यगर्भोकृतिना इच्छादिरूपस्यस्वस्यैवष्ट

च्छादिसंज्ञाः कृताः २५ अतएवप्रथमंमनोराज्यवदतिसू
क्ष्माश्चिराभ्यासेनस्थूलीभूताः देहकारणकल्पनाः ऊर्वे
ति २६ ॥

तादृशं कर्मापि चित्तैव प्राक्कल्पितं चेत्तस्मात्तत्फलभागिनी नान्यथेत्याह कर्मेति १३ सदेतत्ककल्प-
नामदेतत्कमेवास्ते यदेतत्कल्पनात्मदेतत्कमेवास्ते नच सदेतत्कतत्ककल्पनामात्रेणास्वमे सदे-
तत्कलाय घटादेरसत्त्वमिति सदेतत्कं जगदसिद्धं चिन्मात्रमेव ब्रह्मपरमार्थतोऽस्तीत्याह नास्त्येवेति

कर्मकल्पनया संवित्कर्मफलभागिनी कर्मकल्पनयोन्मुक्ता न कर्मफलभागि-
नी १३ यथा यत्र यथोदेति कल्पनात्वाशु बाधिका सा सा तत्र तथैवास्ते सदेतत्क-
मदेतत्कं १४ नास्त्येव स्वप्नसमये कारणत्सदकारिकारणतादिगं रे तस्मात्सदनादिसि-
द्धं चैतनमजं परं ब्रह्म १५ एवं स्वप्नभ्रमो नाम भाति किञ्चिदकारणं कश्चित्सकार-
णं भाति शून्यः सदसदात्मकः १६ काकतालीयवद्भान्ति ता भ्रमाः सकलसंविदः ना-
श्यत्त्वलोपलंभत्वात्मान्यजगदिदं ततं १७ सकारणं तथाभूतमिह यत्तत्सकारणं अ-
कारणं तथाभूतमिह यत्तदकारणं १८ कार्यकारणसंघट्टमोदितं तत्स्वप्नवितिभा-
नमात्रकं जाग्रदाख्यमहतः स्वभावकं तेन ज्ञानमखिलं परं विदुः १९ ॥

१५ यतः सदसदात्मकः अतएव शून्यो मिथ्याभूतः १६ स्वप्नको त्पाद्यो जाग्रत्स्वपि तल्लोपलंभन-
त्वादेव बोध्य इत्याह काकेति तालीति यथेति [illegible] चित्तः स्वभावाद्भ्रमन्त्येव साकारणत्वाकारणत्वप्र-
सिद्ध स्वप्नवदेव व्यवस्थितेत्याह सकारणमिति यथेति १८ स्वप्ने कार्यकारणसंघट्टमोदितं यत्स्वाभा-
वकं चितिभानमात्रकमेवेति एवमितरोऽपि जाग्रदाख्ये स्वप्ने महतः स्थूलप्रपंचस्यापि तत्त्वमितिबो-

धः तेन तदेतन्नात्राखिलं ज्ञानं परमेवेति विदुर्ब्रह्मवि-
द इत्यर्थः १९ ॥

386

समष्टिव्यष्टिभावकल्पनायामस्माकमस्मत्स्थिदृष्टीनैवेत्याह आसामिति यथाप्राणिनो हृदि तैजसिव
येष्टिताः अस्माकं विराडात्मा सत्त्व अस्मच्चित्कल्पनावशादेव विराड्भावमितः स्वकल्पनयात्वन्य
साधारणो व्यष्टिरेवेत्यर्थः १८ एतत्प्राणिवदयोऽपि यायोऽन्यासां प्रजानां विराडात्मा भविष्यती
ति संभाव्यते तस्मिन्स्वदेहे सम्पन्नस्वङःबाहीनां मोक्षे तथाकारणानां स्वोऽन्त्वैतिष्ठवस्थितमि·

आसां प्रजानां त्वस्माकं विराडात्मा सनातनः वयं हृदि स्थिता यस्य स्पन्दास्मच्छिद्रगादिनः १८
भविष्यति परोऽन्यासां विराडात्मा स एव च कारणं स्यात्ङःत्वानां भावाभावात्मकारणं १९
विराट् यान्त्यकारेण विषमस्पन्दनादिना तदेवावयवस्तस्य जनजालस्य वैषमं २· ङु
भिन्नावग्रहतां नीलमायान्ति शाममेति वा यस्माद्विराजो यासत्ता सा सर्गे स्यास्वसर्गता
काकतालीयवन्मायाकेषुचित्तुपकर्मतु सम्पतन्ति ङःलोहितपादपेषु फलानि यथा २२

त्यर्थः भावाः संपदः अभावा विपदः कर्माणि स्वकृतनङच्छूतानि तेषां १९ तत्त्वानां ङुर्भिन्नावग्रहा·
टिसाधारणङः त्वितयोयस्मत्स्थूलसमष्टिरूपो विराट् तदीयपान्तविकारभेद एव निमित्तमित्या·
हविराडिति द्वाभ्यां २· ङुर्भिन्नेव अवग्रहस्त्व प्रतीतमत्यर्थः प्रलयस्तु एतेषां समाहारः यथायो·
गमायान्ति शाममेति वा तत्कृतस्त्वत्राह यस्मादिति २१ तेषां प्राणिनां समानकालपरिपक्वङुष्प·

ङो· कर्मापितत्राल्पेवेत्याह काकतालीयेति २२ ॥

नामसंशयः सर्वसंशयवीजमज्ञानमनिवृत्तमस्मामायालेशाक्का इत्यभिप्रेत्य नन्दर्थं मामनन्तं दृश्यमिथ्यात्वे
वस्तुन्यादर्शितेप्यतुनिर्मोक्षयत्नः स्यादोइति हेत्वाभोविविक्तो निदविदिवेकवर्णनेतः कारणांस्मनिस्वस्वरू
पस्वरूपत्वलकारणेंसद्रासद्रासाधुजानामिनकव्याजानामिककथनं तथाजानासीति निर्दिष्टान्य
मानपृथक्कृतिसमाहितेः शुद्धस्वरूपस्यविषयत्वयोजनार्थकस्मादितिहेतुः पंचम्योनिर्देशाः १२

अन्यत्तु निरवाच्य साधोसाधुविविक्तोनः कारणेमस्यकारणे सद्रासद्रासदृश्यस्य कस्माज्ञा
नामिककथनं १३ संसारान्मानसाविलेकत्वं कोहस्थितोस्मि च क्वाहं वा किमिदं दृश्यं किं
सारं किंचिदेव च १३ स्वप्नमात्रमिदं भाति कि लकस्मान्नेन्द्रिमो अहं स्वमनदोषतेनेवस्वप्न
गुरुकोपमाः १४ अनाकारमनायेनमनायमपि कल्पने इदं चिन्मात्रकाचस्यकाचकव्येज
गत्स्थिते १५ रूपमीदृशमेवास्य चिन्मात्रस्यात्मनः कृत्रिमं सर्वं नश्यति देनेस्वयत्रवेस्मस्थितनत्र
नत्र १६ सकारणान्तकल्पनान्नं वर्तमस्यसकारणं अकारणान्तकल्पनासेदस्यसर्वं सकार
णं १७ ॥

तत्रविवेकासामर्थ्यान्मूलीभूतेनिरीक्षमः प्राक्तनसर्वहन्तोतेः सहनमस्माहिरणं आत्मानं संस्मरेत्याह
संस्मरेति किंचित्कं मसारमेवचकिं १३ असारतामेवप्रकटयति स्वप्नमात्रमिति ययस्माद्वेतोः
१४ काचकव्यकोतिविशेषः १५ तत्राकृत्रिमं चिन्मात्रेरूपं सत्याप्यस्तियथावेदवेसत्वादिनिर्वाह
यतीत्याह रूपमिति १६ अतएवसर्वं वस्तुनां सकारणकत्वादिवादाध्यतितत्कल्पनानुसारेण

अवस्थितानित्याह सकारणेनेति १२ ॥

वा.
नि.उ.
टी.
५.२१

श्रमतेः आत्मनननमूलस्य ४ कदाचिद्भूयोऽनुनिर्वृतिर्घिनवासमसृष्टं आजगाम नत्येतत्तनवानपि ५
अर्थाक्रमात्पूर्वं भुक्तवांस्तनः स्नानवान् जननानननमनूद्रुह्मपाः समानस्थालडुःखागमक्रमेविमृष्य
विविन्त ६ सर्वेविषयस्थालवेदनि आसनि ७ ८ कार्यान्तनननानो सर्वोऽभवत्वान् आरुद्यतिभोजयं

कालत्रयं जितमतेर्मम वर्षाणि कोटयः नत्रनानियतीनानिसृह्स्यातमतेोऽस्मतेः ४ कदावि
आजगामाथरद्भुतस्यामम शुनिर्मान्योमहात्मोयोगेयानिर्येतयानथा ५ सोऽत्रसंपूजित
स्तः स्नानवान्भुक्तवांस्तनः इदमेनमयाहृष्टो विविधजननानाक्रमे ६ भगवन्भूरिबोधोऽसि
ज्ञानासिजगतीगतीः यस्मादहृष्टकोयोमिशुद्धियूर्णासिनोबुति ७ सर्वदुःखत्तुपायोति
कर्मभिः कर्मशालिनो शुभाशुभैः स्वकालेसमानीतफलार्थिनो ८ ममैवाशुभकर्म
किंकिमाः सकलाः प्रजाः कुर्वन्यानीयदायोतिदोषाः सर्वोदयः समं ९ दुर्भिक्षादयहोऽन्या
नेसर्वादिसमरेवहि जनजालस्यफलतिसमानाकस्मादुक्तिया १० इत्याकर्ण्यसमालोक्य
स्मयमानइवोन्मनाः सउवाचवचोवेयमसृतस्यंदसुंदरं ११ ॥

तीति सर्वादयो दुर्भिक्षादिदोषाः समसमेव यदायान्ति तत्र निमित्तभूतं अशुभं कर्म किं ममैव कुर्वन्ति
१० यत्सममेव प्रवर्तते तेन नन्विकस्मादुक्तिया समाना सर्वेषां युगपत्तद्रुत्फलभक्ष्माचरणप्राप्तिदेः
स्मितयर्थः स्मयमानो विस्मयवानिवोन्मनाः ईषदुत्सन्निति वा ११ ॥ रामः ॥

उ.

389

किंच सकले आकाशादिभूतभौतिकसृष्टित्वेन दृष्टे जगत्सर्गादावपि कारणस्यान्यस्य प्रमाणेनाननुभवा
त्केवले हैरण्यगर्भचिदात्मके तथाविधचिदात्मकस्य मनोराज्यमात्रस्य नामरूपाभावान्नाम्नावर्जित
मेव बोधवपुषा मनःसाक्षिणा संयुक्तमेव अन्ततो मनोविलये शुद्धं वेदनमात्रमेव न त्वसत्तेन वासितमित्यर्थः
२४ इति श्रीवासिष्ठे· निर्वाणप्रकरणे· एकोनपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः १४९ इहतत्त्वमहत्तोने·

(आस्ते चिद्वपुषा तथापि सृष्टिरेषूत्थेन दृश्यात्मना चिन्मात्रं त्विदं मनागपि नभोमात्रान्न भिन्नं
पुनः) त्वत्साकाशानीलवह्निवारिधरणीलोकान्तरंभो यथा सर्गादावपि कारणाननुभवा·
च्चितात्मके केवले नाम्नावर्जितमेव बोधवपुषा संयुक्तमेवान्ततः शुद्धं वेदनमात्रमेव सक
ले दृश्यं न वस्त्वेतरे २४ महारामायणे ब्रह्मनिर्वाणे नाम एकोनपंचाशदुत्तरशततमः सर्गः
१४९ रामउवाच अनेन त्वं मुने बुद्धितत्त्वं ज्ञातवतस्तव ते किं वृत्तमुत्तरं भोत ज्ञातनिर्वाणसंस्थितेः १
मुनिरुवाच ततः शृणु तदा साधो तस्मिन्शैलहृदयोऽजस्मि अपूर्वमेव हृमानतः कोऽहमोहतसंस्पृह २
तथा मम च तत्र स्थापि विस्मृतात्मचमत्कृतेः अभ्यवर्तत वै कालःशतसंवत्सरात्मकः ३ ४

गृहागतमुनेर्बोधात् बहूनां कल्पदुःखादिनिमित्तं प्रतिसमीर्यते हे मुने प्राणदेहे प्रलयादिभिः·
वृत्तान्तपृष्टेः सहनिर्वाणोः संवृत्तयोगस्य तथाविधस्य ते गृहे भार्या वैधव्यादिकिंवृत्त वासानन्तरं तत्रानुभू
यमानस्य ज्ञातनिर्वाणस्य संबन्धि किं वृत्तमिति तत् त्वं ब्रूहीत्यन्वयः १ हे हृतसंस्पृह हे साधो ततः पर्वते
स्वस्थानिनः हृदयोऽजस्मि अपूर्वमेव हृमानोऽहमतस्ते शृणु यः इत्यर्थकः इति प्रयोगः प्रश्नानुवादार्थः २ ३

स्वस्वरूपतांशेयतितत्र यथाशास्त्रेनेनसर्वदेशेतिकाककालीयवदिन्दुकमेवेत्याह कदाचिदिति २४ मणि
मंत्रौषधात्मनाअद्भुतस्वरूपतानिर्यातितत्राग्रस्त्वमस्येतिसमेवेत्याह नाग्रहीति २७ अतएवनिर्दृश्यात्मनि
दृश्यात्वाभिचारादसत्त्वमेवेत्याह नाग्रहीति द्वाभ्यां २८ २९ एवंनिर्दृश्यात्मस्वरूपस्थितिंविनास्वप्नेवेत्याह स्वप्नेनाहः
नाग्रहीति एवंस्वात्मनिकदर्थ्यस्वादेशीन्नत्र्या अत्मोद्भूतादिद्वंदाच्चान्यत्विनास्वत्वेवेत्याह दृश्यमिति स

सुषिरं शून्येन रूपात्मना चिन्मात्रत्व
मिदं मनागपि नभोमात्रात्र भिन्नं पुनः

कदाचिल्लभ्यतांस्वमेकदाचिद्व्योमस्वरूपता अभावात्क्रियतेनैवकाकतालीयमेवतत् २५ य
त्वैवेवात्मनाभातिसमस्तौमंत्रौषधात्मना यमासमविधत्तैनत्वनाग्रत्वापिदिदृक्ष्यते २६ नाग्रत्व
मसुविज्ञानमात्रमेवात्मताद्यका नाग्रत्विमस्मनगावैवेदनासहदृश्यात्मकं २७ नाग्रत्वमेमवतो
वयत्नाग्रहितिनिराहृतो स्वमएवजगद्रूपेणनिर्दृश्यैवचात्मनः २८ स्वमेवाचनामत्तात्मेवयः
स्वमद्रवपुत्रहितः स्वमास्त्वेकरूपमप्यत्रस्वत्तोबोधरूपता २९ नाग्रत्वस्मादघोवैनेनकेच
नकदाचन दृश्यपद्रूपतिसमाश्रुतनिर्धानेरनेनतः ३० यद्यौवदनेकालमनंतमपीकरोमेयः
नएवान्यवदप्राप्यावदनन्यःस्फुरत्यले ३१ तथानन्यपरेसर्गाःस्फुरंतिस्फुरिताअपि शिला
काशांतलेखावन्नाग्रत्वस्मादिनवत्किं ३२ नाग्रत्वमसदप्यसनघैकवपुःसाकारनाववर्जितं

सर्वाकारमपिव्यतीतकलनं सर्गसू
रीरंदयत्न व्यामंचिद्रूपातथापि

सत्ताश्रविपरिप्लुतचिदात्मना ३० अथवस्तुतदिग्धमेघाघाकादिशब्दलक्ष्य अनन्यात्मत्वाएव अन्यवत्स्फुरंतिअन
न्याइतिविवक्षोहि: ३१ ३२ ३३ स्वात्मस्वरूपेणाग्रस्तमसमवपुमरूपलक्षितमहत्त्वरूपैकवपुस्तथासर्वाकारः
मपिव्यतीतकालकलनेसर्वात्मककालपरिच्छिन्नसर्गादौयदपि शून्येनैवानेनचिद्रूपात्मनैवतद्
रूपात्मनाबोधात्मकमेवसुषिरंशून्यंव्योमतथापि पुनरिदंचिन्मात्रमाकाशात्मकंनभोमात्रात्ररूपात्मना

यापि भिन्नेनेत्यर्थः ३३ ॥

ॐ.

अज्ञानात्संविदनियंत्रितानानात्वस्फूर्तेर्भ्रमादिभिर्भिन्ननियंत्रितात्स्फुरति:अयत्ननियंत्रितात्समाधिः
अज्ञाननाशेसंवित्स्फुरति: एवंसतिनाशशिरोयेनमनोव्यापारमात्ररूपेसमयेयावत्कालंभानंतावत्सैव
चितःबाह्यस्फूर्तिनियंत्रिणांश्लोकानांयावच्चसंविज्ञानस्यनियंत्रणंतावत्स्वप्नेषुसंस्थायामेवसर्वंश्लो
कालं एवंज्ञानात्मुनिर्विशोकःसमाधिस्थस्तत्त्वविश्रान्त्यर्थीनियमनमेवकुर्यादित्यर्थः २१ ननुतत्संवि
न्नियंत्रणेशक्ताःतस्यावातनैश्चल्योयाद्वस्त्वाद्याकारस्फुरणानियमनेतिन्नायंकोऽहस्तच्चेदमिति न

यावज्ज्ञानेकिलस्वस्मैतावत्सैवनियंत्रणा सएवसंविदभ्यासस्यकुर्यान्नियमनंमुनिः २१ स
क्षेदेवातनैश्चल्याद्बाह्यस्फुरणाःसंविदस्तथा अकारणकमेवास्यानियतिःकेवकीदृशी २२
अर्थाकारादियन्त्रादौकल्प्यतेकारणेविदः तदकारणकःसर्गःस्यादनन्येनवैचितेः २३
एतावत्येवनियतिस्त्वयन्त्रामस्ययथा यावत्स्फुरितेभानेतत्तथानतदन्यथा २४ ॥

तावद्विषयाकारस्फुरणेसंविदःस्वभावः स्वप्रभावदर्शनात्तच्चस्वस्मैतथास्फुरणेकारणान्तरेनि
रूपयितुंशक्यंयन्निर्बंधनानियतिःस्यादितिकानियतिःकीदृशीवेत्यर्थः २२ ननुबाह्यघटपटा
याकारएवस्वसंबंधेसंविदःस्वाकारतायांकारणंकल्प्यतेतत्राहअर्थेति भवेदेवंयदिसर्गःकिंवि
दन्यकारणेनिरूपयितुंशक्येनयदातत्प्राप्तकंस्युक्तेःसर्गःअकारणकस्तदाचितेरनन्यदाकारादि
चितेःकारणंनस्यादेवेत्यर्थः २३ तर्हिकिंसर्वोऽपिनियतिभंगानेत्याह एतावत्येवेति यावन्निर्यन्त्रा
यथास्फुरतितत्तदस्तुनतदानयापरमार्थिकंव्यावहारिकं चेतिनियतिर्यावद्व्यवहारमस्त्येवेत्यर्थः

वा०
नि०उ०
टी०
५·१५

एवंविचारेस्वप्नोपिक्वचित्कदाचित्स्वप्नःक्वचित्कदाचित्सत्योपिसंविदात्मनासन्मयः तदन्यरूपेणास
त्यश्चेत्याह अत इति १४ स्वरूपिणीत्याकाशवल्लीतिनिश्रितायथार्था १५ चितेभूतेतिशेषः पश्चिमचि
मायते स्वभासंस्पंदनेनदेवेदंजगत् १६ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोस्त्वेनपडुतस्तूनवदभिज्ञाप्यवेत्यपापा
दयितेभूमिकांरचयतियेष्वेतिनिद्रासमः १७ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह अत इति यस्माज्जाग्रत्त्वेनकृतमेवे

अतःस्वप्नःक्वचित्सत्येक्वचित्स्वसत्यमेववा अबुद्धज्ञानात्प्रबुद्धज्ञानांनानास्वरूपोनसन्मयः १४
संवित्तीतितिथिभातिजगन्नामस्वरूपिणी स्वयंवंध्यातिवल्लीतिवादिनीकाशनिश्रिता १५
चितिरेवविराधैवेयंचितेचिमत्विमायते यदात्मनेवसलिलेद्रवत्वादिदंजगत् १६ य
थास्वप्नेसमालोकास्सुषुप्तमनुभूयते तथाजाग्रत्समालोकानिद्रासममनुभूयते १७ अ
तस्त्वंजाग्रदेवेदंस्वप्नंविद्धिमहामते स्वप्नंजेविद्धिजाग्रत्वमेकमेतदजेद्वयं १८ व्योमैवा
वेत्यचिन्मात्रभानमेकमिदंततं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्याःपर्यायरचनाइह १९ ॥
नेहनामास्तिनियतिर्नचानियतिरस्तिवा नियत्यनियतीब्रूहिकीदृशीसमसंविदि २० ॥

षद्विलीनं ईषद्विलीनमेवपुनर्येनतन्नामापयत इति हूतामेदः प्रत्यभिज्ञानानतद्विदित्यर्थः १८ एवं
चाविद्याकृतचिन्मात्ररूपास्सुषुप्तिरवैकाकृतवत्सर्वदा दृश्यानस्यापवसेवंनामरूपभेदाःपर्या
यरचनाइतिफलितमित्याह व्योमैवेति १९ स्वप्नादेःफलनियत्यनियतीअपिनततःपृथकस्त
इत्याह नेहत्येतिमिथ्यात्वादपितेपृथक्सत्त्वाह नियतीति २० ॥ ॥

393

तथा च संवित्स्वातंत्र्यमप्रतिहतमेवेत्याह नेति ७ प्रत्यक्षादिप्रमाणाक्रान्तनिश्चयेन प्रत्यक्षादिप्रमाणसंश्रयात्तत्फले संश्रयेप्यप्रभुत्वात् ८ काकतालीयवद्विधियदृच्छोक्तं तदुपपादयति अन्यतइति ९ एवं जात्यन्यसिद्धघटादिसंविदोपि काकतालीया एवेति विधेयेपि देशकालभेदेनान्यथाभावदर्शनादित्याह सर्वएवेति नियतानन्तरूपसंविदाकृतिशालिनामपि नाश्रितविशीलितार्थक्रियादिनाप्य

न वहिर्नान्तरे संति पदार्थाः केचन क्वचित् संविदेकात्मतद्रूपैर्यथैषालितनथास्थिता ७
स्वभावं संत्यजंत्येते निश्चयेन तथोदिता तथैवाशुभवन्त्येषा संश्रयात्संश्रयं प्रवेत्तेन ८ अ-
न्यतोपि फलेप्याप्ते सत्स्वसमन्वककल्पनात् स्वप्नेन स्वं चितं सिद्धं फलमित्येव वेत्स्यथे ९
सर्वएव नियत्या जगत्त्रये संविदालिशाखिता हृद्याश्रपि कालतोव्यभिचरंति देशतो यत्न
तश्चविरतो विवेकिवा १० सर्गादावेव विद्योमभानमप्रतिवेजगत् वस्तुसतो विदेका-
तोयथेहेतन्तुतेतनुः ११ चिन्मात्रेवर्गिघनैकंब्रह्माख्यंम्वर्वदाखिले विद्धि सत्यसमत्वं
वनियतानियतिस्थिते १२ यस्माद्ब्रह्मैव सर्वात्मसदेकमेवनेतरत् तस्मात्किंनामनत्स-
त्किमसत्यंचवाभवेत् १३ ॥

पीकृतघटादिस्वभावाअपि सर्वएव भावादेशतः कालतश्चसुदृढस्पष्टत्वादियत्नतस्त्वान्यथाभावमापद्यमानाः पूर्वं निश्चिते स्वभावे व्यभिचरंति १० चित्स्वस्वभावं न व्यभिचरतीति अव्यभिचारं प्रतिपाद्य स्वभावो सैव सत्याअसत्यस्य प्रतिवचनगाढे धंपत्तइतिवाक्तं तत्राह सर्गादाविति ११ अत एव वचिन्मात्रे सत्यैकनियते अन्यत्वनियतमसत्यमित्याह चिन्मात्रमिति १२ यस्मात्सर्वं ब्रह्मैकमेव सर्वा-

त्मकं तस्मात्तदिदं किं सत्यमसत्यं वा किं भावयेत् न

किंचिदित्यर्थः १३ ॥

395

एतस्मिन्नंतरे मया तत्साम्ये नेत्रसमसमाधिमयेंद्रूपे मे स्मृतमिति एवेणासंबंधः नामवृक्षे हृणोतिपा
ठे मुनिवाक्यमनुवदतो वसिष्ठस्य राम संबोधने ४२ स्मृतिमेव विवृण्वन्नाह आश्रहमित्यादिना स्म
तावनाऽङ्क्वात्रिपातनप्रकाङ्कितिग्रहसतो ४२ ग्रयमहमिति अन्यमिद्धाघो ४४ वर्तमानो यः सा

एतस्मिन्नंतरे तत्र तदानामस्मेवाण यावज्जीवविराभ्यासाद्धिष्टादिनान्त्यवेनमः ४२ सा
रूनेनसस्मृतं रूपे स्वसमाधिमयं मया आस्रहोनुरुवात्मनरूपेहं तापसः स्थितः ४३ अहंक
स्थाविदन्तास्त्वमहाहिदिहद्वया प्रविष्टोहमयंस्रेपद्मासीमेश्रमेतिति ४४ वर्तमा
नहृष्टाभ्यासमिथ्याज्ञानमयात्मनि कल्लोले दृस्यमानोपितन्नोहंस्तुवितः स्थितः ४५
इदंवाविनयापुष्पयलयाद्विविवर्तनाः क्रुम्भानादिनगरग्रामोर्वीखंडपादपाः ४६
उत्समानामगाहीइनादीनवनमखुराः उत्समानमहावंमलोकपालपुवालयाः ४७ अ
थाहमद्भिमिश्चाग्रुकलोलादिविवर्तनाः मुक्कःपद्मपन्तृनगानाशमनेनरमवितंघ ४८
वित्रमेषत्रिनेत्रोपिजीर्णतृणमिवाग्निवत् उस्मतेहाहत्वविवेनाकार्यनामविघते ४९

मत्रपंचहष्टाभ्यासस्तत्प्रयुक्ते मिथ्याज्ञानमये आत्मनि देहे कल्लोले दृश्यमानोप्यहं ततस्तत्स्मर
णेनतरं ४५ वक्ष्यमाणविशेषणाः पललयादिविवर्तनाः इदं प्रसिद्धं यन्मरीचिवारितन्नयामिथ्या
त्वेनेति यावत् ४६ ४७ ४८ किमवितंयस्तत्राह वित्रमिति अत्रमायामहाग्निवेत्री एपवल्याऽत्रय
लक्षणानि नेत्राणि यस्य तथाविधईश्वरोपि जीर्णभूतान् जीर्णतृणमिवोऽस्यते वित्रमाश्चर्यंहत्तस्मा

विधेदेवस्य ५५ ॥

क्षितीनां भेदेन विदारणेन ३४ ३५ कृष्यमानायेडुमाभ्नवप्रलयवह्निशिखाज्वालातदेतः पत्रैर्ग
मनेरूं ऊर्ध्वः अन्तरितेर्वनरंध्रैर्विनिवा ३६ काष्ठादीनां केतुभिर्डैः स्मैहैः मेघैर्हुतैर्हितस्फाटितः
आवर्तनृत्येषु भ्रमणेणु पातालतलेगत्वा विवाडुस्थितः ३७ ३८ समीभूवेनत्रदेवादागतेनमत्स्य

इतियावत्ह्रणोपक्षणमहे नक्राबमागतः पतिवेदिसिदीनात्माकाबतत्मकलेशूरे ३३
वनर्हाभिन्निमेदेनहृड्बालोगनाब्रिते जगामग्नत्यादीच्याशिलाघामिवनिकेऊं
वः ३४ कृष्यमानोहमभवंततः प्रलयवारिणि त्यक्तसर्वकलत्रादिवित्तःप्राणपरायणः ३५
हिल्लत्तवेगजालेनयोमत्ताग्रोजनवाजे कृष्यमाणाडुमशिखाज्वालातवितमर्जवः ३६
काष्ठेडूमनटीपीठकद्रुसंघट्टघट्टितः आवर्तनृत्यपातालतलेगंतोस्थितश्चिरात् ३७
चलाचलत्रामापाघवलत्कुलगुलावृते जलेवङ्कूकलोलेसंभ्रान्तमग्नःपुनःपुनः ३८ ल
संघट्टभग्नशैलेन्द्रपंकिलेसलिलेहृणे पल्वलेवारणइवमग्नःसत्यघसोहृतः ३९
यावदाक्षिमिमिद्दिपदिण्डीरेवाब्धिखंडके तावदेनमहमोवेगाहेविणोवानिवारिणा ४०
नानावलनकल्लोलजलजालहतघातदा ननदक्षिप्तिघटपृष्ठेडःखंडःखात्मनामघा ४१

यस्मात्पुन कृष्टतः ३९ डिण्डिरफेनपुंजेश्वादिखंडकेच यावदाक्षिमिमिविश्रान्तिलभेतावद
तिवारिणामहानतरंगेणहृतः ४० किंबहुनानदासर्वेडःखेमयानुभूतमित्याह नानेति ४१ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५८५

२२

वारीणांवलनैर्वैहनैरावलिनमंतरिक्षेदर्शितकर्मेणिनिनथाऋद्धाणिनिनक्षत्राणिनलक्षणानवभूता।
नृऊस्ममयकरान्तकिरणैः विद्विपंनोबालाः पनेनिविद्रुयमंदिराणिविमानानियत्रतथाविधेरुव
मानैर्मेरौउद्यानस्यकोटरेगताः प्रविष्टाः मंगलार्थंसाहतेन ऊक्तुमवर्षेणकिंकरोजनाइवबा।
तिष्ठाइतिनिवेदे ५४ विभ्राकाष्ठेऊत्रानोप्रद्विवडीमानांनलवीवीनांशिलाभिर्वीरिनपतन् उद्वि
मंघमाष्टिमेनहेमहृषदासहृशामंऊनारूपंदिविभ्रमलकोकेहलैः पयेराहूनकर्णिकास्यस्यथ्यानेके

हावेनिवामिवलनावलिनांनविहसूद्रावभूतऊस्रमयकरान्किरैनैः वाताःपतद्विद्रु
यमंदिरत्नसानाव्रुऊानकोटराताइवसाहूनेन ५४ येत्रोत्सहेमहृषदासहृशाव्रु
रूपंदृऊादिभीमनलवीविशिलोविविनेवे आवर्ततेदिविद्रलाहूनकर्णिकास्यथ्यानैः
कनिष्टपरमेष्टिसरोजमेतन् ५५ मेघाइवातिचनऊब्रुमज्ञापभीमावीचीचुयाःकनं।
कपलनविपुनोमी वोभ्रिभ्रमंतिगजवाजिऊपेऽङ्गनामाहृद्राद्रिकाननमहीतललंऊ
देहाः ५६ ऊपमानोदभूवीथामनसीऊऊमसिध्रवां धष्माणपंयमेनैववातिभूरेणानी
यते ५७ ॥

निष्टस्यपरमेष्टिनः आसनभूतेसरोजेआप्यआवर्ततेनेनांनवालेऽत्यर्थः ५५ गजवाज्यादित्र
ल्पदेहाः अतिवृद्धमज्ञेषभीमाः कनकमयदेवाद्यरुपमानानेवेविपुनोधेषुतथाविधाभ्र।
मीवीचीचयाःमेघाइवबोभ्रिभ्रेमति ५६ अतसीऊसमसदृशाभ्रियेऊसमानोदेपलपाणिवेम
वनीलरूपमानोदभूत्तथाविधायां वीचावारिभूरेणाधयमापियमानरेणानीयतइवलक्ष्यतइत्य

397

र्थः ५७

र॰

यथाप्रातस्तरवेः प्रभाविकसंति पद्मानि दर्शयंति तथा सुहृदान्मविकसत्तोंभिनिर्विदारणेन प्रक
टाशयतामूर्मिः यथा स्फाल्यमादर्शयति ५० एताश्च भूमिभ्रमैवावर्तैर्विभ्रमैश्चोपलक्षिताः परा
गपवलभ्रमरपंक्तिलक्षणैर्दावविहृयाः प्रक्षिप्ताः कुवलकरपादादि पद्मवत्त्योद्दिन्मेनयपव
प्रसिद्धाद्दिन्मेन सकलाश्रमलावण्यपितेगुमालाः एताश्च तन्निहिषपरीताः अत एव तरंगावलना
स्तविचित्रसमुल्लसंतीवल्लयः ५१ विद्याधरीणां भुजलताइडकानेपुष्कलादिभागाइव भासमा

चतुर्थी भित्तिभेदेन प्रकटाशयतामहं पद्मानीव सुहृदात्मविकसद्दर्शयंति रवेः प्रभाः ५० वि
भ्रांतरंगवलनासमुल्लसंति गोपर्वकिवनवामसवनागूनार्धः भूमिभ्रमैर्भ्रमरहारभि
वरुद्दिन्नाः पक्षिन्यएवसकलासलजेगमालाः ५१ विद्याधरीभुजलतावलितेडको
नकटपावभागामणिजालगवाह्यलक्ष्मः हैवास्सेरोगमहागृहभित्तिभागाः सोव
र्णानगणएवदेवभमेवभ्रमेति ५२ सहेमकुंभपदिष्णाहिनिष्कंजमोकेशाख्याः पयोधरभवे
रतिवेदवितः लग्नः साधादिवकरोति तरंगदोलाः मेरुशीर्षमाणमणिगेहगतोऽत्र शाकः ५२

नाममणिजालगवाह्लक्ष्मो येषु तथाविधाः देवाः सेरोगमहागृहाणां भित्तिभागाः प्रलयो वु
भवे सोवर्णनोकागणएवत् भ्रमंति ५२ मेरुशीर्षमाणमणिगेहगतः शाकः अत्रास्मिन्नलयो वु
भवेलग्नः सन् कुंभमोकमनेमक्रमवत्यविग्णाहि विशालेशाख्याः पोलोम्याः पयोधरभवेरति
प्रयुक्तेन वेदेनाविन्नः श्रांतः सन् तदपनपनयजलक्रीडासुखात् लपूलोपीपंचमी जल
क्रीडासुखमुद्दिश्य पवनतरंगदोलाः करोति ५३ ॥

निमज्ज्योनर्भक्त्यामृतरसवशिष्ठोक्तिजलधौ सदर्थोऽभीनाहृहगुरुकटाक्षात्कतिपये वि
विन्त्वेवोसेनर्जलधिजर्दरैकोऽनुकलयेहियमोऽवन्नानोप्रभुवनरघुनैरपिकृतौ २ निरुपम
निजविलासैर्निःसंसारंलिलोनगोभीरं नित्यस्तावात्कृतपूर्णमारावावोपरेसमेवभजे ३ कृत
रसत्वेगमहीशुक्लविकादिभुभवन्म्यवस्थामिथिवर्तोः फाल्गुनसितसप्तम्यां भृगुवौहिण

इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेवाल्मीकीयेमोक्षोपायेदेवदूतोक्तेषा
नस्माहस्र्यांसंहितायांवासिष्ठेब्रह्मदर्शनेषोडशोत्तरद्विशततमः सर्गः २१६ ॥
निर्वाणप्रकरणंसमाप्तं संख्या ३०५`` ॥

वृषभलक्ष्मणोत्संकेसिद्धे ३ वाक्पुष्पांजलिःसोऽयंमयाभक्त्यासमर्पितः प्रियःप्रेरकयोःश्रीमच्छि
वयोःश्रीपदाब्जयोः ४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेषोडशोत्तरद्विशततमःस
र्गः २१६ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपादशिष्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीपू
ज्यपादशिष्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोःशिष्येणानंदबोधेंद्रभिक्षुणाविरचितःश्रीवासि

ष्ठतात्पर्यप्रकाशः संपूर्णः ॥

अन्येन केनापि कर्मणा गुरोरुपकाराडुत्तीर्णत्वान २३ हे स्वामिन् अहं त्वत्प्रसादेन भवाम्बुधेरुत्तीर्ण
सन् पूर्णानंदभावेन आहृविन जगज्जाले यथाख्यातस्तथाख्यातोस्मि गतसंशय इत्यर्थः २४ गजव
दनेष्वभवदनेस्वजनमरणेस्वमनुगुणसदनं सच्चिन्मलस्वावृत्तनेसदपेंदृदयेसदावेदे अस्य ग्रंथस्य
सर्वोपनिषत्सारार्थोपबृंहणत्वान्मुक्तिलाभाद्वागीयतनममेस्तत्वच यत् सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला
निति शान्त उपासीतेति छांदोग्योपनिषत्प्रदर्शितं स्फुटं तदेनोपायसहितज्ञानाधिगतनसर्वात्म

कायवाङ्मनसां न्यस्ताखिलेष्वात्मनिवेदनं गुरोरुत्तीर्णता सेव नान्या केनापि कर्मणा २३
स्वामिन् त्वत्प्रसादेनोत्तीर्णोहं भवाम्बुधेः आहृविन जगज्जाले ख्यातोस्मि गतसंशयः
२४ यत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति च स्फुटं अन्याहृदीर्घनेसाश्रितस्ते ब्रह्मणात्म
नेनमः २५ ॥

के सच्चिदानंदाद्वयब्रह्मतत्त्वमनुसंधायांते मंगलार्थं नमस्यति यत्सर्वमिति यद्ब्रह्म साश्रिस्ताम॰
वेदे सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रुत्या स्फुटं अधिकारिणो करतलामलकवदपरोक्षं यथा॰
भवति तथापरमसत्तात्मघेणोदीर्घते तस्मै तज्ज्ञावेन परिशिष्टाध्यायात्मने अन्यकृ चिदाद्वैताय न
मः इतिर्थ्ये नेदत्वनायनम इत्यर्थः २५ ॥ रामायनमोनमः ॥ ॥

ऊर्जतुं कोऽपि शक्तो जंतुरिति भूतलेनैव सिद्धमेनं स्त्रीगणं त्रातुं कः समर्थः जनता जनसमूहः ६५ पर्वत
तान्प्रति प्रतिविदारयंती निपतंत प्रतिज्ञाः सपदि ब्रह्मर्षिगणगमने येषां तथाविधा विपुला जलोच्चयः
कल्लोलाः संसरंति तेषु कल्लोलेषु देवपत्न्या निम्नगपथमेलब्धपुनीक इव उन्मथ्यानदनेनराज्ञा

स्त्रीणां गणोऽयं परिक्षिप्त इहैति कष्टैकस्थानमेनं समपैतुं जन्तुः समर्थः नक्षेतन कस्यदशा
नैरभिवर्ष्यमाणस्त्रातुं परस्य यमिर्षे जनता समर्था ६५ पर्वतप्रतिघसर्पत्सर्पणाः स
सरंति विपुला जलोच्चयाः तेषु नावद्भूदेवपत्नेनान्यत्र मथ्यवपुराक्षुयोत्यथः ६६ ही
पाद्रीरहरहरहरोरगानसौर्णभागपरशुरावणोर्व्यांसवातिविलोलितैः सरक्षितैर्वान्नूनम्
लैरिव एकांभोधिसमरोषितैस्त्रिभुवने कालेन निर्मूलिते कष्टे नैकगतानामहर्दिविभवा
देवा जगन्नायकाः ६७ ग्रामायु.नि.उ.जगन्नाशवर्णनं सर्गः १२४ व्यास उवाच भग
वेल्लाहस्रशल्लोनामवसंनानकथं गतः कथं ध्यानप्रयोगेनैतानदानापश्चमेगतः २ ॥

भुवि पोषयंति मज्जंतीति यावत् ६६ त्रिभुवने कालेन निर्मूलिते सति वातिविलोडितैर्द्वीपवरी
दैः हरैः रहरैः हरोरगैः नागगजैः पर्वताभिख्यातरणौघुत्रान्नूनमूलैः सरस्विजैरिव व्याप्त एको
वौभोधिलदार्णसमोभून्नाश्विते कष्टमिति विदेसहान्तः सद्धिविभवा येषां ते जगन्नायकाः
ईश्वरादिदेवाः क्व गताः ६७ वा.नि.उ. एकोनचत्वारिंशदुत्तरशततमः १२४ प्रलयाभ्रेपगामो
ग्रामेद्विजनयाः स्थितिः मुनेः प्राणितनो वाससनिर्गमाय त्रवर्पिते प्रपर्थेचकार लाहंसोज्ञा

वा. उ.
नि. टी. ६६

वनादिनानाश्रोत्यवस्थो कथं गतः ध्यानलक्षण
योगं प्रयोगेणातीतानागतसर्वदर्शिनो पायेन तदा सर्वंश्रान्युपशा
मं कथं न गतः न प्राप्तः १ ॥

१२

नयोगसिद्धोऽपि तो प्रागवर्णितबहुप्रकारोपलक्षेन लक्ष

403

अखिललोकपालाः नागाश्चस्वाश्चर्यैर्मेर्वादिनगैर्नगैर्वैश्चसहवुडेलिमज्जेति ततनिर्यानादिलक्ष्मा
करैश्चपर्वतोदरगुहाद्वयानस्याखिलस्यवादिपूस्सख्यावर्तनार्थंनिर्गच्छतोवायोः गुडुगुडुशब्दैरमि
लक्ष्यः प्रस्पृष्टवर्णैर्घेर्क्षानस्यावधिधाः सेनः ५८ ५९ दोहनकालेवक्ष्मानामाभीरैर्मंत्रजगायोवेथना
दितिभावः ६० सार्धमिवसम्यग्धिइवबाहुहलहलाध्वनिमिवाउलः ६१ कोलाहलैर्वाउलानांदेवदा
नवश्रेणिमानांवेगेनपानैर्विलज्ज्वाभिर्वारिपटलीभिर्वलितानतरासहृदिक्षभ्रमज्जलदजालैर्वनासि

रूक्ष्ममानस्पृक्स्पृस्मनत्रेवांबुतृपिपि मात्रजेवैववन्मस्पकहृवैयनतोगताः ६० अन्योन्य
मावलयमामहोवुडवडावः सूर्यनेदेवैदैत्यानांखड्गीहलहलाउलः ६१ कोलाहला
उलपरीतमवेगपानविलज्ज्वारिपटलीवलितोवरासु दिक्षुभ्रमज्जलदजालवनासि
वैषसेलहातेजलनघः स्फुटउडुवेथः ६२ हाकहमेघतवसापघ्रसापनीतआवर्तवृत्तिप
रिवर्तनयाप्रयत्नात् घनेऽवेरखेघमनावदवासवायाः प्राणानपायोअपटलैर्विधुरात्यजे
ति ६३ प्राज्ञाः प्रभुतिततउडेहमिवाह्यमानेमानोच्छिनाक्षावनघेवचनद्वहेति ब्रह्मेंद्रविष्ण
प्रवीडकसेकटोवुसेचहृनेनकटुउहनहृत्तेन ६४ ॥

वगलमयस्फुटउडुवेथः सेलह्याते ६२ एषसर्वजनप्रत्यहः सूर्यः आवर्तवृत्तिपरिवर्तनयाप्रयत्नप्रय
त्नादपनीतः विधुराजीवनासमर्थाः ६३ तेनताहृशेनब्रह्मेंद्रादिप्रमाणोविडकैः सेकटस्पाबुनासे
चहृनेनकटुउहृन पश्यनीतिकटुउहृनहृशलेप्रुमथ्येयथाप्रत्नस्तमविदत्तप्रशांतेमहृत अतएवज
डेस्वदेहमिह जलेऽवमानेमानस्तदहंभावस्तडुच्छिनाः सेनः शावनघेववहेति अतोनततोदमेटा
भिधानादिउः हेलिप्तितदतिभावः ६४ ॥ ॥

१४।७

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
४८३

कल्याणकोविदत्वं प्रकटयन्मुनिरुत्तरमाह तद्बोधनात्मकमिति मोक्षपर्यवसायित्वान्महत्
यत्नो भवान्वर्णितः प्रपंचसाम्याभासमादेतत्परिदृश्यमानमपि चिन्मात्मकं न वेत्ति दृश्यमात्रस्य भ्रम
त्मकत्वे सत्येतद्रूपो भवानेव परिशिष्यत इति अतइदमेवद्वयत्वमितिरेकाभ्यासमन्यथायनोपायैक्य
त्याशोधयेमम तः सृष्टिवत्मर्थः ९ १० कियत्काले भ्रांतिरेवलोकयत्तत्राह यावदिति सकले

मुनिरुवाच तद्बोधनात्मकं कार्यं महद्दत्तं त्वबुद्धिमन् एतद्रूपात्मकं वेत्ति भावान्सत्वे
तमेव शृणु ९ अनेनैवमहं तस्मिन्नस्मिन्नेकार्णवे हृसि नेनोपेतः स्थितः स्वप्ने भ्रांतभ्रांतो
ह्यलोकयं १० यावत्समकलं वारिकाणि निर्गतमुद्यते विहसद्वज्रविरत्नसंपदा
दीर्घह्रदवत् ११ तत्रवानुह्यमानोहं केविदैववशाद्दहं अवसन्नमवष्टम्याशिलावर
प्रांतसंनिभे १२ अथ ह्रदेन सलिले तदशोषणानिर्गतो वीच्यग्रस्फुटिताकारैर्दैव
कोशारकितोदरं १३ तारागणप्रायातालगतेर्मणिमेघोदरं आवर्तैश्चपरावृत्तैः
स्फारमद्धिरजरहृणैः १४ हेमद्वीपायमेवांमेशीर्णाणपुरमेदिरैः भ्रमत्स्वर्गंगनाली
ननलिनी[illegible]लमालिते १५ ॥

गावृत्तकल्लोलोर्मिभिः स्फुरद्वर्तमा नेसमकले ११ तेनतटवै
मवष्टभ्यास्थितोऽवसं १२ तत्सलिले वर्णयति वीच्यग्रेत्यादिना वीच्यग्रस्फुटितजलकणा
कारैर्ग्रहनक्षत्रादिदैवस्तारकितेस्मेजाततारकमेवरोधेन १३ कैश्चित्तारागणैः पातालगतैर्म
णिमयोदरमिव १४ स्वर्गंगनालदण्लीलीनैर्नलिनीजालैर्मालिते १५ ॥

रामः

405

४०८

क्रमिके प्रलये घोरेण भूतभावार्थपर्यालोचनावकाशः स्यात् आकस्मिके तु न तदवकाशो मयालब्ध इ-
त्युक्तमभिप्रेत्य प्रलये द्वैविध्यं दर्शयति कदाचिदिति समानां समुद्राणां युगपदेकभावाद्विलक्षणाद्धि
कारणः १३ आयद्दिव्यत्वगार्भं प्रतिनिवेदयितेस्वराः यावन्तस्तेति निरामयोति तावत्कालेनैताः न
याव स्वतराणामपि यत्र प्रमादप्तस्तत्र नत्र समकाकथ्येन्यर्थः १४ कालस्य बलाद्धाम्नदामसमस्थानयाः
णानस्फुरत्येत्याह अन्यच्चेति विधिनाधीशा हेव्यायसर्वकबतिनाशयतीति सर्वंकषः यत्र कालेयद

मुनिरुवाच कल्पान्तेष्वपि नष्टेषु तेनाशेषेण नानाविधात्मभिः जगन्ति भ्रान्तिरूपाणि नभस्याभासरू-
पिभिः १ कदाचित्क्रमशो नाशः कल्पान्ते संप्रवर्तते अथोऽकिं नैकदाचित्तद्गेकथादिविकार-
नः ३ तदा द्रागित्येव यदा चिरकालेन वा तितत्तथा तेन यावत्संत्यायेनावमीलितलोचनैः सुराः
अन्यच्च विधिनाधीशा कालः सर्वंकषोऽस्य ये यत्र कालेन तन्नस्तस्मिंस्तत्स्वरूपं भावितत्तथा ५ अ-
लेबुद्धिस्थितेन स्वल्पकाल उपस्थिते विपर्यस्यति सर्वत्र सर्वेषां महतामपि ६ अन्यच्च विधि-
नाधीशमथैतन्मबवर्णिते स्वमहत्त्वे किल समे किं न संभवतीह किं ७ ॥ व्याध उवाच अस-
देनयदिदं विभो स्वप्नसंभ्रममात्रकं कथितेन न तदेतेन कोऽर्थः कल्याणकोविद ८ ॥

वद्रूपं भावितं तथा भवतीत्यर्थः ५ तदेव प्रपंचयति बलमिति ६ किंचिदिदं स्वभ्रमपरविभ्रमात्तुवर्ति
नामयाहं हंतत्रचविवेकाप्रसक्तो महतामपि प्रसिद्ध इति परिहारान्तरमाह अन्यच्चेति इह सर्वज-
नैकिमप्रसिद्धमित्यर्थः ७ स्वप्नसंभ्रमो मात्रा उपमानं यस्य तत् स्वप्नसंभ्रममात्रकं तन्नहि एतेन
मोप्रतिकथितेन किं प्रयोजनं हे कल्याणकोविदेति निरर्थकवाक्यवक्तृतानवधिनसंभाव्यतेति यो

ननायसंबोधे ८ ॥

वा.
नि.उ.
टी.
४८८

२३ सानुं तटगिरेः प्रस्थे देशे कस्मिंश्चिन्मुनेराश्रमे यदा विश्रान्तोस्मि तदा मां भृशं निद्रा आजगाम २४ सुसुप्तोनवकालपर्यन्तं निद्रानः नाहं कस्पापेनोनं हि पसहस्रमेव सो जगत्स्थितोहमपश्यं २५ अस्पष्टा

क्वचित्प्रसृतवैरिंचहंससम्मितपंक्तयः क्वचिन्नैकविनिर्माणदेहार्द्धामरवारणाः २३ एतस्मिन्नेनरे तत्र सानौ प्राप्याश्रमे श्रमात् विश्रान्तोस्मि यदा तेन भृशं निद्राजगाम मां २४ ततः सुप्तमनिद्रानस्तस्य धावावासनयान्वितः तेनाहमेव कल्पान्तं समुपस्थो जगत्स्थितः २५ दृष्ट्वा तद्द्विगुणोद्दंडः विविरेणाद्याहमाकुलः प्रबुद्धोहमवात्मानं तमेवास्य हृदि स्थिते २६ अथ तत्राद्वितीयद्विभास्करोदयसुन्दरे सलोकाकाशभूपीठभुवने दृष्टवानहं २७ द्यौःद्वामावायुराकाशपर्वताः सरितो दिशः इति मे चेतसो जाते पत्रादि विटपादिव २८ ततस्तस्मिंस्तथा दृष्टे भूतले तैः पदार्थकैः व्यवहारं प्रवृत्तो हं किंचिद्विस्मितधीरितः २९ जातस्य मे यवर्षाणि षोडशोपगतानि मम इयं माता तातस्यं चेदमिति मे प्रतिभोदभूत् ३०

मितोहं हृदि स्थितं सानुमहं दृष्टवान् २६ २७ चेतसो मनसः सकाशादेव विटपाच्छाखातः पत्रादीव जाते इत्यर्थः २८ प्रवृत्तः कर्तुमिति शेषः इतः पूर्वानुभूतविषये किंचिद्विस्मृतधीः विस्मृतधिया ईरितः इति वा २९ तत्र पूर्वाकाराविस्मितेरिव स्वाकारेण व्यवहारप्रतिभासस्योदभूदित्याह जातस्येति त्रा

॥

रामः

कल्माषवन्नीलशैवालजालके यत्र विद्युत एव गोरोचनात्कलाः पद्मरागा यत्र तथाविधे रंभोदलहरी
नीलनीरजैर्निर्भरे सूचितशायिते १६ स्फुरद्वल्लीकरैर्नीहारैर्मेघैः रश्मिभिश्चुम्बिततदित्तटे यस्य १७ ए
कार्णवालोलमपि वारयति शुष्केत्यादिना संशीकः शीर्णत्वात् यं संदर्शनतो वेत्ति संशय योगपामे

मध्ये समानकल्माषनीलशैवालजालके विद्युद्गोरोचनाम्भोदनीलनीरजनिर्भरे १६
स्फुरद्वल्लीकरनीहारमेघाश्लिष्टतदित्तटे उल्लोलद्वीचिसंदिग्धवद्धकल्पद्रुमव्रजे १७
शुष्येत्कार्णवलोलोर्मिमावमवकुक्षकोटरः क्वचिद्गलितसस्यादिः क्वचित्संशीकमंदरः १८
क्वचित्पंकनिमग्नेन्द्रयमवासवनन्दकः क्वचित्पंकनिमग्नाघः शाखकल्पद्रुमोत्करः १९
क्वचित्कमलवत्कीर्णलोकपालशिरःकरः क्वचित्पंकजविभ्रान्तहयविस्फुटपाटलः २०
क्वचिदाकण्ठनिर्मग्नकुणाहिल्यापदीगणः क्वचित्सुप्रसूतेभाभयाम्भोजमहिषाहृतः २१
क्वचित्स्वर्णमहाकायगरुडामरपर्वतः क्वचिन्मग्नमहासेतुर्धर्मदेहेन भूभुजा २२ ॥

टरो यत्र १८ १९ पंकजैरिव विभ्रान्तैः हरिदिस्फुटैः पाटलः २० सप्रसूतइव सृतैरिभाभैर्याम्योर्यमवाः
हनैर्हतमहिषैराहृतः २१ स्वर्णोमहाकायगरुडलक्षणोऽमरपर्वतो यत्र भूभुजा भूमौ पतितेन धर्म
देहेन मग्न इव जलनिरोधात् कृतो महान् सेतुर्यत्र २२ ॥

४७ इहस्थविराजोऽस्य प्राणिनः बाह्ये ऽन्यजो विवादेऽन्तरोऽस्य त्रै अभ्यंतरे चेति सर्वमीदृशो इति बुद्ध्वा ताहृशे
तदनुकृत्वा तस्याणोहं भावधावणो बधानेप्रदेशामत्यन्तभितिपरेणान्वयः ४८ ४९ वातलहणेन
रंध्रेण बहिर्निर्गतः सनू पुरः वत्समाणो हृष्टवान् ५० बाह्ये क्वापि गिरिकंदरे कुल्याश्रमोऽस्ति तत्र महे १

तदा तमत्यन्तवेदेशां वै पुत्रनाहते तस्य प्राणाः प्रविष्टोऽहं निर्गतेपवने बहिः ४७ इहस्य
स्थविराजोऽस्य बाह्यमभ्यंतरे तथा त्रैलोक्यं सर्वमीदृशमिति निर्णीयतनाहृशो ४८ धाव
णोस्वविदाबह्वाप्रदेशांस्तेन तस्य तत्प्राणैः सह निर्यातस्त्वामोदः कुसुमादिव ४९ प
वनस्कंधमासाद्य प्राप्य तन्मुखकोटरे बहिर्वातरंध्रेणाहं निर्गतोहृष्टवान्पुरः ५० याव
तथैव महेहाबद्धपद्मासनः स्थितः क्वापि कुल्याश्रमः शिष्यैः पालितो गिरिकंदरे ५१
पुरा मे तिष्ठतां तेषां मध्ये त्वहमकर्मणा मुहूर्तमात्रेचगतः कालस्नातेनिवासिना हृ
दयेऽस्य प्रविष्टोऽसौ यस्याहं सुप्तमानपि दृष्टेनोत्थबलत्वेन शीतेनैव समाधवे ५३
तदाऽपूर्वमयाऽदृष्टोनोक्तं किंचन कस्यचित् पुनस्तस्यैव हृदयप्रविष्टेऽकोन्तकादहं ५४
ग्रामोऽस्याऽगतः प्रदेशां तेन तस्य तस्मिन्हृदंतरे अवेहितेऽस्य वृंदस्यान्यामामावासनसैयातया ५५

यावत्सकलस्तथा प्रागनुभूतवदेव बद्धपद्मासनः स्थितः ५१ ५२ सप्राणीत्रेतेवासी पुमान् ग्रामे
कश्चिदुत्थबलत्वेनांगस्पर्शमात्रेणतत्सः सनू उत्तनः उत्तानः दृष्टेन महावेशेते ५३ ५४ तस्याग्रानुभू
ते गेजः प्रदेशं आनंदमयादिकोशत्रयप्रदेशां यावत्स्यामोऽस्मिन्तावनतत्पुरमस्यांतः संप्रहृत्त इति पदे

वा०
नि० उ०
टी०
५९०

संस्थयाऽपधर्मे धर्मव्यवस्थया सह विपर्यासं आगतेत्यर्थः ५६ भुवनविपर्यासमेव प्रपंचयति अन्ये इति
५७ बाह्यसंकाल्या ५८ यावत्कल्हे ५९ क्षीणेनत्राणेनतनीभूतेयदेवतद्दलितप्रहृत्तः ६०

यावत्त्रयुगस्यान्तः संप्रवृत्तो निदाघक्षणः भुवनेनेद्विपर्यासमागते सह संस्थया ५६ अ
न्यपवाचलास्तत्र वसुधान्या च संस्थिता अन्या देवकदम्बेदकल्पा भुवनस्थितिः ५७ ते
नाथवःसचग्रामःसभूभागमागमदिक्तटः नजाने क्व गतं सर्वं मूलं नीतमिवानलैः ५८
तदा पश्यामि भुवने यावदन्यद्वस्थितं अपूर्वं संनिवेशानं तज्जगदन्यद्धि द्विवोदितं ५९ तप
तिद्वादशादित्याः प्रज्वलंति दिशो दश क्षीणाख्यानो भुववैश्चलाः प्रहृत्ता गलितं बलात् ६०
आज्ञावाद्वोदिशि दिशि ज्वलेनिवनपंक्तयः दग्धाः स्फूर्तिः पदेघाताः समस्ता वनभूत
यः ६१ सर्वपत्ता अग्रयः शुष्काः महावालाः पुरःस्थिताः अंगारव्याप्तिनेयाते भूमंडल
मशेषतः पातालतो भूतलतोथ दिग्भ्यो ज्वाला विनिर्गतमनुप्रवृत्ताः संध्याभ्रव
च्छाप्रबभूव विश्वं ज्वालामयं मंडपमेकमेव ६२ ॥

६१ पुरेदिशि स्थिताः उत्थिताः ६२ प्रथमे पातालतस्ततो भूतलतः अथानंतरं दिग्भ्यो ज्वालाः
विनिर्गते प्रवृत्ताः विश्वमाशु एकमेव ज्वालामयमंडलं सत् संध्याभ्रवदारक्तं बभूव ६२ ॥

रामः

तस्मिन्ज्वालामये सद्मनि हेपद्मकोशे भ्रमद्भृङ्ग इव प्रविष्टोऽहं ज्वालमक्रमेणासत्क्रममपि दाहविका
रकैः खेनैवाप्तवान् आतिवाहिकदेहमात्रनिष्ठत्वादिति भावः ६४ अनिलधारणयाऽनिलात्मा
वायुरूपो योऽहं ज्वालामये महाम्बुवाहे विद्युदिव साधु भ्रमामि ज्वालापरिस्पन्देषु विलोलं वर्ष्म यस्य
तथाविधः सन् स्थलाब्जखण्डेषु भ्रमन्तो ये भ्रमरास्तद्रूपश्रीः संपन्न इत्यर्थः ६५ इति श्री वा. नि. च.

ज्वालामये सद्मनि हेमकोशपद्मकोशे भ्रमद्भृङ्ग इव प्रविष्टः ततोऽहमावाञ्ज्वलमक्रमेण न
वाप्तवान्दाहविकारकं खं ६४ ज्वालामये साभ्रमहाम्बुवाहे भ्रमाम्यहं विद्युदिवानिला
त्मा ज्वालापरिस्पन्दविलोलवर्ष्मा स्थलाब्जखण्डे भ्रमरोपमश्रीः ६५ इति नामायणोह
दयकल्पनावर्णनं नाम सर्गः १४ मुनिरुवाच ततो देहे दह्यमानोऽपि नाभवं दुःखभागहं
तस्मात्स्वभावसौम्यमित्येषज्ज्वालान्तर्गतावपि स्थितः १ ज्वालाजालनवोड्डीनिनीमण्डलैराखिलैर्नभः
अलातचक्रवद्व्याप्य केवलं भ्रान्तवानहं २ नेदं वाग्निमहं धावन्ननुविलासादलित्रयीः वि
चारयाम्यास्विज्वाल्यामाकृतनक्तावदाययौ ३ सीत्कारमसलिगंभीरं दहन्मेघरवोपमे ज
गत्पदार्थैराहतैर्दह्यमानैः परावृतः ४ ॥

नाविंशाद्युत्तरशततमः सर्गः १४ वह्निज्वालाजलेलेलोके वायोश्चेदृशस्य निर्गमः विहितोगारव
र्षात्ज्वालामेघोद्भववर्णनेन दह्यमानः सर्वतो दहनव्याप्तः १ ज्वालाजालानां नवैः उड्डीनी
नां उड्डयनानां मण्डलैरहं अखिलं नभः अलातचक्रवद्भ्रान्तवान् भ्रमणेनाविश्रान्तमाईषत्क्रान्तमनाः
२ तमेवमाहुतेवाग्नौ यति सीत्कारेत्यादिना सीत्कारः अग्नेः फूत्कारोपमध्वनिविशेषः क्रुध्यमानैः
शिलोल्मुकरत्नोभस्मादिभिर्जगत्पदार्थैः परावृतो
व्याप्तः ४ ॥

वा.
नि. उ.
टी
४१२

सप्तलोकी १० ॥

कूटैः प्रवाहैस्तैराह्नतिभिः परिवर्द्धमानैः कुंडैः ह्रदप्रपातादिभिः सह विभिन्नानि आलानचक्राणि
येन ५ ज्वालालक्षणैसंख्याभ्रनिवहैः प्रवर्तितानि हृद्दत्वमपि नदीषणानि येन शैलेभ्योपि द्विगु
णानि भूखंडालोकानिदानवाम्रताणां पत्रनालिवघस्मिन् ६ अवरुद्धलिप्तुभ्रांतैः भूतैः द्विगु
णानाः प्राग्नुक्तनदीषानपात्रोत्तारेन ७ द्विगुणाग्निशिखापवकज्वालासंख्याभ्रजललवाद्यर

विद्यानिर्गतास्ते येलोकालोकशैल
संपिंडमात्रे सर्वाभौमकाः संस्थितास्ते

हृदद्विगुणं गुमावेशैर्वनेर्द्विगुणिताब्दुदः ह्रदैर्वाह्नतिभिर्व्यूढैर्विभिन्नालानचक्रकाः
ज्वालासंख्याभ्रनिवहैर्हृद्दपिनदीषणः शैलद्विगुणभूखंडदानवाम्रपत्तनः ६
भूतैर्द्विगुणपात्रोत्तानैर्वरुद्धलिप्तु दग्धादग्धाभिरग्धर्द्दग्धाभिर्विततैर्नदैः ७
पवनैनीभिः स्वरह्लीभिर्द्विगुणाग्निशिखालवः पतद्देगास्थाशैवकणाशीकरवदेत
रः ८ अलानविप्रुतोयुन्नन्नूनागारोग्रमंडलीः भूमेःप्रकाशैःस्थागनुस्थानसमूर्द्धद
शेणुवे ९ ॥ भूमेर्योभ्राद्दिग्मुखेभ्योः

सप्तलोकाज्वालासंख्या ८ वा

स्मिन् पतद्वेगावलक्षणैस्तदीयैर्जललवावैश्चैरग्निकणालक्षणाशीकरैस्तुंदंतवः उन्नतदंतरः
वस्थितः ८ एतानोनिरस्तमस्तनामेगागाणाप्रग्राः मंडल्यो यास्तनथाविधास्तदीयाग्र
लानविप्रुतोयुनन्नूकंपयन् अकांडादयन्भूमेःसकाशात् तथाव्योम्नः दिङ्मुखेभ्यश्चतेवा
णितप्रकाराः ज्वालालक्षणाः साध्यावावितिदाः निर्गताः येवाविदेव्योमाकाभिर्देवादिभिःमहि
ताव्योमाकाः सप्तानांलोकानांसमाहारः सप्तलोकीज्वालाशैलसपिंडमात्रेभूतासंस्थिताः ९ ॥

रामः

प्राग्वर्णितश्मशानमाहनस्तदाह्रवः कालाग्निरुद्रस्य नृत्तलीलाः कर्तुं प्रवृत्तः कीदृशः सन् क्वापि ऊर्ध्वदेशे
प्रोत्फालैरुत्फुल्लनैः कीर्णानलकणानवत्कपिलाः प्रोल्लसन्तो मूर्द्धजानामालयो यस्य क्वाप्यधोभागेप
दाग्रानेनैव प्रोड्डीनानि कङ्कग्राभिषेण कटुङ्कुः महत् यत् कटनं तत्र पटुः अस्माभिः सपिण्डितान्यगुठितान्येगा

क्वापि प्रोत्फालकीर्णानलकनककपिलप्रोल्लसन्मूर्द्धजालिः क्वापि प्रोड्डीनकङ्कः कटट
टनपटुर्भस्मपिण्डप्रपाण्डुः क्वापि ज्वालापटालीपरिवृढपदभितः संपतन्तीं गृहीत्वा रौ
द्रः कर्तुं प्रवृत्तो हरहर इव सत्तदामार्कणो नृत्यलीलाः ११ महाश्मशानमालोक्यानेन वर्णनेना
मेकचत्वारिंशः शान्तरसः ४१ श्रुतिः वर्तमानेन दानक्लिष्टहेतेर्भ्रान्तसंभ्रमे कुत्स्यमा
नाहमन्ये तेऽदमस्मामनो मवे १ श्रुविं तयेनन्त्वमोयेपरस्य हृदयेमम नदिदं परिनिर्वा
मिड्डः विपश्यामि किंस्तुपा २ ॥

नियस्य क्वापि मध्यभागे अभितः संपतन्तीं ज्वालापटलीं उपसंहृत्य गृहीतां परिदधत् वासनइ
त्येवंविधः सन्नित्यर्थः विशेषणान्युभयत्र योज्यानि ११ इति श्रीबा॰ नाट्य॰ उत्तरार्धे एकचत्वारिं
शत्तमः शान्तरसः सर्गः ४१ इहस्मादिजगनलत्वं व्रजेति कीर्त्यते नन्नहृष्यानगरीजनकर्मभाव
मुमाप्यते खिदं प्रमपत्रकेदैन्यं १ नन्नतः खेदादविनय कुथाङ्कः समङ्कः खेकिं पश्यामि पुनःपरित्य

तद्दर्शनंजागरणेननिर्वामि निद्रान्नलभेयेत्यर्थः २ ॥

स्वप्नस्यान्तः किं स्यादिति निर्णयाय परस्वप्ने दृष्टे परकायप्रविष्टस्त्वं किं निर्णीय तद्दर्शनान्निवृत्तो भूरि तिव्यायः पृच्छति किं स्विदिति तेन स्वप्नेन मनः किं निर्णीतवानसि ३ परहृदये दृष्टमहार्णवादयः १ किं ४ हृदि जगन्नामकं कथं संभवन्ति इति एतस्य यथास्थितेन नं निर्णीतेन कथयेत्यर्थः ५ एवं स्वपर स्वप्नादिदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां परीक्षितस्य शास्त्रार्थरूपस्य ज्ञानमतः बाधदृष्ट्या त्रैकालिकासत्त्वमे वन त्वं परिशिष्टाधिष्ठानब्रह्मदृष्ट्यात्मतदेव तत्त्वमित्याशयेनाह मुनिरुत्तरमाह अकारणत्वादि त्यादिना अकारत्वादित्यादिना अकारणत्वात्संभवत्कारणकत्वात् तथाहि स्फुटस्य वा कारणवि

रामउवाच किं स्वित्स्यात्त्वमिहैव किल संदेहं श्रान्तये प्रविष्टो हृदयेनस्य किं न निर्णीतवान-
सि ३ किमेतद्भवता दृष्टं हृदयेऽत्र महार्णवः ज्वलदेकल्पवाताला किं हृदि कल्पानलः कथं
४ योहमा वायुराकाशपर्वताः सलिलोदधिः कथं हृदि जगन्नामकं यथेति यथास्थिते
५ मुनिरुवाच अकारणत्वात्सर्गादौ देवानुत्पादतः स्फुटात् ॥

कारिवानन्तावत्कूटस्थस्य ब्रह्मणः कारककलायोगेन कार्यसंगानर्हत्वेन उदासीनत्वात्तद्रूपानिरूपणे न स्वभावानुपजननेन च कारणत्वासंभवात् विकारिणश्चानिर्णीतत्वान्नाशवदितस्य कोशः का रणं स्यात् मृत्पिण्डे हि घटादिविकारिणि किमपघन् पिण्डाकारः कारणम् उतोपयन् घटाकारः उतो भयोरनुगतो मृदाद्याकारः नाद्यः स्वनाशेप्यसमर्थे कार्यस्यानिरूपणात् न तेस्थायिनः कार्यार्थ व्यापारानाधारस्य च तस्य कारणत्वसंभावनायोगात् न द्वितीयः कार्यस्यानिरूपणात् न तृतीयः

श्री॰ तस्माउर्वद्रूपत्वकौटस्थ्यात् ॥

स काल

द्वंद्रूपत्वे घटानंत्यप्रसंगात्स्वमर्थेस्यादेपायोगेन युगपत्सर्वकार्यप्रसंगात् पिंडेघटकपालचूर्णादि यौगपद्यापत्तेः सत्कार्येनत्वं संबंधव्यवस्थायां व्यवस्थिति चेत्तन्नित्वेसंबंधस्य मृत्कार्येनेनदानीमेवापा द्यमानत्वादन्यकार्यत्वेनत्रापि सर्वतत्कार्ययौगपद्यापादनेसंबंधस्यापि नदाप्रापदनात् तीयस्य हकायुक्तोऽनवस्थानेन हेयानिर्मोक्षादिविनिगमनाविरहेन युगपत्सर्वोत्पादस्यपरस्परप्रतिबंधेनक स्याप्यनुत्पादस्यवाप्रसंगात् तस्मात्सर्गादेरकारणपदस्यैवपरिशेषात्सर्गशास्त्रार्थोमनागपिनस एवेतितत्त्वनिर्णीतमित्यर्थः ६ कथं तर्हि लोके सर्गशास्त्रार्थोनतत्राह नैवैतावितिं पतौसर्गशास्त्रार्थौ

अज्ञातौ सर्गशास्त्रार्थौ विवनस्तो मनागपि ६ नैवैतौ सर्गशास्त्रार्थौ न ज्ञातौ परमात्मनि यत
स्तत्पदमज्ञानात् ज्ञानात्मकमनामयं ७ सिद्धान्तेनतुशारीरादि,अतः स्वभगासिद्धान्तेनतत्पदेबो
धमागते मोक्षेशान्तावनाद्यन्ते पदेपरममपावने ८ ॥

परमात्मनितत्त्वतो ज्ञातावेव प्रसिद्धौ न तदज्ञाने परमात्मरूपेसेतौ नन्वज्ञातौ चेदप्रसिद्धावेवेति स्यात्तत्र प्रसिद्धाविति यत इति भवेदेतदेवंयद्यज्ञानमात्रंजगत्स्यात् यतस्तत्तदज्ञानमात्मपदं शबलत्वाद ज्ञानज्ञानात्मकं तत्राज्ञानांशप्रमादाद्यज्ञातौ ज्ञानांशप्रमादाद्यप्रसिद्धौ च स्व एव वाविन्यर्थः ७ यदि प्रसिद्धौ न हि सर्गशास्त्रार्थौ विवनस्त इति कथं वदितत्राह अत इति हेस्वभगावन्यदेतदभिप्रेतेस्व प्रादिजगत्तत्वेबोधमागते सति मोक्षेस्याज्ञानस्यशान्तौ सत्यां परमासिद्धान्ते परममपावने पदे स्थिता इदं सर्गशास्त्रार्थौ विवनस्त इति वाक्यं वक्ष्यमाणानां सवितौ यदिदंशास्त्रार्थंसत्वंतदहं अत्यंतासंभवात्

९ सिद्धे नैतच्छरीरादिप्रसिद्धिरिव नास्तीत्याह क्वेति १० किं तर्हि स्थितं तदाह सर्वमिति ११ ईदृशस्यतन्न विदा जगद्दर्शनं तत्राह स्वभावादिति १२ १३ कथं दृश्यानर्हि कथं भाति तत्राह चितीति चिति चिद्रूपा दृशे च दूषितमसि अज्ञानलक्षणे तिमिरे तमसि खे चक्रकादिवद्याभासते तद्वत्ते भातीत्यर्थः

वस्त्वीदं रूपमेवैतद्यदिदं तत्त्ववेदनं अनन्तमजमाभातं बोधमात्रमिदं ततं ९ क्व शरीरे क्व हृदयं क्व संभ्रमः क्व जलादि च क्व बोधो बोधविच्छित्तिः क्व जन्ममरणादि च १० सर्वं चिन्मात्रमस्तीह तन्नाम घटपटयथा स्थूलमेव खमप्यद्रिरम्बुनो निकटे यथा ११ स्वभावात्मचिदाकाशः किंचिद्वेत्ति न चिंतया स्वमेव वपुराकाशं यन्नदेति जगत्तथा १२ यथा स्वप्ने पुरत। या चिद्देवा भाति केवला नन्वाकिंचित्पुरायेवं जगच्चिन्मात्रमेव तत् १३ इदं शान्तमनाभानमनन्यत्रैतदात्मनि चिति दृश्यौ तमसि खे चक्रकादीव भाति ते १४ अस्माकं त्वनवाभाने न चासन्न च सत्त्वं खे अनाकारमनाद्यन्तमेकं चिद्व्योम केवलं १५ भात्यकारणकं सर्वं शुद्धो द्रष्टैव केवलः तेनात्र कारणाभावो न दृष्टास्ति न दृश्यते १६ ॥

स्वदृष्टान्त्वाह अस्माकमिति अस्मत्प्रातिभासिकं सत् व्यावहारिकं खं शून्यं केवलं चिद्व्योम मभातीत्यनुवर्तते १५ येन हेतुनात्र कारणवज्ज्ञाति तत्केवलं तत्केवलस्त्रिपुटीशून्यः शुद्धो द्रष्टैवेति स्वे निर्णीते तेन कारणेन अत्र जगत्यपि कारणाभावः प्रागुपपादित इति दृष्टादित्रिपुटीनाशे।

सेन तत्त्वभूतमपि क्रमादीक्ष्यलवदवाध्येवक्रमप्राके १७ द्वैतैक्यवर्जितस्य द्वैतैक्यात्मना स्थितिः
कुतस्त्यानत्राह एक इति कल्पः प्रलयप्रकाशः सर्गास्तमयात्मको यथा यथा वा बीजेऽङ्कुरको
ऽहृदस्त्रशाखापल्लवफलपुष्पाणि स्वयमेवावतिष्ठते तथा ब्रह्म सर्वात्मकमित्यर्थः १८ तर्हि ब्रह्म
द्वैतैकवदेव नतु तद्वर्जितमित्यत्राह यदिति यदि परमार्थतो द्वैतैक्यवत्स्यात्तर्हि सर्वात्मतितथास्या

शुद्धं किमपि तज्ज्ञातिस्वासैकतत्त्वभूतमपि स्फुटं यदवाच्यमनाद्यन्तमेकं द्वैतैक्यवर्जितं १७
यथा कालो यथा कल्पः प्रकाशास्तमयात्मकः बीजं वा फलपुष्पाणि ब्रह्म सर्वात्मकं
तथा १८ यदन्यस्य महद्भेद्यं तदन्यस्यामलं नभः दृश्यमेव नास्ति यस्य मसंकल्पभ्रमभूमि
षु १९ स्वप्ने न तत्तदात्मैकं भाति चिन्मात्रवद्यथा स्वप्ने जाग्रतिवत्तद्वज्जाग्रत्स्वप्नेऽपि ना
न्यथा २० अदृश्योपवने यद्वद्दृश्योसोऽयमस्थितं चिन्मात्रे प्रतिबेन तद्वज्जाग्रद्प्रतिबेस्थि
ते २१ समस्तमननात्यागो योऽसौ सोऽस्ति निरामयः बहिरन्तरनेनात्मा सुस्थितोऽपि निरं
तरं २२

नतु तथा सर्वैर्दृश्यत इति भावः १९ यथात्रात्मचिन्मात्रत्वमेव वस्तुस्वप्ने जाग्रदिव भाति तथा
जाग्रत्स्वप्ने स्वप्नेऽपि भाति न त्वणुमात्रमपि स्वप्नाज्जाग्रदन्यथा भातीति तदेवेदानीमपि तस्यादृश्य
मेवेत्यर्थः २० ननु प्रलये सुषुप्त्योरस्य जगतः स्थितमिति निर्णेतुं शक्यमित्याशयेनाह अदृश्येप
इति यद्वददृश्योपिपवने तादृशोऽसौ यमस्थितमिति यथा ज्ञाणनाज्ञानुभवेन निर्णीयते तथा सुषु
सप्रलयाऽनुभविपुरुषाद्दृश्यमपि जगत्पुरुषान्तरदृष्ट्या स्थितमेवेत्यर्थः २१ मनोमननत्यागेन दर्शीते

न कदापि क्वापि जगन्नासीदस्ति भविष्यतीति निरंतरमेवात्मा अद्वयः सु
स्थित इत्याह समस्तेति २२ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
४५४

नहिंमादृशानेककर्मानुसारेणोत्पन्नोमनुजेनान्यथेति कर्मैवमेस्वतिबंधबीजंपर्यवसन्नंतेषांनिःश्रे
यंनदृष्टंतेषांसमस्तमननक्षयात् श्रियन्तीति मन्यमानोरामपृच्छत्केषांमस्ति केषांनास्तीतिपृच्छति
भगवन्निति येषांनास्तितेषांतत्कर्मविनापिमननमात्रेणकथंभवतः २३ तेषामधिकारप्रापक
कोपासनादिफलतांनभोवतारोसहसिद्धेवत्वत्पूर्वमितित्यायेनौत्पत्तिकंतत्स्थानंतेषांकर्मनास्ती

रामउवाच भगवन्मादृशानेककर्मकेषामिहद्विजविद्यते केषांनविद्यतेतेनहि विनापिभवतः
कथं २३ मुनिरुवाच सर्गादिषुस्वयंभांतिब्रह्माद्यायेस्वयंभुवः विज्ञप्तिमात्रदेहास्ते
नतेषांजन्मकर्मणी २४ तेषामस्तिनसंसारोनैतेनचकलङ्किताः विशुद्धज्ञानदेहा
स्तेसर्वात्मानःसदास्थिताः २५ सर्गादौमादृशानेककर्मविद्यतेनेहकस्यचित् सर्गादौ
सर्गरूपेणब्रह्मैवेत्थंविजृंभते २६ यथाब्रह्मादयोभांतिसर्गादौब्रह्मरूपिणः भांतिजी
वास्तथान्येपिशतशोथसहस्रशः २७ ॥

ति मुनिरुत्तरमाह सर्गादिष्विति आदिपदात्तत्कल्पकपिलादयः जन्मग्रहणंदग्धपटन्या
येनदेहस्थितिप्रदर्शनार्थं २४ आत्मत्वात्सर्वैदेवसर्वात्मनः २५ कर्मशून्यास्तेकथमेकमेवा
तामात्मानइत्याशंक्याकालतद्धाकर्मस्यापिनास्तीत्याह सर्गादाविति २६ २७ ॥ ॥

रामः

केषां[illegible]ण तर्हि कर्म विद्यते नेत्याह किं त्विति येन प्रबोधात्प्रज्ञानाद्धेतोः संतः स्वस्य ब्रह्मत्वेन बुध्यंते
किं तु नाहं ब्रह्मेति ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुध्यंते अज्ञानिकाः केवलमस्मत्परिणामविलक्षणरजस्तमोमिश्र
सत्त्वपरिणामाद्भवो येषां ते तथाविधा जीवास्ते अविद्याख्येऽहं देहे न सत्यमिति बुध्यातस्तामसनावा
सिता एव प्राक्कृतास्तेषां कर्मभिः सहितं जन्म उत्तरकाले दृश्यत इति पदेनान्वयः २८ यतस्ते स्व

किं तु ये ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुद्धेतेऽज्ञानिकोद्भवाः अबोधा येन चिद्याख्यं बुद्धा देहे तमिदं स्वयं २८
तेषामुत्तरकालेन तत्कर्मभिर्जन्म दृश्यते स्वयमेव तथाभूते स्तेरवस्तुत्वमाश्रितं २९ ये
स्तु न ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुद्धं बोधमहात्मनि निरवद्यास्तु एते च ब्रह्मविष्णुहरादयः ३० स
र्वात्मसंविदात्मत्वं ब्रह्मात्मन्येव संस्थितं तत्क्वचिज्जीववज्ज्ञानं स्वयमात्मनि पश्यति ३१
यत्र वेत्ति तु जीवत्वं तत्राविद्येति तिष्ठति तत्र संसृतिनाशात्मा यथैतद्रूपं तथा स्थितं ३२
स्वयमेव हि कालेन बुद्धा सद्रूपमात्मनः स्वयमेव स्वरूपस्थो ब्रह्मैव भवति स्वयं ३३

यमेव तथा अविद्याद्यात्मभूतेः परमार्थवस्तुविस्मृत्य अवस्तुत्वमाश्रितमित्यर्थः २९ येस्तु क
दापि न बुद्धं ते निरवद्याः कर्मबंधलक्षणावद्यरहिताः ३० अकृतं स्वाभाविकमिति विशेषः यतो
ब्रह्म आत्मनि स्वभाव एव संस्थितं क्वचिन्मलिनोपाधौ ३१ अविद्योपाधिर्जीवोपाध्यवच्छेदेनैवास्ति न
बुद्ध इत्याह यत्रेति ३२ स्वयमेवेति ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति

तस्मात्तत्सर्वमभवत् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुते
रिति भावः ३३ ॥

बा.
नि.उ.
टी.
५५५

२२

अज्ञानब्रह्मणः सर्गेनाश्रीति स्वभावएवेत्याह यथेति ब्रह्मसर्गके स्वभावइतिशेषः ३४ काष्ठस्य
संगतेतिशेषः ३५ प्रवर्तते प्रथते ३६ विभुनात्मर्वशक्तिमत्वात् ३७ पश्चात्तत्वविद्योतः स्थितिक
ल्पनेनांतरे निर्मायदेहादिनानिव्याप्य ३८ ब्रह्मभावदर्शनेतेन कर्मसंभावनापीत्याह जलेति ३९
आदिसर्गेषुइस्माविकदेहेषु ४० उक्तेनाननत्वाहेसर्गेइति नेषांसर्गेनयायाइष्टयोगाभावादेवेति

ब्रह्मभानमयंसर्गोनस्वप्नोनचजागरः काष्ठकाष्ठवत्कर्माणिकीदृशानिक्रियंतेनिवा ३४
वस्तुतः कर्मनास्त्येवनाविद्यातिनसर्गधीः स्वसंवेदनतः सर्वमसदेवप्रवर्तते ३५ ब्र
ह्मैवसर्गोभूतात्माकर्मजन्मेतिकल्पनाः स्वयंकुर्वदिदंभातिविभुनाकल्पितार्थभा
क् ३७ नसंभवतिजीवस्यसर्गादौकस्यकर्मवित् पश्चात्स्वकर्मनिर्मायभुंक्तेकल्प
नयास्ववित् ३८ जलावर्तस्यकोहेतुः काष्ठकर्माणिकोच्यतां यथांबुमात्रमावर्तोब्र
ह्ममात्रंयथाजगत् ३९ यथास्वप्नेपुरुषानोनप्राक्कर्मनृणांभवेत् आदिसर्गेषुजीवा
नांतथाचिन्मात्ररूपिणां ४० सर्गेसर्वांतनयाद्रूपेभवेत्प्राक्कर्मकल्पना पश्चाज्जीवाश्रमे
नीताःकर्मपाशावशीकृताः ४१ सर्गपवनसर्गोयंब्रह्मस्थैकिलतिष्ठति यत्रतत्रकृतक
र्माणिकानिवाकस्यतानिच ४२ अपरिज्ञानमात्रंयत्तस्यैवपरमात्मनः तदेतत्कर्म

वेधायथनतज्ज्ञस्योपपद्यास्मैति ४२

भावः ४१ ४२ तथाचनकर्मप्रयुक्तोबंधः किंत्वज्ञानप्रयुक्त एवेतितदेवकर्मबीजंइति का

मेव्यपदिश्यतेनान्यदित्याह अपरिज्ञानमात्रमिति ४२ ॥

अतएवकर्मणोपिविघ्नादेवयथायथाज्ञानप्रकर्षस्तथातथाअपक्षीयन्त्याहृयावदिति ४४ ननुज्ञा
नमात्रात्कथंवस्तुनाशइत्याशंक्यावस्तुत्वमेवकर्मणांतेनाक्षीत्याहयत्रामेति ४५ अतएवपांडित्यार्थं
मेवयत्नःकार्यस्तद्विनाभयाभ्रांतेविश्वरूपसद्दवति तावदितियावत्पांडित्वंनास्तितावत्कालमेव
मायाभवभयंकरी मेघर्तिमयेष्वरूजोइति त्वग्रोविषयोयंनग्रहाणवनाशानिपदिकेननतदंतवि

यावद्यावत्परिज्ञानंपंडितस्यप्रवर्तते तावत्तावन्नदैवास्यकर्मणाम्प्रतिबंधदं ४४ यत्रा
मकिलनास्त्येवतन्नौलोकाकुदर्शना परमार्थोहृतेबंधःकिंचिन्नामनविद्यते ४५ ता
वन्मायाभवभयकरीपंडितत्वेनयावत्तत्पांडित्यंयत्नस्त्विनपुनर्येनसंसारचक्रे यत्नेऊ
र्योदविरतमतःपंडितत्वेमलात्मज्ञानोदारैभयमितरथ्यानेवशांतिमेति ४६ इति
श्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेकर्मनिर्णयोनामद्विचत्वारिंशदुत्तरशततमःसर्गः १४२

वा.

यिप्रतिषेधात् तदेवपांडित्यंयेनपांडित्येनपुनः संसारचक्रेणपतसितनतभुक्तनर्कादिपांडि
त्यपक्षोपयुज्यतइत्यर्थः अतःकारणादविरतेअमलज्ञानोदारेपांडितत्वेश्रवणादियत्नेऊ
र्यात् इतरथाउपायांतरेणवः इयंशांतिनैतिसम्पन्नत्वविदितोनभुनक्ति उदरमेतरंऊरुतेः
अयतस्यभयंभवत्यात्मादिकृतेतिभावः ४६ इतिश्रीवासिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्तरार्दे
निर्वाणप्रकरणेद्विचत्वारिंशदुत्तरशततमःसर्गः १४२ ४२ ॥ ॥ ॥

421

१२

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५११

पांडित्यस्यप्रशंसात्रतत्त्वचिन्मात्रदर्शने विदेवजगदित्येतद्रूपोयुक्त्यासमर्थ्यते सर्वेषामेवधर्माणांनिर्णयोधर्मोविरुद्धलौकिककर्मणांयेनउभयफलैहिकामुष्मिककर्मणांनारतंतस्यनिर्णयेचसंदेहग्रंथिभेदनेनप्रोत्कृष्टानांबुद्धिविकासनः पंडितएवसमर्थोमंडनेयथापुंडरीकाणांविकासेमार्तंडोनभोमंडनेतद्वदित्यर्थः १ आमुष्मिकसुखमपिसर्वंपंडितस्यैवात्मज्ञानाद्भवति

मुनिः सर्वेषामेवधर्माणांकर्मणामुर्मणामपि पंडितःपुंडरीकाणांमार्तंडइवमंड-
ने १ आत्मज्ञानविहीनायानित्यानातिरातिकोविदाः पंडितास्तत्रशाकश्रीजंबत्कृणालवा-
यते २ पाताले भूतले स्वर्गे सुखमैश्वर्यमेव वा न तत्पश्यामि यन्नाम पांडित्यादतिरि-
च्यते ३ पंडितस्ययथाभूतावस्तुदृष्टिःप्रसीदति दृग्विवेकोनिर्भाद सकलामल-
मंडले ४ इदंहृत्पमविद्यात्मब्रह्मसंपद्यतेक्षणात् बुधस्याबोधात्त्वद्दामसर्पत्वमि-
वगास्यति ५

धोश्रीकरादपिलघुतरमित्याह आत्मज्ञानेति पांडित्यात्पांडित्यफलदानंदात् एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेरितिभावः ३ पांडितस्यसच्छास्त्रविचारजन्यज्ञानवतःपरमार्थवस्तुरूपादृष्टिः स्वात्मन्येवप्रसीदति आह्लादनेसकलामलमंडलेभास्वत्सूर्याणांदोटकवत्तरिव ४ बुधस्यपांडितस्यस्वरदामनिकल्पितंसर्पत्वमिवदेहसर्गादिरूपजानेवाघाज्ञा

ॐ स्याति ५ ॥

तर्हि देहसर्गादिभ्रान्तिः ब्रह्मस्वभावादन्याउत्पद्यते नेत्याह यदिति ब्रह्मस्वतत्त्वाज्ञानेन ब्रह्मणि स्वभावो यत्स्थितं तस्यैव तेनैव स्वभावैकात्मिकाः देहसर्गोदयादिकाः संज्ञाः कृता इति सम्बन्धेनो पवमार्थ इत्यर्थः ६ ज्ञानपर्वमिति चेत्तविशिष्टब्रह्मणः स्वरूपदर्शनात्स्वधर्मकर्मशून्यत्वादित्याह सर्गाइति अक्षरमालिकास्तद्बोधकपदवाक्यादिरूपावेनैव ७ त्रैकालिकासत्त्वादेव देहरूपस्य

यत्स्थितं ब्रह्मणि ब्रह्म कृतास्तेनैव सन्मता स्वभावैकात्मिकाः संज्ञाः देहसर्गोदयादि-
काः ६ सर्गो वियत्प्रकाशं न यत्र किल किंचन न स्वधर्माणि कर्माणि न चैवाहंसमा-
लिका ७ इत्थ्यादि संभवति चेत्तत्सकारणमस्त्वनन्तदेव यत्र नास्त्येव तत्र किं त-
त्सकारणं ८ ब्रह्मणः प्रतिभानं यत्तदिदं जगदुच्यते तेनैव ज्ञानपत्तानि इत्थ्यादी-
नि सकारणे ९ स्वप्नसंकल्पपत्तनामस्ति काल्पनिकं यथा न वास्तवं पूर्वकामेता-
ग्न्यस्मेतत्था चारणं १० यथा प्राकृतमेव पुस्तेव स्वप्ने पुंस्त्वो न विद्यते इदन्ताग्नस्मन्नरणं
भा तानामपि नाम यथा ११ ॥

सकारणकत्वं निरस्तमित्याह इ थित्यादीति ८ प्रतिभानं प्रति-
भासः नहि प्रतिभासिके घटे दंडचक्रादिकारणापेक्षास्तीति भावः ९ पूर्वकामघते इति पू-
र्वकामं पित्रादिकारणं काल्पनिका अस्ति न वास्तवं तथा जगद्रूपस्वप्नेऽप्यर्थः १० पित्रादिवत्क-
र्माण्यपि वास्तवमेवेत्याह यथेति पुंस्त्वपुरुषादिभावे ११ ॥ रामः ॥

424

वा.
उ.नि.
टी.
४९७

मिथःपश्चनीतिशेषः एवंसर्गेषु यथावासनेमिथ्याभूतसर्वंव्यवहारे आक्रमेसत्वमपि यथा
वासनेमिथ्यात्मैवेत्यर्थः २५ जीवःसर्वोभूतभुवनादिसर्गात्तत्सृष्टान्तिकेदेहस्थितेसंसारेस्वप्ना
र्थयद्वदेवयथासंवेदनेस्वसंवेदनानन्तनिक्रम्यभातितेन स्वप्नार्थाइवसंवेदनांशेसेनः विच
मानाइतरांशेत्रसेनसेत्यर्थः २३ जीवोयथाभावनेभातिश्रुतःस्वयंविसेति मिथःपरस्परमा

जीवःसर्वेषुसर्गेषुस्वप्नार्थानिविलासिथः आक्रमेसत्वेमिथ्यात्मयथावासनमेषुव
सर्गादावथदेहान्तेभातिस्वप्नार्थवन्मिथः यथासंवेदनंजीवाःसंतोसंतश्चतेननेते २५
यथासंवेदनंसर्वेभातिभावघनस्तनः तेसंत्यात्मन्यपिस्वप्नेजाग्रतीवार्थदामिथः
संकल्पसंविदप्यस्यवस्तुनिष्ठतयास्फुटं फलेदाप्नोतितेनैषसैवैकनिष्ठतयास्फुटः
शुद्धासंवित्स्वभावस्यायत्स्वयंभातिभास्वरा तस्याभानस्यतस्यास्यजाग्रत्स्वप्नाभिधाः
कृताः २६ सर्गादावथदेहान्तेभातेयद्वेदनेयथा तत्तथाप्नोत्यपवाल्लितदिदंसर्गोऽ
याते २७ ॥

र्थदाःस्वार्थक्रियासमर्थाः २४ तेनयथास्वप्नेयथाविनापिबाह्यार्थंभोजनादिसंकल्पसंविदेवपा
कादिसंविक्रमेणाग्रस्यग्रासादिवस्तुनिनिष्ठायस्मात्तथाविधात्वेनतृप्त्यादिफलंप्राप्नोति
तथाजाग्रत्संकल्पसंविदपि अस्फुटैःस्वप्नैःस्फुटौजाग्रदिमैतावानेवविशेषइत्यर्थः २५ स्फु
टमस्फुटंवायद्देवभूतात्स्वयंभातितस्यास्यजाग्रत्स्वप्नौइत्यभिधालोकेकृता २६ ॥

श्री.

आमोक्षंमोक्षपर्यंतंननश्येदास्तेप्रवाहरूपेणेत्यर्थः १७ जाग्रत्स्वप्नयोर्येऽर्थाःप्रसिद्धास्तेषांप्रतिघरूपा
यास्तत्संविदस्तेनोनभिन्नतेत्यर्थः १८ आवीचिवीचीनभिन्नाप्यस्थितयोर्द्वयोरम्भसोरिवचा १९ अप्रतिघ
रूपत्वंनिर्विद्रूपत्वात्स्थितामहं इत्थंअधिष्ठानचिन्मात्रभावनप्रकारेणानन्त्यमयमेवास्तिनेतिनेतीति
अन्यानिषेधमानत्वाज्जात्येत्यर्थेननतानातदर्थेनवाभोतियोगिभावेनसंयुतेच २० ब्रह्मजगदात्मना
प्रोद्भूयफलघात्मनाभूत्वाचिद्रूपानुभवरूपिचानंदनुभवरूपंचसादीनांत्यवव्यवहारेपरमार्थेनपक

जाग्रत्स्वप्नार्थसार्थस्यसंविदस्तुनभिन्नता अप्रतिघरूपायाःप्रकाशालोकयोरिव १८
अग्न्यौष्ण्ययोरिवतथावातस्पंदनयोरिव द्रवाम्भसोर्वीचिवीच्योर्विवाक्षोभ्यानिलयोरिव १९
सर्वमप्रतिघंशांतंजगज्ज्ञानमनन्तमयं इत्थंसन्मयमेवास्तिनानात्वार्थेनचसंयुते २० ब्रह्मणो
रूपमत्वाचद्रूपानुभवरूपिच चिन्मात्रमजरंशांतमेकमेवामलंस्थितं २१ कार्यकारण
तार्थानांयायथाहृदिकल्पिता ब्रह्मणापुरुषेणेवनमार्यंतस्तथैवसा २२ ब्राह्मणोहृदिस
र्गायहृदितेसमपूर्वथा कार्यकारणतातत्रनथातेभिहितोयथा २३ संविद्घनोदरेस
र्गेकार्यकारणतास्थिता तथाहितोयथोनेननवाथावाकल्पनाभुवं २४ ॥

मेवाचलेस्थिते २१ नगार्यंतंमृत्कुंभादीनामर्थानांपुरुषेणेवगगनपवनादीनांकार्यकारणताब्रह्म
णायायथाकल्पितास्मात्तथैवाखलेननियतिभंगायेदंशास्त्रंकिंतुतत्स्वभावताभेदादिभंगायेत्यर्थः
२२ तत्स्वभावताभेगोश्चप्रवक्ष्यतियतिवस्विन्मात्रमेवपर्यवस्यतीत्याह ब्रह्मणइति अभिहितास्मामी
यथातथा २३ यथाकुहितासर्गादौसकल्पिता २४ ॥ ॥ ॥

त्वयापिस्वकीयसंकल्पपत्तनेस्वेच्छानुसारिकार्यकारणरूपिणीव्यवस्थास्वेच्छयास्थापितेतिसिद्धवत्कृ
त्याह चितेति २४ संकल्पनगरेतत्तदंतर्गतत्वव्यवस्थायोग्यदिक्कालाकाशमात्रकल्पनेनस्वानुभवसिद्ध
अयंदृश्यमानसर्गोविद्धिरण्यगर्भसंकल्पजन्मान्यसंकल्पसर्गान्तर्गतनपदोच्यते कुतःनिष्कारणादेन
नद्धदिर्भूतइत्यर्थः २६ तेहृदिसंकल्पपत्तनेयथासैविरवैचित्र्यादिकस्वस्वप्रकाशमानालक्षणाव्यवस्थास
देव प्रत्यक्षेष्वेवकार्यकारणतार्थज्ञास्वभावसंसिद्धेतिनतन्नोएकमात्रमध्येन्येत्यर्थः २७ तदेवोपपा

चितासंकल्परूपिण्यासर्गेसंकल्पपत्तने नियतेवस्थापितास्वस्थाकार्यकारणरूपिणी २५
आकाशपवनकणचयचित्तेसत्तास्वरूपिणि नियतेःसन्निवेशात्मानन्दनःसर्गउच्यते २६ यथा
स्वविस्वविस्थास्तेहृदिसंकल्पपत्तने सेयस्वभावसंसिद्धिःकार्यकारणतार्थजा २७ प्रथ
मेवयदाभातिचितसमस्तितथैवतत् नैषैवनियतिःकालोदेशादीन्यभियाहृता २८ यानामा
शुयथाभातिचेतनाकाशशून्यता नयातथावस्तनयाकार्यकारणताश्रिता २९ चिन्मात्र
मात्रेऽस्मिन्सर्गादौभावरूपिणि पूर्वंभावाःप्रवर्तन्तेपश्चान्मर्गाभिधाविदः ३० शून्यता

इत्यतिप्रथममितिसम्भूतिरित्याह स्वतस्वयंभुवमसृजनेत्यादिश्रुतिभिः हिरण्यगर्भाद्यादौचितिसर्गारंभेयस्य
पृथिव्यादेर्यथागंधकाठिन्यादिप्रकारेणचित्तेभातिस्फुरतितदिदानीमपितथैवास्तितस्मान्तस्यैवन
स्वास्थितस्यपृथिव्याःगंधकाठिन्यंनियतिरपांद्रवत्वंनियतिस्तेजसउष्णप्रकाशौनियतिर्वायोःस्पंदसी
म्नानियतिर्नित्यादिरूपेणप्रतीतानागतादिकालरूपिण्याप्राचीप्रतीच्यादिदेशादिरूपेणचस्थिता
स्वतथातयाअभिधाहृताइत्यर्थः २८ एवंघटपटादिष्वपिसर्वत्रबोध्यमित्याह यानामेति यथागौः

स्थितौः अनन्याःपवनेसौम्य
स्पंदसत्तायथानिजाः ३०

त्रिजगद्रूपास्तथाचिद्व्योमति

मत्वावेतिभावोभावनासंकल्पस्वरूपिणि ३० ॥

वा॰ नि॰ उ॰ टी॰ ५३८

पयसः कारणं घटस्तजारणस्य २९ यद्धिमनसाध्यायतियद्वाचाव
श्री॰ दतीतिश्रुतेर्मनसिप्रथमंरूपकल्पनापश्चान्नामकल्पनेत्याह चिद्य

426

यत्रयाकल्पनासाशून्यापितन्मात्ररूपेतिदृष्टांतेनदर्शयतिशून्यताइतियथापवनस्यस्पंदसत्तात
द्व्यतिरिक्तरूपशून्यातद्वदनन्यास्तथाव्योमाव्योम्निजगद्रूपाःशून्यताअपीत्यर्थः ३१ तथाचविद्रुमनैव
शांतदृशाजगदात्मनास्फुरंतीत्याहव्योम्नीति सौषिर्यनैर्विड्यमितिसूक्ष्मस्थूल्यादिव्याप्तेनभसिनै
ल्यादर्शनादितिभावः ३२ कदापुनरेषामेवविसर्गताबुद्ध्यानेनत्याहआभानइति सर्गआभाने।

शून्यतास्थिजगद्रूपास्तथाचिद्व्योमनिस्थिताः अनन्याःपवनेसौम्येस्पंदसत्तायथानिजाः ३१
व्योम्निसौषिर्यनैर्विड्यंयथानीलमतिस्थितं चितिचेतननैर्विड्यंतथासर्गउपस्थितं ३२
आभानएवभातेस्मिन्कृकलात्सर्गोविसर्गता बुद्धापेतेरत्नभुजगेरत्नरूपेयथापुनः ३३
मृतःसतस्मवत्सर्वःसंपद्यतिपृथग्जगत् तस्मान्यादिदमन्यच्चनित्यापतितमंबरे ३४
आधःपवनःस्वखेडःस्वार्थेदेहःसंपद्यतेकथं किमस्यहेतुकेस्यास्यहेतवःसहकारिणः
३५

विविधपरिच्छेदशून्यचिन्मात्रस्वभावतोभातेसतीत्यर्थः कृकलात्सायनाभ्याससंकेतात् ३३ ऐह।
लौकिकइवपारलौकिकःसर्गोप्येतादृगेवेत्याह मृतइतितेस्वतदन्यतउत्तरपारलौकिकंचइदं
चएतदन्यदेहिकंचसर्वेअप्रतिघमूर्तिचिदंबरमेव ३४ एतद्देहपातानन्तरंअन्योदेहःकथंसंपद्य
ते हेतुरुपादानहेतवोनिमित्तानि ३५ ॥ ॐनमोनारायणाय ॥ रामः ॥

येधर्माधर्माएवसुखभोगार्थंसर्वंकुर्वंतीतिमन्यंतेतेषांकर्मनिर्मितस्यज्ञानेननिर्हृत्यदर्शनादनिर्मोक्षप्रसंग
इत्याह कुर्वंतीतिप्रतिबिंबरूपिणादेहादिभावेनस्थितस्यात्मस्याप्रतिबिंबेमोहादात्म्यरूपंकर्माणिकुर्वंतीत्यस
मंजसंकृतकस्यानित्यत्वाद्वर्जनादितिभावः २६ विहितनिषिद्धाचरणसंस्काररूपेणस्थितेधर्माध
र्मावित्युच्यतेतादृशसंस्कारवत्त्वेनात्मकमेवमनस्तदेवचिदाभासव्याप्तंजीवःस्वप्राणाद्विवेष्टास्तथा
नत्वात्कर्मात्मासएवस्ववासनानुसारिदेहादिसंकल्पयंस्तदासेपघनेएवेतिविनयेवेनसर्वप्रतिभा

कुर्वंतिधर्माधर्मंस्वेनेनप्रतिबिंबरूपिणा तत्स्यात्प्रतिबिंबेरूपेकुर्वंतीत्यसमंजसं २६ श्रुतिः धर्माध
र्मौवासनाचकर्मात्माजीवइत्यपि पर्यायशब्दमात्रेणकल्पितेननवास्तवः २७ चित्ताक
ल्पितचित्तेनस्वयंविभ्रमसात्मनि कृतानिनामान्येतानिकश्चिदस्तीतिचेतसा २८ संवि
दात्मास्वयंचिन्मात्रेदेहंवेत्तित्वमेवहि स्वात्मांतःस्थेनमिवसंकल्पस्वप्नयोरिव २९ ॥

सविशेषास्तत्रकामेयच्छेदंकल्पयंतफलतोनभेदइत्याशयेनद्वितीयप्रश्नस्यप्रथमंश्रुतिं इमा
ह धर्माधर्मावित्यादिनाशब्दभावःशब्दराशिःवासनैवाथभेदस्तनत्वस्तीत्यर्थः २७ कश्चिद्रूपदे
हादिसंवेद्योप्यस्तीतिचेतसाकल्पितेनचित्तेनचिदाभासरूपेणविभ्रमःस्वरूपेआत्मनिस्वयंसैवै
वप्तानिधर्माधर्मादीनितत्त्वालसुखदुःखादीनिवचनामानिकृतानिसर्वाणिरूपाणिविविंत्य
धीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिरितिभावः २८ प्रथमप्रश्नंसमाधत्तेसंविदात्मे

ॐ तिमरणात्परकालेदेहादिकल्पनमपिभ्रमवदेवमाह संविदात्मेति २९

तत्तस्मादिंद्रियजयस्यावश्यकत्वात् एतयामप्युक्तमत्तानन्तरल्लाभिप्रायेनैसेपत् स्वयत्नेन
सिद्धिंमोक्षफलांसिद्धि एतमाप्नोति २ येनतात् विशेषणेनार्थप्रकाशकत्वात्तज्ञाधीनत्वा
दितियावत् यत्नेनेति चित्तहृन्मात्माप्यप्रयत्नयतितत्स्येवभवतितज्ञासक्तो स्त्रीमयोजालमर
तिवत् ४ एवंसति चित्तस्यप्रयासात्प्रयत्नेनोन्द्राकर्षणेनवास्यकारत्नाप्रबोधनाभ्यासेस्व
नःपंचनीइंद्रियाणिग्रामोदेवजितानिभवंतीतियुक्तिमाह संविदिति ५ तत्कृतनस्तत्वाह चित्त

नहिंद्रियजयेयुक्तिमिमामविकल्पशून्यः सिद्धिमेतिस्वयत्नेनस्वेनतत्त्वेनतथा
३ चित्तमात्रगृहसंविद्धिचेतनाज्जीवनामके यत्नेनेतिसजीवोलब्धयोभवतीह।
णात् ४ संवित्प्रयत्नसंबोधनेत्रोन्नाकर्षणैः मनोमत्तगजेमत्तेजित्वानय
तितानयथा ५ चित्तमिंद्रियसेनायानयकेनतज्जयात्जयः उपानद्गूढपादस्यनत्
चर्मावृतेवभूः ६ संविदंसंविदाकाशसंरोधाद्धृदितिष्ठतः स्वयमेवमनःशाम्य
त्याहारद्रवशोदरः ७ स्वयंविघ्नसंरोधाद्यथावेनःप्रशाम्यति ततयागतयत्नोर्थ
विघायत्नांक्रियागणैः ८

मिति नायकेस्वामिभावेनयंत्रकेनिरोधकेच पादमात्रावरणेनसर्वकंटकनद्रव चित्तमात्रा
वरणेन सर्वेंद्रियजयइत्याशयेनाहृउपानद्गूढेति ६ मनःशमनेनेहकउपायस्तमाह संविदा
मितिसंविदांविज्ञानावरकेनसंविदंजीवंसंविदाकाशब्रह्मणिसंरोध्यएकीकृत्य ७ स्वसंविदोजी
वंसंविदायत्नेनब्रह्मणिसंरोधात् उत्क्रमणात् ८

नतज्ज्ञानेसमनेकेंद्रियजयंविनालभ्यतइतिदर्शयन्नुपसंहरति जानीतेति हेजाति हेजाति
ज्ञैर्जन्मजन्मभृतैः कामक्रोधादिदग्धाग्निभिर्ज्वलितेषुजीर्णजंगलेषुवानहरिणानोवान
मृगानांपल्लवपर्णघासाहरणक्रमः कदाचिल्लभ्यतेकदाचिन्नैवंरूपस्तेनजीर्णानिविषि
लोभ्यतानिमाघ तेमनसः प्राणपवनस्पंदयः पातोवर्हैः संचारलेनपुनान्यपूतौइंद्रियाणि
जितानितानेनाविद्याजयएवहिप्राग्रहितेनवमुक्तः सनपुनर्जन्मनहेतिन्यजन्नितिवार्यतेत्याव
न २४ इतिवानाशउत्रिप्राह्नुनरप्राणमः इहेंद्रियजयोपायषष्ठिन्नेषयष्ठिदहये अभ्यासस्त्रा

जातिजरज्वलितजीर्णजंगलेषुजीर्णेषुनिर्वानहरिणहरणक्रमेण माघन्मनः
पवनपानपुनानमूर्तेर्जितेंद्रियाणिजयमेनमहीहितन्म २४ इतिमहानिर्वाणप्र
करणेउत्तरार्धेपुनर्विद्यानिरसनोनामद्विषष्ठ्युत्तरशततमःसर्गः १६२ श्रीरामउवाच।
विनेंद्रियजयेनैवदैनातननवगुणश्माम्याति नादींद्रियाणिजीयंतेकथयेकथयस्वमेमुने १ वसिष्ठ
उवाच नवपद्मनभोगपुष्कलेनवनोदिते नवेंद्रियजयोन्मुक्तोदीपस्तनुरशोभयथा २

सप्ताहस्यकोटितिताबोधहेतवः जितेंद्रियाणिजयमेहितहीहि जन्मेति यदींद्रियजयस्यावश्य
कत्वंवसिष्ठेनोक्तंतदुपायंरामः पृच्छति विनेति १ स्यानेनयाप्रश्नः कृतः इत्यनुमोदमानोव
सिष्ठः प्रश्नप्रश्नेमाति नवेति यथानत्रुरथाः मेदवदोषः पुरुषस्यप्रजल्पत्वपिदीपेनस्वलांयदर्शी
नेउपयुक्तेनयानमपुनभोगेघासमृत्कसनापिपुंस्त्वासानकर्षसंपादने प्रपूतकसनापिजीविते
जीवनोपायेपनाजेनादावामत्क्रपशास्त्रादिसाधनेअप्रसदर्शनेउपयुक्तेनतथांइंद्रियजयोन्मुक्ताः

श्री
वा नि
उ टी
५५२

431

वेषोवपर्य्येयेहइवे २० श्रोत्रावेवाइकेवनिर्येज्ञानवज्ञानोनाथवकेनेवं विवेकिवेद्धितिप्रविवे।
किनेननन्नियेनाद्दप्रयौमिमुक्तितिभावः २१ कद्देमानन्दोप्रकद्देमान सारंश्रान्मानं २२ यकदे
मोन्मप्रेयथान्मनिशाखेणायैनजोदयमुखेयोपाथनऊवेनियथाकाणातिमे विघ्ननोनमुखो
वनिवांसिहः २३ ग्राम्मस्पमृन्मयत्नानभिल स्पमृत्नवेनालसभामयाद्हेतिश्रातेमनश्नेया

प्रेक्षैवऊहयसुक्षोपामहुः सन्निकेकरोषासि स्वमाज्ञाण्णिभावायभवंनिहिविपर्ययं २०
श्रोत्रावेवाइकेनेयेनियंकृतेस्मृतिलेखेव नाहप्पमेवहीनस्पजोनेनेनदिवेकिवेन २१
मेसायंममासायविशुल्मपानवेवले सक्कुस्वसाप्रुसपकैः कद्देमान्मारपुद्देन २२
प्रेहावननराकृतागतिः केषामविघ्नाति ऊवेतिकद्देमोन्नप्रेनात्मन्यापानिजोदये २३
यथ्यामृण्मयवेनालमभाग्राम्यस्पभगादा यथाभृतार्थविज्ञानामृन्मयेवनभगादा २४
नथ्याप्रस्मथीरगुपलक्मोरहास्पभगादा यथाभृतार्थविज्ञानोप्रस्थेवाहेनभगादा २५
ग्राम्यनोश्रोननमेवेदांश्येनमेवुवेलीयते रघुपनम्रपरिज्ञानादस्पणमानेनरघुपते २६ स्फु
टानुभवनम्याणिसमकालेनिजेयथा परिज्ञानादसमनमेवसमपदेगता २७ नथ्यानुभूय
मानापिसर्गसंवेदनोवो विन्मयेनन्नविज्ञानास्फुतनेसावशेषाने २८

वन भगादायज्ञनादिरुः सदा २४ २५ ऊनोनभगादानग्राह ग्राम्यनोति २६ ननुस्फुटानुभवननास्म
नयदेगनस्पजगतः कथंज्ञानमात्रादसत्नायन्निलग्राह स्फुटेति यथासमकालेनस्फुटानुभवनस्पा
पिस्वाप्नजागतः परिज्ञानान्मबोधान् नथ्याप्ननुभूयमानाप्नतएवसमपदेगतापिसर्गसंवेदनेनिपरे

रामः ५५

कथंनहिंसामोहंवमिष्ठ्वंमित्यादिहेहान्मध्यमस्थावशाह्वार्थंमित्याह विदार्येति यथापृथिव्योस्म
लवेंशदारुविदार्यणानदेनःश्लेष्मनःशुह्मोवहिर्निःसरनीवप्रतिभातिनवनदेनःशाह्रःस्थिनेतिः
स्तेनोवानयाजलेनतरंगेभ्यःश्रग्नैर्ज्वालादिभ्यःक्षेप्रतिषतिशाह्वाःपवनाह्वकेवलालादिप्रदेशो
वर्णपदवाक्यस्फोटान्निर्गतानीवभातिनवनेभाक्रदेनःसलिलदृह्वांसनामयायुग्मथोःश्रग्नेवि
स्फुलिंगवनज्ञाग्रन्लप्रयोगात्मनोनिर्गतानाइवभातिनवनत्रसनोनास्पर्शः २२ स्वपरिभास्यात्मावि

विदार्यदारुवंशांगानिलपाहृवन् लेषाह्वाःपवनस्फोटाद्भान्त्यथोवासनोहृयाः २३
समोदिनःस्पर्शीभाकचतिस्मशेसवन् वसन्तलनराह्रोल्लेनाथोल्लेनचहृश्यना २४
यदेदंवात्तिवाभातिनन्म्लैपरमार्थेमन् श्रन्माटक्वकारणंभावान्मृर्गोल्दावेवृनोदिने २५
विरक्तशक्त्मेदार्थेमनिरस्ताखिलार्थके श्रात्मापिपर्यविवीविव्योमेवासौभातिशुद्धतो २६
मन्यतामात्मविज्ञानाच्छुद्धबोधैकरूपिना जीवभवंजीवभावस्त्वमस्मदात्किंनश्रात्मना २७
श्रात्मैवसात्मनोवेश्रात्मैवसर्वप्रात्मनः श्रात्मात्मनानवेवानात्तिनरूपायोयम्तेनेनरः २८
नत्वाहमस्मलोदयावत्तेनावदेद्वपेः ननुसंसारनाशोऽस्माद्ध्यानाद्वाविशुद्धया २९

न २४ श्रन्मास्फुमसद्यानिरिक्तेरूपेनसर्गादावेवकारणभावात्रादिनेनोमन्यत्रमेव २५ श्रतःसदैवे
करूपसद्योमेवाहमितिपरमप्येतनानिहेत्रिरूपंतुध्यानामित्याह विरक्तेति २६ जीवोश्रसिद्धो
जवेजवीभावोमनोविहेयः २७ श्रतएवस्वविवेकेनैवात्मानंशुद्धंरेत्याह श्रात्मैवेति २८ या
वनाहएपमस्मितिनावदेवक्तुध्यानावासंसारनाशोऽत्रेपेक्षरपरंतीरंब्रज २९ राम

श्री॰
वा॰ ति॰
उ॰ टी॰
५५९

उक्तमेवोपपादयति स्वप्नद्रष्टेवेति सर्गशब्दार्थस्तावदस्त्यखण्डैश्चिन एव स्फुरति तन्नामाऽयम् । विवादेनप्राचीवदौवयोरविवाद्वैतमद्वैतयोरन्योर्न्यमित्यर्थः परस्परानन्तरूपेवत्रूपमानस्वप्नद्रष्टा नादेनस्याकेवलनियोकिकमसंसिद्धो नत्वविकृतोऽद्रष्टुः सदैवस्थैर्यं जागतोर्तिसांस्थितमात्मनन मेवप्रपश्यति सांतिद्दष्टुद्धिर्यस्थैर्यं जागतोतिसांस्थितांतासमेवपश्यतिद्रष्टुरितिनेवप्रपंचस्वद्रूपेनाम नमान्तरेनामानवासमितितेनाभयोरयिनन्यारिहानमक्लोन्यर्थः ७ यद्वाभ्यामापिरहमशब्दाः

स्वप्नद्रष्टासर्गशब्दार्थोभियोनत्वन किलानयोः स्थैर्यास्थैर्यं जागृत्स्वप्नेदेवद्वीवली वयोरिव ७ इत्यासृष्टेर्निमनायत्नस्यविहासिसोवीचयः स्वैर्नोमस्य जनिमनालहट्ठेनना न्सर्गवीचयः ८ चिद्रूपंयतत्र किं भिन्नं हैत किंचिदवास्थितं भातिरुपमिवाद्दरप्रमणस्य मणुरेणिव ९ चिकायंयकवातिजगादिर्निपिशाद्दूना नतवनेनवसूनेनवस्वकायेववेन ना १० कायामात्रकमेवेदं भाति मात्रमसन्मयं पिंडाद्यविरप्रमालोकमायमायासनेहहे ११
मनोराजमिवासत्यं लोललंबोबुद्धिवत् द्वाभ्यामिता बहूनि भायदत्तत्र त्रकात्मना १२

प्रपंचस्तर्हिकथंस्थितिप्रामत्तनाहद्वयेति श्रद्धानविमस्त्रभावमेवाववलेख्यानलदवनयानरंमाइवा नमसन्नयेवातरासिःस्थितिप्रामाइत्यर्थः ८ प्रतएववविंद्यमस्कारमात्रेजगादित्याहवित्रूपेति ९ अथ वामायायोयाधिपुन्यतिःविवःमएवजीवजगदाकारेणस्फुरतीत्याहविद्युत्येतिदर्पणेचरपराहि इत्येकायेव १० नत्वदेहात्मनाश्रांतिरेवसर्वाभ्यासप्तलमित्याहकायेति ११ देहएवात्मावितिभ्रमेवा रयतिद्वाभ्यामितिप्रामवतिनाभ्योहाभ्यामिदंहदंविहृदनुवतेभ्यामपिविक्षुपमानेयतत्प्रसत्तत्रका

ग्रात्मनाप्रसक्तिरित्यर्थः १२

433

यदिनानात्वंतर्हिकिंतत्वंयन्नानेवपाविलक्ष्यतेतत्राह विदाभानमिति यच्चानानंदनात्मैवनि:
स्वरूपमेवसमाहितेणत्रात्मना आत्मानंस्वंदर्पोयतिस्वात्मस्वरूपेष्वाकाशादिपुशुभंफलेनगोत्र
वपदार्थेलक्षहृदित्यर्थ: ३ तत्मामात्मेवस्फुरयति सर्गोदाविति सर्गस्थित्यादौप्रलयकालेष्वप्य
हानीमपिजगत्स्वमाकाशादिरूपवत् आत्मानमेवात्मसंवेत्तिस्वात्मामिनयर्थ: ४ वेदप्रादेशिकत्व
तेह्रातानुभवविसंवादादपिजगत्रयेत्याह ननेति उभयत्रस्थ्यानस्थितिकेद: प्रपयानमूर्खाणां

विदाभानमनात्मैवनानेवपाविलक्ष्यते स्वनात्मैवात्मनात्मानंस्वमाकाशादुरेष्विव तु
सर्गादाविवविद्यामस्वमाकाशादुरेजगत् आत्मानमेवात्मसंवेत्तवतुतेस्वतामेवास्य
ने च ततस्ताततोतसूर्खोनामसताततोततहि दे विद्यते सर्गशाह्वार्थ: सत्तासत
मयात्मक: ५ नतात्तेयोस्तयोरंत: प्रतिपत्तौतयास्थिते नबोद्धतत्ववक्तृते
जानीतसोपरस्परं ६

नहिदेवाअनुभवमनुहत्नप्रपंचोअवस्थापयितुंशक्य: परस्परविसंवादादुभाभ्यामप्य
स्तानतवादित्यर्थ: ५ नतु तनस्तत्राह नतातयोरितिनियत: केवलात्तर्हिशायस्तत्ता: केवलवा
हारष्टयोस्ता: प्रपंचरूपेनत: प्रतिन्नोउद्दिसंतोत्रतरालेस्थितउभावपिवोद्धनेत्त्रप्रपरस्य
रंगवक्तृंचनजानीतोतशक्नुत: ६ श्रीमतेरामानुजेरामायनम: ॥

हे भगवन्संविन्मयेऽस्मिन्परमपदेऽपलम्भूतो भवान्पृथग्यथाक्रमेण वर्णितः क्रमोदितेन क्रमेन। निक्रमयथास्थितेन लोकस्थितेनवानि क्रमेण यथोदयं स्थितिभवान्स्मारेण श्रीमान्स्थितिनदेशो विषये वय जगति हृदयविभुत्वाद्धि जगद्दृश्यगोऽन्य भोजयच्च श्रीमान्स्थितेनस्थितिर्यादेनेतिरिक्तं यथा स्यात्तथा इति वानानिउत्तराद्विषष्ठ्युत्तरशततमः सर्गः १६२ इह हि तस्य क्रमस्य मायामात्रत्वं वर्णनैः हितो क्तेभिर्विद्यायानितासमुच्चयात्रते सर्वस्य स्वरूपस्य विद्यामायामेवस्फुरणादंषितन्मात्रतापरिशेष इत्याह विद्धि मामिति यथोक्तविद्यायाः स्वरूपालोकनेन ज्ञानवदमनेनैव न च स्वहितेनवासमाभ्यन

यथाक्रमेण भगवन्यथास्थितमथस्थितिम् यथोदयं च जगति विभुं त्वं भोऽन्यद्य श्रीमान्स्थितेनगलमन
सो निरंगनः स्वविन्मये परमपदे स्यलोभवान् ५९ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे
निर्वाणवर्णनं नाम द्विषष्ठ्युत्तरशततमः सर्गः १६२ श्रीवसिष्ठ उवाच विद्धि मायेयं न या
थी नो यथास्थितमिदं जगत् स्वरूपालोकमनन्तमपि विद्धि मां केवलं १ स्वप्नवत्स्वरू
पनाटनपदमात्रं विद्यते जगन्न मानं भ्रमः पाने नेह नानास्ति किंचन २

एवं स्वरूपज्ञानेनावबोधयंतमृणादेहिनवानाम्नेनेवविद्धो मायाभागेष्वविद्धो मे केवले परिशिष्यन इत्यर्थः १ विद्धो मे वसो विद्यामात्रपरिशेषमेकेन हेतुना तेन साध्यते नत्वाह स्वप्नेमेति यस्माद्धेतोः स्वप्ने प्रतिभानुभावाग्निनयवत्स्वरूपनाटनमात्रं विद्यते तस्माज्जाग्रज्जगदपि नभस्पदमात्रे उक्तान् मानेक्रान्ति समर्थं निदर्शयति नेह नानास्ति किंचनेति २ रामायनमः ॥

ग्रतएवजाग्रत्स्वप्नभेदद्वैतंनमिथ्यापिकल्पनेनतद्रूपेणतद्भयप्रसादितद्रूपमेवचोविद्धीतिनविद्वद्वैतवेदने
यतःप्रवस्थाद्वयानुगतायास्माद्विवेकेनमनःकल्पागतःद्रष्टानुयपत्तिर्भेदंपश्येदित्यर्थः
तथामतीतिशेषः ५१ यथाप्रस्वप्रणःस्वेद्धेदानेदाशोश्रुंसेदोशोवोधग्राह्यसमयश्रुन्तभयत्राभि
न्नत्वाद्वैतेनद्वैतंवैकल्पमितिविद्धंपोत्याभिन्नःसम्नोयएवदृष्टःद्रष्टाविषयोकृतास्तएवद्र
ष्टाभिन्नत्वेनेनविषयविषयिभावशून्यत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यतःकेनात्वविद्रूपायितेनप्राकालत्रस्माद्वै

विद्धितद्रूपमेवेदंभेदद्वैतंनमिथ्यापि विद्वांन्नमागतःकोन्योनामस्यादद्वैतवेदने ५१ वि
द्योविद्धोभेदबुद्धिश्चद्यामेवचभेदधीः द्वैताद्वैतेनैवैकमेवतत्याशानमलोद्भिने ५२ सदे
शोवोयतत्त्रासमयएववद्यानस्या द्रष्टाएवतद्रूपेणद्वैतेनवेदनमेककं ५३ नद्वैतस्य
स्वविद्धद्वैतमद्वैतंनाद्वैतमेवच सर्वाएवच्यंस्वयंद्वैतमद्वैतमेवसम्मतं ५४ नेतिनेतिविनिर्णीतं
यसर्वेनाभिभवत्यपि यच्चान्यत्काविदांकाशीशीलोकनामनामिह ५५

तीत्यर्थः ५३ एकस्यसद्भूतत्वेनएवसर्वेद्वैताद्यात्मनायदाप्रतिभासमानदाश्चैवद्वैताद्वैतमद्वैता
भिन्नंचतन्नद्यातिरिक्तंकिंचिदस्तीत्यर्थः ५४ नद्दहिकिंद्वैताद्वैतसमुद्भवात्मकमेवचसर्वा
दुर्लतेन्याह नेतीति एवंसर्गएवचयंब्रह्मद्वैतमद्वैतमेवचेति श्रुतोश्रुतेअयंचस्वप्रकाशस्वरूपतोवि
निर्णीयत्पश्चाद्नेतिनेतिसर्वद्वैतनिषेधेनसर्वेतःकृतस्वद्वैतेन्यत्काप्यभिनोभवत्याविष्टुंतेपिइह
प्रन्यगात्मनिविदांकाशीशब्दोब्रह्मभूमिकात्मामेनमैवयववनवदानेदेकरसचनाशिलोकनाम

श्री
वा. नि.
उ. टी.
५५४

यद्देवेन दातेन मुक्तस्यात्मनः वेधवेधानिवेवनकार्येण्याहृतनदेहिति प्रमलस्याबोधः निराकृतेः वि
स्मयस्य च कार्यमात्मा किं वेलताण्येन बोमनउप्यते विवहान्मान वयत्न इत्यावाबोधकैः प्रमेयेन दृयो
दयम्मूलेनालेपकेन सत्वेन मनादिनात्मन्तसाम्यादिति भावः ३५ प्राप्तिनद्रूपनामन्याविद्यातो
विनयाकाशकचनेसत्तिवैधावामोहो वा क्रमेहेतोः स्यादेनार्थः ३६ यदात्मा विद्यानाम विधनेनदा
वेधः वेधान तथ्यामोहोतामोहान यत्नो ऽप्रयातीति क्रमविनाशीतिमवस्याधोप्ये वदुर्लभविनयः ३२

नन्वेवं क्रियतामेतद्देवपूजनं वैधं कान्तमात्मप्रमलत्वोऽयं विस्मयस्यानिराकृतेः ३५ वि
स्मयाकाशकचनेकाराकिलनिराकृतेः रूपनामनमाविद्यातो वैधो मोहो यथा क्रमः ३६
नाविद्याविद्यते नाम वैधो वैधानकस्यचित् मोहानकस्य विस्मादत्तात्मनिनालं
ले ३७ नात्मैव विद्या विद्या वा विदेवैकवनत्मजा सर्ववस्तुकलितसमतत्वसर्गात्मदेहिनी ३८
देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः तन्मात्मस्मरस्वरूपमेव निष्प्रयः ३९ सर्वासा
मतो रूपेणान निरूप्यरूपः एकस्मिन्निभिन्नरूपेणात्मस्मरनिष्पादिह ४० राम

त्वमस्त्वविदेवस्मरणाकारस्वदेहिभूत्वाकचति ३८ मध्यपत्रिविधयंसंविदः स्वरूपमसिद्धं न देवनात्म
न्त्वमप्रसिद्धः रूपस्यापारमार्थिकेरूपमित्येवानिष्प्रयःकार्यः ३९ बाह्येरूपेणात्मनेत्वहरूप
इत्थमनस्त्वहिकाशोत्प्रकाशनात्मयदानागरूकस्यस्वयंज्योतिरात्मनोयद्रूपः स्वरूपे प्रह
माहप्रमाणमभिवेकरूपोनेति निराकृते: नदेवमात्मस्वप्तरूपनात्मेकेरूपमित्यर्थः ४०

ननुवासेजाग्रदेहिनः स्वप्नसृष्टिभेदः स्वप्नोपिवासेननस्यास्मिन्पर्वंजगद्देहेप्रोक्तपूर्वोपिनिसर्वस्वप्नस्वम
यत्तुगुणसाम्यानुभवेननैकजन्मान्तरस्थापयस्थितिनर्थः २१ पौर्वापर्यौः २८ आनेवाणस्यजीवस्वप्नमह
स्वप्नोपलब्धौ २५ उद्बुद्धः प्रबुद्धेः सिद्धेर्जीवितिस्वप्नानुकूलयोगसिद्धमहिः ३०-३१ कथंतर्हिनामभेद

वासेनदेवभिन्नादिगुणसाम्यादशेषतः नजाग्रत्स्वप्नयोर्जीवानेकोपिविषमयोरि
व २७ यदेवजाग्रत्स्वप्नोयंयःस्वप्नोजाग्रदेवतत् नैनदेवंकिलीनमलिपीःकालेना।
भयोरपि २८ प्राज्ञोविनोनलेस्वप्नाभ्यामज्ञानान्विपनेयथा आलेवाणमहावायेनथाजा
ग्रद्धन्नानापि २९ उन्नत्रवधासेनःस्वप्नाःस्वर्येनेवहवोयथा नेपवबुद्धेःस्वर्ग्येनेसिद्धेने
स्वप्नानानापि ३० एवंस्वप्नस्वप्नायम्भेस्वप्नस्वानुभवात्मनि कथंतिस्वप्नवजाग्रज्जाग्र
द्धन्नप्रवेदनं ३१ यथाहर्षेणजगद्भेतिनिमेकार्थेनागतो उभौशब्दानर्थेवेनजाग्र
त्स्वप्नात्मकोस्थितो ३२ एवंस्वप्नपुरस्कारेयथावासैवचिन्मयं नयेवदेजगदनःक्वचि
यादृशनेजनः ३३ नदेवाकाशमात्रात्मयथार्थेयेनिकथने नयदासेननदेवाहेवंपस्व
कलनात्मकः ३४

त्वाहयथेति ३२ स्वप्नस्याभिप्रतिपादनस्यप्रयोजनंनेदर्शयतिपवस्मिनि ३३ सहिस्वप्नोभूतेनादि
क्तोस्वप्नप्राहैनेवग्रविधाशहेनापिनद्वेसेवयादेकथनेतनर्हिनशाहेकोविवदामहेकिंतसर्वेप्र
मशोनैयदेवासेनदेवाहेमाकस्वकलनात्मकएवंपद्मेनावस्मदभिमतेनब्रह्मसिद्धमेवेतिभावः

ब्रह्मभावापत्तेस्तज्जगत्तन्न पश्यतीत्याह यदिदमिति १८ नत्वात्वाहं ध्यायामीपि स्वप्नविद्धितं भावेन गदित्याह हमिति प्रविकृतस्यान्यथा सतिभासो विवर्त्त इति तल्लक्षणयोगादिति भावः १९ याम वतो जगत्प्रकारेण तूत्थास्यास्याकेनाहोपि २० नन्वनुभवः कथमपलप्यतेनेत्याह यथेति २१ दृष्टा यथैवत्तत्प्रकाशकानलवत्तु यथा सत्प्रभेदो मे वभासि नन्वलज्ञानस्यान्येषां हेतोः प्रनलमसर्णेसव

यदिदं दृश्यते किंचिन्न दृश्ये च निरामये चिदाकाशमनाद्यन्तेन तत्कथं किं प्रपश्यसि १८ स्व
मसंवित्त्यन्तरे रूपं स्वच्छं संवेदनात्मकं स्वप्नवत्कचनं स्वप्नग्रामनद्यैर्न जगत् १९ ग्रामा
द्यैर्लीलया याद्याभिर्या यत्नामिकल्पितैः कृतानाहमसि यत्त्वानां किं विद्धि दहनबोधने २० इ
त्येयमविधेयानि संविदर्थाभिवाहिणो भवतामन्वनाहेव स्वात्मनीन्दिवपाहभृः २१ पृ
थ्यक्ष्मेवनिनोस्तिस्तानुभूताणि कृत्वनित् नयेन्हस्यनानाहिस्तनुभूताथसन्मयी २२ वि
द्योममात्रमेवार्थानलवद्धास्तेनया स्वप्नेनैवजागृतेनलेहस्येवललत्यने २३ इदंजाग्र
दयंस्वप्नः इतिनाहोन भिन्नता सर्वेवस्तनिनि शेषसमयेयोनुभूतिनः २४ नेन्दवर्णानिस्व
प्नबोधार्थान्त्योयथा स्वनाश्रव प्रबुद्धस्यजाग्रानिप्रत्ययलया २५ कालमल्यमनल्पं वस्व
प्नजाद्देनोहृयी: वन्नेमानानुभवनस्मांस्यानल्पेनयोहृयो: २६

काशरूपमेवनयालक्ष्यनइत्यर्थः २३ यामिन्नत्ता भासेत्रनुभूतिनः समयोस्तयोः स्यानाहेवेत्यर्थः २४ स्वप्नजागरोर्नेयप्रबुद्धस्यानभेदस्यस्यजातिस्यस्यजागृतिप्रसिद्धः प्रत्ययोपितयानेनदेवांसितवापि तोभवतीत्यर्थः २५ कथंतर्हिसाम्यप्रत्ययोजनानामितिवकालस्यतमहत्वाभ्यानानुभवनइत्याह

रामः ५

त्मनः स्वात्मनः सकाशात्तत्कार्यकारणाद्रूपयाप्रतिभाकारः समुदेति १० यत्स्वसंकल्पवश्य
सर्गवत्स्वस्फारंप्रतिभानेनदेवेनजगदादिनिवृद्धे ११ नत्वगात्स्वतः नकारणेनततः १२ इहावि
दुषैनैववचनतानान्येनतुभ्यादिरूपेणशोभतेभूमिकाभ्यासेनहस्तोभावः १३ स्वनानयाप्याका
शतयाद्रूपैर्नैलामिवात्मिनमालेख्यानिशेषः प्राभासेभ्रवः १४ एतत्त्वत्थापिनामतत्त्वभवसिद्ध

समुदेतिस्वतोभावोबीजैर्विवन्यतिभाकृताः स्वात्मिकाः स्वात्मनोदेवात्कार्यका
रणरूपया १० स्फारंयत्परमेशोग्रः स्वसंकल्पस्यसर्गवत् नत्वेनैवजगद्धेतुकतः ए
भ्रातयोनवके ११ आत्मैवमयमाभासोनैवभातिर्वाकिंचन ब्रह्मण्येवस्थितेब्रह्मतट
विद्यामिवंस्वतः १२ बन्धनादि नैनैहृदियोऽसौवाखिलंजगत् इत्येवंपरमोबो
धपनत्योहित्वमुक्तता १३ विश्रामसूक्ष्मतानाद्रूपमात्रमाभासप्राततः इदमयनिद्य।
पूर्णेनजगदादिनैवभासते १४ यथार्थितःदेणदेहस्यथातेहन्केहरणाष्ट्यते विन्मात्रख्याते
रेकेनशाकनेस्मात्किंगुवतो १५ विज्ञानआमभागोयोभातिपश्यवायपया नयानयाम
नवात्येयावाद्विनेसभावतः १६ प्रविचारवतोरूपभ्रान्तिर्गगनमध्यपि जातिनैमित्तिक

मित्याह यावनइति निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठयातोणदेहस्यमुक्तिवदेहभावस्यहकेसादिविन्मा
त्ररूपेनशक्रुनेजगदर्शनसामर्थ्यात्किंस्यात् नस्मादनानहशैवनत्सामर्थ्यंपरिशोधादितिभावः १५
नयावभ्रमैवातविकोपादोजगदात्मनाभानपत्रविन्मात्रस्वभावेनेतिमवस्थन्याह विज्ञानिति
वेत्यावेपस्वभावतः १६ जातिनैमित्तिकस्यजन्मप्रभृतिमिरोगादृष्टवदृशः प्रकृष्यस्य १७ राम

श्रीयोगवासिष्ठसारटीका १८

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५५२

यथाम्बुजनादिनिमिषोन्मेषस्थितिस्थितिवायोः स्वल्पात्मनः स्पंदशीलिकाः स्पंदरूपकाः सत्रैवाघे
तिनद्यादिनर्थः प्रतिभासर्थोकास्मया ३ अन्यथाप्राकारेण प्रतिभासायावत्स्वहृत्नानविनाशिता
यथामृदः पिंडघटाकारो सदा घटाकारस्तत्र परिणतिर्विना स्वरूपस्तद्देहितिभावः ४ देहेषु वातेनेषुप्र
तिभासेषु प्रविष्टानस्वन्मानात्मकं स्वरूपावाद्विषु स्वस्वावस्थानं नैतिंह नोऽभिशाह नानेति ५ नत्र

यथा स्पंदात्मनो वायोरन्तःस्पंदलेखिकाः ऊर्ध्वैवमात्मनश्चित्राश्चितेः सोऽन्तः प्रतिभा
सृताः ३ यथा यथास्वाभासभूतात्मास्फुरितान्प्रतिभासभा नावन्त्येहतयैवास्तेनहताया
वदन्यथा ४ नानावयववानेकः यद्देहावयवो यथा चिद्रूहैककमिदं व्योम मनयैवं
प्रतिभात्मकं ५ ब्रह्मकाष्ठतन्स्थिताः काष्ठेदास्थिताः प्रतिभायथैव न देहात्मस्थः
इवात्मस्थः स्थितमात्मनि चात्मनि ६ स्वात्मनि स्वप्नपुरवदाने चिति चमत्कृतिः
किं सारं किमसारं वा किं स्थूलं वाऽथ सूक्ष्मकं ७ चतिज्ञानमिदं यावत्सर्वे चिद्व्योम
मंत्रकं ८ पुंजगम भङ्गुरं न संज्ञास्याः किमन्यते ८ चिद्व्योममात्रकं चैव संसारे सर्व
नः शिवे प्रास्थानास्थादिकेनन्ता यथा संस्थानमास्पतो ९

काष्ठरूपेण नो हि दृदिगाद्यवस्था स्थिरकालावस्थानास्थिताः प्रन्यायास्थिताः प्रलयकालस्यापि
नः यथा देहस्यापि रूलपादाद्याकारावस्थः निमेषोन्मेषाद्यवस्थाश्चान्यथैः ६ यावत्यदाभव
ङ्खितैरुड्डैन ८ यथासंस्थानेयथास्थितस्वरूपमालेख्यप्रास्थितानि इह न कोदसाह्निः अन्यथः

441

५

भावनात्शास्त्रतोनिर्णयात् प्राक्तनगुणैर्विषयेषुप्रतनुभवेनरहनात् स्वात्मैवनतत्रकात्मनावि
ष्ठितःसन्नित्यर्थः ५८ उक्तमेवगृहोपसंहरन्नियन्तामेनियन्तामकिंचनचेतनदेहनादिकदाचनेवि।
विदाकाशेभानेप्रशान्ताभावलीनाविस्पष्टदर्शनात्स्वभावेनाग्रहवैशेषणानदवीसंकल्पश्रान्तिरूपात्क
ल्पनाज्ञानितत्सर्वेतत्स्वयमेवसौम्यमेव तस्माद्भावाद्विविसंकुश्चनाघरक्षयैवचलतिनप्रपन्नप्र
नैरपीतिसिद्धमित्यर्थः ५९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेएकनवत्युत्तरशततमःसर्गः १९१ प्रत्यक्का

एतस्मात्कृपणाद्देहात्सकलमित्येवभावनात् पृथगात्मैवदेहस्थादविसंवादिवि
ष्ठितः ५८ यत्रात्मकिंचनकदाचनचेतनेनभातिनभानमयथापदृश्येवमेव नतत्कल
नाइवनितत्स्वयमेवाहितस्मात्तद्भवचलतीतिपरस्कन्धेव ५९ इतिश्रीवासिष्ठयोगेन
रकोपलेभवर्णनेनामएकनवत्युत्तरशततमःसर्गः १९१ श्रीरामचंद्रउवाच यन्मुनि
आपधोरेनहृत्वेनानादृशाःशान्ते प्रत्यकारणके किंस्यादेतत्किंवास्वभावजं १ वसिष्ठउ २
वाच ईदृशाःप्रतिभावनाःपरमात्ममहाम्बुधौ प्रतानेनप्रवर्तन्तेस्वतःस्पन्दनिलात्मकाः

रणेचित्रचिन्मात्रप्रतिभात्मके प्रबोधात्प्रागदाभातिबोधेवस्येतिवर्णितेमुनिव्याख्ययोःएतद्रामव
चनेसवडःस्वादिदृशाशान्तेपरवेत्तत्किंप्रत्यहेदृश्यमानस्वप्नादिवदन्यकारकेकिंवालवण
गाधिप्रभृतीनांवेशलभावादिकमैन्द्रजालिकभगवद्दारादिनिमित्तादिवनिमित्तान्तरस्वभावज
मितिरामप्रश्नार्थः १ नतानिमित्तान्तरमस्त्यभावा प्रत्यगात्मनियावन्मोहतमोदृशाः
प्रमाःसदैवप्रवर्तन्तेइतिवसिष्ठउत्तरमाहईदृशाइत्यादिना २ रामायनमोनमः

442

मृतानि रक्तभस्मानि योगात्तान्यथैव भेदैः स्तनांश्च यगन्धान्सं गृहणन्त्येव विद्वेषिणो ५६ वह्नेर्ज्वाः पाषा
णादि सर्विलोयवनयानि विपेष्ट्राकाणमन्वरेसंचारे वक्त्रः सुशुक्रानेषानेलिनानेप्रेडुदाकारकृदाना
णामाघातेन न बहोभेदने सूक्ष्माग्रसूक्ष्मानामिति याठानेवेविग्रहः ५७ नमायाः सूर्मिसूलादीना

एनोनागमयोभेदसदंशायवर्षेण नमनायावनिकरणफश्यामाद्दाहणे ५६ सहा
न्याषाणवज्रास्थिसर्दिकाणमेखवे वह्नोस्थूकाद्गुरदाकारकृदाराघातनभेदने ५७
नमायः पुरुषास्त्रेषक्काम्भेक्कामेलिमज्जने सूहस्कररक्तदाणषूपास्नुयंत्रातिपीडने ५८
वक्रवक्त्रगदाणामसूलासिप्रवर्षेणे शाल्मलोग्रहणंपाणांकुशांकैशतनोदने ५१
नमसैकनमेभाषपानपानालमज्जने दीपकृतानलभयंमूहदायसवर्वेण ५० तिर्नि
गैमाकृष्णगारमहांगारप्रवेशने ग्रावधांक्रैगदाणामभूहरीवक्रवेधने ५१ तनदो
मणहृषभेनवानामेन्योगवर्वेणे नालोत्रालानिपहृषषंशिलानलनिपातने ५२ हधिरा
मेधपकाकष्टपनयादिसंकटे शिलाप्रमसूमयाम्लेभषादणाषाणपषणे ५३ पव
भ्रमेलूकालेलिनेजनेवेवमुषामाइतिं प्रोः करतलसंकंपलवेडोन्नयप्रमंडले ५४

माक्षेषसशाहेमज्जने ५८ शाल्मलः संकटकायाग्रहणमाक्षेषणे ५९ दीपवेषेणप्रकृष्टोयउल्कानल
स्तस्मादृये सूहृद्विर्यसैसुर्वेणनोदये ५० ५१ नालादपुत्रालाउत्वत्नप्रदेशगत ग्रतिपरुषशिलानलेषु
निपातने ५२ ५३ प्रवत्राभेषदेशेषलकैलिखिनेदेह विदारणे प्रोः करपादादीनांखंडनेखंडलत्रो

न्केडन्केठितघृभमंडलेयत्र ५४

सिद्धलोकेष्वक्रोन्यायेननरकादिपापफलकल्पनावर्जितस्मान्नइत्याहसिद्धाइति एतावांस्तुविशेषः
उपासनाफलेऽपन्नेनतत्स्वपनात्दृढाभ्यासेस्वेनैवभवति पुण्यफलत्वनानिस्मातुश्चानयोः संतोर्वि
नाशिनदभ्यासेसमनाभिस्त्येवरदंभवतिपापफलेनप्राप्तिवाभ्यासयोरभावेपि पापावरणमात्रेण
मनोमित्येवरदंकल्पनेभवतीतिभावः ४९ संवेदनानुसारितेनसर्वत्रसमानमित्याह यद्यदिति दे
हएकान्तेत्रएवकारः पूर्वोपिदेहइत्यर्थः ५० अतएवमनोनुसारेणैवकंदेहेत्युक्ता अथाजीवेषुहृत्तौ

सिद्धाःसदाविभान्त्येवयथानाकल्पनावशात् नरकादीनिरःखानितथैवाभान्तिकल्प
नात् ४९ यद्यत्संवेद्यतेकिंचित्तत्तथाह्यनुभूयते स्वर्गेवास्मिन्देहेस्मिन्देहएवमनोमयः ५०
देवत्वजातियन्नावेएकोदेहमयीधिये नन्नावेकमयोमन्यामाभूतत्रैवपश्यति ५१ शुभा
शुभेविकुंभेलोकान्स्वपुण्यनाशुभाशुभान् स्वात्मिकाथात्मिकान्योवविरंचानुभवंत्यपि ५२
शुद्धासिद्धयथात्येवपुण्यन्यनुभवन्त्यपि तिरश्चुद्धानिनृणामिरःस्वानिनरकेष्वपि ५३ दृ
ढंपाषाणयमलगिरिवज्रककृपेषणे नत्रोपक्ष्मपतनेपुनरुद्धारवर्जिते ५४ दाहणीना
लिशीतेनदेहपाषाणनाशने भूतोमात्रमात्रेणमहामार्गोस्यदेवतः ५५ रामायनमः

त्याहजीवइति तत्रैवाकाशे ५१ शुभाकृतपुण्या अशुभाकृतपापाजीवसंविन् ५२ यातकर्मोपा
सनशुद्धासाहस्यनमानिसिद्धग्रामेष्वपरेषांपश्यन्तिस्वान्यनुभवन्त्यपि अतिरःस्वानिपश्यन्त्यनु
भवन्त्यपि ५३ पापकेयातनोपशमन्त्यनुभवतित्वमानिप्रपंचयति दृढमित्यादिना दृढंनापाषाणेयया
मलगिरिवज्रकेगिरिदयवज्रकेगोभ्रमपाषाणपाषाणयन्त्राकारे नाभ्यासेपाषाणे तत्रलोके ५४
भूतोग्निशावैरणारेभ्रमवाः अव्रतोयामहानिजेलामार्गलदावसदनत्रपावधूनंसदावतः ५५

मनःपरिणामात्मकमनोरथादेश्चिन्मात्रसत्ताकात्पर्यवसानाद् चिन्मात्रस्वमात्रमयात्मनि जगति सन्निपन्न
न्नसर्गे सर्वे सोऽपपात्रिकं संभवति हे भगवन्कोऽयं नवमाभाति विदितं जगत्किं मयं तदुच्यतां वादिभिरि
त्यर्थः २२ यद्यपि इदानीं भूतमयं भौतिकमिदं दृश्यं तथापि सर्गादिकाले सदेव सोम्य
इदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेर्नान्यत्कारणं संभाव्यते इति शुक्तिकारजतन्यायेन कारणं जगद
ब्रह्मणा ते अन्यनासदेवेत्याह सर्गादावेवेति २५ यद्यनेनात्मनैव तेन हि कथं जगतो भाति न ज्ञाहं सम्य

नान्यत्किंचन नन्वस्मिन्ब्रह्ममात्रमयात्मनि संभवत्संगनैर्मल्ये तु अतोऽमलकं किंमये २३
सर्गादावेव सर्गादि किंचनार्थोदयस्थितो कारणाभावतस्तेन जगत्किंमयमास्थिदं २४
संकल्पनेति नानाकिंचनानि पृथायथा विलीनत्वान्न सा भाति केवलं चञ्चदविद्र
ना २५ इदानीमपि हे साधो न मयेन पापिके पि वा नीत्वसेवेगसंकल्पनगराण्यवमे
वते २६ ऊर्वेनेकरसाभ्यासाद्यदिनामपरक्षया नलनीदंवपलस्त्वाप्यामपुर्वेन्यायिवेरेण
ते २७ यस्मिन्देकलिनेवहेवस्तनेप्रवर्तनेन सर्गादावेदयाम्नाति प्राभानोद्वेकमेकधीः २८

स्यैन इति ग्रन्थेनाऽमलानुपिपासाशृंगालप्रख्यादीनां संकल्पनेभानदर्शनादिनिर्भावः २५ तदेस्य
संकल्पादेव अन्तुजनत्वयवनीत्रसेवेगनाभावादेवतीत्रसेवेगनत्वनवांग्रन्थापिकेषिवालेपिनगरा
णीऊर्वेत्यवतानिवेकरसाभ्यासादेदवन्यायेनमाप्नुवंतिनज्ञाह इदानीमपि निष्ठाभ्यां २६ २७ इदं
पूर्वे सिद्धेउपासनादिनास्सकल्पितेचेतेदृश्यपंचेरद् सकल्पनाकरणमस्तेवेनिवृत्याय: प्रवृत्तनं
नेमपुरुषः यथायज्ञादिकारेस्सर्गाद्यवरणमाप्नोतितथाक्रमेणहेयं अवाप्नोतियस्तनयोरेकं समस्मि

निरुद्धधीः सदेकमेवाप्नोतीत्यर्थः २८

सिद्धसमानि सिद्धलोकाः तानि सिद्धसमानीव वर्तते यानि सुवर्णेत्यादिना २५ रसायनैर्वेद्गस्ता
न्मयाकारवनिताभिर्वलितानि २६ सर्वर्तुप्रसिद्धपुष्पफलपल्लवनदीप्रवाहादिमंति संक
ल्पनिमयपदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंते तेन पितृलोकेन संप
न्नो महीयत इत्यादिश्रुतेरिति भावः २७ सुवर्णमिवाम्लानमिवेद्देषाः येषां तथाविधान्यत्र मया

सुवर्णमणिमाणिक्यमुक्तावनिमयानि च भक्ष्यभोज्यान्नपानाद्युरसायनसरांसि च २५
मधुमद्यदधिक्षीरवहन्नकल्पकुल्यानि च रसायनमयाकारवनितावलितानि च २६
सर्वर्तुपुष्पफलपल्लवपूर्ववेनितलीलाविलासललनाकलितानि यानि संकल्पमा
त्रवनेन च सर्वकालं संपन्नसर्वविभवान्नरसेक्षुलानि २७ सहस्रवेद्धविधानि शत
सूर्योपमानि च सुवर्णोच्चनेष्टाद्दसप्तभूमानि कानि च २८ सकांतमःम
कामानि निःसानंदमयानि च कानिचिज्जीयमानानि नदनूनललितानि च २९ सर्वेणानुत्पत्ति
विनाशानि कानिचित्कल्पनायशानि पूर्णेन्दुसुन्दरानानि निजैः रामबरणानि च ३० विचि
त्रसत्त्वविशेषाणि विचित्रविभवानि च सर्वेत्तर्गुणरम्याणि सर्वकाममयानि च ३१ तानि
संकल्पजालानि किल कल्याणकारणैः स्थिराणां मनसां भित्तैः कथमेवं भवेन्नसा ३२

नि च भ्रंशानवेषु २८ वायुना यथाभिलषितदेशं नीयमानानि २९ उत्पत्तिर्विनाशोऽत्र कयादर्शी
ते ३० ३१ कल्याणकारणैः शास्त्रीयसत्कर्मोपासनैस्तत्फलकारिणा तत्तल्लोकतत्तद्भोगाका
रेण स्थिराणां तन्मनसां परिणामैः सा तु एवंविधा सत्यलाभिनिः कथं भवेत् ३२ रामायनमः

446

श्री·
वा· रि·
उ· टी·
५५१

विगुणगुणहीनानांहीनानांबालघ्राकचापलतानामेवजडस्पंदोजलस्पंदः कृमिस्पंदोन्यानः स्ववकाः
विकृताः सूर्यकिरणजालन्यायी १८ १९ प्रावषुः पुष्पगुणनभ्रूतोमौव २० चान्द्रभ्रमनतमकाः एक
अवयवजालेप्रथेवेस्थिताः देहाः येन्याविथानोजीवानामरणकालेणनक्तागदाकारहृदवेन।

विविधवर्णाविगुणास्वभेदैर्विलिनताकृतिः जडस्पंदोन्यानमयीबालचापलतेवबि १८
जडकल्लोलवलनाकलघोल्लासफेनिला वक्रावर्त्तोदयमयीप्राहृषीवनंगि।
णी १९ घनानवनवहुकुन्तजगन्मृगनदीघुणा रजोगणमयीइत्ताप्रवभूतिव
दुर्भगा २० अतेप्रामोतिनयथावेखम्मषैवरान् जाग्रदालोखमप्तवेनयैवा
स्मिंभ्रंसुवरन् २१ यानिसंकल्पजालानिप्रतिष्ठामागतान्यले नकैकरूप
जालस्यदेहानोइहदवेनसा २२ स्थितानिनानिवेशामकोप्रावन्नान्यसकट
विमानपुरनगर्भ्रमादिरूपेणेन्स्थास्थितानात्मना २३ तान्येवासिद्धमसानिचो
त्त्रिभातिपरस्पर परस्थानियसंख्यानिस्वपलव्यान्यसन्तापि २४ राम॥

सोऽहंदीभूतानियानिसंकल्पजालानितान्येवैनज्जगदेहाद्याकारेणप्रतिष्ठांस्थितिमा
गतानि २२ २३ परस्थान्यपिसंति स्वपलआनिमम्पारस्थान्यपिप्रसंति २४
नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामायश्रीरामचंद्रायनमः ॥ शुभम् ॥

नेमंत्रिणोदृष्टवेनइतिविपर्येणामेप्रसह्याद्योने ५ इतः परंश्राभिःकथाभिर्लीलननंः प्रथम
विद्यायोपश्रृणनायोमन्त्यापुष्पाभिः मरश्रोजीवन्मुक्तोभविष्यति १० अखण्णायपद्मस्मादविद्ये
तिमेवित्रृष्टनाननत्वस्माद्वमेणोवप्रस्यायंदेतममदायेनूपंमदूपाभिवलम्बत्ने ११ इत्येवास्यात्र
स्यानिमिक्रासत्तूपाभावाघावदपरिज्ञानमंत्रापरिज्ञानमात्रेणानिमूत्रिश्रापपघनइत्याह यदेति

मंत्रिणौतेमहाबाहू मासमप्याविपश्चितः इतिहृत्वेनामेन्त्सालयमेवाहिदृष्टवान् ९
मत्प्रोक्ताभिरनन्ताभिःकथाभिर्लीलनन्दनः अविद्यायाप्रशान्तायांजीवन्मुक्तोभविष्य
सि १० अविद्यायांविलीनायांविद्धसंवर्णमात्मानि मन्नद्यां नतुमेणसदरूपास्यःसद्रूपामिवलसने ११
यदायम्यात्मकेवेयमविद्यानेनतात्मिका नदाकेबाणरितानागरितानानभिपद्यते १२ प
विद्येवमननेयनानाप्रसवशालिनी जडाहृद्या समर्थामाहमापदमेजरी १३ अनंतःशू
न्याग्रंथमनीमृदत्पाक्ताउत्कंटका जडासमर्थादोर्लीलतेनवनेतनानी १४ फलाशंका
प्रुपेर्वानिनिष्फलाविविधहामिनी अकालपुष्पमालेवभ्रमुमानाभिनेदिता १५ नाकिविदू
पिणीपीनानानाप्रभुवनरूपिणी श्नताऊलानिरालोका हृदीर्घवनमेमयी १६ कोशांडका
शांतिमेवविविधरंग्रंथिवेहना मिथ्यैवदृश्यमानाविदृश्यमानानकिंचन १७ याम

नामेवाविद्येवर्णयति अविद्येत्यादिना सर्वेशेषणानुभयत्रयोज्यानि समयीआममंक्तिकरी मो
हलतयोमायवेवसनेफुल्लापमंजरी १३ अयानर्थ्याप्रमृदत्पा प्रत्यनुभवकालेनतोजताः सर्वेकंटकः
यस्याःवनवेणीणिजानावणीवेणीलजायशालिव १४ प्रुपेर्वफलमसीन्याशंकायस्याभ्रमयसंप्रमण
मानेरोणांभितजनेनाभिनंदिता ऐन्मानिकाप्रकालपुष्पमालेव १५ अनेःप्राणिभिःपिशाचेश्वाऊ

लानमोमयीशाविरीव १८ २

१२

तत्तमोकथंनहिंनकिंचिद्वेद्मिमितिअवेदनप्रमाणस्तत्राह तमोऽस्मीतिनत्वनैद्रोपस्थापितमज्ञानमेव
नावेदिषमितिप्रतीतिप्रापितंनाशंप्रलंपितिसमस्वप्रकाशंकिंचनवस्तुचेतनस्यैवप्रमाणस्यत्रिकालाननुभू-
तस्यस्वापान्तानादःस्मरणंकथंस्यादितिभावः २२ तमोरूपेणस्थूलस्यहिदेहस्याधिभौतिकभावापगमेऽपि

तमोस्मीतिदृढंभावंत्यक्त्वांशेनतेनापिसन् नैद्रमेवेममलंजाड्यंलब्धेनतिकिंचन २२ यस्तुता-
तस्यत्वज्ञात्मादेहस्तस्याधिभौतिकः प्राणस्यतुदेतिविमलोबोधात्मैवातिवाहिकः २३ आति-
वाहिकदेहेनतेनबोधात्मनात्मना दृढतांवायथाकाममनिर्वाणात्मावतिष्ठते २४ बोधदेहेनदृ-
ढंशिलानामप्यभेदिना प्रविश्यपातुविनिर्यातियातिपातालमंबरं २५ तस्मान्मयाप्रशान्तमबोध-
देहेनतन्मया तथाहृतमनेनेनविस्मयव्योमरूपिणा २६ ॥

तत्राद्यः स्वप्रमतिविस्मापायेनाह यस्त्विति २३ निर्वाणात्माजीवन्मुक्तः २४ २५ तथावनमेरुः
स्वप्रसक्तिविस्मयसंहरतितस्मादिति २६ २७ २८ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
पू॰
२०

स्वेच्छानिर्मितकौतुकादपि नरः स्वेप्रसक्तिं विनाप्राप्येनाह स्वेच्छयैवेति स्वेच्छयैवान्यत्र प्रयाति चेद्यथान
रः स्वेनचैव तत्र नैव स्थितिं याति चेदिति यथा पुनरागतिस्तथैव तत्र स्थितिरपि दृढैव नास्तीत्यर्थः ८९
तथापि तन्मतानितयाख्यातिबाह्यिकपादेहत्वं धारणामेदं जगज्जालं कौतुकहर्षितं तत्सलभसेवेति मडूकं

वस्तुपाषाणपातालनभोंबरगमागमात् ऊर्वतस्मादपास्मानुनविद्युपजायते ८७ बोधमात्र
शरीरेणयावदास्तेजरैश्मसो पदार्थेषुतथाभूतस्तावत्तत्रावतिष्ठते ८८ स्वेच्छयैवचलितात्तन
नोन्यत्रप्रयातिचेत् तत्र नैवस्थितिंयातितत्रस्थैर्यागतिर्यथा ८९ बोधमात्रेविदेहस्मातिवा
ह्यिकमयं इदानींत्वंतमेवेहस्वरूपोत्रभवसिस्वयं ९० चिन्मात्रव्योमरूपोस्मीत्यकस्मादितिबो
धतः आत्मैवात्मस्वरूपात्मीनः सत्तैवासत्तिवात्मना ९१ ॥

परीहस्वेनाप्रापणेनाह बोधमात्रमिति तमेवातिवाह्यिकधारणयाचजगज्जालंव स्वरूपभवसियदीच्छसीतिशे
षः ९० नन्वतैरिच्छयैवस्रक्चंदादिसर्वंजगदस्तंनीत्वाआत्ममात्रतयास्थापयितुंशक्यमित्याह चिन्मात्रेति
आत्मनाआत्मरूपेणसत्तैवजगद्रूपबाधात्सत्तिवन्मवतीत्यर्थः ९१ ॥

ॐ॰

२

नवग्रस्मदादिदृष्ट्या सत्ता जगतां कथमसत्त्वेन स्थितमिति चेत्स्वप्नादिजगतिजाग्रज्जगतीवेत्याह स्थितमिति
यथा दृष्टं जाग्रत्तु रूपं दृष्टिप्रतिसत्ताविद्यमानैव जगतां स्वप्नरूपं प्रसिद्धं स्वप्नादिजगतीतिमसाग्रस्ताना भावे
नैव प्राह तेनेव च वा ग्रस्यास्तो समदृष्ट्या सत्त्वमेन स्थितं तत् चिन्मयः ६२ किं च यथा कश्चित् मनोराज्यस्त्रिया
कल्पितया: शृंगाररसविलसितं गलेद्वयासां गलग्रहापिप्रकृतिरिः स एव कौतुकी प्रोमत्तस्तद्वदहमिति
ग्राहीदृशा ईषद्विक्रियया ग्रस्ताऽसमापादि भावेन प्रोमत्त इति तत्कृतप्रसक्तिरिति निर्ध्यः ६३ इयतां समग्रस्यान्तर
मभिधाय प्रस्तुतमेवानुवर्तमान आह कज्जलेति वह्निश्चितैनैव मया कज्जलमेवालिकमलिसमूहो यस्यां तथावि

स्थितं स्वप्नादिजगति तन्मस्तेवास्तेव च । प्राकृतेनेव चास्यासामलभ्येन सत्तारूपं ६२ तरंगलेखवत्तांमा
रसविलितः सांगलग्नया । मनोराज्यस्त्रियेवापक्वप्रोमत्त स्त्वद्दीदृशा ६३ कज्जलालिकयावह्निर्विपिनं प्र
ज्वलितो भया । फुल्लस्थलांबुजाकारं किं प्रकाशोकरूपया ६४ वितताभयात्पुच्छेर्ज्वालान्वलनयेद्दया
रूपोस्याधस्तादालितं खिलनद्योवृत्तोलनया ६५ नेत्रस्य या विपरमाणकणोदरेपि इहास्यामेवमिदृशाम
मयाजगज्जालिः । अस्यां वस्तावविरदैवतः परस्मान्स्वप्नेप्राव तन्नालोदृत्तनिरर्थोनेव ६६ ॥ इति श्रीम
हारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगदन्ववर्णनेनाम एकनवतितमः सर्गः ९१ ॥

पयाप्तनए
पुष्पशोभया किं च

कापुशोकरूपया इद्धयादीप्तया ज्वालान्वालनयावह्निस्यामे विपिनं फुल्लस्थलांबुजाकारं कृतमिति शेषः ६४
हे अंग मया इद्धदीप्तया ज्वललद्योवलोलयान्वालान्वलनयाऽरूपोस्याधः फदिस्तवोत्कर्षप्राप्यमदृसैव गालितं
हे राम मया नेत्रस्य या विपरमाणकणानां प्रदेशेपि प्रत्येकमित्यमेव जगज्जालिः इत्थं सा जगज्जालिर्भवेदादि प्रसिद्धा जग
ज्जालिः परस्मात्त्विरदैवतः प्रभानप्रज्ञास्मिन्नर्थेवः युष्माकं स्वप्नप्रसिद्धः पुरुगणः अवलगणाम्रविरदैप्तोनदृष्टान्तर

एकनवतितमः सर्गः ९१ ॥

श्रीयोगवासिष्ठमहारामायणटीकायां निर्वाणप्रकरणे ९१ पत्रं

वायुधारणयावायुभावेनत्वमेविस्वरः ततःसंकल्पस्यसर्वात्मनाख्यातिश्राद्योपवर्णने विततांवायुभावप्रति
ष्ठांपर्यंतेविस्तीर्णतांप्राप्तःप्राणःसन्नहमनिलःसंपन्नोस्मीत्यन्वयः १ प्रसिद्धेरनिलत्वमौगन्धमानेविपिनविहि
वल्लीन्यादिनाश्रमोरसान्यालयतिस्वाधीनीकृत्यरमनीन्यामोदपालकं २ ३ फलोल्लासमानांकसमानांवामे

श्रीवसिष्ठउवाच अणुवातमयीकृत्वा जगत्स्थलणाकौनकान् धारणांधीरयाबुद्ध्यावितनामहमा
गतः १ संपन्नोस्म्यनिलोवल्लीललनालोलकलासकः कमलोत्पलकह्लारदिलालकामोदपालकः २
शीकरोत्करनीहारहेलाहरणतत्परः स्तनव्यांतसर्वांगसमाह्लादनतर्पिलः ३ तृणगुल्मलता
वल्लीदललतांडवपंडितः लतौषधिफलोल्लासकुसुमामोदमंडितः ४ मृदुमेघमलकालेषुजल
नालोकलालकः भीमउत्पातवातेषुपर्णवत्प्रोह्यपर्वतः ५ नंदनेकेंदुमंदारमकरंदरजोरुणः
नरकेंगारसंभारस्फारनीहारभास्वरः ६ सागरेसरलावर्तलेलाव्रमितसर्पणः दिविवारिदसंवा
रमणामहेंद्रवर्पणः ७ ॥

दैर्मंडितः संपन्नोस्मीतिसर्वत्रान्वयः ४ मंगलकालेषुभाविकल्याणसूचनायमृदुपौनपुण्यांशसोरमधु
कः उत्पातकालेषुतुभीमसत्वविपरीतत्वात्परोक्षपरुषः प्रलयकालेतुपर्णवत्प्रोत्क्षिप्ताः उड्डापिताः पर्वताः
येनतथाविधः ५ नंदनेस्वर्गे ६ सरलाभिरावर्तलेखाभिरुद्भ्रमितसर्पणःप्रचलतयममेघोपसारणेनसहृद्र
वतदाह्लादनेनाम्रदृशः मलिनीकृतमहेंद्रदर्पणोयेन ७ ॥

नंदनवनपारस्य हत्तसैमपस्य तजमेनायाः रैक्षोभिः विहंहि नो विहृद्धोरथाः प्रवाहाः बोमरुद्वेदेन नदनवकंथ
मयतीतिज्योतिः भूतास्त्र प्रसिद्धैः नथा त्रैलोक्योपि सिद्धानां सेवारे देवानां विमानपरीतिवहितः प्रत्रकूल ८ ४
नमानादिलक्षणे त्रैणपवलशेमभिः विजन्नेरोहह इवकरूसमाया गोरैर्यौवनोन्मादैर्मानिवमोनमार्द्देवेनपेशाव
मिवयम १० नंदनेरंज्ञोयानेऽदारोमधुरक्ष्वैवेरयान्नुत्वेरोमानान् उत्सुकः प्रमन्तः ११ गंगानरंगांगरोला
लास्तप्रयोलनेनस्य श्रमस्वपरि श्रमनिवारणेोत्सुकोनस्य श्रमादभित्वनयानिवारितमास्तनाः विस्तीर्णाः परि

॥ ॐ ॥ [illegible]

नंदनवनसैमपस्य रपोरेहोविहंहितः त्रैलोक्यसिद्धसंचारविमानपरलोहितः ८ मदोदारस्वदिप्रमा
मिन्नादस्यवेनसः अनंगोपिमसत्कांसर्गस्पृहानंदनवंदनः ९ नक्षत्रपंक्तिकरास्तारजनरोमवितनैः प्रा
मोदयौवनोन्मादोमानमार्दवपेशलः १० नंदनामोदमधुरोमधुरोदारसंसृतिः चारुवैचरणोत्सुकोत्सु
तकोनारतश्रमः ११ विरंगागनरंगांगदोलादोलनसंभ्रमः श्रमसत्त्वप्रपानतयानिर्वापितनतश्रमः १२
पुष्पभारानतास्पर्धैर्वसंतवनितालताः विरंचपलसंल्लोलदलहस्तालिलोचनाः १३ विरंभुक्तकेऽरुवि
बाणैरसमस्मरार्णभवनत्यक्ते विरलकमलानीकमपनीतरतिश्रमः १४ समस्तराजसामोकोवामगामीन
रंगमः आमोदमदमातंगसममल्लामसमहाससहन १५ ॥

धीरेणप्लनद्विहुंगंपयो
धपस्रपालकः नेत्रः पीक

श्रमायेन ॥ वसंतस्य वनिताइव स्थिताः लताः नर्मस्पर्धीतिवविरंचपलदलहस्ताश्रुताः अलिलोचना
स्त्वतिकर्मपारयः १३ इंदुविंबसुगंधोहमसृतंविरंभुक्तारितिः श्रमः स्वीयः परिक्षीयोवा १४ १५ नदि
लवर्णांसूर्योपवालानां प्रसिद्धवाप्यां आप्यधीरेणनद्वादेनपयोदलवर्णानांपक्षूनांगोमहिष्यादीनां पालकः
रजोरजानां धूलिविनाशकानां जलभागानां प्रविपर्यतोषकः इतियावत् १६ ॥

श्री वानि ३ टी ५५

स्तोकादिरः २४ ॥

आकाशस्थलजलाग्न्यावस्यसपदामोदेगंधवहनः अतएव नजुलानां सर्वप्राणानां सहोदरः श्रुतानां प्राणिनां श्रेणीषु उपां
गेषु च वर्तकः सततसीपनाडीजलतालप्राणलीनां सलिलमिव संपन्नइत्यर्थः १७ एवं श्रुतानां प्राणश्रुतत्वात् हृद
यादिमर्मस्थानत्वात् मर्मकर्मकराणां सर्वेषां प्राणिनां एकांतनियतनियतं पुष्टिकं सदाराणपीलः जानवेद
सः सारेबलवेत्तीति सारविन्नयतोऽवलंबीनादि प्राणुभावेननाप्ययतिप्रबलतमित्रभावेनवर्द्धयति १८
आमोदलतालताताभ्यांलेढाकोवलावलिकाग्रेथिस्त्रसोत्यहलीविमानगणानलताननगरस्यप्रवनिविधार

आकाशाङ्गसमासोदरः सर्वप्राणसहोदरः नालीप्रनालीसलिलं क्षुतानां गोपांगवर्तकः १७ मर्मकर्मकरे
कान्ताहृज्ज्वालाग्रहकेसरी नित्यमेकांतयथोकः सारविज्ञानवेदसः १८ आमोदरत्नकंठाकोविमाननग
यवनिः हाह्लापकाप्रपूर्तीनां श्रेणीमदतीसागरः १९ प्राणापानकलारन्ध्रापाणिनां यंत्रवाहकः श्रवि
मित्रं वह्नीपानोदीपसंचारणोरनः २० प्रश्नोनासोप्यहदयात्मागमनोसान्यपुरोगमः तालहेतुतिलेतैलमा
लानेसंदर्दतिनः २१ एककालालवैनेवचलितातिलक्षयः वर्णाविलितरंगानां गंगावाहस्वैकहृत
भ्रमोववाहातनमासमहावर्तहृदंभसो भुनदीनाहृदवार्योदित्वभोत्नीलोत्पलालिकः २३ ॥

वनादित्यः फूत्कृवेष्टकवा
रिदः २४ ॥

प्रभीतवेष्टितोन्मुक्तोपत्त
तलतलवोपनः संदपम

यकः दाहस्तापस
लक्षणांधकारस्यपीतांशुः पौनेदेः हीरसागरः जन्मभूमिः १९ हीपानांतरंगैः खेदकृत्वादरिः पासमित्रपवे
रत्वात् मित्रंव २० २१ प्रलयकालेएकक्षणालवैनेवचलितातत्त्वानामविलाः भूयसायेनवर्णावलितोनावर्णा
तत्त्वक्षणानांतरंगाणांगंगाप्रवाहइवरवप्लतिमिश्रत्वेनैकक्षणहृत २२ पुनः कीदृग्वायुः भ्रमानामंबुवाहानां
भुजसामंमसोवमहावर्तहृतयुनदीप्रवाहएवमकरंदवार्योत्रपत्रतथाविधस्यनभोलतलणनीलोत्पलस्यभ्र
लिकोभ्रमरः २३ वात्यायाशीर्षावेष्टनेनोन्मुक्तानांनीरंतरणांनोपनः मंदगतिः हेतुः संदः क्रियामामासांततलतल

ल्पपवनस्विकामहेतः प्राङ्कलतलवर्षस्यहेषरेकोषु

ग्रं

फारीरमलेनाङ्गियेत्रविरेकैव इवमद्रैत्वप्रत्यापमानः मालीनत्वनानाधिकाकंदेवस्तविपिनमालालत्वणना
यिकान्तंवालिंगनेनायकः १५ स्वानीकरणंहिमहत्वनादेः षिद्गीकरणंकर्ईमादेः संस्पोषः मेवादेः प्रतिपोरणंत
णादेः स्पंदनेमोरभानिगंधाहरणानिद्वैस्तेनापहरणंचेतिषड्भिः कर्मभिरलब्धंप्राप्तपर्यन्तेस्थलब्ध्यः लक्षणोवि
श्रामोयेन १६ हरणाख्यानकर्नलोहस्वातंत्र्यानांविनियोगकृत तानकइतियावत् १७ गतिविषयेनिर्गलो
निरंतरायः प्रश्नरसमयेदेहमांड श्रागापानादिभावेनप्रवर्तोदातुमैत्रि लक्षणप्रयत्नविषयेमहत्वलिक १८

इतिमंपर्वविद्याधरमन्त्रो
पाः ३२

योमकाननमानंमशरीरमहत्वार्गादैः मलीकरंदेवविपिनमालालिंगननायकः १५ स्वानीकरणसंस्पो
षयन्तिस्पंदनमोरसैः सक्षोभैः कर्मभिः षड्भिरलब्धलक्षणाश्रयं १६ रसाकर्षणसम्यग्योनिसंधानेवने
नमः हरणाख्यानकर्तृलामंगानांविनियोगया १७ शरीरनगानानाडीमार्गैर्गतिनिर्गलः इसमांदेप
रावर्तीस्तुमैत्रिमहत्वलिकृ १८ शरीरनगरीनाशनिर्मोलेकप्रराप्रणः रसाकिटकलापानप्रथकौ
शलकोविदः १९ प्रतिस्वस्मात्कंदेहेतनतोहंममयाजगत नतेस्यान्नपवान्नस्मिस्फुटमाभोगिस्वस्थिरं
परमात्मप्रतिनत्रप्रोक्तेनइवमार्गकाः नचकिंचित्किलोक्तेनेलोकन्तेकिमिदोक्तने २० ॥

सर्वेशकीर्तिलाग्रीड्यम
वैश्रवणोस्तुतः समल

प्रश्नरसानांकीटनामनलस्यकलानांस्वस्वनरस्याभागानांपृथक्त्वंनगसहस्रांसमसोक्तिमनन्तात्मकाख्यानांवान्तपि
न्कफाख्यानांवाधात्नांचपृथक्करणेकोविदः कुशलः १९ नतद्वायभावेपिप्रतिस्वस्मात्कंपरमात्मपर्यन्तेप
तिद्वंदेहेतनतदंदरेमयाकलयोतशिलावदेवजगतदृष्टंतत्रनेषुपिनगन्तस्फुरत्स्थिरादिजगद्रूपवानहमेवा
स्मि २० परमार्थदृष्टानतनचकिंचित्किलोक्तेनेलोकन्तेअन्याकारे २१ प्रतिपरमात्मकिंकिंमहितासर्गकाः
प्रोक्तेनइवनताह संवेदार्केमादिभिः सर्वत्रतेनमहेतिनतल्पयोगेइतिबहुव्रीहिः समप्रमः २१ २२ २४ ॥

155

श्री॰
वा नि॰
५ टी॰
३१॰

एवमाकाशयावत्तावत्प्राकाशमाभेनादिलोमभेत्तत्रभावाश्रयस्यत्स्याशयाशमनोपसंहराति एवेनामेति २५ कथं
कथंप्रविष्टं तेनत्वयैवंवपुषेति रः पीतरसादिना प्राणिनांभूजलानिलतेजः समसामायत्रप्राणोदेहेवसता मयासकलना
लेन भौमोरसः पीतः २६ रसायनसमतनेहरनांगेषु वेदनद्रवकौमराङ्गुलादिपुष्पापोर्मिषु २७ नानामोदानि
पुष्पजालानि शुक्लानिस्मभोगप्रोक्षिप्तं मकरंदेषु लयेददर्शनामया २८ प्रवृत्तानिरेप्राकाशवन्तरेस्त्री
णांसहप्राश्रयस्यास्तसमे २९ स्तमनसोपरीमादिपुष्पाणां पत्रमिवमृदुस्तम्भसिद्धांगनानांगेषु किंकाशकेनत

समाराधिताविद्धीपदितिरसहार्णवः सलोकांतरलोकेषु क्रियाकालकलाक्रमाः ३३ ससर्गा भूमिपा
तालनतलोकांतरांतराः स्वभावाभाववैचित्र्यं जरामरणसंभ्रमाः ३४ एवंनामनसागमभूतपंचकरूपि =
णा मयाप्रविष्टं तेन त्रैलोक्यान्तर्निमोदरे ३५ रसः पीतो यथाभूतस्वदमानजलानिलतेजसां पूलजालेनधू ल
लाणांप्राणिनांवसतामया ३६ रसायनवत्वनांगेषु वेदनद्रवणोर्मिषु लतिकातरुवल्लीषु नगाराण्ययनेषु ४
व ३७ सर्वत्रवनालेषु नानामोदानि दिक्तले शुक्लानि पुष्पजालानि प्रोक्षिप्तं मकरन्दतालये ३८ ततो नता हैं
नासमद्वीपस्त्रासीनांसंवृतानि समंसुप्राश्रमालास्तनवनीतस्थलेष्विव ३९ समनःपवनरूपनील ए
लक्ष्मीविलासिषु सुरमित्रांगनानामेषु रसास्मरवासरे ४० कुन्दकुमुदकह्लारकमलेन्दलिनिवने कोशे ए
मलःकूलहंसीभिर्लीलाकलकलारवः ४१ सरस्तरितिस्मितासारपूलसुमंडलान्विताः संगोद्गताः सू ढ
रस्तनालोमाडयइवार्णवे ४२ लोद्रयःप्रथितादीर्घेसविलसैः समडकैः प्रादर्शैरिव विश्रान्तमंगेषु प

याससमंतेनाह दृष्टोस्मीति ४०. ४१ किंचप्रत्लांभूतेनमयासरतीलांसविल्लिताणांभूतभूमंडलेनान्विताः स्मारह उँ॰
ताःभुवनावलयःप्रोक्ताःरूढाःसुद्रयःलोप्रामालयःपंक्तारवांगैरूढाः ४२ येरवोद्गयोजनानिप्रथितास्तैर्दीर्घ
प्रथितैस्तैःसमडकैःसमसहमसंगेगेषुप्रतिविंबसहितैः प्रादर्शैरिवविश्रान्तेस्थितमित्यर्थः ४३ ॥

सिद्धविद्याधरादिना भूतसर्गेणाकृतिनिकायेन च महेन्द्रवेत्तिनेन पूरितानेन मल्लिकायोकरूपिलोत विश्रांते ४४ तर्हि किं तैर्मल्लिकायूकाबद्धीनैः प्रतिद्वंतां निवार्यमाणैः कद्विग्रैः स्थितं तेन्यासमत्स्यसादेनेति वपुः कूस्पेनादि समस्तपद्मेबोधं वपुषा कूस्मरक्तादिवर्णैः हरितैः स्निग्धैर्हतैरिव स्थितैः पीयमानैमोदमानैश्च लस्थैः ४५ समस्तवियैः समस्तवियात्मरूपया संस्थयासन्निवेशेन प्रसिद्धाभूमिर्मयाप्रकोष्ठेवलयोपमास्थापिता ४६ नाभिरन्ध्रेणैवात्म

भूतसर्गेण विश्रांते सिद्धविद्याधरादिना महेन्द्रवेत्तिनेनेव मल्लिकायोकरूपिणा ४४ मत्स्यमसादेनपुरि
तैर्लक्ष्मक्षकादिभिः वपुः कूस्मरक्तसितापीतहरितैर्हरितैरिव ४५ समुद्ररूपया सम्यद्वीपसमात्मरूप
या संस्थया स्थापिता भूमिः प्रकोष्ठेवलयोपमा ४६ विद्याधरपुरंध्रीणां पाणमस्तांगयष्टिना यरह्नै
व विहिताः पल्लकोल्लासशालिना ४७ सरित्सिरामलस्फारस्मानिसुषिराणि च जगत्येवास्थिजाला
निमांसानि संस्थितानि च ४८ श्वसत्स्थैर्यौ समानेन गोभ्रंशार्केवलवामरैः उद्गुंबरांतमिषाकेतिवमहद्दये
स्थितं ४९ सर्वपातालतालपादेन भूतलोदरधारिणा स्वस्कंधपितृदारान्येन स्वकार्थपरालना ५० दि
तः सर्वासु सर्वज्ञ सर्वदा सर्वकारिणा सर्वात्मना च सर्वेण प्रस्तरूपेण संस्थितं ५१ किं विस्मरकि
विवं साकृतिर्वं निराकृतिः प्रत्यक्षं संस्मृतोऽवं वचेतनत्वमलं मया ५२ ॥

नामयातनासांस्वानैदेवपल्लकोल्लासो विहितः ४७ सरिल्लतासिराभिरमलस्फारांतर्गतनुरसानि सुषिराणि च्छिद्राणि च पर्वताद्रिजगातिममदेहस्थस्थिजालानि चर्मांसादीनि च संस्थितानि ४८ श्वोममानतैगैर्वावनादिभिः महद्दयेहृदयाकाशे ४९ एवमतिविस्तृतब्रह्मांडरूपेण पिमयाधारस्तत्मविश्वावस्थभावतानहापितेस्मारसर्वैवि ५० सूक्ष्मरूपेण सर्वे द्वैतसूत्रविमात्ररूपेण ५१ नदापरिच्छेद्यापरिच्छेद्यादिसर्वविरुद्धधर्मिणा स्वात्मनि समुद्धृतोऽभूत इत्याह किं विसव्वमि
ति ५२ ॥

458

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२११

सप्तद्वीपादिकल्पितदेशपरिकालयौनशिलायां इवानन्तानि जगन्ति संततान्यपि मयात्रानुभूतानीत्याह मैनाकेति मैना
कवदन्तर्निलीनैः पर्वतशिलादिसिद्धैर्मध्यस्थपीनस्थानि विस्तृतसप्तसागरसप्तद्वीपप्रतिप्रतिप्रदेशं स्थाणुभूता
निसर्गसहस्राणि संततानि निलयस्थायस्थो अनुभूतानीति विषयविभागमेणानुवक्तुं ते २३ २४ स्वमेव प्रसिद्धया
विनैवमत २५ २६ प्रतिपरमाणु एवं विस्तृतेनाकाशमध्ये नेन संवत्सरप्रतिपरमाणु सर्गवृन्दं स्थितं २७ समा
ध्यासिकमात्मरूपमेवासुवे एवं सर्वजगदात्मभूतेनापि मयाकृतविकिंचनापि न्यामैनस्पृहे संसर्गान्तिकपदवादि

मैनाकस्थपयोधीनां सागरस्थावनिष्वपि संति सर्गसहस्राणि स्थाणुभूतान्यथो मया २३ नगानां योगम
यात्तानि रत्नानि पक्ष्मकुहराण्यपि प्रतिबिम्बगुणानीव मुकुरेण मयात्मना २४ एवं जलानिलाग्निख
भित्तिलोष्ठनात्मना मया कृतं विनैव स्वमेव वनमायाविनेस्थितं २५ अपि तत्स्यामवस्थायां जगत्याकाशकोश
के मयादृष्टा असंख्यानि परमाणुकणोऽपि २६ पृथिमाणुप्रतिव्योमपरमाणुप्रतिस्थितिः सर्गवृ
न्दयथास्वमेव मानरसूतपूरं २७ स्वमेवाहमसर्वं वै भूमंडले हीपङ्कजले सर्वात्मनापि न्यूनं किंचना
पि मयाकृतं २८ सप्तलास्यतास्फोटे लतानि कंदराण्यपि भूतलेनरसान्कृत्वा मयार्थेनेव भुक्तता २९
अवतनते अपुंखेव यकालमयेमयि जगल्लक्ष्याणि तिष्ठन्ति तिष्ठन्ति वक्तानि विन ३० वितिरास्त्वम
कार्यं मन्त्रकर्वेति यत्नतः स्वयं मन्त्रनयौनस्थापान्तरेताः स्फुष्टिसृष्टयः ३१ ॥ तदर्थः २८ पुंमतांपुष्करगादि

शरीरभुतां प्रत्यर्थनैव अपोषं लतानकंदराणि कंरं सप्तनाट्यता भृतामूत्स्थितिपातिताः रसाभूतलेन कृष्णाः निपीताः २९
अहं सर्वदैनसंहारकेवायकालेऽप्येवं विमयि जगल्लक्षाणि तिष्ठन्ति तिष्ठन्ति च ३० केनरूपेणतिष्ठन्ति केन तिष्ठन्ती
तिचेत विनुमनन्कारमात्ररूपेण तिष्ठन्ति तदस्यरूपेण न तिष्ठन्तीत्याह विनीति द्वाभ्यां विनियाश्रुतस्या स्वयमन्त्रतया स
मन्त्रास्कुर्तिसन्तिमवमन्कारं यत्नतश्च मन्त्रवेतिनराम्यातेष्ववस्कटयतिन तेन रूपेण एताः सर्गसृष्टयः संतीत्यर्थः ३१

ॐ

अतएवाध्यारोपेप्यनेकं स्वसत्तार्पणात् विश्वरूपात्मा अपवादेन प्रबुद्धस्तु तद्दृष्ट्यात्मैवेत्यर्थः ९३ अतएवं रू
पएकैकवस्तुं न तेव ब्रह्मणि सर्वं जगदध्यासात्सर्वः सर्वं च सर्वात्मा सर्वगः सर्वं च असर्वं च अपरं येन तन्नातिबुद्धविषयत्व
गङ्गुंपर्यवस्यति अप्रबुद्धानां तु रूपं न प्रबुद्धैर्दृष्टप्रकाशमित्याह अप्रबुद्धमिति ९४ तथा चाद्यपि विशदात्मनि निर्वि
ड्के सर्वत्र सर्वात्मना कल्पनाविकल्पनं न विद्यते इति किं न वस्तु किं विद्यते इत्याह आकाशेति साध्वेतत्तदेव यथा
तथस्थानं रूपमपि अप्रयोगेनापरप्रस्थानं तं तः परस्तो अपरप्रत्यनप्रत्यनतोस्ति किं तु वाकाद्दिकल्पनं तद्वेदोप

अप्रबुद्धेन तु कष्टं यावत्किंचन किंचन परमार्थचमत्कारान्नेतेनेहोपलभ्यते ९२ अनेकं विश्वरूपात्मा
सर्वकर्ता निरामयः प्रबुद्धबुद्धबोधात्मा सर्वं ब्रह्मात्मकं यतः ९३ सर्वः सर्वत्र सर्वात्मा सर्वगः सर्वं सं
अपरः एतत्प्रबुद्धविषयमप्रबुद्धनवेक्ष्यते ९४ आकाशकोशविशदात्मनि चित्स्वरूपे येयं सदा कच
ति सर्गपरंपरेति सांतस्तदेव किल तापसमांतरूपमाभेदोपलंभ इति नास्ति सदस्त्यनंतं ९५ इति श्रीम
हारामायणे निर्वाणप्रकरणे परमार्थसर्गयोरैक्यप्रतिपादनं नाम एकनवतितमः ९१ श्रीवसिष्ठ उवा
च अथैवं रूपसंवित्तेः प्रारब्धमप्रयत्नतः तमेव राजर्षीकोपान्ते प्राप्तमागतवानलं १ यावत्तत्रतपश्या
मि स्वदेहं काननस्थितं पपूर्णाभिकुलसिद्धकमण्डलुसंपुरःस्थितं २ उपविष्टं समाधाननिष्ठमिष्टं परं
गते सोमाद्यमिवादित्यं दग्धैंधनमिवानलं ३ ॥

लंभोपीति न जगदस्ति किं तु अनंतं सदस्तीत्यर्थः ९५ इति श्रीवा॰ निर्वा॰ एकनवतितमः सर्गः श्री वसिष्ठ उवा
ध्यानस्य सिद्धसेहुतिति तत्वं धानः तद्रूपसंस्कारानुवोदं नेक्तिस्थवत्पिते अथाधारणासिद्धजगदेहदर्शनान्तं
तरे एवं रूपायाः उक्तरूपायाः कौतुकदर्शनसंवित्तेः सकाशात्स्वराकृष्यादितस्मात्कौतुकसमाधिस्थानं अथवा राजर्षी कौ
पाम्मागतवान् १ यावत्कल्पेना लिष्टमपि तत्वनस्वदेहं पश्यामि २ इष्टं परमपेमास्पदं निरतिशयानंदस्वा सो

450

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
२२

समानेनैहविषयेविन स्थैर्येणनिर्मनानंनिमूलं ४ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्निति भगवदुक्त्यानां गादेहस्थितिल
क्षणामनुस्मारयहेति तस्मात्रिपुण्ड्रेर्वलोमस्थाभ्यां गांभीर्यरमणाभ्यां सामाभोगाभ्यां बंधुरा कंधरा ग्रीवा यस्य तस्मिन्नि
रस्युदारवक्षसि निविष्टाभ्यां तेन समन्नामोत्फारस्य प्रसन्नवदनस्याकृष्णपिंगस्य शिरसः स्मितमासेदरं २ पाणिद्वितयस्पर्शमि

बद्धपद्मासनं पूर्णं तं समाधाने निवेशितं गुल्फद्वितयसम्पर्कस्थावद्धपार्ष्णिविधानितं ४ सह्यसौम्यसमाभो
गस्कंधबंधुरकंधरं सत्स्थिरोदारविन्यासवक्षःस्थितिसुंदरं ५ नाभिनिकटगोत्तानपाणिद्वितयदी
प्तिभिः हृत्पद्मांभोजतेजोभिर्बद्धिष्ठैरिवभासितं ६ स्निग्धपद्मदलेक्षणांलीलासर्वैदलंसवक्तनोपाने सुरेति
मीलितं भोजमिवस्तमंदिनात्यये ७ अविस्फिनमशांतमंतःकरणकोटरं इत्थानेधीरयायुमापांतो
त्पातमिवांबरं अपभूतनालितं देहं तं शुनिर्यक्षणताडुरः इदं मयानदानि चिंतितं वास्फुरत्तनसा ९ अयं
कश्चिन्महासिद्धः संप्राप्तो लिदिशंतरं विचार्याहम्भिवैकांतविश्रामार्थीमहावरे १० समाधियोग्यमे
कांतं लभेयंनीहचिंतया उटीटहेयमेतेन समस्तसंकल्पपालिना ११ सदागमनमेतेनततोचिंतयताचि
रं तेनस्वदेहंस्तत्फलीभूतमपास्यस्वकृताश्यितिः १२ नदित्तास्तमहंयामिसंलोकमितिनिश्चयं यावद्देहंनप्रह

मौलिनातनस्वकल्पानदपान् ११

मिः फुल्लपद्मद्वयसदृशाभ्यां भाभिः हृदयांभोजे तितत्त्वमेवोत्सेवा ६ लीलाः सर्वाः ईहाः बाह्येन्द्रियव्यापाराः यस्य
दिनात्यये रात्रौ ७ ८ इदंवक्ष्यमाणं चिंतितं ९ पूर्वमहमिव एकांतविश्रामार्थी १० समाधियोग्य एकांतस्थलं लभेय
इति चिंतयाम्हसंयामः एतेन इयं कुटी समाधानयोग्या दृष्टा ११ ततः एतेन विरसरूपेण तत्ताक्रवीभूतं तत्रस्थितं स्वदेहं
वसिष्ठदेहं दृष्ट्वा नरूपममेदृशमय चिंतयामानानतानं देहमपास्य स्वमनसः तिरोहित इति कुटीस्थितिः कृता १२ तन्मम
शरीरमिह प्रसन्नं नष्टमितोहं प्रतिवासिकदेहेनैव वसन् सप्तर्षिलोकं यामि इति निश्चयं कृत्वा यावद्देहं न प्रदेहं प्रदग्नोस्मिता

श्री॰वसिष्ठः १५४ ॥

पन्नमिवेतिशेषः सर्वैर्भूतचयैः क्रीतमपाह्याहशान्तः १५ जलोत्पीडोजलभारः तुषारप्रलयकाले इंदुबिंबमिव १६
स्वगुणैः शीलगुणैः स्वतनोर्वदनमाणकांचनावनौ १७ अहं यावद्विहस्यामासमितावद्दिङ्कुटिकाग्रस्तनिहत
इति एवंरूपमदीयसंकल्पेन गगनसंकल्पेन दीनोस्मि १८ तेन सिद्धेन सहस्रहं मननमात्रेनातिवाहिकदेहेनैव

मातिष्ठन्नाकुटीनत्वसंपूर्णेव्योमकेवले सम्भ्रिद्धोपिनिराधारः पतितोधः समाधिमान् १४ स्वसंकल्प
संपूर्णोतोस्वसंकल्पपतने यदासाकुटीनष्ठामत्संकल्पोपशान्तितः १५ सपपातनभस्तोयानीजलो
त्पीडइवांबुदात् सोदिवानिलसंमोह इंदुबिंबइवक्षये १६ वैमानिकइवापुण्यक्षीणमूलइवद्रुमः सो
त्पक्वस्वपाषाणः सपपातनभस्तोयनौ १७ अहंयावद्दिशंतावत्कुटिकाक्षितिकल्पिते दीनोकुटीतयेजा
तेनसिद्धः पतितः स्वर्णात् १८ पततानेनसिद्धेनततः सोजनिकौतुकः मनसैवाहमगमंनभसोवसुधा
तले १९ सोपतन्नवनस्कंधवलयावर्तवृत्तिभिः सप्तद्वीपसमुद्रान्तेगीर्वाणारमणाख्वनौ २० प्राणापानौ
द्वैगामिनावेतौयथास्थितमेवसः स्वरूपवर्दिम्ब्रद्दीर्घोविद्रूपव्योमसंगतोभवत् २१ नपश्यद्देहबभूवासौ
विचार्येतमवेक्षतः पाषाणानलइववान्तलान्मैवेववालत्रुः २२ ॥

सपातनभसागमं १९ प्रवाहादिपवनस्कं
धानांवलनेपरिवर्तनेनप्रमुक्ताभिर्यावर्तैर्महाप्रावृत्तिभिर्ययाप्रावर्तैर्भ्रमजलमध्यः प्रविशतितत्तद्वृत्तिसार्थः गीर्वा
णानांरमणाधिकाले कांचनावनौ २१ सर्वोसमुद्रः प्रथमंतिवेशितः सर्वैः पदभागोयेनतथाविधपश्चात्सार्धभूधी
वनत्थाविधः सन्ततद्गतः प्राणानापानस्यऊर्ध्वमधःकर्षलेनोर्ध्वगामिन्वाद्वाह्यपवनस्तनः जवसाघ्नोवतेवसाहेनैव
वोर्ध्वप्राणापानाभ्यांविहन्तायेनापः तिरस्कृतावेदनादिमर्शः २२ तेनतथाविधंविचार्यवलनंप्राप्यापसोसमाधेः
नपश्यद्देहबभूवयतनस्थितनस्याममदेहांसकेरवेननपायः तर्हि प्रतिरूपयनेनभस्मगात्रः कृतोनाम्नतत्रात्मपाषाणे

461

श्री॰
वा॰ लि॰
उ॰ टी॰
३१२

निवत्रणप्राणदेहस्वयोगबलाद्रुहेः त्वलाप्रिरस्वलत्तुरेवा ११ ज्ञापनार्थेममायेत्रुस्थापनार्थे जलदं तां मेघतां कु
नाश्रुहे कर्णितेवलन्वयंवार्गिते १२ ममोमेघदुर्नोदुष्प्रावयामसुरभिवाहे सिद्धेकुल्लाम्बुद्धिकोपालेन वहिग
कूश्यानर्द्धब्राह्मणोपितवान् समायोभूर्ष्याभितवान् १४ १५ पमार्थितः परमार्थप्रियतिहेतोः समायेः १६ कि
मपत्रमलदाह वैनि हरादुत्पलमयः पानेप्रथिकस्मार्त्तवेनक्षितसंनानासि १७ १८ पथिपालयपतीलक्ष्यवत्नं पूर्व

मयानस्वबोधार्थमयपत्नवनान्द्वा शुम्नाञ्जलदंतंबोभिद्यहेगाजितश्रुतिने ११ कुरकाप्राणिपातेन
नस्मिल्लिंगतरे मधुरः प्रावसेनामोवृष्याबोधितवानसो १४ वभूवभास्मितोगश्रीर्लिकास्मितवृत्लाव
नः पापनिकरफलाम्लापाहपीवोबुमाकरः १५ प्रवृद्धसंप्रपुंनतायांहष्टोनमहमयतः श्रुपहृक्षस्व
पाहमानिहृत्वेपरमार्थतः १६ कस्थितोसिकबोधीदंकिंवभोष्ठनिमायक कस्तकस्मादलेहावप्रेश
मपिवेनसि १७ इमुन्तोमामसोपेन्दासंस्मृत्यप्राज्ञनीनाति द्रवाचवचनेवारुवानकोनलदंयथा १८
सिद्धउवाच प्रतिपालयमेयावन्तत्रत्तांतंस्मरास्यहं कथयिष्यामितेपश्चान्माघ्रातेहृनमात्मनः १९ इ
मुक्त्वाविनतिपिलाश्चमयथाहनमन्ते स्थलवान्मायमङ्क्षीवसमावरितमात्मनः २० मामयोवाचवचनं
वारुवेदोश्रुणीतले मालक्ष्मादन्तमनिप्युंचनिरवयंस्तवोदयं २१ सिद्धउवाच
श्रुत्वातंमयावृत्तमपरित्नातोभिवादये प्रतिक्रमेयंदंतत्रास्वमवोहिम
तोदमा २२ ॥

स्वहृतांतेनत्माततरहेतेः सहयवृत्तंस मगुंवहिहृनमात्मनश्चवितेयतः जनः स्वायंस्मरतितद्वृत्
२० वदामात्मवचनस्यविवेकवैराग्यप्रधानतास्वविस्मादि विशेषणेः प्रशंसा २१ प्रतिक्रमः प्रथमदर्शनम
नमिवादनलक्षणोपायः २२ ॥

ॐ॰

नवनूम्यितेनोसीतिपुण्यमायमनंरहसमाः स्थानकृष्ठिविषयत्नायोगानन्तूर्वेननायायभेरान्नातिस्मायवेत्वाय
यतूजन्मांनेस्मायूतानाहस्तुनेइतिविननलकल्लोलेहेलयासवमेवहूपूयनयायास्तामानेनस्रतनएवविरकालनवि
वारेदये मंमायाद्दिष्ठिग्नेनवदायानोविवितिते २२ २४ स्तुवयहेदृष्ठिप्रतिवेथे २४ किंविवितितेनदाह संविन्मात्रेमि
भोगाः सुकिल्नामरम्यंतदितिविकानांतन्मायनानांदुःखसंयुतैनलतन्मात्रमात्रलताद्दिदुःखेयसर्वेविहायसाद्य
नायसतावसंविन्मात्रेमवकेवलमवतिष्ठेकिमन्येनासारेणेत्यर्थः २६ नतापरिक्लिन्नेसतावेविहायपरियातिते

स्तुनेविषमहंभ्रांतोदेवोपवनभूमिषु भोगामोदविमोहेषुमहादुःखपरिनीषिव २२ इत्थंनयाममयोवि
ननलवकल्लोलहेलया वस्त्रावलीलामानेनमयोर्हिश्येनविवितिते २४ संसारसागरेरम्यकल्लोलेरहमाकु
लः कालेनोह्यमायानः चानकोवग्रहेणयथा २५ संविन्मात्रैकसारेषु रम्यभोगेषु नामकिं प्रवतिष्ठे
नालोह्येसंविन्मात्रेमवकेवलं २६ प्राप्तपरमसत्भोगंयन्मात्राहतेपरं नेहकिंचननामास्तिकिमेतावं
महेश्मे विन्मात्रमाकाशमेवेतत्सर्वंविन्मात्रमेववा नविंमत्रासमत्कारेरमेनहमतिर्येथा २८ विषया
विषवैषम्यावामाःकामविमोहदाः रसःसरसवैरस्यात्वदन्नैषुनकोरहनः २९ नीरसाजीवितंजेबाल
नलतल्फविकामतिः कार्यंदुनगतनाद्येतेनेरक्कातिहरहक्की ३० ॥

पविक्लिन्नेप्रसत्वेरमणासुवितमिव
रूपाहेतिएतावन्मात्रे २७ एतन्नप्राप्तादिसर्वंविन्मात्रेसतः सतितत्राणिरेवोणोविभाव्यमानेप्राकाशेश्रयमेवन
दृश्यतिरेकदर्शनेविन्मात्रमेवपर्यवस्यतितदेवमन्मयत्वात्पमत्कारेणुत्रप्राह्यदेकिंम्मेनहमतिरुत्मनोयथानप
ार्थः २८ विषयाः शब्दादयः विषवत्सेरागाम्यात्द्विवैषम्यात्हेतनवामाः प्रियुः रसाः रागाः रसमयापिवैसोवेर
स्यहेतवः एषुलवत्वकोनहन्तः ज्ञानमानेनपवनारादीनामेकेवकामास्तत्वायवपवयाद्विदृष्णीनादितिभावः २९ ए
वंकारयणासक्तिः नोविनैमाह नीरसांतिदुनगतनाजराद्वहक्कीनीवितंजेबालेहहतीयंशफरीकालवधेतिमति

463

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२१८

एवं जीवितेच्छाशाच्चाविनेतितन्त्वैर्जीवनवर्णोपलिप्तविविधैर्याः द्विनाविविधाः आकुलाः विलोलाः एव कल्लोलाः यस्याः ४० कलिलापंकाविला ४१ व्यवहारलक्षणस्य महाप्रवाहस्य लेखया जडैर्वैर्णैः प्रलापैः स्तुघोरमेदान्तस्वते मेलखेवाकुलाया गृहैर्मलक्षणो वैर्भिन्नैर्विहलासतिवक्रैर्नेत्याविधा ४१ क्वचिदिति विवेकनदवेदः पापानामात्रेनेनपीत

कायोपमविनाशायाशौत्रदृष्टैर्वलिताक्षि स्फुरत्वेवपुर्णीनहिंयानिदीपशिखालयश्या ४२ विविधाकलक
लोलावर्त्तावर्तविधायिनी स्थितिमन्मथस्वर्गलास्यवक्त्रः स्विन्नरंगिणी ४३ यौवनोल्लासमकलिलानश्य
वलफेनिला कालनालीपयोगेनसंपन्नस्वल्पबुद्बुदा ४४ व्यवहारमहावालनेलेखात्मनर्दुरवाकुला गता
हृष्यवनोल्लासा घनलालालेलद्वेद्विका ४५ लोभमोहमहावर्त्ता पुनर्नाशाननिवर्तिनी ज्ञानमार्जीविनाशये
नदीनदनदनुपंकिला सर्वाश्रितापश्चकालिनिपातसर्वाणि पापान्वले संसारसरिदेषा निस्सन्ततानि पतनानि च ४६
प्रहृतार्थविवर्तनैरेलैहरनभावकैः सर्वार्थपवर्तनैस्तैरेखा स्वेदकीर्त्ती ४७ सर्वस्याः सरितो वारि
प्रयात्यायातिवाकरात् देहनद्याः पयस्त्वाशु योमेवायाति नो पुनः ४८ पातशः परिवर्तनेप्रतिदिनं द
लेपति कुलालचक्रकामावाइव भावाभवावृयो ४९ चांतिचक्रनाक्षोभविषमाविषयायपः हंतिभा
वमर्दहंजागामिस्थपिमीहकिं ५० श्रापश्यः स्वेदः स्वेदाश्चनिपतंतः पुनः पुनः नकश्चिदेहिकालेनदि
नालिरिवसामयहो ५१ इदमद्यतनं देवनश्वरमिदमप्यमे एवंकलनयालोकोगतंप्रायमनस्वेमहो ५२

लावस्तननतायत्रयनप्रवहतीतिभावः ४७ संसारसरिद्वि भूतानि संगतानि स्वपुत्रादिसंगमाः यतानि वस्तीणय
पयाति सर्वाश्रितोपगच्छेति ४६ नवगक्कलस्यागक्कन्तवनशोकर्षषैर्गुविनाविनाहृ प्रहृताइति ४७ श्रापुषि
यताद्विवेलस्यामाह सर्वस्याइति श्राक्षराद्धि रिमवृदेः ४८ प्रतिदिवंपुतिदिवं प्रतिदिनं च भोग्याभावाः कुलालच
क्रके धारयाः वरप्राग्यादिभावाइव ४९ भावोविवेकरूलनतोमर्दसे ५० ५१ गतमायुः श्रातं मस्गंवनलेति

श्री॰
२२॥

सुमनसुवर्वे २६ निःकौतकाः मोनेपुत्रकोटायहिताः २४ २५ प्रकृतिमेपुराष्वनं किं संग्रामेन किं विदिमर्थः
२६ सर्वमेमागेष्वसारतां विविच्यादर्शयतिसर्वमिति २७ २८ पंसत्पवनाः फेत्सुराशिरिव पेलवः प्रभ्रियः प्र
हृष्टस्वजनः गिरिकुटिष्वपतितजीवितनर्तकजलवत विषयानः प्रामकः स्वनहता नहता हीयमानः प्रेमनः प्र
हतार्पश्लमएवप्रसन्नमर्त्योयानिजदरजीवनेनियवेपाम्मेवजलवत २९ ६ कितनानिकमलकन्तप्रका

मुकुंदपीनमनंनामसर्वान्तेवचनमपि इहातिमलवडःखानि किं मध्यादिहसमायाते २५ सतवडःखात्र
ध्यो भवनाद्विपविवर्तनानां प्रतिमनानामावानां स्थिरतानि कौतकावहे २४ भोक्तानि भोगवेदानि इहश्ला
घानि मनतामपां नोपलभ्यनएवातिविश्रान्तिरिहकुत्रचित २५ आनन्दनंगनपासमेदपवनपमिव ॥
लोकपालप्रदेहेः संग्रामेकिमकृतिमे २६ सर्वेषुकृतमिष्टं तासांमेर्यमानिश्रमदा दुःखान्तानि
तावेतिकयमास्मरतेवद २७ नयनानिनमिञ्जानिनसलोनिनर्वयवः प्राकृत्यतिपरिज्ञानेकालेन
कलितंतनं ततोगीहूतनरदराजलवद्गिरिकुटिषु यातंतः सूत्रएवास्मेकांतपवयपेलवः २४ नमे
मनोरमाःकामाःन रम्याविभूतयः इदंमन्नागनापायमंगलोलंचजीवितं २९ नेकयकम्पकर्पनामश्च
तथाशाश्वसनाश्चने यद्वश्वोवापदंपापोमत्युर्हृरिनियच्छति ३० शरीरंपर्णवद्धमित्रेजीवितंजीवलयस्थि
तिः धीरधीरनयाग्रसमारमाः नीरसनागताः ३१ नीतमनोरथरेवनीरसैर्वायुराननं नममसेवमतंकौ
रकारिकिंविरदीहितं ३२ मोहोयमायमायातोदेहोनेहोपयुज्यते भ्रनाम्येवोन्नमावस्थामस्यानास्ये

= यु ॐ [illegible]

रनिमित्तादेपकर्तात्रिपापः कृतोमत्युर्यस्मादयश्चोवाभुद्धिरापदं यच्छतिप्रापयतीत्यर्थः ३१ ३२ नीरसैर्भो
गैस्तैर्मनोरथैरेववाञ्छामतंप्रायुर्नीतंवमन्कारकारिकिंचित्स्वपुरुषार्थरूपंममतेहितंतेनसंपादितं ३३ स
नास्थाविषयेषुस्थानंजीवितेनतदास्थैवप्रथमास्थितिः २४ ॥

465

विवेकिनोसंपन्नादिग्भागोऽयंआपदेवापतितेतिमितक्षं ५ विवेकिनःकमेपुणस्त्वापापपिव्यामोहकाम्येवभाती
त्वाहविधिभिरिति ६ यतःकृसिणामैहिकामुष्मिकविषयाविवेकंदृढाश्रनर्थमेवप्रापयंतीत्याह विवेकामो
हसर्वस्वमिति ७ वस्तुतस्तुविषयस्तूपस्मस्देवसंपन्नेतथासत्तुद्वात्स्वंसत्ताश्रपागतेवस्तुतःपदसद्रूपमा
वरतोनासदेवसंपन्नंतथाप्रसदेवविदेपेणसत्संपन्नेमायायाक्नोरयदितन्नैदन्नपदीपस्त्वादित्यर्थः ८

आपदापतितेनैवसहोमोहविधायिनी विमसियेवसेनबुंमकृत्यंनेहसंस्थितौ ५ विधिभिःप्रति
घेधस्तुपापस्वनेयस्यापूर्वतः यथाहलीयनेलोकोनलेनिमज्जतीव ६ विवेकामोहसर्वस्वचेतः
कुसुमकोशगतः दृढाश्रर्थप्रयुक्तोंतिविषयाविषवायवः ७ असदेवतथानामसद्देसत्तामुपाग
ते यथासदेवसद्रूपंसंपन्नमसदेवसत् ८ सेलापमोवनोदेहंसागरान्सागरागगनाः यथायथाव तिष्ठं
तिजननाविषयास्तथा ९ यावत्तिविषयात्स्वान्तमनुकाश्चित्तमाधकुः स्पृशंतितृगुणान्मु
युःकृतघ्नाःसोहृदेयथा १० उद्यानवायुरेवात्रभिम्राणसेवातिधावतः वध्यतेवंधनामेवयातिनैध
ने ११ सर्वोसेवातिदुःखोत्तिसंपदःपरमापदः भोगाभवमहारोगारतिरेवपरारतिः १२ आप
दःसंपदःसर्वाःसर्वदुःखायकेवलं जीवितंमरणायैववतमायाविजृंभितं १३ वहुत्वालपरा
वर्त्तोनिष्ठानिष्ठास्वलंमनाक् पदपदिष्वियविद्योगांस्त्वयतिनिर्जरतोमनः १४ ॥

तत्रपरागृहीतोविषयोनस्तुलीपद्मतिःस्वाभाविकीत्याहसेलायंनाइतिकृतलसृयावनौदेहप्रवहंदोलाककंटो
लयंत्रःसागराणानाःनद्यः यथासागरगन्यावंति ९ गुणान्विवेकवैराग्यादीन्मोक्षीपू १० खलितरां
स्वेहासवत्वात्पाणानयतीतिप्राङ्गवःनेपर्नेलिपनसाधनं ११ आसक्तिजननेनातिदुःखोवित्तिरामक्तिरेवप
रागरतिरुद्वेगः १२ प्रागुक्तमेवविवृणदेवनाह आपदइत्यादिना १३ १४ ॥

ॐ॰

फलावनासभीतो भोगा कृता एवं तद्रूपयास्पृहितिरुणास्वृतेति ७४ ७५ प्रवलीनानां क्लेनपानोपवासादि
नाकर्षितानां ७७ न केवलं भंगुराः अपि तु सर्वेष्वास्त्रुषमाह अक्षिफलेति ७८ समयपाशावरुणमवा
दृयोन कोंसंततनासमनोरमाइत्यर्थः ७९ अपानरेंद्रियसंयोगन्हाणाः अविचारोत्वाएतंनीतिविषयमसति
नामप्रमोवपुंभावादितिभावाः ८० नरूपायपनेदोषमाह हेहेतिप्रनेनकालेप्रीतोसत्तान्यपामादि

भोगा विषयसंभोगाल्लोका एव फलावनं दृष्टान्यपि मनाक्पुष्टाद्दृष्टानष्टाप्रतिवृद्धतां ७४ आयु
र्गीतिनियासपदप्रासिविवर्जितैः इदकेभंगुराकारैः कृतालैकष्टवृष्टिभिः ७६ भोगाभावतरुत
ष्णानामपमानः पदेपदे आलानमवलीनानांभुन्यामिवदन्तिनां ७७ संपदः प्रमदाश्चैव तरंगोत्तं
गभंगुराः कस्मात्तन्हिफलाश्चैवक्षाघास्नेहमनोनेलुपः ७८ सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभू
तयः किंतु मत्तांगनापांगभंगलोलं हि जीवितं ७९ अपानरमणीयेष्वरमंते विषयेषु ये अंतं
न विरमंतेनेष्वपनेतिनिरयेषुते ८० हंहहो मोपरुहजानिङः साध्यानस्थिरापीव पनाश्यमलसेवा
निमममानननहृपे ८१ अपानमातृमधुराङ्कः लवपर्यवसायिनी मोहनायैवलोकस्य नन्दनीः हा
विलासिनी ८२ आपानरमणीयानि विमर्दविरसानि ति इःखानापन्दहातृ भासगतानिखेलेरि
व ८३ पारंदृष्टपरक्ष्मायागनवयौवनश्रियः आपानरम्या विषयाः पर्यंतपरितापिनः ८४

अंतकः पर्यवस्थाना जीर्णेन महतामपि
वलमाद्यं विपाकस्य फलसाम्यनिवेदितां ७५

हंहहोमापरुहजानिङः साध्यानिवकुहे नाजितान्यपियजवोरद्र्थसमप्रमदादिभिर्विनाप्रनदस्थिराणीव ८१
८२ संगतानिपनादिमंवधाः खलैः संगतानिमेघरवेणाहसाघोत्यं ८३ अयंश्लोकः किरातार्जुनीये अत्रपए
वपरितोबोध्यः ८४ पर्यंतस्यात्तावस्यंशत्रवस्थानावसंतिसवलेति ८५ ८६ ॥ ॥

श्री॰
वालि॰
ऽटी॰
२९

इदानीं भोगानभुक्तानन्मानेव विवेचकैस्तस्मादिश्राप्यामीलित्वप्रयाणानन्तकार्पण्येनाह भोगा इति सर्वं क्विन भावि
देहरूपेणपरारूपेपिकायस्थानने ८७ नजाप्यिवाल्यादिष्वनेवेन रूप्यप्रत्यागेन्यापायेनाह बाल्यमिति ८८ कुतो
यातिनयाह जीवितमिति जीवितमायुः वालिन्याः नयाः ८९ योयं देहस्य यातः स कृतोपि निमित्तात्तवापाव

जीर्यन्ते जीर्णतः केशादन्ताः जीर्यन्ति जीर्यतः दीयन्ते जीर्यन्ते सर्वे तृष्णैवैका न जीर्यते भोक्ताभोगातिगाहृ
नेसर्वे क्विन्कायकानने परश्चेल्लासमायातिरस्तैकाविषमंजरी ८७ बाल्ययौवनवयानि यौवनेया
निवाल्यवत् ऽपमानो पमेयत्वमत्र रत्नमिष्कन्योः ८८ जीवितं गच्छतिदिग्धं जलमंजलिनायथा
प्रवाहस्वयाहिमाणतेनविलिवतेने ८९ जहिमेवागतोदेह ऽऽकृतोप्यर्जुनवानवत् यातिपपपतए
वास्ततरंगाजुदहीपवत् ९० ३मोक्षमपतानहल्लास्थिरेषसियरतापिव समोक्षममनार्थेक्षतेनेहविर
मावये ९१ कायेयवान्मविश्रांतोगतेमनसि माझना पानात्मेत्रतरेस्वर्गेनत्तभोगेषुकेष्वपि वि ९२
अपिमृत्योदूताः पंचापीडियहन्नयः तावजन्यंतिभ्रामेनसस्पृविचलताइव अथदीर्घेणका
लेनतिरस्कृतितनामया स्वर्गापवर्गावेनस्पोमिदंमासादितं धियिया ९३ विरमकालविश्रांत्यैतनेत
न्नमसःपरं तमित्यागतवानत्रहश्वानसम्मितोंकृती ९४ अयनंतसंपरित्यातेयदेकामवतःकृती आ॰

गतानंषुनञ्ज्ञतिमपानत्रविवाहि

ततहिसेवपपपत एवमुक्तेनापोयातिनरेगादेदृष्टतदीपवत् ९० समोक्षममनयालातेनक्षविरागाः ९१ सत्त
तांनिर्वासनतो ९२ सापनेहत्वेरागपेणमासंस्पर्शी सर्वविषयसहिता अपि सर्वेंद्रियहन्तयः संभ्रयापिनतेन
प्राकृतवेतीत्याह अपीतिनावजयंतीतिकाकृत्स्नेन जयंतीत्येवमर्थः ९३ ९४ नन तत्कुटीकल्पनामदं
९५ ॥

रा॰

तत्कुटीयंत्रं वपुस्तत्त्यागमार्गेनेति तत्त्वाविचारितं एतत्सर्वं अग्रपरिज्ञानाभित्यर्थः ५६ किंतर्हि तदात्मानं त
दाहनदेति ५७ कश्चिन्नोसीमादित्याह अहं तन्मे ह्यनेयदेनस्त्वमयोक्तमित्यर्थः श्रुतः प्रांत्यपश्चात्स्मिनप्रायेदड्
मत्र गृहं वा ना नास्तितत्कुर्वित्यर्थः ५८ हे मुने सिद्धैरपि पुष्पदादिभिः ध्यावस्यंतमध्यानपरैश्रुत्वाग्रतः श्रुणु
षवस्त्र उत्तमयाधियाविचार्यनिर्णीतं तत्तावत्ते त्रिकालस्याद्युज्ञानस्यकलनं समाकृत्तानं किंविदपि विंदंति अथ

तदात्त्वमयाततानेकश्चित्सिद्धोयमात्मना देहं त्यक्तेह निर्वाणंगत इत्यनुमाननः ५६ एतन्मे भगव
त्वन्न मेषोस्मीति यथास्थितं मयानेकथितं सर्वं यथात्वानास्तितत्कुरु ५७ सिद्धेनयावद्ध्यानप
रैर्विचार्यनिर्णीत मुत्तमधियां तरपरोमवस्त्र तावत्त्रिकालनं न विंदंति किं विदित्यज्ञ मादिमनसोपित्त
नेस्त्रभावः ५८ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे आकाशमंडपसिद्धसमागमगाथावर्णनं
नामसर्गः श्रीवसिष्ठ उवाच अथाहममयाकोशविस्तीर्णायां महाभुवि मोहाद्दिवसिद्धस्थानमा
दमहमुक्तवान् १ त्वयात्मकेवलंतावन्मयापिनविचारितं शुभाभिरहितामामनसंभवतिदेहिनां
कस्मान्मयाततवादेदं विचार्यासोस्थिरीकृतः तत्कुटीमोस्थितेनननमम विघ्नः स्थिरस्थितिः २॥

मज्ञत्वादिमनसोपीदृशएवस्वभावः किंपुनर्मादृशस्येति नहूतांतापरिज्ञानदेहनिरासाय प्रयत्नमस्तेत्यर्थः
५८ इति श्रीवा० नि० त्रिनवतितमः सर्गः ९३ सिद्धलोकैर्दृश्यमानेपि सूक्ष्मावातावसंस्थितिः वर्ण्यतेदेवतानावम
नोमात्रानुसारिणी हेममयथ्यास्मिकाशविव विस्तीर्णायां समहीपसमुद्रवृत्तिः स्थितायांमहाभुविसोहाद्देत्तस्तद
ष्टावान् १ प्रथमविचारपरायेणत्वकेवलं तदैव किंतममापि तत्स्यादित्याह तयेतितत्रसिद्धेनयावद्ध्यानपरैरितिबो
क्तत्वात्स्यमेवेत्याह श्रूयामीतिदेहिनां देहवतां योगिनामपि अयामिः प्राणिधानेन सर्वे विषये मनोयामिस्तत्तदहिताश्रु
तीनानागतार्थसंवित्तिर्नासंभवत्येव १ यदि संभवति तर्हि तव पतनं माभूदिति मासकल्पकुटीस्थिरीकृतास्या

त्स्यादेकस्मादिति स्थिरस्थितिः प्रतनुरस्थितिः तथापवरस्य प्रकारेदेश
क्षणमिति वितथाशांतिमावः २॥

श्री
वा॰नि॰
उ॰टी॰
३१०

470

संस्त्रीयं मयासमर्षि लोकेनयानेस्वनत्वे वेनवप्राप्तं वेनि वसिस्तम्भितिभावः न विमर्शनेनाह स्वाम्पदे तिस्वात्मनः
सिद्धो निर्विदेपस्थितो ४ सत्वगृहे त्वेलोन्यरादीनि सैर्वै लितगमिलित्वा कृत्प्रोषः नत्वन्यरादीनां मिथः सहो
कैापनवर्त्विक्षिप्याते इत्यस्त्वा वृत्तोपमिति श्रावाम्पिनिभावो सम्मेकांव स्वनाजनत्रास्विनं इत्यर्थः मनुजलो उड्डीनो ए
कृपयत्रप्रराउड्डीनो यन्त्रोपलाविव ५ उड्डीयमोक्षि किं कृतवान्सत्राह शान्तमसर्वकितिसं नेदनमहं ममर्षि
लोकादीनगतः ६ इति वर्णीनपाषाणव्यापिकालनताहृत्वाने स्वात्रकृतमतिलेमिद्धवज्ञानेवतवाह

इति हि सिद्धलोकेषु निवासायोग्यतास्थितं स्वमपदं स्थितवयः सोऽमाः स्वात्मसिद्धोस्म्यमायने ४ इ
तिनिर्णीयलम्बुस्त्वेस्तस्तालीनाखकोपमो समसमेकपृष्ठोड्डीनो व्योमयन्त्रोपलाविव ५ ततोऽहमस्वर्गमन्योन्य
मयगकृत्वा विसर्जनं गतः सोऽभिमतं देशमहं वाभिमतं गतः ६ इति हृत्वा नभस्तिलेषु कृत्वा नस्मिण्व
व नवाश्वर्णमयीं पश्यन्सस्यतीनां निर्विवर्जिता ७ श्रीराम उवाच भगवंस्त्वद्देहोसौ स्थिरः कामगतो
गतः श्रान्तः केन प्रापितो सिद्धलोकान्तनो भवान् ८ श्रीवसिष्ठ उवाच आसन्ते पूर्णत्वाज्ञानेन ततो ममत
कुटे भ्रमतः सिद्धमनामलोकपालपुरीष्वव ९ शुद्धसिद्धस्वंशमोनकश्चिन्न दृष्टवान् मामिमं
देहरहितमातिवाहिकदेहिनं १० ॥

स्मृत्वा न स्मितं हृत्वा नेपस्त्व नेयोजयति स्वास्वर्णमयीमिति ७ कुटी
संस्थस्त्वदीयस्थूलदेहः सिद्धेनापास्त इति नैव सयत्नहितमिमुक्तं विरतश्च पार्थिवो देहः इष्टिंवा कालेन
पोस्तभावमाप परिणामादितिस्तातेमतिमनो मात्रदेहेन सिद्धलोकाना तो भवान्कथं तत्र सजीवैः सहव्यवहृतवान्
नहि मनोमात्रात्मा पश्यैः सह व्यवहर्तुं शक्नोतीमसेवानेन सह व्यवहर्तुं शक्नुवन्ती त्याशयेनाह रामः पृच्छतीति भावञ्चि
तिश्रान्तं तपस्तता श्रान्तः सेवापितवानसि ८ आ इति स्मरणयोतकोनिपातः शुद्धि न ९ १० ॥

गगनाकृतिराकाशवत्स्वच्छः चिदाकाशरूपं यन्मनः तन्मात्रात्मकः ११ नाहं पश्ये स्थूलार्थावबोधिनस्तेषां
न च सूक्ष्मार्थदर्शिनां योगिनां प्रत्यक्षतापत्तीद्रष्टृणां इति नानो देशकालपरिछिन्नेनाकारेण संपन्नः १२ पदार्था
नां सत्त्वं भक्तिमादीनां अस्मत्संसर्गाधिकः १३ स्वप्नमनोराज्यवत्स्वप्रकल्पनामयः अर्थैर्नैव वृद्धता १४ स्वमात्रभूतमयः
स्वमात्रभवाः प्रत्यईदृग्यार्थसंभावनेनाविविक्तैः समस्फोटइत्येतोनाम संयमइत्यर्थः यस्तनेयायिकः तान
मात्रेनावच्छेदकतासंबंधेनदेहस्याकारेणनालक्षनोयोगस्याधिकाननात्स्वप्रमेनदभावेतानाभावोपपन्नेरि

अहं किल तदा राम संपन्नो गगनाकृतिः नवा रोधो न वा मोक्षश्चिदाकाशमयात्मकः ११ न ग्राह्योनास्य च
ग्राह्यस्त्वग्दृष्ट्यर्थावबोधिनां नैव देशकालानां कविदाद्युत्तिकात्मकः १२ मनोमननमात्रात्मा इष्टा =
दिपरिवर्जितः संकल्पपुरुषाकारः पदार्थानामगोचरः १३ अहंदृश्यपदार्थौघैः स्वयं स्वात्मभवोऽम २
लः स्वप्नदृष्टानगराभूते स्वंपुरमिमेनो समः १४ स्वमात्रभूतयोगात्मदृष्टोनोविविक्तिताः प्रत्यक्ष ए
फलायेन यत्कृपालिनेनतत्तलं १५ यथाम्बरमरावागेहेयुवहृतानिदृश्यते नथानदानदृष्टोऽस्मिप्रास्थ्या ह
पिनभोगतेः १६ अहमन्यास्त्रपयुक्तामिपार्थिवाकारभास्वरान् मामातिवाह्निकात्मानेनकश्चिदपि व

मादिप्रलयतिसमूले कृष्यतानसंभाष्यएवेत्याह अत्रश्रुतेतितेनसहतेसले प्रत्नसंभाषणादिवाप्रयोजनेनास्ति
त्यश्रमावपिसप्ततत्समहमसापरमित्याहि स्मतिदृष्टेनेनसलक्षेत्रापादितानसंस्त्रात्सनेनशरीरमपिप्रदद्र्यापसम
समानमिवाकाशीतिश्रुकमारायपुनरेतिस्थानेहिरामयः अहमेक इत्यादिकृतिविदितोपाविभिर्गापा उं.
मकशरीरात्मनाऽदः स्वोत्र भवानान्निरणामाश्चत्स्मातयामिशावहृतोऽद्वशरीरपरिग्रहात्रेतिभावः १७ गोदृश्य
संभवनीतिस्वमवः पुरुषः स्वप्नेस्मवहृतौ प्रत्यक्षेलहृत्स्थेनेदृश्यतेनयाप्रत्यमपिनभोगतेदैवेनेदृष्टइत्यर्थः ६१

471

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
३१८

मंनकश्चिद्दृष्टिपथमतीयतेतन्नेत्याकिमितिकथंप्राक्सिद्धेनदृष्टोऽस्मीतिकिंनियोक्तेनान्अहमन्यान्पश्यामीत्यपसं
गतंमनसोबहिःस्थितेष्वान्तरमनोमयानांमेवदर्पणादिनाप्रायेणरामःपृष्टवानिनहपश्यनइति १८ सत्यसंक
ल्पात्तस्मादिदृष्टेनत्वव्याख्यायामुखंवसिद्धःपरिहरति अस्मदादिरिति अस्मदाहिनानायोगसिद्धोजनः १९ ननु
नसिद्धानांसदेहानांप्रातिवाहिकदेहएवातिसूक्ष्मत्वादितिनैवेवामङ्कनाननन्तथातेषांस्थूलदेहस्तुद्वापरदर्शनसं
कादादिसत्यसंकल्पानेत्यदृढेनेत्याह अव्यवहारेष्विति सम्यसमाधिविवेककालयोस्तत्वेवंतुमानव्यवहारका

रामउवाच [illegible] नैकदेशेननिविष्टत्वादिवान्योन्यमवपुर्यदि तत्कथंतेनसिद्धेनदृष्टोऽस्मिकलकाव
नौ १८ वसिष्ठउवाच अस्मदादिर्नतेनात्मसथाप्यासंकल्पकल्पितम् नासंकल्पितमाप्नोतिसम्य
कामवपुर्नतः १९ व्यवहारेषुसर्वेषुलौकिकेषुस्वसत्तात्मना हलाहिस्वयंतेष्वमाप्रातिवाहिक
मात्मनः २० मयापश्यतुमामेषइतिसंकल्पितेनतु तेनमांदृष्टवानेषस्वसंकल्पार्थभाजनं २१
ततोजरभेदत्वात्संकल्पार्थभाजनं सएषनीलीभेदत्वात्सत्यकामत्वभाजनं २२ द्वयोस्तुसिद्ध
योःसिद्धविरुद्धेप्सितयोर्मिथः अधिकैकावदानात्माजयीस्वसमयत्नवान् २३ ॥

लेप्रातिवाहिकमा
त्रविस्मरणमप्यस्तीतिनतत्संकल्पनसंभवइत्यर्थः २० एषःसिद्धःसोऽपिसत्यसंकल्पःसिद्धश्चेतिवामोद्रष्टुंप्रणको
नीमायाप्येनत्वंविधानहिस्वसंकल्पार्थभाजनमिति २१ सिद्धस्यानरजनेभ्योविशेषमाहजनइतिजनरश्मिरवासना
दृढीकृतोभेदःस्वस्मात्कलमाबोयेननपाविपत्नात्नीलीभेदत्वाद्धार्पितभेदवासनत्वात्सएवसिद्धःसत्यकामत्व
स्यभाजनंयोग्यः २२ ननुतर्हियत्रद्वौसिद्धौपरस्परविरुद्धंसंकल्पयतःयथाएकःअहमेनंपश्यामीतिसंकल्पय
तिअपरस्तुमामयंनपश्यत्वितितत्रकथंव्यवस्थेत्याह द्वयोरिति यस्यैवात्मसत्तानवैशाद्याधिक्येनसंकल्पःप्रबलः

अथैकरूप्यसिद्धार्थयत्नमानयोः राजपुत्रयोर्यस्यैवशौर्याधिक्यंतस्यजयस्त
द्वदित्यर्थःतत्पदलवेनभयसंपन्निवारणपादितेयमगोविदसाने २३ ॥
शु॰

यस्त्वेवं न यथापि पृष्टोऽसि किं न ब्रवीषि ब्रह्मन् इति वैवस्वतो वैद्यैर्नमिः यद्यपि विस्मृतानन्दाद्यवहन्तेऽपृष्टन् इति पौरोगान्वयः
१४ १५ श्रावितः श्रुतवान् १६ ब्रह्मन्नुमन्त्रयपि न तत्रा योऽहङ्गता दिग्भ्रमं सेकालव्ये तंद्याने प्रश्नस्यास्य मम किञ्चिद् विविधत्वा
दिग्भ्रमस्य प्रह्वाख्ये प्रश्नलेवन्नादार्ग्येऽपृच्छते १७ एवमनया गीर्या देवा गारे पितृ पितॄणां वन्दना श्रुतश्रुता १९ प्रासंगिकी
गमप्रश्नः स्पष्टः १९ सत्याः सभार्दः सत्या इति पाठे यथार्थवक्तारः श्रोतः अन्यथा हि ब्रुवता यथार्थवक्ता ग्रहः न च श्रान्तः

श्रीमतः सिद्धसेनाख्य लोकपालप्रवेशमे विस्मृतानन्द्यवहन्तैर्भेः सात्त्विकाह्निकनामनः १४ यदा तस्याह
मपौर्वैर्वहन्तेऽस्मिन् होवे प्रश्नेनैव मां कश्चिन्न वयं पश्चात्तिवर्तते १५ श्रुत्वैतं मम व्याख्यातः पृष्टो न श्रूयते
मम केनचित्स्वलोके श्रुतम्पुत्रकत्वाद्विना १६ श्रुत्वैतु पृष्टवान्प्रश्नमान्यात्वहम्बधोयेन मम सम्पद्यते किं वि
दपि मनो मननं देहिनः १७ एवं मा सपितृणां वोहं सम्प्रश्नोऽयं श्रुतं रूपं सन्ताप्य शूनाकोऽप्यादेवा गारे पितृ
वृता १८ रामउवाच पितृणां वाः सन्ति लोकेऽस्मिन्किमाकाराः किमास्पदाः किञ्जातीयाः किमाचाराः
कीदृशाः कीदृगाशयाः १९ वसिष्ठउवाच पितृणां वाः सन्ति लोकेऽस्मिन्नानाटकास्तास्तादृशाः सन्ति नामभोः
सोऽनपोवन्हिदिग्भ्रमं गापतिर्न वदः २० पितृणां वाः केचिद्दिव्यकायाऽस्पष्टाः स्वल्पदेहकाः हस्तपादादिसंयु

प्रासंगिकार्थे जितासा यं यो श्रुनिता सितेयं तेसे वाक्यात्प्रमोत्पादनं स्मत यो यवनो सात्त्वम्मनन्तवडुपे तन्नेनितथावा
कः वाचस्पतिनिर्दिष्टाः प्रतिपन्तिसिन मर्यां प्रतिपादयन्नुनि पादरपितापूर्वपेयवक्नो भवति सप्रतिपत्तिसिनेन प्रतिपा
दयत्रासौ लौकिकेन परीदिक इत्युम्मन्तवड्पेत्यनेति २१ स्वल्पदेहकाः सनोमपदेहकाः स्वमममनन्तः कल्पि
तहस्तपादादिः संयुक्ताः २१

का॰ पद्मपु॰ निव॰ मि॰ क्र॰ नि॰ ५८

४७३

श्री.
भा. टि.
५ टी.
२१५

यदि ते मनोमात्रमयं देहात्मत्वादि अन्यो मामाक्रमतां कथं ऊर्वीति मन्नमो वहिराक्रमणाद्यसामर्थ्यादित्यत्र आह
छायामेति नैपि पूतनाः अन्यत्र तत्रांतरेन तीर्थविन्नश्रमरूपा अतएव नानाभयत्वाविद्यास्ववद्ध्याययाप्रतिविंबे
नानुप्रविश्य तदीयविन्नेनात्मानमात्मनपश्यन्नमनमायायदः तदभोगपदं कर्म कामश्चासनादिकं तानाभ्रांतिवे
ष्टायनुभवपनयाउत्कोपयंतीतमर्थः १० तस्माग्गणानुसृतो लोककर्माणि आधेमनिश्चित्तिमितस्य यं वसीयस्तानातु वं थानुसारेण
तदीयदेहधात्मनः देतिकपिदादिपिवानिव्वलेसवंवरूपयंतीति शेषः ११ एतेन किं मायावाद इति प्रश्नः समाहि

छायायामयसापि त्वालक्ष्म तु भ्रमरूपया नैविनाक्रमणां कान्ताबाधं पश्यति निरूपणं १२ शुभ्रं सदैति पिव
माशुलतुमसन्नवलजने वलसन्नमथोनीवानहिस्माक्रम्यविनके १३ आकाशमहदणः कौवनकेवि
शीहारसन्निभः केचित्तमसाकारः स्वाकृतावृपिरिवात्मकः १४ केचित्पुष्करदलप्रख्याः केचित्पवन
देहकाः केचिद्धूमात्मकाएव सर्वेवुद्धिमनोमयाः १५ गृहीत्वैवंचतुर्वेते गृहीतंशास्त्रवर्तिनो धा
काशाकुमवपुषः पूर्णत्याकृतिमात्मनः १६ शीनानपादिविहितं स्वार्यं ते विर्धिदेतिव पात्रमसत्म
वद्भुमीहितं शास्त्रवर्तिनो १७ इच्छाद्वेषभयक्रोधलोभमोहसमन्विताः मन्त्रौषधितपोदानधैर्य
धर्मवशीकृताः १८ सर्वाववृथमयंतेणमंत्रेणाराधितेनवा दृश्यंते पिवगत्या नैकदाचित्केनचित्क्वचि

२५ ॥

तः किमाकाराः किंनामनीत्याइ तिप्रश्नो समाधानेत्वाकाशेति विविचकर्मानुसारेणानेकाकारोत्पत्तारतम्येन देहा
रं भारंतव्येनापशक्तिः तारतम्येन नानावासनानुसारि रूपभेदेन वा वस्थानमितिभावः १५ अग्नेहलेमेद्यखिद्रः अ
मात्मकः आक्रमणीयपुरुषभ्रामत्तुमारिहेहात्मा इतिपावन १८ पश्यन्तिस्वाधमनुभवतिपरस्पाविपश्यन्ति १६
वाहनालादिपातेनाभ्यनेभाक्त्यपश्येद्रहितेदानादिवमहते १० १८ केनोपायेननरहितेदृश्यन्तेमत्रुध्दास्तमाह
सर्वेतिसर्वाविहथेमाणागधारणामेदः पंवेशुकदर्शनानुकूलवीनादरवद्धितरमनादिपवलितिनिवेर्धदौषापर्वमाले

तेन गत्यन्तरवर्जीकृता नाम केवांचिन्निगुह्यन्ते केनचिद्भूतविद्यावता पुरुषेण क्वचि
द्देशे प्रसिद्धमेतदित्यादिना २५ ॥
पु.

४७४

एकादृशा देवयोनिभेदानर्मेलनाद्दृत्तिमायैश्वर्यंतारतम्येन स्वत्वभोगोपि नेष्टस्तीति सुवर्णन्ननामाकृतिभेदाभ्युपेव
यतिदेवयोनिष्टीति नागैः सर्पैः समन्वयः साहंपूर्णसेव्यो ४० नरकेषु निरयप्राप्येषु भूरयोषु ४१ एतेन किमाकाराः
किमाधाराः किमाश्रयाः इति प्रश्नाः समाहिता इत्याह एतद्वितिकिंनामाकाराइति प्रश्नोपरि जन्मपालनप्रागुक्तं स्थल
नप्रारभ्य सर्गादिनाजगतां संपुत्थादयन्त आश्रयति जन्मस्थानादिना ४२ ननु प्रपाणसमायापाद्यलक्ष्यबुद्धलक्षणो जीवभावप्र
त्रिमनप्राप्तुपायुदेवकस्यकर्पूपयतिप्रवेशेनेति वेत्यविभ्रयं कार्यं ब्रह्मनदिक्षितं सतंप्रवेशश्चिन्मयं वेत्यसंकल्पयन्म

देवयोनिर्हि मातेनके विदेवो ऽप्रमादतः केचिन्नृसमः श्रीकाः केचिज्ज्ञानसमन्वयाः ४० प्रबलस्तगालोपमाः के
चिदुग्रमत्तेगलवासिनः कल्पावकनराश्यास्तवसनिनिरयेषु च ४१ एतत्स्मत्स्दमनेषामिमाकाराः प्रकीर्ति
ताः पिशाचा एवमाचाराः तन्मेषाश्रयनाम्नि च ४२ अवेत्यचिन्मयं ब्रह्म सर्वशक्तिस्वभावतः यत्स्थितं बृह
मेवांतस्त्वं संकल्पयतीव ४३ न जीवं विद्धि सप्रोक्तं स्वदेकार इति स्मृतः सोहंकारः स्मृतः प्रोक्तो मन इ
त्यादिनामभिः ४४ सएव कथ्यते ब्रह्मा संकल्पाकारपवान् असदेवासतो बीजं जगतो विगताकृतिः
एवं मनः स्थितो ब्रह्मा सर्वकर्ता मलं नभः तत्त्वमप्रसभाकारः सर्वेषामहृपुः सदा ४६ पुरुषार्थादिम
तिरस्तितत्वाक्रियाहिकर्तृरूपत एषस्यादयः किल कृतः संकल्पपुरुषसाहवे ४७ भवत्मनो यथाकाशपुरे
पश्यति कल्पितेन यथामनोविदिविविनपपप्यात्मनिकल्पिते ४८

नः पुरुषइव बुद्धेस्तन्तद्रूपेण पतिस्थितं तं देवजीवं प्रथमांकुरं विद्धि ४३ मोक्तुः अभिमानो जितः आत्मनतिमिरनाशाय
तत्त्वमाधात्काररूपात्ररूपेण यादिन आविर्भूतप्रात्मायेषकतेः ४४ समनोरूपो जीव एव सम ब्रह्मात्मना ब्रह्मलोक
ख्यातेप्रसतो जगतः अतत्मन एव बीजं ४५ ४६ ४७ ४८ अत एव विविविधोपृथग्नत्रसंकल्पनेवे चित्तनुदयीकारेण ४९॥
पश्यनतद्भवनपियोयान्नमात्रको जीवः प्रसिद्धः सस्येवोपित त्रिद्रूपं सदेव अतो तान शक्तिमननकस्माद्भेनानेपश्यति

श्री॰
वा॰ नि॰
उ टी॰
२२८

शून्यात्मनि स्थिताकारमनोरूपः स ब्रह्मा त्रैविद्याकाशो शून्यमेव यदुक्तं तदाकारं पश्यति तेन हि दृश्यं नाशि यथार्थः ४
४१ ४२ ४३ नक्षत्राणीव ज्ञात्वा नापो हैयो: ४४ ४५ पृथ्व्यादिरहितमयमनंतैवेति यथा तेषां संकल्पपुरुषस्य

यद्देहं कल्पितं तेन तस्य पृथ्व्यानुभवत्यपि ४९ स्वयमप्युपतित न्नाहं शून्यात्मा शून्यसंवेदः अनलस्थानिवाद्युलातादिदं तदाकाले ५० तथा संकल्पनाभासो सपि चितस्का कालैकभावनात् शुचीभूतस्थितः शुद्धः स्वदीर्घलनस्तरः ५१ आतिवाहिकदेहस्तु तन्त्वितास्थिरभावनात् सर्वानुभवत्येषु चित्रस्था तोयस्तराणि ५२ यातेषु कटते तत्कष्टोऽपि भौतिकं देहं तो तेनैव मोहयस्को भरसंततिभावनः ५३ सत्यलोकाद्ब्रह्मणा तस्माद्ब्रह्मा या तत्र तोमयो: ब्रह्मा तत्पोऽपि सदा तद्दामनग तोऽर्हयो: ५४ भूमिद्यावेव यथा शून्यमनावस्थाऽपि ये कान्त्येनेव सन्तः मवनसंस्थोऽपि वि ५५ वै स्थितमयतेनेतस्मिन्तवनतवात्सल्यं तथा सर्वोऽनंतं संकल्पपुरुषस्पष्टतासन: ५६ ततः शरीरपात् नोनेन पृथ्व्यादिकाः कृताः भूमिपः पंचविश्वस्यानादियेव तास्थिता: ५७ यथा तेषां सनय एवापसंके ल्पः सम एव ते तथा सा तान्स संकल्पसत्ययेवानुभूतवान् ५८ स स्वयं विन्मयाकाश: संसंकल्पस्थितं ह्यतः स्वमात्रता सर्वं कतोना शोऽलेखोऽस्थितो ५९ यथैवेत्तस्मनः संयन्तरंगः समसमेवते तथैव

ब्रह्मन् एवं समतः नागादेर्थं तमयतं वेत्स्तितहतन् ५६ ब्रह्मांडात्मकशरीरयात्नोकदिन इवादिभागानां तेन बलणा पृथ्व्यादिका भूमियाः संताःतोःसमुदितत्वे तेन नगादिमेव स्थिताः ५७ यथा ब्रह्म सोऽपि तेन संकल्पमनोराज्य संकल्पायर्थं क्रियाकृतिरिवाते समय स्वात्र अपतेन पानुपाश्रमे स्वात्मायिस्वात्मनः संकल्पं सममित्येवानुभूतवान् तस्य सममहात्मना तस्य संकल्पान्तस्य संवेदनतस्याधारतार्थक्रियते ति विशेष इति भावः ५८ तमेव स्फुटयति स इत्यादिना

तत्कृतार्थं इदं हि देहमीवयः ६०॥

स ब्रह्मा स्वयं विन्मात्राकाश एव परमार्थतः तत्संकल्पोऽपि चिद्रंकरमेव ४९
ऊं॰

476

कथंतर्हिनत्कुलाख्यंइत्याशंक्य: सर्वार्थक्रियाशेनेनवस्तुत्वात् यथैवेति तदेतन्मतहदृतदपस्तेसनंप्रवृत्त्यार्थ
क्रियासमर्थापूर्व ९० ९१ ९२ हर्तास्वानस्वादिश्मथानदृश्यः तत्सस्थितिनिर्भागप्रसूयकाः ९३ अतएवात्मनस्त्रिद
काशत्रुपताश्रमथानेनत्वामप्रवानकस्यचित्सर्गोदयः संजीनाह किंचिदिति जगतोऽपिजडत्वादेवसतरान्
तन्नाशिश्मयप्रसक्तिरितियोननाशयहृदत्तंपुरुषांनराभिप्रायेणवा ९४ ९५ वस्तुतः परमार्थदृष्ट्यासर्ग

एवंस्थितेजगज्जालंतन्मनोराज्यमुच्यते तच्चशून्यंनिरालंबंसाकाशकचनंचितिः ९१ यथास्वप्न
पुरंसोऽयंसंकल्पाद्रिर्यथानभः तथाब्रह्मन्जगत्त्रैवृत्तमेवाकृतिमिवाकृति ९२ एवमाभासमानस्य
कचतोनिरामयस्य सर्गोनसर्गानदृश्योऽप्युत्पन्नाऽऽदिताःस्थिताः ९३ किंचिदाकाशकोशस्यतव
कामस्मवानघ जगतोऽपिनाशेनकिंवानश्यतिमेव ९४ नकिमप्योमनर्थोयनिर्यंकुमपार्थिकाः
कस्मात्प्रभुदिताबुद्धिरागद्वेषभयादयः ९५ वस्तुतोगगनसर्गादिनेस्वर्गोनाप्यसर्गता विद्यतेसकु
द्यमानमिदंमिथ्यासदेवनतत् ९६ ब्रह्मण्येविपुलाभोगेसत्यचिन्तनरूपिते कल्पनापंककलिते भ
विष्यतिविदंवरे ९७ ब्रह्मविदात्मप्रलेभ्रसात्मनोगगनात्मिका तस्माद्बीजादियंजातानाभ्रविश्वतरि
लावलिः ९८ नास्तिकिंचिदिदंहतेत्वंशुभंनामनकिंचन नबीजमस्तिनोनानेकिंचितस्वंवसंस्थिते

गंस्याग्राविकारणांसकृत्स्नात्मातंशुद्धतत्त्वरूपानयाग्रथांगतंइदंप्रमपपूपंसदैवतत्तुल ९६ तथाविधेपिवि
दंवरोत्तेत्रंस्तनकलनापंकेनकलिलेसतिस्वात्मनस्तस्मादेवबीजादियंभूतविभूतिपिनावलिर्भविष्यति
प्रागनाबेतिपरेणान्वयः ९७ ९८ कलनापंकनिरासेवाह नास्तीति ९९ ॥

४७७

478

श्री॰
वा॰ नि॰
३॰ टी॰
३२०

एवंविधानवनानिवर्णानिप्रसंगेनसर्गांतनन्युक्तायाग्रक्तनान्तरेऽहल्लनयावतीतिश्रुतन्शिलायाः सुवर्णवादिभेदा
न्पीयतिगाइतितत्रतस्मिन्कल्पनायांकल्पितेस्थानदेशेषः शिलावयवः पुष्पाः संकल्प्यताविशुपादपो
नानयइतिसामान्योक्तिः विविधा विभ्रमर्पनेयाइयादिनानवयाप्तवर्तीनवोमतिपत्रेनानवलाः रत्नरूपाः
वइद्वइयोरवर्णादिनानयः १० शुद्धपक्वाग्रसवर्णीवलाः शिलाः शयपानाः ज्ञानाः शिलाः ११ पुष्पाः

याः शिलावलयस्तत्र पुष्पितास्ताविद्रुपादपाः मालवर्णैवलाः एताः स्वस्थिनाद्वइद्वइयः १० पु
त्वइंपक्वास्ता एतानवनानादिनालयः सुस्वादनावनोन्मत्ताः कृमिस्थावनादयः ११ यास्सुपु
र्णाः फलैर्हीनाः कुम्भाकाराः द्रयावतः प्रद्रादीराः स्वादीतित्पक्तानितिगावादिकाः स्मृताः १२
नहिंसस्थितः सेव्याञ्जविमर्दब्रपुन्नाते नास्तपुष्पावलिविंवमानत्यानामनयोदितः १३ सर्वोप
वविदाकाशाइपिगच्छतनानयः श्रातिवादिकंदहिंमः स्कन्धादिरद्दिनात्मिकाः १४ नास्त्रिश
मामवशनस्त्रापिमौनिकसंविदं श्रमादीर्घीनभवनानलश्रमापहृप्तामिव १५ ॥

हृहमाः भारभृताः कांतिप्रकाशादिफलैर्हीनाः दृश्यापाषाणाइतियावत् प्रद्रादीराः प्रदेहाकाराः फासीतिके
हेद्राकाराश्च शिलाः १२ ननु हिंसायामर्भस्य नमदेवादिरक्तभ्येवनत्रदेवेत्र्यमयनाभिमितेसंकल्पः कृतोनाम
न्किमर्थं दृश्यापाषाणाद्रुपपिता वनामस्वादनकल्पोऽश्रुतत्राह नहीतिसंकल्पितसंकल्पितः यान्तिकाम
हिपर्यंतप्रभ्यतेप्रादिष्टेतेतनर्जातीवशान्तनकर्मायतसुमावितादितिभावः विविंक्षण इच्छान्तयान्ताताः त
थेवविधावनानयइतिताः १३ शिलानोस्येदणोन्यसिद्धमौनिकवंश्रुतनानाताः नारयतिमर्वोप्येवेति १४

कथंनहिंसाकंदेहेमौनिकत्वानुभवस्तत्राह नाइ
ति १५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथाभूतं विराधना सप्राम माधियौ भौतिकं आधियौ तिकत्वं येषां स्वयोनिमोपभोगैः स्तद्दशमतमः तथा चैतेषां
पिशाचदेहः कल्पितभोगास्त्रिप एव तनी भवन्त्याभानीति भावः ७५ अन्योन्यं पपूर्यंति दर्पेनादिनाथ्याव कृतं ति
ग्रामे पकान् ग्रामीणानिव ग्राम्यपाशान्तसार्थे द्विकजनक्वारस्मः ७७ बहुप्रायेण ७८ पिशाचमातिवदेव कर्म
ग्रादिनानीनां प्रायप्रस्तामसी आनिवाहिकदेहवेशानवेदिश्लिषितिरिणाइस्थितान इति ७९ निष्प्रतानानारनं
ननलक्षितिनितारतमथ्वनमापनारनमेनतेष्ठनमस्तारनमामिन्याह यथोतिनतेतिदर्पेनाथ ज्ञेमयथाहार्यं

पिशाचाचास्ते प्राणेनैतथा भूतानि भौतिकाः तिष्ठंति निष्ठमनमः स्वसंसारविहारिणः ७६ प
पंक्तिकाश्चिरात्मोन्मे ग्राम्यग्राम्योपकानिव स्वमेकलौकवालभ्याइवैतथाभूतजानथ ७७ काश्चि
द्वन्द्वतरग्रामस्वमतिमोणलेभक्रवात नान्योन्यमपिपश्यंति नानासंस्थानसंस्थिताः ७८ स्थिताश्च
यैतानगतिपिशाचायाः कृजानथ प्रायस्तथैता कृभार्द्रयत प्रेतादयः स्थिताः ७९ यथायत्रे ह्रदे
निष्प्रानलेनचाभवतिष्ठते तथायत्र पिशाचाचास्तमसस्तत्राभवतिष्ठते ८० मध्याह्नेपि पिशाचस्य दृजरे
तिष्ठति स्वयं तत्रस्थायेनमसस्तत्र तनुसंधानेकरोपले ८१ नतिष्ठति वतद्भात्रनैवान्यस्तस्य पश्यति
स एव वा तु भवति पश्यमायाविज्ञंभिते ८२ अहोरात्रिसमं यद्वा देशेन समसंमतं यथा पिशाचादेरजन्मा
मनातमसं संमंडलं तथा ८३ ॥
तेपि निष्ठति चेत ८४ भानुः सूर्यः तत्तमेन निष्ठंति स
८० अनिरेमातपत्र
पिशाचपत्र ८५ अमस्वादीनां प्रकाशासिद्धये अश्यादिमादितेजोमंडलमिव पिशाचादेर्यवहारसिद्धयेना
मसमंडलमस्तीत्याह अश्रीशितिरिंथनायज
मात्म ८६ ॥

479

श्रमेणानन्त्वेनैवं सांतनेदंतदाश्रुयें ८४ हेतमसपानेपिपासावृथायोगोभ्रजति ॥ नभस्तीवसएषना
तिर्यथा सश्रंखो नामनमयः एषमवप्यानकस्मिति स्मात्मानं सप्रसायणं तद्गृणेनातद्दृश्यादि तियावन सुर
लोकपालनकेषुरपिपक्षचप्लवीनातौसीतियुक्तोलोनलस्मनमयाहृसतीनर्गः ८८ इतिश्रीवासि
ष्ठनामर्षकशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेवनमवतिनमः सर्गः ८४ सन्यसकल्पनामस्मयाअवपूताःपुन

ॐ यांतितेनस्पृनेतानसर्वंतनसप्रोजं प्रधानतां उल्कवतिप्रल्यग्राप्रास्थुर्येनतस्वभावुतः ८५ एवमपिपाला
नतिनुस्पनातिः प्रोक्तामयानेससमथानुपेता पिप्पावनत्सः सर्वलोकपालताप्रजानातोहृमितिप्रसंगात ८९
इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेपिपासावृत्तनप्रवर्तनमयाहृत्ताल्लोकापतिपादनंनामसर्गः ८५ ॥
वसिष्ठ उवाच ननस्मिन्नेवकालस्तु प्रश्नेपनकवलितः विरस्वत्रैरसमाकाशेपिपासावृइवसंस्थितः १ नमापपुपं
तिवंशार्केपाक्रामहरिन्मद्धृयः नवदतिग्रांपर्वकिन्नरानापसगणाः २ नाकस्मेतिमयाकामानवृद्धाएवंविति
महवः इत्येवमोहमायन्नोविक्रीनुइवमन्ननः ३ प्रप्रविनितवानस्मिमयकामाहमेवयं पशुपतमांस
रगणास्तेनतस्मिन्नालये ४ हृहृप्रवृत्तामाममग्रेवास्तआः स्वर्येवने नविमेवपुरंप्रामसिंडजालड्डुमंप
घा ५ स्वर्धामीथीणागोहृष्टसंपमोयवार्णादं यथास्थितमसमाचारः स्थितोनिःशंकचेष्टितः ६ एवंवृत्ता
नहृतेनेरैहोरुमजितास्थितिः वसिष्ठःपार्थिवइतिलोकेसुप्रथितोस्मिनेः ७ तालानस्पदितोटहीनेरव
नैः स्वस्याकारवसिष्ठादिनामासिष्टहृवर्ण्येते विहरन्संचरन् ८ सपापादस्यामानोहृणोष्मामनादिनाप्राकान्त
प्रविमांनप्रस्याकामंतिमोहहृर्वांपरकर्तक्षापतिसंधानं ३ विनितवाननिनयासर्वत्वानुसमयकामाहमेवयमिति
स्वत्यभिनयः पशुपंतमांसरगणाइतिवसंकल्पितवानितिशेषः ४ प्रशेवसंनीतिवास्तवाः वसेनस्यमर्कनेतिगि
प्रेत्तपसस्थानात् ५ सवसारीसंभाषणादिचवहारणशीलः संपमः ६ सविरेवसारंभमौपश्यमसमाविश्नुतो ट
ष्ठलेसतस्थिवीएवमङमानिकल्पयादिः श्रुतिसाः नाताःपार्थिवोपावसिष्ठइतिलोकेसुप्रथितः प्रख्यातिनीतो

ॐ॰ लोरहंसमधुदहजः ८ ॥

गगनस्थैः सिद्धैर्वीनदसिद्धाये

ॐ॰ स्मिरस्वमग्रेपिबोजं १८ ॥

इति एवं श्रीमान् परकृत्यन ये वमे रूपं यमादिभ्यो जन्मनां संततिः पूर्वं पराः १ साक्षात्तो मम सूक्ष्म पदेहः ॥
तस्मिन्नेवातिवाहिके देहे आधिभौतिकता स्थिता प्रारब्धं नाशं हि न स्थितम् अभ्यासपरिणतेन भ्रमेण मनसा ई
तिनागमिता आधुना तत्त्वे मेः सिद्धे हि तिनागादित्वे निवा १२ नो हि किम् अयम् आधिभौतिकदेहा नेवा तत्त्वाभूःते
स्याह यदेतदिति यदेतदिति यत एव इदं यम धिले आकाशमेव न स्थूलो लोकदेहाः मेन नत्वं तः परिज्ञानेनतो

अम्यकादित्वपि तिभ्यो दृष्टोहं येन भोगाने: वसिष्ठस्तेन महद्ति लोके यथापि नेष्मितैः ९ ॥
ये देहमलिना दृष्टः प्राप्तिमते स्वर्गनीपरैः उक्तो व्याधिवसिष्ठोहं स्थिति मे जन्म संतति १ ततः प्र
भृति लोकेऽस्मिन् पार्थिवः प्रथितः कश्चित् अस्मयः कुविरोधेन नप्रोमारुतः कश्चित् ११ प्रथम का
लेन मे तत्र तस्मिन्नेवातिवाहिके आधिभौतिकता देहे रूढा रूढोनवे बितः १२ यदेतदा विवादि
ने साधिभौतिकता चवे इयमद्वैकदेहात्मतत्त्वः कवतिम विति: १३ एवमात्मकुविद्वोमकव
नात्मप्यक्तनमः प्रथमेव निराकारं शुक्ला लोकाकारवानपि १४ जीवन्मुक्तोऽथवहं स्तथा स्तत्र ब्र
ह्मात्मकः तथैवादेहमुक्तोपि निहि निवल्लमास्क: १५ समनः ब्रह्मसत्तापेता नाद्यकृत्य वद् तोपि
प्रपंभवाद्दृष्टस्तूगोयुष्माद्दादिस्वदेहवत् १६ यथात्मस्वमनरेन्निनेन
निरकृतो आधिभौतिकता दिस्याप्रामेनगतोपि च १७ ॥

मे चितिरेवात्मभावेन कवतिनिदेहात्मभाव इत्यर्थः ११ कुविद्वोमादि भूतत्व पेलक चनात्मा प्यह म
वमात्मा विवेक स्वभावे यानुभव एव न भूताकृत्यादि स्वभावः कथं न स्त्रीकारवान् इत्यपेक्ष्य तत्राह शुक्ला सिविति
युष्मदादिषु यदेप्रार्थमहर्वसिष्ठदेहः स यतः इत्यर्थः १५ १६ कृमदेहे कथं न हि आधिभौतिकताद्र्
सक्तिस्तत्राह यथेति नगतोऽसत्येन स्मेव १७ ॥

481

ब्रह्मादिशरीराणि तान्यनन्तानि सर्गाश्च व मेरुपर्वतस्थलाधिभौतिकान्याह एवमेवेति [illegible] भवन्त्यन्तिमेव
ङ्ख्याउसाधिभौतिकदेहस्थितिः ९ मयेव हिरण्यगर्भस्यापि सहस्राननादृश्यस्याकाशात्मकमेवेत्याह
आकाशेति परिच्छिन्नरूपाणां तत्स्वनोमात्रे १० वः स्वतन्त्रानन्तरूपानेवं ये ते हि रूपाः कालेनोपशाम्यन्ति
नवत्व ११ अहंकाररूपं चानन्तस्योऽनन्तयाशाम्यति अरे यमावनानुपादेयत्वावासना १३ १४ आश्रय

[illegible] एवमेवावभासन्ते सर्वे स्वस्वप्नसंभवाः सर्गाश्चानन्तमायेऽस्मिन्ग्रामा इव वेदिताः ८ एवमेवाहमपि
स्वाकाशात्मा सिद्धः पुष्पगन्धमिव स्थितः यस्मात्स्वात्मना भासमानस्तनोः भवति स्थितिः ९ आकाशात्मा
नयेवैते सर्वे पञ्चस्वभूतयः यथा तेनानन्तमात्रेण कल्पिते स्वर्गसत्तापि विदि १० ब्रह्मादिरूपसर्गस्य
स्थितान्स्वेषतः वेतालइव बालानां गतो वर्ग्रसावता ११ परिज्ञानस्य कालेन स्वस्वप्नेनैवोपशाम्य
ति वासनातानवान्तेऽसौ बन्धोऽहं यतो यथा १२ अनन्तमहमात्मस्थसप्तरात्मा सप्तशाम्यति परि
ज्ञानाय यथा स्वमनिर्धारितेऽयमात्मना १३ यमस्थिरतिरेव परिज्ञाताः स्वकलाश्यपदेहः यथामहत
रीवागवासि गुरुत्वद्भुवः १४ महाशाम रूपणप्रायस्त्वस्य गृहदृशमातनः एवदासयतेनिरीक्ष
मेतावतिदङ्करं १५ समायवासनाभावरूपस्तत्वान यथाधीः मेहोमाते निराकारोसौ स स्वाकीदा [illegible]

दसरूपापरंतनउच्चरूपेजीवन्मुक्तकल्पे १६ संसारसारसन्नानस्यात्मशास्त्रपाशद्रुवं निर्दे संसारेति यस्मातन
स्माधीः समाधिवासनावपणान् अभावरूपत्वस्वभावे देहेन्द्रियभोग्यादिरूपमनयामोदविषयेनिराकारोऽसीमन
नः अग्र विमोचास्त किं साम्यात्तथाप्यवाकीदः नतमनुष्यः तानाभिकारपोगमनुषादेहस्य योगपद्दस्य
सर्वथः १७ यथैकमेवानेन्द्रलिः पुरोदशयादिपुविनमरूपेदेहद्धिनानानिभिन्नमनेऽङ्ख्रिष्पुरीकारशङ्कविरू
पेतत्त्वकीदादिभिन्नमस्या जीवन्मुक्तैः ॥

१२

गं॰

ग्राह्यादिर्भोगः पुंस्त्वं विना ज्ञानेन स्वरूपेण भुज्यते भावैर्बलप्रसक्तविनमविषयरसप्रसक्त्या प्राधान्येनाह भोगेति जीव
न्मुक्तबुद्धिना भुज्यमानो भोगाभोगः कलापः कीदृशः स्यात् मोक्षं सेवितेन कीलेन संवलितबध्यमानः कीदृ
टक्फलकृदित्यर्थः १७ किं वा तत्त्वालोभोग्यानां पुष्टिर्विवर्धना क्रोधलोभादिलक्षणः सन्ताप एवोदेति प्रश्नस
परिशीलितानां तत्त्वानां सर्वार्थपुष्टतया श्रेनः पीनत्वतोदेती न्यायतो विश्व पृच्छयाह महारामायणेति १८ एतस्मि
न्नीदृशे पोषमोदे लोकस्य नार्थितं प्रहोऽयमाश्चर्यं १९ अयं जनः प्रकृत्यास्वभावेनैव विषयैर्वशीकृतः अत एव

भोगाभोगः किलायं यः समीलन्मुक्तबुद्धिना। कीदृग्योऽभुज्यमानः स्यात्कीदृक्स्यान्मोक्षसेविना १७
महारामायणप्राज्ञ यत्पुष्टतत्त्वलाभजः श्रेनः पीनत्वतोदेति यथार्थे पुष्टिमेयमा १८ भोक्तः पी
तलविनत्वतः सन्नमविन्नता एतस्मिन्नपि नार्थितमहो लोकस्य पुष्टता १९ अयं प्रकृत्या विष
यैर्वशीकृतः परस्यांस्त्रीधनलोलुपो जनः यथार्थसंदर्शनतः सालीभवेन्मुक्तः परमार्थविक
रणाद्विना २० वाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगा
म स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम २१ इति श्रीमहारामाय
णे निर्वाणप्रकरणे पाषाणोपाख्याने वसिष्ठपूर्वस्वर्गलीनता नाम पंचनवतितमः सर्गः ९५ पाषाणो
पाख्यानं समाप्तम् वसिष्ठ उवाच पाषाणाख्यानमेतत्ते कथितं कार्यकोविद श्रानये मास्फुरा ह

[illegible]

परस्य पुरुषवीर्यहरणादिना स्त्रीधनादिसंपादनान्न लोलुपः एवं भ्रांतिसंतापैः सदा दंदह्यमानोऽयं युक्त
पूर्णस्वात्मार्थविचारणादिश्रवणसमत्वपात्रतो यथार्थवस्तुसंदर्शनेनैव स्वालीभवन्संतापः प्रशान्ते दोम
वेदोपायान्तरेणेत्यर्थः २० २१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० पंचनवतितमः सर्गः पाषाणाख्याव
तारार्थविवक्षिवनीमगन्तुमः वर्णयते वसिष्ठः पुरुषानेदोजरामरः विस्तरेणावर्तितं पाषाणाख्यानं परमेश

४८३

484

श्री·
वा·नि·
उ·टी·
३३२

कृतेयोजनप्रतिपाद्यमानाख्यो नामेति अस्तनमाश्रयाख्यापिकयास्वरूपेणाभिन्नानुप्रणितः हृदयस्यार्थः स्वरूपः नमसि
चिदाकाशे स्वभावेन स्थिता इति निश्चितार्थः १ शुद्धत्वेनेत्यर्थवशसर्वदेहेषु सभावे २ जगतश्चिन्मा
त्रविवर्तत्वं स्वप्नेसर्वोत्तमत्वसिद्धमित्याह शून्येतिनिमानाविद्रूपाकल्पितमित्यर्थेनप्रत्यावलेनत्यावस्तस्वरूपाद्
प्रच्युतस्यास्वरूपेणनरप्रतिभासोविवर्तनेनइतितत्त्वदृशोजगतिप्रसिद्धमित्यर्थः ३ स्वप्नवत्स्मरोपिविवर्ततावो

नवास्थितं किंचननापिकुत्रचित् स्थितं च सत्त्वेन च सत्यमप्यस्थितमप्युदितं २ शुद्धचिन्मा
त्रकं विद्धि नभोयथा स्वमहेहिषु प्रांशवतिजाड्यपूर्वकं सद्घनपिष्यते ३ स्वयं शून्यसमापन्नो नयावद्
गपयत्यस्थितो स्वरूपमननं ह्येव चिदाकाशमनःस्थितं ४ नखयं शून्यं तु जगतां स्वमध्ये रसमस्त्यलं
स्थितं सचिन्मयाहङ्कारसंविन्मात्रमनया ५ यथापुराभवत्सर्वं चिद्रूपस्तात्मनि स्थितं प्रबुद्ध
मेवमासद्देशमहाप्रलयस्थितिः ६ हेमहेमाप्यसनेः स्वमपुरवतनयोरभा भेदोनसंभवत्येवं
नभश्चितिसर्वयोः ७ चितिश्चाक्तिनोस्तथाहेमालिननत्रूर्मिका स्वभावलेविदेवास्तिननकां
वनप्रोलता ८ विदेवप्रोलवज्ज्ञानियथास्वसेनितामया तथात्रस्तितिकारसर्गेवज्ज्ञानिनेनरात्
९ चिन्मात्रमिदमाकाशमनन्तमजमव्ययं महाकल्पसहस्रेष्वनादेतिनचप्रमस्यति १०
चिदाकाशो हि पुरुषश्चिदाकाशोऽभवानयं चिदाकाशोऽहमप्यत्रश्चिदाकाशो जगत्त्रयं ११

योनाह स्वयं शून्यं समापन्नाविति स्वयंशून्यः स्वमपि चिन्नीवस्तुत्वेन तत्त्वोपाधिसमापन्नोऽहमप्यस्थूलत्यत्वस्थि
तोवस्तुतं निर्विकार ४ जगत्त्वं हि विवर्तत्वं हि परमार्थदृष्ट्या किंचित्स्थितं नतदाहङ्नेति ५ दृष्टान्तेपितत्सममि
त्याह यथेति प्रबुद्धविद्रूपं यथास्थितं एवाहं हेरामहाप्रलयाज्जगद्रूपभवेनदेवस्थितमित्यर्थः चिदत्रवि
ङ्गतयासर्वसर्गात्प्राग्भवादपिसैवतथास्थितेमितितिस्थित्यर्थमाह हेमेतिहेमाद्यममेवोदीपसिद्धं ७ ८ ९

मं·

ग्राकाशंस्वकुंभवद्भातमलेपकं च १० स्वरूपोनीयः भवानित्यादि स्वकमप्रपंचः ११ पूर्वंनिर्जीवमेवस्यात्
१२ १३ चितोमरणेनदेहस्यप्रमाणाभावात् सर्वमरणंस्यादित्याह चिन्मात्रेति आत्मावैपुत्रनामासीति

चिदाकाशोऽनंतपनाशवमेवपरीरकं स्वच्छोऽशोसवदृशासौ चिदाकाशोल्पामपति १२ ग्रनो
नकिंचित्प्रियतेनैवकिंचनजायते चिदानंदस्त्रिकवनेनजादिमत्रभयुते १३ चिन्मात्रप्रकृतेोने
नत्रियतेयद्विनामवा ननोमविद्यानन्तुरोति: संदेहपिनर्षतो १४ एकस्मिन्नस्मतेजंनान्यमरिष्ये
तिसर्वदा सर्वपदवननाः स्वप्नमस्मृतिनिमहीनत्व १५ नवास्यपिमतंतामृचिन्मात्रैकसाचित्क
वित नवसूक्ष्मास्थितापूमिलस्यास्थितरूपोन्दयः १६ एकंचिन्मात्रमेवाहंनपुरोतद्भयोमम
इतिममवरंपानेसुजन्ममरणादयः १७ ग्रहंचिन्मात्ररूपमतेऽस्मात्मानुभवेस्वयं स्वपदंमात्म
हंतानेनिसर्जन्मापदर्शने चिदहंगगनादन्नानिर्मालिनानिरामया किंजीवितेमेकिंवापिम
रणंवास्तवासवे १८ श्रोमात्मवेतनमस्तकेपरीतद्वयोमम इत्यात्मरूपकृतेनवेदोऽनुभूतेपि
सते १९ चिदाकाशमहंस्वच्छमनुभूतितिस्फुटा यथात्मस्ममानान्तुहुतेनीवेनपर्यविद:

पुत्रप्राप्तिरात्मामेदकलेतितितिभाव: १४ एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितइतिश्रुतेरेकमरणेस
र्वमरणप्रसंगश्चेत्याह एकस्मिन्निति एकैकमरणाधिकरणत्वाणाप्रसिद्धे: सर्वदेहिभि: महीतल्य
हरंजगत्स्वात्मेपलक्षणं १५ नर्कस्यविपर्ययपर्यवसानंदर्शयति नचेति १६ तथाचिदात्मपरितोना
देवजननमरणायनर्थनिवृत्ति: सिद्धेत्याह एकमिति १७ चिन्मात्रमहमित्येवंरूपंग्रात्मानुभवे ॥

अपहृतिकृतैर्वैः स्वैरुपतितैरेवात्मकृत्नाः वचनचयमयचक्रांदनः अपहस्योतिबाणभृः ७ ८ इतिवि
हङ्गिनात्रमूलमुत्रमभेदः कृतैकैरपकृतेज्ञानमहानेषिनात्मु ९ यस्माविद्मात्मनाहमित्युश्रुतिरस्तेना
प्रमायतानेमूढेर्जीवनमपिएववित्तिरुलवलि[illegible]तितोषेनलक्ष्मीन्मानंप्रविश्याहिमालिनायग
मानवत्वंप्रकमरामायाप्यदेनप्रविलेपंति ११ १२ वस्तनःस्ववर्णापविमित्याभमस्त्तलखण्यागाही

अहंवेदनमात्रात्मकानिदेहेहिखानिमे त्वंचात्मानमितिस्वच्छविलेपतिनापदः ११ वि
मात्रेशुद्धमात्मानंयोवत्त्वंखात्स्थितेःस्थितः नायपक्षैविलेपंतिमहोपलमिवेयवः चित्तेस्व
भावेविस्मयतद्धास्यायेप्रतीरक् तैःस्ववर्णापविमित्याग्रहीतैभ्रमस्वस्तनैः १४ बलबुद्धिस्तुते
नश्यद्देहोहमितिभावनात् नयपस्मृद्देमेनदेवविदेवाहमितिनिश्चितैः १५ चिदाकाशोमहेश्व
रुकेममरणानन्मती एवंस्थितेषुकिंलिप्सालोभमोहमदादयः १६ चिदाकाशादृतेदेहात्मा
मात्सारमवाप्नुयात् तस्मैनप्राननैवनूनंसंतितिलोभादयस्थिति १७ नच्छिवेनचदेहोहंचिन्मात्रं
वत्सवचिति नदेहीतिश्चयोयस्यतेप्रत्यनत्कास्त्रणां १८ अहोनुअयतानातानदृष्टीनांयाहिदम
लें प्रारीरसककलाभावेनस्यामइतिमोहिताः १९ ॥

ते १४ एतदेव बलबुद्ध्यादि १५ किंलिप्सास्तुः
नहात्मनिलिप्सालेनकृषेनतेनात्मादृश्यतेदिमर्थः १६ देहात्स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यात् सारं आत्मानमवा
प्नुयात् एवञ्चतस्मैनमःप्रदाय १७ अनकाः स्मृः १८ तावदृष्टीनांपंडितानामपिअयतात्वामोहोदृश्यते
यतशरीरलक्षणासकलस्यतत्त्ववर्गस्यदेहस्याभावेनात्मोऽपिन्यस्थितेनलक्ष्यामइतिमोहिताभीताःजायंतइति

= रा॰
[illegible] गे॰

स्मरं चिन्मात्रमहं न गतो न पुनरायासीति यदोदितिनित अनन्हएवात्मनि तिरोहिति सोयं विवेकि हृष्टात्मन्दस्येवा
दनविस्वनेअपर्वापि रोलिकायविहास्वक्रीडेवज्ञाना २१ इदं निर्मायपरो हं चेतनं चिन्मात्रमेवाहं २१ स
देहिनां जन्ममरणादि संभूयः २२ चेतनात्मन्यहं यमिति हि चेतनं पाकिं सचोन अचेतनं पश्चिमी नाथः चेतन्य
स्मिन्नात्मस्वभावस्वरूपाकुभवद्भिः स्वप्रमवनकमपाका न्यान नहितीयः अचेतनपङ्क्तिर्मंत्रैर्वर्गयमश्चेतनाः इत्यत्र
भवितमभिलपितं किंचिदपलपितं वा प्राप्यामित्याशयेनाह चेतनस्मीति २४ किं च चेतनस्य स्वमहात्म्यं चे

अहं चिन्मय एवेति मन्ये भावे स्थिरे सति वक्तव्यपात्रप्रमातानामिर्दैहाः पुष्पोन्तकोपि पुमान् २० चिन्मात्रम
मेनाहं यत्राप्यायासीति रोहिति अनन्न एवनन्दहोनात्ताः एवंविधरोलिका २१ इदं चेतनमेवाहं नाहं दे
हादि दृश्यः इति निश्चयवान् केन नर्मसुखं नित्यकार्हं हि विनं २२ अहं चेतनमाकाशमानतामेनोपपद्यते
चेतनेनेन नगात्मतां किं च संदेहनाश्वत् २३ चेतनैव न्ये निपिवान्यत् किं चिद्रूपं मनायदि यदुक्तं तमसाम्
त्मसात्मा किमपलप्यते २४ नछेतनं चेतनियनेन ज्ञनाः अस्महं मनाः सुनः किं नमनात् प्रयनेन स्मृते
किलचेतनं २५ नस्मात्रियते किं चिन्न चेत्तीवति किं चन नीयामीति मनोस्मीति विचेतति नलप
ति २६ चित्तेन नियमशावायनन्नपामात्रुपपद्यते आबालमघात्रुभवोनकचित्साचनश्यति २७ ॥

त्पद्यते तर्हि स्यदेवपपुणेन तदा सर्वदा सर्वेषां जीवतां मरणात्रुभवः स्यादित्यास्तद् इति २५ एवं मरणापु
सिद्धे नन्हात्मनेऽजीवन् मितापितिकल्पनन्नहपोनाशस्येनाह नस्मादिति चेतनं विश्रान्ति मनुभवति सर्पेन कदापि
न नश्यति तथा च श्रुतिः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति २६ सर्वेषामविनाशित्व
नेनात्रुसारेणेवायात्रुभवः अप्रसिद्धो न तन्नेवपरीस्येनेमाह विदिति २७ ॥ ॥

487

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
२२५

स्वरूपानन्दित्वभावान्नतेनभेदेशभेदकालभेदवस्तुभेदैर्नभिद्यते तर्हितयोर्भेदः किंकृतः कोवाविशेषस्तमा
ह अपरिज्ञानेति २७ ३९ ४० नयावजगद्रूपेणसत्यानभिद्याते स्वस्वनिर्णयात्सारनियमेनवातत्वे इत्याह
ननदस्तीति ४१ इक्रमर्थंनिगमयत्युपसेवरतिप्रयच्छिति पदार्थज्ञानेविभागस्तद्दपेवकालभेदाज्ञोक्रमेद
स्तद्दृष्कातिमेराज्ञ अतिपत्तस्यपुरीतस्यवस्थितार्थक्रियाभेदंसंविदन्नुसारेणैवव्यवस्थितदृष्टमित्यनोहेतोः
संविदविशेषिसंविदनुसारिकिंचिदपिवस्तुनास्तीतियदुक्तंतत्सिद्धमित्यर्थः ४२ इतिश्रीवा॰ता॰नि॰

उभूयते १ ॥

परिपूर्णतिसंसारं परिपूर्णतिनुकाना सत्वरः खातिज्ञानातिस्वरूपानवभिद्यते २८ अपरिज्ञा
नेदेहोनयत्नेमोहाभिधांस्तयं परिज्ञानस्वरूपानयत्नेमोहाभिधांस्तयं ३९ नास्तमेतिनवोदेतिन
कराचनकिंचन सत्वमेववत्तिन्मात्रमाकाशविद्युदयतः ४० ननदस्तिनयन्नाद्यंननदस्तिनपञ्च
मा यथायथायेननिर्गतिनिनन्नथातेप्रतिस्थिते ४१ यथायथाजगतिस्वेनतिवेननात्मानन्ननथा प्रभ
वतीप्तत्रप्रतिसिद्धे इहैतिविभागस्तदपेक्षपदार्थज्ञानेनानोक्तिसंविदविशेषमितिप्रसिद्धं ४२ इति
श्रीमहारा॰ अमरान्तप्रतिपादनंनामसर्गः १८ वसिष्ठः संविन्मयत्वाज्जगतः स्वप्रकाशपरमात्मनः

प्रलकाशनयासर्वंब्रह्मैव

इत्थार्थप्राप्तवतिः सर्गः १९ वर्ण्यतेसर्वशक्तित्वात्सर्वेवास्युक्तिसमयना भोगासक्तिस्वसर्वेषांतनवत्तवि
रलस्थितिः ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वात्सर्वेवास्युक्तीनामसमानेतत्विदप्रमाणार्थोपयोगितयातनदस्तिनसोप
मितिसर्गोपाय आश्लोकेंसमर्थयितंभूमिकारवयतिसंविन्मयत्वादिति परमात्मनः स्वप्रकाशजगतः
परमार्थसत्वप्रकाशनयासर्वंब्रह्मैवेतिमूपमेव जगत्सर्वंरतुभूयतइतिनास्य
नकिंचिदस्तीतिफलितमित्यर्थः १ ॥

ॐ

एवंब्रह्मरूपेणसत्यत्वेपिकल्पितंप्रतीयमानरूपेणासत्यत्वान्नहिरज्जुरूपंसत्यमितितद्रूपस्तुःसर्पःसत्योभवतिन
त्राह भ्रमस्येति नत्रहिसर्पोपिरज्जुः रज्जुरपिरज्जुवाउभयोरैक्यप्रत्ययेनतद्रूपेसर्पबाधादसत्यतास्ह्यतुजगद्ब्रा
निरूपणानंदगिरिज्ञानसत्ताविनिरूपणेतिवेषस्यास्विदानामद्रूपाकिंचित्सत्यमद्रूपोद्रूपणभ्रमहेतुः कार्यरूप
लेवस्वसत्तांप्रकटयतीति भ्रमस्यजगद्रूपस्यसत्यतांगृह्णनद्रूपर्थः १ नहिननद्क्लिनयथन्यखेसकिंकथय
दंतीत्याख्यातेमत्वानायेनाश्रवाह भ्रमस्यादिनिवेयकालेदर्पणविश्रांतेःसर्वंद्रूपोपसंलब्धात्मतोलयम
सत्वाद्संपन्नेःतांविनासत्ताविनेरद्वितीयविषत्वनः भ्रूलस्यनानसंकिकालेपिउपलब्धुःभ्रमानंतरंनकार
णोपहितस्यउपलंभकत्वमाणादेस्तुवाधेनाभावाद्वानेनापसिद्धभ्रमजनयासतिपरमार्थवत्वानपिस्वरूपतमि

भ्रमस्यवास्तिद्रूपत्वादद्रूपत्वान्नसत्ताविनेः सदूपत्तिर्वतान्मेनिःसत्वतास्यापिगुम्यते १ भ्रमसवाद
रूपविश्रांतेरलभ्यत्वान्नसत्ताविनेः उपलब्धुरभावाच्चभ्रमस्यनास्तीत्वसत्तयपि २ चिन्मात्रेपुरुषेकल्पितम
सत्यत्वंननगतः एवंदृष्टेःसत्यमेतद्देवसत्यानिश्रुतितः ४ विवर्तोब्रह्मणोद्रूपमिमेवादिनो
यिमतन् मतमेवकस्वरूपाणांमर्थानामत्रश्रुतितः २ ॥ एवंसतिसर्वेषांवादिनांवाक्यं
वस्तववमिमर्थः १
सत्यात्रभवतिद्वार्थप्रतिपादन्नात्सत्यमेवेतिश्रुपंचविधान्यपुमंसांख्योक्तेसत्यतांदर्शयतिचिन्मात्रमिति स्वं
गतत्वंवेदः स्वमोहात्मनत्वाश्रनीयमुलेनतथाविधसामान्यपरंपराविधिभूतगुणत्रयमात्माभावस्यात्तत्वात्दयाके
नःपुरुषानाख्योक्तस्तकाश्यणान्तुदरूकाणादिक्रमेणसमेतिसृष्टविभवतिपुरुषस्तुचिन्मात्रमकर्तैव तस्यभो
गमोक्षसिद्ध्येसर्गःप्रवर्तनेनरूपेवदर्शितसांख्यकपिलस्मृतश्येवतत्त्वसमृतिमर्थः ४ यस्तुवेदांतीब्रह्मणोविव
तोजगदितिवादीनस्यापिमतेसत् नथापर्यालोचनेएवंरूपाणां
सत्रभवादिमर्थः २ ॥

490

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
१२६

एवं गगनमौनं तु मसौ ज्ञानी नैव मायिकार्थैर्नानो वा परमात्मसमुद्रात्मकमेव जगदिति कल्पनादितरत्र भवात्र सा दित्वात्मैवेमाहृत्स्माविति ६ एवं इष्टिसृष्टिवादिनाम निर्वचनीयमुक्त्वेवे इहलोके परत्र च जगत्ततत्सदसद्रूपत रकोहि प्रतिष्ठितमिति तापत्यात्मिकी गतिः मनःकल्पनामात्ररूपाज्ञानोऽगतिरेव गतिरपि समनैनेन तथैवात्र भवा दित्याहित्यर्थः ७ एवं येऽव्ययं तनैर्वाकः शान्तिस्वच्छ्यादिष्वनवानं स्वयमेवाप्रतिद्धनयदान्तरं आत्मरूपेणास्तीति वदं तिनेपि समरावादिन एव यन्मते प्रत्यगात्मस्वक्तमादिमोऽलीने सात्मनि देहेविसर्जनानन्तपासुवंति ८ एवंतु शिकल्पादिनां दशामात्रशोधीयिषु केवलतिलहुतामृतिमिमिमे सर्वभातूनामनायनविपर्यस्मदर्शनादित्यर्थः ९ यथा वरं रतेहः कनविकल्पस्पतापयनवाशेवारि रुधियगावृत्ति एवं देहानः परिच्छिन्नाधर्मी जीवः कर्मदेयप

परमात्मसमुद्रात्मा जगदित्यपि सन्ततः सैव यत्नेन भावाय यत्नवैद्यानुवर्तिनः ६ यथा ब्रह्म तथैवेदं
इहलोके परत्र च नासन्न सदिति प्रोक्ता सत्यापात्मिकी गतिः ७ आत्मनैवात्मनात्मत्वं दित्वा तेस
मवादिनः स्वात्मन्यत्तगतामोतीं ते ध्रुवंतिनवेयतः ८ अज्ञानात्तविपर्यासदर्शनान्तु नलभंगयोः यु
क्त्वनहितमार्थं सर्वं शाकिविलिलमर ९ कल्विकबन्धप्रायोपमैत्स्यायिनहितं नदात्मसिद्धेलोका
नानतहेत्वृनरप्याति १० समाः सनश्रुविप्रामिविषमत्तमनेवापि भावेवं नहितं सर्वमिदं सर्वात्मकं य

इहलोके उद्दीप्यमलवतीयादं नरकस्तुमृतिसमा नयाङ्गेकामोयवनारीनां इवसेमादिनो देहाकार एव जीवो रे हनिलिननदेषुप्रतिष्ठतिमतन कलानपुरुषवेशलपगमस्हेलदीरयाप्रवाने उच्छियने भावलसंस्थीनवकेवानि मेघपवनवृत्तिकल्पनापितदनुभवात्र सागरेव न रक्षति १० एवं सर्वत्र समन्तदृष्टीनां तन्मात्रवस्तनिदनर दृष्टीनां विषा मनमधिततन्मादिशुविषमत्वेन कारावि कत्वेनवशसिद्धे श्रुविपसर्वत्र समाः सदा सन्तः श्रुभान्ति यतः इदं ब्रह्मैवम वं सर्वात्मकं प्रतीतं किं विदत्व दुर्लभमिति सर्ववादिनामपि सर्वाभिलषितसिद्धिरित्यर्थः ११ ॥

ॐ॰

एवं स्वभावादेव स्वयमेव सर्वं नियादृत्यथाने स्वभावादेव न यतिनिजयानः कर्त्ता कश्चिदस्तीति नहि इदं स्वभाववा
दिनां चार्वाकाणां मतमपि युक्तमेव यतः गुरुपदेशेष्टस्यापि वृद्धिमत्कर्तृकत्वाभिहितानन्तरणां ऊरादेः सम्यग
ल्लिप्साधिप्राप्तिर्नोपपाति नह्यकालवृष्टिस्वेदजतृणादयः कर्तृबलात्ता सम्यक्कर्तृणामल्लिप्साविनैव कर्तारं स्व
भावादेव जायमानाः कर्तृकल्पनां सहन्ते न हि सर्वोनिहकर्तृकश्चिदस्ति तृणवाकालवृष्टिस्वेदजतृणादिनां प्र
यांजनमस्तीति कल्पनासंभवतीति भावः १ दिवत्कृष्णादेः सर्वत्रकार्यमात्रे एकः कर्त्तेति यत्कल्पनेन तदपि स
मं नयाति श्रुयवनोर्द्वितीयात्मकानां नास्यामत्र गुरुवरस्नापर्थं किमर्थत्वानादित्याह एक इति तदा सर्वज्ञ

स्वभावसिद्धमेवेदं युक्तमित्येव नहि तत् शक्तिप्राप्तिर्नो प्राप्ता वृद्धिमत्कर्मकर्तृता १ एकः सर्वज्ञक
र्तेति सम्यङ्नन्तमयुक्तमतः सोऽयं निश्चयवान्सोऽत्र तदा भोक्तीनवाप्तितं २ अयं लोकः परस्मात्तिस्तानानात्र
दृश्यते नरतः एतदेवा दृष्टांसम्यं विद्धि भावितभावन ४ अयोधं श्रुतमेवेति बोधनामेतदेवमत त
द्यतेन द्विवारेणायत्र किं वननैवहि ५ चित्तिश्चितमतिविकल्पाद्भुमदःदेवेशितं आत्मसमर्पदयमेत
शमनात्मनि चात्मिका ६ ॥

सर्कः यतस्त्वया निश्चयवान् ततः स्वांतस्तोपास्य स
यं चेतोऽयं सोऽयं यथा
र्वकर्तारं प्राप्नोति नत्वसौ पूर्वं चार्वाकंचाप्तितमभ्यते अकालवृष्टिस्वेदजतृणादीनामपि सर्वविष्टकास्ति इः
सर्वकर्मफलप्रदः सोऽपूर्वस्मात् कर्मफलानि इहकर्तृत्वेदोषाभावाच्चेति २ आस्तिकानां अयं लोक इव परोऽपि
लोकोऽस्ति अतः परलोकार्थिनां तीर्थस्नानाग्निहोत्रादि इन न निष्फलं तत एतादृशं तेषां एतत् भावितं भावने स
त्यमेव ४ एतत्तद्भावनमपि सम्यमेव यत्र श्रुत्यर्थदेतत्तु मात्रा श्रुयमप्रमेय श्रुत्य न कल्पनसंभवादिति भावः
५ सर्ववादिनां स्वस्वाभिलषितसिद्धवुपपत्तिमाह चित्तिरिति ६ ॥

४९१

49

श्री. वा. नि. उ. टी. ३२२

एवं स्वात्मस्वभावविलक्षणानिर्वचनीयत्वनीयविभ्रमादिनामविलासाभिमते अवस्तु सत्यं न यतः सर्वशक्तेर्ब्र
ह्मणः सा च निर्वचनीया मायाशक्तिः क्वचिदपि स्फुरं न यदि धत्ते ब्रह्मलक्ष्म स्वतन्त्रं अभ्यासविलक्षणोऽयमर्थः १७ बा
ल्यान् प्रविशत्स्वस्वलक्षणात् चापलाद्धेतोः पूर्वनिश्चयान्न निवर्तते चेदित्यर्थः प्रथमबाल्यात् तस्मान्न निवर्तते चे
त् तथावयवावयवस्थानसत्तानेनास्ति नानुदैवतनमतिसिद्धान्तः समाः प्राक्तनत्वेनात्मैव सम्यो नान्यदिति भावः
१८ अत एवाविचारयतस्य कस्यचित्सिद्धान्तोऽनर्थान्तरं स्यादिह विचार्येति १९ विद्वत्प्रह्वलक्षणमाह सम्भवती
ति ह्यर्थोपाशास्तत्तः प्रथमपदेन ततः अवबद्धास्ततः प्राबद्धानतः यावदेशनाभिनिवेशस्पृहैर्लिप्यन्ते अथान्येऽन्याय २० अ

नेदं शून्यं न चाशून्यमिदमवस्तु न न हीदं सर्वशक्तिर्हि सा शक्तिर्न नह्यद्वियत एव तत् १७ तस्मात्स्वनिश्च
ये यस्मिन्यः स्थितः सततात्मनः अवश्यं फलमाप्नोति न चेद्बाल्यान्निवर्तते १८ विचार्य पण्डितैः सार्धं श्रु
ह्यवस्तुनि धीमता सम्यग्ज्ञो निश्चयो ग्राह्यो नेतरस्य यथा तथा १९ संभवन्त्यत्र मुग्धाः शास्त्रतो व्यवहा
रतः यो यत्नात्मनस्तत्रामे पश्चिन्तु तत्समुपाश्रयेत् २० सन्तो विविदिषमानमन्यो सुज्ञाः शास्त्रप्रवरास्तविताः यः
स्मात्क्रोशति स श्रेयस्तम समुपाश्रयेत् २१ एवंप्रशाखितं श्रेयो यावत्तेनिपयालितो नावलानु परिनि
श्चयसो जीवन्न हि वायमसमुपाश्रयेत् २२ कल्लोलकलमालानां तरलामलमालमारे अत्तानादिवमायो
निनलनाभिव विरवः २३ ॥

यः निरपेक्ष्योपविष्ट्वा बालादीनः २१ न हि किं निश्चयं तत्र निष्ठाः विफला
एव तेमाह सर्व एवेति श्रेयः स्वस्वनिश्चयात्र्यसमभिलषितं यावं निष्प्रत्वं तिन्न तेषु परमपुरुषार्थसाधनं किं
स्यादिति विचार्य सज्ञास्त्र सत्कुरूपएव समुपाश्रयेत् २२ नेवर्गीतेषु समस्त्रयेत् किंतु न प्राप्तविविधशास्त्रमाया
गादिमायायेनाह कल्लोलेति निक्तल्लोलैर्मनोरथपर्यायानैः अत्तानैः अन्तर्हिताः रत्नानामयेल ग्रावित्र

= रा रा रां.

भोगात्स्मात्प्रवत्यान्नद्दिकाः शुभ्रलवोऽलेभाक्तेस्वपिपुरमात्मनमस्नात्वाकारवेवनस्फुइतसलत्तुणाः पुंरित
छुञः अनिदलेभाः इत्यशुभमेवाध्यविप्लवेशप्रानकामोपामः गुरुलुतिजनादितिविनतेपदेवस्नाकापेजग
द्दिदपसहस्रविनानजतनप्रसारपर्दकप्रतितिविनारेणविश्रांतानांप्राणिनांभोगानरमेतिपुराः एवंसतिपूर्वापर
जगत्स्वरूपानर्थविचारेणसापासारविकोरेणतवभावः परमार्थलद्दर्शिनः परास्त्वडकमुभुपहितानः केवास्तुः
नेयतितुत्लेभाइत्यर्थः १४ सतिमतितिदलेभात्लयापिदेवास्तरामनुष्यगंधर्वनातिभेदेशुतेनसर्वेसमेवेतिपुर

रामउवाच जगत्सर्वं ललनेवाविलिंगितं नातिविनेपदे पूर्वापरविचारेण केवलं भावदर्शिनः १४ वसि
ष्ठउवाच नानोजानेकृतिपर्येमुपदेशपामवलिते येषांयांतिप्रकपपेनहिवमभासनामिव १५
अनत्मार्थंवपावंनश्रुकान्नंतविवर्तनैः स्वर्धुनिमालनहत्वांतेनुत्तमानादस्मावाधुधौ १६ नहान्तमधितनया
भोगावद्धिःप्रपन्नलेपले देवाद्दिविदेनाद्वोरत्वमानाद्रुमाइव १७ पातितामदसंपन्नाहानवाद्या
नवादिभिः यानाइवनिरालानाचोरेनोपायनावदे १८ नत्यंचमप्रिगंधर्वारस्पंदंतिविवेकतं गीतया
नयनमश्नश्रुरतिद्दिलाइव १९ विपायपास्त्रविपानामायारोनमोहिताः स्फुरितानाप्नुराराणा
मध्यविश्रांतिनारे २० ॥

तेनालेभ्याः रतिवसिष्ठउवाच रमाक्तनातोनाताविति नयोयोदेवानांपुरगुपानसववनुरभवनयवीतांतथा
मनुष्याणामियादिकुल्लिस्वदेपुणाः भवंतिसंभवंत्येव १४ ग्रस्त्वेतसर्वेषुदोः मोतरमृतावयोभोगानसुपान्ते
लैस्तवाणवतस्यते १६ नदेवदेवादिजातिभेदेशुभपवपतितिनहालमधिनयपरमादिना देवनवनकुलापानेन १
दानवादिभिर्देवैर्नाशयपत्ताललतासुखदेमहाराजैर्नपातिताः १८ गंधर्वेसुमधितीतुलवत्ताःपयर्थानमदिराह
पानमदैः अविषद्धैर्गीः आमवर्धनइतिपयामवर्षाः हविलाः इवमुरुमायाधसविपिसरतिगच्छंति १९ वरुलविपा
कुसुपविपियानातस्त्रयोपनावलेनस्फुरितानामपिदारणाणांविवेकानासादरेनरूवंति भोगसाधनविपाखेव

रमंतइत्यर्थः २० ॥

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
२२८

भगवन्नेवमुक्तो हि सोऽपि नाम देवेन तु विवेकोऽपि नास्ति मूर्खे नावा शेषेः स्वयमनन्तारूपबन्धेहं स्थितिं स्वस्य मानाः इति यावत्
ग्रामहायेष्वन्योऽपि किञ्चिदस्ति मे ओदित्वल्ल भेदेषु च बालादिषु सर्वदेहमादर्शोऽस्ति २१ तदेव गोनकामवल
गोर्याहिनादृत्तिवन्मज्ञानाशुरित्याणपात्र श्लोकेन दर्शितमाह इत्थं तेन बुद्धिमापन्नितत्वः सूक्तः प्रत्येवनैकरिरूपी
तिनष्ठमादफलं नेपांश्वमहम्मेनमाह इतिनामिति २२ विपुणचानात्मदर्शात् नरन्यात्मानिति नयमूतेन वि
नेवमदेन तु नक्रादिर्यायविद्वेष्ठुम्यलकितिमाह विपणवाइति यद्वा नयस्य मायथकारस्यादनिलवन्तोपदिश्यादि
नालावस्थादिकयाश्रुनमोनमविनया यथाप्रवेशपनिर्माः अहनवः सदैवमस्य अन्वालयादेरतमानंस्य

यत्राविशेभितत्पुबोऽहलनामहन्ना इव दर्पांधेनमहादेषु बालन्दृष्टानोत्सुव २१ इतिनानास्विवमज्ञानां
इहस्मादृशितागिरि सूक्तः कदिच्चमिन्नं विवादसानो परितोषं २२ अपोऽपिपात्वाः पश्यन्ति मूतनमज
नविनया धर्मापकारलिन्यावालयाऽकृतयोगया २३ नागजालमणालानि मग्नानि परसीन ले
नागानाम्बिवृद्धलानि जडानीव स्थितान्यले २४ क्लिवंपूरणे येषां कीटानामिव वृश्चनले नेषामस्य
बालानां विवेकेषु कथैवका २५ प्रत्यमात्रकमार्णवं नुमेव यानिदिवानिशं पिपीलिकासयर्मार्गः प्र
यागपुरुषा अपि २६ सर्वाङ्गस्य तु जालीनां स्वपाणांव्यपद्यावेक्या दीर्घाणामिव नक्रे नितिदिवसानि दुर्गि
नंकेविन्त्यस्पष्टांमनर्विवेकालिमलोजनं नलेनायेनिपत्तितेनिमज्जनेतरजोयथा २७ ॥

पश्यन्ति तथापि ग्राद्राशपीनायर्थैः २२ एवं नागानामनवपि विवेकोऽदर्लभ इत्याह नागजालेषु यानि तलेपाता
लेनगमनं उत्तानानि स्थूलानी च नड़ागयवेन नानीवृक्षिकहीनानि स्थितानि २४ २५ एवं बलवीर्यप्रभावादि
मेपत्रानादेवादिषु स्वप्नानानां विवेकाद्दौर्लभ्ये प्रत्यक्षानकिं वाच्यमित्याशयेनाह प्रत्यमात्रेभ्यादिपुरुषाः मत्र
याः २६ २७ यथा जले निमज्जनेतरनः शुक्रपांसवेस्पष्टा तितहन्त २८ ॥

ओं॰

मानः देहाभिमानस्तल्लत्त्वैर्वायुभिः अक्रोधादिनियमैश्च आश्रिताः सेनः क्रोधादिवृत्तान्तं नीयते यथाक्रा
पिकैः स्वर्णकंपकत्वभिः कृपावलेभ्योऽपि स्फुटनामिश्राणां लेलेषु पूतानुदारिणाः किरातनिकुराः निःसारणा
नाभ्यासस्वभूतः वायुभिर्नीयते तेन हृदि स्थः ४९ स्वान्तःस्थितयानमांसादिभोननतृलत्वान्तः जंबालः पंकोय
स्मित्सप्याविषेनामसम्यग्धर्मफलभोगानां कलिलत्वगाढरोपयपल्लवो लोकालोकगतिनाः अविवेकेन नाशः ५० एवं दे

नीयते नियमात्मना मानवामानवायुभिः कांपिकैः स्फुटनापुत्राः किरातनलिकाइव ५१ पानभो
जननेवाले गरहनैर्योगिनीगणाः इर्षांयपल्लवो नामयपलितः पामराइव ५२ केवलेनमवेद्देहस्रकै
वरुणानिलाः जीवन्मुक्ताहृविश्वसगुरुस्वकान्तलाद्दयः ५३ प्रजापतीनां समर्षिंदनायाश्च कश्यपाद
यः नाकस्याः कमारायाः सनकायाः स्वात्मनाः ५४ सनवानांहिरण्याद्ध्वलिप्रह्लादशेबराः यम
स्त्रांचनश्वविकेषाद्रुइसुरस्दयः ५५ विभीषणमयाद्दः सप्रहस्तेइन्द्रियादयः शोषनतक्केककोटम
हापद्मारयोदिशु ५६ ब्रह्मविष्णूलोकेश्वानलाः शुकदेहिनः शुक्रस्वभावास्तषिनः सिद्धास
ध्याञ्जकेनन ५७ मनुष्येषु वनानानोपुनपक्षलयोत्तमाः जीवन्मुक्ताः सम्भवन्ति विरलास्त्वसुदस्
भूतानि भूतानि सन्ति सन्त्वलानि बद्धनिद्दिवोपात्लिनानि विरलानि भवन्ति किंतु रूक्षाः भवन्ति फल्प
पल्लवनालघुकाः कल्पद्रुमास्तु विरलाः खलु सम्भवन्ति ५८ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे

वादिनातिश्रुविवेकतानसोर्ल्भ्यंपपंवानेषुपेषुश्रुडालानरियातिनानिवकनिपायारशृयतिकेवलमित्यादि
ना ५१ ५२ ५३ अद्दिश्रुनागेषु ५४ नसंतीतित्यालक्ष्याः शुकदेहिनो जीवन्मुक्ताः नचविनादयो देवयोनिभेदाः केवल
नत्समेवै ५९ ५८ मवेनातिष्ठपिनीवन्मुक्ताः सेतिकिंतविरलाइस्येतदृष्टान्तेनोपपादयतिपादयतिश्रूतानितिस्म

इति श्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥

श्री ७७ ॥ इति वा॰ नि॰ सप्तसप्ततितमः सर्गः ७

495

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२२९

९६

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ सप्तविंशतितमः सर्गः २७ ॥ अथ ज्ञानमनुप्रवर्तमानानन्दविस्तरमिह परीक्ष्ये
त्यनर्हो वा ननु कर्तव्यश्च नयाश्रयः नतु नैष्कर्म्यनानन्याव लोभादिदोषाल्पतापि न ह्युक्ता तेषेदिदोषत्वं किवा
च्यमिति निभृतः १ नाविशन्ति काचिदपि विश्वयेनाभिनिविशन्तीति एवं नाहं त्यजनं स्यात्तिभोगवज्जाने २ एवं पार
लौकिकार्थमपि नापि तन्कायलौकावर्तन्तेषु श्रुतवैदिकवद्वदान् किं पुनर्नीयाहं मेति श्रुतिपरलौकिकर

वसिष्ठ उवाच विवेकिनो निरंकारविश्रान्तस्येयपदे नैवान्तरन्तमायान्ति लोभमोहादयोऽरयः १
नष्टचित्तेन कण्ठेनि नाविशन्त्याशु चित्त उद्विजेत निपिनो लोकाल्लोकान्नोद्विजते च यः २ न नास्ति का
काङ्क्षा ज्ञानवैरिकाः सन्तोषमधुराकाराः श्रियश्च बालवाद्भिनः ३ संसाराङ्कुरपन्थाः शशाङ्ककिर
णा इव विवेकिनाः कर्णात्तनिर्गतोनाशः स्तम्भदपि ४ श्रुतेहे तत्कराद्यास्तोयमग्नाग्न इव बुद्धिः
सर्वसमानतान्तरेन सर्वार्थशीतलाः ५ वास्तार्थे रसिकाकालसात्वान लोकपराव्याः हेयोपादेयवे
ज्ञो यथा श्यामाभिपानिनः ६ विरुद्धकार्यविरताः सिकामसुन्नैन स्थितो शून्यावरणसौभाग्यैः पर
मस्य स्वात्मनः ७ इत्ययं मार्गाणं पुष्णामसंपदाईवार्णिनं श्रावर्जयन्ति जनम् जनतापापहारिणः ८

तिमतिर्यस्य स ज्ञानिकः नास्ति स इति मतिर्यस्य स नास्तिकः तद्वचनरमानाभिमानपवृत्ताद्यादिमर्षः
कार्याणां कर्तव्यविना नालौकिकवैदिककर्मणां परस्परवृत्तिः पादस्थ ज्ञानसकदेशकार्यं स्यो विवेकविना सर्द
हेनिर्णीतारः ४ नागराश्चनराः सर्वैः समः साधारणश्रावणोक्तो ५ ६ सन्ननस्थितो सत्तावारभ्रनावरणेन
पदेशेन हृदयकोशोद्घाटनेन सम्यक्वैर्लोनोदयसौभाग्यैः पर्यैः श्रास्पदैः श्राश्रयस्थानैः स्वैर्लैरपानैरत्नैः स्वश्रागतम
पि नैष्ठनयतीति परेलान्वयः ७ परापदेश्रनावरणोत्मादिरहं श्रावर्जयेति गुणैर्वशीकुर्वन्ति ८ ॥

गं॰

पीतनमास्य स्मरघातादिनद्विकन्याः भृङ्गनंभतांमंगकेदेश्यामंगारंबमाकलं इर्गिलमारीपावकादिपुष्प
कननदोमंतयः प्रभावमन्कमीनछायनमामासुपायैः तोरदयतिविष्टमानिवारयंतीनिपुरेलान्वयः ४ ९
रूपमाधुर्यप्रमादिगुणाकराः पतिव्रताइव यथाइस्मादिविशेषणैः माधन्वसनतेनोस्त्विदते ॥ माधवः वस
न्तः कल्लोलीन्यारीनि परिविनिमसाणवविशेषणानि १२ पयाकारेषु प्रनिपानिनिवनपवनविदिमनरंगस्थले
नलरंतेहमंतमिवननामस्यरंजनपदंमंगाहंमाहिजनामस्यरंपयबनेवलोरयनेनीवयः पङ्कमेपललहितोमेत्राप

पीतलमास्यवन्निकन्याः प्रस्तपीनपयोधरः भृङ्गभृङ्गकंपयानदेषुमंगारमाकलं ९ रोपमंमाणानंदो
मेघकंपमिवपर्वताः उन्मादयंतिविपरिहिस्त्रवयतिवसंपदि १० चेडुकिंचोपमस्कानादानाइवगुणाके
राः यथाः पुष्पामलहितोभाविमनफलहेतवः ११ पुंस्कोकिलसमालापमाधवाइवमाधवः कल्लो
लबहुलावर्तआमोदमकरालय १२ लवंतमिवदेमंतेलोरयंतेजनामस्य वीचिविलोमवपलपरि
विनिमसाणिवं १३ नवप्रोयुपितशाखाललस्थाः माधुपर्वताः प्रापत्कबुद्धिनाशेषुकल्लोलेषुकाले
षुव १४ संकरेषुदंतेषुवनस्थगतिः सतो एमिश्चिकेरयामेषुलनानुविनायान १५ ॥

लेनमप्रसिद्धलोमहेमादिमोहितेवाप्यर्थैईदृपामपिपरेषांकनारीनांविनिमसणवेसामरानोऽहिनाविवेकोप
देषोप्रासंगयित्तशाखाः १३ नटस्थाउदासीनाः वेलामतिविकिताप्रमाधुपर्वताइतिरूपकेनोपक्षितसमासः सा
मामायमीलोपयोगान पुत एव विवेकिनां सापराहि प्राप्तेषु सतनएवातिकल्लोलेषुप्रपुष्पाभिपासासादाकसा
हनरामलसलनलायद्विकिप्रसाकुलेषु दंपानिद्धतादिषुव १४ एभिरिदानीउकेरयामाबनशान्तोमस्थुयेम
मैः प्रापुनेषु १५ ॥

ज्ञा.
का. लि.
३ टी.
३२.

498

एकस्मिन्नहृदयेत्राप्ततालि विशांसेउगाभीरुताः ससारदुःखसागराः १६ १७ कल्कं प्रमादात्कृतान्नालनां मध्ये ए
कोपित्रलोपरस्पविधानेनमपितावन्मात्रेउद्दिष्पकार्यान्तर्ग्रनरूपनन्नमनुश्रनाहमाप्रमातन्ह्रेबयधाम्मान्नथाग्रा
ग्रयोरितिपरोन्नवः १८ १९ २० स्थूलानन्तोषायस्नानयाविधेनश्चनिर्वाणं सर्वपरिजनेषुपानैःपरिहारेनतदप
रिहार्येकैदोषास्नातातह यानीतिरक्ष्यंशोधितमपिवितमस्यानेशगमादिकलपृष्ठेयातिस्थिरमपिविनुश्रांतिस्तुलं
विकिरदोषाश्रितानोयाति २१ कृतएतनकाममेरतिवेलाकेनशेववर्णनाहिम्नात्रयोदिश्रस्तवेनतोपिकोरोपमा

प्राग्ग्रंथेनकविश्रांत्रेष्वांतः संसारवर्त्मना यः स्मात्स्थूलविशुद्धः संस्तारोगुरुसागरः १६ विनासनत्वे
गमश्चेनपोनकेननतीर्थेति प्राक्तेः किमेविवाहेणयद्वेदस्नानकम् १७ इत्यनः कल्कमासायनस्थं
मनेकीटवत् एकोपिनियनेपस्यगुणास्त्रसर्वगुनरूजन् १८ श्रनाहमाप्रमानहोर्षनाधन्माउेममाश्रयेत
गुणास्तेषांभूविस्तानमावर्त्यानामयसनन्नः १९ यथास्त्रसमवमरमागण्डास्तेः प्राप्तियमेथयेन सद्व
लेपामनाहरूप्यानिमेसर्वेनमसमनन्ते २० स्थूलेदपानवनिर्वाणंपानैःपरिहरेन्नमान् यानिरक्षमाणमार्गान्नास्थि
रमथिरतामपि २१ यथाहंसेनपाममैषानिसाधुममाधुना एवमेषंयनउत्थानोयः साधुर्यानिसुष्टुनो
देशकालवशामापैम्होमानोपिदृष्पते सर्वकर्माणिसंग्रन्यकर्यात्मनानसंगमं २२ ॥

ह एवमडनितुमातः नातदनिष्टस्नवर्कः २२ पापैर्नेमानांडराटहैः ह्यापनेपयाल्वश्रानामासादिसंगाहसि
ष्टकापथेत्रहरायोग्रहनिखयावपरस्पर्वैरहडवड्रनमारीवकगुडांतेनतादनिष्टमेवैकरपपविशुवःप्रशृ
तीनांभार्यासेगमानतदनिष्टनिमित्तेदेमएवसापुगारनेपवृत्तिरपिदृशकालवशाइमकेनादिप्रसिद्धमहो
स्नानवहणनरमार्थः उक्तमनूचोपसंहरति सर्वेति २३ ॥

ज्ञे.

सर्वमननसमतासमोपगुणान्नेनक्रमेणात्मानवप्रतिष्ठासिद्धिपर्यंतेनविवेकेनेवीय इत्याह नैतिकश्चिदपिकालेस्मना
ज्ञानेरतनत्नमवेनत्विनयसेवादिक्रियान्वितः मनसैवमजेनकिंनतन्मयाह एषणातीतिनेकोस्माधुनेनासमीपगे
एतेनप्रयत्नेनवृविसारिणास्नेषोपांतिसत्यादिगुणालंकृताः पुण्यश्रेणयः सोऽयंपाविनेषाः प्रविवासनमिपीकृत
निलानिवपूशांतिप्रवर्गोसंकामनीत्यर्थः १४ इति श्रीवा० प्र० नि० उ० लोकप्रत्ययवर्णनं नाम सर्गः ४८ कृमिकीट
पतंगानांतिर्यक्स्थावरजन्मनां संसारोत्पत्तिभोगाकान्तसर्वविधिवर्णनेन कृमिकीटपतंगादीनांप्रतिकृष्टजन्म
तूनांतत्कालिकदुःखोपशमोपायाभावेजीवनमेवदुर्लभमुपायेनेत्याह नराज्ञैवसितपाशांतिकपंजीवंतीति ते

एतत्कर्मनिरालंबंलोकद्वितयसाधनं नमस्तन्नाहूनतरंकाचिद्वेदनेनसाधुक्तिनयक्रियान्वितः स्व
प्रयत्नेनहितत्समीपगंविसारिणातज्ञनपुण्यश्रेणयः १४ इति श्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेस
ननसमतासमेसारेनामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ रामउवाच संतिदुःखदयेस्माकंपुणानुसंतस्यय
कृयः मैत्रोपथनपोदानतीर्थगुणप्रमाश्रयः १ कृमिकीटपतंगाद्यास्तिर्यक्स्थावरजातयः कथं
स्थिताः किमारंभास्तेषांदुःखदयःकथं २ वसिष्ठउवाच सर्वाण्येवेहभूतानिस्थावराणिचराणिच
आत्मोविनायोसज्ञायोविश्रान्तानिस्थितान्यले ३॥

तेषांसंसारस्थितिंतानिपसंगानजितासमानोनामः
प्रतिसंतीत्यादिना अस्माकंमनुष्यानानांनोऐहिकामुष्मिकदुःखदयेषणावादयउपायाः संतियेकृमयादयस्तेषां
दुःखदयःकथंकेनोपायेनतदभावेवनेकथंस्थिताःजीवंतीत्यन्वयः १ २ आत्मोविनाशयानसोपभोगोविनाशः
मलवसन्नायानयावन्नन्नयोनिभोगविषयस्तुलवत्तेषांमहान्सुरूपार्थइवभातितावन्मात्रेणविश्रान्तास्तद
शायेवबहुतरदुःखान्यपिसहमानाःजीवंतीत्यर्थः ३ एषणाः स्वस्वयोग्यविनभोगेच्छाः सतीतिशेषः किंत
त्वयेतभोगेषुलाभ्याः अल्पविश्रान्तास्तेषांनमोहकामादिदोषप्राबल्याद्विवेकाभावाच्चबहुदुःखप्रत्स्याध्यवलंमति

भूतानांमनुष्याणां प्र
अस्माकमपिएषणाः किं

[illegible]
[illegible] ४ ॥

भामहातोबरूवश्रविज्ञाः ५ ॥

499

श्री॰
का॰ नि॰
३ टी॰
२२१

भोगेषुवद्धास्थाः इतिकलौत्वायनेइतिवेत्युत्ताधिकल्पितादिम्याद्यायेन्मेहयथेलिविज्ञहब्रह्मोऽनुकारीरोजीवःयथा
स्वाधिकायनिर्वीढ्वेष्टाभिः स्वभोगमयप्रयतनेनयथाबालानांकेशानोविलेलग्रभागे: सेमितदेहाः कृमिकीटमशा
कमत्कुणादयोपितेषेवबालवुद्धिक्लिष्टाढेन्दयाश्चल्पकायेपितुस्वावकाशोऽप्रयतनेन ४ लेशाः प्राङ्क्ताः शाकाय
पहिता: स्वास्थ्यंस्थैर्यंप्रयत्नविनिश्चितितिति ६ पिपीलिकादीनांकर्णाद्यर्जनेप्रयत्नवाहुल्यदर्शनादिपितेषांभोगा
छावाहुल्यमत्रभीयतइत्याशयेनाह पिपीलिकायाइतिग्रासमात्रसंपद्भंजनेनमाद्नप्रयत्नाःतस्यैनेशान्तमवेष

यथाविराट्प्रयतनेनबालविद्याकसेवाले बालसुखाल्पकायेपिविपुलाद्दैक्कतिसंभिते ४ मायंनेवाप्ति
यंनेवनित्याचौवेरलेशाः अन्येकतिपयालेयांस्वास्थ्यंनभवतिकचित ६ पिपीलिकायावेष्टाभिःग्रासावा
सात्मवेपुभिः अस्माद्विवसकल्योपिनयवीमः हृत्योपया ७ अस्मोत्प्रमाणात्कृष्याणतितिमिनामकः
गतेमपतन्वतस्थयमहर्मोवलस्याने ८ अपंमोहमिदंनत्वइत्याकलितनकल्पने नमायथातणामकारं
तथैवोन्मेषैर्गंतासमे: ९ देशकालक्रियाद्रव्यप्रयासनैरीहते तीथेतेनाकीटानामस्माकमिवजीवि
ते १० पादपाः किंविदृत्तिहाः वननिष्ठाः वित्तुफलाः कृमिकीटादयः कार्यनस्वतन्त्रमवोधिनः ११ पादी
स्नापएवेषांभवत्वंसंप्रति ह्वखकृत अस्माकमिवनेषांनजीवितंनतत्रवोधयते १२ ॥

इत्येवकुटुंबपोषणप्रयत्नेनःअस्मद्दिवसंकल्पोपिदीर्घःकालस्तासंकृणार्जनादिप्रयत्नेतल्लाववपर्योमोनालमि
त्यर्थः ७ तिमिनामककृष्णमत्स्यतुल्यमःकृमिरस्ति ८ देहेनजङ्गोयोधुवाहंममत्वालतापाग्रासश्रुतपांक्रमेश्रुमम
नइत्याह अपमितिइत्वेतिलोडणतिशयेः स्फारंवहुलत्वात्स्याद्योगेनैवबहुमेरपि ९ विषयास्ययापार्थमायुःत्वग्रो
पिकीटानामस्माकंचसमानमित्याह देशेति १० किंविदृत्तिहाः ईषज्ञानवकां कार्यस्वस्वोचितविषयभोगास्वसम्भूमे
गोनागमप्राप्तावयोतइतिस्वमवोधिनः ११ एषांकृमिकीटस्यासंप्रतिशरीरकालेस्वत्वेस्थितानामस्माकमिवपूर्णेर

नाप्राएवबालकृत नजीवनेशरीरेश्रालावमस्याने १२ ॥

२२
पृ॰

ग्रमस्तोगगाहग्रासाद्यपनन्त्वादिकंमेकर्मचयपतिनदाह ननु इति स्वयोगं पदार्थे नालं ईदासीनतया संश्रय
हणस्य यत्नीयार्थः १२ पदार्थानोऽस्मद्दीवित्वद्विहेतत्वानुगलकि योपयोगादिविभागेन १४ विक्रीतत्वनसा
मंयस्व नायुपपादस्वनिहेद्दशाद्विनियन्त्रावेद्विलनीकरोदयोनायद्यशोहद्दशात्मत्वमः सकाशादेनः स्वलिङः स्वा
भ्यांपविक्रयोनेनामतःनास्किकाग्रहे पाश्चनाशानन्स्वनागुलोः वद्दिः क्रयोनेवखुभयतः पराधीनतयाकुश्यमा
णाग्रपिडः स्वंपरिहृतेनिवेदयतेवत्र यत्नुवेनितनपादीपांनेविक्रीतः दासस्याप्युपीतितयोः सामथिमयीः १८

ननोहीयांतेयाह विक्रीतः पश्यिपश्यति पदार्थेनात्मेयश्रपतिनाहस्वगुणप्रसादयः १३ प्रमाकृमिव
मेसायनित्रयुास्वलिङः स्वदः पदार्थप्रविभागनत्वेन्यनेविवर्जितः १४ हृदयात्मलिङः स्वाभ्यांनाक
नोक्षत्रगुणेः पृथकः परिक्षयांतिविक्रीतायामवाप्यति १५ समानेनाहतस्मात्केवेदनेस्पष्टहृतवे
हृदनुल्मकरारीनानाहृग्रहृमवेदने १६ नाहनस्वकृमिमर्थः क्रमः संसारपातिनो पदार्थवेदनेनाह
क्रियश्चायोनिमग्धमे १७ ग्राद्धृदमात्रेसमप्यनेस्वत्वनश्रुइकीदयोः समविकल्पविन्नकेविकल्पस्वत
निकमः १८ रागद्वेषभयादासमेत्युनोन्यस्वलात्स्वं निरपेक्षमस्पादिलिंदकश्चिन्नवियते १९

हृदादीनेस्वलिङः स्वानुभवप्रकाशमप्यस्वरत्नभवान्नकल्पेनोपपादयतिस्वनानाभिनिस्पष्टहृतवेस्तकमपत
नामामानानिइहपरवशचेतसोग्रमस्मकृवृङतरशीनोमममनकृणारिमिवीयमानानांग्रहणलनिइहयोपपादकुडः
प्रेङः स्ववेदनेनाह निमर्थः अर्केयदहृतस्माकमायांनेवकृमिकीयदिदश्यनेङः स्वानिरूपयानानुर्थे १९ निस्पृ
पदार्थप्रविभागेनविवर्जितेवेदनेयदकेनत्वपितपादनेनानुभवमात्राहृयतिपादयतिनि इतिदशातोभपलाययनेन
भावनादिनानिस्वदर्शकृपकेदकनमपालकाककमलाभाराद्दहनादिक्रमसंसारेपतनपीलानाग्रमाकंपादशम
वेनोभयाशेकिपरार्थवेदनेनाहकालिमपदिति निरपेक्षग्रपिनदेमर्थः १ विकल्पविदिविवितेपानुभवेयुनंवेन
गृहाहृदमात्रेसामाग्रपुनेस्वरूपानेदेस्वलिनः ग्रहानिरपेक्षमस्मादिलिंश्रवंस्पदाकीदस्यवमोप्यनेमनः ग्र

ध्येः १८ निरपेक्षमितिस्ववेलिपीमः नवियतेनविग्रहते १९॥

सापरापरामर्शं विकल्पो विशेषपरहृद्योपविग्रहतिकमोऽहातिकमर्दं

501

श्री॰
रा॰ ति॰
उ॰ टी॰
३३२

पदार्थः कालग्रासाः पुण्यपापफलकालेनास्य दृष्यः प्रमार्थः अतीतपदार्थः भविष्यग्रहं तन्निभालिकर्षिपल्लादिपूरस्तो
एतेषां बोधनः सर्वे एतद्दृष्टान्तिकतयाप्रोक्षलानेवक्ष्यत्तेकलः प्रहिमवर्णः गोमायुः शृगालः गजादिरूपेणपञ्चन्निधा
सर्वे बोन्दृभिः सर्वनसाक्षिमयः १० पर्वतादयस्तद्विकधर्मतु भवेदित्यताह निद्रेति निद्रापवृत्तांसपश्यन्निरपा
नोक्तलाणां पुरुष्ठोतयासक्षानामपद्मलपद्मणामदृष्टोऽनुभवेनः स्थिताकाशस्थोहि द्रुवकमेकोदयस्तत्तपर्वता
स्तमूलविदितविदाकाशमनुभवनः तदासमर्योस्थितार्थः ११ इमोवनदृष्टादिनीवरणाजगल्कल्पना

सर्वे पदार्थभूतार्थमविकल्पकबोधनः पुंसेवस्थाद्विकोशालुभ्रजार्दीन्द्रोभिः समं १० निद्रामयानोऽ
दलोलसमज्ञामवृक्षादयः स्थितास्तत्रुमवंनोऽयविदाकाशमवस्थिते ११ प्राप्तीननिद्रावृत्तयाः स्वसत्ता
स्यालक्ष्याद्रयः तेनामाति विदाकाशलान्यत्किंचिद्विकल्पनं १२ अलंदृतिनापेलादिसत्तानिद्रावपुरु
तौ हेतोपलेभवद्भूमनां तन्नवमेवेकसनोनगन १३ पृथिव्यातेजसावायुदण्डविह्वलसंपुटे नवेनाहलवेका
लिनास्तीनवभविष्यति १४ यथास्थितेसर्वेदृश्यमानमेवचिलावने शून्यायतनमविच्छिन्नं दसनिद्रवस
निद्रकं १५ सर्वे सर्गे यथैवासीत्तथैवेदं समस्थितं भविष्यमथुनानेनेक्षालमवंतथेवच १६ ते
वात्मनानपरतानजगन्नामसूमना नामेननानिमानतेकिंचिन्नैरोपपद्यते १७ ॥

तेषां प्राप्तीनिद्रनासापिप्रपादिनीवनातिदृश्यानेषां स्वस्यत्वात् तेनामनानिष्पिनतत्वतदृश्यानेषो विदाक
शमात्रत्वात्किं तत्कतिपयात्तेनामनातिदृश्यास्वव्दृष्टिर्वृत्रुतारदृष्टिविरूढांजगात्सर्वांसापपतेदमत्तराया
कोष्ठनाह प्राप्तीनेतिपानितेनामाति नीवनातानिनान्यपि स्वपुस्तिमालघ्वं ज्ञांमोहापवस्थास्तविदाकाशमेवनाम
तत्रकेषांविकल्पावनस्वसेप्रदृष्टेविकासेनजागेसर्वविकासेनभासमानेकिंचिनगद्दृश्यतात्दृश्यत्वेनापास्थिदाका
शमेवतिष्ठतमित्यर्थः १२ तत्रयापैलादिसत्तापावस्फरहांनिद्रामाहतोपलेभपुरुतवानामरमेवपतत्समहदूशान

ॐ

ग्रनहत्पापि मनत्वं यावद्रूपविज्ञानसंयुतं तावदेव जगन्नपरिज्ञानं तत्त्वं नाहं नाप्यस्ति नास्तीति ज्ञानसेनापि भविष्य
तीति ज्ञानविज्ञानटोपवनिषुन इत्यर्थः १४ एवमसावहृद्यानजगद्भवनिरासेनकैवल्यविद्यात्मनिदर्शयति यथास्थि
तमिति ग्रनहत्पापमनिदंकं निर्दृश्य वस्त्वात्मभेन जगदेव विज्ञकल्पायदित्यर्थः १५ परमार्थतस्तत्सदेवैकरूपमि

परिज्ञाते जगद्यावद्रूपविज्ञानसंयुतं नतत्वं नाहं नचैवास्ति नास्तीत्यत्र भविष्यति १४ यथास्थितं सदेवेदं मौनमेव
शिलाघन ग्रनयाननमविच्छिन्नमनिदं वननिदंकं १५ सर्वं सर्वात्मकं वास्ति न चैकं समवस्थितं अविद्यानिर्भानं
नयथास्थितमेवास्ते यथास्थितमहस्थितः सत्तासत्ताविवर्जितो प्रकाशो न्तेन हि किंचन १६ परमा
काशतं प्रज्ञा किंस्वमनगोवेद विद्यते किंनतत्त्वं तेनविज्ञानमाकाशमिवाम्बरं १७ ग्रपचित्तमिवैका
न्तं संभ्रमकारिणी परिज्ञानमिदं यावद्विद्यतो मापिनकिंचित् २० परिज्ञाते जगत्त्वमेया वत्तत्स्वनकिं
चन ग्रहत्वदेवं प्रतिकिंस्वेशोवैव्याप्तेतेनकः २१ स्वप्नकालेपरिज्ञाते जगत्स्वप्ने सदात्मवत्तो किंपूर्ण
देयतेन्का व्याप्रबोधेसौन किंचन २२ यत्रकिंचिन्निद्राबोधेति नाप्रबोधे वानतत्त्वं किंचित् प्रस्तपलभूत
कालेपुंसां ववस्थैव सालमया २३ विद्यते वर्तमानत्वं भविष्यद्वत्तानया बोधाबोधश्वनोसमावस्थागते
किलाखिले २४ यथा भिलोप्सोनिहतेनका विनयमादितिः नयादेहे न लिकृते देहे नास्ति दिनेश्वरी
तिः २५ विज्ञानाकाशवर्णशोषदेहस्यमपदायते संविदेवततोदेहेनष्टे किंनामनश्यति २६

किंचिन्नोपपद्यते २० ॥२५

परमार्थतस्तत्सदेवैकरूपमित्याह सर्वमिति ग्रयुतत्ववर्तमानकालेनभेवास्ति ग्रनंतकालमग्रेवनभ्येवभविष्य
तीत्यन्वयः १८ नसर्वचप्रात्मत्वाद्यापिविशेषः व्याप्यव्यापकाभावात्सतेति किंपुनरनेनेत्याह नैवेति २ १८ १९
सात्र पचित्तमिवापि परिज्ञातमितिहेतोः नविद्यते २० एवं जगतत्त्वमेवप्रतिकिंकिमर्थग्रहः अभिनिवेशः २१
ग्रलोग्रलोसंभाव्यतरतिशेषः २२ प्रबोधकालेग्रहस्पपिग्रप्रबोधकालेसदस्तत्त्वगाह यदितिस्वविस्याप्रत

नहिकालत्रयसत्तानंतंकिंसर्वेणानुस्मरद् विरतेरिति २४ नचास्वमिथ्याभ्रमनेदेहादौमिथ्याभ्रमनैःप्राप्नुमि
हैतेपिनतत्र्यमयाधिष्ठानात्मनादितिविस्मार्य यथोति २५ आकाशभ्रमतायांविनात्र्वेवदेहइतिभ्रांतिसं
विदेवसंविदेवरूपतायामपिने नचास्यभ्रांतिमविद्वर्पदेहेवमहोकिंनामनश्यति २६ २७ सर्वंसर्वात्मसर्वेनर
स्वानादिप्रवाहत्वरूपस्यसस्वसमस्तत्ववयत्वस्थितातिविदर्शीनत्वंअसम्यग्रूपायामेवसत्यत्वइवकल्पनासृष्टिः

प्रत्यक्षेवविश्वात्मा सर्वोजगदितिस्थिते द्रष्ट्रादिरहितंयस्मात्तस्मात्सर्वात्मकंजगत् २७
सर्गादौसर्वचिन्मात्राज्जाताद्रष्ट्रादिकल्पधीः स्वभावेऽसम्यताभ्रान्तिःकल्पनामात्ररूपिणी २८
सर्वात्मत्वेनयस्यास्यसम्यगस्यावबुद्धस्थितौ तस्यैवासम्यग्रूपायांद्रष्ट्रादिकल्पनाकृताः २९
साचभ्रान्तिस्त्वयात्यक्तापूर्वास्मैवसमस्ततां परमात्मागतानन्तसमतासमतेननिर्मलं ३० वस्तु
तस्त्वयथाभूतेविद्वत्स्वेवानने स्थिते नचेतनेस्थितेकिंचिन्मनोस्मृतिःकिमात्मकः ३१

कृताः २९ ततपरमार्थसमत्वंनभ्रमेतेनिर्मलेननाशकलुषमित्यर्थः ३० असम्यग्रूपायांसम्येवकल
नाकृतेतिरस्कारेणोपमिनुनेन भ्रांतिकल्पनायांसम्यार्थकल्पनायांसम्यार्थकल्पनासाटपंवेदृष्टिंतेनच
सम्यग्याकसम्यार्थपुनदत्त्वभवेसाप्रान्तेवतस्मनेविश्रुन्यनेनाम्यश्वेषाशंक्याहत्वस्तनइतितन्समात्रपदृष्ट्या
दिकिंचित्प्रापपिनवसंस्थितेएवंनदत्त्वभवस्यास्यनाशमिद्धोस्मनोअसम्यनोविस्मृतोनाकिमात्मकः ३१

नहि ग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरसिद्धसमानतयाः सा हृदयस्य तत्कं प्रतिबोधकमिति तत्प्रकाशसमस्य तु परित्यागमे
वेत्याह एवं मातेति यथार्थेशुलविद्धस्य मात्रलोचरस्य परित्यागं प्रतानमेव न गतिस्मस्य प्रतिबोधकं अन
एवं तत्परित्यागमेवात्मा नावरणकं वा ८ मानसान्तरस्य तात्त्वादिति तेषां कुवाद मानवप्रविजारतं न समपावरण
मित्यर्थः ४२ सकार्योलानन्तार्थविन्मात्रप्रविष्टेष्टान्तनप्रविष्टिविमान्ते स्थिवमेव ४२ नान्याहिवाविमि
न्नाहिवं प्रतिविवे प्रविवानविनंक्वानिवित्विमिति प्रकाशमेतन्नाविषेधः ४४ कस्मादिप्रकरटेषांनेविवलि

एवं मात्रापरित्यागमेवाप्रतिबोधकं प्रत्रैवतत्परित्यागं कवारप्रविजारतं ४१ परिषेपान्तरस्य
दि किं चित्तं भवति कवित योऽहृष्टाप्रवजाद्रूपादिमलेशित्रमेवननं ४२ प्रक्रतेनेच्छाविवाहिवं
भातिजगतथा चित्तोमतिस्तनामानमविं वांहेवविवि ते ४४ प्रक्रतेर्यथाविवंनदृष्टमपिकिंव
न तथाविचारोमतविप्लवं नदृष्टमपिकिंवन ४८ तमानेयहिवारेणापुनस्कारणाकेस्थितेनेसा
हेषांतमामात्रमभूतंतनकश्चमवेत ४६ भवेद्रूमात्मकमपिकिंचिदर्थक्रियास्करं स्वमागतापिक
रुतेसमामर्थक्रियांप्रगतो ४७ यतज्ञानेनतस्याविज्ञाप्यमतद्विदेवं इतिकारसेकविशेषश्रीः कत

नैषा कस्माद्रूपकरटे इति ४२ विचारेण शास्त्रीयपरिवारेणास्वकारणाकेसप्रमाणकं तदेवमत परमार्थ
सतं येषेहतातमामात्रंकालत्रयेप्यभूते ४६ प्रमसेवनकंप्यवहारार्थक्रियादमेनगन्नाह भवेदि
तिसमपिस्वाधिकस्वनेकोवारमपानविसनेवलन्दणग्रर्थक्रिया ४७ ४८ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५२४

हे राम ग्रह्यादावुद्धे नवरूपं चित्तप्रकाशया या चित्तानदृष्टिं नदृशतः विभावय त्वं तस्मोहत्यागमेन मत्वा पुनर्दृष्टिस्तथा
भावनैवेदृशिमोदोनाशीति यावत् तथापि किं नेहकादिति निर्दः स्वनिर्यति शश्यानेद् विद्वात्मनोनाशो
सनिश्चयमस्मापीत श्रद्धे नरस्तु पुनर्भवनं नास्ति विमोहोस्ति वृद्धि निश्चयतः तथापि सर्वप्रपंचपातिरेवत
नस्मादिरूहः वे किंचिदपि न रूढ येन प्रुस्तन्यत स्मार्थः ४९ मूर्ख स्मानहि कथं मरणजन्मनोर्ईः स्वप्रसक्ति
निवेतोसएवजानातीत्याह मूर्खस्येति यो मृगनदीसलिले स्वस्वोदृश्यिति मत्स्यभावमत्र भवति स एवतस्याः

मत्वा पुनर्भवनमस्ति किमंग नहं मत्वा न वेत्तृत्वमस्ति तथापि मूर्खातिः चित्तानदृष्टिवपानोस्थचे
दिमेतत्स्तवेह किंचिदपि रूढः स्वप्रसरूढः ४९ मूर्खस्य यादृश्यमिदं ततनरस्य एव जानाम्यसोनहि व
यं किलततननाः मत्स्यादिर्योमृगनदीसलिलेसएव नानातितत्त्वपल्लवीविविवर्तनानि १० प्रं
नर्वहितवमहमिमयिवेवमादिसर्वात्मकेनपतितविद्धमएकम्पेव प्राक्तनाशितावाविदपपत्रफले
कदेहः संकल्पवृत्तरस्ववोधस्वमात्रसारः ११ ॥ इति॰ वा॰ निर्वा॰ रा॰ परमार्थनिरूपणं
नाम सर्गः ९०॥

वपल्लवीविविवर्तनानितन्मात्निततमृगनदीप्रांतिसूक्ष्मकस्चिदिमर्थः ९ नत्वचिद्वृक्षात्तस्मेनवेहिम
विभ्रमः तेष्वहं स्तदपिवेवमादिनगत्रेतिसर्वात्मकेभूतादेकमेवतपतिस्फुरतियथावोधस्वमात्रसार ५४
प्राक्तेवणप्राकोनस्त्रिलातद्दिदपुस्तमत्रफलानिवृत्यादिकदेहः संकल्पवृत्तः सन्मनोराज्येस्फुरति ॐ॰
तदहिरार्थः १० इति॰ वा॰ प्र॰ नि॰ नवतितमः सर्गः ९० (इहात्मबोधादिमते निर्दिष्टनामभेदेऽपि
यथातत्त्वेवनारः स्यात्तथाप्रकृतिरिहोच्यते) ॥

देहात्म-वाच्य द्विमनेतिनि था नामनेवपि य थानके बनावः स्या नथा युक्तिविद्वान्यावे ॥
प्राकर्णावाच्य युक्तिरसमनन्तुलनेकाम स्वभावसिद्धमेवरपुरुकेमिथ्यवनेष्ट्रिणामिति यद्वार्वाकोक्तीनोपुरुनंबलि
नंनतेवादेहात्मवाद विषयस्मर्दैक्लिकपदत्रनिपदस्वनेकयंयुक्तेनेवांकथंरागपुरुषार्थ्यमिद्धिःस्यादित्यत नि
तामस्मानोत्तमः एकान्तियुक्तिरिति अग्रेवस्यमाणः सम्यक्तःसमोदन्यास्तुवनानंतः इत्यत्रप्रच्छ्यते १ ग्रगोव
प्रश्नमतः ततावतीवतः स्वस्यामस्तु : प्रवतःपोवामस्यदर्णनाद्विस्वप्यापिमनलहृदयमीयते नवात्रमा

श्रीरामचंद्र उवाच युक्तिः स्यात्कीदृशी ब्रह्मन्संसारोद्दुःखशांतये येनाप्येतामयं पदः श्रूय
तामप्युक्तं ततः १ यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्युरगोचरः भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागम
नं कुतः २ वसिष्ठ उवाच यंयंनिश्चयमारूढेसंविदं तस्यावेदितं तत्तथैवानुभवतित्रयमतमिति
सर्वतं २ ॥

नंवार्वाकानां प्रमाणं प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणानभ्युपगमादिति भावः श्रव्रवादेहनाशएव मम्यसया
विद्युत्तनेवान्तनभ्युपगमात्स एवसर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणोमोक्ष एवेति स्पष्टरुपी पूर्वने वायमिमार्गे नार्ह
भस्मीभूतस्यति पुनरागमनं सर्वदुःखोपशमं प्राप्तस्य पुनः पुनस्तरबेहोमिति स्पष्टं देहादालयः १ संविदः स्वनि
श्रयात्रसातिविवर्तानुभवनियमएवदेहात्मभावप्रपंचदोलनमोहदीर्घकालीनवासिष्ठसत्यसमर्थंधिनपप
कमतेपं यमितिदृतिद्वंसर्वतांसर्वजनीनप्रमतेसात्रमवसिद्धं १ ॥

507

ततस्तद्दिव्यमयजनंकल्पितदेहादिहृल्लवेदांनविद्रूरश्चभवादिभिडमेकं वनस्त्विद्योमैवनस्तुतितिरिकस्यामे
नमस्यभवादिरूपार्थः ४ श्रुत्यर्थमात्मभवंसदेवसोमेदमप्रमाणीदित्वादिकृतत्रयहीनांशुक्तिमाह सर्वा
द्विविति ५ नुत्रुरूलार्थोमहाप्रलयपर्वनाभ्युपगमानेवीनांकृर्दिपंपुरुनादिनेनस्थविद्यादिभू
नानेषुब्राह्मनादिनावकर्णादिरनीदृष्णंजनादिनिकर्मजन्मनामीमांसकारीनांपदेहस्थपनिर्मसनेति

यथा लोके सर्वं तं पूर्णं तेन ज्ञाविद्योमसर्वेषां नदेवैकामयदेनसव्यर्थंस्यातिसंभवात् ४
सर्गोदेननद्देनमोर्थीमहाप्रलयस्थितिः प्रकृत्यणन्त्वामान्येवतत्वैवेदमनन्तने ५
सप्तमत्वेदयोनत्वार्थीयमहाप्रलयादिव नेक्षतिनमहाष्टहानिःप्राप्तत्वानोमनाइ
व ६ ॥

सर्वैश्वर्यमनःसामर्थ्येनतिनमेनवेदात्रुववेनेनब्राह्मणाविविदिषंतीत्यादिश्रुतेः सप्तमत्वेदप्राप्तत्वार्थमादि
परापूतीवानांब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोदंतन्मायनानिवपेदेवोति नेमोदप्राप्तत्वेवपार्थेनत्वान्मायेनकर्मणा
स्वप्राप्यप्रमाणाप्याचारणानन्निःश्रेयसाः नः श्रुस्माकंतनत्वविदांदृष्प्राप्तम्नताइवननत्वोपदेशकयायोग्य
इत्यर्थः ६ ॥

उं॰

प्रबोधो यद्देहेदिहिरण्यादीनां सर्वं यद्दृष्टं श्रुतिर्यो यत्प्रमाणात्सिद्धेन तत्संप्रवेशात्सर्वं प्रमाणाविरुद्धेन सर्वं खल्विदं ब
ह्मेति निर्णीतेन मातृभवमले यथा मिथ्यालोकामंस्थितेऽकृतकतेषि सम्यक् मत्तपितो यदेव प्राक् यथाक्रमः इति नितान्त स
मनोऽयथार्थप्रकाशाद्यत्नानुशर्थः ७ प्रसत्तिकं समाप्य यत्नेन मनुष्य मेघं तु निर्मितं तथापि नवनवीं कामिमनद
हात्मभावे पितादयः निश्चयात्मकं संवित्स्वभूत एवात्मप्रत्यक्षनिरेकात्मादेहेन नैरहात्मभिवानादिति भावः
ए अनएवान्तरेकात्म समाप्य [illegible] नतु स्वभ्यत्ना सर्वान्य भवप्रसिद्धे माहत्वे यथा दृष्टि
भ्रान्तिमेवोयते ९ एवं तु त्वम [illegible] जगतः निवृत्ति यथार्थदृष्टिमात्मकत्वं नमात्रमेवेति भावनात्मत्वं तद्दा

सर्वप्रमाणाविरुद्धेन सर्वत्र ब्रह्मेदमिति तं स्थितं मातृभवं योऽहं येषां नैवं क्रमः ७ निमानिर्यंततो देति
यादृशीं संविदिराज्ये भूयते नमयोनेवं प्रमादेहोऽस्तमात्मा ८ बोधाश्चेत्संविदिरोत्तानः स्वरूपी पुरुषो भ
देत विरुद्धे वेदं तं यावत्तावत्तीयोगनमयः ९ नगविष्णो मकत्वनमात्रमेवेति भस्याने नेनकथं वेदतत्त्वो
ग्राबोधः कस्य कुतो भवेत् १० नैका निर्विकल्पो यदैवमिति एकं निश्चयसंविदि प्रमाणमात्मनिष्ठः स्वालिरतोऽसि
नभःसममिव ११ संवित्समात्मसमत्वान्निश्चयात्मावदीदृशः ग्राबाल्यमेतत्संसिद्धिकेनापकृतं यतेकथं १२

वरूपीने भ्रान्तिकल्पितदृः त्वरूपनानन्दूहलानाहंकारादपूर्वप्रमाणमंनीतिरेहात्मवादिनामपि नत्वाभावतेनिस्तार
मिद्धिरिमाशयेनात्सनगरिति नमस्कारमिद्धदृः स्वादिवेदनेकथं मोक्षाकृ टस्याद्भवविरक्तोत्तोनदृः स्वादेवो
यः कुम्भ भवेत्कुतो वा निमित्ताद्वित्यर्थः ९ एकोऽर्थेन स्कामाह ः कः प्रोक्तः एकत्वमनुपपद्यत इति प्रतिपूर्वत इदा
स्यतिनकानिर्विदितिप्रथावेतिप्राप्स्वेतितिलियं तीतियतत् ११ स्वरूपं तदेव निश्चयात्म सार्थं प्रोक्तं भवेत्संविदः प्र
मात्रएव विज्ञद्ध्वैः समत्वेनात्मोपपद्यत्वाने देहात्मभावायत्तभवे ग्रायाभावाद्भस्मसाकारहेतोर्द्वितीयाभावादिम
प्राये नाहं संविदिति मेवेदं नैसंविन्मयात्मामासवेयतेयथा सांवित् समग्रावापितावेत्मभयनिय मामावोक्तिः

श्री०
वा० नि०
उ० टी०
२२९

दृशः एतादृशस्य सर्वात्मभावे देहेन भवितव्यमित्यर्थः कथमयं पत्त्यनेन स्वात्मभावविरुद्धमवलं च आत्मभावोपक्षोभं प्राकारस्यार्थः १२ अतएव सर्वं वाच्याभिधेयं न तन्नेदेष कल्पनामात्रमर्थो संविदेवात्मेति सर्वं तु आदितो बोधपिण्डाकृतार्थाकर्तैव कर्त्रारस्मात्प्रयोजनादनन्देहं इति देहस्यावर्तिकोऽभिमतः पुरुषः स एवाभिमतः जीवो नाम मांसकायाभिमतो नापि भोक्ता श्रमः संविदेव पदार्थज्ञलोपलो चपल स्यान्ते पुनः सर्वं सिद्धं वादिनां कल्पनापदं देहादि संविदेव १३ सा नैश्वोत्यत्वसकल्पनामात्रेण नदृष्टाकृतिकाययतात्पदेवतेत्यर्थः १४ प्रमातृप्रमाता तत्र समन्तर्दर्थे क्रियासमर्थ १५ संविदेव सर्वं वाच्याभिमतात्मादिभावेन सत्यस्यात्मेनस्याः परमार्थसमन्त्वात्तकल्पितार्थानां तत्र

नेदं देहः पुरुषो नापि जीवोऽन्य उपलभ्यते संवित्सर्वमिदं सा च पुंभावेनेति भाव्यते १३ सा समस्तापरा
वा समस्ता न याति देहत्वमहो न स्वात्मैवात्मतयास्त्येषा पाताले च दिवि १४ संवित्समस्तसमस्तात्मा वा ताव
न्मात्रः स तु पुमान् समष्टाभिश्रयो ज्ञानेन समस्तमितिनिश्चयः १५ प्रमातापि सर्वं सत्त्वाभासमेते
नैव प्रसिद्धाति सर्वसिद्धान्तसिद्धान्त एव एतेनेति मे मतिः १६ तस्माद्बोधमात्रात्मयथा संविन्नैषेव
सा भवत्येकलेषाका एतेनैव फलभागिनी १७ ॥

इष्टमतार्थक्रियासमर्थतां च सर्वशास्त्रप्रमाणात्प्रात्युक्तं प्रतिष्ठितमित्याह प्रमाताप्यमिति नथा चायं संविदद्वैतात्मवादसिद्धान्तः सर्ववादिनामुपनीयमानात् स्वपार्थदेहत्वाच्च सर्वसिद्धान्तसिद्धिरेव मतिः सिद्धान्त इत्याह सर्वेति १६ नहि किं संविदेव न तद्द्वायभिमतदेहाद्याकारेण तन्निष्प्रायात्रायेण परिणमनेनेत्याह तस्मादिति या संविदिह बोधता प्रतियत्राप्यत्रैव यथा तत्तद्वादिनां संविदेव परिणामेन प्रसमादिकाले भवति सैव तत्तद्वोधात्मपरिणामस्यैकलक्षणबुद्धविदाकारातत्तेवमोक्षफलभागिनीत्यर्थः १७ ॥

२१
श्री०

अत एव अनुग्रहेच्छाकालात्मैः स्नानदानादिक्रियाभिः रसायनमन्त्रौषधादिदृष्टैः कर्मपूगस्य बोधितैः स्वर्गापवर्ग ज्ञानेच्छाषण्णां धर्मैः अस्या बोधनानन्त्यप्रकाशाविशेषसंवित्स्वभावकृद्विशेषोऽपि न विनश्यति १८ बोधेबाधिताया अविद्यायाः पुनराविर्भावस्तु न शंक्यः बीजाभावात् निर्मोक्षप्रसंगाच्चेत्याह आविर्भवतीति आत्यन्तिकबोधेन नाशितायाः पुनः प्रसक्तायाः शंकापि मा भूत् अविद्याशुद्धयः तस्मादाविर्भवति चेत्तर्हि संविदो जीवस्य त्वं कदा केन वा नाशोपपद्यतामिति न शक्यं विच्छिन्नकेन विरुद्धमित्यर्थः १९ प्रत्यगात्मरूपसंविदो वनत्वतो नानास्य कार्यं बन्धं प्रहरतीति

इच्छाकालक्रियाद्यैर्वै दृश्यन्ते षण्णां धर्मैः अबोधनानया संवित्कदाचित्सा न नश्यति १८ आवि
र्भवति सा भूयः लीनापि शंकात्मनेन चेत् तत्केन संविदोऽहं त्वं कदा नाशोपपद्यति १९ संविदेव
नान्यो जीवः स च प्राक् तद्भावनः नयास्यलीनात्वः स्वं भावमेव हि तव निश्चयः २०

सैव प्रवृत्तिं प्राप्तानां तद्भावेन जगदाद्यमेव स्यात् दूरेऽस्तु तं प्रत्याह संविदिति एवं शिष्यते परिशेषात् सम्पन्ने २१ अतः स्वं रूपमेवावशिष्यते न तु अन्यदिति पृथक् स्याद्धेतोः स्वभावतस्तस्य स्वप्रकाशरूपतया नैव प्रत्यगात्म संवित्तावृत्तिसाक्षिरूपस्य न अन्यमिव ग्राह्यकल्पेन अवेदनेनैव प्रपञ्चप्रपञ्चोपलम्भानेन च संविन्मयपलायते असादि कस्यापि स्यैव परिशेषादित्यर्थः २२ ॥

श्री
वा ति-
२ टी-
३३२

तस्याश्चिदनीदृक्पंजगदादिनाम्नाउपशमोपह्नाप्रलयादिनेत्वंतितेति: प्राप्ताः स्तताइवेतियेनत्वयानिर्दितास्ता
न्मनात्तमादिहह्निस्थयवंतालत्वतानवनागदैयुक्तिरस्तिनवेतिसंदिहानोरामः पृच्छति दिल्विति
अस्याः संसृतेः प्राग्व्याधूर्ध्वंतनवदित्यथयस्ताद्यादिभिव अतएवनास्तिएवंजगतः त्वयः नाप्रो

स विद्वेदस्तिनत्तानांस्फारत्वंभवभेदने नास्तिवेदनशिलाकुक्षिसंध्यमेवावधियते २१ य
न्नैवसंविन्मयावेदनेनैवलभ्यते अयंसभावस्तद्रूपंतन्नेत्यंपुंसेवनिद्रया २२ श्रीरामउवाच
हिलयस्ताद्भ्रूतंतेस्याभावीनापिजगन्त्रयः अस्तीतिभावितंयेनसंत्यक्ताभावबुद्धिना २३
विज्ञानघनमेवेदमितितत्नमपूपता पपूपताचयस्मादृश्यंसर्वंत्वयमपपूपता २४ ॥

पिनास्तीतियेनसंत्यक्ताप्रागभावाद्यभावत्त्रयबुद्धिनापुंसाभावितं २३ पुनः कीदृशेनतेनपुंसावि
दासर्वंविज्ञानघनमेवेतिपरमार्थतत्त्वमपपूपतेतिपूर्वेणान्वयः
यस्माद्दृश्यंजगदेवसन्मात्रमितिपपूपतो २४ ॥

ॐ

१८ पूर्वं प्रागुक्ते निःस्पृहस्यात्मनो ज्ञानात्स्वेनैकस्याक्रमसृष्टेर्नोबोधनं अथवा पूर्वं पूर्वं वादिनं प्रतिपद्युक्तं यंयं निश्चयमारूढे संविदं नरलं तिष्ठति किमिमापुत्रं नावदेवोचितं तथा वचैनत्वान्न उविद्वन्नाहं एकानिश्चयापसिद्धेः सो पिमं देवैनत्वमञ्जुत्वात् पूर्वनिश्चयस्यानन्द्विवर्ननाभ्रुयाद्नेन विदलं तु करस्यात् भवन्नवनापि नेष्टाका इति भावः

तस्य स्यात्कीदृशी ब्रह्मन्युक्तिर्लेपविनाशने इति मे संशयं छिन्धि
भूयो बोधाभिवृद्धये १८ वसिष्ठ उवाच सर्वैकं तावदुचितं पूर्वमेवं
तथोत्तरं द्वितीयमुत्तरं नाथं वत्स मा गामिदं शृणु १९

२९ हे पुरुषोत्तम ईदृग्भावः त्वदुक्तनिश्चयवान् यः पुमान् यथा प्रोक्तः स किं देहातिविक्तचेतनात्मदर्शी उत नित्यातिवाहिकदेहात्मदर्शी उत स्थूलदेहात्मदर्शी उत शुद्धसंविदात्मदर्शी उताहो नात्मनाहूतसंविदात्मद र्शी संविदपलापी तथा शून्यकल्पनावदास्ते सततावदिति सर्वदिवेन नाः रूपादिसंविदो मीयं नेयत्र नश्चेन नामात्रे

विदाभासरूपं भवतीत्यभ्युपगच्छन्ति तर्हि तेनुभूयत एव क्रमात्तेनात्मतत्वमित्यर्थः १७ तत्कुत इत्यत आह
सचेति स्वार्थसंचयदिनः यस्मात्सर्वेदेहाद्याकारो याविनाशेन परमात्मना सह युज्यते एकीभवति द्वि
तीयेनाह सत्येति विनाशिन्यात्मन्यपेदेहे आत्मनात्र्द्वैः सर्वतोविनाशपक्षेकयाद्वः एवं सविनाशिन्या
त्मनाति सुयेनतदेहाकारत्वदर्शनसाजायदायेनद्वः खप्रसक्तिरितिक्रमात् सोपिवोध्यमानस्तत्वंप्र

ईदृग्भावस्तथाप्यक्षौसौयः पुमान्पुरुषोत्तम स्तत्वाद्वैतेनतामात्रं भ
वतीत्यनुभूयते १७ सदाकारविनाशेनयुज्यतेनात्रसंशयः स
र्वाविनाशोदेहस्यैनदुःखंप्याद्वकःक्रमः १८ भवेद्भागविभागा
त्माविनाशस्तत्वविवादिनाः स्वस्वरूपंतत्त्वभवतिकिलेतितन्नुनिश्च
यः १९ ॥

तिपत्स्यतइतिभावः तत्रद्वितीयक्रमः पुसंगः १८ तृतीयक्रमेणावरमाह भवेदिति भागविभागोऽवयव
भेदस्तद्वहितस्य मूलात्मात्मस्यात्मतत्वदर्शिनान्तद्विनाशः सद्वपिनविवादितः स्वस्वरूपंच सावयवस्यावि
नाशोभवतिकिलेतिप्रतिज्ञापनेनस्थापितदतिरिक्तात्मतिश्चयः सिद्धान्तीत्यर्थः १९ ॥

चतुर्थकल्पेनाह एतदिति मुदसंविदात्मदृशीमीव्यमुनेः सर्वैवसर्वमर्वदा लीलया जगत्प्रपूरणमपि नुतो विदेह
तामात्रेणकेवलं प्राप्तः सन्भयः संस्मृतिं नोवेत्ति नमपुनेतीनार्थः पंचकल्पेनाह ज्ञानेनितिया मे विमलत्वातेनेनयेना
तामासंस्मृतिवीभावाद्दिना प्राप्त संस्मृतिर्नेतिहृत्यवपुएमं स्मरत्नोवेत्त्यर्थः तथा चतस्याप्रथिकाविजन्मनिवृत्तानेदया
त्रिलाद इतिभावः २८ षष्ठेकल्पेनाह प्रत्यक्षेतिरस्मिदिवजडः विशेषज्ञानजन्मो भवत्येवविरमित्यर्थः २९ तेन
नेननत्वकिंकथवा प्रेयोदर्घन्नयाह यथावेदनमितिप्राप्स्यमाणदोकननाहवेदनमात्रेणैवदेहपातादनंतरंचिन्त

एतः संसंविदात्मनात्मयोनोवेत्तिसंसृतिं तान्यपोमानयासंविन्मानिहृत्यसंस्मृतिः ३० प्रथमवानास्ति
संविन्निरितिनिष्प्रपंचमात्मादि नतत्वादह वेदनतो भवत्येवदृष्टजडः ३१ यथावेदनमर्थेषु चित्तेदेहस्तथा
स्तेने स्मृतिरेवपरं प्रेयोदर्घनानन्मवादिति ३२ प्रमेभवत्युदहविदोनिःपुरीरामवेतिये जडभावाजडी
भयदुर्भेदोप्याभवंतीति ३३ येषामपिस्वमपुरवन्सर्वंप्रपद्यंतिचिन्मयाः तेषामिदमिवाप्रोपंजगत्सालेप्र
वर्तते नृप ॥

२६ :५

विशुद्धचित्तातेतनेनेहसतिप्रात्यप्रापिकल्पासास्मृतिरेवैतथ्यायिकमोक्तकल्पान्निर्देदेवनान्यपंचमइतितेनदर्घनत
स्मितिप्रायानेदानमवाश्चेयुक्तेनमावेपाटमित्यर्थः ३४ येनशून्यत्वादिनानैरात्म्यदृष्टनिश्चयास्तेषांम्हता
नोकागतिस्तमाह त्संभदितिनिःपुरीरास्तताः तथा चश्रुतिः प्रसूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः
तास्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति ३५ येपिविज्ञानवादिकाः क्षणिकविज्ञानमयं स्वप्नतुल्य
जगदितिप्रपश्यंति तेषामपिव्यवहारसिद्धिः नत्वेनाह येषामपीति चिन्मयाः क्षणिकविकारिविदात्मभू

श्री·
का·नि
उ·टी·
२२५

येनेगतः स्थैर्यवादिनो ये व क्षणिकत्ववादिनस्तेषामनुभयेषामपि सद्भावः । भोगानतस्थव्यवहारादिसमेनाह स्थैर्येति
सपूर्वमतो जगद्व्यवहारवैचित्र्यमुक्तो किं सततं भवेत् प्रसरद्वेदः । ३५ तत्रविदोन भूम्यादिभूतानां क्षणिकत्वाद
णिकत्वयोर्नग्रहः नाप्यत्तस्याभिज्ञानबलमात्रमनन्तकत्वेन प्रतिरजनमूलविवादस्वनदिवास्यस्थैर्यनादि
त्याप्तयेनाह स्थिरं सिद्धिति महद्ध्यादीनां महत्तां भूतानामपि ३६ संविदस्तुन क्षणिकत्वं तथासामग्रालक्षण
सा सत्ता प्रसज्जा सख्यत्वमनभ्युपगमपाकं विक्षणिकत्वेनत्वे तद्भयप्रसिद्धयोगात्त्वनद्रक्षिसभावाभावादित्वा

वेदात्त्वं

स्थैर्यं यद्यप्यथैणभूतानां किमपूर्वमतो भवेत् । भूतस्थैर्यं स्थितस्यास्य स्थैर्यं सत्त्वं समं ॥ ३५ ॥ स्थिरमल्पस्थिरं वा
पि महद्ध्यादिमहतामपि । विज्ञामात्रप्रयाभाति ग्रावदत्तानमानतं ॥ ३६ ॥ संविदा संविदो सत्तामिहाद्याप्या
विनष्टया । निर्णीयांगीकृतं येर्बाजास्येनद्वा लवैकुले ॥ ३७ ॥ येषां विज्ञः पृथीरणिनेवेद्याः पृथक्प्रोतमसः
पृथीरेभ्यो विदो येषां नैवलेप्रक्रमायमैः ॥ ३८ ॥ विरूपो जीवदीजो व्यापकापैप्रक्रमिजाल्वत् । इर्षति
येगयोयाति पर्यमाणद्ववत्स्वयं ॥ ३९ ॥ वेतत्वेयेनकर्तान्यो बीजो येन सततात्परः । तथेयेतानभवन्तः स्वयमे
वविवलाति ॥ ४० ॥

ह संविदेति संविदः कालेनोसमात्क्षणिकत्वेद पुनः प्रसजात्तजाद्यहिविधामपितामवाप्य प्रसृष्टाविनष्टाक्षणि
कत्वाभिमत संविदाजात्यंतक्षणिकत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्त येनिर्णीयांगीकृतं तैस्त्याविपैवालैकेमखेवले
संभावणेनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अत एव हि कल्पितस्यविनो विवर्तभावेनतद्वामदेहात जडप्रपंचोत्पत्तिवादिवादिपनो प
त्वाः वावारभणेन्यायेन विकारानृतत्वेद पूर्णे विल्पविपुलाभानत प्रविनोदेहादेक्षिडत्यत्रिपणावांककण

ॐ· भवणादयोमर्वः

चिद्विनाप्येनजडरूपविश्वेष्वस्यप्रयुक्तस्यार्थत्वात्तस्याप्यकाभावात्तेनाप्येनाह तेनाहंयेयामितिचिज्ज्ञाइतिबहुत्वमविवि
क्षितेनजीवसमष्टिरूपहिरण्यगर्भस्थित्यादाभासवद्भुवनमिदेषु: तथाचसमष्ट्यात्माहिरण्यगर्भएकएवनानाजीवा
त्मनाऽच्छीलोकगमनादिनासंसरतीतिकल्पनायापिसाध्वीत्याह चिद्रूपइति प्रकाशात्मत्वयोमएकादघलजाल
वत् यथामणिकमलिकादौपूर्वजापोनैतत्लोवल्लिर्यग्गूर्ध्वमपोयातितद्वत् ३९ सानानाकारेजीवसमष्टितापि
हिरण्यगर्भचित्तःस्वकल्पनाभिनिवेशान्तरूपेत्याह वेत्यनइतिबीजानिवेनेतीयांभावेनतीया येनहिरण्यगर्भविदा

यद्यथावेत्यतेयेनयजीवेनाशुतेनतत् चिद्रूपेणाप्यतेसिद्धमेतदाबालमत्ततं ४१ यथाधूमस्यनभ
सियथाम्भोयोमहाम्भसः आवर्तस्तुयथाश्वस्थाविद्योग्निसंहतेः ४२ पुरीभवतिचिद्व्योमयथाम
मेनःस्वप्नेति तथादिसर्गात्प्रभृतितदेवेदंजगत्स्थितं ४३ सहकारितिमित्तानियथास्वप्नेनसंतिवै
पृथ्व्यादीनितिभूतानितथैवादौजगत्स्थितेः ४४

॥ [illegible]

भासेनबीजत्वभावेनसमष्टितांसस्थोपास्यतद्वासनानामात्मकल्पादौप्रत्यग्ब्रह्मपाभिन्नोव्यष्टिरूपः कर्तृत्वांतर्भूत
तैसनन्तरत्नदासनः:सन् तथैवनानाकारंरूपस्त्वातस्वयमेवानुभवतितथैवचिवलानिसंसरतिचेत्यर्थः ४०
प्रत्येकप्रकारेणापिप्रागपदस्माभिः प्रतिज्ञातंतदेवसिद्धमित्याह यदिति आबालंप्रह्वृत्तवप्रत्ततमव्याहृतमिदं
४१ अतएवहितजीवचितावासनानांचित्रपान्तरूपतनत्वंस्फुरतिचेतत्वैचित्र्यमनंतमित्याह यथेति ४२ तदेवचि
द्व्योमैवेदंजगद्भूत्वास्थितं ४३ सहकारिकारणानिवसर्गादौप्रतिभासायेणसिद्धत्वादपिस्वप्नसाम्यमेवेत्याह स

यो॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२४०

शुद्धानां नगरवद्यद्वभ्रमनसृष्टानांशून्यत्वात्स्थाः रुद्रवेतनसमस्तिकाभेदः ४५ शुद्धं ब्रह्मविकासेन येन वा भ्रान्तास्ताएव सम्पादिका भेनयन्नीभावान्सहूनांगताः ४४ यनउत्थाभानीतिखेदः ४६ विविधपनामोपपुणामन्नात्वतीतलावेननाशुद्धंशुद्धा तल्लक्षणमालोकं तस्यचेतनतालोकस्याशुद्धंचरूपेणकचनं ४७ आदौ सर्गे स्वप्ने येन प्रलये चैवोग्निसर्गं सुप्तस्य भावे चिन्मयेवोग्निरूपवर्तमानाणाएवसर्गादर्शनेप्रसिद्धेनचाकाशात्मकं लेवस्वचितः परिच्छिन्नरूपेणान्नेभा

शुद्धानांस्वप्ननगरेष्वस्थाः विविधाकृताः यास्ताएवजगन्त्यस्मिन्नगरेषुहूनांगताः ४५ चिन्मात्राका पुमेवेमाः स्वनादेकवर्जिताः केवाअंजनान्यावियद्वाभातिलमेवतत् ४६ चित्तंडिकावतदिकं पुनीतलान्तर्दकाविली ततोनिचेतनतालोकंतस्येदंकचनंजगत् ४७ गर्भैवाद्यंनयोर्व्योग्निचिन्म येसर्गंदर्शनं चिद्रन्मेषात्स्वात्मोदेनत्वमेवनिच ४८ यद्यथाचेतियत्तत्तथैवानुभवनाले य स्मात्तमस्तंचिन्मात्रंकिंचिदाननविद्यते ४९ पुरस्तात्कापुविपुदसंविदः सोस्मानसाः शुद्धन एवनिष्ठतिसंतोपिगतनत्पराः ५० ॥

दपरिच्छिन्नरूपेणनिमेषात्स्वयमेवस्वमवद्देनत्वमेतिचेतितिच्छुद्धंसद्रूपंसर्वं ४८ चिद्घनस्वभावलेनसेन्क त्वजगत्प्रणतिनदानकिंचिदस्मादिति वक्तुंश्लाकमित्याहयदितियत्कृतिप्रसिद्धंस्वन्द्वत्वयस्मात्हेतोःय द्यथाचेतिसर्गादौतद्यापितथैवानुभवति तस्मात्समस्तमपिचिन्मात्रनतरकिंचिन्नविद्यतेयदमस्मादि

रा
५८
गो॰

519

विद्यतिरिक्तत्वेणासंतत विदात्मनुत्तसंतनाः ५९ तेषां ताहृशुतीक्षितं लक्षणेनात्मभावपतिनिर्मानमोहाद्युक्तिपंच
मायया पुरुषप्रतिमाह्य तत्पदेहादिप्रवाहरूपत्वात्संप्राप्तनिजचेष्टाद्यर्थभाजः पपूपतामन्येषांकार्यैवव
द्वारदृष्टौतिष्ठंतीतियोज्यं ५८ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेपूततनमः सर्गः ९९
संविदैकात्म्यममलं सदा सर्वत्रयत्स्थितः ग्राम्याग्रेर्भयप्रहेन्तनासभयस्थितिरीयंते सर्ववादिनामपिचिन्मात्रमे

निर्मानमोहाजितसंगदोषाः प्रवाहसंप्राप्तनिजार्थभाजः तिष्ठंतिकार्येष्वव्यवहारदृष्टौ निरामयायेंत्रम
याइवैते ५८ इतिश्रीमहारामायणेमोक्षोपायेष्वैनाक्लिवृत्तिनिराकरणंनामपूततनमः सर्गः ९९
वसिष्ठउवाच चिन्मात्रमेवपुरुषस्तदेवेत्थमवस्थितं चिन्मात्रव्यतिरेकेणकिमन्यदुपपद्य
ते १ तत्स्वावदातममलाकारंतन्मयेहदृहरूपणे तावन्मात्रंजगदतोहेयोपादेयधीः कुतः २

वतत्त्वमित्यवगमेयथाग्रभयप्रतिष्ठाप्राप्तिस्तथावर्णयितुंपीठिकांरचयतिचिन्मात्रमेवेत्यादिनाद्वयमनेन
नानावादिपरिकल्पितप्राधितत्वणिकादिद्रूपमेणाव १ तदेवोपपादयंस्तत्फलमाह तद्वेतितचिन्मात्र
वावदातंनिर्मलमाकारमेवतन्मयेनद्विवर्तभूते २ रामायनमइतिवन्द्यायवैनमोनमः ॥

श्री॰
का॰ति॰
५ टी॰
३७८

हेयोपादेयाभावेनरागद्वेषशून्यस्थितिरितिविज्ञानैकस्कंधवादिनोबौद्धस्यापिमतंमंनंकिंतुक्षणिकविज्ञान
मसारमित्येवंतन्मतमपेक्षितमित्याह नविद्यतइतिबाह्यस्यान्यस्यापहृदयस्यातिनापिबुद्धस्यात्मसारि
णोयस्यावादिनः क्षणिकविज्ञानान्येनास्यालोकमतइतिलोकोजगन्नविद्यतेनेनस्यप्रतः निर्विषयत्वादेवरा
गद्वेषौकुतः नप्रसक्तोनेयएवकिंतुविदः सत्यान्किंसारंनित्यप्रकाशात्मरूपंमत्संभावनयाविदः प्राप्नुवन्तेस

नविद्यतेपरोलोकोबाह्यस्यान्यस्यसंस्थितिः विदोऽन्यस्यकिंसारंरागद्वेषावतःकुतः ३ इष्टानिष्ट
ग्रहोरागद्वेषदोषःकिमात्मिकाः संविद्रोममयेस्मिन्नसदार्थेगकस्थितौ ४ इष्टंहेयमुपा
देयंवेत्तिसंवित्स्वमात्मनि निर्मलेनिर्मलंभावेनात्तनदनदृष्टिगो ५ संविन्नरोमनोरागाःसंवि
त्स्थावरजंगमं भावाभावावयोस्याद्वोसलंगावनेहृतनयः ६ ॥

नेक्षतीत्यर्थः रत्निपुञ्जाणांवविमोहनायबुद्धस्यातिनापिबुद्धपुण्यहेयप्रीतिनस्थितिमत्स्यापुण्याणादो ३ कुतस्य
संविदेवविनेरूपाःस्वप्नोजगादित्यस्मिन्निर्दोषोनेनस्वेनरोनरागद्वेषप्रसक्तिरित्याहदृष्टेति ४ प्रसन्नवादे
यापादेयविकल्पाप्यात्मसत्ताप्याप्यिसंविदाकोप्येनकश्चिद्दिपुरुषडत्यापुण्येनाह इष्टमितितिदनदृष्टोहृ
ष्टानिष्टादिदृष्टो ५ सर्वस्यापिविनाप्युसंविन्नावेतेजनन्यमरणादयोपिसंभावयितेप्राकाऽन्याहसंविदिति
वे

ॐ
[illegible]
गो

१ सर्वस्यां संवित्तौ संवेद्यमन्तरुपरि क्षिप्यते स्वस्याः स्वसंवेद्यतां कल्पनात् स्वस्या स्वके स्कंधारोहणकल्पना
ह संविदइति स्वयमेव वेत्ति संवेद्यतां न तु प्रमाप्रमातृत्वादन्यसंवेद्यात्मलक्षणा क्रियाकर्मरूपभेदद्वित्वेन
द्रष्टृदृश्यएकत्वं वाक्षिप्यते ८ भूतानि तानि सदसन्ति उतो वयं नो वा सम इति पृष्टः ९ एवं संविदाकाश एव
संविदादित्वं स्वस्वाभिमतार्थाकारेण प्रथत इति फलितं तां विना नागत्यंतराभावादित्याशयेनाह वादि

संविदाकाशमेवाहं भवानपि जनाश्च पि । स्त्रीमहे नो कदाचित्स्म विक्किलकदाम्रता १ सं
विदो नास्ति संवेद्यं स्वयं संवेदितात्मिका विनादलो विपूर्णला हृतित्वेकत्वेकता वाह्यते ८ संवि
त्मा यातेन स्मादन किमिव कथ्यते कथ्यतां त्रियते न वेत्तद्द्युसे ऊतो वयं ९ वादिनः सौ
गताद्यायेये लोकायतिकादयः संविदाकाशमन्तस्य यस्य येनेन दृश्यते ९ संविदाका
मेवैतत्केन विद्धलकथ्यते केनचिन्नोच्यते ह्यानं केनचिच्छून्यमुच्यते ११ केनचिन्मदशून्यत्वा
त्केनचिन्मुक्त्वाभिधं केनचिच्च विदाकाशं शिवप्रात्माथकेनचित् १२ चिन्मात्रमेवमनघं तत्
यातिन कचिदन्यतां यस्मात्स्वयं तदेवैव मात्मानं वेत्ति नेतरत् १३ ॥

कसमर्थवशात्तथा
नइति ९ ३
दितां पृथक्कृत्य प्रपंचयति संविदाकाशमिति द्वाभ्यां ह्यानं विज्ञानं ११ केनचिद्देहात्मवादिना मदिरा
मदशून्यमिं देहाकारपरिणतभूतधर्मं भूतपुरुषाभिधं स्वात्वेन चिदाकाशं योगिनां शिवं ईश्वरः प्र
त्मा पृथग्जीव इति नियोवेन १२ एवं वादिभिर्वैड्या विकल्पनेपि ऊतो नकाचित्क्षतिः स्वस्याः सर्वविकल्प

साक्षिणीत्येतन्निर्विकल्पत्वादित्याह चिन्मात्र
मिति १३ ॥

521

चिद्रूपमेववपुः स्वरूपं यस्य तथाविधस्य मम १४ अस्माकं पितामहत्वादेहास्सन्तः चिन्नमस्ता स्साधिष्ठि
येतवेत स्वतसंविदां तेषां पुनर्जन्मोऽवश्यं स्यादित्यर्थः अस्माकमिति अस्मात्स्वपितत्वायं सामान्यवद्दर्शनपरान्
यावायोज्यं १५ आकाशस्य संशयः किं भवेत्कथं वा भवेत्कस्य १६ एवं संख्याभवे जगद्रूपस्य कस्य वेष्टथा
रूपेण स्थितेऽपि वेदं विनाशिविंबितेऽपि १७ चिन्मोल्लत्तमः स्फाटिकाचलः सोऽनः स्वयमेव जगज्ज्ञाने दय

हृणांतं यातमे यानि संति मे रूपाणि च कालेनिः काचचाहृद्दि चिद्रूपवपुषो मम १४ सन्तः पि
तामहाद्याश्चिन्नमस्ता साधिष्ठितवेत तत्तन्मे नैव नामस्यादस्माकं स्वतसंविदां १५ तज्जायतेन
ध्रियते संविदाकाशमत्ययं भवेत्कथं कथ्यतां किं किलाकाशस्य संशयः १६ जगद्रूपैककव
नमविनाशिविंबं उदयास्तमयोन्मुक्तं स्थितमात्मनि केवले १७ जगज्ज्ञानेदयहाहं चिन्
मः स्फुटिकाचलः अनादिमध्यपर्यन्तः स्वच्छ आत्मनि तिष्ठति १८ ॥

स्वनेनसाद्धाकाश्वहिनानहाहं चियोयस्वच्छ आत्मनि तिष्ठति यथा स्वच्छः स्फटिकाचलस्सोऽतः प्र
तिबिंबवने प्राद्यपलकदाचित्प्रतिबिंबवद्विभावमिव प्राप्नेनाप्नुयः स्वनैवनद्ध्नेदंभासरूपमात्रव
तिष्ठते नहि नाप्नुयः यथा यथा स्यात्तान शाबल्यं तथा न तथा सा तान स्वजगतो नापि ष्टस्तोन माह १८ ॥

उं॰

ग्रंथकारेणनिष्पिसंपादितंकिमपि श्रुश्रवक्तामंजगदावरणेउप्रमनैसिप्रेर्त्समाणंयथायथाक्रमात्रिः पुंसेषुप्रण
पूणतितथाश्रुत्वानांयकारेणकृतमिदंविश्वमपीतमर्थः १९ यथाश्वयमेवनोयप्रवाहस्तरंगादिभावंतंकम्प
नवृद्ध्यादिकं शेगंरयत्नियानः नचैवविदाकाशोप्यात्मनिजगदंतंरुपत्त्विमनुत्पन्नोर्थः २० २१ जीर्णदेह
त्यागेननवीनदेहप्राप्तिनिमित्तेमरणे उपस्थितेहर्षएवोचितोनशोकइत्याह देहादिति २२ यदिपुन

यथायथांयकारेणप्रेर्त्समाणोभ्रमापयति किमत्रग्राहकवक्ताभंजघ्रोदंविभुमात्मनि १९ यथांबु
पिहयंयातितोयंयाथवर्तकादिकं तिष्ठतोद् यतनैवेदंविदाकाशोगमात्मनि २० विनाशमेवपु
रुषः स्ववस्त्रवननष्यति कदाचनापिनहर्षंयत्रपूणक्षीतिशोकिता २१ देहाद्देहांतरप्राप्तौनव
एवमहोत्सवः मरणात्मनिकिंमरणाद्देहस्यानेविषीदथ २२ स्वतस्तेनभवेद्दुःखःसोऽज्ञापुणव
योमहान भावाभावशरीरांतरगैत्तवः प्रप्तुमम्याणतः मरणंजीवितंनस्मात्दुःखविनश्यवेयतंः
नात्मैवैनच्छिदाकाशः किलेत्यममिरंस्मते स्वनस्थदेहलाभपेऽत्रवएवनदुन्नावः स्वतिनांपुतोहि
देहस्यमास्यतिः परमेशावे २४ स्वनिवत्सेननाशुथेनज्ञावभयसंतयः भूयः पुनीरत्नाभग्नेवप्र
वनद्वन्नवः २५

तेन्मनाशेवेतियोभ्रमस्तथापिविषादोनोचितः मरणादेवसम्बानर्थप्रेक्षितिनिवारणादित्याह स्वतइति
उपचयः पुरुषाकर्षः २३ इत्थंजन्ममरणयोःसतोरपियत्रनदुःखेशसक्तिस्तत्रात्मतमसतोलययोरेवतत्र
सक्तिरित्याशयेनोपसंहरति मरणमिति २४ स्वनस्यदेहलाभोऽलिकानवेति सदेहादेवमरणाद्दुःखमि
तिमन्वानप्रतिक्रमेवार्थमप्यनेरणाह स्वतस्येति हिवस्मान्मृतिः जरारोगादि ग्रस्तस्यकभागहेक
लासयएवदेहस्यनाशः २५ अनयवकोशनेरपिमानतथैवन्याह स्वतिरिति २६ ॥

523

श्री:
वा.नि.
उ.टी.
२४२

मरणोत्तरंअकर्मिणांनरकादिदुःखमागाढ्यमितिनैकेजीवतामपितेषांराजदण्डादिदुःखप्रदानात्कष्टानामिहैवफ
लदर्शनाच्चभयंनत्वस्मितिअकर्मणोऽप्येवमाकार्षीरित्याह अकर्मण्यइतिमाकर्मगाकाषीः क्षिपपृच्छंदमो.का
गदेशः २७ २८ परमार्थदृष्ट्यातुजन्ममरणादिप्रसक्तिरेवनास्तीत्याह कुतेति २९ ज्ञानप्राणीनांनितिछे
प्रवहणेनचकदापिदुःखप्रसक्तिरित्याहसंविदात्मकेति ३० सीयप्रवाहबलेनप्रसक्ताद्युद्युक्तात्प्रयत्न

अकर्मण्योऽस्मिभीतिश्चेत्तन्मास्मेहृदयस्तव नानिमाकर्षभोगस्याल्लोकद्वितयसिद्धये २८ मरिष्या
मिमरिष्यामिमरिष्यामीतिभावये भविष्यामिभविष्याम्यभविष्यामीतिनेत्समे कुतामजन्मम
रणेवंसवाभवभ्रमः संविदात्मकमेवेदंबामेद्योह्निविवृंतने २९ संविदात्मकापुमान्नात्मापि
वमेत्वात्मनिर्ममः आकाशकोशाकोनस्य अनतदुद्योदयेस्त्व ३० स्वप्रवाहबलोद्युक्तदेशाकाल
वस्थादिवेतान् भावानंसेभयोभवः पावनान्यावनादपि ३१ मध्यमाध्यागतान्दोषान्देशाका
लवस्थादितान् स्मनाहंत्यातेवाल्लेस्मसपीस्वहेलयान् ३२ नदुःखमेतिमरणान्तुरसेनाभि
वांछतिनदेह्निसनदालेविवास्मनः ३३ मरणाज्जीविताज्जन्मजरातृष्णान्याद्विस्मृतान्विगतेच्छम

तिनजीविताते

यामतः विदितवेद्यश्च
तदुबोदितोवसनिवीत
भयस्त्वबलोयथा ३४

हेतूनवस्थाश्चउदासीनात्मामात्मावान्सत्राहादिविषयानतेषुप्रियूपावनादपिपावनान्यकत्वेनमनोमात्रंलिप्तविवेतपदेहेन
तित्यर्थः पावनान्यादयोयथेतिपाठेस्पष्टः ३१ मध्येमध्येप्राप्तोमरणविहादिकालेप्राप्तनदुःखप्रसक्तिस्तद
कविदेकात्तपर्वगुहादौसमाधिसुखानुभवेनतत्कालावहेलनसंभवदित्याह मध्येतिप्राप्तंनिर्विकल्पसमा
धौसमधीः ३२ ३३ सर्वाकर्मसंधिसंदिष्योपसंहरतिमरणेतिमरणादिलक्षणानिजरातृष्णान्तेषुविस्मृतानवि

दितवद्योपिसुतःश्रुतिमूढउद्वीतभयःमनस्त्वबलो
यथानयावसतीत्यर्थः ३४ ॥

इतिश्रीवा॰ निर्वाण॰ एकोनसप्ततमः सर्गः ६९ भूयोपिबुद्ध इतत्र सार्धश्लोकेनेललक्षणावलिः तदभ्यासदृढत्वेन बो
धरार्थंभवेदितिकीदृशः किंलक्षणाविशिष्टः संपद्यते १ कथंस्वभावः किमाचारश्चावतिष्ठते तेनब्रूण २ तत्र
स्वभावभूतान्यान्तराणिलक्षणानिप्रश्नमेवक्रमपञ्चमेनउपलाश्रुपीत्यादिना मित्रादिषूपलादिषुचसंयोगवि
योगादिषुतुल्यातःस्थितिरित्यर्थः ३ आकीर्णेजनसंकुलस्थानेविपदोपनवेष्यादिनाषुः व्यसनानिवपवध

इतिश्रीमहारामा॰ निर्वा॰ प्र॰ ऐएकोनसप्ततमः सर्गः ६९ रामउवाच परिज्ञातेपरेतत्त्वेत्वनादि
निधनात्मनि संपद्यतेवदब्रह्मन्कीदृशः पुरुषोत्तमः १ वसिष्ठउवाच शृणुसंपद्यतेकीदृशा
नन्तेयोनरोत्तमः यावज्जीवंकथंचैषकिमाचारोवतिष्ठते २ उपलाः सुपिमित्राणिबंधवोवन
पादपाः वनमध्येस्थितस्यापिस्वजनाःस्यात्मनोनकाः ३ आकीर्णेप्यन्नमेवास्यविपदस्यातिसंप॰
दः स्थितस्यापिमहाराज्येव्यसनान्येवसूत्सवः ४ समस्याधिःसमाधानेदुःखमेवमहत्सुखं
व्यवहारोपिसन्मौनेनकर्माण्यपिचाप्तिकर्मता ५ नायदेवमस्यमस्योजीवन्नेवमृतोममः करोतिस॰
र्वमाचारंनकरोतिच
किंचन ६ ॥

नपारवश्यादिदुःखोतिसन्नसवाः महोत्सवसमाः ४ व्यवहारोवाचिकः कर्माणिकायकानि ५ सच्चमस
दृष्टोतिविकल्पात्मनितिष्ठतीतिसम्यग्स्यः स्वशरीरात्मभावच्युतेः मृतोपमः स्वसुकर्तृत्वप्रतिष्ठानान्नकरोति
६ विषयसंवेद्यात्मसंवेदमात्रेणादृष्टपूर्वरसिकाः विषयदृष्ट्यान्तस्तुताविरसः स्रीयतावुद्ध्यन्तनिरूपापिप्रेमणा
बंधुवत्सलः दयाविषयेहितीयादर्शनाविदयः स्वदेहमपमेनमपरपूर्वीरंपिसुखदुःखेदर्शनादसंतकरुणः

525

एवंपूर्णत्वान्नत्यंतविरसताः प्रजनोद्वारस्वभावात्तद्वितन्त्वरसलयान्वितः ७ किमाचारोवर्ततिष्ठते एतद्यातिबाह्य
लक्षणेनाहसर्वैर्नित्यप्रजनैः स्वेदपूर्वानानानुप्रोचन सप्रोकइवलक्ष्यते ८ नोद्विजतेनबिभेतिउद्वेगभ
यं ९ अनभ्यमानेहर्षविषादहेतोरर्थेनयोनीह्ले १० सुखदुःखाभ्यामपराजितः अनभिभूतः सहिस्म

रसिकोत्यंतविरसोनिर्मूढोमौग्ध्यपेशलः निर्दयोत्यंतकरुणोविरसोरसयान्वितः ७ सर्वाभि
नंदिताचाराः सर्वाचारबहिष्कृतः वीतशोकभयायासः सशोकइवलक्ष्यते ८ तस्मान्नोद्विजतेलोका
लोकोनोद्विजतेचयः परमुद्वेगमापन्नः संसृतोरसिकोपिसन् ९ नाभिनंदतिसंप्राप्तंनप्राप्तमभि
कांक्षति शोकेनभूयमानोर्थेनचहर्षविषादयोः १० दुःखितेर्दुःखितकथाः सुखितैः सुखसंक
थाः प्राप्तेस्वस्ववस्थास्वहृदयेनाप्यराजितः ११ कर्मणांसुकृतानांचन्यस्येकिंचिन्नशोचते स्व
भावएवमहत्तोनानुयत्नाद्विवेष्टितं नलेपनेरसिकतांवचनीरसतांचवित् नार्थेषुविचरन्न
धोवीतरागः सरागवत् १२ यथाप्राप्तानुवर्तनैः सुखदुःखैः क्रमागतैः अनागतोपिनाया
सितहर्षणविषादिता १४

रितियावत् ११ नन्वितिसंबोधनेनविवेष्टितमप्रशस्तीर्थवेष्टावर्जनेयतनत्वमहत्तास्वभावएवयत्नविवेष्टि
तमितिपाठेप्रशस्तीयवत्नमात्रप्रयुक्तंविवेष्टितं १२ रसिकतामासक्तिंनीरसतांशरणायतनामर्थेषुनेषुप्रर्थी
उपयाचकोभूत्वानविचरति १३ सुखदुःखैरनागतः प्रसंस्पृष्टोपायानिस्पृहत्वनरवनतोहर्षविषादितो

स्वबद्धः त्वोऽप्यं स्त्रपूर्णनद्वैवेतिपद्धःकें तनिहिंसो यदर्पो वैनविनुणेति सेपूर्ण. प्रत्वेति तन्दर्षे नविषादिता मितुक्ति
मपि देहेत्नपदर्पूर्णेनेनविनुणे तिनस्वभावमिति स्वभावैं नितनिपूर्णानेदप्रतिष्ठाप्रपुनकेंपैर्वनथ्याचसंपद्दर्पांदि
लिंगविद्धवननेवानटविडेवननलांफलितनश्चिन्त्यायोथेनविषिलिहिंसंस्त्रायास्प्यदीनवाइति १५ १६ १७ प्र
त्वाल्लनस्त्तनवदनासमाविषयान्मोकेंजानतीनाह वायुनिवेतितेनेहिदेहान्तनेवयथास्वमन्नालदणेन वि

संपूर्णस्थूलदेहांते लक्ष्यं ते दुःखितात्मना नस्वभावं नजन्मांतः सेहन्यामहीनता: १५ यात्मी
ये स्थ्ये जातेषु मिथ्यानात्मसुमनादिषु बुद्धेरुद्धितेनोद्यानांत सेहलन्दर्पिता १६ प्रत्येहरवस
वनतेहाईद्रश्योयथा भस्सलोदर्शयतिर्विततत्सिपूतिपुर्ययाक्रमं १७ वायुनिवप्रवाहस्था:
स्पृष्टातिविषयान्सुधा देहसंज्ञाविसन्नद्धालीयतेविषयोदरे १८ बहिःसर्वसमाचारमंतः
सर्वार्थपूर्णितले नित्यमंतरनाविष्टाविष्ट बनिष्ट ति १९ ॥

स्वात्मस्वदाः संतापमच्छिनाइवकामादिसंतापपूर्णानये प्रत्यासन्नाविषयोदरे लीयंतेनेनयथालीलाप्रपिप्र
नमेवेनरिलीनदीप्रवाहस्थाः नारकिपदवाउपरिभागेनवायुनिवविषयान्किंविदेवमुधास्पृष्टंतितनत
त्वनः कात्तैसनविषयमनभूयविश्रमितेषाकुंवंतीत्यर्थः १८ सर्वैः स्थितिः समप्राचारोपसांस्थितेसवै
श्वर्यास्त्रपूर्णितलायस्यामितिदेहापिस्थितिक्रियाविशेषणेनितिपूर्णितनविदितिशेषः १९ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
रु॰ टी॰
२४५

उक्तेलक्षणेस्वलक्षणपरिच्छेदोर्थवंतः सर्वंदोषिकवेवकनायसेषु विहन्तानंप्रदितानामेषालक्षणानांदृष्टाना
द्विनिगमः शंकतेस्वरूपमितिविद्धंदृष्टप्राउक्तंलक्षणपरिवेयंसत्यंस्वरूपंसत्यमसत्यंवाप्रसेनांदंभादिपरिकल्पितंवैत्रि-
कोवेदितंप्राक्तोतिहियतः प्र॰ लोपिदोषिकः इदंप्राक्तनंदृष्टंलक्षणंकाव्यवतिलोकेश्वनतत्पः १० अथवाऽ
वेतनः विद्धन्मादृष्टपावितंवनेनेनादृष्टपास्मानन्यूनोदिमादेपवित्राः नपवित्रप्रभूननदानुख्यातिलेस्थानेमिथ्या

यमेव वाव स्वरूपमीदृगेतस्य कोविनिर्मितनायक वदसत्यमसत्यंवाभवन्ततोस्यापीदृशः
१० अथस्वरूपलक्षणत्वंलोचाकवेतनः मिथ्यानपहितादर्थोपभवत्वंविपाश्रते ११ व
सिष्ठः असत्यंवालक्षणंवास्वरूपंवासीदृशः विद्भिर्वेदविदांतेषस्वभावानुभवस्थितः
११ ॥

परिकल्पितस्वनपवित्रताख्यातिदार्थ्योपेन्यर्थः ११ दोभार्थमपिदृष्टीकृतनान्येतानिलक्षणानिप्रभो
दकान्येवमितनलक्षणवतामुपेताकार्यंपतत्त्वादृष्टानांप्रन्तमर्णेस्वभावसिद्धनलक्षणसंपन्नत्व
न्नविदपिदेवालभ्यतइत्यापायेनप्रीवसिष्ठउनरमाहप्रसत्यंवेतिइदृशंमत्रलक्षणसंपन्नंस्वरूपवंड
लेभनाख्येहंवेदविदाबेदार्थनत्रविर्दानलक्षणकलापःस्वभावानुभवबलादेवस्थितःप्रतिष्ठितःनदृ

ग्रो॰ दानोपादितइत्यर्थः ११

अनाविष्टाः क्रियाफलेषु नभितिविष्टाः १३ सर्वंदृष्टंपूर्णंविज्ञादृष्टंनामकंपटकुटिमकल्पंसमनपश्यंति १४
१५ यद्यपितन्नविलिन्नरूपमस्ताः ज्ञानेनप्रकृतिंतिनव्याप्तिनविदोज्ञानंनोवेनाहदृष्टेनितिपादानपादा
ति १६ दंभिकाल्पलदणानिप्रत्यापयन्तिनन्तालव्विमहृत्यंनीनानेनविमृष्टेणावातेपरिचयाश्ना
मृयेनाहभावमितिकिमर्थंतिमूहूर्यंतिनवाहयामेमितियामेत्रांमनगतादिषुनावैर्पनैरतनर्थःक्रेन

अनाविष्टाविवेहीनेवीनरागाःसरागवत् गतहानाहमन्यानाजस्तदस्माकरुणाकुलाः १३ विज्ञा
दर्शनंगतंदृष्टंपूर्णंसर्वंकपटकुटिमं यथानान्यमन्यादिज्ञातेस्वमेहेमेवहस्तगं १४ येनःपूर्णीनलतामे
मानानंनजानेतिकेचन दृष्टसंबेदनदान्तरणामानेष्टमिवजंतवः १५ येनविज्ञातविज्ञेयास्ताहृष्णः
पावनापयः जानेतिनोत्पलवांतरहेःपदातिवाहयः १६ भावंतिरुह्यंत्येनेमनन्नमममनन्नमाः
ग्रामेईनेःकिलानर्थःकश्चिन्नामगिरयपगे १७ नस्मिनिगूहनेभावोयनन्तेषांनिर्दर्शने निर्वा
सनागतहेतागतमानाःकिलोगते १८ ॥

मग्नकश्चिन्नामगिरिः श्रामलोकःप्रसार्यतेनकश्चिदित्यर्थः
१८ आपणप्रसारणलिंगेननायचिनामगिरिरितिवद्धलात्स्वगुणप्रत्यापनलिंगेनदांभिकैःयेनतत्त्वाद
दितितेयेरन्यापायेनाह नस्मिन्नितितेषांनन्वविदातस्मिन्स्वगुणादोविषयेनिरूहनेएवभावनात्प
र्यंनतत्दर्शनपरेभ्यःप्रत्यापनेयनस्तेनिर्वासनाःख्यातिमानादिरागवासनाशून्याःप्रगेन्यामंत्रणे

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२८९

किंमर्थमित्येतोज्ञानादीनेठुं तिनवाह एकांतेनेति ज्ञानि मानवनादिमस्त्रेनेनसमाजाअभिमानाद्यनर्थमह
सैर्विद्वेषैर्ज्ञात्मसत्तोनभवदिच्छेदायमेरितिभावः श्रुमानेंवनावर्जनंदोगतंरक्किंचननाजनेर स
मयोः सः १९ यावदितिवेवनानांसंवेदनेनत्वानुमर्थिनैवसंवेद्यःस्वातेतिरनिपुण्यानंदोयसां

एकांतमानंदरसंत्यजंतावंतस्थसल्लतान् स्वापयंतिविषयाग्राममनंतद्वेषमहद्विषः १९ स्वसंवेदन
संवेद्यसत्तांविदितवेदिता नैष्कार्यंथिनंज्ञात्वाकार्यरूपेणवर्ततेहिदे २० गुणसंभेदमानानंतज
नःप्रत्यंचकोऽतमे स्वात्मदृकादितामोदाननन्तन्मनचैतन्य २१ क्रियाफलानिविद्योगमगमनादौ
निराचव प्रत्यनामपिविधिस्थलिंगेशेषपिवपूर्णादिह २२ योऽप्याहृतकलाक्षेपमात्यानंसमर्थतलाद
नैवसः प्रवपुषंपंमाप्नोतिवस्त्रहोत्कर्वलयचवा २३ ज्ञामोदस्पंदनस्येवस्पंदनस्यफलेहद्दि
ल
सर्वस्थोवासिनदूनंनदनासमाप्यते २४

साएवात्र्यप्रत्यकविदर्पौथिनसत्तायतस्लहिदापिमानदूपणेनदृग्विषयीक्रियतेकिंतुस्वप्रकाशतयैव
स्वयंप्रथतइत्यर्थः २० २१ योगमगमनादीनिमंत्रजपादिक्रियाफलानिप्रत्यनामपिसिद्धानिविदितिनमः
वाहुल्ययोतनार्थः २२ २३ स्पंदनस्यविहितनिषिद्धकर्मणोफलत्वहृदयेबसर्वस्यापिजंतोरप्रत्यात्मनाप्र

गं॰ तिनत्वकालेनादिपर्नसमवाप्यते २४

530

सिद्धलत्वात्स्वरूपवस्तुग्रहंभावनास्याभिनिवेशेनावासनात्मकत्वंनैयपरिछिन्नात्मकत्वंनेयस्मात्तिसवे
वनसिद्यादिक्रियाफलेसाधयतीत्यर्थः ३५ शुद्धंसिद्धमानंतेनकिंचिन्नतच्छ्रोतिमंतोऽश्रमसमाश्रंत्वमपिष्ठा
नविहाकाप्रमाश्रेयत्नतः वतिश्रुवासनःसनन्नहः कर्मवान्याभ्रमतःप्राप्यतेवाराद्विसिद्धिफलाःमंत्रोप
यादिक्रियाःकथंसाधयति ३६ ३७ ३८ कान्त्यैपरपरपक्कारःकम्तेजगदस्यारणांज्ञोरनकिंचिदेव

शुंहंतावासनाहैतंवस्तुनताद्रूपवस्तु यस्मात्तस्मैसाधयतिवेगमादिक्रियाफले ३५ ३६
नकिंचिन्निर्विकल्पचिन्तितल्लक्षेन्नियः सोवासनकर्मवान्याकथंसाधयतिक्रियाः ३६ नै
वनस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकिंचन नवास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः ३७ ननदस्ति
हृष्यिपोंवादिविदेवेशुवाकेचित् यद्वदाश्मनोवृत्तेर्लोभाशविदितात्मनः ३८ जगदेवर
णयस्यनकिंचिद्वृत्तयेवका किंचन्नमतस्यभवनश्चतुर्दशयतोगते ३९ निर्वाहितजगद्यात्रः
परिपूर्णोमनात्मनिः यद्धाश्रितनभसावालेसंप्रयातियद्धागते ४० नित्यानंदःप्रीतत्लोमौनी
स्तीभूतेममनोवत्तिः परिपूर्णोमाकाकारोगभीरश्रकटाश्रयः ४१ रसायनपरायणोहृदव
नत्त्वृद्धमात्मनि यत्नेकरोतिवान्यस्यसकलेऽरिवामलः ४२ महारसमंजरीकेनपिजनादेवभू
मयः ननयाहृदयंन्वेता
यथापंडितबुद्धयः ४२

वातस्यधीरस्यमनदनात्मभूतंकिमादेयनागतंउपादेयंप्रत्ननकिंचिदित्यर्थः ३९ निर्वाहितानगद्या
त्रालोकसंग्रहार्थप्रवृत्तिर्यस्ययथाश्रागतंयथाप्राप्तंशिष्टाचारेसंप्रयातिप्रवर्तते ४० ४१ सर्वेद्धाद
यत्नेप्रयत्नस्यवकरोति ४२ द्धादकारित्वेनस्वविषादयतिमंदारेतिदेवभूमयः नंदनादयःपंडितबुद्धयो
बोधैनैविनार्थः ४२

श्री.
वा. नि.
पु. टी
३५०

532

सारग्राही हि विवेकी स्वस्मिन्गीष्मर्तौ लसद्बंधालोकं भोगिषु वेदविदैः सारमादायमेसोगां ध्येभोगिषु वसंतैः
सारमादत्ते सौभाग्यभोगिषु महत्तानन्तविदामहत्तैः गागाद्युत्पदैः पृष्ठैः सारमादमइतिदंहृतिर्हिह्या
नांभ्युक्तमेणसंबंधः तैरवहितनन्माघेलभ्योनान्यत्रैनैकमायैरितैर्श्रैः ५५ महत्तामापृष्ठैः कंसा
रमादत्तइति वेत्मथमंनगान्निश्यात्वदृष्टीनात्रमान्यैवैभूगान्यात्मनिमाद अंतिसारमिति ५५ न

वेदविदैर्मनीषिभिर्महात्मानमदनपृष्ठे सारंसौभाग्यमात्रसारभालोकभोगिषु ५५ अंति
मात्रमिदं विशुद्धिं जालस्मसम्यो तामजनीतिविनिश्चित्यादिकानुदिनमोघणाः ५५ प्री
नानपादिहः खोनिनिजदेहगतानप्यपि चुन्ददेहगतानीवन्तः पपृणत्यवहेलया ५६ क
हलोदयाम्बुमांबुनतिधीरया नीरसोनीरसांगनस्मरणोसरतीति ५७ ॥
रस्या

नः प्रीतोस्मीति हंसहिस्मिनालहृलं सारमादत्ते इत्याह प्रीतेति ५६ तदनंतरं सर्वभूतानुकंपात्मरूप
हंसावलेवनं यथाप्रपनेन जलमात्रेणापि संतोषइत्यादिगुणसारमादत्ते इत्याह कस्तोति इत्यंबीरसो
विरक्तः सकरुणया उदारवृत्तिः सर्वसत्वानां येनाप्यार्थं परिपालनमनंतं यावत्तत्तिल्लनातहृदीरयापरा
र्थेकप्रयोजनच्छायाफलपुष्पादिसंग्रहः स्वनरुहृदंसावलवा जलमात्रेणाप्येप्यथ्याप्रामेन संतोषरूपे
वेदपयाहृत्यानीरसमात्रमपिसारः संतोषहेतवे संस्थितोनातदृशाप्यपि निरूपं सारंतोसरति ५८ ॥

गो.

उपरिउत्कर्षैरूर्ध्वमस्लेष्यनेवललितावा ४८ उपरिस्थितमेवर्क्षंयतिप्रखेति ४९ नदेवामोविरप्रस्तजगादि
विद्वेषदः विभ्मोमत्तः समागविघ्राम्यनीत्वाहविरमितिकल्लोलैः महूर्मिभिर्वलितः विद्धिप्तः ५० ५१ काला
नेरेमार्गम्प्रेपूनतिर्मग्नोघोयमलेनमिताः उपमिताः इ.नवनोमोहितबन्धः ५२ इतिएवंज्ञानास्मयमानईघ

भवहारंयस्त्राप्राग्लोकसामान्यमाबवन् जगबगतांभूतानामनुपर्यवावनिहृते ४८ प्रजापा
सादमात्रठलपूर्णोबपूर्णोबतेजनात् भूमिष्ठानिवफैलस्थः सर्वान्स्रोतोनपपूरति ४९ विरंकलोल
वलितःसमनाजलयोभ्रमे पर्वभावनुपामानयसंविघ्नोतिमेलिसः ५० इससनपूर्णनयाहस्रापाक
नीजागतीर्गतीः स्मयमानस्वाकेनर्जनताभ्रुयनभ्रमाः ५१ एताकांतारनिर्मग्नमिताः समारटइ
यः भ्रमंतोइ.नवनोमामितंनर्यातिविस्मये ५२ दिक्ष्वाहृगणैर्श्रयमनिहृमेरणायते इत्युपे
स्वमपूर्णनत्वास्मयमानोपिनस्मयं ५३ कश्चिद्विविगुहागेहःकश्चिन्मुरोपोग्रमाश्रयः कश्चिद्द
हस्याश्रमवानकश्चिद्दुराटनस्थितः ५४ कश्चिद्विविनावराकारःकश्चिदेकाननापसः कश्चिन्नो
नभ्रनपरःकश्चिद्ध्यानपरायणः ५५ कश्चिद्दिपश्चिद्विवोतःकश्चिद्वोनाकृतोःस्तेः कश्चिद्दा
नाह्निनाकश्चित्कश्चिदत्तस्वस्थितः ५६ गुटिकाजनवत्खड्गादिसिद्धःकश्चिन्नभोगनः कश्चिच्छिल्पक

लाजीविकश्चित्पामरश्वपश्चन्
५७

इसनपिस्मर्यगर्वनायेति ५३ नस्पस्थानादिनियमोपितालीनाहकश्चिदितिष्टठनूरटनस्तिवाच्छेदः ५४
५५ ५६ ५७ ॥

६६ तमश्च प्रत्यक्षेकीदृशः पुरुषोत्तम इति पदं ज्ञात्वा न दृश्यते तितामामपि संभायन्न कथं वर्णयन् नतङ्ग्नमतो दर्पय
ति पुरुषा इति स न मपुण्यैन्य विना शिलान्तरं पमोत्तम इत्यर्थः ६७ छेदभेदादि विनाशहेतुसंपर्कादिभिः स एवो
त्तम इत्याह प्रत्यक्षेति ६८ एतादृशपुरुषोत्तमतत्त्वपरिज्ञानादेव तत्त्वविद्पुरुषोत्तमः ततवर्णाश्रममर्यादापाल
नमात्रेण तदभावेऽपि तस्य पुरुषोत्तमत्वानपायादित्याशयेनाह इतीति स्थाने वर्णाश्रममर्यादास्थितिस्तदा स्थानि
यमेन तस्य किं साध्यमिति तत्त्वविदश्च भावोक्ति रकृतस्त्वोनन्नीमानाहूकेभ्यः प्राप्यकृतमिति वत ६९ तस्यापि विना

कश्चित्पक्कमसाचारः कश्चित्क्रोधविघ्ननायकः कश्चिदस्थितः प्रशान्तोऽकश्चिदाश्रितः ७० पुरु
षोत्तमशरीरादि नवविनाशादि किंच पुरुषस्तेनत्वासनमप्यवतिकश्चिदिति ७१ प्रत्यक्षेयोमो वदात्यास
वक्षे यथेष्टमेव नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ७२ इति सर्वक्यत्रदोषः सयथाय
त्र निष्ठेति तथास्तिष्ठत्तत्रसंस्थानास्य नियमेन किं ७३ पातालमाविश्यानयातनभोविलंघ्यादि
रुन्दं लेयमतपश्चालमेवयेन विन्मात्रमेनदत्तरं ननयानिनाशमाकाशकोशमिवशान्तमजं शिवं त
त ७४ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे मयणाप्रमावोपदेशोनामशतोत्तरं द्वितीयः सर्गः
१०२ ॥

पुरुषत्वमेव इदं रूपं संहरति पातालमिति तत्त्वविन्नकलान्तनाशविकीर्णया पातालमाविशतु नभोवि
लंघ्योर्ध्वयान दिक्षु इतरेव भ्रमतु येन भ्रमणेन मानसो न लोकालोकादिगिरिशिलासहस्रचूर्णनाद्येव
तां संचूर्णनमेव सम्भाव्यते येषणमेव पातितिपाठे गिरिशिलासहस्रैः स्वस्य पेषणं कारयतु वेत्यर्थः तथा
ऽयेन तत्त्वविन्नस्वरूपं संगाह्यं विन्मात्रमक्षरमेवेति नाशनं न पातियतस्तत् आकाशकोशइवशिवं निरुप
प्लवनित्यनिरतिशयानन्दरूपमेवेत्यर्थः ७४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे त्र्युत्तरशत गो
तमः सर्गः १०२ ॥

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेएकोत्तरशततमःसर्गः ॥१०१॥ चित्तेनित्यतमेकत्वेस्वाप्रमपिस्ताप्य
ते सत्त्वास्वस्थस्वमाहात्म्यंहितेनाज्ञोपदिश्यते नत्वचिन्मात्रमात्रस्याविनाशत्वंसर्गानुभवबलेनप्रथमंसंपादय
तिभासमात्रमितिज्ञापयन्स्वयमेवोत्तरंकथंतत्त्वाहितयासत्यत्वमापद्यतानस्वाप्नादिसाहितयाचप्रत्यगात्मभासमात्रंचिद्घ
घमानमात्रंवासर्वंघाभासतनएवेतिमन्वहेणवकाशश्चवस्तुतःस्वप्नादिदृष्टिलिप्तेनवायदनाद्यंतंचिन्मात्रतत्त्वसिद्धंतस्य
कथंकेननिमित्तेननाशोभवेत्नतदस्याधिनस्यानिमित्तस्याप्रसिद्धेःस्वतन्त्राधिनस्यचनतदुपजीव्यकालनयानजाशूनिमि

इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेमदरामायणाभावोपदेशोनामशततमंद्वितीयःसर्गः ॥१०२॥ वसिष्ठ
उवाच भासमात्रंभानमात्रंवाभूतंतेभासतनएवच चिन्मात्रंयदनाद्यंतंतस्यनाशःकथ्यतेतदा १ नाव
न्मात्रंचप्रकृत्यकदाचित्सननश्यति यदिनस्यात्तचिन्मात्रंभूयोनाशेनकिंकथं २ नवान्यदन्यचिन्मा
त्रंब्रह्मविन्किंचेनकस्यचित् सर्वानुभवमात्रष्टरूपेकीदृष्टीनामसंस्थापना ३ ॥

तत्त्वायोगादेवंकदाचनाशोभवेत्तदेककालस्थापितस्याधीनसिद्धिकस्यतदुपजीव्यकत्वाभिसिद्धिभावः १ भवतु
चिन्मात्रमविनाशिप्रकृतस्यस्यात्किमायातंतत्राह नावन्मात्रमितितत्त्वाशोस्यग्रेस्पष्टीरेवनस्यात्दसात्विकसर्गासिद्धे
रित्याह यदीति २ ननुचिदंतरमस्त्यत्यानेनततःसर्गःप्रवर्त्स्यतीतितत्राह नचेतिज्ञोनरकालिमाश्रितोएवंचिन्नो
भेदःकिंमध्येविच्छेदानुभवबाधितत्वेनउत्तनैवलक्षणयातत्तन्नावच्छिन्नछेदानभावादनुभवस्येवचित्वात्तनमसङ्भावे
विच्छेदासिद्धेःनापिवेलक्षण्यप्रविनापत्तेःसर्वापुत्पनस्यपूर्वोत्तरकालयोःमात्रस्वरूपेसाम्यरूपत्वाभिन्नताभिन्नताकी

दृष्टीनामप्रतीकेनार्थः २

कालभेदादिवपुरुषभेदादपिविनोनभेदः हिमफेनादिविषयेष्ठिवचित्स्यपिवेलत्सएकाननुभावादेवेनाह सर्वेष्वे
वेति ४ ननुस्वावेद्यःबोधानुभवलक्षणोविशेषस्तानानातिविंकं चिन्मात्रमात्मसम्भुप्रसाक्षमःक्षिपेषवित्तानेषुचप्र
वच्छेदकतासंबंधेनशरीरंकारणांतरमाप्नुवचनानपाठस्तुमनरच्छन्नोचार्वाकवेष्टुलिकादीनांशुक्कामज्ञाषतिर
स्यतिशरीरेतिहर्षस्थानेइतिङः उद्योगाभावासमानकालिकङः एवंसएवहिमोमुक्तिः सावदेहनाशाच्चिन्मात्रा
त्मनाशेउत्तरत्रदेहङः बोदिसापकाभावादेवसिध्यतिनहिविदितिविंकंनत्वसाधकमस्तिनचविः साधकोग्रिमेद

सर्वेष्वेवहिमंपुनिनमुख्योग्निर्मपुरंपयः चिन्मात्रस्यावदातस्यकीदृगन्यत्वमस्ति ४ शरीरस्यनाशेनाप्न
प्नुश्चिन्मात्रस्यतद्व्यतां हर्षस्थानेविषादःकिंमरणेसंहरतिहये ५ नतनामशरीरस्यनाशेनपूयति
विभ्रमः देहेनदेह्यपिविंयत्नोहेस्तेन्द्रिंस्थापिप्यावता ६ यावच्छरीरसत्तावच्चैतन्यस्यनडव्यतां पूर्वःक
स्मान्नचलतिसत्तावद्देहशरीरके ७ पिपासानुभवोजीवधर्मस्सुनन्नसर्वदा किंनपश्यतिकिंबपोप्र
नेपश्यतितन्नया ८ ॥

हः सिद्ध्यतिनवतविनातत्साधिकाचित्सिद्ध्यतीतिमुक्तिर्हिनोमरणाहर्षएवस्यान्नविषादइत्यर्थः ५ किंचशरीर
नाशाद्विनाशइत्यसंगतमेवमस्यादमनशरीरेविविशिष्टस्तिदर्थनाविरोधादित्याह यावदिति नचलतिनचेतति
७ यदिकश्चिच्चार्वाकोब्रूयाज्जीवनलक्षणधर्मेजीवएववपिपासावदपूनमस्तन‾ च्छिद्रवपुर्षमयुक्तः पिपासावत्तत्र उे॰
स्तीतिनदाशुक्कामृष्टव्यपविहरतिपिपासानुभवइतिसर्वदावपुमरणोविनापिसपप्राकिंनपश्यतिस्तेम
तोवकस्मान्नपश्यतीतिवक्तव्यानियमहद्येनयाहेतिरित्यर्थः ८ ॥ ०म

सञ्जीवो वै प्रमरणान्तान विपिष्टश्चेत्तदहमः चेत्तदहर्मः पिपूर्णावदपूर्णतद्रतितादृश्यो नियमः चेत्तत्तथापि जीवत्पूर्व
मिथ्यादेशौ न रमते: स्येन कल्पितेनत्वपि पूर्णावत्त्वं नवदः कथं न प्रपूयति ९ तस्माच्चितो भेदविनाशयोरयो
गात्मवोत्मकत्वे सिद्धे सति विवक्षितकनपरिच्छेदेनापितेन नियं चितं तथावधदक्षयत्रदेशे काले वा चेति सा
त्मानमेव तत्र दृश्यात्मतावगच्छतीति तद्देशीयप्रयगक्तीत्यर्थः १० एवं च सर्गादौ सत्याकामत्वादवापिता
संवित्तत्त्वसंकल्पात्मतायादृश्येव भवतितादृश्ये वेदानीं सर्वजनानामनुभूतिः ११ सत्यसंकल्पसंविदो नान्य

जीवं प्रमाविपिष्टश्चेत्तादृश्यपूर्वसोनरः कथं मिथ्यादेशूनरमन्नेपिपूर्णावन्नेनप्रपूयति ९ तस्मात्सर्वा
त्म नेनन्निष्माद्रेनतियंत्रिते पदायपद्यत्रपथावेत्तिनन्नत्रावगच्छति १० प्रवणासितैवैकचेतासं
विद्वतियाट्टश्यौ तादृश्यपीवानभूतिर्हितन्स्वभावोपकारणं ११ भृतत्वसंभवत्यत्रसर्गादावेवका
रणं यत्रामनदिदानींस्यात्कस्मात्कीदृशंकथं १२ सर्गादेवनोत्पत्वानेवैवाद्यावभासनेविकल्प
प्रौर्जगद्भासाकेवलभातिविभ्रमः १३ आभासमात्रमेवेदं दृश्यमित्येवबुध्यते दृश्यमित्यवबो
धेनतदनेसाकेदृश्यता १४ ॥

धानपरमाण्वादिकं सर्गादौ कारणं न संभवत्येव यत्कारणं तु लातिरिक्तं स्यात्तत्कीदृशः कथं वत्तत्कारणं तु इदा
नीमस्तुतत्त्वावादिभिः कथं तावत्कृतियुक्तिभासस्त्रएव तन्निवसिष्यामीत्यर्थः १२ तथतर्हिकीदृशः सिद्धान्त
माह सर्गादावपिवेति १३ यदिकेवलविभ्रमएवभातितर्हि दृश्यमितिसर्वैर्जनैः किमवबुध्यते तत्राह आभा
समात्रमितिकेति विवर्तमात्रमेवेत्यर्थः दृश्यमित्यवबोधेनशश्यामाणासप्रसक्तिरजनमरुनदीकाश्लोककादे
विभ्रमोक्तेनकसत्यतादृश्येत्यर्थः १४ ॥

श्री०
वा० नि०
उ० टी०
३५०

तथाविधविभ्रमस्य स्वयमन्तश्चमत्कारस्वात्म्यमेव द्रष्टृरूपमिति निरस्याजाग्रत्स्वमबोधेन बुध्यते तेन दृश्यमेव बोधान्न बुध्यत इति ति
द्रष्टृस्यार्थः १५ नहि तेनो बोधात्केनेत्याह बोधरूपमिति नस्य विभ्रमस्य स्वरूपेण न तु स्याग्रन्तस्तदात्मनाऽपरकमेव न
बोधरूपेणेति बोधस्वरूपं अस्मिन्नाविलसतिस्वबोधेन न च नमोऽर्थोऽस्त्वितो भ्रमस्ति रिति देहः प्रियइति बद्धाद्याच्चकृतो भेदो
न तथाऽऽलीनस्यार्थः १६ अस्य वासनन्त्वविचारेणैव विनिर्दृश्यतामविचारेण नष्टेत्याह सा चेति १७ अत एव

स्वचमत्कारचातुर्यं यात्कृत्रिमभासनात् बोधेन बुध्यते दृश्यमिति बोधान्न बुध्यते १५ बोधो
बोधस्तद्रूपमेवैवमेव निरामयं भेदो ह्यबाधितस्त्वर्थस्तस्माद्ब्रह्मैव दृश्यता १६ यावासीद्दृश्य
तेषां तां विद्धि त्वमविचारणात् सा चेदानीं विचारेण विनष्टा नः कदृश्यते १७ अस्मिन्नपि बोधयत्न
आत्मस्थानविचारेण यत्नेन परमोऽभ्यासः सोऽलंकहृदयसिद्धिदः १८ अविद्योपशमस्त्वेष
जातोऽपि भवतामिह अभ्यासेन विना साधो न सिद्धिमुपगच्छति १९

इति बद्रूपोऽयमस्मि
विचारेऽप्येवमहात्मनः का
त्याह अस्मिन्नपीति यत्नेन विचारस्य किं स्यात्तदाह यत्नेनेति लोकद्वये इह वाऽमुत्र वास्तानसिद्धिदः तथा
वस्तुत्वे ग्राह तिरस्कृत्य उपदेशादैहिकमपत्यन्तप्रतिबन्धेन दर्पणादिति व १८ ननु तिस्या सो देवलं तिश्
हितेउपदेशवाक्यं सकृच्छ्रुत्वैवाविद्याप्रशमयित्वा वस्तु प्रकटयिष्यति किमभ्यासेन तत्राह अविद्योपशम इति

ॐ सिद्धिजीवन्मुक्तप्रतिष्ठा ५९

नहि किं श्रेयः प्रमुपादाय विचारोऽभ्यसनीयः केन वा शास्त्रेण प्रबोधः सिद्धेन वा इत्यत आह नेतिहासादिसाधनं सेषत्र प्रकवेलप्राप्तस्या
स्याः गुहेऽगं तद्देतत्त्वे स्थिह्यापूनडः सेगाद्विपवित्यन्यह्वपोण्गरुस्रसूसादिनियमं गृहीत्वा इदं महारामायणस्य पूर्णम
नाव्याख्ये पुनः दिने विचार्यतां १० न त्वैव मनोऽर्थं वेदर्भिः संभूयाभ्यसनं परस्परानुभवसंवादेन सद्योज्ञानप्रतिष्ठा हि
नरित्याह विज्ञानमिति पूर्वविज्ञानविस्मरणाद विज्ञानप्राये भूमिभागान्तं बहुक्रियासंभावनादि प्रालिनां ११ ता

नो हेयं संपरित्यज्य गृहीत्वा नदिनं त्वतां लोकद्वयहितं पथ्यमिदं शास्त्रं विचार्यतां १० विज्ञानमपवि
त्रानमात्मज्ञानमिदं भवेत् भवन्ति भूमिभागा ये संभूयाभ्यसने बिना ११ सोऽयमर्थ्यं प्रार्थ्य येनेतदर्थ्य यत
नेनया सोऽव पुंप्तमवाप्नोतीति न वेकांतो निवर्तते १२ तस्मादस्मान्निवर्तन्ते पूर्णमस्त्वात्स्वविचारणात् पूर्णा
तिं प्राप्नुवत्यमज्ञानत्यजयलक्ष्मीयथारणात् १३ विवेकवान् विवेकेववहत्येषामनोनन्दी यथैव बाह्य
नेयत्नान्नैव स्थितिमिच्छति १४ यस्मात्त्वामात्मात्हतेस्वयोनभृतेन भविष्यति ततः परमबोधार्थमिद
मेव विचार्यतां स्वयमेव विचार्यैतद्यतो बोधो न भूयते संसारगधुक्षमहतोनत्वेन हरणाय वत् १६

नेदं लभमित्युद्वेगात्त्ववर्णनत्यागमित्याह यदिति १२ मुनात्मपूर्णस्वाभ्यासान्निष्टैरैनः त्वाभ्यासः कार्य इत्या
ह तस्मादिति जयलक्ष्मीः जयलक्ष्मीवा १३ यत्नाद्विरोधिहेतोर्नोतरनिरोधप्रयत्नात् १४ श्रेयः प्रशास्यतरं
विवेकसाधनं १५ यतत्वाहं विचार्य स्थितेन स्वयं प्रत्यहं तया प्रात्मतत्त्वबोधो न भूयते न नश्वरवक्षायवद्वा
कालान्तरविलंबनेत्यर्थः १६ ॥ एतत्त्वा

यो॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२५१

पिरमात्माद्यपेक्षयापिपूर्णत्वेनहिनक्षतमक्षतमित्याह यदिति विज्ञातेनाप्यपूर्णत्वेनपरिज्ञातमक्तपरिज्ञातंप्रत्यक्तश्र
यत्नतिवा २८ २९ अहमितिमिथ्यैवस्थितामहामोहमयीमायानन्तदुःखप्रदापूर्णेच्छानावमच्यते २९ प्रा
प्राणानमधुरंध्रोमपूर्णविषयजातंलिहंतः संतः आमैकरूपीणीशुभनाशंसंहरति मायांचलेलिहानाः स्वपिता

प॰प्रमेचा ना

यत्रविज्ञानवामाज्ञानवापिसक्तैःकृतं श्रेयसक्तःपरिज्ञातमिदमात्मकरिष्यति २८ भवबंधम
योमायोविषमेयंविषूचिका यात्मज्ञानाद्दतेदीर्घानकदाचनप्रशाम्यति २९ महामोहमयीमा
यामिथ्यैवाहमितिस्थिता पूर्णस्यार्थभावनेनाशुनुच्यते॥ यानसाधानमपुरंध्रीमयीमैवरूपिणी =
पूर्णंवासुंलिहंतोनलेलिहानाइवाहयः यानिबोदिवसाःकष्टमविज्ञानगमागमाः यवहारेहि २
तैरेवप्रतिपालयतामसि ३१ नाबद्धाप्सुसवेद्यास्मिभवतोभयभागिनो दिनानिकतिचिद्यावता ५
यानिमरणावधिः ३२ प्रागच्छेत्यांसत्नोकष्टंपरिनामसवाप्नुय तेयत्रांगानिविच्छेदप्रीनवदन १

०३

रसपूर्णंवासुंलिहंतः ग्रहयः सर्पाइव ३० ३१ मरणरूपः प्राप्नुवोवपिर्यावन्नायातितावदेवभवतोसख्यास्तव ॐ
लेवनयोगपतयाप्राप्नाप्सनाशक्ति ३२ नटकेरंकिंभविष्यति तत्राह प्रागच्छेत्यामिति तेनात्कष्टंपरिनाम
वाप्नुयथयत्रअंगानामंगानांविच्छेदोपिप्रीतवेदनलेशनवदकष्टंभोक्तव्यइत्यर्थः ३३ ॥

वनभ्रमास्ताः जनाः पुत्रादौ साणपयेनापि पत्नीजयाभिमानेन क्षीणा इति यथा फलैः विवेकवैराग्यप्रबल
युपायैः शास्त्रानन्तबुध्यापजनं मोलवंदकथं नक्षीणेनास्त्वपं मेनदिनस्थः २४ ये विवेकिभिः प्रयत्नेन सत
तत्वानमावेणविदक्वेवलाकाक्षेपदेद्यानेक्रियतेयैस्सर्वैनक्षेतेनलाद्यैस्तानपुत्रैवप्रसमर्थः शुक्त्वास्ता
युपेवपास्तम् इति प्रज्ञानपुत्रप्रयादः कथंसमयुते २५ हेजनः प्रयनिर्गतो मानमोहोयस्मात्तयाविषेष्ट
एविवेकमापन्नः संततस्तलंवृद्धामोलगतिगच्छत यथसंसारगतिमागच्छते २६ बहुकालेबहुप्रकारै

क्षीणेति शारणपापेन यत्नेन मानं वनभ्रमाः यथा फलैः कथं बुध्यानक्षीणेन्द्र जांपदं २४ यदैव परम
यत्नेन क्रियते यैस्त्विदं वै कथं तैः सहानेन ज्ञानपथु याद: स्वयं इति २५ निर्मोणमोहमायमागति
गच्छन्मायया क्रियते तेन तस्मात्मबोधेन मल्लकाम्ये महापदं २६ प्रलये न महोत्पाते नाशं दर्शन
मा सिमे येषु दृष्टेषु माकर्ण्येस्थान्यमेवात्मतार्थतो २७ यथैव न विकित्सायः करोति मरणापदः
संग्राम्य यो न तेनाप्तः करिष्यति किमातुरः
२८ ॥

रस्मद्वोपनेवप्रहन्तायेविसिष्टः केवप्रोमर्दः खोदिमच्यनाभितिमयिदयथामहवनेसमणगाकर्ण्येस्तान्तायुष्मा
मिवुध्यतामितिवान्सत्पातिपायेनाह प्रलयेतिसिति येनगम्नसितिहमिमेप्रमादोपनायोगुमोसुखमादर्शयतिप्रह
णेप्रलयेपनेकेवप्रोपप्रमादिनानितंस्थितपमानेमाटप्रा समग्रहस्तुंदयथार्हमहवने प्रादेशेणाकर्णप्रव
देनात्मनेवंदेहेद्रियादिपरिच्छिन्नात्मभावंविहायपथ्यामतबलान्मतापार्थतांप्राप्यतामितिशासनायोलार
२७ किमथैवात्मसात्मनेन यथैककदाविलकरिष्यामरतिमनानात्मन्याह यथैवेति २८ ॥

श्री॰
वा॰ कि॰
उ॰ टी॰
१५२

नान्यः विद्यतेइतिपूर्वेषःस्वेनेतिश्रुयेनस्वर्णकरः भूमिलक्षितापथकारौतिवृद्धाप्यायाः ४९ इत्यात्मबोधे
धोऽस्यकोतिपूर्यफलमाह आत्मतान्निमित्तिप्राप्नुयेत्वानं ५० विद्यमानंनित्यप्राप्तमप्यविद्यया आत्मस्वरूपं
तानेप्राप्तंतान्नानतानंतइतः अस्माज्ञाता पश्यति ५१ प्राप्तदृष्टिश्रुभ्यानां आत्म्यानानांमध्येइदमा
त्मानमनमं अस्मिन्नात्मने अस्मद्ध्यनादितनविनसंपरानाप्रसिद्धत्यतिरिक्तंसकपोलकल्पितंकिंचन

अस्मादन्यादनेस्तोनान्यःस्वात्मावबोधने नन्वमर्थकेगत्रलिलसेलाधिन्नामिव ४९ आ
त्मत्वानेमिदंप्राप्तंप्रकाप्रयप्रदीपवत् पितेवबोधयत्नात्पुकानेवरमयमपल ५० विद्यमान
मप्यविद्यानेत्तानेप्राप्तमगतात्मयत् दुर्बोधमप्युनेनदत्त्वसंतीतोनसंपूयः ५१ इदममममात्मे
नेमुख्यानांप्राप्तदृष्टिषु सर्वेनवेपदेदृश्यमसर्वनान्यकिंचन ५२ नावबोधानकस्यचिद्विद्यते वि
नोदनविचारयन् इदप्राप्तंपरंयातिप्रसान्नात्मचसंपूयः ५३ योऽहमव्याप्तिनसंग्रामःसंदि
नेरविविदिनैः सइनःप्राप्यतेबोधःस्वर्णमिवसेकतात् ५४

ननुनात्मेव ५२ विनेष्टेनकोलस्हलेनापिविचारयनुमान्तुरं आत्मबोधंयातिप्राप्नोति ५३ पंडितैः
सर्वप्राप्तैरमितोबोधोव्यापिनसंग्रामःसइनःअस्मात्स्वात्मप्राप्यते यथाम्बवर्णाकरेसालनेम
विवेचितान्नेककमात्मवर्णंप्राप्यतेनन्दत् ५४

ॐ

ननु प्रस्मात्स्वात्मस्वादेवज्ञानवेदेनज्ञानस्य कर्त्ता कस्मात् ज्ञानात्मा ज्ञानवान् । एतं यवसत्तानवोल्लितपवयममपिज्ञामा
मः यद्यैवैतज्ज्ञानं प्रलीनवान्नत्स्मात्ज्ञानस्वान् । तानेदयेकाप्रमाणेति पुंकमानानप्रत्याह पुण्यस्याकर्त्तेति य
द्येतज्ज्ञानं युक्तिमुक्तमनुभवपर्यं वस्तितं वलस्यात् । तदापन्नकर्त्तृत्वोपमलकप्रमाणमेतज्ज्ञानस्य मितिनत्कर्त्त
त्वोपदेनवितत्वामनक्तर्थं स्यात् । युक्तिं त्वप्रामेहस्वतोयुक्तिमहस्वयुक्तेः अनुभूतिदेवमतिस्वानुभवेनैवमर्वपूर्व
निहृतेत्वसैववतत्वमजनेनित्ययुक्तमितितत्प्रामेहस्वतोयुक्तिमहस्वकर्त्तृत्वोपपुंकपाकदाचिन्नंतावमित्यर्थः
४५ पुनस्वैकेनज्ञानस्वावहेलनपरः महमेत्रीनकार्येत्याह पुण्यमादिति एकतोमेत्रीयुधान्यपुण्यस्वावहेलनेप्रा

पुण्यस्य कर्तृत्वमकर्तृत्वं नकदाचनऊर्ध्वविन् । पुण्यस्यार्थं एवनत्रियं युक्तियुक्तानुभूतिदे ४५ पुण्यानात्म
त्मरात्मोहादविद्याविभिषेकता पुवहेलितपुण्यस्यार्थैः वर्त्तकानात्महंस्वभिः ४६ ज्ञानात्मैवयथै
वेमायदहंत्वयथाधियः नष्टोहेचितकारुण्यान्त्वभावोहिममेत्युपः ४७ ॥

त्मतानानवाप्तिरेवान्महन्तत्माप्रयः ४६ तेनतत्त्वं स्वभिरेतेत्पुष्पैः सहकर्थंमेत्रीभजमेयतोदययाइपदेपूप
हृत्तोस्मितयाह जानामीति हेरामरमाः आरभ्येणयोयथायाइपुण्यधिकारिविशेषणसंपन्नाः त्वंवयथायार
णधिकारिविशेषणसंपन्नः यथावबोधियः अवणपारतास्मासमयः सहबंधयतयाइप्रभवत्वायपदेपुण
यपितृरात्तापनेप्रमत्तलत्सर्वंजानात्मैव पुनस्तथाविधानभवझगणोदयोहापितत्काराण्यायुष्मद्पदेषूहृ
प्रहृत्त इतिप्रेष्ठः हियस्मात्ममस्वभावहेतुपुः मदादीनेहृहृकारुण्यमेववनतिष्ठाइतिपुष्मास्थितेविणांदया
लामेमवचनमावृत्यमितिभावः ४७ ॥

543

श्री
वाति
उ.टी
२५२

अथवाभवन्मात्मैवाहंभवन्तएवेव आच्छइं अस्मानेनअस्मान्मम्मपदइ्रमागतः ममत्वेभवतः परमप्रेमास्पदमात्मैवेति
अस्मन्मित्रतामित्येवागाद्यत्आह अस्मदितिद्वाभ्यांमैवि द्भूपोलवः श्रोणितः स्वल्पार्थः नत्वनरागंपर्वादिषुपरितस्मिन्नष्ठेः
अपरोभवदात्मस्थतिविज्ञानात्लिनत्वितिसंबोधयति ४९ ततः परमात्मनमोहचितिमस्नतः प्रथमः सारः सर्ववल्ल
रिछिषुवैराग्यलक्षणःसं- यतोसस्त्वतो ५० सकतः नरकरुजाभिःपीड्यमानः ५१ वैराग्यमेवपरमःसारइ

युष्मत्संविह्वलः क्षुद्र एवं वक्तुमिह स्थितः अहंत्वमेनंपर्वतनामस्वेनवशाहतः ४८ संविन्मात्रामभवन्तो
हितज्ञावोस्मीतिनिर्मलः स्थितोस्मीतिभवन्त्वंयेनंतनास्मिन्नवाप्यतः ४९ श्रममाप्यमानानायातिष्ठा
वत्संसारणवाससः सारः संक्षिप्यतांनावहेसंसारवल्लहृछिषु ५० इहैवनरकव्याधेश्चिकित्सांनकरोति
यः गत्वानिरौषधंस्थानंसरुजः किंकरिष्यति ५१ सर्वंभावेषुवैरस्यंनयावदनुपागतं भावानांभा
वनात्तावज्ज्ञानंनोपगच्छति ५२ अन्तमानमलम्पुर्वैतैवासनानानवाहते नाल्पप्रायोमहावुष्येक
कष्टनाविकदाचन ५३ भावाहत्वयदिदियस्तैनतडिनेवस्तुभावना किंतनैवसन्नीहृप्राप्रापुणदयो
यथा ५४ सर्वेवजगद्भावाग्रवि- शिनवाद्वः प्रविश्यमानसद्भावाविनाशादिप्रारवः ५५

तिवेतद्विनावासनातानवासिद्धेरित्याह सर्वेति ५२ वासनातानवेवाकिमर्थमादरस्तत्राह अन्तमानमिति ५३
ननुभावेषुसत्स्वकथंतद्वासनातानवंप्रसिध्येत्तत्राह भावास्त्विति यदिसन्त्यनर्थमिथ्यंतेतत्र्हिंतेषुभावेषुहि
तेस्वानकूलेवस्तुतिवत्सममेदमावपुसकंसेपायमित्यादिभावनाभवेत् ५४ ५५ ॥

नन्वेने भावाभेदांतिनां विवादेषु न संति वेदविकापिलकाणादादिविवादेषु सत्स्वेवेति ऊ॰ सत्त्वावधारणं तत्राह प्रमाणिकेति प्रामाणिकविवादेषु प्रकृतेषु वेदविद्याने नैकमेतिकिंस्वरूपः एकैकवस्तुरूपा उत सर्ववस्तुरूपाः सदेव वा ते संतु न कदापि दृश्यासमंताप्यापिमाकृषु न पुनः केचित्मेवेत्यर्थः ५८ ५० कारणाभावः ऊ॰ तत्तद्गा ह यदेतिरिति नन्विंद्रियावेद्यत्वप्रकारापूर्वविदेकारमेवलक्षणिंद्रियवेद्याः प्रलयकाले संभावयितुमपि शक्यं

प्रमाणिकविवादेषु नविद्युनैकोनैकौ कार्यमेतिनगद्भावानैकैमंतिमदेश्या ५८ सर्वएव जगद्भावाः
कारणाभावतो भूर्पूर्वसदीहोवेवतोत्पत्तायचेदंभूतिनन्वर्यं ५० यदेसर्वेन्द्रियातीते मनः षष्ठेंद्रियात्म
के भावानां कारणं नास्ति मनः षष्ठेंद्रियात्मके भावानां विविधाध्यारम्भनानात्मेकारणे ऊ॰ नः ऊ
तो वस्तु सर्वस्तत्तेयो मनसो मता ऊ॰ नः ५९ साकारस्याहि साकारं स्वरूपानादियद्वैत बीजंतद
त्साकारं जायते नान्यकृतान्यथा ६० न किंचिदपि यस्यास्ति बीजं साकृतिमन्मनाक् ततश्चाकृति
मद्विश्वं भवतीति विडंबनं ६१ कार्यकारणभावादिनस्मिन्नहि परेपदे वाचालत्वेनयन्नामकल
पितेमोर्थेमवत्तत ६२ सहकारितिमित्तानामभावेहि न कारणात् कार्यं भवेदन्यदिति बालेरप्य
नुभूयते ६३ ॥

इतिभावः ५८ सतामरूपक स्यान्मगतः पुनामरूपकमपि कारणेन संभवतीति युक्तं त द्वमप्याह भावानामिति एवं वस्तुवस्तुनः कारणं शून्यमप्यनन्यस्येनैनदपि दुर्वचनदान्मतापत्त्यायोगादि त्याह ऊ॰ तत इति ५९ एवं निराकारं साकारस्य कारणमित्यप्युक्तमित्याह साकारस्येति बीजं भवेत् ६० विडंबनं विडंबनमात्रं वदर्थशून्यमिति यावत् ६१ वाचा ---- न वक्तुमादिस्तेन ६२ ६३ ॥ राम

श्रीः
का नि
३ टी
३५८

जगद्धेतुत्वनादिसिद्धिनेन जगतो कारणत्वेन दृष्टे वेदे नेयष्टकारणता भक्त पुंसां हि स्यात् तन्मात्रत्वेनिति ककालवेदन
स्याद्धेतुकारणत्वदर्शनात् मिथ्यात्वमाशंक्य मानपदं विनिवेदयत्यन्ययोगाद् विविनात्कारणत्वेनाप्नुयेनाह
ध्यायेति ९४ अन्यथा प्रमाणकारणतादिनो बोधादयो गम्यमानाः अन्ते न्द्रियसमवेतस्य प्रत्यक्षत्वादर्शना
दित्याशयेनाह परमाणविति ९५ यदि परमाणवः संभूय जगत्कुर्वन्ति तर्हि नैष्कामकर्तृत्वं भवति अद्वयतत्परनन
दर्पणानामतिसूक्ष्मत्वदीनेति विन्दु संशयमन्ये नैव तत्रैवास्मात् इत्याह परमाणवितिति द्वाभ्यां ९६ तस्माज्जग
तः प्रागभावयवर्भतेन तत्त्वेन पूर्वपूर्वसंहतेन संवर्ण्य नवं तद्विंगत्वे तन्नैवेति पूर्वसमवेतत्वं यस्मादित्यर्थः ९७ तत्र पर
मात्रकोऽयमिति सत्कार्यवत्कि विद्यते के न शिरस्थाने तत्रापि विद्यमानानामेव वर्जनं दर्शनात् तत्र

८ तन्मात्रेऽवस्थितं भवः पृथ्व्यादीनां च कारणं किं तत्र कस्यचित् त्वं तत्कारणमात्रेऽवस्थानम्ये ९४ परमाण
९ समवायो जगदित्यन्यथा नृत्वे पृथक् पृथक् संयोगः प्रतीयमानत्वादित्थमित्यनेन ९५ परमाणवः समवेतस्तस्मि
मयत्कृतं जगत् पृथक्त्वेऽपि तन्मात्रे प्रीयते स्यात् ९६ तत्स्मात् कर्तितो नेति तं प्रदेशे पृथक् हेतु
= हे श्रुत्वा त्वमात्मन् तत्रः संगतो नित्यास्माद्धि नैव दिने ९७ तत्रात्र पूर्वनित्यविन्दुस्थानत्वमेनाहस्य भवेत्

[illegible]

तु परं परावस्थितिर्विवक्षयो न त्वनीयत इति चेत् तत्र समवायोऽन्तर्हितत्वेनाऽवस्थानात्तु नैः नहि निरवयवोऽन्यो न संयोगवा
इति संयोगमेवाहर्ताव हि तत्र शिवत्वनियमात् तत्रैतस्याऽवयवाणुकादिसिद्धिर्विनिवृत्तिः किं वा नीति या
णोऽवस्थानकल्पनात् परमाणवो संयोजनेन जगत्ऽवयवेन कस्य कर्म किं प्रसंगात् रिहाइत्यसमवायिनः तत्रैसा
निराणिकावत्परमाणुभिर्जगन्निर्माणे प्रत्यासमवायं स्यादस्मैवेनाभवस्य सम्भवात्तत्र स्येपूर्वसंगत्वऽस्यवा तदाचार्य तै
नत्रप्राप्यस्यावयवनिष्पाजनं जगत्ऽवयवनभवेन नहि नित्यमत्रस्य पूर्वस्य प्रयोजननापेक्षा प्रयोजनेवासर्गस्योप
पादयितुं पूर्वकानेन तत्र जगतः परमाणवः स्वतः सर्गेऽप्रवर्तितुं पूर्ववत्तेनीत्यर्थः ९८ ॥

ॐ ७

ननुचेतनस्यबुद्धिपूर्वकैरचनेप्रयोजनापेक्षाप्रवृद्धिपूर्वकत्वनस्मा नत्राह नेति हेभगवन्प्रसन्नस्यात्मविनाशेचनात्म
कंभूतभुवनंचतत्त्विपश्नस्यामसेभूतस्वर्गकर्मप्रबुद्धिपूर्वकस्याविरसंभवतिबुद्धिपूर्वकंतत्वर्थकर्मकः जन्म
तकः अर्थात् १९ एतेनवायुदेवाणमयंकरिष्यतिबुद्धिपूर्वव्यापारंविनैवात्तचयोभविष्यतीतिप्रत्याख्या
पितिरस्तेत्याह नद्वेति नद्यापकतनः बुद्धिपूर्वाईहावेष्टानालिनंतविनाप्तत्वयोनसंभवति नदमर्वच

नाबुद्धिपूर्वंतत्कर्मसंभवत्यस्यकस्यचित् बुद्धिपूर्वंतयस्त्वर्थंकर्योऽस्मात्कोहिकः १९ नद्यस्बु
द्धिपूर्वेहामहत्तेनालितंविना नसंभवत्यनन्ययोनानान्ततोपपद्यते २० वयमात्मानपवेमे
वात्मनः वात्मकाजनाः नव्याख्यितायथास्त्रेमवतांसप्रमानवा २१ नस्मात्रजायतेकिंचिद्दि
म्ब्नाप्यवविध्यते इत्थंविनभपत्वकंप्रकरत्यात्मकात्मति २२

भगवज्जीवतोनंघलयेदेहाद्यभावादसमर्थमेवेतिनस्तगादौकश्चित्कर्तोपपद्यतइत्युपसंहारः २० न
नयदिकंभावादत्तस्यमेव जगन्नहिवयंकिमात्मकाःकथंवाजगतिस्थितास्तत्राह वयमिति इमेवयंसा
त्मनोदेहादिसृतनाष्टनाश्चिदात्मानएव एवंजनाश्चपिवात्मकाएवतथापिमेयथाभवतांसप्रमान
वाःस्थितास्तथा अस्मत्कृपयेत्यानमैवस्थिताइत्यर्थः २१ इत्थंसर्वोपपत्तेर्ब्रह्मात्मैकैतसिद्धांतोनिष्प्रत्यूह २

सा२ तत्त्वदीपि २२

श्री°
वा°नि°
उ°टी°
२५५

पुनिलादोस्यदाहि यथ्यापुष्पितेवविपुषिव्योतिमागतं नष्टाविदाकाशोविष्णुकाशमपीनार्थः ७३ पुग
कृत्यस्यविश्योमध्योयदवपुंतन्मात्रवदपोरुहाणेतेनातभावित्ते स्यानयुनि देपुनद्वितिं ७४ सर्वेषांपदार्थानांसवि
दाकाशस्वरूपस्यात्मस्वभावः पुनोदेतोविपुनतद्वावोनैवनभावतपुनभावेनेत्यर्थः ७५ तस्यविदाकाश

विष्णुकाशंविदाकाशोविपुषिव्योतिमागतं संदोहवत्संपृत्यनमनिलेभसिद्धेयथा ७३ देश
देशांतरप्रामोनिमेषेणातिदूरतः सविदेयदहुमंध्येविश्योविविह्नितदपुः ७४ सत्वभावोहि
सर्वेषामर्थानांतेवततस्थाः नाटपृष्टत्वनभोरूपालेनविष्णुमनोनमः ७५ स्वभावस्यपराहन्ति
मनागेवाप्तनस्थया स्वभावादविभिन्नैवसेदंजगदितिस्थिता ७६ जगच्चिन्मभसोनस्यानकदा
वनभिन्नता एकमेवद्वयोरूपंपवनस्पंदयोरिव ७७ देशाद्देशांतरप्राप्तोविदोमध्येहियदपुः
प्रांतापेक्षविकेमात्मनतन्मुखेनैनतद्विडः ७८ सत्स्वभावेगगनतानांनतयतिसुनिपंडिताः तस्या
नविवलेनपेतेनिनप्यानाद्भादयः ७९ आभासोकाशमेवेदंभामात्रमवभासनं विष्णुमाकार
रहितंस्वभावंविदुरव्ययं ८० नजायतेनम्रियतेनयुनाभाविक्षचवित् पुनन्यदेवविद्योषःपु
सत्यमिवलोजगत् ८१ ॥

स्यस्वभावादविभिन्नैवयाविवर्तं भावतत्स्वभावस्यपराहन्त्रिः सैवेदंजगदिति
प्रापातदप्तिनोस्थिता ७६ ७७ तन्मायेभ्रुतभवस्यसंपन्नेतिदर्पणेतेनैनरहितमर्थः ७८ ७९ इदंविश्वं
विरूपैते आभासाकाशमेव तदवभासनंवभामात्रं ८० ८१ ॥

ॐ.

८२ ८३ सर्गादौ हि स्थित्यादि भावनाम्नेवाभाते तिहेतोयं पार्थिवादिदेहकः अतः सुस्थितत्वादिदं भासमाने
पृथ्वीरत्वं न मोक्षपदस्थितैः स्वप्नवत् ८४ पूर्वः प्राग्यामिकः इतः स्वयंभूपदवीमाप्तः स्थानेवेधानेवयं तदनु स्वमात
रमेवेनार्थः ८५ भूतस्वतनः मनः यस्मेणापि प्रयत्नेन प्रवर्त्यमानं ब्रलमपि रुद्धिति नयास्यति गलगंडो
स्थितस्य स्फोटस्य गलेनेन यथा ब्रह्मितसंबंधं पश्यंतिदाप्योदिस्मात् गंडस्येति ८६ यथा गलमेव गंडात्म

न विष्णु सलिलेनेवासीमवनाम्भविष्यति इदमाभासते पूर्णानेविष्योमपरमात्मनि ८२ चिन्मात्रमेव
कवति स्वमेपुरतयथा नेषेवनाफ्दाखेस्मिन्स्वमेकवतिस्वयं ८३ सर्गादावेवभावान्नुमस
नैस्वलिदेहकः अतत्स्वा पृथ्वीरत्वं स्वप्नवत् नभ स्थितैः ८४ स्वयं प्राप्ते पृथ्वीरत्वं पूर्वः स्वप्नो महा
चितैः इतउस्थानान्स्वलदनत्वं स्वमात्स्वमोन संबंधं ८५ गंडस्योपरिजातानां स्फोटानामत एव नः पुर
मेणप्रयत्नेन न मनोनाम यास्यति ८६ बुद्धैवासनपुरुषः स्वप्नवत्सानुभूयते स्थितं ततः प्रभृत्य
वतत्त्वलोकमिदं ततं ८७ प्राग्वलत्त्वं भपर्यंतमलीकं जायते जगत यथा स्वप्नं तथालीकमेवेत्या
पुविनश्यति ८८ चित्तोमैवेनविष्णुनंयथा स्वप्नविनश्यति अनादितेवविष्णुनंजायतस्वेनयेव
व ८९ ॥

नास्थित्वानदूतनस्तोत्रात्मनापिस्थितं ग्रहयस्वनपामिवानुभूयतेनयाबुद्धेवहिरण्यगर्भेस्वाहिजीवलक्षणास
यापुरुषोभूत्वानज्ञावेनेवस्वप्नवत्सानुभूयतेनयार्थः मुदाप्रभृतिबलजीवभूतं ततः प्रभृत्येव स्वलीकमिदं ज
गत्तत्वंस्थितं ८० स्वलीकेस्वप्नत्वेनस्वंस्वमवद्देवप्राग्युविनश्यति तदप्यलीकमेव ८८ अनुदितात्उदयेन
स्वप्नाप्येव ८९ ॥

549

श्री.
रा.नि.
ग.टी.
२५९

घटालीकमेवन्नहि किंकृयमत्रचेत् कथंनामसम्यङ्निश्चयंगगनलक्षणमनेकं विदेहच्छ्रम्यभिमित्यर्थः ४१ आकाशग
हणात्तेनचटहोनः मेरोरतः परमाणुरर्थशाश्वतः नहृत ४१ नहि किमाकाशात् उपलक्षणानस्पर्धः नेत्याह
किलेति आकाशगहत्तेनाक्षोभर्मः कृत त्वबाद्यकिद्वः यत्किलनस्पष्टत्वमपमीनामस्थान घुणतोकृत्त
हिकोः भिन्नावस्तमाहकारणेति अनास्थनगतः स्थूलधाकाशेनोपपद्येनलाटपाकारणमाध्वादिनिवकृत न

अत्रभूतमलीकं वाप्यलीकं सम्यगस्थितं संविदेवयथास्वप्नेनगराद्वितयोदिता साकारैवनिराका
राप्याकृतालहेतगगनया संविदाकाशमाकाशाद्गगनमेवेवसर्वथा ४१ किंलयतच्छूत्ताममस्यादाकाश
दृश्यतनाकृतः कारणाभावतोन्यस्यानाकारउपपद्यते ४२ सर्गादौहिवयोगनामाज्ञातोवेनगतःकृतः
घटेष्वेवेदनाकाशेपूर्वंस्वप्नेनटेवनः ४३ भेदःस्वमादिविदोपूर्वेशून्यायेरयोपिच घटेववित्तिभेदनाम
तदेवस्वमयवनं ४४ घटेवृत्तेदनानामसम्यक्प्रपवनेयथा स्वस्वप्नेदैकरूपानामायुषयोमोपमेय
या ४५ नस्मात्विनमएवेदंनगराकृतिलक्ष्यते सर्वशून्यनिरालंबभासनेविद्धिवस्ततः ४६

स्थानयथानोक्तिरित्यर्थः ४२ नन्विदानींइहकारेः पूर्वादिनन्मदर्शनात नगनतएवनगनाथतोनद्यास्मत्स्त
त्राह सर्गादावेवेति यः पूर्वादिः सर्गादावेवयत्नानः सनगतः कृतोनातः किंचस्वमेविलैवेहकादिभ्यः पूर्वा
योहपणे नायहेदनाकाशे घटेवपूर्वतेवनः सिद्धान्तेस्वमेपिपूर्वनेत्रवव्यभिचारः स्फुटइत्यर्थः ४३ एवंस्व
मनायदर्शयोर्भेदाभावं स्वाभाग्योविद्वज्ञोसभेदाभूखानाश्रदर्शनामपिनरभेदः सिद्धइत्याशयेनाह यमोमे
दइति ४४ उक्तेस्वभेदेसिद्धयवनोदाश्याकाशोवदहानाविमाह घटेवेतित्र्योमोव्योमाभिन्नः ४५ ४६ ॥

गं.

७०

५६ सकृद्विभानप्रालेस्फुरणात्मकं ५७ सर्वं चितो निष्कंपत्वमात्मिकेत्याह तस्मादिति ५८ हेम्नोऽंगत्वं विगतामि
यत्रइवबोधवपुष्यस्तत्तस्माद्बोधेनतस्यैकतामुपगतः सन् निर्मोदितोत्थबहुत्वमपितदभिविवेकुप्तभावान्निर्विका
रः ह्वितैकाभ्योपदस्परविरुद्धाभ्यां मुक्तामतिर्यस्तत्तथाविधः सन् अतः उक्तमपूर्णतलोभूत्वानिर्वाणः निरति
शयानंदनिर्भरः आत्मयत स्वैचित्तेष्विहेत्वतोभावाः नसंतीत्यर्थः ५९ इतिश्रीवा०नि०पूर्व० तमः सर्गः
१.२ प्राकाशुपादृष्टिचायाद्भिमायोनुभवनीयस्थात् विनष्टचमगाद्याभेऽनुभवादेवसाध्यमाने चिन्मात्रमेवजगदा

शांतमेवेदमखिलंनिर्वासनमयोदयं सकृद्विभातममलं स्वच्छमेकमनामयं ५७ तस्माद्वदकथैवभा
वाः अतोभावात्मकभावधीः कद्वैतैकताकाद्वैकभावाः क्वेवभावनाः ५८ निर्मोदितोत्थबहुत्वमपि
निर्विकारोह्वितैकात्मकमतिकल्पमपूर्णतलोनः निर्वाणश्रावकविज्ञानामृतशुद्धबोधबोधैकतामुपग
तोगतसंतिभावाः ५९ इतिश्रीरामायणेमस्कलभाकोपदेपूर्वेनपरमार्थैकताप्रतिपादनंनामसर्गः
१.२ श्रीवसिष्ठउवाच प्राकाशुःप्राकृतनन्मात्रं संपूर्णतन्मात्रकोनिलः तत्सर्गोत्कर्षवतेजस्तन्मात्रि

शन्यपांस्थितिः ८

कारेणसम्यवज्ञानीतिपदङ्कितंनदेवानुभवावलंबनेप्रमाणेनःपदार्थानत्वजिज्ञासमानैः सर्वैराकापुणादिक
मसाद्विकल्पनामयपञ्चभिः स्वरूपमविज्ञाना अतनःस्वलीकरणीयमितिनिवर्तयिष्यन्प्राकाशुणादीनांतेर्थि
कप्रसिद्धांस्वरूपस्थितिमाह प्राकाशुइत्यादिना तथायः सर्वोत्कर्षःसेवपानिपुणस्तस्माज्ज्ञानस्वरूपत
न्माहेतेजसः पूर्ववितः प्रेयुप्रमवेत्याप्रगामनेनेनपुरात्स्वतावलंबनलज्ञाणरससनन्मात्रमितयांसभावयिति

सिष्ठः २॥

श्री.
ता.नि.
५ टी.
२५०

भूतएवंमहतीतिसंहः मतनेवनीभावेहेतनोधुतनमाउमितितिविनएवतस्मामेनगाङ्क्षानेहंधंकमस्थितिः न
ध्रेरहष्टकामः प्रवृत्तोक्रोधः इष्टिप्राप्तानप्राप्तेति कथंएवनेन यदिकश्चिद्दष्टादृष्टश्चेत्प्रथमभाकाशात्कियास्य
शेषुध्यानुदयमयते सततुरूपभावान्किंचित्क्रियाकाशावतम्याशुंक्रियापात्विनानिकिंचित्कृतेवदधीति उपनन्मात्रपूर्व
नेष्टतैनेनाननुविधास्यतीति नखिंवमवतत्कृष्टाभावात्कायान यास्वेवास्तिहेतुः नहक्र्यामाविधमानानिरवयवेवानि
विधायख्यातिकर्तृत्वाशक्नोति किंचयदिकुतंविक्रियेतनत्याकाशाभावादिरवकाशत्वात्पादयः स्युः यद्यदं
ननोल्पत्वा नत्वाकाशत्वात्विसर्वगतत्वस्य गः श्रुतसम्यक्सत्वतवमपीति चेन्नेदं सर्वतिविक्रियावच्चस्यादितिवा
षाद्दिननवैयर्थ्योनिष्काशात्मातनतस्यतदेवगतानावस्यात एवंवायोरपिनीरूपात्रूपवत्ताउग्मांविनाटेमनपरि

भूयेषोमतः समाभोनगाङ्क्षानेकमस्थिति कथंनामकिंनाशनोश्न्योक्तोश्रतिः प्रवर्तते १ गत्वास्त्र
रमयेनतुमैश्रुतस्थितस्यमने तदाहावेवसमुपर्थेदोषोक्तिनक्रइत्यासते ३ नमिरेवानिविमनात्वरूपा
त्मनिमातिपन तदेवनगादिस्मृतंसम्पामिवेवसमाने ४ ॥

ताम्केनवाडलिंङ्गेपेव कारणाउत्ताहिका

गेगुलतनारंभते नवदूपंवायावत्तिपरिपाकेनहि परिणामः स्यादितिनातेनः परिपाकोत्ति एवमुक्तरक्षत
योरप्युक्तमिति १ ननुभवबलादेवकृतस्याद्दृष्याकाशात्मवतात्मकेवापोनीरूपाद्धवायोः रूपवत्तेनः नी
रसाद्धूनमस्माद्रसात्मकंवारिउगंधाऊनस्माद्गंधवतीएधिवी इत्यनेनकल्पविधामः इतिचेन्न पत्रुमवात्मिकात
मिदंभगवतीनः सर्वविषयप्रसादादयथाऽसभवमशान्दसमर्थविधास्यतीति प्रश्नेनुक्तात्यवसर्वथैवसदरूपतति
श्रमत्सर्वदोषनिर्मुक्तसिद्धान्तेकारोषदस्यर्थः २ कोसौसिद्धान्तस्तमा नमिरेवदते तदेवनगादितिसमपतः
पामाद्येसमर्थायिष्टानवत्तात्मर्वे व्यवस्थितेदेवमुखनादिपर्यायेवादिश्कुतिवतात्वसमयमित्येवसिद्धान्तयहस्यप्र
क्तमित्यर्थः ४ ॥

ॐ

भूतभौतिकरूपेणैवेति यतः स्वप्नेभूतभौतिकवत्स्वर्गोऽत्र भवतीत्याह नत्वविदितः ४ तदहं नागरमपि
चित्स्वभावएव नतगहनकवलीत्याह स्वभावइति ५ वस्तुतस्तु तत्रैकमिवेत्याह द्विपादपतिवेनेत्याकाशइति ७
ज्ञस्वरूपमात्रएव प्राक्सर्गेऽप्यासीन्नतादृक्सर्गः कल्पनात्मकः विवर्तनेनैवात्रमायापि स्यादित्तिनिष्प्रश्नोक्तानि स्पष्टति
यदीति ८ एवं सति तत्त्वोक्तं कितिविद्वदज्ञानेनैकास्थितिरित्याह सतीति श्रमलेशभावेन इत्यत्र इति य
निर्देशः व्यवहारस्वतो भ्रमानर्थपतनैर्यदर्शसेवस्मोदः सर्वदेहजातिताज्ञस्वलिता स्वभाव एवेति तत्त्वमस्वीह

नृत्यचित्संवित्तिभूतानि पञ्चकसर्गाद्योनतका ज्ञसत्यमत्रभूतानि तत्त्वस्वप्नस्थानीव ५ स्वभावएवचि
मलोपमास्वभावस्थादिवन कववमेनात्रनीदं जगदेष्वम्भतस्थे ६ चेतनाकाशएवाहेतदेवेदं नता
स्थितं इमाहतत्त्वगादिमेकंचिम्बिकशिलाचने ७ यदादिसर्गेनन्तत्यत्करूपानविवर्तनं यत्तज्ञमन
सुस्थानेनतद्धिमोमनितात्काति ८ सतितास्मनित्रुषेदतिदेशस्वलव्यतः यमोदः बुद्धेमलेस्वभा
वेतिर्भवविश्रान्तिरस्तु सर्वदा ९ इति श्रीरामायणेतवादसतानाइतिपादनंनाम सर्गः १९४ वसिष्ठ
उवाच स्वभावं जगदाकारं विज्ञाचेतनभवस्थितः स्वतः स्वयमिवाततमस्त्वतः कल्पनाभियं १
नानात्वश्रममेवेदं शिलाजठरमेदसा ज्ञाकाशमेवनाञ्चातिजगद्वेनतनोत्थितं २॥

निर्भरविश्रान्तिरस्तु तावनैवनंकृतार्थः १ इति श्रीवासि॰ नि॰ उत्तरार्द्धे वृत्तरुद्ररपणनतमः सर्गः १९४
विदंशास्मितितानात्वं विश्वस्वमवनतयः नतात्वत्समयोर्भेदः स्वभावेनेतिवृत्तमिति उक्तं स्वसमर्पास्मिनजगतः
पेवयितंपीदिकारवयति स्वभावमिति विज्ञावश्चित्स्वभावात्मा १ इदं नानात्वजगत्वेननोत्थितमेवस
त् सतत्त्वमयत्वानमेवमूलतः शिलाजठरमेवाधिष्ठानतः ज्ञाकाशमेवस्वतन्त्रस्मयर्थः २॥

553

श्री॰
कालि॰
टी॰
२५८

स्वमोघेनात्मरूपेणैवेति स्वएवावस्थानं दुर्गमाह स्वमसीति ३ तृतीयकल्पे स्वमात्मसंस्कृतिमिमाह त्रैलोक्य
मिति ४ द्वितीयकल्पेपि तत्त्वासं विविकल्पोत्थामभिमानभेदेनाहंतेति ५ प्रथमकल्पेपि तं दर्शयति
विश्वोदेति स्वयमेव भवतीत्युक्तीति स्वयं भवाविश्वोभासनमोहनात्मरूपेभासमलिग्र— द्विरूपमत्रस्वचम
त्कारस्त्वमेवनात्रत्वमनगादिमिंनद्विदः ६ तत्त्वतीयकल्पमेवसमर्थयति नगादिनिभासनगानस्तु

स्वमेवावस्थानं ध्रुवं संद्रुत्वमंडितः स्वमेवनात्र किंचित्स्वदिमममाभातिभास्वरं ३ त्रैलोक्यम
सदेवेदं यथास्वमेवभासते नात्रमुष्मिंत्स्वेच्छयेदं मनागपत्रनानायथा ४ नमात्रतिनवस्वमेजग
त्रात्यंतमभवः स्वयं त्वंनत्वविश्वोभासमानेतु तदनपायया ५ विश्वोभासस्वचमत्कारोभासमत्र
द्विरूपमत् नगादिनेवतुदृष्टानंतोत्रत्वमेवस्वयंभुवा ६ नगानकिंचिदेवेदंत्विदृरूपेवनकिंचु एवं =
किंचिदिवाभातोनुमग्निनगतीर्थया ७ आभातमेवत्रैलोक्यं यथास्वमेवकिंचन स्वप्तमेवभवे ७
देवमेवनात्रतितिनिर्वृतः ८ स्वमेकित्वमहत्वदेनानानिर्मोलत्वाणत्विति आभः एवनाशेभास्वसन ॐ
दिवदानते ९ आभासमेवातिविदितंभासमानपरिवर्तिनम् भासमेनात्वत्वमेवानोनानापुरगुणोत

मते विश्वस्त्वस्वमकं रूपं वनकिंचन नभः स्वसंत्वमसतीएवएवनगतीत्रात्या आह कत्रूपेवस्तात्रितुपाभा
नः ७ तत्रदृष्टांतं योजयति आभातमेवेति एवंनात्रतथापि आभाते त्रैलोक्यं एवंनिर्वृतः स्वप्नमेव ८ ९
स्वभोमतत्स्मैवप्रतिविनितं स्वात्मकं योमपत्रथमंसपत्रे आमेवयवाद्याद्रिकुमेणत्रवत्वसंचातः नाना ॐ॰
पुरगणोत्करस्वसंपत्रदस्मभयमणस्वार्थमिमर्थः स्वयत्वाभोभामतिति मितदीपुरादिभोमभवतिएवंभो
मेव स्ववत्वसेवानादिभवतीतिनिपात्राकृतेप्रतितापरं १० ॥

तत्रायंदृष्टांतिवसायुयतिअपीति अथवाश्वअश्वश्वश्वअइयश्वनेशांनिर्गोमश्वस्वतेएकंस्वमेअति अमितो
प्रायःप्रतिसौनेअस्मासेवयथालथानायद्दहाइयोपीतिलर्थाः हहातेमौनमदेयोनेनक्तानस्त्रग्राद्दश्वलातोमेवेति
यतःपार्श्वस्थाश्रयःस्वमूलःसंप्रबुद्धापिकिंच अश्वह्यारिनड्डोवेमानश्रुलातोमेव ११ द्वितीयसविनयासाथ
यतिप्रनायनइति अनानोपिवेयावापूलनुयःस्वम्नूयथाप्रनायते नश्राग्रापिवेश्वन्नितिमर्थः एवंमलनाना
नोपिप्रकृत्तःआत्मनःस्वस्यमनोदिस्मतासमाश्रनातोउमश्रएवाद्दमिमात्येयथातश्रमर्थः १२ समस्यस्व

गतः कथं आत्मा प्रमत्तं भवेत् इति ॥

अपत्तंआइनिर्वेशमौनमेवयश्रुलालस्था नश्रुणोमेवपार्श्वस्थःसंप्रबुद्धापिकिंच ११ प्रनायते
वानानाविबुधायायात्तनयोयश्रा नानाश्रनानएवाल्लयश्रानममतिविसूतो १२ सदसड्डवतिद्विप्र
भ्रवोननुमवोयथा विपर्यस्यालिमर्दवतिदिनेश्याथादिनं १३ असत्तनम्मवनाश्रुदिनमवयथानि
प्या अस्मवःसम्मवनियया म्मत्तिद्दह्योने १४ असम्मवःसम्मवतिनगाड्डानमिवावे नमएवम
ह्यालोकोयःसनिद्दस्ववासरः १५ आलोकएवेतिनमोयविइस्सस्वासना वस्तेवमवेद्योमस्य
आदियतनेयथा १६ असन्नइयमवेतिभातिसमनागायथा नयोवनाअद्दाभातिसनागायत्रनान्य
ना १७ ययोद्दोमदश्रोस्वयोययाद्दोमदश्राने रा नायत्त्रमौनयोवेतोमनागायत्रनामथा १७ स

सम्यक् पर्यालोचयति ॥ वेदितव्यं ॥

मेस्वप्यापूनभ्रवोनत्रमवोयथातद्दमलमपस्ययतिनयोमर्थः १८ एवमनेपिविविपूर्योसःअम्राय्याइनाद्दअ
मतिम्यादिना १८ १९ ययस्माड्डेतोःस्वमद्दतलवीसयोयस्मानथाविपाउल्लकादीनानिड्डाद्दयते स्वमेश्वभा
दियतनेतुभ्रूयमानेयायनेवस्त्रैयवुस्वभ्वयोलमवेन १९ २० हास्वयोद्देवेप्रस्त्तमायननोश्रश्रश्रनयोः २१ व
लितेनायत्त्वमयोःमाम्यामादिय्येवमभ्रांद्दीययनु रामःसंकवे नेनदिति मनागायत्रनायानेतियत्नयोकंए
तत्रइतःयत्रयस्मिल्लसेतिय्रानायमानेवायकोयोनाश्रस्ययकल्लद्ददीनेलश्रतःस्वयमेवनस्याभामनातुमवी

॥श्री॥ तत्कथं भवेदिति वेदयते सम्यक् ॥

श्री॰
ग॰नि॰
र॰टी॰
२५५

ततोऽनन्तैश्वर्यसिद्धिः सिद्धेश्वरस्य नाशकत्वमप्रयत्नस्य तामुक्तत्वपूर्वकर्तासिद्धेः सम्यग्रूपोऽस्मिन्निदं स्वमुद्देह स्तोऽहं स्वात्मन्नेवाद्वैतं गम्यतेऽस्य ध्यानस्य मे देहोऽविनिद्रोऽनाप्रहे दृश्यत्वमस्य हृदेव्यायत्नं पश्यति नवदेहात रेहेऽन्तरहस्यमोहे देहान्ते चान्यदर्पणेन तदर्पणेन तद्रूपः सर्वं तन्मये स्थाद्वी नामि हन्तत्व तदर्पणेन सर्पितद्वायत वेतितिसामान्यप्राप्तिरिन्द्रप्रापणेन नमिद्धः समाधिनेवि दृढेनमाद्विस्मृतिः स्वतिनिष्ठमस्य देहात्पूर्णम् १० नेतनीवः प्रियतेस्वात्मदेहे न हानि ११ इहास्मिन्प्रायनेदेहेनाशने शवेनदेहेन तस्मैव व्याने तनस्वदेवनेतं एतत्त्वमद्वह

वमिद्धः विश्वमस्त्वमनन्तानिस्वमवेभनने स्वमं श्रुतिमाग्नोति तज्ज्ञोऽहं स्वसम्यगुणतव १० सर्वः
सन्त्वसमन्तानिसमूर्तेऽनन्त विगीतवान् इहप्रवृत्ततेनेनान्तिद्रा श्रुतं स्वयं प्रवेक्ष्यते ११ स्वबंदः स्वदेहपावो
हानिरन्तरा विविधपर्यायान् शक्त्यवज्ञत्वद्वारविमलत्वमसंहतो १२ गतनिद्रतया पदाश्विद्रानद
जायते नमस्त्वमतदिनेवेननः प्रभयत्वात्वेदन् १३ स्वमदेहानुभूयात्स्वमूर्तमासमस्तिमात्सुवान् श्रुत्वा
जाग्रन्मयं स्वमदेहं भूयः प्रजायते १४ जाग्रद्देहानलपानाजग्मत्सम्यक्मतिमात्सवान् श्रुत्वा जाग्रन्मयं
स्वमदेहं भूयः प्रजायते १५ नृत्वसमस्तदिनेषु सर्वस्मिन् जाग्रदात्मनि पुनः प्रयमात्वेस्वमात्स
मानदीपतः १६ सजाग्रन्मयत्नमपुनर्देहलानि प्रयाणीः स्वमसंदर्शनेन स्वमानजाग्रभवत्स्थय १७

वेंधादिनमस्तमिमेवं प्रमयवानवृत्त स्वप्नमयोनस्वामार्थं बाधनसमर्थं इति योतनापसंभावनायालिङ्ग १३ १४ १५ जागतिस्वनान्नाग्रदेतरेतानः सन् सर्वस्मिन् जाग्रदात्मनिप्रपवेनस्वम प्रमादिमेवपुनः प्रमयंयथा शाश्वतेनतथा स्वमेनेतरेयतः इन्नेरेस्वमेनाग्रत्स्वमयंपुनर्देहलानि ननु उन्नेरस्वमेनाग्रत्स्वमयोगपत्या सुप्यनाप्रपुनस्त्वहदसर्वनागतिस्वमन्ता स्वमयोग्यदत्तामपि सुप्यनाप्रपुनरमेवेति भावः १९ प्रपतत्ता
पिस्वमे स्वमसंदर्शनानारमंत्रमवत्स्वमस्मेव नायत्रपाश्रन्नभवतीति सर्वत्रान्वयः २० ॥

ग्रं॰

एवंरीत्या जाग्रत्त्वमनंतत्वेनैवनाममतिप्रत्यस्यादृष्टेर्जीवः स्वतोऽनंतत्वेनेनमितियतननन्नेहृत्वाभिमानोपादानमा
गामनेन नायत्नेविधिनेत्वपिच नृत्यावस्वमहृष्टास्वम्नः स्वप्न इत्थं जाग्रत्प्रबुद्धः कथ्यते इत्थं जाग्रन्निमनस्तस्य
इत्थमेषप्रबुद्धः कथ्यतेइतिनयोः साम्यमेवेत्यर्थः १९ एवंबहुमान्नतमान्तस्थितो द्वितीयेस्वप्नपूर्वस्वमेवस्वं
पद्मयावनेमानत्वात्स्वहृदयेनेजाग्रद्भवति एवंजाग्रत्तिमत्वात्मुनस्वप्नेजाग्रदेतदेवप्रबुद्धस्यापिस्तःपूर्व
जाग्रत्त्वमपवालेप्रबलस्यभवति २० इतिहासः क्षीणमानमपूर्वहृत्तेकयार्थः स्वप्नयोनतस्वदृष्टान्त्वेवनयपार्थी

एवंजाग्रद्यथाजाग्रत्त्वमनंतेवेतिनामति नत्वायतेनविधितेनायतेनेविधितेपिच १८ स्वप्नद्रष्टुःस्वप्न
स्वप्नः प्रबुद्धस्यैककथ्यते इत्थंजाग्रत्कालोऽनंतः प्रबुद्धोऽस्यैककथ्यते १९ स्वप्नान्तस्स्थितोजाग्रज्जाग्र
त्त्वमपुरःस्थिते स्वप्नांतःप्रबुद्धस्यजाग्रत्त्वंभवत्यते २० इतिहासस्वप्नयोर्वृत्तौजाग्रत्स्वप्नौभावविप
पश्यत्येनानवेनाद्युपमानोपमेयतौ २१ स्वप्नोजाग्रद्दिवाभातिजाग्रत्स्वप्नमिवोदिते वृत्तनत्वद
यमसद्विततंफलवतिकेवलं स्याद्वृत्तमैवनंभूतजातमपूर्णपनः चिन्मात्रमतिरेकेणंकिमन्यदुपप
ते २३ स्वप्नयत्नयथाभासत्कल्पनोपलभ्यते चित्रमत्कारमात्रान्मनथाकालाद्यपि २४ वस्त
नातमिदंस्वप्नजाग्रत्यपितथैवतः इत्थंतदुपलःस्वस्वचित्रमत्कारमाइते २५ ॥

वितिहेतोः परस्परमुपमानोपमेयत्वंभानानाविमृश्यः इतिहासस्वप्नयाविति दीर्घपाठेन इतिदेहस्वप्नमेवेषु
संपूर्णइत्थमस्यपरोक्षिचित्कलादृणावपीत्यर्थः इतीहास्वप्नयोर्वृत्तिनायद्भुः प्रभुः २१ किंबहुनामानदृष्टाक
स्वप्नोपिजाग्रद्दिवप्रस्थैभाभाति स्वतीनेनजाग्रदपिप्रसिद्धस्वप्नमिवउदिते २२ चित्तवकवतिकेवलंमित्य
किमुपपादयति स्थावरमित्यादिना २३ २४ चित्रमत्कारणाद्येतत्त्वस्वतः किंस्यात् हेत्वात्यवसितत्वार्थविवद्धिः
सहगुणकाममवदन्त्स्वादेनाववाधवितात्मनत्वदृष्टान्तदर्शनेम्या प्रसिद्धविरेकोपलक्षितिपरेणान्वयः २५

557

श्री
रा॰ टि॰
अ॰ टी॰
२३९

विनाशवृत्तेव नगरस्य कालेनानुदितैर्निमित्तकं पुष्पाणीवेषफलादेन जगत्सर्वं त्रुवलक्ष्यं हि नेत्रानाभिमर्थः ४८ ए
विद्यातिरेकेण न नवत्तुपलेभार्षविविनाशत्वनिवेष्मारू सन्नर्थाभिमाहिता ४८ शिलाया अवयवः शोल्स्नस्य
स्यैव ४९ ५० ५१ ग्रहमयः स्वरूपभावः ५२ अवज्ञायशूली ५३ नपाशद्वादपालोक्यार्थापि ५४ इक्रमेवस्य
दयत्रुपमहाति स्वमइति स्वमेशक्तिबुद्धाबलादिदृश्याभिविनाशेन सद्भूतमवइन्सभानत्रयतिप्रसिद्धपरिवल्ला
शपितद्वेषवसंविनाशं गतानामेव एवं वस्तानशनप्रादेनिविक्त्वानेदानेपवकविनाशत्संपरिशिष्टं प्रबंइदृष्टा

किमन्यत्तं वदस्वात्र विनाशवृत्तेविवेकता ये तत्पुरास्तद्वदेःस्वमेनायनावृहयात्रेविदं ४९ नायन्नान
मनः सर्वं विनाशैवव्रतमित्रिवं जगनावमनः सर्वं विनाशैवप्रशद्धितं स्वभावमव्याप्तां सर्वमन्त्र
नोपलभ्यते नष्टुतेन मध्यादेषार्थविज्ञाननोपलभ्यते ५० फेनान्नकस्यशुभंइपेनपूर्णेनलभ्यते
विनाशयंतनयथाखेनंविद्यनंनोपलभ्यते ५१ इनारयोपथावद्विविद्व्यानोपलभ्यते विनाशयंतनयथा
वेनंविविक्तेनंनोपलभ्यते इवयं पत्रयावद्विरवविकोनंनलभ्यते विनाशयंतनयुपेनंविभुन्नंनोपल
भ्यते ५२ यथास्पंदमयोवायुरस्पंदोनोपलभ्यते विनाशयंसमयाखेनंविदुन्नंनोपलभ्यते ५३ यथ
स्वयंतद्विनानतत्कथंकिमलंभ्यते कस्यव्हस्यलभ्यतेरोमकालवनालभ्यतेमही ५४ विद्योममयमे
दयथावदपदादिकं स्वप्नेनपादपेलादिविद्योमामासमावृकं ५५ स्वमेयथागगनमेवपुरवलादिस
विनाशयसम्भगनायतितहेइव स्वमेश्वनायृद्गितिपनेतमनेनमेकंविनाशमदनवृत्तामविनास्त्ववादः ५६
इति श्री रामायणे नागरस्वमेकं नाम पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ ॥

तत्त्ववादिनां विषयं विनाशदृष्ट्या विशदस्य सर्वः ५६ इति श्रीवा॰ रामा॰ निर्वाणप्र॰ उत्तरार्धे पंचोत्तरशततमः
सर्गः १०५ ॥

९३

558

तद्गोत्थैस्त्रिराकाशपर्णामिह भ्रमः पुनरुपयाते तदैव नगरं स्थितं दर्भिर्भ्रमः पूर्ववासने प्रबन्धितेन गगनैः स्वप्रस
मेन यादृश विद्याकाशमात्रं तत्त्वमिति प्रतिपन्नम् नत्वद्रूपब्रह्माण्डपत्नेति ब्रह्मान्तर्मुखे मंदमतिर्मिः अत्रि
त्वमाक्रान्तयाऽरिते स्यादिति संभाव्य यान्दृतुकं पृष्णस्वयत्ने स्वरूपतःस्थलत्वाभावेः समस्ताखवृक्षादिके
न्यकमिति रामः पृच्छति कीदृशमिति १ पूर्वर्द्धस्थितिविध्यर्थ्वः प्रश्नेन मायास्वसमयाप्येवतदनुक्तनवीत्व
काले नात्र ब्रह्मनिर्मयोदिति समयोर्थमत्यनाकाशः यद्ब्रह्मेति चिकित्सितेन तदनुमायावस्वमलत्वालावेऽदृश्यकादिक

रामउवाच कीदृशं सा च विद्याकाशं तद्ब्रह्मलब्धस्थलयमं अथ कुत्र परस्मिन्हि ब्रह्मबलेनास्तिमेमते १
वसिष्ठः समयोयं मयोद्भ्रातोर्थ्वस्नामग्र्यनामनी यस्मिन्यत्नेनैव ब्रह्माण्डतत्त्वशिलामध्ये वल्लनल
न्योर्थ्वदेन दृशोः पूर्णसोतिव इयमध्येकमेवनविम्मात्रेव्योमनिर्मितः २ देशान्देशान्तरंप्राप्तमायाः स
विद्यावपुः निमेषेणेनवमस्योर्विदन्त्याकाशनत्वने ४ यादृशोक्तःस्थितः स्वस्वरूपस्वरूपाख्येनस्वरे
यथैवस्वप्नेनमः स्वस्त्वतादृशोविभ्रमःस्थले ५ विविधब्रातात्विलेख्यस्वप्नप्रदेशैः संस्थानतेनसः यादृश
स्यात्समयोभावस्तादृशोविभ्रमःस्थले ६ अनागताश्चालिता यासमनस्विसवसंस्तद्ये तमःसमस्त
सोभावःसविदाकाशस्थले ७ ॥
इयो
शिलामध्ये तत्रविशिष्टप्रत्येकप्रपंचद्वयेनेनामनीक्रियते
इत्यर्थः । १ । तस्यविद्याशोकेनतत्प्राप्तिकमेवस्वात्यस्वप्रशममाह देशादिति मध्येयत्निर्लिप्तसंविदितेर्वपुः प
सिद्धेनविन्यर्थः ४ मूलेनभोमेरसंजलमाकर्षेनस्वगतैः येषीषमनुमोदस्मानस्थितीति अनिप्रसिद्धोपादृश
हत्रिकासस्वरूपस्वाङ्गाऽरभावःप्रसिद्धस्तादृशामित्यर्थः ५ समःसर्वत्रैवसमस्वरूपोभावःसर्वत्रस्वस्वरूपावस्थ
वः निर्विवेपदस्यापा सुहृत्स्वरूपेतिह्यामीतिसर्वात्रभवान् ६ अनागतनायामिति यथाहुः निद्राद्रोजागरस्या
नेयोभावउपजायते तंभावपावयन्योगीनद्रःस्थिरमिर्दृश्यतइति ७ ॥

श्री॰
ग॰ नि॰
ट॰ टी॰
३६१

अनैरूपाद्विषयत्वादित्वा ऽस्मत्काममनायमिति स्वाविर्भावगुणानंदमूर्तः ८ अग्नस्तमसनीवृतः पुंसः ९ ग्रासनेनिक्षिप्यमवस्थानेयाज्ञस्तभावतनयस्य हृतदेवचेतनयानुजीवानां सन्नात्मक्षिप्तिनिस्तद्रूपवेत्स्यान्तरात्मविदाकाशस्य प्रतलब्धमनोनाशेमनोऽसिद्धानीतिभावः १० यतोपयस्मान्तस्फुभिर्माद्भिताः स्वमतात्मायशोऽइत्यादि विश्वप्राग्स्यः यस्मिन्नेवनालमयः ११ विविधाः सर्वपदार्थास्तेऽभवाः यतऽयोनि उदयंप्राप्तवंतियस्मि

हृत्पद्मगुल्मलतादीनांहृद्भिमागतस्तमसतो यः स्याऽस्मन्मतो भावः सचिदाकाश उच्यते ८ रूपालोकमनस्कारविश्वजन्मायस्य तस्माद्यः भावः पुंसः पारस्तोमविरुद्धसच्चिदंबरं ९ यद्वेनसमन्नस्थकाहृष्णाणाभूमस्ता चेतनानांवस्त्वात्मचिदाकाशः स उच्यते १० हृष्टदर्पणतस्पुरानादपाणामुद्स्योगतः यत्रवान्तमयद्भिन्नवनतद्भिद्भिविमलाणव ११ यतस्तस्थतिप्रत्यस्मिन्क्षिविश्वः पौरत्वमतानु पदार्थोद्भवाः सर्वचिदाकाशः स उच्यते १२ यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः यच्च सर्वमयो नित्यं स चिदाकाश उच्यते १३ द्विविधो नोवृद्धिर्जातस्य यस्य स्वसमापितः वोविभावयभासात्म चिदाकाशः स उच्यते १४ यस्मिन्निमिषकेनलोके सर्वं विनिष्ठति सदसद्रूपतत्त्वनैविशुद्धविज्ञानतच्चिदंबरं यस्मात्सर्वः प्रवृत्तयोनेमूर्तपल्लवविक्रियाः यस्मिन्नेकं प्रलीयंते यन्मायास्तच्चिदंबरं १६ निद्रायां विनिद्रमायायनोविशुद्धप्रवर्तते निवर्तते च यस्तात्मा तच्चिदंबर उच्यते १७ ॥

श्रुतिलोचनविमर्श

नाप्यवमायदाकोपानादिभावेनोत्तरोत्तरं पविलसंति १३ ह्रीं श्रीं क्लीं ग्रासव्याख्याते १३ १४ विश्वावयस्मिन्नुस्थितेसन्नर्तमसक्तं तत्वविशुद्धं तेनोक्तशिवनिष्ठनिकृतन १५ यतोवाइमानिभूतानिजायंते इतिश्रुत्युक्तेन दस्फलदलमाह यस्मादिति १६ सुषुप्तिप्रलयलक्षणायानिद्रायांविनिद्रमायास्वत्याय स्वात्मनीवेति देयशक्तिवशात्नायन्तमनन्दलंविपद्यादिलक्षणं च विशुद्धप्रवर्तते प्रादुर्भवति यस्मादात्मनोविदेहपराक्रियाशानोनिवर्तते १७ ॥

ॐ॰

उन्मेषप्रसरमसत्तानुकारं पृथगात्मावाविर्भावकत्वेन जगत्सत्तायाः लयः निमेषः स्वरूपावरणेन तत्र उदयः १८ एवं सर्वमिति
चेत्यावधिसर्वात्मत्वमपि न लक्षणमित्याह नेदमिति यदा सर्वमपि यत्र किंचिन १९ स्वर्णनिमेषेण स्वविलंबे
नेदं पूर्णांतरप्राप्तो विलंबे हि इति विच्छेदादिविस्र्यांततानप्रवेशाद्दानप्ररुचिदं वरं मपि चित्तं पूर्णमात्मिति उपक्र

यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगत्सत्तालयोदयौ स्वानुभूत्यात्मकं शांतः स्थितं तन्नहि डिविभ्रमः १८ नेदं ते
इदं तद्धि तवेवं सर्वं निर्णीय सर्वथा यत्र किंचिन्नसा सर्वं नसि श्रीमेति कथ्यते १९ देशाद्देशांतरप्राप्तो यन्म
ध्ये संविदो वपुः स्वालोईं निमेषेण तच्चिन्मात्रवपुः स्मृतं २० विश्वं तन्मयमेवेदं यच्छाभ्रं तेयथास्थितं रू
पालोकमनस्कारैर्युक्तमप्येवमोहपं २१ ईषदुन्मेषणादेतत्स्वन्नाशिमिवगच्छति घनं त्वद्रूपमपि संस्थितौ
सविमलाकृति २२ सर्वप्रणेवोपहितेयथाभूतेनिर्वासनापुरुषः एवं रूपएकैकवनः स्वस्थमावस्थितो भव
२३ निर्वासनः पूर्णमनास्वदव्रजनकिंवाहर प्राज्ञाणस्वसंजो बोनिमस्थचनमौनवान् २४ इदं तन्मभव
त्यवरूपंमपुरुषस्थियत्नतः स्मरात्स्वाजलमिवदेहतमिंदाविभावादितं २५ इदमादत्वनन्यत्र कारणा
भावतः किल कारणेनविनाकार्यं नहि नाम प्रपद्यते २६ यद्योपपद्यतेकिंचिन्नत्कारणकोऽद्भव
यथास्थितंपरंरूपमङ्गुलमिवलक्ष्यते २७ ॥

यद्योननार्थं २० लक्षणान्तरमाह
मोक्तस्य पुनः कीर्तनमुपसंहा
रेण सिद्धये विश्वस्य तन्मयतामाह विश्वमित्यादिना तर्हि कथं प्रलयावस्थानतः सर्गावस्थायामेदविभावनं तत्राह
ईषदिति २२ सेयमन्यतार्थं निर्वासनावशादेवेति न निर्वासनस्यास्याह सर्वप्रणेवेति २३ २४ स्वनत्ताम्ब्रिवेतिरवका
रणान्यतायामिष्यातन्मुतेनानकृतः निवेदसंभवादेवेत्याह इदमिति २५ २६ यद्यापि किंचित्क्रीनाद्देकारणादि प्रवयस्य
निरेककप्रेवादुपपद्यते तस्यपि प्रकारणकाद्दमाद्भुलणएवोऽद्धवोयस्तत्यथाविधि ननुनिर्विकारात्तस्मात्कथमंगु
णयुरुवलयाह यथास्थितमिति २७ ॥

561

श्री॰
का॰ नि॰
३॰ टी॰
१९२

द्वयमपि चेद्भविष्यतीतो द्वयेनाप्युपलक्षितं नद्भृद्द्विरूपत्वं: १८ न देवं येन ग्राममन्यथा गरुत्वं न ग्राह्यत्वेनेति १९ माया
मात्रत्वे किं सिद्धं न द्वन्द्वं तस्मादिति २० न दिग्भूमपदं पुंसां विद्योमेवतन्नाविष्णवे वेत्ते शास्त्रिनं किं परिणामेन नेत्याह स्व
रूपांदिति २१ हृतेन परिणामेनेनातिवृन्दतमस्समनावाकलनाभगुणादित्याह नदीतिच्छ्रुतएवनद्वन्द्वहेतोपि न परिणामः
स्वरूपनिरूपणयानतन्मनसनाहित्याह नवेति २२ यदि द्वन्द्वदृश्यं प्रमाणत्वानभिगीतं दिनयोः कंपप्रवभासमनं प्रमेयं ना

न यथाख्यातिन सेवं गन्धर्वैरूपमसलक्षितं प्रवणत्वमयमेवाकाद्वेद्वैयेनाप्युपलक्षितं १८ नैवेदं ग्राह्यः प्रौ
ढामप्रमात्रमवोस्ति यः समापातनितिं अंतेनवत्वयत्त्वीसमनिति: १९ न समाहृतं पंनवोत्पन्नेनेवास्ति
नमविष्यति नवन्नपुणनिरूपमार्थेतन्नत्वं किं नामनपश्यति २० नमेद्रूपपंधनिविद्योमेवतनुणाविनं
सरूपास्त्वतुनं तत्त्वमसोमंवनामविवोदिनं २१ नृत्तीदमप्येवह्रहृत्रूपांतनमकानवन नवापिद्वहृह्वा
धीभावेवकरहननाकिल २२ ममरुवाव यवेवनहद्दवसमंनहहदत्तकालभ्रमर्वे किमिदं कणामाभा
निभूयोपि वरनोवर २३ नमिहः प्रमदूपमद्दपमपकायत्नाभावतः स्वदा दूरणनास्रमपिपोष्ठ
निर्दृष्टाणामप्रभवान् २४ यदिदं भासमनोर्वेकिविहृहृहृदृश्यप्रमानमक जगद्द्विप्रसरूपनदिहि ए
रमात्मनः २५ सर्वेविन्मात्रएवास्त्येवप्रमाणानकानने नपश्नगानवणाभातिस्वयंविन्मात्रमात्मनि २६

सतोभानादृष्टीनादितिनाम: पूर्वोक्तं न वैवेदितिलनस्यापुनःनविद्भुयोपिवरहेवरतोवरु २२ नत्वासतोभानार्थं
भवे प्रथमश्लोकेनाभ्युपेमसन: प्रत्युत्तः परमात्मनएवमाच्युयातशाभानमित्युनरेदिनीयेनाह प्रमद्रूपस्ये
तिकारणाभावनःनासद्रूपस्यद्रूपाविभोवासभवान्त्हृशूणानोपीतिस्फेद्भ्याभावः प्रादिवाद्तस्यप्रमाणप्रसंभवात्
तत्प्रमाणसंभवादित्यर्थः २४ प्रपत्नएवेदंद्वहृदृश्यमानप्रसनो नस्ववकिलनवरमार्थसतोप्रमुभमाणाशंक्याह .. विदमिति
२५ परमात्मनएवेदं रूपमितिकथं ज्ञातमिति वेत्तत्वदर्शनादित्याह सर्वेति सर्वेति २६ ॥

श्री॰

स्वप्नसाम्यस्यमस्याकृतइतिचेत्सर्वकारणकलनापन्नस्य सत्त्वसिद्धस्वरूपानुपलम्भाद्भुतत्वादित्याशयेनाह इहेति ३७
चिदाकाशात्मकवनाशीनकचनादत्र स्वप्नसाम्यमित्याशयेनाह यदिति ३८ निद्रैकसाक्षिभ्रमः कृतंचिद्धर्म
कलनेतिचेन्मायिकविकल्पवपुषादेवेनिद्रसौलेरूपयादृयनाह यत्रेति प्रकाशितः स्वात्मनैव ३९ ननु सैषवचन
वदेकरसंपरमार्थवतन मायायांविदाभासमित्यत्रिपुटीरूपदृश्यंभविष्यतीत्याह इदमिति ४० मायायोगेनदृश्याभावात्सद्वा
प्रमस्दे नितिकोवेतिबाधितस्य विश्रुर्योन्यतादितिभावः ४१ एवंनाभासितनैवेभासनमितिनिरस्तदृश्यप्रयोम

इहादिसर्गात्प्रभृतिनास्त्युपादानकारणं किंचनापिकचित्येवभातीदंब्रह्मकेवलं ३७ यच्चिदाकाश
कचनंस्वयमात्मनिनिर्मले तदिदंभातिनस्त्वेवनगादिसद्दितंवपुः ३८ यथाभावस्वभावत्वेयथाप्स्व
प्सुद्रवता शुक्लताशिविरदाकाशस्तथाविभ्रमसौजगत् ३९ इदंविविधविभ्राभासंपरमार्थघनंघनं
इत्थंस्थितेस्वयंभातेदृश्यदृष्टात्मके ४० वेदनस्त्वदृश्याभावात्साभासितेनभासने किमपीद
मनिर्देश्यंमहासद्भिर्वेतिकः ४१ रामउवाच एवंचेन्महदद्वलंकार्यकारणतादिकः कथंभेदः
किमात्मनःकथंमनस्त्वमागतः ४२ श्रीवसिष्ठउवाच चित्तकाशोयथाभातंयदाभावयतिस्वयं
स्वात्मानंस्वात्मनैवचाशुप्रभूतस्सितिरोदृश्यवत् ४३ ॥

यच्चोक्तंचेत्परमार्थतत्त्वंतर्हिकार्यकारणतादिकोभेदः कथंनश्वरत्वकः कुञ्चित्सेतुमर्हतीतिकस्मादुपादानादि
मितात्मनःग्यात्मनः यदात्मनत्स्वएवेतिमृषेनकिंकथंमस्तव्यमागतः सर्वंननानात्मतस्तेनकथंभातीत्यर्थः ४२ नच
पृथगपश्चात्स्तोत्ररमाह चित्तकाशइति चिदाकाशः स्वात्मापिविश्वकाशईश्वरः स्वयंतदायथाभातेयथाप्राणि
कर्मकर्मवासनोद्बोधंयथायथासनवासेकल्पनयाभावयतितनदानेनदैवाशुप्रकाशितंतदात्मनाचसएवइतिप्राग
तंदृश्यस्वरूपभावंप्रपञ्चतवान्नेतासंस्थितिरित्यर्थः ४३ ॥

563

द्वितीयश्लोकमाह विद्यामेवेति ग्रंथं कार्यकारणभावाद्याकारविद्यामेव यथावद्दोषरूपैवेति विद्यामेवेत्यु-
क्तमेवाह एवमात्मनि मिथ्यैकरूपमिदं तत्पूर्वं नेयपूर्वोत्पन्नत्वेनैवापश्येव परिमाणेन श्रुयते श्रुत्यस्थानश्रुतेति यथाक्र-
मस्वप्ने स्वयमेव श्रुत्वानि स्वात्मप्रबोधात्स्वमात्मनस्तु निवर्तते नत्वस्वात्मबोधे समर्थ ईश्वरः स्वयमेव जीवो
भवति किमर्थं श्रुत्युक्तिः कृतो नाम पुत्रश्चनेतुष्यात् कोऽप्यनित्यं तत्र स्वप्नस्वप्नादिकमर्थं जीवोऽनुकाम्यहमीतिपूर्व-
वयोगश्च देवं करोतीति पर्यन्तं स्वयोग्यतामाशावात् नकश्चिद्विरोधः ४४ तृतीयश्लोकमाह भावादि

विद्यामेवात्मकारः श्रेयोऽन्वेनश्रुत्वानि लब्धमेवस्वप्यात्मनेकोऽस्मत्पुर्वश्च योगकृत् ४४ सत्या-
ज्ञानात्तु ग्रामोऽमर्थ्यप्तमेवि रावघः नविद्योमनवेदं सर्वं वाप्यतिलेनस्यम् ४५ कार्यकारण-
भावादिरूपो विद्याविनिर्मितः नात्त्वन्तत्त्वयमेवपुंसामपर्यन्तयोगकृत् ४६ इच्छाभ्यांचाप्य
कर्तावाकृत्रिमस्त्वादिलोपदि नन्वयं किमिदं स्वप्नमितिस्पृष्टेननास्यया ४७ यत्रस्वप्नेनित्य-
भासं विद्यामेवविराजते श्रुत्यमेकमनेकात्मानं च किं विकल्पते ४८ ॥

छेदिइतिपर्यन्तंयोगेयुज्यते ४७ विकल्प्यानेपर्यन्तयुज्यते ४८ ॥

नित्यस्य भावात् दृष्टिभावश्रमो योऽपि दुःखभावात् स्वभावमात्रो सर्वे भावनिवृत्तात्मन्तरभावात् तत्रापि नेत्वमस्येदलमात्रं
सत्यात्तद्रूपं प्रसिद्धं तत्त्वमर्थं समाधाः संविदेवपुः स्वरूपतः स्वविद्यामयमायागुक्तत एवेदं सर्वं पश्यतितिव
लविभाव्यतः इति सर्वसमत्वमात्मतः समर्थः ४५ इच्छायमजीवभावं कल्पनायामिवजीवमात्मत्वविधायाका-
भकारण तत्त्वं पावकाक्षय केवलं तत्त्वमपिनपर्यन्तयोगाइत्याह कोऽर्थकृत् इति नहि स्वात्मानं पतिकृत्स्नं किमर्थ-
मेवकरोमीतिपर्यन्तयोगकर्तुं समर्थ इति भावः ४६ आत्मान्यत्वकर्तृत्वे भोक्तृत्वे स्वात्मन्येव पर्यन्तयोगमाह यत्र स्वे

ॐ

स्वयंभुवः प्राक्तनं भुवमस्मिन्याबैव सर्गभाः स्वर्गो भ्रांतिमात्रिलक्षणापवित्त्वादिसर्गः ४९ एवं सर्गभ्रांतिरेवत
त्वः अपरिज्ञाता मायेति पुराणेषु कथ्यते लोके जगदिसमवाने अल्लैवचिदेवान्यानेहं चित्त्वेकिमिदं इत्थमित्युपवर्ण्य
ते ५० स्वीयाविभातिनस्वभावः एतत्रासमेवमभिवृद्धेषु विषयावकोत्रुतः ५१ अस्मत्तोनिरवयवस्मापिसत्स्वाच
पर्वड्रग्रत्रमवः समन्तराशोपपाद्यत्रात्तजगतेतिसांगलेखासावयवेत्यत ५२ नत्राहंतामायासेनात्रमवंतपंचत्रप
तिद्युद्धमितिसृष्टिमेंकृतिमयसादिः ५३ विद्युत्समवमवसर्गइतिकिमर्थमित्यर्थनेत्रुपानपरमाणत्वादिकारणा

अस्मिन्स्वयंभुवएवेयं चिन्मात्रे भातिसर्गभाः अविद्यानामनीलात्मलैवभूतिलक्षणा ४९ एषैवत्व
परिज्ञाताभ्रांतिर्मायेतिकथ्यते जगद्विद्युत्वाच्चिदाद्यत्र इत्थमित्युपवर्ण्यते ५० चिदाकाशप्रकाशेन
चिन्मात्रप्रत्ययवकः वेतालेरालनैकेनेवरुष्टेममेवसचिव ५१ जगन्नाममुपमासमाप्तिचिद्रद्योयेवानु
भूयते सर्वेव संगतेलेखवत्समेहिपुरुषनायथा ५२ अशमुद्रिकृत्सकद्भुः सतुशोकसमरुचिद्ददुः वेमेनेव
चिमेवतिसमेहिपुरुषनायथा आकाशादिक्रमरणाभावान्नानेकार्थवृत्तिः वन अकारणत्वाच्चिदात्मविविधि
तेत्यमिदंतथा ५४ अकारणकमेवेदंयोमपत्रोमात्रत्रसवते जगदिदमसत्प्रयोगांचिन्मात्रानन्तविरान्मन्ति
सर्वएव तराजीत्वादर्पणात्रइवजेनतः समीपगतवान्यवः सर्वेतस्सविचारणा ५६ नजगत्वरूपमत्र

मात्रत्वाद्विनाशाद्वि जगत् अस्य
नाशेन नैवस्थेयेनास्य नदेतेमा

तराद्वेकायंजानइतिजगतोमुवर्णयनेनत्रयद्ग आकारीति ५४ शून्यत्वंनिरवयवं ५५ सर्वएवजनेतवः दर्पणा
इवसमानःपरिकृत्यितनजगद्वेरायुपिचित्रामवाचाचन्द्रपदर्पणनानासामर्थ्यांजनाः संमोहुयानीयाः विचारणे
कुर्वतः पुरुषधौरेयुस्मतनपरमपुरुषार्थः श्रेतः समवनाम्नइपनानासमीपगानएवेत्यर्थः ५६ विचारेणस
रूपंवुध्यावकयंस्योयंनत्राह नत्रादितिनतुत्रामत्रपस्वत्रपगुरुस्यापविशिष्ट्वचिन्मात्रत्वमेवेतिजगद्भुष्णवेन
नेनविवेकत्वेनाशमनेवप्रवलेनस्थेयेइनराभाविकीदेहाद्यास्थानोत्तमा ५७ ॥

11

श्री· वा· ति·
यो· प्री·
२६८

त्विकथं जगदात्मना स्थितानुज्ञानस्यायत्तेति यथा कारिरे देहं चलयन्नन प्रावर्ततीति जगद्बोधस्वभावात्प्रसेनव्याप्ति
रविवेतनीति व्याधारत्वं पुर्वोक्तं स्वात्मनि परिकल्पनतत्कर्मजगद्रूपसंग्रामे ८८ यत्र मूलद्रुमादीनामपि स्पर्के
लितार्थकल्पनसामर्थ्यानत्वस्थैर्याक्ते: परमार्थेनस्वन् किंवाव्युत्पित्याश्चेनाह यथेति ८९ ई: स्वात्मिके
सतन्हिस्वप्नाएकर्त्वलोनापुणाद् यन्नूगल स्वल्पस्यन्याह दृष्टान्तेति ९१ निमग्नाव्यक्तानिरेवजगद्भ्रूणत्व
निश्रीगरवयवैरितःकामुक्तानि ९२ निसन्नेपत्स्वपनस्थापिनमर्थमेव देहलोयं सहः निविसदृशेनिसर्गादौवि

यथा स्मृते कल्पयदेहं स्वार्थोऽवर्तनजगद्भवः । येनैव निर्मया विर्विचित्रमाविर्न जगद्भ्रम ८८ यथा कल्प
द्रुमाभी ह कथांविना मत्तिर्यशा नयायद्वा विनेस्वानस्वरसरणमिति विन्दतां ८९ स्थितिविच्छिन्ना
सत्ता निर्विकल्पद्रुमस्थेस्थिते भ्रष्टभूपादय एतनावात्मना नास्मनि लोकिता ई: इत्याद्यपादत्परामो
मपदे शोतिनिर्वेग: यत्नस्य यथा स्थितदृश्यानुजेनाद्वैतैकाविभ्रमः ९१ निशाधोवेककवमसृक्षमनेनाभा
सतोदया भ्रमशिक्षाविदृष्टपान: क्षुतानानीनेवते ९२ विसदृशकार्यं नृभ्यंन भवतीसदृका
रिकारणाभावात् सर्वहीवतन्न आगर्तविरेवट रूपवद्यान्नमे ९३ इति श्रीमहारामायणे मो· नि
वं· उ· कार्यकारणतानिरासोनाम बहुलेनरशतनमः सर्गः १०६ ॥ वसिष्ठः प्रवेनविस्मयेविश्वेवि

नाविसदृशं जगत्स्यात्कार्यं तस्मात्भवद्भवः नसंभवतीत्याह सृष्टेति मिश्रस्पानां सदृशकारिकारणानामभवात्सदृशो
नभेदकभावात्कार्यत्वासिद्धिरित्याशय: अत: आद्यान्विवेदरूपेणनन्तवनितिक मत्समात्रमप्यस्तीति सदृशं हेत्वे नमि
त्रमिसद्धौ: ९३ इति श्री वा· नि· पू· ता· प्र· बहुल रशतनमः सर्गः १०६ इदानीं वक्ष्यमाणे वेधस्पष्टसुर्यादीनामवस्तवः विस
णोस्वकवचनस्वभवजगदिरस्यपि विद्यस्वतेस्वभावमलक्ष्यविनात् भावविशेषयिते प्रतिमानीने पुनर्वेत्यतिष्ठिद
वतिसुणाभातिनयावति भोमात्वर्णनसिद्धिकतादिस्वस्वाभानुदर्शीति पुनर्वचनयुक्तीति चिन्तवेनन क्रियावेसंवृतेति
पुरीविस्मयीति प्रतिताथौ इत्याह पुनरेति पुनरास्पष्टतिनाथामेवमात्मके पुरुषविराद्मकमतितायाँ नेना भिप्रेतमि

निर्वाणप्रः ६ ॥

पुं·

प्रनित्तासिद्धः कलहवंस्थिन लोवज्ञमतोनपस्नावनिरुनिर्जीवनामेरात्मकंजीवभावनिरूमिस्रेनाहस्थलरुति
सर्वभावानांकोटुट्याश्रुनेनासिद्धिर्जीनत्कलभिमावकाद्येतिकाहमीनृमात्यंतिकनिष्क्रियतालहताकोट
स्थ्यमनः पामाः देशामनेशामः श्रुनयोतिकाश्चतेनाभावप्रामिर्येवा ३ नथोलैत्यादिवत्ताक्षमानस्यापुसस्रावथं
रणेवाननमलेविद्दीमाह अन्काश्रातिकावबात्मेकावबात्कवबेत्य ४ २ नथावनमोमोक्तिकालिखिवत
नतिभोगास्यातेपुत्रेनापिफलिनमिस्याह नथेवेतिश्राप्राप्तः भावकः इत्यात्कसुकः पादार्थोस्ति ६ ७ घ

प्रतोनीवज्ञपिमनत्स्वसर्गोविनिहते प्रसत्वहेवनेवेतिजीवेनोपिमनाइव १ काहमोनमनाएवयव
हाननात्रपि लयामाएवबासर्वभावाः स्यावृरनेषमाः ३ अकारुकवक्यास्यादिदंकिंचिदनंतु
नकिंदेवनहिद्दिकिंचिदोज्ञेकृतोभवत ४ कैपांरुकनृहीवाहमालीमोक्षिकादिवत घत्वपुकवति
नजालितात्पुनेपिबत्तना ५ नथेवापिज्ञगवाफितिलोइकवनेविनेः अनुशुनेपिति: प्रपेकाफ्
स्याभावकेप्रकः ६ निहात्कलत्वानानोवेस्तान्तनितिर्यकेः अवत्तत्वनेश्युप्रातेप्रातिमानोवके
रये ७ किमास्याबाकवावृतनमेस्यहृमिसहे प्रालनेश्मनेवालसंकल्पेवालएवव ८ इत्या
यमहिनोर्वेम्पर्थतास्यानिनीविते किंचिवनलास्यनिभोगकाशलालनोयनः ९ ॥

प्रास्तास्वविनेवनहिकोहेनुर्धनिनाक्रारम्प्यार्वेतिनगार अतानमिनिहेनुस्यलोवमकोवेतिप्रानिनःनांतेस्त
नेनेषांकालमेवबहात्माहेननितिस्वनमित्यर्थः ८ अनर्थेवतस्नानानविकेः इष्टआदीनासस्तालाभादिहेने
वर्थनत्वनाशकारविकारेमत्ताननसार्थेकायावरकवेतयादिसाधननानमवलवनीयमिसायाकेनाह इष्टआदी
नामिनियथास्तर्गारत्नादिलाभेकपापश्चनलराकारस्यानन्तानमेविहायप्राकाशलालनोयन श्रमहनापिश्रम
नकिंचिवफलतास्यानिइस्यतिनहदिमर्थः ५ ॥

567

एतस्याप्तीनामसत्त्वेनएककारणाभावेकार्यानुत्पत्तिरित्यवश्यस्थितमित्याह सहकारीति १ अनयवसूचहारे
धीभिर्विद्याः विद्वांसोरामायणस्य [illegible] मित्याह अन्नादेवेति २ तेसर्वेषोदशमाद्दीनामसंतासंभवमत्रभवमनुलेख्याह
जनइति ३ सहितइहिलनामामकत्रमाणमित्याह कार्येति ३ एवं च ते तिनार्थाः सिद्धयन्तीत्याह अहप्यादिनानान
एतत्सिद्धंसहस्याद्दिनानामनुभवसपितत्वात्मकं विरुद्धानामनेकान्तिं [illegible] तिकव्यतीति ४ तात्रभवेण
मात्रसमंमानेयत्रतथातिधियदेनस्यविरुद्धयस्तानित्यकृतेनिनवकारंअशीवतीरिक्तयदमितियावत् नरनरंसमं

सहकार्यादिपूर्वाणामकारणानामसभावतः एतावन्तेवनामनंनवावाणयभवेनूतनः १ अन्नानेनामलार्थे
नवेलनपवहरांतिये अधिस्तनमनानेवातनयणपालयन्तिते २ ततः पुरस्तादेवानेकेनामकएवसंस्थिताः
विद्यामेवमिदंस्थानंप्रकटंसमानमनानम्नावि ३ कार्यकारणकालादिकल्पनाकल्पनेनम एवंहस्त
रूपः सतितैर्वातैरत्नम्भुतः ३ अहस्याद्दिनयनानामसहस्याद्दिलत्तायके कथतीस्यानभोहपलसा
दिविवविन्मानिः ४ अंगयदनस्याविरलवस्पानितत्कृतिस्तातुभवात्रमानं नेदंतदाभातिमहीनला
हिपणावेद्यैतिकृतनाभिधाने ५ इतिश्रीमहामहोपाध्यायविरचितायां प्र. अविद्याभावप्रतिपादनंनामस
मोत्तरपञ्चमः ५ तमस्तत्त्व प्रतिपाद्यपञ्चपञ्चकवर्णीयप्रविद्याये विद्रुमः स्वमनगरीदृपणमान

तत्रादित्रपेणवेद्यहपूर्वइतिप्रातिपादिकरूपंकृतंअभिधानेयेनतथाविधंसत् आभातिप्रथनेनवस्तुनस्वस्तवेनार्थः
इतिश्री ला. ना. प्र. कि. प्र. समोत्तरपञ्चमः सर्गः ५ अनह्यायामविद्यायांनानादेनोनकदाचित् अत्रार्थोविसराचित्र
सविद्याप्याननमीक्षते नक्षित्विपादिद्रवितेवनर्दितर्विपश्चितः १ इहद्विस्तस्यप्रस्थानोदेनहमंतनप्रवृत्ते चतिनाया:
संसतित्रपणापाप्रविद्यायात्सत्रतानेन द्वैकालिका सन्नापतिलक्षणंत्वाधंविनापिदेवकालतोयत्नः संभवतिनप्रभव
तिवेतिमहिद्रानेनायमः२कृतिश्चतिद्यतिइयंविद्रुमः स्वमनगरीविद्यमानापि अनभूताहृपणरूपाअविद्यायस्यप्रसः

श्रीः
रा.नि.
२ टी.
२२५ कविशिरोमणिः ||

ॐ
[illegible]

सर्वतोन्नरगुणैःकर्षवर्णैर्नेत्रशृङ्गैकवीनांयवनंयतोयस्माद्धियप्रियुतोवृषैःसकाशात्नगुणनंत्येननिरूपमत्वेन
ववैतोनानिवर्ततेनिवर्त्तितानपस्थापिकवयस्तेभ्नेतुपवयतोयस्माद्धियषष्ठितःसकाशात्कवीनामवलम्ब्यकाराधिपतासं
पूतत्त्वात्तिगुणान्कर्षपप्रयुक्ताभाष्ठोभावेनमहिम्नयतोर्भकर्यश्चान्यात्रितनवरस्यारगतगुल्मादौनसभासह
णीकरोतितिनाहप्रायकन्यत्रः ८ श्रीसंपदंअनुजयद्देपनापादानयाजनितानाशीः पूर्णाभा ९ ग्रहलणपाबलणा
हितानमतिर्यप्पप्रतपदर्वदेश्रुवकेर्श्रेहेतालातड्ढिमेवानिदेवतांदेवेश्रुप्रसजयत् । नक्षत्रावान्यमुपमस्थानेमेवाःनैदै

निवर्ततेयथापूर्णाद्ववनेगुणवर्णेनात् । कवीनामवलम्बकारणभवेदृप्तैरपरोयथा ८ शनैःश्रा
नविकम्पितान्सर्वोपूर्णाभास्वतोयनात् । पुनःसनापुजतिनसौकृदेनंअनुजादिव ९ सप्तलक्ष्मणति
मीनीयद्धिमेवाप्यैदैवतं प्रसजयन्समंभस्मादैवर्वेलिम्भतेनतं १० समन्तमकरग्रहाणनवाजि
गणान्विताः ग्रावर्तवकग्रहाद्याःकल्लोलवलमालिनः ११ ॥

समुद्राःकल्लोलमालिनःमेघिलोयवलमालिनः ११
वेष्टुब्राह्मणोहिब्राह्मणोहिस्पर्धंमनष्ठेष्टुब्राह्मणोहिब्राह्मणेष्वपापासञ्चयन्तामावामीति तदग्निनैवदेवे
ष्टुब्राह्मणमवदितिवाजसनेयके ९ प्रसमंविष्णुमूर्ध्येत्रक्रमतःधीराःबाड्वलेनबाधिकाशुनाणमेत्रि
णस्तुताः सागरावववनहहृदिदृपदबकानिरोधेनहृष्टमर्यादापालनेयुक्ताः निष्टुक्ताश्चतिहयोरवयः
नरसागराःसमन्तमकरग्रहाःमेघिताण्डवाजवाजिगणान्विताःसमुद्राश्चावर्तवग्रहाद्याःमेघिताण्ड्रग्रहाणा

ॐ

तत्रसंपूर्णहितीयकोटिपर्यंतिशुद्धवसिष्ठस्तन्नतिष्ठापनायशुद्धमूर्तिमिषण्णस्तिष्ठाशावयितंसमसवधायययतिस्त्रविद्यानि
बलाणिप्रयाहेपुनःकालनोवा ग्रतोनान्लितहृदसामथिनालिमुग्राम्निग्रथैउपपादिकाबुद्धामात्लकथ्यांशुविन्म
र्थः ३ नामेवश्लोतिसरफूर्मितिलोकालोककलयोनखिलाप्रायेकस्मिंश्चिद्दलनिस्थितेविदद्वरस्यकोणकेतञ्ज
पिकेविन्मदेशेकुशस्यजगतस्तेलोकास्यसरफूर्किंचिंजगत्सृतयवेततजगल्लसिद्धप्रभवतद्वीपदेशकालादिव
वस्थायामर्यादया ॥ ४ तत्रसंज्ञद्वीपतलत्लाणाः भूमिस्थितेःमब्रह्मणःकस्मिंश्चिद्भागोलितशापिमिरिवस्था

तस्मात्तस्मिन्किंयत्काले किंत्वयाख्यातिकिमास्तिका कियतीमायवेषेमेवमुनेमेकथ्यतांपुनः २ वसिष्ठउवाच
पुरावियायवियतेपेशामसतानामकलादिका तेषामस्याग्बलसोवनाम्लनोदकर्णोशृणु ३ सर्गंजगतोऽस्मिँ
ल्लिकश्चिद्वरकोणके कस्मिंश्चिज्जगन्तिचिद्भवन्येवनवस्याप्य ४ ग्रतिकस्मिंश्चिद्भागोभूमण्डलनभ
स्थितेः पुरीनतसिनितंलम्बानमकलनावती ५ तस्यांलोतापिवःकस्मिंश्चिद्दिपञ्चितिविख्यातः यः
सभायांसभ्यायांविपश्चिन्नाहिराजते ६ राजहंसमुक्तालिनाहस्तवकङ्कोडुराट् समेहविदेशेलो
केयःसभायामराजत ७ ॥

लकादिकृतवेषस्याभावात्जगतत्रगरस्यादीनांस्वस्वकृतसंस्कारादिव्यवहारकलनायस्यांसंभवतितस्याविपाया
संभवतोसमभूमोनाम्नाननतिनितितिप्रसिद्धापुरीश्वलोकार्थः ५ तत्रतस्यांपुर्यांशोभनःसभ्यायस्यांतस्यांविया
यांयावियश्चित्सर्वशास्त्रेषुविद्वांनाहिराजते ६ वैभवस्तोदयोदिनाधिपतिस्पतवर्विराजमानतामाह राजहंसइ
ति क्लिम्नामेवचनांसरस्यांमत्तवृक्षेनखरागणोडुराट् वद्धव ७ ॥

प्राचारवाहककलनां सम्यक्कृष्ट्वानि प्रबलीकृतनेत्रयोः चलीकलिद्वापरयोः रवने
क्रीडापुत्रिकादिरूपा ३२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे पंचविंशतितमः सर्गः २५ इत्थं प्रपंचानित्यत्वे दोषेषु
विमृश्य संसारदुर्दशां कालादिपारवश्येन आत्मनो वैराग्यं स्वस्याप्यत्रै कर्तव्ये कालः किं तेन जगद्दुष्प्रापं कालादिस
र्ववस्तुस्वरूपदोषदर्शनेन प्रपंचविधिर्यस्मात्त्वं वैराग्यमाह एवमिति नास्या संसृतिरस्थीयते इह तस्माद्विना एवमु
क्तरूपे नूने चरित्रे आस्था आश्रयाः बन्धः १ दैवं प्राक्तनं कर्म आदि येषां तैः एतैः प्रागुक्तैः मन्त्रिभिः प्राप्ता

भूयः करोति भुवनानि च यानि तानि लोकान्नवानि ननजालककल्पनां च प्राचारवाहककलनामव
लोचलांच पंकापयार्भकजनो बत नामविज्ञः ३२ इति श्रीवासिष्ठे वैराग्यप्र० कृतान्तविला
सितं नाम पंचविंशतितमः सर्गः २५ श्रीरामः एवमस्मिन्नेव मेनेषां कालादीनां महामुने संसार
नाम्नि कैवास्था मादृशानां भवतीह १ विक्रीतैरिव तिष्ठामः एतैर्दैवादिभिर्वयं मुने प्रपंचरचनैर्मुग्धा
वनमृगा इव २ एषोऽनार्यसमाचारः कालः कवलनोन्मुखः जगत्यविरतं लोकं पातयत्यापद
र्णवे ३ दहन्त्यंतर्दुराशाभिर्दोषदारुणवेधया लोकमुत्सृष्टकाशाभिर्ज्वालाभिर्दहनो यथा ४

दिविषयप्रपंचरचनैर्मुग्धा मोहिताः २ अनार्यैः समः आचारश्च दिक्याभ्यासो यस्य अविरतं असमाप्तभोग
जीविनादित्यलं संततमिति वा समासोक्त्या अनार्यैः शिष्टैरपरिगृहीतः समाचारो योऽवोदाय सत्त्वास्त्वा
परेषां यस्य कवलनोन्मुख एव इत्युत्तमरणमात्रपरः कलनामात्रेण अस्तन्मार्गप्रवर्तनेन लोकं जनमित्यर
र्थीत अपि गम्यते ३ दुराशाभिरन्तर्दहन्ति दारुणवेधया इष्टाप्राप्तिप्रेमणबहिर्व्यापीतिशेषः न यथा दहनेपियोस्य ४

कालमर्यादारूपकृतांतस्य वृत्तमाश्रित्य ऊंहितया णंपरावद्भवति नियमलक्षणा नियतिनिर्णयने तु समापिपरेषु उन्मत्तीउफक्रान्ते सृष्टिस्थित्यै विप्लुवयति वियोजयति नन्वेवं लीलादिति ५ प्रतनेनकणोवपुत्रे वांनीलाप्राप्य निर्दयगतनालाइंद्रः स्वामीप्रतिनिर्दयस्तियावत ७ सर्वाः ब्रह्मांता प्राणिभूतजातयः प्राणिनतानयः विरक्तह्याफलत्वविभवाः तस्येक्षस्वर्गाः भोगभूमयो विषयाः लोकाश्च ८ मन्नतयामोदेवदृढतमयनीते ९ कलने

धर्मे विप्लवयन्तेषामर्यादारूपवल्लभा लीलात्वभावनयत्वानियुक्तिनिर्णयनेन्मुक्ती ५ प्रसतेवि
वतंभूतजालं सर्पस्वानित्रं कृतानाः कर्कप्रणाबोजगीनीन्वांतवेवपुः ६ यमोनिद्रेणणावनेद्रोना
नंतामात्रकंयने सर्वभूतदयो हायोगनोऽहस्तीमतोगमः ७ सर्वोपवक्रुतेफलविभवाभूतजात
यः दुःखोपेवरुवंतायहाकृतामोगभूमयः ८ आयुर्वत्वनंचयत्वदृश्यत्वकान्तिस्तूवः तारुण्यवा
तिनवलेवाल्पनडतयाष्ठितं ९ कलाकलेविनिलोकोबंधवोभवबंधनं भोगाभवमहारो
गास्तृलाप्रमृगतृष्णिकाः १० प्रारब्धस्य द्वियाप्रेवस्यसंयातमसमतो प्रदत्तस्वात्मनेवात्मासम
सैवमनोविष्णुः ११ अहंकारः कलंकायवुद्धयः यविपेलवाः क्रियादुःफलदायिन्यो लीलास्त्रीनिष्ठता
गताः १२॥

कलाविषयानुसंधानं १० सत्येपरमार्थेन आत्मेतिगृहीतेदेहादिविवेकेप्रसन्यतां प्रपरमार्थात्मनां मनएवबंधहेतुत्वादित्युर्यस्यतयाश्रुतःआत्मासनोभिमानात् मनोभूतआत्मानेमनसैवात्मनाप्रस्वतीवद्दुःखी करोति ११ अहंकारोभिमानः प्रधानेमनः करणं कलंकाय लोकत्वनाय स्वद्दयदुस्वणापेतियावत बुद्धयोध्यवसायात्मिकास्तत्नुतयोवह्निर्दुःखवात विपेलवाश्रुटवः स्वद्दपनिष्ठादार्थनृन्याः क्रियाः कर्माणि भूतस्यः दुःखीदाः लीलाप्रा

सच्चमत्कृतयः आत्मस्फूर्तिचमत्काराः दोषाणांयुतानाकिन्योधुरिमः वृत्ताः प्रत्युत्तराः नीरसतां प्रत्यन्तरायाः
शृण्वतो विषयास्पृहणीयतामितिवा १३ वस्त्वथ लौकिकं चित्तंदत्तं आमितिवेष्टितमितियावत् प्रभावबोधि
ताः नाशुत्रस्ताः १४ नोपगाहृतीत्यादिलौकेयतिर्दृष्टंयोक्तिः ननुस्वात्मस्वकमविरोधात् १५ अधिगम्यतेत

वांछाविषयशालिनः सच्चमत्कृतयः सताः नार्थोदोषयुतानाकिन्योरसानीरसतांगताः १३
वस्त्ववस्तुतयातानेदत्तं चित्तमहंकृतो आभावबोधिनाभावाभवांतेनाधिगम्यते १४ नयानेके
वलैसाधेयमतिराकुलितांनता रागद्वेषोविलसतिविभागोनोपगाहृति १५ स्त्रीगुणदृत्याहृषिक
मःसंपरिवर्द्धते नत्वाधिगम्यतेस्वान्ततत्वमत्यंतदूरतः १६ स्थितिनिश्चितंतायातामुनिरागमनोनुरवी
धृतिवैधुर्यमायातानतिर्निश्चमवस्तानि १७ मतिर्मोयेनमलिनायानैकपरमंवपुः स्खलनीवत्
रागद्वेषप्रतिस्फुरतिदुष्कृतं १८ यत्नेनयातिपुवनाहृदेसस्तनसंगतिः गतिर्नविद्यतेकाचित्कृचित्रो
देतिसत्पता १९ मनोविमुक्तनीवांतस्थैदितादृष्टतांगता नोन्यलाकुकर्णोदेतिहृदादायातिनीचता
२० धीवतायीवतामेतियातोतात्यातपरोजनः स्खलमोदुर्जनाश्लेषोदुर्लभः सत्समागमः २१

भ्याते १९ स्थि

तिर्जीवने प्रवस्तुतिफलाविषये २० मांद्येनमोर्त्वैण यातैकपरमंनाशैकपर्यवसितं २८ ननुधार्मिकस्यत
वकथंगतिर्नविद्यते नत्वादकविदिति स्वर्गादिगतेरपि प्रतिमानयास्वमस्त्वप्रायत्वादितिभावः २१ कृदितापर
स्वरस्त्रैनेनसंतोषः नीचतायाहृन्नतदेतस्पृयादिर्दृश्यते २० अधीवतोप्रस्थिरता यातोत्यातोमरणजन्मनीकृ

573

श्री॰ वा॰ वै॰ दी॰ १९ प्रथमखंडे ५९ ॥

भावनावासनाभावेष्वपगतेषु चित्तान्नाथैनीतिमवेवंधनी बंधहेतुः भूतवर्गस्य प्राप्तानि निकायः कालेनेति शेषः २२
दिशो यास्ताः कालाद्यं नास्ति नाहंभूतः नेदं व स्पंदव्यपदिश्यते दिशानिशयवृत्ति निशाविभ्यो वकाशमिति व्यवहरे
घारंन्यविरुद्धं यत्पदेशांत्यवहारे स्पंदेव निवक्का चानिर्तियावत् २३ वेरमाकाशेपि सतत्यास्ववश्मात्रस्वभावेन

पीवनाबीजं नवधित्वं मेनानयधेनन्नः स्वलभोऽर्कनाष्टेमोर्करंवसः सालमानानः २१ ग्रासमापायि
नाभावाभावनावववधनी नीयते केवलं क्वापि निश्चंद्रमणस्यया २२ विश्वापि हि नस्युवने नेदं नो व्यनाय
दैशाभाकु शैलाद्यपि विशीर्यंते केवास्यामा महरत्रोगने २३ प्रथतेवस्तत्वादिपी भूत्वा तेवाधिभूत्नयते प्रतापि
यातिवेषुर्यं केवास्यामा महरत्रोगने २४ भुवं निवास समुद्राश्च श्रीर्वेन्नवान्तकाष्ठानि शिरसान्यपि विनश्यंति
केवास्यामा॰ २५ दानवाश्चापि दीर्यंते भुवो व्याभुवनीतिनः श्रमत्र्याश्चापि मायंति केवास्यामा॰ २६ प्रा
कोप्याक्रमतेवकेर्यमोपि हि नियम्यते वायुवयोमावायुत्वं केवास्या॰ २७ सोमोपि व्योमतां याति
मार्तंडोप्येति खंडतां मग्नतामग्निरप्येति केवास्या २८ ध्रुवमेष्योपि निस्वावाद्धियते रूपिताः
मवोप्यभावमायाति केवास्यामा महत्रोगने २९ कालः संकल्पते येन नियतिश्चापि नीयते खम
प्यालीयते नूनं केवा॰ ३० प्रज्ञाप्याधानाक्य सुदर्शनस्येनान्यात्मनुदितेना भुवनानि विदुध्यानेकेन विद्रुमा हायिना ३१ ॥

प्रवेशेणायते २४ शिराः स्नानादिविकेर्याग मंत्ररसायनादिभिः २५ २६ वकेराक्रम्यते चर्ध्यते नितरां यमतेऽथ
वमेत्राप्यते २७ व्योमतां शून्यतां २८ निशायविस्मारिमः क्षिपतेनेक्रियते २९ कालः प्रागुक्तस्त्रिविधः स्वमत्र
बहिरावरणाकाशः ३० प्रज्ञायेश्रोत्रेंद्रियाविषयः प्रवाचेवाग्गामि इर्दर्शवत्त्वरायमांवनतनंस्हूलंस्थप

१२ ग्रं॰ सा मूर्तिः स्थूलं रूपं विदुर्ध्याने स्वात्मन्येव मा

अहंकारकलोऽभिमानांशः एतस्याश्रयस्य तेषु मध्ये इति शेषः २२ सर्वबाधकत्वोपपादनाय तस्यनिरंकुशं स्थाने
अमाद्दांशोलेख्यादिभिः साधुतो भवत्सद्दिनो रथस्तद्भावंश्याम: यस्मादियेनिश्चुन्निमादिक्रुते: स्वाधिरूढेनेश्वरे
णप्रेर्यमाणः शिलीमुखवत् आदित्यंसप्रदैर्घोत्तकिरणा, सवयादैः सेवत्रिवश्यितोदिवाकरो रथवदुत्सेत्स्यते व
नेनलेयोग्यतयापर्वतशिखराद्वेगेन प्रवहतेन यथावनेलाः स्फटिकादिपाषाणाश्रुयोधः प्रेर्यतेतद्वद्वसो,
स्वतंत्रः सूर्यादीनामपिमहत्स्वबाद्वेगेष्वमानतादिति भावः २३ यथाश्रुमिः सेवगोलकंज्योतिःश्वासेनतथाऽप्रसि

अहंकारकलामेन्यसर्वसंसारवासिना नमोस्ति विश्वलोकेषु यस्मैतेहंनवाप्यते २२ शिलीमुखकव
मेषुसाधवभूतो दिवाकरः वनयावाणवद्विम्मवश्या:परिवोप्यते २३ धनागोलकमेनस्वसरास्ता
रणास्याद वेसन्तेपिस्यचक्रेणपक्कालोऽदभिवल्लवा २४ दिविदेवाश्चविलेसा:पातालेषुचभोगिनः
कल्पिता: कल्पमात्रेणनीयन्तेनन्दवांदृशा २५ कामस्तुनगदीशानवमालब्धपराक्रमः प्रक्रमे
णेवविक्रांतोलोकमाक्रम्यवल्गति २६ वसंतोमनसातेऽमीमदैःकुसुमवर्षिभिः आमोदितककुब्चक्र
श्चेतानयतिचापले २७ अनुरक्तांगनालोलवलोचनालोकितांजलिः स्वस्त्रीकर्तेमनश्चक्रोनविवेकोऽमा

द्वैः पिस्थंदेवानामायतनम्भूतेचक्रंज्योतिश्चक्रंतेन वेसन्तेपविनोप्याप्यते अहोऽहंफलविशेषः युगावर्तेषुभूमेर्दी
हाप्लावनादिविकारेष्वाकल्पंज्योतिश्चक्रस्याविनाशाद्दादृशंस्त्वनापपक्वेति विशेषणं २४ कल्पमात्रेणसंकल्प
मात्रेणतयाचानंत पारवश्यमपिजगतोमहान्दोषइतिभावः २५ दोषांतरमाहकामइत्यादिना प्रक्रमेणानु
चितप्रकारेणआक्रम्यवशीकृत्य नियंतमीश्वरमाहिमेनिवेन्नविशृंखलः स्यात् नासौनयेत्पाद्जगदीशाने
ति २६ वसंतएवमन्नमातंगः कुसुमवर्षणमेवमदवर्षणमितित्रस्तरूपकं चापलमितिभयोन्मादभावहृदयम:

दानवि २८

मेरः ३, २८ ॥

575

ऽद्धः सद्य इत्यनेनः प्रकर्षः सोपस्थानि दुर्लभ इति भावः ३ ध्वंसिनेरेवः कालेति भावाक्षतिशेषः ४• पूर्वोक्तदोष
लक्षणोऽपि प्रत्युत्पन्नके प्रस्थिताः सांप्रताः प्रत्यावर्तिनो वा हुबाग्याया यायांशो न पायिनो वृद्धाः संतोन्नसमनंग लेविशीर्णो
इति संबंधः ४२ ते उक्तदोषग्रस्तैः कुकर्मभिः कामनिषिद्धावगुणैरात्मुः संतीयते फलं स्वर्गनरकादि आका
शवेनाटयसन्नवलताविषयानन्तान कंठपार्श्वेलेवननमस्तुथा प्रसाशंनिशालंवनं तुः स्वयतनावसानं स्थितिकमि
त्यर्थः श्राक्तांनन्निदसुयायो हृदेनच्छिनापि दुर्लभमन्याहृननरीति ४२ नन्दमेषसामग्रीनप्रतित्तणमनिस्ल

परोपकारकाशिणापरार्तिकविलसया कुहृवबस्लीमन्वेत्वानसश्रीनलवाधिया ३ उत्पत्तध्वंसिनःकं
लवदुबानलपातिनः संख्यानेकेनस्याकांतेकलोलाक्षीविनोपुषो ४• सर्वेपाबननमोहातुराशापाशपा
शिनः दोषप्रत्युत्पन्नकसावेगाविशीर्णोलसन्नगाले ४२ संतीयतेजनीतिसन्नपरेषवासलोकस्यैनेविद
ऊकर्मभिरात्रेनन आकाशायात्पत्लनाङ्कनपाशकत्वं येषांफलं नहि विचारविदोपि विद्युः ४२
प्रयोत्सवोयस्तुनरेषनवे हृत्याल्पेनबंधवःसत्वमिदं सविशेषभोग्यं इत्यसुपेवकलपत्नविकल्पना
लमालोलपलवमति गेलनीद्दलोकः ४२ इति देवदुर्विलासवर्णनेनामषष्ठिंशः २६ श्रीरामः प्रत्य
हेनानातिनत्रा मरम्मे मनोरमे वेदमगात्स्वरूपे न किं विदायानिनर्थ्यं नानैयेनाति विश्रान्तिमुपैतिचे

भेन्याहृत्यायैति गलति विशीर्यते ४२ इतिवा० वै० षड्विंशः सर्गः २६ इत्काङ्क्षेषु भावेषु निःश्रेयसविरोधिषु वि
त्वेनैण पुनर्दोषा वैराग्यायेह कीर्तिताः प्रत्येकप्रकेष्वपुत्काङ्क्षवभावेष्वसत्सु च्छिन्नदोषानलताणि प्रपंचयन् स्वचित्त
विश्रान्तिहेतुलाभेदर्शयति प्रत्यहेनमादिना प्रत्यहं प्रतिदिवसं प्रायानतेऽस्मिन्नोरमेवस्तुनत्स्वरूपेणगत्स्वर
पेयेनलब्धेनचेतो,ति विश्रान्ति स्थितिकामनतामुपैति न मात्स्याकिं चिद्रपिप्रार्थ्यजातंनायातिचेत्तसिन्नतोप्रमत्त

नत्वेनायाति न लभ्यत इति वार्थः २॥
ॐ पं.

577

रामाएवदर्यौगिरिगुहाः विशेषेणदृश्यतेऽयतयपनेकेवलंगुरुकार्यसाधनमनुमनयाम्बर्थाग्रः तपणेनेत्यर्थः २
त्तीविनंजीवनंमत्पुवचंचरीकोभ्रमरः संसारोवैदिकसमारंभमहदेवमरः ३ रतिप्रीतिमाननतोतिश्रमोविनिश्चे
षः नराणांकायएवलतावली ४ सारननेवेगवननोवलवनमेवा मूलनिकाषेवश्रनिकुंजनंतत्रदत्तासम॰
र्थो ५ चर्मणानिवेधनेनग्राल्कारनेनेवद्धा चर्ममयीनतोर्ईदत्तिगादेशेप्रसिद्धा उर्मिभिवाल्लितावाक्ते

बाल्येयानेकल्पितकेलिलोलेमनोमृगेदावदरीषुजीर्णे शरीरकेजर्जरतांप्रयातेविदूयतेकेवलमे॰
वलोकः १ नमाननपायाभिहतांशरीरसृमेतिनीहवनेविसृज्य नलाङ्गनेजीविनचंचरीकेननस्पसं॰
सारमेवप्रमुक्तं २ यदायदायाकमुपैतिवृत्तंनदानदेयंरतिमाननतोति नराममानस्यनवप्रसूनावि
नर्जराकायलतानराणां ३ तृष्णानदीसावनवप्रवाहप्रल्लादिलनेनयदाथ्यनाना नटस्यसंतो
षवृक्षमूलनिकाषदत्तावहनीहलोके ४ शरीरतोयमंनिवंधवद्धामवांवुधावालुलिताप्रमे
ती प्रलोभ्यतेयंचभिरिंद्रियाख्यैर्वधोभुवंजीमकैरधीरा ५ तृष्णालताकाननचारिणोमीस्वाववाया॰
नेकाममहीरुहेषु परिभ्रमंतःतपयंतिकालंमनोमृगानोफलमाप्नुवंति ७ कलेवरालविषाद
मोदः स्वास्येषुनोत्सिरूमनोभिरामाः सहलेभाःसंपतितंदरीभिरनादत्तानःकवणामहांतः ८ ॥

लितासतत्स्खलद्धुत्वादुर्मती यतएवायोभवंतीमनुनोऽनुरवीइंद्रियग्राहैरपिप्रलोभ्यते यतोधीरानविधंते॰ ञ्=
धीराविवेकधीमंतोवैराग्यधैर्यशालिनोवानीवायस्यांनत्थाविधाः ६ तनाप्रधानेकानतेलताकानने २
श्यालवाप्तनपरिभ्रमंतइतिविशेषणान्तरमाग्रवक्रालवावृताः कालंग्राहुःतपंति ७ कलेवरेप्रापनस्वा॰
स्येषुसंपतत्सु नोत्सिकेनागर्विते नमनसा अभिरामा नतर्थकोनश्राह्योप्यस्तिनस्यसमासः ८ ॥

श्रीः
वा.वै.
वृ.
७३

यदाः सम्पूर्णस्तपएवतरंगायस्मिन् येनदंतिनेमयिश्रेणौयोल्कर्वविमर्शीयेदेसतिनसूराः नोल्लसपूराः महाहोतिया
वृत येदेहं द्विधांभोधिं वर्तमानेविवेकवैराग्यादिनाभाविनेवपूलाह्लानोष्ठेदेनतएवसूराः नच्चेदुर्लभसुपायदेो
लंभ्यादितिभावः ९ ननु कर्मैवनत्रोपायोस्तनत्राह प्रक्षिप्येति प्रयत्नस्यैवकारः कस्यचित्कस्यचिदपिक्रियाप्रक्षि
प्तक्लेशानतनाशेनवाग्वहितेपर्यन्तः संसाराबसानंतदूर्ध्वफलेनेनप्राभियामानरूपेनते नयोग्यदकर्मेतिनोलोकः ली
यतएवमेवासुत्रपुण्यन्तितोलोकः लीयतेकस्यादिक्लनेः कृतकफलस्यनाशात्तियमाद्धिपुनाउत्स्यदुःखपर्यवसि
ततात्वेतिभावः यांक्रियाप्रत्याश्रित्यविश्रांतिस्थां १० यत्रश्चसतिभाग्योदयेकेवलीतिप्रनायफलस्यास्यफ-

नंतिमानं नयहालरं यं रणांबुधिं येमयितेनसूराः श्रुवास्तपवेदमनन्तरंगं देहं द्विधांभोधिमिमे।
तनेति ९ प्रक्षिप्य पर्यन्तफलाभियामानरूपेन कस्यचिद्दैवकाचित् क्रियाद्गुरास्मादन्तविन
हृतिर्यामेन्यविश्रांतिश्रुयेतिलोकः १० कीर्त्तिं नयत्यद्धि ऋद्धं प्रनायेः श्रियामूढसत्वबलेनल।
लक्ष्मी येषु रयं स्मलनयेऐश्वं वृथाननेन्सान्यां स्वबलभासमद्भांतः ११ यच्चान्तरस्यापि गिरिशैलभूमेर्वज्रा।
लयाभ्यंतरसंस्थितंवा सर्वंसमायातिसमिद्धवेगाः सर्वाः श्रियः संततमापदश्च १२ ॥

लानामपिधैर्यादित्वतिदेनरागलोभादिप्राबल्याद्धोर्लभ्यंतत्रकिंवाच्यंमहाफलस्यमोक्षस्येत्यभिप्रेत्याह १
कीर्त्तिमिति श्रियामंपदांपूर्णस्यऋद्धिंहृद् सत्वबलेनसात्विकत्वमाविनयोदार्यादिबलेनलक्ष्मीं तेनहिमाहुर्यौवरा
नने ११ सतिनभाग्योदयेसर्वस्यसर्वत्रसर्वाभिलषितप्राप्तिः सुलभेतिपुरुषप्रयत्नवैयर्थ्यमभिप्रेत्याह यच्च
नरस्यमिति गिरेः शैली शिलामयी याभित्तिः कर्मधारयनिमित्तः शुंवद्भावः नन्मध्येस्थितमपिवज्रनिर्मितना
दभेद्यस्यालयस्याभ्यंतरे संस्थितमपिवासर्वंसमायन्ननसिलिशेषः सिद्धयोगिमाहात्म्यस्तेषांवेगत्वराभिःस

[illegible] ॥ १२ ॥
७३

अथाक्षिप्य यैनैतच्च पदोक्तमेवत्रयं वर्णयति पुत्रकलत्रादीनां प्रकल्पनेशोभनेति शेषः अन्ते मृत्युकाले अतितृष्णा
अप्रियोगविषयाः यत्र विषमूर्छेनावन्तु:खोथैव १२ धर्मविमान् पुण्यसंग्रहसून्मान् ४ आदेशधनार्जनमो
गतल्लाभावल्याल्कामार्थधर्मैवध मीवामोहनान्तवाभिराक्रान्ताव कामाभिर्लौकिकक्रियाभिः वहिरणो
मध्याह्नस्पविलोवर्दमिव लोले कायवयोवसाने उत्पन्नदशायामनुपद्यते १४ ननुमानस्तुधर्मोर्जनस्मृत्यानोवे
नसिविश्रान्तिस्थलदर्शनवतामवदादीनां तत्फललाभान्कृतो नन्वेतावासानाय मंफलस्वर्गापवर्गादेरप्यसावनामाह

पुत्रान्स्मरन्दारान्स्मरन्धनं च बन्धूंश्च कल्याणेनानेनस्मरयन्नार्थं सर्वैर्न तन्नोपकरोत्यनथ्यं तेषु अतिरम्याविष
मूर्छैव १३ विषादयुक्तो विषमामवस्थामुपागतः कायवयोवसाने अर्थान्स्मरन्स्वान्निरूप धर्मेति
क्रान्तं तेनर्मैवानिर्विशं स्मनैनः ४ कामार्थधर्मोभिकृतान्तवाभिः क्रियाभिरादौदिवसानि
नीत्वा चेतस्स्थलदर्हिणपिच्छलोलं विश्रान्तिमायाकृतकेनवुस्मः १५ भोगानेवानवामरूपेस्तं वं
गिरीणांगतांगकल्पैः क्रियाफलैर्दैववशादुपेतैर्विडंब्यतेभित्रकवर्विहीनलोकः १६ ॥

भोगानैविति नवंगवर्ड्गुत्रैरन्यवधनवामरूपैरप्राप्तप्रायैः द्रियस्मादिन्द्रेस्मनात्स्वनिकृचिर्यस्य स लोको
ननोविडंब्यते वंच्यते अयंभावः सएवद्विलाभडन्मुच्यते यल्लब्ध्वा, येन, नर्थेनपर्यवस्यति अत्यल्पा
लाभोविडंबनामात्रे यथाउल्पायुः पुत्रलाभो यथावामनस्यवड्डिफलाभिलाषः तथाचश्रुतिः सयो
न्यदात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीति तथाचनतल्लाभादाफलास्कइति ॥१६॥ ॥

580

श्रीः
वा.वै.
टी.
१४

उक्तमेवार्थं प्रस्तुतसंपद्विस्मारपूर्वकमेव प्रपंचयति इमानीत्यादिना इमानि मया विहितानि मयाः कर्तव्यानि अवशिष्टानि वि
प्रकृष्टानि देशकालान्तरैकत्वेनानीतानि विभावितानि निरंतरं चिंतितानि अपर्यन्तमनोरमाणि परिणामेष्वनर्थरू
पाणि नयतां ननानां चरितं तेनेन प्रज्ञाकुवर्णेन देहजं तावत्तेनोपि कदर्थयति विवेकाङ्कुरो नीतियावत् ७ अतोऽस्मद्दो
भिः कतिपयैरेव दिनैः १८ अद्भिर्दिवसैर्विवेकिजनानामनुभवेन सत्कर्मभिरप्यवहितैरसत्तिकः निद्रारूपैनि
विनाशमुत्थमितिशेषः १९ २० अतोऽप्यनिर्दिष्टविनाशहेतोः संवर्द्धितैः भावैर्विषयैर्विलोड्यमानानामस्माकं

इमान्यहानीतिविभावितानि कार्याण्यपर्यन्तमनोरमाणि जनस्य जाड्याननवं तनेन नवाङ्कुरं तं नयंति
चेतः १७ पर्णानि जीर्णानि यथा तरूणां समेत्य जन्मास्तमयं प्रयान्ति तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः
समेत्य गच्छंति कुतोऽप्यहोभिः इतस्ततो दूरतरं विहृत्य प्रविश्य गेहं दिवसावसाने विवेकिलो
काश्रयसाधुकर्मविरिक्तदिवा रात्रौ क उपैति निद्रां १९ विद्राविते शत्रुजने समस्ते समागतायामभित
स्तु लक्ष्म्यां सेव्यन्त एतानि सुखानि यावत्तावत्समायाति कुतोऽपि मृत्युः २० कुतोऽपि संवर्धिततुच्छरूपै
र्भावैरमीभिः क्षणनष्टदृष्टैः विलोड्यमाना जगतीतलान्तर्गाम्या न वेत्त्युपायात महोन्नयाते २१ प्रियासुभिः
कालपशुर्विक्रियंते तेनैडकास्ते हन्त कर्मबद्धाः॥

तेषु सुखं यातमिति पाठे उपायात् न ते आगतं यातं गतं वस्तुहृः न वेत्ति २१
सर्वप्राणिनां प्रियत्वेन प्रसिद्धैरसुभिः प्राणैर्यजमानेन कालएव तेन एडकास्ते मेषाः पशवः हन्तशब्दः कुत्सायां आ
लम्भनकर्मलक्षणे यूपेषु बद्धाः संतोदोषांतनैः कालवर्णे सुखं यथास्यात्तथा क्रियंते संक्रियंते नेके यैर्विषय
तत्कृतदेहपोषणादिबलाधीनतामेवापेक्ष्यन्ते न विवेकवैराग्याभ्यस्तमिति भावार्थः अतएव हितैरोगादिभिः

+ पं. +

ओं
१४

संतप्तनविश्रामनाडिभिः शरीरस्पन्दायेनताशेनदेहेनतानभवंति अमन्दायामभवंतीत्यसेत्वा अस्तेऽवसंभव
ति अमद्दलितिवेदवेदितिक्रके: यत्तविशेषेषुभेसाणामयिपक्षे नेऽभ्रमिदं पदुकमाम्रस्यफलभोगवालता
णा अथवा येरेवजनैडकैः पोषकैः स्वयं पीनतामुपेत्यस्थितं तत्पवजनैडकाः स्त्रियास्वभिर्बलाहृतकर्मयथा
शोर्वहा: कालस्यसूक्ष्मोसुरत्वप्रतिक्रियते उपाङ्क्रियते अलपवकृतक्राश्रमवः शरीरवायेनदेहेनतानेस्त्रियास
वानभवंति किंतुस्त्रियाः श्वाचवः तत्पाच तत्प्राणेपोषणमात्रपरेणभावामिमितिभावः अथवा अमृपोषणपा
राग्रपिनसृष्टजनाः स्त्रियासवः तेषांसूक्ष्मश्चलप्रवेशोपायाचरणेनप्रमूनप्राणविधानकत्वात् किंततनस्त्रा

ये: पीनतामेवबलादुपेत्य शारीरवायुननने भवंति २२ अमस्वमागच्छति सर्वदैव मनो रतं गच्छति सर्व
दैव कृतोऽपि लोलाननता नगात्वात तेग माला त्वामं गुरेव २३ प्राणा यदा चैकपदा नराणां मनो मनो
हारितया हरंति रक्तच्छदाश्चं चलषट्पदास्ते विषद्रुमा लोलत्ताः स्त्रियश्च २४ इतोऽन्यतश्चोपगतं
सुधेवसमानसेकेन निबद्धभावा यात्रासमासंगसमानवाणीकलत्रमित्रव्यवहारमायया २५ ॥

एवेद्दस्त्रियासवः प्राणानां तत्वहृश्यानित्यात्मभावमार्पयवत्तकत्वात् अतस्तैः स्त्रियास्वभिर्हृतकर्मवद्धात्सेप्रसि
द्धाश्रुष्ठजनैकाः कालसुखस्मिवृक्रियतेनाद्वियंत इतियावत् कलेशनिरापनत्रा हृदयेस्तलवत्तानवलाक्षरीरव
यवायेनपीनतामपरिच्छिन्नताभिवोपेत्यास्थितमितिहेतोस्तेनेनैडकवहेहात्ममतयोनभवंतीत्ययमेवातिशयऊ
नार्थः २२ यथाआगच्छतिएवं सर्वदैवगच्छति कृतोपीत्स्वकायतआगच्छतितत्क्षिप्तासितमितिसूचिते २३ रक्तच्छद
रक्तौष्ठोरक्तवस्त्रावारक्तपल्लवाश्च षट्पदाइवषट्पदा एवमादीस्त्रियास्तो विषद्रुमेवालोलालतानाविषलताः २४ इ
तोमतृष्णलोकादन्यतः स्वर्गनरकादिभ्यश्च सुधावत्यमेव हृदासमाभिर्मिलितव्यमिति परस्पराभिप्रायनिबंधः

समासंगः समागमेतलं २५ ॥

संकेतस्थेन संपादितस्वरूपा देवोत्सवादियात्रायां

संसारजन्ममरणपरंपरास्तेषां मालास्तु प्रदीपानांशांतिशुक्लक्षिकत्वालोपरमपुरुषाद्देष्विवपरमार्थिकं व
स्तुतत्त्वायते इति संबंधः सर्वाणि विशेषणान्युभयसाधारणानि दृष्टान्ताल्पाद्यो वर्तिकास्थस्नेहोपाधा·
लोलंव चलाचलास्तु चंचलास्तु अनालिकीडमिथ्याभूतास्तु २६ यथाञ्जलालचक्रिकाभ्रमनम् साव
धानपुरुषबुद्धौ विविरस्थिरेवेयंतन्भ्रमतीति अनालिकं नयति एवमियंसंसारमहूक्तिरूचक्रिकावार्षिकत

प्रदीपशांतिशिखिवभ्रुक्कभूरिदृश्यास्वतिस्वेदनिबंधनीषु संसारमालास्तु चलाचलास्तु तन्तायत·
नेतत्त्वमनालिकीडु २६ संसारसंरंभकुचक्रिके यंत्रारूढपयोवृत्तदभंगुराणि अस्मावधान·
स्यजनस्यबुद्धौ विविरस्थिरस्पन्दयमाननेोति २७ शोभोज्वलाद्वैवरुष्णाहिनष्टा गुणाःस्थिर·
ताःसंप्रतिजर्जरत्वे ग्राम्यवासनाहृत्वतंयानाजनस्यद्रमेनेइवाहनस्य २८ ॥ ॥

लवहूद्रवटनियापिचिरस्थायिना अनीतीजनयतीत्यर्थः २७ जनस्यमुंकुनस्येव संप्रति यौवनेमारदिव्यपेसौं
दर्यसौगंध्यादयोगुणाः शोभोज्वलाःस्थिताः तएवगुणाः वार्द्धकेनजर्जरत्वेद्रमेनेवदैववशाद्धिनष्टाः सन्तः
ग्राम्यवासनायाश्चिन्तसमाधानस्याज्ञानस्यवहूरतंप्रयातादुलेभामभविष्यतीति नतेवुविश्वासइतिभावः २८

यत्र संसारे भूजलपवनादिदेवत्वआत्मकर्मोपकारमनेपैद्यैवेतियावत् तन्माभिर्बहुद्विकलत्वव्याधिसमृद्धिषये
तमस्वदेहस्य भावेणयारत्वेनपुनःपुनर्जनेभ्यच्छ्राबाधत्रुगुव्यककलादिभिः कृतोपकारो, तथावाप्यपितन्हेतुः
कृतोर्वैविलक्षयनेछिपने तत्संसारे तत्रशक्तिपदस्वमकारयथस्यात्कृतोपकारस्यसत्वव्यस्यानुपालनेकः प्रसं
गः तथावत्तुल्यत्तनपकारिणमपिहन्तित्यमेवेतिभावः ४९ तत्रल्पस्यत्रदोषस्याप्यापिदितैषिप्रुत्वननेपकोरो
षत्तत्रादमनोरमस्येतिप्रतिशयितदोषाः श्वेहमोगादिहितयोदारश्रम, दितुनयपश्रयस्मात् यनेनतपस्तामस्यजी
वितस्यवविताललोपककस्योतस्यप्रसयवसूर्वेनासुरुभनाकप्रयेलत्राप्रासाधनेइत्ययमेवदोष इतिभावः ५० संसा

पुनःपुनर्ईवसुपानुपेतस्वदेहमावेणकृतोपकारः विलक्षयेलेनतलकः कृतोवैराग्यवासनेनत्रहि
कः प्रसंगः ५१ मनोरमस्याप्यातिदोषहतेनविवाणायसमुत्थितस्य विषदुमस्येवत्तनस्य संगा
दामापतेसंप्रतिमूर्छेनैव ५२ कासादिप्रोयासनसतिदोषाः कासादिप्रोयासनङः खरोहः
कासाप्रत्राप्रासनभंगुरत्वंकासाः क्रियायासनतामसाया ५३ कल्पाभिधानलक्षणजीविता
दिकल्पोत्रसंख्याकलनेविविंभ्याः ग्रतः कल्पाप्रालिनिकालनासेलत्रुतदीर्घनधियोप्यसत्याः ५४

दहिषुकाल्पाद्घोहष्टयः क्रियालोकिकाः मायाल्पत्वं ५५ तन्ल्पानांप्रसानांभंगुरत्वेपिविविधंचसालोकं
प्राप्तानोकल्पायुषांभंगुरत्वमित्याशंक्याह कल्पेति कल्पोब्राह्मणामनीनानामातानंतकल्पानांसंख्याया ग्रकः
लने ग्रयपरित्ताने प्राप्तेन्याविशेषकाल्कल्पायपिविलक्षकइतिदृष्णाद्वणांगेति विविंभ्याग्रपिकल्पाभिधानलक्षण
जीवितएव ग्रतोवयवप्रालिनिकालमसूहेलत्रुतदीर्घनधियस्मिराविरजीवितवुद्दयोपिदृष्टकल्पनाधीनत्वा
दसत्याः तत्वल्पायेनत्रसांडाग्रपनंतकोटिब्रह्मांडदृष्णांगुणवपवेनयणमदन्नादिद्वदयोप्यसत्याबोध्याः ५६

श्रीः
वा: वै:
टी:
२६

एवंप्रकृतिदृष्ट्यैवविकाराणामप्यसत्यमेवप्रतिभासीत्यात् सर्वत्रेतिसार्धमयद् प्रकृत्यावाक्निस्यास्विद्भेदेतनी
यामहीध्राः वृक्षाः पाषाणमयमहीध्रवृद्धेव जनाः मांसादीन्येव कथंतर्हि पर्वतादिविशेषप्रवृत्तिः सत्यादृष्टौरूपेति
व्यवहारायप्रकृष्यप्रकृतैर्नाममात्रसंकेतैः प्रतिनियतस्वभावात् इत्यर्थः परमार्थतस्तुपूर्वंपूर्वंसिद्धकारणात्मत्रा
त्मतयाचसर्वत्रन्यायसाम्याद्विकारहीनंविभिन्नंविकारंसर्वंनमन्यन्तेइतिसूतमेवपरमार्थवस्तुनीतिप्रकृत्या
संभाव्यतइत्यर्थः अथवाअत्रपर्वतादिविकाराणांसत्यत्वंतत्प्रकृतीनांपाषाणादीनांतत्त्वात्तत्त्वस्याद्
नाश्वैमिति तेषामपिस्वकारणमहाभूतविकारत्वादिहमोक्षवत्विकारत्वाविशेषेणासतीत्यसिद्ध्यत्वात्
धनाश्रवत्त्वमपवेत्यर्थः १२ पाषाणशृङ्गादीनांमहाभूतमात्रत्वंस्फुटयति आलोकयतइति ग्रन्थविस्तरा

ग्रं+ सर्वत्रपाषाणमयामहीध्रावृक्षामहीदारुमिदंचलूताः मांसैर्नखाः रोमघनंचभस्मा
वानाश्ववंमस्तीदृविकारवदीनं १२ ग्राव्णोनेनेनयान्नुविद्वापयोऽन्नु वद्दोस्त श्लो+
नयोनभःस्या पृथग्विभागेनपदार्थलब्धाग्न्तनुयात्रैनारस्तिकिंचित् २४

इतिछेदः पयोजलेनदन्तवृद्धस्यकारणत्वेनतदिदंधनत्वेनतावत्सम्बंधीवह्निः तद्विधिभोगोवह्निः पार्थिवेंधन
स्त्वप्याधिकाष्ठायतर्गतः तस्येहाग्रमात्रदाहकत्वात्पयोऽनुवृद्धप्रव्यक्तेनयति सूर्यंवहात्पुरत्कोवादीनीसक्त
नयोवायुः नभश्चाकाशः तिष्ठतिनचलतीतिस्थापृथिवीइमेतन्महाभूतपंचकमेवानुविधत्ते परस्परंसंबं
धतःअनुवित् मिलितंसत् गोघटादिनानापदार्थलक्ष्यतन्त्रगतैनानयानुबुध्यात्मालोकाने ग्रविवेकिभिः
हाइतिविदावधानतोनिपातः विवेकिदृष्ट्यापृथग्विभागेनपर्यालोचनेनतुइतितत्वमेवभूतानिविकेनकिंचिद
स्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः यदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यअपागादग्नेरग्नित्वंवा+

[illegible] पृ: चारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्य
मिति २४

584

नन्वेवं पदार्थानामसत्यत्वे कथं ज्ञानिनां चिरं दृढ़ा भोगचमत्कारः नहि शुक्तिरजतेन कंकणं कर्तुं शक्यमित्या-
शंक्याह चमत्कृतिरिति इह मिथ्याभूतेपि पदार्थे ज्ञानेव्यवहारक्रमाज्ञानया मनस्विनां प्रेरितानामपि लोका-
नां चेतसि भोगचमत्कारकरी चिरं दृढ़ा चमत्कृतिर्यपि प्रसिद्धा न चित्ररूपानांगुर्यभूता यतस्तस्या विपाकचम-
त्कृतिः कदाचित्केषांचित्प्राणास्येस्मिन्मिथ्याभूतमपि विषयमभिलषन् प्राप्नोति दृष्टपतङ्ग इति यावत् यद्य-
पि सर्वेषामपि इमे भोगाः प्रसिद्धास्तथापि सत्सु दुःखानि भयभोगादिमेकृत्स्यैव ज्ञानारणदृष्टांतानामवल-
कर्माद्भवसमेव चित्ते भोगचमत्कृतिः यथाह चित्रं दृश्यस्वर्गेनवकभोगयोगितिनि सूचनाय कदाचित्केषांचि-

चमत्कृतिश्चेद्भ्रमति त्रिलोकचेतश्चमत्कारकरी नराणां स्वप्नेपि सा भोगविषयं कदाचित्केषांचिद-
ध्यातेन चित्ररूपया २५ अथापि यातेपि विकल्पनाया आकाशवल्लीफलवन्महत्वे उदेति
नो लोभलवार्दितानांगुसारहृतानमयीकथैव २६ ॥

टीका २५ ननु यद्यपि भोगचमत्कृति
नर्हि किमधुनैव विरज्यसे भोगान्भुंक्ष्व उत्तरे वयसि विरज्यात्मविचारस्य कर्तुं युक्तत्वादित्याशंक्य भोगास-
क्तौ वैराग्यविचारस्य च समये च दौर्लभ्यमित्याह अथेति अथाधुनातने पूर्वे वयसि याते स्मिन्नुत्तरेपि च वयसि आ-
काशवल्लीफलवन्मिथ्याभूतायाअपि भोगासक्तिकल्पनायाः अविचारान्महत्वे सति भोगतत्साधनादि-
लोभलवेनार्दितानां नाशिनानांगुरूणां यद्यप्यासक्तिमहत्वे लोभवैपुल्यमस्त्येव तथापि विनाशेनास्य
लेशोप्यलमिति सूचनाय लवग्रहणं उदारस्य सर्वोत्कृष्टस्य परमात्मनो योहन्तानः स्वरूपनिरूपणवार्ता
तस्य तु का कथैव नोदेति निरन्तरं तद्विचारस्तु दूरनिरस्त इति भावः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

585

श्री॰
भा॰ टी॰
टी॰
८१

आसक्तौ तु केवलं युद्धमार्थ हानिः अन्नत सद्दा नर्यो यीनाद्द आततायिनमिति उसमानां उल्लूखमोगमालिनां पदं
स्थाने सासंगान्धनादि वा आततायिनं मृषादत्विक्तमिछन् तैवं घ्नतमानो लोकः रागलोभादि दुष्टेन स्वचेतसाः प
हतः सन् अधास्मिन्नूर्वे वयमेव अस्मांकं पतति अस्त्र मर्थमर्थी नस्त्यामे न इष्टं पतितपस्त्रविस्याहिना पञ्चछाग
हिः पतती त्यनुस्मर्यते आततायिनः हितामद्दीयर्थी हिष्मल्याकवीवादि वलीयूस्मते ३५ एवं तेन देगेमेवाते
हृदयवनसतां नातपव निरर्थकं आश्रगनं स्थानोपिश्रा णिभिव त्रुपभोग्यनाद्यर्थानीति यावत् छायादीनि येषां

आटान् मित्रुन्परस्तुनमानां स्वचेतसे सापहृतोपलोकः पनस्पर्शकं पञ्चवद्दिक्दाडानीलवल्ली
फलवांछैव ३७ एवं तेन स्वकनिरर्थकां आश्रयाललापत्रफलसमत्ताः आवीव पवतन संप
दस्वभवध्रुडमाग्रपतनानवास्त्र ३८ कविहुनामार्दवलं दोषुक्तत्विनदोदेडचसंचवेति देशां
नतानेहुनिवंनेवस्तु वनांतखंडेषिवक्तृस्वगताः ३९ ॥

नयाविधाः स्वस्थद्रुमाः आवीदेस्वआवीवपोषणायैवो।
पयोभात् ततः व्यर्थता शितानविद्याविन्यपनादिसंपदो येस्तथाविधानन्माश्रितस्यापवव्यर्थजन्मनादिनर्थः
निरर्थकां शुरः तिपाठे सम्यग्व्यापलकच्छादसः ३८ यद्यपि कविहामिंका अपिसंलितयापि विवेकिनोदुर्लभा
इति वक्तं जनहै विद्यमाद्द कविदिति देशानतालस्याहेनाज्यरुक्तानुसारा द्विनभूमयोः स्वनेमार्दवंदयाहा
शिएणतमां सोदयं विद्याविनयादिवत इहस्त्रा कठोवेक्ष्रकोपलोभनेहु येषा लिवनमध्य आमानाखंडे

२

॥ ३८
॥ श्री॰

ननानांदुर्दशांरहस्यादुःखिनस्वान्त्रिमितेदैवंनिंदतियानविति धावस्यञ्चेतनत्वात्कृतकत्वस्यथानदैव
स्ययदिनीवक्ष्यानेदृशोनिर्दयःस्यादित्यभिप्रायः दिवसंप्रतीतिदिनेदिनेकर्मप्रवचनीयेनवीप्साद्योतना
न्नद्विर्वचनंकृतं फलतोभीषणान्यायान्तीत्यर्थात्तिवाग्राहः मसृणत्वे विल्ललितानंतमैःरागादिभिर्यंत
याकलितचित्तेराकुलानिविषमितानिकष्टफलपाकेनदूषितानिसंभाव्यदुर्दयानिनवानिकार्याणिकेषांविवेकि
नांमनागपिनविस्मापयंतीति ४० उक्तमर्थमनुयोगसंरक्षणसमाप्तिमितेसमासोद्देशोदर्शयतिजनइति ऊकलाभिः

यात्यनर्वाणिदिवसंप्रतिभीषणानियान्त्यागतानिवाविलुलितानंतमाकुलानि कार्याणिकष्टफला
पाकहतोदयानिविस्मापयंतिनखलुक्षमनागपिकेषां ४० जनःकामासक्तोविविधकलयाचेष्ट
नपरःसकलस्वप्नेपश्यन्नुजगतिसकलभोगायजननः क्रियाहःखोगंगाविधुरविधुरानूनमखिलं
नजानेनेनव्याकथमिवरसानीविलमयी ४१ इतिश्रीवा॰वैराग्यप्रकरणेप्रतिपत्तनाप्रतिपादनं
नामसप्तविंशतितमःसर्गः २७ श्रीरामः यच्चेदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमं तत्सर्वमस्थिरंब्रह्मन्
स्वप्नसमसन्निभं १ शुष्कसागरसंकाशोनिखातोयोऽद्यदृश्यते सप्रातरभ्रसंवीतोनगःसंपद्यतेमुने २

कौटिल्यचातुर्यैःसुजनोविवेकीकीदृशःखेदसंगोसंबंधः नदविधुरैस्तदहितैर्मित्रैर्बन्धुतैतदुःखदहितैःसाधनैःफ
लैर्वाविधुरारहितानाशवधुपाटुःखोगुरुर्विस्फुटितंयावत ४१ इतिवा॰ता॰वै॰सप्तविंशतितमःसर्गः २७ इहसर्वेषुभोग्येषु
वैरस्यप्रतिपत्तये वर्ण्यंतेसर्वभावानांविपर्यासिस्वभावता सर्वभावानामविरतविपर्यासस्वभावनादर्शनादपि
नतेष्वास्थास्वादस्माद्यच्चेदमित्यादिनास्वप्नेसंगमःसमानसमिलने १ निखातोगर्तःप्रातर्ग्रहणंकालान्तरोपल

श्री॰
वा॰ यै॰
टी॰
७८

वनस्पृहेनवनसमुदायेन विलीढगगनस्पृंविनभस्तलः उत्तुङ्गतिसावत् दिनैः कैश्चिदेव ३ प्रवेगार्तैः विस्तीर्णाविस्तीर्णंभवेत्ता लटं ४ वेगवेत्सुनः पुनस्त्रवत् ५ अधिगच्छतिप्राप्नोति ६ महावनमवनानी विस्तीर्णतयानीलतयाच नभोमंडलोपमा ७ लताभिर्वलिता संकुला सकमसाः पद्मैर्लतापर्णनिर्झरैर्जलनां ८ वारि

योवनस्पृहविस्तीर्णो विलीढगगनोऽचलः दिनैरेवसयात्युर्वीसमतांकूपतांचवा ३ यदंगमद्य
संवीतंकौशेयस्रग्विलेपनैः दिगम्बरंतदेवश्वोदूरेविक्षिप्तमवटे ४ यत्राद्यनगरंदृष्टंविचित्रा
चारचंचलं तत्रैवोदेतिदिवसैः संशून्यारण्यधर्मता ५ यः पुमानद्यतेजस्वीमंडलान्यधितिष्ठ
ति सभस्मकूटतांराजन्दिवसैरधिगच्छति ६ अरण्यानीमहाभीमायानभूमंडलोपमा पा
ताकाच्छादिताकाशासैवसंपद्यतेपुरी ७ यालताबलिताभीमाभात्युग्रविपिनावली दिव
सैरेवसायातिपुनर्मरुमहीपदं ८ सलिलंस्थलतांयातिस्थलंभवतिवारिभूः विपर्यस्यतिसर्वं
हि सकाष्ठाम्बुतृणंजगत् ९ अनित्यंयौवनंबाल्यंशरीरंद्रव्यसंचयाः भावाद्भावान्तरंयान्तितरं
गवदनारतं १० वातान्तर्दीपकशिखालोलंजगतिजीवितं तडित्स्फुरणसंकाशापदार्थश्रीर्जग
त्त्रये ११ विपर्यासमियंयातिभूरिभूतपरंपरा बीजराशिरिवानन्तंघूर्ण्यमाणः पुनः पुनः १२

वि॰ भूः स्थलकस्थानं विपर्यस्यतिविपरीततामापद्यते ९ पूर्वस्वभावात्स्वभावांतरं १० प्रल्पोदीपोदी
पकः ११ यथाजस्रलादौग्रस्तंपुनः घूर्ण्यमाणोधान्यादिबीजराशिर्वेयेन विपर्यासंतेत्रैउभ्राजलेन
घूर्ण्यमाणोवोढुनतोऊर्ध्वस्याधोभावेनविपर्यासमभिनयर्थः १२ ॥ ॥ ॥

रां
७८

इयं जागतीस्थितिरेव संसारस्य कर्तृभोक्तृतासंतानवर्तिन्या आरभटी आडंबरातिशयः सैव नटी नर्तकी
स्वकौशलातिशयप्रकटनाय तृष्णावेष्टनं विहुना परिवर्तमानेवेनजनितभ्रमा आलवाले इति संबंधः नटत्वं द्र
पंविशिनष्टि मनःपवनपवनस्तेन पर्यस्तं उद्भूतं भूरि विभूतं आज्ञानलक्षणं रजो यस्याः सैव पटो यस्याः अतएव पवनलेन
प्राणिनां पाता नरकादावुत्पातः स्वर्गे एषा वर्तो मध्यमलोके न एवं यथा उत्कृष्टा अभिनया भावव्यंजकचेष्टा

आलवाले स्थितिरियं जागतीजनितभ्रमा तृष्णावेष्टाविहुनेव संसारारभटी नटी २३ मनःपवन
पर्यस्तभूरिभूतरजःपटा पातोत्पातसमावर्तप्रवाभिनयभूषिता २४ गंधर्वनगराकारविपर्या
सविधायिनी अपांगभंगुरोदारव्यवहारमनोरमा २५ तडिन्नवलतालोकमानन्यानाशनुनः
पुनः संसारवृत्तनाराजवृत्तसंकेनवराजते २६ दिवसास्ते महांतस्ते संपदस्ताः क्रियाश्च ताः सर्वं
स्मृतिपथं याता यामो वयमपि त्वरात् २७ प्रत्यहं क्षयमायाति स्वमहंनाशनेपुनः अद्यापि हतरूपा
णां नाशोत्पादरयसंस्थितेः २८ तिर्यक्त्वं पुरुषा यांति तिर्यंचो नरतामपि देवाश्चादेवतां यांति किमि
वेह विभो स्थिरं २९ रवयन्रश्मिजालेन रात्र्यहानि पुनःपुनः अतिवाह्य रविः कालो विनाशावधि मीलते ३० ॥

स्ताविर्भूषिता २४ तामेव वर्णयति द्वाभ्यां विपर्यासो भ्रांतिर्विभ्रमनटीनां नेत्रविधानगानढुविधा प्रसिद्धायाः यां
गामिव भंगुरैरस्वपलैरयोगयानै भंगुरैर्वंधहारैर्मनोरमा २५ तडितमेव तडिनमिव तत्वलेष्वालोकं आलोक
न न २६ उल्लसद्विभवशालिनः २७ हृतदृग्व्यग्राद्दृष्टैनिंदावचनो २८ तिर्यक्त्वं पशुपक्षिजन्म २९ कालः कालात्मा
रविः सूर्यः रवयन भूतजातनमितिशेषः राजराज्यादि प्रतिनाशयविनाशावधिं स्वरचितस्य भूतजातस्येतिशेषः ३०

ग्रवुपार्वसमुत्तरेति यादवं बहुवालनं २१ वातुव्ययमागालतलणयावद्धैः अमिद्धयाविंपनलेनसंयुक्तविशे॰
षणानुपयोगात् २२ २३ स्वर्दनेवोचेनै २४ तत्रांशुलकालेननंडलिडोषः २५ निद्रनष्टाद्गोनिद्रावचनोनुस्व
रवचनोवा अनियतस्थितिमिवोदाहृतोनसर्वचवनिनमङ्ग्यादिविभिः आकाशमंडलोदाहरणहृष्टांतार्थं न

अस्माविलसत्सुकृतस्य सर्वासामुल्लसल्लयः नाम्नामेवानुपावेतिसमलिलालीवेवाउवे २१ योःस्माव
युवाकाशंपवंतः सविलोरिपुः विनाशावाडुवरोनन्मवंसंयुक्तमिथुने २२ यनानिवांपवासुमं
मित्राणिविमवाशये विनाशामयमीनस्यसर्वनीरसनोगते २३ स्वर्दनेलावदेवैनेमावाजगानिथी
मते यावत्स्थितिएशयानिनविनाशोकृतात्सः २४ तलमैश्वर्यमायातितलमेतिदरिद्रता तत॰
णांविगतरोगात्वंतलमायातरोगता २५ मतिलणविपर्यासहाथिनानिहतात्मना नगाङ्कुशेण
केनामधीमनोहिनमोहिताः २६ नमःपंकसमालग्नतलमाकाशमंडले तलणकनकनिष्कर
कोमलालोकसंदरे २७ तलणनलहनीलाब्जमालावलितकोरके तलणगुणाममवंतलणशुकमिव
स्थिते २८ तलणंनावविवचितेतलमकेवभूषिते तलणमिंदुकलाङ्कादतलणसर्ववदिक्षुते २९ या
गमायायमपरयात्तणसंस्थितनतावया नविमतिद्विसस्तारेधीरोधिकंउवानया ३॰

मोलतलणेनपंकेनस
मग्नाखगंकनकस्यनिष्कंदोद्भवङवमेणकोमलेनसवर्णस्पर्शेनचंद्रायालोकेन २१ नलदाणवनीलाब्जा
मालासलाभिर्वेष्ठितोदवं उडामरस्तारः २८ यालोकातिरिक्तैः पर्यायेणवाहूर्वीक्षैः सर्वैर्वदिक्षु नवहिते २९
इवस्थाहेोनर्थकोदृष्टांतेदोर्लभ्यार्थोवा एवमुत्तरत्रापि अनयाजगत्स्थित्या ३॰ ॥ ॥ ॥

२१ इहसदैकरूपं सत्स्थितं न किंचिदस्तीति संबंधः २२ घटस्य कार्यांशस्यैवेति विस्तीर्णस्य कार्यांशस्य परिणामक्रमे
ण पटताद्दष्टेत्यर्थः २३ वृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशपुनर्जन्माख्याः षड्भावविकारास्तेनोत्पादिभिः क्र
च्यंते नात्क्रमेण प्राप्तुवानंतरं देहाभिमानिनं प्रतिते भावविकाराः निवर्तंते न चिरं तिष्ठंतीति तेपि विपर्यस्यं
तीत्यर्थः यद्यप्यस्तीति सत्तापि भावविकारेषु यास्केन पठ्यते तथापि साध्यधिष्ठानब्रह्मसत्तानुवेधान

आपदः क्षणमायांति क्षणमायांति संपदः क्षणं जन्म क्षणं मृत्युर्मुने किमिव न क्षणं २१ प्रागासी
दन्य एवेह जातस्त्वन्यो नरो दिनैः सदैकरूपं भगवन् किंचिदस्ति न सुस्थिरं २२ घटस्य पटता दृष्टा
पटस्यापि घटस्थितिः न तदस्ति न यन्नेहदृष्टं विपर्यस्यति संसृतौ २३ तनोत्युत्पादयत्यत्ति निहंत्या
सृजति क्रमात् सततं रात्र्यहानीव निवर्तंते न संसृतिः २४ अशूरेण हतः शूरः एकेनापि हतं शतं
प्राकृताः प्रभुतां याताः सर्वमावर्तते जगत् २५ जनतेयं विपर्यासमजस्रमनुगच्छति जडस्पंदपराम
र्शा तरंगाणामिवावली २६ बाल्यमल्पदिनैरेव यौवनश्रीस्ततो जरा देहेपि नैकरूपत्वं कास्था बा
ह्येषु वस्तुषु २७ क्षणमानंदितामेति क्षणमेति विषादितां क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवा
न्मनः २८ इतश्चान्यदितश्चान्यदस्यान्यस्य विधिः रचयन्वस्तु नायाति सर्वस्मिन्नटवन्मनः २९

विकार इति भावः २४ आवर्तते विपर्यस्यते २५ जनता चेतनसमूहः जडस्य चेतनस्य प्राणाकरणादेः
इतरयोरभेदाज्जलस्येव स्पंदेन परामर्शो यस्य सर्गात् २६ अल्पदिनैर्यातीति शेषः २७ नटो यथा हर्षवि
षादाद्यभिनयति तद्वत् २८ त्रिभिरितश्चादिशब्दैर्हर्षविषादमोहहेतवो विविधा उच्यंते ॥ २९ ॥

वा

एवं लीलास्वि
वान्र्कः इम
विपाकः =

591

विनोतिस्त्रीयादीनिव संचये लोपचयं नयति तैरन्यानन्याद्दयति तांश्च निहन्ति भक्षयतीति ततो लब्धास्वादस्तथैः वनितं तं भोक्तुमन्यानपि नेतुं नात्मन्यतिक्रमात् स्वभावं प्रति निहर्षविषादात् ह्यो यो यदा अद्यानी वसदा प्राप्य निवर्तनइत्यर्थः तदेव दैत्यसैर्येण विशदयति आविर्भावेति ४२ हेलया आत्मनाद्देवोणैव विचलिताः परिवर्तिता अशेषाश्चतुराः समर्थाः अपि येन तथाविधं आचरणमेव चुः क्रूरः ४९ कर्मणामवस्थानां समविषमविपाकतो नानाविधा हे लोकाः प्राणिभिः कालहरणः फलसमूहाः संसृतयः संसाराः प्रतिनीवं भिन्ना तल्लक्षणेभ्यो द्रुमे-

विनोदस्त्वाद्यस्यति निर्दैन्यात्मनतिक्रमात् स्वतंत्रमद्दानीवनिर्वर्तेतेनं प्रति ४८ आविर्भाव-
तिरोभावभागिनोभवभाविनः अनस्पन्दित्वनां यान्ति नापदोनत्र संपदः ४९ कालः क्रीडत्ययं प्रायः
सर्वमापदि पातयन् हेलाविचलिताशेषचतुराचारचञ्चुरः ५० समविषमविपाकतो विभिन्ना
स्त्रिभुवनभूतपरंपराफलौघाः समयपवनपातिताः पतन्ति प्रतिदिनमाततसंसृतिद्रुमेभ्यः ५१
इति श्रीमोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे विपर्यासप्रतिपादनं नामाष्टाविंशः सर्गः २८ ॥
श्रीरामः इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि प्रस्फुरंति न भोगाशा मृगतृष्णाः सरःस्विव १॥

+नुपवने+

भ्यः समयः कालस्तल्लक्षणेन पातिताः प्रतिदिनं पतंति नश्यन्त्यपतनपर्यवसितं सर्वं दृष्टमेवेति न कश्चिदास्थायुकेतिभावः ५१ वासिष्ठेऽष्टाविंशः २८ दोषाणां दर्शनात्सर्वनिर्वेदः स्वस्य वर्ण्यते रामेणानन्तरसर्गाभ्यां चसुपदेशाल्लयाय्यते इमं दोषदर्शनात्स्वचित्तेन तत्प्रत्यायपर्यवसितं दर्शयति इतीत्यादिना दोषपदेन तद्दर्शनेन लक्ष्यते दोषाणामेव विवेकवह्निदाहृत्वानां दग्धता विवक्ष्यते एवं दग्धे दग्धावस्थावीजे महति विवेकविपुले महवं वहिसु

एषेतिपाठे स्यात् एतीतिपाठे तु प्रत्यहमहन्यहनि याति संसारसंस्थितिरपि कटुतां नैष्ठुर्यमतिशयं वैरस्याति
शयं वा एतीति योजनं कालेन पाकस्य कर्षवशात् लाकटुकटुतरमितिव मवस्याभेदैर्लोलाः कटुरसाः यथा
निंबानां लताः बालवृद्धतान्यातितद्वत् २ प्रत्यहं धर्मापायाच्च यादृधर्मपापोपचयाच्चेति भावः ३ दिने
निप्रतिदिनं तनुत्वं कार्श्यं याति हिंवंचनामावे ३ वृद्धं निवृत्तिनायमीभावे नभावः सतंत्र नपापिकांक्षोद्दृष्टत्वात्सनक्तः

प्रत्यहं याति कटुतामेति संसारसंस्थितिः कालपाकवशाल्लोलाः रसा निंबलता यथा २
वृद्धिमायाति दौर्जन्यं सौजन्यं याति तानवं करंजकर्कशोग्राणां प्रत्यहं जनचेतसि ३ भज्य
तेऽनुविमर्यादा रूढिर्नैव दिनं प्रति शुष्केक्षमाषशिंबीकाटंकारकठोरविना ४ राज्येभ्यो भो
गपूगेभ्यश्चिंतावद्भ्योऽशुनीप्सव निवृत्तिनाकलिता वयमेकान्तशीलता ५ नानंदाय ममो
द्याने न सुखाय मम स्त्रियः न हर्षाय ममार्थाशा शाम्याम्यात्मनसा सह ६ अनित्यमाशासलोलो
कस्तृष्णातानदृढदृढा चापलोपहतं चेतः कथयामि निर्वृतिं ७ नाभिनंदामि मरणं
नाभिनंदामि जीवितं यथास्ति च्छामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः ८ किं मे राज्येन किं भोगैः
किमर्थेन किमीहितैः अहंकारवशादेतत्सर्वं गलितो मम ९ ॥ ॥ ॥

परिपाकशुष्काणां माषाणां शिंबिकाः शिंबीकमाषशिंबीटंकारवेणभज्यन्ते मर्यादानतेविनैषेतावान्विशेष
इत्यर्थः ४ आकलिता स्वीकृता एकान्तएकाग्र ५ अर्थाशा लक्ष्म्या याधनप्राप्तिः ६ प्रांतिविनानाम्यानिर्वृ
तिदेहवृत्तीन्याह अनित्यश्चेति ७-८ ईहितैः राज्यादिविषयैरभिलाषैश्चेष्टितैर्वा एतत्तु राज्यादि ॥९॥

इंद्रियाण्येव हस्तिनः ग्रंथयो विषयस्पर्शसंगास्तद्रूपजन्यात् तैर्ग्रंथिभिर्यैर्जन्मावली लक्षणायां वरत्रायां चर्मर
ज्जौ वद्धा नीवास्तेषां मध्ये येन हि मोहांधतार्थ्यते नैनेन पवोन माइतिसंबंधः १० मकरकेतननाकजोमानिनीलोके:
करणैर्मथितं हि स्मिते ११ यथास्मिन्बालो वयस्मिन्न हि पेलवः स्मृद्रोहलानूढकं योऽइहहइतिन्याया
दितिभावः १२ विषयलक्षणं वैषम्यं ग्रन्थांतरेजन्मांतरेषपिच्नन्निहंति प्राणघ्नीतिजन्मांतरघ्नाः १३ नत्वन
त्वत्ताग्रपिविषयान्भुंजानाः स्वात्वादिश्रागिनोहंतुष्यन्ते तथायतेश्रुकाविज्ञोषमस्याहनेति तस्यान्मतस्य १४

जन्मावलिवरत्रायामिंद्रियग्रंथयो दृढाः येन बद्धास्तन्हि मोहांधार्थ्यंते नेयेन तन्नमः १० मथितं मानि
नीलोके मनो मकरकेतना कोमलेश्वरनिर्घोषैः कमलेक्षणया ११ ग्रथयेत्स्वच्छयावध्याउ
नीद्दनविकिकित्सने भूयश्चिनविकित्सायाल्पकिलावसरः कुतः १२ विषविषययोर्वैषम्यं नविषा
विषमुच्यते जन्मांतरघ्ना विषयाएकदेहहरं विषं १३ नसलोनिलद्रुःखोनिनमित्राणिनवांधवा
ननीवितंनमरणं वैयायत्तस्यावेनसः १४ नड्वासियथास्वस्वस्थोपरविर्हावर् वीतशोकभयायां
मोत्तस्थोपदिशात्तुमे १५ वासनाजालवलिताद्रुःखसंकटसंकुला त्रियानोत्पानवद्दलाभीम
रूपाज्ञानाटवी १६ ॥

सर्वदुःखसंगमूलोच्छेदित्वात् तत्वमे वमस्याद्गुरुस्वार्थइतितदर्थमुपदेशं प्रार्थ
यते तदिति ततस्माद्धक्केद्धेतोः यथाग्रहतःसनवीतशोकभयायास्तोभवाभिर्धीव्रभविष्यामि वर्तमानसा
मीप्यलट् तथैवप्रातुउपदिशेतिसंबंधः १५ उपदेशाविलंबाय स्वस्यदुःखातिशयमाहवासनेति निर्वेदो
न्मेषोदयंयतिवासनेत्यादिना वासनालताभिर्नीलैर्लताभिः संकटैर्वागुराभिर्वावलिता वेष्टिता नियतंत्वा
मनेतिचानयोरितिनियातोत्पातोनिशांतप्रदेशो विपत्संपदोनिरयस्वर्गौ यत्तेनैवाटवीग्ररण्यं १६ ॥

नामेव वर्णा यस्य सुहृभिः अधोऽधःप्रस्थानेष्वस्थितं नवसत्स्वरूपणकृदीक्षायेन तं मुनीश्वरं नारदं पयमानलेन पीनः
पूर्णोत्तनैश्च स्वस्तनामे व्यासमेव च अनयानयोर्वनवालेऽस्यार्थः अनवानवेणुकेऽफलिकछायैर्द्वितीया भुवंगि
रः पुलस्त्यादिमुनिनायकैर्मंडिता धूपितेनश्चन्द्रेण लंबेपः ५ भुवनादीनि नवप्राणनामानि ६ पवामसंज्ञेन संचर्य·

अधःस्थितमन्त्रस्वरूपणकृदीक्षणं मुनीश्वरं पयःपीनघनस्तनभं व्यासमेव च किल्लान्नवा ५ भुवंगिरः
पुलस्त्यादिमुनिनायकमंडिता अवनोढालकोऽपीत्रस्त्रवलोमादिमालिता ६ परस्परपामसंज्ञः
संस्थानस्मृगाजिना लोलालमालावलयास्तुकमंडलधारिणी ७ नानावलिविवर्णाश्रितेनःप्रसरपा
टला स्वर्णावलिविवान्योन्यंभास्तितानननमंडना ८ रत्नावलिविवान्योन्यंनानावर्णांकुरांतिका मुक्तावलि
विवान्योन्यंकृतशोभातिशायिनी ९ कौमुदीरुचिस्विन्नवेवहितीवेवार्कमंडली संभूतवानिकालेनपूर्ण
वेदपरंपरा १० नानाजालऽवांभोधोव्यासोपवह्निराजते दैवैश्चिवृहराधीप्सः पुलस्त्याद्विराजते ११ प्रा
दिमन्त्रवदेवानां संनिभास्त्रविराजते प्रथासंस्तिद्धिसेनायापनेस्पानभसोद्गतो उत्तंस्याभुनिसंपूर्णा
नदादाप्रावर्षीसभा १३ सिद्धीभूतानिविज्ञलेनमस्स्वमहीधराः परस्परसूत्रानां गाभाभासयंतोदि
शोदश १४ वेणुदंडाहूनकरालीलाकमलधारिणः दूर्वांकुराक्रांतशिखाः सद्गुडामणिमूर्द्धनाः ॥ २५ ॥

णोनरः संस्थानानि विविधस्थूलानि मृगाजिनानि यस्याः ८ तेनःप्रसरेणपाटलावेतरका ९ अन्याशसिद्दलि
लतया प्रतिकालेन विरेणसंभूता एकत्रसंचिता १० व्यासपक्षतः नादहोन्यतऽनिरोषः ११ १२ वसंतसमाभू
मि पतेतपोप्रविशोतः १३ परस्परैस्तूनाभिर्मिश्रिताभिरंगानां आभाभिः कांतिभिः १४ लीलाकमलधारिणः कैः

चिरिति यथायोगं संबंधः २५ ॥

नगोवरोत्रस्मिन्नस्त्याविद्यं २५ वनेस्मिनाहृत्स्पुण्यवाकाश्रवणा विद्धन्तंनेनमस्यार्थमिति विवे २६ प्रथितनायाः ग्रामा
याः जातिकुलचारित्र्यधर्माभिज्ञतादिभिरूनमनस्तायाः सार्थकायाः दनाम्नपदं ज्ञाणंलक्षणभूतं वायद्धाकानाते
कथितवान्केनवयंप्रतिबोधिताः स्वर्गादिसर्वानामप्यसारतामिति भावः २७ इति श्रीवासिष्ठता. वैराग्यप्र.
द्वात्रिंशः सर्गः ३२ अथनायोत्रस्मिन्नामसभायामुपवर्णयते यथोक्तिनोपविष्टे सैन्येराम वाकाश्यपं सनं सिंहैः क

यदनेनकिलोदारमुक्तंरघुकुलेंदुना वीतरागगतयातद्धिवाकानेरप्यगोचरं २५ अहोवतमहत्पुण्य
मद्यास्माभिरिदंश्रुतं वचोराममुखोद्भूतंमहाह्लादकरंधियः २६ उपशमामृतसुन्दरमादराद्धि
गतोत्तमतापदमेषयत् कथितवानुचितंरघुनंदनः स्वपदेनेनवयंप्रतिबोधिताः २७ इतिश्री
मोक्षोपायेषुवै. रमअष्टरसापुराणेवाल्मीकीयेद्वात्रिंशः सर्गः ३२ सिद्धा ऊचुः यावन्नृपास्यवचसः प्रोक्तस्यर
घुकेतुना निर्णयंश्रोतुमुचितंवदस्माकंमहर्षिभिः १ नारदव्यासपुलहप्रमुखामुनिपुंगवाः आगच्छ
न्त्वविघ्नेनसर्वएवमहर्षयः २ पतामः परितः पुण्यामेतांदाशरथींसभां नीरंध्रांकनककोद्योतांप
द्मिनीमिवषट्पदाः ३ वाल्मीकिः इत्युक्त्वासासमस्तैवसानभोवासनिवासिनी तांपपातसभांतत्र॰

निवासिनी विस्तीर्णायांसभायांयत्रप्रदेशोरामादयस्तत्र ४

तंरामवाक्यादिश्रवणसामेवमहर्षीउवैतेषांप्रश्ननिर्णयोत्तरश्रुत्वांसभाप्रवेशमारेकंतद्वर्णयितुमुपक्रमतेसिद्धाऊ
चुरित्यादिना रघुकेतुनाहंसोलक्ष्यतेनस्यकेतुवत् प्रख्यापकेनेत्यर्थः १ आगच्छन्त्वागच्छन्तु अविघ्नेनश्रोतुमितिशेषः
श्रेयांसिबहुविघ्नानीतिनविलंबनमुचितमितिभावः २ नीरंध्रांसर्वतोव्याप्तांपरेतिसम्येन प्रतप्तकनकेनद्योतां
उक्तेष्टप्रकाशणां पद्मिनीपदेकेसरश्रियाकनकैरिवोद्योतमानां ३ व्योमवासोनिवासस्थानंयेषांविमानानांतेषु॰

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
८७

597

विद्रुमापातिनाहसितल्लुराहास्यकांतिः १५ स्तनाः वर्षलक्ष्मीलाः सूक्ताः गर्जनवर्जितानाविद्युद्भिः कचेनोटीमायेमे
घास्तेघांलवावलिलैङ्गास्तसूरः १६ १७ किंजल्कः केसरं तत्स्तथानेवभोमैर्वलिनासहिता जनानांस्पर्शासहा
भिनयसीत्कारध्वनिभिर्गायनामधुवेणामंदत्वात्स्वलस्पर्शानिलेनलोलितानाईषच्चालिता १८ सूहादयःसमूहा॰
र्थाः १९ रसाभूमिः आप्तविमानि वस्तूनि तानि त्रिपथगाप्रवाहाम्बुभिः प्रवर्षामिभिः २० निरभ्रप्रनपवो॰

व्योमवानविद्रुमवनात्काशांयथंयया पतितैर्घयशापीठेस्वर्गश्रीहसितल्लुरा १४ स्तनम्नककच
मेचलवावलिविभुता हेघ्रमध्वीनपिंडानामीतिनेवयथंपया १५ हिमर्षिविभादात्र्रक्काद्गाव
चयोपमा पैटवीरश्मिमालेवल्लीरोमीलतामिवानतिः १७ किंजल्काभोनवलितायमङ्गकदव
का सीत्कारगोयदामोदिमधुरानिललोलिता १८ प्रभ्रंकेनकीवृक्षाश्मस्कारलैरवोत्करा प्रपत म=
त्केरवलयाचलत्कुवलयालया १९ आप्तविमानरसाद्दूहाल्हादनवत्वरा उद्धीवपुरवासभ्यन
वनारीविलोकिता २० निरभ्रोत्पलसंकाशव्योमवज्रघ्निवलाकुला प्रहृष्टपूर्वांसर्वस्यजनतानि
तस्पया २१ मुहूर्तपूर्णांबरमिहोपचकर्षांत्कवस्तमीविता स्वामुहूर्तचतुर्भागपुष्पवृष्टिःपपातह २२
आप्तवितसभालोकेशान्तेऊसमवर्षिते इमंसिद्धगणालापश्रुश्रुवुस्तेसमागताः २३ आका॰
शसिद्धसेनास्तत्रमद्विरभिनोदिवं प्रपूर्वमिदमस्माभिःकृतंकृतिरसायनं २४ ॥ ॥

त्पलसंकाशंयद्योमततः पतितावृष्टिर्वर्जितपुष्पवृष्टिः स्मयोविस्मयः २१ मुहूर्तस्यचतुर्थभागोर्द्धं॰
घटिकातावत्कालंपपातहकिल २२ आप्तविताः समानकृतलोकाश्रयेन शान्तेउपरतेसति २३ दि
वंप्रभितः स्वर्गस्यसर्वप्रदेशेषु कृतिरसायनेश्रोत्रामृतंवेदसारभूतंवा २४ ॥ ॥ ॥

श्री
८७

विरागवासनयाप्रपात्साभवदेतद्वागारिहे श्राद्दिवासनायेयांसुणकैःश्रवणसमर्थैः आनंदरूपपदेनलक्षणा।
पीवरैःपुष्टैः २ ४ ५ पार्श्वोदयोरेखात्रिपुंखासद्वाजादयः पादपत्राब्दयः पर्श्वादिनादूण ६ ७ वाताय
नेगवातः ८ विटंकःसौधाग्रकपोतपालिका ९ १० देवश्रादिकपत्रयः कल्पाइतिसर्वत्रसंबध्यते ११ रत्नकू

विरागवासनापात्रसमस्तभवनवासिनाः शुद्धर्म्ममसृतांभोधिवीचीविलसितादव ३ नाभिरोयामभ
इस्यतस्यचित्रार्पितैरिव संस्तुताः शुणकैनसानेरथपरपीवरैः ४ वलिभिरिसुनाभिरायैर्मुनिभिःसंस
रिस्थितैः नयनहृद्दिमगुणैर्मंत्रिभिर्मधिकोविदैः ५ नृपैर्देशाय्यसंस्थैः पौरैः पाव शुवादिभिः सामंतैः
यानपुत्रैश्चसुनालपौत्रैर्ललवादिभिः ६ नयाश्रुतैरमात्यैरुपजनसंस्थैरुपलिभिः क्रीडाशुणोगीतस्पर्देस्वतांगे।
स्याक्रचर्ब्बणैः ७ कौसल्याप्रभृतिभिश्चेवनितिनवानायनस्थितैः सखानन्त्रभृघणानावेरस्पर्देर्वनितानाणैः ८
उद्यानवल्लीनिर्देपैर्विटंकनिलयैरपि शुलत्वयवत्ततिभिर्विहंगैर्विलासवैः ९ सिद्धैर्नभश्चरैश्चैवना।
घागंधर्वकिन्नरैः नारदव्यासपुलहप्रमुखैर्मुनिपुंगवैः १० शुक्रैश्चदेवदेवैश्चविद्याधरमहोरगैः स
मस्तनाविविचित्राणांमहोदारगिरःश्रुताः ११ शुश्यत्कीलीस्थितवत्तितामेराजीवलोचने तस्मिन्नुरञ्जु
कुलाकाशशशांकेपाथिसुहृदे १२ साधुवादनिनादार्थसिद्धसार्थसमीरिता वितानकसमाख्यानःपौ
लौहृष्टिःपपातह १३ मंदारकोशाविश्रांतभ्रमरझंकृनादिनी मधुगामोदसौरभ्येद्दुदितोन्मदमानवा १४

लमेवाकाशोनिर्मलत्वात्तस्यशशांकेपूर्णचंद्रेपूर्णोदि शशोलक्ष्यते नर्हिकशैर्किंनतापिस्याहिमांशुकादशाभि
संदरेइति सौंदर्यातिशयफलाभायपूर्णोतोपलक्षणार्थंशशोपादानेनस्वार्थमितिभावः १२ सिद्धयद्गणप्रभृतदे
वयोनिमायोपलक्षणसार्थः संघः १२ हेहेमिथुनमुदिताःसनस्ताः उन्मदाग्रस्वाधीनविना ॥ १४ ॥ ॥

पो॰श्री=

सन्निवेशमवयवसंस्थानरूपं २५ न मे इदमिति शेषः अन्योऽपि न मे अहं देहो निर्लेपः २६ शीतकरश्चन्द्रः इत्यु-
क्तवान् सन् महतां गुरूणां वसिष्ठादीनां पुरतः तूष्णीं बभूव यथा केकारवं कृत्वा नीलकण्ठो मयूरो घनानां पु-
रतस्तूष्णीं भवति तद्वत् २७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे एकत्रिंशत्तमः सर्गः ३१ रामवाक्यं
श्रुतवतां वर्ण्यते भूरिविस्मयः नराणाममराणां च पुष्पवर्षश्च लोकोत्तमः सविवेकसम्यग्विद्यासूलमिदं
श्रीरामवचनान्ते स्वतो विद्यावासामर्थ्यानां श्रुत्वात्मपदेशाद्रूपनारादद्राम्यात्माभ्याश्रुपादेयतममितिह्

पृथक्क्रमेणासंत्यज्य प्रसृता सोऽहमस्मि संविदः सन्निवेशं त्यजामीममनर्थं देहनामकं २५ नाहमस्य
न मे नान्यः पूर्णमात्मास्थितोऽहं दीपवत् सर्वमेव परित्यज्य त्यजामीदं कलेवरं २६ श्रीवाल्मीकिः इत्यु-
क्तवानमलशीतकराभिरामो रामो महत्तरविचारविकासिचेताः तूष्णीं बभूव पुरतो महतां घनानां
केकारवं श्रमवशादिव नीलकण्ठः २७ इति श्रीमोक्षोपायेषु वैराग्यप्रकरणे रामवाक्यप्रश्नो नाम एकत्रिं-
शत्तमः सर्गः ३१ वाल्मीकिः वदत्येवं मनोमोहविनिवृत्तिकरं वचः रामे राजीवपत्राक्षे तस्मिन् रा-
जकुमारके १ सर्वे बभूवुस्तत्रस्था विस्मयोत्फुल्ललोचनाः भिन्नाम्बरा देहरुहैर्गिरः श्रोतुमिवोत्सुकैः २

वनाय प्रशंसमानस्तदुपर्यपि वाहरवायणः संभवादितिन्यायसिद्धं देवादीनामपि वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याधि-
कारं दर्शयितुं तत्कृतां श्रीरामवाक्यप्रशंसां तत्सभाया महोत्सवं च वर्णयितुमुपक्रमते वदत्येवमित्यादि-
ना रामे एवं वदति सति तत्रस्थाः सर्वे वृत्तमानास्यदेवादिविशिष्टा बभूवुरित्युत्तरेणान्वयः १ उक्ताः रा-
मगिरः श्रोतुमुत्सुकैः उत्कण्ठितस्य प्रभावैर्देहस्थितैरिति यावत् देहरुहैरोमभिर्भिन्नाम्बराः छिदितवस्त्रा इवेत्यर्थः

ननु सतु सर्वव्यवहारेतुः स्वं सत्क्रियायां तन्न तं भावेनेत्याशंक्याह सवायोति १५ निश्चितवान् सर्वव्यवहारो मनश्चांच·
ल्यमेव परं तुः स्वमनस्तान्विकिस्मैवबकवेत्याह मनइति मनसो मननं विषयावलंबनं स्फालित्यैवमनाविषया
वलंबनत्वमेवमनः समाधयः सवसर्वविषयबाधकनन्वबोधहेतुस्तत्पदेशं विना नास्ति एतत्सांप्रक्रियल
मन्यर्थयावहेतोपाटयं तत्र उपदिशं तन्निरर्थः १६ १७ ननु शुक्रमोहा निरस्तं केन वा पूर्वं कृतं कथं केन प्रकारेण

रागद्वेषविनिर्मुक्तास्तत्त्वेतुः खविवर्जिता कृपणोऽहं दृशीनैव शिवाखिनानास्तीह सत्क्रिया १५ मनोम
ननशक्तिन्याः सन्त्यायाभुवनत्रये त्वयोपयुक्तिं विना नास्ति शुभं तनामस्वप्नतां १६ सर्वव्यवहारवनेषु क्रमातुः
खेनायानि मे यथा प्रथवा व्यवहारस्य सूनतां युक्तिं तन्न मा १७ ननु कथं केन वा किं वा कृतं नयन्तं मयैवेना
सा पूर्वं येनैतेनिक्रियामं परं संधावने मनः १८ यथाज्ञाना सिमयावेस्तयामोहं निहतनयं सृष्टिम मा
धर्यं येन नूनं निंदुःखेनोगतः १९ प्रथवा नाहं स्त्रीपुंक्लीवे शिवल्मनुविद्यते नवक्रिममवाक्षि हि
यमानमपि स्फुटं २० स्वयं वेवनवापोमितानि विश्रान्तिमनुतमां नहं सम्यक्सर्वदेहो निरहंकारतां गतः
२१ नमोहस्तेनपिवामं तुनाहं परिदर्पे वरं करोमि नाहं आपमे स्वानदानाशनादिकं २२ नचनिष्ठा
मिकार्यं शुभं पत्त्वा पतत्यैवेवहि नकिंचिदस्मि वांछामि देहत्यागादनेनुने २३ केवलं विज्ञानाश्रो
केनिर्ममोगतमत्सरः मौनएवेह तिष्ठामि लिपिकर्मस्थिवार्पितः २४ ॥

कृतं तेन न किं वा शांतं यथा ज्ञाना सिन यथाहृदीस्तत्त्वेरेण संबंधः १८ १९ नाहं शातु त्वं लाभे स्वमपदेहत्यागं तेषा
योपवेशनमेव न व्यवहारात् यस्मात् प्रथेनाद्दिनसमभिः २० स्वयमेव विचार्यं वा नाशोमि चैतन्हि २१ २२
२३ मौनेवा गानि सर्वव्यवहारभावेपि लिपिकर्मस्थविचित्रक्रियास्वयं र्पितो नालिरवनः २४ ॥ ॥ ॥

या

नीरंध्रं निरंतरं दुःखैकलनं याभिराकुलः अतएव नीरसः स्वस्वादुतां सरसतां मूढतां विना मूढतानिरासद्वारा कथं केनोपायेन स्वस्वादुतामेतीत्यर्थः ८ सर्वदुःखैकनिदानभूतायाः आशायाः प्रसिद्धस्वभावप्रतिकूलो विपाकः दूर्णिकामत्तासमयवलीवस्नानं दृश्यैति संसारकलिवोमः पुष्पैः गुच्छेन मधुना वसंतेन ९ कामेन कलंकिता मनश्चंद्रमसः तेन विशुद्धज्ञमयप्रसिद्धेन केनचाव्यवेनापशुष्पकामादिमलना अशूनफलिताह्लादचंद्रिका

अयं हि दग्धसंसारो नीरंध्रकलनाकुलः कथं स्वस्वादुतामेति नीरसो मूढतां विना ८ आशाप्रतिविपाकेन क्षीरस्नानेन नश्यता उदेति पुष्पगुच्छेन मधुनेव वसुंधरा ९ अयमूढमलोदेति तालेनेनाशूनफलैः मनश्चंद्रमसः केनचेन कामकलंकिता १० दृष्टसंसारगतिना दृष्टादृष्टविनाशिना केनेव व्यवहर्तव्यं संसारवनवीथिषु ११ रागद्वेषमहारोगा भोगपूगा विभूतयः कथं जंतुं न बाधंते संसारार्णवचारिणं १२ कथं धीरवर्यप्रौढपतनमाप्निनदह्यते यावकेषादहेनेव रसेन रसकुणालिना १३ यस्मात्किल जगत्यस्मिन्व्यवहारक्रियां विना न स्थितिः संभवत्यब्धौ पतितस्याजलाशया १४

२

उदेतीत्यन्वयः १० दृष्टासंसारस्यागतिर्नश्वरपर्यवसानलक्षणा येन दृष्टादृष्टैहिकामुष्मिकभोगो विवेकवैराग्यप्रहारध्वंसो विनाशिनवता केन महापुरुषेणैव व्यवहर्तव्यमस्माभिस्त्वपुरुषैरिति शेषः केनैवेति पाठे व्यवहारेणेति शेषः ११ १२ धीरवर्यैरिति संबोधनं अप्रौढप्रौढव्यवहारद्भके संसारे दंभोत्तानाशुनतेनेश्रणालिना १३ ननु व्यवहारो दुःखं तर्हि संमयमतां न आह यस्मादिति व्यवहारस्याणोक्रियाः संघारस्नानि विना अब्धौ पतितस्य जानतस्य मत्स्यादेर्यथाव

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
८५

८५ पृ॰ जलास्थितिर्नसंभवतितद्वत् १४ ॥

601

केदारेषु शालिक्षेत्रेषु कोणलोष्ठमथनमभागः मडइबंभस्तुवेधरिषिविदेहकेदानिर्द्धणसंबंधः सद्धसंमित्राणोह
ननानां ग्रामबंधनानां संग्राम एवबागुराबन्धनदेशेलनाष्टनानबलयः सद्धतिमार्गनिरोधकत्वात् २ वा
सनाललक्षणेन गुरो बालेनाबलिलेख्याबेष्टिते मोह्रोद्यमिह्हिकामेघेइमलयः मिह्हिकान्धकारेमेघानामारंभा
वस्था गर्जनेनासार्मस्थानः सहनेनन् प्राणिघातकर्य्यंतत्रिमभोनकर्मं ३ लोलेचंचलेकलापिनिमयूरे ग्रासस्फो
टः कलहः कलिकापुटभेदश्च ४ सर्वभूतानामेवालवः वर्णामनबहूनंतनमलणान्मानुराणाबलातिमूयः प्रस्त

केदारविवरदेडेककंठनलकोणभंगुरे वागुरावलयेनेनाफणजमनलसंगमे १ वासनावातव
सा लिनाकदर्गिलडिलिप्सकूटे मोहेरानमिह्हिकामेघेड्डेनेसकुमेतिगर्जति २ लूमस्तुनांडुवंचेडेलो
लेलोभकलापिनि लविकालिनिमास्फोटेयनर्थंडकटनेडुमे ४ कुवेकुताननमानोदेसर्वभूता
द्रेहाविनि ग्रंथानस्पंदसंवारेडनोगुपरिघालिनि ५ कुडपाशेगतिःकावाकाविनाकः स
माश्रयः केनेयमस्मुभास्कोनभवल्लीविनारवी ६ ननदस्मिषिशिव्यावाटिविवेवेषुवाक्कवित् स्थि
यत्नडमथेनपुत्रपतिनरमला ७

डः संरोनलप्रवाहः डनोभूमिनोपित्रा हात्रमत्तस्यडनोपनर्किंनस्यानादि
तिवा ५ प्रावणएकबातनवर्षादिपीडानिहमोडनेडेदिकदारिद्र्यायः रसबदिकोषधलेपादिनाडुनेनिर्हेछिद्रदेयोग
निसंकरोनारकमंत्रदेवनाटेष्विनामिविद्गुहादेः समाश्रयोवा साधनानित्रयालोके प्रसिद्धानितयाप्रत्रापिहइंने प्र
शुभमेवोदर्केडनेनरकालिकफलं यस्मान्तथाविधानभवेत् ६ स्थियस्मेपात्तानमाप्नून्तिनिनेडवृद्धयोभवाहस्राःनछ
मतिफलवर्णियदस्तरम्यतांननयंति नेतमसममर्थाइतियावत् नेदेतन्स्थियामनुष्यादिषुदिविदेवेषुवानास्तियत
स्त्रिश्राकोमलाहस्रोगुरुप्राणोप्याकलभोगपरार्गः परिणतःपुनःशोपूरुपचरन्मरीयोगुरुविपर्यवमितइतिभावः ७

येन उपदेशेन अनवस्थितेः अनवस्थितस्य असमस्थितेरितिपाठे विषमस्थितेः धातश्चेष्टितस्य जगतः पूर्वापरमाद्यंतयोरवधिं हे ब्रह्मन् २१ चेतसः साभासांतःकरणस्य मलमज्ञानं २२ उपादेयं ग्राह्यं हेयमनुपादेयं च २३ रोगाणामपायसूक्ष्मत्वाच्चिरस्थायित्वात्प्रवृत्तेन प्रवृत्तदोषोपशमहेतुना वा २४ आनंदतरोर्मंजरीमिव स्थितां शीतलतां पूर्णां देशिकपरिच्छेदशून्यां अक्षीणां कालिकपरिच्छेदशून्यामितियावत् २५।२६

तत्त्वं कथय मे किंचिद्येनास्य जगतः प्रभो वेद्मि पूर्वापरं धातश्चेष्टितस्यासमस्थितेः २१ हृदयाकाशशशिनश्चेतमोमलमार्जनं यथा मे जायते ब्रह्मन्सर्वथा निर्विभ्रमान्तर २२ किमिदं स्यादुपादेयं किं वा हेयमथैतयत् कथं विश्रांतिमायातं चेतश्चपलमद्रिवत् २३ केन पावनमंत्रेण दुःसंसृतिविषूचिका शाम्यतीयमनायासमायासशतकारिणी २४ कथं शीतलतामन्तरानंदतरुमंजरी पूर्णचंद्रमिवाक्षीणां भृशमासादयाम्यहं २५ प्राप्यांतःपूर्णतां पूर्णो न शोचामि यथा पुनः संतो महान्तस्तत्त्वज्ञास्तथेहोपदिश्यतां मम २६ अनुत्तमानंदपदप्रधानविश्रांतिरिक्तं सततं महात्मन् कदर्थयंतीह भृशं विकल्पाः श्वानो वने देहमिवात्तजीवं २७ इति मे॰ प्रयोजननेनाम त्रिंशत्तमः सर्गः ३०
श्रीरामः श्रोत्रवृत्तचलत्पत्रलेखांबुलवभंगुरे आयुषीशानशीतांशुकलामृदुनि देहके १ ॥

आनंदपदे प्रधानविश्रांतिरात्यंतिकस्थैर्यं तेन रिक्तं शून्यं कदर्थयंति पीडयंति २७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे त्रिंशत्तमः सर्गः ३० संसारे जीवितं प्राहुर्दवनजीवितोपमं येन सौख्यपदं याति स्तदुपायोऽत्र पृच्छ्यते कथयिष्यमाणप्रश्नोपोद्घातत्वेन संसारे जीवितं प्राहुर्दवनत्वेन कल्पयति श्रोत्रेत्यादिभिः सर्वेषां समष्टयंतानां कठपाय इत्यादिभिः संबंधः श्रोत्रैः आयुः लंबोलंबमानोंबुकण इव भंगुरेय यपि देहमनेयं नटक्तिनयापि वर्षासारासारपातनोराष्ट्रनरभंगुरत्वेन विशेषः ईशानः शिवस्तद्भूषणशीतांशुकलाम

त्रशेष इव मृदुनि अल्पे दुर्लक्ष्य इति यावत् वर्षासु चंद्रस्य दुर्लक्ष्यत्वात्तत्रापि कलामात्रशेषः स्तन

वामिति भावः इदमप्यायुष एव विशेषणं कुत्सितेल्पत्वादेहके देहे १ ॥

604

वयमिवसर्वेषुक्षुद्रदृष्टाइष्टफलादिभेषु नत्पवान्तद्देहैक्ये लौकिकवैदिकव्यवहारपरायणेत्यर्थः १२ संसारबंध
केन पुण्यपापरूपेण शोकमोहादिना वा १३ १४ विषयाभोगाभिषयेष्वाभोगिनः सर्पाः अंगवत्नश्वरौज
टिलौचाकारविभेदो येषां सर्पपदेनविमलोविषमाश्च भयानीमगलंता १५ शुद्धिनाविलोडिता कलंकः
कामादयः कर्दमशेवालादयश्च प्रसादेनैर्मल्यं प्रापुषी प्रज्ञा सैव सरसी महत्त्वरः इत्निर्णयमहात्मिस

लोभेनापि किलांतो बहुना बहुमानद कथं संसारपंकेन पुमानिह न लिप्यते १३ कांदर्षिस
युगाश्रित्य भवंतीवीतकल्मषाः महांतो विचरंतीह जीवन्मुक्ता महाशयाः १४ लोभयंती मा
यायेव विषयाभोगभोगिनः अंगुराकारविभवाः कथमायाति भ्रमंता १५ मोहमातंगमर्दिता क
लंकलितांतरा परप्रसादमायाति प्रेमश्रीसरसी कथं १६ संसारएव निर्वेदेन नो भवबंधनेऽपि
न बंधं कथमाप्नोति पद्मपत्रे पयो यथा १७ आत्मकुमलणवच्छेदे सकलकलयन्जनः कथमुन्म
मतामेति मनोमन्मथमस्मरन् १८ कं मुक्तापुरुषापारमयात्यान्तमदोदयेः आवारेणानुसंभ्रमाय
ननेयाति न दुःखितां १९ किं न स्यादुचितं श्रेयः किं न स्यादुचितं फलं वर्तितव्यं संसारे कथं ना
मासमंजसे २०॥ सर्वात्मसमाहृताः स्वनानान्नकादयः व्यवहारपरापवेकथमुन्मता गताः २२ २+२

तांसिसवस्पइतुच्यंतइतिमहाभाग्योक्तेः १६ निर्वेदेभवबंधरूपे १७ परदुःखादावात्मवत्स्वदुःखादौ
तृणवत् शुभेतर्हेयाग्रात्मवत् बहिर्हेयात्मणवत् कलयन्पश्यन् मनसोमनन्मथंकामादिस्मृत्वि १८
महापुरुषं जीवन्मुक्तं महदयातानंतलक्षणादुरूपेः आवरणेचविक्षेपेणानुलक्षीकृत्यस्वस्यात्तद्देव
स्वला आवर्येत्यर्थः १९ उचितयनस्वरूपान्यासयोगं श्रेयो मोक्षः फलंकर्मोपासनादेः २० ॥ ॥

क+

नामंतरालावस्थामेवाह यावद्दृढं स्वस्य प्रपंचयति अपरीक्षितेति उत्कर्षविनाशयोरनवधारितानिरस्थिरताहस्तादप
गमिताः सर्वे सांसारिकाः पारमार्थिकाश्चार्थाः सर्वाणि यस्मिन्नवस्थास्थानस्थाश्रास्थितानन्याचोभयभ्र
ष्टः संपन्न इति भावः यथाप्रत्यास्नात्मनेवासनासावस्थितिः स्वविवेकमात्रेणाकृष्टप्रबोधापादसंकुलत्वान्मयाह्नेव गृहीः
तावस्थितेनेत्यर्थः ८ अनेनवक्ष्यमाणमात्मनानविशुद्धयावृत्तवनेनेतरविद्यास्पृहितेनेतियावत् मेमतिश्छिन्नवृक्षस
स्यमूलेनस्थाणुना यथामदृढं यथाकार्यं स्यात् एवं योगोवैनिकम्मा सम्पन्नकौटिल्याच्चलिताचलितेन संशयेनवि
दूयमानेनदरिद्रंवानन्वस्यादरिद्रंवानन्वभिमतिसंशयेनविदूयमानइत्यर्थः अपायापहकेलहल्लणामेमतिर्दोषदा

अपरीक्षितसर्वार्थमनवस्थितिरास्थिता गृहीतोत्सृज्यमानात्मा भवस्थितिरवस्थिता ८
चलिताचलितेनान्तरवष्टम्भेन मे मतिः दरिद्राच्छिन्नवृक्षस्य मूलेनेव विदूयते ९ चे॰
नष्टचलमाभोगिभुवनान्तर्विहारिणि नसंभ्रमं नहानीदृक्स्वविमानमिवामराः १०
अतोतत्त्वमनायासमजन्माधिविगतभ्रमं किंतत्स्थितिपदंसाधो यत्रशोकोनविद्यते ११

अनेनजन्मवैराग्यदार्ढ्योद्रोगेम्यस्खलितेन मूलात्तानच्छेदादचलितेनचवासनाप्ररोहणहेतुना
छिन्नवृक्षस्यमूलेनमूलाग्रच्छेदान्मूलःप्ररोहोन्मुखेनविदूयमाने अत्युक्तिपूर्वपदेनेत्यर्थः ९ स्वनपवचेचलं
याभोगिनाभोगवासनाविस्तीर्णभुवनान्तर्विहरणेनविहरणाभ्यस्तचापलं अनेनबलाद्विगृह्यमाणमपितत्त्वता
नावष्टंभाभावात्संभ्रमंचापलेननष्टानिविमानपदेतेआभोगिनानानाभोगसामग्रीहरणं अतत्त्वं परमार्थसत्यं
जन्ममरणायासरहितंदेहाद्युपाधिशून्यंभ्रमहेतूच्छेदान्नभ्रमंस्थितिपदंविश्रान्तिस्थानंयेनगत्वायस्मा

श्रीं
७२

605

संभ्रमोभयंजरनत्रोत्नीर्लोहृतस्य २ नष्टामअनम: संतोषोधैर्यंतन्त्वत: भ्रांतकत्तोयोयथायासामति: शिशुस्पानी
याबिभेतिमूल्पबलोवलाग्नासमर्थाईश्वर: सावालाक्षीयथावृत्वादेर्राविभेमिनहृतत् ३ नेष्ठेत्रालेवेविषये:
विडंबिता:वंचिता: भ्रंत: करणात्रुतय: विकुलेपश्चोविलेपहृ: क्षेभ्योविलेपडः स्वानिश्राममंक्रियार्थोपपदस्य
चकर्मणिस्थानिनइतिकर्मणिचतुर्थी लठंति: स्वयातेधनतीतियावत् यथाआसारंमामूत्रास्तकुंठलंबमान
हृगादिवेविचिता: स्वप्नेउपनतिनिहृतत् ४ नक्वेतनमाह अविवेकेति नविद्यतेविवेकोयेषांपुरुषाणांनेषांप्रास्य

मनोमेभ्रमतीवेदं संभ्रमश्चोपजायते गात्राणिप्रविकंपंतेप्राणोत्क्रमन्नवो: २ भ्रना
न्तमसंतोषधैर्यंयात्सुगाकुलामति: शून्यास्यदाविभेमीन्द्रवालेवाल्पबलेश्वरा ३
विकलेघ्मोत्कंठेनतास्मान: करणात्रुमय: स्वप्नेष्मइवस्थानंमात्मकुंठालेवविडंबिता: ४
अविवेकास्पदाश्रुत्या: कष्टेकृत्वानसन्मतै ग्रंथकृत्यमिवापश्यायत्नकाश्मवातदय: ५
नावस्थितिमुणयातिनचयातिनश्चेष्मिते चितानीवेष्ठवायनाकानेवप्रियसद्मनि ६
नर्तनीहृन्नवस्तूनिम्नजतीविभ्रतीतथा मार्गशीर्षांतवल्लीवप्रतिविधुरतांगता ७॥

दाश्रिताश्चत्वारयोयत: कष्टेसंसारस्थानप्रविकृष्टाश्रिरपरिचयेनहृदयवासितानतसमस्पदेपरमार्थवस्त
नीत्यर्थ: ५ नीवयवेश्वर: पति: तस्मिन्नायतनानिवद्धाश्रवस्थिति इपरमेयथेप्सितेविषयेरेशावयातिप्राप्नो
ति ६ वस्तूनिविपर्यन्त्यर्णांटीश्चविवेकहिमोपघातात् त्यजतीरसावशेषान् कानिचिद्विभ्रतीरसोप्यस्यपर्वद
ष्टानिवर्ततइति भगवद्वचनात् विनाशात्मदर्शनेरसानिहृते: मार्गशीर्षस्यान: पौषारंभ: ॥७॥

श्री०
वा० वै०
टी०
८२

नत्वशांमादिहितावर्द्धेस्सून्येवाद्येत्यविकृतेत्युपदेशः कथं फलिष्यतीत्याशंकास्वरूपमाह प्रागादिवार्द्धे दर्शयतिया गुवितियथावत्तावदूहधिकारविषय इति सम्यगेव लोभकानांतर्मादिदोषैः संकुचीकृत्य पराक्रममपात्यादिप्रसक्तिस्तान्निद्रायकस्यैचिदेवगुणानेनसमर्थायप्रधानाधिकारमुद्रासमर्पणेन तथा मया सुदृशस्मिन्नपि वयस्त्रिशागुमौ गयौवनादिष्ठतत्स्वाचापलादिदोषैश्छिन्ने दुःखेनानामरिष्टं नर्थमाकलयन्नानाविहस्तं सर्वदोषवर्ज्जितायेसमर्था येवगालेयेप्रशामायैवदृष्टमुद्राशवलापिते विषयेष्वधिकारमुद्रा अर्पितेत्यर्थः वायुविघट्टिताभ्रपटलं लंबमानं यदंबु तद्वद्भंगुरं भोगानां विलासो विलासः विलासमिव विस्तृताया मेघपंक्तेर्मध्ये विलसंती सौदामि

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलंबांबुवद्भंगुरं भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचलाः लोला
यौवनलालना जलरयश्चेत्याकलय्य द्रुतं मुद्रैवाद्य दृढार्पिता ननु मया चित्ते चिरं शांतये २३ ॥
इति श्रीमो० वैराग्यप्र० सकलपदार्थानास्थाप्रतिपादनं नामैकोनत्रिंशः सर्गः २९ श्रीराम उवाच
एवमभ्युत्थितानर्थशतसंकटकोटरे जगदालोक्य निमग्नं मनो मननकर्दमे १ ॥ ॥ ॥

नी विद्युदिव चंचलाः यौवनसंबंधिन्यो लालनाः स्त्रीतविनोदाः इत्यार्थैश्वराहः जलस्य रयो वेग इव लोलाः तत्स्मादेवोत्सवान्तः समुद्रयोः दृढ इत्यर्थो द्वा इवार्थलाभः द्रुतं शीघ्रमाकलय्य विचार्य २३ इति श्रीवासिष्ठता वैराग्यप्रकरणे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ स्वचित्ते ह्यात्मवेदे नेभिः संप्रकाशयन् तन्निरासाय विश्रांतप्रार्थयनमुपदेशाने स्वचित्ते हेयामेव दुर्दृष्टिभिः प्रपंचयन् विश्रांतिहेतुतत्त्वोपदेशमेव विस्तरेण प्रार्थयति एवमित्यादिना एवमुक्तप्रकारैरनर्थशतैः संकटे निबिडिते ग्रथितासमावाधहृत्पस्य कोटरे छिद्रे जगत् जीवजातं निमग्नमालोक्य मनो मननमेव चिंतानलतल्लोककर्दमे निमग्नममेति शेषः ॥ १ ॥ ॥ ॥

य+

607

ॐ
८२

608

इति=
ही

क्रकचस्याग्रेण दन्तेन विनिर्भिन्नं [illegible] आश्रवविषयाभ्यामानने दुःखं विज्ञानं १७ इदं [illegible] मस्तीति तन्निवारणे इदमिष्टं नास्तीति तत्संयोगादेव [illegible] विद्यानमस्मि [illegible] भ्रमः स्वभावतएव बलेचेनोरगो राशिमिवानलः [illegible] १८ तुल्यैव [illegible] तेजीव संचयाः जीवसमूहा एवमौक्तिकानि यस्मिन् [illegible] मानं चिन्तमेवनाय कः प्रधानः [illegible] १९ कालो भुजङ्गः सर्प एव व्यालः [illegible] विभूषणं ग्रलेकारभूतस्य

क्रकचाग्रविनिर्भिन्नसंमोहं [illegible] संसारव्यवहारोऽयं [illegible] विषयवैभवं १७ इदं नास्तीद-
मस्तीति व्यवहारांनन भ्रमः पुनोलीढबलेचैनो [illegible] राशिमिवानलः १८ तुल्यातेनलवप्रोतजीव
संचयमौक्तिकं [illegible] निःस्पृकवच्छिन्नायकं १९ संसारहारमत्रतिः कालव्या-
लविभूषणं त्रोटयाम्यहममकुरवासना विवेकेसरी २० नीहारस्येवदयादव्योमन्नस्तिमिरा-
मासुमे केनविज्ञानदीपेन भिन्धितल्लविदांवर २१ विवेकएवेन्द्रनतेमहात्मन्दुराधयोनतय
मास्वभवति येसयामेनोजन्ममानसानां निशानमासीव निधृणकेरण २२ ॥

सारलक्षणं हारं [illegible] द्वारं प्रवृत्तिर्वैराग्यपदं संपन्नो [illegible] क्रोध हिंसादितीक्ष्णपायं [illegible] केसरीवत्रोटयामिभवद्वयदेशानन्यज्ञाने [illegible] इति भावः २० [illegible] द्वारीकस्या [illegible] दुःप्रवेशत्वाददवी [illegible] णादेन [illegible] भूतन [illegible] मिव विवेकेन [illegible] केनस्वलकेरण [illegible] विन्ता [illegible] सर्वदीपयति [illegible] इति दीपः सूर्यस्तेना भिन्धि विदारय २१ [illegible] मानसानां [illegible]

वैराग्यकं: २२

मौलौग्रग्रभागेमालिनंमालाभिर्वेष्टितंमस्तकंशिखायेषांप्रकोष्ठःकरमूलं १९ चीरवल्कलयोर्वसनंवस्त्रंयाभ्यामे
ढः कलापिनः भूषिताः कमंधारयात्यलिप्तागिनेबाहूनिः १७ १८ १९ अक्षमालसूत्रसहितयावार्तयानका
लोचितकथया २० अणयः प्रीतिः नष्टचित्तैर्दीनमानमानादिसंभ्रमैः सत्क्रियापूजाविष्टरैरासनेषु २१ वा

जटाजूटैश्चकपिलामौलिमालितमस्तकाः प्रकोष्ठगालवलयामालिकावलयान्विताः १६ ची
रवल्कलसंवीताः स्त्रक्कौशेयावगुंठिताः विलोलमेखलापाशाश्चलम्बमानकलापिनः १७ वसिष्ठवि
श्वामित्रौतान्पूजयामासतुःक्रमात् अर्घ्यैःपाद्यैर्वचोभिश्चसर्वानेवनभश्चरान् १८ वसिष्ठविश्वामित्रौ
तेपूजयामासतुर्हितान् अर्घ्यैःपाद्यैर्वचोभिश्चनभश्चरमहागणाः १९ सर्वादरेणसिद्धौघंपूजया
मासभूपतिः सिद्धौघोभूपतिश्चैवकुशलप्रश्नवार्तया २० तेस्मिन्ःअराघसंरंभेन्योन्यंप्राप्तसत्क्रियाः
उपाविष्टाविष्टरेषुनभश्चरमहीचराः २१ वचोभिःपुष्पवर्षेणसाधुवादेनचाभितः रामंतेपूजयामासुः
पुरःस्थतनमास्थिते २२ आसांचक्रेततोरामोराज्यलक्ष्मीविराजितः विश्वामित्रोवसिष्ठश्चवामदेवोथमा
त्रिणः २३ नारदोदेवगुरुश्चव्यासश्चमुनिपुंगवः मरीचिर्दुर्वासामुनिरंगिरसस्तथा २४ क्रतुःपुल
स्त्यःपुलहःशारलोमामुनीश्वरः वात्स्यायनोभरद्वाजोवाल्मीकिर्मुनिपुंगवः २५ उद्दालकोन्तचीकश्च
र्यातिश्च्यवनस्तथा एतेचान्येचबहवोवेदवेदांगपारगाः २६ तान्तेपूजयामहात्मानःसंस्थितास्तत्रनायकाः

चोभिरुचितकथालापैः साधुवादेनप्रशंसनेन २२ तत्रतेषांमध्येस्थितोरामः विश्वामित्रादयः अग्रयाःस्थिताउपर
विष्टाइतिसप्तमेणसंबंधः २४ २५ २६ तानतेपूजयेतेयमात्मनतंतेयमात्मवायैः नायकाःश्रेष्ठाः २७ ॥

610

श्री.
वा. वै.
टी.
८५

अनूचानाः आचार्याद्विधिवदधीतसांगवेदाः आनमितानने विनयेन २८ नद्रकीर्तिवर्णपंचेन्यदोऽन्यादिभिरद्या
दृष्टाभिः कल्याणैर्वक्ष्यमाणषोडशगुणैः शालिनी शोभमाना विचार्यैस्यमेवनिव्यवस्थापिताः परिनिष्ठिताः व
क्तव्यार्थो यस्मिन् संबोधं पदार्थज्ञानबोधसहितं तत्कल्पनामात्रव्यवस्थापितार्हमिति यावत् अतएवविह्वल
मोज्झितं स्फुटंव्यक्तवर्णं उदारं उत्कृष्टं बह्वाशयगर्भं प्रियं हृदयानंदनं आर्याणां सुजनानां अर्हं उचितं अविह्वला
चितवाचल्यप्रयुक्तदोष ~~[illegible]~~ सुन्दरस्फुटमर्थतः ३० अभिव्यक्ताति

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांस्पर्द्धतेनावदातयः इडसूनुरनूचानानामसमानमिताननं २८ अहो
वनकुमारेल्लकल्याणगुणशालिनी वाग्गुम्फायरमोदारां वैराग्यपरसमार्मिणी २९ परि
निश्चितवक्तव्यसंबोधप्रचितस्फुटं उदारंप्रियमार्याईमविह्वलमपिस्फुटं ३० अभि
व्यक्तपदस्पृष्टमिष्टंस्पष्टवचोहिमत् करोतिसाद्यवप्राक्तंवचःकस्यनविस्मयं ३१ आना
टेकनमस्यैवसर्वोदारचमत्कृतिः ईप्सितार्थार्पणैकांतदक्षाभवतिभारती ३२ ॥

व्याकरणपरिशोधितानिपदानियस्मिन् इष्टंहितंस्पष्टंअश्लादिदोषरहितंतच्छिमत् हृद्यात्अपप्रयु
क्ततोषवत् ३१ सर्वेभ्योवक्तृभ्यः सर्वासांपिवा उदाराउत्कृष्टाचमत्कृतिः सहृदयास्वादनीयंसौष्ठवंयस्याः
सत्थाविधा अतएवईप्सितस्याभिप्रेतस्यार्थस्यार्पणेबोधनेएकांतदक्षानियमेनसमर्थाभारती वाणीवा
गिमहातादपिमुखेषुमुख्येनमस्यैव विकासंस्फूर्तिमायाति नसर्वेषांपंचमीविभक्तेऽनिष्टानाद्धिमन्य
निर्द्धारितेषष्ठीतमयनिर्वाणात्तव्रप्रत्ययात्सर्वोदारत्वोपपत्तिः ॥३२ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ
८५

ननुजीवात्मकंचिदाभासपवनेननायेष्यति नचाहंकथामीति देहंप्राणादिदेहान्तं १ यदिस्पन्दति
वात्मकमपिसंविन्मात्रंप्राणादिदेहान्तंसंघतित्वंवेल्लातिविहृष्यचालयतीतिनहिशैलस्थलंति
ष्ठतः संकल्पसंवित्तिमात्रेणशैलः क्रतेनचाल्यतेचाल्यशैलादेर्देहादेश्चकोविशेषइत्यर्थः
यथाग्रात्मणस्यवायोरुपस्कारभस्त्रायोगवेशिनिर्गमाभ्यांनञ्चालकत्वेनयाप्राणवायोरपिकेवा
दिनालीविलाकाशसंकोचविकासाभ्यांमितमवेशानिर्गमाभ्यांदेहादिचालकत्वंसम्यक्त्वमेवहृदय ॥

कथमपतिचेत्तेनामवेदनेपतिवात्मके इमेदेहंचालयतिभारंभारहरोयथा १ यदिस्पन्द
तिचेद्वल्लवेल्लन्स्यपतिवात्मकं कथंसंविन्मात्रेणडुंसांशैलोनवल्लाति ९ श्रीवसिष्ठ
उवाच विकाशसमयसंकोचकमद्गनालीहृदिस्थिता यदायातितदाप्राणःक्लेदेशयातियाति
च ९ वातोपस्करभस्त्रायांयथाकाशस्पन्दात्मकः वायुर्वैस्पपितापातितथानसंपंदने
हृदि ९ श्रीरामउवाच वहिर्वैत्त्रामपस्कारःसंकोचनविकाशनैः योजयत्पूरयन्नाडीकञ्चाल
यतिवातकः ॥

दिग्मवेशंशुष्वेवमेववोध्यमित्यज्ञानोक्ताशूक्ष्माशयेनवसिष्ठःसमाधत्तेवायेतिद्वाभ्यांक्लेदैश्छिद्रैः ९
आकाशश्छिद्रान्तरास्पदः नतराश्रयसर्वेषस्थोनःसंचारस्वभावोवायुर्यथावायायामपस्कारोपस्कर
भस्त्रायांयातिप्रविशति आयातिनिर्गच्छति ९ सत्यंवायुश्चालयतितथाप्यपस्कारादिवेननापिहे
नभस्त्रायामेवनतयाचालयतितान्यत्रेतिचेन्नमेवाचेननस्यानियतव्यवहारवेशानिभिन्नमवश्यवाच्यं

तत्रनाडीश्वरंप्रविश्यकश्चेतनस्त्वालयतीत्यर्थः ॥

ननु शान्ते चैकात्वद्वैतस्य नाश इति श्रुतौ विशुद्धस्य सत्ताः शान्तेर्नाशः श्रूयते तेन चैकशान्ते नाडीनां नाशो हास मतिः शान्तिश्चात्वं नाडीसद्भावात्ति भवेत्न्मात्रव्यान च रतीव न च सर्वं नाडीभुक्ता सतोचारस्य देहादिच लननिमित्तत्वे सदेव सर्वांगचलनं स्यात् चैकैकद्वस्य पादाङ्गुष्ठन्यमानि यन्ते यत्नु व्यक्ते न यकेकोगोप्यम नेऽपयाध्यते नाडीनां शान्तसत्त्वेन दहे गोपके भवति सर्वांगेन नेऽपयाष्यते नेकमपि सर्वांगे आप्यनाडीश ते भवतीति न चाप्याह शान्तमिति किंवा सूत्रे चैतन्यस्य संश्लेषो देहेऽपि नास्ति अध्यासिकसंबंधस्तु काष्ठ लोष्टादिष्वपि तत्स्य इति तेष्वपि सचेतनता व्याख्यानं तु कथमित्यर्थः ॥ ११ ॥ तथा स्थावरशब्दलनीकाष्ठ

शान्तं कथं भवेदेकं कथमेकं शान्तं भवेत् कथं सचेतना यत्ने काष्ठलोष्टोपलादयः ॥ १२ ॥ कस्मा
त्स्थावरं वस्तु यस्य यापि वसन्त्यते वस्तु जङ्गममेवे संवेदमात्रे च किं वद ॥ १३ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच
अतः संवेदनं नाम चालयत्योऽङ्गचेष्टने बहिर्भस्त्रामयस्कार इव लोके न चेष्टने ॥ १४ ॥

पाषाणादिवस्तु चेतनं चेत्स्यात्तर्हि कस्मान्न देहवद्भोगोपयोगेन चमत्कृतमपि कस्मान्न मात्राणि यंत्राक्र लालादिना अधिष्ठितं चक्रादीव नियतकालस्पंदि किं ॥ १३ ॥ कार्यकारणस्वामित्वाभोक्तृजीवसंविदोपय त्रानादिप्रवाहोपनीतकामकर्मवासनामयसूक्ष्मलिङ्गात्म्याध्यासस्तत्र चालने अध्यासिकस्वतादात्म्यप्रा लिप्राणसंश्लेषद्वारा स्वान्तेऽपि अन्यत्र यान्तं अमितिनिष्पवस्यति गृह्णामि संस्थिते च वसिष्ठ उत्तरमाह अत इति अतः संवेष्टनं नाडीसम्बन्धं तदन्तु भस्त्रारे लौव लोके सर्वोऽपि बहिश्चेष्टने करोतीति शेषः ॥ १४ ॥

613

ज्ञानार्थेन मुक्ताभिसंहितेन च स्वशंकाबीजं तत्परिहृतमिति मुक्ताभिसंधिरेव तामः स्वशंकामज्व
दति चाप्नोति १५ विपर्यये दोषमाह संविदिति नन्नाहं हरेहरस्य मध्येभः यातीति यत्तत्त्विनः यो
यत्नादिच्छया स्वमलिप्यन् स्वयमेवागमिष्यन् १६ तथा च बाह्यव्यवहारे प्राणिनामिच्छयैव सर्व
कार्यसिद्धेः कर्मेंद्रियव्यापारशुभकर्मत्वेव वर्ण्यैव स्मादित्याह सम्यगिति येति तेन तदिच्छयैव वचादिवचना
दानादिहरणोत्सर्गादिकं कार्यमनीतिसेवः १७ वक्ष्यत्युपदेशाभावेष्यतः स्त्रीपोरस्तन्न चाह समतिवेति
एवं तत्त्वसमाधानशक्तिशालिनो रत्नान्योप्यशुद्धं तत्त्वं कथयन्तत्तनिरस्तमेव पुनः पुनः कथयतेनर्थः १८

श्रीराम उवाच वार्ष्णेयसादिशरीरस्थं तत्त्वं सम्मतिं मुने कथमप्यतिवासेविद्वालयेदिति
मेवद १५ संविदस्यतिवाकार्यदितमतिवात्मके चालयेद्वालिष्यन्नहस्मृमोयदिच्छ
या १६ सम्यक्तिवामतिचयोस्मिप्यायदिपदार्थयोः वेलन्तस्यातदिच्छैव कर्तृकर्मेंद्रियं स्थिके १७
समतिवाममितवयोः स्त्रीबोनास्तिवाहदेपया तथैवां तरहं मन्येशेषकथयमेमुने १८ स्त्रतः
स्वपयोगिनां वायमेनदत्तभयते स्वन्नतेस्पेवमूर्तेन वेल्लनं तद्दरामुमे १९ वसिष्ठ उवाच
सर्वसंदेहवृक्षाणां मूलकाषामिदं वचः

स्वयं वायोगिनां त्वयास्वयं यथापतन्न स्वभूतेस्पेत मर्तेन वेल्लनं लोके स्वस्थं नाम प्रसिद्धमपि योग
बलेनोंतर्ये प्राये नो पायेनाभ्यपनेतद्वद्वदेनर्थः १५ एवमादिसिसोसिह्यः प्राशुक्तग्रह्याभिसंधुत्र
स्मपिबाह्यामिकपरिच्छेदभ्रांतिमूलत्वादनवस्थाग्रस्तेन निष्कर्षो सहरामेण ज्ञातमद्भुतादिनमपि रामः

मन्यमानस्तद्रूपैत्यस्मिन्सिद्धांतावलबनेनैवैक्ष्यासर्वंसमाप्यते सर्वैरिति सर्वेषांदेहानांतत्वाज्ञानमूलकत्वान्सर्वैकनात्तु भवतत्वृणानवमाहात्म्कारात्मकात्तु भ्रमार्थमिदं वक्ष्यमाणरूपादित्यर्थः २० भवेदयंत्वदादेर्यदिवद्दः सर्वोपिसप्रतिघयथार्थप्रपंचाभ्युपगमे यदात्वप्रतिघावित्येववासाभ्यात्मकवस्तुभेदानंत्यात्मनाप्रविघायवशाद्दिवतेनेतदायथार्थेनमेवमाणादिदेहांतसंघाते श्री

सर्वैकत्वात्तुभ्रान्त्यर्थंशून्यंश्रवणभूषणे २० नेहकिंचिन्ननामास्तिवस्तुसप्रतिघंक्व-
चित् सर्वंहिसर्वमेवेदंशांतमप्रतिघंततं २१ शुद्धंसविन्मयंसर्वंशांतमप्रतिघात्मकं
परार्थेनाततंद्रष्टादिस्वप्नसंकल्पयोरिव २२ प्राग्भावेनैवनास्तीदंकारणभावतोवि-
ले भ्रान्त्यात्मावर्तमानापिभातिचित्स्वप्नगायथा २३ योहमावाउराकाशपर्वताःस-
रितोदिशः महत्ताकारणाचेतन्बोधमप्रतिघंविदुः २४ अन्तःकरणभूतादिमुक्ताष्ट
रूपदादिवो सर्वंशून्यमशून्यंचचेतनेविद्धिनेतरं २५

नचचैतन्यमात्राधीनस्थूलताध्यासः वाह्येवैराजदेहेतत्करावयवाद्यधीनइति अवस्थितप्रवाभ्युपगमात्तेनसंकीर्णइतिसमुदितार्थाभिप्रायः २१ २२ २३ अतएवतत्त्वविदोमहतांविवेकवैराग्यत्यागश्रवणमननिदिध्यासनादिप्रयत्नसाध्यकारणिचेतनमङ्गीकारंसवासनेतिनत्तयोःहमावायुरित्यादिसर्वंजगदप्रतिघंबोधमात्रमितिविदुरित्यर्थः २४ चेतनमितिनिभावेत्तद् २५

चिन्मात्रमेव सर्वं जगन्नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः प्रागुक्तमेवेदं व्याख्यानं पुनः स्मारयितुं प्रतिजानीते तत्त्वेति
सर्वं मनोमात्रं जगदिति उक्त्यैतेन प्रदर्शिताशयोक्तं इह त्वन्यच्चिन्मात्रमेव जगदिति निष्कृष्यायमभिवर्ण्य
त इत्यर्थः २६ प्रश्नमथ समाधानमथ योजनभेदादपि पौनरुक्त्यमदोषायेत्याह तत्रापीति सद्दृते
विदित्येव प्रश्नसमाधाने त्वया श्रोष्यते कर्मणि लादिष्येवभावः २७ प्रोक्तेनानेन उत्पत्तिप्रकरणेन

तवैवमिदमाख्यानं शृणु श्रवणभूषणं मयावबुद्धं युक्तेन किंचान्यदभिवर्ण्यते २६ तथा
पिवर्तमानोक्रमप्रबोधायतनं शृणु यथेदं सर्वमग्रादिविद्धित्येव न भोत्स्यते २७ कस्मिंश्चिन्मा
त्रकेनैव जगज्जाले भवद्द्विजः तपोवेदक्रियाधारो ब्रह्मण इंदुरिति स्मृतः २८ दशतस्याभव
न्पुत्रा जगतो दिक्तटा इव महाशया महात्मानो महत्ता मास्य दश ते २९ स तेषां कालवशतः
पिता तनुर्हिमपापयो इशानो भगवान्रुद्रप्रकादशाइवद्रये ३० तस्यानुगमनं चक्रे भार्या चैव
त्वभीतिभिः पुत्रदुःखादिनस्येवं संध्यानाशविलोचना ३१ तयोस्ते तनया दुःखकालेनावि
पिनं गताः कृतोद्देशो हि कास्त्यक्त्वा व्यवहारं समाधये ३२ धारणां सम्यक्त्वा नो कास्या उत्तमसिद्धि

त्तीर्णं तं प्रकारेण विशिष्टे जगज्जाले २८ जगतो ब्रह्मांडे दशाकाशस्य दश दिक्तटा इव ब्रह्मांडस्पतिरः २९ द्र
येमयाप्रलये ३० ३१ दुःखेन वियोगदुःखेन कालेनावमाः ३२ धारणा नो विषयविशेषाकारजप
नः स्थैर्यलक्षणानो मध्येकाकिं विषयधिणी उन्नमधारणस्यादित्यर्थः सर्वेश्वराः हिरण्यग
र्भभूताः ३३

616

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६१५

निर्विघ्ने श्वापदाद्युपद्रवान्तररहिते २४ पद्मजेन ब्रह्मणैव विनाधिष्ठिते यदशोषंजगद्भूस्लोऽउ तदेवाहमिति
स्थिताः निश्चलासनः २५ २६ अच्युतामनसोऽव्यग्रेन धारणेन मज्जनिमग्नाः २७ केकालनोशवन्तो २८
नगश्रेदमहेसंपप्पनोध्यायतो २९ इत्यादिज्ञानिरशादेहानिरशाग्रस्लोऽउ रूपाणिजगान्येवध्यानपरिण

इतिमेनघसंविन्नवद्रूपमासनाहम २३ संविन्नयामास्त निर्विघ्नेकंदरोदरे २४ पद्मजाधिष्ठि
ताशेषजगद्धारणयास्थिताः भवाम्भःपद्मकोपेतेजगद्रूपमविप्लुताः २५ इतिसंविन्मयब्रह्मन
गद्धारणयाचिरे निमीलितदृशोंतस्थुर्लोक्षिकरविनाद्व २६ अथेतद्धारणावद्धविज्ञालेनावद
प्पुताः आसन्नासान्दशाद्वैवयावद्वेतपदेहकाः २७ अच्छाःकेकालनोयाताःकृष्यादेश्चावि
नोगकाः नाशमभ्यायशुस्तत्रच्छायामायागाइवानघ २८ अहंत्वस्तानगम्भ्रदंसमोधभवना
स्थितः इतिसंपप्पतोतेषांदीर्घकालोभ्यवर्त्तत २९ तानिच्यतानिदेहानिदर्पाकध्यानतत्त्वतः
संपन्नानिजगन्त्येवदशदेहानिवेह्यक ४० इतितेषांचिदिल्लासात्संपन्नासकलंजगत् अतं
तस्वच्छरूपैवास्थितामावाकारवर्जिता ५१ संविन्मयत्वाजगतांतेषांभूमिवलादितत् सर्वैविरा
लकंविद्धितोचेरःम्पन्दिमत्मनो ५२ किलपंचिजगनालंतेषांकिमात्मनमथा संविदाकाशमू
सत्वमात्रेमेवेनरत्रनत ५२

केनसंपन्नानितत्कत्वनयेनेत्यर्थः ४१ किंविरेवेक्षा भूतानांजगत्संपन्नार्ककिंचित्स्वभावत्वानेननेत्या
ह अतंतेति ४२ तथाचमतिज्ञातेसिद्धमित्याह संविन्मयत्वादितितेषांचेत्रेषांयदशाविधंत्रिजगा
जालंतत्किमात्मत्वयावातत्स्वयाध्यतामितिएवंचान्वयः तथाकिमभ्यतेतदाह संविदिति ४२

१७

वलनादिकेन विघनः स्पन्दकृष्यान्वयः ४४ ऐंदवजगत्त्वामंप्रस्तेनेपि जगतिवोप्यमित्याह ऐंद
वानीति ४५ तत्स्पनत्वमेवदर्शयति यथैति ४६ ४७ ४८ ज्ञतरति सूक्ष्मसंभावनोक्तिमिथ्यात्वयोन

स्थितेनेव यथा किंचित्तरंगः सलिलात्मने संस्थितं ब्रह्मात्मनैतद्धि स्थितेनेव वलनादिके ४४
ऐंदवानि यथैतानि चिन्मयानि जगंति खे तथा चिन्मयमेवेतत्काष्टलोष्टोपलादि वै ४५
यथैवैंदवसंकल्पात्तेजगत्त्वमुपागताः तथैवाब्जजसंकल्पाज्जगत्त्वमयमागताः ४६
तस्मादिहेमे गिरयो वसुधापादपाद्रुताः महाभूतानि सर्वं च चिन्मात्रमयमाततं ४७
चिद्घनाश्चिन्मही चिद्द्यौश्चिदाकाशश्चिदद्रयः नाचेत्यकं चित्तं भवति ते षैंदवजगत्स्विव ४८
चिन्मात्रत्वजलालेन स्वदेहवलनक्रके स्वात्मशरीरमतः सर्गः ज्ञतोयाक्रियतेनिशं ४९
संकल्पनिर्मितेसर्गेहघटस्त्वेन्नचेतनाः तरस्थलोष्टशैलादिकिमेतदितिकथ्यतां ५०
कल्लेनस्मृतिसंस्कारादप्यन्यथैवनादरे प्राक्संकल्पनासीनामस्यैवार्थकलावती ५१

तनाय ४९ एतेनकथंसचेतनाएतेकाष्टलोष्टोपलादयइति प्रश्नोपिसमाहितइत्याशयेनाह संक ल्पेति ५०

श्री॰
वा॰ति॰
उ॰टी॰
११८

618

कलनमनुभवः स्मृतिलक्षणकसंस्कारः वकारादिकाकृतं यस्यैतेनादि संविद्विशेषा अर्थगोचरः प
नेषां स्वेनरूपेः अर्थे नेयनेस्वो देवेभ्भिम अक्रोविन्मात्रमेवदप्यतिननऽ मर्थं अतोप्यर्थोस्ति रूपायवेस
ह कलनेमि तत्कृतत्सत्त्वाह प्रागीति यतश्चैवागस्माभिर्विसृष्टे यत्कल्पनादीनामर्थशून्यानाम
मेवास्यातेः अर्थकलावतोनास्मरणाहूनच मन्कारवणालीनां अन्येवस्मन्कृतिरितिं अथवा
नत्रलोष्ठादिकलनस्मृतिसंस्कारेक्यरूपेण लोष्ठादे अविरूपमेवानिष्ठितेकयंनत्सचेतनामि
त्युपवर्णेने तदाह कलनेति कलनादयः लोष्ठशैलादिततविन्मात्रे उदरेणादयतितावगाहि

कलनस्मृतिसंस्कारादयस्तस्यैवनोदरे आब्रह्मकल्पनादीनामन्येवार्थकलाव
तो ५९

नेशाकुर्वंतियतस्तत् अर्थकलावतोकल्पनादीनांऽस्यानान्यागेवास्तीति मृष्टंपरामृष्टं अ
ज्ञानविषयेहि वहरादिनाकलनंज्ञानविषयेहि स्मृतिसंस्कारो ज्ञानसमानविषयो अतस्ते
भ्यः पूर्वमज्ञानविषयसिद्धिवक्तव्येति भावः नवाविरूपेनत्लकाष्ठशैलादयतानेवतं शाके
नरेच्छज्ञानावरणप्रयोजनाभावात् अतःजडेभ्योनैवद्वास्मसत्ज्ञातत्णादीनां नत्वं सैवान्यथा
कलनस्मृतिसंस्कारैः नडत्वेनभ्रांत्याविभ्रमप्यतःस्त्वर्थः ५९

उ

अतएवकाष्ठलोष्ठादयश्चेतनास्तत्राह तदिति यत्तत्त्वंपरमंचिद्रूपमेवसर्वात्मनितंविदोपाधिस
मष्टिव्यष्टिविभ्रमणिराशौमणिरिवदेहीपिमानमेतः स्थितत्वात्काष्ठतृणकाष्ठशैलाद्यर्थे इत्य
इति तदेवसविकल्पसत्त्वमन्नाभवदितिश्रुतेरितिभावः ५१ अतस्तृणकाष्ठादिचेतनः यतो
यमकार्यैकरणस्यतत्त्वसत्ताहि यथासूर्यप्रभातत्तत्स्वभावएवनाप्रकाशरूपानहदिदंसर्वंचेतनं
ब्रह्मैवेत्यर्थः ५३ यथानिस्त्रावनोमरुन्नेवारिपरात्मीयात्मनाकारणेनतरेणाविनास्वयत्नेनस्वत

तत्रामलंविभेदेनाभ्रिमणिराशौमणिर्यथा सर्वात्मनितथाचित्रेकश्चिद्दर्थेउदेत्यलं ५२
अकार्यकारणस्यार्थोनाभिन्नोब्रह्मणःक्वचित् स्वभावशान्तेनेनेदंसर्वंब्रह्मेतिनिश्चयः ५३
यथामरुत्त्वंविहारिवहन्यावर्त्तेनैवनो स्वयत्नेनानिलीत्रेणपरात्मीयात्मनाविना ५४
एवंलीलाजगदिदंप्रकचेतिनगांतियत् चिन्मात्राद्ब्रह्मणःस्वस्मादन्यानिनमनागपि ५५
अजातमनिरुद्धंचसन्मात्रेब्रह्मरूपात्मके यांतंसदसतोर्मध्यंचिद्भ्रामात्रमिदंजगत् ५६
यत्तुचिन्मयमप्याद्यंसकल्पनगतिस्थितं तदसंविन्मयमितिवक्तारोहेविरूप्यते ५७

एव आवर्तएवाह तरंगादिवैचित्र्येणावर्तनेनेतथाविदपीत्यन्वयः ५४ यथापायेकल्पेभगवन्नामिय
मत्लीलाएवजगदिदंप्रकचेति तदपिचिन्मात्राद्ब्रह्मणः जगंतिप्रकचेति यस्मात्तोपिमनागपितत्तोनान्यानि
५५ अतस्तदेवयन्मूलितंतदाह अजातमिति सदसतोर्भावाभावयोर्द्वयोरपिमध्येनात्मस्थं ५६ अत
एवतृणशैलकाष्ठादयः अचेतनाइतिदृष्टारोमूढाविदांद्विरूपद्वस्येतइत्याह यदिति वक्तारमतः इति

क्वेदः ५७

67

ब्रह्माचतुर्मुखस्तत्संकल्पजत्वाद्दृश्यस्यमनोराज्यवच्चिन्मात्रत्वमनुमेयमित्याह जगंतीति आत्मास्व
यमिव ५८ किमत्राभीष्टमेवदृष्टिर्भाग्येनरैः पुनःपुनः समभ्यस्तेत्याह यावदिति इयंचप्रपंचदृष्टि
दृश्यीकृतयाविदृश्यायावद्यावदिलोक्यतेनावत्तावदिदुःखंविलीयते ५९ ६० अतोमहाफलत्वादि
यमेवदृष्टिर्दृष्टिकार्येणोपसंहरतिदृजगतीति आत्मत्वार्थोविकल्पानसंतीति सत्ताहिंताहंतीयोभा
वविकारः असत्तानहंभावः आत्मनिपरमार्थेचित्स्वभावेदृश्यैकचनेति अथवाब्रह्मातिरिक्तेकचनम

जगन्त्यात्मैवसंकल्पमयान्येतानि वेत्सि चेत् स्वात्मकानितथैवेदंब्रह्मसंकल्पनंजगत् ५८
यावद्यावदियंदृष्टिः प्रेक्ष्यतेनोविरागिणा तावत्तावदिदंदुःखंशीघ्रंशीघ्रंविलीयते ५९ ही
देहःक्षेत्रमृष्णानामिमादृष्टिमपश्यतो संसारनिर्वन्नसारेयेनकदाचिन्नशाम्यति ६० नेहाकृ
तिर्नचभवाभवजन्मनाशाः सन्नानचैवनचनामनयाल्पसत्ता शांतंपरंकचतिकेवलमात्मनी
त्थंब्रह्माथवाकचनमप्यलमत्रनास्ति ६१ आद्यंतवर्जितमलभ्यलताग्रमूलंनिर्माणमूलपरि
वेशमशेषमस्थं अंतस्थनिर्गगनसर्गकपुत्रकोयंनिःस्थंस्थितंनउदितंगतजन्मनाशं ६२

यत्नमस्त्वंतेनास्तिकचपानमप्यमिनिमित्ताभावादित्यर्थः ६१ कचनस्यात्मभावेब्रह्मकीदृक्स्थितंतदा
ह आद्यंतेति नद्भ्रमस्फटिकसंभवदंतस्थानिर्गगनसर्गकपुत्रिकोयमपिअलभ्याः जगद्रूपलताग्रा
णितन्मूलानिनात्रैर्माणानिमूलानोपलेभमोपरिवेषाः प्रवेशणस्तुयस्मिंस्तथाविधं आद्यंतवर्जितेका
लतोयजन्मनाशं अशेषं अमूर्तमानिस्वकोतविसानेदकचनेतिनिःस्थितंकैवल्यमित्यर्थः ६२

इदमेव स्वच्छरूपं यदानवाप्तं तद्रहिते प्रसेत्स्यं श्रुतिले विस्तृतो व्याप्तं दृश्यजाते पर्यन्तेष्वपि हीनग
णनान्तस्तं व्योमेव हृः श्रोत्रकेऽदरपाख्येगानिव यस्य तथाविधं इदमेव सत्यमासीत् स्वच्छरूपं
तस्मात्मावरात्मके स्तले भद्रूपं सन्मात्रस्वसमौनेवर्णितस्फाटिकस्तंभद्रूपमित्यमहमेव संपन्न
मिति इत्नविकल्पैरलं प्रयोजनं नेनास्तीत्यर्थः १४ इतिश्रीवासि० एतात्पर्यप्र० निर्वाणप्रकरणे उत्त
रार्द्धे स्वरूपसमताद्वरणाननामः सर्गः १२८ चिन्मात्रमाविलांविश्वं स्थितमप्रमितिस्त्वं यतः ततः प्रातक्क

सन्मात्रमेतद्रहिताखिलदृश्यजालपर्यन्तहीनगगनोदरमच्छरूपं स्वात्मावरात्मक
महंत्विदमेव सर्वं स्तंभोपमं जनमौनमलं विकल्पैः १४ इतिमहारामा० नि० ब्रह्मगीता
स्वैरवोपाख्यानंनाम स्वरूपसमताद्वरणाननामः सर्गः १२८ वसिष्ठउवाच एवंचिन्मात्र
मेवैकंशुद्धं सत्त्वंजगत्त्रये संभवंतीहभूतानिनानातत्त्वदृशाविकादिविल् १ तस्मात्तुतःश
शिरादिवत्सप्तमितंवज्जतः यदिदंदृश्यतेकिंचित्तद्रमतिवमाततं २ स्थितंविद्योमवि
द्योम्निशांतेशांतेसमेस्थिते स्थितमाकाशमाकाशेतत्मितंमोविजृंभते ३ सर्वंसंविन्मयं
शांतेसत्त्वमरवनामयाति स्थितमप्रतिवाकारंक्कासौसमतिद्याष्थितिः ४

शंकायाः कः प्रसंगः इतीर्यते अहेः समतिचैत्रेन भूतेनेन वडभ्रानि भूतानि नेहसंभवति १ अप्रतिवंद्रसे
वानतं २ समंसर्वैवैषम्यानिष्कं ३ समतिद्याष्वसौ न इत्याष्थितिः क्वास्तिय अतेशंकाप्रसरेदित्यर्थः ४

देहेन्द्रियादिकेन स्वप्नदेहवाह्निन्मात्रमेवघटदुद्रदेशोनित्ययात्नटशैवशोकाननत्वहस्तोत्याह क्वे
ति समतिव्यस्वप्नदेहोपममितिकथंविद्यात्येयंसमतिव्याप्तसिद्धेः ५१ प्रत्यक्षादिसिद्धस्यभूतस्य
देहादेरपलाभः स्याद् समितिनिसेनत्यमित्याह ब्रह्मणोन्यदिति सदेहत्वेप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्ध
मयदेहेनकमप्रमाणलेकस्यकारणमर्थकारणंकवत्स्यत्र्यपश्चावसयापल्ययः स्वप्नाः नेहनास्तिकिं
वनयत्रनान्यत्स्यपतिनान्यच्छृणोति स्थानस्यादेशेनेतिनेनेत्यादिश्रुत्येवजगदपलापइति

कादेहावयवाः कुत्रवेषनेकारणपिपंजरं ब्रोमेवासतिवंविशिदेहंसमतिवोपमं ५ संविन्क
हैसीरः संविन्मविहिंद्रियवृहकं घ्रांनमप्रतिवंसर्वंनसप्रतिवमास्तिनि ६ ब्रह्मणोमस्वम
रूपस्वभावत्वाज्जगत्स्थितेः इदंसर्वंसंभवतिसदेहेनकमदेहतवं ७ नकारणंविनाकार्यंभ
वतीत्युपपद्यते यद्यप्यापेनतिर्णीतेनतन्नयातेनलक्ष्यते ८ कारणेनविनाकार्यंसहदेह
पपद्यते यथाभातितमेवार्थंसंविदामोन्यसंभ्रयं ९ यथासंभवतिस्वप्नेसर्वंसर्वत्रसर्वथा
विन्मयत्वात्रयानात्रत्यक्तिसर्वात्मरूपता १० सर्वात्मनिब्रह्मरूपेनानानानात्मनिस्थिते ब्रह्म

कारणकार्ययोर्सत्ताकारणता
विव ॥

भावः १ ब्रह्मणोनिर्विकारत्वत्वाज्जगतः कारणेनरस्याभावाद्रज्जुमात्रेवेत्यपलापउपपद्यतेतत्वर
स्याश्रीत्तदृष्टान्तवादिनांकारणपरंपरासंभवाद्धस्याप्रसिद्धेश्चत्वाश्चादिसर्वमनुपपन्नइतिस्वस्वनिर्णे
यानुसारिणांभयोपपत्तिमर्थः ८ योन्निकरणानकारणेनविनात्वंत्रेसंविदात्मत्वेनत्वमंवेदनगन्ना
त्मंतेसात्किंनसहत्वइतिउपपद्यतेत्याह कारणेनेत्यादिना ९१ मायावादेनसर्वमविरुद्धमित्याह सर्वा

त्मनीति ॥

१२ वज्रपाणेरादिपदाद्रुद्रस्कंदेंद्रचंद्रसूर्यादेः सायुज्येविधाधिरूढ्याध्यानतिष्ठद्योमादिसाडपार्थिवे
नलद्वारापेक्षापत्तौ रुद्रस्यैव सायुज्यं सलोकतामात्रमेतितत्त्वाद्विष्णुर्नेति भावः १३ भिन्नसत्त्वयोः स
त्त्वैकमात्रमिति लोकेऽपि प्रसिद्धं त्वाह एक एवेति सततसेवन्ससैन्यकैरभिन्नोऽपि १४ तथा एक एवात्मा

एकः सहस्रं भवति यथा येनैकिलेंद्रवाः यथा नाभूत्तलक्ष्ये संकल्पजगतो गणैः १२
सहस्रमेकं भवति संविदं च तथा क्षियत् सायुज्ये वज्रपाण्यादेः सर्गैरेकं भवेद्वपुः १३
एक एव भवन्त्यब्धिः सर्वे वतीनोऽम्बुनेरपि एक एव भवेत्कालः स्वन्तसेवन्ससैन्यकैः १४ सं
विदाकाश एवायं देहः स्वप्नस्वोपस्थितः स्वमाद्भवति राकारः सा तु भूतिस्थतापि च १५
संवित्तिरेवानुभवात्सैवानुभवात्मिका दृष्टृदृश्यदृशाभाति विद्धि मामेकमतो जगत् १६
वेदनावेदनात्मैके निद्रा स्वप्नसुषुप्तवत् वातस्पन्दाविवात्मैते विद्धि मामेकमतो जगत् १७
दृष्टादृष्यदर्शनं वा विज्ञाने परमार्थतः स्वन्यत्स्वप्नदशाभाति विद्धि मामेकमतो जगत् १८
जगत्त्वमसदेवेशाभ्रांत्या भयमसंगतः स्वप्नेभयमिवाशेषं परित्यागेन शाम्यति १९

थोंत्वा देहादिनानात्वमात्रस्वभावतीत्याह संविदाकाश इति १५ दृष्टृदृश्यदृशाथोंतविभागद
शा १६ यथा एकैव निद्रा स्वप्ने वेदनात्मा सत्रभोऽन्वेवेदनात्मेति द्वे विधे ऐकानहर १७ १८
यतो जगत्वं सतदेव सतः स्वप्नेषु सक्तव्याघ्रादिभयमिव परित्यागमात्रेण प्रशाम्यति १९

623

गगने ब्रह्मणि २० अनेकदीपप्रभाणामेकवद्भानमिव यत्कस्मादपि मायाशाक्रैरनेकधा भानं संभा-
वनीयमित्याह बहुदीपेति च्छायाकोनवः २१ व्योम्नि व्योम्नां बहूनामनेकरस्फुरणमिवाशीवैशिवाच्ये-
त्रुपैय इक्षीकरस्फुरणमेवायं सर्गः एतावांस्तु विशेषः यथा व्योम्नि बहूनामनेकरो व्योमधर्मं शून्यता-
त्वचिद्रूपे नास्फुरणात् स्वान्तस्थानिति रिक्तरूपः ब्रह्मवपुषोऽस्फुरत्वं सर्गे विदुः स्वमनानापि स्फुरतिरिक्तरूपो
नेत्यर्थः २२ इति श्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे प· उ· एकोनाशीत्युत्तरशततमः सर्गः १७९

[illegible]

एवमस्याः संविदाख्यमेव यथा भानमनेकधा नानारूपार्थरूपेण सर्गाद्यो गगने तथा २०
बहुदीपैरिहैकाया बहुशो भान्त्येकवद्यथा सर्वशक्तेस्तथैवैका भान्ति शक्तिरनेकधा २१
यथेक्षीकरस्फुरणमम्बुनिधौ ध्रियवाच्ये व्योम्नीव बहूनामनेकरस्फुरणं सर्गः व्योम्नो बहूना-
निकरो व्याप्तिरिक्तरूपो ब्रह्मस्वपुषोऽनन्तमनानापि सर्गो विदुः २२ इति श्रीम· नि· उ· ब्रह्मक-
थनयतिपादनेनामैकोनाशीत्युत्तरशततमः सर्गः १७९ श्रीराम उवाच इमं मे संशयं छिन्धि भगवन्

[illegible]

इह रामोदिते ऽहंदर्शनाख्याने गिरौ नवो यत्नो विनश्यापत्स्वर्लाभो न मीयं ते स्वयं बुद्धो रामः स्थिरं
तत्त्वमिति सयाख्यमास्थितस्य अहंदर्शनाख्यानस्य यत्नोपदेशश्रवणं तत्त्वमवबोधो भवन्नवेति
स्वसंदेहं गुरुमुखेन तं रष्टाविन्ना कुका सावाशि हं मन्यमा च्छ्रुये श्रुतं तदा ख्याने व अहं भ्रमि का-
रवयेसलगुरुं मायं यानि इममिति इमं संख्यानां ते वरुमार्णेय यथा भास्करं ज्योतिर्भुवनस्य न-
गतः सर्वभावानां तस्माद्रूपान्भूतये तमाछिनत्ति नहृदि स्यर्धः १

33

संशयबीजंदर्शयितुं व्याख्यानमारभते कदाचिदित्यादिना यावत्स्थितस्तावत् तस्मिन्काले
इतियावत् २ ३ सभांदिनसभां ४ तत्राहंत्वाधीयमानान्वेदांतसांख्यसिद्धांतवादात

कदाचिदहमेकाग्रो विप्रागेहे विपश्चितां संसदि स्थितवान्यावत्तापसः कश्चिदागतः २
विद्वान्द्विजवरः श्रीमान्विदेहजनमंडलात् महातपाः कांतियुतो दुर्वासारवरः सहः ३
समग्रविद्याभिवाद्याच्च सभामाभास्वरद्युतिं उपविश्यासने निहितस्ताभिरभिवादितः ४
वेदांतसांख्यसिद्धांतवादांस्तेहन्यसत्रेण स्वतोपविष्टं विश्रांतेन महं पृष्टवादिने ५
दीर्घाध्वनापरिश्रांतः सपत्नइवलक्ष्यसे वदायुवदनोश्रेष्ठक्रतमागमनेकृतं ६ ब्राह्म
णउवाच एवमेतन्महाभाग त्वमलापन्तवानहं यदर्थमागतोस्मीहतन्स्याकर्णयनिर्ण
ये ७ वैदेहो नाम देशोऽस्ति सर्वसौभाग्यसंयुतः स्वर्गस्यांबरसंस्थस्य प्रतिबिंबमिवा
नौ ८ तत्राहंब्राह्मणोजातोनानाग्रामविप्रसुसंस्थितः कंदावलानदंतत्वात्केदरंतरतिश्रु
तः ९ अथाहंजातवैराग्यः प्रविरक्तं प्रहृत्तवान् देवद्विजमुनीशानां संभ्रमाकुमनसां
नये १०

तपसेहन्यतेतापसंरंवहन्यमाणंदृष्टवान् ५ सयत्नः केचिद्दर्शनलब्धोद्वेवायत्नवानि
नलक्ष्यसे ६ निर्णयंत्वमंतेदेहानिवारणमहाश्रमिन्स्वर्थः ७ स्वभवनौस्फारिकावनौ ८ तत्रविदेहेषु

देवद्विजमुनीशानांस्थानानीतिशेषः १०

625

अथैवेइहमितिप्रवौल्वपि अथैवेइहंनजावस्मितिवा अउ अनुअहंदीर्घकालनाहीर्थे ॥ अन्यदासो
नभल्ललटस्थितः १२ विरूपीवद्धशाखोद्भूतः १३ भानुः सूर्यः भानोरवरप्रभाविव रश्मिगृहीतोर
न्यवद्धपादः पादबंधनरज्वा धारयतियावत् १४ नदेवस्यश्ममाह मौनेनेति अशीलत्वं प्रत्येव पर्वते

श्रीपर्वतमस्तकेइहं कदाचिन्न्यामवाहूनं तथावसंस्थित्वंकारंमउइहीर्यैनपश्चरन् ११ तत्रास्मर
एवंविदितेभुक्तेनत्एवनादिभिः त्यक्तोनेनत्समोध्यादिभूमावेवनभस्तले १२ तत्रास्तिमध्ये
विरूपीलतुः पेलवपल्लवाः स्थितप्रयोगोवेस्यूत्येमरसंविमरिवांशुमान् १३ तंवनेतस्यश्म
लोपोउरुषः पावनाकृतिः भानुभानाविवारश्मिगृहीतोग्रथितनाकृतिः १४ मौनतासमति
वद्धोर्ध्वपादोनित्यमवाक्शिरः अशीलत्वंदपरिवमहाशीलस्यश्मल्मले: १५ दष्टः मा
मेनतैदेशंसकदाचिन्मयाउमान् विचारितोतिकरतोवहत्स्यांनालिसंवृतः १६ यावज्जी
वतिसोविप्रोनिश्चस्यन्महनाकृतिः प्रीतवानात्पश्यशोन्स्तवीन्वोतिवकालमान् १७ अ
नेतरमसावेकोनोपवर्धमयावहून् दिवसानपवेदेनविश्रंभेरातितनाः शनैः १८ दृष्टश्च
कोसिभगवन्नाकिमर्थदारुणंतपः करोषीदंविशालात्तलस्यात्मजीवितः १९

तंपिभावंदपहिव १५ विचारितोमनसाविमृष्टः १६ तंविचारमेवस्फुटमाहयावदिति
विनर्केयावब्रूहः नूनंजीवतिपृतोतिः श्मनीत्यर्थः १७ एकः अशीलत्वमानेनाउरुणामयाव
हूनदिवसानपविरसहूनेनोपचर्यशनैर्विश्रंभेविश्वासेयापितः १८ विरेणोकुसनात्तल्स्यात्मल्मा॰

त्मजीवितः ९

अनेनमल्लकलदेशात यः प्रयोजनादिपरिहानेननैकः अर्थः किंप्रयोजनं नहिनिष्प्रयोजनंनेषेंनि
ह्रासासंभवतीत्यर्थः २१ इत्युक्तवान्स्तापसोमयायदाप्रयत्नेन प्रणयाज्ञ वेधंनचपृष्टस्तदातेन
ममेदंवृत्तमाख्यातं २१ यदाजिपादृष्टास्तेपदार्थाअर्थंप्राप्तानितवेत्तीतिपदच्छेदपूर्ववित् २२
भूमिपोराजासमग्राणांसर्वसंभाराणांभोगसामग्रीणांकोशइवाश्रयोभवतीतिअहंतत्रअत्तवान्
अथतत्प्रुवयाणानेनरे अहंसप्तममहाद्वीपविस्तीर्णायाःभुवःपतिःतयोदारात्माअर्थिनामभिलाषित

अथतेनोक्तमर्थंतेकरवानेनतापस अर्थेनातिविविधाहिभवेतीक्ष्णाःसारीरिणः २० ।
तदुक्तवान्प्रयत्नेनसोनवृपेनवेमया यदाएष्टस्तदातेनममोक्तमिदमुत्तरं २१ मत्तुराया
महंजातोवृद्धिंगतःपितृगेहे बाल्ययौवनयोर्मध्येस्थितःपदच्छेदार्थवित् २२ समग्रसर्व
संभारकोशोभवतिभूमिपः इत्यहंप्राप्तवांस्तत्रभोगाढ्योनवयौवनः २३ अथसप्तमहाद्वी
पविस्तीर्णायाभुवःपतिः स्यामित्यहंतदारात्मापरिचिंतितवान्स्थिरं २४ इत्यर्थेनसमा
गत्यदेशामित्यमहंस्थितः अष्टादशवर्षाणिसमेतीतानिमानद २५ तत्कारणमित्रत्वं
गच्छेदेशमागत अहंवाभिमतग्रामेरम्यमेवटछास्थितः २६ ॥ ॥

णसमर्थः स्यांइतिचिरंपरिचिंतितवान् इत्यंकृतवानितियावत् २४ इतिपूर्वरूपेण
अर्थेनप्रयोजनेनइमंश्रीशैलदेशंआगत्यास्थितः २५ हेअकारणमित्रतत्त्वमिन्द्रष्टा
तोऽस्यमयोक्तत्वात् त्वंइहदेशेआश्रमःग्रीष्मगामीभूत्वागच्छमंदंगमनेदूरस्यग्रामनगरा
घमापाअरण्येनिशागमक्रेरितिभावः आअभिमतग्रामेअहंतरम्यमेवतपासितटछास्थितः २६

२७ तावत्कालमहमपितवद्वतार्थे परिवर्धा सेवानदर्थे चास्थितो भविष्यामी त्वयैः २८ हीनस्व
मृतस्य च रूपमिव द्रूपं यस्माग्रतो वह्निरकल्पतः २९ कालकृतान् प्रीतोस्माद्विवेगान् सहन्तसन् ३
तस्मिन्द्देशांतरेतस्य तापसस्य पतो हे ह्यस्माग्नस्थितं भ्रातृः भास्वरं ड रूपं ३१ सडरूपलेन

इतितेनाहमुक्तः संतमित्येघोनबोवभूवण आश्चर्यमप्रवृणेवैनः विदमेनिनधीमतः २७
तापोयावद्भगाप्रामोनानामाभिमतोवरः त्वेदूहापरिवर्योर्येमितावदहंस्थितः २८
मयेत्युक्तेसतापाणामोनयानभवत्क्षमी तिमीलितेहरणः हीनत्रूपस्त्वेकमनावह्निः २९
तयाहंडतनस्यकाहमोनवनोवस षण्मासाहिगतोहेगंवेगात्कालकृतान्तहन् ३ स्व
केविंवाहितिकम्पतन्यदेशांवरेस्थितं एकदाहदृवानसिडरूपंभातृभास्वरं ३१ सातेन
दृष्ट्वेतेयावन्मनसाकर्मणामया डवाचतावद्वचनममनसेदमेदरं ३२ ज्ञात्वामलेवन
घरह्नेवलन्तीर्थतापस नपःसहासंह्वारिनृह्वाणमिमतंवरं ३३ समाधिंहीपवलया
पालयिष्यस्यमेहितो समवर्षसहस्त्राणिदेहेनानेनधर्मतः ३४ एवंसमीहितंदृष्ट्वासादितो
वोदिवाकरः गंतमस्तमयाकाशे
नविद्यान्मोहितोयतः ३५

तापसेनमयासहमावत्स्यतेनात्वंतपः उपसंहरसम्यक्त्वहारिमनोहरं स्वभिमतंवरंगृहाण ३३
अनेनदेहेनकृतान्नयोधर्मतः नन्वनेनदेहेनपालयिष्यसीतिउत्तरंएषविशेषात् ३४
पवःस्वयंमोहितोमिर्गतस्तमेवार्केरूपमवोंस्तमदर्शनंगतमाविशत ३५

प्रात्स्नेयः स्नुतः सप्तवर्षसहस्रेदं हः स्वरसानव्यवहारेस्मानभूमास्तु सप्तमः पेहः वरदः प्रादित्यपुरु
षोथेन तस्य सूत्रात्वोनपारिवनः ३१ देवस्सेनूतवनकृष्णात्वोवलेनात्तनूयंपन्नपलत्स्यप्रतिसंप्रामम
भिमतंयस्मात्तथाविधंसंपन्नं अतस्तानीवेन पस्य सैनूतवेन कृष्णात्वोवलेवोनूद्वैयेयेन्नपस्तलेसं
प्रेतितेप्रोमे स्नाथ्याप्रामंस्तनूहगमनादिव्यवहारंसमाचर ३१ कालभोकलभस्तवपिनोस्तला
नातहंभनस्तेभादिव ३८ पुलेपेननतयःमितिदेवलेननतस्मादेवविटपाहूलोनमपस्तहृतनपारणे

४. तस्मिन्नायेमयं प्रोक्तेतस्य सत्वोनपारिवनः स्नानटलाप्रभूताश्वरदस्यविवेकिनः ३१ संप्रा
माभिमतंवरस्तंस्तकृष्णात्वोवलेविते तपस्यक्रायपयाप्रामंस्नवहारंसमाचर ३२ एवमंगीकृत
वरःपारीतस्यमयातनः प्रक्षोविदृतपितलसाहालानात्कालभावेव ३३ स्नानःपविबहूलाते
वक्षेतत्पाचमर्षले फलेनपुलेपेलेयेनविटपाहूतपारणे ३४ तस्यएवेशानःप्रामैः स्नाहमितैः
लतेःफलैः समाप्तस्नावसेत्पूर्व्यावाचांतमरादिनत्रयं ३५ सप्तद्वीपसमुद्रस्वद्वितादिंसंभोक्तेसम
प्रोमेलाविप्राः पारपलेविधितेनवपुशाकृतोईपारस्नपः संप्राप्याभिमतंवरंदिनकृतोविघ्नस्य
वाक्यत्रयं सार्द्धमतस्हृरात्वमेवसदनेनंगतेमहेन्द्रोभवेत् ३६ इतिश्रीमद्रामायणेन उत्तरार्द्धे

[illegible]

ब्रह्मगीतामनातपत्तोपाख्यानं

वक्ष्ये ३१ ४ उक्तामेरुकथांसंक्षेपोक्षेपसंहरन्नितमद्रीवेति दिनः कृतासूर्यपुरुषात्सकाशा
दभिमतंवरंसंप्राप्यतत्दनंतरंतकृतत्वेस्वक्षंयधाविघ्नस्य पारणीतानिहूलनेनतरेमयाःस्वहूदसाद्वौ
स्वयमेवमपुरात्स्यंभवनंगतेमहेन्द्रोभवत् ३८ इति वासिष्ठ ता० म० रोत्ति अवतिसूत्रमत्पत्ततमं सर्गः

गच्छतोमथुरांमार्गेश्रीआदीशविनागमः तत्रतापसवृंदेनसंवादस्तत्रवर्ण्यते यथावेदस्तथैर्दृष्ट्व रीमाकांप्रोसद्धो आवासंगतेसार्धकालेमहन्नौतदहरावामपिश्रुत्वा पंचालितामंतरेआवासंगतेमहन्नौ १ आवासस्थानान्येवक्रमेणाहमार्षेस्यादिना आम्रवणप्रमुखेआववले २ द्वितीयेबृहन्निआवंशीनान्येद्रुतिलिपच्छायाःवनद्रुमास्त्रुयास्तनयादिधाःशुभाद्भुपस्थलावनीः सप्तहुंख्याति

ॐदरदन्नउवाच आवासमंतरेगेहे महन्नौमुद्रितांकृती मथुरानगरीवेदसर्यादिदृष्टीमिव १
मापरेधामिर्धआमेविश्रस्याम्रवणावले उषितोहदिनेतस्मिन्सालीसेनगरीहवलं २ अथानेहिनविमाभ्यामावाभ्यामलिवाहिनः द्वितीयेहनिधीनोद्रुतान्तिपच्छायवनद्रुमः ३ नदीतीरतलेतोन्कहंशुभ्रमकरपांडुराः तत्रतत्रगतोकारगायनेतानदीनोमृगाः ४ क्लिप्यद्रुमवनच्छायशरणाःमृगाविहंगमाः स्थलप्राहलप्राप्तोयशोतावन्पायमौक्तिकः ५ जंगलादिडरग्रामभुभान्नूपस्थलावनीः सप्तहुंअदिनेतस्मिन्नस्तिस्रोतःसरांसिव ६ नीतमंतोनिशामौचौ कःदलीकाननेवने तत्रारंद्विसिरेप्रांतोकरदलीदलतल्पके ७ ॥

वनद्वेसंबंधः ३ तपवावनीर्विशिनष्टिनदीतीरेत्यादिना गायनमिति प्रसिन्यात्तकारलंकोदसे ४ ५ क्वचिज्जंगलभूताः क्वचिद्दरिद्रमायाः क्वचिन्नगरग्रामभूताः क्वाचित्कुशभूताः क्वचिदनूपभूतस्थलाआवनीः ६ ७

श्वभ्रषंडे गुल्मषंडके स्तुमेरितले तृणकाष्ठादिहोरितन्तु कृतैर्विभक्ते मेवविछेदे विभक्ते त्वमिव
भ्रातसमं तान्कृतं ८ तदानींहि दिष्टहिताना भ्रातस्मुनिप्रभृतीनां गोर्याश्रमेस्वभावान भ्रातभ्रात
रंगवेदत्वेषणपरः कृविरितनिविडुत्वावहुधाकालं विलंबेन प्रकृतस्व गृहगमनकार्यं
विछेदितात्दकार्यकरणेवचः ९ १० एवमिवार्थिनःस्तब्धेविपदः इतिभ्रातरःस्नात्वैतानतयामाग्व

मामवाचान्तनीयेह्नि षंडेषंडकमेरितं नेगलेनगविछेदरविभक्ते त्वमिवाकृतं ८ त
वसमप्रकृतंमार्गवतिन्मस्ववशांतरं प्राविप्रास्तेम्वावेदमकार्यकरणावचः ९ गङ्गातो
त्राश्रमे गोर्याश्रमनिमंडलमेरितं भ्रातरोमेस्थिताः समवनेष्ठे वसिवार्थिनः १० भ्रातरो हि
वयमिमं ज्ञातानेकतयानया दृकसंविन्मयातानाएकसंकल्पनिश्चयाः ११ तेनतेषु
तपस्सुस्वनिस्तुयसमाश्रयाः स्थिताश्चागतन्वाविविधैस्तपोभिःदृपितेनसः १२ तैःसार्द्धं
भ्रातृभिः सर्वैमागत्वाह्यभिज्ञावस्त ष्वल्मासान्नाश्रमे गोर्याःस्थिताःनूटहोमपेयसः १३ पुत्र
त्वेःतरुच्छायासमसन्यमृगार्भकः यतोदृष्टाश्रविश्रांतषुकोष्ठाहितमासटकृ १४

गीतयासमहीपराज्यभोगेत्वयाज्ञाताः अनेकेमनोरथाः येषांनज्ञानेनवपमहावपि भ्रातरस्त
पसेएकसंविन्मयाएकरूपदृढनिश्चयप्रधानाःजाताः १० रहगोर्याश्रमेतेनदृष्टनताः या मानृष्टः
सएवैषः पुरोहर्षपनेःस्वामिसाभिलापः १२ तमेवाश्रमे वैणपतिष्ठन्याति इदनाग्रेषुविश्रांतैः
भुवैरविडज्ञाहितानाइपन्यस्तानाना नाराः स्वूटशोयत्र १५

631

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६२३

तं च स्नावयोऽस्तु नः सर्वदोषक्षयाद्भूनरं भविष्यति १५ अलं ते बुद्धयस्त्वद्दर्शनेन सर्लामननस्तोये
मुनयस्तेषां विलोकने विद्धामपि ते सामनस्त्वरते किं तु नरावयोरिह मध्ये‍ः १६ अंतः संहारस्तस्य

तद्बलं लोकसंकाशमेहि मन्मासमंश्रिये गच्छावोऽच्छनरं नवचेतः शुल्वे भविष्यति १५
विद्धामपि धीमतामपि नस्त्वविरामपि त्वरते हि मनः ७ संभामलं तु दृढि विलोकने १६ तेते
तद्भ्रवनानावां मामेऽभुन्माश्रमेवने भूवनत्रु महारण्येवत्पावञ्चान्तदूपिलं १७ न हृदं
नोरगं किं चिन्तनुत्त्वं तु त्वमानवे न मानेनाभिकेनान्यवेदे दिनवत्वा हि ते १८ केवलं त्वन्
मेवाति नत्वारत्पमनेनकं नापोपनमम भितोभू मोऽस्थितमितोवरं १९ हा कष्टं किमिदं
ज्ञानमितनरस्मिन्नत्वद्भूमध्य प्रावाभ्योऽत्रचिरं भ्रान्ताद्दृष्टपकुच्छ्रदलकः २० स्निग्धच्छावि
चेन च्छायाः शीतलोऽत्रु भरोपमः तलेन स्वसमाधाने संस्थितो हृदनापसः २१ यावाम
गेच नेत्तस्वच्छायायोधाडूलस्थले उपविष्टो चिरं यावन्नासोध्यानान्निवर्तते २२ तत
श्चिरेण कालेन मयोद्वेगेनेद्धापलात् उक्रमनेमनुज्ञस्व ध्यानादिस्वच्छकेचेवः २३ श
हेनोद्बे महीर्पन संयतुद्धो भवन्मुनिः सिंहोत्तुदरवेलेव संभोहत्वा भुवाववव २४ कौम
वेनाविमोसाम्बक्तासोगोपीश्च्मेगतः केनवा हा मिहानीतः कालोऽयंकच्छुवर्तते २५

दूपे लेवद्दपि लामाश्रमं धून्समितियावत् ७ तदेवाह नव्हूदरन्यादिना ८ ९ तस्मिन्
मन्त्रहाधेनापसे २० २१ २४ चापलात् चपलस्वभावात् २२ २४ रहस्मून्यारण्ये २५

632

हे भगवन् ईदृशं त्वन्मुखं आवां न किं विजानीव इति शेषः अतस्त्वमेव विधिरूपः सर्वतोपि त्वं योग
बलात्कस्मात्त्वयं न जानासि २६ २७ इमं मदास्यदेहवासभूते अत एवान्धके घनात्मकमित्यर्थः २९
सती मे रीवागीश्वरी सती सरस्वती भूत्वा अत्र अवसत् ३० लक्ष्मसमप्रधानैः सर्वर्तुभिर्भूषिते अ-

तेनेत्युक्ते मया प्रोक्तं भगवन्विधिरीदृशं नकिं विद्वावां तुद्योपि कस्माज्जानासि न स्वयं २६
इति श्रुत्वा स भगवाननुसंधानमयोऽभवत् ददर्शाहं नमाविल्ले मस्मात्के स्वात्मनस्तथा २७
मुहूर्तमात्रेणावबुध्य ध्यानतो मुनिः स्मयनामिदमाह सुर्यमार्यो हि कार्यवेदिनो २८
यदिमं पश्यथः साधू कुटं वनरूपञ्चके महास्यदमवल्पानां पम्मिलमिवप्राश्रिते २९ केना-
पि कारणेनास्मिन्सती वागीश्वरी सती अवसद्बहुवर्षाणि समस्तमेनिषेविता ३० तदा
तेहेन विलीलेमभवद्वनकानने गौरीवनमिति ख्याते भूषिते ऋतुसमन्वितैर्भिः ३१ भृं-
गाङ्गनाजनमनोहरहारिगीतलीलाविलोककलकण्ठविहङ्गमेन उष्णांशुवाहमशना-
वंदनमोवितानेन नीरवेणुकणकीर्णदिगन्तराले ३२ ॥

अलंकृते तदा तस्मिन्काले तेन कारणेन ३१ कीदृशमभवद्वनं यत्र भृंगाङ्गनेत्यादिना
हे अंगे त्वमयोः संबोधने भृंगाङ्गनाजनानां मनोहरगीतलीलाभिर्विलोलाः कलकण्ठविहङ्गाः
कोकिलादयस्तथा उष्णांशुवाहगायैस्तनूभिः शतवंदनमोवितानं यत्र ३२

634

मंदाराणां कुंदानां च मकरंदैः सुगंधिताः आशा दिशो येन संभ्रमतात्स्वच्छस्वच्छमंतर्विकसत्कमलद
लोभ्राणां कलिंदे शुभनिशाशोभा पयोर्मिर्यत्र १३ उच्चाकरस्य वसंतस्य नगरमिवाश्रितं भृंगागणानां
कैः कलहंसकेतुकमंडपे आद्ये वेदांबुजालवन्मत्तैः कोमलाः सद्गुच्छदोलास्तदोलायमानाः सुरसिद्ध
वधूसमूहा यत्र १४ हारीतादिपक्षिकुलैः आकुलान्यंगानि यस्य हेमचूडाश्चैलितरयः राटाः पक्षिभेदाः

मंदारकुंदमकरंदसुगंधिताशो स्वच्छसत्कसमताभिषशोकनिद्रे संतानकल्पबकहा
स्तविकासकाननमामोदिमाहन्तसमस्तनागनीवे १३ उच्चाकुरस्य नगरे नवगीतभृंगभृं
गांगनाकुसुमस्तवकमंडपाद्ये वेदांबुजालपरिकोमलगुच्छदोलादोलायमानसुरसि
द्धवधूसमूहे १४ हारीतहंसशुककोकिलकोककाकवकाहभासकलविकफुलाकु
लांगे भेरुंडकुक्कुटकपिंजलहेमचूडराटामयूरककाल्पिनकेलिरम्ये १५ गंधर्वयक्षसु
रसिद्धकिन्नरीजुष्टपादाब्जकर्णिककदंबसरस्वतीके वानायनेकनककोमलचंपकोद्यनारं
वराद्युपरपृष्टगृहीतगंध १६ मंदानिलस्खलितपल्लवबालवल्लीविन्याससुभदिवसाधिप
रश्मिपीते पीतकदंबकरवीरकनारिकेलतालीतमालकुलउप्यपरागपूरैः १७

गंधर्वप्रभृतीनां किन्नरीभिर्जुष्टे पादाब्जकर्णिके यस्याः सा यथाविधा कदंबसरस्वती यस्मिन् सुरभिवाता
नां यघने घ्रातपत्कनकमिव कोमलेभ्यः चंपकोद्येभ्यस्तारात् उपराभ्यां गृहीतो गंधो यस्य १६ मंदानि
लात्स्खलितपल्लवानां बालवल्लीनां विन्यासैः प्रसारैः शुभे शुभनिरुद्धे दिवसाधिपरश्मिभिः रतः पीत
तथा कदंबादीनां जलसमुद्भव परागपूरैः पीते पीतवर्णे १७

कल्हारैः पद्मैः कीलालानि मिश्राणि कुमुदोत्पलानि येषु तथाविधेषु पद्मसरःसु पद्माकरेषु वल्गुतः वकोरादिकं हंससहिता हंसा यत्र नालीप्रभृतिद्रुमोदरेषु विहारिलीलाविचित्रासर्वाभिलषितायेषु रम्यशाखैर्यस्मिन् ॥१८॥ सकलवनसंपत्त्रिभुवनकारणेन तदाह तस्मिन्निति तस्मिन्वने हरार्द्धदेहो

कल्हारकीलकुमुदोत्पलपद्मखंडवल्गुचकोरबककोककहंसहंसा नालीसगुल्म
लकचंदनयाऽतिभद्रभद्रद्रुमोदरविहारिविचित्रशाखैः ॥१८॥ तस्मिन्वने विरमता सहरा
र्द्धदेहो केनापि कारणवशेन विरूपगौरी भूत्वाप्रसन्नशशिबिंबमुखीकलंकवागीश्व
री शशिकलेव शिवस्य मूर्द्धि ॥१९॥ इतिश्रीमहारा॰ निर्वाणेश्वरगीतासुगौर्युद्भव
र्णनेनाम एकादशोत्तितमः सर्गः ॥१८॥ रुद्रतापसः तस्मिन्नेव कंदरे वास्मिन्वर्षाणि सैक
यादश स्थित्वा गौरी जगामाथ हरवामार्द्धमंदिरं ॥१॥ तस्य शीघ्रतसिंकोयंकदेव
तरुथ्वकः उत्संग इव वासीनो नयास्मिवपुराणतो ॥२॥

केनापि कारणवशेन कंदववागीश्वरी भूत्वा चिरं वासत देववनसंपदोकारणमित्यर्थः ॥१९॥ इतिश्री वा॰ शे॰ नि॰ ए॰ ऽन्नरा॰ प्रकाशीत्युत्तरशततमः सर्गः ॥११८॥ करंदवतापसेनागतज्ञानृणां समागमः शरहेभव रमानोहेतसिद्धिसुवर्णपिते तस्मिन्वर्षाणित्रुणे आसित्रेव मदास्पदे कंदवे ॥१॥ उत्संगे आसीनो बालर

जनहृदेवलणकाष्ठफलवृक्षाद्युपहारेणोपजीविते सति इतरवनसाधारणतां याते ३ इदानीं त
नि संवृत्तो नमाह मालवदेशादिना ४ ५ ६ अहो तेन तपस्विनकष्टानेन प्रकारेण तपस्विनो भूत्वा आ
वसन् यथा अन्ये येन तपस्विनस्तेषामपि मान्याः सम्यास्ते भवन्निमर्थः ७ अनेनतंकेनचित्कालेन तो

ततो गौर्यां प्रयातायां तद्वने नाटपोन्मदे सामान्यवनतां याते जनैर्हृष्टैरुपजीविते ३ माल
वो नाम देशोऽस्ति तत्राहं पृथिवीपतिः कदाचिद्भ्रमकरानश्रीभूतीनामाश्रमपद्भ्रमन् ४ इमं दे
शमनुप्राप्य रहूवाश्रमवासिभिः पूजितोऽस्मि कदंबस्य ध्यानविष्टस्तले स्थितः ५ केनचित्व
थ कालेन भ्रातृभिः सप्तभिः सह भवानभ्यागतः स्वैरं तपोयोग्यमिमाश्रमं ६ तपस्विनो ह्यावि
हृष्टेन यानामनतरा वसत् यथा तपस्विनोन्ये ते सामान्यास्तपस्विनः ७ कालेनानंतरं म
सावेकः श्रीपर्वतं गतः स्वामिनं कार्तिकेयं वा द्वितीयस्तपसे गतः ८ वाराणसीं तृतीयस्तु
चतुर्थो गां हिमाचलं रैवते पंचमो धीरः सुप्त्वा रोल्पपरं तपन् ९ सर्वेषामेव चैतेषां प्रत्येकं त
तदीप्सिते यथा सम स्तद्दीपा यो भवोस्याः स्वामहीपतिः १० अद्य तं पारितेनेषां सर्वेषामेत
दीप्सिते तपस्तप्ताभिरिष्टाभिर्देवताभिर्वरैर्वरैः ११ तपस्तस्तपोयाताभ्रातरः सहनैवितं
भूमोपमं गुणं भव्मावेयाकल्लवशीमिव १२

तेषां मध्ये यः सोऽहमेकः श्रीपर्वतं गतः एवं द्वयोन्येपि ८ ९ १० वरैः श्रेष्ठैर्वरैः तेन तपस्तप्त्वा
सेवतिष्ठतः षष्ठी वाना रहेइति भाव लक्ष्मणवद्धी ११ धर्मप्रधानं कृतयुगं भूमो भक्ताश्रव
य नदेते वेधास्त्वत्र सर्वः ब्रह्मपुरी ब्रह्मलोकमिव १२

हेभव्य इदंवदत्समार्णवंरंप्रार्थिताः १३ सप्तद्वीपेष्ववेतिभावप्रधानोनिर्देशः प्रकृतयः प्रजाभूताः
सर्वेजनाः सन्याः परित्यक्ताहृताः संतं तथासर्वेपिसप्तद्वीपवासिनः स्वस्वाश्रमधर्मेणसंत इ
दंवर्णधर्मप्रार्थनायाप्रभुपलक्षणं १४ सोऽहंदेवतानंतन्यार्थितमघमुरीकृत्य प्रंगीकृत्य

तेभ्यवद्भ्यानभिर्भव्यवरदानविधौनत्वा इदंवदेवतेपन्नान्यार्थिताः स्वेष्टदेवताः १३ देश
स्याकालेमेसर्वेसर्वद्वीपेषुवासिनः सन्याः प्रहृतयासेव्यसर्वेप्राश्रमवासिनः १४ तामि
ष्टदेवतांसार्धमुरीकृत्यसादरं तेषामस्त्वेवमित्युक्त्वाजगामान्तर्हितेश्वरी १५ ततेतः स
हर्षयातानेषामाश्रमवासिनः सर्वेपुत्रगताः पञ्चादेकएवास्मितोगतः १६ अहंकेवा
लमेकोतेध्यानैकगतमानसः वागीश्वरीकदंवस्यतलेतिष्ठाम्यशेलवत् १७ अथका
लेबहुत्यस्मिन्तसंवत्सरात्मनि इदंसर्वंवनंछिन्नंमनैः पर्वतवासिभिः १८ इदंकुदंव
मस्थानेमनताः मयंतत्वले वागीश्वरीगृहमितिमांचैवकसमाधितो १९ अथैनदेश
मायातोभवेतोदी--तापसौ एतन्नंकथितंसर्वंध्यानदृष्टमयाखिलं २० तस्माद्भवन्या
यदृष्टंसाधुगच्छतंगृहमागतौ तत्रतेभ्रातरः सर्वेसंगतादारबंधुभिः २१ ब्रह्मानौ
भवतामपस्तदनेसेवभविष्यति महात्मनोब्रह्मलोकेवसतांनामिवसंगमः २२

एकएवाहंतोगतः १६ तत्कुलत्वन्नाह अहमिति १७ १८ मांचैवपराजयंति १९ २० हेतापसौयदुवांगृहं
गच्छतंतेभ्रातरः सर्वेमेवदारबंधुभिः संगताः २१ भवतामहानामपिसंगमोभविष्यतिवसतामह्ना

५

नौब्रह्मलोकेदेवलोके २२

637

देष्वार्थोद्दतिरामस्तभास्तेवोपने २३ २४ एतावदेवासमेतेसमस्तंत्वद्रामितिनो यावत्पुनःस्वंस्वन्य
द्यसंवद्धनरस्यंतमसेमनसेमयोह्यते उद्यानिपनेतन्मेमनःश्रूयतामितिस्पृष्टः २५ श्लोकद्वयंउन्न
विवद्यापप्रवोक्ता वाद: २६ २७ दिगंतराणांग्राग्यारीनांतारा हृकामिवेत्मोत्मोहिकोऽपमा २८

इत्युक्तेनेनसमयापृष्टः परमतापसः सद्द`` दिष्टमाश्रुयंमार्यस्तद्दणोयाम्यहं २३
एकैवसप्तद्वीपानित्तिभगत्वत्प्रूर्विकिल तस्यकालेभवंस्यैसनराधेश्वराःकथं २४
कर्देवतापसः श्रुत्वमेनसुनेनावदेवनोयाथवुद्ध्यते इत्मल्परसंवद्धनरसेश्रुयतामम २५
एतेहेभानरस्तत्रल्लायसाटेहस्तद्वये सप्तद्वीपेश्वराःसर्वेभविष्यंतिग्रहेशरे २६ सुहेमे
नेमहापीवेष्टेनेषैनेत्रसम्प्रूक्त सप्तद्वीपेश्वराभूयाभविष्यंतीहमेष्ठुत्त २७ श्रुत्मैसेवांकि
ताष्ठानीभायोफ्तुकमानिंदिने दिगंतराणांनिघनंतारा हृकमिवोत्वले २८ तद्भायोहक
मेतेष्ठुयातेष्ठुनपसेचिरे वध्रवद्धःखिनोस्त्रीणांयद्दियोगोहिदुःसहः २९ दुःखिनाप्रस्पये
नेषांवक्तुस्तारारुणेनयः श्रातवेद्यायणेनासोनद्युभूतेनपावनी ३० सृष्टश्योवाचसा
नामावाचोंतः पुरमंदिरे देवीसपर्ययाचसरेमस्यैकेद्दघगीश्वरी ३१ देष्ठवाच भ
र्द्देमयवाम्सार्यंगयनोबालिकेवरः चिरेत्नेहासिनपसानिदाघेनेवमेनरी ३२

वस्यत्माद्देतोः पतिवियोगः अद्दिरिवद्दः सतेषांपत्नीनो प्रत्यपेष्ठनः पुनःस्मरणेसतिताद्दगविनाः
सत्मोरारुणेनतपस्युक्तः किन्नामकेनतपस्तदाद्द श्रानवांछायणामिति ३ ३३ निदाघेनग्रीष्मेण ३४

दंतउष्णागोरीपादयोः समर्पितउष्णांजलिश्चिरंटिकानवालिनी ३३ स्नानंदेनमंथरागतूदस्वना
स्रेहायानामध्येयंवा ३४ भ्रमरःमनरहितोस्त ३५ स्नास्तहेः स्नादिसर्गमारभ्यमहन्नापाःदार्थो

इत्याकर्ण्यवचोदेव्यादन्नउष्णाचिरंटिका स्ववासनाउसारेणऊर्वीणोवीपरीस्तवं ३६
स्नानेदमथरोवाचवचनंमहूभाषिणी स्नाकाशसंस्थितांदेवीमयूरीचाश्रमालिका ३७
चिरंटिकोवाच देवदेवाधिदेवेनयपातेप्रेमसंभृता भर्त्तामभनयाप्रेमसभूतांस्तमभाव
रः ३९ देव्युवाच स्नास्तहेनियतेदोषादमरत्वंनलभ्यते नपोदानेरतोनंतेवरंवरयस्वनते
चिरंटिकोवाच स्तलभ्यमेतन्मेदेवितन्मभर्त्तंगृहांतरात् मनस्समाविनिर्याताजीवोवाप्सम
पितृगणात् ४० देहपातश्चमेभर्तुंपदास्याह्यत्मंदिरे तदेतदांत्विनिवरोदीयतामंविके
मम ४१ देव्युवाच एवमस्तुत्तनेत्वेचपश्चोलोकांतरस्थिते भविष्यसिप्रियाभार्यादेहा
तेनात्रसंशयः ४२ इत्युक्तान्विदरामासौगेयांगीगगनोदरे मेवमालाध्वनिरिवनिरवद्यस
मघना ४३ देव्यांगतायांभर्तारहिताऽसौकालेनकेनचित् नेकऊध्वःसमाजग्मुःसर्वेषा
ममहावरा ४४ अथायमपिसंयातभार्यायानिकटंपतिः भ्रान्तृणांतोषवानांचभवतन्योन्य
संगमः ४५

नभक्तमशक्तत्वात् ४६ हृत्तारपिरहाद्वाप्तिरादपि ४७ ४८ मूलाधारस्तस्याः समीचीनवरयावनाऊशल
नोउधारदेवीस्वयमेववरानंतरांदहानीत्वेचानिलोकांतरेसमहीपाधिमन्वे ४९ निरवद्यंमिदोषंजगदाय

सठघलाकऊख्यः शिव्यः ५८ ५२

639

श्री
वा नि
ऽ सं
६२७

असमंजसं नरमणुदाहरन्निरहमिति स्वार्थं कार्याणां समं कमं फलानां ज्ञपरोधके ४३ वधमिःस्व
षाभिर्वेनोसाहितो ४४ शरीरपदेन तद्योगम स्वेलस्यते नतेरपैहेसेण तेमसिद्धेकल्याणग्रामात्वेरि
नीर्थं ४५ वतीनःकपिलेहृत्वं वरुणमार्गैर्हतुः ४६ नावधानो मातापितरो नरस्मांशः कास्मि

इदमन्यत्पैनेषां नमस्समंनसमाकले स्पृत्वाकेंवृत्रमा सूर्यमायं कार्योपरोधके ४३ तथा
नांतपप्तेषां पितरोनो व प्रयुतो तीर्थक्न्याग्रमस्त्रेगीरकुंडः त्वान्वितो गतो ४४ शरी
रने रपैहेसेण प्रभागंगाद्रिनकाम्यया गंतेकल्याणग्रामेन यत्नवंतो बभूवतः ४५ सौख्य
नेष्ठनिंग्राममार्गैर्हत शक्तः स्थितं ७ हृत्वं कपिलेहृत्वं भस्मोगंवोर्धमुद्वंजे ४६ प्रलीलव
मनाद्रम्यतेन रम्याघवंकथा यदानोजनमनुतेनसउवाचान्वितः कृपा ४७ सवधकम
हाम्दृखेनीर्थोर्थीदारसंयुतः सोऽब्वीसमस्तहूतक्यगच्छस्वविह्निनानतैः ४८ वंधतोनेस्व
नानोवगच्छतस्लघसोजितः विपरीतमभविष्यंतितव्या श्रपिमहावृतः ४९ इत्युक्त्वंते
नेयावत्तदारोपवभूवतः सन्मानेऽऊहतनेस्तावत्ताने रंतदिमायथो ५०

दसो इति शंकयातेमुनिंस्वनाहस्यनमस्कारहस्तलवनाघादरमकृत्वामत्वतगमनत्वरयानि
दुपरिप्रलीलवस्तहूनयंतोसंतोयदाननगमनसदातेनापराधेनकृपान्वितः सम्यगिरुवाच ४७
किमुवाचनदाहसवधकेति व्रविद्विनाविनिरहूनननमस्कारः ४८ तपसा जिनाः वराविपरीता

दुःखफलमविंदंति ५९ ५

५' निरोधोसंतेनोपराहूत्मत्तग्रहमेवागतौ ५१ अतोहं वदामि तेषां नैकमेवासमंजसं किं तु सस(
मंजसलक्ष्याणि गृहमध्ये सप्तद्वीपरूपकल्पनेन तु देहनगेमगिरिदिपर्वतादयस्समंजसलक्ष्याणां कल्प
नायाः नीतरीकनयासमसङ्केति भावः यथा गले गंडस्तत्र स्फोटात्तेन वस्त्राः स्फुरितास्त्वेदतो(
श्लेषः यन्निष्ठे तत्राया तिष्ठातं तरं न हृदि न्यर्थः ५२ एवमन्यत्रापि स्मिन्नायामपेन गमस्समंजसलक्ष्या
णि संभवंतीत्याह चिद्व्योमेति अस्मिन् जगद्रूपे चिद्व्योमसंकल्परचितमहाभ्रे दृश्ये विविधान्यसम

अथ तौ पितरौ तेषां सर्वभूकोशसङ्गःश्रितौ कृपणीभूतौ दीनमुखौ निरोधोग्रहमागतौ ५१
अतो वदाम्यहं तेषां नैकं नामासमंजसं असमंजसलक्ष्याणां गेहे स्फोटाङ्कुरा इव ५२
चिद्व्योमसंकल्पमहाभ्रेस्मिंस्त्रिजगद्विविधाण्यसमंजसानि तैः स्वप्नरूपेपि हि संभवंति
दृष्टे यथा व्योमनि दृष्टपत्रं भाः ५३ इति श्री॰ नि॰ ब्रह्मगीतासु सप्तद्वीपेश्वरोपाख्या
ने सप्तद्वीपेश्वरवर्णनं नाम द्वानवत्यधिकशततमः सर्गः १९२ ॐ दरत्नउवाच ततः
दृष्टो मया तत्र प्राप्तेयो भ्रमतापसः तापसंशुष्कदर्भाग्रजराजर्जरमूर्तिनः १

मंजसानि कोटिशः संभवंति यथा व्योमनि इत्यादि वक्ष्याद्गंधर्वनगरं धूमकेतुकबंधोल्कादि
दृष्टपत्रं भाः संभवंतीति तद्ध्वनिःस्वर्थः ५३ इति श्रीवा॰ शेनि॰ उत्तरार्द्धे द्व्यशीत्यधिकशततमः सर्गः १९२
विरुद्धवरत्वपानां वत्सरानुनवा वासनः मिथोनयोंतःसाराणां मिह सम्याङ्गिरूप्यते तापेन
ग्रीष्मे संशुष्कं परस्परसंश्लेषितं वदर्भाग्रमिव जरा जर्जराः मूर्तेनापस १

श्री·
वा·नि·
उ·टी·
६२८

किं दृष्टमलदाह यकैवेति २ द्वितीयं दृष्टमाह्रद्यस्येति ३ तृतीयं दृष्टमाह येतिरिति शीतलच्छाया
लोपनेत्रीभांनपनोकयेगच्छति ४ एकस्यैवफलस्य वस्तुगोपेभयफलत्वे अशक्यत्वाइक्करमि
त्याह विरुद्धौवरशापफलनावच्छेदकौशुभत्वाशुभत्वधर्मौ एकत्रैवधर्मिण्येकत्र शक्यौ च्छिन्निकयेग
च्छनः एकधर्मोपस्थितस्य भवेयितयोर्द्वयोः एवस्याच्छिन्नत्वमलत्वमाह आधारयवेति ५

एकैवसमृद्धीपालिवस्तुधायरत्नतते समृद्धीयेषरात्रच्छेभवंतिकयत्तत्रमाः २ य
स्तीवस्तुसदनात्रालिनिर्गमनंतवहिः सकरोतिकयेसमृद्धीयेषातेनाहिग्जयं ३ ये
वंसावरदेहेत्रः शुपेसेलेनहिस्तइनो वयंगच्छंतिगच्छंतिकयेच्छायाहिलापतो ४
मिथोशक्तोवक्रयेधर्मीस्थितमेकत्रगच्छतो आधारयेवाधेयत्वंकरोतिकयमान्मनि ५
मोर्धायश्रमनापमतंडवाव संपश्यस्मैविमेनेषांभोसाधोपृथ्व्यनेनतरं अष्टमेस्मिन्नसं
सामेनेमर्दशेसवोधवं ६

सर्वेषामश्रानांकयाशोषवर्णानमवेतेनेवोन्नस्येकवमापमतंडवाव संपश्यसीति हेसाधोपर
तेषांकिं विरुद्धमस्तमंजसंपश्यति अनेनतरं यदृत्तेनतच्छृणुतेनेवनेसमाधानंभविष्यतीतिभा
वः अथानंतरवासरादष्टमेस्मिन्सप्तमे वासरे संप्राप्ते सतिभवंतोतमगुरामदेशंस्ववोधवसंदिनं

ग्रासेयेइतिशेषः ५

७ तदाग्निसात् तेस्तेराहितापेक्षयक्षरधीनान् श्रेष्ठेभिर्मिलन्नरराग्निगुहाहेन संस्कारिष्यंतीतिपाव
न् ८ संविदाकाशानीताः ९ कर्मणोविशेषप्रविशेषारंवज्ञाउपक्रमतेपत्नास्मिनिति प्रमेनःफल
वश्यंभावत्वभावतः एकत्वेन त्वान्यैनाविक्षिप्ताकाशे १० नानिकर्माणि अपिष्ठानावरस्तत्फल

इतोभवेतैनैदेहमासाद्यसुरवेसंस्थितो सुदंभवत्वसंस्थानोकेचित्कालेभविष्यतः ७
ततस्तेहेमकरिष्यातिभानरः क्रमशोगृहे दंपतोयकरिष्यतितेषांभेहोलराग्निसात् ८
तेषांतेसंविदाकाशाः पृथक्पृथगवास्थितः सुहृत्तेमाग्निस्थास्यंतिसत्त्वमस्याजडाइव ९
एतस्मिन्नंतरेतेषांनानिकर्माणिपर्मनः एकत्रसंवदिष्यंतिवरमुणपाल्मिकानिवै १०
कर्माण्यनन्तानपिष्ठानदेवशपाणिपेदके वरशापशरीराणिकरिष्यंतिपृथक्पृथक् ११
वराहेनगमिष्यंतिस्वभगःपद्मपाणयः ब्रह्मदेहाःशुभाःशुद्धधवलांगासुनाभेनाः १२
शापास्तत्रगमिष्यंतिविनेयाशूलपाणयः भीषणाःकृष्णमेघाभाहिंसनाभ्रुकुटीउत्कटाः
वराहहिष्याति स्वर्गगम्यनांशापाः कालोस्माकमुपागतः अनन्तानामिवनग्रामकःस
मर्योनिवर्तिते १४ शापावदिष्यंति गम्यतांहे वराहं कालोस्माकमुपागतः अनन्तानामि

मदादेवास्तन्द्रपाणिभूत्वापेदकेस्वस्वाङ्कुलसमूलचरितं संघरै पृथक्पृथककरिष्यंति
एवंतेउरीभूत्वावराः शापाश्चपृथक्पृथक्शरीराणिकरिष्यंति ११ तेषांवेषभेदमाह वराइति
गमिष्यंतिप्राप्स्यंति १२ इवोस्तेरुद्राशाल्वेनततरीयत्वाद्दक्षमेफलदानोन्मुखत्वेनवोरस्पत्वाच्छुचिते

वनग्रामकः स्मर्योनिवर्तिते १५

ग्राम्शूलपाणयः १२ अनन्तानांवसंतादीनामिव ७ १५

श्री:
वा.नि.
उ.टी.
६२५

नश्वराः सृष्ट्याधिकारास्तापिसंदर्शयति भवेनयतोभगवंतेमूर्धंमुनिभ्यः उपरामानामस्वसनहितिसेवः
१५ इन्द्रस्यापि दिनानि स्युर्यो रुद्रस्येति क्षांदसो ऽशदेशस्तस्तनापिंडानामिति वत् भृंगाणि त्रिसूत्ला
णानि १ १८ भूतः प्रमाणस्य वैकस्यत्वविचारेण प्रमेयीकृतमस्याध्यवसितस्वार्थस्यानेसुधे १९ मा

नवावदिष्यंति कृतान्भवेनोऽद्यदिनार्कपूर्दिनकृतान्कृतान् कृतीनांचाधिकारंदेवोभगवतेउ
ग्रायतः १६ प्रवदन्त्ववेद्वेवेध्याणाः कृष्टमियोवशान् विसृजन्ताकृतान्पूर्ववयकष्टोरूपानाःकृतान्
देवानामधिकारान्देवोरुद्रामाप्रभवेद्युनिः इन्द्रस्यापि पतालैषीवक्रुः शृंगाल्पयमाहव १८ प्रा
येष्वयनसृंगेरुवराः इमशानेषु विरसंतः प्रवसंति प्रभेयकृतनिष्ठुये १९ देयाशाः
यायतीन्यक्राकाधेस्यानेविचार्यंतो यत्कार्येकलहस्यानेतद्देवासोविचार्यंतो २० पिना
मरूउरंगत्नाकल्पसंतेविनिर्णयं कृतंक्षोस्मापिरैनासिमाशैनेहविधीयते २१ सापेव
शोक्रमावर्णवेलाद्धामित्यरशीकृते कोउगृह्णाति वृत्तोपिवामेउाक्किसमाश्विने २२
ननः शापुः वैसाईयास्यंतित्रसणाः उरे महाउभावाद्विगतिः सदासंदेहनाशने २३
ग्रणामहर्वनमसंवेघ्याहृत्रपरस्परं असवणेकल्पयिष्यंतिप्रवानेवामसवसाति २४ क्षेमो
वाव वरशापायिपर्मेमोपोमः सारास्यंतिते केनः साराऽनिमिषोऽन्नमन्विष्यतोस्वयं २५

यतामनुविनकारितानदेवादोकर्तव्यमितिशेषः २० २१ २२ गतिः शरणं २३ २४ शामन्नाउसारदछाप्या
सोभयकृतेयरासारसंविदार्यंतेप्रजनः साराः नेनयंतिप्रान्विष्यनापर्यालोचनो २५

644

उद्दंसंघविहितिहतिकल्पनोक्तिः परस्परातः पर्यालोविभवंतरालियावत् २६ समवायेनपरस्परैक
मत्यत्वहोत्तनमिलितेन २७ २८ नत्वसेविरोहण्याभासेनयत्राकुमारदार्थ्यंमेवांशोवल्पमितिवक्ष्ये
मूलसंविदेहस्थायेंतिकिलेतिदेहः स्वरूपे २९ नदेवोपपादयति वरदस्येत्यादिना ३॰ वरदस्याहि

इति श्रुत्वाथ विहितास्तेसारस्वतांसमवेहितं वराणां हृदयं शापाः शापानां हृदयं वराः
ते परस्परमाविश्य स्वयं हृदयसारतां ज्ञात्वाचसमवायेनप्रवहंति पितामह २७ शापा
वद्यंति लीनाः शुजानाघवयेनातः सारावयूयतः संतः सारा वरा एव वन्नसंभारवाव
लाः २८ वयं किल मे भगवन्वराः पापाम्बुसर्वदा नत्वस्ते विस्मयाप्व देहोन्मोस्माकमति
नो २९ वरदस्याहियासंविद्दृढोदेत्रइतिस्थिता सैवाधिनिमयालब्धोवरोयमितिनिहति ३०
वित्तम्मिमायकवनेदेहेस्तेवफलेततः परस्परत्वभवत्याति देशकालशतभ्रमैः ३१
वरदात्मागृहीतत्वात्त्रिलकालातरसंभूता यदातदातः सारासोऽङ्नेयानतशापना ३२

फलं सुखभोगायतनं देहं तद्वविहितामि मात्रस्य देहात्मकं कवनं ततः सैव चित्तमिदं देहाकारा भू
त्वा देशकालादिकल्पनाशतभ्रमैः लब्धोऽग्यार्थिम्यस्तस्याति प्रत्यभवतितमहदनीयमिति ३१ त
त्रमासीयतनयः कालिकरहफसंकल्पदेशीहृताहरदात्मविदात्मनो गृहीतत्वाद्धरकल्पनाविनक

तं तेरेफलावस्थायां सम्यक्कृप्तनाउह्यायदानदासेवांतः
सारा ३२

श्री॰
वा॰
उ॰ टी॰
६३

646

तत्कृतत्वमाह यदेति २३ इत्थं तत्रापि शास्त्रे यत्नेन पुरुषत्वेन ग्रावत्वादिकामित्याहुः शुद्धानामिति संविदामिति निर्हीरतो वृष्टीशुक्लः फलेपि साम्यं न विद्यते २४ ननु हृतादपि वरसंविदः ग्रावत्वमस्तीत्याहुः हृत्पथेनेति नेत्रे ह्लादसंज्ञानविरोधित्वेन सम्यगेव हृद्यत्वादिति भावः ग्रस्यमाणस्य हि श्लेष्मत्वे बाधानैत्ये यथा रसनमधुमस्य प्रमाणादृष्टैव पैत्तनयोर्हि न स्वत्तानस्य जेप्सुत्वं बोध्यते नत्वे मिति मतिरित्यायान्तरं न केवलं दृष्टावमावल्ये कर्त्रैव भवन्ति दृष्टे रस्ततयः २५ अत एव यत्र विरुद्धकर्मेलो

वरमसन्ने वस्तव्यं गहने वनगोचरैः यदा स्वस्थितिमभ्यस्ते वराग्नोसारचिन्तनम् २३ यदेव तत्
स्थिरं संविदभ्यस्तमितिदेवता सारमेवानुभवति भवत्या ज्वलनमयी २४ शुद्धानामतिशु
द्धैव संविज्यते संविदात् शुद्धानां तु शुद्धैव कालात्साम्यं न विद्यते २५ हृत्पथेनात्
पियो नैत्येशी न्यायलेनाव हृद्यते नार्थन्यायान्तरांकैविलक्षनवत्तहृतेमदः २६ समेनो
भयकोटिस्थं सिद्धं वस्तु भवेत्तमे पुरुषार्थविलासेन नीरमिश्रं यथा पयः २७ समा
भ्यां वरशापाभ्यां मथवापि विदितरूपता स्वयमेवानुभवति हस्तेसिद्धिवदुत्ताधिका २८

वरशापयोर्विषमाणाभ्यासादिसाम्येन शोभयसिद्धमेव फलं भवतीत्याह समेनेति शुभाशुभो भयकोटिस्थं पयामधुक्षरेहः २७ यदैककाले मित्रदेशाभोग्यो समो वरशापो न त्रविपश्चिद्दपार ख्यानोक्तन्यायेनापारैर्विभागैर्नैवैकनीवचिदगुणपदैरभेदेन हृदिरूपतामापद्यत इत्याह समाभ्यामिति यथा स्वमधुरात्मिकाचित् उरवास्ति जनदेहभेदेन विभागामिवापद्यते तद्वत् २८

यातः उरनः स्तेषां नत्वोद्धारयाद्धे मनुष्विनमनुविन्याहुः शीतिहितनिति यतस्त्वत्रपवशीहित्वंत
त् नवैवगुरुः पुनः पहितं याश्नौ वद्ग्वान्यनीयं मूर्तिकृत्तमितियः याशुंयापुराधंत्समस्तवस्तुतस्ले
नमोऽस्तुवृयं श्रीत्रुं स्वस्थानं यामः ४९ स्वयमेवस्वोदृया मयासकारिणं स्वमोक्षेत्यापकेतज
यायापनीतिस्वपेक्षायः नयाविधः स्वन्त्क्षाविषुषेषु याहशालिमिरेरोगे मशांतेसनिबोत्मिश्रं
तिलहणकेषोत्पृकेक्षाविपातितहत्त ५० पुवंदुर्गीसंसारेपुगतेषु मृषमनः सप्तद्वीपापिवस्ति
तट्टस्तेषांगृहारिरोगेमस्परोधकः स्वन्यस्तत्रायाप्यांहद्भोगोरीवहमोवैयाकरणप्रक्रियामाहे

शीतविन्वंतत्वप्रवेतिपयत्र देवनवप्रभो पुनः प्रनीयं पवित्रं श्रीवृंयामोनमोस्तुते ५०
स्वक्षानस्वपुषायः क्षापि श्रापगणेपयो प्रशांतेनिमिरेहेहे त्रौम्निकोशोद्धकेयषा ५१
मृयान्यो वरम्रुगोत्र गृहानेगेमरोधकः स्थानिस्थानमिवादेशः समानार्थाभ्युपेरवत् ५२
श्रापस्थानकावरिक्षांते सप्तद्वीपेशजीवानां निर्याणं श्रव सप्तनः देवेश विश्वोनव
यमंधक्कूपादिवोभसा ५३

मः स्थानिस्थानमिवस्रुयंवरैः सहविवारार्थे श्रापस्यस्थानं मृभ्युपरयत्यतः सोपिसमानःस्त्र
र्थत्वस्यकालेविरुद्धंफलंयस्यतथाविधः ५१ श्रापस्थानेतिक्षिप्तः श्रापस्थानकः पत्नीवराः
त्रस्तानांप्रतिवरिष्ठांतिकिंतदाहसप्तद्वीपेशेतिहेदेवेशभातिसप्तद्वीपेशत्वेनाभिमानानांयतेषां
जीवानांशिवसद्धनेवहिर्निर्याणेवचनविघः अस्माभिस्त्वात्रिरोधादिरूपैः स्वंभक्कूपात्तदूत्स्वकं

पात ५१५२

647

श्री॰
भा॰ नि॰
५॰ टी॰
८३२

निःशिवाय सफलत्वाय यदा देशेन दादिशाख्यतापयेरुत्थितः ४४ भवन्तो सर्वेषां कामा संपन्नप्रव ५
कथं संपन्न इत्याह जनतीति द्वयेन नयरस्यपरो हं त्वं जन नयात यतो भजन्तो विरेन द्वेषोपरस्परे ज्ञा
विरहेपि निद्वेषो भ्रान्तो मनतो ज्ञरहणा देवविनाय पत्स्वसदने पत्स सप्तद्वीपेश्वरा भुन्नास्थिताः ४२ नदे

सप्तद्वीपेश्वराणीतानि मेद्वीपेषु सप्तसु कारयंति वराब्धयो वीरादिज्ञिनयेरले ४३
नदेवमलिवायेंस्मिन्विरोधेविद्वेषेस्वर युक्तं हे मस्मानि सत्ता देहि शिवायतः ४४
ब्रह्मोवाच सप्तद्वीपेश्वरवराय्रहरोपवराह्वे कामः संपन्नपवहभवतां भवतामपि ४५
ब्रनेनेनरपेहत्वं यावनष्टावपिहरणात् विरिंविनायसदने सप्तद्वीपेश्वराः स्थिताः ४६
सप्तनेनरभेवेनेदेहपातान्त सप्तस सप्तद्वीपेश्वराः सर्वे संपन्नाः परमेवयः ४७ सर्वेष्व
नावरिष्यंति जनोऽथ मंडलान्यष्टौ सप्तद्वीपानि भुवनयः एकमेवाहि भूपीकेऽपने टह्व
नेनरत् ४८ कथं वेनानि निर्दिष्टलिकास्मिन्तु ट हृ काशके पद्माहि कोशके तल्लेकपना
तिमत्तेगता ४९ **ब्रह्मोवाच** युष्माभिरस्माभिः सर्वं ब्रह्मात्मकं जगत् स्थितं वपरमा

एवं नरं नः स्वयोऽभ्युपने ५

वस्यह्माह सप्तनेनरमिति ५० भूनयस्तरे स्वर्णानिवजनः अनंतेषु तिष्ठयसिद्धं टषु लोकेपिपि
सिद्धं ५१ स्वसवदेवाविरुद्धमेनदिह्नुनरमाह युक्तमिति यतो युष्माभिरस्माभिस्तु ब्रह्मोहे समाहिभिर्यु
क्तं सर्वं जगद्ब्रह्मात्मके सत्यित्वपरमा एवं ततः स्थितं ब्रह्मं ततः स्वमपवादिभूपते ब्रह्मतत्त्वात् परमाणोरणीयन्तस्य

५

स्वगृहे हरे भातीति परेणान्वयः ५

नास्तिमाहात्म्यमहत्त्वं कः स्वयोविस्मयः ५१ स्वमेलामयमेवदर्शयत्पुनर्ब्रह्मरूपतिष्ठतेतिरित्याहिना ५२
यदिदं जगत्त्वभाति न तत्त्वं चिदेव यतस्त्विन्मायमेवतद्भाति अतोनकुत्रचिज्जगन्मूर्तेमत्तियद्गृहेनमाया
दिन्यस्थः ५४ नास्याः क्लाल्पिनानाविधाभौतिकभ्रांतिमयान् देहकान् तत्त्वविचारेण संन्यस्य आतिवा
हिकदेहिनः संतः अनेकप्राणस्य अविरोधात्तमसाकेन अस्मनः कालेन सप्तद्वीपेन त्रदेवानां गृहकोऽ

मानिर्धस्यसमस्यापि अंतस्यस्वगृहोदरे स्फुरितेनास्तिमाहात्म्यंयः स्वयः प्रकृतेक्रमे ५१
स्वतेरनेनरंभातियथास्थितमिदंजगत् भूम्यात्मेवचनाकारं नास्तिनैवदृणोचितः ५२ स्व
सापियनजगद्भातियत्रतत्रगृहोदरे सप्तद्वीपावहसमनीकचनीतिकिमद्भुतं ५३ यद्भातीदं
वचित्तत्वेजगत्त्वेनजगत्कचित् चिन्मात्रमेवतद्भाति भूतत्वेनयथोदरे ५४ इतितेप्रस्त
णोभ्रांकावरदेनवराननः नानाविधाभौतिकभ्रांतिमयांस्त्यस्यदेहकान् ५५ प्राणस्याः
नेतमेनन्यशानिवाहिकदेहिनः सप्तद्वीपपदेवानां गृहकोशान्तवृजनान् ५६ यावन्न
नयसंपन्नाः सप्तद्वीपाधिनायकाः अष्टावपीह पुष्टानोदिगाष्टकमहीभुजां ५७

शान्मगुरिति परेणान्वयः ५५ ५६ यावदिति साकल्यने·प्पेषानरः नवगृहेयेष्टेयेज्ञाति
सत्कर्तं निर्वंभुजनैव अष्टपुष्टानोजगदष्टकभेदेनब्रह्मादिनाष्टके आदिमहीभुजोस्वाधेभुवम
ञ्ज्वलो उतलेरतिशेषं सप्तद्वीपादिनायकाः संपन्नाश्च स्थैः ५७

श्री°
वा° नि°
उ° टी°
६५२

ग्रन्थेकथानुसंहितेन तव कल्पनाहन्योन्यबांधवाः राज्यभेदेन सर्वेषां स्वाधिपत्याभ्येनत्वज्ञाताः स्वतयवान्यो
न्याभिमतेहिताननविरुद्धचेष्टाः ८ तेषां प्रत्येकं चरित्रभेदकल्पनामाह तेषामित्यादिना ९ ११
शैलेन्द्रस्य शिरः शिखरे तद्भूतायामाश्रयोः क्रौञ्चसरोवरे १२ सप्तद्वीपाद्रूपमहद्धिभिर्विवर्द्धिते १३ द्वी
पान्तचारिणा साहाय्याल्लुहृद्योद्धुं उद्यतः उद्गते तस्मिन्दिने दिग्देशे तिदेनैः आक्रम्य जलावलावर्षपर्वताये

ते परस्परमज्ञाताज्ञाता स्वात्मबांधवाः स्वस्वोल्लसभ्रमं स्वस्वगा अन्योन्याभिमतेहिताः ८
तेषां कश्चिज्जम्बूस्थाने देवताकल्पसुंदरः उज्जयिन्यां महाभागो राजधान्यां हि विस्थितः ९ शा
कद्वीपास्पदः कश्चिन्नागलोकजिगीषया विवरस्थितिनूदरे सर्वदिग्विजयोद्यतः १० कुशा
द्वीपे राजधान्यां निरोधितसकलप्रजाः कृतदिग्विजयः कश्चित्सुप्तः कान्तावलेवितः ११
शाल्मलद्वीपशैलेन्द्रशिरःभूपीसरोवरे जललीलारतः कश्चित्सहविद्याधरीगणैः १२ क्रौ
ञ्चद्वीपे हेमपुरी सप्तद्वीपविवर्धिते मद्भक्तो वाजिमेधेन कश्चिद्यष्टुं दिनाष्टकं १३ उत्तरः शा
ल्मलिद्वीपे कश्चिद्द्वीपान्तचारिणा योद्धुमुद्यतदिग्देशे तिदेनाक्रम्य जलावलः १४ गोमेध
द्वीपकः कश्चित्पुष्करद्वीपराड्वसन्तौ समानेनैव सायायोनिकरालेनाष्टमोभवत् १५

तत्तयाविधः सन् १४ गोमेधद्वीपकस्तद्वसतिः समानेनैव जित्वा परिणतेनैव स्थानात् कर्षं नीशत्रु
हेमान्त्वाधमानामिनायस्य यः प्राक्भानुणामष्टमोभवत् १५

घनभूमिर्निधानस्थाने नादिष्टवया ९९ ॥ त्यक्ताभिमानिकाकारः आतिवाहिकदेहाकारोपि
येस्य थाविधाः सतः तेषामप्सुनानाजीवसंविद्भिरेकतायास्यंतीति परेणान्वयः ९८ तद्धिमत्त्र रा
त्यपायेत्वयोः ९९ उक्तंसंगृह्योपसंहरतिरत्नीति इतिउक्तप्रकारं सप्तद्वीपाधिपत्यं तपोभिः प्र

पुष्करद्वीपकः कश्चित्लोकालोकाद्रिभूभुजः कृतेनसत्कृतिर्यातोघनभूमिरिदंत्वया ९९
प्रत्येकमिस्यमेतेषांद्वीपद्वीपाधिनाथता ऊर्ध्वंतोस्वशृहाकाशेदृष्टास्वप्नतिभोचिता
तत्राभिमानिकाकाराद्विविधास्तवराघव तत्त्वविद्भिर्गृहेष्वंतरेकतांयानिकेवल ९८
यास्यंतितेभविष्यंतिसंप्राप्ताभिमतास्थिरं सप्तद्वीपेश्वरास्त्वेतानन्वप्रावापिनश्चिवत् ९९
इत्येतेप्रविकल्पितोदितक्रियार्थाः प्राप्स्यंतिप्रवितततद्दपस्तपोभिः संतर्यस्त्वरति विदं
तदेववाद्येनाप्रकेतनडविनकर्मभिः किलेति १॥ रामायणे द्वीपसप्तकाख्यवर्णनेना
मसर्गः

विकल्पितः पूर्वोदितवरः क्रियार्थीयेषांतथाविधास्तेश्रेष्ठोभ्रातरः प्राप्स्यंति विदः प्रत्यक्चैतन्य
रूप अंतर्दृष्ट्वानिष्टुघात्मनाप्रस्तुवंति तदेववाद्येनडविततपोनयादिकर्मभिः केनाम्येकिलेति
प्रसिद्धौ १॥ इतिश्रीवा॰ तात्पर्य॰ निर्वा॰ उत्तरार्द्धे अशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८२

श्री
वा. नि.
उ. टी.
६२२

गृहस्थोन्तर्गेगेहस्थो संभवंत्यपि कोटिशः यत्नोमण्डपनिर्माणेन यथा भातीति वर्णयति गृहेष्वप्यल्पकका
शेनाः प्रत्येकं पंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णा भुवः कथं माताः इति मया पृष्टः अतोक्तं देवं वननायकः
इतिवक्ष्यमाणोऽन्तरमुक्तवान् १ व्योमरूपीमयं वस्तु व्योमापि आत्मा त्रैलोक्यरूपेण प्रकटोत्तरभूमत्तयंपर
येणवा स्वरूपमन्यजदेवपरिपश्यतीति द्वयोरन्वयः २२ एकत्वेनानानाविरुद्धेतिशंकायैः ४ नवास्त

श्रीरामउवाच इत्युक्तवानसौ पृष्टः कदंबतललतापसः समहीया भुवो हेनः कथं माताः गृहेष्वि
ति १ कदंबतापसः विज्ञानदीपदृगेवायं गृहेषु व्योमरूप्यपि सर्वगोपयपयालेत्तत्वतवान्नि
रूपं २ आत्मानमित्थं त्रैलोक्यरूपेणात्मनैवागतिजं परिपश्यति रूपं त्वमन्यजत्रैव खात्मके
श्रीरामउवाच एकस्मिन्विमले ध्यानेशीवेपदसकारणे कथं स्वभावमेमितिज्ञानानानावास्त
वीस्थिता ४ कदंबतापसः सर्वशांते चिदाकाशे नानात्नीहन किंचन दृश्यमानमपि स्फा
रमावर्तात्मा यथोभसि ५ अतत्मेषु पदार्थेषु पदार्था इति भाति यत् चित्तं स्वमतत्स्वभावात्म
तत्तस्मात्कोतिनेवतः ६ सत्यं दोपिहि निसंदः पर्वतोपि न पर्वतः अथास्वमेषु विज्ञावः स्वभा
वो येगनस्य यथा ७ नत्सभावन्नेवार्थःसंवित्तवात्मको विते सर्गादैकाचितैरूपं ययायानन्नया स्थितं ८

वीयेनानाना किंतत्र्येतिकिंनासोवेकास्मिन्नपिवंदेचिन्नवदविरुद्धेत्याशयेनोत्तरमाहसर्वेतिपि ५ स्व
मत्स्वभवाद्धिस्त्तनयपार्थे स्वभावात्मनितंप्रज्ञानेवत्तःस्वरूपमेव ६ अतोविरोधयतिदर्शयतिसत्यंद
इति स्वभावःसत्मात्मात्मकात्मनरथंगनोपितथेवबोध्यस्मर्थः ७ सर्वात्मिकस्पडचितेवात्मवेरूपेणस

गादिस्वभावाः नापितत्कृता अर्थाः ८

नचव्यात्मनापिविन्न ९ १० ११ स्वप्नेष्वनन्यापिवह्नौ स्वप्नवदेवयथाऽस्मत्वंभासते १२ १३ कथंतर्हैवक्रियानियतिस्तत्राह आदिसर्गेऽस्मिन् १४ तथाप्रपरंजगत् १५ सर्गसंविदः सर्गप्रतिभासाः १९

नचनामपरंरूपंकचनाकचनात्मके इत्यात्मविन्नुविद्योमास्थितमित्याहकेवले ९
यकेवविद्ययास्वप्नेसेनापांजनलहतो गतेवाक्केवकचतितथैवास्याः पदार्थता १० य
स्वतः स्वात्मनिस्वच्छेविंसेकचकचायते तमेनेवततराकारंजगदित्यनुभूयते ११ समस्त
पियथावह्नौतुल्यसंविद्विभासते संविन्मात्रात्मकेबोध्येतस्यार्थः स्वस्वभावकः १२ स्वप्न
स्वपियथास्वप्नेसंभेकिंत्वभतादिदः तथेदमस्यानानात्वमनन्यदपिवात्मवत् १३ आदि
सर्गेपदार्थत्वेनतत्स्वभावास्यमेवच विद्योन्वोपयथाउडूततथायामिविंदते १४ पृथ्वे
यत्रफलेस्लेभेतत्हरेवयथाततः सर्वंसर्वत्रसर्वात्मपरमेवतथापरं १५ परमार्थावबो
धावाप्तः सर्गपरंपरा परमार्थमहाकाशेशून्यतासर्गसंविदः १६ परमार्थस्यसर्गस्यरूप
योर्योनरुद्वत्वत् बोधादेनरबोधात्तद्धेनेःरूपायकेवलं १७ परमार्थोजगच्चेदमेक
मित्येवनिश्चयः स्वप्नात्मयात्तुबोधेनभवत्तैषादिसूक्ष्मता १८ संकल्पस्वप्नदेहस
संकल्पसंविदाहृतेः तदेवजगतोरूपंतस्मात्तुल्यात्मकंजगत् १९ यतोवाचोनिवर्तन्तेन
निवर्तन्तपदवा विषयाप्रतिषेधाश्चभावाभावदृशस्तथा २०

१७ १८ कथमेकेनमाह संकल्पस्येति १९

सर्वेशाक्तानां तन्मात्रनिष्ठत्वात्तानि वर्तंत एव वा २० सदैवासदाभासंते तदेजंति तन्नैजंतीत्यादिश्रुते
रितिभावः २१ प्रवृत्तिः सर्गो निवृत्तिः प्रलयः २२ २३ मूलकाबीजभूताः प्रलयाः सर्गकाश्च २४ क
थं भांति तत्राह कुड्येरंति यथा यारण्यद्वेशार्करादि कुड्यांतरे श्लिष्टं मिलितं सत्प्रत्येकं कार्यापेत
या कार्यांतरं दृष्टं विमृश्य हि विशेषप्रशमादिकार्यांतरमाक्षिपेत् तथा भूतानां प्राणिनां श्चेतःकरणेस्मि

यतो वा वोनिवर्तंते तेन निर्वर्तंत एव वा विश्वायग्निधेयास्तु भावाभावदशास्तथा २० सुमे
नमौनं मौनवान्नयत्याकाणावहासने यत्सदेवासदाभासं तद्वस्तामिय पश्यते २१ सर्वस्मि
नेकसत्वे नैवसत्वेवनिरामये कः प्रवृत्तिर्निवृत्तिः का भावाभावादि वस्तुनः २२ प
दस्यामेव निशायां तु शुभस्वप्नविभ्रमाः यथा भांति विविशायो विशारवनिरंतराः २३ प
कस्यौचित्वसत्तायोच यथा मूलकसर्गकाः वह्नयो भांति विशायो विशाइव निरंतराः २४
दृष्टे दृष्टांतरे श्लिष्टे यत्कार्यांतरमाक्षिपेत् तद्दृष्टे तत्तथाभूतनन्तात्मांशस्फुरणं मियः २५
सर्वे पदार्थाश्चिन्मात्रमात्रमप्रतिघाः सदा यथा भांति तथा भांति चिन्मात्रैकात्मनावशात् २६

सर्वं भ्रमात्तर्हि विस्तारे वाहेव वट्टरादिद्वारा निर्गत्य वरगाद्याकारवृत्तिश्लेषात् श्लिष्टं घटपटादि तत्र
दिवर्यांतरदृष्टानविरावरणभंगेन मिथस्तिपुरीस्फुरणं आक्षिपेदित्यर्थः २५ अत एव घटपटा
दर्था अपि स्वाधिष्ठानचिरधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तत्सारमात्रमित्याह सर्वे इति यथा सर्गादौ भांति त

थेदानीमपि भांति २६

नमकारेल ११

स्थितिरचितेषां यथासंवेदनमेव निःस्पंदविदपिहानकत्वादेवसर्वाः दृश्यशक्तयोपिस्वाश्रयान्न
चलंतिनद्रवंतीत्येवेत्याह निःस्पंदाइतिनमस्काराः मनसोऽद्वैताकारग्रहरूपरहिताः २७ इत्थंचजग
त्याभातिकथमेवंप्रतिभासमात्रात्येनसर्वेस्वसंवेदिन्याशयेनाह अविद्यमानमेवेति २८ खत्वयतः
स्वप्नवदेवहर्षामर्षविषादोन्मादविविधाः संदर्शनयोटध्यंते २९ स्वभावः अज्ञानस्वरूपनिष्ठावि
हेयतान्निरूपमात्रेणवातुलाश्चभूतस्यजगज्जालाकारात्मेनस्तृतिरित्यस्यातथाविधस्याविलसनम

चिन्मात्रैककालसारत्वाद्यथासंवेदनंस्थितः निःस्पंदानिर्नमस्काराः स्फुरंतिदृश्यशक्तयः
अविद्यमानमेवेदंदृश्यतेयानुभूयते जगत्त्वमस्त्वाशेषंस्तरूढेयेंदृश्ययजे २८ विवि
धाःखल्वदृश्यंतेविजलेस्पंदरीतयः हर्षामर्षविषादोत्थजंगमस्थावरात्मनि २९ स्व
भाववानाद्रुतस्यजगज्जालचमत्कृतेः ह्याविभ्रमीहिविधोस्वभ्रनीहारस्याविसारिता ३०
यथाकोशोडकंशोग्निभातिआमलवद्वधा. तथैवेयंजगद्भातिभ्रांतमनात्मविदंवरे ३१
यावत्तंकाल्पितानावयथासंकाल्पितेनया यथासंकल्पनगरंकेवलीदंजगत्तथा ३२

स्यसत्त्वगुणात्मनाप्रकाशेनमरीचेरजोगुणात्मनायोत्तप्तस्तमोगुणात्मना आवरणेना
प्रमाथात्तेनअभ्रधूलीहारस्यस्वरूपनभस्थिविसारितावित्सारशालिनाहूइमित्येवेदी कीदृशजननम
रणायतनर्थैसहस्तकोथात्मनासंपत्त्वेत्यर्थः योहरेवयोत्रुः नालस्यंअपिदंसात्त्वशोवरघूकरपांश
वदृतिकाशमतिर्द्रः ३० अनात्मविदः अज्ञानादूत्रविहृष्ट्येवोत्सात्माकाशे ३१ तस्मात्स्वकालपका

इत्थंयथासंकल्पात्तत्वारोपेणेत्याहयथेतिनियथावे

655

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
६२५

दृष्टांतेनोपकरइति संकल्पनगरे यद्वत् सद्रूपापि सती वास्थिता २२ सैव पारः संकल्परूपा निय-
ति यथापि प्रवहत्यग्रेपि प्रवहत्येव तथैव स्थावरादिप्राणिजातं यथाक्रमं नियतमेव तिष्ठति २४
तेषां जन्मकर्मस्वभावादिव्यवस्थापि तथैवेत्याह जायते इति जीवास्तु ह जीवनाभेनमात २५ २६
मोतिर्मध्ये कालचक्रे दक्षिणायनात्मना विवृत्ते वर्षर्तौ धारासारश्यामांबरीकृतं तथैव नियता २७
भूतले वद्वीपभेदैरेकांतरालोसमुद्रीनां ग्रहीणां वसन्निवेशः स्थितवरावरातिस्थितापने २८ न-

थमसर्गेनकल्पनागरदृभा
सर्ग ३१

संकल्पनगरी यावत्संकल्पसकलाकृतिः भवत्येवापि सद्रूपा सतो वाऽभवे वास्थिता २३
प्रवहत्येव नियतिर्नियतार्थपरायिनी स्थावरं जंगमं चैव तिष्ठत्येव यथाक्रमं २४ जाय-
ते जंगमे जीवाः स्थावरे स्थावरादपि नियमात्सैव हंत्येव गच्छत्यध्येम यानिलः २५ वहंति
देहे प्राणिस्रोतस्विनीषि प्रपतंत्येव वायवो निम्नगतयः स्थिताः शैलास्तथा स्थिराः २६ ज्योति-
र्मध्ये विवृत्ते तद्धारासारांबरीकृते युगसंवत्सरायात्मकालचक्रे प्रवर्तते २७ भूतले को-
टरांभोद्रिसन्निवेशः स्थितायते भावाभावग्रहोत्सर्गरूपशक्तिः स्फुरतीह ते २८ अं२२२

उवाच. प्राग्दृष्टस्य नियमायाति
तत्त्वसंकल्पनाम्नतः भांतिम

न्वसत्वादिसर्वंजनव्यवहारोपान्तसंकल्परूपनियत्या अवस्थितोनल्पपातः संकल्पत्वावस्थैव तस्य
बीजभवनस्य संस्कारातिरिक्तहेत्वसंभवादितसर्गेषु बीजत्वाप्रसिद्धेः कथं स्फुरतीति शंकां हरन्
प्रोक्तमेव प्राग्दृष्टस्मितितज्जनः नरस्तमाद्रिस्वसंकल्पनानि भवंति स्रजः प्रभवः स्वसंकल्पेभ्यः नियतः
सर्गाभावात् द्वितीयादिकल्पसर्गेषु प्रथमसर्गीयकल्पस्मार्त्तभासनं प्रसिद्धं यथैव स्व

येवाल्मेरत्नस्पर्थं ३१

न स्मरणाधीनो भ्रान्तः संकल्पः किंतु दिव्यज्ञानेन अतीतानागतं सर्वं वस्तु दर्शनाधीनः स एव तन
त्वोक्तो नुक्तनाशति यस्मान्न तत्र जनेत्यादि श्लोकेन तस्मिंस्त्वदृशे सर्वमतीतानागतं तेन गदस्तु सर्वमेवद
ष्यते दृष्टान्तु सारिणीव विद्धि वर्तं नृपसंकाल्पकोत्साष्टिः प्रवर्तते नत्वेवेदं मयाद्यागृहस्थमित्यप्य
स्यते हृत् विदितितापसः समाधत्ते सुप्तं वेमित्यादिना ४० यतः कदाचिद्धानेकदाविरभाते ४१

तापसः सुप्तवद्दृश्यते सर्वं स्वप्ने स्वमरणो यथा प्राग्दृष्टं दृष्टमित्येव तत्रैवाभ्यासनास्मृतिः ४०
चित्ताद्विद्योम्नि कचति जगत्संकल्पसद्मनं न सत्रम सदिदं तस्माज्ज्ञानाभावे यतः स्थितः ४१ चि
त्प्रसादेन संकल्पस्वमायया न्तु भूयते शुद्धं विद्योम संकल्पदृश्यमास्मर्यता कथं ४२ दृष्टा
मत्र्यविनिर्मुक्तैः स्वैर्नवत्वेन व प्रकृतं नैव मार्गेणाहं त्वत्कैरिव गम्यते ४३ निद्राव्याप
गमे त्वमनगरेयादृश्योस्वतो विद्योमात्मपरं विद्धि ना दृश्यमित्र जगद्भ्रमे ४४ सर्वे विद्याभास
मात्रे यज्जगदित्यभिशब्दिते तत्तं विद्योम संपन्ने केवलं विद्धि नेतरं ४५ यस्मिन्सर्वं यतः
सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यत् सर्वं सर्वतया सर्वं तत्सर्वं सर्वदा स्थितं ४६

दर्शनासामर्थ्ये हि स्मृतिः कल्प्येत न स्वप्ने कल्पनामात्रेण दर्शनसमर्थो योगाश्रितः स्मृतिकल्पना
दर्शनादित्याह चित्प्रसादेनेति ४२ अत एव गुणदोषाद्यस्मरणाद्धर्षामर्षरागादिनैस्तलवहैः उक्ता
लवकवत्मार्ग वेगेनैव भ्रम्यत इत्याह दृष्टेति ४३ तापितस्य स्मृतिस्तु न स्मृतौ किंतु पिष्टानमात्र
परिशेषदर्शनमित्याह निद्रेति ४४ तत्त्वशान्तैः सोमेव नादृश्यत्वं विद्धि ४५ यतस्तु देवसंशोनात्सर्व

मित्याह यस्मिन्निति ४६

658

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६२९

तदेतत्सर्वं मया भवतः कथितमितिशेषसंस्थाः ५७ अयोग्ये हि मोक्षबोधोऽग्निहोत्रं ऋद्धिमतः यथेष्टंग
विषयव्रजास्पदं गृहं व्रजत तत्र वाभिमतं सत्कर्म विधीयतां अहमिदानीं अमलसमाधिसंस्थः स्वा
लेग्रन्यतेनत्वं विपश्यास्यानव्यातिष्ठामि अतत्त्वम विहाराय भूयः अमले समाधिं विश्रामीत्यर्थः ५८
इतिश्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुरशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८४ मयोग्यंहास

यथेयं संस्थितिर्वेत्ती भवतो यद्वद्विद्यति यथाभानेव दृश्यस्य तदेतत्कथितं मया ५७
अग्निहोत्रं जनसमास्पदमृद्धिय यथेष्टं गाविवाभिमतमाशु विधीयतां एव तिष्ठामीहः स्वम
लमलसमाधिसंस्थः भूयः समाधिमहमेत्य चिरं विश्रामि ५८ महारामे नि॰ णो॰ ऊददर
नोपदेशः चतुरशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८४ ऊददंत उवाच नरमुनिरपीत्युक्त्वाप्य
नमीलितलोचनः आसीदस्पंदितप्राणमनःस्थिरस्थापितः १ सबाह्याभ्यां प्राणयोरे
रे॰ माथिनोविध्वनः ध्वनः शाश्वेः संसारमविदन्नबोधस्तवाप्तनः २ आत्मां प्रदेशतस्त
स्मात्तेनाभेदस्तत्रको हिनैः कतिपयैः प्रामैः दृष्टे प्रादेरतबोधवे ३

गमस्तत्र प्रान्तरणेक्रमसूर्यः तपः ऊददत्तस्पराभास्याभोहोस्थितिस्सुवर्णपते अस्पंदते प्राण
मनसी यस्य १ सप्राणयोः हारैर्वाक्षैरावाभ्यां प्राप्तिनोधिविध्वोनदन्नवान् यतो बाह्यमुक्त्वपर
मात्मसंसारमविदन् अनन्तसंदधानस्तथाः भ्रान्तिवियोगादन्तको ३

५॰

तत्र गृहे कृत्वा देवताराधनं स्वातिथीन्ब्राह्मणभोजनाद्युत्सवं कृत्वा ४ मल्लयेषु मल्लधारं भेदार
ण्यादिष्वनायासमार्गेणैव ५ समस्तवोऽस्त्वहमपि वैधुर्यमाविजनवियोगः ६ तत्याकृतो॥

स्वगृहगोल्लं कृत्वा कथञ्चिद्योगविरतेन्नीः स्थितानात्मवहुं यथावत्समाधिध्यानशेयते ४
क्रमेण विलयं ग्रामाः मल्लयेषु र्गेणैवाश्व श्रुक्रोसैमेसस्वैवै कपूर्वाणवरवाहकः ५ ततः
कालेन सोऽप्यस्तं हि नानेकं वागतः अहं दुःखपरीतात्मा पुरैवै भुर्यमागतः ६ ततो दुः
खितो भूयः कदेवलनत्नाघ्नेत ततो दुःखोपवालायततानेघहमाहतः ७ तत्र मासत्र
येणासो समाधिविरतो भवत् प्रणतेन मयाहद्दुःसलिरं प्रोक्तवानघ ८ कदेवलापस्
ग्रहं समाधिविरतोऽस्यात्रे शक्तो मिनिहाणे समाधिमेवमाविशाम्यहं माशु हतं वरं ९
परमार्थोपदेष्टा मेन नाप्यासीन विनानव गलत्यत्र परो शक्तिर्मिमांसृणेन ततः कुरु १०
श्रेयो ध्यानामस्तु रालेनवासिवन्नधाधिपः नाज्ञा दशरथस्यस्य पुत्रो राम इति श्रुतः ११
सकाशे गच्छ तेन ते स्मे गुरु तत्र कुरु किल वसिष्ठाख्यो मुनिश्रेष्ठः कथयिष्यति संसृतेः १२
मोहोपायकथां दिव्यां तां श्रुत्वा तत्र विरं हि जं विश्रान्तिमेष्यसि ध्रुवं पदे हुम्मिवपावन १३
इत्युक्तोऽस्म समाधानरसायनमहार्णवं विवेशाहमिमं देशं त्वत्सकाशमुपागतः १४

क्रमात्स्थाने ७ ८ ९ इदानीमयाकृतोपि तेन न लगति परो ग्रन्थो युक्तिं तान ग्रासुपाय १० ॥
मोहोपायकथां कथयिष्यति १२ त्वत्सकाशमिति रामं प्रत्याहिः १४

श्री
वा॰वि॰
उ॰टी॰
६३०

अलं तितिनमगविलं १७ १८ इदं प्रश्नोत्तरमाथा १७ एवं सत्योपो ह्युत्तमपवर्गणमुहूर्तास्यामाह सर्वेति
१९ १९ सर्वसंदेहविच्छेदो ज्ञानं शतिशेषः यतो न वश्यते तं यं सर्वं विदितं घनमन्यमेदं तलक्षणं त्वेषु नं तं ब्रह्म

एवोऽहमेतदहं तेनेमं सर्वं कथितवानहं यथा रहस्यं यथा दृष्टं यथा श्रुतमवेहि तं १५ राम उ॰
वाच तमहं दृष्टवानस्मि हि कथा कथनोहितः अनया नष्टो हि तामेता मोहो यथा गमिथाम॰
ह १६ सर्वमेवमहं दृष्टवानस्मि मम पार्श्वगतो ह्यहं स्वाध्यायिनः संशयो नास्ति न वेत्ति परिहस्य
ता १७ वाल्मीकिरुवाच इत्युक्तो राघवेनाथ प्रोवाच वदतां वरः सर्वसिद्धोऽमुनिश्रेष्ठः
अहं दृष्टं नेति विलोकयन् १८ वसिष्ठ उवाच दृष्टं तु हि न वरं कथ्यतां किं त्वया न च उत्सृजन वनी
तैर्धि स उक्तो ऽवदपरे १९ अहं दृष्टं तं सर्वसंशयविच्छेदि दैवपवनयागमे सर्वसंशय
विच्छेदो ज्ञानं हे यमवेहि तं २० ज्ञानं ज्ञानमध्ममलं दृष्टं दृष्टमतद्यतं यामं यामप्यमक्षि
लं विश्रान्तोऽस्मि परे पदे २१ बुद्धे यत्र हि दं सर्वं परमार्थं घनं वनं अनन्येनात्मनो आत्मि
नगद्रूपेण जृम्भितं २२ सर्वात्मकतया सर्वं रूपिणः सर्वगात्मनः सर्वं सर्वेण सर्वं सम
वेतास भवत्सतं २४

तत्वं ज्ञानं २० ज्ञानमात्रेण मोहनिहृता ज्ञानत्वांतरस्य दृष्टांतरस्य वा परिशेषालब्धस्यांतरस्य वा
परिशेषान्कृतकृत्यतामाह ज्ञानमिति २१ तत्तमहं पश्यत्यात्माचितमपाजुज्ञानदाह इदं सर्वमित्यादिना २३ २४

स्तिद्धार्थः येन सर्षपस्तदीयकणकोटरेपि त्रीणि ज्ञानवितः सर्वकल्पनाशक्तिसंभृतायाः सत्तात्र
देनम्मीयोद्दशजगंतीति संभवंतिपरमार्थे दृष्यानन्त्वक्वापि न संभवंतीव २५ २५ नयस्मपंचसत्तनत्वेति
हृष्टोपसंहरति यद्यदिति सर्वैत्तनस्यात्मैव सर्वत्तनसार्वकालिकबोधविषयसर्वभावेनात्मना
ल्पमात्रमपिततोन्यत्वेनविन्कदापिदृश्यत्वभ्येन इतीनिष्कर्षइतिभावः २७ इति॰ नि॰ उत्र॰

संभवंतिजगंत्यंतः सिद्धार्थकणकोटरे न संभवंतीव यथाज्ञानमेनरघोद्वहः २५ गृहे
नःसंभवंत्येवसमहीपावसंधरा गेहंच सूक्ष्ममेवास्ति सत्यमेतदसंशयं २६ यद्यद्यदावस्तु
तद्योदितानिभातीह भूतेरस्वभूयतेव तत्तत्तदा सर्वगतत्वयात्मैव स्वस्यमाघनविमुक्त
मस्ति २७ इतिमहारामायणेवा॰ ऊँदरत्नमबोधोनामपंचाशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८५
वाल्मीकिरुवाच ऊँदरदंनेवरस्यैवं वसिष्ठेभगवान्मुनिः उवाचरामनिःशममापरमार्थविनेव
वः १ ज्ञानविज्ञानविज्ञातिरस्यनानामहात्मनः करामलकवद्दिग्धं ब्रह्मस्नेनिपरिपश्यति २
किलेदंभ्रांतिमात्रात्मा विश्वंब्रह्मेतिभान्यते भ्रांतिब्रह्मैव वब्रह्म शांतमेकमनामयं ३

पंचाशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८५ सर्वंब्रह्मेतिसिद्धांतोयुक्तिभिः क्रियते बलात् वरशापार्थसिद्धिस्तु
धात्नः संकल्पनाश्रितः ऊँदइदंनवोक्तिनमयोपशवलेब्रह्मतत्वेयथमतोदृष्टीकृत्यनिर्मायेत्युइदंनदणिपितं
श्रीवसिष्ठः यदुक्तमस्माहृ ऊँइदंतेनेति १ वचनेन्यत्रकेपायांज्ञातेतिपाठेज्ञातेनसाक्षात्कारज्ञानफलेनवि
ज्ञानस्यशास्त्रश्रवणजन्यज्ञानस्यविश्रांतिः दृष्टिंकरामलकवद्दिनिनस्पैवस्फुरमभिनयः २ भ्रांतिरन्य

स्यायमसन्मात्रात्मकं विश्वं ब्रह्मेत्यस्य भाति यमोभ्रांतिरपि ब्रह्मैव वेत्यस्य भा
ति ३

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६३८

शबलब्रह्मनिष्कर्षदृष्टान्तेनयदप्याहतेनदर्शितमप्येतन्मेमाह यदिति ४ नच्चभ्रष्टाविरुद्धंमायापावि
कारेविनेवैवेशिश्ववकलानादित्याशयेनाह शिवमिति ५ संविदामायाशबलाचित्ताभरः संकल्प
निश्चयः १ ब्रह्मैवेदमेवयथोक्तः परमात्मः एवंपरमात्मैवबहुत्वाद्यतोऽतःस्थितंजगत् २ जगद्ब्र
ह्मैवचेयत्कल्पितंतेनताह तस्मादिति अस्तंगतः तानिशरीरादिवैचित्र्यंतद्रूपोवेषोयस्यतथाविधः

यद्यथायेनयत्रास्तियाहग्याबृहद्वायतः तत्तथातेनतत्रास्तितादृक्तावत्तदाततः ४ शिवं
शान्तमनंतमेतन्मत्तोनमनःसंततं सदूप्याप्यसमभवमनादितिपतेभुवे ५ यस्माद्यस्मात्त्व
वस्थायाः क्रियन्तेसंवैसंविदाभरः सातस्मात्तद्रूपत्वात्वमेतिसैकैवयथालता ६ परोब्र
ह्मैवमेवात्मत्वोस्थितोऽस्मान्तःस्थितोयतः यस्मात्तदेवब्रह्मैतोऽयमतःस्थितंजगद्यतः ७ तस्मा
त्त्रिदशाकाशमनादिमध्यमध्यंविदितं सौम्यमिदंतमस्तं निर्वाणमस्तंगतनानावेषोयथास्थि
न्तंतिष्ठतिरामयथात्मा ८ स्वपदंस्वपदेस्वरूपमिदंस्वयंविनंस्वयंजडं स्वयंकिंचिन्नकिंचिच ८
ब्रह्मात्मन्येवसंस्थितं ९ यथाप्यञ्जनगंधेतत्स्वयंब्रह्मत्वमात्मनि स्वरूपमजडंशान्तंयथेतसेप
यसेपयः १० ब्रह्मदृश्यमितिद्वैतेनकदाचिद्यथास्थितं एकत्वमेतयोर्विद्धि शून्यताकाशयोरिव ॥

सत् यथास्थितंब्रह्मैवभूत्वातिष्ठति ८ व्यवहारेणस्वरूपमेवदृश्यादिवैविध्यास्थितंपरमार्थेनतत्त्वतस्त्वा
त्मनाद्वितीयस्वप्रकाशानेदात्मैकरस्मात्मन्येवास्थितं यत्रपद्मासनतयायथासंपद्यतेतत्वतयास्थिति
तिस्वनुत्कर्षः १० ब्रह्ममाययादृश्यं जगत्त्वेपद्ममित्येतावतोद्वैतेनकदाचित्मन्तव्यं यतोयथास्थित

मविकृतमेवास्ते ॥

662

१२ प्रतीयमानादेहाद्याकृतिः कथमप्यलक्ष्यते तत्राह याहगिति १३ संविदोपि तु स्थावरभावेदृ
ष्टांतमाह संविन्मयेति तस्याः स्थावरभावोद्गमे जंगमभावे चिरद्धिभ्रंशोदृष्टांतमाह स्थावरत्वादि
ति यथा स्वभूमोजीवः स्वप्नंजाग्रद्वेवनगात्मनकल्पनेनगच्छतीतितद्वदित्यर्थः १४ किंचान्यत्कालंस्थाव

हृद्यमेवयथांब्रह्मयथांबीजेवटस्थता प्रतनुत्वांतेनाख्यातैर्नानाकारैर्नवाकृतिः १२ या
दृश्यतेयोपिस्वप्नादिस्ताहग्देहोनिराकृतिः संविन्मायात्मप्रतिभः स्वात्मभूतोप्यतन्मयः
संविन्मयोयथाजंतुर्निद्रात्मास्तजडोभवत् जडीभूतात्तथैवास्ते संवित्स्थावरनामिकः १३
स्थावरत्वान्नराद्यचित्त्वंजंगमात्मामयातिचित् जीवःस्वभूमात्मास्वप्नंजाग्रद्वेवनगच्छति १४
स्वमोहमेषाजीवस्यभुवोभस्यानिलेनले स्वेलात्मनिजंगलादेः स्वमाभैर्भासतेस्थितिः १५
विद्युनोतितथानाग्रेनरोनिद्राश्रियांतियथा चिनोतिजडतोचिन्नेननाम्नजडतांवशात् १६
चिन्नावेदनवैचित्र्यंस्थावरंक्षिपतेवपुः चित्तावेदनवैचित्र्यंजंगमंक्षिपतेवपुः १७ यथांडे
तोनत्वापाहावेकमेवशरीरके तथैकमेवाप्नोतिहिचितिःस्थावरजंगमे १८

रजंगमादिभावस्थितिं तत्राह स्वमोहमिति १५ चिनोति ग्रथ्नस्याति तथापि स्याच्चित्त्वमत्याह त
मित्याह चिनोतीति ग्रथ्नत्वजडतावशात् जडतांनचिमोतिचित्त्वंतोजडतांननामभजते १६ जाग्रवे
दनवैचित्र्यंजीवंप्रतिस्थावरंवपुःक्षिपतेजंगममपि १७ तथाहृत्तेनैवपिनविद्धेदः किंतुमहाचितः
साध्यंलसर्वमवेतत्तेवेततेचततवपादायवयवभूत मित्यत्याहयथेति १८

आदिसर्गो हिरण्यगर्भस्य मायामिकसर्गे द्वैतैसंकल्पे यथायद्रूपे यथास्वयमागतेन येवाधुनापि स्थिते एवं स्थितेनरूपेण स्थितमपि विभिन्न यत्नादृश्यतीति चेत्तोत्तनमित्यादिना दयावादेन सर्गे स्थोनतश्चते २० यत्नोनासीदतः स्वयमपिनेकदापीनेवद्विते २१ एवं सर्गमात्रस्य त्रैकालिकासत्त्वे स्वयंयेन कल्पनापि सिद्धैवेत्याह अयमिति यथास्वामसपेवस्वप्नेषु मादिप्रबोधान नापि निद्राकोशान रेवकल्पनेन यबोधकोशान स्वहृदि यर्थः २२ तत्कृतस्त्वाह स्थितइति सोऽबुद्धे यतिमानाथिनालि

आदिसर्गेत्वसंस्त्वयत्नथामागतास्थिते स्थितोरूपेनगादिनितन्नयैवानउच्यते २० नन्वु
वायतिचेयंशान्तेयथास्थितमवास्थितं नमयथामागतेकिंविन्नासीद्यथास्थितंहिते २१ अ
यमादिरयंवान्तः सर्गस्तेनत्वभासते स्थितःस्वत्वननिद्रायाः स्वप्नमस्त्वमकोद्भनः २२
स्थितएकोयमनाद्यन्तः परमार्थघनोयतः यत्नयास्थितिसर्गाणांननामाप्यातिमोयाति २३
यत्नयास्थितिसर्गो हि दृश्यमानेन विद्यते यत्नज्ञात्मनस्त्वान्यास्त्रिये विचित्रंवभूय यथा २४
कर्तृत्वाविचित्रसेनास्त्यायथाविद्यात्मभिद्यते नानानानैवयातित्याविन्नत्वेसर्गेतानतया २५

दूरेत्रयमित्यर्थः २३ २४ यथाविचकृतानकतेव्याविचित्रसेनास्त्रसात्वबुद्धिस्थाविद्यात्मभिद्यते न
यामतिवामृतांसर्गनापिसहू स्थितत्वेनानाप्यनानेव २५

विभागहीनयापि चिद्रूपनिरूपया स्वविषयात्स्वप्नमादेवावरणोद्घालनवत्स्वप्नप्रभ्रान्तोपि मोहस्तत इति भ(
सिद्धो भागो स्वप्नान्ते बौर्यते ऽप्यप्रलप्यते न प्रप्यते विवर्तकं भ्रान्त्वाप्यखण्डमात्रं स्वप्रत्ययपरस्परपिनद्धं तेषो(
षः स्वप्नमात्रो ययते मोहः इति श्लोकार्थः स्वप्नोपर्येनेश्रवणमननादियोगसाहितेन सुरुषे मोहः इति विभागः
परस्परीत्ये अन्यास्मिंस्तवा विवर्तकं भूत्वा हि द्विधः स्वयं परस्परपिनद्ध इत्याख्येयं २१ ततः नागरः प्रत्तानव
ननातृष्पस्वप्नभूमिकाविस्तृतस्वं स्वदेहान्तं यस्य इति यवं रूपाः भासः प्रकाशभेदाः २२ तवयाङ्कतवा

विभागहीनयाप्येष विभागस्थितिरूपया स्वप्नमात्रो ययते मोहः इति स्वप्नस्तु विवर्तकं २२
प्रलयोयमियं त्वष्टिरियं स्वप्नोऽयं न स्वयं भासो याति वपुः स्वप्नविस्तृतस्वरूपेरिति २३
विविरागाः स्वप्नमयो भागस्थित्वैक्यसाहृते न देववत्स्वप्नान्ते भ्रूतं जीवो देवासुरादिकः २४
पृथक्पृथक्परिज्ञातः स्वप्नैर्भवति सर्वदा यदा नदा मोहः इति प्रोच्यते मोहकोविदैः २५
श्रीरामउवाच विवर्तदेवासुराणामविविक्तानामदर्शने किंप्रत्यमाणे भगवन्कथमस्माद
रेजगत् १ श्रीवसिष्ठउवाच विविक्तविवर्तनरदेवमत्तरस्यावरं क्वचित् नागेनगोपिसमावाहितं

कोलदिगाहनं २१

सनाम्नास्वप्नभागः सत्यवदाभासमायात्वेन विवर्ते विदेशमायायामेकजीवः सत्यवदेवासुरमनुष्या(
दिकारिशरीरद्भुतः सन् तज्ज्ञातेन निद्रा विभ्रमयन्ते २४ तदेवाह पृथक्पृथगिति वक्तव्यं क्वचिदपि भू(
मिकयोः परिज्ञातः स्वप्नभूमिकायां स्वप्नैर्भवति सम्यग्भूमिकायां मोहः इति प्रोच्यते २५ विवर्तदे(
वासुरादिभेदेन क्रियमाणे किंप्रत्यं स्पंदभवतीतिदानस्मादेव जगत्त्राक्रियमाणे किंपन्नकालेभ

वनीतिमप्राप्यं: १ नगाधस्योत्तरभाग विहीनादिना २१

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६५

देशान्तोपरमाणुतामवधीकृत्य ॥ १२ ॥ देहतुल्यात्कर्षमणुत्वभवमारोहयति यदेतदिति ऊर्ध्वचलः प्रे-
रणेयदेतदादित्यपथादूर्ध्वादेशेभुवोधकारादि यदेशोपिवाद्यंदेहनेसंयाति तदेतावत्प्रमाणभूत
चित्रमयपर्यंतममलाकृतिवत्सर्वानुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १३ ॥ दुःसहं संसारदुःखबहुलत्वादुग्रं स्वस्यैव
समष्ट्यात्मनोनर्थवृन्दं योयं तादृशोऽहमिति संकल्पनया आयांति तदा सर्गः सचास्माभिस्त्रिधाऽऽगत
उच्यते ॥ १४ ॥ आद्यंतविवर्जितेतिविभु अतएवसर्वदेहेषु आलोकनदृष्टिरूपेणदेहादुत्क्रमणमात्मत्व

प्रमाणंतस्यचानंतेविहितदिविदेशतो आब्रह्मलोकपर्यंतेतनगपातिसहस्रशः ॥ १२ ॥ यदेत-
दादित्यपथादूर्ध्वंप्रयातिवेदनं एतच्चित्रंभूतमेतस्वपर्यंतामलाकृतिः ॥ १३ ॥ एतद्दुःसहंचितोरूप-
मस्यानर्थवनदुःसहंयः यदाभातितदासर्गस्त्रिधाह्यागतउच्यते ॥ १४ ॥ एवंचित्रमेवविद्धिजीवेनदाद्य-
न्तविवर्जितं देवदेहेषुदेहेषु वालेनालेनतदिक्षया ॥ १५ ॥ चिन्मात्रेतानुभोभागानरहात्-
तितनहातिच सर्वत्रवाहोगपथाशरीराणितथामनः ॥ १६ ॥ अस्यत्वाअपरिज्ञानादेवदेहा-
दिसंभ्रमः ज्ञात्मत्वाश्वबोधेनमहुवीयन्त्ययोयथा ॥ १७ ॥ जगत्येतराणियंब्रतन्प्राणाहिवेनसः नरे

[illegible]

पात्मतिरिक्तयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्त्वशरीरग्रहणत्यागयोर्हंशेतनमाहचिन्मात्रमिति देवं ॥ १६ ॥ एवं सर्वं जगद्व्यपि
तस्यमनसः परमात्मरूपेणैवेत्याह जगतीति यद्वजालसूर्यमरीच्यादौ सर्वतः सूक्ष्माणुर्यस्यमानाणुः
प्रसिद्धस्तत्वेनसः प्रमाणपरिमाणो तदेवचत्वमान्जीवः वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पित
स्यच भागोजीवः सविज्ञेयः सचानंत्यायकल्पते इतिश्रुतेरितिभावः ॥ १७ ॥

एवंजीवन्नगद्वैरोप्यपनहृत्याह यावदिति ३९ जीवन्नगद्भेदेचिन्मात्रतापिजगतः सिद्धेत्याह
विदेवेति अन्यस्मिंश्चिद्विवे अभ्युपगम्यमाने सत्रास्तु गणयोरत्यपादलीकृतापत्त्याव्यतिरिक्तापरार्थे
नैवनास्तित्वस्तिञ्जनीत्यर्थः ४० यथाब्धंतुपिलत्वतोएकदेशोयकीभूयस्थितापवायः एयक्तस्तुरंति
नहद्भृस्तत्थपिहश्यात्मिकास्त्वार्थः ४१ अनन्यतेनङ्दवत्वहृष्टान्तमाह यथेति ४२ एवंच यथास्थि

यावत्किंचिदिदंदृश्यंतच्चित्रंस्वभूमिषु नदेववत्प्रमोत्तस्मात्कोभेदोजगदात्मनोः ३९ विदेवा
यंपदार्थौघोनात्वन्यस्मिन्पदार्थता अतिरिक्तास्वयमवहेम्नीवकटुकादिता ४० यथैकदेशे
सर्वत्रस्फुरंत्यायोक्वयोहयक्तः ब्रह्मण्येवन्यानित्यस्याश्चित्रोदृश्यात्मिकास्थिता ४१ यथाद्रवत्व
मंभोधावायोनस्वरकोशगाः स्फुरंत्येवंविदोनन्याःपदार्थौघास्तथापरे ४२ यथास्थितनगह्ला
लभंजिकाकाशरूपधृक् चित्रंश्लोयमपश्येहः स्थितमाद्यंतवर्जिता ४३ यथास्थितमिदंवि
श्वसंविद्याकिंचनवास्थितं स्वरूपमत्यजद्भातंस्वमभूमाविवाखिलं ४४ समतासत्यतासन्ना
वैकतानिर्विकारिता आराधारेयतामानंस्वेनयोविश्वसंविदाः ४५

नतगह्रहणस्त्वालभंजिकानोयथाकाशरूपंग्रान्तोमिकरूपतानतन्नूपधृक् चित्तेभवनिस्पं
दीचलःस्थितः ४३ ४४ कथंज्ञातेकथंवास्वरूपमत्यजन्नदाह समतेति एवंनिःप्रकारैर्भेदाविभा
वनाज्ञोते आधाराधेयभावेनतत्वेनस्तालभंजिकावत् अवहारे स्वच्छेदमतिभासात्स्वरूपमत्यजन्नदित्यर्थः ४५

667

श्री
वा॰ति॰
उ॰टी॰
५४२

तत्रयानीतिकाभेदाः ब्रह्मणस्तु तदभावदृश्याद्दृश्यमेति वरशापाभ्यां नंदिनहुषयोर्देवसर्पभावप्रतिभा-
सहशामिलत्यव्यवहारसमर्थमन्यत्वेनप्रमार्थतस्तुनवा ५६ नंदिनोमनुष्यशरीरोपादानं वेद्रामृतभोगोत्प-
त्ति एवं वेद्रामृतपरित्यागेननहुषस्यदेवशरीरस्य सर्पशरीरोपादानेनदृष्टादिनास्ति उपादानं विनालोके
कार्यं च क्वापिनास्तितत्रोभयं च कथं देवसर्पशरीरसिद्धिरिति रामप्रश्नार्थः ५७ निरावरणविज्ञानस्यभ-
गवतोरुद्रस्यागस्त्यादीनां च सत्यसंकल्पत्वाद्वाक्छापादि देवस्य सर्पशरीरात्मनातत्र विवर्तनं दृश्यतिविवर्ते

स्वल्पसंकल्पसंसारवरशापदशामिह सरोर्मिसरिदंबूनामिवान्यत्वेनचान्यथा ५६ श्रीरा-
मउवाच वरशापादयोऽसंविन्नोकार्यकारणताकथं उपादानं विनाकार्यं नास्त्येवाकिलकथ्य-
ते ५७ श्रीवसिष्ठउवाच त्वदननविदाकाशकचनं गगनउच्यते स्फुरणं पयसामआवावर्त-
वलनंयथा ५८ घनेतोर्मिजलानीवभांतिभावाश्चिदात्मकाः संकल्पादीनिनामानितेषा-
माहुर्मनीषिणः ५९

वादेनास्याहेपस्थप्रसरस्थत्वरे वसिष्ठोवक्ते भूमिकोरचयति त्ववदनेत्यादिना त्ववदनतः तत्त्वज्ञान-
विस्मृतत्वादिति निर्मलोयश्चिदाकाशस्तस्यसत्यसंकल्पानुसारिकचनं तदिच्छासङ्कल्पयोच्यते ५८ वि-
भांतः स्वात्मविततजगद्भावाश्चिदात्मका एवाकस्माद्भांति तेषां भावानां लोकामयजनतदेवतसमज्ञ-
वनाद्यावापृथिवीत्यादिश्रुतयो मनीषिणः अथयथ्य संकल्पादीनिनामान्याहुः ५९

669

तत्र निरावरणविज्ञानानेयज्ञावार्थस्फुरणे स एव स्वस्य संकल्पशक्तिरिद्धिसिद्धिर्येनेनाहृशाविज्ञानकारणमा
माह कालेनेत्यादिना कालेन कर्केयादेः समेन शत्रुमित्रादिषु समदर्शनेन देवानां ज्ञानैः सात्विक
त्वेन ५० ५१ ५२ सोयं निरावरणविज्ञानात्पुरुषः यावत्संकल्पमात्रं प्रपश्यति तत्तद्वैपरमार्थेनः स्वत
न्त्रत्वपतीति तत्संकल्पस्य सत्यता यास्तूपसंपत्तिः ५३ अस्य प्रागिदमिति छेदः अस्यैवंविधस्याहिर

कालेनाभ्यासयोगेन विचारेण समेन च जाते वै सात्विकत्वेन सात्विकेनामलात्मना ५० स
म्यग्ज्ञानवतोस्यथ यथाभूतार्थदर्शिनः बुद्धिर्भवति विच्छिन्नाद्वयोद्वैतैकवर्तिना ५१ निराव
रणविज्ञानमयी चिद्रूपस्वरूपिणी संविन्मकाशमात्रैकदेहादेवविवर्तिना ५२ सोयं पश्य
ति शेषेण यावत्संकल्पमात्रकं स्वस्मात्संकचने शान्तमनन्यत्परमार्थतः ५३ अस्माद्दृढं
हि संकल्पमात्रमेवाखिलं जगत् यथा संकल्पनगरं यथा स्वप्नमहाउरे ५४ आत्मा स्व
संकल्पवशः स्ववशतो यथायथा तथा संकल्पयति तथा भवति तत्स्वतः ५५ संकल्प
नगरे बालः लीलायेऽयते यथा सत्यवेनत्वभूयाश्च स्वविधेयनियन्त्रणे ५६ स्वसंकल्पा
त्मभूतेस्मिन्परमात्मनि जगत्त्रये वरशापादिकं सत्यं वैत्यनन्यतयात्मनः ५७

एणगर्भस्यास्तेमनतादृश्यमानमिदं जगत् संकल्पमात्रमेवेत्यर्थः एवंमन्योपि स संकल्पवशः
निरावरणात्मैवेति यथायथाय संकल्पयति तत्तथा भवति ५५ स्वविधेयं स्वाधीनं नियंत्रणे
नियमने यत्र ५६ तत्र वरशापात्मके यत्फलं तत्तद्धिरण्यगर्भो यनावरणविज्ञानात्मात्मनोनन्य

स्थि॰प्र॰ ३

श्रीः
वा॰नि॰
उ॰टी॰
६४२

जगतस्फुतदीयसंकल्पात्मकत्वात्स्वसंकल्पवैचात्तस्यासंकल्पाभ्यसेनेलभिवाहिरण्यगर्भोयात्मनो पिनापिवरणापायर्योनिरूपादानोपिसिद्ध्यति ५८ निरावरणेतिविशेषस्यप्रयोजनंदर्शयति अ निरावरणेति अस्यस्वकृतरूपस्यवरादिनासिद्ध्यति ५९ निरावरणज्ञानानांकल्पनानांहरपाक् नांतरोदयपर्यंतननिवर्त्तनस्मादियाति ६० निरवयवेनिरावरणनानात्मनितहिरुद्रवरणापादि

स्वसंकल्पपुरेंतेलेययासिद्ध्यतिसैकतात् कल्पनात्सर्गसंकल्पैवरीहतयात्मनः ५८
अनिरावरणत्वेनैवतःसांतान्नमेरुधीः ततःसंकल्पनादेहात्तुरायस्यनिसिद्ध्यति ५९
यायथाकलनात्रूपान्तावत्साप्यापिसंस्थिता नपरावर्तितायावयत्तात्कल्पनयान्यथा ६०
ब्रह्मणएववयवेनाम्नैवविदेवैकत्वेनयास्थिरे यथासावयवेनत्वेविविधावयवक्रमः ६१ श्रीरामउ
वाच अनिरावरणज्ञानात्केवलेधर्मचारिणः शापादीनांप्रयत्कांतियथाब्रह्मणस्तथावद ६२ व
सिष्ठउवाच संकल्पयतियन्नामप्रथमोसौब्रह्मणस्तथा तत्तदेवाशुभवतियस्मान्नास्तिनेनरत्ततः

कल्पनाकर्षतिकृतिनयाह ब्रह्मणीति ६१ नसंतिनिरावरणज्ञानानांकेवलोयतनापसानोवरशा पादिमोक्षस्यादिनाशपेनरामः पृच्छति अनिरावरणेति ६२ तदेयवरशापादेरपिसत्यतास्त्विर तिसर्गादेर्यातः संकल्पादेवनतन्मोक्षतेनतत्रंवक्ते अमिकोवसिष्ठोरवयति संकल्पेना दिना इतरत्त नन्यातिवंधकेनास्ति ६३ ॥

पात्तस्तस्यसंकल्पनात्सनन्तात्ब्रह्मात्मवेदिनस्तादेवतिदेस्मात्तद्येनाह ब्रह्मेति सप्रजापतिर्ज्ञाना
ययस्मात्कारणाद्ब्रह्मवेत्तिनस्माद्धेतोरयंब्रह्मैव तत्तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यत सएवतदभवदित्या
दिश्रुतेरितिभावः १४ १५ कीदृशानन्तकल्पनेनसाहनिराधारमिति ११ तेनप्रजापतिना चत्वारो
वेदास्तत्रयश्चेतिपंच त्रयीसांख्ययोगाःपशुपतिमतंवैस्नवमितिवापंचज्ञानोपदेशनाः एवंत्रापुत्
१० स्वयतेनप्रजापतिनाशतिकल्पितेनसंकल्पितेनकिमिति वेदविदस्तपस्विनः वादैस्तुकारास्तहन

ब्रह्मवेत्तियदात्मानंसब्रह्माथप्रजापतिः सर्वतोब्रह्मणोमित्रंसर्वत्तमिवचारिणः संक
ल्पयतियद्यामयद्यमोसौप्रजापतिः तत्तद्देवाशुभवतितस्येदंकल्पतेजगत् १६ निराधारे
निरालंबेआत्मन्मत्माभ्यासते उहैथैवकेशोऽहंब्रह्मन्मकावलीवच ११ संकल्पिताः
प्रजात्तेनधर्मोदानंतपोगुणाः वेदाःशास्त्राणिभूतानिपंचज्ञानोपदेशनाः १७ तपस्विनो
वादैस्तुपद्गुरुविलोचिते यद्वेदविदस्तस्यादितितेनापकल्पिते १८ इदंविद्वत्सकि
इंखेवाश्चेश्चेषाविरुस्तता ह्वोभःकविनेभूमिरितितेनापकल्पिता १९ विज्ञानरोहसे
वासोयद्यस्यात्मापिवेनति तत्रयात्तभवत्याशुतत्त्वमहमहसत्तवाविलं २०

हस्मादापद्यहद्गुस्तत्त्वदेवशंयस्यादिति १८ एवंसर्ववस्तुस्वभावभेदाश्चापितेनैवकल्पितानीत्याह
इदमिति इदंब्रह्महिजडआहूतत्स्वभावंवेछ्वाहिदस्वभावेवाश्चेष्टास्वभावः अग्निरुष्णतास्वभावस्या
दि १९ एवमियंसर्वकल्पनाप्रजापतिर्वेषस्याविज्ञानोरेवकल्पनेत्याह विज्ञानरिति अतभवतित्तत्त्वे

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६५२

१८ तत्र सदात्मनो हर्षेणेत्यस्य रूपाणि शिलेति अचलाणः प्रजापतेरधिकारभारस्य भोगायेच्छिते १९
वसे कल्पनेव रसापादिस्वसंकल्पेन ततिहिरूढेन जनैः क्रमेणान्यथा क्रियते नेत्याह विस्वभावेनेति
२० अणुरूज्ञानामस्वतंत्रकल्पनाभ्यासदार्ढ्यादपि ततिहिरूढकल्पन स्वातंत्र्यमित्याशयेनाह अ
भ्यस्तमिति पूर्वबलावष्टंभमिति हेठन रजोग्रस्तस्याखवनास्वप्नेपि पूर्वबलावष्टंभपारतंत्र्यस्यैवा

यथा यथा वेत्ति चिद्व्योम तत्तथा तद्भवत्यलं स्वप्नेष्वप्यहमादौ च सदात्मा ह्यसदात्मके १८
शिलान्तं ते यथा स्वप्ने संकल्पनगरे तथा जगत्संकल्पनगरे स्वप्ने ब्रह्मणः स्थिते १९ वि
स्वभावेन शुद्धेन यद्दृष्टं यद्यथा यदा तच्छुद्धोऽन्यथा कर्तुं न शक्तः कोरको यथा २० अ
भ्यस्तं वहत्येवं सर्वविपर्ययेनेन रदल्पकं स्वप्ने नाग्रस्य रूपे च वर्तमानेऽखिले वसन् २१
एवं केश्वाच्छहृदयस्येव चिद्भ्रमः सर्वगं यतः तस्माद्यथेष्टं यच्च स्वदेहेन तत्र सत्तदा २२
सदा चिद्व्योम चिद्व्योम्नि कचदेकमिदं ततं - दृष्टदृष्ट्यात्मके रूपे दृष्टप्रदाभाति नेतरत् २३

नुभवादिन्यभावः १४ एवं कल्पितानाविशुद्धरीवेषेण कचनेपि चित उदासीनसाहिस्वभावनापि सदे
वकचनमस्त्येवेत्याह सदेति दृष्टृदृष्टग्रहणं त्रिपुटीपलक्षणं १५ सा हि विभ्रान्तिपुरीत्यादिबलादे
वतत्सतासंपारकत्वमित्याह एकमिति एक चित्स्वोपजीवित्वादेकं १६

पार्थिवाद्यभावेन सत्त्वास्फूर्तिं कृत्वा ब्रह्मैव गगनमेवेदं जगदिति सद्रूपेणमाहृत्यास्थिति ब्रह्मत्वेन जगदाकारवृत्तिहीनमौनयाशाक्तिमत्त्वेन च यथालयेत्यर्थः अनन्यविराजः १७ एवं ब्रह्मण एव स्थले जगदित्यसद्रूपत्वे देहानीकथमजस्तो गगनमिवख्याते तत्राह ब्रह्मैवेति १८ एवं तेषु वेनायांगेगदीनामपः पतनस्थाने १९ एकयैव धारया आकल्पं नियत्यकलाद्धसकोटिभेदविभक्ताः उत

बाह्यं गगनमेवेदनवनलं गद्वभाववत् यथा ब्रह्मणि ब्रह्मत्वेन यथा नभस्यो गगनं जगत् १७
ब्रह्मैवाहं विराडात्मा विराडात्मवपुर्जगत् भेदो न ब्रह्मजगतोः शून्यत्वांबरयोरिव १८
यथा यथा तेयपसो विविधाकारपंक्तयः विविधा देशकालौघा नियतेस्तन्मयंतिव १९
नियत्यैवैकया कल्पमनोवृत्त्यादिवर्जिताः आत्मन्येवात्मनो भांति तथा याता ब्रह्मसंविदः २०
नाभिः स्वयं स्वदेहे भुवआदिपरिकल्पनाः कृत्वा शरीकृतासर्गश्रीरद्रिरिव नागधा २१

देकत्वामापद्य आत्मनः स्वस्वरूपक एवाहमात्मन्येव भांति तथा याः संविदः ब्रह्मसंविदो जगदिदात्मविवोध्याकारत्वर्थः २० एताभिः क्लविशेषोयत्र कल्पपंक्तयोमनोवृत्त्यादिवर्जिताः नाभिर्ब्रह्मसंविद्भिः स्वदेहे भुवः स्वयं मनोवृत्त्यादिकल्पनाः कृत्वा सर्गश्रीर्भोग्यत्वेनोररीकृति २१

मनोबुद्ध्यादिकल्पनात्यागेन स्वात्मनात्मन्यवगत्येवमसीत्याशयेनाह नदेवमिति मनोबुद्ध्यादिवि
हिमात्मानलक्षणेन स्वबोधेन ममदेहोपरिहितस्य दृष्टान्निदं मनोबुद्ध्यादिरहितात्मभूयते उपलादे
नउपसत्तावयाहस्वप्नानाहश्रीपरमात्मनोपिमनोबुद्ध्यादिराहित्येनैवनिर्विशेषसत्ताबोधेत्यर्थः ८८
एवंचसत्यहिमत्वयोहावयवत्वाननिराकारविशेषावेत्याह यथेति ८४ ननुसर्वेषांदेहिमकाशात्
स्त्वाहिनमोत्रूपमलयविलत्वात्ः कथंतत्राह सुखमेति ८१ विशेषवनतानरभेदकल्पनेपिसर्वमएवह

नदेहंजगदित्यादिबोधेनममाखिलं स्वकारणकमदेहंतमनानेकर्मकेवलं ८२ ग्रंतस्थितिश
रीरेस्मिन्नाहम्रूपानुभूयते उपलादेजडास्तज्ञानाहश्रीपरमात्मनः ८३ यथैकस्यासनिद्रायां
स्वप्नमस्वप्नकोटिस्थिते नथैतेसर्गसंहारभासोब्रह्मणिसंस्थिते ८४ स्वप्नमत्स्वमयोभीतःप्र
काशानमस्तीयथा एकस्यामेवनिद्रायांसर्गासर्गौनृपापरे ८५ यथानृणांत्वनुभवान्तनिद्रायांह
हृदःस्थिते परमात्मानुभवान्तिनतथैतन्नसंस्थिति ८६ अंगुष्ठस्यायवांगुल्यांवातायस्पर्शने
सति योन्यविज्ञस्यानुभवोहृदयादौस्तदात्मनः ८७ श्रोमोपलत्नतादीनांयथादेहानुभूतयः
नवास्माकमविज्ञातो मदेवनानात्वभूतयः ८८

होतइत्याह यथेति ८३ यथेतिजेननेमापानुभवापसिद्धिवारयति अंगुष्ठस्येति अन्यमविषयेंतरेआ
तन्त्रविज्ञस्यपुरुषस्यअंगुष्ठस्यागुल्यांतरस्यवावानपमृत्याहिस्पर्शेनेनानसतियोजानातोप्यज्ञातमायो
नुभवःप्रसिद्धःसतात्हृदयवदहादौविमानोप्यविद्यमानमयोनाद्यमित्यर्थः ८२ एवंनउस्यापिवेतनभा
वानुभवप्रसिद्धमाह श्रोमेति देहेविराटदेहभावेनतदधिष्ठानदेवतारूपभावोवायथाप्रत्रभूतयः यथाम
लयेषविनानामस्माकंप्रथमसर्गकालेसविज्ञतलाभेनानुभूतयः नवास्माकमितिपाठेस्पर्शानीस्वेवविनिसं

त्वगादीनांसहोक्तौयत्नरंतनक्लिष्टत्वनइत्येकशेषाभावश्चार्षः ८८

अवांतरकालेष्वल्पदिनभेदरूपेषु कल्पेषु यथाऽल्पा क्षणमहोरात्रसंविदो भांति तथा असंख्याः परमा
त्मनि सर्गसंहारसंविदो भांति ८९ अथवा यथैवोदकैकस्वभावे समुद्रे स्वभावादेव आवर्तवीचिव
लयादि स्फुरति तथा आलोकम् आलोकस्तद्विषयरूपं तन्मननं तस्य भोगलक्षणो वा भवस्तदेकघना
रगाः स्ततः अनन्तस्यात्मनो ब्रह्मादिविहंगविलितेकात्मनि अनन्ता एव भांति परे पदे अपि संहारादिसर्गप्र
गः स्वभावेनैव स्फुरतीति न प्रमाणान्तरसत्त्वदर्शनेति तात्पर्यार्थः ९० इति श्रीवा॰नि॰उ॰ षडशीत्युत्तरशत

कालेन कल्पेषु भान्त्येता यथाहोरात्रसंविदः तथासंख्याः परे भांति सर्गसंहारसंविदः ८९
आलोकरूपमननानुभवैकघनब्रह्मात्मनि स्फुरति वारिधेरिव स्वभावात् आवर्तवीचिव
लयादिपृथग्यात् तथार्घशांते परे स्फुरति संहृतिसर्गसर्गः ९० इति श्रीमहारामायणे ब्रह्मगी
तासु सर्ववेदान्तरेश्वरत्वेनेति प्रतिपादनयोगोपदेशो नाम षडशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८६
रामउवाच विचित्राणामसंख्यानां भवानां नियतिः कृता कथं स्वभावो भावानामेकरूपो
स्थितोऽचलः १ सत्त्वसंख्येषु देवेषु सूर्यपद्माग्रभाः कथं दीर्घत्वमथ ह्रस्वत्वं दिवसानां तु किं कृतं

तमः सर्गः १८६ सर्वभावस्वभावेन नियतस्वोपपत्त्यपि ते उत्पत्तिजीवनाशाप्तिहेतूनां वस्तुषु इता
नियतिः कार्यकारणभावादिनियमः अग्निजलादौ औष्ण्यद्रवत्वादिः स्वभावश्च अचलः अव्याभिचारि
तः कथं केन हेतुना नगाति स्थितः स्वप्नमनोराज्यकादिनिघ्नायं व्यतिरेकदर्शनादिति भावः केन कृतं
किं कृतं २ ॥

675

676

श्री
वा॰नि॰
उ॰टी॰
६४५

प्राक्सर्गे यद्यत्काकतालीयन्यायेन यावन्तं देशाद्यं यथा यथा भातं तथैवार्थक्रियादिना नियतं स्थितं तत्तथान
निर्हैवं तेन त्वमपि चारे हेन रैवं वस्तुस्वभाव इत्येवाध्यवसित्या प्राप्तेनायं प्रश्नो वसिष्ठ उत्तरमाह काकता
लीयन्यायादिना पूर्वे विधानतो यत्काकतालीयवद्यनियतं सर्गादौ भानं तद्यथारूपं यथावत्कार्यका
रणभावेनास्थितं तथैवाद्यापि जगद्भवनमित्यर्थः २ नियतानामीश्वरशक्तेरन्यथाभावे योगादिनानि
यतेरप्यभिचारितेत्याशयेनाह सर्वशक्तेरिति संविस्तारनयातत्स्वसंकल्पसंविदः अस्मादादेरस्वम

वसिष्ठ उवाच काकतालीयवद्भानं यत्सर्गे नियतं स्वतः यथास्थितं यथारूपं स्थितं तेन तज्जग
इष्यते २ सर्वशक्तेर्यथा यद्यद्भातितत्तत्तथैव सत् संविस्तारनया या या यान्त्यूर्ध्वं भानमभान
तो ४ यथास्थितं यथाभाति विनाप्युत्सादिवेदायथा तत् तस्य भानेन भाभावे नियत्यभियमे
वतत् ५ इदमित्यनिदं वेत्से स्वयं ब्रह्मेति भाति यत् तन्नियत्यभिधं प्रोक्तं सर्वसंहाररूपधृक्
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं यत्त्वत्तः कथने चिति तन्वतो नस्यदेवाच्छेदवन्नामिव वारिणि ६

मनोरथसंविद्विस्तारत्वाभावादित्यर्थः ४ मायोदरे स्थितस्यैव सर्गकाले भाने प्रलयकाले सोऽस्यापञ्चा
नरेवाभानाभं भवतीति अनादिरेव सर्ववस्तूनामर्थक्रियाशक्तिरिति तदेव नियतिनामकमिति वा
बोध्यमित्याह यथास्थितमिति ५ अस्यैव नियतस्यार्थक्रियासामर्थ्यं जगदाकारतापत्तेरनिवानिय
तिमतिहासिद्धिरित्याह इदमिति ६ अवस्थात्रयस्याज्ञानात्मस्वभावत्वाद्दाहयथादृष्टनियत्यसमिवा

[illegible] १

५१

तस्यानन्तस्वभावत्वां हृष्टान्तैस्समर्थयति ययेति ८ एकप्रवाहानन्यसत्तयावीतं ऊरन्वायेन सर्गप्रलयप्रवाहानादितया चिन्मात्रगगनात्मकएकब्रह्मात्मन्येवयतस्स्थितिहृततोपि नियतार्थक्रियासिद्धिरित्यर्थः ८ अतएवाकिंचित्कचनानुसारेणैव सर्वे नियमस्यावस्थाह्लीलाप्यापिकल्पायमिति चित्कचने प्रकल्पनत्वस्यापकोनतराभावादित्याशयेनाह सर्गोयमिति ९ अतएव श्लोकालक्रियादेशाद्यादिवस्तुभेदात्मना चित्कचनमेव सर्वं वस्तुस्वभावो नियतस्तमाह तादित्यादिना ॥९

यथा शून्यत्वमाकाशे कर्पूरे सौरभं यथा यथौष्ण्यमातपेनान्यन्नाप्रशान्तितयाचिति ८ स
र्गप्रलयनाम्न्येकप्रवाहादन्यसत्तया चिन्मात्रगगनात्मैकब्रह्मात्मन्येव संस्थिते ९
सर्गोयमिति यद्रूढं दृश्यं यत्कचनोचितः कल्पोयमिति तद्रूढं दृश्यं यत्कचनेचितः ९ तत्का
लक्रियायानस्वदेशाद्योदयादि नतत् यत्स्वमस्वचिन्मात्रकचनेन स्वस्वभावतः ९ रूपा
लोकमनस्कारदेशकालादि नतत् चित्कचानि चिद्व्योम्नि पद्मामानाकृति स्वतः ९ य
था कश्चिन्नकाले यत्किंचित्कालेन तत्तथा तेनैव ये हि नियतेरिति व्याकाशरूपके ९
आकल्पात्क्षणनिमेषं यत्कचनं चैकरूपके स्वभाविकास्वभावं तं प्राहुः प्रबुद्धहृदयः १५

इत्येवंकाचित्तमव्याकाशरूपकमेव तत्सत्यमित्यर्थः १२ इदानीं कथं स्वभावो भावानामपि प्रश्नेसमाधत्ते आकल्पात्क्षणमिति कल्पात्क्षणलवनिमेषमभिव्याप्य भावानामित्थेकरूपं कचनं तमेव प्रतिवस्तुनियतस्वभावं प्राहुः स्वभावतत्त्वविदः १५

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
८४८

एकस्यैवचन्द्रादिवस्तुनोदेशकालभेदेनानेकधाभूतस्यापिस्वरूपवस्तुतोयदेकमनुगतमेव
यथाकाशत्वंसर्वत्रएवतद्वद्देहेष्वनुगतस्वभावः यथासैविवेद्रस्यजीवानुगतेर्विन्स्वरूपमेवस्वभाव
स्तद्वदित्यर्थः १५ संविन्मधुरेहृत्त्रिभेदेपियास्थिराभासतेविदः कथंजीवतःस्वभावः पदेनहि
षयेऽब्धीसलिलतेजोवाय्वादेनामिहैवभासतसंविदिः स्वदेहप्रायाणांतेषांवृत्तिभेदनामध्येया
सौधासावृत्तीनीयपदाकारकल्पनायाकृतास्याकारःस्वभावइत्यर्थः १६ नानाकारभेदा

एकस्यसंविन्मात्रस्यपदार्थशतनानता तथेदंसंविदंशस्यस्वरूपंसमनन्कृतः १५
संविन्मयेसंविदेशायाःकथंजीवपदेनया नाम्भिलेशोस्वरुहेनोयसांसाकलनाकृता १६
विदब्धीसलिलेतेजाःस्पंदःस्पन्दनमेवच यस्यैकमाकरस्तेषांनानास्वभरवीवरे ७
नव्रसग्रीतिवस्यास्यकाठिन्यस्याकरोमहान् भूपीठंननुनाधारोवानजामेवराजते ८
अपामब्धिःप्रधानानांतेजसामेवभास्करः स्पंदस्यपवनोव्योमशून्यतायांजगद्गते १९

तेजोराहुत्येषामपिप्रधानंचिदाकाशएवपारमार्थिकः स्वभावइतिदर्शयतिविदितितान्तुर्यादीति
यत्येकेस्वकार्याणामाकरः स्वोनिः उर्वीपार्थिवानांसर्ववस्तूनामनुगतःस्वभावएवसलिलादयोपि
तेषांचचिदेवपरमार्थाशवले ब्रह्मैवाकरइत्यर्थः १७ उक्तमेवप्रपंचयति नव्रेत्यादिना राजेवजीवन
महः १८ प्रधानानांगंगादीनांचजगद्गते सर्वस्वस्वविशेषेष्वनुगामं नयेसकैकशेषेएकवद्भावः १९

679

तेषामेवरश्मिसंघंसंविशदयति यथैवेनिनानिर्वैवमहाभूतानिग्रास्यः संविधपथवनयोहिनाइति
ब्रह्मैवचनदृत्तगतः सत्वभावहत्यर्थः यतेनसत्वसेव्येषुदेवेषु सूर्यप्रमोऽयभाः कथमितिप्रश्ना
त्विसमाहितइत्याशयेनाह अथ्रेति स्वभावप्रश्नोत्तरेणैवसमाहितत्वात्पृथक्प्रश्नोत्तरेणैवस
माहितत्वात्पृथक्प्रश्नोनभवतीत्यर्थः २० भूपासर्वविभासकत्वात्सर्वज्ञा सैवसर्वरूपिणीतिस्व
प्रकाशतालक्षणस्वमहिम्नैवसर्वेश्वरः स्वभावपरमाकारः परमात्मनियतिरितिवसर्वैरेवाभि
हेरवगम्यते २१ अथवनमेलाधेः ब्रह्मबालः स्वात्मभूतसंविन्स्फुरणमात्मके होमभावर

पंचानामितिभूतानांसाकारत्वेनसंविदः पंचतात्मविताग्रास्यः प्रश्नः किंभास्करं प्रति २०
भूपासंविद्धिहिसत्स्वात्मसर्वेणासर्वरूपिणी सर्वेश्वरस्वमहिम्नैवसर्वैरेवावभूयते २१ ब्रह्मा
त्मात्रसत्त्वालोकस्वसंविन्स्फुरणमिमा व्योमात्महोमभूतान्तीस्फारयत्संवराकृतिः २२
सायदेनत्रयेनतत्त्वाविरमत्यत्तसंविदा तदानसंगसाकार्देनेनात्मानोत्पादिवंवत्त २३

णंयस्मात्सत्यादिवियंभूताम्बीस्वर्यंब्रह्मात्मत्वाद्धंसेवराकृतिर्वसन् स्वास्मिन्स्फारंकरोति स्फा
रयतिनामयातः स्फुरतेनेवीविरतेवीविस्फारोणीविभाति २२ यदासामायाशवलासर्वज्ञसंवि
त् सूतस्यवनखेवस्यसंविदासहस्यलेयतनस्त्रलंवमपंचे अतिस्वात्मन्यपसंहरतितदानदेगास्य
वनखेवसंविदेगस्याकीरः वेवलंअभूतस्वस्वरूपनोत्पादियतस्तत अतं प्रसादुपसंहारादज्ञाना
त्पुरुषप्रपंचेषयतनात्मर्थः तथाचश्रुतिः अपनतत्वधं देश्मनेवोदेनानात्मेतायकलपवमध्ये

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
८४८

दीर्घत्वमपह्रस्वत्वं दिवसानां तत् कृतमिति मध्यस्थज्योतिश्चक्रे सूर्यस्य दक्षिणोत्तरमार्गगतिभेद
प्रसिद्धेः वदक्षेत्रनररहति तद्वयन् ज्योतिश्चक्रे चंद्रोपति संकल्पोत्ते त्वनाकीर्त्तेन संकल्पपूर्वकं बा
ह्यस्याप्यनिरपेक्षत्वे च चिरचितमशकपनजालवद्भासा संकल्पमात्रनिर्मितं शहननक्षत्रादि
पिण्डस्थूलं शिशुमारचक्रके ज्योतिः शास्त्रादौ प्रसिद्धमेव दक्षिणोत्तरायणमार्गावर्त्तवर्त्तितास्तयैः

संकल्पशर्वमशकजालवद्दिग्धचक्रके भावर्त्तवर्त्तिता भाति चिद्व्योमेदं वटद्रुवत् २४
नवममभाःस्वराः केचित् केचिदल्पभास्वराः केचिद्विभास्वरा भान्ति पदार्था चिद्वयूदि
ताः २५ पदार्थजातेत्वेतावत्तनातेनवदृश्यते स्वप्नाजातमिदं भाति स्वमात्मा स्वप्न
दृश्यवत् २६ चिन्मात्रमात्मा सर्वेषां सर्वपदार्थतिदृश्यवत् नश्यतीव विदेहे स्वेनवभा
तितनत्यपति २७ स्वप्नदर्शनवज्जातिपत्रिद्व्योमविवर्त्तवरे चिद्व्योमत्वात्तनेनूपेतदस्यजग

णानि मिन्नेनेदं त्वत्सुदिवसानां ह्रस्वदीर्घत्वेन त्वदावर्त्तेदृश्यवद्धियते भातीत्यर्थः २४ तत्त्व
तस्त्वेषु वैदेशइव र्वपवेत्रमाः कस्मिन्निति सम्प्रेयं प्रत्नेकदेवाः कालान् ज्योतिश्चक्रे एनबहुवा
दिरूपेण स्थितानादर्शयति तवेति अभास्वराः शशाङ्कादयः प्रागुक्तनामस्वनक्षत्राणीव २५ एवंप्र
शान्तमायाधमकृत्नमेवात्मादृष्टपदार्थजातमिति २६ त्वमहंसर्वं एव श्वानिदृश्यवत्सिद्धोभा
तिविदेहे मृतेव चक्षुघनदृश्यतीव २७ रूपं पारमार्थिके स्वरूपे २८ ॥

तस्मात्स्मात्मिकस्वरूपमेवाप्यस्तेयावत्कालेन्तरादे विद्यमानतानावज्ञातात्म्येन स्फुरद्वपुरा
लेनदेवस्वभावनियमादिपाशैर्नियम्यते २९ तत्रसात्रत्वसज्ञानगगनरूपस्यप्रथमतस्त्वा
गस्यातः शून्यतन्मात्रकल्पयाख्यित्याक्रमलोनर्गतेषुबीजेषुनाविर्भूतांक्रमशाङ्कुरदायादि
जगद्बीजशक्तितयाप्तसांतत्तद्रूपिणीश्वनाविर्भूतानिष्टानि ३० तत्त्वस्याः सकाशादिदंवायुतेजो
बुदगलक्षणभूतभौतिकात्मकंजगत्क्रमेणसंपद्यतेइतिरूपैकल्पनासंमृगधानांस्वहानांतेन

यथाघटाकृतिंतस्यथावत्तज्ञंस्फुरद्वपुः तत्स्वभावेनियमात्तैः पाशैरिहनियम्यते २९
गगनंगगनस्यसज्ञानाः शून्यतन्मात्रकल्पना क्रतूलबीजोऽरवत्मिघृत्पोशोनतद्रूपिणी ३०
संपद्यतेततइदंमिलितैरचनेत्था कृत्वासामग्र्यबोधायमहैर्विविरचितान्यथा ३१
नात्मसमेतीहलोदेतितत्क्रमानवाकिंचन शिलानष्टरवक्लोतसिरंनित्यंसदृश्यसत् ३२
यथावयविनोनानाः सदैवावयवाणवः नात्मयानिनवोयोतिजगत्यात्मपदेतथा ३३

बोधायनगाहिरवतथातिपादनेक्रुयाश्रुतिभिर्वतिभिश्चकृतानितत्सृष्टेरेवनांत्वकीर्तिमति
पादनायतयात्वेमहैर्विरवेयंत्सहिकयावित्विनावस्यात् नाहिबालवीतसृष्टिरितिपरित्राने
कस्यचित्किंचित्प्रयोजनंदृष्टमतेवास्तीतिभावः ३१ यततत्त्वविकंब्रह्मरूपंनात्मसतितेना
देतिव ततइदंप्रपंचवद्रूपंपरमत्रयासदपिस्वतः ससत्तादिम्यर्थः ३२ अपथकत्वनाकतेब्रह्मांततनं
गते अवयवमायेरदयात्मपरहितमेवपर्यंवस्यतीत्यलोदयादिवैचिष्यमत्स्यगतमित्याह ब्रह्म

[illegible] ह यथेति अथोनकारः एषकत्वनानिरासार्थः ३३

681

श्री
वा. नि.
उ. टी.
६४८

ब्रह्मसत्तातिरिक्तजगत्सत्ताप्रत्याख्येन जगत्खं ब्रह्मैव यथैवस्थितौ त्वत्तोऽस्याहि वै वित्रिभ्रमस्य गतत्वमि-
त्याह ब्रह्मेऽस्तीति १४ एवं जगतः स्वरूपपर्यालोचने ब्रह्ममात्रतोऽप्रतीतावपि ब्रह्मण एव स्वतन्त्रि-
कल्पविस्मरणेन जगद्रूपापत्तिर्वक्तव्या पक्कमनेनतस्येत्यादिना १५ अगृहीतात्मकत्वान्नेत्रनयएव-
प्रत्यममन्यथाभावात् हृद्दामर्शनस्तवके १६ ततज्ञ्हितरूपके भाविमयैवपर्यालोचनात्रस्पाहो-
पने १७ तस्य पर्यालोचितार्थस्य तत्त्वत्केनतोन्नलीसत्तीत्वेनयदीतिविदितिसुत्यक्षवमल-

ब्रह्मण्योऽस्तिजगद्व्योमव्योमव्योम्नीवविद्यते त्वत्कथं किलसंभूतमसत्त्मायान्यदेतिवा १४
तस्मादनंतप्रकाशात्मरूपस्यानंतचिन्मतेः सत्तापत्तात्मकत्वेनयदन्तःसंभवत्तुः १५ त-
त्त्मनात्मत्वं किं विज्ञेनतामिवगच्छति अगृहीतात्मके संविद्दामर्शनस्तवके १६ भा-
विनाभार्थकलनैः किंचिद्रहितरूपके आकाशादप्युदङ्क्षसर्वात्मिभाविवेदने १७
तत ज्ञायस्मात्सत्तासत्तीनुत्त्वेनतोन्नत्वी त्विन्नामयोग्याभवतीति किं विलम्भतयानया १८
तनसैवेदनात्मश्चाज्ञाविनीवादिनाभका साभवत्यात्मकलनायद्वंतीपरंपदं १९
गभीकृत्यस्थितानात्म्याविदाकाशाधियानतो संप्रतित्वातिशुद्धस्यपदस्यानन्यरूपिणी ५

भाविज्ञामयोग्याभवति १८ नहन्नेवंयथाभवतितथाह तनेति यद्वंतीसाधिकारनन्मलाभेश्वनः
परंपदंभवति १९ नतस्मात्सदैवपरंपरंवचनेननतस्याम्नाधिकारेदेहज्ञानलाभेनकोतिशयः
स्तत्राह गभीकृत्येति यतः सानीवनेचिदाकाशाख्यादिकोऽप्रवियोगगभीकृत्यस्थितानावृतः अना-
त्मोऽम्रमव्योमयमानपरपदस्वभावाज्ञानलाभेसंप्रतिशुद्धस्यपरज्ञानस्यरूपिणीलआवृतैकैव

सेवयतस्तस्यैः ५

तदा ग्राहृन्नाहयाणो आत्मनात्मन्यध्यासमलेहैकभावमात्रसारेण देहेंद्रियादिना संसरणो
न्मुखी सती विनाभावः स्वरूपवियोगस्तत्कृतस्तामिस्राः तमश्चलानीतमनंतामः स्वचित्रमित्रकर्मा
णीतः मियः प्रवृत्तिरूपा ताऽभिमा इति पाठेतः घसिद्राः अभिमानात्वभिमाः संधिरार्थः ४१
मास्वसत्तापकेवलत्वेन रशून्यरूपेवशाह्वादिगुणगाभिर्णसविकल्पविद्रावनाभ्रान्त्या अभिसंप

स्वैकभावनामात्रसारसंसरणोन्मुखी तदाविनाभावकृता प्रवृत्तिहंति तामिस्राः ४१
शून्यरूपा स्वतत्रैका शाह्वादिगुणगर्भिणी विद्रावनाभिसंपन्ना भविष्यदभिधार्थता ४२
अहंतोदेति तद्वस्तु सद्रूपैकालसत्तया भविष्यदभिधार्थेन बीजं सर्वजगत्स्थितेः ४३
चितिशक्तेः परायास्तु स्वसंवेदनमात्रके जगज्जालमसद्रूपे चेतनात्सदिवास्थिते ४४
एवं मायात्मिका सा विहीनं संकल्पशालिनः अहंताभावयत्यंतः सैवेह भवतीश्वरणा
तू ४५ जीवाभिधानासैवाथ भावभावत्वविभ्रमैः अमत्यात्मपदेजीवो विद्रूपेवारीववारिणी ४६

संपन्ना भविष्यंतीतो आकाशादिपंचभूतानि भावानां अर्थानां प्रवृत्तिनिमित्तभूतासूक्ष्मभूतानि
केति धावत् ४२ तथा अहंकारप्रधानलिंगदेहकल्पनामाह अहंतेति लिंगदेहवरक्रमा
णक्रियाप्रयुक्त कालसत्तयाते अहंताकालसत्ते ४३ तव जीवाविरभिव्यक्ता तत्र जगद्भाति
रित्याह चितिशक्तेरिति ४४ ४५ आत्मपदे मायाया शबलब्रह्मणि ४६

तस्याः समष्टिहिरण्यगर्भरूपेण स्थूलपंचभूतकल्पनामाह चिदिति स्वतो व्योमतन्मात्रभावनाद्घनीभावं खतन्मात्रं स्थूलाकाशं ४७ ४८ तस्मादिति सम्भूरिति आहरत् भुवमसृजत तत्पतत्रैरिति वै घनापतिर्देवानसृजत् सहस्रमिति मंत्रव्याख्यानं द्रष्टव्यमिति चिन्नु नित्यादेः श्रुतेरिति भावः ४९ एवं व्यवसायादीदृशविशिष्टसंकल्पवतीत्वस्याश्चिदेव जीवशब्देन कथ्यते नान्येत्यर्थः ५० ५१

चिदेवं भावनवती व्योमतन्मात्रभावनात् स्वतो घनीभूय शनैः खतन्मात्रं प्रचेतति ४७
भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दौघशालिनः पदवाक्यप्रमाणाख्यवेदार्थादिविकारि च ४८
तस्मादेष्यत्यविलता जगच्छ्रीः शब्दतन्त्वतः शब्दौघनिर्मिता घोषपरिणामविसारिणी ४९
चिदेवं व्यवसायात्सा जीवशब्देन कथ्यते भाविशब्दार्थजालेन बीजं भूतौघशालिनः ५०
बलदेशविधं भूतजातमावलितोदरं जगज्जठरकर्णौघं तस्मात्संप्रसरिष्यति ५१ स्प
र्शमात्राभिधाचाराजीवनाचेतनेनवित् काकतालीयवत्स्पर्शचिन्मात्रं चेतति स्वयं ५२
पवनस्कंधरूपस्य बीजं स्वकस्पर्शशालिनः सर्वभूतक्रियास्पंदं तस्मात्संप्रसरिष्यति ५३

तस्याः स्वष्टभूतभौतिकभोगाय समष्टित्वगादीन्द्रियकल्पनाप्रकारमाह स्पर्शमात्रेत्यादिना न स्पर्शमात्रो अभिधाशब्दो व्यवहारः आचाराः शरीरादिना व्यवहारस्तु यथा तथाविधा सती तदर्थं वक्ष्यमाणं चेतति कल्पयति ५२ ५३

५४ प्रकाशानुभवस्यैव रूपतन्मात्रत्वमुक्तमुपपादयति प्रकाशत्वेनतनमिति एवं स्पर्शोऽपिबो
ध्यमित्याह स्पर्शेत्यादिना ५५ यथा खे खेन खेनैव स्वात्मके कोशे अवकाशं प्राप्य तिष्ठति नान्य
न तथात्मसंवेदनमपि स्वात्मकेनैव ग्राहेन ग्राह्यग्राहकेनान्यदस्तीत्यर्थः ५६ सर्गादौ समष्टाविवर
दानीमष्टावपितन्त्रन्तोविदेव स्वस्मात्तद्भेदप्रकारमध्यस्थनगद्देषणभासते नान्यदिति बोध्यमित्या
ह किलेति तदा यथा तथा अस्यापि अवभासं वेदसत्त्वैवोदितिमिरभ्युपगन्तव्यं अन्यथा संविदो विषय

तन्मात्रवृत्ते १

तत्र यद्विहितास्य प्रकाशानुभवो भवेत् रूपतन्मात्रकं तद्भविष्यदभिधार्थके ५४ प्रका
शत्वेन तन्न तेजो न तेजोऽन्यकृतं भवेत् स्पर्शसंवेदने स्पर्शो नेतरस्पर्शसंभवः ५५ शब्दसं
वेदने शब्दः स्वत एवान्तर्भूयते खे खेनैव स्वरूपे कोशे नान्यशब्दस्फुरत्विह ५६ किलत
स्यामवस्थायां कोपरः शब्दकृद्भवेत् यथा तथा तदापि विद्धेते कस्यान्यसंभवात् ५७ एवं
ह्रि रसतन्मात्रा गंधतन्मात्रमेव च अस्त्यमेव सत्त्वादिवस्वमोभमिव चेत्यते ५८ तेजः सूर्यो
दिने भाभिर्दीनमालोकशान्तिवनः तस्माद्रूपविभेदेन संसारः प्रसरिष्यति ५९ भविष्य

दभिपस्यायत्वतः खेनइवा
सतः स्वदनेनस्यसंवस्यारस

अवस्था सिद्धेः संविनाशात्म्यमेव बहिर्विषयाणां विलयता नन्वस्यावादिकोऽदिमशब्दस्वैरमुपपादयति श
क नच शब्दादीनामसंविद्रूपे संविदैसलक्षणेन दात्म्यं वदनेहत्याशयेनाह वेतनस्येति ५७ शब्दे द
र्शितो न्यायो रसादिष्वपि बोध्य इत्याह एवंहीति ५८ प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमेवाह तेजइति आ
दिलोलिरश्मिधेनो अर्थहिभ्योवत्स्वतक्षमारिदिनत्यादिश्रुतः अतस्तः विकाररूपाजवनः आ
काशरवस्वदनेमाथ्यसंविन् तस्य सेवस्य पर्वाकृतस्यात्रपानादेः १

ग्रंथे सगालोगणः कार्थकारसमुदायात्मा जीवः ११ १२ १३ चक्षुरादिगोलकस्थानकल्पनामाह एवमित्यादिना १४ १५ १६ द्विविधपरिच्छेदव्याप्तिं ग्राहं भावयन्नुक्रामस्य दिक्कालभेदकल्पनामाह दिगिति दिक्कालकलनां करोतीति शेषः किंच सर्वेणांगेन चक्षुः श्रोत्रादिना रसनं भादि सर्वेन वेत्ति एवं व्याप्तिभूतः सर्वशरीरेण सर्वं भोग्यं न वेत्ति अस्र सर्वात्मना देशादित्यर्थः १७ इति

भविष्यद्रूपसंकल्पनामासौ सकुलो गणः संकल्पात्मा यतस्तस्मात्त्रं गंधाय मनुचेतति ११
भाविभोगोलकत्वेन बीजमाकृतिमाविनः सर्वोपारात्मनस्तस्मात्तस्तारः प्रसरिष्यति १२
अनात एव संजाततन्मात्राणां गणस्त्विति अनाकारोपि साकारः संपन्नः कल्पनावशात् १३
एव तन्मात्रकगणः काकतालीयवत्स्वयं रूपं येन प्रदेशेन वेत्ति तेन तन्नयनेंद्रियं १४
नीतं तदुच्यते शब्दं येन प्रदेशेन वेत्ति श्रोत्रं तदुच्यते स्पर्शं येन प्रदेशेन वेत्ति तत्त्वगिं
द्रियं १५ रसं येन प्रदेशेन वेत्ति तद्रसनेंद्रियं गंधं येन प्रदेशेन वेत्ति घ्राणेंद्रियं तत्तत्
दिक्कालभेदान् जीवोयं नियमाकृतिगतः सर्वेणांगेन तेनासर्वं वेत्ति सर्वात्मनावशात् १६
इति कलनमनंतमालनोतगतमनुमेयमनेन तदात्मभूतं इदयमुपैति नालमेति
स्थितमुपलोदरवद्घनसमौने १७

अनयारीत्या अत्र क्रमप्यनेनैते संसारिके कलने यतिमीवनात्मको नगतं ते अनुमेयं आनंत्यादेव मानिकद्रूपेण वक्तुमशेषः तस्मादनंतकलनामात्मनो. तन्मदात्मभूतमेव अतत्त्वमस्माद्यंतो निष्ठदयमुपैति नाप्यस्तं नाशमेति किंतूपलोदरवत् सच्छिद्रानैकघनं निरुपाधमेव स्थितमित्यर्थः १७

इति श्रीरामायणे निर्वाणप्रकरणे जीवतत्वसंसृतिप्रतिपादनं नाम सप्तषीत्युत्तरशततमः सर्गः जीवो ब्रह्मैव न स्थैर्यमुत्पत्तिरूपचारतः लिंगदेहस्य विभ्रांतेरात्वस्यैव निरूप्यते ब्रह्मसंवेदनात्मत्वात् भाविनी वादिनामिकेत्यादिना जीवोत्पत्तिरूपापादिता सा च न युक्ता ब्रह्मभिन्नत्वोत्पत्त्र जीवसंसारहेतुकामवासनाद्यभावेन संसारासिद्धेर्वरपदादिवास्मिष्यात्मापत्त्या ब्रह्मात्मभावायोगात्मोहासिद्धेः त्वेत्याशंका रामस्य माभूदिति तात्पर्यं भगवान्स्वयमेवाह आदिमत्त्वमिति कलनस्य चिदाभासात्मकजीवस्य तत्कलनं परस्माद्ब्रह्मणः आद्विनीयमभिन्नं इतित्वद्वोपायनत्ववात्

इति श्रीवासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जीवतत्वसंसृतिपादनं नाम सप्तमोशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८७ वसिष्ठ उवाच आदिमत्वमिदं प्रोक्तमेतस्य कलनस्य यत् परस्माद्द्वितीयात्तत्त्वद्दोपानघबालवे १ एवंविधं तत्कलनं मात्मनोगमकृत्रिमं चैत्यानुभवे चिदाभासे जीवशब्देन कथ्यते २ कलनस्यास्य नामानि बहूनि रघुनंदन शृणु तानि विचित्राणि चैत्यानुभवचिदात्मनः ३

२प्ययेनेत्यर्थः १

वं इत्यत्रादिजीवस्यासीत्याह कथारीत्या परस्माद्द्वितीयमिति बोधनाय तदाह एवंविधमिति तत्कथनमात्मनः ब्रह्मणः एवंविधमौपाधिकमंशेनावयवं अतएवाकृत्रिमं चैत्यानुभवेति प्रागुक्तस्यानुवादः तथाचौपाधिकप्रवहयवभावेनात्मन्युक्तं जीवादिनामभेदश्चापरस्यैव चिदाकाशादिरूपनामभेदप्राकाशात्मैवेति तदाशय इति भावः २ औपाधिकेप्रवृत्तिनिमित्तभेदनिमित्तेनाम

श्रीवा.उ. जीवरूपप्रावली कलनस्यादिना ९

जीवनान्मुख्यप्राणस्य कर्मेन्द्रियाणां धारणाच्चेतनाज्ज्ञानेन्द्रियाणां धारणाच्च जीवः सर्वानुभूतानीनानागतचेत्योन्मुखत्वेन या हेतुना चित्तमिति सोपि कुहरेत्योन्मुखत्वेन याचितिरिति चित्तनिगद्यते ४ कल्पनात्संकल्पनात् मननमूहापोहादि तत्त्वान्मन इत्यभिधीयते ५ अस्मीत्यभिमानो हेतुः प्रामरस्याधारणमस्याप्रामाण्ये अहंकारनामसमाख्यानं पंडितप्रसिद्धं तच्चेतनीसंस्मृतानेरतिप्रांतस्मृतेः स्वत

जीवनाच्चेतनाज्जीवो जीव इत्येव कथ्यते चेत्योन्मुखत्वेन याचित्तं चित्तमित्येव निगद्यते ४
इदमित्थमिति स्फुटबोधाद्बुद्धिरिहोच्यते कल्पनान्मननात्तत्त्वान्मन इत्यभिधीयते ५
अस्मीत्यप्रत्ययादेतदहंकारस्तु कथ्यते चेतनात्स्मरणाच्चित्तमिति शास्त्रविचारिभिः ६
मोहसंकल्पनालोलप्रवृत्तेः कर्मेति स्मृते संसृतेः प्राकृतत्वेन प्राधान्यात्प्रकृतिः स्मृता ७
बोधादविद्यमानत्वादविद्येत्युच्यते बुधैः इत्यादिकलनस्यास्य नामानि कथितानि ते ८
एतत्कायनमात्रं तन्मनाकारमनामयं आतिवाहिकदेहोसौ समग्राद्दूयते बुधैः ९

त्वचेतनाच्चेतं परमार्थवस्तु आत्मैव चित्तपदवाच्यं भवतीति शास्त्रविचारिभिरुक्तमित्यर्थः ६ स जीवः संकल्पादिभिः पर्यंतरतिप्रवृत्तास्तासामहं कर्मेति स्मृतमित्यैरिति भावः प्राकृतत्वेन सर्गादिकाले प्रस्तुतत्वेन ततः प्राधान्यात् ७ बोधात्तत्त्वदर्शनादोपाधिकरूपेणाविद्यमानत्वात् ८ ९ ॥ ॥

अर्थो भोगमोक्षौ तत्कार्यविभवञ्जनिरूपं १ ॥ कियत्कालं स तिष्ठति तत्राह अमोदसंविद्
इति भूतसर्गस्य विज्ञरूपा भूः परोहस्थाने १२ १३ अन्तर्बहिश्च पिजगीति प्राह श्रीः प्रतिबिंबमि
वयन्नेन यापि शून्य एवेत्यर्थः १४ कथमभूत्स्य जगन्निपत्तेरत्याह महाकल्पस्येति प्राकृत

इत्येवं स्वसंकल्पपुरस्त्रिजगद्भ्रमः भात्यर्थकार्यत्वपुः शून्यमप्रतिघात्मके १०
इत्याधिवाहिकः प्रोक्तो देहो देहभृतांवर चित्रमप्यतदेहासौ शून्यआकाशतोपिच ११
नास्त्येव तेन बोदेति जगत्स्यामोहसंविदः चतुर्दशविधस्यैकाभूतसर्गस्य विज्ञभूः १२
अत्र संसारवल्लीनां भविष्यन्ति भवन्ति च भूतानि च फलानीव यथाकालव्यवस्थया १३
एवं विज्ञमयो देहो जगत्येतद्वाहस्त्वपि प्रतिबिम्बमिवादर्शे शून्य एव नभोयथा १४
महाकल्पस्य पर्यन्ते सर्वनाशे स्थिरे स्थिते महाशून्यपदेप्रोक्ते ब्रह्मात्मनि निरामये १५
स्वतःस्फुरितवत्तोऽविज्ञान्विद्रावमित्मात्मनः आतिवाहिकदेहाभं क्रमेणानेन वेत्ति १६
समस्तातिवाहिको देहस्तदा लोकप्रवर्तिनः कश्चिद्ब्रह्मेति कथितः स्वतः कश्चिद्विराडिति
कश्चित्सनातनाभिख्यः कश्चिन्नारायणाभिधः कश्चिदीश इति प्रोक्तः कश्चिदजः प्रजापतिः १७

कल्पस्य पर्यन्ते चरमक्षणे १५ प्राक्तनाद्वित्रावरकाणानानानिमित्तात् अनेन प्रागुक्तेन १६ अनी
वएवातिवाहिको देहस्तस्य योजगदालोकनात्मकः प्रलोकस्तेन प्रवर्तिनः कश्चिद्ब्रह्मागोब्रह्माव
न अहं वोढमिति कथितः शास्त्रेषु १७ सनातनग्रहणेन सनकादीनां ब्रह्मपुत्राणामुपलक्षणं १८

यत्रभागेपंचदशेंद्रियसंनिवेशात् नयनतद्ग्रयोःस्थिताः १९ ननुविस्तीर्णमात्मतत्त्वेयतःसर्वदृ
श्यशून्यं २० सत्यप्रादुर्भूतं प्रसन्निरोधेनयनत्तदेव प्रबोधेदनेस्वरूपसाक्षात्कारहीनेसत्यथास्
दृश्यत्वाकारेणास्थितं २१ अयंप्रपंचः कोनानुसंधानप्रसक्तिनीविभ्रमस्य स्वप्नकांतेवपरिस्फुरतो

काकतालीयवद्भाते पंचदशेंद्रियसंविदः यत्रयत्रतयातेषांस्थितास्तत्रतयास्थिताः १९
एवमत्यंतविततेसंपन्नेदृश्यविभ्रमे नकिंचिदपिसंपन्नंसर्वंशून्येनतेयतः २० अनादि
मत्यंब्रह्मनभस्यत्रासदृश्यते नदेवेदमनायंतेयथास्थितमवेदनं २१ आतिवाहिकदे
हस्यतस्यानुभवतः स्वयं वासिष्ठसततः स्वप्नकांतेवपरिस्फुरतो २२ शून्योपिनाकृति
रपिवराकारोनुभूयते स्वप्नसंकल्पयोस्तस्यदेहस्यनगतोयथा २३ भवन्त्यंक
रोन्मुखैस्तत्स्थितत्वस्वप्नवस्तुवत् आकाशात्मकयोर्वीयः पादार्थैरवभासते २४ आति
वाहिकदेहेसोसतोनानुभवतिक्रमात् अनाकारोपिशून्योपिसमाभोसत्रापिस्थितः २५

याति २२ नगकन्यस्येवनगदात्मनाभागेदृष्टोतांतरमाहशून्योपीति सएवस्वदेहस्यनग
नस्त्वासततोभानेयथादृष्टोतरत्यर्थः २३ नाटकस्याप्यर्थक्रियायामर्थ्यंतत्रैवप्रसिद्धमित्या
हनभवतीतिद्वयःकस्विनः २४ २५

सर्वातिवाहिकदेहस्थोजीवः प्राप्यगतोस्थूलंविकल्पदृढदृढं शाम्यलोभ्रां प्रतानवितान
नभेदान्मांसास्थिवेष्टनत्वोन्याधिभेदाद्वासिरास्नाय्वादिभेदस्तासांसत्रिवेष्टात्मनयास्थितंस्थू
लशरीरंदेशकालक्रमासन्नशाखादिविशायभोगार्थायवेततीत्यन्वयः २६ नलिंगदेहेउ
द्भवोनलयनइमेवेतति २७ नयाजरामरणगुणदोषाद्यापाने इत्यादिश्लोकेलक्ष्यक्रमणंक्रमेणप्र
मणंहानादिपूरी सर्वभावनोप्याप्यमेष्यं नवेदनेववेतति २८ एवमातिवाहिकदेहस्थः

चेतत्यस्थिगुणस्थूलंकरायवयवावलिं त्विकलोमशिरास्नायुसंततिवेशनयाचि
ते २६ नत्वकर्मेहितस्थानपोरणामवयःस्थिति देशकालक्रियाभोगभावार्थायोद्
वतूमं २७ जरामरणमापानदृशादिरमंडलक्रमं ज्ञानहेयज्ञानभावमादिमध्यांतवेद
ने २८ स्थितिजलगगनदिवाकरमननताप्यवहास्वनगरशिलेवरात्मा स्वापारापेयम
यंयस्यातिवपुषः पुरातनः पुरुषः २९ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेजीव
रूपदर्शनंनामअष्टाशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८८ श्रीवसिष्ठउवाच आतिवाहिक
देहोसौनस्यायस्यप्रजापतेः काकतालीयवद्विनायष्येत्यादिचेतति १

पुरातनःपुरुषः स्वसंकल्पितादेवव्याहितसमाहितस्थूलवपुषोनिमित्तात्स्वयमेवादिमादिशिव
रोतात्मास्वस्वप्नस्वच्छंदयथाधारः स्वपंतनदादेयइतिभांतिमयंसंसारस्वमयपपनीत्यर्थः २९
इतिश्रीवाशिनिर्वाउअष्टाशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८८ आतिवाहिकदेहात्मप्रजापतेर्मनोरथे प्र

तीत्यादिप्रथमंचितप्रकारेणयथाचेततितत्रयास्थितिमायातीतिपरेणान्वयः १

धिभौतिकताभ्रांतिनगरत्वत्रोपवर्ण्यते कस्मिन्नुद्यतेतिकाथिताःस्मृताकाचिद्दिशाति

691

श्री
वा॰ नि॰
३ री॰
८५२

संवित्तत्त्वसंकल्प संवित्त्वभावनाद्देहे विविधंभावं वनेनैतद्वेदे २ अतः भ्रांतिमत्त्वात् दृष्टादित्रि दीप्तसत्या दृश्यपतनान्तिटत्कृ दृश्यंदर्शनेनहानिः ३ इतिस्वानन्यारीन्या आतिवाहिकः आलोकनमालोकोभ्रांतिदर्शनमात्रेवेत्तकविनतैशीलादिभावेसत्यतापारलौकिकफलायप्रचक्रियासमर्थे

तत्रेयास्थितिमायामितिचिरंसंवित्त्वभावनः वनविष्ठामिदंभाततत्रासत्येजनःस्वयं १
इत्युसत्यमसत्यंदृगसत्येदर्शनेनतं सत्यमेवाधवासर्वंत्रसैवात्मतयाततया २ श्रीराम
उवाच इत्यातिवाहिकालोकाःसततस्याप्यनापतेः कठिनत्वेकथंयातःकथंस्वप्नस्वप्न
त्वतः ४ श्रीवसिष्ठउवाच आतिवाहिकआलोकःस्वतएवानुभूयते तदनवरतेनेन
स्यवाभातिडुष्ववत् ५ यथास्वप्नस्यपुत्रत्वेस्थिराणुभवनोचितं अतिसत्यमिवाभाति
स्वातिवाहिकतानया ६ आतिवाहिकदेहस्यस्थिरस्वानुभवोदये आधिभौतिकताबु
द्धिरुदेतिमृगवारिवत् ७ जगत्त्वममाभासेजगत्स्थोनुवास्थितं अतएवेदमाभाति
सत्यमूर्त्यर्थकार्यपि ८ आतिवाहिकरूपाणामाधिभौतिकतास्वयं असतीसत्यवद्गूरम
वीमहर्षिभिरर्थिता ९ अयंसोहमिदंतन्मइमानितिरिणभीदिशः इतिमिथ्याभ्रमोभातिभा

[illegible] ८

ता ४ सदानेरंतर्येणतदाविताभ्यासान्महववत् घनीभूतइववाभाति ५ यथाहरिश्चंद्रादेः स्वप्नस्य चिरानुभवनोचितेत्रपत्वंतत्पेत्यर्थः १ २ ८ अर्वाग्दर्शिभिरविवेकिभिः कृतार्थिता आ
सन्नासत्वीकृता ३ ९

एतत्पृथिवीशरीरादिस्थूलपिंडाकारं ११ अस्माहमिति यथार्थचेतनं त्यक्त्वा अयं देहो मनुष्यादि-
रहं अयं पशुपक्ष्यादिर्ममाधार इति पश्यति तत्रवच भावनो आस्थां अवभाति १२ अनुभावत्यनुसरति १३
अयमवैदिकलौकिकशब्दान्करोति जानाति तेषांच तत्तदुपाधिमति आर्यसंकेतकरोति शब्द

आतिवाहिकदेहोसौ तत्पुरुषस्य भाविनः आधिभौतिकतां चेतनात्पिंडाकारं प्रपश्यति ११
चित्रभश्चेतनं त्यक्त्वा अस्माहमिति पश्यति अयं देहो ममाधार इति अभातिभावना १२ अ
नत्येसत्पतुद्धेव बद्धो भवति भावनात् बद्धशोभावयत्यंतनानात्वमनुधावति १३ अहो
न्करोति संकेतं संज्ञा अनुसंदनानिव शोभितस्केनतो वेदांव्यहृ राशान्यगायति १४ तेरेव
कल्पयन्नाशु व्यवहारमितस्ततः मनोयसौ कल्पयति पश्चेतनतिनदेवाह १५ योहिय
न्मय एवासौ मनपश्यति तत्कथं अमत्यैव नगड्डोति रेवग्रोठिमुपागता १६ आत्रस्त्लोग
नुधाभाति चिरस्वमें इन्द्रजालवत् इत्यादिवाहिकस्येयमाधिभौतिकतोविता १७ आधि
भौतिकता नास्ति काचित्किंचिदपि कुचित् आतिवाहिकतैवेतामभ्यासाद्याति भावना १८

करणप्रकारमाह शोभितस्केति १४ १५ यत्मयो यदासक्तः स्त्रीमयोतात्मइतिवत् १६ आत्र
स्त्रण आमशकात् इत्यनयारीत्या अधिभौतिकताकाविन्यादिस्वभावना इतिचेवनाउ
चिता १७ एतामाधिभौतिकभावनो १८

मूलभूताद्ब्रह्मणः स्वशुद्धस्वकाशादेवप्रवृत्तेर्योमोहोयमायातः इतिहेतोः एषः जगद्दर्शनरूपो भ्रमः
महात्मनोनन्तविरामपि यावत्प्रारब्धक्षयंमस्तीत्यर्थः १९ विवेकरतस्यब्रह्मणएवेद्रूपास्त्यंद्दर्शि
त्कविधते किंचिदमविलसैसारदृष्ट्यैव भ्रांतिरेव श्वप्रबाधस्तेवकेवलं कवलमन्यत्कारणं जगतो
नास्ति नचकार्यं विनाकारणेन भवतीत्यपेक्षावस्याविदातेरदृश्यब्रह्मणो कार्यकारणतादिसंभव

मूलादेवैवमायातो मिथ्यानुभवनात्मकः मोहोब्रह्मणएवायमित्यस्त्येवमहात्मनो १९
एवमित्थंरघाराम पिंडुवेधः क्वविद्यते भ्रांतिरेवेदमाखिलं ब्रह्मैवाभानमेववा २०
नघटाघटतादृश्यादिहास्तिकारणं नकारणेनतत्त्ववित्कार्यतोविना नकार्यताका
रणतादिसंभवोस्यनामयेनास्तिकिमपीरमानते २१ इतिरामायणे नि॰ उ॰ ब्रह्मैक
ताप्रतिपादनंएकोननवत्युत्तरशततमः सर्गः १८९ वसिष्ठउवाच ज्ञाना॰
स्वहेतयतापतिवेधस्त्वमभिधीयते नश्यैवतेयतोशांतिर्मोक्षस्त्वमभिधीयते १

एवंनास्तितत्तस्माद्धेतोरिदंजगदाकारंकिमपिभ्रांतिमात्रंभ्रांततेविस्तरेणनवस्तुसदितिनि
ष्कर्षइत्यर्थः २१ इतिश्री॰ वासि॰ तात्प॰ उ॰ राद्वें एकोननवत्युत्तरशततमः १८९ भ्रांतीनानाग
नाशंकाः सर्वास्तेमत्स्वयुक्तिभिः ज्ञानस्त्वेयनाशांतियुक्तिरयोपपाद्यते भ्रांतिरेवेदमाखिलं
ब्रह्मैवाभानमेवेतिवेधमोहानिष्कर्षप्रदर्शनमंते यत्कृतंतन्नत्परिष्कृत्याह ज्ञानस्येति १

अत्र रामः सर्वेषामुपकाराय प्राक्तमाहैतान् शंकाः प्रश्नोत्तरमालिकाक्रमेणोद्धृत्य समाधान प्रयोजनकामस्तदुपायप्रश्नं पृच्छति ज्ञानस्येति दृढाहंताभ्यस्ता कथं केनोपायेन २ ज्ञान स्मादिसाधनसहितं तद्दृढाभ्यस्तसम्यग्ज्ञानेन लक्षणेन प्रबोधेन मंदबुद्धिभ्रांतिर्निवर्तते अपग तैव भ्रांतिः स्वमे पूर्वविधानेषु नाशं सा निरूपाख्या किं भूमिकापरिपाककक्रमेण प्रवर्तते ३ अनेक विशेषवतो रत्नादेः कतिपयविशेषेषु ज्ञानेष्वपि विशेषांतरज्ञानापत्तनः पुनः पर्यालोचनन

श्रीराम उवाच ज्ञानस्य ज्ञेयतायातेः कथं भ्रांत्या प्रवर्तते साङ्कृत्याबंधनाद्बुद्धिः कथं वा
विनिवर्तते २ श्रीवसिष्ठ उवाच सम्यग्ज्ञानेन बोधेन मंदबुद्धिर्निवर्तते निराकारा निराशं
सा मुक्तिरेव प्रवर्तते ३ श्रीराम उवाच बोधः केवलतारूपः सम्यग्ज्ञानं किमुच्यते येन बं
धादयं जनोऽशेषेण विमुच्यते ४ श्रीवसिष्ठः ज्ञानस्य ज्ञेयता नास्ति केवलं ज्ञानमव्य
यं अबाह्यमिति बोधोऽनः सम्यग्ज्ञानमिति स्मृतं ५ श्रीरामः ज्ञानस्य ज्ञेयताभि
मात्वंतः केति मनेवद उत्पाद्यो ज्ञानशब्दस्य भावे वा करणेऽथ किं ६

न्यसम्यग्ज्ञानमन्यस्मात् निर्विशेषेण वस्तुन्यापातज्ञानापेक्षया सम्यग्ज्ञानमन्यत्किं स्याद्येनास्य बंधो निवर्ततेति शंकार्थः ४ अपि ज्ञानाविन्नाद्रूपस्य ज्ञेयता कालत्रयेपि नास्तीति सर्वं दृश्यपा बाधपर्यवसितप्रवनतत्वसाक्षात्कारः आपोन्नेनो ज्ञानेनन्ननयेस्तत्रार्थः ५ विवेकरतस्मान्न नोनत्वाद्विज्ञानज्ञेयताकानध्यायं ज्ञानशब्दः किं भावे उत्पाद्यो व्युत्पादनीयः अथवा किं करणे व्युत्पाद

नीयरतिप्रश्नार्थः ६

695

भावेप्रवृत्तज्ञानशब्दोव्युत्पाद्यः ज्ञेयनगाढरूपताज्ञानस्यैवमायिकोविकल्पोनैकस्यविज्ञानकइत्युत्तरार्थः १ एवंचेत्तर्हिसंविकल्पः शशविषाणकल्पः कथंप्रत्यक्षादिभिर्भूतभव्यभविष्यद्विभागेव्यवहारभ्रमोभासतेइतिपूर्वार्धार्थः २ नासत्वेभानस्वर्थक्रियासामर्थ्यंवाप्रयोजनकेस्वप्नप्रोतिज्ञानेभ्रमस्तद्दृश्यस्यापितद्दर्शनात् किंतुबाधकत्वन्यायोधकः सत्वात्रविचारवतायोक्तिकत्वनविरामपरोक्षत्वेवेत्युत्तरार्थः ३ लौकिकप्रत्यक्षादिमानसिद्धस्यकथमपलापइतिप्रश्ना

श्रीवसिष्ठउवाच बोधमात्रेभवेज्ज्ञानेभावसाधनमात्रके नज्ञानज्ञेययोर्भेदःपवनस्पंदयोरिव १ श्रीरामउवाच एवंचेत्तत्कथमयंज्ञानज्ञेयादिविभ्रमः सिद्धःशशविषाणाभोभविष्यद्भूतभव्यशः २ श्रीवसिष्ठउवाच वासार्थंप्रोतितोज्ञेयोभ्रमउद्गिरिहोदिता वासस्त्रभ्रेनेत्रस्थाणोर्नसंभवतिकश्चन ३ रामउवाच योयंप्रत्यक्षदृश्यौघोमुने त्वमहमादिकः भूतादिरनुभूतात्मासकथंनास्तिमेवद ४ वसिष्ठः आदिसर्गेविपारे चविराडात्मादिकोनच नानोनकाश्चिदेवार्थोज्ञेयस्यातोनसंभवः ॥

र्थः ४ आदिसर्गेजगतोमायातिरिक्तस्यासत्त्वाद्वैतत्वाज्ज्ञप्तिमात्रत्वेस्ववश्यंवक्तव्येसंप्रतिपितथैवबाध्यमितिव्यवहारमात्राविसंवादेनचरितार्थानिलौकिकप्रत्यक्षादीनितन्नगोचरश्रुतियुक्तिभिः चबाध्यन्तइत्युत्तराशयः तथावक्ष्यति ननिरोधोनचोत्पत्तिर्निबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्ति रित्येषांपरमार्थतेति ॥

भूतभविष्यदादिनंतत्त्ववल्लगोवरास्तामनंतानां सार्वज्ञनीनानां प्रत्यक्षादीनामेकेनतत्त्वज्ञाने
नकश्चिद्बाधः इतिशंकार्थः १२ नाटकानामपिस्वाप्नज्ञानानामेकेनान्यतरेणबाधदर्शनादित्यु
त्तरार्थः १३ कथंपुनर्बाधःइतिप्रश्नार्थः १४ कारणाभावप्रयुक्तेत्युत्तरार्थः १५ ब्रह्मैवकारणं

रामः भविष्यद्भूतभव्यस्याजगतोहृद्धिरियंमुने निर्माणभूयमानापिनज्ञातेतिकिमु
च्यते १२ वसिष्ठः स्वप्नार्थंमगतस्तोऽप्युद्धेतुसंकल्पितार्थवत् मिथ्याजगदहंत्वंच।
भातिकेशोण्डुकेयथा १३ रामउवाच स्वप्नेनमयमित्यादिजगतद्वरमप्यलं कथंन।
ज्ञातंभगवन्सर्गोदावनभूमिमत् १४ वसिष्ठउवाच कारणाज्जायतेकार्यंनान्यथै
वेवनिश्चयः सर्वोपशांतौजगतामस्मिन्नास्तिकारणं १५ रामउवाच महाप्रल
यसंपन्नेशिष्टंयदजमव्ययं तत्कथंनामसर्गस्यनभवेत्कारणंमुने १६ वसिष्ठउवा
च यदस्तिकारणंकार्यंतत्तस्मात्संप्रवर्तते नतस्माज्जायतेरामनब्रह्मानायतेपरः १७
रामः जगत्तत्सत्तारूपेणमहाप्रलयसंगते स्थितेब्रह्मणितत्तस्मात्पुनरेवप्रवर्तते १८
वसिष्ठः महाप्रलयपर्यंतेकेनसर्गोस्तितानघ सर्वभूतामहाबुद्धेतदवस्थासावकीदृशी १९

किंनस्यादितिप्रश्नार्थः १६ ब्रह्मणश्चिदेकरसत्वेनतत्रजगद्बीजसंस्कारायोगादित्युत्तरार्थः १७ नहिसं
स्थाभिमतरूपेणोच्छिवब्रह्मणाणिसत्त्वरूपेणतदाजगदस्त्वितिप्रश्नार्थः १८ नतस्यात्रापाःसाधकाभावादे
कारस्यश्रुतिबाधितत्वाच्चाभ्युपगतमशक्यत्वादित्युत्तरार्थः १९

श्रीः
वा॰ नि॰
उ॰ टी
८५८

तर्हि त्वमेकरसतयैव तत्स्वमेकाकाशात्मतां नीतस्य मायाकाशात्मिकातस्याः शून्यतापर्यवसाने
नश्यतः सतः स्वात्मना सर्गे प्रागमनायोगाद्धिति प्रश्नार्थः हि यस्मात् समतो नेति २० एवंविन्दुरेक
रसमेव ततो जगत्स्यात्र घाव भेदकाभावे को जगद्भ्रमस्तत्राशयः २१ तर्हि जगद्भ्रान्तेः किं कार-
णमिति प्रश्नार्थः २२ न वास्तवं कारणेन तत्कार्यं भावात्मकं जगद्भ्रान्तिमायया यातत्वस्यैव तत्तत्त्रि-
पुरीवेषं धत्ते इत्यत्राशयः यद्यद्भ्रान्त्या ते यद्भाति तत्तद्वेवभाति न ब्रह्मापि स्वात्मैवेत्यर्थः २३ नत्विदं

रामउवाच ब्रह्मात्मिकाश्रीस्तदृश्यानाहयैरनुभूयते योभात्मिकात्तेन भवेत्संसारामसदेति
हि २० वसिष्ठः एवं चेत्तन्महाबाहो नास्त्येव जगत्त्रयं विशुद्धज्ञानदेहस्य ज्ञातो मरणजन्म
नी २१ रामः तदेवमाहितो नास्ति सर्गस्त्विदं यमागता ज्ञः कथमिव भ्रान्तिरिति मे भगवन्
न्वद २२ वसिष्ठः कार्यकारणताभावाद्भावाभावो न तत्र वै नो इदं च चेत्यते यस्मात्तस्माचे-
तनि चेतितं २३ रामः चेतनाचेतनत्वं चेद्द्रष्टुर्दृश्यत्वमीश्वरः कथमेति कथं वाहं दृष्टे
न्काहंकरा किल २४ वसिष्ठः दृष्टा न याति दृश्यत्वं दृश्यस्यासंभवादतः दृष्टैव केवलो
भाति सर्वात्मैकघनाकृतिः २५

विपरीतं यत्रमसदृशः कार्यकारणसंघातः अविद्रूपं चेतिताद्दृश्यत्वात्सर्वं दृष्टा चेश्वरः तद्द्रूपं
दृश्यत्वमेतीति काहं दृश्यभूत्वा वाहं द्रष्टा संकल्पाकरा किल दृष्टे इति शंकार्थः २४ न दृष्टा न दृ-
श्यत्वं यातीति वयं प्रतिपादयामः किंतु दृश्यादित्रिपुरीहरूपकेवल्यं न पदद्भास्वमेवैकघनाकृ-
तिः स्वयंभातीति नाकिंचिद्विपरीतं किंतु सर्वं वैपरीत्यानिवृत्तिरेवेत्यत्राशयः २५

सर्गादावेवेतिनजगत्प्रतिभाससिद्धिः शुद्धचिन्मात्रमेव तत्तदा चेत्यं चेतयतेइत्यवश्यं वाच्यं तत्र चेत्य
स्य कुतः संभवः तद्वदेवेति प्रश्नार्थः २६ चेत्यं चेत्सर्गादौ संभूतं स्यात्तदा तत्कुतः संभूतमितिप्रश्ना
वसरः स्यात् अत्यंतासंभूतस्य चेत्यस्य खपुष्पकल्पस्याकिमपि पात्रं जिज्ञासयेति तस्य च क्रमप्रवाहमात्रमपि
पन्नमस्त्वित्यर्थः स्वगात्मना तत्क्रमनहेता २७ तेन्यमक्रमं चेदहंतादिप्रतिभासएव कदाचिन

रामः चिन्मात्रं चेतनापंते चेत्यं चेतयते तदा तदिदं जगदाभानं कुतः स्याच्चेत्यसंभवः २६
वसिष्ठः चेत्यं हि कारणाभावान्नसंभवति कस्य न चेत्याभावाच्चेतनत्वं स्वस्य केवलभावाद्यु
तासत्ता २७ रामउवाच एवं चेतनदृश्यतादिचेत्यं कथमिदं कुतः कथं जगदेहनेचकथं
स्पंदादिवेदनं २८ वसिष्ठः कारणासंभवदाशावेवोत्पन्नं न किंचन कुतश्चेत्यमतः
शांतं सर्वं सर्गस्त्वविभ्रमः २९ रामः अत्रमेविगतो लेखे विनिश्चेत्यचलनादिके सकृ
द्विभाते विमले विभ्रमः कस्य कीदृशः ३०

स्यादितिगुरुशास्त्रादिवैफल्यमितिशंकाशयः २८ नोत्पन्नमेव किंचिदिति निःस्वरूपकतापत्ति
बोधनेन जगद्द्वंद्वविभ्रमशांतिरेव शास्त्रादिफलमित्युत्तराशयः २९ अत्रमेप्रसुन्नरामिति
शेषः विगतो लेखे वा गगनेसकृद्विभाते सदा स्वप्रकाशेति निःस्वरूपके ब्रह्मणि विभ्रमएव नस्य
कुतो वा तन्निमित्ता कीदृशः किंप्रकारश्च स्वरूपेण न तदेतल्लेशस्यापि सहनादिति प्रश्नार्थः ३०

अस्त्वयमन्याधिगतो हितोयवत्स्वतत्त्वदृष्ट्या हि भ्रमोऽयमन्तु यदयं नैतावताकृतकोर्यं प्रणसंस्तु विफलः
मित्यत्राशयः ११ एवं निरुत्तरीकृतो रामः स्वोपदेष्टाभावादनिवृत्तसंशयः अस्मात्प्राक्तमेवस्व
स्येनाशीयतित्वमासीति १२ हे राम तव निरुत्तरीकरणाद्प्रतिभामात्रेण यस्मादुपरमस्य किं न यस्मा
कारस्य संशयबीजस्य कथोपलब्धता तावत्तदापरीक्षास्याने मामामा कारणतया तत्त्वावबसंशं
कं पृच्छ ततः क्रमेण यस्य कारणसंशयानात्तत्कारणस्याज्ञानस्य वा विशेषेऽत्यवान्ये रस्वभावेवि

वसिष्ठः कारणाभावतो राम
नास्त्येन खलु विभ्रमः सर्वत्वम

रामः अस्त्वेवममिवापन्नः यद्दं जानामि बाधिके नास्त्येतच्च प्रबुद्धोस्मि पृच्छामि किमहं
पुनः १२ वसिष्ठः कारणस्यैव निकषं पृच्छ मा कारणात्तथा न परे स्वभावे निर्वोढ्ये स्वयं
विश्रान्तिमेष्यसि १३ रामः मन्येऽहं कारणाभावात्पूर्वमेव न सर्गता उदेति तेन कस्या
यं वेदनवेदनविभ्रमः १४ वसिष्ठः अकारणानामर्थानां नाड्डोऽतिरस्तितो अन
भ्यासवशादेव न विश्राम्यति केवले १५

इत्यादिविशेषणकम
नामर्थ १८

विश्रान्तिमेष्यसि १३ कारणभावात्पूर्वं सर्गास्वेव सर्गता नोदितेति तदुक्तं सिद्धांतं अहमन्ये
अवगच्छाम्येव तथापि मम अयं वेदनचेतनविभ्रमः कस्येति संशयो नापगच्छतीति तत्र को हेतुरिति
प्रश्नाशयः १४ यदि मदुक्तं सिद्धांतं जानासि तर्हि अनभ्यासवशात्तत्तानादायादविश्रान्तिरेव
ते हृद्यानानासंशयहेतुरित्युत्तराशयः १५

यत्र जगद्भ्रांतेरपि कारणं नास्ति तत्र ब्रह्मण्यध्यासात्मिका भ्रांतिः कुतो हेतोरुपस्थिता स्यादिति मम संशयः
११ मास्तु कापि भ्रांतिस्तथापि जीवन्मुक्तानां विहृतात्मकसर्ववस्तुभिर्व्यवहारसहूत्रिवद्वाप्य
ध्यासे प्रवृत्तिरस्त्वित्याशयेनोत्तरमाह यत्नेन त्वादिति १२ जीवन्मुक्तानां भवदादीनां सर्वेषामिव
जगद्भ्रमे शांततां गते सति स्वनयाध्यात्मशास्त्ररूपयाशाह्नसंपदाउपदेश्योपदेशाहाणामसस्वरादीना
स्वपरशोकायप्रवेशयाक्रेयानाविनाप्रबोधनव्यवहारे किमन्यत्कारणं स्यादिति प्रश्नः १३

रामः कुतो भवेदनभ्यासो भवेदभ्यसने कुतः कुतोऽध्यासात्मिका भ्रांतिरेषा तु न रूपस्थि
ता ११ वसिष्ठः स्वनेनत्वादनेनैव भ्रांतिर्नास्तीव संस्थिति अध्यासभ्रांतिरावेलं महावि
द्धूनमहतं १२ रामः उपदेश्योपदेशार्थोवनयाशाह्नसंपदा किमन्यद्दृश्यमस्त्वन्तं वसि
कांततां गते १३ वसिष्ठः उपदेश्योपदेश्यात्मब्रह्मस्वब्रह्मणि संस्थिते बोधात्मनि त
मोहोऽस्ति नबोधोस्तीति निश्चयः १४ रामः देशकालक्रियाद्रव्यभेदेवेदनवेदनं सो
सद्वैक्यासंभवेत्सर्वैसमाकथमुपस्थिता १५ वसिष्ठः देशकालक्रियाद्रव्यभेदेवेदन
वेदनं सोऽज्ञानमात्रादितरासम्मानात्म्यात्मिनोदृता १६ बोध्यबोधकतापत्तेरभावाद्बोध

नेष्वामुपदेश्यादिव्यवहारात्मना तु वसैव ब्रह्मणि स्थितमन्यादृशानां बंधमोक्षतदुपायानामव
दृशात्त्वं तामप्रसिद्धेरित्युत्तराशयः १४ अन्यदृष्टेः प्रसिद्धानगतत्वानर्हिकेनहेतुनोपास्थिते
ति प्रश्नः १५ सत्ता न हेतुनैवेत्युत्तरं यतोजीवन्मुक्तेः उत्तमस्या न दृष्टे भवति सिद्धानगतत्वानो १६
न वदृशादैतत्साभवेति बोध्यबोधकभावाद्येरप्यभावात्तत्त्वबोधस्यबोधनाद्योकथं न स्यकर्मको

नाकथं द्वैतैक्यांतं भवेद्ब्रह्मन्कार
ल्लसंभवेसति ५१

बोधयाद्येलोके प्रसिद्धाहीतिप्रश्नार्थः ५१

701

श्रुतं हि त्वन्ता बोधेन त्वाज्ञानत्वयफलात्मत्वयेन बोध्यतां बोधकर्मतां नि बोधशब्दो लोके प्रसिद्धा स्मीतिमप्रश्नार्थः नित्ये नैव तद्बोधप्राप्त्योर्बोध्यतां बोधफलत्वं नोल्लक्षणस्वकर्मतामेति इदं सर्व मज्ञानवद्बाह्यविषयमोक्षजीवन्मुक्तेषु सत्त्वादिगुणानामभावाद्बोधस्य सकर्मकतानिरूपायेन शासेत्याशयः ४२ नास्मदादिबुद्धिविवदनाभवनाज्जीवन्मुक्तेषु प्रसक्तस्वरूपपरश्मिनिमित्तभूतात्म हेता रश्मीनां सा च नाबोधकार्येनेष्टबोधाप्रसिद्धेः स्वतः परिशेषाद्बोधप्रवणहृन्नालक्षणपरि

वसिष्ठः बोधेन बोधनामेति बोधशब्दस्तु बोध्यतां भवद्विषयमेवायं क्षिप्तो नास्मदा
दिषु ४३ राम उवाच बोधपर्यायशब्दं त्वमेति बोधान्यतां तदा कृतपक्षापरे नैते नाप्ता
वात्तेन लेमले ४४ वसिष्ठ उवाच यत्र बोधस्य बोधत्वं तदेवाहं त्वमुच्यते इहेतमत्रा
नित्यसंदृश्योऽविकनिरायते ४५ रामः सोऽस्याध्यंतमसंगादिर्येयाप्यद्येयथास्थि
ते तथास्वरूपमात्रात्म बोध्यबोधो वडुद्धवान् ४६

एतामेतीति वाक्येन तत्र च बोधान्यता तस्माद्बोधास्य सोऽहंता हि नाजीवात्मस्वरूपः एवाव परेऽनंते त्रिविधपरिच्छेदशून्ये प्रत्यप्रवतलमतिक्रांतिस्वातिजलेजत्वादप्यतिसूर्यिते स्व मलोऽविन्मात्रेऽव्याये कृतः ४४ बोधैकरसस्यास्मदादेर्यो बोधत्वं स्वरूपभूतं तदेवात्तिलस्यदवदेकृ त्स्य कमपदेशेनाहं त्वमस्माभिरुच्यते नान्यवदभिधानप्रमाणेन जीवरूपेणेत्यर्थः ४५ एवं वेत्सव्यवहर्तव्यं गम्यायेन जीवन्मुक्तानां विस्मयमेवाहं तादिजगत् बोध्यबोधादिति त्रिपुटीचेतिपर्यव

यद्येवं स्थितिरेव तत्त्वं तर्हि त्वयाहंते कासंभावन्त्वस्तत्कारणासंभवे सतीति त्वदुक्ताविरोधो हि त्वा
दिप्रसक्तिरितोयः सृष्टेनहानिलक्षणो दोषः स कथं स्यात्कथं स्यान्नस्यान्नैवमेतन्नामेति पृच्छादे
नमेवात्तेवस्त्वित्यर्थः ५७ नहि दृष्टहानेन यद्दृष्टे श्वानिलस्पंदवद्दृष्टत्वाविकल्पे कल्प्यचित्वात्कोऽव्य
वहारे भंक्रेन जगद्भ्रांतिकल्पनस्यापि तत्येवावर्तते पुनर्वंधमोहकल्पनापि स्यादिति प्रश्नार्थः ५८
हेयार्थसत्यत्वाभिनिवेशो हि पुनर्वंधने प्रसक्तेन ततत्त्वविदां न सैतेयं भ्रमलमत्यंतेनास्ति तत्त्वतः १

वसिष्ठः एवं द्वैतैक्यकथ्यैकः स्याद्दोषो हित्वादिदोषतः अनेनेत्थं स्थित एकःस्मिंक्रांते
पूर्णे परे पदे ५७ रामउवाच कोऽहं कल्पयिता हंतं वंधके भोक्ता कथं वा यन्मूलेय
जगद्भ्रांतिरनेनाप्रविजृंभते ५८ वसिष्ठउवाच हेयसद्भाववोधे हि वंधनेस्तवनास्त्व
ले हेमेः सर्वार्थरूपत्वाद्धेयमोक्षावतः कृतः ५९ रामउवाच हेमेवाह्यार्थनादी
पात्रीत्वादेवप्रवर्तने वा सत्त्वयोरस्ति मे हरूपोन्नतहेयोपलंभनः ६०

नेनवाभात् हेम्निरेव हि नेषां प्रारब्धशेषभोगशेषाय सर्वार्थाकारेवभासनेनातः पुनर्वंधादिक
ल्पनाप्रसक्तिरित्यर्थः ५९ ननु मत्तो मे सर्वाधरूपायत्तोदीपान्यकार्याश्रीलपीनादित्वपास्थिति
रेव हेमेवशारोरसत्वरपरायर्थास्थितिः प्रवर्तते प्रयोत्तमेन यावद्वशोपलंभतः प्रत्यहादित्सिद्धा
वातोर्थः कथंनयेवापलपितं शक्यतेतिशंकार्थः ६०

703

यत्तावासार्थस्य सकारणत्वाहेत्याशङ्क्य सहेतुत्वे प्राक्तनमापितं न तावतस्य पि घं स्वप्नान्तर्दर्शनस्व-
सिद्धासत्यतास्वाङ्गीकरणेन तत्सत्यत्वे एव भ्रान्तिमात्रात्मत्वे एव लीनेन तत्र स्वरपयार्थेतु पिरंगसाधके-
यस्मात्सत्यत्वाविधानतत्त्वविधानं तु भ्रान्तिमूलाज्ञानतासात्मत्वसाक्षि एव नास्तीत्यत्र तार्थः ५१ तत्का-
लिकार्थक्रियासामर्थ्यान्त्यात्वात्स्वप्नबोधबाध्यत्वात्सत्यत्वा० स्वतन्त्रतत्ता विकिन्त्वापांक उपाय इति

वसिष्ठः सकारणस्य कार्यस्य वासनस्यार्थस्य सत्यता येयं सा भ्रान्तिमात्रात्मन्त्वयि लीनेन
रोगिका ५१ रामउवाच स्वप्नः स्वप्नोस्त्वसत्योवाद्यः स्वेनावस्तु यद्भाति तथैवेयं जगद्भ्रान्तिः क
उपायोत्र कल्प्यतां ५२ वसिष्ठः एतेनावपुषा स्वप्नस्त्वेषैयं चेन जगत्स्थितिः न त्विदं ग्रहणता
यानां मन्नैव भ्रान्तिनो हिता ५३ रामउ किमेतावति संपन्ने संपन्नं भवति प्रियं कथं च सा
ग्यन्नस्यान्नो स्वप्नाहो विकल्पना ५४ वसिष्ठः यदावरपरामर्शात्स्थितिस्तावत्स्वयं शाम्यति
स्वप्नेव्यं वास्थितेस्थूला भावना विनिवर्तते ५५ रामउ भावनातत्त्वतो यातायस्यासौ किंम
यमपासि कथं शाम्यति तस्यां संसारकुहरभ्रमः ५६ वसिष्ठः श्रुधस्तमस्त्वाभासमन्तमयन

गतोपमं वर्षघोस्त्रहविभ्रांभेन
गन्धरूपस्यवासनः ५७

मग्नः स्वर्थः ५६ स्वप्नस्याप्यसिद्धे तं तत्त्वप्रबोधेन तात्त्विं ग्रहणतावापपद्यसर्वेद्दः स्वेषापापायरस्त्वत्र
रत्राणः तन्निर्हि सर्वेव स्वप्नानांपि ग्रहणभ्रान्तितेवाति ग्रस्थांइ इतितेव ५३ स्वाशायमप्रतिपद्यप्रमः
स्पष्टः ५४ एवं पूर्वापरपरामर्शेन स्थितेस्त्रव स्वं प्रत्लोपोरयास्थूलास्वप्नभावनाविनिवर्तते
५५ यस्य पूर्वापरविमर्शेन जगतस्थौल्यभावनानन्तेतायामसजीवन्मुक्तो न जगान्किं किंदृश्यंपश्य

नीतिमग्नः ५६ उत्तरंस्यहं ५७

ततस्तदनंतरं ५८ उत्तरोत्तरभूमिकापरिपाकक्रमात् ५९ ६० भ्रांतिमात्रात्मनि ह्यस्मिन् दृश्यच
क्रे यथाभूतार्थविज्ञानाच्चिद्ग्रहविमुक्ते दृश्यपरत्यागेनास्थिते सति प्रारब्धशेषभोगक्रमात्तस्या
पि दृश्यदन्तर्थः ६१ अपरं किं निर्विलेपनाख्यकं संपद्यते इति प्रश्नः ६२ भोगास्वादशांतिः परवै

श्रीरामः ततः किं तस्य भवति वासनानाशवेनस्थिते चिद्ग्रहे गतेर्थानां स्वभावमनग
तस्थितेः ५८ श्रीवसिष्ठः संकल्परूपजगतः क्रमात्तापि विलीयते वासनातस्यतेनाशु
शान्तेर्याति विवासनः ५९ श्रीरामउ: अनेकजन्मसंरूढा भावाभावप्रसवशालिनी भव
बंधकरी घोरा कथं शाम्यति वासना ६० वसिष्ठः यथाभूतार्थविज्ञानाद्भ्रांतिमात्रात्म
नि स्थिते चिद्ग्रहविमुक्तेस्मिन् दृश्यचक्रे क्रमात्स्वयः ६१ श्रीरामः चिद्ग्रहविमुक्ते
स्मिन् दृश्यचक्रे क्रमात्स्वते संपद्यते किमपरं कथं शांतिमनापते ६२ वसिष्ठः चिद्ग्र
हभ्रमे शांते विभ्रमात्रात्मतां गते निरोधयोगैरेवाम्बुके जगत्यास्योपशाम्यति ६३
श्रीरामः बालसंकल्परूपेस्मिन् स्थिते जगति भास्वरे कथमास्योपशमनेनाहन्तुः
त्वापाकिंत्वरः ६४

राग्याख्योपसंपद्यतः स्तुन्नरं ६५ बालसंकल्परूपे भ्रांतिपेलवलनया स्थिते विजगति दृश्यः खेदेना
स्योपशमनं कथं नर्हि तादृगात्मेनपेलवसंकल्पः शिशुरचितः दृश्यः खोपाकिं दृश्यः खमनुभवन्क

योंदश्यपतेऽस्नर्थः ६४

705

श्री
वा॰नि॰
उ॰टी॰
८८

अविचारेणपेलवत्वापरिज्ञानादेवाश्रितोरघिङः त्वंविचारेणतत्परिज्ञानेनतंनयाशशादिनाडुः
त्वमितिनिम्नमपिविचारयेत्युत्तरमाह संकल्पेयति १५ अस्त्रः स्वस्थः १६ एषः सोऽप्यनेनत्वयाऽर
स्कृत्याक्रियमाणोमहाशासाघपत्यश्रवणञ्चपएव १७ चित्तेजीवतिसतितन्निरोधसाध्यावि
नेः अचेत्योन्मुखत्वेनाक्रियत्कालंस्थास्यति अतश्चित्तनाशोपायमेववदेतिप्रश्नार्थः १८ चे

वसिष्ठः संकल्पमात्रसंपन्नेनहेतुः त्वंकथंभवेत् संकल्पश्चित्तमात्रंचतन्नावश्यवि
चार्यते १५ श्रीरामः कीदृशंभगवंश्चित्तंकथंनन्याविचार्यते किंवातत्पद्यतेब्रूहि
नास्मिन्नस्यविचार्यते १६ श्रीवसिष्ठः चित्तंचेत्योन्मुखत्वंयत्तच्चित्तमितिकथ्यते
विचारपथपर्वास्यवासनानेनशाम्यति १७ श्रीरामउवाच कियद्याममभवेद्ध्रसत्त्र
चेत्योन्मानेनाचित्तेः चित्तस्याचित्ततोहेतिकथंनिर्वाणकारिणी १८ श्रीवसिष्ठः चे
त्यंनसंभवत्येवचित्किंचेनयतेजनः चेत्यासंभवतश्चित्तसत्तानास्तिततश्चिरं १९
श्रीरामः कथंनसंभवत्येतच्चेत्यंयदनुभूयते अपह्नवस्त्वनुभवेक्रियतेकथमीदृशः २०

चेत्यस्यासंभवदर्शनेनमार्जनमेवचित्तनाशोपायइत्युत्तरार्थः १९ चेत्यंसर्वंयथानसं
भवतिचेत्तर्ह्यनुभवस्यकोऽविषयइति प्रश्नतात्पर्यार्थः २० ॥

अज्ञपरिज्ञानस्यापह्नवे अयोग्यस्वप्नतावित्परिज्ञाननामस्वप्यातीतवस्त्वेवविषयस्तत्रार्थः ११ अपृष्टः स्फुटः १२ आद्यंतौ देशकालकृतपरिच्छेदौ देहे ते वस्तुकृतपरिच्छेदे अपि यस्मिंस्तथाविधं तत्तादृशं जगत्तज्ज्ञानोः स्याद्यंतेन विद्यते आदिन स्वप्नसंभवतीतितिस्मात्तत्त्वत्रे शशविषाणवंध्यापुत्रमायमित्यर्थः १३ अत्यंतनासत्स्वेत्कथमर्थक्रियासमर्थमनुभूयत इति प्रश्नः १४ एवंवि

वसिष्ठः यादृक्स्यादृतविपर्ययेनजगत्स्वप्नसत्यता यादृक्त्वत्ततविपर्ययेनदृनाद्धे यहयं ११ श्रीरामः चिज्जगत्कीदृगज्ञानोः कथं तत्स्वप्नसत्यता तज्ज्ञानोत्तज्जगद्यादृक्तदृक्तो किं न दृश्यते १२ वसिष्ठः आद्यंतदेहमज्ञानोस्तज्ज्ञानोन्नविद्यते जगद्भ्रमो संभवतीति तिस्मात्तत्सत्वमादितः १३ श्रीरामः यदित्तो यदनुत्पन्नेनसंभवति कर्हिचित् अस्तद्रूपमनाभासं कथं तदनुभूयते १४ वसिष्ठः असदेव सदाभासमत्तत्वत्रमकारणे नायत्त्वमवदद्धृतमर्थकृत्त्वाद्भूयते १५ श्रीरामः स्वमादेकल्पनादेवयदृशमनुभूयते तज्जायद्रूपसंस्कारादनुष्ठानादभूतितः १६ वसिष्ठः किंजायद्रूपमाहोस्विदस्यस्वमेनुभूयते संकल्पेचमनोराज्येऽनेमेवदराघव १७

एवंविधाभिजाग्रत्स्वमवदनुभूयतइत्युत्तरं १५ कल्पनादौमनोराज्यवितर्कादौ अनुष्ठानं जाग्रत्वबद्धारस्तदनुभवतः प्रसक्तानान्नसद्रूपसंस्कारादित्यर्थः १६ संस्कारास्वमेकिंजायत्त्वमित्येद्रूपवा

७०८

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६९२

तथापकल्पं रामः परिगृह्योत्तरमाह स्वप्नाद्विति नाग्रज्जाग्रत्यस्ति स्तोऽर्थ एव २८ त्वद्वितेपातिते
शेषं स्पष्टं स्वप्ने मे देहः स्वामत्तन स्वप्ने जाग्रत्यात्तन तु एव नाद्विति भावः २९ स्वाप्यकल्पपरिग्रहेऽप्पिते
रामो द्वितीयकल्पमवलंबते नेति जाग्रद्दृष्टः स्वप्ने न रामते न भासते किं त्वन्यत् तद्वदत्रैवे
ति एतत्त्वदभिप्रेतमयावृद्धे एता वो स्वप्ने देहः परिशिष्टः तदन्यत्रस्य स्वप्नदर्शनगादिव भासते२

श्रीरामः स्वप्नेषु कल्पनायेषु जाग्रद्देहोऽवभासते संस्कारादन्यथा नित्यं मनो नान्यत्प्रभो
ध्रुव २८ वसिष्ठ उवाच तदेव जाग्रत्संस्कारात्स्वप्ने स्थूलदेहोऽवभासते तत्स्वप्नेऽस्तु हि तं गो
हं कथं भाति राघव २९ श्रीराम उवाच न जाग्रद्भासते स्वप्ने तद्दृश्यान्यद्देवाहं तु
दृश्येन तत्कथं तत्स्वप्नदर्शनमिव भासते ३० श्रीराम उवाच श्रीवसिष्ठः नानुभूतोऽनुभू
तस्स्वप्ने न स्मर्योऽवभासते स्वर्गोद्यानादि मध्येषु स्वभ्यस्तात्त्विति भासते ३१ श्रीराम उवा
च एवं स्वप्नात्मके भाति जगादित्येव बुद्धवान् ग्रहवत्स्वप्नमयतो यं कथं च स्वं चिति किंस्मात ३२

ति ३० नापूर्वमित्येवभासत इत्येव नियमः किं तु कश्चिद्दृष्टोऽनानुभूतः अपूर्व इति कश्चित्त्वाग
नुभूतो नापूर्व इति वावभासते स्वप्नोऽवयेन नाकारेण स्वर्गाद्युद्यानादि मध्येषु तु भवोऽभ्यस्तः स स इति ते
नाकारेण भासते तत्र स्वप्ने आकारता अभ्यासे स्वभ्यस्तेन तथैव भासिष्यत इति भावः ३१ इत्येतद्यथावोऽपि तो
जाग्रज्जगदपि स्वप्नात्मकमेव भातीत्येव बुद्धवान् तथापि विशेषमर्थं जगत्यतो ग्रहवद्यापतेऽन्नः कथं

निर्वाण ३४

कारणपरेहतोनेनसर्वाकिंकल्पनीयइत्याशयेनवासिष्ठस्तत्कारणोहक्तनियोगमिति ८३ उत्तरंस्पष्टं
चित्तैवचेत्योन्मुखीचिदेवेत्यसकृदुक्तमेवेति नास्तितन्महाचिद्घनमेव तथाचिदेवजगदाकारमेव
स्थितमितिसिद्धमित्यर्थः ८५ नहिचिद्घनात्मनोन्याश्रयेनभेदाभेदेनब्रह्मणिजगत्स्थितमित्यवक्तु
तोनोक्तने नस्वभावादिकिंचनास्तीतिकृतोनिषेधनेत्यतिरामः शंकते अवयवेति यथावयव
वानांशाखादीनांअवयविनावृक्षस्यचतादात्म्यलक्षणएकीभावोभिन्नः भेदसहिष्णुस्तथाचिन्न

वसिष्ठः योयंसंसरणस्वप्नः सकिंकारणकोभवेत् कार्यंनकारणाभिन्नमितिदृष्टंविचा
रय ८३ श्रीरामः चित्तंस्वप्नोपलंभानांहेतुस्तस्मान्नदेवते विषयंचायंनरहितंमनोनास्तिराम
नामये ८४ वसिष्ठः एवंचित्तंमहाभूतंमहावि---नमेवतत् तथास्थितेनस्वभावादिकिं
चनास्तीतरात्मके ८५ श्रीरामः अवयवावयविनोर्यथाभिन्नत्वयासह तथानवयवेब्र
ह्मण्येकताजगदादिना ८६ श्रीवसिष्ठउवाच एवंनसंभवत्येवनित्यानुत्पन्नमादितः
नगरंनाजरंशांतमजंसर्वंमवेयिते ८७

नगरेऽरण्येस्वप्नेतत्रनगरादिनासमष्टिचेतनेन अनवयवेब्रह्मण्येकतास्तीत्यर्थः ८६ परिहरतिए
वमिति एवंकल्पनानांसंभवत्येव यतः आदितोविमर्शेब्रह्मणिकारणाभावाज्जगन्नित्यानुत्पन्नं
नहिमायिककल्पनामात्रेणावयवावयविभावोभेदाभेदोवाभवति मरुनदीगंधर्वनगरादे
रपिमरीचिनभःप्रभृत्यवयवतादिसंगादितिभावः अवेधिताङ्घ्रिदिनमरत्वेडिनामितियावत ८७

श्री·
वा· नि·
उ· टी·
८८२

710

एवंसमाहितो राम: पतिर्गिरां ह्यमेहांतिकेचौ ह्यिनमेवारलेख्याह काकनालीयवदिति ८८ ए
वंजगज्ज्ञातिमात्रमेवेति निश्चित्र वेनेवामेयतिसापिभ्रांतिरिति हृदयमूलकेनशास्त्रीयविचारे
एमयातिराकृतेतिवस्त्रिहृदयमेहरांति येनिचिविधादिग्रामिद्वारहि: पामरशिष्यैरौक्तिक
रहितस्त्रनरहिशृतिनमोदोपथमाउन्नाभेदाद्भमेदानिराकार्यातहतोयावेनेनतोयथेनापाद्ये

श्रीराम उ° काकमालेवगन्मेघसर्गोघोनादयोधमः भ्रांतिरहृतभेद्भूनसाहृता:पये
पदे ८८ श्रीवसिष्ठ: यथापारवनीरसाइसर्विरोकाविक्रोनेनवारांहयोयशे।
तिरोहितार्थीवयोम्रायावैरुण्येनी नेहेप्रवलेख्यविसमाविलेनेर्वर्णितेनिहृ
नेयावरहिरशोनसेतिकल्लिलानोहृन्मनानेभ्रमः ८९

न उत्पन्नेहरशोष्पबलेक्यमयेरे प्रक्षिलेविप्रनतमोनिवर्णितेन केनेदेरसाइसविरोसमादपि
मारितेमेत्यवोद्धसमयोनोकबीनाप्रमाणप्रमोयमनयरोहाऊशलानोपहनरविवारयाया
रवतो प्रतिनिक्षपेद्भपनादभिन्नयायाकाविहृहि: सेकायायायपयासर्वैविवारशास्त्रप्रमाणमन
नोनेहध्यासनपृथेणकृपोतेनिहतोय: पदमनत्रृपार्थेलन्मात्रहपस विथयस्यउन्मेष: प्र
पोहनयास्त्ररण्ययस्यावरमसाहान्यारहस्रो नारशोवयसुनोविपाशुन्नजीवनमकेशुप्रति
डासावनेहेरशो प्रवलख्यास्मिनयान्नेक्षयनयंनेविधानेवर्णितेननराह यावदिति यावरह
यस्तुनरणीनोवाश्रुकालत्रयेपिनसेति जगन: सून्यनाषिनकालिनाधमस्तुनकालिनलावत्रि
मायोहपरमानेदग्रस्यानेकवरुशिनेपर्यनतमितियावत् ८९ रामायनमः ॐनमः

इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेविश्रान्तिर्नामनवनवत्युत्तरशततमःसर्गः ९९
ब्रह्मैवजगदाकारेणयथाभात्यप्रबोधनः स्वरूपमात्रनिर्वाणेनतत्स्मृत्यागोहृद्वर्णेने एवंप्रतिबोधयि
तोरामःसंदेहांतिकंपदेप्रतिपाद्यापिलयनिष्ठंबंधन्यादिना परमार्थमयंपरतत्वविवर्तनैः १ श्रीव
र्विहेयपशांक्रेमयानाप्रविधायोक्तिकरणानत्तरशान्तसागिनेव २ श्रीरामोक्तमनुमोदमानोव

इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेविश्रान्तिर्नामनवनवत्युत्तरशततमः
सर्गः ९९ श्रीरामः एवंचेन्मुनिश्रेष्ठपरमार्थमयंजगत् सर्वदासर्वभावात्म।
नोदेतिनचशाम्यति १ भ्रान्तिरेवमाभातिजगदाभासरूपिणी भ्रान्तिरेवापिनानै
वब्रह्मसत्तैवकेवला २ वसिष्ठः काकतालीयवद्रूपयज्ञानोवात्मनात्मनि सते
नैवात्मनात्मैवजगदित्यवबुध्यते ३ श्रीरामः कथंतत्प्रत्यहोदिक्कुसर्गोस्मादोपर
इव कथंभिन्नाविनाभातिवरदीपप्रभाद्रुते ४ श्रीरामायनमः ॥

भेदसत्तेवाह काकतालीयवदिति काकतालीयवदन्तर्वीयाप्रविधया आत्मनात्मैवध्नेनैवब्रह्म
णा ३ महाप्रलयकालेलोले व्रनादिगविभागादिस्मृतं प्रपंचं क्विचिन्मकाशमसंभावयन्निव
सर्विसयेरामः इत्कुतिकथमिति प्रदिकृरिविभागविवासर्गस्याहेप्रलयकालेपरब्रह्मोदेव
कथंतत्पत्रिप्रकाशाने प्रहाइत्याशुर्ग्रेसिम्नाप्रालेवनेन तयावविमालेवनेप्रभायाइवविदात्मनोपि

मथाग्रंथभागेनसर्गः ५

श्री
वा.नि.
उ.त्त.
६६२

प्रतनुत्वात्सूक्ष्मत्वान्मूर्तेष्वप्येतन्नानुभवबलादेवं संभवनीयमिति समाधत्ते इत्थंरूपमिति ३
इदंरूपं प्रतनुत्वात्सूक्ष्मत्वमेव विभुत्वे द्वारेण मद्रूपमहमस्मीति स्फुरतेः आस्तुर्यं वेत्ता भवति कश्चिदेवमिति
भावहृष्टवताह्य नयाणेनासंभवानाकार्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परोक्षत्वेऽप्यपरोक्षात् सैवावि
त्रिरूपासूर्यादिप्रभायाश्रुपिप्रभाग्रेयकारकाले आत्मनैव स्वप्रभामाभासाल्लेसूर्यादयोऽयायघनेनतंप्रका
शादिस्थितिः सद्दृशापाले ५ सूर्यादिप्रकाशेऽपि चिन्मात्रादितिरोहितप्रकाशस्वभावरूपत्वमतु चिन्मात्रंभातीव

श्रीवसिष्ठः इत्थंरूपमिदं भाति निर्विकल्पस्वप्रभाप्रभा यथैवात्मनात्मैवनप्रकाशा
दिस्थितेरिव ५ चिन्मात्रप्रकाशोऽभातीव बहिर्मुखं भासनेवननन् इत्थमात्मभवादादौव
ज्ञानरूपमरूपता ६ तस्मादस्मात्स्वतोऽरूपेणैवात्मनि सदनामयं चिन्मात्रैवात्मना
चिन्मैंभवनाभासनेनया ७

नहितस्य प्रकाशनाभिसिद्धिमपेक्ष्या यन्नतद्रूपेणतद्भासनेवनन्नस्वप्रकाशनावलादेवसंपद्यतेप्र।
काशकस्यैनैव रूपप्रथनात् नतुयथारूपादिसंवैधात्मा‐ भस्मिप्रकाशोऽहदृश्यनेनयासगी
स्यादेरपलयेपिवक्राशोनावाध्यमानानालिविषयोऽहरूपतामिनवर्तेः ६ एवंनिरालंबनत्विस्मभा
वनाद्वेदेः सैवसर्गादौजगदाकारेणसंपद्यतेति संभावयेन्याह तस्मादिति चिन्मात्रैर्नमालंबनेप्राभा।

प्राभासनेसूर्यादिप्रभायथानभैव ७

712

१०

एकस्याएवचित्सत्तिगुहीभावः स्वभावादिषुपि प्रसिद्धएवेत्याह इत्युरीति ८ यत्रयस्मिन्सर्गादिका
ले ९ स्वभावोमायायाशक्तिः नयतिप्रकाशते ११ तस्मात्सर्गात्मनाभासनेभानमेवसर्गः १२ स्वतानाम
मेवेदेशात्स्वरूपेवद्भवतिनात्माकमित्याह स्वभावभूतमिति प्रकस्यान्यातिभासितापिजडत्वेवा
नत्वात्तुसंधानेननपश्यति १३ कथंतत्वात्संधानेनत्स्फुरतरात्मिति १४ भासकश्चिदात्मात्मन

इत्थंदर्पणबिम्बेकेवस्वात्मन्येवविराजते स्वभादिभुवनेहाघटकुट्यदर्पणात्मिकासती ८
विच्छात्मेवंहिसर्गादेकत्वेनीभातिसर्गवत् एवसतीयेवभानेवरूपंयत्रस्वपेतरा ९
एकैवचित्स्वरूपंभूत्वासर्गादेर्भातिसर्गवत् यद्यएवस्वभावोस्यायद्येवंभातिभास्वरा १०
एतत्स्वप्नसंकल्पनगरेभ्योद्भूयते इत्यनामयतस्येचाविहीनिःप्रपञ्चोदिता ११ न
भस्येवनभोरूपायदिदंभासतेजगत् स्वनाशेनमिदंतस्याः सर्गाः सर्गात्मभासने १२
स्वभावभूतमस्माकोविदंभातिमहात्मनो भासभासकसंविद्धिनपश्यतिमतिभासिता १३
नहितन्नामसर्गादेर्नास्यपृथाजोनभासकः निष्पादानवशादेवस्यात्मीयेषुस्वन्यपायया १४
तथात्मनिहितात्मानाज्जितेहेनविभासते सर्गादेर्नवभास्योस्तिनचवानास्तिभासकाः १५
कारणभावनोहेतेनचिद्योमाभातिकेवलं किंनामकारणंब्रूहिसर्गादेर्योभितिवस्तुनः १६

भासकश्चिदात्मातन्नास्तिस्वस्वरूपमस्येव वाशाङ्कःपत्रान्तरे १५ १६

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६६४

सर्गांतेजगज्ज्ञानस्यनाशप्रश्नपूर्वकस्यात्रयत्नभावात्स्वपिलयंचिदविवेकस्यप्रकाशनस्मादाह प्रभावादि
ति १ ॥ ८ विकासनमित्युत्तरान्वयि ॥ ९ ॥ शून्यतोयरयोर्भेदविकल्पविकासनं वर्णितंतत्रानु
संधानप्रकारमुपसंहरति पूर्णेति एतेनमदुक्तेनतत्त्वानुसंधानोपायेनतत्त्वंबुद्ध्वायावद्भूमिका
परिपाकक्रमेणोदेस्वनुभूतियुक्तेहृष्टंभवतिमुक्तेषयथास्यात्तथापाषाणमौनेनितरुइवामास्थिा

प्रभावादर्थदृष्टीनांचिदेवेत्थंप्रकाशते जगज्ज्ञानमिदंयत्रतत्रनाम्नस्वरूपके ॥ १ ॥ न
स्वप्नोस्तिभवटंरूपंकेवलंब्रह्मभासते चिन्मात्रव्योमसर्गादाविंत्थंकचकचायते ॥ १ ॥
यत्स्वमेववपुर्वेत्तिजगदित्यनघात्मयं चिन्मात्रव्योमसर्गादौवित्थंभातिविकासनं ॥ ८ ॥
यदिदंजगदित्येवशून्यतोयरयोरिव बुधावस्थावत्स्वनुभूतियुक्तेस्यात्तत्क्रमेतेन
विकल्पमुक्ते पाषाणमौनमुत्तमेनमन्तकेनग्राह्यमहेनदिपुक्तमुक्ते ॥ २ ॥ रामायते
महाबाधबोधनेनामसर्गः ॥ १५ ॥

पारंनिर्विकल्पसमाधेस्थानत्वं एतेनस्वेनपदेनैव प्रमादेसंसारेपुनःपुनर्भङ्गे वैराग्या
तिशयेनस्थापितेमुक्तेबाह्यविषयनानात्व ज्ञानेनेनभंस्वेमुक्तमपिनग्राह्यविषयग्रहण
स्वभोगलाघवहेतुतपासमाधिवृद्धेविधानकत्वादितिभावः ॥ २ ॥ इति वा॰ ता॰ प्रकाने
वतित्वज्वरशमननमः सर्गः ॥ १ ॥

ईदृक्प्रबुद्धो रामः स्वं प्रबोधं दृढसंस्त्रियो यथाचिन्मात्रमेवेदं नचाविद्यास्तीतनोऽब्रवीत् सर्वसंदेह
निवृत्त्या सम्यक् प्रबुद्धो रामः स्वभावस्थितः स्वमभ्रांतिमिव संसारभ्रांतिमाशंकयते यस्मादस्माद् अ
हो इत्यादिना संसारलक्षणपरमेतिरूपो मंत्रवरे नयाप्यते येन वस्तुतां हे कदेशेनाचिरकाले
वंधे अपरिज्ञानमात्रेणात्मतत्त्वेन संभ्रांतः १ अहो इत्यात्मतत्त्वेन यावदिति सा कस्य तयावो

श्रीराम उवाच अहो नु चिरकाले संप्राप्तमवपमंतरे अपरिज्ञानमात्रेण संसारपरमो
वरे १ अहो यावदियं नाम जगद्भ्रांतिर्निरिंधन नवाभून्न च वास्तीयं न च नाम भविष्यति २
सर्वं शांतं निरालंबं विज्ञाने केवले स्थितं अनंते चिद्रवं व्योम निरागमपकल्पने ३
परमाकाशमेवेदमपरिज्ञानमाश्रवं संसारनामिवास्माकं गतं चित्रमहो प्रभोः ४
इत्थं वेननिदं भानमिमे लोकाश्मिदं यः परमाकाशमित्यच्छमेवानच्छमिवस्थितं ५
सर्गोऽसौ परलोकोऽसौ स्वभावोऽसौ कल्पनादिके चिदेव चेत्यवद्भाति ततो नाकिल दृश्यधीः ६
स्वर्गे वा नरके वापि यास्थितोऽसीति मतिर्यदि नन्वस्य नरकस्यांतो दृश्यं संविन्मयालके ७
नेदं दृश्यं न चेहस्थानं सर्गो निजगत्रवित् क्रमाप्रन्त्वमसिद्धादि किमपीदं तदप्यसत् ८

क्रमेण देश्वरवार्तिके नन्वमस्यादिवाक्योत्यसम्यग्धीजन्ममात्रतः अविद्यासहकार्येण नासीद
स्ति भविष्यतीति २ यतः अपकल्पने स्वतएव न दूजनाभावो वीरागे ३ ४ ५ कल्पनाकाशग्रव
नाशादिपरात्मनोऽनन्यपरिग्रहः ६ मतिः भ्रांतिः नन्वस्याः भ्रांतेर्वे शांतस्य ७ स्तो नरकस्यांतो वंध्यः

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
६६५

भ्रांतेरसद्रूपत्वान्नत्कारणाद्विनापि भ्रमयुक्तैर्वेत्याह कुतस्त्याति हृष्यते स्यालोक्यते ९ तात्वानतत्वज्ञा
नेनत्वदे १० निरंतरे स्वेनगालशून्ये शैलोदरे स्फुरेति कशिलागर्भेवा ११ १२ हीह विभ्रमो यद्येति
शोषः १३ जागरणं जाग्रः यज्ञार्थैकः जागरेऽप्यन्यहृदहृष्टापि नाविपानयर्यो यो १४ स्यैभ्रांतिः कुः

कुतोस्याः संभवो भ्रांतेरिति चेत्स्वपलेस्वने नदेनदृपिनोदुष्टे भ्रांतस्य भावाद्भ्रांतितः ९
भ्रांतिनैसंभवत्येवानि विकारेतत्तापरे यत्विदं भ्रांतिता ज्ञानेनत्र देवेत्त रत्ननेन १० नि
रंतरे शिरावंतेऽव्योम्नि शैलोदरे यथा कुतोऽन्यथा कल्पकेस्यान्नज्ञापरेद्वाविकारिणि ११
सिद्धेवानुभवो भ्रांतेः स्वप्नेस्वमरणोपमा यत्स्वात्लोकनेनाशम्यत्यनीहे विलोकनात् १२
मृगतृष्णांबुरूपत्वेनरहीऽपि विभ्रमः नद्याविद्याभ्रम स्यार्थे विचारेणोपलभ्यते १३ वा
लवेतालवज्ज्ञाते न विद्याजायते यापिहि अविचारेण संभूताविचारेणोपशाम्यति १४
कुतश्चास्तीहि तिमिरेनेनायमभ्रो विराजते सतत्पदविचारेण लाभो भवति नासतः १५
प्रमाणिकविचारेणग्राहितेयत्रलभ्यते नदेनरस्तदेवादिः तज्ञस्तेनुभवोभ्रमः १६

तो विमिथ्याद्या सीदितिभवभ्रोप्यत्र न विराजते विचारार्थे हिप्रश्नः स च वात्र निष्फलः तन्मूलस्या
ज्ञानस्य स्वसतो निर्णयत्वाद्योगादित्यर्थः १५ अज्ञानस्य स्वसत्वे प्रमाणं पूर्वके विचारालभ्यत्वा
देवेत्याह प्रमाणिकेति आदिजगम्मूलमज्ञानं तत्सत्यान्नकारणदेवादि तदनुभवात् भ्रमः १६

अज्ञानतत्कार्यं च सन्मूलकमेवाकिंनस्यात्तत्राह यदिति प्रमाणैर्बोधार्थं भणस्क्रमादिभिः १७ तर्हि
जगदपि सदेवाकिंनस्यात्तत्राह सर्वेतनइति ज्ञप्तास्विन्कारणात्म्यमात्रात्तु १८ १९ परेणनिश्चति
शुद्धानंदेन आत्मपूर्णोपरेअमलस्वरूपे परं तदेवस्वेमहिम्न्यवतिष्ठते २० २१ बोदृश्यंनन्यदसवति

यत्रास्तीति परिच्छिन्नं प्रमाणैः सविकारितं खपुष्पशशशृंगाभं तत्कथं लभ्यते सदा १७
सर्वेतः पेलवमात्रणोपि यः ज्ञप्तिर्नलभ्यते तस्यास्याकीदृशी सत्तावेध्यानतयद्वपिणः १८
भ्रांतिर्न संभवत्येव तस्मात्काचित्कदाचन निरावरणविज्ञानज्ञानमेवेदमाततं १९
न किंचिज्जगदाद्याभातीदंपदमेवतत् परंपरेपरापूर्णेपूर्णमेवावतिष्ठते २० नभा
नेनचनाभानं सिद्धं किंचित्कदाचन इदं सिद्धमिदं स्वच्छं शांतमेव जगद्वपुः २१ अज
ममरममहाद्यमाद्यमेकं परममविकारमपंतमनंतान् पदमहमस्मि हितं ततं विशुद्धं निरस्त
मनेककयाविकास्मि २२ इतिश्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे विश्रांत्युपशमवर्णनंना
नामद्विनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९२

तिष्ठते तेन दाह अजमिति अजरार्थं परेरपहृतं सृष्टांबंध्यार्थं विहद्धिन्नं हंसमंतात्पूर्णं ब्रह्ममेवनिर।
हंसतत्वबोधात्वदितं स्वावरणपरिच्छेदभंगात्सर्वतोविकास्मि २२ इतिश्रीवासिष्ठ निर्वाणप्र
करणे द्विनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९२

रूढतमः प्रबोधेनाऽज्ञाननिद्राव्ययेणदशागात्र निस्पृहनिखिलद्वैतनिर्मात्मस्थितिमब्रवीत् देवाः कर्मोपासनसिद्धः अथयस्तु योगसिद्धः अथवा बहुशा हित्वा ह्यांतःकरणान्येवाथ देवादरद्वयस्तु तेहृदेवाऽक्षीयमानद्धः इमावेव गौतमभरद्वाजावित्यादिश्रुतेः १ द्वैताद्वैतयोरत्र संपादनेयोमनोसितसमुद्भेदस्तन्यमुद्भेदैर्वाक्यव्यवहारैः संदेहैर्विभ्रमैस्त्वास्माकमलंप्रयोजनंनास्तीत्यर्थः

श्रीरामउवाच अनादिमध्यपर्यंततदेवानर्घयोखिलः यत्स्वदंतदिदंभातिविश्वजगत्त्वावद
स्थता १ द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भविभ्रमैः अलमस्माकमाशांतमाद्यंरूपमनाम
ये २ व्योमनिव्योमभावात्तापशांतेयादृगास्थितं तादृक्चिद्व्योमनिस्फार किंचिद्व्योम
भासते ३ यथाव्योमनिव्योमत्वे दृणत्वेदृशादिस्थिते जलत्वेवजलस्यांतस्तनवनेविद्रु
नेतथा ४ साहंतादृग्जगद्रूपमाशाकाशविसार्यपि महाचिदूरेविदिदंविशांतंप्र
न्यतोदितं ५ जीवस्यास्मिन्विमूढस्यपरेपरिमितोदये प्रसुप्तंवापिसंसारापिशाचः
पशाम्यति ६

अयंसर्वोदोसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिसिद्धस्वरूपेणतदिदंसर्वंभात्यन्यत्तुकत्वते २ समष्टिजगद्भानेकीदृक्स्वरूपत्वेनतादृक् व्योमनीति व्योमभावतोकेशोड्डुकमुक्तावलीगंधर्वनगरादीनां ३ व्योमादौव्योमतादिरूपाभ्रमैदेनसामान्यरूपेणतद्भावनवास्थितंतत्त्वयेत्यर्थः ४ आशाकादिरूपाकाशेववियसारि असंख्येयघनयाविस्तृतमपिप्रशान्ततयाऽदितंप्रशान्ततोदितं ५ अपरिमितो

दृष्टिप्राप्तिस्वरूपस्मिन्दृश्यमानेजीवस्यसंसारविश्रान्तिः प्रशामवती ५

कथमुपयामिति नदाहं भेदोपलब्धेरिति लहर्योर्भेदाज्जलस्याथोन्यथिवौविपदे ७ सन्तापः प्रथ्मा
न्मिकादिविविधंसनापप्रादिपदाह्लिषयेन्न स्वान्ननदाव्कारोप्रस्लमदर्शनं यानिसपोनन्द्रस्वविवि
श्रांतिहेतुर्नैष्यागमः ८ प्राजवंजवीभावेव्यवहारविदेये ९ १० श्रमाकेननविदे ११ सर्वेस

भेदोपलब्धिर्गलितोव्यवहारवतोप्यले जडस्वेवाजडस्वेववीवेरिवजलोदरे ७ क्का
प्यज्ञानवैणातेमनापाषाकेरेषुश्री संसारसन्नादिवेसायान्यते सर्वेष्यागमः ८ मा
वाभावेषुकार्येषु जरामरणजन्मसु नश्राजवंजवीभावेतिष्ठन्नपिनतिष्ठति ९ नावि
द्यास्तीहृनचोपितिनङ्गः खिनखेदोस्यः विद्यावियाम्हाखेदः खेमेनित्रसेवनिर्मले १० प
रिज्ञानसदेनत्गुणावङ्कस्यैवनिर्मले श्रपरिज्ञानमस्माकंयस्मात्मनविद्यते ११ मडडो
स्मिसर्पणतमसवीपवक्रूरदृष्यः श्पानंसमेसोहामिदंस्वेपश्पामिजगद्ग्रयं १२ समस्ता
नेयावदिदंजगद्ग्रस्येवकेवले श्रज्ञानान्माभवद्गस्यज्ञानान्मान्पनास्थितं १३ ज्ञानाज्ञा
नमनिर्भासंस्वसंकमनंरंनथा स्मान्यैकननीलनङ्गपमेकंनभोयथा १४ रामाय

वद्वैनेवेषमारहितं २२ नाहंकश्चिन्नागतोनापयातः किंनसैवसागतननाश्रान्मायेननयाविपम
भवन् प्रथुनात्तत्वानेप्रान्मानिस्तस्वभावेस्थितं २३ प्रनिर्भासंस्वस्थानिरिक्तज्ञानाज्ञाननिर्भासमस्तूवे
यथानीलनशून्यतेनीलत्वेवनभपकेनहृदिन्नथेः २४ ॥

श्री· वा· नि· उ· टी· ६६७

तत्रस्थानबोधान्निर्वाणमेवसमग्रमास्से प्रशान्तनिःस्नेहमेवसर्वशंकाविनिर्मुक्तोगतशोकमास्से स्वस्थचे
तिविहेयानमहत्त्विलशेषोहृयावावाह्यिकविभ्रमान्निर्येयास्यात्तथाप्यास्से एवंप्रबुद्धोहमस्मास्सेसम
ह्राम्मनिग्रह्यनिनकथमास्सेनडावमग्रुनिहेन्नावावाथाहेतमर्थः १८ सदैवसर्वंसहृ प्रपञ्चाप्रांत।
शान्तःसर्वोपमवर्याहितोनकिंचिद्रुपकंसदहमेवास्मि प्रपञ्चादेशाकालाधाराधारेष्टुः काधिना।
स्थितःशिवस्थितिःयनिर्वाणत्वात्स्वयसर्वशानिर्देशश्रुन्याकूर्पेइत्यर्थः १९ प्रपिगतेनानेयात्ममयिगम्य

निर्वाणमास्सेगतशोकमास्सेनिरीहमास्सेस्वस्थोहमास्से यथास्थितेनित्यमनंतमा
स्तेनैवमास्सेनकथंसमास्से १८ सर्वंसदैवाहमनंतमेकेनकिंचिदेवाप्यथवानिषा
नः सर्वेनकिंचित्सदेकमस्मिनवास्मिचेत्तोयमहोनुशांतेः १९ प्रपिगतमपि
गम्यमास्समयाममन्येयोनतमिदंमलंमस्तवस्तुजातंसममलं इदिनघटनबोधनारश्ये
यत्रभूयास्तमयत्वनष्टरूपमेनामनामाप्यनास्ति २० इतिश्रीरामानिर्वाणविश्रांति
कथने १५३

यस्रहयाश्रूपमपिगतेस्ताने प्रत्यैयदेशैगम्येतुप्रापेमोदहलेपाम्येदेसेमारानर्थेरूपेवस्तुजाते
सममलगते वरमसालाकारोदिनप्रबोधेनाश्येनिजस्वरूपेममतइदिनेयत्रस्वरूपेभूयः प्रत्यमय
समुदायानामसरणतिरोधानरूःस्त्याधनर्थानानामापिनामेतिविद्वन्यासिद्धा २० इतिश्रीवासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्त्रिवस्तुत्रयमानननमः सर्गः १५३ ॥ ॥

आत्मतत्वेनगतत्वेयथानिर्वाणसाधनं इहरामः स्वयंबुद्धं गुरुवे प्रश्नवेदयत् तथाज्ञातृपरमा-
त्मस्वभावमाह सर्वात्मेति सर्वेषामात्मनां जीवे सर्वेषु भावेषु मनोवृत्तिभेदेषु यद्येनयेनभोग-
निमित्तेनयथास्वयंबोधः स्वप्रकाशचिदात्मा भाति विवर्तेनतथा स्वयमेव भोक्तृनानाजीव-
भावेनानुभवति स्वयमेव त्रिपुटीभावेन स्वमायया विवर्तेनेत्यर्थः १ एकस्मिन्नेव निरवय-
वे परमतत्त्वे ब्रह्मणि तत्तज्जीवेश्वराध्यासात्संमिलिता अपि अनंतासर्गाः प्रत्येकब्रह्माऽभु-
वनादिभेदविलोलाः स्वभाव एव परस्परमसंलग्नास्तिष्ठंति यदस्ते अत्र घटशोनिरवयवेपि

श्रीरामउवाच सर्वात्मसर्वभावेषु येनयेनयदायदा यथाभातिस्वयंबोधस्तथात्तु
भवतिस्वयं १ स्वभावएवतिष्ठंतिसर्गाःसंमिलिताअपि अनंतापिस्वैकान्ताएवना-
नारत्नांशवोयथा २ अत्रदृष्टमदृष्टंचमिथोविशतिगच्छति जलेरश्मिवनेरत्ने
नानारत्नवनेयथा ३

असंगिता तादात्म्याध्यासेन स्वीकृताः आत्मीकृताः परमतत्त्वीकृताः न स्वात्मनि कस्यचिदनव-
काशोनावरोधोवास्तीत्यर्थः यथास्थलः नानारत्नानां अंशवः किरणाः एकस्मिन्देशे मि-
लिता अपि संबद्धा असंकीर्णास्तिष्ठंति नहदित्यर्थः २ तदेवोपपादयति अत्रेति दृष्टं सविहि-
तमन्यत् अदृष्टं देशकालव्यवधानान्तरितं तेवनाय रश्मिवने अग्रालिन्यर मात्मनि मिथः
अन्योन्यमसंबंधे समाविशति गच्छंति संचरति च नानारत्नानां वने रश्मिजाले यथा तथा २

नत्वेषां जीवानां समानकर्मवासनानां मिथोऽध्याससंश्लेषोपरस्परमेव भवोऽस्ति न द्विज्ञानां तनानाली
व्याख्येनाह केषांचिदिति हीयपदे च ऋष्यमानां महानोद्य ४ आवर्तो नाम राजावनो क्रीडास्या
ने शुंभोपोखुवद्धपघतिनलावयवैरोलवणादिरसैरवयरमाग्येवस्तनसगोस्तक्रमोपि ५
स्वंतुवैदनेनलयपरमात्मवस्तव ६ ७ एकस्मान्ननमायथानेनतद्रूपस्थनगनत् आदिरापिष्टानं

शुद्धस्थिरसोऽभेपोवावनेरमणावनौ सर्वोऽस्ति सन्मकेनानामिव्याप्तिसर्गोस्तथाक्रमः
सर्वंसत्त्वेनोत्तिनिवेदिनस्याद्विवेदनं सत्त्वात्तेकेन शक्ते तेसर्गधारापरोपरः ६ य
यावयवतामित्रानेवोवयविनाक्वचित् शाद्भेदाहनेभिन्नाननयासवेनापरे ७
एकस्मानेनद्रूपस्यकारणाभावतः स्वयं नोदेतिनचयान्यस्तेनगद्यादिस्वभावनः ८
यतेनतस्मिदेवयमलावेदनपतामिमां करोनकर्तव्रयेवसमालोकमिवार्कभाः ९
वेनस्यात्त्वंभावानां समाप्यैवात्स्वयं संपद्यते समाधानेयत्नानिर्वाणमश्नुते १०

नत्स्वभावतानोदितानाप्यस्तमायाति ८ नयंतीमृतंतीसमालोकंवरपरादिमकाशे ९ कदात
ह्रिसाश्रुध्यासखसनेनहानिकेनोपायेनचतयाह नेनस्यादितिसर्वेषांभावानांतत्त्वज्ञानेनवाधा
स्तमामेवसवयमहयेहयपोरेहादिनादोस्साध्यासोन्नकेसंप्रवनेयत्नताहशोस्वरूपंनदेवसर्व
विहेपहेतुतथातसमाधानेनिहत्तितानिर्वाणमश्नुतइत्यर्थः १०

अध्यासपरंपरासमष्टैव स्वयं तस्य परमपुरुषार्थः परिशिष्यत इति कुतः उच्यतेऽनुभूयमानैश्चैव तु
रुषार्थत्वादेतदनुभूयमानस्य तस्य पुरुषार्थतादर्शनात्तस्मात्पुरुषार्थताप्रयोजिकावगमसाक्षात्का
रवुद्धिरिष्टाभावावश्यकीति सर्वभावानां समाप्तिरभ्युपगन्तव्येत्युक्तं तस्याशंकामाह नेति परमपुरुषार्थता
प्रयोजिकावगमसाक्षात्का रूपो बोधः परमात्मावगमसाक्षात्काररूपज्ञानं बध्यते न शयालस्याः बो
ध्यत्वाभावात् बोधस्य तद्विषयतायोगात्खलु नहि बोधशक्तिमान्परमात्मात्मस्मेतराजावेदिमि
रिव प्रबोध्यते नत्राह बोधात्तु द्वैरीति न बोध्यतेपि कुतः बोधान्तरैः स्वमेवानानेनबुध्यातद्बोधनायवेदि
नः प्रवर्तने तु आत्मन स्वमेवो बोधेन तु द्वइति कथं नहि बोधने सामग्रवर्मेतेनत्वर्थः नाहि बोधेनैव बोधो बुध्यते

नत्वात्मबुध्यते बोधो बोधात्त्वन्येन बुध्यते न बुध्यते वा तेनापि बोध्यो बोधः कथं भवेत् ॥
प्रबुद्ध एव स्वमाभः स्वयं बोधो विबुध्यते देशकालाद्यभावेपि मध्याह्ने कोनपो यथा ॥

नयाह नेति तेन बोधेनापि बोधो न बुध्यते कुतस्तस्याह बोधरति बोधः स्वयं बोध्यः बोधकर्मकत्वेभ
वेत् क्रियाया जन्यातिशयाधारो हि कर्म नाहि बोधे क्रियाजन्यातिशयस्तदाधारता संभवतीति निष्क्रिय
त्वान्निर्विकारत्वात्सर्वत्मान्निष्क्रियाविरोधाच्चेति भावः ॥ तस्मादध्यासपरंपरावगमसाक्षात्कारबु
द्धेन परिणामपरंपरया स्वयमेव समाप्यते तस्यां च समाप्तायां स्वप्रकाशानन्दात्मबुद्ध एवात्मा नीहार
स्तमयायत्ताप्राप्तो मध्याह्नः निःशेषं नीहारापगमेन सवितेव न तदा घटं वच प्रबुध्यत इव समपवास्यानिम
ग्राम निरतिशयानंदाभिव्यक्तिलक्षणः परमपुरुषार्थश्चास्याशयेनाह प्रबुद्ध एवेति ॥

कर्मपरेन पाहिकामुष्मिकफलं लभ्यते ॥३॥ योऽहनिशानःप्रबुद्धः बोधश्चिदात्मा यस्य न स्वःनिरुद्ध-
वासनावृत्तिः ॥४॥ अभ्यानकाले मत्राहिं कथमात्मेनराह यद्दति मनोमननवानपि विषयेषु संगाभा-
वान्मनो मानमननसः अतएव दीपवत्प्रकाशयन्नपि अक्रियः ॥५॥६॥ यः स्वास्थितो निरुद्धः समाध्या-
रुत्थश्च प्रमित्रबोधोयः सद्रूपस्वरूपानुभवेनैवावस्थितः स निरोधयुग्व्याने उदासीनहृत्स्थापयव

सर्वकर्मविनस्तानां शांतेहानां प्रबोधनः समानानिक्तानामेव निर्वाणं संप्रवर्तते ॥३॥ प्र-
बुद्धबोधो ध्यानस्थः स्वभावे केवले स्थितः न किंचिदपि गृह्णाति न किंचिदपि चोज्झति ॥४॥
यो यथास्थित एवास्ते पश्यन्दीपवदक्रियः अमनो माननननो मनो मननवानपि ॥५॥ अ-
भ्याने विश्वरूपाख्यमन्यग्रसस्तेहिते सर्गौ सर्गौतुमाविन्नायै सत्यं सर्वत्र भासते ॥६॥ अभि-
नबोधसद्रूपस्वरूपानुभवे स्थितः आस्थितः सन्निरुद्धश्च यः पश्यति स शाम्यति ॥७॥ जग-
त्पदार्थसार्थानां बोधमात्रैकनिष्ठितो विनानास्त्यपरा सत्ता बोधाज्ञः सूत्येनरो यथा ॥८॥

ति सपवतं संसारविक्षेपाख्याम्याति नान्यः ॥७॥ कीदृशी सा तादृशा सद्रूपानुभवे स्थितिस्तामाह
जगदिति बोधमात्रमेवएकोनिष्ठायस्य पार्थरूपं येषां तज्ज्ञावं विना अपरा सत्ता वस्तुनास्थि-
तिनास्तीत्येवंरूपा सेत्यर्थः ॥८॥

अपतामत्राज्ञेनोनास्तीतिवेदनस्य माहात्म्यादेतोत्पन्नगरूपबोधतन्मात्रादिचिन्मात्रसत्त्वापाद्यव
विशेषादिन्माशयेह निष्कलनइति स्फीतबोधात्मेत्यपरोक्षैक्यस्यावगाहनाच्छुकलस्फार
नाशनात्सैवबोधवतो सनातश्याग्रस्यगात्मस्वरूपावबोधतापिस्वस्थाः अस्य सन्मात्रपरिशेषलक्षण
त्वेशाकारवाक्यार्थलक्षणेन परेणापरिणामेन अबाधितेनाप्रवेशार्थेकवाक्यलक्षणतो १९
नादृश्योनोनद्रष्टावेनाश्रितोसमन्ताधिष्ठानेन निष्ठानेवस्तुभपद्धिपावावामपिनोवलोमाद

निष्कले स्फीतबोधात्मा केवलानन्तबोधवतो स्वाविद्यपरिणामेन परेणापान
वाग्रः स्वरूपेनरोपयत्या १९ न दृश्यं नोपदास्त्रार्थशिष्टानेवानिष्टाने यत्राकाशने
न शून्ये नानवादरोगवर्ष्येलेसा २० यासमस्तपराकाशसैवबोधस्वमन्मयी स
गलनमयएवातः सकलं शान्तमव्यये २१ निर्वाणायचित्स्वापस्वकशान्तलसे
विदे स्वरूपेनिस्तदासत्रावस्मेवस्वरूपादपि २२ ॥

णावेति २० समस्तसत्तासामान्यस्यपराकाशस्य परमार्थवपुः प्रोत्थितनत्पदार्थरूपसैवबोधस्या
विशेषाप्तिनेनपदार्थरूपापराकाशावियुतार्द्दलक्षणः अवस्थात्रयलक्षणप्रसर्गः आलोभो
नीतिमवोनुभवात्मत्राबोधमयएव एवंस्थितेयत्फलितंतदाह सकलमिति २१ तदेवमत्रा
दीनामपि अयत्नमस्मात्त्रिरतिशयानंदरूपेनिर्वाणमित्याह निर्वाणयेति सदैवाहंसामाक
दाविन्माभ्युपगमितिसदैवतन्मात्रास्वरूपेति अपिशब्दात्सर्वेप्राणिनोपि २२

725

सर्वेषां सर्वकालिकस्मृत्यास्पदमेव वस्तु सर्वदेशे सर्वकाले सर्ववस्त्वात्मना उदितं येन तेन स्वतः
स्फुरद्रूपं तद्धनदेवेति नश्यन्नाशः सुदर्शनेनाप्यपि नोपपद्यते २३ नमः निरस्तमायाय इः स्वरू
पः प्रतिष्ठितस्य प्रत्यङ्निरूपः ऋषिपंचमः २४ यथायथावित्तवृत्तैव्रतकोणैः शिलानस्याः शा
लभंजिकाः यथैवं सर्वेनैव निस्फुरंति तथाभावोपहिते सृष्टिदिनमात्राक्रिश्रमेव ब्रह्मसारदंज

सर्वार्थात्मैव सर्वत्र सर्वदा सर्वथोदिते येन तेन स्वरूपेण वास्ति नाशो नाप्युपपद्यते २३
ग्रस्ते तन्नमः स्वस्मानिर्वाणमनिशंतनले ग्रस्ते ष्टानलसर्वातलेन सर्वस्ववनविद्
यते २४ सर्वेनतिष्ठेलालनस्थापयालेशालभंजिका यन्त्रकोणोल्लयात्र
सर्वेनतिष्ठेत्समस्तेदृतं २५ यथावेनतिष्ठोम्यात्रकोणाक्षवीविदृढेन तथावेन
तिकोणाक्षमहाविशेषमस्तचरे २६ ग्राविभक्तोविभागस्थोरवर्णोनेवनेनकेः
परमार्थोवरामोगेः स्वबोधान्मनमचरैः २७ यथंशास्वप्रान्माननावेनस्फुरति
नत्रं भगमात्रमेवस्तुनेधानेधानस्थादिमः २८

गतदेवेति स्फुरतोस्त्वर्यः २५ सोमात्रकोशोजलाशयजलस्थकोशोत्रमयादिकलस्य ब्रह्मा
ण्डकोशस्थवस्तूनस्मरणमेव भूतावेनतिस्फुरति २६ प्रेवोपः प्रतत्मात्मनोयथात्मानन्दभावेन
मथ्येतेऽर्थः परमार्थोवरस्यसन्मात्रमस्याभोगेः कृत्रिमवेषैः इत्यभावेन तत्तोपाये ज्ञेयं
यथायथाभाविनवस्थावेति तिष्ठतिपरेणान्वयः २७ २८ रामायनमः ॥

स्वमादिबोपेनः यतुद्रस्यस्वमेस्वबंधोमृतेश्चमृतेनौवानिवायथासत्यात्ख्यातस्त्यमात्रबुद्धिनो १
हेतो नयथातत्वविदः सर्वेभुटश्रेयोपिति नेहर्षशोकेपसत्क्रिरित्यर्थः १८ स्वटस्यादिविभूरी
श्यंतरविलेशांतार्थीवेरमंतभोतिसम्यगवगतेपिसतिभ्रांतः पश्चात्कडङ्कवस्मन्वयः
श्रवणमेसतिकेनक्रमेणभ्रांतेरनङ्कवलमाहसर्वेयेत्यादिनादेहे सम्यक्कृत्वोयेनतानिदेह

मृतेवापिमतेबंधोस्वमेस्वमविबोधितः नयथादेतिसत्याख्यातयाहश्रेषभुतादिरः १९
यदेदंकिलदश्यादिनक्लेतमपाविलंशिवं भाविलेवगतेध्यंनरितिभ्रांतेकडङ्कवः २०
सर्वथादेहसंत्येभुवैनरूपमुपजायते सम्यग्बोधेसतिस्वमरवापिस्वार्थकादिभु २१
वैनस्माद्दइतेबोधोबोधात्तस्यपवर्हतं परस्परेणप्रकरेपलेत्र्यप्रकाशवत् २२
येनबोधेनवैनस्यंपनरारहनादिवा स्वनूनमभिसंपन्नेनाप्रंनन्तरस्थितेनया २३
पतावदेवबोधस्यबोधत्वंयदरेनस्पता पांडित्येनामनन्मोर्क्षेयुवनाशितविनरस्पता २४
ननवैनस्यवायाछ्ञोनपरस्परवर्हितौ स्वसत्पावेवलोनामनश्चैविसहनाशवत् २५

संख्यात्तपाविपेभुस्वार्थकादिषुभोगनष्टयोपेषु २६ स्वस्वैवंननः किंनयाह वैनस्याद्दिति २७
तत्क्कुनलत्याहयेनेति येनदेनतावैनरूपंथापनयाराहेवाननाभिनिवेशत्वत्तत्रेनबोधनेव
तक्ष्कु सनंस्वनतंऽपविन्नंसंपन्ने तदिहेरोपितनतरतक्कुलेवानाप्रमापितयानत्वरमभिनिवेशात्

वेनीविश्रृङ्गनाशवतत्कार्यावमावेठनष्टेः इतिनतुमंनत्वमित्यर्थः २९

सारेणैवसंश्लिष्टनस्यर्थः २२ २४ परस्परवर्हिं तावपितौ स्वसत्पावे

श्रीं
वानि॰
उ॰सी॰
६२१

ऊतोनमंतञेनग्राह्यपरमैतियनोबोधचैतन्ययोः परमात्मनिरतिशयायामपंतेरेवनिरतिशयाने
दृश्यपत्वाद्रात्संतिकरः त्वद्देनदृश्यपत्वात्तुमोहउच्यते सुबोधप्रवाहेवेधमूलेनस्यैवववबंधत्व
दृमयतत्वघ्रपोह्निमोहत्स्तुपपन्नेरित्यर्थः ३१ प्रतत्वाभ्यामेववद्धिं नाभ्यांहृततत्क्रमोहेतूनरत्वाह
गतनिम्नादिनादिनागम्योनिरस्तनीयंगतेनिरस्ले ३२ ३३ तस्मान्मोहवेधभेद्धारः सुराविरलारस्मा
हृत्तहृतेभ्यःरतिपतन्मानानोमध्येरस्यर्थः ३४ मामःस्योनिषध्यात्मनः सुर्यारीनोवबोधः हातेय

परमाबोधचैतन्यसंपन्निर्मोहउच्यते येतानेनेषदेशांतेवसनानवशोध्यते ३५ गतेन
म्पकृतेकार्यहृदृष्टरपमशोधनः यावत्तवंशिवेषोतमेकमायमननामयं ३६ आत्माता
मस्यशानस्यवैतस्याप्यनहंकृतेः सुसंकल्पेवभवतिस्थितिः त्वस्यैवनिर्मला ३७ स
हृतेभ्यःसहृतेभ्यःकश्चिदन्याष्वीयवान् भिनत्तिवासनाजालेपंजरेकेसरीयथा २
मामस्योनिर्बोधशुद्धिपरमतःप्रकाशवान् नीहारःशारदीवाभुत्स्वयमेवोपशाम्यति ४०
सानहेयत्वसंकल्पःसंकल्यातिशयाशयः प्रवासनोप्यवहतोवातनवस्पंदनेनवा ४१

काशातिशयस्वरूपेणनीहारः नाग्रवासनाभागःप्रसिद्धम् ४० संकल्पाननतिशोने प्र
निष्कामत्वाशयायस्य प्रवासनोजीवन्मुक्तः स्पंदनेप्यवहरति नवाप्यवहरति स
माधावे वविश्राम्यतीत्यर्थः ४१

सर्वंब्रह्मैववस्तुमनस्कारेस्वात्ममननेईशात् स्थिरीभूताद्भ्रांतिमात्रैकनिष्ठयात्तयः खब
ह्मावः आसीत्तदेव ब्रवासनं आसितमवस्थानमित्यर्थः ५१ उदारमते भ्रष्टान्तःकरणेऽस्मिव
र्णितद्रूपेनिर्वासनेभावेऽहृदिनेसति आविलंहृस्पत्वस्लैवेतिप्रबुद्धेसति स्थिरैकनिर्वाणमनोन
स्मिंस्ते अनंतःमोहस्याभिधानंतस्यतथाविधः सर्वसंसारप्रशमः अभूदिति स्वयमेवप्रकटी
भवतीत्यर्थः ५२ इतिवा॰ तात्प॰ निर्वा॰ चतुःपंचाशदुत्तरशततमः १५४ अथ प्रबुद्धरामोक्तीःप्र

आसीदीशमनस्कारेभ्रांतिमात्रैकनिष्ठयात् यःसर्वंखल्वब्रह्मावस्तद्वासनमासितं ५१
निर्वासनेभावव्यहारसत्त्वेवअस्माविलेहृदयमिति प्रबुद्धे स्थिरैकनिर्वाणमनावनंतीमो
हाभिधानःपरमोऽभूदेति ५२ इतिरामायणेरामविश्रांत्युपशमनामाचतुःपंचाशदुत्तर
शततमःसर्गः १५५ श्रीवसिष्ठउवाच अहोन संप्रबुद्धोऽहिराघवायविश्रांतिनी वाग्वि
धेनवसंपन्नाप्रबुद्धेष्विवह्लादिनी १

प्रश्नस्यगुरुणास्वयं परिहार्थंकृताःप्रश्नाः रामेणत्रतमादिताः तत्रादौयथोपवर्णिताः
प्रबुद्धरामोक्तीरनुमोदमानोवसिष्ठः प्रशंसति अहोस्म्यादिना हेरामइयंतेववाक् अप्र
बुद्धानामप्यविश्रांतिनी प्रबुद्धेषुतु अनुभवसिद्धार्थानुवादत्वादुक्तियुक्तत्वाच्च अ
वह्लादिनी प्रहर्षसारे वदनता कान्तिशीलसंपन्ना १ ॥

730

यो॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६७२

असदेवेदंजगदबोधमप्युक्तसंकल्प्यैवविभातीवेतिवेंधनिष्कर्षः असंकल्पस्याप्नोपर्यवसितेन
तत्त्यागेनेनशाम्यतीतिमुक्तिसाधननिष्कर्षः एतत्क्षोतिरेवनिर्वाणमितिमोक्षानिष्कर्षः सैव
परमार्थतेत्यर्थः २ तथाचकल्पनाकल्पनद्वयमेवंधर्मोह्यस्यमतुद्रष्टव्यस्वस्वलपवद्रूपमिति
निष्कर्षोपिफलितस्त्याह कल्पनाकल्पनेइति ३ ध्यानोस्तमाधौ ४ एतत्स्वरूपस्थितिरेवास्म

विभातीवासतीवेदमसंकल्पेनशाम्यति एतत्क्षोतिस्तुनिर्वाणमित्येवपरमार्थता २
कल्पनाकल्पनेरूपेपरस्यैवेतरस्यतौ स्वदनास्वदनेवायोयथानात्मैकताहिते ३ मउ
दृश्येवघणउत्तः शिलाजठरवत्स्थितेः ध्यानोद्भवदत्तोवापिसामलात्मक्रतोऽत्मते ४
वयमस्मिन्परेस्थित्वाराघवाय विद्यानिति ध्यानेत्वेवव्यवहारेचसमतैत्यसमवस्थिताः ५
अलिङ्गैवपदेनित्ये अस्वविसृष्टाशयः तिष्ठन्तिव्यवहारस्था अपिध्यानात्मरूपिणः ६
शैलोदरस्थितिमतांप्रगुहानामनामये अस्माकंपरमेवंतत्सालम्बेनहिध्यानतो ७ श्रीरा
मः अनल्पेवमसद्रूपमनन्तमजमभास्वरं अनारंभमनाकारमेवेदंभासतेजगत् ८

रेवास्मदादिजीवन्मुक्तानांसमाधिमुख्यानयोस्तत्त्वरूपस्थितिरित्याह वयमिति ५ तद्रूपिणःअ
मुद्राः ६ शैलोदरमिवनिर्विकल्पस्थितिमतामस्माकंएतत्त्वनयापिध्येयं अस्मदादिवदेवनता
लम्बस्य जीवन्मुक्तोऽन्यथातत्रायुक्तिरित्यर्थः ७ एवंवसिष्ठोक्त्याजीवन्मुक्तिपदेप्रतिष्ठितोरामोजी
वन्मुक्तानांपारमार्थिकजगद्दर्शनेनतदभिन्नरूपनिश्चयमलीनितराम्भा अनल्पमनादेवाभाहारेश्वराग्रथमा

रा
म

54

९ इदानीं वसिष्ठो रामं जीवन्मुक्तिं यतिनिष्ठाश्चापनायश्चोमार ठौ कृतनवक्तुपदेश्यापयिनास्वये
शिष्यवन्नृकामिसस्वसेवयविकेद्दे ऊविनाह बुद्धवानसीति १० मन्यतां दृश्यमाणाद्यठौ कृतनवा
दर्थक्रियाविशेषादान्तु यत्न नयापीयस्थिनप्रायोगि ११ नत्वमाञ्जुहृत्यांक्रान्तिरेषगुत्क्रिमि: श्रीरा
मः समाधत्ते एवमेवेत्यादिना नेनान्यत्रैव कारणाभावादिन्यर्थः कल्पनानुभ्रमात् ह्येनेविना १३ का

मृगतृष्णांबुसदृशानं रङ्गावनेवाहिवत् कटकादौ कनकवत् स्वप्नसंकल्पशैलवत् ९
श्रीवसिष्ठ उवाच बुद्धवानसि वेद्राम मनन्त्वबोधविह्नये ऊहसम्यग्विवेकेद्दृक्कृन:
हृक्कक्सम १० इत्थं नित्यानुभूतोऽपि विवेकस्याप्यतिभास्वरः जगदाख्याय माभासः का
र्येनामनविधेते ११ श्रीराम उवाच एवमेवेदमन्यत्रैव किंचन कदाचन नेनवथास्य
नस्वाय्यत्र सज्जाकल्पनाहते १२ किमिवास्याः जगद्भ्रान्तेः कारणं प्राप्नुतापतः नका
रणं विना कार्यं किंचित्संभवति क्वचित् १३ नवाविकारमजरं सविकारं हयाहते का
रणं क्वचिदेवेह किं चिदत्तेन महीहते १४ ब्रह्मैवेदमनाद्यन्तमकारणमविकृतंभने नन्का
कस्यकर्येनाम जगद्भ्रमस्य संविदः १५

रणाभावमेवदर्शयति किमिवेत्यादिना यतः प्राप्तिनाशात् १४ ब्रह्मणः कारणतामसङ्गित्वेन वा
सीत्याह नवेति हवीवस्याद्दयाहतेस विकारं न किंचित्सिद्धमित्यर्थः यदि निर्विकारमेव विवर्तोपा
दानकारणेसत्मायया मगदाकारेणाविर्भवति इत्यत्र तन्न हि जगदुपायी: सन्मात्रलक्षणत्वमाह का

णमितिसंविदः यथार्थप्रत्ययः २५

प्रथमं चेतनं नैहिरण्यगर्भो व्योम्नि हिपदादे परिमिते केचित्काललवं विवर्तेनरूपमात्रिकदेहभृन् निष्कलो
ऽपि जगद्गोलेः सर्वविषयः पर्यवस्यतोऽन्यथे: १८ तत्प्रथमचेतनेनैव तत्र वस्मादिकालविलासप्रथमे
पदार्थनियमाः स्वस्वभावप्रयणानि १७ १८ नद्दनभुवनादिसर्गसमाकारे १९ सर्वसकलकालेनैभुवनभेदैर्व्य
ह्नितोवान्मनाः तत्कृतादिफलभोगाद्युधैव प्राग्यानिर्भ्रमतीव २० यदित्तसमस्तकल्पस्यकाकतालीयव

नदृनाल्पेपदे ह्यस्मिन्विनाप्यथमचेतनं केचित्काललवं लिङ्गातिवाहिकदेहभृत् १६
सर्णावनस्य समस्यत्रिस्वमेतन्येववेनाति काकतालीयवत्तत्रेवंदृशाकौदीप्सुपपद्यते १७
संकल्पैकात्मनलस्वदेशाकालक्रियात्मिने प्रत्यंतमेववाग्भूवभुवनमसमंतस्याये १८
नास्तिनिष्याप्यसंपन्नेसम्यिथ्यापुरुषस्ततः स्वैरंवतस्वमाकारंजवेनिपरिवतेने १९
प्रथमतात्रूथमायातिपुनरुद्धाद्रुतमन्यथः कालेनानेनसंभारपदार्थोनयंसंभ्रमः २० काक
तालीवयत्रसंस्थंकल्पस्यभवेद्यदि यद्यथानत्रथायात्रपिहास्थितामात्रवान्स्थिति २१ स्थि
तावथाहनमुखेव्योमहृत्यैनरेजने करोतीमादिदेवेहहंसमिथ्याजगद्रूपास्थिते २२

यथास्वंस्थितिनिर्लयैवावापिस्थितिरभूदर्हि ननप्रथमस्यमिताद्यजगतिहास्थितोऽस्थितिं प्रा
त्रवान्व्योमाग्रहीनवान् २२ एवंव्योमात्मस्वंतउपास्थितमिदं मिथ्याजगत् स्थीलाका
मिनीभूतात्वंप्रासतनस्कानसम्मुखेललाटेव्योमहृत्येननिलवंनिरस्यांजनेशोभाति
प्रत्यंकरोतीत्यादिवाक्यार्थवाङिकल्पमात्रमित्यर्थः २२

यदिन्नव्येनामनिमेषाख्याख्यमेस्याप्रसिद्धेः यथालोकेनन दृश्ये पिष्टानमात्रतामापन्नमेवेत्याह
सत्यमेवेतियदिनव्याख्यानेमोयामिथ्यानामप्रसिद्धावाचानेकसत्यानकलनमप्येनजनवद्दृतेइति
विचार्येने नदानिर्विवेनवागप्रमाणात्किमपीदं २३ २४ चिदात्मनोमायिकोयः सर्वोकारसंका
ल्पसत्तूपविस्तरात्मन्यातिवाहिकेदेहसंवेदनेरूपंयद्व्योमतदेवजगदितिभासनत्रयम्यः २५ एवंम

सत्यमेवेदम[illegible]वाप्यध्यानेनज्ञनः किल नामिध्यानेनसत्यंहिकिमपीदमज्ञेनते २३
प्राकाशाकेज्ञानस्वकेरीणालानू ~ २४ ~ ने पाषाणमौनवद्वेदप्रानमेवादेयजगत्
चिन्मात्रेसर्वेसंकल्पेचिरात्मानातिवाहिके देहसंवेदनेव्योमजगदित्यवभासते २५ एवं
ब्रह्ममहाकाशमेवेदंकजगत्कथा प्रानेसमससामाभोगमेकमात्रेनवर्जिते २६ यथाय
स्मिंदीवीनातुन्मज्जननिमज्जनैः ननलात्यनमेवोहिभावाभावैः परैः परे २७ यावद
विदःकेविदेनास्मिन्नात्मेपदे शुद्धेयतोणमनंतवीर्यविद्धेवाभाति २८ यदेपदमिदेभा
निपरस्मेवयात्मके संभवेनामलेप्रातेनजंगोनिनगक्रियाः २९ त्वमेवमस्तिनेस्तानेर
स्पग्रस्तनयात्वेव स्वगांतुनिपानेनकोभावयतिभावनो ३०

नियन्मतलिनेनतद्रूपवद्भाति समेम्याणिसमः प्रान्यनिकवेषाम्यश्वनप्राभोगोयस २७ यावद
विदः सारासारविवेकेनः यावणमेनेपकगर्कति २८ यदस्यपदम्भूपणः श्रेष्ठइवकार्यमिवश्वेवयवश्ववा
प्रपद्यमिदंजगत्तीवद्रूपेभाति नत्रुतेनतेनाविचारेयदेमेवसंभवादिजंगमनगक्रियाः व्यवहारश्चनसं
भवति २९ स्वगांतुनिपानेनग्रस्यानेनदृषदश्चमात्रेनेनयद्गिहानेसतिभावानोप्तनलनस्तत्यनातुदिं
कोभावयति ३०

अन्यस्माच्छब्दप्रपंचस्य अन्येभोगारसेन जानाति मधुरः यथाद्विजो ब्राह्मणः क्षीरस्वादुमप्रमा
इर्थेन जानाति न तद्वदित्यर्थः २१ अर्पयति न स्वात्मानं वा स्यहृष्टेः परामृष्टैवेन स्वानुभवेन स्वात्मनः समापोति
र्वापयत्र सस्साक्षात्कारसूक्ष्मावलोकितः सन्तोऽतिशिवानित्यमन्ते आत्मानतितिहेन्त कश्चिद्धीरः स्व
गात्मा न मैहृत्राहृत्रवत्स्वं स्वात्मनि परिकल्पितं निष्कृते: २२ एवं समाहितो वसिष्ठः पुनर्बीजांकुरान्याये
न ब्रह्मणो जगत्स्वरूपतो शौकते ह प्रयानिति २३ समापयेन्नै बीजांकुरतियदि मेंकुरः स्वस्वलहि बीजोदरे

परमार्थचमत्कारमेनं स्वानुभवं विना अन्यस्मादन्येन जानाति क्षीरस्वादुमिव द्विजः २१
निर्वापयति न स्वात्मानं यः परिहृत्यावलोकितः वेतालानुभवत्वस्तस्य सेतिषु क्रान्तवालनि २२
वसिष्ठ उवाच इत्थं बीजांकुरस्थित्येन ब्रह्मणि कारणे इति सर्गादिसद्भावः कस्मान्नेहो
पपद्यते २३ राम उवाच बीजांकुरोंकुरतयास्वाप्नेतानोपलभ्यते बीजोदरे तया सत्ता बी
जमेव हि सा भवेत् २४ ब्रह्मणोंत्तर्जगत्तैवं जगत्त्वेनोपलभ्यते शक्तिर्वैतद्वैव नित्यसाम्राज्ये
वाविकारितत् २५

संस्थित एव वा हि बीज पुटंभित्वा निर्गच्छतीति स्यात् तेन तु यतो बीजभीरते नरु दरे अंकुरतयासंस्थि
तः अंकुरः नोपलभ्यते यानि बीजोदरे स्थूलभागानां सत्ता सा बीजमेव भवेन्नांकुर इत्यर्थः २४ ब्रह्म
णोंतर्जगत्तानां तनयाकिं तु जगत्त्वेनोपलभ्यते इति वेदबध्यमलयकाले नष्टे वास्तीति चेन्नाईसा
ब्रह्मणैव भवेदानंत ब्रह्मस्यविकारीति न बीजांकुरन्यायस्यात्रोपयोग इत्यर्थः २५

अस्तुब्रह्मस्य अविकारं किंतेन तत्राह अविकारादिति अविकाराद्विकारकार्यमुदेति अनाकारादा
कृतिभास्वरस्वेदनीति चेन्न हैमं न च कृतं च तत्क्वापीत्यन्वयः ३६ एवमनाकारेनिरवयवे एव साकार
स्यसावयवस्य स्थूलस्यावस्थानमपि सर्वप्रमाणविरुद्धमित्याह अनाकृताविति ३७ समुद्गकेते
घुटे ३८ शांतेसर्वोपरमरूपे परेब्रह्मणि साकारस्य नाशात्मेमाधारस्तिवत्केनवार्तेन ३९ एवंसत्यप्रह

अविकाराद्नाकाराद्विकार्याकृतभास्वरं उदेतीतिविलासाभिन्नैवहैमंनचकृतं ३६
अनाकृतिवाकृतिमद्भवेनस्थानमर्हति परमाणौनचैवोनरिवसंमेतिमेरवः ३७ समु
द्गकेरत्नमिवजगद्रूस्त्रणिनिष्ठति महाकारंनिराकाररस्त्वमेनवचोभवेत् ३८ शांतेप
रेवसाकारस्याधाररतिराजते नवन्नैराजतेवसाकारस्याविनाशिना ३९ बोधएवा
यसाकाररतिकल्पनयाधियः अपूर्वैःस्वप्नवद्रूपैःसंसारोनोपलभ्यते ४० अपूर्वैरवस
र्गोयंयद्वत्सर्गोनभूयते स्वप्नःकिलानुभूतार्थैःस्वभ्यस्त्वरवद्दृश्यते ४१

वैः स्वप्नवद्रूपैः आकारैर्बोधएवतत्त्वणिकाः साकारउन्मयनइतिबोधकल्पनाऽनुपपन्नेत्याह
बोधएवेति ४० कुतोनोपपद्यतइतितत्राह अपूर्वैरिति यतोयंसर्गःस्वप्नवदपूर्वैःप्रागननुभूतार्थै
एववक्षुरादिप्रमाणैरनुभूयतेस्वप्नस्तुनायदनुभूतार्थैः संस्कारमात्रेणाभासमानार्थैः जाग्र
तिस्वभ्यस्तपदार्थैः स्वप्नेदृश्यते किलेतिसर्वजनप्रसिद्धौ ४१

735

घनतत्वबोद्धानेनात्रस्वप्नेरसाभावोक्तिरपितेषां स्वसंगतेत्याह यदेवेति स्वप्नेस्मृतः स्वस्थानेनीना
शरस्थः पुरुषः तस्माद्विदितः साकारतद्गुणिकत्वादिकल्पनया प्रपंचस्य स्वप्नसमसाम्यं सर्वसमाए
विनष्टंमित्युक्तीत्याह कृत्स्नस्य ब्रह्मत एव भ्रान्तत्वादेव बाध्यत्वेनैव स्वप्नसाम्यं सिद्धमिति भावः ५० तथैवा
वांककृतनमाक्षेपं समाधत्ते अशरीरस्येति स्थूलशरीरस्थस्य स्वप्नो न दृष्ट इति अशरीरेपनीत्यवस्था
त्रयस्वप्नारोपरस्योक्तिर्नेष्टेत्याह येषां शार्यः रिसोऽहं स्वप्नेषु ५१ अतः परिशेषान्निरोधः सपक्षपत्रास्थित

यदेवनामत्वत्स्वप्नइतिनात्रोपपद्यते स्वप्नेऽपरस्थः पुरुषः क्वापि यातविलोकिते ५२ अ
शरीरस्य न स्वप्न इत्येतद्दृष्टिनोचिते संभवंतीति पिशाचाद्याः स्यात्तेषां न स्वप्नवास्थितिः ५३
तस्मात्स्वप्नवदस्माभिः स्वे विदात्मनि संस्थितः सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ५४
स्वप्नेऽपि देवशैलादिरूपेणात्मनि तिष्ठति साम्प्रत्याखिलसंकोशात्सावयस्यासौ कृतो यदि ५५

इत्याह तस्मादिति साईंन निराकृतिर्निराकारः परमात्मैव विवर्तरूपाभिः सर्गादिनानाकृति-
भिः स्थितः इति सिद्धान्ताः समाप्त इत्यर्थः ५४ प्रपंचस्य ब्रह्मात्मैकत्वप्रबोधेन स्वप्नवदेव बोधास
त्त्वासत्त्वाभ्यां वक्तुमयोग्यात् ब्रह्मैव परिशिष्यत इत्याह स्वप्न इति असौ प्रत्यगात्मा अखिलवप
ञ्चक्रोधदेवब्रह्मसौवप्रपंचः अन्येनाऽज्ञानेनैव स्वप्नवत्कृत इति सिद्धान्तेन तथाविधब्रह्मात्मतत्त्वोपलब्धे
सत्यरूपप्रपंचे स्वास्तित्वनास्तित्वादिकं नैवानुभूयत इति तत्त्वज्ञैनैव परिशिष्यत इति परेणान्वयः ५५

४६ बुद्धे सति नैवान्तर्भूयते वस्तुदृशा दृश्यतायामपि स्वनिर्वचनीयमेव जगदित्याह स्वयंवेदने-
त्यादिना ४७ ४८ विबुद्धानां जगदाकारेण बद्धं नेत्रस्पन्दोप्यक्षिनोपपद्यते ४९ ५० यथास्वसंकल्प

नेहास्तित्वं न नास्तित्वमुपलंभेन भूयते नैवानुभवितृत्वं च न वानुभवनक्रमः ४६
किमपीदमनाख्येयं बुद्धे नैवानुभूयते स्वसंवेदनसंवेद्यसत्तासत्ता विजृंभते ४७ स्वभाव
रूपिणो भावा स्वभावाभावरूपिणः सर्वदा सर्वथा सर्वे भांति भासुरतां गताः ४८ बृंहति
ब्रह्मणि ब्रह्म व्योम व्योमनि वर्द्धते न चोपपद्यते किंचिद्बुद्धस्यात्मविबृंहिते ४९ द्रष्टु
दृश्यदृगान्नायमहंसर्गादिविभ्रमः शांतचिद्व्योमविस्तारो नकुर्याद्युपपद्यते ५० यथा
न सत्त्वकुड्यादि स्वसंकल्पनपत्तने तथैवायं जगदिति शांतमेकमनामयं ५१ सर्वं हि
परमं शांतमिदं सर्वमवेदितं अलिंगगनमनाभासमनाद्यंतमचेतितं ५२ अनंतमर
णं शांतमनादिनिधनं महत् अनुपाधि निराकारं स्वपरं बुद्धवाहृते ५३ या संविद
न्तः स्फुरति सैवोपायाति वाक्यतां यद्बीजे लीनमवनौ तद्यात्यंकुरतां किल ५४ शुद्ध
ज्ञानमयैकात्मा द्वैतैकपरिवर्जितः मनागपि न नानापि द्वैतैककलनाकलो ५५

तदप्रत्नं ने सत तत्कुड्याद्यादिसत्तरं न सत् ५१ ५२ ५३ ममेदं वाके सत्यमेव नासत्यमेव नासत्यमननुभ
वमूलकत्वादित्याह सपुत्रिकमाह यद्बीजेति ५४ द्वैतैककलनायाः कलो लेशमपि मनागपि न ना नास्ति ५५

सर्वे इमे जनाः स्वात्मतेन जीवेनोर्मिमहार्णवात्मत्वमात्रत्वाविभक्ताः विततनाभः कृत्स्नेव स्थिताः ५६
तथा तेष्वेव जगद्विस्तरोऽपि महारंभत्वात्मगादीदृशं यवेद्यमाना विचित्रं विलक्षणमपि भिन्नो विचित्रमिवा
भासमात्रस्थिते ५७ उत्तीर्णेत्यादिसमये ५८ पात्किल समंगारावेव स्वाभिविके निरालंबनं भाति
सुस्वकेवलस्वात्मता ५९ तथा चद्दृष्टिभेदेन च व्यवहार्यं जगत्तत्पवमित्याह जगदिति इदं जगत् जगदु

सर्वे तल्लीमया एव जीवन्मुक्ता इमे जनाः सेष्वात्मसर्वं सर्वेभ्यः विततनाभा इवास्थिताः ५६
जगत्स्वरूपमहारंभमपि तत्त्वोमिवस्थितं चित्रे भिन्नाविव कृतं मनोराज्य इवोदितं ५७
शैलादिवोत्कीर्णं समं रूपायामिव वर्णितं सेवेरोणे व पाविते आत्मविमे स्वप्न इवोदितं ५८
किल स्वमवद्देवे इमगौरावेव भाति घन स्वाभिज्ञके निघातिवे जगत्केवास्वसत्त्वता ५९
जगद्दृष्टाविदं सत्यं परिज्ञातं वतो मृषा ब्रह्मात्मके रदं ब्रह्मणोनंतेनेपरगोचरे ६० सर्वं
एवं इमे भावाः सहस्थावरजंगमाः सुस्वरूपघनाकाशं जगद्भविषयं तथा ६१ त्वमहं
ते भवांश्चित्तं जगत्तत्त्वं त्वमेव च चिदाकाशैकनामेत्यमनेकाकाशरूपता ६२

जगद्दृष्टौऽसत्त्दृष्टौ सत्यं परिज्ञाता न वतो विवेकिनो दृष्टौ मृषा ब्रह्मात्मके परूपतो ब्रह्मलब्धमिका भेदा
दारोहणक्रमेण शांते भूरूपेण ग्रंथकारवत्क्रमेण शांते स्वस्वरमेवरं शून्यमेव पर्यवस्यतीत्यर्थः
६० तत्र चत्तचे रूपं तत्तत्त्वविषयमित्याह सर्वं एवेति ६१ हेउरोतं मडज्ञेपरीतार्थं पकाकाशतोभ

त ६२

नेनाहं शो ब्रह्माकाशभावे स्थितोहि पुरातं स्माश्रहं आकाशकल्पेन स्वरूपज्ञानेन सर्वात्मगग
नोपमं ज्ञेयपूर्णोनं ऐक्यब्रह्माभेदेन स्वापाहं दे नमस्करोमि १३ सर्वात्मगगनोपमं वेत्ते नहि
प्रतिबिंबमिति शंको वारयन्नाह चिद्रूपत्वादिति १४ सर्वाः शास्त्रकलाः शास्त्रयुक्तीरतिक्रम्य
गच्छन्तीति सर्वशास्त्रकलात्यगं तत्त्वमासाद्य त्वमपि खाकाशो ब्रह्माकाशस्तदात्मकः प्रभवः
सदैवासीभवस्वन्यशनेवा १५ अहं तममस्तदवयवपादपाण्यादिरिते हासतत्रादिवेति प्रसिद्धं नग

ज्ञानेनाकाशकल्पेन सर्वात्मगगनोपमं ज्ञेयाभिन्नेन संबोधं तं वंदे हि परं वरं १३
चिद्रूपत्वाडरीतीदं न गच्छेन्नैव लीयते अकारणकमेवातः परं व्योमैव निर्मलं १४ प
तत्त्वं परातीतं सर्वशास्त्रकलातिगं परमासाद्य निर्द्वंद्वस्त्वमाकाशात्मको भवः १५
अहं तेनगन्तुं नो पादपाण्यादिना घटादिव सर्वमाकाशमाकाशमेवाकेवलस्त्वसाविद्धवेत् १६
सर्वोपद्रवयवायं मायायोदर्शितस्तव सन्निधो वादिनां वा पेद्यात्मज्ञानेन भाजने १७

ष्टुतो नास्त्येव यतः सर्वमाकाशमेव १६ अयं च सर्वोपद्रवो यद्यपि मम मानतावंध्याममसद्भवेति
ज्ञानास्तीति वा सर्वथा स्थानं वैनेहिकत्वादि दोषापादकत्वाद्धि दिनो नाकिंकारी नो बाधे भवितं य
इति तत्त्वभाषां नरात्मनेन व्याप्य विशात्मज्ञानेभवद्भिर्विवादिभिर्वेद्रूपाउपन्यस्तेभमध्येपरमभरूषा
ध्यंपर्यवसिते किं ज्ञानेस्यादितिपरीतकानां सभायां रात्मतेनाहं सर्वोपद्रवमंत्रेरणात्यातिकार्यं
निद्र्रूपत्वहेतेनिरतिशयानंदमानिष्ठा सिध्यतीतिभावः १७

यत्रस्वमेयेप्रमाशङ्कायतः काष्ठमौनपर्यवसितत्वादितिकाष्ठमौनात्मकः सर्वोपद्रवः वादे
नसंभवत्येवेति तर्क्रियतेतेननतदकरणेनिर्विशेषात्मापरिशेषद्वारेणात्मज्ञानंनप्रसीदति
नोदेतीत्यर्थः १८ ज्ञेनानेवेदितित्याह प्रत्यक्षेति १९ उक्तंमारतः संक्षेपेणोपसंहरति सर्वेति
सर्वैयेस्वागमाः शास्त्रभेदास्तद्येभ्यः समतीतेस्वज्ञप्तिमात्रप्रमाणेयत्रतथाविधेस्वाविद्धंस

काष्ठमौनात्मकोवादेनसर्वोपद्रवोयदा क्रियतेतेनवाशेषज्ञानमज्ञानंप्रसीदति १८
प्रत्यक्षादिप्रमाणानांयद्गम्यमविच्छिन्नं स्वानुभूतिभवंब्रह्मवादस्तल्लभ्यतेकथं १९
सर्वागमार्थसमतीतमविद्धमच्छमाकाशमेकमजमाद्यमनादिरूपं शुद्धंचिदात्मक
महस्त्वनुभूतिमात्रंशान्ताभिधानकलनंमलपंकपालम् २० इतिश्रीमहारामाय
णेनिर्वाणेवोधप्रकाशीकरणयोगोपदेशोनामपंचनवत्युत्तरशततमः सर्गः ९५
वाल्मीकिरुवाच एवमुक्त्वामहाबुद्धेरामोराजीवलोचनः मुहूर्तमात्रंविश्रम्यततस्तो
स्मिन्नापरेपदे १

अतएवशांताभिधानकलनंशुद्धंचिदात्मकंएवंब्रह्माकाशमेवास्तिनान्यदणुमात्रमपीतितत्र
मलपंकयाश्लेषपर्यायमप्रयोजनंतेनास्तीत्यर्थः २० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रक
रणेनवत्युत्तरशततमः ९५ गुरुशास्त्राद्युपायेनयथाब्रह्मसिद्धिर्लभ्यते दारुवैवधिकाख्यानेनत
थासंक्षिप्यवर्ण्यते हेमहाबुद्धेरतिभरहानस्यारिष्टनेमेवासेबोधनं १

लीलया गुरुणा विश्रवणकौतूहलेन २३ करिष्यमाणं प्रश्नं पूर्वेण संगमयितुं पूर्वोक्तमनुवदति एवमिति ४ प्रबोधे घनतां याते बोधो निवर्त्तते स्वयाप्यमनसा सहेत्युक्तेः शान्तनिःशेषविशेषधर्मशून्यत्वादित्यर्थः ५ स्वयं चिद्रूपं येन यं स्वस्वरूपायत्तीति स्वप्रकाशवस्तु तन्मात्रलभ्यं स्वत एव जाग्रत्स्वप्नान्तर्गतगुरुशास्त्राद्यगम्यत्वात् दृग्गमतां गते ६ तद्वेः शुद्धनरपतियोगिव्यव

परमां तामिमां प्राप्तो विश्रान्तः परमात्मनि शुचिं पुनरहं क्वत्रं नानवाप्यहि लीलया २
रामः भगवन्संशयाम्भोदशरत्कालमुनीश्वर इदानीं संशयो ये मे नानो मनागपि लवः ३
एवमेतन्महाज्ञाने संसारार्णवतारणे समस्तमेव वाग्जालं समतीत्यावतिष्ठते ४ य
दिदं किल सद्दृश्यं स्वसंविन्मात्रनिश्चयं तदा वाच्यं किल गिरां महतामपि मानद ५
एवं स्थिते परे हेयं सर्वसंकल्पनोज्झिते स्वसंवित्तघनत्वात्तु पश्य दृग्गमतां गते ६ यति
योगिव्यवहारे सत्त्वो मे दृशाः किल कथं शास्त्रपदैस्तद्वैः सविकल्पैरवाप्यते ७ वि
कल्पसारशुद्धज्ञानं शास्त्रैर्न लभ्यते तत्किमर्थं मनाग्यो गुरुशास्त्रादिकल्पितं ८ गु
रुशास्त्रादिविज्ञाने कारणं वाल्पकारणं तदयं निश्चयं ब्रह्मन्ब्रूहि मे वदतां वर ९

वेदादिसादेयत्वान्न ह्योधनासमर्थैः ७ विकल्पसहत्वात्तत्संधानभ्रान्तिपरंपरानर्थाय ८ तत्त्वज्ञानत्वविज्ञाने गुरुशास्त्रादिकं कारणे उतस्विद्भवति अकारणं वा अस्मिन्संशये निश्चयं ब्रूहीत्यर्थः ९

श्री
वा॰रा॰
उ॰टी॰
६०८

रामशंकामपनोदमानो वसिष्ठः समाधत्ते एवमेतदित्यादिना शृणोमेति शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तमर्थं फलमनाहृत्य संसृष्टत्वात्पूर्वपरं तत्परार्थानवकाशार्थं स्मृत्यर्थः १ यद्यप्येवं तथापि पठनह्रासे उन्नम बोधस्य तत्फलस्य मोक्षस्य च यथा येन प्रकारेण हेतुत्वं गतं तेन तु एव तत्प्रमाणकाष्ठैवेववधिकाद्या नदृष्टान्तेनेत्यर्थः ॥ तदेवाह संनीत्यादिना द्विवधवीवधशाहृाउभयतोवड्ढेशिमेरकेपवाक्षेका

वसिष्ठउवाच एवमेतन्महाबाहो न यत्नं न च कारणं नानाशास्त्रमयं शास्त्रमनामयवप
रंपदं १ तथापि तत्त्वबोधस्य येन हेतुत्वमागतं शास्त्रागुरुमबोधस्य तत्समासेन मे शृणु ॥
संनिकृष्टाविहैववधिकाः क्षीरकाष्ठेक्षुभंगाः दुःखेनाभ्यागता शोषं यीक्षणेव वनद्रुमाः २
हारिणेनतरुवंतेन कथासंस्थानकारिणा हीनाननाशयाः यथा निर्गतेनेव वारिणा ३
रोगेत्यपरित्रासात्जीविताद्येमवितयत्न जवरस्यकथाद्रुमावयं क्रमः प्रसूरणं ४

ह्यविशेषवर्तिने तदृहंतीति निवेववधिकाः क्षीरकाः इक्षुनालिभेदाः देशविशेषजाता शों चकार्थे १२ केयापठक्षुरेये मर्थितानमेवं च मावरणसंस्थानकारिणा कथासंस्थानेति पाठे सर्वान्वभूतान्वत्स्यादिकथामात्रावस्थानकारिणेत्यर्थः तडागभंगान्निर्गतेन वारिणा यथा इव दीनाननाशयाः १३ रोगेत्येन रातिक्षेणाभिन्नमाः १४

दिनंप्रतिदिनंदिनांतेनदिनावसानांताश्च श्रमसाध्येनेति यावत् इति संस्थिता निश्चिताः
१५ १६ भववारिणः तत्रदिनमामात्रभक्षणशीलाः १७ शुभान्यशुभानि प्रकटानि च रत्नारी

इति संचिंत्य विधिना दिनांतेन दिने प्रति दारुभारेण नीत्वासौ विक्रीणीतेनेति संस्थितः १५
इति संचिंत्यते नेत्थं संदेशविधिना नरं तथैवाजीव्यते शुद्धा सेवापरिविराननने १६
इति ते भ्रमत्यहं गत्वा काननं भववारिणः दारूण्यानीय विक्रीय यवक्रैर्देहस्य धारणं १७
यत्र याति वनांते ते तास्मिंस्तेन्यत्खिलानीति शुभाशुभानि रत्नानि दारूणि काननानि च १८
तेषां भारभृतां मध्यात्केचित्कालिपथेवनात् नानारूपाणि रत्नानि नानानि सेयाभुवेति हि १९
केचिच्चंदनदारूणि केचिन्नष्याणि मानवः केचित्फलानि विक्रेयनीत्वेति चिरकीरकाः २०
केचित्तेव मनागास्थाय दारूण्येव तुडिंयाः नीत्वा विक्रीयजीवंति वनवीथ्युपजीविनः २१
सर्वथैव धनाः सर्वे नेते प्राप्य महावने केचित्साध्यास्थिताः सर्वे क्रीडंत्येव गतज्वरे २२
इति यावद्वनस्थं तेते सर्वे तेन महावने प्रदेशात्रावदेकस्मात्तामसश्चिंनाममणिःसमोः २३

नि १८ केचिद्भाग्यवंतः १९ पुष्पाणि केतकीचंपकादीनि चिरकीरकाः चिराभ्यासदृढीभूत
कीरकवृत्तयः २० केचिद्भाग्यहीनाः उद्देशः सारान्वेषणक्रमात्तुडयः उदरेदूरण्येव नीत्वा २१
केचिद्रत्नादीनि प्राप्यगतदारिद्र्यत्वं यथा सात्रथास्थिते २२ किं नाम पर्वत्योमणिरिदैवास्मामः २३

743

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

श्रीं
वासिं
उत्तं
६७५

२४ निर्हृद्दाविरत्न यतितोलब्धानवाहिर्द्रःखाः २५ साख्यानमुपसंहरति सर्वो घैतिकीरकाः
काष्ठेध्ममेतेव स्रपिगतः प्राप्तः स्नमाहिमाश्विनामगातैस्तथाविधाः संततः तथाऽऽकृपामसैवैर
घसाः उत्तमपदैः परिपूर्णेन धाम्रोतमोह्लाविधारुः त्वं तथ्यायास्यात्रधाम्रानेरमंथरपिपोभूता
इतरलाभालाभाविशुभमननास्तुयेनः सेतिहृति २६ इतिश्रीवासिष्ठेता' शेषपानवस्त्रनरशानन

महातपः २

तस्मात्त्विंनामतोः प्राप्तः समग्राविभवाश्रियः परमं सुखमायातास्तनेतेसंस्थिताः सुखं २४
हार्देच सुयनः संतः प्राप्य सर्वार्थ्यंहंमतीं सुखं तेनिवृत्तिनिर्द्वन्द्वाहरिविहरेवबराद्भव २५ स
र्वार्थसारपरिपूर्णेन यातनयानेकाष्ठेत्रमाधिगतस्सम्बव्योममहोन्नतः लिखुंतिशान्तभय
मोहविधारहः रवमानेरमंथरधियः समतानुयेनाः २६ इतिश्रीरामायणेनिर्वाणेवै
वधिकोपाख्यानेत्विंनामगणीलाभोनामषण्णवत्यधिकशततमः सर्गः १९६ रामउवाच
तथाऽरुऊनिश्चिह्यथावैवधिकक्रमं श्रुतंदेहमिमंसम्यगवगच्छामिमानद १ इतिहृः येनैववधिकाराम

नयनेमानवोभिविनेष्टां
हारिस्फुरःत्वंयनेनदानं

मः सर्गः १९६ स्फुरंवैवधिकाख्यानेनमध्यर्थविकृतिरूमान्तं देहतंगरुमास्वादेरामसत्तानेरवर्णयते
यथास्वहंस्वंवगच्छामिनान्यथेतः तथाऽऽकृरुविवरणं इतिशेषः १ येवैवधिकामयोक्तास्तेता
हंग्रादेतेमानवाबोध्याः पश्चमत्रेऽपिसर्वेपदाः रिपुरः रवेमयोक्तं नत्रेधामत्तानेनतत्पुरुषा
ध्रुमहात्तानुक्रान्तपरिसुविपसंन्यापः दानंमहात्तपरानिधादेनदाननपः प्रयोजिकापेरहेका
मापिकाभोगाम्रानहरायोग्यते २

भोगार्थिनः संततं तदुपायेषु प्रयतनात् तत्र तात्पर्यमित्यर्थः ३ ममभोगेमोक्षाः स्थितिर्मायां तत्वि-
नितिनरां कृपणाः कार्पण्यवान् ततः मानवस्तनयेहितः इतरकार्यार्थौ येन नयाविधः स-
तु प्रात्यासै शास्त्रमूलके तदुपाये ४ यत्तन्मयं भोगे मोक्षे येव शास्त्रे प्रवृत्तत्वयापितक्कास्ते
गतं तेहाकान्यायेनैनं प्रथमफलास्वादनैः प्रत्तो भोगे तत्त्वतात्पर्यविषयेपरमपदेतया।

यत्तन्महाव्रतं भोक्तुं गुरुर्यास्त्वक्रमादितत् यत्र यतनात्तेशास्त्रा-
र्थं जनाभोगार्थिनो हितं ३ भोगेमोक्षाः स्थितिर्मायां तत्र मम तिः
कृपणास्ततः स्तनयेहितकार्यार्थः शास्त्राद्दैत्सप्रवर्तते ४
भोगार्थं तेहत्तोपि प्राप्नोत्यभ्यासतः क्रमात् जेनहितिनमे
वार्थपदं परवशोपि सन् ५ ॥

त्येवेत्याह भोगार्थमिति शास्त्रतः प्रथमफललाभेन तदिच्छासदार्थ्यं क्रमात् तदुक्तसा-
धनाभ्यासतनो भूमिकारोहाभेदणक्रमात् विंतितं शास्त्रपरमतात्पर्यविषयंप्राप्नोंय
देमोतात्येवेस ५ ॥

श्री॰
वा॰नि॰
टी॰
६८

भावः सारासारविचारणे निपुणमतिः सास्यानीतिभावो वैवधिकः ६ संदेहमयपुत्रकपालीलया कोमकुलेन ७ प्रश्नेनद्रव्ययोर्विषयस्वेडोगार्थे ८ स्वस्ववासनानुसारेणान्याह श्रेयस्फलसंभावर्थेनोज्ञनात्स्वत्रप्रवर्तनेऽन्यहाग्रबलागोचरेनिर्विषयलिरतिशायस्त्वविग्रासादयेतीन्यपेवैवधिकाख्यानरस्वेनोपन्यासस्यार्थः ९ सर्वजनानामग्रसर्गः सन्मार्गप्रवृत्तो सावधानवरदशो

दावधेयुपनोभावीययासंग्रामप्रवान्मणि भोगार्थेमात्रशास्त्रोपेनयाभोतिजनः
पदे ६ किंस्याकास्वविचाराभ्यायायासंदेहलीलया कस्त्रिन्प्रवर्तनेपञ्चाराभोति
पदस्वन्नमे ७ प्ररक्षेत्रमनज्ञार्थेः शास्त्रादीसप्रवर्तनेने संदेहनार्थेभोगार्थेजनः प्रा
प्तोतिनत्पदे ८ प्रन्ययासंवर्तनेशास्त्रेवोसनयाजन्नाः प्रन्पदासादयन्पायेम।
णिवैवधिकाख्य ९ परोपकारेविरतेस्वभावेनप्रवर्तनेने यः समापुहितिसोकः प
माणेनस्वविहितं १० साधावारवपालोकाभोगासंग्रामिकेपाया संदेहस्त्राण्यन
त्रतः शास्त्रादीसप्रवर्तनेन ११

नमेवमूलमितिसाधुलक्षणप्रदर्शनपूर्वकमाह परोपकारेतिप्रमाणेसर्वलोकस्येतिशो
धः १० प्रत्यप्रमाणेकिंनलयाह साधिनि प्रनञ्जेलोलोकः शास्त्रफलसं
हितेयइनिसंदेहः संदिहानोपिभोगसप्रामेसंभावनयासंप्रवर्तनेन ११

१२ शुभाशुभानीत्याधुक्ते ह्लात्यर्थमाह कोविदेत्यादिना १३ १४ वर्गत्रयं धर्मकामार्थास्तस्यो
पदेशोत्र त्यैव दृष्टैवालिन कान्तनेत्रब्रह्मनन्तस्यैभूषास्त्रैव भूपिपरं तावकमत्यैव दृष्टाब्रह्मप्रा
मिश्रहेलेबोधः १५ वसंतादिकालश्रीः समस्तैनंतन्नरार्द्धैवफलवृक्षादिनिस्पनेवधमानास्त्
क्षमानानाश्रुलंकारिकसमयेक्षमनात्यैवंतनेरणाद्दनरसमयेलनणयेतियावत् १६ श्री

भोगार्थं संग्रहंतोसौ भोन्दमोहात्तु भावयि तस्मात्थमोतिरार्वैयावनाद्विनाम
शिं यथा १७ केचिद्दुंदनसाद्रूणि केचिद्धिंतामणीं सृणिं केचित्स्मामान्यरत्नानि प्राप्नु
वंति यथावनात् १८ केचित्कामं केचिदर्थं केचिदुमेवयंतवा केचिन्मोदमशेषंव
लभंते भगस्तत्तलया १४ वर्गत्रयोपदेशो हि मागमादिष्ठपिराठव ब्रह्मप्राप्ति स्तवा
स्तवानालितक्रान्तनेत्रौ १५ केवलं सर्वं वाकार्थं ध्यमानावगम्यते कालश्रीः
समस्तैनेव स्वयं स्वार्थं भवेनस्ता १६ सर्वार्थानिगतेशास्तैन्वियतेत्रस्तवेदनं सर्वांगा
निगते स्वकेलावण्यमिवयोषिति १७ तस्मात्तानगरेवोक्ता ब्रह्मदानानेषभावेनात्
यथस्तवैयरातीनो बोधः संप्राप्यते परा १८

त्वद्दृष्ट्यावबोधने प्रस्तमर्थोपिभवास्त्रस्यलद्दणाभुपाये बोधने सामर्थ्यमस्यैवेति तेन क्षयिकारिणं
ब्रह्मवेदनमस्यैवेति न वैयर्थ्यमित्याह सर्वार्थेति सर्वान्यानदृष्टवर्गास्त्रिवर्गान्त्वात्रातिक्रम्य उक्त
वैकार्थंगतं मणिदर्पणे वंद्यादिसर्वैयनसौदर्यो एपतिगते लावण्यं योषिति स्त्रीरत्ने लितदैरित्य

श्रीः
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
६८८

748

विवृश्यादिसाधनपरंपरोपचयद्वाराकारणत्वेगतानि १९ सुनिकृन्तसर्वभोगाकांक्षानिर्विकेपव
मेवप्रतीतिदिनमंतं सुखेनयाप्रत्यक्षमवगीत्वैतेनन्यंदृश्यस्यपश्यति २० उच्यतेऽन्यकर्षणीयनेऽ
सुघटघटनकरोनीतितोविकर्मणिलदियकिंतिलोपः २१ प्रात्यक्षविपिणप्रधानेनजलेनहा
लयत्सन्नवस्तुत्वाकिंतः सर्वितम्याकारत्वादिप्रभावानदोष्यतिनिव्युदात्मवस्तुसताप्रष्पोत्र २२

यतान्यकारणस्यैवकारणत्वंगतानलं यस्मान्नैकविधांतौ यथा तद्ववनन्तणु १९
शान्तायम्यासयोगेनचित्ते यातेविशुद्धतां सुनिकृद्देवमेवाशुपदंपश्यतिपावनं २०
पतत्वात्त्वायविधायाः सात्त्विकोभागउच्यते नामसःसात्त्विकेनास्याभागेनायातिसं
क्षये २१ स्यूनंमलप्रधानेनहालयत्क्षास्वद्वपिणा शुरुषःशुद्धतामेतिपरमोवस्तुसा
त्वितः २२ सुनिकृथेरेवयथाशममसामित्तसुद्धयोः प्रागदृष्पंतनीयतेस्वभाववशतः
स्वतः २३ स्वसन्निधानमात्रेणाविदितप्रतिभासदं सदसन्मयमाभोतिप्रतिबिंबंप्रवर्तते २४

यथासमेःसर्वस्यसन्बुद्धस्यबसन्निधानेप्रागेदृश्यमपिप्रतिबिंबंस्वच्छप्रकाशस्वभाववनत्त्व
नीयंसंप्रवर्तनत्वंसुचद्व शास्त्रयोरपिमिथः संबंधमात्रतः आत्मज्ञानेप्रवर्तनतरतित्रया
णामन्वयः २३ विदितमनुभवसिद्धंप्रतिभासनंयस्यसम्यक्कस्फुरणंयस्यतथाविधे २४

२५ अनयोः प्रेक्षणयथा अश्वमेनैवम्भोदिवेकोपलक्षणो विवेको जायते यथा शास्त्रकृताद्विवेकाद
पि देहेस्वैणाप्यसंस्वरूपाद्भिन्नीयद्धेयवेदनं जायते २६ शास्त्रकृतैर्विचारविकल्पैः भ्रान्तिकृतवि
कल्पानां क्षालनेनात्मनैर्मल्यप्राप्तावपि दृष्टान्तमाह लोहेनेति २७ येन नात्मनः पुनरात्मतत्त्व
परीक्षणं तत्क्षालयन्नत्र २८ केन प्रमाणेन कथं परीक्षणमित्यत आह महावाक्येति शास्त्रादेः स्तूत्रया

उभयस्थानयोरेवं मिथः संबंधमात्रतः सर्वसंविन्महातीतमात्मज्ञानं प्रवर्तते २५
अनयोः भेदग्रहे हि विवेको जायते तथा ततः स्वभावतः शास्त्रविवेकाद्धेयवेदनं २६
लोहेन लोहं सलिले क्षालयन्क्षालको यथा दृश्येन लोहयोः द्वयोर्नैर्मल्यं लभते परं २७
तथा शास्त्रविकल्पो हि विकल्पांश्छित्त नाशुभः क्षालयन्स्वविचारेण परमो योगिनिष्ठतां २८
महावाक्यार्थनिष्ठं हि स्वात्मज्ञानमवाप्यते शास्त्रादेरिक्षुरसतः स्वादिव स्वानुभूतितः २९
सभाभित्त्योः समासेन यथालोकोऽनुभूयते अनुभूतवतोऽनेनात्मज्ञानेन तथा भवेत् ३०

अन्यात्मामहाराज्यमायण्णशास्त्राद्गुरुवचनादेः श्लोपायान्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसंगतिः संदे
नत्वपद्वा आर्थेह्व यथारिक्षोथनलभ्य संभूतमत्वे उवाक्यार्थोऽपरोक्षानुभवरूपं स्वात्मज्ञानमवाप्य
तेयथायन्त्रादिनिपीडनोपायाति: स्मारितादिक्षुरसततः स्वादुमाधुर्यास्वादने स्वानुभूतितः अवाप्य
तेनद्दरित्यर्थः २९ यथा नभसि ग्रहतोऽप्यालोकः सभाभित्त्योः समासेनागारभित्त्यन्तः स्फुटमनुभू
यते तथा नित्यस्वप्रकाशरूपमप्यात्मतत्त्वं श्रवणात्तदधिकारिणो मैत्रेनाऽस्फुटमनुभूयतः सर्वः

नत्वयास्तोत्रप्रवणैस्तन्मोहितैर्वा योगपद्युक्तमुपनत एवेत्याह त्रिवर्गेति विगलच्छ्नाबद्धज्ञानाल्लत्ववि
दः तेषां तत्त्वेनोपायपर्वीतलत्वमप्सु ते सोऽब्धिमेव प्रतोमि पथ्याविपाकफलत्वात्तेनैव दिश
र्थैः २१ अतोऽनिर्विकल्पस्वरूपस्थितिपर्यंतस्थितमेव ज्ञाने उपादेयमित्याशयेन प्रसंस्तौति त्वदि
तियत्नात्सम्मसोऽभूमीनिर्विकल्पस्वरूपस्थितिर्नीयते २२ इदं सर्वं प्राग्त्वाधीनमिति तदाव।

त्रिवर्गमात्रसिद्ध्यर्थं त्वन्मोहाद्यवतत्कृते विगलच्छ्रुतवर्वीतलत्वमप्सुतमेव तत् २१
तत्कृतेनल्पकल्पस्थेस्मात्तेभिः समन्ततायया तत्साम्यप्रयत्नोऽसोऽभूमीस्थितिर्जाग्रतिजायते २२
एवं हि सर्वमेतत्त्वत्कृपास्वादैः समवाप्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेनुप्रास्त्वादस्यासमाहृतेन २३
शास्त्रार्थभावनवशेन गिरा गुरूणां सत्संगमेन नियमेन शमेन राम तस्माद्यत्नेन सक
लविघ्नपदापनीयं सर्वेश्वरसममायमनादिशामं २४ इति श्रीरामायणे निर्वाणप्र
करणे शास्त्रमाहात्म्यं नाम सप्तनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९७ वसिष्ठः भूयोऽपि शृणु बोधा

नर्थंकथितेनदृढेप्यवाति एते ।

यत्कृतं किंचिदिहदृढ पुनः ३

वलीकमित्याह एवमिति २३ हे राम ननसकलविघ्नपदाद्धस्तलोकांते तुर्यं तु त्वाद्दप्यनीतमपि शाधि
लेपावनं सर्वेश्वरमोक्षात्त्वं अनादिमुखेगुरूणां गिरा शास्त्रार्थबोधनवशेनैव प्राप्यते तत्सत्संगमा
दिनेत्यर्थः २४ इति श्रीवासि॰ ता॰ नि॰ प्र॰ उ॰ सप्तनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९७ वत्पनेनस्यज्ञानोति।
र्विलेपमत्वस्थितो हे जनैतेन रिवांबुनोसर्वे च समदर्शने त्रिगुणबोधापायभयात्कारेतनिर्विदेपतासि
दृश्येकिंचिद्दलं मानेरहस्यं उपशमप्रकरणे तेकापितमेव पुनः किमर्थं गच्छतेऽनपश्यानावरणया

२ पुनः पुनरिति ।

उत्पत्तिस्थितिप्रकरणाभ्यांउत्पन्नेन जगत् इत्थंस्थितिमात्रमिति विज्ञाते सति समद
र्शनप्रतिपाद्यउपशमप्रकरणे समदर्शनं वर्णितं तत्र दीवात्रनी व निर्वाणस्वरूपम्

राघवप्रथमंप्रोक्ते स्थितिप्रकरणे मया
येनेदं स्थितमत्यन्तमिति विज्ञायते जगत् १
उपशान्तिप्रकरणे प्रोक्ते रुपशमक्रमैः प
रमोपशमं गत्वा वत्सत्वमिह विज्वरं २
ततो जगति जातेन परोपशमशालिना भवितव्यमिति प्रोक्तं
मयोपशमयुक्तिभिः ३ उपशान्तिप्रकरणे प्रोक्ते रुपशमक्रमैः
परमोपशमंगत्वा वत्सत्वमिह विज्वरं ४

ति ह्यर्थं पुनर्वर्णयितुमाह राघवेत्यादिना १ २ इह प्रतन्यप्रकरणप्रतिपा
द्येनिर्वाणस्वरूपे ४ संसारदशायांव्यवहारेभयपायेनप्रकारेणविहर्तव्यं

श्री:
वा: टी:
उ: टी:
६७२

752

यत्किं विरहस्थेनः अस्मत्त्वत्तो ते श्रोतव्यमित्याकूतनरच्छनतत्त्वर्थः ५ बाल्येवहा
यस्मेवजगतन्त्रांतिंभुधावस्माणशीत्यातिविंतेपवसतच्छं ६ समतावस्माणं

प्राप्तप्राप्येन नस्तेन यथा संसारदाहिषु
विहर्त्तव्यं देहिनः किं विन्त्वत्वं श्रोतव्यमत्तते ५
तत्संप्राप्य जगति बाल्य एव न गाल्पितिं
यथाभूतात्मिमोऽत्रुधावल्यमिह विज्वरे ६
सर्वसौहार्दजननी सर्वस्याश्वासकारिणी
समतामलमाश्रित्य विहर्त्तव्यमिहानघ ७

सर्वभूतेष्वैकात्म्यदर्शनात् गुणदोषदर्शनलक्षणवैषम्यशून्यतो स्वदेहसमानस्व
त्वेदः स्वदेहाहितो सर्ववैषम्य रहितब्रह्मदृष्टिंच स्थलेटथं ७

फलं सर्वभूतमैत्रीरूपं संपदो यस्याः सौभाग्यवानिस्तुभगाभावाः कल्याणगुणा इति भेदः ८ न देवर्द्धिविषं फलं प्रकटयति समेनेति द्वाभ्यां समता यास्तु भगा सर्वभूतहिता ईदृशी चेष्टा येषां ९ १० सर्वदुःखतद्धेतुप्रशमोपि तथा सिद्धानीमाहृ देहेति ११ १२ सौम्यामृतमयी इति पदत्रयार्थं वर्णयन् यस्ताहृशजननानुदाहरति प्रबुद्धस्येति उपजीवंतीत्याश्रयजीवंति १३ स्वदोषः कोटकोमादिः क्रमेणाशुंकालोदार्यादिभावेन परि

सर्वसंपत्तिसुभगं सर्वसौभाग्यवर्द्धनं समतामृतलतायास्तु फलं भवति पावनं ८ समतासुभगेहानां प्राकृतानां क्रमे सर्वैवेयं जगल्लक्ष्मीर्भृत्यतामेति राघव ९ न तद्दानासायनेवान्यासत्रकातानेन सेनामात्रं अनपायसुखं सारं समत्वाद्यदवाप्यते १० हृद्दोपशमसीमान्ते सेरंभव्रतनाशने सर्वदुःखतपोभेदे समत्वे विद्धि राघव ११ मित्रीभूताखिलरिपुर्यथाभूतार्थदर्शनः उत्तमो जगतां मध्ये सास्याभूतमयो जनः १२ प्रबुद्धस्य सचित्तेद्धाति यदमृताधिकं साम्यमाश्रयजीवंति सर्वैवे जनकादयः साम्यमभ्यस्यतो जंतोः स्वदोषोपि गुणायते दुःखं सुखायते नित्यं मरणं जीवितायते १४ साम्यसौंदर्यसुभगं वनिता मुदितादिकाः आलिंगंति महात्मानं नित्यं व्यसनिता इव १५ समः समुदितो नित्यं समो नुदितधीः सदा न कांश्चिदिहताः संति याः समस्य द्विषद्विषः १६ सर्वकार्यसमं साधुं प्रकृतव्यवहारिणं चिंतामणिमिवोदारं प्रवांछंति नरा मताः १७

साम्यगुणवदाचरति गुणायते १४ मुदितादिमैत्रीकरुणोपेक्षादयो योगशास्त्रप्रसिद्धाः व्यसनिनः कामुकीसौवाङ्गनैः समागमव्यसनवत्य इव १५ समुदितः कल्याणगुणैः सर्वसंपत्समृद्धसमस्याभ्युदयेप्राप्तः समुदयतोप्राप्तस्तुतउदितानाधीर्विनाशयस्य स्तद्वयः संपदः १६ सर्वकार्यं स्वकार्यं परकार्यं च समं पुरुषं साधुप्र

परापिभूतसमावेत्ति उदारं त्यागिनं नराः प्रमदाश्च प्रवांछंति २० ॥

753

बा.
नि. उ.
टी.
८०४

सम्यक्कारणं सदाचारं सर्वजनहितं कर्तारं स्निग्धं निक्लेदः कः खेदं कुर्वीत १८ यथायथा कर्तृत्वं सुविनीततयाये
न क्रियते स्वानंदोद्वेगोत्कर्षो मनोबोनस्य केनसर्वकृते समतया येन दृश्यते १९ २० २१ कीदृशास्तत्रसत्त्वाः
स्वनिंदितानपि सर्वान् अनुपादेयान् रूपैरूपादानमिहानन्यतत्त्वदृष्टेर्ज्ञानादिभावांस्त्यक्त्वा उत्तमोत्तिलोभा
सेनोपलक्षणं तु निंदितानाः २२ जीवयंति विवेकोपदेशादिना उज्जीवयंति २३ समासाद्यायोजनः परि

सम्यक्कारितासुरासुहिते सम्यग्वेलनं वदत्तं स्वयमयोसमनापः सिंचेति मानवे १८ यथयथान
न्यथायेन क्रियते दृश्यते तथा स्वानंदोद्वेगसुकेन कस्लेमोलयिवेदमः १९ मित्राणि वैपुरि
पवोराजानोप्यवहारिणः सम्यक्कारिणि नमस्ते विश्वसंति महाधियः २० नतिष्ठात्यपला
येनेनेष्टादायोतितृष्णो यकृतनकर्मसेप्राप्तान्ममलात्समदर्शिनः त्यक्तासर्वांनुपादेया
नूनासमभावनिंदितान् सममतायामदुःखायोत्स्थानानितिसुजनमो २२ विहरंतितत्रगात्मा
लंजीवयंति निरामयाः पूज्यंते विबुधैः सर्वैः सममतासहिताशयः २३ यकृतनकर्मसेप्राप्त
सुवेदोकोपमेवयः समाश्रयोधारयतिस्यात्मोप्यात्मसूलवज्जनः २४ यत्करोति यदश्नाति
यदाक्रामति निंदति समदृष्टिस्तदस्पयैस्तौति निमज्जनावलिः २५ यच्छुभं वाशुभं यद्वय

यदश्नाति यदाक्रामति निंदति स
महद्धिस्तदसेपैस्तौति निमज्जनावलिः॥

च यच्चिरेण यदथवा समदृष्टिकृतेस
म्यगभिनंदति तज्जनः २६ यत्करोति

हितार्थं यकृतनकर्मसेप्राप्तं सुवेदोकोपं धारयति चेत्तदपि असहनवद्देवस्यात्मोहेगाकरे कस्यचिदित्यर्थः
२४ यत्कर्म अनुचितमिति निंदति जनस्तत्परिहरन् तदस्य सच्चरित्रं सर्वः स्तौति २५ अशुभं प्रमादकृ
तमपरायमपि चिरेण कृतमयकृतंवा तदप्यभिनिंदति स्वावद्गःखेषु भीमस्त्वोरेषु सनतेषु विश
उत्तमेषु वैरस्योचिन्ताद्वेगा २७ ॥

मे.

इदानीमहन्त्वपितुःखेषु सम्मदुहितीधीरान्तुदाहरति शिविरित्यादिना कपोतनायच्छाद्यमानकपोतप्राणा
रक्षणायतन्मांसस्यतितित्विनयाश्रयाविकर्तनेनत्वमांसेनददौ नत्वमहाभारतादौप्रसिद्धं एवमग्रेप्युक्ते २८
अग्रेस्वपुत्रोभागेविकालितनांस्त्रतुभिःस्कंधितो २९ स्वस्यपलितोवाम्पूलोत्पादितेनराहुसेनजितेन ३० ३१

पञ्चुभंवापुभंयद्यस्यचित्रेणयदपावा सम्हृचित्कन्तेष्मस्मरणाभिनंदतितज्जनः १६ स्वावङ्गःखेषु
भी मेपुसेनतनेपुमहन्त्वपि मनागपितत्वैरस्यप्रयातिसमहत्पदः १७ शिविर्भूपःकपोताय
मांसमस्त्राविकर्तनेन ददौवृहितयाप्युच्यासमहृहितयायथा प्राणेभ्योपिप्रियतमांकान्तामग्रेवि
कालितो दृष्ट्वाप्येनमहीपालोनकुमोहसमाकुलः १८ मनोरथशतप्रात्तेनतनयेसमयाविया
राहुसायचित्रेनत्वेहादद्दौस्वपुत्रात्प्रदारावितो २० नवाग्येत्प्रदस्मानानायाभूषितायोनचौत्म्सेव सम
एवमहीपालोजनकोभूश्वेतावरः २१ न्यायतःपरिविक्रीतेसोत्वराहुसमदर्शनः स्वयमेव
विचकर्तोप्युशिरःपद्मदलंयथा २२ उडुपकटनिर्भासेयज्ञेपाण्डुसिताचले जडोजनवृणामि
वसोवीरःसमयापिया २३ सम्यैवपियानित्यनिजसमभ्याहृतवन्नक्रमे मातंगःउडुपोनामप्रा
पवैमानिकस्थितिं २४ सर्वभूतदयकरीसाप्यापाप्नसेनभूपिणा तत्याजराहुसीहृतिकद
ववनराहुमः २५ बालेवेश्यापिजातेनाधिसमवृद्धिनयाजडः गुडमोदकवत्यायप्राममभिम

मिममहयत २६

परिविक्रीतेपक्षिकीदहिणो तेहासाणमीतिप्रतिज्ञयायाब्राह्मणायविक्रीतप्रायंविचकर्ते शिरोददौ
२२ पाण्डुमचलेकैलासमिवास्थिते पारावतंइन्द्रजयेनलब्धपुत्रयज्ञेन्द्रविज्ञाववचनात इन्द्रायजडोद्दौ
२३ निजदेहयात्रानिमित्तेकमेवब्राह्मणसमयैवपियाआहृतवन्नाचरतउडुपोनाममातंगः एकांगो
वतनीहृत्यब्राह्मणस्यपंचमग्राःगाःसगुहृत्यस्वेतनीकृतानांगाप्युरूकेरसमयापियानस्वैब्राह्मणायददौ

सद्यःसमागतंविमानमारुह्यवैमानिकस्थितिंदेवत्वंप्रापं २४ २५ ज

डोम्बजडभरतःन्यायप्राप्तभिक्षापात्रेभैक्ष्यन्यायेनप्रापे ३६ ॥

755

३७ कपर्दननामासावत्तर्षिंद्रुकचः शुक्लात्वग्वल्लीभोगसमर्थोऽपि प्राणत्यागिनीपुत्रस्मिन्क्तानुरागास्वपिनल लभेकामवक्षोनाभूद्विनिर्थः ३८ सपुत्रराज्यस्यकालविंयकोनरकक्षेषुकरंजगाहनेष्वपिप्रास्पदः समन्विते‍ऽप्यवसन् ३९ व्रतेषुनपक्षेशोषुरूहिषुयोगेषुचसमदृष्टितयानोद्विग्नाः ४० ४१ ४२ ४३ स॰ मनयाकलिताः तुलाः अनुतापादोषाश्चपक्षभावापकीभूताः इवस्वपरोपतापचिंताः इतिपाठेपरैः कृ

समबुद्धितयाह्यन्त्यवर्णावपतोपिसन् धर्मव्याधस्तनुंत्यक्त्वाजगामपरमंपदं ३७ नेदनोधानसंक्षोपिपुत्रकोपिकपर्दनः लक्ष्मेनस्वस्त्रीपुत्रेनप्राणत्यागिनीष्वपि ३८ समबुद्धितया संप्रदाकरंजगाहनेष्वपि विपत्कालाकक्षेषुराज्यस्यकालेचसमस्थिरे ३९ कृषयोगपुत्रयज्ञेष्ववये स्निग्धाःस्वरपूजिताः समदृष्टितयोद्विग्नाननेताशस्त्रवृत्तिषु ४० राजानःप्रकृताश्चैवधर्मव्याधादयोपरे समदृष्टिपदाभ्यासात्महत्तांपूज्यतांगताः ४१ इहामुत्रचनिःश्रेयंपुरुषार्थंप्रवृत्तेषु समदृष्टितयानित्यंविचारैर्नित्यबुद्धयः ४२ अभिवाञ्छेन्नमरणमभिवाञ्छेन्नजीवितं यथाप्राप्तसमाचारोकिंचिदविहिंसता ४३ समकलितपरोपतापचिंतः समसखबन्धुः स्वपरावरोविलासी प्रविचरतिसमावमानमानःप्रकृतनवरम्यव्यवहारप्रकृतमूर्तिः ४४ महासमदृष्टिप्रशंसानामाष्टनवत्युत्तरशततमः १९८ ॥

ताः उपतापाः तत्सपुत्रकविलाससमतयाकलितायेनतथासमसखबन्धुः स्वपराउपरक्तदृष्टयोनयः अवरानिकृष्टयोनयश्चयेतत्रतथासमाः अवमानाः मानाश्चयस्यतथाविधोजीवन्मुक्तः प्रकृतव्यवहारेषुप्राप्तालकभावात्प्रकृतमूर्तिरतएवविलासीविलसनशीलः सन्लोकानुग्रहोपदेशाननुप्रविचरतिसंचरतीत्यर्थः ४४ इति॰ वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेऽष्टनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९८ ॥

रौ॰

मुक्तानां न कृतैरर्थोऽकृतैः कर्मभिः स्तुतिः तथापि तेन वर्मेतेस्य कर्माणीति वर्ण्यते मुक्तैर्जीवन्मुक्तैः १ स्वभ्यस्तस्यैककरणेऽभ्रमाभावात्यागोऽप्रयोजनाभावाल्लोकानुग्रहवशाच्चैतैः कर्मत्यागो न क्रियत इत्युक्तमित्याशयेनोत्तरमाह हेयेत्यादिना २ मेघ्रैयेनोऽप्रवर्षणानुष्ठेयतो यथावर्णाश्रमोचितत्वेन यथास्थिते

श्रीरामः नित्यं ज्ञानैकनिष्ठत्वादात्मारामतया तथा मुक्तैः कर्मपरित्यागः कस्मान्न क्रियते मुनेः १ श्रीवसिष्ठः हेयोपादेयदृष्टिर्हि यस्य क्षीणा हि तस्य वै क्रियात्यागेन कोऽर्थः स्यात्क्रियासंश्रयणेन वा २ न तदस्तीह यत्त्यक्तुं ज्ञस्योद्वेगकरं भवेत् न चाखिलं तदुपादेयं तत्संश्रयतो गते ३ तस्मात्स्वार्थः कर्मत्यागो नोऽर्थः कर्मसमाश्रयैः तेन स्थितं यदा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ४ यावदायुर्विधेयात्मनिस्थितं स्पन्दते तनुः तयथा प्राणमरुत्स्पन्दनामपरेणा किं ५ अन्यथान्यत्र चेत्कार्या क्रियात्यक्ता निजक्रमे समाने हि क्रियास्पन्दे को दोषः संक्रमे किल ६ समया सद्बुद्ध्या शुद्धात्मसन्तत निर्विकारया यथाप्राप्तक्रियन्ते राम न तद्दोषाय सर्वदा ७ ॥

तत्तथैव करोतीति ४ जीवद्देहस्य स्पन्दनात्मकरूपं भावे स्वभ्यस्तसदाचाररूपमेव स्पंदनं तद्देहे भवतीत्याह यावदायुरिति अपरेणा स्पन्दत्यागेनान्यथा स्पन्दनेन च ५ शास्त्रीयाशास्त्रीययोः क्रिययोः क्रमेऽसमानेऽपि शास्त्रीयमत्र क्रमे सदाचारे को दोषः येन निजक्रमेत्यक्ता अन्यथा आचरणं स्यादित्यर्थः अन्यत्रेति दृष्टान्तार्थं यथा स्वगृहे निर्दोषे अन्यत्रावस्थाने प्रयोजनेनाखिलत्वादिति ६ समया सिद्धात्मसिद्धा

यद्यपि कर्मसु प्रवृत्तानां चैश्वर्यार्पणं न कुर्वन्ति गावर्जनादिषु अनुष्ठेयार्थं निर्णयेषु च श्रमसाध्यत्वाद्बहुदोषप्र
सक्तिरस्ति तथापि सातैः समदर्शनेनाविवक्षितानाबलादेव स्वपतिहेत्वेत्याशयेनाह इहेति बहुहृदयः
सर्वशास्त्रलोकरहस्यदर्शिनः प्रपंचविध्यमाणबहुहृदयस्य समदर्शनबलाल्लोकसंग्रहेऽपि विवद
णाः ८ बहुधेत्युक्तिं प्रपंचयति गानसंगतेत्यादिना यथास्थितैः यथाप्राप्तमानुष्ठानैः ९ भवाहस्त्वाह

इदमस्मां महाबाहो बहवो बहुहृदयः बहुधा बहुदोषे भुवि हरंति विलक्षणाः ८ गानसेवा
नयाबुधा विहरंति यथास्थितैः गृहस्थाश्रमिणः केचिज्जीवन्मुक्ताः स्थिता भुवि ९ तज्ज्ञा रा
जर्षिवच्चान्ये वीतरागाः भवाहस्ताः श्रमेसक्तधियो राज्यं कुर्वंति विगतज्वराः १० केचित्स्वक
तवेदार्थं व्यवहारानुसारिणः यज्ञाग्निहोत्रिणो नित्यमग्निहोत्रेष्ववस्थिताः ११ केचित्सत्त
त्ववेलां पुण्यध्यानदेवार्चनादिका सत्क्रियामनुतिष्ठंति स्थिता विविधपद्धता १२ केचित्स्वेपा
रित्यागमतः कृत्वा महाशयाः सर्वकर्मपरा नित्यं तज्ज्ञा एवाहत्वत्स्थिताः १३ स्वयं प्रहृष्टलो
कास्तु स्वस्वपस्तुगास्तव वनावनिषु भूत्वास्ते केचिद्ध्यानपरायणाः १४ पुण्यवद्भिः सदा
त्से पुण्यायचयकारिणि ग्रामशालि सदाचारे केचिदायतनमेने स्थिताः १५ वनान्हनेपुरा

वाराणस्यां महापुर्यां प्रयागे चैव पावने श्री
पर्वते सिद्धक्षेत्रे वदर्याश्रमके तथा १८ ॥

क्रमे स्थानात्स्थानेषि देशिरि भ्रमेतः
संस्थिताः केचित्संसारे छिन्नयेद्बुधाः १९

तिभाविनी हि तिमास्विन्तरामे प्रत्युक्तिः १० ११ सक्रियो सत्स्ववर्णाश्रमोचितकर्मनत्रध्यानेचतत्पर्याश्रमो
चिते इहयाचल्पया १२ सर्वपरित्यागफलासंगत्यागो १३ स्वमेपि नहृष्टालोकाः जनाः यत्रेत्यतिशयो
क्तिः १४ आयतने पुण्ये तीर्थे उत्याश्रमादौ १५ बंधुजनसमागमो रागद्वेषादिविक्षेपसहस्रावर्ते ना

पुर्यामित्यनेन तस्याः सर्वपुण्यायतनोत्कृष्ट
तासूचिता: १८ ॥

श्री. वन्यहारण्यार्थं पदेस्थाने १९ संसारोच्छिन्नये संग्रहदोषपरिहारार्थं
२० पूर्वोक्तानि पुण्यायतनानि प्रपंचयति वाराणस्यामित्यादिना महा

वा.
ति. ३.
टी.
८९९

९ १० कच्छेषु जलप्रायदेशेषु ऋक्षवानः कुहरेषु दरीषु ११ बहुदृष्टयो बहुविषयारम्भभोगानुकूलदृष्टयः १२ सन्न्यासविधिना त्यक्ताखिलाचाराः क्रमाः ब्रह्मचर्याश्रमधर्मान्ते स्वलक्ष्ये स्थिताः १३ एकस्थाने स्वगृह एव रताः प्रीतिमन्तः सर्वजनानुकूलाः लोकविक्षेपशून्याः इति यावत् १४ १५ कुर्वाणो लोकेष्व

शालग्रामे महारण्ये कलापग्रामकोटरे मथुरायां च पुण्यायां तथा कालंजरे गिरौ ९
महेन्द्रवनगुल्मेषु गंधमादनसानुषु दर्दुराचलवप्रेषु सह्यकाचलभूमिषु १० विंध्यशैलस्य
कच्छेषु मलयस्याटवेषु च कैलासवनजालेषु ऋक्षवत्कुहरेषु च ११ एतेष्वन्येषु चान्येषु व
नेष्वायतनेषु च तपस्विनस्तथाशाम बहवो बहुदृष्टयः १२ केचित्त्यक्तनिराचाराः केचिच्च
क्रमसंस्थिताः केचित्प्रबुद्धमनसो नित्यमुन्मत्तचेष्टिताः १३ स्वदेशपरिहितः केचित्त्यक्तनि
जास्पदाः एकस्थानरतः केचिद्भ्रमन्तः केचिदास्थिताः १४ रागद्वेषप्रहाणार्थं त्यक्तादेशस
माश्रयाः केचिदन्यत्रदेशेषु पदमालंब्य संस्थिताः १५ एतेषां महतां मध्ये नभस्तलनिवा॰
सिनां पातालनिरतानां च दैत्यादीनां महामते १६ विज्ञानलोकपर्यायाः सम्यग्दर्शिनः
निर्मलाः केचित्प्रबुद्धमनसो दृष्टदृष्टपरावराः १७ अप्रबुद्धधियः केचिद्दोलादोलितचेत
सः निवृत्ताः पापकाचारान्स्वजनानुगताः स्थिताः १८ ॥

पि देवदैत्यादयो जीवन्मुक्ता बहवः सन्तीत्याशयेनाह एतेषामिति एतेषां मध्ये केचित्प्रबुद्धा इत्याद्यन्त॰
त्रान्वयः १६ १७ अप्रबुद्धधियोऽल्पप्रबुद्धधियः अत एव दोलादोलितचेतसः १८ ॥

ज्ञानावलेपस्तत्त्वज्ञोहंममकिंनिषिद्धाचरणेकरिष्यतीतिगर्वेनः २८ जनानीकेजनसमूहे २९ नर्हिकिं
तत्त्वज्ञाः वनवासादयोपिसंसारोत्तरणहेतवोनेत्याह संसारेति ३० आचारेषुसत्कर्माचरणेषुसामा
रंभेतइतिसमारंभाः अनुष्ठानानि फलानिलाभेस्वर्गवराप्सरःसामर्थ्यादिरूपाणिविचित्रफलसमूहाः ३१
स्वभावः यथार्थस्वरूपेणाभिनिविष्टतत्त्वज्ञानरूपाकारणोस्यचमनसः आत्यन्तिकसक्तिपरिहारः

अहंप्रबुद्धमनसः केचिज्ज्ञानावलेपनः परित्यक्तक्रियाचाराउभयभ्रष्टतांगताः २८ इत्थ
मस्मिन्जनानीकेजन्मसंजननार्थिनः बहवःसंस्थितारामबद्धभावहृदयः २९ संसारो
त्तरणेनत्वनैदेहत्वेनवासिताः नापिसद्देहशालाभिर्नेनचकृच्छ्रतपःक्रियाः ३० नक्रियायाः
परित्यागोनक्रियायाःसमाश्रयः नाचारेषुसमारंभविचित्रफलपालयः ३१ स्वभावः
कारणेनामसंसारोत्तरणोस्ति असंसक्तमनोयस्यसन्तीर्णोभवसागरात् ३२ शुभाशुभाः
क्रियानित्यंकुर्वन्नपिहरन्नपि पुनर्वर्तितसंसारमसंसक्तमनाशुचिः ३३ शुभाशुभाःक्रि
म. यानित्यंकुर्वन्नपिदुर्मतिः नसज्जत्येवसंसारेपरित्यक्तमनाःशुठः ३४ सहिकेवांतसार
ज्ञातुःलोतुःक्षपदायिनी ननिवारयितुंशक्तानचकारयितुंमतिः ३५ ॥

लभ्यइत्याह असंसक्तमपि ३३ अतएवजीवन्मुक्तानांशुभाशुभकर्माचरणेप्यसंसक्तिवशादेवनद
लेपइत्याह शुभेति ३४ परित्यक्तेविषयेषुविस्पृहेमनोयेनशठः स्वात्मवञ्चकः ३४ नहिमनएव
विषयेभ्योनिवारयितोमार्यतोचाकिंतत्त्वज्ञानेनतत्राह सहिकेवेति अतःसारज्ञाशास्त्रादिनविषयपे

मारयितुंवारशक्ता ३५ ॥

पु:रसामतिः मयुक्तेभ्यश्चसक्तामपिहिकेवननिवारयितुं

761

कदाचिद्भाग्यवशात्मायनवनहिषसमोऽवलोक्यपायेतात्मावलोकनेस्वयमेवप्रवृत्तिर्जायते ३६ तत्रैवंमे
ल्पमात्मेविमेअवलोकनेनतत्त्वेनस्वात्मनिर्द्वंद्वःतयवनानामकंअनामयंएवस्वमेवभवति ३७ पराकाष्ठारू
पोयप्रसिद्धिनादिमर्थंप्रपंचाधिष्ठानाभ्यासनेरूपभृत् ३८ हेमहात्मन्यत्तुनेनयत्त्वंअपिगतःपरमार

काकतालीययोगेनकदाचित्स्वस्वभावेनसः प्रवृत्तिर्जायतेसिद्धेस्वयमात्मावलोकने ३६
अवलोकनेनानलज्ञानत्वेनैमील्यमागते चेतोभवतिनिर्द्वंद्वमसेसकमनामयं ३७ अपिचित
त्वेसयातेनसत्वरूपेणावेनसा समोभूत्वास्वेवतिष्ठपराकाष्ठास्वरूपभृत् ३८ अपिगतपर
मार्थत्यक्तरागादिदोषः समममतिरुदितात्मात्वंमहात्मामहात्मन् यत्तुतनयविशोकस्थि
तिःश्लोकमेकोजननमरणमुक्तेपावनेतत्पदेत्वं ३९ प्रकृतिमलविकारोपाधिबोधादि
रूपे जगतिविमलरूपेनास्तिकिंचिद्विचिन्त्यं स्फुरसिविकृतमस्तिब्रह्मविद्यामनन्तं स्वयमद्द
स्थितिमलभतिहतिःश्लोकमेकः ४० ॥

योयेनतथाविधस्त्यक्तःरागादिदोषायेनउदितःआत्मायस्यएवंविधःसमममतिःस्वरूपकोविशो
कोमहात्मात्माभूत्वातिःश्लोकेनिह यतोजननमरणमुक्तेपावनेब्रह्मपदेनमेवेत्यर्थः ३९ किंचवि
मलब्रह्मरूपेजगतिप्रकृतिरूपमलरूपविकाररूपउपाधिरूपनदिक्छोप्रयत्नहानोपदाउभोगादिरू
पेच किंचकिंचिदपिकविचिन्त्यनास्तिकिंतप्रकृतेनकेविहामब्रह्मस्थिति नचस्वयसातभवेनेवत्रहे

सितिमलयकीर्तिःश्लोकटिकार्थं ५०

वा.
नि. उ.
टी
६८८

762

श्रेयमहेश्व भगवज्ज्ञानसंबोधनाय प्रवृत्तोऽस्मि तिकिं अधिकवचनगर्भं शुभं उपदेष्टुं नास्ति यतस्त्वं उक्तेया
नसारं अखिलं सत्तं समग्रं उदितं हि यस्मात्संज्ञाने विदितसकलवेद्यो ज्ञानत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ मुनिनायके वसि
ष्ठे इति एवमेव उक्त्वा रागवेषवल्लयात् धियं ब्रह्मपदं प्राप्ते सति तथा ब्रह्मपदं प्राप्तवतां ध्यानैकतानेन मनसि तथा सर्वस्मि
न्सभाजनेऽपि ध्यानैकतानोद्यमे स्थिते वर्तितस्मिन् सति तस्यां सभायां लयं ब्रह्मसाधनात् तद्पट्पदः तूष्णीमभूत

अधिकवचनगर्भं नान्यदस्त्यंग किंचित् तव शुभमुपदेष्टुं ज्ञानसंबोधनाय उदितमखिलमार्ये ज्ञा
नसारं समग्रं विदितसकलवेद्यो राघवत्वं हि ज्ञानः ॥ ४१ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्त्वा मुनिनाय
केऽपि अगनानाथवेषलेनात्त्वे सर्वस्मिन्सभाजने स्थितवति ध्यानैकतानोद्यमे प्राप्तब्रह्मपदस्थि
त्यावल्लयात्तूष्णीमभूत्षट्पदः कृत्वेवारणिते सरोजपटले याते स्तमहेऽर्कदसे ॥ ४२ ॥ इति श्रीम०
निर्वा० उत्तरार्धे ध्यानवर्णनं नाम न वतितमः सर्गः ॥

यथा षट्पदः सरोजपटले आरणिते गुंजाध्वनिं कृत्वा संसमकरंदपाने प्रवृत्तः सन् तूष्णीं भवति तद्व
दित्यर्थः ॥ ४२ ॥ इति श्रीवासि० तात्पर्यप्र० निर्वाण० उत्तरार्धे नवतिशततमः १९४ सिद्धान्तो साधुनादे
वऋष्युत्कृष्टिः सद्विद्भिः वर्णितेऽत्र कृतः सर्वैर्गुह्य महासहोत्सवः ॥ रामायनमः ॥

ॐ.

निर्वाणप्रकरणांतमात्मोपदेशं कृत्वा कृतार्थानां सिद्धर्षिमंडलानां तस्यां सभायां वसिष्ठरामहो
त्सवं वर्णयिष्यन् श्रीवाल्मीकिरुवाच निर्वाणेति समस्तेषां समस्तसंतानां षट्श्लोके कोलाहलः
समुदभूदित्यत्रान्वयः एतत्प्रकरणरूपस्य निर्वाणवाक्यसंदर्भस्य समाप्तौ सत्यां मुनिनायके वसिष्ठे
क्रमसामांपाश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति सति सर्वस्मिन् सभागते जने नभोगानदेवादिजने च मुनिवा

वाल्मीकिरुवाच निर्वाणवाक्यसंदर्भसमाप्तौ मुनिनायके। पश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति क्र
मपालिनि १ निर्विकल्पसमाधाने समन्तात्समुपागते। शान्ते सकलमनोवृत्तौ सर्वस्मिञ्श्रव
णभाजने २ सत्त्वकोटिसमारूढे परपावनतां गते। समतत्त्वे समग्रस्वजनसम्भृतशालिनः
उदितेर्वावरहृतां पूर्वं शुकप्रियांसुभावान् सिद्धानां साधुवादेन व्योमकोटरवासिनां ४
तथास्थितानां सभानां च मुनीनां भाविनात्मनां। गाधेयप्रमुखानां च साधुवादगिरोच्चया ५
कोलाहलः समुदभूद्दिविपूरितदिक्स्वरवः। मधुरः पवनाततानां कीचकानामिवारवः ६

क्यश्रवणान्निर्विकल्पसमाधानेन समन्तां ब्रह्मैकरसतां समागते सति १ निर्विकल्पसमाधिक्रमेण
सविलत्वे मुनौ च सत्त्वकोटिः सन्मात्रकाष्ठानां समारूढे अतएव परां पावनतां गते सति ३ व्योमकोटर
वासिनां पूर्वं शुकप्रियांसनकादीनां प्रवरहतिव्यामोनीत्यवरहत् तथाविधेन साधुवादेन प्रशंसावा
चैतन ४ तथा सभायां स्थितानां गाधेयो विश्वामित्रस्तत्प्रमुखानां मुनीशानां उच्चया साधुवादगिरा च ऊ
टित्यवभूविपूरितदिक्स्वरवः मधुरः कोलाहलः समुदभूदिति परेणान्वयः ५ पवनेनाततानां व्याप्ता
नां पूर्णरन्ध्राणां कीचकानां वेणुभेदानां आरव इव ६

प्रतिशब्दैः प्रतिध्वनिभिः पूरिता अचला भूधराः पर्वता यैः ७ तस्मात्मावाणोग्रसारा इव सुंदरी पुष्पास्यगि
तान्यालक्षादिनानि दिक्कुक्षाणि यस्याः ८ पुष्पौघादिभिस्तृतभिः पूरिते समाख्यानादिवचनपदं पत्रतयावि
यः साधुवादः शाश्वद्वित्रैयस्यसः समवायः समूहः तस्मिन्निह्रियमाणे ९ १० तमेव समवायं वर्णयति उन्मु

सिद्धानां साधुवादेन सहवैसहस्थानलः देवदुंदुभयो नेदुः प्रतिशब्दपूरिताचलाः ७ देवदुंदु
भिभिः सार्ईं वषामासासुंदरी दिव्यपुष्पगिरिनदिक्कुक्षापुष्पवृष्टिः पपात ह ८ पुष्पौघपूरि
तः स्थानः शाद्वलाप्रितिकेद्वरः रजः सैन्यमिलाकाशे गंधवैजिनमारुतः ९ समसाधुवादपुष्प
वृष्टेदेवतूर्यस्वसस्य च उत्तमासारसौरभ्यस्य समवायो रराज ह १० उन्मुखाविलसम्भ्रा
सारसृष्टिस्य पाममलिनानांनरः उत्ताणेस्तगमानेवाह यपद्विपशुकृतः ११ सविस्मयभयोद्वेन
बालाकांताजनेहितः विस्मयस्मेरवदनवाजलोकावलोकितः १२ उत्तमासारणेश्वा
दृसारणशादृश्वाभातिस्मायिता सेंद्रमेणाजगामामुगोदोरप्रमहूर्वतो १३ ॥

विनादिद्दाश्यां ११ सविस्मयैः सभयैश्चूर्वतपवद्वैत्रैः बालैः कांताजनैश्च ईहितः १२ सेदोरं प्रेया
वाभूम्येन वालेश्च पूर्वतो अलौकिकचमत्कारितो १३ पुष्पवर्षेणाप्युपाभिमकरैर्दैयनेहालिते व
टद्धिर्भूतैः प्राणिभिस्तृणुतृमगुणपशाह ध्याताः शोभा यस्मिन्सथाविधं वेश्माकाशं सदनेन दशर
धग्रहेणसमंतागगाते १४ ॥

भवनेजगदपिमनः उपविलाउत्मेवोयत्रनयाविधंसन् अर्थात् हृशारेष्यप्रहेलासमंतलेरूपेरेजे १५ इंडे
भिपदेनतङ्कूलालद्यतेनेको सिद्धेयकाकयानांगुणपालोवभवः समेनैतत्पकालेरोदस्योः रेअदिगंतेर
ष्ठानैः पयपोयथात्रेस्तुयोकलोलः वेलाचलेयानितदृत् १६ विपुधानांसंरंभेपुष्पवर्षेयोगकोला

भुवनेभूमिकाकारेभास्वरेस्वरवारवैः कृतेमनेतोत्सवेरेजेसमंतत्समसंडिते १५ शालेईउ
भिस्मिद्रेयवावायुष्पभरःसमं पयपेयोगैदृष्टीदेवेलाचलमिवाबुधौ १६ तस्मिन्विबुध
संरंभेहर्षेणनपुस्समभागते वाकानीमानिसिद्धानांमभिव्यक्तिमुपाययुः १७ सिद्धांतेच्छः
श्राकलेभिद्धसेयेप्रमोहोपायसद्दृशः व्याख्यानतान्कृतास्थालमीहशास्त्रेनकेवलं १८
तिर्यचोवनितावालावालास्यानेननिर्द्धति कुन्नेर्वीकविलासेनयोतिनाल्पत्रसेशयः १९
दृष्टांतेदृष्टैतमभिर्धृत्वायथापात्मावबोधितः तथाचार्कैयतीसात्मात्मेवबधइतिवानवा २०
अनेनमाहोपायेनतिर्यचोपिगतामयाः स्थितापुक्ताभविष्यतिकेनामपुविनोनराः २१

हले इमानिवक्ष्यमाणानि १७ अस्माभिर्व्याख्यानानि अन्येभ्यस्तुकृताः ईदृशाप्यतद्रेयसदृशाः १८
अत्रयोगुणातिशयस्तस्माद्भः तिर्यच इति मुनेर्वसिष्ठस्येतद्रेयदृपेणवाक्यविलासेनकृतेन १९ भ
गवतोवसिष्ठस्यश्रीरामेमुख्याधिकारिणिसेहातिशयप्रसेसनिदृष्टांतेनेति २० तिर्यचः पशुप
ह्याद्यायोपि भुविनराः केनामउक्तानोभविष्यंति यदिष्टुएवनीत्यर्थः २१ ॥

765

766

२१ लोकाश्चर्येणप्रजाजनः इतिएवंविधानिसिद्धवाक्यानिश्रृण्वन्नृसन्नांसभाराज्ञीवनोपम्यादीनांकुसु-
मासारैःसंपूर्णांददर्श २३ पारिभद्रलताकल्पलताभेदाः मंदारादीनिपंचदेवतरुभेदपुष्पाणि
२४ २५ वारिमुचैःप्रलेवैरभ्रैःलूलैःप्रलेवाभ्रवत् पुष्पधारालेविनोवितानकाघस्मां २६ तेनतेनत

श्रवणांजलिभिःपीत्वाह्लादनामृतमिदंवचः परांपूर्णांनवीभूतसिद्धघःश्रियमागताः २२
इतिश्रुत्वासभालोकोविस्मयोत्फुल्ललोचनः कुसुमासारसंपूर्णोराजीवानोददर्शतां
२३ मंदारादिमहापुष्पच्छन्नस्नादनसंचयां पारिभद्रलतागुच्छनीरंध्रातिरभूमिकां २४
पारिजातप्रसूनाढ्यमहानीललविराजितां संतानकमहांभोदव्याप्तसभ्याजिरःकरां २५
मौलिरत्नविटंकाग्रविश्रांतहरिचंदनां वारिदप्रलवाभ्रवदालवविमानके २६
इतिपश्यन्सभालोकःसाधुवादेनभूरिणा तत्कालोचितवाक्येनतेनतेनतथायनः २७
वसिष्ठंपूजयामाससर्वेंद्रियगणाननः कुसुमांजलिमिश्रेणप्रणामसहितेनच २८
नृपप्रणाममालास्तुकिंचित्क्लांतास्ततस्थ मुनिनापूजयामाससार्घपात्रकरोनृपः २९
श्रीदशरथः इयातिहयशाहूनपरमेणाग्रवस्तुना पवानःपूणितोन्यत्राबोधयेनाकंपतीप
ति ३॰ ॥

कालोचितप्रशंसावाक्येनतथाउपनतउपुक्तःसन्वसिष्ठंपूजयामासेतिसंबंधः २७ सर्वेंद्रियगणै-
राननःप्रह्वीभूतः २८ अर्घ्यपात्रेणसहितःसार्घ्यपात्रःकरोयस्यनृपोदशरथः २९ हेब्रह्मंडनेनडपः

न्मवत्सनोग्रेतःपरांसवीक्ष्णाह्याप्रणताउ
त्मना ३० ॥

वा॰ ति॰ ३॰ टी॰ ३५

देशकालज्ञेनबोधेनपरमेणनिरतिशयानंदरूपेण

गं

एवमीदृशापरमपुरुषार्थदानक्षमत्वत्पूजनं भोग्यपदार्थानन्याहृत्य त्वं वत्स महीपीठे मनुष्येषु दिवि देवेष्वपि
पाताले वा नास्ति २१ तथाप्यहं आत्मनः स्वस्य अवश्यकर्तव्ये इमं आत्मलोकप्रसिद्धं यथाप्राप्तं तुच्छपूज
नक्रमं अवश्यं स्वफलतो नेतुं किं विद्वन्नि प्रार्थयामि २२ लोकद्वये च विस्वर्गे च भोगार्थं यत्नं यामिर
विनेशु मे ह्युक्तं तेन अखिलाः कामनाः भूत्याघस्मि तथाविधेन दानेन अखिलभूत्यवेगोणीति एवं

न तदस्ति महीपीठे दिवि देवेषु वापि च महत्किंचिद्यदद्याम्ते न वपूज्यस्वपूजने २१ तथापा
त्मक्रमं स्वसंतिमेनेनमवेध्यतां अहंवन्मिययथाप्राप्तेन कोपि कर्तुमर्हसि २२ आत्मनासक
लेनैव लोकद्वयशुभेन च राज्येनाखिलभूत्येवभवेनेपूजयाम्यहं २३ एतत्सर्वं न च विभो
साधयत्येवं स्वइदाश्रमः नियोजय यथादेशं यथाभिमतये कृपा २४ श्रीवसिष्ठ उवाच प
णामसमादेनेतद्वाक्यं ब्राह्मणो भूपतेर्वचः प्रणामैनैवतथ्यामः सप्तभुवनाक्रान्तः २५ यातं
तमेवजानासि राज्येभानिनिद्येवच भवन्तनमैवेदं ब्राह्मणो क्रम्महीभृतः २६ ॥ श्रीदश
रथ उवाच किं तस्माद्वेततु राज्यं स्यादिति लज्जामहे मुने प्रकर्षेणोत्रतेनेशु यथा जानासि त।
कुरु २७ ॥

स्वाभवति समर्पितेनेति शेषः २३ मंयथात्वभ्यं दत्तमेतत्सर्वं वसाधयतेनियोजय स्वामीभूताश्चन्हाप
य २४ सप्तप्रणामैः भवताक्रान्त एवेत्यन्वयः २५ पात्रे वदिते २६ ब्रह्मास्मिन्पुरुषार्थे स्वरूपमोक्षदानोप
कारेष्वपकारितया राज्यं प्रकर्षेण किं यस्मात्तस्मात् मानुषानंदपरमावधिर्हि निष्कंटकवितत्य
तां तीव्रामयसमहीपाधिपत्यं तदपेक्षया शतगुणमनुष्यगंधर्वाणामानंदस्तदपेक्षयापि देवगंधर्वा
णां स शतगुणः इत्येवं क्रमेणोत्कृष्यमाणो विषयानंदो नारायणगर्भानंदः परमावधिः सोपि यस्मि

मोक्षानंदसमुद्रे शीकरप्रायस्तत्रेदं किं यस्मात्तेन्द्रगणना
ईदृशादित्यर्थः २७ ॥

768

वा॰
उ॰नि॰
टी॰
८५२

तस्यमहागुरोःपादयोः पुष्पांजलिंददत् ३८ प्रणामैर्नैवतनुष्ठामङ्गनिन्नद्वचनात्प्राणाममात्रेसा
दः सर्वोत्कृष्टनयाग्रस्वरूपकोयमस्य ३९ यथावन्निर्गिरेःपादयोर्हिमानिपल्लवसङ्क्रान्त्यवर्षणायजला
नियतनिर्नहन् ४० ४१ तस्यमाः शत्रुघ्नलक्ष्मणौसहयुगासममसखोः ४२ हृदस्यपादयोः प्रणामैः

श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवतिभूपालेरामःपुष्पांजलिंददत् उवाचप्रणतोवाक्यंपुरस्त
स्यमहागुरोः ३८ निकषीकृतमहाराजवृन्दस्यप्रणाम्यते प्रणाममात्रसंतोहेरामःपादा
विमोक्षमे ३९ इत्युक्त्वापादयोस्तस्यशिरोवंदनपूर्वकं नत्वातांजलिपुष्पाणिहिमानी
ववनेमिवेः ४० ज्ञानेंद्रवाच्यसंपूर्णोनयनोनयकोविदः गुरुंपरमयाभक्त्याप्रणनामपु
नःपुनः ४१ शत्रुघ्नोलक्ष्मणश्चैवतथान्येनल्पमानुषे निकटस्यास्तथैवाश्रुनेप्राणेःपु
कुंनीश्वरं ४२ हृदयप्रणामैर्दृष्ट्वाःपुष्पांजलिसमीरणैः राजानोराजपुत्राश्चप्रणेमुर्मु
नयश्चते ४३ श्वेताद्रिश्राद्धादने ४४ पुष्पांजलिनववस्तेनतऽहमोजलिवर्षणैः हिमैरिवहि
माद्रीशोमुनिर्वंतर्हिमाघयो ४५ अथपश्यन्नसमाहेशोमेप्रणामनिवहेनथा संस्मरंश्चास
नेकिविनस्यप्येक्रमसिनाशुपे ४५ ॥

४३ श्वेताद्रिश्राद्धादने ४४ मुनीनांमान्यानांपुरतःस्वकृतेश्वा
सनेउपदेशात्मकंग्रन्थंसम्यग्वक्तुंनिर्विषयेकृत्स्नाशाधेनुङ्गिमालिन्यपयुक्तेसदोषमिताशयेसद्बु
द्धिप्रयुक्तेनिर्दोषवाक्यादिनिसंदिहानइवसचरित्रेणजनस्यविशेषग्राहशीलेकिंचिन्मुनिपुंगवप्रमो
दप्रकारेणप्रहृष्टंसंस्मरन्ननपुंविसंदर्शयामासेतिसंबंधः ४५ ॥

ओ॰

स्मिताभ्रास्मिताभ्रारिः निबद्धल्पलोयेचली चेइमाइव ४६ ४७ हेसभाजयतिपूजयतीतिसभा
जनेजनेसौम्यत्वमध्यगताभ्यागतेसति ४८ ४९ गाधिजुलस्यपद्मः सौरभजनकत्वात्गाधिजलोभो
नवे विश्वामित्र ५० भासोविषपिप्रिदन्तोवाहेमुनयःभवद्भिर्मौनैःपतन्मद्वचनंतत्वंसदोषत्वात्दिश्य

मुनिःकुसुमराशिंनेवाङ्कस्थांश्रविबालसः मुखेसंदर्शयामासस्मिताभ्राद्विचेइमाः ४६
ध्यानेसिद्धवचोरोशेनयाङ्कुङ्कभिनिक्ष्लेनो नमःकुसुमवर्षंवसम्भाकलकलेनया ४७ ग्रण
मालेनरेनस्मितामाघैःसमभाजने ध्यानवानङ्कवोभोदेजनेसौम्यत्वमागते ४८ आकर्ण
यन्मायुवादंविश्वामित्रेन्द्रुस्रने उवाचेदमनिधान्मावसिष्ठोमुनिनायकः ४९ मुनेगा
धिजलोभोजवामदेवनिमेक्रनो भरद्वाजपुलस्त्यात्रेयहेनारदशाण्डिले ५० हेभामधु
तुभारेडवत्सवात्स्यायनारदः मुनयस्त्वस्मेनत्रुभवद्भिर्मुहुवःश्रुतं ५१ यदत्रानुवितर्किं
चिनदस्तुग्रहनेयुना उपस्थविगतार्थवामवेनःकथ्यतेनुमे ५२ सम्पाज्ञवृः वसिष्ठवचने
ब्रह्मपरमार्थैकशालिनि उपयोभवतीत्यस्यनेबोवलुगीःश्रुता ५३ ॥

नुपादेयंतुइतिवितर्के पर्वसंभावयामिइत्यर्थः ५१ अतोत्रयत्किंचिदनुवितर्कंतु उपस्थंविगतार्थनिरर्थ
कंवासम्भावितंतदधुनामाध्यिष्ठमयानुग्रहनः केकथ्यतेइतिभगवतोविनयोक्तिर्लोकेविनय
ख्यापनार्थंमहर्षिवचनेनग्रंथस्यनिर्दोषताख्यापनार्थंच ५२ सम्पाः संबोधितागाधिसुतायाःश्रुत
यःकृत्तुः नगातिक्षाप्यप्रसिद्धत्वात्त्रैववर्गीर्वाणीश्रुता ५३ ॥

७६९

श्री॰

५४ ब्रह्मणि हृदि हि तन्वया विश्वात्मिन तया इंद्रदीक्षितपदे ब्रह्मसहृद्भ्यो आकाशेविश्वामित्रया ५५ एकोतोनि
यमः गुरुमेवनक्षत्रनष्ठिद्रगुरुमितिस्वपरविद्यागुरु ओंकारं कालाह्वाबिना ५६ नेपुनर्नमस्तेइति
वेदनः सेनः लोकाकाशानिङ्केः समेस्वयंसम्पुष्टिनेः अर्वाकपुष्पांजलिभ्रानेः वसिष्ठंपुनः पूरयामा

यत्नेषु खलु मन्तेनेन जन्महोम्येणनोमले तन्मन्त्रखलु येहाग्रहे स्वामिवहृदिर्धुना ५४ ब्रह्म
हृदि हि नयावावाविभोविकस्मिनावधे क्रुश्रुहानीडदीक्षोवपरमामात्मनस्त्रीनया ५५ सर्वे
सत्रमहावोधदायिनेमुनिनायके भवेतमेकोनत्रुकृप्रणामामङ्केमेवधे ५६ वाल्मीकि
रुवाच इत्युक्त्वा मुनिनाथायनमस्तलइतिनेपुनः वदेनः पकशेषुनतारेणाहृरवोजसा
स्वर्वाकुष्पोजलिश्रानेः लोस्त्रुष्येः समस्त्रुत्सिनेः वसिष्ठंपुरयामास हरिमेवत्प्राइवावले
इत्यंदशरथंभूपंपाखोसञ्चाघरावचवे माथवंवत्सात्मानंराजवादेनकोविदाः ५९ सिद्धा
ऊचुः ननामचरत्रसात्मानंनारायणमिवापरं रामंसत्रानरंजीवन्मुक्तमानजत्रमावृकं ६०
चन्द्रत्रिनिलवानोनधरावलयमा लके त्रिकालस्यमहीपालविदेहदशरथंनृपे ६१
मुनिसेनाधिपंभूपंभास्करंभूदिनेजसं वसिष्ठंसप्रवादादौविश्वामित्रंतपोनिधिं ६२

सः प्रचलेहि मवंतमिव ५७ ५८ अथदशरथप्रशंसानेनतंचनत्रसात्मानंसाधवंप्रशंसांस्वर्यंतत्तेवा
त्रवस्त्रविषावव लारतत्त्वकोलकोविदाइत्यर्थः ५९ ६० त्रिकालस्यानिकदाप्यनपायीनिमही
पालविदेहानिराजलक्षणानियस्मिंस्तथाविधंदशरथंनृपंश्रीरामजनकनामावंयन्यनमासीति

नेभूदिनेजसंभास्करमिवस्थितंवसिष्ठंतत्त्रि
हिनेविश्वामित्रंचयशसांशंसः ६२ ॥

धुनः प्रख्यातोस्ति ६१ मुनिसेनाधिपाः अधिपंस्वामि

ओ॰

एतेषां प्रश्नोत्तराणां कोऽर्हेन्तः नमाङ्कः पृच्छामेवेति श्रोतृनिकरभावाश्रिणीं वसिष्ठवाणीमिति शेषः ६३ ६४
तान् सिद्धान् जनलवं बहुलवमर्हितेषु यामसमानर्जुः ६५ नभश्चराः महर्षयो विबुधगणाः खचारि
चराः द्विजान् नृपाः उभयचरान् मुनीश्वरांश्च ते इति वर्णितप्रकारेण तेजसा स्वस्वसामर्थ्यानुसारेण

एषामेवं शुभावेन ज्ञानयुक्तिं परामिमां आनन्देनो वयं सर्वे श्रोतृनिकरभावाश्रिणी ६३ श्री
वाल्मीकिरुवाच इत्युक्त्वा गगनात्सिद्धा भूयः पुष्पाणि विद्विषुः समाधायामयातन्सीचत
स्पृष्टे दिनचेतसः ६४ नत्थैव व्योमगाः सिद्धाः सम्पूज्य तज्जनेष्वपुनः नत्थैव सम्प्राप्तास्तत्र
समानर्जुश्च नस्तवं ६५ नभश्चराद्रिचराश्च मुनीश्वरा महर्षयो विबुधगणा द्विजा नृपाः
प्रपूजयन्ति तिजनमोजसेवते तेराश्वया सहर्षसमाधिदानया ६६ इतिश्रीमहा. नि. प्रक.
साधुवादसमर्थादिवर्णनं द्विशततमः १ वाल्मीकिरुवाच अथावाक्साधुवादेषु प्रशान्ते
षु शनैः शनैः ज्ञानोपदेशमासाद्य प्रोल्लसत्स्विव राजसु १ प्रशान्तसंसृतिभ्रान्तौ जनेन च वि
नमात्मनः स्वयं हमति विलेन सत्यं समनुभावता २ बलविनैकले ज्ञानं समासादनन्त
त्वे विवेकिनि सभालोके ध्यानेध्यानमिवास्थिते ३ ॥

ज्ञानेसति ३ ॥

प्रतिजनेसहर्षसमाधिदानया उच्चयाशिरा प्रपूजयन् ६६ इतिश्रीवा. नि. उत्त. द्विशततमः सर्गः २
अत्र रामेण भूयोपि पृष्टेन गुरुणा दत्तान् पूर्णानंदपदे स्वस्य विश्रान्तिः प्रकटीकृता अर्वाक्त्रयः सभा
प्रदेशे १ आत्मनः स्वस्य चुविते अतिदशाववितेः स्वयमेव मत्या नवे समानुभावतां सम्यक्प्रगुप्तता विनैन
द्रसतिसहिता २ सभागते लोके जनेवलंतीपराहता प्रस्पक श्रवणाविततहमितिसृस्मिन् कर्मणि नयथा १

स्मान्तया ज्ञानस्य चिदेकरसानंदस्य सम्यगास्वादनतन्मये

दीर्घेशोभमानेघनकृष्णवज्रेतत्केनेदृशे ४ पार्थिवेदेशाग्रेध्यानमिवालेख्यजीवन्मुक्तात्मिकांस्थितिंआ
स्वादयतिसति ५ मुनिर्वसिष्ठःभक्तानांवाक्यादीनांअग्रेपूज्योगृहीत्वापूर्वोक्तरीत्याहृणांतूष्णीमिवस्थि

बद्धपद्मासनेनासौसमप्रान्तशिरोधरः स्थितेकान्तेनलोद्दीप्तशृङ्गेकृष्णवज्रगतेदृले ४ पार्थिवे
किमपिध्यानमिवास्वादयतिस्थिते जीवन्मुक्तात्मिकामनसादिमध्यानपावनी ५ गृही
तमौनंभक्तानांमानितार्थजनोमुनिः तूष्णींतृणमिवस्थित्वाप्रोवाचानाकुलाहवं ६
सकलालोकसृष्टीनांश्रोतामसराजीवलोचनः किमन्यदिच्छसिश्रोतुंकथयामिमनेच्छया
स्थितिंचकीदृशीमेनामस्यानुभवसिस्वयं किंरूपमिदमाभासंजागतंवदपश्यसि ८
इत्युक्तेमुनिनातेनप्राहराजात्मभावकः अविह्वलमनुस्पष्टंगुरोनालोकनात्तव ९ रा
मउवाच त्वत्प्रसादेनयातोऽस्मिपरांनिर्मलतांप्रभो शान्ताशेषकलंकोऽहंशरदीवन
भस्तले १० सर्वाधिदोपशान्तानामेषांतयोभवभेदाः स्वरूपेणावदातेनतिष्ठाम्यहमि
वांबरे ११ स्थितोऽहंगलितग्रंथिःशान्ताशेषविशेषणः स्फाटिकालयमध्यस्थस्फाटि
कामलधीरहं १२ अन्तःशान्तमथाहंतेशान्तेनैवकृतिमन्मनः परांतृप्तिमुपायातोऽस्मिसुष्ठु
मभिवसंस्थिते १३ शान्ताशेषपरामर्शोविगलिताशेषकौतुकः संन्यस्ताशेषसंकल्पःशान्तेम

त्वानन्दनंनंदप्रोवाच ६ । ७ । ८ शान्ताशेषकलंकः पूर्णश्चन्द्रः अकस्मिंश्चिद्धियस्मिंस्तथाविधेनभस्तलर
मिव १० । ११ स्फटिकालयमध्यस्थस्फटिकमिवब्रह्मभावविशुद्धेजगतितथाविधायीयस्य १२ आ

महुनेमनः १४ ७ ॥

ह्नेसेपादयितंचेत्यर्थः १३ परामर्शाविषयस्मरणेनज्ञा

गकौतुकस्तदर्थाः संकल्पाइतिभेदः १४ ॥

अस्मिन्नेमानसेविषयालोचनरहितेअधुनैवायंजाग्रदेहेघटादिविषयालोचनरहितेचस्वपिमोवहवः
शान्तःस्वसुखभानस्यापिलिप्स्यानानुरोधावहिनिद्यानर्नार्थः आशाभिर्विमुक्तितोविह्वलितामाक्र
नीतनौदेहस्थात्मबुद्ध्याध्यिति प्रविहस्यस्फुरद्भिर्भवन्त्कैःपदस्फुवाकैः सोपनैकस्वह्यालिष्टामि
१६ अधुनाममउपदेशेनअर्थेनननुभुक्तअधोजनानांतदेणएनेषांसंदेघोन्यागेनचकारणंअधोजने

पतिर्निर्वासिषान्याममिजाग्रदेवजगत्स्थितौ अद्यस्वमधुनैवायंस्वपिमीवनिरामये १५ आ
शाभिर्निर्विमुक्तिनामात्मसंस्थितिपाक्रनीतिनौ प्रविहस्यस्फुरन्त्कैःस्व-स्यतिष्ठाम्य
संशये १६ नोपदेशेननार्थेननस्थानेनचबन्धुभिः त्यागेनचनवैतेषामधुनाममकारणं
मात्रात्मसाक्षात्कारोभ्यासस्थितिःहोमवर्जिता नामेवानुभवाम्यत्रमच्छिन्नामनपायि
नी १८ खादप्यतितरामच्छंचिदाकाशमात्रकं जाग्रदिहैवपश्यामिलोचनायोगकौ
शलः १९ आकाशमात्रमेवेदंजगदित्येकनिश्चयः स्वपनाग्निनमस्यस्मिन्नहपेजागर्मिवा
स्वपः २०

नास्ति १७ मच्छिन्नामनन्यमात्ममात्रप्रतिष्ठितचिन्मात्रमनपायिनीनित्यांजीवन्मुक्तस्थितिंव्योम्निस्व
र्गेमात्रात्मैस्वस्वादिहोमवर्जितायास्थितिःनामेवानुभवामीतिलोकदृष्ट्यानाक्तिः १८ अहंबहिर्दृ
ष्ट्यालोचनायोगकाठिन्यतानतोपिजाग्रत्खादप्यतितरामच्छंचिन्मात्रमित्येवपश्यामिनाज्ञवज्जडमि
त्यर्थः १९ अस्मिन्जगतिदृश्येमाहनिद्रयासहबाधितेसतिअहंयोऽहंसदैवजागर्मि २० ॥ ॥

वा.
नि. उ.
टी.
८५४

भाविकार्यं यथाकामं मोहनिद्रया वर्तमानकार्यं यथाप्राप्तं स्थितकार्यं तु यथास्थितं यद्वा नक्लिनदहमपा
गतैषणो फलाभिसंधिरहितो गुरुशास्त्राचारानुसारेण लोकवेदोक्तिपादानेन स्वकार्यविषये यथाकामं यथाव
अपरकार्यविषये यथाप्राप्तं यथास्थितं ११ ननन्दाम्येनर्मनस्मिनहृष्यामितुष्यामिबहिर्देहोऽहं इष्टप्रा
प्त्याएवमनिष्टप्राप्त्यानरोदिमि कार्यमवश्यकर्तव्यं लौकिकं वैदिकं च कार्यं करोमि १२ एवं स्थितरा

यथाकामं यथाप्राप्तं यथास्थितमिव स्थितं नहंक्लिनदविच्छेन करोम्यथ गतैषणः ११ ननन्दा
मि न हृष्यामि न तुष्यामि न रोदिमि कार्यं कार्यं करोम्येको भ्रांतिर्हृदे मतामम १२ अन्यतामे
तुसमर्थं वा नत्त्वाप्यलयानिलः सौम्यो भवतत्त्वादेशः स्वस्थोऽहं स्वात्मनि स्थितः १३ विश्रा
न्तोऽस्मि विलसोऽस्मि उल्लसोऽस्मि निरामयः नाखाभिवेधमाप्नोमि मुने व्योमिव मुष्टिभिः १४
यथालहगतानात्मघ्नात्कृथः प्राप्यनभः पदे तिष्ठत्येवमहं देहातीतः संस्थितः समः १५ य
थैव सर्वे राजानो विहरंति यथासुखं अप्रबुद्धाः प्रबुद्धाश्च राज्येषु बहुकर्मसु १६ ॥

ममममाज्ञाभिमतैर्बंधुधनराज्यादिनाशैर्दृष्टाविनिर्मयैर्वानानर्थप्राप्तिशोकात्तीत्याशयेनाह अन्य
तामितिसौम्याः सौमममागर्वभूतेप्योवाभवतत्स्वस्थोनिर्विक्षेपः १३ विलसोबाह्यैर्देहेंद्रियैरुल्लसः मनसा
पिउल्लसः आशाभिन्नसाभिः १४ देहेअभिव्यक्तस्य देहमतीत्यावस्थानेदृष्टान्तमाह समः अस्पृष्ट
स्यवायमितिविशेषयितुमशाकानान्साधारणः १५ नहिंत्वमप्येकथंकइवव्यवहरिष्यसितत्राह

ॐ. यथैवेति १६ ॥

अयत्नबुद्ध्यो विशेषमाह शांतेति १७ सर्वस्मिन्विषयेष्वर्यानेहं स्वोपरिब्रह्मानंदेनाहं साक्षीभूतएवमेदेह
विषयत्वेनेहामि नेच्छामि नियोनस्य सेवादि विषयेष्वाज्ञापय १८ अहं यावद्देहं बालः स्ववपोत
रूपां लीलां क्रीडामिव यथाप्राप्ते संसारसंस्थितिं पालयामि १९ २० यत्रपदे स्थितेन नशोच्यते भावे

शांतहर्षविषादेषुः स्थितैकसमदर्शनः स्थितआत्मनि निःशोकं तथैव विहराम्यहं १७
सर्वस्मिन्पर्युपस्थावी स्त्वं नेहामि मेप्रभो जनस्याम्भेनलिप्यामि यथेच्छं मांनियोजय १८
बाललीलामिवत्यक्तशोकं संसारसंस्थितिं यावद्देहमिमां सायोपालयाम्यमलैकदृक्
भुंजेपिबामितिष्ठामिपालयामिनिजक्रियां नीतोहंविगताशोकस्त्वत्प्रसादान्मुनीश्वर २०
वसिष्ठः अहोवतमहापुण्यं पादमासादितंत्वया अनादिमध्यपर्यंतंइदंयत्रनशोच्यते २१
सम्यक्समसमाभोगेष्वीनलेशात्मनिस्वये नमस्येवनमः शांतेविश्रांतिमसिलब्धवान् २२
दिष्ट्याज्ञातोविशोकस्त्वंदिष्ट्यासम्यगवस्थितः दिष्ट्यालोकद्वयेनर्थशंकातेशममागता
दिष्ट्यारत्नपूर्णेनतयसंज्ञेः पावितवानसि भूतभव्यभविष्यस्थोबोधेनज्ञलसेतनति २४ ॥

लः २१ २२ लोकद्वयेइहलोकेपरलोकेचदृष्टाश्रुतानर्थशंका २३ नतनयेतिप्रीत्यातिशयेनसंबो॰
धनेसम्यग्ज्ञानानीतिसंज्ञाः आत्मनत्वविन्मत्नरत्नपूर्णेणभूतभव्यभविष्यस्थोज्ज्ञलसेतनंनिबोधेनपावितवा नसि २४

776

वा०
नि० उ०
टी०
८२५

अर्थितोयज्ञविघ्नपरिहारार्थिनोपित्रासहेतिजीवन्त्येवपितरौतेनराज्ञायायाराहस्तवयेनमहीपालयितेत्याशयः
दैत्यभयात्त्वयाअलिताःसंगताःसैन्नतयाःपुत्रपौत्रसहिताभृत्याबांधवाश्च स्वस्थगताश्चमंडलाःपदानः
यस्त्वितिद्विविधाअपिजनाःनिरामयाःआधीविगतभयाश्चिन्नेसदोदयःगृहेशुभंभवत्विति आशीःप्रार्थ
नेवा २६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका० नि० एकोत्तरशततमःसर्गः १०१ अबोधयहृष्टराजानोरामस्था

अधुनामुनिनाथस्यविश्वामित्रस्यराघव पूर्वयैर्नार्थितोभुक्तापित्रासहमहीमिमां २५
त्वयालिताःसतनयपुत्रसबांधवाःसदारतयःस्वस्थगताश्चमंडलाः निरामयाविगतभ
याःस्थिरश्रियःसदोदयाःशुभगाभवंतुराघवाः २६ इतिश्रीरामायणेविश्रांतिप्रकटी
करणयोगोनामएकोनद्विशततमःसर्गः १९९ श्रीवाल्मीकिरुवाच एवमुक्तवतिवसिष्ठे
मुवचःसंसदिपार्थिवाः सिक्ताइवामृतासेकेनशीतलतांययुः १ रामःकमलपत्रा
लोचनोराजवदनेंदुना क्षीरोदइवसंपूर्णःकथापूर्वेणचाहृणा वामदेवादयःसर्वेतत्त्वता
नविश्रांतदाः अहोभगवतानाज्ञानपुष्कमिवस्रुतादमात् २ प्रशांतःकवलोराजामुदाद
शरथोबभौ तुष्टावसंप्रहृष्टांगोनवांपुष्टिमुपागतः ४ ॥

त्रापवर्णिताः रामेणवसिष्ठोक्तिःस्वीयानिर्दिष्टाज्ञाननिर्मला पार्थिवग्रहणंसर्वजनोपलक्षणं
१ सुधाभिःपूर्यतइतिसुधापूरः पूर्णचंद्रेणोदितेनक्षीरोदइव अहोआश्चर्येभूतेउक्ते २ तुष्टा

संतोषयेनसंप्रहृष्टांगोरोमांचितगात्रः २५ ४

बन्धुषुसाधुवादकथासुप्रवृत्तासुसतीषु ५ मलोपशान्तौ ६ कायमात्रदृशोदेहपरिच्छिन्नात्मदृष्टयः
विश्वावलोकिनःसर्वात्मदर्शिनः सर्वैःसत्सुसंपूर्णः ८ ममशाश्वतस्यअर्थस्यपरमपुरुषार्थस्यउदयः
आविर्भावोऽभूदितिशेषः ९ पद्मवत्शारदाब्जवत् १० पदवीसाआत्मपदवी ११ येनःअसमसमतिर्य

ज्ञातज्ञेयेषुबन्धुषुसाधुवादकथासुच उवाचगलिताज्ञानोरामोवाक्यमिदंपुनः ५ श्री
रामः भगवन्भूतभव्येशत्वयास्माकमलेमले संप्रहृष्टमिदंहेयंग्रासमन्नमिववह्निना ६
अभूमवयमात्मीयकायमात्रदृशःपुरा अभोसंप्रतिसंपन्नाविश्ववैलेषविश्वावलोकिनः
स्थितोस्मिसर्वसंपूर्णःसंपन्नोस्मिनिरामयः ज्ञातोस्मिविगतनाशंकोबुधोज्ञायामिसंप्रति ८
आनंदितोस्मिवंद्यायस्मैवितोस्मिविवाघव स्थितोनन्तस्मयाघैवशाश्वतार्थोदयोमम
अहोवतपवित्रेणशीतेनज्ञानवारिणा त्वयासिक्तोस्मिहृष्यामिपद्मवद्धृदयेस्वयं १० उ
यमयमयालब्धापदवीत्वत्प्रसादतः यस्यांस्थितस्यमेसर्वोभ्रमस्तनुत्वंगतंजगत् ११ ये
नःअसमस्तमतिरस्तसमस्तशोकः शोभांगतोहममम लोकशायपवशान्त्या आनंदमात्मनि
गतःस्वयमात्मनैवनैर्मल्यमभ्युपगतोस्मिनमोस्तुमह्यं १२ ॥

स्य अतएवास्तसमस्तशोकः यतोहंशोभामात्मकार्यस्यलाभाज्ज्ञाननाशेनामलाशयपदवात्मनिआनंदंग
तः आत्मनैवसम्यक्परीक्ष्यदृष्टेनस्वतःसिद्धंनैर्मल्यं अभ्युपगतोस्मि अतोमह्यमेवनमोस्त्वित्यर्थः

११

श्री. वा. नि. उ. टी. ५५६

इति श्रीवासिष्ठ० निर्वाण० उत्तरार्द्धे द्विनवतितमः सर्गः ९२ मध्याह्नेर्घ्ययोषोत्र दिनकृत्यं निशाक्रमः प्रातः सभायां रामस्य निःसंदेहश्रुतार्पिते इत्थं विचारपरयोः सतोः भावलक्षणमस मीहिवचनं श्रयोः उभयविचारश्रवणायैवेत्युत्प्रेक्षा १ सर्वात्मदिद्विनिस्वैर्दिक्षु पदार्थांश्च सवि कासः स्फुटं दर्शनं २ लीलापद्माकाराः उद्यानलक्ष्मीः तत्र स्थानासन्नभास्याः पार्थिवप्रद

महारामाय० आत्मविश्रांतीकरणंनामसर्गः ९२ दिनानि २· वाल्मीकिः इत्थं विचारपरयोर्मुनिराघवयोस्तयोः भास्करः श्रवणायैव व्योममध्यमुपाययौ १ नीहारानाः सोजनतामाशु सर्वदिक्समयातपः पदार्थोच विकाशार्थं रामस्येव महामतिः २ उत्फुल्लहृद्यांभोजस्फारकाराननयानना लीलापद्माकरश्रेणी तत्रस्थाः पार्थिवाइव ३ जातेमुक्ताकलापानेनात्प्रक्रान्तभास्करे नैर्वेदनस्योमविज्ञानश्रवणादिव ४ प्रस्फुरूपद्मरागोष्णलप्रार्केतरणानिवः भासोव्योमतलोडीनाधियोज्ञानकलाइव ५ पर्वनि हतिमायाते रामसत्फुल्लकैरवे मुनीन्द्रवदनालोकान्मविकाससमिवस्थिते ६

णैः सर्वजनेनोपलक्षणं ३ मुक्ताकलापाः अनेन राश्मवद्वयानादविनायस्मिंस्तथाविधे स्फटिकवातायनजालके प्रतिबिंबभावेनाक्रांतः संक्रांतो भास्करो यस्मिंस्तथाविधेसत दीप्यातिशयेन १ व्योमतरतलवमानस्मिन्नननतेव वसिष्ठोपदिष्टविज्ञानश्रवणाद्व्योमब्रह्माकाशेन दिवेत्यनुभववमनकाद्रेणीउत्प्रेक्षा ४ पद्मरागोष्णलप्रस्यअर्कतरूणानिषः भासः प्रतिबिंबकानयः यथा

गो. स्फाद्याधियः उपदेशज्ञानाकलाः स्फुरंतिनिहत ५ ग

नीरवदनतस्य आलोकयोगात्कैरवविकासक
माद्वारुत्ताप्रिचंद्रनागम्यते ६॥

गैवोपमेवङ्वाग्निमहंयोलन्वामयमेन्नविषुघेलोकपयायते ७ एवंनमसोनीलोत्पलनवमपिविश्रेष
णैकपयायतेनमऽयादिना चर्मश्रीः सूर्यः नलहदणयाकर्णिकयाकांते ८ एवंतमेऽइयेतनगुत्य
लोमेहात्रिलोकीकर्णौऽडले इन्दुमेदोनरे ऋनलीनेति नडपयादके ९ दिव्यभूमिर्हंहदि

रवौवैवोपमेव्योममहाध्वनीभिनोगते तेजःपुञ्जनलमञ्जालेसमग्रवमपायिनि ७
नाभौनीलोत्पलेनीलेगलदृज्जसिवाजसि चर्मश्रुकर्णिकाकांतेस्फुरत्किरणकेसरे
एवंतेसेऽगलन्मयाहि लोककर्णौऽडले अनलीनस्फुरन्मारारत्नराजिविराजिते ९
दिव्यभूमिर्हंहत्कुंगपाणिभिर्मुञ्जरेष्विव धृतेषुतापभिन्नेषुमहाग्रेषुनिरंवुषु सूर्यो
कांतनरोत्थनवह्निनेवसमेधिते हिरण्यप्रज्वलत्पर्कशून्येगगनधामनि ११ विनेन्दु
मेन्दोर्हाममुकुमारुत्तलपूरिताः मध्याह्नश्रीशोककल्लोलैर्बालापूर्णाइवार्णवाः १२ प्रा
लेयश्रीरिवाङ्गेषुचर्मश्रीर्वदनेषुच चकारपद्माकीर्णेषुमुक्ताफलोपमा १३ ॥

रिङ्गलद्वैतौ पाणिभिर्महाग्रेषु मुञ्जरेष्विवधृतेषुसन्तापभिन्नेषुविमर्केषुवा १० अर्कशून्ये
पिगगनधामनिसूर्यकान्तश्रेष्ठेषु उत्थितेनवह्निनासमेधितेअर्कोपेद्धाहिरण्यमिवप्रज्वलति
स्मति ११ १२ चर्मश्रीःस्वेदबिन्दुशोभाजननानांवदनेषुपदंचकार १३ ॥ रामायनमः ॥

गृहभित्तिषु भित्त्यातानात्यतिधन्यास्मनापराहूतास्तसमानो याणिनां कार्ष्ण्यं तत्र शाहूसंरंभसांसमलापुष्पा
स्रणैः हृष्टिनदीजले स्रणं तमिव कर्णे प्रुवयामास १४ सकर्पूरजलसेकलक्षणा जलदावलिः

गृहभित्तिपराहतास्तनास्संरंभमांसला प्रावृश्रीः पूरयामास कर्णमर्णोद्भवार्णवे १४ प्र
रंध्रिभिर्निर्दहचो व्यधान्लघुसमुदीरिता उल्लासौलासमनवापांकुकर्पूरजलदावलिः १५
सतासनासहस्रासनेनः सभूपः सपविच्छदः सर्वसिंहः समुत्तस्थौ संहृतामः ससंसदः १६ रा
ज्ञानेरारानप्रुत्राभ्रुमं त्रिशोणाप्नुनयधलतथा स्त्रियोन्यं प्रतिताजसमुद्रदिनाः संनिवेशनं १७
श्रेनः पुरस्त्रृहारेषुनालस्थूलानिलाहतैः कर्पूरधूलिभिरभूनैवेवोद्गुहमालिका १८
अथमथाकृतर्याणां संवस्फूर्जति भित्तिषु उवाच वचनं वाक्यं कोविदो मुनिनायकः १९
सर्वमेव श्रुतं श्राव्यं ज्ञेयं ज्ञातमशेषतः त्वया सार्धं मयानाक्ति ज्ञानमपवेदवे २० यथा
मयोपदिष्टोसि यथापथ्यपसिद्धाप्तनः यथात्मवमसि श्रेष्ठमेकवाक्यं तथाकुरु २१
उत्तिष्ठतावत्कार्यांयद्वयं स्थाने महासने मध्याह्नसमयोह्याकमध्यमेयातिवर्तते २२

१५ मंडलादेशाधिपत्यभेदान्सामंतभूपयोर्भेदः संसदः सभायाः १६ १७ गृहाग्रेषु गृहस्थवे
षु १८ स्फूर्जति भित्तिघातेन वर्धमाने १९ २० गुरूपदेशावेलानादिशास्त्रस्वानुभवानामविसं
वादायैककार्थ्यं निष्टतालक्षणा एकवाक्यता कार्यैत्याह यथेति २१ २२ ॥ ॥

781

अर्घ्यमर्घ्यार्हैः सलिलैर्येन स्थानेः अवश्यं अर्घ्यं तं तोयैः हितं अनर्घ्यमित्यर्थः २३ २४ २५ कौस्तुभमणिमुक्ता
गणानिष्कषट्शतेनानर्घ्येन धनेन कौस्तुभमुख्यमणिमुक्ताप्रदानेन २६ कन्यादिप्रधानेन २७ २८

अपरेद्युस्तया भद्रसाकोत्तावनिहृतये अर्घ्यं तु भैक्ष्यातः अर्घ्येमवनाप्नुनः २३ वा
ल्मीकिः कृत्स्नकोशमुनिनाथेन वात्सल्यादर्घ्यवर्घ्यः स्वयं पूजयामास सकलान्सभ्यान्सबान्धवान् सा
मसपर्ययया २४ सहस्रमेणायर्धान्मामुनिर्विप्रान्नृपान्सुमः वसिष्ठाद्युपदिष्टेन क्रमेण
श्रीमन्मान्यतया २५ सौतिमुक्तागणाणार्घ्येन दिव्येन कुसुमेन च मणिरत्नप्रदानेन मुक्ता
हारार्पणेन च २६ प्राणप्रियेन प्रेमेण मैन प्रधानेनार्घ्यशालिना वस्त्रासनान्नपानेन
कनकेन तथा भुवा २७ भूपेन गोयमाल्याभ्यां पश्चादिन समर्चिताः पूर्वोक्तेः पूजया मा
ससर्वोनीव महीपतिः २८ अथोत्तानर्थ्यां सभायां मध्ये न सभया सहमानदः सा वसिष्ठादि
देवर्षिः साधसिंहविंशो वसन् समसभोन्यानसमधामसर्वे भोग्यरसत्रन सातुदत्तरस
रान्सुरुक पुष्पसंजातकर्दमे ३० मत्तदायचकेयूररत्नचूर्णोक्षणावनिः स्त्रिप्तहारस्फु

रत्नकलाकलितविलासैः

सभया सभायां येन जनेन सह २९ ससर्वे भः मन्वरः सः सभायाः उत्थान समधः सुभोन्यान ससम
हितः यः सर्वे भद्र इति वा ३० तमेव वर्णयति मत्तेत्यादिना मत्तचटोचर्षणो प्रावृटः परस्परमाघ्रात
लोभ्यां कीयूररत्नचूर्णैः अरुणावनिः स्त्रिप्तहारेभ्यः स्फुरन्तीभिर्मुक्ताभिर्जिते निशाका

वा.
नि. उ.
टी.
६६८

३२ नहिं किं सर्वजनानां स्वार्थप्रवृत्तिस्वरूपा उर्वेलपरामर्शो ज्ञाकरणः नेत्याह ज्ञानेति वसिष्ठोपदिष्टस्य ज्ञानस्य श्रवणमननादिभूमिकाक्रमेण प्रमेयीकरणार्थमेव स्पंदमानः नान्यस्वार्थत्वरयेति हेतोर्नदारुणः किंच कदाचिदीषदंगप्रकंपनेऽपि परस्परस्वरूपापरणार्थस्थिरकराः स्थिरसिवज्ञा जलयोयेपुरतः पाश्चये

देवर्षिमुनिविप्रेंद्रपार्थिवस्पंदसंकुलः अप्रभुर्न्यो नानाहं लकेशवेचलचामरः ३२ ज्ञानप्रमेयेकरणस्पंदमानो नदारुणः स्थिरः केचित्रियनजिद्धेषैवविराजितः ३३ परस्परमपायक्ष्मा पूजितायथालोकनयः राजानोऽप्युनयप्रेवसर्वे दशरथादयः ३४ सम्ब्रमान्तापवोत्तमग्लुरूक्ष्टशक्तिम्याभुयासिनः लोकसमस्तकथालक्ष्याद्देवाः शक्रपुरादिव ३५ अन्योन्यप्रणायान्सर्वे पूजयित्वा यथाक्रमं नदितस्मृताः स्वमायान्यगृहं चक्रुर्दिनक्रियां ३६

श्रुतित्रिभुमागेषु सर्वलोकनायकमापणाय च प्रवृत्तेनैव न जिह्वैर्येषां ते न तथा विशेषेव सर्वजनेषु विराजितेन श्रवणमनननिष्टुरजनविसंष्टुलः इति न तत्र परपीडादोषलेशस्यापि प्रसक्तिरित्यर्थः ३३ पेशलाः मृदुमधुराः उक्तयो येषां ३४ मिथः परस्परं गुणस्मृद्धयान्तः स्विग्धाश्चिरपुराः श्रु आशा यो येषां शक्रपुरादेवागताः इव आलोकसमस्तकथालक्ष्याज्जग्मुः ३५ दिनक्रियाम् आह्निकं ३६ ॥ ॥ ॥

३.

दैवसीदिवससेवेयिनी ३८ प्रबोधीनागराणांनदूतनः ३९ प्रातर्गृहसंमार्जनेनेव उत्सारिताः
नमःपांसवस्ताराकुसुमैर्निर्माल्याप्रमिश्रितास्थालिये भुवनेजगत भवनेगृहमिवपरिष्कुर्वन्

अथसर्वेवसिष्ठाद्यास्तथादशरथादयः चक्रुर्दैवसकार्याणिराजानोमुनयस्तथा
२७ यथाप्राप्तक्रियाजालेमुक्तनवस्थदैवसीं क्रमेणाकाशपथिकोभास्करोस्तमु
पाययौ ३८ तथैवकथयातेषांरामस्यचमहात्मनः प्रबोधवशतःशीघ्रंसाव्यतीया
यशर्वरी ३९ उत्सारिततमःपांसौताराकुसुमनिर्भरे भुवनेभवनीभूतेसमाजगामा
दिवाकरः ४० करवीररजस्ताम्राभैःकरैररुणायन्दिशः विवेशगगनाम्भोधिमध्य
बालदिवाकरः ४१ राजानोराजपुत्राश्चमंत्रिणोमुनयस्तथा वसिष्ठाद्याःसमा
जग्मुःपुनर्दाशरथींसभां ४२ यथाक्रमंयथान्यायंयथादेशंयथासनं साविवेश
सभानक्षत्रिण्याश्रीरिवैवयथा ४३ ततोदशरथाद्येषुकुमंत्रादिषुवाप्यले वसिष्ठेसं
प्रशंसत्सुमुनिमासनसंस्थिते ४४ वसिष्ठमपितत्राग्रेराजीवदललोचनः उवा
चवाचवाधीमान्रघुवर्णमिदंवचः ४५ श्रीरामः भगवन्सर्वधर्मज्ञसर्वज्ञानमहार्ण
वः सर्वसंदेहपर्यन्तापरशोकभयापह ४६ ॥

४०.४१.४२ धिस्माश्रीःदेवधिस्मभूता
नक्षत्रशोभा ४३ वसिष्ठेसंप्रशंसत्सुस्तवरत्न ४४ ४५ परेषांशत्रूणामपिशोकभयापह ४६

यदिविद्यतेतर्हितदहंकर्तुमर्हसि ४७ ४८ अयमत्वान्वानुभवेनकीदृशः तेनत्रिशाखनइतिशेषंआत्मम
वस्तुपआत्मनश्चकिमस्तीति त्वमेववदेत्यर्थः ४९ ५० विश्रान्तिरुपरमेसमरसनीवाणी ५१ अखिलेज
गत्येकंब्रह्मैकरसंविशेषणानानेविगाने इतिजीवब्रह्मभेदः यतस्तद्रूपाधिभूतंद्वयभेदाव

आत्मनश्चपरंकिंचिद्विद्यतेचेद्यथेच्छया आत्मनोविद्यतेयच्चातत्सर्वंवक्तुमर्हसि ४७
वसिष्ठः रामसंप्राप्तबुद्धित्वमात्मनोऽन्यन्नविद्यते कृतकृत्यस्त्वमेवाद्यधीः प्राप्तप्राप्यासि
तात्मनि ४८ त्वमेवतावत्कथयप्रविचार्यधियात्मना कीदृशोऽयंभवानेतः किंशेष
मात्मस्थिते ४९ श्रीरामः रामसंप्राप्तबुद्धित्वोब्रह्मैवमहामन्येयथाहंकृतकृ।
त्यधीः निर्विकल्पोऽस्मिप्रशान्तोऽस्मिनाकांक्षाममविद्यते ५० वक्तव्यंतत्कंभवताज्ञाते
ज्ञेयंमयाखिले नवविश्रान्तिमायातःकृतकृत्यस्मरस्थली ५१ अपिगानमपिगमस्तेय।
मात्मेमयेदंविततमखिलमेकोऽहंतमसोऽस्यथान्ते परिगलितमशेषंद्वयभेदावभातेन
त्वनिपुणमयास्ताशेषमेसानिताख्या ५२ इतिश्रीमहारा॰ निर्वा॰ निर्वाणवर्णनेना
मत्र्यधिकशततमः सर्गः १०३ वसिष्ठः शृणुपश्यमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः आद।

मार्जितः १ ॥

श्रीरामेनेत्यर्थेपौनःपुण्येन

भातेनपरिगलिते तदपिज्ञानमस्त्वाह नचिति यतोमयास्मिसानिताख्यातिनिपुणेनविचार्य आपास्ता।
त्यक्तेत्यर्थः ५२ तात्पर्यप्र॰ निर्वा॰ उत्त॰ द्विशततत्रिसर्गः १०३ निष्कृष्टचुक्ताभूयोऽत्रद्वयविति विमा

णस्फुटेद्वयमार्जनोपायोपदेशात्वाउत्कंहे १ ॥

पुनर्ज्ञाते वसिष्ठेनचरामेणचिदात्मपरिशुद्धये परमेकुक्तिसंदेप

वा॰ नि॰ उ॰ ३५५

रूपं नाम चेतितेह द्विविधं रूपं तत्राद्यपार्जनोपायमाह अर्थं जातिगुणक्रियासंख्यानानि हि चतुर्वि
धानां शब्दानामर्थः यथा गौर्नीला चपलाऽस्त्येकेति नैकस्मिन्नेवार्थे व्यावन्त्यभेदाधीनभेद
कल्पनरूपाः शब्दभेदप्रवृत्तिनिमित्ततया कल्पिता भ्रान्तिवदनसंकेता एव न वास्तवाः न हि त
त्र वस्तुवत्स्वरूपमस्तीत्यर्थमार्जनमित्यर्थः द्वितीयमार्जनोपायमाह शब्द इति अर्थे मार्जिते निरर्थः

अर्थो विदनसंकेताः शब्दो जलबुद्बुदोपमाः इत्थमेतत्त्रिदाभाने स्वसंवित्काभवज्जगत् १ ज
गदेतत्समं ह्येषः स्वरूपात्मस्थितेश्वरः स्वविदेहनमात्रे समदन्याकारवन्मतं ३ यथाब्धे सं
विदाकाशमपि स्वप्रकाशात्मके स्वरूपमपि नीभूतेनरूपेन यद्दृश्यते भुवनत्रये ४ श्रीरामः संप
न्नेयं कथं भूमिः संपन्नाग्निरयः कथं कथं संपन्नमम्भश्च संपन्ना उपलाः कथं ५ कथं च तेजः
संपन्नं संपन्ना वक्तथा क्रिया कथं च कालः संपन्नः संपन्नाः पवनाः कथं ६ ॥ कथं च भूतं
संपन्नं संपन्नो वितनभः कथं इति ज्ञानेन मया भूयो बोधायावदमेव प्रभो ७ ॥

कः शब्दो जलबुद्बुदनिभः सदृशः तन्नूनामतोऽस्य जगत् अर्थं नामेवापन्नस्तन्मार्जनेनैव मार्जित इति एतद्धि
यमपि रूपं विदाभानमात्रे स्वसंवदितिसिद्धमित्यर्थः १ यदा जाग्रदेव मिथ्या तदा सैव स्वसंदृष्टोऽर्थः
संस्कारस्तु विनश्यते नत्वसंस्मरणोमिव आत्मा अर्थशून्यं रूपं पुरा स्थितमिति संविदेहनमात्रमेवसम
दन्याकारनतेनतत्रापि संविद्यतिरिक्तं किंचिदस्तीत्यर्थः ३ तथा मया स्वल्पनया विदाकाशमात्र
वेमित्याह यथेति मयि प्रथक् विति ४ विनिनाद्यनत्र भूम्यादिवैचित्र्यं च कथं संपन्नमिति प्रश्नः ५

इत्येतत्सर्वं प्रागवबलात ज्ञातमपि पुनरसंभवतः प्राङ्नतालोचयामसिद्ध
दृष्टवद ७ ॥

स्मवेदेवसर्वंसंभावनीयमित्याशयेनप्रतिप्रश्नंवेवसर्वंप्रष्टुराभेनवसिष्ठउत्तरमाह ८ ९ १० ११ इ
ष्टान्तवदेवदार्ष्टान्तिकेपिद्रष्टव्याहिसंपत्तिसंभावयन्नुरामः सर्वमपिजगतोमिथ्यात्वेप्रपंचयति आत्मा
मेनात्दिला ग्रस्यजगतः आत्मास्वरूपंकेवलंव्योमेव १२ नहिकिंचिदत्रमेवनेत्याह आत्मैवेति कारणे

श्रीवसिष्ठः सृष्टिरादाववनन्तेनस्वस्वरूपमहापुरे संपन्नाभूः कथमिवसंपन्नेकथमेवं वै ८
कथंवातिवसंपन्नंसंपन्नाउपलाः कथं कथंचतेजःसंपन्नंसंपन्नाश्चककुभोदिशः ९ संपन्नश्च
कथंकालः संपन्नाचकथंक्रिया कथंमेतन्निश्चयत्वादिसर्वंसंपन्नमुच्यतो १० केनेदंनिर्मि
तेदृश्यमानीतेनविनिर्मिते उत्पादितेप्रकल्पिते किमाकारंकिमात्मकं ११ श्रीरामः आ
त्मास्वकेवलंव्योमनभसूक्ष्मंवलादिकं जगतः स्वस्वरूपस्य निराकारोनिरास्पदः १२
आत्मैवव्योमरूपोस्यनिराधारोनिराकृतिः विनाकृतेर्व्योम्नोस्य किमाधारेणकार
णे १३ नकिंचिदेतत्संपन्नंसर्वथैवतत्संविदः एतत्स्विन्कचनेव्योममनएवतथास्थिते १४
दिक्कालाद्यत्रविज्ञाने विज्ञानमवलादिकं वित्तलादितत्तौ बोधाच्चितवेवाद्यादितर
हितः १५ सर्वविदेवकिलव्योमसंश्लिष्टत्तिव्योमसत्तामिता दृषत्तयास्तेकाठिन्याद्द्रवाजल
मिवास्थिता १६ ॥

प्रयोजने १३ अभ्युपेत्यदृश्याद्याकारसंपत्तिमिदमुक्तं वस्तुतस्तुनसंपत्तिरपिनास्त्येवेत्याह नकिं
चिदिति एतज्जगदाकारेकिंचनेस्वसंवेदनमनएवतथास्थितेनान्यत् १४ मनसश्चचित्स्फुरणमा
त्रत्वात्तदेवसर्वंदिक्कालेत्यादिना नहिदासर्वंतत्त्ववि
दः १५ १६ ॥

१७ दृश्यस्य प्रसक्तस्याद्वैतं तु द्रवत्वादेव यथाब्धेर्येकेनावर्तादिना नानात्वात्मना ग्रनानैव संभवेत् न
थ्याचिद्व्योमापीत्यर्थः १८.१९ चित्तस्त्रात्मनि इत्यन्वेदनाद्वा हिवेत्ति एवं स्पंदनया वेदनादनिलं वेत्ति
निजवपुरपि ह्यानचिद्रूपमनन्यजेलीनि चिवर्तेनादर्शिना २० निष्कारणगुणाक्रमस्मितिहृष्टहृष्टिमिर

वस्तुतस्तु न भूम्यादि किंचिन्नत्र च दृश्यता चिदाकाशमनेनं तत्सर्वमेकं तदात्मकं १८
द्रवत्वादेव दृश्याद्वैर्नानात्वमिलयाघथा ग्रनानैव भवेन्नानाचिद्व्योमात्मनि वै तथा कादि
न्यवेदनाद्वीचीगिरिनामागतेव वित् शून्यतावेदनाच्छून्यं वेत्ति व्योमेव चिद्वपुः १९ द्रवत
वेदनाद्वेत्ति वारि स्पंदनयानिलं गैस्थ्यं वेत्ति नेत्यवह्निमनन्य जेनीति निजं वपुः २० एवं स्वभावप
वायें चिद्वात्वेगगनात्मकः घटेवेनामकचवति निष्कारणगुणाक्रमे २१ नचैतद्व्यतिरेकेण
किंचिन्नापीह विद्यते श्वत्र शून्यस्ववारि भ्यामृते वोर्णवयोरिव २२ नत्तचिद्गगनादन्यत्तम
भवति किंचन इदं नभः स्थिम्यादि तस्मादाघूर्णनमास्थता २३ नेघथास्मिन्गृहे ऊर्ध्वं नगोष्ठी
लादिकाविदं नदेवपक्रूपसिवपुरेवंचिद्गगनेनथा २४ ॥

द्रोनः प्रकटितः २१ यथार्णवस्य वारिणा हृनेऽत्यनत्वेनालिवस्य च शून्यताहनेन तथा एतस्माच्चिदात्म
नोव्यतिरेकेण किंचिज्जगतत्त्वमेन विद्यते २२ इदं नभः स्थिम्यादि जगत् चिद्गगनादन्यत्र न भवतः किंचि
नत हिनान संभवति २३ ऊर्ध्वं स्वमनोरथादिना रचयन् २४ ॥

यदा देहको नास्ति तदा स्वाकारणात्समनोज्ञानात् देहाकारतां चिद्रूढेति न न मन्नैर्विद्ग इति विस्मृतो विचार्यताम
मित्यर्थः २५ मौनमयं ज्ञानिर्बाच्यमेवेत्यर्थः २६ २७ स्वरूपस्यापकर्षणं विजृम्भणं दूहणं २८ य
थार्थसंदर्शनमबुद्धस्पष्टोऽयं जगद्भावेन ज्ञानमयमानमेव परमार्थः प्रबुद्धे मे स्वविस्मृतं यथा तथा

विद्योमाभाति देहात्मसर्गादौ न तु देहकः अकारणत्वादसतश्चिद्रूढेतीति चिन्त्यतां २५
मनोबुद्धिरहंकारो भूतानि गिरयो दिशः शिलाजठरवन्मौनमयं सर्वं यथास्थिते २६ प
वेन किंचिदुत्पन्नं न ध्वंस्तं च न किंचन यथास्थितं जगद्रूपं चिद्व्योमात्मनि तिष्ठति २७ चितो य
त्कचनं नाम स्वरूपप्रतिजृम्भणं तदेतज्जगदित्युक्तं रेवपवयथा जले २८ इदं जगज्ज्ञानम
भानमेव चिद्व्योमशून्यं परमार्थ एव यथार्थसंदर्शिमबुद्धबुद्धेरबुद्धबुद्धेस्तु यथायथास्व
२९ इति श्रीमहारामा. निर्वाणप्रकरणे चिदाकाशैकताप्रतिपादनं नाम चतुर्थोत्तरद्विशतत
मः सर्गः २०४ रामः एवं स्थिते न जगद्वन्ध्यमेरुरूपं परं नभः तथैव जाग्रतीत्यत्र न चेत्संदेह
जालिका १ इदं मे भगवन्ब्रूहि महाप्रश्नमनुत्तमं कथं भवन्ति देहादिविज्ञानान्यसमे सदेहवत् २

स्तु किं न हि विचारेणेत्यर्थः २९ इति श्री.वा.ता.प्र.निर्वाणप्र. उत्तरार्द्धे चतुर्थोत्तरद्विशततमः सर्गः २०४
विवर्तमात्ररूपे यस्मात्कल्पान्तजगत्स्थितिः नोद्गतानस्थिताकाशे चिन्मात्रमिति वर्ण्यते एवं जगतः
स्वप्नवद्विवर्तमात्रत्वं यथोक्तमभ्युपगम्य हृष्टस्याह यचिन्मात्रविहृतोप्यसमाविनपवदेहतर्भावादि

ओं॰ नमः श्रीसीतारामाभ्यां ॥ ८ ॥

देहभावाद्विषयाविवर्तस्यानुत्पत्तिरेव तत्र नत्र स्थितिः स्यादिति शून्यतैव स्यादित्यापादनीयं तच्चेष्ट
मेव न स्येति निरुपपत्तिकत्वेन शङ्कते अभावान्न स्यात् इत्युपमित्यादिना यतः शक्ते देहतच्छून्यातु न्यस्तत्र
तः शून्याधारं शून्यात्मकमेव स्यादित्यापादनीयं लिङ्गशून्यपक्षेऽपि नान्यत् अतउत्पन्नादिशून्यैवस्थाः
देहाविदोषितिविवर्तस्यानुपपत्तिसंदेहो नोपपद्यत इत्यर्थः ३ अत्रत्यमिमेवोपपादयति समस्तेत्यादि

श्रीवसिष्ठः इत्थंप्रत्याप्यथस्त्वमेवाथायंवात्मकोवत्से विवेचनात्प्रत्यंशात्संदेहोऽस्त्युपपत्ति
तः ३ समस्तकारणाकारप्रत्यस्तमयरूपिणि सर्गादावेवभूतानि संभवन्ति न कानिचित् ४
पृथ्व्यादीनि यतस्तेन देहोऽथवा नास्ति किंचन भूतान्यंतरकिलोमानि देहकानि न संभवे ५
तेन स्वप्नवदाभासमिदं प्रस्फुरति विभ्रमः सद्रूपमात्रकाचनमाकाशवदिवाङ्गले ६ भानमा
भानमात्रत्वमिदं यत्त्वविदात्मना नमस्त्वाभ्रमशब्देन कथ्यते जगदाकृतिः ७ यदेतदेदनं
नामविद्योभ्रोत्यामनिर्मलं एतदेतत्स्थितं रूपं स्वप्नाजगदितिस्थितं ८ ॥

ना ४ कथं भवत्पदेहाविज्ञानाद्यन्तपक्षे संदेहवदिति अत्र त्वनुपपत्तिः पृथ्व्यादिभावेवत्तत्र विषयभूतया
मद्रूपदेहानामप्यसत्त्वादित्याह पृथ्व्यादीनि ५ अतो विवर्तपक्षो निर्दोष इत्याह तेनेति आकाशमा
यात्वणविवतज्ञे ६ यन्नदाभानमात्रत्वं तदेव स्वप्नभानं सैव जगदाकृतिर्नभस्त्वा चिदाकाशरूपेणावस्थ
प्रविवर्तजगदादिशब्देन कथ्यते ७ तथा च वेदनान्तर्भासनं जगद्रूपं स्वान्तं स्वप्न इति स्थितं तस्मात् जगदिति
वेदनमेव तथा स्थितमित्यर्थः ८ ॥

789

वा.
नि. उ.
टी.
७२

एवंदृश्यप्रपञ्चस्यवेदनमात्रत्वेनासत्त्वंबोधितेऽपिदृढनत्स्वैवस्वात्मभेदइति पर्यवस्यतीत्याह एतस्मिन्नेवेति
तेनतेनभेदकल्पकेनचिद्रूपेणचिदात्मना प्रथितं ॥९॥ अतएवस्वप्नादिदृश्यानामपितत्तत्स्वभावेनैकदापिनश्य
त्यतीत्याह विज्ञानमेवेति स्वभावत्वात् ॥१०॥ तत्प्रज्ञावादेवनत्वव्यवहारोपिवर्णोइत्याह वद्धाइति ॥११॥ को
टकादेनद्रुमोड्डस्वरूपेश्रोतकाशोऽसाम:प्रत्यग्रीहिकोत्स्वयमतिस्वर्गाणामित्यादिनाश्लोकाःलीलोपा

एतस्मिन्नेवतेनाथस्वभावकचनेनते चिद्रूपेणकृताह्येताःस्वप्नसंकल्पादिकाइमाः ॥९॥ विज्ञा
नमेवतत्स्वप्ननगाद्दृष्टःयवत्स्थिते भावेत्वास्याःस्वभावःस्वंनतत्कदाचिन्नश्यति ॥१०॥ वद्धाःसौ
म्याभंगेऽनृणोभिन्नात्रैलोक्यव्ययवृत्तयः शून्यतानमसोवातन्हिलिहेंतिचविश्रोतिच ॥११॥ श्रीराम
उवाच सर्गाणांकोऽवधिःप्रोक्तोभगवन्भवताकिल काश्चिद्रूलोडकोशस्थाःकाश्चिदेतद्विव
र्जिताः ॥१२॥ काश्चिन्महीकोशगताःकाश्चिदाकाशसंस्थिताः तेजःकोशगताःकाश्चित्
काश्चिदनिलकोशगाः ॥१३॥ काश्चिद्व्योमस्थभूपीठाऊर्ध्वावस्थविनिश्चयाः ब्रह्माकाशादूर्ध्वब्र

व्योनभुक्तेऽपाव्योमानाहोनाऽर्कादीनेवानुवदति काश्चिदित्यादिनाश्लोकाःप्राग्व्याख्याताः ॥१२॥१३॥
व्योमस्थगोलकाकारभूपीठाःऊर्ध्वाधस्त्वानापिपीलिकावद्गोलसंलग्नानांद्वीपसमुद्रादीनांवधये
वोर्ध्ववधमेवोर्धमितिविविधानिश्चयायत्र तदेवस्पष्टमाहब्रह्माकाशादिति यतःसर्वेषांहृत्स्वाधः
स्थयोर्देशोप्रजाः ब्रह्माकाशादूर्ध्वमिमूलाहूर्ध्वश्रुगाऽर्ध्वपादाःअधःशीर्षाःएवमधोमूलाधःशाखावृ

गलंबमानवनाचलाः

वस्त्रालंबमानानीवचलाञ्चलाग्रेषु पं ४ ॥

वातात्मनो वायुशरीराः भूतौघाः प्राणिसमूहा याता न मोक्षं यतः कोप्यकाराद्व्योमेव प्राणिदेहसं-
स्थानेष्वास्ते १५ सूक्ष्मांडाः सभीज्ञायेशूक्ष्मेंडणादिकोशास्तस्याः यथामेंडपोपाद्योत्ते दर्शिताः १६
इदमस्माकं याश्रयभूतमिदं ब्रह्मांडं याहृशं स्थितं तेनैवमेव गृहीतिष्यग्र्यः १७ नाप्येतन्न विषयस्तत्त्वज्ञा-
नोपयोगी वा यतः नापि प्रयोजनवान् उक्तो नोपयुक्तो पूर्वोक्ता नापि नियतार्थः श्रुतिभिन्नोपि

काश्चिद्वातात्मभूतौघाः काश्चिन्नित्यं तमोघनाः । व्योमसंस्थानकाः काश्चिन्नम्भिज्जलाजलाः ॥ १४ ॥
काश्चिदाकाशकोशस्थाः काश्चिद्दोपलकोशगाः । काश्चिन्मेरुण्डकोशस्थाः काश्चित्तेव
त्विगवत्स्थितिवर्तिनाः १६ तासां मध्ये यथाहीदं ब्रह्माण्डं याहृक्तौ स्थितं । अस्माकं भगवंस्तन्मेब्रू
हि तत्त्वविदांवर १७ श्रीवसिष्ठ उवाच यदपूर्वं महद्देवानानुभूतं नवाश्रुतं नदृष्टं ते
महद्दृणोनैरुत्सनेचनद्रूयते १८ इदं तेनाममब्रह्माण्डमागमेषु मुनिभिः स्वैरैः शानशोवर्णितं
नचज्ञानमेवनयाविले १९ यथेदं भवता ज्ञानमागमे वर्णितं यथा स्थितं तत्तदाविः

लोकि मन्यदेहव

निषसिद्धांतभेदेषु भुवनादिस्थितेरन्यथान्यथावर्णनात् तच्चोपदर्शितमेवपुरस्तादतो मायाम-
यस्वप्नोपमेस्मिन्नेकतरपक्षपातेन सिद्धांतकथने किंचित्प्रयोजनं प्रमाणं वास्तीति मन्यमानो व-
सिष्ठः शास्त्रांतरस्य विषयो यत्तत्त्वयाज्ञानपर्वतेन पृष्ठमाहेदं भवेव्रास्मासु मायत्वे यदिति अपूर्वं
मानोनराविषयः न स्वैव प्रपंचो न दृष्टेनानुभूतं श्रुतमिति प्रत्यक्षानुमानागमानार्थं न परं तदेव गुरु
कारस्यैव तोप्रतिवर्णनेनापूर्वमिति न युक्तमित्याह यथे
ति २०॥

णा दृष्टो नैव वर्णितो प्रतिव्याणावश्रवणेन श्रुतेन मननेनोत्पन्नेनेनव
दित्यर्थः १८ ज्ञातशास्त्रनेकथाअनेकप्रकारेण १९ तदज्ञानप्र

वा.
नि. उ.
टी.
७९२

तर्हि ब्रह्म कथं ब्रह्मणोऽसाकारे संपन्ने किंयत्काले वा एवं स्थास्यति न हटेति रामः पृच्छति कथमिति
११ न ब्रह्म कदापि साकारे संपन्नं नापि तस्य कालिकाः परिच्छेदोऽस्ति किंतु यावत् प्रतीतं किंचि

श्रीरामः कथमेतदहं ब्रह्मन् संपन्नो विस्मराननः किंयत्प्रमाणमेतद्वा किंयत्कालेच
संस्थितं १२ वसिष्ठः अनादिनिधनं ब्रह्म सैलिनमकलेनदव्ययं आदिमध्यान्ततानाड़ि
लिनाकाशः परमो वदे १३ ब्रह्माकाशमनाद्यन्तमेतदव्ययमाततं एतन्मयमिदं विश्व
विश्वमायेन वर्जितं परमस्यास्य विद्योम्नः स्वयं यज्ज्ञानमात्मनि तदेतद्विश्वमित्युक्तं ब्र
ह्मैतेनैव वानन्यथा १४ पुरुषस्य यथा स्वप्नस्वप्नदृक् स्वेदर्शनं यथा तत्स्वभावेन पुरवन्नादि
दं जगत्स्थितं १५ कठिनानेदृग्गिरयो नद्यो नदवानिलानलानि च न शून्यमेतदाकाशाका
लेन कलनात्मकः १६ यथा यथात्मवेदने यत्र स्वन्तः संवेत्ति तेविना तत्तथा नत्रविनतमे
तले शैलादिवत्स्थितं १७ अशिलेव शिलास्वेन भगवानंभो यथा भवेत्तथेदृशगो
दिस्वमेहद्रूपमिति स्थितो १८ अनाकारैव चिद्व्योमाकाशमेव यत्स्वचेतनं वेत्ति तद्गादि
त्युक्तं नत्वानाकारमेव सत् १९ नाधोस्पंदो यथोतस्पो वा नपवनिरंतरः तथेदं ब्रह्म
णि ब्रह्म न चाहेति नस्त्वामस्मीति २० द्रवत्वमंभसि यथा शून्यत्वं नभसो यथा यथावस्त्विति

॥ ५८ ॥ [illegible]

त १३ १४ १५ १६ १७ एवंकारोऽभिमतक्रमः अनमपवयथानभइति १८ उक्तं शान्तशोमयेत्य

॥ [illegible] ॐ

ॐ

792

प्रयातेप्रलयेनतिरोभूतेस्त्रायातेमाविर्भूते २२ अन्नत्वकारणतादियोगेनभवत्येवेत्याहनचेति
अन्यस्याः सर्गदृष्टाः २३ स्वात्ममात्रकाः पृथगस्तेनः २४ सर्वोपलापेनेहनानेतिस्फूर्तिः प्रमाण
मितिभावः २५ तथाविश्वस्यापिप्रतिभासेदृष्टांतमाहसंकल्पेति २६ अमलेस्वच्छेकांतेस्फुरः

नप्रयातंनचायातंनसकारणमकारणम् नचानानास्तिनचास्तीदंभिन्नंब्रह्मपदेजगत्
नचानादिनिराभासंनिराकारंचिदंबरं दृश्यःकारणमन्यस्याःक्वचिद्भवितुमर्हति २२
तस्माद्यथावयविनोवयवाःस्वात्ममात्रकाः तथानवयवेब्रह्मव्योम्निव्योमजगत्स्थि
ते २४ सर्वेशांतेनिरालंबेज्ञप्तिमात्रमनोमयं नेहसत्तानवासत्तानचनानास्तिकिं
चन २५ संकल्पस्वप्ननगरेतुनवस्तुवर्तमानते स्थितमेवसमंशांतमाकाशमजम
व्ययं २६ परमचिदंबरहृदयंविनाशनक्षवनिकांतममलममलं तदिदंजगदितिक
लितंतेनैवतदात्मरूपमाकल्पं २७ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेसर्वका
रणनिरासोनामपंचोत्तरद्विशततमःसर्गः २०५ ॥

रूपंपरमस्यचिदंबरस्यहृदयंसारभूतंस्वरूपमेवचिन्मात्रावयवदाकारंभ्रांत्यात्मलेशमर्थे
कवनितंदेवस्यकल्पितमात्मरूपंआकल्पमाप्रलयंतेनैवतुजगदिति कल्पितेनतुद्वैतेनात्मदि
त्यर्थः २७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र० उत्तरार्द्धेपंचोत्तरद्विशततमःसर्गः २०५

793

वा.
नि. उ.
टी.
७४

यैर्नैवसत्तागतालीनेन निर्णीयते नवः अनुत्पादीयेभ्योऽग्रेआकाशः अस्मात् इति निरूपिताः परमार्थो ब्रह्मैव
परमार्थेन स्थितः अकारणकं यज्जगज्ज्ञानं भाति न किंचनापि नैवास्ति इति निपूर्वं ग्रंथपूर्विनार्थेऽ
नरत्रैधावनतावाचोपलब्धुः १ अत्रास्मिन्नेकस्मिन्नेव प्रबोधस्य पूर्वार्थे इमे वर्त्तमानाणां महासर्गे परम

श्रीवसिष्ठः यदकारणकं भाति भानेनैव किंचन नतस्यापरमार्थेन परमार्थः स्थितो
नच १ अस्मिन्नेकेन विस्तीर्णे महत्तमे महाम्बरे सम्प्रबोधस्य पूर्वार्थे महासर्गे परे शृणु
अस्य त्रिभागशून्यस्य नोत्पन्नस्य जगत्त्रये उत्पादपश्चिमे तिर्यग्भूमौ वलयवत्स्थिते २
नानाशैलावलीनाम्नि मेरुवदिव पुरी दीप्तिज्वालामये तेभ प्राणावलिनभस्त
ले ४ पूर्वेण तस्यामभूद्राजा प्रज्ञाप्तिरिति विश्रुतः अस्तु रम्य जगत्पूर्णः शुक्रः स्वर्गो
इवापरः ५ केनचित्कारणेनाहं कदाचित्तस्य भूपतेः प्राप्तः समीपं नभसः स्वलया
के इवाम्बुनः ६ पुष्पार्घ्योऽथ मनीषी मे पूजयित्वोपविष्टमः मध्ये कथायां कस्यां
चिदुपक्रमल्पयाहिदे ७ ॥

न्येशृणु २ अत्रिभागस्य शोरदस्यनोदाभ्यो उभयतो वलयवत्स्थामे ३ पूर्वेण तस्याधोऽकेतालेदिग्भा
गेदिङ्नामान्येन तालेइति वक्तव्यो हिः दीप्तिलहणज्वालावलिस्फुलिङ्गैः प्राणेभ्य वनिनभस्तलेय
त्र ४ तस्योपरि पूर्वभागे ५ ज्योतिश्चक्राम्बुनः प्रलयकाले के इव ६ ७ ॥ ॥

श्री.

शून्ये तथानन्ते विस्तीर्णे नामपहिते निमित्तजात्यादिरूपवस्तुद्रव्याभावादवाच्ये सर्वकारणानां बी-
जादीनां च संक्षये जाते सति ८ मूलकारणमुपादानं सहकारीणि निमित्तकारणानि तानि य-
दि सन्ति तर्हि कूलतडागादानादेः कथं केनोपायेन जानाति ९ उभयत्रैव जन्मनन्तः किं नस्य स-
र्गादिप्रलयौ नाविकाराश्च किं न जातिकाश्चिद्भूमयो निम्नेतमोमयाः काश्चिद्ब्रह्मलोकादयो

भगवन्सर्वसंहारे जाते शून्यतमेऽस्थिते प्रवाच्ये परमे व्योम्नि सर्वकारणसंक्षये ८ सर्गारंभ-
समये भूयः स्याद्वद किं मूलकारणं कानि वा सहकारीणि कारणानि ततः कथं ९
किं जगत्किं च सर्गादि काश्चिन्निम्नतमोमयाः भौमसंस्थार्णवा काविल्काश्चित्कृमिश्र-
लाकुलाः १० काश्चिदाकाशकोशस्थाः काश्चिच्चोपलकोशगाः किं च वा भूतभूर-
तादिङ्गेनो बुद्ध्यादयः कथं ११ को कर्ता कोऽथवा हर्ता को धाता येषां न कदाचिन्म-
हानाशो जगतो

मिति शिष्यः ८

भौमसंस्थार्णवाः प्रत्यक्षप्राणं वा विनिश्चितेः काश्चिन्नरकादिभूमयः कृमिकीटलेशकुलाः
इत्यादि वैचित्र्यं च किं १० आकाशकोशस्थास्तेन विमानादिलोकाः उपलकोशगाः शिशिरादयगता
दैत्यदानवादिनमर्त्याः भूतानि पृथिव्यादीनि तत्कृतवनवृक्षविघ्नभूतग्रामादिवनमतः किं तेषामथवा
त्मिकाः बुद्ध्यादयश्च किं कथं वा ११ एतेषां सर्वेषां कर्ता निर्माता कः प्रथमं को वा हर्ता यदि तत्क-
र्माकालो मयकादात्मकसमस्तवेदशास्त्रार्थविरोधाय जगत्कदाचिदपि महानाशः प्रलयोऽना-
स्ति किं तत् न तन्मायिकमौनुसारेण सदैव व्यवव्यवहाराः एवमेतेन कदाचिदनीदृशं जगदिति

यदि नाशो न तर्हि कूटस्थमेवेति नैदेहादिविकारं स्याद्यदि नश्वरं तर्हि तदुत्पत्तौ कारणं वा-
च्यं न चडुर्वं च विना संवेदनेऽप्रसिद्धेरिति विरोधादित्यत्र श्लोकाभ्यां [illegible]हान्वयः ८ ॥

निश्चयः समर्थितः स्तर्हि यथासंवेदनं तथैवानुभूयत इति प्रसिद्धेः संवेदनं देहादि
द्वैतविरुद्ध्यते तन्नान्यत् तत्राद्ये पक्षे तत्संवेदनं किं अनाशं भ्रान्तं किं वा असन्मयं येन
स्मरमिति

795

द्वितीयेपिश्लोकेनेमुक्तहेतुत्वादिना १४ इहजंबूद्वीपादेर्वादेहनाशवतोविदेहेदेहोत्पादकमा
तापित्रादिमूर्त्तस्यदेहोदृष्टमिति उपादानकारणेसहकारीणिनिमित्तकारणानिवाकानि
१५ ननुधर्माधर्मावेवदेवदेहादिकारणमित्याशंक्यनेनज्ञातृप्रधर्माधर्माविति तस्यामूर्त्तस्यहेतुघा·
स्यमूर्त्तेनात्रसमंजसमेतस्यपक्षस्यासंबंधः १६ किंवनिर्बीजमत्रदृश्यमितिजनकतुभयंद्वयोःपार्थि

समस्तवेदशास्त्रार्थविरोधाद्दसमन्विताः यथात्मसंवेदनेनात्मतथानयानामनुभूत
यः ११ यतस्ततोवेदनंस्यात्किमनात्मामसन्मयं अन्यत्रजंबुद्वीपादौदेशेयमुतिवा
यक १४ मृतानामपिदेहस्थानामिहवादेहनाशिनां नरकस्वर्गभोगायविदेहे
देहकारणं १५ किंतस्मात्सहकारीणिकारणान्यथकानिवा धर्माधर्मावमूर्तौ
हितस्मान्मूर्तस्यमूर्तता १६ निर्बीजंकृतेरस्येयुक्तिविरुद्धमसमंजसा मातापित्रादयोभा
वेहिबीजंकिंतत्रकारणं १७ अस्त्येवात्रतवःकेमुःकथमित्यादिसंभवः परलोको
स्यनास्तीतियथात्मसंवेदनेस्थितेः १८ ॥

वादिभोगार्थंदेहादिनिर्माणेऽकृतेरितियुक्तिरपिअसमंजसा निर्बीजत्वादप्यसमंजसमित्याः
हमातापित्रादीति १७ तर्ह्यस्तुनास्तिकपक्षस्तत्राह परलोकइति अस्यधर्माधर्मादिकर्तुः
परलोकोनास्तीतिच असमंजसंअस्यैवजन्मनःपूर्वजन्मापेक्षया परलोकत्वात् अस्यचा

यथात्मसंवेदनेस्थितेः १८ ॥

ओ·

समस्तलोकवेदादिविरोधप्रसंगाच्च नास्तिकपक्षो न ग्राह्यः इत्याह समस्तेत्यादि किं चेयं प्रजा सेश्वरा
चेष्टायविषयेष्वपि देशेन तस्मात्तेन प्रवर्तवेयेवमूलैर्वपि राज्ञाज्ञानादिभिर्वेधयवेच दंडादिफलप्राप्ते
ति तत्र चकः क्रमः काउपपत्तिः १९ २० किं चपिपीलादिमधः लोभः देवमनुष्यादिवर्णाहेमः अर्जन
र्थं गमनागमनैर्विना विधत्रसौवर्णाः लोभः हृणात्संपद्यते तत्रापि मासंपत्तिः कथं कथाउपपर

समस्तलोकवेदादिविरोधाद्यासमंजसे प्रतिक्षिप्तैर्हि नैर्हेतुदेशान्तरगतैः फले १९ प्रजा
प्राप्नोत्यसेवेयेस्मृतैर्न चकः क्रमः लोभावेशात्सौवर्णा विना हेमयमामागमैः २० ह्मणार
भ्यपद्यते तत्र संपत्तिः कथमुच्यते विधीनां प्रतिषेधानां निर्निमित्ते विवल्गते २१ रूपा
नामप्यरूपाणां किं प्रयोजनमुच्यते असदासीज्जगत्पूर्वं संप्रपन्नमनेनतं २२ इति श्रुतेः
कथं वा सत्कथ्यतां संगतार्थता अथवा भवेत्कथं ब्रह्माभवेच्च जन्म ह्यनुते २३ एवं स्वभावा
त्मभसः किं सर्वस्मान्न जायते ओषधीनामथार्थानां सर्वेषामवास्थितिर्गताः २४ ॥

नानिर्निमित्ते अचेतनत्वात्प्रयोजनसिद्धिरूपनिमित्ते विनैव प्रवल्गतां प्रवर्तमानानां विधिप्र
तिषेधशास्त्राणां २१ लोके प्रचारेणानिरूपाणां केषांचनानुष्ठानदरूपाणामपि किं प्रयोजनं तथा
असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत असदेवेदमग्र आसीत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि
तीयं नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः कथं परस्परसंगतार्थता किं च सर्गादौ शून्यात्
असतः सकाशाद्ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कथं भवेत् यदि नभसः स्वभावता अतोऽन्यच्येत नसर्वत्र

भावात्सर्वस्मात्सर्वप्रदेशाभिन्नात्सर्वत्र ब्रह्माउतोन्योनजाय

ते २३ ओषधीनां स्वस्वपूर्वबीजादिजननस्वभावः यथान्येषां
वस्त्रादीनां मोस्त्रादि स्वभावाः स्वकथ्येनकय २४ ॥

वा.
नि उ.
टी.
७८

किंचैकस्यैव पुंसः सुहृदा द्विषा च युगपज्जीवितं मरणं च प्रयागादौ कामप्रदेहे ब्रह्मन्मृत्वा यदा प्रार्थितं प्रार्थयित्वा मृते
मरणकाले तत्तत्कालेव कामवासनानुसारेणैव आदाय संपिनीति वेदो नरकालिको ह्यापेदयाकथंचिन्म
रणस्य पूर्वभावं प्रकल्पनाप्रयोगः तत्कथं संपद्यते २५ किंच ग्रहदेशेन नभसि पूर्णेंदुः स्वामिनिकामनयाचेद्भा

कथं स्वभावः कचति यथाबोधं मुनीश्वर एकस्य जीवितं पुंसः सुहृदा मरणं द्विषा २५ मृत्वार्थि
तं प्रयागादौ हे ब्रह्मन् कथमुच्यतां द्वे सामद्वयप्राप्तौ रुद्धेरिति ध्यायचितैः फलैः २६ तल्पका
लमनुप्राप्तैः सहस्रैश्च न किं नभः अन्यस्त्वप्याययतां लब्धैर्ज्ञातिकाङ्क्षी यथाक्रमं २७ जायते
न समः काले लब्धे ध्यानफले च तैः साधुसाधीयहे भगवंतैः संस्थितानां तपसा परा २८ तेषां

वप्रापकोपासनविध्यनुसारेण ध्यायिभिर्बहुभिरुपासकैः स्थितैः स्वरूपभावित्वेन संचितैस्तल्पकाल
मनुप्राप्तैः चेद्भावफलैर्नभः युगपत्सहस्रैश्च रत्नैकचंद्रसहितैः किं न जायते २६ २७ तेषां सर्वेषां च
जायो कथं संपन्ना सा च तेषां भिन्नदेशो रूहे एका कथं स्थिता सा च स्वतपसा परा ब्रह्मशोचारिणीतिषां
प्रत्येकं तपसा साधी बहुभागवनाद साधी च कथं संपन्ना २८ ॥ ॥

ओ.

गृहे गृहादनिर्गत्य निर्ममलोविनैव साकल्यं द्वीपसप्तके नृपः स्वगृहे तिष्ठेदिति च विरुद्धं यत्र वरशापाद्वा संपादितं तत्र गृहान्तर्भोग्यैव रत्नैः कृतिष्विति कथमुपपद्यत इत्यर्थः १९ किंच दानधर्मादितपसामौर्ध्वदैहिकश्राद्धादिकर्मणां चाह्नहूं क्रियोनलिप्रदेशोपदिष्टत्वप्रयोजनेन द्विं इहस्थानां परलोके न स्थूलदेहैकफले किं चाहेऽमृते देहादौ प्रीतिजननं न सफलं वाच्यं न च न तत्र मृते

तेषां च नराणां संपन्ना कथमेतन्महामुने गृहान्निर्गत्य साकल्यं नृपः सद्वीपसप्तके वर
वरशापाभ्यामिति श्रुतः कृतिष्विति दानधर्मादितपसामौर्ध्वदैहिककर्मणां २० इ
हस्थानाममूर्तानाममूर्तेप्यस्ति सत्फले अवहन्तीनमूर्तीत्र विषये लोकयोर्द्वयोः २१
देशान्तरे भूषणे जीवो भूषणे कालान्तरेपि वा फले संभवतीत्यत्र हि नानुभवने मुने २२ अ
समंजसमेवातिकथंस्यात्सत्समेजसं इत्यादिमे शापयगाणांगिराशीनावदानयोः २३

देहे तत्संबन्धमस्तीत्यर्थः २० यदि स्थूलाव्यवहन्तोजीवनतत्संभवमेवं तद्देहं यत्र तत्संभोगात्तत्रास्तीति तत्र यतो द्वयोरपि इहलोकपरलोकयोः अव्यवहन्तीजीवैः मूर्तीनविषयेनवात्रत्याद्देहादिमूर्तादेशान्तरे च विषये यदाश्रयेणास्य भूषणफलं भवतीत्यर्थः २१ २२ इहापत्यसमसंजसं सर्वं कथं समंजसं स्यात् इत्यादिमे शापयगाणांशीनावदानयोगिरा उड्डुपब्रुरःसंप्याप्याः भवंसोप्यंत्राये

800

हेभगवन्परमवस्तुनिपरमात्मनिविषयेउपदेशेनसर्वसंशयनाशनादुभयलोकहितंविरुद्धमहत्त्वफलं
मपिचविरुद्धं स्फुटंभवतित्वनन्तरंपरमवस्तुबोधनेमेकृतंतुमहाफलमिदंकथंमहत्त्वमेवमयाकार्यंत
त्राहसाधितिभवन्महत्त्वामहत्त्वसामान्यमस्तत्त्वनुपलम्भस्तत्त्वफलःकस्यचिन्महत्त्वस्यापिनभवतीत्यर्थः ३४
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि· णोषडुत्तरद्विशततमःसर्गः २०६ क्रमप्राप्तमतःप्रश्नाःकेचिदत्रस

क्विचिदिमेप्युदितेभासांसांप्रसांप्रइवोडुपः परमवस्तुनिसंशयनाशनादुभयलोकहितंभव
तिस्फुटं तदिहमेकृतसाधुसमागमात्तनुफलोनभवतीहकस्यचित् ३४ इतिश्रीमहारा·
निर्वाण· महाप्रश्नोनामषडुत्तरद्विशततमःसर्गः २०६ श्रीवसिष्ठः शृणुराघवतत्त्वथास्पष्टमे
तत्तेकथयाम्यहं येनतेसर्वसंदेहायास्यन्त्यलमनूलतां १ सर्वेतावज्जगद्भावाग्रसद्रूपाम
दैवहि सद्रूपाश्चसदैवमेयथासंवेदनेस्थितेः २ इदमित्थमितिप्रोक्तायत्रसंवित्तदेवतत्
भवत्यवश्यंपततेनासदेवात्मसदेववा ३ ॥

माद्दितः समाधास्यन्पृथ्यान्योऽस्मसर्गैःत्रिभिरुदारधीः तत्रैकविज्ञानेनैवसर्वविज्ञानात्सर्वसंशया
नोस्मूलोच्छेदेनपरिहारात्सामान्यतःसर्वप्रश्नसमाधानंकरिष्यामीतिप्रतिजानीतेशृण्विति स्पष्टंक
रतलामलकवत्स्फुटंमेतदात्मनतेकथयामि १ तत्रादौसतःप्रमाणसंवेदनानुसारिणोर्थेतत्र
व्यवस्थायांकोपिकापिसंशयोनोपपद्यतइत्याह सर्वेइति यत्रयदस्तीतिप्रत्ययोयत्रचनास्तीतितत्रोभ
यत्रापिसंविदेवभगवत्यानद्धरूपसमर्थनादितिभावः २ यत्रविषयेइदंवस्तुनीलपीतंचघटःपटः

अस्तिनास्तीतिवाइत्थमेवेतिप्रवधारणेनसंवित्तिःप्रोक्ता

यामाहेश्रेगतस्यविषयस्यतद्रूपंअवश्यंभवत्येव
तत्रसदाप्रसदेववास्तुनतत्राग्रहइत्यर्थः ३ ॥

वा· उ·
नि· टी·
७९

तत्कृत इति चेत्तत्रैवित्तेर्यथाप्रतिभासमर्थं साधकं नास्त्यभावादित्याह इहेति तिनितथाचनरकस्वर्गभोगायवि
देहकारणं किं तस्मादिति प्रश्नः समाहितं इत्याह नचेति तिनितथासंवित्या देह एक एव स्वरूपेण आत्मभावेन प्र
थमं विभाव्यते न देहेन तस्याः संविदो विदाश्रितत्वात् किंतु विभाव्यते देहस्यात्मना संविदा देह ४ मेतावति
४ वैपरीत्यमध्यस्तं तदिति यावत् ४ अतएव हि जनाः स्वमनाश्रितो देहे वर्तीति यत्तत्तथा विपर्ययं चेतयितार
मेव विदुः अनुभवन्ति इतरा संविन्न इतरा चेतयितृत्वं मां न स्वयं चेतयन्तीति विदुः अतः का विदुरिति रूपासे
विदेव शरीरतां संभवति तदन्या शरीरतां संभवतीति तदन्या शरीरता नास्तीत्यर्थः ५ अथ पद्यत्रयमप्य

इह कल्पितभावानां संवित्तिस्तत्र यो देहो विभाव्यते एक एव स्वरूपेण तस्याः खेन च तद्विदा ४ विदेमेव
विदुर्देहं स्वभावादाविनेतरेतरा संवित्कचित्संभवति न चान्यास्ति शरीरिता ५ आश्रितत्वमस्मै
दर्शयितुं इदं भासते जगत् समस्तकारणाभावात्सर्गादावन्यतात्र का ६ एवं घटेव विमले
वेदने ब्रह्मसंज्ञिते न देविदं जगज्ज्ञातिनत्के व जगात्तोऽन्यथा ७ एवं पूर्वापरे शुद्धमाविचार्य जगं
गतिस्थितेः लोकवेदमहाशास्त्रैरनुभूतमुदाहृतं ८ ॥

नैषवदिशामसमाधेयं जगतोऽपि संवेदनब
लादेव सिद्धेरित्याशंक्य चेनाह आश्रितेति सर्गादौ जगदपि समस्तकारणाभावात् अवश्यमाश्रयणीयः
स्वयंभ्रमपश्यतीति स्वमसंदृशः संविदात्मैवैवभासते अतजगदिति अन्यतात्र स्वमवैधर्म्यं रूपाकानकावि
दपि अथवा प्रतिभातीति अन्यगात्मस्वभावेनैव जगदनुभवात् अन्यता का न काचिदपीत्यर्थः ६ त
देवाह एवमिति ७ एवमविकार्यस्वब्रह्मण एव जगद्रूपेण स्थिते विद्वल्लोके वेदे अध्यात्मशास्त्रेषु प्रमाणो

देवमेवास्माभिरनुभूतं तदेवोदाहृतं नान्यदित्यर्थः ८

801

वा·
नि·उ·
टी·
७·ष·

802

समस्तानां भूतानां प्राणिनां संविन्मौ हृत्पद्मे हृत्पद्मानुभवसिद्धे समस्तानामनात्मसर्वेषु पूर्णं च महात्मभिः कैर्जगतो नित्यसंविन्मात्रत्वे अपलाप्यैव वैषम्यं हृत्पद्मे आपातवर्तमानानामनुभवमात्रानुभवनमात्रप्रमाणकाः सन्तः संविन्नित्यास्ति किं तु शरीरमेव कारणं यस्याः तथाविधैव तदुपादानिका जडात्मनो गुणः इति मोहमुपागतास्ते अज्ञाः तथाविधिकचार्वाकादयस्तन्मतापवेति द्वयाणामन्वयः १ २ कृतेन घोषपास्तः

अपलाप्यैव वैषम्यं हृत्पद्माश्रयं प्रत्यक्षमेकवत् समस्तभूतसंविन्मौ हृत्पद्मे पूर्णं महात्मभिः १ व
र्तमानानुभवनमात्रमोहप्रमाणकाः शरीरकारणं संविदिति मोहमुपागताः २ उत्प
न्नापवर्तालोध्यमानास्तत्कथाप्सुवे शरीरवल्लीवयोर्मूढबुद्धयोः केवलमेकधा ३ यथा
विपश्चित्कथया सर्वं संशयसे हृदयः नमवेत्रिषु लोकेषु देहयामास्वविकथैव सा ४ ॥

आह शरीरेति ३ यस्तमूढाग्रास्यानुद्दिश्यैवस्तनयाविधश्चार्वाकः असौ प्रपंचः प्रत्यक्षमात्रेनिष्ठो प्रमाणं यस्य तथाविधः नाप्रत्यक्षे प्रमाणमस्तीति निष्कृष्यादि सिद्धं न ग्राह्यमिति वक्ति सतेन तिर्युक्तिनाऽनेन सर्वविरुद्धेन अभित्तजनकर्णकठोरत्वाच्छिलासदृशाहृतिनाऽसौ कैनैव निमित्तेन सर्वैर्विविद्धिरत्तः कृपोपघट्टइवइति प्रोक्तः यतोऽसौ पूर्वापरविचाररधियं त्यक्त्वा वर्तमानगोचरे प्रत्यक्षमत्या पश्चावत्त्रियत इति द्वयोरन्वयः ४ ॥ ॥

मी·

१३ १४ नचचार्वाकाद्युक्तासेश्वरानीश्वरप्रत्यक्षमात्रादिप्रमाणानभ्युपगमेन तदुक्तेर्निर्युक्तिकत्वात् वेदाद्
यस्तत्र हेतुर्विद्भुताः सर्वसंसारबोधेदेन पुरुषार्थसिद्धिरसमाः घनस्वेस्वानुभवान्विताइमोमतङ्कोहसौ
वदंतीत्याह वेदाइति लोकास्तत्त्वज्ञजनाः १५ यदि प्रत्यगात्मसंविदेव देहादिजगन्नार्हिशावस्तुनश्चारी
रमपि संविन्मात्रकतानवेवनीति मतिशंकायस्य तत्त्वेस्वयःकाचयश्वसूयथैवेदमुच्यते इत्याह १६ ब्रह्म

प्रत्यक्षमात्रनिष्ठोऽसौ स्फुटोऽस्त्विति वक्ति यत् तेन निर्युक्तिकेनोक्ते न शिलासहृदयात्मना १३ प्रोक्ताः
सर्वविरुद्धेन सोऽल्पः कूपोदरदर्दुरः पूर्वापरविचारत्यक्ता वर्तमानेऽभिनिस्थितः १४ वेदा लोकाद्य
श्रुतेर्दृष्टाः स्वानुभवान्विता वदंतीमां दृशं सर्वे यथा पश्यन्ति सद्बुधाः १५ संविदेव शरीरं चेत्कथं
कस्मान्न चेतति इति यस्य मतिस्तस्मै स्फुटार्थमिदमुच्यते १६ ब्रह्मणो ब्रह्मरूपस्य संकल्पनगरे
तते इदं तावज्जगज्ज्ञाने नवस्वप्नपुरे यथा १७ तत्समस्तं सदेवेदं चिन्मात्रात्मा निरंतरं भवत्येव
नेभ्रांतिः स्वस्वप्ननगरे यथा १८ तत्र नाबहिराः शैलाः पृथ्व्यादिनगरादिव सर्वं चिन्मयमाकाश
मितिते स्वानुभूतिमत् १९ संविद्व्योमघनब्रह्म तत्संकल्पपुरे विराट् शुद्धसंविन्मयो ब्रह्मा ततादिदं
जगदुच्यते २० ॥

पस्यहिरण्यगर्भवेषस्यब्रह्मणाइदंजगद्रूपंभानेसंकल्पनगरेततेविस्तृते १७ तदुक्तंततोनिरंतरंचिन्मात्रा
त्मैवतथा भ्रान्तिश्चतत्रस्वस्वप्ननगरेचेतनभ्रान्तिर्घटयाननयाश्रावादिजडमपिनेतिनिर्बाधमित्यर्थः १८ तत्र
स्वप्ने स्वानुभूतिमत् विचारे स्वानुभवसिद्धं १९ तदुक्तंजगदपिचिन्मयघनसंभावनीयमित्याह संविदिति
ब्रह्माहिरण्यगर्भः विराट्ब्रह्माण्डशरीरं तन्नाहृतमेवेदंजगदुक्तंसंविन्मयमित्यर्थः २० ॥ ॥

803

देहस्य जीवनं एव स्पंदः स्मृतस्तस्मात्तस्य स्पंद इति नियतौ स्पंदो ब्रह्मणा हिरण्यगर्भरूपया चिताया कल्पि-
तो न तु वासः तेनानुभूतवान् न वैपरीत्येनेति श्लोकेन वैतत्त्वाज्जकस्पंदप्रसक्तिरित्यर्थः २३ निर्द्वंद्व-
ज्ञत्वेनेदृश्यै शुक्तिरित्यस्मिन् जगति स्वतंत्रं समाख्याते तदा स्वायंभुवविष्णोरिति महाप्रलयेति साईन २४ न

ब्राह्मे संकल्पनगरे यद्यत्संकल्पितं यथा तथानुभूयते तत्र तत्संकल्पपुरे यथा २१ संकल्प-
नगरे यद्यद्यथा संकल्प्यते तथा तत्तदालोक्यते तत्र तत्संकल्पपुरे यथा २२ तस्मादिदस्य
नियतौ यथैतौ ब्रह्मणाचिता स्पंदास्पंदौ कल्पितौ तौ स तथैवानुभूतवान् २३ महाप्र-
लयपर्यंते पुनः सर्गः प्रवर्तते समस्तकारणाभावादुत्पत्तावन्न विद्यते २४ विशुद्धत्वात्
प्रजेशस्य न च संभवति स्मृतिः ब्रह्मैवेयमतो दीप्तिर्जगदित्येव भासते २५ तस्मादाद्यात्म-
नाभाति ब्रह्मैव ब्रह्मणा स्वतः जगत्संकल्पनगरमिति बुद्धे च सेतनावे २६ ॥

तु पूर्वप्रजापतिर्निर्मितेऽस्यमत्रोपपद्यते तत्राह विशुद्धत्वादिति पूर्वप्रलयात्पूर्वमेव पूर्वप्रजे-
शस्य विशुद्धत्वात्तत्कृतजगतो निःशेषप्रलयादित्यर्थः अतस्तत्संस्कारस्मृत्यादिनिमित्तकारणा-
न्यपि न संतीति तदाद्यशय इति भावः अयं च तदाद्यशयोऽस्मत्सिद्धांतसिद्धो वस्तुतः कल्प एवेति समापतेर-
ब्रह्मैवेति दीप्तिः स्वयंज्योतिर्ब्रह्मैव जगदिति भासते नत्वस्य रूपं जगदन्यदस्तीत्यर्थः २५ तदेवस्प-
ष्टयन्नुपसंहरति तस्मादिति ब्रह्मणा प्रथम आद्यो हिरण्यगर्भस्तदात्मना भाति भावेकः ततस्तेन

ॐ. स्वयं संकल्पनगरे जगद्बुद्धैव २६ ॥

१७ एतेन मातापित्राद्यभावेपीति शङ्कापि समाहितेत्याह यावदिति मरणानन्तरं जगद्दर्शनेप्यमेवमायो
बोध इत्याह तस्मादिति १९ आद्यस्थमनः आदिसर्गे २० यथाप्रबुद्धस्य तत्त्वविदः स्वप्नाप्रबुद्धस्य वा स्वप्नदेशे का
लौ जाग्रत्सर्गेण अणुमात्रमपि न व्याप्तौ तथा परलोकग्रामस्याप्यैहिकदेशकालौ न व्याप्नुत इत्यर्थः २१

यथा संकल्पनगरं चिन्मात्रं भाति केवलं तथैवाकारणं भाति चिन्मात्रात्मेषणो जगत् १७ यावी
रमस्तावामात्सयथवत्प्राप्तिविभ्रमः वैश्यात्मानेन तत्र तत्रैहलोहेन स्मये जगत् १८ तस्माद्यथा
स्वप्नपुरे यथा संकल्पनगरे तथापरूपामि चिद्व्योम मरणानन्तरं जगत् १९ अदृश्यादिम
यं भाति दृश्यादिमयवज्जगत् यथेदमादृश्यमतो मृतस्याप्यखिलं तथा २० देशकालौ न
सर्गेणाप्रबुद्धस्यैव तौ यथा अणुमात्रावपि व्याप्तौ तथैव परलोकिनः २१ इहैव प्रबुद्धविषयेष्वा
नुभूतमपि स्फुटं जगत्सविषयेनैकिंचित्कारणतोगतेयथा २२ अप्रबुद्धस्यास्य देवयथेदं भाति
भासुरं तथैव स्वर्गवद्भाति व्योमैव परलोकिनः २३ भुवनादियमायात्प्रातोवमेव परलोकिनः
अभूतपूर्वं समाभाति मृतः पूर्ववदानते २४ मृतोऽयं पुनरहं त्वन्योऽयमलोकः शुभाशुभं भुंजेऽहमि
ति स्वचान्तो मृतो भ्रान्तिं प्रपश्यति २५ ॥

हि.

एवं तत्त्वविषये जगदपि न व्याप्नोतीत्याह इदमिति २२ अप्रबुद्धस्य निद्राणस्य व्योम चिद्व्योमैव २३
मृतः पूर्ववत् पूर्ववत्सिद्धवत् २४ अयमहं मृतः पुनर्नाशकिभावेनात्मत्रः यमलोके आगतस्तत्र शुभाशु
भं भुंजे इत्यादिभ्रान्ति २५ ॥ ॥ ॥ ॥

वा·
नि·उ
टी·
७२·

संभ्रांतिर्निःशेषेषु मोहोपायेष्वेवानादरेण नश्यति नान्यथेत्याह मोहोपेति २६ एतेन धर्माधर्मावेव जगदाकारेण परिणमेते इति आस्तिकपक्षोप्यनुगृहीत इत्याशयेनाह अप्रवृत्तस्येति संविद्विहितनिषिद्धाचरणानुभवरूपा २७ सत्यात्मस्वरूपस्य तु शून्यरूपमपि न सत्यरूपं च न किंतु ब्रह्माभिधं चेतनमेव जगत्स्वरूपे भाति न चैवमज्ञानवशादेवानर्थभूतेयं विज्ञाते परमकल्याणमिति तन्निश्चयानंदात्मकमेवेत्यर्थः

मोहोपायानादरेणामेष मोहो नश्यत्यति बोधादवासनत्वेन मोहप्रपञ्चप्रशाम्यति २६
अप्रवृत्तस्य यासंविन्साधर्माधर्मवासना स्वप्नवल्लात्मिका भाति यत्नेनैव न गात्क्षियते २७ न
शून्यरूपं न च सत्यरूपं ब्रह्माभिधं भाति जगत्स्वरूपे न चापरिज्ञानवशादनर्थभूतं परिज्ञा-
नवशाच्छिवात्म २८ इति श्रीमहारामायण· नि· महाप्रश्नप्रसंगो नाम सप्तोनद्विशततमः
सर्गः १९३ वसिष्ठ उवाच शुभाशुभं यथोदेति प्रज्ञानो हृदसंगमे अमेवडेवप्रतियोर्द्वयोः
स्तटिदेहुणा १ ॥

२८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य· निर्वाण· उत्तरा· सप्तोनद्विशततमः सर्गः १९३ हृदयदेशागतैर्धैर्यैरन्यत्रापि प्रज्ञाफलेषु प्राप्यमाणेतिनाहृदायातविकासेच वर्ण्यते अनिच्छितोपहितैर्हृदयदेशागतैः फले प्राज्ञाप्राप्तेऽत्यसंबद्धेरसंनैरत्रकः क्रम इति प्रश्ने तत्र भावयितुं प्रतिजानीते शुभाशुभमिति अप्रतिघेर

सर्गः १ ॥

श्रीः

806

यथयस्माद्धेतोर्ब्रह्मैवाज्ञानाद्दृश्यबोधोयोनहृद्ये ब्रह्मबोधयतश्च ब्रह्मैव भवति तस्मादिदं जगद्ब्रह्मसंकल्पनं
गरे इतितावत्स्थिते १ कि तस्मात्त्वाह यथदिति २ ततोपि किं तत्राह एवमिति यथा तेन अस्मिन्संकल्प
मये गृहे यथा प्रजा एवं तत्संकल्पानुसारिणी सेयप्रजा तथैव ब्राह्मसंकल्पमये पत्तने जगत्यपि इयं प्रजा ब्रह्म
संकल्पानुसारिण्येव भवतीत्यर्थः ४ तदेव स्पष्टमाह एतदिति ५ यज्जगत्यस्मात्संकल्पनगरे वे

ब्रह्मसंकल्पनगरं जगत्तावदिदं स्थितं यद्दृश्यं दृश्यबोधेन ब्रह्मैव ब्रह्मबोधतः १ यथत्संक
ल्पनगरे यदा संकल्पितेयथा तथानुभूयते तत्तत्ता हृत्स्विरचने तदा ३ एवमस्मिन्गृहे यथा
ते संपन्नेवमियप्रजा एवं संकल्पमयेपत्रै त्रैजगत्येव भवत्यले ४ एतत्संकल्पपुरे याहृश्यंते
तथा स्थिते यथा संकल्पयसि यत्तत्तथा किल पश्यति ५ यथैव वरशापाभ्यां शुद्धसंविद
वाप्यते संवित्तथैव भवति ब्राह्ममेवेति कल्पनात् ६ प्रजाविधिनिषेधाभ्यामेकयास्याव
वस्थया तथैव फलमाप्नोति ब्राह्ममेवेति कल्पने ७ देहिनो यज्जगत्यस्मिंस्तत्प्रत्युपले

भतः ग्रसदासीन्नगर

दैस्ममिद्धुपलभ्यते ८

लं दृश्यमनुभूयते तत्र वरसंकल्पसिद्धवद्बोध्यमित्याशयेनाह यथैवेति मुनीनां यमनियमादिनि
षेवणोत्थशुद्धसंवित् वरशापाभ्यां यथाव्यवहारक्षमा अवाप्यते ब्रह्मसंविदपि तथैव भवतीत्यर्थः य
द्वरशापाभ्यां भवति तदपि ब्रह्मणैव तपस्विनां वरशापाः सिद्धा इति कल्पनाद्ब्राह्ममेव सत्संकल्प
नेबोध्यमित्यर्थः ६ प्रकृते प्रजाविधिनिषेधशास्त्राभ्यां बोधितयोर्धर्माधर्मयोः मध्ये एकया आस्थयाव
वस्थया यत्तत्फलं यदाप्नोति तदपि ब्राह्ममेव इति एवंविधसंकल्पनमित्यर्थः ७ ८ ॥ ८ ॥

वा.
नि. उ.
टी.
७११

अतश्च जगतः किंचित्कालसत्त्वेन भानमपि ब्रह्मसंकल्पवशादेवेत्याह चिद्रूपेति द्वे अंगापनज्जगत् ४
यदि ब्रह्मसंकल्पवशाज्जगत् तर्हि पूर्वं तत्सृष्टिप्रलययोः किं तेनोपलम्भेन पश्चात्तात्पर्यन्तं कालयोः कि
मर्थमनुपलम्भेन चलद्भ्रुः सदाविर्भावितमात्रमिदं जगत्स्थितिरात्मभवज्ञानस्वभावमाने किं कथमि
त्यर्थः ५ सांप्रतिकस्यात्मस्वभावपदे दृष्टान्तेन समाह अस्मिन्निति सर्गे सृष्टप्रलययोर्भूतोपलयद्वि

चिद्रूपब्रह्मसंकल्पवशादेवेदमागतम् चिद्व्योमनिमेषोन्मेषनानावैतौ प्रलयोदयौ ४ रा
मोवाच किं नोपलम्भने पूर्वं किं पश्चादुपलम्भने जगच्चैवचलत्पुरिदं स्थितारंभभासु
रं ५ वसिष्ठः अस्मिंस्त्रिव्योमसंकल्पपुरस्येव भाव ईदृशः यद्भूत्वा न भवत्येव पुनर्भवति
वेदनात् ६ बालसंकल्पपुरवद्व्योमकेशोण्डुकादिवत् किंचिन्नेमसदसद्रूपाः भान्ति सर्गा
श्चिदात्मनि ७ तत्संकल्पपुरं कृत्वा विनाशायसिनत्क्षणात् स्वतोऽन्यसंविद्दृष्टान्तः स्वस्वभा
वः स्मृतेर्यथा ८ चिद्व्योमकल्पनपुरे यद्वन्मज्जनमज्जने स्वभावकचनं तस्मात्तद्धि विमले तथा ९ ॥

पुनर्मोहे पुनर्भवत्येवेति न तत् अस्मोऽई ईदृशः भावः स्वभाव एव ६ बालसंकल्पपुरादेर्यावत्संक
ल्पभ्रांतिकालमात्रावस्थाननियमदर्शनेन सदसद्रूपतावधारणाद्वा तस्य यथार्थत्वमित्याह बाले
ति ७ जगत्संकल्पयित्रैव तत्प्रलयस्यापि संकल्पनाद्वा तथात्वमित्याह तमिति अन्यसंविद्दृष्टान्त
त्प्रलयसंकल्पवशात् आकारान्तरसंकल्पवशात् स्वप्नयथा येन स्वः स्वभावस्तथा चिद्व्योमसंकल्प

ॐ. पुरे न स्वप्नरूपेण विमले स्वभावकचनमिति परेणान्वयः
८ ९

808

अतश्चिज्जगद्भ्रमः संविद्घनमात्रं सद्घनाघनेव्योमैवाकाशमेव यतः स्वप्नमेवजगत्तेनहेतुनाअसौपरले
स्थोयद्यत्तन्निकरोत्यपिचेतनत्वंसमनावरणस्यास्यसत्यसंकल्पस्यबलाद्योजनानांशतेष्वपिबद्धभित्तिपुरै
रपिव्यवहितंपुण्यपापादिकर्मपरलोकादिषुसमीपवर्तमानवत् स्वर्गनरकभोगसुखादिकार्यकृ
द्भवतीत्यर्थः २६ बहिर्देशकालव्यवधानेकर्मतत्फलोभयधाथामसाक्ष्यधिष्ठानभूतोनिरावरणाद्यपका
त्मानतयोभयोःसदैवसन्निधानात्किन्नामकर्मफलंसञ्जीवोनचेततिसर्वंचेतत्येवेत्यर्थः २७ यथास्व

संविद्घनस्तनाघनेव्योमैवचिज्जगद्भ्रमः तेनासावद्ययन्नामकरोत्यपिचचेतति २५ नटना
वरणस्यास्ययोजनानांशतेष्वपि पुरैरपिस्वप्नइवइवकार्यकृद्वर्तमानवत् २६ किलदेशा
न्तरेनित्यमथलोकान्तरेऽपिच निराहृतोयथाकामंसकिन्नामनचेतति २७ यथाम
णौस्वकचतिःप्रान्तमज्जननिमज्जने परावर्त्ताःस्वभासास्यचिन्मणौजगतांतथा २८ विधी
नांप्रतिषेधानांलोकसंस्थाप्रयोजने सैवसंविद्दृढाकारात्वन्यापिफलदायिता २९

कचतिमणौस्वभासैवकान्तिविशेषरूपाप्रान्तमज्जननिमज्जनेप्रतुभूयनेनतथाचिन्मणौजगतांसृष्टिप्र
लयात्मकोनानाकर्मैवविचित्रभोगात्मकस्वस्वभासास्यपरावर्तनेनपरावर्तोऽनुभूयतइत्यर्थः २८
विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यापिफलप्रयोजिकालोकसंस्थैवचाब्रह्मणोनिरूढत्वाद्दूरस्थकर्मणामपिफलं
कल्पयतीत्याह विधीनामिति प्रेत्यसन्नापरलोकगतानांस्थितस्येतिशेषः २९ ॥ ॥

810

वा.
नि उ.
टी.
७२२

वस्तुतस्तु जन्ममरणोपचारात्मनो न त्वतः किं न स्वस्वात्मन्येव भ्रान्त्या तत्कल्पनमित्याह न कदाचनेति यथाज्ञाते
जन्मापि नेष्यते तादात्म्यपदे स्थितेन तत्त्ववस्तुन इत्यर्थः २०। २१ तथात्ममरणमपि पूर्वदेहादिध्वंसनिकृन्तनोप
सेहात्स्वयनान्यदित्याह यथेति ज्ञानोत्पत्तिरित्युच्यते जीव इत्यर्थः कृत्स्नाकारकचनाकचनेचाह्वानोपदि-
तर्हि सः स्वभाव एवेत्याह कचनेति २२ मतिमेसैषधीनां प्रभावविशेषाणां प्रतिवस्तुनः सैन्यसंकल्पस्वभार

न कदाचन यान्त्यस्तमुदिते न कदाचन ब्रह्मसूर्यचिदाभाने सर्वदात्मन्यवस्थिते २०। यथा तरङ्ग-
कृत्स्नपानात्कल्लोलोत्कल्पनापुरः स्वयं जलादिवाभाति ज्ञानमित्युच्यते तथा २१। यदा स्वभावा-
त्कचनं सेहृत्यात्मनि निपतति ब्रह्मविकरणे कालात्मा ज्ञानमित्युच्यते तदा २२ कचनाकचनैर्यः
स्व स्वभावो निर्मलो ह्ययं यथैतावात्मनो नान्यो संस्पन्दात्स्पन्दो नभस्वतः २३ जरामरणादेन्तु
णिहरणान्यत्र पृथक्पृथक् भवेविनि यथैतानि सृतिनिकल्पनाप्युते २४ ब्रह्मसंकल्पन-
गरे स्वभावाविदितात्तथा शेषधीनोपदार्थानां सर्वेषां च जगत्त्रये २५ न संकल्पयिताग-
जन्मसंकल्पनगरे स्वयं ह्येतन्न संकल्पयति कालनकानिव २६ ॥

वापवनयोरुदिता इति सदृष्टान्तमाह जरेति द्वाभ्यां २४ न हि किमीश्वरः प्रतिहन्तां प्रतिवस्तुशक्ति-
कार्यादिभेदान्संकल्पयिता कल्प्यते नेत्याह न संकल्पयितेति प्रतिवस्तुप्रतिहन्तां ईश्वरो न संक-
ल्पिता कल्प्यते किंतु बालः क्रीडनकान्यत्र विशेषान्सकृदेव संकल्पयित्वा तज्जातीयमतज्जातीय
कार्यक्षमं वन्तत्स्वतज्जातीयमित्थमन्यथानामिति तद्दृष्टान्तेव बीजाङ्कुरादिक्रमेण पूर्वपूर्वन्हणाप्तु-

गे नियतसंकल्पवृत्ति ४८ ॥

प्राग्भूतेनैवयथास्वसंकल्पयन्तिनानेनेवपदार्था स्वदेवयवाः शक्तिकार्यादिभेदाअपिआह्लात्कार्यपरेष
रम्भसंकल्पादेवस्थितोऽतीतेष्वविच्छिन्नस्वस्वभावः २७ नैनसंकल्पितपदार्थाः आत्मनाहंस्वभावेनना
नात्मकतयास्थिताअपि प्रथमतःस्वभावेचिदेकात्मकतयाभांति एवंस्वतोनानाकारस्वभावाअपि
सद्रूपतायेकसारास्तिष्ठंतिनत्वतेषुपदार्थेषुमध्ये के आत्मनिब्रह्मणिचिन्मात्रतयाऽस्थितायतःसैवचित्सर्वा

स्वयंस्वभावएवैषविच्छिन्नस्वास्वसंस्फुटं यथास्वसंकल्पयत्याशुतत्रैवयथावाअपि २७ चिदात्म
कतयाभांतिनानात्मकतयात्मना अप्येकसारास्तिष्ठंतिनानाकारस्वभावकाः २८ अस्मि
केकिलतत्रास्तिब्रह्मचिन्मात्रतनात्मनि सर्वात्मिकासायत्रास्तियथातनभांतितत्तथा २९
अनादिमध्यांतमनंतवीर्यं किंचित्रकिंचिच्चसदप्यसत्सं स्थितंयथायत्रतदात्मतत्रसर्वा
त्मभूर्भूततृणादिजातौ ३॰ इतिश्रीरामायणेनि॰ महाप्रश्नमोक्षोपायेनिर्वाणीयउत्तरार्धेनामाष्टोत्तर द्विशततमः सर्गः

त्मिकायत्रयथाआस्ते तत्रतथाभांतीत्यर्थः २८ एवमनादिमध्यांते अनंतवीर्यमपरिच्छेद्यशक्तिकं
ब्रह्मकिंचित्रकिंचिच्चस्थितं असत्यसद्रूपिस्थितं सत्यंचानृतंचसत्यमभवदितिश्रुतेः यत्रैतत्तत्सर्वा
त्मभवतीतिसर्वात्मभूः अतः भूतेषुप्राणिषुतृणादिजातौचयत्रयत्रदेशे यदात्मकेयत्स्वभावेप्रसिद्धंतत्र
स्वयमेवतत्स्वभावंभूत्वास्थितमित्यर्थः ३॰ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि. उ. अष्टोत्तरद्विश
ततमः सर्गः २०८ ॥

पुणपञ्चाणामेत्राम्नोविविदस्यफलकर्मणो अविरोधेनस्वापफलमिहपुण्यप्रमाणादने यत्रश्लोकमेवप्र
श्रानुवादार्थंपुत्रार्थेनेषामन्हलाणांविनिमयेन तत्समाधिंश्रावयति एकस्येति १ नेवहमाणामधि
कारित्वप्रतिहेत्वादीनांसर्वेषांफलेब्रह्मणाकल्पितेसंकल्पेनसमर्थिमादिसर्गे २ यत्त्रमेकल्प
पमनेयदर्थंयस्याधिकारिताबोधितार्थंमिश्रमुपैकामश्रदे यथायागादिदेवं तत्रानुष्ठितेस्नानदा
नतपोयज्ञादिपुण्येनतथानात्मोत्कृतेसंस्कृतेशरीरेव यदिकाम्यविनियोज्यस्य पुण्यस्यास्तितदानः

वसिष्ठः एकस्थानीविनेतुंसःसुहृदामवणोद्विधा स्वनार्थिनेयथायागादेर्देहेवयमदिदंशृणु १
देवानामर्थधर्माणांसर्वेषांप्रतिनेफले ब्रह्मणाकल्पितेसर्गेसर्वैसंकल्पपत्रने २ य
त्पुण्यंयदर्थंवदेवत्रनात्मोत्तथाकृते यदितन्नहिनियोज्यस्यतस्योत्तमतितिष्ठत्तात् ३
तमस्मात्महतःपापाज्ञागमेनोविलेववा विनिश्चम्यात्मतत्पुण्यंपरिधास्योपशाम्यति ४

स्यपुण्यस्यनिष्कृतात् अवशुपमत्रमदिदंफलंभविष्यतीतिनिश्चित्यकृताद्यागामरणादेः सका
शात् तत्कामितेफले उत्तमत्याविर्भवत्येवेत्यर्थः ३ अत्तकृतेनपुण्यस्यैव फलंकिंनस्तुअज्ञावः
नः यथागामरणादिपुण्यैःकिंकर्तानितत्राह तदिति तस्मात्स्ययागादिमरणाद्युत्पन्नेनतः महतःश्रु
महत्वादेः पापादेकभागेअविलेसेपूर्णेपुनःपापेवाहेतुमहात्मनोरतस्मात्तस्मारेणपरिश्राम्यति
रस्यस्वयमप्युपशाम्यति धर्मेणपापमपनुदतीत्यादिश्रुतेरितिभावः ४ ॥ ॥

श्रीः

विनेयस्य ग्राम्यस्य पुंसः पापं शल्यं चेतनः हेत्वार्जितो धर्मोऽपि किंचिन्निःशेषं तन्मायेनाशु धिवाततस्त्वा
हैतुकस्यादियति पादिनेफले श्रेत्रेन विचल्लाति कामस्य फलमपि किं चित्ताय यस्मेवेन्यर्थः ५ यत्र तु वि
नेयस्य ग्राम्यस्य पुनः पुंसां हेत्वार्जितेन धर्मेणासमवलेपापमस्ति तत्र तु लवबलवैबादेव तेन धर्मेण
स्वपनेनवमस्तु कास्यास्य पापस्य पुण्यस्य च भोगाय देहशरीरेन योऽसु देहे विदेविदाभासो भ्रांति स्वयमा
त्मिकेकवतः ६ यद्यद्यथाग्रलसंकल्पकचिनेन तन्मयैवबावस्थितमित्यर्थः ७ ब्रह्मसंकल्पकवि

विनेयपापमल्पे चेद्धेत्रधर्मोऽधिकस्ततः तन्मायेनाशुधिवातनकु रूपवद्विवलाति ५ हे
त्रधर्मेणानेनास्य विनेयस्य महीयते हेत्रशरीरे विधेऽसम्यक्कचनैः प्रतिभात्मिके ६ इत्ये
वमादिपापानां पुण्यानां च फलं महत् ब्रह्मसंकल्पकचित्तेन यथा यद्यत्तथैव तत् ७
ब्रह्मोद्यत्तेऽसौ चिज्ज्ञानं सोऽब्जजाद्यहमादि च समयात्तेन यातनं तन्मस्य संकल्पने जगत् ८
प्रतिभैव विनेयस्य हेत्रपुण्येन तादृशी नयैवोदितिसायातु विपरीतवत्तायथा ९

नमित्यत्र किं तद्ब्रह्म कथं वा तत्संकल्पकचित्तेन जगत्तदाह ब्रह्मेति सएवाब्जजादिसमष्टिजीवाश्चाहमा
दिव्यष्टिजीवाश्च समष्ट्यासंकल्पयत्रास्ते व्यष्टिसमष्ट्युपाधीनतस्य संकल्पनं जगदर्पिततथ्यास्ते इत्य
र्थः ८ धातृसंकल्पानुसारेणैव विनेयस्य हेत्रार्जितपुण्यानुसारेण तत्फलभोगात्मिका प्रतिभैव र
समवबुद्धेति यथा पुण्यविपरीतपापवतो नरकादिप्रतिभोदेतितद्वत् ९ ॥ ॥

813

कीदृशाप्रतिभा इति ताआह लिखितेहर्म्येष्विति एकात्मनेति अहं एकएवात्मनामृतः अमीममबंधवः सर्वेजीवंतिमदर्थे रुदंतीतिलिखितेहते १० एतदिदंसर्वाणिभित्तिबंधूनामपि असत्तत्रप्रसिद्धं रोदनश्रवणनिर्द्दे णागमनदाहादिकं सर्वमपि धात्रहो भवतां सविपानदृष्टबालानपिनादिध्यानमत्तां पुंसामिवतादृशी प्रतिभैवेतिवाच्यं तादृशाइतिकजेनादष्पूर्वादृशः ११ सुहृदानत्मकत्कटानि पुण्यपापानिवाससे तिनदातैःसैवदत्तैर्महात्मभिर्निग्रहानुग्रहदृष्ट्याईहितेसतिवाद्वैःपैर्लब्धाणि अन्यथाप

एकात्मनाहमेवैषमृतो मीममबांधवः रुदंतीमेपरेलोके प्रमोदमहमेककः १० बंधूनामपितत्रैव नदेवास्मत्तुप्रैवच प्रतिभासदृशी वेतिधात्रहो भवतामिव ११ अन्यैः पुण्यपापैर्लब्धीमहात्मभिरीहिते लब्धाण्यप्यन्यथामेतिरूपाणि विकल्पनावशात् १२ अचेतने शिवीभूते तेपिपश्यंतितेनमृते रुदंतितेचदहनेहियंतिसहबांधवैः १३ विनेयः सयथात्मानं संविद्रूपेणादेहिना जरामरणमात्मानं वेत्तिस्थितमदुःखितं १४ ॥

रैर्लब्धाण्यपिविनात्मकलानिशरीरादीनि विकल्पनावशान्मेतिभवंतीत्यर्थः १२ तेजनाअपिक्व वि दग्धुत्कटैः पुण्यपापैस्तैर्विनेयं मृतं पश्यंति १३ एकस्यजीवितेपुंसः सुहृदामरणे द्विधा मृतार्थिते प्रयागादौ देवैतत्कथमुक्तनामिति प्रश्नं समाधत्ते विनेय इत्यादिना देहिनाजरामरैर्मरणमितिः च्छेदः सः सुहृद्द्विधोः कर्मण्यो विनेयएकः पुरुषः अन्येन तत्सहसंविद्रूपेणादेहिना सुहृदाय यथा आ

ग्रं: प्र. स्थितं तथास्थिते अजरामरणं आत्मानं अदुःखि
तं वेत्ति १४

किंच देहान्तरेणेत्याह यथास्थितेनेति नहि कथं न देहो मनोवस्थासिद्धिलत्वात् मृतमिति सहत
सजीवेन देहेनान्येन देहेन मृतिं वेत्ति देहे यथा गादेरात्रुमरणानुकूल पुण्यकृतां हि षाईरितः व
लान्मरणाय प्रेरितः सन्नित्यर्थः १५ तत्र द्विषत्कृताभिचारादिप्रतीकारशून्यतया विनेयविदोद्वण
तत्कालमेव मरणादिकं वेद्यते अनुभूयते सन्नद्धगात्रस्य द्विषः वर्मायुधादिना असन्नद्धगात्र:

यथास्थितेन देहेन बन्धमोक्षौ जीवितस्थिति मृतिं तु दृश्येनान्येन देहेन पुण्यविदेरितः १५ आ
विलासैर्विदासैर्विक्रन्यतो यावेद्यतेहणात् नहि सन्नद्धगात्रस्य केशाः सन्नद्धभेदने १६ प
श्यति वैपरीत्येन तद्वा मरतो यतः हृदयस्थितेष्वलभते जीवितं मरणं समं १७ इदमप्रति
घातैर्भ्रान्तिमात्रेण मात्रय न संभवति को नाम भ्रान्तो भ्रान्तविपर्ययः १८ संकल्पसमपुर
यायाभ्रान्तिरनुभूयते ततोऽधिकायेन नूनाऽजात्रस्वमनुभूयते १९ राजोवाच धर्माधर्मौ
कथं ब्रह्मन्कारणो देहसंविदः तस्मान्मृतौ कथं चैकोऽद्विशरीरं तन्मृतकति २० ॥

स्यविस्मृतस्य शुरवड्गादिना भेदनेन हि क्लेशः १६ १७ अनेनैव न्यायेन सर्वविरुद्धप्रश्नाः समाहिता बो
ध्याइत्याशयेनाह इदमिति भ्रान्तो को वा भ्रान्तिविपर्ययः एकब्रह्मविरुद्धो अपरो भ्रमः को वा न संभवे
ति स्वप्नसन्निपातादौ विरुद्धस्य सहस्रस्यापि सद्भावदर्शनादित्यर्थः १८ तदेवाह संकल्पेति १९ ध
र्माधर्मौ च मृतौ द्वावित्यप्रमेव प्रकृतकथा देपानुगुण्येन परिशिष्य राजा पुनः पृच्छति धर्माधर्मौ वि

ति तस्य अधर्मस्य च मृतौ मूर्तताभावे द्वि

तीयशरीरभावे ऋच्छति प्राप्नोति २० ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७२५

वानगिरीन् २५ ॥

यातः स्वप्नसंकल्पः प्रसृतं स्थापि मूर्तं तेनोद्घटयितुं समर्थं इत्याशयेनोत्तरमाह संकल्पनगरे इति ११
१२ १३ १४ सा स्वप्नसंकल्पेनैवैकं सद्युमकं भवति स्वप्नसंकल्पानुभूतसेनायाः स्मृतो समूहरूपतयापर
काकावेदृदमिति ध्यानेनदृतिकल्पनेन वान्यथानुभवनं भवतीति सर्वानुभवसिद्धमित्यर्थः १५
उपसंहरति तस्मादिति १६ नवाश्रामतई घन्मनस्वदसदित्यर्थः १७ प्रबुद्धस्यात्र किं नाम प्रसंगे

इतीदं संकल्पैकस्मात्प्रशम

श्रीवसिष्ठः संकल्पनगरे बाह्ये जगत्यस्मिन्महामते किं नाम नो संभवति सत्येवाप्यसमंजसे
यथैव संकल्पपुरे यत्र संभवतीह हि तथा स्वप्नवनेऽन्तस्मिन्किं वस्त्वसंकल्पने ११ स्वप्नसं
कल्पपुरयोरेकोऽगाद्गृणितिलद्दतो तथावेके वलिनस्मैसेनानुपगच्छति १२ महत्स्वाप्य
कतोयातितनैषैव सद्युमकं स्वप्नथास्वप्नसंकल्पसेनानुभवसंस्मृतौ १३ संकल्पस्वप्न
पुरयोरितिकानानुभूतवान् संविदाकाशमात्रेऽस्मिन्जगत्यनुभवात्मनि १४ कस्मात्
स्मिञ्चिदाकाशसंकल्पजगदात्मनि न संभवति किं नाम तन्न संभवतीत्यपि किं १५ एवमे
वमिथ्याभ्रांतिभ्रांतिभासस्तमोमयं नेह किंचन सन्नाम सन्न वासदिह किंचन १६ यथानुभूयते
यथानस्यानमदर्शिनः प्रबुद्धस्यात्र किं नाम तत्स्यादर्वागतेनफले १७ इहचेद्दिविनो धर्मेस्तु

न्सर्गैस्तनपर्वताः स्थिता

समितिश्रुषः १८ धर्माधर्मानुष्ठायिनो यजनाः शास्त्रकृतसकलनिश्चयावसाने स्वर्गानिव प्राप्नुवंतीत्या
ह इहचेदिति प्रसृतादेवास्तृप्तभोग्याः प्रसृतसमन्निर्झरफलद्रुमफलपुष्पादिपूर्णाः स्तुपर्वताः सर्गस्थिताः

संतीति घ्नास्त्वनौ वगम्यत दनुसारि संकल्पे सति तत्र गत्वा तान् दृष्ट्वा गिरीन्प्रा
प्नवान् स्वात्मानेकस्मात् भवतीत्यर्थः २९ ॥

816

यदि तन्मिथ्याज्ञानात्तत्रासमंजसमिति चेत्तुद्धिस्तत्स्वप्नं घं लोकस्तत्र धर्माद्यनुष्ठानेनेन परलोकस्तत्र भोग
स्तेनेतत्सर्वमेव जगदसमंजसमेवेत्याह इहेति इह जगति ३० यदि जगति किंचिद्भूतभुवनादिव
स्तुस्थिरं सत्स्यात् तत्रार्थविरोधः दृश्यको भवेत्तदा एष इदं समंजसमिदमसमंजसमित्येष
न्यायोखिलः युक्तिः स्यात् किंतु सर्वोपि दृश्यासो विनात्मसत्कं संकल्पनमेव दृश्यकः स्थितो न

इह यत्क्रियते कर्म तत्स्वर्गायोपभुज्यते इतीह संकल्पवशे सर्वमेवासमंजसे ३० यदि स्यात्स्थि
रं किंचिद्वस्तु तद्दृश्यको भवेत् न्यायश्चाखिलः किंतु सं विनात्मसत्कं स्थितः ३१ इत्थे
कस्थितेनान्यायः सिद्धस्त्वानुभवस्ततः यतो जगति संकल्पस्थितो ब्रह्मस्वरूपतः ३२ नच
संकल्पनगरे नाशो वासंभवो यथा सर्वार्थानां न यात्रा हि संकल्पेनास्त्यसंभवः ३३ य
थाकल्पितं तत्तथावत्संकल्पमेव न तत् सम्भावनं तच्चैवास्ति यतस्तत्सन्निवेशयत् ३४
ततः संप्रदायमिह संकरोन प्रवर्तते विनान्यचिन्मयत्वेन भवत्यर्थस्तनान्यथा ३५ ॥

वास्तवमित्यर्थः ३१ इत्येषोस्माभिरसमंजसरूपपरिहारन्यायोपि सम्यक्संकल्पसिद्धात्मकल्पनाहृ स्वा
नुभवः सर्वानुभवानुसारी स्थितोपि जगत्स्वपि यो ज्ञः यतो जगत्यपि ब्रह्मस्वरूपतः स्थितया स्थितः
संकल्पएव ३२ तदेवाह नचेति यद्यद्यथा तत्र प्राप्य संकल्पैः कल्पितं तत्तत्तादृशसन्निवेशवत्तया
संभावेनास्ति ३४ ततस्तादृशसन्निवेशसंभावनियमादेवज्ञानेंद्रियैः सर्ववस्तूनां सम्यक्स्वादादिः
तथा प्रदत्ताप्रवर्तनेकर्मेंद्रियव्यवहारे संकरश्चन प्रवर्तते पूर्वं विन्यस्तत्वात्तदिति यतस्सन्निवेशार्थः
स्त्वचिन्मयत्वेन विनाप्यन्यथा न भवति चार्थस्तु ३५ ॥

आकल्पमाप्रलयं यद्यथा भ्रमसंकल्पैर्भानेन तथैवस्थितं पुनः प्रलयानन्तरं अन्यत् ब्रह्माण्डान्तरं २६
२७ संकल्पपतनं तन्नोऽस्माज्जगतः यत्र संभवतीति मन्यसे तन्नास्ति सर्वं भवत्येव तत्त्वसंकल्पयितृ
तस्माच्चिदात्मनो नान्यत् तेन हेतुना जगद्ब्रह्मैव विद्धीत्यर्थः २८ इति वा· ता· नि· नवोत्तरद्विशततमः
सर्गः २०९ इहाथ वसिष्ठप्रश्नानां समाधानैर्निरूप्यते तथा देहादिजगतः सद्रूपाब्रह्ममात्रता वि

ततः संप्रेक्षणमिदं संकल्पेन प्रवर्तते। आकल्पं तत्संकल्पैर्यथाभातं जगत्स्थितं पुनः।
तेन संकल्परूपेणान्यत्तु पश्यति २६ संकल्पात्मस्वरूपं भाति कल्पे कल्पे जगत्तथा प्रति
जीवं विविक्तमस्मे स्वपेवात्मपुंयथा २७ संकल्पपतनत्वेन तदस्ति किं विषयत्वसंभव
तित्त्वचिदात्मनोऽस्मात् नान्यत्संकल्पयितृतायपरस्वरूपाब्रह्मैव तेन सकलं जगदंगवे
ति २८ इति श्रीरामायणे निर्वा· सर्वाखिलत्वानुभूतिदर्शनं नाम नवोत्तरद्विशततमः
सर्गः २१० श्रीवसिष्ठः फले दृष्टेऽतु भाद्रूपे प्राप्ते ध्यानस्थानेन मे ऽभः यथाऽनशतप्राप्तेतु तथै
दैकघनेस्फुरत १ चेद्विविक्त्यध्यानात्वः प्राप्ताप्राप्त समत्वसुस्थिताः नेदेनमस्तले प्राप्ता नवे
मेशुशुविनंस्थिताः २ ॥

ध्यानसदयपूर्णोऽहमिति निध्यायिचित्तैः फलैः तुल्यकालमनुप्राप्तैर्महद्भिस्तैरहं न किं नभ इति प्रश्नान्तरे
तत्र प्रथमं प्राब्रवीति फले इत्यादिना १ यदि चेद्विविक्त्याहंभावेन ध्यानातः प्राप्तैव चेद्भावे विरुध्या
तेनान्यभावविस्मरणादेः दृष्यायेन सुस्थिताः संतश्चेद्भावं प्राप्ताएव तथापि नेदं नभस्तले प्रा
प्ताः नाप्यतेषु शास्त्रिनेस्थिताः प्रविष्टा इत्यर्थः २ ॥ रामायनमः ॥

उं·

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७४७

यस्मिन्सर्वं साहिलिप्य परमात्मनि सूर्ये ज्योतिष्प्रदेव विनास्फुरति नावभासे ध्रुवे निष्क्रिये स्थिते सति
तत्प्रकाशमुपजीव्य नटनर्तकादीनां क्रिया इव सर्वाः श्चेष्टमूर्तेय स्थितेहाः लौकिकवैदिक
क्रियाः प्रवर्तन्ते यस्माच्च कटकादिभेदैः कांचनमिव पश्यामि तरंगालीव ह्रदवहुरूपभूः स्फुरति इ

सुनीतिरुवाच नहि मज्ञानतत्कार्यं प्राप्ते ज्ञानमनुत्तमे सा हि लिप्तस्फुरिता भासे ध्रुवो
दीप इव क्रियाः १८ सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते विविधेहास्थेदभूविकाः कटकांगदकेयूरनू
पुरैरिव कांचने १९ पयसीव तरंगाली यस्मात्स्फुरति हृद्रूपभूः तदेवेदं जगत्सर्वं
पूर्णात्पूर्णं व्यवस्थितं २० यथाप्राप्तेनुवर्तामि त्रिकालेन्यतिमत्वचः भगवंस्त्वत्प्र
सादेन ज्ञानज्ञेयोस्मि संस्थितः २१ कृतार्थोहं नमस्तेस्तु देवद्रवनातितो भुवि गुरोर्ह
नीतांताके न शिष्याणामहिकमेणणा २२ ॥

दं जगत्सर्वं तदेव नाममात्रमर्पितं तत्क्रियाकारकफलादिप्रपंचः रूपयितेशाकानन्ततिनिर
स्त्रिन्यया यथा यस्मिन्नाश्रमे प्राप्तं तत्तद्व्यवहारमनुवर्तामनुवर्तेक्षोटमः पदच्छेदः १८ १९ २०
२१ इदानीं श्रीगुरुकृतस्य परमपुरुषार्थप्रापकज्ञानदानोपकारस्य जगति प्रत्युपकाराभाव
मपश्यन्तत्त्वचरणयोर्नमस्कृत्यात्मानं यावज्जीवं दास्याय निवेदयति कृतार्थोहमित्यादिना

३

819

१

अतएव सस्मसमूलसर्वंमेधायविषयकार्याद्याधिनात्तुहृतिमात्रेणयथाप्राप्तानुवर्त्तनमेवजीवन्मु
क्तेस्स्वरूपंनिश्चितमिति कालहण्ड उवाच स्मृतिर्लोकादिना अतीतानागते अस्मिन्निकृष्टे च विषये स्म
तिः एवेहयोविषयस्य व्यवहारास्त्रवर्तमानविषयेदृष्टसत्या अन्यदृष्टस्य स्वप्नो अनेन सत्ताना तत्स्वप्ने प्रतीते वैय्य
स्तनविषये यथानिर्विषयास्तथानिर्विषयाः स्वप्नाः सर्वोपि वसंसारविकीस्थितिः अजले मरुदे
शे मरीचिका यथा नद्वत्स्वप्ने प्रतीताविषयेन कश्चिदपि संदेहः परिशिष्टइत्यर्थः १२ ग्रामादि

कालहण्ड उवाच स्मृतिर्लोकदृष्टसत्या च स्वप्ने वै यास्तते जले मरीचिकायथा तद्वत्संसा
रसंसारिकी स्थितिः १३ ममता निश्चितेनार्थो नाहन्तेनेह कश्चन यथाप्राप्तोऽनुतिष्ठा
मि स्वकर्माणि कस्त्राग्रहः १४ अत्रास्य इत्यर्कोनाम कालहण्डवाग्निवेश्यपश्यतः कृती ग्रा
मकर्माणि यथान्याय्यं काले कालेष्युपाहरन् १५ संदेहोत्र न कर्तव्यः स्तनीहा ज्ञानक
र्मणि संशयायत्तत्रघाते साध्यां संशयात्माविनश्यति १६ एतत्कृतानुनेर्वाक्येमनेका
र्थैकबोधने नमस्कृत्य गुरुं प्राह श्रोतिके विनयान्वितः १७ ॥

देवयथाप्राप्तेनवर्णाश्रमोचितव्यवहारेणतिष्ठामिस्थास्यामि स्वकर्माणिबलात्कर्मत्यागे १४
ग्रामकर्माविवाहेनग्रामकर्माधिकारः सन् कालेकालेयथोचितकालस्नानदानाग्निहोत्रा
तिथिसपर्याहिकर्मउपाहरन् अनुष्ठितवानित्यर्थः नामेतिकिलार्थे १५ हे स्तनीहागज्ञानक
र्माणिज्ञानेनात्तकर्मानुष्ठानविषये कर्मैवयाथयमलिष्यतीतिसंदेहोनकर्तव्यः १६ अनेकेषांसंदे
हविषयविरुद्धानेककोट्यात्मकानांसंसारिकाणांनांपारमार्थिकअस्तनतात्मनामसर्वविरो

स्यागेनैकबोधनेनुनेरगास्त्रस्थेनद्वाकांक्षता ंति
केसमीपे १७ ।

821

820

१८

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७२६

821

ब्रह्मणापि सत्संगावशेन श्रवणाल्लाभात्कृतार्थतां गतेनाहंतत्वज्ञानमिति पूर्वं कदापि न श्रुतमपूर्वमेवै॰ ततज्ञानसारं सत्संगान्मयाप्राप्तं ७ त्वदंतिके नानुपदेष्टुमित्यर्थः अनघे इति संबोधनेन निष्पापत्वा दधिकारसंपत्तिर्व्विनिर्दिष्टा पुनस्त्वं वेदान्तेभ्य माख्यानमिति सूचितं ८ परो निर्वृत्तिसुखविश्रान्तिश्रा गतानश्रुद्धमिति शेषः ९ १० तेउपदिष्टे अद्यानेककालदत्तामेवार्थं ११ तत्सर्वमिति मोहस्य कार

नश्रुतं पूर्वमेवैतत् ज्ञानसारं श्रुतं मया तेनैव शुद्धचित्तस्थोतः पीतामृत इवाधुना ७ ततो वाल्मीकिमापृच्छ्य आगतोस्मि त्वदंतिके एतत्ते सर्वमाख्यातं तव यत्पृष्टमनघे ८ इतःप रं गमिष्यामि सिद्धाश्रमसदनेशुति अप्सरा उवाच नमोस्तु ते महाभाग देवदूत तवयामम श्रा विता दर्थविज्ञानात्वं वा निर्वृतिमागता ९ कृतार्थावीतशोकास्मि स्वस्थास्मि विगतज्वरा इदानीं गच्छ भद्रं ते यथेच्छं शक्रसन्निधौ १० अग्निवेश्य उवाच ततः सा सुरुचिः श्रुत्वा तामेवा श्रममचिंतयत् स्थिता सा हिमवत्पृष्ठे समीपे गन्धमादने ११ कश्चिद्देतनुजेनपुत्रवसिष्ठस्यो पदेशानं तत्सर्वमवधार्यार्थं यथेच्छमितयाङक १२ ॥

णंकर्मज्ञानं वा मोहस्य साधनमिति त्वदीयसंदेहस्य तदवधारणात्समूलापगमाद्देवोक्तेः सिद्धेरि तिभावः १२ ॥ नमोनारायणाय ॥

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकरणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचदशोत्तरद्विशततमः सर्गः २१५ अरिष्टनेमिस्वर्गविकारहृत्यादिकृतार्थता वर्णनेनुग्रहमस्तुशिष्येतात्मनिवेदने उभयोनेवसिष्ठस्यागतस्यचरामादीन्कृतीहृत्यांश्रुतिचसंभाषिते श्रुत्वानापतद्वयंपद्मपेण १ राजाअरिष्टनेमिरुवाच

इतिश्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते शतसहस्र्यांसंहितायांवसिष्ठदर्शनेनाम पंचदशोत्तरद्विशततमः सर्गः २१५ वाल्मीकिः एतत्तेकथितेराजन्नुक्तेअथोनैसंभाषिते श्रुत्वानन्दमार्गेणानन्दंप्राप्तमिध्रुवे १ राजोवाच भगवन्भवतोदृष्टिर्वैवैर्यविनाशिनी आलोकितोयथाचाहंउत्तीर्णोस्मिभवांबुधेः २ देवदूतः इत्युक्तोमौनतोराजाविस्मयोत्फुल्ललोचनः उवाचवचनंमोक्षमयंस्निग्धयागिरा ३ राजोवाच देवदूतनमस्तुभ्यंगृह्यालेवास्तनेविभोः स्वतोसमपदेमेऽस्मिन्मुक्तेनतन्मयाकृते ४ इदानींगच्छभद्रंतेदेवराजनिवेशनं श्रुतेनतवश्रवणेनाहंनिर्वृतोमुदितोपिच ५ श्रुत्वार्थ्यंवितथतत्रस्थास्मामिविगतज्वरः इत्युक्तोहंततोभद्रेपरंविस्मयमागतः ६ ॥

वाल्मीकिरिति दृष्टिःकृपाकटाक्षः १ २ मैत्रेमित्रभावःस्वस्मिन्पदेस्वनुगमनेलक्ष्यतइतिस्वसमपदंशैषिकोणम् इतियत्स्निग्धिकंकेनतन्मयास्त्येक्कृतमित्यर्थः ४ सर्वतापोपशमेननिर्वृतःनिरतिशयानंदलाभेनमुदितः ५ इतिराज्ञाग्रेउक्तःसन्नुतद्विनयादिगुणसंपदापरंविस्मयमागतः ६ ॥

वा.
नि. उ.
टी. ७२५
इतिश्रीयाथानेदरूपोगुक्तिंभजेत्याश्रीरलेमंगला
दयः १७ ॥
श्री २१ ॥

ईदृग्महाफलेनतस्य ग्रंथस्य ज्ञानंतत्राह इमामितिमयोक्तां इमां मोहमयीं त्वसहितेनोपुरापूर्वं
कालेअचिंत्यरूपोविविक्तःसनंदनादीनांसमासेष्वामूलाग्रंस्यवंविच्छर्यपंनहाकांसवंशपुकः
वान् किमेतत् स्वत्वबालोवाल्मीकिर्वसिष्ठस्यस्यस्यवसिरः असत्यानसंभवंतीति तथाचपूर्वं
रामायणमस्तैस्यवरदाने नतेवागनृताकाव्ये काचिदत्रभविष्यतीतिसूचनार्थंश्लोकः १४
एतच्छास्त्रसमामोहृद्वात्रयनादिदानेविप्रादिभ्योरश्लोकतेत्याभिन्याह मोहेति विप्राःवाच

इमोपुरामोहमहीविचार्यसुश्रेष्ठिनांसहचनादि दिव्यः अयुक्तवानेनतदचिंत्यरूपोभवेत्
सत्यास्त्रनतस्यवाचः १५ मोहोस्यपायाल्लोककथागर्वेयेयानेसमामिहृयियोअपसात्
स्वेष्टमहताभिमताञ्जपानदानेनविप्राःपरिपूजनीयाः १६ ईदृतेभ्यःखलदहि
ताहिविनेमितेस्वस्यवनस्यश्चाला सत्यानुरूपंकृतमेवसंगणुणेपयथाशास्त्रसुपेत्यसो
तेन १६ एतमेकचित्तेकथाक्रमपातेवोधायश्रुद्धेदृहश्लाध्यहेहितेनश्रृश्रतनमममलेहृदा

कायाःउपलक्षणमेतन्मिश्रभृत्यादीनांयक्षपाणानामपि १५ सम्यकमाश्रमलेपेतेषांवितेषिनादहि
णांयथाशास्त्रादेया अमोकतांतन्यसेक्तनमेवअवश्रूपंस्वजातइतिसंगणुणेफलात्मनायथा
शास्त्रमुपेत्यवेतिमताविविच्यत्यर्थः १६ ईदृग्महत्वाजनेतनवशुद्धेबोधायककथाक्रमपातेहृदित
श्रहतनेदृहोत्रपुगात्रचिंतेएतच्छास्त्रस्वमयाकथितं एतच्छुत्वाजीवत्रमेवविमुक्ताशयःसत्लोकाउ
ग्रहायज्ञाननपःक्रियाफलयुतोयारब्बोयसत्कमेफल भूतयोगज्ञानसिद्धेअपर्वलक्ष्मीग्रहयां

द्विधामायोललक्ष्मीज्ञानतपः
क्रियाक्रमयुतांश्रद्धादयाम

नयुक्तांचित्तं कृष्णचैतन्य
निर्हृतिंभजमृष्ठांजीव

भोग,

त्रिवर्गाधिनींमुक्तांसंदेहोस्विदेहगुविंनिवृत्तिंनित्यानि

९८

823

इदानीं वक्तृणामपि तत्फलाद्विकार्थं बहुप्रदायिनोऽर्थं सम्यक्ज्ञानात् अन्येभ्यः श्रावयतामेव बोधफ-
लभागिनां नान्येषामिति नियमं सूचयन्नाह बहुकृत्वा ते इति अस्तु तथ्ये येसेनः बहुकृत्वानोऽत्रगुरूणाम-
ग्रे स्वयं सम्यक्प्रविचार्य तत्त्ववादकथयाग्रेथे सम्यक्प्रबोधितार्थमतिवचे पुनः पश्चात्स्वयमपि तेज-
लोनाय संप्रदायतोपदिष्येति तेपि श्रुते मोक्षे पुनर्जन्माभावान्नप्रयास्यंति अवश्यं तत्त्वज्ञानोपलब्ध-
ध्यानीत्यर्थः अन्यैः संप्रदायतोनधिगतैर्वाक्यैः कृतैः श्राविते वा किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ इदानीं

बहुकृत्वा ते प्रविचार्य सम्यक्प्रबोधितार्थं कथयाजनाय संतोपदिष्यन्ति पुनः श्रुतेन नते
प्रयास्यंति किमन्यवाक्यैः ॥ ये वाचयिष्यन्त्यनपेहितार्थं येऽलेखयिष्यन्ति च पुस्तकं वा ये का-
रयिष्यन्ति वाचकं व्याख्यानात्पुस्तकं शुभमार्यदेशे ॥ ते राजसूयस्य फलेन युक्ताः पुरुं
दिवं स्वर्गमुदारसत्त्वाः मोक्षं प्रयास्यन्ति तृतीयजन्मलाभेन लक्ष्मीमिव पुण्यवन्तः २३

अर्थावगमं विना ग्रन्थपारायणस्य पुस्तकलेखनस्य च वा इति कल्पनेन व्याख्यापनस्य च फलमा-
ह ये वाचयिष्यन्तीति द्वाभ्यां अनपेहितार्थाः बुध्यस्यभावात् अर्थापेक्षारहिता अपि पारायणादिक्रिया-
ध्यानपेक्षा निर्लोभा शुद्धये पुस्तकं लेखयिष्यन्ति ये इति कल्पनेन व्याख्यानात्पुरुषपुस्तके केवलं वाच-
कं वा कारयिष्यन्तीति ते सकामाश्चेत् राजसूयस्य यज्ञस्य फलेन युक्ताः सन्तः पुरुं पुरुः स्वर्गं प्रयास्यंति
उदारसत्त्वा निष्कामाश्चेत्तत्र जन्म सत्कुले सत्सङ्गात्श्रवणादिकं प्राप्य तृतीयजन्मलाभेन मोक्षं प्रया-

स्येति लक्ष्मीमिवेत्युभयत्रदृष्टान्तः १२ प

824

वा॰
नि॰ऊ॰
टी॰
७३५

नत्वाभावन्वेषामपि मन्त्रं न भेदाप्रत्याहितोपायइत्याह मनाभिति नयेन विवेकेनात्र तु त्तमयालोभाव
स्यानिरुद्दाहितयामसहितयासखेमनिवेनवसेवयातद्दत्ताभिर्योपायभूताभिः कथाभिराख्यायिका
भिः संगतेनेनतनुपदेशेन स्वयि योधिकालितः वेषमात्मननो विंदति लभते प्रथमसमासदेकासमका
स्त्रेन यथावसिद्धसंगतासावबोधयाऽविदं स्त्रदहित्यर्थः ५ तस्मालक्षणाद्यावरत्राद्याग्राम्यधर्मेरक्ताः इति
वेपर्वेद्राश्रस्महदिपरूपाः येदेहेरिघादितादात्म्येसर्वांगासस्तू यो ग्रह्यधः ये वरहदपुत्रदारादि
ममताभिनिवेशलक्षणाः सर्वं भूतेष्वैकात्म्यानुभवेकवसमेदाताग्रहेषाद्विदनबोध्यमपतेसर्वेहि

समतां न येनोनममसेवयावप्रश्नेनचोदावरकृथागतेन विंदति वेषं सुपियोपमसमावसिद्धसं
गादिवत्तावबोधयाः ५ तस्मावरत्राहृतबंधवत्साद्ये श्रृद्योत्सस्महदिपरूपाः सर्वे हितेमो
दरकथाविचारात्सालास्त्रवालाइवयोनमेदे ४ मोहात्मभुपायान्सममहानुभावान्नहार
स्थितियलमविदोवरिष्टाः पुनः सममेष्यतिन सेलिंते कोऽर्थः तत्त्वानेनवक्रदिनेन ५

प्रस्तात्मोहकथाविचारात् यथा बालाः स्त्रियः पूर्वं बाल्यक्रीडाद्यभिनिवेशात् इस्सानभिज्ञताञ्च
भर्तृषु वत्सपुत्राद्यपि कालेन सबालाः प्रौढाः सत्यो भर्तृ सिरमदेपेकात्वसंपन्नतिनहन्सर्वभूतेष
भेदमेकरसं यान्तीत्यर्थः ४ हे हत नपुत्रवत्स कण्भरहाजमंदाधिकाशिणामपिश्रवणाभ्यासे प्र
ज्ञानविवर्द्धनसमर्थत्वात्सुमहानुभावान् इमान्मोहात्मभुपायान् गुरुपूर्वं श्रवणेन येनात्मास्ते तिनेन
न विदोवरिष्टाः संताः पुनः संहृतिन सममेष्यति इयं सममसेविप्लपरम वहस्याकिः प्रन्येनवक्तुनाउदि

तेनउक्तेनकोऽर्थः किंप्रयोजनमित्यर्थः ९ ॥

825

३८

वसिष्ठपतामेवचूर्णोत्रब्रह्मांम्रहृत्पश्चवह्मध्यहृत्कमात्रिस्मानिह १ इदं च ममसद्रूपदृष्टिं ज्ञानेंद्रसंयोगनभो
गाम्भेगाभ्यासेनवधश्चान्नतृपनितत्थारहेन्याद्मामेनाहृथीतिति २ रेदश्चारष्यादयोराजानः सुपो
सन्नष्थितिनिजसङ्घोटमोडादेशाः ४ सच्छेत्रविचारेणैववामवस्तुवेंमुक्तधीरसि अयतद्दमोमो
हमेहितोष्क्रनाप्तुक्तेनवोसिमेभाविनसर्वशोकापकहालनादितिभावः ५ इष्टपरमपुरुषार्थं

एतामेवहृष्टंकोनामवहुभ्यपयथास्तावे नीरागाक्लिष्टमतिःश्लोकोजीवन्मुक्तःप्रशान्तधीः १
धीरनभ्यस्तमेयाहिरामादीनाभिवानव वनमोहनिमग्नापिविमूढापिनमुह्यति २ ए
वमेतमहात्मनोजीवन्मुक्तपदंगताः राजपुत्रावाचवायाराजादशरथादयः ४ नेवपु
त्रमरदानसयमेवासिमुक्तधीः सत्येमुक्तनतोस्यपश्चात्तेभोमोहसंहितो ५ मोहोपा
पानिमान्प्रणतान्महानुभवार्थदान् बालोप्याकर्ण्यतत्त्वानेयोतिकनाहशोकथा ६
यथामहतप्तणमनुप्रयातामहानुभावाश्चवोविशोकाः वसिष्ठवाक्यप्रसरेणमायो
गतव्यमायेपदमेवमेव ७ ॥

फललाटसखशास्त्रस्यसर्वशास्त्रमोर्धर्तिननसर्वमेदादिकारिषष्ठभ्यासेफलोपयानसमर्थत्वे
वदर्शयतिमोहोपपापानिति नाहशेस्त्वाचोपिकारिणिफलोपयानेकाश्या १ हेसायोयथाव
सिष्ठवाक्यातोहदिप्रसारेणसर्वसंशयपहितानाज्ञाननाशात महानुभावाः रघवोरामादयापु
एंजीवन्मुक्तपदंप्रप्रयाताः सन्तोविशोकाःसंपन्नाः एवमेववनयायायेनित्यासिद्धब्रह्मभावलक्ष

एंजीवन्मुक्तपदंगतंविशोकेनवनवक

827

नेशुः पानपाः सुविघाः पानमद्यासवैः ४४ विप्रादयस्तु भोजनार्थिनो भोज्यं भोजनार्हं विचित्रं नानाभक्ष्या
दिवैविध्ययुक्तं वनवर्णिप्रमत्तैर्भुञ्जिरे ४५ रामलक्ष्मणसेनाभिर्भावैर्देहप्रभावैर्दिकपाण्डुधूपविले
पनैस्स्रजः ४६ नृपवस्त्रमयुरेउत्सवैर्ययुः ४७ कर्पूरागुरुकस्तूरीतत्कोमलैस्समहृष्टैश्चन्दनैर्घनकर्द
मलैर्देहयष्टिषु सेव्योऽत्यविलक्षणोऽङ्गवनर्तकीर्वनिताभ्रूगागायन्त्यग्रलोलहस्ते श्रुगाणानेरागाजसभोगाः

पपुःकस्तोऽङ्गवेपानेपानपामहश्चालिनः भोज्यंबुभुजिरेविचित्रंभोभिनोभोजनार्थिनः ४५ स्र
ग्धादिपरिलेपनंवेनितानृहृष्टमिनघः देहरामेन्द्रभोगेनगुग्गुलधूपविलेपनैः ४६ वासांसिवस्त्रा
नाश्रित्राणतुलमसविभूषणाः देहः यष्टिवन्नाडीयष्टाकरोथानृपाधवे ४७ देहयष्टिषुसे
धोऽङ्गवनितायहृष्टकर्हेमं जग्मुस्तोऽङ्गवनर्तकाः श्रृङ्गारादात्मानंगायन्तेन्वे ४८ भवबद्धलनि
श्रावसानहर्षादिलिगाणामुत्सवमेवसम्प्रात्रे हृष्टवयनृपतिःस्वदानभोगाश्रियमकरोत्
दमहृष्यसमेतः ४९ इतिश्रीमहारा० निर्वाण० महोत्सववर्णनंनामचतुर्दशोत्तरद्विशततमः
सर्गः २१४ वाल्मीकिरुवाच भरद्वाजमहाबुद्धेममशिष्याद्दिनायक इतिरामादयोज्ञानिने
यानिःशोकतांगताः १

मध्येजग्मुः ४८ दृष्ट्वाथनृपतिःस्वहृदयेब्रह्मपदंप्रपञ्चःसन्नभवःसंसारःतललहरणयावद्धलनिधा
हृत्सपदहराविहलस्याः श्रवसान्नेवोपसृष्टौदयेननाशात्स्वयुक्तात् हर्षोत्सवमराजेइतिवर्णितप्रका
रेसदानभोगाश्रोभासहितेवनगुपवितेऽत्सवमेवाकरोत् ४९ इतिश्रीवा० रामा० निर्वा० उत्तरार्द्धेचतु
र्दशोत्तरद्विशततमःसर्गः २१४ रामादिवत्प्रबुद्धस्तेजीवन्मुक्ताःस्थिताःवस इतिवाल्मीकिनाशिष्यो

मद्राजोत्रशिष्यते इतिध्वनयावर्णितयारीत्यारा

मादयःनिःशोकतांगताःशमाः १ ॥

वा० नि० उ० टी०
७३२

वेणुलताश्रुरली क्रियाविशेषणो हेलाः लकंकीर्द्वर्णां यतिस्त्रन्योन्येन्यादिना अन्योन्येन वंपरस्परवि लहरिणयथास्यानथाविज्ञवेयनालंकारभेदादिना वृचिनाः श्रुवितः यास्ते ४० लत्रीहतानां इत स्ततस्त्रालितानां श्रापणानां विविधाभिनयव्यवहारवर्तीकराणां श्रांतिभिः पतिताः पल्लवितमिवो बरं श्राकाशेवसंत्रवयासो हास्यरसाभिनयेषु येषु वहहासैर्विहिताः पतितः प्रहिताः दंतेर्डः किं

लसद्देशालनाकाशुपवीणास्त्रुतनमर्द्देके तांडवेनोद्गतारावमन्योन्येनरवेशोल्वरः ४० लत्री
हृतापनकराश्रांतिपल्लवितोवराः मुग्धाहृद्धासविहितमदैतैर्डिकिरणच्छटाः ४१ मदाञ्
लितहेकाररलीलासुतनूलसवाः एकपादतलाघ्रातहेलाहतपरातलाः ४२ सुरदाम
नारविगलत्कुसुमासारपांडुराः धारापातितनिर्विश्किनहारसुक्तासवलन्पदाः ४३ लो
लाभरणसाकारंकामेनतृत्तेरंगनाः पेटुःस्फुटपदैर्विप्रावैदिनोपंगनाश्नुताः ४४ ॥

रणच्छटाः याभिः ४१ वीररसाभिनयेमदाज्ञलितहेकाराः कहणाद्भुतादिरसाभिनयलीलासुतनवल स्वराः शृंगाररसानायभिनयेएकपादतलघातेन हेलयापादहतेनताडितेयधरातलेयाभिस्ताः ४२ श्रृंगार काणाभिनयेस्वरदामविधूननेनतारैर्नेहर्त्रैरविवगलद्भिः कुसुमासारैः पांडुराः जलाधारा इव पातितायैर्विश्किमाहारासेषुर्देवान्यदन्यासैस्सवलन्पदाः ४३ लीलेनाभरणैः साकारैः कामेदृशां ये नइवनिशेषः साकारैः कृत्रिमाकारसहितेनयथास्यानथाकामयथेष्टंतनवृत्तेतिनिवायपैतुर्यया

वा·
कि·उ·
टी
७२२

829

१८

कीटकेनकीवदनादवाहेणाद्वितिइत्यापीत्यर्थः २२ मुनिनाप्रोक्तेमानववचः दुर्वात्ताघाः स्विरसाधारणीयत्वान्मान
निकृत्तंयथास्यात्तथाश्रुत्वेतिवा २३ कुलेभ्यः कुलश्रेष्ठेभ्यः पृथक्पृथक्वस्तुदिनेभ्यश्च २४ अधिकेभ्योऽप्य
त्यधिकंज्ञानंयेषांतत्संपृक्तेनानुपक्रम्यप्रवृत्तेद्विजभोजनेयेन २५ पितृन्श्राद्धादिनादेवान्माल्यमोदको

माहोपायकथावस्त्रसमाप्तौद्विजभोजनं शाकिनः कीटकेनापिकार्यंकिन्तुमहीभृतो २२
इतिमानववचः श्रुत्वासहस्राणिनृपोदश हैनाकरयामासद्विजानांवेदवादिनो २३ मथुरा
यासुराष्ट्रेषुगौडेषुवङ्गवसतिषु तेभ्यः कुलेभ्यः सोमर्च्यंसमानीयद्विजन्मनो २४ अधिकाधि
धिकज्ञानसंपृक्तद्विजभोजनैः ततोदशसहस्राणिभोजयामासभूपतिः २५ यथाभिम
तभोज्यान्नदानदक्षिणयानया एवंसंतृप्यतान्विप्रान्पितॄन्देवान्नृपांस्तथा २६ पौरामा
त्यांस्तथाभृत्यान्दीनांधकृपणांश्चतान् तस्मिन्दृष्ट्वारथोत्सवादिनेसहसहजनैः २७ लब्धसं
हतिसीमांतश्चकारोत्सवमुत्तमं तथानृपगृहेतस्मिन्कौशेयमणिकांचनैः २८ भूषितेन
गरेचैवगीर्वाणनगरंदरे ननृतुर्नर्तकामिन्याविलासिन्योगृहेगृहे २९ ॥

पहारादिनाहस्त्यादिनावनृपान् पानवस्त्रादिना २६ सहजनैः सहजन्मवेचकारोत्सवनरत्नालयः २७
लब्धः संहतिसीमांतोयेन अत्रापिसहसहजनैरीतियोजनीयं २८ गीर्वाणनगोमेरुः कल्पद्रुमः

परमं प्रसिद्धं भावपदं यात उत्कृष्टं भानुत्वं २६ २७ नः अस्माभिः अनन्यसमपाकेनेव सत्त्वं शास्त्रं वा कथितवान् येन पावनतां गताः वयमिति शेषः २८ इदानीं श्रीवसिष्ठो मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवंति अध्येतारश्च मंगलयुक्ता यथा स्युरिति महाभाष्ये भवत्पतंजलिनोदाहृतोऽतः कृतिसमन्तत्स्वनिर्विघ्नसमाप्तस्य महतः शास्त्रस्याशेषफलसिद्धये ब्राह्मणदेवपि

लक्ष्मण उवाच हार्दं बाह्यं च तिमिरं समपसृष्टं वचनात्त्वया मुने परमभानुत्वेन नूनं नः संप्रदर्शितं २६
शत्रुघ्न उवाच निर्द्वंद्वोऽस्मि प्रशान्तोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि परमं पदं विरागपरिपूर्णोऽस्मि स्वात्मभासे च केवले २७ दशरथः बहुजन्मोपलब्धेन पुण्येनायं मुनीश्वरः धीरः कथितवान्सत्त्वं येन पावनतां गताः २८ श्रीवाल्मीकिः इति तेषु वदत्स्वत्र सभ्येषु सरस्वभूतो वसिष्ठः स उवाचेदं ज्ञानेन पावनया गिरा २९ राजन्रघुकुलैकेन्दो यदहं वच्मि तत्कुरु इतिहासकथान्ते हि पूजनीया द्विजा नयः ३० तदयं ब्राह्मणैः सार्द्धं सर्वकामैः प्रपूजय वेदार्थसमनुष्ठानेन फलं प्राप्स्यसि शाश्वतं ३१ ॥

तस्तु जननपूजोत्सवादिमंगलमेव विस्तरज्ञापनमुखेनाज्ञापयति २९ राजन्नित्यादिना पूजनीया इति विध्योर्विषययोः कृत्यः ३० वेदार्थः प्रकृते श्रवणविध्यर्थस्तस्य सम्यगनुष्ठानेन सांगतया निष्पादने श्रवणविधेः काम्यविधितया सांगानुष्ठानादेव फलसिद्धिरिति भावः ३१ ॥ ॥

जन्मांतरेष्वनेनजन्मसूपचितंदुर्वासनाप्रयुक्तसंशयानांनाशोनेनतथाजन्मांतरोपचितानांपुण्यघनानांउदयःबोधफलोन्मुखत्वंतेनायेनतथाविधेनमुनिवचःकृतेनप्रतिबोधनेनज्ञातःविचारोयमायस्मिंस्तथाविधेमनसिअयंचंद्रइवपरमाह्लादकरीपरमात्मप्रकाशोभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ईदृग्रूपेनिरतिशयानंदप्रकाशरूपायोआत्मदृष्टिर्भवादृशांमहानुभावोपदेशात्निष्पापरोहणयादृश्यमायामपिअयंलोकःजनःतयाअसिद्धयास्तुदुर्भगानयाद्योभोगवर्द्धनमहत्सेवाशुश्रूषादिहीनःसन्रागाद्देहेकारजन्म

श्रीलक्ष्मणउवाच जन्मांतरोपचितसंशयनाशनेनजन्मांतरोपचितपुण्यघनोदितेन ज्ञातो
यमेषमुनिवचःप्रतिबोधनेनज्ञानोदयेमनसिचंद्रइवप्रकाशः ॥ २१ ॥ ईदृग्रूपाद्दृश्यमानायोदृष्टिदो
षशांताशांतैः काष्ठवद्दृश्यतेलोकाःहृदुर्भगानयानया ॥ २२ ॥ विश्वामित्रः अहोवतमहत्पुण्यैश्च
तेह्यानेकुनेर्मुखात् येनवांगामहत्सेणास्तानाइववर्षेस्थिताः ॥ २३ ॥ श्रीरामः संपदामथदृ
ष्टीनांशास्त्राणामापदांगिरो देशानामप्यदृष्टानांदृष्टःसीमांतउत्तमः ॥ २४ ॥ नारदउवाच
यन्नश्रुतंब्रह्मलोकेस्वर्गेभूतेमिनलेनतथा कर्णौतत्स्नानमाकर्ण्यपावनौमेपवित्रितौ ॥ २५ ॥

मरणादिदोषदृष्ट्याशांतैः काष्ठवद्दिवानिशंदृश्यतेनतदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ वतेतिहर्षेसमानोवतेतिवत ॥ २३ ॥ संपदांउत्कर्षसीमांतःआत्मानिरतिशयानंदरूपत्वात् दृष्टीनांसीमांतआत्मदृष्टिरेकविज्ञानेसर्वविज्ञानात् शास्त्राणांसीमांतोध्यात्मशास्त्रंचरमप्रमाणत्वात् पशुपुत्रधनादिनाशलक्षणानांआपदांसर्वसंसारनाशःसीमांतःयदुत्तरमन्योनाशोनास्तिकाव्यरसालंकारादिशालिनीनांगिरांवसिष्ठोक्तिःसीमांतः दृष्टानांसर्वविश्रांतिहेतूनांप्रासादारामगिरिनदीपुलिनादिदेशानांपरमात्मदेशःपरमविश्रांतिहेतुत्वात्सीमांतोयत्रदृष्टइत्यर्थः सर्वत्रपरमात्मैववापरमसीमांतइत्यर्थः ॥ २४ २५ ॥

१५ अर्हितः अपि चेत्यनेनापमानितस्तु समदर्शनेन हृष्टविषादानुदयाल्लोतोऽप्यहं हृष्यामीव १६ यथा
पूर्वं व्यवहारे स्थितोऽस्मिन्तथैव मोक्षे नेतिष्ठामि विगतज्वरः व्यवहारप्रसक्तसंतापशून्यः १७ तेनन हा
वनेन याऽहं स्याद्विश्रान्त्युपायो लब्धस्तथाउपायस्त्वको ऽन्यः स्याद्दृष्टिर्वा अन्या कीदृशी स्यात् अहोनु
वितताऽत्मपदविश्रान्तिस्ता विश्रान्तिस्थानभूमिर्मयाऽऽसादिता एतादृशी जन्ममरणोग्यनेनानर्थसंक्र

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः स्वभावे ब्रह्मरूपिणि निरावरणविज्ञानः कस्यचिद्वचनेन च १५ स्वं
नास्त्रनामृतासेकसौख्यदैववचनेन च अर्हितोऽपि च पूर्णोऽपि हृष्यामीवस्तुनेमुङ्ः १६ नै
व मे यत्कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन यथास्थितोऽस्मि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः १७ उपा
यस्त्वनथो लेनदृष्टिर्वास्तीदृक्कीदृशी अहो नु वितता भूमिः कष्टमेतादृशीदृशा
नष्टाद्यनचमित्रेमेनदेयेन्तर्जनोजनः दृष्टो येषां न गन्तव्या पूर्णोना सर्वार्थसंदरी १९ कथ
मेतां जनो वेत्ति वि विना भवदनुग्रहं विनैव संत्येयो नं वा बालोडिम्भचयेत्कथं २० ॥

लासंसारदशा अहो नु कष्टं प्राणिनामित्यर्थः १८ मम तु दुःखनिमित्तानि कान्यपि न संतीत्याह न
शत्रुरिति हे देवशरीरे वाप्युपचयः स्वजनः एषां स्वात्मविदेव यावद्बुद्धोपायानावद्व्याउदुःखदा जगदभू
त् इदानीं त्वबाधा तत्पूर्णता सर्वार्थसंदरी संपन्नेत्यर्थः १९ हे भगवन् त्वदनुग्रहं विना एतां दृष्टिं जनः

किंचास्माकं कर्मणां कृत्यार्थो सिद्धे ये श्रवणपक्तं ध्यानानामवधिः पूर्णः कृतकृत्यतां संपन्नेत्यर्थः आ
पदां चसीमांतः परमावधिर्दृष्टः नत्कुतनस्तत्राह ज्ञातमिति सर्वेषां तृतीयांतपदानां षष्ठश्लोके प
वमादिभिरन्यैश्च दृष्टान्तैः श्रवणदृष्टिभिर्मार्जितेन त्वयात्वयः ध्यानेन लब्धकल्पितेन परमन्यत् व्योम तत्रचिरं

कर्मणामवधिः पूर्णो दृष्टः सीमान्त आपदां ज्ञाते ज्ञेये समस्तेषां विश्रान्तास्मः पदे पदे ७ ध्या
नलब्धपरे व्योम्नि चिरमनुभवनक्रमैः धारणाधारविश्रान्त्यादेहसंत्यजनक्रमैः ८ संकल्पनव
निर्माणैः सप्तदृष्टिजगज्जयैः शुक्तिरूप्यानुभवनैः स्वप्नात्मस्मृतिदर्शनैः ९ अनन्यैः पवन
स्पंदैरनन्यैः सलिलद्रवैः इंद्रजालपुराणैर्गंधर्वनगरोत्करैः १० मायापूर्णपुराभोगमृ
गतृष्णानदीचयैः आगतोपवनस्पर्शैर्हिमवेश्मानुभवादयैः ११ मदभ्रमाम्बुसंस्पंदैर्नौयानाव
वनिकंपनैः बालयक्षाद्यनुभवैः द्विकेशोंडुकदर्शनैः १२ एवमादिभिरन्यैश्च दृष्टान्तैः सातु
भूमिदैः श्रेयोनुमार्जिता दृष्टदृष्टिभिराघवनामम १३ श्रीरामः नष्टो मोहः परंप्राप्तं त्वत्प्रसा
दान्मुनीश्वर संपन्नोहमहं सत्यमत्यंतमवधानधीः १४ ॥

विहाराद्यनुभवनक्रमैः लीलोपाख्यानादौ प्रदर्शितैः धारणाधारसर्वाधारे ब्रह्मणि विश्रान्त्या देहसंत्य
जनक्रमोपि लीलायां वर्णित एव ८ स्वप्ने आत्मनः स्वस्मृतिदर्शनैः हरिश्चन्द्रादौ प्रसिद्धैः ९ १० मा
यया प्रदर्शितजलपूर्णपुराभोगैः आघातैः सर्वांबरकाले प्रलये वर्णितैश्चुडपनस्पर्शैः ११ मदाद्वि
वेकभ्रंशे प्रतीयमानैः पुरस्पंदैः क्षुधाद्युत्पातादिनाशुभाशुभसूचने विनैव भ्रान्त्या प्रतीतैरवनिकंप

नैः द्विकेशोड्डुकदर्शनैः १२ १३ मयांगेशो [illegible]

835

834

भवत्यसौविश्रान्तस्मीति नक्षत्र ९ ५

ड्डमिनार्द्धमात्रं किंजल्कपुंजजलदामलदोमेघोपमासमाजगामाविधाहिमवत हारिणामनोहरेण।
पुष्पपूरेणपुष्पप्रवाहेणआप्तविना अविलासभाषायानतथाविधा अनवईहलोनदर्शनेनकौतुक
विकाससआनंदविलासकरीसापुष्पवृष्टि अथशुभे आजगामईहलोनस्पृष्टजननेत्रेणसह
कौतुकविकासकरीलिवाहलोनशुभसमाजगामेतिवाक्योर्थः ४ यथास्थानमिति सर्वेत्रतस्मा
नेवसिंहासनस्थितिहितेपुनयथास्थितिहिनेदसुवथवासादयस्थास्थितिहिनेमत्तिसामंतालदवीकने

सापुष्पवृष्टिरथदंडमिनार्द्धमात्रंकिंजल्कपुंजजलदाम्रमसमाजगाम आप्तविलाविल
सभाहिमवद्गिरिपुष्पपूरेणकौतुकविकासपुरीलवहेतोन ४ तानिदिव्यानिपुष्पाणि
यथास्थानमथःस्थिताः वसिष्ठाघनसंस्कृत्वासभ्याःसंशोकितोनघः ५ श्रीदशार
थः अहोन्नुसविशान्त्वानःसंसारविततालकृतेः विश्रांतास्मश्चिरश्रांताःशुद्धामेघाइवा

गमाः अनाश्रुत्यैवंक्रमेणयथास्थिताः सभ्यास्तानिदिव्यानिपुष्पाणिपुष्पपादादापवसिष्ठवरणोपुः
पोजलिदत्त्वावसिष्ठाघनसंस्कृत्यपुष्पसौरभसौम्यादिसंपर्कात्स्वदेहोर्गंध्यादिसंशोकितोनघो
गादन्नुसंसारश्रमादिप्रयुक्तशोकवर्जनानंजन्ममरणादिसर्वशोकवर्जनावजन्कत्तक्ष्यभाजः ५ संसा
रेतलहरणोविततालकृतेरतिदीर्घात्ताना आश्चिरश्रांताः वयंनदन्नुग्रहोपदेशात् सुविशः सुखे
नप्रवेष्टुंशाक्यआत्मायेषांतथाविधाः संतस्त्वस्मिन्नेवात्मनिचिरविश्रांताः अहोइत्याश्चर्ययथा।

स्वारोजनायकास्मेनिर्गताः शरन्मेघाः प्रचलेदि

835

साच पुष्पवृष्टिः किंजल्कजालान्येव दिव्यांशुकनद्धनाइव शोणाः अंगरागो यस्याः तथा पुष्पोदरोत्थः मृदवः शीकराण्येव शीतलान्यंगानि यस्याः तानावभूताः केसराण्येव गौराः हाराः यस्यास्तथाविधाः स्तवपुत्रान्स्वयमेवोत्सवे दर्शनाय प्रभवे श्रामा पुष्पलक्ष्मीति विचितेन सुस्येता १ पुनः कीदृशी सा पुष्पवृष्टिः कल्पान्तकालललदणो यः कपिर्मर्कटस्तेन कंपिताः शुष्काः कल्पद्रुमशार

किंजल्कजालदिव्यांशुकनद्धरागा बालानवभूतसितकेसरगौरहारा पुष्पोदरोत्थ
मृदुशीकरशीतलांगा याशामभास्वयंस्वरपुरादिव्यपुष्पलक्ष्मीः १ कल्पान्तकालक
पिकंपितशुष्कशाखात्स्वर्गद्रुमात्पतितमाशुविडंबयंती तारागणोग्रथितभासम
नल्पहासमाशासु वः प्रहतभैरवसंबरस्या २ ॥

त्वादिकालपुरलोकभेदरूपशाखाशुष्का यस्य तथाविधात्स्वर्गद्रुमात् द्रुमादाशु पतिते आशा सुखेषु झटिति पातनाय प्रहतो भैरवः संहारकृद्रो यस्य तथाविधं ग्रथितभासं तारागणो ग्रे बरस्यासतीत्यनल्पहासं यथा स्यात्तथा विडंबयंती तारागणग्रथितहासं भैरवं च विडंबयंती इति वाउस्येता २ ॥ रामाय नमो नमः ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७२८

हेतामनवेविमलस्वभावेनपातिसर्वेनः प्रकाशमानेसर्वात्मकेब्रह्मणिसर्वदृश्यपदार्थप्रमुक्तालिङ्गः
नुमतनिवेणोनिवर्तितस्वार्थेनेदमतः श्रुतएवश्लोकानामतिर्धस्यतत्याविधः सन् ग्रवरकोशमिवकोतः
मनोहरः नीर्णतृष्णः सन् धर्मेणराज्यंप्रत्नुपालयेयेत्येन्तेमंगलार्थमाशीः ४४ इतिश्रीवाल्मिइताः
प्रकार.निर्णयप्रकारणेउत्तराडेद्विशततमःसर्गः १११ उपदेशश्रवणमात्रश्रोत्रृणांकृतंहृत्सूना हि

निर्मलदात्मनिपरेविमलस्वभावेसर्वात्मकेनपातिसर्वपदार्थप्रमुक्तः निर्वाणश्रोतमति
रवरकोशाकोलोधर्मेणराज्यमनुपालयन्नीर्णतृष्णः ४४ इतिश्रीमहारामायणेनिर्णि
यप्रकरणेप्राकृतनरामस्निग्धलोपाख्यानेनामत्रयोदशोत्तरद्विशततमःसर्गः
वाल्मीकिः इत्युक्तवन्तप्रणुनेनानमसोननादबर्धीस्मृताभ्रमिवडेडुभिवामसोडाक श्रु
ऋीकृताखिलकग्रन्थनानतपारवर्षोपमाश्रुविपापातवपुष्पवृष्टिः २ ॥

मश्रमानुषश्लोकेनवर्णनेनमहोत्सवः महताश्राहूसंतानेदेवैमनुष्यैश्चकृतेगृहद्विजस्वरपित
मज्जनपूजनमहोत्सवेलक्षणमंगलेवर्णयिष्यन्वाल्मीकिरुवाच इतीत्यादिनाग्रन्थेनोवसिष्टेइति
वाकोउक्तवतिसतिप्रथमश्रामरःप्रमरसवेधीडुडुभिर्वर्षार्थप्रमुक्तेननूर्णमभ्रमिवननादडाकस
यः पुष्पक्लीकृतान्यविलानिकग्रन्थनानिदिश्युलानिघयाश्रनपवनपारवर्षपमापुष्पवृष्टिमुः

श्री निर्णय १ ॥

837

९८

देशमम सर्वेषां जीवानां सर्वाः स्वस्वानुभवसिद्धाः पदार्थादिदृशः सर्वाः परस्परविलक्षणा विधिनिषेधदृशश्च यस्मात् अस्यां कल्पनमेवेदनविशेषलक्षणं तदनुभवविशेषवासनासहितं तत्तत्कामकर्मपूर्विकास्तस्मात् तत्स्वदृशा सततमेव तत्तदर्थक्रियासमर्थत्वात् सत्यात्मिकाः परदृशा तु प्रतीतेरेवाभावान्नैवम न्याः शून्याः कल्पाः यतः स्वस्वसाक्षिरूपं यथानुभवमेव तत्तद्रूपं यतो इति शेषः ४६ हे राम पुरापू

सर्वा दृशो विधिनिषेधदृशश्च सर्वाः संकल्पवेदनविशेषमयो ह्यपूर्वाः सत्यात्मिकाः सततमे
व तथैव सन्त्या रूपं यथानुभवमत्र यतः स्वरूपं ४६ इति कथयति शिष्यतया मदेतिकाकुने पुरा
तेन न चाभिबुद्धवान् ततोऽनुभूयान्यजगन्त्याद्या निद्राय जातोऽस्मि न देव पश्यसि ४७
ज्ञानं सदेतदविलेख्य नभस्समं चित्स्वात्मादिदीर्घवृत्तनीतिमितरश्मिबिंबं ज्ञानत्वमभ्युदय
वानमलैकबोधरूपस्त्वमात्थेमाहमनु निद्रयया यातोऽस्मि ४८ ॥

वैगुण्येन यास्थितनागुरोर्मम इति कालपर्ववर्णितस्तूपदेशानेष्व तेनेनोपदेशेन त्वं तदा न चाभिबुद्धवान् ततस्तदनन्तरं मद्बोधोपदेशाभावात् पुनर्भवान् पुनर्भवादन्यजगदनुभूय प्रयासि त्रेतायुगे इह दशरथगृहे जातोऽसि न देव पश्यसि प्रतिपक्षे प्रयाप्येमां पश्यसि ४७ अद्यापि त्वया मदुपदिष्टेऽउत्त मसत्यार्थं वृत्तगोचरं अत एव संसारलक्षणायाः दीर्घरजन्याः स्वापनयोनिवर्तकत्वात्मितरश्मी ष्णौ चेदस्वबिंबमिव स्थितं ज्ञानं श्रविलेखसमप्रश्नतेनेन नेमोदं अज्ञानेऽस्मात् निरतिशयानेदरू पपरमपुरुषार्थलाभाभ्युदयवान् अमलैकबोधरूपो जातः एवं ज्ञात्वा त्वमनः परेयथायथा

मा.

गतेऽव्यवहारपरंपराप्रासंसवाज्यपरिणामैलकादिकं
श्रुतिष ४७

यद्यस्मिन्नुपदेयोदयो विभानलक्षणं सर्वं रूपं एवंरूपास्थितिर्नैवस्थितौ ४१ उक्तार्थं वादिनामनुभवं सं
वादयति बाह्योर्थ इति येषां बाह्यो विज्ञानातिरिक्तोर्थोस्ति तेषामप्येवं कर्ता भोक्ता च यथा वैशेषिक
सौत्रानिकादीनां येषां तु वादिनो विज्ञानमात्रमेवास्ति तथाविदां तेषां न देव कर्तृभोक्तृ च शून्यवा॰
दिनां तु न देवेत्याह न कश्चिदिति ४२ पाशुपतादीनां कश्चिन्नित्यक्रियाप्रसिद्ध ईश्वर एव कर्ता भो॰
क्ता च एवं मतभेदेपि तद्वादिनो मध्ये कस्यापि दृष्टौ ध्रुवे भवदर्शनादिनं यत्नस्तस्मिन्नुत्तमोत्तमेम

एवंरूपास्थितानां रूपं यदि भानः स्वयोदयो बाह्योर्थोस्ति स एवेह कर्ता भोक्ता न तथाविधः ४२
विज्ञानमात्रमेवास्ति कर्तृभोक्तृ न तथाविधा न कश्चिदेव कर्तेह न च भोक्ता न तथाविदां ४३
कश्चिदीश्वर एवेह कर्ता भोक्ता न तथाविदां सर्वमेव पदे तस्मिन्संभवत्युत्तमोत्तमे ४४
विषयः श्रुतिशेषाश्च केनेसंतिनसंतिके शुद्धे दृष्टेव विद्योम स्वच्छतामिव भासयत् ४५
स्वमात्मानं जगदिति पश्यूपि लिपेदनामवे ४६ ॥

वैत्र सर्वशक्तिमति सर्वात्मके पदे सर्वमपि संभवति ४४ तस्मिन्पदे सर्वं तत्तद्वाद्यभिमताः परस्पर
विलक्षणाः पदार्थशक्तियासाधनानुष्ठानफलादिविषयः परस्परहन्तातात्सत्यतिशेषाश्च सर्वेप्य
विरोधेनासंकीर्णाः संभवंति तत्तदुपवक्षिमेचेन तैवश्यापनाद्येन यथास्वसंकल्पनं विवस्थि
तविवर्तसंभवान्मेत्रविद्योमशुद्धे स्वात्मनि तत्तद्वासनानुसारिदृष्टतामिव भावयन्नत इष्टेव भू
वास्वमात्मानं ताहृशं जगदिति पश्यन्नत्र तत्र वस्तुतो नानामयमेवति हेतु स्यादेशकामित्यर्थः

नदेवापविज्ञानेडःलोयपविज्ञानेतपरःश्रमःसर्वङःलिहृयइत्यर्थः नचयथापविज्ञानेज्ञानयोःसर्वं
त्रसर्वदाविद्यतेनविद्यतेच नचैवमसर्वंद्रूपेणसर्वत्रविद्यमानत्वात्प्रपंचयति एवदेवइत्यादिना ३१११
३३ भवोऽजन्म २४ २५ २६ ब्रह्मात्मभावेनदृष्टानेनृणाहृयःसर्वेपदार्थाःप्रत्येकंसर्वकर्तारःभोक्ता

ऋभुगीतामूलम् ५८ ॥

यत्रात्मसच्चिदाकाशंसर्गप्रलयवर्जितम् नदुःखाद्यापविज्ञानेपविज्ञानेपरःश्रमः ३१ वि
द्यतेसर्वथैवेदंसर्वंसर्वत्रसर्वदा नविद्यतेसर्वथाचसर्वंसर्वत्रसर्वदा ३२ एवदेवोचरःशैलः
पटःस्फाटस्तरोवटः तृणमग्निर्घटावर्त्तवज्रेणसर्वमेवच ३३ अस्तिनास्तिवस्तुत्वेचकिं
याकालोनभोमही भावाभावौभवोभूतिर्नेषाःपापाःशुभाशुभाः ३४ नत्रात्मैवनघ
त्रात्मनित्यमेकत्वमन्याबहिः आदिमध्यावसानेनकालत्रितयमेवच ३५ सर्वंसर्वंतसर्वत्र
सर्वदात्रनविद्यते ३६ यदेवात्मसर्वात्मसर्वमेवास्तिसर्वदा ब्रह्मात्मत्वात्मसंविद्रूप्या
द्यतेवेतदा ३७ तृणंकर्तृतृणंभोक्तृब्रह्मात्मत्वात्तृणंविभुः घटःकर्ताघटोभोक्ताघटः
सर्वेश्वरेश्वरः ३८ पटःकर्तापटोभोक्तापटःसर्वेश्वरेश्वरः हस्तीःकर्ताहस्तीभोक्ताहस्तीः
सर्वेश्वरेश्वरः ३९ गिरिःकर्तागिरिर्भोक्तागिरिःसर्वेश्वरेश्वरः नरःकर्तानरोभोक्तानरःस
र्वेश्वरेश्वरः ४० प्रत्येकंसर्ववस्तूनांकर्ताभोक्तापरात्परः अनादिनिधनोधातासर्वब्रह्मात्म

शिवरहस्यऋभुगीताटीका

रःसर्वेश्वरःस्थूलत्वेनदर्शयिप्रपंचयतिब्रह्मात्मत्वादित्यादिना ३७ सर्वेषामीश्वराणामिंद्रादीनामीश्वरः
३८ ३९ सर्ववस्तूनांप्रत्येकमेकमेकंवस्तुकर्ताभोक्तापरात्परःश्रेष्ठादपिश्रेष्ठः ४० स्वयाप्रत्यगा

॥ ५८ ऋभुगीताटी

840

पुषस्सदनुभवसिद्धस्सर्गः प्रबोधवार्धिनः यद्दृष्टं चिदाकाशं विशोकनदापदस्य प्रबोधेन शुद्धचिदाकाशैकघनेनास्तीत्येव कल्प्यं स्यात्तत्र च कल्पके प्रमाणं नास्तीत्याह प्रबोधेति २४ एवमुक्तरीत्या भ्रमसत्त्वे विरहितंभातिचेत् स्वप्नदृग्वन्यः जाग्रन्मृषः यथास्वप्नसुषुप्तधीः चिद्घनेनतद्दृश्यत्र प्रलयकालेऽपि भ्रमवत्त्वग्रहणात्तदे जगदादिरस्तीति मन्येसंभवदे २६ भ्रमपुण [illegible] माह एवमेतदिति अत एव प्रलयेपीदंवजगत्स्वज्ञावदर्शितेयातः प्राग्वर्णितभावः यदि जगत्स्थितिः स्वरूपं स्यात्तदा सर्वं साध्यावर्ण्यं स्यात्तत्तेन

शिष्यः एवंचेन्नयथास्वप्नेद्रष्टुः स्वप्नः सुषुप्तधीः विद्यतेनद्दृश्यत्रमनोस्ति जगदादिधीः २६
गुरुः एवमेतन्महाप्राज्ञस्वरूपेणनतज्जगत् चितिर्भातिस्वरूपं तत्तद्देवनभातिच २७
नभातिनचतत्किंचिन्नचतत्किंचिदेवसत् तच्चिदाकाशैकघनेकेनतत्रसदसद्दृशौ २८
विद्यतेतद्धिसर्वत्रसर्वंसर्वेणसर्वदा नविद्यतेचनतत्किंचिन्नसर्वंसर्वत्रसर्वदा २९
तत्सत्तत्सर्वदासर्वमसच्चासितद्धिवाखिलं तन्मयेनचिदाकाशंननाशितंनचनाशितम् ३०

किंतुचित्स्वप्रकाशेतितद्रूपेणामनोयोनतद्देवनभातिचेतितत्सदनुभवानुसारेणाव्यवस्थितेनतत्स्वरूपमित्यर्थः २७ साधारणेनभातीत्यतएवतत्रकिंचित् तत्त्वंनतत् किंचिदेवसत् किंतुतज्जीवचिदाकाशैकघनमात्रेनतत्रसदसद्दृशौके २८ यदितुचिदाकाशरूपेणाविद्यते इत्युच्येतेनतदानतज्जगत्सर्वेणप्रकारेणसर्वत्रसर्वदाविद्यतेस्वरूपेणनतुकिंचित्क्वचित्कदाचिदपिविद्यतेइत्यर्थः २९ यतस्सर्वैवसत्असच्चप्रतीताजगदपिसदसच्चभाति यतश्चिदाकाशंननाशितमतस्तन्मयंजगच्चननाशि

अस्येनेति इदं वा यद्ब्रह्मणो रूपमस्ति तेनैवात्मनैवेत्याद्भिन्नमेवेति भावः ९ यथावयविनो वपुः स्वरू-
पमवयवभेदभिन्नमपि न भिद्यते इत्यर्थः १० यथायं प्रसिद्धः स्वस्मिन्नितोदस्य स्वकोशोदकस्य स्फुटस्यान्तःप्रविष्टो
विवर्तनिविम्बमेतद्दृश्यादेक एव अद्रिरिति कचैः सर्वेशान्मूर्तमपि विवर्तनिविम्बभावादिमेदकचनैः
एक एवाद्दृश्योदयेन तथा ब्रह्मसर्वैस्सर्गैर्दृश्यैर्वाह्यदृश्योदयमेकमेवेत्यर्थः ११ चितिः चित्स्वभावमव्यय
मि·

अस्यानन्ततनो रूपं चिद्व्योम्नो विततनाकृतेः रूपमन्यज्जगदेवाब्धेर्यद्दृश्यमवभासते कथं नाक-
चने सर्गे दृश्यात्मा स्यान्निजं वपुः व्योमात्मशुद्धरूपस्य यथावयविनो वपुः १० यथायंत्र-
स्थितो दान्तरेक एवाद्रिनः कचैः तथा ब्रह्मैवमच्छात्मसर्गैः सर्गदृशेदृशे ११ यथा स्वप्ने स्ववपुः
भवतीदं कैवाद्धयानिशो सर्गोस्मिन्मूलयेवैव ब्रह्मैकं चितिरव्यये १२ तदन्यत्रास्ति विवा-
ल्वेनथेव्योमगगनविग्रहे शुद्धैकं परावर्तेन तदस्य चिद्व्योम्निसंभवात् १३ यथेहास्य चिदाकाश-
कचने सर्गेसुखदृशे तथान्यत्र चिदाकाशानेवमिन्यत्रकायमा १४ ॥

मविकारि १२ यथा स्वप्ने प्रसिद्धे जगज्जाग्रत्स्वप्नयोः शान्तमेव शाम्यति १३ बाधितेऽग्रत एवावाख्ये
शून्याख्ये तस्मात् जगदन्यत्र देशान्तरे तथैव विद्यते इति बोध्यं दृष्टान्तविग्रहे परेषां पुरुषाणां तदा
चिज्जीवाकाशेष्यास्मन्नीतिनिप्रश्नाकांक्षाकांक्षान्तर्दृष्टतः अस्य चिद्व्योम्नो वास्मद्व्यासनामयस्य संभवाद्वा
यित दशायामपि परचिद्व्योम्निप्रसक्तभावादित्यर्थः १४ ॥

यद्वस्तुनोऽस्त्येवतत्किंचनस्वभावात्मकमसत् नतद्भावः कथंनामविनश्यत्यस्तमापद्यते ११ आपातदर्श
नमात्रेणजगतःस्थानानवधारणेऽपिदृष्टाकाशादृश्यानांनदृष्टान्तोमनस्तादर्शनादित्याह क्वेति स्थितः अथ
प्रतिष्ठः १२ १४ बाध्यत्वसाधनेजाग्रत्स्वप्नयोः परस्परंदृष्टान्तभावः प्रसिद्धइत्याह प्रशाम्यतीति १५ वा

यन्नेवस्तुनपश्यामिनकदाचनकिंचन नहिभावात्मनस्तस्यकथंनामविनश्यति ११ क्वस्थिते
मृगतृष्णाम्बुक्वस्थितोद्वीन्दुविभ्रमः क्वस्थितोकेशोण्ड्रकव्योम्निकथंतत्सुमवस्थितः १३ सर्वंदृश्या
मिदंपुत्रभ्रान्तिमात्रमसन्मयं स्वप्नेपुरमिवाभातिकथमेतत्प्रशाम्यति १४ प्रशाम्यतीदमशे
षेणतथासर्वंत्वसंवेदा यथाजाग्रदिदंस्वप्नःस्वप्नेवाजाग्रतोयथा यथास्वप्नपरिज्ञातेन
जालेनक्षाशुगच्छति दृष्टेनतथाजगद्रूपेणजालेनक्षाशुगच्छति १६ शिष्यः किमिदंभातिभ
गवन्नविभातिचकिंपुनः कस्येदंवस्तुनोरूपंविद्यासाविनताक्षतेः १७ गुरुः चिदाकाश
मिदंपुत्रस्वसत्तैककचकचायते यत्रामनत्त्वज्ञातिजगदन्यत्रविद्यते १८ ॥

यितेनक्वगच्छति क्वनिष्ठतीति योगिभिरपरदर्शनादसत्त्वमेवतस्यशरणमित्याशयेनाह य
थेति १६ यदिनाम्येवदृश्यंतर्हिदृश्यपदेशेषाकेचित्कालेपरमार्थतः किंवस्तुभातितदेवबोधोत्तरं
पुनस्तथानविभातिचकिंमर्थमित्यर्थः १७ कचकचायतेशुक्तिविवस्वचाकेचित्कालेपरमार्थतः
किंवस्तुभातितदेवबोधोत्तरंपुनस्तथानविभाति) केवलरत्नमिवस्फुरति १८ ॥ ॥

६ सर्वजगदाभासरहिते व्योमात्म व्याकृतेर्लक्ष्यात्मविशेषरूपाणि उपलभ्यस्य भोग्यस्य भोक्तृधीनस्थिति-
त्वात्प्रलयकाले उपलब्धुर्भोक्तुरसंभवात् ७ ब्रह्मादय एव तदा भोक्तारः सन्त्वित्याशंक्य कारणाया-
ह ब्रह्मेति श्रुतिस्मृतिषु यैरेकल्पान्ते प्राकृते वैनाशिके च प्रलये ८ आत्मशेषे विनश्यन्तीति यदुक्तं तदुप-
पादयति शिष्यत इति अन्वयस्य चिद्रूपतोऽविवक्षेन हि चिदाकाशं शिष्यते इत्यनुमीयते हि यस्मा

निर्विशेषेण नश्यन्ति भुवः शैला दिशो दश क्रियाकालः क्रमश्चैव न किंचिदवशिष्यते ६
नश्यन्ति सर्वभूतानि व्योमाप्यपि विनश्यति सर्वं जगदाभासमुपलब्धुरसंभवात् ७ ब्रह्म-
विष्णुहरिरुद्राद्या येऽपि कारणकारणं तेषामप्यतिकल्पान्ते नाममात्रमपीह न विद्यते ८ शिष्यते
हि चिदाकाशमव्ययमप्यनुमीयते न तत्कालशेषतानेन सर्गानुभवहेतुना ९ शिष्यते वाव
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः इदं न तत्कथमाभाति विद्यमाने क गच्छति १०
त्रुटः न विनश्यति एवेदं ततः पुनर्न विद्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ११

कारणत्वाप्रसर्गानुभवहेतुनाऽनेन चिदात्मनैव सर्वप्रपंचशून्यतत्कालशेषता सिध्यति
तस्यापि नाशेति: साक्षिकः प्रलय एव न सिद्ध्येदित्यर्थः ९ सतो जगतः असतो वा उदयो नाश एव न सिद्ध्य-
तीति शेषः श्लोके नासत इति १० अनिश्रमत्वानुमानस्मृत्यादिसिद्धेऽज्ञाने नाशो नापह्नोतुं शक्य इ-
ति तद्बलेन सत्त्वमेवापातदर्शने यासमन्तमपह्नूयत इति न दोषः इत्याशयेन त्रुटः समाधत्ते नेति न तड
के यत इदं जगदिन्द्रियेणैव प्रत्यक्षादिभिः सावयवेषु नाशप्रसिद्धेः अतो न विद्यत एवेत्यसतोऽस्याभा

नाशीत्युक्तमेव तन्नयोक्तं

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७२५

845

विस्तरेणोपदेशात्कथनेनतामलामलकवत्त्वाद्दानकाहितनमध्यात्मतत्त्वंरामस्यजन्मोत्तरीयस्योपदिष्टा
र्थंपवनेपुनःकथयदिष्टइतिस्मात्वेनस्थूनाभिलापनन्याठेनहृकोविनिकौतुभगवान्वसिष्ठःसर्वजन्तू
पकारायसर्वशास्त्रार्थसंग्रहरूपांगुरुशिष्याख्यायिकांशास्त्रान्तेपरममंगलारूपामुपदेष्टुमारभ
तेयथेत्यादिना हेरामत्वं यथामांप्रतियथाननन्यमात्मनत्वंचयथापृष्टवांस्तथापूर्वं अन्यस्मिन्नपि

श्रीवसिष्ठः यथायत्पृष्टवानद्यत्वंमामरिनिषूदन शिष्येणेवसतापूर्वंमहंपृष्टोगुरुस्तथा
पुराकल्पेहिकस्मिंश्चिन्नमात्मादिकात्मिका आसीदिदंचित्प्रतिभागुरुशिष्यात्मनावने
२ गुरुस्तत्राहमभवंशिष्यस्त्वमभवस्तदा पृष्टवान्मांत्वमप्रश्नमिदंगुह्यमधीरधीः ३ शि
ष्यउवाच सर्वस्यभगवन्किंहिसमेममतिसंक्षये किंनश्यतिमहाकल्पेकिंवस्तुनविनश्य
ति ४ गुरुरुवाच पुत्रदृश्यमशेषेणयद्रूपमाशुविनश्यति यथानयात्वमहंसौषुप्तींस्थि॰
तिमीयुषः ५ ॥

मन्नन्यत्रापिअहंगुरुःशिष्येणेवसतात्वयापृष्टः १ सहिशिष्याकंविस्तरेणाहपुरेति नजगानत्रत्वंरामः
आत्माअहंवसिष्ठः आदिप्रदानवनिर्वेदोमदभिगमनेप्रश्नश्चेत्येवमादिकाइयंचित्प्रतिभाकस्मिंश्चि
द्वनेगुरुशिष्यात्मनाइदानीमिवआसीदित्यर्थः २ इदंवक्ष्यमाणंपृष्टवानसि ३ सर्वस्यजगतोविषये
ममइमं उच्यमानेप्रतिशयितेसंक्षयमतिसंक्षये ४ हेपुत्रयथात्वमहंसोऽहंसौषुप्तींस्थितिमीयुषआ
त्मनस्तन्मात्रशेषं अशेषेणविनश्यतितथाजगद्रूपमपिप्रलयेविनश्यतीत्यर्थः ५ ॥

९५

ततः परस्याकाशावर्तैककालिरुणधियादिप्रकृतिनिर्मितभेदकल्पनाप्रयुक्तो नामभेदाभ्यासो भवि
ष्यतीत्याह व्योमात्मिकानामिति एतासु क्रमेणोक्तानां पदार्थभेदसंज्ञानां अभिधानधीर्वाचकशब्दाभ्या
सः २३ तत्राहंकारावच्छेदेन जीवसृष्ट्यादिभेदेष्वावरणाभावात्स्वाभाविकचिदभिव्यक्तौ तत्राप्यस्त
जगदाकारेणाध्यैव अध्यस्यैव भासयतीत्याह एतस्मिन्नित्यादिद्वाभ्यां २४ २५ तदेव स्पष्टमाह ब्रः

व्योमात्मिकानामेतासां संज्ञानामभिधानधीः भविष्यत्युत्तरे काले तदा नाकाशमेव त
त् २३ एतस्मिन्नीरसे पक्षे दिक्कालकलनात्मनि अहंभावे निराकारे व्योमसमे तन्मात्रवे
दिनि २४ इदमाभाति भाद्रूपं वेदनं हृद्रूपमानामयन् भूत्वा ब्रह्मैव निर्बोधमब्रह्मैव विरा
जते २५ ब्रह्मैव शान्तमजमेकमनादिमध्यं व्योमैव जीवकलनामिव भावयित्वा व्योम्नि
वपुष्यति निरावरणो विसारि हृद्यं स्वरूपमपि चान्यदिवात्मवित्वात् २६ महारामायणे
निर्वा·प्रक·परमार्थनिरूपणं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२ ॥

ध्येवेति व्योमजीवजगद्भावशून्यं ब्रह्मैव जीवकलनामिव भावयित्वा अध्यस्य निरावरणो जीवसा
त्पाकाशे एव विसारि विस्तृततदेहस्थं पश्यति स्वरूपमपि ब्रह्म अन्यदिव पश्यति आत्मा विनाततः
तानोदयेमर्यादीकृत्येत्यर्थः २६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र· उत्तरार्द्धे द्वादशोत्त
रशततमः सर्गः ११२ वर्णिते पूर्वसंवाद इह रामवसिष्ठयोः गुरुशिष्याख्यायिकया सर्वं ब्रह्म

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७२२

यावदुपदेश्यपक्षस्थितिर्मिथ्याबुद्धिर्भवतु तावन्नाममात्रेणाहं उपदेश्योऽस्मीति अभ्युपगच्छामि अभ्युपगच्छतस्तत्त
त्कालेन अहंकारतत्संकल्पजगदात्मनः अज्ञापनेभेदबुद्धिकृतदभावबुद्धिस्थितनवनभविष्यन्तीत्य
र्थः १८ एतद्बुद्धमत्कृतदनामात्मेन्द्रादियन्त्रयाहंधेपतनस्य यावद्बुद्धस्तावद्बुद्धपक्षे तेसमस्त्वहंकाराय
ध्यासेविरूपयितेप्रकृतेनप्रश्नमद्वबोधार्थंबहुत्तरतुदाहृतवानितिविरूपयेत्यर्थः १९ नतेवसारयन्त्वम्
ति किमिति तस्मिन्नोपदे अहंनेवेतितेसति अग्रेकिंसंपश्यतेनसर्वहृत्वात्सर्वबुद्धवानस्मि अहंच

उपदेश्योपदेशार्थसंदेहावसरेऽल्पधीः यावन्नबुद्धस्तावत्तंभेदमभ्युपगच्छसि १७ बोधस्य
तविबुद्धस्यनस्याच्छास्त्रादिनशाद्धधीः नभेदबुद्धिर्भेदः किमथैषप्रजापतेः १८ श्रीरामः
बुद्धमेतन्महाब्रह्मन्प्रकृतेनतदाहर बोधमद्वबोधार्थंयद्यदाहृतवानसि १९ किंत
स्मिन्नितिनेहंनेपदेसंपश्यतेपरे बुद्धवानस्मिशुश्रूषुर्नाहंत्वमिमुपैमिहि २० श्रीवसिष्ठः
अहंनेममर्थेनस्मिन्व्योमसत्ताप्रवर्तते दिक्सत्ताकालसत्ताचभेदसत्ताभ्युदेतिच २१ य
दाकिलेदाहमितितदानात्राहमित्यपि भातीत्युदेतिनानात्विसत्मैवद्वैतमक्रमे २२ ॥

तद्बुद्धवानशुश्रूषुर्नत्वमिमुपैमि अतोवदेत्यर्थः २० व्योमसत्ताआकाशाध्यासः भेदसत्तात्रिविधप
रिच्छेदाध्यासः २१ भेदसत्तात्रिविधपरिच्छेदाध्यासः २२ अहंकाराध्यासस्यपरिच्छेदाध्यासहेतुता
मुपपादयति यदेति यदात्रस्वहृद्देहादावहमितिभाति तदादेहशून्यस्थले अत्रनाहं इत्यप
वस्तुंभातिसदेशकृतपरिच्छेदः इत्यनयारीत्यानानाविधःकालकृतपरिच्छेदोवस्तुकृतपरिच्छे

तात्मैव प्राक्क्रमेद्वैतंभूत्वाउदेति २२

847

विषद्दृष्टोनहिंकीदृशंचेतति तदाह पवनेनेति ११ सर्वदेवेति विपश्चिद्रूपात्वानेकन्यायेनसर्वज्ञी
वमेसमेनेकेदकालाप्रसिद्धेरितिभावः १२ इमोमित्रहृहिमपितवाच्योधानुहृतिपर्यंतमेवब्रह्मश्रवणा
दित्यवहारोस्तिवइयेनसम्भुपेपिचेदभ्युपगच्छनपवमार्थनइत्याह केवलमिति वे शुद्धयेब्रह्मबो
येजानेपिशुद्धत्वाददैयमभ्युपेत्यत्वच्छोपेपिवसीसइपपदेशाद्गुरुश्रवणेवेधितःश्रामसक्तवितःस्व
तमित्रहृहिलब्रांदृहितांसप्रपंचवतिशुध्येचोभयदूपतो अभ्युपगच्छसिततनतहृष्टोन्यर्थः ॥१३ मित्रहे

पवनस्पंदनेनेवंदृष्टोन्येष्वन्यतमेभवे ब्रह्माहंत्वममन्यात्मनकदाचविबुद्धचेतति ॥११॥ सर्वदेव
दृष्टीसन्नानकदाचिदनीदृशी जगत्यस्मादनायंतब्रह्मात्मैवतितामघ १२ केवलंत्वमः
शुद्धमात्मक्षुद्रब्रह्मणोवेधितः शुद्धयेब्रह्मणोयेस्मिन्तिलामभ्युपगच्छसि १३ नकश्चित्किं
चिदेवेहनकदाचिद्विवेचेतति नकश्चित्त्वन्दन्यात्मानकदाचिद्विबुद्धचेतति १४ इदंत्रिभुवना
भासमीदृशंभातिसर्वदा ध्यानेनासमेसमब्रह्मनेहनानास्तिकिंचन १५ नकदाचनजाय
तेनमृतःपादपाद्यः ब्रह्मणाशुजगंनीतिमत्वाशांतिपराव्रज १६ ॥

हेऽरिसर्वात्मकंब्रह्मतत्रसर्वान्तर्गतःकश्चिज्जीवःकिंविद्धेनत्वेवचेद्धेहेवत्सतदात्मनाचेततीति
तदात्मनःसर्वैःसर्वदासर्वत्वेनतितिर्विशेषब्रह्मात्मनाचकश्चित्किंचिदपिनकदाचननचेतति १४
तथाचबुद्धदृष्ट्यात्रिभुवनाभासमेवसदैवब्रह्मभातिशुक्तदृष्ट्यानेहनानास्तिकिंचनेतिनकिंचि
ज्ञातीत्यर्थः १५ नचबुद्धदृष्ट्यैवाधितार्थत्वानुक्तदृष्टिरेवन्यथाज्ञाश्रयणीयेत्याह नकदाचनेति १६

849

848

४०

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७२२

विनापरप्रयासाभावात् अहमिमं हेकाननग्रामोद्यानंसंविदन् ६ अहमेवात्मनः स्वर्थ इव सन्तं चेतति ७
यदि स्वरूपेणैतन्मेवाभिप्रेत्य स्वर्थं इव चेतनीयं स्थलेन हि तन्मे देवास्मीति इदानीं प्रचेतति किमुच्यते इ॰
ति रामः पृच्छति एतदिति एतदहमादिकं दानचेतितवत् यतः सदैव निराकृतं निरावरणं प्रनाय॰
तेनित्यं च इतरदिदानीं सर्गादिकालभावव्यप्रचेततीति किमुच्यत इत्यर्थः ८ सत्यं योगिकदृशा सदैव

नष्टलवनमार्गान्ते विनोष्ट्रेनम्यहं विदन् नित्यंभूत्वाममैतन्स्यं व्योमैव विततान्तरे ६ एवनसंद
नमिवङ्माप्नन इवोस्मितो स्वेतोन्यमिव पूर्णेन्दुः सन्तमर्थमिवात्मनः ७ रामः एतद्ब्रह्मक
दानामतन्नचेतितवत्कुते निराकृतमनाद्यन्तं किमिदानीं प्रचेतति ८ श्रीवसिष्ठः एवमेतन्म
हैवैतदहमादिपि चेतति नयन्नादैवतस्यास्य कार्यमपेक्षासमेविदा ९ सर्गासर्गनभोरूपं ब्र
ह्मसर्वत्र सर्वदा न कदाचिदिदं नेदं ज्ञाते नेदं च किंचन १० ॥

वाहमादिसन्तं प्रचेतति तथा च सर्गासर्गोभयरूपं ब्रह्म दृष्टिद्वयप्रामाण्ये पर्यवस्यति तथापि मे वि
दृष्टिद्वये विषयसत्तास्वनकृतेऽन्तरमस्तीति प्रामाण्येनतत्त्वामित्याशयेनाभ्युपगमो वोत्तरमाह ए
वमेतदित्यादिना सर्गसंविदास्वरूपस्फूर्तौ अविषयाअहमादिस्फूर्तौ च अन्यापेक्षायतो नास्तीत्यर्थः
९ यतः कदाचिदपि अविद्यादृष्ट्या नेदं न ज्ञाने विद्यादृष्ट्या नेदं च किंचनः १० ॥ रामः ॥

849

95

इतिश्रीवासिष्ठता॰ निर्वाणप्रकरणे परमार्थोपदेशो नामैकादशोत्तरद्विशततमः सर्गः २११ ब्रह्माहंभाव
कलनापरमेष्ठीजगद्व्रथं ननिर्मलमर्थं तस्मादृश्यैवेत्यत्रवर्णयति ब्रह्मणिप्रथमंसमष्ट्यहंकारात्माहिर
ण्यगर्भःस्वकल्पनादृष्टैवव्यष्टिजीवजगत्कल्पनेतिसर्वंब्रह्मविवर्तमात्रमापातदर्शनसिद्धंपरमार्थ
दृष्ट्यानहिरण्यगर्भोजगद्वाकिंचिदस्तिब्रह्मैवकेवलंनित्यनिर्मलसच्चिदानंदैकरसंपूर्णमवतिष्ठतइ
तिसर्ववेदांतनिष्कृष्टार्थमनेनगाथोपक्रमनेविनादिति ब्रह्मत्वस्यप्रथमेवप्रथमंग्रहमित्यहंकार

इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेपरमार्थोपदेशोनामैकादशोत्तरद्विशततमःसर्गः २११
वसिष्ठः विनाब्रह्मत्वमेवाहमितिविनिवीवयत्स्वयं तदेवपरमेष्ठित्वेनस्थानरमिदंजगत् १ प
वेष्टितेनचब्रह्माणनचब्रह्माणेजगत्स्थिते स्थितेयथास्थितमतेपरेब्रह्मैवपूर्ववत् २ संवित्तो
पं॰ त्तजगद्रूपभासनेपूर्ववदेवतत् मृगतृष्णेवमिथ्यैवदृश्यमानमपित्वसत् ३ अतःप्रभृतिशून्य
यंभ्रांतिरभ्युदितानवा ह्यतःकेवलकिलभ्रांतिब्रह्मैवततदनामयं ४ जगद्ब्रह्मजलावर्तौहिते
कत्वेकिलात्वके क्वावर्तपयसोर्द्वित्वेद्विताभावात्क्वैकता ५ ॥

समष्ट्यात्मानंवेत्तीव ततोहंभावेदनमेवास्यपरमेष्ठित्वंहिरण्यगर्भता १ नमात्विकेनतावन्मात्रापरा
येनब्रह्मणश्चब्रह्मभवतीतिहिरण्यगर्भादिकिंचिदन्यन्नासीदेवेत्याह एवंस्थितेइति २ यदिनासीदेवं
तर्हिसंवित्तोकथंभासनेनत्याह संवित्ताविति एवमेवप्रातिभासिकमेवसत्नपारमार्थंसत् ३ अतः
सर्गकालात्प्रभृति भ्रांतिरभ्युदिता अद्यवासापिनाभ्युदितैव ४ अतस्तामसजगदनिर्वचनीयोब्रह्म

र्मसत्यापिनदतितिरित्याह जगदिति ५ ॥

वा॰
नि॰उ॰
टी॰
७२१

२२ २३ २४ अर्थकारिलौकिकवैदिककार्यसमर्थमपि २५ तदासंकल्पनगरव्यवहारकालेतथात्र
यंपरिदृश्यमानसंसारोपि २६ २७ २८ तत्पदमन्यदस्मादिपदाभिधानेसर्वाद्यभिधानगोचरीभवति १
तत्परमार्थतःसन्न २९ हेमसिद्धलोकभोगादिफलेकथ्यंमणेर्दृष्टांतप्रकारेणैवकल्पनामात्रम

यथावारिणिवैर्नितेनतरंगावर्तबुद्बुदाः अनन्याःपरिवर्तन्तेतथाब्रह्मणिसृष्टयः २२ य
थावायौपरिस्पन्दोयथाव्योमनिशून्यता अनन्यात्माप्यसन्नेश्चतथाब्रह्मणिसृष्टयः २३
यथासंकल्पनगरंशून्यमेवपुरेस्थिते साकारमपिनाकारंब्रह्मणीदंतथाजगत् २४ वि
तानुभूतमप्यर्थकार्यपीदंजगत्त्रयं शून्यमेवनिराकारंसंकल्पनगरंयथा २५ यदेववि
तसंकल्पःतदेवनगरंयथा तदातथायथाभासंतदेवजगदुच्यते २६ चिरंनित्यानुभू
तोपिजगदर्थोनकिंचन विद्यतेपुरुषस्येदंस्वप्नेस्मरणेयथा २७ स्वप्नेपुंसामृतेनापिस्व
दाहोदृश्यतेयथा असदेवसदाभासंजगदृश्यपरीतथा २८ जगन्नामाजगन्माचपरस्मै
वामलेवपुः तदभिधानंचपदंनचसत्यपरमार्थतः २९ इत्थमस्तुयदिवान्यथास्तुवामे १
बभ्रुवद्भवतकोत्रसंभ्रमः पुंचफल्गुनिफलेफलग्रहेवुद्धवानसिकृतंपरिश्रमैः ३०

स्तुयदिवाअन्यथाअन्यैर्मुनिभिर्वर्णितेनप्रकारेणान्यादृशमेववास्तुमेवाभूत्तथापितेजीवन्मुक्त
स्येमेअत्रकःसंभ्रमःआदरःफल्गुनिसिद्ध्यादिफलेफलग्रहेपुरुषार्थतावुद्धिःपुंचयतस्त्वंब्रह्मतत्त्वमवु
द्धवानसि अतस्तेमायामात्ररूपप्रसिद्धलोकवैभवपरिज्ञानश्रमैःकृतंप्रलेशसाध्येनास्तीत्यर्थः ३०

851

यतस्तत्रासंविदिते शुक्तिनास्तीति वचोयत्नातर्कं विषयत्नानास्ति १५ अतः शून्यमप्रतिबिंबं च तत्र
त्राह चिन्नभावनयेति स्फुटं संवेदनेन भातं न चिन्नभावनया भासरूपमिव भासमानं दृश्यते
यस्मिंस्संविदितेस्वभावनस्त्रिदभिमानस्त्रिन्सनास्फुर्तिर्व्योम्नि यत्नेन न विद्यते इत्यर्थः १६ कारण
सत्ताबलादेव तत्सत्तान्याभाविष्यतीति तन्न शंकामेव निरस्तत्वादित्याह कार्येति सर्गादौ प्रलय

न भात्येवासंविदितं स्फुटितं नास्ति नचोदितम् शून्यं सुप्रतिबिंबं वै तन्नयत्काशममेयकं १५
चिन्नभावनयाभातं भासरूपमिव दृश्यते यस्मिंस्त्रिदभिमानस्तु विद्यते न स्वभावतः १६
कार्यकारणभावाच्चेन्नथैवात्र न विद्यते व्योम्नोनन्यस्थितिस्यार्के कथं किल जायते १७
तच्चज्ञानमिवाभाति व्योम्नि व्योमैव तत्तथा तत्रैकं हि विकल्पना कीदृशीस्याद्रूपिणि
तद्धियादृशमेवासीत्तादृगेवावतिष्ठते निर्विकारं यथाकाशं व्योमैवाचलवद्भवेत् १९
संकल्पोचित्तमाकारं यथोदेत्यद्रिलीलया नचसोद्रिर्न तद्व्योम तथाब्रह्म जगत्स्थितिः
काष्ठवन्मौनमास्थाय यस्तिष्ठेदपि महाधियः इत्थं वत्तरंत्यनेनुयादाकनेवाइव २१ ॥

व्योम्नः १७ यच्चज्ञानमिवाभाति भूतभुवनादि तद्व्योम्नि व्योमैव ज्ञानमिवाभातीति तत्रैकत्व
हि विकल्पनापि दुर्लभाहृ कार्यकारणभाव इत्यर्थः १८ तर्हि ब्रह्मैव कारणमस्तु तत्राह तद्धी
ति विवर्ताधिष्ठानमेव न विकारीति न कारणमित्यर्थः १९ आकारे कल्प्यायितेतिशेषः २० अत्र
एवसदृशानिर्व्याणपारापवर्जी वस्तुत्वाव्यवहरंतःइव भातीति न वस्तुतःइत्याह काष्ठवदिति २१ ॥

द तर्हिंकिमयानदृष्टानांयथावृत्ताख्यासःकार्यः नकार्यस्तेषामसत्वादितिदर्शयति यथेत्यादिना
यथैवतेषामनेककल्पनात्मकालोकास्तथैवायंनः अस्माकमयंलोकः कल्पनामात्रसिद्धः यथाकाल्प
निकोपिवातःसर्वत्रभ्रमति अयंत्वनतथेत्येतावानेवविशेषइत्यर्थः ९ तवसंकल्पस्वप्नलोकायेभांति
तएवतेसिद्धलोकाःप्रसिद्धाः तादृशास्त्वेवलोकास्तैर्निर्मायसंकल्पेनैवस्थिरीकृताः १० एवंचत्वम
पियोगधारणास्थिरीकृतेनतेनध्यानेनपुनान् स्वसंकल्पप्रमाणान्लोकान्स्थिरत्वेनपश्यसि तदापतेपिसि

एतेलोकाःकिलैतेषांनास्माकःस्यानदृष्टमाः येतेसंकल्पलोकाख्याख्यातास्ममभिःकिलाविले
८ यथैतेकल्पनालोकाः अयंलोकस्तथैवनः यथाकाल्पनिकोवातोलोकालोकास्त
थैवते ९ संकल्पस्वप्नलोकायेतवभांतिदिवानिशं तएवतादृशास्त्वन्यैसंकल्पास्तैःस्थि
रीकृताः १० ध्यानेनत्वमपीतांस्त्वंस्थिरत्वात्स्थिरतामला लयस्याशुतदैवतेस्थिरतां
यान्त्यविघ्नतः ११ यथाभिमतविज्ञानाद्यथाभिमतसंपदः संकल्पभाववलितोजनःप
श्यतिसिद्धवत् १२ किंतनेस्थिरतांनीताःसिद्धैःस्वर्गानसंपदा अस्थिरैश्चानविश्रान्तोऽहंत्वे
त्वदमीकृताः १३ जगत्प्रतिचसर्वेशांतिवितोमसर्वदा यथादृष्टंसंविदितेनथैवाभांति
नान्यथा १४ ॥

रतोयाति ११ एवमन्योपिदृढतरध्यानसंकल्पभावेनवलितश्चेत्सोपिसिद्धवदेतान्स्थितान्पश्य
ति १२ किंतेनावान्विशेषःतैःसिद्धैःस्वःस्वर्गान्सिद्धलोकान् यानियथानथाविधयाप्रापकतथ
संसंपदानेलोकाःस्थिरीकृतानीताउल्पजायासमिजालेनेषां येस्त्वन्यैरनित्यविदानीतनयार

कर्मसेध्यानविश्रान्तोयस्यतेतैर्दुःखैः अमैरमीलोकाःस्थिरीकृ
॥२४ स्फुरिति १३ संविदितेनिश्चिते १४

इतिश्रीवा॰रा॰प्र॰नि॰उ॰ दृश्याभावसिद्धिस्थाननामसर्गः २८॰ सिद्धसाध्यादिलोकोपदर्शनोपायंपृच्छते वा॰
एवंतेत्रयुनःस्वदेहब्रह्मैवसकलंजगत् नत्वज्ञात्वाद्दीपेइलावन्याख्यायांभुवि तेनयत्तन्मध्येनभूभुजा
स्वप्रयोजनेनदत्तगृहलक्षणा प्रश्नसंन्यासप्रयोज्योभवताविद्यमानेनमया १॰२ निर्नामनिःशब्द
नमपद ३ वृथैमन्यपिकल्पनयाकलितनामिधेयंनवक्लनःकृतस्यैवहृदयानंतस्तद्यथाऽऽदेवयोगादित्यर्थः

इतिश्री॰वा॰मा॰ द्वैलोकोपलंभनेनिराशोनामसप्तोत्तरद्विशततमःसर्गः २८॰ वसिष्ठः इतित
त्रोपविष्टाहंपृष्टितेनतेनभूभुजा प्रयोजनेनसंसेपायप्रसंगोत्तिगतेनेस्तुतः १ अथैतन्नवनाथो
क्तमथामलिमतोवर अनयाऽस्तुदृश्याख्यानमनन्यात्मामपिपश्यसि २ ब्रह्मैवनदिदंसर्वंनिर्ना
मैवामलेनभः किमथवाजनमामुद्यानमादिमध्यान्तवर्जिते ३ चिज्ज्ञानमात्रमित्युक्तेब्रह्म
निकल्पितनामिधेयं परात्परमितिप्रोक्तेनतन्निर्नामकंपदं ४ श्रीरामः सिद्धसाध्यायमब्रह्म
विद्याधरदिवौकसां ब्रह्मन्कथमदृश्यंतेलोकालोकयरःकथं ५ अन्येषामपिभूतानामे
पूर्वाणांमहात्मनां ६ प्रतिरात्रेप्रतिदिनेपुरःपश्चादुपर्यधः पश्यन्सालोकयलोकानपश्य

ब्रुनपक्षणसि ७ ॥

५ लोकास्तत्रस्थाजनानात्तेषांयथाश्रयाधारभूताः कथंकेनोपायेनदृश्यंते ५ आलोकघनत्वंडालो॰
पाख्यानोक्तधारणाविशेषैःपश्यन्नपश्यसि ६ द्विविधाहिसिद्धलोकाः यएतेनमहर्जनस्तपःस॰
त्याख्यास्तेहरयाः येनैनेनसर्वत्रसंचरन्तीसिद्धानांसंपत्दीपितृलोककामोभवति संकल्पादेवास्य
पितरःसमुत्तिष्ठंतीत्यनेनपितृलोकेनसंपन्नोमहीयतेइत्यादिश्रुतिसिद्धाःसंकल्पलोकाख्याःप्रसिद्ध॰

दृशाभ्यासः कारणंसर्वेनास्तीत्यर्थः ७ ॥

विलेविसेयामंसर्वत्रसंतिहि विधाका

वा.
नि. उ.
टी.
७५५

अस्मिन्नपरिज्ञातात्ममात्ररूपसंसारलक्षणेऽकारादये तस्य दृष्टे परिज्ञाते चिदाकाशमेव न ततोऽन्यद्दृश
मात्रमप्यस्ति सः अपरिज्ञातः परिज्ञातश्च चिदाकाशोऽहमेव त्विनिवार्यकं यमोहमपर्यायेणेति विनिर्णी
यइत्यर्थः ३७ परिज्ञानमात्रेणैव कथं मोहक्षय इत्यत्राह यथास्थितमिति ननु स्वस्वरूपमिति शेषः इदृशात्मे
नाज्ञस्य जगतस्तदृश्यात्रैवागायत्र्यम्भवशिष्येन इत्यर्थः ३८ लोके जीवन्मुक्तजनेषु यत्सिद्धं विचारदृष्टेः
परिनिष्ठितं तदेव स्वानुभवेनापि संवेद्यते अनन्तदेवं परमपुरुषार्थभावेन फलति ३९ तत्त्वामाह

परिज्ञाते चिदाकाशम् अपरिज्ञातरूपके मोहे वियोगेन तादृशि ह्येकवेद्यमोहविनिर्णयः ३७ यथा
स्थितमिदं दृश्यं परिज्ञानाद्विलीयते तज्ज्ञस्यात्र जगत्सैव शिलालाभेन तद्भ्रमिष्यते ३८ लो
के शास्त्रे च वेदे च यत्सिद्धं सिद्धमेव तत् संवेद्यते तदेवान्तर्दृष्टेऽवफलति स्फुटं ३९ सक
लार्थनिरासेन यद्यत्संवेद्यते चिरं तदेव प्राप्यते नित्यं सर्वत्रैवानुभूयते भावितं ४० यथा
नुभूतं यत्तत्तथा नानानुभूयते तत्स्वयमत्स्वसंवेदाद्याविलासेन यथा तत्ततं ४१ इत्थं महा
प्रश्नविचारणेति मयेदमुक्तं मतिमन् महात्मन् अनेन गच्छाशु यथा निराधिनिरामयो निर्वि

तत्तदर्थमात्रत्यागेन तदेकनिष्ठतेवोपायस्तेन चावश्यं तत्प्राप्यत इत्याह सकलार्थेति सर्वत्र लौकि
केऽपि कार्ये अन्यदपि भावितं तथैवेत्यर्थः ४० तत्र लौकिककार्यमसत्यं मोहात्वेन तत्सत्यमित्यवात
रेव लक्ष्यमसत्त्वानामसाधनोद्योगतत्सुखानुभावे चन विशेष इत्याशयेनाह यथेति ४१ हे मतिमन् र
हे महात्मन् इत्थं मया तेन महाप्रश्नानां विचारणा विचारफलनिर्णयरूपमसमाधानं उक्तं चेदनेन प्र
थेन गच्छ त्वं अशु मनसि निराधि देहे निरामयः इन्द्रियेषु निर्विमर्शो भूत्वा उच्चैः सर्वोत्कृष्टो भवेत्यर्थः

८५ श्रीरामः

855

स्फटिकशिलायाश्चावष्टंभेनेवघटद्वंद्वंमयंतेनतुपमं १९ उदितेनस्वात्ममितिशेषः २० ब्रह्मैवब्रह्ममयं २१
२२ अर्थिनोपकृतार्थेक्षुलोभ्रोन्मृगाणांभुवनेइतिशेषः यत्स्वात्मानुभूत्यात्मभवसिद्धंतत्सिद्धमेवनहातेश
के तथाचसहितेवेदादिसिद्धब्रह्मतत्त्वेनाभ्युपगतेनतत्सिद्धमित्यर्थः २४ तत्स्वरूपब्रह्मैवनिगृहीतेवि

पूर्णात्पूर्णंप्रसरतिपूर्णमेवस्थितंजगत् नचभातेनचाभातंशिलाकुक्षोदरोपमे १९ यतो
नगस्थितंदृश्यभावोभात्यात्मनिस्थिततः चिन्मात्रंयत्रयत्रास्तितत्रतत्रोदितंजगत् २० विद्या
मयाखिलसर्वत्रसर्वंचेतनतज्जगन्मये सर्वंब्रह्ममयंशान्तंनगादित्यपिशाह्निते २१ यथास्थितमि
दंविश्वंतथासंस्थमनामयं ब्रह्मैवनिरवद्यात्मविश्वेकल्पपुराकृति २२ ग्रसंभवाटव्यायुक्ते
युक्तिरेषैवश्रीमता श्रुयुक्त्यानुभवेनूक्तेनार्थिनामिवशोभने २३ लोकशास्त्रेष्ववेदादौ
यत्सिद्धंसिद्धमेवतत् तदस्तसद्धात्मनितज्ज्ञानेशाकेनवाक्कचित २४ तदेवम्यंपरिज्ञातेब्र
ह्मतामुपगच्छति यदानेनसमंविश्वंस्थितमेवविलीयते न्यायेननतदिहाकेनलोकवेदादि
सिद्ध्यति सर्वेसज्जीवन्मुक्तत्वमेषपर्वोचितस्ततः २५ ॥

स्येदंस्यपरिज्ञातेब्रह्मतामुपगच्छति कदायदानेनचरमसाक्षात्काररूपेणज्ञानेनसमंस्थितमे
वविलीयतेतदा २५ यथार्थोदेहशास्त्रार्थ इत्यादिनापनदं तेनमदुक्तेनन्यायेनसज्जीवन्मुक्तत्वंजीर
वन्मुक्तिसहितेवैलोकवेदादिसर्वंजगत् एतद्ब्रह्मैवसिद्ध्यति तस्मादेषएवमदुक्तोन्यायः परमपुरु

षार्थोपायत्वादुपादानभवितव्यत्यर्थः २८

856

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
७२८

स्वप्नाभासो देहः यदुक्तमनदेव ननु स्वप्नेऽथ स्वप्नान्तरस्थ स्वामाग्राइदैवि स्वप्नाभ इति मे देहः सिद्धवत्कस्माद्देहो
नोक्तिः कथं न ज्ञाह नदेहोऽध्यायेति २१ कथमस्य मदेहो यो ध्यानेनाज्ञाताह स्वप्न इति स्वप्नलक्षणेन भ
स्वनावार्थितार्थेन सह विदात्मना भानेनवेर्वेत्याह स्वप्नेन नत्वीत्यर्थः २२ कथं नेत्यस्याशयार्थः २३

यदेव स्वप्ने देहो मे स्वप्नाभः स्वप्नपथवत् नदेहोऽथायो ध्याने युक्ति न तत्तत्त्व स्वप्नपथवत् २१ स्वप्नस्व
वानुभूतार्थेनानात्स्वं प्रबोधमे न तत्स्वप्ने विदाभानेनाहं स्वप्नभस्मना २२ कतत्त्वना
मदेहो यः कस्येति समधीः कथा स्वप्नेन ज्ञातवेवोधेन भ्रमतो ज्ञातवोध्यते २३ तत्र जाग्रत्
वस्मिन्स्वप्नेनैवतत् किमपीत्यस्मिन्दभाने केवलमात्रमेव न सोऽमले प्राभातमेव भाती
वयदयेत्यस्मिन्देहेननत् प्रातिभानेन तथा स्वप्नके जाग्रत्स्वप्नादिनो यथा २५ देहादेहभा
नत्पश्यो यन्मध्ये से विदेहो वपुः तन्मयं सर्वमेव देहे न मदेहे न मेवच २६ यन्तत्र चिन्मयं स्व
मैहेताहेते शुभाशुभ निराकारनाचिन्मात्रेन मसैवोपमीयते २७ शून्यमयोपलंभस्वभा
नेवाभानमेवच हेतमसामसम्यक्च सर्वविक्रमानेपवे २८ ॥

२४ यदयेन्त्यभातीव तद्भानमेव प्रातिभासमपि तथा तथा च कदापि जाग्रत्स्वप्नादि यथानो
नास्त्येव तथा ब्रह्मस्वप्नके ब्रह्मास्ति २५ देहादि निर्व्याख्यानेन निर्विषय चिन्मात्रमद्वयमित्यर्थः २६
ग्रहदेहेऽन्यत्र ज्ञाहं देहोऽस्वप्नादि सर्वं चिन्मात्रं नमसैवोपमीयते २७ २८ ॥ रामायनमः

स्नः स्नानादहानाद्वा कृत्रिमः सम्यक्कल्पवदानफलभोगार्थं यद्दानफलं दातिस्यात्स्वर्गादिवापरलोके अ-
स्तनक श्रितस्थितोयस्त्वनिसर्वात्मसमस्तमपविद्यादक्ष्मस्यर्थः १९ सर्गादौ न्यस्य प्रानुक्तं त्वेनोच्चात्त्वसमायायघनग-
तो ब्रह्मैव तन्निमित्तरूपसेहस्त्यति २० देहेपत्रविदमित्र्याकितदर्शनादनभिव्यक्त्वचितिभ्रान्त्यायदर्शना-
त्सर्गादौ भ्रान्तिसिद्धो देहस्त्वेषु मिथ्यात्वभ्रान्तिसिद्धिरिति मन्वानोऽन्याच्छन्द्यं मन्यमानो राजा पृच्छति स

कल्पनाम्नि निमेषांशे सकलोऽहि त्रिमे फले चिन्मात्रमसितो दानाहानादानात्ययस्थितादि-
नः १९ एतेनैकस्थितेनैव सर्वं यस्मात्प्रदृश्यते महीपाले जगदस्त्यति चैव सर्वमिदं चिन्मात्रकल्पनं २०
राजोवाच सर्गादौ भगवन्देहमिदं चिन्मात्रकल्पनं कथं भाति कथं ह्यर्थं विना दीपः प्रका-
शते २१ श्रीवसिष्ठः यथार्थो देहशब्दस्य यो बुद्धः सम महामते तन्नतेप्रतिनास्त्येव शिला-
न्तमिवांबरे २२ यथैव ब्रह्मशब्दार्थो देहशब्दार्थ एव सः नार्थयोरनयोर्भेदो विद्यते ह्रेम-
सौविव २३ ॥ जै.

सर्गादाविति चिन्मात्रे देहस्यान्यचेतनान्यतन्मात्रं तं देहकल्पनं कथं भाति देहं विना चित्प्रयायापवादर्शना-
त्क्वाद्याचनाश्रितदीपप्रभाप्रायत्वान्नदा चेतन्नासत्यर्थः २१ नत्वेदेहस्त्विदमिव्यञ्जक इति न ब्रह्म-
पदः न हि शिलान्तस्यैवाप्रसिद्धेः ब्रह्मन्त सर्वं ज्ञानात्मदेवाभिव्यञ्जकं चैतन्यमस्त्यर्थः २२ देहादि सर्वक-
ल्पयती त्याशयेनोत्तरमाह यथैत्यादिना २३ प्रत्युत्सरिवति शब्द हयातुकरणनात्र विरूपाणाम-
पि समर्थानामित्येकशेषेण सह प्रयोगो हेमेवा २० ॥ रामः रामः ॥

159

858

35

गृहादनिर्गच्छमाकल्पं नृपः सद्वीपसप्तके इतिप्रश्नोप्यनेनसमाहितइत्याह गृहादिति स्वसंविदेव्योम्नि
स्वचिन्ताकाशे १० यदाइदंब्रह्मस्वदादिदृश्यंजगदपिस्वमत्वेनाश्रयस्यतत्तन्मनः कौतस्तिकसार्वज्ञ्यवतो
हिरण्यगर्भस्यकल्पनामात्रेणदानेपुण्यासककल्पितजगत्स्वकिं अन्यथाअन्यादृशीसत्तैवस्याद्येनास
मेतत्सत्तास्यादित्यर्थः ११ दानधर्मादिनियमस्तोमोर्थंदैहिककर्मणां इहस्थानाममृतानांमृतैःप्रेत्या

गृहादनिर्गतोजीवः सप्तद्वीपपतिः स्थितः तस्यापितत्काल्पनिकंराज्यंव्योम्निस्वसंविदि १० स
मस्तकल्पनामात्रमिदमायत्ततन्मनः शून्यमप्यतिवेशुद्धंनैतदपिस्यात्किमन्यथा ११ दानै
र्दैहिकतपोजपादीनांपरत्रयत् अमूर्तानांफलंमूर्तंतदिदंकथ्यतेस्फुटं १२ दानादिः
विक्रितधियः परत्रस्वप्नवत्फलं पश्यत्यमूर्तानांमूर्तांभजतेचिन्मूर्तिकल्पनात् १३ वेदना
वेदनाकारस्वेदात्स्वेदात्मवैपुनः चिन्मात्रस्यास्यतद्भातिशान्तोशान्तात्मनिर्मले १४ चि
न्मात्राभमितोदानादमुत्रात्मवाप्नुयात् संकल्पात्मेतिकवयः कथंतत्रोपलभ्यते १५

प्तिकिंफलमितिप्रश्नमनूद्यतत्समाधानेवक्तुंप्रतिजानीतेदानेति १२ चितैवमूर्ताकारकल्पना
त् १३ मनोज्ञानेन्द्रियैर्वेदनावेदनाकारभ्रान्तिः यथार्थान्याविषयग्रामयेनतच्चिन्मात्रेमनस्कैः क
र्मेन्द्रियैः संवेदात्मसंपद्यते तद्भातिशान्तोन्तनिर्मलेशान्तात्मैवावतिष्ठते १४ इतःइहानुष्ठिताद्दाना
दमुत्रपरलोकेचिन्मात्राभंविदप्रतिभासात्मकंतत्फलं प्राप्तेउपनीतेतत्संकल्पात्माजीवः प्र
वाप्नुयादितिकवयोवदंतीतिशेषः १५ ॥

ज्ञतेन प्राप्तास्तत्राह केवेति अन्यः संकल्पयुतेऽन्यः आत्मेतीत्यतत्केवक्त्रहृहेहृष्टांतीकृत्य यदृतेष्वंक
तेनत्क्तोलोनस्मिन्संकल्पयित्हजीवेएव नपेत्त्वीवांनवेहृणा ३ कुतर्हि तेस्थितास्तत्राह पृथगिति ४ ५
श्रस्मिन्नेव वर्चे इते सर्वेलात्रवान्कलोनप्रविष्टास्तत्राह श्रहमिति नेस्त्तन तत्त्वाध्यातेकिं तत्त्वन्यत्रातुमावा

केवाल्य संकल्पपुरमन्यः आत्मेति कथ्यते संकल्पपुर्थामर्थोऽस्मिन्सत्त्वं तावद्वनपुरे ३ पृथ
क्पृथक्क संकल्पसर्गो विद्धि वनेस्थिताः वेदान्तपंक्तिनैव कल्पान्तयदि वर्जिताः ४ विज्ञाय स
स्मिन्नेवेहा विनिध्याता निष्काके वै श्रस्मिन्नेव विलीनास्तेन तान्समवुद्धिविवोजिताः ५ श्रहमित्तु प्रवि
ष्टः स्वामित्तु विविवत्स्त्वावोन्वितः ध्यानेनेतिनाहृक्वस्वविभास्यभवेतीति विनिश्चयः ६ यथायमनुसं
धत्ते संविदा संविदात्मया तेनतथैवानुभवति भवेद्दृढनिश्चयः यत्तैत्तु न सं संकल्पान्सर्वध्यानः
पृथक्पृथक् भान्तोवभेववनितालाभः कल्पनिकाः स्मृताः ८ यान्यानेध्यानहलस्वाणां सा
धीभायांत्वमायाता नन्कल्पनानुभवन्नेत्रां सदात्मनिस्थितं ९ ॥

नेवस्वामात्वयहृणैंतुवितिकामनयाध्यातमितिभावः ६ अन्यथाध्यानेत्वथाफलं ऽतोनभवतित
त्राह यथेति यथायं स्वभावमयमनुसंधत्ते दृढसंकल्पेन ध्यायति तं स्वभावं अव्ययासाहि संवि
तथैवानुभवति न वैपरीत्येनेत्यर्थः ७ अन्यत्रध्यायिनोलहैथ्यतिकाखीयथाक्रमं जायानेनसमे
कालमिति यत्त्रोण्यनेयैवयुक्तास्समायेयइत्यातिदिशुनिघव्रेति स्वतः कल्पनिकाः कल्पनामिद्धः
८ साधसाधीहृदे मतेः संस्थितानन्यमायावे तिषत्रोशोप्पयमेवस्समाधिविमाहयेति सदात्मनिः

क्षेतः कारणपरित्वमातिसा ५ ॥

860

९८

861

कृतमकार्यो सनवनीतादिमृदुतरपदार्थानां कठिनशिलादिवन्मातियो यत्नाद मूर्तेन्व मुक्तं माभूदि
ति विशेषणेनात्मर्थं लक्षणाभ्यां मूर्द्ध्वारयति नानेति वेलयति संश्लिष्यति २ न देवलोकप्रति
ष्ठा विश्राम्यति इहैति ३ यज्ञैर्वा प्रस्तैनैकिंनयाह नैति ४ नत्वं सवेदनं नामेयं यन्नासिद्धं नदप्र
तियमेवेदं यद्य स्माद्दैतोस्तुर्देयक्षतः पुरुषस्य इनः यस्मान्मदेशात्रयनरप्रमन्नसारिच्छिन्नेन सह
नरवाच्छिन्नसंवेदनानिवेंडमंडले प्रमतितानिः संश्लिष्यमेवयतेति अनेनामूर्तानीतिसर्वेणापि चरद्दर्शी
नास्वयमनुभूयस्मर्षः ४ नचाप्यमाहेयस्यप्रदृद्दरतात्म प्राद्यमूर्तेमेवाप्रसिद्धं द्वितीये प्रमूर्तावि

नानिह यान्ति वानाहून्नान्योन्यं वेलयन्ति ये नोत्पतन्ति वानाहूरन्योन्यं वेलयन्ति ये २ इह
रमयन्ति वानालंहरन्मन्योन्यं वेल्लने नच प्रतिच्छन्नपालोकेषां चिद्धपि किंचन ३ तत्र संवेद
नेनामयदिदं वं इन्द्रमंडले इतः पतन्ति यान्ति चैनस्त्वेनानुभूयते ४ अहं यत्र इसकल्पविक
ल्पाद्वैतकल्पिते वरामृत्भूयमानेदं नर्नबोधदृष्टास्थिते ५ कः प्राणमारुतहोमेन नयमा
न पथस्थितः प्रवेशानिर्गमनमयेकवायावदमेप्रभो ६

देहादिप्रवर्तयतीति प्रसिद्धं देहाद्यहंकारोत्तानोपपिंडितानामेव लोकिकैरात्मत्वानुभवादित्याशंक्याह
अहंति अहं प्रबुद्धज्ञानेनात्मनोपचत्वर्थं भूमिकांतरालस्थानो संकल्पविकल्पद्वैतेन कल्पितं इदं जगदनु
पगम्य वराभ्यादिपाभिवोपदृष्टास्थिते परिशिष्टं चिन्मात्रमनुपगम्य न नाहिपापीन्यर्थः ५ यद्यपि
मूर्तेः प्राणमारुतप्रवत्तनवेशानिर्गमसहृत्तिभेदेन लब्धो देहप्रवर्तयतीतिस्वत्वेन तथापि तस्यप्राणम

यदाश्वनन्येनतदाह्यहासल्दर्थभ्रांतसर्गाश्चब्रह्मणिसंलीनाः किं पश्यंत्यामेवपश्यंतीतिहृत्तीनत्वा
मिन्नायामेवभेदोपचारेलोपचारैके आधारापेयभावेपर्यवस्यतीत्याह पश्यंत्यामेवेति ॥४१॥ य
दाह्यहाः सर्गाश्चविलीयायाएवतदातद्ब्रह्मतत्कार्यंशास्त्रमपिद्वास्याभावान्मोक्षफलस्यह्यपगा
सत्वान्निरसनीयप्रपंचरूपाभावाच्च निवर्तनेनरस्याह किमितिप्रास्ताकिंतद्यकिं तत्तत्कथाविचा
रैस्त्वाकिंयतःशास्त्रफलेनिर्वासने जीवितमेवमोक्षःसिद्धः एवंवर्णितरीत्याह आकारणत्वात्त
भैस्यसतिनानाप्रपंचवरवनाप्रमस्यद्वैतस्येवकाचित्रवनास्त्येवेतिनिःशेषमानितेत्यर्थः ॥४२॥ यावेषावा

पश्यंत्यामेवपश्यंतीयथाभांतितथैवच यथाभूतास्तथासर्गाविलीनैवचितिचिन्मयाः ॥४२॥
किंशास्त्रंकेनत्रकथाविचारैर्निर्वासनेनजीवितमेवमोक्षः सर्गत्वमस्त्येवमकारणत्वान्नास्त्येव
नास्त्येवननामकाचित् ॥४३॥ एवंचसिद्धेहृदिवासनेतिसाबोधसत्त्वैवनिरंतरैका नानात्वना
रहितैवभातिस्वमेवचिद्देवेहृ ३ रादिरूपा ॥४४॥ इतिसमायणेतीने ब्रह्मगीतासुसम्यग्वर्णनेनाम
सप्तसत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१७७॥ श्रीरामउवाच पदार्थाद्विविधाःसंतिमूर्तामूर्ताजगत्त्रये यथस

पतिशाकिंचित्लेविदपति
वास्पादि

वासनेतिरूढप्रपंचबीजतयाभातिसानानात्वेननानात्वरहिताबोधसत्त्वैवभातियथाऽहूऽहूमन्यदेस्व
मेवचिद्देवपुरादिरूपाभातितद्वदित्यर्थः ॥४४॥ इतिवासिष्ठ॰ तात्प॰ नि॰ उ॰ सप्तसप्तत्युत्तरशततमः ॥१७७॥ इहा
मूर्तस्यदेहादेःचालनेशक्तिरूपत्वाने जगत्यामूर्तिचिन्मात्रमेदवाख्यानतःस्फुरं यमीयमत्रामूर्तेदेहे
नकारणमित्याक्षिपंशुत्वाममूर्तेन विदात्मनाशूतस्यदेहादेश्चालने उपपत्तिंजिज्ञासमानोरामःमूल
रूपपद्वृत्तिरस्तो चिंतधृमिकारवयति पदार्थेरस्यादिनामूर्तामूर्तजाप्रलगरर्शितोविभागइह नामयेनः

किंतमन्यवानयोग्यतातद्योग्यतोपाधिभेदकृतत्वात्तेनविशिनष्टियत्रेति

अस्मात्स्वात्मारहते अन्याकल्पना अन्यादृशी वादिनो अत एव जगत्कल्पनाब्रह्मणोऽनुभूतिरेवेत्यर्थः
१३ १४ १५ आसन्नः बोधात्मा येनन त्वाविर्भूतः सन् सम्यक्सिद्धः सन् आकाश एव वनं येनेत्यर्थः नसन्ति
नि पारे यस्य सः १६ अतः सन्नेव नष्टाह पश्यति एतत् सदनन्यात्मकारत्यर्थः १७ १८ अतः तस्मादि

अनन्तस्य काचित्कलना दृश्यते सोपपत्तिका अस्मात्स्वात्मारहते कस्माद्द्वैतैवेषानुभूतिभूः
रूपावर्तैर्द्रवत्वादि क्षुद्रैर्जलघनैर्यथा तथैवं सर्वपर्यायैर्ब्रह्मलक्ष्मीस्सम्भासते १४ स्वैरा
वर्तैर्विवर्तैर्हि निर्मलैः पवनैर्यथा तथायं ब्रह्मलघवने सर्गसंघोऽवभासते १५ तथा वेत
त्वैर्विवर्तैः स्पन्दनादिमहार्णवे न सत्रासन्नबोधात्मन्यस्यां सर्गः परापरः १६ एकनिद्रादि
केष्वेते स्वप्नलभ्या अपि स्फुरे भवा असन्मया एवमेतेऽनन्यात्मका घनः १७ सर्गमल
यस्तस्यात्मैवमात्रनिद्रुते सौम्य स्वप्नस्तु भाभासुरैर्निद्राघनैर्यथा १८ स्वभावत्व
मानूरण्णाले निद्रायां मानवो यथा सर्गास्सर्गान्तरात्मानस्ते स्वसत्तायामतस्तथा १९ ए
ष्मादेरहितोऽप्येष ब्रह्माकाशो निरामयः अनन्तोऽस्त हृदा भाति यथास्वमात्रभूतिषु २०
स्थिता यथा स्वां पश्यन्त्या शाखाश्वदपरादयः नानाभानानाः स्थिताः सर्गास्तथानन्ते महाचिति २१

अन्यः परमात्मा स्वयमेव सर्गान्तेमारोत्मना आस्ते १९ २० पश्यन्त्यास्संप्रति कस्सर्वदर्शनात्म
नि नानाः सर्वैतनाः अनानानाभाविष्यतः २१

864

स्वभाववादिनमुखेनैकस्य मतस्य निरस्यति स्वभावस्यैति अंकुरादिस्वभावस्य कालदेशनलादिस
हितबीजादिस्वभावोऽसौ कारणमिति वीके यदुच्यते साऽपर्यायोक्तिरपि बीजस्वभावयारप्पोरर्थभेदाभिरू
पणादंकुरस्वभावस्येत्यत्र स्वभावपदेषष्ठ्यर्थसंबंधस्यापि दोलेभ्यां ज्ञानाद्यंते उभयत्रापि विपर्यापत
यासदृशयोगानापपत्तेः सकलसाधारणस्वभावत्वसामान्यासिद्धेः प्रातिस्विकरूपापरामर्शेम
संगात्कैकार्योद्धरनानुनिरर्थकोक्तिः सेत्यर्थः २९ अतः परिशेषात्स्वाभिमतेसिद्धं दर्शयति तस्मा
दिति तस्मात्स्वभावोऽस्तकारणेऽन्यत्राखिले अद्रेष्टकारणाधीतिरेवहेतुसन्मात्रात्स्तनास्येनेका

स्वभावस्य तु भावोऽसौ किल कारणमित्यपि यदुच्यते स्वभावस्य साऽपर्यायोक्तिकल्पना २९
तस्मात्कारणताङ्गानिभावाधीनिवकारणे अन्नेतेन्नाखिलेकार्यंकारणाद्भवतिस्थिते ३०
यदृष्टमपरिज्ञानात्स्वप्नेद्व्यापहारिभिः नरैः स्तोककरणेतदानींविनैनवदर्शनात् ३१
सगोराचेवनोत्पन्नेदृष्टंविद्रुगनेन्विदं स्वरूपंस्वप्नवज्ज्ञानिनान्यत्रोपपद्यते ३२

यः कारणतस्मादेवविभ्रमत्काररूपेणाविर्भवतितिरोभवतिचनतद्यतिरिक्तमत्तुमात्रमप्य
स्तीत्यर्थः अतएवतस्मात्कतैरपराधकोहिभिरप्यंनरैःस्वनतापतरत्याह यदृष्टमिति स्वप्नेद्व्या
पहारिभिश्चौरैः कृतेनाउत्तबंधनादिकेमतुद्रस्यस्वप्नाभिष्यात्वपरिज्ञानायदृष्टः स्वकरणंपी
डासपादकंनतदृष्टत्वदर्शनोत्तरंजीवनमपिदुःखकरणमित्यर्थः स्तवदुःखेनतत्क्रियाया
मितिनयन् ३२ अन्यतदुःखेनात्रमितैव ३२

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰
६.१

प्रबोधबाध्यत्वान्यथानुपपत्त्यापि जगत्स्वप्नाभमित्येवेति नद्वैतेन कारणकल्पनावकाश इत्याह
अन्यथानुपपत्त्येति २१ तदेव विशदयति स्वप्नेति २२.२३.२४ यद्यद्रूपकारणमपेक्षितं तत्सत्ता
न ब्रह्मस्वभावएव तस्मात्किमाशयेनाह अग्रेरिति अबुद्धस्याज्ञानोपहितस्यात्मनः स्वभावोवा
कारणमिति शेषः २५ मनोरथकल्पितनगरवत् ध्यानभेदेन समवायिनाकारणादपि न सर्वसाधा

अन्यथानुपपत्त्यैव स्वप्नाभाकल्पनादृते स्थूलाकारात्मिकाकाचिन्मालिन्यरूपसंस्थना २१
स्वप्नदृश्यायन्नु भवेत्किमत्रास्यकारणं किंस्वभावादृतेन्यद्धि स्वभावोनामकीदृशः २२ स्व
भावोक्तिरविज्ञाने महामोहभरप्रदः परिज्ञानेन मोहाय यथा सर्गोस्त्ययेववा २३ शुष्कत
र्कहृतावेशा यद्वा दृश्यमनुभवोक्तिने कस्मिन्नेकारणे किं विलासो ध्योमिनिवेशिना २४
अग्रेदृश्यमधोदृश्यंप्राकाशंसर्वतेजसा स्वभावोवाविलासोवानोकिमत्रस्यकारणं २५
किंध्यानेशानलस्यस्यप्रपञ्चस्यकस्यकारणं किंवागन्धर्वनगरेशुभेभिन्नेषुकारणं २६ धर्मा
धर्मौवामूर्तेनामूर्तेदेहेनकारणे देहस्यकारणंकिंस्यात्तत्रसमर्थोहि भोगिनः २७ मिथ्यामिथ्या
दिरूपाणांकानस्यज्ञानवादिनः किंकारणमनंतानांजन्मवृद्धिगतिनांप्रभुः २८

रणमेककारणेस्त्ववचमिमाशयेनाह किमिति २६ धर्माधर्मयोस्तु अमूर्तत्वादेवमूर्तदेहाद्युपादान
कारणतानसंभवतीति कर्ममीमांसकल्पमपिनिराचष्टे धर्मादीति अमुत्रपरलोके २७ विज्ञान
वादिमतेप्यमूर्तस्यक्षणिकस्यचविज्ञानस्यमूर्तोद्गणिकोपादानता दुर्वचेत्याह भिन्नयः स्थूलरूपा
दयः अभिन्नयत्नाद्विलक्षणाः परमाणवः उत्पत्त्यर्थं तेनाभिज्ञाकार्यानुकूलव्यापारस्यकार्यंतेवे

धर्मवद्गणिकेषुसंभवः स्मृतिनः २८

865

तथाचास्तु अनुसारेण जगदन्यादिवत्कृत्स्नोऽप्यस्य कल्पादौ कारणमिति स्वीकारेऽपि यत्तद्रूपो बलिरिति न्यायेन निश्चाभूतस्य प्रपंचस्य नाटशीलायैव कारणं तथापि तत्त्वास्त्ववादे तद्धतिरिन्यायेनाह संतीति स्वकारणकाः स्वाङ्कुरजननमहत्तदीरन्नसपीदृशः तत्र संविदा कारणतत्वेन कल्पिताः सकारणकाश्चान्यथाकल्पितास्त्वकारणका इति सृष्टिप्रयोगे रीतगणपत्योमात्रपुत्रतावत्कल्पनानुसारेणैव तद्व्यवस्थेत्याह संविदिति १८ तत्त्वदृष्टा तत्त्वं विशदहृदयविन्मात्रमेव सदा तन्मात्रमपि कदाचिद्वितीयो सरति सर्गे कारणं केनचिदपि निरूपयितुं शक्यमित्याह स

सत्यं कारणकार्यत्वे संति कारणतास्तथा भावाः सर्वविधा यस्मात्कल्प्यंते लभ्यते तथा १८
सर्वकारणसंशांतौ सर्वानुभवशालिनां सर्गस्य कारणं नास्ति तेन सर्वस्त्वकारणः १९
हृदयंगमतान्नस्य क्रमीश्वरादिप्रकल्पने यदत्र किंचिदुःखाड स्यं वाज्ञालमेव तत् २०

र्वेति सर्वेषामनुभवशालिनां तत्त्वविदां १९ तत्र ईदृशे स्वप्नगंधर्वनगरमरुमरीचिकाप्राये जगति सत्यत्वस्थापनाभिनिवेशेन यद्वैशेषिकादिभिर्योगैस्तत्प्रकृतिं विधानात्मास्थितेन तं महेश्वरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमायोपहितब्रह्मातिरिक्तं तटस्थेश्वरप्रधानपरमाण्वादि किंचित्कारणं प्रकल्प्यते तत्प्रत्यक्षश्रुतिविद्वदनुभवविरोधाद्धेयो न शास्त्रप्रसिद्धयुक्तिपराहतत्वात् वरं स्वाज्ञानिके सुहरीश्वरस्य भोक्तृजीवस्य वा पुरुषार्थपर्यवसायितात्वं श्रुतप्रवासितानां हृदयंगममिति निरूपयाकं वयोधवासाल

वनिर्वाणटीकं ५

ननुब्रह्मातिरिक्तः अनन्तोनास्तीतिकथंसंभाव्यतेतार्किकैः पामरैश्चनाहंब्रह्मनादंब्रह्मत्वत्तस्यैवनित्यात्मत्वमव्याहतमात्मब्रह्मत्वयोः अत्यन्तमननुभवादित्याशंक्यतदाहसर्वानुभवबलेनैवतदात्मनामपिब्रह्मत्वेसमर्थयति अनन्तत्वमिति अज्ञानादिसर्वजगदारोपाधिष्ठानचिन्मात्रत्वे ब्रह्मत्वेनतु अहमस्त इत्यनुभवेनविनातार्किकात्मनिर्दुर्बोधैर्यतः अनन्तत्वंमतोयदपेक्षात्मत्वंतदेवभाति यदपिवैशेषिकात्मनोनन्तोयमात्मास्यात् कथमात्ममज्ञानमनुभवेत् अतः अज्ञानाधिष्ठानचिद्रूपत्वमस्यादेवानुभवात्सिद्धंजगत्तुकेवलेअज्ञानात्मैव घनात्मदंतत्त्वदेगतोगते यथाहमस्वप्नसुषुप्तेनिद्रांतर्निद्रे

अनन्तत्वंमतोयेनतदेवभातितद्गतो गतेस्वप्नसुषुप्तैनदिवनिद्रात्मकेवले ॥१॥ तथाप्य
भ्युपगम्यापिमूर्खैर्निश्चयत्यते सदेयमनुसर्वात्मयस्माद्ब्रह्मनिरामयं ॥२॥

गतागतेकेवलेनिद्रेवनिद्राअतिरिक्तेतयोः स्वरूपमस्तितद्वत् नचज्ञानस्वभावेआत्मनिस्वभावविरुद्धमज्ञानमारोपान्तरेणभवितुमर्हतीत्यज्ञानादि जगदारोपाधिष्ठानत्वस्यास्मादेवानुभवात्सिद्धेरित्यर्थः ॥१॥ नन्वज्ञानादिजगदधिष्ठानस्वरूपंसर्वात्मत्वंब्रह्मलक्षणंचेज्ज्ञानेनतद्दृष्टायेनतद्ब्रह्मैवस्यादित्याशंक्याह तथापीतिमूर्खविप्रतिबोधनार्थंमूर्खबुद्धिमनुसृत्यतद्ब्रह्मस्योपपादनार्थंसदेयंब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमनुश्यते स्वरूपलक्षणंतुतत्सच्चिन्निरामयानन्देकरसत्वेनाज्ञानानुभवपद्यमवतरतीत्यर्थः ॥२॥

868

नचतनन्तविषयोयथास्वप्नादौपापप्रवाहोनन्वेतेनहेतोपनायाम्युपगम्यतेनेनयाप्रधानपरमाण्वा
दिप्रयुक्तकार्यकारणसंभवोपिकृतोनाभ्युपगम्यतइतिरामःशंकते अनन्तेति इत्थमेतो
वायुलक्षणेकार्येनस्वयथपरंपरासैोऽस्पावहीनांपरमाणूनांसत्वादिगुणानांवासंभवेकिं
तन्मद्रूपमकारणत्वस्मात् कथंवास्वाद्वितीयब्रह्मपरिशेषपरस्यैः १३ भवेदेवंब्रह्मातिरिक्तः
प्रधानपरमाण्वादिकल्पकोनतःप्रसिद्धेत् इहानन्तब्रह्मत्ववाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेद

श्रीरामउवाच अनन्तविभवेब्रह्मन्कार्यकारणसंभवे किमकारणतानामस्यात्कथं
तद्वदप्रभो १३ श्रीवसिष्ठउवाच अनन्तज्ञानमात्रात्मैवब्रह्मावबुद्धमनंतमप्रति असतोह्या
महत्त्वस्यविचारंकीदृशास्तुनः १४ एकत्वोपमयाशान्तविज्ञानघनतद्रूपिणः तदात्मे
यामतद्रूपेकथमर्थोविचारणा १५

ब्रह्मासीदिति तस्मादनन्तवैभवश्रुतिष्कृतिदर्शितादिमात्रह्मैवस्वाज्ञानानन्तदंतस्यैवतत्त्वज्ञा
नोपयुक्तेशास्त्रंतदातदध्यारोपापवादन्यायेनैवतत्त्वज्ञानेउपयुक्तनेनप्रधानपरमाण्वादि
कल्पनयेतिवैशम्यमित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते अनन्तइति १४ ज्ञोनास्तितदाह एकत्वो
पमयाशान्ते तद्यथासैंधवगुणो.वासःकृत्स्नोरसघनएवास्त्येवमयमात्माविज्ञानघनएवेतिश्रुते

निर्वा.उ. ११

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰श्री॰
६८

अतएववस्तुतत्त्वदृष्ट्या अकारणपदार्थत्वेकल्पनादृष्ट्यासकारणपदार्थतेतिब्रह्मणि द्वयमपि विरोधेनास्ति ६ यत्तुभयात्मकंब्रह्मतादृकंकथंअकारणकत्वपदंएकएव तयाप्रतिष्ठापितत्त्वगाह यत्रेति तत्त्वज्ञानस्यैवसप्रयोजनत्वात्तत्त्वदृष्टिमात्रपरतयातेनसमर्पितत्वापितत्वशेतिभावः ७ ८ ९ वास्तवमकारणत्वमेवास्तिनकार्यत्वमस्तितद्वयस्योर्द्वयोरपिविरोधीत्याह किं

अकारणपदार्थत्वेसकारणपदार्थता ब्रह्मणोद्वयमप्यास्तिसर्वशक्तात्मतस्तथाः ६
यदिस्याद्ब्रह्मणस्त्वन्यत्किंचित्किंचित्कदाचन तत्कारणंकिंकस्येनसंयोगस्तस्ययुज्यते ७
यत्रसर्वमनाद्यन्तंनानानानात्मभासते ब्रह्मैवशान्तमेकात्मतत्रकिंकस्यकारणं ८ नै
नमवर्ततेकिंचिन्नचनामानवर्तते स्थितमेकमनाद्यन्तंब्रह्मैवब्रह्मवात्मके ९ किंक
स्यकारणंकेनकिमर्थंभवतुक्कवा किंकस्यकारणंकेनाकिमर्थमास्तुवाक्कचित् १० नै
हल्लस्यनवाशून्येनसत्तासत्तनमध्यता विद्यतेनमहाशून्येननेतिनेतिव ११ इदंनाकिं
चित्किंचिद्धायत्रामास्तियत्रास्तिच सर्वंब्रह्मैवनद्वितीयत्रयेवानघैवतत् १२

कस्यैति १० शून्याशून्यात्युभयविधामात्रशून्यत्वान्महाशून्ये नेतिनेतिनेतिवोति तद्वहेवः ११ सर्वस्यापिब्रह्मैककरस्यादेवशून्यतानशून्येकरस्यादित्याह इदमिति यद्वाहेतोस्तद्वत्र अध्यारोपेसर्वानुगतत्वात्तथैव अपवादे सर्वतोव्यावृत्तत्वात्तथैवच १२

869

870

नवयंव्यवहारव्यवस्थापकेकाल्पनिके कार्यकारणभावेवीजांकुरादेर्वारचयामः किंतुजगत्सत्य
त्वप्रसंगेनतत्त्वज्ञानवैयर्थ्यापादकेब्रह्मातिरिक्तप्रधानपरमाण्वाद्यप्रौढवादिभिः कल्पितेका
रणंनिराकुर्म्महे जगतोब्रह्मविवर्तमात्रत्वप्रसिद्ध्यानत्वज्ञानेन बोधेकैवल्यसिद्धिः यथास्यादि
स्वाशयेनवसिष्ठः समाधत्तेयद्यथेति अनादिव्यवहारेणयद्यथादृष्टाभ्यासेनकल्पितंसततंया
कार्यकारणतयासर्वंपश्यति अन्यथाव्यवहारेपिव्यवहारिकनियमापलापेकापिकल्पनानस्यादि

वसिष्ठउवाच यद्यथाकल्पितंयेनस्वमेवपश्यतितत्तथा कल्पितंवाप्यथावन्नस्यात्तादृ
क्कारणविच्युतेः ३ यथेदंकल्पितंपूर्वंमनसायेनतत्तथा वेत्त्यसौयावदन्येनक
ल्पितंवेत्त्यसौनतथा ४ कल्पनाकल्पनाभ्यांकेतत्त्वज्ञस्यस्वभावतः कल्पनास्तद्दृशंतेनय
थाकेशुनरत्नादिमान् ५

स्यतायास्तेनैवसर्वव्याप्तिप्रसंगइत्यर्थः ३ अतएवकल्पकवुध्यनुसारेणव्यवस्थितमेववस्तुग्र
हृयतइत्याह यथेदमिति तथाचनिरालंवनवादनिष्कर्षेभट्टवार्तिकउदाहृतं परिव्राट्कामु
कशुनामेकस्यांप्रमदातनौ कुणपःकामिनीभक्ष्यमितितिस्रोविकल्पनाइति ४ तर्हिकिंनिरालं
वनेविकल्पनानेत्याहकल्पनाकल्पनाभ्यामिति तद्विदृशःकल्पनाभ्यामविदृशास्त्वकल्पनाभ्यां उभय
चरितमिदं जगद्यथालंद्वपेनतः पुरुषःकेशानराजयवेतनचरितःप्रतीयतेतद्वदित्यर्थः ५

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰श्री॰
६२

तथाच परमात्मनि यावद्दृत्तानतिह्रासितावन्मरमात्मनि ब्रह्मांडलहरिनिवया इति वर्णितप्रका
रेणनित्यमनंते अपि अन्यवदवस्थिताः यथावारिणिसमुद्रे यते अवारितविसारितरंगवेगा
निमित्तात् लीलास्थितश्चेत्पुनः परमाणुवद्या असंख्यातास्तद्वदित्यर्थः २५ इति श्रीवा॰ ता
त्प॰ निर्वाण॰ उ॰ ब्रह्मसमतत्त्वरूपानतनमः सर्गः १०१ अकारणं कल्पतयाव लतुत्यात्वका

ब्रह्मांडलहरिनिवयापरमात्मनीति नित्यं स्थिता निशुणमन्यवदप्यनन्ये वारिण्यवारित
विसारितरंगवेगाल्लीलास्थितौ च परमाणुवयाप्ययेते २५ रामायणेनि॰ ब्रह्मगीता
सुब्रह्मांडोपाख्याने तनोत्सरपसमृतितनमः सर्गः १०१ श्रीरामउवाच अकारणकमे
वेदं जगद्भूतसपरात्मवान् यदिप्रवर्ततेतेनाममत्वमसंकल्पनादिवत् १ तदकारणतः सि
द्धं संभवेत्सदकारणं कथं तत्रायतेवस्तु ब्रूहि किंचित्करावन २

रणं जगत्स्वप्नमसमो ब्रह्महास्वोयाब्रह्मेति वर्ण्यते अकारणक एव स्वप्नसमो यं सर्ग इति वहुशो कहर्णिते न
वरामः सस्यधान्यादिकार्यस्यापि तद्धि कृषिवृष्ट्यादिकारणं विनैवोत्पत्तिः स्यादित्यतिप्रसंगे शंकते अ
कारणकमिति द्वाभ्यां १ तत्रहि अकारणतएव सर्वाभिलषितसिद्धेः संभवे अन्यत्सस्यधान्यादिक
मपि वस्तु कृषीवलानां अकारणकं कृषिवृष्टिवीजवापादिकारणं विनैव कथं न जायते इत्यर्थः २

871

872

विराड्रूपेण्यपि तिष्ठन्ते कोटि १८ हृदि हि जीवभेदकल्पनेन प्रत्येकं त्रैलोक्यदृष्टान्तायां दृष्टान्तमाह स्वप्नेष्विति नवरंगाः दृष्टान्तस्य दृष्टिभेदात्क्रामो गम्यभोगः कर्ता कार्यो क्रियेति तत्त्स्त्रैमनोहरे १९ तद्दार्ष्टान्तिकमाह प्रत्येकमिति प्रत्येकं प्रतिजीवं २० एवं जीवभेदेन विविक्तः साक्षिस्वरूपमात्मनः सर्वस्याप्यपि नानाविधलिङ्गस्य हृदि दृष्टिवर्णितरीत्या कल्पितानि अत्रान्तूनि महान्ति जनेति संगति

अनेकभुवनवल्लिते नानास्थावरजंगमे कल्पनाकालकलिते कल्पितान्योन्यसंगमे १८
स्वप्ने प्रत्येकमेवात्र पश्यन्त्याहर्निशं स्थिते त्रैलोक्यनगरे नवरंगमनोहरे १९ प्रत्य
प्रत्येकमप्याप्ते नवरंगमनोहरे चित्तगृहे स्थिते हृदये स्यादर्शे इव विम्बिते २० परमाणोः
परमाणोरिति संततिनन्दहरे भ्रान्त्युन्नत्यैवस्त्रैलोक्ये नानी वर्चनान्यपि २१ अविद्य
मणीनेयमविद्यात्वेन चेतिता ब्रह्मत्वेन परिज्ञाता भवति ब्रह्मनिर्मले २२ एवं दृष्टा
पियः स्वप्नलेहत्वेन किंचन कार्येह दृष्टान्तोहं दृष्टः प्रक्रहेतुं क्वचकारणं २३ सर्वतः
शांतमाभाति स्वात्मनि निर्भिन्ने केवले ब्रह्मात्मनि स्थिते स्वच्छमायेन परिवर्जिते २४

तान्यपि उक्तैर्जीववचनैः दृष्यादिगणो भुवनानीव २१ इयं च सर्वा सनत्वाज्ञानलक्षणा अविद्येव साक्षात्तेनैव निवारिता चेद्ब्रह्मनिर्मले २२ ब्रह्मत्वेन दृष्टे सति योजगत्स्वप्नजाल दृष्टान्तोपिन किंचन २३ निर्भिन्ने निर्भेदे ब्रह्मात्मनि स्वरूपे स्थिते २४

श्रीः
वा.नि.
उ.टी.
९६-८

नदेवक्रमारभते अस्तीत्यादिना अनिले शुद्धस्पंदरूपत्वसत्तामात्रेणनगत्यंशेनहेतः ॥१॥ सविशो
मपरमाणुकः स्वतत्वादर्शनान्निद्रावशात्स्वमस्वात्मनोजीवत्वमपश्यत् यथावस्तुभूतमेवा
काशंस्वसत्तैवशून्यत्वेनपश्यन्ननुहन् यथावापवनःस्वस्पंदनेनपश्येन्नहननेन ॥२॥ नहिंसाकिंपरि
णामीत्यत आह आकाशरूपमिति आकाशरूपमविकारिणोऽपि संगतोऽपूर्णतोऽहंतोच आकाश

आस्तेविश्वात्मनात्मासौविशोमपरमाणुकः शून्यरूपमिवाकाशेशुद्धस्पंदइवानिले ॥
सोपश्यदात्मनात्मस्थमसौजीवत्वमात्मनि शून्यरूपमिवाकाशेपवनस्पंदनेयथा ॥२॥ आका
शरूपमनहंदेवजीवस्ततःस्वयं अपश्यदहमित्येवरूपमाकाशरूपकं ॥३॥ अहंकारत्व
हेतुर्बुद्धिरित्येवापश्यदात्मनि पकाते स्वयंनिर्माणमयीमायानुरूपिणी ॥४॥ बुद्धिर्मनो
हमित्येवंस्वमेवापश्यदात्मनये नमयंस्यात्मनात्मानमविकल्पविकल्पनैः ॥५॥ अपश्य
न्नात्मनःस्वमेदेहंपंचेंद्रियतनः अनाकारंचनाकारंस्वमाहिवमिवाहतधीः ॥६॥ ददर्शास
मनोदेहोवशात्त्रिभुवनात्मकं त्वात्मात्वात्मैवनिर्मितंत्रिभिनिमान्तरमाततं ॥७॥ ॥

रूपमाकाशयतिस्म अहमित्येवजीवत्वरूपमपश्यत् ॥३॥ साअहंकाररूपत्वहेत्वात्मनिबुद्धिरि
त्येवंरूपमपश्यत् साचबुद्धिरेकाले स्वयंनिर्माणमयी सोपाधिमायानुरूपिणी असदर्थभ्रमदा
यिन्यादित्यर्थः ॥४॥ विकल्पाणिविकल्पाभासारोपणैरात्म–नात्मानंनमयंतीतिभावयती ॥५॥
॥६॥ सविशोमपरमाणुकरस्यंमनोदेहसमशात्मासन् त्रिभुवनात्मकविराड्ददर्श ॥७॥

873

५

874

नन्वविशेषवर्तमानब्रह्माण्डान्तरे शुभविष्णुस्थोऽशुद्ध पुनरागृहीतं कावारणं यनेकांमविसर्गप्रपं
चसाम्येन स्थूलात्तान्नवाधेन बाधप्रतिपादनायुतेऽपि प्रास्ते अत्र स्वपदृशा हूरणेणापवेन्याशयेनाह
ब्रह्मैवेति सर्गादौ अनीतानागतादिसर्वसर्गादौ इत्येनानानेप्रास्त बाष्पुपत्रुन्यनेनान्यत्तहैविश्वं
प्रकृतौ प्रपुरुस्मात्रोपपद्यतइत्यर्थः ५ तत्कृतरालैवेदसंख्यातेनसहैविश्वैयत्ताया: शास्त्रैवर्ण्य

ब्रह्मैव चिन्मात्रमेवायं स्वयं भाति जगत्तया यथा तथैव सर्गादौ नानारूपं प्रपद्यते ५
अणवोऽणवसंख्यातास्तेन सन्ति जगन्ति वै तेषां नानाविधाकारो चानंत्यान्नेत्र वदतः ६
अत्रैवमेषु रामोक्तासन्ति ब्रह्मप्रतत्त्वना पञ्चरेणुमतास्यानंस्थूणतत्कथामिते ७ पु
रा पृष्टोमयाब्रह्मान्तगजालमिदं किंयत् कथं भातीतिवद मे ब्रह्मणा वा च ततः समो ८
ब्रह्मणा वाच ब्रह्मैवेदं ततो नेन सर्वं जगदिदं स्वेव भासते सत्तामात्रेण तत्स्वेन जगत्त्वेनासत्तामपि
पि ८ शुभं ममेदमाख्यानं स्थूलाणवणभूतले ब्रह्माण्डपिण्डसंक्षेके ब्रह्माण्डाख्यानमेव च ९

यितमस्माकन्वादिन्याशयेनाह अणवो वर्णिताविति ६ अत्र अणवो वणवसंख्यातीतास्तत्रैकं पर
रेणुतत्तापञ्चपसागकीर्णदेहेनमात्मित्रानमाख्यानमेपोक्तेनंस्थूण ७ ८ ९ तस्य आख्यान
स्य हेनामनीश्राह ब्रह्माण्डपिण्डेति अन्वर्थनाम्ना ऽक्रमेप्रसिद्धं ९ ॥

श्री॰
वासि॰
उरी॰
८-५

वर्तमानदृश्यमानमेवोपन्यासार्हं नातीतं भविष्यद्वा किंचिदस्तीति तदाशयो निष्कर्षफलति ततनद्यु
क्तः परपदार्थैः संबंधस्याप्यग्रहस्य च हेतोर्गतसिद्धादीनां कालेन व्यवहाराधीनत्वेन तदुपन्यासेऽवि
नाविचारात्मकस्यास्य सहृत्त्वयोगात् तस्मादतीतानागतवस्तूनोऽपि वर्तमानवस्तुनोऽनरामि वशाद्
र्थैः संबंधव्यवहारावनुयोगिनोपन्यसनीया इतीत्ताचानाद्वेयः कर्तुं युक्तश्चेद्रत्तनामेत्यन्नाशयया श्रम
यगर्भमिव भगवान्वसिष्ठस्तत्रमाह जगत्त्वमहमित्यादि लोकेनयतदृष्टान्तार्थं व्यवहारपिठकातननेन 875 २

वसिष्ठ उवाच जगत्त्वमहमित्यादिशब्दार्थसंबोधो वृगतस्त्वया न नाम न च लोकेन यथार्थं तत्क
थनेतनः २ याकथावगतात्मभ्यां शब्दार्थाभ्यां निगद्यते उद्भूतेसेतरां नोनः सैवेह व्य
वहारिणी ३ यदा विदितवेद्यः संस्त्वकालामलदर्शनः भविष्यस्तितदानानि प्रख्यदे
नैव भोत्स्यसे ४

अवगतात्मभ्यां निश्चितवाच्यवाचकभावाभ्यां व्यवहारिणी व्यवहारोपयुक्तासिततदा सर्वत्र स्व
स्यैव दृष्टत्वादतीतानागतवस्तुष्वपि तद्विषयकृष्टानां वस्तूनां वर्तमानस्यापि वस्तुनोऽस्य च विशे
षलेशस्याप्यभावान्नार्थतत्वाक्षेप उक्तात्मेदृशी न्यायशेषेनाहृ यदेति वर्तमानावस्थायामपि तव
दृष्टेरपर्यालोचनेन दृष्टान्तापारतन्त्र्यरिहासेन भविष्यसि भोत्स्यसे इति च भविष्यत्वारो ३
पोऽलंकृतः ४ ॥

876

इदं दृश्यं प्रत्यक्षमनुभूतमपि दृष्ट्यान्तःकरणाभिहितेन जीवेन सहितमपि स्वप्ने दैवाहूते निज
मरणपरिलोपबृंहितैः कृतै रोदनमिव सदिव कल्पितमपि नो तेनेच्छैव निजस्वदेहेन दिग्विजयदि
डिमस्यार्थः ७४ इतिश्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे पंचसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १७५ स्वप्नादौ
भांति सर्गादौ ब्रह्मांडश्रियः तथाविधा इति प्रत्यर्थं ज्ञानलगयोकं तस्योद्धत्यानमीयते यदिदं दृश्यम

प्रत्यक्षमपि विनोसदृशमिदं दृष्टं सहितमपि स्वप्ननिजमरणवारवरोदनमि
वसदिकल्पितमपि ७४ इतिश्रीवासो॰ निर्वाण उत्तरार्धे जीवात्मदेहैन शुक्तिः सर्गः
१७५ रामः नगनितस्थसंख्यानिभविच्यानि गलानिव गन्धयामिः कथं ब्रह्मलम्य
बोधपासिमामिमा १

सदिति दृश्यप्रबाधेन चिन्मात्रपरिशेषप्रवृत्तकार्थस्य हि सर्वस्य वर्तमानस्यैव दृश्यजग
तां बंधनयातन्मार्जनमेवोपवृत्य तेनानंतगीतानां गतामप्रजीवमानानां तत वर्तमानजगामपि ते
षां प्रमतीत्यैव बंधनत्वाभसङ्केः तथा वर्णसे उपर्यपवेत्याशयेन रामः शंकमेजगतीति १

ननवाचनमात्रेणकथमस्यार्थः सर्वोऽप्यनेनप्राह अतइतितिननिवर्ततेनेयदेतिशेषः ३३ ३४ भा
गमेकंपद्दंग्रंथेवा ३५ ऋषिणाकृतमिदंशास्त्रंसमितिरूपेस्मृतेसुश्रुतिमूलमितिस्मृतिमेववविचा
रयिष्यामइतित्युष्मायमारचस्पादिदंशास्त्रंनरोचतेतन्नहिंस्मन्यत्तुतिरूपमुपनिषज्ज्ञाद्यादिरूप
मात्मज्ञानशास्त्रमेवविचारयेत् नन्वात्मशास्त्रविमुखोभवेदित्यत्रनतात्पर्येणतत्रैवाग्रहःकार्यः ३६

अतउदउत्तरग्रंथात्सर्वंसर्वंद्विशृण्वते ग्रंथंपरमार्थतःखेदवान्ननिवर्तते ३३ उपायमि
दमेवान्तोविदित्वास्वंप्रमवेयं अनन्यसाधारणतांगतमित्युपलभ्यते ३४ तस्मादस्मा
न्महाशास्त्राद्यथाशक्तिविचारयेत् भागौद्वौभागमेकंवानेनतुःखेदस्योभवेत् ३५ आ
र्षेयमिदमितिप्रमादाद्वैनरोचते तदान्यदात्मविज्ञानशास्त्रंकिंचिद्विचारयेत् ३६
अनर्थेनविचारेणलवणःकूर्पानभस्मसात् बोधेनज्ञानसारेणदग्धकर्तत्वमात्मसात् ३७
आयुषःक्षणएकोपिसर्वरत्नैर्नलभ्यते नीयतेतद्वृथायेनप्रमादात्सुमहानहो ३८

ज्ञानसारेणश्रवणाद्युपायेनयथाकथंचिन्नत्ववोधेनसर्वंदग्धमात्मनदेयंआत्मसात्कर्तव्यं
वाधत्वेनात्मनाग्रसनार्हंकर्तव्यमितियावत्तद्देयेत्राचेतिसात्प्रत्ययःब्राह्मणसादिदमत्रेकर्त
व्यमितिवत् ३७ नत्रालसातुयोनयतिआयुष्यरत्नस्वर्णादिराशिसाहितैःसर्वरत्नैरपिप्रमादस्तस्येति शेषः ३८

ननु किमेतद्दृत्ताभ्यांसेन योगाभ्यास्त्वमसिद्धं निरोधादेवदृष्टपादर्शनलक्षणो हेतुरसिद्ध इत्याशंक्या-
हनेति भवेद्देवदेवं यदि चित्तनिरोधः सिद्धेन्ननु चित्तं संततस्याविनाभावस्त्व द्वपक्वानात्रस्त्वमा-
भ्यांजीवस्तुमोविलयान्मृतेवा यत्नेनयापि निरुद्धमानं रोधमायाति किंचेतनद्धात्माभ्यासाधीना
होपादेवनापिनसंसरतीत्येनदृष्टमात्रपदोपायरत्नपर्थः ३९ यथाचित्तं संततस्याविनाभावमेवं दृष्ट-
शरीरसंसृतिरपिचित्तनशरीरेभयाविनाभाविनी नेतद्दृष्टशरीरेपतनद्धात्माभ्यासाः रतिमतिवंधे-

नजीवनमृतं चित्तं रोधमायाति संततेः ह्यविनाभावि देहत्वाद्दोषोऽनेनत्रयपद्यति ३९
सर्वदेहाविनाभावि चित्तं दृष्टशरीरयोः इहत्वाप्तुत्रचैतन्यदोषोऽनेप्रणाम्यतः स्वयं ४०
चित्तं दृष्टशरीराणि त्रीणि शाम्यन्तित्वोधनः पवनसंदेहसेन्याति कारणभावतो यथा ४१
कारणं मोऽक्षिमेवास्य तन्त्रासाद्देवशास्त्रनः किंचित्तं हृतनुद्दीनां वा चित्तादेव प्रणम्यति ४२

इहतत्मन्येवतत्त्ववोधाद्धाम्यतः सतितत्त्वमतिवंधेस्त्रभवनत्मांतरेवाप्रतिवंधदयेबोधेरपाद्धा-
म्यतः नयावभगवतोवादरायणस्यसत्त्वेपहिकमप्रत्ननयातिवंधेनदर्शनादिति ४० पवन-
नसंदेहोनत्वगुक्तमेवसेन्यानिवयथानत्येयोनकमशक्रादयादिकारणापापाद्धाम्यतितद्दरिम-
र्थः ४१ किंतर्हिचित्तविनादिद्विकस्यकारणंनतदाह कारणामितिसोऽक्षेत्रसत्त्वानभावावरिकाश्रवि-

या ४२

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
८३

कल्पनामात्रत्वादेव ब्रह्मणि सदावस्थितीर्या श्रुतेर्मो यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैः सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यादि नगाद्रिपयः तेहन्तालिकिंवनेत्यादि जगन्ति वैपास्त्वाविरोधेन समावेशान्तं भेदस्याद्विषय इति १४ सैव सत्ता ब्रह्मसत्तैव सर्वात्मेति एतत्स्वेमापि न तदात्मकं सर्वात्मकं च १५ अतएवतनवसेर्वं घटाद्यादीनां सर्वकल्पनानामप्यविरोधेन समावेशस्यक्तकल्पनासमो दृष्टोपपनः स्याद्रूपेणाद्रूपं नस्येति क्षीरार्घवतनस्य भ्रमतो बालस्य दृष्टगि

विषयः प्रतिवेधास्तु सर्वएव सदैव च विभक्ताश्चाविभिन्नाश्च परे संततिनसंततिव १५
तस्मात्सद्रूपसर्वात्मा किमिवात्र न विद्यते सैव सत्त्वैव सर्वात्मचेतनद्व्यनतात्मके १६ भ्रांत
स्य भ्रमणे भूमेर्न भूर्भ्रांतैव नागणैः तथाभ्यस्ततात्तन्दृष्टिन यथाभासं विनानदृक् १७ शास्त्र
स्यास्य तत्त्वयत्नाभ्यासादनेन हि नापरः अभ्यासो दृश्यसंशान्तेस्तेन भ्रमो न भविष्यति १८

रिनद्यादिगणैः सह भूमेर्भ्रमणं अन्येषां तु भूर्न भ्रांतैवेत्युभयमपि सदात्मके भ्रमत्वे बालस्य भूर्न भ्रमतीति तात्त्विकदृष्टेरभ्यासं विनाऽपाततो भ्रमणदृक् तथाभ्यस्ततत्त्वजगद्भ्रान्तिदृगपीति भावः १७ दृश्यभ्रांतिशांत्युपयुक्तः प्रकृते को वाभ्यासः कार्यस्तमाह शास्त्रस्येति अस्य मोक्षोपायस्य शास्त्रस्य यत्नवत्तं गुरुसेवादिना वशीकृत्य वादने आत्मोपनतत्सर्वैके श्रवणाभ्यासे विना अपरः अभ्य

879

११

880

ननु स्वप्नकाले सत्यस्य पुत्रादिजीवेन रचितमस्त स्वप्ने रथान्रथयोगान्पथः सृजते साहि कर्तेति
श्रुतेरित्याशंक्याह न तत्र रथा न रथयोगाः पंथानो भवंतीति मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनाभिव्यक्त १
स्वरूपत्वादित्यादि श्रुतिः स्वप्ने स्वप्ने सृष्टिप्राणिभेदा मायामात्रत्वप्रतिपादनाद्वेति भावः १ ननु
स्वप्नस्यापि देवदत्तः तद्देशस्थदेहमेव मत्वा हसितस्यादिबाधितप्रत्यभिज्ञादिना स्वप्नेपि पदार्थैः स
त्याः संततनत्राह स्वप्ने चेति तिनादिदर्शितप्रत्यभिज्ञायमानस्य गृहाद्यर्थस्य हृदयकेवनाडीछिद्रादिदे
शे स्थस्य तमसंभवेन प्रत्यभिज्ञाया असंभवात् अर्थासंभवेन तौ च रसंस्कारस्य स्मरणस्य संभवः स्व

स्वप्नेन भूयते वेतनस्य स्वप्ने ह्यात्मेव भासते पुत्रादिते नवनत्स सत्त्वरादिरवितेनेनता १ स्व
प्नेव प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारस्य स्मृतेस्तथा न सन्नान्तरिदं हेतुस्मिन्नर्थस्याप्यसंभवात् ११
तस्मादेनत्र यंत्यक्तायद्ज्ञानेब्रह्मसंविदः तस्मादस्य घंस्ताहस्पान्मूढैः स्वस्ताहितोहि
ता ११ यथायथैव लहरी वारिलेपतितु नःपुनः तथैवेतितथानहश्चनत्वास्वेपरेजगत् १

रूपत्वेतिभावः १२ तस्माद्संभवा ते, १४ हेवप्रसिद्धस्य स्यादिकेन्यक्ताव्यसंविदएवनिहारो
बाधदन्यथाभानं तस्यैवना वद्भ्रमाष्टंसाह रूपकल्पयित्वा अनुभवआवहाराभासएवस्वस्त्यादिस्ना
हरूपमपिकल्पयित्वा स्वप्नादिनामूढैः सहितेनमधुपेयमितिशेषः १३ साहस्यादपि सैवेयंलह
री सैवयं हीपज्वालेत्यादिप्रत्यभिज्ञाभ्रमालोके प्रसिद्धाः संतीत्याह यथेतिकल्पनापि ज्ञाने एवावि
द्याकाशविषयेषु अनन्यानन्तकल्पनाविषयेपि तथा स्वप्नेपि तन्मसर्गोदोजगदपिबोध्यामित्यर्थः १४

श्री
वा. नि.
उ. टी.
८२

५४ अन्यथानुपपत्त्यावादिसहस्रैरपिसद्रूपस्वातिरिक्तस्योपपादयितुमशक्यात्सर्वस्यसत्यस्यका
रणान्तरस्याभावत्वाच्च चिद्व्योमस्वतः आत्मानमेवसर्गादौदृश्यविवर्तत्वेनपश्यतोनिद्रूपइत्यर्थः ५५
निराकृतिर्नाकारस्तद्विशेषशून्यं तत्त्वंभानमभितः सम्यग्भ्रमः ५६ नन्वदृश्यंस्वप्नवद्भ्रमंसर्वधर्म
शून्यंचिद्व्योमैवयत्तत्त्वंतत्रमननादिधर्मोनविद्यतेतत्त्वतः परमार्थभूतस्यचिद्व्योम्नः विकारोसधर्मो

चिद्व्योम्निहि चिदाकाशमेवेत्थममलंवपुः इत्थंदृश्यमिवाभाति स्वप्नेष्विवयथास्थिते ५४
अन्यथानुपपत्त्यार्थकारणाभावतःस्वतः चिद्व्योमात्मानमेवादौ दृश्यमित्येवपश्यति
सर्गादावेवस्वात्मैवदृश्यंभातिनिराकृतिः संभ्रमःस्वप्नसंकल्पमिथ्याज्ञानेष्विवाभितः ५६
स्वप्नवत्तत्रनिर्धर्मे मननाद्यपिनविद्यते विकारोप्यसधर्मोपिचिद्व्योम्नोवस्तुतोमलात् ५७
साकारंवानिराकारंसधर्मोप्यसधर्मकं स्थितादनन्यमेवेत्थंस्थितमेवनिरंतरं ५८ दृश्यं
स्वप्नादिवत्तत्त्वेमननाद्यपिनभिद्यते तस्माच्चिद्व्योमचिद्व्योम्नः शून्यत्वेगगनादिव ५९ य
देवतत्परंब्रह्मसर्वरूपविवर्जितं तदेवेदंतथाभूतमेवसर्गतयास्थितं ६०

प्याकारोऽविद्यामलात्प्रतीयतेइत्यर्थः ५७ प्रतीतितः सधर्मोपि असधर्मकेपि वाऽधिष्ठानस
त्तात्वादनन्यमेवब्रह्मदृश्यरूपेणनगराद्याकारेणनिरंतरमेवास्थितं ५८ नविद्यतेस्वाधिष्ठानात्
तस्माच्चिद्व्योममात्रत्वेनपरिशिष्टस्यचिद्व्योम्नोगगनादपिसूक्ष्मत्वंप्रतिसूक्ष्मत्वंसिद्धमित्यर्थः ५९

पुनः प्रत्यगात्मरूपोपायत ब्रह्म जगदेव चैतन्यैकमेव नरोदाहं सर्वं सन्मात्रं ब्रह्मैवं ह्येव द्वित्वैकत्वकल्पने
देहकाद्यन न विद्यते ४१ अहं द्रष्टा ऐवं दृश्यं सदस्म्यहं नेमपूर्वं चेतिदृश्यं चाते देहकर्ता भोक्ता वा
जीवः नैवास्ति नापि नास्त्येव न स्वैव ब्रह्म तथा पराविशेष्यादिस्थितिः ४१ अस्तानोपायानो घोरस

द्वित्वैकत्वादिकल्पना नेह कोऽवन विद्यते सन्मात्रं चेदं गीयमिति त्वेदलमीस्यते ४१
अहंस्यपदं दृष्यस्तदस्म्यनीमूर्त दृष्टा मिदं नैवास्ति न च नास्त्येव कर्ता भोक्ता यथावा कावि
न ४१ इदमित्थमनाद्यंतं जगत्स्थोगमात्मनि अहैतैकवन मायांतं स्थितं स्थाणोरि वा धनि ४२
घटे वद्ब्रह्मत्वग्रादिघटे चैतन्यरूपे रजते घटे च गगनं ब्रह्मांतं शून्यं विहितं देवतत्त्व ४१ के
धांत कार्यो ब्रह्म यदा स्वरसदात्मकाः द्विविधा विभागता भांति परब्रह्मादयस्तथा ४
तथा त्वग्रादिदेहादि देहनादि परापरे अनेकान्यपि नन्मानि शून्यत्वानि प्रयांवरे ४१
त्वग्मादिश्च नःस्वममेकनिद्रामनो यथा सर्वस्य स्यापि नद्वित्वैकत्वंब्रह्मणस्तथा ४२
एवमेकत्वनत्वाकार्ये स्वाम हाविन्नेः न वा किंचन नाम गकवत्त्वज्ञे वमास्थिता ४३

देहश्रोत्रादियोगेन कोऽन्तरायानिस्थापनिवास्थिते ४८ ब्रह्मादितद्विसमष्टिहिरण्यगर्भो विज
गत् ४९ ५० परापरे सर्वसमान्यात्मके ब्रह्मणि शून्यत्वानि चरपराय भावाः सर्वे ५१ सर्गस्यस
स्वाम सर्गस्यस्यापि स्वस्यन हि त्वं नाप्येकत्वं आवर्णा प्रसिद्धेः ५२ क्वापाको निरविद्यावा ५३

जगतोऽस्मात्स्वधात्तूपपमानटज्जुसंप्रधानपरमाण्वादिकारणं परिकल्प्यते चेन्नहि स्वमेवाभाती तिस्वभावः प्रपंचः प्रधानपरमाण्वादिभिर्निर्वेतुमशक्यत्वादात्मन एव जगद्भावे विहाय नोपपद्यत इत्यर्थः नत्वात्मन एव जगद्भावाभ्युपगमे तन्मायेन सर्गोहाद्यपि स्वलेव जगदहं करिष्यतीति तेन यथा न परमाण्वादिकल्पने निरुद्धमिति भावः ४९ एवं वस्तुनि जगतः प्रमाणाविषयेत्र सत्यप्यमात्मस्वम वदति वंदनीयत्वाल्लक्षणप्रमाणानिधार्यरूपतापि सेस्पष्टहेनाविरोधापरमनुकूलमित्याहद्वमा

अन्यथानुपपमाद्वेल्कारणं परिकल्प्यते तत्त्वमाभोजगद्भावादन्यथानोपपद्यते ५० प्रमा
तीतात्मरणाद्यन्ननन्तमहदिलंधनः प्रमातीतमिदं चैवावबोधित्राभ्युदितेन ततः ५१ यस्यैवर
सिकेवित्रेनत्रयानस्पगह्याने ब्रह्मैकरसिकत्वेन मनलत्तोसमश्नुते ५२ यावन्मोपकृत
प्राणेनलोभवति सर्वेश तत्रैनवास्त्वितिज्ञानेनानानाति नदैमोऽस्तु रे ५३ ब्रह्मैकरसिके य
स्मात्मनस्तत्रैभवेल्लक्षणात् यस्यपरमिके वेनोरुद्रंतेन नदेवसत् ५४ विश्रांतं यस्य वैविन्न
नेतोनन्यरमार्थसत् अवहस्यैकुरोत्यन्यसरावाराटनङ्ग्रसे ५५

तीतादिति ५१ अत एव ब्रह्मरसिकानां विज्ञेनगद्भुस्यैव पश्यतीति तदेतुभगवानुसारोऽपि ज्ञानरसा हृ यस्येति ५२ ५३ ५४ यस्यानंतोऽस्वित्प्रस्फानि स्फुवेन यत्र विश्रांतं तस्यापि परमार्थसत् अत एव ब्रह्मविज्ञानिकस्फुरनिष्ठितात्वाद्यागादानादिकरोतिन न्वेवलं लोकसंग्रहार्थमवहतैः
अतद्रसमनिव्यमेवबलादेवकरोतीत्यर्थः ५५

यथाऽन्मेषनिमेषयोराधारं त्वं ह्यहमौलकं मैवोन्मेषनिमेषयो रूपद्वयेन यावत्तत्तापीन्याद्
एकमेवेति ३१ अनन्तचिन्मेसकाशादेवद्रूपस्य सत्तिनानास्तीतिस्फुरणान्न द्वयंसद्रसान्वितिस्व
सदासतेकरूपैवेन्मेषः ३२ उन्मेषनिमेषावयिनिडेन्सपदसाह्नितवद्वः स्यानीयशावलब्रह्मान्मा

द्वणमस्य सन्त्वन्मेषोद्रूपाभावोनिमेषणं एकमेनत्रिराकारं द्वयोरप्युपलक्षयन् ३१ नि
मिषोन्मेषयोरेकरूपमेवपरमंतत् अनेनास्ति द्वैतं नास्तीति सद्रसद्धसदाचितिः ३२ निमेषोना
न्यऽस्मेषानोन्मेषोपिनिमेषतः ब्रह्मणः सर्वं बुधो निमेषोन्मेषरूपिणः ३३ नयथास्थित
मेवेदं विद्धि स्थानमयेषतः अनन्तमनंरंस्योमसोन्यं समसमनंगतन् ३४ विराडिन्मात्मकं
ब्योमरूपंकचकचायते चिद्व्योमनदिदंभातिजगदित्येवनद्वपुः ३५ ननरूपतिनचोत्प्रे
क्षरूपेनाप्यनुभूयते स्वयंवमनकरोत्येनः केवलेकेवलैवचित् ३६ महाचिद्व्योमसमालिभा
रूपनाम्नीतिनाकरात् यनन्यान्येवभानापिभावभासरदोत्सना ३७ स्वभ्रमंस्वमवस्था
निभातिब्रह्मैवसर्गवत् सर्वमेवेदमीवेशांतेनानेवापिस्थितेस्फुरन् ३८ यथसंवेयतेयाद
रूसहासहायथापरा नयानुभूयतेनाद्रूपनत्तरंस्वसरत्नचा ३९

नापरस्वरामिग्राचेन्माहनिमेषइति ३३ अनयाद्दृश्याद्यान्तिद्वंनराद्रनइति समेननिमेषोन्मेषसाधार
णब्रह्मनद्रूपेणसमंप्रकरसं ३४ यथाव्योमस्वाभ्यात्मेनेत्पद्रूपंकचकचायते तथाविदपिस्वावे
न्मात्मकमिवकचकचायते ३५ महाचिद्व्योम्नोमसोभीमभानिराकरान्मणेः सकाशादनन्मा ३ ३८ स

रूपावस्थं वापरं विनाशपासं वेदांतप्रकाशते तथाविद्याममेतानरूश्यते २५

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
६..

चिन्मात्रलक्षणापरमात्मैवैतस्वरूपकायरमध्येभास्वरीभूतनिरतिशयानंदघनतास्वयंभवतीत्य
र्थः ज्ञानाग्निपरिपाकेनदृढीभावात्स्वस्वरूपवेदकैलिवा २५ एवमुक्तस्यपुनःकालांतरेस
र्गादिनाप्रताक्रियारचितंसर्गस्थानानपूर्वके अविद्यादूनत्वब्रह्मचैतन्यस्यैवनलादिभावेनाव
र्गादिविकल्पभाक्त्वात्मलादेहेऽत्पतता २६ २७ चिन्मात्रंसर्वेचिदाभासलक्षणंजीवात्मनः

अनेनाकारपर्यंताचिन्मात्रपरमेष्ठिका तूष्णींभूताभवत्येषपरब्रह्माऽरुणोत्तमः २५
अथोर्मिरेवंद्रवतोयथावर्तोदकेभवेत् क्रियंतेब्रह्मणानंदचित्तत्रुआदयोंतराः २६
अथोर्मिरेवंवातेनक्रियतेस्पंदनंयथा अनन्यदेवंतुआदिक्रियतेपरमात्मनः २७ अ
नन्यदात्मनोवायोर्यथास्पंदनमव्ययं अनन्यदात्मनस्तद्वच्चिन्मात्रंपरमात्मनः २८ वि
द्योमब्रह्मचिन्मात्रमात्माचितिर्महानिति परमात्मेतिपर्यायाहेयाज्ञानवतोवर २९
ब्रह्मात्मैवनिमेषात्मस्पंदास्पंदात्मवानवत् निमेषोयादृगेवास्यतन्मेषस्तथानगात् ३॰

यत्स्वरूपात्परमात्मनोनन्यत् २८ अतएवजीवानामपिब्रह्मपर्यायात्मनामतेन्याशयेनाह
चिद्व्योमेति अविद्याहृष्टेरपिब्रह्मवद्वारिवउन्मेषनिमेषात्मावानवत् स्पंदास्पंदात्मवा अस्य
यादृगेवअनुयात्मकोनिमेषः तादृगेवसर्वात्मकउन्मेषोजगदित्यर्थः ३॰

885

१७ ननुमनःसमष्टिरूपेणइदंसर्वंतनोतीव १८ ब्रह्माहिरण्यगर्भः १९ इच्छादिरहितःसमनोरूपो
ब्रह्मासर्गवर्जितेस्वहृदयेवयस्मिन्जगतोहृदिस्वयंस्थितस्तस्मादन्यद्दृश्यंत्रिजगज्ज्ञात्वास्वयंभाति २०
स्वाविद्याहर्षेभावपराभवेआप्यतन्मनएवाहमाकारेणदेहजगद्रूपैरनंतान्याभूत्वाबोधाबो

ब्रह्मैवात्मनिविश्रांतोजीवत्वमिवकल्पयन् रूपमन्यजदेवाहंमनस्तामिवगच्छति १७ इदं
सर्वंतनोतीवतद्ब्रह्मात्मकमेवतत् भवतीवजगद्रूपेविकारीवाविकार्यपि १८ मनएवस्व
यंब्रह्मासमग्रस्यहृदिस्थितः करोतिविरतंसर्वंमनस्तंसंहरत्यपि १९ इच्छादिरहि
तोयस्मिन्मनोहृदयंगवर्जिते अन्यद्दृश्यंत्रिजगज्ज्ञानियथास्वप्नेनिराकृति २० देहरूपेणजग
द्रूपेदहमेकमनाकृतिः मनस्त्विज्ञाम्यनेनात्मबोधाबोधंपराभवं २१ नेहइच्छादिनोदे
हानैवात्मास्तिहश्यता जगत्त्रयाकेवलत्वंमनःकल्पकतायते २२ विचारदृष्टेनतर
पिनाकिंचिदपिविद्यते केवलंभातिचिन्मात्रमात्मनात्मनिःशेषितं २३ यतोवाचो
निवर्तंतेतत्तूष्णीभावोवशिष्यते व्यवहार्येपितस्मादेवनरस्तिष्ठतिमूकवत् २४

बोधपरूपंतिरस्कृत्येत्याहदेहेति २१ २२ वर्णितदृष्टांतमुपसंहरन् प्रकृतेयोजयतिविचार्येति
नितरांवचनेनिर्वृत्ते २३ वाङ्मनसागोचरनिरतिशयानंदलाभेनतूष्णीभावानिश्चलतासानि
श्चलताव्यवहारकालेपिनापैतीत्याह व्यवहार्येपीति २४

श्री.
वा.नि.
उ.श्री.
५१५

यस्माज्जगद्भानेनैतत्संभीरवभावेनतद्रूपमविद्ययाहिरण्यगर्भोहंभुवनस्रष्टेत्येवमर्पयंशंसितात्तुध्यादिदृक्षा
दिनामरूपव्याकरणात्मकलनैकतते तदसन्मयेमूर्तामूर्तेप्रचुरे सत्यानृतमिथुनाकरणरूपे
वा ९ अहंकारघनच्छायेयंमहाचितिः सास्वयमेवजगद्रूपाकलनीतिजगद्विभ्रमपवनेनतरत् १० अनया
पर्यालोचनयाहि अगतकिंचनकचतिचिन्मात्रलहरीयदेकमेवैकेनतत्कलनमेववेत्यमात्मनितनं ॥

यस्मात्सैवतेनैवस्वयमेवसर्गशंसिता कृतंद्रष्ट्रादिदृश्यादिकल्पनंसदसन्मये ९ स्वयमेव
कचत्यच्छायेयंस्वामहाचितिः सर्गाभिधानमस्यैवनभःपवनेनतरत् १० नचाकिंचननामा
गकचत्येवसात्मना चिन्मात्रैकैककलनंतनमेवात्मनात्मनि ॥ चिदाकाशश्चिदाकाशे
तदिदंस्वमलंवपुः चिद्रेदृश्यमिवाभातियथास्वप्नेनयास्थिते १२ अन्ययानुपपत्त्यैककार
णाभावतःस्वतः सर्गोहोवैवस्वात्मैवदृश्यंचिद्व्योमपश्यति १३ स्वमेवतत्त्वनिर्देशंमम
नागपिनभिद्यते तस्माच्चिद्व्योमचिद्व्योमशून्यत्वंगगनादिव १४ यदेवतत्परंब्रह्मसर्वरूपविव
र्जितं तदेवैकेनयारूपमेवंसर्वंनयास्थितं १५ स्वमेन्द्रभयतैवैनस्वप्नोहात्मैवभासते नानाबो

पमनोनैवब्रह्मैवामलमेवतत ॥

स्वमलंनिर्मलंवपुःस्वरूपं अस्तानन्तदेवस्वमलवपुरितिवा चित्तमिवनदृश्यमिवच १२ अन्य
थानुपपत्त्याप्रकारांतरेणवादिसद्दृश्येरपि सर्गोपपादनासंभवात् १३ उपपादितेजगद्दृश्यत्व
निरासमनुपसंहरन्नाद्विदृश्यमवधारयति तस्मादिति चिद्व्योमचिद्व्योमेति आवधारणार्थेवीप्सा १४
उक्तमेवनिष्कृष्यपररूपदर्शनेनरमाह स्वमहत्यादिना

११

887

स्वप्नसंवित्तिरूपेणैवजीवभावसमकालासर्गादिसिद्धिर्नेतिभिन्नज्ञानतरादित्याह सर्गादाविति २ ना
पिविद्योम्नोवालतोजीवभावोजगज्जीवोवास्तियेननजगत्रस्यपूरीरंभवेदित्याह असदिवेति यत्र
भवतीत्यनभूरत्रभवैकरसाश्चितात्मात्मा इत्यसमसदेवजगद्रूत्वास्वात्मविषयाभासते ३ नहिंकिमत्रभू
तिरप्यस्तीनेत्याह एवंनामेतियः जगदित्यवभातितत्रजगद्रूप्यात्मैवाक्षरूपश्चिदाननैरीति ४

सर्गादौस्वप्नसंवित्तिरूपंसर्वंविनानव नस्वर्गोनपरोलोकोदृश्यमानोपिविद्यते २ स्व
सदेवानुभूरित्थमेवेदंभासतेजगत् स्वप्नागनासंगरवृष्टीतिविद्योमकेवलं ३ एवंना
मात्मविज्ञानरनादिनिधनोमलः शून्यात्मैवाक्षरूपोपिजगदित्यवभातियः ४ मल
त्वयोपरिज्ञानःपरिज्ञानःपरेभवेत् ऊनःकिलपरेव्योमन्यनादिनिधनेमलः ५ यदेत
देतन्मेप्सुदेतदेवस्वमपघ्ननं जगत्तदेवसर्गादौदृष्टमादेःसंभवज्जनः ६ चिद्व्योमात्मावभास
त्वनभसःसर्गरूपिणौ ज्ञनाष्टमादिकलनामनोज्ञादिनायथा ७ वायोर्वर्तरवाभा
निपवनस्पंदवद्यथा सउद्विस्वैवंविद्योम्निजगज्ज्ञानमभिन्नमतम् ८

सएवपरमात्मैवयावदपरिज्ञानस्तावन्मलः अविद्यैवतत्रसंसरन्जीवपदव्यपदेश्यइवभवतिपरि
ज्ञानस्तुपरंनिर्मलंब्रह्मैवभवेत् सधोहवैतन्परमंब्रह्मसदैवद्ब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतेरिभावः ब्रह्म
भावेनत्वस्यमलमसाक्षीरेवनास्तीत्याह ऊनइति प्रबोधेनस्वप्नस्येवबाधादितिभावः ५ स्वप्नसाम्ये
नकारणसंभवादहृशः प्रसाधितमेवतुनदृष्टीकारयातुवदतियदेतदित्यादिना ६ ७ ८

888

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰सं॰
५५८

प्रकाशेन स्फुर्यो दृश्येन नामसीकृतमतां शिव २८ संस्थाशैलीनिः भासः प्रतिभासः २९ यथा वटबीजादिष
स्वप्न इव दिवसाकारधारणा च मनस्कृतिर्न भस्वतो वायोः स्पन्दव मनस्कृतिरिव स्थितानान्यार्मगतेः स्वाहि
सैषा प्रथा वलाभिव्रमस्यन्तः इयं यथा स्थिता जगन्नः स्वाहिः न स्यान्न रात्रि नास्मि निखिलं ब्रह्म नन्यद्रूपिणी आ
लेलयं च सामिष्यानि शेषः ३० इति श्रीवासिष्ठे म॰ नि॰ निर्वाणप्रकरणे वतः समुत्तरार्द्धे नमः सर्गः १४
यावत्सौत्यो न गदिवविदेवाभान्यकारणे शास्त्रेण मोक्ष्योपदेशे न साम्प्रत्ते मौ हव लपेत इयं स्वाहि स्तदालि

आलोककारिस्मात्मंथे शान्तार्थे नैव शाम्यति आमले नाविलासंऽतिः प्रकाशेनैव नामसी २८
सर्गसंहारसंस्थानो भासो भांतिर्विदेवरे स्पन्दनानीव मरुतिः इव तानीव वारिणी २९ इयस्य
दृश्येव च मनस्कृतिर्निर्नभस्वतः स्पन्दइवानिशं यथा यथा स्थितास्वाहि रियं न याति नालयं न
भस्यं न रनन्यद्रूपिणी ३० इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मगीतासु निर्वाणप्र
देशाः वतः समुत्तरार्द्धे नः सर्गः ४ वसिष्ठ उवाच स्वभावभावाभावेद्यो मकारणं देहसंविदा
दृश्यान्यनासंभवनाश्चिद्योम्नः स्वस्कृतो वपुः १ ॥ राम ॥ ॥

नाचानुन्यद्रूपिणीत्युक्तो विवृतः शरीरमेवेन्याशंकां प्रसङ्गां निराकरोति स्वभावमिति आद्ये
द्धि विद्योमसा विद्यया स्वभावं भूत्वा जीवभावेन संसरन् देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिना देहेना
ध्यात्माध्यासात्मनो कामकर्मवासनाभिर्देहाराकारणे जीवोपाधिसिद्धौ एवं महाप्रलये स्वभावभूत्वमा
मौत्वदृश्यान्यतना॰ संभवतो तिमिन्नासिद्धे स्वतस्स गेहरूपेष्ट यं तनस्याविद्योम्नो वपुः शरीरं ऊमो
निमिन्नाऽद्वेदिस्मर्थः १

889

सीमांतरमिवयापरः सत्वमसत्वेतिकल्पनायाःसीमान्तः तेनः सत्वमसत्वेतिकल्पनायाःसीमाकार्यासं कार्यंसत्सदितिकल्पनायाः सीमान्तश्चीजंसत्सदेतिकल्पनायाःसीमामूर्त्तात्मिकापृथिवी सासतीमसतीवेतिकल्पनायाः सीमाआपस्तासांतेजस्तस्य वायुस्तस्याकाशंतस्याप्याकूतंतस्य सदसद्भावकल्पनायाः सीमामेवतत्त्विहात्मेवेति ससीमान्तःस्मृतः यत्तन्निर्वाणंसर्वविशेषराहितं

ननचनानानानाननचाकिंचिन्नाकिंचन समस्तसदसद्भावसीमान्तःसउदाहृतः २० एवमेता
मंभवेदपं यदेनिर्वाणमात्मितं शुद्धबोधोदयंशान्तंतद्विद्धिपरमंपदं २१ सर्वसंभाव्यतेषु
द्धोबोधोहानमनन्तमं शास्त्रान्यदपदार्थेन्द्रबोधितोन्यवस्तुदृष्टिना २२ मोक्षोपायाभिदंशा
स्त्रमिदंवाचयतानिशं बुद्ध्यायेनबुद्धेन बुद्धानान्येनकेनचित् २३ नतीर्थेननदानेनन
स्नानेननविद्यया नध्यानेननयोगेननतपोभिर्नचाध्वरैः २४ भ्रांतिमात्रेकिलेदंसदसत्ता
दिवलक्षते आत्मैवजगदाकारंस्वप्नमध्येदिवेदंवदे २५ नशाम्यतिनयत्नौघैर्भ्रांतिर्नामक
दाचन नयस्तीर्थादिनास्वर्गः प्राप्यतेनतुमुक्तता २६ भ्रांतिःशाम्यतिसाशास्त्राद्यैस्तस्मात्तद्भाव
लोकिनात् ग्रामस्नानमयाम्भोदोयथारेवेरनात्मनः २७

निरतिशयानंदात्मनाप्याप्तिनेवस्थानेनदेवपरमंपदंपरमपुरुषार्थंविद्धि २१ तत्प्राप्तोवाधमोदे पायात्मोपायंचउपायस्मात्स्वबोधति २२ बुद्धिरध्यात्मशास्त्रज्ञानन्यज्ञानेनतुतदणोनोपायेनग्रन्थेनोपायांत रेणकेनापिदापि नप्राप्यतेदात्वातेमुक्तमस्येतिनान्यःपेयाविमुक्तयेस्मादिष्कृतेरितिभावः २४ तदे वप्रपंचयतिनोस्त्यादिना विद्ययाब्रह्मविद्यातिरिक्तविद्यया २४ ऊनोनतयाहभ्रांतिमात्रमित्यादिना

यतोभ्रांतिमात्रं स्नानतपस्तीर्थैर्नाशाम्यतीतिपरेणान्वयः २४ २५ २६ २७

श्री.
व.नि.
उ.टी.
५५७

तस्मात्परोक्षपदेहिग्रनिर्मोक्षदोषानिर्मोक्षात् भ्रांतिमात्रेणजगत्स्थितिरतिशयानेहसम्यग्विवेकात्सएवा त्मानवहानेनभ्रांतिहेतुहानावरणनाशेभ्रांतिद्वयेपरिशिष्यमाणःपरमपुरुषार्थस्तस्यस्मरणत एवसर्वेषांस्मरणमित्युपसंहरतितस्मादित्यादिनायोगीजीवन्मुक्ततोदयःसएवनिर्विकल्पसमा धानेनतदेवत्वानंतंनिर्वाणमित्युत्तरेणान्वयः १३ १४ १५ श्रुतेर्यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्य

तस्मात्सम्यक्परिज्ञाताद्भ्रांतिमात्रविवेकिनः सर्गात्यंतासंभवतोयोगीजीवन्मुक्ततोदयः १३
निर्विकल्पसमाधानेनतदेनेनमिहाखिले यथास्थितमविक्षुब्धमास्तेनंसर्वभासते १४ तदनं
तत्क्षमाद्यंतनैरोग्यमितिस्थितं तन्निर्वाणमितिप्रोक्तंतन्मोक्षइतिशब्दितं १५ सम्यग्बोधै
कघनतायातोध्यानमितिस्थितं दृश्यात्यंतासंभवात्मबोधमाहुःपरंपदं १६ तच्चनोपलवज्जा
ड्येनतत्सुषुप्तोपमंभवेत् नानिर्विकल्पनत्ववासविकल्पेनवाप्यसत् १७ दृश्यात्यंतासंभवात्म
तदेवाक्षोदिवेदनं तत्सर्वंतत्रकिंचित्तुतदृदेवागवेद्विनतत् १८ सम्यग्ज्ञबोधोनिर्वाणंपरंतत्स
मृतहृतं यथास्थितमिदंविश्वंतदालेपलयंगतं १९

द्वितानावत्तिसंभवेस्यादित्युक्तनयसत्यविरहेणार्थः १६ ननुयोगीनमकरणसाभ्युपगतस्मृतिरितुपलव जाड्यंन हैरण्यगर्भोपगतस्मृतिलयवत्सुषुप्तोपमेन पाषाणवत्तोपगतस्मृतिवद सत्रैरात्म्यलक्षणं शून्य मपिन १७ किंतर्हितदाहदृशेति तदेवसर्वंब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतित स्मात्तत्सर्वमभवदितिश्रुतेरितिभावः यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतीत्यादिश्रुतेनाकिंचित्तु १८ सर्वत्वेनाकिंवि

लयोपशांतिमाह यथास्थितमिति ५

अतएवध्यानमात्रेणनिर्विकल्पसमाधिपर्यन्तेनजगद्बाधेविनैवनिस्तारंमन्यमानायोगिनोपिनिर
स्ताइत्याह निर्विकल्पमितियोगिनोध्यानात्मनानेदृक्चिद्रूपः साक्षादनुभूतोप्यपुरुषार्थइतितत्सा
क्षात्कारकलनेप्रयोजनाभावात्किन्त्वात्मैवपूर्णतस्मिन्दृश्यज्ञानकल्पनानिरपरोहेजेरत्रैवंपरिशिष्य
तेनसविघ्नस्यनिर्विकल्पसमाधानेनत्वंसंपन्नमपिज्ञायमेवसविकल्पेनतत्संपन्नंसंस्मृतिः संसारप्रवा
हेनहेतुनानध्यानेनेनसमाधानेनत्वं संपन्नमपिकिंनपुरुषार्थरूपंनसंभवतीत्यर्थः । नरैवस्पष्ट
यतिसवेत्यमितिपरमभिमन्यमानेदृश्यमोहापरिशिष्यमानेनज्ञानेनतन्मोहः पुरुषार्थविशेषेण

निर्विकल्पपरंज्ञात्वासविकल्पंनतत्स्मृतिः ध्यानेनेनसमाधानेनसंभवतिकिंचन ।
सर्वेतंसंस्मृतिर्ध्यानंसर्वेतंनत्यजन्तीति मोहोनोपलवज्ञानेनविकल्पात्मकेनतः ।।
नचनामोपलाभेननिर्विकल्पसमाधिना अन्यदासाद्यतेकिंचिल्लभ्यतेकिंस्वनिश्चया ।२

एतेनात्मनोज्ञानस्यभावनानमभ्युपगच्छतांवैशेषिकादीनामपिमतेपिमोहोनितरांनिरस्तः
विकल्पात्मकेसवेसंवेदनतोपिमोहोनवेधाविशेषादित्यर्थः ।। योगिसंमतंसमाध्यभ्यासेन
भवदभिमतमोहएवाकिंनलभ्यतेतेत्याह नचनामेति अन्यस्तोद्योभिमतान्यदस्मदभिमतंयदि
लभ्येततर्हिकिंत्वनिश्चयापिलभ्येतविघ्नबाधकल्पनिवृत्तेरज्ञानावरणानिवृत्तेश्चोभयथापिसाम्यादिति भावः ।

नचजगतोभ्रांतिमात्रत्वेनतद्बोधेननन्नूत्नाद्यानौकृत्स्नाद्यध्यःस्यात् प्रधानपरमाण्वादिकारिणान
रैरन्यथोपपत्त्याभ्रांतित्वकल्पनेनन्नबाधप्रसक्तेरितिनोद्यःत्वेस्यादेवेत्याशंक्याह अन्यथेति उपप
पत्त्युपपादकस्याभेद्यासिद्धजगतिप्रसिद्धनरत्वाहत्वाद्ववाद्वारंभणेतिकारणेनामधेयं नस्वत्रयप्रावस्तथा
स्वपःस्वमः मायांतुप्रकृतिंविद्यात्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतिबोधितत्वाद्युक्तत्वा
नरेभ्योनेदीयसीशीघ्रेपारस्थितकालेनसंनिहितत्वराधोभ्रांतिमात्रत्वेनजगतःकिंत्वकल्पनइत्यर्थः ७
किंचवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनघटोत्सोत्वेनमृत्वंमात्रिकातिरिक्तत्वरूपदर्शनान्नद्विधेसाक्षी

अन्यथोपपत्तिरेहकल्पनेयदिकारणं तत्किंनेदीयसीनात्रभ्रांतेनैताकल्पनेतथा ७ स्वा
नुभवनयत्वेयंभ्रांतिस्वप्नजगतोस्त्वितु कारणेनानुमासाम्येंक्वानुमानुभवाधिका ८ दृष्ट
मप्यस्तिसत्रेश्रौतवाक्यानेविचारिते अन्यथानुपपत्त्यातभ्रांत्यासस्वप्नशैलवत् ९

यादंभ्रांतिरिति प्रमत्तमत्तभूयतनएवप्रमत्तनुभवापेक्षयाप्यधिकावलवन्नराश्रुत्यनुमाकृदृष्टाय
हलान्यथानपरमाण्वादयःसिद्धेरवित्यर्थः ८ किंचजगतस्वप्नशैलवदेतद्भ्रांत्यात्मेन्यत्रदृष्टंपरवत्प्रत्य
हेलिंगमप्यस्तियदिदंयस्मात्कारणाद्घनतः आत्मनिदृष्टमेवत्तदृहसंयोगोनिवारिष्यतेचनरेशे
नेशेश्वादसः पुरुषस्समयः अहंनरेशोस्मीतुभवतीतिवा अध्याहार्येनचतेनप्रागविचारितेनिरिव
तनिश्चितमेवदृष्टपते अकस्मादेवयात्किंचिद्दर्शनात्तसर्गस्यकारणतराधीनत्वदृहनाटशका
रणसंपत्तिसाध्यंननादृष्टमेवसर्जेपुरानिंद्ववारयेपुराकाल्पिकेवटस्तंनपश्येयुः तल्लिंगत्रयान्यथा

अं न्नुपपत्त्यास्वप्नशैलवद्भ्रांतिरित्येवसिद्धेत्यर्थः ९

यतः सर्गादौ केवलाच्चिदेव स्वप्नवच्चित्तेर्विस्मा जगदित्यवभासेव भातीति प्रसाधितं अतो जगद्रूपं ब्रह्मैवे-
वेति प्रबोधे केवलं सिद्धमित्यर्थः १ ब्रह्मप्रसिद्धोऽऽः स्वात्मकः सर्गो बोधेन प्रमार्जितः यत्तन्नदंनरः१
मपि जीवन्मुक्तानां व्यवहाराय जगत्प्रसिद्धेन ज्ञाने दृश्यत्वे एकरस सर्गो न स्पेव तन्नत्र देहेन कार्याहीनतरत्व-
स्वत्वस्त्वद्रूपं ऊनः इति सिद्धान्स्याहित्यर्थः २ तेषां नाना दृशा सर्गोऽपि एकरस्याविघाते प्रत्तदृष्टमाप्रसिद्धन

वसिष्ठ उवाच सर्गादौ स्वप्नसंवित्त्याश्चिदेवाभाति केवला जगदित्येवभासेव ब्रह्मैवातो ज-
गत्त्वयं १ सर्गोत्तरं गताब्रह्माद्येस्तेषां संवेदनेऽद्भवः सर्गान्तरेऽस्त्वाप्यात्मवैतकादीनरक्त-
तः २ यथास्वप्ने स्वभ्रमात्मा निद्रारूपकमेवते दृश्यादृश्यो शमैकात्म्यरूपं विभ्रमयस्त-
था ३ जाग्रत्स्वप्ननगरे यादृक्तादृगिदं जगत् परिज्ञाते भवेद्व्यक्तं कथमास्याविवेकिनः
सर्गादौ सर्गसंवित्त्या यथाभूतार्थवेदनात् जाग्रत्स्वप्ननगरे यादृशं तादृशं जगत् ५ जा-
ग्रत्स्वप्ननगरः वासनाविविधा यथा सत्याप्यपि न सत्यास्ता जाग्रत्वासनास्तथा ६

दृष्टांतमाह यथा स्वप्ने स्वभ्रान्तिस्वप्नभेदाभासेऽपि चित्तिरेकरसं न विहन्यते न तु हृदि देहस्था शक्तिर्जीवन्मु-
क्तिभेदप्रतिभासेऽपि तद्वदेकरसं न विहन्यत इत्यर्थः ३ कुतो न दुःखमिति चेत्तत्रापि ते विषये विरस-
त्वास्थाभावादित्याह प्रतीतीति ४ यादृक् यथावस्थिते ५ दृश्यपरवद्वासनामोचनेन स्थितिस्तत्र दुः१
स्वसमर्थेत्याशयेनाह जाग्रतीति जाग्रत्सु भोगाभासेऽर्थं स्वाविर्भूताः ६

अस्मिन्नर्थे सर्ववादिसिद्धांताविरोधः सर्वाभिलषितफलसिद्धिप्रदत्वेनाह वेदांतेति वेदांताः शुद्धब्रह्मपराः सर्वेतेश्वरपराउपासनापरास्तु आर्हतो दिगंबरः सांख्याः कपिलयोगिनस्तु सौगताः सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः एतेषां ये गुरवः व्यासार्हत्कपिलपतंजलिबुद्धाः मृडः पशुपतिः भैरवो वा आगमप्रणेतृभेदविशेषो नाम्नादिषु यत्राद्वैस्तवाहिरण्यगर्भो यागमात्रे मीमांसको विस्वारस्यो ग्रंथैनैतैः तदुक्ताः स्वास्वागमेषु प्रतिपादितायाः दृष्टात्मा सर्वात्मना ब्रह्म

वेदांतार्हतसांख्यसौगतगुरुत्र्यक्षादिसूक्तादृशो ब्रह्मैवस्फुरितं तथात्मकलया ता
तान्निश्चयतः तेषां वाक्यविदोऽनुपमाविलं स्वर्गफलं तद्वैन्यस्य स्वात्मलाभ ईदृगेव
महिमा सर्वात्मयत्नदृढः ३४ इति श्रीरामायणे वासिष्ठे वा॰ ब्रह्मगीतासु परमार्थो
पदेशो नाम त्रिसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १७३

रभिमतं ब्रह्मैव तत्तद्वासनात्मत्वेन तदात्मकतया स्फुरितं तेषां च वादिनां आत्मविदः स्वस्वनिश्चयस्यानुरूपं स्वर्गापारलौकिकस्वरूपमाविलं हेमलौकिकं च सर्वं तद्ब्रह्मैव भवति यतस्तदात्मरूपमेवैतत्तेस्तेन तथा फलं स्यादित्याशयस्तेत्यर्थः अस्य ब्रह्मणः ईदृगेव महिमप्रसिद्धः यथास्माद्रूपमेवं च मायाशवलसद्रूपे सर्वात्मकमित्यर्थः ३४ इति श्रीवासिष्ठे नि॰ उ॰ त्रिसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १७३ स्वमस्यैव ब्रह्मबोधेन कृते दृश्यमार्जने परिशिष्टः चिदात्मैको वर्णितेऽत्र परं पदे ॥

896

जगत्सर्वं विराजते गगनपावकवाय्वादित्यचन्द्रादिना तस्य विराड्देहस्य परमात्मनः कल्पितांगः प्रवर्तत
प्रलयास्तद्रूपावस्थैवास्य रजनीतिशिरोरुहत्वयाकेशतयाउदिता साधर्म्ययुक्तत्वात् प्रकाशत
मसीदिनरात्री संगसंधयः १८ दिशो मार्गो मनीषोऽस्य वेश्मनयारीत्यः मनः कल्पनैव विराडाका
रेणा विजृंभिता १९ तथा च स्वमनः कल्पनात्तस्य सिद्धेति त्रिगुणं वलेव परमार्थेऽत्यानूपत्वमिति २०
चेतनत्वेनतात्मक जीवभावापन्ने सति स्वयं कचकचायते अतिशयेन दीप्यते वीप्साधोत्कचेः

तस्य कल्पांतरजनीशिरोरुहतयोदिता । प्रकाशतमसी कालक्रियाख्याः स्वांगसंधयः
तस्याश्रितांबरे योम्नोर्ध्वं स्वेनाभिस्वरूपेणेहितिः वेशाक्रोहं दिशो ब्योम्रे कल्पनेति विजृंभिता १९
एवं स्वस्वरूपमानोऽसौ मात्माविततात्कृतिः स्वसंस्तकल्पशैलाभो विराट्स्वगात्कृतिस्थिति २०
यात्वेनं तविराकारो स्वयं कचकचायते तदेहजगदित्येवं तेनात्मैवानुभूयते २१ विराडा
त्मैव माकाशे भाति विस्मयमाततं स्वभावस्वमनगरं जगत्तागमयात्मकं २२ अनुभवितेर
वानुभवं सत्ये स्वात्मानमप्यसंततमिव अनुभवतीयत्नेन स्वमनरः स्वमदेशमिव २३

यथा विराड्विद्वत्वे गतं तस्यापि भृशादिवत्कल्पनात्मकः २१ विस्मयमाततमाकाशमेव एवं वैरीमावि
राडात्मा भाति एवं वैरीमादर्शनेन विराडात्मा विस्मयमाकाशमेव भातीति भावः २२ अनुभविता वैराडमेव
स्वस्वरूपमनुभवेक्करासं सत्ये स्वात्मानमपि मायावरणाद्संततमिव कृत्वा परत्वेन परिच्छिंदन प्रपंचभावे
नानुभवति यथा स्वमं माप्तो नरः स्वात्मानमेव स्वानतिरिक्तनाय रद्दिसमाजदर्शस्वमदेशे कल्पयित्वानत्र

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
५५४

तरंगणाद्भूतत्वस्त्वहृशान्तगत्वराः १८ अस्तवेदनमयोऽस्य यमेवाविनिमयेनत्वमस्तत्वेतननभावेमनःशव
क्षुपयह्निंस्यद्रूपेनादिदंमनः अत्वात्तनिग्रहैः पितामहइत्युक्तः १९ २० समष्टेश्चिन्मात्रत्वेसत्यष्टीनामस्त
हारीर्णानत्वत्कापयिनिद्धविन्याहृष्यनेरान्ति २२ २३ प्रपितामहोहिरण्यगर्भः २४ २५ विराडपिता

अस्तत्वेऽस्यतरंगत्वमिवाभातमिवस्वतः तरंगत्वात्तरंगत्वेऽस्यास्येशाक्लेस्थितिंगते १८ विद्धा
त्त्विन्मननोद्भूतंस्वप्नवद्यास्तवेदने तदिदंहिमनोरामब्रह्मेत्युक्तःपितामहः १९ एवमाद्यःप्रजा
नाथोनिराकारोनिरामयः चिन्मात्रदेहसंकल्पपुरवत्कारणोज्झितः २० येनांगदस्वेनास्तीति
पुरंदेहोंगतोनवै अंगदत्वेऽन्नकत्स्थलस्वपुरंदेवदेवमना २१ अतेसंकल्पमात्रात्मा चिन्मात्रव्योम
देहिनी अहंत्वेनजगदित्याहिययाहिभातंनदेवतत्त २२ विंबमन्त्वतयाभातियच्चिद्व्योमतिस्त्र
मनःपतत्वाःसर्गसंह्रावस्थितिसंरम्भसंविदः २३ प्रकेचिन्मात्रनभसःकचतंस्वयमेवतत्
स्वमात्मंविन्नतामात्रंसप्ययप्रपितामहः २४ यथातरंगस्तेनेवद्रूपेणान्येववानिशं स्फुरमेव
मनाद्येतःसर्गप्रलयविभ्रमः २५ चिद्व्योम्नःकचनंकांतंयद्विराडितिनिष्णाहितं भवेत्संकल्पपुर
वन्नस्यकैर्यात्मनोपिवे २६ सर्गःस्वमःस्वमपवनाग्रदेहःसपवव तनंस्वडमेजेनामिन्यायथास

वेदनंभवेत् २७

हगेवस्माविद्योम्नइति तस्यविराजोमनोहिरण्यगर्भोपिपन्नर्थाद्भवनस्नग्रामादि सदपिसंकल्पपुरव
दित्यर्थः २६ तथाचसविराडेवसर्गःसपवस्वमःस्वमप्रवनाग्रद्यष्टिसमष्टिदेहः सेपत्रःयथावनेसभुमं

५८: निशांतिरूपतरंगणात्स्मात्त्वमस्तं वेदनंभवेत्तथामत्वये अविद्यानिराकृतम्रा
मेवजगत्संवेदनंभवेदित्यर्थः २७

किंच मायाशबलस्य चेतनाच्चेतनो भवाम्यतो कैवल्यन्नात्यद्भुतमयत्र्यवहारयवर्गेकमानविरुद्धेत्याशं
चेनाह चेतनेनेति नवाविरोधः १० ॥ अतएव तत्त्वतस्तत्सत्तावान्सर्वे विरुद्धधर्मोः शाम्यन्तीत्याह यथा
स्थितमिति ९ स्वमहत्कुणांसाम्यानःप्रतिष्ठामनुद्धतासैव न दृष्टालितदृप्यता किं नु देशं वे विन्मा

चेतनाच्चेतनान्नाम्नि केपुरुषरूपस्य यथावपुः खवत्केशमलाकाशप्रायमेमाकारभासुरं १० चे
तनाच्चेतनान्नाम्नि कं लयास्तोऽस्मिनोवपुः जगन्मे स्यादरमयं किंतु निस्यमनाकृतेः ११ य
थास्थितं स्वाम्यतीदं सन्यकृतानवतोऽनशत् स्वमेस्वमपरिज्ञानदृष्याद्दृष्टार्थसंभ्रमः १२ वि
न्मात्राकाशमेवेदं न दृष्टालितदृप्यता इति मे तनमलंखमहत्कुर्येत्साम्यवुद्धता १३ कल्प
कोटिसहस्राणि सर्गोऽस्माद्योऽपि यान्ति च तच्चाव्येवाविच्छोऽस्मि जलावर्तोऽरवाब्धिवे १४ करो
म्येवो यद्योऽस्मीहैतानाकवकवेवपुः विल्कवोतिन यासेश्च सर्गोऽपायाश्चेतनेनेति ते १५ य
थास्थितमिदं विश्वं ब्रह्मैवानामयं सदा तत्त्वं घतितत्स्वतननलाभिस्थयादृते १६ नाहं त
रंगः सलिल महाब्धिरेवक्रुद्धितः बुद्धे येन तरंगेन ऊतनस्वन रंगता ९

याकाशमेवेति निस्तूयमलं समर्थेन्यर्थः १३ सहस्रकोटिशोऽप्यागतैरीदृशाध्यासैर्नापि पद्यनैक
रूप्याद्दिति रित्याह कल्पकोटीति १४ करोमि सलिलमितिशेषः तिले चेतने मायाशबलाचिति १५ १६
तरंगेणप्रातिपदिकां नतन्त्विभक्तिलुखेन्यत्रापि सर्वेपदा तेषां यामिति सत्याह गरन्यन्तरूनेनणत्वं प्र

चेतनाचेतनयोपरियक्षिः ८

श्री
वा॰नि॰
उ॰टी॰
५५३

इत्थेमणिसंस्कारस्वर्णादिधनेष्वनात्मीयेष्वपन्नोपार्जनेनालक्षणभावनायां ५ अहंप्रवित्तोपादानकर्ता
इदंपदत्वेनभवित्तस्तविने स्वप्नपुरेदृपनायांसाकारनायोयथाआग्रहः स्वप्नभुजः स्वप्नजागरादौश्राव
स्थात्रये ६ अर्थोदृष्टेचविद्यमानेदशादौसन्नयाप्रसिद्ध आग्रहोयथेत्यर्थः आदिनायांउरनायांव
हमिमानिनआग्रहः ७ अन्येषमापिसमाध्येशरीरस्येत्यादिनायथाचेतननत्वेनाभिमनस्यापियथा

आकाशस्ययथाहृस्थेष्वनात्मयोर्यथाग्रहः सर्वात्मनास्तथाहृद्येष्वनात्मयोर्नयाग्रहः ५
स्वप्नेविनस्वप्नपुरेदृपनयोर्यथाग्रहः सर्वात्मनस्तथास्वप्नजाग्रदादौनयाग्रहः ६ यथा
गेहेदृषहृद्वाधादौसन्नयाग्रहः तथासर्वात्मनागेहपुरनायोनयाग्रहः ७ शरीरस्ययथा
केशनखादिषुयथाग्रहः सर्वात्मनस्तथाकष्टदृषदादौनयाग्रहः ८ चित्तएवयथास्वप्नेभ
वेनकष्टोपलादिनः चिदाकाशस्यतगोदौनचैवावयवादिना ९

रीरस्यकेशनखादिषुयथास्वत्वेनतत्वादिग्रहस्तथाचिद्रूपस्यापिसर्वात्मनः काष्ठदृषदादौ
नयाग्रहः स्वत्वेनतत्वाग्रहः चित्ताचित्तस्यहात्तुमशक्यत्वमचित्तस्यस्वीकर्तुमशक्यत्वंचमायाग
तावरणविक्षेपशक्तिभ्यां अचरितस्यापिचरतान्यरिहर्तव्यमितिभावः चित्तत्वादिहतद्भावचित्वमिवानिर
वयवायाः स्वावयवत्वमपिस्वमानुभवबलादेवभवतीतिकार्यमित्याहचित्तएवेति चितःचितःसका

रामः ५

899

यथाविज्ञोऽपि देहादिष्वहंभावक्रियाग्रहः यथासर्वात्मकत्वेनतयेऽहंप्रतिपाद्यते यदि स्वप्रकाशचि
च्चमत्कारएवजगद्गर्हिस्थितिः सर्वैर्जनैस्तन्मयाद्यहंभावग्रहोमुक्तः आग्रहोऽभिनिवेशः देहेष्वतिशयेना
हंभावग्रहः अन्यत्रेतिनियमः कुतस्त्येकः प्रश्नः १ एवंचेतः आविद्रूपपाषाणकाष्ठादिभावाग्रह
स्तुततः विद्वावमहान्मपाकरत्वात् आविद्रूपमस्वीकर्तुमशक्यत्वाच्चेतिद्वितीयः एवंचेतएवसं
र्वात्मेश्वरंपाषाणकाष्ठादिनात्मिकयमापद्यतेविलोपद्रूत्वासंभवात् एवंसर्वात्मकविहितत्वे आवि

सर्वात्मभवद्रूपस्यतथासर्वात्मनोऽप्ययं अनेनस्यात्मनत्वस्यदेहेऽपिकिमहंग्रहः १ चितःपा
षाणकाष्ठत्वेस्वमात्रिकरूपेभवेत् इदंपाषाणकाष्ठादिकंयेनात्मानिवाकथं २ श्रीवसि
ष्ठउवाच शरीरिणोयथाहंत्वेदेहत्वनायोयथाग्रहः सर्वात्मनःतथादेहेदेहतायोनयाग्रहः ३
पादपस्ययथापत्रेपत्रतायोयथाग्रहः सर्वात्मनात्तथाहंत्वेदेहत्वतायोयथाग्रहः ४

द्रूपंपाषाणकाष्ठाद्यात्मिकंयेनसार्वात्म्यं स्यादितिद्वौप्रश्नौ २ सर्वशरीरस्याहंतयाप्रथायथायोगस्यायो
हत्वेएवदेहत्वंपादेएववपादत्वेनेतरत्रैतिमानिकसंस्थानादीनांयथाअवस्थाग्रहः अनादितद्रूपाका
रसंस्कारअवस्थयैवनान्येनहेतुनायथादेहतायामहंतादौवाग्रहोवाऽध्यस्त्याशयेनदृष्टांतमप्येवने
नायोयमभ्यासमापन्नेशरीरिणइत्यादिना देहतावृत्तितादिशब्दात्तन्नदेहंतायरः अत्रसर्वत्रविषया
भ्यासेविषयाभ्यासोहंतानाभ्यासेहंतानाभ्यासो दृष्टांतइति द्वौद्वौयथानथाशब्दौप्रयुक्ताविति बोध्यं २२

द्राकाशादावप्यभिमानि जीवन्मतानन्दशाभ्यासाउदाहृताः ५

४२ स्वमयपूर्वंबृहत्त्वंतोऽध्वब्रह्मसत्तत्त्वशात्स्याद् स्वमेवेति ४४ साम्यमेवोपपादयति स्रष्टृष्ट्वादीति ४५
४६ ४७ इदंत्रैसैववाक्यजगत्स्वरूपमाकचति नत्रुकचनाकचनयोः सर्गप्रलययोरात्मन्यविकृतस्वभा

स्थितंस्वरूपमनहंकृतवनाकोचलादिके ययोरस्थितोऽपदिक्कालेनगतंस्वरूपमत्यजत् ४३
स्वमेवात्मनतोरूपंविद्योतमनुद्रेरेस्थितेस्वाउभूतेकमात्रात्मप्रभातस्वप्रपन्नेन ४४ स्रष्टृष्ट्वा
दिकृतस्तत्रविलष्टृष्ट्वारयोवद नड्डातिकेवलेष्ठांतेचिदाकाशेनयात्माते ४५ सर्गीरोस्वम
कालेवष्टृष्ट्वादेःसंभवःकुतः नद्रूपेवनगद्रूपाद्ब्रह्मसत्त्वात्मनात्मनि ४६ करोतिरष्ट्वायवि
योपस्थास्तस्यार्थेदृश्यत्व तस्मात्मनसाकारंदृष्ट्वादीनामसंभवेत् ४७ नभोतितनविवर्तो
दिनगद्रूपात्मकेवले ब्रह्मेदमाकचतिवाक्यजगत्स्वरूपंतद्वैकमेवकवनाकवनात्मनि
हे दृश्याभमप्यमलमेवनभःप्रशांतेतिनित्योदितेप्रलयसर्गमयोदयात्मा ४८ इतिश्री
रामायणे नि॰ उ॰ जगतःब्रह्मप्रतिपादनंनामद्विसप्तत्युत्तरशततमः १७२

वतिष्ठंतदेकेस्वरूपमेव दृश्याभंभातमयिसूमलेनभएववितत्यमानादिकालतः प्रलयसर्गमयोद
यात्मकस्तदितमस्तानमित्यर्थः ४८ इतिश्रीवा॰ नि॰ उ॰ द्विसप्तत्युत्तरशततमः १७२

नत्रपरिकल्पितानांसर्वेषांवाह्यार्थानांतत्तद्भावेनात्मस्वभावभूतानांबाधेनानुवृत्त्यारूप्यपरमार्थे
नाभासेपिवस्तुतोनवास्थितेः तन्नाहयस्यचित्रेमानेनाप्रसंस्कारसत्त्वविहीनेभवतीतिशेषः ४
तथाचफलितेनतदाहरूपत्वमिति ४४ तथाचप्रतिज्ञानेलिङ्गमित्याहयदासितेति अयमर्थः लिङ्गइति
शेषः ४७ ४८ आत्मनात्मात्मनिरूपमाभातमिति एवमन्वयः अथवामिथ्याकचदवास्थितेन

तदभ्यस्तार्थसाहस्रयानसंस्काररहितस्थिते आत्मस्वभावभूतानामपिविक्षोभरूपिणां ४५
सर्वेषांपरिकल्पानामाभासेप्यनवस्थितेः एवंनसंभवत्येवजगत्किंचित्कदाचन ४६ दृ
श्यंजगत्स्वेवांतुनतनतत्वपरमार्थतः यदात्वयंनेदावस्वेसर्गादौचारभासते ४७ चिद्व्योमै
वपरेस्वर्गपर्यायेस्वात्मनिस्थिते चिद्व्योमैवेत्यमाभातितत्थातेसत्स्वरूपतः ४८ आत्मना
त्मनिरूपंवासद्रूपमिवसंस्थिते सर्गादावेवकचितेमिथ्याकचदपिस्थितिं ४९ अतःज
तःकचिन्नामहेयादेयादिभासते नेदंपाकारवत्किंचित्राप्यस्वत्वात्मकेक्वचित् ५० कार
णाभावतोभातिस्वरूपेपरमात्मनः आकारवत्वेयद्दुःखंभवेत्स्वत्वात्पोनदेववत् ५१ दृश्यंस
दसद्वस्यात्सदेहोनामनविद्यते चिद्व्योम्निभूतलोमामेमूर्त्यपवयथास्थिते ५२

गद्रूपंवासद्रूपंभूत्वास्थितं ४९ ५० ननुस्वत्वात्मकतात्पस्याकिमर्थंप्रमाख्यायतेनत्राहआकारवत्वे
इति स्वतेनापिभार्याउत्रादिमरणेदुःखदर्शनादितिभावः ५१ यथास्थितेतीवन्मुक्तानोयावज्जीवंचवद्द

दृश्यंस्थितिमित्यत्रश्लोकाः ५२

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
५५२

स्वर्गेहंजातोदेवयथाब्रह्मपरादयोमिथ्याज्ञानमयाजाताहप्राभ्रमस्यस्फूर्तिपदार्थस्यकिंमूलंविचार्यते
इत्यन्वयः १८ अतएवाभोगस्यतस्यप्रजापतेःस्फूर्तिर्नीत्यैव १९ सतश्चितिरेवयथाहंचैवनिर्विका
रएवात्मेनजगत्स्थितेस्तत्रसाचिद्व्योममात्रत्वादित्यर्थः अतस्यैवतद्वैपरीत्यमित्याह यथास्थितमि
ति २० तत्क्षणस्तत्राह्वेतितस्यतत्त्वाविदःस्थितिं अतएवसःदेवान्नाभवनवतनुष्येप्राप्यसदेहायावज्जे
ताहरीवभवतितावन्मोक्षकथातस्येगुरुत्वोच्यते २१ यथाग्रतास्तत्वज्ञास्थितिंननानेतितयावर्यतत्व

स्थितावप्यात्मनिस्थितास्सर्वात्मकाश्चिदः मिथ्याज्ञानमयायद्वद्ब्रह्मावरपरादयः १८ तद्वत्स्फूर्ति
पदार्थस्याकिंभ्रमस्यविचार्यते इत्यस्यासंभवात्स्फूर्तिर्नीत्यैवतत्वतः १९ सतश्चैकवतत्वा
चचिद्व्योमत्वाज्जगत्स्थितेः यथास्थितमिदंह्यत्रमत्स्यैवाज्ञस्यसंघाति २० तमोतोपायकपदे
नवनानामितास्थितिं सदेहादिवनिज्ञात्वातावन्मोक्षकथोच्यते २१ यावदस्यपदस्फूर्तिर्स्फुवसे
स्फूर्तिस्मास्यघ्राम्याति अविद्यायास्तमोर्थ्यैस्यविमोहस्यात्यतोभवान् २२ अतस्यानिस्तुयोस्मा
केनकरावनगोचरः यद्वयदिहयेनास्तितत्रैवानुभवन्यसौ २३ इजन्मनभवोभानोभवत्व
गकथंवद भानेवस्तुस्वरूपात्मचिन्मात्रेकिंविदेवयत् २४

ता अपिस्फूर्तिस्तुयेनजानीमइत्याह अविद्यायाइति २२ २३ इदानींस्फूर्तिहेतुसंस्कारप्रमार्जनस्वरूपा
माहभानमिति अंतःकरणोपहितचिन्मात्रेबाह्यवस्तुस्वरूपात्मयात्किंविदेवभातेतद्वेमनः पुनर्भ
वहारेणाभ्यस्तंतादृशार्थसादृश्याद्वासितंचित्तंतत्संस्कारइतिस्मृतमित्यर्थः २४

यथा भ्रांतानुभवे ह्यविद्यमाने ऽपि रूप्यं भातीव तथास्मिन्नानावधिस्थितिर्भ्रांत्या २२ भ्रांताभ्यासेन सत्यत्वप्रवृ
त्यर्थं भ्रांत्यनुभवेन समानविषयत्वलक्षणात्साहरूप्यात्स्तनयः स्मृताः २३ काकतालीयवदाकस्मि
कोद्बोधकवशेन याः संविदो भांति स्वांगभूतास्त्रिदत्वयभूतार्थविषयत्वंः परोतार्दस्वस्थाश्चविस्व
तस्माप्परोस्तास्वस्थास्ताविकृताः २४ अनुभवेषु यत्वक्चवतिनेनाभ्यस्तार्थेन समानाकारतया साहरूप्या
त् २५ हृताद्बोधके लब्धे अलब्धे वि यथापवनेस्पंदो आजन्मादि हेतो लब्धे ऽप्यलब्धे ऽपि भवतीति

अविद्यमानेऽभातीव यथा रूप्यं यथास्थितिः भातैवाविद्यमानैव मृगतृस्नापयोयता २२ स
र्वात्मनि स्थिता सत्येषाः कचंतीस्तु संविदः तापवाभ्याससद्रूपाद्याः साहरूपास्तनयः स्मृताः
काकतालीयवद्भांति स्वात्मनिस्तु संविदः स्वांगभूतास्वतः स्वस्था स्तापवस्तनयः कृताः
यथा त्वक्चवनिर्विहूपे स्वांगे सर्वात्मनः स्वतः न रूप्यस्तार्थसाहरूपास्मतिरिन्न अनेनुपैः २५
हृतोलब्धेऽप्यलब्धे वा पवनस्पंदवादिदः तापवाभ्यासरूपाद्याः साहरूपास्तनयः कृताः २६ का
कतालीयवद्भांति यालाः स्तन्यभिधाः स्थिताः यथा नयैनैव यथाः कचंतीनकचंतीव २७

हृत् नाम्नन्भवद्रूप्यपलहिनः पवविदः कालांतरेस्तनयः कृताः २८ यदि संविदोवयवभूतास्त
र्हि न दृल्लदेवकूतोनुकचंतीतन्नाह काकतालीयवति उद्बोधकसमाधानस्य कदाचित्कत्वेनेतिभावः
अवयवा हल्लपादादयः यथामनस्तत्त्वमणावनेकवन्नन्यपवनात्वेन कचंतीतद्वदित्यर्थः २७

904

भूतस्यातीतस्यापि पदार्थस्य संस्कारवशादंतः स्मरणं स्मृतिरिति लोके उच्यते यतापते त्वकल्पि
तो वर्तमानोऽपि पदार्थो नास्ति न भूतोऽस्ति नापि कश्चिद्भविष्यति यस्य स्मृतिः स्यादित्यर्थः तथा चोक्तं
त्वरेस्तु रवातिकेतनमस्यादिवाको व्यसम्यग्धीतन्मात्रतः अविद्यासहकार्येण नास्तीदास्ति भ
विष्यतीति तदेतद्दृश्यापूर्वमत्र परमात्मनि समवाप्यमिति चस्मृतिः १० अवलेकृतस्य ११ यदि सर्वा
त्मना स्मरत्यात्मापि ब्रह्मभवतीति सर्वात्म इत्यपाठे नत संस्तनामेत्याह सर्वात्मत्वादिति पत

भूतस्यातः पदार्थस्य स्मरणं स्मृतिरुच्यते पदार्थस्त्वनवैवास्ति न भूतो न भविष्यति १० एवं
हि त्वल्लिदं ब्रह्म परमेवावलेपनः अनादिमध्यपर्यन्तेऽकृतः स्वस्मादयत्नतः ११ सर्वात्मना
पदार्थानां विशीर्णमकवनेत्वयत् व्यवहारेष्वलं यानेस्त्वत्स्मात्त्वद्दृदिनेमया १२ तदेतत्स्मर
णं नाम स्वभावकवचं हितं तत् तेनाभ्यस्तो यद्वैवाद्य यो साहं सोऽवभासते १३ यदस्ति वरि
ते किंचिन्नत्स्वभावं स्वभावयत् तेनावभासते योऽर्थस्तस्य स्वस्वाभिधाकृता १४

देवाभिप्रेत्यमयाय दिवापि भवे किंचित्स्मृत्वा देहादितस्य तदिमक्रमित्याह व्यवहारेपीति १२ अज्ञा
नब्रह्मतत्स्वभावस्य परोहत यैव वकवचं तेनोपासनाफलीभूतवाह्यार्थेश्वरोपासनाकल्पिताकार
साटघटा स्वभासते १३ अज्ञानोपहितब्रह्मजीवेन यद्यदन्तोविद्यते प्रोत्यास्ति परंपरया वातत्स्वभा
वमेवावलंव्य स्वं स्वभावं यस्मात् तेनाकारेण कालान्तरेण यस्तत्तालिंगितपदार्थोवभासते तस्य स्म

तिरित्यभिधास्वास्मिन्नेव तेन कृतेत्यर्थः १४

क्तो न संभवतीत्याह अज्ञस्येति नेह नानास्ति किंचन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्माथात आदेशो नेति नेति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यद्विजानाति स भूमा तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिभिः सर्वदृश्यप्रतिषेधाच्चैव विद्यामनुभवाद्य तथा च सहस्लिद्वचनरूपमिति स्मृतिर्दर्शितं हि सा सहस्रतः नत्वविद्यायो विराजस्तत्त्वज्ञानबाधितः प्राक्तनः प्रपंचोऽस्ति चेदेव संपन्नो न तस्य यथार्थस्मृतिसाधानेन द्वारा तस्य सर्गं प्रति कारणीभवि

आत्मन्यस्तंगते पूर्वं दृश्ये किंचित्र विद्यते यत्र नात्मकथं चेदृक्कुतः स्यात्संभवः स्मृतेः १२ भूता
भावे हि दृश्यस्य स्मरणं स्मृतिरुच्यते दृश्यमेव न यत्रास्ति तत्रैताः कलनाः कुताः १३ स्मृतिर्नैत
भवत्येव तस्मादाद्यप्रजापतेः आकारवत्त्वमेवास्य शुद्धज्ञानात्मनः कुतः १४ अनंताभावरूपस्य
दृश्यस्याकिलसर्वदा सर्वं ब्रह्मेति तत्त्वार्थोऽस्तन्स्मृतेः कलनाः कुताः १५ स्मर्तव्याभाववशा
नः स्मृतिर्नास्त्येव लौकिकी स्मृत्यर्थत्वमदीयोऽस्ति सन्मात्रात्मनि मे शृणु १६

ते समर्थ इति भावः १२ भूता परमार्थेन उत्पन्नाविभावे विद्यमानत्वे सति प्रमाणेन तदनुभूय कालांतरे स्मरणं हि स्मृतिः शास्त्रे रुच्यते न तु सतो भ्रांतिकल्पितस्य तत्त्वबोधबाधितस्य च स्मृतिरस्तीत्यर्थः १४ उक्तमेवाभिप्रायं स्ववचनसमाधानरूपं संहरति स्मृतिरिति १५ पूर्वजन्मउपासनात्मिका स्वस्य जगच्छरीरत्वभावना तद्दृढांतेस्त्वउपासनाफलसिद्ध्येन जगच्छरीरोऽहमिति तेनावध्यस्मृतेऽप्ये याव लोके विदिता सा मे मानसा मे दुहिते मा हिलितिरिवार्थप्रमाजन्मासानस्य नात्येव अन्यदीयः लौकिकस्मृत्यर्थत्वमात्रं ड्राह्मादिरूढेश्चास्त्युपासना

विवयस्त्र मनोराज्यकल्पो नास्तीति वैषम्यमिति चेः कथं नास्तिस्मं स्वर्थं तं
मूल ११

नन्वस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पे उपासकता दृष्टार्थो दृष्टाद्यनुभवोऽस्त्येव न तदभावे इष्टादिचरितविराट्शरीरोऽहमिति कथमुपासीत न तन्नुज्ञासैव हलादेनन्कल्पादौ इष्टादिस्तेन हरितविराट्शरीरमुपासनबललब्धविरचनसामर्थ्येनास्त्येवति भीस्यति श्रुतस्यैव निर्माणोपादानाद्यपूर्वमकल्पयदिति प्रतिबोधनः पूर्वकल्पीयब्रह्मांडस्मृतेः सर्वोत्सिन्ब्रह्मांडे कथं सिद्धेदिति रामः पृच्छति कथमिति गुणगणाकरेति वसिष्ठसंबोधने १ न वयं कल्पनाभ्रांतिसंस्कारनामधेयं स्मृत्यां स्मृतिं प्रत्यंबस्महे किंतत

वसिष्ठः दृश्ये हि संभवत्येव कार्यकारणतात्मनि तद्भावाभावसंपन्ना न तु संभव
ति स्मृतिः ॥२ **रामः** कथं न संभवत्येषा स्मृतिस्त्रिमनोवर सत्येत्वासंभवे कस्मा
त्स्मृतेर्गुणगणाकर १

त्मार्थानुभवजन्यसंस्कारजो न स्यो हि सत्या पूर्वानुभवगोचरसत्यार्थज्ञानस्य स्वगोचरानुभवसंस्कारस्मृतिद्वारापन्नकल्पार्थान् प्रत्यन्वयव्यतिरेककल्पनात्कार्यकारणभावसिद्धेः स्वकारकसत्तालब्धसत्ताकस्यास्य जगतः सत्यत्वे ब्रह्मांडे हि द्वैतो नोपरोधः स्यादिति पूर्वकल्पीयेष्ट्यादिदृश्यपरमार्थतः सति सद्भावाभावेन त्वन्वयव्यतिरेको न दृष्टा संपन्नास्मृतिद्वारिकापद्यालौकिकन्यायप्रसिद्धा कार्यकारणता संभवति साद्वारभूतास्मृतिरेव तत्र न संभवति ॥

यदि वापि तस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पकृतोपासनादृढहिरण्यगर्भाहंभावगोचरसंस्कारबलात्तथैव स्मृत्या
तद्देहादि किंचित्तं भवेत् तत्केवलोपासनात्मकमनःकल्पनासंस्कारजन्यात् केवलमानसपृथ्व्यादि-
भिरुत्पन्नं तेन तु प्रतितत्वं संकल्पनरप्रायं मिथ्याभूतमेव भवेन्न तु सत्यं इत्यस्य सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः १
ननु पृथ्व्यादिवदितरेन्नेत्रदृश्यमानस्य ब्रह्माण्डात्मकस्य सविराट्शरीरस्य कथं तद्रहितता तत्राह यथेति ८
नन्तु यागृहादृतस्फुटो हि वेव पृथिवी चान्तरिक्षमथो स्वरिति पृथ्व्यादिवदितरेत सेवनं रूपं कृतं तूपानाय

यदि वापि भवेत्किंचित्स्मृत्या देहादि तस्य तत् तदपृथ्व्यादिभिः प्रोतं संकल्पनगरं ततः ७
यथा संकल्पशैलस्य दृश्यमानस्य पि स्फुटं पृथ्व्यादिरहितं रूपं तद्विराड्वपुषस्तथा ८
स्मृतिस्त्वसंभवत्येव न कदाचन काचन एषा लौकिकवद्ब्रह्मा यासा सा तु ब्रह्मन विद्यते ९

यत्पूर्वमकल्पदिति पूर्वं तत्र स्मृतिपूर्वकमेव निर्मितं तत्राह स्मृतिस्त्विति अस्य प्रजापतेरादिसर्गपूर्वो
त्पत्त्यभावात्स्मृतिर्न संभवत्येव या चेयं स्फूर्तिबलात्कल्प्यते एषा लौकिकानामनागतस्मृता दर्शिना ब्रह्म
णोऽत्र आम्नायादिसिद्धकर्ममार्गप्रवाहप्रवर्त्तनार्थं स्फूर्त्या परब्रह्मानुसारेणैव बोधनात् स्वतन्त्राविदः
प्रजापतेर्ब्रह्मणः सा स्मृतिर्न विद्यते ९ ॥

कथंप्रसिद्धं नत्राह्मनः इतिमननाकारकल्पनात्माकचितिनाशमेवपश्चान्मननाकारकल्पनानंतरैम
नइतिमिधानेनत्थास्याविज्ञाहान्याथासः प्रकल्पितायथावाविदिप्येवम्भावर्तेविवर्ताकारेणस्वयंयो
ज्ञायस्थावर्तेनातेनकल्पितानातद्वत् २ श्रुतपवमस्यब्रह्मादयोपिचित्स्वविद्यानिरिक्तेननसंतीत्याह ततेति ३
पूर्वदेहादयोपिनसंतीत्याह ननस्येति व्यवहाराभासतेनोर्वाहार्थमायातनतः सद्दपिपरमार्थतोनकिंचि
दपिविद्यते ४ कुतोनविद्यतइतिचेदादिसर्गोलोकारणाभावान्नचप्राक्तनः प्रजापतिरेवोत्तरस्यका

मनइत्यभिधानेनयच्चाद्यास्याप्रकल्पिता वार्योवर्तेविवर्तेनयोन्यथावर्ततायथा २ ततोमा
त्ममनस्तस्यजातोब्रह्मादयः किल श्रुतिप्रमाणेष्वपाठेत्वस्मातेतस्यकिंवनः ३ ननस्यदे
हविज्ञादिनैरिद्याणिनवामनः सूदस्पितन्नदानस्यनुकिंचिदपिविद्यते ४ प्राक्तनस्यप्रजे
शस्यप्रकृत्वात्कथमेवच भूयः संभवतिप्राह्तनस्यातेनैवसंभवः ५ नभवत्येवप्रज्ञानो॰
स्यातिदेहोदयः पुनः नदेशकालावर्तेनसमावर्तोनोसनातिमव ६

रणंतस्यप्राक्तनहिपरार्द्धावसानेमुक्तत्वादित्याह प्राक्तनस्येतिकारणाभावाद्भूयोदेहत्वआदिग्रहणा॰
कारणभावात्तस्मादभिनवस्यप्रजापतेः जगद्रचनानुकूलास्मृतिर्यस्यसंभवस्तस्मिन्प्रज्ञयतोनसंभवतीत्य ६
र्थः ५ संसारेसततमावर्तितोपरिष्टुंतिवराणंजीवानामिवप्रज्ञानोविदेहप्रज्ञानांसंसारस्यातिः पुनर्देहादय
स्तुनसंभवन्त्येवदेशांतरकालांतरेवापुनरावर्ततेयतोनास्तिरेमिमानेवमावर्तेतावर्तेतेरत्यादिश्रुतेरितिभा वः १

909

वहिःकार्यमवहरन्नपि हृदयेन किंचिन्नसंन्यसतिनादत्तेवा किंतुकार्येनित्येब्रह्मण्येवावतिष्ठते ५३
एवंस्थितिस्तस्यस्वभावएवनतुयत्नेनआहार्यःसंपाद्योगुणः ५४ प्रकृतेनतराआत्मातिरिक्तविषयि-
णी ५५ योनिरावरणः निर्द्वंस्तथास्वस्थांतःकरणः सदासमाहितचित्तःप्रहीणशत्रुमित्रादिविक-
ल्पःस्वात्मस्वरूपसारमयःपरमेणशमामृतेनसर्वदैवतृप्तस्तिष्ठति ५६ इतिश्रीवा॰ नि॰ द्विसप्तत्युत्तरश-
ततमःसर्गः १७२ मनोमात्रविधानात्तुजनसंकल्पोजगन्मतः नदेहोस्यमृतिर्वेत्तिस्यात्तत्त्वेवकीर्त्यते

नसंन्यसतिनादत्ते किंचिद्व्यवहरन्नपि हृदयेनवहिःकार्यंकार्यमेवावतिष्ठते ५३ य-
थाहिमस्यशीतत्वंवह्नेरौष्ण्यंतथेदृशः स्वभावोस्यभवेन्नित्यंनत्वाहार्योगुणोस्यसः ५४
यस्यैषस्वभावःस्यात्तंननाममनसात्ववित् एवमेवात्मनाविद्धं यदिच्छाप्रकृतेनरा ५५
श्रायासांतःकरणःक्षीणविकल्पःस्वरूपसारमयः परमशमामृततृप्तस्तिष्ठतिविद्वा-
न्निरावरणः ५६ इतिश्रीवासिष्ठे स॰ नि॰ हं हैसनिरामययोगोपदेशोद्विसप्तत्युत्तरशतत-
मः वसिष्ठउवाच एवंद॰॰ दिरहितःस्वमेवाग्रप्रजापतेः मनोमात्रमहंमन्येसंकल्प-

नविधानतस्तद्धंजगत्कीर्यतेस्तुतं विरूपोयथा चंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् दिवंचपृथिवींचा-
न्तरिक्षमथोस्वरितिनत्वयं चिन्मात्रकचनेस्वमवदितिवर्णितमित्याशंक्यावारयति तेनसंकल्पानांतन्म-
यत्वगतस्यचिन्मात्रत्वमेवेतिवर्णितुमुपक्रमते एवमितिएवमनादिजीवत्वकृत्वादेवप्रजापतिर्विराडपि
दृष्ट्यादिरहितोनिरावरणोवैचिदाकाशमेवतंत्वमनःसमष्टिहिरण्यगर्भमात्रमहंमन्येमनस्तुसंकल्पविर-

पीवचित्कचनमात्रंप्रसिद्धमिति चिन्मात्रत्वंसिद्धंतस्येतिभावः १

ननुपरिदृश्यादिपदार्थाविरूपाएवनविरूपान्स्यकं तिनिर्हेनर्थोस्मितयातत्परिणाममपितत्त्वेकथंतत्र
आह परिणामादितिउपदेशार्थं परिणामे लौकिकमंगीकृत्यप्रवृत्तानोऽङ्गीनोनपरमार्थतः परिणाम
परेतेन्यर्थः ४७ कुत्रतर्हितात्पर्यंतत्राह आदिसर्गादितिमहात्मनःतत्त्वविदः प्रपूर्णैकात्मनिप्रत्यात्म
न्यभूनिरत्तप्रमाणामित्रत्रशन्वाये ४८ अभिधाः मुद्रान्यानिकृताः ४९ तथाचप्रबोधेयादृशस्यात्मापरि

परिणामादिशब्दार्थं ह्यात्मनस्तेनतत्त्व उपदेशार्थमङ्गीकृतोभेदोप्येवंनविद्यते ४७ आ
दिसर्गात्प्रभृत्येवमहात्मन्नात्मनात्मनि चिन्मात्रपरमाकाशंस्थितमेकंमहात्मनः ४८ प्र
पूर्णैकात्मनिप्रत्यासासर्वाव्यापिनीचितिः स्थितातयात्मन्येवानजगदित्यभिधाःकृताः ४९
योनिरावरणोप्येषो परिज्ञानेयथास्वभेस्वाङ्गीकाराप्रबोधस्तुस्वे मुनेङ्गीकारतोदुःखंसदुःखं
भवतिक्षणात् ५० गच्छतास्तिष्ठतश्चैवजाग्रतःस्वपतस्तथा नित्यमेकेसमाधानेस्थितेश्चोत
स्यतंहृदः ५१ भेदैक्यभेदनिर्मुक्तस्यदुःखंतेपिदुःखस्थितेः सन्तोप्यिवासतोस्याःकिमन्यद्वशि
ष्यते ५२

शिष्यतेतेनदंगीकाराद्यप्रगल्भोत्तकमत्रभूतेतत्रसर्वंदुःखंसुखमेवभवतितत्प्रबोधेनतंगीकारेणस
दुःखंपरउत्पत्तेजन्ममरणजरामयादितत्सर्वंदुःखमेवभवतीतिस्वमप्रबोधाप्रबोधवदित्याह
परिज्ञानेइति ५० अतएवतद्दिदोदुःखविदेहाभावान्नित्यंसमाधानेसुखमेवेत्याह गच्छतइति ५१ वा
ह्यःसंसारेसतोपिस्वतत्त्वंकृत्वानित्यावसतएवअन्यात्किंसाध्यंपरिहरणीयंवाअवशिष्यते ५२

911

देशाद्देशान्तरमिति श्लोके स्थानान्तर्येन तत्साधनत्वेन तत्संवित्तिमुक्तमिति ४० चितिर्जीवत्वेन तन्मयमिव तथा-
च वादरायणस्य भगवतः सूत्रे आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति ४१ तथा च स्वप्नमात्मप्रवृत्तलयात्सर्गो
त्मनाविर्देवभानीत्याह ४२ तद्देवस्वप्नयतियाहृगिति ४३ तत्रविदंशोत्रंब्रह्मविद्यातंग्रहायत्त-
हिषयेन्तफलत्वपामरोयद्वेतिलद्वेहनवेत्ति ४४ जडानां जननाम जडानां जीवानां चांतःस्थितायोंनयी

पकं चेत्यं न्यक्कवन्मायया मायाश्रितोपरं यद्रूपं जगतो रूपमस्य तन्नात्मनोर्पितम् ४० ना
नैवेदमननं नैव विद्यो मे वेदमानतं भूतपंचककद्रूपेण स्वमेवेति यथा स्थितिः ४१ स्वप्नमादेश
तः स्वप्नः स्वप्नस्येव विषया यथास्थितैव स्वमत्तमेवेदं सर्गनामिमो ४२ यादृक्स्वप्नमेव
मस्तनाहृगेवनथैवव जाग्रद्रूपेनयोवेदमनोयोमसमेजगत् ४३ जाग्रत्स्वप्नस्वप्नमेवतथैवमे
वाणविलेस्थितं तत्रविज्ञेयन्नूफलत्वयदेवेश्नित्वेधितं ४४ जडानामजडानां यः सर्वोयानाम
नारतं दुर्लक्ष्यपरिणामो तमनोबुध्यादेवर्तितः ४५ स्वप्नद्रष्टायाश्रितो रूपं परार्थात्तन्मयाहवते
नेवसंनितमहूपानदेवाहितयास्थितं ४६

मितयादुर्लक्ष्यमेव यथास्यात्तथा जगत्परिणामयतीति दुर्लक्ष्यपरिणाम ईश्वरस्तत्प्रवेशोपिताया-
जीवचित्तेः परमार्थिकं रूपं जगन्मदार्थास्वतन्मयापवेतिततदेवजगदाकारेण स्थितमिति निष्क-
र्ष इति द्वयोरर्थः ४५ ४६

यथासूर्योदयवलरथीलप्रकाशः नतथाब्रह्मसूर्याद्युदयोपिनप्रकाशोऽस्मात् रश्मिनोपीतिनतथविप्र
काशयतितथावस्त्ववगतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः तमेवभांतम
नुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति ३·२१ विषयासनादेवासद्रूपा २२ सोवधूतस्यजगमा
ग्रपनोस्याकेनेनमितनलानेयथापकाणभातिनथाग्रपोर्हिकेवलस्यकाशत्रयाणिणेनप्रकोद

शिवोनापिनत्रममनपत्यर्कोनवविशाकरः प्रकाशयतिदेवोसावर्केनार्कलमोथं २०
नस्यभासाविभातीदंनदृहिरप्रुपमंडले सवेवेदार्कववर्णोनापवदाज्योनामहीपकः २१ स
माकारोनिराकारः स्थूलोसूक्ष्मार्थवर्जिता लिंगत्रयवदुसद्रूपानस्मभवविलदृष्टिहा २२ स्रोग
भूतोपधैर्वाणमातिवेनासिद्वेनासि नभाविभातिजानेतयाहयोदयंलवः २३ विम्ना
त्राकाशप्रस्त्रस्वरूपयोकादिमयुनाः याथायस्ताः कथनस्यापतिविज्ञानस्वरूपना २४
विम्नाइदेणपरिहिनेपुत्रनवेनाधिवर्जिते पहेमयोन्माविकैननस्यवोययत्रसमन्विते २५
रूपादीनापिनेमेववनत्रनेनिवकानिविन सोवनोपिनविद्येनेमोयामलत्रवकेनव २६
गुलनेनेनाहृदयाख्योलानत्रेनमपरमालवः सत्रूपमसद्रूपमस्थानेबनकिंचन २७ किंवि
दृत्रनाकिंचिदूत्रनाकिंचिन्ननकिंचन किंचत्वकिंचिविदिमेधाकलनावानिरद्रयाः २८ एका
निरञ्जनंनैनिमसमाननाम्मना विग्याजन्नामसन्नेवनगत्राप्तात्मनिरिष्यता २९

यः भातिवेनमनादेशोक्तिः २३ नहिरन्यानद्वासोनिनिक्ताः २४ प्रविदयमिरेवेयावर्णाभावाञ्चिन्मात्रे
एवापिरहिते २५ २६ प्रवयवदृयवरनयपुकेस्थोल्यमनलेनवनत्रविल्पकाशपनात्सर्वावस्थाः प
रमात्मिवयवात्प्रणवः सद्रूपमसद्रा २७ किंविदितिस्यवद्वारमात्रस्यनिरामविरोपाविराप्याविन

निराशादिनिभावः ३१

एतदेवाभिप्रेत्याह: पुनः पुनर्विषयान्वेलनायोगाद्दैतन्यस्य सकलजननमाधारणमग्रासिद्धिपद
शेषकोटिरूपादेशेनलयमितिश्रीकाठ "योन इत्याशयेनाहदेशादिति शत्रुस्थानादेवस्वरूपादप्र
च्युतात्मनः जाग्रदेशान्त्वरूपदेशप्राप्तोसौमध्यऋतुरश्छिदमायापालस्थितिपावशः स्वदेशमंगदेशप्रत्युतः
मार्गप्रासौमध्यप्रलयपालस्थितिदोषवशः इहलोकपदेशान्तरलोकदेशप्राप्तोसौमध्येभर्यावस्थायामप
स्मादेवाप्रमुष्टदेवलयेवस्वसंवेदा योऽसौ नम्यैव क्षणादिन्ययावलमन्दै: कालेन नियतः २२ नयावस

देशाद्देशान्तरं प्राप्तो निदेशमप्यमसंवेदा जगदृश्येन नामस्वरूपादच्युतात्मन २३ प्रा
देहसर्गसंस्पृष्ट्वेवरूपपुष्पमिवेवा यत्रामतदेहानोऽतिमायायां बंवडवा: २४ कर्ष
नास्येवयदरूपंतदध्यन्तोऽनिस्वेशस्थिते यदध्याणिप्रसकदृष्टनालीनितनास्थिते २५ प्र
प्रसूत्वणक्रुगक्राणिविपरीनमहोजगत् प्रमरूपमदहत्क्रप्रस्वैवनैवयाम्यते २६ नवा
मत्रनवाभानिरूपाकिंचनजयावित् यद्देहभानेनकुस्वकोमेवकोवनिस्वय २७ यथा
मणिप्रकवानिस्वभावानिवेक्रया प्रात्मनोनन्ययाप्रस्पाविद्योमकविनत्यया २८ न
स्मित्रवदेशानेनपयेषदिवाकरः नस्रावावयत्रस्त्रवनानामान्नोस्तिभास्करः २९

नियतकालिनेनदारू प्रादिसर्गादिनिजगतस्मायासलला: पेवरसेइन्द्रजालिकस्याइंद्रमात्रमिति।
कल्पितमितिभाव: २४ नयावस्वरूपानामभावएवस्वादेवमायानेलीनेश्रान्तिविहूपरीत्यश्रम:से
वत्रायमित्याहकथमिति विवेकदृशाहो २५ प्रहेतप्रसस्वत्वस्वभावस्वरूपेप्रनाविपरीतेन जगतक
गकूमिदकलमेष्ठ देहप्रसरोमादिष्वक्तेतेपि प्रसरैवेवनामगम्यनेनरूपप्रसनोगेतत्समयावना।
हेनयः २६ २७ प्रत्यानिक्रियाइत्यमदर्शोनेकादिवरलोस्वात्मनोनन्याप्रति २८ कथमिदमनेयत्त्यामि
जिवेदिवाकरादिजगतः सद्रूपेपोवसन्मागात्येकदेशाभायनयाअतुभूयमानतादित्याह नास्मित्रवेत्यादिना २९ ॥

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
५८५

धीमतस्तु तेनैवोपि प्रबोधनेकोऽहमस्मीति निश्चयः १४ सर्वभूतानां निर्विषयचिन्मात्रमेव
स्वस्वभावस्तस्माद्देशादिति १५ एवं तेषां कोऽपि ज्ञानमपि तन्निर्विषयचिदेवेत्यर्थः १६ गुणपिण्डा
नानुरूपागमप्यासस्माद् यात्रयोनिकेनोपोनमारूपे नमाद् येनेति येन हेतुना गुणपरक
मेवपूलेभ्यानुकिविशेषविघ्ने यथावदानितिसकलकार्यं प्रत्यत्वेनैवासद्वदस्मात्स्वरूपेणत्यर्थः

प्रबुद्धानां परं ब्रह्म निर्विभागमिदं जगत् धीमतोऽपि न तद्दृश्योपाधिदेहेन प्रबोधने १५
देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः स्वस्वभावोऽहं भूतानां नानारूपात्मके
देशाद्देशान्तरं प्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः एतद्रूपसमाकाशमसत्सर्वं प्रतिष्ठितं १७
यादृशोऽनन्यदेनाहंसोऽहं स्वसंविदात्मके येनार्थे परमकाद्यस्मात्किंचनापि न विद्यते १८
रूपालोकमनस्कारा यत्र न दृश्यते हि ते तैः एतेनेदं स्वभावतोऽरसस्यास्य महाभ्रमः १९
देशाद्देशान्तरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः एतत्स्वाद्यतिरेकेण जगन्नानालिकावन
यागादेहांदृशोभावाभावाभावरूपस्तया एतद्रूपमसत्संवेदनमनसः वयवाः स्थिताः २१
मज्जात्सैपरकोपायमध्ये यन्मध्ये संविदो वपुः स्वस्वभावा परेहे योजगताभिवसोतितः २२

वाड्येन्द्रियजन्य विषयाभासाद्रूपालोकाः प्रपञ्चनाममनोधीतात्क्रमनस्काराः एतेषां सर्वेषां तत्स्वभावमे
व १९ तथाव्वानिर्विषयविन्मात्रव्यानिरेकेण जगन्नानाली तिमसिद्धमित्याद् देशादिति जगन्नाज
गत्भावः २० एतद्रूपं स्वभावरूपेण २१ प्राणापानेव स्वमनेषु सर्वे कोदेशात्सोग्रपरःकोऽहितं त्रुईःगौतमज्ञ
मध्ये यत्संविदो निर्विषयं वपुः प्रत्येकं एतत्स्याः सभावः स एव जगद्ब्रह्मरूपमरुमरीचिकाप्यस्य

२८

915

निर्विषयसंविदितिसर्गः २२

किंनतत्राहृदयत्रमेवेतिप्रत्यक्षत्रिमतिपादवैनैणवस्तृष्टिश्चक्रनीनानानार्थमित्यर्थः ८
प्रत्यक्षेहृष्टभानस्याकाशनिलत्राह यथेदंमेतिविकः प्रतिनानार्थोविदस्त्यर्थः विना
शस्यहपथाकाशेशभानेस्वप्नमानस्यमनसेलेस्तुमित्याहयथेति ७ स्वप्नमानस्यमगनवा
सलयनस्यगैशमनमापिनस्याकेशामेत्याह सर्गस्येति ९० यथाप्रतिलः संदः सन् प्रा

स्यत्रमेवनैवाशोप्युनैहृष्टमिदंजगत तथाप्यत्रमंोन्यतनमनोस्येवनदृष्टयीः ९
नवेदंकिंचिदाभातिहृष्टमिन्यधितः स्थिते नस्थित्यामालमेवाकुपमेवपदंविदुः
यथास्वमानस्यमनोगकुयानववनास्थिते चित्वाशमनहृस्यकेकेनिनदृष्टमनामये ८
सर्गस्यादौनयेवेदमाभेवस्यान्यनान्यतिधीमात्मेवविदाभासेहृष्टमिनवभा
सते ९ यथाप्रतनयाभातिमनःसंकल्पमेष्टधे तथाहृष्टमेवाभातिसर्गादौविभ्रमःपदे १०
यथात्मनाेनलस्पंदस्तुखावनेवदोहते सर्गादौविभ्रमःस्वेदाहृष्टमिन्येवतिष्ठते ११
एवमोतानमनाभानमेवहृष्टजगद्यये अतस्येवेदंपरंभातिस्वात्म
नीत्यमवस्थिते १२ नात्मैवभूतेहृष्टात्मादेःकिंवनापेककदाचन ग्रलभूतेसमूतैवा
अतस्येवदंविराजते १३ प्रबोधकालेसमाहितयाच्यामेवनैवृद्धः नयदंसानवि

स्मात्रेलेवसेपिजगतैं १७

लेस्यास्मिन्नेवखक्नावनैवहृानामायदीर्थेनेनयाविभ्रमोप्यत्रानानात्मसवरहृपमित्येवलिहृति ॥
प्रतनएवहानेवेनहृष्टंजगद्वयमनाभानमेवपरंवसैवभाति प्रतनहृष्टानस्याव्यामूर्तनेवाप्रलत्व
हेवनस्याविराजनहृतिनिलिष्कषिरन्यर्थः १३ प्रबोधनागरणेनकाले प्रबोधेप्रात्मप्रबोधे

जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठार्थं स्वं वे संदेहशान्तये भूयस्तत्त्वोपदेशेन क्रियते रूपमार्जनेव ब्रह्मतत्त्व
न जगत्त्वाधिजगत्प्रभानमाभानादेव शून्यत्वाविशिष्टं संविदः १ यच्च दृश्यं प्रमात्रिवेनम
ति न तः विद्योमान्यत्र यथाशून्यत्वमाकाशमात्रमनुस्तलं हन्त २ तथा चान्ते निर्विषमेव चैतन्ये
यदेकदेशपरमाणुपरविषयप्रमात्वं तेन यामे प्रसिद्धं तदेव स्वरूपमितिभातीत्यर्थः ३ सदेव सोम्ये

श्रीवसिष्ठ उवाच संविदाकाशकचनमिदं भाति जगत्त्रयं ब्रह्मणो न जगद्भा
नं शून्यत्ववत्संविदः १ यदिदं भाति चिद्व्योम जगदाद्यन्तवर्जितः आकाशा
दिवच्छून्यतनमसदृशं स्थितं २ देशाद्देशान्तरप्राप्तौ मध्ये यन्मे विदो वपुः
तद्रूपमेति भातीदं रूपमस्य त्रिविष्टपे ३ महाप्रलयसंपत्तावदसर्गः पु
नः किल यस्मात्कारणाभावे कुतो रूपस्य संभवः ४ नराणुमात्रमपीह र
पाणीजेन विषने किल यस्मादिदं चक्रे पुनर्भूतैः प्रवर्तते ५

दमग्र आसीत् न यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल इत्यादिश्रुतिषु सन्मात्र
परिशेषलक्षणमहाप्रलयसंपत्तौ प्रकरणात् तत्र पुनः प्राक्सर्गः किल संभवतीति अत्रानेन त्र
सदेवेत्यवधारणात् विकाराणां यस्मात्सर्वस्य कारणस्याभावे कुतो स्वरूपस्य संभवः ४ नत्र
कृतिविनाशपरमाण्वादिकारणान्तरकल्पनायाः प्रत्यवकाशः इत्याह नरेति प्रवर्तनेन प्रवर्तनेन

एवंप्रविचारः पौरुषवैशीकृतमनसाप्यविवेनमैत्रिणासहदास्यकर्मणासर्वत्रव्यवहरन्जीव
न्मुक्तोलाभालाभयोनहृष्यतिनक्लाम्यति १९ विज्ञातचित्तोयोहंदेवमुत्तमादिनागहस्तत्रैमयथा
स्थितमेवाले २० शीलमयःपौलायमानिमाहृषपट २१ प्रावम्लनकलाः २२ जिलानोस्वपाको

सुखैषणासमृच्छमानस्यसमस्तनानाकार्येष्वास्थिनी इत्येवंप्रविचारेणमित्रेणसहमैत्रिणि
समयास्थितमेवाहंविनिर्वाणमनाकृतिः विज्ञातंचित्तयानन्देलोकेव्यवहरात्र
त्ति २० बद्धमूलेष्ववारेषुमूकःशीलमयोयथा निष्ठायोजनशास्त्रेषुपरेवाप्यपि
मागतः २१ लोकाचारविहद्धेषुशान्तेसकलकर्मसु पूर्णाचारविचारेषुवाह्यकिंवी
हृहणतिः २२ यद्युत्तमाक्रमपुण्यकथोज्जितस्थानोग्रतिभानवान् निमेषेणैववनि
तोनावक्रानुवहूनसत्नः २३ समस्नेहहराणामावस्नःसर्वेभगवान्पर्वत
त्स्वंपम्ब्युरःहृदयापुत्रलकौतेना २४ स्वभावपदेषभवेन्मुक्तहृदियोयंप्रयत्नेनन
नेरूपयोले भवंतिनेदक्षहूतानानावधःक्वविन्यपेणयापकाशः २५ इतिश्री
महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेब्रह्मव्यवहारवर्णनंनामएकसप्तत्युत्तरशततमः

म: सर्गः ७२

हिलास्ट्हिलेवालोयुतिभानवान् बलनः इहहस्याभिमेरेरूपरस्यानिर्णयवक्ता २३ २४ पयवसि
तोयुणगणः प्रभुइःशियोस्वभावपदवमवेत् नेयत्नेनरेहयः ईरगुणानभवेलिडकैरनाथाना
यः पंपेप्रेरणयाकाशोनेरनिष्कामानभवेनिकिंचनस्वभावनपदवनहृदिस्यये: २५ इतिश्रीवाना

यो॰नि॰उत्तरार्द्धे एकसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १७१

918

कलत्रंस्त्रीपुत्रादियेषांत्वमर्थः नन्वाहि नस्थापितिवस्यानकलत्रं किंनन्वु किंरूपं कोरस्य गुणवदि
त्यर्थः २१ नत्राद्येपुत्रानाहत्वात्वेतिगुणैः स्वनवक्राः प्राविलाः प्रकोयेषां २२ नस्य भार्यागुणैः
सहवर्णयति वेंङ्लेवेतितु हिनानित्येवेनद्य २३ कहलाटयानकावल्लान आश्रमं नान्वौ

श्रीरामउवाच कलत्रमस्तिविरस्य नवीणमस्तुनोद्य किं न किं रूपमेवस्यान्नसमासे
नैवमेवद २१ श्रीवसिष्ठउवाच स्नानदानतपोध्याननामानोस्य महामते साने
पुत्रा महात्मानः स्वनुरक्ताः प्रविलयनाः २२ वेङ्लेलवेलोकसारश्रेष्ठे वाङ्कुस्याये
नौ प्रविनाभार्याविनो भार्यापुरंहिताख्यानुरागिणी २३ कारहणाकारणाकोपिय
नाहृदयद्भापेणी प्रानेदनवनीवास्य पस्य आभिवादिनी २४ समनासमताते
त्यमास्ते हृदयवल्लभा प्रनीयायोग्युणः प्रकामंस्तुलिहलदायिनी २५ पेपेपमेव
पीः स्नापान्नेन मा धीयतेवथा सारधीरस्य पुत्रैस्य पुत्रोपमस्य आवेत २६ प्रस
मन्त्रा समेस्कंपेस्रवं दैवमहो नमः विष्णयाते जयेमालोमे श्रीमे त्रपदायिनी २७ का
र्योरणामार्यं मर्यादावयावानर्थपालिनी सकमेणायवहृदमरधालिनक्रूपाति

लोविलस्रेविनीलोपनेयया २४ समनानाम्नी हृदयवल्लभा प्रिया भार्याघनीरश्रीहारपालिका
पेपेपमेवविष्णेयाधीःस्ना २६ प्रस्यानाम्नाहृदः विष्णयाविजयेविषयेमेत्रपदायिनीमेत्रोना
मायनाभार्यास्मनयामसेसर्वदेवसंकेपेमस्नामका २७ आर्यमर्यादाकार्यालेविषयेप्रसप्रावा

दीपदेवी प्रसन्नतासाधितायितायद्धा २८

919

२५

इदं नाथयमप्रमादि १२ लोकानां सेमनसज्ञानां नानोपकारकेषु सुखकेसमस्तेऽपप्याते
प्रनण्वसनोऽङ्गप्रमिवमूर्धस्यसमूर्धे १३ प्रस्तानेमेवात्मनेऽभोर्दैवासमन्तरूनेरणेसमहारेमर्वे
महेरणउद्यतेऽप्रनिहस्मेनियामन प्रभूवेलोकेत्रौनेमेश्रीरामहासादिकोनहलनिर्माणे
लीलेयाललनेप्रलालकेविलासयिम १४ प्रभूनवरत्नोवनेऽगैयपमिवरोगहरंव १५ विशे

नेन्प्रियंवदेऋषेत्निणमेवसमावान् येषालेपंउरंस्त्रिणमन्तप्रभुद्दिनाशये १२
लोकोपकारकेप्रज्ञेत्मेनसवोमिमाधुणे कामेयश्रातेसमूर्धपरमार्थककारणे १३
रणेस्तानसम्भूनेमूर्वेप्रहारणेयते प्रभूवेनमेनिर्माणलीलाललननालके १४
पालकेशीलसारणेदारुणवकुलस्व प्राणियाणियोनस्वनमोस्तनमोषपे १५
विशेषविद्यावदस्यावादवस्मेनोदन समानकुलशीलनाद्विधाभावसर्वस्येन
प्रत्ररक्ताइयाञ्चाभववदमाकरयन्मदोयनदानन्नपलीषेमायार्थप्रेरणेनमुवे १७
यदाहेमानिश्रीशतन्नवेप्रजनेःसह प्रभोजनपानादेऽप्रन्नमश्राच्छेसगाने १८
भागाहेवहन्नृप्यनेरःत्वदेवनिवायन् सालिपसकृथोदांसमाशांसोत्रमामास्ट
हेरेवेनान्यमेऽप्रणसेकलेद्येनसेप्रनः स्वकर्मनाश्रामनेस्वभावेनेवनेगेनः २०

यनोऽन्यथावेदस्येनवाद्रिस्थेनवाधेप्रसेयानोऽकृत्तस्नोधप्रगुरुसान्यादीनोविनोदनेकोनका
वदेकञ्चिनसमानकुलशीलनाद्विभागेनद्दिधाभावेस्थितगोप १६ नृपादीनप्रवरकान्कुमाव
दन्यानन्दानशोऽवकारायन् सदेनिहलोदोपकन्यायेनाभपत्रमेपद्यते १७ उन्नमेःश्राच्छेमा
हेहिःसहसेवनियेन १७ १८ स्वभावेनसहजन्मस्नेवनन्केनविदोहितःप्रेरितःसत्रिमर्थ्यः २०

श्री·
वा·नि·
ढु·टी·
५८२

नयसहहेतुगणनाह येनेहयदित्यादिना सुकौयविषयेलजानैयेभ्रूणमव्यामिवारीव ३
विलीर्णमावर्जनेन सामामसमाधानेनलक्षणामसनेत्येन ४ एवंप्रेगैषुक्तेगैमेषुमार्गेषुक्तेगैरवेर
कलह्रांदेषेषुवमसनेयशेस्ऽइस्ऽवणेनसंप्रनेकजमाभ्यामानुहमनमारशेषावेषिते ५

येनेहवह्निहितनाप्रुमेरासास्वलियंवृणे संकरेषुरुरनेषुलिनमव्यामिवारिषु ३
ग्रयेकेनोपवर्णप्रसंयणाहेनलिंगृ्ले कोपेष्ठकापवन्नमयाहेलोर्णाभवर्जनेनाषृसे ४
रगेरंगमरकोरदेषोहरणानन्यरं सर्वेविघ्रामरत्नानाकोशप्रप्रशेशवाषिते ५
सहपास्वकृनाकोडमावाल्मादेवसंगान वेवलिवानितरशृूहांयनवडरणान्नुरंव ६
वङ्गोवोस्मैगोगेयेकुसमसेवमसंवेदा घ्रुलिनाभावेवेमलेयेवेगैववबामर् ७
लालनेकरनेलिंगपालनैकपरापृणे सर्वसकरसंवहृरलेणकसमनुघते ८ ह
ग्रोग्रेरिवेदहस्पमवैवस्पगुहेद इदेहेयमृपादेयमिलेदष्ठेननलनर ९ अ दंक
मनेयामि:कथाभिविवनागव संघेष्ठामणेमाणैकमभाउससारमृदेर १० व
येसमस्वाजनस्मसपटदेपेयरंग्रेय ग्रनुरकामसेहेलावयोयमेवप्रदशोयत ११

नदेवाभिषेमाह सहेत्यादिना ७ ८ सर्वेवस्पसप्तुविस्पर्शेभवहणादिना ग्रणुञापवस्पणा
यिदशेनेनन्यर ९ नागरगणाभिजनंवनरमेवलियावनसवेष्ठा:प्रुभावाप्रनकायवेषालन्
हणनोमणेमणेआनाभाउससभारसारंकोघारृहे १० ग्रपदर्शेयनहरनोनिरस्यादिनपर्थे:मरे

लामहिसेव २२

यावन्मात्रस्य भोगेनैव सहस्रवासहस्रक्रीडितं नान स्यन्दते विदेहमुक्तिमाह जन्मोनेति सञ्जीव
न्मुक्तः जन्मोनेष्वेकतयाविरसहस्रसमुद्रकेनेहानेशयादिवसर्वेस्ववेषमपोहेन जन्मसमा
शयेन समविलेन सुजनएवविश्रामितः शमदमतिद्वानानेवेरागसंतोषाधनुहवित्रिमिमेपुरे
णाइन्नस्वबहुसमानानाविरतनेनेनमिवेणमाईग्रस्विलाम्यापुः शेषदिनानिवहमाणरमेण
नवीमापरमेनेरानिशयानेदं विदेहकैवल्यपदं विश्रान्तिमेष्यतिप्राप्स्यति ४५ इति श्रीवा
लापातिमस्मद्भवयातनमः सर्गः १० सहस्रसवकर्मेनामसत्त्वोभ्रनमेशुनः नन्तुणखणपवसो

जन्मोनैकसहस्रवासमाशयेनविश्रान्स्वह्निमपुरेणाविंनेनेव मिथेणसा
हेमाखैलानेहिवानिनेनाविश्रान्तिमथ्यनिवेपरमेविश्रमः ४५ इति श्री
माहेशापायेनिर्वाणप्रविश्रान्तिविश्रवणेनामसर्गः १० रामउवाच ब्र
ह्मन्कोसिसहस्रहृद्येनात्मोरमतेसह रमणेनकिंस्वभावोस्यादृशनात्मास्मवामन
न १ वसिष्ठउवाच स्वपवाहेहेनेनामसस्रपाधेहिननामथ सवकर्मेनामवास्यने

मित्रमेकमहाति
म २

नेसमूलोवहस्रोलादयेयुसञ्जीवन्मुक्तःस्पनेनसहस्रदासहयरमणेननुकिंस्वभावः स्वात्मरूपाव
स्थितिरेववास्यानुजनश्चतिः रमेशुभोगस्थानेषुविहारसुमुक्तायोनिवदात्मकस्मित्यर्थः १ प्रप
गाहेहिनसहस्रजेकर्मप्रायेहितेलोकसंग्रहार्थमाचोयकमेस्वप्रयत्नाभ्यासमकाद्यभ्यासवि
वासमजोगशमदमनिनिदोपरमेशोवसंतोषधर्मप्राणायानसेध्यमादिस्वकर्मेनिनित्रिविधमनिष

मतिषिद्धंकर्मैकमेवंत्रिमिनीममिठपाधिभेदाद्यपदिश्यतेय्रनएवैकंमित्रमुक्तिः २

922

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५७१

स्वयंप्रत्यगात्मभूतो यश्चिदाकाशः स्वेनैकेनांशेन इदं जगन्नमाभासमित्रूपसन्नुभवहा-
रस्तदेक्षमेवाप्रेन्तूस्णनांशप्रस्कूलणाकरस्वदास्लोकेविभ्रान्तरस्येननर्थनेसमकेमक-
परे ४८ यथाजगन्नकस्यालेमनुभूतनलमस्यापयेलप्रयन्तनानसंपानानस्तूलेयोगपस्वह-
यिनायथाकथेविनायेमलप्रयन्तेनस्वप्रयन्तेनभेनमोक्तदृष्टीं हुलीकूनवाप्यसुवहार
पतीत्तानादायान्नः स्वद्रूपवनादृत्तादिनाजीवन्न यथाचनिरवकाशस्यानमपाकेंस्वस्वा-
स्मकेनेवहृतीयांसेवकालमेनेवसिनलभावकांसोते आकाशास्वरूपजीवनिसमनेलभेन

इदमस्यजगतोनामस्वरूपमाकाशकोशके । निरादाकोशकोशात्मा हाशनेह्वलमा-
त्मवान् ४९ यथाप्रवाहे संप्राप्तावहारमेनोयमे न्यूनमासालिंत्रानेहाशनेह्वलमा-
त्मवान् ५० यथैवलवणंनैश्वर्यानानास्वरूपिणः स्वप्नसंदर्शनेनैवजीवन्नुर्वामिवल-
नते ५१ स्वेनैवाकाशकोशाकलोलस्थम्नानावलसंविभान् तेनयत्नेनसंबुद्धः परमावालो-
गतः ५२ स्वबुद्धःस्वप्नस्वप्नोंऽप्यसुद्धोऽसमनेनिमे स्वबुद्धोऽभूतनेनोजगत्स्वमायेहहृ

हु
५४
दासरू

हृदित्यर्थः ५३ आकाशकल्पेनस्वरूपत्वात्तेनेनप्रसंनासनाइगनुसंनिभान् जीवजगत्स-
त्तात्मभीन् यत्नेनजीवेनप्रयत्नाचायांदेनसानुभावेनस्वसैवयः स्वबुद्धएवस्वप्रस्वप्नवान्
मतिबुद्धोनिकर्नोंरेक्कः ५४ एवंजीवन्मुक्तस्वप्रन्नविषयेस्वायरूपवर्त्पपरमार्थेस्वस्वप्रबुद्धना-
माहप्रबुद्धस्वप्नस्वप्नपस्वन्नावेनएवंयतीन्यासस्वहात्माणियेलाकप्रायेद्वक्तेप्रवाप्स्वायपालो-
कवप्रबुद्धः स्वप्नस्वप्ननन्नायनस्वमार्थेमागेस्वहायभूनलवस्वमात्मेनस्वहृदामहानिशेरमनेननः

स्वप्नमनस्यदूनेनसहैवस्वप्नोऽभूदित्यर्थः ५४

923

दुःखानुभवस्यादृष्टेयेनैगलसुखवनेननसामाधिष्ठितो यन्तोमुक्षेणोक्तेनस्मव्यवहारैर्लोकसंग्रहार्थम
पुंगलमनुष्यत्वेऽप्यवहिसुखेनाहार्थीनासक्तेप्राप्तेनमुक्तोभोगोक्रियानिषेधस्थानेसर्वोगेण
नमस्त्रिदाकाशस्थानप्रयत्नयानिषेधकता २४ सोऽल्पानदोषोविभुनयास्थलेचाविदेहे।
प्रमाणजगतोहरिपुनानन्देनानिरहयद्धारयतः २५ २६ सर्वप्रकाशेनप्रकारादिपाइव

प्रवेनद्दुःखमापुंगलमरणेनेननाधिष्ठितो प्रवहिसुखमाभोगिरहाशेनेहाव
मात्मवान् २२ प्राणोयसमर्योधासेहसोवेहेवस्थदोषसो हननात्मानेनभःश
धाहशेनेहावमात्मवान् २४ परमाणोपममाणोजगतोहरिपुनानन्दोपि प्र
णोस्थूलेदपदेहेहारोनेहावे २५ ऊर्ध्वसंहारसृष्टीयाप्राज्ञऊर्ध्वसुकृत्येवन पर
मालोकशब्दायाहारोनेहावमात्मवान् २६ संसारानेवपुरुषमपरिहायप्र
धूमतो नयतुकृदहेन्दीतोहारोनेहावमात्मवान् २७ सर्वेषांजगदस्येनोस
ज्ञासमानलोगतः आकाशादपिकोयापोहारोनेहावमात्मवान् २८ प्रकाके
सवेहतनाजगदस्येवरीकृते परमात्मपदाप्तेहारोनेहावमात्मवान् २९

हेयोंमपरोक्षित्वाभितियावत् २० महद्योणमर्थज्ञानुगमात्मनासमन्यतो आकाशादिति
मायानाकाशादिति कृतेहोतिभावः २८ प्रारेदविलापनेनावरीकृते आकाशेनानीत
जगत् प्र``द्र्मात्कृतनाकाशादण``विदेहकृतनाशानो शाहसुपरमासः प्रथामस्तुय
स्तित्कर्मासिनथा प्रवेशाणातत्वंप्र``द``कृता प्रवेरीकृतेपावरीकृतेजगतसमाभा

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
५८

नात्मश्रुहास्मनाके लिङ्गेषु स्वैव निरानिरुमण्य केवलेऽस्मागमी निलोकमशेषेऽमात्मश्रुव
दिव्याङ्कैः २६ अपूर्वो ऽपूर्वलोकैकीनेशोपवान्द्रैरीति २७ हृद्दृष्टौ विन्मात्रदर्शने प्रबुद्धानामपि
यामभीलयतिवासैरिन्द्रियाणीव्यर्थैः अथवायवन्हाते प्रबुद्धानामिनियारंभाबाहैरिन्द्रियाणि
रथूपादिदर्शनेन हृष्टयेप्रमीलयातिसंमुक्तोति २८ परमार्थेन मनीवोन न मदेन हीवः २९

नात्मध्रुवदिवाजातिस्वनाकुलूखमनवदनु लोकमशेषमहाशिल्पिहाप्रोतेस्वव
मात्मवान् २६ अपूर्वेवस्वनानिद्राकाणेषमानन्तरदर्शिनो यानयाम्यातिकल्पाश्र
रवेमंगलिकनैः २७ अपूर्वैवस्वनानिद्राकाणेषमानन्तरदर्शिनो प्रबुद्धानामपि
रिन्द्रियाणिमीलयन्तिहग्दृशो २८ अन्तर्मौलितनिन्द्रस्थपस्थपर्विसंप्रलीयते सदो
वः परमार्थेन हाशेनस्वस्वमात्मनः २९ विनिवीयजगत्सर्वं परमेश्वरणेनागतः
ग्रान्तेमेरसनेपीनाहाशेनेस्वस्वमात्मवान् ३० निरानन्दमहानन्दीस्वस्वमहेतम
त्यतन निरालोकेमहालोकेहाशेनेस्वस्वमात्मवान् ३१ आभायकारोपरमो
लोकलेपटलागतः अवननवनाभोगोहाशेनेस्वस्वमात्मवान् ३२

अमृतेऽपरिच्छिन्नामैनेदसे ३० निरालोके आलोकाननाभासेस्वात्मनि महानालोकः प्र
काशोयस्य ३१ अवननेऽपुनोऽनेदसे वन आभोगः आस्वादोयस्य ३२

यविनायोविश्वंकालानांमेनिस्त्राकार्येप्रपेवयनिदेरौधमीन्यादिनावचवनचनैर्विषयैःविरे
डामवैर्देषोपलवैर्भोगस्वामग्रोल्वंदनैर्वेषाश्रितम्ःप्राश्रितः २० जगालदणाहेमाशानिषि
जेडोकृतःअवहानालसःकृतः २१ परमात्मनाशेलेनेवासह्रायेनपरिक्रोनःवलेनः २२ उःकृ
तैःपापाजितयथैःपदेपदेलोणाःपतितःसन्नुलहन् २३ एवंप्रानेपैदेवान्याप्नसंपन्नास।

दीनोधनिपर्तेप्रानेनविषयैस्सुतैर्वैभुवं भोगभावालयःकृतैःप्राश्रितःपाश्रिता
मैः २० जगालणाराप्रतिलिमिभूयेपान्नयाजेडीकृतः जन्मजेनगलसांगोत्यपेश्च
ग्राविह्नारवान् २१ परमात्मपरिक्रानोरःत्वमेकःसंकटे सर्वव्यापनलेवकार्ये
पोपाःसंसारवन्मोलि २२ उःकृतैःकृतपापेयोनबद्धन्लोणःपदेपदे ग्रसो
नर्थमयैर्मार्गैःसंकटेविवशीकृतः २३ संसारजलधेःपारंप्राप्यपूतविवर्जि
ते प्रपद्यानिसमाबुद्धःसमीनेहारमात्मनः २४ प्रपद्यंतेनिरालेहसखमम
स्वप्नमकं प्रबुद्धमवाहैलिंद्रेहाशानेस्वात्मवान् २५ रामायनमः

कात्मसमुत्कमसादारनिप्रमयानग्रहादाकोरणप्रबुद्धःसन्नसंसारजलधेःपारंप्राप्यसप्रा
त्मावानशाश्व.शाश्वादरहितोपिहस्वशानेइतिसर्वैषामन्वयः २४ शयनादिभिःसर्वैतेउप
स्वप्नइतिसर्वाणिगृहाणवकमासादपर्यंकादीनिनइहिनयथासान्नयानिर्लेहैपाण्णदि
वेशादिरहितेनयथासान्नयामप्रबुद्धंप्राणसूपेजागरूकनायथासान्नयास्वरूपवर्हिभेवनिद्राणा

वंल्लेनारहितेनयथासान्नयावशेनेहस्यन्नास्तैर्ये २५

श्री·
वा·नि·
उ·टी·
५७५

प्रक्षीणामिंदेहाश्चवल्लंबनेमजाभाः स्वयस्वरूपाः २३ क्षमाइत्यिपदानामर्थेविक्षूणोतिक्षमाइ
वेत्यादिनाआमर्षोसमानेः नष्टमोहेश्वरवणामे २४ केनोपेशेननहिंक्षमस्यामपिनिवेहिंश्रा
तिर्माक्षाम्यामिन्याह शेषेत्यिपदेषुमाणामेहिंश्रांतोविहनः विश्रांतेनापनत्रमः सन्नः नदाति
नोद्धारयतिवहिर्हिंश्लेश्मः २५ उत्तुंकप्राणायामालीवेशायकारेणवहिरावनेसर्वभूतानांयान

सदेहाववहावास्याप्रोक्षमाइवोऽहमाः प्रक्षीणाइवलसंपन्नेनष्टाभानवतेनघः २३
क्षमाइवेक्षणाम्यालेपेत्त्वमनगोरेण्यन्नः क्षमाइतिनिउद्योनेनकेनजडनोपनाः २४
शेषेधपोर्देविश्रांतोतिविश्रांतोनदहातिपः सर्वेसह्लतमेमानस्यः पोद्ध्येनेनजडाकृ
तिः २५ यान्निशायांसर्वभूतानांमध्येग्यालक्षमयात्मिका परोबोधः परेशांतिस्त
त्रासोक्षममाश्रितः २६ यस्मिन्जाग्रतिभूतानिहृदयोन्मीलितदुःखदायिनि तद्या
मेमननंनक्षमलतत्रपश्यन्मोक्षहस्वो २७ यः कर्मणिवमनान्दनभ्सात्मनोवावति
ष्ठते सप्रान्भानामसंस्मतेनोनजडोक्षोपश्चूहह २८ दुःखाद्हानिगतः सोक्षात्यामः
पारेभवांवुधेः निश्चल्लवभवन्मोपांविश्रांतिस्वलमात्मनि २९

इत्त्वनयात्मिकानिशोनियः परोबोधः समंएकरसे २६ क्षमइत्यस्याविवरणेनत्रपश्यनी
तिनयावभगवमागीताख्यानिशांतिश्लोकेलक्षणहृयंदर्शितमितिभावः २७ सर्वक
मेसोपिनलक्षणम् यहति २८ २९ ॥

९२८

ग्रेनसेवमनेतिहितिनवानेभेषणानेवत्यभिवारूपनेवानितनात्रकस्मिरेरोध इत्याशयेनव।
सिद्धस्वनत्माग्यवे विशदयनत्रसमाह विद्योमेनेनस्तापेस्त्रवाप्रयत्नेनविनेतिविश
षणीयमित्याशयेनाह प्रयत्नेति ५ लक्षणानस्यात्पाह सर्वएवेत्यादिनासर्वार्थेषुति।
सर्वसंदेहानोयज्ञानस्यत्नान्मूलाज्ञानत्येनसर्वसंदेहहृद्योपपन्नोरीतिभावः नयावस्र।

गोपिहृदयाद विद्यामेकान्तनिष्कलात्मपरेनविनाशकं नवोत्र सुहृदेवात्मा
यः सर्वेप्राणशुचिर्ने ६ सर्वेषु वर्णेषु दोषाः सदेहाय स्वस्वनः सर्वार्थेषुवि
वेकेन सर्वेप्राणः परं पदं ७ यस्य कर्मनिसुहृद पथ्येक्र विड्ष्मिकनातिनो यव
हारवेनोपपन्नः सर्वेषांनद्वदाहृतः ८ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जितः
पश्चाग्नमेहृतः सर्वेषान्हत्तिसूतः ९ सर्वेष्वात्मनित्वालेवदोषेसमाव
सेति विज्ञानदात्मनेविश्रान्तिः ग्रामयेनजयन्तसो १० यानिमायानिकालेग्राम
विश्रान्तयः स्थिमाः नेहमास्त्वलदानेस्थ्यहारपरान्नपि ११ नेहंवेत्ति विदाभा
सनभस्माभानेभामयः भास्कराउदितानिस्पनेहानिहतिनेकांचित १२

ति: मियनेहृदयगृष्ठिविद्धेधनेसर्वसंशयः होयंतेवास्य कर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइति० व
सिकनागवस्त्रा ८ ५ विनानवेम्नाउसमद्येमात् १० यानिमानिवेश्मनिनायावनश्रमनि
वारणायहमाइवलदानेनयाचविषयेयावनमेवस्पहेनतृणमितिभावः ११ वेम्ना विदाभा
सेरस्पउद्योतनइभयत्रनेनभमिलविज्ञाकाशेमाभयाः सुउभिद्भूपाभाभास्कराउदिताःभानिर

हंसगी १२

भूयोविश्रान्तविज्ञस्यजीवन्मुक्तस्यभूमिकाः लक्षणान्यपिपीयिषितेहसिश्रान्मवतःसदा यद्यबोधेमन्दाधिकारिणिनयाल्लिंगैरुपलक्षितलक्षसंबोधोपगमःकैर्लिंगैर्ज्ञायतेइति मुक्तलक्षणजिज्ञासून् रामादीन्मुनीन्प्रतिभगवान्वसिष्ठःप्राहस्वल्पायेत्यादिना स्वल्पे स्वल्पसाधनेविषयजाते प्रयत्नैर्लोकस्तमताहानान्यानिर्येषस्य १ नस्फुरतीनसंवलतियत्ता

वसिष्ठउवाच ॥ नस्वल्पायस्पृहयेयस्पृहःखेदःक्षोभयस्यनो प्रनर्दुःखमनेति
नेसमुक्तइतिकथ्यते १ यस्यनस्फुरतेप्रज्ञाविश्राममवलम्बितेः प्रसते
ष्विवभोगेषुसमुक्तइतिकथ्यते २ चिन्मात्रात्मनिविश्रान्तेर्यस्यचित्तमच
चले नैवरतिर्मायायांसजीवन्मुक्तउच्यते ३ परमात्मनिविश्रान्तेयस्य
आत्मन्यात्मनोमनः रमतेनिस्तुलेरूपेसजीवन्मुक्तउच्यते ४ रामउवाच ॥
नस्वल्पायस्पृहयेयस्पृहःखेदःक्षोभयस्यनो जडमेवचतेनेममन्येमानवनम
येनते ५

बुद्धिः यथाप्रसुप्तानांबुद्धिःप्रसृतेषुभोगेष्वासक्तानतोनवलतिनहृदेस्पष्टः २ लोकद्वयार्थस्फुटमाह चिन्मात्रात्मनीति ३ नैवरत्येवचकारार्थंविवृणोतिपरमात्मनीति ४ प्रायश्लोकोक्तलक्षणस्यजडोन्मत्तसाधारण्येनैवरामोव्यभिचारंशंकतेनस्वल्पायेति ५

यतः प्रबोधकेशनः प्रकाशवद् प्रकाशात्मा देवस्य मात्रप्रकाशोऽसत्त्ववासिते ५८ उक्तेऽर्थेस
र्गसमदः सूर्णोसमदृंसेति क्रनिस्मावस्थानिसूर्णो हेतिपरमात्मैव परमात्मके ५९ एताव
द्विस्तृतेनात्रह्मावर्णितेनाप्युक्ते शेषवकोऽस्तुमेदाधिकारिजनानप्रबुद्धानूलिंगे हृप
लसभवोल्लानन्नुपोवबनाहृ इत्यथैतेमधिलवयमनुभूयमानेयात्मनत्रांभस्येविश

नवेदेभातिवाकिंचित्रविन्मात्रमेवेत्यके प्रकाशवमेवसंशोनमात्मनीत्यम
वासिते ५८ सूर्णोहेयसमः सूर्णेसमयप्रकृहतमसूहृते इदेदेभातिमात्रभ्यमा
भानेपरमात्मके ५९ इत्युक्तमेवप्रकारयत्नवतुभूयमानमप्युबकैवनतनत्सवि
मृष्टनानः स्वप्नेजगदुपवितानानृपंदेतिप्रतीतिनाधापियन्मतनिनामपविद्त्र
पिशाकु ६० इतिश्रीमोतोपाख्यानेनिर्वाणप्रकरणे शालभंजिकोपदेशो नामै
कोनसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १५९

इतरेपुनः पुनरन्यत्रकैः प्रकारयत्नतिसत्यापिमेदाधिकारिजनस्याप्रतनगतिनाविमूढतास्व
प्रस्वप्नेजगदुपविदृश्येजात्मानानामेवानिप्रतीतिरधापिनसत्यजानिवतेतिखेदे विदत्रय
धिकारीप्राकृतजहरितिलोन्यनन्यजनितामेतिमोहमाबलमपमितेदो ६०
इतिश्रीवा. नि. प्र. एकोनसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १६९ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५७७

इतिप्रनयाशैला ५२ ५३ यथैकमेवविश्वोमनदमथेविलविभागानसंस्थेवेतिफलितमित्मा
ह क्षेते ५३ प्रनयेदस्मिंप्रनमेनायासमेन्मर्थः ५४ हे श्रेधाःनादिनः प्रकारणेननमने उ

प्रकारणमेकमेवेतिजगदाभोगिखेडकः समाधेरस्यप्रवृत्तानिविवान्मेववि
कारेवत ५१ आत्मैवकवातेबोमर्थविन्मयेविन्मयोह्यपत अद्वैतदेवतेनैव
जगदेषाकृतंजगत ५२ कः स्मृतिः कुतवान्मः कः कालः कलनाश्चकाः
विदाभानमिदंभातियांते स्वर्गनिवांवरे ५३ यदेनांशकृतस्यालीनहाहि
भूतनोगते वस्तुतस्तुततसासनोनः साम्याकाहते ५४ निरस्तावयवाकी
नाहनात्माघनत्ववतेने प्राकारणोभवेदूतनस्वदेयाः कथमन्यता ५५ तस्मा
धारस्वांबुस्वनादूरूपणमिदंपरं यदेवाविदमः स्वमेतदेवस्वस्वमयमेतत ५६
नकैवविकैवनायोदंरूपमात्मिमनागापि कोयतः स्वर्णजलयोःकठरूपणामा
ये ५७

तत्रैकत्वेभवेत तत्कुतस्त्यद्वयप्रमथ्यासविकारंकुत्र ५५ तस्मान्नद्वैतिरहितेजगतोजात्रादि
स्वभावेपरितपज्ञाशुद्धविन्मात्रस्वभावोयोगीक्रियतामित्याह तस्मादिति ५८ रजःविजलानार्ई

मणमात्रे ५७

५

931

नहिंसाप्रलयनष्टस्योत्पत्तिःकिंतुभानीतिचेन्मनागसात्म्यात्मनाभान्त्येवेत्याह भासमानानि।
नित्यशः सर्वकालाहिप्रोघ्रघेनानाशः ४३ सर्गादावपिसाचिन्मयमेप्राग्युक्तानिविकल्पक।
लनावलीसत्तीयस्रुङ्खेजकाटघाक्रुसारेणाङ्कुरमेनोपिकल्पैर्विविधाः सर्गकल्पनाकरोतिपया।
स्वमेप्राघालिनाकलनामिवहृदये संकल्पयतीतिपदेनसंबंधः ४४ ४५ कथंकथं विशेषविभा
गानुसर्गादौसंकल्पयतीतिनत्रापवदतिइयमित्यादिनाइत्थंइत्थं कलनासत्तासमान्यरूपाजग

भासमानाननन्तोर्वीदेहैर्वापिविलासिका स्वरूपादच्युतैवैषाचिन्मात्रादात्मनोदि
ता ४३ सर्गादौसर्गकलनाः करोतिकलनावली साचित्स्वभावतः स्वमेसात्मन्यघाति
नामिव ४४ प्राकाशएवहृदयेप्राकाशात्मकाशाङ्गरूपिणी संकल्पयतिविकालभेदिकाःस्वा
त्मनात्मनि ४५ इयंस्वकलासेहाचिन्मात्रकलनाभिधं इयंविविद्भियंजीवस्त्वहंका
रत्नमयाविति ४६ इयंबुद्धिरियंचित्तमियंकालइदंनभः प्रयंसाहंक्रियाचेयमिदंत।
त्माइयंवयं ४७ इहेयंप्राणोमिदंदेहंदृष्टुंहृत्कर्मेदस्पन्दं इत्यादिनाहंकोदंहत्स्थापेवा
दिभानिकः ४८ इयंस्मात्स्वरूपाद्गुरुत्रयंसैरहमहंरविः इत्थंजातसमिदेवानरयंसर्गेइदंजग
न ४९ इत्यादिकलनाजालविद्यामेवाननिर्मले नस्माकेनपदार्थेनचित्ःकास्तिनिःकुह

हीनभूनाइहप्रथमायस्कलायामेवसंविन्मात्रकलनासदाप्रनाहूत्रसभावानन्यतिविश्ववि
त्रिरियमेवप्राणादिसंवलितानाजीवः प्रसौप्रभिमानहूतैप्रधानस्त्वप्रहंकारः ४६ प्रजवसान
प्रधानाबुद्धिरित्याघूहे ४७ इहएनत्सेवानोपयंपवीकृतनभूतमयः ४८ ४९ इत्यादिसर्वकलना
नालेप्रतिनिर्मलेविद्यामेवननतोन्यदणमात्रमपीत्यर्थः नस्मादनकलितानाजडपदार्थेनापेने

येकोने ५

ऊनिष्ठेतोनयोः ५

श्री. वा. नि. उ. टी. ५२९

मवेद्यंदेहोयदिप्रागसदेवंजगत्तल्लौकिकप्रतिभासेनभ्रमसिद्धोत्पत्त्यपिनस्यादित्याह निर्वोढ्राहेनाभ्युपगमेन।
नतेश्वावयमभ्युपगच्छामः किंतर्हिनित्यप्रसन्मात्मकमेवजगच्चिन्त्यविदात्मकेनैवप्रतिभासेन
सदाभिव्यक्तेर्योग्यमस्तीप्रविधावरणेनेदयप्राप्तेर्थेनेर्थवस्समस्त्कारेणकदाचिद्विच्छिन्नमि
वतेरोऽभूतमिवघटपदार्थाकारेणेवेशवश्यावाक्रेनमिवकारणेत्यादिनामिवपरोक्षमिवापरो
क्षमिवैकमिवनानेवमिश्रामिश्रमिवलौकिकमिवस्थायीवानीनवनेमानेभविष्यदिवेत्यादिना
नावमनन्तमेवेतिपत्तेस्तानेत्यर्थः सर्वत्राविसरपोस्तुवभासनरतिनत्रस्मृतिप्रतिभित्तादिकंसर्वं

चिद्घनेजगदात्मैवेद्रंशंपविन्यासकोशके प्रत्यक्षोऽपियथाहृदीनवस्याशालभञ्जि
का ५१ उद्देशेहलनसालानदाविक्कालभञ्जिका प्रोक्ताहिनीयाश्चूर्तिसंभाउत्कीर्णा
कःकोतितेन ५२ संभङ्गेनस्याअक्रिमनकोसिंहगक्तमि विनितेंगंनाविनादेवात्म [illegible]

सृणपदस्वेत्याशयेनसमाधानमाभवते चिद्घनेइत्यादिनावनस्थेन्यानेनाघानानाय ५.उद्दे
नूनदावरक्ताशावयवक्तिरसेनयथाप्रकरयेनलयाप्रहितोयानकौदिकारकसूत्ता
स्थितिलेभञ्जिजगत्कालभञ्जिकासमस्तुतकोर्णोकः नदन्यःकरोतिकारकतेत्रनाहाह।
प्रतिमावत्कृतमिवअक्रिनेभवतीत्यर्थः ५१ नहिसदात्मधैवप्रलेभातिकथंअक्रिगक्तनिम
ग्राह वित्रिंविनिनदत्पिशानविमावरणानिहज्ञोनाहशाचिद्भलादेवनेदानगेनाराङ्कवित्रा
त्मनिविदात्मनैवप्रलेभातिमक्रिगक्तनीत्यर्थः ५२

933

प्रथमम्पवृत्तादिशब्दैरस्याकारप्रतिभासादप्युपन्यस्तेनैनेन विदात्मनापश्चादात्मनि प्रतीनमिति
भानेस्थूलत्वादिकलनात्मिकाः वनेमानमिति भानेवस्थूलत्वादिनष्टुत्वादिकलनात्मिकाः सेना
कालिनानत्वावसर्वोष्यत्रनत्कालिकप्रतिभासेयुविभक्तेरुत्तारेकत्वकलनामात्रमित्यर्थः
४२ यदि नान्त्कालिकप्रतिभासेष्वेव विभासता भेदकलनामात्रत्वमान्नहि प्रतिभासलक्षणमात्रस्या
र्थिजगदप्रतिभासकालेनाशे वेति फलितं नत्वात्र प्रतिभासस्यान्त्ररादर्शनाशे जगतोपिनाशा
त्तत्तद्भगवदाद्यसेनः स्तनामन्तत्याभासमत्वे जगतिस्थापिनस्त्वन्व स्थापनस्थापि समाविदः प्रयो
जनाभावादितिवेदलोकेस्थितिप्रत्यभिज्ञादेः सर्वोनुभूतत्वात्र नतियमापीनवदंशान्तादिमा
नेनविकृतिरणापश्चादरूपेणात्मनिकालिताः संज्ञास्थूलत्वादिरूपत्वादिगुणादिक
लनात्मिकः ४३ रामउवाच एवंस्थितेनेहेभगवत्स्वरूपेसंस्कारतः स्मृतिरिति के
प्रायत्नेवदृष्टिसंसृष्टायदिनस्मृतिः ४४ वसिष्ठउवाच मृत्युनामाभिनसंसृतमनत्ररोसिद्धर
माणस्य भगायनस्यावसृष्टावादरस्यस्थूलशास्त्रस्यापरिरेहनामृत्युनराम: शोकतोएवंस्थितेनरति
एवंनरक्तरीत्यानन्त्कालिककलनामात्रतेजगतः स्थितेसर्वोत्पत्त्रतुडेः प्रमाणेकादत्तभवान्ना
नासंस्कारतः स्मृतिप्रतिभिन्नावेति सर्वेशीघ्रानुभवसिद्धोनियमः किंप्राप्यनेकयलभ्य
नेयदिस्मृतिप्रत्यभिज्ञावसंवृत्याप्रागनुभवविषयीकृतानामुपगम्यतेयत्री
त्रयस्यहीनार्थः ४५ नत्रभगवानाक्षिप्यप्राहेदेवंकृत्स्नमानः प्रतिभातीति
स्मृत्यैवतिप्रयुभ्रमात्तेयेभिनयस्वरूपमाविदार्थयामिसुप्रभेदमसंहेतमात्मनतत्वे
४६ श्रीमतेरामानुजेरामायनमः श्रीरामायनमोनमः ॥

श्रुः ४२

वभके मुभे
दंख्यापयाम्येक
मालोकमिवभा

श्री
वा नि
उ टी
५७५

935

अतएवनोप्येकचनेपि रूपेणानघनसामेस्थस्पन्दयः अणकूलेप्रलयनिम्रकजपीः मेघपालः सप्त
पद्मभवेमहात्मेशस्यमात्रारूपेकर्केकोकनेजाक्षः अंकग्राथानेरूपस्मादृष्टमथैकः स्वकककंकमा
हानेनस्वमस्यपङ्कयादित्यर्थः २१ चित्तमचमत्कारमात्रात्मनि नमात्रस्वरूपयस्थानदेवतेप्रकृत्रिम
सन्मात्रेजगदित्यर्थः २२ अर्थपर्वतः धानस्थ्रेष्ठसंकल्पान्मकपवसर्गप्रलयविभ्रमोनाम्यः

अनेकचननस्पन्दाभैरस्यानेकत्वमसत्त्वयः अणकृतेवभनेस्यपद्मभवैनैकंजपीः २१
असदेवेदमाभाति भ्रान्तिमात्रमहात्रिमे चिच्चमत्कारमात्रात्मनितन्मात्रामकृत्रिमे २२
अर्थविस्पष्टसंकल्पः सर्गप्रलयनिभ्रमः तानेस्वभावकचनमस्मानेभ्रान्तिभ्रमणे २३
ऊहेन्मुदेतिब्रह्मात्मरूपेणस्वमकारणे चेतमादेवनस्समः पद्मान्नुयतिनृक्ताति २४
काकतालीयवृत्तेनाद्वेत्तिरूपप्रकाशने स्वयमेवस्वभावस्यमावज्ञादिग्यातुर्ध्वो २५
ईदृशेनात्मसंविद्दान्नस्वमायाकाशमात्रकः
यदस्येनात्मकचनेजगद्रूपेणाविहध्यः २६

तस्यनानैकस्वभावकचनेनस्वानभ्रान्त्याकारेणभ्रमणेनस्वानमितिबोध्यमित्यर्थः २३ मा
योपहितेब्रह्मात्मनजहदित्येवरूपभूतान्यकारणमेवोदेतिरूपयथारूपत्वेभ्रान्त्यानित्स्वप्रमादत्वे
नेसमेरूपत्वन्नपद्मार्थंक्रियामवस्थायाकार्यकारणभावादिनियतिंसक्कृगच्छतीति २४ प्रक
स्यात्तृणफलनिमित्तापेक्षानालीन्याहकाकतालीयवदितिस्वभावस्यावित्स्वभावमात्रतेवेष

[illegible]

936

ननु स्वात्मसृष्टिकालेन ब्रह्मणो देहे ह्यात्माद्वैतेहि स्वमते ब्रह्मणि दृयामत्रिधा पश्यते इतियदिहंदंता
नत्र भवेन्नाहं नतारणेनतत्संस्थायाग्नेरलदानानुभूयेतेतिरूपाण्कएवात्मावृद्धिधा स्थापयन्नइति वे
त्राहमेकैवेति २२ तस्मान्त्वामृते यस्यात्र भवत्वानल्प वाह ह्यतो लोकेवे निस्तानोऽसिद्धमित्युपसंहर
ति तस्मादिति पश्चात्जाग्रत्स्वप्नमानभवसि युक्तं २३ २४ यतः प्रमातामिति कूटः २५ अस्तसन्नेव जग

यत्र त्वहं तदिह सृष्टिकाले भवेद्यदि नानुभूयेत नन्वत्र केवैक समद्विधास्थितिः २२
तस्मादात्मनैकात्म्येन्द्रियं कोऽतमालोकयन्जगत् किं तिष्ठसि तत्रैवायपञ्चात्स्वप्नादिका
ल्पना २३ यद्यहं पूर्वसंपन्ने सृष्टौ वा स्यादयो यथा सन्निवेशास्थितिः पश्चात्स्वप्नसंप
येनेनया २४ ज्ञानमेवनतज्ज्ञानं ज्ञानं यत्कारणं विना यतो ज्ञानेन देहादीन्नस्संस्म
स्थितेयथा २५ यद्यहं पूर्वसंजाता वस्त्वादौ नाय यथाविधः सन्नेवसन्निवेशोनन यथा
सौ जगदृष्टा २६ यथाकथंचिदेवेदमादो संपद्यते जगत् पश्चाद्दृश्यांतिनियति
रेवनो भाविवात्मनि २७ विशेषान्सन्नमज्ञानं नित्रिजगतोऽयकारणे प्रवर्ततेनेति
वर्तते शून्यशून्यकान्यपि २८ यावत्सर्वेमयान्योनेद्यानिकारणनीतिरे तेषाम्
मात्मकापवपदार्थस्त्वाद्यः २९ जायते शून्यमेवेदं शून्यमेवववर्डते ततश्च
स्मतयात्येनेशून्यमेवाविनश्यति ३· राम

द्रष्टासन्निवेशेनवैषम्यास्कुरतीति शेषः २६ यथाकथंचिदनिर्वचनीयमायाकारणवशादेव नि
तिपूर्वक्रियानियतिलक्षणामनन्तो २७ २८ ईश्वरादयः इति सर्वस्यापि सोपकत्वपनादितिभावः

शून्यविद्यमाने सं.

१२

एमाणात्समाकारश्चाभेनवीर्दिमस्त्रिर्वेविशेषोयन्माकारैस्माकाराआसाकेविनिन्निराका
रैजगद्ध्यामस्यन्याशून्येनाह नयविति १३ १४ स्वरूप:शून्यादयोपि १५ स्वस्यशून्यतादृक्शृव
लस्पंदस्क्तृष्णाण्योगंधदृक्तयथाप्रभुभुन्माथिनत्रशिवेकशून्यत्रूपानयाविनिमर्गास्थितिरपो
नषेः १६ नदेवरूपमाह नेत्यादिना १७ १८ कनेनरक्तृनत्राह मर्गोदेवेति एकाग्रकारणेन

नपाणकारवेनेषाकल्पनारविनायथा दिवेश्वरकाणाभावायालयेषाकल्पनाकृ
ना १३ यथायोधादयाप्राग्नेयानेशून्यनादय: यथास्पादादयोवायोनयायुर्याद्य:
पोः १४ यथागंधादयापुष्पानेशून्यनादय: यथास्पादादयोवायोनयेमा:स्व
रूपाश्रिते १५ यथाखानिलपुष्पाणांशून्यतास्पंदगंधदृक् शून्यरूपानयथता
वनथासर्गोस्थितिरिष्टिति १६ नयथकशून्यताकोशोनरूपगइवतामस: नरूप
रूपमाद्वैताताविलस्पंदनेपृथक् १७ ग्रंथेनेरूपगुह्यानेरूपकोपत्पवनीहिमान्
विषेोमिकातमन:स्वहाइवजगत्रुपुगोधवान् सर्गोदावेवयथोग्र्तिसमाहृदिवरुण
ते एककारणेनस्थितोसा:कथमत्रकेकिल १९ समयवानूरथेतानेत्परहेविवा
येतो विश्वात्रनिरेकेणाभावर्केनेत्रकथ्यतां २० नहिहेत्रुहिसंस्कारादणथमिनादिका

स्पतिः नसंभवतियत्रनेक।

[illegible] १८

तोनरूपगामित्यर्थ: विनाकारणेकृतस्याविकथमत्याभेयेन वदेत्यितार्थ: किलेतिप्रश्ने १९ २०
नजुस्वम:स्मृतिरेव इनरस्मतिप्रसंस्कारजास्यविषयशून्याष्ठनन्नाभासतेरहननिसंदोषवशा
दिदंनायोचरत्राशोपि संस्कारोद्वीपात्रनोप्रमेमाधादिदंनाभासइतिनहिदंतुद्विजत्यसंस्कारात्
पूर्वइभयन्नाप्येकेवाविनादिकाशंकात्तनसंभवति यदस्मान्नस्त्रेननाइदेनाकथंभवेत् प्रयोदे

हिरहंनाशसिद्धास्पनौग्रन:कथमिदंहरनेकथयेनार्थः २१

938

मनुष्याद्युत्तमकालिकं विद्वत्पुण्यादिप्रायश्चित्तादिनुविदन्तुहिसमष्टात्महिरण्यग
र्भादिना विहिताभिधेयफलननामधेयं बोध्यं ८ अनन्यतत्त्वभिन्नं ९ आत्मोन्नत्याहिजीवस्वभूना
स्वपुत्रादिषु कार्येनरेषु सर्वेषु विविधाः प्रभिधाः नामानि कृतानि एवं नामरूपाद्यापप्र
पंचैतानीमपवादमारभतेण्वेत्रोरित्यादिना सर्वेनकरोव ११ आदिसर्गादिनास्थितवनहिंवि

तथैव शुक्लकृष्णादीनां यथान्याः कृष्णेभिधाः तस्माद्विद्वत्पुण्यादिप्रायश्चित्तादिविहि
ताभिधेयं ८ अनन्यतत्त्वपुण्यादिषयाणां मसमहानतोः तथैवानन्यदेवदेवविद्योग्रः
परमात्मनः ९ तथावयवैवक्षुभ्यःकोतानिविविधाभिधाः विद्यामात्मानि सर्वेषु
भूतान्यत्रवहात्मस्थ १० विद्रोः पालकाः सर्गोत्पन्नादेवनमेन्यत्र कार्यकारणवं
ज्ञानिमपवादमवतारयं ११ वादिवेनकथमेतन्सायुर्येनदन्वययने सर्गोत्पन्नत्व
मादिषुवकोपपत्तेर्वभजेत १२

नां प्रेत्य परलोके मरणेन देहान्तभवत्यत्यागिनामिति ननु न युक्तं विहितनिषिद्धकर्मफल
त्यागादिनिर्हेतोरनकार्थस्यादिनिरवयवहितप्रायश्चित्तेन वहिहितमादिष्टेषु प्रसिद्धत्व
सर्पदृग्गतहस्तिकाद्यनुभवेश्वमघेक. वैयर्थ्यापत्तेर्वभजेत न तस्मादिहैवाप्रभोगप्रदकर्मफल
नाविशेषात् यदि भोगाभासमात्रं विभावनेनतत्कर्मसाफल्यं स्वप्नेनाहिस्यक्तनेपि सममसेति

गी० १८. ९९

श्री
व·नि·
उ·टी·
५०३

घटाद्याहिः घटबुद्धिघटैः सन्न सर्वं वेदनाः जगन्मूलेभासनात् २ नासौजगदाकारणोऽस्वभा
विदात्स्वरूपमेवमनोबुद्धिहंत्याद्यभिधाः नामानेनसगोचैर्यथाङ्कुनिजरूहेलेरन्यथैः ३ विने
दैथ्यादेशिहिदृपर्थेनघटबुद्धिसर्वोपलक्षणंवारंभः यत्नबुद्धिर्भिद्रनेनेरसंकल्प्यमानघटारंभः
सतघ्यादित्वबुद्धिसर्वेलंगादिदर्शनकमयघटरूपानः ४ ५ प्रालोकानन्त्यालोकतन्मात्रके

यथाकोशेऽन्तर्घटाद्याहियावन्नोदृश्यतोनिधिः तथाकोशेनिजेलोकास्तासर्वेघटाः स
र्ववेदनाः २ नासौस्वसंवित्त्यामेवततःस्वजरूहेलस्वे मनोबुद्धिरहंकारइत्या
द्यात्वित्वेधाभिधाः ३ घटबुद्धिसर्वसारंभोरूपपट्टपःस्वनष्टत्ने संकल्प--
नेघट्यादिस्तंगादिर्येयावृपैः ४ चिन्मात्रान्सप्रवर्तेनेमनोवृत्त्यादयस्तथा
आवर्तकणकल्लोलवत्योवारिपर्ययथा ५ चिन्मात्रेऽथयत्यादित्रजगदालोक
मात्रके चितिविद्योमसमात्रात्मनश्चैवाभासमात्रके ६ घटबुद्धिसर्वमारंभा
नियमात्मनेवप्रावात् यथामृण्डघटेष्वेवयाप्तघटेन्मकांचनानि ७

चित्रलिखितेजगद्यथामितिमात्रेनयावित्ति प्राभासनन्त्याभासतन्मात्रकेइदंजगत्
विद्योमसमात्रात्मैव ८ इत्येप्रागुक्तहृदयपयोनित्याद्विवादित्रेयथाघटबुद्धि सर्वमहानोपिया
त्वावनीयारे भोनियन्यानल्पसानिवघावसप्रघनेनयाविनिसगोकाशियारंभकल्पसंत्रि

वेशावान्भवतीतिननदृश्यमपिबुद्धिसर्वकल्पापहेन
पं ७

२२

939

ग्रहा हेतत्त्वनुत्पादनोजायनत्वात्प्रमोटनोनोभावप्रसक्तेर्वसिद्धत्वकीर्तनेनान्यकारोन
र्णानहेतत्वायोगान्नदत्वन्यन्नमार्यं भणपहार्ये भावसत्वादिसत्वभव्यादेरनुत्पादित्वप्रसि
द्धेरभावः स्वोतेषुगणाणाधुपहेतुणासहत्वेभावस्तुपभावेषाणपवादोभावानिष्ठपंचप्रसान्मतन
नुत्पादत्वेसर्गस्युतीनोनान्ययेनिस्तुतेनन्नसत्वे शुक्तिरजतमरुमरीचिकाम्बुप्रमाध्यारो
पवत्वाद्बुद्धिमत्पूर्वकत्वमेव दृष्टं नकार्यविदारोपबुद्धिमत्पूर्वकत्वालोकेदृष्टत्वादिति भगवतापि
ष्टेनानामारोपितत्वपाकाकस्याचित्स्वर्गीमाभूदित्यबुद्धिपूर्वकत्वप्रसाध्यते श्रुतिप्रेरितत्व
दिमत्पूर्वकत्वकीर्तनेनवप्रसाणः सर्वेत्वनविदेकारमत्वात्प्रेताधेनसाध्याद्यामिमतावेतन

कर्तोत्वेवमतस्पृष्टस्तसंगीभासः सम्पद्यते १

प्रधानाद्युपादानकत्वनिरासप्रपर्यवसानि इदानेनीशाष्टृमिन्यादिसूत्रे तत्त्वेवस्तुतिनान
र्यवर्णेनानन् तस्यत्रय प्रावस्त्यारूपः स्वमाः यथामनः प्रकृपाणेषुलोमानितयातृता
नेभवतीह विश्वमित्यादिश्रुतिदृष्टानानुगुण्यात् भगवदीक्षणकामसंकल्पादीनामु
द्भिनत्वोनपत्तेः पूर्वभाविनोभायाह्नतिमाबेतेनननपूर्वकत्वेपिकामसंकल्पादियमित्युद्धि
पूर्वकत्वाभावोपपत्तेः प्रधानोपसर्जनपदार्थानेतृत्वेवचापचारेतनतेरास्पसन्नत्त्वज्ञि
फलत्वोपपत्तेनत्वदार्थेनगदध्यारोपप्रतिपादनेप्रयोजनाभावात्पूर्वपक्ष
विषाविधाकार्यत्वेस्वविषयानिरासोपपत्तेः स्वासिंस्नाबुद्धिपूर्वकत्वेवाव
स्याद्यथाध्यारोपस्यानुभाववाद्वेतापाशाधेनेहस्वनिनाप्रबुद्धिपूर्वकत्वसमर्थनेपि

९०

८

श्री
व. नि.
उ. टी.
५७२

941

अबुद्धिपूर्वकः सर्गस्याध्यारोपोऽत्र वर्णिते चिन्मात्रात्मावशेषितो निष्कासितादृश्योपोघते सिध्यान सिद्धये सर्गस्याबुद्धिपूर्वकत्वे दृष्टान्तैः समर्थयति अबुद्धिपूर्वं विन्यादेनाप्रयोगोद्भवः यथा अबुद्धिपूर्वं प्रहृस्यालावैचित्र्यं केनापि निर्बुद्धिपूर्वकेनाविना अजः जन्मादेर्विक्रियाशून्यः परमात्मा। विपाकापाकलेस्यात्मानैत्यं शून्यात्मकाशिखाः विविदाः सर्गाभासः प्रपंचा आत्मसात्करोति ननु स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत नतपसा दीयते अस्मात्लोकात्प्रमभिजायत इत्यादिश्रुतिषु बुद्धिपूर्वक एव सर्गोऽवगम्यते तत्कथमबुद्धिपूर्वकः सर्गोऽनुमन्यत इति चेन्न श्रुतयो वेद इति वेद श्रुत्यप्रमवेदनदेवादि

श्रीवसिष्ठ उवाच अबुद्धिपूर्वमेवायो यथाशास्त्रो विचित्रतो ॥

श्रुतेः सर्गादिप्रतिपादनेनान्यार्थत्वात् न तत्र तात्पर्यं प्रयोजनाभावात् न हि सर्गादिज्ञानेन किंचित्प्रयोजनं श्रुतं अद्वैतोपयोगस्यात्मतत्त्वज्ञाने हि प्रयोजनवत्त्वप्रक्रान्तेः सर्वेषु श्रुतिषु तस्य फलवतः संनिधावफलं तदंगमिति सर्गादिकेऽर्थे कार्याकालायोग्यतदर्गत्वप्रतिपद्यते सा वा स्यशांडिल्यविद्यायामुपासनाविधिपरं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति वाक्ये यत इदं सर्वं जगत् ब्रह्मणो जायत इति तेन जं तस्मिंल्लीयत इति तल्लं तेन अनिति प्राणितीति जीवति इति तदनं उपास्त्राश्रिते तलयेषु नदर्पीनसन्नाकंपनः सर्वं खल्विदं ब्रह्म सेवेति ॥ ॥

२

यावद्दिवारात्रमस्वदपि वाच्यवाचकविकल्पग्राहितामभ्युपगम्यैव श्रवणादिविषयः प्र
वर्त्तेततुस्वानुभवेनाहदृनीइति ४५ वाच्यवाचकदृश्यारहिताः शास्त्रार्थविचारोनोसंपद्यतेसव
विचारः विकल्पमयेनविषयोविषयेष्वेवपूर्वंपरत्वलक्षणानंतरं प्रयोजनंचवागेशास्त्राधिकार
णोविद्वद्भिरितिप्रसिद्धेनयेवाचोनवक्ष्यतः सिद्धेभवतीनेनविचारेणेतिनक्ष्मेहिनंसंभवत्येव यथा

नोवाच्यवाचकदृग्भ्यांरहितोविचारः संपद्यतेस्वविकल्पमयेनसिद्धे सिद्धिश्चसंभ
वतीनेनकार्यहेतुंविनानिभियथानयनोपलम्भः तस्मात्तथास्यपरयामलयाधि
यातः संकल्पकल्पनमनस्यविकल्पजाले कृत्वामनः सकलशास्त्रमहार्थनिष्ठ
मुद्योगगोष्पदसमंसमेकानिष्ठः ४६ इतिश्रीमहारामायणेवासिष्ठेमोक्षोपा
भावप्रतिपादनंनामाष्टनवत्युत्तरशततमःसर्गः १९८ रामायनमः ॥

हेतुंविनाबोधलक्षणमस्त्वेतेनविनानभवतितद्वदित्यर्थः ४५ तस्मात्तस्याविचारामलया
धियायुक्तंसंकल्पनलक्षणोग्रनलविकल्पजालेग्रणस्य मनः सकलशास्त्रनिष्कर्षे
सिद्धमहार्थेः साम्प्रदानेदाहयान्मानत्रिषेक्षनानदेकानिष्ठः सन्नुप्रसमान्नेसमाराड्डीयःक्रमे
मोक्षाख्यपदेगकेनार्थः ४६ इतिश्रीवाराणशेनिर्णयद्वाराइंग्रष्टनवत्युत्तरशततमःसर्गः १९८

श्री॰
व॰नि॰
उ॰टी॰
५७१

महाचितिः स्वभानमेव दृश्य आदि अपदेशेन नाम्निपश्चाद्यपदिशन्ति व्यवहरन्ति ३७ प्रथमं चिन्मा
त्रेण आकाशकोशो स्वात्मन्येव दृश्यीयमिति स्वेनैव विदं यन्ते ३८ चिन्मात्रमेवचैतन्यं जगदाकारं भा।
नेकिमाभानेवं केस्मादित्तिन न्नविकल्पते नतिकल्प्यतीयं यन स्तन्यालयात्मसंदस्वभावे।
चिकृत्वा प्रसंदभावमिति लिवेदि ३९ यथयथाकाशमेवेदं वैनभाति सेवति नयान याइदं जगत्।

स्वप्रेवभानमाकाशमात्रमेवमहाचितिः दृश्यादिविपदेशेन पश्चाद्यपदिशन्त्यजा ३७
आकाशएव दृश्यीयमिति पश्येत्स्वसंविदं मनोगगनपुत्रोलङ्ख चिन्मात्रमजयं ३८
किंभानं किमभानं स्यात्तस्यातिनकल्पने स्पन्दास्पन्दस्वभावत्वाद्धि हि वातनिमेवावे ३९
यथाभाति चिदाकाशेनेदमेवभासते योमकोशो चेतोरूपेन दृश्यादिसन्वि
दिन ४० यथाभाति चिदाकाशरूपता भातिमप्यलं नसम्यासदिति किंचिन वा किं
चिद्धि किंचन ४१ ईदृशमन्यातिनेव सदा सदाय यथास्थिते लोकपर्यायशब्देन प्रोक्तो जा
नातिनेतरः ४२ स एव हृदयाकाशो कवेन्मारूपमेवेदा काशत्रयमाइमित्यादि कृते
नामसहाचिता ४३ किमनुवाशे किंचान: किंरूपकाशरूपता शिवं शोतनमशा
नेत्रसर्वमोभितिशात्मना ४४

दिसवभासते ४० नयथाभाति नयानङ्गाननाम भानमपिनन चिदाकाशरूपतादलेन सन
नाप्यसदिति तत्पूर्व रूपं किंचिदपि किंन किंचनानिर्वचनीयमेत्यर्थः ४१ ४२
यतः संपातएवं सर्वेषां हृदयाकाशो ज्ञात्मतयाप्रोक्ते यनन्तहृदयैवकवत्वादशासेचिदा
इदमोनरे शरीरइदंबासबलोइमित्यादि भेदकल्पनयानामकृतनामेत्यर्थः ४४

943

उपसंहरति तस्मादिति २७ एवमात्मस्थितिमुक्तजनः २८ निर्भित्तिचित्रंनिर्भेदंयत् आत्मनाभाति
तत्स्वभानेस्वात्मकमेवभानेस्वाभिन्नं यथाभानोर्नभसिनिराश्रयेभारूपमेवभानेनभासस्मा
पतेनस्तदित्यर्थः २९ ननुचित्रानानादनुभवहेतवःका तन्नाम प्रत्ययाः सर्गादिकालिकाः जग
तः स्थितेः ३ ३१ ३२ जगदादौसर्गादिकालेप्रतान्यतिभानोरस्मदादिकार्यैः तत्रतोप्रादेनस्त्र

तस्मात्किंनाममन्यागुरुस्थानकः क्षप्रः कालस्वरूपला किंनैवेकास्मृतिः केषांनकाए
नाः केरख्याः २७ अतः संवेदनंभाति स्वयामास्यायेनयापनः कष्टेनकचवाचंश्रीः
स्मृतेवमतः जनः २८ नादंदभातिनिर्भित्तिचित्रंनस्वभानेयदात्मना भानोर्नभसि
भारूपमेवयनविवर्जिते सद्रूपोयदिवाहाशोविघनेनतत्रस्थिता स्मृतिकारणता
मेतन्नामायजगतः स्थितेः किंतन्नाहव्यथवासंस्थो भूतनामसत्यसंभवान् पंचाना
मादिसर्गादौकारणानामभावतः २९ प्रागाहुर्गंयथानालेयथानाल्लेवपारदः
यथावयाहृतोनानालेयथानास्त्यसिनः शाशी २९ ------ येजगदादयहमा
दिकः अप्रेहितोनाल्पनालेवप्रेतनः सत्त्वकश्चन ३२ यथास्तीदंमहाकाचेनकिंचिद्रू
पमेवता नत्रतविषयंरामनयास्तीदमवाउन सर्वि-- नतभोमन्नायथादौतिपदाम्बर
निर्माद्मायवारेणकल्पितानामयादया ३४ रूपाद्यमात्रवदृश्यादिनयावेत्रिनदा

दात्तिप्रेतनतत्स्वनाति ३३ नत्वाविषयेनकिंचिद्रूपंमूर्तीमूर्तेरूपरहितेविन्यादैकवतेनप्रोक्तेइनमस्मै
वेनर्थः ३४ निर्मोदिनाधिपत्रहारेउपचारेणकल्पितानामयोदया ३५ ओमित्रवग्रतः रूपाद्यमादि
नयापदायदावेत्रिनदानदापृथ्व्यादिकल्पनेयत्रे ३६ श्रीमतेरामानुजीरामायनमः ॥

तदा स्वस्यैव तत्स्वभानस्वपन्ने पृथ्व्यादिकल्पना
२९

श्री
य. नि.
उ. टी.
५४

ततः प्रतीतमस्तीतिरिक्तं १८ विज्ञ. कदाचित्स्वात्माभावात्संदेवजाग्रद्रूपं प्रतीतिमात्रत्वात्सर्वं देवस
म्मो वा स्वप्नो वित्यामरणमात्रत्वात्सर्वं देवस्मो वा स्वप्ने त्याचरणमात्रत्वात्सर्वं देवस्वस्वप्ने १९ स्वप्नेव
सदेववावस्थात्रयात्मिकमस्तं तस्य देवत्रयेभ्यो येव ग्रावस्कृष्णाक्वामिनन्द्यः त्रयमप्राप्तेइं स्वस्वरूपं
स्यानः प्रपमेववात्मिविकल्पेनांद्वैतेन्यादिविकल्पववर्जितयः २०(तस्माद्भावनमभावेनतस्मात्सर्वेरोति)

यामेस्थिते: २६

वस्तुतस्त्वस्तिनस्वप्नोनजाग्रन्नसुषुप्तता नतुर्यैनततोतीतंसर्वंशान्तपदंनभः १८ प्रय
यासर्वंमेवेदंजाग्रद्रूपंसदेवव सर्वंदेववतास्वप्नः सुषुप्तंसर्वदेववन् १९ सर्वदेववतानये
नदंतः सर्वंदेववा नादेदवानयाद्दिगोवयमा प्रान्तद्रूपिणः २० उद्दलेनोनकिंविद्दादुदो
वानकश्चन शून्यतोभसिविद्योममहार्णवमहोदरे २१ यथासंवेयतेयथत्रयानदंउ
भूतये सद्दासद्दाभवत्स्वप्नेजाग्रीवसदसवतत २२ संविन्कचनमेवेदंयथाभानेविभा
सते आसमोमानिवेद्रूपंविद्रूपंवितनात्मनि २३ संविद्देवविज्ञभास्कनोसेवद्रूपवसर्वं
दा नालमेतितनयादेतितस्याः सागासदेजगत् २४ महाप्रलयसंभोगामहाप्रलयपाउ
यः तस्मादेवावयवतोयानाः केपानत्वोदिवन् २५ तस्माभानमभानेनतस्मात्सर्वेरोतिसमेव

२१ कल्पनावेदद्यानन्त्येनयथायदासंवेद्यतेतस्यानयानयेन्त्येवसंतोहृद्धामिन्याह यथेति
२२ २३ यतः संविदेवजगदतोनालमेति नादेतिव २४ महाप्रलयसंभोगाः का
लविभागस्तत्रमहाप्रलयलक्षणावाऽयः सर्गलक्षणदिनानि वेसयलक्षणी
ये २५ भास्वरंविद्रूपंजितस्मायाद्रूपंवा २६

[illegible]

९४५

यद्यविद्यमानमेवजगद्ब्रह्मसत्तात्मकंजगद्ब्रह्मसत्ताभावाद्रूप्येणेननहि स्वप्नैवस्वप्नेइतिमन्येर
द्गुणगणाविभानेस्मानितेवकारणेनक्षानिषेधः स्वप्नविषानदेषमारम्पसंयुपेयागादितिमिन्न
सूत्त्वामस्तुपवाशाप्रविषमानाये श्रुत्यांसन्तमात्मभावणोवेरानेताममयस्त्रार्थः ११ प्रविधानि
ह्रादिवेषजनानाम्यकाशावेनिमयोगानुपयोगाज्ञानदर्शिनाश्वानिवेद्यंनस्मृतिःस्वैम

श्रीरामउवाच नानुभूतात्मकंचेदंसमेत्स्मैवस्वप्नने सद्रूपवासनायैकृतास्व
निवेदकारणं ११ श्रीवसिष्ठउवाच यथाम्भोनावकव्येनकाकतालीयवद्भ्रमः
आत्मात्माभातिभावानांसत्तामात्रप्रभेन्नेमन १२ नेदंनदंविनाशान्तमवैत्रपर
मात्मनि सर्वेदायेयनेवानेपयमोवनतेनकाः १३ निर्निमित्तंस्वरूपात्मनदेनम
स्मात्मनि सर्वात्मनायेवनिर्वाणेआमात्मनेनिर्वाणात्मनि १४ यदायदावभा
सनंयेननतेनयथानथा सर्वेदानकदाचिद्यत्रतत्रनकिंचन १५ नसेवब्रह्मभा
नम्पानेनैवब्रह्मणात्मना स्वकंस्वैवब्रह्मभावसत्स्वभावमनक्तना १६ इदंना
ग्रहयंसत्त्वः स्वप्नमनयेभिन्नायो ज्ञनेनामस्वयाविभ्रांत्रस्यवात्मानेवात्मनि १७

वोऽनुभवेषुविभेवप्रतिकल्पनयास्यतिनापत्यानम्पूलानुभवासिद्धिमसेगादित्याशये
नवात्सिद्धः समाधत्रेयत्रादित्यादिना नत्राधिष्ठानसत्तावेदश्येयति यत्रहिति यत्रह्येमात्मसमा
मात्रकावकृत्वानेनाभातिनयेवेदंजगदित्यर्थः १२ ३ १४ प्रविधकेनियतदोषाद्यपेदाना
स्तिप्रतिपनदोषात्स्वभवंतेवेनाशयेनयेननेनेनासुक्रिः १५ नहिंकस्यचित्प्रांतिःकेनजग

श्री.
व. नि.
उ. टी.
५८५

रूपाः भ्रांतिरूपाः नत्वविद्यामात्रपरमार्थेन: शुद्धनभस्तलेकल्पनामात्रशून्येव्योम सर्वापिकल्पनानान
न्यथैवरूपणेनसा नहिदं मयाद्योमय: सर्वंमयशांतंमुत्तेतेरित्यर्थ: ३ साक्षात्पक्षेऽपि ग्रनष्टा
स्त्राभिः सार्थकेनात्मशब्देन व्योमेतिशब्देनचोक्तुंनायिनक्रमितिभाव: अर्थभाक्रूपमार्थ
भाक् ४ गच्छन्तिहृदयेतिकांदहेलिंगमन्यथे: पुनः अस्मदर्थेदर्शनानन्गच्छन् तेषन

एताउद्यंतिविभ्रमाराज्ञात्वोन्याहिकारूपाः नत्वशुद्धनभोव्योमनन्यथैववरू
पणे ३ अपमात्मात्मनिपूर्णोलीलेयमनः कल्पनाभ्रमः नसंभवत्यनन्तेशुद्धेनशान्न्य
कांतवार्थभाक् ४ गच्छन्तिहृद्दर्पिसर्वेशून्यानमनोजगत् आकाशमेवनमेवा
कमार्केवेनापप्रद्भिमत् ५ नानामहाशक्तिमापिशैलामेनवास्थिते अनादने
गच्छदपिव्योमवच्छैलवत्स्थिते ६ नानाविधारंभमपिमहाशून्यमनेकिते एव
भूतात्मकमपिव्योमिवालभ्यपंचके ७ पदार्थसंकुलमपिशून्यंसंविनिमात्रके
स्वप्नमहापुरमिवरूपमप्यरूपकंबिम्बवत् ८ सारंभमप्यनारंभसंकल्पनगरंयथा आ
काशमात्रमात्मानमसमस्तोसमसमोपमं ९ अत्रवृत्तमपिव्योमपमेपतिविवागनासमे ना

नाभवनिर्माणोवत्सइत्येक
वक्तनः ९

ग्रहत्वयदपिजगत् अमप्रद्भिमत् सर्वप्रप्रद्भिशून्यंभानोन्यथे: ५ इदमेवविशदयति
नानेत्यादिना ६ ७ ८ आकाशमात्रमतिशून्यं ९ ९ ॥ ॥ ॥
नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामचंद्रायनमः श्रीरामायनमः ॥

ननु स्थूलघटावटपटादिकमेव न ह्यन्तनिर्मृग्यं प्रसिद्धमेवेत्याह शुद्धमिति येन किमपि न यथा
स्तितेरेकेणात्मनोनाशः ३८ ३९ सर्वे जगदेकं ब्रह्मशिलोदरमेव न त्वाकाशसौषिर्यं तत्किंरभावेन वर्जि
तमार्थं एवं तेन यथा ब्रह्मनाथेम ध्येवेनेनयाने येन ब्रह्मात्मनाशान्तमनासैनैव सर्गोजगद्भुव
नमित्यापि पर्यायनामभिः प्रसिद्धा स्वरूपनाम्नी कलनाकालेनाश्रीकृतेनान्वयः ४· इति श्रीवासिष्ठ

शुद्धे संवित्तमेवेदं घटावटपटादिकं यथास्थितेन त्वाभाति जलमूर्मितया यथा
३८ इदं ब्रह्मघनं सर्वं चिन्मात्रघनमाततं परमार्थघनं शान्तं सर्वमेकघनं वि
दुः ३९ एकं महाचितिशिलोदरमेव सर्वं सौषिर्यवर्जितमपारमनादिमध्यं
नेनात्मनैव कलिताकलनात्मनैव सर्गो जगद्भुवनमित्यपि रूपनाम्नी ४०
इतिमहारामायणोत्तरे शिलोपाख्यानेनामसर्गः १६० श्रीवसिष्ठ उवाच आत्म
ख्यातिरसत्ख्यातिः ख्यातिरख्यातिरन्यथा ग्राह्यार्थरूपकलनेष्वेताः शास्त्रे भ
गवन् १ कदाचिन्नाप्यनामापि नैवमभवत्किंचन शान्तमव्यपदेश्यात्मा तस्मा
त्मात्मस्थितस्तेनैव गतः २

तात्पर्यप्रकाशोत्तिरुसमस्त ब्रह्मघनत्वनमः सर्गः १६० इहतत्त्वस्फोटस्वभावादिख्यातिवन्त ह
ये ब्रह्मस्यात्रयनिर्धुक्तमात्मनत्रानिरूप्यते अन्यथाख्यातिरिति निष्कपहितस्वपदेन संबध्यः
नगन्ख्यातिसन्तहिंसाकिमात्मख्यातिरुनासनख्यातिरित्यादिविकल्पानामवसरः स्यात् सै
वनास्तिवेनस्याप्रानविंधनिनाशयेनाह कदाचनेति प्रलेगनेगनः ख्यात्यादिकल्पनाभूव

श्री·
व· नि·
उ· टी·
५५८

तस्याश्चान्तरवस्थितोहं अनेके विश्वमाना नानाविधैर्लोकखात्मुदृष्टवान् इदानीं तत्र न सा शिलावसि
द्भवरामोजिज्ञासुः पृच्छति कासाविति एतांकेलाख्यां किं तदस्ति ३१ यत्तां यांशिलाख्यानवचो
भगवा ३२ ताकेलायामस्मिन्नेव सा ते संदर्शितपूर्वा वेतियावत्तु इमे वयं ३३ सर्वं जगत्ताकेलाग
मेवेति प्रपंचयति ताकेलागमेवेति सदागमेवेतथुः पवधुतोपलक्षणमेतत् एवाकेयायुह

मुख्यो २८

कोसौ ग्रावा कोतव भंकेतो शिलामहमतो तत्पूर्वैर्दृष्टवान् तस्याग्रहेण त्वानवस्थितः ३ु·
श्रीरामउवाच कासौ शिला यंकस्त्वं नैवदमेवास्मि संस्थितः किमेतदस्मि वृहि किमे
तद्दृष्टवानसि ३१ श्रीवसिष्ठउवाच परमात्ममहासत्ता कथितैषा मयानघ ग्रनयेव
वर्बोधभ्यानत्वेषाविपुलाशिला ३२ परमात्ममहासत्ताशिलायाजठरेवयं ताकेला
मासुर्वैमसोत्रयपाविजिते ३३ ताकेलायामसौ हि हिताकेलागमसदागमेः ताकेला
गकियाशुलावासनाकालकल्पनाः ३४ भूमिराधोनलोवायुः खंमनो बुद्धिरेव च ग्रहे
कादयोनिदतत्ताकेलागमुदाहृते ३५ परमात्ममहासत्ताशिलामासमंमेवयं सर्वएव
तेनानान्येपन्येतितिचवैमहे ३६ विन्नात्मकात्मकायेयं केलातिमहतीशिला पत

साम्यातिरेकेणकलनदालिक

ग्रहणमपिवाघ्राकाशादि सर्वभूतभौतिकधर्मोपलक्षणं वासनामनोधर्मोपलक्षणं ३४ उ
कमेवपुनः स्पष्टमाहपृथ्वीति ३५ ग्रस्मेइतिनत्त्वान्याविग्रहे ३६ एतस्यात्यतिरेकेण किंविदस्ति
वेतन्त्कान्तिनत्त्वाकं मस्तितदभयप्रच्यतो ३७ श्रीमतेरामानुजेरामायनमः ॥

949

यदितज्ज्ञानोनविद्यतेतर्हि नाः स्वेबाह्यैस्याद्याकारादेहालङ्कृता: जन्नदरास्थिता:पशुपतिके
नवासेना: विविन्नेवेलोकादेवाभग्रांदैकैर्लिंखिनायेलघूकयवेपूगाद्यपोगानकथंभग्राकदा
नामभग्रेतिवदेतिनामपुत्र:स्वहृ: २१ पूष्पानामपक्वेनोवोन्नेरमाह तेन्यादेना उग्राग्राते
इत्था ग्राह्यन्नेस्माम्रे नैनैर्किंविवनानाम्नन्नेनेनकिंवनाम्नेमृतेमितिपुनेमितिभाव: २२ २३
श्रीरामउवाच तस्या: पशुपतिर्नालीला: क: कथंजनदृष्टिता: कथंवावेनमाम
ग्राकदानामेतिमेवद २२ श्रीवसिष्ठउवाच नमेन्नेपुत्त्पतेमाग्रानवमेन्नावविद्यते
नयेवापापर्यन्तदेहःस्वामप्तेमाहतं २२ तेलामायान्नेविद्येतेनज्ञानेनानिकोदरे
हृतपर्वतज्वालानिनगदाणिपुराणिव २३ नवेलेतमयांमतिदेवदानवनामका:
हृत्साहत्साविराकारा: मकाराइवपुत्रका: २४ ग्राकाशानाश्रीलज्वालिलेला
वेपुलग्रालिनी उपलेलाश्रुमेन्नस्वामएवेडार्केनामिका: २५ श्रीरामउवाच॥
केनदृष्टादवमेलोवालालत्रकिंविथा। कथंवावदरूपेणेति:पिंडोपलका
ग्राग: २६ वसिष्ठउवाच मयाराघवनारहालारपालदलेलिका: नवापेक्षा
यदेभवेत्तज्ञात्तमापिपञ्चपाते २७ श्रीरामउवाच नारदपोवचसारासाम्बीलातंके
नपुज्यते नचापिभवनाहृष्टालेलालल्कापुग्गा:कथं २८ श्रीवसिष्ठउवाच एतस्या
जठरेरामलेवाहृजठरेस्थित: तेनपश्यामितद्वेष्वालेलाजालेनदृदने २९
तस्म:प्रहस्तासुपुत्रिका:प्रतिमा: २५ २५ तेनतांपिंडेशलेखिर: प्रतिवनोपउपलकोशलदना:
पश्यामिसमापिनारदलामि २७ २८ ग्रहंवसिष्ठदेहोपि एतस्याजठरेस्थितोमेषनेनदेहेनना २९

२९

श्री
व. नि
उ. टी.
५६०

कल्पानिचयुगानिनिकालवध्नोत्पन्न संयोगेचनिर्दिष्टान्यपि कोप्पैनितेतेनिवन्न १४ सजातीय
वर्त्तनेनयाप्रसिद्धेलक्ष्यापिशिष्टाविज्ञातोयाहसूक्ष्मजातिः केन्नावैत्रैवजानायने पवेनस्पादेशा
कालप्रकाशप्राप्यायेना प्रसिद्धाह्न्याह्कथयामिते १५ भूतधातान्यधिकैहूपश्वेतेसुत्रविपश्चनगामे
सुविवर्त्तिते नस्याः पुनर्नेवेलेखामयानेषुकहैवशीलानलेखाप्रायाणि पद्मजालादीनि
विधेनधानिपरेणानयः १६ प्रादिपदान्यहूनाम्नादिपरोगुहः १७ नयुक्तिलाजदोखवाग्रोना
दिजगद्भूसोदेव विवलयानलस्मामानां स्वलेखामामवखेवाग्रीत्यादेभियानयानिलय

पृष्ठ ५

अभ्रेल्पकल्पनिवपर्स्विनापायवनेभिका कोनोमोतिमेलनेनयोमप्रूपवलेस
ने १४ नातिलजानायनेनस्यावियोग्रहालेनवकेनविन कथंक्रजकदाचेतिनविज्ञातामदे
वसा १५ पुनस्सस्वारुह्नदेवपूनधान्यावर्त्तिते नविद्धानेनकहिनावन्नसाराःवेना
शिनि १६ लेखामयानिविधेनेस्पागपूलानिधृशिषाः पद्मजालानिपेशलाभ्रूग्रदावक्रा
द्वयलया १७ खेवाग्रुःसलिलेनेजोलह्यपेलोभिपाहृता नाशीनलसलेखानोजीवव
श्रेवषेनया १८ रामरवाव शीलासेवेननेनस्याक्रनरूदस्यप्रतीमम प्रवेननाशिलाना
मकथेनामकरोतिवे १९ श्रीवसिष्ठउवाच नवेननानवजद्धसापिलाविष्वलोज

ला नांतेजानातिके
स्पाः कम्रग्रामस्य

कृता स्वस्यात्पूनयानीवडमेवाभिपाहेहलखाखकृतेनयर्थः २८ ननुप्रसौशिलाशिलानादे
व प्रवेनने नामतिलोकप्रसिद्धोनस्याप्रवेननेसेनानेकृतः पद्यवेननेवसानहि सास्वलेखा
नांखेवाग्रीत्यादिनामकथे करोतिनामकरणस्यवेननकर्हैकमप्रसिद्धमितिरामःशंकतेशीले
ति २९ नातिलजानायनेनस्याःखेवाग्रहानेवकेनविदितिप्राकृतनाक्षेवायं प्रश्नोरन्नोत्तरउतिवसिष्ठः

साधत्रेनेत्यादिना ग्रन्थस्य कोविदयतेयत्तज्जानिं जानीयादित्यर्थः २०

951

३१

यदि नत्वममनोरात्मा हि इ स्वधानवत्तता: कल्मनामात्ररूपा आख्यानादयश्चिन्मकारणे
स्वपराकृतैश्यत हि नचात्वन कार्यविन्नः द्वातिनेस्यादू आख्यातिरिति ७ विदेशाव: प्रभृवि
स्फुलिंगवत्कालितविद्यगा: ८ नयासन्निभवद्भिमितालेमदीयात्मख्यातेर्विभूतयएवेत्या
ह प्रत्यख्यातिरिति ९ वर्णनामात्मख्यातिस्वरूपसंहारत् शिलाजतुरानिवेनमिति पदेशिला

अख्यातिरप्येतनात्मख्यातिरसत्ख्यातिरितीहोनता ह रूपाद्विनाशरूपस्य भासस्त्विन च
मन्यते: ७ यथायथायदायेवेत्यात्रैवामभासते: विदेशाव: कथंनकाल
दानेनेनयानथा ८ आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्याति: ख्यातिरन्यथा इत्येताश्च
तमन्यता आत्मख्यातेर्विभूतय: ९ आत्मख्यातिपदस्यार्थं आत्मख्यातिपदोक्ति
न: अनाद्येनोनिकल्लेव: श्लोकमेकवेन: स्थित: १० नत्वेदमहदात्मख्यानरूपस्वरूप
भूषणं स्थलं देहं नष्टं शीर्णं योगेन तेजोपभासते: ११ आलोचनकारीनांसहस्रा
णिप्रभाणन: आनीलकंठकहिनाविमलावेपुलाशिला १२ नसंपवयानि
विशवन्नसाविमाहिलो अनंतपुष्करं देवजटाकाशानिर्मला १३

पाख्यानेनख्याख्यातेरुपक्रमते आत्मख्यातिपदस्येति १० नत्वएकवचनः स्थितइतिपदस्यविने
शिलाजतुरानिवेनपदव्याख्यानेविषये ११ आसमन्तात्नीलमाकाशेवयदिकंठस्यात्तदेवक
ठेनाविमलाविपुलाच १२ नविघनेसंधिवंभा: अवयवसंश्लेषत्वबनोयस्या
नशाहोयेननतनत्र विभातिशोभिलावती १३

९५

श्री·
वा· वि
र· टी·
५५४

कथंनोज्ञाकथनंयावदेकेनज्योतिःशब्देन नहर्थेनयविनाप्रकाशात्मानमेवज्ञानात्मकमर्थं प्र
ज्योतिनात्मकत्वादात्मज्योतिर्विरुद्धंस्यादित्यर्थः ५ एवंविज्ञानस्वरूपेसर्वाधारमात्मनायोनाम
ज्योतिरादिगतानामनेकत्वेतेनाहू आत्मैवेति यदाइदंजगत्सर्वं प्रात्मैवमत्र स्वप्रकाशात्मैव
कदापि ज्ञानेतरैःक्रियाज्योतिर्नामानमत्रज्योतिरुपलक्ष्यतेति ब्राह्मणानः इतिवाचायुक्तिलक्षणान ननज्यो
तिरितिभावार्थककृतिवचनपदेनवस्तुहृदयेन याज्ञवल्क्यनार्थः ५ जनोवर्णवान्नपाहू ज्योतिरिति
ज्यायनोहिं प्रयोजयंः प्रत्यगात्मभावः सर्वसन्नानयालज्योतिर्नात्मिकासन्नाज्योतिशब्दार्थः नया

कथंनो ज्ञानरहितो नामस्वप्रकाशकल्पके विनोत्पादार्थेननामज्योतिरिति भ्रमो विदुः ५
आत्मैवेदंजगत्सर्वंज्योतिषस्तत्किंवचन स्वज्योतिर्नाम तज्ज्योतिर्नाम कदाचिन्न्यापिनः
कथितं ६ ज्योतिर्ज्योतिरितिस्वयंवाचोयुक्तिरवालवी किंनत्रज्ञापननामसाक्षाय

विपश्चायात्माज्योतिरेवेतिनन्नुअर्थेनसेवयत्नस्यात्मज्योतिरितिनिपराभिमन्नावाचोयुक्तिल
त्राबालवोत्तर्थः प्रत्यन्तरेहिहेतुमात्मनादत्रकैवल्ल नत्रापितेषोरेतिकदोतिनिमिलापज्योतिरि
तिरूपासिद्धेनयानरेयनेज्योतिः ज्योपनेयत्रमात्राज्योतिरितिनिश्रुतनज्ञापयाभिमत्रोर्थेतत्र
स्वप्नतीत्याहृश्रेमाहू किंनत्रेति जडेहिसर्वोभ्युपगतेनज्ञानस्फुरन्तज्ञापनमत्ज्ञापनेवोपयु
ज्यतेयदानस्वप्रकाशात्मैवसर्वाकारादीपदीपान्तरेणेवनतज्ज्ञापनमज्ञापनेवकिंनकिं
चिदिति सर्वथापराभिमतेरवदनत्यर्थः एतेनामनज्ञापनयाज्योतीप्रयिवाचेनपराभिमते
प्रमाज्योतिनेनप्रथितंवदमदन्यथाशास्त्रार्थेयापिज्योतिपदार्थेनमहत्वनयायोगपनादितिभावः

953

६

आत्मख्यातिविशेषोऽनयथाख्यातिनामख्यातिः असन्नीलशिलाख्यानेनोक्तं यश्चान्न्यतानिते
विन्नेयमन्यनिर्विशेषजगद्राशीनकाश्यलभिते यदुक्तं नचैव्याख्यानात्सत्ख्यात्यन्यथाख्यातेः
त्यात्मख्यात्यात्तुच्छस्वरूपवादिभेदसंभवात्सख्यातिषुक्तयाख्यात्यास्वविकुर्वाणकालीनेत्यामस्य
जितासोऽनुनिर्लिंगैरूपलक्षणं नविरुद्धमाकाशादिभेदकल्पितानां च तत्स्वरूपमापि पाशशृंगमा
यते तानेतिरिक्षिप्यातिदृष्टेसमत्तोपपत्तिमेलोकिको आत्मख्यातिसुपादर्यते सार्थकेन सार्थके
नेत्यादि सार्थकेन वाख्यार्थमहृतेन तथा वार्किडार्थकपदद्वयबलप्राप्तिमित्यर्थः वक्ष्यमाणे

श्रीवसिष्ठ उवाच सार्थकेनात्मशब्देन ख्यातिशब्देन वोक्तितो आत्मख्यातिमि
मां विद्धि शीलाजड्वनितेना १ आदिसर्गेनत्यश्चैव तद्विषोमेवेत्यमानने कचना
त्मानियन्नस्वबुद्धानेनैव सर्गेता २ नावहेतोह्यसंहितानेहोत्मजनमजने आम।
आत्मैवावेदूपं कचनेव मनिरंगते ३

लाजडरमिव निर्वर्त्तते चनो १ आत्मैव ख्यातिरिति पदद्वयस्य समानाधिकरणेनान्वयेक १
आत्मा स्वयं किं विषयाणां ख्यातिरिति जिज्ञासायामाह आदिसर्गादितियस्मात्तेनात्मना
आत्मनेव सर्गेता बुद्धस्ववैनन्यवलेन ख्यापितात्तस्मादयमात्मैव सर्गेता विषयिणां ख्या
तिरित्यर्थः २ न चात्मशब्दस्याख्यानपरोक्षविद्यामयाधूलस्यप्रपंचशून्यत्वे बाधः अतः प्रपंच
स्वलख्यातिरात्मैवेत्येवकारार्थ इति दर्शयति नावहेतोत्यादिनाकचतिख्यायते अनिंगिते

९५५

निश्चं ३ ॥

श्री·
वा· नि·
उ· टी·
८६५

चित्तमन्तरमाज्ञानमेवेवहृद्योरपितन्नाभिमाह चिदिहेनिहृद्धिनःकारणे ९ स्वप्नेकोजाग्रतन
ग्रस्तोयौदैनोत्समाधिर्बाग्निराकारमेस्वसमस्त्येनस्फुरद्गभिमाहृमेनेवेति १० ननप्रिक्मात्रपरिशि
षोपिसिद्धस्माहृनानास्मृति ११ नेतसः सर्पादेवालाकः प्रभेव १२ सहृस्नास्याभाविको एनोज
गद्गोनिमत्तिग्रहः आग्रहः स्वनुवेनस्वेनस्थेः १४ गृहीत्वादिविपुटीजगद्रूपमाशून्यममदेवह

चित्तमन्तर्निमात्रान्यथास्वप्नेजगद्भ्रमे हृत्केसर्पानसूभेवनैवभातिजाग्रति ९
स्वप्नेवास्वप्नभूतानिस्फारागिपदमार्थेनः नास्त्यवाकारवन्नेयस्वप्नेर्थोमिवजाग्रति
१० नानात्मभास्वसर्पेसिस्वप्नेहृत्स्यथाजगत् नैवतज्जाग्रत्यालिलेखोमेवेदंविदात्म
के १२ चित्तेयोग्राहृस्वभावोयपृदिहंजगदद्वरे कवबीत्यामिहृस्फारमालोकःरवनेनसः
१३ चितेस्तुमन्तर्जितिपत्रनगानाप्रीचकल्पाले सहृस्नागगनाज्ञःप्रणरमाणाणास्यलेनस्ते
प्रतावसमनःरूपायाग्रास्थितायामसमवस्त्ववत् आकाशमात्रदेहायाकःरवेनोपनिग्रहः १४
गृहीतंग्रहणग्राह्यंरूपमासृत्यम्भवत् सहृत्स्ववामदेवातृत्जगदूयागाकिंग्रहः १६ सम
मस्त्वेदमयाप्यनात्स्ववामेवभूह्वनकोवसृलमृदः कोअफलानिफलेग्रहोतुइमेवन
हत्तेविकल्पानेः १७ मह्नातानितोनिनयनस्वमेवोपदेशोनामषष्ठितसमुद्ररपतनतमः स
थेव ग्रपिहामनयामदत्वत्रयवाग्रमदेवात्तप्रज्ञाभिसर्वेषयग्रहः एकनरापनत्र्यवस्यापन्नइ
रायग्रहः किंप्रयोजनमन्यथेः १८ एवोदारेकनयपतामिमानसेभ्रमः स्यात् इदानीभवकुल
नवेतुइमेवेतिप्रत्नैनदेनभोगललक्षणेपनस्मन्नात्प्रतिषेधपेननेनरजलवणेवफल्गुनिफ
लेकः फलनग्रहः ग्रहविनएवेनर्थः १९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरा

सर्गः ५४

955

[illegible] सर्गः ५४

२५

956

स्वप्नस्याल्पकालत्वाज्जाग्रतो दीर्घकालत्वाच्च परस्परानुप्रवेशो विपरीतेत्याह लघुकालात्म।
केति ४ एवं परस्परात्मकत्वे सिद्धे न दोष इत्याह नेति स्वप्नेष्वपि ग्रल्पत्वमेकस्मात्तरसमः परस्परानु
प्रवेशोऽग्राह्यस्मतोऽत्र ६ ननु स्वप्नः प्रबोधे प्रशाम्यतीति स्वप्नार्थोऽनुज्ञायते शून्य एवावनिश्चेते
नैवं जाग्रन्न प्रशाम्यति नाप्यथो श्रमेणोऽहं स्वपन्निति स्वप्ने पथमेऽप्रकोऽनिःस्यानिस्मृतोऽति प्रपंचं जाग्र
त्तादात्म्ये स्वप्नः स्मृतिकालीयः परलोकप्रबोधः स्वप्नोत्थितेऽहं नरत्विति लक्षणात्तन्न प्रबोधसु
नन्त्यप्रबोधप्रशाम्यतेव स्वप्नस्वप्नानुभवलक्षणे स्वप्नार्थे प्रबोधकाले वक्तव्या तु जाग्रत्काले च

लघुः कालात्मकः स्वप्नः सर्वदैव हि जाग्रति लघुकालात्मके जाग्रत् स्वप्नकाले सदैव
च ५ न जाग्रत्स्वप्नयोर्भेदः कश्चनास्ति कुतोऽन्यथा न एकस्यात्र स्वरूपस्य द्वयोरपि न सम्भवः ६
स्मृतिप्रबोधसमये जाग्रत्स्वप्नः प्रशाम्यति स्वप्नानुभवबोधेषु स्वप्न एवाति भावहः ७
जीवितस्वप्नसमये स्मृतिबोधादयो विना परलोकात्मके जाग्रत्किंचनापि न दृश्यते ८
स्वप्ने जीवेन बोधेषु स्मृत्यनानामयात्मनि परलोकात्मकः स्वप्नः कश्चनापि न दृश्यप

५ ८

शून्य एवावतिष्ठत इति स्वप्ने मेवनवेपर्मोसिनर्वेः ७ न बाधनेन स्वप्नार्थाः स्वलनस्वप्नेऽप्र
मेनपव प्रघनन जाग्रदर्थोऽलसुलन जाग्रन्मनुवनेन इति वैपर्मोसिनाशंका नन्वभेदेऽपि न तु
हुविप्रदर्शनेन परिहरति जीवितेति स्मृतिबोधादयो विना स्वप्नेण जाग्रत्प्रबोधं दृश्यनामभावात्
परलोकात्मके जाग्रत्किंचनापि न दृश्यते ८ एवं स्वप्ने प्रसिद्धघनन स्वप्ने जीविनादि स्वप्नेला
मपरार्थेऽस्मे प्राप्ते स्वनानामयात्मनि मोक्षभीतिजीवितबोधेषु निषेधनाश्वेषु स्वप्नस्व स्वप्नः

परलोकात्मकस्वप्नस्य किंचनापि न दृश्यत इति स्वप्नजाग्रत्प्रवृत्तिकलमेव विषयः ८

श्री
वा॰ नि॰
३ टी॰
५५४

परस्परानुप्रवेशमात्मन्यात्मसमस्य दर्शयन् विन्यासनेदं लोके जाग्रत्स्वप्नेकमीयेते जाग्रत्स्वप्न
सुषुप्तयः परस्परानुप्रवेशेन प्रत्येकं त्रिविधाः जाग्रज्जाग्रत् जाग्रत्स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः स्वप्नजा
ग्रत्स्वप्नस्वप्नः स्वप्नसुषुप्तिः सुषुप्तजाग्रत्सुषुप्तिः स्वप्नः सुषुप्तसुषुप्तिरिति एते हि श्लोकेष्ववगानिके
प्राग्जन्मनि प्रकरणेवोदाहरणमैदेहपर्यादेनाइहसिद्धस्वरूपादौ येते नव जाग्रत्स्वप्नमनोरा
ज्ये इन्द्रियव्यापारानिरपेक्षत्वान्केवलं मनोमयत्वात्खप्योनोस्वप्नसाम्येन स्वप्नएव जाग्रत्ते उपा

श्रीवसिष्ठ उवाच जाग्रत्स्वप्ने स्वप्नएव जाग्रत्त्वमनुगच्छति स्वप्नजाग्रति जाग्रत्तु स्व
प्नतामुपगच्छति १ स्वप्नो जाग्रत्त्वमाप्नोति जाग्रत्स्वप्नात्प्रजायते जाग्रत्स्वप्नं प्रवि
शति प्रवुद्धः स्वप्नजाग्रतः २ जाग्रत्स्वप्ने व तास्वप्नः स्वप्नइत्यभिधीयते स्वप्नजाग्र
द्वता जाग्रज्जाग्रदित्यभिधीयते ३ न जाग्रज्जाग्रतो वेद न तत्स्वप्नः कदाचन स्वप्न
स्वप्नो जाग्रदेव न तज्जाग्रत्कदाचन ४

म

गच्छति एवं स्वप्नेपि पिपेनाचकालमहं स्वप्नः इत्यनौ जागर्मे त्रिदर्शनात्प्रसिद्धेः स्वप्नजाग्रति।
तत्स्वाव भव सिद्धे जाग्रदेव स्वप्नत्वमुपगच्छतीत्यर्थः १ परस्परानुप्रवेशमावदनयोः परस्परानन्त्र
तावाहलीत्याह स्वप्न इति स्वप्नरूपदेव जाग्रतः प्रवुद्धः सन् जाग्रद्रूपमेव स्वप्नं प्रविशत्यात्मे-ति
परस्परानिमित्तत्वनापि हयपनइत्यर्थः २ प्रतयोश्च्यपदेशसंकर्यमप्याह जाग्रदिति स्वप्नः
स्वप्नः जाग्रज्जाग्रदिति उभयत्रवीप्सयाद्विर्वचनं ३ न तत्स्वप्नेपि जाग्रवरूहजाग्रतीव प्रवुभवतो जाग्र

देव न तत्स्वप्नः एवं जाग्रत्स्वप्ने मनोराज्ये जाग्रत्स्वप्नएवा

त्त्वभवतः नवजाग्रदित्यर्थः ५

२८

957

यथास्वप्नेषु मनोराज्यकल्पितनगरेषु च यमले चिन्मात्रमेकं वर्जयित्वा अन्यन्नास्ति तथा संप्रति जाग्रदाख्येपि जगति चिन्मात्रमेव नान्यत्किंचनापि दृश्यादि स्वरूपमस्ति एवमुपाधिमात्रेणैव स्वरूपकेषु जीवेषु च न वपूंषि न सन्तीति विदेकारस्पष्टमित्यर्थः १ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः सत्र सर्गात्पूर्वं लोकारणयोर्गुणमुपादानेनापि सहकारिनिमित्तकारणे

स्वप्नेषु कल्पनपुरेषु यथान्यदस्ति चिन्मात्रमच्छगगनं नतु वर्जयित्वा नो किंच नापि न वपुर्न परूपकेषु रूपं न यातु जगति संप्रति जाग्रदाख्ये ९ सर्वं किलोद्भवति किंचन नाम नेदं नह्यादृपानेन दनादिह्यमेव विनात् नो कारणेन सहकारिकिलाखिलयुक्तमस्मात्स्वयं भवति वास्तिति केयमुक्तिः ९ तस्मात्स्वयं भवति नेह इह कश्चिदादौ यस्मादयो ह्यविदितानवनाम संति ओमीदमाततमयमस्तु नः स्वयंभूरिमादि चिद्गगनमेव वितानि भाति ११ इति श्रीरामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे जगत्परमात्मनोरैक्ययोगोपदेशो नाम पंचनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९५ समाप

व किलास्ति तस्माज्जगदुद्भवतीतीयमुक्तिका अतः किंचनेदं नोद्भवति यतोऽद्भुतमिवावभाति नदनादि चित्स्वरूपमेव चित्स्वभावात्स्वयमेव तथावभातीति सिद्धमित्यर्थः ९ अतएवाद्येदृशी ऊर्ध्वं तु पुनः स्पष्टमाह तस्मादिति सृष्टेर्विदिताः श्रुत्यादयो हि समष्टिजीवत उपाययोनैव संति किंतु स्वयंभूरयं समष्टिजीवस्तावत् सकाशादोममुत्रमेवेदमाततं चिद्गगनमेव स्वाविनान

वसिष्ठमहारामायणसर्गः १९५ ॥

वाविभातीति सिद्धमित्यर्थः ११ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे

श्री·
वा·नि·
उ·टी·
५६३

नहिकिमेवचेतन: कैशादहमेवाद्यवस्थात्रयसंवेजीवाभिमानएवाइदानींचेत्प्रयास्यसे किंप्रयोजना
नेत्याह सर्वोलेवेति ननुत्वविषयत्वमेवेननन ग्राह्यसर्वोलेवावस्थात्रभेदाहमलक्ष्यं
एकरसमेव नकदाचिदपिकिंचिद्वैतमलतमाह्योलायो: ३ कथंतर्हिसर्वं सहेनाहमलदर्शी
नेनत्याह यथेति नन्मलिनेवस्तुवनविभु: ४ अन्येनचिन्मनग्राहग्रथामितिपियास्मिन्प्रानह
ग्राहिमृगानृसात्प्रसिद्ध: नेवसर्वभूतेसर्वात्मियासत्वमादय: कस्यचिन्मेनोतिसयासेहितिनेभार:

सर्वोलेनावस्थात्रयनन्नत्वविषयंननननन् परमेवामलेद्रष्टानान्यत्किंचित्कदाचन ३
यथानन्नत्वविषयंनन्नात्मलिसृएववन् नथन्नविभ्रमानाहंनानानन्तेनवस्तुनन ४ य
थेसोहमयंवास: स्वप्नोपायमेतिवृद्धय: स्वभवेतिननन्तेक्षभेदोमृगानृसिका ५ यथे
वइयातिहृद्विचैन्यस्वयमेविद: नभवेतिपरोनद्ग्रानात्मलिंहतिसंविद: ६ हदेना
सोन्नवेनात्मव्रनवात्मिनभविष्यति जगद्धसेवसद्रूपमिदमिथ्यमवास्थिते ७ विभ्रम:
कावकव्यंवस्वात्मनेवावतिष्ठति जगादिनेवनन्नन्ननन्तज्ञानेनेवचेतसे ८ राम॥

यथास्याणोरेवपुरुषइतिवेति एकरूपनिष्ठे एकरूपस्यानन्नानिपुरुषयनितिपुरुषेप्रनात्मलद्धिरु
द्र: स्याणौ कोपुरुषोवेतिसप्रायसंविदइहृज्ञनमिति भ्रांतिसंविदद्भुनभवति नहनपरेनन
लिङ्गिनेग्रन्ता: भेदभ्रमस्तोविहोनतिष्ठति ९ इसंजीवभावेवमृस्मृतयेवजगज्ञावमपिविभाह
माग्रानेनस्यानेइदमिति इसंमार्जनेनजगद्धसेवभूनावास्थिते ७ एवमार्जनेनजगानेनसहीतविभ्रम:
कावकव्यंस्वात्मनेवपुरुषस्वभावेतिष्ठते नत्रभेदप्राधांजीवन्मुक्तेस्तदेवजगदितिनज्ञानेनैवचेत्य

तेनजगत्किंचिदित्यर्थ: ८

ब्रह्मभावोऽस्या जीवे न मात्रान्विभाजन: इह जीवजगद्गुस्वस्वाभासंप्रसाध्यते नत्वद्वैते जीवब्र
वेवमाहुमात्रभेदे जीवाणांद्वैत इत्यादिनासर्वेन: परिशीर्णस्यापिदादित्यस्यमंडले येन: स्फुरति
यत्र जगतिते प्रवेष्टा: जीवाणव: तेनाच्छेदादिभेनतल्पा: अग्निविस्फुलिंगवत्समानप्रकाश
स्वभावा: तेन द्वैतेना अवनवयवात्मनापिच्छेदादिनत्पाप्तिद्धा इत्यपादाद्यवयवानापरस्परविल
क्षणाकारादिस्वभावस्वरूपेणनादवयवानिमेष्ठुनेभेपाभिन्नाकारसैस्थानादिस्वरूपेणनान्नत्वभेदोवा
यवावयविभावस्तुलोकेप्रसिद्धोनवान्यत्रनत्स्वाभेदेतिभाव: १ नन्वेवंतत्रगणामपिनभावि
समानस्वभावस्वरूपेणानामस्याप्यभेदोनिरवयवत्वबलेजस: किन स्यादिद्वैवेदपातेन प्रकाशनात्वन।

श्रीवसिष्ठ उवाच जीवाणवोजगन्नंतच्छिद्रादिनाशुमंडले यत्रनेवयवापाल्लस्मेलना
त्मयवात्मना १ सर्वमाप्याव्यवयवापवलस्ताद्रूपमस्त्वति भुवनस्वदेकपवात्समनात्रकोवै [illegible] ८

मेनवपरिग्रहस्य जीवापिनत्वंइत्याशंक्याह सर्वेमिति नतत्र भेदवज्जीवानांभेद: किंनवदेक
दिकाग्राकाशभेदवदौपाधिक: नन्वभेदकंश्रुत: करणाद्युपाधेवस्तुसर्वंपरमात्मैकाकारमप
रोले ग्रहेष्वयासीतिवेपमाप्यस्वगुणादिरूपस्वरूपेणभेदरूपंवोच्यते इत्यन्तंतंति अपगानेवा।
पाद्यमेदंप्रतिनास्तिहिसेत्यर्थ: अथवाहत्वजीवानामविद्यायापरस्परविरुद्धधर्मेनामदर्शयत्र
सैकवासनाविक्षेदाइदाहवर्वपइवानर्थंइवाभून इदानींविद्यायाविद्यानिरस्यानिरु
द्धधर्मनिरासेनब्रह्मैकवाक्यान: संपादनान अवयवावयविभावादिनाभेदकमपरोक्ष
मवेहिनार्थ: २ नम: कमलदलविपुलनयनाभिरामायश्रीरामचंद्रायनम: ॥ राम

श्री·
वा· नि·
उ· टी·
५९२

अस्माकं बान्धवा ह्येवा ये नाथे वो यथा न्यायं तेनैवीये: शास्त्राणि लब्धवर्णे यजननानीव रुचिरा।
णि भान्तीति इदं सर्वं शास्त्रोपजीव्यमित्यर्थः अनार्यैकाद्यनादरप्रज्ञेरस्फेणुभोगेष्वासक्तवीर्यै
षोऽनुणासलिलमिति कोटरस्थ: स्वर्वं सर्वमिहोक्तं: हन्यैवा आत्मान: पुनःपुनर्जन्मपरंपराप्राप्तिरिह नम
हतेनपातेन: नत्वस्य पुन: पुनर्भवभागितेत्यन्वयभावो भवतु ५५ नन्वस्मत्कुलेऽस्वर्वेजेऽस्मपः क
मेदिनि इ वाच्यनानवयत्रनिष्ठ अस्मदीया: स्ववंशजा: कर्ममीमांसका: अस्मदीया लौकिका: अ
स्मदीया: स्ववंशजा: सत्या: अस्मदीयास्ववंशजा लौकिका: सत्रीसिद्धायोगसिद्धाश्रमेषयरमायनादि

अस्माकं बान्धवा ह्येता न्यायं येषां विचारिणाम् लब्धवर्णं यजनानीव भांति शास्त्रोत्तरा
णि तैः ५५ अनार्यमिह माद्यन्ते येभिन्नता रम्नपथीः साभवेनाम्नहेनारोभवे नो
भवभागिन: ५५ नालसत्क्वणेषु यमिलिखुवा स्वा: दार्जलेकापुरुषा: पिबंति यथा
भवेतो पितिवारवं नलयानिष्टामा भवनातनाप्ते ५६ इति श्रीरामायणे निर्वाणप्र
करणे इंद्रियशास्त्रवर्णने ब्रेतलवनच्छात्रन्नरप्रभाननम: सर्गः १९४ राम ॥

सिद्धवा अभूवन् अनेन वयमपि नद्वेषा लत्वनरत्नुल्हत्मेवमार्गमाश्रयविद्यामोनाथात्मसमाव
सितिस्ववाणाम् जनावपरसन् स्युत्सारोणान्मार्गप्रवृत्तिवारयति नानसपतिकापुरुषाः
इत्यभिमानेमसाद्धिन्हनमपिमाऊवीजलममनारत्मयथादारंजलपिबति नयाभवेनापिउपरम
प्रपुन:पुनर्जन्मपरंपराहमोऽल्यवलाभायअनिशीविहर्दुविवधविवारंवेनामाभवेनेमर्थः

इति श्रीवा॰ निर्वाणप्रकारेवनच्छात्रनरप्राननम: सर्ग: १९४

961

५६

२८

ग्रनन्यास्यपरमानन्दैनेनात्कलावाप्तिरिति निनेनिदति यद्विलि शास्त्रेभ्यः ग्रप्यात्मशास्त्रेभ्यः ४९
ग्रन्यत्वेदोहं हृणानादन्यकांऽऽक्ष्यफलमर्वं साधननादानिप्रपात्तनरते दर्शीयतेयदितिकि
याप्रवेकांऽऽर्थाः ज्ञानऽत्नत्कांऽऽर्थः इयमपिपविज्ञतो ग्रन्येनिकाञ्छान्निरामफलतो ५१

यस्त्वेकवारमालोक्य हृहमित्येवसंत्यजेत् इदं मनागमण्डानेष्पापमस्याप्यामोति
नाथम: ४९ इदमुत्तममाख्यानमध्येयं वेदवत्सदा आख्येयं ज्ञनोयवपुरुषा
र्थफलप्रदं ५० यदस्मात्याप्यतेशास्त्राद्वतेदादत्याप्यते ग्रास्मिन्नाते क्रियातो
नेहर्ययानिपविज्ञतो ५१ वेदांतनतर्कसिद्धांतनत्वास्मिन्नातेवत्तते इदमुत्तम
माख्यानेमाख्यानेशास्त्रृहृतिषु ५२ कारुण्याद्भवतामेनदेहेवाकिनमायया
भवनत्स्वगकं ति मायायामेनहि चार्यतो ५३

वकारोभिन्नक्रमः वेदांतेषुयेवादरायणादिभिर्दर्शितास्तात्पर्यनिर्णयाकृष्णलोपक्रमादि
लिंगकतर्कोसैव्यवस्थापितः सिद्धांतः सचास्मिन्नातेषुपनत्रितिविशेषद्योतनार्थस्त्व
शब्दः शास्त्रहृतिषुमध्येविशिष्टेनेनाख्यानेमाख्यानेश्रेष्ठतयाख्यातमित्यर्थः ५२ माय
याकेनवेननवाकिकिंनुकारुण्यात् भवंतस्तुग्रामाकांक्षवरात् एनत्स्वजातेमायोस्मियो

ति भवगकं ति ग्रनः एनत्काह्नं विचार्यतो ५३ ९

८।

962

प्रज्ञातिरश्वमाद्रूपेण विषयभोगेषु ताः अनेनायमाद्रूपेण प्रमाणासक्त्याप्रयेति नियोगानां से-
नः स्वस्विदः रूपेणाप्रतः स्वशुभप्रायात्स्वित्रिगतिप्रायानंदप्रबुद्धः पर्यपतीत्यर्थः तथा चोक्तं
भगवता या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो
मुनेरिति ५४ ईदृशी स्थितिरभ्यासेन विना लभ्यते यथानेदृशं भोगदपदे पदे भरेणाविना कथं सिद्ध्ये-
दिति अभ्यासस्य फलमाह विनेति ५६ यत्नभरेण प्रयत्नातिशयेनाभ्यासं सदा तैर्भवति निति प्र-
नः पुनरभ्यासपरेण प्रयत्नेन कथायामालोचनादिभिर्विस्तारेणोदर्शं महत्त्वं भवति प्रतिपुनः
पुनः तदेव भगवतोच्यते बहूक्तेनेत्युक्तं सहस्व विस्तारेणेतेनेन ग्रंथेन यत्नेनाभ्यासक्रमेण

स्वस्थः प्रबुद्धरूपेण निरपेक्षेण नायया न यथा रूपेण नाशेन नाः स्वेनः पश्यन्निनन्दं ५५
विना यत्नभरेणेदं न कदाचन सिध्यति महतोऽभ्यासवृक्षस्य फलं विद्धि परं पदं ५६ इदं
बहूक्तमेतेन किमेतेनेतिरुक्तिभिः न ग्रासेनानवनाप्युक्तेनादत्तेनेदमनन्यधीः ५७ भू-
यो भूयः परामृश्याचिरमास्वाद्यते यदि श्रूयते कथ्यते चेदं न तेनानेन भूयते ५८

वं किं प्रयोजनमित्यत्राह स्वलक्षणं इत्येतेन ग्रासा स्वस्य प्रतिकूलस्त्वेऽः कस्यचिदेवका-
भ्यासायेदा ग्रहणीक्त एतावता विस्तरेणाप्युक्तेन उपदेशेन इदमनिरूद्ध्ययान्मनने दृढिन
ग्रादत्ते अनलसाद्दमादिलक्षणोऽभ्यासप्रावण्यक इत्यर्थः तथा च भगवतो बादरायणस्य
सूत्रे आहावृत्तिरसकृदुपदेशादिति ५७ अनवधानेन ग्रासेदमधमाधिकारिणो यावज्ज्ञानोदयपु
नः पुनः श्रवणावर्तनेनास्वादनीयमित्याह भूयो भूय इति इदं मरुन्मशाख्यमनेनापि पवनदाव

प्रविश्याभस्मनिमार्जितेऽस्मति सूचिकादिगणलब्धिज्ञाग्रस्यगनमाणः परस्परं बोधयंतस्तुष्यंति
रमंति च ४· एवंभजतांतेषांसततंतेवायुक्तानां प्रेम्णामद्दुपदिष्टोबुद्धियोगः कालेनदृढो
जायते येनायेनदात्मानंत्पदमेवाप्नुयांति ४२ सततयुक्तानामिति प्रयत्नातिशयाय१
लोकेक्षमामयेयमूढादयातिकिलेति तृणमात्रस्यापिजलवांकुपखादिभोजगोपनेरक्षणाय
न्नानस्यापनयेवोपायः उपजहनेनहेलया स्थापितः त्रैलोक्यगणस्यप्रक्षोभावपादनेन

तच्चित्तास्तद्गत:प्राणाबोधयंत:परस्परं कथयंतश्चतंनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच ४·
तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं जायतेबुद्धियोगोसौयेनतेयांतितत्पदं
४२ किंलोपकहनेयत्नात्तृणमात्रस्यगोपने कथंसिद्ध्यतियत्नेनत्रैलोक्यगण
गोपनं ४२ प्रश्नात्तत्प्रमतोन्युक्तेननंदस्यापमानसजु: उपहासमपदेयसज्ज
गदप्यत्रसमाश्रितेः ४३ किंग्रामेदंकिलस्थलंयज्ञान्नादिमनोहरं तत्रज्ञानैकवि
ज्ञानोदेवराजपदेनृणां ४४

गोपनंग्राम्येतिकपरिरक्षणरूपं तत्त्वज्ञानेप्रयत्नेनकथंसिद्ध्यति ४२ यस्मान्निरतिशयानंद
लक्षणस्याद्य्रसमाश्रितेः मानुषानंदमारभ्य हैरण्यगर्भानंदपर्यंत उत्तरोत्तरं शतगुणोत्कर्षेण
त्कृष्टस्वलोपभोगायतनदेशभुवनभेदेषु तत्तद्विलक्षणेहृदयस्थस्य प्रथमस्यकामस्यजयेन्स्व
भुवनसमर्थकामोपहतेस्मितियावत् जगदपिकाक्षेप्रपिशहृ:कान्स्वंजगत्जीवजातंनत्कभो
गासक्तमनाद्रूपहासास्पदं सतोदर्शीसर्वोत्तमाश्रितिः कथंनयत्नमहेतीत्यर्थः ४३ भोगानोत

कृतान्नवयुज्योदाहरणेन दर्शयतिकिंनामेति ४४

964

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
५८.

न त्वागेहे तेन वनाख्येन: मध्यपदे स्थानो कलना: काष्ठिन्यांति २२ स्वप्नजागरात्मनयमतिरेकेणाप
रिष्ठोपनेनवाष्ठइंजीवजगतेनेयमिन्याह जीवइति प्रबोधावप्रभोपयोभोनेकरूपतया २३ स्वप्न
प्रमाताना हतप्राप्मनयः शुद्धात्मावबोधोनिकृतन सर्पोन: प्रज्ञानान्केवलान्त्रुद्धस्वप्नजाग्रतो
रत: स्थिते २४ प्रबोधायेन्तलन्त्रोपवन: एवकारोभिन्नक्रम: सद्दयस्यापद्दपदेवोति २५३

नाथतम मनः कलना: काष्ठिन्यांनिपोपदि नद्रूपमेवात्तिहेयेनाविद्याविहविद्यते २२
जीवः स्वप्नाद्रूपजन्ताग्रजाग्रत: स्वप्नमात्वेषान् प्रबुद्धोवान्तबुद्धोवाप्येकरूपलया
स्थिता: २३ स्थितवुप्रमयेहे सदा स्वप्नप्रगाग्रति जाग्रत्स्वप्नावेकमेवतत्पदेवाह्निनद
दूयो: २४ जाग्रत्स्वप्नद्वृप्तमवसर्वेनैथप्रबोधिन: नाविद्याविद्यतेनस्पद्दयस्येपवसद
ग: २५ द्वैतमद्वैतमित्येतन्नदेहेनवापिदृविल्यापि नित्वरंघस्यकलनाजन: काप्यवरोक्त: २६
द्वैताद्वैतसमुद्देवावामेदभेदविभ्रमे: कोऽन्यप्रबुद्धा: प्राणिशो बोधपह्वहाहसेतिना: २७
द्वैताद्वैतविवादेहाद्दयाकाशमंजरी विनेनयेद्दनोदेनिप्रबोधाकाशमार्जने २८ सहद्रु
नाविवादेनद्वैताद्वैतविचारणा कृतादृयगेहेनरोविद्याभस्ममार्जनी २९

त्यापिकापिकलनानिरवद्यस्यकृतन्तथात्रेवरस्तूनेवकृत: २६ प्रबुद्धा: प्रप्रबुद्ध: पीशि
वोबाल: क्रीडेति २७ प्रबुद्ध: प्रापिशास्त्रेषुकथंद्वैत विवादानिवृत्तिनत्राह हृदयाकाशे
ग्रह्यारोपितानाशिष्यप्रबोधफलामंजरी २८ प्रतएवमयापिहृदयावेनाभ्युपगम्यद्वैताद्वैत
विचारणाकृता कृतकार्येगेहमार्जनीवनिरसिष्यतइत्याह सहृदिति २९

यद्यकर्तृकर्मकरणादिहीनं निर्विशेषं चिद्घनमात्रकमहमेवेदं जगद्विसर्गादौ कर्त्रादिमत्र
यानिदं प्रमयाकामिति प्राप्नुयादिति अतः मदीयस्वप्रकाशानन्दस्वरूपमेवेत्यर्थः २५ तथाव
स्वाप्नस्वमरणमरू जलवत्स्वनोलितो विद्यमानापि ज्ञानबाधितत्वान्न विद्यत इत्याह यथेति
जलेकापदेन जलधौ निलेहते २६ अग्निस्वात्मनिवेशितेति समैकल्पिते २७ इदंजगद्यस्मादि

अकर्तृकर्मकरणमहं चिद्घनमात्रकं जगदेतदनिर्देश्यं स्वसंवेदनलक्षणं २५ य-
थास्वप्ने स्वमरणमनुभूतं न विद्यते मयैव जलेकाविद्यं विद्यमानेन विद्यते २६ विद्या-
ग्न्याकारकल्पस्य सर्गादौ स्वाश्रिवेशितं जगदेतत्वनिर्मूलं काकतालीयवत्स्वयं २७ नि-
र्मूलमेव भातीदमभानमपि भानवत् तस्माद्यद्भाति तदिदं न तद्देवपदैर्विदुः २८ जीवा-
दिकवत्तेन च यद्भातीदं नदेवतत् ऋत्यते वभवेद्योमकार्यं वा वद्वेद्वयः २९ यथावयवि-
नोरूपमेकं सावयवं भवेत् एकं जीवयवयवं ब्रह्मानवयवं तथा ३० आभासमात्रेदृश्य-
मात्मनो मात्रं यतनमव्यय स्थितमस्याः किं मतमिन्नभावेनैव विचार्यते ३१

अकाशादिनिमित्तादास्ते अपरोदेवप्रथमानमालेन देवनिन्यापरोहं परं पदं विद्धीत्यर्थः
अवयवाघयविभावकल्पनद्वारा वाजीवादेर्ब्रह्मैकप्रतिपत्तिमित्याह यथेति ३० स्फ-
टिकशिलान्तर्वर्तिनगीरिनद्याद्याभासवद्ब्रह्मस्वरूपेणि जगद्दोऽभिमन्यादह आभासमात्रेति
तथा अत्र तस्य स्वतनास्वभावएवजगदात्मनाभासनत्वाद्याशयेनाहस्वभावेद्रति किं विचार्यतेऽस्म

श्री·
नि·वा·
उ·टी·
५५५

967

अनाकारे शेषणे नो किं त्वमूर्तो कारे १९ यतो व्योम समात्वं तूर्णं वेदनमेव स्वाविद्यायास्त्वमहमित्या
दिरूपरक्त अतः स्वाभास्यमहमित्यादिकं एतज्जगन्मात्रं जे यथा नाविरज्य अभ्यासादनहं पिद्धा
नमात्रं स्यात् २० शून्ये नित्यानान्यत्नपवशोनामिति विद्याभ्रैवनात्रिकेरूपास्थिते २१ अतो
विज्ञजगत्कृत्वा स्वप्नेनापि स्वप्नेनोवनिश्चयः २२ यथ स्वप्ननाकृपमिदं निवेन्त्यमदर्शनेदमा।

अनाकारं यथाकारि दीर्णं ब्रह्मनिरंजनः आकारणीलयादृश्यत्वान्नच्छिन्नं नरोह
ति १९ वेदनं व्योमसमात्रं त्वमहमित्यादिरूपतः यतो येनेन दस्मादहमित्या
दिकं जगत् २० अविद्यामात्रमेतत्वमहमित्यादिकं जगत् विद्याभ्रैवास्यतेपा
नं शून्यमात्रशरीरकं २१ इदं विद्याश्रिविकारा यज्जगद्दिनोपभासते शून्यशून्ये
व विद्यासौ शून्यादेवैवनिश्चयः २२ स्वमरूपं नरूपेणः केननाप्यत्रलेश्यवे अ
सन्मयोत भूतः सलात्स्थलोपि सन्मयः २३ संसारविज्ञमात्रान्माययद्वाजो
महीयते नकर्तृकर्मकारणं तु यत्न तत्क्लागतिनः २४

हे सखे ते ति अस्मन्मय इति शून्यताप्रभूत इति शून्यशून्यताव अप्रभूतस्मात्सन्मयत्वेपि
सप्ववरूपेणनस्याहं स्वानुभूतेयोपीति २३ हे अंग संसारविज्ञमात्रे आन्मात्स्वरूपंयस्तथा
विधेयद्वाज्यैवं भवभूता महीयते तनतिष्ठितेवस्वरूपेयतस्तत् कर्तृकर्मकारणादिका
स्वनिरूपेदेहरूपे नहस्तामजगदपिवोधमिन्यथेः २४

९६८

संवेद्यनेवलानमयैनेन नन्नदर्पिहानग्रहसंविद्दिप्राविलाप नसंविदानूनेनिस्तुयेन विस्मयैने
नन्संस्कारोकेदेनपुनः संस्कारणयोयपाङ्कयले नत्रोनोपायेन भोगानो भोगाहेनूने विषयाणाइ
ति एवं जयः ९ संसोपिनासंविज्ञनेनोपायेनवेवर्थ विद्युपानोनन्नेविरामननुभवसिद्धसराज्य
पदंप्राप्त १० एवं स्वर्थमैकानिष्टनादकेमपिवेनूस्पासंहिदारोइंद्रियहेन्नविनाह यमेति ११ विद

यद्यन्संवेद्यते किं विन्नन्मविदिसंविदा नूनेविस्मायेनेयन्नाद्रोगानामितितन्नयः ९
त्स्संवेदनयत्नेनस्वेषयाणिधनोनिपाये किं विस्मैतोपिनासंविज्ञन्यामेवेवपपदं १० स्व
संस्वंवहारेणपदयातिनिदेवम रोचनेनान्यादिपेनु पदेवन्नदकोभव ११ संविन्मनूनि
मयैत्तुविरुद्धेत्तुविवजेयेन्नु स्त्रजेयत्कमसंसतोधायः रस्थनः संजितेन्द्रियः १२ संविद्रासिक
नासनस्त्वयानोरसनाहव यस्पनोहेगमायाति मनस्त्वेपाय शास्यति १३ संविन्मयन्न
संरोपान्मनः स्त्रायनमुक्तांते येनस्वफलनोन्मुक्ते विवेकमनपावति १४ विवेकवान्
रागन्माविजितेन्द्रियउच्यते यासनावोविवेगेन भवाब्धौनमस्त्रहाते १५ साधुसंपर्कसङ्क्षु
द्धसमालोकननोनिषु जितेन्द्रियोपयायावज्जगन्मलंसपपघाति १६ सत्यावलोकना
ज्ञानितेतिसंसारसंभ्रमः मराविवजलस्त्रानेमिथ्यायतनदुःखद १७ प्रवेनामिवावि

द्धुसत्वमेनिरुद्धेषुयेषु देहयात्राहेनश्चनादेषुसंविन्मयूहिरकत्रा १२ यस्यमनः श्रेनः संविद्रसक
नाहवाहेनीरसनास्व वाभ्यस्यमानाह्यनेवेदमरानिनयातितस्यनदुपशाम्यति १३ प्रनयविष
यानयावनदुःसंसनेवपलतानदुन्मुक्तसन १४ १५ एवं जितेन्द्रियः सन् जगद्यावत्स्वसंसंपश्य
मातेपश्यति १६ मिथ्यावस्तुश्रमनेनयावनेनदुःखदं १७ १८

यो॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
३९०

९ श्रमः खरः स्वरयाम्यानीषीरितं ये यथाभवाक्रर्षी हर्षीर्भिर्भेषु किंतं यु पश्रये श्रमिद्धं जरे नेन लप्रभा हरव
१० हेदेव ११ बुद्धत्वं नावाक्तत्वं नाविहितमवाक्तत्वं मनमभूतः सततुल्यमेदितात्रिभिर्बुद्धेवद्याव समन्निहिता
गुरुपाभ्यातीनरर्थः १२ किञ्चलानाम नललपाकाम ततव मनोनिमापुमनहलपुद्धमत्ताहपुत्तानरुत्तामद्भुप्या
नीपेतं त्यवन क्रियाकर्म गोनमिष्ठितत्वान् त्वाकोदने भुत्यनः इतिवह्निः मीयानपकोहनाभुत्यन इतिप्रयोगाव

प्रविश्य खोस्थैः सार्द्धं स्वल्पितमपप्रकृष्टैः नानादेशाविनिर्मितमानवईमार्गौ लोहितः ९ वसिष्ठ
उवाच अथास्मिन्कथ्यमाने वनवार्ते समपाश्रयः इयसूवनगूलीरुद्रवृहस्पतिविशेषात् १० राघवा
च इत्थं प्रथावलाभ्यतोदेवाविनिर्मितपद्भनः इत्थं प्रमातिनिसवलोमहासनं तु प्रवन ११ वसिष्ठ
उवाच इति श्रुत्वा महीपाला कालं तेषु मनवास्तवं मन्यमानस्वभावेषु निर्लेपस्य महेन्द्रता १२
ततः सबलसूक्ष्मनानानियतां वर्मविद्यानां इन्द्रायतेहेतिश्रुणुसत्तामनकारहेतवः १३ श्रोभेकना
केटकोदे रक्षामकोतपरानयः गानितामाभ्युसेमानिक्रियंते नारकल्पनाः १४ ॥

भिन्निने प्रधानक्रियाकर्मणि प्रथमेव त्वं तान्क्रियायां त्वार्थिकोलयोनप्राह्नः हेतीनामायुतां पूर्णाला कोशः
सहाः इन्द्राणीता १३ वरकल्पनाः भटाश्रसे
मर्थनाः १४ १९ ॥

रा॰

969

970

समग्रास्त्रकंपनानां पर्वतानां बलेनाधिकाः १२ तेष्वंशैर्निर्मिभिः सप्तमाष्वप्रपुत्रेष्वार्तिकऋषुचक्राणां नाभिविश्वाधारभूतः
सनत्सदर्पोवकवत्सुदुर्जेयः पृथ्वीमिव त्रिभुवनीयः सर्वतेजावृद्धासीत् १३ चरः चारः प्राये घोरहः क्षात्ररयस्तवद्रुतिर्वादिता
द्वेषाणपटलाणियस्मिन् १४ दोर्दुमयोविश्रांतेनुपरागोबंधनेन प्रसूनप्रविस्तृतपुष्पदेवश्वल्लद्रुतावहूख्यातिर्यावनप्र
तावनपदेस्येवाद्दिमत्ताभोवापिगाम्याने १५ पूर्वदिग्मुखेवनवामर्यादापालनायनियुक्तोयः सामंतः मातृकमंत्रीसज्ज
रेणाक्ष्मकरणप्रावानः तत्रोपस्थानेमन्वेदिति जिनानिशानन्तयादिविजयाय प्रारब्धः उपक्रम्यनियुक्तः सः दक्षिणा

मर्यादापालनेषुक्राप्युकंपनबलाधिकाः सौविष्ट स्वावन्तो दिव्यसंस्थागतास्तय १२ तेषु ज्येष्ठः ऋषभचक्रना
भिराभासितावनिः आसीत्सुदुर्जयो जेतुः सदुदर्शनचक्रवत् १३ तमेकदायशोम्बुधेर्दिग्विलेश्वरपुरः स
उवाचाहो रोहोगतिबोधार्त्तंबचः १४ देवदेदुमविश्रांतपरागोबंधवान्धुत ऋषयंतोमनन्तबोलाश्चानुप्या
प्रार्तेवृपीयतो १५ पूर्वदिग्मुखलामनोत्वरेणात्स्तनुपागतः मन्येजेतंयमंयातन्त्वयारब्धोजितादिशा
१६ तस्मिन्समंततोजेतुंदक्षिणापथनायकः पूर्वापराभ्यामाक्रम्यबलाभ्यामदिशोहतः १७ तस्मिन्क्षते
समागम्ययावद्वारुणादिक्पतिः बलेनायातिकऋभीते समादानमाहताः १८ ॥

दिक्पतिर्यमंजेतुंयातऋतिमन्ये १६ तस्मिन्मनेसत्रिदक्षिणापथनायकस्त्वत्सामंतः समंततः पूर्वापरदक्षिणांवद्दिग्जेतुं
प्रहृत्तः सोपिप्रदिक्षणापूर्वापराभ्यांबलाभ्यांआक्रम्यहतः १७ तस्मिन्क्षतेसतिवारुणादिक्पः पतिते सामंतः यावद्व
लेनसमागम्यतेपूर्वदक्षिणेकऋभोदिग्भोसमादानमादत्तः सनप्राप्यानितावदेवसूरिभिः पूर्वदेशान्त्ये सार्द्धंदक्षि
णापथमाश्रिवः प्रसोपदमार्गेवर्णोहतऋतिहयोः संबंधः १८ ॥

विषद्रुलयकर्णिकाकर्णिकाकृतिकंकणांनीवृत्तमेखाप्यनानावर्णांत्वाद्वस्त्रपट्टिकापट्टसूत्रचटितकंयथा २४
नीलांभोजानगाग्रः पूर्वसर्गेभ्योवानैर्निर्मितैः कृतांतेष्ठेंदुभिः संपुतैर्मिलितैरिवस्थितैर्वेमलादिभिः विरचिता
ग्रस्यमालाशोभते इत्यनेनैकान्वयः २६ शेषस्यनागान्तस्यभोगः शरीरंग्राग्यपष्ठश्रीरसामान्योपलक्षण
मेतत् प्राथमिकमुत्पलसंबंधात् शेषग्रहणंतदेवमहास्त्रेप्रोतइवसंबद्धे कालस्यपूर्वोक्तानन्तस्यकराद्वे॰

इतश्चैतस्यागङ्केतीविषदुलयकर्णिका शुचिलांदोलितामाति नीवीदाम्नकपट्टिका २५ पुत्पलैः पट्टि
सैः प्रासैः पुष्पैः स्तोमवपुष्कैः नीलोत्पलीमानमहोत्कृष्टैरिवसंपुटैः २६ संसारवंधनाहीशेयपाशाका
लकवत्पुते शेषभोगमहासूत्रप्रोतेमालास्यशोभते २७ नीलोत्पलसन्मकरिकावातेनेजोभिरुल्लला स
माविकंकणश्रेणीषुनयोरस्यभूषणं २८ व्यवहारमहावर्तोसखेदुःखपरंपरा रजःपूर्णतमः
प्रपामारोमालीनस्पराजते २९ एवंप्रायःसकल्पांतेकृतांतस्ताण्डवोड्डवा उपसंहृत्यनृत्येहांसंपुष्पास
त्मदेहस्थैः ३० पुनर्लीलामयीनृत्यलीलांसर्गस्वरूपिणीं तनोतीमानराजशोकउःखाभिभवभूषितां ॥

वाच्युतेसंसारतापशीलस्यजीवभृंगसंगस्यवंधनायप्रायुक्तेपाशेग्रथितामालायस्यकृतांतस्यकंठेशोभते २७ मक
रिकादिलांछनानियस्यैतांकंकणोधुनिजीवानिप्रसिद्धानितैर्लक्षणार्घंनीवोत्पलसदृशि २८ व्यवहाराःशास्त्रीयाःस्वा
भाविकाश्चतएवमहांतोलक्षणभूतारोमावर्ताः रजस्तमसीप्रकृतिगुणौ २९ तांडवस्योद्भवोयस्यास्तया विधानृत्येहा
गात्रविक्षेपेछा उपसंहृत्यचिरंविश्रम्येतियावत् महेश्वरैर्ब्रह्मादिभिःसहितेपुनःसृष्ट्यादिमांनृत्यलीलांतनोतीत्यन्व

९९ उ॰ रेणसंबंधः ३० लास्यमयीप्रभिनपिसङ्गतं ३१ ॥

971

स्रावीं स्रावी रावयत्यश्रुतेन शुष्णिसिमीश्च चलिभाययतीविश्रुनेकांमयार्थं १९ विश्वरूपाणि यानि शिरश्चक्राणि
मस्तकं हृदानिनानेवमुंडकेरमालालनयाविलिधिंवलांत्याअमंमा २० मुंडकरावर्तनीत्याः संवर्तमेघा एव डमरोड्ड
मरुकं तस्योड्डामराः वैरुद्रः शब्दैः तं वयाद् योगांगधर्वीः २१ इत्यलिप्यते: सुपरिकरं तु स्मयवर्णेन द्वंद्वंरापित
दुर्गां यत्र भूषणान्याद्वन्वनस्याहिना अंतः प्रात्कंतस्यप्रालांतः चंद्रमंडलेन वक्ष्यमाणकुंडलभूतेनाभा

मुंडस्रावीरक्तहांमयेवाद्विनिंबं श्रीपयत्यात्मनात्मानं सर्वसंहारकारिणी १९ विश्वरूपा
पशिरश्चक्रचारुमुंडकमालया तांडवेषु विवल्गंत्या महाकल्पेषु राजते २० प्रमत्तमुंडकरावर्तडम
रोड्डामरारवैः तस्याः किलप्रलायेनेकल्पांतेनववरादयः २१ तत्पतेतः
कृतांतस्य चंद्रमंडलभासिनः तारकाचंद्रिकावाह व्योमपिच्छावचूलिनः २२
एकस्मिन्कुंडलोटीमादिमवानस्थिमुद्रिका अपरे च महामेरुः कांतकांचनकर्णिका २३
अत्रैव कुंडललोलेचंद्राकौंगंडमंडले लोकालोकाचलश्रेणी सर्वतः कटिमेखला २४ ॥

सिनः शोभमानस्य तारकाभिश्चंद्रिकया च तारकालतया चंद्रप्रतिकृतिभिश्च चारुमनोहरं व्योमैव पिच्छं तेना
वचूलिनः भूषितकेशस्य कृतांतस्य श्रवणे इत्यनेनान्वयः २२ एकस्मिन्दक्षिणे कर्णे अस्थिमयी मुद्रिका श्रवले+
मुद्रिकाकारं कुंडलं कापालिकानुरूपं अपरे वामकर्णिका कर्णभूषणं कुंडलमिति यावत् २३ अत्रैव
नयोरेव कर्णयोः श्रेणीतिशृंखलावाहुल्यात् कल्पवल्लीडमेदाद्वा २४ ॥ ॥ ॥

श्रीः
पं॰ टी॰
टी॰
६८

कलकलैः शब्दकोलाहलैः उन्मुखानवकापिभिर्दीप्यमानाबालनवकालीनस्याः [illegible]यातालललन्तोण्वर
णोस्थिता संवीता माला संवीतमाल्यैरितियादिकिमुखोलसंतो [illegible]नायात्मसूत्रश्रोतत्वानुपपत्तेः १३ प्राणिकर्मसो
रम्यप्रकटनहेतुत्वात्कस्तूरीभूते नाति चित्रगुप्तेन कपटेन समस्तपापवत्स्ववयवभूते पङ्के ललाटः इति यावत् य
मे हि विचित्रगुप्तो विभाजते पादतलस्पर्शे तावयनावयवयोः स्फुटं प्रैवतं स्फुटितावयवत्स्फूर्भिर्यथायोग्यमर्थोह्योर्थ
१४ कालस्य पतुः प्रांसंलत्तगयानुत्क्लिलाख्यभूमंमाकदाद्वाद्विस्फुरितन मभिप्राये स्फुरतोशेलानांचनाद्या

नवकालीचर्मसंवीता मालाकलकलोन्मुखा प्रोत्ताङ्गहुंकृतस्फूर्जत्पातालचरणोत्थिता १३ क-
स्तूरिकातिलककं क्रियया समालोपकल्पितैः विचित्रं चित्रगुप्तेन यमे वदनपङ्कजे १४ कालासं
सृष्टपादाग्रकल्पान्तेषु किलाकुला नूपुरैर्यापुनर्दैवीस्फुरच्छेलखनारवं १५ पश्चात्स्था
लंबविभ्रान्तकौमारभूतबर्हिभिः नेत्रत्रयप्रहृष्टंस्थभ्रूविभ्रमाकारभीषणैः १६ लंबलोलजटा
वेद्दविकीर्णैरदवच्छूडैभिः उद्ग्राहसंहारगोरीकवचचामरैः १७ उग्रांडवाचलाकारभैर
वोरवत्रवकैः रणत्सत्पातनंस्थैर्दैहमिलाकपालकैः १८

रवाः आहूय यस्मिन्कर्मणि तत्र
स्था १५ तस्मान्नतत्प्रकारमेव प्रपंचयति षड्भिः पश्चात्स्थितः बर्हिभिर्मयूरैः सर्वेषां तृतीयांतानां राज्ञ
ते इति पंचमस्थेन संबंधः भीषणैरिति नेत्रस्य स्वरूपैर्भिविस्तरेणालवः भाकारो ध्वनिविशेषः १६ वेद्दांतवत्स्त्री
द्वियटितः कर्मधारयः कवचाः केशास्तद्रूपैश्चामरैः १७ प्रबलाः पर्वताः स्तदाकारैः लंबकैः लाबुपात्रैः तैः कापा
लिकव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् आनंशाहस्य कृतैकशेषस्य बहुवचनान्तस्य बहुव्रीहिस्तेन समासान्तरस्य हस्वत्वा

973

२
५
मं
जै
६८

तस्यां गेहभूखण्डान्याह शेष इति द्विधा शशिखंडो गंगा वा द्वौ गंगाप्रवाहः चकारेण समुच्चितयोरेकशेष-
णताविति पूर्वावसर्गः उपवीते प्राचीनावीते संसवं नास्मिन्संसार वै लोकांतदेववत्तः ७ करमूलयोः प्रको-
ष्ठयोः ब्रह्मांडकर्णिका मेरुः ८ विडंबविविविडंबः पुष्करावर्तैः संवर्तमेघैः पल्लवैः दशायस्य योतता-
लितं अंबरमाकाशमेवांबरं वस्त्रं कायाधिकानां मध्ये छिद्रकंठावसिक्तकंठ्यो वरधारणप्रसिद्धेः ९

शेषः शशिकलाशुभ्रो गंगावाहस्ततो द्विधा उपवीते प्रवीते च उभौ संसारवत्तसि ७ दंड-
कमंडले हेमकरकौ करमूलयोः लीलासरसिजे हस्ते ब्रह्मन् ब्रह्मांडकर्णिका ८ नानाविड-
वितेलोलपुष्करावर्तपल्लवे एकार्णवपयोधौतमेकमंबरमंबरे ९ एवं रूपस्य तस्याग्रे निय-
तिर्नित्यकामिनी अनंतमिति संरंभमारंभैः परिनृत्यति १० तस्या नर्तनलीलायां जगदंम-
डलकोटरे अरुद्धसंदरूपायायाग्रामापायवंतुवे ११ बाहुभूषणमंगेषु देवलोकांतरा-
वली आपातालं नभोलंबं कबरीमंडलं दृढत १२

अनंतमिति संरंभमविरतप्रयत्नं प्राणिस-
मयकृभोगानुकूलकार्यारंभैः १० अरुद्धसंदरूपायाः अप्रतिबद्धक्रियायाः केः नृत्यद्दृष्टप्राणिनां आगमा-
मापायाभ्यां चेत्तुवे चंचले चरंतः एवायच्चियइ लकिचरफलोद्योत्यभ्यासमस्यत्वुकु उत्तरस्यातश्चत्वं ११
देवसद्मिनालोकांतराणां भुवनभेदानां आवलिः तस्याः नियतेः अंगेषु चारुभूषणं भवतीति प्रतिवाक्यं
कल्प्यं आपातालं पातालपर्यंतं नभस्तस्याः लंबे लंबमानं कबरीमंडलं मूर्पामलवान् १२ ॥ ॥ ॥

अपरस्यात्र कालस्य क्रियात्मकस्वरूपिणः विश्वे नियतिकान्तस्य नृत्यविलसनं ईर्यते एवं महाकालं राजपुत्रत्वेनोप-
वर्णयन्नुपाधिभूतं क्रियात्मककालं तद्विनोदाय हेतुरूपेणानेकवेषेण परिकल्प्य वर्णयितुमुपक्रमते एषैवे-
त्यादिना दुर्विलासा येषां तेषु चूडामणिर्विश्रेष्ठः अपरः दुर्वाक्रान्तः दीव्यति प्राणिनां कर्मफलदाने-
नेति दैवं फलावस्थः कृतान्तः कवलयन्नवशान्फले संवादयतीति क्रियाकाल इत्येव पूर्वोक्तावस्थाभेदेन त्रैधं
कथ्यत इत्यर्थः १ तत्र द्वितीयं सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं वर्णयति क्रियेति क्रियाख्यफलसिद्धिः समीहित

श्रीराम उवाच एषैव दुर्विलासानां चूडामणिरिहापरः करोत्यनीतिलोकेस्मिन्दैवं कालश्च कथ्य-
ते १ क्रियामात्रादृते यस्य स्वपरिस्पंदरूपिणः नान्यदालक्ष्यते रूपं न कर्म न समीहितं २ तेनेयम-
खिला भूतसंततिः परिपेलवा तापेन हिममालेव नीता विधुरतां भृशं ३ यदिदं दृश्यते किंचिज्ज-
गदाभोगिमंडलं तदस्य नर्तनागारमिहासावतिनृत्यते ४ तृतीयं च कृतान्तेति नाम बिभ्रत्सु-
दारुणं कापालिकवपुर्भूत्वा दैवं जगति नृत्यति ५ नृत्यतो हि कृतान्तस्य नितान्तमिव रागिणः
नित्यं नियतिकान्तायां मुने परमकामिता ६ ॥

समभिलषितं २ भूतसंततिः प्राणिनिकायः तापेनातपेन हि-
ममाला नीहारपटली विधुरतां विनाशित्वं सर्वस्याप्यनर्थस्य स्वकर्मकृतत्वादिति भावः ३ आभोगि वि-
स्तीर्णं जगन्मंडलं नर्तनागारं नृत्यशाला रागद्वेषादिप्रयुक्तं नृत्यतिशयस्य सर्वप्राणिप्रवर्तनत्वात्तेन नृत्यम-
स्य विस्तरेण वर्ण्यते ४ आद्यपादस्यैकगम्यत्वाद्विलासदार्ढ्यं विस्तरेण वर्णयितुमुपक्रमते तृतीयमि-
त्यादिना सर्वसमर्गोक्राये दैत्यायात्तृतीयं कापालिकवपुः कापालिकवेषं ५ नियतिकृतस्य कर्मणः फ-
लावश्यंभावनियमः तस्यामतिरागिणः अवश्यंफलप्रयच्छत इत्यर्थः ६ ॥ ॥ ॥

मत्रं=

प्र+

976

नस्य भुजावष्टभो पंजरे नृसिंहावतारो यो दानवादिवधक्रीडार्थं नानात्याः शाकुंतकः पक्षीकृतः स कीदृक् विरावी गर्जनशीलः विकटोड्ः स्फुट्यास्फोटो भुजास्फालनध्वनिर्यस्य सटाभिः केसरैर्विकटोद्दंष्ट्राः पीनौंसः स्कंधो यस्य ७ महाकालः पातालमाल्याधिकायाः वल्लभमाणः सहाभैरवो लीलार्थं कोकिलबालकः कृतः सोपि कीदृक् कृतस्य तत्क्षणडमालायाविलाकानात्नाडवर्तिनवीणो ब्रह्मस्वरूपनादध्वनिस्तद्वन्मधुरः यद्यपि तत्स्वरूपध्वनी ध्वन्यैकभीषणो तथापि तनोधुर्यकीलानां हर्षाम्मधुरावेवेति नयोक्तिः शरद्व्योमवत्स्वरूपामलस्वच्छकांतिः ८

विरावी विकटास्फोटो नृसिंहो भुजपंजरे सटाविकटपीनांसः कृतः क्रीडाशकुंतकः ७ प्रलापवीणामधुरः शारद्व्योमामलस्वच्छविः देवः किल महाकालो लीलाकोकिलबालकः ८ प्रनत्तस्फूर्जिताकारो वानद्धः टंकारावलिः प्रभावनामकोदंडः परिस्फुरति सर्वतः ९ प्रधुतमल्लाधिकविलासपंडितो भ्रमच्चलत्परिविलसन्विदारयन् नवज्ञगज्जनितविलोलमर्कटः परिस्फुरद्वपुरिहकालईहते १० इति श्रीमा० वै० कालविलासो नाम चतुर्विंशतिसर्गः २४ ॥

स्फूर्जितं टंकारध्वनिः यो नादिः सावितः दुःखप्रारावलिर्येन तत्प्रभावः संहारवत्तन्नामा कोदंडो धनुः सर्वतः परिस्फुरति ९ भ्रमन्नखिलेषु स्वर्गेषु चलन् ब्रह्माण्डमोघबाणानालक्ष्यं विदारयन् अतएव सर्वेभ्यो लक्ष्यवेधिभ्यः परिउपरि विलसन् अतएव जरति जगति जनिता संपादिता विलोलाः व्याकुलाः मर्कटाः मर्कटवच्चपलत्वं येषां विषयलंपटत्वेना येन स तथाविधः कालेभान क्रमारः परिस्फुरद्वपुर्विराजमानशरीरः ईहते मृगयाविहारेणाद्वेष्टते मर्कटत्वेन रूपेण तत्प्रक्रमविशेषणानुगुणालादनमिषेत १० इति श्रीवा० वैराग्यप्रकरणे चतुर्विंशतिसर्गः २

सएववर्णनेकालश्चंडीप्रियतमावितः मृगयाकौतुकाविष्टराजपुत्रतयाधुना सांप्रतंतमेवकालंमृगया
कौतुकविहारिमहाराजपुत्रभावेननिरूपयितुंप्रतिजानीते अस्येति उड्डामरा उद्भटाः लीलायस्य दूरेअस्ताः
निरस्ताः सकलापदोयस्य अकलितोनमः अविदितपयाक्रमस्ययानते प्रसिद्धसूर्यचंद्रादीनपिप्रकाशयन्तीष्व
नइतिराजपदंब्रह्मणस्तस्य अनादिमायामहिषीसंबंधस्वरूपत्वात् जगद्यौवराज्यसंपद्भोक्तृत्वाच्चपुत्रस्यका
लस्यमृगयावर्णनमितिशेषः २ अस्यैवकल्पकालमहार्णवः क्रीडापुष्करिणीकृत इत्युत्तरत्रसंबंधः अपे

श्रीरामउवाच अस्योड्डामरलीलस्य दूरस्तसकलापदः संसारेराजपुत्रस्यकालस्याकलितोनमः १
अस्यैवाचलकोटीनैर्भूचरैर्मूलभूगतैः आखेटकंजनैर्विनितमृगालजालके २ एकदेशोल्लसच्चा
रुवडवानलपंकजा क्रीडापुष्करिणीयस्याः कल्पकालमहार्णवः ३ कटुतिक्ताग्रभूतायैः सदधि
क्षीरसागरैः तैरेवान्तैःपर्युषितैःजगाद्भिःकल्पवर्तनं ४ चंडीचतुरसंचारा सर्वमातृगणान्वि
ता संसारवनविन्यस्ताव्याघ्रीभूतौघघातिनी ५ पृथ्वीकरतलेयस्यपानपात्रीरसान्विता क
मलोत्पलकह्लारवेलोल्लालिकमालिता ६॥

रैः मूलानीवभूगलग्नालैः यथा नामपिवधकविनो
देकलाहनीया आखेटकंमृगयाविनोदं २ ३ मूलपदंप्रत्येकंसंबध्यते दधिक्षीरादिसागरस
हितैः तैस्तैरेवप्रलयसमेकरूपैः पर्युषितैः चिरस्थितैर्जगाद्भिः कल्पवर्तनंप्रातरशनंतस्यतत्पुरुषस्यतेकटु
तिक्तरसप्राप्तिसहितपर्युषितप्रातराशोद्रविडेषुप्रसिद्धः ४ तस्यानुरूपांप्रियामाहचंडीति व्याघ्रीवभूतौघ
घातिनीसंसारवनेविन्यस्ताविहर्तुंविनियुक्ताचंडीकालरात्रिस्तस्यप्रियेतिशेषः ५ तस्यपानपात्रीमाहपृ
थ्वीति पृथ्वीभूरेवतस्यकरतलीपृथ्वीमहतीपानपात्री आसवसौरभ्यशोभार्थंपानपात्र्याअपिकमलो

९९ अं त्पलादिलालसमालाकलितंभवति ६ ॥

द्यर्णाः अर्णवाः द्यौर्लोकः शैलादयश्चत्वारः प्रधानतन्तुं गाविकियेषां मगलहलणानाघूर्णाघूर्तांमेषाणांहृ
नादिं सास्यानं तत्र भवः सौनिकः हिंसकः कालः अयं गण्डविकीर्णान् नागानन्तत्राणेणवककणास्तान
पि प्रत्यहं ग्रहणमरनिपिबते वेठीसुप्तेसा आत्मनेपदं छान्दसं ॥१॥ तस्करु स्पततद्रस्मात्तच्छस्य महतश्वस्त
नातस्य मध्ये यस्मायं तत्स्कवोन भवति तन्नास्तीति संबंधः ॥२॥ पिष्टाः संचूर्णिता भूतसङ्घाविपातितानाश्च तेना
वोयेन तथाभूतेन कल्पः संवर्तस्तद्रूपेण केलिविलासेन नविंयंतेभावायस्य तथाभूतः सन् सद्भावावि
वभावरूपाणानावभासकेन स्वात्मना स्वाधिष्ठानभूतचैतन्येन नत्रस्थितेवात्मनि रमते विश्राम्यतीति ततः

शैलार्णवद्युधराखं गजगड्डूर्णीयुसौनिकः प्रत्यहं पिबते प्रेव्यनागानवककणानपि ॥१॥ नाक
णपनलिनीसोमप्रायुर्मातंगकेसरी न तदस्ति न यत्स्यायं तत्कालानवच्छस्य तस्करः ॥२॥ कल्पा
केलिविलासेन पिष्टपातितजन्तुना अभावोभावभासेन रमते चात्मनात्मनि ॥३॥ कर्ताभोक्ता
संहर्ता स्मर्ता सर्वपदं गतः सकलमप्यकलाकलितानं स्वभगाद्दुर्भगरूपधरं वपुः प्रकटयत्सदा
सैव च गोपयद्विलसतीह हि कालबलं नृप ॥४॥ इति श्रीमो॰ वैराग्यप्र॰ कालापवादो नाम सर्गः २३

ग+

घृयविभज्यत इत्यर्थः ॥३॥ एवं प्रलये विश्रम्याथ पुनः सर्गस्य काले विश्वस्य कर्ता भोक्ता संहर्ता स्मर्ता स्वा
दिसर्ववस्तुभाववान् स्वयमेव भवतीति शेषः नकलाभिर्बुद्धिकौशलैः कलितं केनापि निश्चितं यंतरेर
हस्यं यस्य तत्तथा स्वभगाद्दुएपफलभोगानुरूपं तद्विपरीतं दुर्भगं यद्रूपं तस्य धरं सकलमपि वपुः प्रकटा
यत् गोपयद्रूपसंहरत्स्व विलसति हीति प्रसिद्धो इह जगति कालस्य बलं नृप प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥४॥
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे कालापवादो नाम त्रयोविंशतितमः सर्गः २३ ॥ ॥

श्रीः
गं·वै·
टी·
९५

यामिनीरात्रिः सैवमालिन्यात्पंकस्तस्मात्कलितां उद्भूतांदिनान्येवकोकनदावली रक्तोत्पलसमूहःस्वात्म
कालस्वरूपमेवसरस्तस्मिन् २४ रूपलोलुपः अनपवृत्तेनमेनास्वाभ्यंतरंसंपादनासमर्थः सकृन्मात्रं
नेनवद्भूतवकनकलाभेप्यसंतद्भुदेलिभावः विविंकनकाचवसे आनपवकनककलोदान् गिरेःश्रीलोकिति
गम्यते २५ प्रकारांतरेणास्यकार्यत्वमाह संचारयसीति कोणकेश्वरिक्कोणेषु २६ सूर्यालोकरूपाः

यामिनीपंककलितां दिनकोकनदावलीं सेव्यभ्रमरिकांसाक्षात्सरस्यारोपयन्स्थितः २४ गृ
हीत्वाकृपणःकुंभसंजनीजीर्णमार्जनी आलोककनकस्तोदानादयंस्थभितो गिरि २५ संचा
रयक्षियांपुलाकोणकेश्वर्कदीपिकां जगत्स्वगेहकार्येण्याकिं किमस्तीनिवीदते २६ प्रेर्य
दर्विनिमेषेणसूर्यालोकपाकं वंमले लोकपाकफलान्यलिजगज्जीर्णवनारयं २७ जगज्जीर्ण
कुटीकीर्णान्नर्य परस्पकोदरे क्रमेणगुणवल्लोकमणीन्स्त्मसमुद्गके २८ गुणैराहार्यते।
यैवलोकरत्नावलीमुखं भूषार्थमिवतामसौकलासूर्यो निकृंतति २९ दिनहंसानुहरतया
निशैटीवरमालया तारकेसरयाजस्त्वचपलोवलयन्परे ३० ॥

दर्वेवविनिमेषमात्रेण २७ जगदेव
जीर्णकुटीतृणगृहं तत्रकीर्णान् प्रमादात्पतितान् शुक्त्युद्भवसमुद्गकः संपुटकस्तस्मिन् २८ गुणैस्तंतु-
भिर्विद्याविनयादिभिश्च लोकोजनसंघस्तेसावयवेकृतत्वेनाद्रौ यद्यपिसर्वं निकृंततितथापिगुणवतां विनाश
एवप्रसिद्धिमायातीति श्लोकद्वयेनडक्तिः २९ ताराणिताटीयोनिनवत्राणियस्याः उत्पलमालायां हंसनिवे
शस्थानीविस्मयोतनायचपलयति वलयति वलयवदाचरति पंचवर्णैर्गुलिकवत्सरस्तकोष्ठेषु निक्षेपः ३०

979

ऊं
९५

शालयन्पालयन् २६ भुक्ता निश्शेषविश्वं सह समस्ताकालैस्तूयमानो ब्रह्मस्मितिघ्नतां ब्रह्मांडोडुंबरफलौघानां
२७ चित्सर्वोपाधिशून्यैर्नैमित्तिकैरन्यैश्चिदिकानतमा विपानमात्रेणपवितः क्रहयाक्षक्रयानमात्मतामामा
मलक्षणयाक्रशुद्धमाक्रशुद्धिमा विनोददेहं भूतयानकस्माधिशुभाशुभक्रियालक्षणप्रियतमयाप्रान्वितः
सन् एकमहितीयंवपुः स्वरूपं विनोदयति विनोदो दिविक्रीडा केलिकैः कालक्षेपः नचकालस्यविरूतेः
कालांतरप्रसिद्धेः स्ववपुरेव विनोदयतीतिभावः २८ अनंतेऽपारपरिछिन्ने अनंतनायांभुविव अनपवप्रभ

महाकल्पाभिधानेभ्यो वृद्धेभ्यः परिशालयन् देवासुरगणान्पक्वान्फलभारानिवास्थितः २६
कालोपभुक्तनिःशाकस्तूयमानोऽपघातिनां ब्रह्मांडोडुंबरौघानामाहृत्यास्परतां गतः २७ सत्तामात्रा
वशिष्टात्मा विश्वोत्मान्ना परिक्रहया वपुर्विनोदयन्नेकं क्रियाप्रियतमान्वितः २८ अनंतापारपर्य
न्तवटपीठेनिविष्टवपुः महाप्रलयवृत्तान्तमपवर्गेऽवस्थितः २९ क्वचित्क्वामतमःपुंजमेक्क्वचित्
कांतिपुंजतते हृद्येनापि क्वचित्केवलं स्वभावंभावयन्स्थितः ३० संलीनासंव्योमसंसारसारयासाव
सत्तया उर्वीवभारवनयानिबद्धपदतांगतः ३१ नोत्तिष्ठतेनाश्रियतेनायातिनचगच्छति नास्तमेति
नचोदेतिमहाकल्पस्थानेऽपि ३२ केवलं निजमहाहंमलीलयाचनदेलया पालयन्नात्मनात्मानमन
हंकारमानतं ३२ ॥

रपर्यंतेमूर्वांतरावधि शून्येव्रजलगिरिप्रदेशोवटवटपीठंप्रतिष्ठितं २९ क्वचित्रिशीर्यांतनादोऽपामेत्तमोभिस
मऽवबाधूपामं क्वचिद्दिनराकामणादो क्वचितक्रयक्रमलादोविकेशून्यं स्वभावंस्वकार्यं ३० संलीनानाम
संव्योमप्राणिसंसाराणांसारवन्यविशिष्टयासात्मसत्तयास्वरूपस्थित्यासर्वाधारत्वाडारवनुयालिबद्धपदःप्र
तिष्ठितत्वात् ३१ ३२ चनदेलयाश्रनाश्यया पालयति नविनाशयति अनहंकारंनिरभिमानंयथास्यात्तथाप्र
ततोविस्तीर्णं ३२ ॥

श्री॰
भा॰ वै॰
टी॰
९४

नतत्कार्यान्मतान्भ्रंशो रथ्योपि वा स्वरूपेणान्वयं वाद्दि आमोनीस्पर्धः १६ १७ ततफ़मातुरूपवैष्टेव स्वकीयद्दर्वि
लासैकविलासिनीश्रीशक्तिं कवेषैवेश्वरूपाकान्तस्य भायीनतयादेवौ मौक्तिकदोहैदियादिभिस्त्वादान्स्याथा
मादेकरूपकुन्तरूपं यस्तालालम्बरूपं यस्य तेजंतन्नीवस्वर्गंनत्रकादिशावर्तयत्स्थितः १८ आत्मंभविनयास्वा
ऊलिहूवणमात्रस्वभावेन स्वात्मस्वात्माद्वार्थीनंकर्त्तुंप्रस्थितमिति यावत् १९ यथामेसमयंयत्रास्मिन्काले २० नि

मिषतेनन भ्रंशोपि रथ्योपि दिनंदस्ते रूपयन्नापि रूपयापि स्थूलसूक्ष्मणित्वंने १६ एकेनैव नि
मेषेण किंचिद्दर्शयापयन्त्वे किंचिद्दिनाशयन्स्वेषैर्मिन्नां स्वात्मवद्दानतः १७ दुर्विलासविलासिन्या
वेष्टयाकटपुष्टया दृष्यैकरूपकद्दूरूपंतन्नमावर्तयन्स्थितः १८ तत्रांपूर्णंसमदैदृचसमेकंयणिमा
णीवं आत्मंभविनयासर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः १९ कोयंमनुष्यरूपंयास्तल्यताचैवसंस्थिता स
वैदोभांगम्बैवचापलंचापि दुःसहं २० अयंयत्नलीलयाकैरुकीडतीवनभस्तले निति
मलीलायुगलोनित्येवाल्हवागते २१ सर्वंस्तूतास्थिमालाभिर्गपादवलितालक्षतिः विलसत्ये
वकल्पान्ते कालः कलितकल्पनः २२ अस्योड्डामस्वरूपस्य कल्पनेगाविनिर्गतैः प्रस्फुरन्त्वंबरेमे
रुपंग्रैलवगिववायुभिः २३ रुद्रोस्तुतानांभवेत्ययमहेद्रोयपितामहः शक्रोवैश्रवणश्चापिवरुणे
वनकिंचन २४ यतेनसैन्यस्थितधस्तान्स्मृगान्मितमासयान् श्वन्यास्यदिवानकंवीचीरस्थिरिका लति २५ ॥

त्तिमंपुनःपुनरास्फालितंलीलार्थकंरुकयुगलंयेन २१ कलितकल्पनोनाशितप्राणिविभागः २२ उड्डामरं
निकृशोर्दृतंवचित्रं [illegible] यस्य अंगेभ्योविनिर्गतैर्वायुभिर्मेरुशृंगंलवगिवसर्वतोविशीर्यमाणः २३ २४ अन्या
न्मार्गान्स्थित पारयेत्रेवार्याद्दन्यानन्तनंत्वंउस्थितान् धस्तांश्चस्मार्गान् यतेऽप्यन्तसैन्यस्थितोनित्याफर्कुरंइतिकालवि

घोषणंवावीचीस्तरंगान् २५ ॥

ॐ
९४

981

न

स्फीताश्रमिमानाफलपाविनानानन्दनानन्तसमुद्रदेशोभीनीवराजीनीवमभूद्रः सेवद्वनीमहद्दनंतत्रयोगानः
कालः नीवराजीविनीतिपाठेनकमलिनीलक्ष्या खिनाशुभेनामहत्मर्थः तदन्तुरूपंविखिनाहिशुभाशुभेति
स्फूर्तैतिमर्थेति ९३ विरिंचिविधूतंनीहलन्मभुलान्माहूलयेषांतन्माविधाब्रह्मांडाएवमहांतोदेवनाद्रूपफलवि
शिष्टाद्रुमायस्मिंस्तथाभूतेनेषः कुंजिनद्याभोगोमायिकनेनाद्रूपंतदहस्तीत्याभोगिहैवावब्रह्मणोद्रूपेशूर्न
चैवाभूर्नचितिस्कतेः सपद्यंत्रमितरर्थः अहोस्मिन्नकाननेद्रुमवत्वादत्वंप्यपरमनार्थेश्राहसमस्तेतोव्याप्यका
लस्मिष्टतिकालोदएवमर्वंवस्तुनाशुन्यतिस्थितिविनाशदर्शनादितिभावः विरिंचिमनब्रह्मांडमहादि

शुभाशुभविषाणाग्रविलम्बनन्दपल्लवः स्फुर्जीतिस्फीतनन्दनानीवराजीवनीराजः ९३ विरिं
चिधूलब्रह्मांडस्तूपदेवफलद्रुमं कुंजकाननमाभोगिपरमाहूत्यतिष्ठति ९४ यामिनी
भ्रमराघूर्णोवत्सरपल्लिनमंजरीः वर्षकल्पकलावल्लीर्नकदाचनविद्यते ९५ ॥ ॥

वफलद्रुममितिपादस्यैवसार्वत्रिकत्वेनविरिंचिविधुतब्रह्मांडकारणंमायाशबलमितियावत् यत्राधस्तर्दु
लोः प्रतिब्रह्मांडंतस्यैवलीलाविग्रहाः स्तर्दितब्रह्मांडमानानवेकवचनं तदेवमहद्धिवादेवाग्रणाभावः
छांदस्तत्स्तूपलक्षितनवत्वविधभूतान्येवनतत्कर्मफलयुक्ताद्रुमायस्मिंस्तथाविधंआभोगिकुंजिमवेष
वत् ईषद्धोगायकं सर्वतः सर्वव्यामप्रायंवाब्रह्मकाननेप्राहूत्यतिष्ठतीत्यर्थः ९४ यामिन्योरात्रयस्तद्रूपे
भ्रमैराघूर्णाः दिनान्यहान्येवमंजर्योयासतांः वर्षः संवत्सरः कल्पोब्रह्माहः कला त्रिंशत्काष्ठास्तेएवं
रूपाः वल्लीर्लताश्चयत्कालकृतक्षोभनकदाचनविद्यते विदाद्धिरमनीतियावत् ॥ ९५ ॥ ॥

श्री॰
गी॰वे
टी॰
६२
+कल+१

983

इहास्मिंश्च महाम्भसौ जगतिलिनाने प्रमत्तेन नटाह अंवल्लनाति यत्कालोनत्रसतइति भूत ग्रान्तमासंबंधः च
सावोमतकः वेद्धेस्यादिलिखिते: ज्ञेनाकेउपविनमर्थे वाडवोवडवानलः ४ समस्तसामान्यतया सर्वपदा
र्थसाधारणेनकालएवमहेश्वरः महारुद्रः ५ महतामपीतिकर्मणाएवश्रेषलविवत्तया बहीवैभवा॰
दिनामहतामपिभूतानिदलणमपिनप्रतिपालयति नश्रतीसत्तेस्याएवलितिर्हसीमर्थः ६ भूपैःक्रियोपाधिकर

नतदस्तीहयद्यंकालः संविग्रसः ग्रसनेनग्रसनातं प्रेम्याथिमिववाडवः ४ समस्तसामान्यतया
भीमःकालमहेश्वरः दृश्यमानानिमानसर्वाकवलीकर्त्तुमुद्यतः ५ महतामपिनोदेवःप्रतिपालयति
क्षणं कालःकवलिताननेनविश्वोविश्वत्तमिताग्रतः ६ भूपावन्यमकस्यापैः किंचिन्मकृतनागनः भू
पैर्वलस्यवद्यात्यासर्वमाक्रम्यातिष्ठति ७ येवस्यायेश्रमाभ्रमाःसमेरुगुरवोपिये कालेनविनिगीर्णा
स्तेगरुडेनेवपन्नगाः ८ निर्दयःकठिनःक्रूरःकर्कशःकृपणोधमः नतदस्तियदद्यापिनकालोनि
गिलत्ययं ९ कालःकवलनैकान्तमतिवतिगिर्वनापि भुवनेनेरपिलोकोत्थैर्नायंतृप्तोमहाशनः १० ह
रत्ययंनाशयतिकरोत्यत्तिनिहंतिच कालःसंसारनृत्येहिनानारूपेणयानटः ११ भिनत्तिप्रविभाग
स्थभूतबीजान्यनारतं जगतस्तनयायेथादाडिमानियथाग्रकः १२

सं

पैःआक्रम्यवशीकृत्य ७ ८ पा॰
षाणवत्कठिनः व्याघ्रादिवत्क्रूरः ककचादिवत्कर्कशः निगिरतिग्रसति ९ कवलनविषयएवैकांतमति
नियतचित्तएकंगिरवत्रयपरमपि गिरीनपीतिस्पष्टं १० हरणादियत्किंचिद्रूनादोप्रसिद्धंतत्सर्वंतनतत्कर्तृकत्रिए
णास्थितः कालएवकरोतीतिभावः ११ प्रविभागेणव्याकृतानावस्थानतयान्तःउन्नादिवत्तर्विपवीजभूतानिग्रसत
यावधनानानासेनग्रसत्वायाएरनात भिनत्तिविदारयमत्त्यतीमक्त्वेत्वाहशुकः स्पष्टः १२ ॥ ॥

ॐ
६२

रमणत्वविलासोद्वेः सर्वप्राणिक्रियापरां ग्रामदेहस्वरलोकैः कालस्यकोत्रकल्पते इयं भोगपायाः श्रि
योभोगात्तृष्णाभोगाकरसःसूतवाल्याप्रवस्थानांचदेहप्रपंचनेनदृवंतः स्वमात्रपर्यवसानोपपादनेनचस
स्मेहामुत्रार्थफलभोगविरागोवर्णितः संप्रतिकामादिस्वभावप्रपंचनपूर्वकेननित्यानित्यवस्तुविवेकंदर्श
यितुंभूमिकामारचयतिविकल्पेति समेदंभोग्यमहमस्यभोक्ताइत्यादिरचनात्मकाधनानि भ्रमेनेदमित्यसंपाद
वितुंभेदत्वादिदृमयमयालज्वालभिप्रायोमनोरथाभिप्रायनेनमनोविकल्पनेद्यनल्पानिजल्पितानित्यव
हारवचनानियेषांतैः प्रत्येकदेहेप्रारब्धबुद्धिरल्पैश्चस्वलवेसुपरमपुरुषार्थबुद्धिर्येषांतैर्मूढजनैः प्राकृतभि

श्रीरामउवाच विकल्पकलनाजालज्वलितैरल्पबुद्धिभिः भेदैरुद्भवतांनीतः संसारकुहरेभ्रम
सः १ सतांकथमिवास्थेह जायतेजालपंजरे बालापत्यानमिवोक्तिफलंमुकुरबिंबिते २
इहापिविद्यतेयेषांपेलवासत्त्वभावना प्रावृष्णस्थामिवाशोषंकालस्तामपिकृंतति ३ ॥

श्रोदासीनादिभेदैः देवानादेयोपेक्षादिभेदैश्चस्वयुक्तोरागद्वेषादिभिरैक्यसंसरत्य, स्मिन्निति संसारो ब्रह्मांडेन
स्यकुहरेबिलेभ्रमोन्यथाग्रहः उद्भवतांप्रतिरूढतांदृढच्छेदतामिति यावत् नीतः प्रापितः १ जालमिवदुरात्यया
कृष्य बंधकाविषयाः पंजरमिवपरिच्छित्यबंधकोदेहस्तयोः समाहारः प्रतिसिद्धत्वादेवावस्तुभूतेइहसंसारे
सतांविवेकिनामास्थाकथमिवजायतेनकथंचिदित्यर्थः तत्रदृष्टांतोव्यप्रसिद्ध इतिसूचनायैवकारः नदेवदृष्टांतेनदृष्यति
बालानामेवेतिमुकुरेदर्पणे २ इहदृष्टेपिसंसारेयेषांपेलवात्तत्त्वाप्रसत्त्वभावनासत्त्वाश्रयता प्रावृषिवलदृष्णा
ग्रास्तुपेलवमानेनचाद्याचावलेवतिजीविष्णुकीटावलेविनाग्रस्तानंतमिव प्रत्येकंनिर्विशेषंयथास्यात्तथार

984

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
६२

दंडोवलंबनयष्टिस्तद्रूपेणालंबनीयपादेनोपलक्षिता कासायोवायुः मुखमोनाद्यविक्षोभो यस्याः ३३ ग्रस्याः श्र
सितायाः संसारव्यसनरात्रः सर्वत्रेर्ष्यावशस्य संबंधिनीं ग्रंथयति रागादिभिर्वासयति चित्तं सभावेति गायो
विषयभोगः कल्पशास्त्रिंथदूर्य्यवनस्थक्त्वा मायाश्रयसूनाषादेहरयस्थायाष्ठिमेगतानवानाज्ञीश्रीर्विराजते सोऽट
यंसोरम्यमंदवायुप्रसरादिभिरितिमर्थः ३४ स्थितेनीविनाशामानसीतिश्रेषः ३५ सथाहुर्लं ३६ यत्रयेषुजते

दंडहस्तनीयपादेनअस्खलंनीश्रुद्धकैः कासाधोवायुमुखनाम्नरायोपिन्नत्रत्यति ३३ संसारसंह
तेरस्यासंधकृद्यांछिरोगता देहदयस्थानवानाज्ञीकामश्रीर्विराजते ३४ जरावंदोदयसिनेशरी
रनगरेस्थिते तृष्णाद्विकाससमायातिश्रुनेमवलकेवलं ३५ जरासुधालेपसितेशरीरांतःपुरं
नवे अशक्तिरार्तिरापस्थितिष्ठतिसहवमंगनाः ३६ प्रभावोऽग्रेसरीयत्रजरानयतिजंतुषु कस्त
त्रेहसमाश्वासोममममंदमतेर्मुने ३७ किंतेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेणजरागतेनापिहिजीव्यते यत्
जरानमस्यामजितानलानांसर्वैषणानामतिवस्तुकेवेति ३८ इतिश्रीमोक्षोपायेषु वैराग्यप्र
करणेवालानवगुणानामद्वाविंशतितमः सर्गः २२ ॥

जराजयत्यभिभवतीत्यत्रे।
पुवननिर्विपशरीरेषु प्रथमं
वाभावो वृद्धः मरणास्मरः सोऽस्यास्तीति सरीत्यवसुपग्रागंतेयत्वयः प्रभावाग्रेसरीतिपाठश्चेत्स्पष्टः तत्रतेषु
शरीरेषुमध्ये यदिहास्मिन्शरीरे ममकः समाश्वासो विस्रंभः ननुवसिष्ठादीनामपितत्त्वमेतदित्याशंक्या
हमंदमतेरिति अनंतनतस्थितियावत् ३७ दुर्जीवितदुःखजीवनेदुर्ग्रहोदुराग्रहस्तेनकिंयथैमित्यर्थः सर्वैषणा
सर्वाननभिलाषान् ३८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे द्वाविंशतितमः सर्गः २२ ॥

गं
६२

985

नैवतारोलवणादिचूर्णैर्नैनत्रिपुसमं त्रपुकृतमिमितियावत् ईश्वरः स्वामी शिवः कूष्मांडस्यनेनैवोनाय
वर्द्धितना २३ नकुसुलतामंगाप्रविवामाद्युकेव आयुर्भिन्नायुः प्रवाहे सततं चलतिसति २४ यौवनमेवा
लवतिविषयविलसितनापुलकंथके नथाभ्रवीरामिषस्पगर्हिनीभवलोकुः २५ नैवबदेहनंगलेनवकी
शिवा आक्रोशोशोदने आनावस्थ २६ आईकाहेदयमानेत्वाला यामपिसीत्कारः प्रसिद्धः २७ तन्नीयल्ला

पलितकंसमालोक्यजरायात्वत्रिपुसमं शिरः कूष्मांडकंयंकेणंसाकालः किलेश्वरः २३ जरात
कुसलतोफलकाशूलाल्पस्पविकुंतति प्राणीवनीवृत्तस्पबलमायुर्विसनवं २४ जरामानीर्विकायुके
यौवनांदुलयोद्दला पश्चल्लासमायातिप्रारीरामिषगर्हिनी २५ काचिदस्तिनगत्यस्मिन्नामे
गलकरीतया यथाजराक्रोशकरीदेहकेगलनेतुकी २६ कासश्वासस्रीत्कारराडः स्वयम
तमोमयी नराज्वालान्वलेयेशायस्यासौरट यपर्वरि २७ नरसावकृतामेतित्रकावपवपल
वा नातननीतनुर्नेणांलतापुष्पानतायया २८ स्याकर्षयथवलदेहकर्षणपादपं युनेमरण
मातंगोऽन्नतपुत्र्वतिलणात् २९ मरणास्पपुनेवातोनृपधवलपामरा आगच्छतोत्रनिर्यातिस्वा
धिव्याधिपताकिनी ३० ननिताःशत्रुभिःसल्यप्रविश्यापुरीकोटवे नेनशनीर्णरातस्यापञ्चपापुत्रि
तितामुने ३१ नरातपारबलितेशारीरसस्तनातरे आक्रम्यमतशिरावः सदितेनमनागपि ३२

नेत्रुःशारीरं २८ कर्षयपादपं कदलीतरुंउद्धरति उन्मूलयति २९ आगच्छतन्त्राणामिष्यन्तः वर्तमानसमीपेवर्त
मानवत् नराधवलवामरोयस्याः सासीयाध्याधिव्याधीनांपताकिनीसेना ३० आदिकोटदेहः प्रवेशोपर्वनविव
रेपिपेयेण प्रविष्टाः ३१ नपारारोहिमेतेनवलितेसकुचिते शलाणीद्रियाण्येव शिराःतोवाबालाः ३२ ॥

श्री· गी· वे· टी· ६२

कायमुक्तेशे: पीडतैरणकारिणी बकाशपिसाग्रयद्रुमपीडिकालंवशमिदं रोगलदूणैनोरगेणाकीर्णात्रसं
यावद्रौलिनावनम्मरणकौशिकः कुलोधानमान इति सचयः १३ खनमांधपश्रूलैनितदेवतिमिरमंधकारः १४ द्र
वीर्हाथीहस्थानः प्रज्ञानांसंभूलं १५ अधिरुपर्यो.प्रननिनद्विनामगायेतिभावः १६ प्राभातिईषदोभते १७
कामधवक्काणितधृतिसन्नकरणमुसीनागृध्रीग्रामिषमिवनरस्नावेगेननिगरणायेवादन्नइत्ननयः १८ प्रव

नगानीर्णवक्रीयावत्कायक्लेशाणकारिणी रौतिरोमोरगाकीर्णकंयद्रुमशिरः स्थिता १३ तावः
दागतधवाशुकलोपिपरिहूयते यन्नांधतिमिराक्रांतीकृतेनमरणकौशिकः १४ सायंसंध्याघना
नोवेतमः समन्ततुधावति नरोवसुविहृहृवसुतिः समन्तधावति १५ नराङ्गसमितंदेहद्रुमहहूवहः
रनः गृध्धापततिवेगेनश्वेनमरणमर्कटः १६ शून्यनगरमाभातिभातिक्षिन्नलताद्रुमः भोगना
गृहिमालेशोननग्नानतेरवपुः १७ तणाञ्जिगरणायेवकामसक्कोमिनकारिणी गृध्रीवामिषमाद
नेतसंसेवनरंनरा १८ हृष्टहृवसोल्लकेवाशुप्रयुग्रशिरसिलग्ना प्रलनातिनरोहृहृकुमारीके
रवयथा १९ सीत्कारकारिणीपांसुपरुषापविनन्नं शारीरंशातयत्येषावात्येवतरुपल्लव
वे २० नरसोयहृतोदेहोधनेनर्तेवतोगतः तथारतिकराकीर्णापरिहानाञ्जनश्रियं २१ न
रात्मोन्नोदिनैवयंशिरः शिवविरहहूतः विकासयतिसंरम्भवानकामरूपहन्ती २२ ॥

नातिविनाशयति कुमारीबालिकाकैरवंकृपुदं १९ वात्याद्वशिशिरतवायुसमूहः सादिसीत्कारयति
शारीरंतरुपल्लवंवर्णांसवृधसंकुकलाविद्यारयत्येवेतनापि २० परिहानाभुतनसश्रियंसाम्यं २१ नरैरवस्पाल्ले
कोद्भदी शिरपवशिलविरहहूपर्वतोर्धदेशः वानकामोरोगोनावेवकुपुहृतीकुमुदलतांसंरभ्यसोपांगविला

६२ गे· सयति २२ ॥

988

समस्याहोत्रसर्वपर्याय: कामिन्यानवनीतकलेवरंसर्वेग्रहसंकरभेऽत्रयथानयापश्यंतिनदेवोपपात्स्यति
शिथिलेति शिथिलितान्यारीर्त्तानिसर्वांगानियस्यातं ४ अनायासेनविनैवायासंकदर्थयितेदैन्यंप्रापयि
तेशीलंयस्याः आरतापत्निमुता ५ उन्मत्तकमितिऊनयायोवस्तु ६ आरीर्त्तप्रतिहीर्त्तगर्हाभिलाषातिश
य: वृत्तपदेसकलस्यालोकिटयविस्तावशेनपुरेषांपश्यंतस्यातां आक्रमेराक्रमणे: ७ दैन्यदोषप्रचुरा ८

शिथिलारीर्त्तसर्वांगानवनीतकलेवरं सर्वेपश्यंतिकामिन्य:पुरुषंकरभंयथा ४ अनायास
कदर्थिनासुहीलेनरसालले पलायवगत्किपत्नासयन्नेवाहत्तोगता ५ दासा:पुत्राःस्त्रियश्चैवा
बांधवाःसपुत्रस्तथा हसंत्युन्मत्तकमिवनरंवाईककेपिते ६ इ:प्रेष्यंनरंढंदीनंहीनंगुणणया
राक्रमै: गुणोत्रहतमिवारीर्त्तंगर्हायप्यतिहृदके ७ दैन्यदोषमयीदीर्घाल्लिदिवाहृप्रदायिनी स
र्वापदामेकस्थलीवाईकेवर्दतेस्पृहा ८ कर्तव्यंकिंमयाकश्चपरत्रेस्यतिदारुणं प्रपतीकारयोगं
हिवर्द्धनेवाईकेमयं ९ कोऽहंववाक: किमिवकर्त्तास्मिकथमेवच तिष्टामिमौनमेवेतिदीनतो
देतिवाईके १० कथंकदामेकिमिवस्याद्वृत्याद्देशेजननेननात् इत्यनल्पतरांचिंताचेतोदहति
वाईके ११ गर्हाभ्रुदेतिसोल्लासश्चपभोक्तेनशाक्यते प्रत्यंदयतेनूनंशक्तिदोषेनवाईके

कष्टमितिदौर्मनस्याद्योतकोनिपात: ९ कोऽहमित्यादिदीनतायाएवोल्लेख: किंकर्तव्यतासाध्यसाधना
चिंतापरो १० वाईकेननाचक्षाणाम्य प्रथाऽकलक्षणापर्वापिचेत: दहतिइतिसंबंध: इदसर्वस्याकेचइत्याद्य ज=
विषयसंवादयोननार्थ: ११ भोक्तुमशक्ते जरणाशक्तिस्तकेभोक्तुमशक्तिस्तादिशक्तिदोषस्य १२ ॥

पतति: पतत्सु लेसरणानन्तरजरादिभीत्या भोगेष्वहं न रमे इति संबंधः शाम्याम्यहमुपरतोऽस्मि उपैमीति वर्तमान
सामीप्ये वर्तमानवत् २६ इति वासिष्ठता॰ वैराग्यप्र॰ एकविंशतितमः सर्गः २१ बालकौमारवियोगार्तिविषा
दभरसंकुलं ~~[illegible]~~ विना परिभवस्थानं वृद्धत्वमपि निंद्यते ननु कामादिदो
षप्राबल्यान्मालिन्यं यौवनेऽस्त्विह वृद्धावस्थायां न तद् इत्याशंक्यांतोविनीते: युवयोज्ञादिभिर्दुहे सेव्यमानस्य बहुनर
सतं भविष्यतीत्यर्थांकानन वृद्धः रवस्थानानामान्तर्संविभिन्नवेगात्विनतः प्रथमं सबलत्वात्ग्रासिसर्पाणां दयापरऋ

आपातमात्ररमणेषु सुदुस्तरेषु भोगेषु नाहमलिपक्षतिचंचलेषु ब्रह्मन्रमे मरणरोगजरादिभी
त्या शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं प्रयत्नात् २६ इति श्रीमोक्षोपायेषु वैराग्यप्रकरणे स्त्रीजुगुप्सा
नामैकविंशः सर्गः २१ श्रीराम उवाच अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्पिबति यौवनं यौवनं च जरा
पश्चात्पश्य कर्कशतां मिथः १ हिमाशनिरिवाम्भोजं वात्येव शारदम्बुजं देहं जरा नाशयति नदी
तीरतरुं यथा २ जर्जरीकृतसर्वाङ्गी जरा जरठरूपिणी विरूपतां नयत्याशु देहं विषलवो यथा ३

लेऽकृत इति न्यायेन कर्कशतामत्वमाह अपर्याप्तमिति अपर्याप्तमसंपूर्णं क्रीडाकौतुकाद्यभिलाषे पिबति अ
सति यौवनं च स्त्र्यादिभोगाभिलाषे अपर्याप्तमिति योज्यं १ यामशरण्यां परमप्रेमास्पदं स्वत्वायतनं स्पष्टं देहस्यैव शि
थिलीकरणेन कृतघ्नत्वं प्रस्याशुभ्रमाह हिमाशनिरिवेत्यादिना हिमं प्रशानिर्वज्रमिवेति हिमाशनिः अंबुजं अंबु:
कणं तृणाग्रस्थमिति यावत् २ जरठरूपिणी योऽस्त्रिविकं यदि स्वयं न यातना स्यात्कथमन्यांस्तथा कुर्यादिति वि

बलवोप्यकृऋ इति शेषः ३॥

ग्रं॰ ९॰

कर्पूरगोरोचनचंदनादिकृतास्त्रिलकरचनाविशेषाः पत्राङ्कुराः पीयते शुष्यते शोषणे अकर्मकत्वाद्भा
वेलः २७ स्त्रियः केशालेत्त डुलोलः उन्मेलासेवलोलिका लो भ्रमस्य भूसंबन्धात्तीर्थ चामरवद्व्यंजनतो या
ति उडुवन्नलत्रवत् २८ पिबंति शोषयंति पांसवो धूलयः कं वं मांसमरं नीति क्रव्यादाद्यनेकशः सं
नीतिशेषः शिवासृगाली २९ स्थितिः मर्यादाः ३० संचयहूनेसे चहस्तलक्रूनेसंस्थानेसन्निवेशं वसात

यस्मिन्नुद्यानन्तरेषु लेपत्राङ्कुराः स्त्रियः कोपेन न विना व्रतान्पीयन्ते तेन जंगले २७ केशाः श्म
शानदूतेषु यान्ति चामरलोलिकां श्मश्रूणि सुदृढबद्धान्भान्ति दैवेरव निमंडले २८ पिबंति पांसवोत्क्र
क्रव्यादाद्यान्यनेकशः वर्मानि च स्त्रिवांशुकेषु यानिर्गुणवायवः २९ इत्येषा ललनांगानामवि
वेणीव भाविनी स्थितिर्मर्यादाः कश्चिन्नादिकं भ्रान्तिमत्त्वथावद्य ३० भूतपंचकसंचारसंस्थानेलल
नाभिधं रसाद्भिपतवेदनकथं नामधियाग्निनः ३१ शालाप्रतानगाहनाकटूच्छफलमालिनी
स्वलालोना लतामेति विनाकोपानुसारिणी ३२ कंदिग्भूतनयावेतोच्चनगर्धोपमाकुले परमोद
धुपाटलेदृश्यध्वहशुगोयथा ३३ शोकश्चानापरमायाति न रूपगलकरुणीपरः निबद्धःकरिणीलोला
विंध्यलानेयथागजः ३४ यस्मान्नीनस्पृमोगोस्थानिः सौकस्यसकभोगभूः स्त्रियस्स्वकानगास्यकेनगस्य

रागात् प्रियालिनो वृद्धिमानकथमभिपतन प्रदेकृत्पत्तृवस्त्रेतिचकारेणलोडपिसमुच्चीयत इति के विना ३१ या
वलौकिकं डुः एवं कटुकफलं येऽहिकश्चोकरागादिकं नीच त्वलवलवमिश्रत्वात्कटूच्छमतालेस्मारणेनलताविशे
षः तस्से शालाद्भुनाकदूतावानानामसृता उन्नालतोऽर्ध्वविस्तीर्णतां ३२ याकुलेऽकुविंतयेतिगम्यते यतपक्व
नेन निविडेनगर्येनचनाभिलाषेणांयकोदिशंगमिष्यामि कथंनलप्स्यामीत्येवंभूतयावेतामोहश्रुपाटने ३३ ला

त

स्वामीभवेन ३५

नेयाते ३४ भवनेभूःसंभवः ३५ ॥

कण्यत्रमत्स्यीसाहितिविस्मात्यांदीनवामवलेनाकृष्यमत्स्यपचतीतिप्रसिद्धं तथामत्कार्यैरलीकस्मा-
न्नौकेकृत्वासखाश्लाघ्वंनैतावत्ताप्रेणप्रभृतेमानोविलासोवर्ष्मनेचितचिन्तापद्धारेणविनाशोमोत्कंठयाकांतया
नेतकृतद्रियनेवशीक्रियतेइत्यर्थः १७ विकीर्णाः प्रसारिताः वागुराः जालानि १८ १९ वडिशंमत्स्यबंधनके

मत्कार्योकृत्वासमक्षेणभ्रूभंगंगरलवेलक्षया कांतस्येपियवेनेनः कस्येवोबोधोविलात् १७ कामनाम्ना
किरातेनविकीर्णामुग्धचेतसा नार्योनरविहंगानामंगबंधनवागुरा १८ ललनाविपुलालानेमनो-
मत्तमतंगजः रतिशृंखलयाब्रह्मन्बद्धस्तिष्ठतिमूकवत् १९ जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्दमचारि-
णां पुंसांदुर्वासनारज्जुर्नारीबडिशपिंडिका २० मंदुरेवतुरंगानामालानमिवदंतिनां पुंसांमंत्र
इवाहीनांबंधनंवामलोचना २१ नानारसमयीचित्राभोगभूमिरियंमुने स्त्रियमाश्रित्यसंयाताप
रामिहहिसंस्थिति २२ सर्वेषांदोषरत्नानांसुसमुद्गिकयानया दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तु
ममस्त्रिया २३ किंस्तनेनकिमक्ष्णावाकिंनितंबेनकिंभ्रुवा मांसमात्रैकसारेणकरोम्यहमवस्तु-
ना २४ इतोमांसमितोरक्तमितोस्थीनीतिवासरैः ब्रह्मन्कतिपयैरेवयातिस्त्रीविशरारुतां
२५ यास्तातउह्यैःस्थूलैर्लालितामनुजैःप्रियाः तामुनेप्रविभक्तांग्यः स्वपंतिपितृभूमिषु २६ ॥

टकस्तत्रमांसपिष्टपिंडिका २० मंदुरंमंदुरावाजिशाला २१ इयंभोगभूमिर्ब्रह्मांडलक्षणा इहसंसारेपरांदृष्ठांसं-
स्थितिंसंयातापाप्ता २२ सुसमुद्गिकयाहृद्यसंपुटिकयाअलंपर्याप्तंप्रयोजनंनास्तीत्यर्थः २३ अवस्तुनातुच्छे-
न २४ विशरारुतांविशीर्णतां २५ स्थूलैरत्युत्कटैर्भिर्लालितालालिताः पितृभूमिषुश्मशानेषु २६ ॥

स्या+ अतिदूरेसंयमिनांदाहकंयथातथाज्वलतापथिनरकाणीनांदूरस्थापिनार्यंस्मारइंधनमितिकारणेन:सर
सापथिनीरसाइतिसरसत्वेऽविरोधाभास: अपथ्यादाहकत्वमित्थं,पीधनविशेषणमेव यथावतत्रापिसरसएव
विरोधाभास: परिहारस्तुवासनारूपत्वात सरसत्वात्रापानतः नीरसा: परमार्थत: एवंचारूपापातत:दा
हकंफलतइति १२ यामिन्याआकारोंधकार: सपदसइवा कवरीकेशपाशोयस्या: तरंत्य:अमंत्या
स्तारकानक्षत्राणिएवलोचनानितानीयस्य तरुनारकेचचलन्कनीनिकेलोचनेयस्या: एवमिंदुबिंबमेवइंदुबिंब

ज्वलतामतिदूरेपिसरसापथिनीरसा: स्त्रियोदिनरकाणीनामिंधनंचाहदाहकं १२ विकीर्ण
कारकवीनतारकलोचना पूर्णेंदुबिंबवदनाऽकुसमोत्करहासिनी १३ लीलाविलोला
पुरुषाकार्यसंहारकारिणी परैर्विमोहनकृद्भि: कामिनीदीर्घयामिनी १४ पुष्पाभिराम
मधुराकारपल्लवशालिनी भ्रमराहितविलासाप्यालसनस्तवकधारिणी १५ पुष्पकेसरगौरां
गीनरमारणोन्मुखा इहामुत्रमनैवरूपकांताविपलतायथा १६ ॥ ॥ ॥

मिवबावदनंयस्या: कुसुमोत्करएवकुसुमोत्करइवहासोयस्याअस्तीतिविग्रह: १३ शृंगारलीलाभि
विलोला:पुरुषायस्यांयतएवतेषांकार्याणांयत्रवश्यकर्तव्यानांधर्मविवेकवैराग्यादीनांसंहारस्यकारि
णीदीर्घयामिनीवअर्धमायुर्विनाशयेतिभाव: १४ नकेवलंपुरुषार्थविघातितापिलनर्थदेहेनापीत्या
ह पुष्पेत्यादिद्वाभ्यां भ्रमराइवतएवबाधतिविलासोलीलायस्या एवंस्तनाएवस्तनाविवबा १५ पुष्पकेस
रेपुष्पकेसराणीववाउन्मत्तानांकामोन्मादातत्सेविनापूर्वोनांमूर्छामरणादिवैवश्यंददाति १६ ॥

११

विपुलाशयो विवेकविस्तीर्णबुद्धिः ३ अंगेति केशमलामंसशो लुंठंति उपक्रमंति क्रव्यादा मांसाशिनो गृध्रगोमायवाद
यः ४ रयः प्रवाहः मुक्ताहारस्य उल्लसिता शोभा यस्मिन् स्तनेनेष्टा स एव ललनास्तनः श्मशानदिगंतेण संबंधः आस्वा
द्यते रुच्यामस्याने प्रथमः ओदनस्य ६ दिग्धान्युपलिप्तानि करभस्य उष्ट्रस्येव ग्रहः प्राग्रहः ग्रासग्रहणमि
तियावत् ७ अविचाररमणीयत्वमापातः यत्नेनापि धीनितिवा कल्प्यते पुनर्नेयं नो मोहैककारणं विना विभ्रमैकनिमित्त

इतः केशा इतो रक्तमितीयं प्रमदातनुः किमेतया निंदितया करोति विपुलाशयः ३ वासोविले
पनैर्यानि लालितानि पुनः पुनः तान्यंगान्यंगलुंठंति क्रव्यादाः सर्वदेहिनां ४ मेरुशृंगतटोल्ला
सिगंगाजलरयोपमा दृष्टा यस्मिंस्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ५ श्मशानेषु दिगंतेषु स एव ल
लनास्तनः श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिंड इवांधसः ६ रक्तमांसास्थिदिग्धानि करभस्येव यावने न
श्यैवांगानि कामिन्या लीलालं प्रसुपिदिकोग्रहः ७ आपातरमणीयत्वं कल्प्यते केवलं स्त्रियः मन्ये तदपि
नास्त्यत्र मुने मोहैककारणं ८ विप्रलोलालसदायिन्याम मदमन्मथपूर्वकं को विशेषो विकारिण्या
मदिरायाः स्त्रियास्तथा ९ ललनालानसंलीना मुने मानवदंतिनः प्रबोधं नाधिगच्छंति दृढैरपि श
मांकुशैः १० केशाकज्जलधारिणो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहंति तृणवन्नरं ॥

कं तत्र न हितं यथा विधं शुक्तिरजतं तापस्त्रीति भावः ८ विकारिण्याः स्वतः कामक्रिण्यादिविकारवत्याः स्खलन
कलहादिविकारकारिण्या वा ९ समं कुलीनाः मदमोहान्वयप्रसायाः प्रबोधं विवेकजागरणं १० नार्यः स्त्रियः
दुष्कृताग्नेः शिखा ज्वालाः नेदं वनं द्रुमैः रूपया द्यतीति केशाति केशा इव कज्जलानि केशान् कज्जलानि च धार
यितृशीलं यासां दुःस्पर्शाः स्पृष्टमशर्कराः लोचनप्रियाः प्रियदर्शनाः अतएव नरं तृणवद्दहंतीति ॥ ११ ॥

993

गे॰
५८

ननु बाल्यवार्द्धकयोर्मध्यपातित्वात्कथं यौवनस्य साधनतायोग्यताप्रसिद्धौ यौवनस्यापि दोषबहुलत्वात्कालिकदापि
पुरुषस्य साधनसंपन्नापुरुषार्थप्राप्तेरभावप्रसंगः न सर्वं यौवनं निंद्यते किं तु यौवनमेव सत्यौवनं तत्पुरुषार्थ
पर्यवसितमेवेति लक्षणैः सद्यौवनस्य दुर्लभतामाह विनयेति आर्याः शृन्यातुनिजनाश्रास्पदं स्थानं यस्य
येन तानां साधूनां आस्पदं प्राप्तावसरत्वान बहिष्कारित इति वा गुणैः शांतिदांत्यादिभिः जगति संसारे हि शास्त्रो
पार्थे इहास्मिन्नतुष्टं नक्षत्रापि दुर्लभं किमनातेपार्थः अंबरगं काननं नंदनवनं यस्मादेवीन पातितोऽयंतस्य ना+
पर्यंतिस्वसन्निधिमितिविनयाः कल्पवृक्षैर्भूषितमार्यैर्जनैर्देवाः सेव्यमास्पदं प्रतएव करुणयारस्यया उज्ज्वलि

विनयभूषितमार्यजनास्पदं करुणयोज्ज्वलमावलितं गुणैः इह हि दुर्लभमंगसुयौवनं जगति का ४
ननमंबरगं यथा ४५ ॥ इति श्रीमोक्षोपायेषु वैराग्यप्रकरणे यौवनगर्हा नाम विंशतित
मः सर्गः २० ॥ श्रीरामउवाच मांसपांचालिकायास्तु यंत्रलोलेंगपंजरे स्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याः मु
स्त्रियाः किमिव शोभनं १ त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबु पृथक्कृत्वा विलोचने समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परि ह्य सि

नेगुणैः फलपुष्पसमृद्ध्यादिभिः कल्पलतागुणैरावलितं वेष्टितमिति वा इह अविरुद्धलभमितियोज्यं ४५ इति
वा. वै. प्र. विंशतिसर्गः २० प्रसक्तनरकद्वारनिषिद्धनिखिलभोगिकाः स्त्रियोऽत्र विनिंद्यंते पुंसां नरकजन्मदाः
येषु स्त्रीपिंडेषु पुंसां रमणीयताभ्रमस्तेषां स्वरूपं विविच्य दर्शयितुमुपक्रमते मांसेत्यादिना स्नायवः शिराः ग्रंथयते
ग्रंथिस्तेन शालिन्याः शोभमानायाः मांसमय्याः पांचालिकायाः प्रतिमायाः स्त्रियाः शकटादियंत्रमिव लोले चं
चले अंगपंजरे शोभमानमिव यन्मन्यते तत्किं न किंचिदित्यर्थः १ उक्तमेव प्रपंचयति त्वगिति पृथक्कृत्य नयननेत्रविलास
विभ्रमस्तत्र विवेकेन शोभनतां दर्शयतीति तथा गीति समाहारद्वंद्वः रम्यं चेत्तत्र स्वा किं मुधेति नो चेदिति शेषः तथा

येषु यौवनारण्येषु हृदि स्थानेषु हृज्जंगले कलितानि विहितानि फलितानि संजातफलानि प्राप्तस्यावकाशः अचिरादेव क्षयमेष्यती
ति भावः अतो स्मा सममा यथा स्मिन्नाहं येन निस्सिन्ननाम्नयुक्तिः २४ उक्तमेव प्रपंचयति उदितेत्यादि षड्भिः २५ परांको
टि उत्कर्षकाष्ठां विवलांति गच्छंति बुद्धिमिति यावत् सत्त्वराः सत्कंतार्थः हर्षबत्ती स्मरदर्शनात् तदानन्दे तिपरि
णाये २६ विवलांति विशेषेण मांसं बहंति विशेषेण वर्धन्ते इति यामिनी रात्रिः २७ विकाराश्रिन विकारावालली ला

हितानि कलितानि येन फलितानि हृज्जंगले पुंसनाशमरस्यांदिनसमाप्तसमर्दैश्च २४ उदितेनैव प्रया
त्येव शरीरायुवनाकराः लोनेनैवाल्पभासस्य हृत्कालिमामणोर्यथा २५ परापरपरांकोटिमा
ध्यारोहति यौवने बलानि सत्त्वराः कामास्तदानुगामिकेवलं २६ यावदेव विवलांति रागद्वेषपि
शाचकाः तावत्समेति संसर्गेष्वायौवनयामिनी २७ नानाविकारबहुले वराके तरुणाशिनि १
कारुण्यं कुरुताकारे प्रियमाणेऽस्मिन्यथा २८ हर्षमायाति यो मोहात्पुरुषः क्षणभंगिना यौवनेन म
हामूढः स नरपशुः स्मृतः २९ मानमोहान्मदोन्मत्तं यौवनं योभिलष्यति अचिरेणैव दुर्बुद्धिः प
श्चात्तापेन युज्यते ४० ते पूज्यास्ते महात्मानस्त एव पुरुषा भुवि ये सुखेन समुत्तीर्णाः साधो यौवनसं
कटात् ४१ सुखेन तीर्यतेम्भोधिरुत्कृष्टमकराकरः न कल्लोलबलोल्लासि सदोषहतयौवनं ४२ ॥

श्च २८ क्षणभंगिना यौवनेन मोहाद्यो हर्षमायाति स नरपशुः मनुष्यः सन्नपि पशुरेव यतोसौ महामूढः ॥
२९ मानमोहात् अभिमानसहितादज्ञानात् अभिलष्यति सावबुध्या सज्जने ४० सुखेन अहिंसासत्या
स्तेयब्रह्मचर्याद्युपेतयेण उत्कृष्टानां महतां मकराणां ग्राहाणामाकरः खनिः रागादिकल्लोलानां ब
लेनोल्लसनशीलं हतं निंदितं कुत्सितानि कुत्सनैरिति नितस्वरूपः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

विनाकाशेप्रकाशदुष्ककाशाणिविवेकहंसप्रसरादीनांसर्वेषांगुणानांहंसानेसाधुसंगमसदाचारप्रयत्नादिभिरुत्पाद्यंते इतिमन्मानसेसर्वेषांविशेषाविशेषणभावेकामवातात्मवनिपातः अपूर्वत्वमद्धंसानामपिसद्गुणानामितिपावन् वितिरोऽर्थं अपनेतुदंतःसमर्थः अनिलपतेगुणानांयौवनेहंसानामपगमेहेतुत्वाच २७ पांडुरतामितिविषयवासनोपयोगैः विपर्यः आकुलैःशालिनिःसेवकैःक्वकावाङ्विभिन्नाणुत्कण्ठितैर्विसंयोगैःकुंकुराःकुंसहाः पराकोटिरोषोत्कर्षप्रदेशांच २८ रोषाणामालिःसमूहः इद्धवतस्त्रियायौवनमदोविलासेनेत्याद्विलासः २९ वनेगुणपरागनिरुद्धविवे

सर्वेषांगुणसर्गाणां परिशुद्धवनमसमाः अपनेतुंक्षितिंदृसोविषमोयौवनानिलः २७ नयंतिपांडुतां
वक्रमाकुलावकरोल्कटाः आवेदंतिपदंकोटिंक्रुद्धायौवनपांसवः २८ उद्दीपयतिरोषालिंवि
कृततिगुणावलिं नराणांयौवनोल्लासोविलासोद्धतविभ्रमं २९ शरीरपंकजवनेऽञ्चलोम
तिषट्पदी निवध्नन्मोहयत्येषनवयौवनचंद्रमाः ३० शरीरखंडकोद्भूतारम्यायौवनवल्लरी लग्ना
मेवमनोभृंगंमदयत्युन्नतिगता ३१ शरीरमरुतायोग्याप्रयौवनमृगतृष्णिका मनोमृगाःप्रधावंतःपत
तिविषयावटे ३२ शरीरशर्वरीज्योत्स्नाविवेकेमारिणःसदा लहरीविविनांभोधेर्यौवनामेनलक्ष्यते ३३

कपटलताहृदयंपंकजवनंववलोमतिषट्पदीवुद्धिभ्रमरीअर्थान्तदभिमानकोशेनिवध्नन्मोहयति ३० शरीरलतायाःखंडकेप्रत्यवनलतेड्कुरेनेवा वल्लरीगुच्छमंजरीमदयतिमोहयति उन्नतिगुल्कर्षप्रदेशांच ३१ शरीरमेवमरुभूमिस्तत्र कामातपतापेनउत्पन्नाप्रतिभातायुवतायौवनेसैवमृगतृष्णिकातांप्रतिधावंतःविषयलक्षणेऽवटेगर्ते ३२ शरीरमेवशर्वरीतांविलसंत्यःज्योत्स्नाचंद्रिका विवेकलक्षणस्यकेसरिणःसदास्कंधलोमतेनहिंसकत्वेन लहरीवीचीमाला

नारुतेननन्तरलाक्षेवलान्वितनृतिः ओगानुस्मयान्नुवद्विलासानिसुर्मासनासिनद्रीदृशानि यस्याः १९ नलेवनंतोप्येथिलं २०
नरलाक्तस्मार्तयोयमिलिन बोकेवलनस्रस्यंतिकिलवमस्येने पीतिपोलनायलस्रहः २१ मानभंगस्तमनस्विनामर
लोपमद्दनाद नाशायैवेति अभिमानपवेनद्देमस्य अप्रथमाअभिमानैर्मद्देभवन् लव्युमाविवेकिपुरुषमनाशा
यायः पानायनिर्मालाने अभीष्टसत्यनायमनम: २२ इह्वालाभविषेयाभ्यामेनदोहाल्लोषल्लफकरोटनान्येवा

शकालेचनकल्लोलाभीमानेत्रिवर्मनदी नलनाकरणनवलान्नृमानवलितांतरा १९ साकांतानोस्ता
नौपीनोनेविलासानद्दाननं नाकृष्णडरितिविलाभिर्यानित्रनवेलोस्नः २० नवेनरलन्नलानैंठवानभि
हस्याधवः पूर्णयंतिननद्विक्षेननरलगणलवेषया २१ नाशायेवमहार्णवस्यदोषमौक्तिकधारिणः
अभिमानमहेभस्यनिर्मालानेद्दियौवनं २२ मनोविहंगलबूलानांदोषाशीविषधारिणां ऊोषरो
हनभूतानांयौवनंवनकाननं २३ रसकेसरसंबाधंकुविकल्परलाकुलं इक्षितावेचरीकाणांउ
छकविहीयौवनं २४ कुलाकुलकुफलाणांकुलस्यस्लीनवारिणां आधिव्याधिविहंगानामालयोनवयो
वनं २५ अनागतसंख्यानांकल्लोलानांविलासिनां अनपेक्षितमर्यादावारिधिर्नवयौवनं २६॥

कृताःदोषाए
वाशीविषाः सर्पाः वनेतिविटे २३ रसस्तेनेद्रतिरसः सएवलवमकरंदस्तेनकेसरबेविषयेसरंति प्रसरंतीतिरागाद
यएवकेसराः तैरसंबाधं निविडितं दलानिपत्राणिचंचरीकाः भ्रमराः षट्पदाः २४ कृतंपापमकृतंपुण्यंलो
किककार्याणिवाकुलाकुलानिपतनन्द्रेतत्वान्कफलाः आलयोनीडं २५ असंख्यातावेगगतसंख्यानांकल्लोला
नांविकल्पतरंगाणांविलसनशीलानां अनपेक्षितमर्यादः अनवधिः अनपेक्षितमनिश्चंनरादिः स्वमेवमर्या॥

५६ श्री॰ दायपर्यवसानमूर्यस्येतिवा २६॥

997

भोगकाले मधुरं अनन्तरं स्वादु द्वेषे तिक्तं परिणामे मनः दूषयति दूषकत्वेन दोषाणां भूषणमलंकारायमाणं सुखायाः क
लोलासंरंभविलासः ९ विप्रलंभदं वंचकं १० सर्वस्य लक्षणमनोहरस्य सत्वजातस्य मध्ये अग्रेग्रेसरं श्रेष्ठमित्य
र्थः गंधर्वनगरदर्शनस्य सदृशं विभ्रमात् तस्य देशेऽर्थस्य च पश्यतो भ्रमेणेदृगर्थः ११ व्यापकत्वा इषुप्रपातकालेन ला
लं प्रतिपत्तिनिलावत्कालं सुखदं १२ रमणं रमणीयं सद्भावः शुभचिन्तनं १३ सर्वदाः दुःखदाये केचन समारंभा

मधुरं स्वादु तिक्तं वा दूषणं दोषभूषणं सुखकल्लोलसंरंभं यौवनं मे न रोचते ९ असत्यं सत्यसंका
शमचिराद्विप्रलंभदं स्वप्नांगनासंगमं यौवनं मे न रोचते १० सर्वस्याग्रे सर्वपुंसः क्षणमात्रमनो
हरं गंधर्वनगरप्रख्यं यौवनं मे न रोचते ११ इषुप्रपातमात्रं हि सुखदं दुःखभासुरं दाहदोषप्रदं
नित्यं यौवनं मे न रोचते १२ आपातमात्ररमणं सद्भावरहितांतरं वेश्यास्त्रीसंगमप्रख्यं यौवनं
मे न रोचते १३ ये केचन समारंभास्ते सर्वे सर्वदुःखदाः तारुण्यं संनिधिं यांति महोत्पाता इव क्षये १४
हार्दांधकारकारिण्या भैरवाकारवानपि यौवनाज्ञानयामिन्या बिभेति ज्ञानवानपि १५ सुविस्मृत भगवान्=
शुभाचारं बुद्धिवैधुर्यदायिनं ददात्यतितरामेष भ्रमं यौवनसंभ्रमः १६ कांताविवियोगजातेन हृदि
दुःस्पर्शवह्निना यौवने दह्यते जंतुस्तरुर्दावाग्निना यथा १७ सुनिर्मलापि विस्तीर्णा पावन्यपि हि यौ
वने मतिः कलुषतामेति प्रावृषीव तरंगिणी १८

भैरवाकारवान् भगवानी
स्ते सर्वे इत्यन्वयः क्षये प्रलये १४
श्वरोपि यौवनयुक्ता ज्ञानरात्रेर्नूनं बिभेति कथमन्यथा स दैवविवेकज्ञानचंद्रं धारयतीति भावः १५ भ्रमं
भ्रांतिं संभ्रमो मोहः १६ दुःस्पर्शः स्प्रष्टुमशक्यः शोकवह्निस्तेन हृदि विनिर्दह्यते १७ दोषमार्जनेन निर्मला
औदार्येण विस्तीर्णा गुणाधानेन पावनी चकारः शैत्यमाधुर्याद्युत्कर्षसमुच्चयार्थः ॥ १८ ॥ ॥

अतएव वयस्य वशं प्रसक्तं देहो लोलानां ललनानां वृत्तीनां किं वलोला वृत्तीनां चंचलस्थितिकानां चित्तानां अवृत्तीः वृत्यर्णह निस्त्रिंशेषाने तद्भावात् देहो प्रसज्जाति निलियावत् अर्थयति प्रयच्छति यथा निर्भ्रमादिदेशं नाथ व्यालानां करत लेपितं सिद्धांजनं लोलवृत्तीनां तत्र यथं प्रमाणानां वृत्तीः अनात्मवत्त्वानि भूमिसिद्धानादिव्यवधानतिरस्कारेण। स्वैरं निधिदर्शनं समर्थं नाभिलियावत् तत्र यौवने नाहं दर्शयंत कामं चित्ता स्वं वशीकृत्य चित्तमतत्यवतद्रूपं तस्या यं तत्प्रकृष्ट नरकादि देहेन नाशय वेदेहैश्वर्यप्राप्य लाच दृष्टाः आरंभाः सीदूलक लहादि अमनारंभा ये भ्रमसे तथा।

चित्तानां लोलवृत्तीनां ललनालिवावृत्तीः अर्थयत्यवशं देहो व्यालानामंजनं यथा ४ तैस्तैर्दोषैर्दुरारं
भास्वरैर्नानाशाश्रय तद्रूपं प्रतिलिप्यति दृष्टान्तेनैव योगुप्ते ५ महानरकबीजेन संततभ्रमदायि
ना यौवनेन न येन नष्टा नष्टा नामेन ते जनाः ६ नानारसमयी चित्रवृत्तान्तनिचयोम्भिता भीमा
यौवनभूर्येन तीर्णा धीरः स उच्यते ७ निमेषभासुराकारमालोलघनगर्जितं विद्युत्प्रका
शमशिवं यौवनं मे न रोचते ८ ॥

ते ते प्रसिद्धा रागलोभादिदोषाः प्रतिलंपंति विनाशयंति ये दोषाः। तेन यौवनेनैव दृष्टाः प्रतिपादनीता इत्यर्थः अतएव महानरके निमग्नाः ६ रसाः शृंगारादयः कह्ना दयो विषयाभिलाषाः उत्तरजालानि च प्रादुर्भावमयद् रागलोभादीनां चोरव्याघ्रसर्पादीनां [illegible] वैराश्रयं देहेनभिवृत्तांतनिचयैः अभिताः पूरिता भूः यौवनारण्यभूमिः ७ यौवनानि बहुलानि गर्जितानीव साभिमानोक्तयः। यौवनानां मेघानां गर्जितानि च यस्मिन् अतएव विस्फुरितप्रकाशमाने ॥ ८ ॥ ॥ ॥

लोभद्वेषमदासूयामानमात्सर्यदूषितं कामाद्यनर्थसंदृब्धं यौवनं चात्र निंद्यते प्रस्तबाल्यमतिमौर्ख्यांशक्रिया
वतेभ्यो दुःखबहुलं यौवनं तत्स्वभावाज्ञानाभोगसंविन्निमित्तात्सुखहेतुत्वेनैवेति स्पृहणीयमेवेत्याशंकात
स्पष्टतामनर्थतां प्रपंचयितुं पूर्वक्रमेण बाल्यानर्थनिरूपिता संभ्रमेणाभोगोन्मादेन भ्रान्त्यावस्थमाणका

श्रीरामउवाच बाल्यानर्थमथत्यक्त्वा पुमानभिहताशयः आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेण
तु १ तत्रानंतविलासस्य लोलस्य स्वस्य चेतसः वृत्तीरनुभवन्याति दुःखाद्दुःखांतरं जडः २ स्व-
चित्तबिलसंस्थेन नानासंभ्रमकारिणा बलात्कामपिशाचेन विवशः परिभूयते ३ ॥ ॥

मपिशाचादिनावाअभिहताशयो दूषितांतःकरणः आचतुर्दशवर्षं मांडव्येन मर्यादाकरणात्तत्यावाल्यं
निपाताय यौवनं तन्निपातायैवेति भावः १ तत्र यौवने अनंताविलासाश्चेष्टा यस्य वृत्तीः रागद्वेषादिपरि
णामान् जडो मूर्खः २ परिभूयते विवेकं तिरस्कृत्य वशीक्रियते ३ ॥ ॥ ॥

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
५४

अपरं प्रागुक्तान्दृष्टान्तानपि कदर्थंयंत्याववयवकृपायानाथनिष्ठुरपर्यंतं २४ २५ मिथ्यावस्तुष्वेव कल्पिताः कल्पनास्त्यनाद्बहिर्यस्याः २६ कदाचिद्दोषेच्छया कृत्वालोभुवने भोजनं दास्यामीति अनावृत्तेन संतुष्टस्तदेव भोक्तुं वाञ्छतीति प्रसिद्धं २७ अन्तश्छिन्नेति: शीतातपादिदुःखविशेषवेदनं यस्य उर्वीकृतोह्यहस्तस्य २८ उड्डीनमुड्डयनं

बालो बलवता केन मनोवृत्तिविलासिना मनसा तप्यते नित्यं ग्रीष्मेणेव वनस्थली २४ विद्यागुरुगतो बालो यामेति कदर्थनां आलानस्थनागेंद्रो विषयेहस्मभीषणां २५ नानामनोरथमयीः मिथ्याकल्पितकल्पना दुःखायानन्तदीर्घाय बालता पेलवाशया २६ संतुष्टो भुवने भोक्तुमिंदुमादातुमम्बरात् वांछते येन मौर्ख्येण तत्सुखाय कथं भवेत् २७ अंतश्छिन्नेवशक्तस्य शीतातपनिवारणे को विशेषो महाबाहो बालस्यार्धीकृतस्तथा २८ उड्डीनमभिवांछंति पतत्राभ्यां स्वपरायणाः भयाहारपरा नित्यं बाला विहगधर्मिणः २९ दैवाद्गुरुतो भीतिर्मातृतः पितृतस्तथा जनतो ज्येष्ठबालाच्च शैशवं भयमंदिरं ३० सकलदोषदशाभिहताशयं शरणमप्यविवेकविलासिनः इह न कस्यचिदेव महामुने भवति बाल्यमलं परितुष्टये ३१ ॥ इति श्रीमोक्षोपाये वाल्यजुगुप्सानामैकोनविंशः सर्गः १९ ॥

उड्डणाभावश्छांदसः पत्राभ्यां लक्षणया बाहुभ्यां विहगधर्मिणः पक्षिसमाः २९ ३० संकल्पाभिर्दोषदशाभिर्विहिताशयं दूषितान्तःकरणं अविवेकलक्षणस्य विलासिनो निरंकुशविहारशीलस्य शरणं गृहं चिदिति निपातोऽप्यर्थे एवकारो भिन्नक्रमः कस्यापि परितुष्टये सुखायालंसमर्थं नैव भवतीत्यर्थः ३१ इति वा॰ वै॰

ॐ एकोनविंशः सर्गः १९ ॥

1001

1002

संक्लिष्टयतो मिलतोः ऊचापलेनतस्य युक्तानर्थे १४ श्रोतृत्वेनाक्रांतान्तेन सस्थितस्यकाशान स्थितिनमध्यस्तेनून-
मिन्नसेता १५ अंगुरक्षितौतृमभान्तकोरुदवः सुखमभावे १६ दुःखभूतानि प्रभूतदुःखानि दृश्येमनारीति १७ न
नदातिषवेदुः सदेनवैयमेणाविमतिकावेणसूक्तेना सूक्तं १८ कौलेयकः श्वाविशेषवणानिसाधारणानि १९ वा

मनः प्रकृत्यैवचलंनालंबं चलतांचदं नयोः संक्लिष्टयतो ज्ञानात्कडुवांनः ऊचापले १४ स्त्रीलोकैः
तडितैनैः स्वालानालैकेलंबनाडैः चापलं स्थितिनं प्रस्थैर्यश्रुतिं क्रांतवेतसः १५ श्रोतृत्वेचमन
श्चेवसर्वोस्वैवहितुलिंउ श्रालराविवलक्ष्येतेसननलेअंगुरक्षिणी १६ सर्वाणि दुःखभूतानि सर्वे
दोषाङ्कराश्रयः बालमेवोपनीवंतिश्रीमैतन्निवमानवः १७ नवंनवंप्रीतिकरं नशिष्टः सत्यदं
यदि प्राप्नोति नदस्तीयाति विषवेषमसूक्तैं तो १८ स्तोकेनवशमायाति स्तोकेनैतिविकारितां
श्रमेध्यपवरमनेबालः कौलेयकोयथा १९ श्रुतस्ववाक्षद्धदनः कर्दमाक्तोजडाशयः वर्षोति
तस्यतमस्याद्यालस्यसदृशः शिशुः २० भयाहारप्रदंदीनं दृष्टाहृष्टाभिलाषिव लोलबुद्धिवा-
दुर्धर्षेबालंदुःखाय केवलं २१ स्वसंकल्पाभिलषितान्भावानप्राप्यनम्नधीः दुःखमेन्यवलोवा
लोविनिष्कृतःश्चावाश्रये २२ दुरीहालच्छलत्यविवदुवक्रोत्स्वणानिच बालस्यपानिदुःखानि

ध्यामश्रकदृष्ट्योङ्गमस्यजडाश्रयो, तदुह्विदचेतनस्य वर्षोदिनंनमसूर्मावपिवाप्याद्दयः प्रसिद्धाः २० भयंचप्राहार
श्चभयाहरो हृष्टसन्निहितंयत् दृष्टंप्रसन्निहितं लोलबुद्धिवडुधीयस्य २१ भावान्पदार्थान्विनिष्कृतः छिन्नः २२
दुरीहाभिर्दुष्टचेष्टाभिर्दुष्टमनोरथैर्वालच्छलस्तणानि प्रामास्यदानि वहुभिर्वैकैस्त्रंतभिर्वचनोपायैरुत्सवेण

लक्ष्मा लि॰ ८

क्ष्मा

नीतिलतकमविन २३

विष्णुगीता। २३

पुरःस्थितंप्रतिबिंबमिवस्फुरंतंस्वनेनिविडंग्रहीतुंस्पृतिलक्षणंचित्तेननस्थितंयत्रप्रतिबिंबैर्वांछनानिवहूलानि भ्रांतिस्नानानियस्मिन् ग्रुनणल्वनानासंकल्पैः पेवल्गुनर्छमितिमिथ्यावत् नतस्मकल्पितविषलाभाद्दाल्हवे सर्वंनछिन्नमिवसंस्थितोभिवस्तदाइः वितनमनोयस्मिन् ६ अयेलृतलक्षणयाहुःखंदुःखमेवदाभयादपिभयो नरोमयैः ग्रड्डच्छाग्रस्तानेनहिरवल्लोलुपत्वे ७ सामान्यविशेषाभ्यांदुश्चेष्टितदुर्हितस्वंकलाभ्यांकायिकत्वेनमा नसत्वेनचलीलादीनांभेदः भेदस्सावनाश्रमं ८ निष्फलेपिकर्मणिवालस्यमनश्चवचनादपिकोनहलेन

प्रतिबिंबवदन्यानांसंकल्पैकवशंबाल्यमालनसंपीर्णंमनःकम्पनलालावहं ६ नलवल्गानि लालसत्वानलमीमापरेपदे यदृयच्छेप्सावेद्याकस्मायदिहितद्भवेत् ७ लीलासुदुर्विलासेषुदुरीहा स्वदुराशये परमंमोहमाधत्तेबालोबुलवदातपन् ८ विकल्पकलिताकारंभदुर्विलासंदुरास्पदं शै शवंशासनायैवपुरुषस्यनशान्तये ९ येदोषायेदुराचारादुःक्रमायेदुराधयः तेसर्वेसंस्थिताबाल्ये दुर्गतेइवकौशिकाः १० बाल्यंरम्यमितिव्यर्थबुद्धयःकल्पयन्तिये तान्मूर्खपुरुषान्ब्रह्मन्धिगस्तुहत चेतसः ११ यद्दोलालोलितमनःपरिस्फुरतिवृत्तिषु त्रैलोक्याभावमपितत्कथंभवतिवहये १२ सर्वे षामेवसत्त्वानामसर्वावस्थास्वपवहि मनश्चंचलतामेतिबाल्येदशगुणंमुने १३

कल्पितम हारंभंदुरास्पदंदुः ष्प्रतिष्ठशासनायपुरुषोविहितनकश्चान्ताडुनादिदुःखायैवनविश्रांतये ९ दुष्कृमादुष्कृतवाःकौशिकावायसारा तयः १० यच्छेकिंतबाल्यंरम्यतरमितितत्राहबाल्यमिति अतिसलरागादिविशेषाभावेरसाभाविकात्मसत्ता विर्भावसंभावनाधीनबाल्यरम्यतापरेतिभावः ११ तदरम्यतामेवोपपादयतियदेत्यादिना त्रैलोक्यंराज्यमम गलेनदयीत्पनयः १२ नकेवलंमनुष्याणामेवावस्थामपिसवेतेनसत्वानामितिमाहसर्वेषामिति मनश्चंचलाति

ॐ, शयस्पदंदुःखातिशयहेतुताप्रसिद्धैवेतिभावः ९

अज्ञानतनुधारेणापरोक्षेणैवब्रह्मणि निर्विकल्पसमावस्थानाल्पमप्यत्रनिंद्यते नतुनरदेहस्यसर्वाअवस्थादुः
खरूपाः तत्राद्यस्यसर्वंजनसहृद्लीयत्वादवस्थानवत्वात् यथामहाराजोवा महाब्राह्मणोवामहाकुमारो
वा प्रतिष्ठीमानेदृश्यमानात्ताश्रयींनितिक्रस्याबाल्यस्यानेदृग्भ्रूकुलनप्रतिपादनादिस्याशुकविस्तरेणतस्या
नर्थबहुलत्वंप्रपंचयितुंश्रीतिमानीतिलब्धापीतिकार्यंश्रोकेनोनाकर्तव्याभिनिवेशः प्रक्रमाहित्वातृती
यायामेनयनवानितिवनादिनप्रकृतसर्वमेदेनान्वयः नेदलाद्युक्तिया आकाराङ्कुतविधशरीराणियस्मिन्
अन्यत्रवंबलसमावेसंसारसागरेजन्ममानुष्यजन्यबाल्यंकेवलंदुःखायैवलभ्यते जंतवितिशेषः अपिना

श्रीरामउवाच ॥ लब्ध्वापितरलाकारेकार्यंभारब्धवंनिमिणि संसारसागरेजन्मबाल्यंदुःखाय।
केवलं १ अशक्तिरापदस्तृष्णामूकतामूढबुद्धिता गृध्नुतालोलतादैन्यंसर्वंबाल्येप्रवर्तते
२ रोषरोदनरौद्राभिर्दैन्यजर्जरविनासृच स्मरणंबंधनंबाल्यमालानंकरिणामिव ३ नमृ
त्यौनजरारोगेनचापदिनयौवने ताश्चिंताविनिकृंतंतिहृदयंशैशवेयथा ४ तिर्यग्जा।
तिसमारंभः सर्वैरेवावधीरितः लोलाबालसमाचारोमरणादपिदुःखदः ५ ॥ ॥

मनुष्यजन्मनः अतिदौर्लभ्यंद्योत्यते तथावक्ष्यति स्तनोवैखलदुर्निष्प्रपतरमिति १ प्रतिज्ञाता।
र्थंप्रपंचयति अशक्तिरित्यादिना गृध्नुतासाभिलाषतातल्लाभवर्णादिविषयेगृध्नुताक्रीडाकौतकादि
विषयेतदलाभेदैन्यमितिभेदः २ वकारोऽनुक्तानेनदुर्दशासमुच्चयार्थः बंधनंअधिकरणेल्युट् आला
नंगजबंधनस्तंभः ३ जरारोगेसमाहारद्वंद्वेएकवद्भावः तास्तादृश्यः परितः कृंतंतिछिंदंतीवपी
डयंतियाः यादृश्यः ४ तिर्यग्जातयः पश्वादयस्तैः समआरंभोयस्य अवधीरितोभर्त्सितः ॥५॥

या+

पुरःस्थितं प्रतिबिंबमिव स्फुरंतं स्वं तेन निबिडे प्रज्ञाने प्रतिफलितं चित्तेन तस्मिन्नपि प्रतिबिंबितैर्वचनानि बहुलानि
प्रतिस्वानानि यस्मिन् प्रतप्तवनानामसंकल्पैः येवलगुरुनद्धमिति यावत् न संकल्पितविवलाभादालूने
सर्वतश्छिन्नमिव संकीर्णमिव स्वदाद्दुःखितमनो यस्मिन् ६ भयं लक्षणयाद्दुःखं तस्य मेवुराभयादपि भयो
तरोयतेः प्रद्दुष्यायमानेन हि सज्ञानप्रत्यये ७ सामान्यविशेषाभ्यां द्दुष्टद्दुर्हिसर्वं कलाभ्यां कायिकत्वेनमा
नसत्वेन च लीलादीनां भेदः भेदसाधनाश्रमं ८ निष्फलेपि कर्मणि बालस्य मनवचनादपि कौतुहलेन

प्रतिबिंबवर्तिनां नानासंकल्पैरलं बाल्यमालूनसंकीर्णं मनः कस्मात्तलावदे ६ नलवद्यति
लानस्वलानमीलायदेपदे यद्दयशोभवेद्गद्याकस्मात्परिहितं तद्धवेन ७ लीलास्वद्दुर्विलासेवुद्दरीस्व
स्तद्वराग्ये परमेमोहमायन्बालोवल्लवद्यपतन् ८ विकल्पकलितारंभद्दुर्विलासद्दुराख्पदं श्री
प्रावबुद्धासनायेवपुरुषस्यनज्ञानये ९ येराबायेद्दुराचाराद्दुःकमायेदुराधयः तेसर्वेसंस्थितावाले
द्दुर्गेत इवकौशिकाः १० बालस्यमिति नार्थेवुद्दयः कल्पयन्ति ये तान्स्मृर्वेपुरुषांबलान्यवालसहला
चेतसः ११ यद्वदोलालकृतिमनः परिस्फुरति रुद्रित्व त्रैलोक्याभवनमपि तत्कथं भवति तद्दये १२ सर्वे
षामेव सत्वानामसर्वावस्थासु पवदिह मनश्चलत्वमेतिवालस्यदशागुणाश्रुने १३

कल्पितम
हावंभद्दुराख्पदंद्दुः

प्रतिष्ठासनायत्र वौद्धिकानकष्टानाद्दुनादिद्दुःखायेव न विश्रांतये ९ दुष्कर्माद्दुहनराः कौशिका वायसारा
तयः १० यत्र किं न बालं रम्यतरमिति न त्वादृग्बाल्यमिति प्रतिस्वरागादिविदेषाश्रेहस्वाभाविकान्मसर्वा
विर्भावसंभावनार्थीन बाल्यरम्यता परेतिभावः ११ न तद्रम्यतामेवोपपादयन्ति यत्रेत्यादिना त्रैलोक्ये प्रभवमसम
गलेतद्यीत्यन्वयः १२ नकेवलं मनुष्याणामेवाभवमपि तत्सर्वत्रैनाभित्याह सर्वेषामिति मनश्चलाति

ॐ, शायस्पदुःखातिशायहेतुता प्रसिद्धैवेति भावः १४

1003

श्री. वा. वै. टी. ५२

यतास्तद्बुद्धिः स्वाकीटीनां मिथ्याज्ञानमेव ज्ञानास्वसौख्यकिकास्व समस्तायसूनुता ५६ यदाहृदपवर्गेन किंचिद्दा
पिसत्यं नत्वात्तदंतः पालिप्सीरमणितयेवेमित्स्नमद्दवदस्याश्रयेण सूक्तापि शरीरेण जीवसमूहः यतार्यते वि
त्रमाश्चर्यमेतदित्यर्थः ५७ यदि ननवाविप्रलंभेन कायस्य किंचित्स्वयोजनं स्यान्नरायुर्नेनापि तदपि नास्ती
त्याहस्ताभ्यां ५८ कार्यांगिमेस्मा विकथावनान्यवपरः प्राक्तनीभसंभ्रमः स्वार्थं स्वार्थंस्नृत्यं यथास्यात्तथानि
ष्फलः परार्थसृष्टोपीनर्थः ५९ ज्ञनः कायादिदृश्यप्रपंचस्यासत्त्वं तत्राह मिथ्येति यतो मिथ्याभूतस्याज्ञान

यत्तावयाकीलसैवकायवद्दारायान्या मिथ्याज्ञानेऽतात स्याद्धलितानकहमेकिका ५६ न किंचि
दपि दृश्येऽस्मिन्सत्येतेन हृदनात्मना चिद्रूपस्य शरीरेणानेन नाविप्रलभ्यते ५७ दिनैः कतिपयैरेव वि
नेरांत्रुकणो यथा यतत्यथमयत्नेन नदं०ः कायपल्लवः ५८ कायोयमविनाशायायोवुद्धरांडुनिधा
विव स्वार्थकार्ये परार्थे वर्तेयविस्फुरति निष्फलः ५९ मिथ्याज्ञानविकारेऽस्मिन्स्वप्नसंभ्रमपत्तने का
येस्फुटतरापायेत्वणमास्थानमेहिन ६० नहिदृन्तश्रवदश्रेष्ठगंधर्वनगरेष्वव स्थैर्यं येन विनिर्णीतं
स विश्वसितु विग्रहे ६१ सततं भंगुरं कार्यं परं परावितयज्ञानजं येहृष्टहृतिष्व प्रबलरोषमिदं तक
लेवरं तृणमिवाद्यमयोग्यस्त्वरंस्यित्नः ६२ इति मोहोदयिकायज्ञानामाष्टदशाः सर्गः ९

स्याविकाय इत्यर्थः स्वप्नसंभ्रम नगरवत्स्येयुग्यवासस्यां अंगीनीनामायोरस्त्ररीरपक्वस्पर्शनात् स्वशरीरे यथा का
मेपरिवर्तनं इति स्फुटे: नगरस्वनाशविकस्याप्यावत्स्यसनाकत्वादित्यर्थः ६० विश्वसितु विश्वासं करोतु विग्रहे दे
हे ६१ हृदद्वृतिष्वभंगुरत्तनाशोऽत्रास्वस्वान्तकर्माख्योपनायवलास्वहृतेषु परार्थेष्वसततंभंगुरं कार्यं समूहं विनयेना
येन डिच्छरष्ट्रास्त्यस्लम्भोपिज्ञाननपंलव्योन्कर्षतत्कृतस्तत्राह प्रबलरोषमिति नाशहेतुरोषसामग्रीवाहु

स्यादित्यर्थः अपोह्यतत्त्वज्ञानिरस्य ९२ अष्टादशाः

९

1005

श्री. ५२

वलनं वलः प्रतानं वेष्टनं निपातो, योगातिरक्तत्फलस्यस्यर्यं वधिनः यातोमरणं यस्याः निपातफलैर्द्धविते: या
तायस्याइतिवा ४८ कर्मनैष्कर्म्यभावापंकायातेषु विषयपल्लवेषु कथंकेईदंश्याप्रकारेईदुवेमिकः ४९ निःसा
रानीरसाः कायाण्वत्रयालावायवोर्ज्जायवन्नाः इतोमार्गेणमानमस्यदृत्याप्यलिमात्रपरिशेषेणवाधूलि
सहितेनाकाशमार्गेनानवत ५० प्रचदीपस्यतरीरयोर्गन्यागातीविनाशोत्पत्ती सर्वश्लोकार्थमुक्तं पृथक्शरीरस्यने

धीर्वैराग्यबलयानिपातफलयानया नदेहबलनयाकार्यं किंचिदस्ति विवेकिनः ४८ मुक्तकर्म
मकोष्णुष्ककृटिसेवनतोगतः नर्त्तयेनेयामविरात्मकथंदेहदुर्द्दरः ४९ निःसारसकलारंभाः का
याश्चपल्लवायवः इतोमार्गेणगच्छतोनाहमुपैर्नेहकेनचित् ५० नायोदीपस्यमनसोगच्छतोनास्तायते
गतिः प्रागच्छत्प्रभावंगच्छतीवस्यकदाचन ५१ बद्धाश्यायेषुशरीरेषुवद्धाश्यायेनगतिस्थितोना
नोहमटिरोन्मतानिधिविधात्सपुनःपुनः ५२ नाहंदेहमनोदेहोममनायमहंतथा इतिविश्रांतवि
नायेतस्तुनेपुरुषोनमाः ५३ मानावमानबहुलाबहुलाभमनोरमाः शारीरमात्रबद्धास्यप्रतिदोषा
दृश्योनवे ५४ शरीरस्तवप्रस्थापिन्यापिशाच्यापेस्तलागता यदहंकारचमत्कारपाच्छलेनछलितावयं

५

हकेनचित्नायतइतिसंबंधः ५१ प्राश्यासारवविरस्यापित्समनन्वायभिमानः केटोकेपिपीनःपुनर्देहवच
नमतिशयार्थः ५२ अयंदेहोनचदाहिवज्ञोदेहोहंन इतिविचार्यविश्रांतचित्ताः परमात्मनीतिशेषः पुरुषा
योनमाः पुरुषश्रेष्ठाः विलसद्रूपायवनिवा ५३ शेषदृश्योदेहयोविशेष्याः संतिशुक्लवर्णनयंति ५४ अहं
कारस्यचमत्कृतिर्भोगतत्सलादिः सैवपिशाचीचंचलेनकपटेनछलितानाप्रसारसंसारनामायापायसारापदावेण्यना।

ऊजेरः+

नानुसरंतिनानुगच्छंतिकुतेपालनयौवनकृपकाद्वेत्रेतितत्रपकाष्ठावाहितिकुतश्चा: ३९ चलत्प्रपलःले
लेलवमानेयत्तुनलकणाः सन्निधानानमेनेभकर्णाग्रप्रवेतितन्मन्ते भंगुरोनपुनरः ४० प्राप्तिव्याप्तिकंटकग्र
नतनतनत्वात्कठंऽवेः शिथिलः नत्वृतः स्वद्दस्वभावः ४१ बालपल्लवमिवपेलवंसृष्टीनतुनोकाश्चर्यपेलवमि
तिपाठे क्रियाविशेषणंयात्राश्रयदासाऽसत्यज्ञापियोसपना ४२ नानिष्ठनः ग्रनः सूत्रीपभुक्तान्येववीक्षितार्थ

मरालावसरेकायानीवंनानुसरंतिये तेषुनामकृतेघ्नैरेवात्यावत्सुधीमतां ३९ मत्तेभकर्णाग्रच
ल: कामोल्लेवानुभंगुरः नसेवनोतिमोयावत्माव्देवैनत्रानाम्महे ४० पवनसंघट्टनचलः पेल
वःकायपल्लवः नमेत्सत्वृद्वनस्त्रनेष्टोमेक्षुनीरसः ४१ पुष्पकापीनाविरंकालंबालपल्लव
पेलवा नतुनासेव्यतेनविनाश्यमनुधावति ४२ नास्येवसत्वद्धःखानिभावाभावमयात्मा
सौ भूयापत्तुमवन्कायःप्राकृतोहिनवनुते ४३ सचिरंप्रगुणीकृत्यासंसेव्यविभवश्रियः
नोत्थायमेतितनसेव्यैर्यकायः किमितिपाल्यते ४४ तदाकालेनवामेतिपूर्वकालेनयाश्रुतिं समप्रवा
विशेषतःकायोभोगिरसविद्रयोः ४५ संसारसंभोधिनिष्ठवेत्स्साऊहरकानेरे समक्लिष्टतिपुत्केदो
सूकोयंकायकल्लुषः ४६ दहनेकार्ययोग्यानिकायकाष्ठानिभूरिशः समतायाश्चाविदोयतनेकं

विनेश्वनरंविदुः ४७

ग्येवत्तुयाद्रूढस्यसर्वनाशायरामर्शाद्धिनापिहिर्वंवनेवीध्यालम्यतेत्याकृतःपामरः ४३ संसेव्यसंप्राप्यड
ढ्रोयंउपचयप्रतलकंवाश्येयेषुविनाशितां ४४ तत्त्वेवऊहरकमस्यन्छिद्रंसमस्ववसूढः यतएवप्रकेहः प्रा
ल्पोहारात्रकूलेछ्वावेष्टाविधुवः यतएवसूकः उ३ उपसर्पणेनतस्यज्ञादिवाग्विकलस्यकल्लोपलतितड
विद्रियेर्द्वविषयकर्दमरसास्वादिनात्कल्लुषः ४६ दहनमेवकार्यार्थोपयोजननंतयोग्यानि तेषुतेषामध्ये ४०

1007

सरमास्नुनीवश्रणृगैरन्यकृतकष्टादिकादि पीडनयात्र पीडितांतरं आंकारोभीषणाधुनि: १९ २० मर्कटिकाप्र
सिद्धा कवारविष्कंभकाष्ठवा २१ लघाहूर्णितेनोवक्त्रपालेयवर्णेन मसृणं स्निग्धं यंत्राणीव वरहस्तककटारीति
तेषामिव संधीनां संचारेभ्रमणादिः तेषांखवसंचारोवायनलएवसदातनं प्राप्तस्वेष्मकस्तेनो नवातमिवश्रोत्या
स्वरन्सवलादिभावमापादिते २२ स्थितानि बहूनि ताम्बदीपाः नमः पुत्रैः श्रात्रानां थकारस्रवाहैः २३

नवोर्णनाभिनिलयं स्वस्मामृतिमांतरं आंकस्वकारिपवनेनेह देहगृहं मम १९ प्रवेशनिर्गम
मग्रवातवेगमनायतं विततातरगवातांतनेहं २० जिह्वामर्कटिकाक्रांतवदनद्वारभीषणं हृष्ट
दंताखिपशाकलंनेह २१ वक्त्रपालेयमसृणयंत्रसंचारचंचल मनःसदाब्धुनोतवानेह २२
स्मितदीपप्रभोद्भासितलणमानेस्वस्वरं हृणांव्याप्तनमःपुत्रैःनेह २३ समस्तरोगायतनेवलीव
लितपत्तनं सर्वाधिसागराद्भनेनेह २४ ग्रतलंतोमर्विषमास्तन्यानिःसारकोटरा तमोगारह्नतिकू
मानेषोदेहाटवीमम २५ देहालयंयथापायितेनसंक्रामिगुनीपुरुष पंकमग्नमसुब्धंगजमल्पव
लोयया २६ किंक्रियाकिंवरामेनलिक्रिकायेनकिमीदिनैः हिनैः कतिपयैरेवकालःसर्वनिकृंत
ति २७ रक्तमांसमयस्यास्यसबाह्याभ्यतरंतुनै नाधोकधर्मिर्णोहिकैवकायस्यरम्यता २८

वलीतक्कूशोयिस्मं पत्तनेनगरं निवासस्थानमितियावत् आधयोमानसदुःखानितान्येवसागरः प्रा
धान्येनभोगपत्वान्नैर्गहनंदुर्गमं ग्रसणापायमानेवा २४ श्रलांणीद्धियाणेवक्रूरताभल्लूका: २५
२६ ईदृतेः चोहितैर्मनोरथैर्वा निकृंतति छिनत्ति २७ सबाह्याभ्यंतरं विमृश्येतिभावः २८

1008

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
५॰

स्नायवः शिरास्नायवस्तंत्र्यो वीणादिस्वराणि तंपलवद्धवेत्वा यस्मिन् अस्थांगुल्याद्याडीनं त्र्योः स्नायेइनिकत्रिंषयः संकोलेनपूर्णं २१ अवष्टंभः स्तननप्रतिविधानं मिथ्यात्वन्नं मेमोहे अस्तानं नस्तूणाधाराधारस्तंभो कर्मधारेयावा २२ इरीदारइरोष्ठासेवरम्यारासहस्रणपीडिनादासीयस्मिन् २३ मलपवमलावृत्ते दोषवद्हलेनर्निर्गाक्केस्रविष यस्तु हलत्तपैभांडैरूपस्कैरदिंमादिसाधनैस्तु संकीर्णः दावनस्वणादिभिमयादिविस्तीर्णानादिहेनदूपावा २४ गं

प्रस्तूतं स्नायुतंत्रीकं रक्तांबुकृतकर्दमं नरामंकोस्वयवलं नेहं देहगृहं मम २१ विन्नभृस्यकृतानेन
वेष्टावष्टब्धसंस्थितिः मिथ्यामोहमहास्थूणो नेहं २२ मूर्धजाच्छादनच्छन्नं कर्णकोशचंद्रशालिकं
शरीरोग्रंथिनिर्बद्धं नेहं दुःखार्भकहतक्रंदं स्वावेशयामनोरमं इरीदारस्यदासीकं नेहं २३
मलावृत्तविषयस्त्रह्मांडोपस्करसंकटं प्राणानदाववलितं नेहं २४ गुल्फयुग्मतलविश्रांतजानूरू
स्तंभमस्तकं दीर्घदोर्दारुसंकटं नेहं २५ प्रकटादनगवाक्षांतःक्रीडन्नयनापृहाणने विनाडहि
तकंयानं नेहं २६ मूर्धजाच्छादनच्छन्नं कर्णश्रीचंद्रशालिकं शरीरोग्रलिनिर्बद्धं नेहं २७
सर्वांगच्छयसंचारचलनेरोमवर्धवांकुरं संपूर्णपीटविवरं नेहं देहगृहं मम २८ ॥ ॥

यास्तंभस्य गुल्फ आधारकाष्टस्थानीयस्तत्र विश्रांतस्य प्रतिष्ठितस्येत्यर्थात् जंघास्तंभस्य जानुमस्तकं तट पि स्वाधाराधारपरंपरया प्रतिष्ठितमेव मूलशैथिल्ये सर्वशैथिल्यापत्तेः दोषोबाहू २५ प्रकटानस्ताणिः तानेंद्रियाणि अस्तानंद्रुहिपकटेति तद्विशेषणं क्रियाविशेषणं वा २६ मूर्धजाः केशास्तएवच्छादनं छदिः कर्णावेवकुंडलपुत्रकादि श्रीयुक्तेचंद्रशालेशिरोगृहेनिर्बद्धाः काष्ठचित्रकाः २७ पेटविवरउदरच्छिद्रं २८

1009

गं
५॰

सतस्पत्वकृपलत्वाद्मांगलिकत्वेनतुल्येद्रुमस्तत्केन्यान् किंतनतुल्योद्रुमः शुभोद्रुमस्तुलिवापाठः १३ स्कंधा
शाखेनवाहूलत्यते लतेशालेसमेशुपलाक्तो इयमन्वः श्रोत्रमात्स्यशाखौ शरीरमेदननेयोजास्यकेनैवस्तस्तना
निरूपणात् पवनोत्तमाणः १४ श्रोमनीजानुनीमध्यमन्वेणीयमामतत्वाविधेयः कायएवतस्मसद्दशुभा
गोयस्मसयावस्त्रसच्छायायायोवनकोनामाश्रीतसद्धायायावशुकस्नान्कामपाश्यलिषेवितइत्यर्थः १५ श्र

२+ नृमाउंनंत्रीगेहंकोयकाककुलालयः किंमनतुल्योद्रुमः श्रीमंशुभाशुभमहाफलः १३ सस्कंधोव
लताजालोहस्समस्तवकसंस्टवः पवनस्पंदितास्पेषस्सांगावयवपल्लवः १४ सर्वेंद्रियखगाधारस्सना
तुस्तंभउन्नतः सम्मसच्छाययायुक्तः कामपाथनिषेवितः १५ मूर्धःसंजनितादीर्घशिरोरुहतृ
णावलिः यहंकारगृध्रकृतनीडकोतरः सुस्थिरोदयः १६ विच्छिन्नवासनाजालमूलत्वाडुलेवा
कृतिः आयासमविरसःकायस्कस्तोयेनमखायते १७ कलेवरमहंकारगृहस्थस्यमहागृहे ल
ठत्वभ्युत्तवास्थैर्यंकिमनेनगुरोमम १८ पंक्तिबद्धेंद्रियपशुवलतृष्णागृहांगनं रागरंजितस
र्वांगनेष्टंदेहगृहंमम १९ पृष्ठास्थिकाष्ठसंघट्टपरिसंकटकोटरं प्रांत्ररज्जुभिराबद्धंनेष्टंदेह
गृहंमम २० ॥

प्रारीर्घतिछेदः सतोपर्यपिकृविरमणो सतिःप्रसिद्धा १६ विभक्तवासनालतणप्ररो
हजटाजालवेष्टितमूलत्वाडुःलेवाडुरुच्छेदाख्याकृतिःस्वरूपंयस्यआयासःश्रमःसएवविविधप्रायासोविर
पदैर्घ्यतेनविरसः प्रियसंस्पर्शहीनोऽस्तसप्त १७ लुठतनभ्युमौपतितावापरिवर्ततां १८ वलंतीतृष्णःप्रसरंतीत्र
स्नालक्षणागृहस्वामिनीयस्मिन् अनएवरागेणकामेनगेरिकादिरंजकद्रव्येणचरंजितानिसर्वांगानियस्मि
न् १९ पृष्ठास्थिलक्षणकाष्ठानांसंघट्टनेनपतितः संकटःसक्तविनावकाशःकोटरोयस्य प्रांत्राणिमलधात्र

प+१
रसादिप्रसरार्थांदीर्घपेशपः २०॥

श्री·
वा·वे·
टी·
४५

1011

त्वेनाग्रन्तः स्कंधोंसः प्राग्वांशस्तंभदृढीकृतं देना स्नायुबद्धप्रायान्वलितास्ते बांधो येरिण वद्धा नामाधारस्तंभइवा
शुभास्थितिर्यस्य शिरः पीठं शिरः स्थान २ श्रवणे कर्णो नामनेवर्द्धं तेनेन रसघनइति हंत रसो काष्ठ ऊर्ध्व का
लो पलितो नाम्याय स्वस्थु प्रकादेः ऊर्ध्वहितइव लक्षितः गुल्फो नाम विशेषोस्थूलपरो हस्त तद्वा च कार्यः
कर्तव्यकाः सम्यक्चालः केशेन भेदनादिः ग्रामकृतावादिनामस्य विरंगमोद्देशस्वपर्णोति मे च प्रसिद्धो
जीवस्वर्ग वृद्धि जीवो नामभ्याकृतन छ्रदयनीदः ७ कायाकांतिः प्रसिद्धं नयाच्छायाच परः स्वत्रः प्रा

२२:
८

भुजस्तम्भो ग्रन्थनस्कंधोद्दिकस्तंभशुभस्थितिः लोचनालिविलाक्रान्तःशिरःपीठं हृदस्फलः ६
श्रवणरंध्रुवरसंघृत्वोह्लपाटलपल्लवः गुल्फवान्कार्यसंघातो विरङ्गामनतानास्पदः ७ सच्छायो देह
गेहोयं जीवपायगतास्पदः कस्यानीयः कस्यपरस्य स्यान्नास्थैकिलाचके ८ नातसंतरणार्थे
नगृहीतायां पुनःपुनः नाविदेहकुतायां वकस्यस्यादात्मभावना ९ देहनाभिवनेशून्येबहुगर्तस
माकुले तन्त्रहांसंरवनसौविस्तुवासंकोधिगच्छति १० मांसरक्ताद्यस्थिवलितेशरीरपटदेहके मा
जीवरवटं तानतिष्ठाम्य जगतधूनौ ११ संसारारण्यसंकुट्ठोविलमज्जिनमर्कटः विनामंनरिताक्ता
रोदीचंडःखेषण

४५ गी· कीटास्थैः ततः छिद्रितः १२॥

स्याश्रीतिरनास्याहेयश्रावास्मिन् देहनरोकेप्रयुक्ते इत्युपेताइतिभावः ८ नत्वात्मत्वेनसर्वजनप्रसि
द्धोयं कथमुपेक्ष्यस्तत्राह तानेति संतरणमागुर्नेयाः संसारांबुधेर्वा परतीरगमनेनाविनौ कार्या ९ विघ्न
संनिशंक विरावस्थानयोग्यता प्रत्यय १० स्नायवः सिराः पटहोवाद्यविशेषः प्रहृष्टे प्रसारे मज्जि देव गतध
नौ ग्रामप्रवेशनिर्गमनोपायो पटेशाघाते ११ देहमेवपुनः षड्भिः प्रतत्वेन रूपयतिसंसारेमादिना गुणाः काष्ठ

1012

आधिव्याधिबहुक्लेशान्तरायमयभंगुरः विदानन्दमानन्दमात्रे देहे द्रष्टृत्वाच्च निंद्यते अक्षतस्मात् दुःखदेहेन तस्या-
पिनीवन् भद्राणि पश्यतीति न्यायाद्देहस्य सम्भवो गायतनत्वप्रसिद्धेः सर्वेषामनर्थानीत्यतिश्रायदंशेनाद्य
स्वदेहनिन्दामित्याशंक्य तत्स्याधिदुःखदेहनमेवनयपाठश्रुति आर्द्रान्त्रादिना अंत्राण्युदरस्थमलसूत्रादि-
भस्त्रा तंत्र्यो नाड्यः पलितः पालैः गहनोयमयं भयानको मरणाय १ अज्ञोनज्ञोपि तज्ज्ञदृमानातीति तज्ज्ञः आ-
त्मानात्मज्ञशास्त्रज्ञायः स्वतत्त्वादृशा आगमापायिके यावत्तत्क्षणं वलितात्मा वलिताबेष्टितेव पंचगुणा आत्म-
चमत्कृतिरध्यस्तविमाराज्यं यस्मिन् भवोमोलाधिकारस्य परमात्मनः स्फूर्तिनोन्तरं जडत्वल्पः २ अतएव विज्ञ-

श्रीरामउवाच आर्द्रान्त्रतंत्रीगहनो विकारी परिणामवान् देहः स्फुरति संसारे सोपि दुःखाय
केवलं १ अज्ञोपि तज्ज्ञसदृशो वलितात्मचमत्कृतिः युक्ताभयोर्मध्येपि न जडो नापि चेत-
नः २ जडाजडदृशोर्मध्ये दोलायितदुराशयः अविवेकी विमूढात्मा मोहमेव प्रयच्छति ३
स्तोकेनानन्दमायाति स्तोकेनायाति खेदतां नास्ति देहसमः शोच्यो नीचो गुणबहिःकृतः ४
आगमापायिना नित्यं दन्तकेसरशालिना विकासिस्मितपुष्पेण प्रतिक्षणमलंकृतः ५॥

दृशोर्मध्ये किमयमात्मकोटौ स्यादुतानात्मकोटाविति संशये दोलायितः अनिर्णयदुष्टः आशय-
योमनो यस्मिन् विवेकः शोधकस्तच्छून्यत्वादेव विमूढात्मा यस्मिन् प्रपञ्चप्रपद्यतीति पाठे जडदृग-
तः अजडदृग् विवेकी तयोरुभयोरस्मिन्देहे आत्मबुद्ध्या मोहं संसारमेव प्रपद्यति न पुरुषार्थं यतो सौ दोला-
यितदुराशयश्चञ्चलः पुरुष विजडश्च सर्वः ३ स्तोकेनान्नपानादिनाप्रीतानतपादिना च नीचो ऽधमः अशुचिरि-
तिथावत् ४ उपेक्षार्हत्वाच्च केशतत्वेन रूपयति आगमेत्यादिना वनर्भिः प्रतिक्षणप्रतिहर्षलवप्रग्रहणेनैव ५

नि+

श्री
वा.वै.
टी.
५८

५+

1013

मेरुसमं गौरवेण स्थिरं शूरपरिग्रहत्वेन तृणीकरोति यावद्दैन्यमायांति तावदुपेक्षं च लघुं च करोति यथाहुः तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः वायुना किं न नीतोसौ मामयं याचयिष्यतीति ५० संस्तीर्णानि विस्तीर्णानि गहनानि साहसकार्याण्यरण्यानि च यस्यां सा घनवा एकैव तृष्णाशाकामलोभमूलापत्यादिभावेश्वनटे ग्रामलोकेषु विस्तीर्णा वासो गहना दुर्लक्ष्या चेति कर्मधारयः एवं निविडजालवद्धनदेहत्वाभ्रायाभ्ररूपरजोगुणप्रचुराणि निविडलताजालधूलिप्रचुराग्रशिखस्पृश ५१ कथं विस्तीर्णा कथं च गहना कथं चैकानाश्रयविषयस्पृहादिभेदेन आशाकामलोभादीनां भेदादित्याशंक्योत्तरमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति एकैवेति

अपि मेरुसमं प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरं तृणीकरोति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमं ५० संस्ती-
र्णगहना भीमा घनजालरजोमयी सांधकारोग्रनीहारा तृष्णा विंध्यमहाटवी ५१ एकैव स-
र्वभुवनांतरलब्धलक्ष्या दुर्लक्ष्यतामुपगतैव वपुःस्थितैव तृष्णा स्थिता जगति चंचलवीचिमा-
ले क्षीरोदकार्णवतले मधुरेव शक्तिः ५२ इति श्रीमत्तात्पर्ये वैराग्यप्रकरणे तृष्णाभंगो नाम सर्गः

मनः स्थितैव तृष्णा एकैव सर्वभुवनानामंतरेषु भोग्येषु लब्धलक्ष्या प्राप्तविषया सती जगति व्यवहारदृमौ दुर्लक्ष्यतामुपगतैव स्थिता देहतृष्णैव सर्वं तृष्णालक्षमाशाकामादिभावं प्राप्नोति न स्वरूपं विभाव्यत इत्यर्थः यथा रसनेन्द्रियात्मना वपुःस्थिता एकैव माधुर्यशक्तिः सर्वेषां भुवनानामान्तरेण लब्धा सा मान्यलब्धप्रतिष्ठा चंचलवीचिमाले नदीसमुद्रादौ रसरूपेण तृप्तीरं उदनान्नक्षीरनादुदकं यद्गुमानत्राहनात् षंषिति क्रियाशक्तिभेदेन नरलेष्वव्यवस्थिते जले स्थिता दुर्लक्ष्यतामुपगता एकैवेति न विभाव्यते तद्वत् जीवने भुवने वने नीवर्तीसौ तृष्णाशंवरमिति परमः ५२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे सप्तदशः सर्गः १७

सप्तदशः

ॐ
५८

तर्हितस्मागेवऊपायस्तत्राह लोकइति चिंताचविषयानुस्मरणंउक्तितयात्मकया तयावभगवद्वाक्यं
ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ४३ अत्रमितिनिसमार्थनया ग्लायपाशुंतेवृद्धिश्चमपाराय हन्त्या
मानास्फुरतितद्दत्तुल्यापीस्पर्शः ४४ रोगपीडास्त्रीतुल्याच गंभीरंधीरंउन्नाननतांऊर्ध्वविकासितांच ४५ ग्रंथ
योद्दृढाभिनिवेशाः सर्वाणिच तुल्यायांकुराच्छिन्नाः कंटकाः दुःखानिशुक्लामणायत्रप्रियापायासा वेणल

लोकोयमखिलंदुःखंचिंतयोद्विग्नयोक्ततिं दृष्टाविषूचिकामंत्रस्त्रिंतात्यागोहिकथ्यते ४३
तृष्णापाशशलाकाष्टादिसर्वमामिषशंकया आरब्धानास्फुरत्येनेतुल्यामन्त्रीहृदेयथा ४४ रोगा
र्तिरनातुलांगंभीरमपिमानवं उन्नतेनेनयुत्मापुष्कर्षपुष्पवरवांगने ४५ पुनःखन्याग्रेपि
मर्मोदीर्णखांकुरकंटकाः शुक्लामसाणिप्रियानित्यंतुल्यावेणलताइव ४६ ग्रहोवतमहच्छि
द्रेतुल्यामपिमहाधियः दुःखेरामपिकुंर्वंतिविवेकेनामलासिना ४७ नासिधारानवज्राग्नि
र्नेतप्तायःकणोविषः तथातीक्ष्णायथात्यंतंतस्मिन्यष्टिसंस्थिता ४८ उन्नलासितनीलाग्रा
प्रस्नेहदीर्घोटदशापरा प्रकाशादाहदुःस्पर्शातुल्यादीपशिखाइव ४९

तापलेनासांगुक्लाकर
त्वान्तकाएवमणयः सर्वत्रतत्प्रियाः याश्च ४६ विवेकोपिनदुःखेदहेतविरतिदर्शयति ग्रहोइति ४७ प्र
सिधारादयोवापत्वान्कृताविदेवानर्थः तस्मांतद्दृष्टिस्थितत्वात्सेदैवेति तेभ्योप्याधिकामितिभावः ४८
मध्येभोगविभवोन्नत्याग्रेतेनप्रसितेतीक्ष्णावाग्रेयस्याः सातमोवृत्तपर्यावसानेतपर्यः मातृभार्यापुत्रस्नेह
हैदीर्घावाल्ययौवनवार्द्धकदशाः परायत्कृष्टायस्याः प्रकाशाप्रमत्ताइष्टवियोगप्रयुक्तैर्वनेदाहैर्दुःस्पर्शो

प्रसयादीपशिखापदे स्नेहस्तैलं दशावर्तिः शिखंस्पृष्टं

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
४२

1015

गुणलक्षणसस्यानां प्रशान्तिः संवेन्स्रोतसानां रोधः पद्मानां हिमं विश्रान्तिके स्यर्थः प्राप्तदोलफलिताफलि
तसस्याप्रवृहमेकेत्यर्थः पवनमसामपिदेमंत्यशिः ३६ कार्याकार्यप्रवृत्तिविलसानीङ्गस्पृहविटंक
स्ववा मनसामनोव्यापारवल्लकीवीणा ३७ न्यग्रोधहुलीनित्यन्यग्रोधो वटः स्खलनप्ररोहवल्लीकैरवाणां कु
मुदानां ३८ समुद्गिका संपुटिका ३९ आलोकदेवाहिवेकप्रकाशः व्योमैवली वीचतुपमानीहारसदृशैर्मो

प्रशान्तिर्गुणसस्यानां फलिताशावरापरं हिमं संविन्स्रोतसानां तमसां दीर्घयामिनी ३६ संसा
रनाटकनटी कार्याकार्यविहंगमी मानसावरणहरिणी स्मरसंगीतवल्लकी ३७ अवद्या
राखिलद्वारी मोहमानगशृंखला सर्वन्यग्रोधस्खलनादुःखकैरवचंद्रिका ३८ जरामरण
दुःखानामेकारत्नसमुद्गिका आधिव्याधिविलासानां नित्यमत्ताविलासिनी ३९ लगमा
लोकविषयासांधकारलवातणं व्योमवीथ्युपमानत्कलानीहारगहनातपं ४० गच्छन्त्युपा
प्रामं तस्याः कायव्यायामश्रान्तये तमीघनतमः कलायथारवतानिवृत्तये ४१ तावन्मुखन्त्ये
मूकोलोकोविल्ललिताशयः यावदेवानुसंधत्ते तस्याविषमविष्टविका ४२

मोहैः ४०. एवं तस्या
मुपवर्णयन्नुपसंहृतिफलमाह गच्छन्तीत्यादिना कायव्यायामोदेहश्रमस्तत्कृतश्रमस्तस्यशान्तये मुक्तकंपेड
तियावत् तमीहृत्सरात्रिः घनतमोमेघांधकारः तेनकृत्वा सायथारतो निवृत्तयेनकेवलप्रचाराभावायउ
पशामंगच्छतीतिवृत्त ४१ मूकः अध्यात्मशास्त्रकथासूत्रमः लोकोजनः विललिताशयो व्याकुलचित्तः विषा
विषोषप्रयुक्तविष्टविकारोगावन्तस्यदेवं तस्या यावदेवानुसंधत्ते सम्यगपारयति न संबन्धतीत्यर्थः

राम
श्री
४२

1016

इदं शुभं तु चिंतितं वा कृत्वा आरब्धमनर्थपरिवाणं इव कर्माप्येवं इदं शुभमस्तु विनेत्यग्रमसंनल्लस्य प्रक्रमविरुद्धं सर्व
मेव कार्यं स्यादन्येवा यामस्तु स्यादिति नयापि नेयपरमं किं न सुकालं सर्वदेवयुन्नेन शुभफलाय यथा प्राणिक
मोनुमातिर्णीदेवस्य विधानतः येषु तन्मून् ३० कृत्वाग्रेषु पदीप्रमरिका एषां प्रान्स्वा आख्यानप्रायं ३१ दीर्घंडः
खराचिरडः खरा दीर्घो वडिशावल्लरिवंवधमतिर्यानाकृत्स्नमवलादिदुःखरा न देवोपपादयति ग्रंथः ७

इदं हृत्वेर्मायाति सर्वमेवासमंजसं शुनारत्नं वृषनेत्रस्मावेषे वदे विक्री ३० तृणमायातिपा
तालत्वृणं याति नभस्तले तृणंप्रमतिरिक्ते नेतस्मात् त्वयग्रपदपदी ३१ सर्वसंसारदोषा
णां तत्र सैकादी चंडः खरा ग्रंथः पुरस्यमपियायोजयति संकरे ३२ प्रयच्छति परं ताद्यं
पवमालोकबोधिनी मोहिनी स्वावरास्त्वनात्स्ला जलदमालिका ३३ सर्वेषां जंतुजातानां
संसारव्यवहारविलं परिश्रांतमनोमालात्स्वाबंधनरज्जुवत् ३४ विचित्रवर्णा विगुणा
दीर्घा मलिनसंस्थितिः शून्याशून्यपदात्मा शान्तकान्तकधर्मिणी ३५॥

रश्मिमपीति ३२ ताद्यं

मोऽर्थः शैलं वा पवमालोकः परंज्योतिरात्मा सूर्यश्च मोहयति सर्वा परं दृष्टिविभागं चेति मोहो विवेकस्त
त्स्वरूपेण नीहारेण गहनादुर्गम्या ३३ यथा बहूनां पशूनां कंठदामभिः प्रोता माला गम्यमाना तिर्यग्दीर्घं रज्जु
स्तद्वत् ३४ विचित्रविषयात्तैरंजितत्वाद्विचित्रवर्णा विविधविस्मयदेहतद्रूपवतीव विगुणा सत्त्वगुणहीना ग्या
शून्याच मलिनः प्रकृषोमेचश्चसंस्थितिराधारो यस्याः शांतस्वरूपाश्रितत्वात् शान्तमनो नभोधिष्ठितत्वाक्रान्त्यपरा

शान्तकान्तकर्मिद्रायुधं ३५ ॥

श्री
वा.वै.
टी॰
४६

अनावर्जितं अलक्षीकृतं चित्तं यया एवं भूता भंभोवांबा नीलों कामिनी कृष्णवेषुणा २२ नानारसैः शोकमोहादि
भिः नर्तकी यस्लेककरणादास्मवीमल्लादिभिः रंगे शुन्यस्वालाय २३ रंगालेमीलोंभणपतनाविस्तीर्णा २४
नखाक्रोतिसाधयितमिलिरोषः अन्नयंत्रवान्तमिलिरोषः आनंदरहितेनैवं स्तेन निकमारत्वात् २५ नीरहा।
रेवर्षावस्त्रापेतनत्स्व दृश्याभोहावलोच स्फुरन्तिनृत्यन्ति आलोके विवेकप्रकाशे प्रकाशोपलतितेनशाव।

अनावर्जितचित्तापि सर्वमेवानुधावति नखाभोतिनिकरं किं चित्रलसन्नीलैवकामिनी २२ संसारे
ऽस्मिन्नतिनानारससमाकुले भुवनाभोगरंगे श्रुतलास्यस्मरनर्तकी २३ नवाङ्कुरसमितारूढपा।
लोत्थानफलावलिः समारूढजेगालेदीर्घेतृष्णाविषलतानता २४ यत्राक्रोन्तिनापिधनेनात्र वि
लोकति नृत्यत्यानंदरहितं तृष्णानीलैवनर्तकी २५ भ्रूभंगस्फुरतिनीहारे श्राम्यन्त्यालोकशायते
दलेच्छोपु परंघने विनाचपलवर्तिनी २६ नटकुलोलवद्दल्लाविरस्मृत्यानवातरा लाणगुल्लासमा
यातितृष्णाप्रावृड्विनितंबिनी २७ नष्टमलन्नस्पतिष्ठतेन तृष्णा हृतमिवापरं कुरुषात्स्वकरूपं यातितृष्णा
लोलेवपातिनी २८ पटंकवान्यलंत्यापि तमायि फलमीहते चिरंतिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलमर्की।

टी २९ ॥

टिचडुर्लंघ्ये आसाद्ये दुर्गमे पदं व्यवसायं नीडं च. २६ फलं न लात्यकाले शून्यात् तत्कालेपि अंतरां
तराम ध्येम ध्ये सूत्वा उल्लासे फलं न लसंप तापवर्षशाहृद तरंगिणीवर्षन्नमात्रप्रवाहे नदी २७ नष्टनष्टफले
तृष्णा लोला तत्तद्व्याकुला २८ अलंघ्ये दुष्प्रापे दुर्लंघ्ये च पदं व्यवसितं पादन्यासं च फललाभे मालाडुव २९

1017

श्री
४६

कौटिल्यमरुस्ववती कोमलः स्त्वल्लवोन्मुखः स्पर्शो विषयत्वाभो यस्याः परिणामेन विषसहर्शं यद्दुषमंवै
रवंपुवयापिनिलं सतनशीलात्वधाली वमोहयति भोगिनीपदेन सूचोर्थः १७ मायाश्चप्रामयाशोगास्त्रेनेषांमा
याकार्यं वंचनादीनां सर्वं सेवकामायाकार्यप्रपंचस्य उत्पादनशीलात् दौर्भाग्यं हृतमारपनादीनां दैन्यवती १८
तंत्रीभिः प्रमीलाभिलंत्रीणाणोनांडीसमूहैः अपरिवेष्टितं केशपाशाबीवं दधाना जर्जरवल्लकी जीर्णास्फोटिता
लांवुकावीणा सापिदिनं अप्पलावुनसंपारस्नालस्येन विछिन्नतंत्रीभिः सीवनेन वेष्टितं प्रलांबुकोशेरस्या

कुटिलाकोमलस्पर्शा विषवैषम्यशंसिनी दृष्टान्तपिशुनाकृष्णात्तस्मात्कुलेव भोगिनी १७ भिं
दतीहृदयं पुंसां मायामयविधायिनी दौर्भाग्यप्रदायिनी दीनात्तस्मात्कुलेव वात्सी १८ तंत्रीतंत्री
मग्नैः कोशं दधाना परिवेष्टितं नानैरेवाक्षते ब्रलनत्तस्माज्जर्जरवल्लकी १९ नित्यमेवातिमलि
नाकटुकोन्माददायिनी दीर्घतंत्री घनस्नेहात्तस्मात्गाडूरवल्लरी २० घनानेरकरीशून्यातिःफ
लावण्यसंयुता अमंगलकरी क्रूरात्तस्मात्सीरणमंजरी २१

ना अमंगलत्वात्प्रयाणमांगलिकोऽस्त्र
वानेदेवानने तथात्तस्मापि तस्मात्तयलभ्ये निर्विशेषनिवतिशयानेदेनरानने तथावोक्तं यच्चकामसवेलो
के यच्चदिव्यं महत्सुखं तस्मात्तयस्तस्यसेतेनादेनः षोडशीकलामिति १९ कटुकः परिणामः उः खोयउन्मा
दस्तदानशीला शोषस्पृहे गडूरवल्लरी पर्वतगुहास्यग्रालता सापिहिसूर्यरश्मि संस्पर्शान्नित्यमेवम्लानाति
कोन्मादहेतुफलदायिनी दूरावलंबिना दीर्घप्रताना घनस्नेहा बहुनिर्यासा चेतितत्तदृर्शिनो प्रसिद्धं २०
तस्मापतेमपष्टार्थः घनपक्षूर्नपुष्पैः उन्नताग्राप्रारेहर्ध्वमालाहसियतः क्रूरा अशुक्तवात्कंटकप्राया २१

१

श्री.
ना. वै.
टी.
४५

1019

गुणश्रियां विवेकैकेरागपादिशुभावहं संदर्शविषये यां ग्राम्यां क्लादं कृतनतिं छित्रतितंत्रीवमेगुणांवीणां ८ प
यसिग्रावर्ततनले ९ ग्रामीयंस्त्रीयंग्राम्सदं प्रतिहृप्यवमार्थिकरूपमितियावत् गतेशमं ९ ग्राशंकेसमा
वयामि ११ हिरुकृविर्जवहितविमकुष्टं विवयलाभाय १२ धर्माधर्मरूपविषयानुसारात् कृतैः से
पादितैः स्वर्गनरकयोर्गमागमैः गमनागमनैः वयमस्त्रश्राः संचालिता भोक्तृभोगपनादात्मसंसर्गोध्या

येयामरमतीवसंतां संश्रियामिगुणश्रियां तां तां कृतनिमेतल्लातंत्रीमिवकुमुषिका ८ पयसी
वज्ञवस्मर्तोत्थायायाविनस्यरूपा नमसीवरुपासेव्हछिन्नावकेधमाम्यहं ९ गतमात्सरमात्मीय
ममसर्थिधियोवयं विनाशालेविमुग्धमोमालेशशुकेनयोयथा १० तृष्णाभिधानयातानानटयोः
श्लिष्टालयातथा यथायादोपशमन्तुमासोकेनाशितेपि ११ हूंहूंहूवमिनोगानामममचपुनः
पुनः ध्रमस्मात्परिगतेषु तृष्णोन्मतानवेदिली १२ नष्टुसंसमर्पिणीतृष्णाकृतैर्धाधीगमागमा
तव्याधिमनीतिस्यमारवहाग्रस्तववत १३ ग्रंतर्व्यथितयादेहे सर्वेडुःखेदयानया रत्नेवासुवल्ली
वद्देस्तत्क्षयावस्थितेनन १४ पुत्रमित्रकलत्रादि तृष्णयानित्यकृष्टया खगेष्ठिवकिरातेद्रंजाले
लोकेष्वरुध्यते १५ धीरधमयपिधीरग्रामधयन्यपिसेवतां खेदयन्यपिमानैरतृष्णाकृसेवया

॥ ३५ ॥

सोऽतंत्रिपिस्तदतः प्रारब्धदात्रजनैर्धर्टीयंत्रोणपरितनवन्जस्तस्यसे, पिचलाविविशेषणानि प्रसिद्धान्येव
१३ देहे ग्रंतर्मनसिग्रथितयाग्रांतुयावल्लीवर्द्धवजपतेनास्मादिप्ररोहप्रोनयावायूतेपर्दिकाशुभि
कसाधनसहस्वभारमितार्थः निम्नकृष्टग्राकर्षणं यस्याः स्वभावस्तथाभूतयातृष्णया किरातैव
गेष्ठुजालमिवदृढंप्रसितं पुत्रकलत्रादिजालेलोकेषुरुध्यते १५ धीरग्रामंतपंचवतसेवतां विवेकचत

कांतप्रशंसकं वैराग्यावलीनामिः ॥ ३५ ॥
गे
४५

१

1020

सूर्ये विचारेण अग्राल्पदेशेनैः ३ ततदांतिर्विलापवचोभिर्विरचिता अनीहारजलकणा कांचनस्य
सर्णिदेहस्य समीपेवनं नेत्रनोभिलाषालिशाधरेन पांडुलापादनाडत्वला अन्यअनीहारजलेनैव चणका
वंईतद्रूतिवचोयोरणाः लिखारचिताः नीहारजलकणाः तस्याः समीपस्थेन पत्रावेनेनोज्वला शोभमा
नांविंनालचणाचणकसमानं मंजरी अग्रीभूता लेतेकाविकासमायाति नूनमित्युत्प्रेक्षा ४ तरलि
ताच्छायाविहोभितचित्ता अंबुधेजलनिभमानातस्मा अंबुनिधावूर्मिर्विवग्र लमत्यर्थ अंतर्भ्रमायेव

न्या+ मध्य+

ममचित्तमहारण्ये आसीद्दतिमिराकुले सूर्यमंडविनीजाताभृङ्गमालापिशाचिका ३ वचो
रचितनीहाराकांचलेपवनोज्वला नूनंविकासमायातिचित्ताचणकमंजरी ४ अलमंतर्भ्रमा
येवतस्मात्तरलिताच्छया आयाताविषमोल्लासमूर्मिरंबुनिधाविव ५ उद्दामकल्लोलरवा
देहाद्रौवहतीहमे तरंगितवलाकाशान्तरंत्वस्मात्तरंगिणी ६ वेगास्वादोतुमुहरितोवारायेवजर
तृणं नीतः कलुषयाक्वापितस्मयाचित्तवातकः ७ ॥

विषमोल्लासंकष्टवद्दुल्लंघनार्जनो
त्साहेश्चआयाताआप्लवती अन्यत्रभ्रमणायेवविसहस्रमूर्द्धनाग्रआप्तेनत्यर्थः ५ उद्दामाउच्छ्रिताः प
यितेपान्नभाषणात् यः अद्दृत्तिकल्लोलरवाः यस्याः अतएवउक्ता तरंगैस्सवलाकारान्तरंनी विषया
द्विषयांतरंप्लवमानायात्यस्मात्तरलत्वाणान्तरंगिणीनदीमेदेहपर्वतेवहतिप्रवहति ६ वेगास्वचाप
ध्या= ल्यउदरितः उत्कृष्टः धर्ममेघाख्यसमाधिरसपानादयेष्वजीर्णरूपत्वे छिन्नलवणाश्चातकः कलुषया
वृत्त्यामलिनया वात्या वातसमूहेन क्वापि अयोग्ये विषयेनीतः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

महद्भिर्गुणैरभिर्यत्र यस्मिंस्थिते निवेशिते सकलानां ज्ञानादीनां गुणानां जयः स्वाधीनतासंपत्तिः तस्य सकलाः कामकर्मवासनादिकलाकलङ्किताः गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि विगुणास्तस्य स्वाधिविद्यायां न येनाशस्तस्य सकलागुणाः आनंदलवावृत्तिविशेषा ज्ञानेनेदस्यन ऽभिमतस्य मनसा शान्तिविषये न्यर्थः इहास्मिन्नेव शरीरे इह चेद्वैरीदृशस्तस्य तस्मिन्न चेदिदृशो वेदीन्यहतीविनष्टिविनिश्चाने: अभ्युपगम्य उक्तोस्मि विगतन्येतिन्या वैराग्यसंपन्नाः अंतर्मनलिनसप्तन्तर्वाल्मलिनानन्त्वराश्रलिलासयन्नत्वाद्रूपतिशोभयतिवा जडोमोहहेतमर्मलिनः पापहेतुर्विलासोयस्यां वानामेकलेवायसेन सेन सप्तुर्मलिनानीलाविलसंतीत्यर्थः २७ ३

सकलगुणजयाशा यत्र बद्धा महद्भिस्तमरिमिह विजेतुं चित्तमभ्युत्थितोहं विगतरतितयांतर्नाभिनंदामि लक्ष्मीं जडमलिनविलासां मेघलेखामिवेंदुः २७ इति श्रीवैराग्यप्रकरणे चित्तदौरात्म्यं नाम षोडशः सर्गः १६ श्रीरामः हार्दांधकारशर्वर्या तृष्णयेह दुरंतया स्फुरंति चेतनाकाशे दोषकौशिकपंक्तयः १ अंतर्दाहप्रदायिन्या समूलरसमार्दवः पंकप्राप्तिस्वरीत्येव शोषं नीतोस्मि चिंतया २

तिवासिष्ठता० वैराग्यप्र० षोडशः सर्गः १६ सर्वपापैकजननीं दैन्यकार्पण्यदुःखदां प्रशमयंतीं जगाद्तस्तं तृष्णैकाग्रविनिंदने हार्दस्यापरमप्रेमास्पदस्यात्मनतत्स्वरूपस्य योऽज्ञवस्तु विवेकादर्शनतिरोधाने अंधकारशर्वर्यां तमिस्रया दुरंतया दुरुच्छेदया इह चेतनाकाशे नीवैराग्यादिदोषलक्षणाः कौशिकपंक्तयः उलूकश्रेणयः २ समूलं ऊर्ध्वप्रदत्तेन रसमार्दवे स्नेहद्रवदयादाक्षिण्यविनयौदार्यस्य शोषणेनेहर्षप्रसिद्धेर्वा रसमार्दवे पंकस्याधारणे अथवा समस्य मूलगुणस्य आर्द्रत्वसमार्दवे येन तस्याश्चिंताया दहनं संप्रति शोषं नीतं नव्योस्म्यताना नीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

दुःखेनापि गृहीतुमशक्यो मनोबन्धनो गृहीतो निग्रहः पिशाचः उक्तनरः महासन्तापकत्वात्कष्ट
नरः क्रमः प्रतिक्रमणं वशीकार इति यावत् वज्रादपि दृढीकारादपि दृढोऽङ्कुशैः अस्तुनेदपि निष्ठुरमिति वा
२१ कार्येषु विषयेषु पतति न तिष्ठति विलम्बो नास्त्यस्य विवर्तितं विहृतं निरवधि विरामाभावः प्रोपि स्वाध्यायादिरूपं इति शेषः य
था बालः कदाचिदपि ग्रामात् क्रीडनकान्यविवेचनात् अप्रयत्नाद्विवर्तितानिहन्त् २२ सर्वाणि विशेष

वङ्केष्वनर्थः शैलादपि कठिनक्रमः वज्रादपि दृढोऽस्खलन् दुर्निग्रहमनोग्रहः २१ चेतः
पतति कार्येषु विहगः स्वाश्रमेष्विव हठेन विवर्तितं याति बालः क्रीडनकादिव २२ नेतु
प्रकृतिमालोलो विततावर्तहृतिमान् मनोविरहितव्यालो हृदं न याति तानमा २३ अप्य
ब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः २४ विता
कारणमर्यादातीतनस्मिन्नतिनगाव्रये तस्मिन्लीलेन गन्तीणां न चिकित्स्यं प्रयत्नतः २५ वि
नादिमानि सुखदुःखशतानि न मस्यागतानि अमवावरादिवकाननानि तस्मिन्विवेकव
ज्ञातस्त्वतोऽप्रयाते मनस्पुनेनिगुणमेव बालनितानि २६ ॥

रचितादिति+२ णान्यधिमनसोऽत्यन्तानि स्था-
छाति ग्रहिताः कामादयः षडूर्मय एव व्यालाः सर्पा यस्मिन् २३ विषमः कष्टतरः २४ चिकित्स्यं
रोगवद्वशमपनेयं २५ उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति नूनमिति वितर्के अभ्यागतानि प्राप्तदुःखानि ग्राम
क्षान्तिविक्षेपादि प्रभाते: तत्तान्महत्मनो निर्वीमननयामार्जितबीजप्रायतामिति यावत् ॥२६॥

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
ध२

1023

तरंगवत्तरलास्फालाः अवलम्बिमथेयति ह्न्यमानाः हन्येयवसो तिद्येतः पदे दुम्यत्रनतरंगास्तरलाआ
स्फालद्रूतयोयात्सि सेन कुलयोल्पमेदातलद्रूपिणा गैस्वैन पूवैणानदीनदमूलद्रूवनिपात्पनीतास्मि १९
धर्मप्रद्युम्नास्वर्गीचेदै ग्रकोदुनिपातायनदश्रावेनस्वलेषास्रुम्नदुद्देवकोवदपतनमादिजन्मभिर्भ्रमणाय
तथाचस्त्रुतिः पूनमेनाधानं पुनर्निवर्तनं इति ग्रथेनयोः पृथ्योनेकतवेणावन्नतानीमानिवृद्धाणमकु
दावर्तीनिभूतानिभवंति नायवस्त्रिपखेयेनकुंमी यस्यानमितिनि उपमानमपसेस्पर्ह ७ संसारस्तलधेः

तरंगतरलास्फालद्रूमिनानद्रुपिणा ग्रावंकोलेयकेनैव, नटैर्बूलद्वैधैनबद्धवैरीतो
स्मिचेतसा १९ प्रवालनवनिपातात्यपूम्मेनाश्रमणाघव नूणवेद्धानिलेनेवहूदनीतोस्मिचेत
सा ७ संसारजलधेरस्मात्त्रिमस्रुनवणोनुकूलः सेतुनेवपथः सूरोरोधिनोस्मिकुचेतसा
१८ पातालादप्युनादस्थीप्युग्राः पातालगामिना कूपकाष्ठेकदाम्रवद्वेष्टितोस्मिकुचे
तसा १९ मिथ्येवस्फावद्रूपेणविज्ञानाद्दिशदरूणा वालोवेनालकेनेवग्रहीतोस्मिकुचे

उत्तरणोत्सुकोहं संसारजलधावेवनिरुध्यस्थापितोस्मीत्यर्थः यथासेतुनानद्रुइनदीपयः प्रोरुधतेतद्वत्
१८ दृश्यीपातालखाद्याभ्यां तत्सदृशादुर्धीधोरेणोलस्वने दस्वानलादिभागाकर्षणोयेकनोवद्धभारंतियंकु
काष्ठश्रोतवलयाकारभारंवाकूपकाष्ठंप्रसिद्धं १९ बालविभीषकार्थकल्पितवेतालकोयथाबालवृ
द्याःस्फावतास्रामसलयेववाल्पापगमेविचारादसत्वमापद्यते तथात्तदुद्यार्द्रमेयमनोविवेकेतनिसदूपमे

ॐ
धर

वितस्य सकृत्प्रवणप्रवृत्तयोर्बहुतरहेतविषयासक्तिकल्पनालक्षणस्याध्यायां विलीनाः समाश्रयाः प्रबो-
धकस्यास्याचार्योपदेशामंत्रेणकेवलस्वशुद्धिकृतत्रिविचारमहत्त्वेणाधितत्रुधंनेनेनतत्प्रबोधेनाहंतया
१२ क्रोडीकृतामृतनिर्विशेषिता अहमिदंममेदं इत्यन्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणदृढग्रंथयोयाः।
स्मिंस्तथाविधेभोगात्स्मात्तूष्वैश्यितेनात्मनास्वैनेवकर्त्रांचेनस्वाकरणेनदृष्टांतेनस्मासदृशस्तूष्वैश्यि-
तात्मनेतिजालकविशेषणं आमिषत्स्मात्तूष्वैश्यितात्मना बाधेनकर्त्रांजालकेनकरणेनेतिवार्थः

अनल्पकल्पनातल्पेविलीनाश्रितकुञ्जयः मुनींद्रतत्प्रबुधंतेनेनतप्येहमाकुलः १२
क्रोडीकृतदृढग्रंथिहृत्स्मात्सूत्रैश्यितात्मना विद्धोजालकेनेवबद्धस्त्वहोस्मिवेनसा
१३ संततामर्षधूमेनचिंतान्वालाकुलेनच वह्निनेवतृणंशुष्कं मनोदग्धोस्मिवेनसा १४
कैवेणनउतांयातः तृस्नाभार्यानुगामिना आवेकौलेयकेनेवब्रह्मन्भुक्तोस्मिवेनसा १५

१३ संततोविस्तारितः अमर्षः क्रोधएवधूमोयस्यचिंतैवज्वालातया आकुलेनेतिरूपकसंपादितसं-
पन्नावह्निसादृश्यमेवविवक्षितेनेनवह्नित्वमितितद्रूपकोपमानविशेषः उपमानविशेषणत्वमप्यतेनसू-
च्यते सर्वत्रनउभयमर्षोदः सदृशस्तथाविधेनधूमेनचिंतयनेदग्धेरितिचिंतानालेतिव्याख्येयं एवमन्यत्रापि।
१४ नउतांगतनायातःआप्तः अहमितिशेषः कैवेणनिकृष्टेनतृस्नाभार्येवेत्युपमितसमासोरूपकंवा अथ-
वातृस्नावत्सरागदृष्टौ टिटरीभार्याअनुगामिनाकौलेयकेनश्वानाउनउतांभावंनीतोआप्तः श्रावंककैणएवेति

शून्यं स्वतो विषयतृष्ण सन्तानीयमानं निरस्तुं मृगो यूथच्युतः ४ स्थूलावयवानां विभागात् आलूनतां सूक्ष्माणां तमः शीर्णतां कर्मधारयात् ५ मननैर्विषयानुसंधानैर्विक्षुब्धं विविधक्षोभं प्राप्तं ६ कल्लोलमहद्भिर्भोगलाभोन्मादैः कलितावर्तं संपादितमज्जनानुकूलभ्रमणं मायायाः प्रवञ्चनोपायाः त एव क्रूरत्वान्मकराः ७ श्वभ्रपातं नरकगर्तपातं ८ आलूनविशीर्णता व्याख्याता ९ चञ्चुरं चिन्तानिचयपरं चञ्चलेर्यङः नाम्नश्चाय विषडो

नित्यमेव मुने शून्यं कदाशावागुरावृतं न मनो निर्वृतिं याति मृगो यूथादिव च्युतः ४ तरंगतरलां वृत्तिं दधदालूनशीर्णतां परित्यज्य क्षणमपि हृदये याति न स्थितिं ५ मनो मननविक्षुब्धं दिशो दश विधावति मन्दराहननोद्भूतं क्षीरार्णवपयो यथा ६ कल्लोलकलितावर्तं मायामकरमालितं न निरोद्धुं समर्थोस्मि मनोमयमहार्णवं ७ भोगदूर्वांकुराकांक्षी श्वभ्रपातमविनयन् मनोहरिणको ब्रह्मन् दूरं विपरिधावति ८ न कदाचन मे चेतः स्वामालूनविशीर्णतां त्यजत्याकुलया वृत्त्या चंचलत्वमिवार्णवः ९ चेतश्चंचलया वृत्त्या चिन्तानिचयचंचुरं धृतिं बध्नाति नैकत्र पंजरे केसरी यथा १० मनो मोहरथारूढं शरीरात्समतासुखं हरत्यपहतोद्वेगं हंसः क्षीरमिवांभसः ११ ॥

चिचेति यङ्लुकि चरफलोश्चेत्यभ्यास स्यनुगुत्तरस्यात उत्वं धृतिं धैर्यं स्वत एव चपलस्वभावं चिन्तानिचयेन चाल्यमानेन सुतरामिति बलात्क्रिष्यमाणमपि धैर्येण न बध्नातीत्यर्थः १० उत्कर्षापकर्षयो रूपाधिकल्पितत्वात्परमार्थेन सर्वभूतेष्वात्मन एकरूपतामेव तथा जीवन्मुक्तैरनुभूयमानां समतास्वरूपमित्युच्यते सा च मनोमोहरथानारोहणे नित्यसिद्धत्वादस्मिन्नेव शरीरे प्राप्तापि मोहरथारूढेन मे साग्रस्तात्वादस्माद्देहमात्रात्मभावः परिशिष्यत इति भावः ११

1026

एवमहंकारंतत्वज्ञानयँतश्छेदफलंतोषयन्सकलस्यानन्यायाशप्रश्नकोशप्रवणाधिकारसंपत्तिंवरत्वेप
हेत्प्रार्थयतेसर्वापदामिति मूलतस्छेदयस्यतंजनमगुणेनप्राणन्यादिनोन्नत्वेप्यहंकृतिरूपपटलस्य
लांछनमित्यर्थः परस्यावसितत्राणस्थानलक्ष्म्यास्त्रिवल्लभ्रमवः यस्मादिहविवेकदार्ढ्येनशोषणंवशि
ष्ठेनस्वपापेनसहसमस्तुप्राप्य परिप्राप्तान्नतत्त्वमितिशेषः २१ इतिवा॰ वैराग्यप्रकरणेपंचदशः १५
इहचित्तनत्तेरोगाविस्तरेणोपपत्तिभिः रामेणसम्यक्प्रकाश्यतेदृष्टान्तैश्चापिश्रुतिभिः अहंकारवर्जितस्या
नसोरपिनसत्वदेहनाकिलतः खदेहनेनेत्याहदोषैरित्यादिना लयपलोपयवर्ग्योमहत्तोवाद्वादशमा॰

त+ सर्वापदांनिलयमध्रुवमंतरस्थमुन्मुक्तमुन्नतगुणेननसंश्रयामि यस्मादहंकृतिपदंपरितोति
दुःखंशेषेणमांसमनुशाधिमहानुभाव २१ इतिश्रीयोग॰अहंकारजुगुप्सानामपंचदशः
सर्गः १५ श्रीरामउवाच दोषैर्जर्जरतांयातिसत्कार्यादार्यसेवनात् वातांतःपिच्छलव
वच्चेतश्चलतिचंचलं १ इतश्चेतश्चसुव्यग्रंव्यर्थमेवाभिधावति दूराद्दूरतरंदीनंग्रामेकौले
यकोयथा २ नप्राप्नोतिक्वचित्किंचित्प्राप्तैरपिमहाधनैः नांतःसंपूर्णतामेतिकरंडकइवांबु ३

वै॰
६६

दूर्विमुक्तेरितिवचनात्सद्भिर्गुरुभिरुपदिष्टंकर्तव्यमार्यसेवनंविहायेत्यर्थः दोषैःकामादिभिर्जर्जरी
कृतंशैथिल्यंगुरुधार्यसाधनापटुत्वमितियावत् वातांतर्वायुप्रवाहमध्येपिच्छलववद्बर्हाग्रवच्चला
तिपुनश्चलंचपलस्वभावमित्यर्थः मनसोपिप्राणवाताधीनंचलनमितिवक्ष्यति १ तदेवस्पष्टे
नदर्शयति इतश्चेतिसुव्यग्रमुक्तंविमर्शरहितत्वेनेत्यर्थः सुव्यग्रमितिव्याकुलं क्वापिस्वपूर्तिहेतुला
भाहीनंकौलेयःसारमेयः २ वंशावेत्रादिशलाकारचितवस्त्राद्याधानपात्रविशेषःकरंडकः ३॥

श्री:
वा.वै.
टी.
४२

1024

अहंकारएवविवेकस्योनिर्दलनकिरोध्यायकत्वाद्दावाग्निः यस्मिन्नहंभावेनमानाग्निनिमलापयति १२ इतिरसुरतलक्ष्मी
लता १३ स्वच्छत्वंदर्विनाशत्वाभ्यांविध्यस्तास्मै विस्फूर्जतीति गर्जति यनेनास्फोटैर्दुर्देशेन्मादैर्येनानानिविडस्थि
लादीनांप्रास्फोटनध्वनिभिर्वा १४ स्फारवैलैर्गर्वैर्हठनिरुपणिनः नगरदाननं स्फुरनद्भृतादिवीना
पदयेनविस्तारितेसहीदमनेधियाजनयनेकर्मभिर्विनिष्क्रान्तेविनिभावः १५ लवरुपकरेरणः जन्मपरंपरा

अत्मनुयावदहंकारवारिदःयस्मिन्भ्रमते नावद्विकासमाधानितलसाक्रटनमेनरी १२ अहंकार
वनेगुणानेत्तलालानवनडिलता ध्यानदीपशिखावृष्याक्षापियास्यतिसनतं १३ अहंकारमहावि
धमनोमत्तमहागजः विस्फूर्जतिघनास्फोटैःस्तुनितैर्विवशादिदः १४ इहदेहमहारण्येघना
हंकारकेसरी योयमुत्तममनिस्फारस्तेनेदं नगदाननं १५ तृष्णातनुलवप्रोत्तावेद्वननमपरंपरा
अहंकारोग्रविगेनकंठेशुक्राबलीकृता १६ पुत्रमित्रकलत्रादितेत्रमंत्रविवर्जिते प्रसारितम
नेनेहमुनेहंकारवैरिणा १७ प्रमार्जितेहमित्यस्मिन्पदेस्वयमपिस्फुटं प्रमार्जितमभवंमेतेस
वेपदक्तापयः १८ अहमित्यंवुदेगातेशानेश्रमसमशानिनी मनोगगनसंमोहमिहिकाक्का
पिगच्छति १९ निरहंकारवृत्तेमेमोर्श्वासाङ्कोकेनसीरनः यत्किंचिदपिचित्तेनलेसत्सदाख्यातमिहा

देहपरंपरागिविंगोविदः १६ पुत्रमित्रादिरूपंतंत्रंमंत्रविवर्जितं वशीकरणोन्मादादिसाधनमितिशे
षः लौकिकयौक्तिकोपायस्तत्रं १७ प्रमार्जिते मूलोच्छेदेननिरस्ते १८ अहंकारोच्छेदस्यमेदापि
कारिणोविरसायनाभ्यासप्रबोधसाध्यत्वाछेत्रैरित्युक्तंउव्याधिकारिणामपीतिसमुच्चयायचका
रः शमसमानतनीशुन्नातिनिकृंतनती मनोगगनस्यामोहमिहिकामहाप्रांतिनीहारपटली॥ १९ २०॥

जं
४२

तत्फलमेव दिक्कुपदर्शनेन प्रपंचयति अहंकारवशादिति आपत् शारीदुःखं आधयो मानसदुःखानि
ईहारागः इच्छा वा ममत्वामयो ये ते माः अमूलो मम इति पाठेपि स एवैकदेशे आमनः प्रमयः मनोविकारा इति वा
र्थः ३ भुंजेर्भुंजे विकरणलोपश्छांदसः भुंक्ते इति पाठः ४ संसारवल्लरीलवणानभिस्त्वाधोरीर्णो आयतनावाश्रुग
वधनी ५ विषमाणि इत्यत्र तानि अप्रमातृपर्वतानात् हरिणाहृतविशेषः ६ सैंहिकेयः राहुः हिममयानि विवेस्तु
पमितसमासः साम्प्रतं समदर्शिना सम एव सर्वभूतेषु दयावर्तिना मे वः ७ अहंकारमार्गे देहाभिमानम

अहंकारवशादापदहंकाराद्दुराधयः अहंकारवशादीहा नाहंकारे ममामयः ३ नमहंक
रमाश्रित्य परमं विवेकिनं न भुंजे न पिबाम्यंभः किंतु भोगान्भुजे भुजे ४ संसारवल्लरी दीर्घा मा
यामनुस्मिमोहिनी न नाहंकारदोषेण किं तालेनेव बाध्यता ५ यानि दुःखानि दोषेण विषमा
णि महांति च अहंकारात्प्रसूतानि तान्यगानि दिवा इव ६ आमेदुः सैंहिकेयास्यग्रसणप्रभृतिमाश्रा
नि साम्यमेव शरत्कालमहंकारमनास्पदं ७ नाहं रामो न मे वाञ्छा भावेषु न च मे मनः शांतआ
स्थितः मिच्छामि स्वात्मनीव जिनो यथा ८ अहंकारवशाद्यद्यन्मया भुक्तं हृतं कृतं सर्वं नश्वरवस्त्वेव
वस्त्वहंकारविकल्पना ९ अहमस्मिस्थितिर्येषु तस्येहमापदि दुःखितः नास्ति वेत्ता रविन तस्मात्टन
हंकारतावरं १० अहंकारं परित्यज्य मुनेः शांतमनस्तया अवतिष्ठंतो देहो भोगो जातो भंगुरास्पदः ११

मनोरथः स्वयमेव शाम्यंतीति दर्शयति नाहमिति शांतो निर्वैरः स्वात्मनीव आत्मौपम्येन सर्वभूतानि पश्य
न्निस्पर्धः जिनो बुद्धः स यथा अहिंसापरस्तद्वत् निषेधपितुर्णाग्रास इति न्यायेन जिनोदाहरणं जिन इति वा
पाठः ८ अथवा स्वतंत्रकृत्यसारं वा ९ १० उद्वेगानामस्थानमनो सूलत्वात्तत्यागात्तो द्वेगः ननु भोगसंपत्ति
भिर्विवेकुं नो न तथा स्यान्नत्राह भोगो वा इति भंगुरो देहे इंद्रियविषयो याधीनस्य यावतनाटकैककभंगाश्च देहो गत्व

श्री° वा° वै° टी° धं +तं+

अहंकारवशादेवमर्थः ॥२॥

यौवनस्मारदः पुरुषार्थोपयोगिजन्मनं नदृढितं परित्यागमनादृत्यमिति क्रियाविशेषणं वा दुर्जन इति यावत्प
परित्यागे तेनावहेव सज्जनैरनाद्रियत इति प्रसिद्धं २१ लिंगवशेत्यादिष्टेषुः नृपं मोदयैस्मिव प्रमिलष्यते प्राग्नुः
पुरुषो वा २२ तयानीयत्वन्यकल्पमिदं यास्वत्वभासितया स्थिरयात्र सततमुत्सृज्य तेनमकेऽत्रमफलाशनित
क्षेगुणवर्जितं यथेदमाप्नुतस्था नृगालमात्रास्तीति निर्देव्यः २३ इति श्रीवा° वैराग्यप्रकरणे जीवनगर्हा सर्गः
सर्वानर्थसमारंभमूलकं मोक्षनिरोधने समलाश्रनं तन्मूलमहंकारो विशेषतः एवमहंकारस्यापि नस्तस्व
हेतुत्वाश्रस्तं सर्वदोषाणाममभिमानमूलत्वात्तदनर्थत्वमेवेति विस्तरेण दर्शयति मुधैवेत्यादिना मोहा

दिनैः कतिपयैरेव परित्यागपरनादरं दुर्जनः सज्जनेनेव यौवनेनावमुच्यते २१ विनाशास्पदहृदानि· ८
संन्नामरणबंधुना रूपं विंगवरेणेव कृतान्तेनाभिलष्यते २२ स्थिरतया सुखभासिन्या तया सन्न
त्यि, तमुत्सृज्य तत्रसमफलत्व जगति नाशितया गुणवर्जितमरणमात्मनमाप्नुविरं यथा २३ इति श्रीमा° पाहृतिः २
वै° जीवितगर्हानाम सर्गः १४ श्रीरामः मुधैवाभ्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्द्धते मिथ्यामयेन भीतो
स्मि दुरहंकारशत्रुणा १ अहंकारवशादेव दोषकोशकदर्थनां ददाति दीनदीनानां संसारो विवि
+आमयनेति+२

दत्तानात्रिमितान्कथा व्यर्थमेवाहंकारोऽभ्युत्थितः व्यर्थमेव च परितो वर्द्धते न तेनः पुरुषार्थोस्तीत्यर्थः
तस्योपादानमपि मोह एवेति दर्शयति मिथ्यामयेनेति वाछेदः अहंकाराख्येन शत्रुणा ध्यानेनशीलेन
रोगेणेति तदर्थः १ विविधासाध्यसाधनफलप्रवृत्तिलक्षणाः आकारा यस्य तथाविधः संसारः अनादि
कालमारभ्य जन्ममरणनरकायनेन दुःखपरंपरामनुभूयापि पुनः पुनस्तदहं तन्मात्स्वबलवानायासमसहतैर
पिलिप्समानता हीनेभ्योपि दीना नानाविषयलंपटानां रागद्वेषदुर्वासनादिदोषबलत्तणेषु कोशगृहेषु स्व

वस्तानुपयोगात्कदर्थितोऽस्मि तयनमावं दशाति संपादयतीय

गा
५

नवसाधुजीविताः अथास्य जीविताज्जातनिर्वेदः नरदुःखजन्नीविनोपिनार्हमवदन्तुष्णस्मनीवनायुष्ठु
विरहाम्बुद्देविनिभावः १२ आरोभावरुवद्यथेष्टमहेनः जनैर्वज्ञानमरिप्रिपन्नर्वेष्टुअनिवारकत्वेन प्रसिद्ध
किमन्यदितिभावः १३ ईहितं वेहितं आत्मज्ञानार्थमेव येमेव्याहूआरोभावस्थरमेवेत्याहिना १४ विश्रान्तिः सर्वेष्टु
मनिहतिः आत्मर्तिः मुणिकामनालाय्यायासनेत्रमस्तायने १५ अस्यह्वनिमयस्यालेदग्रमहृस्येपस्तेनेवनिराकां

नानास्तुपवनवाटिकंनवःसाधुजीविताः येषुनवैरुद्दायनेवोज्ञानरूठार्हमाः १२ आरोविवेकि
नःशास्त्रंभारोन्नानेवशिकिताः अतुणानस्यमनोभारोभुरीनात्म्यविरहेषु १३ अपमाउर्मनोऽहि
हंकायस्तश्येदितं आरोभावधस्येवसर्वेदुःखायडर्पिषुः १४ अविश्रान्तमनाःशर्ममापदस्थपरमा
त्मरे नीडुवेगविरंमानामायुतायामनन्द्र १५ अस्यह्वनेरश्रुन्हस्यश्रानेवलमनावने आत्मवनो
वनरूहुधंकालेनविनिर्हन्यते १६ शरीरविलविश्रान्तैर्विषयाहमहार्षिभिः रोगैरापीयतेवै
हैर्धालैविवनानिलः १७ प्रस्रुवानैर्विहैदनर्हैरनववासिभिः दुःखैरार्धायतेहूरैर्घुणैरि ५९
वनद्रुमः १८ नूनंनिगरणायायस्त्वनुगार्हमनारतं आत्मभीनीवर्तैणवमरणेनावलोक्यते १९
गंधारिगुणगर्भिण्णाशून्यपाया शक्तिवेश्यया प्रत्रैमहाशान्तेनेवजरसापरिजीर्यते ॥ २० ॥

प्रस्नवानैः

तीकरणात्रनावतमित्सस्यानवैयर्थ्यं विनिहन्यते आयुरितिनर्थः १६ विषयहारुपहरानशीलैः आपीयते आयुरि
तिशेषः व्यालैः सर्पैः १७ प्रस्नवानैः तवद्भिः पूयरक्तमलादिकुणपदेन दजासिकः लैः रोगादिदुःखैः आसमन्ता
द्रुष्यातेच्छिद्यते आयुरित्यनडनित्यार्थप्ययमेवार्थः घुणाः काष्ठकीटकाः १८ निगरणेत्रसनेय्यनगार्हप्रवृत्ता
भिलाषं यया आस्यान्तया १९ जरयावेश्यया शक्तिक्षीणत्वेन ययास्यास्तया परिजीर्यते आयुः पुरुषोवातत्वर

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
२३५

किंचतत्वविदांलक्ष्मैवंवेत्याहयेनेति विततेपदेब्रह्मणिविश्रान्तेवस्थिति भावाभावयोर्लाभालाभयोः समःया
वत्संप्रज्ञातसमाधानंयस्यनत ३ परिमिताकारेदेहादौपरिनिष्ठितस्तथात्वेनात्मस्वरूपमितिनिश्चयः निश्च
योयेषांनिर्हृताः त्यक्ताः ४ आकाशस्यविष्टम्भः ५ पेलवंमृदंशत्वकेलानिर्मलः आशुतिलिविपरिणामेन
व्यवहितंवासंबध्यते ६ इतस्थितोग्रथिते ७ आत्मनिकल्तेनापदस्मात्मनस्तो विश्रान्तिः शून्यत्वेनयर्थ

येनवित्तानवित्तेयाविश्रान्तावितते पदे भावाभावसमाभूत्वासमाधुस्तेषांस्वलायते ३ वयंपरि
मिताकारपरिनिष्ठितनिश्चयाः संसाराभ्रनिर्मुक्तेनेशुभेनाशुभनिर्हृताः ४ शुभेनैवेहनैवाप्या
काशस्यचालिङ्गनं ग्रथनंचन्द्रगणानामाश्वासुभिनिग्रहे ५ पेलवंपारदंवाभ्रमत्तेहइवदी
पकः नवरंगकइवालोलंगतमेवोपलक्ष्यते ६ नवगाढतिविविवेदुनोडस्तुजनेनमोक्षजं ग्रहीन
मास्याववप्रातिनित्याश्रुविहृतस्थितो ७ प्रविश्रान्तमनाः शून्यमाशुदानतमीहते दुःखायैववि
मुक्तोंतर्गर्भमस्तुवनदीयथा ८ संसारसंस्तलावस्यफेनोस्मिन्सर्गसागरे कायवल्लाभसोब्रा
ह्मनजीवितमेनवोच्यते ९ आप्यसम्प्राप्यतेयेनभूयोयेननशोच्यते परयायानिर्हृतेःस्यानेयतज्जीवि
तमुच्यते १० नवोपिदिहिजीवंतिजीवंतिशुभपलिलाः सज्जीवितिमनोयस्यमननेनननजीवति ११

मित्यर्थः प्रान्तंविश्लीर्णेइदनेइतिइति प्रभुत्वाद्दर्शनाप्रवृत्ता प्रभूतनदीतस्याउदरविदारणेनैवगर्भनिर्गमनं
प्रसिद्धं ८ आसमन्तात्संसारसंसृतौ संसारसंभ्रमणेप्रसिद्धाकायवल्लीदेहलतासर्गसागरे अंभसोजलविकार
भूतःफेनएववृथास्पन्दोस्थिरत्वात् अतोस्मिन्जीवितंजीवनंमेनवोच्यतेइत्यर्थः ९ आप्यमवश्यंप्राप्यम्येनायेन
वमशुभपापार्थरूपंनिर्हृतेनजीवन्मुक्तिरस्तवस्य १० मननेनमननफलेनतत्वबोधेनवासनातयेनवानजीवति

२३५ तच्छीभवति ११॥

विग्रहस्यग्राः कुहोत्तकजनानापल्लवकरौद्राः स्वयंवनीलतानीलानिस्र्यायान् कुतरह्रस्यानाश्रयनेचकर्मधार
येहूर्वतीलतापरस्यपुंवद्भावः १९ अयमहनैः यरवेसेवर्थवनाश्रयप्रकल्पनानाशुस्तुनाश्यर्थयनेवांछतिनलीला
या दुराधयः परिलीनाः प्रकृत्राश्मोरवध्यस्यासाहितासु आदित्यकल्पनानामनिपातः २० नमितिपुरामयींय
स्येति लभ्यते तथाचयस्यापूरुषस्य ग्रलत्स्यासंपन्मेवत्स्यंवहुवेगीनस्याविनातमेवचिरंसपन्नोपथुक्रेपुनरास्त्र
दाश्लिष्यतीवेपंनमानवतीकिंननिर्देजेनपर्थः २१ कांतिमनोर्थः पतनमरणादिद्धस्यादितिकरर्थः साहंस

सिंहीवविग्रहव्याघ्रकर्णेइक्कलपालिनी स्वद्भुयोवेवशिशिरापालीलतानीलतायायाश्रयाः १९ नानयापद्
नार्थिनाद्वराधियविलीनया पश्यर्थमर्थस्यपालन्स्याकिंविदुः स्नाहतेसुखं २० दूरेणानस्माविनाल
स्याश्चनवेवतमारताः प्रहोवतामिश्लिष्यतीवनिलेखात्रनेनामरा २१ मनोरमाकर्षतिचित्तवृत्तिंक
दर्थसाध्यातलणभंगुराव व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहाप्यश्रोप्यतुष्यलतेवलक्ष्मीः २२
इतिवै०लक्ष्मीनिराकरणंनामसर्गः १२ श्रीरामः आयुःपल्लवकोणाग्रलंबाबुकणभंगुरं उन्मत्तमिवस
त्यज्ययात्यकाण्डेशरीरकं १ विषयाशीविषासंगपरिजर्जरचेतसां अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासा

काव्यं २

तेनसाध्यालभ्याव्यालैर्वलीगात्रेविवृत्तदेहावेष्टितशरीरापलक्ष्मीर्नीरक्षणायादिगतेः २२ इतिश्रीवा०वैराग्यप्र०त्रयो
दशः सर्गः १२ व्याधिरोगजराश्रसंकामादिकल्पषीकृते जीवितेयौवनेवायुविह्वलत्वंस्थानियते श्रीरितिवापुरापि
नमसत्योपयाह आयुरितिसाद्दिना पल्लवस्यकोणः प्रांतभागस्तस्याग्रेलंबमानोऽंबुकणो हिमजलबिंदुरिवभं
गुरमस्थिरं उन्मत्तमिवनिग्रयमाणमायुरूपमानंहितीयांतंशरीरोपमानं प्रकांडे अनवसरे त्यजत्यायामनुकंपा
यांचकन् १ विषयलक्षणैः सर्पैस्तासंगेनसर्वतः शिथिलितचित्तानां नविद्यतेप्रौढआत्मनिविवेकोयेषांत

रुयाणं २

1033

श्री·
वा·वै·
टी·
३८

दुःखलक्षणानांभोगिनांसर्पाणां १२ सत्कार्याणिशुभकर्माणितान्येवहृदन्तःपद्मानांरजनीरात्रिः संकोचहेतु
रित्यर्थः एवंदुःखकैरवाणांचंद्रिकाविकासहेतुः सद्दृष्टिर्यथार्थदृष्टिः परमार्थदृष्टिर्वातद्रूपदीपिकायाःवा
त्यावातसमूहः कल्लोलौघयुक्तानतरंगिणीव तस्याप्रतिदीपप्रशमनहेतुत्वस्यस्फुटत्वात्तत्रविशेषणमेवपरंप
रितरूपकं १३ संभ्रमोभयंभ्रांतिश्चतद्रूपाणामभ्राणामादिपदवीप्रथममार्गः वृथावानादिः केदारिकाक्षेत्रभु
क्तिः विकल्पसम्पानां खेदः आधेनाभोयस्यतस्याविधयमवस्थाननने भोगिनीसर्पिणी भयभोगवती

एषाहिविषमादुःखभोगिनांगहनागुहा घनमोहगजेंद्राणांविंध्यशैलमहातटी १२ सत्कार्यपद्म
रजनीदुःखकैरवचंद्रिका सद्दृष्टिदीपिकावात्याकल्लोलौघतरंगिणी १३ संभ्रमाभ्रादिपदवी
विषादविषवर्द्धिनी केदारिकाविकल्पानांखेदायभयभोगिनी १४ हिमंवैराग्यवल्लीनांविकारो
लूकयामिनी राहुदंष्ट्राविवेकेंदोःसौजन्यांभोजचंद्रिका १५ इंद्रायुधवदालोलनानारागमनोहरा
लोलातडिदिवोत्पन्नध्वंसिनीजडसंश्रया १६ चापलावनितानारापनकुलीनकुलीनता विप्रलंभन
तात्पर्यजितोग्रशृंगारलालसिका १७ लक्ष्मीरेकरूपेणापरंक्षणमकुर्वती बलादीपशिखेवानिश्चैतयगा निशाचरा १८

खेदायेतिरूपकरूपकंवा १४ विकाराश्चित्तविकाराः कामादयः १५ इंद्रायुधंशक्रधनुस्तद्वत् चेंद्रायुधमिति
पाठेपक्षेचंद्रवत् वक्रमायुधमिंद्रायुधमेव आलोलाः शुचिरस्थायिनः रागावर्णाः नडाहर्षाः तद्वद्रागः
श्रीमंतोहरूपेणे १६ चापलेनावमस्यजिताः अपात्रेणनकुलेस्थायया नकुलीनाहीनकुलेयाः नकुलाहोयेनतुनज्ञ
विप्रलंभनतात्पर्यं प्रतारणानुकूलंसशृंगारलालसायया उग्रनाशीर्विषप्रसिद्धा १७ एकरूपेणक्षणमपिपरंस्था
नंकार्यमवस्थानमकुर्वती महानलपरद्दिक्षभावलात् दुर्ग्रहागतिरतर्कितदुर्दर्शागोचरायस्याः ॥१८

ॐ
३८

यथापद्मनादिनाथस्यशुद्धैकदेशनापंत्राहंजनयंतीनिश्रीमतस्तस्यार्थः ग्रंतःसयोग्यकांदुपवेन्यर्थः विनाशं
स्वस्याः सोपमोक्ताबी दीपलेखापलेधनाशुद्धामिकास्तुस्याबयथाविनाशास्यतमोनिष्ठाप्ययोनेनायकत्र
लहस्त्रांतः ५ दूरान्नूत्तादुःखेन संपादिनाविनशुणवंतोधार्मिकाणामेवोपभोगायभवति किंनगुणा।
गुणविचारेणविनायकंविनिर्मितिर्दिनमवलंबते यथारात्रीःप्रकृतिःस्वभावः बहुधाशुक्लाःवानानोन
धार्मिकैर्गुणवद्भिः सहस्रियंति किंतुयेनकेनचिन्मार्गविनिर्गतेनसहैतिप्रसिद्धं ६ यस्यकर्मणःतीर्थफल

जनयंतीपरंदाहंपरात्मधार्मिकात्मनी विनाशमेवधत्तेनंदीपलेखेवकज्जलं ५ गुणागुणाविचारे
णविनैवकिलयाश्रयं वास्तप्रकृतिवन्मूढा दुराहृत्यावलंबते ६ कर्मणानेनतेनेषाविस्तारा
मनुगच्छति दोषाश्रीर्विषवेगस्ययंत्रीविस्तारयते ७ नावज्ञीनरःस्पर्शःपरेस्वजनेजनाः वा
न्यथेवहिंसयावह्नियातलपक्षीकृतः ८ प्राप्ताःसूरःकृतताश्रयेशालाहंबज्ञये पांसुभिःश्चवम
णयःश्रियातेमलिनीकृताः ९ नश्रीःसुखायभगवन्दुःखायैववहिर्वर्धते गुणाविनाशनेधनेस्तु
तिविषलतायथा १० श्रीमानन्तनिपश्चसूरवस्याप्तिविकस्वनः समदृष्टिःप्रसमैवदुर्लभाःपुरु
षाश्रयः ११ ॥

धनराज्यलाभादिलोभहिंसानृतादिदोष सर्पवेगानांविस्तारायभवति तेनतेनैवप्र
दुष्टनवाणिज्यादिकर्मणेषाश्रीर्विस्तारमधिगच्छति नयागदानादिनाप्रस्तुनतेनेषांव्ययहेतुत्वादिसर्थः ७
श्रीनरःदुस्पर्शःपदेनदयादानादिनास्वैराग्युपलक्ष्यते वानसहस्रोवान्यापक्षीकृतोदुःसहीकृतः ८ न
देवस्यहृष्यतिप्राप्ताइतिस्पष्टं ९ गुणाश्चिनाविनाशनेविनाशसाधनेधनेसंपादयतिस्तु तिमरणे १०
नतुश्रीमंतोपिधार्मिकायथास्विनश्चकेचित् दृश्यन्ते नत्वाह श्रीमानितिस्पष्टं ११ ॥ ॥

1035

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
३२

याश्रियःसर्वसुखानांयाभोगानर्थंदासस्या दोषैर्बहुविधैःसाश्रीरामसर्गेनेननिंद्यते इत्थंविषयाणामसारानर्थतांप्रतिपाद्य विषयसंपादनमूलश्रियोपिनिंद्यत्वाविषमोत्र प्रतिपादयितुमुपक्रमते इयमित्यादिना अस्मिन्संसारेस्थितायुगपद्गणानाखलीबहुनर्तनखलवृत्तित्वात् उदारा उत्कृष्टेतिपरिकल्पितामूढजनैरितिशेषः वस्तुतस्तुसापिपरिमोहायैवनूनंयतोवधबंधनरकादिकदर्थनाप्रदकदर्थांस्तान् ददातीतिनसुखलेशमपीतिभावः श्रमपरिमोहायाया,श्रमाविमुक्ता वाकदर्थदेतिवाकुत्सितान् अर्थान् धनानि ददाति नविवेकमितिवाकदर्थदा १ उल्लासैर्हर्षैर्बहुला अंतर्गताः कल्लोला मनोरथपरंपरा येषां तान्

श्रीरामउवाच इयमस्मिन्स्थितोदारासंसारेपरिकल्पिता श्रीर्मुनेपरिमोहायसापिनू
नंकदर्थदा १ उल्लासबहुलानंतःकल्लोलानलमाकुलान् जडान्प्रवहतिस्फारान्प्रावृषी
वतरंगिणी २ चिंतादुहितरोबह्व्योभूरिदुर्ललितैधिताः चंचलाप्रभवंत्यस्यास्तरंगाःसरितो
यथा ३ एषाहिपदमेकत्रननिबध्नातिदुर्भगा दग्धेवानियताचारमितश्चेतश्चधावति ४॥

स्फारान्बहूनजडान्मूर्खान्प्रवहति पारवश्यमापाद्याकर्षति तरंगिणीयते ऊर्ध्वलाभेनार्घ्येनेनबहुलान्तुपचितानन्तःकल्लोलान्तरंगान् जडान् मलिनान्वहतिधारयति २ अस्याःश्रियश्चिंतालक्षणादुहितरःकन्याः प्रभवंति दुर्ललितैः दुश्चेष्टितैरेधिताःवर्द्धिताः ३ यथाकाचिद्दुर्भगामोहादुक्तिपदात्प्रास्कंपदगतासतीएकत्रपदंननिबध्नातिपादंनस्थापयति किंत्वनियतंवेष्टयत्यासाश्रीस्तथा इतश्चेतश्चधावति तथाश्रीरपिपदंस्थानंनयत्यनियताचारैःशास्त्रविहिताचरणशून्यंपुरुषंसंप्राप्येतिशेषः ॥ ४ ॥

रा॰
३२

नत्वश्रीभिरेवत्वदभिमतोर्थः सेत्स्यति श्रीमतां किंतदुर्लभमितिस्मवाहात्तत्राह मोहयंतीति विप्रलंभो वंचनं
२५ तदेवप्रपंचयति चिंतेति धनानि लक्ष्मीनाथारामिखिलत्राः एवं तेनैव तस्या यथा वशीकरणाय प्रसूतानि च
क्राणि उग्राय दादारिद्र्यशत्रुरोगादिनीश्रापत्सहस्वपीडितानां २६ देहादिभावानां सततसंभावितभंगुर
त्वसमर्थितैर्विविधैर्नानादशादोषदर्शनानां च परिचिंतनैर्हेतुभिर्मम मनो निर्वृतिं सुखं नैति द
तिपदे विकाररहितगर्तेपिधानभंगुरकाष्ठादिपतनकारणकल्पादिनेव परिकल्पितान्तर्गता विद्दोषाणां पतन
बंधनादिदृशानां च परिचिंतनैरित्यर्थः २७ प्रशांतानलक्षणायां निशि लोके जने मोहा. विवा खलखला

यः सर्गः १२

मोहयंति मनोवृत्तिं खंडयंति गुणावलिं दुःखजालं प्रयच्छंति विप्रलंभपराः श्रियः २५ चिंता
निचयचक्राणि नानंदाय धनानि मे संप्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदामिव २६ विविधदोषद
शापरिचिंतनैर्विततभंगुरकारणकल्पितैः मम न निर्वृतिमेति मनो मुने निगडितस्य यथा वनदंति
नः २७ खलाः कालेकाले निशि निशितमोहैकमिहिका गतालोके लोके विषयशतचौराः सुचतु
राः प्रवृत्ताः प्रोद्युक्ता दिशि दिशि विवेकैकहरणे रणे शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोज्झ्य सुभटाः २८ ३

तिमयप्रथमपरिता

पै=
+हिशि+२

णाभिर्मिहिकाभिस्तुषारधूमैर्गतालोके विनष्टज्ञानात्मज्योतिषि सति खलाः पविडः खराः स्वत्रस्रवतरा वि
षयशतचौराः कालेकाले सर्वदा दिशि दिशि सर्वदिक्षु विवेकलक्षणमुख्यरत्नहरणे प्रोद्युक्ताः प्रकृष्टोद्योगयु
क्ताः संतः प्रवृत्ताः वर्तते तेन तच्छिरोषः रणे युद्धे तेषां यथाय विदुषः प्रोज्झ्य तत्त्ववित्तान्विदायान्ये के सुभटाः शक्ता
न केपीत्यर्थः इवकारस्तत्त्वदृष्टानामपि दौर्लभ्ययोतनार्थः विनात्मज्ञानात्मज्ञानदृढासंभवादिति भावः
२८ ॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे प्रथमपरितापो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
२९

1037

नतुभोगादेत्नत्वादेहरूपार्थीयुत्क्षीत्यासुंकादभोगैदिति नैवैवैनैवैनितिनेचाभसपूर्वत्वाभावात्किंतुएवं
णवंहिरूपयोननायुष्मीभोगान्तंपटा: जर्नवंनां योपित्यंनयाचभोगानामप्यनर्थत्वमेवेतिभाव: १९ प्रस्ताव
नामप्याप्त्यंतिकदु:खोपशमनोपायमित्यादनेकरूपैवसापस्तेनचेदनव्रायात्सुरूपाभिप्रेत्याह प्रवेत्ननाइति
मर्थपुरुषार्थोपयोगंविना वेपत्व: कीचकास्तेस्यसैसलंसुनिवालस्ना: २० देहनाकेनपुरुषसीतिप्रश्न:
स्योतरमाहग्राम्यनीति २१ संस्तावद्भ:खे: पाषाणाद्वैवीर्यंविखिद्रदुनिविडदविनिहदयंयस्येत्यर्थ: नित्त

भोगास्तेरवनैरवनसैवेयमसीकिल पश्चपनर्लसलांनीतायानेविवसिविदुमा: १९ प्रवेत्ननाडु
पवनै: वत्सना: प्राणनामभि:ध्वनंत: संस्थितामर्थयथाकीचकवेणव: २० ग्राम्यनीदंकथंदु:ख
मितिनखोस्मिविंतया नरदुमरवेघेणकेविरवेनवहिना २१ संस्तावड: खपाषाणानीरंध्र
छ्रद्योग्याद नितलोकमपादेवगलहाम्यनबोदमि २२ शून्यामनस्यविहृनीस्ता: शुष्क
गेटननीरसा: विवेकपवकान्यस्योमसेकानेष्वपश्यति २३ शृशंगुस्वामिसंस्क्रमभावामा
वमयीस्यिति दृतिझोणवसभगोहेतंमारवेशया २४

लोका: स्वजनास्तेपि मदर्थमामोदिभुरितिभयादे
व २२ शुष्कैणानखणागोटनेननीरसा: प्रीतिशून्या: अनापवल्लदेतदर्थादिशून्यास्ता: स्वजनविषादरूपवि
वंधायपरंविडंब्यमानानामनुवस्यकुविमस्मितानामिलाषादिहत्नीमेमविवेकएवपश्यतीत्यर्थ: २३ भावा
नांप्रियतमविषयाणामभावोविनाशस्तस्वत्वरो प्रथवाभाव: सर्वेदु:खोपशमनोपलक्षितपरमानंदभा
वस्तस्यभावो,तानेनहिकाचभूतास्थितिसंस्कृतस्यविवार्यसमावेशयाथ शंकुस्वामिसत्मभगा: धनादिमप
न्नोहंवे अर्थोत्सेभाग्यात्सवन: देवात्वाभेनदाविरोणक्षंदवंदशोसंस्कृतस्य पश्यात्प्रयातिनहंत २४ ॥

मे॰
२९

1038

कोऽहं इदं दृश्यमुत्पन्नं किं स्वरूपं किमर्थं वा मम आगतं राज्येन च मे किं भोगैश्च किं किमिदं सर्वं मिथ्यैवेति न किंचिन्ममापि तत्र किं दृष्टिः सत्योऽत्र दृश्यं तत्र यन्मिथ्यैव तदेव मिथ्या तत्त्वेन नैव पश्यति तस्य मिथ्यात्वे कस्य किमागतं न कापि तत्क्षतिरिति भावः १४ एवं किंनामेदं विमृशतः इत्यादि श्लोकोक्तप्रकारेण विमृशतो विचारयतः प्रवृत्तिद्वैतसंमतत्वनिर्लज्जभूमिषु १५ एवं सत्यपि विचारोऽन्यनिष्प्रकारस्तु यच्चवर्ग्यपृच्छया परं श्रोष्यति तदेतदित्यादि पञ्चभिः तत्र स्वाहिमर्षस्य सा स्वतन्त्रज्ञादेर्विनाशोत्पत्तिविकाराच्चसमप्य सम्भावितमिव मन्यमानः पृच्छति किमिदं मिथ्यादिना इदं सत्यतया सर्वानुभवप्रमाणसिद्धं दृश्यं परिणश्यति सर्वात्मना ध्वंसमेवापद्यते न

किं मे राज्येन किं भोगैः कोऽहं किमिदमागतं यन्मिथ्यैवास्तु तन्मिथ्या कस्य नाम किमागतं १४
एवं विमृशतो ब्रह्मन् सर्वेष्वेव ततो मम भावेष्वरतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव १५ तदेत
द्भगवन्ब्रूहि किमिदं परिणश्यति किमिदं जायते भूयः किमिदं परिवर्द्धते १६ जरामा
रणमापच्च जननं सम्पदस्तथा आविर्भावतिरोभावैर्विवर्धन्ते पुनः पुनः १७ ॥ ॥

किं सतोऽसत्त्वविरोधाद्यदसदेवेति कश्चिद्ब्रूयात्तर्हि दृश्यं यो जायते सत्त्वमापद्यते तदिदं सत्त्वासत्त्वबहिर्भूतान्नूह्यादिविकारांश्चेदं भजते न तर्हि यदि पूर्वावस्थस्य नष्टस्वरूपमवस्थान्तरं वस्त्वन्यद्यते तर्हि प्रत्यभिज्ञाविरोधः दृश्यादिस्थवद्भावानुपपत्तिश्च यदि पूर्वावस्थं न नश्यति तर्हि युगपदुभयावस्थत्वप्रसंगः पूर्वस्थानस्याप्यनुवर्तनात् सर्वभावानां कोऽपि दृश्यापत्तिश्च यद्यवस्थाभावेऽप्यभिधेयस्तर्हि तासाममभावत्वमभेदे चावस्थापितावस्थावत्पर्यायवृत्तितानुपपत्तिश्चेति भावः अस्य प्रश्नस्य पश्चात्तरार्थं उत्पत्तिस्थितिप्रश्नमप्रकरणानि अथवा इदं शरीरं किं न पश्यति पुनः किं जायते किं वर्द्धते न कश्चिदस्य जन्मादिनार्थः सर्वः १६ अयोनालीमेतावदेव न यत्नतानन्तर्यं पर्यायं लीलायाहं जरेति सम्पदामप्यनर्थहेतुत्वात्तदगणने १७

किं+

यदिनतेषांस्वतःसत्तातर्हिकथंस्वस्वकार्यकत्वेनपरस्परंसंबंधस्तेनतत्राह अयइति सर्वेपि भावाः स्वतो लोहशलाका
सूच्यादयइवपरस्परमसंगिनः संबंधशून्याएवपरंतुअनयाममेदंभोगसाधनमनेनमयेदंकर्तव्यमित्यादि
मनःकल्पनयाकेवलंक्रियाकारकादिभावेनश्लिष्यंतेसंबध्यंते नत्वेवान्वयव्यतिरेकस्पर्शोनास्तीत्यर्थः ९
नकेवलंभावानांसंबंधमात्रंमनोधीनंकिंतत्स्थितिप्रकाशावभासावपीति सर्वंचमनोधीनमेवजगदि
त्याह मनइति तर्हिमनएवसकलसाधनमस्त्वित्यताह मनइति असत्तच्छून्यमिवविवेकेप्राभाति तथाचन
ततोपिनसत्त्वसिद्धिर्वयमेतावतेनकालेकेनसत्त्वेस्यादितिमोहिताःस्म १० अतःपरिशेषाद्भ्रांतिरेवेयमि

अयःशलाकासदृशाःपरस्परमसंगिनः श्लिष्यंतेकेवलंभावामनःकल्पनयानया ९ मनःसमा
यत्तमिदंजगदाभोगिदृश्यते मनश्चासदिवाभातिकेनस्मपरिमोहिताः १० असतैववयंकष्टंविकृष्टा
मृगतृष्णया मृगतृष्णांभसादूरेवनेमुग्धमृगाइव ११ नकेनचिच्चविक्रीताविक्रीताइवसंस्थिताः
बतमूढावयंसर्वेजानानाअपिशांबरं १२ किमेतेषुप्रपंचेषुभोगानामसुदुर्भगाः मुधैवहिवयंमो
हात्संस्थितानाइतिभावनाः १३ आज्ञातंबहुकालेनव्यर्थमेववयंवने मोहेनिपतितामुग्धाःश्वभ्रेमुग्धा मृगाइव १४

तिदर्शयन्नाहासतैवेति संसारेसत्यवत्तत्साधनयोरसत्त्वाद्वैयर्थ्यं कष्टंयथास्यात्तथाविकृष्टाआकृष्टादाहेति
केमृगतृष्णांभःसदृशप्रकाशायायतितमस्तुते सुखपुमृगामुग्धहरिणाः ११ स्थिताःपरवशाइत्यर्थः जाना
नाअभिज्ञंमन्याअपिवयंमूढाएव शांबरंशांबरसंबंधिमायायश्चितिभावः १२ भोगाविषयसुखलवाःकि
नाममहत्सुखंनसुखभावनाहेतुस्तद्दुःखबीजत्वाद्दुर्भगरूपापथ्यवत्कुरूपार्थइतिभावः यैर्वयंमुधाव्यर्थमेव
बद्धाःइतिभावनाभ्रांतिर्येषांतेतथाभूताः १३ आइतिस्मरणाभिलापेबहुकालेनज्ञातंकिंतदाहव्यर्थं

४६=

मेवमोहेनिपतिताइति वनेश्वभ्रेवनांतर्गतगर्ते

ग्रं ३५

कोलंलंघयतीतित्तथाचभवदाज्ञायदिपालनायवदासिनन्नथार्हेनेतिभावः २ इमंविनयोज्ञाषुद्धेंवशीकृत्यसह
ज्ञानुवाद्यानेनयमोनुष्ठाननंनाविनष्ठद्याविवेकवैराग्याभ्यांविचारोदयंसमर्पयति अर्हन्नाथस्मादि
चतर्भिः ३ विघ्नः संवतितवानूगान्यर्थलाकर्तविकः ४ ईदृशेविध्यमाणलक्षणः ५ भोगेषुवसोरागास्तकृ
न्यथा किंनामस्वलेनकिंचिदिरिप्यर्थः सन्तिर्किनावः अस्वलेन्मेवोपयाद्दयतिजायतइति श्रुतिबीजंभवेज्जन्म
जन्मबीजंभवेन्नजितितिचनादितिभावः ५ नन्वसूतत्रयाथ्यन्नालेविभवमूमिश्वस्वलेमत्रुभूयतएवेतितत्रा

मू॰ भगवन्भवताहृष्टेयथावद्युनाखिलं कथयाम्यहमतोपिकोलंलंघयतित्वद्वचः ३ अर्हन्नाथवदयंज्ञा।
नोनिनेस्मिन्नितस्मृति क्रमेणाहृद्दिनंप्राप्तः प्राप्तविघ्नसंस्थितः ३ ततः सदाचारपरोभूत्वाहंश्रुति
नायक विघ्नतस्तीर्थयात्रार्थंपृथ्वीमंडुधिमेखलां ४ एतावतात्र्यकालेनसंसाराद्याम्यामिमाहवन्
सगुरुनेमनसिमेविचारः सोयमीदृशः ५ विवेकेनप्रवीनाम्नातेनाहंतरतुस्वयं भोगानीरसयाबुद्ध्यं
प्रविचारितवानिदं ६ किंनामेदंवनस्थलंयेयंसंसारसंततिः जायते श्रुतयेलोकेप्रियतेनननायव ७ अ
स्थिराः सर्वएवेमेसचराचरदेहिनाः आपदांपतयः पापाभावाविभवभूमयः ८ ॥ इत्थमस्थिराइति वर्णोपसंह
तिनिहन्त्यधीनसाधनसाध्या अचराणांदेवोपपत्रसाधनापत्रेस्त्रभयविषभोगप्रवृत्तिसलक्षणेचेष्टितसहिताअपि
विभवभूमयोवैयर्थसमयमात्रस्थितिकाभार्वः विषयाः स्वकृतेदत्तात्रपानादयोनश्वराः यतोऽस्थिराअलाभ
वियोगकालयोर्दुःखदाइत्यर्थः तथाप्युपभोगकालेतेभ्यः सर्वेषामनंदाद्द आपदांपतयइति पततः स्वामिनः
श्रेष्ठाइतियावत् रागादिदोषोत्पादनतनेनपरमापत्प्रापकत्वात तदुपायएवेत्यर्थः अतिपिष्ठाएवंनिषिद्धाल्पार्थ
प्रतिपादनकत्वात्तथाचविषसंपृक्तान्नसदृशास्तत्रनदोषः सर्वेमितिनास्तिसंसारेस्वरूपमितिसिद्धमितिभावः

२

1041

श्री॰
वा॰ वै
टी॰
मु

आधयोमानसव्यथाः मनःपरिक्लेशंयंतिनिर्विवादंयांति कश्चिन्निशुद्धस्वभावनिर्वृत्तिंनेकानिष्कामेनंपद्येश्यामयेनीयार्थः
अथवा किमाश्रिताः केचेतित्नव्रतुपप्लवः केनेति नमक्लिष्टमिनःपुखुः किंयानइति नखिंभागपस्तुः कारणेनेति
केनेत्यनेनसंबध्यते गोहं गृहं प्रापत्नेनलीनानबतोपप्लुवकाः ३४ नुन्नाधिवेनुमस्थानानानिप्रसिद्धापवेनेकतनःश्रूद्धा
नेतत्राहमभइति मपप्रसिद्धत्वेनतुनेवाष्टविनानागमभुद्धिनेपरःस्थानेनभवति आपन्नोदरिद्रोवानत्वरस्या
नेनवचयाप्पस्यप्रयोगस्तरीकार्यनासिनिपिनप्रभावेनेनसर्वेषांशानिपनत्वात् अपिनतेआधयःनिर्दीनाःस्व

किंनिष्ठाः केचतेकेन कियंतःकारणेनते आपदःप्रविलीयंतेमनोमोहमिवाबलः ३५ मन्येनानु
चिंतानांत्वमाधीनांपरस्थितः आपन्नानांयथानंतंनिर्दीनाः संविजायते ३६ यथाभिमतमाप्नुत्वा
बुद्धिप्राप्स्यसिचानघ सर्वमेवपुनर्येनभेत्स्यतेत्वानुनापदः ३७ इत्युक्त्वाममस्यममनेनचतुवंशकेतरा
कर्णेवाकामरुचिनार्थविलासनार्भे तस्मात्नखेदमतिमानिवारविनोदवंसौयात्वनुमिताभिमता
र्थसिद्धिः ३८ इतिश्री॰ राघवसमाश्वासनंनामैकादशः सर्गः ११ वाल्मीकिः इतिपृष्टोमुनींद्रे
णसमाश्वास्यचराघवः उवाचवचनंचारुपरिपूर्णार्थमंथरं १॥

नएवनिरस्ताः
सर्वेसोआगमसंपन्नत्वयाशु
णीत्वातइतिभावः ३६ अभिमतमनुतिकृत्स्यथयाभिमतंतअभिमतार्थमप्रख्यापेतस्यार्थः अनघेतिहेनघ र्भं
सर्वमेवाभिमतंप्राप्स्यसीतिसंबंधः येनाभिमतेनपुनस्यापदस्त्वानभेत्स्यंते ३७ समतेर्विश्वामित्रस्यइतिउक्तं
उचितानांस्वाभिलाषानुरूपाणामर्थानांविलासः प्रकाशोगर्भेलाभपर्येषस्यतथाविधंवाकंनिशम्यरघुवंशके
तःश्रीरामःअनुमिताभिमतार्थसिद्धिः सन्खेदंनत्याजेतिसंबंधः गाविवाहेमेदेवहीमहः ३८ इतिश्रीवा॰
ना॰ वैराग्य॰ एकादशः सर्गः ११॥ भोगानांइः स्वरूपंवैविषयादेरसम्यता संपदामप्यनर्थत्वमित्याद्यत्रोपवा

थेगौरवादिवमंथरंमंदरस्थत्वे प्रगल्भवता
न १॥

र्थेते समाश्वस्य समागाश्वासंप्राप्य परिहृता
ॐ
३५

उत्संगेग्रंकेग्रंशुकेवस्त्रेन्यविन्यस्यविस्मृता २८ नडवत् प्रविवेकिवत् जीर्णयाशिथिलयावेश्यायेत्या
यद्वात्मानीवः २९ वृद्धैःपित्रादिभिःगुरुभिर्मात्रादिभिः भृत्यापालनधर्मसाधनत्वात् पुत्रोपदेशान्नस्मात्संसा
रोहिव प्रसुधावता प्रेमवता ३० प्रसक्तिहिताहृदयेनिहितानिरोधयस्तीति सन्निहितास्तपरिपेलवाः सर्वतो
लघीयस्यस्थितिरिति नकार्यत्वमाहत्यर्थः मोहस्यप्रसरेन्नहिविधीनावलीनाथेः ३१ त्वमेवशूरः यतः

उत्संगेपुत्रवन्निष्ठेतिवरस्यघ्रूसदीपतो भूमौपविन्नबालोवीर्णसंशुकेयत्नविन्न्यस्त २८ रामोवाच
पुत्रस्याविवेकत्वंकर्णेनौणा,यथाजनं जडवज्जीर्णसंशुष्कशालेदायामानदीयते २९ वृद्धविप्र
गुरुप्रोक्तेनाहमस्मिनानुतिष्ठता एतस्मात्सांपतेपुत्रस्वनमोहस्मसुधावता ३० नावदेवापरोहदेति
इतिपरिपेलवाः यावदेवनमोहस्यप्रसरःपुत्रदीयते ३१ श्रीवसिष्ठउवाच राजपुत्रमहा
बाहोशूरस्त्वंविजितास्त्वया दुरुच्छेदादुराकारा अपिविषयशत्रवः ३२ किमनन्तइवाज्ञानायो
गेव्यामोहसागरे निमज्जसिकल्लोलबहुलेनामुत्रालिनि ३३ विश्वामित्रः चलन्नीलोत्पल
दलसमलोचनलोलता बुद्धिवनःकृतामन्यहेलनाकेनश्रमसि ३४

त्वयाविषयारयोपि जिताःप्रसिद्धाय्वा
योदुरुच्छेदाएवनतेसुनदुःखेनारभ्यंते विषयारयस्त्वयैनैवदुःखेनसंपादितादुःखांतरपरंपरारंभकादुरुच्छे
दाश्चेतिभावः ३२ एवंभूतोपित्वमज्ञानीयोग्ये व्यामोहसागरे अनंतइवाज्ञानात्मनइवकिंनिमज्जसि कल्लोला
दृढत्वंगाविक्षेपास्तैर्मोहप्रभावरूपे ३३ चलतानीलोत्पलसमूहेनसमालोचनयोर्लोलतांवचर
लता चेतोव्यग्रवृत्ति तेनकृतांकेनहेतुनाविभ्रमसिभ्राम्यसि नवप्राप्तिहेतुः कश्चनार्थः ३४ ॥ ॥

1043

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
२२

प्रविश्य भित्त याह्रूमास्थितमासूर्वे स्वापूनु संपन्नाव पितल बोध विश्रांतभावादीक्षमूर्णमनः कर्णस्यकोटरं छि
द्रमिव स्थितमनोरथं दर्शी यैनं स्फुटयन्न प्रत्तमभिमितिनाम विश्रोषणा॰ १९ रघूद्वहः प्रणनामेत्यन्वेणान्व
यः ग्रंथरमेवपल्हवौ ववपल्लवः पतिमेयौ स्मितमिवाच्छादकौ सौयो हस्तौ तावेव पल्लवौ यस्य सः २० चूडाम
णिः शिरोरत्नं देवाचलेस्तमेरुः २१ एवसर्गादिश्लोकस्यासप्तकोत्कमकारेण मुनी दृष्ट्वविश्वामित्रेऽनुवर्तिग्रय

इत्याश्चर्यमापूर्णमनाः कर्णककोटरं प्रविश्य भित्तयाह्न्याद्दृश्यं तन्मनुत्तमं १९ एवं गुणगणा-
कीर्णो हृष्टे दैवे रघूद्वहः पतिमेयस्मिताच्छादकस्वहस्ताब्जपल्लवः २० प्रणनाम बलच्चारु-
चूडामणिमरीचिना शिरसावसुधाकंपलोल्लेखावचन स्त्रिया २१ एवंमुनीन्द्रवनितपितुः पा-
दाभिवंदनं कर्तुमभ्याजगामाथरामः कमललोचनः २२ प्रथमं पितरं पश्चान्मातॄनानेकमा-
नितो ततो विप्रांस्ततो बंधून्स्ततो गुरुजनान्सुहृत् २३ जगृहुश्चततोदृष्ट्वामनाक्स्वभ्रांतया-
गिरा राजलोकेनविहिता लोलसाणामपरंपरा २४ विहितास्त्रीसुनिम्भोत्तरामः स्वसमामानसः
प्राससार पितुः पार्श्वमसमीपमसुरेश्वरः २५ पादाभिवंदनपरं तस्यसौ महीपतिः शिरस्यभ्या-
लिलिंगाशुचुचुंबचपुनःपुनः २६ शत्रुघ्नलक्ष्मणौचैवतथैवपरवीरहा आलिलिंगायचनस्नेहो-
राजहंसोऽनुनेययथा २७

रामः पितुः पादाभिवंदनं कर्तुमभ्या- जगामेति संबंधः २२ मुनीवसिष्ठविश्वा-
मित्रौ मान्यैव पितुश्चमनयाभानितो सत्कृतश्चोभनहृदयो रामः २३ मनाक् नेत्रेणशूर्भेतितदवितो-
भुविनयसूचनाय २४ स्वसमस्मानसः आसीर्वचसालाभालाभयोः २५ शिरसि आघ्रायेति शेषः आ-
भ्यालिलिंगाभिमुखमालिलिंगितवान् २६ यथा रामेतथैव राजहंसोऽनुनेयथेति वनेहस्तौ नः ॥२०॥

रा॰
२२

सेवितंश्रियहितमधुरोक्तिभिर्लालितं सर्वान्नृपान्स्वार्थोन्नतन्नर्वर्त्तिलोकेलोके विस्तारयंतीनिसर्वशास्त्रार्थतत्वः
स्तथाविधास्रयेमंत्रिणस्तेषांवृंदेन १२ कक्षाभिरिति ः १३ समीपेत्याशंतेराहः कार्त्तिकेयः १४ कीदृशंद
हशस्तदाह सत्वेत्यादिपंचभिः श्रीतः तामोपशमनेनाह्लादकत्वगांभीर्ययुक्तभावः स्थैर्येणहिमाचलमिव
श्रितं शेषसत्वेवसत्वेन्यादीनिवलानिविस्तीर्णानिविधीयमानानिसत्वेनसर्वाणिविवेकहेतुनामसत्वगुणेनश्रा॰

नेन विदुषां
वरः + १ =

1044

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांसेवितंपार्श्वयोर्द्वयोः सर्वशास्त्रार्थतत्वेनमंत्रिवृंदेनमालितं १२ चारुचा
मरहस्ताभिःकांताभिःसमुपासितं कक्षाभिरिवमूर्त्ताभिःसंश्रिताभिर्यथोचितं १३ वसिष्ठ
विश्वामित्राद्यास्तस्याग्रेभूसुरादयः दृढसुराद्यवेदशास्त्रपारायणेगुरूपमाः १४ सत्वावष्टब्धगांभी
र्येणस्थैर्येणवहिमाचलं श्रितंसकलसैन्येनगांभीर्येणसमुद्रेणच १५ सौम्यसुषमाकारंविनिर्जि
तस्मरमानसं कांतोपशांतवपुषंपरस्यार्थस्यभाजनं १६ सवृद्धयौवनावेशहृद्योपशमशोभनं
अनुद्विग्नमनानंदपूर्णप्रायमनोरथं १७ विद्यानिलजगद्धात्रंवणविगुणगोचरं महासत्वैक॰
लोभनगुणैरिवसमाश्रितं १८

णनिकायेनवव्याप्तंनवेणसक लैःमूर्त्तैःकलासहितचंद्रेणचसे॰
वितंयोगपेनगंभीरेणानवगाह्येनतेनस्फुटेनव्यक्तेनचेलितयथोचितंसंवृतः १५ सौम्यप्रियदर्शनंसम॰
प्रसूनाननिविक्रान्तंकांतंमनोहरंवपुरुपशान्तमनुग्रपरस्यार्थस्यभूरुषार्थस्य १६ सम्पूर्णयन् यौवनारंभोपस्था॰
तेहृद्ववउपशमेन[illegible]शोभनं अनुद्विग्नमविवेकापगमात् प्रनानंदसंप्राप्तपरमानंदं १७ जगधात्रा
संसारजातिः पवित्राणांगुणानांगोचरं विषयगुणैः सर्वैर्महासत्वैकलोभनेनसमाश्रितं ॥ १८॥

+प्रशुद्धपाये+

1045

ननु व्यवहारस्याविद्यकत्वश्रुतिसिद्धेर्द्वयायायं डवनदं यायोऽपि स्यान्नत्वं निष्ठः प्रज्ञानां न ग्राह्यनिन्दामिति निन्दां स्ववर्णाश्रमोचितानां प्रकृतानां परकृतानां यथापि परिपूर्णकामस्य यापि जीवनार्थं व्यवहारस्य दुस्त्यजत्वात् वस्तुपुरुषार्थे व्यवहारे प्रवृत्तत्वात् मेऽनेनापरार्धेनत्येदेन भावान्स्वदेहेन आहिंसनाद्रुग्राह्यकत्वाच्च निन्दामेवा व्यवहारपरंपरायां प्रविष्ठित्रमाचरिष्यतीत्यर्थः २ नन्वज्ञानामावं कुत्रापस्येमननतः पूर्ववत्समदुःखः स्वस्थाव नपि स्यात् नेत्याह भविष्यतीति सत्वमननादिज्ञानेन तार्ध्वे वलपरंकारणानं प्रवर्तकार्यतनं लोके तद

निन्दां च प्रकृतानामेति व्यवहारपरंपरां परिपूर्णकामस्यापि च विष्णो तत्त्वविदि ते ६ भविष्यति मा
हात्मन्योगीन लोकपरायणः समदुःखसुखहीनः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ७ इत्युक्ते मुनिनाथे
नरनाथसंपूर्णमानसः प्राहिणोऽहं समानेतुं योग्य न परं परम् ८ एतावताथ कालेन रामो नि
जगृहात्मनात् पितः सकाशमभ्येत्य स्थितो नार्केडवार्चलात् ९ इतः कतिपयेर्भुक्त्ये आत्मभावच
ज्ञानमहं न सत्पृच्छत्पितः स्थाने स्वर्गो सह पुनेति व १० इत्युक्ते वरदर्शनो सोऽरामो दशरथं तदा १
नवाजसमूहेन देवोचेनेव चामरं ११

भयं ज्ञानं येन अथवा लोकानां प्राणिनां परंपर सप्तकवार्धकं भवं सांसारिकभ्रमणं तन्नु पंचविवेकतो ज्ञातं येन अथवा लोकानां विराहः परमशाश्वतं प्रवर्तं हि रणगर्भो स्वयं परमार्थतनो ब्रह्मैव न स्वयं गिनि ज्ञानं येन प नवरानामसर्वोऽसमलोष्टाश्मकाञ्चनः समदुःखसुखादिहीनः संयमर्थः ७ अथ इत्युक्ते वसिष्ठवचनानाकुप्रतीहारास्ते पि हि ता: प्रविनाथ वेति गम्यते ८ अथ प्रतीहारवागमनानन्तरं निजगृहात्मनाद्स्थितो रामः एतावता नि सेवाया परिमितेन कालेन स पितुः स्थानं न ग्रामे सद्गुणसंवेधः ९ वसिष्ठविश्वामित्रादिमहर्षिजनस्थाना

1046

विश्वामित्रात्त्यारामस्यानीतिस्यसभातले रामस्यवासनेमाध्यादिवीतिसम्यग्वर्णिते एवंडक्रमप्रकारेण
निर्विघ्नोद्दः वितेमोहितश्रेनरवितिल्विषयेमहासाताः यवीताणक्रमलाभवेतः इतिरांहृथपतिद्दविः
णात्स्तद्वयायितोद्गगाः १ आपद्योमागतोवायोजडीभावः सप्तमोहः अयंतविवेकादिमनोबोधफा
लत्वाद्वीयएवतिमहोदयएवेमर्थः २ तामप्रव्हेश्रीरामित्तपर्थे इद्वैवयेमलयः द्वितीयइदमाहआगम
नेदेशाएवमोदापनयणोतनार्थः ततेमेघं ३ नत्रमोदेयतेनेविनस्यकारिचिदित्यत्राह एतस्मिन्निति

विश्वामित्रउवाच एवंवेदान्तमहावाक्यार्थंबोधितोरघुनंदनः इदानींपंचमविलाहविरांहरिणा
इव १ पश्यमोहोरघुपतेनापश्योनवरागतः विवेकवैराग्यवतोबोधएवमहोदयः २ इ
हायानन्तणाद्रामइदैवचयंदलणात् मोहंतस्यापनेष्यामोमरुतोदंवैतेयथा ३ एत
स्मिन्मार्गितेरामोदेरघुनंदनः विश्रांतिमेष्यतिपदेतस्मिन्वयमिवोत्तमे ४ समतांच
हितांप्रज्ञांविश्रांतिमपनामयतो वीतरागोवर्णत्वंपीतावस्तनइवेष्यति ५ ॥

तस्मिन्नुपस्थितेतत्तद्विलोः परमंपदमितिश्रुतिप्रसिद्धे उत्तमेपदे स्वात्मनि ४ समतामबाधित
वस्तुतांमुदितलांनतोपक्षांदरसः परमानंदरूपतांप्रज्ञांअपरिच्छिन्नज्ञानरूपतांउदितज्ञानेद्राविश्रांवे
सतितांप्रसिद्धांप्रज्ञामितिवा पीताशृतपतेश्रुतत्वकस्यधर्मफलस्यप्रत्यक्षीकरणाययायतांस्वर्गस
खितां देवत्वानसंपन्नतांवेतिक्रमादर्थः पीततांवरवर्णत्वंशरीरे ॥ ५ ॥ ॥ ॥

लोकेपुत्रैर्विनाकार्पण्यादिसृणालांनाप्रसंगेणाप्लुतानेनप्राणिलिंगीनिम्नीलां आपन्नां आपद्धतां आर्थित्वात्स्वकाय लोपः यद्वा आपद्यतइत्यापत् आपदः संकटात् ब्रूयस्वा आपन्नां इतिछेदः इतिलोकेआपदितिष्ठदहितेनसंवेधः हितीयांतानि सर्वाणि तानि भिन्नस्यादिशेषणानि उद्धर्तुं शुद्धत्वेन संशुद्धेन रसमयागुणयुक्तोऽलमभवाति निशेषः ४८ आभोगि निकृतिमनेप्रावनत्वेनः स्कंभेमआभोगः प्रतिविंबायते प्रतिकूलविषयव्यवहारेवाचरति ४९ एवंभूतयः प्रकृतेन व्यवहारेण निवेशायितेत्तमः सर्वे इतिशेषमहे सत्त्वः महाबलः कश्चित्स्यान्न केऽपीत्यः

इतिलोकेसमायातांसुतालापसरशालिनीं आपन्नामलसंहर्तुं संशुद्धेन हृदापदः ४८ नमा-
नाहंकृतभावस्यसमतुविभवान्वितं संस्नास्नातमाभोगि शुभोप्रतिविंबायते ४९ ईदृशः
स्यान्महासत्त्वः कश्चास्मिन्महीतले प्रकृतेनव्यवहारेण यो निवेशायितेत्तमः ५० मनसिमो-
हमपास्यमहामनाः सकलमालितमःकिलसाधुतां सफलतांनयतीहतमोहरश्चित्नकरो
भुविभास्करवन्नामिव ५१ इति श्रीमोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

र्थः इवेत्यनर्थको निपातः उपचारात्कांचित्रिनेतिशेषः त्वमिवयोभवतिसएववत्तमःस्यादितिभा-
वः ५० आर्द्रिलत्रणानितमांसि विवेकप्रतिरोधकानि प्रशस्याम्यावित्वं सकलेमोहं रागमस्य मनसि प्रणा-
श्य इह अस्मिन्ग्रामे विषये स्वीयां साधुतां उपदेशसमर्थतां यः सफलतां नयति सतां हृष्टो महामनाः
कश्चित्स्यादिति [illegible] हृदैव समवेयः तत्र दृष्टांतः तमो हरन् स दिनकरः भुवि विषयेषु यथा स्वकीयां भा-
स्करतां सफलतां नयति तद्वत् ५१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे दशमः सर्गः ॥१०

1048

ननुनीतिभिः संव्यवहारोपदेशेनात्मामोहोपनीयतां नेत्याह वृत्तान्तमिति उपदेशाद्यंगजनीतिव्यवहारा नितिशेषः अवधीरयति अनभिमतं हन्तेनतिरस्कृतोनीव ५२ यानीतियन्नयानन्दं न स्वरूपमेवेत्यर्थः इदमिदं बहुविधं बहिरिंद्रियसंस्कारं विलीनं तं समस्तीति स्वल्पमेकदेशपरिदृष्टमिति तु हिंसयैवेन वस्तु किं तन्ना हस्वरूपमेवेति निर्णीयतनद्विरत्नाख्यसंस्थितः ५३ विमृषेयंचसमस्याः विमृष्टस्यैव देहतत्त्वविवक्तयाहेतुनीपे

ज्ञानमथवाविप्रसूपदेशमगतः हस्यमस्तमिवाव्ययः सोवधीरयतिप्रभो ५२ यदेवेदमि
दंस्फारंजगद्ग्राममयंतुस्थितं नैतदस्तिनचैवाहमितिनिर्णीयसंस्थितः ५३ नैवोनात्मनिनो
मित्रेनशत्रौनचमातरि नसंपदानविपदान्तस्यास्थानविभोबहिः ५४ निरस्तास्थोनिराशो
सौनिरीहोसौनिरास्पदः नमुक्तोनचमुक्तोसौनेतेनतयापमहेश्वर ५५ किंपदेनकिमेवाभिः
किंराज्येनकिमीहया इतिनिश्चयवानंतःआत्मारामपदःस्थितः ५६ भोगेष्वाशुविरागेषु
मित्रेपितरिमातरि परमुद्वेगमायानस्थानकोवग्रहेयथा ५७

बहिः शत्रुत्वेन सामान्योक्तस्यैव प्र वेः प्रपंचः ५४ संपदाधीनविषयलाभाभावास्थास्थयोर्भेदः विशेषाभावादेव निरीहो निरिच्छः वासवि षयेष्वेवं तदिंदुःखदेहत्वभावात्कृतो सौ दुःखी नेत्याह निरास्पद इति यतो यमलं आत्मविश्रांतिनिष्ठः न मुक्तो विवेकित्वात् न च मुक्तो विश्रांत्युदयात् ५५ आत्मारामपद इति रागादिदोषाणामेव जन्मबीजा त्वात् तद्रहितस्य ममत्रात्मारामाहेत्युक्तिः सेतस्थलीतिनरात्मशयइतिभावः ५६ अवग्रहे वर्षप्रतिबंधे ५७

श्री
वा. वै.
टी.
३०

नन्नुगुणाधिकमादिविस्मयप्रयोजकमस्त्येवतत्रविस्मयएवोचितः कथंनस्यात्तत्राह यथेति यस्मिन्मनसिवा
सवस्तुगोचरोविस्मयः स्यात्तन्मनएवइयमीदृशंविस्मयायस्पृहतीत्यर्थः कथंमनः आकाशरूपेआका
शस्थितेवामहारण्येनाटकमालिन्यादृष्टमितिशेषः दोषस्यापिवाह्यालंबनभावनादयथोनकोयथा
आकाशेनवरत्नमहारण्येवकमालिन्यंनसंभाविनात्तथाज्ञानात्तिमनोमनसिविस्मयइतिनिष्कर्षः

यथाकाशगमनोत्तिन्यायुथ्याकाशमहावने इयमेतन्मनइतिविस्मयोस्यनलाघने २५ कोनाममध्य
गतस्यापिमनोस्यमहत्वेभवः नभेदयंतिदुर्भेद्यंयथावाइवमहोपलं २६ आपदाभिक्षमावासमभि
वांछसिकिंधनंशत्रुसिकेनिसर्वमनर्थिनेसंश्रयत्तुति २७ इयमापदियंसंपदित्येवंकल्पनामयः
मनसोभ्युदितोमोहइतिशोकाम्यमायति २८ शांतेनाहमनाशेहमिमंकष्टंपरोपिसन् नतत्
नोयातिवैराग्यंचित्तमित्येवनवमसौ २९ रघुकाननशालेनरामेणविदुषालिना भृशमित्यस्थिते
नैववर्यलेदृशपायिताः ३० नविप्रःकिंमहाबाहोनमनाहस्वेनसः ऊर्मिःकमलपत्रात्मगति
रवस्थितोभवान ३१

हस्यवायवस्तुनिविस्मयोनलायते इतिभावः २५ नभेदयंतिननिर्भिदंति प्रेषणाभ्यासोपायक्रियावत् यथाऽनल
धाराः २६ आवासंनिवासस्थानंअर्थिनेयाचकाय २७ कल्पनामयः कल्पनाप्रचुरः २८ प्राक्तंपरःइष्ट
वियोगादिरितिशेषः नत्याचात्रयत्नंनिवेकाभ्यासात्मगतं दुःखंपश्यपत्रयतीतिभावः २९ रघुपतेनरघुवंशोलस्य
नेशालोभूतविशेषःप्रसिद्धः एवंकारोहेलंनमरयाद्वतये ३० किंऊर्मिःशोकापनयायंमितिशेषः ३१

गं
३

1019

1050

न किंचिदिष्युकेस्तैः परिहर्तं प्रार्थ्यं किं चित्रा स्त्री निरामाश्रयः निरीहितः स्वामिप्राप्यं तं न कश्चेद्युत्सू
न्यः २१ प्राप्यालनुमापाते विषयेंद्रियसंयोगाः मात्रयस्तान्यविलामकृत्वा योन्यते भवनीतिमत्वो
विवेकी तेन तन्मर्वे २२ गोष्ठीविलासस्थाने २१ प्राप्तिविवर्जितैः पुरुषैः चेष्टितैर्वेष्टिः पुत्रत्रिभिः
नीतं हृष्येति शेषः प्राप्तिविवर्जितैश्चेष्टितैर्विलिसामानाधिकरण्येन वा प्रतिस्वकल्येनीतं मयेतिशे

कृत्स्नैरातनभिरंबाभिः संतुष्टो विपुलः पुनः उक्तान किंचिद्दृष्टेति तस्त्रीमाल्ले निरीहितः
२० पृषातनमावह्येषु साभोगेषु मनः कृथाः इति यत्पूर्वं मनंभुक्तमनुशास्ति सहज्जने १९
नानाविभवरम्यासु स्त्रीषु गोष्ठीगतास्वच पुरुः स्थितमिवाद्दे दैनाशामेवानुपश्यति २१
नीतमातुरनायातमपट्ट प्राप्तिविवर्जितैः चेष्टितैर्तिकाकल्याभूयोभूयः प्रमायति २२
संप्राप्नुवेति यात्पूर्वं संयवर्द्दनमतुलीरितं प्रवलयंतमिवात्मानं हृसमन्यमनाश्रुतिः २३
नष्टोकमाकर्णयति ईशतेनगुरोगते करोत्यवस्तां सर्वत्र समभेन्यापि वर्त्तते २४

षः काकल्यामथुवास्फुरद्याबाबा २२ येनेहं रानस्थयेनमंरलसोप्ववरस्थ्यः प्राप्तियश्चात्तयाराद्रः
सम्प्रसंप्राप्नुवत्यमनाः इति सम्यक्कलस्यकाशांतयारानतइति सप्राट्परमात्मन्यर्थांतरेमनोयस्येत्यर्थः
तस्यचापविज्ञातानान्नानि स्वत्पर्यालोचनपरः स्वाभिमतानाशासना सारारागासनाच्चोपेतारासो २३
सर्वत्रवस्तुनिसमसमेत्यगुणतः फलतश्चशोभनं स्वानुरूपं नत्याप्यापि २४ ॥ ॥

श्री. वा. वे. टी. २५

अलकेषु कबर्यः पुष्पबन्धादिभिर्भेदैर्विलोला यासां ताः हेला शृंगारभावनाक्षेपः मृगीपक्षे अलकाः कव-
पुष्पमंजर्यः हेलयैव वलितलोचनाश्चपलेक्षणाः १० विपिनेषूपवनेषु जन्तुषु जनेन सहचरेषु पामरेषु देवा-
द्विक्रीतो मनुष्यो यथा एकान्तादिष्वरतिं बध्नाति तद्वत् ११ तया अशक्तिरूपया परिव्राजो ये धर्मा यस्य तं तपस्वि-
ग्रहादयस्तदेवं परिव्राजमेवानुयाति अनुकरोति १२ एकया अखण्डया १३ तर्हि तत्र किं करोतीत्याह

विलोलालककबर्यो हेलावलितलोचनाः नानन्दयन्ति तं नार्यो मृग्यो मरुवनं यथा १० एकां-
तेषु दिगन्तेषु तीरेषु विपिनेषु च रतिमायात्यरण्येषु विक्रीत इव जन्तुषु ११ वस्त्रपानाशना-
दानपराङ्मुखतया तया परिव्राड्धर्मिणं भूप सोऽनुयाति तपस्विनं १२ एक एव वसन्देशे
जनशून्ये जनेश्वर न हसत्येकया बुद्ध्या न गायति न रोदिति १३ बद्धपद्मासनः शून्यमना वा-
मकरस्थले कपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति १४ नाभिमानमुपादत्ते न च वाञ्छति रा-
जतां नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखानुवृत्तिषु १५ न विद्मः किमसौ याति किं करोति कि-
मीहते किं ध्यायति किमायाति कथं किमनुधावति १६ प्रत्यहं कृशतामेति प्रत्यहं याति पां-
डुतां विरागं प्रत्यहं याति शरदन्त इव द्रुमः १७ अनुयातौ तथैवैतौ राजञ्शत्रुघ्नलक्ष्मणौ तादृ-
शावेव तस्यैव प्रतिबिम्बाविव स्थितौ १८

बद्धेति शून्यं परमार्थानालंबनेन मनो यस्य सः परितिष्ठति ।
ध्यायन् इत्यर्थो लभ्यते १४ उदयास्तमयावत्र प्रसादविषादौ सुखदुःखानुवृत्तिष्विष्टानिष्टसंयोगे-
षु १५ ईहते इच्छति अनुधावति अनुसरति १६ विरागं वैराग्यं द्रुमपक्षे वैवर्ण्यं पत्रशातनमिति या-
वत् १७ अनुयातौ सदानुगतौ अत एव रामसमशीलितावगम्यते तादृशावेव यादृशो रामः १८ ॥

रा. २५

नारीभिः सहेतिशेषः दोलाखेलोलिका अंगणे क्रीडावलवे यथा वर्षधाराभिः स्नहत्वाउपर्यंग्नानक्रान
कः क्रीडतितयानक्रीडतिचेत्सलयः १२ मकुंडलाकोशैर्माणिकैः शोभायवविभ्रमायोः स्वर्गः पातविभ्र
यमासत्रपतनंसवर्गिणां १३ क्रीडंतीभिर्वधूभिर्विलोकनंतइतिवाक्रीडंतीनांवधूनांविविधलोकनानि
लोकायस्तेतिवापरस्मैदं क्रीडद्वधूनांविलोकनायवेषमेवाणान्तस्ववहूनः उत्तमनायवेषस्त्रैमेकम
येविग्रहः ललनानांवलयानेवेष्टनेनवलयस्तानसंवेधिउग्रहेषु उत्तेजोविमनर्थः १४ उचितेउपभोगेलोकस्मा

लोलांनः पुरनारीभिः कृतदोलाभिरंगणे नचक्रीडतिलीलाभिर्धीराभिरिवनायकः १२ मं
क+२ णिकाकुंडलशोनाकेयूरमुद्रावलिः नानंदयतिमामन्नैः पात्तविभ्रमया १३ क्रीडद्वधूवि
लोकेषुवक्त्रेषुभ्रमवत्सु ललनावलयोर्द्वभ्रमवन्यतिविकारत्वान १४ वहूत्त्यगुवितैस्तादुपेशले
विलसदाविव वाक्यहृर्णीलग्ना इवनेनैवपरिवियते १५ किमिमादुःखदायिन्यः प्रस्फुरंतीः पुराग
नाः इतिनृत्यविलासेषु कामिनीः परिनिंदति १६ भोजनंशयनंयानंविलासंस्नानमासनं उन्म
नचेष्टितइवैनाभिनंदत्यनिंदितं १७ किंसंपदा किंविभवा किंवादैन किमिंगितैः सर्वमेवासरिसुकं
सेः तलीमेकोवलिष्ठति १८ नोदेतिपरिहासेषु नभोगेषु निमज्जति नचवलतिहलिकार्येषुमोनेषु
वावलंबते १९

स्त्राविरुद्धंपेशलेचतुरं विलदातिमनो हृदं १५ प्रस्फुरंतीः हावभावलावण्यविलासा
दिभिः शोभमानानृत्यंतीर्वा दृष्ट्वा किंयतोदुःखदायिन्य इतिनिंदतीतियोजना प्रस्फुरंतीतिपाठः अप
न्नः १६ शयनेगृासनमित्यधिकरणे ल्युटोऽप्यनेकरणेल्युटः विलसंतियेनयस्मिन्वातंपुनर्निंदितंनिर्दोषं
इदंसर्वविशेषणं १७ इंगितैर्मनोगतैः प्रसन्नप्रसादे १८ उदेतिहृष्यतिनिमज्जतिमज्जते कार्येष्वारंभेषु

ततिहस्याप्योनकरोति १९

1052

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
२८

1053

तयोश्चटिकायाः षष्ठोभागः एकतनइतिवक्रीयनेनापिसंबंधाते उक्तिर्लोऽस्मात्रेणनमनः पूर्वकं मुद्रवंतधा
यस्यैवेतिभावः ५ तेषुनीसेनेत्रसहृयामसमाचारानिवेदनायागतं रामानुजचोऽसनं श्रुतनाधश्लनानसम्यक्ह्रिवे
दयेग्रविनायुक्तामसयामास ६ एकः क्रियायाः स्त्रश्रः श्रुतप्रताकाऽर्थं विचारार्थवक्ष्याना ७ यष्टिमिवकृश
देहदेहयष्टिविक्लाः दुःखिताः तयावयद्दृष्ट्वामत्पुत्राःदैरप्येदेहकार्श्यंनस्यतेकिंवाच्यंइतिभावः ८ गा
नीवंकमलंयतोयस्मादिनास्यस्तुति श्रुत्वानेकिंस्तुनीतिपदमध्याहार्यं श्रुतयायाग्रामनस्यप्राप्यदि

ग्रामाल्लाभिलषणे नेतिवक्तिप्रायुनिवेकतः नकस्यचित्चिन्तिकदेस्यान्नसिद्धिनिविन्नधीः ५ द
सक्केनेनश्रुपालसंगामातुजचरेंऽनन सर्वमाङ्गवासयामास पप्रच्छ च यथाक्रमम ६ कच्चकीदविवि
पोरामइतिपृष्टोमहीभुजा रामभूमतनःसौवीरोवाक्यमाहस्महीपतिं ७ देहयष्टिमिमांदेवधारा
यंतइमेवयं खिन्नाःखेदपरिम्लानतनोरामसुतेनव ८ रामोराजीश्रुपग्रामेसोपतःप्रभृतिचागतः
नविप्रतीर्थयात्रायात्तनःप्रभृतिदुर्मनाः ९ यत्सुप्रार्थनयास्माकंदिनव्यापारमाह्निकं साय
मस्नानवदनःकरोतिनकरोतिवा १० स्नानदेवार्चनादानभोजनादिषुदुर्मनाः प्रार्थितोपिरि
नातेमेदस्नान्यशनमीश्वरः ११

कत्वाभावेनाधिकरणानिविक्ता यंभकालानपेक्षत्वेनश्रुयमस्यप्रभृ
नीतिपदस्यवैयर्थ्यात् यदाग्रामागतस्ततस्ततः प्रभृत्येतावतैवसिद्धेः स्थितेस्तत्प्राप्त्यहिकत्वाद्दुर्मनस्त्व
वदस्येवाधिकरणकालानिविक्ताः यंभकालापेक्षेतिनतद्वैयर्थ्यमिति ९ आह्निकंनित्यव्यापारंभोजना
दिनकरोतिवेत्यनास्थायोतनाय १० देवार्चनावदानंचेतिवादेवार्चनं आदानं चेतिवाविग्रहः ११ ॥

च+ऊं
२८

नतात्सर्वमनुनेयोगबलात्तात्कालमप्रणाति तच्छीलोनगान्मुनिः अनतपवत्राकविनयमौचि भाविनं दृष्ट्वैव समाग
तइतिनबुद्धिवैक्लव्यं युक्तमिति भावः २२ तदेव दृढयन्नाह अस्मिन्निति निमत्तप्रभावः गुरुत्वस्य साधारणस्यापि
अमरत्वमेति अर्थान्तरन्यासः तथाच साधारणपुरुषस्यापि येन तत्संनिधानमात्रेणापि वज्रप्राप्ताद्पि मृत्योर्नभयं यस्य
सुतामरत्वप्राप्तिस्तत्र महाप्रभावस्य रामस्य गोप्तरि विनस्थितेन्द्रेभ्यो रागतैयो भयमसंतमसंभावितमिति निगूढं
वन्माविषीदेत्यर्थः २३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे नवमः सर्गः ९ राज्ञा त्वप्रहितो गत्वा

एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः न राम गमने बुद्धिं विक्लवां कर्तुमर्हसि २२ अस्मिन्महा
सत्त्वतमे मुनौ इस्थिते समीपे पुरुषसत्तमसाधो प्राप्तेपि मृत्यावमरत्वमेति मा दीनतां गच्छ यथा विमूढः २२
इति श्रीम॰ वसिष्ठसमाश्वासनं नाम नवमः सर्गः ९ वाल्मीकिः तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः।
सुतं संप्रहृष्टमना राममाजुहाव सलक्ष्मणं १ दशरथः प्रतीहार महाबाहुं रामं सत्यपराक्रमं सलक्ष्म
णमविघ्नेन पुण्यार्थं शीघ्रमानय २ इति राज्ञा विसृष्टोसौ गत्वांतःपुरमंदिरं मुहूर्तमात्रेणागत्य समुवा
च महीपतिं ३ देव दोर्दलिताशेषरिपो रामः स्वमंदिरे विमनाः संस्थितो रात्रौ षट्पदः कमले यथा ४

याष्टीको रामचेष्टितं विज्ञाय पुनरागत्य राज्ञे कृत्स्नं निवेदयन् तथेति उक्तफलस्य संप्रहर्षस्य परगामित्वा
हृत्रः परस्मैपदं हेतोज्ञाता १ अविघ्नेन पुण्यार्थं निर्विघ्नं मुनेर्यज्ञसिद्ध्यर्थं अथवा समयवचनपरिपालनरूपे
महापुण्ये प्रत्युपस्थिते मिथ्याशोकवह्निलंघनेनान्योपि विघ्नो मा भूदित्यभिप्रेत्यैव पुत्रकं शीघ्रपदेनाध्यनदे
वध्यानयने २ विसृष्टः प्रेषितः अंतःपुरांतस्थराममंदिरं ३ विमनाः विषण्णमनाः ॥ ४ ॥ ॥

त+

उक्तार्थोपपादनायविश्वामित्रप्रभावंप्रपंचयतिएषइति परमयनंस्थानं १४ सचराचरेत्रैलोक्येप्रसिद्धमितिशेषः स
चराचरेयेस्त्रमोनवेत्तीसन्नानान्वयिना १५ नमहद्भ्याःप्रभावेणेतिशेषः नन्विदंकथंघटतेनाभूद्वसिष्ठागस्त्य
प्रभृतीनांमहर्षीणां ब्रह्मादीनांदेवानांचशापेकमपिस्वस्वप्रभावस्यानुपपत्तेरितिचेदेवंतर्हितत्तद्वशात्स्व
स्वभावमस्यधर्माभिमानिकंपरिविद्धिअस्त्रभावमस्मद्भयोभ्यःखलुनइतिशेषः नचतत्प्रभावेनापितेषामेतस्मा
दृश्यत्वंनचभेदाभावेनतत्कृटितस्यतस्यायोगात् तथावक्ष्यतिः तस्यहृदेदेवास्त्रमाभून्वाईश्वरत्वेप्राप्तमायेवांसम

एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः एषबुद्ध्याधिकोलोकेतपसांचपरायणं १४ एषोस्त्रंविविधंवे
त्तित्रैलोक्येसचराचरे नैतदन्यःपुमान्वेत्तिनचवेत्स्यतिकश्चन १५ नदेवानर्षयःकेचिन्नासुरानचरा
क्षसाः नागयक्षसगंधर्वाः समेताःसहमानवैः १६ अस्त्रमस्मैकृशाश्वेनपरैःपरमदुर्जयं कौशि
कायपुरादत्तंयदाराज्यंसमन्वगात् १७ तेहिपुत्राःकृशाश्वस्यप्रजापतिसुतोपमाः एनमन्वचरन्वीरा
दीप्तिमंतोमहोजसः १८ जयाचसुप्रभाचैवदाक्षायिण्यौसुमध्यमे तयोस्तान्यस्त्रशस्त्राणिशतंपरमदु
र्जयं १९ पंचाशतंसुतान्जज्ञेजयालब्धवरापुरा वधायासुरसैन्यानांतेसमाःकामचारिणः २० सुप्र
भाजनयामाससुतान्पंचशतंपरान् संहर्षान्नामदुर्धर्षान्दुराकारान्बलीयसः २१

बलीति १९ कृशाश्वेनदत्तमितिशेषः दत्तंतपसांतेनापिकेनकृतेनेतिशेषः प्रसिद्धमिदंसर्वंरामायणे ९
तेपुत्राःदेवाःप्रजापतिसुतोपमाःरुद्रः तदुपमाः संहारेवीर्यविक्रांताः उक्तःशत्रुजयसामर्थ्येएनंविश्वामित्रंतपः
प्रभावेनवशीकृतत्वादन्वचरन् यत्तुचरवल्मेवंते भूत[illegible]कालीनविवक्षितः १८ तेषुप्रधानानामाहजयेत्यादि
ना दाक्षायण्यौदक्षकन्ये १९ नान्विभज्यदर्शयति पंचाशतमिति लब्धवरापतिसकाशादितिशेषः सुरसैन्यानांइ
तिकर्तरिषष्ठी एतौयाःस्तनयाऽप्रमत्तवधएवलभ्यते २० संहर्षान्पराभवाभिभवेनशीलत्वाद्दुराक्रामान् दुरा

जगन्मित्रं विश्वामित्रं विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रं इति नामार्थप्रसिद्धेः मित्रे चर्षौ इति पूर्वपदस्य दीर्घः यद्य
पि वसिष्ठोपि क्रोधेनैव तत्क्रोधप्रतीकारे समर्थस्तथापि न तु क्रोधयत्नो धीधृत्यादिमानिति भावः ६ त्रैलो
क्येपि ये गुणा वर्तंते गुणाः प्रसिद्धास्तैः सर्वैर्भूषितः ७ प्रतिज्ञातार्थपालनेनैव तेन क्षोभमनेयस्य नयाविधानात्ताव
न्तं कालं भूतेस्मर्थः भवद्धृत्वमस्थमगुरुदोषोपूर्ववत् धर्मेण यशसा चायुक्त इति त्रिषु लोकेषु विख्यातः ८ स्व
स्थानोचद्धर्मं प्रतिज्ञापालनं प्रतिपद्यस्व त्रिष्वपि भुवनेष्वभिलषितसंपादनैः ईदृशे इति त्रिभुवनेशस्वस्य ९

क्रोधाभिभूतं विज्ञाय जगन्मित्रं महामुनिम् धृतिमान्सुव्रतो धीमान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ६
वसिष्ठः इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः भवान्सुव्रतधृक्श्रीमांस्त्रैलोक्यगुणभूषितः ७
धृतिमान्सुव्रतो भूत्वा न धर्मं हातुमर्हसि त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मेण यशसा युतः ८ स्वधर्मं प्रतिप
द्यस्व न धर्मं हातुमर्हसि पुनेस्त्रिभुवनेशाप्यवचनं कर्तुमर्हसि ९ करिष्यामीति संश्रुत्य तत्तेनेवानत्रा
कुर्वतः इष्टापूर्तं हरेद्धर्मं तस्माद्रामं विसर्जय १० इक्ष्वाकुवंशजातोपि स्वयं दशरथोपि सन् न पाल
यसि चेद्वाक्यं कोपरः पालयिष्यति ११ पुरादादिप्रणीतेन स्वचरित्रेण मेनतत्कुः मर्यादां न विहातुं नित्यं
न हातुं त्वमर्हसि १२ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः

तव हरेदित्यन्वयः १० यद्वृत्ताः संति राजानस्तद्वृत्ताः संति हि प्रजा इति न्यायात्प्रजानां मर्यादापालनायापि प्र
तिज्ञावचनं पालनीयमित्याह इक्ष्वाकुनिदानानां न पालयसि नेतीकरोषि चेत् ११ प्रणीतेन प्रवर्तितेन संततवो
नेत सहस्रगणग्रतायापि १२ कुशिकपुत्रेण विश्वामित्रेण ज्वलनेनेति इन्द्रनिलये वस्थितममृतं यथा
वितः प्राकारभूतेन अग्निना रक्षणमिति प्रसिद्धं कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं शास्त्रं निधर्षयितुमिति शेषः १३ ॥

1057

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
२९

ग्रसोरक्षूइहहोरक्षसः मनेरभिमतेयुमाम्प्रेषणेवलोरादृमृयंयेवमंशाये कर्तव्यमप्यवानकर्तव्यंमेत्यप्यवानमे।
त्यतीन्यारिवृपेकल्लोलेमहोर्मिभिर्लोलेतिमग्नइवलक्षणंनिश्चयमपिनाज्ञासीत यतःसप्रोवाहीवोजलधोश्रुयमा
नइवासीदितिशेषः २७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेवैराग्यप्रकरणेसप्तमःसर्गः ७ विश्वामित्रस्यको।
पोऽत्रतनयोस्तवबलोक्तिभिः वसिष्ठेनशमनेनातः समाधानेचवर्ण्यते स्नेहेनपर्याकुलेव्याकुलेईक्षणेनेत्रेयस्मि
न्स्वल्पकालतयानतथाभूतवचनंकृतवेत्यर्थः १ संश्रुत्य अंगीकृत्य स्वप्रतिज्ञगुणोभवान्मृग्यः लवि

इत्युक्त्वाशुवचनंरघूद्वहोसौकल्लोलेष्वतिमलसंज्ञयेतिमग्नः नाज्ञासीत्क्षणमपिनिश्चयंमहात्मा
प्रोवाचविलपन्लघौमग्नश्रुमानः २७ इतिवासिष्ठेदशरथवाक्यंसप्तमःसर्गः ७ वाल्मीकिः तच्छ्रु।
त्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलेक्षणं समन्युःकौशिकोवाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिं १ करिष्यामीतिसं
श्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमर्हसि सभवान्केसरीभूत्वामृगतामिववाञ्छसि २ राघवाणामयुक्तोयंकुलस्या।
स्यविपर्ययः नकदाचनजायंतेशीतांशोरुष्णरश्मयः ३ यदित्वंनक्षमोराजन्गमिष्यामियथागते
हीनप्रतिज्ञःकाकुत्स्थःसुखीभवसबान्धवः ४ वाल्मीकिः तस्मिन्कोपपरीतेथविश्वामित्रेमहात्म
नि चचालवसुधाकृत्स्नासुराश्चभयमाविशत् ५

न्यथाहार्यं प्रत्याख्यानमप्रकृष्टयानुपपन्नैः २ राघवाणांकुलस्य अयंविपर्ययोनृतवादलक्षणः
प्रयुक्तः तदेवव्यतिरेकन्यायेनसमर्थयतिनेतिनक्षमोनसमर्थः ४ परीतेव्याप्तेमहात्मनितपोमहात्म्य
शालिनिप्रस्तुतरापराधात्तपाधिपारस्थापराधाद्वामामेवशापस्यतीतिभयात्वसुधाचचाल किमन्यमेवतप
सारावणादिहंतारंस्कन्दयति सचास्मानपिजेष्यतीति सुरानभयमाविशत् चारन्यानपि ॥ ५ ॥ ॥

श्री॰
२९

+समर्थना+२

1058

किंनतस्तत्राह यथेति यथास्मिन्कालेनन्तसामर्थ्योऽत्रज्ञानत्रयमन्वतामित्याशयः नियतेर्देवमर्त्यईशत्वस्येतियावत् ३:
शक्रेणायःशक्रःशक्रकस्तस्मिन् यथैवमतोवर्यंसमर्थत्वादत्यभयमस् २१ ननुकृतनस्तवेहशामध्येयंनत्राहदेवेति
युद्धामनुष्याः २२ महतांमध्येनमानोवीर्यंबनामिदंद्विनामविप्राहतेयुगपद्धलीव वालसोगवणः मेघ्नगोपो
द्धमितिशेषः येनस्मद्धर्वनशक्राः स्मनस्यबालकैः किंयाक्समितिशेषः सुषवानस्मबालकैर्विद्धतिसमूनि
भिःसहापिनशक्राः स्मइतिपूर्वेणसंबंधः २३ अथाकोऽहेत्वनत्रमाह यथमितिपेत्तवीकृतानिवेलीकृताः स

यथास्मिंस्तत्रवयंकालेमानवणादिष्टुमातृषु नसमर्थाःपुनःस्यात्तंनियतेनेवेषनिश्चयः २० नस्मात्स्वसार्थं
मंतत्कर्तुंनेममसुत्रके ममवैवात्यस्मागसमवात्रियनहैवतं २१ देवदानवगन्धर्वायत्नाः पतगपन्नगाः
नस्युक्तावावलपंयोद्धुंकिंपुनःपुरुषायुधि २२ महावीर्यवतोवीर्यमाहत्यैवपिरातुसः नेनसाहंनशक्ताः
स्मसंयुगेनस्मबालकैः २३ अथमन्यत्तमःकालःपेतवीकृतमस्तत्त्वः राहुर्वापिगतोदैत्यःपतेनावाहंका
न्तरः २४ अथवालवणोक्तःस्मन्नतत्त्वंनमधोःस्तं कथयत्नकहरशार्वेनेवमोत्ताभिपृच्छके २५ संदेप
संदयोत्रैवपुत्रौवेवस्वतोयमौ यत्नविज्ञकरोवूहि नितेराक्षासभिपृच्छके २६ अथनेष्वस्मिवेद्वत्वस्तहेतो
स्मदहमेवने अन्यथानत्रयस्यासिमाप्तलनेत्रयमासत: २०
द्भुनायेनमसःसात्त्वः स्वयमेववार्हकेनयतोनरोरः
शिथिलः अथवाभात्तवोनामःहृद्धकएववाहुकः सइववनर्नरः २४ अथवेनिकस्मांनरेयत्तहोनवेतिशेषः कथ
यत्नमवानितिशेषः अस्मत्प्रत्येवैत्यसमदृशांदैत्यादात्तस्याशुश्रूयत्रत्वात् शैवहूलवलेनतस्यालयुक्तात्माधातै
युधुरलात्वैनेवेत्सवधारणं २५ अथवेत्यनुभन्नतेसंदेयसंदृपुत्रौमावीवसस्वाहू २६ अदत्तमपिरामेनपोवलात्रैः
च्यांखेदितिचेत्राह अथेति नतर्हिदृक्ककल्पनेतेत्वथाकर्तदेवशोषनविवस्यायवहीपवकारोगात्समयाहसर्थः

अम्यायाग्रतुलान्नप्याख्यनेनिक्षिप्तं ३० ॥

नेष्वेव राम एव प्रधानभूतः यथा रघुवंशीयेषु प्राणाः श्रुतमहत्त्वेषां प्रियतमः किंमत्तः सन्नाह तेष्विवेति २० यस्मादयतेत्रयाणा-
मन्येषामपि मर्त्यानां सन्नाह प्रोमानाम पावं शुद्धस्वरूपानन्यादृशमानभ्यति नीयतेऽस्म वैवेति चतुर्भिर्नृपतिद्वीन्त्संभूतमेव विहीनस्य
र्थः २१ चतुर्णांमरणाद्विति किंवाच्यमेकस्य रामस्यतनयुतमात्मेयाणापि लक्ष्मणशत्रुघ्नः संभाविनद्रमाभिप्रेत्याह चतु-
र्णामिति धर्मं मर्यादधर्मं सतुरं २२ यदितामनुष्ठामिनंदाकश्चैषकार्यैर्भिद्धि स्वयाह निश्चावेति हस्तस्थवयपरान्ते

प्रधानभूतस्तेष्वेव रामः कमललोचनः तं विनेतुंत्र योग्योऽस्य धातायं निर्ममी विभुः २० स एव रामो भव-
तां नीयते रात्मसात्स्तुति यदि तन्मत्र्वरीनं स्तूतमेवास्तु विहिद्धिमं २१ चतुर्णां मात्मजानां हि प्रीतिर्मे
वमेपरा स्नेहधर्ममयं तस्मात्त्वं रामं नेतुमर्हसि २२ निशाचरवलैस्तस्मिन् युते यदि तन्वेष्विते चतुर-
गसमायुक्तं मयासह वलेनच २३ किंवीर्या राक्षसास्ते तु कस्य पुत्राः कथं च ते किंयत्प्रमाणाः
के चैव इति वर्णयमे स्फुटं २४ कथं तेन प्रकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसां मामकैर्वाऽलकैर्ब्रह्मन्मयावा
कूटयोधिना २५ सर्वं मे शंस भगवन्यथा तेषां महारणे स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता
हि राक्षसाः २६ श्रूयते हि महावीर्यो रावणो नाम राक्षसः साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः
स एव मखविघ्नं करोति किल दुर्मतिः तत्संग्रामे न शक्ताः स्मो वयं तस्य दुरात्मनः २७ काले कालेपृथ-
ग्ब्रह्मन्भूरिवीर्यविभूतयः भूतेष्वभ्युदयं यान्ति प्रलीयन्ते च कालतः २८
अनंतरंगंवलेमेनं २९ अपरि-

ज्ञापनात्सकंटेद्विति परबलेजितासः पृच्छति किंवीर्या इति कथं च तेवर्तन्ते इति शेषः किंयत्प्रमाणाः संख्याप-
रिमाणेन के चैव नामतः २४ प्रकर्तव्यं प्रतिकर्तव्यं प्रहर्तव्यमिति पाठे स्पष्टं २५ वीर्येणोत्सिक्ता गर्विताः हि
प्रसिद्धाः २६ तदेवव्यस्फुटयति श्रूयत इति २७ किलेति संभावने स एव शमेति संबंधः तर्हि २८ तत्कृतकालत्रा-
हकाल इति पृथगिति करालविक्रमादिविशेषतिमवस्थ्यंतर्थः वीर्याणि भूतयश्चेति द्वेद्वगर्भकर्मधारयः २९

घृं=

ए+

ते+

ॐ
२५

1060

विहृतंसंचवितंक्रीडितमितितेनयत्र कर्मफलमापन्ने: नन्कृतेनत्किमितैर्निःसरणतांनिहत्माद्वत्सतांनिःसवतांवा
११ ईदृशाइति शरीरेण बालस्तिनयमायाथिनावशीकृतइतिवृत्यादिनावतस्याग्रात्कतायेषणानर्हनावद
श्रितानामपियेऽदुंनरपिनिश्रुतवैः सहस्तनयामयुक्तइतिभावः १३ नतुधर्मेत्विशेषास्तवकिंनहिरोधिनापुत्रस्ते
हेनेमाशोकमाह प्रथीति उक्तस्वावान्येवहिधर्मफलेनातिवृद्धत्वेनातिश्रुतैइतिभावः १४ इदंनाश्रिरसाध्या:न
प:क्लेशातानसंतेनाधार्मिकायपि १५ सखेनत्पातइतिविशयविषयाणिमेनाप्रुपता: १६ कथंपूर्वोक्तप्रकारेणस्थितो

नाहंमन्त्रान्निशाकोऽनिलविहृतंगृहावतिं अंत:खेदृशीनान्यानृशंसीतिष्ठतिकेवलं ११ सदाय:सह
श्रुमोहंनत्कृतेषुनिनायक श्रारदेवपयोबाह्लेनूनेनिःसारतांगताः १२ ईदृशांसौमहतोबालस्या
पिनाथवशीकृतः कथरदामितेऽभयोद्दुमहत्तिशावदैः १३ अपिबालोगतनासंगातदपिसाधोस
पारसात् तस्मादपिसुतायेवश्च ब्रह्मैरोमहामते १४ येदुवंतामहादृभ्यास्त्रिषुलोकेषुखेरदा: पुत्रो
सेहेतसंतेनापिकुर्वतेनानसंशयं १५ श्रमवेयोधनेद्दाषास्त्यत्रोमानवे:सहे नपुत्रोपुतिष्माईलवा:
भावोयेश्वतेषु १६ गतस्मा:कुत्रकर्माणः कुत्रपुत्रविशारदैः रामस्तावन्योपयोनिसंपुक्तिदेवा:
तिष्ठ:सदा १७ विप्रपुत्रोहिरामेणपुत्रकूर्नमपिनेत्रम्हे नीवितेजीवनाकांक्षीनरामेनेतमहेसि १८
नववर्षसहस्राणिममनातस्यकौशिक इ:खेनोमयादिनासन्तेचवनाव:पुत्रकाम्यया १९ ॥

राम:इत्थंईदृशीयुक्तिरितिवा १७ रामेनीतेराजसवधोनसंभावित: अस्तुतसपुत्रस्यममैववध:संपादित:
स्यादिस्याहुवतर्भि: तथावपुत्तधर्मापेतयातवमहानधर्म:स्यादितिभाव: १८ ननुषट्वर्षसहस्राणिजातस्य
ममकौशिकेतिपूर्वरामायणेउक्तं कथनहिक्रद्रमत्रोच्यते सत्यं ग्रन्तानयथाक्रतोऽल्पय: किंतनववर्षस
हस्राणिपुत्रकाम्ययोपलतितस्यममइ:खेनइ:खसाधेनाश्वमेधपुत्रेष्ट्यादिनावलाउप्यादितोइति १९

1061

नहि किं वर्ण्यः अयासोनेनात्र सुयमिति अक्षौहिणीलक्षणं एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पंच पदातिकाः पत्त्यंगै-
स्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरं सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौ-
हिणीत्यमरसिंहेनैव भारतादिप्रसिद्धं संगृहीतं १ एवमुद्देशमात्रकथनं ४ महेंद्रादयो महता ५ नलनो-
नरणावनिर्नेदृष्टेषेवक्रकैः प्रमेतिविशेषणवैयर्थ्यं एवं नहि पुरस्थान्येतैः पुर्वमित्यव्ययीभावः पुरमध्ये
त्वरलीक्रीडार्थकल्पितरणावनेर्न्यान दृष्टमर्थः ९ पूर्णार्थेः अक्षिप्येनानिरूपणाणि तिमार्यैः अक्षि

इयमक्षौहिणीपूर्णा यस्याप्रतिरथः प्रभो नयायसिद्धेनोक्तं दास्यामिपिपिशिनाशिनां ३ इमे हि शु-
रातिक्रांता भूम्यामेव विशारदाः अहं हेयोधनुष्याणि येगोग्रामसमवर्षुर्धति ४ एभिः सहैव वीराणा-
महेंद्रमहतामपि दृष्टाम्पिचुद्दमत्रानां कविराणमिव केसरी ५ बालानामलनीके पुनर्नाना तिः
बलाबलं प्रैतः पुराहृतेनदृष्टा नाने नाम्यारणावनिः ६ नमस्ते पाणेमेर्युक्तानवयुद्धविशारदः न
वास्तेः शूरकोटीनां ततः समरभूमिषु ७ केवलं युग्मकैर्युगनगरोपवनेषु च उद्यानवनकुंजेषु
सदैव परिशीलनं ८ किंतर्नमिषमानानालिसद्दृगानकुमारकैः कीर्णपुष्पाप्रदारामसकामसविर
भूमिषु ९ अयमवनितनदानलभ्ममसमासमविपर्ययान हिमेनैव वह्निप्रभाभः संयतोऽद्य हरिणः कृशः १०

यतेनान्यथाणि शूरकोटीनां समरभूमिषिषितिसंबंधः नतेषु हतः वैशारयं दृष्ट्वा तानमस्यतानास्तीति भावः
७ परिशीलनं अभ्यसनमित्यर्थः पुल्लिंगपाठेनपरिश्रिमेनशीलनमभ्यसनमिति वहुव्रीहिः कीर्णपुष्पाणि येषां पुष्पारामा-
णायाम सकामसवीयामप्रतिरथभूमिषु वनरम्यस्थलेषु ९ अवनितराम्भितमस्य पंचमांशेनेन हरिणः कृशः संनद्यमानाच
संबंधः हरिणः पांडुरः नतरदृष्टान: पद्ये: पद्मयानायामा नीतिपद्मामलरराकरः अतश्चापसर्गैइति कः हिम

गजाः २१८७०॥
रथाः २१८७०॥
अश्वाः ६५६१०॥
नराः १०९३५०॥
श्लो हिणीसंख्याक
माड्याअमरकोशा
नुसारेण = २ =

नलचरितेव ८

यत्रास्मिन्नर्थे च न च संशयः सर्वैर्वसिष्ठप्रमुखैस्त्वयापीति संबंधः तेन तेषामनुज्ञादानेन २४ कालोयत्तांगम्
नोवसरो नातिरियं यथा नात्येतीति संबंधः २५ अभिलषितसाधनानुग्रहरूप उपकारः तद्वा वै महद्बहु विघ्नबाधया
समाध्यमपि कार्यं फलविकलतामेति संपन्नफलमेवोपकारोपि श्रीनिविकलतामेतीत्यर्थः २६ शुनैवाकाशु
पसंहरति इत्येवमिति २७ उपपन्नानि युक्तियुक्तानि पदानि यस्मिन्नुहानिवचनीयवस्तु निवायस्मिन्कर्मणि
तत्तथा नतु राजकार्युक्तं तत्किं युक्तमिति विनयेन निजगादधीमानिति लोको मनोरथपूर्त्तौ पिनद्ध्याति धीमा-

यत्राप्यनुत्तमं कालकृत्यस्य रत्नं तत्र न संशयः वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे तेन रामं विसर्जय २४ नात्येतिका-
लः कालज्ञ यथायं मम राघव तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः २५ कार्यमण्वपि काले
तु कृतमेत्युपकारतां महदप्युपकारोऽपि रिक्ततामेत्यकालतः २६ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मा-
र्थसहितं वचः विरराम महातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः २७ श्रुत्वा वचो मुनिवरस्य महानु-
भावस्तूष्णीमतिष्ठदुपपन्नपदं स वक्तुं नो युक्तियुक्तकथनेन विनैति तोषं धीमानपूरितमनोभि-
मतश्च लोकः २८ इति श्रीवासिष्ठे महारामायणे विश्वामित्रवाक्यं नाम सप्तमः सर्गः ॥७॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितं मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टः सदैन्यं चे-
दमब्रवीत् १ ऊनषोडशवर्षोऽयं रामो राजीवलोचनः न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः २

स्तत्स्फूर्त्तावपि युक्तियुक्तकथनेन विना न तुष्यतीति युक्त्या उपपत्तिं चिंतितेति भावः २८ इति वा॰ता॰ वैराग्य॰ सर्गः
स्नेहाशातोत्र रामस्य युद्धायोग्यत्ववर्णनं रावणादिबलेन तत्त्वाविषादश्चोपवर्ण्यते उपपन्नेनवैनिरालाभा
निश्चेष्टः पूर्वोक्तरामदशानुसंधानात्प्रतिश्रुतार्थासामर्थ्यान्मुनिवचनस्य च दुरुल्लंघत्वात्सदैन्यमिदं वक्ष्य-
माणं १ किंचिदूनः षोडशो वर्षो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः युद्धयोग्यतैव नास्ति राक्षसैः सह तु सुतरामिति

नत्वमदुर्मेमेयावनेनिग्राह्या इतिरक्तानामेसंधिमाहत्याह तेषांचेति काकुत्स्थादुत्कृष्टाद्रामात् १६ नक्वतत्त्व
ग्राहवीर्येति उत्सिक्ता गर्विता नकेवलंतेस्वबलेनैव किंतुस्वामिबलेसेनापीमारबलेनेति १७ तुहिंसामस्यापितेक
थंमाथ्यास्तत्राहरामस्येति अनावर्तमाना प्रतिनिवर्तमानाः यथाहिप्रभिद्यतेमामकहिमवर्थः १८ अथवातथा
पित्रोदुःखस्यत्तः पितृभिर्विन्यासौंकार ह नवेति समम्पत्रोयमितिविधायकृतंतेहमसुरांगनत्कुनतत्राहननुतदिति
तथाहिसिविदर्भीत्यावर्कंप्रश्रुतयः सोहंब्रह्मणापिदृष्टविनिश्चयः १९ नात्मापायसंकापिकिंनविज्ञपास्य

तेषांचनान्यःकाकुत्स्थाद्योद्धुमुत्सहतेपुमान् ऋतेकेसरिणःक्रुद्धान्मृगाणांकरिणामिव १६ वीर्यो
त्सिक्ताहितेपापाःकालकूटोपमारणे खरदूषणयोर्भृत्याःकृतान्ताःकुपिताइव १७ रामस्यराजशार्दू
लसहिष्यंतेतेनसायकान् अनावर्त्ताननाधाराजलदस्येवपांसवः १८ नचपुत्रकृतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपा
र्थिव ननरक्षितव्यास्मिन्यज्ञदेयंमहात्मनां १९ हंतव्यंतेविनानामिहरामोस्मान्निहित्वालसमान् नह्य
स्मदादयःप्राज्ञाःसंदिग्धेस्मद्वचनयः २० अहंवेद्मिमहात्मानंरामंराजीवलोचनं वसिष्ठश्चमहातेजा
येचान्येदीर्घदर्शिनः २१ यदिधर्मंमहत्त्वंचयशस्तेमनसिस्थितं तन्मह्यंसमभिप्रेतमात्मजंदातुम
र्हसि २२ दशरात्रश्चमेयज्ञोयस्मिन्रामेणराक्षसाः हंतव्याविघ्नकर्तारोममयज्ञस्यवैरिणः २३

दयएवेत्याहहंतेति नूनमितिनिश्चयेविज्ञानानामितयस्केतिशेषः त्वमपिविद्धिमद्वचसेतिशेषः तेदेवहंतुंयतिन
हीति २० महांतंजीवोपाधिपरिच्छिन्नमात्मानमीश्वरमित्यर्थः प्रभावतोवामहात्मानं वसिष्ठश्चवेत्तीतिविपरि
णामेनानुषंगः येचअन्येत्वापिदीर्घदर्शिनः योगसिद्धाश्चवह्निनविप्रकृष्टदर्शनशीलाः २१ धर्मोमहत्त्वंयशश्च
त्वमितिमनसितेस्थितं यदितन्मह्यंसमभिप्रेतंप्रियतममपिस्वात्मजंविघ्नदलनसमर्थमभिप्रेतमसक्तंवसितंयथाभ

विघ्नघ्नतान्देवसंघान् ५ विहिते समुत्थिते ६ अवधूते विध्वंसिते तस्मिन्यागकर्मके यत्नसमूहे ७ ननु शापेनैवनेकृतो
ननिरस्ता सत्त्वाह नचेति ८ ईदृशी क्रोधशून्या यथा दीक्षा यस्यां तथाभूतं स्वार्थं तत्कर्म सुभयं यत्न मे सा पुनर्ममेसत्रमह इति
पाठेन संबोधनं अभिभवस्तिरस्कारः अर्थिनामसंमानोपेक्षणं वा १० अत्र यत्नेनमितिनिर्दर्शनार्थं यत्न इत्यध्याहार्यं ।
विशेषणानि विवक्षितार्थोपपादकानि ११ सत्यपराक्रमं सत्यपराक्रमे काकपक्षौ कर्णमूलशिखे तद्विया

यज्ञाय यज्ञेन यज्ञेदं विघ्नघ्नतान् नदानदानमेयत्नं विनिघ्नंति निशाचराः ५ बहुशो विहिते तस्मि
न्मयारात्मनायकाः अकिंचित्करे तस्मिन्त्रीयामे सोमे नकधिवेनच ६ अवधूतेन यथाभूतेन तस्मिन्यागकर्मके
कृतश्रमो निरुत्साहस्त्वत्पार्श्वमागतः ७ न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव तथाभूतं हि तत्क
र्म न शापस्तत्र विद्यते ८ ईदृशी यज्ञदीक्षा सा मम तस्मिन्नराधिप त्वत्प्रसादाद्विघ्नेन प्राप्नुयां महत्फ
लं ९ त्रातुमर्हसि मामार्तं शरणार्थिनमागतं अर्थिनां यन्निराशित्वं सत्तमेभिभवो हि सः १० तवास्ति तनयः
श्रीमान्नृपशार्दूलविक्रमः महेन्द्रसदृशो वीर्ये रामो रक्षो विदारणः ११ तं पुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्र
मं काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि १२ शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा राक्षसा ये विकर्तार
स्तेषां मूर्धविनिग्रहे १३ श्रेयश्चास्मै करिष्यामि बहुरूपमनंतकं त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातो भवि
ष्यति १४ न च ते राममासाद्य स्थातुं शक्ता निशाचराः क्रुद्धं केसरिणं दृष्ट्वा वने रण इवैणकाः १५ ॥

वारसिद्धे १२ ननु कृतास्त्रो बालोयं कथं शक्त इत्याह शक्त इति अशेषरक्षितः उपकर्तारो यज्ञस्य लोकस्येति
वा शेषः मूर्धविनिग्रहे शिरश्छेदे १३ श्रेयः अस्त्रविद्याप्रदानरूपं अस्त्रभेदाद्बहुरूपं प्रभावतस्त्वनंतकमनवधिकं ।
१४ स्थातुं युद्धे तिष्ठेयुः वनेरणोवनोद्भूतेई रणाख्ये तृणेन तस्यैव बलवत्याऽनुगमाणात्मनवान् रणोऽइतिवाच्छेदः

महात्मानो भीतिहेतोः तद्भयं कृतमित्येव विद्धि ५२ मुनेः कर्तुं मे सकामप्रियकरिष्याम्येव दानमशक्यम
पि दास्याम्येव यद्यस्माद्दीयमानं तत्स्वत्वनिवृत्तिहेतोः स्वत्वाबे प्रतिपद्यते प्रतिपत्तिलाभेन सार्थकं भवतीति भा
वः ५३ तस्माद्दातिशयात्पूर्वोक्तं कर्तव्यं तत्रापि कार्यं येनेति लोभादिहेतुकं तेनैव वाच्यतीति धर्मतः कर्त्तेति ५४
प्रात्मविदां स्वनयः प्रथिता अभितो गुणैर्विशिष्टं मुनिवाक्यविशेषणं ५५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे

यत्कार्यं येन वार्थेन प्राप्तोसि मुनिपुंगव कृतमित्येव तद्विद्धि मान्योसीति सदा मम ५२ स्वकार्ये न
विमर्शं त्वं कर्तुमर्हसि कौशिक भगवन्ब्राह्मणे देयं मे न विद्यमस्तीति यद्भवेत् ५३ कार्यस्य न विचारं त्वं
कर्तुमर्हसि धर्मतः कर्ताहमशेषं ते दैवतं परमं भवान् ५४ इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं श्रु
तिसुखमात्मविदां विनीतमुक्तं प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टं मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षं
५५ इति श्रीमो॰ विश्वामित्राभ्यागमनं नाम षष्ठः सर्गः ६ वाल्मीकिः तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यम
द्भुतविस्तरं हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोभ्यभाषत १ सदृशं राजशार्दूल तवैवैतन्महीतले म
हावंशप्रसूतस्य वसिष्ठवशवर्तिनः २ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यविनिर्णयं कुरु त्वं राजशार्दू
ल धैर्येण धर्मं समनुपालय ३ अहं धर्मसमातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ तस्य विघ्नकरा घोरा राक्षसा
मम संस्थिताः ४ ॥

वैराग्यप्रकरणे षष्ठः सर्गः ६ ततः प्रशंसापूर्वं नैर्ऋत्यस्वविघ्ननिवेदनं रक्षोवधाय रामस्य याच्ञा चात्रोपवर्ण्य
ते अद्भुतविस्तरं आश्चर्यार्थविस्तारयुक्तं १ सदृशं युक्तं तत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयं वंशप्रभावाद्गुरुप्रभावाच्चे
त्यर्थः २ हृद्गतं विवक्षितं तस्य कार्यविनिर्णयं तन्निर्वाहकर्तव्यार्थनिश्चयं कुरु प्रथममिति शेषः तत्कारावि
दधर्म्यं चेद् इत्याकाङ्क्षायामाह धर्ममिति ३ तदेवाह अहमित्यादिना धर्मपदं तत्समातिष्ठे इत्यादौ वेगे ४ ॥ ॥

यु: +

1066

त्वदागमनात्हर्षमनुष्यान्यते ४२ ४३ प्रथमः प्रश्नः स्वदेवपरिनिश्चयः द्वितीयः कर्तव्यमेवाविषयः पृच्छापात्रत्व मेवोपपादयति पूर्वमिति तपसा ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्त इति संबंधः ४४ प्रीतिं जनयति तापशान्त्या सुखयति तद्वन्मो ध्यंभेदोऽस्मितार्थेऽवशाद्: ४६ इच्छादीनां परोपसर्पणहेतुत्वेऽप्रसिद्धं लिङ्गं विषयत्वे दाप्तिसाम्याद्विषयाकारेण

यथा हर्षो न भोगस्य प्राप्तस्य पुनरागमात् तथा त्वदागमाद्धर्षस्त्वय्यागते महामुने ४२ ब्रह्मलोकनिवासो ह्यधिकस्य न प्रीतिमावहेत् यथैतेनागमस्त्वद्य त्वामेव ब्रवीमि ते ४३ कस्मात्ते परमः कामः किंचित्करवाण्यहं पात्रभूतोऽसि मे विप्र प्राप्तः परमधार्मिकः ४४ पूर्वं राजर्षि~~[illegible]~~ शब्देन तपसा द्योतितप्रभः ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि भगवन्मया ४५ गङ्गाजलाभिषेकेन यथा प्रीतिर्भवेन्मम तथा त्वद्दर्शनात्प्रीतिरन्तः शीतयतीव मां ४६ विगतेच्छाभयक्रोधो वीतरागो निरामयः इदमत्यद्भुतं ब्रह्मन्यद्भवान्मामुपागतः ४७ शुभक्षेत्रगतश्चाहमात्मानमपकल्मषं वेदविद्वन्मयं वेदवेद्यविदांवर ४८ साक्षादिव ब्रह्मणोऽभ्येन तवाभ्यागमनेन मन्ये पूर्णोऽस्म्यनुगृहीतश्च तवाभ्यागमनान्मुने ४९ त्वदागमनपुण्येन साधो यदनुरञ्जितं अद्य मे सफलं जन्म जीवितं तत्सुजीवितं ५० त्वामिहाभ्यागतं दृष्ट्वा प्रतिपूज्य प्रणम्य च आत्मन्येव न माम्यन्तर्हर्षेन्दुं जलधिर्यथा ५१ ॥

चित्तस्यैवं तन्नाशद्वाराः ४७ देवर्षिवत्प्रह्वस्थानानामेव तेऽवतावत्तत्त्रिधानात्सहमपि निश्चयेति भावः अत एवापकल्मषमपगतपापं अत एव धर्मोत्कर्षादभूतमयं वेदप्राप्यातत्त्वोऽन्तर्यामिवेद्यस्येता ४८ धर्मेण पूर्णः पूर्णोऽभ्युदयाभ्यामनुगृहीतः ४९ तदेव स्फुटयति त्विति ५० उत्पन्नहर्षाभ्यामभिवृद्धत्वादात्मनि धारयितुं विप्रस्थानतः स्वान्तरीव

नमामीत्यर्थः जलधिर्वेलासीम्नो विनिःशेषः ५१

तस्मात्तयोस्तस्याधीनः अर्थोर्थेस्योटकस्या पुन्नदानाआहवाको, यथाथयांकृयास्वयमेवाहस्मांद्धेन्मवेरय
दित्यर्थः ३१ पर्यपृच्छयत् अपृच्छत ३२ कुशलं देहमेति विधुत्वादिषु अव्ययं कोषेषु ३३ एवं वसिष्ठमर्चयि
त्वायथार्हंविश्वामित्रमपृच्छदिदिनामयंपप्रच्छेत्यर्थः ३४ अन्योन्यमन्यपूजयित्वाच ययोर्विनासनगताः
संतः परस्कृ विनतेरेतास्संबंधः ३५ आयेनवयकोरेणाक्रांतं अंधपुष्पबन्धालंकारादेः समुच्चयः द्वितीयेनट

घं=

सदृष्टामालिनंतस्याधीनस्तुगुणिसत्तमं प्रहृष्टवदनोराजाततस्त्वयमर्घ्यंन्यवेदयत् ३१ सतुनिप्रति
गृह्यार्घंशास्त्रदृष्टेनकर्मणा प्रदक्षिणकुर्वन्निर्गतानंपर्यपृच्छयत् ३२ सराज्ञानुगतस्तेनपृष्टः
वटनस्तथा कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपं ३३ वसिष्ठेनसमागम्यप्रहस्यमुनिपुंगवः य
थार्हंचार्चयित्वैनंपप्रच्छानामयंततः ३४ तेषांयथार्हंसर्वेषांपूजयित्वासमेत्यच तेसर्वेहृष्टमनसः
सोमहाराजनिवेशने ३५ यथोचितासनगताभिस्थःसंहृष्टोजनः परमेणपरिस्कृः सर्वेनामय
मास्थितान् ३६ उपविष्टायतस्मैसविश्वामित्रायधीमते पाद्यमर्घ्यंचगांचैवभूयोभूयोन्यवेदयत् ३७ अ
र्चयित्वातुविधिवद्विश्वामित्रममाषत प्रांजलिःप्रयतोवाक्यमिदंप्रीतमनानृपः ३८ यथामृतस्यसं
प्राप्तिर्यथावर्षमवर्षके यथांधस्येक्षणप्राप्तिर्भवदागमनंतथा ३९ यथेष्टदारेस्वपत्नीकस्यजन्मप्रजाव
नः स्वप्नेदृष्टार्थलाभश्चभवदागमनंतथा ४० यथेप्सितेनसंयोगाद्दृष्टस्यागमनंतथा प्रणष्टस्ययथाला
भोभवदागमनंतथा ४१

लिणफलतांबूलादेः तेषांचबहुविध त्वाद्रूपोभूयइति ३० ३१ प्रयतःपा
वित्रः इदंवक्ष्यमाणं ३८ यथायोगंमर्त्यस्यकर्षकस्येतिविशेषः ३९ अर्थलाभोदरिद्रस्येतिशेषः ४०
ईप्सितेनचिराभिलषितेनमानिमंत्रणाभ्युदयादिना इष्टस्यप्रियजनस्यस्वग्रामादेःइहागतिरितिशेषः ४१ ॥

युक्तानितघः प्रक्षर्पोत्तरूपालियज्ञोपवीतानंयोथस्याने २३ द्वारालोकापूर्वमेवननाकुनिर्युपालोधनि
प्रणनामेनिसंबंधः ग्रंथपरं क्रियाविशेषणं २४ अभिवादयावक्रे सस्तनमाप्तीर्भिः प्र तामभवारयामा
सेत्यर्थः २५ सनयामासः प्रप्राप्तः आहना आद्वगुकाः २६ प्रशंकितो यज्ञोपवीतेन प्रविलर्कितोपयाते
नतेइतिकर्मणिकर्तरिवाषष्ठी २७ प्रवुद्धमेवमादिभागणावडूपत्रूपयांश्चिद्दपयतिपरिति ग्रनारिका

ततः यज्ञोपवीतं गंधवल्कलमोक्षभस्मवं अनंतं विस्मयं त्यानः प्रपठ्ठं नमिवेदितः २३ ततिमालो
कमूपालोद्वारेवननाकुलिः प्रणनाम गलन्मौलिमणिमालिनमूनले २४ तनिरणबनीनाथं
भास्वानिवशतकलः नयाभिवादयांचक्रे मधुरोदारयागिरा २५ ततोवलित्रयभुवः सर्वे एवहितं
नयः स्वागतादिक्रमेणैन मनयामासुरादृताः २६ दृष्टवचयवाचः प्रशंकितो यज्ञोपवीतेन भास्वनादृष्टुं
नेतेते साधवोनगृहीतान्योनु विलोवालनाकुराः २७ यद्देनाद्रियस्तमसंयद्यायविवर्जितं नरावे
हस्वलेशग्रामममयानहृष्टानान्मुने २८ अथवनेमहेन्द्रेनयन्यानंपुरविधर्मतः भवदागमनस्यमेयद्दप
लस्यमागताः २९ एवंप्रकथयन्नेतेसद्गानानोथमहृषयः आसनेषुसमासीनमासाद्यसप्तपाविश ४

+यतीस्मानंदं+२

एवद्विनं प्रनेनोत्पन्नियद्वि विपरिणाममानोनिवासः प्रत्नमनयपलंपप्रपायेनविनाशेनचविवर्जितं गोपा
धिकैः सांशास्त्रवल्कवैः सर्वानानंदयन्यरमप्रकृष्टार्थस्तस्वेप्रसिद्धं नरेवप्राप्तमित्यर्थः २८ धन्यानोक्र
तार्थानांपुरियत्रस्थानेलसंभावप्रधानोतिर्देशः लस्यतां २९ एवंदृष्टारथोक्तप्रकारेणैव राजानोमह
र्षयस्प्रकथयंतः प्रथमभाष्यानमासाद्यआसनेषुसप्तपाविशन्नित्यन्वयः ३० ॥ ॥ ॥

मालितो वेष्टितः सदानसत्तमः वसिष्ठवामदेवाभ्यां सह जगामेत्युत्तरेणान्वयः यत्र विश्वामित्रो महामुनिस्त
त्रासौ तं जगामेति संबंधः १४ उपशांतेसोमंत्र प्रतिज्ञातिक्रमप्रभृतौ नयः पराक्रमाभिप्रायंतनकवैलक्षण्यमभ्या
सोन्नस्तेनसौमेदः १७ ततानन्वठ्यावयः प्रकर्षं पतितत्वा १८ दीप्तत्वेनः प्रकर्षाहुःदुर्धर्षं उपशांतेसोमंत्र प्रा
तिज्ञातिक्रमप्रभृत्यकांतेप्रियसत्वं नो दुर्लिनः अप्रगल्भः प्राकारो वपुःसंनिवेशो यस्य तन्मध्याकं निश्चलं विनयो
पपन्नं भास्वरं संक्रांतिमत भास्करं स्मितिपात्रे स्थितं सहस्रांशुं वप्याद्विनार्कनो लुप्त विशेषणान्यभयपत्रयोःस्या

पदातिरेव सहसा यातां तां हुंहेन मालितः वसिष्ठवामदेवाभ्यां सहसा मुनिसंस्तुतः १५ जगाम यत्र त
त्रासौ विश्वामित्रो महामुनिः ददर्शासु मुनिशार्दूलं सेहावस्तुमावलस्थितं १६ केनापि कारणेनोवीत
लमध्यमुपागतं प्रालेयाणां तेजसा क्रांतत्वात् वेण वमहोजसा १७ तत्तानवठ्यालितं तपःप्रसरहत्या
नदावलाहूतसकंपं सत्यमात्र मिवाचलं १८ उपशांतवकांतं च दीप्तमप्रतिमद्युतिं च निश्चलं च वो
ज्झितं आकारं दधानं भास्वरं वपुः १९ पेशलेनातिभीमेन प्रसन्नेनाकुलेन च गंभीरेणातिहृष्टेण
तेनेजसा विलिनप्रभं २० युक्तं तमीविनदृशा सर्वेमैकाम मुनिं दिनं धारयंतं करे स्त्रसां कुंडी
मसन्नानमानसं २१ करुणाक्रांतचेतन्त्वात्प्रसन्नैर्मधुरात्मैः वीतरागक्षमेन्वेव संसिंचन्तमिमाः प्रजाः २२

ति १९ पेशलेन रुचिमतः प्रीणानवचनेनातिभीमेन भयानकेनाकुलेन प्रकर्षोच्चलता गांभीर्येणाप्रनाकलनी
यां तेन सूक्ष्मेणानुपलिक्षेपेण प्राकृयसंबलितेन तेजः वहिःप्रसृतप्रभातेनः प्रकर्षवैलक्षण्यानुविधायित्वात्प्र
भाप्रकर्षवैलक्षण्यानां तत्समुत्पादने न वर्जिते वितत योक्लिः २० युक्तं तमीविनदृशा चिरंजीविनदृशान
स्याः सर्वाभिर्विरपरिगृहीताभिस्सर्वः अस्ततां स्त्रियां कुंडी कमंडलं प्रसन्नेन प्रसन्नमानसं मनो यस्य २१ मधुरा

णितराणि संभाषणानि येषु मधुरभाषणसहि

1070

उपतः उपकः ६ श्रुत्वा नरेन्द्रस्तिस्रोपः विलंबेन प्रभयास्संभ्रांतमनसः ८ सौदृत्तिनिषीदस्यस्थिरि
तिसद्वंसभास्थाने प्रतिहारा राक्षायपालाः स्वपतेर्वेदिहोस्यसत्वस्वामिनः सभाद्वास्यसावायाष्टीक
स्यागतिवृद्धीतिकर्मणा पत्रशोभमानविचलयाष्टी ९ प्रमोहारस्थैर्निवेदितार्थो याष्टीको पश्चिमद्धारणः
प्राक्रियप्रोत्कीकच्छ १० महातेजाः महाप्रभावः कांत्याच बालभास्करइवभास्वरः तदुपपादरनापन्वा

ततस्तेषांविनाशार्थं प्रयतन्तस्तपोनिधिः विश्वामित्रोमहातेजा अयोध्यामभ्यगात्पुरीं ६ सरा
ज्ञोदर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाचह शीघ्रमाख्यात मांप्राप्तं कौशिकं गाधिनःसुतं ७ तस्यतद्व
चनंश्रुत्वा द्वाःस्थाराजगृहं ययुः संभ्रांतमनसः सर्वे तेनवाक्येनचोदिताः ८ तेगत्वा राजभवनं विश्वा
मित्रमृषिं ततः प्राप्तमावेदयामासुः प्रतिहाराः पतेस्तदा ९ प्रयात्वानगतेभूपं राजमंडलमालि
ने सप्रुपेनत्वराप्रकोयाष्टीकोसोविनिर्ययत् १० देवहारिमहातेजा बालभास्करभास्वरः ज्वाला
रुणजटाचूटः शुभानुश्रीमानवस्थितः ११ सभास्तंभपताकांते स्ताशुवेमप्रफुमायुर्थं ज्वलनवासंप्रदेशोप
लेनोभिः कीर्णकांचनं १२ वीक्ष्यमाणेनयाष्टीकेनिवेदयतिगौनि विश्वामित्रमुनिः प्राप्तइनगुद
तयागिरा १३ इतियाष्टीकवचनमाकर्ण्यनृपसत्तमः ससंभ्रमः ससामंतः प्रोत्तस्थौहेमविष्टरात् १४

ज्वालारुणेति श्रीमान्रूपोलक्ष्मीवान् ११ तेराजद्वारप्रदेशं कुर्वतः सभास्तंभपताकांतं परिलिप्तमाश्वेमयूरू
षापुर्धं कीर्णकांचनं आम्रमौवर्णमिवपिंगलं १२ विश्वामित्रोमुनिः प्राप्त इतिप्रत्युद्धतयागिरा राजनिरानातं
शतिनिवेदयति विलापनेऊर्वीणेयाष्टीकेवीक्ष्यमाणेन दृष्टमात्रेसति सराजसत्तमः प्रोत्तस्थाविष्टरेण संबं
धः १३ किमनर्थायैवनेमाद्दइति याष्टीकवचनमाकर्ण्येति सामंताः प्रसादेप्राधीश्वराः विष्टरात्सिंहा

1071

संतः अल्पेन कारणवशेन कोपि विषादकलनां न वहंतीति यथा महांति भूतानि पृथिव्यादीनि सर्गेण स्वोचितफल
वशेन संहारावेशेन च विना न विकारं यंति तथा यूयमपि विकारं भजेते ५५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैरा
ग्यप्रकरणे पंचमः सर्गः ५ विश्वामित्रागमो यास्ता विधिवत्सूत्रितेऽत्र ते दाशःप्रश्नार्थः कार्यस्य प्रतिज्ञावाक्यवर्णने
मुनिनाथेन वसिष्ठेन इति श्लोकप्रकारेण सामान्याकारेणार्थः अतएव याथि विवविशेषेण संदेहवति सति निर्ण
याय कश्चित्कालोपयस्यार्थे किं विलंबं प्रतीक्षणं यस्मात्तथाभूते सति १ राज्ञीष्वन्त्पसद्मसु स्थितानास्तितिसंबंधः

कोपं विषादकलनां विततां च हर्षं नाल्पेन कारणवशेन वहंति संतः सर्गेण संहृतिजवेन विना जगत्यां
भूतानि भूप न महांति विकारवंति ५५ इति श्रीमहारामायणे वैराग्य॰ कार्योपनिवेदने पंचमः सर्गः
वाल्मीकिरुवाच इत्युक्ते मुनिनाथेन संदेहवति पार्थिवे विहस्यास्थिते मौने केचित्कालं प्रतीति
ते १ परिखिन्नासु सर्वासु राज्ञीष्वन्त्पसद्मसु स्थितासु सावधानासु रामचेष्टासु सर्वतः २ एतस्मिन्ने
व काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः महर्षिरभ्यगाद्द्रष्टुं तमयोध्यानराधिपं ३ तस्य यज्ञोथ रक्षोभि
स्तया विलुलुपे किल मायावीर्यबलोन्मत्तैर्धर्मकार्यस्य धीमतः ४ रक्षार्थं तस्य यज्ञस्य द्रष्टु
मैच्छत्स पार्थिवं नहि शक्तोस्य विघ्नेन समाप्तुं स तु निःक्रतुं ५ ॥ ॥ ॥

राज्ञीमेदात्मसद्मभेदः प्रसिद्ध इति बहुवचनं चेष्टाविशेषलिंगैर्निर्वेदकारणपरिज्ञानाय सावधानासु २
एतस्मिन्निति यद्यपि भावलक्षणसप्तमीभिरेव कालविशेषो लभ्यते तथापि लोकदृष्ट्यात्र नवसरे विश्वामि
त्रागमनं इति सूचनाय विशिष्य काले इत्युपादानं श्रुतः विश्रुतः ३ धर्म एव कार्योऽनुष्ठेयः कर्तव्यो यस्य तस्याभू
तस्य यज्ञस्तथा विलुलुपे यथासते नराधिपमभ्यगादिति पूर्वेण वा पार्थिवं द्रष्टुमैच्छदित्युत्तरेण वा संबंधः ४

२ ॐ समाप्तं समापयितुं सम्यगासमाप्तेः प्राप्तं वा ५

1072

कार्श्यपांडुतानिर्वेदरतिनाशादुःखलिंगानि वर्ण्यंते ४ विशालालोचनविशिष्टस्योपमानाय सालिमालमि-
ति ५ अव्यापारो निश्चेष्टः ६ लिपिकर्मार्पितः चित्रलिखितः उपमा यस्य ७ आह्निकं प्रत्यहमवश्यकर्तव्यं
८ गुणगणाकरं तमेवं स्वदीक्षविनादिभिर्गुणैर्विशिष्टो बपैर्विशिष्टं आलोक्येममन्वयः ९ १० नाकथयदे-

कृतायां तीर्थयात्रायां रामो निजगृहे स्थितः जगामानुदिनं कार्श्यं शरदीवामलं सरः ४ कुमार-
स्य विशालाक्षं पाण्डुतां मुखमाददे पाकफुल्लदलं शुष्कं सालिमालमिवांबुजं ५ कपोलतलसं-
लीनपाणिः पद्मासनस्थितः चिंतापरवशः तूष्णीमव्यापारो बभूव ह ६ कृशांगश्चिन्तया युक्तः खे-
दी परमदुर्मनाः नोवाच कस्यचित्किंचिल्लिपिकर्मार्पितोपमः ७ खेदात्परिजनेनासौ प्रार्थ्यमानः
पुनःपुनः चकाराह्निकमाचारं परिम्लानमुखांबुजः ८ एवंगुणविशिष्टं तं रामं गुणगणाकरं आ-
लोक्य भ्रातरावस्य तामेवावापतुर्दशां ९ तथा तेषु तनूजेषु खेदवत्सु कृशेषु च सपत्नीको मही-
पालश्चिंताविवशतां ययौ १० का ते पुत्र घना चिंतेत्येवं रामं पुनःपुनः अपृच्छत्स्निग्धया वाचा
नैवाकथयदस्य सः ११ न किंचित्तात मे दुःखमित्युक्त्वा पितुरंकगः रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमे-
व स्म तिष्ठति १२ ततो दशरथो राजा रामः किं खेदवानिति अपृच्छत्सर्वकार्यज्ञं वसिष्ठं वदतां वरं
अस्त्यत्र कारणं श्रीमन्मा राजन्दुःखमस्त्विति इत्युक्तश्चिंतयित्वा स वसिष्ठमुनिना नृपः १४ ॥

वकथनप्रयोजनाभावादिति भावः ११ न दुःखं त्वया परिहर्तुं शक्यमित्याशय इति नातृत्ववारिता
तिष्ठतिस्मेत्यत्र स्मयोगाल्लिड्विषये लट् १२ किं निमित्तमिति शेषः इति पृष्टेन वसिष्ठमुनिना स नृप इति एवं
प्रकारेण उक्तः न दैवादि यस्यैवेत्यादिनार्थेनानरशोकसहितेन राज्ञैव चिंतां शुभोदर्केण स्ववचनाय श्रीमित्रा-
पा:

वैराग्य २१

1073

श्री.
वा. वै.
टी.
१८

हेऽनघेतिराज्ञोभरद्वाजस्यवासंबोधनं सराम:स्वपत्नीनांमातॄणांसम्यगुचितेनव्यवहारेणमनोज्ञयामनोहरयासुजन
नानांचेतसिचंद्रिकावदाह्लादिकया अनयपदस्यतत्रप्राक्तनकथावस्थवर्णनपालाचनेत्राचयानयाविधयेति सुजने
निवापादेतरिनायासुधारसेनमाधुर्येणपेशलयानयाप्रहर्षकयाचेष्टयादिनानिपरिनिनायप्रतिवाहया
मास १२ इतिश्रीवासिष्ठता. वैराग्यप्रकरणेचतुर्थःसर्गः ४ रामस्यकार्श्यैकारूपोदितिनिर्वेदादिहवर्ण्यते राग
तद्धेतुनिवृत्तासौवसिष्ठोक्त्युपक्रमः इत्यंश्रीरामस्यचित्तप्रश्नोपायानुष्ठानंचयोगोपवर्णनंतत्फलंवैराग्यादि
साधनसंपत्तिंविविक्तरूपक्रमते प्रथेति ऊनेत्यर्थाधिकेनषोडशेवर्षेवर्तमानेरामःकार्श्यंपन्नगामेतिचतत्थेनसं

नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञयासुजनचेतसिचंद्रिकयानया परिनिनायदिनानिसचेष्टयामृतरस
धारसपेशलयानघ १२ इतिश्रीमहारामायणेदिवसव्यवहारनिरूपणंनामचतुर्थःसर्गः ४
श्रीवाल्मीकिरुवाच अथोनषोडशेवर्षेवर्तमानेरघूद्वहे रामानुयायिनितथाशत्रुघ्नेलक्ष्म
णेपिच १ भरतेसंस्थितेनित्यंमातामहगृहेसुखं पालयत्यवनिंराज्ञियथावदखिलामिमां
२ जन्यत्रार्थंचपुत्राणांप्रत्यहंसहमंत्रिभिः कृतमंत्रोमहाप्राज्ञस्तत्तदशरथोनृपे ॥ ३ ॥

धा =

वंध: रघूद्वहेइतिव्यवहितस्यरामस्यत्रिविहितस्यशत्रुघ्नस्यलक्ष्मणस्यवाविशेषणं ननुरामपरामर्शीरामः
कार्श्यंपन्नगामेत्यनेनानन्वयापत्तेः लक्षणहेत्वोरितिविहितशानचोविषये आश्रयभेदमंतरेणभावसप्तम्यानरा
लक्षकत्वेनभावलक्षणसप्तम्यनुपपत्तेः १ भरतइतिइत्थंपूर्वरामायणानुक्रममपिविनाशत्रुघ्नंभरतः
स्यमातामहगृहगमनेविवाहात्प्रागागमनेचकल्पनेनित्यमित्यनेनपूर्वमपिबहुवारंतत्रभरतगमनमभ
वस्थानेचासीदितिगम्यते जनीवधूःवहंतीतिजन्यास्ताःसापतिवशालकामारिभिर्विनितजन्यात्राविवाहस्तद्

=
रा मं
१८

1074

तस्मिन्स्वारथगृहे दाशरथेरात्मजप्रिया प्रकथनैः प्रियवार्ताभिः प्रातंदिनान्नानाऽतिरोषः मिथः परस्परं दि-
शोलसद्भूर्तिर्वेप्रभृतिदिनदिनप्रतिवंतः हर्षजननयामोदादिद्विजमंत्राप्तविलेवार्थः इत्यतेष्वेवं प्रथवादिकु-
प्रात्वेनतत्रस्थानतनालस्थाने दाशरथेः प्रियाकथाभिरूपालौदिनामिथः समवेता उत्सवविशेषोत्सुकवंशालवेनेः
क्रीडनउत्सवप्रभृतिनार्थः ४ सनेह्येश्चैर्नेकतलकूहलयाकुलः कलोगंभीरोघः कोलाहलःतेनप्राकुलःवी

तस्मिन्गृहेदाशरथेःप्रियप्रकथनैर्मिथः तन्वङ्गीर्मधुरैर्वाग्भिःशुशुभेप्रास्तनैरिव ४ वधूर्वाघटि
तान्यष्टौवामागमनउत्सवः सर्वमङ्गलनोत्सुकं कलकोलाहलाकुलः ५ सउवासस्वकेगेहेना-
नःप्रभृतिराघवः वर्णयन्विविधाकारान्देशाचारान्निजस्थितः ६ आनन्दस्यायरामोऽसौकृत्वासंध्याय
थाविधिः सभासंस्थंददर्शेंद्रसमंस्वपितरंतथा ७ कथाभिःसुविचित्राभिःसवसिष्ठादिभिःसह स्थि-
त्वादिनचतुर्भागंतातानगर्भाभिराहूतः ८ ततस्तमपिज्ञात्वातेमद्भ्यासेनयाहूतः वाराहमहिषाकी-
र्णंवनमाखेटकेच्छया ९ ततःप्रागात्मसद्गनेकृत्वास्नानादिकंक्रमं समित्रबांधवोभुक्त्वानिनायसह
यत्रिशां १० एवंप्रायदिनान्यासोभ्रातृभ्यांसहराघवः प्रागात्मतीर्थयात्रायाः सगवाक्षपितुर्गृहे ११

नः ५ इतस्ततोदृष्टान्देशाचारान्नितस्थितोवर्णयन्स्थितिवासस्वकेनुवासेनान्वयः ६ आनंदिन्याहिवीसाभिप्रायं-
तथेतिसर्वेषांश्लोकोक्तसमुच्चयार्थः ७ सरामोवसिष्ठादिभिःसहस्थित्वा परंरूपाभिःकथाभिराहूतःसन्
स+ दिनचतुर्भागंप्रनंतसंयोगोद्वितीयादिनचतुर्भागेऽन्वयः आखेटकेच्छयावनेजगामेत्यन्वयेणान्वयः ८ आ-
खेटकंमृगया ९ मृगयादीनामनित्यत्वबोधनायप्रायेति मातृभ्यांलक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यां ११ ॥ ॥

1075

श्री· वा· वै· टी· ९

३८ कैलासानुल्लतागृहानुत्तमस्थलो हिमवद्गाथाः ३९ चकारोत्र काननज्ञानस्थानसमुच्चयार्थः ४० पूर्वदृष्टानाम
पिपराहृत्तौ सन्निहितानां कौतुकानां हिमानि प्राप्य प्रकरनाय यथा भूयोभ्रमणे ४१ नरैन वसिष्ठहितैरमराटि
भिर्मानितः पूजितो रघुनंदनः अखिलां निःशेषां पालिकां महीं समवलोक्य स्वगृहमुपययौ यथा
वितिसंबंधः ईश्वरः शिवः ४२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे तृतीयः सर्गः ३ तीर्थया

+भूयोभूयोसबभ्राम भ्रातृभ्यां सह मानदः चतुर्ष्वपि दिगंतेषु सर्वानेव महीतटान् +४१+२

स्वामिनं कार्तिकेयं च सालग्रामं हरिं तथा स्थानानि च चतुःषष्टिं हरेरथ हरस्य च ३८ नानाश्चर्य
तु+ विचित्राणि चतुरब्धितटानि च विंध्यमंदरकुंजांश्च कुलशैलस्थलानि च ३९ राजर्षीणां च महतां ब्र
ह्मर्षीणां तथैव च देवानां ब्राह्मणानां च पावनानाश्रमान् शुभान् ४० अमरकिन्नरमानवमानितः
समवलोक्य महीमखिलामिमां उपययौ स्वगृहं रघुनंदनो विहृतदिक्शिवलोकमिवेश्वरः ४२
इति श्रीमोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे तीर्थयात्राप्रकरणं सर्गः ३ वाल्मीकिरुवाच रामः पुष्पांजलिव्रातै
विकीर्णः पुरवासिभिः प्रविवेश गृहं श्रीमान् जयंतो विष्टपं यथा १ प्रणनामाथ पितरं वसिष्ठं भ्रातॄ
बांधवान् ब्राह्मणान् कुलवृद्धांश्च राघवः प्रथमागतः सुहृद्भिर्भ्रातृभिश्चैव पित्रा द्विजगणेन
च मुहुरालिंगिताचारो राघवो न ममौ मुदा २

त्रायातस्य रामस्य पौरानंदनं गृहे रामस्य दिनचर्यादिस्थितिव्यवहारश्च वर्ण्यते रामः इति व्रातैः समूहैः मंगलाचारार्थं वि
कीर्णः विष्टपं त्रिविष्टपं नामैकदेशो नामग्रहणात् १ प्रथमागतः प्रथमं प्रवासादागतः २ मुहुः आलिंगितस्य
घा+ तेषु सत्सु चितमभिवादनक्रियाभिलाषाचरणं यस्य स तथा राघवः न ममौ स्वदेहे इति शेषः हर्षेणोच्छलत् इति भावः २

रा ९

1076

अष्टं चरेद्वनपुत्रविप्रश्रेष्ठः स्नानश्राद्धमेने २४ २५ २६ २७ भूगोलं मंडलं शंखं समुद्रं वसुं चलेः अर्थात्तु समेषिति
गम्यते २८ अयनेर्दिते: षेदिते: २९ आवर्जयन् दानमानादिना वशीकुर्वन् मंगलान्येव जांगलानि जीर्णोर

इति संप्रार्थितो राज्ञा वसिष्ठेन समं तदा विचार्य शुभं चरं दैवज्ञैर्नाम प्रयाणमर्थितं २४ शुभेनलग्ने दिवसे प्रार
भ्यां स्वर्द्वाखवः मंगलालंकृतवपुः कृतस्वस्त्ययनो द्विजैः २५ वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैः प्राप्ताशीस्तेषु समन्वि
नः स्निग्धैः कतिपयैरेव राजपुत्रैर्वृतैः सह २६ सेवाभिर्विहिता सूरीभिर्वालिस्यालिगणभूषितः निरगा
त्स्वपुरात्तस्मात्तीर्थयात्रार्थमुद्यतः २७ निर्गतः स्वपुरात्सोथ स्तूयमानो धेनुकादिभिः पीयमानः पुरस्त्री
णां नेत्रैर्भृंगौघसंयुतैः २८ ग्रामीणललनालोलदृष्टिपुष्पायनोदितैः लाजवर्षैर्विकीर्णात्मा हिमा
रिव हिमाचलः २९ आवर्जयन्वित्तराशिनां दिशांतांश्च समाश्रितः आलोकयन्दिशांतांश्च परितश्च
मंगलान् ३० अथायमस्य कान्तस्य क्रमात्कोसलमंडलान् स्नानदानतपोध्यानपूर्वकं सर
दर्शितः ३१ नदीतीर्थानि पुण्यानि वन्यान्यायतनानि च मंगलानि नतान्येष नदान्यपि महीभृतां ३२
मंदाकिनी सिंधुनिभा कालिंदी चातिनिर्मला सरस्वती शतद्रूश्च चंद्रभागा शिरावती ३३ वेणी चक्र
लवेणी च निर्विंध्या सरयूस्तथा चर्मण्वती वितस्ता च विपाशा गंडकी बाहुदामपि ३४ प्रयागं नैमिषं चैव धर्मा
रण्यं गयां तथा वाराणसीं श्रीगिरिं चक्रं केदारं पुष्करं तथा ३५ मानसं च क्रमसरस्तथैवोत्तमानसं व
डवावदनं चैव तीर्थं हंससमाद्वयं ३६ अग्नितीर्थं महातीर्थं सिद्धपक्षं सरस्तथा सप्तासिसरितश्चैव तथा

एतानि ३७ ददर्श स पावनानाश्रमांश्च भानि तथैव सर्वत्र संबंधः आयतनानि देवस्यायतनानि जनानां तु लता
णां यात्रानपरांतेषु ३८ वेणी केवलीकृष्णवेणीकृष्णयाः संभिन्नांते ३९ श्रीगिरिं श्रीशैले ४० क्रमसारं सरः वड

रेवरविशेषणं ३

नटकूदावली ३२

वावदनं हयग्रीवतीर्थं ३६ महातीर्थं मिंतीद्रफक्षस

२+२

विगतज्वरमिति सोनाग्यात्स्नानान्नवादि पीडापिनाविर्तिकिं वाच्यमन्याः पीडानसंतीतियोजनार्थं १९ रामस्यमनः
तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कंठितमभूदितिसंबंधः पूर्वश्लोकस्थमनसुमनानामध्येवान्वयः २० नत्वध्यात्म
पुण्यहेस्मिन्तीर्थयात्रोपवर्णनस्याचस्य मांपृष्ठगयोपवर्णनस्यच कः संबंधः नत्वरामस्यविरक्तत्वादेवात्रोपवर्णे
नेरामजन्मादेरप्युद्धेववर्णनीयत्वापत्तेः पूर्वरामायणेवयथर्थोद्धेतिचेन्न अत्राह कथ्यायायान्विचार्यस्यवक्त्ता
वर्णाविनयन्नादिकर्मनयन्यापिनश्चद्धिं नत्वविद्याधिकारेयत्कुलत्वतस्मृक्तं यस्त्वत्रयोविद्यासंपन्नायत्ताय
त्पुत्पात्मतत्वस्य तीर्थयात्रादिनापियज्ञादिफलचित्तशुद्धावधिकारसिध्यति एतेभ्योमयायत्तास्तीर्थंपूये

अथगच्छतिकालेत्रपालयत्यवनिंनृपे प्रजासुवीतशोकासुस्थितासुविगतज्वरं १९ तीर्थपुण्या-
श्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कंठितंमनः रामस्याभूद्भृशंतत्रकदाचिद्गुणशालिनः २० राघवश्चिंतयित्वैवमुपेत्यच
रणौपितुः हंसःपद्माविवनवौजग्राहनखकेसरौ २१ श्रीरामउवाच तीर्थानिदेवसद्मानिवनान्याय
तनानिच द्रष्टुमुत्कंठितंतातममेदंनाथमानसं २२ तदेतामर्थितांपूर्वांसफलांकर्तुमर्हसि नसो
स्तिभुवनेनाथत्वयायोर्थीनमानितः २३

३+
णनिर्मिताइतिवचनादितिसूचनाय तीर्थयात्रोपवर्णनं प्रतापवहिना
मेदृष्टंयस्यपरिकल्पात्मनिलासोपवर्णनंकृतमशुकार्थासूचनायतेः श्रुगयोपवर्णनेनेदृश्कोनकरद्भुतोलंकेदा
यात्रयात्मजिज्ञासाप्रति[illegible]बंधकत्वायदिनत्कोनकात्रभवमनेदेणसोत्कंठानापेति नार्हतदत्रभूयेववातर
सावतातिश्चयेनतदुक्तेरामपोयनिवृत्तहेत्ववणादिप्रतिहेभवेदितिविशेषबोधनार्थमिति सर्वसमंजसंराघ
वएवपूर्वक्रममर्थंचिंतयित्वापितुश्चरणौजग्राह नीवत्पितुःकस्यपित्तसंनिधौपिप्रातापूर्वमेवधर्माधिकारादिति

मिलचितार्थसंपादनेनमेसंतोषितः २३ ॥

मावः २१ नाथेतिमक्षयायायावेभस्यसूचनार्थं २२ पूर्वांप्रार्थनांसफलीकर्तुमानितः २३

1077

शुद्धानां नोल्लिखति पुनरिति यथा बीजानां स्वस्थाङ्कुराः संतप्तकालेन लाहिसंवेधादाविर्भवंति तथा वास
नानां तर्भाविनस्मयुर्ययताः सम्यग्ब्रकामकर्मादिनिमित्तवशात् प्राविर्भवंति अयंभावस्तेनोजन्मायोगात्तत्रतत्त्वज्ञानेना
विद्या दैवदादिनां तर्गतजन्मांकुरत्तानेपि स्वयवभावत्वोनप्रतिबद्धा भृष्टबीजवत् देहधारणमात्रप्रयोजनना वासना
शिष्यते सा शुद्धेत्यर्थः १३ उक्तमेवार्थं स्फुटयति भृष्टेति देहे स्थिति देहधारणकार्येण तेषामपि वासना शुद्धा
वो. तुमीयत इति भावः १४ फलेन सह प्रस्तानां जीवन्मुक्तिमात्रयेणोल्लिखति यइति तथा च तन्मतानस्पष्टन्मांकु

पुनर्जन्मांकुरं त्यक्त्वा स्थितः संभृष्टबीजवत् देहार्थं ध्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते १३ अपुनर्जन्मकरणी
जीवन्मुक्तेषु देहिषु वासना विद्यते शुद्धा देहे चक्र इव भ्रमः १४ ये शुद्धवासना भूयो न जन्मानर्थभाजनं
ज्ञातज्ञेयास्त उच्यंते जीवन्मुक्ता महाधियः १५ जीवन्मुक्तिपदं प्राप्तो यथा रामो महामतिः तत्तेहं शृ
णु वक्ष्यामि जरामरणशांतये १६ भरद्वाज महाबुद्धे रामक्रममिमं शुभं शृणु वक्ष्यामि तेनैव सर्वं ज्ञास्य
सि सर्वदा १७ विद्यागृहाद्विनिष्क्रम्य रामो राजीवलोचनः दिवसान्यनयद्गेहे लीलाभिरकुतोभयः १८

रमुक्तिकता द्वासनामात्रधृतशरीरत्वं जीवन्मुक्तलक्षणं फलितं १५ तत्साधननिरूपणं प्रतिजानीते जी
वन्मुक्तीति तथाविधं जीवन्मुक्तिपदं रामो यथा येन साधनक्रमेण प्राप्तस्तद्वक्ष्यामि जरामरणोपलक्षितसं
सारानर्थनिवृत्तिलक्षणफलमित्यर्थः १६ उक्तार्थमेव स्फुटयन् फलांतरमाह भरद्वाजेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञा
नमपि फलमित्यर्थः १७ विद्यागृहाद्ब्रह्मचर्याश्रमोचितगुरुकुलवासाद्विनिष्क्रम्य धीमान्सर्वविद्यास्याग्रह
णात्तवमितिरामस्ते नास्ति कुतोपि भयं यस्य स तथोक्तः ॥ १८ ॥ १८ ॥ ॥ ॥

ननुउपासनानुपायांतरसाध्याः सालोक्यादयोऽन्येपिमोक्षाः प्रसिद्धास्तैस्तेषांकथंननिर्देशइत्याशंक्याह शेषेणेति वास
नानांजन्मबीजानांअशेषेणक्षयः परिणामः शुद्धोक्तेनान्येनात्नोच्छेदः सम्प्रख्योमोक्षः शुद्धबधानोर्बंधनिवृत्तिर्मोक्षस्तत्वा
द्वासनानामेवशुद्धत्वेबंधत्वात्सालोक्यादीनदभावान्मोक्षत्वशास्त्रेगौणइति शुद्धत्वंचलिमलैर्विगतानाविद्यादिमलैःका
म्यनैनान्यैः कर्मभिरुपासनैः श्रवणादिभिश्चदिनेदिनेविवर्द्धमानत्वमेवसर्ववासनाहानंत्थानंसाधनक्रमोपयस्यना
याविधइत्यर्थः ८ ननुवासनायत्नाभिपितच्छेत्तुंमनःसत्वात्तन्नवासनाक्षयस्तेननतोबंधोपिस्यादित्याशं

अशेषेणपरित्यागोवासनानांयउत्तमः मोक्षइत्युच्यतेब्रह्मन्सएवविमलक्रमः ८ क्षीणायांवास
नायांतुचेतोगलतिसत्वरं क्षीणायांशीतसंतत्यांब्रह्मन्हिमकणोयथा ९ अयंवासनयादेहोध्रि
यतेभूतपंजरः तनुनांतर्निविष्टेनमुक्तौघस्तंतुनायथा १० वासनाद्विविधाप्रोक्ताशुद्धाचमलि
नातथा मलिनाजन्मनोहेतुःशुद्धाजन्मविनाशिनी ११ अज्ञानसुघनाकाराघनाहंकारशालि
नी पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावासनाबुधैः १२

क्याह क्षीणायामिति मनसोवासना पुंस्तद्रूपत्वादित्यर्थः ९ म
नस्थितेविस्थूलदेहएवबंधः स्यात्सतीत्याशंक्याहअयमिति भूतपंजरोभूतसमुदायात्मकः भूतानांप्राणिनां
त्मिणांपंजरस्थानीयोवा तथासर्ववासनाक्षयेसोपिनिवर्ततइत्यर्थः १० एवमुपोद्घातेनपरोक्षशुद्धिमुपवर्ण्यप्रकृ
तांजीवन्मुक्तिंविवक्षुस्तदर्थंवासनाद्वैविध्यमाह वासनेति ११ तत्रमलिनांलक्षयति अज्ञानेति वासनाबीजानांअ
रोहेयतानेसत्तेवेनास्मिन्ज्ञानाकाराविषयानुसंधानाभ्यासोपचिताकारावासनाबीजंरागद्वेषादिभिरुपचितत्वा
त् घनोनिविडोहंकारस्तद्वपसेचकःसेकोऽस्तितेनदृढमावर्धमानास्तातस्मात्नाशमालतेशोभते १२ ॥ ॥

तर्हि तस्य कः उपायः स्वत्राह सर्वेति इहास्मिन्नात्मनि आधियानैर्मौनिनिश्चेष्टः आकर्णयस्थिरेवेन यावत् तत्त्वविशाः
यमितिशेषः ४ उक्तमेव स्फुटयन्नाह सर्वमिति दृश्यमानं अयुनाप्यनन्तदृशोपदर्शितेन ५ अनुभूयत इत्युक्तेऽत
भवः किमात्मचैतन्यमेवतुत्सान्यः तन्नावदन्यः चिद्धातिविकल्पयन्तदुत्तयाविषयत्वाच्चानुभवत्वायोगात्
आत्मैवचेत्सपूर्वमेवास्तीतिकिंप्राप्तोयेनत्यागोस्याह इदमिति अयमात्मैवानुभवः तथाप्यसौ ह्रूपसहकृ
तोनततदनुभवः किंतु मनसो हृत्तिह्रूपेणात्मनस्तदाकारबोधेतावियानाशस्तदुपादानकदृश्यमानेनेदरूप
कालत्रयेपिनास्तीत्येवंरूपंसंपन्नंचेत्तिस्थिरसिद्धात्मरूपापियत्नानिर्वाणनिर्वृतिस्तस्मात्तत्त्वज्ञानादृश्यमत्रैवभवती।

सचेद्दंसंभवमेवतत्सर्वमिदमाततं आत्मनाकर्णयस्थिरेवेनत्समाप्यास्मिन्नात्मया ४ जगद्दृश्यंदृश्यरूपे
पिनास्त्येवेत्यनुभूयते वर्णिवोशद्दवाखेदाद्दिवाप्रेणाशुनात्मत ५ इदंरूपंनास्तीतिबोधेनमनसोदृश्यमा
र्जनं संपन्नंचेन्दृश्यत्रापरानिर्वाणनिर्वृतिः ६ अन्यथाआत्मगर्तैर्बुद्धहृतोभवतामिह अवयत्कृतिमात्रा
नांकल्पैरपिननिर्वृतिः ।१॥

ति केवलस्वाद्ग्राहरूपभूतोऽनुभवःआत्मफलमित्यर्थः ६ नन्वात्मज्ञानतोपदर्शितोपायैरेवमुक्तिः किं
तस्यात्रत्राहद अन्यथेति उक्तोपायापरिगृहे अवकृतिमात्रजन्याःनादि अज्ञानेयेषां अनात्मज्ञानगर्तैष्वल
हतांरागोधयतनदेहगतंप्रापयत्नच्छालबोधितोपायैर्वैदिकामुष्मिकविषयासक्त्याप्रवर्तमानानां अतएव
वनदुपभोगायपुनः पुनर्विहृसंसारेभवतांजन्मगृहहृतापुरुषापसहतानामनंतैःश्रेलकल्पैरपिनिर्वृतिर्विश्रांति
र्त्वेनास्तिप्रनायतानस्यज्ञानातिरिक्तसाधनसहस्रैरप्यनिर्वृत्तेर्वितिभावः ॥१॥ ॥ ॥ ॥

एवं वाल्मीकिः दृश्योल्लसनस्वरूपस्य साधनकत्वेः मोक्षसिद्धिस्थितिं विस्तरेण विवक्षुः प्रथमं संक्षेपतः प्रतिपत्तये संक्षिप्य मुक्तिलक्षणस्वरूपे दर्शयति भ्रमस्येति । दृश्यमायाकार्यत्वेनैल्यवद्दृष्टनष्टस्वभावस्य कल्पनया जातस्य जागतस्य जगतः संबंधिनो, यामलक्षणस्यास्य भ्रमस्य लब्धानुकूलाविद्यावासनोच्छेदेनापुनःस्मरणं यथा भवति तथा विस्मरणं यत्तदेव वरं सर्वोत्कृष्टं मुक्तिलक्षणस्वरूपं च मन्ये प्रमाणानुभवाभ्यां निश्चिनवानस्मीत्यर्थः । यद्यपि परोत्लतानितोऽपि सुषुप्तौ निर्विकल्पसमाधौ च दृश्यविस्मरणमस्ति तथापि तत्रापुनःस्मरणं प्रत्युत पुनः स्मर्यते येनान्तःकरणेन तत्पुनःस्मरणेन विघटते यस्मिन् तत्तथा विस्मरणं स्मरणाभावः । द्वैतप्रतिभासमात्रभावोपलक्षितं न तत् । अथवा विस्मरणमिव विस्मरणं यथा विस्मृतविषयस्य संबन्धानुभवितर्यप्रतीतिस्तथात्मन्येव चैतन्यैकस्वरूपप्रतीतिरित्यर्थः । नहि किं परमार्थसत्यस्यैव स्वरूपस्य सार्वात्म्याभिमतश्रुत्यादिवाक्यप्रतीतिमात्रेणैव स्याद्भ्रमस्येति प्रथमश्लोकस्यार्थः । कथं तस्य भ्रम

श्रीवाल्मीकिरुवाच भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् । अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरं ॥ १ ॥
दृश्यात्यन्ताभावबोधं विना तन्नानुभूयते । कदाचित्केनचिन्नाम स्वबोधोऽन्विष्यतामतः ॥ २ ॥

ते संस्कारजनकत्वादित्याशंक्याह जागतस्येति । पूर्वपूर्वजगद्व्यवहारजन्यसंस्कारपरिनिष्ठितस्येत्यर्थः । ननु तर्हि दोषजन्यत्वाभावान्निरधिष्ठानत्वाच्च न भ्रमत्वमित्याशंक्याह आकाशवर्णवज्जातस्येति । यथा दूरत्वाविमर्शदोषजनाराकाशवर्णभ्रमः तद्वदविद्यादोषाद्दृश्यजगद्भ्रम इत्यर्थः । तस्यात्यन्तिकदृश्योच्छेदः तल्लक्षणेनदुपलक्षितचिन्मात्रावस्थितिः स्वरूपमित्यर्थः ॥ १ ॥ मन्ये इत्यनेन तयोः स्वानुभवसिद्धत्वं दर्शितं तदेवास्माभिस्तत्कृतोनार्थ्ययनेनत्राह दृश्येति । दृश्यस्यात्यन्ताभावबोधो बाधस्तं विना तत् उक्तलक्षणस्वरूपं च अननुभवस्य कालतो देशतश्च व्यापकत्वप्रदर्शनाय कदाचित्केनचिदिति । दृश्यबाधस्तर्हि केन हेतुना तमाह स्वबोध इति सर्वजगदधिष्ठानस्वगताभिन्नात्मतत्त्वसाक्षात्कार एव स इति ततस्तत्साक्षात्कारोऽन्विष्यतामुपायेन साधनाभि

द्धं नेदं रत्नमिति निश्चित्य तस्यानेकवर्णैर्यत्नतस्संगृहीतं मुषितं विस्मितं न नष्टो कोपि तन्लौकिकस्वस्थवद्दारोपलक्षणं स्मृतमि
त्यमयमोऽवद्रत्नं पृथुतिसंधानोपलक्षणं २० मुक्तिं तन्निस्पृह्यादेनः समस्तसत्वं उदारसत्वः दृष्टौ कृतोऽकृतत्वान
वलः इष्टवियोगजं दुःखं शोकादीनः कृपणः स्वल्पस्य भावो दैन्यं न यो मुंलमभिमानत्वः समस्तो यस्या निवृत्तिस्तथा नेदा
त्मना स्थितः सन्तिष्ठत्यमः २१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे द्वितीयः सर्गः २॥ इत्थं संसारे
नोपायो वासनाभेदलक्षणः रामस्य तीर्थयात्रार्थे विस्तरेण त्वर्ण्यते यथा रामादयो जीवन्मुक्ताश्च व्यवहृतवंतस्तथा त्वं
च वदस्वेत्युक्तो जीवन्मुक्तस्थिति शुश्रूषुः रामस्य तन्मात्रमिति क्रमोऽपवर्णनं श्रवणद्वारेण वृत्तिता समानो भरद्वाजः पृच्छति जी
वन्मुक्तेति राघवमादितः कृत्वा वर्णनेन प्रधानीकृत्य जीवन्मुक्तिस्थितिं कथयेति संबंधः अथवा राघवं क्रमाज्जीव

पतैर्यथाहृतं रत्नं गृहीतं मुषितं स्मृतं तथा वेदार्तसेतु त्वमुक्तः पुवासिसंकटात् २० अथापारसंसारस
मुद्रमध्ये लब्ध्वापवर्गं मुक्तिमुदारसत्वः न शोकमायाति न दैन्यमेति गतज्वरस्तिष्ठति नित्यतृप्तः
२१ इति श्रीमोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे सूत्रपातनिको नाम द्वितीयः सर्गः २ भारद्वाज उ॰
वाच जीवन्मुक्तस्थितिं ब्रह्मन्कृत्वा राघवमादितः क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी यथा १

न्मुक्तस्थितिं जीवन्मुक्तावस्थां कृत्वा कल्पयित्वा मे प्रादितः कथय येन प्रकारेणाहं नित्यं सुखी भविष्यामीति संबंधः
अथवा राघवं संवादकथायां प्रादितः मुख्यत्वेन वसिष्ठं च वक्तृत्वेन कृत्वेत्यर्थः तथा च जनक याज्ञवल्क्यो कल्प
यित्वा यथाश्रुतिः स्वयमेव संवादकथया तत्त्वबोधयति तथा त्वमपि बोधयेत्यर्थः तथा चात्र तत्त्वेन कलि
तानां दशरथादीनां एवं रामायणे सुष्ठु चर्यायुक्ता भावदर्शनेनित्युमुक्तस्य च रामस्य तस्य देवानां भूत्वाईश
नेऽस्यादिसृष्टि विहरहुप्राय निमित्तात् मनुष्यादि वर्णनेन चनततिरत्नादेर्जीवस्य ब्रह्माभेदबोधनाय प्रवृत्तो ब्रह्म
णा एव कार्योपाधिप्रवेशेनाभांतक जीवभावकल्पनवदविरोधोपपत्तेः ॥ २॥ ॥ ॥

1083

नचिकित्सांचयेऽर्थलक्षणाः शुकसप्रुथक्त्वयदेव्योषधंनात्यर्हित्याह इच्छेति २४ स्वल्पमपीतिस्वल्पाल्पेच्छा
तिरोधाभ्यासक्रमेणस्वर्वेनउपशमेयुक्तेनभावलिनत्वर्थः सार्वत्र्यः सन्मार्गेप्रविष्टः २० दिनानुदि
नेघतिदिने २१ आत्मनिकेच्छावाधकज्ञानेनतत्मूलनाशादेवेत्याह दुःखेति २२ नस्याज्ञवेदनं
ममस्मापादनेविदमस्माययोमोदेत्युद्ध तृष्णाश्रमेयत्नान्तेः २३ इच्छाप्रशमनवयत्नाभावेस्यात्प्रादि

ता॰ इच्छाचिकित्सितेऽत्यर्थंस्वप्रयत्नौषधेनचेत् नदृष्टवालत्वनस्यान्योविद्यतेनौषधंतव १९ इ
च्छोपशमनेकांतेयदिकृत्स्नेनशक्यते स्वल्पमप्यनुसंतत्यंमार्गंश्रेयोनावसीदति २० यस्मि
च्छानानवेयत्नंनकरोतिनराधमः सोंधकूपेस्वमात्मानंदिनानुदिनमुज्झति २१ दुःख
स्यवस्त्रालिकाबीजमिच्छेवसंसृतेः सम्यग्ज्ञानाग्निदग्धासान्नभूयःपरिरोहति २२ इ
च्छामात्रंहिसंसारोनिर्वाणंतदवेदनं इच्छानुत्पादनेयत्नःक्रियतांकिंहृथाश्रमैः २३ शा
स्त्रोपदेशगुरवःप्रयत्नेनकिमनर्थकं किमिच्छानुसंधानसमाधिर्नोपियाम्यते २४ य
स्त्वेच्छाननुसंधानमात्रेदुःसाध्यतामतेः गुरूपदेशशास्त्रादिनस्यनूनंनिरर्थकं २५ इच्छा
विषविकारिणामंतएवनृणामले दुःखयकासरकारिणाहारिणाजन्मनेगले २६
नवालीक्रियतेबीधदान्मज्ञानायचेदसौ इच्छोपशांतिःक्रियतांनयालेनदवाप्यते २७

वैयर्थ्यमपीत्याह शास्त्रेतिसमाधिस्थितस्समाधानोपायःकिंनाधिगम्यतेकिमर्थंनाश्रीयते २४
मनेस्वविवेकात् २५ इच्छाविषयकारिण्यामंसृतेनोनृणामंतोमृतइवेव यथाहारिणाभ्रांतादिसं
उलेजेगालेमृतइवेवनदृत् २६ प्रसंनाइच्छयाचेत्ववालीक्रियतेवालवच्छुपलोनक्रियतेनदाश्र

त्मज्ञानायचेदीषदेवप्रयत्नः अतःइच्छोपशांतिरेव

क्रियतांनयैवज्ञानमवाप्यते २७ ॥

३८ सदैवात्मविवेकेन ज्ञानमवह्निना दह्यते ३९ यावद्विवेकवैराग्यमुमुक्षा यावदात्मनि यथाश्वारोणे यद्यायैर्यो
हिवले ४० दृश्यमिदं लोकैः प्रपिनस्यशपदहनस्वैनसेव ४२ कल्याणोमायनुवचनदृये ४३ विष
योपभोगेनेच्छायाः परिपूर्णे यमदेव ४४ हृदनहृदयेन लक्षणा हृदादशुयादिंथनाद्युतानाः शि
तानाः निश्चिनाशाहृत्या: हृत्यातृपाः ऽपूञ्च नहृशपानुषिताः नत्रकोविदामामकूपंपञ्चजीवला
हणेपञ्चस्वाश्रयेहृदि कृतात्स्वभाव्या पललक्षणाकुभास्व पललक्षणोऽस्वाश्रयहृषणापरायाऽ

निरस्तेनैव निर्वाणं सेत्स्यतेनैव हि बंधने यथाशुक्ति जयेदिंशो किंमेनावतिष्ठः कारे ३८ जरा
मरणजन्मादिकं संसारावदिरावलेः बीजमित्याम सदैवानेन दह्यते ज्ञानवह्निना ३९ यतो
यतो निर्विकल्पं तेनुक्तमेव ननु नन्नतः यावद्ज्ञानि निरपेक्षा प्रारब्धहत्यादिको समुपस्थितो ४० या
तो यतो ज्ञसंकल्पं तेषां पापाक्लेन क्लनः पुण्यपापसमायोऽः स्वकाशायो विनमानेपः ४१
दृश्यानि नामसहितेनात्मसाधोः दृष्टानिव दृश्यमिदं येन सेव मुक्तः माकं दिनेविं ४२ यथा
यथास्यैव मोनविज्ञानस्य पश्यामि नयानयायस्य कल्याणं मोदाय परिवर्ज्यते ४३ आ
त्मनो निर्विवेकस्य घटिका परिमाणं संसारविस्मृते दस्य नदेवपरिवेचनं ४४ हृदय

यदेवि धर्म ॥

साधइस्तनके पापइविशेनाः शि
तानेई स्वास्वमिनिश्चयथना

ना: स्वइ: स्वकवीनकोशोविशदि
वाक्यदक्षनादकुमकुमाव श्रा

तन्नाहं नादिवमोहदूमेरं धीकृतमेदेह पाशेई दवस्याचश्रासायपानयिनानदीयोमसुवइ: स्वक्रबीज
नीकोशोऽमलस्यानीयोनहूषणो आसमेनाहूहे निवार्णकेवकजेयेति कमकमीति नहसादाहो
स्यशाहानुकरणे इत्याः कर्त्राः ऽपूञ्च नहशपानुषिताः आसायप्रमाल्यनदीयकबीजकोशोदहंती
तिवा ऽबीजकोशो आसायपुंसप्रदहेनीनिवायथेकमनयः पुंसः स्वच्छमपरेइतिरूवेसप्रका

ॐ तात्त्विकमतं कुमकुमिनागटांकोटसं ४४ ॥

1084

श्री॰
वा॰ नि॰
प्र॰ टी॰
२५.

1085

श्चात्मनो योन्यस्याथासात्स्वरसन्नामयत्नमेवाहं विदेहनामतत्तदेव मुक्तमोक्षमनातः एवं केवल्यनास्थानं
२२.२३ विदेहत्वमुक्तो जीवन्मुक्तानां केनोक्तः कथमिति नन्वथ वहारसिद्धिरिति यदुक्तं तस्यापीति कोऽवधारणे च
हीनत्वपर्यायैः किलशब्दः २४ यत्तु जीवो शरीरं धारयति जीवन्मुक्त इति ननु हि २५ यस्मिन्नेवं देवबाम निःशेषः
यस्मिंस्य मसितं सत्यमोघं शुचि विलसत्तौ : स्वतो वर्तनो भूमिः यस्मिन् हतमो विलोहशक्तिं ह्रादेन तमः यमानेये

मुञ्चत्येतदि विमुक्तो विमुक्तो विदेहरूपानूप सदसन्नामयत्नेहितयात्मक्रमसत्त्वरे २२
वीतशोको निरायासो नित्यः संशोकान्यथात्मवान् महोदयो भवति मौनी स्वस्वरूपे निष्ठनिर्मले २३
निर्विघ्नः एवं हि भगवज्जीवन्मुक्तविस्पष्टा नित्यविदेहः यत्तु तस्यनतत्स्यादिदेहनामके
लयमो २४ जीवन्मुक्तात्तदेनेहि विदेहं निकषं वद अविदमानमनसो गुणसङ्गानलया
नतः २५ इति मे कथयाशेषमवन्योरवबोधभूमिः हार्दं तमोमनितु लभेवेद्यार्थेः समानं
य २६ ऊँ भव यथावदस्मिन्नवतनन्येऽवहितान्यथा विदेहिजीवन्मुक्तानां नास्त्यन्तर
स्वामिनां २७ पुनर्जन्मनयोग्यायावासना हृद्वासना सायोक्ताविदेहत्वेन नमात्र
तस्य विद्यते २८ यथावासनयानन्तावि देहं नीह कर्मैव नालं सत्त्वामि यान्तिविदेह पुनर्जन्म
नवर्जितो २९ विदेहविभवेषिनतः यत्र देहे तत्त्व [illegible]

जीवन्मुक्तमहात्मानः सव
स्याः संपत्तेरीर्यः विदेहं निगतास्तं नविन
स्याः कल्पवन ९

रीतिवा २६ २८ यथाभर्जितं नविनष्टं बीजं तुल्लाजान्यथवाहिशहृद्वाण्यानाप्यंकुरादिजननसमर्थाः तद्
तत्त्वज्ञानभर्जितं निरावरणं सत्त्वं नमनः शाहृद्वाच्येनापि पुनर्जन्मसमर्थं मित्यर्थः २९

एवं ही तिः २

1086

देहाल्लिंगदेहात् मलानि रागादिकषायाः पापानिव १३ विसेनूणात् लक्षणेपानुबद्धपरिकल्पित लक्षे १४ १५ ज्ञानार्थसंकथास्वपदेशांतान्यर्थेणवधारितवान् सीतिशेषः उपदिष्टानां हृदिया रणान्योपदेशः प्रबुद्धो लब्धफलसाक्षात्कारज्ञानवान् जातोसीत्यर्थः १६ १७ नवान्तानप्रथम

देहान्मलानि निर्गमिकालेन क्रमेण साधो हृदात्मकलानीव पाकेन विगलेत्त्वयः १३
वासनान्नष्टयाते शुभलेशुविलयेसते यदाक्षिरहं न लाहि यानीशुयथाविसे १४
कषायपाके संपन्ने त्वं भयायविबोधितः तेनायेवनदज्ञानद्योजातोमहात्मते १५ सु
यपक्वकषायस्त्वमयेवज्ञानसंकथः श्रयेहृमोपदेशान्त्वमयेवासिप्रबुद्धवान् १६ शु
भाशुभानां सर्वेषां कर्मणामथसंक्षयः सत्संगत्यपदेशेन ननवनिष्पत्तिमागतः १७ या
वदस्यादिनसेषस्वभावोमसीयते तावद्युतोहमनेनितवातानेन प्रवद १८ इदानीमह
दोवैधात्रितास्तिहृदयमागते हृदयात्संपरित्यक्तेसप्रबुद्धोसिभूपते १९ हृदियावन्मनः
मनो तावद्ज्ञानसंस्थितिः विद्वैविनतयात्यक्तेज्ञानस्पर्भुदयोभवेत् २० विवेकतत्व
दृशीविद्वेनदेवात्तानमश्नुते पनयोपोल्लयोहृष्टेत्वंज्ञानं सापरागतिः २१

प्रारब्धकाले लीलामिति मयाज्ञातमित्याह यावदिति १८ इदानीं श्रवणमनस्योत्तरभागे हृदयात्संपरित्यक्ते वेनसात्दयमागते सति १९ अविद्वन्नयानिः स्वरूपलाभ्या २०
दृष्टेः परमात्माभिव्यक्तेः २१

५ महाविभवोनिरतिशयानंदस्तल्लक्षणभूमिका सर्वस्यहैरण्यगर्भानंदांतस्य विषयानंदजात स्योर्ध्वं उत्कर्षकाष्ठायां स्थिता ६ यतोनिरूढं अपूर्वं अनादौ संसारे कदाप्यननुभूतं यदेकात्म्यं निरतिशयानंदस्तन्मधुरः अतएव सारफलप्रदः ७ सामान्योक्तेविशिष्याविहलोतीति जन्मनेति नेनमहात्मत्नस्वरूपभूतेनैवमयाप्रज्ञानाम्नलब्धेनदत्तमासंगात्स्वयमेवानायासेनासादि

कच्चिदंतः प्रबुद्धोसि कच्चिद्भ्रांतिस्त्वयोज्झिता कच्चिद्देहैषणपरित्यागे दृष्टं दृष्टमेव वा ५
शिखिध्वजः भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविभवभूमिका महतीपदवीदृष्टा सर्वस्योर्ध्वं स्थि
तामया ६ सुतांविदितवेद्यानां महोवनमहात्मनां अस्यैवैकामृतमयः संगःसारफल
प्रदः ७ जन्मनापिमयालब्धं यत्नामनमहात्मतं तदयत्वत्समासंगात्त्वेनेवासादितं स्व
यं ८ अनेननमायमप्यनंतेवेनत्कमललोचने कथंनासादितमभूतत्त्वमात्मपदंमया ९
कुंभः मनस्युपशमंयाते स्वक्रमभोगेषणोस्थिते कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेंद्रियगणस्य च १०
योतिश्चेतसि विश्रांतिं विमलादेशकोक्रयः यथासितेभ्रके शुद्धे विंदवः कुंकुमोभवः ११
कषायालमनं तातो संभूतानानाशरीरकैः स्ववासनास्वरूपाणामपाकस्तवोदितः १२

ते ८९ एवं चिन्नकषायपाकं भावाज्ञासादितं इदानींतत्तपसा तत्परिपाकाद्वासादितमित्याशये न कुंभउत्तरमाह मनसीत्यादिना सर्वेंद्रियगणस्य चात्मनश्च प्रभोगत्वलक्षणकषायाणां पाकेनि वृत्ते सति १० तथावस्थितेः कषायपाकिकर्माणि ज्ञानेनज्ञपरमागतिः कषायकर्मभिः पक्केन तेनात्मने

२३ इतराक्रियाशाक्तिरपि तन्मेव स्वनलवेष्टमानि हुंकर्न्तेथंनालीन्यर्थे घोतनतायवकार स्तेषावः
कलालस्यातिरेकेण २४ त्रिभिर्जगद्भिर्नन्नहृदि विवरेण मालिरंस्येने सदैकरूपमिन्मनेनन्
विकारः सकृद्विलसत्स्कृत्यभाते कलाग्रमालेन स्वस्वरूपपरिवृत्य स्तदायालीलायस्मिन्नयावि
पं ततन्मात्मतयाऽऽहिते ग्राह्यं सर्वं व्यवहारभ्यः माक्रितेः पहस्तननेदेवाम्भननतत्वमिस्ये: २५

ततेविनश्यति सत्वेन वाकिं विहिवर्धते निर्मलाकाशरूपस्यैकेवल्यानेततृप्तिनः २६
रक्षानि ह्यात्मकेशालीयेनगाविन्मेवच नसंभवतिरेकेण शाश्वा करूपलंभने २७
स्वनमनरमनायनस्वभावंतत्त्कृदमलेविलसन्नैकरूपं विशालिनकलनंकलात्मे
लीलंसदेदितमायमनेनरात्मनतवं २८ इति श्री विधनपरमात्मविवोधनेसर्गः १० नति
स्तुत्वाव इति ॐ भवबोधात्माभावयत्सदृक्षाविर्भ स्वरूपमात्मपदेन त्मिन्नालंपरिणतोभ
वत् १ बभूवामीलितममनोलोचनः शान्तवाग्धुतिः शीलानलादिवोत्कीर्णो निस्पन्दो
वपवाकृतिः २ ततोऽवहन्नेमावेणस्वतुर्वंस्फुरिते तत्प्ले तत्त्वाविमसहावादोत्कृष्टालाॐभ
रूपिणी ३ ॐभगवान् कत्विद्दाक्षिमस्मरेश्कारे भवविततनात्रिमैले स्ततलोनिर्विकल्पानां

इति वां नि° शतनमः सर्गः १० स्तानदार्त्ये नरात्रोम्रवर्णेनेकृतनकृत्मता जीवन्मुक्तावादि
तत्त्वं स्थितिलत्वस्यवेयते परिणतः सर्वभावं विहायतज्ज्ञावं माम: १ शीलानलाउत्कीर्णः
प्रतिमादिरिव २ २ निर्विकल्पानां योगिनांशोभननत्स्वभूतेनिरतिशयानंदपदे ४

श्री॰
वा॰नि॰
पू॰सं॰
२८८

यावत्सकलं २३ अहंकारादिभिर्युक्तं किंचिद्देहादि यथैवं प्रकारः नाहं किमस्मि न चाहं संविदि
ति २४ २५ २६ आत्मैव सत् २७ कथं सत्ते न चाहं नाहमिति २८ नाहं जीवन्मुक्तो घटाद्याकारेण लोकमव
लोकते न चाहं ब्रह्माहीति २९ ३० संभ्रमः मरणादिभयं ३१ [illegible]

न सर्पोऽयमिति ज्ञानाद्धि रज्जुत्वाख्यानख्याते न यात्यन्तिमनोभ्रमनश्यतां न भ्रमसंभवं ३२ वि
त्तं नास्तीति विज्ञानाद्धि देहाद्धि न ख्याते विवेकमनोहमित्येतद्यावदस्ति न संभवं ३३ नाहि
ब्रह्मास्मि नोऽहैवमहंकारादिभिर्युतं किंचिदेव जगन्नास्मि ब्रह्मैकोऽन्निर्मलात्मा ३४ न यात्सं
कल्पविभ्रमादि ज्ञानमासीद्धि स्वरूपत्या अथ संकल्पनः सर्वं परित्यक्तो महत्तरया ३५ संकल्पे
न यदा याति स्वसंकल्पेन गच्छति यस्यैव न महात्मा हो न्यात्ममात्मानमिवाननले ३६ आत्मत
त्त्वैकघनया तत्तया ब्रह्मस्मनन्तया न गच्छद्वैभित्तिश्च आत्मस्वरूपैकवनाप्तिला ३७ नाहमस्मि न वा
मोऽस्मि न त्वं नेते न चित्तके नेन्द्रियाणि नचाहं आत्मा त्वैकोऽस्मि निर्मलः ३८ घटाद्याकारस्व
रूपेण सर्वमेवात्मविलोकते हरिविभ्रमयेवाहमितिकैवल्यकल्पना ३९ न नाथेनेन क्रियते
किंचिदस्ति न तज्जगत्त्रये केवलोऽयं चिदेकात्मा सदसद्भावनात्मना ४० सर्वमात्मा परं ब्रह्म
सत्कल्पकस्मानन्ते हि त्वैकत्वेनाविद्येनेन भ्रान्तिनश्च संभ्रमः ४१ सर्वेन्द्रियगणाकारेस
त्वेवास्ति सर्वेत्ततः न दश्यते महात्मदृष्टेनवक्रव्यवनालिप्यसे ४२ ॥

सर्वास्त्रिंद्रियगणेन ब्रह्मैवात्माद्याकारेवसन्नेवमन्माद्यस्वरूपमस्ति अतो दाहहेतुमिराद्यात्मकारिभा

२८८

1090

तत्रात्मनैवं वनमभिप्रेत्याह नात्मैवेति यः स्वापि ह्लानेवाधेनाविशति नहि यद्विमानेकथं स्यादित्य
र्थः १६ तत्र लोकदृष्टं प्रमाणयति हस्ताविति द्वाभ्यां १७ सत्त्विधानेन विद्रुमाः ऊर्ध्वनिपातवो यस्य
तस्य तथाविधः सन् सन्निहितमस्तु विलिखेति यावत् १८ विनायत्नीत्यनुभवस्य नहि कागतिरिति चेद्रा
न्तिरमेवेति दृष्टान्ते नाह भ्रमाकृतीति १९ भ्रान्तिदृष्टं रूपमेव नहि तत्स्वरूपत्वेनेत्याह नन्विति तस्या

नाम्नैवांगीकृताभावं यदि विश्वं हि कथ्यते विद्यमानं कथं तस्मात्तदुत्तानामरसेवणं १६
हस्तावुद्विप्ययोर्बूते सद्रोस्मीति भृशोन्नित कथं सविभ्रमो भवति विभ्रत्वं तस्य कीदृशं १७
विद्रुमपातरक्तत्वं मत्तोस्मीति विशेत्यिय्ः स्मृतिमेवागतं विद्धि जीवनं तस्य संभ्रमः १८
भ्रमाकृतिर्यदस्तीह स्वप्नेत्वात्तचक्रवत् मृगतृष्णादिवेतालो वेतालकादिवत् १९
तत्वं यत्किंतनाम स्यात्तत्स्यभ्रमभवात्मके स्वज्ञानभ्रान्तिरेवात्र विभ्रमोत्येवकथ्यते २० स्व
ज्ञानमूर्च्छ्यनेविभ्रमसत्तादिवसेस्थितं स्वसंवेदनमज्ञानं ज्ञानं संवेदनं भवेत् २१ स्वज्ञान
सत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्मनः तत्त्वज्ञाने सुधाभ्रान्तिः सापोमरुमरीचिषु २२ तेनज्ञात
मितिज्ञानात्संवित्तेः प्रविलीयते इदं विभ्रममितिप्रोक्तं यदज्ञानमलं हृदि २३ नास्तिवित्र
मितिज्ञानाज्ज्ञस्तमूलं विनश्यति यथारज्ज्वां भुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभवे २४

ज्ञानस्यातिरिक्तस्वरूपाभावादित्यर्थः २० २१ स्वज्ञानात्मनैवतर्हि विभ्रमादिसत्यमस्तु तत्राह अज्ञाने
ति ज्ञानवाध्यत्वादज्ञानात्मना विभ्रमनाम्नि सिद्धितीत्यर्थः २२ २३ दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति तत्त्वज्ञानमित्या

यो॰ वा॰ उ॰ ५४

श्री॰
वा॰नि॰
पू॰
२८७

1091

कृतस्तत्त्वबीजादि हेतुभावरहितेत्यमाणानि इदं तदाहि तद्देशकालाभावादित्याह देशेति तदैवत्वमेव
रूपमेव तत्र हेतूपादानकारणयोर्वाच्यस्त्वनुविशेषादित्याह अकर्त्रीति यस्य प्रमाणस्य अकर्तृकर्तरि
कारकमात्रविशेषिद्धस्तत्रिविधवैलक्षण्यमाणेनेत्यर्थः तेन हेतूपादानकारणयोः प्रमाणाभावान इतिक
थं वक्तृशास्त्रमित्यर्थः ६ ७ अनन्तरत्वरूपशुद्धाकाशाकल्पयाविर्भावप्रवृत्तं तदेवाहमिति तत्त्व द
शाहृदि धारयत्वनाम्याहंयो अनुदर्शनात्तदेव जगद्रूपेणाविर्भावितमित्यर्थः ८ चिन्मात्रघनमेव जग

देशकालक्रमात्यन्तं हेतुमेतैः प्रमाणगाः अकर्तृरूपविषयः प्रमाकरणयोः कथं ६ अकृ
तेकर्मकरणे नास्ति कारणतात्रिधे तस्मात्तत्कारणेनास्ति जगद्भ्रमाहार्थवेदने ७ अस्तेवतत्त्वे
स्वरूपेण यदास्थितं भावत्वेन तत् अतस्तस्मादृशीविषयं तदेव जगदाविते ८ चिन्मात्रघनतां यो
तेयदेकेतत्स्वमीयते तेनैवायं जगद्दृश्यसंवेदनं तद्ध्रुवः ९ अन्यथैव वचोभावस्येनसः
कृतिवीयते यद्यवनाशः कायिनः स्यात्ततस्तेद्बुधैरिते १० चिन्नेनाशस्वभावं न हि हि नाशान्न
केनचिद् दृश्यनाशोयतः कल्पांतितनशाद्वेनकथ्यते ११ असंकल्पनमात्रेण तस्य हानोदयात्मना

[illegible]

द्दृश्यभावेन संपद्यते अनन्ताकारमनोभ्रान्त्या तत्र च जगदाकारेणेत्याह चिन्मात्रमितितद्भ्यां ९ नाशः
अस्तस्वरूपहानिः १० तदेवस्फुरमाह चिन्नमिति सः दृश्यमात्रमपि स्वरूपविस्मरणरूपोनाशः कल्पका
लाविस्मृतचिन्नशाद्वेनोच्यतइत्यर्थः ११ तद्भावेन्नमसंकल्पनपर्यवसितेनतत्त्वज्ञानेनपद्यतीत्या
ह असंकल्पनेति १२ अस्तसंकल्पनाद्यात्तत्याधिविष्टेकथं निवर्ततइति चेत्तिम्याख्यात्वादेवेति
विशान्तिपरमात्मन्येकीभवति नवस्त्वंतरतया वर्तितुं न शक्नोति विष्टमिति ॥

२८७

वार्यनेव्रह्मलवत्त्वेनगतोव्रह्मसत्तया तन्मात्रेविविक्रियाःस्यहृव्रह्मैवसदितीर्यते॥ यदिव्रह्मतन्नगतो
रेकैवसन्नानर्हितयासत्त्रयात्रैवजगद्वियरमार्थसत्त्वंकिंनस्यादित्यावस्तुतोऽहिकारणेतुनिरूपं
सत्वेव्रह्मैवकारणंसंभवतिनस्वतन्त्राहितिराजातृंकत्तेएवंचेदिति १ सत्वेनमायाशवलेपश्चस्यसत्त्रा
येवजगतस्समस्तस्याकेनगतःकारणंभवेत् यत्रनिर्गुणेपरं सत्रात्तुपुनीविस्पष्टयत्वात्सर्वकालाभावे
नष्टवेद्वृत्तिल्वश्चत्यनितिर्विकारंचनस्मात्कार्यंजनोभवेयेननत्तमसत्राकेस्यादितिस्पष्टं २ अत्र तार्हि
नत्रस्थितेमायाशवलमेवजगतःकारणमितिवेतत्राप्याह नेहेति रहनिर्विशेषवमायाशवलेका

शीतिविधन: एवंचैन्नमहत्तद्वेयादृशंकारणंपरं कार्यत्वादस्यमेवेदंजगादिन्मेवंवेक्ष्यहं १
क्रमभवात्र यत्रकारणतानास्यकार्यंनडपपद्यते यत्रकारणमेवादौतस्मात्कार्यंजनोभवेत् २
नेहास्तिकारणंकिंचिन्नचकार्यंकदाचन विद्यमानमिदंसर्वंसर्वदानमिदंजगत् ३ ना
यतेकारणात्कार्यंयत्रान्कारणवद्भवेत् यत्रजायतएवेदंतस्मिन्नत्दृशताजनः ४ वीज
मेवंनयस्मात्तिनत्कथंचदृश्यायते अमतकंभमतात्मेवयत्रस्यक्वेववीजता ५

रणंतत्कार्यंजगत्तुत्रास्तिमायाहश्चैवमायातत्त्ववलतत्कार्येणेसद्भावोपपत्तात् परमार्थदृष्ट्या
तुसर्वमिदंजगत्कालत्रयमसत्त्वमेवेत्यर्थः तथाचोक्तंवार्तिके अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवास्तित्वंप्रक
ल्पते ब्रह्मदृष्ट्यात्वविद्येयंनकथंचनयुज्यतइति ३ अनालेवजनसाहमपमसाक्षिरित्याह जायतइ
ति ४ अतोनजायतेतत्राह वीजमेवेति तत्रवीजाभावेऽपितदेववीजंकिंनस्यात्तत्राह अमतकंमि

ति ५

श्री.
वा. नि. सा
उ. टी.
२८९

सर्गशास्त्रार्थभेदबोधे सर्गं परब्रह्मणोत्तरैर्यैवेति व्यतिरिक्तेणाहुरुक्तयति सर्गं एवेति द्वित्यस्मात् एषएवसर्वं वल्लि देशकालादिभ्रान्तवाक्यार्थः २४ ब्रह्मशास्त्रेणेति ब्रह्मशास्त्रस्यार्थे संपन्नावेवसर्गशास्त्रधीसौके कृतताएवसर्गशास्त्रा मरूपतोविलक्षणनाममात्रार्थविसर्गं संज्ञाणारविसर्गशास्त्रार्थसंपन्नौ विविधपारे केद निरुक्तेः हेतुमाह समस्तेति अखिलशास्त्रार्थतात्कृतेष्यन्यायौरेकार्थसिद्धेरिन्यर्थः २५ अखिलशास्त्रस्य तत्संप्रदायेवसतिकथमिलिताह सम्यगे तिश्रुत्यास्याविपरीतं दृश्यात्मबुद्धिमेव तु यानर्थसंकोचायकेषशास्त्रशास्त्रेनवतात्पर्यमेवब्रह्मशास्त्रेनकथ्य

सर्गएवपरंब्रह्म ब्रह्मैवसर्गइत्यहो सर्गशास्त्रार्थवेदितोवाक्यार्थस्तेषणाप्यनः २६ ब्रह्मशास्त्रार्थसंप न्नोसर्गशास्त्रार्थधीःकृता सर्गशास्त्रार्थसंसिद्धौ ब्रह्मशास्त्रार्थधीःकृता २७ समस्तशास्त्रशास्त्रार्थभावनाभा वेनोदयं शुद्धनिःशल्लिविद्योमब्रह्मशास्त्रेनकथ्यते २८ सम्यक्दर्शनसंसिद्धावभयोरण्यवेदने यत्कि। इसंसंस्थानंनंनोवातिनिवर्तते २९ संस्थानसर्वात्मकवेदनोब्रह्मसत्योदमेकात्मकस्वस्वरूपं यथास्थि तंसर्वंजगदात्मरूपं पाषाणरूपं वपुरंतरूपं ३० मोक्षोपायेस्थितिर्यस्मावबोधने ३१

तदन्यर्थः २८ अथवाजगाद्ध स्येवब्रह्मशास्त्रस्यापिवाक्यार्थवेदनोत्तंलक्षणाप्यग्रतेऽर्थसम्यक्दर्शनसंसिद्धौयत्किंचवस्तुननोब्रह्म शास्त्रादिवाप्यपिनिवर्ततेनदृत्यर्थः २९ हेरामननुइदंसर्वंजगदात्मस्वरूपंयथास्थितयदस्तितदपि अनिदमेवाहञ पाषाणरूपंपरंब्रह्मस्वरूपंअस्त्येव यदपीदंजगत्तानेनसंस्थानसर्वात्मकवेदनोयसंपन्नं नदापिपकात्मस्व स्वरूपंमदस्येवेतिब्रह्मजगतोरैक्येवसत्येतिनकस्यापिसत्वमिन्यर्थः ३० इतिश्रीवा. नि. प्र. नवनवतितमःसर्गः

1093

९९
२८६

109.4

नक्षोनाहं कथं स्थितं नरादृ ध्वइति सदेवसद्गुरुनाद्वस्वन्मयं २० कथं नस्वर्गेव सेजगान्संत्दप्रत्ययस्तत्रादृक्वापेति य
घावत्रशिलोदे शितिर्विवगुरुगः श्रसंदमानयव संदनेनहृन्संति २१ सम्यक्त्वज्ञानप्रबोधस्यादर्शवाहरनृपालोका
श्वनराः मनस्काराः नीरसाः निःसारा इत्याराध्यप्रमाणजातिस्यभावनाभवतिनामेवनिर्वाणंदेननाविवीणांविदुः
जगाकूलार्थरहितं यः पदपतिमयपदानीति घटमेद्स्तीने विहितगतिसयदेनिसर्गवगतः प्रकाशोयथादीपाधाकार

गुरुः संकल्पकेनहेमं कल्पनगारस्थयत् नृपं न हि हि जगानः स्वान्द्रकं सदृसन्मयं २० कायाडरुषवस्यं
दिगुणांतनिर्मनं जगात् जगाकूलार्थरहितं यः वधणतिश्च यधणति २१ नृपालोकमनस्कारा नीरसा
भावनाः स्वविकारः= मसंभवा सम्यक्त्वज्ञानबोधस्य निर्वाणं वैविदुर्बुधाः २२ यथालिवातोनिस्यदो यथास्ति खगतो असदा=
पिवा यथा हेमसन्निवेशमस्ति ब्रह्मजगान्नयथा २३ नीरसा जगराभासा न जगत्स्रष्टृत्वकारिणः नृपालो
कमनस्काराः संतो मत ब्रह्मरूपिणः २४ हेमि शाहार्थरहितं नारदत्व बहून्यपि सर्गं पाह्रार्थरहितं नारद
लनिसर्गवत् २५ ॐ=

सन्निवेशं विनास्ति यथा वारकटकादिसंनिवेशानिर्वर्तकं हेमास्ति तथा जगत्संनिवेशं ब्रह्मास्तीति संभावनीयमि
त्यर्थः २३ नृपालोकमनस्काराः इत्येतद्पि विहायोक्तिनीरसा इति ब्रह्मरूपिणः बोधाद्व लब्धतस्य जगतः जगत्
त्स्रष्टृत्वकारिणा नृपालोकमनस्काराः नीरसाः कोर्थः असदाभासाभवंतीत्यर्थः २४ यथा बहून्यपि नरंगादी
निसमुद्रजलमिश्राहार्थरहितं श्रुमावभवंति तथा बहून्यपि वस्तूनि सृष्टानोदृश्येनिसर्गवत् ब्रह्मैकमेव भवंतीत्यर्थः २५

1095

नदेवस्यहृमाहृद्वितीयेयेति ११ कोहोमोहस्त्वमाहृर्यारिति स्त्वदाप्तर्योयेणामत्तोवंधमोक्षसंकल्पानोमातिमने
स्वरूपवेदनंतदेवस्मृतनश्राप्तकेवलताकेवलंचकथ्यते रूपवेदः १२ किंस्विद्धीहः आपदोवंधः सवमदमेवानंदद
तिशुद्धकेवलात्मबोधयतामभव १३ शुद्धबोधस्वरूपस्यकल्पनायातिशश्रनोन्याहं प्रसंकल्पनेति १४ शुद्धस्यकार
णत्वात्संभवात्रूपपद दार्थाभावत्तित्स्वरूपानंसंकल्पनाप्राहंदंभावस्तयस्तन्तयाज्ञोवभावादिसंसारतयः ततस्व

ह्वयः संकल्प+१

अहमित्येवसंकल्पोवंधायातिविनाशिने नाहमित्येतसंकल्पोमोक्षायविमलात्मने ११ यद्वंधमोक्षसं
कल्पताहार्थानोसदात्मनः स्वरूपवेदनंतन्मकेवलत्वेनकथ्यते १२ अनहंवेदनंसिद्धिरहंवेदनमा
पदः सोहमेवानहमितिशुद्धबोधोभवात्मवान् १३ अतसंकल्पनमात्रेणासम्यक्ज्ञानोदयात्मना सं
कल्पः क्षीयतेसिद्धेस्वयमेवसदात्मकः १४ अयंतर्कोस्वरूपेहि नास्तिकारणताशिवे कारणाभावतः
कार्यपदार्थोपिनविद्यते १५ पदार्थभावसंसिद्धेवेदनेनोपपद्यते कारणाभावतोनित्यमहंभाव।
स्यनोदयः १६ अहंभावानुदयतः संसारः कस्यकोहृशः संसारभावतः सर्वंपरमेवावशिष्यते १७ य
दिदंभासतेतस्यरूपमेवात्मनिस्थितं परेपरेपराशुद्धोसमअसमवविन्नंभवेत १८ तेनतत्रस्थितंसर्वंशिला
कीर्णमिवाचले विद्धि शिवमयाकारंशिवशक्तजगत्स्थितं १९

ब्रह्ममात्रावशेषइतिक्रममाह अयतर्कोस्मितिविधिः १५ ॥१३॥

प्रागपियदिदंजगदाकारेणभासतेतस्यस्वरूपार्थतोऽव्रलेवनयास्थितंतत्त्ववोधेनच नाहवंकिंतुपरेस्वभावेस्थि
तंपरमेवपरेणासहोसमसंवरूपमेवविनंभतेप्रकटीभवति १५ तेनसदेकरूपत्वेनदेहेननावज्रशिलायांकीर्णं

निविडिनेवज्रशिलोदरास्मिवावलेहदंतत्रचयज्जगत्स्थितंतत्रहश्र

णीणारश्मिमयप्रतिबिंबाकारसदृशमिव १५

उपदेशानन्यत्वेनेन सर्वसंदेहादिकौ नेत्रास्त्राने न ह्यथित्यमिल न यत्सर्वोयग्निनहृ इत्यादिना विस्मृतात्मनः साह्ला
त्कारप्रपत्त्यतिस्फतिरिस्थवाने १ २ ३ मत्वैवं इदमिदं साहंतादिजगत्त्रयं नास्ति ४ ॐ मत्तस्तुकमेवात्मोऽहमान
उवाच जगद्देवमादिश्चेन नःस्तयायोगार्थवेनरास्याच्चाहाः किं हानाद्यधिकरणानिमित्तं त्वं ज्ञानप्रकाशप्रतिदेपा
र्थीनि ५ सौम्याणोऽतो दैवरूपानोपच्छावर्णपरिस्पंदस्तदहनाश्रितिह ६ शाहूर्थीनस्पशार्थस्तहंपंचनभोमयं।

स्थितोऽस्मि गगनस्पर्शे देहो विश्रान्तमतिरात्मवान् १ ज्ञातुं सेयो महामौनीनीणिमाद्यामहार्णवः शान्तोऽहम्।
मनन्तं न पानःस्थितोऽस्मिनिरामयः २ अहंतद्विवकारास्यश्रोमोऽहंमवांत्रूये स्यानमत्तयमतत्त्व।
मधुना वा भवानहं ३ एवं स्थिते मनो नास्ति साहंतादिजगत्त्रयं मत्वैवं इदमिदं भाति यत्र इन्द्रलोकेन वेद्य
हं ४ ॐमः जगद्देवनरपश्चात्सेन ज्ञाहंत्वविभासन इत्यमवद्र संसारः शान्ततः नीरसाः कृत्य ५ यथा।
स्थितमवदति मौनी ज्ञानमनानतिः सौम्याणोऽतो दैवतं पारिस्पंदवतत्स्वभा ६ स्मृत्यपि दृष्टान्ताभि।
स्मयस्तियथास्थिते शुद्धं जगाद्देवतिशा हाणायोत्मानमोमयं ७ इदमाद्यं नहिनं सर्वसंसारनामकं वि
भ्रमस्तुतिनामानंमनमःफवंकपायते ८ सविवेकगृहगः शान्तोऽन्तर्द्धितिनवन यथा जगत्सद्भयं भेपा। स्थितौ
नोऽभ्रेस्वदविद्यतेनतथा ९ यथास्वयंभूः संकल्पः स्वयं नाशनस्तुभवति पतोहस्तवेदनापत्तौ बंधमोक्षौ वद १०

म्न्यमेव १ विद्वकृतिनामकेपदात्मदृष्टंनमलदेवकवकवायनेस्वात्मविकोनदोषने यथानभस्थि
वास्तु वीक्ष्यतेऽन्तः इन्द्रो सकटाहाकारः संनिवेशः हेविवेक हस्वाणतोतंहत्याग्नेशा लोकं कवचनमत्स्यवतेऽन्त्र
र्थः ४ यथा मम शाहंकारात्म स्वयंभूः संकल्पमात्रेन यथा स्वयंवसहंकारोऽपि पतो मम शिवप्रोक्तं वयत्स्मात

स्थितौ नरभिमानननत्यविन्यागवेदनायत्नौ १० ॥

1097

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२८४

इदानीं सर्वं संसारं शुद्धं ज्ञानं नेति नेति नेनोत्माहितिनिद्विरामकरूपग शुद्धं ज्ञानं चन्नामस्यं द्विविधे इत्यपेक्षं इति तस्मादित्यादि
त्रिभिः सर्वोत्कृष्टं ज्ञानं निर्विकल्पं नित्यं निर्गुणं तेन च नास्ति सर्वं विभक्तिकल्पिः २६ सर्वं रूपस्य
णं स्वभावस्य ज्ञस्यातः स्वयं भेदिनमप्यानस्य स्वात्मकत्वं तदेव स्वरूपमेव सर्गोपलस्य रूपं पृथक् जगदादिवत्तां या
वद्राज्ञानकाले ज्ञानमिति तिर्यक् शुद्धानामयोः तत्त्वस्य रूपं स्वरूपं तेन तत्त्वमस्यादिवाक्यमपरत्त स्वमत
न ज्ञेयं ब्रह्म ज्ञानं भावेऽपि भावेनेति नैव त्यादिति न निषेध शुद्धे स्वयं स्वात्मपर्यायं इति यावत् २२ २८ अतः स्वा।

तस्मादिदं निरंशस्य चिदेकस्य प्रतिग्राहेः निरूहस्येव नेत्रस्य सर्वोऽपि सर्वं निरंशमात्रः २९ अखण्डं रूपा
स्वशक्तेर्न च्यान्यत्वं स्वेन तेन रूपमस्ये भेदं सर्गोपलस्य रूपं पृथक् ३२ स्वकं वपुष्पत्यैव शान्ते जगादि
वत्तानां न रूपाणि न तत्तु दृश्यं स्वभावे निरामये ३० शुद्धे वेदमनः सर्वैकविज्ञमनसादिधीः का
चिन्मादिक्क चिन्मादिक्क देशकालादिकल्पना ३१ सर्वं निरालम्बमेव प्रशान्तमनादि विद्यान्तमयथास्थितम्।
सत् इदं जगत् नेतव्यं नानात्वयथास्थितं तन्निःशब्दकाष्ठमौनं ३२ इति श्रीवा० नि० विश्रमप्र० सर्गः ८८
विश्विष० नमो नमः स्वनिसेव्यानन्दमसादा नमः स्नाने ।

स्वीयबोधात् ३४ एवं तानं सर्वं जगत्स्वरूपं तानेसवि
गलं निराधारं ज्ञानं तथास्थितं सद्बुद्धैव इदं तत् सदूपं तत्स्वनाम मात्रा ज्ञाना ज्ञानानापि च न ज्ञातो यथास्थि
तं स्वबद्धा रंजनवतः स्वकाष्ठमौनो नागादि आपारं स्वन्निकृत्सर्गः १ इति निर्वाणे ८९ नवतितमः ९९ प्रा
बुद्धोऽपि नैवं ज्ञो न भूयः कंभे न बोधते स्याणानिवेतनन्यापानबोधं स्वमरद्धास्थितिं एवं बोधितेन राज्ञा ॥

सर्ग+४

+कंवपुःस्व+३

सर्व+

शान्ते=

२८४

२२

साकारस्य स्थूलस्य प्रतिमानयोग्यत्वेऽप्यस्य जगतः लोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धमहाप्रसंगयादयः सुन्दकेनाप्र
लक्ष्यते न विकारः न निराकारैर्दृश्यते निराकरणयोगपादं च समस्तकारणाभावादित्यन्वयः २०।२१ लोके वेदप्र
योरेहि हचनेषि वैदिकार्थेन वस्तादिमाह लोकेति अप्रत्यः केवललोकमात्राश्रये अशास्त्रीये भ्यप्रति
मदः नहि श्रुतस्तस्य ब्रह्मकारणतापदत्वाभ्युपगमस्तोनमजाह्मवेति २२ निराकारब्रह्मकारणकत्ववादि
न्यायस्तु तेनसदसन्मातं भाषणमाहादिमद्व्यादिवादरयोगाक्यायेन जगतो ब्रह्मत्वनातिरिक्तस्वभावनायामे

अनादिम मनसं वा श्रौतं वाप्युपपद्यते साकारस्यास्य जगतः स्थूलस्य प्रतिमात्मने समस्तकारणं भा।
तल्लोकशास्त्रानुभूतिभिः श्रुत्येव निराकारैनन्वहाप्रसज्यते यः शास्त्रानुभव वेदार्थसिद्धान्तैस्तेच।
योपिवा प्रसज्यास्त्रनसंगीतिर्वन्नुमानकव्ययव २२ लोकशास्त्राणि वेदाश्च प्रमाणं यस्य नामनेः।
श्र+ अप्रत्यभोग्यतामिन्द्रियंलज्जनस्तेनसंश्रयेन २३ न च सप्रति यस्यास्ति प्रपंचस्य प्रतिपंच कचित् कारणे
भविनपाके साकारस्य निराकृति २४ इत्यमासस्यमाणानन्तदेवमननं तस्य न च नार्थक्रियाकारि

[illegible]

वतात्पर्यमिति प्रागुक्तमेवेदं ब्रह्ममात्रेनया ज्ञालक्ष्यमाणानसाद्यवहारो मूर्तैनतानापगमात् सदर्थक्रियाकारित्वभ
वश्चेति न लोकविरोधः परमार्थं तो ब्रह्मीभूतमेवेति न मूर्तेरपि प्रकृतिद्रूपगतो न देदविरोधो नीमाशये।
नाह इत्यमिति इत्यंश्रुतप्रसिद्धरूपं २५ ॥

नहि विना दृक्त्वद्रष्टृत्वयोर्विषयदृश्येत्यत्वयोः संभवेऽद्वैते संभवात् यदिदं दृश्यमिति नाम्ना संचेत्यनामकं १२ चेतोद्भवा
स्वनामा चित्तमिति स्फुरणं तच्चात्मैव जगदादि दृश्यतामापन्नमिति दर्शनात् तत्र स्फुरिता द्रष्टा सन्नेति द्योतनार्थं कारणाभावत इ-
ति विषयतापेक्षितविषयत्वाज्ञानात्स्वयं स्वयोगादिविभ्रमः १३ यदिदं चेतनमीति स्फोटकमपि परमार्थदृष्ट्या तन्न्यल
वर्णेन पततया आचक्षे प्रतत इति १४ माया मायया विद्यावच्छेदेऽपि किंचिदिति परमाकाशरूपे विदादर्शे यत्किंचि

यदिदं वलितं ब्रह्मरूपमाभासमानमिति कुतं न स्यैव तैनैव चित्तमित्यादिनामकं १२ जगद्रूपमिदं ।
नास्फुरत्स्वे चैत्यत्वमेकत्वो कारणाभावतः स्वयं स्वैवा न चित्वनाउत्पः १३ अनन्तचिद्व्योममयात्मपरमाका ।
शनामकं स्फारं चेदं स्वप्नैवेदं कुतस्त्यमिति उत्पन्नमेवानात् १४ यन्ति चिन्मयस्माकाशोऽहं चकचकायते चिदा
दर्शनजालमात्रं चित्तं नो नगक्रिया १५ अदं स्वं जगदादि स्पंदमस्फुरतीति नैवासत्त्वो मिथ्यास्वप्नइवा ।
भाति नूनं मे योऽपि कार्थि १६ वासनं स्फुरनामो भावात्त्वनो ना स्वैव वासना अनन्तदात्मकं चित्तं कीदृशोऽह
उतः कथं १७ अप्रबुद्धैर्वृत्तानां चित्तं रूपमिदं जगत् अप्रबुद्धैर्निराकारं स्वं स्वभावमेव वनो १८ नो
यदैकारणाभावान्नसाधौदा एव सर्वदा लोकशास्त्रानुभवतो नश्वरं रूपस्य वस्तुनः १९

[illegible] परमाकाशरूपे ।
विदादर्शे यत्किंचिद्विदनिर्वचनीयमायाद्रूपं दृश्यदन्यत्तत् १५ अशेषानर्थकारिणी अहं जगदादिस्पंदा प्रति पति
मे तत्स्वादितोऽत्र समस्त स्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूनं निश्चयेनेत्यर्थः १६ १७ १८ यदि तोऽन्यत्तेन नहि जगदनादि नि
त्यमेव किं न स्यान्नेत्याह लोके निरूपवस्तुनः अनादित्वं जन्मादिविक्रियाशून्यत्वं वा कौटस्थ्यं वा लोकतो वा ।

सर्वोत्पत्तिकर्तृत्वेन साधनमस्यत्येष्माशंक्येनाह उपादानेनेति ६ द्विजोपादानत्वं निरामयति तस्मादिति ७ नचयदि
सर्गादिनालेपनादिभेदान्नानेकत्वमनुकृत एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति कर्तासौ।
ऽसावद्वयस्तस्माद्वित्युक्तिस्तु निवार्द्ध्नोकालातिरिक्तेति चेन्नेत्याह नानेति स्पष्टयेत्तिन निषेधसमर्थोनाहेतनत्वस्याहत्वा
र्थेवादेनैव गति नेनत्वानेत्याशयेनाह अनाद्येनेति अनाद्येनामरादिस्पृशनाहतोरूपादिनेशुक्तिस्त्र्यनवाद्यो।
र्थ+ एवंस्थानात्मनिष्कलंनिःक्रियमित्यादिनामतिरेकाद्युतिविरुद्धबुभवेवाधिनत्वात्सत्यंलौकिकैरपिनानुभूयते ८ पीन।

उपादानात्मकादीशोऽकारणान्नामसंभवतः अकारणं च भावानामसेषांप्रागसंभवात् ९ एवमतान
ध= श्रुश्रात्मनगान्नात्मविद्यते नस्ताद्यादिदृश्याभानिभासनेव्याप्तेनेन रत् ७ अनाद्येनाह तैर्देवे करोतीत्यपि
लिव सत् आविवेचोपपद्यात्मनस्त्यंनानुभूयते ८ अनाद्योऽप्रमेयः सात्मानिराकारोऽपरईश्वरः सक
रोतिजगदिति द्रष्टृस्थैवद्रबोधिधो अनेनैव प्रयोगेन सामर्थ्यं न विद्यते जगदेव न सत्यानोऽजतश्चि।
न्नादितरूतं चिन्तं हि वासनामात्रं वा लोके जगति वासना वासं जगत् न देवासदन्तश्चितातीताजतः ॥

वानादिप्रतिचान्नवारणाय गृहादिनिर्माणप्रसिद्धं ईश्वरस्तस्तु नियः करोतीति श्रोपियातान्पर्यश्रून्यानामर्थवा
दानेसर्वेतत्पगृथाचेष्ठाकिर्तमात्येलेव्यर्थः एवं जगतस्सर्गादिसिद्धौ प्रतिपत्तात्तर्थसिद्धिरित्याह अनेनैवेति यस्
जगदेवनसन्नद्रान्तदेतद्गतंविनादिउनः सतिस्थर्थः ९ जगत्सद्धेविषयासत्वादपिविज्ञासत्वमित्याह चेत
होति वाक्येवासनावादीतिविषये ॥

मुक्ति+१

तत्र सर्वदोषपरिहारे [illegible] मासनेनेतदाथ ज्ञानस्वप्नमात्रमेतं च प्रतिजानीते विश्वा
मिति [illegible] २ [illegible] स्वप्न इति यतः सर्वं विश्वादिजगद।
ज्ञानात्मके ज्ञाने [illegible] अयं भावः भवेदयं ज्ञानात्मनि क्रियाविशेषोपय
ज्ञानबाधा [illegible] संवेदनावरणविक्षेपादि सर्वं निरूपितरूपम।
स्मिन्ननिर्विनाश्येदे विश्वनिज्ञाना [illegible] हि दोषप्रसक्तिरज्ञाने नैव सर्वोऽपि प्रये
नकस्यापराधात् [illegible] कार्यं विशेषज्ञानवद्विज्ञानादीनां चेतनता किंच

श्लोकाः ५

विश्वं नास्त्येव हेतवनुत्पत्तिर्विधिर्नियेन [illegible] प्रयत्नेन भिन्नवज्ज्ञानि तस्मात्स्वाभिधमव्ययं २ अतो ज्ञानात्मके।
यद्वज्जगदेव नश्यते न खाद्वैतं न दिव्यादि कास्थितानाः कस्मान्नाऽस्ति न ३ नास्त्येव जगदेवेदं यच्चेदं किंचनो।
दिने ब्रह्मैवास्मीद सकलं केनचिद्रूपेण कथं महाप्रलयसर्गास्तेवेदं नोदितं जगत् निर्देशात्त्विदमि।

मवलनष्ठोधायम

मिथ्यात्वविरोधो नाभावनीवत्स्वप्ने विनाशो यस्यैवेति नाशेन न तत्प्रसंगः न च विनाशेन तत्कृतात्विदं मिथ्या
त्विरूपेति न च तदमिथ्यात्वे ज्ञानावरणकृतत्वेन तद्रूपत्वे विज्ञानाभिव्यक्तेः स्वाभाविकत्वेनानपायात् नहि वा
पुनात्मनापमात्रेण कृतात्स्वयं मिथ्यात्वात्किं [illegible] पाद्देवास्वरूपस्वरूपेणैतीति सर्वदोषपरिहार इति ३ प्रथमप्रतिज्ञा
समर्थितं ज्ञाननिरामयत्वाद्वितीयाम पादत्रेनास्त्येवेति तत्समर्थेनाय यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति
श्रुतिप्रमाणयति केनेति ४ ननि रोधानु चान्ये नैव ज्ञानं च साधक इति श्रुतिरपि तत्रमानमित्याशयेनाह म
हाप्रलयेति महाप्रलयः प्राकृतलयस्तु नोऽष्टाशादि प्रसिद्धे सर्गादौ यदि नोदितं नेमेवत्त्रहि विश्वं नास्त्येव त्रिवा

त्रि+२

केवलया कथं यच्चेदं चिन्नवज्ञानीति निर्देशः हतस्तत्त्वाद्दनिर्देशात्त्विति ५

1102

चित्तेनित्यत्वचित्तेयात्वमसत्त्वात्मैकस्य चकात्वाद्वितत्वाद्देहृहितिर्यमियोन्हर्बोधेनबाधनद्दतिनच्छन्नात्तातिरिक्तपरिशेषवश
सक्तिर्देश्यार्थः उक्तमर्थं कलेनोपबृंहयति चेतितेनसर्वं हैनबाधेनतत्त्वद्वैलासितहृत्तञ्जपोऽसमनेकमेकमे
वसंपन्नसर्वंजगत्तत्त्वामकृत्यैवतनत्वाभिमानवृत्तावितद्यपित्यागस्थितमसतिद्वृत्तत्वोचैवनिरामयमनदेवमितिपुष्टिम
र्थः २८ इति श्रीवासिष्ठसुतात्पर्ये नि॰ उत्तरार्धे चित्तनिराकरणं नाम सर्गः ९७ चित्तं नास्तीति बोधस्य दृढीकार्याय विस्तरात् चे
त्यासत्त्वादचित्तत्वमुक्त्वैवेति चेतनत्वं तत्कुशलो लोके सतिदृग्पादे इति चमत्वैर्वं चित्तहृतिमलदन्यस्य स्वाप्रचारप्रपते
नास्तीति नयदि चित्तं ब्रह्माकारं हृति चेतनाधेनतदिंदीयनोपेरवत्वनं तथ्य पामेतिंचरमविज्ञापवमचेतनाःश्र

चेतनाश्चित्तनिर्गलितमकारान्तमथादित्युक्तं नहत्वचपुत्यैमौयोऽसमनेकमेकं सूक्ष्मं निरामयमसत्सदनादिमध्यं।
यं सर्वेजगत्सदिदंपिवत्यघयथास्थितमेतत् २९ मोक्षोपायेवाल्मीकीयेवसिष्ठप्रबोधनं सर्गः ९८ शिवं॰ चित्तं।
नास्तीति मे बोधोयथादृढत्वाकृतमेव तत् नामन्यामयवासुरिकुदन्तनिश्चलमया।

चित्तात्त्वचेतनतालोकेप्रसिद्ध
त्वयदि सोऽवगतमनपुविज्ञात्सर्द्देहमृतादिवचेतनाःसंपद्येरन्नचतथादृश्यन्तेकिंवमतिचित्तेनिरनिशायाने।
हलत्वाःपामवुरुषार्थः मावपलमनुभविन्नभावान्नाम तिनवानतुभूयमानःकश्चित्पुरुषार्थोनाम भव
ति किंच ब्रह्माकारं चित्तमेव चित्तं बाधते शून्यत्वाद्वानाद्यःस्वात्मनिक्रियाविरोधात् नाहिदास्यंदहन्नग्निःस्वात्मा
नं दहति पुरुषार्थाकांक्षिनोऽर्थःनत्वाधायस्वस्याततस्यवाधकत्वायोगात् चित्तहृत्तिर्विलसलोकेबाधकत्वाप्रसिद्धेः
संदेहपसंदृष्यायायावस्ताशान्तचेतनाश्चतनादेःसर्वसाधकत्वमेवनबाधकत्वमोक्षादेःसंवेदन्दहन्नामानवामानन
नुभवमस्वनादेःसर्वसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिविचित्तबाधोनिःशंकोऽङ्कुरःसर्वोऽनुभवप्रसादन्तश्चैत्यायाशंकानि
रासेन बोधदार्ढ्यं कैमाराजाप्तक्तनिचित्तेभ्यिमितिलाघात्वकाभेवपुक्तिं विशदीकर्तुमत्रप्रदेर्धवानतदन्यात्तदुपयुक्तम

दीर्यसर्वशंकानिवारणसमर्थोयुक्तिव्यूहोऽयं:निरूप्यदृढं १

चित्त ५

उपलंभस्त्विति+४

एवंजगतोजायेस्थिदेकारणाभिवृणमाहकार्द्वैतान्यैतोयद्वैवजन्मस्यात्रित्यंचनाशःस्यात्उभयोरपिनिवारकाभा-
वात् हेत्वभावत्वादित्यर्थः निष्कारणकमनुभवति इदंमणीयमेवनिर्व्यात्यत्रिनाशस्वभावमिदंजगदिति वे-
त्सि प्रत्युत्तमाह स्ति ४ नहिं कुर्वन्ति दृश्यंभवति इदंपूर्वरविति देहकरूपेणस्थितस्येवानुपलभ्यमानेननवंकिंयथाकि-
मर्थंवीरस्यार्थः नन्वयद्विपर्यये विहेकस्यनहिंकष्टविद्दिविध्योपलंभमतत्राह ४ नहिंविद्यमास्थितमेवहितो
त्स्यात्तत्राह अनहंत्यादिना ४ ५ भिन्नतामेवप्रहृत्यभेदःस्थितं विदेहदृष्टिर्भोरूपपवेदननात्रूपभेदस्फुनामि ॥

अथचैतेनसंसारंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा १४ पदार्थैर्वर्ण्यतेदेहाद्येकरूपेऽपिकिंयथा "उपलंभस्त्वपश्या-
यमेवास्तिनचमत्कृतिः १५ चिन्मात्रस्वच्छमात्मास्थितंनैवचनाश्नुते "अतःपदार्थसत्तायाश्चाभावेस-
त्स्वरूपते १६ अहंभावात्मकंतनुमानाहंनाभावनात्मिते "अहंभावात्मभावनस्त्विन्नमन्याक्किमुच्यते १७
इतिचित्तमहंरूपंनास्त्येतेनचबोधनता "निर्वासनःशांतमनामौनीपश्चनभोमयः १८ सदेहोवावि-
देहोवाभवलोकेऽविवलोपमः "सर्वंप्राकृतविद्रूपःपदार्थाभावसिद्धितः १९ भावनाभावतस्त्वित्तेना-
स्त्यवादमितिनिश्चयं "एवंब्रह्मेतिवेदार्थंभावनादनभूतितः २० विनितार्थैकसम्पत्तिचिन्तनानामकवि

ता+

शुद्धचिद्रूपेःसर्वंचसाभान्तकदापिनउपपदार्थोनामसिद्धेस्तद्भावनाप्युक्तमहमितिजीवरूपमपिनास्त्येवे-
त्निश्चयमात्मैवपरिशिष्यतइत्यर्थः १९ तादृशात्मैवसमस्तज्ञानमनंतंब्रह्मनित्यंविज्ञानमानंदंब्रह्मैवेदंविश्वंइ-
दंब्रह्मास्मीत्यादिसर्ववेदार्थंतद्भावनादेवनदनुभवादित्यर्थः २० नहिंतच्चि नंनंनदनुभवात्मिकाअतएवअकार

वृत्तिःसर्वैवापिनास्त्येवंपरिशिष्येनेत्याशंक्याह ।

विरुध्यस्य द्वंद्वं विनाशसंयोगायोगान्नेत्येणापुन्नियेवनाशोऽन्याह नवेति १ उत्पत्तिमिव ॥ नष्टं स्वकारणमेवेदं न
गतिरिति यदक्षणवादिपक्षं निरस्यति कथमिति २ यदि स्वनाशैकरसत्वं न हि कथं जगच्चिज्जडरूपेण चहि नैक्याद्य।
न्यकं यतो येनेनाह लोकप्रसिद्धविरुद्धरूपवक्त्रशब्दो विकल्पमात्रमित्यर्थः अलं न हि विरूपमेव जगत्।
स्वविरूपेण वस्तुस्वकारणेन च विरूपैकेषु द्वंद्वं कार्यमिदं कारणमिति विभाजकाभावः जन्मनाशयोरेव विभाजक
त्वोपपत्तेस्तन्नाह व चेति नन्वनवस्थाप्रसादि स्याचानेन स्वरूपविरूपस्य पपद्यते जनः नाशोकनिष्पन्नाशालिपन।

ध्रुवैनैतन्नमाभासमप्रतर्क्यं कथं भवेत्॥ श्रुतेनकारणेनैव बीजं ब्रह्म कदाचन ९ कार्यस्यैकस्य चि
न्मात्रेनैन स्पर्शो न विद्यते॥ न चान्यथोपपत्तिर्हि सर्वस्यास्योपपद्यते १० चिन्मात्रकारणेनैव साज्जडस्पर्शो न।
विद्यते॥ यदिदं दृश्यते किंचिन्नचिद्रूपमिवोल्लिते॥ यद्दृश्यभावजगतो दृश्यात्तार्थं संभवजने॥ कार्येण कारणा
भास्वरायेनोपपद्यते ११ हिनैकयायात्मकयोश्च शुद्धयोश्चन्स्यानुभूतितः॥ वस्तुनाशोऽकनिष्ठमात्रवात न
पपद्यते १२ उपलंभकरो नाशो नन्वनस्य वा जनः।

नान्विनोहि नाशो न विना सिद्ध्यति नाशकाले चिनः
स्यतेनाशोके निर्विषयत्वान्नापि नष्टेन नस्य स्वस्मिन् सावयवस्पर्शत्वादित्यर्थः १३ यदि तु चितो नाशोऽपि विरूपप
वस्त्वपरप्रत्ययामस्यानिरूपितं इति कश्चिद्ब्रूयात्तन्नाप्याह उपलंभकरश्चिति विरूपः सविज्ञाशः स्वतन्त्रनस्य स्व
प्रतियोगिनो वा उपलंभकरः प्रकाशकः जनः नहि स्वोत्पत्तिक्षणे स्वकालिकप्रतियोगिविज्ञानाशेनोपलब्ध्यु
पाकाले न च तदुभयानुपलंभेस्य नाशः स्वयमनस्यत्र हृत्पत्तुभवितुं शक्यो न च साक्षिणः तदुभयानुभवस्थितिस्त्विहि

षयत्वायोगात्तस्तदेशोत्पत्तिविनाशयोर्नैरं(तु)ज्ञाद्यमेवेति भावः

1105

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
२८.

नेत्ततत्त्वज्ञाद्वेदनेतिसिद्धैर्धान्ताहेतोनकस्पनाः पत्नोवेद्यनायामप्रपत्त्यंनेनासत्वामितिनिनस्याः श्रुत्यतात्ती।
कतानन्यनातिनाथिनाधीरेषिनिवांकेनविष्ठाविहृकृमाकातन्तरतिसेनमात्रइत्यर्थः यथाचिदेवसारस्तथाउच्य
नेऽपयाद्येनेस्तूतेहधोनेयथाइववंनोतिसंप्रधातस्तद्दस्त्रवेंनस्त्र् नोचैतन्यसारः यदिचैतन्येनामवस्तनस्ता
वेर्दिंसाधयत्साभावात्मर्वेनयाहृस्तिनोक्तोनिवृत्तेहेतनवर्दिकिंस्याद्वितितिभाव्यतामितिभावः एवंसारभूतार्थस्थि
नेश्चितेत्सप्रकारांणेकार्येतोनिरूपयितुमुपक्रमते ८ तन्मयतात्स्याः ननान्यस्ययनाकर्णमन्यपपादनीयेति चेन्नाद

वेदनामात्रसारत्वात्तयथाचिन्मात्रउच्यते" इत्यर्थमखिलस्येव चिदेव चिन्मात्रमकारणं ८ स्वात्मनीषामनेनेतत्।
यथास्थितमवस्थितं" मनियोगित्वत्र वक्के दाभावतः सत्त्वभावयोः १ उभ्रमवादेनपरमेश्वरस्याभावव्याव।
स्यता" यदिकारणत्वनापनिषेधोमम तत्त्वंतितदभवेत् ८

स्वात्मनीत्यतिन चिद्रूपे स्वात्मनिजगत्कारणत्वेन प्रथनेपरमा।
र्थं चिन्मात्ररूपेणावाप्रथनेर्दृशंस्वमायया सम्मर्थे धुत्रक्तयथावासाविर्यनिरवियवायथास्थितत्तथैव प्रतीत्याप्यव।
स्थितमित्यर्थः यदिनन्तवस्यास्वस्याभयमावस्थितमितिसमर्थंतर्हि तस्यस्वस्य भावेतत्रावस्थिता उत्तस्तत्राद प्रतियोगी
ति सत्तमात्रस्यस्वभावोहिस्वकं भावः अस्वकं भावस्तु तर्हि रुढभावः स यदि स्वविरोधिनः सत्त्वस्य व्यवच्छेदे उयो।
व्रजुर्याहाद्वेधापि स्वयं न सिद्ध्यतीति सत्त्वतहिरुढभावयोः प्रतियोगी स्वव कैदाभावादस्वस्थतायाअसत्त्वान्तरेण
सहृत्त्वनिस्वकं भावेकव्यवस्थतासिद्धेरित्यर्थः १ ननुस्वस्वकं भावस्यान्यतापत्तायाः किमर्थं क्रियते स्वकं चिद्रूपम
स्य= वास्वकं त्वाज्ञावकारणत्वापत्तियापपन्नमिति उक्ता तनकस्यानेतत्राद्यद्यरीति विकल्पोदस्याद्वयतादिपरश्रुतिविरुद्धत्वमव

स्य= विरोधान्नयानवस्थन इति भावः ८
२८०

शि

तं+२

इति श्रीवा॰नि॰यो॰ स्वप्ननवतितमः सर्गः ९६ सूर्येवाकाशगोह स्वप्नजालमिवाखिलं विभात्येवैतदयत्नेनेदं स्वप्नवेदनता
चितः एवं विशालनिर्मलो बोधः स्वप्न इहनं वेगाद्दृश्यान्नलंदृश्यं न रे वैश्वरं दृश्यमात्रे नोपयोगितयोप पादितं इहदानीय
कविषानिनमस्थो बोधोऽजे हैमकल्पकः स्वप्नेन नस्थान रैवेषु स्पैवन चैवोपपादनीयाविति वस्तुं कुंभोऽत्रवदनि हेत्वोति १
स्वप्ने दृश्यामनेनदृश्यते स्तुं दृश्यविनस्वं देहनस्वप्नेवमायाप्रतीतिकृपणविति राजाहकृतिशिवदृष्ट्यादिना २ नभोविस्तृ
नस्थोपालोवस्यनदृश्यास्वगंभवेनस्वशादिस्वकार्यस्वदृश्यमाना प्रतीतिपवदिन्याधायेन ॐभउन्नरमादृ विस्ताक्षितिवि।

तं+

इति श्रीवा॰नि॰ शिलोदिधजागोबोधनंनाम षण्णवतितमः सर्गः ९९ ॐभउवाच हे स्वप्नानिरेयाकाशसोन।
इमं जन्यमनिकृमः न किं विज्ञायमेशान्नेनां किं विस्मृविशोयने १ स्वसमायांशिनं ग्रस्ननबीजेन च का
रणे शुद्धानुभवमात्रैवस्मादस्मच्चविश्यते २ किं विज्ञगदहंमादिनैवानेनमयलिहि शिविधजउवाच
शिवजगदहंमादिन्नेनाख्योलिविस्पृहं ३ सर्वविदनमाभातिकथमेसनदृदाशुभे ॐभउवाच विस्ता
नदनायेनैनस्वोविदि वनिष्पाति ४ तत्तद्भुवनमधस्तंततत्स्मात्रंजगदद्युः न विज्ञानमयो योऽस्ति न वासो नाषिस्रस्यता ५ ॥
सोऽर्थन दृश्यते विस्तारेनदीपिकानसन्मात्रमेवसाधास्वस्य संवेदनं संवित्स्येव
निष्पत्तिस्थितपवननन्मुख्यस्वपुवनंतन्मात्रे स्थपिकानसन्मात्रमेवेतिनदेवजगादृष्टुं कौपदिष्पनत्स्यर्थः ४ श्र
त्रविज्ञानवादीस्तानरूपोऽर्थः ख्यातसेविज्ञानपरिणामः सहस्याबाह्यार्थवदवगम्यतइतिमन्यतेयोनमकणाद
कपिलपतंजलिप्रभृतयो बाह्यार्थः पृथिव्यादिपंचभूतमयः परमार्थभूतोऽस्तीति माध्यमिकस्तु शून्यमेववा
ह्यं तत्राप्यस्तगादृष्टापवेन स्पृष्टुमायास्थोनेवस्तुभूतकिंविष्ठती [illegible] तद्यथाजवंग्राहनविज्ञानमय

1106

२

श्री. वा. नि
स. टी.
२२५

वस्तवास्थितनिरूपर्णः ५२

स्वलक्षणोहितत्खलुपाणीभ्येतेणायुदुदंवेलितनामाणांस्पर्शादिविक्रिआदृस्वरितःकारणांस्माणांन्यथविकिंचित्रजलरूपाणपव
कार्याणामायथोदुदंलितिक्षिनिवालेवयुरूवौनरकार्येनानेनेहिंज्ञाउधिकभोगामेत्सलाथनानिचक्रिरेतदपिस।
णांदेवस्तूर्णांनेवलमायेवक्षिरे ४७ ननीयवनस्त्वालांनन्नाभवंति नदपिस्तर्णांदेवमायापरामान्मूर्णांनिभवंति
मरूपेदश्वेणामायापगुलेस्वर्णांमेंवेपीत्ञनरूनिञुनेस्वानन्नर्णापारतिभावःयद्विन्मात्रमयात्मानिसर्वावेदनं क
चिनतोङ्गिन्मात्रचिन्मात्रेवाकविवेवकचिनेनामेस्वनात्मयः ४८ शुद्धंश्वन्यमात्मरूपाविदेवसर्णांशस्वरूपम

नानामवानुनले ५२

शर्णांन्मूर्णांस्मृदंतिमूर्णांनस्तर्णांनिवक्षिरे ४९ भवंतिमूर्णांस्तूर्णांनिमूर्णांमेवाविभाव्यते चिन्मात्रेवैवा।
कचनेयद्विन्मात्रमयात्मनि ५० एकविवेवनयामवविनेसर्गवेदनं शुद्धंविनाविदेवादोभवतीवस
येननः ५१ शुभवंत्येवस्वरूपस्वस्वरूपसंवेदीनिराश्रये तेमामरूपमनायंतमनोत्तूपमनंतके ५२ स्वस्वाद्संसार
साभासिभवतीवस्तयंभुवः यरूपत्येवमदेवेदस्वरूपनांद्देववा ५३ भावनाभूतनामेनिरूपंभवतिच
हराणान् शांतंजगन्मसरूपनयास्वभावसात्मूर्थंद्भ लमितिदमवापदेशामकं वस्तुस्थितेनिजचमकराणां

वलोकरूपंजगन्नरादि

त्वंनेवाभवंत्येवस्वतविद्युताद्वयमेवानेतवंमनोतूपभवतीव ५४ ५ ननःस्येसालकस्मनेनग्राभासिसतस्वयंभु
वःसंग्राइस्वसारंविराद्भावेनसमरणाद्रुपंभवतीवग्रंथद्याविजीवभावेनहृदंजगद्गुत्यासदेवपश्यंतिपरमा
र्थतोपिशानसदेवाजगतिपश्यंतितद्वेनधाँतिरित्यर्थः ॥ भूततांचवर्तविंशभूतग्राममतोद्भुतक्रमपश्यदृश्यतिसां
नमितिपवमतकारिन्याशांतंस्वभावनःशुद्धार्थाभ्यांनामरूपाभ्यांउत्क्रमतएवावापदेशंतत्वप्रकाशायोनुभवस्त

दात्मकमेकंवस्तुनिजचमत्कारणांमायान्तदवलोकरूपंसतजगन्मसरूपतयाजगादि

२२५

संस्थितिरुपमाह इतिशेषः ४४ न त्वयदि पृथिव्यादयो न संत्येव तर्हि इत्यत आह यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेरंतर्यामिणा प्रेर्यमाणाः सर्वे भावाः स्वस्वकार्ये वर्तंत इति चेदिति शंकां निरस्यन्नाह यन्मयाप्येवेति यन्मायामायालेशमया सर्वे भावास्तेन मायालेशयोगेन स्वभावेनैव स्थिताः प्रकाशनमनात्मेलनात्मप्रेरिताः संतः पंचभूतात्मके पिंडेऽस्मिन्नपि क्षेत्रे तत्र कार्यं व्यवस्थाकर्तुं इंद्रियगोलकेषु नानास्रोतःसु मुख्यानि यौवने कामभयानि कामेन प्रेरितानि परस्परं स्वभावेन स्वरसेन व्यवस्थितमिव यथा बीजानि भूरिस्थानि वर्षोदकेन प्रेरितानि प्ररोहणाय

ने+

स्व=

हे+ तथा जगदंभावविनानेकस्य संस्थितिः॥ प्रकाशात्मनान्नास्तीदं व्योम्नि चेत्यं विजृंभते ४४ अनंतमात्मन्येवे-
दं जगतानेनेव संस्थितं॥ यन्मयाप्यतनैनेव तस्मिन्स्वः स्वेश्वरीत्याख्यं ४५ चमत्कुर्वन्त्यमी भावाः पंचकेमिथुने॥
एवं चिन्मात्रमेव चिन्मात्रं चिन्मात्रेण विधीयते ४६ नानात्मनैव नानेव स्वात्मतानात्मनात्मवत्॥

ना

चमत्कुर्वंतीति नटवदितिशेषोन्वयः ४५ तथात्मस्वात्म चिन्मात्रमेव चिन्मात्रेण मायिकेन नानात्मनैव नानेव भूतात्म विधीयते नेनकार्यरूपेण परिक्रियते ४६ यथा तदेव चिन्मात्रस्यात्मता नानात्मनैव व्याप्य पारमार्थिकात्मना चमत्कृरुते तद्वत् ब्रह्माण्डव्रह्मभूतसर्गान्नामायिक चमत्कारेण स्वैरं तत्त्वज्ञानेन पारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारे च पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतिमर्थेन उदाहरति पूर्णादिति उत्सवे वा सनामात्रशेषेण सर्वेणापि प्रलये मायाभावे ब्रह्मण्यपर्यवसानाज्जीवाः कस्मादे

भोजकारस्सपरिणाकेषुनः।

1108

+ वास्ति यथाऽऽत्मसूत्रेपिनत्रसितादिरुद्भूत्स्वत्वेतत्सत्तये + १ + टू + टी +

यथाबोधेऽबोधोऽपिस्वस्वरूपेणास्याव्याप्तोऽव्याप्तिर्भिन्नेगोधवेनगांसिथ्यावर्तित्वंगांनेबोधसमस्त्रैयैवास्तिनयाद्दश
येर्मयाप्राचलेत्रलोक्यजगादित्यर्थः २ स्वस्वरूपेणैवेनस्येकरयेनसहदृशांचिद्रूपसेवसमसकृतानि अथवाकेनवि
द्रूपेणानसहरांप्रात्यमेवेतिज्ञानस्वनाणिवद्वस्तेवभवेत् ४३ नतद्येतांवेकथंपिवेभवेनतत्राहृसमाणीति ४४ हैं।
दृशः विद्यासहायोविद्यासहायोवा ४८ यथास्वात्मनिमिन्ना दिनेनदोषविभ्रमैः केशोऽडकादिरूपेणविवि वैतांपि

बोधेनैवनिर्मितं गांनेबोधस्वात्स्वरूपमवेतेषव यथानभसिस्पन्दंवंनयेदंजगदीश्वरे ४५ तद्दृशंस्वस्वरूपेण
नवारूपेणाकेनवात्मन" यन्नद्रूपंजगादिदंसम्यग्ज्ञानेपिवंभवेत् ४६ सम्यग्ज्ञानप्रभावेनविषमप्यमृतायते
यते" प्रसम्यग्ज्ञानमणिवन्नगाऽऽ:स्वयश्रद्देयं ४७ विषतुल्याम्बृतमपिभक्तंविषमसायते दृष्टांश्रुप
थावेश्रियश्च्देषविदोस्मरः ४८ नतयेवाशुभवतिनाहृपदूपंनयाणिवः" यथाज्ञानोसाश्रमाज्ञातावेवि
श्राकारविभ्रमैः ४९ निरूपमनन्तरूपेवब्रह्मसन्नात्मधेवहि" यत्स्थांचितत्स्वरूपेणास्थितमात्मनि नेपरे ५०
तन्नेनदेहदेशादिजगदादौववस्तृने" केवलंपरमंवेत्स्यपरमंभासनेणिव ५१ प्रोक्तोनजगदहंतादिप्रश्नप
वेतिनोवितः" यदृश्यविद्यमानस्यस्त्रत्रवविराजते ५२ प्रतीतंयन्नास्त्येवप्रेताप्रश्नेनतत्रकिं" मनि

अनन्यरूपेणेवतिष्ठति ५४ यच्चित्स्वरूपेणास्थितंपरंब्रह्मतदेवान्यनिमेषोऽमंदप्रबोधेसत्येनैवाप्रबोधेननिमि
तेन ५० ५१ बोधदार्ढ्येनणिवेयां नेन्याग्दिकन्हृतप्रश्नस्यानवकाशप्रवेत्याह अतइतिइतिइहृदशेनदर्पणावा।
विश्वात्मनोन्यस्यः जगतइतिप्रश्नपवनोचितः ५२ यदिजगदात्मस्यवत्तर्हिकथंतत्स्वेतात्वहमनुभूयतेइतिप्रश्नेपिन

ता

४२ वेशांविनासंज्ञायथाहृष्टोनंविधयते

कार्यइत्याह्वयेदितमितिनाहृणोऽहृयानिर्विषयत्वेकथमितिप्रश्नस्यप्रकारस्यैवाभा

२२८

श्री॰ वा॰ टि॰
सं॰ टी॰
१२८

वादिपर्यः ५२

शुं॥

३: तथा चायमाशयः स्वरूपेण वस्तु स्याच्चिज्जन्मादि हि विकियेति तदीयं च यस्मिन्सिद्धमित्युपसंहरति तस्मादिति यस्मा-
त्कारणत्वं ब्रह्मणो हि मेयोऽसं तदपि विद्यते जगतीति विक्रियत्वस्यानेकं किं वा न लक्ष्यते न किंचिदत्र कथंचिदित्यर्थः ३
एवं सत्यपि कारणत्वे यदुक्तं कार्यकारणयोर्भावो नाकिलनदास्तु दृष्टान्तात् वास्तदेशकालपरिच्छेदस्त्वाद् कारणं ब्रह्मणि
सानात्त्वेनेति किं वाच्यमित्याह परेहेति सत्ये तु हि देशकालेनैव तथा स्याद्दिस कारणं परस्य देशकालेनैव तथा जगत्।

अकर्तैवमसंगो संविद्धैतमसत्त्वतः आनन्दरूपस्य तथा भावेद्यैवं तद्वैत्यनेवमहूतने २० तस्माज्जायते किंचि-
न्यस्माद्ब्रह्मणोऽत्र न कृते किंचित् स्यान्नैतेन तथापोज्योऽतिदिश्य कारणं २१ परस्य देशकालेनैव तथा जगदकारणं
मितिवध. जस्तैय तां गादिनन्त कारणमविरादि २२ परेजगदहं तादिना कारणमवेस्यहं ॐ भउवाच
इतीनैनवमोन्तानेवत्र स्यान्तमुपतने २३ इदं जगदहं तादिनेहं किंचन विद्यते नगकक्ष्ठूपर्यादिने
मनादक्लिसिसान्यको २४

कारणमितियत् प्रागुक्तं तदेव तत्रोपपद्यते तत्र वैषम्योक्तं शंकाभिप्रायदन्निराजाप्रवृत्तिमलादाविति २२
समुद्रस्य पंचीकृतजलकार्यत्वात्तत्कारणभूते वीच्यादि वा हनिमित्ते स्तनरंगादेः परिणामस्य सकारणत्वं ब्रह्मणः
कारणप्रसिद्धेरुच्यते तथा सदकारिकारणभावाच्च तद्वित्तेसाकारणकत्वमिति वैषम्यमदभिप्रेतं तच्च त-
त्त्वतोनास्माकमिव वस्तुसंभावनायाएवानुदयाद्दैतेवीक्षुमशक्यत्वयात्वद्दैतवोधेन तत्त्वतः परिच्छिन्नमिति
तत्तु बोधमित्याशयेन कुंम उत्तरमाह इदानीमित्यादिना २३ यदि सर्वद्वैतवाधाद् कारणं न हि तत्र जगदस्ती-

त्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह जगच्छूद्यार्थरहितमिति ब्र

त्स सैव प्रागजगति प्रतीता जगत्सत्ताभूत् सा तु जगदा-
धेयस्येवेत्यभिप्रायद्दस्पर्धः २४ ॥

नैष्यव सर्वोपि ज्ञानत्वान्नत्वन्नैषेव जगतः सत्तासामस्त्याद्द्वैरूपमिति २३ एकोनवच्छिन्नचिन्मात्रस्वरूपे कोनेनिरू।
पाधिता एकैकपदे आद्दिताहिंनेणसहिकसमानद्वणायामर्थे भावादेकत्नेसार्थिया एव द्वितीयत्वापत्ने स्पृ एकमेक
त्वसंख्यात्वदर्पिन २४ आत्मनो हं ते २४ चक्षुरादिभिरूपणात् रूपादिभिर्लभ्यत्वाभावेन कार्यत्वानक्मेप्रयुक्ता।
निराश्रयानास्यदंनापिकाशिणात्तत्वकर्मेनिवर्तकाविषयः २६ किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षण

इदं घोतन्याद्येयन्नालक्षितं यतो यदे जगत्यदार्थ सार्थश्रीः साक्षात्वेनेतिवेदनात् २२ तस्मात्वमेकमेवेद
वियवेष्ठूपतेनतव एकमेकानविच्छेदनैकमपार्थितान्वयात् २४ तस्माद्द्वितीयकलनाकाचिन्नाम्।
नविद्यते आत्मनत्वमलेभातं देवापूर्णात्मद्रूपं २५ संस्थिते सर्वदा सर्वोर्कं वमिवोदिते अरू
पत्वादलभ्यत्वात्तत्कार्यनकारणं २६ अत्यस्यादेरास्पत्वात्किमप्यवनतत्त्वं सर्वं सर्वा
त्मकंत्वत्समकोत्पुभवन्नात्मकं २७ आत्माव्यानत्वात्स्वरूपस्यानिरामासप्रभादृशः मनोवाण्य
गोचापिकर्येकारणताभवेत २८ यद्वेनकस्यचिद्बीजमनाद्यमात्रकारणं नकिंविज्ञायतेनतस्मा त्प्रमाणादिनदात्मनः २९

मेवस्वानुभवैकगम्यं तद्रूपं निरतिशयानंदरूपं स्वयमेव सर्वं सर्वस्यात्मा सर्वं चास्यात्मन इति सर्वात्मकं २७
व्यवहारदृशो आत्मानात्मास्वरूपस्य गाहूतदर्थ सर्ववस्तुस्वरूपस्यवा स्वस्य संप्रत्येवकथं कारणताभवेत् प
रमार्थदृशो तु निरामासप्रभादृशः अभिन्नदृशा आत्मस्वभावस्याद्रूपस्यकथं कारणताभवेत् किंच व्यवहारोऽद्वय
मसतद्वैतमसत परमार्थेन दृश्यमसत् द्वैतमसत् नहि सद्रूपोनापिकेन विज्ञानस्यारं कार्य कारणताव कुं पाकेन्त्य।
र्थः प्रमाणादिर्मनमेयमित्यात्मकं जगत् जायते व्यवहारे आत्मन एव तत्त्वात्मत्वात् न स्यात्मा आत्मनो जायतद्

ईस+३

सर्गः २५

स्यविहंचस्याभीयस्यापिसेनद्दीनत्वात्कुद्धयतिसंदूषयतीति १९ इंद्रस्थामायासावलेपदेशाधिष्ठानेप्राकृतजगत्संस्का
रोहेयाऽद्भुतनत्वात्तिकर्योऽशुक्तेत्यत् अथयांश्नेनविशामकृत्वेनदेवत्राःचास्तदेवत्त्वस्यानंतमवोयस्यतथाविपस्य
वेयस्यः हिरण्यगर्भस्यायग्रंथंभावसत्त्वगुणेस्मानंधागेविहितत्वविशेषस्येयज्ञगान्नियनेनदेवविराडात्मविषयाध्यासद्दत्य
र्थः १९ अथास्यत्हेत्वाधिष्ठानसत्वेयेवकार्यकारणोत्मयस्यत्वनिर्वाहात्वयोः सत्वेनप्रतीतेस्तेनेनबाधस्यसैकोट।
ते

ईदृशांतस्यांशस्यलेयस्यात्रेयहितत्वात् प्रमाणत्वस्याभानित्याविदेवनभातिच २० विश्वात्मकचेतंनाम।
यदस्यभवभेयस्यः तदहेवेदंनेविहितविराडात्मनगत्प्रिलं २१ नानस्यवानस्पंदणयथाभेदानविद्यते पू
लि= न्यन्नत्वेनोपमयोविन्यागाद्देवयोत्सया २२ जलेस्थितिदेशकालतेनयथाप्यादिसकारणं पोस्मिदेशका स्य=
लांतेकूटस्थादिसकारणं" ब्रह्मणदेशकालातेनयथाजगदकारणं" हेमन्तिदेशकालांतेवाटकादि
सकारणं" २१ ईदृशांतहीविश्वजगद्धात्मनदत्तेन नैतेनमलसांतजगात्मणलवायते २२
=तथाजगदकारणं १०२ लिपा ह:=
स्यस्यवचनानपपत्ति।

चे+२
विनाभिप्रेत्याधारस्याधिष्ठानादस्पृष्टत्वंसदृशांतमाद्दृष्टानस्येति आद्युः संसर्गाध्यासेद्वितीयस्यादावेतेनेत्याद्य
स्याध्यासेदृष्टांतः वानः स्वेनचनिरूपितत्वाद्धिष्ठानदृष्टांतो स्पष्टः स्वप्नदेशश्रुतिर्यागिसाध्यहावादस्यालदृष्टांतो १८
ऽस्यकार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानमत्रयेवकार्यस्यब्रह्मणोऽकालिकस्वनसामिदृष्टांतेनेदृशोयवि
शेषमाद्जलेस्ततिदेशकालाभ्यामनेनोपरिच्छिन्नोयस्मिन्जलस्थानंतालिकार्करणत्वाजलस्यकारणेनैवसकारणं
ब्रह्मणोमृत्तलकारणत्वाज्जगदकारणं २०२१ अथेदंचश्रेयसामपीत्यनदृष्टयासेनैवस्फुटयतिरेहृष्टमिति नगादे

वराज्यंयस्यतज्जगद्राज्यंमहाराजभूतेनब्रह्मणानिवरिष्ठंश्रेष्ठमित्यर्थः यतोजगद्

यस्माज्जगत्सर्वगतत्वंयतोनद्वैतमद्वैतंतदित्यर्थः २२।

श्री.
या. नि.
स. टी.
२२९

पूर्वं हरः ॐ भगवदभयमयाभेदेनोपपादयन्ति श्रुत्यन्तरेणैव नमः पूर्णं तेनैव वत्स्यमानार्थं गृह्णन् प्रसन्नत्वेन प्रकाश
त्निमाधिति श्रणुपदिहृद्यान्यतन्त्रता या निद्रता सा नावरणमाङ्गस्थः स्वतन्त्रा निजे सेशोऽभेसे राजते वायमाकं।
इति पादेन सूत्रार्थं वक्तुं प्रवर्तमानस्तु वोधे स्थितत्वाद् निर्मलो भात्स्वरूपराजते स इत्यर्थः १ तत्राधाम्यसमग्री।
दर्शयितं स्मार्गाश्च संस्कारस्वरूपानुसारेण भवतस्मथि व्यानेदर्शयितुमात्मरूपं संमगोप्यलयं दर्शयति यदिदमिति १

ॐ भगवान् सापूर्वं सर्वत्र नत्र स्वसेश्वाय माहेशः पूर्वदेव हि नैमित्तिं रुत्वानंपत्रोदिदं रूपम् १ यदिदं।
रूपं नैकिं विज्ञानस्य स्वरूपमेवं सर्वं सर्वेश्वरानन्दं तत्त्वमेव नहि नरूपाते १ तत्तत्त्वमितरोऽभीरं नतेजा न
तत्त्वं मत्तं महाकल्पविलासेनैव कल्मषमवसिष्यते ११ चिदाविरमपसंयोगनमानं परमं नमः समस्त।
कस्नेकसूक्ष्मपरमयाविषा यदेकोऽदितत्वमथ्यक्तं ध्यानमात्रतन्मणं स्वसे परमात्मात्मकं तेजोलक्षितं
रश्मिमात्रकं ४ श्रवणेनमविदेऽयस्मिन्नेव मतिरिति ब्रह्मनिर्वाणमाहरणमापूर्णोदितं संविदा ४
श्रीरामनाराणां परस्परं विश्वरूपं यसा गतोऽथ सागरे हेवश्रेहेवक्षेयसामपि ४ ईश्वरानन्दं स
द्वैतमाग्रयदिदं नमः श्रीमः पार्श्वमहात्मेश्वरीव स्वसत्तामलदाने ९

तस्यारिषि हमतिपिहानेदर्शयतितनतः।
त्यादिना ११ यत्रारमयाखतनक्षाहानार्कसंथिया पुत्रं सतपकोदितमम्यक्कं भवतीति परेणान्वयः १२ १३
सुसमेतानन्दपूर्णोदितया संविदा स्वबोधेन प्राप्ताशेति १४ गुणैरुसामणीयद्देत्यनद्दष्टां भेन स्फुटयति ईश्वामिति
हृषिताग्रेपतयाऽत्रैनरातं कृतलमनतरलेन प्रसिद्धेभ्योऽपि परमहत्त्वेन प्रसिद्धमपीदं नमः १९ रामा

२२९

1113

+ अस्तीभावमेवापाद्य + १

अथ पदातेन वातात्रावंडाकाशूलिलसत्तांविकल्पप्रपञ्चसत्त्वसौराग्धिपतितोदकविन्दुवन्मननसौख्यलीलापेकास्ये
नविवर्तितं भवेद्रूपमिमं लोभ्रूलेन सा नश्यदत्तेयवंदृपावनस्यासाग्रुउपलक्ष्य ज्ञंभेन वक्ष्यमाणा इत्यभाजेनो
यायादिविवदेगारमहितेस्वबुद्धोधितमदृष्यर्थः १ नन्तुसवेदृणानामनवेडाकारस्तूवेनेणपलनमयेननितिशा
यानंदस्मदेहविविद्यांस्कीमिमिलनयान्तुन्याप्रवेनविविदितः श्रुनलक्ष्यमसुलेभमितिति रामोविवक्षावीमि
लक्ष्यं ज्ञंभवाच रामविलिसन्नाले ननतूज्ञंभनलेनस्तानेसर्वेदृणालमयेसत्त्वमावासकृहिभानेन।

निर्विकल्पसमाधानपर्यन्तात्रुविवर्जिते स्वलीलयेति ज्ञंभेन कृतिस्यैव प्रबोधिता २ ज्ञंभ ३ राजन्त्र।
स्तानविज्ञानः सत्तुजोसिमिवः स्थितः कार्यं तालसमयेनैव नयानसमयेनन्ते ३ सकृदेवविभातानाम्
नर्थनिरूपदात्मकः केलाकलननिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो गतासोश्रन ४ वसिष्ठ उवाच ज्ञंभेन बोधिता।
स्ववैसव भूताववोधवान् विनिर्गतोस्य रामोसौ महायोगसमस्तकात् ५ विश्रान्तधीः स्वाप्तिनेवपश्य
हंष्णस्वस्तनः श्रमन्तोवमङ्गलमालीलयासमवाचह ६ निर्विधनः स्तानसायमपोदनपन्नृका
यिनडव्यंतां भूयोनिश्चलबोधायसमासमानदभ्रोदद १ निवेशांतेनिराभासेपदेउल्लसितात्मनि इक्षुदृष्टपा

नसैवानाहंनेस्वलसमभवेवेतिभावः २ ४ ५ कुस्मानकालेपिदृश्यसत्त्वसनाक्षेवपश्यन्लीलयाश्रभिनव स्वबो।
धस्यविरूपारिपञ्चज्ञंभबोधपरीक्षालीलया ६ ८ नउल्लसितः नवनः प्रकटीभूतआत्मास्वरूपंयस्यतस्याविधेश्च।
विद्याद्वैनेइतियावत् प्रतीइतिप्रत्ययोर्थः प्रतीतिः प्रत्ययबोधश्चज्ञतः कस्मान्निर्विशिष्टांलंभनाख्यात्मयैः किंसतः उत्

यत+१

नेहंत्मोविद्यात्मा प्रत्ययः ज्ञतः
पूर्णा

सतः आद्ये विकारबाधयोरयोगः द्वितीये सत्त्वेन प्रतिभासानुपपत्तिरिति भावः ८

1115

चित्स्वरूपान्तरमन्यच्चेत्यं न किंचिदिति यथाहं बोधितः इत्येवं तु यदि हृद्गुरुत्वात्सर्वपदार्थो नाविस्मृतो न वेदनादस्मा
रोपग्रहमादिविवेकेनापवादेऽप्यद्वैतं दृश्यजातं न ग्रसन्नाम्येवेत्याभासेनेद्दृन्निर्यरणान्वयः २४ येन सर्वद्वैतबाधेन
एकैकभावत्वानेन निर्विक्षेपमास्ये नामैवस्थितिमभिनयन्नुपसंहरति नगादित्रिहाभ्यां देशादिक्कालकलाक्रि
याभिः सहितान्नगात्पदार्थप्रविभागाद्दृष्टिरिममविशेष्यकालेन शान्तात्प्रहोरतस्यात्ययेन तथा च शान्तेन ग्रसमयात्मनिर्वि
कारं ब्रह्मैवास्थितं न परिशिष्टमित्यर्थः २४ पश्चिनः शरीरभावेनास्थितोऽस्मि अहस्वेवतिष्ठन्नमपि निहस्वप्रपंगोकार।

नैवास्म्यहं परं चेत्यं न किंचिदिति बोधितः पदार्थवेदनादस्मात्समदेवावभासते २३ अहमाद्यं तमेवेन
शान्तमास्स्वैकभावत् जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः सदेशादिक्कालकलाक्रियौघा अहो नु कालेन वि
शीर्णा शान्ता ब्रह्मैव शान्तं स्थितमव्ययात्म २४ शाम्यामि निर्वामि परिस्थितोऽस्मि न यामि नोदेमि न चास्त
मेमि तिष्ठामि निष्ठस्व यथास्थितात्मा शिवं शुभं पावनमौनमस्मि २५ इति श्रीविद्याधरजीवविश्रान्तिः सर्गः ९५
वसिष्ठ उवाच इति ब्रह्मणि विश्रान्तिमवाप्यासीत्स विधजः महूर्तं त्वासीत्सोऽध्यानमना निर्वातदीपवत् १

सो यथास्थितात्मास्मीति इति अभयं वै गच्छतायाज्ञवल्क्ययोगो भगवन्नभयं वेदयसे इति जनकोक्तिवत्स्वं भं प्रति निरा
तोक्तिः एवं स्थितो नवदात्मेवादेः शुभं परमपुरुषार्थरूपं पावनं शुद्धं मौनं वाङ्मनसयोरविनिरतिशयस्वरूपमेव सदा
स्मीत्यर्थः २५ इति श्रीवा. नि. पंचनवतितमः सर्गः ९५ प्रतिबुद्धस्य राज्ञो जरठपंजरमनावमार्जनेन यथाभवत्स्थितिः
शेषं तथोत्तमेन वर्ण्यते अखंडब्रह्माकारवृत्त्युदयेन सम्यक्शान्तेन वा हृदि प्रशमनेनोपलक्षितेन मनो यसंपन्नतयावि

पः सन्निर्वातदीपवत् निश्चल आसीदित्यर्थः १

श्री
वाल्गी.
ट्ट-टी.
१२४

(116

निर्द्धर्मकत्वाद्वेवन्तुद्धस्त्वप्रकारणत्वाभावात्कार्यत्वलक्षणधर्मोऽप्यात्मनि घटते इति हेतोः कार्यकारणात्मकं जगत्स्वप
वन्मिथ्येति यदि स्वभावयति न हि निर्हेतुका हि नैव जायते न च स्वकृतं परीक्षे देवज्ञाद्यं न लक्षणेऽदेशकालपरिच्छेदेश्च
रहितेन सन्नाद्यं उपलंभनं विदेहेक रूपं ब्रह्मैव सर्वत्र स्थितम् विश्वभावयन्नहंकृत्वाज्ञावः कार्यकारणाभावेतिभावः १४ ९+
इत्यमेव नस्वतो बुद्धोऽस्मि प्रमूर्तिनेकर्तृत्वभोक्तृत्वाविनिर्मुक्तो येन स्यादित्याह अद्वैतत्वोऽस्मि निश्चलोऽभिः किं हृद्वैः प्रकारक

भाव

अकारणत्वात्कार्यत्वं यदि नेनतुमर्हद्वेत् अद्वैतेकामनाद्येनं तदाप्यनुपलम्भने १४ अद्वैतत्वर्णमविदेहे
यत्किंचित्सर्वमानमस्याद्यं नत्कथं कस्यकेनैव कर्तृभोक्तृकदा भवेत् अतो नेदं हृतं किंचिज्जगद्धादिनविद्य
ते न कर्त्तास्मि न भोक्तास्मि सर्वध्यानमनोपि वं १६ कारणाभावतः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् अकार।
णत्वात्कार्यत्वं भ्रमाद्धि हि विदं जगत् १७ अकार्यत्वात्तु नास्यैतत्सर्वोऽहं स्य न विद्यते यदा न कस्यचित्का
र्यकारणस्य जगत्तदा १८ पदार्थाभावसंसिद्धिस्तस्मिन् देहे कस्य वेदने एवं तद्वेदनाभावे नास्त्यहं तस्य का
रणं १९ अतः शुद्धोऽविनाशोऽस्मि केवलो बन्धमोक्षयोः सिद्धिर्न बुद्धोऽस्मि भवावस्मात्किं पुनः कर्त्तयो।
त्रमं २० कारणाभावतः कर्तृनेदं ब्रह्मेतिवेद्यहं कर्तृभावाज्जगज्जालिनत्वे नास्ति पदार्थकं २१ नात
स्मिन्नादिनद्धोजनाना नाहं नास्ति किंचन एवं स्थिते विशुद्धोऽस्मि विबुद्धोऽस्मि शिवोऽस्मि वा २२

मंक इत कालानामप्रसिद्धिः स्वप्न
ने १५ फलितमाहातइत्यादिना १६ १७ उपक्रान्ते प्रस्तुतोपयोगितया स्मारयति यदेति १८ प्रस्तुतं निगमयति
एवं विति १९ एवमहंता निरासोपायमुपदिश्य परिशिष्टमात्मानमनुभावयति अतद्भुति उपदिष्टार्थस्यानु
भवेनानुमोदमानो गुरुर्नाम्नयोपदिष्टमित्यनुवदति बुद्धोऽस्मीत्यादिना २० पदार्थं देवानाममुपरहितः २१ २२

शेकोन्नरस्तुपलंहन्त्यशक्तनमेवविकारमयत्राह एषेति ४ तस्यफलेद्दृश्येयनिश्चयमितिप्र अतएवजगतोधीति
देवस्वरूपंर्नन्यदित्याह कारणेति ५ अतएवमिथ्या तिहृहेतुत्वस्यार्थेक्रियत्यानिरूपणात्मेवायघ्नतइत्याह मि
थ्याहेत्वोति ६ नहिपितामहस्यानिविशेषांघ्रवेलेव ऊनेनकारणेनचपरिणामित्वेननसर्पनित्यत्वापत्तिः का
मिकसर्वपरिणामानुहृत्तिवलादेवजातिवनस्यानित्यत्वेपपत्तेरितिवाजाशंकतेस्वप्नेति ११ कुंभःश्रुति

एषापितामहाभवितुमर्हतीमूलसंलतिः नकदा चनतन्निह्नुंघटसिद्धेनसाध्यते ७ अयंभूतोप
लंभोहिस्वगतस्मात्प्रियेवोहितः विधावाहिलयंयातिप्रश्नैर्वनतयीविव ८ कारणभावत ः(
कार्यमभूत्वाभवतीतियत् मिथ्याज्ञानाहतेनस्यतदूपगपद्यते ९ मिथ्याहृष्टिप्रहितेन (
नकदाचनविद्यते स्वयात्स्लोभसावेनचरकाःपरिभूविताः १० शिविधम स्वरूपायस्याधरमज्ञल
कस्माच्चकारणे प्रवेतनमजमव्यक्तंमंवपाणतमच्युतं ११ ॐभः देवताभावेनाच्छब्रह्मकार्यत्वाभावतत्त्व।
या अद्वैतेनाविनातात्मानचकार्येनकारणे, प्रकृतंकर्मैकरणमकारणमवीजकं अप्रतर्क्यमविज्ञेयं

लकर्तृकार्यभवेन १८

प्रज्ञत्तुभवविरोधात्सैवमित्याहद्वैतेनवेति नद्वेतद्भुस्याधुवंमनपरमितिश्रुत्याश्चर्यवलक्षणद्वैतत्वस्यअपरत्वला
क्षणकार्यत्वस्यचनिषेधाद्वैतनानास्तिकिंचनेतिश्रुत्याद्वैतमात्रनिषेधात्सोयंपुरुषइत्यादिश्रुतेश्चानुद्व
त्याघटनाच्चदृष्टस्यापिणामायामात्रसर्वप्रपंचानिर्वीतात्राजात्माशुद्धंब्रह्मनकार्यंनापिकारणमित्यर्थः १२
कार्यकारणप्रसिद्धेस्तल्लक्षणप्रकाशलक्षणकर्तृत्वेनस्याद्वैतनिरस्तमित्याह अकर्त्रीति प्रयोजकत्वंप्रसिद्धेः।
प्रयोजकत्वात्तेनाप्यस्य तुर्लभेति योजनायादअकर्त्रीति अकारणेतिमित्तपूर्णमवीजकमुपादानमुक्तं १३

सत्यसंकल्पभावनादृढीकृतस्वीयस्यार्थक्रियासामर्थ्यं दुःखदैकान्तिकत्वं च देशाश्रमयानिर्मितनगराद्दहनस्य स्वे
नादेः प्रसिद्धमेव किं वाच्यं सर्गादेः स्वमायानिर्मितस्य प्रपञ्चस्येन्मायाशरीरेणोद्गममाह एवमिति अस्य सर्गात्मकस्य
ला+ जगद्रूपस्य स्वाप्निकमोपयेभमार्थं नृपवंशस्य प्रकृतेश्चार्थक्रियासामर्थ्यं दुःखादिकारणत्वं चाखिलसत्यसंकल्प
स्येश्वरस्य भावनमेव ननु दृष्टं क्रियायामन्यतानाम्नाननं यथाग्नीनेन शिलोभ्रंशस्य सलिलस्य विकासेन स्फाटिकादि
भावेन परिणामाद्दहनाद्योऽपपातायर्थक्रियासामर्थ्यमाननं न त्वदृष्टमित्यर्थः १ अनेनैवमनलानामज्ञानस्वसत्तानाभ्यासप
रिपाकक्रमेण शिथिलीभावेन ज्ञानतः स्वरूपनाशपरिक्रमादेव सर्वदृश्यावेननाशारस्याह अज्ञानमिति अज्ञानन्नाशं विना

ॐमउ. एवं जगद्भ्रमस्यास्य भावनेनावदाततं शिलीभवनमस्य शीतेन सलिलस्येव रूपिता १ अज्ञानं शिथिली
भूतमेवं न हि विदुर्बुधाः न नाशोनं विनोदेति सर्वसंस्थानविच्युतिः २ ननु तत्सर्वबोधस्य यन्नदेवं हि कारणं
सर्गोपशमसंपत्तौ प्रतिपन्नं परे पदे ३ ज्ञानवैरूप्यनेयत्नात्तस्यानुक्रमतः स्वयं सर्वसंस्थानविगमात्सर्वा
मोक्षूपपद्यते ४ अनेनैव क्रमेणैव त्वमादिपुरुषोत्तम भ्रमाकारो ह्ययं विहितस्वगान्तःसंज्ञवतिष्ठते ५ ॥

जगत्संस्थानबाधो नाशोऽस्याह नेति २ अज्ञानशिथिलीभावेऽपि निरोधाभासेन बाधयतीत्याह ननु ज्ञानवैकारण्यस्याद्दत
त्तुत्वमिति तच्चत्तानोन्यविक्रमेणान्येति कसर्गोपशमसंपत्तो कारणाखिल्याद्भवतीति प्रतिपन्ने साक्षात्कृते सति ३
अनपवलोके अपहृत्यापापरपपोयतानेव सर्वकपवस्फलभावाज्ञाविनाशः प्रसिद्ध इत्याह ज्ञानवमिति नियत्स्वदेह
देशशमेनाशः ४ एवं दर्शितप्रकारेण शैथिल्यक्रमेण जगद्बाधादेवं नित्यसिद्धमुक्तात्मलक्षणपुरुषस्वभावस्थि। नव+२
तिसिद्धिरित्याह अनेनेति स्वगान्तसंज्ञवङ्गातितिरूपपवावति इत्यनेनेति प्राग्ज्ञानात्स्थितिरेपवीतैव बाधवेत्याह

रिष+३ नु+२

1.119

इत्थं मनुष्यत्वाद्युपजातवपितामहादेः स्वप्नादौ तत्स्वेनस्वकार्येचरं पराप्रवृत्तेश्च स्वप्नादिष्वेतियो मिथ्या मन्वयत्नः स्वतोनन्त्य।
वेनात्मनत्वेनरूहत्वोस्तत्स्थितिनिर्दिष्टैव अथवा नदंसुतिभासमानात्मास्वतिवहितसाक्षित्वेनासाक्षात्कारपर्यवसानेनोपदेशेन।
मार्जयितव्या तेन्वयः १७ उपसंहारार्थं सप्तदशश्लोकमाह स्वप्नादिकल्पितेति तस्मादिति इदंप्रतिपन्नस्याक्षिवृत्तिनिष्ठस्यापरोक्षत्वाच्च
सत्त्वाच्चिदेवार्थे देवदेवः प्रोक्तः ईश्वरः हिरण्यगर्भो हिरण्यवपर्ये तस्मात्परोऽपरोक्षात्मना नित्यमवबोधकत्वेन दात्मकतया
आत्मत्वेन वकवति नान्यत्तन्मात्रमपि सर्वपादर्थनिर्वचनेनाखिलेन मात्मनात्मनोऽवभासकस्वरूपः पश्यजरत्यादि।

पितामहादेस्तस्य मिथ्यात्वान्वयतः स्थितिः स्वतो न तु वक्ति निहूतैव मार्जयितव्याऽन्वयेन वत् १८ तस्मात्स्विदात्म
कतयात्मानि चिन्मनोऽयं नित्यं स्वयं प्रकाशते निभूमिपदे देवदेवः तेनैव पश्यन्तः इति स्वयमात्मनात्मा प्रोक्तः स्वरू।
पतः इति शांतमिदं समस्तं १० इति नि॰ वि॰ शि॰ तिलकाधेनो बोधनेनस्वर्गः शितिमजः आत्मत्वेन पर्यवसानेन
ययेत्मात्वेनेभ्रमः अर्थक्रियासमर्थं सुतनरूपं दुःखकारणं १

नामरूपकल्पनेन प्रोक्तः सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्यादि श्रुतिभिः इति एवं प।
र्योलोवनेदं समस्तं हेत्वंतानं ब्रह्मैवेयमर्थः इति श्री वासिष्ठनामन्वये अ॰ नि॰ च तत्र नेव ततिनमः १९ च नन ताता नवेला
नाविद्योपशमनक्रमः शितिमजस्य बोधेन विभ्रान्तिस्सापवर्णेने " तस्मात्तु वस्त्रातिरूपपवावभासतइति
यद्भ्रान्तच्छूगनृणादेः स्नानपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्यादर्शनात्मत्त्वं नमरणादिदुःखकारणत्वाच्च विषमो दृष्टा +दर्शना
तइति राजासंशोकेनश्वावेवमिति ततर्हि अर्थक्रियासमर्थं दुःखकारणं चायकथमित्यन्वयः १ ॥ ॥

स्वन्वयः=

गृह्णाभिसंधिमतानानेत्राणां च तेपितामहानामिति आद्यः पितामहो हिरण्यगर्भः सृष्टिहेतुत्वभूतलितामहा
त्मा उत्रपितृपितामहादि सर्वव्यवहितसमाहितस्तानानन्त्यमौकारणं किं न स्यादित्यर्थः सर्वेषां प्रजानां स्रष्टृ णा बन्धुमा।
रीचिदक्षादीनां पूर्वेषामकार्येभ्यः पूर्वेषामनुत्पत्तेः उत्पन्नौ ९४ नस्तपितृकाणां पूर्वेषां चानित्यत्वेन तेषां न्यायतः।
तिगृह्णाभिसंधिर्वो ऽत्राह आद्य इत्यादिना यदा कारणाभावेन स्थितिः विभावोनेति नित्यानि यमसतदा सोपि
नाप्येवेत्यर्थः ९९ नन्वायोदेवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स

शिरोविधमनः पितामहानां उत्राणां पितॄणां च जगत्त्रये आद्यः पितामहः कस्मात्पूर्वेषामपि न कारणं
९७ आद्यः पितामहो यस्मात् [illegible] पितास्येव स्वयं पुनः कारणं भवतोति नियं यदाभावो
न कस्यचित् ९९ कारणस्य स्वतोनस्य नित्यभावात्पितामहः अन्यः स्वयंभुवमानोपि प्रमादन्यो न विद्य
ते ९७ नगान्नस्मात्तु वज्रानिरूपपवाबभासते पितामहार्थकानि त्वमपि नस्य प्रमाणकं ९८

नोदेवः स्वयमयासेदु

नबोत्यादि मंत्रवर्णोक्तमनुत्पादकोजायमानेनेकृपारस्यापयच्छी घ स्तनकारणं प्रसिद्धयेव सकथमपलप
तइत्याशंकां परिहरन्नगृह्णाभिसंधिमन्तराहटयति कारणस्येति सत्यमस्तीश्वरः परमात्मा न यापि तेन मायपर्यस्वात्म
निभेदकल्पनया भ्रमात्मा यया [illegible] न्याहस्वयमानोपि स पितामहस्तस्मादन्यो न विद्यते नन्कुतः न तु सत्यस्यापि वेदं।
प्रस्यापरीणामिनयाप्र कारणान्तस्य वस्तुमाणवान्तपरिशेषाणामायांपायवजनउक्तकारणेवाच्यः तस्य चाविद्यारू
पस्य वीजस्य कारणास्यनित्यादित्तविद्यावाधितत्वेनेश्वरे नित्यमेवाभावादित्यर्थः ९७ एतेन पितामहस्य भुवनादि

सर्गार्थेक्रियाकारिताशतिभासौयिमाख्यानद्रूपाद्भगान्स्मेति ८

1120

घ=

मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानामिंद्रियगृहीतार्थमात्रेणोपचरितस्यसंकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणादेस्तस्मादिंद्रियागम्यत्वोक्त्या।
अर्थग्रहणसामर्थ्यमप्यर्थादुक्तमेव नन्वेवमात्मनःस्वबोधकत्वे कश्चिदुपायःसंभवतीतिसत्तापितस्यबोधोपायासंभवात्
अशंकेनउपायासंभवशंकारहितेनाधिकारिणानहृल्लक्ष्यंआत्मविषयमध्येसाक्षात्क्रियतइत्यर्थः ४ प्रमाणजन्यया
शुद्धसात्विकभागपरिणामरूपयाब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यावरणमपनीयते आवरणापगमेनब्रह्मस्वप्रकाशत्वा
देवतत्त्वतोभातिसएवास्यसाक्षात्कारोनतुबुद्धिवृत्त्याभिव्यक्तविषयाभिरूपः मनस्त्वमीदेकुमेनोलक्षणाःशमदमा
दिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवलसात्विकःअविद्यांशःसत्कारसत्कृत्यसमस्तसमादिनामभिःसात्विकैरेवाविद्याभोगैःसं।

छाः=

ॐश्रीवसिष्ठउवाच यदिंद्रियाणांबुद्ध्यादिमुख्यानामप्यदृश्यतां गतंतत्कथमीशाननवशंकेनोपगम्यते ४
श्रीईश्वरउवाच योमनस्कत्वविद्याख्यःकेवलोनामसात्विकः सात्विकैरेवसोविद्याभोगैःशास्त्रादिनामभिः ५
अविद्यांशोहृयाशेषेणोत्तालयविद्वानिहंतिमलेमलेनापहरन्मुक्तितोरजकोयथा ६ काकतालीयवत्।
स्वादविद्यालयप्रागते अपश्यत्यात्मनैवात्मास्वभावस्यैषनिश्चयः ७

पादितयाश्रेष्टयाश्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारानस्वरूपविपर्ययाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसु।
कृतसंभृतत्वाच्छेषाकार्यविद्यांत्तालयन्नेवचिरेणनिहंति ५ ६ कितवस्तवाह काकेति ततश्चिराभ्यासात्काकता
लीयन्यायेनभागपरिपाकादुत्थितयाशर्णब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यायाःत्ययेनिःशेषोच्छेदेआगतेसति अनावर
णआत्माआत्मनैवात्मानंअपश्यतिवास्तवस्वप्रयास्वभावएवावतिष्ठतइत्यर्थः आत्मस्वभावस्यएषःउक्तस्वप्रका
शस्वरूपपरिशेषनिश्चयः असंदिग्धाविपर्ययस्तसाक्षात्कारोनान्यादृशइत्यर्थः अथवाअविद्यास्वभावस्यषडक्रम

कारपवत्त्वनिश्चयोनान्यादृशइत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
११५

अविद्यांशे नैवाविद्यातत्कार्यमात्मने मैत्र्यांशैः वहद्भ्यां नमाह यथेति शिशुबालादेः अगारे गृहोन्मार्गपर्यन्तनिहृर्षेणक्रीडा
व्यसनो अगारयोः तथा भवान् प्रलापिनोऽपि दूरे पुनः पुनस्तत्र विचरतीनत्वादेवं स्वनामोतिवृत्तेणापचनितरेणप
रेपरालक्षणकार्ये नागारयोः स्थेयं तु लालयन् पुनः पुनः स्वपालाभावे त्यक्तुः स्थलत्वः सिद्धमेवं नेमैत्र्यांशैः स्थेयस्तत एवमात्मो
तिः यथा तथा सात्विकस्याप्यसम्यग्विद्याभावतः प्राप्तादेः स्वभावानतैः स्वस्यांशैः यथाकथंचिदात्मानं विचारयेत्तेन
हृदयारविन्दभागयोऽन्योन्यं निर्मलात्मोदयश्रुतिश्रुतेर्थः ८ ९ नत्वत्र तत्राप्यात्मा विचार्य निर्णय्यैनेतन्त्र तोनत्र।

यथाकथंचिदंगारे निरूढस्तालयं शिशुः कुर्वन्नैवमलं प्राप्नोति कार्यं गार्हस्थ्ये यथा ८ यथाकथंचिद्विज्ञा
त्वाधैर्यमौनौ विचारयेत् सात्विकत्वात्प्रसादाभावाद्धृदयोन्नतो द्यस्तथा ९ परमात्मानमात्मैव विवे
चयति चात्मना प्राप्तेऽपि वेहास्ति नाविद्या इत्यविद्यास्तयं विदुः १० यावत्किंचिद्विदिद्वंवस्तु नानानात्मनता।
स्याते क्रमाद्गुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्य कारणं ११ गुरुर्वैदीक्षयेहन्नात्मा ब्रह्मसर्वेंद्रियतयात् यद्वस्तयत्
त्येयमाप्यं न तत्र स्थितिं नाप्यते १२ प्रकारान्तरमपि स्वात्मभूपप्रकारमाहोद्वितं क्रमाद्गुरूपदेशाद्यात्मज्ञानस्य सिद्धये १३

[illegible] २

ऽपि दृश्यमानात्मन इति चेन्न बुद्धेर्जडाया विचारादौ स्वातंत्र्यं किंत्वात्मैव बुद्ध्याद्युपायैर्विचारादिनाविद्यां बाधित्वा स्वयं प्रथ
त इत्याह पश्यतीति १० अत एव गुरुप्रसादादिना नाभेदसाध्यात्मज्ञाने हेतवः आत्मस्वरूपस्य नैस्तान् स्वसाधनान।
पेतत्वादित्याशयेनाह यावदिति ११ तत्रोपपत्तिमाह गुरुरिति इंद्रियैर्ह्रीयद्यदितेयस्तु यं एकं तदात्मा १२ तर्हि
गुर्वादयो व्यर्था इत्याह प्रकारान्तराणीति सिद्धये विस्मृतकंठचामीकरवल्लभ्याय १३ प्रसीदति श्रीमच्छंकरो भवति १४

1122

११५

प्रमोदेति अभिव्यक्तो भवति १४ एतस्मात्पृथक्कोसौ कथमज्ञावरणानोकिं केनेत्याह शास्त्रार्थैरिति १५ प्रकाशिनी भूमि
र्थनिका १६ १७ अतएव बोधनिरूलसर्वामेगालः पद्मानन्दामृतास्वादन एव शिवपादादौ न प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षत्वादस्य
त्वमाह तमेति १८ इदं जगन्नाथेनास्तिप्रारोपेणोचोक्ति नदर्थस्थानं नन्वं प्रसिद्धि अस्यैव बावद्दारिकासहैलत

श्रीमद्गुरूपदेशानां प्रवृत्ते शिष्यबोधनः अनिर्देश्यो महद्रूपो हि स्वयमात्मा प्रमोदति १४ शास्त्रार्थैर्बुध्यतेना
त्मा गुरोर्वचनतोऽनघ बुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशात्ततः १५ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्य
ते एतत्संयोगतस्त्वेव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी १६ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां त्रितयस्य योगसमन्वया अदनीवज
नाचारमात्मतां प्रवर्तते १७ कर्मबुद्धीन्द्रियाद्यैर्न स्वाविद्धुःखादिभिस्तथे शिवआत्मेति कथितस्तत्त्वदिश्या
दिनामपि १८ यच्चेदमखिलं नास्ति न रूपेणैव चास्ति वा तदाकाशादकृतमनन्तं सदैवास्ति हि १९ अ
विश्रान्ततया यत्र तत्तुर्विर्यैर्मस्तत्त्वभिः विविक्तशुद्धमननकलंककलितात्मभिः २० अरूपवत्तिष्ठति।
जीवन्मुक्तमहत्कार्ये मोक्षोपासकबोधाय शास्त्रार्थरचनाय च २१

र्णत्सदेव १९ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापि जीवन्मुक्तानां अधिकारप्रबोधनायैवेत्याह अविश्रान्तेत्यादिना
नुमनस्त्वैमिर्यथिकाः प्रेमाचनेकुर्मिर्विचित्रस्वजरानः शुद्धस्य नत्त्वस्य च मननं तल्लक्षणो यः शुद्धात्मनि कलंकलक्षु
ऋ आत्मा मनोयेषां २० परमार्थस्वरूपरूपेण निर्दिष्टे जीवन्मुक्तस्वरूपे तिष्ठन्ति मोक्षाय स्वोपासकाय भक्ता
स्तेषां बोधाय शास्त्रार्थस्य तत्त्वं तज्ज्ञानं तदुपायानां रचनाय सम्यगुपपादनाय २१ ॥

1124

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
१२०

वेस्थितापि २५

पुराणानां वेदानां सिद्धांतानां नानावाददृशां तथा स्त्र्यादीनां सिद्धयोग्यार्थकाय २१ पृथक्संस्ताकल्पिता २२ श्रीवसिष्ठ उवाच।
दाहिजगदेतत्पार्थिवस्थानन्ता रूपाणां तत्सप्रव्यवस्था यथा सोपाधिलोकन्तानां स्वेन तत्त्वे व्यवस्थसर्वदा सर्वे सर्वप्रकारैः सर्ववस्तूनां सर्वभा-
व निर्वाहकं तत्केवलं ब्रह्मस्वात्मैव नात्मात्र सत्यमन्यदस्तीति निश्चिनुतसत्त्व २४ २५ एवं तत्कल्पितं रूपं देवा।

=स्वरूपमाकाशमनन्यस्य स्वरूपिणः = ६

ब्रह्मेंद्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैः सपंडितैः पुराणवेदसिद्धांतसिद्धये भावितात्मभिः २२ चिद्वत्वाच्छिवस्यात्मेषा
एषमात्मेश्वरादिका पृथक्कल्पितनामता निःसंसत्पृथगीश्वरे २३ एवमेतज्जगत्तत्त्वं स्वतत्त्वे शिवनामके
सर्वेशात्सर्वदा सर्वे सर्वे यान्त्युत्थितास्वभा २४ शिवब्रह्मात्मपरब्रह्मेत्यादिप्राहैस्तु भिन्नता पुरातत्त्वैर्विरचिता
तत्स्वभेदेन वस्तुतः २५ एवं देवात्वेनेनित्यतः कुवेलनिनाशयक यत्र समदृष्टयो भूत्वा सत्त्वयाति परं पदे २६
वसिष्ठ उवाच अविद्यमानमेवेदं विद्यमानमिव स्थितं यथा तत्त्वेऽस्य मासे भगवन्नकस्महर्षे २७ श्रीरा- म+
म उवाच येऽसौ ब्रह्मादिशास्त्रार्थः सविदेवद्धिदिकेवलं आकाशमपि मध्यस्थं स्थूलमेरुदृशामिव २८ सावेद्य-
मिदं नाकेतीयाति विज्ञात्मयापयनो ग्रुप्यवेद्यवतीन्नत्तमम्न्त्यन्तपदे स्थिता २९ ॥

वेनं यत्र यस्मिन्परमशिवपदे ब्रह्मादादयः एकैकशाणाभिमानिनो भृत्या इव ब्रह्मादिकर्मनियताः २६ इदानीं।
वसिष्ठः सुष्ठु द्वितीति जीवभावेन तत्समरणारोपक्रमं जितास्तः पृच्छति अविद्यमानमिति २७ उत्तरोत्तरारोपस्योत्से-
म+ पचयं वक्तुं परस्य तत्स्वरूपमलं दर्शयति येऽसाविति मेरुदृशामिवेति विस्मास्पदस्वच्छत्वमेवोक्तमिति भावः २८
सा चित्तं वेद्यगोचरसंस्कारोद्बोधाद्धेद्यकल्पनोन्मुखी यदा भवति तदा तेन नाविदितिक्रियानामयोग्यभवती।

त्यर्थः उन्मन्येन पदे निर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानंदैकरसस्वभा

१२०

+ऽहंताम+२

१ इयत्तायोवीपर्यावगाहनादेशानांकालनांवषानाः कल्पनाः संपद्यतेनास्माहंतायाः सत्येइत्यन्येस्ता २० ताभिर्देशकाल
कल्पनाभिः संवलितामस्पंदशोचसंस्कारोदयोयांस्पदविज्ञानंस्मीपवनस्यसेतिविवेकोनः प्राणास्पदसत्ताजीवाभिधानि।
काभवति जीवशक्तिधारोऽहंतेनिधानवशोऽनुगामादिव्यर्थः २१ एवंनिश्चयसंस्कारोदयाउपादिशहवाच्यापि भवती

हंताख्याविनवेद्यत्वादहंतामनुगच्छति पुरुषत्वानुमानत्वमेवनवासनामिव ३ अस्माहंतादिरूपाया।
देशानांकालनागानाः संपद्यतेननः सत्येत्यपियः सत्येपवनाः २१ ताभिः संवलितामेव सत्ताजीवाभिधा
निका भवतिस्पंदविज्ञानापवनस्येवलेविका २२ जीवशक्तिस्तथाभूतानिश्चयैकविलासिनी बुद्धि
नामनुयातासाभवत्यत्रपदेस्थिता २३ साहंभावनाक्रियाशक्त्यातानपाकद्यानुगम्यते प्रत्येकंसस्फुरत्य
तत्प्रदर्शिनरूपया २४ मिलितैषवारणाःतिर्यक्स्मृतिसमनुकल्पयन् मनोभवतिभूतानांबीजसंक।
ल्पशालिनः २५ आतिवाहिककदेहाकिभाजनंनहितुंधाः अंतस्थयाब्रह्मणाक्यातरूपस्यात्मनात्मरूप २६
संपद्यमानाएवास्मिंस्ततोमाहिमाशक्तयः पश्चादिहबहिष्कायुःस्तद्दिनास्त्रपि २७ वातसत्तास्पंदसत्ता
स्पर्शसत्तातथैवच तत्का मातेजसांसत्तातथासत्तैवमकाशिनी २८

त्याहजीवेति ॥ ततोवाचिककायिकमानसिकव्य
वहारसंस्कारोदयोयाक्रियादिशक्त्याअहंतानुगम्यते तत्प्रदर्शिनमत्यंतपिहितेनात्मिकमात्मरूपंयया २४ २५ अ
तः स्थयाअन्तरहंतसादिरूपयाब्रह्मणाक्याव्यामंजानानातीतिइतिप्रमातरूपंसंपद्यते तथात्मनः स्वप्रकाशतावसा
देवेत्याह आत्मनात्मरूपीति २६ एवमंतःकल्पनावाह्यरूपसत्ताकल्पनायांहेतुरित्याह संपद्यमानाइतिताः वस्थ

मायाः ३० तेजःसत्तायाःप्रकाशिनीचन्द्रःसत्ता ३८

रस्पंदनीतिरसोरसनेंद्रियंतन्सत्ता ४१ हेमपात्रेनरजतस्वर्गीभवेब्रह्मांडखर्परेप्राह्ये पीवरीत्यतिमहतीब्रह्मांडपि उसत्ता ४२ स्वरूपवत्तादात्म्येनक्रोडीकृत्यअपृह्य यथाबीजेऽङ्कुरोऽङ्कुरेस्थितिक्रमेन बीजादितांगते अंकुरकांडशाखापत्रादिक्रोडीकृत्यस्फुरतितद्वत् बीजाद्बीजादितामितिपादे बीजेतिउक्तोऽत्रबीजानित्येष्वसत्तादृष्टानामंकुरकांडादि परंपदार्थानामनादिनिदानंतांगते ४३ एतदुक्तसर्वसत्ताक्रोडीकृततद्रूपं पर्यंतैकं स्थूलादिदेहत्रयात्मके अयमे

रूपसत्ताजलसत्तास्वादुसत्तातथैवच तथैवस्पर्शसत्ताचगंधसत्तातथैवच ४१ भूसत्तादेहसत्ताचपिंडसत्ता
चपीवरी देहसत्ताकालसत्तासर्वाश्चाकाशवर्जिता ४२ सर्वसत्तागणोवेत्तक्रोडीकृत्यस्वरूपवत् स्फुर
त्याग्नित्वपत्रादिबीजाद्बीजादितांगते ४३ एतत्तुर्यैकंविद्धिदेहोयंचातिवादिकः अपारबोधमेतत्त
स्फुरत्यंगविभागवत् ४४ एवमाद्यंसमंपन्नंसंपन्नंनचकिंचन नत्तानेनचतद्रूपंनविदावित्तवेतनं ४५
परंपंस्फुरितंकेवलंकेवलात्मसत् जलपीठसमुद्रेजलडवविलासवत् ४६ संवित्स्वेदनैकात्म
दृश्येनतदचेतनं संपद्यतेपरिज्ञातेसंकल्पनगोपमं ४७ संवेदनात्परित्यक्तानाड्डिवतामेवगाकृति अ-
वल्लेनो ४८॥

ज्ञानमेव वायं तत्कथंगाकृति

तत्वदृशा+२

ववास्वात्मनाऽऽतिवादिकोदेहः अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चित्स्वरूपंयेयस्यतथाविधंब्रह्मैवएतत् अंगविभागवत्स्फुरतिनान्यदित्यर्थः ४४ एवमारोपक्रमंप्रपंचस्यअपवादंदर्शयति एवमादीति संपन्नमसदृष्टांतेनकिंचनसंपन्नं तत्तुर्यएकंरूपंविदानचविदाभासः ४५ जलपीठस्यजलाधारस्यसमुद्रस्येतियावत् कथंचिदविज्ञातेनचाह संविदिति यनाहंरूपज्ञानसंविदेवनिःसंवेदने एकात्मकेसंविदृश्यकृत्तनत्वचेतने गोपमकं शून्यमिवउभयथापिनजीवतीत्यर्थः

दित्यस्वव्याख्यापरिज्ञानादिति ४६

४५ किंचेदंज्ञानंसद्धास्तवंस्याद्ज्ञानंवानोभयथापीत्याह संवेदना

८

अथयदिकश्चिद्ब्रूयात्त्वत्तश्चित्तमात्रस्वभावमपिपूर्वन्तद्दृस्थूलवद्दृश्याअग्रेऽग्रेइतिसंकल्पान्तरात्तनेरेवरूपंप्राप्तंविंदते।
इतितर्हिसंकल्पकल्पितस्यमिथ्यात्वात्तस्याणोःपरमसूक्ष्मस्यात्यन्तंतन्मात्रस्वभावेनसतोप्रथमकल्पितेदेहकेतत्।
स्थदेहेएवचिराभ्यासात्स्थूलतांप्रपद्यति ४७ स्थूलदेहस्यबंधाचसर्वमानतंकोशाचतत्प्रत्यंबाह्यविषयजातंचस्थूल
त्वमापन्नंतद्धस्यैवसंकल्पनयाप्रपद्यति बाह्यदृश्यादिदर्शनेचतत्संबद्धरादिलक्षणानितन्मात्ररंध्राणियथावि।

स्था

अथैतद्दिदितेस्वान्तःसंकल्पादेशतोऽस्वतः तन्मात्रसत्तोनस्याणोरेतोपपद्यतिदेहके ४७ सर्वस्थूलत्वमापन्नं
तदेवाशुप्रपद्यति तस्यतन्मात्ररंध्राणियथादेशंप्रपद्यति ४८ ततःपुरुषरूपैकभावनान्नृरूपाकृति
काकतालीयवद्दृष्टान्तस्पष्टस्पष्टमभवत्पलं ४९ जीवदेतदवस्थांकेस्थितंप्रपद्यतिदेहकं असत्तमेवगंधर्वपु
रस्वप्नवरंयथा ५० श्रीवसिष्ठउवाच गंधर्वनगराकारमपिस्वप्नवरोपमं जगद्दुःखायदुःखस्यकारणंयुक्तिः
पीत्वये ५१ ईश्वरउवाच वासनावशतोदुःखंविद्यमानेचसाभवेत् अविद्यमानेचजगत्यत्रगतःस्वा।
शुभेभगवन् ५२ अतःकिंवास्यतेकेनकस्यवावासनाकुतः कथंस्वप्नरेणोनागमृगान्तस्यांभपीयते ५३ ॥

षयव्यवस्थितानिप्रपद्यति ४८ ततोहस्तपादाद्यवयवसंघाते अंतराकोशेषु ५९ पुरुपाकारैकभावनान्नरू
षाकारैकभावनान्नृरूपाकृतिंप्रपद्यतितेनचकाकस्याग्यवद्वादृश्यमानात्स्पष्टस्पष्टंचभवति ४९ ५० मिथ्येति
ज्ञातमपिजगद्दुःखंजनयत्येव अतोदुःखविचिकित्सामिथ्यात्वज्ञानाद्वैवव्याप्येतिमन्यमानोवसिष्ठःपृच्छतिगंधर्वेति
वासनात्त्वयपर्यंतदृढतरमिथ्यात्वनिश्चयपक्षेदुःखनिवृत्त्युपायोनापाततइत्याशयेनोत्तरमाहवासनेति ५२ अत्यन्ता

न्याद् अतइति ५३ ॥

५९ सत्वदृढनिश्चयेआश्रयविषयाद्यभावादेववासनानुदयसिद्धेः

1127

1128

श्री.
वा. नि.
स. टी.
१२२

दृश्यादिसंविदि नेतरा न्यविद्यमाने सति यदा स्यात्तत्तदेवावशिष्यते ५४ ५५ सर्वेष्वाकारादिकः प्रसरः प्रतिभासिको वायत्र कोपि यस्य शेषोऽदसदृशस्तत्र शून्यता निःसंविलीनः ५६ ५७ ५८ कलेनोपदेशपटलन्नाह जीवस्येति तत्तात्मत्ता विवेकिने ममार्थकारिविशेषत्वान्न यदिश्राति तत्र ममाथिकारत्वात् इदमेवद्रुततरं प्रतिप्राय्यैतत्क्रमपेक्षिते अ स्रहेदाद्यभिमानिर्नदमज्जयं कालेयः श्रेयः प्रशान्तिरुपदिश्यतीति कलनकवद्वर्णोस्वस्थ सदृहपुरुषाय ददातीति सा।

+शान्तिनं+२

संदृश्यादिसंविदि मनो मननादिके च अविद्यमाने जगति यच्छेषं परिदृश्यते ५४ यत्र नो वासना नैव वा।
एकानेकवचास्त्यक्ता केवलं केवलीभावः संशान्तकलनभ्रमः ५५ यस्य सत्योऽप्यसत्यो वा शून्यवद्दीयते कः
विलीनकलनस्यैकेवल्यात्किमन्यदवशिष्यते ५६ शून्यपदवद्दिवेतालस्वेष्यमिति वासना उदितेयं जगद्भ्रान्त्या
नकानेशान्तिवर्त्तना ५७ अहंतायां जगति च मूढात्मानुसंसारिलेचयः साध्यं तथैव यदनुत्तमेनेनोपदेशपटलम्
वित्ति ५८ जीवे विवेकिनो मेदापरिद्रो निर्ने तानो बालस्य द्रुक्रममयसमुमार्येन्मनो अहंप्रशान्तिविलयः क
नकावदातोसत्स्वमहत्स्वपुरुषायसत्ताददाति ५९ इति श्रीमोक्षोपाये जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनमेकचत्वारिं
शः ४१ वसिष्ठः ततः स जीवो भगवन्नूनं वानेह संभ्रमं आदिसर्गेण भः संस्थः कामवस्थामुपैति हि १

पिस्तावेपवेति यावत् इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ समष्टिव्यष्टिसंसार
स्थितिरीत्यादि सर्वैकात्म्ये वेस्तुपदिश्य पाञ्चभौतिकः स्वनिलयं ययौ जीवे देहन्दवस्थाके स्थितेऽपश्यति देहक मिश्रितेनेयो। १२२
ध्यारोप उक्त लक्षेषां जिज्ञासुर्वसिष्ठः इत्युक्तिनतदृति आदिसर्गे कल्पाद्यध्यासक्रमे उक्तानुवादः सर्वाङ्गसंख्यानार्थः

+ट्ठकते+४

1129

सचजीवः स्वमनसो यथा स्वस्थानस्वमनाडीषु विस्वमनसंभ्रमोंऽरूपश्वानि सद्रूपमस्वमहद्व्योम चिदाकाशोपि पद्रूपनीत्यर्थः २३
क्रमेवदृष्टान्तापर्ये विहूोगोनि सर्वे गगनादितिनाशोकिदृष्टान्तः संदेशोपि सर्वे व्याप्तिकत्वात् सनादि इति भावः कार्यब्रह्मांडं यथा।
कोनिनत्याप्यथापि संदेशोपि सिद्धमित्यर्थः सएवाद्विसर्गोसमस्तुमाधिकेवाद्विः एवनामोंत्यः स्वात्मनिवासस्वलक्षुनाम।
मेदमपि कथयन्नीत्याह सनातन इति ४ नमेनैवपातिकवान्मस्तनासमस्तकस्येषुसदाशिवादिमूर्तिप्रथमेनेनतरकल्पक

मदेत्यश्नीयते ५ ॥

ईश्वरः परस्मात्परमेश्वरोऽग्निसूर्योकसमोवपुः जीवः पक्षान्तिसंपन्नेः सचस्वमनसो यथा १ सर्वगत्वाच्छिवस्य
कार्यं स्वमनसोपि हि यथा कर्मोत्पत्ता तथा जीवो व्यापि स्वदेहके २ सनातनोदमव्यक्तः पुमानित्यभिधानतः
करोत्यात्मनि तेनासु प्रथमः कथितः पुमान् ४ एवं स सर्गं कस्मिंश्चित्प्रथमोथ सदाशिवः कस्मिंश्चिद्धरिस्त।
त्रिस्रुक्रोनाभ्युन्नत्वाच पितामहः ५ पितामहः सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपि चेतरः सचसंकल्पपुरुषः संकल्पान्न
निमानितः पुत्रः प्रथमसंकल्पस्तान्मनोमहान्निमानितः यद्यथा कल्प्यतेनाशु तत्तथानुभवत्यले १ तत्तत्सह
पद्मविलेपनंचेनालकोपमा भ्रमदस्मान्तहरूपमित्याहलजताद्वतिः ८ हृत्सादिपुरुषस्तेवस्वयं संपद्यते हि

यः सनिमेषंप्रतिभासम

त्वेनियतमित्याह एवमिति ५ आकाशात्प्रभवोब्रह्मेति सर्वेषां मायया लोकेनाभ्युत्थानिति यमः पिता पितामहस्तनासो
त्याद्याशयेनाह पितामह इति ६ ततो रुद्रो भैरव विनायकादिः तेषामपि तत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिभ्यो ब्रह्मा।
सुक्रवदेतत्तत्प्रसिद्धेः सरुद्रः सदाशिवादिः पुरुषः संकल्पमयः सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतस्तत्कमायिक
संकल्परूपः ६ प्रथमसंकल्प एव सर्वस्य भूतसर्गेहेतुः पुरुषः स नूतनकालसमभिव्यक्तिमनोरूपमास्थितो हिरण्यग
र्भादिरूपः सन्नयत भुवनप्रजासर्गादि यथा कल्पयति तत्तथाभवदित्यात्ममनुभवतीत्यर्थः, ततरस्याप्रमरूपेम

स्वरूपपर्यालोचनमात्रेणव्योमचिदाकाशमात्रंसमुदेति अथस्वरूपविस्मर
लोनिमेषमात्रेणैव अनंतमपारं च संसारं प्रतिनीयते ८ ॥ शुभम्भवतुतराम्:

महत्स्यानसद्रूपं सत्यमिव भाति ८ ॥ एवमुक्तरीत्या
यः आदिपुरुषः स्वसत्स्वरूपात्स्वपदे सन्निमेषंप्रतिनिमेषंलक्षकालेपि

कल्पः कल्पनासमर्थः प्रतिभासस्यविपर्यासः यथावत्प्रवर्तमानन्यायेन १ योस्मिन्सर्वोच्छिद्रायाकाशोपि ॥ नेचस
गंभेदाः यावंतो जीवानां तत्तत्कालेन तत्प्रयोगाचवासनोदयात्सर्वानियोद्दर्शनादिव्यवहारासंभवादिनः अन्येषांत
कृत्यारहस्यं देवापात्वानस्माथसाऽविस्तारादृश्यंतदृत्तिप्रदर्शनेन कस्यचित्तद्रूपाभावे प्रथिष्ठानेयेन सर्वेषां नित्या
परोक्षत्वेनैवस्याद इत्येवेति २ नश्रुत्वैकमात्रलक्षोऽद्वितीयतः सर्वोत्पन्नास्सर्गाः स्वात्मनास्थितेन संभाव्यमानाः संतएवस
र्गाः प्रभवंतिनतत्तेषोविपर्याद्वभावेपरमेव्योम्नि नज्ञानेर्ण्यायोऽनुरूपत्रसेवपर्यवसानादित्यर्थः ३ नचसर्गा
त्रत्तनोनिरपेक्षाः स्वसत्तयावा देशकालसंबंधरूपसत्तयावासंतुत

निमेषएवकल्पोयोयेनदृष्टोकल्पसंचयो प्रतिभासविपर्यासमात्रेणानुभवत्यले १ यामाणोपमाणोर्वा।
स्मिन्वाणिवृतात्र सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावाभवंतिते २ इत्थमेकेविदन्त्यन्यमाथर्म्यहासनागते
मिथःकेचिन्नदृश्यन्तेदृष्टेनाध्यसतात्मना ३ सर्गाःसर्गेणसर्वेत्रसंभवंतिस्वतोपिवै भवंतिपरमेव्योम्नि।
व्योमरूपाहतिस्वयं ४ स्वयं च सदसद्रूपास्तीर्येनेत्वप्रपीलवत् सर्गानेदेशाद्याकेलानानचकालानवर्तेता
नचैतेसदसद्रूपानकल्पनैवतत्त्वतः नचेदंजायतेकिंचिन्नचकिंचनपश्यति ५

सेनर्ह्यद स्वयं चेति सदसद्रूपानेकत्वनियतस्वभावाः एवं देशकालस्वरूपैः श्री [illegible]
केशानः नयोरपिसर्गानर्गत्वात्सर्गसापेक्षरूपत्वेन समाधीनकल्पनमात्रेत्यर्थः तर्हि सर्गस्वियपेवयावत्प्रलयंस।
त्वरूपाः संतन्नत्राह नचैते इति सर्गासत्सदेषोः पर्यायत्वापत्तेः नाशानाशयत्वे नो भावो विद्यते सत इति भगवद्गीतोक्तादिति
भावः तर्हि सर्गास्वसंप्रत्ययस्त्वमेवास्त्वितत्राह नकल्पनिति प्रसन्नः सद्धाधामाधिष्ठानत्वासंभवादितिभावः तर्हिवैनाशि।
कमतवज्जन्यत्वरूपमेवसत्त्वधारयानुगतमस्त्वितत्राहनापीति तादृग्रूपस्य सत्त्वस्य प्रतीतिकालपर्यंतमनवस्थितेरत्यंता
प्रतीतस्य सत्त्वे अलीकस्यापिनदापत्तेरितिभावः एतेन आद्यायां तस्य तत्ताम संबंधरूपत्वेनाजन्मना नाशावपि सर्गस्य निरस्ताविल्याणपाये

नाह नचेदमिति ।५।

तर्हि सर्गएव तस्य कालादिसंबंधरूपमन्यादृशं वा सत्वं कथोन्नत

त्राहनचान्तेनेति सर्गाणामितिविपरिणामेत्यनुषंगः ५४+टी+२

1131

वा+२

एवं वासनानिःशेषत्वपवर्गरूपाणां स्वरूपावेशेनाह आत्मनैः स्वात्मभूमिः सर्वमिति १६ कथं तर्हि देशकालाद्याक्रान्तताप्रत्ययस्तत्रा-
ह यथेत्यादिना॥ यथा तु स्वैः स्थितेन संकल्पमेकक्षणाक्रान्तमे यथापि संकल्पकाले आक्रान्तमिव प्रतिभासते तद्वदिति।
देशेनान्वयः १७ अतएव संकल्पात्मकत्वाविशेषात् स्वकोटिस्थावरादिजन्मस्वेव चिन्मयत्वमाह संपद्यत इति सर्वकारक
दि

सर्वं संकल्परूपेण विचित्रमनुभूयते॥ इति॥ स्वप्नपत्तननिर्माणप्रायेणानेन वज्जगत् १६ न देशकालक्रमणं
करोति च मनागपि॥ यथा संकल्पशैलेन देशकालाद्यनेनकं १७ आक्रान्तमपिनाक्रान्तं तथैव जगतां
सता॥ अर्थेनाक्रान्तमाक्रान्तमिव संकल्पसैकता १८ यथौ स्वैर्देशकालादि तथैव जगतां सता॥ संपद्यते।
यथा योऽसौ पुरुषः सर्वकारकः १९ अनेनैव क्रमेणोरुकोटिः संपद्यते स्वताम्॥ तस्त्वेषामेवमेवेह जानते यो-
हि चक्रविधाः २० रुद्राद्याः पुरुषा एते तावत्संपद्यते स्वतां प्रति॥ परमाणूपमाः संति यत्रैके विदणूपमाः २१ प-
प्रपञ्चक्रमलेशांशाः संति वा संति सर्गके॥ अस्याः संसारमायाया एवंभूतार्थसंभवनात् भेदोपशांतावभ्यासाद्व-
स्तुपगतः शिवः॥ निमेषज्ञानभागार्द्धमात्रमेव परा चितिः २२

पैहिकामुष्मिकसर्वक्रियासमर्थः १९ तस्य चैषां स्थावराणां योनिरपि संपद्यते एवमेव अण्डजादिचतुर्विधजान-
यः संपद्यन्त इत्यर्थः २० तेषां प्रतिमायाधिष्ठातः संकल्पतोऽपवासना सोत्यान्तरमाणूपमाः रंध्रहिकासेत्रमरेण-
पमाः सर्गाः सांप्रतं संति २१ वर्तमानसर्गवदेवातीतानागतानामपि क्रमो बोध्य इत्याह प्रपञ्चेति तेषां रुद्रा-
म+ दीनां तानाकथं तर्हि सर्गोपरसत्त्वाह अस्या इति एवंभूतपरमार्थतत्त्वस्य भावनात् सा तात्कारात् २२ तेषां लेश-

नि॰ प्र॰ ५३

सत्रासविदातसानीवर्दिर्वकल्पकोटिविस्तरानाषोटयस्स

1132

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
१२४

लक्षितामखण्डतां विना: तद्रूपप्रतिपत्तिस्तस्यैवेत्याह देवेति तत्त्वमसिविवेकेन तद्रूपत्वेनानुभूयत इति तद्रूपा २४ अभिमान।
हृत्यायथायथास्मर्तौः सौहिताकुत्तितथाविदात्मविद्यानन्तस्वः परिच्छेदाधिकस्य प्रत्यक्षात्मनः स्वइत्यावेत्याह
अस्मिन्निति २५ संगात्मेऽस्मसैद्दिंदेशकालकृतैर्थ्यैः परिच्छेदैः परमार्थतः प्रकाशतः प्रतिमाधेनाश्रुणतात्स्वइत्यावात्म।
नइति शेषः परमाणतेनेत्याहेत यद्यैं जनाशिदो पाधिमात्रप्रत्ययेन जीवत्वमात्मना मसतोऽभूतत्वन्मात्रमाहितदे
त्त्वा

तद्रूपतश्चाहमुहिताभेदोदेहत्वस्थितिः" साक्षिरूपाशिरोऽर्थे प्रोह्यवत्तिसान्मनिश्चिता २४ तदेनाद्यव
भासान्तवक्षाहेन सोऽयं" अस्मिन्नोर्हिंगानेसैंमदादियोनन्नेनव २५ संगानामस्यदिदेशकालाद्यप
माणता" जीवत्वमात्मनो भूत्वा मात्रबलनाक्रमात् २६ भवत्यात्मनः जीवो हि कीटदेवासुरादिकं" यस्मि
न्निर्मितेनेनेहदेहेऽपि वा निष्ठति २७ सदसद्रूपेणैतद्विश्वं विश्वो विश्वककर्मणि" नतह्येनैनिकटेनोधेना
योनतेनेमे २८ नद्वैधेयोनतेनध्यानमेनमात्मतत्त्वमथापि" अनुभवकल्पनामूर्ते स्वमातामवतिनसर्वविक
लु ल्पनेश्वमन्त फलंदेहविभवाप्रमाणमालासिधनमधपातिनवाणिणीववह्निः २९

हेन्द्रियादिबलनाक्रमात् हे।
अनात्मनो जीवकल्पनावान् कीटदेवासुरादिकं भवतीति पदेशात्त्वयः २६ अतएव तदुक्तं स्वात्मविविधमसद्रूपत्वेनेति
प्रतीत्याह यस्मिन्निति २७ विवेकेनानन्तस्वदिककालादिपरिच्छेदनिर्भङ्क्रमेवेत्याह तत इति तेनदीयते मेघमदीये
चन २८ मध्यमंसदसत्त्वतानतात्त्विकमनिर्वचनीयं अतएव स्वानुभवमात्रमेव तत्त्वमानंनन्त लौकिकमानमानादि
स्तु= नत्रक्रमकरस्मादनुभवेति एवमद्वैविकल्पेनेश्वस्तुअस्यस्वानुभवरूपा कल्पनास्वप्रकाशात्वेनस्वयंकृते विनेष्टन्यःमा
त्राअनुभवितानभवतियानलौकिकीफलस्वरूपावेद्यावहारविभवाः यस्माः प्रकाशानन्याविद्या प्रमाणमालासावाकि।

णीव वह्निरिव न तत्र स्थितिर्नोपयाति तत्र त्रिपुटीमात्रस्य बाधादित्यर्थः २९

१२४

1133

उपदेशार्थीनतापरिशेषं दर्शयन्श्रीरामः स्वोपादिष्टार्थमाविर्भावापि वसिष्ठमनुभाष्योपदेशानन्तरमेवं हन्योनस्याविस्याहय
थेति १. तन्नाम्युज्ज्वले २. सर्वमेवभ्राम लेनाभ्यासस्य श्रीगुरोः शिष्यस्यानुस्मृतिसर्वकमेवतनउपदिष्टंनिन्यापरोक्षदेव
वेनेनवपापरिक्षतयात्रशुद्धादिश्यतिव्रयात्राविथामयानलोकेवैलोमौहेसंमनस्यानेनउदेवार्चनेनजिह्वासिनेवेत्यर्थ
इतिश्रीवा. नि. पू. द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ श्रीवसिष्ठउवाच इदमुक्त्वा सर्वैतारुणारामः स्वान्मपितावार्चने प्रबुद्धं तृनतहत्त्वं।
सेननमतिदृष्टमववीरायतद्दृष्टेः सुपरोपिरिहितेनतदर्शनयत्रवसिष्ठेस्वान्मपितावार्चनेश्रीरामसमक्षडातिशयसिद्धयेप्रणाम।

यथाहृष्टेनन्ते मोक्षं नयिकल्याणमस्तु ते दिशो प्रयातो मिमनामाकोतिहृष्टपार्वतीं १. वसिष्ठउवाच इदमु-
क्तानीलकंठेमौनस्थ पुष्पाणसैनापि तन्नारुपारिवारिणा समस्तककोटरे ॥३॥ तस्मिन्नाते त्रिभुवनाधिपताव-
मेघास्थितवात्तानदृतं संस्तृतिसर्वदेव गोहननवपतिविवर्त्ययामयायःदेवार्चनेशामयवनैवजिह्वासितेत-
त ११ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वभागसमाप्तिमिधानंनाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ श्रीव-
पतदुक्तं परंतेन स्वयमेवच वेद्म्यहं रामवत्समपि ज्ञातोदंसमकर्वस्थितं १ यत्रालोकमलोकेन किला-
लोके विलोकते तस्यां संसारमायायां किं सत्यं किमसन्मयं २ यथायेन विकल्पेन यथाहि कल्पेन कथ्यते

तापत्रभूयते १॥

नथातेनात्मकल्पनेनगा

+ मह्लेन

स्यपञ्चपितनदेवपुनरुपदिशतिपतदित्यादिना परं सर्वोन्नूहं इदं जगत्तत्वं १ यत्रमायायामलोके भ्रमेऽलोकापा
यिप्रदितलाद्दलीकेन जीवेन अलीकमसद्देव जगदहिलोकाते २ तत्रक विकल्पितेन राजादेर्वा तेनत्थानुभवो दृष्टो
तदृत्याह यथेति विविधं कल्पयतीति विकल्पेन येन कविना यस्मिन्नराजादौ सर्वादि विविधभावकल्पने यथाहि कल्पते
नकाव्यरचनया यथा यथा कल्पते तथा तथा शुक्ताख्यात्मानं कल्पयतीत्याह कल्पनाराजादिलेन तस्मिन्नराताभेद।

लाभालाभदर्शनबहुविनलाभमानादिकेचककवेः स्यादितिभावः १

ताकस्यहतनावाप्य तत्रभूयते कथमनयाकाव्यायोज्ञभवचमा।

विविधकल्पनाबाहुल्यानस्यात्मनः स्वभावएवेत्याशयेनाहस्तेनोऽनंतरणाद्द्यथेति ४ एवं स्वाभाविकस्यैव विकल्पाख्या
शेषितस्यात्वेनत्वंदित्तं तेनसाग्रस्तंबपर्यंतं जगदेवैतस्यविलाइनं तत्त्वमाह तन्नस्यति ५ ६ हृद्भूमिकालेच्छुक्तिज्ञेनदापिस्त
त्वमहं ममत्वाद्युपनर्कोविरद्वेऽदिशेमिस्तुतिप्रश्नेन धर्मेदिधानंनैवं विद्याद्वैतं विधुवयप्रकारेण सद्भावादितिभावः १ तसैत

यथाऽहं केवलं पश्यामि यथास्वे देहोनमहवति यथानुभविस्य सूक्ष्मत्वं तथाऽश्चर्यं न ममात्मनि ४ ततः प्रभृति नैनैव।
क्रमेणानेन मात्मनः श्रुतस्थानवदनरूपः ऊर्ध्वं मद्भवति स्थितः ५ अस्मिन्नावो विधानेन मयि येन तावद्वासतः
ग्राविस्थानातिवासनैव यद्यपि दाराश्रपि ६ यथा प्राप्तः किं यथा रज्जुरभेदात्मनोर्द्वयेन शुक्तिज्ञ मध्यशुक्ति
नवदाविदद्धर्निंशा ७ ग्राह्यग्राहकसंबंधे समानेव देवेऽहिनो योगिनः सावधानत्वं यत्नेद्वाद्वयेन मात्मनः
हस्तानयारस्तुपवेशोऽन्यत्वे नेनस्य समस्तविभुत्वानोत्पत्तिहृतास्मि भविष्यत्ये ८ दुःखमहं तिनेशामेधन
बंधुवियोगाज्ज एतोऽहं हि मनवहुप्मविचार्य ऊहृत्संचन ९ समदुःखेन मालनेयेधनबंधुसुहृदयत्नये एवं प्रायप
वमर्वानित्यंत्ममासारद्दूयः ११ नानाश्चर्यमिदं विश्वं विचार्य विषयाताता भ्रमार्थिनो यथायोनि यथायोनि यथाप
हिमवंतिच एतेभवप्रवर्तनैतेभ्रमाणिचधनानिच एतमेवावदीयन्तेनिमित्तेनवविचारितः १२ नतास्तवनंता
मात्रंनिश्चलात्मनजगत्क्रियाः १३ त्विश्चयस्तांकिंचित्किंमुधापरिनयासे १४

नाममपिताहं शशिवार्धेनेसदेवात्मीति कमलवनेभ्यो विशेषसंवादद्याहेति भावधानत्वे विशेषइत्यर्थः ८ सर्वस्मा
वधानताग्राह्यमात्मानापवेनिर्दहीयतत्वेनेहफलवाद्दूरमतीतेनेनमक्षं प्रवर्तयतिरस्त्वेति ९ त्यक्तस्याग्रस्य
नन्तस्यादेविचारार्थेदेहविस्मादुःखेरति १० सर्वदुःखेहृदयविषादोपवंशाद्यार्ह्यानमवाप्य ११ प्रथममायां

श्री. अ. गी. मू. टी. २६

मर्त्यक्ष्यः ४ दृष्टिमर्जित्ताः जगत्क्रियासांतास्त्वेतान्मन्यंतेनिर्किंचित्व ५

७४०

निर्गतोऽसि क्वचमन्ताऽनोनादहंपुरस्रष्टवैत ७ अहोविधीतो

१२५

1134

यदितज्जगन्नसत्कंतानेच्छसि तत्श्रोत्रेवजगतिहितिरूपणयाह द्वेनेति नवबं प्रादिवियोगे स्तावयववपरिवर्तनइवना।
हर्षशोकमयश्च सिद्धिर्वित्याह त्वमिति १४ १५ इतिउक्तरीत्यातिरेयजगत्ब्रह्मचोचचे उक्तार्थनस्यपरमकाष्ठायांराम

त्वमिदंद्वित्वजगद्रूपंविद्यायविलसनाकृतिः निमेषयवकात्ह्मोकः क्रमोहर्षशोकयोः १४ तानविन्मात्रद्रू
पात्मिन्नेमिद्रमिदंजगत् यतस्तत्वकथं उ वेदेयादेयकल्पना १५ इतिविद्धक्षचावल्यविन्मयेनगादेवे
यो नरंगमालेचोथोकः क्रमोहर्षशोकयोः १७ विदेवनानात्मेनस्ववृत्तमीमागतः स्थिति प्रथमप्रभृतिराम
त्वनेयोवस्वात्मकोभव १८ समः समसमाभासेभाहृदउदारधीः निःशल्यावीरमोनिम्रपरिसरीइवार्णवः
पतन्नैवकाननवानस्वैस्थिरस्वपरिपूर्णधीः यदीच्छसीतरस्वहुत्तमदृढराबुनंदन २० यस्त्वंप्रथमकल्पेनदय
परिबोदय श्रीरामउवाच इदानींसंशयोब्रह्मन्निवृत्तोविज्ञोयनः २१ तोनेस्तानव्यपाविलेनातातदमिरह्म।
विमा" नममनेनिमलेहितेनचेत्यनचकल्पने २२ इदंममाभूदस्तानेप्रणांनमधुनाननत" कस्यकथ्रात्मना
लीतितदस्तानवशेनया २३ श्रीनिरामौदितैनोस्मानिवृत्तानात्प्रसादतः" नजायतेनम्रियतेनचैवात्मकेल
कितः २४ सर्वंचावलिदंब्रह्मसमयस्त्रिदितोस्त्वलं" प्रशमःसंशयेमस्त्वंवाकितेभाश्रमर्वतः २५ ॥

स्थापयतिविदेकतानताशिमिति १९ त्वयंसमःसर्वेविषम्यनिर्वेदःसमेनब्रह्मणासमाःपेक्षस्थापन्नाजगदाभासायस्य
प्रथमेकल्पेविचारात्मकैवराघवप्रकरणोनयायम्भूहृदयेप्रश्नाःहातास्तेजञायकिंविदवशिष्टंचेदस्तिनर्हितंमयिविद्योदयप्र
क २१ मलमत्तानेहितंजीवब्रह्मभेदःकल्पनेयेननकल्पनेमनः २२ २४ २५ ब्रह्मैवब्रह्मसमयविवनोंवावोकितेभाश्रुति

१९ २०

लसवं+

नष्टप्रायं वे श्रोत्प्रय प्रवर्तां प्रमत्तस्त्रीद्विलेनस्वान्तर्धैविवर्मिव शुद्धं मनस्त्वं सानुधैः प्राप्ते भ्यः उपगाने भ्यः प्रिष्ठेभ्यः श्रोक्के ष्वम
मवैषामाचराणां साधेनानान्गुणदे षोगुनितांकालो २६ निरत्नमेशश्रा प्राग्सुत्वपदस्त्रभेदं इतिभेदः २८ मध्यमस्वपे ह्वे २७
तैरवेनरक विशेषं वापिनद्दैषि २५ कामसाः पदमा मसेतानि भस्म्रवीरीयं निर्विदिमानिर्विनाषिमानीतिमावतद्विजगति
येनतयाविधस्यदो ३३ साणास्यवत्नुत्तिः प्रवर्त्तोस्या मिविं वच्याञ्चिर्यं सोऽभेद्वितिक छेननग्रथवाकाणमः प्रस्तवैर्यपाः

शुद्धे मनिनिर्मलं वेनलप्रायं प्रश्नमाद्विव" सर्वावारोपदेशेषु श्राप्त्रा श्रोक्के ष्वसाधुभिः २९ निराकांतो स्थितो स्यनः
तमेहः कनकोपिव" ननदस्यालिपक्षेपानन्नदस्ति यदीप्सितं २ ननदस्ति यदाशेषं देये मन्धवचाचरे" इदं हि।
यष्मभ्यादेयमिदं मदिदमप्यतत् २८ इतिविनाभ्रकः श्रांतो निगुणतापरामे मन्ये" नस्वर्गेमपि वांछामि देषिम।
वापिनतेषं च २५ आत्मस्येवहितिनिष्ठाम्भि मंदराद्विविवाभ्रकः" कामसाः कीर्णत्रिजगत्तीरसागरसंस्मृतिः ३०
विश्रांतश्रिवसंभ्रांतो निश्रमामाम संसदेव" ग्रवलिदां सिदं वनलपवेपत्तिकलनास्यसे ३१ इदितसङ्गसंदेहजा
लेनज्वलनाधिकं" इदमिम्पजगादिनिस्तानयेनमन्तोस्त्र ३२ सयत्तयानिकार्पण्यजरा नतलनहतस्यने" विविद्धा

ॐलकल्लोलजडाहृतिविवर्जिता
२३३

व+२

तोश्रस्लवैः कीर्णोनिर्मिन्नानिविजगंतिपयानथाविधामनुवेषात्तोश्रसागरसंस्मृतिच्चेवदादोपस्यतथाविधश्चिरसंभ्रां
तोरामनलत्वेणं मंदराचलः बोधामृतेनान्यत्राकृतार्थः सोप्रतेविश्रांतः उपरतभ्रमोहृत इतिपदेणान्वयः ३० इदंजगत
इत्ययथाहृष्टपकाशेव नान्यत्तत्व प्रतोतियेनमूर्देन स्तानेन स्पष्टदिज्ञसंदेहेन ज्वालेनज्वलितैं अधिकं संतापिनी
इदंवस्तूहतिकलनाग्रस्तनामसिदेश्रतोस्मात्स्मितिम ज्ञताथे स्वानुभवसे लादायपमेवनिपदेणान्वयः ३१ ३२ सुनारं
शम्वक्षकष्टषः यत्रयत्मिन्यनादिविषये कार्पण्ययानिजगतः सर्वथितननहस्तनत्वहस्मानन समग्ने स्वामिनिनिपोषः यतोवा

श्री. सि.
वा. टी.
पृ. २५

णोः स्मर इतिपदेणान्वयः ३२
नष्टइविद्यकारादिविविवर्जितात्तजडात्मवसागरात्तवन्यसादेनतो

येविविन्नाऽशानायादिलक्षणा अ ऊ लाः कल्लोलाः वहूर्मयोयस्मिंस्तथाविधा

१२६

२५ सर्वदोषेभ्यस्तानंदविषयेभ्योविनिर्गत्य सद्गुणात्तादृशीनां स्वरूपावलंबनात्पेक्षसमस्तदोषसमर्पदलिनः आयामंतराजेयेन।
तथाविधं सततपरमेश्वर्यं प्राप्ताः स्मः इत्यर्थः २६ तृतीयेन तः स्थितिर्निकेवलतां प्राप्तः स्वरूपं शं दर्शितमाश्रितेनेति सदीनसास्त्रमका।
परमेवदंसमस्तत्यैव यस्यां जगत्प्रतिश्रुतिसिद्धानितिलक्षणं तत्स्वरूपं सागरपदरदाकाशादीनि यानि प्रसन्नरूपाणिताम्यतिको
त्तमतिप्रसन्नरूपं परमं पदं मम स्फुरितं हृदः श्रेयः प्रतिदिनमनन्यत्वावस्वरूपमेवमनःस्थितमित्यर्थः २८ इति श्री॰ प्र॰ नि॰ पू॰ वि॰
चत्वारिंशः

तत्प्रसादेन भगवंस्तीर्णाः स्मो भवसागरात्॥ संपदामवधिं लीनो हृदः सौमान्तमग्रपदं २५ सर्वदोषप्रदीनाः
समुत्तीर्णाः स्मः परमेश्वर॥ यथावभेद्यामप्यर्देलिनातामत्रवंतजे २६ कृत्स्नासारसागरे समस्ता वीचिनामागतमनः
परिगलितविकल्पनारूपेण प्रगलितवाक्स्पदेन सास्वमवं चिज्जगतिं यदुक्तिप्रसन्नरूपं प्रकटितमेत
त्परमं पदं नाम २६ इति श्रीमोक्षोपाये विश्रांतिवर्णनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ४० श्रीवसिष्ठ उवाच के
वलेनेन्द्रियैः सार्द्धं वर्तमानार्थवर्तिना॥ अंगसंगेन यस्यास्ति यत्ना बोधिनं नन्दते १

इहयेगातयोपायावांक्वानाघादयः पुनः मनः तर्थेतागरुणात्वानदार्ढ्यं र्थं मोतिनाः॥ रामेणास्वस्य न तबोधविश्रांतोव
र्णितायां तथिनत्वरिपाकान्नाक प्रच्छुतिमाभूदितिसिलानितांतस्यणादार्ढ्याय संधिकोलपरपराभिवजीवन्मु।
लक्षणमृतोसात्मसाधुनपरं परामेवघ्नतिस्थापयिष्यन् श्रीवसिष्ठः प्रागुक्ते यथामानमप्यवहारेपभोगादिलक्षणेषि
वाच्चेनेपिसर्वोरंभादिदोषेणाप्रसेनाग्निरिवाहुनाहरतिन्यायेन प्रसर्वदादिहिंसापरानिष्टादिप्रसक्ते भोगस्यानर्थहेतुत्वाशंक्या
देवपुनर्जननाद्यनर्थहस्याप्योकावाय्यत्राद्वकेवलेनेनिकेवलेनरागादिरहितेनप्रतनपवबांगसंगेनकर्तृत्वाभिमान।

1137

ननु विषयाणां नष्टेन न कस्मिंश्चित्कालेऽपि शान्तिरस्त्येवमुकं प्राप्य इत्याशंक्याह यथेति प्राप्तिरहितानामतिरिक्तः सर्वो न वांछाका
लयो लेशतो हि देहेन सर्वथाभिमानाभावान्नियमकदृष्टिभावः ॥ अनयवार्विर्द्विषैर्यतिकामुखे प्रारंभोऽपि न युक्त इत्याह वांछे
ति वांछापदेन लाभालस्यते १ यदा वस्तुलाभकालः स्तोऽपि कोऽपि वांछानिरोधः सालचेद्वस्तु तदा प्राप्तं तिक वांछोद्वेदो
निवृत्तिप्रायानंदहेतुर्नियथा दागनेन यथा वांछापदे वानर्थ इत्याशयेनाह वांछाकाले इति निःस्पृहानंदः अनष्टिल

यथाप्राप्तिसंतोषवस्तु प्रथमेन रहस्येन यथा न स्वास्थ्यैकलामूर्धक्षितिकोनानुभूतवान् २ वांछाकाले यथा
वस्तु तु हृदयेनानंदानयथा तस्मात्तास्तु लेशमपि बालो वशानिनेनवः ३ वांछाकाले तु हृदये यत्नवांछैव
कारणं तु हि स्वतुष्टिपर्यंतानस्याहांकापरिस्पन्न ४ यदि तस्य दस्यास्तोसि कदाचित्कालपर्ययात् तद
देशावनाद्वयेन मंक्तवांन्यथा पुनः आत्मस्तानावस्थाप्यत्रासवित्रांतवानसि अहंभावमदाद्युपेन पुनः
पातमर्हसि ६ यत्तस्नानेन नमः स्वदेहे तद् नवसहसीतःस्थितेः पुनर्गर्भोत्तुकारानः पातालपतनं कृतः ७

एवंविधानंदमयीसौकिंचित्सिद्धिमावः ७

ष्टिविरोधिवांछैव पर्यंतो विवेके दोषस्तस्मात्तथाविधा ५ ननु सर्वानंदपदं प्राप्तो देहेनमैमदेहं पुनर्विषयवांछात्यागो
पदेशात्ते किमर्थं त्वनर्थाद्धृदय नीति पुनः कालांतरे व्यहंभावमंके मज्जनं माभूदिति तत्पदस्थितिदार्ढ्यार्थं पुनः
पुनरहंपदेशाहरत्यर्थः ५ ६ सत्यपि दार्ढ्ये पुनर्मज्जनेदिं नाशेनपतनेन शादयादिति यत्तस्माद्देहे तो गर्भो स्नानजाति
गानः पितृस्ते स्नानस्य पतनको निजन्मा अनर्थत्वपिगर्भोत्तुकारो देहभावस्तत्स्तोतानः पातालेदहीभूततानस्त्राव।

न

ग्रन्थेषामनपेक्षतायत्नावबोधे इत्यर्थः नन्वनन्यतामें न च्छिन्निमयास्मनादिलितोर्लेखितमेवेन्मापाये नाहद्द यपनइति
कालिकाश्रविया ८ नसंनन्नमसंसक्षेननीवनः स्वत्तेमोहदेवमध्येषिविवालोहः ९ नवनेनोरथमेगाद्विदाभावायाणा
शेकिंनसर्वेनोतिरतिमायानंदक्षणलन्ताआदित्यामपेननाहयांयायासिति ११ वेलानमननादिसाद्धांत १२ इदानीनि।

ते

इत्यनेनेत्स्वभावोयंममनाम्नयनामयः मनोहीनोविकल्पोसिज्ञानोसिइननकालिकः ८ स्वभावेमेस्थि
तोमामहस्याविदयनीवमे मामयपूर्णोविमपत्योममनानिर्मलानव ९ आत्मत्यात्तनिराणावममभावे।
यानुभावने अमनत्वमनोयानुनवासंबेनजीवनः १० योयोवस्तुरूपंयायात्तिस्यांतस्यामवस्थिते:
समामामानन्तरूपेणाव्रातहिंहिनविहृतं ११ असानाम्नानिवर्होषिदितानानात्मानवस्थामे रामत्वमात्म
नात्मानेबोधयसबलाद्वनः १२ यवनस्वदेवस्तस्वदेवयथागते अवासनत्वेनहिहि साम्यमाका
शकोमले १३ वासनावर्हितेरंनविंद्रियेनाहरनक्रियाः नविक्रियामवायोषिस्वत्वतोमयानेरपि १४ ज्ञाना
ज्ञानेनयासेयेत्रयमेकनयात्मनि यांनात्मानुभवामत्वेनभूयोमवभागसि १५ विनोन्मेषनिमेषाभ्यांसे
सारप्रलयोदयौ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषमनः कुरु १६ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ
तमभ्यासप्रयोगाभ्यामनुन्मेषंसदाहितंकुरु १७
वासनात्तस्य स्वात्मभवनाम्येलक्षणमाह यत्रेति वस्तुभोगास्त्वे
यथागतेप्रारब्धोपनीतेदुःखमपि १३ स्वववत्आकाशवत् १४ अभूर्वदुःखादिभिःविपुद्वैकीकारेणान्नन्तयाग्र
नभवतेनतस्य प्रतिकूलताणामनीतिभावः १५ दुःखादौप्रतिकूलविकल्पेनेमनःकृतमितितदेववाशुहेडो

क्षुत्कृत्या निरोद्धव्यमित्याशयेनाह चित्तेति ५९

श्री.
या.वा.
सू.टी.
१२८

अज्ञानमेव यथाह्रतिद्दायानर्थे निद्रान्मोपि मिनिद्दे वत्तानवद्धे नर्निद्रे प्राणियर्थमित्याह मोऽयंति १८ चित्रोन्मेषनिमेषाभ्यां
दृतियउक्तं मनःस्पंदेनेन स्फुरत्यस्मिन्विश्वे स्थालितिनाय्यथा वस्मात्का यो वानस्य अनुक्रमेणभेदांत्स्पंदाद्धमलिन वलनादिस्वभाव
वेदनेस्पंदेनतथा चित्स्पंदलक्षणात्स्पंदादेवस्पनयादृश्यस्य वक्षणत्वात्स्थितमित्यर्थः १९ उक्तमर्थमन्वयव्यतिरेकाे।
दर्शयतिदृश्येतिद्वाभ्यांनानाकिंद्रुमविस्तु भेदालोकऊर्ध्वमेवमस्मात्चित्रवर्णोर्थोरिव २० भवतीतिमवजगतनदा।

मोऽयं सोन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ तद्विलीनं जगद्विद्धि लब्धं ह्येतद्यथार्थं तदयमेः १८ यथा वातरजः
मरुत्स्पंदात्स्वभाववेदनं तथाचितिस्पंदनया स्पंदादिदं स्वपस्थितं १९ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदेनेयं जगद्भ्रा
तिः स्फुरत्यालोकऊर्ध्वादिसमा जातवर्णोर्थोरिव २० दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदभावेन जायते वेदनासवदाभा
सा चित्रं तु मासिवाशये २१ चित्तस्पंदोऽस्थितामायानदभावे विलीयते पयःस्पंदस्थितावीचि स्तदभावे
विनश्यति २२ त्यागेन वासनानां प्राणस्पंदनिरोधनात् चित्तेनिस्पंदतां यातेऽनःस्पंदसंभवः २३
अस्मिन्विस्पंदमात्रेण याति चित्तमचित्तता प्राणानां वा निरोधेन तदेव परमं पदं २४ दृश्यदर्शनसंबंधे यत्स्व
रूपपरमार्थिकं तदेवैकांतसंवित्याब्रह्मेद् दृश्यमनःस्तवः २५

भासायथा चित्रलिखितपुंसामाशयेद्व दिव भा
भावेनैवजायतेतद्वत् २१ २२ स्पंदस्यकोदस्यच्युतिरूपस्य २२ स्थैर्यं चमाह २४ बाधाद्वाइतिमध्यमा पाय मनक्ते वि
दृणातिदृश्येति विषयेंद्रियसंबंधे यत्स्वात्वप्रसिद्धतत्त्वपरमार्थतोब्रह्मस्वरूपमेवप्रतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा
मुपजीवंतीतिश्रुतेः अनंतस्यांतःपरमावधिर्मातृवानंदसारभ्योन्तरेणानपूर्णानंदत्वे गागम्भावात् स्थितेः यतो वाचो निव
र्तंते अप्राप्यमनसासहआनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकदाचनेति तदेकान्तब्रह्मस्वरूपलीनतत्संवित्तिरूपयाब्रह्म।

दृष्टामनःस्तयःसिद्धतीयर्थः २५ ॥

१२८

1140

1141

तत्त्वं चित्तस्य तत्त्वे न च कर्मादिदोषो न संभवति यत्र चित्तमेव नास्ति कामादिकं तत्र न संभवतीत्यर्थः हिमं मिहिरकरजालेन।
स्पष्टार्थः २६ न वाच्यं वस्तु सम्यक् स्वानुभवैकगम्यमित्यर्थः २७ चित्तस्याज्ञानात् यन्मोहो दुर्बोधाद्भ्रान्तिवशादेव चित्तवे
दिता चित्तसद्भावप्रतीतिर्बोधेन तत्त्वप्रतीतिर्नैपुण्यतो लियते चित्तनाशाद्वृत्तिभावः बालकल्पितवेतालवत्तेन दुर्बोधेन २८

यत्र नाभ्युदितं चित्तं तत्र तत्त्वमकृत्रिमं न षड्वर्गादिसंभवति मेघो हिमगृहं यथा २६ चित्तोपशममज्ञस्फारेण।
वाच्यं वचसा स्वं हृत्याति धारयन्ति मेधो नो वेत्ति न चमत्कृते २७ बोधोदयवति चित्तं नो दुर्बोधाच्चित्तवेदिता
बालवेतालवत्तेन मोहश्चोद्येन तां गता २८ विद्यमानमपि स्वेन चित्तं बोधाद्विलीयते सदप्यसदिवाभाति
तामसे हेमीकृतं यथा २९ तस्य चित्तं न चित्तात्वं तत्त्वचित्तमसत्यतश्चापि ते नामार्थोऽन्यतमभाक् चित्तं बोधं स्तवगीव ना
त् ३० न संभवति चित्तत्वं तेन तत्स्यं विलीयते भ्रमः शाम्यति बोधेन नाभावो विद्यते सतः ३१ अवस्त्वेव विक
ल्पात्म चित्तादि दृश्यमानं गावत् भ्रमः शाम्यति बोधेन सर्वं तदात्मनस्तस्मात्तद्विबोधाद्विलीयते ३२

नतु तानि नामपि व्यवहारदर्शनात् चित्तमस्त्येव तत्कथं तत्त्वानेन न संभवन्न इत्यत्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात् तत्राह विद्य
मानमपीति २९ नाममात्रार्थं तत्त्वं भजत इत्यन्यतमभाक् ३० भ्रान्तिबीजत्वमेव चित्तस्य चित्तनाशो बोधेन च विलीयत
इत्यर्थः घटादिनाशोऽपि कपालैर्यात्मनापरिशेषदर्शनात् ततः स्वरूपेण नाशः क्वापि प्रसिद्ध एवेत्याह नाभाव इति ३१ अ
वस्त्वेव स्यात्मकल्पितानां मात्रबाधकत्वप्रसिद्धेरपि न सतां बाधकत्वप्रसक्तिरित्याह अवस्त्वेवेति चित्तादि सर्वं तत्तत्परं

मायिकस्यात्मनि विवर्त इति शेषः ३२

नु+२ मे+१

श्री. वा. नि. पू. टी. १२५

नदिदं किं तीव्रमत्र चित्तस्यत्वात्रह्मास्त्र मात्रस्थासाल्लवेनेत्याह चित्तेति तस्मिंस्तिविदिक्षु सम्यक्षांयि सालासाकारपर्यंतानां दवस्थानवा
त्ववीति किं तत्प्राग्व्युत्पत्तिवसादिव्याख्येयमुक्तं नापि नां दृष्टिं विदेहके वस्त्वाविर्भूतं तत्तुर्यातीतावस्थैव तत्स्वावात्ववीति भावः ३३
तत्तुर्यातीतं ब्रह्मयावद्ब्रह्मानंतं नानाविधिसजगदादिविस्थावेशोपास्थितं सर्वात्मकं भवति न चित्तादिनाम किंचिदितरद्दृ
त्यतत्र मस्तीति ज्ञानमात्रेणात्तत्स्वात्मस्वभावपरिशेषः शेषं ब्रह्मैवाभात्येनाह अत्रैवेति यथा हृदि मनोरथपरि

कः

चित्तं सत्वं समायातं कंचित्कालं जगत्स्थितौ चिद्रूपस्तुर्यं स्वयं तुर्यातीतं भवत्यतः २३ अत्रैव भूरिभुवनभ्र
मविभ्रमौघैर्विश्वस्थितिं समनेकतयैव सेव सर्वात्मसंभवति नेतरदंगा किंचिच्चित्तादिकं च न हृदीव विस्मितिवे
शाः २४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे चित्तसत्तास्ववर्णने चतुःचत्वारिंशः सर्गः ४४ वसिष्ठ उवाच अत्रेमामव
बोधाय विस्मयोल्लासकारिणीं शृण्वपूर्वां चैव संदेहपाषाणाख्यां कथां शृणु १ योजनानां सहस्राणि विपुलं वि
मलं स्फुटं सुगोप्याजरद्रूपमलिविल्वफलं महत् २ अविनाशं रसाधारं सुधामधुरसारवत् उत्पादमपि वा
लैंडदलमार्दवकंदं ३ वृहन्मध्यमहामेरुमंदराद्रिशिलाघनं महाकल्पांतवात्यायामपि वै गौरचालितं ४

कल्पितं पर्यं सादोपवनवाप्यादिसन्निवेशास्तत्र्वे समावेशादेव नास्ति न हृत्पथ समस्त्रस्याब्रह्मविंडविदं करसम्यं नेत्रं ब्रह्मणएपि
जगदसमावेशादेव नास्तीत्यर्थः २४ इति श्रीवा. नि. प्र. चतुःचत्वारिंशः सर्गः ४४ स्वानंदास्वसमत्वंशांतिजनकस्य नाशदे
हृद्विल्वफलत्वेन पवर्ग्रेणापवर्णयनेकथाविलासाख्यानाख्या १ न जीर्यत इत्यजरं तद्रूपस्वभावो यस्य २ सुधेव सुधापेत
याचाग्रतिमधुररसारवत् बालेंदोरंकुरप्रायाणामतिदिनमपचीयमानानि दलानीव यथा कलास्तानीव मार्दवेन नवांकुरनस

मंदराद्रिवदचलं दृढं ४

३३ त्विस्पर्शतया स्पंदते ३ भुवनसहस्रमध्यगतमहामेरुरिवमेदोहीनं

ग्रातकेसहस्रपदमसंख्यातपरिमितियावहेयोजवेनिक्रमाणः स्थितोपिधावमानस्यानियमनसश्चमूले ५ हंतिविहंति।
रागिकामहृदयमसर्वपापत्वकामानांग्रहदेनेःशुंकेः ६ संकैःसर्वःप हिंदेरधोप्युपकालोकोनत्तुवलयःप्रतिज्ञेषा ७ नेन।
नारस्यावस्थाप्रकेनाषिपाकेनयत्नयालेपनेनेनस्पृष्टेनितिनाहिं किंतस्यानंतंनंदमोर्यतितिनेस्मात् ८ जरठास्थिरावपुषः ९ ।
सदैवेति+

जरसा=

योजनायुतकोटीनांकोटिलक्षयानेपि वैष्णवेनापिविकेयंमूलमसंजनानिस्थितेः ५ यस्याबिल्वफलस्या
वैर्ष्णस्यात्रात्रिसमोयनः हंसनिसीलांसेलायापानिकाकाणपद्रतेः ६ संदमानस्यास्वांसहोरसचमत्
तिं यस्यानिवेनेनोकश्चिदपियाद्यवपुत्रस्यः ७ नकदाचनपाकेनपातनेनसस्येतियत् सदैवपक्वम।
यंगराजसायस्त्राबाधाने ८ ब्रह्माविष्णुविरुद्धाद्यान्दांकेचिदेवन यस्यास्थितिविज्ञानंतिमूलंचाहंतमेवच॰
मफलस्थितेः १४
अरहस्यारहस्यनरहेऊजस्यमाहृतेः अस्तमस्तलस्याप्रियस्यफलस्यास्यमहाकृतेः १० पक्वपिंडघनाकार
वितनस्योत्स्यशालिनः यस्यास्वनिविकारादिपविज्ञानमेनद्ग्रपने ११ समस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहा
कृतेः नमज्ञानाहिवितनोनिर्विकार्योनिरंजनः १२ पिलांतरिवनीवेद्यःसंदमानेतुविंबवत् वसस्वसंविदा
स्वायसंदमानस्वामृते १४ कोशःसकलसोप्यात्मोनाप्तीनलालोककारकः सेलाभोमूतपिंडभोमज्ञास्या

स्थि=

विततमतिविस्तीर्णंयस्यात्स्यतकालिनः ११ समस्तेषुफलेषुगुरुपार्थेषुचसारस्यश्रेष्ठस्याग्रहिबीजेनास्ति १२
शिलायाःअंतःप्रदेशाइवनीरंध्रोयनःवितानयनपवेतिष्ठनेःसंदमानेतुविंबवत्स्वसंविदाअमृतमिर्वस्वाधंनिर
निगायानंदरसंस्यंदमानः १३ कोशादनिपतत्स्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेःआत्मनःसातुष्या

नेदादिहैरण्यगर्भानंदानेकर्मफलस्थितेमंजासारः १३ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
२३

तस्मादेहप्राणग्रोनंदफलादिविषयस्यायामस्य मज्ञा अनंतेनुनिर्विषयप्रविकेदृष्पून्यस्वभावेनैव रहितः स्वात्मकमेव।
श्रीफलंविलंगतः स्वकलान्याः स्वदयप्रवेनार्थः १५ अनन्यत्वेनवादयितं च मत्कृतिप्रदस्वासंस्वप्रकटयतिसमस्ति
वेशोन्नादिनायनत्वयास्वात्मचमत्कृत्याख्यायत्नस्यानन्त्यमेदस्यास्वफलतापरमप्रयोजनत्वंगतेनचिदेकरसमज्ञा
नुपपादमार्थिकं स्वसन्निवेशवैलक्षण्यमनन्तंवैवदृदं भेदादिस्वयमस्याद्यभावितमितिपदेशान्वयः प्रकारांतरेण।
पितस्यावमत्कृतिनोपपादनायनन्तेन्याहैविकृल्पविशेषणानिष्प्रलोपत्वाराधस्तानन्त्वामद्रष्टतामदीयस्वांस्थलया।

तस्मात्त्रयमसज्ञानतयासौ स्वात्मचमत्कृतिः अनंतरहितानित्यमनन्ताः श्रीफलंगताः १५ स्वसन्निवेशवैचि
त्र्यमनन्तत्वफलत्वंगते अनन्तेनानयानन्तास्थलयाप्यनिचालया १६ इयमस्मीतिकलनादसदप्यन्यता।
मले भेदायमेभवदिदंह्ययमस्त्यायभाविते १७ अहंकलामसदयस्समनेनरसैवसा बलिताकाशमाकृता।
त्रैलोक्यपरमाणुभिः १८ इयत्तत्त्वमनोयानात्स्वविकल्पिस्वरूपतो मज्ञाधाकमसन्निवेशांस्ततमेवाप्यसमज्जती १९

विंतनत्वेपिहत्याद्यादिविकाराभावादनिचालया १६ असतोपिभेदस्योत्पादनेकोहेतुंनत्राह इयमस्मीतिअनिद
तिहृदंतावधासपवनतेहेतुरित्यर्थः अन्यताप्टथक्तं तर्द्व पादकमलस्वविद्यामेवभूतभुवनभेदादिरूपेणोत्पाद्येत्यर्थः
अहंभवदित्यनेनस्वप्रकाशाविदेकरसेमलस्यैवसंभवोनास्त्यनितराकार्यभेदस्यतियोत्यते १७ स्वैन्यादितिभूता
भुवनादिभेदैरहंतोत्पादनद्वारा अभिमानिके संवलनमालमतद्दत्याह अहंकलाअहंकारस्तस्याःसमुदयोव्याप्ति।
समष्टिरूपेणाद्भवसत्यमनेनरसाकाशमत्कृणमाहूस्वात्यादव्यगुणाकदेशायद्यानतयाविथहवसोकशापलतितव्य
ष्टिसमष्टिधारीपरमाणुभिः १८ स्वस्वरूपापरित्यागेनैवरूपापन्निरेवास्यामहत्त्तोआत्मचमत्कृतिरित्यसमयावर्णितो।

२

रूपसंहारनियमेतिशक्तिर्व्यवहारसमर्थतानतत्स्वरूपतो १९॥
इत्नीति=

ॐ॥

१३०

समेनिर्विकारेनिजेरूपेएवदृश्यंजगदाकारहृदकसंप्रकाशिता २० इत्थंचविषयदादिसर्वैरूपमेवनान्यदस्याःकिंचिदि।
तिरूहत्वमित्याहइदंहिदमित्यादिना २१ अथात्मिकार्थात्रयमेवेत्याह अयमिति २२ २३ लिंगभेदःआर्तमुक्तेत्यादिवि
शेषपदमथाहद्वयोरन्यः दवीयसीहयनता २४ अंतःस्थितान्नवंतनाःकल्पनांभोरुहाणांमालयानीवायांमित्याविध

संविकर्णतयानवनवनलालरूपया निजएवसमेरूपेहगांसंप्रकाशिता २० इदंबोधमयदानंतमियका
लमयीकला इयंनियविविन्नकाक्रियेयंस्वदरूपिणी २१ अयंसंकल्पविस्तारस्त्वयमाधांतरभ्रमः रागा।
देषस्थितिविरियंहेयोपादेयधीतिरु २२ इयंवत्नात्वियंमत्नावेद्यसंस्थितास्वयं अहंकारोयोपमईस्यास्वय
मेवोहमथधः २३ अयंपुरःपार्श्वतोयंपश्चादाराद्दवीयसी इदंभूतंवर्तमानंभविष्यत्विदमित्यपि २४ इद
मंतःस्थितानल्पकल्पनांभोरुहाल्पं ब्रह्मांडमंडपापीडकोडाखंडपमंडलं २५ अनेनकल्पनानल्पपरि
पल्लविताद्रेः इदंब्रकर्णिकावेयंलोकपद्मावलमालिका २६ इयंकोणमहारूढगणाश्रितकोटरा दीर्घ
अपदवीभ्रांतवंशस्तेभ्यःप्रभाविनी २७ इयंमेरुःकजस्यवज्ञगतांत्यकजकर्णिका स्फारदिंडमधुलम्पसंपा।

अनंतैःकलनानलैःस्वचनारहस्यैपरितःपल्लविता २८ कीर्णैःसर्वतोव्याप्तैःमहारूढगणैःश्रितकोटरादीर्घस
रणिआकाशपदवीयस्मिन्नमहत्यर्णवेतविरेषभवाग्रधिपनीलग्रीवाशैलिकंठाःसर्वाइतिकृतेरितिभावःभ्रांतैःविष
यलंपटाःस्वर्गिणस्तेषांषदनेभ्यःअयःपतनेभ्यानिमित्तेभ्यःप्रभाविनीप्रतापवतीप्रकाशवतीवानन्दत्रयपातेन।
मःपयेप्रमाजुरूनिदर्शनादिमर्थः २७ अत्रप्रसाउत्तवस्यांकजेभिदिशिरेतुलचणास्यमधुनउलामेत्रसन्तमकांदे

दामरषट्पदा २८

लंपटाभ्रमरलक्षणाःषट्पदायस्यां २८

विनिवृत्ताशक्तिरेवेत्यस्यैवनुत्पादितेत्यर्थः २५

म+२

ह्नोद्गुणकार्यरागादिभिः सविद्रुत्वैः स्वसलिलैः मूलत्वे मोनवागुरुद्भूतसमुद्रहे सौगंध्यास्वर्गश्रीलसत्पुष्पमंजरी। इयमेवेत्यर्थः २४ ऊर्ध्वमाद्यागविनिरूपपर्यन्ताव्योमलीलाम्बामाकाशबद्धरोजिनी कमलिनी सरसीवा इयमेवे। त्यर्थः २५ क्रियाकर्मेणवस्थितो गाहनाश्रयाः नवैनागइवनक्लताया सर्वोवनीश्रयांखरोः प्रजोत्पादनेनतलस्ततोऽस्याव तोनेनाविधानेकार्यैनिष्पन्नोतितिरूरनाभूतिभूतमपरायस्या २६ इयन्नयाप्राणत्रयाणुः परिमाणेनप्रसरीणीविस्तृतातेजो

२

इयमहासौगंध्यस्वर्गश्रीपुष्पमंजरी नवागुरुद्भूतस्वसोनवकमूलिनः २४ इयंचनाकिंजल्काद्या।
त्मातिवनरक्षिता अपारपारपर्यन्ताव्योमलीलासरोजिनी २५ इयंक्रियापरिग्राह्यानंगरागलतावली
मतोविर्तीविधानस्यभूतिभूतपरंपरा २६ इयन्नयाप्रसविणीहत्याकल्यादिपल्लवा तेजःकेसरिणीका
सनलिनीव्योमपंकजा इत्याभातुविकासाख्यानत्राम्मृतिविष्टविकाः विद्याविद्याविलासासाध्याहमाषा
स्वार्थरश्मयः २७ इतिमानस्यविश्वेस्यनिजाश्रयमन्त्रतिः संकल्पसंनिवेशान्तरेवैवकृतसंस्थितिः २८ सा
तास्वस्यानिराबाधासौम्याभावनयाक्रिता कल्पेनमध्यकल्पेनहत्वाहत्वेवसंस्थिता २९

जम्+२

भिरुग्रादिमचंद्रादिभिः केसरिणीश्चोमैवपंकजेयस्यास्तथाविधाकालनलिनीइयमेव २९ २८ इतिवर्णितप्रकाराः सर्वैसानिजमज्जाचमन्तृतिरेवपवंप्रकारैः व्याप्तिसमाप्तिः संकल्पसन्निवेशासान्तःकृतसंस्थितेः २८ बिल्वाख्यापि कोसमाप्यस्वरूपेणैवविनिवर्णीयत्र्यपसंहरति एषेतिएकतंसत्व्यायाअपिहेतुनापादकत्वान्नैकान्तिकानापिवि विधाकिंतुसैवएकत्वेनसैवे कावीप्रयासजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा रवलस्यहेतुविकल्पस्यांशान्यासमैकरू

पाश्चनेनस्वगतभेदस्यापिव्यावृत्तिरितीवमहत्तीबलपाहत्लक्ष्मा

४६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र॰ नि॰ पंचचत्वारिंशः सर्गः अथ इदानींत्वमनोहृत्पद्मिनीखंडमंडिते शिलोदरमिवब्रह्म प्रपंचाभासमीर्यते श्रीरामः स्वस्य चिच्छिलाख्यानेनात्मबोधं दर्शयति भगवन्निति द्वाभ्यां १ २ नाहंतादिमात्रेचिद्धि त्वमज्ञाकिंन ब्रह्मांडादिसर्वमयीति निःसंकोचबोधस्थित्याभासेन वसिष्ठउवाच यथेत्यादिना चिच्छिलस्य मज्जे स्तुल्येस्त्रेनः प्रदेशस्यावयवानां स्वस्य तनःपरिणामविशेषइति कस्यचिद्भ्रांतिं वारयति तर्हीति यथाबिल्ववपु

पुषे किं बेवविविधेन विभाव्यमानानेकाम्लिकानविविधानत्रैस्वैवमैव सत्यास्थितासकलशांतिसमैकरू पासर्वात्मिकातन्महतीचितिरूपशक्तिः ३ इतिमोहापायमहाचिच्छिलविकल्पोपाख्याने पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ श्रीरामः भगवन्सर्वसामान्यरूपाबिल्वरूपिणी महाचिद्घनसंस्कृत कथितेति [illegible] मतिर्मम १ चिन्मज्जारूपमाविलमहंतादीदमाततं नमनागपिभेदोस्ति द्वैतकाकलनात्मकः २ वसिष्ठउवाच यथात्र त्वाङ्गभ्रश्यांडमज्जामेवादिसंस्थितिः तथाचिच्छिलमज्जेयं ब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ३ सर्वेचिच्छिलमज्जास्या त्साधाराधेयसंभवे विनाशःसर्वगस्यास्य नचैतत्संभवत्यसे ४ चितिमेरोश्चबीजस्य जगदाद्यावमज्जतिः स्थितासेयं प्रसाम्यांतः शिलांतःसंनिवेशवत् ५

इमज्जायाआधारत्वपक्षेहिशिलक्षणमज्जायाःआधेयायाःस्वाधारस्यावयवस्थानीयस्यांशनवसंभवेनदेनःपरिणामरूपमज्जास्यात् नतुसर्वगस्यास्यचिदात्मनः कात्स्न्येनैकदेशेन वापरिणामेत्वविनाशाडुर्वारः नचैतत्त्रिरवयवेमत्स्थानःप्रदेशः परिणामोवासंभवतीतिनमज्जापाहूःपरिणामप रइत्यर्थः ४ तर्हिकिंपरइतिचेद्विवर्तलक्षणचमत्कारपरइत्याशयेनाह चितीरिति शिलांतःशिल्पमनःकल्पितम्।

भुवनसंनिवेशादिसर्गः ५ ॥

दृष्टांतेविवरीतेब्रह्मशिलाख्यायिकांप्रस्तौति अत्रेति ६ ७ मनःकल्पनानामानंत्यादनंतानि ८ उपनिषण्णानिसंश्लि
ष्टानि ९ १० दृष्टैवपश्यतेनापिमनःकल्पनमयत्वादाह कर्णिकेति कर्णिकाजालेषुमूलानियेषांतानिनालिकानि।
विद्धमूलानिच ११ प्रांतःपद्मजालवत्सेनिवेशिनःचक्षोत्याचाम्लविकासिनपद्मवत्सेनिवेशिन इत्यर्थादवगम्यते १२ स्वयं
तीर्थयात्रायांग्रामग्रामसदेहेदृष्टांशिलांगुरुवाक्यात्स्मरन्रामःसैवाश्मगर्भशिलागर्भकल्पनासहितब्रह्मदृष्टांतेवे

अत्रेमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीं वर्ण्यमानांमयारम्यामस्यामाख्यायिकांशृणु ६
शिलास्त्यस्तिमहत्स्पष्टांमहाविस्तारशालिनी निविडानित्यमहत्याकविदितिमहाशिला ७ तस्यामंतःप्र
पद्मानिपद्मानिस्वहून्यपि सहस्राणिसहस्राणिचानंतानिसंततिवै ८ अन्योन्यमनंतपत्राणिमिथोवि
घट्टितानिच मिथश्चोपरिरूढानिगूढानिप्रकटानिच ९ अधोमूलान्यूर्ध्वमूलान्यपितिर्यङ्मूलानिच मि
थोमिलितमूलानिमिथःप्रोतमूलान्यपि १० कर्णिकाजालमूलानिमूलांतःकर्णिकानिच ऊर्ध्वमूलान्य
धोमूलान्यमूलानीतराणिच ११ तेषांचनिकटेसंनिविष्टाः शतसहस्रशः चक्षोत्याश्चमहाकाराःपद्मा
वत्सेनिवेशिनः १२ श्रीरामउवाच सत्यमेतन्मयादृष्टातादृशीसामहाशिला शालग्रामेहृदेदृष्टाविवि
घ्नेपरिवारिणी १४ वसिष्ठउवाच एवमेतद्विजानासिदृष्टवानसितांशिला यायस्त्वंतत्रवैप्राणाःसम
स्तादृगनंतराः १४

नोदाहृतेतिमन्यमानआहसत्यमेतदितिपरिवारिणीपद्मवनलोकेनपरिवृता १३ दृष्टांतदार्ष्टांतिकसंबंधप्रश्ना
यासम्यग्बुद्ध्वाइत्यनुमोदमानोवसिष्ठआहएवमेतदिति तादृशांतभूतांशिलांदृष्टवानसीतिविजानासि यश्चता
दृग्दार्ष्टांतिकभूतश्चिदात्मायःयादृशस्वभावःअनंततःनिरवकाशाविद्धनःसमःप्राणास्यापिमाणोनिरनिशाया

नेदंदृश्यस्त्वत्तस्मिन्नपिविषयेदृष्टवानसीतिविजानासि १४ ॥

यथा ननु त्वद्दृष्टिशिलान्तःस्थाननेनापि येनाकिंचन सर्वं स्थैव शिलान्तेन पृथिव्यादिकल्पविलसितोपन्यस्तेति उपायेनान्वयं विसं
वादेऽपि नोपपत्तिविसंवादः स्यादित्याशयेनाह यथेति १४ चिदात्मनि तोयं यथा शिलायां बहुधा यथा तितिक्षान्नाणान्नूर्मयस्तिच न
नेति आदिपदादनेकयत्नैकपद्मनखादिपरिग्रहः १६ अभिरामसूर्यांभासन्तिनो विरोधाभावयाहन्तेव्याः १७ १८ जगा।

यथानियममस्त्यैव शिलेदं कोशनामव तथासंविन्मेदाऽकलो सर्वमस्ति न नास्ति च १४ विद्धि शैलघनमयोक्तानेय।
स्यमेनमेवगतिवै घनत्वैकात्मकत्वादिव द्वाईयाशिलैव विन १५ अयुत्वान्तत्व नागाः स्वनोनेर्प्राहुतेऽपि वि
घतेनमेनाहंदव्योम्नीव विपुलाक्तिनः १७ योऽन्तर्मावासुराकाशापर्वताः स्पर्शेनादिशः संविन्मस्याः शिलायां च
हृषिरेनमनागपि अस्यामेवघनतोनाना मसनान्वयस्विन्नेऽभवे घनस्मात्स्वलेनानाद्यद्भ्यकुड्यात्मके च वा १९ स
त्वपद्मादिकं लोकपाषाणौ लिखितेन यथा भूतं भवद्भविष्यच्च शिलायां शालभंजिका २० तथास्थितं वनतस्वै
सस्थाने वस्तुतो यथा उपलान्तःसन्निवेशानानात्मानेकपिंडता २१ यथा दृष्टेन तेथैषापि चिन्तिर्हेकोरेकि कोचनो
यथापद्मः शिलाकोशादभिन्नवस्तुह्रपभेदयः २२ तथा सर्गाश्चिद्भेदात् रूपादभिन्नापि वपुभेदयः सप्तसमवस्था या
चक्रपद्मलेखाः शिलोदरे २३ यथाखिलतं खिनेवत्न सर्वं संनादावली शिलान्तः पद्मलेखालीमरीचीनतस्त्रम

४ ह्रिं ह्रि

देवमयतत्र पद्मवनतत्वेनोत्कीर्णितमित्याह अस्यामेवेति तथा जगदन्यादिवभानमपि वस्तुतो नान्यत् शुद्धचिदात्मके
चवान किंतु मायैवेत्यर्थः १९ तेषां च निकटेसति शालवाः शानमद्रह्वमाकृति यदुक्तं तत्रान्यमर्थमाह शालवेति लोक।
नरतिलोके चित्रेलिख्येतेषशिल्पिमनः कल्पनया यथा तथा भूतं भवद्य सर्वं जगत् तत्र शालभंजिकावस्तुतो यथास्त्रुव
त्वनी अस्तीति परेणान्वयः २०२१ आदने स्वीकरोति तथा पद्मादि अपि चनापि किंकांपकापिंडतां स्वीकरोतीत्यर्थः न
त्वद्रूपाद्भिन्नोऽपि वपुभेदयः परिच्छिन्नाकार इव भातीत्यर्थः सप्तमावस्थायाद्वक्केदात्म्यागानभिव्यक्ततयेत्यर्थः २२ २४

1149

ग्रन्थालयं [illegible]

सतोः शिलाजठरीवयोर्नोदेति नास्तमायाति निरंशत्वादित्यर्थः एवं भोक्तृत्वविद्यायां विद्यायां ग्रन्थेन मनसि सर्वे स्वतन्त्रोऽतः सदैवास्ति २५
यदा विकारादिरिति ब्रह्माण्डानां चिन्मात्रत्वेन दृष्टं नहि कारणं पृथग् नभ्रान्तिर्वादिभेदानां चिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमिति तदुक्तं यथा शून्या
त्मान्यथानिष्फलैव २६ अन्यार्थं पूर्वं तत्त्वाद्दृष्टेनमान्यमिति यस्मात्तर्हि कारादिभ्रान्तिब्रह्माण्डानां चिन्मात्रत्वे तद्दर्शनं तत्त्वाप
वनं चिन्मात्रमात्रमपयाति नष्टं भवति ब्रह्मण्येवाविश्ववति विलीयत इति हेतोः २७ कथं ब्रह्मणि तत्संभवे नवावैविध्यं वदन्ति
मात्रसिद्धत्वादपि तस्य प्रसुप्तविस्मात्रत्वमित्याह उत्पत्ति सत्त्वमिति ब्रह्मसत्त्वमसत्त्वमनयवत् इति वै प्रजापतिर्दें

नोदेति नास्तमायाति यथा सर्वं स्थितं स्थितौ" यथा शून्ये भ्रमकर्तेर्न मे ज्ञानादति विस्मायया २५ तथानेन विकारा
द्याविर्भावो ब्रह्माण्डमण्डलो" विकारादिनि देवत्ति स्थैर्ययो कि निरर्थिका २६ ततो सर्वमयानामा अनलं विद्धि विभासि"
ब्रह्मैव तत्वात्सिद्धिनैनहि कारादि विनेरिति २७ उत्पाद्य पद्यते यद्वत् तद्रूपेण विलीयते" ब्रह्मैवेदं विकारादि विकारा
द्यर्थवर्जिते २८ वर्तनेनावर्तनेनेर्थं स्पन्दे वा नैनतमावधारात्" ब्रह्मस्थितं विकारादि ब्रह्मैवोत्पादिनेक्रमात्
ग्रन्थे ब्रह्मार्थमिदं विद्धि स्वभावात्सांभसागमे" बीजं पुष्पफलादीनां स्वबीजात्तनमोन्यदात्मके ३० याद्दशो बीजमज्ञा
सामर्थ्येनीयान्यथान्तरे" विद्धनेविद्धनत्वं यत्तत्पदं विजनाक्रमः ३१ एकतमनयोर्हित्वमेकाभावे द्वयोर्हितिः"
जगदत्यभवाद्भूतिर्नैकदाचिन्न दीदृशी ३२ चिदाचिन्न कदाचिद्द्वयमेनमिमं याहद्ये" महाशिलानैकभेदा सैवात्मा
स्थितैवं तावद् ३३

वानस्तजन ग्रन्थत्रयमिति समनुष्ठानिदं वदन्ति पितृनित्यादि कृत्या भुवनादि सर्गोस्य नामपूर्वकत्वात्केवनामलयेन लयो
पूर्णः २७ विकाराद्यर्थवर्जितेन न पिन वस्त्वन्तरमित्याह वर्तनेनेति २८ पुष्पकर्तृत्वफलपर्यन्ते स्वकार्ये बीजवत्सर्वे वक्तव्ये विस्त
नात्तद्वनिदर्शनादपि सर्वे विदे वेत्यादिना ३० अंकुरादि सर्वेषु सर्वविकारेषु भवती विद्यमाने वा यद्वत्तरकालेऽकाण्डशाखाप
लवादि याति ३१ द्वैतस्य कल्पनकल्पनाधीनकल्पनत्वादप्रकल्पितचिन्मात्रत्वमित्याह एकत्वेति एतयोर्बीजतत्का
र्ययोः अन्यभवत्यतिरिक्तजाद्यकल्पनानदधीनाद्भूतिः नैव द्वैरूप्यं कदाचिदपि दृष्टं जाग्रत्स्वभावेन संभवतीत्यर्थः ३२

तदेव स्फुरदयं प्रकृते योजयति चिदिति ३३ ॥

1151

मन्त्रादिविसेदतिशेषः ३४ यथात्मात्मदतिरिक्तस्यजगद्रूपेणात्मदृश्यतेस्वप्नेतथाभ्रमकेशिलशिल्पिवासनामात्रे ३५ ३६ जगत्कर्तृत्वे।
वेस्वरूपंनदीयंकर्तृत्वादिनगाद्यचितिः चिदेवभगवान्मतः आविर्भावतिरोभावौ ३७ शिलायथानन्तदर्शनेविषयत्वेनरा।
गक्तितयात्मानन्तदर्शनेपिकर्तात्वध्यर्थः ३८ आदिवदितिरूपवदविकारित्वादित्यर्थः अतएवशिलानांशिल्पिनो।

नदन्यानन्यमन्त्रादिचिद्व्योम्निजगत्तथा॥ शैलोदरेलावलितायथैकाघनवीशिला॥ तथात्रैलोक्यवलितंब्रह्मै
कचितिरूपते॥ एनच्छिलान्तराद्यादियथानित्यस्वभ्रमकं ३४ नास्तमेतिनचोदेतितथाहंताजगत्कृतिः॥ यथा
शिलांतर्लेखादिमिथ्येनशिलांतरात् ३६ तस्मात्स्वात्मन्जगत्कर्तृत्वकर्तृत्वादिजगत्स्थितिः यथाशिलांतरान्नास्य
दाश्यंदमवाग्भवाः ३७ विषयत्वेनरागक्तिकर्तारोजगतस्तथा॥ नेदंकदाचिच्छिक्रियतेनकदाचननश्यति ३८ आ।
दिवस्त्वमवोल्लासविलासवेदनात्मकं॥ यथायत्रयदाकारंतथातत्रतदेवहि ३९ ब्रह्मसत्तात्मकेसर्वस्वप्नभूमि+
वस्थितं॥ भूतिभावविकाराढ्योयोयंजगदृश्यभ्रमः ४० स्वप्नभ्रमेवनहिहिशिलानःपंकजादिवत्॥ नित्यस्वप्न।
मपदमेवजगाहिलासःसम्यक्प्रशान्तसमविद्घनत्वात्मकत्वात् यथाःशिलान्तरिवसर्गदशास्वसारादृष्टान्

देहम्प+ष्ठ योनिकदाचिदेव ॥

विरुद्धमानसकल्पनाभेदद्वयव्यापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदेपिनतद्रूपंपश्यवातिष्ठनदस्माद्वयथेतियदाकारंकल्पन
इतिशेषः ३९ स्वप्नभ्रमंयथाप्रतिजीवंविचित्रस्वाप्नार्थकल्पनाभेदमविरोधेनसहतेनतद्वदित्यर्थः ४० स्वप्नभ्रमजगन्मिथि
तवासनामात्रमेवप्राबोधिकानात्यर्थसंहिपिप्यापमंस्त्वेतिनित्यमितिविद्वनेयद्धसंतदात्मवात्मनात्साराल्लक्षणाशि।
लानःपद्मादवसर्गादिदशास्वात्मनिद्रष्टाअपिकदाचिदपिदेहस्वरूपस्थितिनोपयांत्येवेत्यर्थः ॥ ४१

स्व+३

तत्व+२

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेषट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ इहशिलाशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्णयन्नेम
ह्मांडकोशवद्वर्णसंस्थानभेदवत् चित्सद्घनेऽस्याश्च चिद्रूपेणैवांतर्देवनदीसमुद्रादीनामपिस्वगतभेदेनवर्तनमसम
स्ताकसर्गोद्भवस्याप्युक्तइतितात्पर्यभ्रमाभासभूदितिशिलाप्राग्वर्णोर्मिलितिचित्सत्तासौतिचिद्रूपेणस्थैयावत्स्वरूपप्रतिसंधाना
भूत्वेतावदेवसर्गारंभमितितिशीलनतायावेतन्नपत्सरणात्सर्वाश्चचितःप्रसिद्धत्वात्पादिपरःस्वापःस्वप्नपव्युगवत्स्य

स्वर्गादि=इत्यस्य

मोक्षोपायेशिलाकोशोपदेशःषट्चत्वारिंशः ४६ वसिष्ठः चित्तत्वस्यफलस्येवविचित्रःस्वोपोपरःक्रमा
त् स्वसत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः १ देशकालक्रियादीनामपिनन्स्ययेर्ष्यतः इदमन्यदिदंचा
न्यदितिनात्रोपपद्यते २ समस्तशाखशाखार्थवासनाकलनाविदः एकात्मत्वादसद्वेदमितिनैकतयानेक
त्वं फलस्यांतःसन्निवेशानानानद्ब्रह्मणोयथा चितःस्वसत्तावततानानानात्वस्थितातथा ४ अनानैवापि
नानेवत्वथेवान्याभिनैवच यथाफलांतःस्वासत्ताचितःसृष्टितस्तथा ५ ॥

र्गादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्सत्तासत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थः १ नहिकिंचित्त्वादन्यएवसर्गःपत
दपिदृवेचमित्याहदेशेति २ तर्हिकिमसदेवेदंसर्गादिनदपिदृवेचमित्याह समस्तेतिसमस्तानांशाखानांतदर्थानांत
द्वासनानांतत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानांचवेदितुश्चित्स्वस्याद्वयैकात्मत्वात्तत्स्वभावप्रत्यंतासत्तः तेनवेदनाद
भिन्नादित्यर्थः ३ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकात्रयमवैविध्यापायेनैवफलत्वेनात्मोदितामित्याहफलस्येतिअनानात १३४
यांचभूत्वास्थिता ४ तर्हिनानात्वांशेनापवप्रामयस्यादृष्टान्तवदित्याहअनानैवेतिदृष्टान्तविवक्षितेनैवसिद्धयःसन्निवेशनिष्पत्तयः ५

नाना+२

1153

ते+२

शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शयतिजगदितिशिलान्तःसन्निवेशावज्रमादितिनिंडकेनस्थापिआदर्शेप्रतिबिंबितेननगरमिवचित्तः
स्वरूपमेवस्वकचद्रूपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ६ सायकानैशाकिमनाशचिंतामणेश्चिंतकमनोरथफलानीवचि।
तिसर्वंजगदस्तीतितन्न्यायेंबणोनीयथामिथ्यादृश्यमेवइतिश्रुतिंतानीविश्रुतिष्टुअरूनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभावः ७
कल्पितविकारांशपरिणामाभावेनसत्कानामिवचावितिजगामिथ्येतेतात्पर्यमित्याह चित्तमहद्रूकइतितदंशेनहृभेउत्कीर्णामि
वतदंशोत्कीर्णान्देवाह तदंशमयमिति ८ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रात्मकविभागमिवचित्त

+शुक्तिसंपुटकेमुक्ता+२

जगन्नगरमादर्शेचित्तःस्वंप्रतिबिंबितं अयत्नेनाकचद्रपिशिलांतःसन्निवेशवत् ६ यथैवचिन्मणौसंतिजग
त्कोटिशतान्यपि चिंतामणाववनंतानिफलानीवार्पितान्यलं ७ चित्तसमुद्गकएवेदंतदंशोत्कीर्णमाततं जग
न्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् अहोरात्रैर्विकल्पयन्वेदनावेदनात्मकैः चिदादित्यःस्थितोभास्वान्जग
दृश्यानिदर्शयन् ९ समुद्रकोटरादेवेदंपयःस्पंदविलासवत् अनान्यैवचनानाविकिशिलांतःसन्निवेशवत् १०
यदस्तितत्स्थितिशिलाशरीरेशालभंजिका यन्नास्तितत्स्थितिशिलाशरीरेशालभंजिका ११ भावाभावेषुयत्सत्वं।
चित्सत्ताकल्पमेवतत् मज्जासारपदार्थश्रीस्तन्मयंस्यान्नदेवहि १२

ते
शिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्व्यापका
शनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थेवानंततात्पर्यमित्याह अहोरात्रैरितिविकल्पयन्विकासयन्विजृंभितियावत् ९
समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमुद्रमात्रत्ववज्जगद्भेदानांचिन्मात्ररूपत्वेवानन्यतात्पर्यमित्याह समुद्रेति
वर्तमानसर्गस्यअतीतानागतसर्गस्यचतत्कल्पतयाचिन्मात्रस्वरूपताप्रदर्शनेतत्तात्पर्यमित्याह यदस्तीतिशालभंजिका
उत्कीर्णत्रुत्कीर्णावाप्रतिमा ११ शिलाख्यानस्यापिजगत्स्थितसत्वेतात्पर्यमित्याह भावेतियत्सत्वंतच्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव

शयेना+१

नृ+२

दार्थश्रीःमज्जैवसारोयस्यास्तथाविधाप्रसिद्धेत्यर्थः १२

पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपटीत्वान्नतात्पर्यमित्याह[illegible]ति १० ॥

त्मकमित्यपि
२=

1154

२+१

शिलोदरं दृश्यं कुर्वाणोऽप्यघनानादिघनाकारोऽसन्नवस्थितः पृथक्करोति जगदास्ते सन्नेवात्मनात्मीयं शिलामात्रद्वपेति १३ नदेवनना-
यंश्च दृश्यमित्यंशः स्फुटयति नानेति यदि चिन्तो न पृथक् क्रियते न हि निर्वाति जगद्भिदा तेनैकत्वत्यागेनानैव भवतीत्ययमाह
द्वे शिलोदरमित्यर्थः १४ यथा मरुमरीच्यादिर्नेरहस्पाशुबलः पयःकोशो जलराशिः स्थलधियोऽस्य सैवेदमिति बुद्धि-
मतो विद्धि पोहरूपात्त भान्नर्भः स्थितो न पपवनन्न सैवम्रान्तयादि स्वनलादिरेवेति दहरूद्रुवं यथा भातिप्ववितन्वमा

अघनानादिघनाकार्यं त्यक्ताय तच्छिलोदरं नानानन्तदिदं नानानदेन त्वमलं स्वयं १५ नानात्वमेकतया नानापद्मा
बिंबं शिलोदरे यथानष्टविभागात्मनेत्थं चिद्घनान्तरं यथाम्बलपयःकोशाः स्थलधियान्तभागभाः सन्नेवासन्नि
वैवं चित्रैनवत्वं सदसद्वपुः यथाम्बुकपयोराशिः कोटरेकलनोन्मुखः इववतान्तःस्पंदने स्पंदतत्थेदं चिद्घनान्तरं १६
चिच्छिलाशोवपद्मोऽवच्छन्नमयत्वेप्यनन्तमयः जगादिदिक्षपद्मादिपदार्थैश्चिच्छिलान्तरं महाशिलायां नोत्पन्नचिह्न
नरूपे शिलोदरे अरंध्रोऽनिर्देश्योऽकोऽजः समानः सन्निवेशवत् ॥ १८

वत्त्वमपि भातिवत्त्वं नत्वं नैव सदसद्वपुरित्यर्थः १५ यथा पयोराशिः कोटरे मध्ये इव वत्तान्तःस्पंदनेन तथा अस्पंदमपि चि-
द्घनः स्पर्शन्तरं स्पंदनेनेवेत्यर्थः १६ नदिनद्यपद्माद्याः शिलामयमिव जगत्तेषां त्वपद्मादेः चिन्मयतां तेनानविभाव्यते।
तदाह चिच्छिलेति अतन्मयत्वस्वाधादिति शेषः अतएव तत्तथा उभयरूपं स्याज्जगदिति १७ दृष्टान्तेकृतं शिलाघनेना-
पि परमार्थदृष्ट्या चिच्छिलोदरमेव सर्पन्नमित्याह महाशिलेति अतएव तत्र शिलायत्न सहस्रेखापि रंध्रादिसंभाव-
नापि नास्तीत्याशयेन विशिनष्टि अरंध्र इति सन्निवेशवत्ता मिथ्यासन्निवेशेन भासनमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

५

१२५

यथा घटकालस्य पनिग्रभृन्नङ्गुनः सोमः स्फुरतीति काशान्य कयोरेव तु र्येसोमयो स्वोत मेदकल्पनया क्रियाकारकभावेन।
व्यपदेशस्तथा ब्रह्मजगत्कार्यकारणयोर्जगदात्मना स्फुरतीति व्यवहारेत्याह नयतीति सोमेन यथा स्वेदः १८ एवं च ब्रह्मात्मा
नात्मगोचिन्त्य न हि नित्यस्थितमिति चाऽन्यो हि लं याकाशमित्याशयेना हि ब्रह्मणीति वाऽस्मनामात्ररूपत्वात् स्वप्रमाभेंयथा शिला
ब्रह्म आत्मनानित्यं शिलात्मनानित्यं सत्तत्त्वेदित्यर्थः २० चिदात्मना सत्त्वे ब्रह्मजगतस्तु तादृशोर्थयोर्भेदो नास्तीत्याह नाना।
योरिति २१ एवं जगतां तस्याश्रितदाहृनेविव २२ सर्वादिस्य सत्ता विपदार्थैः न तत्स्पष्टालोकनात् शुद्धस्य सोस्यादि।

सत

न पृथ्वीदं जगद्ब्रह्म घटाकाशवदामलं स्फुरतीदं जगद्ब्रह्म सोमस्यः सोमवद्रवद्गुनः १९ ब्रह्मणीदं स्वशुभाभं नास्त्य
नात्मशिलाद्भवत् ब्रह्मात्र ब्रह्मणि यथा तथैवेदं जगत्स्थितं २० नानयोर्विद्यते भेदस्तरुपादपयोरिव यानीमा
नि जगन्तीह नानात्वज्ञानि चिदाकृतेः २१ भावाभावादिनात्स्वेषां तस्माद्ब्रह्म कदाचन ब्रह्मैव जगदाभासं समरुता।
पो यथा जलं २२ ब्रह्मैवलोकनात्कुड्यमवस्तु यथा तपः सर्वादिसत्तात्मकाद्वास्थितादेर्जगतोऽपि च २३ परमा
र्थविभागेन यद्रूपं तन्न संविद्धः तत्समस्तं सदेवासौ स्थितं मे कल्पनादिकं २४ ॥

परमंतद्विभागेन=

यथैकं ब्रह्मैव भाति यथा करकाम्बु के।
वले पयो भवति न हि तत्र अन्तः बहिः करकारूपस्मादेवं ब्रह्मांडं जगत्स्वरूपं तत्स्थितमादेर्हि एवमाभोनस्यापि च जगतः परमं पदं वि।
बोधवोनं तत्त्वं न सम्भूतस्तत्साध्याकृतनादवांनेनहि भोगानामेव यद्रूपं परिशिष्यते तेन तदेव परमं विद् ब्रह्मविदस्तीति परेणान्व
यः स्थलस्य विमर्शेतत्समभावबोधकिमाह तत्समस्तमिति तत्समस्तमिति पंचीकृतानेस्य पंचीकृतानि समस्तदः अपंचीकृता।
भूतानि तच्चिन्मयमेवेत्येवं कसमाबोधमित्यर्थः २५ ॥

ग्रा६+१

सोऽस्य सत्तासत्त्वादेव नैःस्योऽस्यापि सन्तानः [illegible] बलसत्तामात्रबलात्स्वयं चैतन्यमेवैतत्तु भूयतन्नतिं यतोऽस्याप्यतिसूक्ष्मतयावा
णुपरमाणु[illegible]गतनसंघातैः स्थूलैरिन्द्रियगोचरैरेव घटादेः ब्रह्मसर्गैः घारब्धो चायेत्याह यथेति पायसोऽस्थूलजल
निष्टासत्तीयोयेपत्तिशेषः स्थूलत्वैचित्र्यमात्मसत्तावतरसामान्यात्मनात्मनावैचित्र्ये यतो हृष्टान्तः कल्पनेऽस्याप
येनाह रसशक्तिरित्यादिना २५ रूपविलासाननानीलपीतादिवैचित्र्याणि आलोकपरमाणुतास्तत्सन्तत्वे रूपमामा।

रूप+१

यत्तोऽस्यपि दिशा रत्नस्थैलेश्वरांतरं दिनत् यथा रसात्मिका शक्तिः परमाणुतयाऽनघ २४ स्थिता जगत्य
दार्थेषु पायसोऽम्बुलतान्तया रसशक्तिर्यथा नानातृणगुल्मलताभया २५ तथा नानानयादेति सैवासैव वस्त्र
त्वत्ता येषां रूपविलासानामालोकपरमाणुता २७ गुणगुल्मघर्षसत्तात्म रूपिणी पार्थसार्थात्मना चितिर्विभ्र
त्यसेर्वादिनदीभिन्नं जनात्मनि २८ पिकपदोद्यकादिसंसमयूरांडरसे यथा चितिस्त्वेत्ति नानानानदीभिन्न
जनात्मनि २९ विचित्रपिच्छिकाण्डेनाम मयूरांडरसे यथा यथा नानात्मिके ह्येवं वसंउरसवाहिने ३० विवेका
रस्यादृष्टेनेन यथा ब्रह्मजगत्स्थिते सनानानाप्यनानानायथाऽऽरसवाहिणः ३१

त्वंयथानयेत्यत्र तो+२ मतेः२ परात्मनाब्र
ह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनां गुणगुणिरूपवान रवैजात्यर्थसत्तात्मरूपिणीभवतीतिशेषः आविर्भावदशायां
कार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवन्निरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमेवास्त्येवंतदपिदृष्टांतेनोपपादयतिचि।
शु+ तेतिसर्वथानिरोभावेमायाबलेचितिग्रहेतिरोभावेविन्नेमेवादिस्थूलंकार्यंनास्तिमस्तियथापिकानिपदोद्याः का
दिन्यचमयूरोपादानभूतेनदंडरसेसंतिनहृदित्यर्थः २८ २९ ३० विवेकदृष्टाभेदहृष्टानतथाचतत्रकल्पितभेदोयथा

वा+

श्री.
वा. नि.
मु. टी.
१२६

वर्हिणोमयूरः ॥

नवास्तवाभेदविरोधीनहृद्वापीत्याह सनानान इतिग्रंथे रसरूपे .

१२६

1156

1157

नहिदिक्कैलाद्वैतानात्मकमेवब्रह्मस्वरूपमलयथाब्रह्माणाम्नस्त्वेननदादितिलिङ्गभ्रमस्तल्लथाद्वैतानात्मकंनैतावतावैषम्यप्रसक्तिः यथा।
सद्भ्रमतोः सत्तासमतायाऽवस्थितिर्लक्ष्यानत्विद्रूपत्वादित्यर्थः २२ नन्वद्वैतस्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्था।
नमितितत्त्वतः अभावस्यासत्तायास्तिलक्षणाद्रूपत्वेऽपिद्वैतस्यपरिहारादिन्याऽपिकथाहयन्तइतिरूपंनतुभावस्यसद्रूप।
यंवस्त्वंतंनरूप्यतिद्वैतभावस्यापिसद्धीनत्वेनिरूपणत्वान्नसंभावंचपदंब्रह्मैवविद्धि तस्यचैवद्वयत्वान्नानानात्मकंभिन्ना ना२+४
भिन्नस्वभावमिदंजगद्रूपंनसंभवत्ययस्तत्ततन्नसंभवमनुपपन्नत्वेनतथैवस्थितमाहचिद्रूपम्बहुव्रीहिः २३ एवमनुपपन्नस्य।

अद्वैतेनैवद्वैतेनसत्तात्मानतथाब्रह्मणान्नाद्भ्रमः यथासद्भ्रमतोःसत्तासमतायासमवस्थितिः २२ यतःसद्भ्रमतोरूपंभावस्य
विद्धितंपदं नानानानात्मकमिदंतत्तुभूत्वानसंभवे २३ चिद्रुमाद्वलनंपश्यब्रह्माण्डरसवर्हितं यथाजगन्तिवि
नन्तेविनन्तेथजगन्नथा २४ नानानानात्मकैकंचमयूराण्डरसोयथा नानापदार्थभ्रमविकल्पःपूर्णाजगन्मयूरा
ण्डरसस्थितिदायां मयूरस्वरूपंचमयूरस्थैन्तःसत्तापदंविद्धिज्ञातास्मिभेदः २५ इतिश्रीमाहारामायणेनिर्वाणप्रकरणे।
चिद्घनोपदेशःसप्तचत्वारिंशः ४७

पिण्डब्रह्माण्डरसद्दृष्टान्तेनैवैकरसत्वेनेयमित्याशयेनाह चिद्रुमादिति यथाजगन्ति।
चिदात्मकंतन्नसम्भवंतन्तथाबहिर्मायासमौनुगानः यथाविनन्तेजगदन्तर्लीनेनतथारसवल्लीनिपश्येत्यर्थः २४ उप।
माक्रमर्थंस्वरूपकेणैवाहानाद्वयायअनुदितनिरस्यविनानेतिनानाविपदार्थभ्रमलक्षणैःपिकैःपूर्णाश्रयाब्रह्मसंविदेव। घ+२
+रूपंतुत्वमयूर+२ जगल्लक्षणामयूराण्डरसःतत्रभासमानेजगन्मयूरस्वरूपसत्तालक्षणपरमार्थवस्तुविद्धिनत्रचभेदःज्ञातास्तीत्यर्थः २५
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥

1158

स्रु

यस्मात्स्मृतिसंस्कारोपिप्रतिबिंबितंकल्पिते तन्मात्रिदानंदरूपेब्रह्मणिस्फुरणंवर्ण्यते ॥ ममस्वस्वरूपेणानादिरोदितजगदे
विज्ञानमेवनिःस्नेहतिलेनबीजपाकिमदग्धाकृतमेवनन्नमेवतनः ममस्पृष्टमत्त्वोनिवाच्योमायामाभूदितितदधिष्ठानेनि।
विष्णोचभूमानंदरूपेणैःकृत्स्नंपरिकल्पितोयोपितंश्रोत्रसिद्धस्वावयवेतिबीजेपेंद्रेतरंतत्समेस्वरूपद्वयवर्णितंनवतरहंतादि।
वाह्यंहिंसादिविषयतादिचसर्वैर्जगत्प्रतिष्ठितत्त्वकालत्रयेष्वनुदितरूपात्मश्रुत्वमवस्वरूपमेववासितंतदेवोक्तंदृष्टांत।
न्तामर्थंविषयोनव्याप्तव्याप्तमित्यर्थः अत्रयत्प्रमार्दंतात्किंचित्जगमुदितंतत्रेवसर्वंजगत्द्विविधयाविद्ययावाइत्यस्मिंदे
हेपिश्रमितिःसुगमानांस्वभूनःप्राणःसन्नद्धोदिधैर्यविकरूपवसारेणाविवर्ततेनिभेदेनविचित्रभोगाकारतयास्फा।
टिकमनुष्यादेवेदंस्वविवर्तितयाचविषयस्तलोनुभवत्वस्वानंदविभूतंतन्नितांतिमायानंदसद्भावोत्तमेयदस्यार्थः २

वसिष्ठः यत्रानुदितरूपात्मसर्वंसलीलोदग्धानलं मयस्वस्वबीजेनतद्दग्धंनाशिमादिव १ यत्रनाभ्युदितंकिंचि
न्नेदंसर्वंचविद्यते तदज्ञाणीर्दःस्वर्गेसावसुधारणाविवर्तते २ तथाचतनयादेवगणाःसिद्धामहर्षयः आ
त्मस्थांतःस्वरूपस्थसदानन्दपदेस्थिताः ॥ एतेऽर्धलब्धनयनदृष्ट्यानिर्निमेषिणः नेदंस्पंदवर्णनानांसंस्पंदस्या
गेध्ववस्थिताः ४ नास्तिनाभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु संविन्नवेद्यसंबंधसंदर्भागोचरेस्थिताः ५

गा+२

सर्वसाधारणेपिननुसद्भावेस्तुमानप्रमाणानन्वाविरुद्धमन्तुभवंप्रमाणमथाहतथाचेतिस्वरूपंस्वात्मभूतंभूमाने
दे ३ सर्वैश्वपिबद्धेनानाहभूपनहृतिचेदृष्यदर्शनासेवानाप्राणस्पंदहृतविदेहेतिहृदाणप्रनपवनउभयपुरिहाणाय।
नासाग्रनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराध्येयोगिनोहरूपंतद्दस्याह एतेइतिलब्धेनयनेगोलकेदृष्टीतंध्वनेन्द्रियवयेषां
इदंनानारूढपष्ठ्यादिभूमिकानांआरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तव्यवहारंतोपिसमाहितेःसर्वभूमिकागतेस्तुत्यमात्मस्व
त्वसरैवासादयंतीत्याहनास्थिताइतिकर्मसुव्यवहारेभ्युत्थितानामपियेषांषष्ठादिभूमिकागतानांसत्यंतावास्वार्थं
भावनाभ्यास्थितंदृष्टिपिनस्थितंयेचसर्वभूमिकागतनाःसंविन्नवेद्यसंबंधस्यागास्तत्राणसमाधौस्थितिःयेषांप्राणोमनश्च

श्री॰ वा॰ नि॰
प्र॰ उ॰ २

नेस्तनयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ५ ॥

न स्पंदते न च विनिवेत्स समासंगयोस्त्यागो यस्मिंस्तथाविधे भूमानंदपदे ४

९ घटादिस्थूलिकायानाः अंतर्बहिःप्रकाशात्वेउहत्रियाशंस्थंशेनोश्रोननिर्विशेषायानंदात्मनेदंनलक्षणोपरमपुरुषार्थय। थामेसाधयंतितथैवबहिर्विन्नचेत्यादिस्पंदात्यवहारस्थितिकवपिऊर्वंतियथाजमादीषघोतः सदैवस्वरूपानंदंप्रवि। ष्टोपिबहिर्मांघयाजगदाश्वस्थापालयतिनत्वहिरित्यर्थः ८ तेषांवावहारेदृष्टेभास्वतिषयेषुदर्पणानानाकुहिरूप्नोनाथे। गमेविक्ष्यघ्रामयाभियुद्धोनिवृत्तिश्चयानंदात्मानंहृदंदयस्थेवेतिस्यैवापिव्यवहारःहातत्त्वपपवयथापेदवोरसिमलरूप

प्राणेनस्पंदतेयेषांचित्तस्पंदवशादिव मनोनस्पंदतेयेषांचित्तस्पंदवशादिव ६ विन्नचेत्यसमाधेयंत्यागोनेनव
परेस्थिताः स्पंदात्मसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेषघरोयथा ७ नथैवबहिर्विन्नचेत्यादिस्पंदंकुर्वंतिसंस्थिताः यथाह्लादय।
तिस्वस्थाः पल्लवंविमवेद्रुवः ८ तथात्माह्लादयत्यत्रनरईक्षपदर्शनेनसमाने विवाहैरंभयानतस्याभिमानवपतिनस्यच ९
यदिदोत्तेनसोरूपेनहृपेस्फुटसंविदः नरूपंनोपदेशाद्देनान्यासक्तंनरागः १० केवलानुभवप्राप्यंचिद्रूपंशुद्ध।
मात्मनः नदेहोनेंद्रियप्राणोनचित्तंनचवासना नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नैवजगत् नसत्त्वासत्त्वमध्यं
चशून्याशून्यंनचैवहि १२ नदेशकालवस्त्वादिनदेवास्तिनचेतनं यतःसर्वैर्विनिर्मुक्तंसदिकाशापानेनच १३

लवमेनःप्रविश्यह्लादयतिनबहिरित्यर्थः ८ अतःस्वरूपत्वंचतेषांसततानिर्विशेषमित्यत्रापिदृष्टांतमाह विवादिति। विवभिन्नान्नालिकस्यशुद्धनभःस्थस्पंदोनेजसमुद्भिकायायद्रूपनदेवपरमात्मनोनिर्विशेषाह्लादरूपंनैरंतभूयतइ त्यर्थः नदेवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह नदेहइत्यादिना ९ १० ११ १२ देशकालवस्तुनिरूप्यवि। विधपरिकेदादिनाअहोवास्तिपनैर्देहादिभिःज्ञानपाहश्रानंत्यपरःभूतभाविदेहकोशानांहृदिवासनात्मनास्थितानां।

1160

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
१२८

एवंकोणाभूतेन इदं विनोय जन्यक्षिन्स्वतिपनइदं आविर्भावतिरोभावादिना स्पंदेनेन तन्मात्रमेवात्मपदं भवेत्संभावितमि
त्यर्थः एवं कार्यकारणादिलक्षणेन नित्रमावत्वी घ्यपिस्याह यच्चेति यच्चक्षद्याद्यंतमध्ये नकस्यादिकाले भवमध्याहृतात्व्यंकारणेन
यावत्कल्पांतेप्राहृतनादिप्रलयरूपेणनस्यतं कालेपि इदं पुनस्थिन्नलोकैः ग्रकलरूपवासोकैवावत्रनिलादिभिः शोषणदहनक्लेद
नभेदनादिविकारैः नचलतिस्वरूपाहन्यथानभवतीति सविकारैवस्तुत्वादिपदातत्ताहिकारायस्यरूपं भवतीत्यर्थः १४ नचदेहा

येनेनस्पंदतेहंपोनमदात्मपदं भवेत् यच्चनाद्यंनकल्पांते नचलत्यनिलादिभिः १४ इहचान्यच्च सद्रूपादन्यथाभ
वति क्वचित् नायं नेचास्ति यन्नेच देहे हंत्वंभाः सहस्रगाः १५ स्वबाह्याभ्यंतरस्थास्य नानाकाशस्य खंडना नचदेहा
दिसकलमात्मैवात्मविशेषवत् १६ केवलं बोधवैरूप्यादीषत्पृथगिव स्थितं विश्वमात्ममयं विद्धि तातैतद्बुद्ध्यासि
द्धया १७ अनलस्वरूपिकार्येषु निर्वाणो निर्मलो भव यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं १८ तत्सर्वं ब्रह्मनि
र्द्वंद्वं निर्गुणं निर्मलात्मकं १९ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानकार्यजन्मस्थितिप्रलयसंस्मरणादि सर्वं ब्रह्मेति
दृश्यत एव न चान्यदस्ति भूयोपि किं भ्रममलं गतमसमगापव २० मोक्षोपायेश्रीवासिष्ठेकात्मशनिपादने अष्टचत्वारिंशः ४८

+ निर्विकारमेनात्मनं
निसंशीनिसमात्मकं
२०

दिविकारैः नदद्वगतस्वरूपस्यापि विकारः किं न स्यान्नत्राह नायं नेचेति १५ तर्हि किं देहादि पृथगस्ति नेत्याह नचेति १६
विश्वं सर्वं ततः सिद्धया श्रवणाद्युपायपरिकृतया अनतपवव्यवहरन्नपि निर्विकारात्मदर्शनान्निर्मलात्मस्व
रूपः तिष्ठेत्याह अत्रेत्यादि ज्वलनरूपीति प्रज्वलन्नराज्ययोगपत्ययवहारेषु दीप्यमानः १८ १९ हंसागकालादि सर्वं जगद्ब्रह्मत्या
त्मदृश्यात् दृश्यवत्तत्वं किं भूयोपि भ्रमणं संभवति नैव संभवतीत्यर्थः यतस्तत्त्वतः समममविषमं स्वरूपं गतोसि।
सदैव प्राप्तवानसि समं वा पदं ब्रह्मैव सम्यक्प्राप्येतीति निष्कृतेरितिभावः २० इति श्रीवा. नि. प. अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ १२८
इति +

सु ४
प्र ४२

विकारभेदोविवर्तस्यैवलक्षणमितिहोच्यते अप्रबोधादविद्यास्तिप्रबोधेनास्तिमेतिच॥ विकारारंभाभ्यांविवर्तस्यलक्षणतोभेदंनिरस्यसमानोदाहरणःशुक्तिरजतादीनिआदिपदात्स्वप्नादिग्रहः सूक्ष्मेनित्येनिरतिशयबुद्धिमतिविविधपरिच्छेदशून्येइतियावत् नतुकारणेकार्यध्रुवः पंचधाभावस्तिरोहितप्रागवस्थःप्रतिबद्धप्रागवस्थः२प्रच्छन्नप्रागवस्थः ३ अप्रच्छन्नप्रागवस्था ४ विनष्टप्रागवस्था ५ आद्योमृदादेर्घटादिभावःद्वितीयोजलस्यहिमकरकाभावःतृतीयोरज्ज्वाःसर्पभावःचतुर्थोजलस्यस्थलभावःपंचमोदुग्धस्यदधिभावःतत्राद्येएवजन्मादिभावविकारःपरिणामश्चेष्टःनन्येतुविवर्तभेदाइत्याशयेनप्रथमंवसिष्ठोविकारलक्षणमाह अपुनरितियत्तत्क्षीरदध्योर्यादृशदधिवैलक्षण्यादितत्।

श्रीरामउवाच यदिनास्तिविकारादिब्रह्मण्यनुगुणीहंहे तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत् १ श्रीवसिष्ठउवाच अपुनःप्रागवस्थानंयत्स्वरूपविपर्ययः नहिविकारादिकंनामयत्क्षीरादिषुवर्तते २ पयस्त्वंपुनरभ्येतिदधितांनपुनःपयः शुद्धमाद्यंतमध्येषुब्रह्मसममेवनिर्मलं ३ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता अनाद्यंतविभागस्थनचैषोवयविक्रमः ४

क्षणंकार्यंपुनःप्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यंक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपंवियतेनतदेवविकारसंस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थः॥ ब्रह्मणिजगल्लक्षणंकार्यंतुनतथात्वैधर्म्यादित्याह शुद्धमिति ३ अस्तुनामहिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयवारंभक्रमस्तत्राहअनाद्यंतेति। आद्यंतलक्षणदैशिकपरिच्छेदवस्तुक्रियासंयोगादिविभागवतस्त्वावयवेष्ववयवारंभक्रमःस्यान्नहिलक्षणस्यब्रह्मणःसद्रूपार्थः एतेनबहूनांसंयुक्तानांसमवेतानांवावयवेषुस्वाश्रयसमवेतेनवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारंभकत्वंयथातंतूनांपटंप्रतियथावाकारणगुणानांकार्यगुणंप्रतीतिवैशेषिकाद्यभिमतलक्षणंसूचितेनयाव

कारणादिस्तद्वैधर्म्यान्नरमारंभेतेगुणाश्चगुणांतरमिति ४ ॥

द्रकालि+

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
१३५

1162

ब्रह्मणिजगत्त्वपरिणामादिवर्जितस्वेवसिद्धमितिजल्लदोषेनद्रष्टोयत्निरूपसेषोतिविकृतिरन्यथाभावः संभ्रमेवि
वर्तेत्तद्दार्यंतयोःसमेत्तदृष्ट्यार्थैविवर्थ्यप्रतिभासोविवर्तेष्टतित्वलक्षणमितिभावः ५ तदसंस्पर्शोदर्पायत्निसंवे
द्यमिति ६ मध्येविकाराणांसंस्पर्शःकथंतत्रायनद्वितिवेदार्यंतयोस्तदसंस्पर्शोस्वभावावधारणालिंगादित्याह यादृगि।
ति १ आत्मनस्तत्प्रकाशस्वभावेनदृश्यत्वेनासंयोगुभवसिद्ध आत्मनस्वभावस्त्वनस्यात्यंतासंभावइत्याह आत्मेति

समसाद्यंतयोर्यद्यद्रूपतेविकृतिःस्मृता संविदःसंभ्रमेविद्धिनाविकारोस्तिविक्रिया ५ नसंवेद्यंनसंवि
त्तिस्तद्ब्रह्मणिविद्यते तद्ब्रह्मणाकथितेनिःस्वयंचिदात्मवत् यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेवतदुच्यते
मध्येतस्यपदन्यत्वंतत्तद्बोधादिजृंभितं ७ आत्मानाद्यंतमध्येषुसमःसर्वत्रसर्वदा स्वमप्यन्यत्वमायाति
नात्मतत्वंकदाचन ८ अरूपत्वात्त्वथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः बंधाभावविकाराणांनकदाचनगच्छति ९
श्रीरामउवाच विद्यमानेपदेकस्मिन्ब्रह्मण्येवांतनिर्मले सविकृमस्वरूपायाअविद्यायाःकआगमः १०
श्रीवसिष्ठउवाच ब्रह्मन्नत्वमिदंसर्वंसासीदस्तिभविष्यति निर्विकारमनाद्यंतंनाविद्यास्तीतिनिश्चयः ११
यत्तुब्रह्मेतिशाष्टेनवाच्यवाचकयोःक्रमः तत्रापिनान्यताभावमपदेष्टुक्रमोह्यसौ १२

८ ९ विद्यकार्येकदेशेब्रह्मणिनहिरूढस्वभावायाअविद्यायाःकथंप्रसक्तिर्येनतज्जगदादिवर्त्तःस्यादितिप्रश्नइद्द
णागमःसंशयकेविद्यमानेइति १० नमशुद्धदशायांअविद्यासद्भावेभ्रमःकिंतुशुद्धस्वरूपादनाद्यकालमनयेत्याशयेन।
नेत्रयमादृब्रह्मतत्वमितिसर्वेष्टशां ११ १२ नन्वन्यताभावसद्भावेवदान्मःकिंनुपदेष्टृशक्रोकमःकस्पितइ

९
श्रीर

१३५

१३ १४ यद्यविद्या नास्त्येव कथं न स्फुटं पश्याम प्रकरणे यथा भ्रान्तिर्विवेच्यं नयेत्यं च विचार्यतं इति त्वयैवाविद्यासद्भाव।
मंगीकृत्योक्तमिति रामः शंकते उपशमेति १५ नन्वनवबोधदशायां तद्दृश्यत्वसाक्षिकल्पनयोक्तमितीदानीं तत्त्वं
प्रबुद्धेन तत्कल्पनावसर इत्याह एतावंतमिति १६ १७ भ्रमस्य विद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनां न तनुमनः १८ प्र
इति
+प्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विस्तरः १७ +टू+मू+४

त्वमहं जगदाशाभ्राख्यपयोर्भूम्याप्यनलादिव ब्रह्ममात्रमनाद्यंतं नाविद्यास्ति मनागपि १३ नास्त्येवेदमविद्ये
ति ब्रह्ममात्रमसद्विदुः न विद्यते या सा सास्याः को ह ग्राममेव किल १४ श्रीराम उवाच उपशमप्रकरणे।
स्फुलनेन त्वयैवेदं त्वविद्येयं न येत्यं च विचार्यतं इति प्रभो १५ श्रीवसिष्ठ उवाच एतावंतमबुद्धस्त्वमभूः
कालं राघव कल्पितांभिः किलेनाभिर्बोधितोसि स्वयुक्तिभिः १६ अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः अ
प्रबुद्धं मनो यावत्तावदेव भ्रमं विना न प्रबोधमुपायाति नदाक्रोशशतैरपि १८ युक्त्यैव बोधयित्वैष जीवा
आत्मनि योज्यते यद्युक्त्या साध्यते कार्यं न तदाक्रोशशतैरपि १९ सर्वं ब्रह्मेति यो ब्रूयादप्रबुद्धस्य दुर्मतेः सक
रोति सुहृद्गत्वा स्थाणोर्दुःखनिवेदनं २० युक्त्या प्रबोध्यते मूढः प्राज्ञस्तत्त्वेन बोध्यते मूढः प्राज्ञत्वमायाति न
युक्त्या बोधनं विना २१ एतावंतमबुद्धस्त्वं कालं युक्त्या प्रबोधितः इदानीं संप्रबुद्धस्त्वं मया येनावबोध्य
से २२ ब्रह्माहं वि जगद्ब्रह्म त्वं ब्रह्माखिलदृश्यभूः द्वितीयाकल्पना नास्ति यथेच्छसि तथा कुरु २३ ॥

ज्ञो नाम संभावनादिदुरुहषदोषनिरासकत्वात् इति भावः १९ ततस्दुरुहषदोषेषु तत्त्वोपदेशो व्यर्थ इत्याशयेना
येन+१ ह सर्वमिति २० २१ याह्यो पदेशो न वबोध्यमेन स्फुरितिपोषः २२ त्वमेवाहं ब्रह्मेति यथेच्छसीति पदेर्द्वितीयेन वाव।

द्वारेण न वास्तवब्रह्मत्वहानिरिति भावः २३॥

कि

1164

यो.
वा. सु.
नि. टी.
१४.

कोटिः सर्वभ्रान्तिबाधावधित्वन्मात्रे एके विनष्टे कोयमहं कः शोकस्तस्मादनुपशान्त इत्यादि स्फुरतेति भावः २४ हे
राघवत्वंनिष्टनःशङ्कनस्त्वपनःपवंसंशयेनः शुद्धमात्मपदंप्राप्तोनिस्तरङ्गोभव २५ वेदनंचिदेकरसंब्रह्मभव २६ सर्वैरेका॥

अहंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रेजगत्त्रये एकस्यस्यवानन्तः कर्तव्येपि न लिप्यसे २४ माद्रूपश्चेतनोव्यापी
परमात्माहरिस्त्वयं राघवानुभवानन्दैर्तिष्ठनाकुलंस्वपन् २५ निर्ममोनिरहङ्कारोबुद्धिमानसि
साधुचेतन् तत्सकलवेदनंशान्तंसर्वभूतस्थितंभव" तदनाद्यन्तमाभासंसत्वमेवपरंपदं स्थितोसिसर्वैरेका
त्मगृह्यसे विस्मयात्मकः २७ शुद्धात्मापित्वं शुद्धायाविद्याप्रकृतिश्चयानदभिन्नसदेकात्मययाङ्गंभग
नेष्वमृत २८ नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नावर्ततेमृण्मयताघटा सन्मृण्मात्रंयथाचानन्तात्मैवप्रकृतिःस्थिता २९
आवर्तःसलिलस्येवयःस्पन्दस्त्वयमात्मनः प्रोक्तःप्रकृतिशब्देननैनैवेदत्सएवहि ३० यथैकःसैंधवनो २५
नाम्नाभिन्नोनसत्तया तथैकमात्मप्रकृतीनाम्नाभिन्नेनसत्तया ३१ अबोधादेतयोर्भेदोबोधेनैवविसौ
यते अबोधात्समतयोयातिरज्जौसर्पभ्रमोयथा ३२ चित्तैत्रैकलनाबीजंघटेतत्पततिस्फुरत वि
नोऽङ्गत्वंतेटतस्मान्नाविस्मारविडकः ॥ रामाय ॥
स्मयात्मकः सत्वमेवतत्कृतिप्रसिद्धंप्रतापेन
न्मगृह्यसे वि
परंपदंसत्स्थितोसि ३३ यद्वाञ्छानिर्धीतमिति तर्यं इत्यपि च प्रसिद्धेयाचआविद्याप्रकृतिश्चर्कराजगादितिचप्रसि
द्धातत्त्वंसभिन्नसन्मात्रकमित्यर्थः यथ्याद्यटसामान्यघनासत्तवाम्बवंसन्मात्रंतथाप्रकृतिरित्यर्थः २८ २९
स्पन्दोविवर्तनंतेनसन्मात्रस्वभावेनेहस्वविवर्तेनसत्रात्मैवाक्तिनाएममात्रमध्यत्यदित्यर्थः ३० समयावत्स्वहेतेन ३१

त्रैकाल्य+३

[illegible] ३२

१४०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

1165

एतत्कल्पनाबीजमेव २४ नोपलभ्यते चेत्सर्वदुःखफलाः घनीभूताशयाभ्यासलताविविधाः चित्तांकुराः न जायन्ते २५
उपक्रान्तस्य पदेषां बद्धसंबं उपसंहरति छिन्नमिति हे राम जगत्त्रितयमहोपवनं पार्श्वे छिन्नं जगदिदं हि स्वजन्मावबोधेः इति चकार
मदीतिदिं यत्तत्स्वबोधमुपागतोऽसि आत्मैकभावसत्तानिवृत्तिस्थायानंदविभवेन प्रभयान्मा सदुःखं न कालत्रयेपि नास्ति।

एतदेवात्मविज्ञानाद्दृश्यं सद्वासनाजलैः संसिक्तमपि यत्नेन नैव भवत्यंकुरास्पदं २४ नो चेदुत्पतति चित्तैकस
सनाबीजकं ततः चित्तांकुरो न जायन्ते सर्वदुःखफलद्रुमाः २५ छिन्नं जगत्त्रयमहोपवनं प्रबोधजातं बोधत
यं जगदिदं हि बोधमुपागतोऽसि आत्मैकभाववितेनमवाप्य यान्मा नास्त्येव दुःखमिति नः परमार्थसारः २६ मो
हेऽपाये संसृतिविचारयोगो नाम एकपंचाशत्तमः ४९ श्रीराम उवाच ज्ञाते ज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यम
ते पथेऽपरिशेषाः सर्वे ब्रह्मसत्तानामस्नेनेते ५०॥

बोधेति नः परमार्थसार उपदेशारस्यार्थः २६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकोनपंचाशत्तमः सर्गः ४९
इह कल्पना याऽजीवे लिंगपर्युष्टकोऽद्भवः वर्णितो तैः नयानस्य बाह्यार्थग्रहणक्रमः भिद्यते हृदयग्रंथिरिति छिद्यते सर्वसंशया
इति श्रुते स्वसाक्षात्कारेण किंत्र सर्वसंशयापायोपि रामः परेषामुपकारायतत्संशयपदं प्रष्टुकामः अथ संसारानुभवमभि
लपदर्शयति ज्ञातमित्यादिपंचाशद्वयं तत्र मेवेधि नाब्रह्मसत्तानामस्नेन परिशेषाः ॥ १ ॥ ञत

त्वानुभावेन स्मृतोऽयमदः स्मृतोऽस्मीदं स्मृतोऽनन्योऽस्मीदं च स्वप्ने स्मृतेः स्वरूपमाहाय स्मृतोऽवाविस्मृत्यत इति श्रुतिं संवादयति स्मृतौ
दिति स्मृतोर्हेतुत्वात्स्वकाग्राद्युपायोऽर्थविषयज्ञानलोगा स्मृतोऽस्मीदं नीलरूपं पदार्थमर्थेनः स्मृतोऽब्रहेलेवयतः स्मृतो यद्यपि हियदा।
दिक्षमेत्याप्रत्ययनेऽयांहिस्मरत्सुखापिरूपं नदृपि स्मृतोऽनेवप्रत्ययेन स्यथा महावाक्योऽस्मिनाहंब्रह्मास्मीतित्तानेन समस्तलो
पादिपरिच्छेदापन्नयनात्स्मृतोऽनस्त्रसम्पादितवस्तीवंत्वमहेदैवेनास्मृतिनेनदाकल्पिताहृतोऽनाभूमसापकमानस्मृतोऽस्या
स्मृतेरेवाविस्मिनेन्यर्थः १ भूयोऽज्ञाननानोबोधाम्भिहृदये बालस्यनीलयाप्रस्त्रोपितेवकोपकर्तृनादैसि २ सर्वेषां प्राणि
नांह्येवार्थोऽनुभवैर्लेवदर्शनान्प्रियाप्रियजन्यसुखदुःखयोरीदृगनुभवान् चिरानुभूतानामपि बाह्यार्थानां हृदेवस्य।

स्मृतोऽन्यस्मृतोऽस्मीदं स्मृतं स्मृतोऽन्यस्मृतोऽप्रत्ययने स्मृतो नाश्वरिते स्मृतोऽस्मिन्नाश्स्मृतोऽवस्मृतोऽन्ता १ लीलयेदं उपकामिमु[illegible]यो।
बोधामि हृदये बालस्येव पिनाद्युत्तनकोऽपकर्तनेदैसि २ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥

निदर्शनात्तद्दृश्येव बाह्यार्थो नाम प्रत्यनुभवो वाच्यः ननु श्रोत्रचक्षुरादीन्द्रियाणां बाह्यार्थानस्याने केष्वशङ्के रवेन।
नत्वेन स्वयं बहिर्गतानुभूयमानत्वाख्यानमपाकेष्वश्रोत्रादिगोलककातिरिक्तेन्द्रियं प्रभुवनामोच्यर्थः नत्वान्तःकरणावृत्ति
त्रैजीवचैतन्यमेवेन्द्रियप्रणाद्यानिर्गत्यबास्यचतादिवाप्यनदनुभवतीतिकल्पनापि युक्तानयासति बहिरेवानुभवोऽस्ते।
त्वापत्तेः प्रियाप्रियदर्शनस्वत्वदुःखानामपि बहिरुदयापत्तेः कालान्तरतः स्मृत्यनापत्तेश्च श्रोत्रविषयप्रविष्टामनसेणान
रम्भवायोगान्न च बहिरन्तःकरणवृत्तिर्विषयासितानेन तनदाकारवलोकनेसंस्काराख्ये गृहीतः प्रविष्टपनदृद्वतदाकारं
विन्दुवयत्तदनुभावयति स्मारयति चेत्सम्यन्तदृति विकल्पनापि युक्ता च तदाकारानुभवानां न लीढं न विषयत्वकल्पनेना।

[illegible]

लं+२
१५१

उ

1167

वे

सर्वेषैवानात्मानुसंगानुपपत्तेर्बाह्यानात्मानुभवानामपरोक्षत्वस्वभावानुभवः घटादिर्बाह्यस्तयनयोरसंबंधात्कथं। विदपिबाह्यार्थस्यानुभवोऽहनतु पपाद्यत्रैवाकाशतनपदवैनेयाधिकाद्येयानुभावस्यविषयेः सद्विषयोविषय। भावलक्षणाः स्वरूपसंबंधघ्यत्वन स्वरूपेणादिलक्षणाः इत्याचक्षते न च सोऽपि युक्तः स्वसंबद्धस्वरूपस्य सर्वानिष। यत्वव्यवस्थायोगात् नचात्मनस्तस्मात्स्वप्नेऽस्मिन्निंद्रियैर्निद्रियसर्वेनेनिवद्धमेव स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासं। बंधव्यवस्थयाव्यवस्थानुपपत्तेरनस्यपदार्थसंबंधस्यतस्यानुभवित्वात्तस्यानुगतत्वाद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात् परं। पराऽसंबंधेऽनुभवस्यानुभवानां बाह्यार्थापरोक्ष्यान्निर्वाहात्स्वेवव्यवस्थापकत्वेन स्वरूपसंबंधकल्पनेऽपि व्यर्थाच्च पत्तेनसवि

विद्यमानमपि त्वसंदृश्यमानमपि स्फुटं ४ कथं नूनं स्वैर्जनैर्विषयं त्वं न पश्यति जीवतस्तु कथं सर्वविषयं त्वं प्रपश्यति ५ कथं च घटादिबाह्यानींद्रियाणि जडान्यपि धार्यंते नु भवं त्वमतः पुनर्नानुभवंत्यपि ६

घि= व+२ वा+२

कथं ज्ञातायोर्योऽयं ज्ञानव्याक्षिजनकः स न हि विषय इति वाच्यव्यवस्थापि स्वस्तु सांइंद्रियादीनामपि तद्विषयत्वप्रसंगात्तत्न। स्यात् घटादि न च घटनासमर्थमायाशक्तिबलादेवान बाह्यार्थानुभवोऽव्यवस्था सति किं कर्णादिगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्यु पगमेनेति यथानुभवं न ह्यवैविदात्मा बाह्यार्थमनुभवतीति स्यात्तथा सति स्वतःशरीरेऽपि कर्णादीनां सर्वेषानस्य सदा त्मनः श्रुत्वाश्रपि बाह्यार्थानुभूतेनानुभवतीति रामः प्रांकने प्रोक्तमित्यादिना श्रोत्रादिर्बाह्यगोलकपराः श्रुतपवस्कुटदृ श्यमानमपीति विशेषणं ४ ५ यदि कश्चिद्ब्रूयाद्बहत्वादीदिंद्रियाणि स्वयं बहिर्निर्गत्य घटादीनां बाह्यत्वमनुभवंतः प्रविश्य कथयंतीति तत्राह जडानीति तन्नेषां स्वयं कर्तृत्वेन वक्तृत्वं कथयन सामर्थ्यं वा स्तीति भावः यदि कश्चिद्ब्रूयादिंद्रियादि वा

ति

ह्यार्थं हृदि नीत्वा स्थापयंतीति तर्हि पुनरितिस्यर्थस्थापने पुनः पुन

ति+ ष्ण+

+षयात्तस्यवि
शिष्टत्वेनवि+३

ईदितदनुभवः स्याद्घटादेरीदयाद्बहिर्निःसारणादर्पणादिति भावः १

1168

+ केनचिदं +२

ननु घटादिविषयजातं कर्तृभ्रमं च चक्षुरादीन्द्रियजातं स्वदेशमाकर्षतीति तच्चाकृष्टमिन्द्रियं विषयं संवेद्यां तदिच्छायुक्तोहं पश्ये चे-
तनेपथिन्नाणाभिवेगो यद्भिति कल्पनाया बाधकाभावादन्यथाद्विनिवि ध्यायाः संश्लिष्टेन्द्रियाणामाकर्षेणुः नासंश्लिष्टत्वमसंश्लिष्टत्वादे-
नो घटादयो चाकेन वा दृष्टो नात्रत्वमेलनकप्रदेशान्तरस्थितस्य घटादीनां न संश्लेषः संभवति नापीन्द्रियाणां रज्जुवद्दृढसं-
श्लेषनद्धाकर्षवार्त्तावा प्रसिद्धं भिन्नप्रदेशानि त्वान्तर्बाह्यसाकाङ्क्षत्वादिविषये पात्रादिन्यायाद असंश्लिष्टयोरिति संश्लिष्टयो-
र्घटादीन्द्रिययोर्मिथः आमोदस्यमानात्वोरिन्नपरस्यताकर्षणा ओतनपि नेत्राद्यस्य विवरान्तर्घटादिस्थूलप्रवेश-
कनाकथं सर्वात्मभवविरुद्धइत्यर्थः १ नन्वहमन्तेबोधेन किंविरुद्धं देसमाश्रयस्य तत्र कथं मायायां मेसर्वोपपत्तिभाजने।

ना+

अथः शालोकापमयोर्घटादीन्द्रिययोः किल असंश्लिष्टयोः संश्लेषो कथं तत्रादिनामिथः १ जानन्नपि यदेतन्नैवविशे-
षाकृष्टधाडुनः पृच्छामि तद्बोधेन कथयस्वानुकंपया २ वसिष्ठ उवाच इन्द्रियाण्यपि विज्ञादि घटाद्यपि च।
किंचन पृथक् संभवतीहांगनिर्मलाद्बोधनादृते ३ गगनादपि यात्स्वाविन्नयारूपं स्वमात्मना चिन्मात्रपेहक।
तेनभावव्रह्मैवभावितं ४ तदेव च प्रहृतितां गतं जगदवस्थितेः तस्माद्भवद्भावाज्ञानमिंद्रियादिघटादि च॥

न
सिंध्यैव द्रोरेदं रामसंशयस्तत्राह जानन्नपीति यानयावहुधा उन्तः पृच्छामि आत्तानुग्रहार्थमित्यर्थः २ अस्वल्पमिदं।
मच्चाने मतोलकातिरिक्तानीन्द्रियाणि न सन्तीति यतः सम्यग्विमर्शे विद्यते रिकेण प्रमातृप्रमाण प्रमेयविभागोऽपि
न निरूपयितुं केनापि वादिना शक्यं न तु न्यायायेन वसिष्ठः अथ समाधत्ते इन्द्रियादीति ३ यदि तु कल्पनयाऽऽरूढं।
यएवं चोपपत्तिमन्यसे तर्हि इंद्रियादिघटादि तेऽपृथक्त्वेन नापि हर्ववासनानुरूपकल्पनोपपत्तेर्न किंचिदनुपपन्नमि-
त्याशयेनाह गगनादपीति तथा चिन्मात्रात्मनामायाशबलस्वभावेन अपृथक्त्वेन स्वं रूपं भावव्रह्मास्सर्ववासनानुसारे-

ण भावितं कल्पितमित्यर्थः ४ उक्तार्थे मायोपबृंहितविद्यात्मायिनेत्त।

७+
श्री. वा. प्र.
नि. नि. टी. महेश्वरांशस्यावयवभूतैस्तद्व्याप्तं सर्वमिदं जगदितिश्रु-
तिप्रमाणयति तदेव चेति ॥ ॥

एवं चेदियता रागादिर्निर्गमेन पुर्यष्टकस्य देहे न विनिर्गमेनस्य सादिव्याप्यस्वच्छप्रतिबिंबितचघटादेर्वा स्वतयाकारेणैव हृद।
येनोनाग्रदर्शनेन तथैव कालांतरे स्मृतिःस्वप्नेष्वंतर्मनस्यैव वासनातोनुभवेष्विति सर्वेषु पञ्चमिस्वाभायेनाह पुर्य।
ष्टकतामिति एवं रीत्या पुर्यष्टकत्वमायाते चिद्रूपे तत्त्वमेव पुर्यष्टकस्य चिन्मात्रादिघटितस्वभावतः स्वयमेव स्वःवित
वृत्त्याखिलावयवेषु भवति तस्मिन्नवयवे घटादिबाह्यवस्तुसाकारेणैव प्रतिबिंबति सन्नदेहेतत्पुर्यष्टकघटितस्वलि
गात्मनो जीवस्य स्वकल्पनयैव लोकेलोकान्तरेषु वद्धितिनरीत्या निर्गमनागमनादिसामर्थ्यमिति सर्वदोषपरि।
हारस्तूनिभावः ५ एवं तदेहं पंचीकृतभूतभागेन जगदाकारेणापरिणम्य तः अपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनत

पुर्यष्टकत्वमायाते यस्मिन्नंतस्वभावतः सुप्रकाशावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति ५ श्रीराम उवाच भगवन्
हृत्स्थनिर्मोणामदिनोदर्पणास्यच पुर्यष्टकस्य भगवन्रूपं कथय कीदृशं ६ श्रीवसिष्ठः अनाद्यंते जगद्बीजे या।
त्कलातिनिरामयं भारूपश्च चिन्मात्रैककलाकलनवर्जिते ७ कलनोन्मुखतां यातमेतज्जीव इति स्मृतः सजी
व एव लदेहेस्मिन्स्थितो निःस्पंदने स्फुटं अहंभावादहंकारो मननान्मन उच्यते बोधनिश्चयनो बुद्धिरिंद्रदेल

प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्यास्य पुर्यष्टकस्यैव चिद्रूपं तदेव कथयेति रामः पृच्छति भगवदिति ५ तत्स्वरूपं वक्तुं वसिष्ठ
स्तत्कलमतानुक्रमेण तत्त्वं निर्दिशति अनाद्यंतमिति ६ तद्ब्रह्म वियदादिभूतसूक्ष्मस्रष्टृत्वेनापंचीकृतेन लिंगं पंची
कृतेन ब्रह्मांडं च स्रष्टा तदंतःप्रतिबिंबलक्षणकलनोन्मुखतां यातं समस्तप्राणानामभिमानेन धारणेन जीव इति स्मृ
तो भूत् इत्यर्थः विनोलिवासनोपचयेनांगोपचयेन चोपचितो भवति ७ एवं चितस्य बाह्यांतर्व्यापारात्मना स्पंदने चेत्य
र्थः ८ तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेन नामभेदानाह अहंभावादित्यादिना ९ ॥

सर्वव्यापारस्याधारात्स्वभावात्मात्पुर्यष्टकमितिनाम्नास्मृतः १७ ज्ञानेन्द्रियव्यापारेणज्ञातृत्वंकर्मेन्द्रियव्यापारेणकर्तृत्वंतत्फ
लवतःक्रोधरसेनभोक्तृत्वंसर्वसौदासीन्येनप्रकाशेनसाक्षित्वंआदिपदाद्योगकर्मायतनत्वादिपरिग्रहःएतदभि
पातिनीत्र्यासेनेतरद्भिक्षायामविल्वेवहिर्बुध्यान्येनजीवस्मृक्तानमचार्थध्यानेननतदेवपुर्यष्टकंविद्धीत्यर्थः १८
अनयैवस्वात्मनास्वभावितत्वाकारैर्नीकालेभेदेनभेदाज्जीवापिकामक्रोधहर्षविषादादयश्चजितानानैवमवनीत्या
कालेकालइति अनेनत्वासमानकणिकोदयंआकारमृच्छतीतिपूर्वेणान्वयः १९ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबी
जस्याङ्कुरकोडपल्लवादीवसर्वंजगत् आकारवत्त्वाश्रयेनाह यथेति २० अतएवाद्यश्चिदात्मानाहं किंतुशरीर

देहभावनयादेहोघटभावनयाघटः एषएवस्वभावात्मामनःपुर्यष्टकंस्मृतः सचकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षिता
ऽभिपातिनी यासंविद्धिजीवस्मृक्तानद्धिपुर्यष्टकंविदुः १८ कालेकालेकालेनतोजीवस्मृतोयोभवतिस्वतः
भाविताकारयानेनत्वासमानाकणिकोदयं १९ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति यथावासनतांसेका
द्वीजपल्लवतामिव २० आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिव नाहमाद्यश्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति २१
भ्रमत्येवंततोजीवोवासनावलितश्चिरं ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिवदन्यथा २२ कश्चिद्धिशुद्धजातित्वाद्
ववंधादनंतरं बुद्ध्वात्मानमयम्भेतिपदमाद्यन्तवर्जितं २३ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्त्वायोनिशतान्तरः आत्मज्ञानं
वषादेतिर्ययावेत्तितथाशृणु २४

याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति २१ कश्चित्त्वनकादितुल्यःकल्पादावेवप्राक्कल्पीयमवबंधादनंत
रंश्रायन्तस्मान्येवेत्यर्थः अयंचसर्वोविभागःसात्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेनउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यातः २३ २४ कथं
यथादिवाद्यतविद्यालियाणिजगन्त्यपीतियत्पृष्टंतत्सामान्यतःसमाहितमपिविशेषेणासमाधानेएवंदुःखत्यादिना २५

+परमंपरमात्मनः २४ एवंरूपश्चसुमतेजीवोयात्यश
रीरतां नेआदित्तिनाधयायंत+टू+मू+पं+६

1170

1171

चितस्य कलनोन्मुखत्वेन न्यायस्वकलनोन्मुखस्य गृहीतदेहे प्रतिबिंबनतया पतिते यस्मान्नावाग्रेभोग्याग्रेः परिमातृतया वर्त्ति
ष्ठते तेन तदा जीवत्वेनन्यं देहद्वयविभिन्ने देहान्तर्गतमेव स्वसुखदुःखादिकं वेदयन्ननुभवति न बाह्यं २५ यदान्तरग्रस्यः बाह्य
घटादिर्दृष्टोऽयमभवतितदातज्ज्ञानाद्विविक्तं जलं ज्ञात्वा सर्वेषामेव सर्वदेहेभ्य उद्रिक्तं च तत्तदाद्यनंतरूपिणा सर्वेणात्मना संयुक्ता
दिपर्यंते वेवास्याकाशेपततिनिर्विकल्पनोऽर्थः विविनक्तेवाह तदेति तदा तदहंतादिनयनादिहारानिर्गतजीवेन सा।
काशवृत्तिव्याप्तिहारानंसर्गाद्यापनात् जीवत्वेनन्येनसहैकत्वमध्यात्मिकचिदात्म्यलक्षणं विषयत्वमृच्छति २६

चितस्य कलनोन्मुखस्यैव प्रयातस्य जीवतां मनःषष्ठेंद्रियग्रामो देहो यस्य भवति स्फुटे २५ यदान्यः सर्वदेहेभ्यः वि
पतनस्वदनुरूपिणा तदा तज्जीवसंसर्गाज्जीवान्यैकत्वमृच्छति २६ बाह्यार्थवेदने नित्यं संबंधात्तस्य कारकः स
मतितस्य विनेननस्कंदस्य कदाचन २७ यद्यद्भक्तानंतमस्मिन्नभस्य प्रतिबिंबति जीवेन भवति श्लिष्टो बहिर्जी

[illegible]

+रूपंनयनरश्मि+२

ति २६ स चात्मनस्संबंधस्थित्वेन संभवितस्य जीवनपवबाह्यार्थवेदने कारको भवति न त्वतस्य मनसस्य वेत्यर्थः २७
अत्र बहिरेव तथापि कथं अंतस्तदनुभव इत्याह यद्यदित्यादिना यद्यदंतः करणवृत्तिरूपं वा स्वच्छतरं वस्तु तस्मि
न्नासनभस्यघटादिप्रतिबिंबति स च प्रतिबिंबो वृत्त्यंतर्गतेन जीवेन श्लिष्टो भवति तर्हि बहिष्ठ एवाहं घटमनुभ
वामीति ज्ञातेनानुभूयते नत्वाद्ववहिरिति यद्यपि बहिर्जीवो वर्तितया प्यसौ बहिः अजीवति प्राणान्नयानुयति न ज्ञो न
सोपक्रांदसः अत्र तत्र व्यवलदिति वर्त्तिडं तेनानपदः समासे वा यत्र प्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहंतावमर्शो न बहिरित्यर्थः २८

अस्येवं नहिं स्वदेशग्राफलोषणाविस्त्र्याधिक यस्य नर्देहिवहानानानुप्रवेशस्तत्राह निर्वृत्तेति यदानयननारकेपट
सादिदेशाद्यदिश्याह्यान निर्वृत्तमनेनेदंनीलामेमवृत्तनमनसनोलामकयोर्वदंदप्रतिनिविंब महिंनाचित्रहमिः प्रविशतीति
वास्यनोनवादिपदार्थः प्रतिनिविंवनोऽभ्युपयाते १ सचैवंनयननारकाणाअभिव्हः पदार्थैद्वारेनाह प्रभिमानवताजीवेन।
इतिविंबनयाभिन्नोभवतीत्यर्थः २ इतिअनवाशेनावदाद्विविसंवस्तुवहिस्यभाववानमेयोन्तर्द्दिग्रहकारसंवलित

निर्वृत्तेनवस्त्रोमेयदानयननारके नहानयेवोस्वनः पदार्थःप्रतिनिर्विंवति २० जीवेनभवतिस्थितःप्रति।
विंवनयाननः जीवस्तेयत्रस्मायाविवासंवस्थितिरायव २१ यत्रस्त्रेवनपायाभितष्ठालोपिद्विविंदति पशुर्वास्या
वेगवापिजीवःकस्माद्वेत्स्याति २२ प्रच्छस्यनयनस्याप्याद्वस्येगजीववेष्टिताः क्रोडीकुर्वन्त्यलंदस्पंजीवस्तत्वे
नविंदति २३ एषएवक्रमःस्पर्शेसंवंधःप्रत्ययोद्भवः रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः ॥ २४ ॥

जीवस्तेयत्रस्मायातीत्यर्थः २१ चेतनस्यार्थसंस्पर्शोवेदननियमो वासवस्त्रादिषपिप्रसिद्धइत्याह यदितिस्थावरेष्वपि
उत्सविशेषस्पर्शसाचेतापत्रसंकुचीकरणादर्शनात्स्वेदनेसर्वत्रानुमीयतइतिभावः २२ हस्यविषयस्यकस्यंगोलक।
तेस्पर्शेइतिपामरप्रश्नाकाशपाऊर्वन्नाह प्रच्छस्येतिवेगाच्छकातिरिक्तस्यस्वकनवस्पेंद्रियस्परासयः प्राणकारीत्याजीववेष्टि
ताःस्तेनःउभोवर्तिविषयंक्रोडीकुर्वन्त्यालिंगंति २३ चक्षस्पुर्नेकमेस्पर्शादावपातिदिशति एषएवेति २४ ॥ ॥

श्रा॰ 1173

पाद्ये विशेषमाह प्राहुरिति । पूर्वमुक्तं प्रतिबिंबनेति व्याख्येयमाहात्म्येन शंकां । एवं तोपि पिबेम भवतीति भावः । इत्थं तोयस्मा
त्पिबन्न हारोनः एवं मया प्रयोजनेनाप्यनेनयत्नेनाच्यते सत्वनत्व्याप्यमनुपपन्नम् इत्याह २५ इदानीं रामः प्रश्नमा
त्मवेषां प्रतिबिंबात्मजमजीत्रस्य तेषां कूटस्थपानं न कूटस्थमानं नत्वाविर्भावितः आह अनु तत्त्वं देकोऽवकास्यमणिनसादिर्ये
उदाहरणेमोदेषु उदाहरणेषु अमल पलवादिषु यत्नप्रतिबिंबितं रत्नमणिप्रभादि एतत्त्विद्धात्मकं तन्मेवृहीत्यर्थः २६
यत्र विंबस्य सत्यत्वेपि विशिष्टातिबिंबस्तु तयोः स्वमहिम्नि चाहिमो वृथाबिंबाविति विसंब्रपंभ्रांतिमात्र मिहं न निर्वकंश काकंततत्त्वानं

यमायः ५.

घटस्थाकाशनिष्ठत्वाकर्तृत्वाद्यभिमानतः तथात्र जीवाकाशं वियांसंतनित्यं विद्धि परं विदुः २५ श्रीराम उवाच
इदमेतेमानसादर्शे यंत्र दावैदर्पणनत् प्रतिबिंबितमेतन्नेबुद्धिव्रह्मकिमात्मकं २६ श्रीवसिष्ठ उवाच अ
त्यंतजडयोरेव जीवयोर्द्वितन्मिथः प्रतिबिंबदृशो भ्रांतिर्विद्धि वेद्यविदांवर २७ तावन्मात्रे जगत्येतहिथ्यासोमा
नवास्तिह आहृत्यिमादित्वंयोवर्तमानेसदातनं २८ यंभ्योतनास्त्येवदेशकालक्रियादिकं तन्मयैक।
तयानित्यमात्मासर्वत्रसर्वदाः २९ नित्यमसक्तमतिर्मेदिनात्मज्ञानमूषारवेडःखविदेनः निष्ठनिविष्टमतिः

तजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचिन्तइत्यर्थावोपरस्परसापेक्षप्रतिबिंबस्वरूपं उवेचमितिकिं वाच्यमित्याशयेनोक्तमाह
अत्यंतेतिद्वाभ्यां तन्यात्मनोभ्रांतिं विद्धि २७ न केवलं प्रतिबिंबमात्रं भ्रांतिरपि तु जगदपीत्याह तावदिति द्रष्टव्ये तत्र या।
हि तावन्मात्रं भ्रांतिरूपं अतएव इह जगति विथ्यासोमात्वमहमित्यादिः प्रपंचस्तंरास्थानी यश्चिज्जलान्तस्थगाससत्रित्यर्थः
वर्तमानेतस्सदाविज्ञलमेवेत्यर्थः २८ देशमत्वं नित्यमसक्तमतिः सन्तृष्णांतामृषाभूतसवडःखवित्तबुद्धिर्यस्यतथाविध

मनस्समनायोब्रह्मस्वभावेननिविष्टमतिरित्यर्थः ५. ॥

सृतायामसत्समसत्भवाम

स्वभूतास्त्रसासमसाभवसत्त्वाणामयद्रूपामात्यायस्यनथाविधः

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पंचमः सर्गः ५ जीवंत्योतिसमोदेहः पूर्वदृष्टकमितिभ्रमः अबोधादेवबोधेनब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥ कलनेनाहंतत्त्वेनावनेदृश्यादिकार्गोणिनमहत्वावदेहेंद्रियादीनां प्राप्तसत्ताकल्पने जीवसमष्टेः पद्मजस्येव व्यष्टेरप्यवाप्तिस्तु सिद्धितात्पर्येण यथाज्ञाने सर्वेषितिवद्धमोक्षोपायेह्यनायासेन प्रथमसमष्टवदति नपुनरिति अथा। र्थे पुनः शास्त्रः कमलजस्येव सर्वमोक्षविषयेहः सर्वेषुनात्वेनामित्यादिसर्गेन स्वभावे स्थितेन सावद्यत्वादारोपयोन संपन्नाइत्येतन्नसर्वे। से

इति॰ मोक्षोपायेपूतसंवेदविबोधयोगोनाम पंचमः सर्गः ५ वसिष्ठ उवाच नपुनर्भवनाः सर्वे संपन्नास्तुहृदादयः यथाकमलजस्येन नन्वर्थसंवेदनं स्फुटं १ ब्रह्मपूर्वदृष्टकस्यादावर्थसंविदयोदिता पूर्वदृष्टकस्य सर्वस्य तथैवोदेति सर्वदा २ विद्धि पूर्वदृष्टकं जीवो यो गर्भेस्थेंद्रियोदयः यथा यथा भावयत्यात्तत्तन्मयापरिपश्यति ३ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च विद्धि संवेदनं स्वकं संपन्नं च यथानेन प्रोक्तमायामनःस्थितौ ४

वत्तथा महदवनत्वासंर्थज्ञानमेव यथार्थितमित्यर्थः १ एवं पूर्वदृष्टकल्पनोत्तरं यद्वदार्थकल्पनमपि समष्टिवदेव व्यष्टीनामित्याह ब्रह्मेति ब्रह्मणो हिरण्यगर्भः समष्टिः पूर्वदृष्टकल्पनं नमस्तथा सर्गादौ यावदहंवार्थसंविदुदिता न तथा सर्वस्य व्यष्टिपूर्वदृष्टकस्याप्युदेति २ तदेव गर्भस्थितिमारभ्य दर्शयति विद्धीति यो व्यष्टिजीवः गर्भस्थ एव चक्षुरादींद्रियविशिष्टः पूर्वदृष्टकात्मा षष्ठे मासि संपद्यते स तदारभ्य यथा यथा वदनं वंवस्तु भावयति तथा तत्तद्वासनया परिपश्यतीत्यर्थः ३ एवं च प्राग्यमनःस्थितौ देहरण्यगर्भमनोव्यापारे यथा स्वं संवेदनं इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च वे संपन्नं तथा तत्तनेन वापि व्यष्टेः संप

स्वर्गोन्मुखैर्मम संवेनोक्ताहि रसनष्टुं पदेवज्ञास्मे विनमनलद्वेनरसमृडेवेदनासमसाणानंतजीवपुर्यष्टकाविनासास्तन
याविमवेस्नस्वरूपमनिर्दिशन्मेवेस्यर्थः ४ वेद्यवेदकानां वेदनमसौ चाविनिश्चये दृनिवेद्येद्युस्यपरमार्थत्वात्सत्त्वादित्याह
नत्विति एकत्वादिद्वैतमिथ्यात्वमप्युक्तं वेदनेपराव्यत्यर्हत्वस्याक्लिष्टतास्यत्वात्तविषयत्वयःनास्तित्वेच अभावत्वादयस्त्वयोर्द
नवः अभावत्वात्हेशाकालस्कल्पतयविच्छेदत्वत्वादेनेकत्वाद्दलकल्पयपरिच्छेदत्वात्दशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ६ ननु संवे
दनमेवमनस्त्वादिनामविगच्छतीत्यत्नेनचमनस्त्वादिनामपत्यकेसंवेदनमेवासत्यं किंन स्यात्तत्राह चेत्यादीति च।

शुद्धसंविन्मयानंदो संवेदनमनिर्दिशे नत्वोऽहं वेदनानंतजीवपुर्यष्टकाविना ५ नचैकत्वादनेकत्वादवेद्यत्वा
दनामये अभावत्वादनेकत्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चिना ६ चेत्यादिशुद्धज्ञानात्किं चित्रमनस्त्वं च गच्छति नच जीवत्व
मायाति न च पुर्यष्टकात्मतां ७ न विद्यादिविलासोस्ति सोस्ति नास्ति वयः सदा परमात्मेति कथितो मनःष
ष्ठेंद्रियातिगः ८ तस्मात्सर्वपदेभ्यो विच्छिन्नलिंगवर्जितात्मकः अमःकेवलमित्याद्युपदेशाय गीयते ९ य
तः कृतस्थितं सर्वं विद्यामयमामये उपदेश्योपदेशेन प्रविलीने विचारणात् १०

समंत्वादिगोचरबुद्धिव्यापारे
एवमात्रेतत् नवास्तवमनस्त्वाप्राप्तिः सेत्यर्थः ७ नहि विद्याविलासाविर्भूतस्वरूपत्वात्सर्वं नदप्यसत्किं न स्यात्तत्राह नेति
आदिपदाच्चरमथमाणमननादिपरिग्रहः यान्तू जीवोस्तीवेति कल्प्यते स परमात्मा सदास्ति ८ यद्यद्वितीय एव सः
नर्हि तस्मात्सर्वं पत आत्मनो नच्छुद्धरं तीति सकल्याख्यभ्रिविस्तृलिंगन्यायेन जीवसंपत्तिः कथमकेतिचेदुपदेशाय का।
ल्पनयेत्याह तस्मादिति ९ अत एवाविद्यारोगस्य चिंत्यं मूलं किं न चिकित्सैव वितनोतीति मूलकल्पनादिस्त्रिकित्सोपाय

न+१

घत इति परेणान्वयः १०

एव वास्तवमित्याह यत्रेति त्रिविलीने सति स्वरूपं ज्ञानमेवावशि

1175

११ उपदेशार्थं निध्यायमानस्य ब्रह्मणः पूर्वेक्षिताया आलोचितस्य तस्याः ब्रह्मणि कल्पनायाः स्वकृत्यमिव यत्र स्थितं तेन तत्त्वं जगज्ज्ञान
विषयांस्त्यक्त्वा निर्मले जीवत्वमस्याः कार्यं येनाकेवलितं निह्नु १२ इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह अस्मन्मयमिति १३ नगात्स्तम्बाद्वैके
रिवस्थावरं इन्द्रियोपयोगि अहम्प्रत्ययः १४ अस्मदेवमस्त्वितिवत् प्रभवद्ध्यानादेहावष्टम्भेन त्यावयः १५ स्वात्मनः सन्निधाना

अथांग न सकलास्ताः स्तानं तज्जाविरोधाने यत्राकाशमपि स्थलमस्माविवमहात्मनः ११ यत्नेऽयदाचारमपिस
दणम स्थितं जगज्ज्ञानविषयांस्त्यक्त्वा कार्यं तं निह्नु निर्मले १२ अस्मन्मयमविद्यायास्तूपमेवतदेवदि या।
हीहिताम लीनम्भेन स्पन्देन इदावे आलोकितं नाम कथमव स्थितं लम्भाने अयत्नेनापि संप्राप्ते नगात्
स्तम्बकैरिव अस्मदेहम् सदेवास्मदहतानादस्य स्यत्वा ज्ञानाच्च यास्थितं तस्तु स्यात् येन यतिभ्रमः १४ अविद्या
याविचारेयं जीवस्य इत्यादिकः अयत्नेन समन्यायाः कल्पनाकल्पितात्मनः १६ तस्यास्तु उपदेशाय प्रेयं जी
वादिकल्पना कृता । तैः अबोधयन्तां तमेकमन्नः स्मृता १७ जीवत्वमिव संप्राप्तामापूर्यैकपदस्थिता कलाक
लंककलितामाविनिरावाप्नोत्यन्तिम्ली १८ यद्यथा भावयत्यासु तत्तथानुभवत्यलं सेयम् भवत्यसन्यो वा बालेन नि
मायद्वकः १९

दर्शनं समस्याया अप्रविद्यायाः कल्पनाकल्पितेत्यर्थः १६ तस्य जीवोपदेशाय तस्याः अविद्यायाः हेतोः जीवादिक।
ल्पना कृता १ अबोधयन्तोऽन्तरी वा सार्थं दर्शने तत्त्व कं सन्ती न यथा भावयन्तीति परेणान्वयः १८ बालेन संभविनोय
तकइव सन्नः असत्यो वा भवत्ययं तं पंचत्वमात्रस्य पंचीकरणात्मिकां देहकलनां सत्त्वया सत्यतया संभावयन्तीत्यर्थः

तत्रात्मनिर्देशात्मनिर्ध्यानं इंद्रियद्वाराणिकांईसंज्ञके २० पुरुषः पंचतन्मात्रेभ्यः पराणार्थेनोन्न्यदेवात्मा मंद्रियद्वारैः पश्यति
तत्रेदमिंद्रियमनःप्राणादिभिःइहस्थलादेवात्मभावेनाप्तं २२ तत्रविषयेंद्रियसंयोगाभिव्यक्तं स्वात्मसुखमेवस्त।
त्वेनयामभावयतीत्याह द्विमजालमिति २३ एवं स्वाभाविकं संवेदनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहंकारात्मनोधर्मेद।
तिसंभावयतीत्याह इमविषयेति २४ अत्रकामात्तिकविषयभोगेषु अनेनैव स्वेवनुरोणाव पुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयं वधा
येहि

पंचतन्मात्रकलनां संभावयति सततात्मा तत्रात्मनिर्णयार्थं भान्यपश्यति निर्णयोदितान् २० पश्यपश्य समन्यतेव।
द्विस्थभूतपंचकं पश्यन्नन्यदृष्ट्या भेदभावाभावानभिवाज्ञः २१ इदमंतरिंद्रियात्मविनिश्चयवान्स्वतः जीवो
भावयद्यादेनेतन्नयाद्वयंत्यचः २२ श्रिमजालमिवेद्दोये दात्मनः प्रतिभासते वाह्यस्पर्शनया नेनततदेवानुर
रीकृतं २३ मरीचितोयवदनेद्वयं शून्यवन्मिवस्वयपत्वन् आत्मनो वेदनं पश्यतदेवान्यदिवस्थितं २४ अत्रैव नि
श्चयवशानियमः स्वहृदीकृतः अनेनेत्यमनेनेत्संपर्यमित्यववोडितं २५ स्वभावेततनामासौ स्वसंकल्पमया
त्मकः कश्चित्कदाचिद्भवति स्वभावेनैवनान्यथा २६ आत्मनैवेदमविलं संपन्नैर्दैतमद्वयं त्वेज्ञोमधुरसेनैव मृदेवचमद्राघटः २७
भाव=

+अनेनवैदिककर्मणा+१

प इहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियमः स्वहृढीकृतः अनेनलौकिककर्मणांअववोधितंतनस्वरेस्वमहि।
येपत्यर्थः २५ नत्वैकः प्रकृतिनियमः स्वाभाविकतावादिकृतं त्वलक्षणास्वकृतः द्विविधापयसेमकल्पमायात्मकलया +२७+
कदाचित्कस्विदेवस्वाभाविकपुरुषंपुनैतनैवतरंजितामवतिनान्यथेत्यर्थः २६ तत्राभयत्राप्यत्रआत्मैवस्वभावशास्त्र
न्यतराऽनुसारीतत्तत्साधनफलात्मनावर्तत इत्याह अनात्मनैवेत्याविवेडः मधुमारशार्करादिविशेषः २७ ॥ ॥ ॥

६+२

1178

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
१४०

यद्यपि वेदस्वेदैर्द्धेनेनद्धवैषिरात्रस्थ्योर्थे नान्यादि त्वांशेऽनयापि माधुर्यं मृत्स्वरूपविनाशान्न दृश्यो विवर्ते दृष्टो
नैनदृष्टिनं ऊ्लोग्राविकारा: स्वभवतिनिदृत्तंयोर्ह्णमितिदृष्टविषयेऽति अवनमधुमृदादौर्ह्यैवग्रहणेति २८ अथवा विकारो मधुर|
स्येनेवेतिवाको विशेवनलेः मधुरेनेन वक्तृद्वैशेषिकार्थः नथाऽचविकारप्रवदृष्टान्तविकारं दृष्ट्वाज्जलभागो दृष्टान्तदृष्ट्या
प्रायेनादृष्टनद्व इतियथाहृष्टं विशेषालेनोदृमः पञ्चविनिशुणमद्दृमितिविशेषविषयो तो दृष्टः स्नवग्रहितेऽपिहितो वद्धनदृष्टा|
न्तथानः स्वात्मनि प्रविष्टमन्नाहुर्यं ब्रह्मापिहनः पदः इनः ऊयमदृमित्यादितोऽभेदान्त सर्वं जगदात्मनाऽऽत्मनि निहितमाह

सन्निवेशविकारादिदेशकालादिसंभवात् संभवन्त्यत्र नानीशे देशकालाद्यसंभवात् २८ इतः ऊर्ध्वमितः पश्चम
द्दृमिरयादिनो यथा खेदेशाद्यनिभेदास्ता रवेरुदितेऽहिनोऽवदन् २९ इतः पश्चादितः ऊर्ध्वमित्यादितत्त्वथा स
र्वात्मनात्मनि ब्रह्मविदितेऽहितमाद्दृशन् ३० आकाशोऽद्रिनयार्केरुपादेतत्त्वघ्रवादिवत् यथैतेति निष्टत्यंभोदृत्ता|
यात्मास्वदृष्टिदुः ३१ इति भावयमनेनेदं मिथ्यात्वं दृष्टेनेनं क्रमेणैवं इयितं लोके कस्यनाम भ्रान्तिरोगता ३२
आदर्शान्तस्थ आकाशो नैव खः प्रतिबिंबति

वो।

रहितेति परेणान्वयः २९ ३०. यथावाऽभ्रमेदेमेघः अथ ग्रीष्मेऽर्कोद्दृष्टोभवाद्दृमिति तत्स्वरूपेण निष्टतिनन आश्रवर्षाऽ
भवादिदेदृमिति निष्टतितेभूमिप्रवेशानाऽङ्गकान्तर्जलात्मनाप्रवेशाश्च यांजरेदृमिति निष्टति तथा आत्मापि का|
लभेदेन भावाभावाकारो भूत्वा निष्टतोऽयमर्थः ३१ अयं च जगाद्विवर्तनियतिक्रमः कल्पितोऽपि न केनचिदन्यथाक|
र्तुं शक्य इत्याह इतीति सर्वैर्ष्वेव मुख्यातानसंप्रसिद्धः ३२ एवं वस्तुस्वभावनियतिरपि वस्तुभेदभिन्नानास्मथावर्त्तमाका
श्याशयेनाकाशादिस्वभावस्य वैलक्षण्यमाह आदर्शेति द्वाभ्यां आदर्शान्तस्थ आकाशो मनःस्वीयो भागः ॥

दानावसरेवारि+२

१४०

कार्यंवानैवतिष्ठतिचिज्जनः व्यतिरेकासंभवतः आकाशेष्वाकाशाकाशेभूतानिचैतान्याकाशाभेदाभावात् किंतुके
वलमाकाशंनिःप्रतिबिंबत्वद्योतद्यकेवलत्वकनयाकुंचनिर्दृश्यतएवेत्यर्थः २२ साविद्यंब्रह्मात्तत्तनत्वशेस्याद्ब्रह्म
णीतिकथयतिसर्वंवसत्पञ्चादिभूतेशरीरप्रनैजीवरूपाप्रतिबिंबतिभेदकल्पनयाचद्वैतीभवति २४ अस्यैव
किंतु नसत्त्वाद् यदिहतिमनसमसोदोषबद्धस्वस्वभावेनात्मका यत्नेनदृष्टंस्वभावमसत्यमपिभवतात्सत्येनात्मता
सत्यंचेतिसतोनिरूप्यमानःकुदाचनत्याप्यमानोलिमर्योपितिमिः सिद्धेत्यर्थः २५ सत्याद्भूतंविद्युतोमावेवाचारेभ

व्यतिरेकासंभवतःकायन्येवद्विकेवले २६ अत्लीणेवान्ययनान्मैवस्थितःकचतितिबिंबति द्वैतीभवत्यदेहोपि
त+ चिन्मयत्वात्स्वभावतः २७ यद्यथैवात्माकचनैवैलितिभवतात्मना अमत्यमपितत्रैद्व्यभिचारीकदाचन २८
हेमतत्कटकत्वेद्वैसत्यासत्यस्वरूपिणी हेमभाङ्गातेपृहवित्वाविवेनयात्मनि २९ सर्वगतात्माचित्रेस्थितंति
यमनभिवेद्यते हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा ३० चिन्मात्रात्मकंचित्रंहृद्भावयतिस्वयं यदा
यदैवयज्ञावंतदा भवतितत्तदा ३१ कालेकालेविताजीवस्तन्यान्यतैभवतिस्वयं भाविताकारवानेनवासना

१९ कलिकोदयात्

ण अकृतिदर्शितन्यायेनदृष्टांतमाहद्वैमसैवेति २८ अतएवअद्यमकार्येमनसिविज्ञेडेभयरूपतारूपणेनत्रयमि।
त्वेनतत्स्वयमित्याह सर्वगतात्मादितिनिश्चयत्वदाकदाचिदित्यर्थः २९ चित्तस्यजार्थंजडदेहविषयाकारस्तदात्मकंचित्रंहृद
भावनयायदैवयथोदवनारुपावरणादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावंभवतितदातथैवतद्भावंभवति अनुभवतीत्यर्थः
अतएवकालभेदेनजीवस्याद्ममाकारभेदाउभवत्स्याह कालेइतिचित्राश्रेनवासनाकालिकानोउदयाद्धिकासाद्वैचि।

१८ येणभाविताकारवान्नत्वन्योन्योभवति १९ ॥

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
१४८

यथास्वप्नेदृष्टोग्रामःस्वप्नादिस्वप्नान्तरेदेहान्तरेक्लृप्तोऽभावंयाति तथादेहस्थोयंजीवोपिदेहाद्देहान्तरभावंयातिचयतः
स्वप्नवद्देहःप्रतिभात्मकइत्यर्थः ४५ यथास्वप्नेप्रतिभासेनरइति भ्रान्तिभासोदृश्यमानोनरःसद्दितिकुड्यंभूत्वापटोभवे
त् तथामरणमूर्छायामपिप्रतिभासमानमिदंदेहान्तरंस्वप्नवदित्यर्थः ४६ नन्वयंदेहःप्रत्यहंम्रियतेदह्यतेचसकथं
देहान्तरंभवेदित्याह प्रत्यहमेवेति मरणानन्तरादिनाशेपिकर्मैः प्रतिभासितसंवेदनोजीवतांनतद्देहस्यदाहादिदर्शने
स्वाविद्याकल्पितस्यैवतनत्वात्तामर्नविषयस्येतिभावः स्वस्यान्तःपूर्ववद्देहान्तरमस्तीत्यर्थः ४७ नहिंकिंयौवनवार्द्धक्य।

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तामथेहताम् देहाद्देहंतथायातिदेहोयंप्रतिभात्मकः ४५ प्रतिभासोयथा
स्वप्नेनरःकुड्यंपटोभवेत् भवत्यसत्यमेवेदंदेहान्तरमिदंस्वतः ४६ प्रत्यहमेवम्रियतेत्वस्तंजायतेपुनः
जीवःस्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्तमूर्छवत् कालेनैतादृशंरूपमिदंचान्यत्तथेतिवै अहमेनिश्चयाद्दृढंभ्रम
न्येतेभवःस्वतः ४७ बालदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते जीवस्वप्नेजगत्तादृग्रूपंविद्धिवेद्यविदांवर ४८ ॥

वद्देहान्तरभावंयातीतिनयतःप्रकृतमिदंशरीरंवास्तवंयदस्याभेदेपितदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयाद्दृढंपतेभ्र
न्तमाविदेहान्तरस्यप्रत्यभिज्ञाभावादस्यैवेतिनसत्तीत्यादिभ्रान्तिमकेति अतस्तेषांस्वप्नोजीवनएवभवःवासनयासमु
द्भवइत्यर्थः ४७ नतुकदापिमयादृष्टंदेवादिशरीरंभावे कास्यवासनानत्वादृवक्ष्यति इदंतुजगद्रूपंजीवस्व
प्नेतरोनेविद्धितस्यचयथाबमयाःस्वयंस्वजाद्दृतिश्रुतेरित्यर्थः इदंतुस्वप्नेऽननुभूतस्यापिदर्शनेंजन्मान्तरानुभूता
भिप्रायेणदृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंच सर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलंब्यानन्तवक्ततनस्वनादौसंसारेनाननुभू

मनानुसारीजीवदेहान्तरोद्भवइतिवाक्यार्थः ४४

ऊ नेकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवा।

२७+

१४८

1180

1181

तर्हिवाकाशनस्यतुत्वस्याहंकारलयस्वभावोपिदेहांतरबंधस्याप्रसंगः स्वप्नएवकिंनस्यादित्यत आह अज्ञानादिति यःशिवमहंने
चतुर्थमन्यंनहृदिस्वाभिध्यानादिनाईरितः अज्ञानाद्दृश्यमानंवीयत आह स्वःपूर्वमात्मानमस्तत्कलत्राणित्रिविधःस्वप्नएवनविद्यते
नात्रतिकदापिनदत्तुभावाभावेननदृश्मानाप्रसिद्धेरस्यस्वप्नास्यस्वरूपयोगात्स्मादसौअग्र स्वात्मचैतन्यमात्रमित्यर्थः ४५
मपरविदात्माचेतनंजीवोभूत्वार्थस्यस्वजीभिधंस्वप्नंतबंधनंमानमर्थंयथाचिन्तमाभावाद्देवपश्यति नत्वन्यथातथैवाग्रह
ष्टमपार्थंप्रपश्यतीत्यर्थः ४६ अजत्वादनस्त्वविशेषेपिभावनाप्रकर्षेणहृढोजनवासनाहेतुर्वेदेहविषयांवासनांजनयतीति

अज्ञानाद्दृश्यते यः स्वाभिध्यानादिनेरितः नस्वप्नोविद्यतेनेत्थमात्माचितिमात्रके ४७ आद्याः सर्गाभिधं स्वप्ने।
यथापश्यतिनान्यथा अग्रहष्टंतथैवार्थंचेतनंचित्तमपश्यति आतनोतीवासनामापिपीकृषेणाव्जीयते स्थःजुक।
मीश्वयतेनेनप्रयातिदिक्वकर्मतां ४८ मोक्षाहतेनस्वांवंतिजीवानांचदुराहदयः उन्मज्जंतिनिमज्जंतिकेवलंदेश
कालतः ४९ चितःस्वकलनानस्यदेहोग्रइवतिष्ठति पंचात्माभाविनोसत्यमहायतःशिखेरिव मनोबुद्धिरहं।
कारस्तथातन्मात्रपंचकं इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः ५०

पुर्यष्टकप्रयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह आतनोतीति ४७
एवंजीवस्यवासनापरिणतिलक्षणोदेहादिबंधोवर्णितः इदानींकदातत्कांतिरितिशंकायामाह मोक्षादिति ४८ मोक्षा।
विनैवदेहादिनिवृत्तिःकिंनस्यादित्यत आह चितइति यतश्चितःयावन्मोक्षंदेहाहंकारकलनावासनातिष्ठत्येव स्वकलनैवनस्वजी
वस्यपंचात्मदेहः अग्रेतिष्ठतीव यथाशिखाग्निंविनासहायतोग्रेतिष्ठतिनतद्वत्त्रिवारइत्यर्थः ४९ इदानींकथंचित्स्थूलदे
हनिवारणेपिमोक्षंविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति मनइति ५०

नत्रश्रोत्रेत्रानेन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणभूतानि अंतःकरणमिति सामानकार्मोणि गुणपंचकमित्युक्तं नन्वपंचीकृतानाकाशादीनां। हिलिंगशरीरस्थूलानां नन्वनेनूनं पंचविंशतिपालकत्वमनुमेमनोबुद्धिसायणमेव पुर्यष्टकमुक्तं नवाद्दृश्यमनंतमेवेति नवर्जतम् नं पुर्यष्टकं नदास्यात्पदि पंचीकरणेन स्थूलीभावतेन्मात्राणां क्रोडीकृतत्वात् अथेतन नामरूपो लिंगात्मा स्मृत एव अस्यावतं पं चीकृतानाकाशानेश्रुतिपीवरतानिरवधिकसंध्यास्वंनस्वप्नेः वलिनस्यस्वप्नेवास्मनाकोटीनामपि सौलते स्थौल्यं दृश्यस्यवत्वमा। वहलंमेमनदास्य स्थूलवानना महत्तत्तुरुस्थौ नतत्स्थात्वेन स्वभावितिनापवस्थूलतनेमे अदृश्यौतापि एवं पंचस्थूलभूतानामेवाहंभवे स्यपरमात्मानिर्मितिस्थूलस्पदेहनास्मेकेनेचास्थितात्मभाविते तिन्भौतिकदेहं तं पुर्यष्टकं वायंनहस्यर्थः ५१ नन्वस्य तुपयोग।

अहंत्वंपवविज्ञात्मावित्रसंस्थातिपीनता वानतास्यमहाग्लौदेहतास्वरमेवता ५१ विरजस्तंक्रमेणोदनिहवस्था
लत्कृतिभाव सत्त्वहनेकावस्थास्थूलडाः क्रोडीकृतनायथा ५२ स्वप्नमनाग्रीनघावस्यादेहनत्वपशालिनी आमोदात्
मनीवृद्धायमितिस्थावरजंगमैः ५३ कदाचिद्दिक्षुप्तपस्थः कदाचित्स्वभावस्थितः आतिवाहिकदेहोऽयं सर्वस्यैवावति ५४

दपिनमोऽन्त्यात्तेस्थूलसङ्गावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह विरजस्त्वेति मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचस्तेनमनसो वैराग्याद्यभ्यासे नविरजस्त्वंशमादिसाधनसंपत्तौ वा स्वानर्त्तानोदयक्रमेणावस्थाः कल्पितस्वरूपा यत्र पंचस्वनन्तलाततानस्वचवाधेस्वकार्यका रणावस्थावंधहृदयमूलस्य स्वप्नलिङ्गपपद्यतेस्थूलभूतभौतिकस्य तत्र पंचाम्युपगमेतनाद्यास्तत्तानेननवाधादर्शनात्तत्कृतिः। पपद्यतेइत्यर्थः एवंचतिक्रमेण स्वप्नस्थमौदेपवावस्थेन जाग्रत्स्वप्नौ स्थूलविषयान्याश्रवस्था केनचित्तुपपादयितेपाकेनाप्त येननेविभज्यदर्शयति स्वप्नमेनतिसाईंनयथाजडाः सर्वेदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपमसर्वस्य क्रोडीकृताः ५२ इतिपंचप।

आमोदाद्भुमतीत्यर्थः ५२ ५४

विहश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेहएव

१४८

1183

भाविभिर्दुःखैर्वा मनागप्य् नोन्नतः अविद्यैवैषि नो विकृदृश्यभ्रमस्तु निरन्तरमज्ञादिनान्तः निश्चिन्त्यादिर्विं वृस्यत्ववितताडुपसंहृतस्य।
जगताच्च कालानलसमो दीप्तिरिति स्पृशेनो नवनीतन्नूनं नेयाय सादिस्पृशभिः प्रस्तुता ५४ तत्र स्थावरादिनिहृष्णाव।
स्यास्तमाद्याधिवास्तव्वभि माधुर्यमित्याह स्थावरादाक्षिति भुग्नैवच मधुनः तथा च कल्पहृस्तोताभ्रापाधिकाक्रमिकीट। २+
हृनूषादिदुःखाभावादानंदाधिक्येपि नमनुष्यादिष्वत्र बोधोस्तीति तस्यस्तीनेवेत्यर्थः ५६ तथाचचित्तनाशप्रकर्षएव स्तु।

यदा स्तुप्रभावस्योभाविदुःखप्रबोधितः तदा कालानलसमस्त्विहम्यनुदिनाहतिः ५५ स्थावराधास्ववस्यात
कल्पहृदादृशा स्तव भवेन्नवतश्शसस्येव नाभोह्वामिलाचनः ५६ सुषुप्तनाशसञ्जआत्व प्रास्येयदिमस्तिनिः यः
प्रबोधे स्पृशमान् कित्तनाशद्यात्तनुर्धमा ५७ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हि प्रबोधान्परमात्मता सोभ्येति तालितमसे
तास्त्वंकनवत्ताभिव ५८ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यो भावेह हि विशेषावने एका जीवन्मुक्तनेति द्वितीयादेहमुक्तिता ५९
जीवन्मुक्तिर्हि तुर्यं वं तुर्यातीतपदं ततः बोधो जीवप्रबोधार्थं स च बुद्धिप्रयत्नतः ६० ज्ञानप्रमाणाज्जीवोंतर्योजा
नातीह तन्मयः पश्यतीमंभयं चैव स्वदीर्घस्वप्नविभ्रमं ६१ मिर्थ्यो दिनस्वहृदये स्वरूपवपिसीहत्ते जीवानामेन

[illegible]

भूमिस्थितं भ्रमणामेव संहृतिस्थितस्य तत्र बोधएव बंधमुक्तिस्तुर्यंने वा स्यना तदितिपर्यवसन्नमित्याह सुषुप्तमेत्यादिना ५७ ५८ ५९
प्रबोधः उत्कृष्टचिन्मात्रतत्त्वरूपो भवति स च बोधो बुद्धेः प्रकर्षयत्नतः ६० ततनेयावान्पश्यतीति ज्ञानप्रमाणो जीवः सर्वान्तर्यो
जानातिभासयति साक्षीतन्मयएव भवतीत्यर्थः यस्तु ज्ञानप्रमाणः सोपि परमार्थतः स्वरूपवाप्ता नाकिलावहृष्णीकृतेस्वह
मर्थं+२ दये स्वदीर्घस्वप्नविभ्रमं नीत्वं पश्यतीति पोरणान्वयः ६१ तदिदं किं जीवानां हृदये वास्तवं भयमस्तितेन्याह जीवानामित्यादिना ६२

1184

गंधर्वादि+३

श्री. वा. नि. नि. पू. टी. १५.

९३ ९४ ९५ अणुजीवाणोः सोऽणुर्जीवस्थितिर्वासनातोऽत्मनः अविधिः तदैव तत्र यो जीवो निर्वासनत्वात् सचस्वसंस्फुरति विवेचि-
ग्रेण स्फुटीभवतीत्यर्थः कथंस्फुटीभवतीति तदाह उत्तरेति ९६ तस्माद्वासनानाशात्तयोरुकर्षाद्भस्मीभवनंतु भयोनिशामिरित्याह
मध्यस्थेति पूर्वः मध्यस्थग्राह्यग्राहकयोर्मध्ये वासनानाशेऽहत्यन्तावस्थेन वेदितव्यस्फुटीभावस्तत्काग्रहणादिविवेचितेनापितमाह ।
यदेत्यादिना यदा यस्मिन्काले विद्युल्लिकालेदेहतःआनयोग्राह्यग्रहणात्मकंभावं तदा तेन जीवितेन पुनर्वासनेद्दपरिमि

तामेवात्मनयापश्यन्नेषैव परिस्फोरति ॥ जीवाणोरंतरेवेतन्न किंचिदयस्माद्धते ९३ यत्रतत्र जगद्दृष्टं मोहमाया
विजृंभिते स्यात्स्वंतःक्रमदेहेनोऽयथानानाभूमेहत्वा ९४ जीवाणत्वेनांतथैवांतर्मिथ्यासंसरणोदयः बंधोऽस्य वा-
सनाबंधो मोक्षः सद्वासनाक्षयः ९५ वासनानांतस्समेतस्मोक्षस्यैवविस्फुरितस्थितिः यनवासनमोहोयं जीवः स्या-
द्वासनाद्विमोक्ष ९६ सम्यक्त्ववासनास्थिरं रूपं स्तुवासनः एवंतज्जीवितेनांतोबहिर्ज्ञाता घटादयः ९७
जीवैक्याद्वयोः सम्यग्ग्राह्यग्राहकयोस्तदा आत्मानात्मसमालीढाबहिरंतर्यदाचिता ९८ तदाग्राह्यग्रह-
णाधीर्दृंतात्स्वभावादया नेदं समस्य न्येनोकिंचिद्वेदाकिंचिन्नदृश्यते ९९

त+३

नअंतःपरिच्छेदो भवति तदा घटादयः पदार्था बा-
ह्यज्ञाताःस्वेपन्नाःसंतुबहिः किंतत्रकारणमाह जीवैक्यादिति तदा बहुत्वादि द्वारा निर्गताःतःकरणद्वारा निर्गतेन वृत्त्यव
च्छिन्नजीवेन घटादीनां व्याप्तोघटमहं जानामीति ग्राह्यग्राहकयोर्वासनात्मिकासमानहे विशेषण स्फुटाभवतीत्यर्थे
एतदेवस्पष्टमाह आत्मेति अंतस्थितआत्मजीवःयदा बहिरनात्मसमालीढो भवति तदाचिता ग्राह्यग्राहकवास-
नामृतात्स्वेवाध्यस्तविभागेन सोदयाउदेतीत्यर्थः ९८ एवंहेयोपादेयवैचित्र्यमपिवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमि

५८

साद्धेशति ९६ ॥

१५०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टो भिन्नात्मत्वेनाद्येन विरागस्यानात्मनः स्वः स्वात्मत्वस्यांतत्वं स्वर्गादिष्वपि स्थितिविरिंचनं निस्थैर्ये कालत्रयेपीत्यर्थः ३ यथाब्धिः समुद्रस्तत्र नोर्मिः पृथग्भूतान्नस्वमस्तवनं संख्याबुद्बुदादिभेदः स्वोदकाकृतं यथा केवलं तत्पृथक् प्रसृतं जलमेवं न यथा इदं सर्वं जगत् तत्त्वतो बुद्धमत्वं पृथग्दलिततं निःस्वत्वावसानाद्वयं देविध्यभेदाज्ञानेन यस्मात् न यथाविद्धं ज्ञानामयपदमेवेत्यर्थः ४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकपंचाशः सर्गः ५१ जीवस्वप्नेन वा न स्वप्नस्य जाग्रत्त्वविर्भावस्य विलयः तदर्थं मनुष्ये नाख्यानेन वसिष्ठेना

घं

बाह्यान्तःकलनाकाराश्चिदात्मैकः प्रकाशते । त्रिजगच्चित्स्वभावत्वात्कलनं भेदविकल्पनैः १ सोभिन्नात्मस्थितिर्विनात्मवाय्यानेन विद्यते अब्धिर्यथा जलमयात्मत्वमस्तभेदः स्वोदकमेव सकलं दृश्यमेकमखंडं सर्वे न ये दमपहस्ति न भेदजातमात्रं वपुः पदमनामयमेव बुद्धं २ इति [illegible] विचारप्रकएकपंचाशः सर्गः ५१ वसिष्ठः सो जीवस्यादिनः स्वप्नो नानाकलनकोमलः तमिमं विद्धि संसारं न सत्येनाप्यसन्मयं १ न तु स्वप्नवज्जीवस्य स्वप्नः संभवतीति कश्चित् तेनैते जाग्रतो भावा जाग्रत्स्वप्नक्रमेनानाद्दि २ जीवस्वप्नः स्थिरं दीर्घं चेदिह स्वप्नाः प्रतिभासनः अस्मत्स्वप्नवत्स्वल्पाहि हि वेद्य विदांवर ३ स्वप्नान्स्वप्नांतरं यद्वत् गच्छंतो जीवजीवकाः भ्रमसत्यमेव प्रपश्यंति घनसत्यतयानघ ४

वनार्यते नतु स्वप्नः सर्वेषां जीवानां प्रत्येकं भिन्नः जाग्रत्प्रपंचस्तु सर्वेषां साधारणः सर्वैः स्वप्नवैधर्म्येणानुभूयमानः कथं स्वप्नः स्यात् तत्राह यदनिश्चादिनः प्रथमजीवस्य स्वप्नस्वरूपात्मनो यः स्वप्नः स एव समस्माकं जाग्रदिति उक्तस्तं संसारं विद्धि १ किमर्थमेवकल्प्यत इति चेत् सृष्टीनामिव समष्टेः स्वप्नांतरप्रसिद्धेरित्याह तेनेति तेनास्माकं जाग्रत्प्रसिद्धाः भूतभुवनादिभावास्तस्य जाग्रत्त्वप्रशंसया स्थानक्रमोदयान्नस्वप्नतोभिद्यंत इत्यर्थः २ अस्मत्स्वप्नवत्स्वल्पाभ्यामपि तत्स्वप्नतो साधयन्नैव धर्म्यो न्मिभवे निमित्तं दर्शयति जीवस्वप्न इति अस्मदीयस्वप्नवत्तिप्रवाध्यतायाः प्रतिभासतो हेतोः दीर्घत्वदैर्घ्यमेव वैधर्म्यं भ्रमहेतुरिति भावः ३ ४ ।

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
१५१

वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादुत्थस्य भ्रमस्येत्याह अनेनेह निश्च अनेकानि भूतभुवनादिजडजातानि तथा जडे चाहंकारादि
देहान्ते आत्मत्वाभिमानादजडजाडदिना जीवस्यास्मदहेतुकदेशभूतानां येनाहिजीवा नवदजभवलक्षणान्मोहतो भ्रान्तेः ५
जीवाः भिदालिभिर्वैदकल्पनया एवंवराभिर्भ्रमंति ६ कल्पितभेदेषु तन्मयत्वात्तेषु कारणमाह सर्वगत्वादिति व्याप्त्वा
देवजीवतो व्याप्तांजीवभूतस्यात्मनः स्वस्य सर्वगत्वादनंतत्वाद्यदीकेदेनतत्तत्ताद्यज्ञावयंतितदेवस्थाप्नुत
त्व

अनेकजन्मजालानि जडेष्वाजडतोदिता असत्येनात्मनाजीवञ्जीवत्यनुभवमोहतः ५ भानोरप्यंतराविलेपस्य
नस्तृणगाद्रुमे भ्रमतिस्वसंभ्रान्ताद्ध्वजीवाभिहातिभिः ६ सर्वगत्वादनंतत्वात्तस्य जीवस्य जीवतः य
ज्ञावयंतिचेतेतितदेवास्थितिसत्यवत् ७ पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामेवमंतःकृतांस्थितिंशुभां यामालिंग्यमहाबा
हो जीवन्मुक्तो महामुनिः ८ पांडोः पुत्रोऽर्जुनो नाम सत्त्वं जीवितमात्मनः हिपयिष्यति निर्दुःखं त्वं तथा त्वप
यजीवितं ९ श्रीराम उवाच भविष्यति कदा ब्रह्मन्सोऽर्जुनः पांडुनंदनः कीदृशीं च दृशं तस्य कथयिष्यति सत्त्व
तो १० वसिष्ठः अतिसत्त्वाक्रमातीतपरिकल्पितनामके स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनेन भसीव महानभः ॥ ११

तेषु सत्ताख्यसत्तारोपेणासत्यवत् चेतंति तथा च तत्त्वसंवित्त्या वर्जितत्वात्मता भ्रमनिवृत्तौ तु ज्ञस्य तस्य जीवन्मुक्तिः सिद्ध
यतीति भावः ७ अयमेवार्थो भगवद्गीतायां भगवताऽर्जुनायोपदिष्ट इत्याह पुंडरीकाक्षेति शुभां स्थितिं विलयो बः
तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति पांडोरिति सत्त्वं जीवन्मुक्तिसत्त्वविशिष्टजीवितमायुः हिपयिष्यति हेप्स्यति
स्वार्थे णिचि विकृताभावश्छांदसः ९ १० अर्जुनावतारैकारणं वक्तुं सर्वं मूलमज्ञानमति अतीत्यादिना स्थितमिति रवमा

॥ हिप्विप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः ॥ ॥

1186

१५१

तस्मिन्दृश्यमाने संसारजाले शकुनयः पतिताः १४ तत्रैतासु भूतजातिषु मध्ये कोसितः श्रुतिस्मृत्यादिवर्णितः क्रमस्त्व।
पंचकं रित्रैर्येषां भूतं पंचीकृततन्मात्रपंचकं तत्तद्गोलकसंस्थावे लोकपालत्वेन तत्तल्लोकाधिपत्ये १५ इदं श्रुतिस्मृतिसमाचारवि।
दितं पुण्यं उपादेयं इदं तन्निषिद्धं पापं हेयमिति सांपिकाशस्तु रूपसंकल्पघटितं वेदनात्स्थितिसंयोगदास्या यिता १६

1187

दृश्यते विमले तस्मिन्नयं संसारविभ्रमः कल्पकादिव यादोभिस्तरंगादिभिरंभसि १३ चतुर्दशविधाभूतजातयः
प्रस्फुरंत्यलं तस्मिन्संसारजालेस्मिन्जले शकुनयो यथा १४ तत्रैते यमचंद्रार्केशकाद्याः कोसितक्रमाः भूत।
पंचकसंसारलोकपालत्वमागताः १५ इदं पुण्यमुपादेयं इदं हेयं पापमिदं स्थिति तैः स्वसंकल्पघटिता वेदनात्तस्या
पिता स्थितिः तस्यां यथावदनघ प्रवाहपतिते नित्ये कर्मण्युपलसंकाशा स्थिरं चिरमवस्थिते १६ भगवान्समय।
मः किंचिद्धत्ते प्रतिचतुर्युगे तपःप्रज्ञाकृते भूतदलनात्यायपाकया १७ कदाचिद्देववर्षाणि दशाद्वादशवापि च
कदाचित्त्वं च समादिकदाचित्षोडशापि च १८ उदासीनवदासीने तस्मिन्नियमसंस्थितौ नहंतित्रिजगज्जाले।
मृत्युर्भूतानि कानिचित् १९ तेनानीरंध्रभूतौघनिःसंचारे महीतले भवति प्राहृषि वेदीजं जरोमशकैरिव २०

अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह तस्येति तस्य वक्ष्यमाणायमस्य प्रयथावत् स्वीये अधिकारकर्मणि मनः प्रबलवत् स्थिरं चिरम
वस्थितं १६ संप्रतिचतुर्युगं वीप्सायामव्ययीभावः कदाचित्किंचित्तपःप्रज्ञाकृते प्रतिचतुर्युगं किंचिद्धत्ते ह्रापयते इति।
वा १७ तत्र कालनियमो नास्तीत्याह कदाचिदिति १८ तस्मिन्नसमे नियमसंस्थितौ तपसि उदासीने सति मृत्युः कानि।
चिदपि भूतानि न हिनस्ति १९ तेनाहिंसनेन हेतुना महीतलं नीरंध्रबहुभिर्भूतौघैः निःसंचारं संचारायोग्यं भवति।

स्वेदीखेदवान् २०॥

स्ताः विप्रादिष्टाः गुणिभिः अंशावताराभवनपुण्डरीकाद्यैः द्विपदं तिर्यगनेन विश्लोकवैतीतीति यावत् २१ अथैव च।
भागावताराद्देवताद्वारेवङ्कयोरुद्धरवाद् पवित्रिति २२ २३ अज्ञानां पापानां विज्ञानाय कर्तव्या भविष्यतीति शेषः
इदैतं जनानां कर्मणां पीडनेन प्रयत्नं स्नात्वा विशेषेण मात्रुनयये ग्रहि मादिश्चरितनिर्विकल्पसमाधिरूपेण निवाम्यते २४

अथैतानि विचित्राणि भूतानि बहुरूपाणिभिः द्विपदं तिर्यक्तमाममनुभावोभावनिवृत्तये २१ एवं तु गम्य हस्ताणि व्यवहा
रणानिच समनीनान्यनेकानि भूतानि च सर्वाणि च २२ देवश्रेष्ठो मनुर्धर्ममयपक्षपितृनायकः अनेन न तपु
नासाधो परिहीनो ऋग्वेदे चुचिन् २३ अथो अश्वविज्ञानाय वर्षाणां दश द्वात्मना अनवद्ये हृत्कर्णम्याहरालजनन
कर्षणा २४ तेनैव समवीनां धर्मभूतेर्पयैर्बहुत्वभिः दोर्नष्ठपवनगुल्मनवमावभूतेर्भविष्यति भूर्भावपरिस्तोपी
हरिश्चरणं भवाति कोलाहलस्य परा भूतानां सेनापतिर्मिथर्वधिवा २६ हरिर्देहरूपेनाथमहोभवत भविष्यति देवा।
मैरविलेः सार्धं नरनारायणावितः वसुदेवसुतस्लक्ष्मीवासुदेव इति श्रुतः देवो भविष्यति द्रष्टेहितीयः पाण्डवो।
त्रेनः गुर्यपि हीदृशितिव्योनेयधर्मपुत्रो भविष्यति अथायेमखलाभूपः पाण्डोः पुत्रः स धर्मवित् २८ दुर्योधनट।
निव्योन तस्य भ्राता पितृव्यजः भविष्यति दृढ दहो भीमो बभ्रु दूहेव ३०।

प्रपन्नगुल्मावन गुल्मसेकीर्तीतीति यावत् २५ २६ नरनारायणौ च वानैः सह पार्थ अवतीर्णाविति यावत् २७ २८ अथे
मोऽपि मेखलायाः भूमेर्भूयो राजाऽऽश्रमोऽपि मेखलाया एव पालतीति वा अनेनानुपसर्गकः २९ तस्यापि तृव्यजो भ्राता भविष्या
ति तस्य देहः प्रतियोद्धा भीमो भविष्यतीति याज्यं बभ्रुनकुलः अदेः सर्पस्येव ३० ॥

हे=

१५२

श्री+ 1189

आसमंतात्‌यतरु इति अविनाशेनानहन्तो हि एणः अजभावनसुदे जन्हते हेनाशयिष्यन्ति २१ देहान्यवहन्तन्‌ गांडीवधनुर्धर
सायनुस्थेत्यनङ्‌ः तथापि हे नार्जुनदेहेन विभावं भावमनव्ययं करिष्यतीति स्वर्वेज्ञानतः २२ नयथमो अज्ञत्वापायङ्‌।
तियावत्‌ २४ शुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेन हृत्स्थदेहेन २५ बोधनप्रकाशमेवविलसहार्णयति नजायतइत्यादिना।
+स्वजनान्वधून २४ +१

अन्योन्यं हत्वा नोहन्ती नयोः संग्रामलोलयोः आत्माहृष्याज्ञानोहि एषोहरिष्यं त्वत्रभीषणाः २१ नत्वयेनविभाव
तेभ्रवोविलसः करिष्यति गावनार्जुनदेहेन हृदकांडीवधन्वना २२ विभोऽर्जुननामादोअन्नहन्तंभावमास्थि
तः हर्षामर्षोत्थितोदेहेन स्वधर्मोभविष्यति २३ सेनाद्वयगतानन्दस्वजनानात्मलोकात्वान्‌ विषादमेष्य
स्युयोगयुद्धायनकरिष्यति नमनोर्नोभिवंदेहमात्मकार्येकसिद्धये दोर्द्वंद्वेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव २५
नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमाने।
शरीरे २६ यएनंवेत्तिहन्तारंयश्चैनंमन्यतेहतं उभौतौनविजानीतोनायंहन्तिनहन्यते २७ अनन्तैकस्व।
रूपस्यमतःस्वत्वसमस्यापि आत्मनःपरमेशस्यकिंकथंकेननश्यति २८ ॥

आद्यंतविकारयोर्निवृत्येमध्यनननविकारवत्स्वयंप्रसकंवारयति नायमस्तिभाविजन्मादिप्रतिषेधोवा २६ प
वमज्ञस्वभावमात्मानंयोहन्तारंवेत्ति यश्चहतंमन्यते तावुभौनात्मानंतत्त्वतोविजानीतःअज्ञानमेवहेतुर्हन्तव्य
ताभ्रान्तिनिमित्तमितियावत्‌ २७ त्रिभिःकिंहन्तैःनाशपनाशप्रकाणनाशादेन्तनोप्रतिक्षेपः २८ ॥ रामायनमः

स्फारस्यपरेकिंतेऽजनपदेलेख्यदोषंसंविदुत्स्फारेणलब्धस्वरूपमेवास्ति अतएवाजोस्मिनित्योस्मिनिरस्तानन्तकार्यकलंको ऽनन्तश्चास्मीति नत्वंभूतमसितत्पुत्रादिरूपमावरणगुणकः स्वतः वासोस्मिनमसिनिभावः ३१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणोत्तरार्धेपंचाशःसर्गः ५१ वर्णितेहंकृतेस्त्यागःस्वात्मनाशादिलक्षणः उपास्यतेयत्तद्रूपंचैवद्वाभेदेभ्यवस्थितेनेत्रादेहंसर्वभूतेहंनाहमित्यादिदृष्ट्याहंकाराभिमानःप्रत्येकदेहाद्यपरिच्छिन्नाद्यादिममताभिमानश्चतत्वसर्वंतदुःखवितदानमिति सपदार्थान्यात्मात्मत्यजेतेति हेयत्वेनत्यक्तंजगत्सर्वगतंदिग्धमितिनिर्मलः अतएवशाम्यतः सर्वथादीनांसर्वे।

अनेनमय्यध्यस्तमनादिमध्यमात्मानमालोकययत्संविदात्मन् संविदुत्स्फारमलब्धदोषमजोस्मिनित्योस्मिनि
रामयोस्मि ३१ इतिश्रीमोक्षोपायेनाश्यमानवत्सलेरेहिपंचाशःसर्गः ५१ श्रीभगवानुवाच अर्जुनैवंनहे।
लं: नाभिमभिमानमहंत्यज जरामरणनिर्मुक्तःस्वयमात्मासिभाव्यतः १ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलि
प्यते हत्वापिसइमांल्लोकान्नहन्तिननिबध्यते २

भूतानांस्वयंसाक्षादात्मासि अतस्त्वंकस्यापिनहंताअहंहंतेत्यभिमाने। अलमस्त्वंवंसमेत्यर्थः १ अभिमानत्यागफलमाह यस्येति यस्यवधादिप्रवृत्तिकाले अहमहंघातयामीत्यहंकृतो। भावोनास्ति उक्तकालेचयस्यबुद्धिस्तत्फलहर्षविषादादिनानलिप्यते सपुरुषः इमान्सर्वान्लोकान्हत्वापिभूतजा नयस्तान्लोकान्निर्विशोत्यापिकिमपिनहंति सर्वजगतःशैलेवात्मनस्तस्यवधादिविकारासंभविनस्तथैवसत्वात् दे। हादीनांचमायामात्रत्वेननित्यममत्वादेववधाभावस्यैववदथाप्रसक्तेरितिभावः अतस्तस्यतत्पापफलेनापिननि।

देहत्वादिधर्मकदेहादिनात्मनोऽभिन्नत्वे देहत्ववर्णादेरात्मधर्मत्वं देहत्वादिदेहस्यैव निश्चितिभ्याशेन स्वतः अन्तस्तदेवप्रथमंन्व
नेत्याह येदेति श्रोत्रेंद्रियं ज्ञानेन्द्रियमेव सर्वाविद्धि इन्द्रियं देहाद्यभिमानमन्याहुः शोता अयं कार्यकारणसंघातः सद्देहाद्य।
देहदम्भेन देहादिसंबंधेन मद्रूपादिभेदमनत्वमेवं समविदंश्रोतिदुःखितः सेऽन्यथा अनया लक्षणया संविदाहं नत्वादिभिर्गु
णैरस्मिन्नस्युक्तयापेक्षनत्वः संपूर्णमर्थः अत एव देहेनात्र्थः नन्वेकपालानामाम्नायान्विकान शैवपुरुषोऽस्मीति च भ्रान्त्या सुखदुःखाभ्या
मापरितप्यसे ४ स्वात्मनः अभावत्वाविवेकेदर्शनेनाविद्ययैकैः स्वभावप्रकृतिगुणविकारैर्देहेन्द्रियादिभिः क्रियमाणानि कर्माणि

येवंसंजायते संविदं नः सेवानुभूयते अयंसोऽहमिदं तन्मद्वयं तत्समविदंत्यज ३ अनयैव चतुर्ज्ञोऽस्मिन्नष्टोऽस्मी
ति च भारत अभितः सुखदुःखाभ्यामथ सुः परितप्यसे ४ स्वात्मनोः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहं
कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ५ तत्त्वः पृष्टतु कर्णोत्तप्रणीततत्त्वकस्सर्वविदं समनाचरसंयातकावको
हमितिस्थितिः ६ कलनाकर्माणि नेमनस्यपि महात्मनः न कश्चिदज्ञाहमितिशेषाभाभोकपवते ७ बहुभिः
समवायेन यत्कृतं तत्र भारत पकोऽभिमानदुःखेनहासायैव हि दृश्यते ८

५ विमर्शेन चक्षुरादीनामेव रूपादिविषयेषु।
वृत्तिर्नात्मन इति न तत्कर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह चक्षुरिति अज्ञास्मि शुद्धस्तद्विकरणकार्यसंघाते कः नक
स्व= श्चिदिति अहमितिस्थितिः कानशुद्धोऽन्यथेः ६ कलनासंकल्पादिलक्षणानि स्वकर्माणि तेषु प्रसक्तेः सत्स्वपि अज्ञास्मिन्नज्ञा
ऽयंतः करणसंघाते ह्यहं न कश्चिदिति पश्यन्तस्येकः पदार्थः ज्ञेयाभावाभावविहः यदर्थे शोचविमर्शनास्येवेत्यर्थः ७ यत्रसं
घाताभिमानदुःखेनैके उपहासस्यतात्र किं वाच्यं नहि दिभिन्नतस्य तदनुशोचनेऽत्याशयेनाह बहुभिरिति दृश्यते चेत्तहासा

+तत्कृते कार्ये तदन्तर्गतस्याप्येकैकस्य संघा+१

येवमवतीत्यर्थः तथा चाहुर्नैसामवायिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हतीति

८

1191

ते

किंचनिरहंकारस्यफलासंगरहितस्य कायेंद्रियादिभिर्विहितंशास्त्रीयंकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोत्पादकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभव
तीतिनतेस्वधर्मोदुःखाद्दुःखप्रदोस्तीत्याह कायेनेतियोगिनोज्ञानमुमुक्षवः ९ नजायिनोमरणायव्यापादिनः पुनःपुनर्देहसुदे
तुभोगलोभेनस्ववर्तितैरित्यर्थः निर्विहितकाः निवृत्तरागाद्यामयाः लौकिकंशास्त्रीयंकर्मकुर्वंतोपिआनुषंगिकंतत्फलंह
रंतः उपभुंजानाअपिनवध्यंतेऽबंधेनोद्धवस्येत्यर्थः १० ज्ञानिनोलौकिकेनशास्त्रीयेणचकर्मणानराजंतेज्ञानधीनास्कंदेनपुरुषार्थो
यनकल्पन्तइतियावत् ११ कार्यमवश्यकर्तव्यंशास्त्रीयंकर्म अकार्यमनावश्यकंलौकिकंनतुनिषिद्धमपसमकैः १२ तावे

कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि योगिनःकर्मकुर्वंति संगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ९ अहंत्वविषयत्वेनयेषांका
र्यानुसारिणः कुर्वंतोपिहलोकेपिनवध्यंतेनिर्विहितकाः १० नकाविज्ञानिनेकार्योमसमनासेध्यदूषिनः सात्त्वेप्यलि।
बद्धेलोषिडःपीलस्वमानवः ११ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिन।
ई= लिप्यते १२ इत्येवंवेणोद्भुतेनस्वकर्मदात्वमननं अपिक्रयमविज्ञेयःस्वर्वैवोदयायच १३ अपिकुत्सितम्।
आत्मवत्पर्यमेमथकर्मं श्रेहंनेसंवयाकर्जनयेह्ना नूनवाच्य १४

तत्रियाणांविहितंसंग्रामेष्वपलायनंवंधुवध
रूपत्वात् क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराश्रेयस्करानाहितथाधर्मेणसातस्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः १३
तर्हियुद्धंसर्वथास्त्यजत् द्रोणाभीष्मादिरूपोदितगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकार्यंकथंविनिश्चित्यनस्यादतआहधर्मेव
शंकामप्रजापत्यादिशिषानिवारयन्नाह अपीतिसूत्रार्थेद्भुतहिंपवीनत्रंसोध्वमनप्रद्दरणायथर्मेवद्भुलक्ष ममपिके
स्वयुद्धकर्मैवयायेनस्यत्वेनशास्त्रर्मआरोपनश्रेहंनयानवहद्धासिन्नुद्धेष्वप्रमृतजानन्तममरणायथमोविजयोभवेत्यर्थः १४

१

श्रेयस्त्वस्यापि स्वधर्मः श्रेयसे स्वमनस्य स्वनस्यान्नदत्वादि प्रसक्तिर्हि साधारणं च यानि त्यावदेहं महापातकादिको दिविश्वपिति रहंकारममतेलेपाभावादित्याह योनेत्ति नाहं कर्तेत्याप्नोति १५ किं च गत्वा सर्वभावेनेति भयवर्जनेन पूर्वोत्कर्ममलानि पापानि क्षय लासयामयाः तन्निन्नावेन कर्मापि स्वधर्मं प्रसक्तिः स्यान्न च संगात्मा सेनापि स्रमाहि मलान्तराय योगस्य स्वतन्त्रस्य सक्तिरपि ना

सर्वस्यापि स्वकर्मैव श्रेयसे किन्नु साधनैः मतिर्मोहद्वंद्वात्प्रतिनापि न लिप्यते १७ योगारूढः कृतकर्माणि संगं त्यक्त्वाथ नैव निःसंगत्वं यथा ग्रहकर्मवान्न निवर्तये प्राणवृत्त्यं च पृथक्त्वा कर्मब्रह्ममयं कुरु ब्रह्मार्पणं स मावो ब्रह्मैव सर्वभावेन सर्वात्मना १८ ईश्वरार्पितसर्वार्थे ईश्वरात्मा निरामयः ईश्वरः सर्वभूतानामभव भक्तिन भक्त लः संन्यस्य सर्वसंकल्पः समः शान्तमना मुनिः संन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्कर्म निर्भयः १९ अर्जुन उवाच संगत्यागस्य भगवंस्त्यागस्य कर्मणस्तथा ईश्वरार्पणरूपस्य संन्यासस्य च सर्वशः २० तथा ज्ञानस्य योगस्य विभागः कीदृशः प्रभो कथयैतन्मे सन्देहमोहनिवृत्तये २१ श्रीभगवानुवाच सर्वसंकल्पसंन्यासो प्रशान्तचेत वासनं न किंचिद्भावनाकार्यं

स्तीति तं योगस्थितिमुपदिशति योगस्थ इति १६ अथवा वक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणं तु यथाकृतं शास्त्रीयमिदं कर्मतेन न बध्यायेत्याह यो नेति १७ निर्विशेषब्रह्मनत्वज्ञानेन नन्दस्य मर्थेः सगुणेश्वरार्पणं तु आवां कुरु तेनापि न कर्मबंध इत्याह ईश्वरेति १८ अथवा सर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्तत्वापि न तेन कर्मबंधप्रसक्तिरित्याह संन्यस्येति १९ एवमुपदिष्टोर्जुनः संगत्यागादीनां लक्षणविभागं जिज्ञासुः पृच्छति संगत्यागस्येति द्वाभ्यां २०.२१ आत्यंतिकसंगत्यागस्य तत्त्वपरिज्ञानमंतरेण योगारूढस्यात्मतत्त्वमेव भगवान्प्रथमलक्षणनिर्दिशति सर्वेति तथा च निर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धं निष्प्रपंचप्रत्यगात्मरूपमेव ब्रह्मेत्यर्थः २२ ५

भ०गीताटी: ५

1193

11.94

नद्वयोगेनदृकारावदितिविलक्षणंलिंगज्ञानानिःस्थितिकल्लोयदिनोक्तानन्वाद्वत्तदन्तुत्कल्पयाप्यामात्ररूपेणतयोगमित्यर्थः अ
न्यासिप्रसिसेनन्वास्यजगान्स्वदृष्मिलेनद्वंकारसंवाधोम्यत्वेब्रह्मापेतामित्याह ब्रह्मेति २३ ब्रह्मणिजगदहंकारयो।
र्बाधोपपत्तये तत्राध्यस्तत्वंचक्रंप्रदर्शयन्नुपपादयन्नाह अंतःशून्यमित्यादिना तद्रूपतानिषेधोवातदास्याद्यदिदृश्यःपदेहा
नंस्यात् नत्तत्रदृश्योत्यर्थः २४ तत्तत्वाद्भूतावत्प्रभावात्दोषदन्यतयोदितेयत्तत्मस्त्यानंसोयंजगदारोपवदेवतदंशोपजी
वेष्यप्रत्येकमहंभावाध्यासदृष्टिततत्वात्सदेशशून्यरूपाह भावद्दृष्टिरस्यां २५ यथास्वद्रष्टमितिभावःस्वाधिष्ठानादपृथ

नद्वयोगविड्म्बीनैवयोगेनचसूक्ततद्वत्सुहृदयः अस्मन्सर्वेजगदहंचेतिब्रह्मार्थतोनिवृत्तः २३ अंतःशून्यंबहिःशून्यंपाषाण
हृदयोपमं शांतमाकाशकोशाभ्यंनदृश्यंनद्रष्टृःपरं २४ नतत्रदृश्यदृष्टत्वंनमोपदन्यतयोदिते सजगत्सति।
भासोयमाकाशमिवपूर्णता २५ भावोदृष्टिमितिकोयंप्रत्येकमत्रदितिस्थितेः कोटिकोत्संमाकलितःकद्वे
नेषनिग्रहः २६ अपृथक्समतावैषपृथग्भूतस्वचस्थितः पृथक्तंहिनपर्येतोनादेमिन्यवगाढति २७ यथेहादे
नथेदास्तिचर्दीहापिमर्कटः समोदेवंनथाभोधिःकिमहंताप्रतिग्रहः २८

म्भूतपदवदियस्माद्धेतोःपृथक्त्वंपर्येतः
परिच्छेदःसवक्ष्यमाणिनपुंसंश्रुनयद्रामितिकाश्चिदवगाहति तथाचावयवांतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्तिःपृथक्त्वेच नाव
गांतृत्वोपपत्तिरितिवक्ष्यमन्यत्तरस्मिन्नद्वेय निरूपपत्तिकंपृथक्त्वमसेवदेयमितिभावः २७ अहंतायाःसर्वोन्यायोपद्दा
दिसमस्तेदृष्टायामपियोन्यइतिदर्शयंस्तत्तद्दृष्टान्तेनाग्रदत्याग्रमेवद्रढयति यथेतिद्यथाअहमोदाग्रहेभावोनपृथग्।
स्तितथादृष्टपतीतिद्यदादिमसमेनदृष्टान्तोगामर्कोटोपिपृथग्भूतोतितवभ्रजषेणतथाज्यनयाचद्विविधापीहाभ्रंभोधि।

निरंशांशमसमंवेत्तिनाहंतागणेत्युपशमः २८ ॥

१५५

किंचाहंसत्ताहिसर्वेविकल्पभेदेनसत्ताहिअपवेविवेचनाविविवेकतःतेनेपितत्समत्तास्मृतेर्निनिमित्तेष्ववस्थात्रयागतेसंवित्ता
रमात्रस्वभावेसर्वेविकल्पामत्तएवयथाप्रकाशात्मिकायाःप्रभायाःप्रकाशस्यैकत्वमपिसद्भत्वेषुएवसति नयथाव्याप्रहेऽयुक्तःसङ्गतोन
क्रियतेइत्यर्थः २४ इतिश्रुत्वातत्स्पष्टत्वाचिन्नसाक्षात्कृतविभागस्यभेदस्यसम्यक्त्वज्ञैतस्यअहंममताग्रहस्यथःपरिह
पत्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलत्यागस्यसंन्यासलक्षणत्वमाहकर्मणामितिर २५ तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षणःसर्वसंन्यासःसिद्ध्यतीतिप्रथम
पक्षोपपत्तिरित्याह त्यागइति समर्पयन्नाह समत्वेतिसर्वस्यहैतेनज्ञानस्यवाचार्यंभगवत्युक्तन्यायेनतदुपा

विकल्पभेदस्फुरितेनैवंविन्नाहमयात्मनि वैचित्र्येताविचित्रेऽपिकिमेकत्वेऽपिनोग्रहः २४ इतिज्ञानविभागस्यस्व
द्वैतस्यपरिक्षयः कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः २५ त्यागःसंकल्पजालानांसमस्तेसंवाःसकथ्यते
समत्वकलनाजालेसंत्यागैकभावना गलितेहंतनिर्भासमेनदेवेश्वरार्पणं अबोधवशतोभेदोनाम्नैवैषा
विदात्मनि बोधात्माकिलसर्वार्थोजगदेकंनसंशयः अहमात्माजगदहंसर्वमहंकर्मचाप्यहं २६ कालोह
महमहंतेहंनवादमहंजगत् मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परा
यणः २७ अर्जुनउवाच हेरूपेनवदेवेशपरंवापरमेवच कीदृशंतेनकार्यंतनिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये २८

दानेनचस्माच
त्वभावनेत्यर्थः २१ अत्रोपपत्तिमाह अबोधवशतइति २१ तद्दृष्टीकारायभगवान्स्वस्यसर्वात्मलक्षणांविभूतिमाह
अहमात्माइत्यादिनागच्छतीतिजगत्स्वस्वकर्माश्रयः २२ अहैतेनपरंद्वैतमवरूपंपरंतेत्रिगुणमजरावादमेवेत्यर्थः एवंहि
तूपंमयिश्रपिवाकारत्तारतत्मनमनोयस्यसमन्मनाःभवनाहृदमियितश्चैवभक्तः श्रवणकीर्तनादिनवविधभक्तिमान्भव
ताहस्यासमेतानयतेनवार्यवसानेनकर्मयतेनवायजनशीलाभवेत्याह एवमन्तःप्रकारद्वयेनापियुक्तमपिचित्तंनिवा

एवमज्ञोर्जुनस्त्वेहेरूपेममस्रुक्तियोग्यमधिकारंकालविभागोवर्जिता
त्मनःएकतरनिर्देशइति २५

यणमामेवात्मानेस्वात्मभूतेएष्यसिमात्तात्म्यंपरयाचप्राप्स्यसीत्यर्थः

1196

श्री.
वा. वि.
भ. टी.
१५९

सामान्ये सर्वं जनसाधारणं स्कन्धेऽधिकृत्य यो ३६ एवमप्युद विभेदेऽपि मां ३७ ३८ तत्राप्यर्थे वा प्राहुः ततस्तत्र तस्तु द्विक्रमात् ३ इदं च स्वरूपमनन्तं यथा तत्पर्विविनस्तु ज्ञभावे संभावो जीवे तत्र भावः विभिन्ने वेद्ये नाहं विज्ञानं भावेन्नः विज्ञानैकस्वभावं ब्रह्म सर्वस्मिन्यथाविध स्वरूपं विभज्यानेकत्वादिं मम इदं ज्ञाप्य आत्मानं पारमार्थिकं स्वरूपमनन्तं गोपायितत्वात्

श्रीभगवानुवाच सामान्यं पश्यन्नेवैतद्वेदप्रेविविदिषेत् न तु ज्ञानाद्युक्तं सामान्यं ग्रो विवेककारादार्थं ३९ पांडुपमनाद्यंतं यन्न भेदकमनाकंचं अनात्मस्वरूपमाकारादिष्वात्मैवेनर्पदार्थं ४० यावदपनिवृत्तदेहस्वमनात्मतत्त्वया। स्थितः तावत्तन्नेवे सांकारं देहस्वरूपं जायते भव" नश्यमात्मवस्तु दृश्यं नानात्व तत्परतः समरूपमनाद्यंतं तेन भूयोन जायते ४१ यदि वा देहं विज्ञानात्माभावस्वदर्शनदेन तत्प्रयत्नात्मना सात्म्यमात्मन्यात्मानुसंश्रय ४२ इदं वा न+ दृश्यमिदं चादृश्यविलयस्थ्यवदामदं तदेतदात्मनात्मनः ऋष्यस्तुपदिशामस्यहं ४३ मन्ये साधु विद्धि ज्ञानसिपदे विश्रांतवानसि संकल्पेयदनन्तकोविदितकैवात्मनस्योमव ४४ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि पश्यते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ४४

+४२ सर्वे न तस्य मात्मानं भजत्येकत्वमात्मनः + १ +

दार्थं श्रात्मनः स्वरूपं च आत्मानं शोधितं तत्त्वपदार्थरूपं चैकरूपीकृत्याखंडपरिपूर्णमात्मानं मंत्रयज्ञध्यानत्रिरूपे भवेत्सर्थः ४. न+ शुद्धसाधनगादन्दर्भिस्यादि विभूत्युपदेशसापिनं दधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधनपदतारार्थमित्याद्यहं दं वादमिति ४१ मदुपदेशावबोधेतत्वपरयुपपदस्वरूपे विश्रांतिः सेत्यतीत्युक्त्वाद जननाद्यसिद्धवत्त्वादमन्ये इति ४२ आत्मानमपि ज्ञानवेलानुगतं आत्मन्यप्यस्मानि ४३ सर्वथा सर्वेषु कार्येष्वासमाधिं तत्त्वाद्ध्यवहारादुत्त्याचावर्तमानोऽपि ४४ १५९

+नाप्यसत्सत्
भूतत्रयस्वभा
वः+३

सर्वभूतस्थमात्मानमिति श्लोकस्यानामर्थे स्वयं चैव सर्वगो यतिः पृथक्त्वमिति सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितमात्मानं पश्यति तदा। सर्वपदार्थस्याधिष्ठानत्वमिति किं स्थिता आदेकांतमज्ञाने स च पदार्थश्च आत्मानः अतीतः स्वभावे पर्यवसन्नः स आत्मापि। चेतनसत् सर्वभूतत्रयस्वभावं किंतु भूतानंदविदेकस्वभावस्यानुभवंतीनः नस्याशास्तुतदस्वनाममस्वकालमेव न तु जन्मादि सर्वविक्रियवादिरहितं भूमानंदात्मकं चैव स्वरूपं येवस्यतीति आत्मसर्वेक्षिमर्थः ४५ तस्यैकेनाप्यनन्तभावादस्येतं परोक्षतां प्रसक्तां वारयति त्रैलोक्येत्यादिना ४६ त्रैलोक्यस्थानां पंचसंज्ञानां गोविकाराः गव्यानि तेषां दुग्धादीनामधिष्ठानानैव।

एकत्वं सर्वपदार्थेषु एकरूपत्वमात्मनः आत्मापि चनमस्मा^स्था^ सद्गोयं भूतपावनन् ४५ त्रैलोक्यं चेतनमात्रं तदा लोकोयः प्रकाशकः अनुभूतिमयात्मकः सोहमस्मीति निश्चयः ४६ त्रैलोक्यपयसामंतर्यो रसानुभवः स्थितः गव्यानामधिष्ठाना नाच सोयमात्मेति भावय ४७ अंतः सर्वपदार्थानां यः स्वदेहानुभवः स्थितः स्वभोनुभवनीयेन सोयमात्मास्ति सर्वगः ४८ समस्तपयसामंतर्यथा हृतमवस्थितं तथा सर्वपदार्थानां देहानां संस्थितः परः स र्वेषां नियतिस्तानां सबाह्याभ्यंतरे यथा तेजस्तथास्ति देहानामसंस्थित इव स्थितः ५० यथाज्जंभसहस्राणां सबाह्याभ्यंतरे नभः जगत्त्रयशरीराणां तथात्माहमवस्थितः ५१

त्यर्थः ४७ अनुभवनीयेन विषयजातेन सुक्तः रहितः अनपवर्तुर्लब्धत्वात्स्वस्मः ४७ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतया देहानामंतस्प्रकाशकतया च संस्थितः ४८ देहांतः स्थितिरक्षंतेन विशदयति सर्वैति यथा सर्वरत्नानामंतर्गतं तेजो बहिरपि प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः ५० असंस्थितद्रवसात्रितात्पर्यविषयमलेपकत्वं हष्टांतांतरेण विशदयति यथेति ५१ ॥

पमिल+२

1198

श्री.
वा. नि.
सं. टी.
१५२

सर्वदेहेष्वनः स्थितोनयोमिनसातिपातकर्मेयत्नात्स्वविषेस्तोनयाद मुक्ताफलेति ५२ नत्रापिध्यानात्मनानिर्विकारास्थितिर्दे
हमाःसैववासनीयान्नमुक्ताह्मनेन्नवदेनेयोस्थितिर्योवलेषुप्रमाशस्यास्वदजीवनयास्थितिस्तेऽमेश्रयान्नसोपेक्षेजगद्यः।
वहाराघ्येकल्पितेनेनवास्तवं इंतन्नास्नातमस्पृकेसायेनन्यत्नप्रदेशास्यात्मानिर्लिङ्गत्यास्यायेनादृष्टवर्तसंदाविनिविभिः ५३
५४ ५५ अथलेवयादिदोषेरलेपइत्याहमसात्वाहप्रतिबिंबेष्वपिति ५६ सर्वदेहेष्वप्रदर्शितिप्रथमानश्चिदंतापवादेन
ता

मुक्ताफलमणौसूत्रंनानेकःश्रोतव्युपैया नयाश्वदेहसत्नातांस्थितस्तथात्मात्मलतिनः ५२ उत्सादौतृणपर्यन्ते।
पदार्थनिकरेऽखिले सत्तासामान्यरूपेणयनस्मात्मानमजेस्थितः ५३ नदीघस्कृतिनाकाशेऽह्यमप्यहैसवर्तिहति अहं
नादिनगन्नादिकृमेषणामुद्रकाविणा ५४ आत्मैवेदंजगद्दत्तं ननाकिं शुभाशुभैर्जंगडः किंकिमस्या।
त्मेनलिप्यते ५५ प्रतिबिंबेष्विवादर्शोनमेसाक्षिवदास्थितं नथ्यन्तनविनश्यतेयः पश्यति सपश्यति ५६ इ
देवादृष्टमिदंतेनिहस्तीदर्ककृत्स्नेमया एवमात्मास्मिसर्वात्माआमैवेविद्धिपांडव " इमाःसर्वाःप्रवर्तन्तेसर्गप्रल
यविक्रियाः आत्मन्यहंतापिनस्याःप्रपरयदाइवांशुयो ५७ यथोपलेनवेष्ठलानांदारूतंचमहीरुहां नत्रंगानांज

५५ लत्वंचपदार्थानांनयात्मता

इदेहेन्द्रियविषयांशेनाहमितिविभागोक्तिव्यपदर्पणप्रतिबिंबेषुनेकदर्पणांतरेषुचवदादि कुचव्याहृतिंदर्पणस्व
रूपतयांदर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याहद्धदंतान्मेनतिह्नतिश्राहृआयोवीर्यविभागप्रकारपरः द्वितीयस्तऊक्तिविभा
गप्रकाराद्वर्यहूत्यमीनमेकंत्रांएवंदर्पणवदेवालेपकाद्वयपदार्थमासनादृश्यवात्मास्मि ५७ आदेनाश्रमिमानवहतिवि
नेतिहृतीतिनस्याः ५८ आत्मनापरमार्थिकीत्यर्थः ५९ ॥

=स्वरूपपवमाप
रूपविपाः=

चि+

१५२

1199

अकर्तारं प्रतिबिंबवेषात्स्वदर्पणादिवेवाप्यात्मनिविद्यर्थः ६० ६१ ६२ दर्पणानलप्रतिबिंबवदेकमेव ६३ यदा निर्विका
रं ब्रह्मैवैकं न द्वाजन्मादिभावविकारांतगात्मात्मात्रा भूतानि किमिदं कथितेनेदं पृथग्वा दिभावविकारवाकसंनिरा
गदीपविंचान्यदस्तीति विविदित्यर्थः ६४ अनेनाभ्रमयेत्रह्मसमाद्यविनाममागतानुभूय ६५ नेयमेवाकलनादिविशेष

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ६० नानाकारविकारेषु
तरंगेषु यथा पयः कटकादिषु वा हेम भूतेष्वात्मानमर्जुन ६१ नानातरंगा हृदानि तथा लोलानि वारिणि य
कटकादीनि वा हेम्नि भूतान्येवं परात्मनि ६२ यदैवं नानभूतानि पृथक्स्थानि च भारत एकमेवाखिलं विद्धि पृ
थक्त्वेन मनागपि ६३ किं तद्भावविकाराणां नामभिन्नेन गुह्यते कनैवापि न वा किं वा किं तथा परिकल्पसि ६४
इति ज्ञात्वा समं तत्त्वं भावयित्वा हृन्निश्चितं जीवन्मुक्तात्मा स्थितो देहे संन्यासमन्यस पार्थ ६५ निर्मानमोहा जितसं
गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ६६ मोहो
पायेऽर्जुनेनोपदेशो त्रिपंचाशत्तमः सर्गः ५३ श्रीभगवानुवाच भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः यत्ते
हं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १

नो विदेहकैवल्यं वा किमपीत्याशयेनाह निर्माणमोहादिति ६६ इति श्री
निर्वाणप्रकरणे त्रिपंचाशत्तमः ५३ सुखदुःखादिसंबंधे देहे सोऽनकमलत्याध्यालेशमपि ज्ञानेन तत्सर्वमिदकीर्य
ते द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यदोऽकं नोस्मिन्नवदेहसंबंधे कोऽदेहः कश्चनत्विमोहोपायः किमालंब्य चेत्याशं
+रघ+१ कायां विहारेणानंतमपदेष्टुकामो भगवानुवाच भूय एवेति प्रीयमाणाय प्रीत्याश्रोतुकामाय उपदिश्यमानार्थग्रहणे

नेत्रादौ विषयापवस्तावदुःखमूशादृत्वा भेदश्रुतेर्वार्थत्वाद् मात्रास्पर्शा इति मीयंते विषया आभिरिति मात्राः इंद्रियाणि तेषां विषयसंस्पर्शास्ते शीतोष्णाद्यनुभावनसुखकरदुःखहेतवः प्रयत्नात्स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दादयः शीतोष्णसुख दुःखप्रदाः भ्रात्वार्थे च यथा शीतोष्णे सुखदुःखे सुखदुःखं पुनः शिशिरे विपरीते इति ते विषयाः सुखदुःखप्रदा इत्यर्थः एवं दुःखवेदनं न्यूनं दर्शनेन निवार्यमाणाय प्रमाद् न्यालीति निर्वेत्ति निर्विदो वाक्ये राग्य सोऽपुवलक्षणं तथा च प्रियेषु वि जसद्ग्रप्रियेषु तितिक्षस्वेत्यर्थः २ यथा शुद्धानं हेरागतितितिक्षेः सोऽयं न त्यागाद्वनेति तितिक्षा मात्राः स्पर्शाश्चैनेसुखदुःखैव

ॐ

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत २ नैतन्नैकात्मना
स्यान्यैकात्मनो दुःखं तं वा वाह्यं वै अनाद्येनेन वद्वैकमः सुखात्मतं ३ संस्थिता स्पर्शा मात्राख्या मात्रास्पर्शो भ्रमात्म
कः समदुःखसुखो धीरः सोऽमृतत्वाय कल्पते ४ सर्वेन्नद्वात्मनश्चैते स्वभेदाः संस्थिता इव असद्रूपास्तु सद्वा।

पंकर्णं सोऽङ्गनमाकाने

चकारादन्यदपि एकात्मनः अद्वयस्पर्शानंदस्वभावादात्मनोऽन्येन स्वतः एवं बोध्यादित्यर्थः किंच प्रियतनमथनपुत्रादिसंपदा सुखोऽहमस्मिति भ्रांत्या आभिमानिकस्य स्वत्वेन हि येन तदप्रियसंपत्त्या वै दुःखोऽहमस्मिति दुःखं च स्यात्तेनापि निरवयवे सतो। खे उत्ताऽसंभवदर्शनेन निवर्तते इत्याद्यनाद्येनेति ३ यस्य स्पर्शेनां विषयाणां मात्राणामिंद्रियाणां च व्यानमा व्यानमा व्यासत्यता प्रतीतिः संस्थिता उपशांता भवति स मात्रास्पर्शो भ्रमात्मको जीवः धीरस्यास्तीति धीरस्तत्वदर्शी समदुःखो भूत्वाऽमृतत्वाय कल्पते इत्यर्थः ४ नन्वप्रियादुःखादयः कथं समप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावेन स्युर्येनानेन सह्याः स्युस्तत्राह सर्वत्वादितिनिरवनिपायानेदैकरसस्यात्मन एव सर्वत्वादेते दुःखादिभेदाः शोभनाभेदाः प्रियतनमथनपुत्रादिभेदा इव संस्थि

ताः न प्रतिकूलवेदनीयतां अनंतैः प्राक्तनेन न तु प्रातिकूल्यस्वभावेनास

मात्रास्पर्शाः ४ ॥

ह

तदेवस्फुटीकृत्य समर्थयति नासत इति १६ ननु तदपि दुःखाद्यात्मस्पृश्यन्ते अमत्तप्रवस्वकारणसमवायः स्वसत्तासंबंधं।
यत्राद्यन्तर्गासंबंधो वा उभ्यतिरिक्तिकस्य भवतो थेवधूर्णाद्यस्ति अभिनिविष्टमिनासत इति असतो दुःखादेर्भावः सत्ता न विद्यते स।
तो भावो सत्ता च न विद्यते स्वभावे देपरीत्याचोत्पत्तान्वा वायुप्रमाणादि दृश्यत्या विकारमात्र स्या सत्त्वनिश्चयात् न तु सर्वविकाराणा
म सत्त्वेपि उपन्यस्तमविकार न्ना लिंगितं सहजविमृदायदर्शनात् स्यामुसत्त्वे भूयस्त्वापरिशेषः किं न स्यादिति चेन्न विकारे।
ष तु गाते स्वत्वे निर्विषयत्वात्योगेन विकारस्त्वतेपि भूयस्ये परिशेषानाधनैः यदित्तदृप्यस्यैव स्यान्नहि घटअसत्त्वपटः असत्

सत्तागपि न विद्येत सुखादुःखेन सर्वेषाः सर्वेन्यादात्मनस्तस्य सत्ता कथमनात्मनः १ नासतो विद्यते भावो नाभा
वो विद्यते सतः नात्मनस्तु दुःखादि परमात्मास्ति सर्वेदाः २ सत्तासत्त्वमतीत्यत्वा चैतयोर्वेदा दात्मनोः स्फुटा॥
न किंचिन्मध्ये च शेषं बद्धपटो भव ३ ननु प्रात्मन्विरात्मा दुःखैर्ग्राह्यति नो जेन दृश्यपदस्य चेतनात्मापि शरीरेण।
गेनोपि सन् ४ जडं चित्तादि दुःखस्य भोजनं देहनोगाने न चैतस्मिन् तते नैतीर्णा किंचिदेवात्मनः ततं ५

त्रित्येवाननवत्वेन सदसदित्येव चानुवर्तते अतः तन्मात्रमेव परिशिष्यते यत्तु विकारेषु सदिदमित्यभिमानः सोधिष्ठान।
सत्तानुवेधादेव न सत इति दुःखादिनात्मवेत्यर्थः १ जगतः सत्तां मतिं निरस्तिशयानंदात्मनः असत्त्वमतिं च त्यक्त्वा तयोर्जेया
दात्मनो मध्ये स्वतवालेऽभयसंग्रहनीति मित्रं मनस्त्वमस्थापितं कस्मिन्नित्यकाशिष्यत इति शेषश्चिदात्मा तस्मिन् दुःखप्रति।
ष्ठितो भव ५ दृश्यानि दृश्यैर्लीन्याशीनि सादितया पश्यतीति दृश्यपदस्य न हि दृश्यं लिङ्गं पश्यो भवितु महंनीति भावः ४
किं तर्हि दुःखहर्षादिभाजनं तत्त्वादृज्जडमिति यतस्मिन् चित्रादौ ५॥

श्री. वा. नि. सू. टी. १५५

इदं विज्ञाय दिव्यदृष्टिं जीवन्मुक्तो ११ १२ यदिदं दुःखितं नष्टं बोधे यं प्रतिबिम्बं तेन सम्यक् बोधेनैव विनश्यति सुव्रत दृष्टान्तं कथय।
मीमांसयः १३ १४ कौन्तेयाः स्वबोधस्वरूपाद्विरक्तावि विविधविधकं स्वर्गीयं ब्रह्मैव १५ प्रथबोधोदयकाले १६ हास्यवाची

नत्वं देहादि दुःखादेर्यदि देवेन्द्र यं स्थितं तेन्नाथा भ्रमे वा गविष्ट्या बोधवशोऽस्मि तं १७ न किंचिद्देव देहादिन च।
दुःखादि वियत्नेनात्मनो चम्युच्चप्यते किं वो नासेनुभूयते १८ यदिदं कथ्यमानं त्वेनैवा सो विनश्यति भ्रांति दु
लबोधो यत्ना सम्यग्बोधेन भावन ११ यथा स्वप्नमहिं स्वप्नबोधात् स्वप्नबोधत्व तथा देहादि दुःखादि बोधात् स्व
स्वबोधत्वं १४ विचारित स्वस्वरूपेन स्वल्पन्नत्या तिन्नाशयने इति सम्यक् पार्थिव वियाभ्यः पूर्व पूर्व सः १५ बुद्धाबुद्धो त्वं
गतं किं विद्वत्वा विलीयते ब्रह्मावर्ते स्वरं स्वच्छं ब्रह्मैवासि निरामयं १६ यावत्कालं क्रियादेशं स्वमहंकृतिका इव
ब्रह्माणीव परिस्पंदं नात्र स्वः स्व सद्युते १७ नदिवा तं स्वं दृष्टोऽक्षयमोहं त्वं ल्पात्वं देहमेवं न मम स्वरूपमेकं स्व
एवात्मव १८ पुरुषार्थो हि गुणेनांचलं त्वयेनानुभवात्मना ब्रह्मणा हृदि निपुद्दं ब्रह्म स्वबोधं पर्यंतं कुरु १९ असंविदस्त्व
विदुःखं लाभालाभ समं यथा जयौ शुद्धं ब्रह्मैव कर्मणा गच्छ ब्रह्मात्मस्थिरं हृदि भावय २० लाभालाभ समो भूत्वा भूत्वा तूर्णं न किं
वन खेदवान इवास्वदीश्वरं त्वं कार्यमाचर यन्न शोचिषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्करोषि संकीर्तनेयत।
तत्सर्वं निश्चितो भव २१।

यावत्कर्तृः कालादीनां देहस्य मानः सदसद्भूतो भावाभावविकल्पतो २३ २६ मत्कविज्ञमानानुरूपाहो हि गुणे त्वयात्मना।
पिबन्नश्नन् वं हि [illegible] भवात्मना [illegible] मम यं ऊर्विस्मर्यः २५ २० नूनं मम त्वा निश्चयेन न [illegible] चन मागतं देहादि
रूपं भूत्वा खेदवान् उद्दापवि कि जवाप्तुरिव २१ सर्वे क्रियाणां ब्रह्मैवेति निश्चित [illegible] स्थैर्य प्रेरयत् मम याभिन्यापापेनादृयदिति २२

१५८

यन्मयः यदाकाङ्क्षितः २३ अपेक्षा याः अभावः अनपेक्षः अर्थो भावेक्षणी भावः सर्वकामोदासनरूपं फलं पुरुषार्थः स्वयंभूत्वा
केवलेहयावेष्टा स्वयं ... भवनभावात्मकं कर्म क्रियते २४ यः शुभान् कर्मणः कुरुते न्यायकर्मणि क्रियं ब्रह्मपश्यत्यकर्म
णि ब्रह्मणि तानि विशुनः पतिन्हा एकं कर्म शुद्धबुद्धं कालेऽपि यथाणि सः शुद्धिमानि वेक्षी स एव ब्रह्मरूपतः फलं न गुणान्तरम्

यन्मयो यो भवन्त्येतः मनसा सोऽन्यसं याय अपसमसमवाप्नुते ब्रह्मसन्यसयो भव २३ अनपेक्ष्य फलं ब्रह्मभूत्वा
ब्रह्मेति भाविते क्रियते केवलं कर्म ब्रह्मसेवया यागते २४ कर्मण्यकर्म यः पश्येत् कर्मणि च कर्म यः स बु
द्धिमान्मनुष्येषु स योगः कृत्स्नकर्मकृत् २५ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि योगस्थः कुरु कर्माणि
सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय २६ कर्मण्यकिमनाश्रित्य तथा नाश्रित्य कृतो नैष कर्मणि तनाश्रित्य समसिद्ध्येयथास्थितं
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः २८ आसक्तिमादुः कर्तृत्व
मकर्तृत्वपि तद्भवेत् मोक्षेऽपि स्थिते हि मनसि सन्न्यासात्मा त्वं परिन्यसेत् २९ परं तत्त्वं समाश्रित्य निरासक्तो महात्मनः
सर्वकर्मारम्भाणि कर्तृत्वेदेतिन करोति १ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वमभोक्तृत्वात्स एककर्ता सम्यककर्तृत्वादनन्तत्वेन नमो ब

णीकर्मकरोतीति कृत्स्नकर्मकृत् इत्यो विदद्धिरित्यर्थः २५ कर्मफलानि लाभादीनि हेतवः प्रवृत्तिनिमित्तानि यस्य तथा
विधो माभूः अकर्माणि शास्त्राकरणेऽपि तेसङ्गः आसक्तिर्माभूत् योगस्थः शास्त्रोक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिप्रतिष्ठितः २६ म
त्कृतान तत्त्वदृष्टौ प्रमादे २७ २८ मोक्षेऽप्युक्तप्रमादे स्थिते न व यस्मात्सक्तिः भवेदेव ततो नर्थपरं परेत्यर्थः २९ तत्त्वदर्शनाप्र
मादे तन्निरासक्तेः स्वतत्पर्वे कर्तृत्वासिद्ध्यतीत्याह परामिति १ तेन च भूमिका क्रमात् हि देहदैकेवल्यं सिद्ध्यतीत्याह अकर्तृ

तत्वमागते ३१
त १८

नादिति ३१।

परम+१

1203

श्री.
वा. नि.
म. टी.
१९.

प्रकार्यं प्रयाता विविधं च कुर्वन् ३२ ३३ स्वतन्त्रः स्वद्भिर्बोधिभिः प्रयत्नं प्रक्रियतां ३४ अलब्धस्य लाभो योगः लब्धा
स्य पालनं क्षेमस्तदुभयचिन्ताशून्यः ३५ न्यस्तसर्वकर्मणोपि मानसक्रियात्यागं न स त्वेदांभिक एव संन्यास इत्याह
कर्मेन्द्रियाणीति ३६ यस्मात्केन्द्रियनिग्रहद्वयतोऽस्य यात्मनस्तु विहन्यतोपि फलासंगत्यागात्मसंन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनाह नतं प्रशंस+
ना

नानातामलमुत्सृज्य परमात्मैकतां गतः कुर्वन्कार्यं सकार्यं वै नैव कर्मोत्थमर्जुन ३१ यस्य सर्वे समारंभाः का
मसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ३२ स्वच्छः सौम्यः स्थिरः स्वस्थः शान्तः सर्वार्थनिस्पृ
हः यस्तिष्ठति निश्चयोऽध्यात्ममयतामागतः ३४ निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् यथाप्राप्त
वर्ती त्वं भव भूषितभूतलः कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स
उच्यते ३६ यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ३७ आपूर्य
माणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामका
मी ३८ इति श्रीगीतोपाये आत्मज्ञानोपदेशवस्तुस्वभावो नाम सर्गः ५४

यस्त्विति ३७ तस्मान्निगृहीतसर्वेंद्रियस्य संन्यासिन एव सर्वकामोपरमः पुरुषार्थो नान्यस्येत्युपसंहरति आपूर्यमाणमि
ति यद्वत् आपो नद्यः आपूर्यमाणं समुद्रं विशन्ति तद्भावमापन्ना विलीयन्ते तद्वत् अचले ब्रह्मणि प्रतिष्ठाय स्थितं संन्या
सिनं सर्वकामा मिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषयाः सन्तः प्रविशन्त्यात्मन्येव विलीयात्ममात्रतामापद्यन्ते स एव सर्वानर्थप्रा
तिलक्षणां मोक्षलक्षणां शान्तिमाप्नोति न तु काम्यन्त इति कामास्तान्कामशीलस्तु तद्विपर्ययः ३८ इ. नि. चतुःपंचाशत्तमः सर्गः ५४

१६०

देहनाशेऽप्यनाशात्मान् कृतेनस्योरक्षणः स्वदेहनत्यादिआत्मनं आत्मत्वेनैव स्वकर्मणेऽने भुज्यन्त इति भोगाः देहधारणहेतवो।
ऽपानादयस्तेषां संयोगं न कुर्यात् किंतुस्थितमेवात्मानात्मस्वभावेस्थापयेदित्यर्थः अभिमानेनाभाव नचिंतानन्तोऽपि बलपादनव्यसनि।
नो च न कुर्यात् तत्त्वमात्मभावादिरूपं स्वस्मिन्नेव स्थापयेदित्यर्थः १ एवं देहात्मभावनापि न कार्येत्याह अनात्मनि जन्मादिवि।

श्रीभगवानुवाच नजायोद्वेगमेत्यात्मा नजायोद्वेगमायतने ध्यानवांश्च समेनैव यथाभावानुवर्तिना १ अनात्म
न्यात्मनो देहे माभावयथा भवान्मनि आत्मन्येवात्मनो ग्नेभावय भरतर्षभ २ देहनाशे महाबाहो न किं
चिदपि नश्यति आत्मनाशो हि नाशः स्यात्स चात्मा नव्यति ध्रुवः ३ नहि श्रीर्यस्य चिन्तामात्मन्यस्य सर्वपरिग्रहः क।
कर्मण्यपि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ४ असक्तिमाहुः कर्तृत्वमकर्त्तापि न तद्भवेत् सोऽस्मिन्स्थितेहिमनसि ना।
त्मानं च परित्यजेत् ५ एवं तत्त्वसमाश्रित्य निराशके महात्मनः सर्वकर्मस्वनस्यापि कर्तृत्वं नोदेति न क्वचित् ६ अ
विनाशमनाद्यं तमात्मानमसमं विदुः नश्यत्यात्मेति दुर्बोधो मानवाक्लिष्टबुद्धयः ७ न तथा परिपश्यन्ति विदितात्मा
नउत्तमाः पश्यन्त्यनात्मनात्मानं स्वमात्मन्यात्मज्ञानिनः ८।

क्रियास्वभावे २ ३ ३ कौर्यैश्चाशीर्यो न हि शीर्यते इति अत्तितं प्रमाणायन अभिमानिकपरिग्रहद्वंद्वशीर्णत्वादिदेहधर्माणामा
त्मनि प्रसंजकत्वाभावेन शीर्णत्वादिप्रसक्तिरित्याह न हीति अचिन्तात्मा देहादिपरिग्रहेऽपि भिन्नो विज्ञाद्विविच्यद्रष्टृइत्यर्थः
कर्मणि प्रवृत्तो ४ सोऽस्मिन्स्थिते अस्ततनापत्ते ५ तत्त्वोपायमाहुः पश्यन्ति ६ ७ तथा आत्मने यपतीत्येवं प्रकारेण न परिपश्यं
ति उत्तमेन पश्यन्ति यतस्ते आत्मनान्येव आत्मज्ञानिनः स्वमात्मानं अनात्मं देहादिरूपेण न पश्यन्तीत्यर्थः ८ ॥

1205

नन्वेवं सति सर्वदेहस्यानश्वरत्वं प्राप्तं तु नाममात्रयापि ये ये खान्नाशो नास्येवेति मम प्रमादि नार्थं अस्यादित्यर्जुनः शंकते एवं चेदिति द्वा।
हे प्रिय न मे वस्तु न किंचन नष्टं स्वं सिमिति पाठे यथार्थे स्थिरत्वं क्षणसत्यामगवान्नाहि दर्शयति एवमिनावित्यादिना १० कथं
तर्हि देहनाशे दुःखं स्यादेवमर्थे त्वमर्थं त्वं भावे योऽहमाह इदं मितिसुतं स्वच्छं तत्त्वशोपि दुःखमपराजनन्मप्रमादनर्थादित्या।
यद्वाऽऽदर्शनादितिभावः ११ अनयोरनयोर्मनोऽस्तवीतिरोधन्ने देहादेः सत्त्वमितिशेषः एकमिन्मादनाशन इति उभयोः सदसतोः स

अर्जुन उवाच एवं चेद्विनगाद्याय कृष्ण नाशो विद्यते न देहनाशेऽस्मन्नये इष्टं नष्टं न किंचन ९ श्रीभगवानुवाच
एवमेव महाबाहो नैव किंचिद्विनश्यति कश्चित् आत्मैवास्ति विनाशात्मा किं तस्य कश्चिद्विनश्यति १० इदं नष्टमिदं प्रुक्त
मिति मोहात्प्रभाषते अन्यत्त्वथान्य एवासि अध्यासोऽनन्यथा ११ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः उ
भयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १२ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्क
र्तुमर्हति १३ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १४ आत्मा वै को
लिनहित्वमसतः संभवः ज्ञतः अविनाशस्त्वनंतोऽसौ सतो नाशो न विद्यते १५ द्वैतैकत्वयोस्त्यागे योऽवशिष्यते
शांतं सदसतोर्मध्यं तदस्मीद्रूपं पदं १६ ॥

न सदेव असदसदेव न स्वभावविपर्यय इति अंतः निर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टो न स्वरूपैरित्यर्थः १२ एवं यत्तत्सदविनाशिय।
द्विनाशि न दसदेवेति नासतो विद्यते इत्यादेः देहादेर्नाशो कश्चिदनर्थ इत्याशयेनाह अविनाशीति द्वाभ्यां १३ १४ अद्वयत्वाद्वि
नाशाकाप्रसिद्धेश्च विनाशनाशाप्रसक्तिरित्याह आत्मेति १५ एकत्वकारणमक्रस्वाच्चाद्वित्वं कार्यमसदन्तं तयोर्मध्यमांत

एवमप्यविक्रियस्यात्मनो मरणादिरूपो विकारः दुःखादिभ्रमश्च कोदृशोतिमन्दैर्जनैः दृष्टः किन्तदितित्वर्दि किंस्वात्मकेन देहेन ग्रामा
त्स्थितिर्निर्यातिः तस्यां च स्थितो भ्रमः स्वात्मन्यकोदुःखं वेत्ति किं कृतौ १५ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति श्रुति
न्यायेन भगवान्समाधत्ते भूमिरिति पञ्चभूतमात्राभिर्निर्मितं मनो बुद्ध्यादि चिह्नदिनिद्धाहि समहि स्थूलस्तत्सदेहनादात्म्यापत्ति
रेव परस्य जीवभावः स एव तत्स्य मरणादुःखादिभ्रमनिर्यातिनिमित्तमित्यर्थः १६ तस्य विचित्रदेहपरिगृहीतेन तत्र दत्त

अर्जुन उवाच त्यक्तोसौतिभगवन्किंकृत्वानूनंगांस्थितिः कथंस्थितोचलोकानांनोस्वर्गनरकैःप्रभो १७ श्रीभ
गवानुवाच भूमिरापोनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेवच पुनस्तन्मात्रजालात्माजीवोदेहेषुतिष्ठति १८ सहृष्यनेवा
सनयात्मेवपञ्चधातकः सतिष्ठतिशरीरान्तःपञ्जरेविहगोयथा १९ सकालेदेशतोदेहाज्जर्जरत्वमुपागतात् वा
सनावशतोयातिस्वदगतोर्द्दैसायथा २० श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गन्धा
निवाशयात् २१ वासनावन्तमेवास्यदेहोनेनरज्जुकिञ्जः सोयंवासनात्यागेक्षीणोभवतितत्पदं २२ वासनावान्
पराघेत्तेभूत्वाभ्रमत्यनियोनिशं जीवोभ्रमभरामायोमायायापुरुषकोयथा २३

रूपचेष्टावैविश्वेचनिमित्तमात्रस्मरति १९
सर्वेदेहाद्देहान्तरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याहसहेति २० श्रोत्रमित्याशयः पूर्वशरीरंपुष्पादिवत्तस्मात् २१ अ
तएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरात्सूक्ष्मात्स्थौल्यभ्रमस्त्याशयेनाहवासनेति क्षीणेलिङ्गेतत्परमपदंस्वयमेव
भवति २२ परेणात्मभूतेनैवात्रप्राणादिनाआपुष्टः अथवावासनावान् लिङ्गदेहःपरेणात्मभूतेनपरमात्मनाश्रवके
दश्यतिबिम्बभावाभ्यांहेतुत्वेनप्रवेशादापुष्टः अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थः मायया ऐन्द्रजालिकपुरुषकोयथात्वेभ्रामयतितद्वत्

२४

श्रोत्रवत्नः स्पर्शोनेत्रेत्वियइसोन हि स्तुतोत्ति ग्रस्त स्वभाव नितिति स्वभावान्स्वशक्तादिग्रहणशक्तीः न देवलोके मरणप्रसिद्ध।
सिल्यात्स्वदेहइति २४ २५ ह्येविद्वांकाष्टोभूतावाष्टावा यत्रयस्मिन्देशकालेमामायाकारेऽप्रवर्तितत्वेऽभोजकादष्टाद्वावि
नत्वात्सत्रोभवतिसत्रावाकारंपश्यतीति २६ ग्रस्यांनाशोत्पत्त्वस्मस्यंपश्य ग्रपश्यात्स्वयुष्मवतन्देहेनज्ञातोनदस्मन्वेचमापश्य यथा
यथास्वयुष्मेन किंचित्स्पर्शातिन्नहितिर्यशः २७ ग्रनित्यात्मीनावास्नाकस्थितं मेवतज्ज्ञानामपितादृशत्वमेवादिसर्गादा
रभल्लक्षमस्मिताद्यथैवेति ग्रादिसर्गेचतल्लंक्षेपपुरवासनाकारेऽशुभावनया सर्वसर्गानुभवंवासनयैवविभावनो [illegible]

ग्रसत्स्वनावानविलंच्चरीरक्सनावशः जीवोगृहीत्वा संस्मृतिंस्वप्नाऽधभिवानलः २४
देहोनिस्पंदतामेतिजीवेसौनेत्यनिरोगिनि निस्पंदावयवाभावाःस्वात्मस्वानरवद्रुमः २५ ग्रदेहेवेदेहेदेहभेदादिहेतोषेवाया
त्यदृश्यतो स्वात्मदृश्यत्वे नेनदेहोविगतजीवितः २६ ग्रजीवःशानस्यनिःस्वेयवयज्ञावतिष्ठते नेनस्ववासनाभ्यासा
त्यश्यत्याकारमाततं २७ ग्रयंदेहादिकोजीवेनमस्वेद्यावलोकितः ग्रस्यनामालमप्येवंयद्यमावास्तुभवन् २८
यथैवयश्यत्यकाशेरत्नेषानांशालश्च ग्रसः ग्रादिसर्गेभावनयाकिलेषवैविभावनः २९ उदितसूद्वकालेचयत्र।
यादृश्यतेऽत्र ग्रानिपातेनदेवासात्रविनाभाविसंविदः ३०।

विभावनायाः वसनात्पवंदृष्वंकल्पितंनतद्दृंश्यादाय उल्लासवति किंचित्रिविधंलोकिलेति प्रातिपदरागप्रसिद्धो २५ नत्रउत्पत्ति
कालेजगत्कारणनामयंमिथ्याभूतंनसाक्षाच्छितिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनेनीसत्यतानुभवेत्वावास्तवसेवेत्यासंकाद
उदितिसत्यसूर्यकाले उदितिमयम्सत्रोऽपयत यथादेहस्वदादिसृष्टिमिथ्याभूतंसत्यसुष्याउदादृश्यते अविनाभावतदेवतथास
भावमेवभवति नत्वभावात्तवत्तदेश्रस्यात्तदाविप्रानभूतायास्तदविनाभाविसंविदः यथोत्मत्तस्वप्नस्थितिदेहतात्तंवि

ती

विनाभावेनतेषांसत्रायाग्रदर्शनाच्चेतिभावः ३०

१६२

देहाद्याकारोत्पत्तिवासनामयस्य स्वस्य हिंसास्सियात् । प्राक्तनमिति शुभाशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्य शुभवासनाभ्या-
मभ्यस्तं शुभाकारं ह्यात्मन्यनन्तं नित्यं तत्त्वमिति भावः । पुरुषार्थेन प्रयत्नेन नादिगुरुशास्त्रप्रयत्नजनितेनाखण्डाका-
रज्ञानेन जीयते बाध्यते । प्राक्तनेन प्राचीनमितिमतिदिवसेन नवमस्य शुभमतेः पूर्वेणेन यथा जीयते नेतरदित्यत आह । अद्यतनेन स्वल-
नेनाय तस्त्वनन्तरगृहं यथा पूर्वेणेन दृढेनेति ॥ १ ॥ मनुष्यद्वाहंतानाहंतानां यत्नमानानां प्रयत्नैः प्रबलाभिः पूर्वेतन।
कामक्रोधादिवासनाभिर्विना शुभमानोद्भवं प्रतनरतिमोक्षतं भावस्वेदेनरीति तेनैवाह यत्पदेति धर्मार्थकाममोक्षेषु।

प्राक्तनं वासनाजालं पुरुषार्थेन जीयते । यत्नेनाद्यतनेनाशु स्वस्थलनाद्यतनेन यथा ॥ २१ ॥ य एव पुरुषार्थेन दृष्टो।
बलवत्तावलवान् सर्वैर्ज्ञवद्विशेषाणः स एव जयति स्फुटं ॥ २२ ॥ अपि स्फुरति विंध्याद्रौ वाति वा प्रलयानिले पौ-
रुषं हि यथा शास्त्रमनन्या यत्नधीमता ॥ २३ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनाभ्यस्तमनोभिनः । अपश्यन्ति विनाभ्यस्तं जीवा-
नर्हेमा ह्यधीः ॥ २४ ॥ अज्ञेन रचाय नरकस्वर्गसर्गादिभ्रमेषु जनात्मने । किमस्य कारणं ब्रूहि जीवस्य जगतः स्थितेः ॥ २५

मध्ये य एव समार्यं पुरुषार्थेऽधिकप्रयत्नाभिनिवेशेन दृढः स एव सर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशो जये प्रयोजकः न
याचनेषां मतोभिनिवेशमात्राद्भ्रमाभिनिवेशादाधिक्येऽपराभव इति भावः ॥ २२ ॥ अत एव शास्त्रीये प्रयत्ने दृढाभिनिवेशः
कार्य इत्याह अपीति ॥ २३ ॥ नन्वायेषु सर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदुःखानर्थपरंपरासर्वेषामनुवर्तते न्याशयेनाह नरकेति ज-
रठमोहधीः अनाद्यनन्तमवृत्तदुद्धिः ॥ २४ ॥ न मे वा पायमतोनंतरं नोपायमात्मानः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं।
वा नरकं वेति व्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणान्तरसंदेहनिरासेन स्फुटं जिज्ञासुर्जनः पृच्छति नरकेति जगतः स्थितेः स्थिति

निमित्तस्यास्य जीवस्य २५ ॥

1209

मं+

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
१६२

नदेहेवेनतंमात्रनीयमीश्वरत्वाभक्तोदीनामपि वासनानुमोदीत्वेस्वभावःखभावकलाहासनेनासाधावस्तीविराभ्याम
निरूढाँमृतिदेहेनरितिनित्वयप्रव्यप्युक्तभाव्यार्थिनामग्रंथसंयोःकार्यंदृत्यापायंस्फुटीजवंभगवानाहस्वप्नेतिपाद्री
यप्रयत्नंविनादिराभ्यासवशात्मोक्षंस्वप्रोयत्नानैवासवेयेनदेहेनामसमावप्रमदायिनीतेनदेहेननानन्वतानाभ्या।
सेनसमलवासनात्त्यः श्रेयसेहृत्यत्वयः ४६ वासनाक्षलंलानकार्धिमिनःसृष्ठतिकिमपेति प्रत्तानमेवतत्त्वलंता।
नाद्वेवसमलनत्राणाशुति भगवानाह मोहोस्येति ४७ ननुविवादनाम्यस्वरूपपरिचयेलहत्तलक्षणेनदेहेनतत्त्वेव।

श्रीभगवानुवाच स्वप्नोत्भानानेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः विराभ्यासवशात्सोद्दासंसारभ्रमकारिणी ५९ प्र
श्नेनउवाच किमस्यादेवदेवेशात्सोयनेवासनाक्षयं श्रीभगवानुवाच मोहैकोहंकृतस्यात्मनात्मन्या।
त्मतायया आत्मतानात्मदाबाधाहित्वयाविवासना ४० भविताम्यासितोनेयमस्संविस्तानवानसि ग्रंथ
मोहंजनताथनेमयेतिनित्यजवासना ४१ प्रश्नेनउवाच वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयं योहियत्सन
योक्रुनतत्राप्यात्मविलीयते ४२ जीवेविलयमायातेदेहांकालयथाहतो कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमर

णत्व ४.

यिवंधाद्विषद्भसमेति वासनाक्षयमात्रंकर्तव्यंपरिशिष्यतइत्याहभवितेति ४८ ननुवासनामयमेवलिंगंप्रतिबि
बोजीवस्तत्कृत्यत्वस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादिमनर्थोयैवनत्वज्ञानेवासनाक्षयस्त्वत्यापायेनातोनः शंकनेवासने
तिविलीयतेविनश्यति ४९ जन्मनः परमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थसमयात्सुत्रात्यंतिकानर्थनाशस्यच।
कःभाजनतामेतिकस्मिदितिनदण्णयाव्याख्येयंनप्रसिद्धजन्ममरणोनैप्राप्तेनतत्त्वतःसमलवासनानाशेनतत्त्वसत्त्वभा
न

कालाम्यथा
हत्विव =

गु+

वान् सर्वापरप्रेयानन्तगुणत्वाच्च ४.

12/0

१६२

+कर्मभिर्नबाह्यविषयगोचरपंचाहिसैवर्णितम्यः किंलात्मतत्तानेनैवेत्ताशयेनाह यस्मिति ४४ उक्तसमाधानं संक्षिप्योपसंहरति ऽ ईर्शनस्ये+

दू+टी+१ स्वर्धा ना०

1211

भवेदं यंदेयोयदिप्रतिर्बिबमात्मैक्यादिजीवः स चदिविवाद्यो भूतमासाजीन तस्मादेशकालभेदभिन्नइत्यमुपपातं स्मात्
नत्वेव किं तत्सत्यैवयस्मात्प्रेतः शुद्धभन्मूतयामाविपयामिद्धिनेतत्वमेतत्तु आ प्रत्ताममनाविद्योविपर्ययस्वस्वभावेवति
इत्येसैवासानन्नि देवेति श्रोतःषिदानः नस्वत्मनकाद्विनरुद्धाविनो दोषरत्याद्यर्थेनप्रमाबान्समाधत्तेस्वयमित्यादिना
ग्रनायतमभवत्यायौने ४२ सांचत्वमनलतायनामेकि यो बद्धे इत्थर्थं प्रतांजीवन्मुक्तिरीतिप्रसिद्धाइदेवनयाप्यत्रभविते

५१

श्रीभगवानुवाच स्वयंकलितसंकल्पमात्मरूपेणयद्वावितं तं देशकालसनाकारं जीवं विद्धि महामते ५१ अज्ञानाय
नमस्संकल्पमात्मरूपेणयद्वावितं प्रबोधाहासनामैकं तं मोहं विद्धि मारुत ५२ जीव एव महावादो नव प्रेत्य
यथास्थितं वासनानाभ्रवत्यक्षोऽमुक्त इत्याभिधीयते ५३ योनिर्वासनो नूनं सर्वधर्मपरोऽपि सः सर्वज्ञोऽपि
निर्बद्धः पंजरस्थो यथा खगः ५४ दुर्दर्शनस्यागाने सिद्धिविपिक्केवचत्तत्वायविस्तृतं निर्यस्यन वासनांतः
करणः स एव भवतो इहदिवारुनैवबंधोनयस्यनत्तमत्तयएवमोहः ५५ इतिश्रीमहोपायेश्रवने नापाजीवन
वर्णनीयः पंचपंचाशत्तमः सर्गः ५५ श्रीभगवानुवाच इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्ततयाज्ञेन अंतः शीतल

नाविलत्वंबंधुडुःखमलेसद्र।

विस्मानन्तं बंधुडुःखं वंधुवपदुखे।

शाकोतिनमुक्तिफलमाप्तिसंभयः कार्यइत्यभिप्रायेणाह जीवन्मुक्तेवेति ५२ सचमोहोऽनंतिसमायापिदिनवाउद्गर्पन
संग्रनयस्यप्रयोगमवेदानप्रमाणस्ययस्यपरमात्मनः गगनेपैंद्रजालिकपिशिविपिक्केचनानाभ्रमदायिनीतृत्वोवा
सनाप्रेतः स्फुरतिजीवनगरादाकारेणप्रथतेसएवतत्रप्रथिकारिशाविवेदांतनयेशयोत्यत्रत्तत्वतानःमतलवास
२ नाबंधोमुक्तोभवतिइहाप्सिन्परमात्मनितत्र यतःमरूलवासनैवबंधस्तत्त्यएवमोहस्तस्मृत्यर्थः ५५ इतिश्रीवा०
नि०प्र०पंचपंचाशत्तमः सर्गः ५५ जीवन्मुक्तिप्रतिष्णस्मिनजनाशोपादिश्यते चित्तलतं जगदूपमनस्थितेच।

१ प्रवाहपतितं निमित्तव्यवहारप्रवाहप्राप्तं पक्षागतं कार्यं स्ववर्णाश्रमोचितं स्मृत्यादिविहितं यागदानादीनि कर्माणि कु
रु नैकान्तिकेन न नश्यतो भवसागरात् तितीर्ष्वित्यर्थः २ स्वस्वरूपमेव स्वरूपमेव साक्षीभिद्धा जीवन्मुक्तो न तथा नाहंधेयवनेददेहचेष्टामात्र
त्यागरूपेणेत्यर्थः ३ ४ सुखदुःखदृष्ट्यानिनिः संकल्पात्तिहेतोर्नीतिस्फुरणमर्त्यः सुखदुःखात्मकत्वान् निर्विशेषस्वयंज्योतिरा
त्ममात्रावशेषाः स्फुरंति ५ यन्मदीपितुल्यनिकाम्यजीवन्मुक्तस्य लक्षणानां लोपत्वाद् स्थिरतामिति तानेवाधिगतास्तेके भ
इंद्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यः स्वतः उपरतं विनेव याहृतानींद्रियाणि च स्वहृदि हृदिस्थपरमात्मनि मनसा महस्थिरं निष्कलं

जरामरणनिःशंकश्चाकाशविशदाशयः त्यक्तेषणो निःसंकल्पो वीतरागो भवानघ १ प्रवाहपतितं कार्य
मिदं किंचिद्यथागतं कुरु कार्याणि कर्माणि न किंचिदिह नश्यति २ प्रवाहपतितं कर्म लेशमेव क्रियेत तत्
जीवन्मुक्तस्वभावाये स्याज्जीवन्मुक्ततालब्धा ३ इहकर्मवेनामोहमाश्रमाप्नोतीति निर्णयः मृदुस्पर्शमनोहारपेशा
निनलुप्तमास्थितिः ५ प्रवाहपतितं कर्म कुर्वतः शांतचेतसः जीवन्मुक्ताः सुखदुःखस्याः स्फुरंति मलक्षणवत् ६
स्थिराः संस्थितिमायांति कर्मोगानीवसर्वतः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो हृदिस्थस्य स्वभावनः विश्रांतमनितयाविश्व
कालत्रयसमेयादिनं श्रीमन्निमिलिनगाचित्रं कुरुते निविचित्रहत् ८ स्थि+

मंनिष्कलस्येनस्थैर्यमायांतिनयापयाक्रमेसपिरः
पादाद्यंगानिमुच्यपिविहितेपिसर्हस्थेवानः अविशांतिनहस्तनथाविधीजीवन्मुक्तहृत्यर्थः १ कथंतर्हिजीवन्मुक्ताः स्वव
दायकालेजगाल्यपंतीति चेत्तत्रेआत्मपरिकल्पितनिमित्तिकविचित्रैर्विचित्रावदेवेति प्रदर्शनाय जगत्सर्वेमासरगीते।
मनोविविक्तविचित्ररूपेणवर्णयिलुमुपक्रमतेविश्रांतमनीतिविमललक्षणविचित्रशिल्पीविद्याधिष्ठानेआत्मनितयातेन।
तेनसर्वजनप्रसिद्धानंतवैचित्र्यमादिपंचभूतत्वश्रीमन्निमिलिरहितंत्रिजगाद्विचित्रंकुरुतेइत्यन्वयः ८ ॥ ॥ ॥

+त

व्योम्नि आस्मानं काशे व्योमात्मके अशेषान्याचलद्रूपमात्मास्थितिन्नस्य योस्य मनसि प्रासामानः कालतृतीलदलावर्तिकाभिः प्रस्फु
टमभिव्यक्तं चित्रं ग्रहं नं चित्रविचित्राणि लिखितानि तेन १ अहो नत्वमेव प्रसिद्धेति चित्रं देवेधर्मेणादर्शयति पश्चादिति सममेव।
नमासमयस्य कलांतानं संकल्पयमकालमेव भित्तिमादिद्वंकोलेनतः पश्चाद्भित्तिस्तदाधारकृता व्योमरूपाग्रस्तालोकाणरूपा।
विचित्रयागे ग्रहेयोग्येवेनाग्रहंवैग्रामस्यवाक्यभ्रमइत्यर्थः अहोभ्रमइतिपदद्वयार्थं क्रमात्प्रपंचयति अग्रहेवेत्यादिना इयं।
विरचनाग्रहेंवेचकनिशापितालायायानिकानिरागक अभिवाक्यंतनभसांभिभ्रोन इत्थाशुभ्रम १ आग्रहेयोनवेदर्शयतिनम।
या

व्योम्नि व्योमात्मकस्य विषमस्फुरंहलिवर्तिभिः चित्रं विचित्रकरेण देवेश्चित्रं विचित्रं लिखितानि तेन १ पश्चाद्भित्तिः कृता व्योम
रूपा चामाव देवो भ्रमः अग्रहेवांतिमात्येयंतराङ्गुरमयोस्तुभ्रम १ ममनामापि भेदोस्तिस्फुटमप्युपलब्धयोः इमा
याउपलक्ष्यंतेभिन्नयस्त्रिभिर्विज्ञनाः १ व्योम्नः शून्यतमाविदिस्तास्ताभवस्सलोचन" त्वोनचेनमियथाप्रोतोलोक।
त्वेपादयो १ आत्मा भगान्नथैवेदंमवाप्यागंनरं नमः" विशंनवनेताप्यंयचस्मात्कलमन्यना १॥

नानाप्येति अस्मिन्देशे चित्रे चित्रे व्योमभिन्नाः भिन्नयो भवंति इमास्तयास्त्रिभिर्विज्ञैर्व्योमादिभिन्नयउपलक्ष्यंते नासंस्फु
टमप्युपलब्धयोरात्मामात्मयोस्त्रिभिर्नाविशेषाणां नानापि भेदो नास्तीत्यात्मार्थमित्यर्थः १ अहोभ्रम इत्यवं प्रपंचयति
व्योम्न इत्यादिनानामनस्त्रिवरचनाः व्योम्नः शून्यतमाः अन्येतामन्मादिति यावत् देनामवसलोचन नवहंगाकस्वभज
गच्छयं इष्टांतमाह ङ्गोनेति घटिकायाः षष्ठो भागः ङ्गणः १ आत्मात्मनस्तत्कार्यं जगाच्चतयास्वप्नवदेव नभःशून्य
मस्तदेवेत्यर्थः ऊतस्तर्हि जनानां सत्यता प्रतीतिस्तत्राह विशंतनेति विरागतद्रूपतत्वादित्यर्थः किलेति ॥ १२ ॥

1213

नेदंतनमिति सूचनाय किंतर्हि ननैतन्नादात्किं चिचित्रिविभ्रमे भ्रांतिकाश्यत यदर्थं आमेयत्नमस्येहन्त्यनंकालत्रयेपिनास्ति।
वतनतु प्रलानोकिनेनतनःश्रुरहेतनसानाम्याख किंचित्सादर्पितस्यादेवेनर्थः यडुवसंतनादिकालकलैणवात्माद्यवस्था
क्रमेणाधस्तविनाशक्रमेणाबाह्यालोकनादर्शयेत्किंचात्मार्थेतनस्तोऽन्यस्ताद्याख्यासहारिकसत्यत्वेप्रसिद्धेननवदर्शनल
तोणनालोकेनविलीयतेनचाल्लोकालोकेनदृश्यमानेनादृश्यप्रकेऽदर्शनैनैवर्सोधाधतोविलीयतेनतद्दिदितिपदेणान्वयः
एवमनर्थिस्ताम्राणिमात्रनेनतंस्वुस्वयादिक्षोणमानिनाष्टकाचित्रस्यादृविकेन्यादिना १५ परिशेषमनेदनयते १६ तेषाम

किंतनलोकिनेपिस्यात्समेनाशेनतविभ्रमे" क्रमेणालोकनतःसम्यगालोकेनविलीयते १४ दृश्यमानमपित्वा
संपादीनाभ्रमंडले" चित्रचित्रकृतनत्रिबेलिस्थितान्यत्रपुत्रिकाः १५ भित्रभावादनाकाशावाह्निभुवनादि।
काः" नेताःसंतिनतान्विवांकिंदेनयदिशेषयते १६ तेन्नोपत्रकसंमोहस्तकाविविपलोभव" प्रवृत्तिरेवनव्याकतःप्र
वृत्तिस्तेवबोधिका १ प्रतःकालक्रियाद्यकतादिविमलेनमः" चित्रसंस्थयथाचित्रस्वरूपमखिलात्मकं १८
व्योम्नःमूर्त्यतमेविदितमेदमखिलंजगत्" चित्रभित्तोकृतंचित्रंयच्चित्रंचित्रकरेणतत् १९ सर्वभूततयाव्योम्नाम
नागपितनभियते" यथाप्रकवचनंचित्रेनगात्रिमीणामवैयो २०
एकसंमोदवथाचानकभ्रमेनतस्यधुकपोकमालित्यमि
तियावत् वित्रलाकाशोयतःव्योम्नश्चिदाकाशस्वरूपादिप्रवृत्तिरेवनास्तियातुप्रतिभातिकीप्रवृत्तिःसावस्तात्मिका
ब्रह्माकाशारूपैव २ कलाविप्रचनाकोशालश्चादिपदान्तहै चित्रचोद्यमेदाद्यविमलेनमेश्चमेवयथाचित्रसस्यमनाराज्य
चित्रश्चाखिलप्रपंचात्मकमपिमूर्त्यत्वातःसरूपंयथापरिदृश्यमानमपिनागाव्योम्नःमूर्त्यत्वमभिन्नत्वरेणान्वयः १९ इ
दानीमनानाश्चिदेवचित्रकरःचित्रंतनाङ्गित्विवमेव्योम्नात्मपिमूर्त्यत्वमेवपर्यवस्यतीत्याहविवेति २० नत्त्रापिमनोराज्य

५=

त्त्रैकजगदेवदृष्टान्तइत्याहयथेति २

1215

तेव नानात्मभवनात्मानि मनोराज्ये हृत्वा आविलीनो हेनयावेकल्पिताव मत्वानक भावादिकल्पना अत्यसमदुपदेशात्तोणा २१ नत्व
तथाभावितमोहेन कथमनात्मनेन कल्पाविलीनो संसारसंतथोमनोराज्येकृतेनेत्याह अस्तदेवेति यथा असतोपि जन्मादिका
णामनः शान्तेनयातथा स्वकालीकश्रीणोपि बलवत्समर्थो विस्मर्थः २२ तथाकल्पोकरोत्येन दसउत्पादयतीत्येतत्त्वाश्चर्यमत्यवे
वयस्मान्नतोपि बहुआश्चर्यं यदसद्धि जगत्त्वमिकृत्वेसति ईदृशमनः सामर्थ्यादेवेयं जगद्भ्रान्तिरुत्थितेत्यन्वयः २३ नदेवाद स

तथानेवनरयेदेमोभुविस्थावितिविद्धिहे" अवहीणामनोराज्येनानानुभवनात्मानि २१ तथाभावितमोहेनकल्पना।
यो विकल्पिता" अस्तदेवमनोराज्यं वार्त्तैवाजं यथा मनः २२ तथास्यकल्पीकरोतीनयेवबलवन्मनः" तथाकल्पीकरो
तेनैवनत्वात्स्वंजगत्मनेवहृ २३ असत्सत्कुरुतेहि प्रविलीनोयं आनिरुत्थिता" तथानेवमनोराज्यंप्रतिभातस्वभावतः २४
यदिहविज्ञानमनदिदंजगज्जालमितिस्थितं" संगोनिर्वाणानिहन्ताविसेपमयमस्थितं २५ प्रतिभासात्ततोत्रैवकल्पि
तावत्प्रसारता" प्रतिभासविपर्यासमात्रेयंविदिताहतिः प्रहृत्तेवानिवृत्तेवाकेवसावत्प्रसारता" चित्रविचित्रकृत
स्थितेजगद्विचित्रकरास्थितं २ अत्रजयमपश्यतांगोत्र्यमिदंस्थापमिवाग्रहः" अहोन विज्ञानेनिर्मितविचित्रमञ्जलमस्थितं २

नस्य म

णानैवेति २४ एवं निर्वाणोनिस्तरः कर्त्ते अत्यन्तासत्वात्प्रतिभासमात्रेनो भानवानेकुर्वन्निमेषमयं तत्ताणाकर्मस्थितंजगदाजनदृष्टिः
अत्रईदृशापवसंभ्रांतेनैवेप्रसारताउदहकेदनाकल्पिता २६ सावनगुक्तेत्याह प्रतिभासेतिअविदिताकृतेः अरतानवस्यात्मनः
इदंजगत्प्रतिभासविपर्यसान्यथाप्रतिभाससत्तावमात्रे ईदृशासप्रहृत्तेअध्यारोपेनिवृत्तोवाधेवाकावत्प्रसारतानवावि
दितपर्यः २९ स्थितस्याहि निराससमयत्वापेन्नादंदेनकदापिक्वापिनस्थितमेवेत्याह चित्रचित्रहलतइति २ चित्रविचित्रकृतहति २८

गः चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि २८

विनासह कारणं स्मिप्रीतः स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह अत्रजामिति २

श्री.
वा. नि.
स. टी.
१६६

कथंभूतः स्थितं तदाह स्पंदेन नर्तितेत्यादिना स्पंदेन नर्तितया यो माधुर्येण यत्नो सितहासेन दृष्टिशिखद्दत्ताभिर्दियमनप्राप्युपलक्षणं २९
कल्पान्तदंष्ट्राकुम्भादीनि चावयवा यस्य ३० नसौ देशाः कालादिकाले शुभानाकारेस्तत्रपश्चिमे प्राचीप्रतीच्यौ यस्मिन् नेत्रचित्र।
पल्लवनादि वर्णयति व्योमेत्यादिना ३१ प्रावृडादिकालभेदेन विविधविचित्रावृत्ताभिः उन्नतऊर्ध्वं शुक्लाः मेघालीलक्षणाः पत्राणि मे।
जर्यं स्तूर्यस्मिन् लोकत्रयलक्षणोऽस्य प्रकोष्ठके शुचित्रकोष्ठभेदे शुभ्रमेघालिखिताः सुगमास्थलक्षणाः शक्तिकायस्मिन्
परमात्मा सोऽयमंबरं अर्थो यालोकस्य मूलं न तेन कोलेन स्तुधालेपेन शुभ्रनेवचित्रितं नमाननमायमस्तनयाविधमाकाशलक्ष।

२२

स्पंदेन नर्तितेवास्फुटदृष्टिविलोचनं नानाकर्मोर्मिशीलत्वं नानानामोपसंश्रयं २९ नानाकल्पांगावयवं नानाना-
मात्तरंजितं नानादृष्टिविलासाढ्यं नानाकुसुमलोचनं ३० नानाप्रदेशदेशवनं नानाकारात्रपल्लवं व्योमनीलसरः
फलनासंवर्ज्ञार्कपंकजं ३१ विचित्रवर्णोपुष्पमेघालीपत्रमंजरि प्रकोष्ठकाभिलिखितलक्ष्याहारनृपुविकं ३२
पद्मालोकमकोलपुष्पलताकाष्ठाकुड्यकं साकाशप्रवणविता प्रतिभैकं शमाद्ध्यां जगत्त्रयमनोहरवेदिकेयं वि-
नायकचक्रपरिरंजितसर्वलोकाक्रांतालोलाकुलाचलपलविचित्रकवित्वकांतो ३३

णांकुशं बिभर्तिर्यस्मिन्निदानीं त्रिलोकीमेव दे-
वनटीरूपां चित्रशक्तिकां परिकल्प्य वर्णयन्निराकाराकाशपुरुषेत्यादि पंचभिः चपलेन कामुकेन चित्रकलत्रेण चित्रकर्त्रा स्वाधि-
ष्ठानब्रह्माकाशोपवर्हयं वर्णमाना जगत्त्रयलक्षणा मनोहरा नटी शक्तिकारचिता प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिरेव वेदिका-
मृदङ्गोऽराः नृत्यशालायस्याः नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्सूर्यादिचंद्रलस्य चक्रे विवस्कर स्तिविति बग्राहि सिद्धे द्वित्त्वाभर-
णैः परितो रंजिताः प्रकाशिताः लोका यथा नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ३३ ॥

१६६

पुनस्तामेव विशिनष्टि हे मे निलंदं स्वभवदेसे स्वहस्ताके समप्रभागिति उमागोतमे हेममयेन ब्रह्मोहमेवाचलाहं दृक्संगाल
तिकायस्याः स्वनाः सेवायवके धूपाधाश यस्याः धर्मार्थकामार्थिनिवितिनं येषिनानि यावर्जनानि यपोत्सषाविध प्रवृत्तिनिवृ।
त्तिशास्त्रेद्वचे यस्याः पातालजालाविज्ञल्लमाजुसेषागुरुकपादपाशैरिलेरूपस्याचयवकौचरणौ यस्याः उन्नताभूनितं
बा यस्या २४ स्वस्मादित्वाद्भुवनस्थयेन उद्यासामर्थ्या सन्नरणास्नलग्नदेवुकाहृन्नाभ्यामस्तनाभ्यां विवेकवेराग्यपङ्कजाभ्यांस्य
रंतो शंगयष्टिर्यस्याः स्वयालेः शेषादिभिर्वेष्टिते महीनलसेव पद्मकारं पीठं आसनं यस्याः गोरोचनाकस्तूर्यादिनानाव

हेमाचलोमलतिकाम्बुनदेशपाशाचंद्रार्कलोचनदिवानलनरहस्तोका धर्मार्थकामविनियंत्रितशास्त्रवक्त्रा
पातालजालचरणोन्नतभूनितंबा २४ सेयेद्रुइद्धतस्वाहुवनस्थयोगासन्नाहृन्नोन्नतउचस्फुरदंगयष्टिः स्व
व्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठासनीहनाचलमहाभुवनोदरीव २५ गन्धांधकारघनपल्लवद्दृशाहिचेष्टानाग।
करालपुलकायविंदनपंक्तिः येचचतुर्दशविधानलजानरेमांयनाफलयवादकदंबपुष्पा २६

नत+1

णोपचाररचनास्थानीयाः कृताः अचलासेर्वेजनहिमवदादिनानावर्णापर्वना यस्मिन् यथाविधं महाभुवने मध्येलोकपवउद
रं यस्याः २५ गन्धांधकारघनपल्लवेन मदहिलीकरणसदृशायच्चपल्लवं तद्धरति अनुहरत्यपञ्जयति वचंद्रार्कलक्षणाहिचे
ष्टा यस्याः पविविंशुदेवदंतपंक्तिर्यस्याः भुवनेमदाश्चतुर्दशविधं अतलेपरस्थामसृष्टंमो भूमिजानामेवादिभिर्वेदोमांचने
यस्याः नेभुभूतेषुप्रसिद्धः भूतभुवनादिफलयवादापवसर्वतः प्रसारितमङ्कुडिकेस्वावात् आनृणावेराग्यसहासना
सोगंधायायकत्वाच्चापदंलेविकदंबमालाञ्छणाणि यस्याः २६ ॥

1217

1218

जीवेन व्याप्तिस्य सम्यगात्मनात्मस्थितेन चिद्रूपस्य प्रतिकर्मोक्तिः उपकरणभूता विविधविचित्रवासनाकामकर्माणि तानि विंदति प्राप्नोति तन्मया
विधेन स्वप्नवत् विराड्देहविलसद्रूपाणां चित्ताणां कर्मेन्द्रियाणां समष्टेर्न चित्तमेनेन्द्रियप्रवृत्तीनां रूपाणि त्रिलोकीलवदर्णव सुवि
कार्याणि सृजन् विद्यमानप्रपञ्चे मनस्त्वप्रवंहातः इति श्रीवा· नि· प्र· षट्पंचाशत्तमः सर्गः ५६ जायते च यथाहस्मास्सघो
निवेश्यं मनः स्वतावहृदयात्मकोपश्रुत्याहृदिक्ष्यदित्सवे नेत्रआस्वदर्शितोत्सत्वाप्यर्थे तन्माहृदिसमेववासनातोऽथिल्याप।
योगितयावर्त्यनीदृमिति अभिन्नो नित्याश्रयप्रपंचमनसा जगदादाकाशकल्पनात्मपूर्वं जगच्चित्रं जायते पश्चात् दंततोनाम्भ।

जीवान्चित्तानगगनप्रवहन्तो विविधा व्योमात्मिका विविधविलसद्वृत्तिचित्रकर्त्तो चित्तेन चित्रप्रतिकर्म विदा त्रिलोकीना
नाविलासवत्सितावरपुरैवेति ३२ इति श्रीमद्योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे चित्तचर्णनं नाम षट्पंचाशत्तमः सर्गः ५६
श्रीभगवानुवाच इदं विद्धि महाप्राज्ञ यन्मनेनेदं दृश्यमखिलं सर्वं संजायते चित्रं पश्चाद्वृद्धिं हृदेति हि १ अभिन्नाकृति
ने विचित्ररूपेणाभिविनानता श्वेदो विचित्रमायेयं मयूरांडे वसंतिलासुना २ चित्तस्य चित्रसर्गा व्योमात्मनि जगत्त्रये ।
व्योमात्मनस्वाकिंचित्स्वयं चित्तव्योममनोहिता ३ सर्वं व्योममहत्तं व्योमाव्योम्नि व्योमविसीयते भुज्यते व्योमनि व्यो
मव्योमव्योमनिधानतं ४

न भुवनात्मकविराड्विलसदाधारतयाकल्प्यमानाडदेति व्याप्तिसमन्दस्य समष्टेर्विराजोवा
द्यपीनकल्पनत्वादपश्चाद्दयः १ अत्यंतमसंभावितरूपत्वादिदं मायाप्रसंभावितत्वं च विरुद्धत्वादिति मायाशब्देन प्रसिद्ध
तादृशमायायामदाहृतिमश्रुमिति तत्रत्याः फलं तं वर्षफलं लक्षणं तद्विलसत्सेप्रश्रेष्ठिलात्तत्त्वाहुति. यथा स्वप्ने चिन्तनालो
क्षेत्रेवापपद्यते नहिदित्यर्थः २ आलोजगच्चित्रस्याश्रयत्वात्तस्मिन्नस्मात्मनि चिद्व्योमात्मनस्तैवादंतेदूरलतोव्याप्ता
येभूतस्मात्हवित्रस्थेति ३ यदितत्प्रपञ्च चिद्व्योममात्रमेव प्रपञ्चितं दृश्यते स्माद्रंहिसेवपथ्यं वक्ष्यते स्यास्त्वयमेवेत्याह ।

दीर्घसंसृतिः भ्रमणं यत्र तत्तथाविधं तज्जगत्स्थितिं दामवत् यत्सृतया वासनारज्ज्वावेष्टितं न चिद्व्योमापीदं जगत्तिवासनोद्वेष्टना
देवोद्वेष्टनेद्रत्यर्थः ५ अस्यन्तान्वितिरिक्तो पायस्तु एकेश्वराणाधिष्ठानं तदाकुंचनादेत्तनस्वनद्यत्याद प्रतिबिंबमिति ६ अन्ता
एव ब्रह्मानन्यत्वाद्दर्शनं वल्वादेहं जगत् सर्वं कदभेदादि व्यवहाराणां वेद्यत्वाद्दर्शनेन सर्ववासनाः समूलनक्षेयारत्यागयेना
ह अनन्यदिति यदा ब्रह्मणि प्राणिमात्रं केदभेदादिव्यवहारजातं न तिष्ठती भूतं जगच्च ब्रह्मणाम् अनन्यत्वाच्चिदंवरमेवनदा

वेष्टितं वासनारज्ज्वा दीर्घसंसृतिदामवत् वासनोद्वेष्टनेनैव न दृष्टो द्वेष्टनेन तु ५ प्रतिबिंबं यथादर्शे नयेदं
ब्रह्मणि स्वयं आत्मन्येकेदभेदादि तथा तदनन्यतामयात् ६ अनन्यकेदभेदादि ब्रह्मणि ब्रह्मणावे किं कथं
कस्य केनेव क्रियते वा क्व म्रियते ७ तेनैव वासनाभावो बोधात्संपन्न एव ते योऽनिर्वासनोऽन्तेन सर्वधर्मपरो।
पिष्टन् ८ सर्वतोप्यनिवद्धात्मा यत्नरूपो यथा द्रुतिः यस्मात्तिवासनावीजमस्थल्यं चितिभूमिगं ९ हृदन्तरज्ञा
यतेतस्य पुनः संसृतिकाननं अभ्यासाद्वृद्धिरुद्धेन सन्त्यं न बोधवह्निना १० निर्दग्धवासनाबीजं न भूयः परिरोह
ति दग्धं तद्वासनाबीजं न निमज्जति वस्तुषु ११ स्वावहः स्वादि शुक्ल कंपत्रपञ्चमिवाभवि १२

केन कर्त्रा करणेन वा केन प्रकारेण कस्य फलस्यार्थे कदेशे काले वा किं क्रियते म्रियते वा केदादिव्यवहारवादानो ब्रह्माति
रिक्तविषयादर्शनादित्यर्थः ७ तेन ज्ञानोपायेन बोधात्ते वासनानामपि ब्रह्मातिरेकेणाभावः संपन्न एव ईदृग्ज्ञानाभावेन
वासनाबंधो दृढ एकेदपवेति प्राणुक्तं स्मारयति यद्दति ८ हृतिः सिद्दः दहितवर्णाः शुकोवा अणुमात्रमपि वासनानस्याप्या।
अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह निःशेषदग्धे १० निर्दग्धानि वासनाबीजानि यस्य तथाविधं मनः ॥ १२ ॥ ॥

1219

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
१६८

उक्तोपदेशजातमनुपसंहरन्नर्जुनं निर्वाणस्थितौ प्रतिष्ठापयति शांतनामेति सुग्रर्जुनत्वं उक्तिनाः अनुश्रिताः प्राप्तायेन तथा।
विधः सन्पावनं तत्त्वशिष्टं भगवद्गीताकृतेष्वकालेन सह पुरेषु स्वस्या गलितमहामनोविमोहः सन् अपद्यतिरपगात
वंधुवधादिक्लेशो भूत्वा निर्वाणत्वात्मनिर्वाणात्मा गलितचित्तः पूर्णः शांतमनाज्ञानरूपः श्रवणपवनालितमयो निर्वाणः पर
मनिर्वृतक्लिष्टेस्वर्णः ११ इति श्रीवा. नि. पू. समस्तवाक्षममस्रगीः ५८ नत्त्वबोधेन सर्वविद्यावासनाद्वयसंभवः इहोपपा
द्यते तेनाप्यर्जुनस्य हृन्नार्थेनांते श्रग्निनत्वप्रसादान् श्रवणपुरुषार्थस्मृतपदेशात्मोहः सवासनानानेन न हेविस्मृतकंठ
चामीकरस्येव स्वतः स्थितात्मतत्त्वस्मृतिः सालालाः सब्धतिया चस्यवेशदेहं श्रीजननापायं तवंधुवधादिकर्तृत्ना संदेहः

शांताममाविगतमयोऽसि त्वामित्राभोगो निर्वाणोगलितमहामनोविमोहः समस्तक्लेशजनमस्तमापावनेनत्रिशा
न्तप्रवृत्तिरेव शांतः पूर्णः ११ इति श्रीमोक्षोपाये अर्जुनविश्रांतिर्नाम सर्गः ५१ अर्जुन उवाच नष्टो मोहः स्मृ
तिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव १ श्रीभगवानुवाच हंतयोयदि बोधे
नशेषांतानाहृदयेस्फुटे नचित्तं शांतमेवानाविर्हि स्वरूपयागतं २ अत्रतत्त्वेत्वरदितं प्रत्यक्चेतननामकं य
नशेषविनिर्मुक्तं यत्स्वं वेसर्वंनस्त्वयत् ३

स्थितोस्मि गतसंस्थावस्थितिविषयेयथा प्रासवा वद्यारकर्तृव्यता विषये च तत्।
ववचनं करिष्ये पालयिष्यामित्यर्थः १ एवमर्जुनेन कृतार्थत्वे दर्शितेनपि सोपादिष्टतत्त्वबोधेन समूलसर्ववासनात्यस्त
पयतिमिर्दृढयिष्यन् श्रीभगवानुवाच हंतयइत्यादिना तत्त्वबोधेन हृदये गगतादिहंतयोयदि सर्वात्मनाशांता स्तत्रहिं
सर्ववासनात्मके चित्ते शांते सत्सत्वं निर्वासनत्वरूपमात्मनिति विद्धि तथाच श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेस्य हृ
दि श्रिताः अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति १ अत्र प्रसांसवा अवस्थायां सत्यक्चेतनात्मवां यत्प्रव्यवहारे

श्री+

सर्वेनत्वतस्वशेषविनिर्मुक्तं तद्ब्रह्म चेत्यरहितं भवतीति शेषः ३

1220

१६८

जागतानुस्मृतादेयोगज्ञेनामुक्तेनतन्मयंनविंदतिइवात्मनेऽर्थेदेहगते ४ अभावंसमुदाभूतादिवयोद्भाविविधेतेजावभास
कंगुणाम्यमविधूर्येदृगाहूपमपिद्रकृष्टेव ५ नदृशोवेयक्षवणागुवदुणनद्भावनास्वभस्मानिदिव्याकृतनात्माश्राव।
स्पर्शेस्याद् सर्वांतीतिखिलिखितस्वभावंदेत्यत्कंग्रपणगाकृत ६ ग्रवहारादिस्थलानानमपिवाधनत्र परमसूत्मवा
मनानांस्थितिरवंभाविनेदेत्याद्रूयन्मामावीति ७ वृत्तेश्चैरविवर्ज्कारदृद्रा ११ स्वात्मनिस्वोदरेयविलंद्वयतिग्रस।

नकेवलंनविंदंसेतेनत्वदंगगनादयः भूतलाद्गन्तोर्द्रुगंनेविद्वंगमभिवीवनेन ७ प्रत्यकृचैतन्नमाभामुद्धं।
संकल्पवर्जितं ग्रामस्पन्नमात्मानंविविदिद्वंदृश्यामिव ५ सर्वांतीतंयदत्यंकंविनाशुद्धंस्ववासनां नप्राप्नोति
पदंदृष्टेनजनदृष्टिग्रात्मानिव ६ यस्मामोसर्वंपदेभेद्भोगास्वदपदादयः वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे
यथानलतीतिस्राप्यादिमलेप्राहितीयने सुहृत्वासनाचविनर्मवसविष्मसोयतेनया ८ कवनाकोरजनस्त्रकावास
नायोगवधनं कर्मर्हैतनगनानालक्षित्रमन्यविपुलानिलः ४ नावस्नुत्वत्वविधेयेनानाकामविकारिणी यावन्नम
परिस्तानःशुद्धःस्वात्मायमात्मना ९ सर्वोहंस्वपरदृशःहीर्तस्त्विकल्पमेवोदितानयथा नमसीवपदेतस्मिन्त्वात्मन्यीव
लक्ष्यते ॥ समग्राकारद्रूपंनसमग्राकारवर्जितं वायतीतंयदेवंवस्तुकेनन्नामोपमीयते ११ विषयविषविषवि
कामनत्वंनिपुणामद्दृश्यितिवासनामपास्य ग्रभिमतनपरिहारमंत्रपुत्रमिवविभवोभगवान्नियामभूमिः १२
वसिष्ठउवाच इतिनिगदितवानिविलोकनाथे हृताणिवमोनमपस्थितेपुरस्तात् प्रथममुपदवासितावेदेव
चनमुपैष्यतितवपांडुपुत्रः ४८

नितयाविधे ॥ समग्राकारःपूर्णोनानदूपंसमस्तेजेवदाकारैर्वर्जितं १२ देहगतेनत्वमनःपूर्णात्मदर्पनादेवग्रभिमता।
नाकामानापरिहारोनिवृत्तिलक्षणायामंत्रपुत्रयाविषयविषयप्रसुप्तविषचिकारूपामदापहृतिदितेनमदंस्थितिमेनः
करणस्यावासनानिपुणामपास्यविभावःविगतसंसारवंधोभियोसर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावोभगवानहमेवभवेति

सर्वभगवद्गीतार्थस्यांतेसंग्रहोपदेशः १२ मौनमुपगम्यपुरस्ता

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
१६९

१९ गांडीवं धनुर्यस्य सोऽर्जुनः गांडीवनामकं तायाभिति मनर्थे वः धनुर्धरेणानंदः १९ सोऽर्जुनः भुवं तानाः गजवाजिसारथ्ययोद्धृता
श्रीगंधवाहिताः याशत्याविधाः दुंदुभिमहानंदो यस्मात्तथाविधां भुवं करिष्यति दिवं च शिरोत्करप्रभावैर्महाराजो निर्मित
स्वल्पाचतिरोहितसूर्यमणिः सूर्यं ललदंतोविलोचने यस्मात्तथाविधां करिष्यतीत्यर्थः १ इति श्री वा. नि. प्र. अष्टपंचाशत्तमः
सर्गः ५८ जीवन्मुक्तपदे संप्रदायेन मुक्तावि तः स्थितिः स्थितिरास्वाद्ययादृश्यमानदृष्टिरिदं वर्त्यते अर्चविनाशिनी सर्वपाप
दयकारीनिःसमानालक्षणोयः संन्यासः सर्वत्यागरूपपदार्थबोधः सर्वजगतोन्नसत्तिबाधलक्षणोयत् ब्रह्मार्पणं तत्पदार्थ

अर्जुन उवाच परिगलितसमस्तशोकमायापरमहृदयं भगवन्स्थितोऽस्मि ते मम तव वचनेन लोकभर्तर्दिनपतिना
परिबोधितनात्रिनीव १८ इत्युक्त्वोऽन्यायगांडीवधन्वा सहरिसारथिः अर्जुनो गगनसंदेहाणलीलां करिष्यति १९ क
रिष्यति हतगजवाजिसारथिर्दुंदुभिमहानंदो भुवं शरोत्करप्रसरमहाराजः स्थलीतिरोहितसूर्यमणिवि
लोचनां दिवं २० सोऽतोपायेऽर्जुनोपाख्याने सर्गः ५८ अर्जुनोपाख्यानसमाप्ति श्रीवसिष्ठ उवाच एतां दृष्टिम
वष्टभ्य राघववाचविनाशिनी तिष्ठ निःस्वतासंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः १ यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः
यश्च सर्वमयो नित्यं तमात्मानं विद्धि नेतरं २ हृदयस्थमथ प्रह्रस्य सर्वगं तत्स्वमेव च न सत्यः सन्नामवाभोषितदेवास्यत [illegible]

प्रोथ्य तद्भयपरिशिष्टाद्वैतमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मा तिष्ठेत्यर्थः यस्मिन्सर्वं स्थितो यतः सर्वं सृष्टो यः
सर्वं संहारे सर्वतश्च यः कालत्रयेऽपि एवं सर्वो नित्यप्रपंचमयोऽपि यो नित्यः परस्तमेवात्मानं विद्धि न परिच्छिन्नस्वभावमि
त्यर्थः १ सर्वप्रपंचबहिर्भावाद्धृदयस्थमपि सर्वान्तरत्वात्सर्वस्याहृदयस्थं एवमाकाशवत्सर्वगमपि तत्स्वं नातिवृत्तहदलपर्यायमेव
हृदयं सर्वप्रकारेणापि न द्वैतकमस्ति नान्यदिति सिद्धत्वपरिच्छिन्नरूपेणापि न सम्मिलितिदृश्यते तिनेस्यस्तन्सन्नयैव सन्नामवाभो।
षितन्स्वानंत्रेण एवं सति किं तव परिच्छेदाभिमानेन नमपवा परिच्छिन्नसन्मात्रस्वरूपस्य ग्रस्तपरिच्छेदसंभाषयाभवेत्यर्थः ३ ॥

1222

१६९

द्विविधं हि चिदात्मनो रूपं विवेकिभिरनुभूयते एकं चित्तनद्दृष्टि प्रतिबिंबितं चेत्यार्थप्रथानुरूपं विनिर्मितं अपरं च चिन्मा-
त्रवृत्तिनिर्हितयाणामागामाघातादिभिर्दोषैरस्पृष्टमाविभूतं तेनैव विरूपं अनिमित्तं नित्यसिद्धं तद्द्वयमपि चेद्यविशुद्धादि विनि-
र्मुक्तं चेतनत्वसंपन्नं ब्रह्मैव संपन्नमिति विद्धीत्यर्थः ४ आद्येत्यंसवेद्यविनिर्मुक्तं संविन्निवृत्तिः यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रु। यत्संवे+२

यत्संवेद्यविनिर्मुक्तं संवेदनमनिर्मितं चेत्यमुक्तं चिदाभासं तद्विद्धि परमं पदं ४ सा परा परमा काष्ठा सा दशा सा पर
गतिर्मता सा महिम्नां च महिमा गुरूणां सानघा गुरुः ५ स आत्मा तत्त्वविज्ञानं स शून्यं ब्रह्म तत्परं तच्छ्रेयः स
शिवः शांतः सा विद्या सा परा स्थितिः ६ सोऽयमनादिरनंतात्मा सर्वानुभवरूपकः यत्र स्पंदनमस्त्वेषा स्वात्मद्रवा
सिस्त्वमया ७ स जगद्विततेनंतात्मा स जगद्रूपदीपकः स जगत्याद्यपरमः स जगत्तत्त्वपालकः ८ स नंतभूतगण
ज्ञानां परिज्वलहृदंबरः सभूतमरीचीनां परमात्मा ज्ञानानघा ९ सपदार्थैः पदार्थत्वं सततं यदनुत्तमं
समस्तेभ्यः सततः सततमसकलोवासमंततः १० यः स्वविनिविविचेणास्वयमात्मैव लभ्यते सर्वं एव जगज्जालं वाप्यविचारे
णाचारवः ११ अविद्यमानाः सज्जावाविचारविशारदः अहमात्मैव जगज्जाले मिथ्याभ्रमरमोनिले १२
अत्रपादसेरहः

तिश्लोकास्त्रानंदोकर्ष
परंपरायाः परमा काष्ठा महिम्नां महत्त्वानां गुरूणां मान्यानां परमा गुरुरनीतः परमस्तीत्यर्थः ५ ६ ७ सैव जगत्सार इत्या
दि स इत्यादिना ८ ९ सपदं सर्वपदार्थानां असाधारणं स्वरूपमित्याह सततमिति सर्वं सम्यक्त्वं १० सकः यः स्वस्वविविक्तात्वि
करूपेण बाधस्तद्रूपेण विविचेणालौकिकेनोपायेन सर्वं स्वयमात्मैव नान्यदिति लभ्यत इत्यर्थः ११ अतः परमात्मनो भा
वाः विकल्पाः विचारविशारदां वदन्नुक्तं न च कोऽहमेन विचारेण जगज्जाले वा विशीर्यंते तं दर्शयति अहमित्यादिना १२ ॥ ॥

इति स्वाख्यानंतरं धीरैर्वस्तुद्वयाचितन्वाख्यायंबोधेनिखिलेऽप्यविषयनिवृत्ताह कथमिति धीरुद्दिष्टप्यमेगाह्यंसोऽकथमवाप तत्साम्यो नास्ति हेतुरित्यर्थः प्रश्नोत्तरे वास्तानंतर्याचिनत्कुलाभ्यादिसर्वेनाहि यथेकेदाः संकल्पकल्पनानि चाहमेव नमस्तीति केणसंतोतिवि चारैः शान्तोमनेयत्नासमाधिविनाशोयेनाहप्राप्नोति १३ एवं विचार्यैव लोकालोकयाभ्यां विरुद्धव्यवहारकालेपि समास्थितिर्नोपैतीत्या शयेनाह समस्थितीति १४ यस्य मनः समेत्यापि समेव शक्तिस्थितं समहात्मा सर्वदा स्वेनहृदयात्मस्वेयोन्मुक्तस्थितिरिति पदेनान्वयः

१३

कोऽनुभूतात्तवभ्रान्तिर्वृत्तिं कथमवाप धीः आप्यसर्वानिमानाविसंकल्पकल्पनान्यद्वैतब्रह्माकाशमनाद्यंतं केवेयन्नाम मात्मनः इति निश्चयवानंतः समस्तव्यवहारनिर्वृतिः १४ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतः स सर्वदा नास्तमेति न चोदेति मनः समसमस्थितं यस्य तस्यैव सुस्वात्मसमहात्मेह न तद्गुः भावाद्वैतेन पदारूढः सकलं परयाधिया १५ व्यवहार्य पि संहेतोमनैस्यादर्शेनरो यथा आदर्शोरूपस्येव व्यवहारस्वलोपि च १६ नयस्यहृदयोलेखोमनागपिसमुक्तिभाक् अविभागमिवादर्शेचिन्मणौ प्रतिबिंबति १७ चित्तैः परमनैर्मल्यात् व्यवहारो यथागतः चित्तमन्तःतिरेवैयजगदिन्या बभासते १८

व्यवहारकालेनाहशास्थित्यस्यच्युतानुपपत्तिमाह भावेति यतोयं भावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतद्रत्यर्थः तथा चाहुः भावाद्वैतं सदाकुर्यात् क्रियाद्वैतं न कर्हिचित् अद्वैतं त्रिषु लोकेषु नाद्वैतं गुरुणा सहेति १५ १६ हृदयोल्लेखो मानापमानादि दुःखैकथंनसिद्धिर्मुक्तिमाणौ जीवन्मुक्ते व्यवहारः प्रसरतीति आदर्शोपदर्शनेनाह अविभागमिति इवकारोभिन्नक्रमः य थाआदर्शेदृश्यमानो जनव्यवहारः अविभागमादर्शस्यैवैविध्यविभागविकारमहत्वैवप्रतिबिंबति तद्वच्चिन्मणावपी

वाच्यवाचकशिष्यतद्दीदृशगुरुत्वेनेदृशकथादात्म्यानेकत्वनाशसमर्थो ममाप्यादेशात्तदुपदेशोऽपि तन्मयश्चिन्मय एव २०
चमत्कृतेन विवर्तितेन स्पंदेनाविवर्तन एव २१ येन तव महाचितिरूपाचिद्धि नेत्रसत्ताकारे चितिनं तेन परिणतेऽस्मति यः अंशाभावस्य
जगत्तत्त्वैकदेशाभावस्यायः अयनामः स्वार्थः परमशुद्धार्थः स एव भावनात्मयो वासनात्मयश्चेत्यर्थः २२ यद्यस्मा
द्धेतोः असन्नपि सविस्पंदः उदाहृतेन स्वभावमापादयति तस्माद्धेतोः स्पंदशून्यत्वमेव अजडं तत्त्वस्मं चितेर्वपुः स्वरू

नेदात्मैक्यं न च हि त्वं ममादेशोऽपि तन्मयः" वाच्यवाचकशिष्येद्धागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः २० आत्मनात्मनि संशान्ते
वविश्वमत्कृते चिति" चित्स्पन्दो हि संसारस्तदस्पन्दः परं पदं २१ चित्स्पन्दशमनेनेयं यतो शाम्यति संसृतिः" मह
चितेनेनेर्थो शाभावे यो भावनात्मकः असन्नपि स्वभावेनत्मा चित्स्पन्द उदाहृतः" शून्यत्वमजडं यत्तन्नाम्ना दुश्चिन्तितं व
पुः २२ तेनैनाभावनायत्ना संसृतिः सा तु भूयते" अभावनामात्रलयात्सा च निःसारतां विना केवलं केवलीभावा
त्तद्रूपा सैव शिष्यते" चित्स्पन्दस्यैव संसारचक्रप्रवर्तनाविदुः २५ मानमानप्रमेयादिकलङ्कादीवहे स्वते" पृथ्वी
गस्निन च संदृश्यिमे यो संसृतिर्मेवेत २६ चिन्मात्रमेवावितिनि स्पंदस्तद्बोधो हि संसृतिः" अबोधमात्रवित्स्पंदकलङ्क
त्वमिवोन्विते २७ बोधमात्रविलीनेऽस्मिन्कुड्यादिवशेषमशिष्यते" स्वभावबोधमात्रेण लीयते भोगवासना २८

पमित्यनुभवनिष्ठा आहुः २३ अनात्मदर्शनरूपा या संसृतिः सा अनात्मजगदाकारस्फुरत्त्वेन याथार्थ्येन या भावना तदा।
यमात्रयैवानुभूयते तेन तद्भावनामात्रेणाभावनालयात्सा जीवन्मुक्तसंसृतिर्दृश्यपदवन्निःसाररूपिणी न बंधत्वमेत्यर्थः
कथं तर्हि जीवन्मुक्तो सा शिष्यते तदाह केवलमिति केवलीभावान्निःस्पंदचिन्मात्रीभावात् सा संसृतिस्तद्रूपैव शिष्यते
अनस्त्वित्स्पंदमेव मान्नमनादिरूपं संसारमाहुरित्यर्थः स च न विना पृथगस्तीत्यबोध एव संसृतिः पर्यवस्यति २४ स्वाभावः

1225

भोगवासनात्यागात्स्वद्वन्निसिद्धभोगानामसंविन्नमेव त्वंस्य जीवन्मुक्ततयालक्षणं अतो मे भोगान्भावयतीति नेत्याह
२ यनेइति २५ भवेनीति सूक्ष्मलिप्सिकोऽनुभूते स्यादि नावर्तिते भावि वेकादिलक्षणाभावः प्रथमं लक्षणं ३ इदानीं लक्षणान
रमाह चिद्धेति मदीयान्यविदेहेनेन भोक्तृभोग्यभोगाकारेण स्पन्दते इति नन्वेवं दाभूतानां सर्वात्मरूपित्वात्सर्वमिदमिति येन।
निश्चयः स्वभ्यासः सम्पद्यते तल्लक्षणमित्यर्थः यानि तत्स्वनन्नवेदेह भावनानि लिप्सिमे भोगे शक्तिसा पृथा चेष्टे वेत्याह या।

अरुदःः+

भोगाभावनमेवेह परमं लक्षणं ॥ इतो नाभिमताः सर्वे स्वभोगाः स्वभावतः २५ भवंति कोऽतिर्भोगादि तु
रङ्गे किल वांछति ॥ एतदेव परं सिद्धिलक्षणस्याप्तलक्षणं स्वभावेनैव भोगानां यत्किलानभिवांछनं ॥ चित्स्पंदे
वसर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चयः २६ योऽन्तः सद्रूढः स्वभ्यासोऽन्तवपाठेन संस्मृतः ॥ यो न भुंक्ते भुज्यमानानपि भो
गान्सद्बुद्धिमान् २७ लोकानुरोधसिद्ध्यर्थं सदंतिलगुडैर्न यः ॥ विनाहंकृतिमेयाभुज्ञानसिद्धिरवाप्यते २८

इति यः लोकानुरोधायसमर्थं भुज्यमानानपि भोगान्परमार्थतो न भुंक्ते स बुद्धिमांस्तत्ववित् आत्मानमभोक्तृनन प्रसक्त।
लोकानुरोधसिद्ध्यर्थं स्वयमपि गुलतैर्न भोक्तीति न द्वन्द्वस्पृहया चेष्टावांस्तेन सर्वं जनं न भोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणतात्म
न चिदेव सर्वात्मरूपेति शास्त्रज्ञबुद्धिरपि सर्वजनं न भोलगुड[illegible]हृनं मदीयमेवेति वदन्ति बुद्धिमान्कृत्रिमैवेति साक।
ष्यं लक्षणं नेनाक्रान्तमाह विनेति सिद्धिर्निरतिशयानंदमात्मन्नत्वेन यथा चहृत्रिममपि सर्वात्मभावदर्शनं परिकि
ञ्चात्मरूहिन्निरासद्वारा नत्वागमोपयुक्तमिति तितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थः २८ ॥

1227

नहिंदेहात्मबुद्धिनिरासमात्रेणतद्दर्शनोपयोगितेत्याहनयावदिति स्वांशावष्टम्भवन्नादित्वाद्दृश्यक्रियापि नहन्तात्माकिं।
नस्यात्तत्राह क्वचिदिति यदिक्वचित्कोऽपि विद्वदन्यभेवात्स्वांशावष्टम्भनादित्वादैश्यपि सर्वैत्म्यनादर्शी नवस्त्वात्मावलो।
केउपयोगः प्रसिद्धः स्यात्सदानन्दपिलक्षणं स्यात्सदानन्दलीनमर्थः अथवात्रस्फुटिसमयेनिकेदः आत्मावलोके उपयोगः
प्रसिद्धः स्यात्सदानन्दपिलक्षणं स्यात्सदानन्दलीनमर्थः स्वस्तूपादिभीवेश्चस्फुटित्रिसमयापरीक्षितान्नाकारस्फून्य यात्र्यवंडब्रह्माकार।
बुद्ध्याविनास्वांशावष्टम्भनैः स्वांशावष्टम्भनमस्तृयास्याद्दृश्यकोटिमिथ्यापिसिद्धि रूपयोगोनावगम्यतेऽत्यर्थः तत्क्वतत्राह

क्वचिदात्मावलोके च स्वांशावष्टम्भनैरपि॥ चित्तेस्यं चैत्यकोटिस्थानावस्थपतिविभ्रमं २४ इदं यावद्बोधात्मा।
स्पंदते स्पंदरूपिणी॥ सम्यग्बोधोदयो नः स्यात्स्पंदास्पंदद्दशाक्रमः २५ क्वापि याति च संघातं नैदीपवत्साभिधानकः॥
चित्तमध्यानरूपायादोपिकायाः स्वभावतः २६ स्पंदास्पंदमयीनेद्वकथंवाल्लिमनागपि॥ यदस्पंदसमकृतोन
सत्तासत्त्वमयागं २७ रूपंनदेवास्यचितिस्पंदाद्याः प्रमाणचितेः॥ प्रभिन्नः स्यान्हि नः स्पंदशुद्धचित्स्फाररूपधृक् २८ न
बंधायनमोक्षायस्थितमात्मनिकेवलं॥ विचेत्रिचर्थसंवित्तिः निर्वाणं नच विंदते २९ नहि बंधमोक्षपक्षादेनोमापीद
नविद्यते॥ मोक्षोस्ति मे च बोधोनः स्मरणं नास्य कारणं ३०

चिदिति चिभिः इयं चित् यावद्बोधात्मस्फुरता न कृता भवति तावच्चैत्यकोटिस्था स्वप्रकाशाद्युच्चादिकोऽप्युत्प्रविष्टा सती स्वय
मपि स्पंदरूपिणी च भूता चेत्यबाह्यविषयं प्रतिस्पंदते नेन विभ्रमं प्रपद्यते २४ यदात्र नः सम्यग्बोधोदयः स्यात्तदा स्पंदद्दशा
क्रमः साभिधानकः स्वनाम्ना सह क्वापि याति बाध्यत इत्यर्थः २५ २६ आत्यंतिकप्राणचेष्टापरमोपि समपवेत्याह यदीति
मध्यगामनिर्वचनीयमपि रूपंयत्र २२ नविद्यतेऽस्य चितिःस्तानस्पंदस्पयस्याच्छितेः प्रशाममोक्षाख्यं विदुरित्यर्थः या
दाविज्ञानाविनः स्पंदः शुद्धचित्तः स्फाररूपंब्रह्माकारतस्यरूपधृक् भवति तदा न बंधाय न मोक्षाय २९ चित्तनिरर्थसंवि
त्तिश्चित्ताकारः निर्वाणं नतु परमश्चेतेहेदशेन विंदते चेत् २९ नन्वहिं

मः मोक्षो मास्त्वसमाधिर्विदेपाधिवद्विलिनिवारकाधिबंधः किं न हि स्थितो यत्नवाद्भ्रोयद्भिन्नयादेनाऽहं दृश्येन ५१ कस्तर्हि बंध मोक्षादिकव्यवहारार्थः पदार्थस्तत्राह यदिति ५२ ५२ कस्तर्हि विज्ञः संकल्पसंहत्यागोऽपायस्तत्राह संकल्पपदेवेति त्रुयः विवक्षीस्त्रचितिसंकल्पपदवेदत् इदं मायासंकलितन्निवेद्ये तिपूर्वापरविभक्तेनविभागं जहातितत्तर्हि ज्ञातोऽपि सक स्यावहः स्पदात्मजनननहेमाहृथानपणीत्यर्योदेयमवाधितमसंकल्पमसंस्पंदं च ज्ञातमेवेत्यर्थः ५४ एवं चित्तप्रवृ

गमयदश्यमाणात्मानमेनः ५८

यस्मात्किंचिन्न पिंबंधस्ते श्रेयसंवेदनं परं॥ यदन्ताभासमजडं तं न हि द्विपदं पदं ५१ चित्तःस्वरूपसंस्थानमचेत्यो।
न्मुखवेनात्मकं॥ यः संकल्पनमप्राप्तो संपूर्णं संवेदमहाचितः ५२ बंधमोक्षादिकोऽसौ सो प्रेत्य मात्राः प्रलपंयति मे
त्वगादेव संप्राप्तेन दृश्यभावेति तास्पदे ५३ न विज्ञः केन किं कस्य बध्यते वा प्रमुच्यते॥ संकल्पपदवशवित्ते त्रुटय
त्युदिविभागवान् ५४ नष्टसंकल्पसंस्पंदं सर्वं ज्ञातमवाधितं॥ स्पंदस्पंदसमये वाते तन्मयत्वात्सदा चिता ५५
संक्षीणोन्नचसंसारो निःस्पंदे चितिद्वने स्थिते॥ चित्ते जडत्वविभ्यं दृश्यति स्फुटे निर्वृते नरे ५६ चितिविज्ञातिश्च नःस्पंदो न।
किं चिद्विशिष्यते॥ अस्मिन्दृश्यप्रवये दीर्घं स्वप्रे स्वप्नोनवंशोनेत ५७ ननोमाहृस्वपादन्नेसर्वगत्वात्स्वसंविदः
यत्रोदेति प्रसममनिर्मोसर्गां सविविभिस्त्रासाययस्मिन्नेव सकलकलनाकारपंकाः गलन्ति उपन्येनेन स्वदनसम्भाय

उम्सर्वोपलंभाध्यानेनैवंतनमव

उचैतन्येन स्पंदे संक्षीणः स्पंदसमये वाते च संक्षीणः स निर्मलः संसारोऽपि क्षीणप्रवेत्याह स्पंदइति ५५ अथवा चित्त्या कामावाति रिक्तेणास्पंदो न्या नास्तीति दर्शनाद्रपिनन्निद्वृत्तिविनिस्पादविहिति ५६ ५७ मोक्षं स्वचलनादिभ्रमसंस्रुति पंचयस्मि न्नसभंवार्थमाणागत्रापिवलात्तं सर्वंजगदाकारोपलंभाः स्वदनेनं पुक्तनेदास्वादनेन सम्भवोयथास्यात्तथाऽऽध्येति ऽन्वयः येन तथाऽऽक्तं सर्वसंविन्नीनां समतास्थितिरपियत्रोदेति एतेऽक्ता संविक्तिरूपाः सकलकलनाकारपंकाः यस्मिन्नासंतिलीयंते

वते मन्यरान्यानमेवमनक्तप्रकारेणाध्यानेन विचारेणावगमयपदेस्यर्थः ५८

धि+

इति श्रीवा॰ नि॰ एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ अद्वितीयस्य पुरुषस्य पदस्यानिजमायया सर्वाकारैः स्थितिरिति विभूतिरुपदिश्य
ते ॥ वीर्याणां नानारूपमेतां विभूतीः प्रपंचयितुं प्रथमं तावत्स्वाध्यायसमं निर्दिशति एवमिति तस्यात्मतत्त्वमिति श्रुतेः तथा च तन्मतिलोकषां
देवविभूतिरुत्कर्षो मानुषादिदृष्टांतेषु विभावः १ तेषु मानुषानंदविभवमूलानंदरूपेति तेन तैत्तिरीयश्रुतिदर्शितानानंदोत्कर्ष

इति श्रीमोक्षोपाये प्रथमात्मावबोधनामैकोनषष्टितमः सर्गः ५९ वसिष्ठ उवाच एवमात्मा परं तत्त्वं चिद्घनं परमं
३ पदं तस्यायं तेन महारूपाद्भुतविलसत्यदयः १ विभूतिभिः स्फुरत्येतैर्नानारूपा इव आकाशगमनाद्याभिः क्री
डाभिः शौर्येन चिरं २ तस्यैवैव जनेनेह स्वर्गौकसा यथा तन्त्राप्यागतभियत्नेनाप्यागतनरोच्यते ३ तस्मा
यजेदात्मनेवागतस्याप्यागतनरक्षणे अपारपरमाकाशाद्रूपिणः परमात्मनः ४ सर्वशक्तिमान्स्वरूपं चेतनमनागपि।
विभाव्यते तत्त्वं निमेषमात्रेणाजेन तंतुमनास्वमिति ५ उर्वन्सारकर्माणि न भूयः परितप्यते ॥

अथ प्रथमभूमिकानिर्देशः तदुक्तभूमिकासत्त्वोत्कर्षमाह आकाशेति क्रीडाद्येतेन तस्यैवैव जनेनेति परेणान्वयः २
तस्मिन्नुक्तगुणे आनंदस्फूर्तिविरोधिमालिन्यहृत्पत्तारसत्त्वेन तिष्ठतीति तस्यामनुष्यगंधर्वादिजनस्तेन स्वर्गौकसा यथेति
तदुत्तरगंधर्वाद्युत्तरभूमिकोदाहरणानि तत्सर्वानंदोत्कर्षाविर्भावतद्विलसनत्वबोधेन प्राप्यत्वं रोचते इति संबोधने ३ तत्रेव्यते सा
धारणनिमित्तैः रसनायादिभिर्नपीड्यते न क्षीयते ऊ आदिभिः ४ तत्त्वं जन्तुः साधारणजन्तुः शरीरेऽपि यदि स्यात्तथापि न
परितप्यते किंउन तत्त्वमशरीर इत्युत्तरेणान्वयः ५ ॥

ग

1230

यदि भावनानैरन्तर्येण परिपाकेन सत्तासामान्यरूपं किंचिन्निर्विशेषमनुभवसि तेषां आद्येन स्वविभूतिवर्णनप्रसंगेनोक्तेहिनी येन स्वा
प्यनत्तेन परितप्यते इत्यात्यन्तिकव्यवहितावेक्षे दर्शनमप्युक्तामित्याशयेन राकाः दृष्टस्तिमनरतिमनोकुञ्जादि सर्वं दृष्टं।
यत्त्वदयं गतं तन्निर्विशेषं आभाति स्वान्तित्वात् त्रेलवकसत्तासामान्यमित्यर्थः च्यते नेऽत्र मनस्त्री मन आदि सर्वविशेषवान्सर्वात्मा
ईश्वरइत्यर्थः ९ नात्र प्रपंचबाधोऽस्ति परिशिष्टमिति निर्विशेषं बाध्यं निर्वाणमसर्वं कालिकं सविशेषमिति वा विभज्य सत्तासामान्यम

श्रीरामउवाच मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं यत्त्वयं गतं सत्तासामान्यमाभाति मनस्तां सकिं न्यज्यते ९ श्रीवसिष्ठउ
वाच यद्दृश्यं सर्वदेहस्थं ह्येकोपि वर्तति वल्गति आद्यन्तेविनिर्मुक्तं संविन्मे वेद्यवर्जितं १ तत्सर्वगतमायत्न हृदि
तेष्वपि तन्मनीनं सत्तासामान्यमखिलं वस्तु तत्स विद्यते ८ नेत्थितं तत्तेनेत्वनया योग्निः पाहूनयास्थितं सपि।
स्थितं स्पर्शनयान्तर्वितत्वक्तयास्थितं ४ रसेलीनं रसनयारसतयोत्तत्तनया रूपे रूपतयादृष्टं नेत्रेलीनं चतनया ॥
घ्राणे घ्राणतया हृष्टं गंधे गंधतयोदितं पुष्टकायतया काये भूतार्वपि भूततया ११ पयस्तया च पयसि वायौ वा
युतयास्थितं तेजस्तया तेजसि च बुद्धौ बुद्धितयागतं १२ मनस्तया मनस्यन्तर्वृद्धहंतया पाद्दंक्तौ रूढं संविदि सं।
विद्याविवेके विज्ञतयास्थितं १३

तं किंतु सर्वं जीवभावे सीपस्वभावेसक्तो च यदनुस्फूर्तमखंडं दंडायमानं सन्मात्रं तदेवोक्तं तदेव जगान्तस्तत्वं तत्र तत्त्वदर्शि।
मेतेनकश्चिद्विरोधइत्याशयेन वसिष्ठः सत्तायत्नेयदितिस्त्राद्यन्तेतः जाग्रत्स्वप्नसर्गकालेविनिर्दृत्तिसुषुप्तिप्रलययोः सं
वित्संवेद्यवर्जितं तत्तुरीयतत्ता १ स्थितं सर्वं चामीकरवज्जोर्धेनार्जितं ८ तदेव वियदादिकार्यानस्तत्तं तद्धि भूतितयाप्रव।
र्पितेसार्वात्म्यप्रदर्शनाय त्वाहं तदित्यादिना ४ तनयारसनेंद्रियतयानेत्रेचक्षुरिंद्रिये १०।११।१२ अहंतापात्रहंकारतयासवि

दिवसैसंविन्माबुद्धिनया ।१।

१४ चेतनेचतनविंधमत्वेषु १५ तत्रविशेषणाकारकत्वाषिलेदेवेष्वात्मस्वमवेस्थिति १६ कालस्वरूपमेवुगसंवत्सरत्वादिभेदे अ
नादित्वादिलक्षणः १७ नियमेननियतिरथा १८ १९ कालेनेत्यादयोभावप्रधाननिर्देशाः २० पयोभयोन्नलसामान्यमि
व २१ कथमयमेदेवोनानात्वेनास्थितइतिवेत्स्वात्मानभौतिककल्पनयैवनवस्तुतइत्याहनानात्वेनेति २२ हेमवदात्मना।

ह्रदेह्रदतयालघ्रेपदेपटत्वयोदिते ग्रहेग्रहत्वयाकुंडेघटेघटतयास्थितं १४ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजं
गमे पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने १५ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुकृमि
त्वेनकृमिस्थितौ १६ कालत्वेनकालनयाकृताकृतनयानया ऋतुत्वेनऋतुवाद्येषु स्थितेनस्वनयाविभुः १७ शुक्ले
शुक्लतयाज्ञानंरक्तेरक्ततयास्थितं क्रियास्वस्पंदरूपेणानियतौनियमेनच १८ संस्थितःसंस्थितोस्थितस्थानाशे
नाशतयास्थितः उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः १९ बाल्येनबाल्येविश्रांतौयौवनेयौवनेनच जरसा
जरतारूपेणमरणेमरणेनच २० इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः कल्लोलवीचिकणिकोर्मीणामब्धाविवपयोभरः
नानात्वमेषांतस्यैववस्तुत्वेनानेनचैवहि कल्पितावित्त्वभावेनवेलालःसिंधुनायथा सर्वत्रसंस्थितिमतानविगतात्म
येनचात्मसमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः चिद्रूपिणोवकलिताकलितात्मनेतिमत्वापशांतमतिरास्वसुखंमहा
त्मन् २३ श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगाम सायंतनायविधयेस्तमितोजगाम स्नातुंसभाकृत
नमस्करणाजगाम श्यामाक्षयेरविकरै

कल्पना
सर्वत्रसंस्थितिमताविहरूपिणामयाद्यात्मनास्वनैवेयंजगत् कल्पितादमखिलंमयैवविविधैर्विलासैर्व्यामेममैवेयंवि।
भूतिर्नेनश्यति रिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामतिर्यस्यनयाभूतश्चात्वसमहिन्वितिहेत्यर्थः २४ ॥ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
स. टी.
१२५

इति श्रीवा. नि. उ. षष्ठितमः सर्गः ९० ॥ इदं प्रश्नाथने सुगमात्वप्रमाणाप्रसंजनात् सर्वत्र चाविरोधेन भ्रान्त्या सर्वस्य संभवः प्रदर्श्य वैजनान्यस्यात्मनः स्वप्नस्य दृष्टौ भ्रान्तिकल्पितत्वविभूतित्वं ब्रह्मदृष्ट्या स्वप्नवज्ज्ञाविति नियेव भासनेऽप्यसदादिदृष्टान्तेन स्वप्नत्वा त्वः किं तु दृढत्वम् स्वप्नस्येव भासनमिति वैलक्षण्ये कोऽहेतुः न च दीर्घकालानुवृत्त्यास्माकं तथा भातीति तत्समाधाने युक्तं ब्रह्मादीनां परार्धद्वयानुवृत्तानामपि विदेहकैवल्यसंभवात् तद्वत्स्मत्यनादौ चोक्तिक्लाव्यत्वात् न्यायेन राम इत्यकृत यथेति द्वाभ्यां १ अस्माकं अस्मत्कमेव स्वप्नवद्दृढत्वं यथाना प्रत्ययः कथमुत्थितो न पद्मजादीनामित्यर्थः २ अबाधितविराड्देहनिश्चयत्वमनादि मदाद्यदेहत्वं बाधितमविराड्देहविभ्रमाप्रायेन वसिष्ठः समाधत्ते अस्मदिति यदा यं प्रपञ्चः सर्वं प्रजापतेः का

मोक्षोपाये विभूतियोगोपदेशो नाम सर्गः ९१

श्रीराम उवाच । यथास्माकमनेनैव शरप्रपत्तनमण्डले । न तथैव पद्मजादीनां यदि देहपरिग्रहः १ नयैवेदं च संजातं यदि सर्वमसन्मयं । तदास्माकं दृढतरः प्रत्ययः कथमुत्थितः २ श्रीवसिष्ठ उवाच । अस्मत्सर्गवदाभाति सर्वसर्गः प्रजापतेः । आसीव प्रतिभासात्मा विद्यते न तु वास्तवः ३ सर्वगत्वाच्चितेः सर्वं जीवः सर्वत्र संसृतिः । सा चासम्यक्दर्शनोत्था सम्यग्दर्शननाशिनी ४ स्वप्नाभः प्रतिभासोऽस्य यथैव समुपस्थितः । अहंताप्रत्ययैकात्मा सएवातिदृढं स्थितः ५

वस्तोऽभूत्तदा तत्त्वज्ञानाभावादस्य प्रजापतेस्तदानीं ततः सर्वसर्गः इदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेव आसमन्तात्तु वितथभ्रान्त्या मलत्वात् जीवप्रतिभासात्मा सन्नपवाभाति न तथापि सा प्रतीतस्य तत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवो न विद्यते ३ यावद्वात्मने तावच्चितेः सर्वगत्वात्सर्वं जीवो भवतीति सर्वत्र च संसृतिः सत्येव भवति सा च सम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्था सम्यग्दर्शनेन नष्टशीला समस्या स्वप्नाविधेत्यर्थः ४ अतएवास्य प्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधितः स्वप्नाभः विवेकिनापेलवः प्रपञ्चप्रतिभासो यः समुपस्थितः स अहंतासंपदाद्यहंताप्रत्ययेनैकात्मा पक्षीनूनः सन्नप्यतिदृढं स्थितः ५ ॥

1232

१२५

तदिदं प्रजापतिभिः स्वकाल्पितप्रपंचस्य स्वात्मबोधेन हि प्रविनाशितानां तेनानुभूयत इति चेद्भ्रान्तकार्यहेतुत्वेन प्रतिबंधादित्या।
शयेनाह स्वप्ने इति यथा स्वप्नदृष्टास्वप्रभोगप्रदकर्मप्रक्षितं स्वात्मप्रबोधितस्यात्मनः अपि हि प्रविनाशितत्वं न दृष्टपूर्वं तेन तथास
मष्टिस्वप्नजगत्यपि ब्रह्मणां प्रजानां विनाशितत्वबोधे प्रतिबंधो लक्ष्यत इत्यर्थः ९ हे राम स्वप्नस्य स्वप्नपुरुषस्य प्रतिभासा।
त्मप्रतीतेरयं प्रसिद्धः स्वप्नः अस्मदादिसर्वजीवजगदात्मा यादृशोनात्मनेन प्रवाहरूपेण स्येव भवेत्प्रजापतेः पितामहस्याप
व भवेदित्यर्थः १ अस्मत्तादृशाः किं न तत्कर्माकुर्यादिति यथा नः स्वप्नाद्देवैर्जन्मैव तन्नान्यद्दृष्टफलान्यनापरिणतं न वस्तुतः

स्वप्ने हि प्रविनाशित्वं यथानुभूतं न दृश्यते सर्गस्वप्ने तथैवेन्द्र ब्रह्मणामपि दृश्यते ९ स्वप्नोयं पुरुषस्यास्य प्रतिभा
समयो भवेत् अस्मदादि सर्वात्मा भवेन्नादृश एव च १ यत्स्वप्नपुरुषाज्जातं तत्स्वप्नपुरुषात्मकं भवतीत्यत्र।
भूतं हि यद्दीर्घं तत्कालं यथा ९ असत्यमेव तद्धि हि यदसत्येन साधितं असत्येऽर्थे समर्थेपि न युक्तं भावने च न ९
येन तेन परित्याज्यमसद्भावनभावनं दृढप्रत्ययितं स्वप्नपुरुषाणामसत्यतं १ भवत्यात्मनि सर्गादि दृढप्रत्यय
मेव तत् निमेषमात्रे योरोयं सर्गस्य प्रभुः स्थितः ११

न दृष्टमित्यर्थः ८ असत्येन तेनापि किं न जातं असत्यमेवेति असत्येन मनःपुरुषेण यत्साधितं तेन दृष्टमसत्यमेवेति सिद्धमतो।
नेत्याह तत्स्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थेपि च न सत्यत्वभावनेन युक्तमित्यर्थः ९ येन केनचिन्नानायुक्तेन न हेतुना दृढप्रत्ययित
मपि परित्याज्यं १ किं चास्मदादीनामपि सर्गादि यज्ज्ञानमनेन तदानीं दृढप्रत्ययमेव भवति न मिथ्याबुद्धिः सदा दृष्टपूर्वेने।
वनस्यासत्यतेनेत्यर्थः अभ्युपेत्य प्राजापत्यस्य सर्गस्य दीर्घकालस्थायित्वमिदं सर्वं कल्पवस्तुतस्तु तस्य दैर्घ्यमपि हरिश्चंद्रस्व
प्नदैर्घ्यवदल्पकालेपि संभवतीत्याह निमेषमात्र इति वार्षिकः संहृव ब्रह्मद्वपोरः अयं प्राजापत्यः सर्गस्वप्नः ११ ॥ ॥

1233

प्री.
वा नि.
ह. टी.
१२५

1239

प्रजापतेरिव समुत्त्रैलोक्यस्यापि समानान्निर्माणाद्वैषम्यमपि सर्वप्रभुत्वदानौदीर्घं प्रपंचतात्प्रत्ययोऽस्त्येवेत्याह स्वदीर्घेति १२ विद्धीन प्रसिद्धिकल्पतरुं पंकजस्यलोलिख्यादेप्रयोजनके तेऽप्यनुपि समानस्थित्या याये नाह विनन्तस्येति १३ १४ तत्राजापत्यं पदं मध्येदिरा सद्भिरे प्रलयं गतेऽप्ययं नामेदेवेति न निर्मितो भानुरोत्ययमिर्नेव खेऽनचसाधकः न भस्मत्रनेवेमुनिक्तिरित्यर्था परमार्थेनेतो दृश्यसिद्धिं स्वकृतिवचनं संभवतीत्यर्थः नवेयं तामेदेवं चेत्कथंयमवहारा देमिति वेन्नयाह स्वप्नादेवनात्रपा।

न्वे

मा+१ त=

प नास्ति त्रिविष्टपवतामिह कल्पताप्रतिकल्पने स्वदीर्घे स्वप्रवेशोऽयं यथोदेति प्रजापतेः १२ सर्गो च वः सर्वभूतानां प्रत्येक
र्ग= स्वदितस्तथा विनन्तस्यैव भावेन सर्गे वर्षोपयेषता १३ स्कन्दंमोऽहवतेन यथा वर्णविवर्ज्जैनैः यदास्त्रमात्मिकेवे =
येसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी १४ नदाश्रमवतीदेवैतत्पदं प्रलयं गतेन यद्ययाहस्पंहदेतनाहविद्यतेतथा १५ नाहि
पर्यनुयोगावास्वसविभ्रमशीलयः ननु दक्किनवात्यस्मिन्न संभवतिभ्रमे १६ विचित्रास्त्रिषु लोकेषु दृश्यन्ते
वस्तुदृष्टयः जलमध्ये ज्वलत्याग्निर्यथा वा वडवानलः १७ नवतागुणबोधे कैतियथावैमानिकाश्रयाः शिलास्व
म्नानि जायन्ते हेमाद्रिविपादपाः १८ एकान्नेसर्वद्भूतानि संसिद्धिकल्पितरोयथा शिलाः फलन्ति फलिव यथा रत्न
ग्लक्काः १९ ॥
शिलान्तः प्राणिनः सन्ति भेकाइवशिलान्तरे दृश्यदो वारिनि यान्तिचंद्रकान्तातपादिव २०

ग्ला[illegible]कक्काश्चिनामाणिक्काः १९ २०

यन्तुयेत्स्यमस्तीत्याह यद्यपेति १५ अतानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपि न पर्यनुयोगोऽस्त्येत्याह ननु दितिं १६ असंभाविताना बहूनां जगति दर्शनमद्ददस्ति विचित्राइत्यादिना १७ हेमाद्रौनिर्म्मितिके १८ एकांतेएकदेशे सर्वाणि भूतानि भूतानि अभिलषितवस्तूनि पणानीति पाठे पण्यानि व्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि भूषाणीतिपाठेतत्स्पष्टं यथा शाखाः सर्वे वेदे दराणायोः फलिवृदिवतरत्न

१२५

स्वापसंविदिस्थिते २१ स्वप्नेदृष्टांगनाकेली २२ २३ नफलंतिनोऽस्यसंगलेशयथाभोहृदृत्यर्थः ब्रह्मन्स्वप्नप्रपंचःसत्योऽसंभवा
णाश्वनाःसंकल्पनियतिभिस्त्वनोदेहाःअप्रमाणीभवेयुरित्यादीनांविनिर्णयेसत्यमेकल्पानांचिंतितानापिनफलंतीत्यर्थः २४
असंभवाःअसंभाविताअन्येचविविधाआरंभविभ्रमाःशापवरगंधर्वादिदर्शयाविनासैवेदृशहृत्यन्वयः २५ देशाहृत्वादौचेदृशा
देशिकत्वादयःकालेश्रोत्र्यातिकनयाःवेधादयःकेचप्रवोगादिक्रियया औषध्यादिदृष्येरत्नैर्मणिभिःसंचरणीयैःपिशा

निमेषेणाचरेद्यातिपदंतांस्वापसंविदि ॥ अत्यल्पमपितुर्येणस्वप्नेस्वमरणंयथा २१ आकस्मिकेजलेव्योम्निध्रियते
भूतलेयथा विनानभित्तयस्त्वेवावितिष्ठन्तिस्वप्नेदीयथा २२ उड्डीयंतेशिलाःस्थूलाःपक्षवंतोयथाद्रयः शिलांतःसा
ध्यानेसर्वं ननचिंतामणाविव २३ चिंतितानिफलंत्याशुदेवाद्यानांनरेष्विव नात्येवनफलंत्याशुमोक्तादीनांचवाग्व
व २४ अपवैतनेनापिशुरूनेकर्मयंत्रगृहाणिव एवमाद्यास्तथान्येचविविधारंभविभ्रमाः २५ दृश्यन्तेशापवरगंधर्ववि
लासैःप्यसंभवाः देशकालक्रियाद्रव्यत्वंसंचरणीयजाः २६ अपगंधर्वजनिताअनंताःसत्यसंभवाः असंभवः
संभवायमपिमाभूत्पपद्यते २७ संभवोसंभवःसम्यक्सिद्धयेस्वप्नविभ्रमः ननदस्तिनयन्त्यस्यननदस्तिनयन्नृषा २८

चमदायनप्रवेशेऽज्ञातास्तेतेविचित्रारंभविभ्रमादृष्टाइत्यर्थः २६ सत्येभ्यःस्वार्थक्रियासंभवोयेभ्यस्तथाविधाद्दृश्याद्दृतिस
वैलक्षण्यान्वयः इदानीमसंभवोऽप्यर्थःकस्मादन्नाशादिभोगोऽपिसंभवतीतिसंभवउत्पद्यते २७ एवमिदानींसंभवोऽपिसर्गारूपःस्व
प्रविभ्रमःप्रलयेनतत्त्वबोधेवाऽसंभवःसन्सिद्धयेस्वरूपविश्रांतयेभवतीत्यर्थः एवंचब्रह्मात्मनादर्शनेनासत्यंकिंचि
दस्तिजगदात्मनादर्शनेतुनसत्यंकिंचिदस्तीतिफलितमित्याह ननदस्ति २८ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
१२५

नम+२

२५ १. यथा नृपयोन्मृताः स्वप्ने भ्रूनिपातनयनोत्तिस्वप्ने निपातनस्य यातिपातन्तमोहदोषान् स्वप्ने भ्रांतेन प्रयाति तथा संसृतिपातना|
गाढ्यपतनान्क्लेशान्जीवः पानसमयानयावकदूपेनमृगावन्मधेलिरोर्गलिनिरयानन्याविधेमोहदेहादिर्गतप्रवेशभ्रमं प्रयाती।
त्यर्थः ११ इति श्रीवा. नि. उ. एकाशीतितमः सर्गः ८१ विचित्रया मनसा भेदभावन्नादेहाभिविभ्रमं वर्णयते जीवदाख्यानेनभिक्षुमान

नी+

सर्वेषां वैराग्यसर्वत्रस्वप्नप्रेमतोभिधानके स्वप्नेति समग्रथोमेतत्समपनिश्चित्यसंयथा २ सर्गास्वप्नेषु मग्रबुद्धिः पषणा।
तिस्थिरतांतथा भ्रमाद् मांतरांतक उन्मानान्यानरेकुजनत् ३. अतिस्थिरमन्यया भाति हजीवो विनश्यति अथां
तरं स्वप्नभ्रूनिपातदोषांनस्थामुवतस्यमृताः प्रयाति मोहयथाप्यानस्यैकरूपं जीवस्याम् संसृतिपातनेदृढः ४.
मोहोपायेन गानस्वप्नकथनेन एकाशीतितमः सर्गः ८१ श्रीवसिष्ठ उवाच अत्र राघव वक्ष्येदमितिहासमिमं शृ
णु यद्वृत्तं कस्यचिद्भिक्षोः किंचिच्चिंतनशालिनः १ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षुः समाध्यभ्यासतत्परः नित्यं स्व।
व्यवहारेण हि पर्यस्तविलंदिने २ समाध्यभ्यासशुद्धेन मनसा चित्तलोनयत्न चिंतयत्याशु तद्भावं गाढं त्य
त्रि वबौचितो ३ कदाचित्समाधानविश्रांतिहृदेकधीः किंचिच्चिंतयामास स्वास्थ्यमनस्थः क्रियाक्रमे ४
तस्य चिंतयतो नाना प्रतिभैयमिति स्वतः भावयामास लोकार्थं सामान्यजनवृत्तिता ५

सर्वेषितं अत्रअस्मिन्प्रसाद्

व+
मानंतरं कश्चिन्निर्वाणेनेथे उदाहरणं [illegible] इति इतिहासं यद्वृत्तं यत्र वृत्तं संपन्नं १ महान्शांतिदांतिवे
राग्यादिसंपन्नो भिक्षुः परिव्राट् स्वव्यवहारेण स्नानसंध्याचिंतनश्रवणमननादिव्यवहारेण २ समाधिस्थितस्य ध्येयाकार
दार्ढ्येन सर्वस्वरूपशून्यतापादनेन तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति पतंजलिवचनात्तदभ्यासेन शुद्धं

सर्ववासनात्यागत्त्वमेयंत्रजले वीचितो विचित्रचेष्टानुसारिणो ५५

1236

१२६

नंतनंयातिथर्मोनियंजिनपादसरुद्धमोनंतरुतेयथाश्रेष्ठश्रावकोनेकृतेश्राकानप्रवादसंदरसक्षमसंस्थानसुचसंस्था
मात्रेणानाभ्याकारश्रावकोत्यक्त्वानेरुणानिशुद्धिनिलदृन् ९ नव्वेनान्तर्भावकौनामकल्पनामाहतेनेति १० इत्येमत्रः
पादैरध्यायनैःसतकर्मोनुष्ठानेस्तुतिभिःसतक्षेनहृनयथजनवरिरेणा १० अहमोपारतिहृयाश्रानहतेनैपाधः श्र

२

इतिसंचिन्त्यचेतोसाध्यतेकिंचिन्नरोनवंसंदर्संस्थानसंस्थापमात्रेणावर्तनेनैव ९ तेनविनतनरेणायकृ।
तेनामान्यवांछया जीवतोस्मीतिमहृताकालनालोपवर्त्स्यते १ जीवतोविजटाराधनतत्त्वमपुरुषस्त्रि
यं हृमनिर्माणनतोकस्मिंश्चित्पुरवीथिषु तत्रयानेपथोलक्ष्मीमृगःपथ्यसंयथा लीलयैवहृदंहृतः
सुचरापघानंनिद्रया ४ स्वप्नेदृष्टोविप्रलंपारानुष्ठानतर्हिसतृ प्रतिभासमात्रसंपन्नविन्नेदेशान्तराश्रिवत् १
कदाचित्सहितस्त्रेहस्सहर्षोपारतिहृया सुखापानवृक्षवहृतिवोजलतायामिवद्रुमः ४ हितोपप्रपन्त्वयंस्वप्ने।
सामंनत्वमयात्मनि ससामेनःकृतादरःकदाचिहृनंनिद्रया १२ सुपक्षदातमतास्वप्नेकुजचलयपालितो
लालितावहृमोगेनपुण्योपेतलताश्रिव ११ सपप्रपन्नस्वात्मनिस्वप्नेस्वरसीनमर्तेदितं हृदकोपारसोहृा
सोमंजरीत्वमिवोदितं १४ सकदाचिन्नृपःस्वस्यःस्वपापस्मिन्नेदितः पुराभाविनिजाचारःस्वकार्यमिवका

तःसंस्कारान्तनालीनात्यवहृनिर्यस्यपयथावीजमायांडुमोतवोनविरपादिसंस्कारश्रासेलनइतत् ॥ सामंनत्वमां इलि
काराजता १२ कृतादारोभुक्तवान्सनस्वप्नोपचननिद्रयाशमांतासाम्रात्य कडुभादिप्रांचलयानिपालयितंशीलवा।
यस्मात्तयाविधा १३ पुरोभावीफलंदानायोपस्थितःनिजःस्वीयःस्यात्संस्कृतपश्चाचारोयस्य स्वकार्यंकृतादिकार
णवीजे १४ बहुपुरुषसंभोगोपनिदितंसुरसीनमपरत्वं रसोत्तासेचेतनत्वकस्पनयोसिंकत्तणयाहृदजीवाति

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
१२

मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवान्स्वनयनयामृगीनेत्रप्रपत्यहित्यानकृष्णाते अंशुनाऽरुणाभास्यावस्था १४ १५ तिरश्चोभ्य
दर्शनमत्रिनिवेतिसंदिह्यानान्यस्मादिति तिर्यंच इति विवस्यस्य हश्यप्रनसंज्ञाराग्राहिनान्सतिसंसारोस्मतिवत्सप्रसा
पावनेनाहिन्यापाथः १६ लतापल्लवास्कंकिवघ्नात्मनावभृववनदेवीनावनेप्रविष्टलतागृहमिवविलसनपोला १७

सासरसीतिस्त्रांतानिद्रामार्द्रजपानाना मृगीत्वमात्मनिदेरमावर्तत्वमिवांशुना १५ सामृगीलोलनयनाक
दाचिविद्रुयाह्लता स्वमेदर्शीवलीनेसाभ्यासाद्दहमात्मनि १६ तिर्यंचोपित्रपण्यंतिस्वमंविक्रतभावनः १७
स्वानंवभ्रानानांवचेनःस्मरणामवनं १८ सावभूवलताशुभ्यफलपल्लवशालिनी वनदेवीवनाद्यानलता
गृहविलासिनी १९ बीजांतस्यांजराकारस्त्रूपयेस्त्राभिरूढ्या सापरपदेतःसंविन्यासस्फटलवनमात्मनः २०
केविकालस्वशुभस्यफलयानडनांवनं शुत्रभूपदद्दृशांयस्तात्मानंभ्रमरोस्थिरं २१ षट्पदोविनदाराय
वनेवनलताक्वसा पद्मिनीषुचकुलालनहर्षाक्षिवल्लभः २२ प्रियाविबाधरम्वाउरमवक्रासममध
सवभूवसोजिन्यायमनीविसनालनः प्रेमतसमसंत्याह्ममज्ञावलीविलासिषु २३ कविरेवरतिंसेतिचेता
नउमनेरपि २४ ताभ्यागतामनलिनीपरिलालयितेतानः स्मावस्लहयायैवमहानांजंमनेपदं २५ ॥ ॥

नेवर्द्धने २५ ॥

सालताकेविकालसंग्रंतःसेविन्यासात्तिचेतन्येननउत्ताःसुखशुभ्रिमनुभूयबीजांतस्यायाःभावांजराकारयाःधियः
त्रूपमिवस्वत्रूपेयस्मात्स्याविधयाखमान्नात्योधियाभ्रमराकारोडुडस्मकारय्याअन्मानेभ्रमरंग्रपथपदित्यन्वयः २० २१ २२
कोसमेममधुमकरंदपयोइतिशेषः २३ वासनीग्रन्थासज्ञाःसन्विसस्यनालगाःनालसंलग्नाः २४ पदेव्यावसितन्ज्ञ्म

1238

१२७

तेनरागेनेनस्वाभ्रमराश्रिता नलिनीवर्धितैव तेनचारोनेनस्मरमेवषट्पदः गजस्यदंतानेगानः स्वस्थसंलग्नकुसमीदिव
वर्द्धमाणत्स्त्रोतनमाययौ २४ चायुगास्यालोकादवलोकनाद्दागास्यासोवचनद्दस्यालोकः आकाशस्तद्भावनात् आत्मा
नेमनद्दलिनयोउदितेसंप्रणयेदर्शं २५ वमानःत्वानेद्दलिपकोनिर्भिन्नगर्भे तनेभ्यः भूवलादिवं येभ्योपिचनेकतोरे
संसारेजीवचकडूवपार्वसपडूःतावत्स्थवत् २६ निशाचहस्त्वनात्वति २७ स कदाचिद्रुपाद्दस्येनेनिशाउडेचरतीतिनिशा।

नलिनीवर्धितासैवस्वसंस्नेनषट्पदः गजोदंतानसंश्रीद्दिरिवत्तृणत्वमाययौ २४ भ्रमरोवारणालोकाद्दारणा
लोकभावनात् ददर्शात्मानमात्मात्ममनद्दलिनयोदितं २५ शुद्धसारगसंभोगेनानःत्वात्मेवपानहृतमोचन।
तेनेमृत्येसंसारएवजीवकः २६ सभूतवलभोगासोसहस्रायसवलानकः सदासदवलत्तीवाहोणातोवनिशा
चरः कदाचिद्दसितिनिविशाढिकः सोत्मनमुपाययौ विवेकानिलनिलत्तनद्रूपोजीवद्दवात्मनि ३० पद्मपदाजा।
घटाद्भ्रंभस्थलाग्रोत्त्वलितानलीन गण्डस्थभ्रमराभ्यासाद्दमेभूयोप्यभूदलिः ३१ सेवमानोवनलतापुनरार्यस्त।
पद्मिनी ग्रस्यमोहिद्दराभ्यासोवासनानामबोधितः ३२ नवहंसिरवगाक्रांतः पुनः संपृशिनीययौ पार्श्वस्थहंस
संविन्याबभूवकलहंसकः ३३।

चरः सन्नृषिभिः दीर्घत्वद्रैः निर्गतनासिकाग्राङ्गुलिभ्योनिस्त्रिंशाः कृपाणिकार्त्तिभिच्छिकः सन्नलंस्तेनपाययौ
जीवो जीवाजीवो वा पार्थिवदेहाद्यभिमान एव ३० गजस्यदानार्द्रिसमस्तानां कुंभस्थलाग्रेभ्यः उच्छलिताः उड्डीनाः तत् अभ्यासा
च्चिरपरिशीलनसंस्कारात् अल्पस्यनननदर्शनसंस्कारोद्दीपितात् द्विरेफतामयः ३१ पुनः सर्ववासनयेन्यर्थःप्रबोधितः अतः।
स्वपोषपक्षीननत्कर्तरिनलोकेनिनिषेधात् ३२ संविन्याद्दर्शनेनजद्दोपितवासनयेनियावत् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
१२८

योनिष्वन्यासु संसृत इति स्मृतात् हंसः पक्षवने भूत्वा विंध्यशैले केचयावरो हंसोऽमितो देहं ये वा देविमादिवरूपमात्तादिशाग्रेनताले।
पंचाशीतिजन्मानि मानानीति वा स्मृतेन यावाचा ब्राह्मः हंसजन्मस्य योनेर्मोहद्दंतानानः संसारधान्न पर्यंतेन रूढः सोऽहंव्यवस्थित
इति वक्ष्यति सकदाचित् मन्देहं स्नन्म श्रमो मेऽभूत् हंसैः सतां लोके निर्मलोऽप्यर्थः २४ नन्वहं स्वस्य परिभ्रमणं हंसयोगाकारादि।
वर्णान्स्वर्णानस्यपाठ्ठानज्ञावस्वाहिमानदाधारार्थं वली चेमिंदयापि व्रक्षर हंसात्मिकासंवित् श्रुद्दहमपीरशोध्वाद्दहंसः
स्याइतिवास्यनानवत्नक्षिनजन्मानि निस्यांहंसभूतस्यास्यमित्त्वमनकः प्रावर्णितोऽयमस्यवर्ह्निवत् उत्पायनीभूतेन्यर्थः २५
सः नाब्राह्मं हंसस्विंतिनामेवरइठं वरस्नावलीयल्पाधिगुणीर्मिः हंसो सनकः पद्मजस्य सारस्येल्लत्तणया हंसः वाहनमित्यर्थः

कलहंसस्थिरत्वे योनिष्वन्यासु संसृतः कदाचिदृष्यैर्हंसैः संगमोविजहारह २४ श्रीसहंसात्मिकासंवित्स्व श
सूर्यंतनोस्मनाक् नसमुत्थासनस्थोऽनः प्रागइवस्वविदिंयन् २५ सत्त्वविंनाचान्यमोहइवाधिगणाहृतः से। घु
न्यविस्मृतस्यथानागानः पद्मजन्मनोऽसः २६ नजातिसमतिविवेकघनोविलासैः सद्बोधितो विगतलौकिकवस्त्व
दृष्टिः सकृत्स्थितोमन्तुत्पुमान्नविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमभावविभाव्यमेनन् २७ मोक्षोपाये द्विषष्टितमः सर्गः

ननु तस्मिन्जन्मनि ब्रह्मलोके च श्रुतिसारेण संतनैः विवेकघनः प्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैः स
म्यग्बोधितः अत एव विगतलौकिकवस्तुभोगपर्यंवे ७ सारस्तादृष्टिर्यस्य तथाविधः सन् सकृत्कल्पभूत्वा स्थितः एवे।
जीवन्नेव निरतिशयानंदमोक्षसाविलक्ष्ये सति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति।
परं पदमिति स्मृतेः युगांतविधौ हि परार्द्धावसाने ब्रह्मणा सह विदेहमुक्तेन तेन हंसेन किमधिकं भाव्यं साध्यं पतत्स्व
र्थोमिविभाव्यं चिंत्यं उ इति वितर्के सत्यानेहैवमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानंदावाप्तेश्च संपादितत्वान्न तदतिरिक्तपुरु।

१२८ षार्थोऽस्य सहस्तुतन्मुक्तत्वादित्यर्थः २७ इति श्रीवा. नि. प्र. टी. द्विषष्टितमः सर्गः ६२
भावो

1240

६+४

रुद्रभूतेनानेन स्वपूर्वदेहप्रबोधनं तेषां च स्वानरुद्रत्वैकात्म्यं चेद्दृष्टव्यमिति सर्वदेहः लीलयाग्रन्यर्थासौ नैव वैचित्र्याचासनलि।
नीनालसीलाः श्रीडालत्वाभेनसत्स्यनसामीप्यमिति पदं भाविवलेनेतियावत् कदाचित्स्वयमेनेन सह रुद्रपुरं गतो रुद्रं।
ददर्श १ ननु रुद्रस्वरूपानन्दे योगैश्वर्यादिसर्वगुणेन तद्वर्णनामस्य देहस्याद्रष्यपि रुद्राहंभावनया रुद्रः स्वाभिन्निविष्टिता।
बुद्धिरभूत्तनन्तु जीवन्मुक्तस्य निर्वासनस्य देहस्य सत्कर्मणो रुद्रत्वे स्फूर्ता सद्भावनाभ्यासेन देहत्यागेन पुनर्नरुद्रशरीरधारणं च।
यदि तु भ्रमतस्य त्रिजगन्मयीभिर्तिन्यायेन तस्य नानादेहसंचयप्रारब्धभोगादेहांतरधारणं तर्हि रुद्राहंभावधारणवर्णना।

पुन+२

श्रीवसिष्ठ उवाच स कदाचिद्ददर्शाथ रुद्रं रुद्रगुरोस्तदा: वैविध्यनलिनीनालसीलालाभेन लीलया १ तत्रबु-
द्धिरभूत्तस्य रुद्रोहमिति निश्चिता प्रतिबिंबवशादेषो ह्यात्मन्येवाद्विविधिता २ रुद्रभूतवपुस्तत्र तेन त्याजता-
मसौ गंधः पवनेनांगात्कुसुमस्तवकं यथा ३ स रुद्रो रुद्रभवनैर्विजहार यथेच्छया तैस्तैः शिवगणाचारै-
र्गणगोष्ठीगतिस्थया ४ रुद्रत्वेनु नमस्तानविलासैकतया तया स्वमपीथबहूनानमपश्यत्प्राक्तनं धिया ५
निरावरणविज्ञानवशः स भगवांस्तदा उवाच स्वयमेकांते स्वस्वप्रज्ञानविस्मितः ६

स्वानुपयोगप्रसंगात् रुद्रस्येश्वर-
तया तद्भावस्य कर्मफलत्वायोगाच्चेति चेन्न आदृप्रतिबिंबवत्तस्यानुष्यमुक्तिः स्वावरकर्मोपात्तफलं भवत्येव देवो भूत्वा दे-
वानप्येतीति श्रुतेरितिभावः २ नाप्येतन्नुत्याननरं किंतु मारब्धशेषोपनीतनयेच्छया योपारिवन्मान स देहांतरकल्पनेन स्व-
वेदेहत्यागमात्रमित्याशयेनाह रुद्रभूतवपुरिति ३ गणकोटिषु गतिष्ठयाश्रेष्ठया गणापत्यपदव्येति यावत् ४ सारू-
प्यमुक्तो जगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपित्तानैश्वर्यादिना प्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्येत्याशयेनाह रुद्र इत्थितिति अत्र तु

मणीनैरववैविलासैश्च सिद्धदेहैश्च कामिन्य ५ स्वपूर्वमृतिमवसमानसैवैवाच ६

(241)

श्री॰
वा॰ नि॰
प्र॰ टी॰
१२५

ग+३

१ आदाविति स्वर्गाद्योत्तरकोलियानः आदौ अथमे आकान्तेवास्त्रमर्थिकस्थितापि चिदेव नन्तः मायया चित्तनेनो बहुस्यां प्रजायेयेति सर्गसंकल्पवृत्तिमता गगनहृत्यादीदं प्रतिभाने स्वतमित्यर्थः माहृ यावेव स्यादेवाहंसर्वकेपंनः सन्नचिदं शोभवेन्नः जडोवा। गनादिविभावना शून्यानन्दृत्यर्थः ८ नलोयदक्षस्त्रुयात्याहिंसनाविविलिंगस्थूलदेहे चिदाभासात्मनानुप्रवेशो भूतेः स्थूलैस्त्वमा त्रैः तत्रैमत्रयेदं देहस्वादात्म्यसंसर्गाध्यासेन नद्धनवास्त्रनावैचित्र्यविषयपट इव ~~[illegible]~~ वस्त्र

अहोनु विचित्रमायेयं तत्ता विषयविमोहिनी अस्थैवापि स्वरूपाण स्वभूमिप्रजावीरिवत् १ इतिप्रथममात्तानेवि।
ध्याहंविज्ञनेगगनः सर्वमेपत्रसर्वत्नगगनादिविभावनात् २ यदृच्छयात्यियेजीवो भूत्वा तत्राजिनः कोस्मि
त्रिदमवस्मोमितत्त्वभूक्तमितो मितः ४ तेनावयवबंधेन बहिःस्वेश्वविदारिणी सोलाविरलितोकायदा
स्मेतिभावनः ९ सर्वभावोपमर्देन तदाभ्यासवशात्तदा तामेवशोत्वभूक्तितस्यकार्यं प्रमेनोदयं ॥ ॥

रा+

+इंप्रथमनुभवत्कस्मिंश्चित्सर्गो वैराग्यप्रकरणमाधिका+४+

इवेति तत्रः सन् जीवो भूत्वाहंस्थित इत्यर्थः स च जीवः अनादिकालाज्जन्मपरंपरासु अभिनोविषयैर्वृत्तिभिनः मितः परिवाडम वत् ४ आत्मस्तान्यूनस्यनस्थस्मेवाद्यवस्तुनीदं अहं देगाउहं देगवाचित्तनिरोधाभ्यासपाटवेन सर्वदेहादेरात्यंतिका विस्मरणात् प्राक् उद्भवं दर्शयति तेनेत्यादिना तेनमितत्त्वेन बद्ध पक्षासनस्थैर्येण स्थूलदेहावयवानां हस्तपादादीनां लिंगदेहावयवानां प्राणेंद्रियादीनां च बंधेन निरोधेन बहिर्देवनादिविषयचित्तस्यदा इयत्नेव मानस इजादिलीलारस्मे तिभावनः अविलुलिताकाराप्राप्त्यन्तेन तदा सः तदाभ्यासवशात् तामेवलीलां तन्त्राहित तदुपसर्वभावोपमर्देनानुभूदिति

वैराग्यप्र॰ ॥ १ ॥

1242

१२८

इत्युपाउन्नायचमत्कृत्वाहृदयाश्रयिपूर्वैश्चमत्कृतेनेकपमर्देहे संगतमादूवलीति नेदायीनिदाघोल्लचमत्कृतिव्यामावलीम
यवेवमंतकालिकंपीनमणंगुद्दीतिभावचमत्कारंत्यजनिगुणमतीतियावत् १२ नैषेवसिद्धस्यापपत्रात्तोयमानसेव
लनप्रवृत्तमवनथ्यंपरंपरोदयाभूदियाहमदुत्पादिना नेषुदेहे द्वंधानिशु नरुद्धवासनदम्पनेनमात्तोयवामनपैषि

चमत्कृतिस्तेनसियातूप्कालेसैववितिमंअले वलीत्यजन्निनैदाघी पीनमणंगुमाधवं १२ समिद्धनीवदसेमन्नाजेन।
नरुद्धवासनः नेषुदेहे श्रुवश्राममंप्रेवविपिपीलिका १४ श्रान्तिमिहितमभग्नात्तोपपरिहितमतामथ भावाभा
वविपर्यासैवलवानेववर्द्धने १४ सासेनतामवापासौविश्वःस्वनतिवित्तेना सानन्येनरसःपीनः फलतामेतिया।
दपे १५ गन्मार्थंधर्मकार्याणांकर्त्तृत्वात्सोभवन्नृपः स्वकामस्तनयारामात्यत्वीनमवापद १६ लोलालोचनलो
भेनसाम्भोरसशालिनी बभूववासनामोद्ह्याहोइःशयनेतणु ७ सान्तुनीवनचित्तस्यावभूवविपिनेलता
श्रवणंभाविलवनेलतिकानुवभूवहु १८ स्वतःसज्जाविनाभ्यसंप्रभावत्वमथात्मनि सापप्रपत्त्यावमर्देनसदा
तद्भावभाविना १९ सार्वभौमत्वोत्ताटमनुभूयाथभाविन भूयोभूयःप्रवत्रामसहासंस्मृतिसंभ्रमात् २० ॥

सेयुनायनर्थवासनोऽङ्कुरोवपंभावीनित्वचाने १३ तानेवसनिमित्तप्रपंचयनिश्रान्तमनीत्यादिनाभावस्योद्भूतस्यअभाव
स्यानुद्भूतस्यचविपर्यासवैपरीत्येसाधेश्रभ्यासपारवादिवलवानेववासनोदयोवर्द्धने उद्धवतिश्रन्यासिरोभवतीत्यर्थः
धर्मप्रवयमहितयाकामुकतया १५ लोचनपदेनमृगलोचनसौंदर्यलत्पनेतलोभेनलोलारसशालिनीरंजिता १७
लवणाच्छेदने १८ सावमर्देनच्छेदनावमर्दसहितलतादेहेन १९ भूयोभूयइत्यनेनोत्तरालिकानिवारणालिहंसादीनिनव

तिजन्मानिस्मृतानुवर्त्यते २० ॥

१२१५

1243

समितादंस्त्रैयकृहोदामितिस्थितः २१ अनुभूत्वासुमन्याखिवमोक्ष २२ २४ विंध्यकच्छेवागोमाहृतिता स्याभवं इत्यंदेहद्यंचे
आदिपदानमवोयंचेचाहृक्षिमांवर्गीतिनइंवारण्यागतः २४ ममस्त्रअत्मंमुनेकालादाभ्यपरान्मदाच्छिदेकरमरूपाचलि।
नस्यप्रत्युनस्यअज्ञाक्षिमन्तंसावेवछेस्मदृस्त्राणिवन्दुर्गमाणानितुअनेनानिसमस्तोनानि २५ ममभिदत्वेनत्वत्तानित
यामवितंयोयोरपनाक्रमः अवाप्यमननाथभ्यासतूयेनाहृदैपिप्रभासादतिक्रम्यभूयोभूयस्तुमनन्मपरंपरयाव्रतमहं

संसारगानपर्यंतेरूढःसोहमहंस्थितः अस्मिन्नसारसंसारेमत्समोनास्तिसंभ्रये २१ एवमत्यंतविज्ञासस्संसारे
लब्धभूमिरु बहीघहृस्तनिश्चांतसत्वस्तुभ्याखिवभूमिषाः २२ कस्मिंश्चिद्भवेसमेत्वंहंजीवटनामकः कश्चिस्मिं
स्थाणुःश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्हस्त्याधिपः २३ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेषुवारणः हरिणोदेहदृयंत्रादोरण्यमहृ
स्मिमागतः २४ अत्रवर्षमहस्त्राणिवनदुर्गगणानानिव समस्तोनान्यनेनानिदिनर्तुचरितानिच २५ ममप्रथम
मेवसर्वत्र लिनस्यपरात्परात् नत्वसानिनयारश्चाभिदत्वेयोगयनाक्रमः २६ भूयोभूयोप्यतिक्रम्यगानस्वबल
हंसतां सएवस्रात्रतोभ्यासःफलितत्वंगमोदयात् २७ हृदाभ्यासोयएवासज्जीवस्यादेत्याविघ्नतः सोयंनमर
भावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्तते २८॥

काकतालीययोगेनकदा
चित्साधुसंगमात् अथमो

सेनापितमेवानुप्रधावति २८

सतांगतः सएवस्रात्रतोभ्यस्यनहृस्याभ्यासःक्रमःरूढसंगमोदयादूढत्वेनत्वत्तानफलेनफलितइतिहृयोरन्वयः २९ २२
अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासाज्यायान् योविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह
दृढाभ्यासदृतिस्तः अत्यंतमवशेनजन्ममरणेनाव्यवहितोपीतिशेषः २८ तदशुभोपिभावनाभ्यासस्तस्यपुनस्ता
शुभाभ्यासव्यववहितोपिपुनरुद्भवेत् तत्रोदकाकतालीयेति २९॥

१८०

1245

नद्यं शुभवासनावत्कुमवासनास्थायोऽपि स्वयमेव ग्लानिं संक्षयं गमिष्यति तद्दशादेवायं पुरुषः अशुभवासनोद्धास्यति।
वेति पुरुषप्रयत्नविधानं व्यर्थमित्याशंक्याह संगतीमिद्वान्ईर्षोक्षनासालंभिह्नासनः पुंसः पथः प्राक्तनः सद्वासनाभ्या-
सः कालान्तरे स्वोदयं प्रति सम्मुखः सप्रयत्नमीहते समीहते नतंविनोद्भवतीत्यर्थः १ सत्प्रयत्नः अनेकजन्माभ्यस्तपवस।
ठी
द्वासनादार्ढ्येन दुर्वासनाहृन्यप्रसमर्थो भवति नत्वसदृशैवेत्याप्राप्तेनाहृयत्त्वेति असत्स्वपीत्यनेन मिथ्यार्थविषयदेवतोपास्त्या-
दिप्रयत्नोऽपि यत्र जन्मान्तरप्रकाशसत्यनानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थो भवति तत्र किंवाच्यं परमार्थवस्तुनि।

संप्रत्यभिमते चैव केवलं स्वोदयं प्रति प्राक्तनो वासनाभ्यासो ह्यनुरूप्यसमीहते १० यद्येवाभ्यस्यते जन्तुस्तेयत्व
देहान्तरेऽपि च जाग्रत्स्वप्नेषु सदपि तत्स्वादित्वनुभूयते ११ तत्तदर्थक्रियाकारि दुःखाय च सुखाय च उदेति
भावनं तस्माद्भावनाभावनं जयः १२ भावनैव स्वमात्मानं देहोऽयमिति पश्यति असत्तामात्रविस्तारं गुल्मक-
त्वमिवांकुरः १३ भावनाप्रेत्स्यागेऽप्यानं किंचिदिहाप्यते नच विषयेन पदेति तद्भ्रमेनालमस्तनः १४ अमस्त-
जाग्रतस्य स्वनात्स्वाकाशवर्णावत् असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तनः १५

वः श्रवणादिप्रयत्नः प्रमाणानां स्वपर-
मार्थसत्यस्वभावलाभाय भवतीतिस्तूच्यते १० अतएवानात्मविषयः शास्त्रीयोऽपि भावनाभ्यासः दुःखमिश्रितसुखायैवेति
सर्वभावनोच्छेदएवाप्यात्यन्तिकानर्थनिवृत्तये नान्तरालिकदेवत्वादिप्राप्तिरिसाध्येनाहद्दतत्त्वदितिनोतोदेवताशरीरताद्योपाय-
र्थक्रियाकारीति तत्कीलं भावनमनात्मचिन्तनं ११ किंचानात्मभावनाहृतमेवायमनर्थः सकर्यंतद्वीरुणामेवाद्यस्याश्रा।
येनादृभावनैवेति १२ सा तत्त्वदर्शनमात्रेणासूच्छेद्यादृभावनेतिनवानदुच्छेदः साध्योऽस्ति नित्यो किंत्वत्वादमतद्स्याहदनवेति १४ १५

श्री.
वा. नि.
स. टी.
१८१

1246

अथवात्मसंवेदनेन तत्त्वज्ञानबाधितस्य संवेदनेपि बाधितादेर्विभ्रमजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावान्मस्तु तल्लीलादेस्त
त्त्वावेत्यादृश्यसत्त्वमयीति बाधितत्वादृश्यमयीत्यधिष्ठानसत्तास्वरूपैवास्यास्तासाकारभावनालीलनीकैकान्तकंदेन्तरेवपदं इति
प्रातिभासिकसत्त्वस्यावन्नैनेचेन्नादिं विनोदायैव किंविदुषामात्रस्यानर्थं नकरिष्यतीत्यर्थः ३९ तत्रस्मात्कौतुकवशादेव उ
त्पाद्यतात्मस्मात्लोकसम्प्रदायस्यहानेनतेष्वजपाधिभ्यांविविक्तं स्वात्मानं एकीकरोमि ४० ४१ बोधयित्वा जागरूकं कृत्वा च सा+

मृतस्य योस्य तु स्वैषावयं संवेदलावली बद्धेनेचेद्विनोदाय किंचिन्नानर्थं करिष्यति ४२ सन्तान्नि सर्वाण्येव सागरात्
प्यायालोकयाम्यहं स्वयमालोकदानेन तेभ्य एकीकरोम्यहं ४३ इति संचिन्त्य रुद्रोसौ तं सर्गं प्रजतामहं यत्राभि
तौ विद्यारस्यः स्वमः शशवदस्थिताः ४४ बोधयित्वाथ तं भिक्षुं चेतनस्वचेतनेन च योजयामास समात्मभिक्षुस्त्वात्म
नोऽग्रतः ४५ रुद्रमात्मानमालोक्य जीवद्वादिमयं तथा बोधाद्विस्मयाद्दीपि समभिक्षुर्विस्मयं ययौ ४६ अथ रुद्रः स्वा
याभिक्षुर्देवोभ्यायजन्मतः ज्ञातिजीवद्वसंसारं विद्या कार्यैककोणकं ४७।

जी+२

नस्वात्मविनोदाय न विश्चेन चेतनेन स्वांशचिदाभासलक्षणेन ततत्त्वजीवेन च योजयामास अतएव भिक्षोर्जागरणेनास्मद।
दिक्षाद्यपंचसवंवदादिरुद्रोन सारीराणां तत्स्वरूपैरचानां च निरस्तत्वेऽनिर्बाधप्रसंगो निरस्तः सर्वे रुद्रांशा जीवप्रवेशाकल्पने। प१
नतदीयसत्यसंकल्पबलेन विविभ्रमानकाहन्तृबलेन च बाधितानामपि सर्वेषामाकल्पान्तमनुवृत्तिसंभवादिति ४५ बो
धात्तत्त्वदर्शनात् अस्मिन्काले चिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणमस्या प्ररुद्रस्यापीत्याद्युद्वृत्तिलक्षणमस्य चाश्चर्यमद। ल्प
र्शनाद्विस्मयं ययौ ४६. जीवटसंसारंब्रह्माण्डैनैव ४७ ॥

१८१

ततस्तोलोपाख्यानवर्णितनगर्यां प्रविश्य भुवने भूलोके गत्वा तत्रापि जीवटाख्यद्विजेन्द्रमंडलांतर्गते देशे नत्वगृहे तत्र।
गृहे पाणौ ग्रहे सर्गे द्वाग्यस्य तथाविधं तं जीवटं च ददर्श ॥ ४२ ॥ भावमिव स्वसंमनसस्य ज्ञानानां स्वदर्शनानायोगपत्तु दृष्टमिदं।
वपुषो भावो जीवटबोधनाभिआयस्तं कडूस्याको हि स्वदृर्भाप्रभावं देहं च सर्वं स्वप्रभावं स्थापयित्वा स्वं तर्धानं शक्ता योगाय।

ततस्तद्भुवने गत्वा तद्द्वीपं तन्मंडलं विषयं तं ग्रामं तं तत्तं च पाल्यालयं गृहं ॥ ४३ ॥ सुप्तं ददृशतुर्गेहसंस्थं तं जीवटं।
कथावं स्थापयित्वा वपुर्भावश्चमाने भवभूमिषु ॥ ४४ ॥ तं प्रबोधयितुं योगं सुचेतसावेतनेन च एकरूपाविरूपा
स्तरुड जीवटमिव स्वकाः ॥ ४५ ॥ बोधवेला सुदूरा माविशितां स्वप्नाविशितां ॥ वभुस्तसोऽस्थितास्त्रिचक्रताकारस्व
रूपं ॥ ४६ ॥ अथ जन्मसुवेसर्वे बातिद्योमनिसंस्थिते विप्रसंबन्धरांवं परिभ्रमसंयुतम ॥ ४७ ॥ ततस्तद्भुवने गत्वा तद्द्वी
पं तच्च मंडलं विषयं तं च तं ग्राममग्रासु स्वत्राह्मणालयं ॥ ४८ ॥ विप्रस्ते ददृशुः स्वप्ने कलत्रवलितं गृहे कंठे गृहीतं च
तल्पे बहिर्जीवमिव स्थितं ॥ ४९ ॥ तं प्रबोधयितुं योगं सुचेतसावेतनेन च तत्स्वासे बद्धवीर्यसंस्थाविस्मयचिविस्मा।
या: ॥ ४९ ॥ अथ जन्मशिदाकाश्वं विकेचेतितं चितेः सामंतनृपसंसारं भ्रमणाभोगसुंदरं ॥ ५० ॥

यितामवभूमिषु जीवटसंस्मृतिप्रदेशेषु ॥ ४४ ॥ चेतसेत्यादि पूर्ववत् अंतःप्रवारूपाः बहिस्थिरूपाः ॥ ४५ ॥ चित्रकृताकारा।
श्चित्रलिखिता इव ॥ ४५ ॥ व्योमनि चिदाकाशे संस्थितमधास्तं आरब्धं जीवटचित्तपरिणामरूपं परिणाभूतैः प्राणाभिः सद्भुद्धं
सरुपाद्यं ॥ ४६ ॥ तेनत्रेत्यादि पूर्ववत् ॥ ४८ ॥ कलत्रपोषवर्गालत्व्हालितं जीवमिव प्रियतमं ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्राकारविहारया।
इति तत्परिणतिरूपं ५० ॥ +बहिर्गति+१

त्र

पर्यंकलतापेक्सके ५१ ५२ ५३ नेस्यामलत्वस्थितमतः केवलः ५४ येनसायातिवाह्निकतांसैवात्मैव ब्रह्मांतरालेसमानानोसंवेदाय।
नमाअंस्मृतानांतुसंत्रीवनमपिवेष्णं ५५ ब्रह्मदृंसनृपांहंड्रांदिसमयविणानि रुद्रचिन्नचेतनंनापैरैवचिन्नचेतननवर्नहृाने।
चर्येसंपत्तत्ताचोनमंतेसर्वदेहाःरुद्राणांमाने ५६ नदेवाहृपतेनि ५७ अंतिमालिकसर्वसंसारस्यवैधिक्षाप्रभृते सर्वं
सं

ननसेभुवनेभासमानदीपंनत्त्वमंडले सामंतंदहसुर्वंतेसमंपर्यंकपंकजे ५१ हिमावदानहेमांगमानिहितेत्वच।
कोटरे भ्रमरैवानिलैंपद्मकोसत्वसंमधुत्रते ५२ कांनामिरम्यावलितेसंजीर्णसिवितुंस दीपजालकमध्य
स्थंस्तैलोहस्वकांचने ५३ नेसबोधानिरोत्स्याउचेनसाचेतनेनच नत्स्यालेवहृदोपेकेसविस्मयविविस्मयाः
श्रयतेराजसमांनमलत्वविबोधने येनसेवयथान्यायहृश्रेमः संसारस्भूमिषु ५४ सापश्यनावह्मदृंसोद्रुद्र
नोसर्वपवने समानानानाविरिंचुखरुद्राणामनंतसंस्थाने ५५ एकसंविद्धिन्ननतुचिन्नचेष्टितचेष्टितेन एकरूपम
नेकाभंहूपंतन्नारमेसंसारे ५० रुद्राणांनकृतनमयनिराकसातचिन्मये सर्वसंसारसंवेधिस्थितेसर्वजगात्।
स्थिते ५८ सायरुद्रशानानीहसंतिरामसदोतिहि एतदेकादशंविद्धिसंसारप्रतिसंस्थिते ५९ योयोमितःस
जीवसंसंसारसमदेतिहि तत्त्वाप्रभुद्राजीवोयाः पश्यंतिनपरस्परं ६०।

जगदंतस्त्वयमेनर्यामितयास्थितंदेहः
रुद्राणांमाने ५६ नदेवाहृपदेति ५७ अतिमालिकासर्वसंसारसंवेधिकाप्रभृते ५८ इह शेषवमहत्त्वाणिसहस्त्वा।
शोयेरुद्रास्त्रयिभूस्यामिस्यादिक्रतिप्रविद्रानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाहश्रानेति भिन्नरुद्रकल्पितपातजगतांमध्ये
एतेषांमोचयतिस्तुमभूयमानतयास्थितंजगत् एकादशात्मरुद्रसंसारविद्धि ५९ ननुभिन्नत्वप्रसंसाराःसर्वेपिसर्वैः।

शभिनःसमदेतितत्वनेषुसंसारेषु ६०।

उत्तोनानुभूयंतेनत्वाहृयोरतिसउक्तलतात्तानीवसंयोगःसंसारः

मनसावुद्बुदास्तत्वविद्दस्तुमैसौवेः स्वइविलंलीनिसर्वेपप्रपंचनीत्याशयः ११ मेलनेचदेहतः स्योल्पाप्रगामद्दत्याशयेनाद्दप्रयेति
सर्वजीवतनत्वभूतब्रह्मैवपूलाभप्रवसवैंत्वदोथकल्पितरूपात्मकजोवैमिलंमिथ्याशयेनाद्दप्रत्येकमितिविद्वानोस्थित्मा
इसब्रह्मणः १२ तमभतत्वविता इत्यनेप्रभास्यनेननहदर्पोनेनस्यस्यत्वादपनीयनेनत्रयानभोवदेवविन्मौशिष्यते १४ न
भसइवचितःसर्वत्रसतनमनुभावयत्विसर्वेनिसर्वप्रपंचाःविशेषविभागास्तशुक्तानिपंचभूतानियथासर्वत्रानुभवसि न
यासर्वेभूतान्यभूतसमाहृपंविनमपिसर्वंचविद्यनेतदनुभवेत्यर्थः १५ नस्यसर्वगतनेननत्रचसर्वकल्पनेद्दशनमाद्दप

मिलंनिर्द्दमनोबुद्बुदास्तंगाद्दववातिधौ प्रप्रबुद्बुदास्तनन्मात्रनिश्चालोहववास्थिताः ११ यथाद्दवत्वाहांवुबुत्वयो
यंभंमिलनयलं नथाप्रबुद्बुदाजीवोयामिथ्यास्त्रिन्वामिलंनयलं १२ अनेकम्भरिनेवैनेसंसारेजीववराशयः विद्वान्तोः
सर्वमात्मेनतत्त्वसन्त्यांसन्यवत्स्थिताः १३ यथ्यदावत्यनेभूषेत्नत्रभोभवयथानभः सर्वगायास्थितेयंपइस्तनेनत्रये
ववित् १४ सर्वप्रपंचभूतानियथानुभवसोद्दहि तथेहसर्वभूतात्म चित्तसर्वत्रविद्यते १५ यकालभंति।
काद्दतेशैलेसप्रभानेनक प्रेत्यनेनद्दहेकात्मानयथाचितिर्नर्वास्थितं १६ प्रवेदनेपरेस्तुहेवेदनंयजगास्थितं प्रका
शमभवेनत्यंस्तन्यत्वेनयथानभः १७ ।

इति यथायथाहृतेकाष्ठशैलेशिलास्तंभेवाटंकच्छेदेनशिल्पिभिस्तत्तदाकारप्रतिमोत्कलनसंभवेद्दनेषुनकेपुरुषदलितरसा
म्याकारपरिच्छेदानेसतिनदेवपुरुषादिविचित्ररूपाशालभंजिकाप्रेत्यनेनतदेकात्मासइपःसर्वाकारःप्रेत्यनेविद्दरूपेना
स्मिन्नुनगतनथास्थितंप्रेत्यनइत्यर्थः ११ हृत्तादौटंकस्यप्रहतःपरिच्छेदःइहत्तकिंहातःपरिच्छेदावद्दकेविकानाःसःतत्रा
स्प्रवेदनइतिप्रवेदनेप्रविषयेपरेस्तुहेवेदनविषयतापादनमन्यथाज्ञानंतदेवजगादितिपरिमितंस्थितमित्यर्थः विदेक

वैतिनभइवस्तुन्यत्वेनस्थितं १७ ॥

रसेवब्रह्मणिपंचजगदाकारमचैतन्यंजाड्यंनदकारणंनिर्निमित्तमे

नै

ना+१

तथा चेदृशवेदनमेवास्य रूपं बंधस्तद्विच्युतिर्मोक्ष इति कल्पितस्मिन्याद्वृविच्युत इति २८ बोधनात्तु भयमाप्तिमः २९ अवे
विन्नेदर्शनमात्राय अखिलस्यानर्थस्य नाशो काकदर्शनन्यायात् यतः सत्त्वहावेन संभावेन प्राप्यते तदा सुप्राप्यमेव तत्राप्या
यासापेक्षानात्मीतर्थो ३० एतद्रूपं वेदनमात्रात्मतत्त्व अवेदनमदर्शनमेवस्य योग्यतयाविधेतस्याः जगद्वेदनमाहि।
चैतन्यं तन्मात्रमेवैतन्न तु घटपटादिरूपमिति सूर्यवत् ३१ दृश्यानाशान्तिलैकेयं स्वलक्षण्यं न तादात्म्येन दर्शयंति यतावत्माचेद इति

विद्येवेदनं रूपं बंधो मोक्षस्त्ववेदनं यदेवरूपं विच्छेदे स्यात्तदेवास्त्रमुक्तिभोजनम् २८ सर्गासर्गौ बंधमोक्षौ वेदनावेदनात्म
कौ अभिन्नौ बोधनाशे मोक्षे यथोक्तमिति तथोक्तम् २९ असंविन्नस्य नास्त्यन्नाशो काकदर्शनात् तत्संभावेन यस्मा
प्यं प्राप्यमेवाशु विद्धि तत् ३० यदेवेदनमात्मानं तदेवावेदनं त्वयं तद्वेदनं वेदनाय यदि स्यात्तत्समाचरेत् ३१
वीचिर्यथांभसः स्पंदो जगत्सैव तथा चितो यतावल्यात्म्यथावभेदो यद्वत्तु वेदनं ३२ देशकालस्वरूपेषु सत्त्ववी
च्यादिनां भसि जगदादौ न देशाद्याश्च संतो जगतो हिताः ३३ आभास्वरं त्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्संवेदनं वि।
दनमेव चितेः स्वरूपं वाचि स्थितं भवति चैतनरूपो हमदस्त्विसप्रशांतनवचनस्तथा शिवः परात्मा ३४ ।

भेदो वैलक्षण्यं ३२ तदे
वाह देशेति जगतः आदौ विवर्तोपादेनब्रह्मणि देशाद्याः पूर्वमसंतः पश्चादारोप्यमाणाः कार्यभूतजगत्कोटावेवेहिताः ३३
भास्वत्प्रकाशं यत्स्वं आत्मरूपं वेदनं चेतनं तन्न देवाविद्यावशादाभास्वरस्सौषवत्काशामिवरूपं त्रिजगदित्यतिशयप्रास्व
रूपमन्यथाभातिविवर्तस्त्विदस्यापारमार्थिकस्वरूपं विदन्नेतानमेवनजरं पतद्रूदाशिष्टं त्रिजगतश्चैनेन सोपश्रुगोना
पोमूलमनिकेत्यादिश्रुतिदर्शितोपाधेयरूपोहं उपसंहृत्य तथापरसंहृतं तत्तन्न वाचारम्भणं विकारोनामधेयमितिश्रुतिदि।

दर्शित+१

ष्वाविवादविष्टिकं भवति प्रशांतं तद्वदवासाभमसि पदवन्याविरस्याविवर्तावाः परात्मा

१८३

मोक्षश्रु ५८

1251

एवंसंवेदनेऽस्मात्मचैतन्यंसर्वोन्नतिदितिवचनात्सुदृश्यांशाभिन्नोऽसंपन्नो नकदाचिद्देहोऽस्तिनःयस्मात्क्रूपस्यात्मनःश्रुन्नतायकि।
दमेवयुक्तंनतुस्नानायाक्षित्यर्थः ३५ इतिश्रीवा०निर्वाणप्रकरणेविषष्टितमःसर्गः ६२ तेसंदेहेदेः१नमेषांशावभोगा
त्रवांर्यतेनतेनोरुद्राणात्माम्भिःस्वकल्पास्थिवनाकशःभिद्याविरुद्रानदेहेष्वांनतालिकाश्चनवनिदेहेषुभोजकप्राव्यमोष।

संवेदनंसर्वदृशीहसाक्षाद्दृश्यांशमिश्रोनकदाचिदेतो बीजंसमस्तोहइतिनोचितोक्तिर्यस्मात्ततायांतिदमेवयुक्तं ३५
इतिमोक्षोपायेस्वप्नश्मशानरुद्रियाख्यानेनामविषष्टितमःसर्गः ६२ श्रीरामउवाच जीवद्यालगणादीनांहंसा
दीनांमनोवृत्तः भिन्नस्वस्वभावेतामामेयपत्रेकिमतःपरं १ श्रीवसिष्ठउवाच रुद्रेणसहसंभूयसबुद्धाःसर्वएवते
मिथस्त्रहहसंसाररुद्राशाःस्वविनःस्थिताः २ तेनरुद्रेणनाम्नासामवलोकायथोदिताःस्वांशास्तामेवतामेवस्व
तिंतेप्रतिपन्नाःपुनः ३ श्रीरुद्रउवाच गच्छतात्रतिसंस्थानेनत्रभुक्त्वाकालत्रकैः किंचित्कालंसमंभोगामन्तकाश्च।
मपैष्यथ ४ भविष्यथसमदृशायेनालौकस्वरूपभूषणाः ततोमहाप्रलयेतायास्यामस्तत्परंपदं ५ श्रीवसिष्ठउवाच
इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांमेनवधीयत अन्यस्मिन्संख्यानेरुद्राणामथमायया ६

संतितनवेतिसंदेहान्नहूतानेरामःपृच्छ
तिजीवदेतिकिंसंपन्नेस्वात्मशरीरवद्धाधःउग्रतात्रेव्यवद्दारोपिसंपन्नइत्यर्थः १ तेरुद्रांशाःमिथस्त्रहहश्वेतान्नसंसाराः
संततःहतनहत्यत्वाक्षाविनःस्थिताः २ तेनेकांतकदर्शनायप्रथमंमहेन्नेनरुद्रेण तांजीवदादिसंसारस्थितिमेव ३ ४ म
हाप्रलयतोहिपराद्धविसानतःप्राश्यत्तयेभोजकाविद्यालेशेनसह जगत्प्रतिभासदायेतावा ५ तेषांसर्वेषांरुद्राणांत
दानीमन्यरुद्रसंसारस्थयत्संख्यानेदर्शनंयस्मादिवैतन्नामभूतनमध्येश्रांतरालिकंजीवदादिसंसारंप्रत्येकमाययोस्वप्न

[illegible] ५

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
१८४

१ भविष्यन्तीत्युक्तेर्वर्त्तिष्यत्स्वभावादकालेनेत्युक्तं संबोधेनेप्रवर्त्तयित्वा नुक्तिगम्यते ८ भागवनुरूपाः स्वरूपार्थमेव विशेषं निर्त्तासया
प्रश्नः स्फुटः ९ सो ऽप्रतिष्ठानविदं साध्वं सभासोदेतत्संकल्पस्य सत्यतांविवेकेनतत्त्वजनतत्त्वसंदसत्त्वं वलितसा कल्पिकार्थे
यत्नसंदर्शितविज्ञं रूपंपूर्वेण स्वकालसेनाखिलतदेश्वनाखिलनत्यदं अप्रतिष्ठानेनतु यतः सर्वात्मनतोत्पवे तितनत्वन्नैवभानका।
द्रष्टेप्रेरितस्यसंकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्याद्विनयर्थः १० सर्वकालं यत्नसत्त्वप्रतिष्ठानेनतदात्मकं भूतातद्देशकालात्म

प्रत्यक्षःसाक्ष्यदंशेपिजीवद्ब्राह्मणदारकः स्वकल्पैःसंभवेद्देहं स्वप्नेपि नाक्षकालनः ७ इह लोके समस्ता स्तु भविष्य
न्त्यनागताः कदाचिद्यो स्विद्रूपेनेतास्वकाकास्वाविताः ८ श्रीरामउवाच भित्त्वेसंकल्परूपाले जीवद्ब्राह्मणदा
रकः कथंसमनन्तरायातः संकल्पार्थेक्रसत्यता ९ श्रीवसिष्ठउवाच संकल्पसत्यताने शोन्यजसंकल्पसत्यतो
नवयनत्वाखिलनत्वाखिलयतःसर्वात्मनस्तदे १० यत्नेसंस्वरूपेणेयत्रसंकल्पैर्वलोकात्ते तत्सदाविद्यतेतत्र सर्व
कालं तदात्मकं ११ नदेशकालात्मनयागतादेशान्तरं यथा देशाद्देशान्तरं यद्वन्नान्यात्मादिकंविना १२ नलभ्य
तेतथास्वदेशविनानवननलभ्यते सर्वमस्तिविनः कोसोयत्यथालोकयत्यसौ १३।

तयानवमस्तदाविद्यते ११ गत्वादेशान्त
द्वारादे+ यथेयेत्येतहि इत्तोनिदेशादित्यियथाम स्तुरादिदेशान्तरंपाटलपुत्रादिनत्रविद्यमानमपितन्निर्गमनमात्मत्वकेमनः प्रादिप स्यं
टाञ्चवत्त्वादिपादवैश्रवादिकालस्तहिवेकोपदेशाउरुषस्यादिवंकारणाकलापंविनानलभ्यतेतथास्वदेशापितत्रज
अन्तःपुमांः स्वशानरेवानलभ्यतेइतिपरोणान्वयः १२ विज्ञः कोशेकोशास्पदेशोसर्ववासनाकेरञ्जसाने यथायथाप्रालो
कयतिभोगकारप्रोद्दीपितवासनाभिःपर्यालोचयतितन्नयातयाचितप्रविष्टितेसमग्रतन्त्वविषयरूपंहदयनयाप्राप्त ति. १२

सर्वे स्वत्वसमं कल्पादेर्ष्टेणापदर्शनेनेर्हि कउपायस्त्वमाह सङ्कल्प इति आख्यानेनोद्दष्टां स्मृतीत्वनिषेधः १४ अभ्यासयोगपरिपाक।
दर्शेवेसन्त्यर्थः नवे स्वरागांविनाशाभ्यासफलनपरवेद्यागविधिफलस्यक्लीतिलिषेधमाह येतांविति १५ अभ्यासयोगयोः संकल्पिता
यं लाभेनदैवाग्रहं पादकान्नेवेधोयधोगः पवकाग्राभावेनचित्तमनेवकार्यव्यासङ्ग सेवमपि स्वसंकल्पिकमर्थं नलभत इत्यर्थः।

चित्तयातदवाप्नोति सर्वात्मत्वाद्विविधैः संकल्पैः स्वप्रकाशेनावस्थायवदसन्नायाप्यते १४ पर अभ्यासयोगाभ्यां विनातेव
नत्रलभ्यते येषां तु योगविज्ञानदृष्टयः फलितास्थिताः १५ सर्वेषु सर्वत्र सम्पत्तिनैव यतः पाकवादयः इदमग्रगातं।
वस्तु तथा संकल्पितं मया १६ नापुंसत्वेऽभयत्रेषु स्त्रीष्वान्तुभयत्र यात सर्वैः सम्भिन्नैः कार्यमेकं निष्पस्तिध्या।
ति १७ दहिंणोवक्त्रेऽभंगकृत्तः आत्मोत्स्नुत्रोदितं संकल्पार्थैः पैवसंकल्पार्थोऽवगम्यते १८ अन्यस्यार्थपरैरग्रसंस्थिते
र्थोऽवगम्यते अग्रेस्थवुद्धिसंस्थैः संकल्पस्थानुसिद्धति १९ नदासावेकनिष्पत्तिभावात्त्राप्यहयं तस्मादेकार्थ
निष्पत्त्याद्भिन्नजीवेनन्दृह्वतो २० ग्राह्यसर्वात्मनालब्धं तथासर्वैस्तथास्थितैः भिन्नैः संकल्पजीवानां प्रत्येकं न जगन्नृथ गं॰
कृ २१

थक्ततः अन्योन्यं न पश्यंति २१ ।

कल्पनासाक्षंपदेत्यासायेनाह इदमित्यादिना यथायकाग्रसूत्रेणेन न ग्राह्यं ग्रामं साकां यतः चित्तं संकल्पितं तदस्योभयाग्रया
त् उभयत्रेषुं सा स्रोतिनेकत्रस्थितोऽभवन्तुत्रेषणान्वयः १९ यतनइत्यत्र यलोपस्यासिद्धत्वात्संधिरार्षः उक्तमेवार्थं सामान्योक्ति
भिः समर्थयति सर्वमित्यादिना २० वजुभंदिशा १५ १९ प्रहृतेयोनयतिनस्मादिति २१ तथा प्रसिद्धरूढवदेव सार्वत्र्येन स
र्वैः सर्वं प्रस्थापितं तथास्थितैः नेत्रांतराविकासनीवटादयोष्पनवतिभिन्नसंकल्पजीवाः प्रत्येकं यतः स्थितास्ततः जगत्स्वपृथक्

1254

ननु इदं नेरुह संनिधौ कथमन्योन्यं रूढत्वेनेत्याह अप्रबुद्धा इति जीवानामनंताः संसारभेदात्कदाचिदपि न तत्स्वरूढ इत्येकयापनायंते २२
नथा नरूपा बहुरूपाश्च अनेन दिक्कैवेत्यायंते इत्यर्थः प्रातिस्विकसंस्काराद्दर्शनेनत्वेनेषामेवैकादेहजीनित्याह इहेति २३ अन्येषामपि
जीवानामस्यांशसिद्धा या क्रियास्थितेनतस्थ्रबद्धाः स्यायाः तंत्रांशभिन्नत्वं संकल्पसर्गोपवदहतोनः अयं जीवो धारणाध्यानयत्नानुसा
रेणायस्य दिशं तत्र कर्मवैक्रमेणानुमाणपरत्वस्थेदं कर्तुं समर्थ इत्याह रूपकमेभिस्यादिना २४ देशकालक्रियाक्रमेस्तल्पकालेवा।

न+ प्र+ फ=

एवंचेत्तर्हि नान्योन्यं रूढत्वात्तादृशेतैः अप्रबुद्धाः प्रजायंते जीवाजीवांतकोपिनः २२ नदिक्कयाम्नुनरूपा बहुरूपाश्च ते
इह इदविद्यापरेदं स्वामिरूपास्तुतिः २३ इमेक्याज्ञामकल्पं दसंतोस्याक्रियास्थितौ एकत्वेचबहुत्वेच मोर्वेदि
तमेववा २४ देवत्वमात्रुपत्वेचदेशकालक्रियाक्रमैः नतल्पकालमल्पेकर्त्तुंधारणाध्यानयत्नतः २५ सर्वशाक्तास्व
रूपत्वाज्जीवस्याल्पेकशाक्तता अनेनत्वांतगुलुस्वभावोस्वस्वभावतः २६ सविकासः ससंकोचो दितवेलेन विदात्म
नः यदिकृतिनदस्यागात्नतः संपद्यते स्वयं २७ ।

+ हंस्याम + २

स्व+

कर्त्तुमल्पे समर्थः २५ ननु हेतुमाह सर्वेति यतोयं जीवः परमार्थतोनंतः अनंतस्य सर्वसामर्थ्यः संनियतस्यायं पदैकदेशाभिमा
नलक्षणानांतेन परिच्छेदेन युक्तः अतोस्यैककार्यमात्रशक्तता नास्ति शक्तिस्वभावानुसारतः अनंतकार्यस्वभावो व्यवस्थित इत्यर्थः २६
अतएव शास्त्रकर्मानुसारेण स्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मना सविकासः सर्वशास्त्रसंहारेण अल्पयात्मनाच ससंकोचो जरा
दीश्वरः अदितः हिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्यः यतोयं जन्मजीवसंघः स्वयं यदिकृतिनदेवस्वकानुसारादस्य विदात्मन ई
श्वरस्य संकल्पात्संपद्यते न तु तेन किंचित्कस्यचिद्विनिर्दिश्यत इत्यर्थः तथाच भगवान्बादरायणः वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा

विदि २॥

इत्तनीयारण्यानयत्नपत्लवैर्मिकौसेकपावश्चनेकपावोस्थितिमुदाहृत्येतन्निश्चयं चयति स्वयंसंपादितैर्दिव्यादिना न
न देशकालानुसारिणा गृहदित्रिग्रहवोडाधाभिकाभिक्रियाकर्मैः इद्रस्त्र गृहेष्वन्यत्र यत्रेक्षतिनित्रचनानादेहादि
कल्पनयानिहंति २७ इहलोकेऽप्यन्यत्र स्वर्गादिषु वा योगिनामयुगपत्स्वाराधनेन निहंनीतिसूर्वेलान्वयः पत्तदेवविं
थं योगिनां चरित्रं सर्वेषां दोषाद्दोषानन्तरं विधानेन भगवद्भावनादत्वाद्यस्य प्रसादाल्लब्धयोग
सामर्थ्यं मार्कण्डेयप्रभृतीनामखिलं २८ नायकेनन्यादिना व्यवहरति स्वर्लोके योगिनो गणा मध्ये तिष्ठंति एव भूलोके।

स्वयंसंपादितैर्दिव्यैर्देशकालक्रियाक्रमैः। योगिनो योगिनं स्तुहन्ति छन्दन्यन्यवयश्च २९ इह वा सत्रभोगेन रह।
मेनदनेकशः कार्तवीर्यो गृहे तिष्ठन्सर्वेषां मध्यगो भवेत् ३० विष्णुः क्षीरोदधौ तिष्ठन्नारायणे ७रुषोऽभुवि पश्च
थं यान्ति निहन्त्ये योगिन्यो योगिनो गणाः ३१ शक्रः स्वर्गासनं तिष्ठन्पश्यति यत्नार्थं ऊर्विकां सहस्रमेकमव।
ति तथा वास्मिन्जनार्दनः ३२ नृणां शतानि भक्तानां मानुषं यान्ति तन्ननैः एकः सहस्रं भवति तथैवैष जना।
र्दनः ३३ श्रेणावतार्लीलाभिः ऊरुक्रमेणागतो स्थितिं एकः कान्ता सहस्राणि तुल्यकालं निमेषवत् ३४

पञ्चपेयाद्युपहारग्रहणार्थं यांति ३१ अस्मिन्नासावतारे जनार्दनः जनस्थाने चतुर्दश सहस्रराक्षसवधाय सहस्रं
संपन्नः ७ नरैको भवति ३२ तेषां भक्तानामनेनैः नमस्कारादिना प्रार्थनैः भक्तानां नृणां शतानि निग्रहग्रहीतेन एनयं उजले
मानुषं याति तत्र च ऊरुक्रमभार्या उर्यो धनादिव्यामोहनायैकः सहस्रं भवति ३३ कांतानां सहस्राणि षोडश सहस्रं
तुल्यकालं उपभुंजेदिति शेषः तत्र क्षणो निमेषवदिति यथा निमिः राजर्षिर्विदेहनामा पत्रः सर्वप्राणिनां नेत्रेषु व

श्री. वा. नि. सू. टी. ८९

५ सर्वपर्वेति १

वीतिनरीत्या प्राकृतेनेपि भवेद्बोधयि त्वाह एवमिति हृदयविकासं प्राप्य तन्नानन्दयन्त: तत्त्वं कल्याणमाहित्येव हृदयस्याप्युक्ता
तत्त्वलालितत्वं: ४४ अथ तेषामपि तदा स्वगृहे समं चैवं नेव हृदेहकल्याणं नैव हि कविहा तेषु गायन्त्यहृदयं हृस्याद् नित्यमिति
नेतुणा: कृह्यत्वगुडकेषु वहृत्यस्वके षु प्रफुल्लनवकल्पलतालयेषु हृदैणमाकं तथा नानाविधेषु जगत्त्रयभवनेषु कै
लासवेऽङ्कं स्वलोकालोकादिषु पवनेषु नगेषु वनविहङ्गमेषु तीनवाङ्गनाश्चादिजगत्ता हृद्विद्याधरीषु प्रमये षु सर्वे मौलिषु धि

एवं नेमिजिनस्य कल्याणीव हृत्याविष्णमहृद्य: हृदयविकासनवप्राप्त: स्वयं कल्याणवीणागता: ४४ तत्र भुक्ताविरंभोगानास्था
पहृदयणुं नन: गणानामावृत्तं तस्येस्यास्यंति सपरिकृत्य: ४५ नित्यं प्रफुल्लनवकल्पलतालयेषु हृदैणमाकन्न
हृत्यगुच्छकेषु नानाजगत्त्ववनसालिवपनेषु विद्याधरीहृदयमौलिधराश्च रेजे: ४६ निर्वाणप्रकरणेन
णन स्वामिस्तुत:चतुर्दशम:सर्ग: १४ स्वसमयानन्तरं हृदयंसमात्मं वसिष्ठउवाच ईशहृदयोयथा नेनमिजिनाबो
तमिश्रम: भूतं समयसत्त्वमेवैष हृदयपृथक्कृत्वा स्वपरयोरिति १ सर्वं सर्वभावसजीवस्यस्मृति जन्मप्रयोस्थिति: मवत्येव विदा
कापहृद्विलपवाकृतिगता २ पृथक्कृत्यैकममेति सात्मसमारचितं सर्वपवन्नेमोजन्मपृथक्त्वप्रतिभात्मके ११

यं ते सर्वत्र प्राणांश्चेत हृदयमुमोलिधरा: प्रमसंप्रणा निर्वाणकं समुत्तशर्णं चेहं मौलिधारयंतीति चामरमौलिधरा: सेनो रेजे वे
इति श्रीवा. नि. प्र. चतुर्दशम: सर्ग: १४ भिन्नन्यायोचमवें भुजी वेषु समग्रचाने रागाचन्नेषतामितो: सभोस्यावेचवर्णने
तथा वर्णितप्रकारे लेनेमिजिनस्य चेतसि योगप्रभ्रमदं हृदयनाव्यापनतस्थितिनिपतुमिजिनसंभ्रमं भूतमाकर्णने भास्म
कमलहृणं प्रयत्नमेव फलावस्थायां हृदयवर्तिनो व्यतिरिक्तमिव कृत्वा स्वहृदयप्रतिना णमात्रमप्यनादतीमर्थ: १ एवमेव

सर्वेषामपि जीवानां मरणकाले हुडं स्वकर्मैव स्वस्वेड्वजगदात्मनाग्रामेहं भातीति बोधमिव्या

१२५६

एवंमित्यात्मैव तत्त्वमपरोक्षं तत्स्वरूपं यथा न यथा विधोपि देही देह यतिक्रियन्त्वस्त्रात्मानमात्मज्ञानं निश्छ्रेतोन्वयः अन्यया भित्तिकया। या ४ एतान्युगोस्वरूपान्यपूर्वदिनान्यायालोऽपिमीवा इति एवं प्रकारं ध्यानके वसेमि इतीत्यर्थः अहरहः प्रतिदिनं स्वप्नेनः अनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ५ ६ इदं जन्मादि दुःखं कचिद्विन्नविदेहमिवेनपरित्यक्त्वानी निधेशान्वयः ७ ८ इदानीं बंधमोक्षानवंसतिष्याह

इत्यहं हातेसत्यस्ये विवात्मा न संसारं वेदकं । सर्वं पदं ततो नेदं हृदयकत्वमुनिभावितं १ एवं तत्त्वस्वरूपोपि देही।
चायो हृयाकुलः जीवस्वरूपं यथा न भवतीन्यथा यथान्यथा ४ एतान्यस्यादिरित्येतिनित्यभित्त्यात्मकेवलं मोहात्मा हो
तं यातिजीवो हृदहेवनः ५ एवं नात्रापरिश्रेष्ठो हृदयोध्यप्रलोकचक्षा परमात्मवपरिभ्रष्टो जीवः स्वप्नमिवेदृशं ६
एषपत्यस्मादपि स्वप्नायानि स्वप्नानं पुनः स्वप्नान्स्वप्नेति निर्यत्नस्पृष्टेवेदंदृढं किल ७ परिपश्यति जीवोऽत्र मायया
नर्मरीकृतः ज्ञानविवेकेन विदेहवत्कदाचिदपि वा स्वयं ८ देहनाशोहमित्येतोऽनुरूपाने स्वप्नपदश्याने राम उवाच अ
हो नु विषमो मोहो जीवस्यास्य प्रजायते ९ यथा स्वस्य स्वलोकेन नानाकारविकारया मिथ्यात्मना त्रयामिथ्यामाय
यानिपतत्यलं १० अहो नु विस्तुवैषम्यं भोगानिजवर्त्तुच्याने भगवन्सर्वदासर्वं सर्वदेवजनस्थितो ॥

देहेति देहनाशोहमित्यभिमानं एवं नोबंधः स्वात्मलाभ एव मोक्ष इति निष्कर्षं इत्यर्थः किं विचित्रकामो रामो वर्णितार्थं बोधमात्मार्थी भिनयेनव्याचष्टे अहो इत्यादिना ९ श्लोकेनास्ये नापि मद्भ्रमादिति निमित्तेन स्व स्वप्नमनः स्वाप्नमायया यया यया असमस्तं तेभोगं वैषम्यं दुःसंकटं निपतति तच्चनिजवत्सत्यवन्नी यवहाउच्यते तद्देहात्मार्थमिति निपरेणान्वयः ९ सर्वं सर्वत्र सर्वदा संभवतीति चेत्तयायत्तं तत्कं तदप्यनुभवाद्दृढं मम भूदित्याह भगवन्निति ॥ ॥

यो. वा. नि. पू. टी. १८०

एवमपदिष्टार्थोभिनंदनेनयुक्तं अतोऽत्यन्तयथार्थाभिनंदमेवेदोपायसकलप्रतिबोधक उन्नकश्चिदस्तीतिसंदेहेनकोऽन्तकान्पृच्छति
एवंगुणविशिष्टइति तन्मोदात्मानाहप्राणीवदतिमोदात्मा १२ अंतर्वेदिमेनप्रालोकान्तदोपायप्रथयोपिकल्पयित्वामया
भिन्नरूपतयाविलक्षणवस्थात्मनस्तयोगात्किंचिन्मात्रविनयवशः तस्यस्वयोगेनाभूनार्दर्शनेउक्त्यानेविलंबःस्यादि
त्याशयेनवसिष्ठः तत्कालोचितमनुवाच अथेति १४ उक्त्वानेमोदत्समध्याह्नघोषकोडिंडिमोवाद्यभेदः तत्तत्प्रनिदितिया

तयोः संभवतोस्तत्रंयथावत्तावनुस्मृते एवंगुणविशिष्टात्मानन्मोदात्मासमभिष्टुवा ॥ १२ कश्चिदस्तिनवासं
नरालोककथनासुमे वसिष्ठउवाच प्रथयत्यैप्समाधिस्थाहिलोकोमहितामिमां ॥ १३ भिन्नोवेकोस्तिना।
लीतिप्रेत्यध्यानवेदाम्यहं ॥ १४ वाल्मीकिरुवाच मुनौवैवंकथयतिवद्विमंध्याह्नडिंडिमः ॥ १४ उदभूत्त्वल।
यत्तत्वचनराजितमस्तलः तस्यक्षःपादयोस्तत्रपतुष्यानलिपरंपराः ॥ १५ नृपाःपौराविटपिनःपुष्पवान्।
धूताइव प्रजायिनामनिःश्रेयसादतिहृष्टवितिष्ठवान् ॥ १६ सभानदनुमोनेस्यसप्रणामपरंपरा क्रमेण।
सतनेनैवनभश्चरेचरभूचराः स्वास्वदेशुयथायातन्सद्व्यापारमाहृताः सर्वेसंपादयामासुर्निजधर्मक्र
मोचितं ॥ १८ चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहोचरनभश्चराः तानंतपादतामिवनिस्नुःकस्यामिवापिच ॥ १९ ॥ ॥

वेत् १४ वचनराजितमिवसोमलःगुणः १५ तस्यवसिष्ठस्यवातेनधुताःकंपिताविटपिनइव १६ सतनेनसर्वेशुभे
वेत् प्रद्व्यापारमाह्निकंनिजधर्मसंपादयामासुः १७ १८ मुनिप्रोक्तेस्तानेप्रास्तंचिंतयंतः अभ्यस्यंतः उपदि
ष्टार्थात्रंसधानरूपेनतामिवधुनः रामहृष्टार्थप्रवणोऽतेऽनेकेनिद्राभावात्कस्यामिवच १९ ॥ ॥ ॥

स्तं=

१८०

1258

खचरभूचरभूतसंघेषु राजि मतिर्न्यासः स्यात्; अतो मन्दत्वस्य कार्यं पर्यायेऽमानैर्मलिनद्वाय्य प्रभामात्रानुभूतयाः सर्वेषु वर्देव
पुनराख्यानलोकवचनेन त्याख्यानस्य वर्णितस्य भास्मिविवेकाऽत्रस्मृत्वेनेन तस्थौ २० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे।
निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे विस्मयः सर्गः ९४ अथ विश्रान्त्या विचारेणाभिद्धोदर्शनं व्याख्याने तादृशान्तानन्तयानेवं मनीनां भूत
भाविनां १ स्थिताः उपविष्टाः तेषां नृपाः तेषां नायकाः सामन्तादयः सुविश्रान्ताः उपविष्टाः १ पद्मिनीव प्रचलती सरसी २ प्र।

प्रातः पुनः प्रस्तुतकार्यपर्यायेस्मिन्नुत्थाने जनेऽखचरभूचरभूतसंघः आख्यानलोकवचनेन तथैव तस्थावस्थान
संवदनस्तिमितसभ्यलोकः २० श्रीलोकार्थे विवेकाऽत्र विस्मयवर्णनं सर्गः ९४ वाल्मीकिरुवाच वसिष्ठमुनिसं
युक्ता विश्वामित्रादिसंयुताः स्थिताः स्वेच्छासनेष्वेव विश्रान्ता नृपनायकाः १ सत्यबलस्यमाणैव तथैवानिमि
षा भावैः सौम्याः समसमासीनारण्यवातेव पद्मिनी २ अनन्तरं स्ववचः प्रश्नवाचा यमनीश्वरः बोधयन्निव लादे
वमात्तु कंपादिसाधवः ३ वसिष्ठ उवाच राजन्रघुकुलाकाशशशांक रघुनंदन श्रोमया साननेत्रेणासभिद्धः
प्रेक्षितस्थिरं ४ ध्यानेनाहं चिरं भ्रान्तस्त्वाहमिमत्तादिदृस्त्या द्वीपानि सप्तविपुलानि जलशैलसपर्वतां ५ यावन्न तं तद्वि
दृष्टवं मित्रं लब्धोऽनन्तात्मदृशः कथं किल समवोतान्तं बहिः सुपलभ्यते ६ ततो हि भागाबोधायां रात्रौ पुनरहं धिया ३

अमनवेत्यस्य प्रतीत्यवचउवाच प्रातर्वेदाम्यहमिति स्वयं प्रतिज्ञातत्वादिति भावः ३ चिरं प्रेक्षितोऽन्विष्टः चिरमन्विष्य प्रे
क्षितइतिवा ४ ५ यावन्न लब्धस्तावदहं चिरं भ्रान्त इति पूर्वेणान्वयः ६ उत्तरस्याः आशायाः दिशः भ्रान्त देशं यातो मनसा।
पर्यालोचितवानिति यावत् ७ ॥

1260

वल्मीकाख्याज्ञानपदादुपरिपातिनः जिननाम्ना यथाश्लिष्टे नगरे होस्ति नवजनपदे विहाराख्योजनसंश्रयः बहुजनाश्र
ये देशेऽस्ति ८ हृष्टपुष्टाख्यापुरिवृषिलेन हृष्टमनाः पिदीर्घे दृष्टो यशोनितरामाशु ९ तस्य गृहे ऊढदीधानन्दंताभीताः प्रिया
अपि मृत्यानो दिश्यं तिष्ठति किल १० तस्य चिरं सोऽस्मे वेदविदेहदयोवत्स्य तत्र कस्त्राहान्तारं भानुं तत्त्वतः यतोनियतेनल [illegible]।

जिननाम्ने यत्र नरा सन्ति श्रीमंतः नयशेषादयः वाल्मीकोपरि निवसन्ति विहारोजनसंश्रयः ८ तस्मिन्निहारो स्वरू।
टीकोपचारविल्वनूर्जनः स्थिरदीर्घे दृष्टोनामस्तिष्ठनयदेशस्मायये ९ एक विंशतिरात्र वचनस्यैवं स्थितिर्या।
स्विनः हृष्टबोलपूर्णध्यानधृताभीता विप्रांतिको १० भूत्वाः प्रियाः किलनश्याः संनिष्ठितिशमिहत्वकः अथैवन
स्यां वेदैर्नियतेवोदृश्यीस्थितिः ११ राजयोध्यानलिष्ठस्याताव्यस्यैक विंशतिः सतवर्षसहस्राणि तथा।
विदेहत्र भूतवान १२ कश्चित्रिह्याद्यनेकस्यैवमत्र वेदशतमभवत् अथ्य विदहितीयोसिन्नृतीयोनोपलभ्य।
ने १३ अथ पातञ्जनदृशैवधेव्यंतमायानुसारमना नाहमिदं वक्तृतीयोऽत्र जगदन्यत्र रासिना १४ अस्मात्सर्गा
त्तेनोपलब्धत्तृतीयश्चाहमाद्यायः अत्रान्येलीलयासर्वान्पालंसत्रेस्थिरं स्थितः १५ यावत्तत्किंचिद्दाकाशके
यासार्थिनिसर्गके तृतीयोविश्वेऽभिवृद्धोप्यत्र स्वमनःप्राः मनः १६

दापुनर्वियन्तर्विश्रान्तः ॥ तथापरवर्णितप्रको
ण १२ एवं एवंविधः अथास्मिन्कल्पे अयं द्वितीयः तृतीयो नोपलभ्यतेनतदानीमयेत्स्वर्ग्यः १३ जगत्यस्मिन्नसिनाश्च
लिवद्गुसंतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यते निष्ठवेलापरेणवाप्नवथः १४ अथमयालीलयाश्चसान्तस्मर्गा
दन्येसर्गाः संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयःनाहशाञ्चायोलब्धदृष्टस्त्वयः १५ तदेवाहयावदितिब्राह्मत्रतञ्चब्रह्माणानि।

[illegible] ऽ

1261

एवंब्रह्मांडमेदेनसहस्रेणपदार्थेकत्वेनाहंत्वमिदंत्वोपनेताः प्रेममंदंनीत्वारूपेणाहमेवमिति १७ अस्मिन्नर्थेमनमत्तत्व
वद्रोऽहमेवार्थंपुनः प्रपंचयन्नाह अस्यामित्यादिना नैपथ्येवेमिदंसहस्रणसमाचारैःस्वसहस्रणसमाचारैरस्यभावं
अन्येः विपन्नस्यनिष्पमाचारैरयभाव्यमित्यर्थः १८ कलनेनानेकर्मेचरित्रेणाभ्यागुक्तेन १९ २० एवंविधस्वरूपस्य।

एवंनैनैवनैनैवसंनिवेशेनभूरिशः भविष्यन्तिभवन्त्येतेपदार्थाःसर्गसंततौ १७ अस्यांसमायामपिमेमनाक्।
योग्याह्यागत्यतथा भाव्यमेवंसमाचारैस्तैस्तैरेवाथनैकशः १८ नाद्वैतेनानुनाभाव्यंनन्यूनंचामनाक् ए
वंकलनवदीमोऽभ्युत्थेनाघेनभूरिशः १९ एवंजन्मादिनामध्येव्यासेनापिशुकेनच शौनकेनपुनर्भाव्यं।
अनन्तापवस्वदेनच २० अगत्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच एतएवंनत्वन्येवएवंरूपक्रियास्पदं २१
चित्तनिराद्यविध्यंनिमाणेयंविनताप्रनः सहस्राचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः २२ भूयोभूयोविवर्तन्तेस
र्गेषुविश्ववीचयः अन्येनसदृशाःकेचित्केचिदर्धसमक्रमाः २३ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्समास्तथा
एवमेषातिविततामहतामपिमोहिनी २४ त्रैलोक्यलक्ष्मीर्लोकेऽप्रतिपत्तिर्हिजृंभते केवलाविभ्रमस्थात्रा
अनेनाकृतयोनच २५ कलनासामपलंभोऽसमर्हाभोमायामनोरातिः प्रतिभामात्रमेवेदमित्यंविकसितंमया ६

स्पितं=

संस्थानस्पक्रियाणांचास्पदंसंभविष्यंतीत्यर्थः २१ २२ २३ २४ त्रैलोक्यनिरवयवकालात्मनिईहामानसचेष्टापिना।
स्तिदेहादिचेष्टालक्षणंकर्मचहर्षनिरस्तत्वादेवनास्तिकिंनर्हिअप्रतिपत्तिभ्रांतिरेवकेवलंजृंभते तदेवाभिसंचारित्वे
स्पष्टमित्याहकेति अनंताजीवदादिसर्गाकृतयस्तासांकलेसमुत्पन्नमस्पृक् २५ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
१८५

भानंतं शुक्लसितं चित्तसितं नन्वसैः पूर्ववद्दोषैर्नानाविधल्लास्यगन कल्लोलाख्यस्वस्यैतिर्येयात्वं २२ श्रोतृभिः सह वर्तमानः सा
विंमहानगिरिवंहिकाणादिवपुखोलोकेवल्लादेवदृश्यमणुविच्छन्नगाताने २३ वेभिस्त्वमन स्थित सर्वेजीवमनः स्वपिप्रत्ये
कं जगद्रूपः प्रतिभासते एडं युदिनां नस्थाने स्थातोलौ विप्रडंमने पूर्वमिव्यतिविचित्रः स्यात् वं २४ दित इत्यनवस्थयैवमायाद्धृपे
न्यर्थः तेषामुखपिकर्षुंडाः स्वयं ते विचानंदेन मोजनगत्खेडाः प्रियः स्वस्वयत्वमहारेहगानेविवाधासन्तायत्वकिं स्वतः नेत्या।

ध्या+

नानाकल्लोलसंजालेषु नीनोत्पुमे जातं संवेदनादेव पुत्राद्दिदमणुविन्नन् संसारजाल मतिविलंसा।
विवंह्विकाणादिवं" प्रत्येकमेवमन्दिनाः प्रतिमासुविंश्चैर्वेशनेशुभिवलयाविचित्रखेडः सर्वेस्वयं नन्नवेने।
पिमिरोनमेंस्तयां नितस्पुरथनिकाशाणनायोगं विन्दु २५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे भि
क्षुसंसृतिकथनं षडशीतितमः ८६ श्रीदशरथ उवाच मुनिनायक तं भिक्षुं गत्वा संबोधयुं त्वमी चराम न्यदि
नाः भीत्रेवानयंत्वउहीनाते १ वसिष्ठ उवाच राजंस्तस्य महाभिक्षोः स देहः प्राणवर्जितः क्लेदोवैवर्ण्यसाधानो
नाशेनोवितमानन २

द्य सर्वात्मनीति सर्वात्मनयस्मिन् श्रित्त्वैकदेशे परमात्मनि तादात्म्येन स्फुरति सति तेन स्वतत्त्वबोधेन तद्भावस्यागोत्सनकिं।
विस्तस्यमित्यर्थः २६ इति श्रीवा. नि. वा. प्रकरणे षड्शीतितमः सर्गः ८६ भिक्षोः समाधौ मत्स्य देहनाशोपवर्णते ष्ट्रि।
त्वं प्राक्विदनेष्यां वंधमोल्लसुबोधनः १ संबोधयेत्समाधेस्तत्स्याग्न्यंत सी मम्त्र हिताः स्या शेषितानराः स्वविणाःभव
दात्रयाश्रान यंतं श्रुधैवतस्य संवेदनं नियतेशेषनिस्फुयद्दतिमस्तकं तैविसमनसेरंहस्पशितिनिरुचयत्वसिष्ठउवाच राजन्निति

क्लेदः प्राणौ बृंहभकाश्च रसभागशोषणं वैवर्ण्यमायातः २

1263

१८८

सतीदं स्वदीयमनसः संकल्पेन यथेष्टं विज्ञनमाह नन्वेवं सत्यं सर्वस्य मनःसंकल्पमात्रत्वे मनःसंकल्पः प्रवर्तते नान्यत्रेति भावः १
मासपर्यन्ते गृहार्थे तेन निष्क्रान्तो यत्किंचिद्विधित्वात् [illegible] सेवनात् [illegible] भिः स्वतः [illegible] मध्यादपि [illegible] बोध
नेकतेजसा व्याप्ताविशिष्टात् तत्कृते हरि मासपर्यन्ते [illegible] पाकादिसिद्धाः सर्वाभिः स्वर्दे [illegible] त्वं भूम्याः वहि
र्देशे तन्वाले लिप्सेति वलाद्धिर्त्तिला वलाद्धितेति वा ४ नन्वेतावता [illegible] मिह शारीरं निष्क्रान्त्या निःश्वासयंत्रलेनस्थितिमज्ञोय

तस्यापि देहस्य जीवो येषु भ्रान्ताः पूयन्ते स्वाध्ययिः नीवमज्ञः स्थितोऽभूयेना [illegible] संसृतिभाजनं २ तद्देहे मासपर्यन्ते।
बलात्रिक्षाशिनादित्याः अनरालेनलिखितभूम्यामिह वर्दिरच्छवत् ३ तेनोत्क्षेपणसंपाते कायं निष्क्रान्त्य नेजले
महान्त्यं मत्करैर्यतिभिर्लवणत्त्वसमानतः ४ मुनेनैव ममदेहे न भित्त्वं [illegible] कोकावस्थितिः कथं प्रबोधं येन न दृ
सहिहास्येशारीरत्वं ६ एतावति [illegible] नामायाङ्घर्योः [illegible] नेडुरन्मया निर्यस्त्या वबोधेन स्वविनेवातिवाह्यते ७ अ
स्येव हृज्जनाथभाह्नेन्नः कटकतया प्रतिभासविपर्ययास्त्रमाद्यकारणकोदया ८ परमात्मनि चावेयमित्येवमा
यात्तमीयते नरं गालीन यत्पासिद्धेहा मावविनाशिनी ९

यान्ति तस्यां श्रुयामनन्तं नकायाकारशिला प्रतिमा रूपेभि
हं रूपमाभत्यदिव्यावरात्प्रवर्तनाय कारिष्यन्ति इत्यनादत्तसंमानसंभ्रमनः कस्मिन्देवतारूपे कथं यथारूपः ४ एवं उक्ता
शैत्यात्मकः विदारे आगाच्छासादिव्यापारविषयेनस्वमूलं ५ अत्रासंसिकमन्नतामस्त्वेनमेवावलम्बनेपक्षेत्यादिना दुर्बोधेन
भ्रान्तिपरंपरादेहविदेहपक्षायातिवाह्येन निरस्यते ६ असतीत्यविद्यमानेनैव हृत्तत्तदात्मभाहेन्नः कटकतयेव प्रतिभासस्य
योविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकार्यं कारविभ्रमादयोऽस्याः ८ वाचारंभणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेन

ल+

[illegible] ५

1263

1264

नः परमात्मापृथक्त्वमविवेकान्नलीयत्वमापानि स्वस्वविवेकान्तर्वोऽमात्मेतिपृथक्त्वान्मात्मस्तु च विन्यासः परिशिष्टानहत्यर्थः १०
सः स्वबोधनप्रतीते स्वप्रबोधनप्रसङ्गत्वं संसारमायोऽप्येति ११ भूतं मानि निकायं प्रति प्रत्येकं संसारमंडलभ्रांत्या उदितं कृते
यथाभिन्नोऽस्वप्नान्ते स्त्रीमः प्रतिभावनेन पदार्थाद्विविधान्यमिति प्रतिविनिद्रोऽमर्थः १२ सर्गा हिरण्यगर्भस्वमनोमात्रनिर्माणान्वा
द्यैः सर्गैः स्वप्नवच्चेष्टारूपित्वमेव भवितुमर्हति अत्र कविमानुष्यनिदर्शनमुक्तिद्वयमासत इत्याह प्रकृतमिति १३

सोऽहं स्वप्नमयात्मैव मान्यमानं ब्रह्मवेदनम् । एवं नीयनमाया निविवेकान्मर्त्यमानसकृत् ११ योयं स्वप्रतिभासः ।
स्वादात्मैव स्वबोधनः स एवोदेति संसारः कारणं चेतन गुप्तमकृत् १२ प्रत्येकं भूतमादितं कृतं संसारमंडले भि।
न्नोऽस्वप्नान्त स्वप्न यो मिति निमित्तो भवः १३ अनुभूयन्ते नानास्वजगत्स्वप्नो यथोदितः नयेवास्वच्छ विमोहः ।
सर्वं मनं प्रति १४ पितामहस्वदासात् निसर्गाः स्वप्नविशेषवत् प्रत्येकमुदितं लीलन ब्रह्मांडेऽनोवकोटिशः १५
स्फुरन्त्यनन्तया चास्मिन्नीवः पृथ्वीति विभ्रमे हृदये यं संसर्वमेवं स्वप्नवन्दीयमानतः १६ विपश्चिन्नामकसामाय ।
प्रतीतिः तुहमानेमः जरामरणडरोक्तानो द्विविघ्नजननोगतः १७ ते
विश्रुतोऽपि तामहस्वेवाभिनामहत्वनत स्वप्नवि।

सास्वदस्तत्त्वाभाविते नैनाहपाभानेनलीलायते प्रत्येकं सर्वं ब्रह्मांडानीवकोटिश उदितं इति निःश्रीयत इत्यर्थः १५
प्रत्येकं जीवः अहिलपदं वक्तुरूपेण समष्टिस्प्रपंचरूपेण वा सा यात्मनात्प्रपञ्चरूपेणाऽन्नेकश साधारणप्रपंचरूपेण वा।
यथा तथा वा स्फुरन्त्र स्फुरन्नयायि हृदये प्रतिभात्मस्वमर्थं दीर्घस्वप्नमयपण्णीत्यर्थः स्वप्नवान्निष्ठोद्वेत्यर्थः १६ दीर्घस्वप्नदर्श
नेनिमित्तमाह विपश्चिन्नामानामिति नन्वनः प्रतीतेः च्युतं त्राहमविपश्चिन्नामानासमाप्तायस्मात्त्रिन्मया विनाशिष्व इदेवन २

स्र

मानतः

तन्नत्रत्वमेविविचित्रस्त्रकृतिसाक्षिणोजीवचित् स्वविदेतांमात्स्यंदमोत्रेणाधः यथालसंवाऊर्ध्वत्रस्तलोकंवाहत्वाभुंजानासंस्थिते
त्यर्थः १७ परमात्मनिविदेवसाक्षिकत्वेनयानदर्पणेसंदर्पणेनामरूपेणात्मनिभ्रात्मनिदेहाकारसंभ्रमहारिणीभ्रन्यत्रबहिःस्त्रागत्वा
विषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वापिविलसतीति १८ भ्रंतेविकमस्यापुंभात्मानोवादिनामरूपेणदर्पणेचापिपरमात्मैवैषःस्त्रयात्मक
दृश्येरूपापिहानस्यात्मनोयोगादिनिविरुह्यार्थेकल्लेजीवदृश्येकाराहदीकरोतिविश्लेनोति भ्रन्यगात्माचित्रेणस्तुपाश्वा
कारभ्रांतिमात्रापरायानकिंपरमात्मात्वस्त्रनायंवाप्तस्तिभ्रात्मात्रन्यगात्मान किमस्यत्रतताःस्वस्वदर्पणेप्रतिबिं

यथालसंत्रलसोकंवाविचित्रस्त्रकृतिसाक्षिणी विभ्रांतास्यंदमाछेणाहत्वाकोवैवसंस्थिता १७ चित्तत्वंदर्पणेजीव
नामरूपेणतात्मनि भ्रन्यत्रचवित्तदृष्टिगत्वासंभ्रमहारिणी १८ विश्वेतिपरमात्मानापरमात्मानवानाकिं जीवदे
हादिनात्मोस्यप्रतिबिंबादिधार्दना १९ भ्रात्मैवदर्पणेभ्रात्मनगाहस्येवसंस्थितं भुईकाष्ठामिवाकाशेजलेजल
मिवामलं २० लोकोभ्रमणापत्रायंजगद्रूपेणैतिष्ठति विभेन्यत्पनयात्माधात्मतिबिंबादिवाऽर्कः २१

वनादिदैौपाधिकजी
वनाम्नःदेवदत्तयत्तदत्तादेर्देहनाम्नःभ्रादिपदात्स्मात्रावाकुवस्त्रादिनाम्नभ्रार्द्रमानानकिंनत्रभेदेषुपार्थिवमात्रंसर्वंसे।
भवत्येवनयाच्छूतिःसपथहृदप्रविष्ठभ्रानवत्वान्त्रेभ्यःभ्रात्मन्नेवभ्रात्मनात्मसमवतिवदत्ताकुपर्यंपस्तुद्वःस्त्रत्वेनस्त्रोत्रे।
मत्वानोमनहृतिनान्येतस्यकर्मनाभ्रान्येवेति १९ एवमैकादर्शीनेजगद्दृश्यावयवहारहेक्षपरंब्रह्मब्रह्मणैवसंस्थितं किंपुनः
परमार्थदृश्यात्मतूलोपाधिवाध्येतद्वाच्यमितिभावः २० किंचदर्पणदोषमलत्वाद्दृश्यंतभिन्नेमत्वस्यस्थितोभ्रन्यथाभ्रांतिसं।
भावनापिस्यात् भ्रयंजीवलोकस्त्रसात्मभूतस्याभवस्वब्रह्मणएवमत्तामूर्तात्मकेषजगद्रूपेणतिष्ठतीतितत्तत्संभावनापि

२+

तथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यत्ममभयद्वैतंस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थः २१

1265

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
१९१

1266

अनन्तबोधे तद्बुद्धिस्पंदे समाधाभ्यासेन अस्पंदीकृते सैव बुद्धिः स्वसत्तांशे साम्यं नयत एव बुद्धौ विलीयते साबुद्धिरपि लं सूर्यं ब
ह्माकारेण तद्रूपमात्मानात्मरूपतया विभाव्य वाग्रहीतुं नेहत इत्यविकारितेति अस्वास्थ्ये विलीयत इत्यर्थः २२ बोधमात्रात्मकं यत्तु।
दृष्टात्मकोटि इस्वं सैव तन्नामाकृतिर्लीयते न दृश्यते तदेव बोधमात्रं स्वसत्तामात्र चित्स्पंदं स्ववेति २३ कल्पितनिति कथं तत्तानवात्मै
वतुं तेस्ववो यिनि देवत्वं दृश्यान्तद्दृशोनादित्याद्वेनेति २४ सर्वमात्मात्मतद्दृश्यं यच्चतत्स एक एव स्वभावे सत्तां तेषांति चिन्मा

स्पंदे स्पंदीकृते चेह स्वतः सत्ता विलीयते सा त्वन्ते परिणामेन लीयते ग्रहणे यथा २२ चित्स्पंद एव चित्स्पंदे सर्वा
त्मनि विनिर्मितः स्पंदास्पंदौ समौ तस्मिन् कल्पितेन नानात्वं वास्तवं २३ न स्पंदो न च नास्पंदो नानात्वे नैकता वापि न द्विता ।
शुद्धं चिन्मात्रमेवेदं यथैवामलिनं स्थितं २४ सोऽहमात्मानुविचारेण तदैव सम्यगर्थयोः समे चिन्मात्रशिवनामधे।
यं नास्तीत्यपि न विद्यते २५ भेदैर्वेदनवादैर्निभेदः सर्वविलक्षणः अभेदबोधदंविवेकाद लितेनिश्चितमेवं २६
न+ नानानैवास्यबाधेन बाधस्तन्नवेदनात् एक एवैव वास्त्येव वस्तुतस्तांत्रिः शंकतापरा २७ ततः स्वयमेवानजानन्ति।
नेहशून्यमिनन्तर्येना न वंधो न चिन्मोक्षो नित्यानन्यथाकल्पनात्मकं २८

इममेव परमार्थसत्यं नास्तीति अभावभूतोप्य
येवं पंचोनविंशे नेहशून्यभावरूप इत्यर्थः २४ २५ यथोक्तैकैववस्तुस्थितिर्नैवैतन्नचिदन्यथा बाधेनेत्याकोति वसिष्ठः प्रतिजानी
ते नानात्वेति एवकारो भिन्नक्रमो हेतावन्वबाधेनैव नानानाताति सम्यक् समबोधरूपाद्बाधाः नानात्वायस्य वेदनाद्बाधः
शुद्धोचिद्रूप एवात्मा अस्मिन्नर्थे एकैकदरूप एवसेनास्ति परमार्थः नस्मादेवततवमस्य [illegible] पराति निःशंकता प्रतिष्ठिते
त्यर्थः २७ ततः नाहं शान्तिः शंकतावलादेव नानात्वादि सर्वावस्थाद्वैतापलापः सहज [illegible] न्यादूततनद्वति २८ ॥ ॥ ॥

१९१

1267

ग्रबोधवशादेव दृश्यदृश्यादिविभ्रमो जगत् यदात्वबोधः शुद्धस्यैव तत्त्वासत्तामात्ररूपेणांतः शांतिरेवैकात्म्यगतामौनीयनः सा शांति
रेवागच्छति सर्वेनासौ मौनीति च्युतप्रपंचं जगतां मात्मयोगस्य सर्वशिक्षा दृष्टृदृश्यदर्शनानि कानि उदीरितान्यत्र तत्त्वेनात्र।
सिद्धेति नासौ नदात्मगतामौनीत्यर्थः तत्त्वेन सा शांतिः स्वप्रसूतबोधमात्रेण कल्पितानि दृष्टानि दिनेदेनं संकल्पयत्यादेवेत्यादृश्यस्पंद
इति १ चितिः शुभभावनाद्दृश्यमानत्वे दैनेवादिविषयसंकल्पाद्दिनः स्वच्छभावनामात्रेण गगनदृतिहैनैँ इति चित्तत्वहेमवषि।

+दर्शनमात्रेण+

तिं+३

क्प+४

शांतिरेकात्मगतामौनी शांतिरेवमवस्थिता श्रीबोधोऽस्य एवासौ द्रष्टृदृश्यदर्शने २४ संवेद्यसंवेदपदवस्था चि
तिः संकलनया चितेः नभेदस्य स्वदृश्यो भिन्नात्संकल्पादिहैव चितेत् ३ देहैकाविकसद्रूपः संकल्पश्चिदभावना
त् स च भावनमात्रेण गगनोत्रैव विद्यते २ विद्वद्विद्वेसंकल्पकलंकः स्फुरतीवयः नासौ कलंकः नहि दि
विद्वत्स्य स्वतनं वपुः ३ विद्वत्स्य नवतास्त्यस्यो न तायद्वैवपदे इयम् दैवदत्तपदार्थबोधयमार्गसंग्रहणं कृतं ४ चि
वेदविनासंकल्पकलंकान्नविग्रहः नयामधेनसंस्पृष्टो भावाभावस्यात्मना ५ भावाभावादिकलनोनी
त्वाचिन्मयतां चितेः समोल्लासविलासोनः समस्य सुखसयथास्तवे २५

अतः तत्त्वन्वयः १। न दर्शनप्रकारमाह विद्वद्वि
वेदेति २ नासौ कलंकः तस्यैव युक्तिमाह विद्वत्स्येति तया विद्वत्स्य ननेपदेस्यो न तायद्यस्मात्तत्राभावावस्थानो बोध
मार्गस्य सम्यगवलंबनं कृतं ४ देहीति वेदविद्वेदेहसंकल्पकलंकं शौवँ तयात्मना संबंधेन तया संस्पृष्टः सर्वोपि पदार्थः अमृतवि
ग्रहः संपद्यते ग्रहो नैमार्दात्म्यमित्यर्थः ३५ चितिः समोल्लासविलासस्यानः समस्यगात्मसुखविश्रांतिं भजन २५
संकल्पादिसत्वदैक १ स्वसमापन्नः दृश्यरूपं सन्त्वदात्मनात्मनाम भवति इति स्थानयैव युक्त्या सर्ववस्तूनामात्मैकरससंपादकनि

+संग्रहणं+

दीव+दू+टी+२

हेतामलेनस्थितेन स्वात्मानंदसमुद्रात्येनिलवद्रोचमानस्थितः सन्तुस्पंदास्पंदौ कल्पनासंकल्पः प्रकल्पनाविकल्पोवेतिया
वांछितनामात्मायः चित्तश्रीनिधेःसकलैवोपि सर्वाकारानिर्वृतिःस्वविकस्वरानिसमस्तैवतन्त्रथा आस्थिताहमेचसर्गासर्गाद
शेषकमेवमेवतूष्णीमितिविदि २८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा. सप्तनवतितमः सर्गः ९७ मौनं च त्रिविधं तत्र
लक्षणेकथंवर्ण्यते सुषुप्तमौनंनवाचित्यमौनंप्रनिश्चितेः विलासविलासितांचित्तस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारितो १

स्पंदास्पंदौ कल्पनाकल्पनावासितात्मा योविद्विन्मात्रशिवात्मा सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसमस्तासर्गासर्गौ
शेषकमेवास्थितेनेति २८ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे सप्तनवतितमः सर्गः ९७ वसिष्ठ उवाच सुषुप्त
मौनवान्भूत्वा त्यक्ताखिलविलासिना कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावस्थ्यनन्तपदः १ राम उवाच वाङ्मौन
मक्षमौनं च काष्ठमौनं च वेद्म्यहं सुषुप्तमौनं मौने तु ब्रह्मन्ब्रूहि किमुच्यते २ वसिष्ठ उवाच द्विविधः मौ
चाहे राम सस्तिर्मुनिवरैरिह एकः काष्ठतपस्वी स्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः ३ अभाविता यासु काया क्रिया
यावद्दलनिश्चयः हठाज्जितेन्द्रियग्रामोसम्निःस्यात्काष्ठतापसः ४ यथाभूतमिदं बुद्ध्वा भावितात्मात्मनि स्थितः
लोकोपशोपितन्मौनार्थःसमत्रमननिःस्पृहः ५

वागादीनां मौने संयमनः काष्ठस्येव मौनं काष्ठमौनं सर्वेषु मौनेषु
इंद्रियेषु सर्वोत्तमवत्सुषुप्तिमौनेषु २ द्विविधः निरालंबितानां ज्ञानिनां काष्ठतपस्विनां नानारतनमाभेदं नास्मनात्तनया
एकवोटिं नैवेतिभावः चंद्रलेखवत्प्रकाशतयाभिन्नाभावितायाद्विविधभावितं प्रागस्तत्पर्यालोचनेन तूष्णीं यायामुक्ताया
हठाच्चांद्रायणादिक्रियायां ४ तत्त्वदृष्टेदेहात्मनपरिलोकोमाप्पंतनिरस्तिप्रयानंदास्वादलसः ५ ॥ ॥ ॥

1269

प्रकृतार्थं स्मृत्वा स्वप्रश्नयार्थं युक्त्या दृश्यति यत्योरिति ४ तन्नाथं ये [illegible] आदिश्य त्यजतः प्रकारं मौनं मन्त्रयत्नादुरित्यर्थः
नैषां प्रत्येकं लक्षणमाह कायमौनं क्षितादिना इंद्रियनिग्रहः प्रसूतमौनं ५ एवं विभागपर्यालोचनेन मनो मौनमपि
पंचमं यत्र यच्चापि तं भवति तथापि न काष्ठतापसे नैव कांक्षा शुश्रूषा वेदयं भवति नान्यदेति नहैवं परिहारेण नमि।

एतयोर्यो भवेद्भावः स्थानयोर्मुनिनाथयोः विश्वविश्रुतरूपात्मा मौनशब्देन संस्तुतः ६ तत्प्रकारमाह।
त्रैमौनं मौनविदो जगुः कायमौनं मनोमौनं वचोमौनं चेत्यतः ७ वाङ्मौनं दण्डवाचो वलादिंद्रियनिग्रहः
ग्रहमौनं परित्यागः शुक्लानां काष्ठसेवने ८ मनोमौनं [illegible] तन्नैकाष्ठतापसे भावेक्षणमौनाख्य
मौनं [illegible] नुमीयते ९ विशुद्धमौनं [illegible] विषयः काष्ठतापसः स्तुतमौनमनावस्थायामस्तनर्यासैव।
मत्वधीः वाङ्मौनं मौनमित्येव निःसंगतया मनः किल सलिलं मौनं बंधायतेन त्रस्यः काष्ठतापसः ११ प्रस्मृतं।
स्मरणं वापि दृश्यं वा अन्यथा स्पृशन् भूपयत्नेन [illegible] काष्ठमौनी तिष्ठति १२ प्रस्फुरद्वित्वकालेन मौन
मौनत्रयं स्थानं भवति मौनिनं लक्षणतास्वैरलीलया १३

चलन=

त्यर्थः त्वेवं च भावे [illegible] प्रात्मनवानुभवे ९ विषयः श्रुपिहृतः तत्पंचत्रयोनिजे शुद्धजीवन्त्यो शुधीयतहतिमनक
धीः १० यद्यपि त्रिशुमौनेशु मौनं नवे सिद्धं तथापि तानि मलिनमनोरूढनिश्चये रूपाण्येवेति जीवस्य बंधायैवेत्याह
वाणीति ११ नहिं तद्वाकाष्ठतापसः समाधौ कथंति शुतिं तदाह प्रस्मृत इति बुलात्मनो निग्रहेणाश्रनः प्रसादः ग्रहं भाव
स्यांसमरणाश्रनु संध्यानमस्पृशन् वहिरपि दृश्यं रूपस्पर्शं च वाक्य येन सम पंचास्पृशान अस्तानहेन मात्मानमपश्यन्नेव
स्वशुभाविव नित्यात्महृदि विलोपाभावाङ्मस्तकद्राग्निवत्साहिमाजज्यौतिषापर्यन्तं तिष्ठतीत्यर्थः १२ कुस्यानकासेतेन।

विन्नबाधात्र तन्स्यनिरोधकुम्भ्यानादिलीलयातत्रभवंतीत्यर्थः १३ ॥

त्मौनत्रयंप्रस्फुरद्विनचलनमेव तत्रप्राक्तनास्वयोमौनिनोभवंतितत्रास्त्व।

1270

अथवा नवस्थलीलयैव स्फुरांगमकेश्वितिलीलयान्स्वा[illegible]क्षमानवैनेन वयं संपद्रूपमेवेदं निःस्वाभितति तद्रूपं तत्तविदा
नंदविलासरूपवेति सुषुप्तानवाक्‌रूपं वनेनतथा पिनेशाप्यकोपाद्रे यथाज्ञानमेवनाशीनमर्थेनात्पर्यसिद्धाद् नाद्वेति १४
जीवन्मुक्तानाम्मिति रेमनत्वस्थितं मनोमेवनीतिरूपः अनन्तमपि स्फुरा १५ नन्नदर्शनेन भेदे अयत्नेनैव नतिष्ठ
तीति नष्टर्थमौनं नज्ञेयद्याधिदृश्यमाद्रूनावेति उ[illegible]योपि नापन्सयामेवैन निदिध्यः विषयत्वासमर्थद्रूपेणनाल्संवेनेतिरोध

नावोधं देयताज्ञानमेवमौनमनुत्तमं किल लीलयावर्धितं नेनेनर्लः ऊर्ध्वं बोधनवा १४ इदं सुषुप्तमौनं तज्जीव
वन्मुक्तमितिस्थितिः अनन्तरेणेन्द्रियमनोजेनः सुखप्रवृत्ताभ्यन्तरं १५ नात्र संकल्पनेषा स्थिदियो नापियाज्यते
नोत्सुकं तेनमात्रं तेन समस्ते देयसंविदः १६ नानाकालस्वेनेयंवनवलातिनधाम्नि देहे नचेनो नाचेतो।
न सन्नासन्नचेतनत् १७ अविभागमनाद्यादेयद्द्वन्द्वं तन्मात्रिक तं ध्यायतो ध्यानशून्यं तत्सौषुप्तं मौनमुच्यते १८
यथाभूतमिदं बुद्धा जगज्ज्ञानात्मविभ्रमं यथास्थितमसंदेहं सौषुप्तं मौनमेव तत् १९ अनेकसंविद्रूपात्मापि वे
नैवद्धानन्तं इत्यास्थितमनन्तं यत्सौषुप्तं मौनमुच्यते २० आकाशमेव चाकाशं मस्त्रैवमस्तिचनास्ति च इति वि
ने समं यानं यनत्मौनं सुषुप्तवत् २१ सर्वं शून्यं निरालंबं शांतिविततिमात्रकं न सन्नासदिति यस्मासितं मौ

ज्ञेयेनन च प्राप्तं तेन स्वतानवाधितं चिन्मेकरूपमवतिष्ठते तदा दृष्टेन इति १७ विभाजकविकल्पसदृपात्रातमविभागाभा
वाद्वा विभागं ज्ञातप्रवानभ्यासमभ्यासनिरूपेवं संप्रयपरिकिंत्रात्मरूपत्वाद नाद्यन्तं १८ जगदिति नानात्वविभ्रमो यस्मिन्तत्स्वा
त्मनत्वं यथास्थितं बुद्धा १९ अनेकधा संविद्रूपाणामात्मा यः शिवस्तेनैवानन्तं सर्वं यथास्थितमवस्थानं यत्तन्तदित्यर्थः २ सूत्र

रूपतामात्मनैव चाकाशं २१ यच्चाजीवन्मुक्तस्याशयामासितमवस्थानं २२ ॥

भावाभावादिविक्षेपैः संविदोन्नामाभासःश्रुविवर्जैः २३ बाधितत्वाद्दृश्यतत्त्वेसत्येव २४ मानमेकस्यानुमितिं बाधितसंस।
विदाग्रसंवित्तिः प्रतिभासः २५ इत्यत्रिज्ञानमयेणाहार्थमात्रकं सर्वसत्तासामान्यमेव २६ यस्माद्धेतोः प्रमासर्वबाधक
स्वाकारस्य स्वमनुप्रमितिप्रमाणमुत्पत्त्वेसविद्रासन्तीवस्थानस्मात्स्वस्थानस्वस्थादिपरसंकेदस्मव २७ अविद्याबाधान्तर्येतद्धायद्दृ
ता

भावाभावदशाकेशविशेषैर्विनयोम्भितैः संविदो यदनायासमस्पन्दोऽनं परं विदुः २३ अनंतमसतैवांतश्चेन।
माकृतिशृपिता यदनावर्तनं संविदूपेलमौनमद्वयं २४ नाहं नास्मि न चान्योऽस्मि नमनोनचमानसं इतिसं
विदः संवित्तिः विच्छित्तानिमौनं तं ना २५ अहमस्तिजगन्न्यास्मिन्नस्ति पृथगर्थमात्रकं सत्तासामान्यमेवेति सुषु
प्तं मौनमथोच्यते २६ यस्मान्नाविद्यमेवस्यात् सांख्यादिक्रूस्नाजनः अनंतमेवसौषुप्तं मौनं मौनमतस्तते २७ ह
षुमौनमेवेदमनंतन्नाबोधवत् तुर्यमेवामलविदितं तुर्यातीतमथापि च २८ सौषुप्तकसमाधानस्तथा
तुर्यसमाधिकः तुर्यातीतसमाधिर्जाग्रत्यपिभवेत्त्विव २९ तुर्यस्यापूर्वमवलामलशांतिहृद्विजीत्रयपिवि
वर्द्धत्रिगुणसर्वतान् निःस्पदेहरूपनवापिविदेहरूपमवस्थातुर्भा भवतएवकिलानिसंधौ ३०।

वि
तीनामंबाधात्तुर्यातीते
मात्रक्तसप्तविधस्तानभूमिकानां मध्ये पंचमादाय पूनानि सोभूमिकाः समाधिभेदरूपाः जाग्रत्स्वपि घाहास्वप्नस्येपि
तत्त्वविदिपर्यायेणाभवंतीत्याह सौषुप्तकेतिसमाधानः समाधिकस्तुसमाधिः पते समाधयो जाग्रत्यपिभवंति २९ दे
ह्रत्वत्वस्मभूतदेहसाधो जाग्रति समवत्ता त्रिगुणव्यवहारः स्वदेहोपि उनवान्यकव्यवहारः समाधिस्थोपि जीवन्मुक्तः सक।
लमलशांतिहृन्निर्विकल्पतं तुर्यस्यपवनयाविदेहत्वा वेदस्थितिः स्यात्तत्रताकारहृदयबाधानाभाभवतीति तन्नाभावत्
यस्तस्यैवास्तित्वात्स्थैर्यार्थः अथवा भवत्तावैयास्तीति नभरन्यपि संबोधनमेव इयं स्थितिस्तथाभवतएवास्तिनात्यस्य

सटीकं अथवाभवन्तस्यैवास्तीतांसमुक्तिमिलदवकीराक्षिः ३:

२९

R71

श्री.
वा. नि.
पू. सं.
१५४

हेरामनैवोस्मितिमंतुस्वोपनिषत्तुस्वीनाविराडादिपादस्थाश्चशविलाधनेनोहं त्वमेववासनमेकेनर्येत्तुयमात्व सर्वंचविद्य
नहतीदृक्किलयनामेयमंतरत्न श्रांतनःनाश्यंत्नत्वभूयमानःत्वसत्वलदाभेतुधात्मोतीवन्नक्तत्वविद्गगनकोशकलैकनिष्ठत्वि
हेत्यर्थः १॥ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेष्टनवतितमःसर्गः ९८ गगनात्मनमपिकिंइत्वमनुक्तात्मनोमेवि
वोस्थितिः योगात्मात्मात्मविश्लेषात्मेवाहमिवत्यनेः प्राणेनोत्तमहंसेदोहृदंतांसर्वपवने समानरम्मविरेतःस्वहृदा
णनुनंतस्मात्स्थितिमितिशुद्धतनतामपि उत्तमहंहमामाणउच्चानहृत्वात्मसौचहृदात्मयानेश्चनेश्चदेहेश्चसाध्यशेषमुक्तवंता

अस्मिन्नहंत्वमेववासनमेकमात्मन्नंतंनचाहमपिनान्यदिहास्तिमन्ये सर्वंचविद्यनहतीदृक्किलांनराभंतरि
त्वविद्गगनकोशकलैकनिष्ठः १ इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेमोक्षोपायेमहारामायणेवाल्मीकीयेउपदेशोनामअष्टनवतितमःस
र्गः ९८ रामउवाच उक्तःपावनयापावनंहृद्यात्मनिनायक येनात्मविश्रम्यतेहृदाउत्तनेनेतिवदाशुमे १ श्री
वसिष्ठउवाच स्वमानोभिमानात्महंसेपानंपावनपावकं सर्वंतहेयानोस्तातेनतउक्तंननत्वया २ ॥ ॥ ॥

तेषांतत्रभुक्तादिरंभोगात्माप्यहमुवंततः गगनात्मा आत्मसंतल्लेश्यासंविसर्पवित्कुदाहंत्मुक्तंनचहृदेक्कयाघ्रानहृदमनोनी
नागणात्वमेकेवचाहृदमत्वंविदितिसंदिहानो रामःहृष्ट्वाभिज्ञनहृदि हृदात्मात्मातत्वंउत्तमात्माग्नेकिंगणोमहृपरिणाम
नादुतनत्वविविक्तहृदागणमेवपरिणामात्मनत्पवाधेनचाहः येनात्मात्मयोगात्मतत्पव हृदाउत्तत अन्येपवहृदाहत्यर्थः १
तत्रप्रथमवाक्येमेवावलंब्यवसिष्ठउत्तरमाह स्वमानात्मेति उद्देशानःपावन्नाणितनतत्वकारादिप्रस्तावतत्वयानान्मे
वततनत्वत्वयाहृदशानसंख्यानेनामनोविशिष्यनोक्तं २ ॥

1272

१५४

1273

भिन्नत्वमेयेनोक्तरीत्या कार्यलिङ्गकायवैलक्षण्येनात्मयोगः भात्वा भ्रान्तोसि निश्चितेनवैवैतद्युत्पन्नकमपि भोगोपवर्गसामाप्युद्धारोवाच्य
भवति ननु स्मारहितहृदयस्येवकामः पार्श्वेदाहं शेषेनैकं ग्रहस्थितं हृदाः स्वः स्वाभिभूम्यभावेषोविहृद्योरेकत्रासंभवात्
किंच पावनानस्यमालाकहृत्वान्तःकरणाभावान्तःकरणस्वातन्त्र्यमिति किं स्वानुरूपस्यैवमिति चेत्तत्राह हृदाग्रपोतितेषां तन्स्वयंहृदा
ग्रपिहृद्वंमिहृत्समेवाल्कोहि भूतहृत्स्वादौ नैव यदि विषोमात्मपूर्वभवंतितेषां कर्मफलभोगेच्छयं प्राप्तेस्तदर्थोनत्वादित्यर्थः
बोधयितानंनेमित्तं चेत्तस्याचेतनेन चेत्यादिना भिन्नत्वसंपृक्तेन यातनत्वेन हृदोणत्वविनिवेशेन यदाने नभिन्नत्वादेना।
बोधनं यस्मात्कंतदन्यत्वादर्शनादस्फुटाभावभ्रमः एकतिपक्वस्यादिति ४ अनीश्वरेश्वरत्वेनदर्शनेपि ईश्वरेषु।

मूल ॥ ८ ॥ यस्माकारात्प्रवेशमेतत्तत्त्वग्रहणमुक्तं स्त्वं नवेनतद्दुदयानन्दं तत्सूक्ष्मश्रीविणार्णवे ३ रामउवाच एकस्माद्भगवो।
श्चिन्मात्रस्यैव निश्चयं तत्कृतं तत्स्वरूपं तद्देशकालादीपाद्रोपणानं यथा ४ वसिष्ठउवाच चितावरणसद्भावाः य
था कल्पयति हि तत्तथानुभवत्येव रसावरणसंविदः ५ सर्वात्मनः सर्वशक्तेर्यद्यथा यत्र भाव्यते तथा
नुभूयते तेन तत्तथास्ते तथा यथा ६ श्रीरामउवाच कपालमालाभरणो भस्मशाली दिगंबरः श्मशाननिल।

पावकमनकामक श्रुतिकी

मन्त्रेणैतत्संभावनामात्रकेलिपरिहृतिनिरावरणोति तानैश्वर्याणि निरावरणाः येमे स्वैश्वर्याणसद्भावाः सत्यसंकल्पाः रसावेशः
रसैरेवोपलब्धानन्दीभवन्तीतिच्छ्रान्तेः रसो भूमानन्दरसैश्रामसंतानस्तोकस्थिकार्यसमालाभासहृतोतिस्वीकरोति तथावि
धायामायाप्रतिबिंबसंवित्तिबिंबसंवित्सर्वप्राक्तनात्मोनहृत्तैरित्यर्थः ५ सर्वात्मबलादपि तेषां सर्वभाविताथैसिद्धिरि
त्याह सर्वात्मन इति ६ एवमैश्वर्येमतिद्दृरिद्राद्यः किमर्थं सानुष्ठयोन्यायवनात्रश्मशानवासादिकदर्थनां स्वस्वक।
ल्पयतीति शुभमेवकुतो नत्संकेयतीत्याशयेन रामः एकतिकपालेति भस्मनामालनेशोभनेनकौलः ईश्वरः सर्वपाकिंसप।

योपिसन्किंकिमर्थमेवमास्तेहरः र्यः ७ ॥

1274

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
१८४

क्रियाः प्राप्तो याम एवं मंगलन्तु प्राप्तवत् स्नानमेव मङ्गलाय एव कार्यं इति न नियमस्नेनं विधि किं कर्त्तव्याभावात् अतएव प्रसि
द्धमंगलानामपि सर्वेषां न स्नानादिनियमः केवलं स्नानविशेषात् अतएवमक्रमो आदेन दुःखमाम प्राप्ति नेयाद्दुःखभोगादुद्या।
न्मर्वस्व स्वरूपनामविशेषाणां नियमः उदितविमनाः स्वाभेनमार्गेणयदुःखं प्रतिद्वेन दुर्वलस्य पाप्मानं निग्रह न न्यायेन।
गच्छन् क्रियानियमं विना यमेनमार्गं यथा न यथा दिदुःखं प्रयाति क्षेमिति ग्रन्थस्य अपेक्षितो ९ १० दृढाश्रमस्थान्याद्भूता।

वसिष्ठ उवाच महेश्वराणां विज्ञानां जीवन्मुक्तमतीनितं न क्रियानियमोस्तीह स्वस्वरूपैकवर्त्मिनः ८ अत
स्तदितविमनाः क्रियानियमं विना गच्छन्त्यायेन मार्गेण न यदुःखं प्रयाति हि ९ अतस्त्विहैष निषेधनं निम
ज्जति बालवत् यन्मेदिवनादुत्सात्रिजोमगतयातथा १० काककालीयवद्ध्या क्रियाः कुर्वन्ति ते सदा न कुर्वन्त
पि किं चित्तेनेषां काविदपि ग्रहः ११ काकतालीयवत्तासु विस्फुरद्वेवकर्गोदितःस्तम एवं कर्मात्रिनयन एवं कर्मोत्थ।
मोद्भवः १२ न नियमस्तिनानिर्यन्नापादेयं न हेयता न चात्मीयं न च परं केवलं तत्त्वविदवत्कविन् १३ अग्न्यादीनाय
यो स्यादिमर्मादोषहिमागनं ह्रादीनां न यावकर्महिंसादीनां च जातयः १४

ग्रहः आग्रहः ॥ एवं कर्मणामनुष्ठानादिजन्यकर्मा १२ न हेयता कस्यचिदिति निषेधः आत्मीये स्ववर्णाश्रमोचिते परं न दस्यन्तः
सिद्धान्तविषयोतिन भानीति विषयस्तथाविधं न कविदित्यर्थः १३ न हिंसादेरस्य प्रसिद्धहद्वचरित्रवेषक्रियानिय।
मः द्वेषीनचरित्रवेषादिनियमः भवदादीनां च ब्राह्मणानामपि चर्यादिनियमः काकतालीयन्यायेन न स्वदनादित्या
शंकाह अग्न्यादीनिमिति जानयत्स्ननुप्रास्यविनकर्मनियमः मात्येष्यरेख्यात्स्नानादिनियतिर्वेदस्थस्थापि केन्यर्थे

१८५
४

वृक्त+३

1275

अस्तानां नचर्याः नामाद्यादिहि क्रियावश्यमाः सर्गो दाहाभिमानः किं तस्य रोगबुद्धि मायाने स्पनिन नद्वर्णादि विभागसंकेतवशात्ः पृथक्कृत्य बुद्धेर्द्विक पारलौकिकस्तावत्कः स्वानुभूतिफलानामान्वीयाः स्वभाविकात्स्वरागादिवपान्त्वयं कल्पिनाइति वैषम्य। मिन्यथः १५ एवंस्थश्च समाधाय अक्लान्तो मोन्नेत्ववयोधे त्रुंध्यं यन्नि विदेहादि इत्यहंतामात्मति ज्ञानबलविंधमो नान्यं तत्र वनोक्तं न। हूमिति निपरेणान्वयः १६ नन्वयामनश्रवस्य आसीः परब्रह्मयो मोक्षः १७ नन्याभेसांख्ययोगावुपायद्वय इति वर्णितः निष्णातोत्त्वये।

सर्गेश्रद्ध्विमायानेसंकेतवशात्ः पृथक् अनुभूतिफलायथयोः कल्पितानाः कल्पितः स्वयं १४ विदेहमुक्तविषयन्तर्धौमानमनोमयः नोक्तं नवपरं मोनेसदेहस्वरूपहृद १५ स्वादृष्टविनिनामकमात्मकाशविदात्मकं न ज्ञापासिः परंश्रेयः स्वाकर्णेयोगानेसूत्र १६ समाक्स्नानावबोधेन निर्विकल्पसमाधिना संख्यैवावबुद्धायेनेस्मनाःसांख्ययोगिनः १७ आणायानिलसंपालोऽन्वयायेपदमागताः अनामयमनायैनैस्तु योगयोगिनः १८ उपादेयंतु सर्वेषां स्थानपदमकृत्रिमं नैकोविनं त्वथावासनाः केचित्योगेनदेहतः एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतिसपश्यति यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते हि २१ यत्रमागमनोवृत्तिर्निःस्थनेनोपलभ्यते वासनावागुरोक्रौनानतद्धि हि परंपदं २२

गिनोत्सयति सप्तापीति सांख्या विवेकविचारप्रयुक्त राजयोगेन १८ कर्मयोगिनो लत्यति सत्यादी प्राप्नोति युक्ताप्राणवायोर्नहठयोगेन १९ उपादेयफलीभूतंनत्वस्याहारादिकं ग्राह्यं सर्वेषां हि विधानामपियोगिनां देहतः अन्नेनैवदेहेन २० फलतः पकंनेदत्वस्फुटयतित्यदिति २१ ननुविभिन्नरूपयोस्तयोः कथं एकं फलं। तत्राहयत्रेति प्राणमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यंतिकविलयोपलक्षितं तत्तादृक्षयवासनावागुराक्रान्तास्थितिरेव परमं

पंचदशी २

योजेम+

1276

एकफलत्वेऽप्योदनमिश्रो वह्निस्तप्तो यो नीरसंतोयो यो वा योऽसक्तस्तु योऽङ्कुरो न विकल्पस्तद्वितीयेत्वनाह वासनेति संस्कृतेः वासनानः क।
णप्राणादि चेष्टया स्वरसतः नाशं जानन्नपि कर्मजनकं वकारं प्राणस्पन्दं प्रसाल्येन नैपुणेनैव विलोपयन्नस्तानाम्मनापनोदनमस्तु भयेऽयं नः
करणप्राणयोरपि यत्नं कृत्वा योऽभेद्यकार्यक्षमा सेतेर्व्यक्तेनोभयत्यागस्तु स्तैर्वैर्महत्परत्वेषु विष्णोः ५३ देहादहन्तादर्शनसूर्विवेको।
वस्तवो संहतितलत्वलं मनस्तत्त्वं नोपसर्वं संहार्यमानेर एवमेस्याह मनइति ५४ आत्मदर्शनेनननर्द्दिकथं मनसो नाशइति

के+३

स+२

द्वि= वासनां विनमेद् दुःखात् तृणान्वेषं सम्यले: तदस्तावतन्नामेति विलोपोऽभयकर्मकृत् ५३ मनः प्रशमनेवैदेहं बालोवेताल
कं यथा स्वात्मानं विलयं नीत्वा न भूयस्तं प्रपश्यति मनोऽस्पृष्टभ्रष्टं कृतमनस्य देवानवेदनात् स्वप्रेक्षमरणाकारं
प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते ५५ मनो भवत्ययं हेलया व्यक्तमनात् कृत्स्नतिः उपदेशोपदेशादि बंधमोक्षौ वतन्तुनः ५६
एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशास्त्रार्थसंग्रहः ५७ रामउवाच यदिह
प्राणविलयो मनेमो मनस्कारणं ततोऽवधविमुच्यनेतनस्यसर्वजन्तवः ५८ ॥

वेन तद्दर्शनमनन्यत्वादित्याह मनइति ५५ तानेन मनोबाधेन तत्कार्यो देहमनादिबंधमोक्षौ नः सर्वाः कल्पना बाध्यन्त।
इत्याह मनोभवहति त्वज्ञनः इत्यनयोः प्रतिपादनमन्वयः ५६ इदानीमत्र माधममध्यमाधिकारिक्रमेण मोक्षसाधन
त्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेण दर्शयति एकेति ५७ तेष्वमध्यमे रामश्चाद्धिपदनियतीनिमरणे सर्वेषां प्राणविलयप्र।

१८६

द्वयोरुपाययोर्मनोनाशाद्वैलक्षण्यमाहद्वेतनः मनोनाशमनोनाशः प्राणनाशोवाकिंतन्मूर्च्छाकालेविलीनसैंधववद्विषयां
वासनात्मनावस्थानं सूक्ष्मरूपकालेपुनरभिव्यंजः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्वक्कामनोनिःश्रुतेस्तृणाज
लूकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानां प्राणानां वहुलशो विक्षोभेणक्कश्चिदप्युपगमात् नचस्थूलदेहरूपाधाराभावात्तद्विनिरा
नानांविलयः वासनाधाराणांशेषाणांनाशेभ्नजसांयोगिकंभांतिकमयमत्रानित्यदेहस्यकल्पनसंभवादित्याशयेनव
सिष्ठः समाधत्तेद्विविधोद्विविधोहिनाशोमनसःसरूपोऽरूपएवचश्रेष्ठःसांप्रतिविदिः २७ यदाप्राणानिर्वाणानंवनसाहेउपशा

वसिष्ठउवाच द्विविधोह्युपयोगोस्मन्नाशस्यमनेवरं सांख्यविदितदेवासुयथाभवतितत्किंवे २८ यदनि।
वांतानप्राणाणांस्त्यंतनोदेहाद्गीरकं नदासुष्वभूयातन्माद्येयानितोनसंवितसंगतः ३० वासनात्मकान्येवविहित
न्यात्वकानिवै नदात्मकैर्मनोवृत्तिःप्राणैःक्लिप्यंतितेनवै ३१

नेत्रुद्युगतावं इदंशरीरंकंत्यजंतितदावासनाकाम
कर्मोपस्थापितेनभाविनदेहाकारमनुभूयवासंख्यायनिनाहमारेहारंभानुकूलेस्वल्पैर्भूतमात्राभिःसंगमेयाति न
तथाचश्रुतिः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्वक्कामनोनीति नचयथापेशस्कारीपेशसोमात्रामपादायान्यन्नवतरं
कल्याणतरंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंगांध
र्वंदैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिचश्रुतौपेशस्कारीस्वर्णकारःपेशसःस्वर्णस्यमात्रांकलामपादा
येत्यर्थः ३० नहिंताभूतमात्राः बहिर्जीवानप्राणैःसहापिउक्तोनोंक्लिष्यंतिनत्राहवासनेति नतर्हीववासनाम
न्त्रात्मकानिताहशवासनावत्मनोविशिष्टप्राणैरेवसंक्लिष्यंतितेनतैरेतिनिव्यवस्थितमित्यर्थः ३१ ॥ ॥ ॥

=निर्मलं=

नवतरं =

श्री.
वा.नि.
पू.टी.
१२७

प्राणाः देहांतेनेहेह वासनाकांहितापवोल्यंथेनेयतः पूर्वदेहमपि भाविदेहं वासनासहिता एवमुक्तं चेतनिदेहांतेरेचन।
हीयदाहेयोऽमानदेहांतसवासुखेभ्यस्त्वसंश्लेषंयांति यथाक्रमसुमंगंभर्तिसेषुप्रविशतत कृतलैलेन संश्लेषयाती।
तिर्यंत्रनिर्योऽस्नादिङ्गः त्वायसवलितहस्त् २२ अतएवमप्राणाग्रोत्रानमनोनाशाहृतिनप्राणनाशोपीत्याह म।

सवासनास्वन्ययंते प्राणाःक्वचलितदेहकं नटोऽस्मवायुसंश्लेषंयांतिङ्गःखोपाधवत् २१ मनःसंवित्तिवीर्यभी
यीनप्राणस्पंतिसवासनं नाममनस्काः संभवंतिप्राणाःस्वयंस्ववलिताः २३ नमनोऽतिमनःप्राणात्विनाशात्तानेनक।
श्चिदिति नृणांनेशोगोवविनानृणांमरीववनिविति: २४ ज्ञानाद्वासनाभावस्त्वनाशेप्राप्नुयान्मनः प्राणान्स्पंदंच
नास्त्येतनःपांतिद्विशिखावे २५ ज्ञानात्सर्वपदार्थानात्रसंभेसम्प्रदेनलं नतोऽगवासनानाशाहियोगः प्राणवे।
नमः २६ ततोनपश्यतिमनःप्रज्ञानदेहमोषुनः स्वजाग्रेनपदंभाइवासमेवमनोविङ्गः चेतःहिवासनाम
त्वेनदभावेपरंपदं नत्वंसपश्चतेस्तानंस्तानपाहुर्विचारणा २७ इत्यस्याःसंसृतेरामपर्यंतःसप्रवर्तते स्वयंवि ई
वेकसाभ्येत्यासनन्ययंच्च प्राहुतेः २९ एकार्थाभ्यसनंप्राणरोधःचेतःपरिक्षयः एकस्मिन्नेवसंसिद्धेससिध्यंतिप

नहतिपयारुंगुहेटःप्रथ्नोभोमग्नोवासनानेरहंस्त्वनएवज्ञानाद्वासनानाशेत्युअमयनाशाइत्याह ज्ञानादिति २५ कथंज्ञानेन
वासनानाशाहृतिचेत्तद्वैतबाधादित्याह ज्ञानादिति २६ २७ तदपिज्ञानंसर्वबाधित्व।आत्मतत्त्वमेवस्वप्रपश्यतेतत्व
तत्त्वविचारणांतत्त्वोऽस्मदादिगतत्वालंसुघचेतज्ञानमेवविशिष्यनहून्नजुभवनिष्ठाप्राहुः २८ २९ प्रत्यक्तत्त्वपादन्नेप
+तान्वयमुवे+ +दृश्यमानोपिनन्नश्यति मनःप्राणयोरसमनियतत्वव्यतिरेकान्वयेनतदप्यैयतिनामनस्काइतिसाधेन २२ २४ +टी१+पं+ ढूं+

केनिपकोर्थोदयेनतन्नंतदप्यसंतेप्रवणाख्यावर्तेने पं१ ।

१२७

1278

+प्राणः शरीरविलये प्रयाति क्वेत्यत्रोक्तं यथा वासितमेवेदं सर्वं प्रस्पन्दति तत्तथा ४२ यथा विदेहाः प्रस्पन्दति प्राणव्योमविदेहकं
सम्पन्नस्कालया वा सर्वं तनुर्भवति ४३ ग्रान्ते वान्तपरिस्पन्दे यथा गंधः प्रशाम्यति तथा शान्ते + टू + मू + प्रथम १ श्लोकः =

४१ सति शरीरे प्राणोऽक्रमेणोत्क्रान्त्यर्थं कस्य यत्र प्राणीदेहस्य वाहित्वा नाशमायान्ति कां कमलमाद प्राण इति व्योमवायु
तो बाह्याकाशस्य वायुमिलितो ब्रह्मांशस्य तत्र बाह्याकाशे यथा शान्तं दुर्गं इव नतो मनोमयं स्वरूपमात्मा विदेहकं प
स्पन्दति तथा दर्शरूपमेव ब्राह्मांशं तद्विदाकाशमनु भवेति ४३ ४४ तिलतैलसमं ज्ञानं ह्याभ्यां मोदविमिश्रं ४४ रथसारथी

यथा+१ तालवृन्तसमं स्पन्दं प्राणे नष्टे नौर्विलनः प्राणानिलपरिस्पन्दे प्राणे नष्टे तथा मनः ४५ मनः स्पन्दप्राणस्पन्दे प्राणवायवः ४४
अविनाभाविनौ नित्यं जन्तूनां प्राणचेतसी कुसुमामोदवन्मिश्रौ तिलतैलवदेव च ४५ मनसः स्पन्दने प्राणः
प्राणस्य स्पन्दने मनः एवं विदुः स्वभावेन ४६ आधाराधेयवच्चैव एकाभावे विनश्यतः कु
रुतः स्वविनाशेन कार्यमुत्तममात्मनः ४७ एकस्य वृत्त्यभावात् तथा मनः नष्टेन तन्मात्रस्वभावस्य तेन
प्राणो विशाम्यति ४८ विचार्य स्पन्दनाभ्यासं तद्वाभ्यासेन वा मनस्तु भवति स्थिरं ४९ यदेवा
निनदां श्रेयोऽनुपलंभो यस्मयोः ह्याः स्थिरो भवेत ५० एकस्मिन् दृढाभ्यासेन अवज्ञा वैवि
ठं भावयेत् भावो भावनमायाति स्वभावात् स्वावर्द्धनं ५१ यस्याहारवस्तावेनः स्वयं भोगपदत्यादिव विलीयते स
द्वयोरेकः परं वा क्षिपाव्यते ५२

द्वयमन्योन्यस्पन्दनं विदधतः संपादयतः ४६ आधाराधेयवत् अग्नेर्दोस्यवत् ४७ शान्तं बाधितं देहे वा सने प्राणस्वभावस्यत
स्मिन्नन्तस्मिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ४८ तस्मिन्नात्मन्येव लयेन दृढवन्नात्मनात्मनमेव स्थिरं भवति ४९ अनुपलंभो ज्ञा
ने उपलंभस्तत्वाधिकारब्रह्माकाराद्वृत्तिः तयोर्द्वयोः प्रमनोनिहृतयोर्यः शिष्यत इति शेषः तत्र विनाशे प्राणधारणायां
वा स्थिरो भवेदित्यर्थः ५० कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यत आह एकस्मिन्निति भावं तदाकारवृत्तिधारणं यावत् भावः साह
त्यादिरपि चरमासाक्षात्कारदृष्टा मनोऽस्वभावत्वमायातिना वदित्यर्थः ५१ भोगतस्याद्दाहारवस्तथा स्वपदेद्दव विलीयते ५२

1279

1280

श्री.
वा. नि.
सु. टी.
१५८

प्रत्याहृतात्मेनः पंचभिरिंद्रियैर्नेत्रोवाग्याकारहस्तेर्नृक्रियमाणादिभिर्लिंगैरेकमाननतां गत्वा निर्विकल्पसमाधिपरिपाके
नश्चमभावः क्रियानीत्याह यदेकतामिति ५४ अश्रुनेत्रश्रमेदव प्राणप्राणायामाभ्यासयोगात्कृतायाम मननाभ्यांद्वैतजात
मविद्येवमाननतास्यवस्तत्त्वहानाद्वैतपरतामितिविद्यमाना प्रमेयासंभावनादेर्निरासपर्यंतं खुध्यातत्तनः परंध्यानेणा तथा+
दिनाराणाभ्यासः कार्यइत्यर्थः ५५ सेतुजतरसमपलायशावदेऽपरागमेसलिनतोदैत्याराणानातन्म्यातेतत्प्रगातइत्यर्थेदे
नमनर्थोध्यानात्तस्याभिन्नत्तुवर्णमानेनयदेतिनयह ५५ आत्मा कारणपरिणामेननैनैवचित्तैवचित्रस्वरसंयक्ऊरु त

यदेकतानं भवति चेतःस्वक्षविनिग्रहात् शान्तादोषविशेषांशं चिराभ्याससभावनः ५२ अविद्येयं न नास्तीति
ग्रा बुध्या युक्तिपुरःस्थया सा नादेव परावाप्तिस्तदभ्यासस्थलः परं ५३ चित्ते शान्ते ह्यस्याध्यनीयं संसारमृगतृष्णिका ज
रामपगतेर्मैव चिच्छिद्रकाननतीगम्या ५४ चिन्मात्रमविरितेषि ऊरुनेनैवतत्त्वं तद्रूपं परं विनात्मानाभावो
२= द्विपदं पदं ५५ तदहं मेव निर्वाणां यदि चेतः पदे पदे तत्स्वात्मानि विश्वैकवाश्यस्वादसमागते ५६ यदि संख्येन।
विश्रान्ते वैतो ह्येगे न चापि ने तान्तन्मात्रस्तां यदि तेन भूयस्तं वनायते ५७

सविकल्पस्य रूपं न विज्ञाधिष्ठानमात्मैव न स्व
न्यतालिंग्यस्मात्तदभावः परं पदं परमपुरुषार्थो न भवतीत्यर्थः ५६ अयमर्थ एवकारः निर्वाणं विश्रान्तेन तत्रद्विं कृत्वैव प।
रिणतं विद्धि नत्वयमहारणाधिष्ठानत्वात् विविक्तं स्वरूपमस्तीति तस्मैव निश्चलिप्रायस्य प्रकाशानंदास्वादसमागमे मतनस्वस्पा
नमिच्छतीत्यर्थः तथ्याचीतं क्षितयसंतेदैत्यानामनृतनरपायेन सहदानादितैनामवेत् विहायसर्वकार्याणि पतनसद्वैवथा १५८
वतीति ५७ इदमेव प्रकृतयोः साध्ययोगयोरेकं फलमित्याहयदीति ५८ ॥

सत्वप्रहार्थस्य यमेवाह येन हि नित्यं तेन त्वमभावाद्विकृदे ३४ न तु स्रोतोन्मार्गतामनोविश्रान्तावेत्याह कश्चिदिति गुरुतद।
भागसंभावना भूयोपयसेन तु भाग्यप्रयोजनैः ९. उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति निर्विकल्पेन हि देहे समागतः उक्तविधिर्विधेयो गया।
भ्याये विवेतालितान्यात्मनोमात्रत्वमस्तु सुखितं त्वत्ताहि श्रोतिलतो न तु मौन पदानि यस्त न त्यावियं स्वयं चाविद्यात्तपाद्विगल
तु बाधितं स्यापदं वस्तुतिमात्रमाव्रीडितमनः इह जीवन्मुक्तस्य यापोसन्न्यविति कथ्यते यस्य वासनामात्रं बीजं दाहान्तु पुनः

येनो विवेतालितावियं तत्सत्त्वमिति कथ्यते इत्यर्थः संसारबीजं तत्र हृदा त्यक्तं पुनः "कश्चिद्वेतालनाविर्यः सत्त्वस्थः।
शांतवासनः पांसून्योपयस्य योजनाति: प्रपयति इति ९ वेतालित्वाय पदं विवेतालस्तमनः स्वभावस्तत्त्वमितीह
हि कथ्यते न पुनरेति वेतालमिति नैष पदं कृत्वा नाम्नि वेताल्यमनुपागतं ३। सामान्यमनःसंयोगविचारणां नामैकोन
सप्ततितमः सर्गः ७१ वसिष्ठ उवाच जीवो जीवो भवत्यन्मापूर्याति निवृत्तसन्निवृत्तनो विचारादित्यर्थः यतो नो मोक्षः ह।
त्यभिधीयते १ मृत्युं तस्मात्तत्त्वमिति मनोहंतादि ह संपने ३ ससदेवमनोगो वनहि चावात्मलीयते २ संसृतिस्वभवि
श्रोतो वेतालोदाहरणानि मानू प्रष्टानां कथा यत्नश्रावणं संप्रान्तत्वतिमावनान ३

संसारपदं न पतिर यथा मतीरास्पर्शो संगात्क
न कन्नामनुपागतेनात्वं पुनः वलंकक लिनामलिनेनात्मपदं नैतित तद्दित्यर्थः ९१ इति श्रीवा॰नि॰प्र॰ एकोनसप्ततितमः
सर्गः ६९ आवाभासमनवस्थाने विदात्मपरिशुद्धये वेतालराजसंवादकथो दाहियते शुभा॥ विवेकानेमास्पनीयं सं
सारमहागात्त्रसिके तिचिकित्सां तो विचारपवनात्नोदयपर्यंत उपाय इत्याह जीवहृति इति अनेनोपायेन संपन्नोपायः कार्य
कारणविषयोरन्तो नाशः समस्तदत्याभिधीयते १ उक्तार्थसंभावनाहेतुप्रपंचेन दीर्घभ्रमेवारयतिमृगान्त्सेति २ अ

सदेवमनागेवेत्युक्तार्थस्य समर्थनायाख्यायिकामवतारयति संसृतीति २

1281

1282

श्री:
वा. नि.
मू. टी.
१२५

गवोऽहंथयोक्तजनेनब्रनाश्रुतम् ४ यद्विष्योऽकेविनार्थ्यितेपुनर्वाहिनआरभ्याहमस्मिति सुजनस्वान्तःप्रास्पदे देशे।
किरानराज्ञेऽकर्त्तृदीवेराजह्यामेनवकृष्णभ्रमजनवल्लभहारेणानित्यतृतीयेऽयानिर्दिशेऽपसमाधिस्तावी ५ ६ कालेनना।
त्रैमनालामकालेनछवी शुद्धस्यराविचर्यानिमिन्नमोऽडुख्मनपरिष्ठानायचौरादिवधायवसंचारस्तदर्थेविनि।

श्राः कस्मिन्स्तुतं लिपवने महाराजनरेलवः ॥ १२

प्रस्तिविंधामहाटव्यांवेतालो विडुलाकृतिः ४ [illegible] सकेचित्संडले
गर्वाद्राजनगामजित्वासया ४ सवेमालेवसन्नूर्वेकार्निस्थिताज्ञलनास्पदे वेद्रुबन्धुपद्दारेणानित्यतृमतयास्त।
त्वी ५ निर्निमित्ते निराबालकेऽव्रेशप्यागतेनसः हस्तिपेषोपिनरहंति समोहिन्यायदर्शकाः २ सकालेनाटवी
गेहाजगामनगरान्तं स्यायघुमा जनंभोक्तं दत्थायमभिवोदितः ७ ततप्रापस भूपाले रात्रिचर्यावनिर्गते
तमाहृद्धुनचौरेणशङ्केनोऽग्रनिशाचरः ८ वेतालरुवाच राजन्लब्धोऽसिभीमेनवेतालेनमयाधुना कृताह्वस्मि
विलेक्षोऽसिभवभोजनमद्यमे ९ राजोवाच देवाविचरन्निन्याऽयंमाचेदत्सिवलादिह तदहमद्दत्तधात्मर्थोऽस्मि
टिष्यतिनसंशयः १० वेतालरुवाच नवाहमस्पद्रमनायंवाचोयंहिमयावाग्ने राजासिसकलाशाखामुज
नीयात्ववार्थिनां ११ सबैतामर्थिनोवाजन्तंभवार्थोऽपहरस्त्व दुश्चानिमानवयोजातोस्कम्पगाह्योऽत्रमदेहसि १२

कस्यत्र्यंमरमीनां ब्रह्मांडान्वलवः कः

=पूरणीयस्त्वयार्थिनां=इत्यविकारः=

निर्गते ८ ५ निन्यौयत्पंनगायोपेतक्रमेणाणातिचेत् १० सकलाशाशापरस्वनइत्याशास्त्रभिलषितार्थः किलेतिपर्यंवसान्तप्रवि
ष्टौ ॥ अतत्प्रदपराधसहस्रं सफलंमस्त तद्धोत्रापराध्मेवसन्न्यपापराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षितायप्रश्नम्
रणमेवयाचयतेमसेतामितिसंभावार्थेऽग्रवाधिनार्थेऽग्रेनेनसंभावितार्थप्रश्नकेलेनपरावधप्रवृत्तिः स्वस्यनास्तीतिदर्शि

तं सर्वेषां प्रश्नानामापाततोऽर्थः स्पष्टतात्पर्यं न तत्तत्सर्गे स्फुटीकरिष्यति १२ ॥

१२
१८६

1283

उत्तरोत्तरस्वप्नेषु पूर्वपूर्वस्वप्नस्यांतस्त्वमपि नत्वचाख्यातं स्वकैस्वप्नाभ्यासरूपेण न्यायेनाहेति १४ यथा रंभायाः कदल्याः स्तंभः त्वं
तरांतरस्थपलाशकदंबजातपत्रमात्रं स्वल्पमपि मांसलं दृष्टो न निरहदपत्र सर्वो नास्ति इति स्वप्ने पवितिविशेष इतिभावः १५ मू
लोपि पदे नतदाधारभूतनालानि न दृष्टानि वातिमदृष्टेन पश्चादायेषु पत्रेषु स्वाकाशात् दृष्टोपि विषयस्पर्शोपेत्तयापरमांबुरुणावः
प्रत्यंतरदृष्टाः १६ पद्मरागाः सूक्ष्मस्यैवक्षमतोयदृष्टोपि तेषांनिविडे वनननं यत्स्येत्तकांतरूपेण देवमज्ञासारो यस्याः ९
इति षट्प्रश्नान्तरेणनक्षयस्यापि वेतालोत्तरेकादशाद्याब्रह्माण्डस्यापि वस्त्राणि पञ्चत्वपर्यंतिकिंतु भ्रमात्मानं परिकेदेनयाति

स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छन्नतयोरपि सदृशः स्वप्नान्यजनितस्वकं कः स्वदृष्टं ग्रासत्वं १४ रंभास्तंभो यथापत्रमा
त्रेष्वेवपुनः पुनः प्रांतरंतरस्थानस्त्रुतत्वयाकोपात्र्यवहि १५ ब्रह्मांडाकाशभूतोपत्रयमंडलमेवः प्रप
विस्तृतनोपत्नेकस्वाणोः पद्मरागाः १६ क्रस्यानवपयवेष्वेव परमाणुमहागिरेः स्थितानिर्नितिडेकांतरूपा
पमक्रामजगत्रयी १७ इतिकथयत्येवमेडवाणेस्तादेहनिर्गोयं भवेन मानस्याति न फलमिवनवमंडलत्रेम
हंप्रश्नमपेत्यजनाद्याकुलांतः १८ इति श्री नि. उ. वेतालवेतालप्रश्नः सप्ततितमः सर्गः ७० वसिष्ठउवा
च इत्युक्त्वा वनिवेतालेवक्तुं प्रश्नानि इत्यसः उवाचवचनं राजा दंतांशुधवलांबरः १

मंडल+

नवानसौत्यात्सयातिनत्तस्मा
दकथनापराधादेवभवेनं फलमिवनिर्गीर्णं प्रसमं बलात् नवमंडलसंख्यानानगुणेषु प्रश्नेषु ह्याविनिपातेविकराणप
दवान्यथः कोटरेषु ९ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि. सप्ततितमः सर्गः ७० आद्यप्रश्नसमाधानं विस्तरेणाव
र्णयते अनंतकोटिब्रह्मांडफलदृक्षादिकल्पनैः मतिरुत्पतसांडैर्नो ब्रह्मरेणुत्वमित्यस्यार्थः प्रातयोंके वृक्षमाणकल्पन
याकोटिगर्भब्रह्मांडानां अपि त्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेन विहस्य दंतानामंशुभिः प्रभाभिर्वलान्यंबराणि वस्त्राणि

सि+

ध+

वासिष्ठतात्पर्यप्रकाश ७

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
१९.

रंव कुं +

12.84

तत्रादौ कस्यचित्सर्गस्य वर्णनीं ब्रह्माण्डाद्यसंख्येयत्ववाद इति श्रवणप्रसङ्गोत्पन्नं ममाभिज्ञत्वमत्वाभिमानं वेतालस्यापि
सर्वज्ञत्वं न केवलं किंचित्कल्प नाहमस्मीत्यावेदनादर्थयति न्यामेऽहं न्यादिना इदं त्वया समयाचाक्षितं ब्रह्मलोऽहमत्रहस्राय
जगं उत्तरोत्तरं दशगुणाभिर्भूतावृत्तिभिर्जलाद्याभिर्वृतैः परिवेष्टितं १ ईदृशं ब्रह्माण्डसहस्रगर्भाणि पंचीकृत
महाभूतानि तत्कार्यं त्रैगुण्यं तत्कारणं ७ उत्तरोत्तरं तत्कर्माणि च तत्कारणान्यपि तत्कर्म हिरण्यगर्भमनः

राजोवाच अनेककालाविच्छेदैर्हिरण्याण्डज्वरसंकले उत्तरोत्तरदशगुणभूतावरणवेष्टितं १ नाहं यानां सहस्रा
णि फलानि यत्र संति हि अनेकैरनादिभिः कालविपुलाचलस्थलता ३ नाहं यानां सहस्राणि प्राप्तानि यत्र से
निहि नाहं ग्राम्यस्मि महाहृदोऽदर्शनेविपुलाकृतिः ४ नाहं यानां सहस्राणि यत्र संति महोदधिः नाहं शैवा
ननस्त्वैव वनं कृतकृत्यमहं ५ नाहं यानां सहस्राणि वनानां यत्र संत्यथ नाहं ग्रामिहृदयं त्वं ग्रामस्त्वैव मेता
कृतिः ६ नाहं यानां सहस्राणि ग्रामानां यत्र संत्यथ नाहं ग्रामस्मि विविलोकानां देशानां विपुलकोटयः ७ नाहं
यानां सहस्राणि देशानां यत्र संत्यथ नाहं वास्मि हृदयीपं महाहृदं नदीयुतं ८ नाहं यानां सहस्राणि द्वीपानां
यत्र संत्यथ नाहं वास्मि महीपीठे विविधरचनान्वितं ९ नाहं यानां सहस्राणि पृथ्वीनां यत्र संत्यथ नाहं वास्मि
महाख्यां महाभुवनं त्वेवं ।

+ तत्कर्मीः कल्पकालाः +

७+ अतीतानागतानन्तं तत्कर्माः भूतमात्रारायस्य यः तत्कर्माः उत्तरोत्तरमस्यादिन भूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायुः कालास्तूहात्मान
स एव अनेनकोटीनां तेषां सन्त्रास्तु निर्वावहारप्रवर्तके मायाप्रावलेत्वमेत्येना स्थूलदेशपदार्थो निरन्तरमार्यफलम्यां
त्वादिचत्तदेशकल्पनार्थं निर्दिशोयुक्तिं नाहं ह्यानाभिमान्याहिनाचलाः पर्वताः भुवनानि यस्य २४५ शृंगपदेनोक्ततथा
नागिरिर्वेव्याप्ते विपुलतममत्वाच्चैवेतो भातत्वाकृतिः ९ १ महाहृदनदीवद्वाविर्भूतप्रवाहमाणां देवाद्युपेक्षामियुते

विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितं ८५ १०।

७+२

२००

१.४ १४ १४ धुमानित्यत्र पवः धुमान्तदा १४ १४ नन्वत्र हस्ताके पुलोमाविनिर्मलवन्तत्वयाचश्रुतिः प्रत्यगृहेऽन्यात्प
गृहे हिधुयाः पत्नाः रस्तांभ्रक्तांदिङांतर्मुखांसमग्रेक्षोवकलनाः अतिभासत्तापूर्नाः सर्वमासिप्रसन्नात्तस्मादित्यस्य दी

नाहं ध्यानां सहस्राणि पृथ्वीनां यत्र संत्यथ नाहं गालि महाकाशं महाभुवनमंडलं १ नाहं ध्यानां सहस्राणि
नगानां यत्र संत्यथ नाहं गालि महा खंडं खंडमवद्वीपवत् ११ नाहं ध्यानां सहस्राणि यत्रांडानि कदंबकाः ना
हं शोलिताननंदोदविपुलाविद्युमानवः १२ नाहं ब्रह्माण्ड सहस्राणि नदीनां यत्र पल्लवाः नाहं श्रुःखविलास
न्यानिर्ययोऽस्मि महार्णवः १३ नाहं बोधि सहस्राणि यत्र योदधिमेखलान्यथ नाहं योऽस्मि धुमान्कश्चिदन्यदेवे मेरि
नाकृतिः १४ नाहं ध्यानां नृणां तस्यैर्यस्य मालोत्पलिस्थिता प्रधानं सर्वसत्तानां नाहं योऽस्मि परः धुमान् १५
नाहं ध्यानां सहस्राणि भूरुहाणां महातरोः स्कंधेलिखंडलेयस्य सुमनान् हसगजालवत् १६ नाहं योऽस्मि महादित्यः
शतमन्यास्तहरिद्गुयापन्नाः कलनाः सर्वालायत्नात्स्वदीप्तयः १७ अस्मादित्यस्य दीप्तीनां ब्रह्मांडसहस्रेण
वः स याचिन्त्यं रत्नराः सर्वमेतत्तन्यत्यसौ १८ विज्ञानात्मैव परमोमासकभोभाविताप्रायः रमयेयेभुवना
भोगास्तसैवत्रसरेणवः १९ विज्ञानपरमाकेस्यभासाभांतिभवंतिच इमाजगदहलंस्याः काविलस्योरवेरिव २०

प्रयो रसमयः १९ मयाविदात्माइतिएवंप्रभावः सूर्यइतित्वन्यश्रोतारत्वेनोक्तएतत्सर्वंजगदत्रैतपतिप्रकाशाय।
ति १७ १८ भुवनाभोगाः ब्रह्मांडाः १९ भांतिस्फूर्तिलभंतेभवंतिसत्ताचलभंते २० ॥

वेतालवर्णितेन यावल्लक्षल्लक्षणस्य त्रैलोक्यमंडपमध्योः स्तुर्येस्थपातस्मार्थिकनकभूमेः स्वत्वाधिकारिशुवितानेणास्त्व।
मनर्थलंडाकारस्याह्लाकारस्यात्मात्रेणकोचितनाम्नि स्थानेत्यार्थस्थानेशुनर्थिकारितंतमाचेस्त्वविकासभानिग्रस्तुटे ३
हस्यमाणात्मनिस्त्रष्टिविस्तुः लिंगवतविजन्मनोः जीवजगतोभैवनस्वस्थकस्मात्मार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनेनसंभ्रमतानोचा
वलेखाः संतिपरमार्थेस्थानस्मनागपिनस्थितिश्रुतत्वंयांतंश्रुत्वाडवास्माहेतुमर्थः २१ इति श्रीवा. नि. पू. एकसप्ततितमः स
र्गः ७ इहावशिष्टप्रश्नानां पंचानामुत्तरं क्रमात् वेतालाख्यप्रश्नमात्रमात्रस्यप्युदीर्यते एवं प्रथमं प्रश्नं समाधायक

विज्ञानमात्रकणिकान्तनिलीनमात्रे त्रैलोक्यमंडपमणोर्विकासभाति विजन्मनो भैवनसंभ्रमतावलेखाः सं।
तीह नेह मनागपि शांतमास्व ४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे मंडपवर्णनं नाम एकस।
प्ततितमः सर्गः ७१ श्रीरामोवाच कालसत्ता नभःसत्ता स्पंदसत्ता च चिन्मयी शुद्धचेतनसत्ता च सर्वं चिन्मात्रादि पाव।
ने १ परमात्ममहावायोः रजः स्फुरति चंचलं ऊस्वमांगाइवामोदस्तदनद्धपकं स्वतः २ ।

स्थितस्फुरतीति पवने महागगने वेगावद्गतिहितीयप्रश्नं रामः समाधत्ते कालसत्तेत्यादिना तत्र गगनपदेन प्रसिद्धगगनस्ये।
वग्रहणेपि विहितमनंतमहत्त्वविशेषितत्वाद्देशपामहाकालस्यपरिच्छिन्नसंवलितमायाकाशः अनंतस्पंदशक्तिः प्रधानसत्ता।
त्माकाशः अनंतचेतनानिष्कलः शुद्धचिदाभासलक्षणो जीवाकाशः अन्योवास्तु सर्वेष्वपि कल्पेषु नवत्वसत्तापवस्तुसत्तमचा
तेषां रेणवस्तयोक्ता इत्याह कालसत्तेति स्पंदः क्रियाशक्तिः प्रधानः सत्त्वात्मानस्तमाशुद्धचेतनसत्तानिष्कलचिदाभासः
तत्सत्ता च इत्यादि सर्वं तत्त्वकारणावनं निर्दोषं रजः परमात्ममहावायोः कल्पितानेकविकारं चलं स्फुरतीति परेणान्वयः।

२०१

नतुपरमात्मनएवसर्वगतत्वात्त्वदुपन्यासात्त्वकालादिसमासाद्युत्सर्गीतिआधाराधेयभावेनव्यपदेशः कथंतत्राहसूक्ष्मांग
इतियथाकाशमेनस्वांतेऽप्याकाशान्तरेवंस्वनएवपरिकल्प्यतस्वकेशाकाशोदृश्यकल्पितवनस्थाधेयतयासिद्धेनेनशून्यस्वमार्थस
वैवकालादिसत्ताभेदान्स्वतोऽप्यात्मनिपारिकल्पितौनेत्यर्थः ३ स्वमात्मत्वमात्मनंआकृतिरित्यादिनातृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह
जगदाद्येष्वानंतरतत्त्वमोदयइवंगानीतरूपमुतएवमस्थालोपमात्राभवनांशानंतत्वहेतुर्हितेन २ रंभास्तंभोयथापत्रमात्र
मितिचनर्त्तदृष्टप्रमाधतेरामालंभइतिअनंतःअनंतःस्वप्नलोकविवर्तैर्विवर्तनेनलोकेऽपिशाखादवानराकारेणपरिणम

जगदाद्येमहाकल्पेस्वमात्मत्वमनंतरंयेनेन् त्वंपन्यनतिनोंशानंतशानंतत्वहेतुनान् २ रंभास्तंभोयथापत्रमा
त्रमेवांतरांतरे अनंतरंतस्वपदादेविवर्त्तैर्विवर्तये ४ सहस्रात्मादिभिःशाखैर्देतोभिर्विशीर्यते शून्यम्
व्यपदेशानेनतत्किंचिन्नकिंचन ५ यायाविभाव्यतेसंज्ञासासानुभवनिर्मितान् रंभास्तंभवदेतावच्चिन्मात्र
ममलं ६ तत्सत्त्वादध्यात्मभावानामेकस्मात्परमात्मनःअनंतत्वादसावेवशोभतेवादितत्त्वतो ७
ततः+

+वत्सकलसत्तायांसामुल्लसत्तायांसा+ शीलंचअनंतःसोपल
तापंनरंतरित्यर्थः ४ विवर्तेनगहंहणादिनिमित्तादेवनतहृस्तात्मादिशाखोगावरतानतत्त्वतःसर्वधर्मशून्यत्वादि
त्याहश्रेमिति ५ अनएवपटसमात्तंनसत्तायांपर्यवस्यतिनंतसत्ताकायोंसत्तायांसर्वबीजत्वमृत्तलादिसर्वयामित्या
टिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तटतृभवनिर्मितानाकारान्विदधातिरंभास्तंभवदेवतनटतृभवरूपविन्मा
त्रपर्यवस्यतीत्यतः तदेवामलंजगदाकारेणानंतविस्तृतमित्यर्थः ६ तत्राणपट प्रदत्तोनिमित्तमाह सूक्ष्म
त्वादितिणवंसौक्ष्म्यपिनपूर्णानाहानिर्विततिब्रह्मांडादयोपितदृश्यापाविच्छिन्नत्वात्परमांशुपाइतिब्रह्मांडका

इति+
दिपदेनप्रश्नोक्ताभेदेनाः पंचक्रमक्रमेणगृह्यंतेनेषांमूलतामायार तो १

षाभूतौयेत्यादिपंचमप्रश्नोपिदत्तोत्तरःसंहृतइत्याशयेनाहअनंतत्वादितिमेवा

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२०२

रि+२

१२८८

जगदादित्रसांशादिपंचकंअनोनित्याद्दशानंलक्षदाकाश्यत्वेहूनिपतिकिंचिन्नचित्कणापरिकेयत्वात्तद्रूपवननिरवद्रूपत्वात्प्र
ब्रह्मांडादिवननद्रपिस्तूस्वनवनाज्ञौकिंदेश्रभास्वानपरमाणवदेवेति ८ कस्मान्नवायुस्येवपरमाणुमहागिरेरिति। व+२
घहूम्रसूस्समाधनेपरेणालिलित्रत्समभ्याचतुद्धाहिःदृयोगमृत्युसिंहस्मादेषःपरेणुःसूक्ष्मकोनवान्स्येवेनात्वाद्वेःमहागिरिःप्र
भीतेपरस्यामेवंमूर्त्तामतंमवयवस्तूयेयस्यनयान्मीतिवेश्मवकादेननिरस्तावयवं ९ नचोपालानतनिविडेकानहूपमा।
ज्ञानगत्रयीत्संशस्वकदयलिसृप्यानिदिदस्मान्नगप्रयोध्यावाहंथिविवेश्वनेवेवस्मादिनेदयादिमुनिभ्रहार्दकाणाह।

अणोरप्यणवोनंतस्यत्वंशोस्यजगदाद्यपि परमाणुवदाभाति अनोनंताद्रूपवन् ८ परोणुरेषोलभ्यत्वात्स्वक
त्वान्महागिरिः सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःशुभान् ९ अस्यैवेत्थिमात्रस्यमज्ञामात्रंजगत्त्रयी विस्तान
मात्रमध्यंहिसाधोविद्धिजगत्त्रयं १० विस्तानमात्रकलनाकलितंजरांतिशांतस्वभावमजमाद्यमनंतरूपं
वेतालबालकपदंनदलंचनीयमेवंस्वयंसमनुभावयशांतमाद्य ११ इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेवेतालप्रश्न
भेदोहिसप्ततितमःसर्गः ७२

पविस्तानमात्रस्यमध्यसांतरस्वमावनस्थितइ मितिविद्धीत्यर्थः १. सर्वप्रश्नानांनिरासेनप्रै
प्यावेतालेपरिभवत्रिवाक्यार्थंसंक्षेपेनउपसंहरतिविस्तानेतिहेवेतालबालकनगंनिविस्तानमात्रस्यकलनानांस्वको
शालानोकलितंप्रकटितंनच्चात्मविस्तानरूपंस्वबाहूयोवेतालचाटभदैरञ्जनीयम नस्वंचनीयमेवप्रतोमउक्ता। २०२
नमेवंस्वभावमात्मनमनुभव यत्रुत्रभवमारोहूर्णानदर्पमास्वस्यर्थः ११ इतिश्रीवासिष्ठता.निहिसप्ततितमःसर्गः ७२

उपदिष्टस्य वेतालप्रश्नानिर्णयस्य फलितं भगीरथस्य स्वानुभवानन्दसाम्राज्यपर्यवसानं वर्णयति । नेत्यादिना । अस्मिन्राजनि विचारे चिन्तया धिया प्रज्ञया मनसा भावितेन सता भावितमानसेन चिरं तत्त्वमालोकयति सति वेतालस्य प्रश्नजालं स्वयं ज्ञातं १ अविचलध्यानो समाधिस्थ इति यावत् २ एवं क्रमेण राजर्षिणा वेतालक्रमेण ३ वाल्याद्यखिलं स्थितं वेतालस्य कायस्येव विलीयते ४ चित्तं सर्वेन।

वसिष्ठ उवाच इति राजन्स्वलोकनाद्वेतालः शान्तिमाययौ आविरासन्मयाऽनेन विचारे चिन्तया धिया १ ३
प्रशान्तमनसो भूत्वा गते कालेऽस्मिन्निदिने बभूवाविचलध्यानो विजने विषमे स्थितः २ एतद्राम मयोक्तं ते वे
तालप्रश्नजालकं एवं क्रमेण विद्यन्ते वेदेऽस्मिन्नज्ञानम् ३ विद्यमानं विषयविचारेण विलीयते
कायो वेतालकस्येव शिष्यानेत्यनन्दं हि तत् ४ इदं स्वसर्वं निश्चिन्तं विदितं नान्तरात्मना स्वभावपतितं तत्।
वैरिकं विसृष्ट्वा च यतेः ५ आकाशादिपदार्थजालमनन्तमेव मनो मन्ये निश्चयं परमशान्तात्मा सर्वत्र समदर्शी
शनैः ६ स्थिरबुद्धिरसंमूढो यथाप्राप्तानुवर्तिनः राजा भगीरथस्येव दुःसाध्यमपि सिध्यति ७ संशान्त
शान्तमनसः परितृप्तवृत्तेर्नित्यं समे स्थितमयान्मनिभिर्निरीहितान्तः सिध्यन्ति दुर्लभतरा अपि वांछितार्था गा

उपसंहरत्यस्वभावः परमात्मानन्दापतितं तत्स्वनिश्चितं कुर्वन् ५ हेमन्ते मननशीलराम एकस्मिन्नस्तु निशमः सर्वा
वृत्तिलयसेन प्रशान्तात्मा उपरतचित्तत्वात् एवं सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति समदर्शनः ६ असंमूढोऽन्तः सर्वान्वयिनं त्वेव
स्थितस्य मेकं ब्रह्म देहयात्रा सिद्धिमन्त्राहरयोऽपि दुःसाध्यमन्येषां महासाध्यमपि कार्यं यस्यानायासेनैव सिध्यति १।
यथा सगरात्मजमहिलीपादि दुर्लभमनसोऽपि सागरारागान्तःसागरपुत्राणानन्तवान्तस्मद्दस्यवल्स्वसंजीवनमणिपायो गावा।

गावनाः स्वसागरावोनवस्तु ८ ॥

नाः शान्तितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्य भगीरथस्यानायासेन सिद्धस्तु हृदित्यर्थः ८

1289

श्री.
वा. रा.
नि. टी.
२०३

इति श्रीवा.नि. द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ भगीरथस्यात्मतुर्यस्थितिलाभाख्यायिकाप्ना त्रितलेन च संवादो निहासानोत्तरवर्ण्य
ते॥ चिन्मयसूर्योनादित्यलाभाख्या तुरुवक्तुमा १ समुद्रमुद्रायाः भुवः राज्ञो लोकस्य मंडलस्य तु तिलकोपमः २ त
दानशौंडतां वर्णयति संकल्पानामिति अर्थिनः याचकाः अप्राप्त लोषा याञ्चा संकल्पानेनु एव समर्थीपणामन
वाक्यशेषात् अथ वि नैवयथाभिलषितमर्थप्रापणः ज्ञानवैन ग्रामर्थीकरणे केनिकर्मरीरकः चंद्रप्रसन्नवदनादि।
त्यनेन दत्तेनाल्हादेन सुखेप्रसंदाति याययुवननस्थनथायुक्तः स्वल्पानिति तिथेत्यने ३ अपात्रेष्वदानेनावद्यति सा

मोक्षोपाये देवेनालोपाख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ श्रीराम उवाच यथा विज्ञवमनु भ्रमात्पासो गंगावतारणं
भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय भो प्रभो १ श्रीवसिष्ठ उवाच आसीद्भगीरथो नाम भूपालः परमधार्मिकः भुवः स।
मुद्रमुद्रायाः मंडले तिलकोपमः २ संकल्पानां समस्तानां यथार्थितसमर्थिनः चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्छिना
मलेरिव ३ आपन्नो याच्यवत्यार्थेषु नान्याविहितं स्वदौ तृणमात्रमयाचद्भ्यः सत्कविचिंतामणिर्यथा ४ संसार
स्थितिवैरस्यानंसमस्तसंश्लिष्टियाभिनत्
=वज्रसारमिव प्रोतः

भूलाविनि पवंमयशीलस्य कथंध्वनमाप्तित्स्वचाद तृणमात्रमिति कविदाप
स्यानेस्वधर्मेनः प्राप्तेन्नगणमात्रमणुपादसे पैन हृत्यान्तृणोपादाना प्रसिद्धेश्च प्रतिं तामणिपदेन काम्यधेनुर्लभ्यते ४
ययावस्त्रे व धन मणिः श्रयः श्रेयो भागोऽग्रयस्मार्थं अतेव धाने इत्ययोयं वज्रसारं इत्यागद्भ्रान्तं परिभ्रमं न्याः स्वका
स्ताः उज्ज्वलंती प्रकाशमाना यं तं च कमनेः भिर्यं स्थिवसीणानुभ्यां भवति तयाभिराः स्वभ्रान्तं तन्तुगुणाययां कोरोति तया
याः भगीरथः बलवत्तरमपि संपर्कं जनेन नचोपलिंगं चन नैव पांसदेवेन महप्रणापि जोत्सवे नितिष्ठे तेस्माकिंनातिचमंडलानि

[illegible]

२५४

R50

1291

यी शत्रुमोत्तिनि गृहस्थः पादूर्वे कोलिवशात्युयोमि येषां नेदृस्य योगं नकस्मात्श्रीमिनत् मित्रेवगुणासुर्गो चकारे सर्यः वत्र।
सात्मयोनिपारेविदृप्रकेतात्ययेवन्नार्थ्यो: ४ द्विवानिसां प्रेजनात्ात्तनायत्स्वेनः पतिश्रमणान्नयं श्रोनोपितृणात्र
धर्मप्रवृत्तिदे नतमः गोराधकारदैवंदाविश्चमध्यापदृत्त यत्राखुक्षणिदैवमनानेशंतमः कावहाद्देनं चदृतितदृत्
विद्याबोत्तउमयात्रयोत्स्य ६ स्वस्यप्रजावः यथाक्षमः श्रोतिन सत्तानतस्यानात्तश्रीकृणानामस्तार्धयोकि: स्वनयः श्र।

अधोगामिनो येषां सर्वे दुर्जनत्वेऽपि ४ अधःवर्द्धिदेहश्रीः श्रोतोपि देवमपणे नमो हृदंवृणाने शेषु
मणिवेमन्नात्मिव ५ किंदीप्रकाणा सात्मिमनः स्वप्रनापजे मध्याह्नसूर्यकांतशिलाग्निवज्वलतियाः।
ष्ठु ७ मृदुशीतलसंस्पर्शो यः समाह्लादयन्मनः सुलानोद्दवति ह्लियंसंदोर्हिउमणिर्यथा ८ नाग्यते।
पवीतस्पर्शपातालवाह्निनः गंगावाहस्यये नासन्तृतीयः सुविनोगुणाः ९ अत्रस्य शे शाषितंभोयिर्गे
गासेवे सुरिनः येनउ स्वस्वभूतोपि महात्मा योर्थिनामिव १० गंगामे पानपडस्यायेन पातलवासिनः यो।
जिताब्रह्मणो लोके बांधवा लोकवंधुना ॥

शिवमध्याह्नकाले उद्धृतः सूर्यकांतशिलाग्निवज्वलति अग्निपदे
श्राः श्रग्रान्येषां मतीतिश्रुरिणास्मृणाद्यवेषु ७ स्कृताः ब्रह्मतत्त्वविदस्तेषां संनिधौ इंदुमणिः शुद्धकांतः ८ येनतो।
गावाहस्य गंगाप्रवाहलक्षणास्यनगायज्ञोपवीतस्यन्तृतीयगुणास्तेनः अस्मापृथिव्यां गंगावतारणेन सुरिनः ९ स
यो= र्वेदिगंतवर्तिनामर्थिनां महात्मा सार्धः संबोधनेनैव १० भूतडोदिर्ह्नवाद्ध लदंड निर्दयनाचपातालवासिनः अधोगतिमा
माबाधवः सगरपुत्राः येन गंगालक्षणया सोपानपडस्याब्रह्मणा लोकयाजिताः आरोपिताः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२०४

अशून्याय यस्मायिनः प्रविविक्तिमहदकुनिश्रयात् [illegible] नष्टः स्वकाशात् १२ अपि शान्तानस्यलिंगारभ्यते १३ यौवने विचारवै-
राग्यपादयोगित्वं लंभवृत्तिः योनन्ताया दृष्टान्तेनेति १४ एनिवत्यमाणमुक्ताशेषरागदृष्टान्तगायात्रां चिन्तयामास चिन्ताप्र-
कारमेवाह नित्यमित्यादिना १५ [illegible] बहुशो [illegible] विरमन्त [illegible] यस्यानन्तयावि [illegible] सैव सर्वेषां कर्तव्यतां क।

आत्मारामं सकरेण कुंजनपसारा यथेस्थयः भूयो भूयो यथा यो वेदमशून्याय स्मायिनः १२ यौवने वर्तमान-
स्य भूमिपतेरपि प्रविचारयतो लोकयात्रां पर्याकुलामिमां १३ कदाचिदागच सत्कारविचारकणिकोदभू-
त् वयस्य चिन्तनात्सोदे वा दृष्टौ सर्गादिव १४ एकान्ते चिन्तयामास समस्तं प्रतिविकावति जगद्यात्रास्थिमानि
त्यसमस्तमसमाजसः पुनर्दिनं पुनः प्रयासादानादानदानैः पुनः नदेवस्यं [illegible] कर्मसंजर्वेत्तो १५ ये
न वासे न से चेकेस्मिन्व्यायामकविणिष्यने न कृतं पुनर्ने [illegible] कर्मं विस्मृतिका १६ पुनः पुनः पर्युषिते
कर्मेजर्वेत्नलनमे न फल्गु किमन्यद्वस्तु कः कुर्यो किल वासवत् १७ अथैकदा हि श्रमनाः कदाचिद्विमले एके
एकान्ते संस्थिते भोनः समवर्तकृतसीयः १८ भगीरथ उवाच अन्तःशून्यासु चिरं भ्रमतां संसारहतिषु आपानी
एषु चैताः स्वभूशां विज्ञावयस्मिमो २० जरामरणमोहादिरूपाणामपकारिणां भगवन्सर्वदुःखानां कथमन्तः प्र
जायते २१

मंलब्धा तेनान्वहं सर्वं परमपुरुषार्थफलं चेत् १६ न तत्तन्त्वामिसाधनं कृतं कर्म विस्मृति केवा पुद्धिः स्वफलं चेत्स्वर्थः १८
अथ उक्तं चिन्तानन्तरं संहृतेः सकाशादेकान्ते अनन्यं तेभोनतः मन् १९ भ्रमतां जीवानां रागद्वेषादिसंसारहतिषु तत्फलभूता।

[illegible] २९

साधनचतुष्टयसंपत्तिमननाद्यभ्यासैश्चिरमभ्यस्यमानो विद्वांस्तदेव ब्रह्म भूयः स्वमात्मानं चित्स्वदात्मनाऽप्यनादिमिद्रब्रह्माकारेण
वेत्स्येनाविर्भूतेन नैष्यस्य सन्मयस्य यो यो बोधेन सर्वदुःखानि ह्रीयंते न हीति येनात्मना व्यः २२ २३ उदयं चैवानेनेति २४ एवमय
दिदृक्षामयी येयं विवेकेन स्वयमात्मनि स्वयमेव नः पर्यालोचना पालनेनोमित्यत्र जनानविक्षेपवाहुल्यात्तत्र सम्यक् प्रतिषेधमलम
मानः स्थावराणां संसारसंनिवेदयं स्वभ्यस्फुटीभावे विलेपो पायं हुस्ताविति विनामात्रमिति न्यूनत्वं तेनेन न प्रसङ्गोपपाद
कोऽनानां योगमेन सहृदिति सुचिंतेदेहेंद्रिय प्राणमनोबुद्ध्यादिविषयोऽमयिनः हि चिदात्मानो वासनोपपन्या चैवेयं २५ एव
+नैसर्पिल्लठवनविप्गा+१

त्रिनलउवाच चिरमाश्यात्मनेनास्येन निर्विभागविलासिना । नूनं नष्टेषाय बोधेन सुप्तोऽनमेवर्तितात्मना २२ ह्रीयंते ।
सर्वदुःखानि तुच्छं तिष्ठंत्यथ योऽमिनः समार्यः शान्तस्तां यांति सर्वे कर्मेति चापनत २३ हेयं विदुषः क्षात्मा वसंगशुद्धं
तमिहरूपिणं सच्चसर्वं गतो नित्यं नाशं मेतिनवादयं २४ भगीरथः चिन्मात्रं निर्गुणं शान्तं सत्यं निर्मलमच्युतं
देहादिनेन विषं किंचिदितिवेद्यिस्तु नीरूपं २५ किंन त्वमतिपत्रिः स्फुरं तमाप्तिनेनरा एतावस्माच्चंस्वविविः स्यामहं
भगवन्कथं २६ त्रिनलउवाच त्यागेनेसेयानि श्रेयस्त्वमेनितिचेनोऽहं वैर ननः सर्वं वपुर्भूत्वा भूयो जीवो न जायते २७

[illegible] तत्राभाना पादकः ग्रस्तानोधाः इनरावभासदेनविंदेपां साक्ष्यस्य ननष्टं निदर्शयति किंचितित्रतन्नरयोः स
दृष्टविवेकबोधयोमध्ये इनराश्राया सदात्मबोध रूपायतिपत्रिः स्फुरतां कलासामलकवस्मष्टतो नैति तत्र किं कारणमत्र
हं सर्वविक्षेपशान्त्यापत्ता वस्मात्रसंविन्निष्ठ कथं केनोपायेन स्यामित्यर्थः २६ तत्र भागीरथस्य राज्याद्यभिमानादेव तत्र
हि विषयेषु विनेथावनादिविक्षेपस्य स्याबल्यादेवन कृदात्म प्रतिपत्तिः विति निश्चित्य त्रितलं तत्परित्यागतनाय प्रथमं गीताक्रा
मानित्वादि साधनान्युपदिश्य निस्तानेनेति स्तायेनेत्रनेनेति स्तानमसमानित्वादिनेन स्तेयं यत्र संस्कारवस्था मोक्षादिभगवद्

शिशिरेऽपि निहतं सौर्येसमं वेवपुः हर्षात्प्रभावात्प्रचालनाद्वृक्षयोः ७ ॥

1293

1294

अमानित्वादिषु क्वापि विदवस्तुस्यात्त्वा इत्याकांक्षायां प्रेत्य यत्तिष्ठसमाधिविद्यादि २६ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी त्यस्मात्स्वर्थोर्थंदर्शयति आत्मनस्तु निविडः स्वात्मचिन्तनमेवात्र भगवद्भक्तिर्न गुणाचरित्रश्रवणकीर्तनादिर्भगवद्भक्तिरभिप्रेतेत्यर्थः २७ ३ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वेऽध्यात्मज्ञाननिदिध्यासनाभ्यासः तत्त्वज्ञानेनार्थस्यपरमात्मनस्तत्त्वस्य दर्शनं मूले अहंकारेमतिज्ञमानित्वादेर्ज्ञानसाधनत्वाद्विद्यासायेनाह अहंभावेति २९ तर्हि ननु तित्याभोपायमेवमेवदेतिष्ठक

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु २६ आत्मनोनन्ययोगेनतज्ज्ञा
वनमनाश्रवे विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि २७ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञानमि
तिप्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा ३ रागद्वेषलयरूपं समतारूपाधिमेवमे अहंभावोपशान्तौ तु राजन् ज्ञानमवाप्य
ते ३१ मनोरथरूपाच्च शरीरेस्मिन्स्थिराहंकृतीरीलहरिवत्स्वके अहंभावो महाभागवद्वमेत्यमनेकथं ३२ वि
तलरूपाच्च पौरुषेणाप्रयत्नेनत्यक्ताभोगौघभावना गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ३३ यन्त्रणा।
पञ्जरयावद्ग्रन्थज्ञादिनाखिलं अकिंचनत्वशेषेणास्फुरंतीवदहंकृतिः ३४ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठ
सिनिश्चलः तदहंकारविजयेनमेवपरमंपदं ३५ ॥

तिष्ठासीइति ३२ विकसिताम कामोपहततत्वेन स्फुटीभूतां।
॥३३
शुद्धात्माकारतांगत्वास्थितत्वेननिःशेषांत्यक्तांसत्तांसत्तानवद्धबंधकत्वेनावस्थोपद्रवहेतुरूपंसर्वाभिलषितसंस
रणासमर्थोहंकथंभिक्षामटिष्यामिकथंकद्रपानादिनागौविषयाभोगत्यादिविनाअप्युत्रकलत्राभिमानादिनाहं।
ग्न-१ नेगृहस्थेवंवदेवनियंत्रणतां पञ्जरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेनभस्मभंगुरतावदहंकृतिःस्फुटाप्रस्तंनविक

म+

ननुहि सर्वत्यागमेवाचष्टकर्मेत्यात्मयात्रां न श्रुतिसंगेनेति सांत्वयन्तो निकृष्टचारावत्सदीनिराजविशेषणानि यमनयावि
यः सन्नन्नमन्यं न ते किंचनः ५५ अवगम्योत्थिवंशश्रीवृत्त्यक्तांगलदेहाभिमानलेशविदितस्वभिदामदन्नसन्मोगुरुमपि स्वलं।
स्वर्णः सन् स्वपुत्र्यार्थं परिरोधाभावात् उक्तेनवान्नन्तु स्वस्वयोगेन यावद्दास्यहियो वियावेदांतोगुरुहरीस्वरद्दृग्ता।

श्रीवसिष्ठ उवाच+

शांताशेषविशेषवृत्तो विगताधिः स्वयं स्थितः सर्वैश्चेष्टमानो जनकसंविन्मनसमाधेस्त्यक्तासम्यग्भ्रांतिश्रियं शांताहंकृ
तिः सकलं देहकलनं सेषवमिलामलमात्मानमप्युपेतवान् लयदिभवत्सुहेस्वमसेवरिक २९ इति निर्वाणप्रक
रणे भगीरथोपदेशो चतुःसप्ततितमः ७४ अवगम्य स्वगुरोर्वक्त्रादिमां वाणीं भगीरथः मनस्यादितकर्तव्यः
सर्वव्यापारपरोऽभवत् १ ततः कतिपयेष्वेव वासरेषु गतेषु सः अग्निष्टोममप्त्वं चक्रे सर्वत्यागैकसिद्धये २
गोभूम्यश्वहिरण्यादि दद्धौ धनमशेषतः द्विजेभ्यो निजबंधुभ्यो गुणापगुणविचारयन् ३ दिवसत्रयमात्रेण
सर्वमेव परित्यजन् असुमात्रावशेषोऽसावासीद्राजा भगीरथः ४ अथ सर्वार्थरिक्तं तं विवश प्रकृतिपौरके सी
मान्तिने नृणामिवाज्यं स्वमवमेददौ ५ आक्रान्ते द्विषता राज्ये स्वमनिमस्वनिमण्डले अधोवासावशेषोऽसौ निजेगा
त्स्वमंडलात् ६

रिसान्त्वाभ्यासात्प्रसंगान् ईहपालनलक्षणसंपत्त्यो यदि भवसितर्हि सर्वमनम्नदत्तगुरोर्गेहेऽपि भूतसंवर्धैः सर्वौत्सुक्यं वन्हावेवाभि
नेन संसारसंभावनापीत्यर्थः २९ इति श्री वा. नि. चतुःसप्ततितमः सर्गः॥ एवं व्याजेन सर्वस्वत्यागोपायतो त्रवर्णितेन
भेत्यववर्याकविवेके त्रितलेन सम्यक्प्रबोधितः मनसि स्थापितं निश्चितं वस्तुमात्रां कर्तव्यं येन तथाविधः सन् १ अग्निष्टोम।
ग्रहणो विश्वजिन्नामको सोमसंस्थानामुपलक्षणं २ गुणागुणस्य नाध्ययनविकलत्वमपि अविचारयन् न तद्दिवा दिविसंतापनैः

२

तदवशेषः ६ ॥

असवः प्राणास्तन्मात्रावशेषः ४ सीमांतिने सीमान्तसन्निहिताय ५ अधोवासः कौपीनाच्छादने

1295

+ स्पैनैवकालेन प्रयांतसकलैर्बलैः परमेणफामेनासावाचविश्रांतिमाप्नवति ८ भ्रमन् दीपानि नूपीठे कदाचित्कालयोगतः + दू + मू + प्रथमपंक्तेः १

1296

यत्रस्वयंरक्षोपिजनैर्भगीरथोनाक्रान्तनताथेनेयत्रवजनस्त्यांनास्तभामापिनस्तापेनेनस्थपनैर्तं ३ऽदंपोपु १ इतिभ्रमनयाती
त्यावर्तमानः ६ दीपानिनसंतविलानिसंदूरान्तवधाः सनूदर्शनाधीनचित्तः ५ प्रवाहपतितानक्रमप्राप्तनार्गानक्रां
श्री. वा. नि. सू. टी. प्रु:= दसंदुःसंपाठोनिरोधः ६ विविक्तःपर्यचिन्तः ५ भ्रनाहतनयतोऽप्रमायेन १२ स्वाद्विनःशोकविषयीकृतः १३ १४
२.२
यत्रनस्तायतेनान्नायतन्त्रतायतेमुख्यात् ततप्रारमेत्वरेकुहूदेकूवानधैर्यवान् १ इस अवधाः प्राप्नुगाकांतस्वमेवप्रापतसुरं ५
नानागान्नस्तुत्रत्रानोप्रवाहपतितानसुतान् योगस्त्रुसंविशेषेवस्यामीभिस्त्रामयाचन ९ विविक्तेनृपे।
पोपसंविज्ञाभ्रमतीभ्यं स्वकयावास्तुयत्नसेविवादःप्रथयंता ११ प्रमोराज्यंगृहाणत्वंनित्याथितोपयित्रान्न
निः नादत्वेनाकृत्नायोपकृतानवधस्तानादने १२ कतिचित्दिवसान्स्तत्र गैत्वान्यत्रजगामसः भगीरथोयं।
त्ताकारूमिनितेलाकेनतेोचितः १३ भ्रयान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःक्वचित् भ्रात्मारामैकदाचित्समप्रा ता
पत्रितसंगुरुं १४ स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्द्धंभगीरथः कंचित्कालमवासासौवनेगुरुमुखेजने १५ स
मतानपयातौतौगुरुशिष्योसमौस्थितौ कलयामासतुःसर्वंविनोदंदेहधारणं १६ किमर्थंधार्यतेदेहःकिं स्पे=
वानेनास्तिनेननः यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितं १७ इतिनिश्चित्यतिष्ठतौतौवनाद्वनगामिनौ।
मनानंदपर्वतदनास्तावनचवमथमं १८

स्वमेवगुरुभिनिसूर्वाक्तयिस्वागतप्रदृष्णंवंदनाद्युपलक्षणं विनोदंऊन्तनूह्लमृतंदेहधारणं १६ यथाक्रमंयथा
+ वृत्ताचार + १ शास्त्रोक्तक्रमंयथाचारंमनुष्यत्वंतिष्ठतु १७ नविद्यतेविषयानंदायत्रतयाविधंपरानंदंप्रापन्तौतिशेषाःन।
देवविशिनष्टिनास्त्यवमितिप्रस्तावेनदृदितमवधामेसवेउःवोभयसूत्यानरालावस्थातत्त्रि ॥ १८ ॥ ॥ २.६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तपोर्विशेषं यमोमोघमिव दिव्यभोगोगेष्वपि ये गरगाद्वेदर्पो यनिभ्रजानोतिनवोदितवंनष्टेः सिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितं दत्तमलामा
दिमेदेनाक्ष्यधाउदितं स्वसिद्धैर्भ्यर्येच नजोरनीतोतव्र मंत्रमृतोभिवसेनाते १५ कृत्वात्ययकेन प्रारब्धकर्मणैव यावदायुर्धी
रातीय इति निस्त्रिन्यतनस्यतः १० तोसनीतिनैनैत सर्वेसमाचारणकर्मणानांनेष्टतवमुञ्जेसोत्यंडः वेमपिश्रमिनंदतः

यनानिवानिविमवानि स्वर्गेचाक्षयोदितं सिद्धैरप्यर्पितंनेस्तुष्टेमैनाते मर्मसंत्सृतां १९ स्वकर्मणीवदेहोयं यावत्स
तमनिकया धारखीय इति स्वेन कर्मणैवाधनस्यतः २० श्रमिनंदन्नरानानस्तत्रमो निजसम्भावणाक्रमज
मुनी स्तवमसौत्यक्ष्मभोमित्रवनितेनौसमसमेतिसमौशामितोतृनः २१ इति श्रीनि॰ भगीरथनिर्वाणनाम
पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ बलिस्तुवाच श्रुत्वैकदागुरोस्त्रेष्ठेकस्मिस्त्रिन्दंउलातने श्रवणपन्नृपंसुरस्तुरहन्त
स्पद्वामिव १ तत्र प्रकृतयः क्षिप्रानन्तुहेशाक्रमात्नृप अभिषिक्तस्मसंयुक्तं गुणालस्याविशालया २ नम
नेमनीरणमासाद्यस्त्रिंभित्वा चेस्मृतं पौरमायसमानीय सैन्येवकुर्वर्द्धीपतिं ३ भगीरथः तोनेव प्राइषी
वांबुनाखरः बलिनः सैन्यपरज्योकृतिस्मातित्रियेतासं ४ भगीरथो जगताशाया जयतीति जनाखैः नीरंधता

यतसौ समेभ्योपि समेत्रलोकाश्रतिप्रमावेकवशीभूतोसंतो स्वनस्तत्स्वभावादेव प्रामितोपरमशांतिमंतो २१ इति
इति श्रीवा॰ ध॰ नि॰ पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ पुनर्भगीरथस्येदराज्यप्रामिकृदीर्यते आराध्यब्रह्मरुद्रादीनांगायाश्चा
वतारणंकोसलाइगीरथ्यास्पदमंडलोनतेश्च्यदत्तद्दत्तवान् प्रामिषंदल्ड्मनस्यादिं नैछोदेषासक्रमः पालंमयोदाये।
षांतथाविधाः संतः पालंसामर्थ्ययागुणालस्यासंयुक्तंनृपं अभिषिंचतिस्म २ सर्वगुणालस्यासमन्वितायमितिपरिज्ञा
न

कैनुष

आरुरोह ४ नीरंधतांमूर्णीना ५ ॥

नृपानम्रः शिरीडाणांमहाराजः ५

ग्र

यतितिमि॰॰यप्रतिभिज्ञायतत्रागतेसैन्ये अभिषिंचामहीपतिंचक्रुः ३ अदितिगजमाशिश्रिये

२

1297

श्री॰
वा॰ नि॰
सू॰ टी॰
२.७

1298

तस्मिन्नेवकालेदेशात्कोशलाज्जन्हुर्वैतौपितामहादयोर्थ्याप्याविभ्रलुतयोभगीरथमानामप्रार्थयामासह्रीमाहृत
त्वेतिभगीरथस्यैवप्राकन्ताः सविग्रहोहितादिप्रभृतयः ६ तास्मैस्मात्स्यजनात्ययायः श्रीमांतवासीप्रविश्राजदा।
भेनपुरस्कृतः प्रभो ७ तत्रस्माद्देशोऽस्त्राकनैवाज्यं ८ दीक्षोन्नोभिन्नद्विनसस्नवाकृतिरोहितः तत्रतानेनवा।

तत्रतेपालयतंतद्वासंतार्नेनियाहृताः प्रजाजनः प्राकृप्रकृतयः स्माहृदिशंनृपाधिपं ६ प्रकृतयऊचुः ए
जत्रस्माकमीपोयस्त्वयासमयस्फुटः स्फुरन्नात्विनिर्णीतिसोऽमस्तेनेवाम्बिवंस्फुटः ७ ततस्तन्मालयितंराज्ये
प्रसादंचकार्तेमर्द्दसि प्रार्थितेनोपमानानोन्यायोपोनोचवेनोबोधितः ८ श्रीवसिष्ठउवाच इतिप्रार्थितोरा
ज्ञानंदनोहृत्यतदूचः प्रमसागरश्विह्वायाः सवभूवभुवः पतिः स्वमांमानमनावैनोवीनरागोविमत्स
रः शाम्यकार्येकृताः सतिबोधितनविस्मयः १० पातालतलतलस्थानांसागराणांकारकारिणां पितामहानंतेषां
शुद्धश्रवेनाग्रणाहृतं ११ तदाकिलस्वर्गनदीवद्द्वितिभूमभूतले पितृणांभूतविख्योभूत्तेनगंगाजलांजलिः १२
भगीरथेनचमहीमवनानेयितंदिवः गंगांमूर्ह्नोनिनियमस्ततः प्रभृतिभूस्तला १३

क+

धितः विस्मयः महत्मपिवैलाजिकेआश्चर्यंतानुद्दियेस १० अस्मान्नैषणाणायभूमेः खननात्पातालकारकतेषांलेये।
षांकपिलकोपाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगाजलावनेनजलांजलिदानेनच
तारणात्मनश्वाहृतंसलिलसिन्दितांतस्यैवचवनेजनपरंपराख्यानेनशुद्धत्वेनस्पर्धः ११ तदानीभूतलेगंगास्थितैवतत्रैवजला
लांजलिः ऊत्तानदत्तइत्याशेषत्वाहृतंदेतितेनभगीरथेनैवाशेषाणामपिपितृणांगंगाजलांजलिर्भूतासंजाताविख्याप।

ख्यातिर्यस्य तथाविधोभूदित्यर्थः १२ ततस्तत्क्षणा दिनात्प्रभृति १३

गंगावतरणकार्यार्थं यत्नपत्रादिकार्थेनदध्यौदेवोदेवेष्वप्ययत्न १४ अथोगमनत्रचवाणार्थंसंयोजितवान् १५ जगत्यतेःपा
र्थिविभृतःशिवस्यांगतंस्मितोशिरक्षिसंगतादापेत्वादस्मयर्थोनेपिरत्वासत्कादसःजगत्यतेर्ब्रह्मणोनियोगादितिशे
षःनभस्तलात्गांभूमिंनिपतितंमहातलनोरूणींजोवहोगुणस्यस्तनिर्विस्मृतेनात्मना १६ भगीरथेमहीपतौगंगानानस्यपा

ततोराज्यंपरित्यज्यसर्वंशैलांभूपतिःश्रामो तपसेतुस्वकार्येह्येकाकामविजनेवने १७ तत्रवर्षसहस्रैस्तुसमारा
ध्यपुनःपुनः ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंविधिनाराधयन्नृप १८ ततःप्रभृत्यमलनंगांभगिनीजगत्यतेःपार्थिवि
भृद्गांगेनिनो नभस्तलात्त्रिपतितांत्रिमार्गगामहात्मनाभिवबहुगुणपक्षंततिः १९ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्व
फेनपुंजहासिनीप्रवहत्गुणगणमंजरीगुलेवयसंततिः भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकाततदाहिमा
त्रिमार्गगामहीतलेबभूवह २० इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेगंगावतरणंनामपञ्चसप्ततितमःसर्गः ७५ वसि
ष्ठउवाच एतामवष्टभ्यदृष्टिं भगीरथधियाधृतां स्वस्थःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरपावनधीः १ इदंसर्वंपरित्य
ज्यकोडीकृत्यमनःखेटं शान्तमास्स्वनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः २ श्रीरामउवाच कोऽसौशिखिध्वजोना
मकथंवास्यभावान्तरं एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये ३

स्वतस्ययशसःप्रासमङ्गप्रवाहार्थंवीथिकाइतिरूपकोऽस्मिन्दे ४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्येनि॰षट्सप्ततितमःसर्गः ७६
चूडालाख्यानमङ्गकार्थंइहेतिहासंजावतार्यते शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः भगीरथेनपश्चाद्राज्यकाले
धियाधृता १ इदंविभवजातंपरित्यज्यमनःखेटंकोडीकृत्यहृदिनिरुध्य २ ३ ॥ ॥ ॥

२

दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेऽभूतामिदानींत्वष्टाविंशेचतुर्युगेत्रेतान्तेद्वापरेतेनैवसंनिवेशेनभविष्यतः ४ भूत
भविष्यतोःसादृश्येकोहेतुरितिशंकाप्रश्नार्थः ५ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाःब्रह्मादीनांसंकल्पविदःअनिवार्य।
स्वभावपवनेऽन्नेरित्यर्थः ६ ईदृशीत्वक्रमेणैवयतिनियतिरितिनियत्याप्रकल्पितानामन्तानामवदपदन्यतमकालंबहुशोभूत्वा ७

वसिष्ठउवाच द्वापरेभवतोपूर्वमिदानींचभविष्यतः तेनैवसन्निवेशेनदंपतीलिखितौतावितौ ४ श्रीराम
उवाच यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिहेदानींनचेद्यदि भविष्यतीतिकिंनथैवैतन्मेवदतांवर ५ वसिष्ठउवाच ज
गन्निर्माणनियमेस्याद्ब्रह्मादिसंविदः ईदृश्यपिस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ६ यदन्यद्बहुशोभूत्वा
नर्भवतिभूरिशः अभूत्वैवभवत्यन्यःअन्यत्रनभवत्यलं ७ अन्यान्याकृतिसन्निवेशात्वंसादृश्येनविवल्गति स
दृशाविषमाश्चैवयथाब्धिसरितोर्मयः ८ तापसाभ्यामिहद्वाभ्यांचवक्ष्यमाणेदृष्टौतया तस्माद्राजेश्वभूयोपि।
वक्ष्यमाणकथेश्वरः ९ भविष्यतिमहाराजेनाल्पहूतानधिरमृगेण द्वापरेपूर्वमभवद्दंतौतेसममेमनो १० चतु
र्युगेचतुर्थेतस्मिंस्मिन्कृतान्तकाले जंबूद्वीपेश्रीमदुस्यविंध्यस्याहरसंस्थिते ११ मालवानांपुरेश्रीमान्कश्चित्किलवि।
धजइतीश्वरः धैर्यौदार्यदयापुत्रःशमाश्रमदमान्वितः १२ शूरःशुभसमाचारोमानोगुणगणाकरः आह
र्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मतां १३।

नःपुनस्तादृशएवभूरिशोभवतितत्कथंयदवदस्तत्रअभूत्वैवभवतितिसविकल्पिनः
पुनस्तस्मिन्नभवति ७८ संहतौपिशिखिध्वजादिसंसारेपितस्थैवेत्यर्थः राजाश्रुतीनांशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायाःव।
र्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ९१० ऊहूणांऊरुदेशाधिपतीनांऊर्वपत्नीनांच ऊलेवंशान्तदाम्यप्रमयस्यबहुफलकऊरु।

लमितिदीर्घाभावकंदमः॥ मालवानांपुरेउज्जयिन्यामितियावत् १२ १२

1300

सकलानां वापीकूपतडागा ग्रामादिकार्याणां विद्वद्यः लोकशास्त्रनिष्णातः १४ यांतस्त्रासैन्यभगः सेनापालनतागु।
कस्त्रविनयार्थानांपरे युद्धेपि विनयविद्याहेतवो वाक्यानां विदितावका १५ सर्वेवेदज्ञानात्निनयापिमाननताग्रोम
ततामिमानलक्षणः सैन्नाणां कोयसमाहि १६ उक्तमेवतोजनस्यवाहुवीर्येणग्रहेनपितामा इलिका पवासीदसौ सव

कोतीसकलकार्याणांमूर्तोधर्मेवशुभेवः येषांतःस्थितमपुरोविद्वद्यः प्रीतिस्रगावः १४ संदशःसांतस
भगः प्रतापीधर्मवत्सलः वर्दिमाविनिपार्थानांदानास्वकलसंपूर्दा १५ ओकासस्मगास्हितःस्वश्रोतास्।
कलश्रतेः वेदसैमानननासूनः स्त्रैणांस्हगणवृदस्स्त्रान् पितरिस्त्रगोमापवेबालपवोनमोजसा कृत्वा।
घोडशाब्दवर्षाणिस्वयंदिदिविजयंवसो २ वूनंसान्वाजसपन्थाभूमंडलमयानयन् प्रतिष्ठद्दिगताग्रा।
कंपालयन्थुनितःप्रजाः ९ स्वर्धीमान्त्रेत्रिभिःसार्द्दयमासपुक्षयनूदिशः अथाकुन्नवर्षेषुवसंते।
प्रोलसमले ए पुष्पेष्वृजूंभमाणेषुस्कुरन्त्वाधिसिरस्थिषु मंजरीजालसेलास्वविटपातःपुरान्ते २ः
रजःकर्णेयथवलेवलंवहलिपादके ग्रामास्दिलसस्तुणपुलकककविस्तानके २१ गायन्नस्गाहनेष्वैसिं।
घुनेष्वलिनांमिषः प्रवातिमधुरेवायोस्शाखिशोकरशीनले २२
डुवीर्येणावसमान्हसेपवरतिवाम्पने १२ सान्वा
ज्यमपुत्रकयासंपत्यानदार्दिकापिदस्नाममावान्समानांधनेवर्दनइतिविरोजेनन्वशत्रुसजावाणांके ९ वेषेसरा
क्वत्तयोवनेप्राभेस्त्नीतियावनतथास्यचेतःकांताप्रतिसृष्णुस्नकबभ्वतिपंचमेनसंवधः १९ विटपःशाखान्तल।
तोग्रेतःपुरांतदेमजरीजालदोलास्वग्रलिनांमिथुनेषुगायुस्विनिक्यवदिनेनानयः २ः नदेवांतःपुरंतत्सामग्रीक

लानेनवर्णायतिरजइति २१ शाखिनाशोकवैश्वणीनले २३

श्री
वा॰नि॰
मू॰टी॰
२०.३

कदल्लीप्रसिद्धाकोद्रल्लोगुल्मभेदाभेदा कंकणप्रायेषुनलेपुष्पल्लेवेपुष्पलताभिनिलाप्रश्रीलेइतिशेषमांको
पथाद्दकंवामोविशेषणंवर्णतेत्रकर्महूर्वेभेवगुणमोदकेशविश्रुवर्णातुष्णलायांश्रयत्रक्तमितेगमपने १२
क्रममसंभाराणांसौगंधमलजेणेः मधुरेरामवैः स्त्रीवंमनेमस्त्रकाचेतननमिवउदितेंगागः पल्लवितंमनः

कदल्लीकंदल्लीकाकलनमपाल्लवलाभिति कंकणप्रतिवभुजाद्यवेसंदेहनसमभुप्तके २३ स्त्रीवंऊ
सममसंभारसौगंधमलभुमाप्रवेः मधेनामायद्वंभक्तोसवसंनमिकोहितं २४ उद्यानवनवेलास
लीलाकमलिनीषुव कदाप्रवाचिनीभुत्पाहेमाह्नमजल्लस्सी २५ कदाचिकामिनीमंकेप
येकेऊक्रमाकिलं कदाकमलवल्लीनामेनालेलिवाल्लिनी २६ श्रुत्वोल्लानंनितिवेत्वामि
वाल्लंभुजलतानुगां मृणालहारकंदेवंवूदवल्लभमिलाषिणी २७ मल्लकेमरनानमाकला
स्मादिंदूसंहरी इतिचिंतापरोत्मलान्कलमावद्धयान्मुखः २८ विनिहारवनांतेषु उद्धमोपवने
षुव वनोपवनलेखापल्लीलाकमलिनीषुव २९ वल्लीवलयगेहेषुविवियोद्यानभूमिषु
दिहारलसकायविलोलासिकवल्लरीः ३१

वनोपवनविन्यासवर्णना

वल्लिनामक २.७ शृंगाररस
भोगकथायांस्वरमतोमनाः ह

अन्यास्यदंकंात्यानिरिक्तविषयावल्लंवनेनचक्रे २४ तदैवोक्तकसप्रकारंप्रपंचयतिउद्यानेत्यादिना २५ २६
निवेद्याभिपरिशोध्याभिममेवनस्याग्रुपिर्माभिलाषप्रभुक्तासंतापः कदास्यायेन शीघ्रं वदनास्पदिवेत्याप
येनाहमस्मिलितिहृदवल्लभः पुष्पितलतागृहान्नानावृंदीभूताः वल्लमृणालदभिलाषिणी २७ २८ २९ वनानामुपव

नानोवगुणानुवर्णनेश्रावल्लिनामकथायांस्वायमते
लिप्रेमनसंबंधः २०३।

1302

२०८

कुमारीहृदि सृजयामास तद्रूपेणेवाकल्पितं कश्रूयौवनं लेचमेवा मन्येहृद्यं यं विनतकैर्विनर्केविवरांगं वसिष्ठस्यवा।
क्यालंकारार्थं २१ मंत्रिणो मुदंलक्ष्मणां मस्यावत्तुमालाशुणाशोल्लकुमारीहृंमतिं विचारयन् २२ युवतीनां मन्त्रद्रोयो
वनेभ्रमाद्धेतहिलेखुंबद्धाव लिनालिना नववौवनेनवयमास्तपरंसकां २४ प्रतिमां प्रतिछायामिव सदृशीमनुरूपां

कुमारीः सृजयामास सद्वर्णांकलयास्वनीः एतत्स्येविदुर्भावात्मसंवित्रिणो नृपनिश्चयं २१ इंगिताकारवेदित्वमे।
वमेत्रिपदंपदं अथतस्याविवाहायमंत्रिवर्गौ विचारयन् २२ सुराष्ट्राधिपतेः कन्यां यथावेयौवनान्विता नवा।
यौवनस्यपत्नीं मार्यांलेविधिनोत्तमां २३ उपयेमेसतांनाम सदृशीं प्रतिमामिव चूडालेति भुविख्यातां नाम्ना
नृपतिसुन्दरी २४ सा तं मनोरमामास यौवनेनलतेव पद्मिनी नीलनीरजनेत्रांतां हृङ्गालास्मितिविधानः २५ तेन
हिकासयामासनृपो देवोयथानलिनीं अब्रवीत्तयोः प्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः २६ हावभावविलासाद्यैरंगैर्न।
वलतेवसा नरेंद्रार्पितसर्वार्थः सस्तुलोकस्थितनंदनः २७ राजहंसस्वार्द्धन्योत्सवेमेदयितयातया अंतःपुरेषुदो
लास्यलीलाकमलिनीषु च २८ उद्यानेषु विहारेषु लतागृहेषु च वर्द्धनवनलेखास चंदनागरुवीथिषु ५.
मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषु च, ४१ जंगलेषु वनांतेषु जंबूजंबीरजातिषु वभूवाह्लादकं सर्वं तयोरन्योन्य
+ पुरान्तेषु वनान्तेषु दिगन्तेषु सरःसु च ५। + १ +

चेष्टितं ४२।

वेदनागरुकस्तूरीगन्धिनास्तवीथिषु वन्दनगरुहृत्तानां पंक्तिषु च ५.४२.४२

विकासयामास प्रसादयामास २७ हावभावादयः शृंगारचेष्टाभेदाः तदाद्यैः अं-
गैर्नवलतेव सा यथा भाभेदतिशोषः शोभनैः राजचिन्तानुवर्तिभिः तेरमैः मंत्रिभिः अर्पिताः सर्वे उपभोगार्थाय सैः अथवा शोभनैः
हार्मिकैर्मंत्रिभिः सर्वैः भोगार्थिभ्यः अर्पिताः सर्वे अभिलषितार्थाय स्यात एव सुस्थित प्रजस्तस्यालनविक्षेपरहितः सन्रेमे २८ ३४

श्री॰
वानि॰
भू॰ टी॰
२-१

पवदै: वनीवैर्ई: क्रुष्टैवुवैतैर्म् पुक्षन् रमणीयं वंशांह स्थिरै गो कल्पा वियभ यो मैं त्र मस्वां मं पत्कां तयो र्द्धिभूमो ति व ५२ मिय: अन्योन्य स्मात् क्लिष्टाणान् अन्योन्यमस्मा धिनाह्व कोवि दे प्रातनसे अनप्रवमर्वेश्रुणस्मा मर्द्दनवागेणन कृष्यंतनाहनीवे कृप्यमिव संपन्नामिनाह लक्षणमिति ५४ अन्योन्या हृदयस्पनाहे हृदयसं क्रांतमे वनीवस्तु पं विज्ञारिष्टिलावे दरथ समर्थिननाक्लिन्नउ वालानां मुक्तादारस्य अभ्यास ५५ यथा बालो लोहद्वादशवर्षे वेदत्र

मद्दंभेयो र्भुवरौ र्भुमोतिव क्रांतयो: स्निग्ध मेव विपुलनाति स्पन्नाद्धे स्तिनप्रान्त ५३ मिथ: कलाकलं ॥
पुरस्थ कोविदौ मोवथ्रुवन: स्वरूपमेक मेवेमोरय स्मर्लिङ्गमंगतो ५४ अन्योन्यात् हृदयस्थानादिवसं ।
क्रांतमस्तनं सर्वे श्यामतांर्यं वे दरथ लिखादपिन्ह लावप्रभो: ५५ बालकालादिवारभ्यमासीत्
कीर्घ पंडिता स्वप्नवायादिवावह्नि गालाव दलारमो ५६ अशित नवभूवायकलानामतिकोवि
द: अमार्वमयाति वंद्वको वनोनांचिलरमन्त्रलो ५७ स्नि वाहृदयसंश्लोनो स्नाव पेकमप्यायातो तौ संस्थि
तावेक रसावनोनंदयितानुसौ ५८ मुख्यामोदाद्विवाभिन्नौ भूतलस्यो मिवाविव वैदग्ध्यमंनरम(
तीसवेशाद्धि पंडितौ ५९ कार्यं येन भुवं प्रश्लोकमस्ला कमलाधवौ स्वेहान्यमदत्र सप्रुवौमस्मवि

लवर्यमितिप्रामञ्जानि यन् नकालाहे दरिद्रांबर ह्ललानितह्नमाप्नुरालाप्रसौ शिविधजन: ५६ अमाव स्यां प्राप्य तिथेप: इंद्वकौ इव मिथो हृदयसंश्लोनं नौ एकमम्प्यायातौ ५० मिश्रितनीरोदकवदेकरसौ ५८ भूतलस्यो अमावव्रतौ शौमिथोमोरी सांकसौ स्वरूप मेकं वाप्य हसं देह पदं लोक प्रामत्र हदं समं

४३

तलतकालतलतकतलवकवलवंवलकलकलोकलोकमित्र ॥

२९

1305

यौ+

पासरगुरुहित्वाभिस्मारीनं वाज्रहृतिःश्रियहितविमस्वाग्रावारकल्यौ तैलोकहूलानंस्यायग्रयग्रात्माह्णागमय पर्वेदद्
स्याविदैलसंति सृगाराहिनवरहलत्न्हृणालिहृह्मायनानिथैलो ४१ अस्मांरपिउस्यवश्यांडावयवस्यासलन्लोकसत्ज्ञा।
ददेपुगंभीरस्यवस्त्वानहृंसयोपुगंमथिपुनाथित ४२ इतिश्रीवागिभटाला·नि·सप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ नयोःक्रमे।

अत्रहृतिपराणांसांलोकहूलानननहितै कलाकलापसंपत्नौकामकदूममायपनौ ५१ श्रीनलसिंहरयम
यांगोसाग्रांकोदाविनोदितौ रेजेलस्रङ्गनिभोगाविलासमकालनंसनःसुरेशुगुमिपुनेनदशुन मस्त्रि अत्सांउ।
रवेउऊदद्देषिववानहृसरगुमविनासिसदृसमयसंदचारि ५२ इतिश्री·नि·जो·भिविधजविलासकथनेना।
मसप्ततितमः ७७ वसिष्ठउवाच एवंवहृलिवर्षाणिमिथुनेननिर्भरस्यहृं रेमेसौवनसीलाभिरमदाभिर्दिं।
नेदिने १ अथयानेपुवहुपुवर्षेसाहृतिशालिषु रानैर्गलतितनाद्रयमिवज्ञभादिवांभसि २ नवंगनिकरा।
कारभेगरववदारिणि यानःपक्कफलस्येवमरणांउ निवारणं ३ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी।
आगुगलितिविस्तनजलेकरलनादिव ४ प्रात्हृषीवसतान्नवोन्हसेकादोचेनागाना पोलनयाराषहवसपु

यान्मेवयौवनं ५

णावेशारुं सकाशात्मासनिहृत्ता हृउत्तालायाविवेकोउत्तानलाभास्रवर्णपने निर्भरस्पहृंदष्पेमसिपुनेननत्ती।
पुसहहृ १ अथशनैःताहृण्पगलतिसतिनपुरमपिति निर्णीयअग्रधाननमस्तेशाहूविचारयामासेततिदूराम्पक
दशेचसंबंधः २ निर्णयदेततनत्हतनप्रथमविचारंप्रपंचयु निनवंगोत्पादिनातवंगानिकराकारेणाभंगुरेणादेहेनम्मव
हराणंशीलेदेहमरणादेदवियोगः ३ जलोउनिवारणांनजाहिमाशानिरिति ४ तस्माभोगानस्यायननस्याप्राहृषि कदु

२

नेबीलनेववईनेइतियावन्नरयोउवार्षिकसरः ५ ॥

1306

ठि

श्री.
वा. नि.
ष. टी.
२.११

मोचनेऽभ्यासि निश्चितो वनं देहादिः अक्षान्याभ्यासिकादीनि नष्टान्यनेन: एवमेतिं पन्थनुदंतो लिप्यावंतं अभिप्रियां स्वपा
नीकाननयनेयस्यकां ताथिरत मेव ८ अथ मितिरिक्त विषयफला अनिमिन्ने दोर्गन संवेरस्य स्वर्मोक्षः स्वदास्मिन्नेसाचे ८
दशासुजन्मम रणादिर्दैशानतमुख्ये स्मिन्नीतिति विचारे नन्वभ्यासाभ्यासा हसमेव स्वसाध्याधि मेषज्ञेनिर्णीय

इंद्रजालमिवाभासं मोचनं मोहमेव स्थितिः स्वल्वानि प्रयत्नायं नेयाया स्वप्नअस्मृताः ९ पतंति चेतसोऽङ्गा
नित्यस्पृहस्वाभिधे शुद्धः स्वपृष्ठोवा स्कंधे हस्तमंगुं १ संभाराभेश्रासाणत्स्व दशोऽविचारणः सा
नवयौवनं यातिकां लेवाभिषकामिनः बलात्ततिया माने स्वस्याविवपादये नदिहस्पा कुसाकांक्षिणे
घ= किमस्तिसामने ८ यत्सत्तायैवनक्षेत्रोदग्राम विहृयते इतिनिर्णीय भुवनं तत्सारव्याधिमेषजे १०
विचारयामास स्वान्तस्थान्त से मने आत्मनानैकं मावेशासहमात्व्याविश्व विका ११ सामान्यतीतिनि
श्चित्यता वेत्तानत्यासायेण नव्रिदोन कूत प्राणो नानिषेनत हिदस्थस्थये १२ नदानंदचेन प्रवेतरो दोहोनोविरेज
तः नचैवातिवुना भ्यासो वेधयं तो पवस्वरं ११ नन्वेतीत स्वमा संभावन्यानां नोव भूवतः अथ सा विरतरा
मरमणीयपदक्रमान् १४ श्रुत्वाभ्यान्तवि संवक्ताकाभ्वांधे मासणाह स्मान् इत्यं विचारयामास स्वमात्मना
नमहनिश्च १५ अत्याहृताव्याहृतावाथियाथवत्सयेद्वया प्रेत्यैतावत्स सास्मानं किमहं स्मामि निश्चये १६

नदेव विचारयामासेत्यर्थः १० ११ नहिंदः अध्यात्मशास्त्रविद एवाश्रयः सारा लयया सेता १२ १३ नस्मिन्न ध्यानमपा
स्वपवसमस्तस्थितेनेत छ्रवणमन्यान्न नत्प्रेवाधन मित्यादि समारभोयया स्लोसा स्वराला १४ इत्यवक्ष्यमाणप्र
कारेण १५ अत्याहृतान्यक्रशारीरव्यापारात्पद्वाविविव्यपदेशपयं अस्मिन्कार्यकरणसंघाते अदं चेतन आत्मा: किंसं

२११
१९

ग्रयंसमासलक्षणोमोहोभ्रमः कस्मात्तः सर्वदेहिनांनिवारणात्मत्तत्रिवाचरणोदयः स्यात्सएवकहरमर्थः कथंचेतिनिमित्त
जिज्ञासाकोमेतिजन्मलक्षितस्त्वात्मा मूलेदि पटिलानेनरङ्कुदेवोऽहंनेप्राकाः १७ मनोप्युलोऽहंगोत्रोहमित्यादिबुद्धिदृष्टोस
स्मामेवानुभूयतेनतत्त्वमहमितिनत्यजडत्वमित्यर्थः अत्मदेहादहमित्वदुःखधारादायवयवात्मकः १८ बुद्धीन्द्रियगणोपिप्रवेश
रीरावयवःपञ्चप्राणावलोमित्युभे इंद्रियप्राणादयःसर्वेलिंगदेहावयवाप्रवचनस्य स्वदेहावयवाश्चेतिबाह्यतयोणनसिद्धा
तिने तथापिनेषांदेहावयवत्वेनैवाघटितपामरस्य जुभवाद्वयवंदेहस्यप्रकाशत्वात्तदेवपरजडत्वमेवेत्याशयः १९ म

कस्मायमायातोमोहः कथमवस्थितः कथा देहत्वावजडोऽहंकोनाहमित्येवनिश्चयः प्रावस्थेनतत्संसिद्धंमनो
चैवानुभूयते कर्मेन्द्रियगणोप्यास्ते सर्वदेहावयवात्मकः १८ अवयवावयविनोर्नाभेदोजडएवच बुद्धीन्द्रि
यगणोप्येवंजडएवेतिहृष्यते १९ प्रेर्यतेमननस्यास्यप्राप्तेषुविलोडकः मनश्चैवंजडमन्येसंकल्पात्मकमाक्षि
मत २० देपणोसिवपाणाणाः प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयैः बुद्धिर्निश्चयरूपैवंजडासत्तैवनिश्चयः २१ ज्ञानेनैवसरितत्त्वंने
साहंकारेणवाध्यते अहंकारोपिनिःसारोजडएवप्रमावात्मकः २२ जीवेनजन्यतेयद्वोवालेनेवभ्रमात्मकः जीव
श्चचेतनाकाशोवाताल्माहृदयेस्थितः २३ सजडोवोनतस्यनकेनापिपरिजीवति
नस्यादेशपिजडदेहादिप्रेरकत्वा।

नत्संयोगयोग्यत्वनयायम्प्रादिवजडत्वंसिद्धमित्याह प्रेर्यतइत्यादिना १९ जडत्वस्मजाङ्यस्वभावैवेतिनिश्चयःदे
पणोःजयवैः त्वानेनवप्रदयानत्रालिकनिम्नदेशेनमाबुद्धिःबासतेप्रेर्यते २२ जीवेनप्राणावद्धिन्नचिदाभासेन।
जन्यतेअथयस्येनतथाचयत्तद्देहवज्ञस्याध्यस्तत्वादेवजडमित्यर्थातात्मप्राणोपाधिः २३ अंतरव्येनस्वांतयोमिविब

चैतन्येनपरिशिष्टोजीवति

श्री.
वा. नि.
२. १२

घ+

चेत्योल्लेखः सा हि भावेन विषयस्फुरणात्मनेनेन कलंकिना ऽऽच्छिन्नत्वेन २४ जीवो ऽजीवन चिंतनेन २५ चित्योल्लेखे विचकलंकि।
नेति तत्रोपपत्तिमाह अत्रैवेति वचनानां तात्पर्यं सर्वो ध्यायादिरहितस्थितस्वभावमयेन तदुद्रमिव सम्पन्नमित्यर्थः २६
महानसेनमरुज्जलं सामुद्रं यानरूपो त्रिविधं स्वयमाकृतत्वं पं अज्ञानितमिति अनर्थकस्त्वां शेषाद्विदेहलक्षणमिवलब्धोऽयदः
सर्त्रितिनिमन्नाचूरूपवर्णाविदाकारस्फुरणात्प्रभूयतेऽतो ह्याकारस्फुरदादेश्च येन तदेनात्निपदेना सीतिसन्नाकारमपुरुं
तेऽत्र भावनामध्यायवचनदृतिभावः चित्स्माथो चेत्यकाद्यस्फुरूपमस्फुरूपं चाय देवतास्मनो पर्वाने स्वनश्चाभानितेदेवत

अहो नु तातमेनेन चेत्योल्लेखकलंकिना । जीवो जीवति निर्जीवो न चिद्रूपेणात्मरूपिणा "चेत्यप्रवर्त्तो जीवोऽपि हृ-
दयेणैव जीवति २४ अमोदः पवनेनेव कलानेनेव सांप्रदायः "अप्रययनेङ्गेवेत्यां यावन्नविरुद्धपुत्रेऽङ २६ महान-
लगतो स्यग्निरिव रूपं समुज्ञति "स्वदस्त्यायथा भातिचित्स्मयो स्मृतिवन: २२ स्वरूपमलमस्फुरत्तदेवमा-
वतिहृणात् "एवं चिद्रूपमप्येतच्चेत्योल्लेखनयास्वयं २८ जडशून्यमसत्कल्पं चैतन्येन प्रबोधाने" इतिसंवि-
त्यचूडालके नेषा चित्स्वचेतनी २९ इति संचिंतयामास चिरसंस्थितसंयुक्ते ध्यान "अहो नु चिरकालेन मया ज्ञातनमना।
चिन्तये ः

रा म

णात्वलं पूर्णिस्वरूपमस्तमन्त्य तत्त्वान्नात्स्वयं भवतीतिपदेनान्वयः २७ एवमेकरीत्यात्वस्वार्थेन स्वित्स्वरूपमपि अविद्यावरणा-
दर्शने प्रलयानन्तरूपमर [illegible] स्वंच स्वपद्भञ्जनवाद्भूपे बुद्धावर्न हृनस्वभावत्व नचैतन्यै वैवज्ञताकारहतिविद्यास्थान-
लाविद्यावरणां [illegible] प्रबोधाभ्यामिति पदेनान्वयः २९ नात्रैस्तुलविद्यावरणा [illegible] नैवाबुल्य [illegible] जोपायेन हृष्य ।
स्वप्नविहाय प्रबोधवतो स्यादितिचिंतितवतीत्याह इतीति २९ इत्थं वर्णप्रसानप्रकारेणावबुध्याशात्मासम [illegible] मित्यर्थः ३०॥ २१२

त

1308

कश्चिदपि पुरुषः न हीयते परमपुरुषार्थान्मुक्तो न भवतीत्यर्थः अथवा कश्चिदपि कामोपि न हीयते न हानिं प्राप्य
ते न स्यात्मेव सर्वकामावाप्तेरित्यर्थः अथवा लिंगदेहस्थ भवसाधनमिति तेषां न हीयते न त्यज्यते सर्वेषामपाने
देवत्वसंपत्तेरित्यर्थः ग्रामाकृष्णोत्किरूपादानत्यागपुण्यलक्षणोत्तरित्तिलामप्रज्ञानं परिच्छेदेन वः १ द्वितीय
स्वैतमिति कदापि परिकल्पितशेषदेहस्थानेस्थिताः अतिरिक्तस्थिताः इति यावत् शुद्धसंवेदनमेवाकाशः स्वरूपं

यद्वैवित्तेयत्तोंहत्वा न काश्चिद्धीयते पुनः यतो हि चिद्विलासात्मा मनोबुद्धीन्द्रियादयः १ स्वतः सर्वपवेदद्वि
तीयं रूपदेस्थिताः महाचिदेकैवास्तीह महासत्तेति योच्यते २ निष्कलंका समा शुद्धा निरहंकाररूपिणी
शुद्धसंवेदनाकारा शिवसन्मात्रमच्युतं ३ सर्वद्धिभाना विमला नित्योदयवती सदा सा ब्रह्मपरमात्मादि
नामभिः परिगीयते ४ चेत्यचेतनचित्रादिना साभिन्नमात्मनः न चैषा चेत्यते किंचित् सैषा ह्याविदितिस्मृता ५
अचेत्यं यदिदं चित्तं तस्या रूपमततं मनोबुद्धीन्द्रियाद्यर्थरूपैः सैव विजृंभते ६ तरंगाद्रेण कल्लोलकल
नेयं चिदात्मनि नगाद्रूपपदार्थानां सत्ता स्फुरति मानतः ७।

यस्याः शिवं भूमानंदरूपत्वात्परमं मंगलेनादृशात्स्वभावात्क
दापि प्रच्युतमित्युच्यते ३ सहजत्वमलाविद्यावरणभंगो न विभाता न पुनः केनाप्याच्छिद्यत इति सकृद्विभातां नित्यवनि
त्योदयवती परिगीयते वेदांताद्यध्यात्मशास्त्रेषु लक्षणया ४ चेत्यादित्रिपुटीजालेभ्यः स्वाः प्रकाशाद्भिन्नं वस्तु न य
तः एषा त्रिपुटी तया सा दिभूतया चेत्यते न तु मानतः सिद्धा सैषा सादिवित् त्रिपुटीप्रकृतेः प्रागेव स्वतः सिद्धत्वादा
द्या ५ विजृम्भते विवर्तते ६ मनोबुद्ध्यादिविवर्तस्थिदात्मनि मातरि मातृभावापन्ने प्रतीत अनंतरंगादिकल्पना आयाज
गद्रूपभूतभौतिकपदार्थानां सत्ता अखिला स्फुरति ७ ३१

श्री. वा. नि. पू. टी. २१३

यदिदं जगत्तस्यात्मरूपं प्रसिद्धं तन्न स्वाध्यधिष्ठानभूतस्यात्मनः चिन्निर्विशेषं स्वरूपोत्तरं खलु यद्यपि द्वैतावश्यंभावेन रूपेमनं चैवामूर्तं चैत्यादिभ्योऽत प्रसिद्धिर्योऽनन्यार्थः यतः स्वाद्वितीयस्यैकस्य शिवस्य जगन्न्यतिरिक्तमसत्त्वमवधत्ते स्वयं जगत्सत्ता। च व्यावहारिकेत्युपाधिमात्रिके शुद्धसमसमा सत्ता स्वाधिष्ठानात्तस्माद्विभिद्योदिता ४६ अत एव जगत्सत्ताया अधिष्ठान सत्तात्मत्वनिरूपणाद्योग्यात्मा यामात्रत्वमित्याह अनन्यैवेति ४७ अत एव नामरूपविशेषप्रलये जगत्सत्तामात्रा सावलक्षणत्वस्मान्नरूपेणैव परिशिष्यते मायाबाधेन आनंदैकरसस्वभावरूपमात्मैव स्वयमनुभवतीत्याह विविक्तेन

यदिदं जगतां रूपं तस्याः स्वसंकल्पसद्भावात्सा समा शुद्धचिन्मात्रवर्ष्मणः स्वसंकल्पेनोदिता ४८ अनन्यैवैतया शक्त्या नगरं स्वभिन्नया स्थिता सत्तामात्रा निरिक्षेणज्ञानात्स्वं भवतीह दृक् ४९ विविक्तेनैव भोऽज्ञानेनाहमितया यथा सत्तयोदेति तद्रूप आत्मानं ते निरीक्ष्य ५० स्वविवेकेन तद्वद्विवेकेन नन्वन्यदादित्यमेघस्थ महाविलोजगाविन्मात्रोदेती वाप्युदेत्यपि ५१ नदात्मैव यथा ख्यातो रूपवान्न तु संस्थोऽद्भुयात् एवं चिन्मात्रमेवाद्य मनदृशमा वमाततं ५२ वेतिभोऽज्ञाना।

साकारजातानां विविक्तता यया प्रविलये देशमनया देशसत्तात्मनैवोदेतीति शेषः पर्यायः ५० सत्तायोदर्शितन्यायेनैव जगा देविच्युत्स्फुरणरूपविवेदानामपि विषयाकारभेदमिथ्यात्वपर्यालोचनेन प्रपरिसिद्धिकिं तत्स्वरूपवस्त्रस्य चिन्मात्रतापर्यवसानीन्या शयेनाह स्वविवेकेन निद्राभ्यां यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ द्रव्येण योगेनेन स्वविवेकेन हि दृष्टेषु समस्तदारसंस्तुपुनरेवमादिद्रष्टु यदस्पदेवनीवनयामहाविलोकस्यापि समष्टिचिन्मात्रज्ञगत्स्वयं पद्मदेवो स्मर्यः अनुदेती तिन्नभालिङ्गेतेन सदैतिया विभागात्मसमामः कांदसावा ५१ अस्त्वेवं किं नन्वनस्तत्राह नदीति तन्नत्रसमेविरूपप्रज्ञोऽस्मैवचित्रकल्पितजलरूप। तद्रूपवान्मतनरंगादिदवभेदान्यया पानस्त्वात्मख्यातिरिक्तेनाणमात्रमपि किं विद्यतेत्वाच्चिन्मात्रमेवाहजगत्

पूर्वादनन्तरं भावविनाशे भवानन्तरं विश्रान्तिविश्रान्तिनिरूपणं ५१

बविशेषभेदः संभवः परमार्थतः स्वप्नाद्विपरीतास्वप्नसत्त्वगतिरिति नाममात्रमपसीहृदभावस्वरूपो

13p

२१३

सरागोविरागः नाशोऽयं स्वरूपे इति मोहः स्वरूपस्थितो कर्मान्योन्यो ५२ तत्र अस्तमितविचारस्वभावे चिज्योतिर्दर्शयति अर्केय
इति ५४ आसन्नास्यो ऽतिमलो यः आमन्नदूर्ष्मामस्यामिन ५५ चिरकालिकपरिक्लेदरहितत्वमनंतदेशावलह
नपरिक्लेदरहितं अनादि संततपर्यंतं सौमि कर्म फलौघ स्वकालानलस्य न न्याया मा: अयफलादिकानि: फलमा
धनादृष्याचे स्वास्वरूपं स्वामाकाम्येवनाम्नत ५६ स्रुवंतमकालादिकृपायामित्तत्कर्ममयीमन्त्रिर्मिता अयवापुनं

ततस्वतंत्रसंयोगनतस्वयमुदकस्वदृती ममाशः वृंदुवतत्वसत्यचिन्मात्रतमसः कोचित ५१ अर्केयोयमदास्यो।
यंविदारित्योतिनिर्मलः अहेतुचिरकालेनसंतानास्थिपरिनिर्हृता ५४ निर्वाप्यिभ्रमनिर्भृक्रमासेनिर्भेदरा
चिवन अस्वदामाविमस्त्वकुमनंतसमनमखुनं ५५ आर्मेवामामनावायसमस्तपरमेविवें अनंतमिदमा
काशपर्लैंचा स्वा फलादिकाः ५६ स्वात्मस्वयुतं विश्वमेतत्स्वयमकृतिमे एककर्ममयीमेनासर्वेमृतमात्र
केयथा ५७ स्वस्वरूपमयोस्नाचिन्मात्रेकारमयीनथा स्वदृष्टेकामिदं हिनमर्हनाहमितीतिव ५८ वार
वभ्रमसमोहः कथंकस्पज्ञनः केवा स्वमनंतनमनायासमपशांतास्थिता ५९ निर्वाणपरेनिर्वाणागान
मात्मरानजवं अचेतनंचेतनंवायेंपिमामानिचेतति ५.
स्पिसं+

प्रतिमायांकल्पितापुरुषजातिः कर्मेतदज्ञरूपचल।
मादिततनमयोतत्स्वत्रावालनिर्मितमृत्स्नेना ५१ ५८ किंहनवनत्वयंप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसंभाव।
नाशनिषेधार्थेस्वपारमार्थिकरूपंप्रत्योनिशेषः ५९ निर्वाणामोहस्वावेपरिनोनिर्हृन्नागतभवजंरागतेकेठच्चा
मीकरवत्स्यामस्वरूपमेवाहमात्म यदचेतनंचेतनंवा आभातियोयंमहोन्नावेन तितद्भयंभासमानास्नाभिन्नेय

1311

छलेनरूपं त्वं विदाकारामेवेति परेणान्वयः ५.

किमिदं नाहं नान्यता दिनगात्रभावसम्यक्तेवचत्वमेवस्यात् नेदं किमिति ५१ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति इत्थमिति परमप्रबोधादात्यंतिकमोक्षनिश्चयमाप्तात् संप्राप्तान्तःसमताद्यसन्नमोविलासासग्रुवत्याचरयस्त्रप्रायस्याः ५२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे प्रकाशेः सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ अष्टसप्ततितमे श्रीमत्तीर्थावस्थानन्दसुत्थायाधुनातीभूता चूडालयास्वशोभा

भासमानात्मना तद्रूपं संस्थाविनिवेशिते नेदं नाहं न चान्यच्च न भावाभावसंभवः ५१ शान्तं सर्वं निरालंबं केवलं संस्थितं परं इत्थं विचारसारात्मप्रबुद्धबोधात्प्रबुद्ध्य यास्थितमिदं परमात्मतत्त्वं संप्राप्तवागाम यमोदनियमाविलासासांतानाप्रभूत्वसासदं ततस्ते विवेकेच ५२ इति निर्वाणप्रकरणे चूडालाप्रबोधो सप्तसप्ततितमः सर्गः ७८ वसिष्ठ उवाच दिनानुदिनमित्येवं स्वात्मनात्मनि स्वात्मना तया निरसंगं तत्त्वेन यावदभूत्प्रकृतिस्थिता नीरागा निरुपासंगा निर्द्वंद्वा निःस्पृहेत्ता नजहाति नजग्राह्यं प्रकृताचारचारिणी २ परितोऽभवत्सोषिःशांतदेहा न लिंगा परमात्मना महतास्वप्रबोध शांतिं न शांतता ३ विश्रांतान्तः स्थिराशांता चैलव्योमहात्मवत् सर्वोपमानातीतत्वात् स्वस्वभावापदेश्यतां ४ इति निर्वाणिनी नरा चूडालावस्यैकिनी स्वल्पेनैव हि कालेन ययौ विदितवेद्यतां ५।

याहंत्वबोधोऽवगंतव्यमिति एवं विचारेणान्यत्रस्थानवत्तान्तस्वाभ्यासादिनाक्रमेणोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठामाह दिनानुदिनमिति दिनानुदिनं निरुत्कर्णमाणानित्यसमीचीनप्रवृत्तिः स्वाभाविकं स्वरूपं तस्मिन्स्थिता प्रतिष्ठिता १ तस्याः लक्षणानि स्वरूपलक्षणान्याह नीरागेत्यादिना २ परितः शांतदेहा दैत्यत्वात्मनसोऽपांतरः प्रत्यगात्मा यस्याः २ स्वाचिरं सारसंसारधर्मनानाबाह्यानि रतिशयानं घनेसानत्वं पदांतरेपरम पदे विश्रांता

1313

कथमत्यकालिकेनबोधेनानाकेमेदनमस्य च अमस्यनिहृतिनिगमाहृयथेतिकश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपः स्पंदविभ्रमः
अविकल्पमिश्रकस्मादेवागतत्वथानवलानवतिस्वैनिःशेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थः दीर्घपादेपथाविलीय।
नेनयानलवाननवतीबभूवेतिवार्थःमिप्रायः १ नइहेमकलंदेनयतनयाविधिपदे १ यथाजसहवीहृडामोऽत्र।

यथायमात्मानःकश्चिज्जानतःस्पंदविभ्रमः नथाविलीयतेमर्वेनवतानवतिस्तवं १ अरहमवकलेशांतेप।
देविश्रांतिमेत्यसा भ्रातजशब्दकाभ्रमालेवगतसंभ्रमा २ अनाकुलास्वमालोकमसंदेधात्मनात्मनि नर
हवीवमेलाग्रमनताप्राप्यसंस्थिता ३ स्वविदेकत्वनाभ्यासवशात्तोदयेनसा शुद्धमेशाभनाग्रयल
नेवाभिनवोद्भूता ४ अथतामनवद्यांगीकदाचित्स्वाविष्ठजनः अपूर्वशोभामालोकस्वमानश्वाचह १०
भूयोयोवनयुक्तेवमरिदेनवपुनःपुनः अधिकंराजसेनाद्विनवाङ्गजवनीयथा ११ यथीताम्तसारेबलबाल।
भपरेवच आनंदामरभ्रौविराजसेनितरांप्रिये १२ उपशांतेचकालेचदमानानासंदसंवङः अभिभूयेङ्ग।
मायाविश्रियंकामपिकामिनि १३

रोहृतमेसमहृणात्कंसमालोकंनस्यानयचंद्रिकोयमोनंशोलांद्रेदेवास्वाप्यअनाकुलामंस्थिताभवतितहृत्सापिस
मालोकंजाग्रदादिसर्वावस्थास्वेकरूपप्रकाशंप्रत्यगात्मानंजाग्रदाद्यसंबंधात्मनालभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मना
नाकुलासंस्थितेत्यर्थः ८ आत्मनस्तत्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनशुद्धानंदस्वरूपाविर्भावेन ९ स्मयमानः विस्मयमे
तास्यः १० जगतजगतीवर्तमानेहप्रत्यदनहृदजगकत्वचेतिशान्तवङ्गावातिदेशाङ्गितश्रुतिस्त्रियांङीपकांदस

लाक्षकृतःराजवतीभूश्चंद्रवतीवायथाराजतेतनहद्राजसे ॥ १२ १२ ।
राजन्वती २

स्पनथाविधं परमार्थतो न किंचित्किंचिदाकारं ब्रह्मणो गगनस्थान वर्तीनेन हेतुनेत्यर्थः २१

1314

शिव+

कूर्मितं विवेकोर्मितं शांतं श्रामादिगुणावलं श्रेणांतं उपशमवाचले १४ १५ मम हि विचनिर्मलजाग्रत्नयातीतो नाबिंदूर्णितयाच। स्पंदं १६ स्थितिस्रुचापलं उपायात्मैवलः आत्मनैवेवात्मेभ्यचविबोधितिश्रयेन हृदिं यानेव १७ अन्तपर्यये शिशिरात्मये १८ अयोगारम्भावनादि प्रयोगः अयोगोऽभ्रादिभिदिक्षु जोगोवानयेवा हृदयोगापाकाषेभ्यइतितनः १९ २० एवंगतात्मलब्धा ज्ञानात्मश्रामानिरायनि विस्मिन्न यथैवोक्ते अदेहात्मसंतानामाः सूर्यो दिवीव गुरुब्रह्मानां स्वाभश्रेति पृथक्वात्तापथममंत्रमाद न

शिवे+१

श्रमोराकृपांशांतमूर्तिं समलोगानं गांभीर्यवृश्रुतांतंचेदेनः पश्चात्मिते १४ तृतीयात्वं त्रिभुवने पीता।
विलनगाहकं अनेनोगुमेसोध्यमनः पश्चात्मिन्नस्थितिये १५ नकेन चित्स्वहात्माभिरविभवानदवस्तुना चेन।
नवत्तात्मानं मकृतोत्थितंदं १६ नेदंवत्वालकवत्लोमृणालेऽऽसकोमलैः ग्रेगैः स्थितमिमत्तु ग्रामैर्दृढं।
यानेवलत्वसे १७ नथानेनेवनेनेवमहे क्रिये गोनस्थिता अन्यतात्मप्रवासानाशिलनेवकृतपर्ययेः किंतथा।
पीनममृतंप्रामसात्मानमेवचा अनमृत्युमेवसमामा अयोगायोगपुलिनः १८ राम्याविंताप्रमाणे वा पित्रैला।
कामहानयाधिकं अप्रामं किमनप्रामंनीलोत्पलविलोचने २० चूडालोवाच नकिंचित्किंचिदाकारमिदंत्व।
काहमागता नकिंचिन्किंचिदाकारमिदंत्वकाहमागता २१

नैनास्मि ग्राम तोऽस्मि ना=

किंचिदिति अहमिदं सर्वं कृजनप्रसिद्धमिदं। मारीरात्मवंतयकान विधंनेऽस्मि किंचिन्न अयोगाः किंचिज्ञानमनूपाकारायसितत्थाविधं ब्रह्मात्मवतत्त्ववाधेनम्रागतानन्तमेवरसायनादिसाधनमात्रेण किंचिदल्पलकेवनतत्त्वमिथ्याकारं तेनेत्यर्थः अथवा अहं किंचिदाकारं। नाग्रत्वभावस्याद्धृदयं नागतानाप्य किंचिदाकारं स्वरूपमनूपं किंतु हृदमवस्थाद्वयं त्यक्तानंतीयस्वभावमागतानेन हेतु नेत्यर्थः अथवा अहं कर्मोपासनादिना किंचिदाकारं इदं च ब्रह्मादिदिव्यलोकगभोंतंपदं भावनाकृतं नादात्म्यसिद्धिं नागा।

तानापि किंचित्किंचिदाकारं ब्रह्मरूपं किंचिदं सर्वं त्यक्त्वा स्वरूप एवावस्थितानेन हेतुनेत्यर्थः
अथवा अहमिदं रोगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारं त्यक्तापन्ना किंचित्किंचित्सर्वात्मकः आकारो य

२२५

किंचिदा+२

1315

उक्तमेवार्थं प्रपंचेनोल्लुनाह इदमिति इदं दृश्यं परिच्छिन्नं सर्वं दृश्यं परिच्छिन्नमसर्वं दृश्यं परिच्छिन्नमनन्तमयात्माश्रितं किं तत्त्वं यत
त्वत्तं त्वद्वाचितं न विद्यते दृश्यमानं नेत्रदृश्यमवस्थितं च यन्न त्वत्स्वरूपं चेत्तेन तेनेति श्रीमती २१ न किंचित् किंचिदाकारमिति
स्त्रोक्तिं प्रपंचनेनोल्लसन्नाह यदि किंचिदिति यद्दृश्यं सर्वं निष्क्रियमिति यथोदयं यस्यास्ति स्वरूपं दृश्यमानं किंचित् किंचित्परिच्छिन्नं।
तेषु दृश्येषु च यथा नाशं प्रलयं प्रकाशं दृश्यमानं नाकिंचित् भवति न यथा येन कृत्स्नस्य भूमानंदस्वभावेन स्थिते जानामि।

इदं सर्वं परिच्छिन्नमपर्वमन्यत्तयाश्रितं यन्नत्वमसमस्तं चेत्तेनास्मि श्रीमती स्थिता २२ यत्किंचिद्यन्न किंचिच्च
न नानामियथास्थितं यथोदयं यथानाशं तेनास्मि श्रीमती स्थिता २३ भोगैरभुक्तैस्तृष्णाभिर्भुक्तैर्विवशरागैः
न दृष्यामि न कुप्यामि तेनास्मि श्रीमती स्थिता २४ एकैवाकाशसंकाशे केवले हृदये रमे न रमे मनसोल्लासा।
तेनास्मि श्री· २५ आत्मन्येवाहं तिष्ठामि स्वात्मनो ध्यानसंस्थया न भोगेषु न लज्जासु तेनाहं श्री· २६ जगतां प्रभु
रेवास्मि न किंचिन्मात्ररूपिणी रत्यात्मन्येव न तृष्यामि तेनाहं श्री· २७ इदं चाहमिदं नाहं सर्वं चाहं न चाप्यहं सर्वं न
स्मि न किंचिच्च तेनाहं श्रीमती स्थिता २८ न सत्त्वमार्थं प्रेमार्थं नानर्थं नेतरां स्थितिं यथाप्राप्तं न दृष्यामि तेनाहं
श्री· २९ तत्त्वविद्भिर्वयस्याभिः प्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिः रमे सह वयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता १·

स्पष्टौ २३ २४ हृदय
पदे न हार्दं ब्रह्मलत्वाते २४ आत्मनो ध्यानादिषु देहे स्थिते पदं शुद्धात्मन्येव तिष्ठामि न तु भूतवर्णसर्वं नादिशरीरमाना।
सभोगेषु तत्संलाभेषु के लज्जा सवा २५ २६ इदं देहादि नानारूपं भोगप्रपिष्टान दृष्यामि आरोपितं दृष्ट्वान्त तेनाहं २७ नेनार्थं
जिह्वासामिति शेषः २८ वयस्याभिः सखीभूताभिः तत्त्वज्ञः कृपीभूतः विद्वेषः रागश्च याभि स्तथाविधाभिः स्वप्रज्ञाभिः शा

विद्वेषो रागश्चयास्तैस्तथाविधाभिर्वयस्याभिः सखीभिः सह रमे १·

स्वदृष्टिभिश्च सह रमे अथवा शास्त्रदृष्टिभिः करणैस्तत्स्वरूपीभूतो

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२१९

श्रोत्रेणाथ हृदनासिक्तामुद्धेन त्वचन्वेसिन्नासिरसैर्बोदेहिश्चैश्चेनेन चक्षुरन्यरूपाणि मनस्तत्रयुक्तेन मेचनेनेन्द्रियमनोरूपेण विशुद्धि
नेनन किंचिन्निश्चयं च जन्मश्चैनः पदपाशियचोदेहेनोरसि किंचार्थिविलासीन्यासंनवेहि श्रुतमगताधिनत्पंपपाप्तिनेन
देहेनादिविशेषनननन्दिनाथकर्मप्रसूक्ष्मात्रोमहामोक्षस्थीत्यर्थः ३१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एको
नाशीतितमः सर्गः ७९ अनेन ज्ञानेन तावत्स्वबोधेन स्ववर्णने स्वेचरत्वादिसिद्धीनां चावतिरूपणे एवंवर्णन

परमात्मनि पञ्चायतनरूपिभिर्विहितैर्बोधितैर्न वेदितं न हंसनं किंचिद्देव एतन्नाश्रिताहंहृदिनं तन किंचिद्दंनःप
श्यामि समपतितिनाथचिरोहस्यास्मि ३१ इति श्रीयोगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे चूडालात्मलाभो नामैकोना
शीतितमः सर्गः ७९ वसिष्ठ उवाच एवमात्मनि विश्रान्तामन्तःशीतलतां गतां प्रबुद्धान्तर्हितामर्थं विहस्योवाच भू
पतिः १ शिखिध्वज उवाच अप्रबुद्धस्वलापासि बालासि विरसीतिनि एवमात्मस्थलीलाभिरमस्थाव निपा
त्यसे २ किंचित्कालं किंचिदयोगतो यन्मस्थितं त्यक्त्वा यन्न सन्नरूपः स्वकर्थ विलसोभने ३ भोगैरभु
क्तैर्नेशोहमिति भोगक्रिदालिनः दृष्टं वासनया मादृशं स्वकर्थं विलसोभने ४ भोगाभोगं परित्यज्य स्वं शून्य

प्रकारेणास्वशोभातिशायेनिमित्तानि वदंती १ बालासि प्रौढधीरसि परवोधानकूलवाक्या द्वारेण अक्रमात्सेनिया
वन् २ असंबद्धाप्रलापनामेव नाकिंचिंकिंचिदिमाद्युक्तेर्दर्शयन्ति किंचिदिति साकारस्यैव शोभापसिद्धाय स्वाकार
सामान्यत्यक्त्वा निराकारतामानःस्वशून्यमायाः कथं शोभसे न त्वर्थः ३ भोगैरभुक्तैस्तृष्णाशीतियत्नयोकं तदप्यस
वद्गमित्याह भोगैरिति रुषाक्रोधनेन ४ एकेवाकाशासकाशेकेवलेहृदयेरमेहृतियत्नयोक्ते ॥

२१६

नरपसंगानमित्याह भोगाभोगेनेति स्वयंसाक्तादोषाः किंतुभूम्नादीनाद्याभोजनेन भाभोगश्रयत्नतयोः समाहार्यपरित्यज्य।
नत्साधनं चिन्नाद्यविलंचलकाययकपवम्नेवेशिमा सूबद्ध नेनकिलेरोगभवेदितिकथंसंसाराक्तनाम्निस्वर्थः ५ धी
रधीरतिक्रोधादेश्चिवंयोमान्वत्वेनमीनोकत्वदृहश्यादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ६ इदंचाहमिदंनाहमितियद

एकएवाखिलंत्वमासकथं ५ समनाशनस्याद्वैस्यवोत्स्मिनस्यधीरधीः यदित्युश्मात्मनैवैकःसकथं ६
नाहंदेहोस्म्यथवाहंनकिंचित्सर्वमेवच एवंप्रलापोयस्याविस्सकथंकिं ७ गतस्वरूपाभिनयस्याभिनतम्।
स्वाभ्युन्नदेवयत् प्रलापइत्यस्तेनास्यसकथंकि ८ तस्माद्दासाविभम्यासिचपलासिविलासिनि नाना
लापविलासेनक्रीडामिक्रीडस्वदेहि ९ प्रविहस्याहदासेनद्योलितिविधनरलिप्रियो सध्याह्नेस्ताचमन्यापतिर्न
गाक्षांगनागृहान् १० कहेनाक्षनिविशांतोमहद्यासिनवुद्धवान् राजेनिविज्ञानपुरालासखापार्श्वपराभवत् ॥
तदानयोगतताश्वनाहयाभ्यपयोस्तयोः ताभिः पार्थिवलोसाभिः कालोवहुतिथोययौ १२ एकदानिस्पृहा।
स्वानिरिक्षाद्यान्नप्रविश्वयं इडालायावश्वेव्हासीलस्याद्वोमामासे १३ रेवामामामसिस्वार्थमथवानृपक।
न्यका सर्वभोगाननाहस्वस्मात्माम्बवनिर्जने १४

केतद्णसंवदद्यमित्याह नाहमिति पशुपाक्षिपशुवनरक्षितिभिरिंद्रियैर्वेस्यंनेयउक्तेनतन्नहन रामसंगानमिति नैते
शोभाहेनवद्दन्नपसंहरति यदीति ८ ९ १० काष्टमितिनचेदिहावेदीमाहतीविनश्चिरिमादिश्रुतेरितिभावः श्रेष्ठो

तिरामसेबाधने ११ रेवामामामः देववनसंचारस्तहिषयेइक्का बभूवनारदशापारब्धभोगबलादितिभावः १२ १४ ॥

एवैवेति अर्थोऽत्रातः तत्र न यायद्विविहायनप्रवाहकालेऽहमिति यामे अन्यथानत्स्वाधीनायास्तस्याप्यकांतनिरंतरताया योगात् ऊर्ध्वमस्य प्राणापवनस्य विरोधे वायोरिव तत्र कुलस्य भ्रमणादिदेशनिरोधाभ्यासे ॥ ४ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजकक्रियाप्रसंगेन पृच्छति क्रिया स्यात्सा नेति विभिन्नैर्जिज्ञासुरवादिह पुंलि यदिदंश्यति यदिदं स्थावरं जंगमं च जगत् तत्र सर्वं स्पंदचुनेक्रिययानिष्पादितं दृश्यते विनाकर्णोदिकारकस्पन्दकस्याप्यसंभवदर्शनात् नत्वेवं सति क्रियानाम्नः स्पंदस्य कथं नि।

एवैवैकांतनिरतास्तास्तनाविक्ष्वितांतिका ऊर्ध्वगप्राणपवनविराभ्यासं च काऽरह ॥ ५ ॥ श्रीराम उवाच यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं स्पन्दस्तु क्रियानाम्नः कथमित्यनुभूयते ॥ ६ ॥ कथं स्पंदविलासस्य सचनाभ्यासयोगवद् भ्रमन्नत्वात्मनायत्नस्यान्यत्नैकशालिनः ॥ ७ ॥ आत्मतोऽलाप्यनात्मनः सिद्ध्यर्थं लीलया यथा कथं संसाधयत्येनं तथा दृष्टदेव प्रभो ॥ ८ ॥ वसिष्ठ उवाच त्रिविधं संभवत्यस्य साध्यं वाखिलदृश्वनः ।

ख्याति: किं सक्रिया ऽतत्कृद्रूपस्यात् आद्ये आत्माप्रयोजनत्वसार्वद्वितीये व्याघातः अविनाशः फलानवस्थावेत्तिक । थं क्रियानाम्नो विलसितः उत्पत्तिरनुभूयते अनुभवपथसमारोहति न हृदेत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं क्ष्मात्विषयस्तत्तेऽहं कृति कस्येति पत्नत्वेन संज्ञानादि सिद्धिज्ञानेन च स्पंदविलासस्य फलेन दर्पिवदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अनात्मनः सिद्ध्यर्थमात्मनो लीलया वा प्रतिसिद्धिं ग्राहकत्वेनैकक्षणेन संसाधयतीति न दर्पिवदेत्यर्थः ॥ ८ ॥ संवेद्यमानमात्मप्रयोजनवस्त्वादिदोषाय दि क्रियास्वरूपमात्रसिद्धये कारकाः पदार्थान् नत्वनयाः किं वा क्रियासाध्यस्य पक्षस्य यनेष्वनयेहि शब्दज्ञानिकार[illegible]कारिणा

नैष्कर्म्यनयक्रियानामकवर्णनं ।

२१७

नयादित्यक्षस्याधारकावकाभाणसाधनेनावश्य एवेत्युक्तं केति नयाद्वाचाद्वसाध्ये ऽभयविलक्षणक्रियानसाधयापेक्षि
नसाध्ये इष्यः [illegible]
[illegible] साध्येनानस्यैपत्तनं इतिनंस्याक्षियं कृतस्यैवाकारणमिति विकल्पोनिरवकाशपवेत्याशये।
नवस्थितस्वरूपं प्रसमसाधनाद्वसलैषाणां स्वुद्यसाध्यानंतक्रियासाध्यं विभज्य दर्शयति त्रिविधमिति उपादानबुद्धिविष
यीभूतं वस्तु उपादेयं प्रवृत्तिविषयः हानबुद्धिविषयं हेयं निवृत्तिविषयः उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यं न ह्रोदासीन्यपिक्षियाय।

उपादेयं वा हेयं वा नयोपेक्ष्यं च वा पुनः १९ आत्मभूतेऽप्रयत्नेन उपादेयं च साधने हेयं संत्यज्यते तात्त्वा उपेक्ष्यं
मध्यमेतयोः॥ प्रयदाह्लादनकारमादेयं मच समन्यते २० नहि रुद्धमनादेयमुपेक्ष्यं मध्यमं विदुः २१ सन्मतेर्विं
उभयात्म्य सर्वमात्मभयं यदा उपयोगेन दर्पयाः संभवंति न केवलं २२ केवलं सर्वमेवेदं वा दाविलोलया।
तथा उपेक्ष्या पतति तिमसालोकयाति वानवा २३ त्सेोपेक्षा म के नाम मूढस्यादेयतां गतं ।

चादाने नापेक्षयाय

मनर्थः कृत इति लोके व्यवहारदर्शनात् अज्ञानां साध्ये १९ भूतेषु फलवैलक्षण्यं दर्शयति आत्मभूतमिति आत्मनः स्वरू
भूतमनुकूलं प्रतयोर्हेयोपादेययोर्मध्ये ओंनरालिके २० आह्लादनकारमाह्लादं परयावा स्वरूपं वा अनुकूलं दुःखनिवा
रणसाधनस्वापि स्वरूपं वा अनुकूलं तदेव न त्साध्यतेनोपादानमिति इति भावः नहि रुद्धं स्वरूपं विघातिदुःखसाधिपिस्वस्यात्मनव स्या=
विघातित्वादेव हेयत्वादिति भावः २१ उपयोगेन साध्यभेदाग्रतानमेवेत्याह समन्ततेति २२ विद्युषस्तृतीयकस्याप्युपरा
मेऽपि न कश्चिद्दोषः इत्याशयेनाह केवलमिति २३ एकमेव वस्तु एकस्यैव पुरुषस्य बोधमूढविराग्यावस्थाभेदेन ।

ऽर्थासंभवनस्याप्यभावेनाह दूरस्थेति पदे स्थितस्वार्थे सोल्लयावग्वाह इति शंकाप्राप्तावेरूपपत्तिमन्त्राकथं संसाधयन्नेतद्देशान्त यनेऽप्यावत इति शूलित्वादिना २४ न केवलं हिंसायत्नकेऽपि हितादिव्यशक्याविवेशायं संवलितिमिश्रान्याह देशेति २५ एषां देशादीनां वर्गाणां मध्ये श्रीशैलाग्रकुरुक्षेत्रादिव्यनप्रत्यग्देशोऽनेकोऽस्ति प्रसिद्धः लाभाद्योगमन्त्रजपादिकेन क्रिया याः स्युस्ते देशादयस्तस्मिन्क्रियापेक्षया प्राधान्यं लोके वेदेऽप्यकल्पनाभवति फलेलक्षणेऽपि तत्र तत्प्रार्थ्येवेत्याह सिद्ध्यादीति यत्नतो सिद्ध्यादयपलोलक्षणकमप्राप्तिनम्न पादलाक्षाञ्जियाक्रमं तु मानिष्ठ रूपार्थः २६ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह गुटिकेति तत्र तत्त्वामन्त्रादिसाधनानि सिद्धगुटिकासिद्धाञ्जनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीनि सापि खड्गमयं ते ये योगिनीकल्पादिविस्तृतग्रंथे प्रसिद्धाः।

उग्र+१

देवं स्फारविरामस्य मुक्तिसिद्धिक्रमः कथं २४ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाः सर्वसिद्धयः जीवमाह्लादयन्तीह व-
सन्त इव भूतले २५ मध्ये तु तासां सर्वेषां क्रियाप्राधान्यकल्पना सिद्ध्यादिसाधने साधो तन्मयास्ते यतः क्रमाः २६
गुटिकाञ्जनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणं तत्रासक्तीह शेषाणां विस्तारः प्रस्तुतार्थहा २७ रत्नौषधितपोमन्त्रक्रिया-
क्रमनिरूपणं अस्माभिर्वा किसे वापि विस्तारः प्रस्तुतार्थहा २८

निरैति कथं संसाधयेत्येतत्त्वयानदृष्टेऽत्र भो इति तदेयत्र प्रस्तुतक्रियाक्रमनिरूपणं कर्तव्यमिति चेदेभिमायस्तर्थो विस्तरतो गर्णेन नन्दातास्मावान्नहिंसाः कार्यः तेन तत्र तत्र सुसिद्धिविषयप्रस्तुतानि तान्यन्तत्वविदां च तदतिरिक्तज्ञानात्देवात्स्मिन्साधारणयोगेतत्र तत्र ग्रन्थ ग्राम महादोषः स्यात्। वापि सविस्तारः प्रकृतस्यात्मतत्त्वप्रबोधस्य विघ्नरूपत्वादित्यात एवं निरूपणमस्माभिरिति स्वार्थः २७ एवमन्यायो मणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणे श्रीशैलादिस्थि दक्षिणनिवासासाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणे च योऽयमस्माह ९ने

सिद्धयः ५८ ॥

1320

२२८

२०

देहकृतार्थे निरोधसंबोधनं नासांसिद्धो नोलाद्य बाह्यस्थानत्व कोनिरोधोनतार्थे २४ तद्दिमन्यमोव्यर्थः संपदं इतिनासम्या
विघादोसमस्त्रितिग्रहलनंतानदात्मोपयोग्यानुषांगिकाललगनादिमिद्धिसाधनं वर्णेमानाकथासंबद्धंसविस्तारं।
प्राणायामक्रमं प्रावयति नेष्यादिलिंगनादौसमानियम प्रतिषेधनदोनेपरप्रनेनेनमहिष्याह श्रोतस्यं इति सा
धार्थाः इतनस्यसाधनाथीस्त्रबोसनाल्पताख्यानवादिकानिसिद्धयोमनानि प्राह्यदेपदानसमकायपिशेग्रीवतानि।

श्रीशैलसिद्धदेशेचमेर्वोदेवानिवासिनः सिद्धिस्त्यपिविनाशः कृतार्थं प्रकृतार्थदा २५ तस्मात्कि विधुन
कथाप्रसंगापत्तिनासिमा प्राणादिपंचनाभ्यासंधि धासिद्धिफलोद्गम १. प्रेतःस्यापविलासलक्ष साधार्थे
नरवासनाः उद्गारादिसंकोचान्त्यानकादि क्रियाक्रमैः २१ भोजनासनकुआचसाधुशास्त्रार्थभावनात्
स्वाचारान्तजनासंगात्स्वकार्यासांहृतवासनात् २२ प्राणायामप्रयत्नाभ्यासादासकालेनकेनचित् कोपले।
भादिसंस्थागाह्यात्याप्रावहत्रने २३ त्यागदाननिरोधेश्चभूरणयांतिविधेयतां प्राणाःप्रभुनात्ततस्यश्चेसा
भृत्याइवाविलाः २४ राज्यादिसोदपर्यंताः समस्तापदसंपदः देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्य एवच २५

स्थूलतानासाग्रसंप्रेक्षलोदृष्ट्यादिवेदशास्त्रोक्तक्रियाक्रमैः २१ तस्मैवक्रियाकसमवपुस्त्वात्मपंचयतिभोजनेनति
साधुसम्यकृयोगशास्त्रार्थसभावनात् परिशीलनात् २२ २३ त्यागोवनेग्रादानेहृष्वेनिरोधेकुंभकेचभूरणमप्य
स्वेषुतत्स्यथोगिनःप्रभुत्वात्प्राणास्याभिन्नसंपन्नेयौकिकसर्वेसः भूआर्भृत्याइवप्रविसाः प्राणाःविधेयतांस्वाधी
नतांयांतीत्यर्थः २४ प्राणानास्वाधीनत्वेनसंवंधसिद्धीनामपिस्वाधीनत्वासिध्यतीत्याह राज्येतिसर्वेस्यापिकारिणः २५

अत्र पाठसंदेहः

1321

प्राणानां स्वाधीनत्वेनेनं वैधकिदीनानां पैलायोनलारैस्यातैनाह तस्योतिसर्वं स्वाधेत्ववतीया २५ इडानीमसर्वसिद्धीनां देहा
निलविधेपन्नत्र तं समयपादर्शितं स्वं देहस्य स्नातहास्त्रमनिसूत्रस्त्रयाणा ख्याअधानमाडीशानाभित्तंमत्लायादाअभ्यात्रवहा
रंध्रेसमस्तचक्रेषु तुश्रविणानियेनांमत्लायादेत्लाद्येशिबत्लयबेह्नानां स्नानरुद्रं उतिनोशाकिडामांस्तुषुम्नानाडीवर्णयति
परिमंडलिताकारेनादिनाथलिनः प्रहृनस्यालामिः यदिवेस्त्रिनाजारपरिमंडिताकारा शुलपद्मांशाणाकत्ययिनाडीभि
वैष्टनादांस्त्रवेष्टनिकानाम २४ तान्त्तलाधारेरेवाल्लतुनत्त्वोमसेनभ्निलपरिवर्तनंनपोदायः श्राबर्तत्लत्तरुपीलि
प्पासेवनेनवृदयीनेश्राकारस्पेइत्रवीकायतलसम्यानयस्याः इविउादसेभ्रदौंरमिवनानाराालरेउत्तराईमिवा

परिमंडलिताकाममर्मेस्यानंस्त्रनाश्रिता श्रृंत्रिवेष्टनिकानाममनाडीनाडीमूलाश्रिता २४ वीणाग्रावर्तत्लहरसी
मल्लिावर्तमन्विया लिप्यार्डकास्वस्थानाकउंसावर्तसंस्थिता २५ देवासुरमनुष्याणांमनक्षालयमादिश कौ
शदिषबनानेषुसर्वेषुप्राणिप्वदेना २६ वीनालस्वप्रभोगोद्भोगवद्दडुंडला लिताकल्पाग्निविशालदि
उवद्दडउंडली २७ उर्वोर्भ्रमध्यरंधाणिसूत्रानीहत्निवंवत्ला श्रनात्नेवसस्पंदापवमानेननिहति ५. ॥

तत्तंस्यानंसेत्वामिसर्वः श्रुईनपुंसककिसेकदेशिनासमासः श्रोमाडेश्रितिपारुपं २७ इयंचनमनुष्येष्वेवकिंतस
र्वेप्राणिशरीरेष्विस्याह देवेति २८ वीतेनालेः शोतलिनिवारणायरुदवंडमंडलइतियावत्तयाविधस्पत्तस्यभ
गेडप्सोगः कायत्लहतवइंडउंसयथाक्षिताप्रुभाकल्पाग्निनाविशालिताश्रंतवेलयाकारेवास्फटिकेमंडनाभ।
लवडाकुंडलीवलयाकृतिर्यथाश्रुथवाकस्येतेजवलाशमयोधतीतिकल्पाग्निर्वदहाग्निनेनविशालन यः मर्दुयो
गप्राणहृप्रसिद्धश्वइः सपवविलोपमत्लाधारेश्रप्रहोइजीभूयतत्रवद्धउंडलाकृतिमलउंस्थितेनप्रस्तेला २७ उरुपदे

न ऊरुमूलसंधिग्रंदंलदलणयोद्यनेततत्र आरभ्य हृन्मध्यपर्यंतं यानिरंध्राणि तानि स्रोतो

२१०८

1322

तीति तेषु तस्स्नानामनोहत्निभिरंतश्चलावहिश्चपवमानेन प्राणादिना सस्पंदा ५.

श्री नि॰ टी॰

वा॰ ह॰ २२

1323

तस्मान्मूलेनः प्राहं त्रिवलयाकारां कुंडलिनीं प्रसुप्तां चिंतयेदिदंयंतीति तथाहेति तस्मिन्मूलाधारे वीणामूले कुंडलेनैण
तेजोवेगेनैव लसंतीं पयस्सुसूक्ष्मापुराणां मध्यवर्तिनी मूलमंत्रमागतिः प्राणबुद्ध्यात्मिका स्फूर्तिः सेव प्राणसंगात्ताम्यदृट
यचंदरदेशेषु भूतरोवरे चारुनलपद्मलीनमध्यमावेदत्वेन्यादिभेदान्मनतेहिति तथाचोक्तं मंत्रप्राणेद्वे चेतन्यमेवं भूता
नाभाहृत्कंठे मेलितयोर्दिर्हुः तन्मात्रकुंडलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगं वर्णात्मनाविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः इति शारदो।
नाप्युक्तं पारमार्थिकावलक्षणमदनाद्यभेदोविधसोल्लासं तत्र सकस्यैव प्रोः आगमसंगाप्तस्तु ने नामपसंपत्तीप्रथममनादि

तस्मात्स्वयं न देहे तस्मिन्कदलीकोशकोमले या चक्रपाणिं सुषुम्नाग्निवीणा चेतनस्फुरतिः ७१ सा चैका कुंडलीना
म्नाकुंडलाकारवासिनी प्राणिनां परमा शक्तिः सर्वशक्तिजनप्रदा ७२ शक्तिसंनिभसूक्ष्माहर्षिणेव भुजंगी।
मी सुप्तिनेधी कृतनत्वी स्वंदनादेतेनागाना ७३ राशमार्गेनिसोयातिस्म दि कुंडलिनीपदं नदाक्षेपि ऽदेन
तम्भूतनत्वमाजनीजम्भूः ७४

नीमध्यमां तु हृदिसंस्थां वाचां वक्रेकरणाविषयां वैखरीं च प्रपद्यइति ७१ सर्वासां प्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिस
त्ता स्फूर्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जनप्रदा ७२ तत्र कथं प्राणशक्तिजनप्रदा तदाह अनिशमिति सैव समस्तानां प्राणानाम
पेतिपतिअपानेचाधआकर्षतीत्यानिशंनिश्वसरूपेणत्यर्थः ७२ कथं तु हि शक्तिजनप्रदा तदाह यदेति यदा हृदिस्थि
तः प्राणकुंडलिन्या आग्रहः समनप्रपानतूप्याकुंडलिनीपदं याति तदाभूतनत्रांशाप्येपंचीकृतभूतान्यवबीजम
पादानेयस्य तथाविधेऽन्तःकरणेभवतीति भूः जीवस्वविनस्फूर्तिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदेनरूदेती

६८

ह
ठ

कथंचेदियपाक्षिजवमवानदाह यथेतियथं प्राणशुद्धोऽर्थदिनत्वानकियायत्रात्किः कुंडलिनीदेहेस्फुरः स्पर्शः विषयस
विकर्षाय्येपोत्तदुत्पाटीनेवमोरथ्यस्लीवेदे यथा बाहश्यभोगस्त्राहरुस्वाभ्यो वैविक्षेपणस्फुरतीति यानयाततत्रहिंदिये।
र्थविशेषस्फुरतीति तत्स्वत्सभोगा हिलक्षणां संविद्देहेतोत्यर्थः ५४ यस्फुरस्पर्शोवपानुगामनदाह स्पर्शेनेमिति कुंडलि।
नीजवाह्नयास्फुरतीति यथा मृदुना वहुराहेनाविवयस्यपर्वेनेअर्थस्फुरेतियथा बनत्वंत्वं कार्थकारणसंघानेबनत्वी
तिसंयंत्रयुः प्रमातानस्यहृन्निहायवर्तिलिंगेनस्वाभाविवयेयाभह अन्योन्यमालिंगितानमन्योन्यालिंगिकाभावेरणयो।

यथा कुंडलिनी देहे स्फुरत्यन्त्रकुंडलिनी तथा संविद्देहेऽतर्मृदुस्पर्शविशेषदा ५५ स्पर्शेन मृदुनान्योन्यालिं
गिकानंतयंत्रयोः यथा संविद्देहेष्वेवं तथा कुंडलिनी मता ५६ तस्यां समस्ताः संवन्ति नाड्यो हृदयकोशगाः
उत्पद्यंते विलीयंते समुद्रात्सरितो यथाः ५७ नित्यपातोत्सुकतया प्रवेशोन्मुखतया सा सर्वसंविदां बीजे से
कसार्मस्थदाहना ५८ श्रीरामउवाच आकस्मादेवकिंज्ञाविस्सविसर्वेसमस्तिहि तस्मात्कुंडलिनीकोशात्केन थैनोदयः स्फुटः ५९

स्वेहस्मिन्व्याप्तिप्रयुक्ताउदेति तथा वयथाविषयावभासंयोगद्धैःस्फुरत्वं संवित्स्वदादिप्रयाउदेति तथा तेन तेन प्रकारेण
त्यर्थः ५६ तत्रमूलाधारस्थायाः कुंडलिन्याःसुरत्नादिप्रवर्तनेनास्याद्वाक्षमित्याशयेनाह तस्यामिति उत्पद्यंते प्रलीयंते।
स्फुरंतीति ५७ उत्पद्यत्वमुत्पद्यंते विलीयंते चेतदाह नित्यमिति प्राणात्मनाऊर्ध्वपातोत्सुकतया अपानात्मनाधः प्रवे
शोन्मुखतया उत्कमपसहलनिसेति समानोसाधारणोसमानस्थाक्षात भावेस्वार्थेवाष्यनिजेभिहलनस्वहितस्यतिय।
सोपः ५८ उपरिक्षिप्तापाश्वितः मूलाधारेनाडीमूलेपरिक्षित्रकुंडलिन्याख्यश्वशातुद्भवः कथं किमर्थं चेति रामःपृच्छति।

कृतपरिकेदाभावेनभावरत्वाघायेनोभयोरेवोपादने ५५

आकस्मादिति कारणतः सर्वेमिति वस्तुतस्त्वापरिच्छिन्नादेशात्कृतपरिच्छेदभावस्यापिवस्तु

1325

वसिष्ठस्तुनहिंकालत्रयपरिच्छेदाभावेपिनज्ञानंभूतपूर्वेतिहप्रागसत्वानंचार्थं यदिस्पष्टीकरणायतस्य
ष्टयत्प्रागसत्वेननहिदेशकृतपरिच्छेदाभावेपिवस्तुसाम्यमितिविज्ञानमात्रवादव्याक्षेपेनदृष्टेयत्ननिराकरणायाति
या+ विषयांश्चचितःसीमाकारेणप्रवृत्तादिगोचरतयाचाभिव्यक्तार्थंनदाम्नेविद्धिदेशंतनभूतनन्मात्रबीजभूतित्तु।
मार्थविलक्षणाद्विवेचितुंस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणामितिसाम्येनैवचितोविशेषाभिव्यक्तिरित्याह सर्वत्रे।
त्यादिना ५० ननुदेशकृतपरिच्छेदाभावेपितिरस्कृतभावेनैयाशकोपाधिवशादेवनस्याःस्फुरणाभावइति
स्वदेशेनभावेपिसर्वत्रेति नरलायनेनुक्तोत्रवक्ष्यदेशलिविवक्षाभ्यांदिग्गुलीकृत्यप्रवेशाद्वलोभूतान।

स्या+२ वण+२

श्रीवसिष्ठउवाच सर्वंचसर्वदासर्वैश्चितंविद्धिरघूद्वह किंतस्याभूतमन्यादृग्भवत्युदयःक्वचित् ५०
सर्वत्रविषमानानाविदेहस्युतत्त्वलायते सर्वतोप्यात्मनःसोसौमिदंदेवैविनिर्मिते ५१ क्वचित्स्फुरक
चित्स्पष्टप्रकाशचिद्रूक्कतनाशते वस्तुवस्तुनिदेहेतत्तन्नक्षमावैविंनुभिते ५२

त

तस्यैवंचद्धुद्धिचोवन्याद्वेचलीभवतोन्यर्थः तत्रोपाधिकृतवचलीभावेनस्फुरणाभावेदृष्टांतमाह सर्वगार।
ति ५१ तत्रापुपाधिमालिन्यतारतम्येनविदाभिव्यक्तितारतम्यमित्याह क्वचिदिति मृत्किलादिवस्तुप्रविया। नितत्स्विदस्तु+२
नाशेनाभिभवात्प्रवारितितैन्यमिवनष्टमरणेनागेनमनुष्यादिलिंगेतुसष्टमभिव्यक्त हृत्तादिलिंगे।
तेऽल्पस्पष्टत्वतावद्दिःसंवेदनविवेकात्मतागतेदृष्टेचिदप्रकटत्वनसमापेतारतम्यमित्याहतादिविते।
षात्रिविधापाधीनांसर्वात्मभवसिद्धेःसत्त्वावेवलिंगोत्तत्तत्वंत्रविनिर्मितमनभिभूतेरत्यर्थः ५२ ॥ ॥

1326

श्री. वा. नि. उ. टी. २२१

उक्तमेवाभिव्यंक्तुनारंभ्यं क्रमादाक्रोसमामेनिंद्रूपयिते प्रतिज्ञानीते एतदिति स्वेमनुष्यादिदेहे वाह्य
शुश्यावशादिदेहेष्वपायाद्गानात्मकेन ५१ तद्वेषाद्वोतेन स्वलक्षस्थूलभूताध्यासप्रपंचनाय सर्वोपि एष।
नेस्थितिदेकास्मेस्वेवप्रपंचनतदूर्भ शून्यमात्मतत्त्वमासेनिर्दिशति चेतनेति नभः नभोवद्व्यापकविभुतत्त्वं च ५४
नोस्मिन्तथैवांस्थितेनमायाकल्पितेकदेशाद्याकाशादिलस्थूलभूतानां क्रमाद्व्याप्तस्त्वदेव भूतमात्रात्मरूपके।
स्थितमित्याह तद्वीति ५५ तत्तन्मात्रपंचकं प्राणोमनोबुद्धिरित्यैन्द्रियकं मैंद्रियमिति पंचधापांचलिंग।

एतद्रूपः क्रमेणाहं स्थूलतां वस्तुतामिवेतरां देहेष्वेव यथा देहि भूत्वा संविन्मयः स्वयं ५१ वेदनावेदना
त्मभूततामिं विभुतयाखिलं सर्वं चिन्मात्रमस्मात्र शून्यमात्रेन तथा नभः एवं तद्विचिन्मात्रमस्मात्रं सर्व
कालस्वनामस्थं कचित्स्थितं संविदेवभूततन्मात्रपंचकं ५४ तस्य च पांचभौतिकं इति तत्त्वमेतत्स्वसंविदं
तं+२ स्वंतभूतविकारादिरोषादोपशांतिपदं ५५ स्वसत्तामात्रकेणैव संकल्पस्थूलवद्रूपिणा पंचकानि ब्रजंती
ह देहत्वं तानि कानिचित् ५७ कानिचित्तैर्यगादित्वं देमादित्वं च कानिचित् ५८

शरीरं प्रतिबिंबनतया प्रविश्य दी

पा दीपशान्तमिव संपत्त्रत्वं स्वसंविदं ग्रतभूतानन्मादिविकाराः प्रादिपदाज्ञानप्रदायवस्थाभेदाश्च पसिंतस्थावि
येवं नीवभावमिति यावत् सहस्रेस्तत्पद्धिकादयस्तु पग्रहव्याप्यायः ५२ कानिचित् लिंगानि भूयश्चिसिद्धानि विं
वेकानि नीवस्य देवमनुष्यादयाकारवासनानुमारिसेक स्थूलवद्रूपिणा स्वसत्तामात्रकेणैव पंचीकरणद्वारा
त्रजति+ स्थूलदेहत्वं ५७ देहप्रकरणाड्रेमादिनेपन्न तादि स्थावरप्राणभावेनो पत्तावानि तिर्यगादित्वमिसादि पदादेवस्था २२१
वदेहपरिग्रहः देमादित्वमिसनेन स्व गीरजनतावपरो पसंहितनव्रेस्यादवंतदनगात भुवनादिभाग्यतोवगम्यं १५८

ग्रलेवेकिंनतस्सब्राह् एवंदोमिलियेनौलिहेनसौमिनवेनसंसदेवालोति तत्रायापिचेनमेकिंनस्याब्राह् वि।
दिति ५५ पंचकवणाष्टेन ग्याभिदोनकमाणादि पंचकवादिनैलिंगाहेह्याभान्याहेवं मनुष्यादेहारीनत्योवेनना
मिथ्याक्त्वापितिर्यग्लिंगनस्थूलदेहयोः समभावान्याजुड्यंदाभिधानजडवेनलाभिधास्थावरादीनलिंगस्थानतः स्ववेदन
माजलेनवादिनंमैस्त्रेनतत्नाविभावनाजुडाभिधायमिहेन्यर्थः ५५ त्रिशुपिविकल्पेनाद्वनमोनस्थितेनत्यडदहातमा
दृ पथेति पथादिवाविसोनोद्दनसमुद्रः सावंधितिरपवनस्य पकादिलानटेकमाहुत्नोभावान लब्धोनिस्थूल

एवंविधं पंचकमंदमाद्यं जगादिनिःस्थितं विमलंविदुषसर्वसविशेनेरस्तुनेदन ५५ केवलंपंचकवमाहे।
हादीचेननाभिधा जडस्यदाभिधाक्त्वापिस्थावरादीजडाभिधा ९ यथाजलमध्येस्थितानांवीचिरिवस्थलमि
वस्थितः पंचकेष्टुतत्थेनस्थितोसत्रूपानजडाविता ९१ इतःसोमर्मैस्तोलालःकिमर्थमितितेनायथा वि
विकल्पादीनयथैवेनस्यचकंदिजडाजडे ९२

+ईषच्चलः अत्यंत घनप्रदेशो+१ +नलोलत्वाभावे+२

स्थितःसन् इवप्रदेशोवीचिरिवचलः ईषद्घनप्रदेशोस्थलमिवाचलस्थितनलयैवेषाविन नरतिर्यकस्थावरादे
ह ३ येषु पंचकेषुसोलत्रूपाईषद्गोलायंत्यतजाड्यातिनावस्थितेत्यर्थः ९१ यथाकुविदृष्टोभावेपितस्यनाभि
तव्याख्यानस्थास्थावरादिभावेपिनविद्रूपतात्वतोरित्याह इतरति नारतिकाउः किंप्राप्त्यमितितद्वपदेशेणनभ
वतिकिंतुभवस्वववयानयैवेनन्वारनतिर्यगविकल्पादीवेनन्यमहत्ततमित्यर्थः ग्रुपवायजडाजडविकल्पा
ध्यलपंचकयमैएवनविद्धर्मलस्यानिर्देष्टमेकत्वादित्याशयेनाह पंचकेहीति ९३

स्वभावेदय इत्यर्थः ४४।

पंचके स्वभाववशतः ईश्वराद्वदद्वो निकल्पोह्यस्मात् देहादीनि देहाद्याकारपरिणतं पंचकं मायापरिणामाधीन।
स्पंदश्चैतन्याभासो जीवश्चेतनस्तन्नियोजकः स्पंदः शीतादिकं जडं स्थावरादि शरीरं तु वाह्यानिलाधीनं स्पंदितं तत्र।
नेनेत्यस्मादित्यवस्थितविकल्प्या स्वभाववशतो न हृष्टा ह्यन्यथा ॥४३॥ ननु स्वः स्वात्मकः भावः स्वभावः सत्कथं विरुद्धविकल्प
त्मकः स्याद्विरोधो हि परस्परापेक्षः स्वोभावस्त्वनन्यापेक्षः यदि स्वीयो भावः स्वभावस्तथाप्येष स्वभावः सापेक्षोऽनपर।
सापेक्षत्वे इति कथं परस्परापेक्षस्याविकल्पस्य स्वरूपं निर्विघ्नं वा स्यादिति यदि पर्यनुयुज्यते तर्हि तत्र तथा स्वभावं विहाय।
वाचः पर्यनुयोक्तव्याः नापि वह्निर्विज्ञडादिवाह्यरूपाः स्वातन्त्र्यकत्वात् स्वार्थं भावयेत्यन्यथा तन्न्यन्तानां विरुद्धेतामपन

मू. देहादिपंचकं जीवः स्पंदः शीतादिकं जडं स्थावराद्यनिलस्पंदि स्वभाववशतो न तत् ॥४३॥ वाचः पर्यनुयोक्तव्याः
स्वभावाद्वस्तुनेदृशः शीतोष्णादिद्विधा ह्यादिवाक्येति परिहृत्यये ॥४४॥ गृहीतवासनोपात्ता ग्राह्याभावविका।
रिता स्थितयः पंचकानां हि योऽन्यपर्यनुयोजने ॥४५॥ वासनास्तविपर्यस्ताः इतो नेनेयिनस्त्वतः एषा यातेन सा

कोनेत्वां पर्यनुयो

एवं शीतोष्णादिधर्मवत्त्वादिनाऽप्यादिधर्मिणश्च वाक्यसर्वोपि इति एवं प्रकारैरेव सर्वेऽपि परिहरणपर इत्यर्थः स्वभावादिति।
स्पष्टोऽपेक्षकर्मणा पंचमो ॥४४॥ अथवा वासनाधीनत्वेन पर्यनुयोज्यत्वात्तस्याः वासनाकल्पितविकल्पवत्त्वं च कार्यो तु वादिवैनत
न्तराधीनत्वात् किंतु गृहीतवासनानां प्राणिनां न तद्विरुद्धचैव स्वभावेन विकारिणां लिंगात्मनां पंचकानां स्थितयः एव पर्य
नुयोक्तव्या न चेयमास्याः नापि च विकल्पनेऽविरोधमात्रोक्तेर्तादितिभावः ॥४५॥ अथवा नन्वासामपराधः सर्वं सर्वविरुद्धविक
ल्पमहत्त्ववासनानुसारित्वात् ज्ञातः एतेन विरुद्धविकल्पकल्पनामूलमविषितांडभाविज्ञाप्य इत्यस्य विरुद्धविकल्प।

सहस्त्वेनेत्वे विपर्यस्ताः विहिमावासनाप्येवं पर्यनुयोनितुषां वेनेन
स्प.

२२२

च

1320

शुभासमशुभेति यं कृत्स्थावरादिभावेषु भूदेवादिभावेषा प्रवृद्धवासनं तद्यं केति स्तुतिनेन वासनैव बद्धेनः पर्यंतयोन्य
नरश्मन्वयः ९७ किंच वासनापर्यंतयोगस्यानन्तेषा पापेषु अर्थेनेव नेन सफलता स्वभावादिपर्यंतयोगस्य न किंचिन्म
लमस्तीत्याह द्वयेति ९८ अनयैव वासनाद्वेषे शुर्णानलास्याभ्यन्तेर्वोद्याः स्वर्णादाणैर्यापि तृणाग्रस्य निष्ठेव निष्ठान्तक
तोयेषांतेन तृणाग्रनिष्ठाः स्वपदंतेवे विवेकनिष्ठादेवादिस्वरूपाभोगा प्रणालिदेहा अपि कीटाद्याद्यवनक्कनराः संपद्यंत
इत्याह तृणाग्रेति ९९ अनयैव वासनास्थापश्चोपनात्मस्यादेवं पंचकेषु स्थावरादिवैचित्र्यमिमदाहस्पदयोयति

अशुभैर्वाशुभैर्वापि तेन पर्यंतयोगिना प्रवृद्धवासनं चान्यत्संचकं शुभवासनं ९७ यत्र पर्यंतयोगस्य फ-
लं समनुभूयते नत्वसंतप्रवृत्तीनलाकाशोक्तिभिः हितेन तृणाग्रनिष्ठा एवार्याः पंचकानां हि राघवः
विवेकनिष्ठाः कीटाद्याः पतेस्थावरजंगमाः ९९ शुभवासनाः केचिद्यथा स्थावरजातयः प्रवृद्धवासनाः
केचिद्यथा नरमृगादयः १०० सवासनाविलाः केचिद्यथैते तिर्यगादयः अतिशुभवासनाः केचिद्यथैते मोक्षगा-
मिनः १ अशुभा वा शुभा वेसवि सुमनोद्युत्यादिकाः स्मृताः हस्तपादादिसंयुक्ताः [illegible] संज्ञाः पंचकराशिभिः २
त्वा

प्रवृत्तेतिद्वाभ्यां १०० वासनाभिराविलेनात्मकेन चित्तेन सहितानां सवासनाविलाः अतिशुभवासनाल्पकवासनाः २१
वासनावैचित्र्याद्देवदेवनरादिपंचकराशिराकाशभूमिगामनादिविचित्रव्यवहारस्तमहस्तपादादिलक्षलिंगेना
कर्मेंद्रियसंयुक्तैर्देवनरादिपंचकराशिभिः अशेषसत्वासंविभक्तैर्देवनरादिभ्योऽप्यव्यवहारोऽविनाः मनोबुद्ध्यहंका
रचित्तचतुष्टयः श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शादिकाश्चेतवोद्याकारणरूपाः स्मृताः संकेताः अनयैवतः अतिशायिविचित्रत्वभा

स्त्रा

वा॰ पंचकोनिरूपणं ९

श्री.
वा. वि.
मू. टी.
२२३

1330

तिर्यग्भिः पश्वादिभिस्त्ववनाः पादाः शृंगेणुकं चेति पदैर्भिस्त्ववंतुः पद्मोऽणुकं पादौ चेति समपैस्त्वफलाभोगः पृच्छामि। निकृमिकीटदंशमशकादिभिश्च स्वस्ववासनानुरूपव्यवहाररोपणाग्रहवयवादिसंकेतेनाकल्पितादृत्यर्थः ॥२३॥ आयंतमध्येष्वचलेष्वेकांतेभिर्नैश्च ज्ञेयस्थानमसूपेणानवस्थचलेरनैः ॥२४॥ एवंपंचकाल्वालिंगमेदानंतनातुपवर्गणने केवनमस्पकरूपविकल्पोणासनमनुज्ञपात्रज्ञानफलसमरूपहंभावेश्वरासस्यकश्चिदेकः संकल्पपरमाणुरस्य संसारनभोवृक्षस्य बीजमिम्याद एतामितिसमष्टिगोचरत्वात् दिभिव्याप्तः संकल्पोऽभिसंकल्पलक्षणः परमाणु

तिर्यङ्नरादिभिरप्यनेकरन्याः संज्ञाः प्रकल्पितैः स्थावरादिभिरप्यनेकरन्यान्याः संविदः कृताः ॥२५॥ इति साधो स्तुतोऽसि विज्ञः पंचकरणायः रूपेणायं तनमध्येष्वचलाचलनज्ञानैः ॥ एकोऽप्यनेकोऽभिसंकल्प्यः परमाणुर्महोयते बीजमाकाशवृक्षाणां समागणतेऽपिमानेन ॥ इंद्रियाणि चक्षुरादि विषयाभासवर्तितेदि इच्छापनयोगानेन्यामजयैश्चुवलक्रियाः ॥२६॥ लोकांतराणि च ज्ञानि गुल्मान्मूलेसमेरवः पल्लवानीलजलदालतालोलादिकोटयः ॥२७॥ वर्धमानानि भूतानि भवंत्युपलिचयानि तत जयंति नाम्यसंख्यानि फलानि रखनेदन ॥२८॥ ।

रगोरूपाणांतश्चाकाशवृक्षाणां बीजः तेषु च समगोकाशवृक्षेषु इमानि पंचवकानीत्यहो माये त्यर्थः ॥२५॥ समगोणमाकाशवृत्तंवेय उक्तं तन्मुख्यनरामादादिक स्वनयोपपादयति इंद्रियाणीत्यादिना श्रादिपदादिंद्रियावयवेषु पुष्यावयवतायथोचितं योज्या विषयलक्षणा आसारेषु वनेन पोल न स्थपानमिति यावत् चंचलानाक मैंद्रियाणां कियाः ॥२६॥ स्वक्कानि स्वर्गादिलोकांतराणि गुल्मा विटपाः समेरवो मेरुसहिताः सर्वे पर्वताः नल ॥२७॥ भूतानि वर्तमान धश

सेनानिनन्दयस्वहृदयम् २८ ।

२२३

कृष्ण=

स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ७५ स्वस्मादेव विकाराविवेकरसात्मदृष्टाः ७९ श्लोकद्वयोक्तमेव संगृह्याह द्वेति । त+
इतः प्रत्यग्दृष्टेः ८० देहात्मस्थे पंचककविलासप्रणाय: आत्मपंचनिवेशनेनाप्यपर्यंतं विवेकवशेनात्मनो लरद्दमस्मोभ
यो जन्ममरणादेहधारणादिसंसृतिं नयांति इत्येवं नगतिरेतस्या पूर्वं प्रभुत्वं तेनैवेत्यर्थः ८२ इति श्लोकार्थः ॥ नि-
शीतितमः सर्गः ८० ऊर्ध्वलिंग्याः प्रसंगेन योगा इव श्रमक्रमाः सिद्धिसिद्धे दक्षिणोपायाद्यमोषमिद्धवर्णने । यदा
प्राणानिलोपाधिरिह दिक् ऊर्ध्वलिंगीपदे तदा सर्वविद्धदेहेऽस्मिन्भूततन्मात्रबीजभूमिरिति ऊर्ध्वगति जनकप्रदेशोपपादने

+तरंगाइववारिधौ+२

पंचबीजात्मरूपेभ्यो हि रामपंचकपादपाः स्वयं स्वभावाज्जायंते स्वयं नश्यंति कालतः स्वयं नानात्वमायांति
तरंगाइववारिधौ स्थिरतां यांति संस्कृतिं च सर्वविकाराः शमं यांति ७९ इतो यांति समत्वे स्वधर्मितो यांति शमं स्वयं
पतेत्यात्मविवेकाभ्यां नरा गारवतोऽयमेव ८१ ये विवेकवशमालयं गतास्तारामपंचकविलासरागयः तेन
भूयइह यांति संसृतिं प्रभवं तेन नगा नीतनेमहुः ८२ इति निर्वाणप्रकरणे पंचकविलासोनामाशीति
तमः सर्गः ८० वसिष्ठः एतत्पंचकबीजं तदूर्ध्वलिंग्यां तदंतरे प्राणमारुतरूपेण तत्संस्फुरति सर्वं २ ।

ध
भूततन्मात्रबीजभूमिरित्यंशस्य स्फुटीकरणाय तत्रांते स्थूलस्तत्पंचकविचारसंगमय न वैवादिसिद्धिबीजप्राणा-
प भ्यासेऽग्रज्ञं प्रस्तुतं ऊर्ध्वलिंग्यां प्राणात्युद्भवप्रकारं दर्शयति एतदिति तस्य स्थूलदेहात्मकस्य पंचकस्यांतरे मूला-
धारेऽन्तस्य प्राणवर्णितायां ऊर्ध्वलिंग्यां एतस्य लिंगात्मकपंचकस्य बीजं उपादानं भूततत्त्वं प्रथमं प्राणपंचकरूपेण
स्फुरतीत्यर्थः १

1331

स्वप्रवृत्तस्य सिद्धिरित्याह सर्वेश्चेति ग्रामानि देहे

साम्यापणरूपेणान्तः स्फुरिता कुंडलिनी सा हृतनुयुक्तैः प्राणसंज्ञः स्पंदः स्पर्शः संविदिति त्रिरूपकलनाभूत्वा कलावित् जीवं मनः संकल्पः बुद्धिः अहंकारः पुर्यष्टके लिंगाभिन्या हिना मानिकलनाव्यापारेण पाधिभिर्लभत इत्याह सोन्तरिति त्रिभिः १ २ ४ तत्रस्पंदशक्तेः प्रधानहृत्विनिस्यानैर्विवर्धदर्शयति अपानतामितिति ५ वृत्तिभेदप्रयोजनतान्याह अथ इति अपानतामनाद्येवप्रयोजनमित्यर्थः अयानोदानाभ्यामाधूर्ध्वमाधालापिशं सोमानिरक्षसेव

सोन्तः कुंडलिनी स्पंदस्पर्शसंवित्कलामला कलोत्कलकलेनासु कथिता वेदनेन चित् १ जीवनाज्जीव नेत्युक्ता मननाच्च मनः स्थिता संकल्पाच्चैव संकल्पो बोधाद्बुद्धिरिति स्मृता २ अहंकारात्मतां याताने षा पुर्यष्टकाभिधा स्थिता कुंडलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा ४ अपानतामपागत्य सततं प्रवहत्यधः समानतां नाभिमध्यस्थाऽप्यपानो व्योमविस्थिता ५ अधस्त्वपानरूपेण मध्ये सैषैव सर्वदा पूरणाप्लुता नरूपेण पुंसः स्वस्थैव तिष्ठति ६ सर्वयत्नसंधायातिर्यदि यत्नात्त्वधार्यते तत्समानत्वमायाति न याति गतया बलात् ७ समस्तेवोर्ध्वमायाति यदि यत्नान्नधार्यते तत्समानत्वमायाति न याति निर्गतया बलात् ८ सर्वधात्मनि निषेद्धेन्सः ऊर्ध्वगामासो तत्तेनोर्ध्वगे व्याधिस्तत्समोहत्तबोधतः ५

तदेवमुख्यत्वादेव उ

च्छावलवन्यपूर्धवृत्तिरूहानरूपेव समानोस्वस्थैव तिष्ठतिन सिंगे बहिरुत्क्रामयतीत्यर्थः ६ एवमधो रूपेणापि साविष्टभिकेत्याह सर्वयत्नमिति यदि सा समानत्वरूपतया न धार्यते तेन तर्हि सा जीवसंविदपानरूपत्वात् सर्वयत्नेयत्नापि तथाऽऽहृष्यमाणा अधोमार्गेणावहिर्याति किं ततस्तदाह तदिति ७ प्राणकोसपमाहसमस्तेवेति ८ अतएव प्राणापान

गतिनिरोधाभ्यासेन सर्वांगे समानरूपेण तत्र स्थितिर्नये सर्वव्याधि

एकदेशेप्राधाननाशः तत्कालोत्तु सामान्यनाशस्तत्रकृत्स्नस्यप्रापकायाः समानवृत्तेर्यदेवक कपिञ्जलपचयादेषु
यं अव्यापारत्वेनैवेनस्वावृत्तिभिर्वैषम्येणात्र संसारवर्षाणां दुःखशोकाणां महाशोकाणां च संभवस्त्वाद् सामान्येति ९ क
स्माद्धिनाशोयेषां तेषां किं विनाशः एवं किमुत्पादः ४ तेषामेव वृत्तिविशेषः यथा तु न तैस्तात्कालिकोपशमः स्वरूपस्यात्मनः
परिशेषात्त्वेव तेषां मूलनाशो ज्ञानेन नाशो मोक्ष इत्यर्थः १२ मिथः अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचिद्युगप

सामान्यनाशे वैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभवः प्रधाननाशे वैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभवः ९ श्रीरामउवाच १०
किंविनाशः किमुत्पादः शरीरेऽस्मिन्मुनीश्वर आधयो व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे ११ श्रीवसिष्ठउवा
च आधयो व्याधयश्चैव द्वयं दुःखस्य कारणं तन्निवृत्तिः सुखं विद्यात्तत्क्षयो मोक्ष उच्यते १२ मिथः कदाचिज्जा
येते कदाचित्क्रममेव च पर्यायेण कदाचिच्च आधिव्याधी शरीरके १३ देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासना
मयं मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्त्वज्ञाने परिक्षयः १४ अनवाप्तानवाप्तानः स्वेन्द्रियाक्रमणं विना हृदितानवम
त्वन्यरागद्वेषघनारते १५ इदंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्गाढघनमोहदाः आधयः संप्रवर्तन्ते वर्षासुमिहिकाइव

दुत्पन्नाद्वाह्यनिमित्तात्संसर्गाद्युगपत् कदाचित्स्वोत्तरोत्तरेतपर्यायेण १३ मौर्ख्यं मत्वा तेन तन्मूले १४ तत्रआध्युद्भवा।
निमित्तान्याह अनवाप्तानेति आक्रमणं निग्रहस्तं विना तदभावादित्यर्थः हृदिविवृतानवेक्षितवाञ्छायां त्वा।
स्यादेतेन तत्त्वमनोऽन्तस्त्वरागद्वेषघनसंकेतितिनिरोधः १५ इदंप्राप्तमिदंनप्राप्तमितिचिन्तायाःनिरोधः भयशोकनि।
मित्तप्राप्तौ तन्नानीकारोपायापरिज्ञानलक्षणं घनंमोहंददतीतिघनमोहदाः १६ ।

1334

इदानीं प्रकारैर्व्याध्युद्भवे हेतूनाह भूताभिष्यादिना इकारोऽत्रैव्यानवेन इदेन्द्र उपत्रायदन्नवाह्माः दुर्दैशाः समप्राना।
दयः १५ दुष्कुलनिरोधप्रदोषकालेषु व्यवहारादिव्यवहारेण दुर्भावाः विपर्ययव्याकुलनत्वकादिशकाससेषां मन।
स्स्वज्ञावनेन १६ नाशेनामन्त्रव्याप्रवेशेन हीणताहितग्णसर्वान्तादिप्रवेशेन प्रहसनताहाविधुरता कफपित्ता।
दिप्रकोपेन व्याकुलतां प्रापितानादिना विकलीकृते १७ दौःस्थित्यमस्वास्थ्यं तत्कारणं व्याधिः स्वेदहस्याकारविप

भूतसंक्रान्तितो शिक्रास्मरोद्वेगेन स्वनिर्जिते दुरन्नाभ्यवहारेण दुर्देशाक्रमणेन च १५ दुष्कुलव्यवहारेण दुष्क्रि-
यास्फुरणेन च दुर्जनासंगदोषेण दुर्भावोद्भावनेन च १६ क्षीणत्वाद्वा प्रपूर्णत्वाद्वा नाडीनां रंध्रसंततौ प्राणे
विधुरतां याते कायेन विकलीकृते १७ दौःस्थित्यकारणं दोषाद्व्याधिर्देहे प्रवर्तते नद्यः प्रावृड्दिनाभ्यामि।
वाकरविपर्ययः १८ प्राक्तनी चैहिकी वापि शुभा वाप्यशुभा मतिः सैवाधिकावैव तथानस्मिन्नेन यतिक्र
मे १९ आधयो व्याधयश्चैवं नाशयंते भूतपंचके कथमृणविनश्यंति राघवानाकुलो हृदः २० द्विविधो व्याधि
रस्तीह सामान्यः सार एव च व्यवहारस्तु सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः २१ प्राक्तनाभिमतेनैव नश्यंति व्या
वहारिकाः आधिक्षये नाधिभवाः क्षीयंते व्याधयो बले २२ आत्मज्ञानं विना नाशो नाधेर्नश्यति राघव
भूयो रज्ज्ववबोधेन रज्जुसर्पो हि नश्यति २३ आधिव्याधिविनाशानां नाम साराधिमंत्रयः सर्वेषां मूलहा।
प्रावृण्नदीव तटवीरुधो २४

र्ययः १८ साचाधिव्याधिसामग्री प्राक्तनैहिकसंस्कारेण मिलतीत्याह प्राक्तनीति १९ २० सामान्यः पेलवः सारो दृ।
ढतरश्च व्यवह्रियत इति व्यवहारः देहतद्भोग्यशालसादिसंभवस्तु जन्ममयो जन्मादिविक्रियामूले २१
प्राक्तनाभिमतेन अन्नपानस्त्रीपुत्रादिना २२ आधिव्याधिभ्यो भूयः शास्त्रालोकपरिशीलनात् रज्जुतत्वमनन्यपर्यंतेनावबो

धेन २३ प्राह एतदीसर्वेषां तटवीरुधामिव सर्वेषामाधिव्याधिविनाशा

नां सारव्याधिमेतयोमूलछेदीमनयः २४

२२५

सामान्यव्याधिवन्नाधिजव्याधयः स्वचिकित्स्याः स्वाभाव्येनाह अनाधिजा इति सद्वैद्यैर्द्रव्यं रसवरोपदिष्टचिकित्सनैः २२
लोलार्कादितीर्थेषु स्नानमंत्राः श्रेष्ठयानीत्याद्युपायावलम्बनादुद्गमनाद्यधिगतानि पथ्यानि चिकित्साशास्त्राणि च
तथा तान्यनपूर्वेति शेषः २७ आधिभ्यो व्याधिजन्मप्रकारं चिकित्सोपायं वक्तुं पृच्छति आधेरिति इत्यादौ बा
धादितस्तया मंत्रपुण्यादिरूपयेति स्वसंभावनयोक्तिः २९ नवप्रयत्नमंत्रदृष्टवत्प्रकारमाह विदेहत्यादिना वि

अनाधिजा व्याधयस्तु द्रव्यमंत्रशुभक्रमैः चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्त्यैव हि तावता २६ स्नानमंत्रौ
षधोपायावलम्बाधिगतानि च तथा चिकित्साशास्त्राणि [illegible] किमन्यदुपदिश्यते २८
राम उवाच आधेः कथं भवेद्व्याधिः कथं च स विनश्यति इत्यादि तस्या सुरूपा मंत्रपुण्यादिरूपया २९ व
सिष्ठ उवाच चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमनुयात्यलं तथाहि हृषिकेनोन्नेत्रस्थमेव न पश्यति ३० अनवेक्ष्य
पुरोमार्गं समार्गमनुधावति सक्तनेमार्गमन्यश्शरार्तो हरिणो यथा संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वहंति प्रा
णवायवः देहे गजप्रविष्टेन पद्मांसीव सरित्तटे ३२ असमं वहति प्राणे नाड्यो यान्ति विसंस्थितिं असमस्य
कोशस्थितेन पेयस्या वर्णाश्रमक्रमाः ३३ काश्चिन्नाड्यः प्रपूर्णत्वं यान्ति काश्चिद्वरिक्ततां प्राणे विधुरिते देहे
सर्वतः सरितो यथा ३४

विधुरिते व्याधिभिः स्वचेतोऽनुक्रमस्थैर्यं स्वांतेनोपपादयति तथाहीति साध्वेन अग्रे पुरोमार्गं ३१ दार्ढ्यं निके पिनद्धे
वव्याधिकृता संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य प्राणवायवः स्वभावमार्गेण वहंति यथा गजस्य प्रविष्टेन प्रवेशेन स्वच्छानि पयां
सि सरित्तटे असमार्गे वहंति न वहंत ३२ असमं विसंस्थितिं कफपित्तादिरोगोत्तानप्रकृतविषमसंस्थाननां ३३ तेदेवा

द कश्चिदिति प्राणेन विधुरिते सर्वतो विकलीकृते देहे सरितो न प्रः स्रोतो

सीव ३४

1335

हे+

समानात्वेः प्राणवर्तः स्वकाशं तेषु सर्वेषु गात्रेषु ज्ञान्यानां निश्शेषेहात्मनः यतिसमधेतनु समानपवनं तदुत्तमं सर्वमेव नय
नीति शुभेविति भावः ४१ आनंदैरस्यपरितापस्वभावतः ४२ उपसंहरति एवमिति शुभावाज्ञानात् ४३ हरीत
काः फलानि हरीतकाः फलेस्मिन्हरीतकादिषु स्थितिरिति नियमात्र वचनेष्वस्मवद्भावः तथापरलवादयो वा

अजीर्णत्वमजीर्णत्वमस्ति जीर्णत्वमेव वा देहस्यैव यथान्यत्रं प्राणमेवात्र उक्तवान् ४५ यथा कालाग्नि।
नयति पावकोदेहं सरिद्रुमः तथाज्ञानेनियन्तः प्राणवानः स्वमाश्रयं ४६ यावज्ज्ञानं निरोधेन तिष्ठेत्
नः शरीरके तावन्नैव व्याधितान्यानिर्वाणं स्वभावतः ४७ एवमयमेवव्याधिलस्याभावात्त्वनश्यति
यथा मेरौ चित्तं न स्पन्दति व्याधयस्तत्क्षमे स्थिताः ४८ यथा विरेके उर्वेति हरीतकाः स्वभावतः भावनावशा
त्कार्यं तथापरलवादयः ४९ शुद्धया शुभया साधोक्रियया साधुसेवया मनः प्रयाति नैर्मल्यं निः
कषेणेव काञ्चनं ५० ज्ञाने दानवद्दे नैदेह्रे शुद्धे चेतसि सात्त्विक स्वलेदशुद्धि नेत्रचने मैत्र्यंभवने यथा ५१
मनशुद्ध्या वहन्त्येनेक मेण प्राणवायवः जरयंति तथा ज्ञानि व्याधिस्ते नविनश्यति ५२ आधिव्याधे
रिति शोकोनाशोन्यतिक्रमोनवपि अंडलिंगाः कथायोगादधुनामहतंस्मृतं ५३ पूर्वोक्तकपालस्य
जीवस्य प्राणनामिका विदि अंडलिंगी मतंरामाद सेवमंजरी ५४

पूर्वोद्दिष्टजनसादिवीनात्मकामंत्रवर्णा

त्रि= मान्त्रिकभावनावशानो नाडीषु व्याध्याकारपरिणतान्नरसानामन्नस्य प्राणपाचनादिकार्यं उर्वे तीत्यर्थः ५५ प्राप्यु
पशमोपार्थनादशुद्धयेत्यादिना ५०।५१।५२ प्रासंगिकं प्रश्नोत्तरमुपसंहृत्य प्रकृतं सिद्धिहेतु निरूपणं प्रस्तौति

ष्यीति ५२ पूर्वोक्तकपालस्य लिंगात्मनो जीवस्याधारभूता ५४

1337

श्रागृत्यं ब्रूमेनाख्यो प्राणमवहत्येन्यूर्ध्वं तथा चयतेनलेः स्यूद्ब्रूमेनाख्यो स्थैर्यमिति बंधब्रह्मपाद ध उर्ध्वमिक्रमोकारना
डीतस्यां कृतसंयमः स्थैर्यैलभते यथा स्वकोगोपाधिलिनडाव्यकायस्यापीननता गरिमाख्यासिद्धिर्भवति यथानारमीमे
रवीसिद्धनीयर्थः ४५ केननसूत्रैनभोगतिसिद्धिर्लब्धा यद्याद्विना यदा स्वकेणस्रोणि देहेन्द्रनयाय नःमूला
धाराद्रात्मब्रह्म प्रथर्थनेदौर्वेकूलाधेसाकूपः प्राणमारुतो यक्षित्रकं संगीतनयथास्यात्तथा संवित जंडालिनीमा
र्गानिरोधाद्भूतनभूप्याणांनरूपतुक्रपीरीस्लेसमानेस्वपमे चाभ्यासपर्यटैनाम्भूतनासंवनेनचसोडूंससंकतेम्
धेनीयते ४६ नीयमानाच स्राद्राकर्षणात् हंडोपमादौ चैनां नागनासनीसपैवस्वरितेवोर्धमभ्यासपर्वदवायातिक
नीयदास्वकाभ्यासादापूर्णं स्थीयतेस्मसं तदैतिसिम्रवेस्थैर्यैकायस्यापीनतानद्या ४७ यदासरकस्रोणि
नेरायन्तप्राणमारुतं नीयते संविदे वोड्डेसोडूपर्मलंकप्रसमं ४८ स्पैवस्वरितेवोर्धयातिदंडोपमाग्गना
नाडीःसर्वाःसमाधायदेहं वज्रशिलोपमाः ४९ तदास्वमलसेवेदंस्मका वियति देहकं नीयंप्रपवनास्रोणि
भवेद्वायुर्नतनोतरं ५० इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्योमगामिता योगिनःप्राप्नुवन्त्यत्रदीनाईडदता
चैयातिनदाहनाडीरिति ५१ तदानाडीहाराणांस्यांतिरवकाशंयथास्यात्तथापवनेनास्रोणि लघुत्वमापद्यं समा
समापादमस्तकं सिद्देहकं प्राह धेमाक्रूश्यमाणा च वमेसमस्तानंतव्याप्तमानरमनः प्रदेशायेन तथा विधमं भिव
तऊर्ध्वं प्रावयति उड्डीनं करोति तेनदेवास्य आकाशगमनं सिध्यति इति एवं विधेन अभ्यासविलासेन योगेन काया
काशसंबंधसंयमलक्षणेन तथाच भगवतःपतंजलेः सूत्रं कायाकाशयोःसंबंधसंयमाल्लघुतूलसमापत्ते
श्राकाशगमनमिति तद्भाष्यंच यत्रकायस्तत्राकाशंकाशस्य तेनसंबंधः प्राप्तिः तत्रकृतसंयमो योगीजित्वात
त्संबंधं लघुतूलादिष्वापरमाणुभ्यःसमापत्तिंलब्ध्वाजितसंबंधो लघुत्वाज्जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्ण

स्वा

नाभितन्मसोवेविरत्याप्तिप्रसिद्धिरतिनोगत्युक्तकाभ्यासलक्षमीति पत्र

इदानींसिद्धिरुक्तोपायमाह बलनाशेत्यादिनायदारेचकेनप्रयोगेणेत्यंमाहृतप्राणकुंडलिनीप्राणशक्तिः बलनाशेसुषु
म्नानंदनःप्राणप्रवाहेणाप्रांतेकपादद्वयंबहिर्गत्वाग्राणकपादस्थावहिर्द्वादशांगुलमितेमूर्धनितिष्ठतिसानाड्यंतरा
नेननिरुद्धानेप्रतिस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगतानांसिद्धानांदर्शनंभवतीतिपूर्वेणान्वयः तथाचभगवतःपतंजलेःसूत्रं
मूर्द्धज्योतिषिसिद्धदर्शनमितितद्भाष्यंचशिरःकपालेंतश्छिद्रंप्रभास्वरंज्योतिस्तद्दर्शनेपमात्रसिद्धानांद्यावापृथि
व्योरंतरालचारिणांदर्शनमिति ५०.५१ आदिव्यानामिंद्रियाणामितिभावःतदादेशघर्ष्योर्दनादेरितिषष्ठ्यौ पदासहदा।

बलनाशेप्रवाहेणाप्राणशक्तिःकुंडलिनीयदा बहिरूर्ध्वैकपादस्थाद्वादशांगुलमूर्धनि ५० रेचकेनप्रयोगेणना
ड्यंतरनिरोधिना गृहीत्वास्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनं ५१ श्रीरामउवाच दर्शनेकोऽत्रसोब्रह्मन्प्रयत्नो
गुरुणाविना आदिव्यानामिंद्रियाणांनतन्मेवकथंभवेत ५२ श्रीवसिष्ठउवाच नकेचनमहाबाहोभूचरा
णनभश्चरा आदिव्येनाश्रितास्तानैर्दृश्यंतेऊरुदृष्टिभिः ५३ विनानाडीसंसेवनबुद्धिनेत्रेणराघव दृश्यते।
व्योमगाःसिद्धाःस्वभवन्नाथदाग्रपि ५४

दिव्यानामिंद्रियाणामदिव्यानेत्रानांसन्निपिसन्निकर्षेसिद्धानांतेनतद्दोचर
तेइलेभननदानयनंगुरुणांवास्वप्रभासन्निकर्षेविनाषोडशांतेप्राणधारणमात्रेणसिद्धानांदर्शनेकथंभवेत
नवकोऽत्रप्रयासित्यर्थः ५२ ननुकथंभवेदित्यसाविष्ठापद्मादावसिष्ठःपरिहरतिनकेचनेति नभश्चरनःवायुभूताःसिद्धाः
आदित्रिनाशानैर्मलिनैःचक्षुर्भिर्दृश्यंतेदिव्येनोपायेनतेषणवाहृदयंतइतिसत्यमेवनवयोगमित्यर्थः ५३ केननहिंदृश्यंते
नदाहविनानादिति विनानाड्याभ्याससंस्कृतमनसः ५४ ॥

कीदृशमितिप्रश्नात्तस्योत्तरमाह स्वभावेलोकनीयेति स्थितार्थतासंवादिवरदानफलावाप्त्यादिव्यवहारसमर्थेन
स्वभावेनैवाविरोधइत्यर्थः ५५ इदानींपरकायप्रवेशोयेनोपायेनसिध्यतितमाह मनवादितिहादशांतेहादशांत
गतिपोर्मिलनमंगे ५६ विरोधायाविहिद्रपामोस्थितार्थेनेति यदुक्तं तत्स्वभावएववेदेनवोच्यः सर्वेस्वजगतोमायाम।
यत्वादनियतस्थितिरितिसंभाव्यहृस्याल्लोयेवशुद्धपदनाहशेष्यादिनायुस्यादितनतत्रस्वभावस्यैकस्यनियतस्थितिः कथ
मितिशंकाः एकृतिवदेति ५७ सत्यसंकल्पस्यापस्यसर्गादिकालसंकल्पपक्षावस्तुस्वभावनियतिरपियावत्सर्ग

स्वभावलोकनेयद्वत्तद्वन्निद्रावलोकने केवलोप्यविशेषोयंसिद्धिभ्रमोस्थितार्थता ५५ मनवाद्धृदिहार्द।
शान्तेरेवकाम्याससुखिनः भ्रांतिविश्रांतिनीलेप्रविश्यास्पदतांगतौ ५६ रामउवाच वदस्वभावस्यैकस्यत्वत्
नचलसंस्थितिः वक्तासंसारवकंपादिरूपमप्रिपिनवेदितेन्नः श्रीवसिष्ठउवाच प्राक्सिद्धौनस्वभावात्मायथा
स्फुरतिचात्मनः सर्गादिपुनरेवासौस्थितिंयातीतिनिश्चयः ५८ अवस्तुत्वादविद्यायाअवस्तुशक्तिरपिक्वचित्
भियनेदृप्यनेस्यात्तांगवसनेशावदंफले ५९ सर्वमेवमिदंब्रह्मत्रानानानानानयास्थितं जंभनेत्यवहारार्थंकेव
लेकथितस्थिति ६०

कालमेवनप्रलयेप्यास्तीतिनसर्वेनियतिभंगवादविरोधइत्याशयेनप्रागुक्तमेवस्मारयन्नसिद्धमुत्तरमाह शक्तिरि
ति ५८ कालभेदेनदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियतत्वादित्याह अवस्तुत्वादिति क्वचित्कामरूपादेशादंभोसा
दिफले ५९ नानानानानानयायांगनियतस्वभावनयास्थितंसर्वमेवेदंब्रह्मस्वभावेनैवनियतैककल्पनायेनेत्यर्थः कथं
तर्हिवह्नेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह जंभनेति प्रातिकर्मजन्यफलोपभोगव्यवहारार्थंज्ञातंब्रह्मैवकेविकाले

नयानयानियतस्थितिभ्रान्तान्नेमनइत्यर्थः ६०

1340

महिमाख्या+१

इदानीं क्षीणमायत्वोचितसिद्धिः केनोपायेन सिद्ध्यतीति रामः पृच्छति त्वमिति नीयते येनेति शेषः ९१ अस्य प्रश्नस्य। उत्तरम्भ्रप्रेणोर्विस्ताराद्गुणविशेषलक्षणोद्घाननयाद्देहे अग्नीषोमस्वरूपे निरूपयिष्यन् प्राणापानयोः संचर्योदंतरा लेनाहराग्निनिष्टौमौ रहस्यत्वमाह काष्ठेति केद्रं ह्रेधेभावः ह्येतोः प्राणापानयोः अग्निषोमौ हेतुः ९२ प्राणापानयोः संघर्षेणोपपन्नयोरग्नीषोमात्मकयोः कल्पने कारणमाह सोमसंवित्याहिनाडीनिलयस्य देहे ह्व संचरन्नजठरे उदरप्रदेशेन नाभेरूर्ध्वमध श्चहेमिलनत्वानन्दवत्विषः स्निग्धत्वं तत्र आमाशयपक्वाशयरूपस्थूलसंमासे दिवि सैन्द्रधंमाकाशांसंस्थेभ्यस्तेरथः जले सेप

श्रीराम उवाच त्वत्सिद्धिदादिगात्यर्थं शुश्रूषायै त्वया स्वयं प्राणानां स्थूलतां वापि कायेयं नीयते कथं ९१
वसिष्ठ उवाच काष्ठककचयोः शैत्यपाद्यथा केदः संवर्तते ह्येयोः संघर्षणादग्निः स्वभावो नायनेन तथा ९२
मांसवज्रमयं जनदेहस्थिते स्निग्धत्वं विस्मयः ऊर्ध्वाधः संमिलनं स्थूलं सुप्रसन्नौ विवृते जलं ९३ नस्यं ऊर्ध्वमिनोल।
त्वमीति लोनां निजास्पदे पयःस्यानसतंत्रस्य कोशान्तर्मानावलीयथा" आहैत्तं फलमालेव नियमं सकलसलाय र्म=
ते दंडाह्वेव भजनोत्सवत्रातिवित्वर्तिनौ ९४

निमग्नेशुभोतैः पयसा स्निग्धैः रूपलक्षितं अधोभागे साङ्गेधं वायुना च विरुद्धदेशयोः स्थापिताभ्यां मेरुजनस्य वक्रपमाने स्थितं वर्तते इत्यर्थः ९१ अस्तु नाम किं ततस्तत्राह तस्येति तस्य मांसस्याधस्तनभागस्य मूलभागरूपे निजआस्पदे मूलाधारे साङ्गं ऊर्ध्वंगतिनी सर्वस्य कार्यकरणसंघातस्य प्राणप्रदत्वात्लक्ष्मीः ९२ ९४ तपकालेऽग्रावर्त्तमानकृष्णालतादिफलमालेव नियमभीतां प्राणापानौ हरिणानितिरा णाभ्यां सकलसलायते केयं पेनाग्रमकावं जनयति अग्न्यज्ञानुकरणाहाविहद्भुलग्रहणात्करोत्यर्थं कारु समन्नतिरू

=तैजसंपुंज=
विनिपातः=

धेमत्वत्तानया विवर्तिनी परिवर्तनशीला ९५

यावाह्पियोमंध्येवाणिनाम्धोधेस्मिवेद्धव्वान्संदधर्मिणोर्वहृद्यादिसंविल्लुसण्णोमधूनांकूपादिविषयास्त्वा।
द्रानांविबोधेमूर्व्वरवृस्थिता १६ शकयोज्ञानकर्मैंद्रियादिशक्त्यः माणुसंद्रन्यप्रमादिपदाक्राउंजालसंचहृदिकाभ्य
नरेवीनैस्वयाव्याधूयनेकंवलेयुणावासेनवानेननहृपवहृंदव्याधूयनेनहृदिन्यर्थः १७ वासंयोमयद्दहिणासे।
स्कुरतिनत्रवस्वभावादेववायवोवलवल्लाहपणोदिमहरूपणांतृणादिचक्रवलंयंनोवकालेननरयंतिनहृदंन
योन्यपिमाणवयवः पुञ्जमनादिः नरयंतीन्ययोः १८ नाशकारमाह्वानैरितिनव्याणुसंहृन्ययनाडेमस्त्वा। स्म्न=

यावाहपियोमंध्यस्थाकियेवस्यंदधर्मिणो संविन्मयुविबोधाकोंहृन्मयमधुहवहपदो १६ नन्वेवेणाक्रि
पयादिवाहेनाभ्यंनेरेलणा हदिव्याधूयनेवानैः पवहृंदमिवाघितः १७ यहहेगमस्कुरन्नंगतत्वभावात्। रा=
ऊवायवः वलवन्नहृपणोकिंवद्गृणंकवलयंतिनन्नू १८ वानैराहृन्यमानेननन्यप्यादिनरलायनेन हृदयन्या
न्यैनिकायेणपहलवादियथानसेः १९ देहृणानश्णासर्वैरासर्नेपवनेनावहे ननयत्यग्रिमस्योन्यसंहषो [illegible]

द्दिमाणवानैराह्न्यमानंध्यायमानेलोहकारभस्त्रेवनरलायनेन रलायमानस्यतस्यहृदिग्नेनः प्रविष्टस्यास्त्रस्यप्रय
मेरसः रसादस्त्रान्मांसंमांसात्तकन्नवोमेदः मेदसोमज्जामज्जाभ्यास्थीनिअस्थिभ्यः शुक्रमितिविविवेकार्येनान्यस्याः क्रं२+२
शून्यापरिणतिः पतिपयावसैनेनरोवनः प्रविहुभोमरसस्यपहलवाःसंजयंः उथानिफलानीत्यादिपनेनहृदिन्य
र्थः १९ नत्रस्वमत्स्वपिधानः स्यानेभ्रतोवरपरिणामेमिद्धयेपरस्परसंघर्षाज्ञाठराग्रेरभिव्यक्तिरसौन्यायेनाह
देहेष्विति त्र्याननाणाजराणापरपरयाचरमधामपरिणामपर्यंतमित्यर्थः २०

स देहः सर्वगोऽद्वितेन प्रत्यक्षेनैनेनर्तेहशाग्निनागेस्यमिति ३१ न स्वेवं सर्वं देहव्यापिनो जाठराग्नेरीत्यप्येनासका।
कारेण योगिभिः कथामनं किं पुनः स्यादृश्यवेन रनिश्चलित्विने देहे ३२ नदेहविद्रूपेणाचिंत्यमानेष्वपद्हिनविप्रकृष्ट
सर्वपदार्थदर्शनं सिद्धिं जनयतीत्याह न हिति ३३ नभ्याग्निश्चेंधनमाह नभ्येति वाडवस्याग्नेः सामुद्रं जलमिंधनं मांस
लक्ष्मैः पंकजंपयंऽत्र स्वायत्तज्जलभक्षयोगे दावाग्निनं च्यवजनाट्टस्याग्नेरपि शामीवमक्रवस्तु पंजलेमेंसशुक्नंबलनं।
कं

स्वभावशीतलानात्मा देहलेनैव मेत्यथ अद्वितेनैव सर्वगो भुवने भाति मायया ३१ सर्वतो विचरेदस्मिं।
ल्लेजलस्तारकाकृति हृत्पद्मभ्रमणो योगिनां विमलांगने ३२ नभस्याकाशमध्यस्ता न चिंतिते स्वन्वा।
यक्षति येन योजनलक्ष्यवस्तुनिर्याहि रूपने ३३ नभस्याग्रे वाडवश्चैव जलेसंशुष्कमिंधने मांसप
क्वजठरेवं जाठरस्तस्य कोमपावाग्निनः ३४ यदुक्तं शीतलस्यैव चन्दनस्यानो रुहच्यते इंतीशरहस्मिनः सोग्नि।
ग्रीषामाद्रिदेहकः ३५ सर्वं नस्यात्मवंकिं विभेमोकोग्निमिंधं विदुः यौनात्मकेन विविधेनैकोप्यनौ।
सोमात्मेनाग्निमेव कृतं नेगवान् ३६ विद्याविद्यास्वरूपेण सर्वं सदसदात्मना जगद्यायेन निर्दग्धं तेन देवेव
विभज्यते ३७ संवित्प्रकाशविद्यादित्स्वयंमग्निं विदुर्बुधाः प्रमत्ताख्यं तमो विद्याग्न्याद्दुः सोमंमनीषिणः ३८

योग्यमिंधन मित्व र्थः ३४ दे

हेरिंधनभूत मिंदुं पौलस्त्येन विभज्य देहस्याग्नीषामात्मकत्वमाह यदीति ३५ बहिरपि जगत्काग्नीषोमाभ्यां।
शैत्यमात्राभ्यां वाग्निषात्मकं तेयमिस्याद सर्वमिति ३६ ग्राह्यं वाविज्ञेयं यच्चदितं सदसदात्मकमविद्या [illegible] या
वलंब्रह्मैवजगदाकारेणानिर्दग्धमिति तदेवं प्रकाशजाड्यात्मनाग्निषोमरूपेण विभक्तमित्याह विद्येति ३७

तं विभागमेवस्फुटमाह संविदिति विद्याशास्त्रतत्स्फूर्तिशास्त्रपदज्ञार्थप्रयोगः ३८ ॥

1343

देहेषानप्राणंसर्वेशमानोपवर्णनेनाहंजनयन्नग्निवद्यो न्यंसयन्नोंह्नवेरणवहिनित्वदुक्तादेहेवहिश्रुप्रस्यसेणाग्रा
देवींयधीनोऽहुतोदयादिहृषीनाहहिवोयात्मनःसोमाद्वदेव्यायमर्थी मयाकृदुइतिशेषः स्पष्टः १५ परस्परंप।
र्यायेणसमंत्वेसमजितौ संतेजेः समीहितंजावयोरभावस्छादस्यः अन्नमनयोत्रात्मितिसीवेः सजौवेनेइतिपाठेतप
रस्परमुपजीवनइत्यर्थः ८ अग्नयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परंशोपार्दनकंदिवसरात्रिवत्परस्परंनिमित्तकंचस्थि

श्रीराम उवाच वह्निर्वायात्मनःसोमाद्देतीतिमनोभवत् सोमस्यवाग्निमधुनायदमेवदतोवद १५ श्री
वसिष्ठ उवाच अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते पर्यायेणसमंचैतोप्रजौवेनेपरस्परं ८. जन्मा
गबीजांकुरवच्चयद्दिवसरात्रिवत् स्थितिश्छायातपसमाकेवलासहयोर्भवेत् ८। नत्वेककालोपलंभास
विरुद्धछायातपस्थितेः केवलैकोपलंभाद्यास्थितिर्दिवसरात्रिवत् ८२ कार्यकारणभावश्चद्विविधः।
कथितोनयोः सहरूपपरिणामोस्याविनाशपरिणामजः ८२ एकस्माद्धितीयस्यसंभवोंकुरबीजवत्
कार्यकारणभावोसौसहरूपपरिणामजः ८४ एकनाशोहितोयस्ययच्चभावोदिनरात्रिवत् कार्यकारण।
भावोसौविनाशपरिणामजः ८५ सहरूपपरिणामस्यमहत्क्रमसंस्थितेः

तिंतुछायातपसमापरस्परोपघा
तिनीत्यर्थः ८ दृष्टांतभेदोपन्यासस्यतात्पर्येणाह नत्वेकेतिगुणपद्उपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणाप।
लंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ८७ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपदेत्ययवांतरभेदोनरहस्येविनात्य
र्यमस्तीत्याहकार्यकारणभावश्चेति ८२ तयोराद्यमुपपादयतिएकेनिभावउत्यतिः ८५ आद्येकार्यदशायांकारण

+मुपपादयति ए
कस्मादिति ८४
द्वितीय+मु+दी
२

सत्रेनदात्मकोपंचदशत्वादिमन्यद्वप्रमाणमित्याहसहरूपेति

श्लो.
वा. नि.
मू. टी.
२५

उ रै

1345

यद्यप्यनुमानादीनामपि हेतुभेदोस्ति न तथापि प्रत्यक्षलिङ्गैर्नैमित्तिकत्वमुपयोगोक्तिः ८८ एवं हितीयेपिका
यें द्रस्याद्यकारणत्वमसेनेहि वा यदिं नोपलभामहे इत्येवं पलब्धेः प्रमाणाभावित्वाद् विनाशोति एकवल्लभ्यः एकव
स्तुमात्रग्राहि प्रत्यक्षाविरुद्धः ८० न तु कार्यं जर्वेव कारणानुचानेनन्यानैवं च कारणस्यन दर्शिनि वेशालतत्ताया
मास्याया इदं न च प्रकाशानमात्रोपलीन स्यादिन स्याद्वैतिमोभ्राख्या स्तीति नास्ति कल्हं न समैवं रात्रे रपि दिनकन्दे
न्वेनालीपृथभावपारि ऋणमेनकार्यकारणभावो निर्मूलः एवं च वेनन स्मृदादेर्न दुराद्वि ननु नेत्राख्याः संभवा
तिनस्मावेतनन्यर्मत्वानां किंचानुपमर्दिनोन्नृत्यिगन्वेदेनिष्यथनेउपमर्दैनन्नृत्यिगनण्यंवैतिकिंसदृ प्र

अतोपलंभादिनवत्स्यमानानोपपद्यते ८९ विनाशस्य पिलाप्रदीपादिनेव विक्रमोस्थितेः अभा
वोप्येकवस्तुस्थानानोनाव्यप्रमाणात् ८० अनाश्यानाशिकत्वेत्वभिव्याया युक्तिवादिनः

३

पेणपरिणामेनेन च पिंडरूपस्यतिरिक्ताउभयानुगतात्मृन्नामकाविनंतृतीयास्ति किंच बीजादिस्थितेनिने।
तुर्नेस्पनन चैवाम्रजांकुरेनन येन नाशः जन्म नित्यस्यादिनाशेपि तुल्यादिविनाशो लादैतत्मासंगानहितीयत्। न
नीयोनदास्यज्ञालेप्यसमर्थं परमस्यादपिनेत्समर्थसिलिकाबाचो युक्तिः चतर्थस्तु संकल्पः सर्वोऽनुभवबाधित
इति न कस्मान्क्षणिकस्याविरुध्यते विविनाशो वा किं न स्वभावप्रवर्षवेसस्य यानेविन शुतिवननेपोवोपर्यदर्शनान्
अविवेकिनां कार्यकारणभावाविकल्पाइत्यादि युक्तिवादिनः स्वानुभवविरोधोऽज्ञावनेनैव निरसनीयास्या २३०
द अनाश्यानित्यादिना युक्तिरुक्तिरुक्तिलक्षणादिनः अवनत्यानुमानेन स्वानुभत्यपलापिनां वनेषामित्यवगन्तो या

1345

अनाम्यादिवृक्षिवृद्धिरकर्मेभ्यादिवृद्धिं जनयतीति चेन्नयोरेवकार्यकारणभावस्तत्रवानुभवसिद्ध इति कथं तस्यासामान्याप
लापः यदि तं जनयति तर्हिं नयात्वानुभवबलेनैव परस्तु तो धर्षविषयानुपपन्नास्ः स्वानुभवविरुद्धप्रलाप इति प
वेगाद्विरपि चरमभावविकारात्मतानुभावपरिणामेन हि न स्वकारणाविनिष्ठानुभवसिद्धमेव न च नाशेन भाव
विकारः उत्पन्नादेरिव तस्यापि भावधर्मत्वानुभवान् एवं बीजांकुराद्यवस्थास्वानुगतं द्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभि
ज्ञानुभवसिद्धं नापलापार्हं नदेवस्थितं नित्यं नह्येकरूपत्वे विनिम्याद्यवस्थाभेदं स्यान्नान्यानुभवदंऊरादेः कारणता

अवस्थया बहिः कार्याः स्वानुभूत्यपलापिनः ८८ सत्यत्वं चेदभावोऽपि प्रमेयैव वस्तुनेदन अग्न्यभावोऽपि वस्तो।
तस्य प्रमाणं सर्वज्ञं नत्व ८९ अग्निरेव तथाभावाभावाभ्यां यातिपयोदतां स्वरूपपरिणामेन न तदग्निः सोम।
ला= कारणं ९० अग्निर्नष्टस्तथा सोमात्तद्वा तु त्वमेव याति चेत् विनाशपरिणामेन न तदग्निः सोमकारणं ९१

वस्थाभेदेऽपि घनतूतिनत्वद्रव्याभेदात्तेषां निर्हेतुकोऽन्वयाद्दीत्रिप्रमाणकाननिगौरवप्रसंगश्च प्रलपन्तो नास्तिकाग्रा।
वस्थयैव बहिः कार्यारम्भयोः ८८ अनुपलब्धोऽप्रमाणं सदेहत्वाद् यतिप्रत्यक्षवदिति प्रमेयैव प्रमाणमेव न वा भावे
प्रमाकरणत्वमन्यत्र न दृष्टमिति प्रमितत्वं नेजोऽभावस्य सौतानुष्विनोलिंगविषयाकारणत्वप्रसिद्धेरित्याह अ।
ग्न्यभाव इति ८९ वह्निरेवाग्निः स्वरूपपरिणामेन सोमकारणत्वमुदाहरति अग्निरिति तन्नत्व ९० अभावपरिणामे
नापि तदुदाहरति अग्नेरग्निरेव तत्त्वाऽभावं प्राप्नोति यदा वा अग्निर्हृद्वायते तदा ऽभवाप्नोति निष्ठुतेः ९१ ॥ ॥

1346

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
२३१

हृद्रपपरिणामेनाग्नीषोमयोः परस्परकार्यत्वमेवैकश्रेरादह इति ख्येत्यादिनावाडवो वडवानलः पयोदन्तोऽयमानेन
नेनैवतन्नस्य तृप्तिः पयपयवजन्यथानिर्दोषदेयकृत्नादेनामयिरसात्मकसोमरूपत्वान्त्सर्वत्रपयोवादः ४२ श्यामावस्था
मिर्न्यमावस्थाश्राऽः मर्यादास्मिविधौनिम्नमयोभावेन शुष्मकद्रूसः शुष्मपदेश्यामावस्थापर्येनतिरित्यर्थः अमलेशुक्ल
पदे ४३ सोमः मलविविधोऽभमानोवसेनगुर्व्याग्ने प्राणः सोऽर्थवाङ्मैर्ययपयः पीत्वावर्षनैर्ऋभ्राराममान्नदेवा
सन्+२ णपीनन्तोगतः कृष्णातुनैर्गोऽक्ररैः हरयन्ति अथवाध्यात्मिक एव प्राणः सोमस्यापानस्यमन्तत्वाद्वपानादेरुद्रे
श्रागमनेसतिअमृतोपमनदश्यपीत्वापीनन्तोगतः मन्त्रअथवत्याप्रैसर्वेनाडीनालागमनाकरोतिहरयन्त्यपेया
जै+२ +पत्रेत्रौतदागमे+३ न

स एतं तुष्टिपयः पीत्वाभूमोऽज्ञारेणवाऽडवः पयोदन्तोऽयमानेननदेवजनगम्यते ४२ अर्केः पीत्वानिशानाथ
मामावस्थापुनःपुनः उद्गिरन्त्यमलेपक्षेकृष्णालम्बिवसारसः ४२ पीत्वामृतोपमंपीतंप्राणःसोममसत्वा
गमे

तिसपवासस्तुनः सोमपरिणामइत्यर्थः तदापानेनाजिहृत्तनदावपत्रेषोऽत्रमपत्रहृदितिभ्रनेरितिभावः सोमस्वा
गमेइतिपाठेतुमार्गणायित्रैनोयजमानप्राणः अथवेऽमृतोपमंपीतंसोमरसंपीत्वानेधूमादिमार्गेणस्वत्वस्था
स्वर्गस्थागमेअथपुनश्चेदमाविद्विताकामालक्षणमार्गेपर्वेणआगमनात्प्रदंमाप्यतत्रावंसामः कलाभिःस्वर्गारे
हरयतिसपवासपौर्णमास्यांपीनन्तोगतः पुनःसोमपरिणामइत्यर्थः धूमादिमार्गेश्चदंभावञ्चत्नुश्येवद्दर्शितः।
अथयत्रेमेऽमानरिक्षाद्रनेदनभिन्तुर्पर्यतेनेधूममभिसंभवतिधूमाद्रात्रिंऽपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षडदक्षिणैति।
रात्रे+१

ग्रा=

२३२ मासांस्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवन्तिमासेभ्यः।

२=

=अरुंतु कृति=

1347

पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नमिति तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति पंचाग्निविद्यायां १४ यदि मन्यसे न वा शुभैर्मेघसंश्लेषो भवति किंतर्हि शृणु यथैव नैव पिबति राजा वसुधायां नेषां सत्त्वादि तिलदानपयो वा दहनं निन्याय्ययेनाह जलमपीति उत्तरं। धूमादित्यरश्मिभिः पंभोगपाले कल्पसानेपि जलमर्कस्य रश्मिपर्णां स्वरूपपरिणामे नयाति पुष्कररूपेण तत्रा। पास्तु गामर्दनेनात् यदादित्यरश्मलोद्भिन्नरूपेण नस्ललहपस्पुष्कर पार्थिवमेघात्वमिति भावः १५ घनलनत्र्यौत्या।

+पतो तद्+

मौल्मः

अथागमात्सूर्यनिशाकरीयं पीनमंगिनः १४ जलमप्युदयो भोगेषु यान्यर्कस्य रश्मिमतो सद्रूपपरिणामेन तज्जलं वह्निकारणं १५ नाशात्मकत्वपानीयं बेसूनादेनिरस्य गुणा विनापपरिणामेन तत्रायं वह्निकारणं १६ अग्नेर्विनाशोऽस्ति रूपपरिणामो निशाकरः इंदोर्विनाशोऽस्ति रूपपरिणामोद्भूतात्पानः १७ दुर्नाशेनाशमागत्य सोमो भवति वै यथा दिवसे नाशमागत्य रात्रिर्भवति वै यथा १८ तमःप्रकाशयोः कायातपयोर्दिनरात्रयोः मध्ये विलक्षणं रूपं प्राप्तैरपि न लभ्यते १९

इत्यनयोर्नाशोऽग्निपरीणामयोर्द्वैविलक्षणं देषो। विनाशपरिणामस्य रूपनाशात्मकत्वेनेति १९ सर्वं चाग्नेरेषामात्मके परिणामे उभयरूपसंकीर्णतापि स्वस्वरूप लक्षणस्य विनाशकेन्द्रियाशेनाह अग्नेरिति द्वाभ्यां १७ १८ तर्हि तमःप्रकाशयोः छायातपादीव किमनुगतेन रूपद्येन। सद्रूपपरिणाममतानतस्मादिति चेद्धूलेवनत्राभिमतमैः शून्यग्राहिकैर्यानलभ्यत इत्याह तमःप्रभृतिमध्यमनुगते व्याह्नेनत्तमःप्रकाशविलक्षणं सत्तात्रयं समयवामध्ये संधौ उभयविलक्षणं दिनरात्रयोरिति समासान्तः कं दमः

तः=

+ नाप्यस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदम +दी+

१९॥

श्री:
वा. रि.
स. टी.
२३२

1348

ननुतमःप्रकाशयोःसंधिःमध्यविलक्षणाशून्यरूपत्वत्वेनोभयविलक्षणांकिंविरूपमस्तीत्याशंक्याहसंधेरिति
अनयोःसंधिरितिअविलोपःअस्तरूपःस्यात्परःतत्संधिरूपेणतयोरेववस्तुःपरस्परसंलग्नस्वरूपेणहिशून्ययोः
संधिर्नोसंभवतिनवानिर्विधिमात्रतोःशून्यताकथंनहिद्वैसंभावमेनेदृशितिचेन्नयथासचैतन्यःकालयोर्भावाभावैड।
दाहरणवाद्भुत्वाद्दूरवचनेपरस्परंतिरोधेहानिरूपेणभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमस्त्वेव
काशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकाशस्यापत्तमोभावरूपत्वकथेववस्तिनिसर्वोनुभवात्प्रकाशाविशेषाच्छिद्येने

संधिरप्यविलोपःस्याद्देनयोरेवनद्वयः भावाभावैर्यथैकस्याविशेषेणैवनयैवच १० द्वाभ्यांचैतन्यजाता
भ्यांभूतानिमस्कुर्वतिहि यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रंमहीतले ११ विरूपजडरूपाभ्यामारब्धेयं।
जगत्स्थितिः जलामृताभ्यांमिश्राभ्यांशीतानजुरिवैरवी १२ प्रकाशमनलेस्यैर्यैविरूपंविद्धितद्व।
व जडात्मकंतमोरूपंविद्धिसामप्राकेरकं १३ चित्तस्यैनिर्मलेदृष्टेन मैनश्येद्भवोदये व्योमसूर्येव।
हिदृष्टैयथाकूसेनिशातमः १४

नत्वेवहिसंध्यावपिवर्तेतेनाशमात्रमपन्यथाभूताविसर्गः १० यथा
विरुद्धतमःप्रकाशाद्यदिनःअहोरात्रःतथाविजडोभयरूपदिनःसर्वव्यवहारास्पदंस्याद्विरूपेति ११ जलम
येविंबसूर्यकरद्वाराअतएवविंवस्थितानमृतात्मकचंद्रकलाभिःक्रमेणसरणउभयात्मव्याप्तदवीतनुरिव १२ विजडे
भयोशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशानत्याश्राविभेताभ्यांजगतःअग्नीषोमात्मकत्वेस्यादप्रकाशमिति १३ बहिःसू
र्योदयात्तमःवोनरश्यन्नमहत्स्याविदादिन्योदयाजगन्मलनत्मानिवृत्तिरित्याह चित्तस्येतिभवसोदयोयस्मात्

श्लोकसंख्या ४५

२३२

1349

निजेपत्यागात्मनिजडेसोऽमदेहेदृष्टेस्मातिनिर्लेदान्येनस्फुरंस्मापिविनिनदुणात्मत्मिवापन्नागुणात्रावव्रन्मद्रूयैवस्मृतौ
भूत्वास्वस्वरूपयाग्रस्मन्वद्वेन्यथानिर्लेपोधेगावे.ग्रेवंदेविलक्षतिनदृत्तुष्टवेषेनस्फुरत्तोऽप्रभामयस्तुद्धधर्मैवं
द्विकालेनसंपन्नशुद्धस्वरूपयात्मलिवभूत्वास्वस्वरूपयाग्रस्मन्वद्वतिनिर्लेदानेसोऽप्रभामयोनास्तीतिसर्वजननातु।
भवादितिभावः १५ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरूपपत्तिंकलेनारश्यामितिचेद्दमंडलेप्रविष्टःसूर्यप्रभात्रयोग्रःसो।
मंजलमयंचेद्दृशिंबंप्रकटयतिस्फुरद्रूपंकरोतिदेहेनजीवभावेनानुप्रविष्टःविदेहस्याविंयावद्दाऽःप्रभाव।

सोऽमदेहेजडेदृष्टेविविमेसन्न्वद्वेन् निर्लीपोपि लक्ष्मसद्वैयथासोऽप्रभामयः १५ सोऽमंप्रकटयत्यत्रि
स्थितेहस्यापिप्रभा स्वमंविलयासिद्धस्थितेदेहस्यस्वरूपमर्कमे १६ विविक्तियात्तनामासाकेवलानोपलभ्यते
यालोकरूवदीपनदेहेनेवावासमने १ विलक्षुर्मास्वात्ततेनलाभःसेवचसंसृतिः निष्ठुत्पायाःत्रुभोला
भोनिर्वाणवानदेवाहे ८ अन्योन्यलक्ष्यसद्दाकार्यावंजग्रप्रकाशवत् अग्रीषेमाविमोस्तेगोमंदृश्कोदेहदे

२ टि ८

देभवादिनाप्रत्याकरोतियथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः तेन्द्रस्त्रेनीनथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेतिभ
गवद्वचनात्एवमन्योन्यपि लनेताहान्याध्यासादकेनरूपप्रभामेडलमित्तुभवतिविवस्वस्वविन्मयमनुष्याद्दे
वेतद्व्यादित्यानुभवानुसारिदेहस्यरूपंभवतीत्यन्वयः ९ इतोपिनस्याःदेहधर्मत्वअमहत्वाद्दविदितिनमयतिसंको
वयतीतिनामरूपाधिलकृत्या १ अरतानाहमयश्चिनेश्रुत्यात्कत्वप्रत्यानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याहचित्तरति १८
एवमक्रीत्याद्यसौरप्रकाशावदन्योन्यसंवलनाधीनमहरूपेणवाव्यवहारविषयत्वादिमोदेददेहिनावप्यग्रेषामा।

[illegible]

1350

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२३२

नेयोः स्वेवलिना अन्येकेस्थितिः तु यंस्थानदाहस्थमिस्थायिनोति निर्वाणमनुपायिनिरूढ्याप्राणेहविभोवल्लीमिवनिशा।
यितिश्चास्यतिकेष्विदेश्यप्रेः केवलास्थितिर्भवति साद्येनतिष्ठास्थितिर्लिनलयैस्यादिभावेसोमवस्यकेवलास्थितिःसंभव।
नीत्यर्थः १० प्राणापानयोःस्थिग्निषोमात्मानेन्द्रगुकं पहृतोयथागायस्मारयतिप्राणाहृतिनयोऽकूग्रालोकव।
दस्यानयनादाम्यस्थितिंदर्शयतिअपानेइति ११ स्वस्वप्राणाड्डंइतिनोह्वंस्थिदग्निः आधारादिकेडानचनरेंदलादिप।

११+

इतिसास्थितिनिर्वाणानाथैवातिशायिनि ग्राह्योषासस्यवैवातास्थितिर्भवतिकेवला १० प्राणोऽग्निरु
ष्णप्रकृतिरपानःशीतलःशशी कायानपवदियेनौसंस्थितौनज्वलसासासो ११ अपानेशीतलेसत्तामे
स्वस्थःप्राणपावकः प्रतिविम्बोवविवाह्येषौसचनस्मिलयेवहि १२ विदग्धिःपद्मपत्रस्थसोमवाचात्म
कंतिष्ठा जनयन्त्वभूत्वेदञ्जग्रालोकंयथावहिः १३ संहत्यादौयथैकाचिन्नंविक्रीनोस्ववृपिणी
अग्नीषोमाभिधामाप्तासेवसर्गोनृणामिह १४।

स्क
पद्मपत्रस्थंपराह्निवैवल्यंतवाचात्मकंतिष्ठाश्वर्थप्रकाशानपाक्काश्वन्तुभ्ज्ञत्वाविवत्स्यपेतेतर्थप्रयाहूपयास्मत्यो।
यथावहिः स्वर्येदृविशेषः १३ यथासर्गादौमायापावलब्रह्मसंविक्रीनास्वरूपिणीब्रह्मांडाकारेणाग्नीषोमाभि
धानामातथानृणांव्यष्टिदेहानांसर्गोपीत्यर्थः १४ ॥

२३३

श्रा=

1351

अत्रैवं ब्रह्मांडे शिवशरीरमध्यग्रीवोमानंदे विंदुमंतः कायेन चान्द्रमंडले निरयवादिविरूपस्य पद्मेत्र न्यात्मात्मा हृद्ये: सोम
स्य षोनाः पंचदशाकलाः प्रतिपदादितिथि शुक्लपक्षेत प्रस्रवंति पक्षांते ध्रुवाख्याविरूपा परिशेषा बध्यन्ति ततः शुक्लप
क्षे कृष्णेणास्ता उद्दिश्यतिनाभिः क्रमेणाहृत्य माणा ध्रुवाकलाः शृणु: सोमो नाम येन तथा हृदि स्थितः प्राणस्त्वर्थः अपा
नरूपस्य सोमस्य स्रवनाभिकाद्वारा प्रविष्टाः षोडशः पंचदशकलाः अमिस्ता मध्यवाहृदि ध्रुवाख्या मेकैक लपरीषे
षा शुनस्ता इत्या उद्दिश्यतिनाभिः सा सूर्यमार्गे बहिः स्यमानाख्याः सोमो नाम येन तत्र बहिः प्राणापानसंधिकालः स्तो।
मासो हृदि तमावास्या अंतरालदेशोऽहः पिंगलयोः मध्ये कन्दाधो ध्रुवास्रवंति प्राख्या नाडी षडके प्राणस्त्वर्थस्य प्रवा।

यत्र सोमकला ग्रस्ता तत्रास्तं सूर्येण षोडशी अमावाह्निता तस्मिन्मात्रे स्थाने तत्र बद्धपदो भव १५ न्यूनं त्वर्थपदेशा।
मा यत्र सोमो हृदं वै नेऽनं केवलयास्थित्या तत्र बद्धपदो भव १६ यत्रे

द्वादुग्रो मेषर्षहृयो द्वादशमासांतरेतराले संक्रां
तयः अपानसोमस्य प्रवाहे चैत्रादयो मासा विषुवादियोगा अन्यानि च पर्वाणि निष्पद्यन्ते योगिनां प्रत्यक्षमेव स्व
स्वोद्याद्दिशा स्वतो नेपद्यं स्थिते वस्य सा णादे हो णुन श्रो स्या शुपयोगिधारणाभेदाः प्रणवसंधिभिः ज्ञातव्य केह पदिषप
तेयत्र स्रवाहृदि देशे सूर्येणाग्रस्ता ध्रुवाख्या सोमस्यापानस्य षोडशी कला प्राणेनाड्डीणीभिः कलाभिः स्वयमाण
हृणासाद्याश्चमासीवेड्डव्विततस्मिमात्रे स्थाने तत्र भ्रू से इ पाख्यानोज्ञवायूर्ध्वेकेन मनोधारणया बद्धपदः स्थिरो
भवेत्यर्थः १५ तथा यत्र हृदं वेकलाग्रसेन क्रमात् स्य मानः अपानाख्यः सोमः अमावस्यायामिव केवलया शुद्ध।
विरूपया ध्रुवाख्यकलात्मिकया स्थित्या तिष्ठति तत्रांतः ऊंभकेन बद्धपदो भव १६ ॥

1353

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२३४

इदानीमन्तर्देहे चक्रे नाडीचक्रे प्राणापानयोः प्राणोदये मध्ये सूर्याग्नियोर्निरोधेन बिम्बवन्मूलस्य रूपताभासात्पार्श्वयोरयनमादावुत्तरमिति १
यथा वसन्तग्रीष्मवर्षासु क्रमेण सौमनस्योत्तेजनग्रासान्ते मकराग्निसंक्रान्तिः प्रावृड्हेमन्तशिशिरेषु क्रमादौ स्माससमे
नग्रासान्ते ग्रः सोमसंक्रान्तिस्तयोः मध्ये विषुवं तेनोक्तं यस्य तु वैषम्यादिषु संक्रान्तिस्तथा शरीरे पिप्रापानशोषसमाने च
शान्तिनाशासे सोमस्याग्निसंक्रान्ति प्राणोत्थस्य बहिः प्रोन्थेन ग्रासे ग्रः सोमसंक्रान्तिः सूर्यस्य संक्रान्तिफलमासु
कालाः सानाशीतिनश्नेभवेति पूर्वोक्तधारणाविधिः आक्षेपिकं नृतानस्य प्रसिद्धसंक्रान्तिस्नानदानादि

उत्तमाग्निशिखादीप्तः सौम्यं सोममहोदहन् यदैतौ प्रतिबिम्बस्थौ न तद्बद्धपदो भव ॥ १५ ॥ बाह्ये सोमसू
र्याग्निसंक्रान्तिः सोमभानवोः यत्र संक्रान्तिकालादि बाह्यालक्षणमाःस्मृताः ॥ १६ ॥ संक्रान्तिमुत्तरामया
यनं गतस्य कुवासनया विषुवतो यदि देहवातैः अन्तर्बहिश्च विदितं समुपाश्रयभूतं नत्वा मसेव
न पुनः परमभ्युपैति ॥ १७ ॥ अग्नीषोमविचारशान्तिर्नामैकाशीतितमः सर्गः

फलेभ्य उत्कृष्टतमं फलकीर्तनं प्रधानफलैस्तुतिर्वा १६ उक्तां तामनूद्य तत्त्वाधिकारिसहितान्ये प्रत्यवयन्ति सं
क्रान्तिमिति कालमयनद्वयात्मकं संवत्सरं देहवातैः प्राणापानयोः हृद्यनाडीभ्रमणवोत्सारिगतिभेदाद्दु
र्वचनं बहिः प्रसिद्धसंवत्सरेष्वितमिवान्तरपि योगाभ्यासाद्यथावदनुभूतं सत्यतत्त्वमनुभूतं च वदान्ति विस्फुटं यदि वे २
त्सि तत्तर्हि तत्त्वयोगिकथासु शोभसे परमं तु पदं सादृश्यदभ्युपैति व्याससंगानेन प्रवृत्तमलनथाभसेरतिनदे
कमवर्णनाविधिः १७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ २३४

1353

अणुतास्थूलतावापितानवंस्थौल्यंचयोगिनः प्रकाशयामियोगाभ्यासवशेनतद्युक्तिभिः ॥ एवमणिमात्मकत्वंदेहा
हे:परित्यागप्रयाणंत्रयाभ्यासपरिच्छिन्नस्याणिमजननःप्राप्तोयेषांतस्मद्योगिभिःकस्मादिदंदर्शितोयोगिनोदेहस्याणिमामहि + स्य
हिमादिप्रकारान्तरंश्रुतिमानीतेश्रुत्यामिति १ तथाहृदयपद्मस्थपाकस्थाग्नेर्देहस्यविलापनायतनाभ्युपायेदेशोज्वल
तोऽनाहतानलस्यहृदयपद्मनालस्यव्याप्तिदृष्टान्तरविस्पष्टहृदयकोशहृत्पद्मकर्णिकायांपरमात्मनःआसनम्।
तांशिखांदर्शयतिहृदीतिअब्जकोशोर्ध्वकर्णिकाप्रविलतथाचतैत्तिरीयाणांनारायणोपनिषदितस्यमध्येमहानग्नि
र्विश्वतोमुखइतिजाठरानलस्यप्रज्वलनमुपक्रम्यतस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थितानीलतोयदमध्यस्था

वसिष्ठउवाच अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनो देहोनामनयासम्यक्कुवत्समाणमिदंशृणु।
हृदयाब्जकोशार्धेप्रस्फुरन्नानलंकणः हेमभ्रमरवत्साधोविद्युल्लवइवांबुदे २ सप्रवर्द्धनसंवित्सा
वामयेवाशुवर्द्धते संविद्रूपतयानूनमर्कवद्यातिचोदयं ३ संध्याभ्रप्रथमार्कोभोहृदिमध्यागतःदृ।
णां गालयन्नखिलंसर्वंदेहंहेमयथानलः ४

विद्युल्लेखेवभास्वरीनीवारशूकवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा त
स्याः शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थित इति विद्युल्लवसाधर्म्यरति विशेषणापीनत्वप्रकर्षबोधनार्थं २ साग्रान
लःकणः प्रवर्द्धनस्यसर्वदेहव्यापायथाज्वलतितथावर्धनोपायस्तानेनसचसंवर्द्धितोर्न्यग्निर्देहंदहतीतिकिंत
संविद्रूपतयाऽर्कवदुदयंप्रकाशातिशयंयाति ३ संध्यायांप्रत्यूषेअभ्रेआकाशेप्रथममुदितोऽर्कस्तदाभः + यो
गालयतिगालितंकरोतिसांगहृत्पार्श्वगामदिंतंदेहंपार्थिवंगंधभागकाठिन्यंचतदुपादानजलभागोऽपसद्ह

यो० वा० नि० १

13.54

श्री.
भा. टि.
स्. टी.
२३५

एवंप्रपरा।मादतृपर्वेनमपिगात्लयेनहृत्रीउर्योनननःर्योघोगोपुक्लागंत्वविशेषःप्रग्रिहभावविशेषानउसव
स्पर्शोशैत्यंचमृदुत्वेइतिदृतिजलस्पर्शोः मृदुःस्पर्शोननःस्पर्शोनर्तेषुस्पर्शेषुलानइवश्चेपसंहृत्यपुक्लात लक्षयि।
गलयेतस्पोपयेनएवंरीत्यानद्रोषुःस्पर्शान्तलमन्तोमुपेसुविनातिःक्रमेइत्याद्येवतिछनेइतिविशेषः ५ एवंपार्थि
वमाध्यवर्त्रीरहृदयविपृषस्थितःस्तोप्रदिवैलामिलेनग्राणोनाप्रमद्भतःकापिलीयनेयदावाप्रग्निहृदायति।
वायुमेवाख्यातीतिस्फतेतिस्पर्शः ६ ततानोडंउलिनीसाकिशपिमूलाधारस्थमहाभ्रमणानाडीहीनातत्संस्का।

जलस्पर्शसंदेशपुरुषाणालयेन्यपदादपि वायव्यवानलःस्पर्शोत्तत्तेनेवस्तविशेषणतः ५ समाधेरहः।
येपस्थादिभूयस्त्वापिलीयने विलोभिनेनप्राणोननीहारोवामयाययथा ६ प्राधारनाडीनिर्हीनाका
मस्यवावर्णापाने शाक्तिःकुंडलिनीवहुंघटमलेखेवनिर्गता १ क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयेजीवाद्या।
देहकृतिः ग्रंतःस्फुरत्कमलाचाधूमलेखेवनागारे ८ विसमोलेतृणभिन्नावुपसदिविभृतले सा
यथायोस्मनेयत्नेननिर्यान्मलेयथा ९

पार्थिवनिवाहिवदेहाकाशेवतिष्ठनहस्याद्याधारेनिवह्निनिर्गताधूम
टि= लेखेव १ तत्रस्थितानांचसाक्रोडीकृतानांसंकुचितानांमनोबुद्धिप्रभृतीनांवाहिन्यादिष्टतालिंगशरीरस्पंदकृनिर्यातन।
घायिनिधायांतःस्फुरत्तिन्यकापाचमन्का।स्वेच्छाविहारकिकलिस्त्रमन्काःस्पुष्यमाणत्वाविधास्वतोस्तुस्वमनमेवि
समनालछिद्रेपैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतव्यास्येनतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याहक्रोडीकृतेनेतिद्वयोरर्थः ८ ९ -२३५

एवं तत्स्त्री भावप्रकारस्य कारस्य स्त्रीभावेनैति किं तत्त्वात्स्य शास्त्री रवोकस्यनाप्रकारमाह रक्षेनेत्यादिना सं ज़ं ३ इलिनी पोगि।
नोऽनी वृत्तानि वंहे शायपवं तत्तं नस्तभागं पदानं चति नतस्य ये नस्व चे न आसुर्णतनामेति यथानंजीवसंसज़ं विभनी
तितं ज्ञीमारेऽमस्ता तृपस्य भेवपे तुः क्षे वेद्विमोन्नुग्रास्तां नामे तिमहत्त १० एवं सत्ता स्मृर्णमतनीयाज पर्यन्तंर्हत्तं पार्थि
वभागं पंज्ञाकारं कल्पं भावयतिनयोगात्कल्पनयात्मनाथ नेह्यर्थः ११ नजात्स्यादिकल्पनाप्रकारमाहरदेति मा

भेतितिः सैवयामंगारसार्थं तं यथाकम्ब रक्षेनात्तूर्णत्तमेतितं ज्ञीभारद्वंजुना १० रक्षाप्तर्णायममाकारे
भावयन्यास्तुनत्तथा ध्नेविजहत्नात्त्वुद्धोरेवोगमयथाहृति ११ हृदभाववशादंतवस्थीन्याप्रोतिमा
ततः मात्रराभेनिष्ठ त्रेणुस्तस्त्वमेवांगजत्वोस्थितिं १२ यथाभिमतममाकारं प्रमाणवेत्तिरागव जीवधाक्रि
रवाभातिस्तुमेर्वादिर्नृस्यादिव १३ स्तुतनयायागसाध्यमीतामायथसाधने ज्ञानसाध्यमिदानीं तं स्तृ
णज्ञवणाभूयणे १४ एवं चिन्मात्रमसी दृश्यं द्वैसोम्यमलदितं तत्त्वात्तत्स्मनरेशांते नजगत्रजगत्कि
या १५ नत्विनोत्स्यात्मनात्मानं सं कल्यान्त्ववनागते यदानदाजीवरतिपोक्तमाविलनांगते १६ अमम
मेवसंकल्पप्रमेत्तदेवारीरकं जीवः पश्यतिमत्फन्नाबालोयतत्तमिवांडने १७ यदानस्तानदीपेनमस्यगा

नृगर्भेनिषणोणुकललेश्रु हस्तस्त्वाबीजशाक्रिरांस्यदृत्तपाराचंजरास्थितिमिव १८ यथाभिमतंस्वेकात्तुमारित्वमे।
वीदिमहृत नृणां यत्स्वं वाच्याकारं भ्रवभाति ११ योगसिध्यत्रसारणाक्षूलत्तत्स्वभाववशासिक्रममपसहत्स्वतान।
सिद्धानहिलत्तणांवक्रेपरमप्रकृतत्रावयतिश्रुतमिति १४ १५ विनान्यथ्यासेनापविनोति १९ जीवःपश्यतिसप्तवा

वसिष्ठोपनेशादश्रवन १८

लोकश्यागतः संकल्पमोहोनो

प्पस्थूलभावइतिभावः सोऽस्य प्राप्तिक्रममाह यदानित्यादिना १८

२१

1355

अनेवेति+१

प्तोतिबोधं १७ भाविनेभ्राद्यान्तये १-२१ लौकिकत्वयोयथालोकेद्वैदंनामयितमप्तकं २२ वेतनतयोदिस्येन
नत्वापालमाह आत्मवेवेति २४ अयोलानतिच्छावपिरुक्तायामोवन्मानामैकिंवाविनोदायस्थूलत्त्वा।
भातिभाविकत्वनेतिच्छजीतिमाह २४ चिमत्काविषयोदेदयः अमृतनवदराहतो अमृतंनपयोत्रादिविष

+जीवोहिज्ञाविते मस्मेनयाऽहेहंनपश्यति+ह+मू+२

श्रोतिमायातिदेहोयंसर्वेकंकत्वसेनत्वयात् तदाप्तत्वविनिःशेषांदीपतैलत्तयेयथा १९ निद्राख्यपरामे।
मेनयंथास्वप्नेनपश्यति २० अतत्मेनत्वभावेनजीवोदेहाद्बहिःस्थितः जीवोहिज्ञावितेनस्मेनयाऽदेहंनप।
श्यति निर्देहोभवतिश्रीमान्स्वात्मैकभावनात् २१ अनात्मत्वनिराशोदाशावात्मभावनमेगयत् स
र्योयालोकइवैदेहादेहंनराश्रितः २२ आत्मत्वेनात्मभावेनसर्वंव्याप्यनिरंजने चिन्मात्रममलोस्मी
तितानिर्दिश्येननश्यति २३ अन्यत्वविदिताभ्यासानोभावयतिरथ्येवयत् नत्वरोवाश्रुपश्यतिरुद्धभाव
नयानया रुद्धभावात्तुसंधानाद्धिमृत्वाप्यपिराज्व विषनयत्यमृततामप्तंविषतामपि २५ एवं
यथायदेवेहभावयेद्रूढभावनात् भूयतेहितदेवाशुत्तदित्यालोकितंमहुः २६ सत्यभावेनदृश्योयंदे
होदेहोभवत्यलं दृश्यत्वस्यभावेनव्योमतायातिदेहकः २७ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रु

ना भवनाशायनाशमयुक्तिमन्यामिमां शृणु

प्रविश्यभोगनामिलहत्तां २८ ॥

उ आलोकि

तिश्रुतमपिदृष्टिविविररूढश्रांत्याविषतो २५ इतिरीदृशांतउदाहृताणांसर्वेद्दष्टोलोकैंतयिस्मर्याः ४८ व्योमतांब्रह्माका
काशतां २९ सैवात्स्वर्तिरतिशयायाअणिमादिसर्वसिद्धयःस्मायोनोपसंहृताश्रितिश्रणिमादीनि अन्योपरकाये।

+ हृयावयोज्यतेतावदयंदे+१

तत्रादौसर्वदेहव्यापित्वाद्गोणावयमाह देवकेतिवृत्समवहिर्निःसार्यमाणदेहवृत्त्यज्यतइतिप्रसेणान्वयः पूर्ववाह्यपवन
ग्रा= संक्रांतःपुष्पामोदःपवनादाकृष्यग्राणेयोज्यतेनतद्वत् ५४ विरतसंदेहउपरतचेष्टःकाष्ठलोष्ठवद्भवति परेषांदेहे
जीवेमनावपितत्संवदेहेभोक्तृत्वयंजीवोपिनिवेशयतेयथाप्राणेवचकःवेनक्षःकासदुभोदकेनपमेवनतंहलतोवा
आवेशक्रियिकतितेनसवासिवोतेनइद्वापियथाभिमतयेहद्यग्राश्रादाहृद्यतन्वयः ३.३। इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धि
त्रिंशभुक्तास्थितेतयोगिनानाम्भूंतेनसेवंवृत्तस्थितेनचेत्युनसन्नाविषयतेसोवेदन्यद्वायथयावदिरोचतेतत्राव

विज्ञानावरणमेव ५५

देवकाभ्यासयोगेनजीवःऊर्ध्वतिरीमूर्ध्वान् उद्धृत्ययोज्यतेयावद्भामोदःपवनादिव ५५ ज्यत्पतेविरतसं
देहेदेहायंकाष्ठलोष्ठवत् देहेपिजीवेभिमतनावासेवकद्वादशः १ स्याद्वेदेनागमेवापियथाभिमतयेक्त
५५= या भोक्तेतत्संपईश्वरयोगोवानविनिवेशने ३१ इतिसिद्धित्रयंप्रक्तास्थितेनचेनहसुःउनः प्रविश्यतेस्व
मन्वहायथयानविरोचने ३२ देहाद्यसयाविवान्याभवन्याविलान्वय सेविदाजनाद्दासर्वसंहणोस्पो
यतेयथावा ३३ सात्वासदाभ्युदितमक्तितेदाधसोसायथयथासमीभिवांक्कतिविन्धकाणः प्राप्नोतितनदवि

रेणातथैवरणमसम्यकादं

कालेप्रविशयतइत्यर्थः ३३ अथवायोगिनाप्रथणकायभोगानेतंरेसांतःकरणेवेउत्पापादनेनजगदाद्दासर्वदेहाद
यःग्रन्यथेनहितीयार्थप्रथमास्थावरजंगमसर्वदेहादिप्रतिविंबजीवांसत्यानन्दविविवापाधिसत्वादिगुणास्तदा
वच्छिन्नविलक्षणाविवांस्पृश्याखिलानपिच्यामवन्याखान्मसंविदासंपूर्णायथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थः ३३ उपसं
हरति तत्त्वेति देवाः योगेश्वर्यसंपन्नाजीवविश्वकाशाः सदाभ्युदितेनिसंसवप्रकाशशक्तिनसर्वदोषस्वतंवतात्वा
यथयथासमभिवांकतितनदाचिरेणानष्टेवप्राप्नोतिपवसंततिनत्वविदानात्यसिद्धोवेदुमस्यतेविकतेनावरणाव

मेवनिरतिशयानंदसम्यक्पदंविदंतीत्यर्थः २७

इति श्रीवा॰ नि॰ उ॰ शतोत्तिनवः सर्गः ८२ चूडालायोगसिद्धिविभवाख्यद्वयोत्तमस्य भूपतेः तत्त्वपदेशासाफल्ये किराटाख्याना मोघेनेः चूडालायाः पूर्वं प्राग्जन्मके भोग्याः प्राणायामप्रधानाद्विद्युनाभ्यासवतो ऽस्त्वेऽत्र अणिमादिगुणैश्वर्यं प्रकाशं बभूव १ तदे श्वर्यमेवावष्टभ्याप्यंच पर्यन्तस्थितिमता बेभ्रोहिता मोक्षेकानुभवस्यनायत्र यस्यचोपदेशात्समलामीनलाच २ तस्याः

इति श्रीयोगवासिष्ठे अणिमादियोगोपदेशः सर्गः ८२ वसिष्ठ उवाच अणिमादिगुणैश्वर्यप्रकाशा सा नृपभामिनी एवं बभूव चूडाला ज्ञानाभ्यासवती सती १ जगामाकाशमार्गेण विवेशाब्धिभुविकोटरे चचार वसुधापीठं गेहेवान्तर्लक्ष्मीरनघा २ अखण्डमर्यादताभर्तुर्वेदस्य चेतनकलया सर्वैः पूजाकरान्येषु लक्ष्मीरिव जगत्स्वच ३ आकाशगामिनी सूक्ष्मा सा विद्युत्साम्बभूषणा वस्त्रामसेद्यमालेव तिमिमालामहोतले ४ काष्ठेन्तृणोपलेम्भूनं तत्त्वादन्तर्बहिस्तले निर्विघ्नमविशत्सर्वं तन्तुर्मुक्ताफलेष्वथा ५ मेरोरुपरिसूमाणि लोकपालपुराणिच दिव्यौषधिसंघाणि विजहारयथासुखं ६ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैः सहनागासुरामरैः विद्याधरासुरःसिद्धैर्व्यवहारांश्चकारसा ७ येनेतेनचभर्तारमात्मज्ञानसमं प्रति बहुशोबोधयामास चूडालानविवेदसः ८ कलाविदस्यामलमावबालेयंपूहितीमम इत्येवंकेवलेरात्मसचूडालोविवेदता ९

कायप्रहादिकल्पनैश्वर्यकादृशत्वमपीति आकाशनाप्रविष्टुकारासेषुराष्ट्रेषुजनान्तभुवनेषुचोवास ३ विशुतांप्रारभाउन्मेषाद्रूवखेतमानानिभूषणानियस्याः ४ ५ दिव्यौषधिप्रादेयावतिभुवनरंधाणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणिगोचर्थः ६ सर्वभूतरतनतनयासंभाषणादिव्यवहारं ७ बहुशः प्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेन

यथावेदाध्ययनकालेबालोदेहेहिभेदंसंवेद्यकृपयार्थोगुरुकृतार्थप्रकाशनाद्धिगुणशालिनोनवेदन्नहुतत् १. ॥ सर्व
सिद्धिशालिन्यामस्यांश्रुत्वंहृदंनेबोधेप्रवृत्तिनिवृत्तेयथोविधिवित्प्रह्मानोगुरुबोधेनशक्तिर्हरापाकेनिरामःशकते
महात्माइति तस्याश्रुपिपठेनउपदेशश्रवणेन १. तदित्थंनार्थंसद्गुरुमेबोधितमकोदित्यादिश्याह्वोक्रमर्यादाव
स्थानमात्रपालनेगुरुकृतउपदेशक्रमः नतुस्वावनतेप्रकाशितत्वंविज्ञानेश्वरासज्ञनयितृशक्तोनीत्यर्थः एता

एतावतापिकालेननाभेद्यंगुणशालिनो बालोहिस्यादिवरूपश्रुतशालोनविवेदसः १. सापलब्धात्मवि
श्रान्तेस्थोसिद्धिसिद्धिप्रयमात्मनः हंसोयमास्मनोरानःश्रूहस्येवमवाकृयो २ श्रीरामउवाच महात्माःसिद्ध
योगिनामस्मशास्त्रपिविशितिविधनः यत्तेनशापनेबोधःश्रुत्यानेनःकथंप्रभो ३ श्रीवसिष्ठउवाच उपदेश
क्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनं तत्रसुकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवराघव ४ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेते
यमात्मनः ज्ञानेनात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव ५ श्रीरामउवाच एवंस्थितेवाप्यनेनेकथमेत
ज्जगत्स्थितौ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणं ६।

ग्रहणंसाधनवत्तृष्णयसहितंप्रज्ञायां ४. श्रुतेनश्रवणमात्रशास्त्रश्रवणेनपुण्येनचित्तशुद्धिजनकेनकाम्यकर्म
वैराग्यअथवाश्रुतेनशास्त्रेणपरोक्षज्ञानेनआत्मनस्वरूपभूतंज्ञेयंब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवत्विषयीक्रियते पु
ण्येनापिनस्वर्गभोगवत्नविनैवविचारेणज्ञानेनअन्येनकिंतुताभ्यांविचारजनितेनपरमसाक्षात्कारेणस्वहृदेना
त्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः सर्पपदानिसर्पःइवार्थेवशाह्नः ५ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनहेतो

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२२८

स्थूलाकंयतो निरस्तां नस्यायेन शिखइदं स्वयं क्रसवता नामायसन्नाप्यादनहाराज्ञपदेशगादेत्तौनकाशशांतिवक्तुं वसि ते+
ष्ठः किरातोपाख्यानमाह अत्रेनेन्यादैवाकिरातः खेदवशात् १६ १७ कार्पण्यात्स्वीयकृपणतास्वभावात् उधाव
सोपयथायाम १८ तस्यानेनप्रयोगेणाद्योगाहेन्तुतमि आयमाह क्वचिद् कपर्दकाः स्वस्त्रोल्लेोन्नततः शतं ततः सहस्रं ततो

श्रीवसिष्ठ उवाच अत्रेमं कृपणः कश्चित्किरातो धनधान्यवान् अस्ति विंध्याटवीकच्छे देवीग्रामालयालय
था १६ तस्यैकदा निपतिता गच्छतो विंध्यजंगले एका वराटिका ग्रामन्तृणजालकसंकटे १७ कार्पण्यात्स
प्रयत्नेन सर्वं तृणगणादिकं कपर्दकार्थं समभितो उधावद्दिनत्रयं कपर्दकाः स्युर्भवता चत्वारो ह्येवका
लनः ततः पातेसहस्रं चसहस्रे चेति चेतसा १८ कलयन् जंगलेतीतो रात्रिंदिवमतंद्रितः ततहारस
हस्राणि त्रुटयेनपरंतसः २० ततो दिनत्रयस्यांते तेन तस्मात् जंगलात् प्राप्तोऽंशुविंबप्रतिमो लब्धश्चिंता
मणिर्महान् २१ तेनाप्यतुष्टहृदयः समाराध्य गृहं स्वकं प्राप्ताखिलजगद्वृत्तिः शांतः सर्वतयास्थितः २२
ल= एवंयथा किरातेन कपर्दान्वेषणात्ततः रत्नं लब्धं नरास्त्रमहोदात्रमतोदिना २३ तथा श्रुतोपदेशा
तस्वात्मज्ञानमवाप्यते अन्यदन्विष्यते चान्यल्लभ्यते हि गुरुक्रमात् २४

हे स्यहस्रे चेति चेतसा कलयंश्चितं।
यत्सन् १८ अस्यार्थमप्यारव्योरदुःखयोगेनाकृपणजनस्नानदर्शनादिविविघ्नैः खंडितस्त्रुम्महापरोलोभवती तिसः।
वयत्राह ततनेति २० २१ प्राप्ताः अखिलात्तगद्वृत्तयः मांसादिकभोगादयेन ग्रंतनाः सर्वदाविह्वाधनथायस्तता ह
शांतयास्थितः २२ नरोवस्त्वल्पस्वयथानयाविघ्नंनदृत्तं २३ तथागुरूपदेशाक्रमात्स्वल्पकार्यपरो नप्रायमन्विष्यते

अन्यत्रिक्षापरोदेलभ्यते २४

२३८

1361

कथमन्येनेराद्दृश्येतेति श्रुत्यादिशास्त्रस्य प्रमाणत्वं कुतो वा यादिरिंद्रियप्रयोज्याः संविदस्ति न ह्यन्ययः गुरूपदेशं हूहनय। च्छ्रा+१
एवमन्येनेनात्मानमप्रयोज्यमानस्य स्वमहिमानं च रम्यत्वेनेति त्यागे हेतुः ब्रह्मस्फुरणेन मिथ्या बुद्धिरूपकनाब्रह्मस्वभावो।
भयप्रयुक्तमेवनोपदेशात्मकानात्मविनिर्णयः २४ तथा चाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुतेर्गुरूपदेशावश्यकत्वाद् श+२
गुरूपदेशेति २५ अनेनाशास्त्रात्मकपदैकहेतुत्वमन्येनशास्त्रगुरूपकथनमकारणमप्यवशेषफलदर्शनाकारणेनेव।

ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतं श्रुत्यादौ नेंद्रियसंविदः नेनोपदेशाद्दनचनात्मतत्त्वमवाप्यते २५ गुरूपदेशं च विना।
नात्मतत्त्वागमो भवेत् केनचिन्नाम मोक्षो लभ्यः कपर्दोनेवाणांविना २६ नन्वस्यात्ममहार्थस्य गुरूपकथा।
वेगतं प्रकारेणकारणमात्मज्ञोणोरिवकपर्दकः २७ एवमेवाचवमारोपयमाहिनो महतामपि ग्रन्थदत्ति
घानेयत्नाद्दन्यदासाद्यते फले ग्रन्थकसोतिपुरुषः फलमन्यदेव प्राप्नोति यत्त्रिभुजगान्त्रवलोकानेच
तस्माद्दनंतरभवपञ्जरतरुमस्य श्रेयोतिवादत्समसंनामनिकृयैव २९ इतिकिराटोपाख्यानेत्रणीतितमः ८३

नास्तीत्यर्थः २७ २८ एवमकारणमेव गुरूपदेशाद्यात्मलाभस्य कारणं लब्धेनात्मनि प्रारब्धपोषापनीनस्य जगद्रु
ये+ मस्योपेत्तैवतस्यः मिथ्यानीतिनयत्नापेत्तेत्यादि ग्रन्थदितित्रिभुजगान्हु यच्यस्माद्धेतोरेवमवलोकानेश्यनेच तस्माद
त्मलाभादनंतरं भवस्य प्रारब्धशेषापनीनस्य जगद्रुमस्य तच्छ्रंसं यथा स्यात्तथा अनिकृया उपलक्षणेनातिवाद
नमेव श्रेय इत्यर्थः २९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे त्र्यशीतितमः सर्गः ८३ ॥ रामायनमः

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२२५

शिखिध्वजस्यैवेशग्रवेश्मज्ञात्वा आसनेऽवने निर्गोचैव कस्याग्नियोगेनांगे देवे शिखिलिनीयर्येते ॥ नवलतानतूपंपदं विशोनिस्या।
नेविनाक्षमनाः तत्र हुस्नतोः गुमानतोवाङ्हिनमसाक्षेयमसीव १ गुर्भाहे: सामनादिभिरूपनीतावस्त्रादिविभू
तिषु २ नकः इतुर्धंसे नथाविधोदेवादिवि ठोनेनमूर्तादिर्श्याधनो भोनोपयापकांनादिषुरतिमेतितहृतन्

श्रीवसिष्ठ उवाच ततः शिखिध्वजो राजा तानन्तलानपूर्वं विना आसनाग्मपरोमाहंतमोधत्वमिवाम्बरः १
ऊः त्वोगृहेपितक्ष्मनामनागापिविभूतिषु नाश्रुभोग्येपनोनास्त्रनेमेयोग्रिगिलोविव २ एकांतेषुदिनो।
नेष्वनिजेरेषुगुरासुच आनन्दामसूनिसंनन्त्संकेषुयोधनोपथा ३ राज्यवनमिवापोषमानाउनयंवो।
धनैः शाखिनः कार्यं नेपोषामसीपोदिवसाक्रियाः ४ नित्यमुद्रामवेरावः परिव्राडिवशांतधीः विद्यते
वमहाभोगान्भोक्तुंचास्त्रियंप्रियितः ५ ददावतितनयंदानंनेताभूमिकनकादिकं देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चवा
ननेभ्यश्चमानद ६ चचारचतपःकालेकृच्छ्रंचांद्रायणादिकं परिवभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच ७
मतथापिविशोकत्वेनमनागपिलब्धवान् शनिधानाविन्नभूमिनिधानार्थीनिधिंयथा ८ राज्ञिदिनेमा
हानेषशुष्यत्येवकृशाङ्गना चिन्तयाचिन्तयामाससकमव्याधिभेषजे ९ चिंतापरवशादीनोराज्यवस
पो विशोपमं महाविभवसम्पन्नेनापयृत्विन्नयाधिया १० अथैकदैकांतगतांचूडालामकमागतां इदम
प्रयावाचामवाच शिखिध्वजः ॥

ऐर्णं

शुभोपादिवसक्रियाः कार्यं नेष्टकोरस्नानस्याभिन्यागेकर्तव्यंधर्मेनेकर्दभिलः ४ परिव्राडिवस्थितः सः महाभोगा
नत्रियंचभोक्तुमिव्यतेवः पूर्वेवाकार्येन हहासपरमधयार्थः ५६ देहमनःशोधनेकालेकृच्छ्रंचांद्रायणादिकं

२३५ नपश्चकार १८ चिंतयाचिंतालहरोनकर्णाणना ५१.५ ॥

विभवभूमयो वैभवपतति १३ ओंशोऽर्वैतिनिधिष्यंति १४ १४ स्वावाधिकेवेद्मनदर्शयति नरेशोति इदानीं वनरा।
णीसूइलोपमात्वेनवर्णयन्वर्णयन्निवनकेन्यादिपंचभिः श्लोकैराह अर्थकानि १५ हृतानि उत्तमान्येवकौश
निभेरत्नानि याभिः श्राभेत्राः तोतवेनपूर्वशीलापत्रविनिर्वनतदासैः श्रोभिताः १६ नवंगलह्नगामौक्तिकैः श्रानाभिः

गां+४

शिव: २१

श्रीविधमरुवाच॰ अर्कं तान्संधिंकालेषुकान्विभवभूमयः अधुनाम्निविरागेणगुणागकामिकानने १२
नेहत्वात्तिनेदुःखानिनापयोनवभ्रमवहः ओजांसैवैतिनवंगोनवविवनानिवासिने १३ नदेशाभंगासंमोहेन
संग्रामाभिनवस्त्रयः नान्याइयाधिकेमन्येनृत्वनवनिवासिनां १४ स्लवकुलनधारिरामरक्तपल्लवपाणयः
मंजरीमालहारिण्योलोलश्रृंगंवृतंहुकाः १५ स्वप्नरागगामिणाः हनवोसममंडनाः आसेवनकाचना।
शिलानिनवनदषामिताः नवंगमौक्तिकश्रोनसरिन्मुक्तास्तनाङ्गनाः लतावदश्यावलिनान्हृदयनान्यम्
गान्मजाः स्वभावाहरासैरंभ्याविनीर्णाफलभोजनाः हृद्वदृश्रेणिनयनाः पुष्पहलनोणिकाः १८ श्रा
सायसंस्पंदनायानाः शीतलामलसात्रिकाः क्षमस्वतिलमिवश्रावनवीथ्यावनानने १९ यथाविविक्रमे
कानेमनोभवतिनिर्ह्लनं ननयामाश्रितिविवेषुनचकेषुइमस्यमे २० अस्मिन्नुमनंब्रोणनविनविघ्नंकतो।

मर्हसि भर्त्रविंरहयंतीकांनवस्मे पिकल

सरिन्मुक्तालनाभिराहृताः नरपानस्याभृगाणवासजाः शिषावोयासां ७ स्तुधिनेभ्योविनीर्णानिदत्तानिफलभोज
नानियाभिः पुष्पेराशयेंनइतिपुष्पा १ गलनापवर्वहाद्यंगानियासां १८ न्वद्यरद्वश्रास्येयाः स्पदनंगमना।
वायासांतञ्जावेयानाः वनवीथ्योवनराज्यः १९ २० तस्मिन्वनगमनविषयेमत्तं अन्तेउत्तमविचारे २१ ॥ ॥

श्री॰ नि॰ वा॰ सं॰ म॰ सं॰ २ अ॰ पविताममलिवंतिसिनमालोपं १८ ।

1364

नमस्ते गायत्र्यौ जितास्तस्मान्नाप्यासं श्रीकामास्यक्तिमेवरुद्धोऽनुरूपत्नावगोनेनानुमन्यमानेवसुत्तमा विचालनन्याये।
नविचालयंतीत्यूर्ध्वेनोक्तम् आश्रेयादिना २२ २४ गृहेयोषाकस्त्वेवाग्रावेतियावत् अस्मदोहयोश्रुतिबहुवचने
युष्मात्तिथींयंनेपार्थेस्यात्स्वगात्स्वनदोयमोगात्तद्युष्मेतिनयात्सलिनयानरसामसह् युष्यमितामिमेंवीनत्वा
मद्गायायामेवपुंकेलिमावः २४ रंधयत्यात्किंदुस्यानेमिक्कस्मिनिलोषाः स्तनःपापं २५ रोधयंतिनिवारयंति २३

तृणलेखाच आश्रमकालंकृतंकार्येत्यात्मनेनाप्यनेनस्वत् दसंनेनात्मनेयुष्यंफलंप्राप्तदिनात्मने २२ नराज
रछदेहानाश्रोवनसमाश्रयः नपूनोऽन्नाहशामेवलेनेनत्स्मेनरोचते २३ यौवनेनमहाराजनयावत
यमक्लिनाः युष्मोधोनेवनरवलावकामामहेगृहे २४ उपधानाद्युष्मयिनजरमासदकाननं समंगृ
दाहविष्ययामोहसाहवसरोवरात् अपामकालनृपनेप्रजापालनमस्मनाः गानन्यसेवंरभस्यमहदेनो।
भविष्यति २५ अग्रामकारिणिभूपयोधयतिचवेप्रनाः रोधयंतिस्वकार्येभ्यःप्रभुंभृत्याःपरस्परं २६
कितिविधनउवाच अलमल्पलपत्तलीविविधेनानिमनसाथ विहिमागानमेवेनोहमेकोनकानने २७
बालानधनवयांसीनाशनवांवनेनत्यया युष्मावयिविहिमहेगिरिहिगाह्योवनाश्रयः २८ समयोनव
नावासेयोषितःकदितास्वपि कानने युष्मभजयःसोदुर्गा लालिमहत्तमाः ३०

एवंविचालितोप्यविचलवैरा
ग्यः शिविधनस्तावदनुनयति अलमित्यादिना २७ वनाश्रयोवनमदेप्योऽऽःलेनविगाह्यःप्रवेष्टव्याकाः २९
कठिनाःकटोराप्रेष्यविषयाकानने मातः उपवनजानामःकठोराभ्यःकठोरास्त्रपियुष्मभजयःपापस्त्रालिंसो

२८

कुंजरमास्यहस्तिमद्गो पञ्चमलिष्ठिमिपादेऽष्टमकांतेऽर्णवसौ २४०

1365

यत्नयोः क्रममञ्चकालं नृपतेर्दिविनतश्चाधिप्रेवस्वपतेरिहास्यसैव कार्येस्मात्पाव्यैर्नाहृक्षवृमेति २१ २२ उपमेययोर्वि
शेषयोरुपमानयोश्चविशेषे २३ अथ सुमतिर्जिनगतास्वस्वामीमंगायेमतत्वाविधेसर्वैसंश्लिष्यतिस्वयमपिकार्मदा।
लिंगनीतिसंश्लेषानयाविधायमनेयेन्द्राव्हतानृणायेतिस्थितः कानेरिताः २४ नमाललत्सगाबालकाश्चकेयासं

भवंनर्मपालयंत्येहराज्येष्यानवमतमे जडंवभावेहन्नंपामोयालेभ्रमेतिग्मः २५ वसिष्ठउवाच हस्तु
कादयितानानास्विंदुवदनावशी उष्णैश्यानमानमविलेदिनकार्यंचकाव २६ शुशोजितमनाचेष्टा
रविस्नावसयशे सितविधमावनमिवसमलमनमनुशोभ २७ केहृत्यवितनेरूपंनभेवानुयपोप्रभा।
नाथंभवननिष्क्रांतंहृदालेवानुगालिरी २८ आवयोयामिनीरूपामाभुवनेभ्रमप्रसरे हनव्योमाप।
गमवंसंश्लेषायमनेवसा २९ दिलुसंपाभुदंताहस्थितानाहृत्तमंडलं नमालबालकाकाम्रज्योत्स्नाहा
सोदयाविके ३० गकृतोरपरपांदेयत्योर्भैरवपदं देवोयानमयंशंतेदिनश्रीःदिननाथयोः ३१ शुगकृतो।
दिदपारयवनीहाकरोजिने निशानिशानायकयोर्दयत्योर्भैरवपुनः ३२

नाशुदित्यमनाचीरिवदर्शनादिवस्पोत्स्नाहासोदयाकिलंपरितः सूनमंडलेचययासाग्रदास्थितासुइनःप्रभ।
तिसर्वेषांसमस्यं नानांताशगानादरपोरत्यव्रमवयः ३३ दिनश्रीसुदिनाथसुतरूपयोर्दयत्योर्देवायान।
प्रभुरंमेरवंभरूसेवेधिगृपरंपारमनुनराईरंनगकृतोःसतोः ३४ तथाश्च्रहेयर्मीपतापभाजकैःपापेत्तविमिश्रेःतो
हाकारैःवंडनापैश्वाजितमेरवस्मिंदपारंनिशानाथकलत्रगयोर्दयत्योःरेनमागकृतोःसतोः ३५ ॥ ।

याः

त्रिशा+१

वंस्वयौ+२

श्री॰वा॰
नि॰सू॰
टी॰
२७१

दिक्षुप्रभिन्नेकरन्नुहुः संगालसाकानां संलिलैर्वृष्ट्योमलसाणो ऽकुहिमे सोधनलेत्ता रागतोरादरस्वो ५९ स्वनाया न्वेषणेननरूहृपदनोद्धयावश्यामाऊकवहारेऊव्हमेर्द्गसवनौयौवनफलमित्यावत् ५ ५२ ५२ संयसमाया नस्मांत्रजालाधोभूषणानिइत्यातिवृत्कायोसन्नो ५२ यथारात्रेरमंविचेत्रमोत्रकालेसेरशनैः शनैः चंद्रप्रभोमाची।

तारारोमोद्यदस्य पोविकोरीज्योमऊहिमे सकोसंगसलाज्ञानांदिवप्रभीविंगनिलिः चंद्राननानात्रमःप्रपा
माश्रानाऊसलक्षहात्रिनी यामिनीयोवनेप्रापस्रोजसऊलल्लनी ५ हृतसंध्यासमाचारः संहृडा ६+
लये हेपा स्वषापवसयनेभूयोमेनाकरस्वसाते ५१ अथार्थरात्रसमयेदेशोनिःशाब्दतांगते चन।
निद्राशीलाकोकानिलीनेसकलेसनेत् ५१ सन्नस्थानंप्रसमायांपायनेकोमलाप्तुके भूषानिद्राविम्
छायाभ्रमयोमिवपंकजे ५२ तस्मादंनेरिनोत्रमामंकाननानिहिविधन: सेरेरेत्र रवराहोर्हिमावा १+५
इप्रभामिव ५४ उनस्पोषयनाहीनवष्कांहोचलासकान् सलक्ष्मीकांतिलोलासेहोरिःहोराणो।
७+ वाहिं ५५ वीरककमायैयामोतिनिज्ञेवानुचरश्चने योजयिताजगामामासेउरात्रिर्गत्यपणोधोः ५८ सा।
स्वलक्षीनमसस्मायमिसज्ञामंइलाइनः विवेशाग्रामरवणनीमेकोनदरवातवे ५७

दिशं प्रति स्वजतिनहतन् ५४

लीनावप्रर्यस्मिसलीनवप्रकंनयाविधंप्रहरीचलंप्रर्ईभामोयस्मातयाविधमंगुकंप्रावरणवस्त्रंयस्मिंस्तथावि। धकृयनांत्यर्थकानलत्याः कांतिभिःसहिताःसलक्ष्मीकांतयोसोलाश्चोभेयोयस्मिंस्तथाविधा गुकेयावसंगु नहीराणांवातिव ५५ वीरककमश्वोर उहलिग्रहायोनिगोवयोनवीरकामप्रवानचराश्वनंयोगयित्वानियुक्तस

[illegible]

[illegible]

२७९

1366

ग्रा=

[illegible]
[illegible]
धनैरंथकारं स्प्रा ह्यै [illegible] रथकारस्तनद्दौथ्युण्यौ ग्यौ म्राजुग्रगाचौनिग्याचन्नेनानिवादिताउत्त्रीर्णा ५८ ग्रुर्के
णमन्वेविशाघ्रासेसुत्कालायंनताम्वैद्युनितामाने ५५ नमौरवैनीगतैि ५० ५१ ग्रमंनहृद्स्याः जननताःजनसमृद्वाः

धनैरथकारस्तस्माच्छास्त्रशुभ्रैलोठककर्कशा शास्त्रग्यानीतिनिगाम्नाईसमत्तेनानिवादिता ५८ ग्रानःशून्या
मरुणानीमनौन्नातितनेदिने सवमभेकेणकस्याचिविह्याश्रामवनावनो ५५ भानावद्दृपपतायानेनत्र
स्नानादिसर्वकं किंचिन्मनाहिकंभुक्तानिनायतमोक्षिनो ५० पुनःशानःउगाणङ्कैमैडलादिगिरी
उदेः नवाङ्कलेच ग्रामासरानाहादसांग्रार्वैरैः ५१ ततोमंदरशैलस्य तटस्थेजनदुर्गमे प्रापकाननमत्य
तहस्यजनताकुले ५२ रहन्मृणालसलिलवापीवलितपादपे शीर्णचैत्यालयत्रानभूतसर्वहिताश्र
मे ५३ लुहशीर्णविनिम्नकौमिइलैरवलतालयं आहूर्णपाद्धपलनंप्राणवृत्तिकौःफलैः ५४ ततै
कस्मिन्नमेगुहेस्थलेसलिलमालिते शीतलेपादहलग्गगामनैष्ठिरपैसफलपादपे ५५ समंजरीभिर्वल्ली
भिः सचकारोटजालयं आहूइकालसविशुद्धिनीलाभ्रैरिवपंजरे ५९।
जनपदाइतियावत्पुराणिचयस्मात् ५२
रहेतिमशाहूपवट्टेतिवंशाश्रागालद्वासलिलानियाम्मलयाविधाभिर्वापीभिःवलिताःवलवन्नराःकृताः
पादपाः यस्मिन् सर्वेभूतैः भूतसर्वाहिताश्रमाः यस्मिन् ५३ ५४ शाहूलैः हरितत्तृणावस्थदेशैः पणामेनद्वारादू

लेव ५५ उटजपर्णशालानह्रपमालये ५९

1367

नव

५२ ५८ त्रिधिर्हतान्नात्वानितिरुद्रकृशाह्मोद्विकृमंत्वकृशाद्यमानजानामिव ५५ उष्णाणामच्चयं संचये फलमूलज
शाकाद्याहोनाम पुष्पफलदलान्नालेनान्नगौरपेट्टस्याथः ५६ ५९ उक्तमन्त्रेणावसंहृत्य निर्हृतो निमालवेषाः त्रिविधनरा।
निवर्त्तिन मक्तानेत्रामहोत्यानकव्हेदिनि र्वितिन्द्रनेपुंसंना स्थितः स्मन् प्रवेहे दिव संवह्मन्दिव मात्रिनायानेमा।

मध्ये हुतं भैरवं दृष्ट्वा फलभोजनगानवे सर्वपात्रं हुष्णांश्रुमहद्यालंकमंडले ५७ कंथोपीनापनोदा।
गृहसीसैवमृगाजिने शालीपर्यायजपतमित्सम्प्रदिकार्मरुद्रेरेष्टहः ५८ यत्किंचिदन्यद्वावस्तुपात्तेनापस
कर्षीणि नतत्त्वस्यावसान्याप्सजवानीवक्रमेविधि। ५९ संधार्यपूर्वेन तंप्रमानः प्रहृष्टेममनदाकरोत् प्रेष्या
वर्षंहितीयेन स्थानेहेत्वार्थंमनतः ६० मष्षुद्रुनपुरोहितैर्विहृत्नवेदान्ते हरिताहिव भक्तानुभवपरोपभूता
निनायैकोनिशामवगी ६१ इतिदिवसमखेदं संदृशोपालवाक्कैशिरविनिरुद्धमनोमलंवेषानिनाय न
वनृपतिविलासेनंनसम्प्रापवंतानास्फुरतिह्लादिविवेकेराज्यलक्ष्माद्वंति ६२ इति श्रीवा. नि. त्रिविध
प्रश्नानाम चतुरशीतितमः सर्गः ८४ वसिष्ठ उवाच एवं त्रिविधजनः प्रलंभादिकार्थं वनेस्थितः ३
राजे शृणु तदृद्भलालासं किंचिन्नववनीगृहे १ नजाईराजस्मरयेद्वहंप्यानेत्रिविधजे दृशितीग्रामसमवच्च

गतभूतेनवं नृपतिविलासेनसम्प्राप्तं तत्कालम् नलजातदंवे त्रिविवेके हृदिस्फुरतिमतिराजलक्ष्मीः कंवा दरिद्रम
पिहरंतिवा कामननेनवशीकर्त्तुं शक्तं वति किंचिदपीत्यर्थः ६२ इति श्रीवा. नि. चतुरशीतितमः सर्गः ८४ रा
त्रीर्मन्त्रैर्जपादानां तेवाषणापयित्वदर्शनं भावार्थदर्शनकालेवाधनेचोपवर्णनेने उक्तमनन्यववक्ष्यमाणकथयायाः

श्री. नि. उ.
वा. प्र. ८
पिं दैवात्त्रिद्वयाहमेतियोनमार्थे २। नं+

ज्ञात्वा बुद्धेभयात् २।

गमयति प्रविशति १ ग्रामसमेवेतिराजवियोगभीत्याँजातत्व
सप्त+

1368

+लंभाधार+१

पश्यानिदिष्टोणान्यकृता ३ उल्लिलेन नृत्यत्स्वदेशादि जनोनेनृत्यिकाविशेषांगोयान्ये ४ ५ इतिविंतनयावद्रूपमात्रोवि
नयामासेत्यर्थः ६ नदेवाहनदितिविधिनानाप्राणेहेतामैव भाकृतानुभवमानानि:शरणेउहिष्णाविदितानुमति
हिमनोरिकृत्वादृष्यामानिनिरिनिभाद्वः ७ वानरेश्चंवानायनेनेन ८ अन्वेऽप्यविभमोहिनोयचेदभ्रांति ९ वेतालया

नि+ अथस्वस्यनिर्दिष्टेनाणाश्चयनेस्तुव्यनोगाने अथाकदमहतींइंद्रवालमोगमिवावं ३ उत्तरस्यांकिंविदाल्ला
नवदनावेदशालिनो उल्लिलेवमहातलीनिकस्ताहागपल्लवा ४ नवप्रसन्नानविमलावभूवाऊलनाग
ना दिनश्रीरिवनोदाधूमसमावानिहिन ५ तलगस्याधोवदिवेहेवविंनयामासविनया कहेगात्स्वकुमस्य
कावनयानोगूढाहिति ६ नमयेहार्थकिंकार्येनन्समोयेक्वनाम्यदं भैनेवगतिनिरुद्दिष्टाविधिनासाह
नाख्यिः ७ इतिसंविन्त्यमनोरथमनुगानंनसमत्थिता कुशस्तावानरंयेणनिर्गस्यावरमायया ८ वभ्रामा
वमार्गेणावानस्कंधेनयोगिनी उवीनोमिदृसार्थस्मनुखेनामेडविभ्रमं ९ ददर्शाथयथायानंराज्ञीवा
कुधरेपति भ्रमंतमेकमेकानेवनालसमयादिने १० नाद्दशपतिसालोकास्थिनावानाननकोटरे भविष्यद्धि
नयामासस्वेभ्मनेरावडिने "यथायेनयदा यत्रयद्वत्कार्यंयथोदये यथावनिहेतुभिःसमागतव्यानेनरा
घव ११ अवदंपभविनव्यानंदृनेईक्षाप्रशस्थिनां नदेवसंवादयितेंगाणानात्स्वान्यवर्नन ११

रेपनसमयेनिपिउरि
नेस्यकाशमाने १० भर्त्तुर्भविष्यत्पदार्थजाने ११ भविष्यदेवप्रकाशनिमित्तकालदेशक्रियेयत्तानुभृदयनिश्चयसम
र्पयतेविभर्तृचिनितवतोस्मादयथेनिस्फारनिर्देहविभृंगानेदृविश्रांतिः १२ उदास्थितमिवयोगवलादपरोक्षंदृ

ष्ट्वा संवादयितेनेदंतत्त्वरूपमाचरितमिति यावत् १२

1369

1370

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२४३
=पुरंधनः=

१४ १५ १६ कलमगोपिकागात्रिपालिका १७ उवदून १८ कथमनान्नदाहूजमारदेवनिजम्नसहितोवत्सरः १९ २०
कषायाणां रागादिवासमानां श्रालक्ष्य नमावक्तांवन यापास्विस्रमीहिमंविरियावतनदेश्यादिक्रकाजवारोदस्य
काकं+ तैं

आसीत्समस्तमयनं कालेनातिविवेशहि सर्वस्त्यक्तार्थे तेन तेनैव निरूतेष्विनिश्रमः १४ इतिसंचिन्त्यचूडा
लाशुविरम्यानः पुरः स्थिते तुषावपूयनेशंभोऽपि रक्तौ वैदर्भीकला १५ केनचिन्नकारणेनासौगतः संप्रति
भूपतिः इतिपौरं नमस्कृत्वं चारुभाषाभिविरहस्य ता १६ राज्यं रक्षत्यमनु त्यक्तसेनासमदर्शनात् यथाकाले।
नैकेदार्वपकं कलमगोपिका १७ तयो स्वल्पवहसंलीढ पयोः स्थितयोः तथा अहम्यन्योन्यमन्वेषणा।
त्यकानन्यालयोः १८ जगामायादिनेर्द्वामासोयामस्तु वत्सरः शिखिध्वजस्य विपिने चूडालायाः स्वमंदि
रे १९ बहुनात्र किमुक्तेन वर्षाण्यष्टादशाङ्गना चूडालाभ्यागमस्य हन्तेवन एके शिखिध्वजः २० अथयाते
ष्ववहुषुवर्षेषु जरसाहृते शिखिध्वजे महाशैलनदैकोटरवासिनि २१ भर्तुः कषायपाकेन दालस्य
पालितेविराट् तदात स्यात्पायात्पाते षु वर्षेषु जरसाहृते २२ तदात स्यात्म कार्ये सम भवितव्य तयातया
भर्तुः समीपगमने मम कालोपस्थितम्य २३ संचिन्त्य मंदोपोन्तसंगनेतु उडि चकार सा चचारांतः पुरा
दाशोननतारन भूमः पयै २४ जगामवातस्कंधेन गावकुंजीरे वदर्शसा कल्पवृक्षांशुक किल्लात्रलव।
कभूषिता २५ नदनोद्यानानिलयाय क्रामिताडामिमसाविका परामृष्टिंडमा कलान्त्र्यालेयकणवर्षिणाः २६

माणार्थः २२ आत्मकार्यस्य स्व भर्तुर्वोऽस्पत तया वद्यमाणाप्रकारे देशोपदेशेनैव भवितव्यतया २३ ननारत्र

१

रा
रा
राम

रक्ताः कांते कुसुमस्रक्ताः पताकाः सुहासिनीरैः गायकानि कतौ गैः सिद्धोऽत्रसैन्यः आमान्निगृहीतानि मंदारमालाः हरितं
दनकल्पधोदितैः सरां श्यातिविंशः नयान्वितधान्ये कन्नाकस्याधे पातात्मायपस्यं चेद्ददर्शितं बलद्गणस्यान्नूनं भोधमेहावी।
विपर्ययाभूतांनिर्मलज्योत्स्ना शुभ्रवस्त्रपाटलांतोत्रमर्दितांगालापनोद्दर्शो २८ स्वभर्त्रामेकेन अविमुक्ताः

सिद्धोऽहमात्मसौगंध्यात्प्रौयामात्मसमाहृतान् चेद्दर्शितान्नूनं बोधेर्मेहानोविपर्ययं २७ अथवा।
निर्मलज्योत्स्नासंवर्तनसंगता मेघान्वेषणतः कांतीमेघवल्लग्नाश्च विमुक्तः २८ अविमुक्तास्वभर्त्रा साभू
योभूयोवलोकयत् उवाच चात्मनैवाहो यावत्र विस्मृतीरिताः २९ नहभावः शांतयातिममाशुकं
हितं मनः कदामणोऽहं कथं नप्राणायप्रवर्तितः ३० एष्यामि किं कान्तमिस्नुक्रमममाशुकं टेतेमनः
मनरीनास्मवलितानमकं बल्यः स्वकं पतिं ३१ नकंचैतितलग्नामिवितिममाशुकं टनेमनः यथेयमत्र
नाः कांतमेनेसिद्धामिमारिकाः ३२ तथा कदाहमेष्यामि ममापीतिमनः स्थितं इमे मदाश्रमकृतपदे
वशानिनः कृताः ३३ वनान्तरपतनाश्रुमामध्यान्वंदयेमहो नेविज्ञातस्मधेवानः किंत्वनोऽद्विनंस्थिते
मध्याह्ननिर्मलासाधो ह्यमेयानातिविवेकिता अथवाविनमनोरस्वमस्तुकं टमेसदे ३४ निशाकुंवाभि
वलितंकिंमस्तुकंठितेनमे किंह्यधोनंकं वमेवामेममनोयातोनवांभवेत् ३५

विमुक्तः व्यलोकयत् आत्मनामनसै
वोवाच किमनकाचनदाह अहोऽहमित्यादिना २९ ३० ममममनः उक्तं विवेकेवैधामाननमापिरतिउत्कंटने ३१ अग्रे
श्रेष्ठेदेवयोनैः ज्ञातात्मप्रज्ञा ३२ ३३ अत्तनउत्तपाअपूर्वमेवनोऽद्विनेसाकिंस्थितमसीत्यर्थः ३४ ३५ अथवानायेदा

1372

था+३

ह्रात्मीदेहेऽन्याह किमितिवाक्येविशिष्टकार्येस्तिमान्याप्रेसत्युक्तंहस्मिन्नेभनोनसंघातनल्लत्रिरथे
हणवयंवेतंस्माव्यनःस्नायं॰ २६" वाक्यादीनमभोगेभ्यः अभोगार्थंत्रस्यमनः यम्लतेनादिमेल
नोगतेमध्येसंभावये २७ नंस्वाभाससमानान्निकायथाथाहृदनदी न्हृदात्मसमानदगनासतीनएव
गवमिथ्याभेन्नयाप्तयेनिशोषः प्रकानेन्नाःआप्तकः अन्नपत्रफात्यानेस्रमोनितिक्रः पवैनेयाप्रप्रदधोनान्निरू

१२= ३८

नपसोकृपणाउपममवेत्रियोगनकृष्णा" मनोप्रत्यायभोगेभोगमनेस्यानूलनांगते २७ वासनानुस्तिका
प्रातहन्नदीनहृणमनपथा" एकोनायलपकात्मानोरुपः प्राणनवासनः २८ मन्येमवतिनेभनोयुश्रुतरहृदनस
मोस्थितिः" यथापिविदितकोपत्ते नाशभवतोनारूतयान्वितम् २९ मनिमुहृाधैयोगेनमुहृदृयेषाश्मानुदृपतिः" प्रभ
हृदालनेभनोः स्वभोगहृन्मममेनाग्रे ४० वाम्यावतिथेनामिविवर्यैः स्वविविरं" गुहेनायिकाले
नममेनोरत्यमिमसुर्भे ४१ शुद्धमामादपिश्यामिवइनोममवितिनः" समयानेदहृदानामनदेवोपरिस्थिः"
ते ४२ यत्नमानममनोहृविसंगतानाम्रादनेवहृदं" इतिवित्रयतोत्यन्नाचूडालोलुत्पापर्वतान् ४३ देशान्।
हृहिंगोतांसुश्रूपमध्यदकेदरं" शुद्धपेवनमःस्येवमधेविदेशादनानरे ४४ वान्येवपादपलतोस्पदवेप

श्विकृत्नपद्योनंहजेपति ५५

गमागमावनैकदेशेकास्मिं

न्ताद्देमनःपुनः उन्नीवयंतीत्याह तथाधोनिग्रहत्वेवंविधः सः तथापिदेहेचित्तकान्तवोस्वेदाग्रहंयोगेनवक्ष्यमाणप्रा
येनमतंसलिलः हृदापलननद्विकुस्यमाव्यधोगोभोगोनोवहृप्याउत्तेयवैतेभवितासहस्त्रवयिषामिनतयानोठाकार्ये
तिपरेणान्वयः ४१ तदेवसुखमहमादृशन्दृहोति ४०.४१ यत्पलाहुलोभंतोनतवेशधात्मयामसनेनत्वपृथमनतवोस्याप्ये

श्री. वा. नि. प्र. टी. २४४

मध्येति ५२ ब्रह्मात्मैव्याप्तवनांतांवनमध्ये ५५

विवितंतेपस्सॅंतथाविधःसंपन्नॅंह्रत्रिदोषःतदेवप्रणोसन्याहस

२४५

+ गमौ + १

1373

पादपानांललनानांचसंदेनवेयोगाङ्गवेयोगमाप्यया: ४७ योगेनसमाहिन्नमतिकेनेतियावतनयः हारकेयूरादिभूषितः
सन्नमेरुकांतिःभवनन्नमेवस्मरवन्नमेवंहवोऽनेन्नचांगनमादिन्नंसांगरदरमोतिसंयोगालेवेधः ४८ ४१ भृंगोरांम्रसिद्धंहरह्हा
रपालमिवदेवातिस्थितिसमर्थनाय तुष्यात्तिमालांग्रथेयेन्ननदीयोर्यंकिंनविद्धिनें ४९ प्रनात्मनताग्रतानेनदात्मके

५

[illegible]

[illegible]

दृष्टाययोगेनचतुर्थेदेहानिवासिनिवास्थिते हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः भ्रमरवन्नमेरुकांति
यंसंलमेवाचदरसौम्य कृष्णांगकृष्णवर्णोचनीतांयुगोतिमिवस्थिते ५१ कंजसंस्तुमरस्थानंभृंगीशाभिवनिस्फुटं
वीतांवरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितं ५३ स्थलेतिपमनेश्याखिलग्रथ्यवंजनंदाकिनं नमालोकानवा।
याणीचूडालापोवरस्तनी ५४ किंविज्ञानविदादेववनयावात्मनिचेतसा भ्रद्देतानुविपमेमावयेनदना
त्मतनात्मके ५० एवंविधाःसमायातिदर्शमोल्यथसात्तनः अयंसराजलद्गीवाक्यनोमेतिप्रियःपतिः ५
इतिमोदृचनं तत्सावितामभ्यागतोदशां नदवपमिहायेवनाथंविदितवेयतो ५२ नयाम्यवनमंदेहो
भोगमात्तस्त्रियंतया इदंरूपपरित्यक्त्वरूपेणान्येनकेनवित ५३ सकामस्पगछामिक्रोधंत्यजनुमनुजमं वालेयंमम कांतेतिमडुकंनकरोसले ५४

एनांयस्माद्देनोमेंप्रतिप्रियःपतिःमोहवने
नरहितत्र्वांग्रभिदृनांरमंदशामभ्यागतन मत स्मादेतोहिदास्मिनुदंजेश्रद्धेयंक्रुवपंपनाथपतिविदितवेयतो।
तथाभोगमात्तस्त्रियंनयामिसांपयामीतिपर्णन्वयः ५१ ५२ ५३ किमर्थमिदंरूपंपरित्यज्यान्यतवाहवालेति ५५

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
२४५

1874

मागेवद्धनलमणिविशेषणमनवोधितस्वजाह ययौति ५५ हिमवरारकाः ब्राह्मणश्चाः ५६ कथंवभूवतदाहइ
षदिति प्राग्युक्ता शोभामधारयत् निरतार्थैः श्रवणानुमृत्तैवेल ५७ गुणैर्गुरोर्देवा ५८ कातिनाश्यितेनतपरवद्धा।

[illegible] २२

नस्नानायमहूपेणामोघयाथिपानिवृत्तान् "अनेकधातुप्रपाकेनपरिपुष्पकावृत्तिःस्थितः ५५ येनसद्यस्याध
विमलेषेवनतंप्रतिविरुति "हंसैर्विन्यस्तजालवभूवहिमवत्सरकाः ५६ ईषत्स्नानादृतानामवेदहणादंव
नेऽनावनत् "पपानविपिनेनतस्मिन्द्विजगुरुवक्तवधूविल्ली ५७ अस्तेऽध्यानतमामत्रयंदंस्मिन्नलसत्त्वको "द्द
र्षोहिमवतंनगुरोयानेमोपिविधनः ५८ वनांतवायुपायांतेतयोर्महीनिर्मिवास्थिते "इवतनकगोरांग
मरुद्वाराविभूषिते "शुद्धायदेवपर्वीनांतशुद्धांवराश्रुगाहते "कमंडलुधरंकांतंगुरोयानेपिविधनः"
यामप्रकोष्ठहिगुणानालस्वेगणवांकृणा "भूमावलस्पृगानेगणांकिकुमारेणावस्थिते "जंतलेख्याप्रभा।
इंगनमालिमालामिवंतुरुं "भामयेनेप्रदेशानंतथाशैरेहोमिमेरुहैः ९० जंतलाभूषितमुवंनवमर्कमिवोदि
ते "पिवासंप्रोतमदास्थूणास्येइमिवाचले ९१ कानोपप्रांतनवपुष्पनिनेवितिनिनेहिये "हिमाभमसाति।
लके भूषितालोकहृदे ९४ मेरुहेमतटीलीनस्पूर्णोंडमिवचंचले "नमालोकाद्दिजस्तंनमत्वयोपिविधनः २५

देवगुणानमपियालंपरिल्पत्कपाउकाः

ववेवले ९५ ९९।

वलनकमिवशोभाणापीनस्कार्योनियस्य ५५ ९. आमप्रकोष्ठानामाणिवंधानद्विगुणावद्धिर्येसोयेनग्रन्तपववकिकु
मारेणावानतिर्दैर्ष्याद्दिमावलग्नागात्रेणाहस्तत्रेणाहमालयाश्रितनमपलादिते ९१ ९२ मृणालस्थः भृंगमेलनमायः दुरुयो।
स्तनयोर्विधमवलेपर्वतेमिवस्थिते ९३ मेरुहेमतटीपदेननवस्योगंगाप्रवाहोलस्यतेनवलीनः प्रतिविंबितः सोरुडिः

+ हेगुल्वेविल
स्तिमात्रेण +२

२४५

६४

पत्रैर्निर्मितं विष्टरमासनं करोमि केकयन्तिके ९७ कुमुददलेष्वविभालेयंहिमकणजालमिव ९८ यथास्मा
त्त्वमस्मिन्निवेसे दृष्टवानसि ९९ १० श्रीविस्मयमावहतः मननिकर्षयति यथाविलेपदार्थं नतितृष्णीयणार्थंवा।
यीभावः ११ ननयान्मनःप्रातेन्मत्तञ्चक्रव्यने १२ प्रश्रयेणावितयेन यतेहिंसनशीलतया सुनाश्रिरंजोविनोऽभवंतोमर्थं

देवसंदर्शनायातसुपर्णीनाथवलीपुरे दृष्टोवहिंस्तुत्तरस्तुष्यमन्यहिंकरोत्के ९७ चंद्रःकुमुदवृंदस्य सश्री
लेयमिव पल्लवे दृशानंदेन मस्मभ्यमिति हिंस्नेहोऽवदत् ९८ गृहीत्वाऽजन्ममान्यस्माद्दिव्यपत्रविष्टरे
शिखिध्वज उवाच देवपुत्र महाभाग कुतस्त्वागमनं कृतं दिवसः सफलो मन्ये यन्नाम यामिह दृष्टवान् ९९
इदमर्घ्यमिदं पाद्यं पुष्पाण्येतानि मानद इमाः प्रणयिना माला गृह्यन्तां भद्र मत्कृते १० श्रीवसिष्ठ उवाच
इत्युक्त्वा पाद्यमर्घ्यं च मालां पुष्पाणि चानघ शिखिध्वजस्तदैस्मिन्यथाविधि ११ चूडालोवाच
स्वबहूनि पदैर्भ्रान्तो भूतलायतनान्यहं नमःस्मृता यथाप्रश्रमात्वयेयं न तथान्यतः १२ येमालेनानुरूपेण
प्रश्रयेणामुनानेन मन्येहं नूनमस्यंते विरंजोऽतीवशिवमसि १३ शान्तेन मनसोदारा भावाउन्नतकल्पेन
निर्वाणार्थं तपः साधो कश्चित्त्वं भूतवानसि १४ असिधारासमं मेसौम्यपालनव्रतमिदं तव स्फीतेयप्राज्य
मन्ये तमहावननिषेवणं १५ शिखिध्वज उवाच नानाविभवभावज्ञ देवदेवं कोऽत्र विस्मयः श्रियैवलोको
नैरघात्तायसेविक्तंहृत्तया १६
रूपया=

प्रार्हे उन्नतकाः कल्पनाः फलसंकल्पा यस्मिन् प्रतपवोदारे निर्वाणार्थं तपः संभृतवान् संचितवानसि कश्चि
दिती ह प्रश्ने निपातः १४ सांतानामकोधनानां यतिवनस्थानां व्रतभूतमिदं महावननिषेवणं असिधारासम
कृच्छ्रमन्येनावधानं निर्वाणं चेत्यर्थः १५ राज्यस्यापि निर्वाणार्थं तपश्चरणायोग्यस्थानं योः प्रशमनायोगाणान्यत्तपसा।

ज्ञायसे=
सौम्यादिनां लाघवेन्महाप्रभावइतिशेषः १६

=हलसंइस
विपाठः= ?

सर्वज्ञतां संभावयन् राजा हितमननं रूपादिसंपदा प्रणम्यमतिजाना

न+२

1376

अथवा किं बहुनात्र स्मृतमात्रोकान्दोषाद्देहं कोटिलक्षाम्रुतेनलिप्यसेव ॥ ७८ ॥ शृंगोमेरुः शिलाखंडप्रस्तुनामहत्त्वमा।
नात्प्रेयत ॥ ७९ ॥ सर्वं सर्वगुणात्मानं पुत्र इति वत्सलात्मिकं तत्त्वज्ञमात्रेणैवेत्युक्ते ॥ ८० ॥ इदं तृणं यज्ञार्थं तु मे दद्यमानं वै विश्वेषाणामिव
ग्रथितं विश्वं येनैकेनैवोणिः क्रोधेनोलिङ्गेकोधने तत्सर्वं देवमन्त्रार्चनादिना यः ॥ ८१ ॥ देवार्चनादपि ब्रुतिधिय

पुनान्यं मानिनेवेदानुहृदि नान्यो निमेमतिः अथवा किं स्मरोकाद्भूतेनैव लिप्यसि ॥ ८२ ॥ अग्निमेदयिता।
कोनामालिवदान्यमपनेन नेवैवनस्यापुष्पाणि नान्यानि नीलिरुद्रदृशः ॥ ८३ ॥ उपर्यानं च कोनैव पुण्यपादम व
नके शृंगं शुभ्रं गुहेनेव पूर्णो गङ्गाहृत्वायाम्बुजा ॥ ८४ ॥ निष्कलंकेश्वरं कामं गर्भमादित्ये जन्मसे मन्येते।
ज्ञानिमायानिस्वमनः पवयेत्तवे ॥ ८५ ॥ देवार्चनायोग्यचित्तं शिवविश्वं शिवं मुक्ता अंगानि रंगानि नेनन्यथात्
कृतार्थेता ॥ ८६ ॥ जीविनेयानि सापकं स्वकर्मभागानन्दसयता देवार्चनादपि कर्मभ्यः सतामभागतोजनः ५
तन्कलंकस्य तत्त्वं किं मायालोभमुत्पन्नान् पतनेसंपाशयं किंचिदपि विमलेतु समानतन ॥ ८७ ॥ ब्राह्मणादुवाच
एनके मृणालवत्सामिंग्याहहूमसेतुलिन कोनामपरिहृत्सुतविनोनिवेवयन्मुमान् ॥ ८८ ॥ अस्मिंस्तम
जगतीकोशमुद्धामानार्द्रोमनिः शुभ्यलस्यान्त्विकोनेकस्थितिलकोपमः ॥ ८९ ॥ सकराविन्ना।
निर्देत्तोहरापापानमास्थितः नवहृत्सनदेवानावहन्मरुत्समुगिनी ॥ ९० ॥

जनमयिकल्पितिनदेकमपि जनस्ता।
फलस्यदेहेनतत्स्वजनेनतदेहद्यमपिपुण्यपत्संपवमितिसुततरोमोदितपाकस्मित्त्याबायेनाहजीवितमिति
तनमानमहतत्रजाग्रहणाद्वेनस्वमितिभिषोधः ॥ ९१ ॥ इहसमनन्तिकस्यायाहहे ॥ ९२ ॥ शुभ्यलस्याःकोनेरमेवह

पुत्रे

वैष्टितं+३

८५यनेनेति वल्लयानितंबस्मिं हृत्याविद्धे मोहेनाकं नकस्याश्चेतनल्क्रौ आवेरानाहृत्स्यधतिमेभावनान् प्रादुर्योयर्थः शायश
हृत्यपदेनोक्तितदस्मिन् त्रैनगयोनेसलायोप्राप्त्रमवः सूयान्नायादितिनयाँनितिनि सैक्षेतिनि प्रभृतिभिः प्रयोगात् ८८ नि
र्यातंजलान्निर्गतेनेनलसीनयाजलालेयनाविद्धोदुधा ८९ ५· अन्यौन्यपरिवेष्टितैस्तटितनसितियावत् ड्ना
सादेमरस्यः आवृतेनिर्भरंप्रवाहानिश्रायनाहूतोनआसोसेनकांतिसंस्थानेनभासरैः ऊरुभिः स्वात्मकस्य

भेरःलस्यास्कारहपाभनिदाश्लनायथा एककदानाश्वमुनिर्झोनानेसमारनिनदे ८७ यनहलयमश्रोषी
ह्लीलाकलकलाश्वं किमेनदिस्थेसौ किंविज्ञानयायज्ञानहूलः ८८ हेलयालोकपत्रयामपपपल्लवना
गणे रंभानिसेत्रमाप्रायेनिर्यातंजललीनया ८९ क्रोडंनम्नकवमनेदेपेणहपवर्जिते कांचनेभोज
नऊलसंकाशोस्तनमंडलैः ९० परिवेष्टितमन्योन्यफलकांतंहुमंपथा कुलदेमरसासम्यनिर्भगाभोगमा
लैः ९१ ऊर्वैनन् रुभिःकामभ्रदिलेभसेचयं निर्मलोहृतवर्ते डेगाव्यांस्त्रयोमविलासिनी ९२ लावण्य
रसस्रोतेणनमेयंतमिवापगा प्रकारैसमारोयानरथचक्रैर्मनोभवः ९३ उभयाप्यर्पितंगांगाबुंनितंबनटसेन
भिः सर्वेचरहस्तसर्वांगंविश्व
पमिवस्थिते ५५

उमया=

कामसंदेरस्यस्तंभमसेचयमऊर्वैनमिति परेणान्वयः ९१ स्वजलनैर्मल्यात्रिर्मलीकृतेन प्रतिबिंबवदेणसर्वतोव्या
संव्योमविलासिनीयापवर्गांमंदाकिनी देहलावण्यरसप्रवाहेणनर्मयंतमिवेत्युत्प्रेक्षा ९२ मनोभुवः कामस्य
पासंयानेनेदनवनेक्रीडायांरथचक्रभूतेनितंबतटलाहृतोः सेतुभिः निर्वेधाउभयेऽप्यर्पितंगांगांबुयेन ९३
यतः स्वक्रनममादेन्यामर्दशीनागतं अतः सर्वतः प्रतिबिंबितसर्वांगमर्वेचरहस्तसर्वांगमतसर्वतः पाणिपादं
तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमिति श्रुतिसिद्धकालात्मनः कल्पतरोर्भेव
वनः सकाशाइस्थिते विश्वरूपमिवस्थितमित्यर्थः ५५

श्री.
भा. कि.
स्कं. टी.
२४१

विश्वरूपं दर्शयित्वा भगवतः कालात्मकस्य विश्वरूपस्यैतेनान्येनैकोऽभवानुग्रहरूप इति एतेन भगवता कालो मिलो कदयकृन्नानृहोलोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्त इति स्वयं वचनेनैव इति श्रुतस्यैककालात्मनो सर्वेकल्पनायकस्तदा त्नाकल्यनहेतोर्नरूपयतिन्वर्णितोविदर्शितारूपाहेतोः चर्णोति प्रभवादयः शाखिसंवनस्पाः विटपाः स्कंधाः यस्य प नेनाग्रनन्तरूपमात्मानं वर्णयतेऽत्र स्थितोऽरुन्नेमेव ४४ विविधाभिः कलनाद्याणान्नमरोत्तत्तज्जालानि ग्रवंतत्य त्वाप्रमहात्मय मानमक्रकाकाराक्रलहस्तोकानलनेन हेनानात ४५ स्फुरद्विर्नेलमयचंद्रपरिणामवाते।

प्रतिविविन्नसर्वांगमन्योन्यर्दर्शोनागतं कालकल्पनवेदेवैर्विटपान्तल्पलवान ४६ विविधवलेनानाम्।
लादिन्नश्रोकलिकाऽकलान आलोकरूपप्रस्नेसोनानाहृनान्कानने ४७ स्फुरज्जलनवप्रीनानसमारोप्र
कालवाऽस्कान ब्रनन्नवलहृदेषुस्पर्द्धयालिसमाविते ४८ उत्कृष्टोत्तोमेहृन्नेक्षर्णदलितांभोजपल्लवं श्रा
लोलालकके कान्तिनास्काहिमधुव्रतं ४९।

एवाञ्जनलवैर्वैर्देदैवैः श्रोतान्वयाभान् समाप्यव्ययः एकमालवादु
कमालवालकंडलयोरमेदादालवालस्यस्पनयाविधाकालकल्पनतोर्विशेषाद्रूनेविश्वरूपमितिस्थितमिति सर्वत्रा
न्वयः एवनर्लेलनागणमेवविभिन्नाहिलनेति परस्परलनलवकहृदेषुसंभोजनकुडलेषुच सौंदर्यसंपदर्थान
प्रवृत्तस्पर्द्धयानालाउत्कृष्टोत्कृष्टास्कालनानंसहर्णदलितासंभोजनकुंडलपल्लवानि येनेतिपदेणान्वयः ७ अर्थी
न्वावेपर्वेषु आलोलाश्चलकाश्चूर्णकुंतलाः केशा दीर्घकुंतलाः श्रहिनारकाः आदिपदाल्लालाटिकादिविनागः।
न्नाकेंद्रनीलमणयश्च मधुव्रताः भ्रमरा यस्मिन ४८।

1378

२४०

पुनःकीदृशंललनागणंतदाह अमन्देत्यादिनाअमन्दकलाकोशलसंग्रहकारिभिः हावैर्हेवैभ्रमैर्नस्माद्बुगाहत्राय
पदस्तंप्रयुक्तानांशापदांलिशालायगुणेभ्यकोनभूतेमेरोर्युदेशानेरूपकयोपदेहृनंचंद्रविवेककलाशर्मिष्ठस्थितं न
त्रणप्रेइतियरुक्तंतरुपपन्नयोर्विबोधनेहिरुद्धापोरेइति अन्नामितिविशेषणानिअमन्दनिधानयोगस्यानन्तापद

अमन्दनाट्यविद्यानांकौशलंसंचयकारिभिः कुशाग्रंभूरिसंज्ञानांनीतिकसकनकविद्रुमैः ११ पद्मिनी
पल्लवाकृतेत्रमेमेरोर्गुहानांयोनिलेसवईनोतेरेलेयोनमृमृतलेहुतेः १० चंद्रविवककलासर्मेकचैवोप
मंहृतं हेमामालोकनलाननसद्रहैवमनोत्तावेः ११ अनाश्रितविवेकांशंवभूवानंदिनस्करात् आनं
दवलितेविवेकत्वेमाणालिलेस्थिते २ वभूवनस्यसृहृषामदनस्वलितेनदा फलेत्मासूलेत्रिवग्री
ष्पानस्वनोयदः ३ अन्यत्रापादयक्रिवलनाहृतस्वोत्वम अवपायुकामसंदीशशांकस्ववामूर्तिः हि
महिथापानमिवाललत्सारस्येभवत् ४ श्लिलियमजवाव तारयोपिबहुलोपिजीवन्मक्रोपसोमनिः
श्लो॰ निरोसापिनिरामोपिनकिंचिदुपमोपलं सदासाम्यंतंलितमाकाशविशादोपिच ६ नारदोपिकथंब
नं॰ लमदनस्खलितोभवत् चूडालोवाच सर्वस्यापवराजर्षे भूतजातेजगत्त्रये १

शोनाणीति ५५ २ ईदृशंकांतनेत्रणास्त्रीममत्रहमासोकाम्रुनेभेनमृदनेनत्रमानंदेनंप्रमत्रंमत् नत्राश्रितःवि
वेकांशेनायेनततथाविधंबभूवेतिपेशणान्वयः २। २२ विवेविकाशन्मवांशेधाणात्मोभमलनसर्वांगसारस्येनतःस्व
लनेत्रत्नमिन्यादवभूवेति नत्रहष्ठांतमाह फलमित्यादिना ३ किंत्रदनंललनाहृतंनेशारिवामूलस्यानेयस्यनयाविधः
मन्यत्रलहुणःपादयोवटादेरिवअन्नमेतिराजसंबोधने ४ हिथापानेसयोहिथाविडिनेविसमणालमिववालस्त।

वेकांशानिरोधात्कदाचिदेहधर्मानुवर्तनं नमस्येवेन्दुरमारहसर्वस्यापवेत्यादिना १

प्रष्टः
सारभूतोरसःशुक्रंयस्मात्सप्रष्टः ५ ६ नलत्तानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनवि

यावन्त्वां तं स्वनाशपर्यन्तं ८ स्वत्वदुःखमयत्वमेव दृश्यं मे दृष्टं कोऽपि मिन्नु स्यादिदेवेति ९ दुःखं वर्द्धत दम्पत्ति दृष्यते १० यथामे शल्लत्स्तोन पदेन उपचितेन निमितमेव देहेन दृष्टं यन्न नानात्वानर्थमपि तच्चात्तत्स्वरूपविस्मरणेऽद्दृष्टानर्था स्वज्ञातानादिकं वाच्यमित्याशयेनाह स्वरूपेरमि ११ अमलवस्तुदेवदर्शनात्तस्तासारयस्वदेवसमाधिनास्वरूपावि

देवादेशपि देहोयं दृश्यात्मैव स्वभावतः । अहमस्त्वथनस्तं वा यावन्तो नेशरीरकं १८ सर्वमेव जगत्सेतास त्वदुःखमयस्थितं । नस्माद्धितापदार्थेन केनचिद्वधितेस्थलं ४ आलोकइव दीपेन महाबुधिरिवेदुना । त्वधादिनापदार्थेन दुःखं केनचिदेवहि १० नमोमियपटेनेव स्वभावो शत्रुकारणं । स्वरूपनिर्मलेस्मात्मनि मे धर्मापि विस्मृते ११ दृश्यमानृतास्मान्नाति प्राकृतीवपयोधरः । अनारतानुसंधानादपुनर्मध्यविस्मृतेः १२ स्वरूपेणालमन्यैः विमेरसत्ताविषपत्त्वकैः । यथातमः प्रकाशाभ्यामहोरात्रौ स्थितिंगतौ तथैव सत्वदुःखाभ्यां शरीरं स्थितिमागतं । एतेहि सुखदुःखेहेजन्मकारणदर्शनात् १४ अतस्मागाढ्नं यानेपदेहेजन्मवद्दृढ । नैतस्मत्वंगलता ते मनागपिन तद्दयात् ५

तू

स्मरणशीलेन भाव्यमित्याशयेनाह अनार तेति उन्मेषनिमेषद्वयान्तरालकालस्तावन्मात्रमपि १२ १३ एवं तावत्तयोः प्रारब्धफलभोगस्याभेपि जनितांज नहेतोर्विशेषोस्येवेति दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति एवमित्यादिना जन्मकारणस्य देहाध्यासभावस्य दर्शनात्

न तस्मान्न न दृश्यात्मनागपि न लगतः ॥५

यथा मणेः स्फटिकस्यांतः ग्रोग्गनाहात्म्याद्रंजनेन आदिपदाद्वस्तुकौं इन्द्रनीलपद्मरागादयप्रयासेन आक्रांततनैश्रतिसा
येन संस्कानाविषशुभाशुभैर्जुष्टमनीलादिवैरोपदर्थैवणोत्तांजनया आदिपदात्कुचशुआदिनाचयथामणेन
नैलगानस्लहृदित्यर्थः इत्तानीस्फटिकादयितस्यवस्तुनस्नारादिरोबआाह उपरस्येति स्फाटिकः उपरस्थेन पाकसमादिवस्त
भावेनतान्कालिकीरंजनाअपियोन नतस्वतामपियिनैर्मीनार्थः अपरस्थागात्कृतांयानेइतियउक्तंतहिहूणेतिवस्त
१६

यथाशुभाशुभैरागादिर्नैर्मल्यं ननैर्मणेः "उपरस्थवस्तुभावेन रंजनं स्फाटिको यथा १६ नतत्त्वयानैतिबोधा
ज्ञो वस्तुतस्मतिर्म्मतिः "वस्तुनः स्वेषधर्माद्येणाहन रंजनमेतियोः १७ गतेपिवस्तुनिरूढबुद्धिर्यापरितापिता"
गतेपिजुंजमेवरस्तंतदीयमनुरंजने १८ नजहातियथावस्तुस्तथाविषयरंजनं "अनेनैवक्रमेणैनोवंधमो
क्षौव्यवस्थितौ १९ भावनानानवंमोक्षोवंधोदृढभावना यैर्विधजउवाच स्वान्यनिकारणाभ्रमोकथं।
दुःखसुखेववा २० अभ्युदेतीतिवदेमेदृश्यानामपिप्रभो "अन्यदारमनोवाक्कंवदैर्थ्येवचनेनतव २१ अंतन्द
मिंनगाक्कामिमप्रोभ्रवेषिव दृष्टालोवाच स्वान्यनिकारणांदृश्यंलब्धाकायाहिपाणिभिः २२

नरम्यादिनाद्यनेरंजने
धीः अनतस्येति येनैवासनोपचयपवंधस्तत्त्वयएवमोक्षइतिफलितमित्याह अनेनेति १८ दृश्यानांराज्यादीनाम
पिपदासविहिनानावलाभनाशादिस्वान्यत्रिकारणाभ्रमोनदभिमानिनः सुखंदुःखंवचकेनक्रमेणजायतेनह इति
राजाएकतिस्वान्यमीति २०।२१ नन्वादौस्वान्यत्रिप्रकारेवर्णयतिस्वेति सन्निहितविषयेकायाहिपाणिदृश्यविषये
+ पः १६ नन्वनतस्वदादृगतेपीति यद्यस्माउतोःपरितापिनाभवतीत्यर्थः १९ विषयरंजनंनजहातितथावक्तुडोविषयरंजन + दू+टी+१

मि+२

शाब्दानुमानादिनाचलब्धाउपल भ्या २२

श्वपीति किंचिदुच्छूनत्वान्भिन्नाद्धार्दात्म्यादृश्यं हृद्गनाडीकुंडलिन्यामात्मस्वसंवित् उदेः दोभातृतेजस्समायाता तासती पावकीत
शिम्याकुंडलिनीकुंडप्रभवस्थानानिद्यात्कनाकुंडलिनीगते जीवं भोक्तारं प्रतिस्वनः प्रत्यगात्मनस्तस्मादेवाग्निविस्फुलिं
गवदुल्लसंति आविर्भवंति यतश्चैवानेदस्यान्यानि भूतानि मात्रास्वरूपं जीवंतीति श्रुतेरिति भावः २३ हृत्स्थस्यमो।
ऽनेनैव न स्व न श्रोत्रादि प्रतिनियत भोगस्थानता अनेनैव मार्गेणेदमाह जीवस्येति २४ नन्वहि विषयसंस्पर्शेन न तदे।
कात्म्यं तस्मात्स्थितिः सर्वेंद्रियव्यः जीवस्य नाडीद्वारा स्वर्वेदेह प्रवेशो हृत्पातमाह रसदृतिर्यथा स्थलेसिक्तो
रसः नलेन नाडीद्वारा उद्गमस्सन्नः स्वर्वे प्रदेशे प्रेत्य अनुप्रविश्य तिष्ठतीत्यर्थः २५ पृथग्द्रियताः नैकरूपा इत्यर्थः उ

स्वसंविद्दीपवालान्वनम्बूल्लसति स्वतः हृदन्तात्तेजसमायाता जीवं कुंडलिनीगते २३ जीवस्य नियता।
नाड्यः पृथग्देहे स्थितिं गताः ’प्राणात्मवशविता नाडी जीवस्याक्रमतिस्फुरन् २४ संस्पर्शैकसहृदात्मा रसे
उद्यल्लनादिव’ स्वस्वप्रवेशधं वायेतुः स्वैः स्वैः पथगमेर्यथा २५ जीवस्य नियता नाड्यः पृथग्देहे स्थितिं गताः’
स्वविनः प्रस्फुरत्येवाधीरतापुन्दुःखिनः २६ ये हि मार्गास्तवैवस्य ऊर्ध्वपथस्यनेऽस्तुभाः
ऊनपतैंतानेनत्राह

स्वविनद्वति। स्वविनः स्वावाशुभवेषप्रवृत्तस्य जीवस्य धीरतानुत्स्फुरतां प्रस्फुरतीति नन्दुःखिनः स्वावाशुभवेषप्रवृत्तस्य म
हिमस्तवकुनरलॅदस्यमानमिवात्मानमनुभवतीत्यनस्य स्य पितोष्मादिसंतापक रसस्रोतलस्य नाडीमार्गेऽउ।
मीयते इत्यर्थः २६ अनपवलोकेपि स्वेवपथभोगेऽप्रवृत्तस्य स्वानादेः संवृत्ताः कर्दमवदेतोरदकसिक्ताः कीर्णाऽऊन
माः श्रपकस्वल्पादिस्वरभिणेण मार्गाः प्रोक्षिताः ऊर्ध्वपथस्य जीवस्य ऊनहितपीनारस्मादृष्येद्दीति एवं चापंजीवो यावक्ता

९+

[illegible]

1382

स्वं+

स्प=

स्वयंनरलोकात्पूर्णोभवतितावदस्यानेकदुःखप्रसक्तिःनह्यस्यस्वरूपेदुःखनाशाकारहेत्वालेस्वात्मसत्वमभिव्यज्यतेब्रह्मला
काहन्यात्सशरीरेन्द्रियाणांनरवैतन्मात्रोपाधिविवेकाभावान्नेतस्मात्मसंवेत्तिस्फुरद्वस्यमेनेतावत्कालंनक्रमेवावेदि।
आविर्भूतस्वरूपत्वात्स्वच्छैनैवक्रियितिनिवत्तत्त्वात्स्वत्कादिविभागः २७ २८ नहिविषयस्वरूपत्वानुभवकालेऊनोजीवस्य
मक्कनानुभवत्तऽऽह स्वेतनिदुःखपुद्गलारहस्तानांचेदुःखस्वसंवित्तिविषयस्वरूपस्यापिवालनकलाऽनुभवस्तद्दुःए
गार्थश्चित्स्वस्यवाहिस्पदःपञ्चस्वत्वोविवीतेनैवस्वलोभावस्तद्रूपायानर्थस्यदृष्टेःस्पंदःसपवनोवस्यवेयःनविनरः

यावन्मात्रंजीवोऽयंसम्पश्यत्यनुपश्यतिस्फुरन् २७ तावन्मात्रमेवैनंमन्त्रंक्रममवेदिवै यावन्मात्रम
पिकंस्फुरतितत्त्वमात्रकंतु २८ तावन्मात्रमेवैनंस्वंतदवरुद्धमवेदिवै स्वत्वदुःखकलासंदेहावर्थंजीवस्य
नेतरः २९ तदभावेहिमोक्षंस्यात्तदितिहेत्वाख्यावस्थितिः स्वत्वदुःखदृशोयावदानीतेनेन्द्रियैर्वा ३० ता।
वन्तस्वत्वसमःसोऽस्माजीवोतिलहपतिष्णान्वितः स्वत्वमास्लोकावादुःखमस्त्यानीनस्यस्वलद्रूपः ३१ समलम
तिजीवांतरंहृष्टंकुमिवलोयोधिः जीवःस्वमाप्ततिरस्फेनसंविरोगसहत्वादिना ३२ आमिषेणावमानंजीवोऽमो

स्वत्वविश्रान्त्यंशोयोनितत्त्वमात्रमपिसत्त्वविश्रान्त्यानन्दभावमोतःस्यादेवेतिसंसरणंसंसरणाभावेबंधमोक्तयो
र्हेधाव्यावस्थितिमियोऽङ्क्तिपरेणानयः २९ उक्तमेवार्थंप्रपंचयतिस्वत्वदुःखेत्यादिना ३० अस्तानीनःइन्द्रियाणा
म्यःस्वप्रकाशास्तिपावत् ३१ हृष्टेस्वत्वदुःखेत्यादिनास्वत्वेतत्साधनेविषयतत्त्वपायार्पणात्तत्रागासेविदात्त्वमपि
श्रोतिसंबोधने ३२ मोक्षेनिश्शतिशायानन्दस्वतत्त्वात्तानमेवाबद्दोभेकारणंकेनतर्हितत्रिहृत्वाविश्रान्तिसत्त्वाद्

द्रूपबोधेनस्वात्मसत्तानन्दात्मना ॥

ल्यमेवावकारणं श्रुतेनवो

श्रुतेरित्यादिनाबोध्यःश्रवणंवाउच्यःस्वात्मानन्दोपेन ३२

1383

श्री. वा. नि. सू. टी. २५.

सौम्यतोति अश्नाति ४४ ४५ ४६ स्थूलादिषु त्वेष्वेष ग्रासत्वं त्यजेत् ४७ सर्वं जगत् एवं चिन्मात्रमेवेति ज्ञानात् अहि
त्वमेकं न हि भावनात् आकाशस्पर्शी ४८ अनेन त्वमेकं विभावनेन देहेन नाहं यत्का शून्यस्य संबंध शून्या।
स्य वा कथं न हि स्वरोऽम विभ्रमश्च गतः कथाह जीवेनेति ४९ ईश्वरविधेन कल्पितेन नव्याप्य जीवेन हि शक्यते।

स्तब्धः खादिनाश्नातीति तेनाश्नोयानि सौम्यतां॥ तेनत्स्वादिनो नात्मेमुधावाचायमहं स्थितः ४४
इति जीवः प्रबुद्धो हि निर्वाणं याति शाम्यति॥ स्थूलाद्यवस्थानद्वयमिन्यं नबोधसंविदा ४५ नतेतु स्थाव
रो याति जीवः शाम्यति केवलं॥ सर्वमेवचिदाकाशं ब्रह्मेति ज्ञाननिश्चये ४६ स्थितिर्याति शमं याति
जीवो निःस्नेहदीपवत्॥ दीपवच्छममायाति स्थूलादिस्नेहसंक्षये ४७ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवो हि
त्वविभावनात्॥ सर्वमाकाशमेवेति द्रष्टाशमं नगच्छति ४८ जीवस्यानेन शून्यस्य कः किलस्याद्भवि।
भ्रमः॥ जीवेनेहशिवेनैव यथा प्रथमसर्गतः ४९ स्वयं संविदितो मार्गस्तेनैवायाति गच्छति॥ शिखि
ध्वज उवाच स्थूलत्वं वास्य योग्यास्तु जीवे संवित्तिनाडिषु ५० देवप्रत्यभवत्स्वैव नदीर्घच्यवनेकथं॥ चूडा
लोवाच जीवः स्तोभयति स्वान्ताः प्राणादिपवनावली ५१

चरति=

थैः एवं सर्वात्मना जीवात्मनाहं संस्थितो यास्यं वं स्वतंत्रबोधोऽहं क्षसे एतस्क्षोभ विष्यामीति संकल्पनेयैवबं
धमोक्षमार्गौ कल्पयित्वा स एवात्र वर्तते तदर्थः ४९ प्रश्नः स्पष्टः जीपिंडः सूर्योनादागवासनो हेतोर्द्रव्यः स न्

स्व
वर

1385

कथं द्वेषोभयतिनिरासः संविदांशांशमात्रेणेति भवति स्वभावानां प्रकाशनहीनाप्यपि ह्याख्याः जीवसंविदः प्रकृतिनरा
गादिहृत्यब्जकोशएवाप्यक्ष्यस्तन्यः आत्मानंदांशमात्रेणोऽन्वर्थः" मेदे स्थूलेनः संचारितेऽत्यानस्य स्पंदेनप्रेरणेनस
र्वांगसंस्थितो मेदोऽनुगतः स्नायोमज्जामांसप्रभृतिषु स्थूलकोशेष्वपि सामान्यगतेः जः स्वस्वरूपांशेन्यजनियमापाकिंचह
र्नपत्रफलादिकं स्थानगतंजन्तोमांसमेदसोऽपि संवेदनं स्वजनकेन हृदित्यर्थः ४२ नन्वन्यकर्मजः सर्वांगेभ्यः स्थूलितेमज्जा
कोष्ठापघ्रयोमलाधारस्थानेयाति यथासंवेदनः शिवप्रकाशनेनस्वगान्मेयतीतिगर्भजः शरीरवानस्तस्मात्रिमित्राद्देकः।

संविदंशांशमात्रेण देहे नाभिवमद्दीपतिः ज्ञानसंवेदनमेवेदं नर्मज्ञामात्रसूक्ष्मसंस्थितः स्वजन्मास्तु प्रसेरोग
ध्वजः पत्रफलादिकं वलितं नन्वयोयातिगर्भेदिवजनादिव ४२ देहनाडीप्रनालेन याति शुक्रे व
हि स्वतः शिवविधनञ्चाच देवपुत्रमहाज्ञानिवेत्रिपूर्वोचमूस्थितिं ४३ न्यायसेवचनादेव स्वभावो
हि किमच्यते कृताञ्जलोवाच श्रेयस्कर्मयथासद्यः स्फारितेनब्रह्मकर्मणि ४४ =ब्रलि=

भूयश्चनमस्यैश्वादिपदातमेसावचवस्यंभूत्वावर्षेणान्सूत्वंसदधोसन्निहितदेशंयातिनद्वदित्यर्थः ४३ स्वतः स्व
या+२ भावतः देवादेरपिदेहोयमहंतमेवस्वभावतइतिवेद्यानन्तरस्वभावपाहार्थः कइति एकतिदेवपुत्रेति महाज्ञा
स्ति+२ नीतस्यमहात्मनःग्रात्मतत्त्वविदआत्मतानान्तुवीसासारिकपदार्थसंस्थितिवनकोदिकोपात्येनवेत्सि ४४ कथम
हमोहकपातातस्तत्राद्द न्यायसेइतिसर्गादिकालेसयोगस्त्वंप्राकृतनप्राणिकर्मोत्रसारेणयाहारयमेकंयद्य
स्यदार्थात्मनास्वात्मनिस्फुरितेनतस्यपादार्थस्यप्राप्रलयेनाहृत्यमेकत्वानियतिःस्वभावपाह्यार्थेऽस्यादू आयम

नवा+२

+ब्रल+४

गैंरुति ४५

+दितिस्वार्थदृढविषया

यो.
वा. नि.
पू. टी.
२५१

1386

संप्रतिचैत्तादिस्वभाववैचित्र्येणदृष्टान्तवर्णोविचित्र्याद्दृष्टिस्वभावेनसर्गादेर्नविचित्ररूपतास्वंभवान्काकागमनदृणोदे
र्बोधितस्मितालपननयेनैवलक्ष्यस्पष्टंतमिवबाहुल्यमात्रप्रपुष्पमितिबोधनायायस्यसर्गोत्पत्तावनमित्याह्वाये।
दृष्टोयतिकाकेति स्वभावस्यात्माहित्वयोस्मात्स्वान्नमोयेरवावैरेव अन्वयः संप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियते
स्वभाववैचित्र्येणदृष्टसामग्रीप्रमातिरूपयितेतत्त्वान्कोयेत्यावायेनदृष्टान्तोंत्माह वारिकुदेति ४८ मायामात्रचमत्का
रकस्मिकोपाकोशात्रिकायायात्मनदृष्टोंत्माह तृणादृत्ववदिति तुष्कलत्वाश्रुत्स्वभाववशात्पुनःप्रदृद्धेशुस्मिन्जगति

वृत्तावटपटाद्यात्मन्यथैवाद्यव्यवस्थिते ॥ काकतालीयवद्भातिरुद्रदेहादिनामवत् ४८ तुणात्त्ववद्रुक।
नानेस्वभावेविदुर्बुधाः ॥ आत्मस्वभाववशतोजगतिप्रवृद्धेदेहाभ्रमंतिपतितोविविधाविकाराः प्रदीप
वासनतयानभवंतिवोचिद्भूयोमवेतिवनुनस्थितेवनाल्पाः ४९ मोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेस्तववि
वारस्योनामोपदेशःसर्गः ८५ वसिष्ठउवाच आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंसदा स्थितिर्वासनयाभ्रे
न्यधर्माधर्मवशात्स्थिते १

विविधविकारात्मकाप्रदुन्नादिद्वन्द्वविधाःदेहाःप्रवंति नेषुकेचित्तत्तानदेहालेश।
दीपावासनतयोर्भूयोजन्मनेभवंतियतस्तेमोक्षेवहनात्याइत्यर्थः ५० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि
र्वाणप्रकरणेपंचाशीतितमःसर्गः ८५ ॐ पंचंभगवज्जन्मात्रदृष्टिर्देहस्यसमागमः नदृशिपिशासमावर्ततमित्या
दिदिहृदयंतेनैतावतीनस्वरूपःस्वभावःपूर्ववत्तुब्रह्मपल्लवयप्रसिद्धस्यमायामात्रावलम्बात्मनःसर्गादिस्व।
भावःप्रकृत्यादिप्रसिद्धःनतुस्थानतदन्यथेःओनार्येहृद्दिरिस्तेकक्षोदार्थमितिविचापदे देवस्यैवस्वभावोयमाप्तकाम।

+जन्मनेनभवंति
इतरेखत्ताः+१

न+
स्वकामहेतिहिभगवद्धोउपादाः १

२५१

+भःकुमवदद्दवर्यः २ दस+

श्री.
ना.नि.
इ.टी.

1387

वासनानोद्गमेलानाभ्यासेर्नवृत्र्येनः दृर्गनंमनुमयसमसन्तोसेकोतिसेनेनम्रकारंश्रोनकालोराज्ञानंतप्रशंसासमान
प्रसनेकथासेवंसंलिप्समगायेन्मात्द् श्रन्तदासविन्याहिम्ना ३ ४ ५ ठाकसिन्नागोरेस्पापिने ६ श्रालानेगज
वंधस्तंभे धीलेहागयावांस्तूयाचमवन्ना १ कल्पकालसेवंधिनाश्रग्निनागलिनसंदोहद्वउपमायस्य पाव

वासनाद्गमसमालीयधर्मोधर्मेनेगूहस्थे ननोवज्रायनेसंस्तीतिनिनोदृर्गनंमनने २ विविधपजउवाच श्र
स्पदांसमहार्थववलिनवदनोवर श्रतुभूतिनृपानूकृकचवयरमार्थवन् ३ नहाकाविमवेनायश्र।
नेनानेनुस्हर धीनेनेवाम्रनेनाहमेनयोनोक्लिष्टोननेना ४ नस्समासेननानावदात्मो नयक्लिवदास्।
मे ननःश्राबाभियत्नेनस्तानगाभोगितेनव ५ नेनपश्चानपुत्रेणमुनिनानारदेननत् ककुनेवीर्य
मार्येनान्कथयायययास्थिने ६ दृडालोवाच ननोनिवम्रनानेनमनोमननमनेगाज्ञ विवेकविपुला
लानेश्रहृयाथीवरत्रया १ नहीर्यकल्पकालाग्निनालिनेइहवोपमे रसानांपारदादीनांदिव्यानामत्र
वेननं ८ मनिनापार्श्वेगोडेमेस्फाटिकेविलसद्वौ श्रहृनेनोडुनाकारंचंद्रेचंद्रहवार्पिने ९ नत्रवोले
शृंदनानेस्पलपार्श्वेनवाभिनः गंभीरडितिःस्वरदश्रापलाहननमः १.

दकोवनरूपाद्दीनांरसानांमंश्रुवीर्याणांश्रन्तरंजनेश्रुतकान्तिसद्दशामितियावत् ८ ४ नत्रवैलेसेरोपार्श्वे
श्रुश्रभिनस्वम्नलोविपुलःश्रनपवगोभीरडतिःउपलेष्वाह्ननंसास्फालनेननवहनमःश्रास्फालस्यमानोप्यस्फु
टनरनिस्वरद्वेउपपत्तिःईदृशाःमडंभेलेननारदेनसंकल्पजेनहीरेणाष्टरितनइतिपरेणान्वयः १. ॥ ॥

स्पृ=

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्री.
वा. नि.
ए. टी.
२५२

वा॰ २

स्वसंकल्पसृष्टाम्बुनासृतानांबाधितेन विधिके न विधिनासृष्टब्रह्मत्वाण्डस्थत्वसृष्टां इति ब्रह्मलोकः श्रुतिप्रसि
द्धो मृत्ताणो वेषयाच्यावाद्वितिन्द्विनर्थः ११ नच्छीवेत्वेत्सेत्व केवलिं दक्षग्निकार्याद्गुनिष्ठक्रमपनिप्रव।
नेयनीतिमनुनिबंदाङ्गुलिक्रमः श्रमृताचोः सुंदोः श्रगुन्नः प्रतिविदेशिवंहृचे १२ मासः श्राम्रणोमिंडमिव १३
व

संकल्पितेन स्वीयेण सृजं यस्तेन सृष्टिनः श्रमृत्नाशुद्धेन विधिनेवामृतार्णवः ११ नवमासाद्दनोदृ।
दिंमनिभं दाङ्गुलिक्रमः श्रमृत्नाचोशुभेगर्भे इंद्रेशोदिश्चानुजः १२ हंसमासद्वाशर्णोकालेन सृष्टा।
वेदेहः गर्भकमलपद्मादं प्रहस्तपितमाधवः पविसृतौ समस्तानः कंमाद्यभौविनिर्दधो हंडः सूक्ष्मा
दिवोमोधेधपदः स्वयव्रतिनः १४ दिनैःकलिपैवेबुद्धिमध्यजवाग्रहः श्रवर्भयोगर्भोदर्थः सुक्ष्म
पदेषाम्रीयथा १५ सर्वसंस्कारसंपन्नेसनस्पिज्ञाश्लेशुनिः मंडझाइद्वाघोषविधाधानमयोज
यत् १६ दिनैःकलिपयैर्वविज्ञानाषेघवाशुग्य वकार्येनमनिवरः प्रतिविवमिवात्मनः १७ तेना
राजनपुत्रेणमनिनामनिनायकः स्नाद्दोप्रतिविवेनसंधोदिनद्वोदुराइ १८ प्रथेनपुत्रमादाय
ब्रह्मलोकसमाबदः जगामाथसहापिनब्रह्मणोनिवाभ्यवादयत् १९ कृतामिवादनेब्रह्मापोत्रमादायने

येन+२

स्त्रम्हदपरिक्किज्ञादंभोधेःनीगर्णोवानत्लयवर्निनःश्रुपनिनवाबिंधेः हंडविव १४ १५ सर्वैर्जातकर्मा
दुपनयनांतैःसंस्कारैःसंपन्नेनसिन्सुवे १६ विज्ञानानन्यशेषाणि वाञ्छ्यनिविधास्यानानिनयाविधे १७ स्त्रा
दैस्फादिकावलेप्रथोदिनःसृगोमतिगावन १८ ग्रहणायाणसोपूवपरिसानायश्रमिमवेवादिनेवादयिता

के न्यवेशयत् २०८

नेरी अभिवादितवेदादिःस्वयं

पदेसिनेवेदासिसर्वविधिर्यावाश्यानंरयलयालिविस्त्रीमोकेनवेवेदकेत २०

२५२

1389

तानानां पापस्य वधिभूतेन तत्कालेनैव यदि प्रानैवकारं हे साधो येऽहं भः श्रेयंतन्तु श्लोकादं ननु स्त्रीणां पादेवतन्स्यस्वम
नंः समसंथ मैस्या वेद्यं यों कुलं लयाकथमिदं तनृतं मृचाके श्रुतं नथान्नृते दे [illegible] हृदं संगतवान्नृते आत्मानं ह्वा
जनं हे नि पुरुषः पुरुषान्नृते इति निहि सर्वेणा मा यमो श्रीमान वचनं येनमया सेन नमाम्मानमन्य याश्रुति लादयेन किं
ननेन हृतं पापं चौरेणास्मापहारिति तिमिहाभावे भवनेप्रति श्रद्धं तम लावच नं चेत्यं कृष्णेनेति चेन्नैव दोषः ३

श्री

[illegible] २० श्रेणा श्रीवोद्गमा
द्रेणसर्वं तेनानपारं ते पौत्रं नंदं भूमानं च काकमस्तोऽद्वः २१ साधो सोऽहमयं भः पौत्रोऽहं पयजन्म
नः पुत्रोऽहं नारदं नः तं भनामा खिलं भक्तः २२ निवसाम्यत्र नपुरे पितामहयथा सत्वे चत्वारः सुहृदे
वेदाममलोलाविलासिनः २३ मातृभ्रात्रे गायत्री ममाता सरस्वती ब्रह्मलोके ममगृहं पौत्रसत्रा
स्मिन्स्थितः २४ यथाकामं सर्वेषां ग्रन्थानि विहृत्य मम्यहं लीलया परिभूतानां अत्र कार्येण केन वित्
थरापन तिष्ठ पापरोपनतन्तोन मङ्गीनले रजः स्पृशंति नां मां नि स्प्रांनि ना यांति सेवधुः २५ पदेस्पमानब्रह्मविद्या
प्ररोचनार्थं स्वमहात्म्यमतात्पर्यविषयार्थाबाधेनानृतत्वाभावादद्भुवः प्रवाद इति कामयत स्तेनेमनोनृतवादि
नीवाक् पार्वणाः इवं नेइत्यादिवैदिकार्थवादवाक्यवन्नामान्यापपन्नेः तन्नतान वलेनसर्वो नमप्रामेवाक्षरं।
मजरभवं स्तूयं स्येत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोऽहमयं भः इत्यादुक्तिनानृतानवचनत्वं वचनादोषः कर्मणा मनसा वा
न+२ वासदा भर्त्रैविंधा विद्यासजनेनैव प्रमादेन स्वास्यवाक्यस्य वचनाभावादिति २२ २३ मातात्मावरभावात्पितृमो
प+२ ङ्गादं पवस्वस्य मात्रादयहृत्या घायेनाहमानृषयेति पौत्रेब्रह्मणाइति शेषः २४ २५ उक्तार्थे विश्वासार्थं स्वस्यां देवलिंगा

निदर्शयति धरामिति मयि परोपनति भूलोके संचरतिमे पादौ महीतले

नवमिनः २५

२२ उक्तिमत्पर्वं दर्शयति यथा इति हे जन यास्यां नन्दनवनात् लिङ्गादिनिर्दिष्टो यदि प्रविशामीति गुणं जगत्सकलं विनम्रशुद्धिं च ज्ञानं च सुप्रदं पुण्यं च क्रमप्रकारं जन्माहि स्मा निरुपयति बलेनेव तस्मात्संस्मेयथावत्प्रभूतं समयावर्तिनि ते आर्यजनोत्तमेषु सु। कृत्यं स ततः सेक अपनेति निर्मोति ~~[illegible]~~ उर्वैत्येव यतते सत्। भवेतः सद्भिः सद्भ्यपोनम्रकथनं संवावदत्यो ऽदन्ताः प्रजनत्वेयपदयोऽपि तेन तं नकामेशक्रप्रदेन हृदयं दत्वासौ

जनोत्तमेषु निर्मलत्वं +२

सुधा वा पापथा न कन्नृपत्वं त्वामहंदुसः इदं हि नेनागतो ऽस्याः गृरूपवर्णितं कथितवानिति २२ यथोद्दृमित्य विलसेवयथाऽभूतं तेषां तं तनुमयावनतावनत संनोहि संकल्पनमार्थं संसागमेषु निर्दिष्टं स्वभगसंस्कावस्वादन्ताः २६ वाल्मीकिरुवाच इत्युक्त्वा वन्यपथमेगोरिव सोनतामसायं तत्तनायविधये सम्मितोजगाम स्वाङ्गसभाकृत तन्यस्तकभुतगाजगाम सर्वा भासुरोऽवालिकोशुमल्लाजगाम २४ दिवस १८
सोत्सोपारे ॐ भजन्मकपवंमार्गः २८ श्रीविश्वनः सर्वं सपुद्धिमेषुभोर्मन्येप्रलोकितो भवान् शुलद्यः संभृतेरदौतदद्धानेरिवां तुदः १ श्रुयतिसामुद्रसायोपान्यानाधुरीयर्मतः श्रुमृतस्तदिवसायतयामि समागतः २ नवेवतनयाभावाश्रेनःप्रीतत्वयंतिसे राज्यसामादयोयेतेश्यासाधुसमागमः ३

निभावः २८ २५

इतिनिर्वाण-श्रद्धानिलमः ६९ ॐ भप्रवेशात्प्रालोचलितजनः स्वनिवेदनं शिष्याततमपदेशपार्श्वे विश्वासश्रोपच। एवंते सर्वे जन्मपरंपरालन्दतो हृत्सामेमभृतेः इवं वितेदैवासुरपन्याविचारेण फलदानायसुरद्धिमेस्तुत्येपेवा न ग्रहोऽस्मिन्नरदावलेसंप्रेषितदृतिमन्येसस्तावयामि इदं हृदानैः प्रेरवानैः १ त्वदुपदेशात्ममावमपं भाविनो

कृतार्थैनेति स्तवनाय सिद्धवत्स्यात् प्रयोति २१।

राज्यलाभाद्येनूयामायुष्मन्गमेद्रकथं दृष्टं यथैव निर्गलेति यत्र यस्मिन्नायुष्मता गमेन निरर्गलरसः अपरिच्छि
न्नोत्साहो नदेशकालादिमननप्रत्यक्षमात्र दृष्टमात्येन दृष्टिरादिसर्वेनु नमापारणेन विजृम्भते तदाज्ञाला।
मांहेकं न कल्पनमात्रेणान्नकल्पतत्वोवहं निरर्गलस्वतत्वोवहं न स्माधारणेनेत्यर्थः ४ आहित्यानिरुद्धाविवहिता।

निरर्गलरसो यत्र रामान्तेन विजृम्भते कल्पकालादिमननं न तत्स्मरणलवोवहं ४ वसिष्ठः एवंवादि।
निशैवाम्यत्तावाक्यं लिप्यभूपतेः भूयः प्रोवाच भुशुण्डाख्यं विहङ्गं वृद्धसेवितं ५ भुशुण्डाउवाच शालामेषा
कथान्तावत्स्वंदैनेवार्णितंमया लमेककथयहेद्भोत्कव्यस्यमङ्गोकलोणिकिं ६ कियन्त्यर्थवसानेषु भवतो।
वनवासिता सन्त्वंतावंत्वनोत्स्यवक्रं ज्ञानं तितापसः ७ स्थितिभनः देवपुत्रोसि जानासि सर्वमेवयः।
यास्थिते लोकवृत्तेऽनन्तोसि किमन्यत्कथयाम्यहं ८ संसारभयभीतानां त्रिवसाम्यविवनां तत्रजानतो।
पितृभिर्मार्यं कथयास्येतत्तेभ्यनाकं स्थितिध्ये नोहं भ्यापातस्यकातरम्येसिहास्थितः भयाभीतोस्मितत्वत
सेवतौ जन्मनः पुनः ९ स्नात्वेपुनः पुनर्दुःखेभ्युन्मूलकात्यानी भवतस्तेन नत्थोद्द्वतत्वत्तवनवैष्यिघ्र ॥
भ्रमत्रपिदिगन्तेषु वरज्ञोपपरेतयः नास्माद्याम्यविवेद्यानि सेकानितिमिवायनः १२

थं समासेः सर्वमेवेतियाव
त् ४ प्रख्यातस्य बोधात्कथाश्रान्तौ सर्वैस्त्वन्दृष्टमितिशेषः ६ कियत्कालः पर्यवसानेषु वधियेषां सा कियन्त्यर्थ।
वसनाकार्येवनवासमायाप्रयोजनं नेवसत्यं वदन स्वार्दयपुतः तापसः स्वादृशाः प्रस्तावे वक्तुं नो जानन्ति न जानन्ति ७८
मनागीषत्संद्वेपात्तवर्थः आस्थितस्तपदहनिशोषः पुनर्जन्मभीतः १० भवतः मायेनेनलोकेसंततोऽस्मित्तपश्चरामिव ॥ १२

लेतादिसंगति+१
वाविधां+२
स+

अयत्नः ॐ इति अयत्नात् अफलात् अभावफलः एकः असहायः अन्यानन्यकालप्रसिद्धासाधुसंगतिरप्र्येन गुणैः का
हकोटैः त्वन्नः २३ इमामुपयासदेवाशिषिवृजादिहू पायनृत्तिडितेसानियतकालाविक्रियाविधौ वयः तद्वेदामयम
ह्यविषयामत्स्पतीर्नाविषयान्नतलम्युवेह्नादिक्ष्वेत्रत्नतमलततेवेहेनदिनितिविभ्रान्तयेपरिगृहीतमपिकं।
मेमविनमपासनेमेविभ्रान्त्यजन्मनाद्विसमिवस्थितेनमकास्त्देनोस्तहदितिभावः २४ कर्मेस्मस्त्विनोपासना।
नकिंविनिहतोत्युमोयावन्नतिवार्येतनावदयमपदिह्यस्यथान्मानमेप्रतिपत्स्यतेद्दतितन्निवारणायतस्य।

सं+१ न+२

अयत्नोपनतोऽप्येकोऽस्यर्थौघलोकगतिः सुखाय स्यादेवेन्द्रस्याधोतृणाद्गुल्मनद्रवद्रुमः १३ इमामवेहिडिंनोऽस
स्पवत्क्रियां स्पादयन्नपि दुःखोद्भवामिदुःखोहमन्नेमविषोत्थेन १४ कुद्दालोवाच पितामहम
हे सर्वं कदाचिन्तुष्ठवानिदं यत्क्रियाज्ञानयोरेकं श्रेयस्तद्ब्रूहि मे प्रभो १५ ब्रह्मोवाच ज्ञानं हि परमं।
श्रेयः कैवल्यं तेन केवलं कालातिवाहनायैव विनोदाय क्रियाः १६ अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रि।
या पुत्र परायणा यस्य नास्त्यम्बरं पट्टं कंबलं किं त्यजत्यसौ ७

पितामहोपदिष्टक्रमं आवयति पितामहेति क्रियाज्ञानयोर्मध्ये यदेकं मत्किकाभ्यन्तत्तूहीत्यर्थः १४ वेति
अस्मत्समननुभवति क्रियाज्ञानसाधारणादिभोगाविनोदयाथ अहंमापितरसापकल्याणादवृक्षार्थेनयाज्ञानयोरुपार्जनेन।
आयुः कालापनोदनायैव स्युः ल्योटिनाउक्रेतस्येः तथा च श्रुतिः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं।
त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इति १६ अतएवेयं श्रुतिर्विद्यावान्विद्याचेति श्रुतज्ञानाधिकारिविषयात
त्वमस्तु तराणस्वाभाविककर्मसेवाप्राहेतिरमनतवतापेलिककर्मभिप्रेतमित्याशयेनाह अलब्धेति पौत्र यथा।

वासिष्ठे मुक्तिः ८

लो+१
श्रुति+४
२५४
सा+१

ननु ज्ञानिनोपि स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म कुर्वाणा दृश्यन्ते नैष्कर्म्यमलब्धज्ञानिनः ह्यज्ञानामेव क्रियाश्रवणेन त्राहृवा
मनेनेति शंकृद्याने आर्याविहितनिषिद्धकर्मफलेष्वेकेनैव कर्तृत्वाभिमानपूर्वकवासना नाशेष्वहारागोवासे भवती
तिभावः॥ मात्रशब्दः कार्त्स्न्यार्थः १८ किमशुभाशुभापि क्रियाज्ञस्य वामित्याह सर्वा हीति फलवैतत्यापीतियद्यावन्ध फ
लायापि क्रियार्बधिनात्तद्धीति मोक्षेणासफलत्वे किफलता ज्ञस्य भवेदित्यत्राह नाव्यफलानश्यन्तीति किंवाद्ये

वासनामात्रसारत्वादज्ञस्य सफलाः क्रियाः सर्वा एवाफला ज्ञस्य वासनामात्रसंक्षयात् १८ सर्वा हि
वासनाभावे यद्यप्यफलता क्रियाः शुभाशुभाः फलत्वेन्योपि सेकाभावे लतेव १९ कृतेनैव यथा या
तिविलये पूर्वमार्तवे नैषैव वासनानाशेनाज्ञस्येति क्रियाफलं २० नत्वभावेन फलति यथाश
वलता फले क्रियानिर्वासना ज्ञस्य फलेफलति नो तथा २१ सर्ववासनोबालो यद्वेपश्यति ना
न्यथा सदुःखवासनो मूढोऽदुःखं पश्यति नान्यथा २२ आकारमात्रवासनात्वेनेदं दाति फलं
क्रिया शुभाशुभा वा तु ज्ञस्य फलाभावलता यथा २३ वासनाविहता नास्त्येव स्वाहंकारादिरू
पिणी ग्रसत्यैवादितामोक्षान्नस्य भूमावि वांबुधिः २४ यस्मात्वंचित्यातनवं ब्रवीति भावना

नवेदेवं द्रष्टव्यं नेत्रणां नो नत्र काक दृष्टेन न्यायादितिभावः १९ कृतेनेवेत्यस्य पारदादौ पूर्वं च्यातेव ज्ञातलिंगनी।
द्वारजलवादि २० निर्वासनापि क्रिया ज्ञस्य न फलतीति चेत्काशालतावत्स्वभावादेवेत्याह नेति २१ सदुःखवभो
गायोग्यो दृष्टमिति तु वास्तवैव वासनवेद्वीजेयस्य भातिफलवालयत्तवासनावृद्धिर्न्यायापेनाह सर्वत्रेति २२ २३
नन्वसत्दशायां समर्थत्वात्स्वस्यायाः वासनायाः कथं तानेन बाधस्तत्राह वासनेति ह द असतदवस्थायामपि २४ श्रा

नोऽहेति वासनाक्ष

पतसेवांबुधिमैतें ५

सेतियातस्यमेहृदेयोयामितिप्रबोधवतः २५

मर्ध०१

केनवासनानाशेपितानोदयो न रमन्त्यत्र यानयाक्रियाफलं तत्र ज्ञाद्दष

1393

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परं पारमगुरुः सार्थं वद २६ पितामहेनोक्तिमपथं संदर्शितास्तेनैते २७ अज्ञानवानन्तानेविदायनपपदमोहदेहतो।
निर्निमित्तमकिंचित्तं इत्यर्थः २८ विवेकहीनस्य तस्य हि संकल्पस्य इत्याचलमपि ममतादिविषयतया ज्ञानपो
यात्वमित्याशयेनाह इनइति २९ यदि न बोध्यते देहस्तर्हि ज्ञाने लभाहं कोऽहमितिनावेद्येन विचारणीयम्

वासनामात्रसंस्थाया ज्ञप्त्या बालवल्गितं पदं ब्रह्मविनिर्मोदं मूर्येन समविवर्तितं २६ सवासनेमनो ज्ञाने ते
यनिर्वासनं मनः ज्ञानेनैव समेत्यत्र न भूयो न जायते २७ चूडालोवाच ज्ञानमेव परं श्रेय इति ब्रह्मा।
दयोऽपि ते प्राहुर्महांतो राजसत्तम किमज्ञानवान्स्थितः २८ इमां कर्मजडां रीतिं नोद्धतुं काष्ठमिवोपलः इत्यन।
र्थविलासेऽस्मिन् रमसे किं महीपते २९ कोऽहं कथमिदं जातं कथं शाम्यति चेति भोः राजन्नावेतसे कस्मात्कि
मरस्थविनिश्चये ३० कथं बंधः कथं मोक्ष इति प्रश्नाद्विदारजन् पारावारविसंपादात्कस्माद्राजन्नवेदसे ३१
दुःखेक्षविदारीलकोटरे क्रियया नया जीवितं क्षिपयसि त्वं शिलाकोटवदास्थितः ३२ साधुनासमदसौ।
नापरिप्रश्नेन सेवया संतत्येन न तस्माऽत्र मुक्तिर्लभ्यतेऽन्यथा नेयया ३३

विचारः श्रवणगुरुर्विभिगमनसेवनपरिप्रश्नाद।
योऽस्युपादेया इति दर्शयति कथमिति संसारस्य महतः अपारस्य तीरं समस्ता अज्ञानं शोधिननन्यदार्थः अवारमपारं तो
रं विना अज्ञानं पः शोधितत्त्वपदार्थं न रत्वे इवे कालवशात् वा कथं विनिर्मास्थितवत्त्वः अपावा पारावारः पस्मात्तदशमहः।
त्वाहि दासिन्यर्थः दुःखदावनोपवास शीनो यस्माद्दुःखदपदनन्मतौ आत्मसंविदस्तानवादिविययाजनयानपः
क्रियया जीवितमायुः क्षिपयन् ३२ साऽदंतं मिलषितविश्रांतिसाधवप्रदत्तानमुक्तिः ३३ ।

नोद्दिंमयेदानींकथंस्थेयंयेनतादृक्साधुनैवेनिश्रुवन्नहूत्वाःनिःक्षत्रात्मयःसंपादितविहितमर्विदतुस्थेयमायेनतथाविधेयःस
न्साधुनाउक्तमाप्तसमंवेवप्राप्तमात्रंभुंजानोनेवलमेवाप्राप्तःउपदिष्टार्थेधराविवरकीटवत्रिंशुलक्षितिहेन्मर्थः
२५ २६ २७ २८ निर्द्वंद्वःसुखात्विषानेः २७ ताननेवमपश्चेयशृणियतथापदर्शतानंतारकमनुकेतदेवेषां तानाना

साधुनैवसमंप्राप्तंभुंजानोवनकोटरे तिष्ठाम्यहमथोत्क्षेपोधराविवरकीटवत् २४ वसिष्ठउवाच को
नयादेवपुत्रिणातेनेवंप्रतिबोधितः अप्रबुद्धमतिःसोऽचाकुंभंशिखिध्वजउवाचह २५ शिखिध्वजउवाच ।
अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरान्मुक्तवतात्वया मौर्ख्यादार्यसमासंगान्मुक्त्वाहंमवर्षेवने २६ अहोनुमेत्वयेदा
नेमन्येपापसंक्षयोघनः यन्ममेवसमागमस्तेप्रबोधयप्रणोदन्मो २७ गुरुस्त्वंमेपितात्वंमेमित्रंमेत्वंवरानन
शिष्योनमस्करोम्यद्यपादेनतवसंपांकुरु २८ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेननशोच्यते भवामिनिर्वृतो
येनतदुत्तमपदिशाशुमे २९ एतस्मात्तद्र्योतानेविभागाःसंत्यनेकशः ताननानापरमस्तानेकतस्तारकम
वेत् ४० चूडालोवाच यद्युपादेयवाक्यंहेराजर्षेनहृदास्मिते यथाज्ञानमिदंकिंविन्नवक्ष्याम्यकाकवत्
४१ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया अज्ञस्यफलनावाचस्तामसीवादसंविदः ४२ शिखिध्वजः
यद्वदित्वन्नुपादेयंसपाविधिविवश्रुतेः

नोमधेकतद्देवेन किंमेदृशोनदस्याविषयमेवतेतानमवतान्याहशास्मितिभावः ४० अइत्वसौम्येतिश्रुतेरश्रद्ध
धानेश्रवणतोप्युपदेशःस्यादित्याशंक्यकाकरुतनवर्द्यर्थंनियमश्रुतिश्रवणसंप्रदायानाभवेत्माह यदीतिनमदिंहृदंतवस्रष्ट
तानेयथायाहशातहृदास्मिवक्ष्यामि ४१ लीलयाअज्ञस्य यादृग्दृशस्यवक्तुर्वाचःअदरसंविदस्तुच्छाःसन्निकर्षः ४२ ॥

+पारीयतेत ६५

मुनेस्वर्गकामोयजेत्यादिविधिनिर्दिष्टधर्मसाधनेनलिखितः सिद्धेमंत्रसंस्कारयमंपादेयस्मिन्नर्थः अविचारितेप्रामाण्यसंशयेनाविकल्पिते ४१ मन्त्रेदृष्टिभिरूपणादनेनयस्मिन्नर्थाविभ्रमापिश्रमाणाकुस्त्रायथायादने ४२ पुंसस्वदितमिन्नेवभावयन्काणोमहत्त्वोवद्धोतस्मिन्नेवधीन्याप्नुता ४४ तस्मादेवेहायमिभानन्यानन्तायतुःस्वनिदानोपहश्रेनायवसंतिकाबोधाप्नोनेद्ददिवाकोनेवसावचित्तमनःसंकल्पमवनायपतिस्ववादीनेति स्वस्यतेवचारेनेनसंदर्शनंतथानंदमतीनामपिबुद्धेःसिद्धमयेनविद्यातोदयहातावृद्ध्येन्यान्वदेविबोधनमहामतीनोचमा।

अविचारितमेवाशुत्वमनेनदोषमम ४५ चूडालोवाच यथाबालःपिशाचंस्वंमनसादेनपपादने श्रादेवे।
हिनेवतंगृहीतोनदोषमम ४६ अवगतेनेनतुश्रासुभमिन्नेवभावयन् शृणुमीतनिबन्धमाहेनर्यि
वेवनोमम ४७ स्वचारिनस्पृष्टोनचोद्यंन्यायविस्मयेविबोधनंचबुद्धेः भवभयहन्तंमहामतीनाश्च
णकथयामिकथाक्रममनेनोन्नं ४८ मोक्षोपायेस्थितिलिखन्तावबोधनेसतीः ५० चूडालोवाच अस्तिकश्चिन्म
मासोमान्यानेनित्यविरुद्धयोः गुणलक्ष्मोरथोसगुणयथाब्धिर्वंद्वाग्रजो १ कलावानबहुशलोव्यवहा
रविवक्षणः सर्वसंकल्पसीमानेनन्दनानानिनय्दे २

ऐवंभवभयप्रन्नतोयस्मान्नथाजयाविधेविशेषणापरिनियानकुंदरूः ईदृशंकथाक्रमेकथयामिमुक्तिस्त्वयाः ४९ इति वा.नान्यवैतिवीणाम्बकरतेसमग्रापीतिनमः ५० सोऽर्थोचिंतिनामविश्वासमनपेत्यतनयमाविशान् कावेकश्चित्स्वांगमानसनग्राहेनिकथोच्यतेनित्यपरस्परविरुद्धयोःअदायैवेतापमरंकस्यागादिगुणास्यलक्ष्म्याःसंपदस्त्वस्यानेअवासंभूतः यथाअब्धिर्वंद्वानलसमग्रवनस्यवि।

[illegible]

सकिंचकारणमदाह अनेनेति अनेनैवस्वयोग्यपदेवनाम्नार्थेनान्येषामपिइतोच्चैर्यत्नैः संसारे चिंतामणेः साधनेन
धर्मं= नयप्रादोषवृत्तः २ अर्थवक्ताविनोहच्छनिश्चयवानयोमहन्मानोर्द्धपौक्षेनयत्नेनान्यकालेनैवचिंतामणिः सिद्ध :
अवेस्थितः हेतुःयोगोःफलावर्तयंभावेनिश्चयमहनिर्किवेति ४ अस्मादीनिश्चयान्नित्येतिदोषः ५ यथाकश्चिद्दया
वलस्पृगास्थाननिष्ठत्तैवोदितनिमिं उहल्लेखपापयपि आत्मानेमहदुर्दिनेहुरत्नात्यस्यमिवह्न आख्यंपयपतितनदहृषो। २+

अनेनतयत्नसंसारेश्रचिंतामणिसाधने अहन्नेवाडवोबहुरित्थिसंघोषोतोयथा २ यैसयत्नेनमह
त्वकालेनाधश्चसाधनः सिद्धःचिंतामणिः किंवानोनिश्चयस्तुहितुन्नना ४ महन्निसयमेप्रतामसुं। घ=२
नेचेदहेवान् अकिंचनोपिपाकनेसमवाप्तान्यविचन्नः ५ मणिमग्रेस्थितमायंदस्तमायंदर्श पं=३
सः मयाक्षुदयस्पृगास्थानानिर्विंदुमिवोदितेनचेभूवमणिराजेइनत्तुनिश्चयवानसो राजेषडाणिनिसा
माप्रेहदीनरूवणामसः ७ इदंमीचिंतयामासमनसासमयपालिना संभ्रमोपेतयादीर्घेहुःखसंभ्रम
पालिना ८ अयंमणिर्मतिर्नायंमणिस्त्वत्रदेवनसः स्वधामिनस्वधाम्येनकदाचिन्मयांतोव्रजेत् ९

न्यर्थः ९ अनपदमणिराजानोरदुर्ईखवेतसिमश्चिंतामणिर्निश्चयवानेव भूयस्तदीनोदरिद्रनमः २ समयोवि।
समयपालकालिनासंभ्रमपालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारं ६ अयमणिरिनिर्णयानतानेनायंमणिरि
तिभ्रमः मणिश्चेत्स्यात्तत्र्हिसःमत्सन्निधानभवेनतर्हिपरीक्षणायस्वधामिनस्वधमपेयंदृनोकाभिलाषःनस्व।
धामिनस्वधेमेयतः कदाचिन्मणिश्छेदभागयस्वधामसस्पर्शांतेनतद्दीनव्रजेत् ९॥

११+१

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
२५१

इतिशेषकार्याणांबीजमाह तेनावेलेति प्राग्वद्योजनीयं क्रमः १० कथं तर्हि अनन्तेऽनन्तालोकदर्शनं तत्राह क्षपण इति
क्षपणोहं स्वकार्येणैव शुक्लध्यानेन घातिसंज्ञानि तेनाहत्य लोकालोकान् कलितलतोपमे नत्वालोकं प्रमाणप
श्यामि ११ आगंतुकोऽपनस्यपत् १२ १३ १४ १५ ज्ञानेनाकाशेन आह नयदि इति लब्धवीर्यादि इति शेषः १६ किम
र्थं मुक्तीयगात्तत्राह सिद्धत्वमनंतरिक्षीति यथार्थे योऽद्धि क्रिमः पाशः गुणो मोक्षीन्यजेतिनिदहत् १७ नचनयाम्रा।

तेनावनैवकालेन मणीन्द्रः किल सिद्ध्यति यत्नेन मोविनितोनेन सिद्ध्यतीत्यागमक्रमः १० क्षपणः ज्ञानि
तेनाहत्य लोकालोकान तलतोपमं यत्नालोकं प्रपश्यामि हि वेदनमिव यस्मात् ११ उन्नतुनावनीस्फीताभाग्य
संपन्नमागता प्रभुनेवयदामोक्षमर्णीद्र सर्वसिद्धिदं १२ केचिदेवमहान्तस्तेमहाभाग्याभवंतिहि ये
पाशल्पेन कालेन भवन्त्यभिमताश्रियः १३ अर्हन्मत्वनयाः साधवः केमानुषाः किल सिद्धयः काय
मायातिमात्रमात्रैकमानने १४ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमत्तः परामृशन् नमोणिप्रहृणोपत्नम।
कार्षीन्मोत्त्थमोहितः १५ नयदायेन लब्धात्मनन्तमात्रानमनोनदा विनासमणिरवामोपिदुर्हियादे
लयोऽस्मितः १६ इतितमिस्थितेयानामणिक्रूरोपसिद्धयः नजेतिस्वयमनाप्रोणगुणोमिवोस्मितः १७
नन्दलयानसक्षणा हत्वा आत्मपदंप्रसः संयांतिकिलसिद्धयः आगताः संप्रयक्तेति सर्वयोन्यसहन्यले १८

धुरुषोयवदाश्विचरणाइतिकथोपक्रमेऽर्केनसमसाविचरणनामणिसिद्धिकालेसागतातत्राह दत्वेति सि
द्धयः आगताः समयः प्रसः मात्मपदंविचरणतांसंप्रयक्तेति प्रसह्यमानेउपरोकेनपुंसिश्रुलंयाति प्रपराक्रम
श्रुसर्वेतसप्रमाणनमपि प्रात्मपदंविचरणंत्वेहत्वाविनाशासंयांति किलेत्यर्थः यथाहुः नदेवादउमादायदेऽ।

तेना+१
पंचपराणिनेऽर्हिनस्यापकर्षेति सौदृश्येनैस्वनइति १८
२५१

1398

मोर्तो मेवं कंतिह तियथाननसमवेस्याश्रिरसिह संकेशनातेतिहनिनहदिस्यर्थः
८

१८ हसद्भिः परिहासपरैरनेवं चचकैः मिडैः शुरस्तलनमलाट्टिनैः २० बलुनोऽपादेयतां २१ सो हस्यान्यथाकाते।
नाप्रसिद्धाम्बुदाद्दशनि शुभ्रावितिं शुद्धोपदार्थाकाशिरस्त्वांबामोहात् षट्पदकुरुते एवं हिंसमिवे कुरुते
इत्यादि योग्यं २३ इत्यपाहुनिंदापराः श्रियेषु नेपान्नादि संपदं २२ एवं देशागृहबंधादीन पि भ्रमात्म जहाविता।
हदेशाहति हत्तः श्रियमजनसूत्वः गतमायं मोरोमितियावत् २४ मातिकाचावेदं २५ याश्रापतत् कुजलाद्देनिं

प्रमाध्ययः क्रियायत्नं तच्छ्रेयोऽस्तैइस्यापने नोहिंसने त्वकार्थं शुद्धनाशप्रवक्षापिनः २६ दहशोपकचहद
पंकावनं वृं अनेकोऽनंदिने हसदि वेचवेः मिडैः शुरस्तुनमलाट्टिनैः २० अयं विनाशमोगोतिति मद लामि
न्नवल्लनां शुद्धपेमोहिनोस्त्वलोनन्द दे मेनि वद्यपति २१ शुद्धोपल हिंसमिवे रंजसं सर्पेस्थलं जले चेद्दैहो
उरुते विद्विषतामोऽहं मतो विषं २२ तं दद्यु मणिमासादयथाप्राज्ञ नीवश्रियंजहो सर्वे विनाशमणोस्मात्स्माप
नेकिंचनैरिह २३ देशायमत्वा हतोजनैः पापि विपाहतः किं न कुहेगानप्राप्यं किं नाममम बंधवः २४
हंगतायथाकामं सत्वंनिष्णाविसंपदा इत्यादायमणि मूढः मूल्यं काननमायपौ २५ नत्रकाचकणा
नामेतेननतामापदं यपौ कजलाद्देविनिमामोक्षेस्यैवागायासमा २६ दुःखानि मोक्षे विभवेन भवंति।
याति नैवापदे न च जरा मरणेन नानि सर्वापदाश्रिमितिहृतिमोक्षे मे कंकुसंजनन श्रव उपामिवा।

केशजालं २१।

भाकांति रिवनाद्वनोला मोक्षेसैवपासमायुस्व तु हूपाक्न्मुतूपेति यावत् २७ तस्मान्मोक्षे मेवदुःखहेतु।
शुपराकाहस्पुपसंहृतिं दुःखानीति मोक्षेविभवेन यानि दुःखानि प्रसिद्धानि तानि सर्वं स्वनाशादेवापदः स
कामाज्ञापिजरयामरणेन भवंति मोक्षे पुनर्मेतन्नविदामापदादि सह हेमापि दुःखोरर्पानान् हेमपर्यकेण
वा

यानस्यापिसतिमोक्षे दुःखमदहदशीनाशक्षंतः सर्वापदोशिरसि

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰ अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ वह्निर्विधागमैरस्ययत्नाच्छित्वापिबंधने अनि
ष्टेनेरिपुंप्रामंत्वानेपालोत्रवतुर्भते ॥ अवहितिकाख्यानमपिनिर्दंतानमननक्षिपिभूतित्वमादग्रथ्येतिहृत्वा।
नश्रात्वानेश्रात्मनलवैरणं १ अगात्वास्येयंआत्मत्वीतिनयाद्भूयैतिछेत्तियलोवः विचारस्यात्तापरिपालना
कुड्याप्रस्तन्नयाग्रनुगरहत्तुध्यादिविधेनस्वनः प्राक्तनोन्नतल्पोपोदितः प्राडभूनरद्वेवल्लोलता २ वज्रसारवि

मोहोपायेभृशिविधिनोपाख्यानेविंनाठमस्तुपाख्याने नामसर्गः ८८ वृडालोवाच अथेममपरं।
मंहृत्वानंपृणाभूमिव परप्रबोधनंबुद्धेः साधो वह्निणामात्मनः १ अग्निविधिवनेहल्लीमहाश्रुपप
थपः आगत्यागुडयाकृपादिविधेनेवादिनःस्वनः २ वज्रार्चिर्विधिष्मोदीर्घौनस्यांलाटवानीसितो क
स्मानलपितावानुस्याक्षमेकृन्मूलनन्नमो ३ सवडोलोटजालेनहृल्लिपेनकिलाभिनः स्मनीडेणाव
विधादिहृपैदेतोवबावलिः ४ निबडोरंबणामापद्वाक्त्रकैमादितेत्रागनः नोनवागमवायोपीरीनवा
ग्नोऽग्रमेतियो ५ यियोहृल्लिपकेहत्वादपयातिवावयतः अथःसमन्नकेशालिविनायदिवसत्रये ६
विदाग्निगर्वनिर्भेदेयत्नवान्समनेराजः चकारकिंकिणीक्वाणनालोहानेरथान्तरा ७ देनाभ्मायत्नन।
स्वाभ्यांमन्नूनंदिनत्रयेनसः बभंजत्रैवजालान्तजालकार्गलमिवाकुरः ९

धीजालेष्वविषमोनीतोता २ लोहम
येनजालेनस्नीडेणाश्रबलेन ४ पंजरंगानियंत्रणांकदापासंभाविनत्वात्लौकिकत्वात्रवेयम्हर्वेद्रत्पाराग्रे
दृश्यमानेविश्रुतंयाव्यथामेतिना ५ समन्नकेजालसंपुटे ६ किंकिणीनामविक्काणंध्वनिं ७ स्वाभ्यामरावा।

नायर्गलंकपाटविलंभ्रमतोबलिरिव ८ ॥

व्यवहारकालेतत्स्मृतिमात्रनिरोधः कार्यइत्याह सर्वेति इहाभ्यन्तरव्यवहारेणपूर्वापरस्मृतिप्रयत्नाय पेतासौसाशयेनाह अर्द्धेत्यादिना अभ्यस्तोपपत्तिषुपूर्वाभ्यासमात्रेणोपपद्यमानेष्वित्यर्थः ८ विनाप्र योजनेहेत्यादिपूर्वसंस्कारमात्रेणाकृतकार्यकुलालचक्रंयथापरावृत्तेगतंचप्रस्पंदतेभ्रमतितथेत्यर्थः ९ संतनिर्वासनेमनस्तदीयसंस्कारवेगमात्रानुवृत्तेः सन्नरागादिदोषत्यागेनोत्थकेवलप्रवृत्तिप्रसक्तिरित्या

सर्वात्मनाणमात्रात्मातिष्ठायातेषुकर्मसु अर्द्धसुप्तशिशुस्पंदवदभ्यस्तोपपत्तिषु ८ निःसंक
ल्पप्रवाहेणचक्रंप्रस्पंदतेयथा स्पंदःस्वकर्मस्वनवप्राक्संस्कारवशात्तथा ९ अविद्यमानविम
लसंसारसंस्कारमागतः प्रवाहपतितेष्वेवस्पंदस्तत्स्वेषुकर्मसु १० ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचक
श्चिच्छृणोतिमे असंकल्पपरंश्रेयः सकिमंतर्न्नभाव्यते ११ अहोमोहस्यमाहात्म्यंयदयंसर्ववेदुः
खेहा चिंतामणिविचाराख्योहृत्स्थोपिमग्न्यतेजनैः १२ अवेदनमसंकल्पस्तन्मयेनैवभूय।
तो एतावत्परमंश्रेयःस्वयमेवानुभूयतां १३ किलतत्सौस्थितेनैवतत्स्वंप्राप्यतेपरं परमेय
त्रसाम्राज्यमपिरामतृणायते १४

शयेनाह प्रवाहेति १० एवंप्रश्नेसमाधायवदूर्ध्वबाहुत्वोपिपथ्यंवदितव्यमितिन्यायेनप्रागुक्तमेवसंकल्पत्या गादिश्रेयःसाधनमित्युद्घोषयन्नतःपुनराहऊर्ध्वबाहुरित्यादिना ११ १२ अवेदनेदृश्यपदर्शननिरुक्त मात्मतत्वंतदेवमस्याख्यः असंकल्पः १३ तूष्णींसंकल्पचेष्टांविना १४ ॥

1402

श्री·
वा· नि·
उ· टी·
२

प्राक्तनसंकल्पप्रवृत्तक्रियायोगवशाद्देवपावनत्वंयंत्रवद्वयस्वसिद्धोप्यागुरुक्तं दृष्टांतांतरेणपुनराह गमेति ॥ १५
अवेदनमसंकल्पःनिषद्धक्रीतस्यावहारकालेप्युपपादयतिसर्वेति ॥ १६ यथास्वतश्चेष्टितोन्मत्तःशाण्ववा
लस्तुल्यंवाचामादिप्रवाहपतितेनतुणोनतरसैर्योगविप्रोगादिकार्येस्पंदतेनतद्वत् ॥ १७ यथापरेषांकौतुककार्यं
नृत्यादिकुर्वतः दारुयंत्रस्यमहाफलद्धुकिकायंत्रस्यनटस्यवाऽनुरागादिरसभावनेनास्ति तद्वत्तवापिकुर्वतः वि

गमागमेशैलकनिष्ठस्य यथायां यंत्रपादपयोः संदेहो विगतसंकल्पस्तथायं देहः स्वकर्मसु ॥ १५ सर्व
कर्मफलाभोगमलेविस्मरणस्मरणवत् प्रवाहपतितेकार्ये स्पंदस्वगतवेदने ॥ १६ स्पंदस्वाकृ
तसंकल्पस्मृत्वेद्धःस्वोन्मभावयन् प्रवाहपतितेकार्येचेष्टितोन्मत्तशाण्ववत् ॥ १७ रसभाव
नमंतस्तेमालेभवत्ककर्मसु दारुयंत्रमयस्येवपदार्थमिवकुर्वतः ॥ १८ नीरसस्यापवृत्तेस्तत्स
मस्तेंद्रियसंविदः आकारमात्रसंलक्ष्यादेहमंतेलोलनाइव ॥ १९ बोधार्कपीतरसयास्पंदनषड्
वर्गसमतया यंत्रस्पंदोपमश्लिष्टवल्लेवशिशिरेद्रुमः ॥ २० ॥

षयरसविमूर्छस्येवरसभावनकौतुकबुद्धिर्माभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ षड्वर्गः पंचकोशसंवलितचिदाभासः
समनस्कः प्राणवर्गः ज्ञानेंद्रियवर्गः ज्ञानकर्मेंद्रियसहितोऽन्तःकरणचतुष्टयं षाट्कौशिकंशरी
रंचेतिषट् षड्वर्गास्तेषांसमतया वल्ल्यावेष्टितः शिशिरेद्रुमइवनीरसः ॥ २०

ननु नीरसस्य षड्गुणस्य कथं जीवनं नेत्याह विदितीति अन्तःकरणभूम्ना नेदनूपा विदेवं नरः जीवनयुक्तादिहेतू
र्लोयषां नानि प्रवृत्तानि स्वभावाद्दालत्मस्तात्वेप्रवृत्तान्यपि स्वयं त्वं न निवार्य विदांनरस्तान्येव कृत्वा धारयेत्यर्थः
इंद्रियप्रवृत्तौ षड्गुणोपलक्षणं यथाहेमंतनेत्रवृत्तवाज्जनाभावेप्याम्रये नेचरमे नजीवयति तद्वदित्यर्थः
२१ इंद्रियवृत्तीनामनिवारणे समस्तेव किं स्यादित्याह समरसेति २२ निःसंकल्पमेवमकृत्वो ज्वालायां यत्र संतु

विदांनरस्तान्येव प्रवृत्तान्यपि धारय स्वयं त्वैर्नेंद्रियाणां पाशहेमंतनेत्रवृत्तिवत् २१ समरसेंद्रियवृ
त्तिस्ते कुर्वतो कुर्वतस्तथा संस्थानर्थसार्थो यनकदानवनशाम्यति २२ निःसंकल्पमकृत्वा लाय
त्रंतु संप्रदवयदि संप्रदेसेन दनेनायश्च यसे पविकल्पके २३ एतदेव परं वैर्यं जन्मसंसारनिवारणं
यद्वासनमभ्यस्तानिज्जकर्मस्वकर्तृता २४ अवासनमसंकल्पं यथाप्राप्तानुवृत्तिमान प्राने
अक्रमभाभोगाद्वसंदस्वकर्मसु २५ माकर्मफलबुद्धिर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि उभयेवात्य
जैनतत्रमभयंवासमाश्रय २६ वक्तुमात्रकिमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते संकल्पनमतोवंध
स्तदभावो विमुक्तता २७

नश्रुणयथासंदस्तयायदिसंदृश्ये परिकल्पसे समर्थस्याः २३ २४ वक्ष्ये श्रुमतीति श्रमः आभोगः सत्रिवे
शाद्वशानेकन्नरोन्नरम्युपशमशीलः संदृश २५ कर्मफलेष्वासंगआसक्तिबुद्धिर्यस्य तयाविधो माभूः
अकर्मणि कर्मत्यागेपितत्फलासक्तिलक्षणः संगोमास्तु फलासंगाभावे कर्मकरणेन त्यागो वनविशे

अकार्यं स्यात् प्राग्वत् यथास्थितमेवास्माभिः स्थीयतां २८ अकर्मत्वे निष्क्रियब्रह्मात्मतां अकर्मणि तादृश ब्रह्मभावस्थितौ कर्मणां अवश्यकर्तव्यतां २९ अवेदनं प्राग्व्याख्याते ३० निस्पंदं तूष्णीमवस्थाने आमवानज डीकृतसर्वांगस्येव त्वेदायैवेति शेकोवायपतिस्मैरति ३१ ३२ कृतेन अकृतेन वा लौकिककर्मणा जीवतः पे हिकः अजीवतः आमुष्मिकोऽपि अर्थः पुरुषार्थो नास्ति ३३ कुतो नास्ति तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात्क

नेह कार्यं न वाकार्यमस्ति किंचिद्विजानतः सर्वेऽपि वर्मसेयं तत्समं ते प्राग्वदास्यतां २८ यदप्यकर्म ण्यकर्मत्वमकर्मणि च कर्मतां यथाभूतार्थविद्रूपः शांतमास्व यथास्थितं २९ अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमं अत्रैतन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथास्थितो ३० समे शांते शिवे स्वस्थे ह्यैते का परिवर्जिते ततेनैते परेशाद्रे किं केन किल लिप्यते ३१ नोदेति नापि संकल्पो मरुभूमाविवांकु रः नचोदेति भवति लतिकेवोपलोदरे ३२ अवेदनस्य शांतस्य जीवतो वाप्यजीवतः नेह किं चित्कृतेनार्थो नाकृतेनापि कश्चन ३३ यत्कर्माकर्मणा तेनतः शाश्वताभेदरूपिणि तत्कर्मणि च कर्माणि न कर्तव्यपि कर्तृता ३४

र्मात्कर्माभयवाधावधौ तदुभयात्मभूते च शाश्वताभेदरूपाणि त्वयि प्रातिभासिककर्मात्मना विवर्तमानेऽपि वस्तुतः कर्मता नास्ति तादृशाकर्मात्मना विवर्तमानेऽपि कर्तृता नास्ति यस्य कर्मकर्तृत्वादौ समत्वेना बुद्धिस्तस्यैव कर्मफलमिति अज्ञादिवदधिकारिविशेषणं विधायकशास्त्रेण बोधनादिति भावः ३४

अत एव देहादावहं ममेति संवेदनवत एव विधिनिषेधशास्त्राधिकारात्कर्मकृतो बंधो नेतरस्येति प्रागुक्तमि-
त्याह अहं ममेति २५ एतावन्मात्रेणाध्यासिद्धिरात्मनि अस्मादिदं दृश्यमर्थरूपमिवार्थरूपकमित्यादिश्रुतिभा-
सिकं जगत् अशब्दमनिर्वचनीयं अवस्त्वेवेत्यर्थः २६ एतदेव स्पष्टमाह यदिति किंचित् दृश्यमीदृशं
वेति निर्वचनशब्दशून्यं एतद्बाधाधिष्ठानं तन्मात्रं यत्तदेव बोधानंतरं पश्चादवशिष्टं अवेदनं वेदनाविषय

अहं ममेति संविदंबुदः खतो विमुच्यसे अहंविदं तिमज्जसे यदीक्षितं तदाचर २५ अहं ममेति।
नास्त्यस्य यद्दलितस्थिरं पदं परात्परं विदि दृशिमात्ररूपशब्दमर्थवर्जितं २६ यदृश्यते जगदिदं ख-
लु किंचिदेतदेव तोयगदवन्निव भाति न विद्यमानं अस्य त्वमेव विदुरवेदनमेव पश्चात्तस्य तदेव पा-
रमार्थमवशिष्टं २७ इति श्रीमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे इच्छादिचिकित्सा-
योगोपदेशो नाम सप्त[illegible]मोध्यायः १ वसिष्ठ उवाच अद्वैतैक्यं विमनेते शांतमात्मन्यवस्थिते
यथार्थकमयं सेयं तथा शिवमयं जगत् १

मेवानुभवनिष्ठाः सत्यैकरूपं परमपुरुषार्थरूपं विदुः इत्यर्थः २७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण-
प्रकरणे उत्तरार्द्धे प्रथमः सर्गः॥ निरूप्यतेऽत्र प्रथमे सर्वं शिवमयं जगत् कर्मबीजं तथाविद्या समूलं विनिवा-
र्यते १ सर्वं शिवमयं शांतिमनंते प्राग्वदास्यतामिति यदुक्तं तदत्र प्रथममुपपादयितुं प्रतिजानीते आ-
त्मनि पारमार्थिकभावेन त्वद्दृष्ट्यावस्थिते १ ॥ ॥

श्री·
वा· ति·
३ · टी·
५

1406

यद्धिविज्ञानस्पंदनं तत्सिद्धिद्विर्लेनाश्चिन्मयमिति अंतःकरणव्यवहारे येऽक्रमेणादर्शयति मनः इति प्रथमे हि वितस्थे
त्योन्मत्वेनचलनत्वागमननर्नविद्यासमेव ततत्वदृनिमानाध्यवसायस्मरणाकामसंकल्पादिद्रूनयस्तथैव चि-
द्धासाः सर्वेनुभवसिद्धाः तथाविचेनसंवेमलत्वाणाः कालश्चैकाकारश्लक्रिया नाम संस्थानसहितैः सर्वेमे
तः करणासेस्मरणोस्मालास्मात्विवेपनाश्चिवमयमिति बोद्धुं शक्यामिमर्थः २ एवं वहिरिंद्रियतद्वारकवृत्त्य
दर्शनतद्विषयप्रभृतिविद्यानिमपुंसैवापरोक्षप्रथतित्वाणिशिवमयत्वमेवविवेकिभिर्दृष्टुं शक्यमित्याशये

मनोहंकारबुद्ध्यादि विश्वमेवच तन्मयं कालाकारक्रियाशक्तिशब्दस्पर्शसंयुते २ शिवमेक
मयापवद्रूपालोकमनः क्रमाः तन्मयत्वाद्दनंतत्वाद्ततः किं केन वेद्यते ३ मातृमेयप्रमाणा
दिदेशकालेदिगादिव भावाभावविवर्तादिर्शिवं एकमयात्मके ४ ग्रहणमेयतः सापत्नेन तत्व
रमेधवतात् ग्रसंसक्तमतिश्लिहद्दारशिलोदरबोनवत् ५ ॥

नाहं शिवेद्रूपालोकग्रहणे ग्राह्याप्यालोचना नामरूपलक्षणो मनः क्रमावलोकनविकल्पकल्पकहानोपादा-
नादिबुद्ध्यक्तद्विषयाश्च एवं शिवमयत्वदर्शने शिव एव सर्वत्र स्फुरीद्रूपेण प्रथते न ततो वस्त्वंतरमस्तीत्याह
तन्मयत्वादिति ३ तदेव विशदयति मातृमितेति ४ सर्वेविवर्तान् अहं ममेति हेद्रूपेणैव समूर्त्यतत्र विश्राम नपर्या।
लोचनेन तस्यारतन्मात्रत्वपरिशेषणात्तत्रस्थितिः सकलभेदप्रशमेनाह ग्रहणमितिशिलोदरेयस्थमिद्वायगादिचे।
ह्यामूमनवलक्षणोमौनेनाहत ५ ॥

1407

नामरूपकर्मात्मके प्रपंचे नामरूपयोरपोहे तद्विद्यामेव स्फुरणाच्छिवमयत्वं निर्णीय तत्र बाधेन तत्स्वरूपेव स्था
नेस्वकरं कर्मणां तु पुण्यपापफलदातॄणामनंतकोटिजन्मसंचितानामपरोक्षतया भानाद्दर्शनात्र शिवमयत्व
दर्शनेन बाधसिद्धिरिति तन्निरावरणेपि विशेषोपादानमवगंतुं निश्चिप्रावस्थानलक्षणस्तत्त्यागएवोपायः नहि
ज्ञानिनः कर्मकरणेन किंचित्फलमपेक्षितं न च तेन त्यागेनैव सिद्धिः कस्मात्प्रत्यवायप्रसक्तिरहितेन तत्स्त्रीमव
स्याने न सिद्धिरिति संभावनया रामः पृच्छति ब्रह्मन्निति सत्यमेवं न च वै नैष्कर्म्यसिद्धिर्यदि मूलेन सहत्यागो न स्या

रामउवाच ब्रह्मन्सेस्य सद्रूपं तत्त्वयाभावयतः प्रभो शुभाशुभकर्मणां त्यागादनुष्ठानाच्च किं शुभे न+
१ वसिष्ठउवाच इच्छामि यदहं तत्ते कथयाम्यसमानघ यदि ज्ञानास्ति तज्ज्ञेन कर्मणा वा किमस्य
ते २ विस्तारः कर्मणः कीदृङ्मूलं तस्य च किं भवेत् नाशनीयं च निपुणैः कथं कथय नाश्यते ३
श्रीरामउवाच यन्नाशनीयं निपुणैस्तन्मूलं न च विनाश्यते मूलकाषेन भगवन्न शाखादिविकर्तनैः
४ शुभाशुभं नाशनीयं स्वकर्माखिलधीमता मूलकाषविनाशेन तच्च नष्टं भवत्यलं ५

ब्रंशकेन मूलेनतत्यानवहत्यज्ञमेवेति दर्शयितुं वसिष्ठो रामेण कर्मणः किं मूलमिति निश्चित्य पृच्छत इति
परीक्षार्थं सर्वथा कर्मणः स्वरूपं तस्य फलात्मको विस्तारस्तन्मूलं तत्र नाशयोग्यपापस्तदुपायश्च कीदृशो
निश्चित इति पृच्छति पृच्छामीति द्वाभ्यां २ ३ मूलकाषेन मूलोच्छेदेन ४ तत्स्वरूपं च तन्नाशप्रका
रंच रामः साभिप्रेतमाह शुभाशुभमिति पुण्यपापरूपमित्यर्थः ५ ॥

तृतीयप्रश्नोत्तरमाह कर्मवृक्षस्येति तत्रादौ प्रथमकर्मणामारभ्येनेदेवस्य कथमतो दृक्कर्माण्युत्पन्नं हंतीतिप्रश्नस्यानि रूपणं दर्शितं मूले प्रथमे दर्शयति अस्मिन्निति यस्मिन्निकाये नव्या नशनादिना मरणो तेने तिया वत् १२ यैहिककर्ममूले देहे प्राक्तनकर्माणि विस्तारेऽपि भवतीति द्वितीयप्रश्नमपि कर्मवृक्षः ततया वत्प्रोत्ते नसमाधत्ते देहस्थावरित्यादिना । विचित्राभिर्हस्तायंगलत्वलताभिः लताभिः स्पाण्वाभिर्वेचितः विराजमानः १२ तस्य प्राक्तनकर्मबीज १२ मुहूर्तप्र तिप्रतिमुहूर्तं कालतुल्येऽयोग्रमर्कटेनद्रष्टविचारदेवोज्ज्वरादिविकारचेष्टाभिर्द्युसिताकृतेः निद्रालदतेहेमतेज

कर्मवृक्षस्य वृक्षाभिः श्लक्ष्णमूलानि मे स्फुटम् यस्मिन्निकाये निर्मूले न स भूयः प्ररोहति ।। देहस्थाव
रयं श्लक्ष्णकर्मवृक्षसमाश्रितः मूढः संसारविपिने विविध्याङ्गलतान्वितः १२ कर्मबीजं ततो यस्य स
द्वेदः स्वफलावलेः तावन्तारूपणकोऽनस्य जराक्षस्य महाविनः १३ मुहूर्तप्रतिकालोग्रमर्कटद्युं ।
सिताकृतेः निद्राहेमन्तजटरलीनस्वप्नदलोद्भुतेः १४ स्वचाङ्कुरकणार्धमतिशीर्णोत्तापर्णसंततेः ज
गत्संबालजालस्यकलत्रोपतृणावलेः १५ पल्लवावयवाहस्तपादरूपाद्यरूपकणाः पद्मानितनुवृत्ता
निस्त्रैरवाणितलानिच १६

दरेलीनाः संकुचिताः स्वप्नरूपाणि दलोद्भुतयः पर्णनिर्गमाः यस्य १४ स्वस्य वाङ्कुरकलत्राणि शारदीवशि। शिरांतेशोणताः उपरताः शीर्णश्च इह चेष्टा स्वतलताणपर्णसंततयो यस्य कलत्रं भार्यादियोष्वर्गस्तद्रूपाउपसमीपप्ररूढातृणावलिः कलौयस्य १५ हस्तयोःपादयोःरूपाणिमृदूनि आदिपदेऽत्र कर्णजिह्वेसाट यत्तस्याग्रकणाम्लानवर्णाः फलवद्रूपाः अवयवाः अल्पाकरणानितनवत्रवृत्तानि निस्त्रैरवाणिचहस्तपा दतलानिईपत्कठोरत्वात्तन्त्राणि १६ ।।

अतः स्नायुशिखिदिग्पसानासरसाः अंगुल्यः स्नायवो नालोलाः बालपल्लवाः १७ छिन्ना अपि पुनः रूढाः प्रादुर्भूताः नवपंक्तयः स्तबककलिकाः केशाः १८ इति देहवृक्षरूपतयापरिफुल्लस्य प्रवृद्धस्य प्राक्तनकर्मणः कर्मेन्द्रियाणि मूलानि तेषु तत्र मूलधर्मान् दर्शयति रूढानीति तेषु पाणि अस्थिरूढानि नाम्ना संगकामादिरसपङ्करूढानि पाणि छिद्राणि ग्रंथिमन्ति १९ तानि पुनर्यथायोगं विशिनष्टि स्निग्धानीति कोमलानि पुष्टानि जरत्सत्त्वमयात्मका।

मूलकरणः पवनालोला मूर्ध्नो मसृणमूर्धयः स्नायुशिखिदिग्पसारसाश्चांगुल्यो बालपल्लवाः १७ मूर्ध्नो मसृणनीलाग्राकुञ्चिताः पुनः पुनः छिन्नोपेङ्कलाकाराः कलिका नवपंक्तयः १८ कर्मणः परिफुल्लस्य देहरूपतयोदितिः कर्मेन्द्रियाणि मूलानि रूढानि ग्रंथिमंतिच १९ स्निग्धानि ग्रंथिमन्ति पंकमग्नात्मकानिच वासनारसपीतानि जरत्करसानिच २० गुल्फवन्ति दृढांगानि मसृणानिच तेषामपिच मूलानि विद्धि बुद्धीन्द्रियाणि हि २१ सहस्रमपि जानाति पंचस्वेव निलानिल वासनापंकमग्नानि रसवेत्ति महान्तिच २२ तेषां मूले हृदन्तस्थं मनो व्याप्तजगत्त्रयं पंचस्रोतः शिराकृष्टमज्ञानेन रसद्रवे २३

नि २० तत्र पादेन्द्रियाणि गुल्फवन्ति मत्वे विशेषोभवनत्वकं सहृतानि अत एव मसृणानि तेषां मूलं तत्र आणापहतेषामपीति २१ सहस्रस्य विषयपंचकस्यापि जानातीति प्रादुर्भूतानि देहाद्बहिर्विषयदेशं गत्वापि ग्रहीतुं समर्थानी। त्वर्थः पंचस्वेवानि नेत्रश्रोत्रलकादि पंचविधस्थानाश्रितानि कर्मेन्द्रियवदेव स्वस्वविषयवासनापंकमग्नानि अत एव तत्ररसवेत्ति महान्तिनिग्रहीतुमशक्यानि २२ पंचेन्द्रियस्रोतोरूपाभिः शिराभिरंतर्याराकृष्टा उपभोगो नरस

क्राश्चग्र नेतः रूपादिरसद्रवायेन २२

श्री:
वा. नि.
उ. टी.
९

तस्य मनसोऽपि मूलं चेतो नन्वाविद्यामासमाधेन चेतस्य प्रणाणामानेनोपवृत्तविद्या चिन्नदात्मकं तत्त्वं चेतनाशस्य चेतन
मविद्याशबलावितमूलं २४ चित्तं श्रिदाभासं तत्त्वं मूलं सूक्ष्मलं चेतनस्य मूलं २५ वेदनं चेतसोन्मुखं चितंतद्धाहंकारा
दितान्म्यामेकेनेहं सहज्ञानं स्वरूपं सहमिति चेतनं चित्तं क्रियात्मकस्य ततः स्वतत्त्वं लाघवर्तते २६ चेतनं जीव विदेव ॥
पतञ्जीवचेतनमेवाहंकारादिसंबलनेन कर्तृचेतनो हस्मितिशास्त्रार्थभावनयोद्भुद्धयापदिसंवलितं तत्तदेवस्य

तस्य मूलं विदुर्जीवं चेतोन्मात्वविदात्मकं चेतस्यचेतनं मूलं सर्वमूलैककारणं २४ चित्तस्य मूल
मूलं यत्तस्य मूलं न विद्यते अनाद्यनंतमद्वैतं नाशहृत्स्वात्मरूपितः २५ सर्वेषां कर्मणामेवेव
दं नेबीजमतमं स्वरूपं चेतनं चित्तं ततः स्वैः प्रवर्तते २६ मनश्चेतनमेवाद्य कर्मणां बीजमुच्य
ते तस्मिन्मतिमहाप्राणो जायते देहसंश्रयः २७ पुनश्चेतनं शास्त्रार्थभावनावलितं यदि तत्क
र्मबीजतामेति नो चेत्स्यात्परमं पदं २८ चितिस्थमनुशास्त्रार्थभावनावलितं यदि तत्कर्मबीजतामेति।
नो चेदायं परं पदं २९ तस्माद्देहमेवेह कर्मकारणमाहृते: यदेतत्कर्मणां प्रोक्तं तत्पैवोक्तं मनीषि

थेः कर्मणां बीजतो मूलतो २८ तदेवस्य ब्रह्मा ह चितिरिति वलिता वेष्टिता तत भावनावलितद्रूपं २९ उ
क्तार्थस्य प्रामाणिकता सिद्धये गुरुवाक्यं संवादितो ज्योपसंहरति तस्मादिति आकृतेर्देहाद्यहंकारस्य वेदन
मेव कर्मणां मूलं प्रोक्तं तत्त्वाकलस्यै वोक्तं बहु वचनेमालंबो वेदं सया प्रोक्त
मित्यर्थः ३० ॥ रामः ॥

एवं त्यागवर्णिते कर्ममूले तेन तूष्णीमवस्थानेन देहत्यागेन वा न त्यक्तुं शक्यमिति नन्वनुत्पन्नेदितनरीत्या कर्मनिवृत्तिः संभवतीत्याशयेन वसिष्ठ उवाच अहं तिष्ठतु वा देहं यावद्रूपाधिः २१ तस्मिन्सति वा त्यक्ते तद्रूपया ध्यासो दुर्निवारः स्याद्यदि तिष्ठते न वासनामयं तेनैवाचेत्यते तेन तद्रूपेण भूयते इद्धवः आप्यते तत्र इति संभावने २२ सुषुप्तादिकालेन चेत्यते चेतनीयौ हि न तामवीक्षौ कान्तरे दृश्यस्य भवतीति शङ्कते तथैवानुभवादिति भावः तत्र सत्यभ्रमेणास्य कान्तानि स्त्रग्वाह भ्रमस्तिन्नाथा भावेऽप्यसन्मत्तः दृश्यस्यापि स्वानुभवे सम्यग्विशेषाहृतिभावः २३ एतज्जीवचेतन

वसिष्ठ उवाच अस्य तावत्समस्तस्य कर्मणोऽपि वेदनात्मनः कृतत्यागः किमनुष्ठानेयावद्देहमिदं स्थिते २१ यत्त्वस्यते तु तेनास्य वह्निं तस्य भूयते तन्माकारसमसंज्ञाभवत्यहितविभ्रमं २२ न चेमं ते चेतद्देहभ्रमाद्दस्माद्धि मन्यते भ्रमः सत्यो वा सत्यो वा किंचिद्विचारणायानया २३ एतच्चेतनमेवात विकसत्युद्भवभ्रमैः वासनेच्छामनः कर्मसंकल्पाद्यभिधात्मभिः २४ प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य देहिनो देहगेहके आदेहं विद्यते चित्तं त्यागस्तस्य न विद्यते २५ जीवतोऽतस्तस्य त्यागः कथं नामोपपद्यते केवलं कर्मशास्त्रार्थभावनाभावने मति २६

मेवोपाधिकैर्वासनादिभिरभिकृद्भवभ्रमैः संसारात्मना विकसति २४ ननु तर्हि प्रबोधेन स्व इति विंवदेत तत्त्वज्ञोपाधिर्निरसनीयस्तत्राह प्रबुद्धस्येति २५ तस्मात्तत्तूष्णीभावेन देहत्यागेन वा कर्मोपरमः कर्मत्यागः किं तु यथाप्राप्तव्यवहारकालेऽपि अस्मगाद्वितीयकूटस्थचिन्मात्रोऽहं नैव किंचित्करोमीति निष्क्रियात्मस्वभावस्थित्या कर्मशास्त्रार्थभावनाया अभावेऽनुद्भवे सति विनापि यत्नं कर्माकर्मत्वविकल्पसमुत्थं केवलं स्वयमजन्तेव भगवतीत्यर्थः

व+२

श्री.
वा. ति.
३. टी.
७

इतोऽन्यथा तु कर्मत्यागोऽकृत इत्याह अकृतं भवतीति ४७ बोधात्मवैदेहेन बाधेन कर्मणोऽपि बाधलक्षणस्त्यागस्तत्कृते वै
नोऽपि अविरुद्ध इत्याशयेनाह बोधादिति ४८ इदंतांशविनिर्देश प्रतिभासस्वरूपमेव विलयनं हानं यावत्तु परस्येतनाम
ब्वेते जगतस्त्यागं ४८ ननु बोधाद्देहस्यैव बाधेनैव देहस्य तत्कथं तदा प्रयुज्यते तत्राह वेदनमिति ४९ स्वाच वेद्यद
कत्वं वदत्यात्मत्वं ज्ञाने न विद्यते उपाधिबोधे चिदाभासस्वरूपस्य गगनवत्स्यान्नाहि इति भावः यत्तु चिदाभासत्वरूपं वे

कर्माकर्मत्वमस्य त्वस्वरूपमेव न वस्तुतः" अकृतं भवति संत्यागो कर्मणो यः करोति हि ४७ इदं कर्तव्य
तात्यागेन किंचिन्नैन न तत्कृतं" बोधादिदंतांशविलेः स्वरूपविलयनात्तयत ४८ जगतस्ते विदुस्त्यागम
संगमोत्तमेव तु" वेदनं सततिं संवेद्यसर्गात्संविवेद्यपदकं ४९ नोऽन्यत्राविद्यते नैव तस्मात्किं केवलवेदने"
वेद्योन्मत्वलं संस्वरूपं यद्देहनस्य वै ५० न वेदनं तमोऽकर्मतत्स्थानेऽत्मकल्पते" चेतनं प्रोच्यते कर्म सं
स्वत्वाभ्रविकाशिते ५१ अचेतनं विदुर्मोक्षं ज्ञेप्रत्येवोपदेशगौः" त्यागो हि कर्मणोतस्मादादेहेना
पपद्यते ५२

योऽन्त्यत्वं सत्त्वं सत्यज्ञानशुद्धचिदात्मकं रूपं शिष्टं तद्देहेन वेदनेयतत्तत्कर्मक्रियायोगेन भावस्तु उक्तविदयार्थः स्या
दित्यर्थः किंतद्रूपं तेनेत्याह वेद्यस्त्वत्वमिति ५० यत्तु चिदाभासात्मकं चेतनं तत्कर्मक्रियारूपमेव प्रोच्यते यतस्त
त्संस्वत्वाबुद्ध्याद्युपाधिकारकव्यापारेण जलादौ प्रतिबिंबितमभ्राकाशमिव विकाशिते ५१ अतएव मोक्षं अचेत
नं विदाभासस्वत्वमेव विदुस्तेभवनिष्ठाः तेषां संविवेकिनां शिष्यं प्रति उपदेशयानेच इति एवं रूपेव स्थूयत इत्यर्थः
यत्ववधावद्देहं सत्वेन व्यवहारः सिद्ध इत्याशयेनाह त्याग इति ५२ ॥ रामायनमः रामाय

२

वासनात्मनः मनसः संवेदिनीचिदाभाससंवित् ५३ कर्ममूलान्यन्यान्यपि कामवासनादीनि करोतीति कर्मेशः मू
लकाकर्तृत्वमनस्काविकुश्रेष्ठाव ५४ तस्मान्मूढक्रमएवकर्मत्यागोपायमुख्यन्यायेनोपसंहरति सूत्सेति येनोच
दाभासरूपासंवित् असंविन्मामूलंनेनसह स्वयत्नेन नतत्त्वंबुध्याविचार्यते वलयोरभेदाद्विचार्यतेस्वरूपात्मच्या
विते तेनतन्मूलानन्तरहस्यदर्शनेनरूपाहस्मवलिग्रविदाभास्वात्मिकापिमूलबाधकस्वयत्नेनैव असंविन्मात्रम

यैतत्संत्यज्यतेकर्मतन्मूलंतैर्नसज्यते ॥ मूलःस्वकर्मणःसंविन्मनसोवासनात्मनः ५३ साचादेहं
सम्यक्छेतमृतेवोयात्रशक्यते ॥ रामकेवलमेघानःकर्ममूलकरापरा ५४ सत्त्वसंविदसंवित्या
स्वयत्नेननिकृन्त्यते ॥ येनसंविदसंवित्यास्वयत्नेनविचार्यते ५५ तेनसंसृतिवृक्षस्यमूलकाशो
वितन्यते ५६ अचेतनाकाशमनन्तदेकंतदेवमत्त्वंविदमर्षहीनं तद्व्योमसद्रूपमतत्पदंतदेवं
निरामयंचेतनमस्तरसाद्भः ५७ इतिरामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेकर्मबीजदाहयोगोप
देशोनामसर्गः २

त्तिंयानेननिकृन्त्यते ननतन्निकृन्तनेऽपृथक्प्रयत्नापेक्षास्तीतिभावः क्वचित्सूक्ष्मकेयेनेत्यापुनर्वाईनपद्यतप
व तदातेनसंसृतिवृक्षस्यतत्त्वज्ञानेनसर्वबाधलक्षणेमूलकाशोवितन्यतेयेननिकृन्त्यतइतियोजनयावेला ५५
नविचार्यतेचेत्तदाचिदाभासोपजनतथाविधं आकाशंएकंअनन्यत्वजातीयभेदविदमर्थैर्दृश्यैर्हीनंतद्व्यस्तैववमकूट।
शाश्वतं तदेवसर्वैषामस्मदादीनांसंसारापारमार्थिकंरूपंआकूद्रूपमविदरमर्थः ५६ इतिवासिष्ठेनिर्वाणेश

अवंते मातिते वेद्यत्यात्तत्र मवेदने निःक्रियेवापि विद्युद्धो न त्वेपा स्वरहोच्याते अवेदने विदुर्मोलं विदित्तदयमकृत्रिम
मिति यदुक्तं तत्र रामः शंकते अवेदनमिति यद्यपि वेद्योन्मुखत्वे संत्यस्पन्दरूपं यदेदनस्य वै नवेदनं तत्ज्ञोकमेतच्चो
तेब्रह्मकथ्यतइति अपुक्तत्वाच्छास्यः शाकायाउद्भ्यामेवं भवतीति त्वाच्यंते संवित्स्यानिःकृत्यतेरसूक्तत्वात ज्ञाशप
वोक्तः सवत्तखांते ब्रह्मकथ्यतइति अपुक्तत्वात्संदिग्धः स्वतः स्वभावो गादिति सभवनेस्वव प्रश्नः एतेभ्योभूते
भ्यः समुत्थायतान्येवानुविनश्यति नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्युक्ते अत्रैव माभगवान प्रमुहत न प्रेत्यसंज्ञास्तीति मैत्रेयी

श्रीराम उवाच अवेदनं वेदनं स्यन्नो निःक्रियते कथं नास्तमेतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः १
वसिष्ठ उवाच नास्तमेतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः यद्यत्तदेवमस्तु कं वेदनावेदनं स्वयं २
यतो वेदनशाखार्थे रज्जुसर्पभ्रमोपमौ असन्नावुदितौ विद्धि मृगतृष्णाम्भसोः समौ ३ अवोध।
स्वनयोः श्रेयान्वो योऽहं बोधचेतयोः तस्मात्सदेव बुद्ध्यस्व मा सद्बुद्ध्यस्व राघव ४

प्रश्नवदिति १ अतएव नवा अरे मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरे यमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति
याज्ञवल्क्यवद्वसिष्ठेनापि समाधानं नास्तमेतीति २ कथं तत्करं तदाह यत इति यतो संसारदशाप्रसिद्धौ यत्र
हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् यत्र नान्यत्पश्यति ना
न्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेत्यादिश्रुतिप्रयत्नयोर्निषिद्धत्वादिति भावः ३ अतएव वेदनवेदितत्रिपुटी
साक्षिणो त्रिपुटीलिङ्गात्त्रिविवमोक्तमिन्नायशयेनाह अवोधमिति ततअविनाशिकूटस्थात्मरूपमेव बुद्ध्यस्व अस

तत्त्रिपुट्यंतर्गतत्वमाद्युपहितचिदाभासमात्मेति बुद्ध्यस्व ५

1415

परिच्छिन्नेनतस्मिन्नात्मनात्मबुद्धिर्वैवसर्वैवामनर्थीहेतुर्विस्माह नेतीतिनिकृत्यमूलेच्छित्वा ५ व्यवहारकालेनतस्यक र्थमुच्छेदः कार्यस्तत्राह सर्वेनिर्मलेशिरुद्धीबोधलक्षणाव्यवहारेवाक्यसरेऽपिव्यावहारिकत्वमिशाहार्थयोः परमस त्तत्वप्रपंचोनेसर्वार्थप्रवेकृतस्यविनाशेसर्वेशाद्रूपेणोऽभिमतेनेनलतायिनास्यपवात्मनिर्वाणोदयश्चैव। शाम्यतांनिर्विशेषव्यवहितयतामिनर्थः ६ ईदृशबोधव्यवहाराद्दैवोन्नरघुवंशयोः शुभाशुभयोरशेषविनाशो

नेतीर्वृत्तेनशाह्यार्थबोधोक्तःस्वकरःपरः निःकृतस्तन्निशाह्यार्थबोधोंऽतिछुप्यधास्थिते ५ सर्वावबो
यावसेत्तन्निशाह्यार्थयोविह निर्वाणोदयश्चैवयस्मोर्मिलिपाम्पतो ६ शुभाशुभनेकर्मस्वना
शनीयंविवेकिना तन्नाक्तीस्वबोधेनतत्त्वसानेनसिद्धाति ७ कर्ममूलनिकाशेणसंसारःप।
विशाम्यति सविचारितस्मन्निहूपावत्कर्मणाविपते ८ विदूपोविल्वमज्जोतस्थितसंतोयदात्मनि
करोतितयथाविल्वान्नत्वस्मपिसियते ९ नयथासन्निवेशांतःसन्निवेशास्ततःपृथक् न
थानभोयथाहिद्दप्यदू परस्मात्मनापि १०

सिद्ध्यतत्राह शुभेति ७ कूटस्थात्मदर्शनमेवसर्वकर्ममूलवेदनोच्छेदेनसर्वकर्मबाधइत्याह कर्मेतियावत्स मूलेसफलेशाखाप्यशावोपत्रपुष्पंचसर्वकर्मनविपते ८ यथाविल्वमज्जास्वांतर्बीजादिकरोतितद्विल्वाय थानभियुतेतथाविदूपोप्यात्मनियस्थितसंतोक्रियाकारकादित्रिपुटीकरोतिनतत्त्वस्यमनागपिनभिपतइत्यव यः ९ मूलोकसन्निवेशांतर्गतोजंबूद्वीपादिसन्निवेशोयथाभवेनपृथक्नभोव्योममतदंतर्गतभूतभुवनादीरिवप

14/6

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५

नदर्शयेतोऽस्मिन्नुग्रहार्थेयोलक्षदर्शत्वात्तस्मिन्नाश्चार्थकविलिखितार्थत्वानमनुज्ञानेवेग्राहककत्वयमेहृयस्मने ११ अत
त्वन्नूनं तत्तदाहृ चेतनमिति चेतयतीति चिदिति व्युत्पत्त्याहि चेतनेऽस्यार्थप्रकाशनेन विन्नः कर्मक्रियेत्यवगम्यतेतत
चक्षुरादयःस्थानाप्तिनोऽनिर्मूलेऽभ्रमय त्वदन्निष्ठे वपरहेतुकेऽभिव्याप्तोऽपस्मृदेतितन्नोदितमेवमनेनक्रियारूपमस्य
नत्रविपतत्यतिविकल्पमात्रतत्यानुमानादवभिमर्थः १२ एवं चेतनेनतयाऽस्य दृष्टान्तेन हिंसयाणामपितत्सिद्धः।

यदेवं भक्तदेवानां दृष्टं वस्तु सदृशमन्यथा विलमेवतयाविनं तद्रूपमात्तदर्पणे : ११ यथाद्रवत्वं
पलिसपथा लोकश्रुतेजसि तथा ब्रह्मण्यतज्ज्ञावे चिन्नं चिन्तं च विद्यते १२ चेतने कर्म तत्त्वातर्निर्मू
लेभ्रमयत्ववत् उद्देश्यहेतुकं तत्त्वेमोदितं तत्र विद्यते १३ चेतने कर्म तच्चैतज्ज्ञातिसंदरवानिलः अ
हेतुकं यदात्मेत तद्धि वेत्तन्त्रमसार्थधीः १४ विस्तारः कर्मणो देहः सोऽहंतात्मा मसंसृतिः अचे
तनानहं देहेनपाम्यत्वासंदवानलवत् १५

भिन्नाह चेतनमिति यदा चेतने कर्मअहेतुकमिति अनिलस्पंदवदृश्यकर्नेदावहिर्जागतिप्रेतः स्वभस्व
प्नयोऽस्य सेवार्थयोरिति अर्थार्थात्मैवदृश्यामिमर्थः १४ सर्वकर्मविस्तारो देह एव अर्थ कर्मणात्मस्यैतदि
तिस्फुतेः सपदमूलतः अहंतात्माशयवाताः संसृतिः अचेतने चिदाभासात्मकक्रियावाय स्वात्मलक्षणेनानहं
देनसूलोऽच्छेदेन सशाववः सशाम्यतीत्यर्थः १५ ॥

५

विद्याभासोच्छेदे न जीवस्यात्मनाशो भूत इति न मंतव्यं किंतु सत्यभावेनात्मनात्मा भूत्वा स्वानर्थसंसारमूलोच्छेदं प
रमपुरुषार्थं संपादितवानित्याह द्वाभ्यां चेतनादिति क्रोडेवराद्दहंत्वमुक्त्वा श्रेयस्यात्मस्वात्मादि मूलकषणं करोतीति तदुत १६
नान्यथा हे राघव यंतःकरणान्वेष्यतः सदास्थितमेवेदं नात्मकं कर्ममूलं शांतमस्तु १७ एतस्मिन्कर्मबीजकलात्या
गे कृते जीवस्य स्वतरात्मनि हृदयात्मस्वात्मनि विद्विक्ते विद्याभासात्मनि तद्रूपवपुःप्रेयात्मनि च अविद्यमाने ज्ञाते तन्नजैः किं

अचेतनाद्देहेनात्माभूत्वा लोकमुपलोपमः संसारमूलकषणोत्क्रकंदोद्भुवमुखाग्रवत् १६ कर्मबीजैक
लाकोपोत्यागएवंकृतो भवेत् नान्यथा राघवात्मैकशांतमस्तु सदास्थिते १७ कर्मबीजकलात्या
गेन्नस्मात्प्रदितरात्मनि अविद्यमाने जीवस्य न तैर्विदितवस्तुभिः १८ शांतैर्न गृह्यते किंचिन्नच सं
त्यज्यतेपि च त्यागादाने न जानंति तैस्तैः शांतमानसैः १९ आकाशशून्यहृदयैस्तैर्येयास्थिता
मास्यते क्रियते च यथाप्राप्तं नाप्यतैः क्रियतेपि च २० प्रवाहपतितं सर्वं स्पंदं तैः शांतमानसैः ते
षां कर्मेंद्रियाणापि वमथो संस्पन्नबालवत् २१ रसे निर्वासने लब्धे रसाग्र्याति नीरसाः नानलास्तिष्टेति
नवद्दिरज्ञाननिपुणाइव २२

विन्न गृह्यते न त्यज्यते चेति परेणान्वयः यद्वत्स्यस्य सर्वमात्मैव भूत् तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतेरिति भावः १९ २०
यथा नद्याः प्रवाहपतितं तृणकाष्ठादि सर्वं स्पंदते एवं तेषां कर्मेंद्रियाणि तैः शांतमानसैर्विनापि मनोविकारं स्पंदं
ते इति वर्णियन्ते २१ निर्वासने निर्विषये रसे निरतिशयानंदे रसाः भोगप्रवणाः करणवृत्तयः नीरसाः रा
गशून्याः संतः अज्ञाननिपुणाः स्वस्वविषयप्रकाशे असमर्था इव भूत्वा २२

1417

1418

प्रागुक्तवेदनेनैवकर्मणांत्यागः इत्येतत्तज्जीवन्मादृशांचित्तमवेद्धाहिमीदृशेणकर्मणा २२ अनुष्ठेयत्वेकृताकृतप्र
तिसंधानमूलं २४ २५ अस्यात्ममूलंस्याद्यदितेकर्मेंद्रियसंयमनानुरूपं तथाचोक्तंभगवताकर्मेंद्रियाणिसंय
म्ययआस्तेमनसास्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यतइति २६ २७ इतिप्रागुक्तरीत्यासमूलम्।

कर्मणोवेदनंत्यागःसर्वैस्त्रिदशबोधितः अवबुद्धेनतेनात्रकिंकृतेननवा २२ अवेदनमसंवेद्यंपद।
वासनमाश्रिते शांतेसमसमनुत्थेत्वेसकर्मत्यागउच्यते २४ अपुनःस्मरणंसम्यक्चिरविस्मृतकर्म
वत् स्थितेस्तिमोदरसमंसकर्मत्यागउच्यते २५ अन्यानंत्यागमितियेकुर्वतेव्यर्थबोधितः साधु।
केतान्यमूलनत्याकर्मत्यागपिशाचिकाः २६ समूलकर्मसंत्यागोनैवयेषांतिमास्थिताः नैतेषां
कृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन २७ समूलमलमुद्धृत्यकर्मबीजकलामिति नित्यमेकसमाया
नात्मज्ञानिस्थितंमनःस्थले २८ प्रवाहपतितेकार्येइवस्पंदाश्रुतमयाः घूर्णमानाइववीचायंत्र।
त्रं+ संचारिताइव २९ मोहनस्यापिलालित्याव्यसनोपहताइव अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभाःकामप्यवनिमा
गताः ३० यत्समूलंपरित्यक्तंतत्त्यक्तमितिकथ्यते अमूलंकाशस्त्यागोयःसशाखालवनोपमः
३१ अकृष्टमूलशाखाग्रलवनःकर्मपादपः पुनःशाखासहस्रेणद्रुःस्त्वोयपरिवर्द्धते ३२

त्मज्ञ २८ अतन्मयाःतदभिमानलक्षणविकारशून्याः क्षीबाःमदिरामत्ताइवयंत्रेणसंचारिताः काष्ठादिव।
तिमाइवच २९ विमलेनव्यासक्त्यतिशयेनउपहताः स्वदेहाद्यप्रतिसंधानेप्रामाइवेत्तुमेदा काममप्यवनिंपव

१०

नकृष्टमनस्कालितेमूलंयत्रतस्याविर्यंशाखाश्चलवंधस्य ३२ तेनस्वगुरूक्तेनक्रमेणाभ्याहृतात् अभ्यस्तात्भवति
ष्ट ३३ ३४ निविस्त्राज्ञीवन्कल्किपाउचैः मद्धेवेभावितृष्णबीजेनपत्किपेवनद्विमहानपिदग्धंततः पद्माभासः
पदोभवतीतिभावः ३५ बुद्धिसहितैर्विद्रियैर्योगासक्रियमभावनादीर्हितेनिष्पादिते यथाकृदास्याविष्टि

यदेवदृतात्मनातेनकर्माभ्यासेनागमिष्यति क्रमेणानेनतेनाभ्यस्ततेदेवाहृदंभव ३३ येनैवंकर्मसं
न्यासमकृत्वान्यत्प्रकुर्वते अभ्यासंत्यागरूपाख्यमनोनुमारयंतिते ३४ बोधात्मकतयाकर्मत्यागः
संपद्यतेस्वयं दृश्यदीनातिविश्लेषरूपिक्रियेवभवेत्क्रिया ३५ बुद्धीन्द्रियैर्हितंकर्मसमफलत्वसमा
वनात् वेष्टितंस्वकृदास्यैवसंदोन्योनिष्फलोगजः ३६ कर्मत्यागोस्थितेबोधाजीवन्मुक्तोविचा
रवतः गृहेतिष्ठत्वरण्येवाशाम्यतस्तस्येतरोदये ३७ गेहमेवोपशांतस्यविजनंदूरकाननं अशां
तस्याप्यरण्यानीविजनानाश्रजनापुरी ३८ परिशांतमतेस्तस्यस्वभेषग्रामसानवा निर्मलाविततो
दृश्याततुल्येववनभूमिका ३९ ज्ञस्यनिर्वाणदृष्टस्यस्वनिःस्पंदार्थानमोमयी शांताशेषविशेषार्थाजग
देवमहाटवी ४०

तथैवकृतकाहंरसभावनाजलोद्भवाणांचनादिरूपात्तस्यसंपन्नासफलेननतथाचेष्टामात्रात्तद्रसः अंग
नःकाग्रचेष्टामात्ररूपःस्पंदःनिष्फलः ३६ शाम्यतःपनादिसंपदूपत्र्येनदर्पितोक्त उदयेतदुपशमभ्येत
वासस्यमप्येवतिशेषः ३८ गेहमेवयस्यतज्ञोकस्यसर्वोद्वेवगिरयति परिशांतेतिद्वाभ्यां ३९ निर्वाणेतानागिनास

तदुत्तराद्दैबोधयति ज्ञानेनेतिद्विभिः ५० ५१ विविधैः कार्यैर्देहपञ्चकर्तैर्ययोर्जनक्षयप्रवासकलहादिभिः सदैव लोभमोहक्रोधकभयामज्वरादिविकारदशामयी पुरंशब्दा नगरे पत्तने महानगरे मण्डलाम्बांतरदेशाः मलिने हृदि देहे प्रसिद्धमलाम्फुल्लासर्वामहीनुज्ञरुकोशे इवप्रतिबिंबितान्भवन्त्येवस्त्वस्थानाद्गुणोपि विश्रांतिसद्वेति स्वर्थः ५२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे तृतीयः सर्गः ३ इदानींतेनैवसंसारमूल

अनेनसंकल्पवतोहृदयस्थजगत्स्थितेः हृदयेष्वावर्ततेभूमिरन्तस्थाखिलसागरा ५० जनस्थान्त
स्सदीनस्यविविधंहृद्हसकंदा ग्रामभाविविधाकाराहृदयंवग्राममंडले ५१ विविधकार्यविकार
दशामयीसपुरपत्तनमंडलपर्वता मकरकोशाद्ववप्रतिबिंबिताहृदिभवत्यमलामलिनेमही
५२ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेतृतीयःसर्गः ३ श्रीवसिष्ठउवाच साहंता
द्विजगच्छांतौतोयेमे सविकल्पात्मनि संशांतदीपसंकाशस्त्यागःसिद्ध्यतिनान्यथा १ त्यागः क
र्मसंत्यागोबोधस्त्यागइतिस्मृतः अजेस्मृतिभेकात्मायोनहंतादिरव्ययः २ अयंसोहमिदंता।
स्मेइतिनिःस्नेहदीपवत् शांतेपरमनिर्वाणप्रबोधात्मेतिशिष्यते ३

मिस्तुपवर्णयति तत्त्यागस्त्यागान्हं भावभावनादात्मबोधतः दृशात्मनः सर्वदृश्यत्यागो हि मोक्षः सर्वस्नेहक्षये दीपनिर्वाणवत्तद्बोधेन सर्वदृश्यमूलाज्ञाननाशेसिद्ध्यतिनान्यथेत्यर्थः साहंतादौ १ नविद्यतेजगत्स्मृतिर्यस्मिंस्तथाविधएकात्मैवपरिशिष्टोमुक्तः सर्वेत्यागलक्षणमेतदित्यर्थः २ यः पामरप्रसिद्धोयंदेहादिदृश्यप्रपञ्चोहंतदेहादिसर्वंदृश्यंजगन्मेइतिप्रतस्मिंस्तदात्मसंसर्गाध्यासलक्षणोहिविधेयैर्यतिः स्नेहदीप ३

११

उत्क्रमं व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति त्वमसीति ४ एतावतीं तावत्त्वं धः शुद्धार्थे समष्टीसत्येपात्मैव प्रपश्यतावा प-
स्यापि ज्ञानमात्रत्वादिति भावः ५ विदितं स्वबोधेन सर्वं ममतास्पदं जगत् तत्सर्वेनाशे भीरु समापन्ने न किंचिदिति प-
रमार्थिकेन रूपेण सर्वं स्थितमेव ६ अहंबुद्धिनाशे सत्यमनुपायमाया यत्र अहं विदितस्य न हे विना द्वैतं नेह भावभा-
वनात्स्वप्रविज्ञानं इति नेदं जगत् समितित्रुधा रजतात्माक्षणाय न विज्ञानादर्शनादिति भावः ३ येमुक्तिः ३ यामियतीकट

अयं सोऽहमिदं तन्मे शांतिमितिमेवयस्य तो नत्नानेतस्मेनोशांतिर्नेमालोनचनिवृत्तिः ४ ममेदम
यमेवाहमित्येतावलितयः लयः बोधात्मासि यमासांते तस्मादन्यन्न विद्यते ५ अहं सोऽविदाती
तो सर्वमेव तत्पयाते नकिंचिन्नकविन्नीतोतनिर्वाणे कत्वनेस्थिते ६ अहंविद्दनहविन्नादेवशा
न्यतिविद्धतः प्रतावन्नाच्छमाधीयंकिमिवेधंकदर्थेना ७ अहंनाहमितिभ्रांतिनैचविम्ब्राटते।
स्तिमा विज्ञेवाकाशविशदमतः केयाभ्रमस्थितिः ८ नभ्रमोथमणोनैवनभ्रांतिर्भ्रामकोस्तिवा
अनालोकनमेवेदमालोकाभेदमस्तिते ९ चिद्विचिन्मात्रमेवेदमसद्रूपोपमन्तते तेनालंमोन
मात्रैवं सर्वनिर्वाणमात्रकं १०

यनासाधनसंपादनभ्रांतिः किमिव किमर्थमित्यर्थः ७ नन्वहंबुद्धिरपि द्वैतत्वादहंबुद्धिवदहभ्याम एवसाके
नशाम्यतीति चेत्तत्केन सहकतकरेणविवयाहंबुद्ध्यासहस्तत्त्वविदान्नास्तिसाधाम्यतीतिसोपपत्तिकमाह
अहमितिविज्ञापरमार्थचित्स्वभावात्तरितेविना ८ भ्रमसाधनतत्फलतदाश्रयामज्ञानमात्रविलासत्वाद।
ज्ञाननिवृत्तौ न द्रष्टव्यं न वस्थानमस्तीत्याह मेतिअनालोकनमज्ञाने ९ १० ॥

यदा यदाहंभावोदयप्रसक्तिस्तत्तत्कालमेव तद्विकृन्तनमहंभाववृद्धिहेतुत्वाद्येत्याह येनैवेति ॥ एवम न्यहंतावद्यथानुपपत्त्यापि नेत्तानहंभावेनाहंभावमापन्नभोग्येन त्वष्टव्यादिना तत्त्वमविवेच्य निर्वचनमर्हतो नीनावशोऽशतामनाहूतेऽप्यर्जुनत्वात् वत्स्यपदा स्मृतः अवष्टब्धं टमालेविनेतद्वृत्त्यपदं येन तथाविधः

येनैवाप्तानि मे प्राणा त्वहमित्येव चेतति तेनैव नाहमित्येव चेततित्वा प्रशान्तशोच्यते ॥ अहंभावेना-
भोग्यैर्न निर्वाणमाहूतवाणोवृत अजस्रमाप्रवालीर्णांतिष्ठास्वहं यातनास्पदः १२ स्वनभोग्योऽमहं।
तो वेदेन त्वेवमनारते सर्वभावैरनाहूतो भवतीर्णो भवार्णवः १३ स्वभावमात्रविजये स्वयंप्र
स्पलवीरता तस्मात्प्रमपदप्राप्तौ पश्यौ बुद्धिकथैव का १४ षड्वर्गो निर्जितः पूर्वं येनोत्तमविदा।
स्वतः भाजनं सम्पदार्थानां तेन तपोऽनवगाहभः १५ यस्य स्वांतं मनोऽहन्ति जीवमानाजितास्यवा वि
षयः सविवेकानां सपुमानितिकथ्यते १६ अर्थोऽहेयादिवो भोगो योन्नायतित्वपि तस्मादेव
पलायस्वनाहमित्येव भावयन् १७ ॥

सन्नप्यतीर्णोऽशास्त्वं तिष्ठ १६ न भोग्यैः समानां सन्नभोग्यैः समानं स्वच्छं हृत्समुद्रं प्रभृत्युदर्कैर्यतिमः १७ स्वभावः स्वाभाविकात्तानसंयुक्तोऽहंभावस्तन्मात्रविजये १८ कामाय परिषद्वर्गः १९ समस्तमापिकाधिरोऽजीयमा नाउन्नमापिकाधिरोऽजिता पुमासुकृषार्थसापनेन सफलीकृतपुंजन्मा २० अभोगोऽसक्तमाह्वदिवेतिनाह

मित्यसंगात्मभावनया तदसंस्पर्शोपवात्र पलायने १७

सोपपत्तिकं तन्निरूपकत्वं ज्ञानानः अनुभवन्नपि किं कस्मात् लोभिनवत् स्वमेवेतन्नर्थः १८ अर्थतः उपपत्ति
नः तेत्तेषं नास्ति वाचाद्यं भुनल्पायाप्पुष्पतीनोल्यथानालमन्नाहिमर्थः १९ अथवा किमुपपत्तिस्वदहेर्नो
हमिति दर्शनमेकमेवाम्य स्नेतर्दभ्रांतिमिति विद्धविद्य तोस्माहृ योवृत्ति २० अतिपूर्वेत्रूयेणानहंभावेन येन।
न ज्जिताः निरर्थके निष्फले नास्तिक्रयेय्ये हृत्स्ववपानयापाद्के अस्मिन्नपापात्माशास्त्रेयमनथिकारी किमर्थे प्र
वर्तते २१ नयिपरमात्मनि सतितदेतन्न प्रमतन् २२ अस्मर्गः हृष्टस्वाद यविस्माच्च स्वभावस्तन्ते विदाप

नाहमस्मीति बुद्धापि सोऽपप्रतिकस्मण्वते ज्ञानतोऽन्तक्षिप्तं च किमत्तस्य मनुष्यति १८ नत्वेय।
मर्त्यतोऽस्तीह देहस्त्रीवकरकादिना भ्रांतिमाप्तं तेऽस्त्यश्चाभ्यान्यस्वरतोऽनेन १९ योगेभावउ
पेतं त्वयि संदृश्यवानिले नाहमस्मीति विद्धूत्यनमनापारतानय २० लोभो मोलज्जामदो मो
होऽपि नाहाविति नोज्जिताः निरर्थकमनर्थेऽस्मिन्नविमर्थे प्रवर्तते २१ अहं तेपवनेऽस्पंदन्यय
त्वयि संस्थिते परमात्मनि तन्नाम्य देतत्स्पंदनवानिले २२ अस्मिन्सर्गो विलासर्गः परेस्मिन्ति विराज
ते सन्निवेशाविशेषेणदूरर्थोऽपिहि शोभते २३ परमात्मतानोदेति नास्तं याति कदाचन नत्वा।
लाहमदस्मीति को भावो भावपवता २४

परे परमात्मनि अस्तः विलीनस्तद्भावे प्राप्तः सन् विराजते यथा स्रजि कल्पितः सर्पादिरूर्ध्वोऽपि विलयान्स्र
जि विलीनः स्रक्सन्निवेशाविशेषेणाकेटस्थतः शोभते तद्वत् अयेन जगतो जीवस्य च परमात्मसन्निवेशावि
शेषोऽस्मिन्निव भूयगतान्येवन्नद्यं त्वभावविकारा अपि स्फुरितिर्न्तं तद्वीवज्ज गङ्गावध्वदादिभिस्त्र अद्वैतापतति तत्त
त्राहं परमात्माविति कल्पितस्य बाधेन नानात्मतापत्तिनैवाद्युस्सः किं तु नित्यसिद्धतत्स्वभावप्रवक्रियैवहि वि

कायादिदेहत्वं नेत्रात्मनिति न द्वैतापत्तिरिति भावः २४

श्री·
वा· लि·
उ· टी·
१३

ग्रहस्मादिद्विपुटीवाये तत्परिक्षेदप्रवृत्तत्वो वृभावाप्रगमात्मतौं शांते शिवे च तेपदलं तं पवमेवतत्त्वम्।
तौं शांते शिवे च तत्त्वदलत्वोपरेत्व भावैरित्यनमित्येमावक्मातेय व्यादित्यैतेतत्त्वबोधेनविज्ञानेनाहूर्तौं किंचि
त्कृत्यादित्तमित्यर्थः २५ ननुप्रदोषनिर्वाणं वस्तु भास्माविद्यानिर्वाणं ज्ञानेन फलं विषयब्रमिमिवषप्रवाच्ये
ग्रन्मुत्यानात्मस्यैनेच्छामर्थं प्रसंगात्तवाह अभिनिर्वाणं यो इति सप्तेति निर्वाणं ज्ञानेन फलेन यापित दसं तात्रसिद्धनि
त्रोस्तुर्येनिष्पानिहृत्वि वहनिर्वाणपवद्भवसिद्धिविकिनिर्वाणं निस्यशांता तमितिनामत्रयंनिद्धि विदपेतानफल।

परंपरेसुतोसुतौं शांतं शांते शिवं सुशिवे । हृत्येवमात्वैविलतं नातहं नवृत्तजगद्गुरोः २५ अभिनिर्वा
णोऽवमनिर्वाणं शांतं शांते शिवं शिवे । निर्वाणमपिनिर्वाणं सनमोऽर्थंनवाविततत् २६ श्रा
स्त्रयात्मा: प्रमत्वेतेसत्वेतेव्यापिवेदनाः नाहमितियेवमात्रपरमहम् नेकाकदर्थना २७ ज
जत्वहार्थसार्थानांमहमित्यनयोऽकृहः तस्मिन्निर्मूलतांयातेजगन्निर्मूलतांगते २८

महर्षेणिपुवंशिवेनित्यसिद्धनिरलिशयानंदेश्विवमानंदाब्धामिलवलोपफलमविणाहर्षविमिति नत्ता
नेफलेनदेनापतिः यदिमुलीनिविवपं ब्रह्मलोकविपदादिपदार्थस्त्रमत्व: सान्निदातत्त्विर्वाणं प्रदीप
निर्वाणवदसंवेस्यात् यदेतत्त्रजगमर्पनिर्वाणवत्प्रलीनोवपनिर्वाणमेव तत्त्वदृश्याविवासनमोर्थे वि
पदादिसमार्थसहितेवस्तुतोनभवत्येवेतितन्निर्वृतिरपिनहेतापादिकेत्यर्थः अनतं भावनायाअसत्वना

परमात्मलक्षणः आहर्षः अहमस्म्येनाहं कोपेणमात्रेनाश्येण शमिद्धहर्षाः बन्धामलोभ्यामसमलः मलि।
नोभावतोमर्थः २९ अनेनसहृदयमाकाशमात्रेव ३० वास्याननर्थेदर्शानेपिहेकारणवहेतविनाह अहम।
र्थमितिसाधित ३१ ३२ हेअगवाव्यक्तमनोविर्भूतस्वभावेविवमहमस्यैतस्यमसमलसंपकोनीवतास्मा
मायन्नेब्रह्महेमत्रवणागुणापविशाममहमर्थमलोम्नकेचेतनतहैवपरमात्मासमनिमानंरं अनपव

नाश्येनेनाहमस्म्येनतिःस्पृहेणापिस्मारवत् आमलःपरमात्मपूर्णसुखंलोकेसंप्रकीर्तति २९ अह।
मर्थःपरेवाणोस्पर्शहम्लास्यामेननतत् अतिदेशाश्रयामसमनेनतमत्रमस्मवायं ३० अहमस्यैःप
रोहृयाप्रतिविनिप्रहस्थिति तस्कोलोकानिरामाभासमनेनतमत्रामस्मवायं ३१ अथमस्यैवेदेहीए
परमार्थशुद्धमः परयानेनयानस्माखच्छयाकेविराजते ३२ अहमस्मत्रसलोभ्रम्भकेअवयके
नाप्रमेयावेत् तस्यंपरमात्मासंसंपन्नंहेमकोतिमत् ३३ यथानिरभिमानार्थीश्रीभंजनस्वाप
देशतो तथानहंनाहंतेपवजलत्वमधिगच्छति ३४ ॥

कोतिमत्ब्रह्महेमस्मेपन्नेपरंज्योतिरूपसंपद्यत्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इतिश्रुतेरितित्यर्थः ३३ अहंता।
निवृत्तोममकेनशब्देनव्यपदेश इतिचेत् यथासमुद्रेविलीनाः सैंधवकरकादयः करकादयभिया
निरुहव्याद्यव्यपदेशातानहं तवापीनाहं यदोति ३४ ॥

श्रीं
वा. नि.
उ. टी.
१८

तस्य ब्रह्मादिनाम्नाव्यपदेश्योऽपि श्रुतवपदार्थवनस्य दुःखज्ञानानन्दात्मस्वरूपहंसलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तं
परिकल्प्य प्रवृत्तोऽनवस्थावृत्तेरित्याह अस्मीति यद्यप्यानन्दं नादिजन्मं स्वभावेन स्थितं तेष्वेकस्माद्भूतं नादिरू
पेणांतः सदिवाभासमानं तं ब्रह्म सद्वादिव्यपदेश्यं भावज्ञानस्य भावेनाव्यपदेश्यमेव तद्धरित्यर्थः २५
अभावनाद्वावनानुल्लासाननतावनाशातज्ञानहृद्धिं अहमर्थस्य जगद्बीजतां उपपादयितुं तद्द्रूपं प्रकारमाह सदि
ति २६ सत्काललवृपावाध्ये ब्रह्मस्वरूपतितिक्षेव पिबंनिवृत्तिशास्त्रामं दृश्याद्या मायापरोक्ष्यात्त्वित्येकरसमिति वेव स

अस्त्यद्वैते स्थितं ब्रह्मसत्तामेव पदार्थवत् शान्तं ब्रह्मसदिच्छाभावे नद्वैतव्यपदेशवान् २५ अह
मर्थो जगद्बीजं यदि हन्यमभावनात् तदद्वैतं जगद्धि [illegible] कल्पनेवकाः २६ सद्ब्रह्मास्मि
वमात्मेति परेणामकलंकिता उद्देत्यहंता कुंभवादिदृष्टान्तविस्मृतिः २७ अहमर्थोऽदि
यदीजात्मस्तानाविवलतोऽस्थिता अस्यां जगत्यनेनतानि फलानां प्रतिपन्नानि च २८ साम्प्रत्ययुधीन।
दीपसंदृपालोकेषणादिका अहमर्थस्मरविवीजस्पोतः चमत्कृतिः २९

भावे परेणामनेनामचतुर्णामपि स्वभावानां संकोचवत्त्वेन कलंकिता संजातमालिन्याश्रुतपद्धतिः कुंभाका
रपरिच्छेदात्मत्वभावविस्मृतिविवस्वभावचतुष्टयप्रतिसंधानस्वरूपात्मसंपादनस्वभावममहंताउदेति।
२७ तस्मादहमर्थो बीजादिरूपं स्वपरतालक्षणविवलताऽस्थितावाहिभावेनानंतामसंख्योति २८
तदेव प्रपंचयति साक्षीत्यादिना अद्विमिरविधिमिरुवीभिर्नदीभिश्च सहितासमावधुवीनदीवहिर्विडिवैर्णोला

चनेरूपाः लोकः मनस्तत्त्वोचरकाममंकस्मादिह्नतपथला
टिका २५

१८

1427

५० मेरोः परभागे सहूपपर्वता सरः अविस्मृतः तत्क्षेत्रतद्रूपलोकेमननेचयथाविशिष्टभावेन।
करोतिनहृत् ५१ अर्थः नृपादिनिर्णीयते इतिसिद्ध्यार्थस्वभावेनैवविमोक्षाभिप्रायः ५२ नैलपाल
वोविंदुः चक्रं केचक्रकाकारोभासः ५३ हृकंठप्रदेशस्थविशुद्धस्यस्यस्पृहस्थानपिजनेतमसमानीनत्रभवति

घोः स्वभावापुराकाशेपर्वतासविनोदिशः स्थानेदोहमर्थोप्रकृतसमस्तविकासिनः ५० अ
हमर्थः प्रविस्मृतः प्रकटीकृतेजगत् सहूपालोकमननेप्रवृत्तस्ववासरः ५१ प्रहेतन
विनार्थः प्रकटीक्रियतेयथा शास्त्रजगदंतेमनसोत्कारसिद्धिर्मनोतथा ५२ अहमिमर्थाद्
नैलपालवोब्रह्मणोनाविंदा अस्तुलोपन्नदस्थेनत्रिजगस्थहृदंतस्थिते ५३ उन्मेषमात्रे
णाहतानजगत्स्वनुभवत्यहो ननिमेषणेहमितिवस्तमानीतपद्मसंस्थले ५४ अहमर्थप्रवि
स्तेसंसारोलत्तनुभूयते नांतर्भूयपविलीनेलोचनस्यैवतारके ५५ अहमंशेनिरंशावे
नीतेशाषवनसंविदा शाम्यतीयमशेषेणसंसारमृगतृष्णिका ५६

५४ तदेवहटीकं तत्पुनराहअहमर्थइतिसमुन्मिषणेनस्फुरत्तितिजोभूयदिवनेमोक्तमूलतः पवीक्षीणाव
सतिनानुभूयतेसमस्तापोत्र्यंतर्भूयस्माताकारेणपविलीनेइतिवातारकेकनीनिकायां ५५ निरंशावनिःशे

श्री॰
नि॰ वा॰
उ॰ टी॰
१५

साधनफलयोर्गतिसुलभत्वं दर्शयन्नुपसंहरति निर्विति । अत्र केचित्तत्त्वप्रकाशवृत्तिरात्मानुसंधानमात्रतदाकारवृत्ति मात्रसिद्धित्वात्तन्मात्रसाध्ये मनने दृढे तनस्त्वव्याप्ति श्रवणादेवास्मीति तथा चेत्यतिसुलभतासिद्धमा। त्मनीति फलीभूतस्याद्वैतप्रयत्नाभावेऽनन्यादतिसुलभत्वं तु विनाभ्यासे प्रह्वभावादित्याशंकितिकृदिकारादं क्रिन इति शे ५७ पुरुषार्थतयाद्विवाच्यसाधनाभावेऽनन्यादिति अतिसुलभतामाह स्वेति ५८ इदानीं सर्वो पदेशसिद्धांतसारं संक्षेपादर्शयन्नुपसंहरति विस्मृत्येति हेयानामेषामेव मध्ये संख्याद्वं भावविस्मृत्यविष

स्तसंविद्भावनामात्रसाध्येऽस्मिन्वस्तुनि स्तीति सिद्धमात्मानमिहैवं मा खेदं गच्छ मा भ्रमी ५९ स्व यत्नमात्रेणैवाप्यादसहायादिसाधनाप्ततः अनहंवेदनात्मान्यत्त्वेयः प्रशुणाभितेनत्व ६० वि। स्मृत्याहं ब्रह्मास्मीति विस्मृतविभवः सुविलाप्येव विशेषाविषयकश्चेलिति दितं क्षितिजलधिमहत्त्वा गतरूपोऽमलात्मा स्वस्थः शांतो विशोकः करणोमलकलावर्जितो निष्प्रपंचो निःसंचारस्था वात्मासकलमसंकालं चेति सिद्धांतसारः इति श्रीमल्लोपाध्यायेनिर्वाणग्रहंतानिरासो नामपंच

मः सर्गः ५

कर्तव्यतः प्रसिद्धाः शैलांतरितं क्षितिजलधयश्चमरुद्वायुश्चतन्मार्गश्चाकाशश्चान्ये वेद्यः पूर्विलाशोषवि श्वः प्रविस्मृतविभवः स्वस्वमहिमाभावेनात्मत्वतः तदनेनत्वं निःसंचारः स्थावरश्चात्मा चेति सकलं निष्प्रपं चत्वश्चैवेति बाधित्वान्निष्प्रपंचः करणोमलैः कलाभिश्च वर्जितः सन्स्वस्थः शांतो विशोकः अमलात्मा ज्ञात्वैव स्वध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचात्मपरिशेषएवसर्ववेदांतसिद्धांतसारः स्वर्थः ५५ इति श्रीसिद्धेनिर्वा

णप्रकरणेऽत्रराद्वैचतर्थः सर्गः ५

१५

1428

1429

शास्त्रंजितेंद्रियेष्वेवसफलंनेतरेष्विति वसिष्ठेनभुशुंडेोकाविचारप्रवकथ्यते सचेतसांसमनस्कानां
इंद्रियाणांस्वविषयानुधावनस्वभावंबध्वादोविजितस्यघ्राणोनित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनेनप्र
वर्तितेनस्वैसर्वशास्त्राचार्यैरुपदेशफलंप्रसिद्धतिनान्यस्येत्यर्थः १ सिकतानिष्पीडनस्यप्रमइवविफला
भ्यस्तोपिश्रवणादिविफलइत्यर्थः २ निर्मलेतवरुद्दोशेतैलविंदुवल्लग्नतिष्यतानिर्विघ्नतेउज्ञानमगंभीरे

श्रीवसिष्ठउवाच स्वभावेतैर्विजित्यादाविंद्रियाणांसचेतसां प्रवर्ततेविवेकेयः सर्वंतस्याश
सिद्ध्यति १ स्वभावमात्रेणैनानर्जितेंद्रियबुद्धिना नस्थोत्तमपदप्राप्तिः सिकतातैलदुर्लभा
२ शास्त्रोपदेशोहिनिर्मलेतैलबिंदुवत् गलत्युनानविघ्नेननादर्शेइवमौक्तिके ३ यदे
वोदाहृतंनीलमितिहासंपुरातनं समस्तंवैभुशुंडेनकथितंमेरुमूर्द्धनि ४ पुरःभुशुंडःक
स्मिंश्चित्प्रस्तावेकथांतरे मयाकदाचिदेकांतेमेरोःशिखरकोटरे ५ स्पृष्टबुद्धिमनात्मते
केनंस्वचिरजीवितं सादरंकिलमयापृष्टेनोक्तंतेनेदमंगमे ६ भुशुंडउवाच आसीदिहपाथवः
पूर्वमनात्मतत्त्वःस्वविदितः लोकालोकांतरेशृंगेशक्यार्थोविचारवान् १

साधनवत्तस्यपरिज्ञंविज्ञेयमेतेष्वेव ३ ४ कथांतरेअध्यात्मकथाप्रस्तावे ५ स्पृष्टबुद्धिरस्तोवश्यमजि
तेंद्रियोहृत्याश्रमस्तुभविष्यतातीतितानादृशास्येवयस्मः ६ स्वहृद्वेदितः अजितैरिंद्रियैर्वेदस्थापितः सुतप
वस्वकः विश्रांतिरसहीनः तपसानियमेनचवशंकरतिपरेणात्मयोगाभ्यासेनयाषुहेतुसदाचारसंपन्नः

7

1430

८ ओैविस्मात्स्विराम्यस्त्तलयानियमोदेविवेको दृष्यावपंकेभ्यावालस्याविरूढभूविवेकस्सजलसेकदयात्तवेदूर्यं।
रत्नेउद्भवतितद्धत् ९ विवेकस्सवत्तूपमेवदर्पसतिपुनर्तिविनस्सामूनरतिविभावयन्नत्तजेमि· · वि· · इति।
यावत् १० पंचप्राणाः दशेंद्रियाणिमनोबुद्धीदेहस्थूलदेहस्वेभ्यस्सादृशामर्योस्वापुरीतत्पोत्कविरक्तोप्कुष्ठात्मनः

तपस्स्वाध्यायरूपेणायमेननियमेनच प्रहीनासुवलितस्त पुराकल्पशतान्यहं ८ ततस्तत।
धैकल्पान्तेविवेकस्सस्यबोद्भूत विरूढस्यैववैदूर्यमौविस्मजलसेकदयात् ९ पुनश्शृतिःपु
नर्नेत्तजरामेतिविभावयन् तत्तहतार्किमेकस्थान्विरास्सवन्नृपपसः १० समानजगामसं
सहमसाहस्रामर्योपुरी स्वात्मप्रोत्यविरक्तात्मासमागस्सतागतः ११ समन्तमीयमानात्मकृ
तोदारनमस्कृतिः सन्मुनिनेवसभावनउवाचेदमनीदिते १२ विद्याधरउवाच मूहुनिपदिता
पीनिरष्टद्ध्वलानिव हेदेमेदेवदत्तानिस्वप्नस्थानींद्रियाणिव १३ ॥

विरक्तप्राप्तात्मसनोयस्य ११ प्रवसमतः प्रश्नावसरंप्राप्येत्यर्थः १२ तत्रस्वात्विदहेत्तत्निंद्रियादिदोषान्वि।
स्तरेणोत्तरत्ववर्णेयिष्यनुपक्रमतेमूहूनीतिद्वाभ्यां स्वस्वविषयेषुशीघ्रानुप्रवेशित्वान्मूत्तनिप्रवेशान्तर
कालेपरितापीनितत्स्मानपितुमशक्यानादृष्टान्यपिदृढ्वलानिस्वशरीरानुप्रविष्टशरीरादिशास्त्राणींद्रि

याणिचतत्कालीनर्थः १२

इमानीन्द्रियाणि हार्दानि हृदि स्थितान्यथ कान्तगहनानि कौ प्रकाशात्मनि कामादिमर्कटैः पर्याकुलानि प्राणमनो देहद्रुहे वृषणनाड्यादि षड्ग्रंथिभंति दैवात्क्वचित् कदाचित्तस्य शमदमादिगुणकाननस्य पावकत्वात् हृर्मिस तेपि न शीतलानि ईदृशानीन्द्रियाणि वकारान्तरूपाश्च येन न स्पृजितानि स एव ममेति न भोगैः अतो मम वैराग्यप्रयोगलक्षणोऽर्थैः किं प्रयोजनं नहि रक्तो जितास्तेः शरणमागतोस्मीत्यर्थः १४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे पंचमः सर्गः ५

1931

पर्याकुलानि मिलितानि विपत्सु दानि दुःखोर्मिभंति गुणकाननपावकत्वात् हार्दीं प्रकाशगहनानि तमोमयानि नित्येन्द्रियाणि सुखमेति च किं ममार्थैः १४ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे विद्यापरमज्ञो नाम सर्गः ५ विद्याधर उवाच षडुदारमनायासंलग्नास्तिप्रायवर्जिते पदपावन। मार्गांतरहितं तद्दहासमे १ एतावंतमहंकालं कष्टयासं जडात्मकः इदानीं संप्रबुद्धोस्मि प्रसादा दात्मनो मुने २

दिव्यभोगप्रसक्तेन चिरं स्थितेन परीक्षिताः इह विद्याधरलोके विषयेंद्रियपर्यन्ताः १ अतः साधनचतुष्टयसंप। न्नाय ब्रह्मजिज्ञासवे मह्यं ब्रह्मोपदिशेत्याह षडिति सर्वकार्यप्रपंचनिवर्तकनिष्ठः एवं निःशेषशायाने दृष्टप वाङ्दारस्पशपाशीत्रेवट सर्वोपरि स्थितपदजलराशिविविक्तोऽस्मि विषयतापसंततमस्य मम विलंबसहनाशक्तेरि ति भावः १ तर्हि स्वागेवकुतो नागतस्तत्राह एतावंतमिति आत्मनो मनसः नीरंतने वैराग्यलब्धात्प्रसादात् २

श्री॰
भा॰ टि॰
३॰ टी॰
८

मनोमद्गतमयेनकामेनेत्यमेध्यत्तानन्दलिप्तुं इत्यौश्नस्त्रस्युत्तयोपुवेनाः उक्तकदेशाः ईहाः कर्माणिषद्युक्तेतत्रकारणमा
हमोहादित्यिग्रहमित्यनात्मन्यात्माभिमानादिकावेगः तस्मिन्नात्मकोहारत्वात्मापविशिष्टाविद्यादित्यर्थः मोहाद्दहेति
बुद्धिकृतापादानेवाप्यैवमी २ ननुविषयाः सर्वविषयाश्रयत्वाद्दिग्यावलादेवदुः त्यक्तुमिसमर्थाः मात्रिमं च
रसायनादिसिद्धिमिवृत्तिसाये पूर्वेस्य पुत्राः श्रूयते तेतकिमेवेशश्रीमतित्वयिकामादिदुः त्यजानन्ताः कानवता
कार्यत्वादिदोषाश्रूनिपतिताः येन देवयोनिश्रेष्ठानान्मामतमोपित्वेनिकृष्टेकाक योनिमपिमाश्रवणागतो
सिद्धक्षितिवतत्राहुश्रीमत्यपीति सर्वविषयासिद्धादिश्रीमत्यपात्मविषयाणूर्वेकामक्रोधेष्यत्वात्कामादिदुः त्यजा

मनो मद्धाम यो तं संस्तव्य मत्तानन्दलिप्त मामद्भुवद्वदंतेहं मोहाद्दहमितिविधिनात ३ श्रीमत्यपिप
तं नाप्नुप्रात नाकालतादयः गुणावमुग्रपत्रेपितद्विनानैवपंकजे ४ नाथंतेचश्रियंतेचकेवले
नीर्णजनवः नचार्मापनमोत्ताद्यमशवकाश्ववपंकजे ५ भावेलीलैवतेरवतत्काललवविडंवनैः विवे
तापरिविज्ञाजितोविप्रलंभापुनःपुनः ६

ततः कातर्यादिदोषाश्रूपतेत्येवयुजितेंद्रियत्वादितिभावः पंकजपतेश्रीमतिलक्ष्म्याः पारेगुणावतिविभ्रंतेत
मतिस्त्वाश्रयमस्त्येहजलविभवत्वात्कर्णोरलेप्यत्वाज्ञेयोगमिश्चेदतिह्वावाणिपवाणिपस्यलाटशोपि ४
ज्ञानाभावेदेवयोनीनांमपाकादियोनिसामान्यमेवपर्यंतिकारणाभावादितिसूचयन्त्वेवाणपहेतेनसर्वंत्रदोषे
दर्शनेनप्रपंचयतिजायंतेस्पादिना ५ भावेशव्दादिविषयैलीलैतेसहस्रशः पूर्वेपूर्णैरेवतव्यानमस्तुवेला
वार्थयः आलंभः विषयेंद्रियस्पर्शात्तलवालिविडंवनैवचनोपायैर्विप्रलव्धाकर्माणिचजविप्रल व्धावविनासे

वपूर्वैविसर्गः ८

नः तुष्टास्तैस्तैर्विविपाटेतज्ञानोत्तरंजनलामपण्यैरूपभो

२

अविश्रांतमानसेषु यथास्थानं भोगभंगेषु भंगुरेषु अमनोरम समस्तमुक्तामा पुनः अंते नास्ति स्थैर्यं तथा वस्त्वां ते
स्थैर्यं वस्त्वात्तु नास्ति १० ननु बहुतरपुण्यात्कियात्पाकिंचायुश्चसंपदैः वनं च क्रतोनविश्रांतिस्तत्राह मानेति।
मानः स्वोत्कर्षापादनेन मानः अपमानः परापकर्षापादनेन देवपदं च इत्यत्र स्पर्धा छ्लः अहंकारो येषां तेषां का
तया श्रम्यता अतएव वासनया विवेकिनां च निमुक्तलक्ष्यिपाच नमस्तेषि विशेषतो योज्ये ५ सर्वेत्र भुक्तभोग

अंतेनास्त्येव स्थैर्यं वस्त्वाविश्रांतमानसं भ्रमतो भोगभंगेषु मरुभूमिष्विवाध्वनः १ आपातम
धुरंभाभंगुराबहुहेतवः अविवेकविकारित्वेऽमी ताभोगभूमयः ८ मानापमानपरयाऽ
हंकारकांतया नरमेवानयाताहं नविद्याधरश्रिया ९ इत्यावसरवीथोद्यानभुवः क्रमसमकोम
लाः कलहंसकुललीलाढ्यसमस्तविभवश्रियः १० विहरतेमेरुकूटेषु विद्याधरपुरेषु च विमा
नवरमालाननवातस्कंधयसलोकेषु च ११ विश्रांतेसरहैर्नानास्तकोलाप्तश्चललनाश्च हारिहारवि
लासास्तलोकपालपुरीषु च १२ नकिंचिदविवेतेनायुसर्वमापिविषोपमाणां इत्यं भस्मापतेनात्तवि।
नातमयुनामया १३

तथा वैरस्यं प्रकटयति हस्त्यश्वादिना १० ११ हारादिभूषितानां हाराः विलासा विहाराश्च मस्कारा यास्त १२
अध्ययः मानसजुः ख्यातिनाहिंसो क्षणात् ११ अधुनाविवेकोदयकाले वित्ताने नमाक १३ ॥
॥ ॥ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
१८

1434

कीदृशेन विवेकेन किं किं कर्त्तव्यमिति प्रथमं चक्षुरादिषु दर्शयति रूपेणादिना गृध्नुनाभ्रमिकांतमालेन
रूपेणास्मि पतंगीत्यादिना रूपः सावभासेन नवाञ्जनरूपकाशास्य हतकेन देहस्य तव विरुधास्मेन नमनोहरमणाय १४
वनितापिंडे इदं वस्तु अमरणानुकूले पतनादिकमेव गुणावहं दैवमेव कल्पकं इदं वक्तुमाशास्ति केशादिना इति विवेक
ल्यविवेचनेन मुक्ताविनाशावति चतुरिति शेषः १४ नहि विषयस्य संगत्याविनेनाम्नायं चेतः इहैव परमात्मपदं गवत

रूपालोकनलोलेन वनिताञ्जनगृध्नुना सावभासेन देहस्य दृङ्ः त्वं नीतोसि च लुब्धया १४ इदं गुणा
वहं नेदमिति मज्ञाविकल्पने रूपमात्रानुसारिणा दवस्तु नमिथ्यावति १५ यावदायाति विवर्त्तेन
वशीकृत्य वदायदे नानावेषधरं चेतः पतनार्थे हितोस्म्यहं १६ क्षणमेनत्द्वन्द्वार्थायथावं शुद्धबोधितः
स्फुटे नतिवारयितुं नातशक्तोस्मि हृदयं घ्रमया १७ गेयोदकप्रणालेन स्त्रवस्त्रासानुपतितेन वै
विरोवातिदोषगुणालेनास्मि नियोजितः १८

परस्मै उत्कृष्टाय मरणाय नर्थाय यानि इंद्रियानि दुर्ष्टमनानि तद्रूपस्त्वं सततं नानाविधानां वेषाणां वंधवेधन र
नरकापापदावशीयावदायाति ता वहिर्गतिमुपरंताना यातीत्यर्थः १६ चक्षुषा दोषजातानि दर्शयितु सा
निक्षालेति ८ यथा कश्चित् दितिदोषेण वैरिणा वलाहृशीकृतः दुर्गंधोदकवहेन गर्त्तप्रणाले सदा सैव वे
नियोजितो भवति तद्वदहमपि सुंदरा दिव्यगेयोदकप्रणालेनाश्राविलेनियोजितः त्वं यथेः १८

नयोमन्दगामन्दविभागवंशकालेनदीनयाङ्कमिकीटपश्चादियोनिलवतोगुरुः त्वोद्रिक्तकाः पाःक्रमयोभवं
समन्दमहितोगोक्षेत्रादिस्लेनेतिविभावः यत्रवलवतोभक्षोवृद्धिमतोगोमायुस्तस्येष्टइतिनयोदेवतोमतावस।
क्लिनीन्यसेतितयोक्तिः ५ २० शार्दूलसः शाह्लाद्ध्वादृनेदृदेगाप्रदिविषमेनृपोहृतनकूपे २१ नहिंकितव।

विरंरक्षनपावादृक्षनपानयहीनपा गजगोमायुगोमेपुरुः त्वाद्रिच्छलमाहृनः १९ लिपोर्द्धनच।
शाङ्खोमिस्यशैलेपरतांनवः ग्रीष्मकालसमिद्धस्यनाथमेशामतोयया २० शुभशाहूवमार्थिनो
मुनेश्चनगणशाकायः मायोजयतिविषमेनृणोच्चाहृसिलेयथा २१ सगातनाःप्रियकारिणः प्र
कृभूतसमीरिताः वायगेयरवोस्मिद्धाः शुभशाहूस्रियःफलाः २२ स्त्रियःस्त्रियोदिशश्चैवता।
संस्थाभोयिभूभूतो हस्त्याविभवहारिणः शुक्रगोमातिभूषणाः २३ चिरमात्वादितास्वादुचम।
त्कारमनोरमाः षड्कांताजनाःनीताः षड्गुणशालिनः २४ ॥

नृपादयः शार्ङ्गार्त्तःविषयानुलोमाः येनतदर्थमनर्थः शात्रःनेस्याहृप्रगानाःइत्यादिनाप्रकृभूतजनेरितत्वा
देवप्रगानप्रायाः २२ विशेषतोनादिचनषष्ट्येसापारगोयोनेः २३ षड्रसागंधानांयथायोग्यंमेलनपा
कचातुर्ये गुणशालिनः २४ कौशेयादयःषड्त्वग्विषयाः २५ ॥

वद्धमत्तो निद्रेष यस्मिन्दूरेनोपरिताप्त वीदृश: पुत्र्या स्त्रियः समालंभ मे कर्दुं कत्तृसीपो कलादीनां मेलनं तद्रूप
त्वभक्ता: भूयोभूय: सेव्यमाने मेरुपृ कृकाहमि वविरसं मेप वैन च वंतातापान प्रयासैते किंभजामि २७ वै
रस्येने वतजिह्वास्मान गुरुह्मे स्यादृश लेति २८ प्रवाप्यानेन किंचिदि नर्थ: २९ येषां हि राण्य कशिपुश।

कौपीय कामिनीहावकृसुमा स्तवरतो विलासः निर्विद्य समभिनः स्पृष्टा भूषामाभोगभूमिषु २५ व
भूमस्तैव धीपुष्य स्तमालंभनभूमयः अनुभूताम नेगधा मेसानि लक्ष्मी विलाः २६ क्षतेस्पष्टे।
तपाहृस्कृंभुक्तेक्राते पुनः पुनः संप्र कविरसंभूयः किंभजामि वदापामे २७ भुक्त्वा वर्षमदः।
स्वाति कुर्भोग पहल्ली मिता प्राप्तस्तलं भपर्यंतेन तृस्मित पजायते २८ ताम्ना स्यैस्तुविवेकृत्वात
प्राभुक्त्वा वभूगत्ते भक्तावरवलान्मुखे: किमपूर्वमवाप्यते २९ येषां विनाशनेनाशीयेभुं।
क्तेभुवनत्रयं तेपितेप्यविरोतोवसमभस्मपदंगता: ३० प्रापेनयेननोभूय: प्राप्तव्यमवशिष्य
ते तत्प्राप्तो पतनमाति ष्टेत्वक्ष्यापि द्विवेष्टपा ३१ ॥

भूतीनां विनाशने विनाशसाधनेनासीत प्राप्तव्यप्रसिद्धे नसाह्येन नचाहृंगोत्यादि वरप्रार्थने सर्व
प्रसिद्धवयसाधनप्रतिषेपादितिभाव: ३० कृत्यस्तिकिंकार्येनदाह प्राप्तेनेति कष्टयात्द्विपसा।
त्प्रमन: संयमादिसादि यापिचेष्टपा ३१ ॥

विरक्तमहायोगानामपि पुंसां योगकालेष्वपगतेष्वभुक्तभोगेभ्यः पुरुषांतरेभ्योनेकस्मिन्हि शेषो दृश्यत इ।
त्याह येनेति येनयेनविरक्तांतानामनंतरायोगानामपि द्वैरभुक्ताकालाहं पापपुंसो मयो कस्यचिदपि भूयिष्ठं जातः कल्पत
रुः कैश्चिदपि नजेतुमिष्टः येन सततत्वायांसहैवसूर्योकालोविश्राम्येत् नापितस्यगुहे ध्यामसत्वः विमाना
दिसंज्ञातोहंपुः येनसमसैव सर्वं च विद्वेदितत्पोः २१ अर्भकः स्थायुरिति शेषः २२ शब्दादिविषयात्म।

येनकांतास्वरेभुक्ता योगाल्लेभेहजंतुभिः दृष्टोनकस्यचिद्भूमिन्नकर्वो मसर्वस्तवा २१ विरा
मास्तुइंतास्तु विषयारण्यमाजिषु इंद्रियैर्विप्रलब्धोस्मि भूतैर्बालैरिवार्भकः २२ यथा तेनैव
विलासासपन्नविषयारयः कांताइंद्रियनामानो देवचमिताकसांपुनः २४ संसारजंगलेष्वस्मे
दृष्टानरमृगंधावाः आसवास्पर्शास्पनिद्वतिविषरिंद्रियलब्धकाः २५ विषमाशीविषैरभिर्वि
षयैरिंद्रियपन्नगैः येनदष्टानदष्टास्मिहि दावपवजगत्यपि २६

कांतांभूतानामेवमनसो नाकर्षणेन स्वस्वभोगायप्रोत्साहेंद्रियभावेनावस्थानादिंद्रियनामानः स्ववि
षयारयः मयाप्ययमपविलासात्रयन्वयः २४ आशीविषैर्दृष्टिविषैः दृष्टानदष्टाश्चतेनयाविषाः।
पुरुषाः सर्वजगत्यपिदृश्यापव संभाव्यंत इति शेषः २६

प्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२॰

१४३८

प्रवश्यजैनंनखनाग्रदर्शनान्यैंद्रियाण्येवशत्रुमेनासैन्नुपयति भोगेभ्यःहि विभिः भोगाएवभोमाद्भागाज्ञास्ते
वैलितं ३७ इंद्रियानिशीतेस्याद्दीनि अहंकारेणत्सेनापतिनाभ्यनुपालितं ३८ शरीरलक्षणस्यनगरस्य
सीमांतेपुगतेंश्चाक्रम्यस्थितो ३९ मनस्यपरावृत्तार्हंतिनः ऐरावतस्यकरटस्यकुंभस्थोइंद्रोविदार

भोगवैभीमिभवलिनांत्नूस्वानवलवागुर्वे लोभोग्रकरवास्तोकोपकुंतकुलोकितं ३७ इं
द्वनालरघ्यामासमहंकारानुपालितं वेमानरेगमाकोर्णकामकोलाहलाकुलं ३८ शरीर
सीमांतगतंइंद्रियपताकिनी येजैनतस्थिताःसानतनपुरेइंद्रिमहद्दाः ३९ स्वस्ताध्यकं
रटोइंद्रोमनैरावणार्हंतिनः नोत्सपश्चतिपश्चात्सेंद्रियाणांविनिग्रहः ४० पौरुषस्यमहत्त्व
स्यसत्वस्यमहतः श्रियः इंद्रियाक्रमणांस्माथोसीमांतोमहतामपि ४१ तावदुन्नमतामेतिउ
मानपिदिवौकसां रूपतैर्विद्वियैर्यावन्नणावनापकृष्यते ४२ जितेंद्रियैःमहात्मनापतनव
नराभुवि शेषानहमिमान्मन्येमास्वर्गस्थितान् ४३

टी॰ ४॰ सत्वस्यधैर्यस्यश्रियः विश्रांतिसंपदः इंद्रियाणामाक्रमणंजयः सीमांतोवधिः परकाष्ठेतिया
वत् महतांतत्वविदामपि ४१ उन्नमतामान्यतो ४२ ४३ ॥

यत्नः उपायश्चेदस्ति तन्नहिनयामि ४४ पंकप्रवेशपातोसमघाज्ञानोप्यली त्याहं इंद्रियेति ४५ ४६ इतः श्र-
भृतितस्यैवविशेषणैः पल्लवादिभिरम्यैः इंद्रियाणिवर्णयति पंकवतीत्यादिना गंधिभिः शैवलतस्यैर्मा-
लिन्यैः तस्थानिकृत्तिलानि ४७ मोहरौद्रस्येर्हितैर्मधुगहनानि यानेकोभयं ४८ पंकामलज्ञानानिग्र

यतः सेनापतेः सेनाभिमानिंद्रियपंचकं जेतुंचेदस्तिमेयत्नोजयामितदलंमुने ४४ इंद्रियेभ्यो
मनोरोगातांभोगाशावर्जनाद्वते सौख्यानिनीर्यानिनचमेनाद्यप्रयांतये ४५ नीतोसिपरमंवे-
दमभिपावद्गिविद्भियेः पंकपवमहारंपतस्कैः पथिकोयथा ४६ पंकवेमप्रमसङ्गानिमहा-
होभोग्यवेतिच गंधिशैवलतस्थातिपल्लवानींद्रियाणिच ४७ इरतिक्रमणीयानिनीहारगह-
नानिच जनितालिकजालानिसंगलानींद्रियाणिच ४८ पंकजानिमंरंध्राणिसडलेतगुणा-
निच ग्रंथिमंतिजडांगानिमृणालानींद्रियाणिच ४९ तृणानिवल्लराण्यानिकल्लोलचलिता-
निच दुर्ग्रहग्राहघोराणितरंगानींद्रियाणिच ५०

णवासनास्तेनवश्यमहतानतनास्तइलेख्याः जडांगानिजडदेहावयवप्रायाणिलयपोरभेदाजलांगानिच ।
४९ निष्टुरत्वाद्दहत्वस्पर्शनाच्च तृणानिकल्लोलैः षडूर्मिभिर्मिश्रत्वाद्योदानि सामुद्रनलानि ५०

1439

गह्वराणि दुःखगाहानि अगम्यानि निरवधीनि जननि विभ्रान्ति स्थानानि ५२ वल्गनाः आस्फोटाः भुजास्फालन
गर्जनं शब्दाश्रेयः विद्युद्विलसितानि स्फुलिङ्गकाशानि प्रदीप्तानि स्फुटं ५३ लड्डूलकहस्तलोमसंकैः कोटरि
भिक्षुपरिगृहीतानि प्रवणानि गर्तनिकटस्थानानि ५४ स्वभ्राणि जीर्णभूमिस्थलानि ५५ ५६

तं पश्येहं गह्वराणीनि दैत्यैः कंदराणि च कदलीकुंजरकारीणि स्वर्गाणीति दिव्याणि च ५१ स्व
विवेकिषु शिखराणि भिक्षाणि च विवेकिषु गह्वराणि स्फुरन्ति काननानीति दिव्याणि च ५२
वल्गनास्फोटास्फाटाणि मलिनानि नगानि च विद्युत्प्रकाशायेनानि भीमाभ्राणीति दिव्याणि
च ५३ लड्डप्राणि गृहीतानि वर्जितानि कुलानि भिः रम्यस्फुलोभि भूतानि स्वैदिव्याण्यवरा
नि च ५४ काननैकान्तरत्नाणि देवपशीविषप्रवृत्तिच कूलकेतकलताणि स्वभ्राणीति दिव्यानि
च ५५ ग्राम्यं भरीणपनार्याणि भाद्रहैसकर्णानि च ग्रंथकारविहारीणि रंगाणि भैदिव्याणि च
अंतःशून्यास्फाटाणि वक्राणि गुर्पिमंति च दहनैकार्थयोग्यानि दुर्दान्तीति दिव्याणि च ५६ धनमो
हृष्टवेधीनि दुष्कूपगह्वराणि च महावक्ररतहानि कुपुराणीति दिव्याणि च अनेनैषु पदार्थेषु कार
णानि च दारिद्र्य सभ्यमाणि सपंकानि च कुकाणीति दिव्याणि च ५८

दुर्दान्तगिरिजीर्णवेश्मादिकाशानि ५७ धवेमोहेष्यमोघकलहप्रभृतादिदुर्व्यसन प्रवेधनशीलानि कुपुराणि

ग्रामजनवनगराणि ५८ वक्रकाणि कुलालचक्राणि ५९

1441

हेआपदुद्धरणशीलपूर्ववर्तिनितत्प्रकारैर्द्विगुणपुत्रकामपत्न्यावतिमग्नमकिंचनंममसर्वस्वंसंसारणाणा
तेमांहृदयोदयेन कृपोदयेन तत्त्वोपदेशेनोद्धर यतः कारणाज्जगंति येषु संदिहानास्त्वादृशः केचनसंतस्त
न्तादृशालब्धोजयंति सर्वलोकस्थैरपवर्तिनोतेषांसंसारस्पर्शवारणात्तेषुपरमशोककृद्दृदंवदंतीति सर्वेशास्त्राणि
सर्वजनाश्रेयस्यर्थः ९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धेषष्ठः सर्गः ९ अत्रैवन

आपदिमग्नमिममेवममकिंचनंनंद्यमामुद्धरोद्धरणशीलहृदयोदयेन येनाममकेचनजगत्सुबंधे
तिसंततत्संसारसंपरमशोककृद्दवदंति ९ इतिश्रीरामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणे
वैराग्यवर्णनंनामषष्ठः सर्गः ९ मुमुक्षुरुवाच ततस्तस्यसमयाग्रसंसत्कृत्वापावनेवचः १
इत्युक्तेयथारुहंस्वस्वरूपदयागिरा साधुविद्याधराधीशादिद्यावृद्धोऽस्मिभूतये भवोपक्रूप
ऋद्धरान्त्विरोध्यानमित्यसि २ पावनेयंतवमतीराजनेतेचनतृप्तिर्नो विवेकेनानलेनैवक
नकरवसंततिः ३ उपदेशगिरामस्यमादृतेहाविहेलया मज्जेवनिर्मले हृद्यमयत्नेनैववि
वति ४

जगद्गुरुःस्वभक्तानांजगतामंतं अहंवीजाख्यवृक्षोहिजगदूहतोश्चवर्णिते तस्यविद्याधरस्येदंवस्तुमाण
सूतेरे १ हिरण्यगर्भोदयात् २ विवेकेनयजनतृप्तिर्नोतिविद्याख्यामायथाग्रनलेनव्याख्याकनकदृनसंत
तिः कोशतिशयेनविराजतेतदृहिरित्यर्थः ३ अतएवतेमतिर्मज्जरुपदेशगिरामर्थे आदृते अवश्यमादा

सति हेलयाप्रयत्नेन ५

हा४३ २+ 142

श्री.
वा. ति.
उ. टी.
२२

ऽभिमन्तॄणां कार्यतुष्णा ५ तत्र हेतुमाह स्वप्नेति देहे केवलनिरस्तदुष्टेभ्यो वरा इंद्रतलेतिसर्वे वेदो नाम हस्तंसंतिव्याप
दिश्यतिर्यक्किंचिद्दिति यत्किंचिद्देहेकारादिते श्रान्तहेदिस्तेनेह स्वप्नन यावपूलतेनस्वर्वेनस्त्यस्ति इस्पवर्णे च
वदकस्थितमांस्तिसमयालिंख्यलव्यस्य रतिचिरमविष्टेतः प्रेक्षितः अनित्यत्वमाल्मानलभ्यसे अतः इस्प
मात्रलत्वं एव प्रबोधमुस्त्वजन् तन्मात्रे त्रात्माना वस्तुयस्येनस्य ६ नहिदृष्टहर स्वपलत्वाम्सवेद स्वपस्य
रोऽस्मन्यतापति: किंतस्त्वर:स्वैव मसमयोजनकलिनदोषांश्रवनिह्नस्य वालत्वयरमकस्याणब्रह्मभा

यदिदं विततं तत्सर्वं मोमित्याहातनमर्हेति अस्मान्नित्यस्थितमविष्टं नात्र कार्या विचारणा ५ य
त्किंचिन्नश्यतेतत्तु यत्स्वाबोधमवस्थनन् नास्मि नित्यस्थिरमथ्येतः प्रेक्षितोपि न लक्ष्यसे ६ नाहं
नमत्त्विनं जगदित्येति भ्रान्तिनस्तत्र सर्वमस्तितिरित्वात्स्व नष्टः स्वापमस्वावापते ७ किमन्त
त्वाज्जगज्जातं जगतोऽथ किमन्तता विचार्यापीति नो विमय कन्नाहं लमेतयोः ८

वेनद्दृश्येन यत्सर्वमस्त्वेवेत्याशयेनाह नाहमित्यादि ७ इस्पयमात्रस्य प्रबोधक्रूपत्वस्वत्र स्वपापादयति
किमिति किंस्वभुमी प्रसिद्धादृस्यानादेहंकारादिभावेनघनीभूतात्स्वप्नतत्त्वमलत्वात्तं जगज्जातं जनका
दिनाहिवृत् विलीनात्मात्रदादिलत्वाज्जगतः सोभुमीयत्तत्तात्मानाइति विचार्यापि विनियमका
भावात्कार्यकारणभावव्यवस्थानोविमः अतः कादिमरवावस्थयोर्हेतस्वैवकत्वात्सर्वस्यात्मानमा

त्रत्वमिमर्शः ६

२२

कारणं +

वेदनस्य देहादिसत्ताकार्यैनज्ञाद्ग्राहीवेति यतो वेदनेन शरीरादिवस्तुसत्तया निमित्तभूतया स्वयमपि सूच्यानिधि।
कथान्तरं व्यवहारणीयाकारेणोदेति अतएव वेदनैर्न देहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्धि शिनष्टि ग्रस।
त्याभासयेति ४८ यथा चित्रबीजं प्रदं न वेदनं स्वरूपभासयति तथा देहादिवस्तुसत्तायाः स्वत्वेनावगाढा।
त्वं =
मित्रतन्तदृश्यं यथावगम्यते तथा वृद्धैरपीति भावः ५० एवं सूत्रः ॐ भो वेदनस्यातिविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवा
रणाय देहादिरूपसत्वं प्रतिजानीते विषयतद्विति देहादिवस्तुसत्तायादिविषयेनेनत्वादिंनवाभिमते वेदनस्य

वै॰ श्री॰ वै॰ टी॰ ५९

शरीरादिनयोदेहि वेदनं वस्तुसत्तया अस्त्याभासस्त्वं देशे यथा पवनेऽस्ति वा ४९ अस्तं वस्तुसत्ता
यानावगाह्यत्वं यथा अहं न वेदनेन चित्रबीजं स्वरूपं प्राप्यति ५० ॐ भ॰ उवाच विश्वनेयदि देहादि।
वस्तुसत्तानतदृश्रिते अभावं हृदसत्तादेः किं नहं न वेदने ५१ शिष्ठिविष॰ यस्योपलभ्यते किंचित्स्वरूप
कलनात्मकं अस्तरूपं कथं नत्स्यान्नकारणः स्यात्कथं नमः हलपादादि संयुक्तः क्रियाफलविलासवा
न् सदानुभूयमानोऽयं देहोनास्तिकथं मने ५२ ॐ भ॰ उ॰ कारणं स्यकार्यं संभूमिपालनवियने वि

यतेनेदं तत्कार्यं तत्सवि

+यस्येति+२

नश्चित्रिंतत्ताकारत्वं स्यात् नदेवहृलंभोमिति वेदनेनकिं निहं किं विषयं निर्विषयमेवेत्यर्थः ५१ सत्यत्वमुप
लभ्यमानस्य देहादेः कथमपलापः इति शङ्कते सत्वेनोपलभ्यमानस्यासत्वप्रतिज्ञा विरुद्धेति दृष्टान्ते
नाप्याह प्रकाशइति ५२ ५३ नोपलंभमात्रेणरूपसत्तानिर्णयः भ्रान्तोपलंभेषु व्यभिचारात् किंतु सत्त्व
कारणेषु कार्यस्योपलंभसत्त्वसत्वेनानिवाश्यनसत्वीत्याह कारणमिति वक्तभिः ५४ ॥ ॥ ॥

1443

श्री.
वा. नि.
पू. सो.
२२२

1444

५५ ५६ ५७ नहि किमप्यौदेहादिवैधात्रजदेहादिवदन्येनापत्येनैवस्मादिति राजान्यां कलेप्रसन्न इति ५८ अपारी
रंशागौरैघनवस्थितवस्थितनिकिन्चादि ध्रुवेनक्षेत्र विदइत्रुमवानाकारणानि रूपांणास्त्रेलापत्तिरेवेयमिति ॐ।

कारणेनविनाकार्यंप्राप्तोरैक्यदाचन विद्यतेयस्यनोबीजंनतद्दृष्टांकुरंक्वजायते ५५ अकारणेन
यत्कार्यंसदिवाग्रेऽनुभूयते नतद्भविभ्रमादिहिमृगतृष्णाजलोपमं ५६ अविद्यमानमेवतद्विद्धि
मिथ्याभ्रमोदितं नास्तियन्नैवतन्नास्तितन्मृगतृष्णाद्युद्भवते ५७ शिखिध्वजः अस्मत्तोदैवविवादेनअ
कंकारणोऽहंतं वध्यातनयस्त्वंगमइत्येकत्वयाजने ५८ कुंभउवाच कारणेनविनाकार्यंप्राप्तेरा
यशिखिध्वजे अविद्यमानमेवेदंविद्धिसंभवतोनृप ५९ शिखिध्वजः इहपादादिदुर्लक्ष्यकारीरस्या
स्तीदंबहु नित्यमालक्ष्यमाणस्याथितत्कस्यास्तुकारणं ६० कुंभउवाच कारणाभावतोराजन्यन्निना
नामनविद्यते अस्तेनायदनुत्पन्नंनसदेवतदुच्यते ६१ पदार्थानांवकार्याणांकारणंबीजमुच्यते
संभवत्याजनतानिनबीजेनविनांकुरः तस्मात्कारणाख्यस्यकार्यस्यहेतुपद्यते बीजाभावेहि।
नत्रास्तितत्सेविविस्तविभ्रमः ६२ अवबुध्यस्वलयनास्तिबीजेनतन्नास्तिभ्रमः हेतुत्वमहमूर्ध
ति
त्ववंध्यापुत्रदशासमे ६४

मध्यात्स्वकारणेनेति पेतिस्यानुमानाप्रोक्तानुगतसंस्थानसास्यलिंगा।
दिनापितस्यकारणानिर्गतैः स्वकथमपलभ्यत इति राजाशंकते इहेति ६० तस्मात्पसत्वेनसैन्याय
इतिगृह्यामिसंचिफलदेवोत्तरंपुनर्वर्णयति कारणाभावे इत्यादिना ६१ ॥ ६२ ६३ ६४ ॥

२२२

शरीरं यंत्रं वदतिप्रवर्तनेयनीतिक्रमेहरणा यथा येनोपादेनोपादानेन भवति १ सर्वस्यैव दृश्यमात्रस्य लोकांकुरणाल्ला
पल्लवादेर्नाशः स्वयमेव स्वतोपि स्वयः स्वपूर्ववित्नस्वसंस्थानः ननु स्वाद्यार्थस्यागत्वस्मनानिवर्तेन विस्मयंः दीर्घ
दर्शिभिस्वपतिःकिंज्ञात्मदृष्टिभिः २ अकस्यं तंवित्तस्यपूर्ववादेनानुमोहस्मानःशिविशि यत्स्कंधोपपत्तिमाह विवे
नि वित्तेहृत्याधिःनाहित्याधिः नहि ह्यापेज्ञातस्योपिस्वमनावर्तनेनस्वहृतेनत्यागेनार्भूतोनभूयनेकिंनत्वविकित्स
योके देनेव ग्रन्तन्तरकोरायनन्मूलमाणावापल्लवादिवदेन्यर्थः ३ अहमेवतानानमाथीनेयस्यस्वमात्वोपल्लवस्य

शरीरं यंत्रवादस्य हृन्मयस्य भ्रमस्य च अप्रयत्नेनसत्यागोयथाभवतितेहृदृ १ ॐमः सर्वनाशोस्य यः।
साधोचेतनसः संसृतिसत्यः स्वयंवद्विन्नसंस्थानाहस्मर्वते दीर्घदर्शिभिः २ शिविश्व विन्नत्यागादहंमन्ये
चित्तनाशःस्वसिद्धये अभावःपानसोनाधिःकथयस्यान्नभूयते ॐम३ अहंबीजस्थितः तस्मा
स्मृगाखाफलपल्लवः उन्मूलयसमूलंनसकाशाद्दृशोभव ४ शिविधनः चेतनःकिंगुणेन्मूलकोड्क
रःकोस्यसंभवः काशाखाःकेचवास्कंधाःकथयस्मल्लनेच्छसः ५ ॐभ३वा० अहंमर्थोदयोयोयंसवि
माचेदनात्मकः पतेबीजमनुक्ष्मसाम्प्रविद्धिवीजंमहामते ५ परमात्मपदं तेन द्वेत मायामयमातनत् प
[illegible]
उभवाकृतिः १८।

ड्मस्योन्मूलनेनस्यमाकाशास्मिवनिरावरणांविदेतेपहृद्दंयथासत्याविधोभव ४ संभवस्यास्मिन्नितिसंभवःदे
व ५ अहमथोदत्तानात्मनःउदयोयस्यतथाविधःयोयंस्वविताचेदनात्मकोभिमानोप्रसिद्धःपतदेवतिवी
तलिंगेनतिहेपाःवीजमेतत् ५ कोस्यसंभवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह पतस्मादिति पतस्मात्प्रथमोत्पन्नात्त्मला
त्मीकिंत्रोदयमितिनिश्चयात्माविदाभासव्याप्तनादनुभवात्मकोंकुरोजायतइत्यर्थः ६
त

+परमात्मपदमिति परमात्मनःपदंनीरूं मायासेवस्तेनं पतस्तस्यसर्वस्यैवमायामयप्रपंचस्य सेत्रं अतस्थतसोपितदेव सेत्रमित्यर्थः कोंकुरइसस्योत्तरमाह+ दू+टी+२

नैवोपचयैर्विवर्द्धमानमनापचीयमानैरिन्याहन्तुमेवेति देहान्यकृतिस्वरूपाणि चित्रेनानन्तनन्तेन नाहमन इत्यभिधा।
रमात्मस्वरूपाविधायीनेनानाज्ञापनदितिपरेणान्वयः १७ नैवस्तुहृदयमीमेवमाहू जीवइति परमार्थतो निर्विकारत्वात्म
वैविकारमूर्न्यात्माश्रितएवोपलोपमः मिथ्याभूतचिंतनदृश्यैरथैःसंवेधोपलेभात्माशाहीत्यर्थः १८ लेयः स्वलाका
२५ रावपर्येनोमधाश्रदेशाःस्मार्शैःमेव स्वलान्नेमेदेशाहेयानेधेश्रग्रदेशाऽकंथ शाबोधित्प्रमेहार्थसंकोरोशमेविकोर्षि
नैवहेनादिकालद्वन्नमहोतगवदकर्मसंपरिपाककालेशगादे यप्रहृत्यास्त्वेऊरपलवाद्याकारेणास्तदतेयोरमः

श्री: निस्पृहात्मा निराकारो बुद्धिविवेकसंस्थाने सुखदुःखाभिधानस्वर्यांऊरपणप्रपीनता॥ सेकलाउपि।
॥ सीतस्यात्वित्रेनाममनोऽभिधा जीवोसि येपलेभात्मा स्वन्यात्मास्पमलोपमः १९ लेमःकायोपमेनस्व
लाप्रस्थिरसंजिनः देशानसृऊरोहेगोकालसंदोसपवासन्ना २० साबोधाश्रितहस्तमादीर्घोहरमानाल
नाः इंद्रियाणामलभोगाश्च भावाभावात्मयोनयः २१ विटपोन्नामहान्तोसशुभाशुभफलाञ्जलाः ईह
शास्यास्यवित्रस्य उपृहतस्य प्रतिहाणा २२ सावोधविलंबनेऊर्वनमूलकाछेमसंज्ञक सोऽहं विचिंतनविरु
ममश्शात्वादेः ऊर्वाणोऽहं वि

सोऽस्यवासनेवेत्यर्थः १९ अस्यवित्रहृदयस्यया: दीर्घोहृस्वनानाकलाविस्तृतास्ताःशाखाबालाः इंद्रियाणि भावाभावैः
जन्ममरणानितदात्मयोनर्यसहस्रपयोनयःकारणीभूताःभोगाश्चसस्यमहान्तोविटपोयाश्रवोनभाषा
समहृदित्यरेणान्वयः २०२१ विषयभोगाश्चस्यमहान्तोविटपोयाःस्वर्गकेंदनलगतांशाखाबोधविलंबनेऊर्वन
अस्येशाद्वितीयात्मदर्शनलक्षणामूलकाछेमसंयत्नातिमायेऊर्विन्यर्थः नत्रशाखाबालवनेमूलकाछेवोपायं

२६८

1447

सपत्न्यारघ्वग्रामाभावसाधकविद्याःशिरःस्थपात्नोव्योमितिपद्भवं नरपत्नानेःस्वर्गंयमिनिपद्विमेइति पतितेत्रयोमव
तिनयाहृतेनयायातिनेःस्वजनेनीहृतमित्यर्थः १० नेदेवस्पष्टयतिपद्देति ॥ १२ स्ततेशिथिलीभूतस्यापिमन
स्यागतत्वात्तेननिर्मनस्कतानसूतातेनमहाधिनातलितिद्वितेनतानोपवेनेहृडलोकिश्रवणानत्वबाधात्।

त= यदिमेपार्थयस्तुवैबैधंहृल्लिपकोपनेन नयित्यजनितेनद्रायमत्तानेपतितेकृते ९ यदात्विति:कः उक्त।
घोभोगागांस्वकुत्सिकृति नदायकोपनेत्तानेकेदेहृतेपिज्ञाववत् ॥ यदाल्वितेकीडकघोभोगान्स्वा।
त्यस्यतिस्तति नदाफलायनेत्तानंक्लिकेहृदेपिशाववत् १२ भोगोच्येत्तनस्तन्त्वेकपतनयत्तानसंस्थितिः
पादेपक्रकवक्लिनेडलायत्सङ्गेनयथा १३ यदावनयणानत्सनदातानेत्सवेनतथा पतितेनत्वनिदि
तेमनत्याशामहाग्निना १४ तेनभूयःस्वत्स्यायस्त्वापरिभवेकृते ततःप्रपंचवत्वानेस्मिनादेनेवति
योजितः नदैवाघातयिष्यत्लपयत्तानेनयागते राज्यस्यागविधौनत्वोनाहृनिषात्तंयाने १५ यतवा
नवलयत्सेनवैराग्याहृल्लिनःहृतः ततपाडुःखमविलम्बतानेननवार्पिते १७ यातस्यरानतराजेश्री।
गेजार्थेनृपसत्तम साववत्तानतृपनेस्थितामनवारिता १८

मू+ वमसौदितिभावः तेननत्त्वेपरिहितास्तानेन १५ राज्यस्यागविधौनदैवनयागतेपतितेऽन्नतानेययहातयिष्यत्सनदे
वदयागतस्पनत्वोतपःस्वानपानेननाहृनिषादित्यर्थः १६ स्वानवलयेचकेहृस्वकेत्तानयर्थमाहयदिति २० प
रयाराजत्सामश्रागराजालेपदभूयपेनत्रोकोगराजसाम श्रीस्फुरयतियातश्लोति नस्त्रागजोर्हल्लिपकस्पराज
प्रपुत्राश्रीत्वानसामश्रीसंपयाऽकासानश्रवत्तानेविचारानादरत्सलत्सताहल्लिपकनृपतेः श्रोप्तनरवारि

ल्तीअन्तरंगैश्वर्यभूतांविनैवस्वविवेकस्यसर्वस्वमितिभावः ८।

देसाधोनंअगागोविसन्तृवयनुकोविवेकसंपद्योमाजैडः अवेनाहानलचतोनवैविरागोभिनः त्वोतेनरमानिति
नः २५ उपर्येस्थगयद्दाललनोवेनसतेष्वादत्वयमनास्यपैस्तुदेषुविनिसजनतृत्रिभिः संगोनेत्दोन्यादिगुणैः साधु
जनसमागमैस्वईघदादृते २० इतिभूयोदढंवदलेनद्दालयकेनसः शिद्दून्यायाविउः वेनभूसमनियथावा
लिविम्बुपमहाद्गयनान्यवेवार्णायवृपमहृदगति इम्नयापोति २१ उक्कमन्त्रकंचापिंडीकृत्याहगजहृतिवंगजः श्रा
शालवनिगशनिसोहवैरीदरमेपकाः उप्रेनधोसनिवेधपवनितानः महीनलेविंधाहस्यंवदीयः उदनोहृतो ।

वंगतेद्दलयंमाधोदीवैवनेवागोपिसन् अस्तानवेमिलानेननितिसिंनवमाभिनः २६ यनतानवलयोवाल
लतामिस्ववंगुदितः श्रावृवंननपोऊः त्वमोघनमृजनन्हृद्विविभिः २७ इत्य धाषितपः त्वोनेउः त्वेहासिन्क्ता ।
दाहनेन श्चिनेनाभिपार्तलनलेनपवहैदायथवालिः॥ गनलसमाधानिवाउनिवैरीमोहानिवातःपुनरुत्र
वेधः मदीनलेविंधउदनदस्यलवदीयउक्ताः ऊत्तयनकोषि २८ इतिश्रीमोक्षोपायेवाणतानानिरूप॥
णंनामएकनवतितमःसर्गः॥ चूडालोवाच यउक्तंनयशालिन्यानयाविदितवेधया तदाचूडालया

॥णोनेनस्माधोरदीकृते ।

नोमयाहृतिकात्वानेनोक्तः एवंवृसितायनपः स्यानाउद्रूमनस्यरिपोर्नोशायययनुकोषितनुकृमाविलंत्वेत्ययं :२
इतिश्रीवासिष्ठ निर्वाण एकनवतितमः सर्गः ९१ इहजंभवचः श्रुत्वासर्वत्यागपरोनृपः त्यक्त्वावनादिवङ्गास्व
स्थि= सर्वभोऽह्मसीदहन॥ यदावेवनेपयिनलदैवात्तानेपतितेनसद्वैहितमितितवयोर्के नचतदानीममरमनस्याभोगा
यःवेनोपदिष्टोयोमयोपेक्षितः इतिराजापोकांविनर्कयेनी चूडालोवाचयउक्तमिति १ ॥ ॥

तस्याः प्रनत्वविलाभूत वादिलीनात्संहेणांकार्त्स्न्येन तावन्मात्रो निराउधेयेष्वप्रभृति निर्णयः २ यद्यात्मत्व
द्याविद्य १ जौवे५ परबुद्धिर्विनाश्यापवर्गोवेदेः प्रबलधंकदौ नित्वबन्धात्स्रोतुबुद्धिरूपेश्वात्मबुद्धिनिश्चितं सर्वत्यागमे।
वबहुमत्स्याल्लहिंसुपवनत्याज्ञेनेनशिवौलेनलइत्याइस्रायचैदेति ३ राज्यादिपरित्यागमात्रेणासिद्धिः सर्वपरित्यागः
साधोरूसखात्तत्त्वत्व त्वहौकृत्तनमगद्भूतिनिरिंथोत्वान्मोनदरुलयेतिनंचे दोषानचक्षयाचरणंराज्यादिपुनःसो
हलेनस्कंधमयात्सर्वत्यागान्निगुणोज्झितइत्तिशिखिध्वजःपूच्छति राज्याचितिं केवलंसर्वत्यागोपोषितांमतिसू
१६

साद्भिनत्वविदां भुल्यागयद्यद्दक्तिं कमोतिच न त्वं वैहस्यमेवोगतनन्द्रनुह्रेण महात्मन् २ अथवेदं वचनं तस्या
त्यग्यानाज्ञितं नृप न त्वया सर्वसंपरित्यागः कस्मात्त्वं निगुणोज्झितः ३ शिखिध्वज उवाच राज्यं त्यक्तं गृहं त्यक्तं दे
शस्त्यक्तस्तथा प्रियः दाराः स्वकान्सयाप्यन्नसर्वत्यागो न किं कृतः ४ चूडालोवाच धनं दारा गृहं राज्यं भू
मिश्छत्रं च बान्धवाः इति सर्वं न ते राजन् सर्वत्यागो हि कस्तव ५ नवास्त्यवापरित्यक्तः सर्वस्माज्ज्ञागउत्त
मः तं परित्यज्य निःशेषमायास्यति विशोकतां ६

वे येनिमयापात्रमेवास्यामंरविवेकाभावात्तस्येन प्रतिपत्त्व
दर्शवनाश्रमकुटीकमंडल्वादिपरिग्रहशेषोपि निःशेषत्यानिते कथंचिद्विवेकं साधर्थंहंकारत्रयंपरित्यज्य सर्वो
भविष्यतीतिमन्यमानात्तांनेस्वबुद्धिविचारमेवनारयंतीरुहाभिसंधिनेव चूडालोवाच धनमिति यस्त्वं वैपि सर्वो।
वतस्या सेसर्वत्यागः सिद्धो न तन्नच राज्यादयलेसमेवंधिनः सर्वसाधहंकारोहि राज्यादिकममेति कल्पयंस्तत्त्वा।
यितांमन्यते तत्त्वात्ततिस्यात्प्रभावात्तसर्वत्यागात्त्ववसिद्ध इति भावः ५ यद्यहंकारतारान्मोतपारान्ना राज्यादिरूपासि

इत्यापयेनाहं न वेत्ति ८।

+ गा देवराज्यादिसा + १
तांशनिपन्नइस्युच्यते तर्हि तस्यांगः सिद्धो नान्यथा स च त्वनयानम्

प्र+१

यो.
वा.नि.
उ.टी.
२६३

उक्ताशाम्यसीतिपश्यमानः स्वैर्यैरिन्द्रियनान्मादेवराज्यादेशाननेहा यौवराज्यादिसंबंधोनात्सीतित्यागादंनाशैलचूला।
दीनंकिदाचोपरिग्रहान्नत्यागमनेरेणानवसर्वत्यागाभिशरेत्नस्याशायंप्रतिभन्यमानः शिखिध्वजउवाचता।
त्यमिनिपवमत्रेपितात्स्तात्यर्थमेदस्रमरुद्वहः १८ आहूडोत्रावधेप्रवाहः रोमोसेत्वापात्स्तानिमिव ५ वासना।

शिखिध्वजउवाच राज्यंदेशधनंनोमसर्वंत्यक्तंवनमेवमे शैलहृदादिगुल्माढ्यंनदयोनममास्पदं ७ व
सिष्ठः इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रबोधितः निमेषात्तस्याश्रमेणवशीवीरः शिखिध्वजः ८ श्रममानेव
नास्थानंनाकृत्वास्वहृदनिस्पृहः आहूडोऽस्त्वरगनाश्वेनोलेत्वाशिवात्मना ९ शिखिध्वजः सद्वृत्तादिव।
नष्टभ्रष्टद्विपिनाद्विविक्तावस्त्रा परित्यक्तामयानूनंधपरित्यागः स्थितोमम १० कुंभउवाच शब्देस्तवंवनंस्व।
भ्रेसलिलंपादपस्थलं इत्यादितवनोसर्वेसर्वत्यागः कथंनव ११ तवास्त्वेतापरित्यक्तः सर्वस्माद्भागउत्त
मः तंपरित्यज्यनिःशेषंपरमाप्स्यसिशोककला १२ शिखिध्वजः एतदेवममनोसर्वंतस्मसर्वं स्वाश्रमोमम
वापीस्थलोटजप्रातरस्वंमेवास्रुममास्पदं १३ वसिष्ठः इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रबोधितः निमेषार्धा
नमात्रेणावशीवीरः शिखिध्वजः १४ ममसाग्नौऽश्रमास्थानांसंविदास्नुटयाहृदि स्फुरन्तीस्फुरणोनैवसंसोले
रावभिवानलः १५ शिखिध्वजउवाच सद्वृत्तोटजवीरुक्कांवासनास्वाश्रमादपि परित्यक्तामयानूनंसर्वंमा

गः स्थितोमम १९

वेकाः १३ १४ आश्रमेग्रास्थांममतोग्रममार्जं १५ १६ ।

यापरित्यक्तातेनममत्यागः स्थितः संपद्यः १६ कुंभआपायः सर्वंवत् १७ १८ त्यागाद्वनादितवनोसर्वेपित्यक्तानाम
नयापितवश्राश्रमस्त्रावानकथंसर्वत्यागः सिद्धइतिमामादेतिमन्यमानः शिखिध्वजउवाचपनखदिनिश्रमावेव

1450

1451

ॐ भागायोराजायायस्म्यावृत्त १७ १८ ॐ यानिमित्रयः ग्रन्थाऽऽलोकितोभवः १९ विदूरात्सहसा नालंकृतामनयोर्वि
भूर्यदितिवल्गमवदानात्मा णुष्टबिनः २० ॐ भस्मान्तर्यः स्वस्यादनेवगृहस्थान्तमनेत्रालोकयन्नेव स्थितइति शे
षः २ २२ ग्रंथिः भस्मसमन्वोदयनिर्दग्धभूमिकमनजवः होमिनयादिवाशेषयापकचानयतिनेदव्रत २३ कैः किर

ॐ कुंभ उवाच हृतोवापीस्थलेगुल्मलतादर्भवनेवृतिः इतिकिंचिंतनेनैवसर्वत्यागात्जनप्लव १७ नवा
योऽस्यपवित्रमन्त्रः सर्वस्माज्ज्ञानाद्युत्तमः नेपविन्यस्यालिः शेषं यस्माद्वाल्यशोकको १८ शिखिध्वज उवाच
एतत्तेऽस्मसमतोऽहं सर्वं [illegible] नत्सर्वं भजनादिमे चर्मकुब्जस्तोऽहादिनस्त्रावलंनेत्वजाम्यहं १९ वसिष्ठ उवाच इ
त्युक्त्वा समस्तस्थावविदूरव्यमतिः पापो विदूरादवदानात्मा पूर्वादिवशरद्धनः २० ॐ भस्मालोकय
न्नेवतत्क्रियाः स्थितः स्वयं भ्रामनेलोककार्येषु स्वस्यदनेशेवांसुमान्" यत्कर्तोनिकर्तोनेनतदस्मेनन्याव
नेपदं इतितत्स्थोस्थितः ॐ भः शिखिध्वजमवेत्तत २१ शिखिध्वजस्ततस्तर्वं भांडोपस्करमाश्रमात् एकत्रै
वानयामास भुवोचार्यविभूतिव २२ तेनस्याथ्येधनैः शुष्कैर्ज्वालयामास पावकं कैः संचारवानर्कैः स्वयं
कांतपदं यथा २४ भांडोपस्करजालेन दग्धोत्पन्नाविवेशासः ध्वंसिकायांनगाहुत्वा मेरुशृंगेयथारविः २५

णेः संचारवान् संक्रांतोऽर्को यथा सूर्यकांतशिलास्थानपावकं ज्वालयति तद्वत् अग्नौ ज्वलेरकर्मकत्वात् णेः कर्तुः
र्वकस्य कर्मत्वाभावाडोपस्करस्या पितन्फलभस्मीभावाप्रधानकर्मताविवक्षिताज्वलेर्मित्वविकस्या हु
त्वाभावः २४ विवेशाहस्यामितिशेषः ध्वंसिकामन्वंतरसंधिप्रलयस्तत्र यथा रविः स्वप्रदीप्तिते ग्र

जगाक्कृत्वा मेंशृंगे [illegible] उपविश्यानिलद्धत १५

इदानीमहमालोलनज्ञकामः क्षुत्रोपकाश्चिस्मागोदेशं पविद्दः संर्लेमाहद्यतावेनमिति हां यांद्देषियं बद्धेवेस्वाधि। मक्रेनत्नातः पाः क्षेपोनसार्थमायनजुद्देंसुदैक्षेदोगस्यनधाविधेनमयानेयनूपतावेनकालेहूत्नापथीत्रर्न। नश्रमेमापितानेनेवनेनतवा मेमेवनेहूतनपशीममस्व २९ अधुनात्तुतवाजयादिकनेथमसंधनोविनिवर्तिग्या। मपगनायोसम्यांसोनेनापकरोषि श्रमेनेनाश्रमेमणयाजनेयाभीतिविश्राम्येन्वर्थः अद्दमिथिलयामद्द्जपप्रमेण नानामेचाद्दवीष्ठुअतः संपतिविश्राममिच्छामीत्यादमेचाद्दवाविति कार्यवत्मेसक्रियासाधाहंदशिधामाये

पताकेनेमयाकालेहूर्मेयसंपतितिविधे अज्ञानत्तुद्दिमेदेनुनेनैवकृतमसत्तने २९ अंतोन्हविनिवर्तितुंयो।
नाधनेनापकरोषिमां मेचाद्दवाचिरंअतेतिहनेकार्यवन्मेह २१ दहानिधर्मस्थानानिविश्राम्यामसपुना
सति हमलमालान्वलनेविदेपाकाभिविधुसः २८ कस्मांतमाविवेवोमनंतासीएवनेतलेसा म
यानस्मृगेणानेविरेवनमृगात्तुत २९ अवायेनहूनेन्नूस्वामिद्देमेवमृगात्तिन इदानींगच्छनत्काय
पंथानःसन्तुतेशिवाः ३० वद्गिनावोमनागच्छमनारवोमनेनुनसे नहूमसं गान्करांभांसपूनावर्माज

श्रुविहृतेश्रांते २२ धर्मस्थानानितपोवनानिरुद्देव्रादीनि २८ यथापवनः कस्यांतमाश्रोवोम्बलातालीनद्वेचमाले विपतितहत्तनश्रेनेनाहमालास्फटिकीतिगम्यतेम्हगानितेमसपाद्दमते २९ हृस्वांउबामनेहृद्देमेवनवापहृतम। त्वितिशेषः नच्छापमत्वकारणमापास्वभावायपंथानः अर्थानेरकारणप्रविलयलक्षणामार्गाः ३० सत्वारंवो मतेसमभिस्तुकापूनवर्षशुक्लविंदुविच्छमितिगम्यतेनसहिंसनावोमनाशमिरतुहूपेवेति ३१ ॥ ॥

1453

नृपः स्मुकात्हृ संगत्वसौक्कृणयकरामणाकग्रौनह्वाविनिर्ह्लेखाम्नः यथा प्रलयवानः स्युवसीनं बुधैराकृष्टद
वव्क्रात्यजतितहृतहृदांनौकसं उल्लंस्य मुखायः कृतत्सान्नायनाथ्यवंसृतिमहाहृमेनेन्यादिनासपुरहोवेन
वनैलेनस्वचरित्रेणात्वभवताम्नतामान्वस्य यांतोयभवकृत्रूः २२ अमिहृतनेश्चम्नुपकारोनेनद्धनेसोहृहदाहिपदा
न्यपियथासेमवेक्षेणयात्मानि २३ येनैवेतिमनेनसकव्रउल्लाः हृर्वकमात्विक्रोतियाकुर्यपंवह्निदा।

नृपोग्रावंबुधैर्वीतोद्देवब्रह्मविदांवरान् मदाहृनेवभवतामयाचारिभूतंमया २१ साधोकसंडलो
सम्पद्नेश्चतिहृवंहृते सोऽहं स्यमनोत्स्यसोऽनन्तस्यास्थित्यास्व २२ साधुनस्यचसर्वेसन्नेवप।
मास्यदं ॥ येनैववह्निनादेहृदंसशोधयाग्नागतोविमं २४ तेनैवबालकहृमित्रपंपानःसंत्नेतोसावः
इक्ष्वाक्रोविंयायेवकसंडलमदाबहा २५ अग्रेशुवहृतेवापिदातवेसाधयदेवत् मूर्तवसे
वसतिगृमेनित्यसेवयतस्यथः २६ उविनातेगातिःसेवहृमिदेभमानाज्ञज इक्ष्वाकादायहर्षि।
कामगावेवसमृद्धिका २७

हृनसंशोधानस्वयंनृहीतःस्थितःस्वउनर्दोहृनसंशोधान्वसैश्रोतियायहृत्नइतिगम्यते २४ २५ यदुपक
रणोसाधुप्रतिपन्यहृंभवेद्वहृश्रयेसहृतेवापिदातव्येदानेनप्रतिपाद्यमितिनियमाहिन्यर्थःहृसौथस्व
त्सान्तउचिम्नदोषमाहमर्त्वेस्येवेतियथामृर्वेस्यमतिश्रोमतिहृनोगृमेश्चक्रेष्वपाषेपतसितया
नमविमहृासपक्वेषयोहेशेणपतसि २६ अतोहृहसिकेमृर्विमतेरिवतेसैवदाहृसतापगतिकविताअतोभम

न्याजेनिपरेणान्वयः २४

नोभजेनार्थः इक्ष्वाकोःसमृद्धिकोमदुतनमोहंतीमासुवेश्य ग्रीववत

1434

किमर्थं नस्मान्नतादृक्सुखार्थं चिंतितं चितसुखार्थं चिंतितत्रलवे नस्येत्यासनार्थं विश्रांत्यर्थं जंमं श्रमाद् यदि तिसे।
साधोयस्मात्वं भोऽज्ञानं नन्द्विश्राणशीघ्रमेवन्मकोचं न विलं विनत्योमि स्वर्थः ४८ नन्कनत्लज्ञाद्विस्तारइतियतः
सद्विविपमानैसेभोंईकपाइयेत्नग्रहृकोनेवउपकारणानिवेपृविस्तारः क्रियते इति लोके वस्तुस्थितिः श्रमिज्ञा स्म।
नोहं इहं सर्वंभोऽज्ञानं यथोक्तमेवाप्रोत्सृजामि ४९ यतः सर्वं हृभोऽकमेकवांछ्रागापदेवदह निवेच्चमतत्त्वयेसा
वेत्यागः स्तेनोपायमवनोस्वर्थः ५० नत्वहेकं मनत्रमकानतस्वेनागतेषयेत्पालेहेनेकर्मनेचः यतः लोकेपि स्व

सुखार्थं मासनार्थं चचिंतितन्यानभा स्वे यस्यानन्यम्प्रिचैगौवनमक्रूवेविलसन्ममदा ४९ विस्तारः क्रियतेस।
द्धिरूपादेयइतिस्थितिः सोऽहमग्राविरूसर्वं भोऽज्ञानेन्मनास्म्यहं एकवारं इत्यग्रिदंसर्वंभवतित्यन्नये
साधोक्रियोपकरणानि: क्रियायामलोभ्यहं [illegible] ५० नत्वेदत्तवकर्मेवो
नत्वयोमयंविभर्तिकः इत्युक्तवानजुन्दिनिभोजनभाजनाद्यं सर्वं त्यहावनवासविलासयोग्य न
भोऽज्ञालस्मनलेहमभेवरात्रा कस्यांततेजासिजगज्ज्वलनोवकालः ५१ इति श्रीमहोपाये नि॰ सर्वेस्या
गः द्विनवतितमः ५२

योयंकर्मविभर्तिधारयतितयावसक्रियस्यममक्रियोपकरणामक्षोभ्यमेवेतितथा
रणायोग्यमितिभावः ५१ राजाशिविषमः इति उक्तवान्सर्वं भोजनभाजनेपाद्यंप्रपानं यस्य तथाविधं तत्स
र्वं वनवासविलासयोग्यंभोऽज्ञानलसमत्र्तुनापदेवस्य न लेमदितिम्नहाव यथाकालः ज्वलतिकस्यांततेजसिज
गज्जगपदेवज्रदोतितरहृदित्यर्थः ५२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे द्विनवतितमः सर्गः ५२

तै भ

दृश्योपकरणे देहेऽहंत्यक्तकामः शिखिध्वजः विविक्तायां गुहायां तेन शिखिना जागतो बोधिते स्वेन मनसा स्वरूपया मननात्मसं
कल्पेन कल्पिते समर्पितं तत्कुर्वीरूपेणामेदितं १ शिवः सितानामनुभवकाशकात्रूपैच्यादित्यर्किंविदभवत् तत्सर्वं
दृश्यादेहत्यादेः परेणान्वयः २ स्वरूपवद्भ्रमेव तत्क्रमसंगुह्य मेघपक्षिशिवत्देशान्ते पक्षकाचय पि ३ सर्वे दृश्यमपश्यात्रृष्णा

९८+

श्रीवसिष्ठ उवाच

गृहेऽस्मात्सुदृढाद्धारोऽस्तु शुभ्रं तन्मयतामितैः गृहेन स्वेन मनसा स्वरूपया संकल्पकल्पिते १ शिखिध्वजः किंचि
दभवत्तत्सर्वं शोषितं शिखिध्वजः गृहे सम्यग्मनाम्नो वोद्धृत्वेनासमयाधिया २ दृढाहं च सविक्षेपतस्मात्त्व
त्वमेतथा ऽऽत्मा निस्त्वत्त्वत्त्वमेव मननात्मपीतं हिवत् ३ सर्वभूताश्रमत्वत्वरूपेण एवं गतास्थितिः वी
ऽस्मत्त्वलयस्तद्दत्त्वस्तामुत्मोपमः ४ आश्रमामेत्यागात्स्पृहाज्ञानादेमेघमुक्ततः साग्निरिहाम्बर वा
गृहीतभीतात्मनाऽस्य च ५ आत्मानं दहन्मग्नो महदेशुद्धैकधनेन नतत् केवलाकृतिरेवेह नन्हिमानाहभू
पतिः ६ शिखिध्वज उवाच वासनानां च सत्त्वस्य सर्वं त्यागोऽस्ति तेऽधुना गृहे तु चिरकालेन देववृक्षप्र
बोधितः ७ सेयं शुद्धः केवलः शुद्धः स्थितेनाद्बोधवानहं किं नाम किल वस्त्वेनदे वैत्यो कल्पितं क्रम ८
यावद्यावन्महीयने विविधा बंध देनवः तावत्तावन्महायानि परमाणि निर्वृत्तिमनः ९

जनस्थितिः=

क=

श्रीदेर्शाने भ्रामाजनस्थितिर्य
त्वसर्वकालेतिसमासः ४ तदेवोपपादयति आश्रमादिति ५ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ६ वासनोत्तम
त+ तानवत्सर्वोपकरणेत्मबोधिस्वचेतितेषः ७ सोकल्पितः सुमनात्संकल्पप्रवृत्तः सं गृहमायस्थनयाविधमेत
उपकरणजाते किंनाम न किंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ८ तत्त्यागस्तुत्वमभिनयन्नाह यावद्या

ह=

या+

विविधाकं धाबुं पद्देनवोविहृगः ११ १२ काह्योयुक्तयुगाम्यामगमोतेलाञोमावालसेवनमप्तमर्वत्यागहत्वामिनय
ममहमानः ॐ भट्टवाचसर्वमेवेतिग्रभिनयंबंनकंचेणविषेवे १३ नवेत्यादिप्रागवत् १३ १४ १५ १६ यथेयु

शास्याम्यिवर्तिनिर्वासिकृत्विनोस्मिनयाम्यहं विवंधाः श्रहयेयामाः सर्वंस्यागोमयाहृतः १. दिगंबोदि
गस्तोदिकमेयवर्द्धस्थिनः देवपत्रसमस्त्यागोकिमन्यद्वशिष्यते ४ ॐ भः उवाच सर्वमेवनसंन्य।
के त्वयानकुलितिविधन सर्वस्यागापरानंदस्मात्पुषाभिनयंकक ११ नवाल्येवापर्हित्यकः सर्वस्याज्ञा।
गउक्तमः यंपरित्यज्यनिःश्रेयं वर्तमास्यहृदोकता ४ श्रीवसिष्ठ उवाच इतिश्रुत्वनवत्तावेनकिंचिन्नः।
विंनभृभृता इदमुक्तंमहाबाहोमामवाजीवलोचन १४ सिद्धिध्वजउवाच इंद्रियजालसंघातोपरकर्मा
ममयाहृतिः निःसंगसर्वसंन्यागोदेहोमेदेवनाम्बज १५ तदुस्थायपुनर्देहं भृगुपानादविघ्नतः विना
शासमकर्तानोनाम्सर्वस्यागीमवाम्यहं १६ वसिष्ठः इत्युक्तादेहमग्रुरुषयप्रेमनुभमोनवान् करोति
यावदुत्थातेनावकुंभोपुत्वाचहृ १७ ॐ भः राजन्किमिनिदेहत्वंनिरागस्कमहावदे नामस्पत्नेदिह
स्मः ॐ पितोहं निर्मितैक १८ नशेवराकोमूकाम्यानपतीदेहकोपये नकश्चननवैनसिमाम्बधे।
वनतुंमयन १९ सुमात्मस्येवेषमूकाम्याध्यानवानवतेह्ने संवास्यनेपरोलेवनंगोणवकाहके २० तोम
यसन्यपवैनेनिग्रहार्हंमदुर्बलात् नयस्विनेयधैकानसंस्थितमनननकः २१

गो २ विरागकंनिरपराधंमहा
वरेभृगौतणोकंसववनं ९ निवागकनामेवदर्षोयनिनडइतिनवसुपराधइतिशोषः १२ २ यस्यापराधलमा।

[illegible]

1458

नेत्रस्रवः क्लेदवस्थानन्नांजनः सर्वो वै नाथ रावि नव्याहृ स्त्रवेति भूम्याऽन्यत्रिस्थानन्नामात्रेणोन्नत्वे हृत्ता नमाहृ नेति २२
यतः सुस्नानपवफलानोभिः फलवानोऽत्यागस्ववर्ल्मानने ऊहनेइति त्यपवापवाधीनक्त्वाग्साधुनाकिमप।
राज्ञं नदहेनापि साधुनात्मनः किमपराद्धमित्यर्थः २२ हिएकाम्नवेंत्यागः पुनरपि कास्तिदेहदोलेंप्याहियमोऽः

मनज्ञानदौ ३+३

स्रवऽः त्वादि भूम्यादिनापराधि शरीरकं नात्मनः फलवानात्मसंदेहहर्षापराधवान् २२ वानःफलोपाः ९
छायानेत्रऽरुनेस्तु यत्न नरुणासाधुनात्माधोधपराद्धं किमात्मनः २४ त्यक्तेनापिशरीरेणकिंत्वनामपराहे।
मे+३ हृता सर्वत्यागीनेयानिनिस्त्यक्तिविषमोहितः २४ भूमेरकेवलमेतत्त्वंनिरागस्कंशरीरकं यथास्तिपवि।
नोदेहत्यागेनत्यागिताभवेत् २४ येनायंदेलाभ्यतेदेहोभवेनेवपारदयः नत्वंसजयसिचेत्यापेतनमहा
त्यागवान्भवान् २६ नोस्मित्यक्तेभवेत्यक्तंसर्वदेहादिभूपते कोवेत्रिमग्रमपोनद्रयोभयःशरोहति २७
शिखिध्वजउवाच वेनायंवास्यतेदेहः किंवामेजनकंमेत त्वत्सिंत्यक्तेपरित्यक्तंसर्वंभवतिसुवद २८
कुंभउवाच साधोनदेहत्यागेनत्राप्यनन्येननच नवोरस्यादिरोषेनसर्वत्यागोभवेन्नृप २९ यत्सर्वे
सर्वेतोयतुनत्सिनस्वैककारणं सर्वस्मिन्परित्यक्तेसर्वत्यागः कृतोभवेत् ३० शिखिध्वजउ० सर्वस।
वेगतंसर्वदेयंत्याज्यंचसर्वदा सर्वेकिमपयनेजहिसर्वेननविदेवी ३१

मेरुशिखिध्वजः ॥

साधुएवसंपद्येतेनमर्थः २४ तस्पदेहलोभा।
कस्मादहंकारस्यत्यागितानभवेदित्यधिकोर्थः २५ २६ यतनदेहादिनिमज्जनस्नानजनादिनापिनमपितसाहृदा
भूता । नकादेवजनमकसर्वोमज्यरोहति २२ २८ २९ सर्वस्मिन्नासदत्वात्सर्वेसर्वविषपेऽप्रसक्तत्वात्सर्वतःसकलेनम

वेजनकत्वान्मवैककारणे ३० सर्वज्ञदेयेसर्वदाचत्याज्यन्मकंयोगंयत्सर्वेतयोच्य

1457

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२९९

ह+

चित्स्वाधारत्वेनजीवनामकंक्रियास्वाधारत्वेनप्राणादिनामकंचित्तमितिलिंगं ३८ तंत्वमवहन्नंदुहृषे ३३ ३४ नमोगोसर्वस्मा
गतंभवान् ३५ सर्वधर्मोदयःस्वधर्मोयेनवायन्त्यादिनेन्द्रकालभोगस्थानानिवासचित्तस्यपदंदुःखमेव ३६ विवर्ततेपा
तिलमते ३७ भवत्प्राणइतिनिर्भस्त्रावयेणाकर्मकारेण ३९ सर्वभूतप्रविष्टानामुपभोगानांनरकस्वर्गादीनांदेहय।

ॐईश्वरउवाच यतोसर्वगतंनानाकारंजीवप्राणादिनामकं नतत्संज्ञातंप्रोतंचित्तंसर्वमितिस्मृतं ३१ चित्तत्वे।
वपुर्मंविद्धिविद्धिचेतोनतंकृष चित्तंविद्धिजगज्जालंचित्तंसर्वमितिस्मृतं ३२ गुणात्मादेहधर्देहाद्देशाद्भ्रमाद्देव
दीपते सर्वमेवमनोबीजंनरकबीजंनरकादिव ३४ सर्वस्यबीजमेवंत्वमेवसर्वंत्वमर्कंभवनानलं संभवासंभ।
त वाम्भूपसर्वत्यागमभवेदिति ३५ सर्वधर्मोद्भवधर्मादिस्त्यादिविपन्नादिका सचित्तस्यपदंदुःखंविनिश्चितं।
रूपंत्वत्ते ३६ इदंविवर्ततेसर्वंचित्तमेवजगन्मया देहार्थकामजालेनबीजंहृदनयायथा ३७ पादपः।
पवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः भक्ताभक्ताभोगायदेहादिचिन्तेनचाल्यते ३८ सर्वभूतोपभोगानांनरकामरणं।
जन्मनां महामतीनांहृदंचित्तंविद्धिसमन्वकं ३९ इदंप्रवर्ततेसर्वंचित्तमेवजगन्मया देहाद्याकारजा
लेनचित्तंजीवमनोमयं बुद्धिमदंदहदकारःप्राणश्चेत्यादिभिर्मुने क्रियाज्ञरूपैरभिधाव्यापारैःशानतम्।
च्यते ४१ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्तत्रेमहोदीपते सर्वोपिव्याधिसौमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ४२

स्व+

मोहाणमहात्मनि
परेननुदर्शोःशामरमादयोलक्ष्यंनेनेवंवचनत्रननवनि हृदवासनंचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ३९ अपात्तंचित्तमेवमन।
नात्मनामयस्त्रांतःप्राणचेष्टयाजीवत्सुभूतावहिःस्थलः देहतद्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थः ४० तदेवांतःस्थो

श्री=

नेमहंदेहकारःप्राणःप्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियाज्ञरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थः ४।४२

२९६

1458

सत्वंपरमार्थभूतमभूमानंदृष्टंयत्किंनात्रभूयनेत्रत्रभूयनप्रेक्षणंः ४२ हैतंकार्यविभागाविभावपदंप्राप्येकं।
कारणत्वेनभावकमस्थूलयंत्वाअर्थयंति ४५ ४९ ग्रंथभावेनपदार्थाकारेण ४८ ४७ सत्तायंसर्वेसामान्यपरोक्षि
ज्ञात्मग्रहणेत्रिसिद्धातीत्याणयेनाह सर्वेति हेत्वाभिनन्दूषणादिकिंचयनवयथाग्रन्थः सर्वत्वागम्यविषयोस्तिन

चित्तत्यागंविदुःसर्वेत्यागंत्यागविशेषं२ नसिद्धिहेमहाबाहोसत्वंकिंनानुभूयते ४२ विशेषकेल।
यंयातिहैतमेकंचसर्वेतः शिष्यत्वेषस्वबांतमब्रूमेकमनामयं ४४ अस्याश्चित्तंविदुःशेवेसहृतेःस
स्यमेतनेः हेतेनवेतेअतोयातेयालेःकरत्वसभवः ४५ चित्तमेवविचित्राहूभावाभावविलासिना वि
वर्तितेर्थभावेनतनसत्त्वमिंतयाचया ४६ चित्तोसारदृनतवेषणसर्वत्यागोनभूयते सर्वमासाधनेसम
कृसात्वात्वेनेवसर्वदा ४७ सर्वत्यागस्यविषयोयत्रैवात्मोस्तितेनथा नवपन्न्यस्यभवस्त्यागीनदृष्ट्वा
सिद्धेचरूप ४८ स्वदेवत्वापरसेनेवनगज्ञासंत्रिकालकं सर्वमतःकृतंतेनयेनसर्वसमर्पितं ४९ ये
नसर्वंपरित्यक्तंतस्मिंस्त्यक्तेपिहोषिने जगत्सर्वंत्रिकालस्थंतेनोक्त्वावलोयथा ५०

यानमयान्यस्यततयागिन
त्यागविषयोभवस्मितयावत्यात्यमेवात्मनयावृत्तगासैतितनतेसर्वत्यागःसिद्धतोस्यथः ४८ अपरेकिंज्ञात्म
ग्रहणेनवमेवसर्वसात्मेतितवात्येनत्यागास्यायात्स्यकाचनिर्विहेनतयासर्वत्यागेसर्वस्वायनीकृत्सलक्ष्यं
मित्याह सूत्रमिति ४९ नत्तसर्वत्यनतासर्वसूत्यनेवावसंवित्तातनयसर्वस्वायत्नसंब्धेस्मात्तत्राह येनेति प
श्यपिसर्वत्यक्तासर्वत्यनतामापचेसयापितेनत्यक्तंजगदाश्रयातनातामात्रमेवात्रिसयावद्यवहारसमाप्तः

नीलमनहृतिसपवव्यवहनेंदपात्रिकालस्थसर्वेलक्षेभ्रूय्यनइतिभावः ५

1459

अतएवसर्वत्यागोसर्वबाधाद्दृश्यवहार्यंस्वात्म्यसंस्थितिकस्वेदृष्टयाणिर्वाणाद्दीपरहंसानंसर्वगानस्वरूपमेवेतिवेदस।
र्वस्यव्यवहारप्रकाशनात्तद्व्यवहारस्यद्रष्टुः प्रासस्वेदृष्टेपरहंसानंचाद् अद्वैतेद्वैतेति नदेवस्तुकदाचित्स्थितमिति ५२
सर्वत्यागेशून्यतापत्तिंवारयतिसमस्तेतिसमस्तानावस्तूनांत्यागेएकोऽवशिष्टआत्मानोनिष्ठासेन्यागे ५३ प
रिपिहविनःस्थानिमित्तनाक्ष्यनतःकःशुद्धपार्थेलवाद् समस्तेतितथानिर्वाणपरमशुद्धपापर्येपिव।

अद्वैतेद्वैतवद्दीपेनयेनसर्वंप्रकाशितं स्वद्वैतेद्वैतदीपेननैनसर्वंप्रकाशितं ५१ स्थितंसर्वंपरित्यज्यय:
शेनेत्वेद्वैतदीपवत् यथानतेप्रकाशान्यानास्वयं:स्वद्वैतेद्वीपवत् ५२ समस्तवस्तुनिष्ठासेयथात्वमवसि
च्यते सर्वत्यागेकृतेनाहंविलानवधिषिच्यते ५३ समस्तवस्तुलोहंदिशयथात्वंनेनरोच्यप सर्वत्याग
तपर्वाणतथानिर्वाणमनुच्यते ५४ सर्वत्यागोहिशून्यात्मा आत्मरूपःसर्वसंविदां अनंतानामुदाराणांव
सिवेदंहिवेकसा ५५ सर्वत्यागस्तुसापानेजरामरणभोनयः नकालेनप्रबाधंनेत्वस्यसर्वथामलेवि
का: ५६ सर्वत्यागोमहत्त्वसकारांतिमिमेलत्तुतेः संवेत्तनमिचेयत्प्रत्तुहिस्थैर्यमहत्तमं ५७
तानेनतंहिसर्वः ५८

तस्यत्यागःसर्वप्रपंचशून्यत्वेपिसर्वसंविदांतदंतर्भावोस्वेवेतिनतावृप्रसक्तिरित्याह सर्वत्यागोहीतिहिवेक
सात्मसंवेदनत्वादीनां ५५ सर्वत्यागस्यस्वरूपानेईषदप्यास्वादनेहाने यथाप्रसंगोदासीनस्यात्वस्यचो
मलेविका:किंदकाविकाशविका:कास्थ्रिदपिनप्रबाधनेनहतन् ५६ निर्मलाश्रुतिःस्वरूपस्फूर्तीयस्मात्न
थाविषयममहत्त्वस्यानन्तत्वाद् सर्वोमिति ५७ ।

इतिविभक्तेतिशेषः ॐभिमन्यस्यापिवधुपान्क्रेशकृन्येति ५८ सर्वत्यागेवैभवहानिंकाश्यतिसर्वेषांमिति सर्वंविभक्ताते
प्राख्योपनीतमपतिष्टने नारिंतोमुत्तुयथायथावड्वाशोविस्मृतिनयानयान्दोभ्यज्ञापात्तेवनहृदिन्यर्थः ५९
सर्वस्यान्नाननन्नात्पैस्यपस्यागनृत्वहंतोवश्रान्तमश्रमारवंत्नानमवश्रपमद्दि ॐइत्याग्धेयपन[illegible]ति पूर्नस्थलंना
शैवहृत्तादितिनिष्टनीतिकिलप्रमिद्धविनर्थः ६० कलोवाविहृमवपिष्कालेवेदवाक्सवाहृतिनोचेनापिस्कोनस

सर्वत्यागः परानंदोदुःखमन्यन्महाहतौ इत्योभिमन्युवधोत्कृन्यविकेशिनदावत्" सर्वत्यजनतिपत्तस्यसर्वं
मेवोपतिष्ठते यथैवांतुविशान्यरोनपैवायातिवारिधौ ५८ सर्वत्यागोमलेवात्सिलानमान्तमसादके
यक्कंचकिलभांडस्यानवरत्नादितिष्ठति" सर्वत्यागवपाङेवहृनकालेकलावपिष्ठाकेनविगतापांके।
२ मतिनामेरुवैस्थिते" सर्वत्यागोमहात्यजनसर्वसंपत्समाश्रयः नहृत्वातिहितिप:किंविस्वंवेनस्मप।
दीयते ६२ कृत्वासर्वपरित्यागंयानःस्वस्याविपत्समः सैनाभ्यामवहिपिचारूपःनदूपाभवभूपते ६३ स
र्वपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्यपायेनचनहिंसाय माणाभिमानेचमसेविमज्यविमक्तरूपोभ
वभूमिपाल ६४ इतिश्रीमहोपाध्यायेतिधनावबोधननामसर्गः ५८

वृत्+।
वैत्यागवृपात्मेहस्थितेयदानदाव
त्यपहापरकालेवेदमागोवलंविनाऽऽगणतस्मेनवयाविगनाशंकेयोवंवत्स्येयमितिकिंवाक्यमितिघोननाए
हंतेति ६१ सर्वांसांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानं ६२ हेमहास्वभावभूमिपालनेप्रथमेमाज्यंसर्वमनसापरि
त्यज्य अथोग्रनेनरंपेनमजसिनमानस्युविहायनदनेनरमागाभिमानलसतामदंकारमलेचविमज्यजीवन्म

इहचित्तेपरित्यक्तेतन्मूलपर्यन्तशोषणे देहादिचेष्टायाश्चेनसूर्यादिविक्षेपईश्यते॥ चित्तत्यागंचित्तत्यागोपायं १ निरस्तनममेतित्यक्तमपिप्रत्यर्थेविद्यात्हुः २ एतच्छित्तेरद्दाहात्संभवनयोस्यावानें नानाविधस्वरूपंवासिन्नत्वेनाभावादस्यत्यागेनननानाविधेदृक्षम ३ स्वरूपंत्यागात्प्रैविद्रोहःनेर्मभान्यत्वं ४ कुंभस्तदेवाहवासनेतिरागवासनेत्यर्थः उदाहृतेलोके नथावलौकिकाश्चाहुः अस्येपुत्रममवासनास्तिमंदकेवस्यविन्नमिति ५

वसिष्ठः एवंवदतिवैकुंभेचित्तत्यागंतुहर्षदुः प्रोवाचवाचसुम्रंत्योप्यागतावचनमब्रवीत् शिखिध्व.
हृदयाकाशविहगोहृदयद्रुममर्कटः भूयोभूयोनिरस्तोऽपिहिसत्यमेवन्येवयेमनः २ जानामिचैत।
दालनेमस्यजालस्यवाउत्तलं त्यागमस्यनजानामितत्त्विवक्तुमर्हसिविस्तरेण ३ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथा
वद्भगवन्वद ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ४ कुंभउवाच वासनैवमहाराजस्वरूपं
विद्धिचेतसः चित्तशब्दपर्यायोवासनायाउदाहृतः ५ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदना
दपि राज्यादपिसुखकारोऽपि कुसुमादपिसुंदरः ६ मूर्खस्यमनसस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः पाम
रस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवमहेन्द्रता शिखिध्व. स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमेऽकुलं त्यागःसमनःसेऽदुः।
साध्योवज्रनिर्गलनादपि ८ संस्तुत्यामोदर्घटिमाऽदुःखवेतदहानसस्यच जगदेकतमताजालस्यमोहमारुत

त्वस्यैव ९

स्यकरः इति ॥ उदासीत्यमाद्वेणनक्षिप्तिरितिभावः राज्यादपीत्यत्रयथाचाह एवंकामसत्त्वंलोकेयत्वेदिव्यंमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलामितिसदृशःश्लोकः ९ ज्ञानत्वर्हिसर्वैर्नक्रियतेतत्राहमूर्खस्येति ७
वेद्मित्वहंवेरेत्यर्थः वज्रस्यनिर्गलनात्त्रिवारणादपिदुःसाध्यःस्ततिमाव्यौ उदासीनस्येववज्जकरत्वादितिभावः ८

कार्थैः सर्वपर्यायैः कारणमेवोपलक्ष्यते ९ ॥

जगत्सत्तांयद्भ्रांतंतन्मूर्खलस्यजालेतिपाठेपिजलेभवंजालमितिकुसुमस्यापिभ्रमे

1462

६+१

1463

ततः शाखालवनोपायं कुर्मः शाखाच्छन्ना इति २३ अभाविताः ग्राममित्याशेनाहुर्विताः अंतर्विचारैर्विरू।
लेनलूनाः भवंति उक्तमेवार्थं मौनकम्भेणुलहताननपादशेयनिग्रहेयमेनेति २४ शाखालवनाभ्यासेद्रढे
सतिमूलकाषणेयोग्योभवतीत्याह विच्छेदेतिलतानालेषणालाङ्कनदे २५ योगोग्रेगेमत्वंद्युधाने २६ मत्व
नेनशाखाच्छेदनप्रधानाशपादनेयत्नवशात्पिद्धृत्वामूलविकर्षेणप्राप्तेयेवैक्ष्यावमनादिनिभावः २२ नेविक्ललनाम्य

कथं करोमि मूलस्य निःशेषकषणं मुने" अहंभावश्च वासनाविविधाः शाखाफलसंदादिनाननाः २१
अभाविता भवंत्यंतर्लूनाः संविद्दलेनते" अहंसकृन्मनोमौनी ध्यानवादादिचारणाः २४ संन्यासमकाशेयः
सेनलूनेनविलूनतां भवेत्" विच्छेदमलताजालेयोगपेणाविकर्तनेप्रन २५ यत्नेनहृति मन्मूलस्य योग्यो।
निकषणेभवेत्" योगोशाखाविलवनेमुख्येमूलविकर्तने २६ चित्तवृत्तस्यनेनतन्मूलकाषणेभव"
मुख्यत्वेनमहाबुद्धेमूलदाहमलेकुरु २७ चित्तवृक्षकाविंद्रमभवत्येवमविचिन्ता शिखिध्वजउवा
अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यदेहमुने २८ केननेसाद्दहनाग्रोस्मिन्कर्मण्युपर्युकरोमवेत् अहंभा-
गतेनस्वात्मविचारोयं कोहंस्यामितिरूपधृक् चित्तद्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः २९ शिखिध्व-

कंटकाविंद्रस्यकारोनवनस्यमूलनिर्वृणोषमूलदाहेऽउवैति सर्वैर्नाव्यपः पवेकुनेयमविचित्ताभवति तदाहसम
विइदेनस्वात्मनेगिता नः स्वकृति अहंभवात्मन इति २८ अयं कृत्स्नः कोहंस्यामिति विचारादिसाक्षात्कारात्।
रूपधृक् २९ मयाह्वलुष्ठेवबाह्याद्याद्यादेहाद्यहंकारानलाग्राणांमित्याश्चान्यत्रनानात्मनः

+नातलेनास्ति
६+२

+वर्तत्वहेतुनावारयन् जडस्य स्वतः सेद्धुमशक्ता चित्स्वथा सा सिद्धौ मिथ्यात्वं पर्यवसन्नीत्वाहंकारकत्वमिति तथाहंत्वे+टू+टी+४

नाह+२

यो. वा.
नि. पू.
टी. २२.

1464

शुद्धत्वाच्छ्रुतिसिद्धानात्तथात्वेन गम्यमानत्वात्परिवर्ज्या जडे त्वहंकारे पुनः पुनरागमनाभ्रांतिनिर्नेति वर्त्मनप्येवेतिन लिङ्गा।
त्यामीत्याह अनेहस्मादिति षड्भिः यावदिति सिद्धाकल्प सर्वेन गाढरूपः प्रविचार्यतेन सिध्यथैः तदेव विषयाहं निम्ना
दिउद्योत देहगीत वनमंडलादिभिस्त्र्यंबके दिवेनगन्नाहं विभिनिवेश्यचिन्मोक्षिः १७ तदेव विन्सेरणाहंनाशस्मादि
जडत्वादिति समवं वदहे नः १८ १९ अहंकारो जडत्वेनात्मीतिप्रांकाशिवियत्त्वं दर्शनिशेषः तदेव प्रशुक्तिरजतमृगतृष्णा
दिभ्रमरूपतयाशीघ्रं यिति सेघ्यः तेन जडत्वं दनुनान न अहंकारादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थः २२ अहंकारोद्रादिः पर

[illegible]

स्पष्ट=

यावन्नाहं जगद्धेतोर्नैव नमंडलं मेदिनि १७ नाहं नदं नविपिनं न पर्वतं सन्नाहिवः जडत्वान्नवदेहादिनमोस्म
स्महंगादिव १८ कर्मेन्द्रियाण्यपि नवन चत्त्वद्धीन्द्रियाणि च न मनो नापि च मतिर्नाहंकारश्च नैव तु नः २०
करकत्वेयथाहं भिन्न यथाहं त्वं विद्रात्मनि जडत्वस्स्रूपन यातेनन दद्यामि देहस्पने २१ सन्निवेशानिवा
सात्मा स्वयं वेद्यादिः पदे पदे विद्युल्लेनापूर्वत्वास्वानुभ्रमसो वमहाङ्कुमः २४ आत्मनप्यतिर्भाववृद्धमल
मालेने अंतर्यतस्तं न जानामि तेनत्तनत्वाविरंमने २५ ॐ भउवा. एतावन्मात्रकं हृदयं दिनन्तमहीपते

जडत्वान्नमहाबुद्धेरो

+स्पष्टत्ते+३

सांशत्वात्स्वदृश्यत्वाद्धिभ्रमात्पदे पदे विभिन्नविद्यते तथात्वं जनत्वनिवेशनोहंकारादिजडवर्गश्चनदंष्ट्राभुवनादि
सन्निवेशानानि वासानासा आधारः सर्वेषां ग्रंथानां शास्त्रादि विपर्यासात्त्रादिकारणाभूतः न च विदात्मा विभक्तस्वभा
वः निर्विभागस्तथासामान्यरूपत्वादित्यर्थः २४ इतिश्चतुर्यास्मात्प्राह्यं हृदं नलक्षणाप्तस्मार्जनं जानन्नपि शत्रुः तत्त्वो
कवसंयतस्तं समाधिवैनत्वं न जानामि २५ इदानीं परिशोधादेवमादिवेत नत्वं परे वाच्यविषयत्वं ॐ भउवा वपरला

वि+

२७ वदिति एतावन्मात्रकमहंकारपर्यंतं हृदयं हृदे २८।

+१लंमका+३

त्वात्भोक्तृत्वादिना प्रसिद्धोऽवबोधं न कोपाप्यवं प्रवाच्यो यज्ञानेऽद्वैकरसं चिन्मात्रे स्वात्मनिष्ठं नेदा जडरूपाश्च भावाः सर्वादि
विषयाः स्वदंते येन वा बुद्धिवृत्त्या तदेतन्दृश्यानेदविभागेन निर्णीयंते ३७ विवेकदृष्ट्याप्यालोचने एवंरूपस्या
मेममदेहादिकोऽपाणामुच्चहमिति लिना दृश्याभिमानलक्षणं मलं लग्नं हृदयं अकारणं तेन निश्चयं न वेद्मि यन्मदं वहन
चनवेद्मीत्यर्थः ३८ ३९ सत्तासत्ते न स्फुरत्तामिथ्यामले न वा येनंमले नहेतुना संसारे स्थितोऽस्मि ४० तत्सत्यमि
थ्यानिवानजानामि किंतु चित्तद्रुमस्य सर्वानर्थफलस्य मूलमिति सामान्यतः अहंभावः चात्ममभावश्चेति वि

विषये ४२

शिखिध्वज उ॰ चिन्मात्रममहमच्छात्मवेदनं वेविदुर्बुधाः यत्र भावाः स्वदंते ते निर्णीयंते च येन वा ३७ एवंरूप
स्यैवेलग्नं न मलमकारणं सकारणं वाहमिति यन्मदं च न वेद्म्यहं ३८ असदेतदनात्मीयं यत्र माऽहं मल
मानः स्नेयदानपाक्रोमिते न नत्त्येस्तदाक्षणं ३९ कुंभ उवाच हृदिकेतन्महावाहो लग्नं तव मलं महत्
स्थितोऽसि येन संसारे सत्तावाग्पथवासना ४० शिखिध्वज उ॰ चित्तद्रुमस्य यद्वीजमहंभावश्चमेमलं नतत्
त्यक्तुं न जानामि त्यक्तं त्यक्तमपैति मा ४१ कुंभ उवाच कारणं जायते कार्यं यत्तत्सर्वं च संभवेत् अन्यत्र

सहिंचेद्दामंदहमेनत्

+स्याक्र+२

येव तोऽपि जानामि न च त्यक्तुं निरसितुमुपायेन जानामि न तु नाहं ममेति बुद्धिरेव तत्त्यागोपायः प्रसिद्धः प्राक्तूये
व वनादिषु दर्शितः सकथमपलप्यते न त्वाहं त्यक्तं मितितथापुनः पुनस्त्यक्तमपि चित्तलोकेदं भावान्पुनः पुनस्त्य
क्तमपि चित्तलोकेदाभावान्पुनः पुनर्मामुपैति अतस्तन्मलं न तु चक्षैरापायेववदेत्याशयः ४१ न तत्र सत्य स
हृदयस्थानाकारणो कार्यमन्यत्रमित्यर्थे पर्यवसितामसती कार्यस्यासत्यतामेवापादयतो व्यात्मैकपर्यवसितेति हृद

कार्यमिदं चेद्वा मंत्रमदेवयतः पतनं स्यात्प्रकृत्यहं चेन्न विषयत इत्यर्थः ४२

स्त+३

संतु हृदयं तु सारेणाहंकारणादिति द्वाभ्यां अन्यत्तु कारणं विनैव जातं

1466

यथाऽहंभावाकारणात्मनश्चादिविलक्षणोऽसावंकुरः कार्यैर्जायते इति एवंविधमेवाऽहंभावस्यापि कारणं स्वबुद्ध्या
न्निष्ठममकृथ्यस्येत्यर्थः ४२ एवंगृहीतोऽज्ञाविविबुध्यानिषाप्रवृत्ति देहाद्याकारवेदनेनत्वाहंताभिमानाद्यो।
गात्मेवेदनमेवतत्कारणमितिनिश्चित्यस्यमनुवर्तनेइति ४३ विनश्यैत्यात्मत्वेनेदंतुनाश्रयं देहादिरहंभावे म
नस्थितःस्वनद्रुःखोयस्यपन्नञानश्चेन्यदेहादिर्वेवितन्नवेदनमाप्तेवि देहविस्त्वाभिप्रेन्यनन्नुपशांतये चेत्यावपा

कारणाज्जायते कार्यमहंभावाद्यथांकुरः इतिकारणमनिर्वाच्यं कथ्यतत्ममसाधुना ४३ शिविधजउवा॰
मनेहमितिदेहस्यवेदनंवेद्यिकारणं नत्वेयापवृत्वेयालिनेभवेदत्तुनीश्वर ४४ विनश्येत्यात्मत्वेने
नद्रुःखोयायमहंस्थितः चेत्योपाममनेनहिमनेनतउपशांतये ४५ ॐभ॰उवाच कारणंकारणत्वेनासि
वेदनस्यवदाशुभे तेनत्वांबोधयिष्यामि कारणंकारणाक्रमे ४६ चेत्यवेदनरूपस्यचेत्यस्यचेतनस्यमे
श्वकारणंकारणात्वेयर्थेन नववनहृदे ४७ शिविधजः चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाहते: स्वपदार्थ

हृदे देहादिःकारणे
मते ४८

मनोपायंत्वदीयाहचेत्येति ४४ यदिवेदनस्यावेद्योन्तावत्वैवेद्यमेवकारणमितिकारणतेत्यस्ति तर्हि तत्त्वाभिप्रे।
तंश्राशुवदननतत्तद्रूपानंननंत्वदमित्यनेनकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यनेनक्रमेणाबोधयिष्यामीत्यर्थः ४५
ति॰ इहमेवाद्धस्याटीकनंउनवनुवदतिवेद्ये सामान्येनावेद्यवेदनरूप स्य विशेषात्तस्येत्यस्यचेतनस्यापिच्छाद्वाद
कर्तृणांकारणतान्तमसमेववेद्यंकारणतायानस्तिति यत्रवाभिप्रेतंनहृदे अन्यर्थः ४७ शिविधजःइहत्वंसाभिप्रेत
स्तुदमाद चेत्यानि देहादिर्वाह्यान्यात्मिकपदार्थसमतो ४८

म

कोसौ चिंतामणिर्यत्साधनेनैव दृष्टत्वस्त्वयाद्य विद्धीति ५ तस्य चिंतामणेर्लक्षणं यथा स्यात्तथा सर्वत्यागेनेति सार्धेनाह मा
त्रेति कीदृशं कामना ६ एवं कृत्वा तु कृतकृत्यो भवसीत्येव गर्भे पदे त्वाजगतश्च विद्वान् भूमिर्भवस्येवं पदार्थेन त्वया विधः
विद्यालक्षणः त्यागो मद्योनिरिति शास्त्रानंदानुदयाय स्यात् तथापि विघ्नः सर्वं दृश्यते नाशः बाधेत त्यागसाह: १ कथं सिद्ध
स्वरादृष्ट्या सत्यकृतमिति त्रुटितत्वेधसा ६ कृतकृत्यस्तु दृश्यत्रा न्यच्चेत्रासगात्तवेदाश्रुपलक्षितं वैनतेयस्येयं कथा भा

विद्धि चिंतामणिं साधो सर्वत्यागमकृत्रिमं तेन संलब्धसर्वे दुःखानां संसाधयत्यशुद्धधीः ५ सर्वत्यागेन।
शुद्धेन सर्वमासाद्यते ननु सर्वत्यागो हि साम्राज्यं किं चिंतामणिना भवेत् ६ सिद्धः सर्वपरित्यागः सा
धो संसाधनलव एवैतेन जगद्गतिर्विद्यासत्यामुदयत्वया १ संपन्नं भवता राज्यं सदा यत्न वशं यद्
ब्रह्मणा जगतः सर्गे व्यापारः स्वनिसागमे ८ स्वदेशे स्यातिदृश्य मामानोसिममसाद्धमे शुद्धोसि त्वं विवृतिश्रांत्ये
वैनतेयः सकृत्कणः ९ केवलं सर्वसंन्यासे यो वित्ता दृष्टमतिस्वरूपा तृष्णाखिलकलंकेन स्वसंवेदनात्।
लेन तु १० मनोमात्रे हृदंश्यात्के जगदायाति शून्यतां त्यागात्यागविकल्पेहायं एवमभावदेहिनी हनः ११

एतादृशः सिद्धः ९ अहं भवति शंभिसमान हृपाश्वविद्यामर्त्यः प्रविलासः प्रभ्रमो दृष्टादिकलेकाः येन पारदानिलेन १०
अहं भवति परित्यागे परितोषपूर्णं ते हृदयं मम उरुसार्थः स्वनपवदृदिसाक्षात्स्फुरणीति सर्वत्यागपदमोहः पर्य
वसितः परमानंदचिंतामणिर्येन लाभेनष्टपदत्वं दत्वेषितव्यामित्याप्राप्ये नाहं मनोमात्र इति त्वं तत्त्यक्त्वा।
अभिमानपरिशेषाभ्यासां विकल्पे शून्यत इति न सूर्यात्प्राप्त इत्याद्यत्यागाविकल्पेति ११

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२५९

=वासयेवचनि=२

=चित्तंसकंकथंन
वेत् १५+७

विकल्पवशादेवमामेषिसर्वत्यागोऽप्यविद्यास्फलतामुदिताद्द नाशमेति १२ इतिचित्त्यागसंकल्पग्रहणोचिरंहृदिं
नेस्मतिसतेसर्वत्यागम्प्रोड्डीयगतः १३ यश्चित्तनाम पिशाचाईत्वादपिहृत्तोत्तिसोकरोति १४ चित्तत्यागापवनस्यवःस
र्वत्यागश्चित्तायालस्मयोचित्तंतु स्मजेतिपमेनन्नुसंकल्पदागजनादेवसंगृहीतामितिनकस्यापित्यागोस्त्रतिष्ठ

नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः कोप्युदेत्यपवासौचित्स्वाध्यायोमहानिति ११ चिंतयेतिगतेहृ
दिसंकल्पग्रहणोगतेः वात्यमेवचनस्पंदत्यागःप्रोड्डीयतेगतः १२ त्यागिनाप्यान्तस्यचित्ताम।
याहृतोलियः पवनस्पंदरूपस्यनिस्पंदत्वंकृतसलोः १४ चित्तैवचित्तत्वमित्याहुःसंकल्पेनेवनामकं न
त्यामेवस्वरूपंत्वंतंतुमत्वकमन्यथास्महे १५ चित्तेचित्तानुगृहीतेनत्ववित्तजालकेतत्यागात् कथमासाद्यतेसा।
योसर्वत्यागोत्तिजनः १६ संकल्पग्रहणेनात्मत्यागःप्रोड्डीयतेततः पाहृसत्ववशेणनागायथाग्रामवि
हंगमः १७ निश्चितत्वंपरंसर्वत्यागम्ग्रादायतेगतः ग्रामव्याशून्नितोजनःसदुःखोनकरोतिकिं १८ स
र्वत्यागमणोद्वेगानेकमलेलोचन तपःकाचमणिर्हित्वत्यागसंकल्पवहस्था १९ त्यागतस्मिंस्तपसेव
दुःखेहस्मिधुमोहिते ग्रासैकभावनावशाजसैसेपाशिर्नेयथा २०

तहस्यासाधयेनाहं चित्तैवत्रिहाभ्या २१ १६ ग्राम
विहंगमःकपोतादिः २१ सर्वकाम(त्यागस्य)स्यफलंनिश्चितंत्वत्यागोनापराकृतानीतस्मिंवेत्स्वसंहृतेनिश्चितत्वमिति स्पष्ट
सानिमेचित्तस्याप्यसूजनेदत्ताधारादावनर्थःप्रसिद्धः किंपुनःप्रार्थनासहस्रैत्यागेनत्यागस्वनेदृश्याशयेनाहया।
मंत्र्येति २० ततःकोसौकाचत्वंदःयोसद्यामणिकुत्वागृहीतस्तमाहतपइति २४ दुःखेहेतवादुःखेग्राह्यमिसेवभा

वनाद्धनिस्त्रयःजलेदीप्रतिबिंब चंद्रस्यशशिनोभावनेवबद्धेत्यर्थः २०

1468

स्वं मवासनेपथ्यास्मात्तयाश्च नास्कन्नास्सर्वेषामन्युपक्रम्य पश्चाद्धनेनास्यवासनानतपः क्रियाकृतास्माच वृथा गृहस्थ।
नद्दाणादिन्यासाद्दोविषमाश्चेनफलासंगाविषमान्येवेनवासश्रीनवानादि सद्भावाहिधमेतिउः त्वोयेवेनयर्थ
श्रमितानंदंस्तसाध्यंच सर्वेन्यासामुन्मज्यमितेउःसाध्येवनपश्चादिवत्सानियः प्रवनेनेसमाप्तः श्रमितात्मस्वद्भूप
वियातिनात्मत्मद्दत्यर्थः २२ वनसमुनिनयावीर्णानप्रकारनयोउः त्वेत्सहेकनाप्रयोजनकात्तानेनचवहेनत्वया।

प्रवासनमनास्मात्कृतानेनात्मवासना आर्यंनप्रधाविषमाउः त्वायैवनपः क्रिया २१ श्रमितानंदम
न्त्मन्यमुसाध्यंयःप्रवनेने स्मितेवत्सानिउःसाध्येत्यात्मद्दासमाप्तः स्वनः २२ सर्वेन्यासांसमारभ्यनचैषः
साधितस्त्वया नयाउः त्वेकनात्तानवहेनवनमस्पति २३ रामस्वंधाहिनिष्क्रम्यप्रस्थस्वउः त्वस्तेनात् वा
नवासाभिधेःसाधोवहेस्मिहृद्धवंधनैः हिरण्यपवनेचिन्नाःशोनवानानपादयः वंधनादपिकेम।
न्येवनवासमजाननतां २४ चिन्तामणिर्मेयाप्राप्तस्त्वमलंतानवानसि नलब्धवान्त्वनःसाधोस्फाटिकस्य।
पिवेडिका २५ इमेनंदामणियत्नकथासमानेस्मन्मयाप्रकाधिनेनेवपद्येनेत्र नद्वाधमेवमसंत्वय
+त्नाम्यमुपसंहरति इत्येतदिति श्रीगदेपनेनेमयाइसे
वेनवचरिते+२

पषःसाकृसमात्यः सर्वेन्यासोनसाधितः २३ २४ वेनवासमजाननतांप्राप्तानउभूतवत्तोसुकुमाराणांवनवासंवं।
धनादपिकंउः त्वमस्य २४ त्वेडिकांमाकलमपि २६ उपपादितमणिासाधकचरित्रंमणिप्रयत्नकथासमाने
समकप्रवर्तितेनसुहृदोकृतंतनमाणिकावदार्ह्यतिकं एवंमउक्तरीत्यात्मस्वयमेवविचार्यनत्वनोउजासर्वेन्यासांतपा
वायदेवविनामणिावहमलंनिदोषवेत्मिनदेवस्ववितकोपानिधायफलमाप्निपर्यंतंपाणितिनयेत्यर्थः २६

रा० अ० ११४

मेवत्र आयदेस्तिनयोगालिन

:२१

1469

इति श्रीवा. सि. ह. ला. नि. नवतितमः सर्गः ९० इदं विश्वमभूत्मोनदाषौलिकमृदीयेते ऊंभेनराजसुरिवेबोधोनस्मारा।
रिद्धये बलनलवैम्यकृतिपन्नयेबोधायस्मयोविस्मयकालकालिती १ योनरपर्हेहदलोत्सोवैराग्यविवेकाख्या
विग्न्वयः २१ अतिमाकोवलवानपिलंप्रयोकेनदुर्वलेनापिपरोत्येनडुःखोडुःखमयाइयनीयसे ४ सर्वदा।

इति श्रीमोक्षोपाये नि. चिंतामणिप्राप्त्यथकवृत्तांतविवरणंनाम नवतितमः सर्गः ९० चूडालोवाच इदानींरा
जशार्दूलवक्ष्यमाणं शृणु विंध्यमहत्तानेविहृतिंसितिकालिनी १ योसौविंध्यवनेहस्तीसोसिसन्
मितलेभवान् योवैराग्यविवेकौतौदंतावस्यदृश्यतेलोक्ति २ यश्चासौवारणोज्ञातिलत्नयोहस्तिपःस्थितः
नदत्ताननवाज्ञोतिलत्नोतवदुःखदं ३ अतिमाकोपग्रहोकेनदुःखोदुःखमयोभयं हस्तोहस्तिपकेनैव।
राजन्सोस्योत्थैत्तनोयसे तलोहवज्रमयैर्बाणैः परियंत्रितः तदाशापाशजालेन भवानापदमाहृतः
आशाहिलोहजालेभ्योपि विषमा विपुलाहदा कालेनलीयतेलोहंतृष्णानुपरिवर्द्धते ४ यदंबंधेप्रयत्नेनैवरी
राजमातद्गलतितः प्रयत्नेनागनहस्तानांश्रीजायंवर्द्धमेकके ५ यद्भ्रमनराजःसाक्षाःशृंखलाजालबंधने न
त्याजमवान्योगभूमिरात्मसकंटकं ६ कदाचिन्त्यकोशाक्षेशृंखलाबंधभेदने नतथ्यम्मनसःसाधीभा

महाविविलोकितं २

वे
लोहजालेनेस्तुकिं प्रकटयतियदितिपरितोयंचिंतामृदृइतियांतुभवान्यादावभिव्याप्येत्यापदमाहृतः राज्यपालन
कालेनदिनरथैः ५ ६ तिपोहस्तिपकेहसान्यप्रपतोन्यनेनसहविनेनहपीनमुदाहरतिहृदेहस्यग्रहस्तानस्यचेतन।
लमारोप्यवृत्तारोये ७ दंताभ्यांयन्त्रनस्ताभ्यामिन्दुकेस्तान्यर्थमाहुर्यदिति ९ ५ ॥

1471

स्वयमलंकृतविनिशुभः तत्रैवेयो कोइंसंतिसंति कोइंफलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकितैः वि
द्धितैः ५२ ५३ सर्वत्रैवस्त्रैवेयामलंवकतस्मिति शेषः तस्यावेयामध्येवैवाहिकंस्वलनेमतिष्ठाप्यं
रत्नराशिभिर्नानवर्णभासुरैः ५४ तत्स्थालितन्वालेराहिणा वतेश्रिवेन्नादृहिणस्यंस्वलनंनिर्योत्स्य प्र
हहिणकृत्वातस्याग्रेरश्मपल्लवविहृतंविविशत्हरितनिवरेणावृतः ५५ ५६ भवस्तुभवानीचभवोस्तु मां
तदुक्तेहृवणारोहेवेदीवैवाहिकीस्वयं वसिष्ठः तत्र पुष्पलतानालैः शतिकोइशिलांकितैः
मुक्ताफलसमालानामकारैस्तवकोपमैः वनरेलवनैर्भिस्तुनारिकेलमहाफलैः ५७
सुलेतरमैःस्थायांगणावारिस्पर्णेप्रकल्पितैः नालपामाबनत्स्यामध्येवंरत्नराशिभिः स्व
लनंन्वालिनवालेराहिणास्यंपरहिणि स्ववोभिसत्वमेवाग्रेप्रेपल्लवविहरे ५८ निषो
सरंपतीकातेनयोविविशालःस्वयं सहृत्वालिलतानानिपावकापशोविधतः ५९ उम्या
योस्यायकांतासपाणिभ्यांस्वयमादरे सुमोन्वेषोभमानोतोभवावितववनेशिवो ६० चक्र
तरैंपतीतस्यपावकस्यप्रदहिणं सदापंतानसर्वस्वंहृदयेमवापतं ६१ इदंतस्तोमिपो
स्यानंस्मितकोनतत्वप्रियो प्रदहिणयपकृत्वालानांस्वस्थापवहूपे ६२ भोपावरोसमंत
त्रिपेतिष्ठंशेवः शिवोमंगलस्वरूपो ६३ परस्परमान्नरानेकिंरायंपरस्यरंरदतस्तमाह स्वरायमि
ति ६४ ६५ संभोगकालसाविधस्लतेस्लयमानप्रचेलो ६६ विवाहव्यापारेणायः प्रवृत्तोवि
क्रोनरतिस्तवयन्नाह पतस्मिनिति वतभोगंवतर्योंसे ६७ तस्मिन्ततस्ये जरास्तोचार
यामात पद्माकाशकस्परपहिलेतनाक्रिरंरहं श्रमितःकरान्वक्रिरणान्यसारयतिपहतः ६८

नेवुष्पतल्पे विविशन्नर्वे पतामिसिंवत
रेखंद्ः वनभोगेनभस्तलात" शुभे तरुणप
मामस्त्रोभांद्रहुमिवानयोः तस्मिंश्चलतनाहि

श्रीकृतोनस्यनतः क्रमात् स्यपमानच
लोकांतो वेशवित्तन वोढैनौ" सर्वोपरानि

ईश्वरहर्षीदेवाभिनः ६९

प्रहरा८

श्री.
वा. नि.
म. टी.
४८

१३ संगमसमुहूर्तेनकेप्रनीलमाणाविनिद्रोभः कोकनीयाकेरसांगहाविविशालः १४ चेद्रस्याप
हस्पलांगमां नृचनलपदहशालः नदेवबलेंपातिकालिनमित्याहिसांडंवयेणरस्शानगीतिकि
मनलिगणरत्नारसः १५ म्लानिविवर्जितैरसानैः १६ शोभलोनरश्माप्रमालेनोसुकेदन्नैः
मदनेकामतिसंकल्पेनसमैः उत्तमैर्निर्मितैः रीहशय्याकरैणहीवैभूनैस्तुविवमोमितैः पुष्पैः

लोलः संचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे नेमेलेनवककथालापैरिंसबभूरितेलय १७ नावा
संवकलैः कांतोरूपनीसमुहूर्तेकं सुयोत्यायवलरत्नरीपोकोचनकरेण १८ खपसवो
परिविनोगमांविविशालः पिघो ददृशावनैवनचतलंउत्तमकालिने १९ परिलोखामस
न्कोलैहेमपंकजराशिभिः मंदराद्रिपिरेत्यसुपुष्पैर्म्लानिविवर्जितैः २१ उत्तुकेःसमभा
लेननिर्मितैः उत्तमैःसमैः हीवैरुविवमतिमैस्तघारस्यलशीतलैः २० लीलेरनलध
राभोन्योन्त्वासंपिंजुखरं प्रतिविवमनेनस्यनतेभिन्नावववस्थिते १८ स्तगंधमनुरतेका
नविरहस्यनयोस्थिते मिथुनेपुष्पराशोन ब्रवीरस्यदिनोमले १९ नासेन्समतमाभो
गेहीरीरेमंदरोयथा नेसेसिंधुःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तन्कालकार्यस्तभगेःप्रण

परिलोखामसमितिसर्वेत्रान्वयः १७ पुनस्तत्समेववाविशेननहितीरोरेत्यारिनाननंसंक्रांते १८ विरा
त्रान्यमागकालासारभ्यग्रन्थनपारंपनीवेनधांन्यउरिनेतन्मिथुनेस्त्रीपुंसहहे पुष्पराशौनस्मिन्नल्प
न्वधीरन १९ उपभोगेननस्तोपमर्दकन्वान्मंदरदृष्टांतः नयोःसत्कांतयोःसेसैलीकोत्रेरैः प्रणयपेश
लवाग्विलासैः नत्कालोचितपरिरंभणादिकार्यस्तभगैरंधमात्यंतोबलापंगाहिप्रणयोपचारैर्नवन

योपचारैः सत्कांतयोर्नवनवेनचेवनयोः
देवनदीवीचिहूलैरवसारजनीनगाम १०

मोहोपाये लीलाविवाहः सर्गः
१६

देवसंभोगसखैर्नदीवीमारजनीमुहूर्तमिवजगाम १० इति वासिष्ठता
त्पर्यप्रकाशे सर्गः १६

३०७

1472

दि

नानागिरिविहारांनथामार्येद्रदर्शनं अनंतसक्तिपरीताङ्गैस्वर्गीद्वानादिवर्ण्यते॥ रंगेणरंजकद्
भेण १ देवसदृशप्रयोगाप्रत्वादेवरंपती २ यामिन्यारात्रौ ष्ट्रहेषुक्तौ ४ ५ सम्प्रादयः सप्तपर्व
तः २ मियेतनिसङ्गतवति स्वनगरंगत्वेतिशेषः १८ क्वचित्क्वचिपल्लिकयत्कालेतस्यनसत्वशाद्

वसिष्ठः अथसत्यांत्वरंगेणरंजितेभुवनोदरे त्रिविधतोगनामानं मरनीकंभतोपयौ १८
एवंमहेंद्रयौतौ उभौ कंभरिणाविधनौ स्वपंदेवाहिनाविष्टौ संपन्नौ देवदंपती २ विले
सनविविधाश्रमसद्वनराजिषु प्रपन्नाफलभारासुपुष्पपल्लविनीषुव ३ दिवापीतन
रोमिवेयामिन्यामिष्टदंपती मधारीणाविवासिष्टौ नविमुक्तौ वसवनः ४ रमाणौवनकंने
षु गुहास्वमहीभृतां नमालतालवरेषु मंदारगहनेषुव ५ सह्येहर्यरकैलासमहेंद्रमल
येषुच गंधमादनविंध्यादिलोकालोकतटेषुच ६ दिनेस्त्रिषिस्त्रिगिंतानिरंगतव
निधिषेवृत्तान्तराजकार्याणिकृत्वा स्वस्थायथोपुनः ७ तौदिवात्पदिवामिश्रेदंपतीकंभ
भूमिषौ नानाकुसुमसंवीतौ नस्य नर्वविलिताशियः ८ मासमेकंमहेन्द्रशैरमेसरलसंकु
ले रत्नकूयेगुहाङ्गेहरमितेमरांकिनरैः ९ दूतलभ्यादितामोच मंदारवनमालिने एवं

भक्तिमतः एषे पर्यंकल्पलताहृदे ९

मासमित्यादिना रमितेमध्यस्थौ ४ दूतलभ्यातुदिनानिउक्तानिहनमधारोगनगामुप
हारित्वारमोयानिफलकुसुममाविसलयादीनि येषांतथाविधमंदारैः वनमालिनेसं
जातवनमाले भक्तिमतः पर्वतविशेषस्य९९ ९

का=

1473

सुहदे=

श्री॰
वा॰नि॰
वृ॰टी॰
२०८

य तिलकतो गिरिमैनाकस्य देवभोग्य पुष्पस्तवकमंडपे ॥ मेरोर्दक्षिणपार्श्वे जंबूद्वीपके तत्र जंबूतरुः प्रसिद्धतत्संततिजैर्जंबूवनखंडनलेन स्फुरितं सर्वमानुबंधेन जंबूफलानां गाननम्रमालिकाः रसतलेत्व लेगान्सवेः पैपैः स्वट्हेर्गंध्यनरामयादि तिसंक्रांस्थिरयोवनाविनिपुत्राणमसक्तिञ्चनुसारेणापा हार्य ११ उत्तरकुरूणां मंडलेदक्षा दिवसानि नोनस्थलः १२ १४ १५ यसी हेपरिहिष्येवर्तमानसामी

प्यासहयं पतवनोगिरिर्दक्षिणदिक्कूलतटे पारिजातवने देवपुष्पस्तवकमंडपे ॥ जंबूतलेऽ तेरमेरोः पार्श्वे जंबूनदीतटे जातत्वरमयेमासे जंबूफलरसामंतवैः १२ इत्थोत्तरकुरूणां च मंडले दिवसानि तो कोपालेष्वशरस्थेषु समाविंशतिवासरान् १३ एवमन्येषु देशेषु विविधेषु महीभृतां स्थितवंतो महाभागो सुहृदौ निजमंदिरं यती १४ नतोयाने पुष्पासेष्व शनैः कतिपयैष्यव प्रोडलाचिंतयामास देवपुष्पकवृपिली १५ स्वरूपभोगभारेण पार्श्वे हंसी सिविधने भाकंदावनवेनोऽस्य भोगेष्वरतिमेष्यति १६ इति संचिंत्यहृदलाभा ययाविपिनावनौ स्वागतेरक्षीयामास तत्वरां सुसंहतिं १७ इदमभ्यागतेहंसपरिवारसमन्विते ययावत्सजयामासतवनसंस्थः सिसिविधजः १८ सिसिविधजः स्वात्मनाकिं हनाहारारम्भागमकरर्थना देवराजययातत्सेमसासादेतत्कमर्हति १९

यतिर्द इतिंप्राप्तकिं परीहयाहच्छीकृतानानास्तान्केरथेकदाविदाधि भोगेष्वरतिमाप्ब्यतिनैष्वस्येवैतयः १४ त्वरेरसदोभिप्र्वसद्वर्तमानेहरिमिंदं १७ ययावतयथाशास्तुमर्थंपादाग्युपचारैः १८ स्वभ्यागतलक्षणंकरर्थनाप्रमः किमर्थंकृतायथावस्थकारणप्रयोजनेनतनत्ययोज

नंदनकमहेसीत्यर्थः १

२०८

1475

त्वान्वगात् २० त्वद्गुणश्रवणापघुत्क्रमात्सुर्यैर्विस्मयो येषां यासां ते देवास्तुनंदते नानागणास्तु देवागनानागणाः २१ गगननाम
नशक्तिमन्यस्यैव कथं त्वं स्वर्गे आगामनं तत्राह पाङ्केति अथ विहंगेन त्वं विमानादिर्वा आयोपिच २२ येनत्वदाहूतमघो
ननेन २३ प्रनात्यानंदहितस्यमालस्याह विमानयंतीति २४ बलिशाराणामनायषड्भोह्रारणं यचपानालेपिहरेविंद्य

करोमयं १९

इंद्र उवाच इमेवयमिदानींनाथत्वद्गुणानिशापयेनबोधान् हृदिस्थयेनत्वत्ख्यातेग्नावनगनाइव २० उत्रिष्ठस्वर्गं
मागाद्धतत्रसर्वैर्नंदकाले: त्वद्गुणश्रवणाश्चर्यः स्थिताद्देवागनानागणाः २१ पाङ्काश्चरिकात्वद्गुरुसादीदम
थापिच गृहीतास्तिद्दमार्गेणस्त्रीजरुक्स्वर्गमंडलं २२ आगात्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि जीवन्नके
नभोगंव्यातेननामद्रमागतः २३ विमानयंतिसेस्मांसंनतिरस्कृतयोः स्थितं नाभिवांछंतिनप्रामंनाद्रमाः
सायुसायवः २४ अविघ्नमागतेनायस्त्वंविदःस्तात्वया स्वर्गःपवित्रतांयातःदृष्टीस्तोवजगत्त्रयं २५ शिविवा
धर्म उवाच सर्वत्स्वर्गसमाचारेवैयिदेवाधिनायकं किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुऊत्रवित् २६ सर्वत्रैव
द्विजधामिसर्वत्रैवयमेप्रभो सर्वांछननात्मनःसर्वत्रानंदवानहं २७ नियतंकंविदंकत्रस्थितंस्वर्गकमीर
पं पाकगतेनंजानामित्वदासांते

रमपि दुर्गतां त्रयमिति २५ स्वर्गसमः आचारः स्वविदः शरणं यस्मिंस्तथाविधं स्वर्गैस्तास समस्त्वविमानवंतीरूपनंतेवा ।
सर्वदेशात्तथावेदनेदेतन्नत्यिकोविशेषद्वानिचेतन्नाद किंचिति मदयिमनः स्वर्गोभूमान्येव सचसर्वत्रैवेतिभावः
नियतःपरिच्छिन्नः २६ शरणंकामस्वादंपिसर्वत्र स्वविमिन्याह सर्वत्रेति २७ तत्कं स्वर्गं स्वर्गकं गतं नजानामि नसंभाव
यामि तथाचसंभाव्यविषयआज्ञापनेतवेवाचविनेनतमममतदक शरणं परायइतिभावः २८ म+१

श्री॰
वा॰ नि॰
प्र॰ टी॰
स॰ ८

गमन+३

पूर्णधियां मोहोपशमे वने च सतां अज्ञाधियो मोहोपशमे वने स्थाने: आरब्धक्षयपर्यावस्थिते अनन्यसंबुद्धं मन्ये इत्यर्थः २५ देवेश एवं पुनः श्रोतव्यपि स्वर्गादिनां स्वनिकृत्यानुपेत्य मोक्षस्थितेः सति एवं एवं विधिना निषेवितं मम पदं तदिन स्वेदमितः किं नापयामि अहं पदं मनसा योगेन स्वात्मस्थापयानेनैव पूर्णः किमिति द्वितीयेः त्वदिदं च यत्नाभ्युक्तवान् २६ अहंप्राप्ते वनस्थं मामागच्छसि किं न पुनरागमने प्रतिनिहितः कालेन प्राप्ति वक्तव्ये इदं त्वद्गमनादि स्फुटयोजनार्थं मा गा इति प्राप्ये मोक्षमाप्य येनाऽहं त्वं ज्ञानानि विधमेवेदन्निमितिदृढं मनेनाप्त्वाभिमते पुनः स्वरस्य प्राप्तिः स्वच्छतां कल्याणमस्तीति ज्ञं भ प्रतिवदन्ते

ईश्वर उवाच साधो विदितवेद्यानां परिपूर्णधियां सतं सज्जनाचरितं पुण्यं मन्ये मोहोपशमे वने २५ देवेश प्रो-
क्त्वैवं त्वमेवं स्थिते नृपे किं किं बोनापयाम्येव त्वमिति प्रोक्तवान्हरिः २६ नाहमद्यैव कालेन वद-
तीति निर्विघ्ने कल्याणेऽस्मुत्तमेति वदन्नतर्द्धिं मायया २७ तदेवं ह्येतदखिलं विदद्योऽप्यपुण्यं न त्वदगा-
दलमहत्युपमभूत्तिर्नोयं कल्लोलराशिरिव वारिनिधौ प्रशान्ते वातेऽस्फुरत्यमकरे फेनपताके इवेदः २८ इति श्री-
मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे सुरघ्नागमनं नाम सर्गः ८ वसिष्ठ उवाच तां मायां शमयामानोऽपह्नुतां लासमर्पितया
ते हिमाभोगे क्रियानायं क्रियते वसुधाधिपः १

नहिं मन्तर्दोन मायायोहरीः २७ ईदृशेऽपि न तद्धिं मा गतेनेनन्विदयेन पु-
ण्येन तद्धितीयं देवहृदमपि त्वदगादहृत्यपमभूत् यथा वारिनिधौ वाते प्रशान्ते सति स्फुरति व्याकुलानि मकरफेनप-
ताकादहृदानि यस्मिंस्तथाविधः कल्लोलराशिरपहृत्यपामवतितद्धृदित्यर्थः २८ इति श्री॰ नि॰ प्र॰ सुरघ्नागमनं नाम सर्गः ८
इदृक्कोधपरीतार्थं किं गमनाशुश्रमायया गतामदर्शितेनासेनिवृत्तं च पाकानतः नारदागमनरूपं मायां शमयामानीय

उपशमदृष्टसंविद्देवगमकिरणे ८

1476

1477

सदा विक्रियाशून्यतान्नामेन आकाशादिनासमः आमोदाः स्मृत्वा विरयेवीर्यैर्यस्यस्त्रं संसमसाध्यमहेलं च व्यावहा
रिकसखीपाठ्यादिनासूजनं उचितोक्कादिवन्नूतवान् १ अथार्थे एव कारः केन विद्वारागाहेषप्रधानस्रपं चेन बुद्धि
लोभकेण २ गृहीतसंमतानां रूपोविलिपदयोः कंदेसंकलितं कालमिति चतुर्थैस्संबंधः ४ पुष्पाद्येशुषितनवलताया
पत्रैर्वानेमलयानिलेवदतिस्मनिनीथे पुष्पगुच्छकैः पल्लवैर्नवनदेवीनां गुल्लानसंतानकल्लतागेहे प्रविवेशेति
पदेस्थानन्वयः ५ ६ नत्रमासेऽर्मलिनाअल्संहृतासखीमायथा संकल्पितं अगानारूपअतद्रूपपुवानं अगनानामिवानह

शांतः समससमाभोगावपसक्रमसमागमे अमंमंसमहेकृवक्रूतवान्यवहारके भूयपवप्रपं चेनविस्तृपणामे
वसादर्वे रागाहेषप्रधानेनकेनविदृद्धिहारिणा २ इतिसंवित्सखागाअविदावभुदिते वने गृहीतसंमतानाद्
पकोतानमदनिकासतौ ४ वानेवदतिकुलाकोमधुरामोदसंमले संध्यानपापरेनयामलोऽसंस्थापितविध
ने ५ संतानकल्लतागेहेनीथे पुष्पगुच्छकैः गुल्लानवनदेवीनां प्रविवेशमदान्विता ६ तत्रसंकल्पितेऽपि।
पपात्यनेमात्समालिता कान्तेसंकल्पितेकांतेविगमात्तायुक्तस्थिता १ आगत्यानिषण्डैं जासमदर्शिनाविवि
धजः सतागेहेमदनिकां कंदेहिंगमनोहरे ८ कुंतल्लावलितकंधसमासवर्षवचेदनैः पायनाहूतमिनिदे

तत्र आदिवैजननेषाऽश्राववर्णकुनिदंपरयस्पतथाविधं अतएवप्रसगुलाक्षिविधमाकांतेमनोहरंतमेविंगविरमादायसं
स्थितेऽस्मन्वयः १ जप्यांतेमिविधजः संध्यानपस्थानानजंनादानमसदनिकामनिषण्डकल्पलतागेहेमदनिकांतं केठम
नोहरे विंगवदर्शी ८ विर्विवधिनिहिजंतले म्यादिनामदनिकाजंतले आवलितकंधसमासव्यंलिमं शयनआहूत्वा

पपर्याऊलितशोभवे २

परिवर्तनेननिद्रेषेणेवपर्याऊलितः शिलावासूऊवेधायमानं २

श्री.
वा. वि.
ष्ट. टी.
३. १.

अथैवं वनाद्धितृणकाष्ठैर्बालार्कहुलसरोत्सवप्रधानके उपवने सैकते श्रवणादिवनहर्षप्रदस्य १० मिथुनं तत्रोपसहंसं ॥
अङ्गनानां केशपक्षकुलेन अपवर्जयन् ११ परस्परमाश्लिष्य १२ अविकासेनाक्षेपाद्विकासरहितेन १४ हस्तसंनाडीनौ तौ प्रति
हे अङ्गना यथाकामं तिष्ठन् तिष्ठतु अहं विनयमाकर्ण्य दत्तकानिर्मिताम १५ तमसा यत्प्रपंचकल्पे पदयोः प्रसंस्तत्योरिति यावत्

आकं नयतु+२

हिमाभे हि तृणकाष्ठबालार्कबहुप्रधानके संसक्तं श्रवणापांगकपोलतलउन्नते १० मिथुनं तत्र हंसयोः अथ।
मिथः प्रहसितानने श्लेषात् वदनाम्बुजे कुङ्कुमकल्पलतां मुखैः ११ अर्केलसमाश्वासयत्नेन मदनानलमाकुले
अङ्गलग्नकुलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयन् १२ अभ्युन्नतस्तनाभ्यां नेत्रस्तहासमदस्मये परस्पराहतपक्षवेदी।
लोमापीडितलग्ने १३ तदा सेवकाविकासेनाथवेल सालेतो विषयः अहोभावस्थितो विंशाविनाहसमितिवि
धजः १४ तिष्ठन्तां यथाकामं सर्वे विहितो यथास्थिते विनयमाकर्ण्य भीताविस्मृकानिर्गतामसः १५ ततो
मुहूर्तमात्रेण प्रपंचनमपेत्य सा नियतोद्दीपनीसर्वत्तिपुलाउन्नलवपुः १६ उपविष्टद्दर्शने नृपं दे मा
शिलातले समाधिस्थमेकान्ते मनाविकसितेन तत्र १७ तमदेशानुपागम्य सलज्जावनमितानना तस्मी
मासीत् तृणविनम्रमा नाम रतिकांगना १८ तृणांकितिलनोध्यानाद्विनलाम्नुवाचवद अयनं मधुरं वाक्य
मिदमब्रवीत्या याचया १९ न विकिंशी चैवमेव वने विघ्ननानेर्माणता अनदाद्यैवभूतानि यमंतेयानि कानि चित्
भूयस्तेषयतेगास्कुवांत धणयहृत्निभिः परस्पराश्लिनत्वे हो उल्लसो भोहितगात्रये २१ अहमेतेनचार्येननोद्वेगंयामिमा
रम्या विटसम्भोगेन फुल्लविकसि
तिति मयद्दिष्टतं लोकेत नद्वेविजानता २२ ॥=
तेथ्याउलेच १९ १९ यानि कानिचित्‌ सर्वाणीत्यर्थः २० परस्पराश्लिष्टः अप्रत्यक्षमित्यावत् २१ विज्ञाननाप्रणायपदिष्ट

३० २८+१

तमं तनतनुपवेत्ताद्दशमेव परोपभोग्यमिति ज्ञेयमिति शेषः २२

३१०

नचवत्सदपरायेनमम कुंभेस्वविहंमद्न्यायायेनाहं अहंस्मितिनेवं भाविनोवैवेतिपोषः अनोयदिकुस्मिन त्रिःशोकंउरु २३ २४
अनेनअस्मिमाग्यितेनिपोषः २५ अवलापन्यात्फ्लानन्याथंने अन्यानेअवलम्बीनाअव्रूढा वानरुणीपकानेनारंस्वाप्यनेरो
यनेयतिवंधनकरोन्येवअयंस्त्रीस्वभावदन्यर्थः पतेर्विनेनपवेहनंमारणमदेवास्म्यंपद्भवति विच्छेनस्वेअयोदेहमनःप्राणादी
नाविनिवेसितंभावेकः स्थैर्यंनकरोतीति तत्वलनस्पनःप्राणामूलासेनयानदहन्यर्थः २६ स्त्रीणांहिपुंवशीकारेसमर्थास्मद

समर्थसौंदर्ये
लाभएवेकःपुंसा
मसमागमेरेतु
र्नान्यःयदिस्त्रि
यःपुंवशीका
र + टू + टी + ४

अहंकंभस्यनत्वंगिरीवीननगाविदेनवा उर्वासामापमावालात्वेयदिकुस्मिनन्कुरु २७ मदतिकोवाच पवमे।
पमदाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचलः कामोहरण्गुणाः स्त्रीणानकोपकर्तेमर्दहि २८ अवलाहमनेनास्मि रात्रौन
हतिकाननेनवयिसंधानपपरेकिंकरोमिवनालिका २८ अवलालाउअमारेवाजाननरतिरोधनेकरोतिपविति
गेनचांगेस्वविनिवेपितं २९ स्त्रियःस्वदर्वलायानाःस्वहःपुंसांनसंगमे मम्पनिषेधआक्रंदःमनीनंकिंकरिष्यति ॥
॥शिविधजउवाच मम्पुमेमनवालेननिर्यनेत्वइवदुमः केवलंसाधुनियनाञ्जकामिनामहंवेधु २९ अवला
हीनयावालास्फुटाद्मपराधिनी त्वंतुमहेस्मिनाथवन्समावनोहिमाधवः ३० ॥ महत्वेनवनानेपुष्पवंवलावम
गने वीतरागतयानित्यंसममेवस्मामहे ३०

रतोयानाःप्रामाःपकानेचपुंसांपुरोभवंतितदानासांअसंगमे नकश्चिद
वःनतअग्रिमाह्नि कनयाविवाहिनस्यभर्तृःमन्तुःसास्त्रीयःपरपुरुषसंगनिषेधःजननापवादलज्जाआक्रंदःस्वपानि
त्नयभेगाच्चविवेकरूपणापर्यालोच्यमानाःजनेतासंगमदेनवःकिंनस्युलज्जाद्रमम्पुरितिप्रवलनरमतिरागबाधितास्तेननरे
संगेरोद्धुंसमर्थाइतिभावः २२ अनपवत्स्मापयासीम्मामायेनाहंअवलेति २७ रेखाकापोडुमहंवर्वेधमार्येनेक्कामि २९ ३०

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
स. ५

नस्पन्दसे न रागद्वेषवासनास्पृष्टतया पश्चोत्थितचित्तेन उदितामया अवदृष्टा ३१ अक्रोध इति केदः ते द्वंद्वप्रार्थिताः भोगाः स्थि
हृदयस्य चिंतिताः सदभिप्रेताः सकलालीव नक्रमसदृशाभूताः संप्रतिवत्समाधेर्यान्नस्पादिरूपाः अतिनिंदितामहृदयपकमे
नप्रयांतिप्राप्तवेति आत्र शोभितान्गुणैः अप्रयांतीतियावत् ३४ तमेवं गुणविशिष्टत्वात् स्वहृन्नोतस्मरणायोग्यः

वसिष्ठ उवाच एवं समतयानेन स्थितेन क्लिष्टविभ्रमे चूडाला चिंतयामास तत्रस्मिन्मदनिकाश्रया ३१ अहो वा
तपरं साम्यं भगवानयमागतः वीतरागतयाक्रोधो नैव क्रुध्यति वा क्वचित् ३२ नैनं हरंति ते भोगा न मह्यत्वापि
स्थितयः न स्वलोनिन दुःखानि नापदो न च संपदः ३३ चिंतिताः सकलापल्वं प्रयास्य न मुनिं दिनाः मन्येऽस
द्वुंदयः कांतामाना यथामिवापरे ३४ आत्मचह्नो तनविलंतमेनं स्मारयाम्यहं अंभ सूपाधिदंत्यक्ताह्चूडालेवम
वाम्यहं ३५ इति संचिंत्य चूडाला चूडालावपुरुत्तमा दर्शयामास तत्राशुत्यक्तामदनिकावपुः ३६ तस्मान्मद
निकादेहाच्चूडाला निर्गतेवसा बभावस्फुटरोत्पुक्तानिर्गतेवसमुद्रकात् ३७ तां ददर्शनवयोगी पुनः प्रणा
यपेशलां कांतां मदनिकामेव चूडालां दयितां स्थितां ३८ समुदितामिव माधव पद्मिनीमुपगतामिव भूमि
तलाश्रियं प्रकटितामिव रत्नसमुद्गिकान्वयविदद्दर्शनिजां दयितां नृपः ३९ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे

+ रत्नसंपुटकात्मकरितां रत्नश्रियमिति + टू+टी+४

भूतमेनं प्रतिस्मारयामि ३५ ३६ मुक्ता येन पृथात्र्णवतीसमुद्रकात्संपुटकाविर्गतैव ३७ प्रणयेभर्तृविनातुरं जने पे
शालां चतुरां दयितां पूर्वदयितां ३८ माधवे वसंते समुदितां पद्मिनीं कमलिनीमिव श्रियं वा समुदितां समुद्धामावि
र्भूतां वा माधवस्य विष्णोः पद्मिनीं पद्महस्तां श्रियमिव ग्राम्यवरणादवसाने राम्रस्यविस्मभाशेषाकर्णीतां तेन भूमितल
लेप्रविष्टां ततो भूमितलात्पुनरुपगतां श्रियमिवर्च नृपः निजां दयितां चूडालां परिद्ददर्श पुरो ददर्शेत्यर्थः ३९ इतिश्री.नि.

अष्टशततमः सर्गः १०८

अथैकोनदशाततमः सर्गः १०८

३११

1480

रहस्यरहस्यं नृपोध्यानाद्बुध्य सर्वं हृदि विस्मितः नृपः प्रपाक्ष्य चूडालायाः सिध्याज्ञानयति त्रिभिः इदं वक्ष्यमाणं १ जंमादिरूपे
णतमेव किं सिद्धासि कियत्कालं किमर्थं वा इहदमत्सन्निधौ तिष्ठसि इत्यर्थं जंमस्थितिकालप्रमाणं ज्ञानान्येव तथा
प्यसां वेषां तरेण जंमागमनानप्रागाधिस्थिति संभावनया कियत्कालमिति प्रश्नः २ अंगोनेत्यवयवसंस्थानेतन

वसिष्ठ उवाच अथ तां दयितां दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः शिखिध्वज उवाचेदमाश्चर्याकुलया गिरा १
कासि कमलपत्राक्षि कुतः प्राप्तासि सुंदरि किमिहासि कियत्कालं किमर्थं चेह तिष्ठसि २ अंगेन व्यवहारे
णस्मितेनांगनयेन च मम जायाविलासेन त्वं कलेवोपलक्ष्यसे ३ चूडालोवाच एवमेव प्रभो विद्धि चू
डालास्मि न संशयः अकृत्रिमेण देहेन लब्धोस्यार्य मयाधुना ४ जंमादिदेहनिर्माणं त्वां बोधयितुमेव मे
प्रपंचः शतशाखोत्थसिद्ध्या तो वनांतरे ५ यदा राज्यं परित्यज्य मोहेन तपसे वने त्वमागतस्तत्प्रभृत्येव त्व
द्बोधायायादृच्छया ना ६ अनेन जंमदेहेन मयैव त्वं निबोधितः जंमादिदेहनिर्माणं त्वं बोधयितुमेव मे ७
मायया न तु जंमादि किं विस्मयं महीपते अथैवाविदितं वेद्यं त्वं ध्यानेनैतदाविदितं ८ सर्वं पश्यसि तत्त्वत
ध्यानेनाश्ववलोकय" अथ चूडालयेत्युक्तो बध्वा पर्यंकं नृपः ९ आत्मोदंतं विशेषेण ध्यानेनामलसैवत"
आस्व राज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधिः १०

देहसंस्थानलक्षणाव्यवहारेणांगनयेन प्रेमवाक्प्रबंधेनोक्त्या मम जा
यायाश्चूडालायाः प्रसिद्धेन विलासेन तस्याः कलामूर्तिरिव उपलक्ष्यसे इत्यर्थः ३ अकृत्रिमेण सहजेन ४ ५ ६
तत्प्रभृति तदा प्रभृत्येव ७ सत्यमकाल्पनिकं ध्यानेन प्राप्तत्वं योगधारणया ८ पश्यसि द्रक्ष्यसि पर्यंकं तादृशाया

श्री.
वा. नि.
स. सी.
३१२

1482

आवर्नेमानद्वाणक्रमसिति श्रुत्वाप्याऽऽज्ञकृष्णे ११ १२ उलकोम्बसनांगनौवाह्न विसार्यप्रसार्य आलिलिंगेति पवेल्ल
न्वयः गलदंगां क्लिन्नावयवैर्वन्नाविक्लिया विशेषणानि १३ भावना हैनाभिवाञ्जः पवस्यायुरागालक्षणाः स्यायिभा

खि

स एवं सहर्षेण ध्यानेन वाक्योर्दर्शनं दर्शीयः आत्मस्वं परिस्थागादर्नेमानद्वाणक्रमे ११ सर्वमालोक्य भूपालो
विनयसमाधिनः समाधिवित्तेहर्षविकासिन्नयनोद्भवः १२ विसार्यतस्मा बाहू पुलकोम्बसनांगतो
गलदंगं पुनस्तेहं शंचवज्राणं स्फुरत्स्नहे १३ आलिलिंगा चिरं कांतां नकलेन कुलीसिकंनयोरालिंगनेन
स्मिलज्जया वीवभूलवः १४ नसवासुकिजिह्वाभिर्वक्तुंहर्षेणशक्यते दिविस्त्याविवपंकेन क्षत्ताविव
सिलतन्नू १५ शैलाविविसमुत्कीर्णौ श्लिष्टाबाकालचिरं स्थितौ मुहूर्तं नवालह्रमन्नलोपलकपीवरौ १६
बाहुविश्लेषणनामोघश्छिन्नपत्नीशांतःप्रियो अन्नतापूर्णाहृदयौ स्वभन्नहृदयोपमौ १७ उन्मुकमुखनमा
लोनावालस्याश्रितलोचनं आनंदाश्रुणास्खिन्नावक्ष्मीप्राण्णेशाले १८ कौतांविचुकसंलग्नकरः
शेवावभूपतिः अन्तेनमधुरः स्त्रियः कांतः स्वजलयोषिता १९ चुलुच्छुकतिनिस्यंदः स्वादुर्नोमरूं
नारपि किपन्मामाणन्नवंस्यानवपाबालेङ्कमापया २० सानुभृन्स्त्विरंत्केशोभत्वैवर्षेन दाख्णाः पवेड्कना

त्वस्मान्केसारुद्रहेरदहं ११

वःयः याहृशः वाचामगोचरः परमानंदरूपः शृंगारसोबभूव १४ सः वासुकिर्जिह्वाभिरपि वक्तुं नशक्यनः सन्वयः
दिविस्थावहेस्तूर्यावमायामिवविसलमन्नपंकेनाईमदाकृत्ताविव १५ शैलोपकशिलासमुत्कीर्णौ परस्पराश्लिष्टितनम्।
नौ इव श्लिष्टौ मिलितौ विरं आस्तां १६ आनंदातिशयेन मनसोमन्नीभावेनतन्नज्ञावन्नजनकलिंगादर्शनात्सहृन्यहृदा।
योपमौ १७ लस्यलोचनस्थैर्यहेतौ मनसोमन्नीभावादेवालस्याश्रितलोचनं यथास्यात्तथा आस्तां प्राणायेषु शालेयथास्यात्त

नथा २१

विशेषणावत्तश्च्य विशिष्टः कियत्प्रमाणाः विस्तीर्णा इति यावत् २० भर्तरे
नगुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेन द्धेनना २१

च्याकांतां प्रतिउवाचेति परेणान्वयः १८ १९ रतेर्निर्गतः स्यंदो रागरसो यस्मात् अत्यंतं माधुर्यादि

३१२

1483

यथाभर्तृस्नेहदत्तुष्या सा च्चौहिः २१ धीः श्रीरित्याद्याः दृष्ट्वा कन्या आकारेण सौंदर्येण कांता नाम्ना स्त्री श्रुत्येष्टाः प्रसिद्धास्ताः खपि तेषा
यमाश्रेष्ठाः सती वाभिलक्ष्यमेहानिचयेण्णान्वयः २३ २४ कृतार्थो यासेमनः केन प्रस्तुपकारेण परितुष्यतिये न तु ष्यतितार
या प्रस्तुपकारो ऽतुलं मह्यमिति भावः २५ शाकाद्यैर्न्यादि श्रुतिपायोऽग्निः प्रवेशार्था २६ २२ २६ निरिक्षायाः कृतकृत्या यासे प्रस्तु

उन्मादितेनायया वृद्धया सार्द्धं केनोपमीयते" श्रुकं यन्नी या वी यै तै ना यज्ञी श्रीः सरस्वती २२ समस्ताः पेलवायें नेनव
नन्यागुणाश्रिया" धीः श्रीः कांतिः स्वयमेव श्रीकरुणायास सुंदरी २३ कांताप्सायाः कांतानाम्नु प्रथमेवाभिलक्ष्यसे"
परोणाधवसायेनन यादृमवबोधितः २४ केनप्रस्तुपकारेणपरितुष्यतिते मनः" मोहादनादिगादनादनेनवा
हृनादपि २५ पतिनंत्यवसाग्नि न्यस्नावयंति कुलस्त्रियः" पाकाद्यं गृहकर्म्माद्वितयानोग्राग्णान्दमे २६ यथैताः।
स्वेहणालिन्या भर्तृणां कुलयोषितः" सत्वा श्रांता स्तहृद्रुन्या गृहकर्म्मिज्ञपनेस्तु वे २७ शान्तुमायतनं नेदासः सर्वेश
तेः कुलांगनाः" सर्वदा सर्वं यत्नेन सृजन्तो याः कुलांगनाः २८ लोकद्वयहितं सम्यक् सर्वं यासु प्रतिष्ठितं" निरि
क्षायाः प्रयातायाः पारंसमारवारिधेः २९ कथमस्या पकारस्य कर्त्तिष्येनप्रतिक्रियाः" मन्ये कुलांगनालोके जि
ताः सर्वाः त्वयाधुना नारीणां सोजन्यवर्चांसुव्यपदेशं समविष्यसि" त्वां निर्मितवतो धातुर्गुणानालातिशायिनी ३
मन्ये प्रकृपिता नूनमहं धन्यादिकाः स्त्रियः" सतीत्वे रूपसौजन्यगुणारत्नसमृद्धके ३१

प्रकारेहसमर्थे हृष्याहृनिरिक्षायाइति २५
कुलांगनां मन्येतासितिपोषः लोके प्रसिद्धाः सर्वा कुलांगनास्त्वया अधुना जिताइति शेषः ३० नारीणांसोजन्यादिगुणोत्कर्षे
वचांसुप्रथमंव्यपदेशं प्राभविष्यसि ३१ स्वापेक्षयागुणानालेशतिशायिनीं त्वां निर्मितवतो धातुर्विषये कुपिताः स्त्रियः तमेव

सतीपतिव्रता १२

३३ ३४ ३५ ३६+१

1484

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
३१३

साधयंतिन्यासीकाऊर्वासाधयिनंनभाकुर्वनोर्थ्यं: नाशात्मत्वागमज्ञानात्मनदेवएवावबोधोविज्ञानतः स्वन्तनत्वनः तुध्यसेवक
च्छिदितिवाचावहिनेनान्वयः ३२ तं आत्मत्वंपश्योज्ञोपवासादिमोहं किं चिन्तकसमनुपश्यसिच्छित्वि नु ३८ धियःप्रपञ्चदश
याऽपेलवनांकोमलतां ३९ ४० कथं कीदृशोऽसि किं समयमनन्तकविन्यपदं: स्वमेवासि: स्वांतंनीलाब्जमालासारतः सारसपादं

पद्दिमेतत्तद्दुणकस्यपुनरालिंगनंऊरु" श्रीवसिष्ठ उवाच इत्युक्तात्मगपसायास्ती चूडालांतोशिखिध्वजः ४१ आ
लिलिंगपुनरात्मानंऊर्द्धलोनऊसीमिव" चूडालोवाच देवसुक्काडिवानालपरोत्वयाऊत्मानि ४४ भूयोभूयो।
भूपमहंत्वदर्थंऊः खिनाम्भवं" नेनत्वद्वबोधात्मज्ञानार्थंएवैवोपपादितः ४५ मयादत्तत्वर्किंदेवकरोषिममगोत्रवे
शिखिध्वज उवाच त्वयायथावबोधोऽहंस्वार्थैः संपादितेनशुभः ४६ नमिदानींनयामस्वौ: साधयेनऊर्लगनाः चू
डालोवाच बुध्यसेकानविद्वांतोजगज्जालन्तटेविभो ४७ यथतंमाऊनेकिंचिन्मोहंसमनुपश्यसि" इदंकरोमि
नेदंत्यामोमोदृशामिनिस्थिति ४८ अंतर्द्दृशिनांकश्चिद्दृष्टापेलवनांधियः" तालस्कन्तसंकलनालासेकल्पऊका।
त्वनः ४९ त्वयिनाशावलोकंनेदेवद्योत्मात्रपर्वतः" किंतमयाशासेपत्रः किंत्रिदोसिकिमोहसे ५० कथंपश्यसि
याश्रान्तदेहंवेशाक्रमंविभो" शिखिध्वज उवाच समनः सूतांनीलाब्जमालासारविलोचने ५१ त्वमेवपश्यस्या
तत्त्वदहम्यास्थितः" निरीहोस्मिनिरंशोस्मिनभः स्वच्छोस्मिनिस्पृहः ५२

समनस्त्वयाविधेविलोचनेयस्मान्नयाविपेदहृडा
ले ५३ ममपत्यगात्मभूतात्त्वैवसाहंमोहस्याविवेकस्यान्तस्वदर्शनस्यवायस्यांतः प्रकाशकतयास्थितः तत्त्वस्यतस्यांतः
प्रहमपिउपपरमसमीपभूतप्रत्यगात्मतयाश्रास्थितस्तथावेदानींत्वयथापश्यसितथैवादंपश्यामीतिसर्वंतुभवेनैवम

मामिस्थितसंतोषवर्थो तामेवपश्यंत्यदर्शयतितिनीरदइत्यादिना ४२

३१३

+ स+६

कश्र=

अयंद्रूपः परमार्थसत्वरूपः अहमयिदेहादौअहंममेत्यन्यस्माच्चिराद्बहुकालेनवंचितोयोहंसमप्रवादंभूत्वास्थितः
त्यर्थः अहंप्रपंचस्यवाणिञ्ज्येकवर्त्मन्यधिष्ठितस्तानिरतिभयानेदहमास्म यथानोस्मियोअयन्त्वसहदेहैरपिप्रति।
षेडुंप्रहन्ताहरिहरादयोमहाप्रभावाअपिनप्रतिषेधंतिननिरस्मिन्नाक्रुवंतिनस्फुरनदेवाश्चनाभून्याहशाने।

शांतोहमर्थरूपोस्मिविरागोहमहंस्थितः॥ प्रतिषेधंतिस्पृहस्मात्रयोंहरिहरादयः नकिंचिन्मात्रचिन्मात्रइति
ह्योस्मिसविकल्पःस्थितः नाहंस्वरूपयानोस्मियत्रस्थित्रैकवर्त्मनि ४४ अवेशाणाहंविरक्तोस्मिसंसारेणातिलो
चने नतदुष्टोस्मिनविद्वेष्टास्मिनायमस्मिनवेनरत ४५ नस्तुत्योस्मिनस्तुत्यमोस्मिसत्यमस्मिचसत्यदृते तेजो।
विवान्न्यायानेनभिन्नावपतितेनच ४६ स्थितिप्रायमनुभवेनप्रकाशेनास्मिवैभवः शांतोस्मिसाम्येनास्मि
सत्योस्मिविगताश्रयः ४७ इतिनिर्वाणमेवास्मिसहबोस्मिप्रतिष्ठितो यत्रदृस्मिनदेवास्मिवञ्चकोस्मिने,
नरत ४८ नेरागनबलायोगेगुरुसेवेनमोक्षने प्रसादेनविशालद्यालोकोस्मिभवसागरात् ४९ पुनर्म
लेनगृह्णामिप्रशांतध्यानरूपवर्णवेन शांतःस्वस्थामृद्धयेनौबीतरागोनिरंशधीः ५०

नचा२

आत्माह्येषांसंभवतीतिश्रुतेः अ
हंयस्मात्मनोहायनाचदनाखेतिभावः ४३ ४४ अयंद्रूपःकार्यवर्गःइतरतत्काशं ४५ सत्यमबाधितवस्तुतेजो
विवान्तर्यादिमंडलादृष्टिःप्रयातेनभिन्नावपतितेनभोमात्रविसाविताप्रकाशेनावलोकेन ४६ जगतःसर्वंवैषम्यं
निरस्यसाम्येनास्मिविगताशयोनिर्वनस्कः ४७ हेपतिब्रतेसतीब्रतेइतिपाठेसतीनांब्रतमिवव्रतंयस्माइतिव्र
त्यज्यापतिब्रतेइत्येवार्थः अथवासम्यक्तत्वरूपनिष्ठालक्षणोव्रतेसरघाःनत्यप्रोतेलोभर्त्तासीत्यर्थः ४८ ४९ शांतवांर

लो

ध्यानमप्रैश्योथितंयत्सुर्वर्णंतद्धत्यतःस्वरूपनिष्ठयामंतनोयुक्तःनिरंशानिर्वासनाधीर्यस्य

५

1485

५+२

1486

यो.
वा. नि.
पू. सं.
३.१४

५१ इदंनेरोचनइतिप्रतिषिद्धंनइतिप्रतिषेधःकर्मणितत्सन्तंनज्ञानासि ५२ करोषिदृश्यमानकालेमनसाभिमतंतं ५३ श्रेयसमा
कृतासिवनिर्लेपोदासीनः शान्तात्मा स्वदंःज्ञानासिकर्मत्यागेयेतिलेवः ५४ आरयस्यापिहृदिसंसंतास्मीतियावद्वलितमि
च्छस्थानहिंपयत्नानेयस्मात्वयाविधेनहृच्छत्रहृणानिच्छस्याक्षुलद्वाणां ५५ ५६ ५७ अहर्नमाचरितंपद्माराज्य
भोगायपेदाणां ५८ नत्रोपणानिमाद्ध यदेतितयवमासकाश्यतालकालामोऽवस्तानदीनांमलावासाणांस्यचसर्वविवित

सर्वात्मनःसर्वगस्यत्वमसिवायवद्धंस्थितः चूडालोवाच पूर्वोक्तेनमहात्मनप्रातेपाहृदयस्थि ५१ किमिदा
नीमभोग्यहृदिशोचनेनमहात्मने शिखिध्वजउवाच प्रतिषेधंनजानासिनजानाम्यभिवाञ्छने ५२ यदा
वरस्थितमिमंत्वंकदाचिद्देयिनत्रया" यच्चान्यत्तेनसंकल्पनतथास्तविकल्पस्थिते ५३ नकिंचिदनुसंधानेजा
नास्यंवरस्थेदंः" यदेवकिंचिज्जानासिनदेवकृकसंस्थितौ ५४ नदेवधारयिष्यामिप्रतिविंबंयथामणिः" चे
नसागतिमेहेनयथाशमयमानिदिनं ५५ नलोभिनचनिंदामिपदिङ्गमिनदाचव चूडालोवाच यद्येवंता
महावाहोसमाकर्णयमन्मतं ५६ आकाशमेवजीवस्त्वंकर्मन्निस्तदेवाहंनंमदहंमि" सर्वत्रैकपावबोधेनमैत्र्याद्विरय
भूर्वतिनाः ५७ निर्भीकासलावद्वाकार्पवविवादःसंस्थितोवत्व" यदिदेषणाम्भस्याकैंतास्हृदनदेनषणां ५८ यस्या
णान्वेषणंकोऽत्रविम्लाज्ञोभ्यसनेहिकः

विषयान्वेषणोमतिप्रवृत्तपरमात्मनिकोतिशापः नचान्नानासिवनभवि।
दोनःकारणदेहेंद्रियादिनादात्माभासोहितयेनेंद्रियाणांविषयभोगाभ्यासेनमालिन्यप्राप्त्यनापिमालिन्यप्रसक्तिः
निःक्रियासतादिज्ञानाच्छून्नोदितनचवित्कःभोगानभ्यसनेनकश्चिदित्यर्थः अभ्यासेनविकरणपदार्थमस्यकांदमः

५+२

३१४

तस्मात्स्वात्मभोगमात्रेण तदभ्यासवशात्स्वात्मालिन्याभसङ्गे तज्जोगादौ तेह्नांगानेवयोन्तर्देन रानेववयंयेयत्स्वभावास्तेन।
त्स्वभावा एव प्रारब्धशेषमेकं भोगेन परित्यज्य तत्परिपिनाद्धिस्थिताः न किंचिदन्यथाभूता ग्रन्थे वा भविष्याम इत्यर्थः ५९ इ
ममायुःशेषरूपं कालं ६०. तस्मादारण्यं तमध्येष्विन्यस्यायौ तस्मापि संभावयं स्तान्निजासमायानो राजा पृच्छति वयमिति ६१

तस्मादरण्यमध्येषु येवयं इह शोभनम ५९ शेषमेकं परित्यज्य तत्र संस्थिता वयं राज्येन संप्रतेनेमं कालं नी
त्वा क्रमेण वै ६० विदेहतां प्रयास्यामः प्रभो कालेन केनचित् शिखिध्वज उवाच वयमारण्यमध्येषु कीदृशा।
स्थालेवद ६१ शेषमेकं परित्यज्य तिष्ठामः कथमेव वा चूडालोवाच वयमारण्यमध्येषु राज्ञा नो राजसत्तम ६२
मोहमेकं परित्यज्य भवाम उत नवे वने स्वपवनगोचे राज्ञा भवते स्वात्मने स्थितः ६३ ललामनंतु कांतानामहि
षीतिमवाप्स्यहे सन्नृपोत्तमवासवानृत्यत्रवनवांगना ६४ सपर्तकाधकतयीउच्छ्रकतीतीउरे लसह
स्यामस्मे नयौ रणान्तुच्यालिमालया ६५ मधुमासस्य यालत्याविराट् वनसामम्या वसिष्ठ उवाच इति
चूडालया प्रोक्तो विहस्य सशिखिध्वजः प्रोवाच मधुरं वाक्यमहत्यर्थविततान्तरः ६६ एवं चेत्तद्धिमालातिस्वा
यत्तावर्त्तिविशये किंदभोगाग्रियतरात्मनिव स्वामिन किं प्रिये ६७

तदभिप्रायानुसारेणैव चूडालापि तदर्थं वर्णय।
तिवयमिति ६२ तत्रशेषस्यार्थं त्वरमाह मोहमिति ६३ कांतानाममनःउरस्त्रीणां ललामः भूषणभूता भवामिम
उत्तमाः = विष्यामि मन्नाः दृष्टाः वाल्लयाः उरखा वितेनायस्या एतदादीनि उरीविशेषणानि मधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादका
नि ६४ ६५ ६६ यदि तेमयात्मरमोगकालितवीर्हिहेमलयार्थिताः दिव्यभोगा एव भुंज्यन्ते किं मात्रेषेरीतिरागाह एवंचेदिति ६७

२५ २४ मिथुनेद्वंद्वे ॥ २१ यथासंस्थानेयथास्थिते २२ विरहंप्रेयसोःप्रावीनमायापत्योः २३ दिनाचारंसमायेसंपर्णसभा
स्कराभिमुखेद्विनाचारनःपरस्परोस्थितसंभोगायप्रोक्तंशवीपिनिर्वासनत्वाद्दृष्टानेवेवापिनिर्वासनत्वाद्दृष्टकंटो २४

चूडालोवाच नराजन्ममभोगेषुवांछाकाचिदिविश्रुतिषु स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थितिः १८ नमह
त्वापयममस्वर्गोनराज्यंनापिसत्क्रिया यथास्थितमविद्वच्चातिष्ठामिस्वकचेष्टितैः १९ इदंसत्यमिदंनेतिमि
थुनेत्वयमागते समसेवपदंयातोनेतिष्ठामोहयथासुखं २० त्रिविधजरत्वा शुक्लकृष्णंविशालानितत्येनत्व
मयापिया कोवार्थःकिलराज्यस्यशुद्धेनापिविभवेन २१ स्वतवःत्वदर्शाविनोत्यक्तापिगानमनसं यथा
संस्थानमेवेष्टोतिष्ठावःस्वस्थमानसौ २२ इतितत्रकथालापकथनेनतयोर्द्वयोः कांतयोश्चिरदंपत्यो
र्वासरस्तत्रतांययौ २३ युथोत्थायदिनाचारंयथाप्राप्तमनिंदितौ सोकंठावप्यनुत्कंठौचक्रतुःकार्यको
विदौ २४ स्वर्गेसिद्धिमनाद्दृत्यतत्रस्थौतौःपूर्ववैतसौ एकस्मिन्नेवशयनेतैलैःप्रणयचेष्टितैः २५ साक्षा
तोयायरजनीनयोर्नीवविमक्तयोः तद्भोगेभोनत्यागलक्तत्रमयोःस्वयंसमाधी सतोःप्रणयवाक्यविला
सगर्भे उत्कंठितोप्रणयिनोर्हृदयमानयंतीदीर्घापिसङ्गवदसोरजनीजगाम २६ इतिश्रीमोक्षोपायेचूडाला
प्रकटीकरणेनवोत्तरशतनमःसर्गः ७४

२५ तत्प्रवसस्यराज्ञमवसिद्धभोगमोहसत्वंस्वयंप्रणयवाक्यविला
सगर्भेयथास्यात्तथाप्रायोत्तुतोःकथयतोस्तयोर्हृदयमस्तंदितोसोत्कंटत्वामानयंतीरजनीदीर्घापिसङ्गनेवजु
गामेत्यर्थः २६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेनवोत्तरशतनमःसर्गः ७४ ॥ ॥ ॥ ३१५

सहसंकल्पसैन्येन गतेनेन खउत्तमंगतो मौकत्वा स्वर्गितांस्त्वेदिमनुकाविनिवर्तयंपते समस्तकेनगान्यकाशकमणाविव।
समस्तदिक्सूर्यैर्विततमस्यंवरे स्थिते सति १ जनानामत्कोत्पांतेवल्लघवधुत्रुनाकरेविकसति २ ३ समाधिवाचितिभिः
सूर्यप्रभःस्थितं तत्कुम्भं राज्याभिषेकाय संकल्पयामास ४ तेराजाते ५ संकल्पमात्रेणोपगतेन स्वयोग्यविष्टरे सिंहास

=संकल्पयामास=

श्रीवसिष्ठ उवाच ततः सकलदिक्सूर्यैर्विततस्वमंडपे स्थिते सकलस्वर्गादिवजगन्मङ्गलतस्मिन्विनिर्मिते १ वि
कसत्पह्लोत्पलापांते चलद्घंटावितानके श्राद्धौषधिवलोकेषु प्रवृत्तेष्वर्चनेष्विव २ दंपती तौ समन्स्यायकृ
तसंध्याकर्मोस्थितौ पद्मासनेस्नुरक्तिविर्येकांतेकांचनकंदरे ३ अथोत्थायार्थवचसा चूडाला राजकुम्भ उवाचःस्थितं
कांतेकमलयामास सूतं समाधिवाचितिभिः ४ तेन कंडालकुम्भेन तं सूत्वाभिमतवस्थिते भार्यामनोरमेकां
तेहैवराज्याभिषिक्तवमा ५ संकल्पोपगतेनैव स्वाभिषिक्तं स्वविष्टरे स्थितं प्रोवाच तन्वी सा चूडाला देव
रूपिणी ६ केवलं मौनमन्नस्यते जःशांतसिद्धप्रभो आसनं लोकपालानां तेजस्वं भर्तुमर्हसि ७ चूडाल
यतिसंप्रोक्तोवनेराज्ञाशिखिध्वजः वदस्वेवं करोमीति महाराजत्वमायसो ८ अथ प्रतीहारपदेतिष्ठंती
माहूयासिनी अथ देवीपदे राज्ञीनाकलोमिमिषेकिनी ९ इमुक्त्वा मयैष त्वाणमहादेवीपदे तथा अ
भिषिक्तां नृपः कृत्वा समामाहूतेन कांप्रिया १० प्रियेकमलपत्राक्षि दत्तावास्कल्पसंभवं महाविभवमुद्दाम
सैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥

षणालंकारधामस्रगादिभिर्महाविभवं बहुदौर्दीप्तिपरिमाणोद्दामं ॥

ने ६ सौ तेमनुनियोग्य मिदं शांतं तेजउत्तमं मुमासवेयावत्यसिंहदीनां तेजोभर्तुमर्हसि ७ ८ पदाभिषेकाभावान्प्रतीहारपदे
हारपालस्थाने तत्रविनयात्तिष्ठंती देवीपदे कृत्वाभिषेकास्थाने ९ १० योगसिद्धानवसंकल्पान संभावानसंभवं भ।

1489

1490

१२ नीरंध्रीकृते निरवकाशीकृते कानने येन १३ नृपो मेघैः प्रतिमुक्तः शैलगुहागहनकोटरागस्य १४ यन्मदांधम
नेहिंयानसदृंते समांयहिपः १५ वल्लीभैत्व १६ भीमयाम्भसुन्यायाम् ७ १८ नीपाकानने यान्मनः सुखमाकृत नगारि

इति कांतवक्त्रः शुकवान्हदालावृक्षवीथीनी मैत्रं संकल्पयामास मार्हतनमिवोद्धृतं १२ शैत्यं दहेयानलसैतो
वाति वारणसंकुले यत्राकाम्हतैनाकाशनीरं ध्रीकृतकानने १३ नृपो स्व धूनके लगुहागहनकोटरे मो
लिरत्नमहाघैर्यानविहृतीं ननवः पदे १४ नवकंधरिपदवेकृत पार्थिवमंडले ६ दिनेहृदृसामैनेगारहो।
नृपदंपती १५ ततः शिखिविषमोतानामहिमासमभिदया यदानिरथसंवाधंकर्मत्रनिवलो बलं १६ च
वालंचलचालिन्यासेनयामलमोवनात् भिदंत्रिवस्साके संवायंयेवासुभेमसा १७ नम्स्मानमेदंदृद्रौले।
द्राक्षलितः स्रमद्रोपतिः पथिपवन त्रि शीदेशात्रदोग्रामान्स्रंगालान् १८ दर्शयन्नस्प्रियायालमात्म।
वृंतातसंचयं प्रापत्सोनेवकालेनसांग्रीस्वर्शोभनो १९ तत्रनेनसमासेनातस्सदागमनमाहृताः।
विविदुर्जयपराहृन निर्जरमस्थादितापरा यः २० पवकां तासमर्थानेनतार नृयंनिनादिना बलहृयेनतेन
मोविवेशनगरं नृपः २१ लाजरुष्मानलिपानेराहृत्पः पौरयोषितां वतिन्हारागमसोपश्रुपनृपंपरमश
नमे २२ यत्राकाधनसंवाधंमस्त्राजालमनोरमं नृपगोयपुरस्तोकंसमभूमा वचलंसिवने २३

गतस्य मार्गे मानपदे स्वदहृते हरमौनसंचयं १९ सावंतोसन्नहे शाति पसोनि हृपितनाः कंचिताः उदितापाया सेतानां
ताः २०। २१ लाजांजलीनां च ब्रानैः पदं पदमुन्नरोन्नरं २२ स्वभूमौ स्वस्थाने ऽचलं कैलासमिवोसिते स्थिते २३ ॥ ॥

नैस्तैलैः कमाल्यप्रसिद्धैः दधिदूर्वाक्षतनवांकुरवीणाभिः श्वामरादिभिर्नृपयोग्यैर्मंडलैः संयुते २४ अंतःपुरेस्थानि स्वामि।
मनसमाधिभोगादीनि २५ देहधारणाणीह यतः शिखिध्वजैवत्स्यन्नाले शिखिध्वजेन भूदिनयेयाः आदेवस्यास्पदाद् देहमिति
इत्यनयाप्राक्तनया २६ राज्येहृष्टानातयाचूडालयासहआरब्धप्रारब्धमनाद्यंतकोऽयित्वापि २७ भोगेषुभोगेषुनी

रीसा+३

प्रविश्यायगृहं तैस्तैः संयुतं नृपमंगलैः सम्यक्संमानयामास प्रजाः प्रकृतिसंयुते २४ पुरोत्सवं भूपांकु।
मारिंन सममकवनवं अकरोद्राज्यकार्याणि स्वानि स्वानिः पुरे नृपः २५ दशवर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वाम।
हीतले सहचूडालयाराजविरतो देहधारणात् २६ देहमत्यजन्निर्वाणमस्नेहदवदीपकः अपुनर्जन्मने
रामनतामेतिमहामतिः २७ दशवर्षसहस्राणि समं हृष्टिनयानया राज्यं नयास्समथ्यापि निर्वाणपद
माप्तवान् २८ विगतभयविषादोमानमात्सर्यदुःखः प्रकृतसहजकर्मा क्षीणरागादिबुद्धिः इतिसमसम
दृष्टिर्वृत्तमायोपदेशे शिखिशिसहस्राणि कराज्यं चकार २९ अकामो मानने काम्न्यभुवि सकलमहीपा
लचूडामणिर्नेस्थितावेदीर्घकालं परममनुलपदप्राप्तवानस्तदोषः एवं राजन्तेन प्रकृतमनुसरत्कार्यजातं वि
शोकस्तिष्ठेति एवं त्वं वा प्रसममनुभवनभोगमोक्षादिलक्ष्मीः ३०

राजा बुद्धिर्यस्य समस्य भोगोपि समाहितस्थितिर्यं समस्यार्थं शि
खिध्वजः इति वर्णितेन प्रकारेण बोधेन कामलक्षणंमृत्युं जित्वा दशशिखिशिखोपलक्षितानवर्षसहस्राणि जंबूद्वीपेपक।
राज्यस्य भावपैकराज्यं चकार सर्वार्थं निशीथ शिखिध्वज स्थितिमनुष्यनोरामारकर्तव्यतयोनराज्ये नोपदिष्टातिभुक्तेनिस
शिखिध्वजः दीर्घकालं अविसकलमहीपालानां चूडामणिनेस्थितावा अनेकान् भोगान् भुक्त्वा अनन्तरमजं परं पदं समवस
न्नात्र तत्केपः सन्नपाप्तवानहे राम त्वमपि प्रागानं प्रारब्धप्राप्तप्रकृतकार्यजातमनुसरन् विशोकः समाधौ तिष्ठ

र्वै+
नयोः फलभेदोस्तीत्यर्थः ९

अथवाँ प्रसभं भोगमोदत्तानलक्ष्मीरनुसरन्निति कुस्थितस्तिष्ठनवसमाधिस्थया
स्वयं

इतिश्री.नि.दशोत्तरशततमःसर्गः ११० सर्गेऽस्मिन्शिखिध्वजोपिज्ञात्वा चूडालेवंस्वामिनः कचःशुभेदंज्ञात्वा संन्यासात्सोऽभूदिति वर्णितं शुभेनकर्मणांगच्छन्नूनातिष्ठेऽखिलस्वर्गतिष्ठेऽभविष्यसि १ शुभाशुभवशात्त्वंपरमार्थतयाहृष्टमवसंवि नेतनस्थिताननंदपदंस्थेन २ योगमोहमयस्त्वत्युवः २ शिखिध्वजस्यपरितेषेनसर्वस्मात्कर्मणोवकेचोपियया

इतिश्रीआर्षेयेवशिष्ठेमहारामायणेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्सहस्र्यांसंहितायांबालकांडेवाल्मीकीयेवासिष्ठेब्रह्मदर्शनेशिखिध्वजोपाख्यानेशिखिध्वजनिर्वाणंनामदशोत्तरशततमःसर्गः ११० वसिष्ठउवाच एतत्तेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकं शुभेनगच्छमार्गेणनकदाचनखिद्यसे १ एतांदृष्टिमवष्टभ्य रागद्वेषविनाशिनी निरंतरंराघवयाजुष्टास्तिष्ठवहृष्टमनाभवः २ यथाशिखिध्वजोराज्यंकृतवान्सर्वमी हशो राघवतद्वद्राज्यंभोगमोहमयोभव ३ शिखिध्वजक्रमेणैवयथाबोधमवाप्नुयात् कचोबृहस्प तेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ४ श्रीरामउवाच बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोबोधगवान्कचः यथाप्रबुद्धोभग वन्समासेनतथावद ५ श्रीवसिष्ठउवाच शृणुराजन्कचःश्रीमाञ्छिखिध्वजवदेवसः प्रबोधपरमंया तोदेवदैशिकजःकचः ६ बालभावात्समुत्तीर्णःसंप्राप्तोन्नतयौवनः कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिम भाषत ७ कचउवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञकथंसंसृतिपंजरात् अस्मान्निर्गम्यतेसुहृदिमंत्रनाजीवनेनना ८

बोधमवाप्तवान्तथात्वमपि ४ समासेनतथाकथ्येन ५ ६ बालभावात्समुत्तीर्णोनिर्गतःयौवनंप्राप्तमात्रइति यावत्पदपदार्थज्ञःसर्वविद्याभ्यासेश्रुतिस्मातततत्वसिद्धिवाक्यपदपदार्थतत्त्वज्ञ १ जीवएवकर्नैवबंधस

दृस्वकोऽयमनर्थाविधेनजंतुनामाहयेन ८ ॥

1493

उड्डीयते शीघ्रं निर्गम्यत इति यावत् दिनिवैराग्यदशात्मक विषये य ज्ञात्वा यो हे तात हि तेयथा त्वया कृतेन सर्वत्यागेन ९ १
ब+ महापायाः मेरुवत्स्थिराशयाः ११ त्रिभुवंचवक्षे भूश्रूहृदि त्विमर्थः न किंचपरीक्ष्या कस्मात्नम्याविस्माय शेषं स्वाजयितुमा
गतं पितरं प्राप्येत्यर्थः १२ १३ १४ स्विमाकाशो १५ मतिर्हि नहृतौ दयकालिकप्रारंभो न्वेति यावत् १६ पुनरित्याद्य

बृहस्पतिरुवाच अनर्थमकस्मानादस्मात्संसारसागमात् उड्डीयते निरुद्वेगं सर्वत्यागेन पुत्रक ९ श्री
वसिष्ठ उवाच इत्याकर्ण्य कचो वाक्यं पितुः परमपावनं सर्वमेव परित्यज्य जगामैकांतकाननं १० बृह
स्पतेस्तदस्मनेनोद्वेगाय च भूवह संयोगे च वियोगे च महतां हि समाशयाः ११ अथ वर्षेषु जातेषु त्रि
षु पंच स्वसोनच पुनः प्राप महारण्ये कस्मिंश्चित्रिस्मिनरंकचः १२ परिष्वज्याभिवाद्यैनं समालिंगितपुत्रकं
श्रृष्ठस्वाक्यति भूयः स कचः कांतया गिरा १३ कच उवाच अद्यदमष्टमंवर्षं सर्वत्यागः कृतो मया न
यापि तात न विश्रांतिं नाधिगच्छाम्यनिंदितां १४ वसिष्ठ उवाच एवमार्तं वचस्तस्य कचे वदति कानने सर्वमे
वस्यसेस्तुमावाकयतिर्दिवकस्ययोगो १५ गतेऽस्मिन्कचो देहाद्वल्कलाद्यपथास्यनत् गतेह्कोऽध्रनारेण
प्रायोत्तासमोभवत् १६ पुनर्वर्षत्रयेणाथ कस्मिंश्चित्काननांतरे तत्याजांबुदवर्षाणि शारदं वनमम्ल दि
लं १७ उवाचैकांदिगांते प्रशांतमत्यवपुःस्सन् दृश्यमानमनाः प्राप तत्रैव पितरं गुरुं १८

ईं भूतनरक्षोकेदृय
जं मानदृश्यनः प्राप्येत्यो मेकथं च प्राश्योऽन्नासमोभवनऽत्राद नत्याजेति स्त्रीविदिरीशदा तु ष्णुषेणांबुदवर्षा
दिनत्याजपरिजहार १७ शारदांतेनत्यविहिगंतेस्वासपवंदृश्यमानमनाः पथः पुनर्वर्षत्रयेणाकास्मिंश्चित्

काननांतरेतमेवपितरंगुरुमागतेपाप ५९

वेणलनाद्देहः आदिपदात्कर्मेन्द्रस्तुप्रसिद्धान्यपि २० ॥ अविद्येषा सुविदृश्यवान् २१ यदा न वेदनं दृश्यवानचित्तस्था
स्तान्वेषणाविषादृनायाः आकृतिशाल्यानं प्रपंचनादिनिमाद्यः पितृत्यिथाय यानि चितिनवानिनियावत् २२ नत्रा
त्रिपुरदाहादिदर्शनमेवदेहेंद्रियविषयत्वात्सादेवचित्तत्यागः सेन्द्रस्तिभ्याद्पदार्थेतिनिदेनन्पदार्थेहूंदेदेहा

कृतस्नानक्रमोऽभ्यस्यात्स्वात्मस्थितिमिलउवाचे अष्टवर्षकृतान्ते कचोऽभ्ययः पृच्छद्गुरुं हृदयादिव १९ कच उवाच नात
सर्वं परित्यक्तं यावेणलनाद्यपि तथापि नाधिविश्रान्तिः स्वपदे किं करोम्यहं २० बृहस्पतिरुवाच चि
त्तं सर्वमिति प्राहुस्तत्त्यक्त्वा राजसे चित्तत्यागं विदुः सर्वं त्यागं सर्वविदो जनाः २१ वसिष्ठ उवाच इत्युक्ता
वाक्पतिः पुत्रं उत्सृज्य खं नभः अविद्येषकचश्चित्तं पदि त्यक्तुमारेभे धीः २२ विनयत्र पसोवित्तयदा
वेदनकाननेन सदाम्हिनचाम्नाद्यपि ये दस्मतिसृजत्या २३ पदार्थेहृदं देहादिनचित्तमितिकथाने नदे।
तत्किंक्ष्वावायथैतिवाक्कंत्यजाम्यहं पित्तः सकाशावाक्कामितानेचित्तमहारि उ लानात तत्त्वं त्यजाम्याशु त
तक्लिष्टामिविज्वरः २५ वसिष्ठ उवाच इतिसंचिन्त्यस्तकचः उज्ञानामविविदिप्त्वा वाक्पतिं प्राप्यसत्त्वेदंव।
वेदप्रणनामच २६ अप्रच्छद्देवमेकान्ते किंचित्प्रभगवान्वद स्वरूपं ब्रूहि चित्तस्य येन तत्त्यजाम्यहं २७
बृहस्पतिरुवाच चित्तं विजनमहंकारं विदुश्चित्तविदो जनाः अंतर्यो यमहंभावो जंतोस्तच्चित्तमुच्यते २८

स्कं =

दे किं चित्तस्य रूपं वा विद्वंस्यादित्यनिर्णयादर्शनाक्षे चित्तनिलँनापराथ मृन्यदेहादिव्यर्थे किंत्यज्यामिन्यारोपस्यनोवि
नइत्यर्थः २४ २५ २६ २७ चित्तविदः साक्षिणश्चित्तं श्रुत्वाद्दृत्यज्ञानेनोजीवन्मुक्तजनाः २८ ॥ ॥ ॥

हे त्रयस्त्रिंशात्सहस्राकोटिप्रमाणाण्यब्दानि वीर्याणाहं बृहस्पतेर्गुरोर्देशमहाश्रमे बृहस्पतेः शुद्धं भाव एव विनाभिमेनतत्कथं तन्मे वद।
अहंकारस्य लोके ग्रात्मन्येवप्रविष्टेऽत्यन्तनाशात्मनाशापत्तेः नैरात्म्यापत्तेरिति भावः २८ नाप्यात्मनस्त्यागो वा संभ।
वत्यहं घस्वभावत्वाद्दिम्याप्राप्ते नाहमन्येरति ३० तत्यनत्स्य परिचयेन त्यागो इहकारः यति विनेनसात्हितापृथ्वावदल

कच उवाच त्रयस्त्रिंशात्सहस्राकोटिप्रमाणाण्यस्य महाश्रमे गुरोः सीर्वाणाहं दग्धकथमेनहृदेतिमे २९ मन्येऽस्य तु।
कस्त्यागो न सिद्धि किमपगाकृति कथमेषा किं त्यजाम्यहं गुहाकालेयातिनोदर ३० बृहस्पतिरुवाच अपि पुत्रावा।
दलनादपि लोचनमीलनात् सकरोऽहं कृतेस्त्यागोनकैवल्यमप्यापि ३१ यथेन देवं न न यत्तथाप्युपएवद।
स्थिते यतानमात्रसंसिद्धे वस्तुत्यागेन नश्यति ३२ वस्तु नैवास्यहंकारः प्रवृत्तिमिथ्याभ्रमोदयात् अप्रसन्नस्त्रिवसं
तृ= पत्रेवालवेतालवत्स्थितः ३३ यथाश्रमांभुजगाले मराविव प्रतिर्यथा मिथ्यावभासः स्फुरति तथा मिथ्याप्यहं
कृतिः ३४ अप्रसदेव यथा ह्वितं मोहादि दृष्टौ विलोकयते तथास्फुरत्यहंकारो न सत्योनाप्यसविव ३५ एकमा
यं तदृहितं चिन्मात्रममलंततं त्वाद्यतितदामस्तु विद्यते सर्ववेदनं ३६

नादपि स्वकरहत्यापायेन बृहस्पतिरुत्तरमाह अपीति ३१ यत्तानं गुडस्याद्यपरिचयं सन्नो गाओऽहं तन्मात्रं संसिद्धमहं
कारादिवस्तु नचत्ता नेनतत्स्य परिचयमात्रेण ३२ वालवाल्पितवेतालवद्वस्तुतः असत्त्रैव सत्त्रिवसंपत्रोऽतदृष्ट्या स्थितः
तथा अहंकृतिरपि मिथ्यास्फुरतीत्यन्वयः ३३ ३४ न च सदसत्त्वविशेषः ३५ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वे किं विद्यते न दाहृष
कमिति सर्वमिथ्यात्वेऽपि न हेटं न विद्यते तदविद्यमानत्वायाः साधकाभावत्तदसिद्धेरिति भावः ३६ ॥

श्री
वा. नि.
पू. टी.
३१५

तदसत्त्वेनगतस्याउपपन्नेरपिनद्वैतीत्याहसर्वत्रेतिसुंद्धरइत्येतिसोघः ३७ तत्रस्तद्रूपयोर्मध्येअयमहंकारःकःकुतो
निमित्तात्कथंरद्वपयोलनाम्नाकारणेनैरणवाउस्थितःउभयविलक्षणास्वभावस्यास्यउद्भवपदवइदंवदस्त्याह केतिरजो।
गतिमुक्तरूपंस्तनिचयः ३८ अयंदेशादिःस्थितोदितोजातोज्ञेतिवकालाभावंविवर्णोज्ञेनइत्युपपत्त्यादिनापरिणामि
तें ३९ तत्सर्वंहृद्दकत्राह दिशोतिसर्वार्थमयंसर्वपदार्थविकाशात्मनामसमानेवस्तुतत्स्वपरार्थादृहृयतबेकार्थे

सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकारंसर्वसंततम् तदेवैकंतत्परंशुद्धिलीलास्थितिर्वीचिषु ४० अत्रकोयमहंभावोऽजतो
वाकथमस्थितः ज्ञाप्यमानोऽस्मिन्नाभिःज्ञानत्वानुत्थितेऽमले ४१ अयंसोऽहमितिव्यर्थंप्रत्ययंत्यजपुत्रक त्व
म्पदेविस्थिताकार्यंदिक्कालविवर्णोत्थिते ४२ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपंनिर्मलोदितवते सर्वार्थमयमेका
र्थंचिन्मात्रममलंभवान् ४३ फलेऽङ्कुलतमद्दलानांसमर्बुदिकसंस्थितानांसरस्वजगतांतत्संस्थितंसर्वदैव विमल
नभोविदात्मानित्यमेवास्वनंतः वाङ्वक्तुचत्वारदंतिनिश्चयोभावनूर्नेः ४४ इतिश्रीमोक्षोपायेनि. कचबोधोनामैका
दशोत्तरशततमःसर्गः ॥१११॥

सर्वार्थमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतेरूपंयांतंवस्तुजातंदर्शयन्यक्षुतंनिरामयतिफलेतिसर्वदिक्संस्थितानांफला
नांकुसुमानांदलानांपर्णानांचकाशीभूतःसारभूतस्तुतरोरिवजगतांवसदंवसर्वजगतांकाशीभूतःसारभूतस्त्वंनः
सर्वदैवसंस्थितोविमलनभोतत्त्वचिदात्मैवनित्यमसिदंकचभाव मनेरेवंवाङ्हृययसमात्रस्वरूपमस्तवायंपरिविक्ति।
नादंनिश्चयःकइवनक्रिरिदित्यर्थः अथवासर्वदिक्संस्थितानांफलकुसुमादीनामेकरसपंभावरसोमध्येवसर्व
जगतांसारभूतनिरतिशयानंदरूपःसंस्थितइत्यर्थः अतःसर्वदैवत्वमनंतः विगततमायामलस्थितात्मैवासीत्यादिशा।

५.
इति श्री. नि. पू. एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥
रु ॥
३१५

1497

प्रसगात्मा+२
प्र+२

त्र=

कथाख्यानप्रवृत्तस्य रामस्य प्रश्नोत्र हि मिथ्यापुरुषप्रकाख्यानेऽपरस्तामदीर्घते। पुनर्नेश्रावितैर्वैकेनावधार्यतेऽपर
मात्मनायेनस्वयोगस्तत्तथाविधमुपदेशं तथात्वमपितिष्ठ १ मौनमितिमिथ्यात्वबुद्ध्या उपेक्षणमेवं तत्त्यागोऽनस्व
तनिवर्तकयत्नसापेक्ष इति भावः २ यत्नेन तदनिवारणे कथं मरणजन्मभयनिवृत्तिस्तत्राह अहंभवतीतिशाखं
तेन न समासे समसीननकामकर्मवासनारूपबीजवत्त्वात्मरणजन्मबीजं तेन स्यान्नेत्याह नभइति अहंकारहे।

वसिष्ठ उवाच इतिप्राणपरंयोगमुपदेशामनुत्तमं जीवन्मुक्तोलभत्वामोतस्तेनोदेवगतोःस्थितः १ निर्ममो
निरहंकारश्छिन्नग्रंथिःप्रशान्तधीः कथेवयथास्थितोरामस्तस्थातिष्ठाविकारवान् २ अहंकारमहंविद्धिम
नमाश्रयमात्मज अमतःशशशृंगस्य किलत्यागग्रहौकुतः ३ अहंभवत्यहंकारो न नाम मरणजन्मनी
नभःस्वेवंतथाप्युन्नंकेनसंगृह्यते फलं ४ निरंशांशान्तसंकल्पानन्तं सर्वात्मकं ततं परमादणीयसःस्वस्व
चिन्मात्रं तत्र नामयं ५ यथांशमस्तंगत्वादित्यथाहंमोनासादिव तदेवानादिवाभासं तथाहंभावभावि
तः ६ अबोधेनजगत्सर्वंमायासर्वमिवस्थितं बोधेनसकलंब्रह्मलक्ष्यंसंपद्यतेनच ७ द्वितैकत्वमतीत्य
ऽऽपकोषसःसुविततोभव मादुःखितोभवव्यर्थंत्वंमिथ्यापुरुषो यथा ८

ते सत्येव नानिर्बीजानि प्ररोहंतीति न तु तद्वा
धेसतीतिभावः अहंकारेबाधितेवसिष्ठःकीदृशोहंतत्राह निरंशमिति ५ ईदृशोहंकथमहंभावभावितोभू।
वंतत्राह यथेति तथाहंभावभावितोऽप्यनस्वभानइत्यर्थः ६ तत्रकोहेतुस्तत्राह अबोधेनेति नन्विराशेपि
हेतुमाहबोधेनेति ७ द्वित्वमतिःकार्यदर्शनेप्येकत्वमतिःकारणदर्शनेनेदृश्यमानाऽभयानुस्मृत्तसन्मात्रेपरिशेष्य

वसिष्ठविश्रान्तिसर्गः ८

1498

अनहस्यैनेनवस्त्वमातापुरुषस्येव दुःखवाधिमनवदीत्याह मायेयमिति नानवमपहृयं ८ अथ ग्रहोवर्षप्रतिबंधम
स्पृश्येनाकालस्थानकोदेवादागतनृत्तासाधोविव ९ अपिवेति सूर्येनाचन्द्रमसौ सूक्ष्मतये देवलोणगर्भसंपदंतानं अनल
संपदाम्नयवरिनिरतिशयानंदलहरीणांतिरूपांमि ११ नचउक्तेनाकाशाद्वादन्येनेतिशेषः १२ ज्ञातव्यत्वस्वरूपमयगात्रमा

मायेयमिति दुःपारा सा श्रीमाह्लनेगता यावदविवेकेनासुबोधेनायाति नानवं ९ राम उवाच परमात्मा
गतोसंस्थत्वस्मिन्नानामूलेनते अथग्रहश्रयाकांतः स्थालाश्रेणैव बालकः १० अनन्तेनैव सिन्धोर्दमनगोक्ता
विपरीतता उपर्युपरिसमस्तानां निराश्रयत्वलसंपदां नन्वस्मिन्नगाकाशमिव वासि वदत्सव ऐन्दवीनाम
गीर्वाणानां च कोऽत्रस्थितो यथा ११ नृमोऽपि नृपः एकाकाम्निनाथवश्वा निर्मलोऽस्त्वरं को नाम नृसोपायसंस्थानपिवा
यत्नात्सर्वं १२ किमत्यन्तेन निश्रेयस मिथ्यापुरुषनामकं वस्तवस्तु हृतं जगदहत्वनानं वदाशु मे १४ वसि
ष्ठ उवाच मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु राघव सुप्रायनं इमामाख्यायिकां राम हासजननीं मद्दीपितां १५ अस्ति
कश्चिन्महाबाहो मायायंत्रमयः पुमान् बालपेलवधीर्मूढो मौर्ख्येनैकेन केवलं १६ स एकांतेस्थ विज्ञानः
शून्ये नैव तिष्ठति केशोण्ड्रकमिव व्योम्नि मृगतृष्णेव वा मरौ १७

बालस्यापि सुखज्ञानरूपमासर्वं पेयं १३ एवं प्रशंसयो
न्मायोङ्कतं ग्रहमिति मायुः विलोभवन्यर्थं तं मिथ्यापुरुषोपाख्येति मा कुरु हवितं मिथ्यापुरुषाख्यानं कोन कोङ्गमः
एच्छति किमत्यन्तं इति येन मिथ्यापुरुषेण वस्तु वस्तु हृतं सर्वं स्वजगाच्च वस्तु जातं हृतं तं वदेत्यर्थः नन्दहासोत्
सजननी १५ बालस्य पेलवेऽल्पा धीर्यस्य मूढो विवेकशून्यः मौर्ख्येनात्मानेन च मूढः संहतः १८ एकांते जनरहिते शून्ये चवस्या

नेन स्वस्वरूपेणापि मिथ्यात्वमाह केशोण्ड्रकमिवेति २

1499

तत्रतत्राप्ययस्थानेनसात्विरयातुरूपादन्यत्किमपिनास्तियत्किंचिदस्तीतिमत्वाप्रतीयतेतत्स्यएवनतत्पश्यतितदेकंय
त्रान्यत्पश्यति तत्रसैवभ्रान्त्याआत्मेतिनिरूप्यतेस्तुतिरित्यर्थः ग्रहमेवेदंसर्वंमत्तस्सर्वंमिति सनपश्यतियतोऽद्वैतमिति
इत्यर्थः १८ एवमात्मपरोजीवकः एवमेवपरोजीवात्मना एवमेवाहंमीहंसोहंएवमात्मनुभवत्यामि १९ एवमहंसर्वंसर्वंएवन

तस्मादन्यत्तत्रान्तिपदस्तिचस्यएवनतत् यथाग्न्यन्तस्तदाभावेनचपश्यतिद्वैतमिति: १९ सर्वकल्पनस्पसेनान
त्वचन्द्रमिवपयुषः एवमाहं एवमेवाहं एवमेवाहमितिनिश्चलः २० संस्थापयितामत्वाकिंचिदस्तिस्वयमा
दाय इतिसंचिंतयन्मोमव्हात्र्यंसोकोऽहं २० तस्यकोऽधाववंधाद्यस्मात्द्वितीयेवमधेन्यग्रहृहाकाश
नष्टस्तदाकपालमात्रमात्तत्र हाहामममगतिस्वकमिवैवनकुशोवसः २१ इतिशोकपातंकृत्वापुनस्त
देवदुर्मतिःक्रपंचकेरवस्तायेक्रपाकाशायतोभवत् ततोनाशंमकालेननीतःक्रपाधितस्यवेक्रपाका
शगतेघटाकाशमिवपुनरपितत्तोभवत् २५ कूपाकाशप्रश्नसमीपेक्रमंशीघ्रमपायाकरोतु क्रंभाकाशायतोभूत्वा
स्वयंनिर्दूलिमायये क्रंभोपितस्यकालेननाशंनीतोस्तृहहं यामेवदिशमादद्वैर्भगःसाहिनपश्यति २१

+२२+२

तत्रपंचकस्मिंश्चिद्रपात्रोऽस्यापरितोस्वयमादत्ताइत्याधि २० तस्यगृहस्यकोऽधोऽहंनभोगो आस्यामदीयमिदमेतावा
तवस्तिमीतिमानेसंतृप्तःप्रभृदितिमोषः २१ कालेनतेनघटाकाशतदाकाशो २२ कूपाकाशोपरःसमवनयाश्रासकः २४ ना
शोपाश्रुत्स्रतिकादिसरणेननतिरोभाव २५ निर्द्दितिनदभिमानस्तव २६ यामेवेतिसामान्योऽज्ञानात्तदुपपतिः २७ ॥ ॥
+दू+ सौ शृहाकाशेनसंतप्तस्ततःसरक्षुनेदन २१ अथकालेनतत्रस्पशृहंनाशमपापयो कालंतनेशताकृदयवातेनेवतदंताकः मूलपेर+
२२

श्री.
वा. नि.
म. टी.
३२१

२८ केनचिद्घनगात्रमपहित्वा स्कंदनादिनिमित्तेन २९ चतुःशालं चतुर्दिक्षु शालायुक्तमानयाचितं मयो महाशालं सभाका-
रं गृहं तदाकाशस्य ज्ञानदाकाशमयः शोभमयो जात्यद्रलिवत् ३०। ३१ कुसूलं धान्यवपने ३२ ३३ तस्य मिथ्यापुरुषस्य २४
उपसंहरन्नेव स्थितिदेशमसौ मिथ्यापुरुषः एवं रीत्या गृहेणाकाशेनेन प्रवेशेन कूपकुंभाद्युपाधिना च गगनं गृह्ण-

कुंभाकाशमथान्यं सो रक्षार्थं च चकार सः कुंडनथैव विनेनासौ कुंडाकाशपरोभवत् २८ कुंडमप्यस्य कालेन।
केनचिन्नाशमाययौ तेन संवत्सरकेन कुंडाकाशं सुशोच सः २९ कुंडाकाशस्य शोकांते रक्षार्थं च चकार सः
चतुःशालं महाशालं तदाकाशमयोभवत् तदप्यस्य महाशंकुकालः कवलितक्रमः जीर्णं पर्णं यथा वात-
स्तथा शोकपरोभवत् सचतुःशालशोकांते रक्षार्थं च चकार ह कुसूलं संकुदाकारं तदाकाशपरः स्थितः ३१
तदप्यस्य महाशंकुकालो वात इवाद्भुतं कुसूलनाशशोकेन तेनासौ पर्यतप्यत ३२ एवं गृहं घटं कुंडं चतुःशा-
लं कुंभं कुंडं कुसूलकैः तस्यापर्यवसानात्मा कालोयमतिवर्तते ३४ एवं स्थितः स विवशो गगनं गृहाद्यै
र्गृह्णन्गृहेन गगनेन किलात्मबुद्ध्या दुःखांतराद्घनतराद्घनदुःखजातमायाति यानि च गतागतानि सं-
गमरूढः ३५ इति श्रीवा. नि. मिथ्यापुरुषोपाख्याने आकाशरक्षणं नाम द्वादशोत्तरशततमः ११२ श्रीराम उ वा.
मिथ्यानरप्रसंगेन किं मायापुरुषः प्रभो कथितोयं त्वया व्योमरक्षणं च किमुच्यते ।

योनंतकुंभे गृह्णान्स्थितः तद्ग-
तागतिसंगमरूढस्तदभिमानानंतनिर्माणरक्षणविनाशोद्भवनतरादुःखांतरादपि च न दुःखजातमायातितितेना
याति निर्गच्छति चेत्यर्थः ३५ इति श्रीवा. नि. द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२ मिथ्यापुरुषप्रश्नाद्देशोऽवस्फुटमीर्य

ते नथैवाख्यायिकायाश्च तात्पर्यं सम्यग्वर्णितम् ।

३२१

1500

उक्तमर्थं स्पोन्मन्नचेष्टाप्रायस्य पेत्तावन्नसंभवेमन्वमानोऽस्मिथ्यापुरुषाख्यायिकायाऽन्यापदेशवाक्यवदन्यार्थेनात्मयेमिति निश्चित्य रामस्तं पृच्छति मिथ्येति मिथ्यानरप्रसंगेन तथा यो मायापुरुषः कथितः अयं किं यमभिप्रेत्य त्वत्कृते व्योमरक्षणं च किं यमभिप्रेत्योक्तमिति इत्यर्थः यथाभूतं यथास्थितं २ शून्यं विशं मायाकाशपालकः स्थितं ३ सर्गादौ सृष्टेः प्राक् ४ किं निरूपिष्णानात्मयाकाशपालुस्थितेन तत्र स्थितेन घनेनाह अन्तरितिनितं तेनैव रक्षितं किं त्वं न रक्षितस्तनया

वसिष्ठ उवाच शृणु राम यथाभूतमिमं त्वं कथयामि ते मिथ्यापुरुषवृत्तान्तं कथया कथितोऽधुना २ मायाय-
न्त्रमयः प्रोक्तो यः पुमान्रघुनन्दन पुनस्त्वं तमहं कार्यविदि शून्यावबोधिने ३ यस्मिन्नाकाशकोशेऽस्मिन्सा-
धो जगदिदं स्थितं यदनन्तमसङ्कल्पमग्रोदो भवति स्वयं अन्तःस्थितेन स्कुलेत्वं ब्रह्मव्योम्नोऽथ पाह्ववत्
तस्मादुदेत्यहङ्कारः स्वयं स्पन्द इवानिलात् ५ हृद्वियानः स्मरणनैकल्य चित्यात्मतां गतः अनात्मात्माभिधा-
नेन तेनासौ यतते ततः ६ अनात्मात्मैककर्तार्थं देहान्नानाविधानसौ भूयोभूयो विनाशेऽपि सृजत्याकुल-
तां गतः ७ स एव मायापुरुषो मिथ्यापुरुषपर्वतः असदेवोदितो व्यर्थो यो ह्यहङ्कारो हि मायया ८

स्थितं स्तुल्ली।

त्वं ब्रह्मयस्तथाविधं तत्त्वतो हृदयात्तस्य अहङ्कारादिजगत्स्थितेन तत्र दृष्टान्तमाह व्योम्नः प्रावृड्वदिति अहङ्कारः॥ लिङ्गात्मा स च मायात्मैव तस्मिन्प्रेत्य तत्र दृष्टान्तमाह स्पन्द इवेति ५ अनात्मैव अनात्मा आत्मतां गतः स्वकारणीहृद्वियानः वास्य न सहृदयैवेदं मे इष्टमिदं मन्निष्टमित्यादिविकल्पयतीति तेन कल्पितेनैवाहमित्यभिधानेन असाविष्टानिष्ट[illegible]प्राप्तिपरिहाराय यतते ६ तस्य नानात्मभूतस्यात्मनोऽकर्तार्थं प्रवृत्तः स्वं सर्वदेहनाशेऽनेकत्र नानाविधान्देहान्कामकर्मवासनानुसारेण सृजति ७ स अहङ्कार एव ८

गगने+२

श्री. वा. नि.
प्र. टी.
३२२

रूपत्वं मादिमात्रैः पुत्रावचहै स्वापवलस्तापयोमात्स्यादृक्पयोतिन द्योम्निनदृष्टे किंत्रे मायामयात्मनि आत्मभावनां याति १
क्रियोपाधिभेदैर्निमित्रयोगिकनामानि विषयैः क्रियोपाधिभिर्जेवादाकारविभ्रमैः स्वमहंकार आत्मानं मोहयतीत्य
र्थः १. प्राणधारणाज्जीवः तात्पर्यार्थावसायाद्बुद्धिः सन्मननान्मनः स्मरणाच्चित्तं न चाविभ्रमसत्कल्पनान्मायायाः परिणामित्वा
भावत्वात्प्रकृतिः संकल्पनात्संकल्पः संकलितार्थस्य ग्रासकलनात्कलनात्स्वविपरीणामादिनिमित्तत्वात्कालस्त
स्यैकदेशभेदकल्पनात्कला चेत्यपि विश्रुतः ११ आदिपदाद्दुर्न्यतिपदंकरणेन्द्रमनोनामानि सर्वाण्यपि गृ
ह्यन्ते ग्रन्थैः कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाधृतिर्ह्रीधीर्भीरित्यादि श्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिः स्वरूपत्रिवा
द्रुत्वेन बहुनामगतेः १२ तस्मादन्यत्र न ज्ञातिं यद्दस्ति च स एव तदिति यद्दृत्रं तद्गुभवमारोपयति भूतेति ह्योतो ब्रा
ह्मणि विवर्तप्रपंचं शून्यरूपभूताकाशेन तेन विस्तृतेऽसति तच्छब्दवाच्यादिकल्पनाक्रमेण कल्पितेन जगद्गन्धर्वनगरमिव
निर्मितं उत्तरोत्तरया वरणमेव पुनरपि विमर्शैर्निश्चितं तेन स स्थितेऽहं ब्रह्मणि किं तद्वाकाशः अयमर्थः एवं अयं तेन सर्वशून्या
त्माप्रतिविस्तृतो चलच्छुलनात्मा वायुः कथं संपद्यते स च वायुर्नीरूपाद्रसस्पर्शाहि रुद्धत्वभावं तेजः कथं संपद्यते तेनज्ञा

रूपं कुंडवनः शालकुंभादीन्दृकानसौ हृत्वा स्वलिनमात्मेति याति नद्योम्निभावनां ४ अहंकारस्य नस्यास्य
ज्ञानात्मनि निराकृत्य कुण्ठयेऽन्नेगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ १. जीवो बुद्धिर्मनश्चित्तं माया प्रकृतिरित्यपि
संकल्पः कलना कालः कलाचेत्यपि विश्रुतः ११ एवमादिर्यथा नैव शब्दनामभिरर्हतो गतेः सद्वस्तुरूपोऽहं
कारः कल्पितार्थैर्विजृम्भते १२ भूताकाशोततेष्वन्यजगाद्भिर्भित्तिनिश्चितं

रामः

३२२

५+२

1502

१५०३

१+

कथंतर्हिकूटस्थ नावं+२

स्वभावेकथंनहिकूटस्थोनान्यथायनस्वभावेवातिसंपद्यतेनचवृत्तिंवार्योवाकाहिन्यस्वभावेंहृष्टिवीभावमापद्यतेस्रुतो।
निर्भिन्नेवनगादितिनिश्चित्रंनचचसगुरुकःशिष्योवस्तुतत्वतःत्वान्यनुभवेस्थितस्यार्थः १३ नचवमृणतिदुर्यतितीति
वर्तितातत्मिथ्यागुरुरूपेयथाल्केपायमनभूयस्थितस्त्यानस्माभृतिन्यादृगयेवेति १४ शरीरमत्यस्पनिर्वाशुस्यसंस्तये १९ ४
स्वात्मभूतंयमःअहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशावितन्तावन्मात्रंहि १५ १६ २० वर्तितनिमिथ्यागुरुरूपंनूपमहंकारस्यागजयन्

यदि=

स्तत्वतःत्वान्यनुभवन्शिष्योवगुरूपतःस्थितः १३ शिष्योवैमिथ्यागुरुर्योवन्तस्योमात्मपोवया यदाकाशादिषु
क्लिष्टएवमाल्केपावान्भव १४ आकाशादपिविस्तीर्णःसिद्धःसूक्ष्मःशिवःशुभः यथात्मासकथंकेनगृ
ह्यतेस्यनेपवा १५ इदयाकाशमात्रस्यपारीरहृतयमंत्वये वायुभूतानिशोचेति निष्टश्रात्मेतिशोकया १९
यदादिषुप्रणष्टेषुयथाकाशास्तवंडितं तथादेहेषुनष्टेषुदेहीनित्यमलेपकः १७ शुद्धचिन्मात्रआत्मा
यमाकाशादप्यतिलोकगः स्वानुभूतंशमात्रंहि तवद्ग्मनन्तनेयाति १८ नजायतेनम्रियतेनछ्यविवितिंविकदा
चन जगाद्विवर्तरूपेणकेवलंब्रह्मनृंभते १९ सर्वमेकंपदंस्थानमादिमध्यांतवर्जितं भावाभावविनिर्मु
क्तमितिमत्वासुखीभव २० सर्वोपदानिलयमभ्रुवस्त्वंत्वमास्त्रपानमविवेकमनार्थमस्ते बोधाद्दृहातिप
देसकलेविमुच्यपोषेस्तवरूपदमनमतोप्रयासि २१ +म+२

परिशिष्टचिन्मात्रेस्थैर्योपदेशेनोपसंहरतिसर्वोपदामितिशुत्वा
तेऽस्यापादकत्वात्शुद्धत्वंतत्रमासत्रःनरकादिपातोयस्मात्तस्याविधंसर्वविवेकविरोधित्वनार्येनियमहंहातिपदंस
कलमपिसंतत्वादेहेन्द्रियविषयलक्षणंकलासहितंबोधात्मलोकेदेनविमुच्यपोषेनिष्कृष्टचिन्मात्रेस्वरूपपदंदृढं

स्थितश्चेत्सर्वोत्तमतांप्रयासीत्यर्थः ॥

मस

श्री.
वा. सि
नि. प्र.
३२३

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः ११ विविच्यसदसद्रूपेदृष्टान्तैर्विहृत्भूतिषाः असद्रूपमितास्येनसद्रूपेस्थैर्यमीर्यते जगतः सर्वस्यमनोविकल्पमात्रत्वाद्विकल्पवस्तुप्रदर्शनेनस्वीकरोति। सद्भूतिक्षुमादयितंप्रथमंपरेब्रह्मणिमनः कल्पनात्मकदपरमाविति हृदंतरकल्पनाभ्याः सर्वैस्तत्त्वतत्त्वतत्त्वत्र। परेब्रह्मणि अशुद्धयत्मनयाल्पितनमेवसकलनान्तनःनिमित्तेनतयाशुद्धयावस्थितंगगनमित्यर्थः १ अशुद्धयत्मन

इतिश्रीमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेमिथ्यापुरुषोपाख्यानेनामसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः ११ वसिष्ठ उवाच परमात्ममयाः सर्वेमनःप्रथमकल्पिते मननात्मकमाभातितत्स्वयमेवस्थितिंगते १ पुष्पकोशाद्यथा मोदोमदोर्मिरिवसागरे रश्मिजालमिवादित्यान्मनोब्रह्मात्तथोत्थव २ नस्वरूपपृथक्तत्तस्यविस्फुरत्येवग तेस्थितिं नान्यस्मादागतंनामजलादङ्गभङ्गवत् ३ आदित्यव्यतिरेकेणयथाभावप्रतिराद्यव रश्मिजाल मिदंदेयतस्मात्दिवभास्वतः ४ कनकव्यतिरेकेणकेयूरत्वेनभावितं केयूरमेवतत्तस्यननुतस्यकनकंहि तत् ५ आदित्याद्व्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविताः आदित्यइवतेनास्यनिर्विकल्पाःसमुच्यते ६

स्या=

स्य+२

यास्थितेोदृष्टांतेना
द्र पुष्पकोशइति २ तत्स्वयमेवतत्स्वरूपेदृष्टान्तैर्विषादद्रूपस्यस्थितिंगगनमित्यसंघाविहृणोतितत्स्वतिविस्फुरत्याश्रप्रतिसंधा नात्मकेनात्मनैनैवसर्वजगत्कल्पनात्मयास्थितिंगते ३ तथाचजगत्स्वमात्राद्न्यतयाविभावेनअन्यत्नसमात्रत याविभावेनतत्स्वरूपंब्रह्मैवेतिदृष्टान्तैरुपपादयति आदित्यस्यादिनाइदंरश्मिजालंयः आदित्यव्यतिरेकेणभावय तितस्यैयेतद्भास्वतःआदित्यादित्यादित्यवत्यः ४ तत्रस्यैतिवस्तकाबुद्धेःकेयूरोणवावरोधादितिभावः ५ आदित्याद्व्य तिरेकेणनिर्विकल्पःरश्मिभेदविकल्पशून्यः ६

वस्मादि+२

३२३

1504

कल्पिनाकल्पितत्वपाभ्यामर्थं द्वैकल्पना कल्पान्तबुद्धिभ्यां द्रष्टा बोधि सविकल्पो निर्विकल्पश्च भवतीत्याह सलिलेत्यादि
ना १८४ गलतितिनाद्भवति ९ कल्पिनाकारात्तुर्विदाबुद्धिरलं वैतास्थां व धानन्कलानि कल्पनां नरागति वकरोतीत्याह
ज्वालेति प्रभ्रलेखे वज्वाला ज्वालेत्वाला भाला प्रभेखे द्वोवैवं जिनानदाकारतापद्वैति पावकन्स्थितिर्बुद्धिरुद्रेः तद्वताति

सलिलव्यतिरेकेणानरंगाणेनभाविताः तरंगबुद्धिरेवैकास्थितानसपनवारिधेः १ सलिलाव्यतिरेकेणातरं।
गायेनभाव्यते ग्रंबुसामान्यताबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते ८ कनकाव्यतिरेकेणाकेयूरंयेनभाव्यते कन।
कैकमहाबुद्धिनिर्विकल्पः स उच्यते ९ पावकव्यतिरेकेणज्वालालीयेनभाविता तस्याग्निबुद्धिरीलतिज्वा।
लार्थी रेवतिष्ठति १० ज्वालाज्वालाप्रभेखेद्वैवं जिनानातथास्थितिः नाभेदार्थसमादेनेनद्वतान्याज्ञलामतिः ११
पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयेनभाव्यते तस्याग्निबुद्धिरेकास्ति निर्विकल्पः स उच्यते १२ योनिर्विकल्पः सम।
हत्यसंत्तेगामनानुतिः सामव्येनेनसंपाश्रनासौवक्लश्रुमजूति १३ नानानामविलासकाश्रुद्धविमात्रकोट
रे संवेद्येनविनिर्मनेकेसंवित्तत्वेस्थितोभव १४ स्वयमेवात्मनैवात्माशक्तिं संकल्पनामिका यथाकरोतिस्कुरता
संदपाकिंथिवानिलः १५ तथाहद्यगिवाभासंसंकल्पकलनामयं मनोभवतिविश्वात्माभावयन्नाकृतिंस्वयं १६

ग्रास+८

ज्वालागनानिचलनोर्धगमनजूनवजनादीनिचश्चादनेकल्पयति ११२ निर्विकल्पः उक्तं प्राहकहिविपविकल्परहितः व
स्वप्नैवकल्पिकपदार्थेष्ववमज्ञातिसमत्वबुद्ध्याआसजते १३ हस्तोनेउपपादितेनविकल्पनानाप्रकारंदर्शयतिकेउपदिशातिना
नानायितिकोटरः पाहुः श्रांतरप्रस्पवलपरः १४ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसंकल्पनामिकांशक्तिंयदाकरोतितदाम

नोभवतीति पेशलान्वयः १७ विश्वाकारं स्वाकृतिं भावयन् विश्वात्मा सममहिमनो भवति
१८

तदिदमाकाशसंकल्पात्मकं सम्यक्चितेर्हि शून्यमर्थात्मकं ७ यथा यथा भावयति तद्वत्स्वप्नं प्रपंचयति कीदृक्त्वमिति १८
मिथ्याप्रह्लालोकपथः स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयं १९ ब्रह्मणोनादिब्रह्मणाश्रयेणैवंब्रह्मत्वं २१ मिथ्यात्वादेव तत्सत्तानेन यथा
स्थितिब्रह्मात्मनैव भाविनात्मापि तद्रूपेण प्रविलीयत इत्याह यथाभूतेति तथा च श्रुतिः मनसैवेदमाप्तव्यं नेह ना
नास्ति किंचनेति २२ न तद्दर्शनाभावेन तर्हि किं भवति तदाह न तत्परमार्थत्वस्य नैव शांतस्यात्मनो प्रयातिययाश्रे

तत्संकल्पात्मकं चेतो यथेदमखिलं जगत् संकल्पयति संकल्पैस्तथैव भवति क्षणात् १७ कीदृक्त्वमब्जजत्वं च मे
रुत्वमणुतां तथा मनोजीवमहंकारबुद्धिविज्ञानादिनामकं १८ संकल्पोहितैकत्वमेत्य चेतोजगत्स्थितं न
नोत्तिष्ठतं तदनु नानात्वेनाकृतिस्स्वयं १९ संकल्पमयमेवेदं जगदाभोगि दृश्यते न सत्यं न च मिथ्यैव स्वप्न
जालमिवास्थितं २० मनोर्यथा मनोराज्ये तिष्ठतिविधारसमास्तु ब्रह्मत्वं तथेदं विततं मनोराज्यं विराजते २१ य
थाभूतार्थभाविन्यां तदेतन्न विलीयते परमार्थेन दृष्टं चेत्तदिदं नैव किंचन २२ दृश्यत्वं परमार्थेन प्रयाति शांत
यावता जलस्थितिं तरंगादिकलनादिं परिस्फुरन् २३ यथा बुद्बुदवृथात्वे स्वभावेन तथा चितः जडत्वं कमेस
दृश्यानि चाणिक्षिन्स्पंदनादृते २४ नाहं देहो न मे किंचित् किं चिदिदं मनस्त्वं जगत् गाढं शून्यं तस्मादनित्यवत्।

त्यवद्दृश्यतापन २५

यिर्जलमेव सन्नूर्मितरंगादिकलनार्थरूपं परिस्फुरत्स्फुरन्नु बुद्बुदवृथभेदेन धाकर्मसदृश्यानि जडवन्न जलोपिस्रणास्थि
तश्चिदाभासगुणस्य मनसः स्पंदनादृते कुरस्य चितः ग्रपुर्वं किंचित् पिविकासादिन ऊरुतेऽग्रततलमपि किंचित्त
कुतः संभेदस्य जननगमनादिसर्वं व्यवहारं कुर्वन्नपि सर्वमभिनवं जगद्रूपं किंचित्तदेव तद्रूपं समत्वेन विद्यते किं तु सर्वा

सिद्धं ब्रह्मैव परमार्थसत्त्वं विद्यत इति भावयेति च तर्याङ्गपर्यंतमन्वयः २३
२४ २५

1507

प्रबृंहिताकारं विवर्तं विनष्टं भिन्नाकारं तेनाथ विनष्टं भिन्नाकारं चाखिलत्वभावत्वं मनो विपर्ययं वस्तायच्छति पदार्थेना
हिता २७ २८ २९ संवेद्यमपि सर्वात्मत्वान्निदानमपि देशमग्रयं मोहः पंचदशे उ इत्यादिकां विकल्पांसकलान्विनाप्रस
स्थसर्वं यत्नेन निरस्य वासनादि सर्वे द्विधा गतया मौनी जीव शांतिविगतमानमदस्पृहस्तो चिन्मात्रे न्यादिकार्ये उ वं ब्रूनेदं

नाहंवैविद्यतेकिंचित्सन्मात्रत्वभावतः यद्यत्करोषि तन्नहि हि चिन्मात्रत्वमसंगतं २६ अथ प्रबृंहिताका
रं तस्माद्न्यत्र विद्यते पदार्थज्ञाने सर्वेषां भ्रान्तिस्तत्त्वमघे स्थिते २७ संविदेवेदमखिलं जगत्रान्यालिकं
स्यता संवित्स्फुरणमात्रेस्मिन्न सदाज्ञालकनामनि २८ इदमन्यदिदं चान्यदिति मिथ्याग्रहः उ नः संभ
वात्यविलाकारे स्वैकरूपे च संविदः २९ संवेद्यमपि नास्त्येव बंधमोक्षावतः कथं मोक्षोपयेष्वखिलं वृथा
इति प्रसक्तविंतानिरस्य सकलाविफलाभिमानो मौनीव शीतिविगतस्मानमदो महात्मा उ वं न किंचित्कार्यम
नेहकृतिरेव तिष्ठ ३० इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे परमार्थयोगोपदेशः चतुर्दशोत्तरशततमः
सर्गः ११४ वसिष्ठ उवाच महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ सर्वाः शंकाः परित्यज्य धैर्यमालंब्य
शाश्वतं । श्रीराम उवाच किमुच्यते महाकर्ता महात्यागी किमुच्यते किमुच्यते महाभोक्ता सम्यक्क

थयमेप्रभो २।

कृतिमेवाहात्मैव भूत्वा तिष्ठेत्यर्थः ३० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुर्दशोत्तरशततमः स
र्गः ११४ महाकर्त्रादिशब्दानां व्याख्याविधित्सया सार्वगणाजीवन्मुक्तानां वर्णयितुं भूमिकां रचयति सर्वाः शंकाः पा
पादिशंकाः परित्यज्य धैर्यं निर्भयं कूटस्थात्मभावं । किंलक्षणं सो महाकर्ता उच्यते इति जिज्ञासिते २ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
३२५

अभ्यासकालमपेक्ष्यात्तत्र तथास्थितस्तथैव फलकालेऽप्यानिनादिविकारिवैदेहलक्षणत्रयं संपद्यते अतो भृंगीशः २४ त
त्त्वविज्ञानवान्महात्मा तत्त्वानः यद्यपि गाणपत्यप्राप्तिकाल एव सर्वेषां तेन तथा प्रसिद्धिस्तथाप्यात्मज्ञानस्यातिरस्तान्
मायागणपभोगासक्त्या संशयमारोप्योक्तिः ५६ तत्र गतमलं चानचयीताल्लोकेऽपि न क्षोभो रागासक्त्या विश्रांतिवर्जितः ७ को

वसिष्ठ उवाच एतद्व्रतत्रयं राम पुरा चंद्रार्धमौलिना भृंगीशायकृतप्रश्नं येनासौ विज्वरः स्थितः ३ सुमेरो
रुत्तरे शृंगे पूर्वं शशिकलाधरः आसीदद्रिगृहेकाले स्वगणपरिवारवान् ४ नमस्कृत्य महाज्ञानेनास्तत्त्ववि
ज्ञानवान्स्थितः भृंगीशः प्रणतो भावनम्रो बद्धांजलिरुमापतिं ५ भृंगीश उवाच भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञ
परमेश्वर यदहं परिपृच्छामि कृपया तद्वदाशु मे ६ संसारवचनानाथनतरत्नाप्तिकां ध्रुवलोका
विन्यासास्मिन्नवविश्रांतिवर्जितः ७ कं केन निश्चयं कानमुररीकृत्य संस्थितेन अस्मिन्नगजीर्णगृहे तिष्ठा
मि विगतज्वरः ८ ईश्वर उवाच सर्वाः शंकाः परित्यज्य धैर्यमालंब्य शाश्वतं महाभोक्ता महाकर्ता महात्या
गी भवानघ ९ भृंगीश उवाच किमुच्यते महाकर्ता महाभोक्ता किमुच्यते किमुच्यते महात्यागी सम्यक्
कथय मे प्रभो १० ईश्वर उवाच धर्माधर्मौ महाभाग शंकाविरहिताशयः यः करोति यथाप्राप्तं महाकर्ता स
उच्यते रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्ता स उच्यते ११

नो विश्रांतिस्तत्र
स्थितिस्तामिति निश्चेयं ८ ५ १० तत्र सर्वाः शंकाः परित्यज्येत्यंशं विवृणोति धर्माधर्माविति सुकर्तृभोक्तास्मि निश्चयात्
कर्तृत्वादिशंकाविरहिताशयोक्तिः इत्यापि स्मरणालोकाननिवृत्तानप्रभावोक्तिरियं ननु यथेच्छाचरणाभावेऽपि ते लिबो
ध्यं ११ रागद्वेषादिपदैस्तद्व्यंजकचेष्टारचनोक्ता फलाफले इष्टानिष्टे यः अनपेक्षेण निष्कामेन मनसा लोकसंग्रहमा

त्रप्रयोजनेन करोति १२

३२५

मौनेनमनिकर्मसनन्नयोगाहितानःउद्वेगःफलासिद्धन्यथात्वमशुकानुद्वेगोयस्थितकर्मणि १२ दैवात्संपन्नेषसुखेष
वालेनमहत्तणादिकार्येषुधार्मिकोहंपापोहमितिवाऊधर्मकथाकलितेनधर्माधर्मैः १४ १५ शोकनिमित्तेषुनशोचनेउद
यनिमित्तेषुचनोदेति १५ प्राप्तेनापनीतेनयथोपस्थितेनप्रयोजनेनकालेकार्यांउद्भूतसहितस्थितैंस्मनाउक्तसंचेष्टवान्
न्नचे+

मौनवान्निरहंभावोनिर्मलःमुक्तमत्सरः यःकरोतिगतोद्वेगंसमहाकर्तासउच्यते १२ शुभाशुभेषुकार्येषु
धर्माधर्मैःशुभाकया मतिर्नलिप्यतेयस्यसमहाकर्तासउच्यते १३ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः
निरीहंवर्ततेकार्येमहाकर्तासउच्यते १४ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया नशोचतियोनोदेति
महाकर्तासउच्यते १५ यथार्थंकालेषनिमानसंस्पृक्तमनामुनिः कार्याण्युद्भूपवहतिस्थोमहाकर्तासउच्य
ते १६ उदासीनःकर्त्ततोचकर्माकर्मसंवंधश्रयः समयास्थितयायस्यतंमहाकर्तासउच्यते १७ स्वभावेनैवयः
शांतःसमतांनजहातिवै शुभाशुभेसदाचरन्योमहाकर्तासउच्यते १८ नआयातिविनाशोशुभोदयास्तमये
षुच समएवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते १९ नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति भुंक्तेचप्रकृतंसर्वं
महाभोक्तासउच्यते २१ ॥

कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्मणीस्वयंदैवाद्वास्तत्कर्तृतांप्रत्यपेरणेनदेहेनकर्तृतामापद्यमानश्चश्रेणंनमर्मनस्यकर्तास
हृष्टनिश्चयेनोभयत्रयः समभावंयाति १८ यःमित्रेषुशुभमित्रेषुशुभमसावत्रपिसमतांनजहातिहियस्मादे
तोःयःस्वभावेनैवशांतःनस्यचेद्वाह्लादकतासदृशःस्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः १९ जन्मादिषुपंचसुभाववि
कारेषुउदयोद्दिस्तमयोपक्षयनत्रादितेषुशरीरेषुनिर्विकारस्यात्माज्ञानदर्शनात्समएववमनोयस्य २० महाभोक्ता

सतामनाद्वनकिंचिदि त्यादिनाप्रकृतंप्रसक्तंप्रारब्धोपनीतं २१

इंद्रियैर्विषयानाददानोप्यहृदयंगरहृणोत्यप्रतिहृत्याशादेवेहृल्पणाहार्दिमा आदानगमनार्थ्येचरन्नपि निष्क्रियात्मका। श्यानावयतिएवमप्यनायाश्यतीनन्निंत्यन्नान्यत्दर्शोनावश्यंके २२ उदासीनःस्वात्मारूढस्वासीनतद्वत् २३ नयायज्ञयादिक्रियायोगैःभावाभावैर्नोमध्यस्थैःपुमान्विद्वेषाभ्रग्रुदैःयोकामयतिनविद्विपति २४ रम्यब्रह्मदृश्यामर्थ्यंयथा।

नादत्तेयान्ददानश्च नाचरत्याचरन्नपि भुंजानोपिनयोभुंक्ते महाभोक्तासउच्यते २२ साक्षिवत्सकलंलोकव्यवहारमखिन्नधीः यःपश्यत्यपगतेच्छोमहाभोक्तासउच्यते २३ सुखैःदुःखैःक्रियायोगैर्भावाभावैश्चसंभ्रमैः यस्यनोत्क्रामतिमति महाभोक्तासउच्यते २४ जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच रम्यमित्येवयोवेत्ति महाभोक्तासउच्यते २५ महान्तिसुखदुःखानियःपर्यायेवसागरः सम्यक्सम्यपरिगृह्णाति महाभोक्तासउच्यते २६ अहिंसामलमत्तानांहिंस्रद्दृष्टविवादिदोषवः नोपयांतानितंयस्मात् महाभोक्तासउच्यते २७ कट्वम्लंलवणंतिक्तममृष्टंमृष्टमेवच अधमंमेयात्तिसाम्येन महाभोक्तासउच्यते २८ सरसंनिरसंचैववस्तुरंतंविरसंतथा यःपश्यतिसमंसौम्यो महाभोक्तासउच्यते २९ त्यागोवेदप्रकारेचशुभे वाप्यशुभेतथा समतासुस्थिरायस्य महाभोक्तासउच्यते ३० इदंभोज्यमभोज्यंचेत्येवंत्यक्त्वाविकल्पितं गताभिलाषंयोभुंक्ते महाभोक्तासउच्यते ३१

स्वर्णोमयोवाब्धिःस्वस्वर्णीरसर्वास्वमलत्येतिभावः २५ सम्यक्संत्यहात्याभोगायसम्यक्परिगृह्णाति २६ यस्मादुपयातानोपयातानिःचकारःप्राग्नतगुणकदंबसमुच्चयार्थः २७ अथमध्यस्मादनिकृष्टमपत्रे २८ विरसंरसतिविचाते २९ एवंप्रकारेष्वाकारापरिच्छिन्नमप्यभेदे ३० अभोज्यंभोक्तुम

यत्कांक्ष्याउतिक्तादिविकल्पनेविकल्पने ३१ ॥

1510

अपरामृष्टंकोऽद्वायकराकान्दनादिपंडतृष्टुंदिव्याकाङ्क्षदनादि ११ इतिप्राग्जक्लत्तयार्थियानिरतिशायानंदमूर्तं
दृष्ट्यात्मार्थियामियेतिसंत्यक्तमितिवा १२ सर्वाहंह्नावाच्यनःकायचेष्टाःधियाविषयवाधादेवपतिनत्यक्ताः १४ देहा
दीनांसन्मानतदुःखैस्मदृयेनाभिध्यानवज्ञुध्याउतिनात्यक्ता १५ शुभाशुभेविहितनिषिद्धेदृष्टानिष्टाचरणदृपेवा १६

आपदंसंपदंमोहमानंदपरमंपदं योभुंक्तेसमयाबुद्ध्यामहात्यागीसउच्यते १२ धर्माधर्मौसुखंदुःखं
तथामरणजन्मनी धियायेनेतिसंत्यक्तंमहात्यागीसउच्यते १३ सर्वेकामाःसकलाःशोकाःसर्वेहाःसर्व
निश्चयाः धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते १४ देहसमनसादुःखैर्विदितं याताःमनःस्थितेः
नूनंयेनाभिन्नासक्तामहात्यागीसउच्यते १५ नमेदेहोनजन्मापिपुत्राःपुत्रेनकर्मणी इतिनिश्चयवा
न+ नेनमहात्यागीसउच्यते १६ येनधर्ममधर्मंचमनोमननमीहितं सर्वमन्तःपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते १
यावतीर्दृश्यकलनासकलेयंविलोक्यते सायेनसुष्ठुसंत्यक्तामहात्यागीसउच्यते १८ इत्युक्तंदेवदेवेन
भृङ्गीशायपुरानघ एतोद्दृश्यमवरुध्यतिष्ठत्वमानघः १९ निरोदितंविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मा
स्मिनेनरकलाकलनंहिकिंचित

धर्ममधर्मंचत्यागीरंमनोमननमेवानसमीहितंवागादिचेष्टितं १ स्वस्थ।
सम्यग्दर्शनेनवाधात्संत्यक्ता १८ उपसंहरतिइत्तीति १९ एवाभावनयामहाकर्तामहाभोक्तामहात्यागीवाना
यासेनभवतितेभावनारमायोपदिशतिनिरोदितमिति निर्हाममन्तदेहादिपंचकोशानामवस्थात्रयस्यनिरा
सेननिरंजनतामुपेतःसन्परिशिष्टनिरोदितंविमलात्मरूपंब्रह्मैवास्मिकिंचिन्नदिनरकल्पनाकलनेनास्तीत्ये व

भावयत्येवं सदा भावयत्येवं सदा भावयेत् स्वज्ञाभिव्यक्ताविकलनात्मलेभ्यः शांताहंत्वबोधस्थलतया विधः सन्निर्वा णे पदेहिं सामहीत्यर्थः ४८ हे राम इह दृश्यमाने यत्किंचिज्ज्ञानिनस्सम्मते ऽभिकल्पेषु स्थितिपदार्थैर्वैविधिकालावयवेषु प्रसिद्धानां सर्वकार्याणां एकं बीजं कल्पकारणभूतं ब्रह्मनामसंतत्त्वयं जन्मादिविकारशून्यमप्यनंतपरमात्मरूपं पश्य इदं च तन्नेह हि न तत्सर्वं भावविकल्पशून्यमेवेत्यर्थः ४९ यतः कदाचित्किंचिदपि सन्नस्सत्त्वं सन्मसत्त्वं स्पृपि।

सत्

इत्येव भावयति यं जनतास्वपेतो निर्वाणमेति सकलामलशान्तवृत्तिः ५० अनामयं ब्रह्म समस्तवस्तु।
कार्यैकबीजं परमात्मरूपं इदं च तन्नेह हि न तत्सदेभावे ऽस्ति भानी दृश्यं दृशा किंचित् ५१ अन्यत्तु चित्किं
चिदिदं कदाचित्संभवत्येव सदप्यसच्च इत्येव साधो दृढनिश्चयेन स्थित्वा शान्ताशंकविलासमात्र ५२
सत्रं निर्मलः सन् समतां समस्तं जगदेव तद्धि विदित्वा कार्यं नान्यद्विदे मायाभिरवदातवित्ते विनिराकृतानाहंकृति
नाम्नपेहि ५३ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे तत्त्वनिरूपणं नाम पंचदशोत्तरशततमः सर्गः
श्रीराम उवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञ चित्रेयं कथनावलि गलितेवागलद्रूपे लिंगसत्त्वस्य किं भवेत् १ श्री

शब्दाकारणं च सदेकरसात्सदसतः अन्यत्र संभवत्येव सतः इत्यन्वेयं सदा पञ्चैः अस्य पक्षे सदेकरसापत्तेः प्रकारां तरस्य च संभावनायोगादिति भावः हे साधो इत्थं सदसत्त्वविवादमित्येवानेन दृढनिश्चयः सन् प्रथमसमाधौ प्रमाणसत्त्वा लेन स्थितात्मसमभूमिकाक्रमेणाधिरुह्य शांतामाशंकविलासं नैवास्त्वित्यर्थः ५२ हे साधो त्वं पदेष्वत्तमं निर्मलः सन् निराकृताहंकृतिनाम्नपेक्षितदावहि समस्तं कार्यजातं जगद्वेदं यत्किंचिदाविर्भूतं विदितवेदनायां स्वव्यवस्थ नंचयः ५३ इतिश्री वा. नि. पंचदशोत्तरशततमः सर्गः ११५ चित्रस्यागलनात् निस्पंदनस्थोदितभूमिषु गलितस्य च सत्त्वस्य निर्वाणं ने।

उमाख्यातं सनत्स्वत्तीणां मनस्य मनसः सिंगस्सत्तां १

एवंपृष्टोवसिष्ठःप्रथमंलोभमोहादिदोषद्वयपंचकस्वेनलक्षणानिभिन्याह बलादितिसंजाताःसंजनिताःपरीक्षा
यर्थंपरेणबलादपिसंपादितानाकृत्स्नपौःस्थितेनखड्गेष्वपिच २ सदानुवृत्तिप्रसन्नमादिरूपितलक्षणानिमित्याहमुदिता।
याःइतिदुःकृतेविषादहेतौपापेज्ञानाग्निनागलितेसति ३ उक्तंप्रपंचयन्लक्षणांतराण्याहवासनाइत्या

श्रीवसिष्ठउवाच बलादपिहिसंजाताःनोत्सिंचंत्यात्मपदेस्थिते लोभमोहादयोदोषाःपयांसीवमरोःस्थले २
मुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतिकदाचन गलत्स्वंकार्यमस्येविश्रेयलातिदुःकृते ३ वासनाग्रंथयः।
क्षिन्नाश्चक्रेयंत्रसलेषणैः कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ४ कामःक्लमंगच्छतिलोभःक्षा
पिपलायते नोल्लसंतीन्द्रियाण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोत्तवैः ५ नदुःखान्युपहृदंतिनवसांतिसुखानिच
सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ६ सुखदुःखादयस्वैनौदृश्यंतेयदिवामले दर्पणेपवनेनेव
त्वाच्चानुलिंपंतितेमनः ७ विवेगलतिगीर्वाणगणस्पृहणीयतां साधुलोकस्तदेत्यस्यसमतापी
नवंदिका ८ उपशांतचकोनचस्पृश्यमपतितोपिच निभृतंचोदितंवक्त्रंवहंतोस्मयमदद्रुः ९

स्वडुः+६

हिना ४ शैत्यंतापनि
वृत्तिस्तत्प्रदायिनी ६ नतुतानिनामपिकदाचिन्नस्वेसुखदुःखादिलिंगानिप्रसादम्लान्यादीनिदर्पणेयथाश
कृतंभस्मप्रदोऽसःपाणपद्मवतोपिविधुनस्यचयथावाविश्वामित्रेणहरिश्चन्द्रकुलेनपुत्रपातेनचवसिष्ठस्यत
त्कृथंमुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतीतिलक्षणांचटनेनजाड्यदस्वोदयहरतिभोजकपारव्यपावेसनदुःखन।
लिंगमालिन्याभासयोःकदाचिदुदयेपुनस्तत्त्वाणमिथ्यात्वबुद्धिवाधितत्वाच्चतयोरुत्थितलेपकत्वमितिनस्वभावि

कत्वादिदिप्रसादविद्यानइत्यर्थः ८ अप्रतीर्थिपरेणाविचारितनिभृतंविनीतं ५

च+३

1513

1514

भावैर्विभवैर्दोषैर्विरुद्धोऽपि विविक्तोऽपि सन्नं गलिताहंकाराग्रो ॥ १ ॥ इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभत्वं दर्शयन्नदर्थे। मप्यहंतानुल्लिदग्धपदमुद्रां तिबुध्यालोकेनेति बुद्धिस्वदोनानालोकेन शब्दाभेन ग्रस्यवाक्यस्य कृपवशापाठाय्यायुस्या। लोचननमालोकस्लावस्मात्रेणासोऽयल्मेघ्रस्लोचनाः आपवेदोयास्मिन्नलक्ष्ये स्थितिनश्यातिविशेषपरमात्मवस्तुनि येन। प्रवर्तनेनेनैपिनाल्लिसमर्थः ॥ २ ॥ नन्वाहुमौनर्हिकः प्रयत्नमनुपायोऽस्य इति चेद्विवेकवैराग्येपवेत्याह विश्रांतिमितिदे। श्रगाढः रत्नाकरं भवं जननमरणादिपलतिनसंसारसमारम्भनितीर्णोर्हत्तोरलमिद्धोः गुरुस्थनम्यारेति।

भावाभावविरुद्धोऽपि विविक्तोऽपि न सन्नपि । आनंदाय न खेदाय सर्वोऽयं स्थितिविभ्रमः ॥ १ ॥ बुध्यालोकेन माध्ये
स्मिन्नलक्ष्ये स्थितिनापदि । प्रवर्तनेन योमोहाङ्ग्रौपिगन्तुनरायमे । विश्रांतिमासु चित्तां विरमं गाढः स्व
रत्नाकरं जननसागरमुत्तितीर्षोः । कोऽहं कथं जगदिदं च परं त्विदं स्यात् किंभोगकैरिति मतिः परमोऽभ्युपा
यः ॥ २ ॥ इति श्रीवा. नि. षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ वसिष्ठ उवाच । भवतामादिपुरुष इक्ष्वाकुर्नाम भूप
तिः । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यथामनक्रमणासूत्र । इक्ष्वाकुर्नाम भूपालः स्वं राज्यं परिपालयन् । कदाचिद

[illegible]

निरायानंदात्मनि शुचिर्नैविश्रांतिं प्राप्नुमहं कः इदं जगच्च किं परमात्मनतत्त्वं च कीदृशं स्यात् भोगकैस्तुच्छैर्भोगैस्तु। किं स्यादिति नितिरनरामस्ताविचारवैराग्यात्मिका मतिरेव परमः श्रेष्ठतमः उपायोऽभ्युपायः तस्मात्तमेवाश्रयेदि त्यर्थः ॥ २ ॥ इति श्रीवा. नि. षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ कोऽहं कथं जगदिति विचारे उत्तिनिदर्शनेन इक्ष्वाकोर्मनुना मोक्षोपविवेकः संप्रश्नोत्तरेनानेनादिपुरुषः मूलपुरुषः यथायारण्याविचारोऽत्रात्मक्रमः प्राप्तज्ञपदे विश्रांतस्तथात्वंवि

वांरघुतिलिखाश्रः ॥ १२ ॥

1515

इतिस्वयमर्चिंतयदितिसर्वैर्ज्ञातव्यः ३ नविवेदकुतस्त्योसौकस्मादागतोहमनुत्वरूपितं ४ तत्रप्रयत्नमंमतंप्रार्थनयाभि
शं+२ मुखीकरोतिमामितिति ५ सूष्ठवाँदर्शयतिजगत्इत्यादि ६ संसृत्यावद्देतान्मनस्त्रकिंयत्नसाभोक्तःस्वामिनश्रुक
दाकेनरचितमितिश्रुत्यादिभिःकथ्यतेअनेनश्रुत्यादिमूलमपदेशापरंपरासंप्रदायागतमेवनयावाच्यंननतर्कैः

जरामरणसंबंधोमहात्विड्भ्रमस्थितेः अयमिद्धप्रपंचस्यकोहेतुःस्यादितिस्वयं ३ जगतोनविवेदा
सौकारणंचिंतयन्नपि अथैकदाहृदसौब्रह्मलोकागतंमनुं ४ सुजितंससभास्थंभगवंतंप्रजाप।
ति इक्ष्वाकुरुवाच मायोजरयतियाक्षेनभगवन्करुणानिधे ५ भवत्प्रसादप्रवाप्यभवंतंपृष्टमंनसा ऊ
नःसर्गोयसमायातःस्वरूपंचास्यकोहेतुः ६ किंयदेनजगत्सृष्टाकेनेतिकथ्यते सुहृदंकथंचविष
घ+ मादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ७ विमुच्येयपरंनाशीर्ज्ञानलादिवविहंगमः मनुरुवाच सुहृदोत्रविरकाले
नविवेकस्यविकासिने ८ चिंतनानस्थैर्यविवेकेत्वासारप्रभूतस्यादृतः यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृप।
किंचन ९ यथागंधर्वनगरंयथावारिमरुस्थले यन्नोदृश्यतेकिंचित्तन्नोकिंचिदवस्थिते १०

णकिंचिकल्प
यितेतिस्तुचिते ७ विमुच्येयेतिकर्तरियक्ष्ये ८ नत्वनत्वेपदेशायोगित्वात्स्वरूपंचास्यकोहेतुरितिप्रश्नस्यप्र
त्युत्तरमाह यदिदमितितथाचमिथ्यात्वगतः असत्स्वरूपमसदेवतिभावः ९ ननुसांख्योउपादानेपरमसूत्वना।
याश्रितमेवकार्यमितिमितेगविभाव्यतेइत्याहुः वेदांतिनस्तुसद्रूपेवजगदादानमनासर्गेसंपाद्यतइतिनकथनत्रा
लीलेत्युच्यतेनत्रायंप्रत्याहयथेतिसाहित्याइंद्रियैवोदृश्यतेनतकिंचिदपिसोपादानेनैवस्थितंप्रमाणाभावादित्यर्थः १

श्री॰
वा॰ नि॰
प्र॰ टी॰
३२५

स्मादपि न संभावना यस्य यो नास्त्येवेत्यर्थः द्वितीयं प्रश्नमाह अविनाशीमिति २१ अविविक्तमविकल्पितत्वाद्यथा सत्ता याः त्र
ति विवेकेषु च संसर्गाध्यासाद्द्वैतस्य सत्त्वाविद्वेगादस्त्वा नासन याचिन्वनः स्वेन स्वनात्मना च देतिन्न त्रासत्वोस्मिन्पुक्ते वे।
तिभावः २ कस्तर्हि तद्रूपस्य प्रज्ञादेवेति चेत्कल्पनाविनाशपक्वेन तत्त्वोवभावस्यैवरात्मयसत्त्वाद्रूपमाः स्वभावेन स्फु
रणात्मकयाश्विन्नभासः स्वतोत्तरतत्स्वरूपावसगस्वाभिमानेन तद्रूपतां भवति तद्विषयचाद्यविमानेन तद्रूपता २३ प्रत्यंतव
वविधभूतग्रामनानात्वाचापि मिथ्याध्यासाद्युत्पन्नाचिदाभासानां बंधादिकल्पनानां च स्वेन तत्त्वरूपस्वाकिरिस्याह ना।

मनः

तेनः पटेंद्रियाणीनेयस्मादपि न किंचन अविनाशी न दस्तीदं न सद्दात्मेति कथ्यते २१ इयं तत्सर्वदैवर्यपद्मा र
जन्मगोचरं परा तस्मिन्नेव सदाद्दर्शे प्रतिबिंबमधारणा २२ भाः स्वभावसमस्त्वज्ञाता स्याः स्फुरणात्मकाः
कोष्ठवत्यर्त्विदंतायां निकास्थि दृश्यं निभृतं ता २३ अन्यातत्र चतत्सयांति भवन्नेवेसु गात्स्थितिः नवंधोस्ति न
मोक्षोस्ति न बद्धो वास्ति किनामयं २४ नैकस्मन्तरे नचद्वितयं विद्याश्रमौ विद्यमानं एकं यथास्फुरति वारितरंग
भंगैरेवं परिस्फुरति चित्तचकिंचिदेव तवं बंधमोक्षकलनेषु प्रविभ्रमाद्यद्दे रे तत्त्यो भवामभवमयोः भयमारपव
इति श्रीमो॰नि॰ सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ११७ मनुरुवाच संकल्पोन्मुखितेतोयातः समप्रज्ञस्यमात्र संविदः श्री

+ एकंचित्त्वं यथा एकं वारितरंगभेदैः परिस्फुरति एवं चित् द्विविज्ञगद्भेदैः परिस्फुरति + टू + टी + १

वंधोस्तीति २४ उक्तं द्वितीयप्रश्नोत्तरमनपसद्रूपतिमायामानवनानात्वन किंचिदेव चात्तस्तबंधमोक्षभ्रमौ हरे प्रविभ्रमाद्यन
विद्यते भवभयंयस्मात्तयाविधः सद्भयमयप्रवृत्तस्मात्परपदमभवेत्यर्थः २५ इति श्रीवा॰ नि॰ सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ११७
उक्तः सर्गः कदाकस्यवेनेत्येषाभिरोहान्तरं तथात्मदर्शनोपायमनुना मायवीर्तिर्नः उक्तस्यादिनात्तत्रादौ शुद्धसंवि
दो जीवभावेनिमित्तमाह संकल्पेति चिन्मात्रस्य शुद्धचैतन्यस्याविद्यायोनमनस्संस्कारविविधाप्रतिबिंबरूपाः संवि

पलं रंगवमिव यांति भूमिपनीवि तां १

ः संस्कारिणमेनःकरणेन यथा परिणमेन दवाकि त्रन यानीवनं यांति १ ॥

प्र

स्त्राप्र+२
३२५

विवेकी+२

1517

वि+

सर्वंमय्यस्तितेउपाधितयाअविर्भूतेसंसारेसमाहितयाहिमनसःकार्येएवंसंनियम्यस्थितेनदाहग्लवद्धःतेति २ नवरूपण
आत्मकथंरूपेणमनसंसारीउःवीनहिमक्षोवाउविवेकोवारूपेणेतन्नादृअद्भुतरूपाइतिरूपेणोनःकारणेनवरमस्मा
तान्कारहूपतस्यपरीणामेनचनिमित्तेन ३ सबस्यायादिरहंममनावस्थाया ४ निरहंममनादेहेन्द्रियादिषुकर्पंरहस्ये

तेनीर्वःसंसारंतीदृसंसारेसर्वंमय्यैवे स्ववद्धःस्वेदृपामोहोमनसोवास्तिनात्मनि २ अहंरूपेणरूपेणेवाद्भुतंहीं
तेनयथेंद्रना तथाउभवसाआत्मारूपेणात्मावबोधते ३ तथात्मनोपिउरूपाअरूपेणेवाभेरवाः रूपणे।
स्वात्मनैवात्मास्वयामनस्यायाधिया ४ पत्रिकाःपत्रिरूपेणेवाराहेद्यविभक्तया यथापिपात्येवेतद्रूष
आत्तेंद्रियादयः ५ पत्तेनुनाटहःकार्यंसत्तानेवाद्युधीरता पदार्थमात्रतालिप्तालिप्तंतेनयथासत्वं ६
पदार्थमात्रंदेहादिषियामस्यमत्युरूपवः आत्मीतेनातःकारणेनिश्चमात्मयथोयव ७ देहोहंमितियाबुद्धिः।
सासंसारनिबंधिनी नकदाचिदपियबुद्धिरादेयादिस्मरच्छेभिः ८ नकिंचिन्मात्रविन्मात्रद्रूपास्मिगगनादणः :
इतियायास्वतोबुद्धिःसानसंसारबंधिनी ९ यथाविलसतोयानांवहिर्तंतस्थमानवं तेनालिप्तंतिसर्वत्र।
तथात्मासर्वववलस्थ १० सन्निवेशांपायैवैविश्वंयथादेहोगगनादादिना आत्मनलिप्तंनरूपानयैव जगदादिना ॥

३+२

तितरूपांतेनसम्ब्यतिपरिकारतिति ५ अवधीरणमपवासनाहिनापीडनं ६ पदार्थमात्रमपदासीनपदार्थसा
धारणंसंतानस्य आत्मनयः शुद्धात्मस्थानंद्वयमतुः १८ नविद्यतेकिंचित्स्नात्मयि यत्रनयाविंयस्विन्मात्रनरूपः
नि+ गगनादणणः सूक्ष्मःसंसारबंधनोनस्मकिंहेतुगीतियावत् ९ जडजगतोनलिप्तंहिस्वअसंगविस्मवेशेनस्फुरणेउर
परस्थानमाद्दयथेतियथाअग्रादायाकारतादिन्नपवसन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यंतदात्मनोपिजगत्रसल

मायाद्वैरनर्थः ॥

आत्मनःकालराशेर्वानामस्यानेनुरूपिणेकालस्यानवरतमुग्रुरूपंह्रासस्थानसमस्यइत्याह विनाशोस्तिविनाशपर्यवसाइ
तोवडवाग्नेनेकांतेविलसितस्यभूतानियानितानिकालांतरेमायासं १३ तथासर्वंजगज्जालंभलोपचयापचयश्लो।
कस्मन्नुसर्वस्यकालवाग्निधेयःपारमार्थिकनिजसत्त्वान्निर्लेपस्वीभाव १४ निर्मलबोधात्मनःस्वयमनाश्रांतरोपाक
इत्याह १५ वपुर्वैरेदेहनाशो १६ परिलोडितंनिकार्यंयथास्वस्थानवहेन्ने १७ हेतुत्वेनसंबंधकलंकेर्मकृचित्र

+कुचकोटरे हि+१

विनाशवाडवाक्रांतंभीमंकालमहार्णवे जगज्जालमनंतंनिरोपयोतिभूतनमंगिकः १३ तथापद्या।
पद्मर्शस्यः पानाकालवारिधेः नमाम्यानेनवहागरस्यानन्तमावपद्मवेदा १४ प्रनान्यत्यात्मनामसि
नेहोहेदेहवपमालके सम्माचलनपाहवेहद्दिलिष्टयथास्तवं उच्चकोटरसंस्पृष्टंविरूप्यजनतो
रतं यथारोहेतिउत्तार्येतथान्तात्मार्थमयंमनः १५ अनन्तमम्बरमात्मानमवधुयापरितोहोति हाटनोहमा।
नाथोहनहोस्मीतिवपुर्वर्ये १६ यथावारिपरिस्पंदाज्ञानकारंतिलोवन्ने तथासंकल्पवशानत्रिद्वतव
परिहृदति १७ संस्थाप्यसंकल्पकलंकमंगं विलंबमानंसुपशांतकल्पः स्वदेहमस्संस्पंदमिवेहदेहतिष्ठ
स्वस्थःसर्वोत्मामिदंप्रसाधि १८ इतिश्रीमेसोपायेनिर्वाणप्रकरणेअष्टादशोत्तरशततमःसर्गः ११८

हि+२

मात्मनिसंस्थाप्यसमूलसंसारोपशमेपारंपर्यभागोपयोगिनिनत्यनिभास्सर्वशेषाउपशांतकल्पःसनत्यवद्दाता
पदेहेंद्रियादिसंदीपनस्याभासमात्रत्वात्संस्पंदंतत्त्वेव्यवहारस्वमोक्षस्थःसर्वोत्तिष्ठइदेरांचपाधिपालय
पामसःप्रादेशास्याभीयत्वेनाखिलहार्दतेहिः १८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेअष्टादशोत्तरशतन नमः ११८

वर्ण्यते तु हृदयस्याग्रस्वात्तेऽभेदोल्बंधयोः विद्याविद्यात्मपाक्षिकोयंस्मास्वात्मस्वनिस्रुणानं संदेष्यसंसंदर्भिवेद्वा।
तिहेतुस्वंतनत्रब्रह्मकिंमथ्येमाययास्पदनेकथंवास्पदंतिसूक्ष्मीनेत्वाकोर्तिस्तांमालिनैरूपलप्यमग्नुराहसगो।
त्वामिरितिविभुरयपरमात्मापस्वधर्मैस्तश्रविद्यामाकयाश्रविरुषः प्रतिसृगात्मनैः स्वदैः क्रीडतेतिविरुषः न
सेहात्मिकयाविद्यामायास्वस्वलसर्गौसद्रूपवाधेनत्वात्कर्तृदस्यादयश्रात्मनिसदेवतिरूपतोऽन्यथः तत्रागा
त्वहेतस्मसर्वेशाक्तुदयंवैवेरात्मात्रिहेतस्यसद्गृहणस्वादेवोपिसावस्वलनएवमभवतोऽस्मादहलवयमिति २ तत्रता

मनः स्वर्गान्सभिर्विभुः स्वैदैः क्रीडते बालवत्स्वयं संहारात्मकशक्त्याय संहरत्यात्मनि ह्रुति १ स्वयमस
नयाशक्तिरूदेस्मावधानेपया स्वयमस्तनयाशक्तिरूदेसुप्तव्यानेपया २ चंद्रार्कवह्निनमायावत्ता।
दीनाययाविषः यथापत्नादिहलाणातिनेऽनेसांणांयथापकाणः ३ तथेदंसत्यांतिस्फाटेनगडुत्यादिकास्थि
ते ३ः स्वप्रदमनस्तानंनेदंवानदिवास्थिते ४ अहंतुविरामायेयंमानविस्वाविमोहिनी संसारमानमया
मायदात्मानंनपश्यति ५ विराट्दर्शमयंसर्वंजगदित्येवभावयन्

नात्मनिजीवजगत्साधारणसमस्तसामा
न्यात्मना विभाव्यमानेन हि शेषात्मकवाह्याध्यात्मिकपदार्थंनास्यकल्पनेरघ्रातेनाह चेदेतिश्रविंषः प्रभाःज्वाला
प्रभेदाः यथाकल्पितास्तथाजगदहंविश्वंचकल्पितमित्यन्वयः नमायोग्रहणोमायापावलद्दष्टानार्थं ३ ४ सर्वेग
तस्वप्रकाशस्यात्मनः प्रदर्शनममताः प्रकाशस्यापिजगतः स्फुटंदर्शनेनाश्रुयमचटितघटनासमर्थमायाव
शादेवस्यादहमेवेदंइतिसर्वंसंगेणप्रवयवमायेणबाह्याध्यात्मिकभावेषुशानेनत्रैतद्वैहिस्वव्यामसमपासानेयथस्मा।

प्रतितु+२

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
३३१

म-३

क्षपातद्दिभावनयाआत्मानंद्रष्टाल्लद्वीयत्रामात्रविदाहंस्थौनयाभिमताद्दिनाआदर्शेनगात्रहितिवज्जलमितिजगत्स्था।
निभासिवंनवाल्लवमितिभावयन्नित्यर्थः सोऽहंसोयेऽन्वेदेवकवच्चपसः ९ १ इतिवेषमकल्पनस्मितिदेषः
अभावनासमाधस्वभावेनसर्वदृश्यविलनिश्चलस्तोनाहेताश्वत्यार्मेनाःपदोषयोर्विभागिनापियायित्पनावै
षम्यकल्पनास्पहितगगनेयहेन्तःसमरहिंसुर्पलम्माउदपदयतालिप्रायेणविलूयताद्विगृह्यं ४ समाधिलक्ष्मा
नाभावेनवासनार्थभावनेनमनपोसकयर्मोयर्मकाननेवविश्यपदमाकाशादपपिकत्तानवसोऽस्यसमेस्यनह

यस्मिन्नस्तमुपशान्तेऽहं सबाह्याभ्यन्तरःस्थितौ ३ अहमर्थविरुद्धेन भावेनाभावरूपिणा सर्वं शून्यं निरालम्बं
चिद्रूपमिति भावयेत् ७ इदं स्यामिदं चेति निर्बीजेनेन्दुः स्वकेनततेः नस्मिन्नाम्नाग्निनादह्यतेऽः स्वस्वाववासः ऊतः
गजन्नभावनाहेतारस्यारम्भविभागिना पेरूयातिप्रायेणाशुष्वेनैवात विलूयते ४ अभावेनेन भावने
म विलूयकर्मकाननं पुंसंमन्तनातनं वैविशोकपदवृत्तिश्लेषः ९ भरितभुवनाभोगो भूत्वाविर्भावबहिःकृतः
गलितकलनाभासोऽलासो विवेकविलासवान् अपेयानपरानन्दस्पन्दश्चिन्मयनिरामयः सामप्रामस्तक

चिताभोगो भवाभयविहङ्गः ॥

लेनशोकहेतुत्वलेशविशोकपदवृत्तिहेत्यर्थः ९ हेयत्वंप्रथमंविवेकविलासवान्समाधिनागलितवासकलना।
त+२ भ्यासःपूर्णत्वनाभरितभुवनाभोगस्त्वभूत्वाअपिमितःपरानन्दस्यअपरिच्छिन्नब्रह्मत्वस्यस्पंदःसर्वत्रआविर्भावोय
स्यतथाविधस्तद्विभागावहिष्कृतस्तद्वैकतापन्नःअतएवनिरस्तसमस्तामयःपंचमषष्ठभूमिकाद्वयविपर्ययस्य।
तोनेसप्तमभूमिकायामात्यन्तिकविहृपैवप्रथमसामेनसुषुप्तिमूर्च्छिकाद्दृष्टीनांवान्स्थितःशुद्धःआत्यन्तिकवासनात्या
नकालुष्यतयान्तर्कःआभोगःआकारोयस्यतथाविधःअभयविहङ्गमेवेत्यर्थःअथवाचनाभिःपादैःवनयोया

म+२

८

अत्र सप्तभूमिकाः क्रमेण दर्शिता बोध्याः ॥

३३१

590

इतिश्रीवा.नि.एकोनविंशत्युत्तरशततमः ११९ समस्तभूमिकालिंगोमृत्युमानसवर्जितः सुषुप्तस्थवत्तिष्ठेत्।
भूमिकाःसप्तदर्शिताः एवंसप्तभिर्ज्ञानवर्णितियोगाभूमिकाफलत्वेनज्ञानरूपाःप्रभूतान्भूमिकाभेदानवतारय
तिशास्त्रेत्यादिनातत्राचसाधनचतुष्टयसंपादनसहितेनगुरुमनोर्थादिसहायकेनश्रवणेप्रथमाभूमिकेत्यादि
निष्कर्मोऽन्यनिष्कारोदर्शितातएवात्रबोध्या १ विचारणामननेनश्रवणसहितोपायत्वेनोभावनानिदिध्यासने।
विलापनीनस्यसासनानाकारेणाज्ञानादिप्रपंचसर्वनैवाधस्तस्मात्वैनोवासनाच्छेदेनततश्रवणा विद्यानृत्यते २ शुद्धः

इतिश्रीमो.वा.नि.एकोनविंशोत्तरशततमःसर्गः मनुरुवाच शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौविवर्द्धये।
येत् प्रथमाभूमिकैषोक्तायोगस्यैवचयोगिनः १ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना विलाप।
नीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका २ शुद्धसंविन्मयानंदरूपाभवतिपंचमी अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभोजी
वन्मुक्तोऽत्रतिष्ठति ३ असंवेदनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका आनंदैकघनाकारासुषुप्तसदृशास्थिति ४
तुर्यावस्थोपशांताथमुक्तिरेवहकेवलं समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ५

संविन्मयःसमाधिपरिपा
कादेनःप्रणाप्रवृत्तोयस्त्रानंदस्वरूपतांतादृशोदृढोतेनानुभवमारोहयतिअर्द्धैतियथानिद्रापोषणाईस्वप्नःअ
र्द्धप्रबुद्धःप्रबुद्धःवासनाहानादीनांकार्याण्यत्रपानःस्वापस्वलासक्तोनप्रतिबंधनादिव्यवहारमिकुर्वन्नितनदृढ्युत्थानका
लेपास्याभूमिकायांयोगीतिष्ठतीत्यर्थः ३ असंवेदनस्वरूपनएवाद्वीयमानामन्नस्यानुभवहृतिस्वरूपानंदेवाह आ
नंदेति ४ अथयदासाहृन्निर्तीयनेनदाविष्णुनंब्रह्मैवशरीरस्थप्रकाशमवशिष्यतेतथ्याजीवनःस्थितिःसप्तमीभू
ते

मिकासैवमयासमयामसिनस्वकाभोगेनिमग्नजेत्यर्थः आद्यभूमिकात्रयस्य

वक्ष्यमाणरीत्यैवकोकारानषष्ठीनयों ५

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
३३२

सप्तम्यास्तु भूम्यास्तु योगिनो जीवन्मुक्ताद्विशेषः नास्य इत्यभिप्रेत्य आह तुर्यातीतेति सप्तमीभूमिकैव तुर्या तीताख्या पवित्रः प्रोक्ता सप्तमी विदेहमुक्तिः स्वप्रत्ययैवेत्यत जीवन्मुक्तेषु मीनां विषयत्वं न स्यादित्यर्थः ९ । ६ तामेव प्रपंच नेनैव वर्णयति स्थितेत्यादिना ५ तस्यामेव सर्वरूपत्वात्सम्यग्ज्ञानानिवृत्तिः शब्दानामिति तो जीवन्मुक्तेभ्याह तुर्यातीते

तुर्यातीतपदावस्था परा निर्वाणरूपिणी सप्तमी सा परिप्रौढा विषयः स्यान्न जीवतां ९ पूर्वावस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव संस्थितं चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत् १ आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्या तु पं चमी असंवेदनरूपा यत्स्वनिर्वाणपदाभिधा ६ तुर्यातीतपदं वस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा मनोवचोभिर ग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका ७ अंतःप्रत्याहृतिवशात्प्राप्तेषु चेतविषयाविते मत्तपुत्वास्पदेहो महासम तया तया ९ यस्तो मानसवत्कृतं लोकेषु वानप्रस्थवधीः स्मारीसेप्सारीरोवाभवत्येवं मतिः पुमान् १० नैवेयं न च नो वास्मि नाहं सज्ज्ञाप्यसत्तयं आत्मारामो न संलिप्तेन त्वजनत्वमदाहतं ११ वेदवेदाप्युपशांतो वाहं हस्यो वाप्यवेककः अहं न किंचिदित्येव सत्तामीक्षेन शोचति १२ अलेपकोहमजरो नीरागः शांतवासनः निष्कलोस्मि चिदाकाशमिति मत्वा न शोचति १३ अहं ममतादिरहितः शुद्धबुद्धो जरामरः शांतः समसमाभासमिति मत्वा न शोचति १४ तृणाग्रेषु च व्योमानेन नरनागामरेषु च यत्तदस्मिन्नदेवेतिम

नाभूयान शोचति १५

ति तया सप्तभूमिकापरिसिद्ध्यान्तस्यान्तजीवन्मुक्तस्य कीदृशोनुभवस्तमाह नमियपते १२ एकका: एकवरीयति: ११ १४ १५ अतितदेहृतृणाग्रेषु अतिमहत्तिर्यग्वेरस्यति प्रकाशभानो यत्तत्त्वमिदं तर्रसन्मात्रं तदेव प्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मी।

+१०११+
४

स खलु महावाक्यार्थमेवमत्यर्थः १५ ॥

३३२

1523

वितो मे महिमा व्यापक इति न स्वप्रकाशात्मनो महिमानं तेनानाकः त्वधीमरणादिदुःखभागित्यर्थः तथा श्रुतिः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति ७ जीवन्मुक्तानामपि जीवनस्य विषयभोगाधीनत्वादिषयनाशेन सदेव दुःखभागित्वाशंकां निषेधयन्नाह अतस्य विषय

तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मे व्यापको महिमा स्थितः तस्मानंतविलासमम नाशोस्ति कस्यचित् ७ बहुवासनमध्येयः स्वप्ने हेतवयन्नसो यन्नत्वायतनेदेवाशुवस्तुदुःखायनाप्नुतः १८ अविनाभावनिष्ठत्वं अविदेहस्वदुःखयोः तत्रवासनमध्येयः स्वप्नेते योविवासने १९ नाशोस्त्वयतेनाशोनाशाकालेन दुःखदः सोऽवासनया बुध्यायत्कर्म क्रियते न च तद्दृश्यं जन्वदृश्यो नोऽहं प्रविशेच्च इति देहेंद्रियादिनावकर्मकारलोहेन कस्यचित् २१ एकः कर्ता च भोक्ता च वक्ता द्वाबोधपद्यते भावना सर्वभावेभ्यः समन्तत्समस्थितः २२ शाश्वाकपी तत्त्वः शोणी भानि भासेव भासतः क्रियमाणा कृता कर्म नन्नत्तश्रीदेहपालनैः तानानि स समन्तु। नाशोऽदीयकाऽपि याऽकृति सर्वैव दिक्कलानंतानंतनाभ्यासेन न भवति २३

नाशो दुःखोत्पत्तिकारणमाह बहुवासनमिति सोऽहं न १८ अविनाभावनिष्ठत्वं सहावस्थितिनियमः जीवन्मुक्तानां न दुःखसंतत्यमाह तत्रवासनमिति वर्तयोदिभू। मिकास्तत्रवासनं तस्मन्भूमौ न विवासने। एवं कर्मापि नेवामलेष्वकमित्याह सोऽतीति देहेंद्रियादिषु मिथ्येष्वि कात्मतादात्म्याध्यासेन तत्कृतादहमेवकः कर्तेत्याभिमानेन हि कर्मभिर्लेपः स्यात् जीवन्मुक्तानां स नास्तीत्याशयेनाह देहेंद्रियादिनेति २१ भावनांग्रहंताद्यध्यासं सर्वे भावा देहेंद्रियादिभावेभ्यः समन्तन्तत्सम समुत्थितो निर्गतः २२ कृतानांसवि

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
३३३

यथा सरः स्वजनलिपि सुखमनं देवगवाक्षं नोयथे क्षेप्रदस्तुरविनं वांछा विलेपु मातपिकवलेषु तनवद्देवदोधयास्तादि सर्वपः
स्तनस्तुसन्नाद्वस्वभावस्यार्तर्यवः स्फुरनि ग्रनः देवंगशुविकं नगागन्तत्वबोधेन संत्यनार्नेअनि संकलनपद्गर्भूरि
वैविद्यकलापंपरीशिष्टसंज्ञापा मायाम्बेवाद्दमिति विद्वोत्रवर्त्तेः २९ इति श्री वा. नि. विशान्तुत्तरशतनवमः मतः १९
यथापद्कृष्यानेजीवो यथा साहकृष्टमनुष्याने ग्रज्ञानेथावेनेस्वमवस्तुविभजनमनुमेनीविनें यथात्मा निम्हायानं देवश्चेत।

यथा स्नानवकुलांवेनः सहकुज्ञानादिनेदिने वृद्धिमेति चलत्वेवहदेवेशूमप्यालिवत् २५ एकः स्फुरन्ना।
गिलकृत्स्नगुविष्टद्रप्रात्मा सरः स्वजनलिपि विवेनोयमकं संपात्रमकलनभूरिकलापमेकं स्तत्राप्यमात्र
मविलंजगदेगविदि २९ इति मायोपायेविश्रान्तुत्तरशतनवमः १९ अथ दृश्वाच यावद्विषयभोगाशा
जीवात्मानावदात्मनः अविवेकेनसंपन्ना सापापादिदुनवस्तुनः १ विवेकवशतोयानात्वय माशायदात
दा आत्मा जीवतस्तत्व अवबुध्यतापसलामयः २ ऊर्धमदधंसव्यापस्तात्मुनर्दूर्धेबनेस्थिरे मासमावाश्च
दृश्यविनाशेनाचरीभव ३ इदंममाहमयोनित्यवदारपनेभ्रमे येमोहान्याविसेवनेप्रथतायपुध्यःपावाः ४
अस्माहमेषमेपोयमदमेवंनये:किल मोहोत्तुघ्यापतिनकऊर्धंदूर्धेप्रयांतिने ५

वनर्लसीकियकालमताना।

जीवात्मानमाह यावदिति साकिंतस्या तेस्याह अविवेकेनेति १ ग्रात्मानस्यात्त्वबोधं २ भोगाशैवस्वर्ग
नरकादौकर्षतीति नोग्नेस्याह ऊर्धमिति भोगविलातृषाचावट्टंवंटरग्नोमाचरीभवचदवट्टोमाभूदित्यर्थः २
नस्याविषयैः सहबंधमन्योन्यकं दासंजननलत्तणादर्धोयतिस्ट्दमिति ४ नदेवान्दयतन्मलनादात्माध्यासमा।

पित्वाजयंसलन्नासं सर्वोत्कर्षमाहद्युमसोति ५ ॥

जगन्मिसृहितं सर्वतोप्यवधानेन भरितं विद्याकाण्डमेवमथ ६ तानेवाह ७ ननु जगत्कर्तृत्वाद्यस्य नास्ति कथं प
रमेश्वरत्वेनाराधनस्तत्राह ज्ञेयोऽहमिति ८ ननु स्वस्मात्मनोः क्रियाज्ञानविज्ञानादिकथमात्मनः कर्तृत्वाभावयेदिति चेत्तत्राह
दोषः आत्मस्वरूपेण सर्वकल्पनानां स्वस्वरूपमवादिन्याभावेनाह येषितिनिदर्शनेन सुप्ताद्यैः ८ ननु संसारता
गुणेन कोलाभस्तत्राह चिन्मात्रमेवाहमिति निरूपणस्वप्रकाशानन्दमात्मानं श्रेयोलाभ इत्यर्थः ९ यदि ब्रह्मसमन्वयाज

स्वप्रकाशं स्वमात्मानमवलंब्याविलंबितं आत्मस्वं स्थितिलाकाशेन गतिनृपपश्यते ९ यदैवैवं विनोद्र
पनेनैवृद्धमाविष्टिनं नदैवलोपाप्तिः संसारापारमस्यस्तो गतः ७ स्नेहादिविस्मृत्वहत्वादयगतकर्तृत्वे समन्वयतः न
दृढं चिह्नष्ठुः सर्वे करोमीत्येव भावयेत् ८ ये स्वयं स्थूलपर रागद्युतद्रूपेणेष्ठुलिगतचाते सर्वमेवांगनस्त्यं वि
हिला साध्यं न च मायुः ९ चिन्मात्रस्वप्रयानस्यजीतोप्यस्मृत्यौरवेनसः सोऽभवेत्स्मरमानंदः केनासावुपमीयते १०
नाध्यस्तंयं नमः स्वयं च नाविदूर्पनविस्मयं नात्मनूपं न नान्यत्तरूपं भुवनं भावयन्नेव ११ एतत्स्वरूपमासाद्यप्र
कृतिः परिशाम्यति नदेशो मोहनाभासि न कालेनेन तास्थितिः १२

गह्यथूलं तर्हि हेतापत्तिः यदि नेति नेति निषे
धात्पूर्वं तर्हि सर्वकर्तृत्वालन्तत्वोपस्थितावाधानः नद्याया यदि नारविद्रूपमेव तर्हि विनापिभानासंभवः विद्व
त्कारेणेनते नप्रतूपान्नुविट्टमेवहि भासकेनेतेजसाभास्येनेननोरूपं यदि तद्विदतुवेधायतस्यविहितकारता
स्तुप्ययते तर्हि चितः सविकारतापत्तिः एवमनात्मरूपत्वेपि जगतः प्रसंगेनात्मनासंबंधाभावात् न स्फूर्तिलाभः
आत्मरूपत्वेन बाध इत्यादिदोषाननिर्वचनीयतालंबनेन परिहरतिनापीति ४ कथं तर्हि नत्क्षामतिनत्राह

पतदिति पुनस्यात्मनः संपारमार्थिकं रूपं ग्रसाधयसाक्षात्कृत्य ९२

न्ना+ नदा+१

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
३३४

प्रकृतिः स्वाभाविकात्मरूपं भावनाच्छन्नादिविस्तरतत्वरूपमभिनिवेशयानेयथः प्रसिद्धः प्रत्यगात्मैव समाश्रयमसिद्धो मोहः
स्यादित्यर्थः १३ नाहं यत्संसारात्मकोपेणा जीवन्मनःकथं तेन सिद्धिनिनदात् प्रसंगात्तेति शास्त्रार्थं जिज्ञासाकाम्यनाटका।
ग्रन्थं जिज्ञासासौलौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविशेषाप्यत्र निवर्तते १४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रक
रणपूर्वार्धे गुरुप्रणाननमः सर्गः १२१ निरूढस्यात्मबोधस्य स्वर्यानोन्नमद्विलेः स्वकर्मोदयन्तेषु पलितत्वौ रजमो

अहंकृते विमोहस्य सद्वोषणां विलीयते अकृतिर्भावनानामङ्गो मोहः स्यादेष एव सः १३ प्रसंगेन यथाकार्य।
विवाचापलो निवृत्तनानाश्रमसर्वकौतुकः निरस्तनिःशेषविकल्पविभ्रमः समः सुखं तिष्ठति शास्वना।
त्मकः १४ इत्यार्षे रामायणे योगवासिष्ठे पंकिविशीतिनमः सर्गः १२१ मनुरुवाच येनकेनचिदाच्छन्नो येन
केनचिदाशितः यत्र क्वचनशायी च सम्राडिव विराजते १ वर्णाश्रमाचारशास्त्रयंत्रणायामितः
निर्गच्छति जगज्जालात्पंजरादिव केसरी २ वाचामतीतविषयो विषयाशादशोज्झितः कामप्युपगतः
शोभां शरदीव नभस्तलं ३

यतेः निरस्तनिःशेषविकल्पविभ्रमः समः सुखं तिष्ठतीति या योगिनः स्थितिः ता
ज्ञानाभैः प्रपंचयति येनकेनचिदित्यादिना आच्छन्नः वस्त्रवल्कादिना आशितः भोजितः सयोगी सम्राडिव माउषा
नेदपरावधिप्राप्तमनो वेत्ति वा महदेशोऽयमनुपमा ननवहृतानाननदानन्दस्वरूपमास्थितः यतो वाचो निवर्तन्ते इ
त्यादिश्रुत्याहेरण्यगर्भानंदान्तविषयानंदसंदोकरसमहार्णवतया निरवधित्वप्रतिपादनात् १ तस्यार्थे सिद्धेवि
हृत. संन्यासमार्हवर्णाश्रमशास्त्रयंत्रणा किंकरत्वनियमनं तया वर्जितः जगत्जालवद्देहदेशोरादिका।

वं+

३३४ मृषिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तृत्वादिवासनासंचारित्यर्थः २।

1524

वात्वा मलीन स्यनिरानिशायानंद स्यानुभव स्यैव तु विषयः अनपवविर्षकास्टूशेसिनः १॥ परमानंद सरसनेरसः निरंतर
मास्वादनेन स्वादस्लेयो प्रस्तुनः ४ कर्मफलेन माव श्लोपनीत स्तुवऽः त्वाहिनाभनन्नूपानतापन्नि १ नदेवस्यह
माहविद्दशत्रिति देहस्थकतनैः केवलैः प्रयत्नेस्थ देहं प्रतिनिर्विवोनिवविषेनिपपन्नो निविबनातैरिवेन्स्वचते
स्वः स्वनितेोपि निलेपः प्रप्रयान्नमानः स्वनाविव निर्नोपि निर्विकाश इतिकर्मधारयेऽक्रमण विशेषणान्वयः १

+इतरेण हर्षवि
षादादिनोच ५
+टी+२

गंभीरस्सुप्रसन्नस्सागराविवमहाहृदः परानंदस्वात्मस्वोरमते स्वात्मनात्मनि ४ सर्वकर्मफलत्यागी
नित्यतृप्तो निराश्रयः न गुणेन न पापेन लिप्यते नैव लोभच ५ स्फटिकः प्रतिबिंबेन यथा याति नि
रंजने ततः कर्मफलेनात्मा लक्ष्यानायाति रंजने ६ विदेहं न मनं नाहं देहकर्तेन पूजनैः खेदाह्य
दौ न जानाति प्रतिबिंबानेरिव ७ नित्यानंदनिर्विकारस्तु स्वः स्वात्मविवर्जितः संयुक्तस्य विमुक्तस्य
सर्वाचारनयक्रमैः ८ तस्मान्मोहितमने लोको लोकात्माहितमनेवसः रागद्वेषभयानंदस्त्यज्यतेपि च तु
ज्यते ४ प्रमेये कस्यविदपि नरोहति महाशयः प्रमेयो क्रियते चापि बालेनाप्युदाशयः १०

संयुक्तस्य त्वाहि स्मैव प्रपंचः ८ उद्दिजते विभेति रागद्वेषाद्दिपदे स्त्रिन्निमित्त विषयासंस्पते कदाचित्वारस्येव।
सोऽसुज्यतेच ९ कस्यचित्कचालमनेऽपि प्रमेये प्रमिति विषये स्वयं नतस्मानारोहति नांतभेवतिनतनस्ते उपश
लमनयोपि न परीक्षेन शक्रुवंतीत्यर्थः व्यवहारत स्तु बालेनापि प्रमेयो क्रियते शुस्वेनाप्युद्वर्तेनेनवशी।
क्रियते यतोसुउदाशयः शुद्धवितनाहसुनरित्यर्थः १

+त्यज्यते+२

तस्मात्तानस्मरन्कालमेवमस्त्वा देहादिबाधेन च उत्तमे लिंगितिमिमलो यो देहे दृग्भागस्यवारितैव नात्मीत्याह तत्र
यितिकदाचिदपितं भावात्स्वजनवत्येमानवहोंदहानेषिपिवाततुंत्यजतु तथा प्रबोधान्तान्संप्राप्तिसमये प्रा
गेवमत्त्वोविदेहक्षेत्रनिरोधेनासंबंधः तदुपपादयन्नाव्यवधानेनविद्धेरूपमाह ग्रहेभ्रांतिरिति १२ स्वजनीयइति
तथाचश्रुतिः यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्त्वःकामयतेयांश्चकामान् तंतंलोकंलभतेतांस्तुकामान्।

तत्रैस्वजनवार्तोत्थे स्वप्नवत्स्वगृहे पिता मातृदारान्बन्धुवर्गान्मामेषिपितावल्लोके ज्ञानसंप्राप्तिसमये।
मत्तोसौ विगतामयः ग्रहेभ्रांतिरिवेधाय मोहोत्तानेन तन्मयः १२ स्वजनीयस्तु नैवेन मम स्वार्थः सदा।
ततः संनिरोध्याभिवायश्रुतिस्मृतिविभवेषिणा १३ तपस्तीर्थैर्येनेनपःप्रदानैराश्रयेणेनन्यत्संपवि।
त्रे श्रामायतनेतीर्णभवाम्भयानांमज्जास्तनामान्मविद्वेशदेश १४ श्रीवसिष्ठउवाच एवमुक्त्वा स भगवा
न्मनुर्ब्रह्मगृहं ययौ इक्ष्वाकुरपि तेनाहं हिमवत्प्रस्थमास्थितोभवत् १५ इत्यार्षेमहोपाये इक्ष्वाकुबोधने।
द्वाविंशाधिकशततमः सर्गः १२२ श्रीरामउवाच एवंस्थितेहि भगवन्जीवन्मुक्तस्यसन्मतेः

१ निष्ठु+८

त्व+८ स्वात्मस्थैवैषेद्दनिकामः तन्मननमेवपरमपुरुषार्थमापन्नानाहंहेतुपृथ्वीत्याह नेतिद्वे ग्रंथाहीणः भवाभयो
येषांतथाविधानांजीवन्मुक्तानांभवाम्भोमज्जनेनयत्नायसमपदंस्नानहेतुरासायतेनतद्यत्नादिभिनोसाधनहस्त
त्वयः १५ ब्रह्मगृहं ब्रह्मपितावासं १५ इतिश्री वा. नि. प्रकरणे द्वाविंशाधिकशततमः सर्गः १२२ तस्मात्तेभ्योन्यासि
द्धेभ्यः विचारतात्पर्याद्दिग्विनिर्वेदहीणात्वादिपोषाज्ञाभिधीयते, वर्णितलक्षणस्यजीवन्मुक्तस्यपरिणामे

पृ+

प०+२

[illegible]

+शयानंदात्मगोचरो तु अनवरत एव विशेष इत्याशयेनोत्तरमाह तस्येति तस्य कस्मिंश्चित्स्थिरतरसिद्धानमे परमात्मतत्त्वांशे धीरेवाति+ पं.२+ २=

दि+८ विवर्तं सिद्धिरूपाणि कस्मिंश्चिद्दशे वैतिष्ठाशो भिन्नवेति सिद्धिर्नोनागमः इच्छनिपतमिति एवं तद्धर्माणां तद्रूपेण ह
णानां नैष्फल्ये सति १ तस्मात्त्वपि देवैरेवाच निरतिशयेन भवतीतिया नन्वा अथवा यथा तस्मात्थे एव कारः तस्य संसा
रेकस्मिन्नंशे कस्मिंश्चिद्यातिशयेन सम्यगीते श्ववर्गीतियोजन्या नन्तु लसाक्षाद्विनिर्मितप्रवृत्ति २ मधुमतीसाक्षादिद्रूपे।
णाप्य इह मेव स्थितत्रः इति सर्वोन्मुखैभाविः भामानोत्वेच्चादितिसिद्धौ नोत्रे नमभमतामात्तनस्य नाश्वर्वनिर्पोन्याद्द

ग्रहवैतिप्रायः वोत्सौ मवत्यात्मविदीत्यर्थः १ वसिष्ठइवाच तस्य कस्मिंश्चिद्देवांशे भवत्यतिप्रायेन यो: ३४+१८
निरस्तत्रयः सर्वाणानात्मासङ्गात्मन्येव तिष्ठति २ मधुमतीवेत्यपः सिद्धैस्त्वच सिद्धैश्च भूरिशः एतेन साधि
तत्वाद्वैतेनैवेशानात्मदृष्टिना ५ प्रथमकल्पिकोयमिन्द्रियस्येभिन्नवद्वसुरिभिः सर्वैश्च स्थापनिर्मलाद्वौ
रागमवलम्बनः ५ भवेत्तस्य महत्ता ग्रहेन्नोभौवत्तस्य ग्रसति एतावदेववेत्यलिंगनवलिंगमुक्तैः संशां
तमहत्तिविरुद्धमनिहत्तस्य* हतनमाकाशार्थनाहिकात तस्यादस्तुवेत्ता ६ अणिमाद्यपि संप्रासेनाहशोरे
टूट ३

मधुमतिद्वैविति अथवा ग्रहवं भवद्वैनविप्यतेश्ववैकारांतायस्येतिवृत्यत्यानन्तविश्यामेनित्यनिरतिशयानंद
वमत्वेः आकाशयानादिसिद्धिजातं तन मंत्रविद्यादिभिः कृतं स्वयत्तेनोत्पादितमिति सम्भवंतेवनाश्ववत्वेतस्य
र्थः ३ यद्य प्रवेश्यात्तन्यशामलमप्यर्थत्वयापि वहुभिर्मत्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातं प्राप्तमेवेति
नेतेषु प्रवर्तनेत्याह अणिमाद्यपीति सर्वात्मभूतस्य तत्स्य सर्वसाधारणवसिद्धौ नोनन्तयत्नेन तैरेव साधितत्वा
दपि तस्येन तु नः साधन प्रयोजनमस्तीत्याह यत्नेनेति ५ नहि तत्त्वविदस्तेभ्यः कोपिशयस्तत्राद एव एवेति त

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ५१

1529

श्री. वा. नि. सू. टी. ३३६

भोगेषु नीरागफलान्येवेन स्वस्वलतृणानयावेर्गायद्गुणैर्दृदाति पद्मवद्देवेति ननु बोधयोः संयोगेनैव विवेकतनम्ये
णनिर्हेतनस्यविश्रान्तस्य स्थूलिंगाम्बधर्मशून्यात्मविदेवस्तिसैंधवतुल्यनवदेकरसमस्वरूपं यथास्वनधाविप्रम
पनावदेव वल्लिंगालस्तणिष्वानन्दनादीनामापदामनुदिनं निपुणं ग्रन्थेनमनुत्तमपदस्य यत्तनयं ९ इति श्री
वा. नि. त्रयोविंशाभ्युत्तरशततमः १२३ निष्कारणानन्दबोधानन्दप्राप्त्यागोगगवदृश्यं कृपातापवत्स्वापसत्यैव कृतागा
धीयमौधेने इत्यादिसर्गयेदन्यात्मश्रान्तस्ततानस्यांक बोधो निस्यविश्वनिश्रायानेद्दाभवनादेव प्रयागात्मनस्तुति
रनिघायानंदस्वरूपनाशस्वस्वरूपनादेवमर्यसापयत्रयेश्वा तत्पदत्वमावेधद्वावश्यान्जीवंपोसिभावमाद

ननस्य यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वे ९ इत्यार्षे रामायणे निर्वाणप्रक
रणे त्रयोविंशाभ्युत्तरशततमः सर्गः १२३ वसिष्ठ उवाच यथा मनसमपेद्यत्वं संप्राप्नोति विमोहरीढया श्रेणी
करोति शुद्धत्वं तथा जीवनमुक्तधीः १ भूतानि हि विधान्येव प्रतिसंवीक्ष्य तत्त्विवे आद्यं विसंदजानानित्ता।
निनिष्काभगणानिवे २

१+३

यथेत्यादिना यथा कश्चिद्दिशः शुद्धां कामयमानस्तत्संभोगसदूत्वासादिद्गुणीदृशां शयानांश्च निस्मशुद्धस्पर्णानेदस
भावमपेक्ष्य जीवन्मुक्तसंगीकरोतीत्यर्थः १ भूतानि प्रागभावेनभोग्यान्यनुपादितपंचपात्येवनभोग्यान्निहितं विधानिमा
उ+३ यागतानान्दिहि विधसंस्कारपरं परांसारितानिदृश्यणवाभोग्यकारांश्च विसंदाजानातिमायागं पर्वेन प्राहदावि। ३३६
भूतानि प्रतीयिमध्यानं त्रिष्काश्यणांनिवाल्लवसामशोनिरपेक्षाणिनहिस्वाप्रयुज्यटादिः स्वात्मत्वेदृढं च कादिसाम
यासंसेविते समं सान्निके द्वायाणापं शेषा नैह पेद्या चिरकालेन शुद्धत्वमंगीकरोति तथारंस्यां बुद्ध्यादिसेगमानस्य क्रमो+दू+टी १

श्रीसापेक्षनर्थः २

1530

नतु साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन तस्माल्लोकात्पुनरे
त्यस्मै लोकाय कर्मणे इत्यादिश्रुतिभ्यः जन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिपरस्परकार्यकारणभावो वाच्यस्तेन तत्क
र्मणो यस्य स्वकर्मसूक्ष्मस्य जीवभावेनाश्रयो न नेत्याशयेनाह ईश्वरादीति सन्दर्भैः नेश्वरस्य जीवभावे कर्मापेक्षा।
किंतु जीवभावापन्नस्यैवेति। देहादिजन्मनि पूर्वपूर्वदेहादिजन्मनिष्ठपूर्वदेहकृतकर्मापेक्षा यथा सवितुर्जलेप्र।
तिबिंबेन चलनादिक्रियापेक्षा प्रतिबिंबस्य तरंगभेदेऽपि कर्मणनन्तरतिविक्रियानुभवेनोपाधिक्रियापेक्षा न
हीति भावः २ नत्वेवमुक्तमादकार्यकारणभावाद्वा इति तथा चोक्तं वार्त्तिके विपदन्तस्वभावत्वोपाधेर्वनका

ईश्वरात्सर्वपापात्मपुनर्जन्मानतागतिच भूतान्यनुभवंत्यंशास्तत्संनेश्वकर्मभिः ३ कार्यकारणभावोऽयं।
मीरयोर्जन्मकर्मणोः प्रकारणमपायांति सर्वे जीवाः परान्यहात् ४ पश्चात्त्वेषां स्वकर्माणि कारणानि
स्वतः स्वयोः प्राक्तनानास्वन्नत्वतः संकल्पः कर्मकारणं ५ संकल्पे तद्विबंधस्य कारणं तस्य विमज्ज मे
तत्त्वतः संकल्पितं तद्भावास्पदो भव ६

१कान् विघ्नसंसर्गानात्मज्ञोऽहं भवस्येवं दृष्टाप्यर्थमिति ४ पश्चात्त्वेषां कर्मणां
नितरां येन तत्राह प्राक्तनानादीति यादृशभावनया जनानामिति सततं तद्रूपं संकल्पयति संकल्पात्तद्रूपं च करोति
न हि मनुष्यादिदेहात्मतां बुद्धिं विना पुण्यपापं संकल्पयति करोति वा तथा चोक्तं भगवद्भिर्भाष्यकृद्भिर्नेत्यन्यथा
त्मभावेन देहेन कश्चित्क्रियामियते इति देहाध्यासोऽपि संकल्पद्वारैव पुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह संकल्प इति ५
संकल्पाध्यासो नीतितथावितथत्वं पुण्यापुण्यप्रवृत्तिभोगावासनादिसंतानेन न बंधस्य कारणं ६ ॥ ॥ ॥

1531

श्री.
बा. नि.
स. टी.
२२३

1532

संकल्पत्यागे उपायमाह सावधान इति ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमे ईदृशे ग्राहकस्य ग्राह्ये अनुकूलताप्रतिकूलताद्य-
नुसंधानाद्दोषोपादानात्तत्तत्कालस्य तृष्णिसंकल्पो भवति ग्राह्यग्राहकविभ्रमत्यागेन तन्मात्रत्वैकाग्र्यलक्षणम्।
सावधानत्वाभ्यासेन संकल्पमूलमेवाच्छिन्द्धि इति भावः ७ अन्तस्थमेवार्थकैः कैर्नापादृशमा भवेति यत्तच्छिष्टमात्रेव
द्रूपं तन्मयस्त्वं देकरसः ८ असावधानेन त्वनुग्राह्यस्तु स्वेनागो भवजनीय इति दर्शयन्नेव तस्याभ्यासस्याप्यावश्य-
कतां दर्शयति अन्तस्थमिति ९ ग्राह्यैश्चाप्ययोः स्वरूपविचार्यं दर्शयन् तयोर्दैन्यमालिन्येतं दर्शयति किंचि

सावधानो भव त्वं च ग्राह्यग्राहकसंभ्रमे । अन्तस्त्वमेव संत्यज्य दृश्यापत्तिदशं कृतैः ७ मा भव ग्राह्यभावा-
त्मा ग्राहकात्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ८ अन्तस्थं यमेवार्थं परत्यक्ता ।
णोऽनघ बध्यते तत्र रागेणानन्तरागेणान्नत्यागे ९ किंचिच्चेष्टाचित्तेन भुंक्तं त्वद्दोषि भव स्थितो न किंचि-
च्चेतते विन्नेन कर्मणोऽसि भव स्थितो १० तस्मात्पदार्थनिचयात्स्वदस्याव स्नेहमान् तृणादेर्देवकायान्तात्
मा किंचित्तव रोचता ११ यत्नतोऽपि यदभ्यासियज्ञदोषि जहासि यत् न च ते सिन्नमो कासि तत्र न कर्म

न
दितियद्यदिष्टं १० अपकर्षोऽवधोऽतृणाधारो देहकर्षो वधो देवोदिक्षणाणाभ्यसनकायान्तानज्ञो गपविषयहृपाद्य
पदार्थनिचयाद्विशेषतिर्किं विद्यपि तव न रोचता ११ न नैवं परवैराग्येणाभोक्तृता बंधनये पितृनी वता स्वानभो।
तनादिक्रियाणां उत्सर्जनात्रान्त्यतो बंधः स्यादेवमाशंक्याह यदीति न तत्रान्नक्रियासमवक मतिः स्फुटस्या।
त्ततिरिह मतिः तथा चोक्तं भगवता नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदिति १२ ॥ त+२

२३०

1533

इष्टवियोगानिष्टसंभवनादिरूपकशोकेन नवंधस्त्रकिमापोनवाहंस्वेनहृति ११ सर्वबंधनत्वेमनोजयएवोपायः
सच मनसैव नान्येनेत्याह मनसीति १४ गुरूपायेन मनसामनोजयत्वमाह विवेकेनेति १५ मनसामनोजये
आत्माश्रयदोषपरिहरणं निरालयंनीति सलेनत्वादिना १६ मनःप्रवलितोजीवत्वनत्वाकियानेतानःस्वयवस्तान्या।

संतोतीतंनशोचंतिभविष्यंचिंतयंतिनो वर्तमानेचदृष्टांतिकमपासमवतिरितं ११ मनसिग्रथितात्मा।
वासत्त्वमाहमदादयः मनसैवमनोनाशकेकृद्नीयेविज्ञानता १४ विवेकेनातिनोत्तेणनवलादय
इत्यायमा मनसैवमनश्छिंधिसर्वंब्रह्मस्पृशानत्वे १४ त्वात्मयेतिमलेनैवमलंत्वासनकोविदाः वायं
त्वष्टमन्हेणविषप्रतिविषेणच १६ जीवस्यजीतिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच नत्रास्यचस्वरूपंत
ज्ञन्तृष्णपरित्यजत् १२ पाणिपादसमायोगायदेहोभोगायवस्त्वाति भागार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहस्थिते १५
सूक्ष्मसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत् चिन्मात्रहितुजीवस्यरूपंसप्तमातिवाहिकं १४ आद्यंतरहिते
तत्र्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकं यम्बहिरिषतत्पंत्तत्तोयेविश्वरूपकं २० एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रवद्धपदोभव
सपरित्यज्यसर्वेहेमानवात्मगतिर्भव २१ श्रीरामउवाच जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुस्थितंविश्वपत्नतितं

मनसाकेकृद्नीयइतिदर्शयितुंजीवरूपाणिविभजते जीवस्येति परित्यज्यमनसाकिंचिं १२ नातिदर्शयति
पाणीत्यादिना १८ १९ विश्वस्वरूपकंसत्तास्फूर्तिप्रदर्शित्यर्थः २० २१ स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वप्नयोःप्रसि
द्धेनावस्थात्रयपरित्यागोपिनसम्यक्स्यपरिशुद्धिरित्यवस्थात्रयातीतंचित्तासमानोरामःपृच्छति जाग्रदिति स्थितेसं

अतएवस्वप्नमलिनं विशेषेणास्य कथ्यावनेन २१ अहंभावो जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषः अनहंभावः सुषुप्तौ नन्व
लमावरणं तत्तुर्यो वा हि तुर्यपो जीवो यथाधीस्थ हि तुर्यो नु असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत इत्यादिश्रुतिप्रसि
द्धे सदसती ते च त्वयोक्ता २२ जीवन्मुक्तस्य व्यवस्थितिर्निरूढा स्थितिर्येषां स्वप्नवद्धि जीवन्मुक्तदशाकाले सा स्वप्नवत्स्थिति
प्रसिद्धा २४ तस्याः जाग्रदादिसंकल्पं बाध्यति नैव ति इति जडताजाग्रदवस्थानैव स्थितेस्तानस्य २५ ननु हि जीयन्त।

श्लो॰ = तयोर्हि विशेषेणाविविच्य मनिनायक २२ वसिष्ठ उवाच अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसतोस्तया यदा।
सक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते २३ यास्वस्थाक्षमना प्रान्ते जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः साप्यवस्थाव्यवहतो
मात्तुर्यं कलनोच्यते २४ नैतज्जाग्रन्न च स्वप्नं संकल्पानामसंभवात् सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडतास्थि
तेः २५ शान्तसम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् विलीनं तुर्यमेवाहुरबुद्धानां स्थिरं स्थितं २६ अहंकार
कलात्यागे समतायाः समागते विशीर्णे सति चित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते २७ अथेमं शृणु दृष्टान्तं कथ्य
मानं मयाधुना प्रबुद्धोऽपि यथाबोधं प्रोषविविवृद्धोपम २८ कस्मिंश्चित्कानने भोगो महाभीमं व्यवस्थि
ते दृष्टाद्भुतमिदं किंचित्कनिष्ठप्रक्रमस्तव्यकः २९

गेयं जाग्रत्स्वप्नादिदृष्टेन कालेन जीवन्मुक्तानामपि कथं स्या।
त्तत्राह शान्तमिति विलीनं तान्नबाधितं २६ जलविलीनस्यैव वदहिमानेशक्तेस्सति २७ जाग्रतो व्यवहरतः
कथं चित्ते विशरारुत्वादित्यसंभावनां प्रहाणार्थं योदाहरणेन वारयति अथेममित्यादिना २८ महाभीमे।
स्तानबाधितवागादिचेष्टे दृष्टवत्साम्यपमक २९ ॥

श्री.
ए. नि.
टी.
२५

२५

ऊर्ध्वेनाभ्युदेतीत्याह अज्ञानयितिसदृशपदमानेनस्यर्थं तथाचानेनकोटिजन्माभ्यस्तैर्देहवासनाभिरारूढत्वात्सहृदुपदेशा
त्क्लेदमित्यर्थः २ वस्तुतादिप्रवलनस्यास्याभ्यंतरबहुप्रमाणात्प्रायश्चैतन्तुपत्ताद्भ्रान्तरस्यमित्याह सवाह्याभ्यंतरमिति दे
हभावेनीवजागात्यचस्यात्सहंदिवैःप्रयतेमणप्रतत्याच्यच्चत्सम्माहितात्प्रसदाश्नुभूयते प्रतिचनतामतिभावलं ३
ज्ञानस्यचसामग्र्यादेवैवसंदर्शयति आत्मेतिद्वाभ्यां सोऽहंत्वात्यतिक्रम ४ अतएवपुनःपुनरुपदेशस्यमननाद्यभ्यासस्य

अज्ञानमेनहृतवदविघेनस्नापकं तत्स्यांतरसदृशोमेवन्तर्थितिसिंयागते २ सवाह्याभ्यंतरंसर्वैरिंद्रियैरनुभूय
ते भावाभावेषुदेहस्थेनात्मित्रनंतोतात्मे आत्मज्ञानेनुसर्वैवाणिंद्रियाणमनोचरं सर्वकेवलमायाति मनःषष्ठेंद्रि
यद्वये ४ सोऽलंचैंद्रियजांहृदिप्रियस्थितिंतनुक्षयंकिल याति प्रयत्नंनाजंतोःप्रयत्नातीनहृदिमत् ५ त्वमविद्यालतामे।
तामहृदोहृदयद्रुमे ज्ञानाभ्यासविलासासिपानेष्ठिंधिमयिद्रुहे ६ यथाविदृशितांतान्तेयोजनकभूपतिः आत्म।
ज्ञानभ्यासपरस्तथाविहराघव १ निश्चयोयमभूतस्यकार्याकार्यविहारिणः ज्ञागतीतिष्ठनोवापिनज्ञानेनेनस
न्धना निश्चयेनहरिर्येनविविधाचारकारिणा योनिश्चवनरस्तुर्ध्यानहृतनस्वदाहृते ९ निश्चयोयस्तिनेच्छस्या।
कांतयासहतिष्ठतः अलोणेवाप्यवाणस्यस्नेमवनराघव १० योनिश्चयःस्यपुत्रस्यवांकालनेर्भार्गवस्यच दिवाकर
समाधिनःपवनस्याननस्यच ११ नारदस्यपुलस्त्यस्यसममचांगिरसस्तथा प्रचेतसोभृगोश्चैववक्रतोवेशुकस्यच १२

चाविद्यालतानानाप्रतानकेदनेनसार्थकामित्याशयेनोपसंहरति त्वमिति ६ ७ अयंमदनुभवानुसारीनिश्चयःकार्ये
एवविदितंवदारेणआकार्येणसमाधिनाचविहारिणस्तस्याभूत् तदेवाभ्यासफलंतानेनेनत्तानेनेवाभिव्यक्तस्वरूपस्य
स्यतानापानस्तानेनेनत्यर्थः ८ योनिश्चगर्भवासादिहकेषुभुवनंत्रयिनेतत्प्रमुक्तःदवैःस्वपनेइन्यर्थः पवनस्येषप्
सं ५१ ॥ १२॥ +निश्रवतर+१

२५

1535

कथंचिन्न तृणलोकनेकार्येन दाहरमेति ४१ एवं विचारवता हृदामनसाद्यंतयोरसद्रूपे सर्वस्मिन्नदृश्यपदार्थे रूढे सति यःशि
ष्यत इति सोऽवशिष्टश्चिदात्मा ग्रथ्यत्वबाधस्यावधित्वेनात्यंतिकत्वादिति भावः ४० ४१ वाच्यस्याभिन्नरूपत्वेन द्वाथस्यात्समासत्वेवान
श्रमाणानां रूपं मायाविद्यादिनामकत्वाद्वाक्यमात्रेणैव रूढत्वादित्याद्रूपमिति ४२ ४३ एवंसतिपालितं निरूप्य अवि
द्यानन्तयोः स्वरूपमाह एतावदिति अविद्यायाः स्वरूपमिति शेषः ४४ तदेव विरहत्वरूपं संहरति ह्येति वहः
पटः शकटं वेश्याघवआसमानेन गजालं विभूपरीक्षित्रमचिदाकाशमानं किनन्यादित्यादिरोपितः द्विरेवाविद्यातदपवादे

रकुमां सास्थियं त्रेस्मिन्कः स्यामहमितिनिश्चयं यावद्दिवार्थे नैवाव सर्वं मांश्वविलीयते ४५ आद्यंतयोरसद्रूपे सूतेप
रिहृते हृता सर्वस्मिन्नेव यः शेषः समविद्याहूयविदुः ४६ नत्रकिंचिदविकिंचिदाननसूल्लेव यास्वतं तहस्तनतुपा
देयं पदं विद्यानिवर्तते ४७ रूपं तेनामपूर्वस्यात्तात्रयेति निःस्वभावकं नहिमिहान्यतत्स्यातस्थादोनसात्ततीयते
नाविद्याश्चाविदपालित्वसैवेदमविदितं सहसकलनास्ताश्रमेणाथयेन संवृते ४८ एतावदेव विद्यायानेदं ब्रह्मे
तिनिश्चयः एतदेव तत्त्वायः स्यात्तुल्लेदामितिनिश्चयः ४९ ज्ञटपटशकलवन्नासजालेन विभूतिमेनद्दिनेद्दसान्तवि
द्या ज्ञटपटशकलवन्नासजालं विभूतिनिवेदस्ति वसान्तविद्या ५० अविद्यास्विकित्सा नाम दशमः सर्गः १० वसि
ष्ठ उवाच पुनः पुनरिदं राम प्रबोधार्थं मयोच्यते अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेत्यात्मभावना १ ॥ रामायनमः

नापैति किंचन मात्रदृष्टिरेवन तत्त्वरूपस्थः ५१ इति श्रीवासिष्ठे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे दशमः सर्गः १० जीवन्मु
क्तायया हत्यास्थितानदरीहृदादयः सर्वज्ञा इति सा रूपोरामाय याज्ञोपदिश्यते उपदिष्टस्यैवार्थस्य पुनः पुनर्भंगनरेणोपदेश
उपदेशार्थं कृत्यनिदार्थोऽर्थः हृष्टफलादिश्रवणादेयोऽवधानादिवश्याभ्यासलोदयमावर्तनीयातथादि भगवनोवाद्दना
जा॰ यतासमत्त्वमाहृनिरसह उपदेशादितिरहृसंसृतिमितादोषपरिहारेणोत्साह जननायो ह्यादयन्ति ब्रह्मनामविद्यातत्त्वपरिमि
तंहरिश्रोतेरामाभिमन्तोकरोतिपुनः पुनरिति ॥ रामायनमोनमः ॥

नमितियावद्विकल्प्य २

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
२८

1537

२५ अस्याः आत्मदृष्टेर्दर्शनं दर्शनविषयो यावत्तावत्पूर्णं २६ स्वदृष्टिर्नामस्वरूपमपूर्वा २७ दृष्टान्तं तनोत्यात् यथेत्यादिना आयातेस्व
विमर्शनानं २८ तत्पर्यालोचनेन मोदिभ्रमति तत्तिरयवद्दृशानं दृश्याभावे नाद्वयमेति अत्र तस्मिन्पदे को दृक् किं वा सर्वेऽलं
महांतिकस्थितेर्विमृश्यते अंधकारतमसः तद्दर्शनं यथा किं प्रतिबंधः २२ अन्धतिमिरे निशि गोजनः यथा तमः विलीयते तथा सर्वैस्मा
विद्यत्रगात् २४ तमो नु प्रकाशे नाशिदर्शनं विदुः तेन ति तत्त्वे तिमिरे दीपे यानीय मानेमहतीति शेषः २५ अंदसालोकमानान्ममदंया
तिसत्त्वगालोकमानापलायते २६ उक्तमेवार्थं स्वस्पष्टयतिनिवेचनप्रतीतिविकासादेवेत्यादि आलोक इति आलोकेआगतेस

आत्मदृष्टिरदृष्टैषा संसारभ्रमदायिनी दृष्टा समीक्षया सा तु दुःखानां लयकारिणी २९ अस्यास्तद्दर्शनं यत्तदविद्येत्यु
च्यते बुधैः अविद्याद्विजगाढेन तत्तः सर्वं प्रवर्तते ३० अविद्या तु परं हित्वा यावदेवावलोक्यते तावदेवगतस्य तु ततो
हित्वा नैर्यथा तथे" यथात्रैव गगनं निद्रा यावत्कलनयानतात् विमृश्य नाशयत्यास्ते निद्रा तस्या विलीयते ३२ यथा को
दृगावलोकनेदृष्टिर्यावदहिकल्प्यते अविद्यालीयते तावदालोके नाधनाशयेत् ३३ दीपे दृष्टे यथा ध्वान्तं नितमोरूपदिदृक्षया
तथा विलीयते सर्वं तमस्तापैर्हते यथा ३४ न च स तत्त्वे दीपेन भृशोरूपनिश्चयः उदेति केवलं धांतध्वंसोविमलं महा
तिमान् ३५ एवमालोकमाने यः सत्यापि विपलायते अमद्रूपात्स्वतस्तुलास्वरूपे सविचारणात् ३६ आलोक आ
गते या दृक् तमः तत्स्वरूपेण नत्वा यावत्तनं वे अविद्याया स्वर्गवस्तु नप्रतीयते ३७ यावदालोकयते तावन्न किंचिदपिदृश्यते
आलोकाने यथाविद्या न तथा प्रतिपद्यते ३८ ॥

तिन्ततमः याद्दगत्र स्वरूपे स्वरूपेण तथा अविद्या प्यस्तोऽस्वरूपेणे तु तमसः आलोकेन बाधः त्रैकालिकत्वाप्रतीतिः किं न श्रोत्रे त+२
नजलं शोत्यस्येव तिरोभावमात्रे आलोकापगमे पुनस्तद्दर्शनादिति तमसोवस्तुत्वेन तु अस्तु तत्तथा अविद्यायास्तु वस्त्वंते
कालिकबाधानुभवेन प्रतीयतेऽप्येवेत्यर्थः ३७ किं चित्कुक्कि रज्ज्वा याचपि वा रजत सर्पाद्यपि वा यावद्विचार्य नालोकितेन तावत् २८
तत्तेनदृश्यते आलोकितेन यथा यावत्स्वभावात् अविद्याय यथा च वस्तुतत्त्वं वर्तते न तत्तथैव प्रतिपद्यत इत्यर्थः ३८ ॥ ॥

1538

निर्बीजत्वान्नाग्निधर्मिणं तं बीजप्राक्तिः २ अनन्तवासनास्यपिवाक्षनामवेरिशेषात्व भ्रान्तिरोषवत्कृष्णादिभिरनुसायस्यानर्थहेतुर्भवतीति निःशेषं नेतव्यः कार्यरूपमाणेनाह वासनाया इति २१ २२ चित्तकिंचिद्विहेति चिद्वासनाबीजप्राक्तिः स्वसत्तया बीजमंकुरप्राक्ति सत्त्वेनाभर्जनत्वाद्येपासदृव २३ सैवबीजमादिष्वर्जकारणेषु नानारूपेण स्थितेत्याह बीजे इत्यादिना ३ तासोऽभूजलयोगाद् स्थूलनालेन त्रुण्येषु अनुभूयते स्वनुसाररूपेषु अवजननमाकीलनदायनाद्वेषु पनस्तादिषु द्रवभावेन स्वरूपेण पनताप्रयो

यथास्ति वासनाबीजं तन्नस्वर्णमनन्तकं हृदये निर्बीजवासनायत्तनन्तर्नैवमिदं स्मृतं २० वासनायास्तथा वह्नेः ऋण
व्याधिद्विषामपि स्नेहवैरविषाणां च शेषः स्वल्पोऽपि बाधते २१ निर्दग्धवासनाबीजः सत्तासामान्यरूपवान् स
देहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् २२ चित्तकिंचिद्वासनाबीजं सुषुप्तिर्वासावधीर्यते स्थितान्तःसत्तया नित्यं स्या
च्चादिषु वस्तुषु २३ बीजे सूक्ष्मा सद्रूपेणाकारेण सरसादिषु इक्षोरेव द्रवभावेन कालिन्ने नेन गेषु च २४ भस्मनय्या
नित्यरूपा पांसुषु पयस्तनरूपिणी ग्रसिते ग्रसितस्थिरतया सितधावनया स्थितेषु २५ आत्मप्राक्तिः पदार्थेषु तथा घटपदा
दिषु सर्वत्र सत्तासामान्यरूपमाश्रित्य तिष्ठति २६ इत्थमेव विचित्रार्थं सा सर्वसंस्थिता यथाघटापटाप्रहं
बालेषु विनोलतया २७ स्वरूपमस्या सैवैतत्कथितं प्रविचारितं ग्रसर्वं सर्वतोव्याप्य सदिवाः सन्मयात्मकम् २८ ॥

जकभावेन इवं च भवेद् इत्यन्नास्वनान् इनकादिषु पिपासादिषु बालेन जलमितिवदभेदान्वयः २४ भस्मनि पांसु पिप्रति त्यरूपा एवं न नकाष्ठेलाष्टादिधंसरूपा अणुरूपिणोपि ग्रसिते भुवसिलेष्वाधारे चन्द्रसितस्थितामासिन्या देवरूपयास्थि त्या ग्रसितत्वेष्वादिषु सितधावनयातीतान्वाधारतया २५ पदपटादिषु सर्वत्र सर्ववस्तुषु आत्मैव सत्तासामान्यरूपं गृहीत्वा न लादरामीत निवारणादिना नाशाक्तिः सन्निहितमयर्थः वटमेवमात्समेवपदः आकाशादकोयस्मात्तथाविधामहत्स्वर्वर्णैः ग्रस्ताः ग्रस्तानहत्रविकल्पिः ग्रसत्तयात्मके ग्रसन्यमायाकारनादात्म्यापन्ने ॥ २९ ॥ रामायनमोनमः ॥ रामायनमः

वि॰गे॰न॰

ला॰

टि

त्रै+२

श्री.
वा. नि.
प्र.
टी.
८२

मूकपदेनकर्मेंद्रियशून्यतान्धपदेनज्ञानेंद्रियप्रचारशून्यताजडपदेनमानसव्यापारशून्यतोपलक्ष्यतेज्ञानकर्मेंद्रियव्यापा
रशून्यतयासत्तामात्रावतिष्ठतेचैतन्यदृशोऽपिसैवेतिनाभिव्यक्तोऽस्येवसर्वप्रपंचव्यवहारोनातुसंभवादहंस्थितिमात्रेऽहविचे
निहृदयस्थितमात्रंकिमितिवदन्नलक्ष्योभिप्रायंज्ञात्वाराघवेनश्रीरामःपृच्छतिसप्तेति १२ सप्तविधिर्हिनकर्मानुष्ठानंनविज्ञातुं।
हिसाधनंचनस्वयंसंपत्तिस्सदहंतन्नश्रवणमननंनिदिध्यासनंनश्चन्नयवान्नामावात्तुनमूलवाक्यतातुस्वयमेनेनासाध्यां
सत्तासामान्यस्थितिर्हिमोहःसचानेनतदुक्तंतर्वीप्रताबीजवंभूतानानात्वकिंमायायांस्थावरांतानांस्वाविर्जन्मादिदोले

मूकांधजडवत्तज्ज्ञसत्तामात्रेऽवतिष्ठतीति श्रीरामउवाच सप्ताहेननयायत्नंसंस्थितिमभ्यावरोषुचेत् नर्द्धहृदास्थितिमात्र
किमर्थंन्येवेदविदांवर १२ वसिष्ठउवाच बुद्धिःसर्वेविचार्यैदंयथावस्त्ववलोकनात् सत्तासामान्यबोधोयःसस्मृतः।
शुद्धचेतनकः १३ परिज्ञायपरित्यागोवासनानांस्वरूपतः ~~सत्तासामान्यबोधोयःसबोधस्तेनचेतसा~~ १४ परिज्ञायप
~~रित्यागोवासनानांस्वरूपतः~~ सत्तासामान्यरूपत्वेतत्रतस्यपदंविदुः १४ शनैःसुषुप्तिस्थितामेदायचबीजवत्जरः
यामस्तांतस्तन्मनंविहिजन्मप्रदंपुनः १६ शनैःसंलीनमननंपरिलिःसम्यलास्तवे सशुभंजडधर्मापितन्मउःव
मानसंदे १७ स्यावदादरणनेहिसमसत्ताजडधर्मिताः सुषुप्तेपदमारूढाजन्मयोगाःपुनःपुनः १८ यथाबीजेषु
जादिमृदोराशौच्छेदयथा तथांतःसंस्थितासाधोस्तावदेषुसुवासना १९

भात् दुर्लभमनस्थितिश्रीवसिष्ठःश्लोकेरभिप्रायंवर्णयतिबुद्धिःसर्वमित्यादिना १३ परित्यागप्राप्तमनस्त्वमितिशेषः १४
साक्षात्गाथार्थैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिःसहविचार्यश्रध्यात्मभावनात्मननपूर्वकंनिदिध्यासनात्तत्त्वमालोक्य १५ स्थावरे
शुनतत्तदूरतरमित्युपपादयतिशनैरित्यादिना सुषुप्तमवमिवसुषुप्तमवं १६ जडधर्मादिपाषाणादिभावंहृतिसूच्यम
पि १७ १८ स्थावरेषुवासनैववनास्तीतिनवदाशंकापरिहरतियथेतिबुक्षादीनिमुक्तमाहुक्तिःशंकरादिषुक्ष्यातमित्यर्थः

वासनारूपि

कारि+

+विचार्य्यार्थैःसत
लोकशास्त्रानध्या
समभावनात सत्ता
सामान्यनिष्ठत्वंप
तद्रूपंविदुः१५+
+दू+मू+४

२४ २०

:१५

1539

संबंधः देहेत्याद्याशोऽत्येवाहृत्वमा लालसाः नतं लभमाद्देहेविभवैनेतिशेषः १ अपनेतोजगद्भ्रांतिं चेत्यचीनभूतेमलेऽवस
तारूपेणाश्रिता पतिविषयेतिशेषः ४ एवमविद्यास्वरूपमुक्त्वा तत्कार्येणाभिमानात्मबंधभ्रमं दर्शयति चित्तमात्रमि
त्यादिना चित्तं नादात्म्याध्यासाश्रितमात्रः अतएव चित्तेन हेतुना चपातीवपदेभ्यो भूतेभ्यः स्वस्यात्मतान्येवानुवि ५ न स्पतिविन
शमेवापीनोभवतीत्यादिश्लोकैः सर्वेविंसर्पयतीतिशेषः ६ एवंगत्वादिकमपि चित्तधर्मैस्त्वात्मन्यारोपयतीत्याह गच्छतीति
अयमात्मा एवं भ्रांतं इदं चेतन्स्थितमेव आकुलमात्मानं पश्यति अतएव तदनतिमात्रमानाभिः स्वं वर्णतीत्याह कोपेति कोप

संबंधायसमावेन ईहितो व्यपदिश्यते नतेनलभ्यतेदेहेसर्वेस्वर्गभ्रमादिव २ अपरिज्ञानतस्त्वात्मैव भ्रमतां सत्।
पातिनः स्नानस्नानतत्त्वमायाति सोभाग्नः सर्वसंविदः ४ अविवेकेस्तु मूर्ते लोके चित्तेनमलमाश्रिता चेत्यातीतात्म।
तामेति सर्वोपाधिविवर्जिता ५ चित्तमात्रं हि शुद्धंपरमात्मिस्वं तेन वलयति स्थितेति हतिवात्मायं चेहदेहसतिवदो
वे ६ गच्छत्यपतिगच्छं तं स्थितं तिष्ठति सुष्ठु सर्वेषा आनमेवस्थितं चेतनः यद्यपयात्मानमाकुलं ७ कोपकारवा।
दात्मानवासनानतनुतेननुभिः वेष्टयेव वचेतानवालवाग्रचक्रधाते ८ श्रीराम उवाच सोऽयं भगवन्ननंतानामा
नेसमवस्थितं स्थावरादिनत्रयाणां को रस्यां भवति भ्रमो ९ वसिष्ठ उवाच अमनस्तस्य संश्रामस्तस्माद्दपि विच्युतं
तटस्थं रूपमाश्रित्य स्थितेनात्मा स्थावरे स्वचित् १० तत्र हस्थितात्म किं मे मे वेदविदांवर । त्रमण्युर्यैः स्थकायत्रविन्तस्थि

ताडुःखदायिनी ॥

काः कृमिविशेषः बालत्वात् विवेकशून्यत्वात् ८ बालपदोक्ताविवेकिप्रसंगात् विवेकपरमावधीनां स्थावराणां विन्नस्थि
तिं निमित्ताशः श्रीरामः पृच्छति सोऽयमिति समवस्थितमवलंबितं ९ अमनस्त्वं सुषुप्तावित्वस्वदुःखसंवेदनायोग्यत्वात्
दकं मनोलयं सर्वपरपरामर्शाद्यमनननयोग्यतालक्षणमनस्त्वादपि च्युतं तटस्थमनयपतालक्षणं रूपमाश्रित्य चित् १०
स्वं विवेकात्तमपश्यं पृच्छक पदेन तत्र गतं वा स्थानः कारणमानं लक्ष्यते अतएव दुःखमतो काराद्यमनाहत दुःखदायिनी ११

त्विषांप्रसरस्थानीयानांनिरोधमात्रयितोक्षेभ्यिणिप्रभाहरणंनाड्जीवनगणानोर्थेन्द्रियाणांबहिःश्रवस्थानप्रसङ्गःकिंवायद्वादसत्ता।
स्पाभंपनश्मितित्वल्लन्येवास्तीतिसंबंधः यत्नेनाश्मस्तत्वरूपीनश्मनाकं १ तस्माच्च सर्वंदेवस्य विनाशात्त्रिविधपरिच्छेद
रहितमिति [illegible] यावत् तथाचजीवनिरोधनेऽजंभाकाशादेरजंभनिरोधनात्तदाकाशनिरोधनमितिवौपचारिकंसंपन्नमित्या
शयेनाह अजंभानामिति एवंजीवस्यकर्तृत्वंव्योपचारिकमेवेत्याह यथेति ३। ४। उक्तमर्थंसंक्षिप्योपसंहरति तत्रचेति

कोशेणनिरोधनेनानेनतथाकाशनिरोधितैः सत्तासामान्यसंसर्वंवस्तुत्वेनैववस्तुसत् १ सर्वंदेवाविनाशात्म
जंभानांगगनेयथा यथासंस्पन्देप्रयत्नोतस्यकर्तृता २ अकर्तृवैवहिःतथाकर्तृनानस्यकर्तृता ३ (अकर्ता)
थाने मणिसन्निधिमात्रेण यथापःस्पन्दतेजडं ४ तत्त्वस्यात्मनश्चैवायंदेहस्फुरणचिद्वपुः तत्रस्थितंजगदिदंतत्
देकवीजेचिदाभिसंविदितकारणकल्पनेन सोसौसिद्धान्तस्यवातिरिणिचिद्रूपं त्वादृग्रूपवतियत्रनकिंचि
चिदस्ति ५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमोक्षोपायेऽविद्यानिराकरणंनामनवमःसर्गः ९ वसिष्ठउवाच तस्मान्न
किंचिदेवेदंजगत्स्थावरजंगमं नकिंचिद्भूतनोमात्रंयत्किंचिदितिविद्धिहे १ यच्चकाचित्कलनाभावाभावमया
त्मिका तदिदंरामजीवादिसर्वंव्योम्निकिमोदसे २॥

तत्रयत्नोतेब्रह्मणिसर्वंसर्वंसंविदिनजगत्कल्पितवासनाप्रयुक्तेनोत्रैविध्यकल्पनेनइदंजगत्स्थितंयत्रयस्मिन्न्यातेवा
दाकाशादप्यद्विपिणिमूर्तामूर्तरूपस्त्वेनान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः ३। इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेन
वमःसर्गः ९ अविद्याबंधविभ्रान्तिःस्थावरेषुमनःस्थितेः उदितस्वर्गोहिविचार्यैवंयथातत्प्रपंच्यते॥ तस्माज्जगज्जीवभेदस्या
ज्ञानब्रह्ममात्रत्वाज्ज्ञानेतस्मिन्निदंनकिंचिदेवेत्यर्थः १ इदंजीवादिसर्वंयज्जंभावमयात्मिकाविकल्पनानाम्नितत्ताहशाद्ध

भावा+

हेवपंचव्यर्थेकिंहकृमि २ ॥

कोसौ शेषस्तं दर्शयति तदेव प्राग्बोधादविद्येति कल्पितमित्याह किंचिदिति नास्ति किंचिन्नास्तीति द्विकं यत्र न तत्र किंचित् २१ २२
स्वांते मनसि स्थितः अन्योन्यछायातपनयोरिव विरुद्धयोस्तयोर्विद्याविद्ययोर्मध्ये अविद्यायां अंतःस्वांते स्वितिबाधेन विली
नायां सत्यां २३ अवाप्यं विद्याफलमपि व्यक्तं स्वरूपेणेदं रूपं न तु विद्यापि निराबाधत्वात् उक्तेन परिशिष्यतेन त्वाह अवि
द्यासंक्षयादिति इंधनसंक्षयादग्निरिवेति भावः २४ सर्वबाधात्मकत्वात्तु किंचित्परमार्थसद्रूपत्वात्किंचित् अतएव तद्दर्शन
मेव तत्त्वतः सर्वदर्शनं सर्वबाधदर्शनं चेत्याह नत्वैवमिति एवं उक्तेन नास्तिकरूपेण आस्तिकरूपेण न न किंचिदपि रूपेण

किंचिदस्ति न किंचिच्च स्थितं विदितनिस्थितं तदेवाविदितं भासं सदविद्येत्युदाहृतं २१ विदिते सति तदेवेदमविद्याद
पसंस्थिते विद्याभावादविद्याख्यामिथ्यैवोदेति कल्पना २२ मिथः स्वांते तयोरंतः छायातपनयोरिव अविद्यायां
विलीनायां क्षीणे द्वे एव कल्पने २३ एते राघव लीयंते अवाप्यं परिशिष्यते अविद्यासंक्षयात्क्षीणो विद्यापक्षोपि राघव
यत्किंचिन्न तत्किंचिद्दा किंचिद्दापीदमाततं नैवेदं रूपतः सर्वं न किंचिन्न च रूपतः २५ वटस्थवटधानायामिव पु
ष्पफलादिमान् सर्वशक्तिर्हि किंचित्तत्सर्वशक्ति सदात्मकं २६ न सन्नाप्यधिकं सत्यं न च सत्यं चिदात्मकं स्वयं कांते
यथा वह्निर्यथा तीरे वृत्तंतया तवेदं संस्थितं सर्वदेशकालक्रमोदये यथा स्फुलिंगा अनलाद्यथा भासो दिवाकरा
त् २८ तस्मान्मय्येव यांति यांति स्फुरंत्या संविदश्चितः यथांभोधिस्तरंगाणां यथापुलमालिकेषां २९ ॥ रामाय नमः

अस्तानाहंत्वदशायामपि तस्यैवाकिंचित्त्वेपि वटबीजवद्याहृतनाव्याहृतनावस्थयोः स्थूलसूक्ष्मीभूतसर्वात्मकतालक्षणं कि
चित्त्वं प्रसिद्धमित्याह वटस्थेत्यादिना २६ २७ तत्र सत्त्वादेव देशकालक्रमोदये तस्मान्निर्यांतीति परेणान्वयः अतएवाग्नि
विस्फुलिंगादिन्यायेन जीवानां उपाधिभिः सह तत्तो निर्गमनं श्रुतिषु प्रसिद्धमित्याशयेनाह यथेत्यादिना २८ तस्मात्
तत्र स्थितत्वादेव ब्रह्मसंविदः सकाशादिमाः प्रसिद्धाः जीवचितः निर्यांति अतएव तद्ब्रह्म सर्वजीवसंविदां कोशः यथेति २९॥

२५

+३माह+१

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
२५

अतएवतदुपासकानामपिसानन्दश्चाद्युनर्मोक्षमितिश्रुतिः प्रसिद्धेत्याहस्वर्गाविकइति त्रिमूर्त्यात्मकःप्राकृतोभागःसात्विक
अतस्तत्तदुपासकःअतएवत्रिमूर्तीनामाविर्भावापादनादनंतकोटीजीवब्रह्मतेत्याह तेनेतिनिर्गुणोऽह्रदिहृत्वादिः १२ पंचम।
देशद्वैतभावेप्रश्नसमाधानरूपमंइत्यमत्तत्वमेवप्रश्नोति भागइति कार्याविद्याफलेतत्सलयेबीजेतेनाकारणाविद्यात्व।
मायाति ४ कार्याविद्योदयस्ययाथार्थ्यादपिविद्यायाभोगांतेनेतासमविद्यात्वमेवेत्याह उदेतीतिकारणविद्यांतर्गतस्

सात्विकःप्राकृतोभागोत्तमात्सोहितीयमवेत् तमसःकृत्स्नतूर्ध्वमूयस्तेनाशौमल्कुद्भवानेते १२ तेनदृश्यादयोऽसेतेसर्व
भागामहात्मने तिष्ठंतिमत्कात्कृत्स्नगायावरेदमगात्स्थितो १३ यावदेतेमहात्मानोजीवब्रह्मकाव्यवस्थिताः विदे।
हमुक्तादेहांतेस्यास्वतिपामेश्वरे १४ भागएषनविद्यास्याः एवंविद्यात्वमागताः बीजंफलत्वमायातिफलमाया
तिबीजबीजताम् उदेतिविद्याविद्यायांसलिलादिवबुद्बुदः विद्यायांलीयतेविद्यापयसीवहिबुद्बुदः पयस्त्वं
गयोर्हितभावनादेवभिन्नता ~~[illegible]~~ वि
द्याविद्यर्दृशोर्भेदःभावनादेवभिन्नता ७ पयस्त्वंतयोरेकंप्रयैवपरमार्थतः नाविद्यात्वेननविद्यात्वमिहकिंचनवि
द्यते १६ विद्याविद्यादृशोन्यकामयदस्ति हतदस्तिहि प्रतियोगित्वयत्कोद्वय सादेमददृदद १७ विद्याविद्यादृशौन
लःशेषेवदृपदेअव नाविद्यास्तिनविद्यास्तिहृतेकत्वनयानया १८।

दृश्यत्वभागोविद्यात्वस्याःप्रकाशात्कार्याविद्यालक्षणात्प्रतिरूदेतितत्वैवप्रलयेऽसीयते १९ एवंचविद्याविद्याभेदोपिकल्पित
एवेतिसिद्धमित्याहपयसइति २० किंचविद्याविद्योभयबाधेसतितोतद्वैतप्रसक्तिर्नास्तीत्याशयेनाहनाविद्यात्वमिति २१ वि
द्याविद्यादृशौतद्वैदविरोधादिदृष्टीनत्रविद्यादृशोबाध्यत्वादस्तत्वाःविद्यादृशस्तुबाधिकायाःकेनत्यागत्वाद्प्रति
योगीति बाधेनत्रविद्यायाश्चसमापत्तेनतत्त्रिरूपितबाधकतायाश्चसिद्धत्वांहृतिप्रसिद्धेर्वाअवर्त्यप्रतियोगिप्रसिद्ध्यधीनत्वा

स्म=

मे+

[illegible] ॥ ५ ॥

२५

1543

त्रि+२

प्रमात्तगात्तुगुणत्रयप्रकृतेरविद्यात्वमाह अविद्यामिति ९ कार्यकारणत्वविद्यासाधारण्येनैकैकस्य गुणस्याधीनत्वेऽविद्यमा
ह अद्वेति १८ तत्र प्रथमविभागे सत्वात्मनस्तादृश्यं निरूपयति ९ तदा वात्मविभागोऽजीवनप्रदाहवति सात्विकस्येति १०
हृदादीनां सत्वगुणात्मनोगतस्य शुद्धसत्वदेहे ३ परमात्मा ह सत्वात्मना विनिर्मितो रे कदाप्यविद्यावरणशून्यं स्वात्मपदं स्वाभाविकं
व विषयाधस्तैव आयानः अनन्तशुद्धसत्वविग्रहः एतेन विधिद्वयोः राजसतामसयोर्येन स्तुहृज्जनप्रसिद्धिर्निरस्ता
सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते स्थित्यादये हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु

अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रयधर्मिणीम् एषैव सृतिर्जीवानां रम्यः याऽन्यथावदं ९ अत एवेते त्रयः प्रोक्ता गुणास्तेपि
त्रिधा स्मृताः सत्वं रजस्तम इति अन्योन्यं मिथुना गुणाः तत्रैवेयं विभक्तेयमविद्या गुणभेदतः यावन्ति विद्धि देहा
श्रमत्तये वतदाश्रितं अथ योगत्रयः सिद्धानामविद्यां ध्रुवं त्रिधः इति भागवतविद्यायाः सात्विकीं विद्धि राघव । २
सात्विकस्याख्यमात्रस्य नानाविद्याधर्मः स्मृताः रजस्तमस्त्रयः सिद्धाः सत्वदेवाः सुरादयः १० सत्वमानातैः देवयोनाव
विज्ञाः प्राकृतैर्गुणैः निर्मलं पदमायान्ति सत्वं हरिदादयः ११ ॥

लु सत्वतनोर्नृणां स्युरिति भागवतादिवाक्यानि तथा यस्तत्तमः साक्षात्कारी तेनोपचारेण ह्यात्मा भेदकस्य वैलोक्षीन्यायेन प्रवर्त
सार्थानि तेनेतरयोः प्रकृष्टत्वापत्तिः सर्वत्र तत्सत्वसंकल्पतास्वभक्तप्रबोधकत्वनिःश्रेयसहेतुताना विभूतिष्वपि श्रुति
त्वा+ स्मृति पुराणेषु प्रसिद्धत्वमाप्त अयेपरस्वयं नेतिस्वरं भाभिनिवेशिनः यातुधानाश्च जायन्ते पिशाचाश्च नसंशय इति अ
पकर्षदर्शनस्यानिंदितत्वाभिमतीनामीश्वरकोटित्वैनेकतयाप्रपकर्षयोगघ्नानां सर्वोत्कर्षप्रयोजकशुद्धसत्वमयी त्व

मेवोवि नि मि नि भाव: ।।।। ७

1544

1545

नचनिर्विकारशुद्धचितः इतनवत्त्वेनाद्यनीभावसम्मूर्त्रोकारस्याचार्यदत्तानामायाधीनविवर्तंप्रयुक्तत्वेस्मिंदेशनस्यपरब्रह्मनस्मावि रोधायनन्त्येयोजकोमायाप्राप्तः स्वकेस्तत्त्वमनमःस्वत्वरूपानावर्तकः कल्पाःस्वपवशुद्धस्वत्वमिसक्त्वानेनस्यचस्वच्छनमत्त्वाद्विमतिवि वयाद्वितयासर्वेविद्योदीपकत्वात्स्वरूपानावर्तकत्वाच्चनसर्वेविद्याविपर्ययविरोधः यत्रतत्स्वसर्वमात्मैवभूत्तत्केनकंपश्येत् भूयस्वांतेविश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुत्याश्रमदोषनन्तानवाधानाञ्चाविद्यायामितिनाशस्यभावनाशुभर्महत्साधयेनोन्त्रेव न्तकामोवसिष्ठस्तत्कल्पनाक्रमसमनुक्रमिष्यन्नयिष्यांनेप्रथमंदर्शयतिसंवेद्येनेति संवेद्येनजगदाकारेणअपरामृष्टंन गतंस्वाकारेभूतमायायावलत्वात्सर्वात्मकंतत्तपदसवित्स्वकारात्प्रत्याहृत्याचमलिनत्वमतिमानिरर्थः २ कलनंजगत्संस्कारो

ला=

वसिष्ठउवाच संवेद्येनापरामृष्टंयांतंसर्वात्मकंचयत् नतच्छिदाभासमयमसौदृक्कलनोज्झिते १ समुद्देतिस्व नतस्माकर्तकालनम्रूपिणी जलादावर्तलेखेवस्फुरज्जलनयोदिता ३ तदर्थमध्यानतथास्थूलाचेतिसंकल्पते। त्रिधा पश्चात्मनस्तयाभेनस्तानेवव्रजापनः ४ निष्ट्येनात्त्वबस्याम्रभेदनःकल्पतेत्रिधा सत्त्वराजसतमसेति।
यथैवप्रकृतिःस्मृता ५ ॥

ल+

२

ह्येयत्ललनाकलाचिदाभासस्फूर्तिः सर्गादिकालेसमुदेतिसस्तत्यास्थितेवर्द्धयन्त्याविवृणितिगुणभेदस्यवद्रूपयो स्पन्दयान्त्राविर्भवति अनएवनदत्तरूपेरज्जनस्थावर्तलेखेवेति ३ साचकलासूर्योदृष्टकृशैवानयमंदानपक्वाया। भेदेषुतेजोपकर्षदवस्तद्धामध्यास्थूलाचेतित्रिधाकल्प्यनइत्यर्थः स्वस्पकल्पनान्यस्यानेनकल्पयित्रामनसत्वाद्वित्त्रापरार्थ तयामध्यात्ततात्पुनस्तद्देनेतंरजपुणास्थूलविराजकारेणतामानस्थैवतिष्ठतीतिपरेणान्वयः ४ मनःपंचाशत्र्यात्स्कृनोपा। धिप्रकृतिरेवविद्यास्थितामातपताततल्लायवर्गसंपित्रिधाकल्पनइत्यन्वयः ५ ॥ ॥ रामायनमः ॥

1546

सर्ग+२

तस्यविचारयितुः स्फीतेहृर्गान्मनिष्ठंमर्गोलितात्सुखेनसंगतान्यनिमामवेनोत्पुहृमेषुचरणेभियुनानंदरूपहरिमेवप्रपंचयतिइत्यादि।
ना २६ २७ उर्वरांतस्यास्वर्भूः इतः प्रलयमहाघोरैः हेयविवर्जिता २८ २९ नरकान्मनापातालकूद्देशेलीना ३० ३१ महामहि
म्नाप्रभवोत्कर्षेणाव्याप्तंद्वारादिसर्वसंदार्थव्याकुलंततप्रभावात्स्वतयानंतत्तृणलववन्नपातानवायत्किंचनरूपंपस्फुरदस्मिता
सर्वांमविद्यांनक्षवोधेनतयायत्त्वाधायविदितनंदतीनतयात्मदृष्टायैनमात्मलाभोमोक्षद्रूपर्यः ३२ इतिश्रीवासिष्ठेतात्पर्ये।
प्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेऽग्रपूर्वभागः सर्गः ८ उणचयविभागोत्रहृदादेः प्रत्युद्भवनता विद्याविद्यास्वरूपवर्णनं तदनंतरंवर्ण्यते इय

स्फीतेनतर्गलितानतस्यचक्षुरैः संस्थितानिता इतोमलमिताः शैला इतो नागाः स्वराद्हनः २९ इतः पृथ्वीसमायातान।
शैलाद्युतयास्थिता इतस्त्रुदार्केनांप्रामानैथनलावकाहृतिः २२ इतस्तमद्दृनसेजः इतः परिमितर्द्वाः इतः ना।
स्वमिनावदारहमोहयुविवर्जिता २८ क्वचित्वगनयोऽङ्गीनाक्वचिद्वनयोस्थिता क्वचित्स्थाणनयारूप्याक्वचित्स
वनतागता २५ क्वचित्स्वकरलोकाक्वचिन्नगंविलासिनी क्वचित्स्वर्णपदंप्राप्ताक्वचित्कुमितयास्थिता ३० क्वचि
दिप्सःक्वचित्कलाक्वचिद्रुद्रःक्वचिद्रविः क्वचिदग्निःक्वचिद्वायुःक्वचिद्वद्रः क्वचिद्यमः यत्किंचनापाभवनेषुमहाम
हिम्नाव्याप्तंनतत्तृणलववन्नपातानवा इयंस्फुरत्त्वहृदाद्यपिनामविद्याविदितयायनदतीनतयात्मलाभः ३१ इ
तिश्रीमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेअविद्यालताविलासोनामसर्गः ८ रामउवाच ओंकारज्ञानसदितंसुखं।
हृद्दराद्यपि अविद्यैवेत्यदंपुनाब्रवनम्रमसिवागतः १ ॥

स्थावरजंगमाद्यपिनामअविद्याविद्धेतियदुक्तंतत्र इयमादिपारोस्यनत्तमसन्यपरंब्रह्मप्रकर्षेहृत्सुपिंगले ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षंविश्व
रूपायवैनमः इत्वतीतिवचनभूतसच्चिदानंदविग्रहइत्यादिश्रुतिस्मृतिषुपरब्रह्मणनसच्चिदानंदरूपतप्रसिद्धेरीशानः सर्व
विद्यानामीश्वरः सर्वभूतानामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वविद्याधिपत्यविरोधाद्यस्तदेवमत्वेः पुराणपुरुषोयत्वंपरब्रह्मत्वादि
प्रसिद्धेश्चाविद्यात्मकमसंभावयन् प्रश्नतानंद्दृस्यमपिजिज्ञासुरामः पृच्छतिप्राकारेति उदितंनयाउक्तंभ्रममिवमिथ्याभ्रांति

श्री.
वा. नि.
भू. टी.
२३

नीलाकाशानलक्षणस्यनभसोलक्षणसंवत्रयेणाऽऽवृत्तिर्दिव्यागता शैवलीयावागुप्तिवानावेवकडुविनमानानावाः कुलभाः
पीतेनामृतावहंभाः यस्याः १६ समाधिबोनलक्ष्मेनयेभवेनालवालेनविधृताशेषजलधिलीलादिसेचनामनीग्रथोभवा
नवेंडेशुभ्रमूलहंसानैनैजोलिता १७ अथीकाशस्यकर्मकांडलक्षणवेदवचनयाविलोलाः शाखिजनापवभ्रमराः यस्याः सुनपव
नतुपभोग्याश्रमणः स्त्रियः पुष्पपुंजानियस्याः क्रियाणाहेनस्वाभाविकमहत्तिपराजनालवृंदेनेनपवदिपुलाः बहुलाः मूलप

नीलाकाशानलमालांगसंत्रयेणोत्रवर्तिता । शैवलीजानुसूत्रंभाभुवनोद्यानभूषिता १६ अथोत्तमांडवेडेषुस्वालवा
लेननालिता विधृताशेषजलधिमलस्त्रीलादिसेचना त्रयीविलोलभ्रमराश्रमणीपुष्पपुंजिका विस्मृदवानच
लिनाक्रियाविपुलपुंजिका १७ ऊर्कर्मोजगदव्याप्तानालोश्रीपुष्पसंज्ञका जीवनोजीवननीराभानानामोदसमन्वित
नानामोदमदप्रदा १८ नानोपशमवैविध्यनानाकुसुमभासिनी नानाफलावसीव्यानानानावर्णविकासिनी २०
नानालवालवलयानानाविहगधारिणी नानापरागपुंजाढ्यानानाभूधरजालिका २१ नानाकलाकुंडमलिनीनाना
वनगोपालिता नानागिरिनदीवृक्षानानाविवरविस्तरा २२ नानाचनायमानाचस्थितिप्रमाणानयामृता अद्रेःक्रियावान
याक्रियानियमक्रेदिनीनया २३ अतीतावर्तमानाचस्वभावास्वभावानुदा नित्यमत्यन्तमक्षीणीनित्यसंपोषणापुषी
महाविफलनैषादिसंसारविषमूर्छनो ददातिरसमाश्रित्यपरां तृष्णांविनश्यति २५ ॥ रामायणमोनमः

अंकांडादिशुभ्रंमन्याः पुष्पिकाः हृद्ययकोदजातयोयस्या १८ ऊर्कर्मप्रवाहनिविडक्रियाजीवानांजीवनेजीवनोपायेनेनी॥
रेभापूर्णतस्याः प्रसिद्धलताविलक्षणान्यपिबहुविधवैचित्र्याणिदर्शयतिनानेत्यादिनानानाविधेरामोदैर्विषयवा॥
सनागंधेर्मदप्रदागृहाणां १८ विवेकिनांतनानोपशमवैविध्यलतानानाकुसुमभासिनीवर्षेणपुष्पफलमकरंद
रजोवर्षेणविकासिनी २० २१ २२ निःसंप्रवादकपोलक्रेदनी २३ नित्यमभीक्ष्णनतरुणीपल्लविना २४ परामृष्णाविचारि।

ह्ल=

नासनीविनश्यति २५ ॥

1547

1548

नानाविधोल्लासवतीत्येतन्मयं च यनिति दिवसेत्यादिना रागादिना प्रपंचंति प्रथायमानानि भूतानि प्राणिनः एव पल्लवायस्याः ८
आगत्यागत्य चर्मवा पुनःपुनः पुनर्जन्मविनाशः विकस्मिंस्थितिदीपिका विभूतपल्लवांशो विवेकलक्षणंकविरीणीप्रतिपतति न।
याचकदाचिदिहिचार्वत्तज्ञत्रेणनरालंबनविषयनरूपेणविभूयतेभूतरजाः निरस्तत्कर्षोत्सनापद्मापिदैवानचकराष्ठ्
नापुनर्विषयत्तरूणाप्रसक्तिरेति ९ जायमानैर्मिनपद्मादिप्रवालैरेषां संजातैः एवपीनाढ्यंजरेरुचंदनेनरागानंदस्मि

कंप्यते

य

दिवसरजनमायामिनीलोलच्छेदा जनस्वसंदशासैषाप्रपंचतरुपल्लवा ८ आगत्यागत्यपतति विवेक
कविरीणीक्वचित् विभूयतेभूतरजाः प्रसक्तिपुनरेति च ९ जायमानप्रबालार्थसमानेंद्रिरदंतरा सर्वतेजस।
मोपेनासमग्रसमालिनी १० जन्मप्रबोदिनीबंध्राविनाशाकिंद्रवेत्तुरा भोगाभोगरसाहाणींविचारैकचुर्णिद्
ता ११ विकसंत्यः प्रतिदिनं चंद्रार्कविलयोमितः कोमिन्नवानविलोलानिपुष्पाण्यस्याः विलग्रहाः १२ अस्याः
प्रस्फुरिताकाराः कोरकनक्षत्रतागताः सुरीलाकाराकोरणायान्तारकास्त्वनंदन १३ चंद्रार्कदहनालोकायस्या
त्कैकास्वमंडनः अनेनेत्ययंदिशोरागीप्तोवचेनांसिकर्षति १४ मनोमानेनाविधुनासेकल्पकल्लकोकिला इंद्रिय
यालवंबायान्तस्नानगुपवंजिना १५ ॥

नि

तास्याः जन्मलक्षणोऽपुपर्वसहः विरोगाद्यदिभिनीबंधानि सवकाशाः विनाशाः मरणानि नलक्षणोपुमानाःसंधिस्थिः ईश्वला।
हिदीयमाणेव चंद्रराव्याउलाभोगानां विषयाणामाभोगा तुभवस्तद्विषये णारसेन तामकरंदेना सृणि ॥ सर्वतेजस।
मोपेनेनियउक्तं तद्दिशणोति विकसंत्यइति ग्रहाः नवग्रहरूपाश्चंद्रार्कसदिनाः आचलयोज्योतिःपंक्तयः १२ १३ चंद्रा।
र्कदहनानामालोकाःप्रकाशाः यस्याः ततप्रसिद्धकौस्तुभमंडसमसंबंधिरजः अनेनरजसा चेतांसिकर्षतिमनोहराभातीति

पत्र ३२ ॥

1549

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
२२

ग्र

वर्णिता कारणविद्या जगद्यस्या विभूतयः कार्यविद्या भवारण्ये लतात्वेनेह वर्णिते। तत्रादौ विषयं निर्दिश्य वर्णनप्रकारं प्रस्तौति संसारेति कूटस्थत्वाच्चिदेवपर्वतेन तत्र देहस्थिता कारणविद्या कोहन्थेसृहितिया लौकिकदाकोहधीति कालभेदेन विकासैवैविद्यायोननार्थेनहृणीयामः स्पृथनामितिविशेषः १ हृद्देनोभवोदयः पर्वेनाप्वपर्वोणिकांडसंधयसैराख्या स्वलोऽपदेन नदावरणानिगृहंतेनलूहलाणवयिःस्त्रमावृतालोवैजैनैः कामिनीपक्षेऽङ्गारादिविकारस्वनोहृद्यंत्रिलोकीयस्याःदेहयष्टिः संस्थाने २ भवोजन्मभावःस्थितिस्तत्स्तरूढानि प्रतिदिने हृद्भैस्वभावानि ३ मूलानि फलानि चयस्तावोदेहपपादयति स्वविद्या

वसिष्ठउवाच संसारवनखंडेस्मिंस्थितपर्वतनन्देस्थिता कोहमोस्तस्यावैयात्वोल्लसनाविकसिताकरा १ हृत्पर्वे
तपर्वोद्भवाब्रलोऽस्वकसमारूढा देहयष्टिस्त्रियंयस्यास्त्रिलोकीलोककामिनी २ स्वविदुःखभवोभावेस्तानमत्ता
नमेवच श्वेतास्फुरद्रूढानिमूलानिचफलानिच ३ स्वतादविद्योदेस्वैस्फलदेवानेभ्यस्फुरति दुःखादविद्योदे
स्वैरेस्फलदैवेषाफलत्यलं ४ भवाद्विद्योदेस्योवालस्वेवफलतिस्फुरं भवान्तस्तात्मवामातिनमेवफलतितरां
श्रुत्तानाहृद्भिमायानितदेवसाम्यूलस्फुटं ज्ञानेनयातिसंवितिताभेवानेभ्यपकृति ६ नानाविधोल्लासवनीवा
सनामेदशालिनी वनप्रवालनवलातनुदस्याविनंभने ७ ॥

दिना भुज्यमानात्संपन्नादिल्लत्वा दृश्येपिमेघनोथिकासंपन्नया
दितिरागलक्षणाग्रविद्योदेतिसाचयत्तेनादिधर्मैर्हाराहत्त्वेफलनिदाविद्यादिदुःखाद्युनन्तस्मादिलक्षणाग्रविद्योदे।
तिसाचपापवासनयाउष्णुतिग्रहचौर्याद्यधर्मप्रवृत्तिद्वारापुनस्तत्ताधिकंदुःखफलनीत्यादिसर्वत्रोह्यं पवकारःस।
र्वत्रभिन्नक्रमः फलत्येवेतियोज्यं ४५ ज्ञानेनप्रत्यक्तत्वविमर्शेनसंविविनिरूढारोहभूमिकापिरोहलक्षणतानहृद्धिःश्रेनेस
प्तमभूमिकायां ६ अंशांशिकमपपाद्यप्रसङ्गोल्लनाभेववर्णयति नानाविधेति ॥ ७ रामायनमः ॥ रामायनमः

५

रा

२२

उक्तान् लादन्तु त्रस्ताः कालस्तत्त्वाणां तालहृत्तान् प्रपतंतेनः भूतानि प्राणिनः तत्त्वरत्नाः विहगाः काकायेभ्य स्तथाविधाः ब्रह्मांडलता
णां तां फलानां पालयः प्रपतंति भूतं किंतद्देतेत कलत्रसूचनात् काकतालीयन्यायो ऽयमस्तित्त्वतः देवनायकाः विस्मरंदेषा रमा
दाशिवाद्याः ६२ ६३ चिद्रूपेपरमेपदब्रह्मकारणेतेकृदाश्रयि ६४ इयंकृडाताक्रियास्थितिः कार्मोपायमननफलभावस्थितिरतं

कालस्तालस्थितेस्तालान् ब्रह्मांडफलपालयः उन्मेषकृत्तन्त्वैविंचतहृदयो देवनायकाः निमेषकृत्तनसंहाराः संति
केचनजगत्त्रवित् निमेषोन्मेषसंहीरणकल्पजालाः सहस्रशः ६६ कृष्टाः केचनविध्यते नस्थितिस्थितरामेपुनः नैपिच
सन्निमेषणामवंतिनमवंतिच ६४ नाहंशोचामितैर्देवैर्नाश्नुवंतिययक्रियास्थितिः प्रचेतनसंकल्पमयेशून्येचब्रह्म
णः पदे ६५ नमेभवंतिकानामयावत्कुशलाशिवद्धकाः एवमहीनासंकल्पुरत्नार्थमायाभासस्व मागनीकल्पनाये।
येनदत्तानविन्नेमिनं यां संपदोयत्नमननसावदस्य प्रहालयौवनमयात्मता बलायां पन्मज्ञनेचसहा विदुःख
पंपदाभिरत्तानतामत्रिविधस्यविभूतयस्ताः ६७ इतिश्रीमोक्षोपाये ज्ञानमाहात्म्यप्रपंचने सप्तमः सर्गः ७ ॥

स्म ताश्रमेत्याना न त्विदं कथं भाव्यत इति चेत्तत्राह यथा सर्वसंभवात्रात्रासंभावनाप्युक्तेत्याशयेनाह श्रुतेनेति ६५ विज्ञस्याश्च
र्यसहस्रभरकाः श्रुतानविभूतिप्रपंचनमुपसंहरति एवमिति ६६ उक्तमेवार्थं संक्षिप्य संगृह्णाति याः संपद इति ताः सर्वाः
श्रुतानलक्षणस्यात्मीयस्यास्य फलस्यतिमिरस्यविभूतयः एतहि शेषणात्वादेवनाद इतिपदेनन पुंसकेनेतिनपुंसकैकशेषस्या
प्रवृत्तिः श्रुतेदतत्स्वरूपविशेषणमितिवाच्यमितिनत्रिविधात् ६७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र० सप्तमः सर्गः ७

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
२१

नी=

1551

ब्रह्मोपेन्द्रादिकाश्रविवेचनस्वभावेन प्रथमितिविवर्तादिकावासकालदेहस्यालोचनतत्त्वभावेन अत्यन्तत्त्वमेवैकं हृदिवि।
स्फोटस्ववर्वंप्यभैः पिपासमहाबोधेन्वस्याः ५४ विरूढकिंशुकभासः मेचकासेदेवरालविजीयस्याः ग्रन्थपद्मस्थलीः समस्ताः
पद्मिन्यः विमलेनाः हस्तायस्याः नीलमेवमेनभक्तदेवद्रुवंशः न्नौधंतेनपरीहृताः हिमगिरिहृद्यन्यादिनापरेदीर्घैः आप

ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रादिप्रथमितिविवर्तादिका अत्यन्तैकपिण्डकालंवगणबोधदा ५४ विरूढकिंशुकासकृत्स्थलनवला।
घनर्वपला नारकाजालदवानासंध्याहरणनवाघदा ५५ सकलपद्मिनीहस्ताप्रणनकनकगुणानना समाश्लिष्टका
लनिकानीलांबरपरीहृता ५६ जंबूद्वीपसरस्नानाभिर्वनश्रीरोमराजिका भूताभूतादिनरूपंती त्रिलोकीहृत्कामि।
नी ५७ ग्रसद्रूपजायपेनसाभूतविभ्रमकारिणी मत्तमस्तैवयोन्मत्तग्रीष्मे कालमहार्णवे ५८ प्रतिकल्पतलांतो
लोर्द्धमोऽस्फुटबुद्बुदैः कालोदायरसस्पंदः स्थितास्थिताप्तताः पुनः ५९ कल्पमात्रनिमेषोत्ताङ्गीनाः कारणमार
साः उन्मेषोन्मेषनाशिन्यः संततः स्वशक्तिविगृहतः ६० कालमेवेत्थसंयैताश्रित्य कापावनेत्यायमाः प्रपतद्भूतवि
हृताः पतन्त्यविरतभ्रमाः ६१

चैवस्वतेनानाविभितिभागुस्तनेताय ५६ ५७ इदानीं कालेमहार्णवत्वेनवर्णयति मत्तमिति निरुपाद्यंभावे ५८ कल्पा
पद्वत्ताः वीप्सायामव्ययीभावः ग्रमाद्यः स्पंदोर्मोतिसहस्रतृष्णामलस्पंदोयस्मिन् कारणभूतहिरण्यगर्भसारसाः
रसमेवंयात्कालस्यनदत्वकल्पनाशान्येनैमेषोत्तनेनंकल्पयति उन्मेषोन्मेषेति ६० चिन्मकाशस्यवनंनेवनंभजनेनेनउ
द्यमः प्रकाशशक्तियासा तस्यभासासर्वमिदं विभातीतिश्रुतेः ६१॥

२१

1552

सपच्चदैवात्सृजनननदत्तमध्रियतेतिशेषः कालकवलनीयत्वेस्थावरजंगमानांसाधारण्यानमिवाह द्रोणेनेति ४४ पर्वस्या।
वेरेणनियतकालेफलपुष्पादिपरिणामशालित्वमनिवार्यशीतवातातपादिसहत्वंचविशेषद्वन्निदर्शयति कालेनेतिस
हेन स्वप्रेम्णाविलंतत्रप्रविष्टःविग्रहःशरीरंमूलभागोयस्यतथाविधःस्थावरःकिंविदोनकंस्वपराद्दहंस्थालस्यनिमित्ती
कृत्यसत्रुच्चपदेर्हिसर्पादिभिःस्वपात्रीराकुलीकृताःपीडिताःवसंतादिकालभेदेनप्रात्नूतस्तव्यदोषयःफलपदाश्चुत्तनप
वशीलिनस्तपःश्रमद्गमतितिक्षोर्दशोदिशीलवंतरूवचवेतिकालेनयंति ५॰ इदानींलोकत्रयस्यभोजनपात्रत्वेनकल्पयित्वा

द्रोणेनाहरणपटवेदंनितिरत्नाविलंहलो सतुर्यस्यबिलःकालव्यालोविपुलभोगवान् ४४ कालेनकिंविदाल
त्वक्पात्रीराकुलीकृता शीतवातातपक्षोर्द्धःशोलसन्नुच्यदोषयः ५॰ फलप्रदाश्चुत्तंतीहशीलिनःस्वभ्रविग्रहाः"
पयःपटलविश्रांतत्रैलोक्यभोजनकोटरे ४१ कोटिनिकुंजकुमंभूरिभूतभ्रमरपेटिकाः"ब्रह्मांडभेदस्यभांडेयंकालो
भगवतोक्रिया ४२ स्वयंदत्तैवदत्तेवभूतमिदंतोनिरुहृति"निभितानीलकवदीरेदुर्केवपलेदुणा ४३ ॥ ॥

नतत्वचरश्राणिनिकायान्भ्रमरसमहत्वेनोक्तेदते पयइत्यदृशांगयद्यपिहृदयेकोवपयःपत्रवजलेप्रतिष्ठितात्रगण॥
दिग्मसिद्धानांतत्रिलोकस्थलोकानयापिनपोरपिदिहृत्कृतजलकार्यत्वाजलभागप्रतिष्ठितत्वमस्त्येवेतिस्तचनायपटलपदं
कुंकुमग्रंजाधनिं भ्रमरपेटिकाभ्रमरसमहः"इदानींफलनियमात्प्राणिक्रियांकालोक्तेनब्रह्मांडचनदीयभिक्षापात्रत्वेनव
न+ नर्विधभूतग्रामंचदीयभैक्षभावेनोपेक्षतनेब्रह्मांडेविकालस्पर्शीकालीकृत्वंइदानोभिक्षांसधर्मैकालायदत्तैवपुनः४७। भूत+२
नर्दत्ताश्रन्यामन्याभूतमिदंतोनिहृत्यतनीत्यर्थः ४२ इदानींक्रियाफलभूतंत्रिलोकीहृत्काभिंत्वेनवर्णयतितिमिरेत्यादिना श्र
नी

५

वैराग्यप्र॰ ॥ ५६

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
२.

1553

जलथलखहिमचरादयउपयोगमनोवृफलानियेषांवेश्यापूर्वनभोगत्याकारस्याद्दयपभ्रंशापदसुंनाःयेषांफलानिश्रामृजंतेस र्वतःपरिशोधयंतिविविविंनेतिदलितफलाममूर्भः मूर्नेर्वहुलांनः गच्छंतिउन्मायएा दलिताएायनादिमार्गेणमलाभ्रमंनीतिसगति जीवाःसत्वहताःतत्वमाःपतिताःयत्नायंतेपत्तिंयंतेषाढिंयंतेथावन्मयणंजेवलितिस्ददप्रसान विंतृंभिमत्तमिस्त्वर्थः अत्रजला चलानांमूलमध्याग्रभागानांनाशकर्त्वेदैवैकपयोग्यनामलंतेनाबेलाबेयानांचदलितानायनमार्गपर्वेसूक्ष्मत्वेनाभ्र। मेघनादिनाचोर्ध्वंपौगतिनिर्वाहवत्वाममत्वेनोबेलाबोध्या ४४ इहिसहिपत्तमवलंब्यादर्विविदिति संवेदस्वलत्वादिहा। त्रिवाम्रभिःनिरत्नावरणस्यसूक्ष्मत्वाक्षुप्राघोरोगेनगाद्वास्थानीयैःपंचभिर्वहिरिंद्रियैःविदधातिरहितमात्रेणस्तनतो।

जलथलपत्तामेत्तपत्तपुंजमंफलामूलाः जायंतेत्वोश्रयंतेवधियंतेवत्सनानलवाः ४५ विद्धिरोष्पंदपूर्वप्रायांदे
गैःपंचभिरिंद्रियैः उन्मीलयन्निमेषार्वविज्ञाताविथिवेवहत्"अमत्वगातेरिस्वंपरिवर्तविधायिनो निमेषणा।
तमाणांगामीवमद्वःसाधितोऊर्णं ४६ सूक्ष्माकालस्पकलनोसमस्थानकाविर्ति थानेनैवानवेदपनाःस्थिताःस्था
वरज्ञानयः ४६ तेऽनक्कतोऽलमध्यानचारिर्यथारात्तेनले निर्देयस्वानियनंकालंपीडनेकीटपंक्तयः ४८ रागद्वेष
सम्पृस्तेनभावाभावभयेनच जरामरणरोगेणजीर्णाजंगमजंतवः ४९ ॥

तिविधिर्द्वष्टापवविवहत् ४४ तस्मादहित्सेचस्यावरजंगमयोरनुभवेपोविशेषलंप्रथमंस्थावरेषुदर्शयति अमतसे तिद्वाभ्यांस्थावरजानयः स्वस्थानमनःसमस्थानेजरादाकोशेणाविवर्तत्वात्कादिर्तीअमत्वगात्वरनादिविशेषेणविशिष्टास्त् स्माकालस्पकलनोथानेनैवानरेणवहिःस्फुटत्ववहाप्राहृत्मेणानुभवेनअनवेदनास्थिताइतिद्वयोरर्थः ४९ ततोजं। गमेषुविशेषंदर्शयति रागेति ४७ तेष्वपिकृमिकीटादीनांदुःखानुभवातिशयंसनिमित्तंदर्शयति सदुष्कृतेतिम् दुश्रतिशायेनदुष्कृतोतमैस्तममलभोगानसाविध्यानान्येवचरितंपीलयामानयाविधाः ४८ ॥

२

पनाहंरूपेणानर्थपरंपरादर्शनेपिग्रस्तानांजंतोर्निर्वेदोदयस्तत्राहद्वाभ्यामितिवासनातंतुबद्धाभिःउपमिनाश्रुतिनाप्रबुद्धानांमोक्षे
लक्षणभीरुत्वायनेनानकेपिच्छिदपिअर्थेत्यर्थः ३६ धावासनानानेनाज्ञानबाधेपिप्रथिकारणारब्धवलादिद्वादिशरीरंमत्वेनरका
लपर्यंतंधारेणस्थाः केनान्येनमेवाज्ञसक्तिविस्मरणायेनासदहस्तनिपातनमिति रूपयाकमेणप्रानक्षेत्राविद्वानात्रपरीन्नगनाःअन
पुंडाभिकांक्षयाधारयंतीतिविद्वानाविभ्रास्तथाविधैर्दत्तगुणैरपिग्राभिसुक्तांमवेष्णनर्थाचादिविषयेभ्यश्चोरयोवेगोयस्यास्तथावि
विधात्वयं ३७

तत्स्थैर्गुणपराबद्धैर्वासनातंतुलोभिना मद्गाश्चानिनिपातेश्वनमशगुरुधीरता ३७ पातनेनाविद्वनाविधैर्दत्तगुण-
रभिमुतां भवभगरयासेङीनतंत्रबद्धतिवासना ३८ विभत्वविवरंभूतसर्गोपांशुपरंपरा नित्यंनियतिवात्यये
कालबालगलोनरं ३९ पदार्थांभोधिसंवीचिफलफेनानिसर्वतः पतंत्यविरतापानमभावबडवामुखे ४० सु-
रंत्याकस्मिकोड्डीनाविचित्राइवशाकुयः स्वभावमात्रसंपन्नाःस्पदश्रियःसर्वोभवसं ४१ भूतमुक्तिकसंपूर्णानह्
दनःस्ववहूनपि नराकलभकानत्तिहंतानोदितकेसरी ४२ ॥

धामपिपिंडीनत्वेवासनायत्स्वहस्तियावदधिकारंधारयतितदपीत्यर्थः ३८ भूतसर्गापवपांशुपरंपराः यस्यांतथाविधानि
यतिलक्षणावात्याकाललक्षणस्यव्यालस्यगलोनरंयद्दिशतितदपिसर्पाणांवाशुभत्तकत्वप्रसिद्धउत्प्रेक्षा ३९ अभावेना
शस्तलक्षणेवडवाग्निमुखेपतंतितदपि ४० स्वस्वभावःप्रतिस्थानसमानावनमात्रेणसंपन्नाल्पस्वरूपाःआकस्मिके
नानकेणवासनावैविश्येणाङ्गुनाश्चालिताःपतंस्युंतिप्रसवंतितदपि ४१ कलभकान्मत्तराजान्पदतितदपि ४२ ॥ राम

1555

नानानीतगदंतजीवराशिसहस्रजीर्णपतितेषुवासनापाशाकेइंद्रियपंजरेदेहेप्यनिबद्धानदपि २७ यहृतामात्रेणभ्राम्य
स्माकेपिना २८ अधःपाताले स्महाशरद्दर्शना यथाचाकृतेत्रनरकपंकाः संतोपिनत्वानलपंकोकिलाः संतोयन्महत्फलदर्पी
तिमारवत् अथवास्वात्मतत्त्वात्तदास्मात्यान्धेनअधःकृताः तिरस्कृतानाइवयाःवक्रमंसमललक्ष्मीदिदेहनरकपंकाःयैस्तथा
विधासलकुंकोकिलाःवयंजलशालिनोव्रह्माशायाहस्नात्राभिमानेयेत्सहस्पृहृदिव्यर्थः २९ सर्गलक्षणेअस्मवर्णस्यमर
स्त

अज्ञानेननिबद्धांगीनानानीतिर्जीर्णपत्रिणी स्ववासनाफलाकेऽस्मिन्निबद्धेंद्रियपंजरे २७ अनारतपतज्ज्वालभूत
पर्णावंपरा स्पंदतेसाकृतान्तस्यसंहृतिव्रतनीविरे २८ स्नेहैःकतिपयैःकालेगृहीताजलशालिनः अधःकृ
तोऽत्रनरकपंकाःपांकोकिलाःहतौ २९ शुंभैःशुभैःकेवलताकानीलनीरदश्यामले सर्गमार्गेस्वयंयन्तःस्फुरंतिस्वरस
रसाः "नानाफलालिमलिनावासनाजलमालिनी स्पंदमोदमयीस्फीताक्रियाविकसिताशुभिनी ३१ वराको
हृष्टिमाप्यफरीस्फुरंतीभवपल्वले हतांतनइहरूपेणसंसारेनविलिनीयते" नरकाधेनमालेववेश्मवान्येवचभंगुरा
स्पंदःस्वोपरेतुलेविवसमुदेतिविविचता ३३ भूरिभूतक्षणानीतिलक्षणाभेमानिऊर्वता इदंकालजलालेनवक्र
स्पंदपरिवर्त्यंते" अस्संवावनानिकल्याणिसंजातान्यचलेपदे जगज्जंगलसनालानिहयानियुगवह्निना ३४ भावा
भावैरुपैतैःस्वावसुःखदश्यामतैः वैपरीत्यमयान्येवमनस्येजगतीस्थितिः ३५ ॥

सिस्वादेवाजलहृष्याःस्वावसपतितायस्कुरंतितदपि ३० यच्चनानाकाम्यफलसलसत्तौलिभिर्मलिनाक्रियालक्षणा
क्रिनीविकासितानदपि ३१ शफरीभास्माद्योत्स्तूटमत्स्यजातिः ३२ स्पंदःस्वप्रयामनिर्दिनैभिन्नपरिमाणहंडुलेविव
लक्षणाभेमानिअविरतस्थाणि ३४ कल्यानिसर्वव्यवहारसमर्थानि अचलेपदेब्रह्मणियुगवह्निनायुगांतानिना ३५

२२

1556

श्रष्टीलाः ग्रथयः १९ सम्यक्स्तनवलेवनादंतः श्रन्यः सकोऽस्य सोऽवतिभावेनाभग्रस्थितलहलग्रीत्यवृत्तस्तत्रकृतालयः
मायालक्षणायां बहुलयामिन्यां कृतसयत्नतिणायां २० एवं ब्रारंभकालेकर्णोपांकाणांस त्रिविहितकपोर्गृहीत्वा २१ श्र लयो+
त्तानादेवपुनःसृष्टिप्रसारं दर्शयति निःसारेत्यादिना क्रमशः क्रांताः प्रचयितत्पकोत्ताः धरायथरोणांधराधरद्रव।
समन्वतिर्यथा डिंडीरस्यफेनस्यपिंडिकानाटग्रीपरिज्ञासृष्टिर्जगत्सृष्टिः २२ श्राभासस्थितिराभासप्रकाशनलक्षणोः
पुष्ट्यैधवलाऽत्यलता सन्नाव्यावहारिकसम्यत्तालक्षणालता २३ स्तावलोपलक्षितपर्वताः प्रथमहांतःस्थाणःसमाय

वे

३ः त्वशोकमहाशीलःकपकंदकसंकटः महत्त्वगास्त्वंतायातितहातिरूपरूफगास्यालिः" अंतःस्यन्तोऽत्रतिधसवि
तैश्चैत्यकृतालयः मायाबहुलयामिन्यां सोभोत्तकोविला ति २० एवं गृहीत्वा कर्णोपांगस्फुरंतोपरितिश्चयं
जराजन्यैरमार्जारीयौवनात्विनिहंतनेवे २१ निःसारात्क्रमशःक्रांतधराधरसमन्वतिः डिंडीरपिंडकेवेयंसृष्टि
राघातिपुष्टतो" आभासपुष्ट्यधवलाजन्यत्तल्वशालिनी सन्तालताविकसितार्धर्मार्थफलधारिणी" सदाचा।
समहास्थाणं चैदसूर्यगवालकं गगनाकादनेनाकर्षियनेत्तिजराद्रुदं २४ संसारसरसिस्फारेचरंतिमाण
षट्पदाः शरीरपुष्करेषंतत्स्थितरूपरसपायिनः २५ नभोमार्गमहानीलत्रहिमेकांतिशालिनी भुवनोदरे।

मांतःस्फुरणादिमदीपिका २९

सगगनमेवाकाशदनेकृद्रियंस्य २४ स्फारेविस्तीर्णेसंसारसरसिजानेषुशरीरपुष्करेषुअंतःस्थिविद्रूपरसपानशीला :
मारीणपट्पदाश्चरंति एतत्सेवानंदस्थान्यानिभूतानिमाशाम्यपजीवंति आनंदेनजीवंतीत्यादिश्रुतेरितिभावः २५
श्रा नभोमार्गलक्षणोमहतिनीलमणिनिर्मितेऽत्रहिमेकृत्रिमभूभागेएकांतशालिनीशोभमानाभुवनोदरेमणीयन्त्राश्र
दित्यदीपिकास्फुरंतिदीप्यतेयत्तदप्यविद्याविजृंभितमितिसर्वत्र ॥ २५ ॥ रामायणमेनमः ॥ रामचंद्रायनमः

श्री. वा. नि.
सू. टी.
१८

मोगेप्रवृत्तस्यचविषयेषुपुत्रपौत्रादिषुचरागोभिवर्द्धते तद्रूपात् कचिदिति अयमानतोनानास्त्वविशारदः परिणामेदुःखपर्य। वसानात् हेयमात्सर्यचिंतादिजननाच्छ्रानस्तेदं यथास्यात्तथाकद्रूकृतांतःकरणःजनस्यलक्षणयाः प्रतिविषायाःविषवल्या रसदखफलवोपचयप्रदोरागोवर्द्धते ११ ततस्वकर्मात्मवादीनांमयोतनहिंयोगादुःखपरंपराभवतीत्याशयेनाह व्याधूतेति व्याधूताः पातिताः व्याध्यादिजर्जराः आकीर्णजननाः उग्रादिपरिजनसमुदायपरणितामयेयैस्तथाविधानानाअनेकवि। धाश्रवकरवेणवोविवेकरहिताहारितोपातितेपभेदायेश्रुतयाविधाःदुःखसंपरिणाकलक्षणाःपवनाःवांति १४ ततःस्वस्या पिमृत्युरितिमदेवैवजन्मपरंपरयामृत्युमुखप्रवेशात्स्याह कालइति १५ एवंपरिमानानात् असंजीवान् अहिनेनात्मेह तेमोहइतिशीतलस्यत्रिविधतापमूलस्याचलस्यब्रह्मणोदीमयःप्रकाशात्मकमानाःजीवाः इहसंसारेविज्ञाःअज्ञरूपःसर्वोप

[illegible]

कद्रूकृतांतःकरणोनानामृत्वविशारदः वर्द्धतेहृदिरागस्तेहं जन्मप्रतिविषायास्मः ११ व्याधूतंजर्जराकीर्णजननाप।
णिराजयः स्वकर्मपवनावांतिनानावकरवेणवः १४ कालःकवलितानंतजगत्त्र्यफलोप्यये यस्मराचारजठ
रःकस्यरपिनतृप्यति" मोहमाहतमापीयमत्तवाविषमचारिणः स्फुरंतीहहृदयस्त्रिज्ञाःशीतलाचलदीमयः १
चिंतापिशाचोपहताविवेकेहृदयेविना तमसैवनिरालोकायातियौवनयामिनी" १७ जिह्वाजर्जरतामेतिशाहृता

[illegible]

वतत्कृतःयतएतेमोहलक्षणंमारुतेनआपीयमत्तःशरयिनास्थितांजीवाःपुनर्विमुच्यमानयानानादेहलक्षणयात्तचोपलति ताःविषमचारिणःकुटिलगतयःस्फुरंतिसंचलंतीत्यर्थः १६ तैःप्रतिजन्मप्राप्यमाणंयौवनमपिमोहसाधनेषुविवेकवै। राग्यश्रवणादिषु प्रयोजनाद्वृथैवेत्याशयेनाह चिंतेति यातितेषाखिलदोषः १७ एवंतदीयजिह्वादीनामपिवैयर्थ्यंन। थेनदर्शयति जिह्वेत्यादिना प्राकृतानांपामराणांस्त्रीपुत्रादीनामनुनयःकोपापनयनंतत्संबंधैर्वचनैःसंतापैः जिह्वा पमानतोपपन्नयेस्तत्रपदेनहृष्टावष्टब्धांगनहेलसत्ते उक्तोन्यायश्चक्षुरादीनामपिज्ञेयः १८ ॥ रामायनमः ॥

:

1557

वर्न+१

१८

आपाते आरंभे मंदानां मधुरा आपाततोल्पमधुरा वा मध्ये उपयकाले रागद्वेषादिदुःखानुपातिनी शीघ्रमवसाने दृश्योयस्याः कति
पयमनेष्टस्वत्वाद्विरलाईदृशी लक्ष्मीरपि यद्भिवांछ्यते तदिति यावत् ४ यन्मानि दुःखं समपैति यद्वेनानाकर्मफलाः।
श्रियोदुःखान्येवसमाप्तोयासांतथाविधाःजायंते तदपीति यावत् ५ श्रीणामसत्तानविजृंभितत्वेनत्फलककाम्यकर्मप्र
प्रवर्तकानांकर्मकांडवचसांस्वरूपंतथात्वमित्याशयेनाह तदेति प्रतानानिकाम्यकर्मविस्ताराणि लक्षणानिगहनेषु श्रोत्र
स्थितःसंतताइवबहुदेवतानानाफलकामसुजालेर्विनाकाराः अतएववेदवादिवाणीनांकर्मणांकाराग्रहरक्षणार्थाः रजवदृवा
स्थिताःदक्षांदक्षानांबहुदोषोत्कृष्टस्वरूपारागचापलप्रधानार्दृतियावत् ईदृशाःकर्मकांडवाचोप्यविद्याविजृंभितमित्यर्थ

आपातेमंदमधुरामध्येदुःखानुबंधिनी शीघ्रावसानैर्विरलालक्ष्मीरप्यभिवांछ्यते ४ समंपैतिमतिर्दुःखंसुखंवे
चपानमारस्तो दुःखमाप्तोस्मजायंतेनानाकर्मफलाःश्रियः ५ तदाज्ञासचनाकाराःकारार्यमिवरानवः दक्षद :
सरणावाचःप्रतानगहनेस्थिताः संततासोहमिहिकार्यसारविसारिणी यन्नतासाहृषीवेतिनिखिरपणामलाविरे १२
का+

सुखेशातशा
खतांसमुपै
तिपद्य+२

कर्दमाकृष्यसमासेविभक्तेर्लुगविसर्गश्छांदसः इदंचयाज्ञिकांश्रुश्यित्वाचामित्यादिनाभगवतास्फुटीकृतं ॥ मोहवशा
त्तत्तत्पूर्वकाम्येषुप्रवृत्तानां पुनःशास्त्राणिप्रवर्तनेप्रयोजनमतस्तस्तनःस्वरूपेण तत्तोवलात्यागेनेमिवानुचितमित्याश
येनमोहात्तत्तनःप्रवृत्तिदर्शयतिसंततेतिकार्याणिप्रवृत्तयस्तल्लक्षणाचसारैर्विसारिणीविस्तीर्णमोहलक्षणामिहिकाया
यास्ततःपणमलाश्चाहृष्विरजसाचकलुषानत्त्वविनिर्मितसिरेणत्यंतश्यामलायमनायथापतिप्रवहतिनिहत्तत्तनएवंति
पुरुषमंधीकृत्यविषयेषुप्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ १२॥

९

श्री.
वा. नि.
स. टी.
२

कामादिभिरनर्थादिभिर्यनाश्यमनावद्धाः विलनेतात्र तर्थ्येनेभ्यन्तानस्यविभूतयः नवसर्वविवेकापहारिणोः स्वेयोनर्थगानै। यात निःश्वस्तर्नः स्त्रियश्चवान्तानस्य कामस्यचमहाविभूतयरन्यासूयेननापवग्रथमेवर्णयति यदित्यादिना ग्रस्यथकुसूम सर्वैषुश्लोकेषुप्रतिवाक्यं संबंधयवानस्य समधाहिनमसगौयान्यश्लोकाद्रैनरत्नानविज्रृंभितमिति यत्र संबंधः मुहलतोर्णइदो उदितेनसतियोषितः स्तनस्यकामस्रोगर्णिवस्मरुयेयइवयत्रांतिनदत्तानस्यविज्रृंभितेनविभूतिरितिप्रतिवाक्यंयोज्य १ यत्रा रयंतिनदयस्तानविज्रृंभितं २ मधौवसनेवनालिडेषुमनकुसुभूमौव मनोभुवःशस्त्राः आज्ञाप्याइवकृतनमदाःकामिनोजनि

वसिष्ठः यत्रकालविलिनांस्तनभूषितानभातियोषितः मदैदालुडितेन्दुथका मस्रोगर्णितोर्मयः १ सौवर्णभोजनको
शास्थलोलालिपटलश्रिये धारयंतिहयाःस्त्रीणांकपोलनखदोलिनाः २ उद्यानवनवालिडेषुभूमौहतनमदामधौ
स्रूयःस्मनसोभांतिदासाइवमनोभुवः ३ क्रव्यादमृथ्यतोमातुकौलेयकवलागकाः स्त्रियःसमुपमीयंतेचंद
वंदनपंकजैः ४ सौवर्णकलशाभोजकालिकामानलिंगवत् इत्यनेस्त्रीस्तनश्रेणीरत्नसूतिहर्यथिका' ५ सा
यनेंदुनिस्यंदमधुविर्बंसवद्धैः शेणाभियोमांसलवोलालंकितउपधीयते ६ अत्यात्याणीवदाकाराःभुजाःकु
राश्यिमंकवः सहावाहुलताणदैर्वर्णितेन कविभिःशुभैः, कदलीस्तंभसंभारस्कंदरीभिस्तयाभूता ऊचभोभोविना।

तोर्नदाः ३ क्रव्यादाः क्रव्यमाज्ञाहाराव्याघ्रादयः मृडुतो मायादयस्तलामेश्रन्नायरपसंतीतिभुनर्गेहणं ४ रक्तसृतिरंथप वस्तगंधोयस्यास्तथाविधास्त्रीणांस्तनश्रेणिः सौवर्णकलशादिवत्यत्रइत्यनेननरत्नानविज्रृंभितं ५ इंदुनिस्यंदेनमृते ६ प्रत्येकंविभज्यदर्शनेअल्पाल्पाः अश्लीवंतःपर्वाणितदाकारश्चभुजाबाहूवाच्याःक्रूराःश्रस्थिपंकवः १ तथाकदलीस्तंभा वेवसंभारःऊरुसामग्रीयासांतथाविधाभिःस्कंदरीभिःभृगाजचकलशशोभायाउचिनःइत्यनेनानंदोयस्याःसकाशात्तत्र। याविधानोरणालिर्भ न्यथामारेनोरणास्वयंभूनाकाचीयदिहारानेनेनदत्तस्तानविज्रृंभितमितिभावत् ॥ ८ ॥ रामाय ॥

८ [illegible]

१७

1559

योषिल्लक्षणाः ओषधयः लताः अस्मिन्निति तल्लक्षणे संसारवनवृंदे पर्णशोभामपागताः ५५ अज्ञानस्य चंद्रत्वमक्रमपपादय
ति जन्मेति तमःकाले विवेकसूर्यास्तमयकाले शून्ये निश्चयं चेत्त्वमिति नभसि उदितात्मा प्रकाशमानः दोषायाः रात्रेर्दोषा
णां चेशः ५६ ५७ तर्पितेति आशाचकोराः अज्ञानलक्षणाण्यकोराः येन विचिंतलक्षणाय इदंत्वंप्युमणिलक्षणीयो रसः विषयास्वादना।
मृतं तदेषिणाम्स्तुर्घमेरइत्यागतरतेनैवामृतेन तृप्तत्वरूपयत्ते चंद्रमूर्तिरिति भावः ५८ ५९ रामालक्षणाः रजन्यो राजयः यदा जंते
नतद्रूपणमोर्थेनैव विजृंभितेन कोभाकारेण परिणतेन तत्वपदार्थेने किं विहसत्ताली इति भावः अज्ञानमेव सर्वानर्थहे

फलानि पुण्यपापानि यस्यर्तवो विभवस्त्रियः" अज्ञानेदृढयेनैता योषिदोषधयः स्फुटं ५४ संसारवनवृंदेस्मिन्नप
र्णशोभामपागताः" जन्मजालकलापूर्णस्तमःकालस्तमोदयः ५६ शून्योदितात्मा दोषेशो नयत्यज्ञानचंद्रमाः" अ
ज्ञानेंदोः प्रसादेन वासनामृतशालिना ५७ तर्पिताशाचकोरेण विचरंतस्यमैषिणां" राजहंसविलासिन्यः प्रालेय
शिशिरांतिकाः ५८ भांतिकांतिक्रमहृद्योलाललोचनषट्पदाः" धम्मिल्लतिमिरोसारसलिलस्यंदुपयोधराः ५९
रामारजन्योर्जनितेहैमोर्थेनविजृंभिते" आपातमात्रमधुरत्वमनर्थसत्वमाद्यंतवत्त्वमखिलस्थितिभंगुरत्व
अज्ञानशाखिनइतिप्रसृतानिराममानाकृतीनिविपुलानिफलानितानि ६० इतिश्रीमहोपायेनिर्वाणप्रकर
णेमोहमाहात्म्यंनामषष्ठःसर्गः ६

तरितिदर्शयन्नुपसंहरति आपातेति हे राम यदिदम् येत्र प्रसिद्धमापातमात्रम
त्वं धुरत्वे अनर्थपर्यवसानत्वमाद्यंतवत्त्वं देशतः परिच्छिन्नत्वं अखिलस्थितिभंगुरत्वेन स्थास्नुत्वं च तत्सर्वं अज्ञानलक्षणस्य तरोः। स्यशाखिनस्त्र
तिएवंविधानि नानाकृतीनि फलानि बीजांकुरपरंपरया जगदाकारेण प्रसृतानि तस्मादज्ञानमेवानर्थमूलमस्मिन्निति भावः हे+२
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे षष्ठःसर्गः ६ ॥

श्री.
वा. टि.
मु. टी.
२६

अमहात्मनः परिच्छिन्नदेहात्मदर्शिनः अपारपर्यन्ते दीर्घे भवति अतः अहङ्काराः अंशेष्वपि तस्य धियः जठरकोटरात् उद्ग
मनाणासङ्किथनवधात् अपरं संसारात्मिकायां नसपोलीस्त्वन्वयः ५८ कुतो न पर्यन्तं निनचाहं भावेत्यादिना परं विवृणोति
व्यक्तेणास्त्वयं भूतस्मात् पराऽअपत्तिनां नपरमात्मितिक्तुने: वासेषु विषयमात्रेषु पराहूतवासनार्भराकान्तह्रदयता।
भयः सत्यः विषयपंकेषु मग्नात्मनश्च कस्यचिन्मयः नेत्रिस्थानेन्द्रियगणः उद्धृत्य स्वसीकर्तुं योऽथयितुं न शक्यन्ते ५४
लेनाः गृध्र पदे न स्मृतायोगयोगिनः आत्मानन्तः स्वदेहं यत् पराहृत्देशकालयोरपि सर्वदा सर्वं चेतियावत् रागात्मता।
याचासनात् ५ आमिषपिंडवदिति संसारोऽतिहृष्टामेदाभावे साहस्रपादित्यागात्येनाहं भूतेति भूतमयोमज

न देवा पारपर्यन्तं समाप यस्य महात्मनः शिरोऽसुदशदिक्कान्तस्य दीर्घं जठरकोटरात् ५८ न पर्यन्तं परं पारं विदं
गाः पंजरादिव भावमात्रपराहूतवासनाभास्वनाभयः ५५ स्वीकर्तुं न शक्यन्ते न च कस्यचिन्मयः अस्तान्
दियगृधार्थ्यं रसात्मनगणात्मनः ५ संसाराणाग्रामोतोमूर्ते आमिषपिंडवत् भूतशैलमयी ह्यस्मिन्नन्ता
मात्रिका फलवंमात्रिकाः ५ मोहान्ते लसत्ये विचित्रपदार्थानन्तरं जनः जयन्त्यनवसंकल्पकल्पना कल्पपादपः ५२ स
अज्ञानान्त्स्वतनायस्याङ्गगन्यणीपवयवाः यस्मिन्नस्मिन्नित्यानेनेति विश्रान्तिविलसन्ति च विचित्ररचनोपेता भू
विभोगिविहङ्गमाः यत्र जन्मानि पर्णानि कर्माणि जालकोरकं ५४

धीमलयइत्यादि
छायस्यादिस्थानिप्रसुराहिंसवानि
शैलप्रसुरावहम्निचेलतोयांफलवमात्रिकाम् फलवमात्रिका चेति विभज्य कुलकमेणसंबंधः मोहान्तात्पर्यासोच्चना
देवगोस्थाः पुरुषो भामानामातदिसवान्सलयइत्यादिकल्पनयासंसत्पनद्दत्यर्थः ५५ अत एव विचित्रः पदेरथैः श्रुत्वेनेना
निरंजनाति यस्यमनर्थाविधः अनल्पसंकल्पकल्पनालक्षणः कल्पपादपः नयनिश्रुत्वेनानासङ्गिरपि पदार्थैः सर्वकाम
फलसमर्थत्वात्संवेत्कर्षेण वर्णनेनइत्यर्थः ५२ इदानीं ताहशाकल्पवृक्षकोटिश्यामं संसारवनं वर्णयति अज्ञानादि

त्यादिना ५२ पर्णानि पल्लवाः कोरकं कलिकाः कांदम्भोज्जीवना ५४

1561

1562

स्वकृत्यात् सेवात् नविद्यतेतानेयस्यसः अतानलेननवकश्लोः परिपालयतिप्रतीतेते ३१ ४॰ हृदिस्मेनोनत्तणायांस
हूमो ४१ नरुद्धदः पलवैस्थानामयगोः स्मरदेहप्रोर्लमंतः निःश्वासभूमायस्य मात्वजालसमिवकटकटायमानाःस्द स्तन्
दंतापवोस्मकायस्य देषपवदावाग्निर्यस्य हृतमनलललहत्तोतनोनिर्मलामप्यज्वलतिभस्मीभवतीव ४२ मात्सर्यज्ञ।

अतस्मार्षं प्रस्तुयंतेस्वकृत्यादिवधालयः" नवकश्लोकैर्दर्शितानेउक्तना बालवोहिने ३१ परिपालयतिप्रीता
मधूरीवादिंद्यथा "नेत्रलोलालिनीलोलास्फुरिताधरपल्लवा ४॰ स्त्रांतेस्येवविकमसंगानाविषवल्लरी"
अतस्यहृदिस्मृमाविवपेलवपल्लवः ४१ विद्यतेयंतेगाढाधोरागोविद्रुमउद्भुमः" नरुद्धदलसद्भूमः शास्त्र
जालरदोल्मकः ४२ ज्वलतिहेषदावाग्निर्हस्मोकायतापदः" अतस्मात्सर्यमनसिपरापवदनकृदा ४३
ईर्ष्यांकमलिनीविनाषइपदाविलसत्यले" प्रतिजन्मप्रमृत्युग्रदुःखकलोलसंभ्रमे ४४ मउमेवसमये
तिपुनर्मरणवाडवः" जन्मबाल्यंप्रजन्येनयौवनेपुवतांनरा ४५ जरामरणमभ्येतिमूढस्येवपुनःपुनः"
जगत्प्रीर्णवद्वहेस्मिनत्राणसंहतिमूपपया ४६ मज्जनोन्मज्जनैस्तोयंत्रेकलसगतागताः" यदेवगोष्पदाक्रांता।
पियः पेलवंजरान् ४७ ॥

लसूर्णमनसिमानवेमात्सर्यमानवे,तस्येतिपाठः साधुः ४३ समर्प्र्यः नानाप्रतीकारोपायवेलापसर्पणेनमार्जि।
ताउग्रदुःखकलोलविभ्रमायवतंत्तउमसंजलमयंसमुद्रंचमरणपापलदाणावाडवोवडवानलः ४४ जन्मादीनामनुवृत्तेरे
त्रमनर्थमापकत्वमेवेत्याह जन्मेति ४५ आरघटेयंत्रे घटीयंत्रे ४६ गोष्पदमात्रस्यनीतिगोष्पदाप्रूरं अल्पजलप्रायमि

हके

1563

श्री॰
वा॰ नि॰
मू॰ टी॰
५

फलभोगःफललाभः १९ शिलाफलकेदेवमशिलाफलकेयथास्यात्तनाक्रियतेनहम्मलेन २० हृतमपहृतंतेस्तेनततल्
गुडैःहृतंनाडिते २१ कौलेयःश्वाउलकउलोन्यादिनाविदितकउःकलोमर्कोहम: इदमहंनिंदते ध्रुतानमखेह्येयतासद
शोनार्थंदयया नवनेषुदेषादिस्याप्राथेनाह ध्रुतानविति २२ २३ ध्रुगंधुतोपलालितेलोगालेरथंवाप्रतिग्रचलाद्।
वहफानिउकलेवनानिच २४ २५ उहेर्भावैःस्वशुग्रविनाकामाधीयेस्य २६ ध्रुवक्लन्यमहसुतिमनेत्रसयपणनइति

हके

स्वयनेमयाणयैवविद्दोषपरिवर्जितं फलभोगोपियोमूढानदयणपनयोपिव १९ नसिल्निश्रमत्यापनकिला।
फलकेहेयथा तेनयनंगामःस्वस्यात्स्यात्तनाभुविजेगले २० नदर्शयन्हृतंकिंचितस्तोमलगुडैर्हतं नसिल्नयद
धमेदंतनत्वकंकिंनकर्दमे २१ तेनमार्थकयायनकौलेयाहूनमंबरे ध्रुतानमापदांनिशाकाहिनापदमा
नतः २२ इयंसंसारसरणिर्वैद्दन्यसप्रसादतः ध्रुसत्योप्राप्तिःउःखानिस्तखान्यपिदह्यानिच २३ पुनःपुनर्नि
वर्तेतेपुरांप्रत्यचलाइव शरीरधनदारादावास्थांसमनुबध्नतः २४ इदंतुदुःखमहत्स्यनकदाचनगाम्यति ध्रु
नान्मनिष्पादेहेमात्मभावमुपेयुषि २५ ध्रुमहोयमयीमायाकयंनामापिनमुपति उलभास्वंचिनयियोवस्तु
नःपरमदुर्मतेः २६ ध्रुवसत्निमनेत्रमस्तुदनप्रपदेपदे विषमन्यपनेवंहारात्सोदःऊवमास्विव २७ कंटक
शुतिनिपयोष्र्वोऊरहवस्थलान् देहयात्मालिभोगिन्यासमैत्मानंगतृवलाः २८ ॥ रामायनमोनमः ॥

दुर्मयिवं=

यावत् २७ पयसःक्षीरात्कंटकपत्तिश्राग्राकृति उत्पद्यतइतियावत् देहलक्षणस्यमाल्मलेःकोटरेनिवसंत्योभो।
गिन्यःसर्पिणीभूताःआशाःप्रसूयंतेरागलोभादैत्यादिसर्पान् ग्रथवामनोमातंगस्यसृंखलाभूताःआशाःउःखा।
निप्रसूयंते इतिग्रंथंतरवाक्यविषयभेदेनाशाभेदंप्रकल्प्यरूपकद्दयंयोज्यम् ॥ २८ ॥ रामायनमोनमः ॥ ॥

१५

चेतिताचेतनं तेषोन्मत्ताः आवेद्यत्वेनाचिते मत्वर्थेऽङ्गुलिस्तनस्तनन्नर्थं चेतनं देहात्मभूतात्स्वेन नाद इति वक्तुं योग्या इति भाव
यदि ने अचेतनात्वं इदं कथं वदंति तृणकाष्ठादयाणादिना व्यवहारं तिचनत्राह अन्नास्वादिनेत्यादिना ते सर्वे जडा अपि विभ्रमे
त्वेनास्तिकादि क्रिडेइ स्वसंचारिभिर्वायुभिर्ग्रयन्तृयत्रप्रदेशोकोचकवत् उदितेन चोदनेनाक्रांतास्वत्वरूदंति प्रस्फुरंति
च संचरंति परेणान्वयः २३ २४ ग्राहूस्पर्शसहितस्तपादिविषयलाभेनैव आख्याः तृणाद्यर्थमन्याः स्फातोवसः भोगासि

स्पंदं ते चेतितोन्मत्तात्तृणवन्मूढबुद्धयः" अन्नास्वादिनविन्नाज्ञाः सर्वैरेव वासुभिः २३ यत्रनत्रादिनाक्रांतास्पंदे
तिप्रस्फुरंतिच" तृणकाष्ठादिकं सर्वं माहुरेतिन्यजंतिच २४ स्पर्शाद्यपोच्छ्रुपाघ्राणस्नंगनरसात्मकाः" जडाः स्वेनः।
स्फुरद्रूपा भूतसंस्काररसास्रवाः स्वविद्वार्धगामायायामहीहोद्यात्वबुर्धियः" सर्वेषामेव चैतेषां स्थितिर्नैवैषाविद्यया २५
किंत्वबोधवशादेषाः परोक्षरूपणतोगताः" घासस्नेहनयोस्त्वन्ताभ्रोहकारहेतयेथा २६ स्पंदमात्रार्थमेवाशुरस्पंदं।
तेनार्थकारिणः" तर्जने गर्जने मूकाइत्युदेउगणादिव २७ ॥

निवेशपवश्यासवमिवोन्मादकोयेषां २५ यथानयादिमदौघाअचेतनाअपि विद्यारागमापायादिचेष्टासहितास्तद्व
दुर्धियोपि किंत्वेतेषां आत्मवित् नास्त्येव न किं न विद्यमानाप्यबोधात् अर्थात्स्वपनेन्याह सर्वेषामिति २६ अतान्मत्वा
त् निःसंग इतिशेषः २७ जडतांग्निस्पंदमात्रार्थं एवं मूढान् निष्प्रयमाने पत्न तर्जने गर्जने च न चेतनता लिंगमरणाद्य
नर्थमात्रहेतत्वाद्गुणाविस्फारवदित्याह तर्जनमिति २८ ॥

1565

अनहंकृतेः अलेपकत्वान्न हि लिप्तता आत्मभावस्यां वरस्य वा पुनः यथा स्फाटिके घटो नालेपादयो दोषा न संति तद्वद्देहादिनः आ
त्मनो नरादयो मनागपि न संतीत्यर्थः १५ देहतयादेहात्मरूपास्थितोऽपि मनागज्ञानादिभ्रमः ब्रह्मात्मरूपाब्रह्मणः
अप्रुवीचिवयः ब्रह्मणः मायोऽहमुपनेत्यर्थः १६ १७ यथापयः स्वमनयैव स्थितं तरंगमिवमनुभवतीव तद्वत् यथा प्रति
बिंबस्य आधारस्य स्पंदनेन हेतुना लोभेमति सूर्यादेर्वैनाशं यथा लोभो नास्ति तथा देहे न चिदाभासस्तोमोऽपि देहिनः साद्दि

तद्वत्स्वात्मनि हृन्मेषु वस्त्वेव वा पुनः ज्ञानमज्ञानमायत्तस्तवेऽतः विभवाभवौ १५ मनागपि न संनीहृतस्मात्त्वेनि
हेनोभव स्थितो देहनयाप्तहेः पानोन्मानमहाभ्रमः १६ इयाने केवलं ब्रह्मात्मप्रवीचिवयोयथा आत्मसत्तो
पजीवित्वात्तन्मात्रभवनोदधिः १७ देहयंत्रचयः सत्तामात्राद्विभिन्नवत्स्थितं आधारस्पंदनेनाग यथालोभोम
वाभवः १८ सूर्यादेः प्रतिबिंबस्य नयादेदेहनदेहिनः सम्यग्दृष्टेर्यथाभूतेन वस्त्वेवाभिजायते १९ स्थितिर्देहम
योज्ञानविभ्रमोऽलयमेति च देहदेहवतोज्ञानाद्यथाभूतार्थयोः स्थितिः २० सत्तामात्रात्मिकोदेति दीपाद्दीप
पदार्थयोः असम्यक्ज्ञानिनो देहस्थावर्तपविवर्तिनेः २१ अंतःशून्याः स्फुरंतीह देहमोहार्जनपादपाः अप
र्यालोचितान्यार्थो अपरामृश्य संविदः २२ ॥

ण इत्यर्थः १८ सम्यग्दृष्टेन वस्त्वेव स्थितिरभिजायते देहमयः अज्ञानविभ्रमस्तु लयमेति १९ यथाभूतार्थयोर्विं
मर्शो निष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतन्मात्रादिग्राणज्ञानाद्देहस्य असत्तात्मिकानत्माहिणा आत्मसत्तात्मिकास्थितिः उदेति श
कटीभवति २० दीपनाद्यतेअस्यतेद् इति दीपात् तमःप्रदीपस्थानीयोः परस्परोन्मुक्तिस्वभावपदार्थभूतयोरित्यर्थः
इदानीं मनस्यजगदर्शनप्रकारं निर्दिश्य प्रपंचयति असम्यग्दर्शिन इत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ रामायनमोनमः ॥

२३

ननुचिन्मयत्वमपिदेहस्यैवधर्मोस्तु तथाचनकोपिविशेषस्तत्राह आदेहेत्वेति जडत्वाहमेचिन्मत्वरूपमपरिचेयंनदेह
स्यचिन्मयत्वंतातंशक्यंनतत्परिचेयंचजडैनैवग्रपरस्यदेहस्यस्थितेतितन्नस्वभावविरुद्धंचिन्मयत्वंकथमादेहेत्यर्थः ९ नन्वा
त्मनोमानससुखदुःखभोगेनदेहेकार्यंज्ञायमानंहृष्यतेदेहेचताडनादिनाआत्मनोदुःखभोगदृतितयोःसमानसुखदुःखता
दर्शनात्तादात्म्यंकिंनस्यात्तत्राह तयोरिति ययोरात्मदेहयोर्वस्तुतःपिंडाविवसमो अविविक्तोपरस्परधर्मैर्विन मयात्सम
धर्मोगोभासतेविविक्तोनकदाचनतथाभासतेतयोःकीदृग्विधाकथंचसमानसुखदुःखभूतपरमार्थतस्तावत्तन्नशक्यमित्यर्थः
तो

आदेहेनतत्कथंनित्यंचिन्मयत्वंसदोदितं ययोरेकपरिज्ञानेजडैनैवापरस्थिता ९ तयोःकीदृग्विधाभूतासमान
सुखदुःखिता योसमोसमधर्मौनौनकदाचननौकथं १० यावदप्यसंक्रान्तावन्योन्यंमिथःसंगमितौकथं कथंस्थू
लोऽणुरूपःस्यादणुःस्थूलःकथंभवेत् पकोदयेहितोयस्यनसन्नादिनराद्वयोः ज्ञानेनाज्ञानतामेतिछायानायाति
तापता ११ सङ्गत्वंनासङ्गवतिविविक्तात्म्यपिदेहिषु मनागपिनसंश्लेषःसर्वदास्यापिदेहिनः देहेनदेहिनःका
पिकमलस्येववारिणा मनागपिनसंश्लेषोब्रह्मणोदेहसत्तया १२ ॥

किंचग्रसंगेनपरमसूक्ष्मेणात्मनास्थूलस्यदेहस्यसंयोगमपवदुर्लभः हरेपेकाभिन्याह यावपीति ९ परस्परोपयाति
स्वभावत्वादपिनैक्यप्रसक्तिरित्याह पकोदयइति १० सङ्गत्वमसहेदादिरूपेणनभवति सत्त्वस्यदेहिनःदेहाधिष्ठानप्रती
वःस्वाध्यासेनदेहादिनामनागपिनसंश्लेषः ११ उक्तमेवदृष्टान्तोपदर्शनायपुनराहदेहेनेति उक्तोनसंश्लेषस्तत्राह
देहसत्तयेति देहकस्याधिष्ठानसन्मात्रस्वरूपेणेत्यर्थः तथाचोक्तंभगवत्पादैर्येत्रह्रिपदध्यासस्तत्कृतेनेनगुणेनदो
षेणवाअणुमात्रेणापिसनसंबध्यतइति १२ ॥

स

श्री.
वा. सू.
नि. टी.
२३

1567

नत्रादेहोत्रानृणामिंद्रियवृत्त्यासामर्थ्यानैराकुल्यमात्मनस्यमनसः स्फूर्त्यात्मनिप्रतिष्ठाकथंस्यादितिजिज्ञासांलिंगैरुपलक्षयंय।
स्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदातस्येंद्रियाण्यवश्यानिदुष्टाश्वाइवसारथेः यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा
तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथेरितिसंबंधयोक्तदिशैवतांतत्क्रमेणपरिहरतिद्वाभ्यामितियतस्मादेवास्मदा
त्मभावेनापराधात्तत्प्रतिरूपाण्यस्त्वानीतिएवः मात्रवेभूत्वानवबंधविभवंतिप्रवाभावयेति ३ तंतस्मात्सत्त्वात्मदर्शनोपा
कारजनितसंतोषेणैवमुह्यमानाणिस्वदृहेमित्राणिभूत्वानवंतीतिकिंतज्ञानाभिमुखत्वतलाचरणेनपालयंतीत्यर्थः सूचन

यस्माज्ज्ञानात्मनोत्तस्यदेहरूपावात्मभावना उदेत्यनिरूपैवात्तदियंबोधिभवंतिनेते ३ यस्यज्ञानात्मनोनस्यसत्त्वेवा।
त्मनिसंस्थितिः संततैवात्मतत्त्वदेशेनक्षेनितनिर्दिष्टे ४ यदार्थस्फुरणेयस्यनस्तुनिर्निंदनाहते सदेहदेहहेतुः
त्वात्तत्सादृक्षेकेनहेतुना ५ नात्मशारीरसंबंधीशारीरस्यविनात्मनि मिथ्याविलक्षणत्वेनप्रकाशानस्तीयथा ८
सर्वैर्भावविकारैस्तुनित्योनुत्क्षमलेपकः नात्मात्मसेतिमगतावाग्भवोदेतिससेहोदिनः ७ जडस्यानस्यतत्क्षस्यस्त्र
नन्नस्यविनाशिनः शारीरकोपलस्यास्यपङ्कवनस्तनतया ८॥

एवंदुःखभोजकत्वात्कृतघ्नस्य ८

वावहारतः यस्यपुंसःभोग्यपदार्थेसदैवदोषदर्शनान्तनिंदनाहतेरुनस्मनेविनाशतिःप्रमालनातुद्धिर्नभवत्येवसपुमाने
हसंबंधिदुःखात्तदेहंकेनदेहेनाद्यात्मनयाद्यादन्नेनत्रदेहेनः नास्तीत्यर्थः ५ इदानींदेहात्मैक्याभ्रमवारणायपुंक्तीपद्लो
तिनात्मेत्यादिनाजडचित्वाभ्यांविरुद्धयोर्देहात्मनोराधाराधेयभावादिसंबंधोपिदुर्लभंतादात्म्यंतदूरनिरस्तमित्याशयः
एवंनिर्विकारत्वसविकारत्वादिकृतविरोधादपिनतत्संसक्तिरित्याह सर्वैरिति ७ आत्माधीनंस्वप्रथापकारंशोध्यात्मन।

५८

हेनाथ अद्य हृदब्जकोशे स्फुटमलितां भ्रमरवत्स्थितां समुपागतेन तववरवचसा इद्ध अस्मिन्नेव च काले वस्त्वनुभववशात: वीतशोकां चिरं सदैव उदितां च जीवन्मुक्तदशामुपागतोस्मीत्यर्थः ६९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पंचमः सर्गः ५ देहात्मप्रविवेकोवद्दुःखदेहात्मदर्शनात् मूढानामसंगानांसंगात्मोहदृढिरुपवर्ण्यते इत्थं श्रीरामे सम्यक्प्रबुद्धेप्यन्येषां श्रोतृणां तथैव प्रबोधजननाय प्रवर्तमानो भगवान्वसिष्ठो वक्ष्यमाणदेहात्मविवेकादिश्रवणे समयप्यत।

अनुभववशतो हृदब्जकोशे स्फुटमलितां समुपागतेन नाथ तव वरवचसेद्धवीतशोकां चिरमुदितां च दशा।
मुपागतोस्मि ६९ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे राघवविश्रांतिवर्णनं नाम पंचमः सर्गः ५ वसिष्ठ उवा
च भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः यत्तेहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १ भेदमभ्युपगम्यापि।
शृणु बुद्धिविवृद्धये भवेदल्पप्रबुद्धानामपि नो दुःखिता यथा २ ॥

नि२+१

फलयत्राह भूय एवेत्यादिना प्रीयमाणाय उपदेशतात्पर्यगोचरं निश्चयानंदात्मानुभवलक्षणप्रीतिभाजनायेते । सर्वजनहितकाम्यया यावद्वक्ष्यामि तच्छृणु इत्यर्थः १ ननु श्रोतृश्रोतव्यादिभेदानां बाधितानां कथं मे श्रवणे प्रवृत्तिः किंवा तत्फलं तत्राह भेदमिति बाधितानपि त्वं भेदानभ्युपगमेन श्रवणे प्रवृत्तिसिद्धेस्तव बोधाभिवृद्धिरल्पप्रबुद्धोद्धार
श्च तत्फलमित्यर्थः ॥ २ ॥

म+१

1569

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
१२

नि.

विदेकरसस्यात्मनः अनानादिकलंकः कस्मात्त्रिमिश्राद्यागतः कथं केन प्रकारेणेति हृत्सितः अनेनात्मपरिच्छिन्नेवतं कथमाकाद्य
तिकथं चक्रुरस्य सम्पारानिकविकारानुभवः स्यादित्यर्थः सर्वेषं तावन्मूलभूतानां तानाम्पगमौर्मूलतां यातः १० भाविताकृ
तिः स्फुरदाकारः ११ अहं सोऽथवा विकाराणामानन्दत्व भूयमावेन मनसा यावनीतं मात्मानमेवनग विनैव माकुतत्त्वानि गाढ।
यंत्रितः कः अभवमिति विहसामि १२ आइतिस्मरन्त्यावकोनिपा [illegible]ः निपातनपकारनाद्धि विप्रभृसत्वादमीयिः त्व
हाग मनुदूरस्थानेनमयाग्रयमहं यः स्थितः पपमात्वनाशितः प्रयकलस्य विमनयादानीमहं सिद्धान्तवदयः १३ अहं
म्मा

कलंकश्चात्मनः कस्मात्कथं चेत्यादिसंशयः नेनैतिनन्निर्मलतांयातो मूर्खाकाशोपयानमः १० सर्वात्मैव हि सर्वं
च सर्वदा भाविताकृतिः इदमन्यादिदं चान्यदित्यसत्कलनाकुलः ११ कोऽभवं यावदहं नाहं कर्तुं स्मानि गाढयंत्रि
तः अनेनात्मानमेवेत्य विहसामि विकाराभावान् १२ आइदानीं स्मृतेः सम्यगाथैव सकलोऽस्म्यसौ यसहाग मनू
ताद्दूरस्थानेनायमहं स्थितः १३ अहो तु वितत्तां भूमिमधिरूढोऽस्मि यावनी इहस्थप्य ब्रह्माकौं न पाताल
मिव स्थितः ४ महं सत्तामपेतायभावाभावमवर्णवान् नैमानितिं न मस्यायन्नयामात्मानमात्मनि १५

इदं स्यप्य वसनुकां [illegible] विदिन तामपरिछिन्नं ब्रह्मलोकभूमिमधिरूढोऽस्मि यत्र यस्यां भूमावर्कः सूर्यः पातालमास्थि
तः इव अत्यंतमपोदेशः स्थितोऽपि न भवति कार्यं ब्रह्मलोकादिमः अधः स्थितः न परं ब्रह्मलोकात् न तत्र सूर्यो भाति न चं।
द्रतारकमित्यादिश्रुतेरितिभावः १४ भावाभावविवर्णवानतत्त्वस्य पलोपे एवं भीमा भावाभावलक्षणं भावाणि वैनिर्ल।
येनत्या भूतां तदधिष्ठानमस्मात्त्वतामपेतायेनार्थः यतोऽहमात्मनात्मानमात्मनि स्वे महिम्नि नयामि सर्वात्मकर्षेण वर्ते।
अतः सर्वैस्त्रिंयं सर्वदा नमस्यायनमलकृतुं महीयेनार्थः १५ ॥

१२

दीर्घेणाचिरकालोत्थरूढेनावग्रहेणाहंकृतिप्रतिबंधेन संततम् २ निर्वासनं निर्वाणतामेनिर्विद्रोभविष्यामीतियावत् ३ प
याभूतमेवयथार्थभूतमस्मन्मात्रस्वभावे ४ रागैर्विषयरंजनैर्नीरागैस्नहितैर्विवेकेनयथादेहमितिनिमग्नमनिर्मलः मृगणीहारस्वज
स्कंसंसारकालमिवशीतलः ५ रसायनेनामृतेनेत्रस्वास्वादोविषयस्मिज्ञानदेहतृणायमानेनृणवज्जीर्णःशीर्णोभवति ६ प्रकृतिः।

उपेसो॰ भवति+२

परांशांतिःप्रयातोस्मिपरमात्मनिनिर्वृतिं दीर्घावग्राहसंतमसंतुच्छेवबव्हयातलं १ शाम्यामिशीतलाकारःस्व
एवेतिष्ठामिकेवले प्रसादमनुयातोस्मिसर्वोनिर्वाणतांयथा २ समस्तकल्पसमत्वमाविलेदिंस्तुलमिदंमने य।
थाभूतंप्रपश्यामिइतिनिर्नीहारस्विवांबुना ४ जातोस्मिगगनस्वच्छःशांतास्वान्तस्सितिकः रागनीहारनिर्मुक्तो
मृगणंगलशीतलः ५ आत्मनैवात्मनानंदंतस्याम्यापनवर्जितं रसायनरसास्वादोयत्रनायनृणायते ६
प्रयाहंप्रकृतिस्थोस्मिस्वस्थोस्मिमुदितोस्मिच लोकाराध्योस्मिराज्ञोस्मिनमोमह्यंनमोस्तुते ७ तेसंपन्नायासाः
कलनाःसर्वमलेगातंमम राघिवेतालसंस्थारःप्रभातद्वभास्करे ८ निर्मलेहृदिविसीर्णसंपन्नेहिमशीत
ले मनोनिर्वृतिमायातेसर्वलोकावदीवमे ९ ॥

पारमार्थिकस्वभावस्वस्थःलोकाःआरमंतेविश्राम्यंतियस्मिन्स्वरवेनदृढवसिष्ठप्रतस्येवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रा।
मुपजीवंतीतिश्रुतेः अतएवरमंतेयोगिनोयस्मिन्नितिप्रसादसिद्धिंतंवृत्त्यन्यारामोस्मि स्वनामसार्थकंममाद्यसंपन्नमि।
त्यर्थः तादृशायमह्यंतत्प्रदर्शकायनेतम्यंनमः १ कलनाभ्रमाःरात्रौबालभ्रांतिकल्पितवेतालस्वपसंसारःसंवा
रःऊडुंबंवा ८ मनःशारदिसरसीमहासरद्दवनिर्वृतिंनिर्विहतपदविश्रांतिंप्रापानंसाप्रम् ९ ॥ रामायनमोनमः ॥

1571

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
११

इदानीं रामस्य दर्शितनयस्य दृष्टोस्य शोभावर्णितो हृदयकलस्यास्य दृष्टिस्थिरत्वायांतिश्रमं मनोवाग्भुः ५ पटहैर्वैतालिकानां प्रबोध
नवाद्यभेदैः ६ इदानीं स्वकृतस्य उपदेशस्य साफल्यदर्शनाद्यामेवं च प्रश्नमाह सामान्येष्विति लौकिकबोधजनैः फले।
न पुष्यते ॥ यत्तमपि तथा उपदेश्यवाक्यात्मभावनतत्वं भावितं चित्तिनं ग्रन्थोमहच्चलत्वेन हृदि विश्रान्ति ८ इदानीं फल
पर्यवसितत्वोपदेशार्थस्यापि समर्थेन यायाणां स्वस्य जलगुरुजा श्रीमाननीयत्वाभनत्वव्यापनेन वितथनेयमिति भव

स्थितस्तानुपयातोसि भावाभावविवर्जितः परे परमविश्रान्तेन भूयो भ्रमसे जनः ५ मन्ये महद्वचनैर्बोधमागतो
सि बृहद्विततास्ताननिद्रेणेन नृपतिः पटहैरिव ६ सामान्येचवौलेन्येवमनेजलगुरोर्गिरः श्रुस्तुदारमा
नोरामनगालेति कथं त्वयि ॥ यथोपादेयवाक्यात्वं भावितं त्वेन चेतसा महत्त्वेन विश्रान्तस्थैवमेते त्वयथा
पयः ८ वयमिद्धहृदि महानुभाव नित्यं जलगुरवो भवनेस्वहृद्धानो मन्तुदितमिदं मात्रुधार्यं श्रुभवच।
नं हृदि हारवत्त्वयेति ९ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे चित्ताभावप्रतिपादनं नाम चतुर्थः सर्गः ४
श्रीराम उवाच अहो नु भगवन्स्त्रिग्धं भवदाकार्थभावनात् शांतं जगज्जालमिदं मग्रस्यमपि नाशये १

जगंति+

शं=

धर्मा+

नोसर्वैषांमैत्राकानां विशेषणस्य स्वहृद्दानां वयं जलगुरव इति हेतोस्त्वया मदुदितं इदं स्तुभवचनं धार्यं पुनः स्थितं तेन
हृदयेकृत्येनमर्थः ९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ४ इद्धप्रबुद्धः श्रीरामो विश्रान्तः प
रमेश्वरे गुरोः पुरः स्वानुभवं वर्णयामास विस्तरात् चित्रं विदेकरसपूर्णात्मभावम् ॥ १ ॥ रामाय नमः ॥

११

मप्पा॰

ततोऽपप्रवृत्तिर्नित्याह एकेनेति दृश्यस्वसत्तासंबंधाभासेन प्राप्तिः अनेकायासजालमत्यंतकष्टदर्शनादेव न च विश्रांतस्य
वास्तार्थं भोगान्स्नातृयेवा सम्यसर्वं वस्तुज्ञानसत्यात्र स्वापि प्रत्यगभेदेन स्वत एव भानाद्धासाध्यासनिमित्तमपश्यतानेः।
हीयत इति इत्याशयेनाह भोगेति एवमनंतरोऽप्यप्रत्यक्षकष्टदर्शनेन भोगानुत्स्राविप्रावेशाय दैवउपसृष्टेरागात्तस्ते दैवग्र
स्तानेव स्वलेतिरस्तमित्यर्थः ग्रीष्मचंद्रो विषयप्रथनाभ्यासं स्तौ ३ अंतर्भाविते न सम्यग्विचारितेन ४ भोर्ग्य सत्ता

एकेनैवात्मनात्मानमात्मनेयं महात्मना यथैकेनैव चंद्रेण निर्मितान्यत्र दर्शितौ १ भोगानुत्स्राविप्रावेशाय दै
वोपशमेंगनः नदेवमस्तमज्ञानमांशं शांतमित्यादिव २ अध्यात्मशास्त्रसंबंधेनानुत्स्राविषविषूचिका हीयते।
भावितेनांतः शास्त्रार्थसिद्धिकायथा भोग्येद्रोगोहतं विदितचिंतनमस्तु वाष्पतं विलीनांबुधरे व्योम्नि नाद्यं सा।
म्यत्यविघ्नतः ५ अचिंतत्वं गते चित्ते लीयतेवा सनाभ्रमः ह्यासक्तासमावेश्यात्किद्रेनंता विवानद्य ६ रज्जु
नाथविज्ञानाय शास्त्रार्थं भावयंतिये कृमिकीटत्वयोग्याय चेन सांसे मिलेतिते ७ नवनामरसाकारकां
तलोचनलोलता शांतेयोर्ध्वेहता वातेचलता सर्वसंशयथा ८ ॥

नेजाग्रं योत्स्य ५ ६ एवं सर्ववेदांतशास्त्ररहस्यभूतां प्रत्यगहं स्त्रिसम्यगुहाय यतन्द्विपरीतदर्शनेन शास्त्रार्थविज्ञानके।
निंदति रज्जुनाथेति दर्शितेन शास्त्रार्थे शास्त्ररहस्यं उपेक्षेतेति विशेषः एतद्विज्ञानायान्यथा भावयंतिने कृमिकीटत्वयो।
ग्याय पापायचेन सारागादिहेतु उर्धुधामिलंति ७ तांडुबुद्धिं व्यवहितसर्गप्रपंचयिष्यमाणं प्रतीकेनोदाहरन् मै।
र्ध्यंतयानत्तयंदर्शयति नवेति स्पष्टादिपिंडेषु ऊर्ध्वं दि कल्पनेति शेषः ॥ ८ ॥ रामायनमोनमः ॥ राम ॥

1572

1573

यो.
वा. नि.
पू. टी.
१

का+२

शि२:+

किंतर्हितत्त्वतयोरीतिनिवेदहंकारएवस्थूलत्वलक्षणरीत्यागोत्र्यात्यंतिकत्यागइत्यनिहृत्तिरित्याशयेनगीतावाचमुदाहरति १९
अहंकारस्यतत्त्वमज्ञानमेवतन्निवृत्तिर्मुख्यत्यागस्थविनानादित्याग इत्याशयेननन्वसावपास्तार्थप्रसिद्धिंदर्शयन्नाह यत्रेति २०
यस्यवासनाभयःशांतस्तेनजितंसर्वंकिंजयःस्वयःस्तत्पाह चित्रकृतेनेतियथाचित्रकृतेनराजाचित्रलिखितशत्रुंकिंदिताजि।
तमिवतथानित्यनिरस्तसंसारनिराशबोधात्मित्वविद्वादितीयगुणात्मनाजितमित्यर्थः २ यस्यतुउक्तपद्योर्येयसदिदंसम।
स्तंभोग्यपदार्थजातंसदसद्गृहणातस्याविर्भावतिरोभाववस्थासुवैसम्वदरिद्रदशासुत्राग्योरोग्यवाददशासुवाभिख्यातत्रा।

यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमांल्लोकान्नहंतिननिबध्यते १९ यत्रास्तितस्यसद्भावप्रति
पत्तिरुदाहृता सायेतिसापरित्यक्तानादेवेनपणस्यसंशयं २० निःस्नेहदीपवच्छांतोयस्यान्तर्वासनाभयः तेनचि
त्रकृतेनेवजितंतेनाविकारिणा २१ यस्यातुपादेयमिदंसमस्तंपदार्थजातंसदसद्गृहाणाः नदुःखदाहायसु
खायनैवविमुक्तरूपवेदसजीवमुक्त २२ इतिश्रीमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेब्रह्मैकप्रतिपादनंनामतृतीयः
सर्गः ३ श्रीवसिष्ठउवाच मनोबुद्धिरहंकारइंद्रियादितथानघ अचेत्यचिन्मयंसर्वंकलितेजीवादयःस्थिताः १

त्तनत्वात्मतयानित्यसत्त्वात्तावाउपादेयंसत्तद्वियोगसंयोगप्रयुक्तायदुःखदाहायसुखायचनभवति किंतुइदृसःजीवो
जीवन्नपिमुक्तरूपएवेत्यर्थः २२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेतृतीयः ३ निरस्तान्यःपरागदृष्टीर्वसिष्ठे
नेदृशाचवः मन्यन्दृशोस्थिरीकृत्यदृष्टः संशयशांतये रामस्यप्रश्नदृष्टिंउद्घाटयिष्यन्वसिष्ठःप्रथमआध्यात्मिकेषुआ
हिभेदेषुगतावंडविदैकांदर्शयन्जीवादिभेदबोधमनुभावयति मनइति १ ॥ रामायनमोनमः ॥ राम ॥

यत्उपादेयबुद्ध्याविषयजातमादीयतेतत्तदेवतेदुःखायसुखायचभवति भावउपादेयताबुद्धिस्तद्भावेनतुनकिंचिदादेयंनामभ
वतिअनात्मंचसुखदुःखयोःकर्तृप्रसिद्धमितिनदुःखादिप्रसक्तिरित्यर्थः अथवाभावानांहर्षणेनाभावेनअसत्वेननादेयंकिंचि
दस्तीतितत्सुखदुःखयोःकर्तृइत्यर्थः नानात्वेनप्रतीयमानानांभावानांकथंभावत्वमाह यथेति १४ काष्ठलोष्ठसमास्थितिर्भ मः
वेतिशेषः १५ मातृभार्यापितृस्वसेवान्यशरीरइवतत्रापिप्रहृतिभ्रमोनिवार्यदृष्टिर्न नोभवतीत्याह यथैवेतिमित्रेप्रियजनं १६

यदुपादेयबुद्ध्याचनदुःखायसुखायते भावाभावेननादेयमकर्तृसुखदुःखयोः १३ यथानानात्वनानैवखे।
खेखानीतिवाराणाः स्वार्थकोप्यतिसून्यात्मातथात्वंजगतोःक्रमः १४ अंतर्व्योमामलैर्वासेसमयागाचारंचवहुरः
हर्षामर्षविकारेषुकाष्ठलोष्ठसमास्थितिः १५ यथैवाजितनायाप्ताज्ञःसततंसमात्मनायतः तमेवाकृत्रिमंमित्रेयः
पश्यतिसपश्यति १६ समूलकाषंकषतिनदीनटइववृक्षं यःसोहृदंमनस्यंचसहर्षामर्षदोषदा १७ रा
गद्वेषविकाराणांस्वरूपंचेन्नभाव्यते ततःसंतोषसरूपाःसंविनाश्रयवेसंविनाः १८ ॥ रामायनमः ।

ततएवहर्षामर्षदोषनिवृत्तिरित्याह समूलेति नदीस्वनटेविद्यमानेद्रुममिवसोहृदंमनस्यंचसमूलकाषंकषतिस
मूलमुन्मूलयतिसएवहर्षामर्षदोषाणांहन्ताभवतीत्यर्थः समूलोपपदात्कषेर्णमूलकषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगः ७
रागद्वेषयोस्तत्कार्यविकाराणांचस्वरूपंतत्त्वेचेन्नभाव्यतेनविचार्यते तर्हिसंततःअरागद्वेषत्वेनप्रसिद्धाअपिजनाअस ततः+२
रूपाः रागद्वेषतत्त्वापरिज्ञानेनतन्मूलोच्छेदासंभवेनपुनस्तेषांरागद्वेषप्ररोहाद्विहायानतस्तेसंविनाअपिहृष्येत्यर्थः १८ ७+२

प

श्री.
वा. नि.
सं. टी.
२

1575

उक्तमेवार्थमध्यासक्रमोद्घटनेन स्फुटं दर्शयति विज्ञत्वादिना विज्ञत्वं स्वतादिज्ञानरूपविज्ञः अत्र अभवो मायाहूतस्या
त्फविदाभासः अहं हि स्वसमस्तमहंकारः एवमग्रेऽपि शरीरादेर्न बोध्यं ७ न शरीरादितिस्समष्टिशरीरे जगतीति न भावा

विज्ञो न भिन्नो ज्ञानुभवो भिन्नो नानुभवादहं न ततो भिद्यते जीवो न जीवाद्भिद्यते मनः ७ मनसो नेंद्रियं भिन्नं
पृथग्देहश्च नेंद्रियात् न शरीरात्जगद्भिन्नं जगतो नान्यदस्ति हि ८ एवं प्रवर्तितमिदं महच्चक्रमिदं चिरं न
च प्रवर्तितं किंचित्तच्चशीघ्रं च नोचिरं ९ स्ववेदनमनंतं च सर्वमेव समुदितं विद्यते व्योमनि व्योम न क
स्मिंश्च न किंचन १० शून्यं शून्ये समुच्छूनं ब्रह्मब्रह्मणि बृंहितं सत्यं चितं भवेत्सत्ये पूर्णे पूर्णमिवस्थितं ॥
तृपालोकमनस्कारान्कुर्वन्नपि न किंचन तः करोत्यनुपादेयान्नतस्यैवदिकर्तृता ॥ रामाय नमः ॥

दिगाद्यायः ८ इदं प्रस्तुतमिदं दृश्यमानं जगच्चक्रं चित्तैव स्वरूपमोहाद्ध्यासपरं परं या प्रवर्तितमित्यर्थः परमा
र्थदृष्ट्या तु न किंचिदपि प्रवर्तितं ९ १० तस्य निरतिशयपूर्णतामेव भंगिभिर्वर्णयति शून्यमिति ॥ तस्य कर्तृतां नै

वा२

नन्वभावनोत्तरं द्वैतभावनात्यागमात्रेणालं किं प्रपंचनिर्वासनेनेत्यत्र तत्स्वरूपमनुभावयति भावेति १ तत्स्वरूपे चित्ते जीवा
वासनाजन्या हि भागाश्चित्तपदवाच्यास्तस्येदं कल्पनाः तद्दृश्यकल्पनीयस्तु अचित्तं शकाननरत्याह जीवइति इतरोक्तेः चिदर्थ
कः शुद्धस्तदर्थस्य च ग्रन्थपदं तद्रूपे चिद्वस्तूनि २ स्पंदेति योगिनो यस्मिन्विश्रान्ते देहे चिदात्मनि इति श्रीस्वपदेनात्मैव परं ब्रह्म राम:

भावभावनयासक्तो भावाभावविवर्जितः चिदात्मन्संस्थितः शैवबदेहे वासनादयः २ जीवोयं वासनादी।
दमिदं चित्तं चेति स्वतः उत्तरोक्तार्थयोरत्नकः प्रसंगो गकथ्यते ३ महानंदगंभीरभास्वरात्मचिदर्णवः ग
माभिधोसिलिमितः समसैस्याश्विद्योमवत् ४ यथानभिन्नमनलादौ स्पंदो गंधमंबुजात् कार्स्यकज्जलतः
मौक्त्यं हिमान्माधुर्यमिक्षुतः ५ आलोकस्य प्रकाशात् अनुभूतिस्तथा चितेः जलाद्वीचिर्यथाभिन्ना चित्स्वभा
वा तथा जगत् ६ ॥

त्वाभिधीयत इति ब्रह्मात्मादिनानर्थरामाभिधानः ४ तत्तद्रूपस्य दृश्यव्यतिरेकं दृश्यमिथ्यात्वोपपादकदृष्टांतैः साधयति
यथेत्यादिना ५ प्रकाशांगात्तेजसः अनुभूतिर्हृत्प्रतिबिंबचैतन्यं तथा शाहः सर्वदृष्टांतसमुच्चये यथाभिन्नेति छेदः ६

श्री·
वा· नि·
पू· टी·
८

15.77

सदसत्सदसीत्यं मां विह्वेशानित्यहं लिङ्गः सर्वपदार्थानां विशेषः व्याहृतिलक्षणः अंतः परिच्छेदः सप्रपञ्चालोकत्वादसच्छब्दार्थः सत्त्वेन भवसीति सदसीत्यस्यार्थः स्वत्वेन ग्राह्यत्वस्य धर्मत्वेन च भासमानः व्यावहारिकैः सत्तेति व्यपदिश्यते सन्नेनास्येव त्य सदसीत्यस्यार्थं इत्याशयेन सदसत्सदसीत्युक्तं इत्यर्थः ५५ आद्यंतवर्जितविशालस्फाटिकशिलांतरालमिव संपीडे निविडे यच्चिद्घनं तद्रूपतत्स्वभावत्वेन त्वं स्वादिक्रियाभागीति मनाक् स्वेच्छामयग्रामसंमता हि लोकौ च दीर्घचित्रकलाजठरे प्रतिबिंबा त्वपल्लवकोशाद्यवकल्पितायाः मायायाः देवोसदशावासनाभेदेषु मनोलीलयाशितानान्याविलानि यस्मिंस्तथाविधं दे

यः पदार्थविशेषाणां नैवं न ह्येव सोसि ते तदस्य नर्दसि स्वस्थ चिद्घनात्मन्नमोस्तु ते ५५ आद्यंतवर्जितविशाल शिलांतरालसंपीडनिविडघनवपुर्गगनामलस्त्वं स्वस्थो भव जठरपल्लवकोशदेवो लीलास्थिताखिलजगज्जयने नमस्ते ६ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे विश्रान्तिस्तवद्योतकारणं नाम द्वितीयः सर्गः २ वसिष्ठ उवाच आविर्भूतितरंगाणां पयो हृदि स्थितं बुधो याचिद्घनत्वनेतानि जगंत्यनघ सोभवान् ॥ १ ॥ ॥ रामाय

रामनेनाहसायनमइत्यर्थः ६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे द्वितीयः सर्गः २ ब्रह्मजीवमनोदेह जगतामेकदर्शनात् सर्वद्वैतभ्रमे शांते शेषैकस्थितिरुच्यते तत्रादौ सर्वं कल्पनाप्रतिभासनिर्मितं चित्स्वरूपमात्रमिति परिचाययति आविर्भावोतिश्रेष्ठबुधो भाविनां जायमानानां भूतितरंगा भेदकल्पनानां आस्पदं पयोहृदं जलसामान्यमिव यश्चिद्घनेतानि जगंति वद इति स्मात् इति संभावनायां सैवात्मेति संभावयेत्यर्थः ॥ १ ॥ रामचंद्राय नमः ॥ रामाय·

८

१०+

एवंमदस्मिन्देहेकल्पनायोगेनचिन्मात्रदर्शिनेदेहाद्यात्मभावाभ्रमप्रयुक्तमननमस्त्वात्मनस्तथेमाभिप्रयुक्तरोदनस्यापिप्रसक्तिरित्या।
ह अचिन्त्यत्वादिति त्वंत्वमिति अवविद्यमानतामास्थितं मदस्मत्तपारीं आत्मास्वयंनास्ति अचिन्त्यत्वात्सर्वंस्वगतः
अचिन्त्यत्वेअभावेचावगतेदेहादिकल्पनैवनेतिज्ञातइत्यर्थः ५४ यदिकिंचिद्याहंतिलतृणजाड्यमात्रपरित्यागंचिन्मयमे।
वजगादिनिमन्यसेतदाचिंत्वंचिन्त्वभावंप्रविचारय तत्त्वमस्यपिविचार्यमाणंशुद्धंत्रिविधपरिछेदशून्यमेकरसंतत्त्वदेहाद्यन।

अचिन्त्यत्वान्नास्तित्वंस्वात्मान्किमिवशोचिषि अचिन्त्यत्वेजगतामभावेकल्पनंज्ञतः ५४ चिन्मयंचेत्सदासर्वं।
तच्चित्वंप्रविचारय शुद्धस्वत्वंत्रनाद्यंतेनचोरकलनाज्ञतः ५५ चिदात्मास्मिनिरंशोऽस्मिपारावारविवर्जितः रूपे।
समनिजंस्फारंमास्मृत्यसमितोभव ५६ नोस्वसंतोरागःसर्वंसर्वंभावयोरद्वयो नाहंरूपोऽस्मिप्राणोऽस्मिचिदस्मि।
स्यनूष्यसि ५७ चिन्किलोदरमेवास्मिनास्मिनानास्वस्थाप्यसि योऽस्मिसोऽस्मिनसोऽसौवसदसत्सदसिस्वभाः ॥ ५८ ॥

र्थंकलनाज्ञतइत्यर्थः ५५ अस्मन्यात्विनत्वरूपविस्मरणेनस्वमितःपरिछिन्नः ५६ तोसत्तोहंर्णाचिन्त्वभावस्थितिरागः उद। सन
योनिरतिशयानंदलाभाभ्युदयवान्भूत्वाअसर्वंपरिछिन्नंजगत्सर्वंभूतंस्वभावंभावयसंपादय ५७ नानासीनानाभावेन।
आत्मेतत्कीलः नास्मिअयापितहाथावस्थित्वादौस्मिपरिशिष्यते नानासर्वंवाङ्ग्मात्स्वभहंत्रिनिमित्रापगमाद्योऽस्मि सो।
स्मिनर्हिकिमन्यंनपरोहंनेत्याहमः परोह्मेवयतः स्वभाःस्वप्रकाशः ॥ ५८ ॥ रामायरामचंद्रायनमः ॥ राम।

कोऽहमंतर्हितं भूयः संरोहतितदाह संरोहतीति इह वनाः पावनाः विनष्टव्यवेकाविषयाः नाभिनवविदुंत्ववितं यथा परशुना छिन्नं अग्निनादग्धमपि तृणादि मूलबीजशक्त्या विद्धं भूयः प्ररोहति न तु तन्निर्दग्धेवनानां बीजशक्तिकं ज्ञानाग्निना ऊतोजरा ह्रीनशक्तिदाहस्तदाह ज्ञोऽसि तिर्यक्स्मान्नत्राणपवमेऽस्तु हृदारोप्यपितत्पुनः प्ररोहतिः यस्मात्तत्त्वज्ञानादपि वास्तवब्रह्म स्वभावाभिहितं ईकं यत्तत्स्वरूपं योऽहं त्वं जगतां यत्त्वानं मात्रं हृतो भेदस्तत्त्रोधेन विपुनेत्रौतानप्ररोहतीत्यर्थः ५१ चिदंवाभि दंतस्थितिर्ह्येतावृश्यानोहृतानेकरसेसर्वोचेतीहृतानावहत् अनन्तस्वदृशादिजगतीनभिन्नेनस्मात्सदसतोवस्तुप्ररोहसलयेः।
स्व

संरोहतीवनानि विद्धं यथा परशुनाग्निना न तत्त्वज्ञानाग्निनिर्दग्धं सबोधप्रविषादमनः ५० ब्रह्मैवाहं देवद्विजगजस्वरा।
स्वस्वरूपं हंत विपुनेतानयोर्भेदच्छिन्नव त्वमेतद्धि ५१ चिदंबरस्थितिर्जगत्सर्वोच्चेतीहृतानायथा नानःचि।
जगतीभिन्नेनस्मात्स्वदसतोत्वथा ५२ ग्राह्यग्राहार्थसंकेताः वासनेहृनसंविदा विद्योमनावुभेभातस्त्वज्ञानःस
दसन्मतौ ५३ ॥

सुधामायापद्मुत्क्रांतिरेवेत्यर्थः ५२ नर्हि अमत्सद्धाहृदसग्राह्यासीत्वेनोदेसदज्ञायनेत्यादि श्रोताः च्वेतात्सि च्वेतोनात्सीत्पा। लौकिकानुमसदसत्क्रूहाः किंनिरर्थकाः नेत्याह गाहेतिद्वहुत्रोनलौकिकव्यवहारे परस्परव्याहृताः शाहृव्याहृते सर्वैश्च सं। केतितारतिवञ्चोत्तवासनेव्याहृत्याकारेणभासनेसदसत्कहृहृतासंविदाप्रमाणेन तत्र वस्तुभूतायाः व्याहृतेः शाहृ र्यत्वाभावात् एवं व्याहृत्यपरनामे उभे सदसत्कहृवाचोऽप्रव्याहृतेन गातविद्योमनोदेवपरमार्थतोभातइतितदेवपरमा र्थवस्तुग्राह्यमित्यर्थः ५३ ॥

ति

1580

५१ चित्ताभावे कथं व्यवहारस्तत्राह जीवन्मुक्तशरीरस्यादिना चित्तपदवीजलेशुष्केऽपि केनाप्युज्जलरेखेव चित्तप्रचारो वा ५२
५३ भ्रमभ्रमेति व्यवहारेति सत्त्वशेषस्थितिसंयुक्तयाहेलयाभ्रमनाख्यया ५४ तर्हितेषांवासनयाव्यवहारपरमार्थयोर्भयदर्श-
नात् द्वैतैकेनेत्याह शांताशेति तद्द्वयंज्योतिर्निर्लेपरूपति तदाधिने द्वैतैकेषु समतावानसंभवतीत्यर्थः ५५ तदे।

अपुनर्दर्शनायैवदग्धंसंशुष्कपर्णवत् चित्तंविगलितंविद्धिविद्वद्भिर्हुतलवंयथा ५१ जीवन्मुक्तामहात्मानो।
येपरावरदर्शिनः तेषांयाचित्तपदवीसासत्त्वमितिकथ्यते ५२ जीवन्मुक्तशरीरेषुवासनाव्यवहारिणी नचित्त-
नाम्नीभवतिसाहिसत्त्वपदंगता ५३ निमग्नचेतसोहितत्त्वज्ञानिस्समपदेस्थितेः लीलयाभ्रमन्तीहसत्त्वशेषस्थि-
तिहेलया ५४ शान्ताव्यवहारेणोपिसत्त्वस्थाःसंयमेन्द्रियाः निर्लेपरूपंतिनज्योतिर्नद्वैतैकेनवासना ५५ अन्तर्मौन-
तयासर्वेविद्वद्भिर्विजगन्नृणं जहतोननिर्वर्तन्तेसमनेस्थिताद्विविभ्रमाः ५६ विवेकविशदंचेतःसत्त्वमित्यभिधी-
यते भूयःफलतिनोमोहस्यबीजमिवांकुरं ५७ यावत्सद्विमूढानःपुनर्जननधर्मिणि चित्तशब्दाभिधानो-
ऽर्थाविपर्यस्यतिबोधतः ५८ ज्ञातज्ञेयोभवान्रामसत्त्वभावमुपागते चित्तंज्ञानाग्निनादग्धंनभूयःपरिरोहति
५९

वस्पष्टमाह अन्तर्मौनतयेति ५६ सत्त्वप्रवाहस्तचित्तात्मत्वस्यैवेलत्वं चित्ताभावेनाह विवेकेति ५७ विमूढानांज-
नानामन्तः चित्तशब्दाभिधानोऽर्थःसाभवति तावदेवपुनर्जननधर्मिणीबोधतस्तुसाससत्त्वेमनोविपर्यस्यतिजन्मानि।
हृतलक्षणविपरीतकार्यंकरोतीत्यर्थः ५८ चित्तंनवेतिशेषः ॥ ५९ ॥ रामायनमोनमः ॥ रामायनमः

वा. नि.
सू. टी.
६

१५८१

उद्वेलत्वं स्वर्गेणाचित्राद्रिश्रुङ्गान्निम्नत्वानीचता २२ २३ श्रुतत्वं रूपसंबंधत्वं २४ आपगानस्तत्तोविषत्वेधःतावन्न्यकृत्सम्मवि
चारलत्वाएगस्थकोरोतनंप्रविशति २५ २६ अन्नादस्य यात्मकादिचिन्मयःप्रवृत्तास्वकोयपत्त्वनीभवतिनांत्यकेत्यर्थः चिता
उदयपवनस्यास्य हृत्याश्रयेनाद्ध संक्षनिमित्तिश्रमेक्तनमवशपकं हृदयंगवस्तुश्रुतपथ्याखंने अभ्युत्हमाकारमिवत्वं

यावत्रोदितमत्रैवैत्वं मदनुजनासंतमेवतः यावत्मोर्वौन संस्त्रीणांतावत्चित्तादिनिम्नता २१ यावत्किंचित्शिथिलतांयाते
नेदंभुवनभावने सम्यग्दर्शनयाज्ञानत्वावचित्तादयःस्फुटाः २२ यावदहंत्वसंबंधत्वैवैवमंपविषयाशयामो
१* र्वोमोहसमक्रांयत्वावचित्तादिकल्पना यावदाशाविषामोदःयविस्फुरतिहृदये प्रविचारचकोरोतनंनाव
त्वविशात्तले २४ मोगोस्थनास्यमनसःशीतलामलनिर्वृतेः छिन्नाशापाशजालस्यत्तीयतेचित्तविभ्रमः २१
तस्मामोहपरित्यागात्त्रिमयांतलसंविदः शुभःप्रशांतचित्तस्यप्रवृत्तात्मकाचित्रमः २२ अमंस्तुतमिवाना
स्मिवस्तपरिपश्यतः इस्यामिवदेहंत्वमसंतंचित्तभूःउतः"भाविसानेनचित्तवत्रूपंरूपांतरात्मनः स्वो।
तावलीनजगतःशांतोजोवादिविभ्रमः २४ अतस्सम्यग्दर्शनेयोनेमिथ्याभ्रमकतात्मनि उदितेपरमादित्ये।
स्मार्थैकदर्शने ५ ॥

देहमनाद्यंपरिपश्यतश्चित्तस्यभवनंचित्तभूःउतः २२ भावितेश्रवणमनननिदिध्यासनमात्रात्मकोरूपस्तनमने
नचिन्मात्ररूपंससारप्रसिद्धोरूपांतरंआयस्यत्वात्मनमनसिश्रवणीनंजगतायस्य २४ अतस्सम्यग्दर्शनेविरोधितिश्रुतात्मे।
मिथ्याभ्रमात्कतोतितथाविथत्वभावेनहेमति ५ ॥

सर्वेषुसाधारणेषुगोत्वादिषुव्यक्तिष्वनुगतत्वात्समत्वमाभासनात्स्वप्रकाशत्वेपिब्रह्मभासमानम् २४ इत्युक्तब्रह्मस्वरूपमेवाहंमत्वानिश्चि
त्यअहमित्यभिमानेनत्यक्तास्वात्मैवब्रह्मरूपोभवेत्याकाशात्रानंदैकरसत्वयाविधोभव २५ स्वाःकलनाःकल्पनाः २६ संप
दोभोग्याः इत्यलंकाराहृत्तयः चित्तस्थानिफलितचिदाभासैःस्फुरंयोवानेषांभोगानामेषणाःस्पृहाः २७ पातालादिदे

सर्वभावानवच्छिन्नेयत्रब्रह्मैवविद्यते शांतेसमसमाभासेतत्रान्यत्वंकथंभवेत् २४ इतिमत्वाहमित्यंतसं।
त्कामुक्तवपुर्महान् एकरूपप्रशांतात्मासाक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोभव २५ नास्तिचित्तंनचाविद्यानमनोनचजीव।
काः एताःस्वकलनारामकृताब्रह्मणएवताः २६ यास्संपदोयाश्चदृशोयाःस्थितायाश्चदेषणाः ब्रह्मैवतदना
द्यंतमखिलंब्रह्मविजृंभते २७ पातालेभूतलेस्वर्गेतृणेप्राण्यखिलेपिच इदमप्येतत्सर्वंब्रह्मचिद्रूपंनान्यदस्तिहि
२८ उपेक्ष्यहेयोपादेयबंधोवाविभवोवपुः ब्रह्मैवचिन्मात्रमनंतमखिलंब्रह्मविजृंभते २९ यावदज्ञानकलनाया।
वंब्रह्मभावना यावदास्थाजगज्जालेतावच्छिन्नादिकल्पना ३० देहेयावदहंभावोदृश्येस्मिन्यावदात्मता या।
वन्ममेदमित्यास्थातावच्छिन्नादिविभ्रमः ३१ ॥

६

शभेदेनतृणादिवस्तुभेदेचकाराद्भूतादिकालभेदेचतद्देवसर्वंदृश्यमात्मनादृश्यतेनान्यदित्यर्थः २८ उपेक्ष्याःहेयाउपादे।
याइतिसामान्यतः तत्राप्युत्तरोत्तरंउपादेयतमाः बंधोवाविभवाः वपुरित्येवंप्रकारेणेत्यर्थः २९ किंतदेवतयाविजृं
भतेतेनेत्याह यावदित्यादिना ३० आत्मनास्वेनममेदमित्यास्थाक्रियतइतिशेषः ॥ ३१ ॥ रामायनमोनमः ॥ ॥

1583

अधिगतसारतयाआत्मनःप्रबोधेनउदितःसविकासःआशायेयेषांतामसादीनांक्रियामात्राद्विःविरतिमुपरमंअभजन
आप्यअनपवारुण्यकिरणव्याप्याकलितः निशाकरएववक्त्रंयस्यास्तस्याःदेवेनगाम ४९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका
शेनिर्वाणप्रकरणेप्रथमःसर्गः १ इहरामादिभिःश्रोतनर्वसिष्ठस्यसभानयः उक्तार्थस्मरणानंतरंविश्रामसौवर्ण्येन १
क्लिन्नोम्लानःइंदुरेववदनंयस्याःक्षीयमाणाम्बरोम्लाना १ ततःनिकरोनिर्गतोकिरणस्तापकःसूर्यःप्रास्तुविजे

प्रहरस्यार्द्धमात्रेणतेनतेनास्तमुदितेनदार्कः उत्तस्थामासपद्मिनीन्द्राहृदणाद्दिवाविनश्रमम् ४५ इतिश्रुममनसा
विवेकभानोरधिगतसारतयोदितासयानां अभजनविरतिंतदाक्रियार्कविलिननिशाकरवक्त्रतोजगाम
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्येमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेदिवसव्यवहारवर्णनंनामसर्गः ७ श्रीवाल्मीकिरुवा।
च ततःक्लिन्नेंदुवदनापर्याकुलनभःपटा क्षीयमाणाविभोषणासाविवेकइववासना १ पूर्वेधलनयालोकं
दृश्यमानेपरेचले पार्थालोकावनंसार्धंतापकोनिकरोदधौ २ अवश्यायकणाकीर्णपरामृष्टेंदुमंडलः
ज्योत्स्नाकवलनालोकाविभोप्राभातिकोनिलः ३ ॥

नेदृश्यमानेपूर्वेदिक्चक्रेअचलेसूर्योदयेदेधलनयाप्रतिबंधनयानन्मंदंतरानिर्गतंआलोकंप्रायाप्रसारितवत्तासद
मेदधौप्रत्यंस्तुविजेनेदृश्यमानेपरेपश्चिमदिक्चक्रेअचलेनतुअलोकोमिथ्याकल्पितोवनेसः किरीटादिशिरोभूषणेन।
दामसालोकेदधावितिहंहेविभज्यान्वयः २ ज्योत्स्नानोकवलनायआलोकस्पृष्टः प्रसारइवसौलोकोयस्येतिसूर्य
स्यतदीयचवत्तृष्णारोपादेवमक्षिः अनेनतस्यतृषार्तइवसस्नेहतारामयते ॥ ३ ॥ रामचंद्रायनमः ॥ रामायनमः

उ.

वक्तारमपदेष्टारं विश्वामित्रमानसमयमाव्य ३४ ३५ अनाविलेनिर्मले ३६ देवान्पितॄंस्तुष्ट्वानर्चुः विमानप्रतिष्ठान्
अभ्येषुः अभिमन्त्रयमाईषु अभिराममनादिना भूमनायकोवचुर्विस्पष्टं अभ्येत्येतिनिपातेन अभ्येत्यप्रतिस्थिरवरोस्यमा।
धेविशानानन्तुरितिवेद्योऽस्य ३८ परिवृद्धैः परिवारैः सह ३९ ४० ४१ ४२ भाविशुभसूचकत्वादुत्कृष्टस्वप्नैः ।

दशरथप्रभृतयोराजानोब्रजन्तस्तथा यथानुरूपवक्तारमनुगाम्यपयस्थिरम् ३४ आरुह्यकेचिद्गजानं।
यपुः केचिद्गजान्तरे केचिद्राजगृहं संतोषं भूताः पद्मोऽस्मिताश्च ३५ वसिष्ठपादयोरस्तात्पाणिभ्यां जलिमनादि।
लम् दीर्घरजागतो राजाप्रविवेशगृहंस्वनरम् ३६ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः प्राप्तस्वस्वाश्रमं गुरोः अभ्यर्च्यचर।
णाभक्त्यातातजननंनृपमंदिरे ३७ सदनानिसमासाद्यश्रोताराःसर्वपावने सस्तुरानर्चुरभ्येषुर्देवान्विप्रांपि।
नृस्तथा ३८ यथाक्रमेस्वभृत्यानैर्विप्राद्यैस्वपरिवृद्धैः सममतुभुजिरेश्लाघ्यंवर्णाधर्मक्रमादिने ३९ अस्ते
गतेदिनकरेसमंदिवसकर्मभिः अभ्यागतेरात्रिकरेसममन्ननिकर्मभिः ४० स्थितानलपराङ्कोशेयशयने।
श्वासनेषुच भूचराम्ननिराजानोराजपुत्रामहर्षयः ४१ संसारोत्तरणोपायंवसिष्ठवदनेरिते यथावदेका
ग्रधियश्चिन्तयामासुरादृताः ४२ ततः प्रदक्षमात्रेणनिद्रामामद्विगाननाः उत्तमस्तंदरोमोपुः पद्माद्वदिना
र्थिनः ४३ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः प्रहरत्रयमेवतत् वासिष्ठमुपदेशानेचिन्तयामासरात्रितेन ४४ रामाय

संदर्शरमणीयां तथाचक्रुनिरक्षयत्रदेवद्वराम्भेवअहमेवेदंसर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकइतिस्वाप्नस्वर्वात्म
दर्शनस्यभाविभोगफलसूचकत्वाद्दर्शयतिदिनार्थिनः रात्र्यतिक्रमणकामाइतियावत् ४३ ४४ रामायनमः ॥

1584

मुक्तामयानां जालकलापानां जालाकारवातायनानामन्तर्भूमिषु मध्यकक्ष्यावातीदेशेषु प्रोतमास्थिते सोत्कंटं दृढवद्धपवा।
नस्पंदं निश्चलं कचति मुक्तादिप्रभाभिर्दीप्यमाने सति ८ गृहेषु प्रविष्टरश्मिषु पोतले गृहान्तरं प्रवातगवाक्षालमध्ये विश्रमा।
र्थमिव प्रविष्टेषु देशान्तःकालनक्षत्रादीनामपि पांथेषु चिरं दूरप्रवासं श्रान्तेष्विति यावत् ९ शाम्यतो दिनस्य देहभूते।
मुक्ताजालकानां प्रभाजालरूपेण भस्मना उद्धूलितात्मनि चंदनःप्रविष्टदिवानये तपस्विसदृशे स्नाननिशामंशान्तिः

मुक्ताजालकलापान्तर्गतास्वन्तरभूमिषु कुड्यन्यपगतस्पन्दं कोटरेष्वोतुमिवास्थिते ८ गृहान्तरं प्रविष्टेषु गवाक्षदे
हरंध्रेषु विश्रामार्थमिवादीर्घं नभःपान्थेषु शीतले ९ मुक्ताजालप्रभाजालभस्मनोद्धूलितात्मनि सोमनो।
वषामंशाम्यद्दिनदेहे दिवानये ११ करेलीलासरोजेषु मौरवेषु च भूभृतां आन्तःपुरसमामोदादूर्ध्वहृष्टेषु मनःस्थि
व १२ वालकेषु तल्लोकेषु लीलापतिषु सादरं सोमनार्थे वधूलोकसम्पर्कं धन्वनाशनम् १३ भ्रमद्भ्रमरपंक्तौ
स्वावातधूतनरजसले कौमुदे पीवि विश्रान्ते चामरेष्वतिपक्ष्मसु १४ ॥

गणेशं सति स्तुवयतीव सति भूभृतां राज्ञां करे पाणौ मौरवेषु शिरःस्वचस्थितेषु लीलासरोजेषु सोमनाः रसाः यस्मिंस्त।
स्तारसंवसिष्ठोपदेशं श्रुत्वा आमोदादानंदादिर्विभावात् तेषां मनःस्थिव स्थद्धृतिष्वनिमीलनेनाकाविषु सत्सु १२ लीलाप।
तिषु पंजरस्थशुकादिषु उपरुंधत्सु नरपतित्विति यावत् १३ कौमुदे दीर्घिहिकासोनस्रवेजु मन्दसंवीयति भ्रमद्भ्रमरा।
णं पद्मेनास्येवांनेकरूपेरजसि चामरेष्वतिपक्ष्मसु चपलेनाविश्रान्ते सति ॥ १४ ॥ रामायनमोनमः ॥ ॥

१.

586

प्रतिज्ञानसमर्थं प्रस्तुतकथामेवालंबनत्वेनाविच्छिन्नमुपक्रमप्रकारेणोपदेशनिदर्शनार्थं समायायद्दूतं तदाह कथयतीत्यादि। नासर्वेषांस्वप्रसंगनानांमेपदद्भावानांध्वनितामोदितिघोडशास्येनान्वयः मुनिनायके वसिष्ठे राजकुमारके रामे २" आस्नातस्नातपःस्नानसंबाधार्थलोचनं क्रियाधारीरवेणचयेन नदेवाद्गगनसंदेहरति ३ अंगुलिसंगेन उत्थितमतननीचेष्टाभिनयेन स्फुरद्भुविसंभ्रमंगामितियावत् ४ विस्मयः परमाश्चर्यरूपः प्रयातान्वितदालोकनोल्लासेन गंभीरामकरंदा।

कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके श्रवणैकरसे मौनस्थिते राजकुमारके १ मुनिवाक्यार्थनिर्धौतमनस्स्नातपःक्रिये राजलोके गतस्पंदे चित्रार्पित इव स्थिते २ वसिष्ठवचसामर्थं विचारयति सादरे लसद्दोलिसंगेन मुनिसार्थे स्फुरद्भुवि ३ विस्मयालोकनोल्लासप्रोत्फुल्लनयनालिनि घंटीरवौघगंभीरनरवंजरितांगते ५ दिवासरचतुर्भागादेशोदिनकरे स्थिते किंविज्ञानोदयात्सौम्ये किंचिक्लममनुपेयुषि ६ श्रावणायेव संशांते वितानस्पंदमालिते मौनमरुति मंदारमधुरामोदहारिणि ७ शुष्करामसहस्रामसमहाम्रमरपंक्तिषु स्तानस्तेपनयानूनं सम्यग्यानवतीष्विव ८ ॥

भाग+

स्वादनासक्तभ्रमरैः निष्कंपशाखाग्रायान्नरूपंजरीन्द्रावमिवगते ५ यत्रवासरस्यचतुर्थंभागावशेषोघोलस्यतेनतस्मिन्। देशोश्रवणायेवास्थिते अनएवकिंचित्ज्ञानोदयाद्दिवसौम्येदृष्टिश्रियेकिंचिन्नापोपशममनुपेयुषीवेन्द्रनरादन्तदृष्यात्वयः ६ श्रवणायेवसंशांतेदृश्येतनहेहलीदीपन्यायेनमरुतोस्पत्रापिसंबध्यतेकुसुमवितानस्पंदेनमालितेत्वविणाग्रनएवमंदारमधुरामोदहारिणि ७ ॥ ८ ॥ ॐश्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॐनमोनारायणाय ॥ रामायणनमोनमः

प्रदेशे+

अतीताः अद्ययोमहिलामर्थ्यः हंसेनांभसः पयः विज्ञेयोनित्यस्तोपपंचमी अनेनवासनात्संयमेनोनामप्राणसंरोधनात्।
नाभ्यासपथा २५ २६ यथाग्रंथस्त्वमदीपोवापुरुषोः वधदेतार्थेपनतिनष्टत्" अस्यमद्रूमार्थस्यसिद्धयेयथाप्राज्ञाय
वहारः अनेनैनकार्यः इत्येवंसर्वशास्त्रपर्यंतानात्पर्यविषयंसिद्धांतमासादयननसिद्धान्तउदारवानपरिच्छिन्नात्मबोध।
म

कश्चिद्दूतीनोमवनामहिलामर्थ्यईदृशाः त्वत्कार्द्वोयमस्तीणोर्हंसेनेवांभसः पयः २४ विचार्यैतदशेषेण
त्वधियैवंपुनःपुनः अनेनैवाद्यपथासाधोनांतवंभवताधुना २५ अनयैवाधियारामविद्वांस्तैववध्यसे अन्य
थायःपतन्याशुविंध्यात्तोनेयथागजः २६ गृहीतंधियारामनदद्याज्जकरोषिचेत् नत्वनस्थवदेनाकृदीपो
वांधोनिशास्विव २७ अनेनैवपथासाधोबहोःस्यसिद्धये इत्येवंशास्त्रसिद्धांतमासायोदारवानभव २८ हेसा
भ्राहेमदारानरामलत्वरणाभूमिपाः सर्वंपवमवेनोयतावध्यायारुमाह्निकम् २९ ऊर्ध्वंनवर्षेहिदिवसः प्रायः
परिणताकृतिः सोपिविचारयिष्यामोविचारमातरावानाः ३० श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्त्वाम्भनिनानेनसास्वैवं
वतदासभा प्रातस्थ्यापद्मवदनास्वविकाशैवपद्मिनी ३१ राजानस्तनरात्मानःकृतराघववंदनाः परिष्ठुतेवसि
ष्ठेतेनरस्तरात्मनिवेशानं ३२ विश्वामित्रेणसहितेनवसिष्ठेनांतमाश्रमं उत्तस्थावासनात्क्षौमात्रमस्तेनतनभस्त्र
ष्टः ३३

से+२

वान्भवेत्वर्थः २८ २९ प्रातःप्रातःसभायामागताःसंततः थानसंबंधेप्रत्ययाद्इतिभविष्यतिकः ३० इतिउक्त्वाग्रात्मा
पद्मिनीवपद्मान्येववदनानियस्याः ३१ ततः रामाद्दशरथ्योथैस्ततराजानः वसिष्ठेपरिष्ठुतेसर्वैःप्रणम्यप्रशास्ते
सति ३२ नमस्कृताःनमस्कारादेवाःयेन ॥ ३३ ॥ रामायनमोनमः ॥ रामभद्रायनमः रामचंद्रायनमः ॥

सूर्यरश्मिषु प्राणानीमेवांदिपर्वतानांगुहाभ्यः उन्मत्तकाकायास्तमूहानांवाजनमः भयादिवत्रुटीयवत्सापगावात्तादिषुहारेषु
निलयनायगृहान्तरंगृहमध्यंप्रविवेशेविव १५ दिनचतुर्थभागास्यमनापदिशेषवत्स्मावेदनेनतत्परः १६ तेनध्वनिनाततता
रमयिमनेनेविदंमौनंवासिहेवचः अंतर्हितंप्रापयौ १८ नरसावेनेनआहूत्यासंचलितानानेन्यर्थः आनालीपल्लवा।

रश्मिषुगागुहोन्मत्तकाकायाजालभयादिव गावात्तादिषुशिवोत्रुटीयप्रविवेशगुहान्तरं १५ आसीद्दिनचतुर्भागस।
मावेदनतत्परः भेरीपटहशंखानांदिक्षुकोशकोध्वनिः १६ तेननादंसमाश्रुत्यवचोनर्दानमाययौ मौनेन
लदनादेनमायूरध्वनिःस्वनः १७ आहूयात्तथयत्नालिःपंजरस्थाविणावली भूकंपेनरसा नालीपल्लवेवव
नावली १८ आयपुभेयविजलाबालाधाशोकचोनतं सावेशप्राहूषीवाहूः शोन्नतंशृंगकोटरम् १९ उत्तसुरव।
नेमेभ्योभूभृतोभ्रमरस्वजः ईषत्करालवाहाभ्यःसाद्रिर्झोलुकणादिव २० एवंप्रशोधिनेनास्मिन्गृहेदाधारथेन।
सा प्रामेवासमारूढस्तेयानशंखवस्वनेषानैः २१ संहरस्वखलनेवत्सवचोमधुरहृदिमत उवाचमतिमान्हंसस।
भामयोरचहृद्दे २२ राजवानच्छवाग्जालंमयैनसविस्मितेन तेनविनतवेगनबोधकोडीकृत्वात्मनोनय २३

आकंपितनालीदलावनावनिरिव १९ सारवेरोदनपाहूसद्विनेयथास्माद्वयाशृंगकोटरंशृंगहृदयमध्यमिव १९ ईष।
त्करालाःत्तव्याःवाहःप्रवाहोयाभ्यांताभ्यः भ्रमरालंरजोयोरत्वयोतननायांबुकणादस्तानः २० वासरस्यरूढवेचतुर्थे
वयसिप्राप्तेसति २१ प्रसन्नंवत्सवत्सव्यार्थेसंहरत्वपसंहरन् २२ क्रोडीकृत्यहृदिरूढेतियावत् ॥ २३ ॥ रामायनमः

1589

सुश्रुतप्रकरणम्

1591

ॐ०
वा०सु०
टी०
६९

मुनेः प्रकृतसाधनसंपन्नस्य मननशीलस्य मनो विदितवेद्यं सत् तदस्माद्धि विवशं पुरं परं पदमनिच्छदपि ६+
याति न केवलसाधनप्राबल्यादेव किंतु वेद्यतत्त्वस्वभावादपीत्याह यदिति अवबोधवशात् प्रबोधा
धीनत्वादवबोधात्मकचरमवृत्तीद्धत्वादिति यावत् अवश्यमात्मानं तत्कार्यं च बुद्ध्वा जागरूकं अवेदितं उ
न्मेयत् पदं तन्मनो न जहाति अज्ञानं तत्कार्याणि तैः समं बाध्यत एवेत्यर्थः इति विद्वत्प्रसिद्धेः न पाव

1592

विदितवेद्यमिदं हि मनो मुनेर्विवशमेव हि याति परं पदं यदवबुद्धमवेदित
सन्नमेतदवबोधवशान्न जहाति हि १९ इत्यार्षे श्रीरामायणे देवदूतोक्ते द्वा
त्रिंशत्सहस्र्यां संहितायां वासिष्ठे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु मुमुक्षुव्यवहारप्रक
करणे सदाचारनिरूपणं नाम विंशतितमः सर्गः २० समाप्तमिदं प्रकरणं
श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ग्रंथसंख्या सटीक ५ ४०० ॥

हः देहात्मतानवद्यानं देहात्मतानबाधकं आत्मन्येवमवेद्यस्य मनेच्छन्नपि मुक्तान इति १९ इति श्रीमत्प
रमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण श्रीमद्गंगाधरेंद्रसरस्वतीशिष्येण श्रीम
दानंदबोधेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे विंशतितमः

ॐ०
६९ २०॥

+ गवाक्षात् +

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
५

उदिते घर्करश्मिमुक्षोभात्संमिवत्तयैसैवाभ्यागते भृगवाक्षं प्राप्येवतनुनालक्तिंदे सुप्रविष्टेषु सत्त्व १४ सत्वरं संप्रविशतोऽन्तो
नृणां हृत्सरस्पर्शं रघटने भ्रोऽद्भवो यः प्रयान्तयाविधे मुक्तानालक मूर्छना दिक्पणाकारे निद्रायाम्यिव निःसद्भावाक्रामति १५
हृ हि मुक्तिशौररवान्कं रायन्ति प्राग्येयोनना यव हृन्मुग्धमानानि १६ श्रीवशिष्ठं मनो भवति नीभ्रमरी कुलेपद्मे इत्यादिका सेनि

सति+

तरसैवोदिते धातुक्षोभात्सम्यगागतेष्विव गवाक्षादिव जालेषु प्रविष्टेष्वर्करश्मिषु १४ सत्वरं प्रविशात्क्रोड
हृत्सरस्यं च रोऽद्भवे मुक्तानालमनन्नाकारे निद्रा यास्यिव शाम्यति १५ कुमारः शंकरस्येव कचो देवगुरोरिव प्र
ह्लाद इव शुक्रस्य सम्प्राप्तं पर्णाद्द्व पार्ष्णिणः १६ वसिष्ठस्यानने रामः सनैर्हैहिन्यवेषायत् भ्रमंती भवरोपांते कु
लपद्म इवालिनी १७ मनिश्चवृजिते नाथ नैनैवरघुनंदनं क्रमेणावा च वाक्यतो वाक्यं वा कार्यकोविदं १८
श्रीवसिष्ठ उवाच कच्चित्स्वरविपन्मोक्षं श्यामयारघुनंदन वाक्यमनंतनगुर्वर्थं परमार्थावबोधनं १९ इदानी
मवबोधार्थमन्यत्तरिपुमर्दन उच्यमानं मयेदं च सूक्ष्णशास्त्रनसिद्धये २० वैराग्याभ्यासवशतस्तथा तत्त्वाव
बोधनात् संसारस्तीर्यते तेनेनेनेवाभ्यासमाद्दव २१ सम्यक्कृतावबोधेन तद्बोधे तत्पदमागते गलितेवा
सनाविशो विशोकं प्राप्यते पदं २२ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकं पदं ब्रह्मैव दिजगन्मितं हि
तन्मुपागतं २३ ॥

वेषायतिनदत् १७ तेनमाग्रानुक्रांतेनेवक्रमेण १८ स्वःसूर्वेयुः १९ २० प्राप्तक्रमक्रमसेवानुक्रममादर्शयति वैराग्ये
त्यादिना २१ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं तत्त्वविवरणं अदृष्टेति नदृष्टे देशतः कालतो वा उभे
कोटी पूर्वपरावधी हे तं च यस्य उपमा हृस्पसमासेहिवचनत्तकिउभयोन्तैत्रेन्ययत् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ राम

५

1593

1594

अस्तानानोऽश्रुवणानयिकारान्त्वावावेदिनसंध्याप्रवयगोऽपि ४ निर्गतस्यानिर्गोमित्यतः ५ नीरंध्रमंतानिरवकाशान्नाम
६ १ गृहप्रवेशान्पूर्वमेवसंबधानिमेलयतीनिसंबेधस्ववेनसाहोयसनयाविधेमहीपतिर्दशरथः ८ विहारलिप्रश्रा
सनपंक्तिषुहस्तासनयोर्विहारदेतिशब्दे ९ सकलनाःपूर्वैर्गुर्मवाः १ राजाममः आभोगाःसंस्थानस्थितिर्यस्याः राजानेय।

राममलक्ष्मणशत्रुघ्नाऽस्यायानुचरैःसह यजुर्वेदिनसंध्याक्षेत्रुणवासिहमाश्रमे ४ नववेदिनसंध्यस्यानि
र्गतस्यापिसयतः मनेर्वेदिदेशादौपदोर्दन्वाच्चेसंतति ५ नागनमदनेश्रोनेमनिब्राह्मणराजभिः हस्य
स्वरथयानेस्वशनैर्नीरंध्रमंतायथौ ६ अथासोत्तनिवार्ईलनयेवसहसेनया गृहंदशरथंकालेरामायन।
गतोययौ १ नवेनेनहूर्वसंबंधःकृतनवंधामहीपतिः हस्माणीविनिर्गतंपहनयामासमादरं ४ शुध्यनकाम
णिव्रातैर्भूयोप्पथिकभासतो सभाप्रविपणेस्वैविविशुर्विहारलिप्सु ५ अथनस्मित्रवसरेसहलना:सर्वध।
वते श्रोतारस्सनपाजनमनंमश्रमहीचराः ६ विवेशासभासौम्याकृतान्योन्याभिवंदना वभौराजसमा
भोगशोनवानेवपद्मिनी ११ यथाप्रदेशमेवाशुनिविष्टेषुयथासवं नेपुनहेशयोगेषुविप्रर्षिमनिराजन
१२ मुहूर्तनिस्वागतवेशनैःरामसपागाने सभाकोणपविष्टेषुशांतसाहेषुवेदिषु १२ । रामायनमोनमः

धूपितं

नवाकुकायचेहंहस्वासवैपि तयास्त्रासविनिभावः ११ नहेपायोगेषुसभाप्रदेशाविष्टेषुयथाप्रदेशंमात्यद्दिकत्तूमय। +विप्रादिषु+१
देशानुक्रमेणनिविष्टेषुसत्त्व १२ मुहूर्तनिपदस्पस्वागतप्रश्नवे ॥ १२ ॥ रामायनमोनमः ॥ रामचंद्रायनमः

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
११

1595

रामः कथं व्यवहृतो व्यवहृतवान् किमतः प्रोचुस्मिन्नवव्रतनीवत्सुकृतवत् २० चकाराद्दशरथपरिग्रहः च
कारोपिशब्दार्थे मंत्रिवारसमुच्चयार्थे २१ स्फुटं सदोषपर्यवसितं ज्ञानं तथा तदुपदेशश्रवणं कृतार्थं त्वना
समूहेन २२ सादरं यत्प्रार्थनाहं वक्तोपरामनसप्रवृत्ति प्रार्थनायादरसहितं २३ संमोहरूपान्मलत्वापरिज्ञानं तदु

मयं च भगवन् ब्रूहि कथं संसारसंकटे रामो व्यवहृतो ह्यस्मिन्व्यवहृत्य महामनाः २० भ्राता लक्ष्मण
श्चापि सीता चापि यशस्विनी रामानुयायिनस्ते वा मंत्रिणश्च महाधियः २१ निर्दुःखतां यथैते तत्र प्राप्ता
स्तद्ब्रूहि मे स्फुटं तथैवाहं भविष्यामि ततो जननया सह २२ भरद्वाजेन राजेंद्र वदेत्युक्तोस्मि सादरं
तदाकर्तुं विभो राज्ञामहं वक्तुं प्रवृत्तवान् २३ शृणु वत्स भरद्वाज यथा पृष्टं वदामि ते श्रुतेन येन सं
मोहमलं दूरे करिष्यसि २४ तथा व्यवहर प्राज्ञ यथा व्यवहृतः सुखी सर्वासंसक्तया बुद्ध्या रामो राजी
वलोचनः २५ लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च महामनाः कौसल्या च सुमित्रा च सीता दशरथस्तथा २६
कृतास्त्रश्चाविरोधश्च बोधपारमुपागताः वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणोष्टौ तथेतरे २७ धृष्टिर्जयंतो भा
सस्सत्यो विजय एव च विभीषणः सुषेणश्च हनूमानिंद्रजित्तथा २८ एतेष्टौ मंत्रिणः प्रोक्ताः स
मनीरागचेतसः जीवन्मुक्ता महात्मानो यथाप्राप्तानुवर्तिनः २९

पंमलं पंकं तदलमिति वाछेदः २४ असंसक्तया सिद्धेति निःस्पृहयास्वनभिनिविष्टया २५ महामना अपरिच्छिन्नचित्त
निर्वेशात्तथाविधचित्तः चकाराः पूर्ववत् २६ कृतास्त्राविरोधौ रामसखायौ बोधपारं चरमं बोधं यद्धत्तं वाह्यांतरा
परिशेषः २७ सत्यो यथार्थवक्ता इंद्रजिदयमन्य एव सुग्रीवामात्यः २८ अंतः समनीरागचेतसः बहिस्तु यथाप्रा
प्तमनुवर्तमानाः २९

ॐ
११

से=

लक्षणोपेपंचमी रामस्वभावकथनं यस्य तैर्मर्थैः रहेमाहित्तलंनग्रंथनिर्माणलोके शास्त्रयुक्तान् सग्रंथः प्रासमामेर्न
पविस्मात्यः श्रवयुरणस्मरणोन्निर्मातेनच्चकृतियावत् १२ संसारसंकटाहिस्मर्पदानपंचम्या समुक्तीर्णस्यान्नंतिकं॰
संसारविस्मेषंदर्शयतित्विप्रलेपः सेवणांतत्त्वभावेन योगेन यानयेनप्रथमाश्रुतयाश्रावणपदे नपुनरुच्चापनैः
शास्त्रात्रानोदयसमकालमेव नत्रयोगेनसागरसमुत्तरणमेवाप्रसिद्धमिति कथयहेतोनः एवंनहिंसायमेयति

रामस्वभावकथनादस्मादृषिमुनेस्त्वया नोद्वेगात्स्वयविज्ञात्सश्रीरामसमात्मेवर्निहितान् १३ ग्रंथेनानेनलोकं
यमस्मात्संसारसंकटात् समुत्तविघ्नेनेत्तिप्रयोगेनेवाशुसागरं १४ वक्तुंतदेवमेवार्थमहमागतवानयं
करुलोकहितार्थंत्वमाशानस्मिन्नुक्तवानत्र १५ ममशुश्रूषयाश्रमानस्मात्त्वत्तोदंतुहिमागतः शुद्धतोऽपि
त्मनः प्रोक्तंस्त्वंगरुडवाहिनः १६ तस्मिन्प्रयातेभगवत्यहंविस्मयमागतः पुनस्तत्रभरद्वाजमपृच्छन्त
स्पयाधिया १७ किमेतद्वलणाप्रोक्तं भरद्वाजत्वनाशुमे इत्युक्तेनपुनः प्रोक्तं भरद्वाजेनतेनमे १८ भा
रद्वाजउवाच एतदुक्तं भगवता यथारामायणंकृतं सर्वलोकहितार्थाय संसारार्णवतारकं १९ ॥

तस्ययोगेनोद्धरणमेवात्रसमुद्धरणंविवक्षितं शास्त्रपरस्यास्यस्यात् अतएवापादानपंचम्येवकृतेति १४ ततस्माद्दे
तोः भरद्वाजद्वाराप्राप्तासंदेशासंभवेपि एवमर्थंवक्तुमयंनारदस्त्वत्तोऽहमेवागतवानिति संबंधः १५ अस्यपारस्य
र्थेनयुण्यतमत्वमाश्रमस्य १६ स्वस्थयाधियेत्युक्तेः पूर्वंवृत्तान्तमनुस्मृत्य विस्मयवशात्प्रचित्तत्वाद्वृत्तवाक्यमर्थतोना
वधारितमितिज्ञायते अतएवापृच्छमित्याह १७ यथापूर्वैकयोगाय रामायणंकृतं तथामोक्षाय रामायणमि

रा+२

टीकाकं

२

अस्मिन्सांप्रसिद्धे महत्त्वं चाप्राप्तस्य स्वसंभिन्ने रामायणे अनादिकालाभ्यस्तगाढदेहबोधच्छेदनसमर्थत्वान्महाबलान् रामकथोपायानर्थिश्रुतिसहस्रभिन्नान् षट्काण्डानन्तं कृत्वेत्यन्वयेनास्य संबन्धः ४ शिष्यविशेषणान्यधिकारसंपत्तिद्योतकानि एकाग्रत्वाऽग्रहणधारणक्षमत्वादयः प्रधानशिष्यत्वायस्य सनया अनुग्रहस्नेहसमादिनविशेषा वा अर्थिन इति भरद्वाजस्यापि विशेषणं ५ एते मतः साक्षाः पूर्वरामायणानूपाः उदाहृताः कीर्तिताः ६ वरयाचनेन जनतादुःखावसाधनमेत-

अस्मिन्रामायणे रामकथोपायान्महाबलान् एतांस्तु प्रथमं कृत्वा पुराहमरिमर्द्दन ४ शिष्यायास्मै विनीताय भरद्वाजाय धीमते एकाग्रो दत्तवांस्तस्मै मणिमब्धिरिवार्थिने ५ तत एते कथोपाया भारद्वाजेन धीमता कस्मिंश्चिन्मेरुगहने ब्रह्मणोऽग्रे उदाहृताः ६ अथास्य तुष्टो भगवान्सर्वलोकपितामहः वरं पुत्र गृहाणेति तदोवाच महाशयः ७ भरद्वाज उवाच भगवन्भूतभव्येश वरोऽयं मेऽद्य रोचते येनेयं जनता दुःखान्मुच्यते तदुदाहर ८ श्रीब्रह्मोवाच गुरुं वाल्मीकिमत्राशु प्रार्थयस्व प्रयत्नतः तेनेदं यत्समारब्धं रामायणमनिंदितं ९ तस्मिंश्रुते नरो मोहात्समग्रात्संतरिष्यति सेतुनेवांबुधेः पारमपारगुणशालिना १० वाल्मीकिरुवाच इत्युक्त्वा स भरद्वाजं परमेष्ठी मदाश्रमं अभ्यागच्छत्समं तेन भरद्वाजेन भूतकृत् ११ तूर्णं संपूजितो देवः सोऽर्घ्यपाद्यादिना मया अवोचन्मां महासत्वः सर्वभूतहिते रतः १२ ॥ ॥ ॥

त्साधनं करणीयमिति महानाशयोऽभिप्रायो यस्य तथा ७ भूतं पूर्वं सम्यगग्रे भव्यमुत्पत्स्यमानं अथ पूर्वं रामायणं र्थोऽनुष्ठानेनान्यविघ्नपरिशुद्धिकालेन जनताधिकारिजनसमूहः ८ अत्रास्मिन्मेरुदेशे यद्यस्मात्समारब्धं तेन तत्कृतत्वे श्रुते ९ अतएवार्थात्तस्य सिद्धं तेनैवमिति गम्यते सेतुदृष्टान्तः समुद्रस्यालङ्घ्यत्वं बोधयतीति स्मृतिप्रसिद्धानेन गुणशालिना १०-११ यद्यपि सत्त्वेऽरतः प्रधानः तथापि जगत्स्रष्टा रजोगुणककरणत्वान्महासत्त्वः सत्त्वगुणसंपन्नः अत-

एवं सर्वभूतहिते रतः १२
श्री: १२

1597

मुमुक्षुसाधारणोस्मिन्नपि ग्रंथेऽस्त्येवाधिकारः अज्ञानानामधिकस्त्वस्यापि स्मृतिवद्वेदोपबृंहणत्वात् तथाचोक्तं
वेदवेद्यपरेपुंसि जाते दशरथात्मजे वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मनेति तत्र पूर्वकांडस्य रामचरिता-
कथाख्यानेनोपबृंहणं षट्कांडैः सोत्तरं पूर्वरामायणमुत्तरकांडस्योपबृंहकत्वमिदं सोत्तरमिति यथाचकेषु॰
चित्स्मार्तकर्मसु स्त्रीशूद्रसाधारणोऽधिकारः तथास्यापि श्रवणे पुराणवत् श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणम
ग्रतः ततस्य शूद्रोपि महत्वमीयादित्यादिवचनलिंगात् नावेदविन्मनुतेतं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिवचा +तंबृहंतं+५
नैर्वेदविदः श्रौतज्ञानानधिकारव्यवस्थितिः केचित् अपरोक्षज्ञानापर्यवसानपरमित्याये वेदपूर्वकत्वप्रसक्तस्याप
रमित्यपरे सर्वथाप्यस्यावाक्येषामपि पौराणिकसाधारणो ज्ञानेऽधिकारः सद्भिः सर्वैर्विजिज्ञास्यः आत्मावैरो

कथोपायान्विचार्यादौ मोक्षोपायानिमानथ योविचारयतिप्राज्ञोनसभूयोभिजायते ॥३॥

स्याश्रमेभिमादिवचनेभ्यः तत्र श्रौतज्ञाने पूर्वकांडोक्तधर्मानुष्ठानजन्या चित्तशुद्धिरिहापि पूर्वरामायणोपद
र्शितस्वस्ववर्णाश्रमोचितनिष्कामधर्मानुष्ठानजा चित्तशुद्धिर्जिज्ञासोत्पादनद्वारा हेतुरिति पूर्वोत्तररामायणयो
र्हेतुहेतुमद्भावसंगतिं दर्शयन् सर्वानर्थनिवृत्तिरूपं प्रयोजनं तात्पर्यमाह कथोपायानिति कथापदधर्मतत्वज्ञानानु
ष्ठाने स्वस्वप्रतिपत्तिश्रुतज्ञानाधिकारस्योपके॰ उपायो यस्मिन्ग्रंथे स पूर्वरामायणग्रंथः कथोपायः कांडभेदाभिप्रायं
बहुवचनं तानादौ विचार्य तदर्थानुष्ठानप्राप्ताधिकारः सन्मोक्षाधिकारी इमान्वक्ष्यमाणान् षट्प्रकरणरूपान्मोक्षोपा
यान्विचारयति प्राज्ञः प्रज्ञाख्य कामकर्मवासना ज्ञानबीजः सभूयोनाभिजायते जन्मादिदुःखभाङ् न भवतीत्य

रा॰टी॰ ५

श्री॰
वा॰ वे॰
टी॰
११

1599

अधिकारीकथोपायसंबंधोधानशास्त्रतात् निर्माणमस्याग्रंथस्यशुद्धचर्याचकीर्त्यते॥ अथास्मिन्ग्रंथेकोधिकारी किमत्रउत्तरः नाद्यः नस्याद्देहादावात्मबुद्धिदार्ढ्येनतामितयाचअशुद्धतानिवृत्तात् नचविषयदोषदर्शनाज्जननमरणादिदुःखदर्शनात्तितस्यवैराग्योदयेऽशुद्धतासंपन्नावधिकारइतिवाच्यं शमिणाऽक्तटविषयविरक्तिसार्शनेनसत्त्वेवविषयेषुनदोषनिर्दृष्टेत्वणोग्यान्वेषितयाविशिष्टविषयान्वेषितयावेदिकाशुष्कितदुपायेऽया,प्रवृत्तेः नापितः नस्यकृतकृत्यतयाग्रंथसाध्यप्रयोजनाभिलाषतयात्रश्रोप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्विनाशंकाविशिष्टाधिकारिणंदर्शयति अहमिति उत्तरेणार्थे सततंनात्यंतमज्ञोनापितज्ञो,स्मिन्शास्त्रे,धिकारीकिंतुयस्याहंबद्धोस्मित्येमाक्षे,नारिकालादारभ्यकामनिगडादिबद्धइवपरिच्छेदयाद्वधुत्वात्मस्मरणादिदुःखमनुभवन् शोचामिअथा

वाल्मीकिरुवाच अहंबद्धोविमुक्तःस्यामितियस्यास्तिनिश्चयः नात्यंतमज्ञोनोतज्ज्ञःसोस्मिन्शास्त्रेधिकार
वान् २

संतिकपोतकतरणेवात्मज्ञानमेवोपायस्तत्वनिश्चोकस्मात्मविदितनिश्चते: तेनात्मज्ञानेनाहंविमुक्तःस्यामित्युक्तरीत्याज्ञामासहितोनिश्चयो,स्तिसविवेकयोपायनादिनागुरुमुपगतोस्मिन्शास्त्रेधिकारवान्शास्त्रश्रवणादिफलभागीत्यर्थः तथाचात्रलोकद्वयंतरसकृतेः तीव्रकामादिदोषस्यविवेकोदयात् निराशोऽधिकारइतिभावः ननुतीव्ररागादिदोषस्तैवर्णिकस्यनसंन्यासपूर्वकवेदांतश्रवणएवाधिकारीपूर्वकांडार्थानुष्ठानस्यचित्तशुद्धिद्वारोत्तरकांडाधिकारप्रापकत्वस्यतमेतंवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् नचात्रैवर्णिकस्यात्राधिकारः तस्यनावेदविन्मनुतेतंबृहंतमित्यधिकारनिषेधात्तस्मात्राधिकारीस्त्वलभइतिचेन्नस्मार्तकर्मवदुपपत्तेः यथात्रैवर्णिकस्यत्रेताग्निसाध्येकर्मण्यधिकारेपियनादिनाग्निसाधारणःस्मार्तकर्माधिकारोऽस्त्येवंतथाश्रोतज्ञानाधिकारिणोपिसंन्यासिनो

गो॰
११

वइत्यर्थः तस्मै दृग्रूपस्य दृश्यलिंगेकात्मर्वेश्यात्मनो वात्मा चेत्या विमलनिर्विघ्नाभ्यामिति सर्वात्मने नमः
इत्यर्थः अथवा दिवि भार्वे स्यादि संमतत्वात् योनमानेकावर्णोपाधीभूमौ नव्याकर्मवीजोङ्कुरवद्भूमौ कार्यो।
पाधीनपाथात्रकाशेऽग्रेनराले आसमंतात्काशनड़ितेऽनुपमात्मस्वरूपप्रकाशमात्रवकूलेवात्मीवनतुकिरणायो
वहिर्निरुपाधिस्वरूपेणः कार्यकारणोपाधीनतीनमायानः करणानुभिन्निभेदेषुवर्षः प्रवभासेकस्वभावो
विभाति तस्मै सर्वोपाधिनिकृष्टात्मनेनमइत्यर्थः अथवा दिवि योनत्रानात्मके नेत्रे भूमौ पृथिव्यांआकाशे
योन्निग्रहन्तरालिकयोः सलिलपवनयोर्वहिर्यं नेयत्राहनेचकार्यान्निरुपाधिकत्वात्ववृत्तयायोगेपा
रमार्थिकरूपेचयोत्रहृतः सत्याचस्वभावोविभाति सणवात्माभासमानप्रत्यगात्मा तस्मै सर्वात्मने हूणो।

योविभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः १

मा+३

नेत्रस्वरूपायमेमसंनमइत्यर्थः अथवा दिवि देवलोके वहिः नरस्थानयाभून्यदेवतेश्वरायात्मनाभूमौभूः
लोके अंतः देहांतर्वर्तिनया एजकात्मना आकाशेऽग्रेनरालेवक्रियाफलसाधनायात्मनामेममस्वरूप।
पानवभासरूपायां परिच्छेदेनान्ययाभातोपियः संप्रतितत्वदृष्टुदृयात्सहमवभासंनात्माविभुस्त्रिविधपरि
च्छेदशून्योविस्पष्टंभाति तस्मै सर्वात्मने सर्वेशाहः पूर्णोपरस्त आत्मानंसर्वंममभवरितिस्मर्णानंदस्वरूपायन
मइत्यर्थः अथवा दिवि ऊर्ध्वदिशान्तःभूमावधस्तात्मन्याकाशेनरालेवहिः आगारिदित्वविदिलचप्रतःशरीरांतः
चकारात्सर्वत्रकालयोर्यप्रवभासात्माविदेकरसोविभाति ननुद्योगममप्राप्तेभ्रबाधस्तादात्मापरिच्छादि
त्वादिच्छूतेः तस्मै सर्वात्मने आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वप्रपंचबाधेन परिच्छेदोऽविनायपरमात्मनेनमइत्यर्थः एव

मर्थान्तराण्यपि यथाबुद्धिवैभवमूहनीयानि ग्रन्थार्थो
न्वयाविधं ब्रह्मैव तत्त्वानं ज्ञानस्वरूपविषयः तानानंदावाप्ति

तिश्चपरमनिर्वाणरूपंप्र योजनमितिसूचितं उक्त
रत्राण्येतदेवस्पष्टं दर्शयिष्यति २ ॥ १ ॥

श्री·
वा·वे·
टी·
१·

ग्रन्थस्याविघ्नेन समाप्तये शास्त्रस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिसिद्धये मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवंतीति महाभाष्योपदर्शितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं सर्वावभासकचिदेकरसं सर्वगतमभिन्नपरब्रह्मस्वरूपं निर्लक्षणं मंगलमाचरन्नर्थाच्छास्त्रस्यविषयप्रयोजने दर्शयति दिवीति दिवि स्वर्लोके भूमौ भूर्लोके तथाकाशे अंतरिक्षलोके बहिर्विषयभूतेंऽतरध्यात्मं च कार्यदेहे एवं च मे मम सर्वो विभुर्विभातीति विविधरूपेण प्रपंचलीलाविषयया परमार्थतः स्वावभासात्मा निर्विकारचिन्मात्रस्वभावः तस्मै सर्वावभासात्मने नमः इत्यर्थः अथवा पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपमिति श्रुतौ द्यावापृथिवि ब्रह्मांडस्योर्ध्वकपाले स्वर्णमये भूमावधः कपाले रजतमये आकाशे तयोः संधौ

ॐ दिवि भूमौ तथाकाशे बहिरंतश्च मे विभुः

वा+४

त्मा, काशे ब्रह्मांडाद्बहिरंतश्च यो विशेषेण सूर्यचंद्राग्निवाय्वादिभ्योऽतिशयेन स्वप्रकाशापरिच्छिन्नस्वभावत्वाद्भातीत्यर्थः यतोयमवभासात्मा सूर्यादीनामपि अवभासक आत्मा येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः आत्मनैवायं ज्योतिर्भवति ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः तस्मै सर्वात्मने पारमार्थिकस्वरूपभूताय नमः इत्यर्थः अथवा दिवि द्योतनैकरसे भूमौ नैरात्मके नैर्यस्वरूपे तथाग्रवस्थाद्वयोरात्मभूमावव्याकृताकाशे बहिः बहिःप्रज्ञभोग्यजागरितेंऽतः अंतःप्रज्ञभोग्यस्वप्ने च कांतेस्तथोभवणसुषुप्त्यवस्थासु च यो विविधो भाति स्थूलसूक्ष्मकारणाभिमानितया तत्तद्भोक्तृतया तत्तालितया निष्प्रपंचरूपेणांतरचिन्मात्रस्वभावेन चेत्यर्थः तर्हि किं नानात्वमयं वनेत्याह अवभासात्मेति चिन्मात्रस्वभा-

९+५
ओं
१·

1601

किंचित्कालमिति कर्मधारयः कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया ४० क्रोधेन मूर्छितो मोहितः सशुक्लिन
श्च ४१ वृंदया जलंधरभार्यया छलनं पतिवेषेण मोहयित्वा पातिव्रत्यभंगाद्रूपं वैवने स्थापितः प्रापः श्र
धातेपितेप्रमाणायानिव ४२ वेषधृग्विष्णुरिति कर्मधारयः ४३ दुःखैः दुःखसाध्यैः सक्तैः ऋतः मातान
कृतोपि नृहरिर्विस्तेन प्राप्तः ४४ क्रमप्राप्तेन मातामहादितैर्वासैः पादृत्वानप्राप्तिः अत एव हि रामस्य त्रिः सीतावि
योगो रावणापहारेण मिथ्यापवादेन भूतलप्रवेशेन चेति न विदंत्यपि वक्ष्यतीति तारायाव चनेन बधितेप

तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं न वास्ति यत् किंचित्कालं हि तत्र त्वमज्ञानी भविष्यसि ४० भृगुर्भा
र्यां हतां दृष्ट्वा सशाप क्रोधमूर्छितः विष्णो तवापि भार्याया वियोगो हि भविष्यति ४१ वृंदया शापि
तो विष्णुश्छलनं यत्त्वया कृतं अतस्त्वं स्त्रीवियोगं वै वचनान्मम यास्यसि ४२ भार्या हि देवदत्तस्य पयो
ष्णीतीरसंस्थिता नृसिंहवेषधृग्विष्णुं दृष्ट्वा पंचत्वमागता ४३ तेन शप्तो हि नृहरिर्दुःखार्तः स्त्रीवियो
गतः तवापि भार्यया सार्धं वियोगो हि भविष्यति ४४ भृगुणैवं क्रमारेण शापितो देवशर्मणा वृंदया
शापितो विष्णुस्तेन मानुष्यतां गतः ४५ एतत्ते कथितं सर्वं शापव्याजस्य कारणं इदानीं वच्मि तत्सर्वं
सावधानमतिः शृणु ४६ इति श्रीवासिष्ठे महारामायणे वैराग्यप्रकरणे सूत्रपातनको नाम प्रथमः सर्गः

मात्रेन शापः तस्माज्जीवत्यपि वालिनि सुग्रीवेणोपभुक्तकलत्रस्य धर्मतो मानत्वं यस्तु स्वीकरोति तत्सुमित्रइत्यंग
दवाक्येन प्रसिद्धतारापातिव्रत्यभंगेन निकृष्टयोनितया चोक्तदृष्ट्या रामाय शापप्रदानासामर्थ्यात् मनुष्यत्वो
मनुष्य एव मानुष्यतत्त्वं ४५ तत्सर्वं दृष्टं मातः साधनं सर्वं शास्त्रवर्ध्यं तन्महारामायणे सर्वं ग्रथ्यते। द्वात्रिंशत्स
हस्रसंमितं संपूर्णे वा ४६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥

वसिष्ठरामसंवादमिमनुक्तुंहेत्वाचोचितपदनिष्कामताद्रामस्यशिक्षनास्थिता मालत्वयेवंसंभवतिनेश्वरस्यराम स्त्वभगवद्वचनात्त्रलात्मर्देहस्तवोचितइतिमंदिरानः पृच्छति कोरामइति किमन्यएवकश्चिद्रामनामात्रप्रसि द्धोनित्यमुक्तोविलसद्विमर्शः ज्ञायतेनेनेतिज्ञानंनिश्चयकारणमित्यर्थः ५४ नरदेवादशापेति आत्मोपदेष्टुः आहृतेनस्वभक्तवाक्यसत्यतासंपादनायस्वरूपास्वीकृतेनाज्ञानेनाल्पज्ञप्रायः संपन्नः भवत् प्रभवत् प्रभावा न्वितःसः ५५ महर्षिभिरपवाभिनोहिशाप्यते शपतयोद्विष्ठप्रणीकामस्यात्तस्यस्यात्रवाना छूतचिदानंद

रामोवाच कोरामःकीदृशःकस्यबद्धोवामुक्तएववा एतन्मेनिश्चितंब्रूहिज्ञानंननविदांवर ५४
वाल्मीकिरुवाच शापव्याजवशाद्देवरामवेषधरोहरिः आहृताज्ञानसंपन्नःकिंचिज्ज्ञोसौभवत्
प्रभुः ५५ रामोवाच चिदानंदस्वरूपेहिरामेचैतन्यविग्रहे शापस्यकारणंब्रूहिकःशप्ता
चेतिमेवद ५६ वाल्मीकिरुवाच सनत्कुमारोनिष्कामोऽवसद्ब्रह्मसद्मनि वैकुंठादागतोविष्णुः
त्रैलोक्याधिपतिःप्रभुः ५७ ब्रह्मणापूजितस्तत्रसत्यलोकनिवासिभिः विनाकुमारंतंदृष्ट्वासुवा
चप्रभुरीश्वरः ५८ सनत्कुमारस्तब्धोसिनिष्कामोगर्वचेष्टया अतस्त्वंभवकामार्तःशरजन्मेतिनामा ।।

स्वरूपत्वादन्यथाभूतस्यरामस्यकथंसंभवः शापादेवतदुक्तोलब्धोनाथप्रयइत्यभिप्रेत्याह चिदानंदेति परमा र्थेनचिदानंदस्वरूपेव्यवहारेपि चैतन्यमेवभक्तानुकंपयाविग्रहात्मनापरिणतंयस्यतस्मिन् ५६ निष्काम अवसदितिच्छेदःसंयतं निर्गताःकामरागादयोयस्मादितिनिष्कामः ब्रह्मसद्मनीतिवा ५७ कुमारंसनत्कुमारंवि नान्यैःसत्यलोकनिवासिभिः पूजितइत्यनुषंगः ५८ कामेनआर्त्तःव्याप्तः आर्त्तेवर्त्तनीयासमासइतिहृदिः

1603

प्रष्टुमिच्छामीतिहृन्नसंदेशादेवप्रश्नविषयग्रविज्ञानेपिनाष्टष्टः कस्यचिद्भूयादिति प्रसक्तोपेस्यतावारणायनत्र
त्रंश्रेयोरूपे श्रेयांसिबहुविघ्नानीतिप्रवादप्रसक्तांविघ्नसंभावनांनिवारयति अविघ्नेति तस्मादेषांतत्र
प्रियं यदेतन्मत्प्रश्नविघ्नविनिक्रत्तेर्दैवानां प्रातिकूल्ये हि विघ्नसंभावनास्यात्तन्नतदस्तिदेवराजानात्तयैवाहं
यतः इच्छामीतिभावः संसारबंधसमुत्कदुःखैरार्तिः पुनः पुनर्नोस्त्रः तस्मात्तं चाभिवृक्तोमर्वमि प्राघो
मोक्षस्वरूपप्रश्नः द्वितीयोमोक्षसाधनस्य ५१ कैकेयीवरदानादेशात्तस्यानप्रष्टुनस्यवामस्यात्तमा

भगवन्प्रष्टुमिच्छामि न च विघ्नेन मे वद संसारबंधदुःखार्तैः कथं त्वं चामिनहृद ५१ वाल्मीकि
रुवाच शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि रामायणमखंडितं श्रुत्वावधार्य यत्नेन जीवन्मुक्तो भविष्यसि ५२
वसिष्ठरामसंवादं मोक्षोपायकथां शुभां ज्ञानस्वभावो राजेंद्र वदामि श्रूयतां बुध ५३ ॥ ॥

नृविज्ञिनस्यपुनः स्वधानायनाभ्युदयप्राप्तिवच्छापायदेशात्स्वरूपात्प्रच्युतस्यतस्यवसिष्ठोपदेशाद्ज्ञानादि
नात्तस्मान्नृनिहृस पुनः स्वरूपावाप्त्यभ्युदयप्रतिपादकत्वात्तत्त्वार्थनामकं ग्रंथं रामायणं श्रुत्वाश्रवणेनप्रमाणासं
भावनां मननेनचावधार्य प्रमेयासंभावनां यत्नेन निदिध्यासनेन विपरीतभावनां च निरस्य साक्षात्कारेणेति
शेषः ५२ वसिष्ठरामयोः संवादरूपेण प्रवृत्तां मोक्षोपायकथां ननेरणावेरणप्रोक्तप्रपंचविवृत्तेयावबुद्ध्या
विस्मयमान इति श्रुतेनांतत्त्वज्ञोपदेशात् शिष्यस्यकृतार्थतेति स्वस्यतत्त्वज्ञतामाहज्ञानस्वभावइति ५३ ॥

श्री. वा. वै. टी. ८

प्रविषयनियोगाद्धः इति नहृतात्स्वाश्रमनायमधुरया आश्रमं वाल्मीकेरित्युत्तरेणान्वयः ४४ स्वबोधार्थं मात्मतत्त्वज्ञानाय स्वपरश्रेयसानवापि स्वात्मबोधोभावीति ध्वनितं संदेशं वाचिकं ४५ वीतरागिणो रागमूलाः कामप्रवृत्तयो रागाप्रमादे ब्रवीतायस्येत्यर्थः स्वर्गं नेच्छते ४६ तेन तत्त्वबोधेन क्रमादुपरिहार्थस्य चित्तसंक्रमात्मनो नाशात्त मननादिक्रमाद्वा ४७ मया महेन्द्रस्य संदेशेन सहृदयाज्ञानिवेदितः राज्ञा

पुनःप्राहमहेन्द्रोमांश्लक्ष्णंमधुरयागिरा इंद्रउवाच दूतगच्छपुनस्तत्रतंराजानंनयाश्रमं ४४ वाल्मीकेर्ज्ञाततत्त्वस्यस्वबोधार्थंविरागिणं संदेशंममवाल्मीकेर्महर्षेस्त्वंनिवेदय ४५ महर्षेत्वंविनीतायराज्ञेस्मैवीतरागिणे नस्वर्गमिच्छतेतत्त्वप्रबोधयमहामुने ४६ तेनसंसारदुःखार्तोमोक्षमेष्यतिचक्रमात् इत्युक्त्वादेवराजेनप्रेषितोहंतदंतिके ४७ मयागत्यपुनस्तत्रराजावल्मीकजन्मने निवेदितोमहेंद्रस्यराज्ञोमोक्षस्यसाधनं ४८ ततोवल्मीकजन्मासौराजानंसमपृच्छत अनामयमतिप्रीत्याकुशलप्रश्नवार्तया ४९ राजोवाच भगवन्धर्मतत्त्वज्ञज्ञानज्ञेयविदांवर कृतार्थोहंभवद्दृष्ट्यातदेवकुशलंमम ५०

मोक्षस्य साधनं स्वाभिलषितं निवेदितमिति विपरिणामेन संबंधः ४८ देशाकालाद्युपद्रवः श्रुतीनां कुशलप्रश्नवार्तयैवा[illegible]र्योरनामयं समपृच्छतेत्यर्थः ४९ आद्येन विशेषणेन कर्मकाण्डरहस्यज्ञता द्वितीयेन ब्रह्मतत्त्वज्ञता तृतीयेन लोकतत्त्वज्ञता चदर्शिता भवतःदृष्ट्या भवतो दर्शनेन भवदीयकृपादृष्ट्या च तद्भवद्दृष्टिप्रयु

क्तेः कृतार्थ्यमेव ५० ॥ ।
१ श्री

1605

1605

स्थितिं गुणदोषश्च नाधिका अवस्थितिं तत्रत्यां स्वर्गस्थां ३५ सामग्र्या समग्रतया लब्धुं पुण्यानामपि प्राचुर्येणे
त्यर्थः परममल्पपुण्येभ्यो ऽधिकं एकैकेनाप्युत्कृष्टतमेन न त्वयावधिरुत्कृष्टं स्थानं लभ्यमित्याह उत्तमेनेति
एवं मध्यमकनिष्ठेनापि प्राचुर्योत्कृष्टलाभौ बोध्यौ ३७ उत्तममध्यमपुण्यफलेषु देवानां व्यापारमाह परेति तैरुत्कृष्टैः
स्पर्धमानैश्च समैरिति शेषः तथा च तत्र दुःखं दुःसहमिति भावः यावदिति सर्वसाधारणमिदं ३८ मानवाश्च

गुणा दोषाश्च के तत्र स्वर्गे वद समागतः ज्ञात्वा स्थितिं तत्रत्यां करिष्येहं यथारुचि ३५ दूत उवाच
स्वर्गे पुण्यस्य सामग्र्या भुज्यते परमं सुखं उत्तमेन तु पुण्येन प्राप्नोति स्वर्गमुत्तमं ३६ मध्यमेन तथा मध्यः
स्वर्गो भवति नान्यथा कनिष्ठेन तु पुण्येन स्वर्गो भवति तादृशः ३७ परोत्कर्षासहिष्णुत्वं स्पर्द्धा चैव सम
मैश्च तैः कनिष्ठेषु च संतोषो यावत्पुण्यक्षयो भवेत् ३८ क्षीणे पुण्ये विशंत्येतं मर्त्यलोकं च मानवाः
इत्यादि गुणदोषाश्च स्वर्गगानां च संस्थिताः ३९ इति श्रुत्वा वचो भद्रे स वातं प्रत्यभाषत राजोवाच नेच्छा
मि देवदूताहं स्वर्गमीदृग्विधं फले ४० अतः परं महोग्रं च तपः कृत्वा कलेवरं त्यक्ष्याम्यहमशुद्धं हि जी
र्णां त्वचमिवोरगः ४१ देवदूत विमानेदं गृहीत्वा त्वं यथागतः तथा गच्छ महेन्द्रस्य सन्निधौ त्वं नमोस्तु ते
देवदूतः इत्युक्तो हं गतो भद्रे शक्रस्याग्रे निवेदितं यथावृत्तं निवेद्याथ महदाश्चर्यतां गतः ४२ ॥

भवंति रमणीयकर्मावशेषेण चेद्दुर्लभमिति स्तवनाय चकारः स्वर्गफलमित्यभेदान्वयः ३९ पापानां तपसा
निःशेषं क्षपणात्स्वकृतानामसति रागे जन्महेत्वभावात् विविक्तस्य मम देहपातादेव मोक्षो भविष्यतीति राजाशय
यः ४१ विमानं च तदिदं चेति कर्मधारयः अथवा स्वागमनप्रत्याख्यानेन विगतो मानो ऽस्येति देवदूतविशेषणं ।
विमानेति हृष्यकारं अतएव तत्स्मायणाय नमोस्तु ते इत्युक्तिः ४२ महतां शक्रसभागतानां आश्चर्ये नो विस्मयदे

1607

अतएवहितत्त्वयाविधंज्ञिता स्समान्नासोवाच दूतानः ग्रामसंस्थानानः सवालाकोभवत् कीदृक्कस्वरूपेणस्थित
इतिनिशृष्ठःप्रश्नः वहूत्तवत्कथंनाल्पेनतत्संभावनादिहोपन्नंतिनिरिमत्रदेवप्रार्थना देवानोपेतप्रिय॰
लाचस्फुरोला प्रश्नोत्तरयोः स्वापर्ययोऽपिनिशृष्टोक्षात्रउच्यते २६ २७ इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणानवगोप
माष्टनेविस्कक्षेत्रनत्दृष्णालयज्ञतिमिन्ने वेष्णयेनाहं मितिस्तवनायविमानकमितिकनुप्रश्नयः २८ शोभितो

अप्सराउवाच दूतानः कोभवत्तत्रकथयस्वममप्रभो श्रोतुकामाविनीतास्मिनोद्वेगंकर्तुमर्हसि २९
देवदूतउवाच शृणुभद्रे यथाहंते विस्तरेणवदामिते तस्मिन्नत्रान्तरेनेतत्रुतमश्चर्यतिदुस्तरं ३० ३१
तद्देवराजेन सद्भुतानायितस्तदा दूतस्त्वंतत्रगच्छाशुगृहीत्वेदंविमानकं २८ अप्सरोगणसंयुक्तं
नानावादित्रशोभितं गंधर्वसिद्धयक्षैश्चकिंनरौघैश्चशोभितं २९ तालवेणुमृदंगादिपर्वतेगंध॰
मादने नानावृत्तगणाकीर्णेगत्वातस्मिन्गिरौशुभे ३० अतिहृष्टेनमिसानानेहूतांबेष्याविमानके
आनयस्वमोमोगायनगरीममरावतीं ३१ दूतउवाच इत्याज्ञांप्राप्यशक्रस्यगृहीत्वातद्विमानकं
सर्वोपस्करसंयुक्तंतस्मिन्नद्रावहंययौ ३२ आगान्मयर्वतेतस्मिन्नत्रातोगत्वाश्रमंमया निवेदिताममेदे
द्रस्यसर्वोताविष्टेनमये ३३ इतिमद्वचनंश्रुत्वासंस्थायानेवरेतत्शुभे राजोवाच दृष्टमिच्छामिदूतत्वां तन्मांवक्तुमर्हसि ३४

नानिविमानविशेषणानि २९ विमानादर्हिवपिसैनिकैस्तालवेणुमृदंगादिगृहीत्वेत्यनुषंगः ३० ३१ ३
पस्कराणिगुणवन्तयोपकल्पितानिभोगसाधनानि उपात्मनियतेतिसहः संश्रुतिस्वस्यतत्नतत्वादत्तदृष्टाभि
मतेदेहादिहारके स्वगमने उन्मादादिकृते इवपारोस्यारोमान्मगोद्रं विललापेतिवत् ययाविति लिट् ३३ ३४

ज्ञानोपदेशफलभागिनीत्वान्महाभागा च का वा न केवलं नात्रैव किं तु शोभनायां ब्रह्मविद्यायां रुचिः संजाता
यस्या इत्यर्थे तोषितरुचिरिति समञ्जस्यार्थः दिव्यदृशा दृष्टं च चित्तेन विज्ञानसमर्थत्वाच्चेतना स्वरोभ्यो वरा २१ महर्षि
विरुवाचेति अर्थागोपयन्याशुश्रूषाभिवादनोपायनाहरणप्रश्नोपशमनपूर्वकमिति गम्यते स्वाभिलषित
ब्रह्मविद्यासंपन्नत्वमिति योतनाय महाभागेति संबोधनं प्रकृतोपयोगिपृच्छति कैवनदा भूत्कृतपतनदागादि नो+
नोविप्रच्छ्यमानः कुत्रासीति प्रश्नोऽत्र ब्रह्मसाम्यादिद्वैयायिकजीवभावेन कस्मान्नागम्यते उपाध्यपगमे

इतमिंद्रश्रयगच्छंतमंतरिक्षे ददर्श सा तमुवाच महाभागा सकविश्चाप्ररोवरा २१ महर्षिरुवाच
देवहूते महाभागा कुत्र प्रागम्यते त्वया अधुना क्व गतासि त्वं सर्वं कृपया वद २२ देवहूतिरुवा
च साधु पृष्टं त्वया सुभ्रु यथावत्कथयामि ते अरिष्टनेमी राजर्षिर्दत्वा राज्यं सुताय वै २३ वी
तरागः स्वधर्मात्मा निर्ययौ तपसे वनं तपश्चरन्स योगात्मा पर्वते गंधमादने २४ कार्यं कृत्वा मया
तत्र ततः प्रागम्यतेऽधुना गतास्मि यावदेवं शक्रस्य वृत्तान्तं निवेदितं २५

न च कस्मिन्स्वरूपे गतासि त्वमिति सर्वाधिष्ठानब्रह्मतत्त्वविषय एव प्रश्नोऽभिप्रेत इति गम्यते तत्सर्वं
पूर्णं कृपया वदेति परस्यावस्यारभ्यमेव प्रश्नार्थं इति गम्यते २२ गूढाभिसंधिर्महात्मप्रश्नार्थोऽभूद्विला
सेन सूचितः स्वेन परिज्ञात इति स्वाभिप्रायं सूचयन्त्यशेषं संबोधयति सुभ्रुविति यथावद्यथार्थं तत्त्वं यथा॰
र्थमात्मतत्त्वं च २३ २४ कार्यमवश्यसंपाद्यमात्मज्ञानेन कृतार्थत्वेन स्वस्य स्वस्य च कृत्वा संपाद्य इन्द्रः
संपन्नः अतः संसारसीमा यस्य तं तथाभूतं गतास्मीति चार्थः २५ ॥ ॥

एकांसर्वसंदेहस्थूलास्तानोच्छेदिनात्युत्तमांकथांबृहत्प्रमाणमहारामायणरूपां श्रुणुत्वंचासाः प्रसिद्ध
माहिम्नपुराणेपंचदशाध्याये ज्ञानंनत्वात्मनोधर्मोनगुणोवाकथंचन ज्ञानस्वरूपएवात्मानित्यःसर्वग
तःशिवः ब्रह्मात्मासमस्तानांभूतानांपरमेश्वरः एकएवपदार्थोस्यकल्पितानामपि सम्यग्विज्ञानमे
तदखिलेविश्वाकारमवबुद्धयः यस्यप्रतिज्ञात्मिन्नस्वेकमात्मरूपमिदंजगत् इतियोवसिष्ठेनरामाय

अगस्तिरुवाच इत्युक्त्वातातविप्रोसौकारुण्योमानमागतः तथाविधंसुतंदृष्ट्वापुनःप्राह
गुरुःसुतं १७ अग्निवेश्यउवाच शृणुपुत्रकथामेकांतदर्थंहृदयेखिले मत्तोवधार्यपुत्रत्वंय
थेच्छसितथाकुरु १८ सुरुचिर्नामकाचित्स्त्रीअप्सरोगणउत्तमा उपविष्टाहिमवतःशिख
रेशिखिसंवृते १९ रमन्तेकामसंतप्ताःकिन्नर्योयत्रकिन्नरैः स्वर्धुन्योघेनसंसृष्टेमहाघौघविनाशि
ना २०

कथितंपुरेत्थिरएवंप्रतिशिवेनाविद्यास्वरूपंब्रह्मतत्त्वंचविस्तरेणोपदिश्यस्ववाक्येविश्वासदार्ढ्या
यविश्वसनीयतमत्वेनप्रसिद्धस्यब्रह्मविद्यासूर्धन्यस्यास्यग्रंथस्यसंमतित्वेनोदाहरणात् द्वितीये
पुत्रेतिसंबोधनेकथार्थलक्षणपितृधनग्रहणयोग्यत्वद्योतनार्थं १८ उत्तमाप्सरविद्यांकारिविशे
षणसंपन्नत्वात् अप्सरा ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ ॥ धि+ ॥

९ १० ११ प्राहएतदितिसंधिःसंहितायाअनित्यत्वात् निंद्यमविधिनाकर्मपरित्यागात्रिंदार्हंपुत्रं १२ सि
द्धिंप्रत्यवायपरिहारंस्वर्गंमोक्षंवा १३ अग्निहोत्रंजुहोमीतिवाक्यशेषः चोदितोविहितः १४ एकेमुख्याः

अस्मिन्नर्थेपुरावृत्तमितिहासंवदामिते कारुण्याख्यःपुराकश्चिद्ब्राह्मणोधीतवेदकः ९ अग्निवे
श्यस्यपुत्रोभूद्वेदवेदांगपारगः गुरोरधीतविद्यःसन्नाजगामगृहंप्रति १० तस्थावकर्मकृत्तूष्णींसं
शयानोगृहेतदा अग्निवेश्योविलोक्याथपुत्रंकर्मविवर्जितं ११ प्राहएतद्वचोनिंद्यंगुरुःपुत्रंहिता
यच अग्निवेश्यउवाच किमेतत्पुत्रकुरुषेपालनंनस्वकर्मणः १२ अकर्मनिरतःसिद्धिंकथंप्रा
प्स्यसितद्वद कर्मणोस्मान्निवृत्तेःकिंकारणंतन्निवेद्यतां १३ कारुण्यउवाच यावज्जीवमग्निहोत्रंनि
त्यंसंध्यामुपासयेत् प्रवृत्तिरूपोधर्मोयंश्रुत्यास्मृत्याचचोदितः १४ नधनेनभवेन्मोक्षःकर्मणाप्र
जयानवा त्यागमात्रेणकिंत्वेकेयतयोश्नंतिचामृतं १५ इतिश्रुत्योर्द्वयोर्मध्येकिंकर्तव्यंमयागुरो इ
तिसंदिग्धतांगत्वातूष्णींभूतोस्मिकर्मणि १६

चकारोनर्थनिवृत्तिसमुच्चया दु+ र्थः १५ द्वयोर्विरुद्धार्थ
योरितियावत् संदिग्धतांसंदिहानतां अकर्मकत्वात् गत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः ॥ १६ ॥ ॥

श्री॰
वा॰वै॰
टी॰
५

161K

म+

यत्रदुःखेनेतिश्रुतेर्वैकुण्ठनरकस्यादिविरोधेनापेक्षितकनिष्पन्नपरमात्मैक्यप्रयोजकल्पस्यासंभवं द्वितीयतृतीयकल्पयोः कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानांगत्वेपि श्रुतिनान्योविरोधात्समुच्चयमन्यमानोगस्तिः प्रतिवचनमुवाच उभाभ्यामित्यादिना यथा खे आकाशे पक्षिणां उभाभ्यां पक्षाभ्यामेव गतिरभिमतदेशप्राप्तिर्जायते नैकैकेन तथैव तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धं संसाराध्वनः पारं कैवल्यप्रधिकारिणां आत्मज्ञानकर्मभ्यां जायते नैकैकेन कर्मणां पूर्वभावस्तत्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्युगपदसंभवात् हि रूढाधिकारिविशेषणकमाचार्यसिद्ध इति नयोपपद्यारोहस्थानः यथादर्पणे प्रतिबिंबोदये मार्जनालोकौ द्वावप्यावश्यकौ तद्वत्कर्मकृतचित्तशुद्धिः प्रमाणजन्यवृत्तिश्चाविद्यानिवृत्तावावश्यके प्रकृते चित्ते ज्ञानतः श्रुतेपि ज्ञानफलादर्शना

अगस्तिरुवाच उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमं प-
दं ७ केवलात्कर्मणो ज्ञानान्न हि मोक्षोभिजायते किंतूभाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तूभयं विदुः ८

दितिभावः ७ तदेव द्रढयन् पुनराह केवलादिति साधनं व्यंजकं विदुः अत्र विद्वदिति शेषः तथा च विदुषामनुभवसिद्धे नात्र विप्रतिपत्तव्यमिति भावः विद्यां चाविद्यां चेति श्रुतिस्तूपासनकर्मसमुच्चयपरा न ब्रह्मविद्यायाः कर्मसमुच्चयपरा ईशावास्येनोपक्रमेण तेन त्यक्तेन भुंजीथा इति संन्यासविधिविरोधादिति प्रपंचितं भाष्यकृद्भिरिति न कश्चिद्विरोधः ननु च यथाश्रुतमापाततो दृष्टीनां ज्ञानकर्मसमुच्चयपरत्वमेवैतद्ग्रन्थाभिमतमिति भ्रमितव्यं अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रियामात्रपरायणं यस्य नास्त्यंबरे पदे केवले किंत्वजनयत्सो इत्यादिना मणिकाचोपाख्यानेन बोधोत्तरे केवलज्ञानेनैव मुक्तिरिति व्यवस्थापनेन पूर्वोत्तरविरोधापत्तेः ८ ॥ ८ ॥

जें
५

कारणंइत्यादिकंसाधनंमोक्षजनकं अत्रमोक्षोहिपरमपुरुषार्थरूपत्वप्रसिद्धेर्नित्यनिरतिशयानंदरूपोवाच्यः।
सचस्वर्गएवयतःदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनंतरंअभिलाषोपनीतंचतत्सुखंस्वःपदास्पदमितिश्रुत्यासः।
स्वर्गःस्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादितिजैमिनिवचनाच्चतस्यतथात्वसिद्धेः नचतन्नश्वरत्वेननाशवत्त्वानुमानेश्रुति
विरुद्धेर्थेऽनुमानानुदयात् तस्यानित्यत्वेसाधनोपदेशानर्थक्यप्रसंगादिति कर्ममीमांसकमतानुसारेण
कारणंकर्मेतिप्रथमःकल्पः नकर्मणानप्रजयाप्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाइत्यादिश्रुतिभिः कर्मफलानि
त्यत्वप्रतिपादनात् ज्ञात्वातंमृत्युमत्येतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायइत्यादिश्रुत्याज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधा

मोक्षस्यकारणंकर्मज्ञानंवामोक्षसाधनं उभयंवाविनिश्चित्यएकंकथयकारणं ॥६॥

तज्ज्ञानस्यप्रमाणजन्यस्यवस्त्वभिव्यक्त्यतिरिक्तफलासिद्धेरित्यौपनिषदमतमवलंब्यद्वितीयःकल्पः वाजसने
यिनांमंत्रोपनिषदिकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाःइतियावत् जीवानुष्ठेयत्वेनकर्मप्रसक्तेरसुर्यानामतेलो
काअंधेनतमसावृता इत्यादिना अविद्वन्निंदापूर्वकंब्रह्मविद्यायाश्चप्रशस्त्यंतयोरेकैकस्यमोक्षसाधनत्वाअंधंतमः
प्रविशंतियेऽविद्यामुपासतेततोभूयइवतेतमोयउविद्यायांरताःइतिनिंदित्वा विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंस
हअविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुते इति समुच्चितयोरात्यंतिकानर्थनिवृत्तिनिरतिशयानंदावाप्तिलक्ष
णमोक्षहेतुत्वाभिधानात् तृतीयःकल्पइतित्रिकोटिकसंशयोदर्शितः तेष्वेकंनिर्णयकारणंकथयेत्यर्थः ६

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
४

1613

अत्रार्षदैवसंवादः संप्रदायविशुद्धये शास्त्रज्ञाननिमित्तेवाप्युपोद्घाताय वर्ण्यते इत्थं मंगलविषयादिप्रदर्शनमुखेन शास्त्रार्थं संक्षेपबोधाय संक्षेपतः प्रदर्श्य सहसाधनोपपत्त्यादिभिर्विस्तरेण तमेवार्थं बुभारयितुं शास्त्रमारभमाणस्तस्मिन् श्रोतॄणां विश्वासदार्ढ्याय बहुतरप्रत्यक्षविन्मूर्द्धन्यमहर्षिभिश्च त्वादिसंप्रदायप्राप्तिजीवन्मुक्तिफलश्रवणविशेषं हेतुत्वरूपत्वप्रदर्शनाय श्रीरामवसिष्ठसंवादावतारणोपोद्घातभूतमाख्यायिकामारभते सुतीक्ष्ण इत्यादिना सुतीक्ष्णः तपः कर्मोपासनाशोधितत्वात्क्षोभना

सुतीक्ष्णो ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकृष्टमानसः अगस्तेराश्रमं गत्वा मुनिं पप्रच्छ सादरं ४
सुतीक्ष्ण उवाच भगवन्धर्मतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविनिश्चित संशयोस्ति महानेकस्त्वमेतं
कृपया वद ५

+ब्राह्मण+१

इहस्वार्थग्रहणपटीयस्त्वात्सुतीक्ष्णा बुद्धिर्यस्येति योगात्तदन्वर्थनामधेयः ब्राह्मणग्रहणं नामैव ब्रह्मविद्यायां शमाधिकार इति द्योतनार्थं संशयेन जिज्ञासायै आकृष्टमानसं यस्येति जिज्ञासाविमर्शः सादरं विधिवत् समित्पाणित्वप्रणिपातप्रभृत्यादरसहितं यथा स्यात् तथा ४ धर्मतत्त्वं च जानासीति धर्मतत्त्वज्ञ सर्वेषु शास्त्रेषु विशिष्टं निश्चितं निश्चयो यस्य स तथा परस्परविरुद्धार्थानेकश्रुतिस्मृतिवादिविप्रतिपत्तिजटिलत्वात्सहसा दुरुच्छेदतया महान् एतं संशयं तदपनोदकं तत्त्वमिति यावत् ५ ॥ ॥

रा॰
४

एवं पदार्थौ परिशोध्यनंदस्य लक्षणापर्यवसानस्थानमानंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुतिदर्शितं निरतिशयानंदरूपं परमपुरुषार्थभूतमखंडवाक्यार्थं नमस्यति स्फुरंतीति यस्मादानंदात्मनो, विद्यावरणकामादिविक्षेपतिरस्कृतनिरतिशयानंदसमुद्रादंबरे आकाशे ब्रह्मलोकांते स्वर्गादेवेष्विति यावत् तथाऽवनौ भूमौ मनुष्यादिस्तंबपर्यंतेषु तत्तदुच्चावचविषयेंद्रियसंयोगजनितानंदः करणवृत्तिवैषम्यतारतम्येनावरणाभिभवतारतम्यान्मनोज्ञरमणादिषु गिरिविवरनिर्झरइवौपाधिकभेदतारतम्येन विभाव्यमानत्वादानंदस्य शीकराः कणा इव शीकराः स्फुरंति सर्वेषामात्मानात्मत्वेनात्मश्रेष्ठत्वेन परिच्छेदभेदवैचित्र्याद्दुःखसंभेदतत्पिलत्वादिभिश्चानुभूयंत इति यावत् परमार्थतस्तु न तथा किंतु तदेव निष्कृष्टेषा

स्फुरंति शीकरा यस्मादानंदस्यांबरेऽवनौ। सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानंदात्मने नमः १॥

पि भेदं सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां जीव्यते,ऽनेनेति जीवनं सारभूतमात्मतत्त्वं न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यादित्यादिश्रुतेः अत एव भेदकाभावात्स्वरूपलक्षणेऽवाच्यमेव यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतिसिद्धापरिच्छिन्नब्रह्मानंदरूपात्मा च नान्य आत्मा नाम कश्चिदस्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादिश्रुतेः तस्मै ब्रह्मानंदात्मने परमपुरुषार्थरूपाय नम इत्यर्थः इदं मंगलाचरणं ग्रंथनिर्माणारंभार्थं गुरुनरसर्गेतु शिष्येभ्यस्तदुपदेशस्यारंभार्थमिति नयो न कृतम् ॥ १॥ ॥ ॥

श्री० वा० वै० टी० २

प्रतिभांतीति सामान्यतः सवित्तं तस्य विवेकवत्वं सर्वानुभवसिद्धत्वेनोपपादयंस्त्वंपदार्थं तत्त्वभूतं तमेव र
पुनर्नमस्यति ज्ञातेति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्यस्मा[illegible] द्बिंबभूतात्का
र्यस्य विवेकवत्वात्स्वतः स्वयमेव प्रतिबिंबभावेन समहिव्याहि विज्ञानमनोमयकोशद्वयात्मकांतःकरणोपाध्य
नुप्रवेशेन प्रतनमायः पिंडप्रविष्टवह्निरिवाधस्तेकेन तस्यापाद्यमभिभूयतदभिन्नत्वलयन् ज्ञाना विस्फुलिंगानिव
तद्द्रवीवभिन्नत्वलयन् ज्ञानद्रवो विषयाकारायत्ता यांस्वयमपि तद्भावेन तदाकारस्तद्भावमिवापन्नोऽतएवं परोतस्माथा
वणेनोक्तमेवार्थं प्रत्यक्षेस्फुटीकर्तुमाह दृष्टेति सएवज्ञानेंद्रियाण्यु[illegible]पादायदृष्टानंतसंप्रयोगाज्जन्यवृत्तीरुपाद
यदृशानंतफलात्मनाविषयान्याप्यनानारूप्यात्तदंजनात्स्वयमपिदृश्यरूप इव भवतीति दृश्यरूपधृक् तथा सएवकर्मेंद्रि

ज्ञानार्त्तेनं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः कर्त्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः २

यप्राणशरीराण्युपादाय कर्त्ता फलभोक्तृभावेन क्रियोत्पादनिमित्तत्वाद्धेतुः क्रियासाकल्यवैकल्ययोरहमेव
सकलो विकल इति क्रियाभिमानाच्च क्रिया एवं हि द्रष्टा श्रोता मंता कर्त्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः प्राणन्नेव प्रा
णो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः एवं सर्वव्यवहारोपेतप्रतीचः स्वपरस्फूर्तिनिर्वाहकत्वा
च्चिद्रूपतया सर्वानुभवसिद्धोऽपि विविक्तोपाध्यन्तरं जननव्यामोहाच्चित्रपटे प्रभासुरात्मानमिव न विविच्यात इस्य
यत इति पृथक्करणाय यस्मादिति निमित्तपंचम्या निर्देशः यत्सन्निधाननिमित्तकमेव कर्त्रादिस्फुरण
नत यत्स्वभावभूतं यमभिव्याविनात् दृष्टृदृश्यस्वभाव[illegible]त्वात्तुपपन्नेश्यतिभावः अतस्तस्मै ज्ञात्रादिसाक्षि।
णे परमार्थतो ज्ञप्त्यात्मने तन्मिमात्रत्वेन परिशिष्टाय प्रत्यगात्मने नमः इत्यर्थः २ ॥ ॥ ॥ ॥

त+२

1615

ॐ
२

येवसत्तांप्रतिलभ्यभांतिप्रथंतेआविर्भवंतीत्यर्थः तथाभिव्यक्तिकालेच यस्मिन्नेवस्थितानि तथाप्रलयकालेऽपियत्रै
वयस्मिन्नाममात्रपरिशेषेणोपशमंतिरोभावंयांतितस्मैसत्यात्मनेस्वाध्यारोपितसर्वभावानांपारमार्थिकस्वरूपभू
तायसर्वप्राणिनांवास्तवात्मभूतायपूर्णपरब्रह्मणेनमः नत्रमस्कारेवयत्रदेवाःसर्वेएकीभवंतीतिश्रुतेर्नमस्कृ
नम्य[illegible]देवतांतरस्यापरिशेषात्सर्वेननमस्कारसिध्यस्यमंगलस्यसर्वोत्कर्षात्सर्वविघ्नोच्छेदादिफलसिद्धिः अत्रयतो
ज०५ भूता[illegible]नीतिपदाभ्यांयतोवाइमानिभूतानिजायंतेतेनजन्माद्यस्ययतइतितद्वृत्तिश्रुतिसूत्रोक्तलक्षणप्रतिभितानाद्
स्यतन्मूलकत्वमितिनसांख्यादिकल्पितमहदादिकारणेयास्कोपदर्शितानांवानवकारणेषुचातिव्याप्तिः अत्रप्रकृति
पंचम्यैवोपादानत्वलाभात्त्रितयोपादानेलक्षणत्रयप्रदर्शनायेतिकेचित् निमित्तेपिपंचमीदर्शनात्तथाधारत्वोक्ति
रूपादानत्वलाभायस्थितिहेतुत्वोक्तिस्तुचेतनानामेवपालकत्वदर्शनाच्चेतनत्वलाभेनकर्त्रंतरनिरासायेतित्रितय
लक्ष्यमभिन्ननिमित्तोपादानत्वमेकमेवलक्षणमित्यन्येवस्तुतस्तुसर्वप्रतीतानांभ्रमत्वेनेत्रलसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रु

यतःसर्वाणिभूतानिप्रतिभांतिस्थितानिच। यत्रैवोपशमंयांतितस्मैसत्यात्मनेनमः ॥१॥ ॥

तोत्तेयत्वेनोपक्रांताद्वितीयसन्मात्रवस्तुपरिचयाययस्मा[illegible]द्वाएतस्मादात्मनआकाशः संभूतस्तत्तेजोसृजतेत्यादि
नातटस्थ[illegible]लक्षणावतारात्सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशांतउपासीतेति श्रुत्युपदर्शितहेतुगतजन्मादिकालत्रये त॰२
पिसदव्यभिचारात्कार्यस्यकारणाव्यतिरिक्तसत्त्वानुपलंभाच्चपरसत्तोपजीविनाध्यारोपितेकार्यजातेतमाविषयका
मनंतेकारणत्वमेवब्रह्मवस्तुसत्यमित्यध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचविषयप्रयोजनसिद्धिप्रतिपादनायत्रि
तयघटितलक्षणोपादाने नह्येकैकोपादानेकार्यस्यविवर्तत्वसिद्धिरिति अतएवहिश्रुतौजायंते अभिसंविशं
तीतिपरेप्रतिभानात्प्रतिभानलक्षणाविर्भावतिरोभावपरेनविकारपरेइतिसूचनायप्रतिभांतिउपशमंयांतीत्युक्तं
वृद्धिविपरिणामयोराविर्भावे,ऽपक्षयस्यचतिरोभावे,तर्भावाल्लियतेस्वाधिष्ठानसत्तानुवेधमात्ररूपत्वादध्यारोपाप
तिरिक्तविकारासिद्धिरूपयापारमिष्यनेवस्यमेवजगदादिरचनंविस्तरेणोत्पत्तिप्रकरणे ॥ १ ॥ ॐ ॥

1617

श्री॰
वा॰ वै॰
टी॰
२

यं श्रीमद्रघुनाथेंद्राख्यानं श्रीगुरून्स्वान्स्मरामहे १८ आनंदबोधयतिना श्रीमद्गुरुवचोऽमृतैः वासिष्ठार्थ
प्रकाशोऽयं यथामति वितन्यते १९ अपूर्वं संतन्वे रचयतिभिरप्यनिंद्यं न सुधियः प्रवृत्तिर्मे यस्मात्प्रभवति जना
राधनकृते अनेन व्याजेनाद्भुतरसवसिष्ठोक्तिभणिते विहर्तुं वांछामि प्रतिदिवसमानंदजलधौ २० यथा
मतिश्रुतस्तम्भ्यः साक्षात्संकटेष्विव दुरूहश्लोकभावेषु स्पष्टीकरणे परिश्रम २१ स्थितमेकरसे दुः
ख्यातानां नावसविज्जृंभणं वासिष्ठं तोषयत्वेतत्स्वभोगं सलवणं यथा २२ अपि त्वन्यमति द्वैधं स्फुटं व्याख्येय
तेऽपरं हित्वा व्याख्यानसर्वेन दुरूहमपि मोत्स्यते २३ अनन्यपूर्वं व्याख्यानं ग्रंथमेव्याचिकीर्षितः संतः श्र
मन्ताः कृपया तमधं स्खलितं क्वचित् २४ अथ जगदिदमनादिमहामोहनिशायामनवरतदुःसहप्र
मयं परावकलितेन जन्मजरामयमरणदुःखामर्षशोकाद्यनर्थसंकटसहस्रसंकुले ग्राहातिप्रकृत्यात्रभीषणे
तापत्रितयदावानलज्वालामालाकुले षडूर्मिजाले, विषदुर्गव्याधवध्यमानप्राणिनिकाये संसारमहारण्ये भ्र
ममाने विवेकांधे प्रबोधोपायदौर्लभ्याद्धि धीमत्सु दीनेषु शास्त्रमाविर्भावयितुं तत्त्वबोधनाय भगवतः पद्मजन्मनः २+
शासनात्तत्त्वप्रवर्तमानः परमकारुणिको भगवान्वाल्मीकिः आदिमिनस्य महतः शास्त्रस्य निर्विघ्नपरि
समाप्तिप्रचयगमनादिसिद्धये वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृतिसदाचारप्रापितं सर्वविघ्नमूलोच्छेदक्षमं सच्चिदानं
दाद्वयमात्मतत्त्वं परं ब्रह्म प्रणतिलक्षणं मंगलमाचरन् अर्थाच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजने नटस्थस्वरूपलक्षण
भ्यां संक्षिप्य दिदर्शयिषुः प्रथमं यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति हि
जिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रुतिप्रसिद्धतटस्थलक्षणसिद्धसदद्वयस्वभावं तं नमस्यामि यत इति यतो यस्मात्परमा
र्थसदद्वितीयात्मवस्तुनः प्रकृतिभूतात्सर्वाण्याकाशादीनि महाभूतानि भौतिकानि च सर्गादिकाले चयन्त्र

या=

२+४

३
२

गङ्गलवत्तस्मै श्रीगुरवे वसिष्ठसुतये नित्यं नमस्कुर्महे ८ यस्यार्थंप्रथिताजगत्त्रयहितासावेदमालापराय
श्रैकेतपस्नावंशस्यरागाणानन्यात्मिसहस्रंजेवान् तेबोधाण्डनिधिंनयपस्किमुकुटालंकारचिंतामणिं विश्वा
मित्रमुनिंशरण्यमनघंभूयोनमस्याम्यहं ९ कृत्याग्रहेवक्रामःप्रकटितमहिमायेनतस्मैवसिष्ठो यःसी
तांब्रह्मविद्यामिवसदसिपुनःसन्मनुष्ठांकिलादात् यद्वाणीमोदमूलंशमयतिजगतांनंदसंदोहदोग्धी
तस्मैवाल्मीकयेश्रीगुरुतमगुरवेभूरिभावैर्नताःस्मः १० स्वर्णानंदस्वभावःस्वजनहितकृतेमाययायोपात्त
कायः कारुण्याद्दृष्टिपीयूषैर्जनमनवरतंमोदयंकेनिमग्नं श्राविश्वांतर्वसिष्ठंबहिरपिकलयन् शिष्यभावं
वितेनेयःसंवादेनशास्त्रामृतजलधिमथुरांरामचंद्रंप्रपद्ये ११ विद्याभिःसहविशुद्धानाश्रितवतीयेषांसुरवभार
ती सल्लोककर्षसमादिभिःस्थिरमहेतद्वद्वयेषांहृदि पादांभोरुहमाश्रिताश्रुततन्नीतीर्थैःसमंसंपदःश्री
सर्वज्ञसरस्वतीतिविदितान्श्रीमद्गुरूंस्तान्भजे १२ श्रीःसंश्रितेवचरणौहृदयंचरामस्त्रोद्रोमुखेगुणभरे
णसरस्वतीच येषामनस्तरभिधाकिलनामधेयान्श्रीमद्गुरून्गुरुतरान्शरणंगतोस्मिनित्यं १३ नापद्यस्ति
व्याप्तकारुण्यकटाक्षव्याख्यावाणीनिर्जितसर्वकोविदसुरगणान् श्रीमद्रामानंदमुनीनद्भुतचर्यानार्यांस्त्रिसं
देशिकवर्यान्स्मरणेनास्मि १४ विश्वेशोपिहरिःशरणचरणोयान्मानयन्मोहदाक्रांतात्रिस्यमनवन्ना
मिरनसाहयेयचेत्सव्रवीत् यस्तुनाविदथेकृतिमेतिमतांसर्वैःप्रसिद्धेसदा जीवन्मुक्तसहवात्मपूर्णमन
सस्तान्ब्रह्मनिष्ठान्भजे १५ कृतिभिरसकराःक्रतुप्रबंधाःक्वचवतबालिशबुद्धिरेषमेंतः तदपिविरचने
त्रसरुतूहणांसदयनिरीक्षणमेवमेवलंबः १६ प्रशेषविद्याबुधिपारगाणामपास्तरागादिमनोमलानां
कृपानिधीनांकृतिनांममास्मिन्स्वतोपदाब्जस्मरणंसहायः १७ यत्कृपालेशमात्रेणातीर्णेस्मिभवसाग

इमां मदुक्तामपरीक्षित्वदृष्टिमवलंब्याकाशोपमो वैर्वर्जयन् निःशेषनिर्वाणान्वयः १३ १४ न संलिनः शोधनेन देहा
न्त्यथ कृत्कृतो जीवो येन तत्या विशेषस्याधोऽश्रमाणित्वादिगुणावबन्धत एव शुद्धरूप एकं स्वतन्त्र मनः स्वस्थ स्वजकादित्वत्त्ववि।
मर्षो नाधिगतवति अत एव निःस्वन्याया कलंकेवपरिलिप्तत्वार्थं एवं च स्पृश्येव च द्यिन न मदुःखादि किंचित्त्वलगति नि
घास्फाटिकशिलासर्वावयवके अर्के समस्तोपरि नीलरक्तादिवर्णं न स्पृश्येषु मदने लेपतः प्रतिबिंबतो वानेस्तादि

तुरीयां दृष्टिमन्तस्त्वमनघेमामवलंब्य च स्वस्थः स्वच्छमनाः शांतो वीतरागो निरामयः १३ काशोपमो वैरभिन्नो।
यथाप्राप्तैरभिन्नधीः आत्मानमर्चयंस्तिष्ठ सुखदुःखशुभाशुभैः १४ अधिगतवति स्पर्शो चैकमेवानुरूपत्व।
यिनः संलिनजीवेन न मुदुःखादि किंचित् न लगति परिस्पन्दे स्पर्शनः स्फाटिकोऽनेन वसदन इवार्के निष्कलंकेव
लंकः १५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे देवताविचारश्चत्वारिंशः सर्गः ४० वसिष्ठ उवा
च शिवः किमुच्यते देव परं ब्रह्म किमुच्यते आत्मा किमुच्यते नाथ परमात्मा किमुच्यते १ ॥ ॥

रंजनकलंको न लगतीति हृदित्यर्थः १५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चत्वारिंशः सर्गः ४० शास्त्रा
चार्यादिसाफल्येनाभेदप्रकल्पने अध्यारोपक्रमः पश्चादपवादः प्रदर्शने। यद्गतं नेघरस्याहृतेर्ब्रह्मैक्यपदेशादि
पृ५= गु[illegible]न्यत इत्यादिना स्वन्यतमत्वरूपकमव्यपदेशांतस्यापि शिवादिशाहैरपि कथं व्यपदेश इत्याशयेन पृच्छति शिव इति
यदि शिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं किंचिदपि धर्मं न तत्र स्पृशति तर्हि शिव इति किं निमित्तमुच्यते एवं परं ब्रह्मेत्यादावपि किं

1620

तयाच नित्यस्य शिवस्यात्मनः प्रतीचस्तु विषयादिलक्षणस्य जाग्रदादिलक्षणस्य च विश्वस्य संवित्तिरोपपद्यतो
यथा विषयादिक्रमेण ब्रह्मरुद्राद्यात्मतयालोकियते स्वयं प्रत्यगात्मा च तथैव जाग्रदादिक्रमेण रुद्राद्यात्मतये।
वालोकियत इत्यर्थः ५ एवं शैवं शिवरूपं प्रत्यगात्मरूपं चाजगत्त्वमय एवदागते इदं सर्वं नज्ञासाभासं तेन स्थित
मित्यर्थः ६ एवं विमर्शप्रत्यगात्मैव स्वान्तर्विश्वमिवाभानिवभूत्वा जीवादिस्वस्वभावः अन्यहृदादिजगद्रूपं चास्थि।

त्रि

विश्वं संविदेवाचो नित्यस्यात्मन एव च रुद्राद्यात्मतया ब्रह्मस्वयमात्मा तथैव च ५ शिवं शांतमनाभासं।
मेकं भासकमागतं जगत्त्वमय एवं तु सर्वमात्मस्वरूपमिदं स्थितं ६ अहो नु चित्रमात्मैव यदाद्यन्त्यव्यवस्थितं जी
वादिस्वस्वभावोत्थं तन्नूनं विस्मितमानिव ७ सर्वात्मकस्यानंतस्य शिवस्यात्मनः किलात्मनः सृज्यसृजकरूपाद्यो।
विभ्रमः प्रोदितः कुतः ८ नियताकारता याने न च संभवतीष्यते यत्संकल्पनेनूनं सृज्यसृजामयः क्रमः ९ स
त्य नेहज्ञायवकिञ्चोदेवो नित्यामलात्मनः सर्वगस्यानन्तस्यैकस्य स्वतस्याभाजने १० त्रिजगत्स्वरूपतात्यकसंविद्रूप
स्य चात्मनः नेश्वरस्याहमनेर्ब्रह्मन्व्यपदेशादिकृत्स्नत्वेन ११ देशकालपरिच्छिन्नो येषां स्यान्तारे ईश्वरः अस्माकमप
देशपाशेन विपश्चिद्धि पश्चितो १२

तेनान्यत् किंचिदित्यर्थः ७ एवं तत्त्वतो दर्शने सृज्यसृजकादित्रिपुटी सर्वापि बाधिता भवतीत्याह सर्वात्मकस्येति अनंत
परिच्छेदरूपस्त्रिपुटीविभ्रमः कुतः अपि तु नैवेत्यर्थः ८ यस्मान्नियताकारतायां सृज्यसृजादिमयः क्रमः संकल्पने सा नि
यताकारतापरिच्छिन्नस्यानन्तानसंभवति ९ नित्यामलात्मन इति देहतारंभमोक्षत्वविशेषणं १० ईश्वरस्याह

॥ नेरिति वैयाधिकरण्ये षष्ठी व्यपदेशो वा वाचाभिलापोपि न युज्यते ॥

हे विपश्चिदिति संबोधने विपश्चिज्ञोपि विपश्चिन्नामितिवा १२

श्री. वा. नि. प्र. टी. ११६

1621

विस्तरोक्तं संक्षिप्योपसंहरन्निर्दिशति संतताः सकला इहात्मनो यथावस्थानस्थाविधयोऽस्वात्मनि निलिङ्ग सेवनमात्मोपाव धिया+ पूजनेत्यर्थः ४२ इति श्रीवासिष्ठता॰ निर्वाणप्रकरणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ पुष्पस्रक्चन्दनपूजादिविकल्परहितः शिवः परशुद्धचिदात्मैव देवस्तत्तन्नैवार्चनं आत्मविदः कृताकृतं सर्वमपि कर्म शिवार्चनमित्याह यथाकालमिति यथारंभं यथाशक्ति १ तत्फलमाह तेनैवेति तेन तादृशपूजनेनैव तथास्थितेन पारमार्थिकेन स्वरूपेणाह्ला।

देशकालकरणक्रमोदितैः सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः नित्यमर्चयपरीशनायकं निष्प्रयत्नमसकलेह याधिया ४२ इति मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे देवार्चनविधिः एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ ईश्वर उवाच यथाकालं यथारंभं न करोति करोति वत् चिन्मात्ररूपिशिवस्यान्तस्तद्देवार्चनमात्मनः १ तेनैवाह्लादमायाति याति प्रकटतां तथा तथास्थितेन रूपेण स्वेनैव स्वयमीश्वरः २ रागद्वेषादिनाह्यर्थेनात्मन्यन्यतयामले संभवंतिष्टयरूपावृद्धौ वह्निकणादिव ३ यथाप्राप्तजगद्दीनत्वसुखदुःखादिवेदने आत्मीयेपर- कीयं च तत्तदर्चनमात्मनः ४ ॥

दे निरतिशयानंदस्वरूपाभिव्यक्तिं प्रकटतां आवरणभंगं आयाति २ ननु सर्वभाविकचेष्टा सर्वापि रागद्वेषमलनयानर्थहेतुः सा कथं पूजनं स्यादिति चेत्तत्रास्त्रव्यतिरेकेण रागद्वेषविकल्पादर्शनात् देवे स्याद्दृशोभेति ३ राजत्वे संपत्तदीनत्वे दरिद्रत्व आदिपदात् दर्शनायापिपासादयो गृह्यंते तेषां वेदनमध्यारोपणं देवे शुश्रूषा। यारोपणस्य व्रतश्चानन्दप्रसिद्धेरिति भावः ४ ॥ ॥ ॥

११६

टीका

५५ आनंदैकरसविवर्तितेन समस्तान् दर्शनाद्यानाद्यासविकासेनाग्रहणात् सिद्धिरित्याशयेनाह समस्तेनेति स्वसत्ताक्रिः
येसावैस्वरतिश्रुतिदर्शितआत्मा ५६ इंदोश्चतसमस्तमिव ५७ त्रैलोक्यदर्शनेनसहजतयास्वमनयास्वयमाकाशव
द्भूतालीनमानसस्यथास्यान्नयायदस्यानेनदेवत्वमर्चनमित्यर्थः ५८ उपलब्धपिताम्बादिकाशिलावत्रिमल

नाम्नानकश्चनोऽनितिक्षानकषायायाश्चकश्चन विश्वेश्वरि स्मैदिंश्यामपुराप्रवृत्ताः किल ५४ समस्तानामपुरा
स्मारस शालिन्योदिया नयाय ज्ञाविनैवेममकृतेनेनत्वगाढ्वेन ५५ समस्तान् गन्धतुपेणायथयन्नाशविभा
व्याने नन्नणाधानिमापुर्यैरणशिवेशोतिविवशुन्वे ५६ समस्ताकाशवद्धृनायन्नस्यालीनमानसे अविकारमना
साक्षेन देवार्चनमुच्यते ५७ सर्वोऽदुनेवस्त्रोतेन भावसमस्तमालिका स्वच्छेनविहृन्नैवेदनसेनाप्युपलदृपिण ५
श्रेतवाकाशविशदेवहिः प्रकृतनकार्येषु तु रमननामिद्धिकामनः संप्रार्णोसुउपासकः ६० स्वशेषाहृत्सुर
सेवमस्तानाभ्यपरित्तये शांताहृतादिविधिर्हिकेतः शरदोमवाजने ६१ सामार्कमस्तमितमानसमान्तमे।
येसद्यःप्रस्तुतशिशुवेदनवहितात्मे पश्यन् प्रशांतमतिचेतनविम्नवीजजीवन्मुक्तमपदेस्थितपवतिष्ठ ६२

हृष्टेन ५९ ईदृशेषोऽस्तनविदेवउपासकः स्वव्योमनन्मजकदृत्यर्थः ६० नहशः हृदयंसिवनीतिहृल्लेखःकामःविद्युः।
दादिश्चयस्मिन् नस्तनविदेवशारद्व्योम ६१ आनंदामृतपरिपूर्णात्मात्मानमपवमस्त्रिकलंकस्वप्रकाशांतिशायाद
केवल्याविधे अस्तमितानिस्मानसंमनोहृन्निर्मलतामयंचवयनन्नयाभूतेसद्यःप्रस्तुतस्यशिशोर्वेदनवत्तविनानेविगा
तविकल्पविलासेवेतनस्यविदाभासस्यविलस्यवीजंमूलभूतंस्वात्मशिवंप्रशांतमतिर्यस्मान्नयापश्यन्समन्तंत्वम

त्वमेजीवन्मुक्तपदेस्थितस्तद्भावेनैवतिष्ठसैवपराहृतेत्यर्थः ६२

पा+१

1622

1623

उक्तरीत्यास्तसमवेतुधा ४७ इतिविभागोभेदं ४८ सर्वदाभ्यासेनसर्वाकारविकारेणसर्वप्रकारेणसर्वरूपेणनानावस्
थेसर्वात्मकमात्मानमर्चयेत् ४९ किंचान्तरवहिर्वानित्यवाह्यमात्रतानुत्या उभयोराश्रयेणनस्वीकारेणापि ५०
भोगभूमयःस्वविहनवोविषयाः ५१ तत्कालस्वप्रमाणादिरहितेषु अन्यकालस्वचयवेधसर्वेस्वनापादिरहितेषु ।

अपानरमणीयं युगपत्प्राणापानस्तुदुःसहं तत्सर्वंस्वसमंवृद्धानित्यमात्मार्चात्रतंचरेत् ४७ अयंसोऽहमयंना
हंविभागमितिनिःसंशयेन सर्वब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्मार्चंत्रतंचरेत् ४८ सर्वदासर्वरूपेणसर्वाकारविका २५
रिणा सर्वसर्वप्रकारेणाभ्यासेनात्मानमर्चयेत् ४९ अन्तर्वहिर्वापरित्यज्यापरित्यज्यनतथाहितं उभयाश्रय
णेनापिनित्यमात्मानमर्चयेत् ५० नवोढकान्तनत्यजनात्देवग्रामाः स्वभावतः सरितःसागरेणेवभोक्तृ
व्याभोगभूमयः ५१ उद्देशेनानुरागेनत्वस्तत्कालस्तकालरहितेषु व्योम्नाचित्रपदार्थेषुपतितेनाश्यानतेन।
शिव ५२ देशकालक्रियायोगाद्यरूपेणिशुभाशुभं अविकारंगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत् ५३ आ
त्मार्चनविधानेस्मिन्नाकाङ्क्ष्याश्रियस्तयाः पदेकेनेवशुभेनेनारसेनपरिभाविताः ५४

तितःआपतितःप्रसक्तः उद्देशेनानुरागेनत्वाः पतितेषुचितिपादेआपतितेषुविशेषान्तनेषुमूर्तरूपेषु ऋजुवक्र
शीतदाहादिचित्रपदार्थेषुव्योम्नेवेति दृष्टान्तेयोज्य ५२ ५३ ननुविविचित्रदुःखरागद्वेषादिविकारोदनवशुद्ध
शुद्धिकटुतिक्तादिविषमरसाःभोगपदव्याश्रियःकथमविकाराग्रहीतुंशक्यादति विवेकेनाभ्यासेनसर्वेषांवि
षमफलितभोगेनसमधुरीकरणादित्याशयेनाह आत्मार्चनेतिपरिभाविताआशाविताःस्वेषानअस्वसःनकटुःकिंतु

मध्येकरस्मामवंतीतिपदेणान्वयः ५४

पृः = १२५

1624

५२= ३८ नहिं किं कलहादिरूपेणाविर्भावं केनेत्याह सत्वामिति ३९ कलहाद्युपशमकोपायमाह उपेक्ष्येति प्राकृतः क्रो-
धादेर्निग्रहसामर्थ्येनानादृत्य ४० एवं भोगकाले यदृच्छाप्राप्तेन भावाभिरामाद्येनाशस्याकस्मिकेति भोगाभोगेषु भोगास्व-
देहे एकस्य कस्यचित् कदाचिद्योगेन ४१ अनिषिद्धानां च संवेदात्यागेनेति निश्चलचित्तः कल्प्यः अथवा क्वचिदनिषिद्धानां
निषिद्धानां +१

सन्तोषहृदयग्रामिन्याकृपयासिपियोनया मैत्र्या माधुर्यधर्मिण्याहृत्वमात्मानमर्चयेत् ३९ उपेक्षया करु-
णया सदा मुदितया हृदि शुद्धया शक्तिपहल्या बोधेनात्मानमर्चयेत् ४० आकस्मिकोपयातेन स्थितेनानि-
यतेन च भोगाभोगैकभोगेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ४१ भोगानामनिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदा त्या- =६१
गेन वा यथाप्राप्तेनात्मानं बुद्धिमर्चयेत् ४२ नष्टे नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत् निर्विकारं नयेत्तद्धि
परमार्चनमात्मनः सर्वदैवसमग्रास्त्वे शांतिसत्वहारिणि परमं साम्यमाधाय नित्यात्मार्चावनेचरेत् ४४
न+ सर्वं विदन् शुभं सर्वं विघातशुभाशुभं सर्वमात्ममयं कुर्यान्नित्यात्मार्चनेन चरेत् ४६

गोगोनितियोगः ४२ अयुक्तमयात्मनान्यक्तेन युक्तमयात्मनाशान्तेनेति व्युत्क्रमेणान्वयः अर्थो नामीत्यभोगकारे ५२
इदानीमात्मार्चनसारमाह नष्टमित्यादिना उपेक्षेत नानुशोचेत् ४४ ४५ अखिले वेति दृष्टं सर्वं शुभमेवेति वि- श्री=
देत गृह्णीयात् ब्रह्मसंवलितमायामयत्वदृष्ट्या तु सर्वं शुभाशुभसंमिश्रमिति विघात् उभयथापि साम्येनैव-
सम्यग्दर्शननिमित्ताभावादात्मैवात्ममयमिति वा आत्मा प्रचुरमात्ममयमिति वा कुर्यात् ४६ ॥+प पृष्ठे त +१

१+२

कोसौदेवःयमादेहमर्चयन्नीतिमागतः विज्ञानेनात्मना १५ वस्तुनाविष्णुरीशोवायेनादेवविरिञ्चः पृथ्वियकल्पितिप्रतिबिंबवि
ष्णः परंनहिविभूते ३ सर्वेणार्थेननाशस्यानानवस्तुनाअस्वसंविस्तनिगंयणुश्चाशुपवाशवस्तुनि ३१ आत्मदेहनयात्मा
आत्मनाहत्रियादिरूपारीरेचिन्तयास्यथासात्मसर्गेणयथाभवत्सद्गेण कामनेनइतिकामाःदेहधारणमात्रनिमि

+समस्तेषुसमस्तानांचेष्टानांजगतःस्थितेः मतिजीवितस्वमायोः आत्मैरात्मानमर्चयेत् ३६+दू+मू+६

देवार्चनंकरोत्येवदीर्घंदीर्घमहर्निशं विज्ञानवलिनोदेहोदेवोस्यमनसाहतः १९ यथाप्राप्तेनसर्वेण
नमर्चयतिवस्तुना ममयासर्वयाकुर्यान्निम्नावदेवृतिरम्ये २० यथाप्राप्तसमस्तेनसर्वार्थेनसमर्चये।
त मनागपिनकर्तव्योयत्नोप्राप्तवस्तुनि २१ आत्मदेहनयानित्यंयथार्थविधयानया कामसंसेवने
नापूर्नस्तेयकोमयेहिशं २२ भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना शयनासनयानेनयथाप्तेन
वेशेकिव २३ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना स्वेनसर्वस्वरूपेणसंबुध्यात्मानमर्चयेत् २४ आ
धिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् २५ दारिद्र्येणाथराज्येन
प्रवाहपतितात्मना विचित्रचेष्टापुष्पेणबुध्यात्मानंसमर्चयेत् २६ नानाकलहकल्लोललालसेनोल्लासशा।
लिना रागद्वेषविलासेनसौम्यमात्मानमर्चयेत् २७

अन्नपानादयस्तेषांसंसेवने ने ३२ तदेवसम्यक्समाहृभवेत्येति ३३
संबुध्यनवेनात्माज्ञानथावयावत्स्वदत्तानेतावद्विषयस्तोपभोगेनप्रसंजितव्यानितिभोः एवंयथाप्राप्तदुःख वः २४
भोगेपिसुजातुद्विरेवकार्यनोद्वेगात्स्माद्याधीति ३५ जगतःस्थितेःसंबंधिनीनांसमस्तानांचेष्टानांफलेरिति

=शेषाननंविभुंहंसिपु=

प्रदु=

रामः

१नःस्वस्वरूपविस्मरणाज्ञेणार्थितेनस्थितंस्वालीकंयदार्थोनामेवेयंस्वयमेवोपेयत्स्वात्मसुखात्मस्वमंकेनादेवविदित्वा।
मिवस्थितं १९ स्वदेहसंविदःआभासाःपरिचायकाःयस्य २० सैवात्रगोचरत्वात्सुखरूपिणी २१ आत्मिकाआत्मव
त्यःप्रीतिविषयोहृन्ताबुद्धिर्ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःविचित्राणिशास्त्रीयाणिलौकिकानिचज्ञानानानिभू

अस्यकृतेननमान्नोयमर्थितेनपुनःस्थितं यदार्थोनामपेयासुखात्माहितमिवागतं १९ सहस्रपादवपु
वःसएकोपानवेदनकः स्वदेहसंविदाभासोदेवोयमितिभावयेत् २० विचित्राःशक्तयोयस्यासोनानाचारणमा
नोहमो उपासनेमामनिशंपत्न्यःकांतमिवोत्तमं २१ मनोमेद्वारपालोयंनिवेदितमनाग्रतः विनेयमेप्रती
हारोद्वारस्थासुखरूपिणी २२ शक्तिर्ममात्मिकाबुद्धिःक्रियाचैववरांगना ज्ञानानिचविचित्राणिभूषणाभ
रणानिमे॥ कर्मेंद्रियाणिद्वाराणिबुद्धींद्रियगणाःसह अयंसोहमनंतात्माव्यवच्छेदोज्झिताकृतिः॥ निश्च
लभक्तिरेकान्त्याशरणःसर्वावयवरूपकः॥ इतिदेवीमुपाश्रित्यस्वस्यामात्मचमत्कृतौ २५ देवतापरिशीर्णान्तर्दी
व नास्मीतिष्ठते॥ नास्मिमेतिनचोदेतिनतुष्यतिनरुष्यति २६ नतृप्तिनक्षुधायातिनाभिवांछतिनोज्झति॥
समःसममसमाचारःसमावासःसमाकृतिः २७ सोयमात्मसमाधानःसमंतात्स्वदेशगः॥ आदेहमेकपदा
सोयमुक्तित्रमहामतिः २८

षणानि २३ २४ देवीमसौलौकिकीमात्मचमत्कृतिंप्रत्यक्त्वंविषये २५ नाहमाश्रमापरिपाकफलान्याह नाहमेती
त्यादिना २६ अंतःसमःबहिस्समैःजीवन्मुक्तैः समभ्याचरणीयस्य २७ २८ ॥

1627

श्री॰
वा॰ नि॰
पू॰ टी॰
११२

वासानरुद्धिहानिप्रतिभासेषुनस्थासितपदार्थेषुतत्त्वानुस्यूतायानित्यावस्थानरूपात्संविद्रूपंयदहंतेस्वाभासवान्बहि
र्विषयदेशप्रापयंते ५ रस्यान्तरनिरस्तःप्रमूद्धिहिविषयत्वेस्वानंदसमैनैवरवोक्षुन्न्यस्यपुरीकृतस्य आस्वाद्यंतमितिषो।
षः प्राणस्वांतनलत्वोगात्उदानेउद्धृतव्याननेसमानोयस्य १०.११ यथासकाशायमेनकः क्षान्हलोकप्रमियतिः दैचेतेचीन।
याहृत्वंप्रकाशायतीति भगावउत्कर्षोन्यासप्रवृत्तौविदितसर्वांगोऽहं भावैविषयभावेनेरभावनेत्रभावितलक्षिते आ
भासमः सर्वप्रकाशोभोपिभास्वरविशेषणसाधेतनसामर्थ्यविद्यानासमासः १२ निकर्षेनिष्कलमनयासकले।

प्रतिभासपदार्थौघनित्यावस्थानसंविदे हार्देदंहंतेस्वारेर्दसंवे प्राणस्वरूपिणि ९ रवीक्षुन्न्यासे प्राणस्वांते
दमत्तस्यांगे प्राणापानस्थारूपे गूढमेनगेहाश्रये १० ज्ञानानांलेशरश्मीनांकर्मीरसर्वकसंतते भोक्तारे
सर्वमेयानांसर्वसंवित्संविदे ११ समस्तंविदितंगोचे भावाभावनभाविते आभासभावभूमिषु।
वेगविततये किंच १२ निष्कले सकले चैव देहस्थंव्योमवासिनि श्रोत्रंजिह्वेनिलचनित्यंगोगासंविदे १३ म
नोन्मनशक्तिस्थे प्राणापानांतरोदिते हृत्कंठतालुमध्यस्थेभ्रूनासापुटयोरतो १४ षट्त्रिंशत्स्वरकोटिस्थ
मन्मनमनदशातीते ऊर्ध्वेतमनःशाद्यादीक्षोदयेतमनःलये १५ विकल्पितेत्वविकल्पेवहिर्विधेवाक्पथेस्थि
ते तिलतैलमिवांगेषु सर्वेष्वेवानरस्थिते १६ कलाकलंकरहितेकारणे च कलागतेः एकदेशेषुहृत्पद्मे
सर्वदेहेषुसंस्थिते १७ चिन्मात्रममलाभासंकलाकलनकल्पने प्रयतं तद्रूपंसर्वेत्वस्वानुभूतिमयात्मकं १८

योग्निरुद्धाकाशेचरणमौले षेगांगासंविदंप्रत्यंगव्यापिबोधरूपं १३ तदेवविश्रुतोतिमनोन्मननेति १४ षट्त्रिंश
त्स्वरानि शैवशास्त्रप्रसिद्धषट्त्रिंशत्तत्त्वानितेषांचसमस्थानस्य कालीरौद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिविभागेउन्म
न्याः अनंतदशामप्यतिगतेशिवयोगप्रसिद्धावाउन्मन्यन्तदशासबीजसमाधिरूपात दतिगतेचोदयेतेप्रेरयेते १५
व्यवहारेविकल्पितेनिर्बीजसमाधिमात्रतयाविविकल्पेचवाचालत्वरूपेवाक्पथे १६ कलागतोभूतमात्राभिः

म॰+

सविकल्पानांकल्पनेअधिष्ठानेअधिकरणोल्लहृ १८

स्थूलदेहात्मनापरिणतैःकठिनैर्मूर्तैश्च १७ कलाकलनानामध्या

११२

+मनोन्मनाः+२

व्यस्थितं बोधलिंगं ६ आरब्धप्रवाहपतितेषु स्वधर्मेषु नोगेषु स्थितः प्रसक्ताबुद्धिरविघ्नः धनरसंगविमुक्तात्मबोधलक्षणेन
स्थानेनसदाशुद्धिमान् ७ तादृशपूजने यदि मनस्तन्मालिसज्जति तदा तद्वहिर्बाह्यसर्वतनमः परिपूर्णमवेक्षितम ह्यमाहि स्यं

नैषदोषः परस्परं विरोधेन बाधकत्वादित्युपपत्तेः यच्चोक्तं देवताद्युपजननेनावश्यं धर्महेतुकफलं न बाधितं दिकास्था
जनेनेनतत्स्वर्गहेतुत्वं प्रत्यक्षेण राजसूयफलं स्वाराज्यं स्वर्गफलं तद्दृश्यमानत्वमितरेषामिवाश्वमेधयाजिनांस्वा
राज्यपर्यवसानतोविप्रतोप्यानुसदृश्यमहात्मनोऽशोकजयोत्पादितकापूजकस्यस्थितमिति नचात्रकौण्डिन्यन्यायाश्रयणं
युक्तं वाक्यवैयर्थ्यप्रसंगात् नवाक्षेत्रहेतोर्विशिष्टमहात्म्यजंभवतिविप्रलम्भापि संभवेबाधनं भवति अस्तिचसं
भवोयत्तुभयंस्यादिति नाभ्यज्ञायकेदर्थिकस्यान्यायावसरः अत्रदर्शनानन्तरदर्शनेदोषयोर्विवक्षितलोकत्वात्

प्रवाहपतितार्थस्य स्ववोधस्यानशुद्धिमान् निसावकोधार्हण्यंबोधलिंगं प्रपूजयेत् ७ आदिस्यजावनाजोगमा
विजांवरजास्वरं शशांकजावनाजोगजाविनं तयोदितम् ८ ॥

ईश्वरउवाच पावनेपावनानाय यत्सर्वं नमसः स्तवः तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सन्नतः शृणु नमानसः १ गच्छ
तस्तिष्ठतश्चैव जाग्रतः स्वपतोपिच सर्वाचारस्थानाज्जानिर्मध्यानात्मिकावधेः २ नित्यमेववशीरस्यमि
मेध्यायेत्सदाशिवं सर्वसन्नयनकतीस्वयमात्मानमात्मना ३ शयानस्तुस्थितंचैवव्रजेनमयवासिने ।
स्पर्शेनमसमितः स्पृश्यन्त्यजेनमयवामितः ४ ॥ भुंजानं संत्यजंतं च जोगानाभोगपी लिंगं प्रपूजयेत् ६
वत्तन् बाह्यार्थपरिकल्पितरं सर्वकार्यस्वरूपदं ५ देह लिंगेषु प्राणसर्वस्वरूपलिंगांतरादिकं यथाप्राप्तार्थसंवित्स्वावोध

त्यफलयोर्विरोधाभावादितिविशेषश्चानन्तरायत्तशाहः २४ दिवसमिति विवेकाश्रेत्तानोदयाव समाभावादितिभा
वः ॥ २५ उक्तां बाह्यपूजां प्रशंसन्नुपसंहरति पतदिति देवप्रान्तपूजन्तप्रमातिशयेन वशिष्ठसंबोधनं पतत्पूजालक्ष
णांपूजनेयस्तनरः शुचिवज्रः विशेषावेदश्रुत्यः सन्नुत्ताणमपाच शिष्यतिनिश्चयमात्मर्वक्षेप्रमर्कंशुद्रतयवशामास्य
दंसदाशवेलोकाश्रयाः जगतिमामिवर्ववृद्धियिष्यति प्रवदानस्त्यादिनाशजयिष्यतीत्यर्थः २६ इति वा० प्र० निर्वाण

प्रकरणे शत्रिंशः सर्गः ३८ शब्दादिविषयैः स्वाधीनप्रसक्तमासितुः प्रत्यगात्मशिवस्यात्मसंततः पूजोपवर्ण्यते १ सर्वेषामात्मसाम
तात्मनोहपरेतुल्यात्स्त्रयः १ सर्वव्यापारेषु व्यवहारेषुगता २ सर्वेषांप्रत्ययानांकर्तारं सन्निधिमात्रेणजनयितारं बोधपि
तारंच ३ स्पर्शादिविषयंस्पर्शतं भुंजानं ग्रथवान्तुदेगात्मजं ४ तदेवस्फुटमति भुंजानमिति बाह्यार्पितानामग्रहादिवि

उत्सवभावयेयदितुपरितापेनिमज्जनितदानादृशचेन्द्रमंडलनयात्तदितस्वभा
वयेदित्याह आदित्यत्नाभावनाकल्पितेनाभोगेन विस्तृतस्वसंस्थानेन नभा
विते पूर्णेहार्दकाशांबरे भास्वरं ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शुभम्

बयालंबपरिकल्पितरं स्वाधारोपेणनिर्मातारं सर्वेषांकार्याणांस्वरूपदं स्वसत्ताप्र
दं ५ स्वदेहलसत्त्वेषु लिंगेषु तथाहि स्वशाघासत्तस्थः पुरः प्रसारितपाणिः वह्नि
ज्वलितहृदः शिवलिंगाकारोभव [illegible] तिरंतिप्रसिद्धं अतएव
सर्वं मद्दारुशिलादिलिंगांतरं आरस्परोपप्रतिमांतरं चयत्र शंतेनिर्विशेषस्वभा

1628

२२ ननुहरिकाईध्यानेश्वमेधसहस्रफलंचेद्धरिकाध्यानेनैकोपाधिकंफलंवाच्यंनत्वश्वमेधैकराजसूयफल
कीर्तनेनाश्वमेधाद्राजसूयस्यफलमधिकंबृहदारण्यकेऽस्यप्रश्नेक्वाश्वमेधयाजिनोगच्छंतीतिद्वात्रिंश
तंवैदेवरथाह्न्यान्ययंलोकइत्यादिनापृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमनुक्रान्तःयंतस्ययावतीक्षुरस्यधारायावि
द्वामक्षिकायाःपत्रंतावानंतरेणाकाशइतिब्रह्मांडखर्परद्वयसंधिमनूक्त्वातानापांतस्ययावतीस्तानिंद्रःसुपर्णो
भूत्वावायवेप्रायच्छत्तान्वायुरात्मनिधित्वातत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्यश्वमेधयाजिनांब्रह्मांडखर्परसंधि

अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ ध्यानंतस्यप्रहारेणस्वयमात्मानमात्मना २२ हरिकांमूर्जये।
यत्फलंराजसूयेलभेन्नरः॥ मध्याह्नेपूजनादिंसंराजसूयैकसत्तमात् २४ दिवसंपूजयित्वैवपरेयाम्बि
वेश्वरः॥ पद्मोऽसौपरमोयोगापवर्गस्यापरमात्मक्रिया वाह्यसंपूजनंप्रोक्तमेतद्ध्यानमात्मनः २५ पतन्य।
विश्वमाविलाचविद्यानहेतेयस्माचविख्यातिनश्वरात्मणमव्यविद्वः तेवेदविषयातिसदाहलोकसत्ताःश्रा
श्रासदंजगतिमामिवमनजमात्मतान २६ इतिमेदोपायेवाह्यपूजनेनामाहत्रिपाः २७

द्वारावायुनाबहिर्निःसार्यसर्वकर्मफलोत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणाविरोधात् ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपा
पयोरितिप्रसिद्धेः सर्वेषामयोगाद्दलोपाख्यानेनाश्वमेधात्परोयज्ञःप्रियश्चैवममात्मनइतिश्रीरामवचनवि
रोधाकारीरवेदनरकार्थिणांसूर्यादिमार्गेणांडमंडलभासिद्धेवाश्वमेधयाजिनपकस्यतुविराडादिमार्गेणब्रह्म।
लोकावाप्तिरितिसिद्धेनाधिकरणाश्वमेधस्यराजसूयापेक्षयाफलाधिक्यस्यसिद्धत्वादितिचेत् ॥ ॥

मे परमास्वादयुक्तेति अयं भावः गुर्वादिभिर्सर्वार्पणेन हि देवस्य मनसास्वादविविक्तमिति स्वतार्पितां किं तु परं परयाल्प।
नन्दनदीय स्वात्माभिव्यंजनेन स्तोयेन सफलीकृतं मूर्तिपेणाभिवन्दनं ध्यानेनैवभवति इदं तु अनीचः स्वयमेव बोधनेन
निरतिशयानंदरूपमात्माविर्भावस्य नस्यानित्यानैश्वर्यविषयस्यानेकदृष्टेनापि वाच्यत्वात्स्वरूपस्वजनेन परमास्वादनं।
युक्तमिति न देवमाहुर्यादेवस्यानंदरूपस्य सजनेन सत्त्वोद्रिक्तेन गुणादीनामर्थः २६ अनयैवोक्तलक्षणध्यानेनैव सर्वोप
२+१ वासिद्धिरित्याह ध्यानमिति ध्यानाभिव्यक्तसंवेदनेनैव तेनं सुखप्रयोजनरूपत्वान्मुख्यं एवं सर्वमुपचारेसवे

परमास्वादयुक्तेन मुक्तेन तत्स्वमेव हि तैः "ध्यानोपकारएवात्मध्यानेष्टस्वमनोहितं २७ ध्यानमर्घ्यं च पाद्यं
च शुद्धसंवेदनात्मकं" ध्यानं संवेदनं सर्वं ध्यानपरं विदुः २८ विनानेनेन तेयायमात्मा लभ्यत एव
नो "ध्यानात्स्वात्मसम्प्राप्तिसर्वभोगान्हृदिस्थितः २९ अयमात्मा मुनेर्भुंक्ते देहरूपो गृहे यथा "ध्यानेना
नेन हृमनेति मेधांस्त्वत्रयादृशा ३० सदोपि पूजयित्वे प्राणोपहारफलं लभेत् "पूजयित्वाति मेधाणां।
पातमेकमिति श्रुते ३१ अश्वमेधस्य यत्तस्य फलं प्राप्नोति मानवः "पूजयित्वा स्वमात्मानं यदि काधीमि
तिप्रश्ने ३२

दनमेव विदुः असंविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति २८ प्रसादं स्वरूपाभिव्यक्तिं किं तेन स्यात्राह सर्वेति सर्वेषां
मानुषादिदिव्यपर्यन्तानां भोगान्हृत्स्थितः अयं प्रसन्नात्मा आत्मा भुंक्ते इति परेणान्वयः यो वेद निहितं गुहायां।
सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेति श्रुतेः २९ यथा देहरूपो देहाभिमानी स्वगृहे भोगान्भुंक्ते न हृत् तेनापि विषयसंस्पर्श
जन्याभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात् अयमात्मसुखस्य सर्वस्वानां भर्तृभवादिति भावः इदानीं तवसाक्षात्काराभावेपि

यथोक्तध्यानमात्रेणापि न तु कर्मानुसारि फलोत्कर्षमाह ध्यानेत्यादिना
के ३१ ३२ ॥

श्रुत्वा सर्वप्राणिनां श्रवणेन्द्रियाणि व्याप्य स्थितं वा स्वस्यैवेति विमृश्य पूर्वं चिंतनीयमित्याह विचिंतयेदित्यादि
ना १९ तथा चिंतनेऽप्यसंभवादाह यत्नाद्वस्तुनस्तस्य नित्यस्यैवेत्याह सर्वेनहानि २० सर्वेषामेकं साधनं समस्तानि पदे
इति उक्तप्रकारेण २१ उपक्रियत इत्युपहारो गंधपुष्पादि तेन तदुपहारेण पूज्यते २२ तदेव प्रपंचयति नेति २३ इ

सहस्रशिरसं देवं सहस्रभुजमद्भुतं सर्वतोलोचनश्रावं सर्वतोघ्राणमालिकं १८ सर्वतःस्पर्शनम
यं सर्वतोरसनान्वितं सर्वत्रश्रवणाकीर्णं सर्वत्रमननान्वितं १९ सर्वतोगमनानीतं सर्वतःपरमं शिवं
सर्वदा सर्वकर्तारं सर्वसंकल्पितार्थदं २० सर्वभूतान्तरावस्थं सर्वैकसाधनं इति संचिंत्य देवेशमर्च
येद्धृदि यत्नतः विधानमर्चनस्येदं शृणु ब्रह्मविदां वर स्वसंविदात्मा देवोऽयं येनोपहारेण पूज्यते २१ ना
दीपेन न च धूपेन न पुष्पविभवादिभिः नाच्छादनादिदानेन नैवेद्यानुविलेपनैः २२ न च जंगमकर्पूरभोगैस्त्रिवै।
नैवेद्यैः नित्यमक्लेशलभ्येन ध्यानलेनाविनाशिना २४ एकेनैवामृतेनैषबोधेनस्वेन पूज्यते एतदे
वपरंध्यानं स एवैष परात्मना २४ यदनाहतमंतस्थमुद्विग्नाश्चवेदनं परं पूर्णत्वमस्याजित्वत्रता
त्तुनस्तपनस्मरन् २५ प्रलयोत्थितहुतभुजमानसंस्थितं सर्वविन्मयोभवेत् ध्यानामृतेनसंतृप्य स्वयमात्मनि बोध

त्रिति २५ नतुक्तान्यथात्मना ध्यानामृतेन २६ ॥

तैः क्व च चामरदर्पणछत्रयोगैः आवेडयात्तात्कालहविर्विधाता द्रव्येन स्वेन स्वात्मकेन सर्वोक्तचिंतनमयेन देवं गायिति
हृदयमेव सर्वपूजाभ्याः साधानेष्या साध्येनाह एतदेवेति २४ अस्याः कालनियमोऽपि नास्तीति सदैव कार्येत्याह एवमेव।

२११

नहिंनैकिंब्रह्मांडशब्दाद्याः नैनर्थ्यांद्देनोमोत्तिप्रकाशाख्यः परमाकाशॅनिवसः पारगः स्वयमपारो विग्रहः स्वरूपंयस्य
इदमप्ययत्ननादिब्रह्मांडभेदेनब्रह्मांडादिभेदादुपपाद्यं ११ चतुर्विधभूतसंघाभोजिनोद्दनस्वर्वीपदार्थंचेतनायस्
विनायंचराजवद्‌रक्षकाद्याः शाक्तयत्नस्यशारीरेवानाथश्चिंतनीयाः १२ १३ १४ नृपभेदेनानानोपदानामाधारो

इत्थंकोशकोणविश्रांतब्रह्मांडोत्थपरस्परं ॥ प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहं ९ ब्रह्मरूपंचतुर्विध
विदित्वविनिरंतरं ब्रह्मेंद्रहरिरुद्रेशब्रह्मत्वामरमंडितं ११ इमांभूतत्रियंतस्थरोमालिंशविविनयेन
विविधारंभकारिण्यस्थितंराजचरजवः १२ रक्षाद्याः शाक्तयत्नस्यचिंतनीयाः शरीरगाः ॥ एषदेवःस
परमः स्वयंप्रसदामता १३ चिन्मात्रमजभूतात्मासर्वेशः सर्वसंश्रयः ॥ देहेपदेवदेहएकएवकदेवान
रेस्थितः १४ शिवोब्रह्महरिर्ब्रह्मांडशाक्तोवैश्रवणोयमः ॥ अनेनैकपदाधारः सत्तामात्रैकविग्रहः १५
विवर्जितजराजालः कालोस्यद्वारपालकः ॥ सशैलभुवनाभोगमिदंब्रह्मांडमंडलं १६ देहकोणस्थक
स्मिंश्चित्स्वांगावयवतांगतं ॥ विचिंतनन्महादेवंसहस्रश्रवणोत्तमम् १७ ॥

वाच्यस्तद्भेदपरित्यागेएकपदस्याधारोलक्ष्यायाःसत्तानन्मात्रैकविग्रहः १५ द्वारपालकः अविशुद्धिकालेमन।
सोंतः प्रवेशनिरोधकः विशुद्धौतुप्रवेशानुकूल इति १६ स्वांगेमायाशबलरूपेअवयवताएकदेशतानाम् १७

इति श्री. स्व. प्र. निर्वाणप्रकरणे मध्ये त्रिंशः सर्गः ३९ शिवस्थानेन चिन्मात्रैव हि ध्यानेन पूजनं ज्ञानेन च महागुणं
विमुक्तिफलमीर्यते स्मयवनियतिनाटकस्य साक्षी चिदात्मैव परमो देवः १ तस्य वस्तुमात्रप्रकारेण पूजनं सर्वदे
वपूजनं मननं भवतीत्याशयेन तस्य सर्वात्मता माह घटेदिति २ त्रिविधेन वस्तुमानेन न वा संध्यन त्रयभेदेन क्रमे
ण ३ ४ प्राणेन संस्कारैः स्नानाचमनादिभिस्तु पवित्रकमपि देहगेहे यत्नात्त्याज्यं देहस्यावबोधः साहि चि

इति मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे मध्ये त्रिंशः सर्गः ३९ श्री ईश्वर उवाच य एव देवः स परमः पूज्य एष सदा मतो
चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः १ घटे पटे वटे कुड्ये शाके देवानने स्थितः शिवो हरो हरिर्वेधा
शक्रो वैश्रवणो यमः २ बहिरंतश्च सर्वात्मा सदात्मा सुहृदिभिः विविधेन क्रमेणैव भगवानपि पू
ज्यते ३ तदित्थं त्वं महाबुद्धे क्रमेणाभिपूज्यते येन तद्गुणेन त्वं संश्राव्यस्य नः क्रमेण तत् ४ स्नानक
र्मेषु सर्वेषु देहगेहं पवित्रकं त्याज्यं देहावबोधात्मपरं यत्नात्पवित्रकं ५ पूजनं ध्यानमेवांतर्नान्यद
स्य पूजनं तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् ६ विद्धि त्वं सूर्यलक्षाभं स्वप्रकाशाभासभासनं अं
तस्थं चित्प्रकाशं सर्वमहं नासारसमाश्रयेत् ७ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरं अनंताधस्तनाका
शकोशपादसरोरुहं ८ अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितं नानाविधा महालोकगृहीतपरमायु पं ५॥

त्प्रकाशात्मरूपं पवित्रकं यत्नात्परिशोध्य ग्राह्यमिति शेषः पूजनं साधनं क्रिया च ध्यानमेव ६ समस्तानां
आभासानां सूर्यादितेजसामप्युद्दीप्तीनां च भासनं अहंतायाः सारभोगार्थितं अंतस्थं चित्प्रकाशं ७ आकाशाद
पि विपुलाभोगकंधराकंठादिदेशभागो यस्य अनंतो यः अधस्तनाकाशकोशः स पादसरोरुहे यस्य नानावि

धेषु ब्रह्मांडेषु ये सत्यादयो महान्तो लोकास्ते दिग्भुजगृहीतानि प

1633

1634

मजनेवलसैर्थैलिरोयानेउन्मनलमुकाटनेत्रायंत्र्यग्रामीत ऊलानिदे कृत्वा नेवशोत्केत्तीत्तितेयांत्ता यत्र २७ मकापलव
यपदेनद्वात्रयंलद्ग्ने २८ लोकाजनाभुवनानिवान्तलद्दैर्लोवलंकारैः कोवलैमलले पदैःऊश्मनद्दतिपदक्कमाः नदी
पादविन्यासस्थानभेदाः २९ मग्रान्नलभिनाउन्मग्राउदिमाघुमदृनःभावतन्नानायवमंडक रोलकवायनद्रुप्राकटक
मन्नद्दायत्र चेद्यकेऊंडलयोः स्पंदैःस्मिनेवीघनायैर्मुदत्यकीकुंतनद्रुभोगदत्तांनदीनृवेयत्र ३० झलांउपदेननविद्रि
यालस्यनेनाएवकपादकानीवविनानकानिनिद्देकत्रिोगायत्र लठनःश्वद्वयाऊर्लीहृनाऊधोधेलोकांनरभूदा।
एवधनेनः मककाग्रेफिनदधाउनवीयांनवीयपदपलवायत्र ३१ भावदुःखयोग्रविभावादिदमालविभित्रदेघाद्यु।

यामपलदिनप्रेताककदलोद्धासिनोवरं मजनोन्मजनलग्रकलादिकलशोत्वं २७ अमकुणिवलिग्रोन
गंगामकापलवयं संदघादद्दसंधाश्रविलोलवकरपलवे २८ अनावैनदाणलोललोकालंकोमले भू
विभूतलपातालनभस्तलपदक्रमे २९ मग्रोन्मग्रमहानेकलाराउर्मकोणोनकरं चेद्दाकेऊंडलस्पंदसि।
नस्फुटनभोमवे ३० कल्पितानेकत्रैलोकपादकविनानके लुठल्लोकांतरभूदधनमकाकपलवे ३१
भवदुःखदशादोषाभावाभावरसोनरे" नास्मिन्विकारवलिते नियतेर्विलासेमंमानांच्चिचिनाटकनाट्रम
ते सांतोसदोदितनवद्युःपरमेश्वरोयमेकःस्थितोनचनयामवनेननभिन्नः ३२॥

कार+२

भावाः स्थायिभावाअभावाःस्तद्धिन्ना विभवाः

२+२

सेचारिभावाः हेलादिभ्रमभेदाश्चयत्र स्थायिभावानामेवविभावादिभिर्व्यज्यमानानांरसत्वमितिलंकारिकसिद्धांतः। स्या=
दितिभावः" एवं नाटकं वर्णयित्वा तद्रूपारंविमर्शेस्वस्मात्र परिशेषयन्स्वात्मानं दर्शयति अस्मिन्निति विकारैः प्रसिद्धैःना
ट्यशास्त्रप्रसिद्धैः स्वेदकंपरोमांचादिभिर्विकारैः शबलिते नियतेर्नेयाः अस्मिन्संसारनाम्नि चित्रनाटके सारे विलासे भासी काद्रु+२
माता द्रष्टा परमस्याऽनीयः अयं परमेश्वरः एक एव स्थितः सचनयानद्यानेनना द्वेन च परमार्थेनाभिन्नः स्वर्थे

३२

परामिधानापराईदृशकाला अपरामिधानाअर्वाचीनकल्प तदेवंपरावरूपाम्राईश्वरस्यांशिकेतिसृतैःयन्नइति अ
यवादक्केतिकामंवादिनःकल्पायंतृअप्रमामिःकालमाचमानकालाः किंचेतिकृत्तिर्येन्नइतिविकल्पपर्यायनाम
भिरेवकृताभियेत्यर्थःतस्याकालयाज्ञोनियतिपदंश्रुन्यादयति आम्रदेनिहिविधोहिनियमः इदमित्थंसंस्थान
मित्याकारनियमाविकारनियमश्च तेनोद्यआनुतंआमहाकद्दपर्यंतहितीयस्तान्तृतमायद्यजस्य दमित्थ

वैषापरापराभासासैषानियतिरुच्यते क्रियायत्कृतिनिर्दिष्टावाकालेत्यादिकृताभिधा २१ आमहाकृद्द।
पर्यंतमिदमित्थमितिस्थितिः आनृत्यंप्रथमस्पंदस्नियमान्नियतिःस्मृता २२ नियतिर्नित्यमहेशावर्जिता
परेमार्जिता एषानृत्यतिवैनृत्यंजगज्जालकनाटके २३ नानारसविलासाढ्यंविवर्त्ताभिनयान्वितं क
ल्पहृणोद्गतानेकशुष्करावर्तवर्तितं २४ सर्वतंत्रसमाकीर्णधारागोलकमंदिरं भूयोभूयःपतद्धर्षे।
भूरिसिवेदलोकं २५ पयोदपल्लवासोलनीलांवरहृतनभ्रमं हर्षोन्मत्तमुद्धसमारोपितलोचवलयाकुले २६

मयणानियमनान्नियतिरित्युच्यतेत्यर्थः यावत्तत्वबोधेनापरिमार्जितानांनृत्यतीत्यर्थः २३ तन्नृत्यनाटकलक्ष।
णानिदर्शयति नानेत्यादिना कल्पःप्रलयस्तल्लक्षणानाद्योपरमलक्षणोद्गताविशुद्धायानवादिताःअनेकशुष्करा
वर्त्ताव्योमेचापवर्ग्यावायुमेदायत्र २४ धारावर्षधारास्तद्युक्तंब्रह्माण्डगोलकमेवमहानाट्यमंदिरंयस्य २५
पयोदामेघाएवपल्लवाःदृष्टाप्रांतानांसैरालीलंबनीलमंबरं आकाशंतदेवक्षौमाणीलवस्त्रंतेनकृतादिनदाख्या।

श्री टि. टी. वा. म. ८५ लोचखचितवलयैराकुले २६ ॥

दिनानावेषभ्रमायत्रसंक्षुद्रैर्निर्णिक्तैःसमास्खलद्गणैः २

पेषानसाधारणशक्तिभेदानुक्तानोवक्ष्यमाणांशत्वात् ज्ञानशक्तेरिति कर्तृत्वाप्रवृत्तिसंकल्पनान्निवृत्तिशक्तिः श्चक्रियायाममेवेवान्तरभेदौयथोक्तशक्तिरूपिणौ वेदितव्यावपि तस्मादेवं चिकीर्षां विनास्वविषये साधयतीति क्रियाशक्तिपूर्वस्यानवैवांशभूतेति भावः इतिसामान्येनपर्यवसिताविलासं शक्तिरिक्तकर्तृत्वेणागणयति नु मशकयाह त्वात् इत्यादिकानामिति एतेन चतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव अहिनोये शक्तिशक्तिमतोर्भेदे एव निमित्तं तु वे चंद्रे शान्तत्वानन्तरभेदे वैचित्र्यादीनि निमित्तान्यमानो वसिष्ठ आह एतेति शक्तय इति शक्तितद्वतोर्भेदो भेदश्च विरुद्धः

वसिष्ठः शक्तयःऽनघएवैताबहुत्वंकथयसित्वं उदयस्त्वेकस्यैवभेदाभेदस्तुकीदृशः १७ ईश्वरः शि
वस्यानन्तरूपस्यपक्षाविच्छात्रनात्मनः पक्षादिशक्तिविस्तारात्स्याद्भिन्नामनागपि १८ तावकर्तृत्व।
भोक्तृत्वसाक्षित्वादिविभावनात् शक्तयोविविधंरूपंधारयन्तीतिबहूदके १९ एवंजगतिनृत्यंतिब्रह्मा।
उन्नृत्यमंडपे कालेननर्तकेनैवक्रमेणपरिशीलिताः २०॥

कीदृशः किंप्रयोजनक इत्यर्थः १७ मायिकविकल्पकल्पनाप्रयुक्तविच्छेदा एव शक्तय इत्युच्यन्ते न तु वस्तुतः शिवाद्भिन्ना एवेति न कश्चिद्विरोध इत्याशयेनेश्वरः समाधत्ते शिवस्येति अनन्तरूपस्येति मायादिस्वरूपतोऽनन्त शिवगुणतः शक्तितः कार्यतश्चानंतं तज्ज्ञवोर्णानि स्यानन्त्यं वर्धयतीव न तु विच्छिनत्तीति भावः मनागपि विकल्पनाद्भिन्ना न वस्तुत इत्यर्थः १८ विभावनात् विकल्पनात् तं रागादिभेदविकल्पैर्बहु उदकमिव बहूदके १९ कालेन मासादि।

स्यं

कालनियतिक्रमेणपरिशीलितानटाइव २०

ना

1637

यथाप्रवृत्तिःसार्त्रिसंसरतीतितथानिवृत्तिरप्यसत्याःश्रोत्रस्यतथाराःस्मात्राणांप्रमाणानांसपिंडे ७ एकांतत्वेनमात्मानमपि
हृत्यत्रवणामननानुपायैःस्वेष्टिहृदयेशोहारपभावयित्वानेनोनिमवंशांतिपेनेनकिंचिनेश्वस्यानमिवसर्वस्यकरोति
सर्वशक्तिभेदानेकोकृत्यनकार्येषुज्ञामवधारयति आमइति अस्याविमब्रहदभ्यईशानसदाशिव इत्युत्कर्षपरं
परापंचमं ईशानंसदाशिवमभिव्यापकालेयतिः सर्वकार्येष्वथवापिकामूलशक्तिः ९ कथंतन्नियतिःस्वयंभव
तीतिचेत्रियमेननत्वयादेतुनादिमाद सातिशयेति प्रस्फोरस्यपरोक्तेने आभासेस्योतिषि ९ आकाशानवासेता।

अथैषसर्वसपिंडेमध्यात्मानेस्वसिद्धये भावयित्वानकिंचिनविषयत्वंकरोत्यले ८ स्वसत्ताप्रतिविंबाभसा।
काशानजरोदरे यैनिकल्पनिमेषांकंकालात्वेनमलवपुः ९ आवहापंचमेशानेपरेणाममयाइमे १
दमिस्थामिदनेनिनियतिर्भवतिस्वयं १० सातिशयस्थाश्राभासे गृहेदीपइवक्रियाः स्वेच्छतःस्मिन्नप्रकाशां
नेजगच्चित्रपरंपराः ११ परमाकाशनवासनाश्रयेऽयभूमिश्च स्वशक्तिरूपंसंसारपशुपतीसारवतिस्थिता १२
ईश्वरः अप्रमेयस्यशांतस्यशिवस्यपरमात्मनः सौम्यविन्मात्ररूपस्यसर्वस्यानाहतेनपि ७ इकामसत्तावो
मसत्ताकालसत्तानयैवच तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसत्तुन १४ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःकर्तृताकर्तृ
तापिच इत्यादिकानांशक्तीनांसंतानाशिशिवात्मनः १९ बतिमिष्टः शिवस्यास्यजनवत्रायपाक्रयाः काःकथंस्थिताः

हेंसाक्रियदेवतत ।३ ॥+

२२+५+४=

सादितानाकावकिंनासो

पर्वश्वेतत्वनाश्रमेऽयभूमिप्राप्तानुद्रादिषु १२ काःइतिसामान्यभागप्रश्नः कथमितिप्रातिस्विकप्रकारभेद
प्रश्नः १३ १४ सोकाशमयनवदुस्यामितिश्रुतेः प्रथमनसिक्तासत्ताभिव्यक्तानतोव्योमाभिव्यक्तौतत्त्वतानवकाशा
त्मनः तत्रस्याभिव्यक्तौकालसत्ताततोनियतेःस्थानभूतमोतिकाविर्भावेनियतिसत्ताभिव्यक्तातेनासर्वात्

८५

उगातामहासनेनिभमवः १५ ॥

सा श्री =

1638

याः बीजशक्तयोजगंतिविविचित्राणिआरोपयंतिमाः पाकयः कानामातिविमलाभासा स्फुटाभूत्वा न किंचितेनाविभेवा
ति २ नामाक्षीरेवपुर्भर्वेदाहृयाति पृथ्व्यादिनाशी स्यादिबीजकाणांतस्या पृथ्व्यादेश्चरीचिन्मात्रादेहे परिच्छिन्नमूर्ता
लवार्यादिसहकारिकारणानिलब्धात्मापवमंकुरंकरोतिकामेणानंदरूपीभूयमानादात्मरूपंपरम्त्यमोदनंकरोती
त्यर्थः ३ येनाः आवर्नोविवर्तनाख्यं रनर्वतिनोयस्याः तेषुन्नर्वर्तिनीश्रस्तु गतावास्पामान्यरूपिणीपेस्पशक्तिः
कठिनाशिलातलादिसंबंधनिस्पंदेपोषासपर्येलतानिहिंद्रियसंयोगेनदेषोप्यस्पर्पताद्रूपस्पंदंकरोति ४ ५

कानामपरमामायासत्स्विन्मयसमचिन्मये नकचंतिविचित्रंतिविचित्राणिजगंतियाः २ पृथ्वीजक-
णांतस्याचिन्मात्रास्वत्वपुर्वंधे लब्धात्मकालवार्यादिकेनेयज्ञवमोदने ३ येनावर्तेविवर्तेनवर्तिनो-
मद्रूपिणी कठिनेंद्रियसंबंधकरोतिस्पंदमेमसा ४ प्रभाजन्समगुंब्धेपुरसद्रूपेणसंस्थिता कचतिघ्राण-
रंध्रेषुकरोतिपरिकुलनां ५ चिन्मात्रतनुशिलाणामामसत्त्वंमीमृत्यनापदे सर्वाधारदशांधत्तेगिरीदृढस्थिति
लीलया ६ पवनस्पंदकोशान्तं रूपिणीचविनिर्मिंद्रियं संसाधयत्यात्मस्वंतेयिमेवात्मतयानया ७ ॥

सद्रूपेणमकरंदसंवलितगंधरूपेण निःस्पंदेषोऽपसर्पणांलतानिहिंद्रियसंयोगेनदृढेषोपसर्पणारूपंस्पंदंकरोतीत्य-
नासापुटयोःपरिकुलनां शिलानांप्रतिमानदाभाशिलाव्यतिरेकेणपृथक्सत्ताव्यावहारिकसत्यतापदंसृजनदृ-
तिसर्वाः कार्यंतदाधाराःशिलेतिभेदविकल्पदशांअविकृतैवधत्ते यथाऽविकृतोगिरीद्दत्तृणवृक्षलतादिकार्याणि
धत्तेतद्वदित्यर्थः ६ एवंपवनलक्षणायाःस्पंदनोसर्वक्रियाणांकोशानां आत्मस्वरूपाविर्भावेंद्रियसाधीश्रद्धाणायसंसाध-
यत्यनुकूलयति यथापिताआत्मानंसूनुस्वकार्येप्रवर्तयतितद्वत् अनयारीत्याइंद्रियाणांतद्देवमपिसहृतिपाकयो

वा॰नि॰उ॰ ५८ १ ॥

1639

मिथ्यानीमत्वगुणजीवनकामालाकोलवणाकारादेयमानमिलोकेभ्यः श्रुत्वा देशाज्ञितिसबहुमाने।
संतोधारुमायांलवणाकदेलसुनस्यकार्यथो किंसवर्थलक्षणंङमदार्थेमिति निष्कृष्टोऽस्यार्थः पारमार्थि
कोपि केवलसाक्षात्ष्यान्यविषयाधाड्काप्रायेणालिंगदेहेन वचतगादिद्वारैविषयभोगार्थं स्थितो जरद्र
वसहशोजीवः देशपिकान्येवमहज्जानिलोशुआदिरेनालगोनानिवहित्त्वुंसोमायानि नमनागपिस्वन।
त्वेंदिहस्यपने नमेनाहंसामन्यालभ्यतुनावः संसावनरकाद्वायनीति शुभोब्रह्मात्मतावोधस्तत्का।
मात्रात्पायोश्रुतिः इह्र तिहेतानन् स्वयंज्योतिर्भवन् विराजमानस्वचैतन्येन सर्वं जगदिदं
शुद्धेशात्मन्‌ह्मायां सर्वाविद्याकामकर्मवीजविनाशकत्वात्सवणाकरी उअधवरमा
येत्तत्त्वहृपेपरमशुद्धे ब्रह्मत्वेनापविचनाद्वात्मतैभेतैसशुनतुस्य स्वभोगस्पकः
अर्थेमैलपविजारसलवलसात्यतिन्यत्वात्सहलिस्वात्मा मामभवेत्यापाये
नकोपमात्मेति वयस्मपासदेकनरः सख्यात्मा किं कार्यं तत्वउत्तनःस
जानादस्मादिष्कृष्टोऽस्यार्थः एवं दशादेिमादिवाकेष्वपिअर्थसत्ता
ऊह्यापिविशिष्टिविशिष्टिविनिहोवकस्य नवालसमाधवनजल्पिता
उकरणस्यादुकार्यै वार्थैरर्थवताग्रउकार्यस्य नवाक
त्वादेवनवादानेति ॥ १ ॥ ॥ ॥

उप=

1640

भिमानप्रयुक्तव्याजेनानिरोधेतियोज्यं नयाविधया स्खलद्गमना मुग्धांगनेव शुशुभे जगति वाप्रसिद्धा लक्ष्मीर्लतारवा
न्मन्येवापयंमहाहर्लितासंकोचितानामुच्छिरिवशुविरलितानानीहारमेत्यर्थः अथवाभगवानिस्सर्वत्रवर्णयेने
ह्री॰२ पल्लवैश्यामलयावनमालयामालितानांअरुह्यागतमथोमहेनशोहनश्रमलेनपश्मार्थेनोवसनभूषणा
दिनाचनिर्मलेनमुंजनगालेमदरेचनदंशासुवनमरितनाहदनेनाविसृंजगतामाहन सौंदर्यविलासवयाश ना॰४
वत् एवहेलाविलोलयनगांमितयास्वदेहलभ्यासंग्राहितानीलहसीलहाणालनापिवलितानामुच्छिरिव
शुविरलितानाशरणयहानेनमर्थः परमार्थेनापि शृंगनालेविविचकामकर्मवासनागाहनेनाशानलसेवा
नमलेनपल्लवप्रायैः स्तनभुजैः नक्तार्थैर्दलप्रायैः स्थलभूतभुवन मांदेश्यालितानां जगतांयालक्ष्मी।
लनासाहेलयालोलयानमस्मिविलोलानांवनानांरामिनमिवगर्मिनयस्याम्लयाविधयामहावाकाशु।
त्याविलसनंविलासस्तह्नर्त्यंवश्यावियाका वित्याममलेनप्रतिमल्लनाउनायवलितामदृच्छिरिवशुविरलि।
तानिदेकयनीहतनां" एवमर्थां नरारायपश्याख्योकस्यस्वधीभिर्न्यस्तानिरित्यादिकानाविनयशुश्रादिपदाद।
नर्थकत्वेमसिद्धनमानिजनरड्डवदशादाडिमादिवाक्यानिगृह्णने जनाम्बवः कंवलपादुकांभ्यांहाविस्थिनोगा
यतिमड्डकाणांनेत्राम्णांहक्तनिउत्रकामाराजनकृरुत्साथांसमुनस्यकोर्थः अस्यापिलौकिकः परमार्थे
कोवार्थोवहत्समन्ययैव कल्पयितुंशक्यते नयादिलौकिकस्तावत् कश्चिन्मड्डदेशजः कंवलपादुकाभ्या जः
मुपलक्षितोजरद्गवसाहश्यजरद्गवोवाहकः स्वगृहद्वारिस्थितःसन्मड्डकानिमड्डदेशप्रसिद्धतोला।
निगायतिनंकाविलसुनविकिस्यरेणापुत्रेणपुत्रेणामद्वलवणाकंप्रतिकेनचिदावपएकेनकार्यैणा।।

यत्रारोपादयन्तोपि सन्नाम भवतीति यत्तु तं नतं मावगनाय यथा यथानर्थकाश्चपि श्लोकाः सार्थका भवंति इति दर्शितं।
प्रदर्शनमभिप्रेत्यानर्थकं श्लोकमुदाहरति यत्रेत्यादिकानां श्लोकानामर्थं श्रीः स्पष्टयतीति उत्तरसर्गांत्येना
न्वयः तत्रैतत्स्याद्व्यास्याशः १४ इति श्रीवाग्विलासे तात्पर्यप्रकाशे निर्णयमकरंदे बृहट्टिप्पाः सर्गः २९ सर्योगाद
सत्तोसत्ताविवस्यानं तत्राक्रयः प्रधानमाक्षेतिये तेनेयं चाग्रापवर्ण्यते यस्मिन्नदेव देहेत्यादिकानां सर्गांतो दाह
तश्लोकप्रभृतीनां श्लोकानामर्थं श्रीः स्पष्टयतीति सत्यमायामभ्यतितत्स्मिन्नर्द्धेन गम्यतामलदणसमयोः सम
स्तके संपट्टप्रायेमायाप्रवलेसर्वेषां बेकाः विमलाभासाः शुकेयान कस्तेनीति पर्येनान्वयः तस्य श्लोकस्य लोकः।

यत्रांतराललग्नदेवेनविलासवन्माद्देलाविलोलद्वैनतारिकेनयामलेन मलेनपल्लवदलामलमालितानां
लक्ष्मीलतातिविरलितावलितेव माहिः ९ सोहोपायेयपत्रेसुवर्णानं बृहट्टिप्पाः सर्गः ३९ ईश्वरउवाच
इत्यादिकानां श्लोकानामर्थं श्रीः स्पष्टयति तस्मिन्सर्वे सर्वेष्वाममणिमस्तके १

तः परमार्थतस्तु यथास्यार्थता तथा वर्ण्यते तत्रलोकतस्तावत् कश्चिद्धृतोनेन वर्ण्यते पल्लवैः किसलयैः दसे
लतानां१ हरितपत्रैश्चश्चमलैः म्लानैः मालितानां मलेन कोनेन सर्वतोलताभिर्वालितानेनेति यावत् तलपवक्रंतमालेषु
स्कंधकोटरशाखांतरालेषु गहनेन दुष्प्रवेशेन दुरारोहेणेति यावत् स्वयं वशमलेन गम्लानेनाननेन तरुणा
पुष्पफलपल्लवभ्रमरस्वरादिसमृद्ध्या विलासवन्माद्देलयाप्रवद्देलेन विलासानिनश्लसिताः निचनानां मेघा
नाविश्रुतस्तवलनविन्यपारीरणामत्र सौंदर्यातिशयविभ्रमगर्जितानियथागर्जनयेतिपादसौंदर्यातिशया

कालेनाल्पीयसा देही सोऽन्यमन्विच्छदित्याह गर्भीकृतेति आक्रान्तः सर्वो लोको यामहाकल्पो हि परार्द्धोतः कालो येन स्वभा
विभावस्वरूपेण सः ११ उक्तं प्रपंचयति बालाग्रेत्यादिना १२ १३ महाकायो ब्रह्मांडात्मः शरीरं १४ आयमाहवाच्या
बहिश्चरितिकान्मकोपि सानः आचविम्बद्धर्गीयासात्मापदार्थैनतत्ननवाप्यं मुहूर्तेनवाप्ययनापिसानः अथमा

गर्भीकृतमहाकल्पो निमेषो यस्य तादृशः आक्रान्तकल्पेनानेन संस्थानं निमेषतः ॥ ११ बालाग्रकोट्यणु
नाप्यभावेनाखिलाम्बरो समाश्रितमसनात्सुधीनावस्थानमथिताकृति १२ अर्द्धमेव संसारवनेनाकर्ष
णागतः ऊर्द्धमेव महाकल्पेन करोत्येवाकिंचन १३ इन्द्रमय्यैव निर्द्द्योतिर्द्दोपि हद्व्यवान् अकायो
पि महाकायो महाकायोप्यकायवान् १४ अघायेषदोषानः आनन्दघनमागतः नवाप्यनवयवाप्यानन्त्वा
प्यमानश्चवा सदा मिडिमिडि विलेमनाशुरुपिकिलिलालये विविधलिखितो लोकालोकोगुलगुला
पिला १६ इत्याद्यनर्थकं वाक्यं तथा सत्यं सपवच नतदस्तिनयत्सत्यं नतदस्तिनयन्मृषा १७ यस्मिन्स
र्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः १८

नवादि वाह्यान्तो यदि नत्वधियस्यान विनिलनत्पानदासदेवसनैककल्पोस्य इत्यर्थः १५ एवमन्यत्र बालादिप्रलपितं
निरर्थकाप शब्दजालमपि सप्रवेति कांश्चिदुक्तान्यदर्शयति मिडिमिडि इति १६ तथा सत्यसार्थकावेदशास्त्रा
दिशब्दजालमपि सपव उक्तं सर्वे पिंडीकृत्य व्यतिरेकमुखेनाप्याह नतदस्तीति १७ अयमेव प्रह्लादेनापि प्राहृष्ट

प्रा ए हतिस्मारयन्नुपसंहरति यस्मिन्निति १८ ॥

1642

गुलुःपलुःशि
श्री रत्नपिपाठ

श्री.
वा. नि.
स. टी.
१०५

1643

आलोकानां चक्षुरादीनामादित्यादीनां चालोकं प्रकाशो न कुर्वते ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुतेः अनालोकं चक्षुः सूर्या
द्यप्रकाश्यं आलोकनमलौकिकं आलोकं प्रकाशो यवमेव बीजं बीजौघं सोऽन्तर्नाशियन्ते ५ न विद्यन्ते स्तनह्येषिच्चमे
जोवाह्याकाशं च यत्र स्पेनन्याद्यारिकोत्तमस्सेनाप्रतिभासिकेन न वो वस्थाय्वथेत्ता विवर्जितं महदासन्नाज्ञानात्
नाम्रादिसत्ताकारणाद्याहतनस्मानत्यो रंजेनापेनस्मात्विषयविभावं नदेवविशीत्यर्थः ६ रंजनं बीजावस्थायां।

आलोकलोकममलमनालोकमलोकजं आलोकं बीजबीजौघं विद्धि नेविमलं विदुः ५ असत्यं सत्यसंकाशं
नेत्स्यासत्यविवर्जितं महदासन्नादिसत्तानाबेचित्म्यात्विविष्टिनेतरत् ६ स्वयं भवति रागात्मा यं जकोरं जनेरमः
स्वयमाकाशमप्याशु ऊर्ध्वमवति मंडितं ७ अस्मिंश्चित्रे बेतविस्फारे जगत्त्रयकृमिरोचयः स्फुरिताः प्रस्फुरि
ष्यन्ति प्रस्फुरन्ति च कोटयः ८ स्वमन्त्रामात्रमपत्रं पदमस्मिन्न्वतेनमि न किंचन्त्रचर्यं पत्रमनन्यदोस्यादिवा
नेले ९ गंभीरतनमहामेरु परमाणुसमं विदुः आकाशादिन महामेरु परमाणुसमं विदुः १०

रागात्मा विषयरसतो विनलोभकत्वाद्रंजकः विषयसंबंधरंजनेन नहि योगे चित्रमालिन्यदेहेनत्वाद्रंजः आकाशमन्
नेद्रूपोपि ऊर्ध्वमूर्तविज्ञादिरंजितं न भवति ८ अस्मिन्नवेन नसित्स्वप्रकाशेत्यसत्तामात्रेण जगन्त्यदेशपंनेवस्वेतरा।
+ लमपिन किंचित्स्प+
भावाद्यथाग्रनलेज्वालोगारविस्फुलिंगप्रभादिवैविचित्र्यं संपन्नं प्रपिंडं त्र्यैकस्वभावाद्द्रूपत्वादित्यर्थः ९
अनंत एव अणोरणीयान्महतो महीयानिति श्रुतिः सर्वविरुद्धधर्माणां तत्र समावेशाद्दर्शयति न्यायेनाद
गंभीरतनेति गंभीरकरणं गौणमिति पाकावारणायाकादिनेत्युक्तेन तन्याख्याने १०॥

१०५

1644

रूपाणां नदालोकनानां नन्यननले ल्लणान्नंअंतसेनत्वांविदु यव्यव सूदेयुपदेव श्रा श्रोतिय मेनान्यादित्यर्थः अतस्त्वमेव
सर्वभूतादिवदणाणामायंत्रुश स्फ निर्वेदेवसजादियोगंयोविद्व २९ पवेदेयानागमयणमेवमोमेन्याद् पत्नेविति २१ य
नसकलमेनशुविदितंसन् अभयपद्मप्रदंसन् सर्वसांख्येयन् अयतंरतेपास्यतद्वंयुहंसमेवभवसि अतः किंवास्य
रहितशुपरिमदसीनर्थः २९ इतिश्रीवा. नि. प्र. पंचविंशोसर्गः २५ सर्वविद्याद्भ्रवात्तस्यरूलीकारेणाचविलेः सर्वोसर्व
विशुद्देवसर्वैरर्थंप्रपंचानेयेनः पतमात्मानमालोकानभूयः परिदेहतिननः इहशालाः संसारदेजन्दावयतीति

त्वद्रूपेसमवाप्नोति रूपालोकमनोहरं आद्यंदृश्येन सत्कार्यरूलमसर्वं अशेषं २९ एतेनेविद्धिवेयानोसो
मोनेमहतामपि पतमात्मानमालोकानलोकमयापदं ३० संप्रहृष्टीनत्वतेनभूयः परिदेहति सकलं
जंतुश्रुयतभयपदंविदितमायस्तस्यपास्यमयन्नतः तव्यत्तमात्मानमपरमपदंमव सिंकिं परिमदसीरिदहि
षु ३१ इतिश्री मोहपराये देवनामयः पंचविंशः सर्गः २५ ईश्वरउवाच ततस्त्विरूपमेवैकं सर्वमलात्तशास्त्रि
ते स्वानुभूतिमयंशुद्धंदेवंरूढंइसर्वविदुः १ बीजंसमस्तजीवानां सारंसंसारसंस्रुतेः कर्मणांपरमंकर्मविद्धाते
विद्धितिर्मलं कारणंकारणानामकारणमनाविलं भावनंभावनोद्यानांभावमसमभवात्मकं १ चेतनंचे

रूढः सचासौ ईड्यश्च सर्वस्य जगत ईश्वरः स्वामीति विद्धत्वे त्वविदः तथाचश्रुतिः सहहोपम्रुउयातिनाः भुवाश्रमिन्नतोपतो
स्यामेति १ विद्धातं विस्तारे १ क्रियाकाम्याकारणं स्वसत्तया सर्वभावानां भावनेसत्ताप्रदं परमार्थं तत्स्वप्रकारण
समभवात्मकंच १ चेतनोद्यानां सर्वबुद्धिवृत्तीनां चेतनं प्रकाशकं चेतनात्मनि जीवेप्रतस्मात्भूते चेतनं विरूप
संत्रसम्भूतेचेत्यानां वाह्यवेद्यानामपि चेतने बुद्धि वृत्तिव्याप्तिकृतामिव्यक्ता प्रथयितारं चेत्यानां परमं श्रोधिष्ठानं तत्त्वभू

वेन चेतनं चेतनपरमं भूतिभावनं ष

तनोयानां चेतनानात्मनि चेतनं सं

नेभूरिभावने स्वात्मानमेवमायया बहुत्वेन भावितवेतं ष

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
१. ४

वि+२

वर्णनात्मकः उक्तरूपः क्रमतइति क्रमः समर्थः स्यान्न केचिदित्यर्थः अथवाक्रमात इति क्रमः प्रयोजनं स्यान्न किं वि
दित्यर्थः यतः ब्रह्मविष्ण्वादयोपि तदधीनशक्तितोपाधिपरिग्रहाः अतश्चयं चिदात्मा महादेवस्तेषामपि तत्त्वमित्यर्थः तथा
चाथर्वशिरःश्रुतिः ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भू
तैः न कारणं कारणानां ध्याता ध्यानं कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये इति श्रुतेः।
एषामुक्ते त्रयस्यैकारणात्मना मातृतः साक्षान्महेश्वरात् तपसा तेषां चिदानंदपितरं परमेश्वरं परात्परं समाजायते

संवेदनैकरूपत्वमपि च=

संपन्नदेशकालायाः क्रमः स्याद्वर्णनात्मकः ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामप्येषां परमः पिता २१ मूलबीजं महा
देवः पल्लवानामिव द्रुमः सर्वसत्ताश्रयः सर्वः सर्वसंपादनैकहृत् २२ सर्वसत्ताप्रदो भास्वान्ध्येयोभ्यर्च्यो।
श्रुतहिदः प्रमत्तवस्तुविषयः सर्वेशैवमहोदितः २३ संवेद्यनात्मकतया मानयासर्वगोचरं न तत्स्याद्व्या
नमंत्रादि किं विदेवोपयुज्यते २४ निष्पादनः समस्तस्यालम्भतेसर्वतः स्वचित् यांयांवस्तुदशां याति तत्तत्
पवमनेशिवे २५

६+ परस्परजयैषिणां निमहत्त्वपरिक्लिष्टे आत्मज्ञानयोगैश्वर्यैर्महीयते पूज्यते सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति महादेवः तथा च
श्रुतिः यः सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महीयते तेन स्मादुच्यते महादेव इति सर्वेषां सत्त्वानि बलानि श्रमि
धाश्रयस्य २२ नहि दलं परिचितवतः प्रत्यक्षप्रतीतिद्विषयप्रतिवस्तुवस्तुरूपतामपवर्गविषयानान्यः संनिधानार्थमा
ह्वान प्रकाशनार्थं च मंत्रा उपयुज्यन्ते सर्वगते सदा स्फूर्तिरूपे तस्मिन् आह्वानमंत्रयोः प्रयोजनमस्तीति भावः आदिप

दान्यतिरिक्तस्थापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रहः २४ ततपवलभते २५

1645

१०४

1646

अतएवाभिव्यक्ताचिदेव सर्वं स्वात्मकं दिविनिमिषत्वाद्दीव्यति द्योतनादिति सुव्यक्तादेवदति विद्वत्वं तदस्माद् विदुरीति
नस्मात्रामासंअभियत्नंतूपंनदभिस्थ्युक्तमुक्तर्थोदेवदीव्यादिदेवानामुक्तव्यदेवत्वमित्याशयेनाह सद्वीरिति अ
सोहिरण्यगर्भः ब्रह्माचतन्मंत्राःचित्तत्वनिःसर्वेवेनव्याकरः १४ येनाममेवचनमस्याविनःसम्मलार्थनितिदायाभिव्यक्ति
सात्यनमस्यंनीवभिथ्याभोदपरवदानमवनितेयमेनवातिअवलविसहृदादयः पप्रमादेवाः अभिप्राहृत्यर्थः १५ यस्त
परब्रह्मदेवलदृष्यात्रोकदेशाभिमानिनमपनेहृष्यादिकाकार्यमात्रविश्वैर्नाविस्फुलिंगाआयालदंतनइत्याशयेनाह

विद्वेदेवंनदाभासेसर्वंसत्तार्थदंतया सद्धीःसयिवःसोत्नःसद्धासास्वेश्वरः १४ अनिलानलचंद्रार्कवपुः
सपरमेश्वरः सएषसर्वतोव्याप्याचित्तवृत्तिस्थितनःस्मृतः १५ देवर्णोदेवभूतानादेववेद्योदिवापतिः महा।
विनःसमलासनसंतीवनकिंचन १६ येनामनेनगा न्येनेब्रह्माविसहृदादयः पस्मानयौनियोनाद्य।
हविस्फुहृदादयः १७ कालमस्पायसहश्ववाविविधविवविदवः नेष्विसकृप्रभूतेषुनानेष्ववपरात्मदान १८
=भ्रमवीजेषु दृश्यविक= स्थितेषुब्रह्मभूतेषुकल्पनानालकन्नेषु सहस्रशानवावेयमविद्याटेतिपीवरी।१९ वेदवे दा र्थवेदादिनी
=नेष्विवभ्रमभूतेषु=
वजालजटावली ननस्तस्माश्चनेनायाः श्रवत्तायाःपुनःपुनः २०

पस्मादिति १७ उपाध्युपहितप्राधान्याभोक्रमा
चा मारूढंतां इदंप्राक्तोयथाहारहृशोके विमर्षोऽहशानब्रह्मादीनामथाविर्भावसमर्थोहिचेष्टाऽनुग्रहोपदेशाबलाउ
यिपत्यविसेभावानात्रपिबवदाराश्रविद्याहृतनश्रांतेरेवनवालवाहृत्याह नेष्विवेत्यादिना १८ १९ वेदाःवेदार्थास
गोदिक्रमाः सांगोपांगाक्रियाकलापाउपासनमेदाब्रह्मतत्वस्मृत्यादेनापायमेदाश्चनदर्थकारिणोजीवास्तेषांका
सकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चन्येनेषांमावलीपंक्तिरूपाअविद्येतिशर्वार्थान्वयःअविद्याविलासभेदास्त

नेत्याहक्रमपाकाइत्याह ततइति २०

1647

ईयाः शिवरूपिनिर्वाणितप्रकारेणोक्ताः याश्च पदिष्टवान् सन्नगुणग्रहं ताः बोधितेन मुनिना चादन्यैः स्पंदनं यादेभिस्समाई
सम्यगुपशांतोत्सवः श्रणावाई माज्ञा तत्रेक्षोभो नायथेति स्तुतत्वा वांतरवाभिधाने ब्रह्मनिर्वर्णसंसारपारेतनरीयपदेश्र
मर्लया हृष्यमानं दृषित्त्वदैकरसेन लयशिलामनो विश्रांतावृत्तिर्वृत्तान्यायिथः सन्नूनं च वसिष्ठाश्रमेमुहूर्तं ततस्थौ निः
वेष्टपवानिष्ठमनसः परमपदविश्रांतोनदधीनसर्वेंद्रियवेष्टानं जडीभावादित्यर्थः ३१ इति श्रीवासिष्ठता. नि. प्र.

वाल्मीकिः इत्युक्तवानमलहृद्वचारिणामनोस्मिन्पारेपदे सम्यगुपशांतरवाभिधाने तूष्णीमतिष्ठदमनामुनि
नाथसाई विश्रांतवृत्तिरथ तत्र मुहूर्तमेकम् ॥१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र. मोक्षोपाये श्रोपरामे चोपदेश॥
त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३४ श्रीवसिष्ठः ततो मुहूर्तेन दृशो गौरीकमलिनीरविः सांहिकाशोन्मनः स्वे स्वे विकास
वहिरादद्दे ॥१ इहच योयोनयामासमर्केकाशानलोदितः बोधस्मद्भकादर्कं ग्रंशुराशिरिवोद्गतः २

चतुस्त्रिंशसर्गः ३४ अत्रापि वसिष्ठादीनामद्वयः परमः पिता महादेवः परात्मा सोमूर्ध्वसीमानं ईयते अभ्रकवानस्य
स्यातिशयात्ममविकासे प्रबोधनेउन्मुखः मत्सास्फोटयेन प्रेरितः सन् बहिर्विकासनेचोन्मीलनमाददे स्वीच
+उक्तमेवतुर्यातीत+ काव १ इहस्यमवलतोनिर्मलत्वात्रिपुरुषाख्यपरे वोकितत्वाच्चाकाशानलेउदितः इरशश्चेदन्तर्योगिलवा।
णानेत्राणांचयः बोधसमाधेः प्रबुद्धतायानयामासयथासमह्रकात्मवसंपुटकान् यावाभूमिसंपुटाख्याउद्गतः
अंबुजानांशिरस्केरोहर्षोनयतितद्वदित्यर्थः अर्कांशुराशिरिनुवविषयेयत्नेकोदस २ ॥ ॥ ॥

नन्वयवेदनात्तु पादानन्तत्वदर्शनात् एतन्मयं पादानां तोत्ताहितोऽप्यसंवेदनात्तु द्वैतं नेदं चाहितिविधकल्पातीतमि
त्यर्थः २६ नेदं सत्तमाह नेदं किमिति सत्यकोशाः उदंवन्तन् २७ अनन्तसमभेद्योपि समाभासं नत्वेदेनमाह अद्वैतेनैवा
दिति विद्वाभ्यां प्रलयादिविधैर्वैतैनैवाभावोपि स्तान्मनित्यदोषः स्यादेनमाह अद्वैतो भाँ उतोन संतोषसत्ताह श्वनचेतनये।
ति यत्नेपि सैंधवलवंदेवलाहि विकार्यं इस पवदसूस्तह किंनस्पान्नबाह अविकारादिति आदिपदाहिवर्तनेपरिग्रहः
चिरंनित्यमपिकालकाशादयः अनित्यायस्मान्नाहत्वानया २८ स्वतामसतानयिविशिष्टकल्पितंनभः शिलाकोशेना

स्त

द्विति+

एतन्मयमिदं विश्वं नतेन न्यायवेदनात् सत्यसंवेदनाद्वैतं न चैतेनेदमस्त्येव २६ नेदं प्रवर्तते नैकं किं विद्वेदं कि
विद्भिर्वर्तते यावत्समसमाभासं प्रपञ्चदेशस्यकोशावत् २७ अद्वैतेनैवादृष्टं तोभाद्वैतेनैव नयातया अवि।
कारादिमत्त्वान्नित्यानित्यनयाविदं २८ विद्वन्नत्वात्किं सुखिलाकोशानां जगतामपि मनसामपि न भेदोऽस्ति
सत्तामयमनसामपि २९ समसत्त्वशिवं शान्तं मनोनेवात्रिलासनः ओंकिमयस्य चन्द्रमात्रान्तर्यां सा परमा गतिः ३०

जगतामपि विद्वन्नत्वात् न मनसामपि भेदोऽस्तीति समसमाभासमिति सत्त्वश्रुतिमिति भावः २५ उक्तमेव तुर्यातीतत्वमप
पादयन्नुपसंहरति समसमिति अमित्येकादशस्वरविराडादिभिरकारादिमात्राभेदेन कल्पितैश्चतुर्भिः पादैः प्रविभा
क्तस्याः नादविन्दुशक्तिशान्त्याख्याः तस्या अर्धमात्रायामात्रा तां तुर्यां शान्त्याख्यां सा परमा गतिस्तस्यां द्विश्रोनात्र तावत्
त्राविकल्पाख्या स्थिति श्रुत्यविकल्पाख्या तुरीयातापनीयश्रुतौ परमा गतिरित्युक्त्यादिनेति भावः ३०॥

तस्यां सर्वोपेक्षणीये विशेषणान्तरमाह एवेत्यादिना इत्वलाकाकाशमवेरङ्गुणि शेषं तत्त्वाश्रमेन्नाहीनयोर्वं सनातनतीतोदक
वदेकीभावाद्गमयति सोऽवस्थानीतिनामग्राह्यकाशा अर्थोऽनेनाप्यनः इत्यर्थो ग्रासंधाल्हुमयत्कृत्यतापदंगता अनप
वेक्षणीयत्वादिपदवाक्यार्थोद्दर्शीनात्वधावस्थभृतान्नसमाधिगम्यैवस्वरूपंभूमिकाद्यन्त्वसमस्तानत्समाधिप्रतिष्ठागम्ये
तिविशेषश्च इतिभावः २१ ध्येयेणाख्यभावविकारवैदिके न कालेनापि स्वस्यास्थिता मनसोऽपि विवेकाद् आत्मनात्मनैव
निरस्तकलंकायाप्रतिष्ठायि ते परं पदं प्राप्यार्थ इत्यर्थः २२ सर्वे सापरापरमाकाष्ठाप्रवर्धिः शिवभावनः पर

एषा कृत्स्नेत्यवलम्बनादनात्मार्थपदं गता ब्रह्मात्मेत्यादिशास्त्रार्थाद्भेदो नो देहिनि केवला २१ ध्येयेण कालनः स्व
स्या निष्कलंकापरात्मना तथोनीतादिनाशनादपि याति परं पदं २२ सापरापरमाकाष्ठाप्रधानं शिवभाव
नः विश्वकानिरवच्छेदान्तर्नीयापावनोऽस्थितिः २३ चिरमस्याप्रतिष्ठायां सर्वबोधाधराहराः सा समसाध्या
वचसा न समायाति गोचरे २४ विमार्गेकलनातीतमितिनेकथितं लिङ्गतस्मिन्वदेनित्यमिति देवः सनातन
मुने

मू॰

समंगलत्वात्सर्वेभ्यो मंगलेभ्यः प्रधानं प्रकाशरूपा निरवच्छेदाविच्छित्तिरहिता विनिःस्थितिः स्मृतनीयेत्यर्थः २३ अस्यां
प्रतिष्ठायां भूमिकायां स्थितिः सा सर्वेभ्यः शैवशास्त्रप्रसिद्धेभ्यः श्रुतिप्रसिद्धेभ्यः सार्विराघधर्म्मफलदधर्म्मेभ्यश्चैव
ह्यभिरूपास्तिफलं ऊर्ध्वलोकभेदं प्राप्नेभ्यश्च हरणा अतीते ब्रह्मसमापि वचसां गोचरं विषयतां न समायाति किंतु।
स्वयमेवानुभूयत इत्यर्थः २४ विभ्राजाप्रदादिमार्गेभ्यः कलनायाः तत्संपत्तेर्यत्वं सत्त्वाया अत्यातीते इति एवं
रूपो देवः सनातनो नित्यो नान्यः अतोऽन्यदार्त्तमिति श्रुतेरिति भावः २५

मान्मदेशादिव्यापकत्वंनास्तित्वेनोनिर्व्यभावस्यात्मस्यासमस्तस्पृशान्वेशतोर्द्गुणत्वान्तरंसत्तामहः। यदाहसर्वेभूमिकैवाभ्यामव।
शाह्वनसोपुरुषादिवत्पर्यांपर्याप्तिंयातितदाप्यकाशोविश्वमात्माशून्यशक्तिंपरमाकाशंचिदेकघनंशक्तानांकालाभावमा
गतेवभूत्वाचेत्यांशोन्मत्तवेतोत्यजंतीतिपरेणत्वयःस्वतोवृत्त्यानेनऋत्वनामभवतीत्यर्थःसूर्योपेतुयथाफलनोपिविशेषदृ।
तिभावः १५ १६ क्रियादिकालस्यकलापीविकित्तवसकाशासापेदंसत्ताकाशस्यकलानाम्भ्यासकलेकालनाकाशाने

कालेनायातितत्त्वैवपरांपरिणतिंयदा शून्यशक्तिर्दिक्काशोयस्माकाशगात्तदा १४ चैत्यंशोन्मत्तवेतोन्
नेत्यजंत्यंश्रि वचापले वातलेवेवचलनंपुष्पलेवेवसौरभं १६ कालतत्त्वकाशेनेत्यत्वात्सकलेसकलाकला
नजडनाजडईस्कारायत्नेमज्जासनार्यकं १७ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहास्सत्तापदेशतो तथैनयैषाकलि।
तामकालंकामनामयी १८ कांचिदेवविशालात्मसात्विवत्सर्वस्थितो सर्वतःसर्वदासर्वप्रकाशास्वादु।
तत्परां १९ एषाद्वितीयापदतांकथितानवरूपत्वेन तृतीयंशृणुवक्ष्यामिपदंपदविदांवर २० ॥

तत्परिस्याताद्देवस्यकासकलंरूपमात्रेनकलयंतीतिसकलाकलाव्यावर्तनीयजडाभावंचजडा अनामिकाशाह्
भिलापायोग्यावहत्यसाणाविशेषणानांसमाधत्ते १७ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिस्तयौयोविराटहिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्त
३ यैपात्तेनकलितानप्रथमानो १८ अनपूर्वसर्वनिमित्तिकसर्वकालिकसर्ववस्तुगोचरेभ्यःप्रकाशेभ्यःस्वादुभ्यश्रानो।
देभ्यश्चतत्परांतारूशोत्कर्षवंतीसद्गृहीतयनरांच १९ उत्कांतयोर्व्याद्वितीयभूमिकामुपसंहृत्यतृतीयमवतारय

सिपवेलिपदंभूमिका ३

प्रथाभ्यः+

ज्ञानं

प्राक्चेत्यचित्त्वापलंगतापि संअनेचिन्मात्रमात्रस्या स्वकस्वस्थस्थास्यान्त्यं सन्मात्रतुर्तीनन्नानेन पौवरीशिष्टेतियावत् म
वेजीवदशायामेवतीतोऽभवादीत्येषांशः १ सोऽयमं इतिपदस्यार्थमूहू निर्दिशति सृष्ट्यानंदाख्यं स्वरूपमं स्वलाभरूपमितिकं।
देशपरिच्छेदत्वमुत्पन्नमत्रु रूपं यत्स्यात्तिन्नेदरात्रात्तज्ज्मन्येनं इतः अत्र अः यदिनल स्वभावः यादितीयपदमुक्ता वियाहू नितेनेऽका।
मदनइति शुद्धपदार्थोनलक्षणाविहृदत्तुमवाविहृदे स्येयामनुसाराणां सदेहृ इत्यादिनापर्यंतमया नेदादिहे शणगेभानेदानम
नघानगुणान्नरोनरोत्कृष्टविषयानंदशीकवमहाणां वाधितनेन शुद्धनिर्दिशितेनिर्दिशति सृष्ट्यानंदस्वरूपेणेन पौवरीश्रुतिमद

शुद्धाविज्ञावमात्रस्याचेत्यविज्ञापलंगतता समस्तसामान्यवनीभवतीतांमहार्णवा १ अयुनर्भवसोऽयुमपा।
हंपांडित्यपीवरी परमासाद्यविश्रांताविश्रांतावितनेपदे २ यनन्नेमनन्तिमिस्तीताऽथमेकयितेपदं हितीय
मूलाविभेदशान्तेः स्याः स्वपावने ३ यथेवमननसोन्मत्ताविकुर्विः शांतिनिशालिनी सर्वेभ्योनिस्समावक्तावि
ततादाकाशस्वदरी ४ यनसोऽयुमलेलावकिलांनः सन्निवेशावत् सैधवांनस्यास्मवहानेतनसंदर्शाक्तिवत् ५

पमानतयासंबंधः ५ ॥

तो अथवासोऽयमपदस्यसोऽयमस्थानस्यपर्यायांडित्यंनिरस्तत्वाविद्यामोर्व्यविदेकरचनशून्यानंदस्वप्रकाशस्वरूपा।
नेनपीवरी श्रुतपवभागस्यागलक्षणयापदार्थसमपदस्यानाधिकाश्येतिभावः ॥ उक्तं स्थानेवर्णयिषन्नवीनेन अ।
थमंस्थानमनुपमेहृदिति पतदिति शृंगेचिकत्नेरेस्फोकाराहा २२ ज्योतिर्भिः सूर्यचंद्राग्निवाक्करणरूपैस्तमोभि
रंधकारास्तानन्तकार्येश्रुमत्का २३ तस्माःसर्वापेत्तयायेविशेषास्तानाह यथेति सर्वेषांपदांपरिणतिमिसुतरश्चो

क

अन्तर्लीनस्थितिमाह शुद्धेति सन्मात्राबाह्यब्रह्मण्याबाह्योल्लेखमात्रविकल्पनानामग्राह्याच्छुद्धैः सर्वैः विमुक्ताव्यवहारो सर्वनामरू
पात्मिकाधिके शून्यस्वभावाकेनार्थः ५ उक्तानिकुलेकास्थितिप्रतिष्ठार्थं स्फुश्यादिभूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते
सर्वेमिति सर्वसम्प्रयोगेनिरूपणमत्रैवज्ञानायामिवप्रहसंविकल्पनोत्मकायाविकासानयाविधयास्वमायायार्वज्ञात्र
त्वसप्तशुभिलक्षणोः स्मृतिस्थितिमेहालक्षणोरयात्मादिभूनाधिदेवलक्षणोमोविभिमोर्थैः अहन्तेनगात्मनसैवमंभिते ६
अतो मनः कदनेनवास्येकं दृश्यमादृश्यमनसेति सत्यस्यालोकेकात्म्याद्याकारात् १ एवं नमबोधेन कल्पनाभिः सहमन।

शुद्धनिःशेषसन्मात्रासन्मैवेत्येवमादिभिः विकल्पैर्नामशब्दार्थैः सर्वैः सर्वात्मिकापि ते ५ सर्वे निरूपमे शान्ते
मनसैतत्त्रिमार्गकं अस्येदं बृंहितं ब्रह्मस्वपाक्षाकाशविकाराया ६ मनसामननं विद्धि चित्तेस्वेन्द्रियावयवात्मनि
सत्यालोकाज्ञाताज्ञाने प्रकृते विलयं गते १ क्रियते सौतेसंसारकल्पनाकल्पनात्मिका अहंबीजोपमासन्ना
जीवस्य हृत्तिनाम्निका ८ पश्यन्तीनामककलिनोन्नासंनोवेत्यवर्णितं मनोमोहाभ्रनिर्मुक्ताशारदाकाशकोशवत् ९

गं॰

क्रियत इत्यस्य संसारभूमिकायां जीवन्मुक्तस्य स्थितिर्भवति तां लक्षयितो नाम्ना च दर्शयति अहंबीजोपमेत्यादिना इतिना
मिकान्तं हं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति श्वेताश्वतरकाठकश्रुत्योः कंदेतोपस्वपितिनामति
वचने संज्ञापि इत्तीति विभाजे चरतीति पदेन व्यवहरत्वादितिनाम्निकेत्यर्थः यथा प्राज्ञस्य शुभावपि स्वपितीति नामास्ति तथापि
तत्त्वबोधेनालिङ्गादिबाधाद्यस्यापाधेर्यस्यासविद्यायोर्लयस्तयोरभावाद्यथाबोधकस्याप्यपि प्राह्लस्यानिवृत्तो स्वरूपता।
स्पर्थक इति शाहूय्वावशिष्टसंज्ञामसंपश्यत इति भावः ८ एवं सर्वदृश्यबाधेनापरोक्षदृक्मात्रपरिशेषात्पश्यन्तीत्य।
पि तस्या नामान्तरमित्याह पश्यन्तीति चेत्यस्य विलविषयस्य चर्वणात् शनैः शनैः शीत्याक्रमाणां उत्सृजतीत्युज्जनी ९ ॥

16533

एवमक्रमेणाहं देवात्स्वसृजनेनाहं धातोऽग्रं भवदेव हिरण्याद्विरागेण तत्कल्पनामिति सेव भास्वत्प्रकाशमाने त्वा। धामत्सदनमपदं तत्परमार्थसत्यं ब्रह्मैव एकदेवः यत्स्वात्मस्वसृजकः स्वात्मस्वरूपमोहमुखोऽशेषोपवादैः स्व नेऽस्य प्रतिमालिङ्गादिवत्किं चित्रं किंचिद्विचित्रमिव भवति यतः स्वात्मस्वरूपे चिति नवपदानि संकल्पात्स्वदेकमूर्तिर्मनः कल्पनामात्रमित्यर्थः ५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ सोऽपि सन्निदं तत्त्वं च तुर्यातीतपदं तथा उपदिशेष्यन्त्वेनैवविज्ञानमिति वर्णयते, इत्थं सर्वगतो देवस्वरूपया स्फुरमाने विश्वकार्यदशायामपि तत्

एवं स भगवानिदमविरागभास्वदनन्तमनन्तमपदं परमेकदेवः स्वात्मस्वसृजनं स्वजननस्वरूपं किं चित्रं किं
चिदविचित्रपदैकमूर्तिः ५ मोक्षोपाये देवतत्त्वप्रतिपादनं नाम सर्गः ३३ ईश्वर उवाच इत्थं स्थितमिदं विश्वम्।
दृश्यं देवस्वरूपि च देवता [illegible] पदं निःशेषं कृत्स्नं देवे नैकात्मकं पुनः १ चितेः कलनकं देवः पश्यतीति संसारतोरणे
ब्रह्मकलनकं संसारोऽविवर्जितं मिथ्याहंकारात्मकं २ इत्थं सृतिमात्मकलनकात्किंचिद्व्याने पतनमेव कलनाद्वि।
धारकाभिज्ञाविमर्शने ३ चिदर्थकाम्यनाभावाहिंसाःसर्वसमुन्नति स्वात्मादिमिलितार्थेन नत्यामीदिति

अधिष्ठानदृष्टामनन्तं देवरूपि च पुरुषं ननु मोहे नैकपदनिर्मुक्तं व्यवहारे देवे नैकरूपं चपुरुषमितिसर्वविशेषपरिहारेणेत्यर्थः १ ऊहेनाहं तत्रैकरूपि उक्तं भावाननिर्मुक्तं तदाह चितेरिति कलनकं मोहस्वरूपं तेनैव रूपं जडभाव इति कल्पनादित्यर्थः अससांविद्धितिदर्शनादितिशेषः २ तदेवस्पष्टमाह इत्थमिति इत्थं दृश्यदेहादिरूपापत्तौ दृश्यप्रधान। मर्थो चित्कलनं ३ अर्थाकारस्याभावात् भावनानिमित्तात् हितप्राप्यस्वात्मावृत्तमन्यत्सर्वं जगति विस्मरति देहस्वा दुःखादिभिर्मिलितेन सत्यांश्च स्वस्यामेव स्वस्थितिमदिति धनेनस्यं कलनकास्थितिः ४ ॥

९५

नूतनत्वविशेषेपि प्राक्तनविषयभानस्य संस्कारस्मृत्यावर्तमाना नाद्यहासोतिंगाख्येतनत्याद्युनः संसारपोकप्रसंग इत्या
शंकाह नास्येति अस्य स्मृतिविषयस्यानुत्वविदस्युतस्माद्दोषायदेशान्ज्ञानत्पावर्तमानयाभूयोस्मि अलासीतिस्तन्या
स्यांसंस्याद्वास्येति अस्य स्मृतिविषयस्यानुत्वविदस्युतस्माद्दोषायदेशात् वैभिता प्राक्तनदुःखस्मृतिः स्वजात्येनयप्रवा
हिणी प्राक्तदनसमर्थानयया ऽयतानयाप्रवहानिरलाआहइमेवजात्येनायवाराणसमर्थानभवति तद्दहित्यर्थः
कोस्याः प्रावल्येदेतेतिचेत्तनमनेनिदिध्यासनाभ्यासत्वरायोद्धुपप्रवाहानद्युनप्रवाह मेवेत्यास्यायेनाह ज्ञाने।

नास्य तज्ज्ञानयाग्रह्यत् प्राक्स्मृतिवर्तमानया आदेशोपदेशानयाआहइमाश्रापवाहिणी ४७ ज्ञानप्रवाहद्या
कस्माच्चित्तेदासैववर्द्धते यथैवोच्चैःस्वरसंज्ञाः सप्तवाक्ग्रामनिश्रुति अहमेवोहमस्मासीत्येकाभावयथा।
वेतो तयाभावनयाप्तः सप्तवत्वेभवस्मते ४४

ति हयोश्चिनेहयोर्मध्येयाचिनेहाचिनहृदिरकस्माद्धनप्रवाहा
सैववर्द्धते दत्तराभिभवसमर्थाभवतियथानारंभइत्तंज्ञोस्वरयोर्मध्येयथैवउच्चैःस्वरःसप्तवान्यमभिभूयश्रुतिध्याने
स्मृति। आकामनिश्रुयतइत्यर्थः ४८ सेयमहंब्रह्मास्मीतिरेवाविच्छेदेन संततास्मात्यागसमानसमज्ञानवासेत्याथायेनाह
अहमिति पकः अद्वितीयप्रवाहसिवोदेवःसत्वअहंत्वदहंकारोपलक्षितज्ञानानित्यापरोहविदेकरसास्मीत्येको
अविच्छिन्नाभावनोस्मृतिर्धराभावयतयापवेत्रूपयादेवहज्ञाभावनयाप्तुरुःसमाधिप्रवत्वेअहंनिततंभवसिनाम्यया

५२

वार्त्तिकं पा ४

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
५८

1655

३८ पर्यन्तस्त्वं ब्रह्माः त्वं ज्ञानहम्भ्रान्ते भूताकाशे सर्वं भूतं दृश्याकाशे ३५ ५ यदुक्तं यथा ब्रह्माकाशेण भोक्ताकाशेण
वाधयाभावयति न तथापश्यति ४१ ४२ संकल्पलक्षणेन ग्रोवानेन चालितं संदलितं सन्मलक्षणानां जालानां ज।
लधारिणां वद्दैवं चे असंकल्पलक्षणस्य श्वासानिलस्य रोधे परे पदे ब्रह्माकाशे विश्राम्यति विलीयत इति यावत् ४२

संकल्पमलिनं मन्त्रं स्थितं मे त्रिगुणोऽग्निवत् लेभो इत्थानमात्मानं समासाद्य स्वभावमनाः ३८
संकल्पानिलनिर्धूते भ्रान्ते पर्यन्तशून्यतां यावत् भूताकाशे चिदात्मानमेव संवेद्य लोकय ३९ स संकल्पनका
लंघ्यविनिवार्यात्मनात्मनः पदमासाद्य मासाद्य पदमानंदवा भव ४० सर्वशक्तिमयोऽप्यात्मा यद्यथा भावय
त्यलं तत्तथैव पश्यति तदा सर्वसंकल्पविनिर्मुक्ते ४१ संकल्पमात्रमेवेदं जगन्मिथ्यात्वमन्यितं असंकल्पनमा
त्रेण ब्रह्मन्क्वापि विलीयते ४२ संकल्पवातवलितं जन्मजालं तदेवं तदसंकल्पानिलस्पर्शाद्धि विश्राम्यति परे
पदे ४३ तस्माकरजलनिकाशिमां बुद्धिमनुयावन्तो संकल्पनलोधरणोपरिशोषवतीं कुरु ४४ प्रतिभास ५०
समस्यानं प्रतिभासमपरित्यज्य यथा गंधर्वनगरं तथा संसृतिविभ्रमः ४५ प्रभुरस्मीति विस्मृत्यानादौ कोच
तिभूमिपः भूमिपोऽस्मीति संजातो यावत्ज्ञास्यदिस्मृतिः ४६

४४ अविद्याकामसंकल्पनाशेऽपि यदि जगद्धासेतर्हि तत्प्रतिभासमात्रमिति जीवन्मुक्तानुभवसिद्धं दृष्टि
ष्टिपरतः परिशिष्यत इत्याशयेनाह प्रतिभासेति ४५ यावद्ज्ञानं तावदेव जगत्प्रतिभासः शोकदेतुर्नतद ५८
नरकालमित्याशयेनाह प्रभुरिति ४६ ॥

त्

विरोधिवासनोद्भवेन पूर्ववासनोपशमं उत्तरश्लोकाभ्यामेव वेतालदृष्टान्तेनाह द्वित्वेत्यादिना २८ २९ अनेकसन्ततानो
पि ३० ३१ असंकल्पोल्लयोऽस्य तथाविधोऽहमस्मीदं ३२ किंचेत्यर्धेन यदाहुः संकल्पने मानसप्रयत्नेन रचने क्लेशः
अमोलितनसंकल्पस्याविनाशने शेषांशोऽस्यभावेऽनात्मन्यनिष्टे अक्लिष्टस्याप्यसमर्थ इत्याह संकल्पयत्न इति।
गंधर्वैः तत्र मनः तत्पुर्यां मनोरथपुरीविलासपुर्यां सुदृष्टो संकल्पप्रवाहसंभावितत्वेनासमर्थेनाद्यन्तः दिव्यपुरीप्रसिद्धः

द्वित्वसंविदा द्वित्वमेकस्यैव प्रवर्तते प्रसौ चेतालसंकल्पाद्वेतालत्वमालयः २८ अद्वित्ववेदनाद्द्वित्वमा।
त्मनोऽपि निवर्तते न करोमीति संकल्पान्नुहस्येव कर्तृता २९ द्वित्वसंकल्पतो द्वित्वमेकस्यैव प्रवर्तते
अद्वित्वसंविदा द्वित्वमनेकस्यापि नश्यति ३० परमात्मनि यो द्वित्वं न किंचात्मनि विद्यते अविकारादिमत्त्वे
न सर्वगात्वेन सर्वदा ३१ यत्त्वसंकल्पनं विद्धि ममसंकल्पनं यदि तत् यथा मनो मनोराज्यं गन्धर्वनगरं यथा ११
तथा संकल्पने क्लेशो न संकल्पविनाशने संकल्पयत्नो गन्धर्वपुर्यः सुदृष्टो न तत्त्वतः "अहं संकल्पमात्रेण या।
दिदं दुःखमागतं तदसंकल्पमात्रेण त्वयि का बत कदर्थना" यत्किंचिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति न किं।
चिदपि संकल्प्य सुखमव्ययमश्नुते ३४ संकल्पजालनिर्मुक्ता न यदात्तवचेनना ननदानंदनोद्याने त्वमा।
दैः परिराजसे ३५ स्वविवेकानिलैः हत्वा संकल्पजलदत्ततं परां निर्मलतामेहि शारदीव नभोन्तरे ३

ननु तत्त्वयेदस्यर्थः ३३ कदर्थनाक्लेशाः ३४ ३५ उच्चैः सर्वगुणोत्कृष्टे नंदनोद्याने स्थितोऽपीति शेषः न परिवृत्ती राजसे
शोभराजसे ३६ संकल्पनाशने तर्हि क उपायस्तमाह स्वविवेकेति ३७ ॥ रामायनमोनमः ॥ रामाय ॥

1658

श्री.
वा.नि.
पू.टी.
५७

1657

इत्थं सर्वं मायिविदेतस्मिन्श्रुतिरिप्रतिविवक्तेन्येन दाहेपोहं स्मार्भी दृढभावनया पश्चात्मवैव ब्रह्मस्मालिनीत्येन दा
तेषं समापातेन स्यस्थूलदेहप्राणिबकमाह आतिवाहिकेति भविनापंचवं भौतिकस्थूलदेहसंस्कारात्मकं भूत्वाहे
हलाभायवीहियवतिलमाषादि इत्थमहं संपन्नम स्मीति वेत्ति तद्व्रीहियवातिलमाषा इति जायंत इति श्रुते
रित्यर्थः श्रुतौ इति शब्दो भाविदेहात्तु स्थूलदेहमाश्रेपल्लवार्थः तेन स्थावरत्वेदर्जादिदेहप्राप्तिस्थलेन व्रीह्याद्य
स्थूलमलादिह्रव्यमावोप्यस्य भवतीति शेषः तनाय इत्थमस्मीति वेत्तीति स्मान्योक्तिः २४ वीर्यतां तेन स्थूल
दौतवीजभावेन स्त्रियोनिषेकक्रमेणाह आगत्वा स्थूलदेहो नानो स्मीति वेत्तीत्यर्थः २५ अनुभावात्मकं अहे

आतिवाहिकदेहोपि जीवतो स्य तु पाप्मनः भावनापंचकं भूत्वा इत्थमस्मीति वेत्यलं २४ तद्वत्प्राणिनामनु
क्रमात्पुनरुक्तिवीर्यतो तेनाहं प्रणवान्तातो वेमीत्यनुभवात्मकं २५ अहंतादिक्रमेणाशु पंच कात्तु
भवभ्रमात् स्थावरं जंगमं सर्वं विभिन्नत्वं च वृत्यलं २६ काकतालीययोगेन दृढाभ्यासवशेन च वासनां।
नरस्य स्थाणुत्वमाकारमप्नुते २७

स्थूलदेहनदनुभवभ्रमाद्दृढत्वादिहा
व उक्तेनाहंतादिक्रमेण पंचानां संघः पंचकं
वाह्यं स्थावरं जंगमं च वेत्ति पुनस्तद्वासनया स्वयमपि तद्भवतीत्यर्थः २६ नतु सर्वं समशाकादिदेहप्राप्ते नरदेहाका
रवासनात्मनास्तत्तनयास्थितस्य तद्भेदकस्य दृढाभ्यस्तमशाकाकारस्यैतदस्य च कथं निर्वृत्ति इत्याकारस्य
स्थाल्यस्य चानभ्यस्तस्य कथं लाभस्तत्राह काकतालीवेति यथाश्राकस्मिके काकतालसंबंधे काकमरणप्रयो
जकं कस्मैव निमित्तेनान्यतया दृढाभ्यस्तवासनाभिभवे विरलावदितद्वस्तुदृढभाववासनोद्भवे वकस्मैव नि
मित्तउद्भूतदृढिवासनो नरस्य शाखानविपाभ्यस्तमपि स्तम्भशाकाकारमश्नुतीत्यर्थः २७ ॥

+१८ यदिदं दृश्यते जगत् तत्तत्स्याङ्क्षिल्लसल्लतायाः लतायाः फलपल्लवपुष्पादीन्यपः +२

1658

तरंगितत्वमिव वस्तुद्विवर्तनं ननु देवचेत्यसंबंधस्त्वर्थः॥ मूलपदेन असङ्गबुद्धत्वं प्रज्ञाशोद्दितिश्रुतिस्थमसत् पदं लक्ष्यते १९
सत्त्वं परमार्थेन सद्देवेत्याह अनुपाणिपदानि नामानि चेतनस्थानीयत्वं च शब्दैर्न ग्राह्यः पुरोदृश्यमानस्याकारस्वरूपव्याहृ
र्त्तः ननु तरंगत्वान्मनसा चन विषयः॥ १७ यदि न मूलतत्त्वमेव जीवजगद्भावं विवेकाद्यकृतस्मिन्दा स्वरूपमवित् यदतो
अविद्याउपनयनं विचित्रवर्णसंस्थितोपनेनं रसाख्यस्यायिपायं सम्भवति नदाजीवत्वेन अभिधीयत इत्यभिधानयावि

अस्य संभवतः संगस्याविहितासमबुद्धेः तरंगितत्वमिव वपुषा नावृत्तेत्यसंस्थिता १७ नदेतन्यासंख्यसत्त्वसते
स्वर्णशिवादिभिः अनेकपरमात्मादिनामभिः परिगीयते १८ एवं तद्रूपपदानीत्यद्वयं परमात्मनः यत्।
नामादृश्यमूलं विषयो न तिरोधत्तेततः १९ यदिदं दृश्यते तस्मात्समूलं तत्त्वमाद्यायाविनैः फलपल्लवपुष्पादि।
नभिद्यते तन्मयत्वतः २० महाविद्यापनयना विद्रवस्याभिधा सती स्वात्मैव तत्त्वेन वाह्यत्वं तदा द्वैद्विवपश्यति २०
स्वयमेव समस्तीति भावयन्ती स्वभावतः अत्यन्तामिव स्वयानिर्विकल्पात्मिका स्वतः २१ अकलंकेन तद्रूपे
णाद्यपयन्सकलंकवत् संसारसरितं प्राप्य चेतनत्वेनैव चेतति २२ विहृत्य स्वयमेवेनस्यैकतामेति जीवता
चिन्मयत्वस्वभावेन जीवो जीवति तन्मयः २३ ॥

नत्वभिधीयत इत्यभिधानयाविद्या सती द्वै
तादृशा भवति तदा जीवत्वे
द्वित्वस्वभासनं वा स्यजीव जगद्भावं पश्यतीत्यर्थः २० अन्या अत्यन्ताविद्रूपास्मि २१ अकुलंकेनैव तद्रूपेणास्थितापि।
सकलंकवत्स्वरूपं हकतद्रूपं कल्पितं तेन संसारसरितं प्राप्य औपाधिकचेतनत्वेनैव चेतनं तिन निष्कलंकचेतनत्वेनेत्यर्थः २२ नै+
पतेन उपपद्यकेन एकतांनादात्म्याध्यास लक्षणां जीवतां पतित तन्मयचित्स्वरूपः सन् जीवति प्राणनादिक्रियां लभते २३

श्री:
वा. नि.
प्र. टी.
५५

भ्रम+

यस्त्वजगतस्तेवाधकृतः सर्वेपदार्थानां ग्रथनं स्याद्विलक्षणो वा कृष्णे दृश्यते वस्तुबोधस्तस्मात्तस्मात्स्य एव संबंधेऽस्त्वदित
शकलानि संधानेनैकं ततो नयति तन्न्वेदं भेदविषये वा निर्विकल्पेनैकत्वमन्यासेः अन्ते सार्थं नाशिनियतः अनयनानेन
स्तानेव चोवाच्याश्रुतिः महत्त्वादपि अनुपयोगा तमिदं यद्वक्तव्यं दिशेत् तद्वत्केयमित्यर्थः १० नत्वह शब्ददर्शनेन ब्रह्मणः
सर्वशक्तित्वं सर्वजगदाकारः सा यथा कृष्णपक्षस्याचेतनत्वेनाविविधचेतनत्वं च विलिखितो भवतीत्यर्थः ११ तथा च सपादादेवे
रज्जिन वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति दर्शितं न्यायेन नलनाथेकादर्शनेन दीयगुणाय।

यस्त्वेवाथोऽवसंधत्ते नज्ञानं वा विकल्पनैः व्यवच्छेदरूरुक्षेयं च बोधार्थक्तिलिङ्गिन १० ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वेन
त्वेतानविभिद्यते नं गगनं कालके लोलजलौघ इव चावितः ११ अग्न्यपत्त्वपत्रादि स्तनाद्यानेन यथा हि तैक
त्वजगतादिवं नादं नेतं यथा वितेः १२ देशकालविकारादिभिर्भेदः स्थितः स्वयः तद्विदेन दर्शितो ह्यनव
श्रोत्रनवावितः १३ देशकालक्रियासमानियम्याद्याश्रुताकृतः विदात्मिका पववितः स्वतान्तं पतिताः
स्वतः १४ वितत्वं विभिन्नेव न्येहं विकुलायभिधास्मृता यथा वीच्याभिधाहे स्थितं तद्वत् रागके १५

रसमांसं यथा वीच्याभिधाहेस्थितं तद्वत् १५ ॥
मा

त्व+ स्तुवादिभेदानामविवर्तं दर्शनेन गदेदानामख्य नूतने तत्र श्रोत्रनिरालंबनं स्याद् इत्युपक्रम्यादिना १२ योऽभेदः स्वतः तत्त्वतः वि
तं विदेव चेत हि तमेव नास्ति तद्विदितं कथमपागानमिमेन त्वयाश्रमन्योऽर्थं अतत्त्वसहिष्णवे न वस्त्रोनो वितद्स
र्थः ११ यतः वितः स्वतो देवसंपतिताः संपन्नसर्वकाः अनन्विदात्मका एव १४ विनं चेत्तदेहात्मनेषां समादारो
रूपप्रपंचः विज्ञानमेव प्रपंचब्रह्मादिर्मनं वपर्येताश्रमिथानाम प्रपंचोपि विदेव स्मृता अंतुनरागके अंतुनरागानुकरणे

५६

1659

1660

यदिदं सर्वं विकाराणां परमार्थेन मायाव्यतिरिक्तार्थ्यवहारिकसमानानामपुर्वेयथानेनदाम्नतं हैतं निर्विकल्पएवकलित
इतिराद्वृत्तिस्तेहैतविशेषोऽज्ञावनं तत्त्वस्वदात्मेपरत्यागियेनाह चितिमिति ग्रंतः स एव सारः परमार्थो येन तेनात् स•
एवं च मायातत्कार्याणां पृथक्सत्त्वपक्षः अपृथक्सत्त्वपक्षः अप्रसत्त्वपक्षस्तृतीयः त्रिविधा पक्षो वा नानानावादिकालि
कृ• तप्रयानपरमाणुत्तित्निकालत्रिविज्ञानशून्यमादियेलोकायः कश्चित्तयाप्युपगम्यतां नतयाप्युपगाहयविना
त्रास्यशीसमवैयिपिविद्धौनसिद्धिकावित्तिदैकल्पमात्रमिति विज्ञः कदापिवंधप्रसक्तिरेव यच्चक्रलेभानचैतिमी

चिन्वंचेत्यविकल्पेन स्वयं स्फुरति तन्मयं विकारादिनदेवानां तत्स्वभावत्वात्रमिष्यते १ विकारादिविकल्पो
यं नतत्स्यात्पारवस्तुषु यातिसार्थकतां नानाकार्यकारणतादिभिः ८ तरंगाः सलिलेयेपिस्वं प्रसोल्लस तोये=
नेऽसमाः पाषाणस्य न समः सोपि यस्मात्समन्वः पाषाणांकुरः ४ ॥

+सहस्मुनः+२

तोऽर्द्धवनेहरा निरस्तमेवेतिभावः १ नतत्सारवमेवा
घपादयतिविकारादीनि यतोऽयं षड्भावविकारलक्षणस्तदाश्रयत्वादिलक्षणश्चविकल्पस्ततः सकाशात्
देवोस्यायथाविधेयजलाहरणाद्यर्थक्रियाकारणत्वादिभिः सार्थकत्वंभोगापर्यवसानेयाति भोगश्चविदवभा
नतेवैतितन्मात्रसारत्वेनसर्वः ८ एवंजरातोविकल्पनामात्रत्वेकेचित्तत्त्वतरंगादयोव्यवहारिकाः मरुमरीचि
तोयतरंगाः प्रातिभासिकाः वंध्यापुत्रपाषाणशृंगादयस्त्वत्यन्तासत्त्वरूपवोनरवेलक्षणएवविकल्पोप्यस्तस्येवेत्याह त
रंगाइतियस्यतत्त्वविदः पाषाणाङ्कुरः श्रोहिंयवाद्यंकुरोपि ब्रह्मैवेतिसमत्वः तस्यये सलिले प्रसिद्धास्तरंगास्तेयोल्लस्य

वाशिष्ठतात्पर्यप्रः २

न

ननु नेह नानास्ति किंचनेत्यनेन द्वितीयमात्रनिषेधो नत्वद्वैतमुक्तं विशेषविधानं चेदमेकमद्वितीयमित्यादिश्रुतिभिरद्वैतमेव विनि।
श्चित्येनैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वेनाथो द्वित्वेनस्य कस्यचिद्याविविच्येत्यत आह सतीति सति प्रसिद्धे द्वित्वे तु ग्राहक न।
येऽपेक्षत्वेन कल्प्यते सति चैकत्वेन द्वैतकानात्स्य हि ते द्वित्वमिति कल्पनं इति परस्परसापेक्षकल्पनानानात्वकल्पकत्वे एव।
स्प

सति हि द्वित्वे किलैकं स्यात् स्यात्त्वेकत्वे हि द्विरूपता कल्पितेऽप्यपि विरूपे विरूपत्वान्न द्वयम्
न ४ एकाभावादभावोऽत्र एकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता
कार्यकारणयोरेकसारत्वादेकरूपता फलान्तस्यापि बीजादेर्विकारादि द्वैकल्पना ६

नेतत्रैकत्वलक्षणधर्मस्थापितद्वतिरिक्तस्य कल्पनेविदेकरसवस्तुनि प्रसंगात्तद्वयमसदेवेत्यर्थः ४ ५ इदानीं व्यव-
हारार्थं रसरूपदेशादिव्यवहारायमिश्रतोऽपि सन्नाद्वैतविघातकल्पनात्र परमार्थसति व्यावहारिकसत्तया जीवजगदादे-
तविरोधरस्याद्द्वकार्ये निर्बीजादेः पुनः फलान्तस्य यथा स्य एवायमिति प्रतिभिस्तायमानैकस्वभावेऽत्रगानद्वयोवि।
कारज्ञानात्त्वकल्पना न उपपन्नेत्यर्थः ६ ॥

परमा+२

स्प=

५५

1662

नचेयंजीवजगदादिदृष्टेनप्रमाणेनैकरूपादयितुंप्रभूता:किंतुमोहादनादिकालादारभ्यश्रोत्रस्यप्रत्यक्षेणैवदृश्याध्यारोपापवा
दन्यायमाश्रित्यापवदितुं तत्राध्यारोपस्यान्तोयत्कर्मवासनादिनिमित्तकारणान्नोब्रह्माविद्याद्युपादानकारणान्नो
वियदादिक्रमस्यव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशदेहादीनांकल्पनेनतत्त्वंपदस्यअर्थस्यमपिसम्यक्स्वरूपविवे
कोपापवादनयाक्रमाद्वस्थितेनपरमार्थस्यप्रयोजनाश्रवणादिनयाइनश्रवणादिकस्यनापेक्षयाउत्कृष्टमितिश्रोतॄणांविश्वा
सजननायलोकदृष्टेरपिवादिभि:शास्त्रेषुसमर्थ्यनेपरिचितेनसदैवाभ्यासेनस्वर्गमनोविज्ञानादिनोयत्नाबोधनायच।
परमार्थदृष्टिमेवावलंब्यापोद्यतएवेतिनिरस्तिमेकत्वमभ्युपेत्यतदिदंहिनाभिमतोऽर्थवेनतवसाभ्युपगतविरुद्धंचेति

ईश्वरउवाच सर्वशक्तिहिचिद्ब्रह्मसदेकंविद्यतेयदा तदानिर्मलएवायंद्वित्वैकत्वकलोदय: २ ॥

कथंतेनपरिपृष्टोऽन्याशयेन श्रीभगवान्समाधत्तेसर्वशक्तीत्यादिना यदाब्रह्मव्यवहारदृष्ट्यासर्वशक्तिपरमार्थ
दृष्ट्यातदेकंसदेवविद्यतेइतिव्यवस्थितेतदृष्टिद्वयसंबंधोहानंतदाद्वित्वैकत्वलक्षणायाःकलायाःसर्वशक्त्यैकदेशाउ
दयायस्थातथाविधस्तदात्मैवनिर्मलएवहि।एतस्याव्यवहारदृष्ट्याध्यारोपःपरमार्थदृष्ट्यापवादःतत्रव्यवहार।
दृष्ट्यायःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुत्यापाद्यादिनासर्वशक्तिमतोजीवहेनागमोऽनुपपन्नःधर्मिग्रा
हकमानेनतस्यतत्स्वभावस्यैवनिर्णयात् तदेतद्दृष्टापूर्वमतनपरमनंतरमबाह्यंयत्र नान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणो
तिनान्यद्विजानातिसभूमेतिश्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिसम्पत्तनकदाचिदपितद्वित्वैकत्वंवासमस्तीतितत्रन।

दद्रूपस्तुज्ञावतंनिर्मलमेवेत्यर्थः २॥

वि+

तस्य+

+वैत्वस

1663

यद्दिननिर्निमित्तमेवनद्गानमित्तिकृपेनहिंसंबोधेमानामावान्तेनकोहिमिन्नन्यर्यामैवैर्थनैःसंकुलंव्याप्तंचितदहन्मा न्हृढंनस्यत्तयानन्तवोथेनेकव्याणांनुकल्पाभ्यांदुर्बलत्वेनकथंविनिवारितंब्रह्मन्आत्यंतिकदुःखोपशान्तयभवेत् निर्नि मित्तस्येकस्यापिउच्छेदाप्रसिद्धेःकथंचैतस्कंदेदवन्नेयांशुनंनानानाहइत्यावेधानांपरिशेषान्तुनःशुनरन्योन्यंनिमित्तवंधो न्यनेदुर्वारत्वाच्चनचप्राणुकतच्चलशाकिमायानिमित्तकंकिंच्यांभूतमिवतदितिनकश्चिहोपदृत्तिप्रकंभासारातेन्नको वास्पास्यदगोवाप्याघेपिस्वनंउत्यन्ताउनपरस्वंवाधायेतितिविधमेतुमिनिमोस्तानवस्यादितिदोषापत्तेःसहजायाःप्रथो

नि+३

कथंचलन्महादेवकूटपर्यायसंकुलम् भवे
दुःखोपशान्तयब्रह्मन्याविनिवारितम् २ ॥

न+

स्य शक्तिवत्सनित्यत्वात्पनेनमघाकालादनिर्मोक्षतापवस्यात् एकरस्याऽनिवेरस्यप्रसंगाच्च किंचमायायाश्चेतःसि। ध्यावेश्वत्वंतामत्वादसतःकार्येस्यादकृत्वायोगात्सपदसमस्त्वितोनिहेतुकदैतोन्यादवादःसमवेतानैनिहृत्ययोगाद निर्मोक्षदोषानिर्मोक्षदस्त्वभयतःपाशारज्जुःनचनिष्कर्षेसत्तासत्वातिरिक्तानृतीयाविधाकेनविश्वस्यापर्ययेनंशान्त्या तयैवविधयाज्ञानेनास्मपिहेतस्यानिवार्यत्वान्नहितृतीयासमाप्तानेनप्रथमाद्वितीयावर्त्तेशवधात्तानस्यकारकत्वा। दन्यस्यानात्मतायोगात्त्वदेपपरिहृम्मदर्शनान्तकृतस्यनश्वरत्वापत्तेःएनवंधानिवारणादिति ॥ २ ॥ ॥

२५

परितो वितनोति भूयो चिदमृतलवभरितमयत्वरूपाः सुरंतनस्तोयसुधामृतमयमन्नपरिणतिरूपाः अन्नपवनस्रावतः स्वपलमो
गद्धास्यरोदनादिकलकलैः कोलाहलैर्मनोवराः तदंतनमयाः स्फुरंति चिन्मतुरजीवजगद्रूपाः कल्पनाः स्फुरितामिरामाश्च
पानरमणीयाः विविधैः शरीरैः जननमरणादिभ्रान्त्याभ्रान्तविमोहनाय स्फुरंति प्रतिभासंत इत्यर्थः ५१ इति श्रीवासिष्ठता
त्पर्ये निर्वाणप्रकरणे द्वात्रिंशत्तमः सर्गः ३२ यथा जीवजगदेहमोहसंकल्पकल्पिताः विचारेणैव समाप्यास्तल्लक्षणान्वैदें
दिहोच्यते॑ सर्वं गायेविदेनस्मिन्नेव विषये तिविवनोति यदुक्तं यथा दृढभावनया याति स्वानं वैरस्यमव्यालिनीत्यादुक्तं तत्र सा।

चिदमृतलवभरितमयत्वरूपाः परिवितनोतेदंतनमयाः स्फुरंति कलकलस्वरवराः स्फुरदभिरामा विविधशरीरवि
मोहनापनाय ५२ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे देहपानविचारो नाम द्वात्रिंशत्तमः सर्गः ३२
श्रीवसिष्ठ उवाच चंद्रार्धशेखर परचिन्नवस्य महात्मनः अनंतस्यैकरूपस्य द्वितीयं कथमपागतं १ ॥ ॥

यत्राप्यनुपपत्तिं वसिष्ठः शंकते चंद्रार्धेति द्वाभ्यां धरतीति धरः चंद्रार्धस्य शेखरे शेखरः चंद्रार्धशेखरधरः अर्धांगरूपस्य षोडशमात्र
समाप्तानि ह्येतेन समाश्रयात् चित्ताभावेनानुपसकत्वादर्धेनपुंसकत्वमित्यस्याप्यहदेः षष्ठीनानुरूपः अनंतस्य दिक्का
लवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य एकरूपस्य सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्य विलक्षणस्य तत्र स्यसजातीयजी
वरूपं विजातीयजडजगद्रूपं च द्वितीयं कथमपागतं किं स्वत उत परतः नाद्यः अविकारित्वादनवयवत्वाच्च नापि द्वितीयः।

द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरितिभावः १ ॥

व+२

1664

1665

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
५२

अस्मिन्नकलत्वात्स्थूलदेहेऽप्यसंख्ये न गन्तृत्वं चेन्न यतिसन्ते स्योपचहि भावेऽप्यसमस्तानां नास्ति न भामोति स्वप्रतियोग्यतां ४३ विभ्रंसंसरणेणाक्रममाह सर्वगेति श्रवणेनबुद्धिप्रविविविनाशेन ४४ ज्ञानमयं स्वत्र भूतं ज्ञानप्रवृत्तेः यदा उत्स्थापयति तदा। इह दिशि विषयसंदोसंदनशीलो वेलाचोस्यस्थानयाविधः शावहृवजीवतीति उच्यते जनैरित्यर्थः ४५ व्योमनिहार्दीकाशेत्र त्यागिस्त

अस्मिन्नेव शरीरेऽस्मिन्नूनकृत्रिमभावना नयत्यसमस्तं सत्यत्वेऽमन्यं चासत्यतामपि ४३ सर्वगादिचिदंशेनजी
वीभूयाभवाख्यनः मनःपुर्यष्टकरथमाक्रावतितेनोजगत् ४४ पुर्यष्टकं ज्ञानमयं देहमुत्थापयत्यलं इह
स्पंदेवेनालहृवजीवतीत्युच्यतेनदा ४५ नीतोपुर्यष्टकोचित्तेरथैर्व्योमनिलीयते तदास्फुरतिदेहोयंन
तदत्युच्यतेपिच ४६ स्वभाववशतोजीवोविस्मृत्याशक्तिमुत्कृति वैवश्यात्कालवशतः प्राणजनं तनोति व ७
जीवशक्त्यापरामृष्टेनिरुद्धेपथ्ययंत्रके प्राणोमरणोधमायातितेप्रियतेमानवोमृते यथाजातानिजातानिवा
न्यान्यानितिकालतः हृतान्यर्णानिशीर्यंतेशरीराणितथानृणां ४९ जायंतेचम्रियंते च शरीराणिशरीरि
णां पादपानांचपर्णानिकानत्रपरिदेवना ५० चिदनुधीस्फुरत्येतादेहबुद्बुदपंक्तयः इतश्चान्याइतश्चान्या
एतास्तास्थानधीमतां ५१ सर्वगापिचिदेतस्मिन्नस्मिन्प्रतिबिंबति पदार्थमननादन्नेनान्योदिमुकुराटने ५२

रतिकाष्ठलोष्टादिवदचेतनः स्फुटो भवति ४६ स्वस्याजरामरद्रूपतां विस्मृत्य जरा ७ देहगतामशक्तिं स्वयंकृत्कृतिमा प्नोति ४७ ततः सर्वं वस्त्रियत इत्याह जीवशक्तेति जीवसंवंधिन्या प्राणशक्त्या स्फुरितिप्राणाप्रपरामृष्टेऽस्पृष्टेऽन्नपरवचलनाविरुद्धे सति ४८ पुनःपुनर्नानाशरीरग्रहणेन चक्षसरणेजरामरणान्तमेवबोध्यमित्याशयेनाह यथेति नृणां जीवानां

५। उत्क्रमेणोपसंहर्तुमनुवदति सर्वगेति ५२

४३

४९ ५०

स्वरूपसंवित्तिः स्वसंकल्पस्तद्वशात्स्वैवं रूपं कल्पनादिरुः त्वेत्स्व स्वस्वं स्वैकान्तविति यत्र सदा काले सदा अस्मयविधानात् नित्यदेतिकं।
दर्शं ३४ अन्यत्र भोगवासनानां स्वदेहसूत्तसंकल्पाभावात् स्वस्वदेवापत्तेत्याह वासनेति विमलाकाशादिकल्पनाद्दिना ३५ ३६ व्यो
मस्मरूतिद्व्योमवायौ प्राणोपवंशी नस्पयन्नतः ५नः स्वर्गनरकादिषु मनकारहस्यवेदोऽपि तस्य द्वारा दीकाशोपवचत्स्वेषा वास्तुर्थो

स्वसंवित्तिवशाज्जीवो देवरूपमुपगच्छति यत्र यत्रं शरीरस्थं स्वदेहयोनिनिश्चयः ३४ वासनाविमलाये यांस्तद
यात्राप्रयर्थति स्थिरैकरूपजीवास्तेनैव नक्षत्राख्यिरागुधः ३५ स्वदेहेतु यत्र येन्द्रेहिम्प्राणोपधानितम्पयागते देहः पा
तस्यधेयोयंकाशस्तोशस्त्र स्वः स्थितो ३६ यथैव व्योमम स्रुतिविलीनं पुंसुस्यूक्षं भवेन तथैव वनयैवतद्दलयवेति
मनोमने ३७ सत्विशाभ्यस्तभावंतवासनात्विचित्वंतनः सत्वनवभ्रमन्स्वर्गनरकादिप्रपश्यति ३८ शरीरंभाव
नामेतिमनोमर्कतवर्सिते गतेसूक्ष्मनेहृतंगृहं स्वन्यलामिव ३९ सर्वेगात्विक्षेत्रनतेतामीवे भूयमनःस्थितः।
पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा भातिवाह्निकदेहिनी ४० तन्मात्रपंचकेर्विते कोऽहं तत्यववस्थिता स्वभ्रमवदाकारे।
भावान्स्थूलप्रपश्यति ४१ इत्थंभावनयाप्रस्थानेवरससालिनी अतिवाहिकदेहत्वंविस्मरन्त्याविलेहतागात् ४२

वाय्वन्येभ्योवायशरीरेदेहोऽभ्योनिर्गमनयमलोकादिगमनस्वर्गनरकभोगादिकं स्वसंकल्पैकल्प्यतेन तत्त्ववहिः स्वर्गादेयो
नामान्येसंतीत्याशयेनाहस्वविशेनिस्त्वविरमनादिकालादभ्यस्तत्वाज्ञातयोगशरीरादिभावो येन यत्रन त्रेति स्वर्गादे।
र्नियतदेशासत्वनिराकरणार्थं ३७ ३८ तस्याः देहान्तरग्रहणाक्रममाह सर्वेगतेति सर्वगता ब्रह्मचिदेवभ्रमेन जीवेनात्मना।
न प्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीति श्रुत्युक्तचेत्याकारानुप्रवेशाचेतनतः ४० तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तेषां पंचानां संघा

त्मके चित्तमात्रातिवाहिकदेहात्मके तुर्यपृष्टकेभावात्मकस्यात् ४१ रससालिनीअ
हंतासक्तिमती ४२

1666

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
९.२

1667

=कुर्वन्नाह रदन्योऽस्मात्सरसीरुस्थितोऽसत्त्वं औदासीन्ये नदेहानां चित्स्वसंदेहकारणं तदात्मनामततानां मूर्त्तं त्वमिव भूरुहां चि
तासंचेसतेदेहोननुसंचाल्यते कश्चित् प्रभुर्देवैवभवतिकर्त्ताभवतिकर्मकृत् ६ =मू=१=

वासाकाददर्शनानां मध्ये देहात्मात्मादर्शीनदेवमसनानर्थः सर्वोनर्थोनोमेचेति नदेवमसन्मात्रंजयितं भगवान्यहृन्नह
निर्विकल्पमाह इत्युक्ते निश्चिन्मुखन पृष्ट इति शुक कल्याणंसन्तानंबाह्यदेहाहृदात्म लोकोऽयं पस्यत याविषयामभवो।
त्यागायेनवह्यमाणदेहात्मनाश्रयतिया सोपायमादे निश्चयित्वात्याच्चिय त्रुटितेनवाग्रेयोवान्येषुः नचेदेहस्यक्रिया।
शक्तिविवेचेननशक्तिर्विषयाणामेनितात्मनाश्रशक्तिविन्याशायेनप्राणाधीनादेहचेष्टेत्याह प्राणोनिर्देहस्य चालनी च
लाक्रियाशक्तिः पावनीपवनप्रयुक्ता संवेदनीशक्तिस्तुप्राणात्वेतिविवेचनार्थः नचांक्रियाशक्तेस्वंलंप्राप्त्रयस्वविनश्य

इत्युक्तावाक्यबोधसंमामवेतिविभूलपृष्ट ॥ प्राणेनेदंदेहगेहं परिस्फुरति यन्त्रवत् ७ प्राणहीनेपरिस्पंदेत्या।
त्यातिष्ठतिमूकवत् चालनीपावनीशक्तिः शक्तिः संवेदनीचितिः ८ सामन्नेनालादपिस्वक्तास्तन्नेवाच का
रणं विनश्यतः प्राणदेहौ वियोगमेकदेवहि ९ चिदात्मालाहृतिस्वक्तोनविनश्यतिकिंभ्रमैः मनः प्राणमये
देहे चिन्नत्वेपरिजायते १० प्रकरेध्यमलाम्बासे ध्वनिरिविवः प्रवर्तते सदूर्ध्वग्रतासंचलस्यति विचक्रियांविना ॥
यथानालिसमलोपेनेनजेस्न निनायक नथानालिगानप्राणे विद्यमानेपिदेहके ११ सर्वगापिचिदुत्क्रन्तवा।

संकोचमलाविदेचपरमश्री
वे ॥

यान्संसारादिकं प्रति बोधात्

नश्चिदुक्तिस्तनविनश्यतीत्याह विनश्यतीप्रति ९ उतोनविनश्यतितनोपपद्यतिमाह मनः प्राणमयेइतिलिंगदे
हसंवलितेहृतियावत् परिजायतेनिरावरणाप्रसिद्धयते १० स्थूलदेहपात्रस्पन्दनविदधिव्यक्तिसमर्थनाममलिनता
दितिहसानेनोपपादयति सदूर्ध्वीत्यादिसार्द्धेन ११ १२ अतएवसर्वगानापिचित् मायाकलंकाहृतत्वालिंगदेहादन्य
त्रबाह्यक्रियाहृत्वतनबोधेवासमर्थालिंगदेहे अनाहृतत्वानमहृतिशाणतउभयसमर्थत्वाद् सर्वगेति वार्सिकारे
णाहूनाहोयाहुदिहृनेर्निमित्तात् देहादसंदादिके प्रतिसमर्थोद्धर्ताकास्वबोधात्मायाकलंकविमलास्वयमे।

वपरमशिवं परमकल्याणं कैवलात्म्यवबोधावनिह्नुन इत्यर्थः ९ ॥

१०३

1668

नत्वमगतं स्तत्वेयोपयोगिनस्याऽपायोवेयमोरेप्रयत्नमाह मनेरुनिहेतुनेत्रयाप्रयमेमननविचारमाहृयमत्रि
याप्यस्वस्पप्रनीचः स्त्रनापास्मार्थिकरूपवेवात्मुभीयतोप्रआतेनिर्भीर्यमानत्वप्रमीत्वि मनेनेनयोपयेर्वस्तुमेनेतत्वनर्थ
वदिसंवत्तापादनेन सर्वान्तर्थक्लत्वमर्थंशुन्यत्वयोगमविदर्शायोर्थ २ यथाम्बुलमेवाकाशेपवनःस्पंदनात्मा।
यंस्तापरंतोमात्याद्विमाजंकरोतिनाहस्यामितिनिस्मर्थोपमा ३ नत्रस्वसर्वेस्त्राविहृत्स्वहेतुम्न्नपादेयंववहून सिनत्व
नेना दर्शयन्नाह इहत्यामिति येनात्मनस्तुनेमवत्स्यमनेमनमर्विनिर्विकल्पानेभवनोन्यादिश्रुतेरात्मदर्शनेनैव
सर्वहृष्टव्यानां तन्त्वेनाहृह्नाहहैतुंभ्रमैः समंस्पृहे किंप्रयोजनं नहिहृत्स्नविदःदूहमोतिविषये ४ उपादानहेत्वार्थः

१२६+

अष्टावक्र

ईश्वरः मनेमननमात्रस्यस्वस्वस्नैवात्मुभीयतो स्वसर्वमाहृत्यनर्थं पवनःस्पंदनात्मिव ३ इहव्यमिहयातिं।
विनद्रष्टुं किंसमंभ्रमैः नहिहृदयम्प्रापदेयंवेहपवपामिनहिहृदः ४ शांतपांतिमयानेनाविकल्पानहलय।
भावः धीरोलिनामायास्थिनामवमेवमवचात्मरहक ५ हमारसपदशमासुवास्यवोधायवाघ्नः समाश्रियमनुः

कैवल्यानन्दसो

प्रहीणग्रनिष्ठात्मविलासनदेनत्वाक्लांतिमयासत्यवविपरीतात्विहेयहेत्वत्वादपांतिमयात्मानेनानविकल्पानद
लयस्त्वमेवधीरःश्रसिःमित्रमयान्नथीनेमिप्रःशास्यित्वाप्रास्योविधायप्रात्मस्वरूचाहीःश्रुभवनयाचहपणाका
रानात्कंदिनविदात्मस्वभावास्थितिरेवमत्रवःकल्पद्रुतिभावः ५ नत्ववेत्वमयमर्थस्मिहिस्तत्वाप्रयेकिंविकारस्त्रवणा
यत्नत्रलोकलिययाभेवशुस्तरहितेमवलेत्वनिरंतरं नवप्राप्नवेयतस्त्वनकदाचिदपिप्रमादाउपरमसेत्याह इत्यामिति
वास्यवोधायप्रस्थीयघासर्वलोकस्यचलत्वनेतिष्यतेचात्वेषवोस्वदोषः प्रकृत्यसामर्थ्यभूतानेराग्नानलिप्यतेलोकत्वावि
नवास्यरतिश्रुतो प्रले पवकत्वसमर्थनायसर्वप्रपंचवाह्यत्वेनदर्शितस्यात्मनोबोधायनस्मीमात्मलाभप्रयत्नेविनास्थि

नेनावस्थितेन किंकः उत्कृष्टार्थः ६

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
५२

1669

शांतिं तेजसि विलयं मनः प्राणे प्राणस्तेजसि विलीने २४ इत्येकोपाधिविलयाद्विरोगं नं पूर्णः त्वामेकोपाधिविलयात्कस्य यः
कारणात्मान्तद्भावं याति २५ रजोगुणप्रधानत्वात्प्राणोपरमादेव विरजं विनाधारं च मनोपि स्वहेतुप्राणेन कारणा
त्मपदं लब्ध्वा तद्भावेनैव विशिष्यते तेन हि किं सर्वेषामनेनोत्पाद इति पूर्णीति जलादिभूतमात्रोपलक्ष्यपार्थिवतरुबीजवत्।
नदेहादविर्भावोत्मत्वेतिहृत्नीत्यर्थः २८ तपवास्ता देहत्यागात्यादहत्यानोति २९ पूर्वोक्तस्पर्शनहिं केन हेतुनोद्भव इति चे

निःस्पंदे पद्मपद्मेऽन्तःप्राणाः शांतिं प्रयांत्यमी तालवृंते यथा स्पंदे बहिः पवनसंक्षयः २४ प्राणे शांते नरस्य स्यात्।
जीवो निःशीर्णतंत्रको याति शांतेन नमो वाच्यो नदृश्पंदनयथास्मिन् २५ विरजं विगताधारं मनो हि शिष्यते तन्मने
ति हृत्वात्मपदं लब्ध्वा जलादितरुबीजवत् २६ इति चैकस्य मायातेः कारणैः स्मृतः ततः पूर्वोक्तेश मया
ने देहः पततीति निश्चलः २७ विश्लेष्य चेतनात्मानं नोद्गात्स्पंदमायाति वा स्वतः न देहो विना स्पंदं येन रन्त्यहि स्मरतिश्च।
ये २८ इत्यथ पञ्चस्फुरणात्स्फुटं पूर्वोक्तं भवेत् इत्यथ यथैव हृद्गाडुर्द्रे पूर्वोक्तं तथि ३० देहे पूर्वोक्ते।
यावदस्ति तावत्स जीवति शांते पूर्वोक्ते देहात्मन दृश्यमपनेहितं ३१ विरुद्धमलसंबोधात्तच्छेदभेददशाव
शात् न पस्फुरंति हृत्पद्मं यंत्रमध्यं नरे यदा ३२ ततः पूर्वोक्तं शांतिमप्येति नियमेन शनैः संशोषिते वातयंत्रय

यापवनसंततिः ३३

वातयंत्रेवंजनादौ ३३

हृत्पद्मसंदानतनस्पंदश्च सर्वभोक्तादिभावस्तनैः स्मावचामनास्पंदाद्वामनास्पंदे चस्वहृपात्तानकृमे विनश्चेत्याकारचे।
ततेदेहेतरितितत्तोत्मत्वेनायवितश्वेन्याकारनाप्रतिपत्रिलहृणावहिर्मत्वैनैव प्रथमं पौरुषयत्नेन निरोद्धव्यः स्या
श्यैनाद विश्लेष्य चेतनेति २९ बहुनात्चलनात्तरुद्धेनिश्चलेसतीतियावत् ३०।३१ परस्परविरुद्धानां वातपित्तक
फत्र्यानां रागद्वेषादिवासनानामलानां च संबोधात्प्रकोपात्शास्त्रादिकृतदेहच्छेदभेदादिवशाच्च प्रभ्यंतरे देहमध्ये

५२

५२

विदेवनत्वं परमार्थिकत्वं यस्य तत्त्वयाविधं १८ एवं देहे चेष्टादेहेन नाभिमन्तव्यमादित आह दृष्टान्तेनेति स्पष्टे हेतोन्तरमपि प्रकारं वक्ति।
वैराग्यस्य च देहे निमित्तत्वं वोनि प्रणंवयति आधय इत्यादिना १९ वैषयिकस्य तु श्रुत्वादि १९ अत्र देहे यथा सूर्यः दीप्तैः स्वप्र।
काशिनैरेवांशुदेषैः निरोधानन्तानि त्वं दिव्यमादे वैवस्वरूपस्य स्थापनमिति तत्त्वं २० व्यवनी ज्ञानानधिकृनयोनिषवनरंतो
इपस्यतोरितिनशुभ्राभावक्त्वं दसः यथाश्चैन्नमहैतादिसद्गतायेनपद्मपत्रं पुनः शुष्कत्वं ऋषिर्हि नास्वांगावदलनेनविंदतिना।

परमात्मनि चिद्रूपे स्थिते सति निराश्रये जीवो जीवति विश्वालोके दीपे सति गृहं यथा १७ आधयो व्याधयश्चैव प्रा
यं मस्य भवीनन्तो अपामिव नरेगानंदो विलस्य वकेनमा १८ आदित्यप्रापिभिगलोरेणमारीरोभोजत्वषट्पदः।
जीवो वै विषयम्भायाति नितरां नेत्रयथा पयः १९ विद्धाभिः सर्वेषामिन्द्रियाणां चिदिति भावनात् अत्रैव सवैति वो।
वसंयत् सूर्यो दीप्तैरिवांशुभिः २० देवरूपात्म्यवनीमोक्षात्प्रविदित्यान्तमखविदं यनमनोऽवरा भूनः स्वांगावदल।
नं यथा २१ प्राप्यवाप्यत्रुसंधानमसम्यग्ज्ञानो देहो विनश्यति येन मोहरागो नैनः स्वकार्यसाधणं यथा २२ यदांगासं
विद्वान् न स्पंदते सिद्धिः प्रेमाघनः न करोत्यनुसंधानं कुसीस्पंदे वृणं यथा २३ आसं विस्पंदनो देहः पद्मपत्रे हरि
स्थितं न स्फुरत्यपवर्ग स्पंदारुपात्रयथावहिः २४

रंसंधत्तेनहृतन् २१ कदाचिदपि विमोमोहानलश्चपतितदाहृष्टमायोति यथामृदादिजनमोहरागो नैनः कालेन स्वकर्मस्मार्णे
प्राप्य निर्मंदमोहाभवतितद्धतन् २२ इदानीं देहस्यापरप्रकारं वक्तुमुपक्रमते यदेति यदा वा तस्य प्राणस्पंदशक्तिः प्राम
विर्दमानत्वाद्याहिरोपापिहारा शविहरजीवस्वसंविदारूढिलिंगस्यापसंहारेणाप्रमोषतोनिमित्ताद्रूसपादंदेहरत्नसंधा
नेनकरोतियथाकुसीगलितानां अत्रत्यादीनांस्पंदेवृणनकरोतितद्धतन् २३ हृदिस्थितेभ्रुस्तंडेपाण्यानेवर्णितपश्चप।
वेषाणामंचागरुकूलतयानस्फुरतिनवंपद्मयथायसेन्यविभिरपरामृष्टंदारुपात्रेनस्पंदनेनतद्धतन् २४

+ते इति परेणा
न्वयः +२

श्री.
बा. नि.
मु. टी.
५१

चिन्नादात्म्याध्यासाच्चिन्मयमदेव्यादि शानि चल्पात्मतादात्म्याध्यासात्मदृश्मे देहमे चलनहेतुत्वमध्यस्याः सिद्धमित्याह
जडस्येति वातशक्तिः प्राणस्तादात्म्याध्यासेनस्या गततया १ कर्मात्मना उक्ता सैव क्रियात्मभावत्वमापन्नेन मनसाम।
ननमाक्लिमनाउपाधिपावर्षदृश्येकेणात्मलसंदोनेनयथानौका त्मनिबद्धदीर्घयष्टाग्रुपाधिपत्वेन वायुनानौका
स्याः पाषाणाग्रमिमनदेहंप्रनिवात्मेनेनदृष्ट ११ मनः प्राणोदयो मनःप्राणप्राणौक्कर्मकृतैर्भूमौ वसौ वदेवा १२

जडयावपुषादेहोवातशक्तिसमानया संबन्धेनेनदनयावाशैवदीविभासया १ कर्मात्मनावराकेणजी
वेनमनसाक्रुरा चात्मनेदेहद्वयंप्राणियाप्राणाद्ववायुना १ शरीरस्थाकर्तान्तादिकर्षणेपरमात्मना मनः
प्राणोदयोत्रस्यकृतौकर्मकृतौदृष्टौ १२ चिन्नडेन्मुग्रीहृत्यद्रूपेजीवत्वमेवच मनोरथमनुपारूढवद्।
त्याणनंगावे ११ क्वचिज्ज्ञानपदार्थत्वं क्वचिन्नरूपदार्थता क्वचिद्रूपदार्थत्वं क्वचिदेकपदार्थता १४
२= गतेवभिन्नेवास्यवमत्यमेतोनिजंपदे जलसंतीवनरंगान्तैसेवास्यदमदादिना १५ उपजीव्यत्मनोरूपंपरंस्
रतिहतित्र आलोकमपजीव्येयं ओदृष्पगायया १६
रूप:
सोऽन्यवधारसाधरणोऽत्रमननस्तपवरशत्वंकल्पंमव

जगत्स्थितिहत्यादउपजीव्येति १६

प्राणानंतनरंगमत्त्वमित्यापायेनादचिदिति १३ क्वचिज्ज्ञानत्वमयोर्जातपदार्थत्वं बहुक्वचित्तपुष्पनरूपदार्थता +बहुपदार्थत्वं+२
गतैवेतिपरेणान्वयः १४ किंसाउगपदधिभावेनेव जीवजगद्भावेन परिणाममात्रहेतैत्याहवृत्सोतिपवंपरिणता
पिनिजंपारमार्थिकंवपुः स्वरूपमनयजेतीसतीनवरपणाग्रसज्जाप्रदिवनव्यवहारदशायामनत्वमहदवप्रादिनाई
षष्ठिकमितेत्यर्थः १५ आत्मन्यध्यस्तत्वादेवात्मसत्तामेवोपजीव्यमनोवृत्तिप्रतिफलितात्मचिद्बलेनैवमनोरूपंजीव

+तिरोभूतसर्व
पदार्थज्ञोच+२

५१

अस्या मायायाः किः अविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाद्वा अस्यादात्ममात्रं करोति न करोति वेति संदेहः ५ नहिंदंजलचिन्मात्रवि-
धानादेहद्वयं सर्वं करोति किंचिज्जडादिकं स्वाननयानत्वाद् चिदादेः तिस्रादिपदार्थमनोबुद्ध्यहंकारपरिग्रहः ५ जीवस्य प्रा-
णकर्मेंद्रियव्यापारेषु ब्रह्मसाक्षिविधिमात्रेण साधारणं निमित्तमित्याह एवेति ६ बुद्ध्यादिषु यथायोग्यं तानेंद्रियप्रयोजनेषु
वक्ष्यति चिदंशेन साधारणं निमित्तं चिदाभासेनाह सर्वेष्वपि आत्मनः रूपवायाविकमेव स्फुरति स्वपरप्रथा सम-
धो भवति नत्र भौतिकत्वात् द्रव्यं भावेष्वपि नीलो वा पीतो वेति स्थूले लिंगे प्रद्रव्यस्वभावाद्बहुलाः सकाशात्स्वयं प्रतिबिंबमा-
स्व

अस्याः प्रासादादिरूपा चित्कलं कथं जीवमन्ये जडांशं स्वयं न तां करोति न करोति च ५ चिन्मात्रपत्रयादेहोम-
कस्मिन्नपि जडवत् तत्र तथा प्रस्फुरति नमः संश्रेषिनाम्बुवत् ५ यथा स्फुरत्यतिजडमयोगस्थांकानसवि-
यो तथा स्फुरति जीवो यं स्फुरति सर्वोगानेयरे ६ सर्वस्य यात्मप्राप्नेव जीव एव स्फुरत्यलं मजडो विंबमादने-
द्रव्यात्मन्यस्थितादपि ७ प्रविस्मृतस्वभावत्वाज्जीवोयं जडतां गतः मोहादिस्मृतभावत्वात्कुद्रतां यि व सहि।
नः ८ प्रविस्मृतस्वभावादि चिचिंतत्वमुपागतः मोहापहृतचित्तत्वात्समहानिवदीनता ९

इत्येद्रव्येद्रव्यस्यैव प्रति।

बिंबनियमदर्शनादिति चेन्नेत्याह मजड इति मकुरेणाद्रव्यस्वभावेप्रस्थितादपि गुणक्रियाजात्यादेः प्रतिबिं-
बापेणदर्शनान्न द्रव्यादेव प्रतिबिंबोत्राह इति नियम इत्यर्थः ७ यदि ब्रह्मप्रतिबिंबो जीवस्तर्हि कथमज्ञानवि-
डालस्यादिजात्यात्रभवः नहि ब्रह्मस्वयं प्रतिबिंबेप्राभाहवनास्संभवति इत्याशंक्याह प्रविस्मृतेति ८ चित्तं चैवि-
त्रधर्मजात्यमालिन्यादि समहानुपाधिलवनहीयिंशुद्धादिरिव ९ ॥

तु+

विवेचयति देहेनेत्यादिना यथा पुर्यष्टकं गतः । यथा देहोऽन्तं यातीति न त्वं वै मिदं दग्धुं वा ते । परमात्मचित्स्वात्मकं वीक्ष्य पुर्यष्टकं तत्रैव पूर्व
पुर्यष्टकं च संलीनं प्रविष्टा सती कर्मशेषात्तदा कार्येरिति दैहिक याव स्वीयं विवेकं कर्मारिष्टं करोति न कोऽलाकार्यं च तत्र दत्तं फलं देहा।
दि स्पन्दशालिनी प्रोक्तेति चलति स्फुरति शुक्रे शत्रुं नेताह्वानः सवितृचिद्देवताः स्यादि साहाभिलापयो रूपतां उपैति तत्स
र्वे कथयामि शृणु इत्यर्थः १ देहस्पन्दे विरमति निविडस्नेहं च चलनं देहस्थस्य स्नेहं च तत्र पार्थिव पुर्यष्टकरूपमनस्तया
परिणताया स्ववचित्स्वभावनिरोधात् मायाशक्तिः देहस्थस्य मनो रूपेण परिणतौ पूर्वदेहान्तपरिणाम संचितक।
र्मशेषाविवेदनं तु दुःखदादिकं देवनरादिचतुःकर्मवनत्वं तादात्मेन निश्चितादि ग्रहदृग्रूपदेहं तत्स्थकर्मसेवया

+पूर्व+२

श्रीईश्वर उवाच मुने शृणु कथं कार्यकारिणी स्पन्दशालिनी चिच्छक्तिश्चेतनं त्यक्त्वा समुपैति परमाभिधा १ या
ज्ञानैः स्वैर्निजहृत्स्वेव स्वयं मनोमननेहितैः कर्मज्ञानैर्विविधैर्देहैः परिपीवरतां गतैः २ मनस्तया गतया शक्तिः स
जडेवागतैर्विनैः स्फुरत्वनयाव्रजत्यनुविनाशाक्तिर्भूतया ३

तु स्थापनादिस्या पद्येनाह स्पार्क्तैरित्यादिना शक्ति
रनादिमायारूपा ब्रह्मशक्तिः स्वा स्वावरणशक्त्या स्वाश्रयं ब्रह्म निजहृत्स्वेव नास्ति न भाति नेति प्रतीतियोग्यतां नीत्वा प्राक्।
नैरनादिकालादारभ्य संचयात्स्वविपीवरतामतिपुष्टतां गतैः विविधैर्देहैः बहुविधकामवासनाविषैः मननेहि
तैरात्मानं मनोहितैः कायवाक्चेष्टारूपैश्च विहितनिषिद्धकर्मज्ञानैर्निर्मितैर्मनस्तया पुर्यष्टकात्मकमनोभावेन
गतापरिणतामतीविते स्वाधिष्ठानचित्सत्तानाश्रितादिवस्वस्वभावबलात् जडेव विभ्रमावमागता भूता स्तान कर्म
व्यवहारोचितासतीस्वशक्तिर्भूतयाऽनयात्तानकर्मेन्द्रियादिप्राणाग्रासाभाया शक्तिरेव बहुरूपदर्शनहेपादिनवा।

विश्वसंसाररूपेण स्फुरति न त्वनिनात्म किंचिदिति द्वयोरर्थः २१

1673

५० ॥

जडोपि देहः प्राणसंबोधितः सन् स्पर्शोद्वेदनात्मनया स्पर्शादिकं विनाप्यात्मबलेन वेत्ति यो देहः स्पर्शं जीवनदशायां
५१ परिवस्नाति त्यवद्धाति ५३ स्वप्नवत् वैतिनर्वं पदे भूतानां करणग्रामाणां तान् कर्मेन्द्रियैः पुनः अविद्याकामकर्मादुर्लिं
गतुलं सूक्ष्मकं विदुः न स्थित्स्नुरर्थे स्थूलके ५४ ननु प्राणनिमित्तो मनवादिभिन्नानिर्दिवदतः इत्यांनो न गुणं सूक्ष्मके सद्भावेनेनतत्
र्थं न विरोधस्तत्राद मन इति ५५ अन्ये गाचार्यैः स्वप्राणकल्पितैः प्राणबोधं येषां ये वेदितानां जीवनमद्गुपायनद्वोपल

प्राणसंबोधितो वेत्ति वेदनात्मनया जडः ' नानार्थरसमस्तांस्तैः स्पर्शं परिवस्नाति ५३ प्राणेनोनित्वमनः
स्पवापनुवेपति ' पुर्यष्टके विनास्यमास्वेम्नेप्रतिबिंबति ५४ आदर्शवत्प्रतिभासरूपनेनोपलादिषु ' मनः
पुर्यष्टकं विद्धि सर्वकार्यैककारणं ५५ नदेव भेदैः कथितमन्यैः स्वाशयकल्पितैः ' यस्माद्देति कलनाकुल
रूपजालं यतस्तवास्थितं वदित्यनुभूतमस्वैः यस्मान्मनो विपरिवानैनिदेहदृश्यासर्वं कनन्तरमवस्थिति
विद्धि विश्वं ५६ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे मनःप्राणैक्यप्रतिपादनं नाम एकत्रिंशत्तमः सर्गः ३१

तृणस्य विश्वस्योत्पत्तिस्थितिलयेषु विवेकरसमस्ताद्ब्रह्माधीनत्वात्परमार्थतो ब्रह्मैव तदित्यनुभावयन्नुपसंहरति
यस्मादिति यस्माद्धेतोर्मनश्चित्तस्वेवोदेति यत्यस्मिन्नेव स्थितवत्कारणे तस्मिन्नेव लीयते यस्माद्धेतोर्मन एव देहदृश्यविपरि
वर्तिभ्रमतिष्ठांदसंपरमैव पदे तस्माद्धि संपरमेव तत्त्वब्रह्मैव नान्यदिति विद्धीत्यर्थः ५६ इति. प्र. नि. प्रकरणे एकत्रिंशः स गः ३१
ते

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
८९

वलीनत्वं तद्रूपत्वात्सर्वसाधारण्याच्चालनमेवेत्यर्थः ५४ एवं मनसोपि चिद्व्याप्तिमत्त्वमस्तीति व्याप्तिरैक्यभावेनाह मनसो
निराकाशे हार्दाकाशे संलीने सति ५५ तद्रूपं यथान्तवान्तेनेन हृदित्यर्थः एवं प्राणनिरोधादपि मनो निरुध्यत इत्याह प्रा
णे इति ५६ स्पन्दपवनस्पन्दनस्येत्यम्भजकलितं त्याहुः यद्वेति ५७ ५८ प्रेयत्नान्तविधितृष्टः ग्रन्थ्या प्राणनिरोधे मनः क्षीयत इ
त्यर्थः ५९ प्राणाः स्पन्दशक्तिर्व्याप्तिरूपः इन्द्रियं इन्द्रियदेशमूलं वनस्य हृदि विस्तृता दिका मनोह्यत्र यत्र तत्र पवनचाञ्चल्यादिसंवित्ति

आलोकस्पर्शः स्थितो यत्र रूपं तत्रैव राजते प्राणश्च लीनः स्थितो यत्र तत्र देवपरिवेपति ५४ यत्र यातिवने वात्यात
देव परिश्राम्यते मनस्याकाशसंलीने न प्राणः परिवेपति ५५ तेजस्यस्तमायाते न रूपमिव राजते प्राणश्च
शान्ते मरुति मनोऽन्तर्न मनागपि ५६ वात्यायामुपशान्तायां रेणुर्न परिकंपते यत्र प्राणमरुद्दाति मनस्तत्रै
व तिष्ठति ५७ यत्र यत्र तु संस्थितः स्थलत्वेन सर्पिषः "प्राणस्पन्दैर्निर्विकल्पं यान्ति देशान्तरान् ५८ दीपेनोन्म
म कपाणाणाम् इव तज्ज्ञान्यथाह्यपि" यत्र तु स्पन्दते तत्रैव यत्राग्निस्तत्र सा समता ५९ यत्र प्राणा मनस्तत्र यत्रेन्दुस्तत्र
तत्कविः संवित्तिः पवनस्पन्दाज्जाते संस्पर्शनश्रमः ६० संवित्तिः सर्वरम्या चिन्तनं मनसस्तु प्राणकोटरे सर्वत्र विद्य
ते संविद्व्योमस्वच्छा जलराजके ६१ तस्मान्नीवनसा प्राणस्पन्दादित्यनुभूयते स्मृता सा तस्य रूपा जडेपुरुमनवा। स्थितनाभ ५२

रीति सर्वगोचरस्वभावे पार्थं सर्वनाडीसंस्पर्शनस्य इन्द्रियाणां मनस्तत्र विक्षिप्तिरता मनो हृदयस्थ स्पन्दनपवनाद्दश
दिशो दिदिशो विदिशः पवनः ६० चित्तमनो यद्वितलिङ्गशरीरात्मकप्राणकोटरे चितो बिंबप्रतिबिंबभावेन हृदि
तानस्फारतापितत्वस्मादेवापपन्नेत्याह संवित्तेरिति ६१ तत्त्वाप्रपविष्टाह तस्मान्नीवेति स्मृतादाभिवृत्त्या सा चलेनी

वयन्तां लिंगे विदन्त्वनुभूयत इत्यर्थः ५२

९८
म

1675

एवं चोन्नवेदितस्य सर्वदेहेन स्फूर्तिः आत्मचिन्मात्रात्मकत्वे सर्वदेहेन तस्यापि वेदात्मत्वमिति कलितमित्याह चिदिति यथा स्फ
टिकशिलान्तर्गतं वनानीति तेन तादृशी प्रतिबिंबच्छविर्बोधयोगेन तत् ३६ विकारादिति विविक्तं न खिन्नं किं यावि शेषणं ग्रथि
ष्ठान तस्यात्मनाविकारादिविवर्जितमिदमिति वा ३७ चिन्तयन्तनस्तोमजडभावं भावयन्तोस्तीत्यंयस्वरूपस्थि
तानभवतीत्यर्थः ३८ इदानीं चितो बहिः संसरणोत्पत्तिप्रकारमाह रथ इति द्वाभ्यां ३९ स्पंदनं कर्मेंद्रियगणः

चित्प्रकाशात्मिकानित्या स्वात्मन्येवावसंस्थिता इदं मे न मे गाढं ने स्निह्येत्वं तथा शिला ३६ अद्वितीयादधाने
दं विकारादिविवर्जितं नात्म्येति न चोदेति स्पंदते नो न वर्द्धते ३७ संकल्पाज्जीवनामेत्य निःसंकल्पात्मना
स्थिता चिन्तयन्तो जडं भावं भावयन्तो स्वसंस्थिता ३८ रथस्तस्याः स्थिते ह्येषो जीवस्यादेहतां रथः अहंकृते
रथो बुद्धिस्तथा बुद्धेर्मनो रथः ३९ मनसस्तु रथः प्राणः प्राणस्यापि गणो रथः अहो तु सरथो देहो देहस्य स्पं
दनं रथः ४० स्पंदनं कर्मसंसारे जरामरणपंजरं एवं प्रवर्तितं चक्रमिदं मायादिविभूतितः ४१ प्रतिभासत एवा
न्यत्सन्तत्सदृवानतः मनोरागयितमस्त्यात्मरागात्संकुचितस्थिते ४२ रथस्तत्र स्मृतः प्राणः कल्पनायाम
नीश्वर तत्र प्राणमरुत्तत्र मननं परिवल्गति ४३

सर्वेषामपि रथानां संसारे स्पंदनेभ्रमणमेव कर्मसाध्यमित्यर्थः जरामर
णाभ्यां लक्षितानां देहानां एव पंजराणि यंत्रतया विधं जीवरथानां दोलाचक्रं आदेर्मूलकारणस्य स्वरस्य विभूत्या मायैव परमस्थ
र्थं जातं ४१ मायिकत्वमेवोपपादयति प्रतिभासत इति ४२ मनसस्तु रथः प्राण इति यदुक्तं तत्र वक्ष्यमाणार्थोपयु
क्तं विशेषं वक्तुमुपपत्तिमाह रथ इति कल्पनायाः प्राणसंकल्पनायाः निमित्तत्वादिति शेषः तदेव दर्शयति यत्रेत्यादि

भावं+२

५.

नाम

८

वा॰
नि॰ पू॰
टी॰
८८

1677

एवंस्पर्शेनत्रिपुटीस्थलेभिन्नत्वगाह्लौतज्ज्ञौतज्ज्ञोनत्वक्तः समास्पर्शेस्पृष्टोऽप्यन्नत्रिद्र्हर्थोनसत्तास्फूर्तिब लादेवतद्योःसंगःस्पर्शोऽद्रियत्वक्तत्वानाविविनृत्वात्स्पर्शत्वसंबन्धेनतत्ज्ञत्वानसंगुरुक्षीणोस्पादिद्वयेषुमन नंतदाकारामनोवृत्तिःस्पर्शसंवित्तिविलत्वमनेनसंवित्तिलत्वदृष्ट्यात्विषयांतत्रिपुटीप्रधानपरामा हित्विदेवेत्यर्थः ३२ एवंघ्राणेंद्रियात्मनागंधात्मनागंधात्मनाचविभक्तस्यगंधतन्मात्रनासिकयनासा

त्वग्गाह्लौतज्ज्ञौतज्ज्ञोनन्तःस्पर्शोऽङ्गत्याते मननेस्पर्शसंवित्तिलत्वेविनिलत्विन्नता ३२
गंधतन्मात्रपवनसंबंधोगंधसंविदः घ्राणसोन्नमनसाहीनेवेदनंपरमेववित् ३३ शब्द
तन्मात्रश्रवणादानसंबन्धात्मनोविना स्वपुत्रसदृशीसंवित्परमाविद्धदाहृता ३४ क्रि
योन्मुखत्वेसंकल्पात्संकल्पोमननक्रमः मननेविनिकालस्थशात्माविविन्निर्मलाभवे
त् ३५ ॥

+शाब्दसंवित्तयः+२

प्रवेशिपवनेनाहृतःसंबंधःगंधसंविदांगंधाकारांतःकरणवृत्तीनांनिमित्तत्वाद्गंधसंविदः । घ्राणसो त्रिपुटीनामनसाहीनेविविक्तेघ्राणस्थालक्षणेवेदनेसापरमासाहिविदेवेत्यर्थः ३३ ए वंशाब्दतन्मात्रस्यश्रवणेंद्रियस्यचात्मनःवानस्यचसंयोगात् उत्पन्नामनोवृत्तयः तास्तुमनोंऽशौविहा यस्वपुत्रसदृशीनिर्विकाराघासाहिसंवित् सापरमाचित् एवंदर्शनत्रिपुटीसाहिविदपिवि विच्चद्रष्टव्येतिभावः ३४ एवंकर्मेंद्रियप्रवृत्तिनिमित्तं ३५ ॥ रामायनमोनमः ॥

विना+२

स

८८

राम॰

यथाश्यामलः आदर्शो दर्पणः स्वात्मैवविमलस्यमार्जनेन शुद्धात्मा प्रतिभासियतिपुनः पुनः प्रतिबिंबाभिव्य
क्तियोग्योभवति निःस्वकलो भवतितद्वचिदर्पणस्यानाज्ञडनीवभावादिसर्गाभिमुखायाम्यबोधस्याल्पीयस्तुनासिक
लोपविकल्पः आत्मानस्थितो नतबोधानेकेवल्यपदंयान्तीत्यर्थः २५ अभावः असत्तदृशानेतद्वेदनात्
२६ अन्यतामेदेंडहमितंतरंकृतेश्चस्यत्नस्यभयंभवतीतिस्तुतेर्द्वितिभावः २७ ईषत्स्पंदाहंतवियोजक
प्रभृतिमात्रात्भूपृष्ठौतिवि नष्टनस्थानानात्पृष्ठोऽवभावः २८ चितएवेति अथतस्याएवपानस्यातिविर

स्वात्मैवशान्तस्वादर्शो यथैतिप्रतिभासिताम् तथासर्गाभिधानामसंबोधान्न्वेषातितत्पदं २५
अभाववेदनादस्याः संसारः संप्रवर्तते स्वभाववेदनादेवसस्वदेवोपशाम्यति २६ यथा
चित्सास्त्विनोत्पन्नरत्नातामसतीतथा अहंतामिवसंप्राप्यत्नरूपतीवाप्यनापिनी २७ ईषत्स्पं
दादयोयान्तिभूपृष्ठोतामसेतोः फले यथातथैवसंवित्तेरथः पातोमहाचितः २८ रूपादी
नांतुसर्वेषांचितश्वाभलेवचित् द्विचैकत्वेनबोधान्येबोधनविलग्नाते २९ सत्तामात्रेण
चित्तस्वबोधश्चित्तेंद्रियादिषु आलोकसत्तामात्रेणव्यवहारः क्रियास्विव ३० वातास्फनी
निकास्पंदस्तद्दीमिर्दीप्तिरुच्यते तद्वायवतितद्रूपरूपबोधत्वेनमता ३१

कसत्ताभावादितिभावः द्वित्वैकत्वभेदाभेदाभ्यासे २९ चित्तस्यचित्तसाक्षिणः ३० सामान्येनोक्तं
विशिष्टाश्चवदतादिषुविभज्योपपादयंश्चितएवसर्वत्रफलीभावंदर्शयति वातादिस्पादिनाचि
त्तेनिविषेवितावाताहानात्मानवायोर्निमित्तात्स्पदः कनीनिकयोः स्पदोभवतितस्याश्चिनादीभि
स्तेनसमिद्धिंयद्दृष्टिस्फुरितंमित्युच्यतेतेनयथाउल्काद्वावाग्नलमिवबाह्यबहिः आपणीयपदेन करणेन
इतितद्वीमचघटादीन्त्रूपस्यतत्समानाकारस्वरूपस्यनीलपीतादेर्घटाद्याकारस्यचयोबोधः सत्ता

प्रथमास्मापराविदेवेत्यर्थः ३१ ॥

१९ एषा एवैषअभावापि सा चित् स्तुनादेहादिभावैर्मलिना विमलिना स्वयमेव अविकल्पापि विकल्पनी तिसर्वत्रयोज्यं २० इदानीं सर्वगतायाः सूक्ष्मत्वमसायाश्चिन्मयत्वेकथं भिन्नेत्वपत्रज्ञानत्वात्स्वविशेषणमाभिलष्टाणा उपपत्त्येयुक्तिमाह निर्विकल्पेति निर्विकल्पाविद्याभिमानादिविकल्पास्पर्शिनी एवासर्वगतासूक्ष्मावि तताते प्राणा प्रथाने लिंगदेहे आवानताप्रतिबिंबभावेनानुगतासती प्राणानिहृत्य पदादीनि मर्मादिहृदयादि स्थानानिग्रादिपदाहितिससतिसहस्वनाडीमेदेश आप्य सर्वगतासौ सा चिदिंनावन्मात्रेयाहृष्ठेव विनोति उपच यनघति यथादीपेसूक्ष्मकोशयादितंतुसूक्ष्मकयाद्वादिसूत्री विहनेप्रतिदीपेमपिंतावन्मात्रैउपमेहत्यावद
त्व

साहि वलिष्ठतिस्मती स्वेदहेनेन वस्तुं न चित् दीपः प्रकाशनायैव करोति न पुनः क्रियां १९ मलि
नाप्यसुनैषा साविकल्पाप्याविकल्पिनी जडेवाप्यजडाभासा न सर्वा सर्वगैव च २० निर्विक
ल्पापरासूक्ष्माविशिष्टानोतिसर्वत्र चित् प्राणानामर्माणि हृदयाद्यादिवेष्टने २१ रूपालोक
मनस्कारवलिता चिद्बोधनः बोधनश्चैव भवति निद्रां सह सती यतः २२ सा परैव चिदत्यक्ता
चिंतामायाति चेतनात् साधुरेव यथा साधुर्भावितेदुर्जनैर्गुणाः २३ मलेन सर्वांमायाति ताम्रं तो मलमार्जनात् ७
नः कनकतामेति यथा वि
न्यरमा तथा २४ ॥

तया कारसुपचयं न यति न हृदि त्यर्थः २१ अत एव जाग्रतः पुरुषस्य चिद्दृष्टी रूपाद्यालोकनैर्बंधनमनस्कारै श्च वलिता सती चित् बोधनो बोधप्रदो भवति निद्रायतः गाढनिद्रासमये वासनामयरूपालोकमनस्का र वलिता सती अंतर्बोधनः बहिरबोधनश्च निपदं हृद्ये सि भवतीत्यर्थः २२ सा अत्यक्ताब्रह्मचिदेव दे हाद्यात्मना चेतनात्तदनुकूलप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारार्चितामायाति यथा साधुरेव दुर्जनसंगत्या विवेविते भाविते संस्कृते स्माति दुर्जनैर्गुणाः साध्यसाधुर्भवति न हृदि त्यर्थः २३ अत एव पुनर्ब्र

ह्मात्मना भाविते चित्ते सब्रह्मैव भवतीत्याशयेन दृष्टान्तमाह मलेनेति
२५

1679

ननु तर्हि हिरण्यगर्भात्मके समष्टिचित्ते भेदाभ्यासात्स्थितः सर्वानर्थहेतुर्दोषः यस्मात्तत एव निमित्तात्तद्वि
यच्छरीरेषु ज्ञानयोगस्य नयोपलब्धेः सावद्रुःखमवाप्नोतेन न द्रष्टाभिमते द्वैताभिमानाद्भेदकाह न विना
दितिविहोषात्मविनोदोऽयमूला तत्स्वहिरण्यगर्भस्य विनाभिमानाज्ञानयोगपञ्चदुःखमवाप्नोतीति
न किंचित्तेन सहस्राक्षदेहिहि विषयालेषु सर्वेषु ग्रहे समेतिसत्याइति च भावनामात्रेणाघप्रकृतः संसार
लक्षणोऽनर्थः स्थित इत्यर्थः ११ अत एव तत्स्वेत्रभावनामात्रादुपशाम्यतीत्याह तत्स्वेपीति १२ अत एव

केवलं केवलीभावस्वरूपेणैवावशिष्यते" न विनात्मस्वविज्ञेयाज्ज्ञानयोगेनदवाप्यते १२ तत्स्व
भावनामात्रेणानर्थः प्रकृतः स्थितः" तत्स्वेऽपि भावनामात्रेणानर्थ उपशाम्यति १३ तत्स्वेप्यभा
वनामात्राद्ध तेनासौ पशुज्यते" न तृणेन च त्रैलोक्यमिति स्वाथमताव्रते १४ सा यत एव चैषा
र्थोऽदुःसाध्यो भावना स्थितः" यद्यद्भस्याथने तेऽसौ तत्कार्यं केवलस्यते १५ निर्विकल्पाद्विती
याचित्यासौ सकलगा सती" परमैकापरा साक्षाद्दीपिका तेजसामपि १६ सैषावभासनक
री सर्वगा नित्यनिर्मला" निर्गुदिता निर्मनस्का निर्विकारा निरञ्जना १७ घटपटवटकुड्य
शकटवानरैः खरैः आसुरैः सागरैर्भूतैर्नरैर्नागैश्च संस्थिता १८ ॥

वत्तृणमिवाप्यवहितेन शाकोऽपि त्रैलोक्यपदार्थो भावनाबलादेवानन्तविदा दुःसाध्यः स्थित इत्याह
न तृणमिति १४ ननु तर्हि सकलभोगभावनात्यागः सततमेव कुतो न सिद्ध्यतीत्यत आह यद्यदिति तृणमात्र
स्यापि करसम्प्रसारणयत्नं विना लाभादर्शनादिति भावः १५ भावनामात्रत्यागे परमपुरुषार्थरूपाप
रमार्थचित्सत्त्वं च सकलभत्यागाध्येन तां वर्णयति निर्विकल्पेत्यादिना १६ १७ यथा दीपः पदार्थप्रका
करोति तद्वच्चिदपीत्यर्थः १८ ॥

या

या [illegible]नाथस्वरूपस्थित्यैव प्रभवति न तु कांचन क्रियां

चित

चिन्तासन्तादेवनस्वेन्यजगतोऽप्यसन्नेसिद्धमित्याह एवमिति यथा चिन्ताचिन्नेघल्लनस्वेन्यतेऽथसौ चिन्नेनदधीनं च
तं च न किं तस्युङ्गेवेत्यर्थः ४ चिन्तनिषेधादेव चित्तिवक्तव्यादिमपशून्यहरूपदर्शनरूप [illegible] स्वपवित्रिपुटीनिषेधोपिसि
द्धइत्याहनेत्यादिनाहर्षिविति ६ चिन्तचिन्नहसिस्वेननन्नसदाप्रपञ्चस्वेन्याननिनछिषघाः आदिपदान्मोनमतिम॰
नस्वभुतिकोइत्याअहंकर्त्रं हंकारोऽहंकाराणांशून्यत्वे ७ नसंयोहक्लेननेस्यादिपदान्नदाप्रघनदाप्यत॰

एवं हि कारणाभावात्स्वेन्यस्यासंभवादिति नासौ चिन्ने न तन्स्वेन्यं यत्नेन स्वेन्यते यथा ५ न हि रूपदर्शी
न रूपं रूपे तैलसिद्धोपले न करीर्कं मर्करणां हृष्टीदादिवक्तृस्यता ६ न मानमेयप्रमाताननिनमसी
वनवांकुरः नविरुद्धेननचेत्यादिनेद्दनेवादिदोषयथा ७ नाहं न त्वं न तन्मादिपर्वनतत्वमिवांबरे सदेह
त्वान्यदेहनेशोऽवन्वमिवकज्जले नानानानानवाप्येनरूपाविबत्समरूवः नचश्राहार्थशाहृष्यी॰
मंदोषरलतायथा ४ नतिनेतिनचेवार्कमंडलेवजनीयथा नवक्तृतावक्तृत्नेवत्रहिनेचय
थोऽस्ता १० नशून्यताशून्यतेचशिलाकोशइवकुम्भः शून्यताशून्यतानाममहतीलक्ष्यवासना
११

संबंधात्रूहसंते ८ नानाजीवभेदाः अनानाप्रतिदेहमात्माभेदाख्यासाक्षात्पित्रशोणोऽत्र्यंतः हमेवव [illegible] इव
शुद्धानामानिअर्थाः रूपाणिनेषांशब्दस्त्रीः कथापिनास्ति ९ अध्यानन्त्रादेशोनेतिनेतीत्याशयः श्रा
स्त्रीयसर्वदृश्यनिषेधअपितन्नप्रदर्शनपर्यन्तमेवदृष्टव्रचित्तैवप्रतियोग्यप्रसिद्धेर्लोपिनसंभवतीत्या॰
ह नेतीतिवक्तृत्वतिरिक्तोवक्तृतावक्तृताव्याधर्मोव्यपिनत्तः १० शिलायाकोशगर्भेविषयथाप्रसिद्धाम

अवशिष्यतेनाणुमात्रमपिभिन्नात्यथाचिन्मयीतिपदेऽण्वयः ॥ ११ ॥
वि॰ दी॰ पृ॰ ३९

इतीशून्यताअशून्यताचकेवलेकेवलीभावलक्षणस्वरूपसंबंधेनैवविमर्शो
ॐ
८६

1681

ना+ ना+

भर्तृहीनानायकेवांछ्या स्थितिनिश्चोषः हे राम त्वं जडमोहेन विश्वाधाः स्वार्कं तोस्मस र्थ्यमवलोकयघयघस्मा
ऽहैतोर्थपूर्णं ब्रह्मस्वभावापि चित्स्वरूपस्य च दीघं त्वस्य च दीघु ष्मृविहेद्ध्वपीठमाकाशस्तेनतत्वं तेन तद्भ्नि
जस्य निरतिशयानंदपूर्णभावस्य च तत्स्फुरादि सकले लोपलब्धिं तत्सर्वं जगदेतत् भावनसामर्थ्यस्य च स्म
रणेन विना देहमात्रपरिच्छिन्नमहाभागानि मिन त्तुग्रस्य च अनलत्ता तद्रूणो च समसरिक्तं तैव संपन्नेति मा ।

अनेन विभवभ्रष्टा दौर्भाग्यपरितापिनी शोचन्ती प्राप्य जीवत्वं भर्तृहीनेव नायिका ॥ १८ ॥ जडता
नेव लोकय राम कं ता निजपदस्मरणेन विनेह चित् । अजनि कष्टमयः पतनाय च लोच्युद रचयहृदयटी
घनपीठवत् ॥ १९ ॥ इति श्रीमोहोपाये वाशिष्ठे तोपाख्याने चेतोनुशासि हि चार त्रिंशः सर्गः ३०

ईश्वर उवाच । चिन्नोऽस्म्यलीकमेवेदं स दुःखोस्मीति भावनात् । चित्तस्य दीनता मोहपतिता संभ्रमे
यथा ॥ १ ॥ असन्नाभिमतास्मीति विपर्यस्तमतिर्वधूः । यथा रोदिति मन्येहैवं नास्मीति तथैव चित् ॥ २ ॥
अकारणं विपर्यस्तामतिर्भ्रान्तिमपि स्थिरे । यथा जगन्नतु पतीदं न याद्ंताभ्रमास्थितिः ॥ ३ ॥ चितेर
कारणं तस्याः संसारानुभवे स्थितिः । न च तत्कारणं किंचित्सित्वा न्यत्वात्संभवात् ॥ ४ ॥

मानः पुनः पुनः स्वपतनाय प्रयोऽवजनितं तत्कष्टमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति वा॰ ना॰ प्रका॰ नि॰ त्रिंशत्तमः सर्गः ॥
जीवितादिनिषेधेन स्वाभ्युदायाविन्यदर्शयते मनः प्राणेन्द्रियदेहानां बहिरंतः प्रथा यथा एवं वर्णितप्रका
रेण जीवजगद्भावमलीकमसदेवाज्ञानाद्धि चितो निःश्रावोपणस्य चितो निःस्वमेदीवता महिमा मदसत्त्वेन सं
मोहपतिता ॥ १ ॥ वधूर्वध्या ॥ २ ॥ भ्रांतेर्जला लवक्रादि यथा स्थिरे निश्चलेपश्यति तथा जगदपि स्थिरं पश्य
ति ॥ ३ ॥ तच्चितेः किंचिदस्त्यन्यत्कारणतः चित्स्वरूपातद्न्यत्वस्य च अन्यतमस्य संभवात् अविवेजगादेतः पाति नः तत्क

॰ ल्लानाहेवनापोगादित्यर्थः ५ ॥

1682

चिदात्मानेस्वरूपेणयत्रयथाचिनोतिविवर्तेनोपयातिनिजधाम्नेभावमनुभवतीत्यर्थः १० तात्मवान्नु।
नःप्रपंचयतिहंसीत्यादिनापुनर्वैकीग्रहणोऽतिदीर्घपाठेवेऽजात्येनवंसंग्रहार्थपवैवर्लकाग्रहणे
अप्यतिचवलनलकेदजातिग्रहणाय ११ वटीकादयःपक्षिजातिभेदाः शालीशारिकाश्येनी

चिच्चिनोतियथात्मानंयेनयत्रयदायदा तत्तथानुभवन्स्वंतुहंसीदाक्षीत्यादिनोपधा १० हं
सीक्रौंचीबकीकाकीसारसीलग्मीहूकी बलाबलाकाहरिणीवानरीकिन्नरीश्वनी ११
वटीकापिंगलीशालीमल्लिकाभ्रमरीशुकी धीःश्रीर्ह्रीःश्येनीरतिश्चक्रोवरीशर्वरीश्वा
पी १२ एतास्वात्मास्वात्मस्वपरिभ्रमतियोनिषु विवर्तमानानासमावेजलावर्तेतृणं
यथा १३ विभेत्पशुस्वसंकल्पात्स्वशाल्मादिवर्गर्भी नानायासस्वमान्यानिजगद्व्यावा
लाबलाबला १४ पक्षीसाकथितात्वंभोजीवृकक्रिमेहाम्बुने शाकुनाचारविवशाव
गाकीपशुधर्मिणी १५ कर्माण्येतानिधीपापाश्रोप्याप्यपरमात्मनः अनेकनिम्नेषु
दुःखबहुलेष्वयेविभ्रममाश्रिता १६ असदेवानयाक्रांतेविनाशिन्यसहजेमले नेतु
लेनेवकेदृकमनन्यथात्म्यवस्थिते १७ ॥

इतितिनिटिलोपेदीर्घःशांबरीमाया १२ योनिषुदेहभेदेषु १३
अबलादुर्बला १४ १५ कर्मात्माकर्मानुसारस्वभावानयायवस्कृतिः यथाकारीयथाचारीतथा
भवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्येनवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापे
नेति १६ अनन्यथास्थातिविक्रममनास्फूर्तिशून्ययाअविद्ययाअवस्थितमनियतं १७ ॥

1684

नारायणादीनामपि जीवत्वात्तिष्ठप्रपंचवत् पदमेव हित्वा निरमनिम्याः पादिनः स्मृतात् इत्यादि शिवपुराणानुरोधात् नारायणादिसारूप्यमुक्तजीवविषयेवायोज्यं अथवा इत आरभ्य नजीवगतिः प्रपंच्यते किंतु चितः सर्वव्यापारकर्तृत्वेनैवेत्यदोषः कांतयागतः अहंगोसंगतः ५३ स्वमसनादिपदैर्वाच्यादिव्यापारा लक्ष्यंते ५४ अतनुचरितैः संवत्सरचक्रं कालमंडले युगमन्वंतरादि ५५ क

येनैव नारायणोऽभोयोऽप्यानीव ब्रह्मपुरे स्वर्कैः कांतागतो हृदः शैले स्वर्गे स्वरवरो हरिः ५३
दिनं करोति तीव्रांशुर्वर्षत्यंबुधरो जले करोति स्वमनेः सविन्म पवनं महोदधिं ५४ अ
नवक्रे प्रवहति सहसा कालमंडले दिनरात्रि तयोपेति तेजांसि सिरतोक्रमात् ५५ क
विहीन रसोल्लासा क्वचित्पाषाणमौनिनी क्वचिन्नदी समवहा क्वचित्क्षुद्रवि स्त
लिः ५६ क्वचित्फलावलीपाकैः क्वचित्कापाथनलादिभिः क्वचित्केत्पद्मिमद्दावि क
चित्तादिन किंचन ५७ क्वचिदुज्ज्वलितालोकावा क्वचित्कृशाशिला क्वचित् क्वचिन्नीला
प्रहृष्टा क्वचिदग्निः क्वचिन्मही ५८ सर्वात्मत्वात्सर्वगत्वात्सर्वशक्तित्वयोगतः सर्व
त्वादेवरूपैवत्वादप्युक्तैवसापरा ५९ ॥

विहृतादौ बीजात्मकत्वदंकुरत्वादेतरुत्वात्मकश्चोल्लासो यस्याः सा पाषाणमौनिनी निश्चला ५४ तृतीयांतपादद्वयानेतरुपलक्षितेत्याध्याहार्यं स्थित्वैन हिममेवाचरति हिमद्दाविनले यस्याः स्वमाकाशमादिपदाद्वायुश्च शून्यत्वं किंचन ५७ कण्टकशाकंटकादिदुर्गमा ५८ सर्वशक्तित्वमायातयोगातः सर्वत्वादेवरूपा जगद्रूपैव सर्वनाम्नोहतिमात्रेणैवकोटसमनान्तरे

नः परमार्थतस्त्वाद्रूप्येवसा चिदित्यर्थः ५९ ॥

ज्ञाव+

1685

८५ नरकादिषु भूमिषु कष्टात्कष्टमनुप्राप्ता ८६ क्रमान्मानुष्यलाभेपि बाल्यात्प्रभृति व्यवहारकौशलाद्वैदग्ध्यांगं काव्यनाटकतर्काद्यभ्यासमुपागता सती विचित्रेति विचित्रं स्वबंधं स्वरचनशृंगारहेतुप्रतिवादादेर्निर्माणरूपः पराक्रमस्तत्पदमेव गतानानमोक्षोपयोगिविवेकपदमित्यर्थः ८७ एवं क्रमेण वयःपार

परं वैषम्यमाघाति संकटान्संकटे गता दुःखाद्दुःखं विनिपतिता विपदो विपदि स्थिता ८५
नानानरकगर्तोपेता वेष्टापद्रवशाखाघा कष्टात्कष्टमनुप्राप्ता पतिता पातुनायिनी ८६
क्रमात्तावद्वैदग्ध्याद्वैदग्ध्यागमुपागता विचित्रबंधनिर्माणपराक्रमपदं गता ८७ स
वेतः शंकते भीता प्राणात्ययमुपागता हीनालोढ्यैव शफरी विवर्तनपरायणा ८८ बा
ल्ये विवशा सर्वार्थायौवने विनयाहृता वार्द्धकेप्यतिदुःखार्त्ता कर्मवशीकृता ८९
जायते स्वर्गनगरे नागी पातालकोटरे आसुरी दैत्यविवरे नरस्त्री वसुधातले ९० राक्षसी
राक्षसाधारे वानरी वनकोटरे सिंही गिरिदरीद्वारे किन्नरी जलपर्वते ९१ विद्याधरी देवगि
रौ व्याली च वनगर्तके लतानटीवगीनीडेवीरुत्स्वानावने मृगी ९२

प्राण्यप्राणात्ययमुपागता सती सर्वतो भीता शंकते विवर्तनं भूमौ लुठनं तत्परायणा ८८ संक्षेपो
क्तं प्रपंचयति बाल्य इति विवशाः पराधीनाः सर्वैरर्थाभोगाय यस्याः विनयाद्विनयविषयादिचिंतयाप्र
हृता पिहितविवेका ८९ क्रमं गतौ वि प्रपंचयति जायत इत्यादिना ९० जलपर्वते हिमवदादौ ९१
देवगिरौ मेरौ वीरुत्सु गुल्मिनी ९१ ९२ ॥ रामः

= हरि ८० + ३ श्री

1686

पयोजले पाषाणतां करकत्वमिव मोहं नीवृता भ्रमता याति ७५ ७६ भावो विभवः अभावो दारिद्र्यं तत् दत्तु
पातिनी ७७ व्यवच्छेदेषु भार्यापुत्रादिवियोगेषु शोकादिविकारिणी शोके रिपौ वैशुक्रकृशा याकृपणा
७८ इयं प्रत्यक्षदुःखे मोहादिस्वभावे वाहमस्मि इति भावेन श्रमेण श्रायोगेन तेन साक्षाद्येन चानुरंजिता
७९ ८० ८१ विभवानां भूतमात्राणां वा आविर्भावे उदिता कामादिहृष्टा अभिव्यक्ता वा अस्तदैन्यतिरोभावे वा

॥ ८४ ॥ अप्राप्तादोषादृष्टेः पतत्यधः

अनेन संकल्पमयी जाड्यसंकल्पपीवरा चिन्ताख्या मोहमायाति पयः पाषाणतामिव ७५ त-
नुत्वेनेममनोमोहामाधत्ते विहिताभिधा जाड्यो निपुणामाश्रित्य संसारे जायते पुनः ७६ मोहमो-
घमुपायाता तन्मात्रानिगडपीडिता कामक्रोधभयोपेता भावाभावानुपातिनी ७७ त्यक्ता-
नेतनिजाभोगा व्यवच्छेदविकारिणी दुःखदावानलाक्रान्ता शोकाग्निवशकृशाशया ७८
इयमस्मीति भावेन स्वेनैव विकलीकृता देहमात्रगृहीतास्था परं दैन्यमुपागता ७९ मग्ना मोहार्णवे
पंके मीनेव वनदंतिनी भावाभावलतादोलाप्रविलोलशरीरिका ८० असारार्थरसे सारविका-
रम्यवदारिणी तापोपनमहद्घाराराग्गेऽनुसारिणी ८१ निजयूथपरिभ्रष्टा मृगीवावशतां
~~[illegible]~~ गता आविर्भावोदिता कामाति तिरोभावे स्तमागता ८२ ॥ स्वसंकल्पोपमया
ताकृभीता संभ्रमदृष्टिषु पलायने वाम्यसन्मात्रस्वैव नालीषु इव बालिका ८३ ॥ उद्वीवमधुरवि

इंद्रियाक्षते भावितेऽहत्वे अवोनरपदि

त+

=तेजोनुरंजिता=

+ यथा + २

८२ ८३ यथा उद्वीकंटकनिंबपत्रादिषु वर्धमाणेषु स्ववासनाभाविते बिडने रसमधुरंरसं कोलनेन दत्त
दुःखबद्धलेषु विषयेषु स्वालेकोलन इत्यर्थः अथवा उद्वी विषमेषु अश्मप्रवरफलद्दाग्रसेवद्धमधुपटलप्रसूत
मधु विडलेहनवांछया वहन्माकृकृत्वपुंगपत्सरः पादोपनयनमात्रात्स्वदेहेभारेणाणावनरपविभु

वु+

छायवत्र यो विषमदेशे पतति तद्वन्नपतनीत्यर्थः ८४

आकाशसहितानि परमाणूनि सूक्ष्मभूतानि तद्वारूपांशाहंस्पर्शरसरूपभोग्यानां बीजात्मिकां चेत्यतो मायोपलक्षिते चिद्विषयतां प्रति यश्चाद्दाति तन्मात्रैः समष्टिप्राणभावस्तद्गामिनी भवति ११ तथाभूतायास्तस्याः पंचीकरणप्रक्रमस्थूलभूतात्मकसमष्टिस्थूलभावेनदृं तल्लिंगदेहे जीवभावेन चक्षुराधादि भावं च दर्शयति देशेति तन्मात्रैः सूक्ष्मभूतैः पंचीकरणेन वलिता क्षवलितास्ततो सप्तद्वीपचतुर्दशा

चित्त्वं चेत्यतामेति साकाशपरमाणुतां शब्दबीजात्मिकां पश्चाद्दाति तन्मात्रगामिनी ११
देशकालविभागानां तन्मात्रवलितात्क्रमात् जीवो भूत्वा भवत्याशु बुद्धिः पश्चादहं मनः १२
मनस्त्वं समनुप्राप्ता संसारमवलंबते वेतालोऽस्मीति मननाद्वेतालत्वमिव हि तः १३ सं
कल्पिताप्रबोधेन जाड्याद्विश्वप्रबोधिनी शबलं रूपमासाद्य संकल्पापात्पनारते १४

लोकात्मकदेशविभागानां निमेषादिद्विपरार्द्धावधिकालविभागानां च क्रमाद्भवति ततस्तत्रप्राणधारणाज्जीवो भूत्वा बुद्धिरहंकारो मनः अर्थाच्चित्तं च भवतीत्यर्थः १२ १३ ब्रह्मविदेवस्य प्रबोधेन अज्ञानेन शबलं रूपमासाद्य देहजीवाकारेण संकल्पितासती तत्प्रबुद्धे जाड्येन अविश्वप्रबोधिनी असंवित्ताभूत्वा पुनः पुनर्भोगसंकल्पादनारतं यातिसंसरति १४ ॥

यथात चेतनस्यैव जीवादित्वेन तद्व्यतामितिव्याख्यानप्रख्यातं रमणं स्वैव प्रख्यातं देवमिष्टेन कृतेहयोर
प्युक्तं समहैव वक्ष्यामि ईश्वरउवाच शृणुविविधविलक्षणाकनप्रख्यानं रमणं हितमस्वं ६६ वक्ष्यमाणोपो
द्घातेन पतितविविधविद्दूविधं देहे हर्षोघपतिविदिति इति किलवलावांव्यादिसमस्हिशुद्धोऽनुभवात्मिकाश्र
मक्षस्वभावाविज्ञानमयधाह्वाव्यक्तत्वंमोक्षस्वभावेनार्थः यदाक्षुदस्याचितनिर्विकल्पा ६७ न

ईश्वरउवाच शृणुचेतदखिलं ब्रह्मन्यथाहं वदामि ते महानर्थोऽन्यथा प्रश्नः कृतो ब्रह्मविदांवर ६६
चिदात्मेति हि या चीयं सर्वभूतमयात्मिका चेलोऽनुभवात्मिकैकान्तनिर्विकल्पा परा स्मृता ६७
संकल्पशुद्धा सैवान्तः स्वयमन्येव संस्थिता संकल्पितेन देवरादेः शीलं स्त्री यथा गता ६८ सं=
सैव हि शुभा त्वोपाध्येहान्यत्त्वबलात् भवत्येव विकल्पाकाविन्तस्वरूपान्यतां गता ६९
विकल्पकलिता ब्रह्मैषा चित्स्वरूपपरिच्युता जाड्यैकमात्रावयवं नीयथातिकलनापदं ७०

स्वाञ्चलस्वभावब्रह्मणि वभेदोऽप्युपाधिकृत एवेत्याशयेनाह संकल्पेति हे नाहमिमामित्यसौ देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिदर्शितसंकल्पैः स्वात्मानमेव जीवात्मना
शुद्धापि शुद्धवती आदिकर्माणि कः कर्तेति चेति कर्तृत्विकः यथा सुशीलेव स्त्री स्वमे संकल्पितः दे
वरः देवरउपपतिर्यथा तथा असतीदोः शीलं गतानामसती वेसंपन्ना तद्वत् ६८ पुमान्मनुष्यः स्वेनोपाव +द्वितीये+४
सत्त्वबलाद्भवति तद्वत् ६९ एवं ईस्या स्वरूपान्यपरिच्युता चिज्जाड्यं जडतातादात्म्यं भावयन्ती सर
ती कलनायाः सविकल्पबुद्धेः पदं विषयं यथाति सविकल्पनयैवेत्यर्थः ७० ॥

वा.
नि. पू.
टी.
८२

+मिसुपलंहरतिवर्द्धते+४

उक्तमर्थमनुभावयितुं व्यतिरेकमुखेनापि प्रसिद्धोदाहरणेषु समर्थयति चिदालोकमिति द्वाभ्यां स्फुरन् मेघलतेवाम्बुवन्नपि प्रकटितोपनिषन्नहृदः किं हतत्त्वयेणप्रकाशकालदेशानो निरासः ६० स्वांगानि गात्रालीः यस्य तत्तल्लालिः के ग्रासमूढो ललनायस्मिन् चिन्मननेचिद्व्याप्तिं विना ६१ एवं च चिदधीनजन्म वृत्त्यादि सर्वभावजातं यतस्तदधीनसर्वभावसत्तां सादिदेवत्वमिवचिदेवपरमार्थतो न सिद्धमिति ६२ ६३ य देहं किं चिदेवास्ति न तर्हि नतदात्मकः अयं देहो निद्रास्वप्नोमरणेषु चकास्ति दृश्यते न चेच्च अवनिस्फारमघा

+सुधांशुसदृश्यागिरास्मयिर+४

चिदालोकं विना कस्य स्वस्मिन्नप्येष स्फुरन्नपि कथं कदा प्रकटतामेति रूपः क्व वा रसः ६० स्व
एवं गात्राणि गात्रालीः पिण्डितलालिलतोपले चिन्मननेविना देहकुडः क इव राजते ६१ वह्नि
नैव लब्धं यातिविश्वमावरकारिणी चिदेवास्तीन स्वास्ति चिन्मात्रमिदमस्थिते ६२ वसिष्ठ उवा
च इत्युक्तवानहं तेन हर्षसंदोहदायिना पुनः प्रोवाच मघवान् सुधांशुसदृशया गि
रा ६३ यदि सर्वगतो देव चिदालोकात्तदात्मकः तदयं चाववनिस्फारमघायेव न चेतति ६४
अयं विनाशमाभूत्वा विहीनः संप्रतिस्थितः इतीयं कल्पनालोके यत्प्रदा तु भवान्कथं ६५

लात

तत्प्रत्युवभूतविकारभूतात् अग्न्यानेत्रादिहीनानि मितिर्वैचेततिनत्कथमित्यर्थः ६४ तदेवस्पष्टं पुनरा
हृत्र्ययमिति अयं देहादिः पुराहृत्रयभावात्पूर्वं जीवनदशायां च विनाततचेतनावान्नतसौमतदर्थं इति
मनाज्ञत्वाभावः भूत्वा संप्रति हृत्रयमरणादिदशायां विहीनः स्थितः इति इयं कल्पना कथं चितो विना

शिरस्त्वभावत्वादपरिणामित्वाच्च कथमपि जाड्याद्योगादिति भावार्थः ६५ ॥

८२

राम.

विद्धीनयुक्ताख्यानमेवजनानः अथैवंविधानि चित्तेऽर्हद्विवेकस्यादिना ५५ ५६ ननु चिदादिरसायनमिव पदार्थाः
पटलावली सर्वतोव्याप्यस्फुरति तर्हि न ग्लानत्वं न स्यात् नहि सर्वलोकस्य शुक्लतायाः प्रसक्तिरस्तीति
तत्राह चिद्घ्राणापेयवेति यथा पंचीकरणेन गृहस्थापि सर्वतस्तलेनो व्याप्तिमत्तात्तदंतस्तमःप्रसक्त्यभावो
पि तेजसस्याभासवत्तायाघातभूतोत्तरभावो वा भिमानोऽर्हद्विविधवित्तिः कस्सोवालोकव्याप्तो नत्त्वशुक्लत्वाघयाश्रेन

चित्तेऽर्हद्विवेकविमलेऽभ्राख्यमन्वयामासे गमे सर्वं चलत्वलतामेति पदार्थश्रीर्जयाङ्कता ५५ चिद्रसा
यनसेकेन पदार्थेऽर्हद्पटलावली रूपमेति फलं चैव प्राहुर्दृश्यां केवलता ५६ चिद्घ्राणापे
वसर्वस्याज्ञानायेऽसम्यग्देतिव सर्वस्यास्य प्राणीरसस्फुरत्स्वैवतमस्त्विषा ५७ चिद्रमत्कृतयो दे
हे न भवेद्वृद्धिमाया यदि त्रैलोक्यदेहात्यन्तकोऽनेन स्पृशेयुः किं लातृकृति ५८ चिदाकाशप्रका
शास्मिन्नकल्पशिशुमाविली क्रियाङ्गलवधूर्देहगृहे स्फुरति चंचला ५९ ॥

लमउदेति तथा च दायपिप्तानुविज्ञानस्वलताग्राश्रुविशुध्यतलेनाभिभवार्हद्विज्ञानतत्त्वत्वादभिव्यक्त
विद्यामास्फुरणेन सूर्ययथाश्रेतनोऽस्तगुहदेहीत्यर्थः ५७ तथा च यथा सौ वायालोकवशाद्देवगृहस्यास्मा
दायाकृतिवैविध्यसिद्धिस्तथा देहान्तरभिव्यक्तप्रमातृचिद्रमत्कृतिवशाद्देवानाम् घटपटादायाकृ
तिवैविध्यसिद्धिर्नान्यथेत्याह चिद्रमत्कृतिर्यदि इति त्रैलोक्यदेहेऽस्मिँल्लोकांतर्गताः साकारपदार्थाः
प्रतेकायानायेत्यन्तव्याकारमपि न स्पृशेयुः साधकानामभावादित्यर्थः ५८ क्रियाविहितनिषि

देहप्रवृत्तिः सैवाङ्गलवधूः ५९ ॥

वा.
नि.पू.
टी.
८

1691

पल्लवमित्यादिविशेषणविशिष्टं हृत्पद्मकमलं अन्यथा जन्यत इति योग्यतान्वयः सदसद्द्रुरित्यस्य पदाम
र्षसहमित्युपपत्तिः ५० छायया चेहादिकोटिविवाहे सह हृत्पद्मकमलं मन्यते अभिमानविषयीक्रिय
ते नृत्यते विलासार्थंते ५१ तस्याश्चितः सत्तासत्तां चितौ चेतनं जडं चेतनं विवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैः
देहतो देहाः वस्तुतो मृगजलतृष्णाप्रायोऽपि मिथ्याः स्पंदंते प्रीतिविषया भवंति ५२ आवर्तावाम्यावर्तनं तत्तद्द

चिल्लतेयं विकसिता पल्लवैः सदसद्द्रुः विचित्रैर्हृत्पद्मकमलं पदामर्षसहं बहु ५० अनयेह हि
सर्वत्र छायया छन्नमिव जन्यते मन्यते नृत्यते वस्तु गीयते क्रियते पि च ५१ महाचितानयानि
त्यं भासेन भास्करादयः देहाः स्पंदंते च मिथ्या सन्तस्तज्जडविभ्रमैः ५२ चिताचावर्तवर्तिन्या
सिद्धा नटीव प्रनृत्यति जगज्जालं लोलेलोलतनुस्मृता हृत्पद्मदेहिनी ५३ चित्सर्वं जगदाभेभर
श्मिभिप्रकटयत्यलं त्रैलोक्यदीपकशिखा दीपो वर्णांश्चयं यथा ५४ ॥

र्तिन्या चितैव सिद्धा नर्तक्येव हृत्पद्मदेहिनी दर्शनयोग्याकारवती जगज्जालं लोलेलोला अन्या विद्य
तिरिक्तेव भूत्वा प्रनृत्यति ५३ त्रैलोक्यप्रकाशनदीपकशिखाभूता चित् दीपः प्रसिद्धो वर्णाश्चयं
रूपवस्तूनि यथा प्रकटयति तद्वत् ५४ ॥ ॥

८१

रामः

शुभासनं तां सूर्यादित्येक्षोरूपतो ४२ साह्लादविनस्याः साक्षाद्रव्यानिमित्तमाह विच्चेदिकेति ४३
महतीलक्ष्मीः स्वच्छभास्वरलालक्षणा शोभा वैश्वानीमायाया ४४ वनवेदादृष्टभुवनस्यानोभूती
करोति सलोक्षेपादयति यथावाविश्रीः रसशक्तिः श्रुतिश्चैनलसमूहरूपा समनीसमुद्रलेसमुद्र
पसक्षोक्षेपादयतिनिदर्त ४५ इदानीं तामेवविश्वेलतालेनरूपयति व्योमेत्यादिना व्योमात्रमाया

विश्वभास्वरतामेत्य त्रैलोक्योदरवर्तिवे तपत्सुदेतिसंघातिर्स्वन्मिन्येवात्रिवात्रिवत् ४२ वि
च्चेदिकाचलर्दिव्यस्त्रवभासेवितन्वती विकाशायतिनिः शेषभूतसमाक्रमुदती ४३ विद
धामहालक्ष्मीस्त्रिजगत्यत्तिविधिविते सूक्ष्मणान्यनुग्रहेणानः स्वगर्भमिवगर्भिणी ४४
विश्वतर्दृश्यभूतानां मंडलानिमहांतिच भूनीकरोतिचाविश्रीः समुद्रतमिवोर्मिभिः ४५
विविद्यालोकउत्तमाच्छनसंकल्पपल्लवा व्योमकेदारिकारूपा सत्तोच्चफलशालिनी ४६
जीवनालवनः पुंजवासनारसरंजिता संवेदनतलसलिला विनेहाकालिकाकुला ४७
श्रुतीतासंवित्तिजगन्तेसरोजलरूपिणी प्रनारनस्पंदवहाविलासोल्लासहासिनी ४८
सर्वतेपर्वपुरुषाजनडोलादिगुल्मका विग्रहग्रंथिवलितामूलाग्रपरिवर्तिता ४९

काशत्लक्षणायांकेदारिकायां देवभक्तोरूपाहिरण्यगर्भात्मनाचेत्रविलासतैवाः सर्वपदा
र्थसत्पत्ताः तल्लक्षणफलदायिनी ४६ संवेदनानि सविकल्पज्ञानानि विनेहाश्चिनतहतयः ४७
४८ जडाश्रैलादयपर्वगुल्मकाः मूलप्ररोहाघस्ताः विग्रहाश्च नवविधशरीराण्येव ग्रंथयस्तैर्व

लिता मूलाग्रपल्लवप्रतानैः परिवर्तितावेष्टिता ४९

एवं कर्तृत्वमपि तस्याः स्वाध्यारोपितकारकपरिभ्रमणप्रथानिमित्तमेवेत्याशयेनाह सहस्राब्देति
प्रवहति परिवर्तते ३५ वयानीति वैयस्त्र्यादियोगश्चित्तमयः कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपया वासनेन चारव
स्वेतरास्वरूपलाश्च व्यष्टिजीवसंसरणचक्रिकाः यस्मिंस्तथाविधं जीवसमष्टिसंसारचक्रं मायाश
बले विश्वचक्रे भ्रामयति ३६ वर्णितलक्षणां चित्तमेव सर्वकर्तृभोक्तृत्वे विशिष्य वर्णयति चिदित्यादिना
कालो वर्धकः सायुधेनेन्धनपूर्वं तत्क्षणेन नलदावदुर्वेषणानपमिव ३७ ३८ विसर्गो नाभिपद्मस्य

सहस्राब्दतोपर्वं सशैलार्णवकं जगत् चित्ते स्थिते प्रवहति जलावर्ते जले यथा ३५ वेय
चित्तमयाचारचारुवेतुरचक्रिके संसारचक्रे विश्वचक्रे भ्रामयति भ्रमभाजनं ३६ चिद्वत्त
ध्वंसरूपेण नवनानारसमंडले कालोनलदावोद्रेकेन सायुधेन यथानयं चिद्विनेवनया
ब्रह्मन्नहृष्यशीतांशुविरूपा गौरीकमलिनीवक्त्रपद्मषट्दलोगता ३८ विसर्गः पद्मालि
नाभेत्य विद्यानाधीनमानसा त्रयी नलिन्याः सरसीधन्येपतामहीस्थिति ३९ चित्तोद
स्वत्वविविद्याणिशरीराणीह भूविक्षः प्रयाणीव नरोऽर्हंस्तिकेयूरादिक्रियेव च ४० चित्त
सल्लस्त्वानीकपरिवंदितपादया त्रैलोक्यचूडामणिना धन्येवासवलीलया ४१ ॥

लितो भ्रमरत्वमिव प्राप्य त्रयी वेदास्तल्लक्षणायाः नलिन्याः सरसी महासरोभूतो स्थितिर्
ति ३९ केयूरादीनां क्रियानिर्मितिरिव ४० चूडामणितां वेद्यतामिति यावत् ४१ ॥

वितः किं स्वभोगेच्छया जगत्सृष्टिः नेत्याह निर्विण्णेति तथा चोक्तं श्रीमद्धेतुपादाचार्यैः भोगार्थं सृष्टिरि-
त्येके क्रीडार्थमिति चापरे देवस्यैष स्वभावोयमाप्तकामस्य का स्पृहेति नचैवं सोकामयत बहुस्यां
ये प्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोधः अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुत्यंतरे इ-
क्षाप्रयत्नाप्रयत्नपेक्षितनिश्वसितप्रायत्वोक्तेर्लीलेहैन बहुस्यां प्रजायेयेति समानतानां समर्थकश्रुत्य-
र्थेन तदानुगुण्याय वा कामयतेत्युक्तेरचेतनप्रधानादिकर्तृकताशंकावारणमात्रतात्पर्यकत्वात् न

निर्विण्णेन स्वभावेन वक्षस्तेन यथांकुरः तन्वतेतद्वदेवेयं जगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना २२ चिदे-
वास्य समग्रास्य सर्वदैवैकिकेवहि त्रैलोक्यांभोधिमध्यस्थशरीरजलनालिका २३ श-
रीरपंकजभ्रांतमनोभ्रमरसंभृता आस्वादयति संकल्पमधुसत्तां चिदीश्वरी २४ ॥

३+ थाच भगवतो बादरायणस्य सूत्रं कामाच्च नानुमानापेक्षेति २२ त्रैलोक्यलक्षणानामंभोधीनांमध्यस्थाः
स्थानान्विकस्थितिप्रविचार्यमाणास्तु चिदेवशरीरवासनावतस्तेन देवतद्रूपाजलजनालिकाजलसमू-
हस्थानीया नान्यदित्यर्थः २३ तस्मान्मनः संकल्पकृतभोक्त्रादित्रिपुटीप्रकाशकत्वमेव भोक्त्री
विवेकात्रोक्ततत्त्वमिति कल्पनं इत्याशयेनाह शरीरेति ईश्वरी स्वात्मारोपितमर्थावभासनसमर्था
२४ ॥

श्री.
वा. नि.
सु. टी.
७५

1695

शरीरमन्तर्मविसथोमदाप्रूढं यस्मात्तथाविधायां गह्वनाः इतिवैवेकाः श्रवणमयादिवहिःकोशात्तथाविधायां हृद्गुहिः
सैवगूढनीतिगुहातस्यांश्चानेदमयकोशगुहेश्वरः २४ उपरेश्वासेध्यवहारार्थं २५ भास्वरोपकरोतीवनतउपवादे।
नकरोतीति निमयमानस्पृष्टतत्वाभावादिन्यर्थः इमयतिस्रोमवति मधुर्वेदनः २७ चमत्काराः आरोपसत्तास्फुर्ति
प्रदानरूपाःचितिमायापावलेयांस्थिते मूर्तेकामकर्मैवासनाउद्भवेशुणानियतेनचमत्कुर्वेत्यादिभावयंति नोश्चिवम
२८

शरीरावस्थायांचचलायांतन्मयात्पदनः सोस्यावाद्नकोशायांहृद्गुहायांगुहेश्वरः २४ मनःषष्ठेन्द्रियाचार
सत्तातीतामसात्मनः नस्यसंव्यवहारार्थंसंज्ञाचिदितिकल्पिता २५ स एष चिन्मयः सूक्ष्मः सर्वव्यापी निरं
जनः इमंमास्वरमाभासंकरोतिनकरोतिच २६ साचिदस्वनविमलाजगदर्थंजगत्क्रियां इमांजयति
प्राज्ञरसेनेवमधुलेना चास्वादयेच्चमत्काराश्चित्रःचितिर्यथास्थिते चमत्कुर्वतीकिलतेनैनकिंचिदभो
भिधाः २८ केचिज्ज्ञानाभिधानाश्च केचिच्चित्राभिधानकाः केचित्कालाभिधानाश्च केचिद्देशाभिधानकाः २९
केचित्क्रियाभिधानाश्च केचिद्द्रव्याभिधानकाः केचिज्ज्ञावविकारादिजात्याचित्याभिधानकाः ३० केचित्प्रका
शाभिधानाः केचिच्छब्दलनमोभिधाः अर्केन्द्वाद्यभिधाः केचित्केचिद्घनाभिधानिकाः ३१

काराणेवनामकल्पनयाव्यपदिशति केचिदित्यादिना सर्गभेदेननभोवहुलोकिः २९ भावविकाराः जायते।
अस्तिवर्धतेविपरिणमतेअपक्षीयतेविनश्यतीतियाड्भावविकाराः आदिपदात्गुणभेदास्तेषांजात्यावैचित्र्येनऔचित्येन।
चविचित्राभिधानकाः ३० तानेवप्रपंचयति प्रकाशेति ३१ ॥

७५

सदसतोर्भावाभावयोर्वर्तमानत्वं कालयोर्भूतभविष्यतोः कारणकार्ययोर्वा व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्वा आन्तरालिकमा
त्ति विना चिद्रूपत्वादयि प्रत्यगात्मा प्रथमः सूर्यचन्द्राग्निकणज्योतिर्भेदरूपः आत्मैव परमार्थवस्तु तेन तन्मात्रमि
त्याशयः काशायस्य तन्तत्वावधिं स्वतः ओमिति पदेन क्रान्तिभ्रुविराडादि पादत्रयात्मकसर्वप्रपंचप्रविलापनेन शिवमद्वैतं

ब्रह्म ब्रह्म सदसतोर्मध्यं तत्त्वं ईश्वरध्याने परमात्मपराभिध्येयं तत्त्वं सोऽपि विष्णुरुद्रं ते १४ महासत्ताप्रभावेन सर्वत्र
समवेतोऽयं ते महाचिदिति संप्रोक्तं परमार्थं इति हृते १५ स्थितं सर्वत्र सर्वं तु सत्तामात्रं न संशयः सत्तासामा
न्यरूपेण महासत्तात्मनापि च १६ यच्चिन्तनं क्कचिदन्यायच्चिन्तनं न वा नच यच्चिन्तनं च पार्वत्या यच्चिन्तनं गुणे
षु च १७ चिन्तनं यत्र भेदं च चिन्तनं यजनाश्रये तदेव द्वैतिनं तत्त्वं ताविद्रुरूपं सकुद्दयः पादपाण्यादिमानन्यो
योवादेवः प्रकल्पते संविन्मात्रादते ब्रह्मन् किंसारः किलकथ्यते १९ चिन्मात्रमेव संसारसारः सकलसारतो
गतः स देहः सर्वोहं न स्यान्न्यर्वं भवाप्यते २० नमस्ते स्थितो ब्रह्मन् सर्वव्यापः सकृत्स चित् संस्थितः स सदा देहे
सर्वत्रैव च वायेन या २१ सकरोति स च वाश्नाति संविमति प्रयाति च स निःश्वसिति सर्वेनासौ गात्रं गात्रिवित्रिच २२
सोऽस्यां विचित्रचेष्टायां प्रकाशिन्यां च तद्दशात् तत्स्वरूपनिबन्धायां उर्यामालमनोभव। २३

चतुर्थमन्यं ते मत्त्वात्मा सविते यद्ब्रह्मरूदाहृतमित्यर्थः १४ १५ व्यवहारे सर्वत्रानुगतास्सत्तासामान्यरूपेण सर्वबाधेन
महासत्तात्मना १६ तस्यैव सर्वेषां देवतादीनामात्मत्वं दर्शयितुं ब्रह्मादेवत्वमित्याह यदित्यादिना २ १८ तस्यैव विमा
र्शोऽस्य सर्वदेवत्वमित्याह पादेत्यादिना किंसारः सद्वतितेषः १९ स सर्वः सोऽपि देवपवाद्धेन परिछिन्नइत्यर्थः २१ सएवा
सर्वकर्ता सर्वभोक्ता चेत्याह सकरोतीत्यादिना २२ उर्यामासेन सप्रपंचरूपविश्वस्थानस्वोत्तथ्यरन्तिस्थितिरितिभावः २३

+तासारत्वाद्दैव

1696

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
७८

1697

नखमांसौदनालाभेकोद्भवाख्यानमित्येवमाह ख्यातेति ६ अर्चनेनेत्मार्थनेनमस्यांतिमाप्नुवंति १ यतः ऊर्ध्वस्थितत्वप्रसाय
विमानाप्तः प्रभृतिसाधनानित्यधाम्नकमेवस्वर्गादिफलमासाद्यंतीतिभ्रमस्यापपत्तिः ८ ४ वयमादिंकाशोयस्य
तद्दसदादिभ्रमात्कल्पितप्रपंचातीतः अशेषवस्तुजातदिक्स्वरूपत्वेदेवः कश्चित्सर्वनिर्वचनीयः मायामयएवेत्यर्थः
कल्पदिःपरमार्थिकोदेवस्तमाहदेवइति ९ सर्वभोक्तृत्वाविष्कृतइदिदैवभोगप्यतीतः संकल्पनाः प्रेनाहृतनयसदति

शमबोधाद्युभावेद्विजश्चार्चैरर्चयंतिहि मिथ्यैवकल्पितेदेवमाकारेकल्पितात्मके ६ स्वसंकल्पकृतैःकृ
ताञ्जलैरर्चनमाहृताः बालाःसंतोषमायांतितुष्यप्रियवाचनैः १ स्वसंकल्पकृतैरर्घ्यैः कृत्वादेवार्चनंयथा
यतः ऊर्ध्वस्थितिमायान्तिफलमासादयंतिते ८ स्वल्पप्रापार्चनेनत्वमल्पकल्पितंबालबुद्धिभि यस्माद्देवाद्देवोयोयम
चनेनतदहंसम्प्रदे ४ अस्मादादिक्कालमोक्षाद्विदेवस्तिमितमानवः देवस्त्रिभुवनाधारः परमात्मैवनेनरत् १. शिवः
सर्वपदातीतःसर्वसंकल्पनातिगः सर्वसंकल्पवर्जितोनसर्वोनचसर्वकः ५ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नःसर्वा
वभासकाशकृत् चिन्मात्रममलंनित्यंसोदेवःस्वच्छमेमने ११ संवित्सर्वकलातीतासर्वभावानवस्थिता सर्वसत्ता
प्रदादेवीसर्वसत्तापहारिणी ६ ॥

गः यत्नोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेति श्रुतेः यस्तुसर्वैर्विषयभोगसंक
ल्पैर्वर्जितोवेदितोब्रह्मविष्ण्वादिपदरूपःसनसाधननापिसर्वः नफलतोपिसर्वोकंभोगस्तवेयस्मिन्यावधिः स्वस्वक
र्मोपासनतारतम्यानुसारेणैवभोगसाम्नप्यायास्तत्फलस्यावेलवस्यचतत्प्रलाभादित्यर्थः १२ आत्मदेवस्वरूपजनदृप्या
यांफलदप्राप्यांवनित्यानिरतिशयपरमार्थसत्यसुखानंदैकस्वभावएवेतिसदेवइत्युक्तियाप्यरुत्याहदिक्कालेति

७८
रा. १४

एवदेवा।

देहः पारमार्थिकस्वरूपं ५ उक्तमर्थमुपसंहरति संकल्पनगरीति यथा बालस्य स्वप्नादिरूपनगरे स्वप्नसर्गोत्थभूतिप्रहूनेह। हास्मिन् सर्गे तथा संकल्पनस्वप्नपुरं यथा नास्तीत्येवं दृश्यं नास्ति ५२ इति वासिष्ठ० नि० उ० एकोनत्रिंशः २९ चितः सर्वात्मता सर्वभोक्तृभावेन संस्थितिः यथा श्रीवसिष्ठं प्रत्याशाशिवप्रोक्ता यथात्मैव "चेतनाकाशमात्मात्मयथा सर्वमिदं। प्रभो" इति यत्त्वया पृष्टं तत्र देवार्चनं सर्वात्मनेत्याह एवमिति यत्त्विदं विश्वमहादेवः कः स्यादिति हि जेतिस यात्र।

सर्वं सर्वत्र सर्वजगतोन्यस्य देवस्य देहादिवेनमाकाशोपरमात्मैवमेनेन ४। संकल्पने स्वप्नपुरे त्वयी-
रेविद्यामनोन्यत्र यथास्ति किंचित् न चेह सर्गे प्रथमैकसर्गात्मने सभूतिस्तनरूपमन्यत्" योगोपायेऽना-
तः परमात्ममयत्ववर्णनं नाम एकोनत्रिंशः सर्गः २९ ईश्वर उवाच एवं सर्वमिदं विश्वं परमात्मैव केवलं आ-
त्मैव परमाकाशमयो देवः परः स्मृतः १ न देवो न च संप्रेयुः ममासर्वमवाप्यते न देवः सर्गभः सर्वमिदं तस्मि-
न्नवस्थितं २ ब्रह्मविष्णुमहेशानामतिनीयमवेदिते अंतर्बहिःसाधनासाध्यं स्त्वेतनस्मादवाप्यते ३ प्रकृष्टं सं-
मनिश्चयत्वेनेदं न वक्तव्यानि नास्ति देवार्चनेयोगः पुष्पधूपघर्षोत्तमदानम् ४ अकृत्वबुद्धयो ये हि बालाः पे-
लवचेतसः कृत्रिमार्चामयं

तेषां देवार्चनमदाहृते ५

इप्येत+१

+परिछिन्नफलमुत्तरवं

पृ+१

न्यूहूदेवार्चनविधानमूलं हृदयं तन्नोपनिहूतं देवेत्याह एषदेवइति १ परिच्छिन्नदेवार्चनेतैः सर्वकामावसान-
भूमिभूमानंदप्राप्तिफलमिति सर्वोत्कृष्टमित्याह तन्नेचेति सर्गभूः सर्वंजगत्सर्गोऽपायिप्लाने २ तत्र बहुविधा-
वयायाप्रयाथातोः कायपरिदूरति अन्तर्बहिरिति अन्तर्बहिःसाधनं च तत्साध्यं चेति विग्रहः ३ प्रकृष्टविवेकीनव्या-
पिकारीतियावत् अतिशायितो देवः पविदेवस्तदर्चनं ४ मर्यादिरूपदेवार्चने तर्हि केऽधिकारिणस्तत्राह अकृ

स्यत्रेति अतएव तदनुरूपमेव कृत्रिमप्रतिमादितत्सामग्रीत्याह कृत्रमेति
अर्चाप्रतिमातन्त्रवृं ५

त+

यो.
वा. नि.
पू. टी.
११

नत्रयज्ञतिरस्कारितान्नैहालीतामादिशास्त्राणामतात्रसंभेद इव चित्त आकाशं नाम हिंस्यादिना मां न राहुरेदित्वित्ति चेन त्वाह आकाशमि
ति भूताकाशाद्यर्थत्रयपरत्वे नाभिप्रेताना त्रयाणामपि आकाशशब्दानां काम्पुटीभावितिपानर्थो वृत्तभेदेन विन्यासवचनत्व
संभवाद्भेदेपि येनार्थो नित्यानाय्योद्यनुशासनाद्धनं इत्यस्य हृदत्तमाकाशमेव वेदितिद्विपिद्विनादिनिपातनेपित्ता
नार्थत्वानपायेत्रिपर्यायेयनावलोपद्येवितितिभावः ५२ नवेतिदर्शनात्वेदस्यार्थ्यादाये एवंविधान्याहोदैतेन स्वप्नादिभिः समन्वया

आकाशं परमाकाशं ब्रह्माकाशं जगत्त्रिभिः इतिपर्यायसनामानि न स्वप्नाद्यपहृदयवत् ५१ एवं द्वैतस्य संकल्पमाया
भिः सत्रभूयते नद्यां किल चिदाकाशमेव भाति जगत्तया ५३ यथैनमस्त्विदाकाशं स्वप्ने भाति जगद्वपुः न यथेदं जा
ग्रदात्वेपि स्वप्ने भाति तत्त्वेवनः ५२ यथा स्वप्नपुरं चित्तं वर्मेपि तेन रक्षाचित् न किंचित्स्वप्नभवत्येवं नागृत्येव महाचि
स्वं= नः पद्मेनानसंभवत्यन्यद्दैकिंचित्त्रनोविलं चित्रं येन स्वपगादचेत्यसज्जानस्थिते ५५ परमाकाशवत्तैने विज
यत्+ गत्सस्थितं स्थिते स्वप्नवाहैविचित्रा कि न नस्थितं स्थिते ५६ यथाति चिदाकाशमायान्मा स्वप्ने घटपटादिवत् सतां।
दावेव सर्गा स्थितथाविद्योमनमात्रकं ५७ शुद्धसंविन्मात्रमनाद्यन्तं त्वेनन्यज्ञस्वपनतने यथा नविपदेने किंचित्तथ्या भासि भुव
नत्रये ५८ यः काश्मनद्रूपो भाति ये ये भावास्त्रिकालगाः सदेशकालविस्तारस्त्वं विद्योमनमात्रकं ५९ सएष दे
वः कथितो यः परः परमार्थनः यस्त्वसो हंस शोधं वा न गादेव चयोविलः ६०

तत्र भूयते नत्वहस्यानदेत्यर्थः ५७ ५२ द्वितीयपर्यायाह्योपिप्राह्यार्थे ५५ ओविलं चित्तसंचेत्यमपि जगत्तत्र चेत्यं सत्ता त्रमे+१
वस्थितं ५५ परमाकाशस्य ब्रह्मणः कलनं वदुःख प्रजायेयेति श्रुतिदर्शितमाद्यसंकल्पमेव त्रिजगद्भूत्वा स्वयमवस्थितं तं हैतव
हेतुवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ५८ जगत्सामान्येऽकंन्याये घटपटादिविशेषेष्वपि दर्शयति यथेत्यादिना सर्गो घट
पटादिः ५७ ५८ ५९ सः ज्ञानेन स्वज्योदेवः प्रथमप्रश्नोत्तरत्वेन कथितः ५.५ कथितः =

७१

1699

1700

कथं नहि जगद्रूपप्रतिभासस्तत्राह यदिति तस्यापि चिद्रूपस्यात्मदेवस्य सा स्वावरणासंभवात्स्वाभाविकवासनादिमायेण
यत्स्पन्दितं स्पन्दनमिव प्रसिद्धं तेनेदं जगदिति प्रसिद्धमाभाति तथाहि यद्यत्स्वयं चन्द्रसूर्येन्द्रियमनआदि स्वयं प्रकचति
वह्नीभूतप्रकाशं भवति तत्स्वरूपकचनस्य विवेकासंभवात् स्वयं यद्विवाहद्भिः प्रकारेण स्पन्दितं स्पन्दनं नाम प्रसिद्धं भा०
तदेव नीलपीतादिजगद्विषयरूपं जगदित्यलं प्रत्ययेन प्रसिद्धमित्यर्थः ४४ इति उक्तरीत्या एवं विचित्ररूपं जगत् चिदा
त्मकमेव सत्स्वप्नपुरवत् प्रतिविंबमात्रं भ्रान्त्या एवं तदुक्तरीत्या यत्सर्वं तो विमृश्यते न जगत् न भित्तिमत् अनन्तेत्र

यद्यत्स्वयं प्रकचति तत्स्वरूपकचनं स्मृतं स्वयं यत्स्पन्दितं नाम्नैनेदं जगदित्यलं ४५ इत्येवं स्वस्वभावत्वाज्जगज्ज्ञाति
चिदात्मकं एवं चिद्व्योम सर्वात्मजगदङ्गं न भित्तिमत् ४६ अन्यनाशं भवत्येतद्रूपं चिद्व्योममात्रकं चिदात्मका
चति सर्गादौ यत्तज्जगदिति स्मृतं ४७ तस्मात्स्वप्नपुराकारं यदिदं भाति तज्जगत् न च चिद्व्योममात्रात्म न्यन्यता
नाम तत्कुतः ४८ चिन्मात्रमेववित्पूर्वं चिन्मात्रं जगदंबरं चिन्मात्रमात्मा जीवश्च चिन्मात्रं भूतसंततिः ४९ चिद्व्यो
ममात्रादितरं त्वनर्गं सर्गान्ति वेदितं भिन्नत्वमेतु वापि किं संभवति कथ्यतां ५०

=सर्गान्ते सर्व
वेद्दने=

कं चिद्व्योममात्मैवेत्यर्थः ४६ नहि किंचिदेव चेत्याकारेण परिणतं स्वयं स्फुरतीत्याह अन्यनेति अपरिणामित्वादद्वयत्वा
च्चात्यन्तासंभवेऽन्यस्मिन्मायाहृतचित्स्वभावाद्यदन्यत्ताकचति प्रथते तदेव तद्रूपं जगदित्यर्थः ४७ ४८ अतएवारोपितं तद्वा
पवादेन चिन्मात्रं तद्रूपं दृश्यत्वमित्याह चिन्मात्रमेवेत्यादिना ४९ सर्गेऽन्ते ऊर्ध्वलोके भुवने वा सर्वे वा प्रविशाद्वानपा
तालेषु वा चिद्भिन्नं किं संभवति तत्कथ्यतां नित्यरूपाणां ज्ञपालैः श्रुतिनाः स्वतःसत्तास्फूर्तिप्रसङ्गश्चिद्व्याप्तानां तदभावे
अलीकत्वादलीकस्य चित्ताज्जीवनादर्शनाच्चितेः सत्तात्वेनापि सर्वंधाद्ययोगात्साधकान्तरस्य वाप्रसिद्धेरिति भावः ५.

ज्ञातज्ञेयायेयदात्मध्यानात्सुस्थितास्तेनाः शाकारेदेवस्तूणनेऽर्चंकुर्वंतेऽपिहृष्यंते नमन्येबालक्रीडोपमंप्रेऽर्चुर्वंतीति नहृतिमलोभा
षायेत्यर्थः २० २१ तेजीवंस्वभावमकृत्रिमंशुद्धंयेवेचेननाकाधार्चैसाकांक्षाशुद्धविदिनत्वन्याः अनात्मस्पृत्यः यतःज्ञान
लक्षणमात्मपूजनमेवसत्त्वाद्भूमीनान्येस्मर्थः यथाहुःदेवानयः ओमेतोमोदेवः सदाशिवः त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं।
सोहंभावेनपूजयेदिति २२ नदेवास्तियतःसर्वेस्वमात्मनात्मपूपवीति ब्रह्मणापवजगाज्जीवनमस्मरणसवात्मना

ज्ञातज्ञेयाद्दियेसंतोबालक्रीडोपमेवने आत्मध्यानादृतेतेतुकुर्वंतोदेवपूजनं आत्मैवदेवोभगवांछिवःपर
मकारणं ज्ञानार्चनेनादित्यंपूजनीयःससर्वदा २१ नचैतत्त्वेननाकाशमात्मानंजीवमक्षयं स्वभावंवि
च्छिन्नत्वन्यःपूज्यएतात्मपूजनं २२ श्रीवसिष्ठउवाच येननाकाशमाचात्मयथानगादिदंप्रभो यथात्तचेतना।
नस्यैवजीवदिदंवनतुच्यते २३ ईश्वरउवाच चिद्व्योमैवकिलालोकपारावारविवर्जितं सर्वत्रासंभवद्वैतं।
यत्कस्यानेवशिष्यते २४ ॥

वस्थानन्तत्वंतत्रोपपत्तिंजिज्ञासुर्वसिष्ठःपृच्छति येननेति २२ तत्रचित्स्वभावाद्यात्मानधीनत्वेनावस्तुत्वंचेनलये।
प्यनपायात्प्रसिद्धमिति तदधीनभानस्यचेत्यस्यभानांतरमिवन ❀ सत्त्वमपिकुतइत्युपपत्तिमाह चिद्व्यो।
मेति सर्वत्रेतिसर्वदेशेष्वपि यद्यस्माद्धेतोः अथवाचिद्व्योमसर्वत्रसर्वकालेऽपिअसंभवद्वैतं पारादिपरिच्छेदस्य
न्यतोऽप्यलयकालवदित्यनुमानलक्षणात्रोपपत्तिर्दर्शिताबोध्या २४ ॥

आकारादिनादेशतो वस्तुतस्तु परिच्छिन्नत्वेनैव तेनाकालतः परिच्छिन्नेन तेन देवेन इत्यर्थः अथैव भावः दिक्कालाद्यविनिर्गोचरत्वं बृहत्वात्तु
तिस्तस्मिन्नपि स्वप्नदेवमप्रकाशनिगमनिश्चितमिति वस्तुत्वं ध्रुवमिहारीचने प्रकाशस्यैव ज्ञानरूपस्य स्वतन्त्रस्य काचेमानामावान्तं
यिकनिरंजनौषध्यैगुणकं दक्षोर्ध्वविनिर्गोचरस्वरूपनीनां ज्ञानविद्यकम्य द्रव्यमेकानीनां वाचनिर्वाहकत्वाद्द्वार्थत्वर्थे
शुद्धमिमोदादेवेवमस्त्याववैनोचनित्यनिर्विशयात्वेन वस्तुप्रकाशेशुद्धान्वेव स्वमयनेन परिच्छिन्नेन शुद्धं देवमिति अतःअकृ

आकारादिपरिच्छिन्नत्वेनैव वस्तुनि तत्त्वतः अकृत्रिममनाद्यन्तं देवं नैवेच्छिं विदुः २२
नदेवदेवमाहेन कथ्यते तत्स्वरूपतः न देवास्तिष्यतः सर्वे सत्स्वात्मरूपधृक् २३ अज्ञानेन शिवं त्वा नामा।
कारार्चनं हन्ते येनं नाथन्यस्याकस्य ज्ञानाधापरिकल्प्यते २४ इत्यनादिपरिच्छिन्नं रुद्रादेः साध्यते फले अकृत्रि।
ममनाद्यं तत्फलं मानंदमात्मनः २५ अकृत्रिमफलं त्यक्त्वा यः कृत्रिमफलं भजेत् तत्काममस्तावने कांजंयाति
कानने २६ बोधः साम्यं शमश्च इति पुष्पाणि प्राणिनश्च शिवं विनार्चयन्तस्य पुष्पं जानिवेदो विदुः २७ शमबोधा
दिभिः पुष्पैर्देवमात्मानमर्चयेत् न तु देवार्चनं विद्धि नाकारार्चनमर्चनं २८ आत्मसंवित्स्वरूपं तु यस्मादेवार्चनं।
जनाः हृदिस्थमार्चामसंधेयं काष्ठिं लोष्ठमभजंतिते २९ ॥

त्रिमं चिच्छिवमेव देवं न तत्त्वतो विदुरित्यर्थः २२ यतः सर्वे जगज्जीव तत्त्वं स्वरूपं तत्स्वधैव सत्स्वात्मरूपधृक् नः स्वतः इति।
न देवास्तिनान्यादित्यर्थः २३ नहि किं तु डरीकाद्याकारार्चनविधिस्तथैवनेत्याद्द अज्ञातेति कृतं विहितं २४ आ।
त्मतत्त्वतत्त्वात्तनाकारान्तस्यजनेन यत्सत्त्वादित्यर्थः २५ कृत्रिमकामभोगाः तान् मृजनात्सिद्धं तेषांनिन द्येहकृत्रिमपूजे
वकार्यनत्वाद् अकृत्रिमेति २६ अकृत्रिमपूजने नहि कासामग्रीतामाद्वोध इति साम्यं सर्वज्ञात्मोपशमनदर्शने २७ २८ २९

९नर्नोहं नत्वमिति निषेधे रूढत्वमित्युच्यते लक्षणो देयं नि नस्या उड्ढः यदहं वासिष्ठो मिमनकं वासिष्ठो सौन्यादिक्रान्तिप्रमत्व्यस्त। मस्ति श्यणाना श्रयिदेः कतमयप्लो देवदूलिश्यातमदृति यातास्यैव सर्वदेवानात्क नवक्षामेखु आगणभावेन ग्रामदेवतात्वनिवार। णार्थं एवं नेन देवाया भुवनमर्वं मर्घां दिस्याटि क्रातिप्रुग्रध्यात्मिको शुद्धत्वनागर्देशुदेवराहदर्शनात् न चेत्वाद्धालोमप्पः सा द्धाद्गत्यादिमंत्रलिंगात् देहाद्याध्यात्मिकभावानामपि प्रसक्तं देवत्वं तन्निवारयति देहन्तपदृति २॰ आध्यात्मिकप्रसक्तावान्त मलात्रदेहादि शोभा मतिग्रहणात् सर्वध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थं नन्तुत्वन्यायापादर्पिभौतिकेऽपि सर्वभावे सुदेवत्व।

न देहो देवतादेहो न वाक्यमेनेनुमन्यते न देवास्ति न आत्मो न नावनीपो नाहं न तं हि जोऽहम
न देवो देवरूपो वा हि न देवो विश्वरूपधृक् न देवः कमलारूपो नापि देवो भवेन्मतिः अहं त्रि
ममनाद्यं न देवं न देवं उच्यते ४९

लिक्र+

नक्षं वा ध्यं कस्तर्हि देवत्वमाह अहं त्रिममिति हन्तोऽद्वितत्त्विमव्दितं मध्याहि क्रियासाध्यं तद्धि लक्षणं परमार्थदेव। नेनि रति प्राय प्रसोद चिन्मका शोदेवहन्त्यर्थः पुंडरीकाक्षादिमनंतास्त्रिमका पाथोन रम्णा स्फूर्तिकत्वात्र स्पि त्रयाला सेव चिन्मका पान्तय क्रकरणोवत्रूपसिद्धि रेव तुलेमाह देवत्वमिति नेत्रपिह आप्रकाशप्रवानाहूनः स्फुरन्मर्वे देकोदेवल दभिव्यक्तानि शायादेव पुंडरीकाक्षादयोऽपि प्रभिभूतजाग्रत्वाद्धदिशाहेन ज्वलदंगाराहवदेवा उच्यंते इति न क्षतिस्मत्यादि

1704

मक्ताः उद्देशाच्छिन्नं त्वो महेनवोऽयं किंलक्षणविधं देवार्चनविधानं इह्रहोति चोक्तान्वयः १५ १६ सर्गोमे सकलादिशाइन्तुक्ता
वसिष्ठस्य विषयमोगाभिलाषपूर्व्यकाशेलवान्सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्द्धनं किमिति विशेषणाभ्यां च सर्वानर्थनि
वृत्तिपूर्वकं निरतिशयानंदमोक्षसाधनविषयत्वाचैश्वर्यमिति निश्चित्य सर्वज्ञः परमकारुणिक ईश्वरः सर्वभावेन
प्रपन्नाय वसिष्ठाय परमपुरुषार्थसाधनत्वस्तानेव सर्वं देवार्चनपरमरहस्यभूतं मनुपदेष्टुकामः प्रतिजानीते श्रु।

किं तदिच्छामि देवेश संदेहं तत्र निर्णये सुहृद्दिश समव्ययानुग्राम्य कोद्देशमनामयं १७ सर्वपापक्षयकरं सर्वक
ल्याणवर्द्धनं देवार्चनविधानं तत्कीदृशं भवति प्रभो १८ ईश्वर उवाच शृणु ब्रह्मविदां श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमं
वदामि यत्कृतेनैव न दृष्टेन सकृद्देवहि ९ काचिद्दृष्टिमहाबाहो देवः कः स्यादिति द्विज न देवः पुण्डरीकाक्षो न च
देवस्त्रिलोचनः २० न देवः कमलोद्भूतो न देवस्त्रिदशेश्वरः न देवः पवनो नार्को नानलो न निशाकरः १९

णीवति ९ तत्र वक्ष्यमा
णादेवार्चनात्ररूपमलौकिकं देवस्वरूपमुपदेष्टुं शिष्यस्य तद्बुभुत्सां च जनयन्नृत्कं नि कश्चिदिति महाबाहो निरंतरं देवा।
र्चनेन सफलीकृतबाहो इति बाहुसाध्येन वा स्वस्य नामात्रपूजनाद्यो न तायसंबोधने न तु पुरुषविशेषः पुण्डरीकाक्षस्त्रिलोचना
दयो देवाः किं तेनाकृत्यपि विषये भगवान्मामजभिलं संभावयतीति वक्ष्यमाणस्य वसिष्ठस्याभीष्टिकिंतेषु ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्म
ममपनेतुमाह न देव इत्यादिना १९ कमलोद्भवो ब्रह्मा त्रिदशेश्वर इंद्रः निशाकरग्रहणान्नक्षत्राधीनपारीरिकवज्रयसिं।

1705

तदाज्ञया तत्र सोपविष्टं मानतत्रमुमलग्रप्रेक्षणेनैव सर्वेषां शान्ता परमकाष्ठां प्राप्यात्मनि चित्तविश्रान्तिमेव भगवान्पृच्छ
ममत्तजिहृक्षयाहूतं कृतिवृत्तविलीनति ५ संविदश्चित्तवृत्तयः पदे परमात्मवस्तुनि ५ ६ अत्र तत्र सोविनयस्तत्कालिन्या
जगत्कोशे तत्प्राणेनोन्नमति यत्प्रणामं तत्समं वैयप्रणामेभ्योऽन्यत्र्थः तेदेशाः प्रदेशास्तत्तमाद्दत्त्वर्थः अप्रशान्तावाप्रस्येगो

ततोपविष्टं प्रोवाच मामभ्यैदुकलाधरः" ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यः प्राप्तविश्रान्तयः परे ४ कच्चित्कल्याणकारि।
ण्यः संविदस्ते स्थिराः पदे" कच्चित्प्रयत्ने निर्विघ्नं कल्याणमनुवर्तते ५ कच्चित्तापमनुप्राप्ते काचित्सुराग्र्यतिभी
तयः" एवंवादिनि देवेशे सर्वलोकैककारिणि ६ गिरा तु नयशालिन्या मयोक्तं रघुनन्दन" यत्तानुस्मृतिकल्याण
वतामिह महेश्वर" न किंचिदपि दुष्प्राप्यं न च काश्चन भीतयः" त्वदनुस्मरणानंदपरिपूर्णेन चेतसा" न ते संति ग
गत्वायोऽप्रणमन्ति नये पुनः" तेदेशास्ते जनपदास्ताः दिशास्ते च पर्वताः ४ त्वदनुस्मरणैकांतनिधियायत्रसंस्थिता।
जनाः" फलं भूतस्य पुण्यस्य वर्तमानस्य मे च वने ९ तथानिर्वेद्यमनोबीजं तदनुस्मरणं प्रभो" ज्ञानामृतैककलशो
भूतज्योत्स्नानिशाकरः ११ अपवर्गपुरद्वारं त्वदनुस्मरणं प्रभो" त्वदनुस्मरणोदारचिन्तामणिमनामया सर्वमा
मापदोऽन्तईदंतेऽभूनपनेपदे" इत्युक्तवान्सम्प्रसन्नं भगवंतं महेश्वरं १३ प्रोवाच प्रणतोभूत्वा यद्वामतदिदं शृणु"

भगवंस्त्वत्प्रसादेन पूर्णा मे सकला दिशः

अप्रवेभ्यः प्रशावोर्गैस्त्रष्टवाड्डूति वन्द्यशाल्यलाभः ४ भूतस्य प्राक्संचितस्य पुण्यस्य हृतस्थानीयस्य फलं तनोति अनेन
कोटिगुणनया विस्तारयति वर्तमानस्येन तद्वारभयमेव च नैरन्तर्यमेवैनेवाभिवर्द्धनेन तनोति ९ प्रध्यतः करिष्यमा ॥
णस्य हृद्ध्यर्थं बीजं तनोति ११ १२ सर्वासां वर्तमानानां मेष्यतीनां १३ शोणाद्दूतार्थैरिति शेषः १४ ॥

1706

गह्नेष्ववनेषु ५३ ततस्तां ईप्सद्दिक्षु प्रवणानायिनि यावन् ५४ सायान्तविस्मयान् ५५ वदिहेस्थाञ्चवलोकितमेन विचारि
तमित्यर्थः विचार्यं च यावत्तेषु संस्थमात्रं प्रस्थादेशांतस्थानि सावन्नवमामन्द्रन्यर्थः ५६ सर्वं यत्नः सावधानः ५७ समनाचु

ग

त्विङ्कङ्कयंथकारेषु कुंजेषु गह्नेषु च" एतस्मिन्नंतरे नेत्र यामार्द्धं प्रथमे गते ५२ समाधिं नित्यतां नीत्वा स्थितो हं
म वासले गृहके" अपश्यं कानने तेनो कटिस्थेव समुत्थितं ५४ अग्राग्रुधानसंकाशं चंद्रबिंबगणोपमं" प्रकटी
कृतदिक्कुंजं तेन दालोकमयास्मयात् ५५ ततः प्रकाशमालिन्याकुंडिहस्थाववलोकिते" यावत्पश्यामि तेनसाते
प्राप्तमन्दुकलाधरः ५६ गौरीकरार्पितकरो नंदिभ्रात्सुवितागतः" स्मितानंदबोधानत्रस्यान्मृदीनात्वं सत्संयुतः ५२
आगते तमनात्मस्य हृष्टि सतनमहेश्वरः" ततस्तुष्टान लिंहितनाङराहदेवत्रिलोचनः ५८ दृष्टा ऐ गणमयादेवः संभ्र
त+ माम्याभिवंदिनः" तेषु ह्व प्रभासत्वाम्रज्ञापीतलयानया ५९ हृष्टामवीतिर्द्दरिणाविरमस्मास्यदीकृतः" पुष्प
साहृपविष्टायतस्मैत्रैलोक्यसाक्षिणे १० अर्घ्यंपुष्पेनयामास्यमभ्युपेत्यार्पितंमया" मंदारपुष्पंजलयो विकीर्णाबद्ध
वःपुरः १ नानाविधैर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चितः शिवः" ततोमतावनीमोहीतारपेषवसपर्यया २ संहृजिनासावीपु
नपा+ कारगणमंडलिका" हृत्नोते हर्णीधीताञ्जरविमशोनसयातिरा ३

रोदेशे ५८ सम्यक्साष्टांगं प्रणम्याभिवंदितः स्वभाग्य
महोदयेस्वस्मिंस्तदनुग्रहदृष्टिपातं वर्णयति ततद्दति तथ्यास्वानुभूतालौकिकानिरतिशयानेदाविर्भावचमत्कारका।
रिणा ५९ १० अभ्युपेत्यऋभिमन्त्वसमीपेगत्वा १ नारदरूपी शिवस्तस्मात्स्वरूपी सपर्ययासन्नया २ ३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

1707

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
७३

यथोपलस्य घनता काठिन्यं सोपलात्पृथक्कर्तुं नीतथा मानसं संविद्विकल्पितघनः स्थूलदृढः आदिपदान्नैकार्यस्थूलप्रपंचघनत्वन सत्तामात्रस्वभावादभिन्नत्वात्तत्पृथक्कृत्य ग्रस्यता मनस्यादेः स्थितेरभावाद्भिन्नत्वं ८३ अयं च न्यायः प्रत्येकं चघटतन्मानसरूपमा दिष्वपि योज्य इति सदृष्टान्तमेव विशिष्टस्तिस्याद्यथेति ८४ अथ चास्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाख्यानमानसशिवरूपजालवल्लरीणां दार्ष्टान्तिकमाह ८५ :

यथोपलस्य घनता मानसादेस्तथात्मना सत्तामात्रादभिन्नत्वाद्भावादस्य संस्थितेः यथोपलस्योपलता च दस्य घटना यथा सत्तामात्रादभिन्नैव मानसादेस्तथात्मनः ८४ अत्रेमामपरां दृष्टिं महामोहविनाशिनीं शृणु या कथिता पूर्वं मम कैलासकंदरे ८५ संसारदुःखशांत्यर्थं देवेनार्धेंदुमौलिना अस्तींदुकरसंसारभास्वरपारोमोदितः ८६ कैलासो नाम शैलेंद्रो गौरीरमणमंदिरं तत्रास्ते भगवान्देवो हरश्चंद्रकलाधरः ८७ तं पूजयन्मदा देवं तस्मिन्नेव गिरौ पुरा कदाचिदिवसे गंगातटविरचिताश्रमः ८८ तपोऽर्थं तापसाचारो चिरायरचितस्थितिः सिद्धसंघातवलितः कृतशास्त्रार्थसंग्रहः ८९ पुष्पार्थं कृतपुष्पैकः पुस्तकव्यूहसंग्रही एवं गुणविशिष्टस्य कैलासवनकुंजके ९० तपः प्रचरतो राम मे कालोऽत्यवर्तत अथैकदा कदाचित्तु बहुलस्याष्टमेदिने ९१ गते श्रावणपक्षस्यार्धे प्रेत्य समागते दिक्तमःपीततनूपासकाष्ठमौनस्थिताखिव ९२

नि=

पू=

तत्रादौ कैलासवर्णनमुखेन कथां प्रस्तौति अस्तीत्यादिना इंदुकराणां संसारः संघात इव भास्वरः ८६ ८७ ८८ तापसैराचर्यत इति तापसाचारः कृतकृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षिनियतास्थितिर्येन तथाविधः सन् ८९ ९० बहुलस्य कृष्णस्य श्रावणपक्षस्याष्टमे दिने ९१ रात्रेर्ग्रामत्वेव प्रदोषे पूजाजपध्यानादिना त्यज्यमाने गते सति प्राणिसंचारादुपरमात्संप्राप्ततनूपासकरादिवृष्ट्याध्यर्योनिवेदने

काष्ठमौनतापसोपाख्यानं ५४ ॥

७३

अनयवान्तदेहाः श्मशानवन्स्यादिति निंदति देहेति ७१ येषांसामान्यथ इदं मवलेत्य ७४ नृणामस्य वैतामार्गेविषयरसैर्धः।
विंक्तुनार्थताउहि ७५ सुगन्धोनकलहरूपाआत्येम्फार्थेव्यवहराणि चरेति चांतनाम ७६ ११ नत्वंधुजनैः समानस्त्री
लनयासदैवावस्थानंस्वतंरहेणनवकोदोषलत्वाह अन्यत्येति विवेकत्रान्तभयत्रयोत्यानि ७८ ७९ नकंत्वाणामासक्तिः

इहसंत्र्यपनेयायादिकसैवत्रुनंदन प्रमत्ममोहदेहमार्गैः हृतिहिदयमानवैः ७१ अस्यांजगदश्रणान्यांमत्।
हेनमयवालवनत् त्वयमासाग्रेयेषामान्यनामानमनुहरेत् ७४ नगजरदरत्यासिस्युरद्भुतमृगानने श्रुति
नृणांवैतामसमारक्त्मृगापोनवत् ७५ अस्मिन्महीनलाबद्धेव रतिमृगयोनकाः नमस्त्रानेगजेभुक्तासैहीच।
त्रिमृपाश्रय ७६ अनेनत्वमृगमिथ्यानंस्त्रीपेवलंतेले विहतिरयामासमनयामादिहरणाय ७७ अनन्यका
लशिपिरेकदेशालेपतायिनि नसंगत्वंवधुनूपमहिषेणेवपल्वले ७८ भोगाभोगावहिःकार्योअयंस्याजस
हेत्यद प्रविचार्यमहार्थस्वसेवकामान्मानमात्मयेत् ७९ अपविवरयत्नकस्यत्वमेनासत्वराहृतः देहस्यार्थेनसंकृ
चित्ताचंडीसदाकृष्ण ८० अनेनरविनोदेहायदेणान्येनसंश्रितः दुःखमनस्यभोक्तान्यश्चिद्वयं मार्गचक्रि
का ८१ यथैकत्रुपाचनतारषदोस्यात्मनलया सत्रामात्रैकसामान्यादिनरसाप्यसंभवात् ८२

ग्राप्त+

कर्दमेइतिशेषः यत्स्तनमग्रांश्रितालक्षणाचंडीकोपनासदारुणावात्सीत्वादनीत्यर्थः ८० अनेनकर्मणा यत्नेनाहंका
सु+ वेणाअन्यस्यमनः अन्याजीवःभोगाःस्वचक्रिणस्तिवर्तमानपरंपराविचार्यस्वरूपत्वर्थः ८१ सदेकत्रनवादिपिनात्मनिरुःख
नदेगाभान्तृशरीरादिहूपानसावकाशरत्याशयेनाह यथेत्यादिविधिः इनरस्यमनहेत्वनरहरूपस्यसदिनरसेवाग्रसदलीका

दिपदेः असिद्धेरितिभावः ८२ ॥

ननु संबंधेन नखादेः सत्वास्फूर्तिस्थितिः संबंधेनात्मनः सत्वास्फूर्तिस्थितिः स्यादित्याशंक्याह चपलेति चपलस्पंदनात्मनीरयेति देहयो।
नीतिचपलस्पंदनेनास्य तथाविधाभिरात्मनः स्वात्मस्वरूपाभिः प्रस्थापितैव कीकृतैश्चित्तैस्तद्दात्म्याध्यासलक्षणेन संबंधेन नास्ति।

स्वश

चपलस्पंदनेनाभिरात्मशक्तिभिराहतं चित्तमात्मेति मोहोत्थैरहंरूपेण शुनेदन २३ आत्मा प्रकंटरूपो हि नित्यः
सर्वगतो विभुः चित्तमात्मन्यहंकारविहितार्हं वृदनमः २४ आत्मा हि स्वमननसंहि सर्वतो न मनो भृशं हरेजरूपा।
नो मोहं किंचिते नाशिं नगनः २५ पिशाचोपि मनो नाम शून्यदेहगृहे स्थितः भावयत्येव तत्त्वात्मा मोनमत्तमसं
स्पृशन् २६ भवभ्रमदकस्मात्परं सर्वत्वदा वित्ता मनःपिशाचमत्यन्तं स्वयं स्वस्थितो भव २७ चित्तयत्तद।
दृशंतं नश्यन्ति नबंधवाः शान्तवति परिज्ञाते गुरुणो न च मानवे २८ संशांते चित्तवेताले गुरुणा स्वार्थवा।
यवाः शान्तवेति समदं तुल्यपंकान्मृगो यथा २९ अस्मिन् जगत्कुन्यश्रे सर्वमेव प्रदर्शितं देहसोऽहं प्रमत्तेन।
चित्तयक्षेण वालाना ३० चित्तवेतालवलिनासमस्तादेहवित्तुना इयं नवादरणानीश्चात्मकस्य न भीतये ३१
जगज्जरार्यामरण्ये न शांतचित्तपिशाचकं देहकोऽहंकलिपयैः सेव्यते सद्भिरेवयत् ३२ ॥

चित्त+२

नेनदर्पणेन च वक्तृत्वेनेत्यर्थः २३ अस्यैतानोपपादनाय विरुद्धत्वमेव प्रपंचयति शांदेवंचदके २४ २५ देहगृहमा।
मनःपिशाचः आत्मानमसंस्पृशन् अपि मोनेन्मत्तीमेव स्वसंस्पृष्टं भावयतीत्यन्वयः २६ २७ २८ सशांतेति शुद्धस्थिति
यावत् सर्वास्त्रगासदृशां वस्ते २९ ३० देहलक्षणे वेदे परिच्छिन्नभागे जाता ३१ समस्तेस्त्रुत्स्वर्गाः कविदन्यथावमपि यत्नोद

३२

1709

प्र+२

अनवलोकनमात्रेण किं स्यात्तत्राह अवधूत इति ५४ आत्मनस्तदवश्यत्वाद्देवानर्थः उपेक्षितस्तु सः स्थितोप्यकिंचित्कर इ-
त्याह देहालय इति ५५ चित्रेलिंकृतनाहंकारस्यैव हृमंतरेणानर्थकारित्वाभ्योजाय निर्देशः ५६ ५७ अहमित्यात्मैवा-
त्मभूत इति नैयायिकादीनां भ्रांतिं वारयति सर्वग इति सैव ग्रनइति संबंधः संक्षिप्त इत्यर्थः ५८ वातवन्नः सुचात्मा

अवधूतोस्य वस्तानस्यान्तः सैव निरस्तकृतः अहंकारपिशाचस्य चेदेहं किं विकरिष्यति ५४ देहालये स्फुरत्यस्मिन्ना-
मचित्रपिशाचके अस्थानेन विलासस्य किमिवागतमात्मनः ५५ विस्मयस्त्वाभिभूतात्मार्थः शुसंवितता पदः
शाकंने परिसंख्याने न तावद्दिमालेरपि ५६ हा हा मृतोस्मि दग्धोस्मीत्येनावद्रुः क्वहृतयः अहंकारपिशाचस्य।
शान्तये न्यस्य मानज ५७ सर्वगोपि यथाकाशः संबंधो नेह केनचित् सर्वगोपि तथैवात्मा नाहंकारेण संगवान्ः
पंकरोतिय दादत्ते देहयंत्रमिदं चलं वातरज्जुनं तामत दहंकारस्तु विहितं ५९ तुरोनस्तोयथा देहनर्केचति
किंलिवं आत्मसंस्थस्य लथ दानत्मा चित्रचेष्टास्तु कारणं ६० आत्मसन्निधिमात्रेण स्फुरत्यात्मवपुर्मनः दीपसन्नि-
धिमात्रेण ऊर्ध्वरूपमिवाचलं ६१ अविविश्लिष्टयोरात्मनिस्सेवासविनयोः द्यावापृथिव्योरिवकः संबंधः प्र-

प्राणः ५९ यद्यहंकार एव सर्वचेष्टानिमित्तं त्वात्मानर्दिके नेषितं पनति मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ऊर्ध्वं प्रा-
णमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते इत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्राह हृदेतात्मानाविति आ-
त्मसंस्थः सेम हिम्नि प्रतिष्ठितः कारणं श्रुतिभिस्तु प्रपञ्च्यंत इत्यर्थः ६० उपचारेण मनआदीनां स्फुरणस्य सिद्धस्येचनि-
मित्तमित्याह आत्मेति आनवपुर्लभ्यता ककल्पितस्थूलदेहत्व ६१ प्रकटं ध्येयासिद्धत्त इयोः ६२ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
प्र॰ टी॰
७१

देहगृहे स्नातास्तमस्कास्ते अनंतकोटिदेहेष्वधुनापि देहेन आत्मवत्ताप्राप्त्येनवृहितनाः कस्मात्स्थिताः स देवतद्धृदनज्ञः श्रेउभूयमानेपि न छिन्नटनेन नृसेनञ्चैतितन्छिन्नमित्यर्थः ४४ येनमालेयामितिशेषः स देवतापत्रयवह्निदग्धे [illegible]रके।

या=

नि= चिन्मूर्नाविंभूतेस्मिन्ये शरीरगृहेस्थिताः विरमद्यापि नैकस्मैरिनाशान्तवस्थिताः ४४ ग्रसेते चित्रपिशाचेन
देहसद्मनि ये मूढाः पिशाचस्येवमांतुद्धिर्नोपिशाचस्यतावव ४५ अहंकारहृदयत्गृहे दग्धशरीरके विद्रा
त्रासयाम्याधोजनवैनतिकलस्थितं ४६ अहंकारानुचरनोन्मत्ताचिन्तनयापिया अहंकारास्मृतिंप्राप्यस्वात्मैवा
सवलंघ्यतां ४७ अहंकारपिशाचेन ग्रस्ता ये निरंये धियः तेषां मोहमदोधानां नामिज्ञातिनवांधवाः ४८ अ
हंकारोपहतप्रात्ससुत्रायाः क्रियते क्रियाः विस्ववल्याइवकलंनस्थाः स्थान्नरणात्मकं ४९ विवेकधैर्यहीनेन
स्वाहंकारमहोत्सवाः मृतैर्नालेविनोयेन नहस्मेवाशुविद्धिते ५० अहंकारपिशाचेन वशाकायेवशीकृताः
नत्तेनरकाग्नीनां ग्रावशैवंथनतां गताः अहंकारोरमोयस्य परिस्फूर्जति कोतरी सदेहपादपोधीरैरविरेणनिपा
त्यते ५१ अहंकारपिशाचोस्मिन्देहे निहन्तयानघ त्वमेनमालोकयमामनघामदनावर ५२

नै= दै=

आस्ययाविहरन्नापुरुषः पिशाचपदेनिविभक्तिविपरिणामेनान्वयस्यते नतुस्याउनोनपुन्नातत्राह नन्विति ४६
प्रथमं अहंकारस्यानुचरनोत्यक्तानतनोयोगभूमिकाभ्यासादहंकारस्य अस्मृतिं आत्यंतिकविस्मृतिं प्राप्य ४७ नमि
ज्ञाणीति अहंकारेण विनतोउन्मावशृंगभार्वस्य नकश्चितस्निह्यतीतिभावः ४८ कुलहजनकवैराग्यादिरूपं अ
तपवमरणात्मकं ४९ ५० नमपरलोकेपिउत्वमेवेत्याह अहंकारेति ५१ यस्यस्वदेहपादपस्यकोटरेरुदितःस्वदे

हपादपः बहुष्वेकवचनंजात्यैक्यात् अधीरैरितिच्छेदः ५१ मामालोकय ५२
स्थे

1711

७१

२२ २३ नन्वात्मनैवोच्चारेयद्दे विशेषः येन नवज्ञ इत्युत्तत् याधो माह स्वानातिस्वार्थैः मदृकालो हिंकर्तृत्वे स्यात्तस्मात्तन्नजडे।
देहे निर्विकारे ह्यात्मा निवासं भवनीत्याह निरीह इति २४ अवकर्मानिभुज्यफलमाह यथेति २६ नहिंकर्यंरात्मस्तं।

[redacted] अहदमुत्थितो देहो रत्ना
मिवभ्रजंतर्यो: अलन्यादेव मत्यां व कदेत्य विमताल्कियां" जडेन तामक्रियतेयत्र तत्कृतम च्याते अर्वत्रापितयादे
हेनकर्ताक्तचिदेवहि" निरीहोहि जडो देहो नात्मनो स्वाभिवांछितं कर्तानकश्चिदेवातोहं ह्यकेवलमस्मिः २५ रुषा=
यथा दीपो निवातस्थः स्वात्मन्येवात्मनि ष्टिते साक्षिवत्सर्वभावेषु तथा तिष्ठेज्जगत्स्थितौ २६ यथा दिवस कर्माणि या।
स्कः स्वयमेव सन्न करोत्येवमिमानात्मजडरूपार्थिवमंस्थितेः २७ अस्मिन्समन्यये देहे गृहे शून्ये मनस्थिते सत्रा
म्यपानेतिथ्याबालवरितन्यसद्भवत् २८ कुतोत्यागल्पि निसमा सर्वसत्तनवत्तैः अहंकारजडवेतालाः प्रविष्ट
श्चित्तनामकः २९ अयत्नाभूत्त्वंतामागकमसदहंकारङ्गतैः अमभूपनयतामालिर्यः प्राप्तेनफलं ४० स्वसंकल्प
५= विनाशेन देहगेहे निराकृतिः उन्मत्तचित्तवेतालः परिवत्कानिलीलया ४१ शून्ये देहगृहे प्राप्यचित्तयदेणनत्क
ते भीतायेनमहात्मानोपिसत्यापि नियताः स्थिताः ४२ चित्तवेतालमहाञ्जवशीवकमंदिरात् संसार शून्यानगा
रेन विभेति कदाचन ४३

स्थितिसिद्धित्वमाह यथेति २७ देहस्य मत्वनादर्शनेनमनदृशिमानलक्षणाहंकारस्याव जैनानजडत्वनाशादेवेत्याह अ
स्मिन्नित्यादिना २८ प्रविष्टः स्यादिति शेषः ३१ ४० त्यहंकारे अनर्थान्तरमाह स्वसंकल्पेत्यादिना ४१ ४२ ४३ ॥

अयंस्वयमेवनास्तित्रयत्नवानः अस्मदीयतनपानादिस्रष्टाग्नेः संगाद्दृश्यमादिविभावः २१ अनस्थित्वादिदेहदृष्टिः नयोचेत्या
द यथैति तस्यात्मनः क्षतिर्न २२ २३ २४ २५ २६ अज्ञानदृष्टेनतत्राह नचिरेति २७ सर्वस्यास्वाचिच्छिन्नचक्रस्य उपमाभूते

दीर्घसंकल्पजन्मायंदीर्घदुःखेनदुःखितः देहोहिसंकल्पमयोनायमस्तिनचास्तिनः २१ किमर्थमेतदर्थेहि।
मदेहोयंकेणमाननं यथाचित्रमयेपुंसिहतेक्षीणेनतत्क्षतिः २२ तथासंकल्पपुरुषेहतेक्षीणेनतत्क्षतिः
यथास्वप्नोवाराज्यमयेहतेक्षीणेनतत्क्षतिः २३ यथाद्वितीयेशशिनिहतेक्षीणेनतत्क्षतिः संकल्पमात्रविनेश।
हृत्येवविनाशिनि २४ यथानद्यानपनलेहतेक्षीणेननक्षतिः यथास्वप्नसमारंभेहतेक्षीणेनतत्क्षतिः २५
तथाशरीरयंत्रेस्मिन्हतेक्षीणेननक्षतिः दीर्घस्वप्नमयेह्यस्मिन्नवकास्यकल्पिते २६ भूषितेदूषिते
देहेनहिकिंचिद्विक्षितःक्षतं नविदंतमपायातिनास्मावसंततिराच २७ नष्टस्यविकृतिंयातिकिंवादेहक्षयेत।
ते भ्रमचक्रोपरिष्टादिस्वर्वचक्रोपचक्रवत् २८ यथापमपतिदिक्चक्रंभ्रमदेत्यन्तमोहितः अकस्मादेवचक्रेण
मिथ्याज्ञानेनवसंता २९ तत्रस्थेनतथैवेदंदृश्यतेदेहचक्रकं भ्रमितंभ्रमरूपंप्रपञ्चरूपंप्रयातितं ३० ।
हतंवहन्यमानंचदृश्यतेदेहचक्रकं धीरतामलमालंब्यतनभ्रमस्थिमनसमेत ॥ ३१ ॥ रामाय ॥ ॥
संकल्पेनहतोनोदेहोमिथ्याज्ञानेनसत्रसन् अमत्येनहतंयस्मात्तत्रतत्संकदाचन ३२

यतिःसमीपस्थंवामहच्चक्रमुपचक्रंतत् स्वचक्रवैपरीत्येनभ्रमत् दिक्चक्रेयथापश्यतीत्यर्थः २८ २९ तत्र।
स्थेनमिथ्याज्ञानचक्रस्थेनजीवेन देहचक्रकंदेहरूपंप्रपञ्चकं ३० प्रतीतिकःसत्रपिपरमार्थतःअमत्रममत्येनास्त।

नाहंनाहंयमस्माहेतोः ३१

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
८

चे=

1713

८

२

१ आकृतयोः स्वप्नगृहाकारः ५ सर्वेधर्मोः विकल्पाद्यस्मान्नवेधर्मो संकल्पत्वस्मान्नधर्मोर्दनिष्ठेवत्वादितिनिचोदिष्य।
येनदृश्यावस्थं हृदयः अनपृवनेनहेतुनाग्रामात्रेण एवसिद्धिर्यतः अनहेतुत्वयंयतोन्याहकः संकल्पोमेव मौर्दसंकल्पन्यागे
कउपायइतिवेत्सआह देहस्यार्थेइत्यादिना ११ देहस्त्वत्वतः स्वचित्तोपलब्धं चित्तलिखितनगराद्यप्यधमत्वेनतिर्दतिसदृ

निर्जं प्रयत्नमास्थितविज्ञमार्दितिनिरोधयेत्" आविर्भूतान्वयेन प्रत्येतमात्मनः इवियाम् १० असदेवसदाभासं।
मिदमात्त्वयनेनच" अज्ञानभ्रमविस्तारमात्रकाकृतयोनच ११ इमेदेहाभ्रमंतो इहसर्वधर्मोत्समस्थितः
संकल्पः पुनरस्यैवदेहस्यार्थेकदाचन १२ स्वत्वदुःखविवासिन्वेनकार्येशमधीमता" दुःखम्लानम्लत्वंकेदी
प्रसम्यालेदवर्तिनातु १३ अपिविज्ञनगरादेहस्तस्वल्कनरः स्मृतः" आधिव्याधिपरिम्लानेस्वयंहृदिनिनाशिनि ५
ननयाक्ष्यितादेहेचित्तदुःखोयथाकिल" विनाशिनोहिचित्तस्योदेहोनश्यतिनान्यथा १४ अवश्यनाशोमांसात्मा
स्वयंदेहोविनश्यति" पालितः सर्वयत्नोपि मासाद्द्वेविद्यमानवः १५ देहस्तुपालितोप्युच्चैर्यत्नेनापिनवर्द्धते" ने।
नष्टेप्यस्यचदेहोनायंसंकल्पदेहकः १७ येनत्वमधितचदेहेहिनतेसंकल्पदेहके" चित्तदेहादपिजराद्यौयंतक्ष
नरः किल १८ नस्मिन्नांशमयेदेहेवेवैवस्थाभवेत्तानच" दीर्घसंकल्पदेहोयंनतस्मिन्नास्थामहामते १९ स्वसंस
कल्पनादेहादपिनृकृतनरोद्भवं" अल्पसंकल्पनादीर्घः स्वदुःखैर्नगृह्यते २०

द+१

दुःखेभ्यादिना लोकेदीवाप्यत्वेदाईः १२ १४
किलप्रसिद्धंनिर्मितनगरवत्तवप्यस्यचित्तदेहोपि कोदोषइत्याह विनाशिनइति १४ स्वयंविजैवनिर्मितत्वमित्यर्थः संक
ल्पकृतोदेहकः १६ १७ १८ नास्थायुक्तेतिशेषः १९ इदानींस्वामनोरथिकदेहेष्वप्यंतकृतं रतामाहस्वसंस्त्यादिनार्द्धेन २० ५५+

श्री.
वा. स.
टी. २५

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अष्टाविंशः सर्गः २८ रामस्य बोधादि श्रान्तिः पुनस्तत्कार्थविस्तरः कैलासे साक्षि-
वेने संक्षेपोपदेशाश्च कीर्त्यते १ इत्थं मातुग्रहं श्रीवसिष्ठेनोपदेशवचनात्कौः प्रतिबोधितस्य श्रीरामस्य अन्येषां च श्रोतॄणां तत्सात्वा
कारोदयेन सहृन्नाईस्वरूपविश्रान्तिसमाधि नानिर्कं पश्यितिं श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्याकर्णयतीत्यादिसार्द्धेन १ तत्रैवश्रुवस

इति श्रीमोक्षोपाये परमार्थयोगोपदेशः सर्गः वाल्मीकिरुवाच इत्याकर्णयति स्वच्छसमचेतसि राघवे विश्रान्ते।
स्वात्मनि निर्वेषपरमानन्दमागते १ तत्रैव श्रुवसर्वेषु तेषु परमसभासिषु राघवस्यात्मविश्रान्तेः स्थितस्थैर्यवचनात्।
तं २ विश्राममनुनेर्वातिसमस्यां संबुधवादिव प्रथयानेन सहूर्तेन राघवे प्रतिबोधिते ३ पुनराहतमेवार्थं वसिष्ठो
वदतांवरः वसिष्ठ उवाच रामभद्र प्रबुद्धोसि स्वात्मानमखिलं भवान् ४ पुनमेवावलंब्यार्थे तिष्ठमेहा।
पदेशकथाः इदं संसारचक्रं हि नाभौ संकल्पमात्रके ५ संरोधितायां वदतां तद्भ्रमेदं न कुञ्चते क्षोभितायां मनो
नाभ्यामिदं संसारचक्रकं ६ प्रयत्नाद्रोधितमपि प्रवदन्त्येव वेगतः पौरुषमास्थाय बलं प्रज्ञाच युक्तितः ७
नाभिं संसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत् प्रज्ञासौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च ८ पौरुषेण न यत्नाप्तेन न
तत्क्वचन लभ्यते दैवैकपरतां त्यक्त्वा बालबोधोपकल्पिताम् ९ ॥

वैश्रुस्वात्मनि विश्रान्ते स्थितिविशक्तिपरिणामेन योग्यं मुनेर्वचनामृतं विश्रामेति पारेणान्वयः २ यथा हि हितयितेषु।
सम्येष्वस्त्रु पराह्णादि विस्मितित्हुत् बोधिते समाश्रुत्यापिते प्रथा हृसिष्ठेनैवेति गम्यते ३ पुनस्तमेवार्थं स्फोरकाला।
याहेत्यर्थः ४ अर्थं परमार्थमात्मतत्त्वमिदं संसारे पदं स्थितिमाहकथाः तत्रोपायमाह इदमिति क्षोभितायां रागद्वेषादि

नाभिं संसारचक्रस्य ८ पौरुषमास्थाय बलं प्रज्ञां च युक्तितः ७ ८५

1715

1716

नैकं संसारे इति निबंधा योगयत्नेह संतनमाद्य शुन्योत्पादिना ८४ ८५ चित्तः प्राज्ञाः ८६ कल्पनायाः सर्वत्र संभवादपि पीनचि।
त्सद्भावात्सर्वत्र संस्थे विचुन्ते स्वमादिभागपवेस्तशुन्यमिव ८७ अप्युन्नेभ्रजस्तानस्तनेशूर्वोन्नविभवान् शुभवांस्तत्वतो।
निद्रांतस्सेस्तुव्रतान्वयि ८८ ८९ चिदाभासे चित्तकाले ९० ९१ मयामेवरत्यानीतेननस्तराभत्पदेस्वेयाहनेन मयाद ९२ शुचैव म।

करवभातिरीति प्रातोऽप्यकल्पितस्तुमे" यकेनकल्पितात्वेवीपुंसे नोहरमोपरः ८४ तुनोपमेगसंसारवचनाते
नमाश्रम" भूतासंवंसवीभावमिमसानननोऽतुलं गंधर्वपुरनिर्माणादिलालेन स्मृतं चिंतः" स्वप्नसंकल्पपुरवद।
सदेवेदमस्थितं ८९ सर्वत्र सत्यमेवेदं सत्शुन्यमस्थिवविभुते" परितप्रया सिंसं सारं दीर्घस्वप्नमिवद्भुमं ९० मत्तानानिद्रा
लुवनस्वभावात्मकमच्युते" संसारस्वप्नसंभ्रान्तो भवान यमिहस्थितः ९१ तदेनोवित्तमाहृदोपनात्तानमयात्मि।
कां त्वमालक्ष्मीमिवावासनिधानःप्रहृष्टोऽन्नमः" प्रबोधमेहिपरमपत्समात्मानमदिनैसदा निर्विकल्पं चिदाभासे
प्रातःपद्मं रविर्यथा ९० प्रबुद्धस्त्वमबुद्धस्त्वपुनःपुनरयेमया प्रबोधितोऽसि सदा बाह्योपमपात्मार्कमनामये ९२
मयैतेनाभिवृक्षेन मोनेनस्तानवारिणा स्वप्नामृतलिनारामघनेनेवासिबोधितः ९२ बोधमासादयपरं प्रबोधोऽस्येव।
राघव सत्यमालोकयालोकंत्यक्त्वेमनागनेभ्रम ९२ नतेजन्मननेदुःखंनदोषाकालेनतेश्रमाः सर्वसंकल्पमत्तस्त्यजति
परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिहसारस्त्वशुभसौम्यदृष्टिः प्रतिविततमिदं सुशुद्धयेवंसमनुपशामात्मनितिष्ठदेमहात्मन् ८५

वि

प
कृष्णोबोधायस्पतयाविधःसन्सत्यंस्वस्वमालोक" ९२ ९४ उपसंहरतिपरिशासितेति सस्रासंस्तशुभमिवसौम्यानिर्विहृतेपार
क्षियेस्पनयाविधस्त्वमिदंनिम्नापरोऽहमतिविततेन्नैवासि अतःविशुद्धयेसमनुपशामात्मनितस्मिन्नेवसमाहितस्तिष्ठत्यर्थः

[illegible]

नि=

७२ ऐहिकमन्नुष्ठेयेष्वनयोर्नविशेषः फलतयेक्याद्व्याहिन्याशयेनाहद्वाभ्यामिति ७३ रागादिदोषक्षयवतैवचिंतनद्वयेसफ।
लेनान्यस्मिन्नित्याह ऊर्विन्यादिना रागादिक्षयमेवप्रधानफलैः कैमित्यर्थः किंविदिति ७४ ७५ ७६ यदेस्थितिं ७७ किंनामदुःखं वा।
फलमितिशेषः शान्तस्यात्मनोपिभूत्वेतिशेषः ७८ नेजनाः केप्रवृत्तेप्रसिद्धान्तमुक्ताः एवार्थेवैशाह्नः रागद्वेषक्रमेसमूलमा।
ह मद्वनमितिशून्यतःप्रवाहसादृश्यग्राह्यंधनंप्रमादायते ७९ इतीयंसकलस्यनहृथनादिविषयेश्वभिनिवेशात्तदुहृत्तार्थे

नेदंमाऽहंवांच्छ्यर्थंमनर्थायावभासते" दर्शनद्वयमध्येनत्सत्यमत्यंतमिहेदं ७२ यदेकमेनयोर्वेत्तिसम्यग्तद्वावसंश्र
य" द्वाभ्यामेवाथवैनाभ्यांदर्शनाभ्यामिदानघ ७३ विहरस्वकुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षये" यत्किंचिदुदितेलोकेयत्र
मस्यायवादिवि ७४ नतत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात्" रागादिहतयावुद्ध्यायादृशंप्रविचेष्टितं ७५ तत्तदेवा।
म्यायात्याशुमन्यानाविपरीततां" दृढदोर्धरसिंहदारुनगुराणिस्त्रिनदूर्मिषु ७६ यदेकुर्वंतिदय्यामय्यलोपहारिलाद
व" रागोद्वेषमप्यपोहोनविलीनेमनोविले ७७ यसकल्पनरोलस्यात्किंनाम्नेरागलभ्यते" येहिप्रात्ताविनियता
उ+ विहरयाशास्त्रशालिनः ७८ रागद्वेषमयाश्लेवैजंकालेधिगतस्तुतान्" महद्वनभुजमनयेनधनंत्यक्तमयान्यतः ७९
के. इत्यसंव्यवहारेहाःरागद्वेषयोःक्रमाः" धनानिवंधवोमित्रेघ्नराघोतियांतिच ८० किमेनेपुनरःप्रात्तोरत्यनेवा
विरज्यते" भावाभावमवाभेगामायेयेपारमेष्ठी ८१ संसाररचनासर्वासमक्तंपातयत्पले" नधनंनजनोनात्मा
सत्यंराघवचस्तुनः ८२ मिथ्येवमिथ्यावसितमितीदंपरिलक्ष्यते" प्राद्यंतयोःसर्वमसन्मध्येप्यस्थिरमापितत् ८३

वंधनादिसंव्यवहारेहालक्षणः रागद्वेषयोःक्रमाः केतक्काइत्यर्थः ऊनतस्कालवाद्धनानीत्यादिना ८० प्रियविषयमा।
वेनग्रप्रियामावेनचभवस्यभोगायहा ८१ संसक्तंलेपदे ८२ इतिवह्यमाणोऽनुमयास्मिथ्यात्ववसितंमिथ्येवपरिलक्ष्यते।
तोशुकिमाह प्राद्यंतयोरितिप्राद्यंतयोःस्वेनरकालयोःप्रस्थिरमजरभावविकारग्रस्तं ८३ ॥ रामायनमोनमः ॥ ॥

येन निष्ठेऽदृष्टे फले निमित्तभूते यस्मिन्त्यागे लाभे इति क्रियाविशेषणं ११ अनन्तमपदे स्थितो ब्रह्मविन् सर्वभावेषु नाथानां बाधपरि
शिष्टापदनाद्ब्रह्मतामेवादत्ते लोकरीतिं न अलौकिकीं स्वरूपं यथा निश्चिती मोक्षनिर्माणाय नृणां नाम्न्त्वतः स्वस्वभावा
न्नीति स्वस्पृष्टौ नृणां कोटिमेवादत्ते न हि स्वधर्मः १२ एतदर्थं सत्यस्वरूपस्य आभासमाप्तिरित्याशयेन १३ इदमत्र भूतेब्रह्मत्वं नितरां
स्वरूपनिर्णीय १४ नहि किमप्यस्यापरित्याज्यं येनाचरणीयं कर्तव्यं नैव अन्यत्कर्तव्यमिति विहितं निषेधैरन्यथाः १५ लीलया अस्य

कौतुकेनैव मदसद्भावो यद्विहितं परित्यज्यते" इति निश्चयवन्तोऽनेसम्यक् नानात्मनो मन्यते ११ नाकलसे नित्यन चोदेति न शान्तः प
रिनिष्पन्ने" एवमेव नाशानामनन्तमपदे स्थितः १२ आदत्ते निर्विशीनं ज्ञोनृणां कोटिमिवात्मना" एतदर्थं मसत्यस्वि
आस्याकायमनसापि १३ स्वरूपेणैव लीलाऽविद्धे विज्ञेनसन्नास्यया" अनन्तया रुधसिद्धमितिनिर्णीय तु हितः १४ आस्या
रहितया तु आविद्धे निबिडानन्द" कर्तव्यमेव कर्तव्यमकर्तव्यमपेक्षते १५ आस्यानाशेऽपि न स लीलयैव महा
धिया" आभासमात्रमेवेदं यस्य वै प्रतिभासते १६ सोऽनः शीतलतामेति दिनानीव घनेऽयथा" प्रतिभासपरित्यज्यपदार्थ
पटलव्रजे १७ आभासमात्रमात्मा न चिद्रूपालोकयानत" आभासमात्रकं नाम चिन्नामभिः कलंकितं १८ ततस्तदपि संत
ज्यविनिराभासो भवेत् अन्नम्" चिदाकाशमयो नित्यं सर्वगः सर्वदोदितः १९ आभासस्य परित्यागे भवत्येकान्तनिर्मलः" नाद
मस्मिन् संभोगाः सत्याऽदृश्याऽभिभाविते २० नेदमाडंबरवत्यर्थमनर्थायावभासते" [redacted]
अहमेव हि वा सर्वं विदितेन्वं विभाव्यते २१ ॥

म १६ दिनानि मेघरत्नापोप्रलेसर्वानुगतमनमात्रदर्शनेऽपि उपायमाह प्रतिभासमिति विशेषाकारस्थित्यर्थः पदार्थानां पंचभूता
नां पटलसमूहस्तदात्मके घटपटादिविषयव्रजे १७ चित्तस्य आभासमयेन विशेषकल्पनेन कलंकितमभूदिति शेषः १८
ततस्तन्मात्ररूपमाभासमपि संत्यज्य स्वात्मव्यतिरेकशून्यात्मना निराभासः सित्स्वरूपे सूक्ष्मः सर्वगः सर्वः १९ निराभासतासिद्धुप
यभूतं चिंतनहयमाहनादृसिन्यादिना अभिन्नोभाविते चिंतिते समति २० चितिः सर्वबाधचिंतनं सर्वस्य चिदात्मभावचिंतनं वे

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
६८

चिदाभासाचित्प्रकाशादेतेविनाहंपृथक् नास्मि इति पृथक्त्वाचिन्मात्रपरिशेषः फलतः सम्यगीक्षणमित्यर्थः त्वंमात्वातिरिक्तचेतनता
अहंतास्वदेहमात्रपरिछिन्नचेतनता आदि यदा तदाहं नाभिमानविषयः अध्यात्मिकः कार्यकारणकलापः संसारयत्यात्मा
नं लोकान्तरेषु विषयेषु प्रवर्त्तयतीति संसारो विषयकलापफलदायादादिदग्धोस्मीति सर्वेऽहंपदज्ञातेपिमतेऽबोधिनः पृथक्
न संतिकिंतु सर्वभासकस्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवालीक्यन्त इत्यर्थः ५४ सम्यगालोकनफलमाह सदसत्त्वयेति सत्ब्रह्मअसती
मायातदुभयोपादानके ५० अ सत्तवाधसत्त्वयोश्चिन्मात्रपरिशेषः ५१ निष्कामममात्मकामत्वादकामे ५२ पीनत्वाम

चिदाभासाहंतेनामीत्येकतासम्यगीक्षणं" त्वमहंतादिसंसारइतिमेनदिशोदश ५२ सर्वैसाभासमेवेतिसम्यगालो
कनेविदुः" सदसत्त्वयसंसारेषुप्रथाभूतार्थदर्शनात् नात्मेतिनचेदेतिसम्यगालोकनात्मनः" ननिंदतिनचश्लोषतिन
दुष्यतिनशोचति ५१ निष्कामेष्वात्मत्वमेवेतिसम्यगालोकनात्मनः" निर्गीयमर्वभावानांप्रसत्वंसत्वमेवच ५२ पीन
त्वमल्पतामेतिसम्यगालोकनात्मनः" अहंरूपमेवममसंबंधसर्वैरेवहिंदेहभिः ५३ इतिबंधुवियोगेषुकिंवृथापरितप्यसे"
अहंरूपमेवचममयाममसंवधिनितिनिश्चये इत्यात्मसरणमात्माकिंवृथापरितप्यसे" अहंरूपमेवजानेनाकिंचित्तविभवा
दिकं ५५ आमव्ययकृषेणाविदूर्वसावसरोदिकः" सर्वमेवादिसंसारेनरसव्रवहारिणः ५६ अनर्थायमवत्याप्स्तो
कस्मादवसरोदिकः" हृदन्तुदेनिष्कुर्वनिष्कुद्दीर्घस्वात्मवान ५७ इदोदिजागानांजानंकिमत्रपरिदेवना" सनसदेवसदे
वैनतदसदेवासदेवहि ५८ क्रियावैचित्र्यमात्रेतुकिमन्यत्परिदेव्यते" नाहमस्मिनचाभूवंभविष्यामिनमेपुना ५९ देहार्थे

स्यएवाहंचिदाभासस्तदंगोहे ६० ॥

चिद्देहोपाध्यः किमन्यत्परिदेव्यते" देहोवेद

पर्यातत्वापत्रयं स्वस्यरक्तावपिबंधुजनानांवाधानिहृत्वेलदीयमरणादिदर्शनेऽनपोडुर्वास्लत्वाह अहंरूपमेवेत्यादिना ५२
अतत्तादशायांस्वमरणापांकातापोव्यनेलापायेनपरिहर्तेशोकइत्याशायेनाह अहंरूपमेवेति ५४ आपत्तांविपदुदर्शायां
अर्थोदेवआयातामवत्येव इंद्रनिवर्द्धते ५७ असदपिसदैवअसदेवनकदाचित्सत्वमापद्यतेमितिमायाविक्रियावैचित्र्यमात्रा
त्मकेप्रपंचेकिमन्यदस्तियत्परिदेव्यनेइत्यर्थः ५८ अहंअहंकारात्मानास्ति" विनाकामकर्मवासनाविद्यादोषाऽन्यः चिदाभास

च्छिन्नकामाः अंगेतिकोमलामंत्रेण ९ ॥

1720

नदेवदिदृक्षयेदृतिपरेणान्वयः ३७ अदृश्योहृतिदृश्योहृतिरेषामस्ता ३८ त्रिप्रेक्षोजंप्रपंचीत्सणादिंस्वदृक्षिंषष्ठदिकादींर्चोवभा
सते ३९ स्थिरंधास्यत्वंऽयोमनिवस्तुभूम्यांकादेःसदितन्नगानमानदी ४० यथाभूःअपिमहादंन्नदिलेशिलोवांचयिडिकावदंनुष्टिः ४१
दुर्ज्ञानात् जुष्टानात् ४२ भीकरपिस्वसंकल्पेषुत्स्वनेवासमकल्पितमदृक्षितथाज्ञादिषुसंप्रकंभमयं ४३ स्वभावःआत्मासंप्रति।
वद्विस्तेविदस्यायां ४४ यद्विभेतितद्दुविमयंकिंनाकिंचित्स्वात्मनानिर्विशेषसत्ताम्नायार्थः यःविभेतिसएवकिंचित्तंबोध्यःविवेच
नीयः ४५ अपंभयादिलक्षणोमोहःअहत्वेश्चज्ञात्मनिनदृश्यतेनयावतानितःयन्मदन्यत्रास्तिकस्मात्बिभेमीति ततएवास

सन्योघोभावयतेरामसर्वंनानार्थसंभवः भावितंतीव्रवेगेनयदेवाशुनदेवदि ३७ सर्वंत्रदृश्यतेरामकांतेवान्येवत्सलभा
अदृश्योहृतिरभस्तायथास्वप्नेषुदृश्यते ३८ तथायंभावनाभ्यसःसंसारोऽयंविलोक्यते यथास्वभावतोहिस्मदृर्यदृवा
भासते ३९ तथेदमस्यकालस्यमपिसंसत्यतेस्थितं अन्योन्यमेवयथानापतनसेसदृश्यतेसति ४० यथापिविद्यमानापि
संकल्पाद्दृश्यतेनथा दृश्यतेहिविनैतस्याद्यथावोधनिर्विकल्पिका ४१ नथैवेयंजगल्लक्ष्मीदुर्ज्ञानादवभासते दृश्यते
समयादस्यानयथाबोधनिर्विकल्पिका ४२ समदृश्याजगल्लक्ष्मीस्तथेयंनावभासते भीकरमेतिनयथास्वसंकल्पेष्वसंभ्र
मे ४३ स्वसंकल्पेद्विसंसारेनतथैतिभयंसुधीः सएवहिस्वभावोयःकश्चित्संप्रतिभासते ४४ संसारसरिणिस्थित्यांकस्मा
कोत्रबिभेतिकिं सएवकिंचित्संबोध्यःअज्ञाविमलनाशने ४५ तस्मिन्दृश्यतेराममोहाद्यंतनताःस्थितः सम्यगालो
कमात्रेणस्वभावःशुद्धिमृच्छति ४६ नगृह्णातिमलंभूयस्तामनाविवकांचनं आभासमात्रमेवेदंनसत्यासत्यजगत्त्रयं ४७
इत्यन्यकलनात्यागःसम्यगालोकनेविदुः मरणंजीवितंस्वर्गोस्ताननमस्तानमेवच ४८

भयंवीयाय कस्मात्बिभेमिन द्वितीयाद्वैभयंभवतीति केनतत्स्युपायेनात्माशुद्ध्यतीत्याह सम्यगितिस्वभावःआत्मा ४६ पुनरशु
द्धिमालिन्यंकावारयतीत्यनेति स्वभावःकांचनंआम्यातान्वनयागृहीतंताम्रादिनास्वरूपाभिव्यक्तोपुनरलान्यत्वमित्यर्थः जगतास्य
दुर्ज्ञानमात्रत्वादित्याह आभासमात्रमेवेति ४७ इतिअस्माद्वेतोःसम्यगालोनंमेवान्यकलनायास्त्यागोनिरुक्तिरितिविदुरितिदृ
वैणान्वयःसम्यगालोकनंकिंइत्यपेक्षायांतदाहमरणमित्यादिना ४८ ॥

+मात्राच्छुद्धिरितिचेद्दृप्र
मलस्याभास+दू+टी:२

सम्यकृ=

ने

४१

क+

५+

1721

अहंताध्यासविषये देहे दर्शितो न्यायो मनसोऽप्यन्यत्रो चेद्भवेत्यनासदृशोपि तमस्यस्वाप्रायेणाह इदंधनमिति २७ यावद्देहादौ स्वाभाविद्वेषम्यं बुद्धिः संवित्स्वभाविन्नात्म माया अनुसंधानात्संकल्पितकलनादि अस्युक्तेत्याशयेनाह देहेति २८ अनयैवाभ्यासनवस्तानेनवाध्यत्वम्। पपत्रमित्याशयेनाह बोधमिति तस्याप्यात्ममात्रपर्यवसायित्वादसद्रूपत्वं स्यात्स्वरूपैरुद्धदेव्यमनुरूढस्वाप्राप्योन्यत्र पतितनद्वत २९ का॥ चिदनिर्वचनीयाविद्योवेत्यर्थः अन्येषां ज्ञानन्त्रिप्रकारोविकल्पारोपसम्पदनिष्यथेति ३० ३१ पदद्वाभ्यामात्मनोऽकर्तृत्वमपिसमर्थयति

तथैव नाहमाचारो देहोयं मनसः स्मृतः" इदंधनमयं देहो देहे बोधमिति विभ्रमः मनस्येव विचित्रवीर्यस्य संकल्पस्य विजृम्भिते" दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् २८ दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनंदन" प्रबोधमेष्यसि यदा प्रात्मैकतया त्वया २९ तदेवास्मिन्सदा सम्यग्गतोदर्कोदये यथा" स्वप्नसंकल्पजालेन यथा तन्मैव जगत्स्थितिः ३० तथैवेयं हि संकल्पकलना कावि देवत्वहि" यथा पूर्वं मयोक्तं हि द्राक्षा कमसजन्मनः ३१ मनसः स्वयमेवातः संकल्पकलनोदयात्" विचित्ररचनोपेतं मनस्त्वज्ञानविभ्रमे ३२ संकल्पकलनामात्रं तथैवेदं जगद्भासते" यथाकल्पितमाभासो मनसोऽग्रजतोगतः ३३ देहादि विवितेनोदेहः स्थितोन्यो नरहृदेवहि" प्राक्प्रवाहविरामस्तो वासनानि क्षयेन यः ३४ तथैव दृश्यते देहस्तथाहन्त्वदयेन सः" पौरुषेण प्रयत्नेन संकल्पोपशमेव चित् ३५ अन्यथाभावनेनासमर्थते तदिदान्यथा" अयं सोऽहममायं च संसार इति भाव्यते ३६ ॥

त्याह यथाकल्पितइति ३२ सर्वदेहाद्युत्क्रान्तिकाले विविक्तितोयं देहः ३४ तथाहमस्युदयेनत्वाहमहसंस्थानसंपन्ना पौरुषेण यत्नेन मनःप्रसङ्गमुखीकृत्य स्वात्मदर्शने अयं देहजगदाकारः संकल्पस्थितिदेवेत्यन्वयः ३५ अन्यथाभावनेयदीतिशेषः तदिद्ध्यन्यथाभूयते इति भाविते तथैवानुभूयत इति शेषः ३६ ॥

६६

इतरद्विधौ शुद्धान्तर्दर्शने विशेषमवेत अलं मनुगामूत्विकोदृकं १७ प्रतिभाविशेषा विचिन्निप्रसारितार्थे निराममनत्वात्रपेण रूक्षं १८ आ
भासमात्रमामन्यपणादयं स्त्रदभियात्रेत्याजयति असंविति आकृगृहीतेन देहाकारेण मननमेव संस्कारदाग्रन्थिनः पुनर्देहाका
रेणास्थितं १९ स्वप्नेति सद्वस्तुचये संकल्पनिर्माणदेहावेवावास्वप्नेनाभ्यामस्वमनोदर्शयति स्वात्वेनलग्नगन्दस्यादिना २० ना
गरागमनोरागरेकांदसमीवे २१ २२ मनोराज्यानः कल्पितेवमनोराज्यानेव महतीषु विभवभूमिषु आन्नमदनतस्य मानाधि

देहाद्देहविशेषस्य मोक्षस्यान्यद्रतरद्विधौ प्रतिभासविशेषोनावृतं सदसदन्यदा १७ प्रतिभासविशेषो देहः स्वतः संस्थान्य
रास्वतः आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रतिभासते १८ असंतमाखण्डितं नगृहीतमननं स्थितं मांसास्थिमयनि
र्माणदेहाद्भ्रमिति विभ्रमे १९ स्वप्नसंकल्पनिर्माणदेहावेति सद्वस्तुतः अतत्त्वलग्नतोयेन स्वप्नदेहेन ति
कृतवान् २० परिभ्रमसि देहात्मन् स देहस्ते क्व संस्थितः नानारागमनोराज्येन स्वर्गभुवनं २१ परिभ्रमसि
मेरुं वा स देहस्ते क्व संस्थितः स्वप्नमप्यचिरः स्वप्नतत्त्वयेन महीतलं तान् २२ परिभ्रमसि देहात्मन् स देहस्ते क्व सं
स्थितः मनोराज्यमनोराज्ये महद्विभवभूमिषु २३ परिभ्रमसि येनेह स देहस्ते क्व संस्थितः गतेदेहे मनोरा
ज्येयाविविज्ञानगतक्रियाः २४ प्रकरोषि महाबाहो येन देहास्ते क्व संस्थितः विलासिन्याऽनुरागिण्या येन स
कल्पकोनया २५ निह्नुतिं यासि देहेन स देहस्ते क्व संस्थितः एते तामयया देहा मनसः सदसन्मयाः २६ ॥

करणजातीय योगीत्यान्विकर्तव्ये न नदभास्कोदसः महतामिड्चडादीनां वा विभवभूमिषु २१ गतेः कल्पना
विलयमत्र विलीनेः २४ २५ निह्नुतिं संभोगसुखं यासीति योधएतत्यावर्तमानकालोक्तिः एवं भविष्यत्त्व
प्रमनोराज्यदेहाद्यपुदाहार्याः तेषु मिथ्यात्वसांकल्पिकत्वादेर्निश्चितत्वात्प्रकृतदेहेऽपि तथात्वं साधयति ए
तेइति २६

1723

योगोयास्तीति त्वदुपदेशश्रवणादेवास्यनन्तबोधः सिद्ध इति स्ववचनं रामः कथाप्रसंगेन देहद्दगोदृश्यरूपमेव मिथ्यासमानः पृच्छति
भगवन्नित्यादिना भूमिभास्वता भूमाववतीर्णेन सूर्येण उदमाग्निदीपान्यानि अनन्तत्वान्न त्वदर्शनानि तन्मध्युक्तड्हृचेष्टि।
नानि च यस्मात्तथाविधत्वाद्दंतमः ६ अप्रत्नाः द्वितीयाः भवनद्युतः ७ ८ ४ यन्त्रैर्निर्मितस्यास्थिति प्रकारस्यतदंतस्य स्वामिनश्च प्रश्न
नत्वाचस्योत्तरमाह श्रणोतीति १२ नन्वीश्वरस्यदेहस्य निर्माणान्यथा निष्पत्तिश्रवणात्व्यायिकास्य प्रसिद्धः जीवस्तस्यैव [illegible] कामकर्मो
पभोगार्थस्यानेकोपकल्पो कथमपलप्यतेनेत्याह आभासमात्रमिति इत्थमेवापि नैवानिर्मोर्तरंमिन्यर्थः नहि जले चंद्रभासो

रामउवाच भगवन्भवनाभूमिभास्वताज्ञानरश्मिभिः हार्दमुदारमदोहान्तं प्रभूतमवितेनमः ६ प्रबुद्धाः सः प्रहृष्टाः सः
प्रविष्टाः सः स्वमास्पदं स्थिताः स्मोतानविज्ञेयाभवंतोस्यपराइव ७ श्रुतेहाष्ठुसंदर्वीतं पर्विस्मयकारकं भगवन्भवनाश्र
कमन्तमार्थाववोधनं ८ असंदर्वीतिनेत्युत्तेनास्मिन्कथितेनत्वया यद्वद्गीरेगुदं प्रोक्तं मांसवंमीस्थितिर्मितं ९ तत्केनना
मरविंनेज्ञनोवानस्यन्तस्थितं कथंवास्थितिमायाति केवानाम्नावतिष्ठति १० वसिष्ठउवाच परमार्थाववोधाद्दोषापा प॰
करणायच शृणुराघवनन्देनवक्ष्यमाणमिदंमया ११ अस्थिस्नायुनवद्धारैरक्तमांसावलेपनं शरीरसदनं राम न
केनचिद्विहितं १२ आभासमात्रमेवेदमित्थमेवावभासते द्विचंद्रविभ्रमाकारं सदसद्व्यवस्थितं १३ द्विचंद्रदर्शन
विधौचंद्रद्वित्वं सदेवहि वस्तुतस्त्वेकएवेंदुः स्थितो देहस्तथैवहि १४ देहमन्यकालेहि देहोयं समवस्थितः असन्नेव
वसन्नस्मान्मोक्तः सदसदात्मकः स्वप्नेस्वभाववोधांसस्तन्यदासमुथेवहि बुद्बुदोबुद्बुदविधौ सत्योमिथ्यैववान्यदा १५

तिर्मानारमेपद्यते नापि नैमित्तिककल्पितद्वितीयचंद्रविभ्रमवद्दृदित्यर्थः ईश्वरस्यनिर्माणत्वेन श्रोतं न मत्वा पौरुषनिश्वसितह
ष्टांतदर्शनात् जीवस्य निर्मापयितृत्वमपि नयथा अबुद्धिपूर्वकत्वादस्य निर्माणयोगात्रेतिभावः १३ देहस्य मिथ्यात्वेन प्रतीतिका
लमात्रस्थितिकत्वाच्चेद्द्वित्ववदेवसिद्धमित्याह द्विचंद्रेति चंद्रद्वित्वद्विचंद्रदर्शनविधौसत्येव भवति नान्यदा देहोपि यस्मात्तथैव
वस्तुतस्सदेवस्येकएवेंदु रित्यन्वयः १४ उक्तमेवस्पष्टमाह देहेति परमार्थमदर्शिज्ञानकतया उपचारात्तन १५ असतः स।

दि॰

त्वंप्रतीतिः स्वदृष्टान्तमाह यथा मिथ्यैव बुद्बुदविधौ बुद्बुद प्रतीतिसत्वे १५

६५

आवामन्योन्यमदृश्यतां यातौ ननः [illegible] यावलस्थितिनः सप्तर्षिमंडले प्राप्य मुनीन्हृ
ष्टवानित्यर्थः १९ जायया याख्रुंधत्या कयायः भुशुंडस्वगतेः कालमाहृ यातेइति २० २१ भूभृतोमेरोः १९ उपसंहरति इतीति
इति इमां स्वमनेभुशुंड समुत्कथयायः मतिवासरीक्ष्यति नवः इत्यादि विवचरीवे सशा जन्माद्यपक्षिणो यैर्बहुलामननपवाऽऽकुला।
येनी वा लैराक्षितां इति इमां प्रतिज्ञा प्रथमस्याभिनेतु यावद्दीमरिष्याति प्रथमभिति मोहग्राह्याभ्यासेनेनाथै २१ इति श्रीवासि

अन्योन्यमपि कस्मिंश्चित्तरंगमनाइवांबुधौ व्योमन्यदृश्यतां यातौ लिंगनक्षत्रकौ नवे १९ सप्तर्षिमंडलं प्राप्य जाययाप
रिहृतिनः याते कृतयुगस्यादौ युगावर्षशतद्वये २० संगतोऽहं भुशुंडेन मेरोः शृंगे हुरे पुर्व अघुनामद्दत्ते हीणे त्रेता
सेप्रतिवर्त्तते १८ मध्ये त्रेतायुगस्यास्य ज्ञानवानीरिङ्गमर्दन उपत्यायामहमेवं वर्त्तेनत्रेवेवागते भूभृतः १९ विलितो भूद्भुशुं
डोमेनथैवानघरूपवान् इति संकथयित्वेन चिरं भुशुंडेन समं मम २० आत्मविचार्यचैवानर्थ्यं पुरं तत्समाचर वाल्मीकि
उवाच इति ह समतिभुशुंडसंकथायोविमलमतिः श्रुतिवारिधिष्णोह भवभयबहुलाकुलास्थितां सप्रसमससन्त्री
नेतरिध्यानीति २१ इति श्रीमोक्षोपाये भुशुंडोपाख्याने सप्तविंशतिः सर्गः २७ वसिष्ठ उवाच एवं भुशुंडवृत्तांतः कथि
तस्ते मयानघ अनया प्रज्ञया तीर्णो भुशुंडो मोहसंकटात् १ एतां दृष्टिमवष्टभ्य प्राणापानसमाश्रितां भुशुंडवन्महा
बाहो भव तीर्णमहार्णवः २ यथा स्तानेन योगेन संततभ्यासजन्मना भुशुंडः प्राप्तवान्प्राप्यं तथा साधय तत्पदं ३
अप्रमत्तकृदयः सर्वे भुशुंडवदवस्थिताः प्राप्नुवंति परं तत्त्वं प्राणापानावलोकिनः ४ एतां विचित्रां भवतां ज्ञातां विज्ञा

इ॰ प्र॰ का॰ पे॰ नि॰ प्रकरणे सप्तविंशतिः सर्गः २७ आख्यायिकाभिसंबंधो देहान्निर्याति वर्णने आवार्जन्मंतिमात्रतं देहादेशात्र वर्णे
ते वर्णिताया भुशुंडाख्यायिकायाः प्रकृतोपदेशसंबंधं दर्शयति एवमित्यादिना प्राणाभ्यासेन प्राणस्य निरोधरूपा स्थिरां ता।
न्तर्विकां महार्णव इति विपुलः संसारो निर्णीयाध्यवसितः २ प्राणापानावलोकिनः उक्तोपालिशीलाः यथैकस्मिन्योगसर्विकाम्

नरएषः इदानीं धियमालंब्य यथैकस्मिन्पा

ॐ ५

पालिशर्विकां वा स्वात्मप्रतिष्ठां तथा ॐ ५ ॥

1721

श्री.
वा. नि.
शृ. टी.
६४

1725

३ येभवंतंप्रपश्यंतितेषांदृशोयधन्याः यावद्दृष्टोसित्वद्दृष्टोस्थिरंस्थास्यतिसाहंकृताभिधामुं ४ विबुधानांदेवानांविदुषांचभूतयोस्ता
नैश्वर्यसंपदोदृष्टाः ५ अंतायत्नेनचिरमालिकामिवदानन्नेस्वत्वसोजनः कथंचित्याप्यनेनत्वापिभवानिवनसुलभः ६
वंशात्वंहिवेणवनेवेणुनामयपेहस्मृताकायैगुणविशेषानाम् ७ ८ मध्याह्नेयदेतन्मध्याह्निकंकर्मलक्ष्यते हस्रमंदिरंसमर्पि

धन्यास्तेयेमहात्मानंभवंतंनित्यजीविनं भवंतंपरिपश्यंतिदिह्नीयामिवपङ्कजं १ यावद्दृष्टोसिधन्याःस्तास्मोदं
नमत्वंदृष्टिंयथावत्स्यावनेवुद्धेःमर्वेकार्यिलवानसि ४ सर्वांनंदित्वसर्वांस्त्वद्दृष्टाविबुधभूतयः भवानिवजना
त्यस्मिन्महानवलोकितः ५ कथंचित्त्याप्यनेकस्त्विद्वान्वेहृद्विमहात्मनः नभवानिवसभ्यात्मासुलभोजगति
नोचित् ६ वंशात्वंहिकस्मिन्नुन्नायनेमौक्तिकंयथा जगत्त्वंहिकस्मिंश्चिद्दृष्टपनेत्वादृशात्वया ७ मयानत्सम
हत्कार्यंमयसंपादितंशुभे शृत्वंदेहविमन्नात्मायद्भवानवलोकितः ८ नद्दत्तनवकल्याणप्रविशात्मगृहंशुभा
मध्याह्नसमयोयंमेव्रजामिस्वमंदिरं ९ इत्याकर्ण्यप्रभुर्हृष्टोसौमनग्राहोत्स्यायपादपान् संकल्पितार्थान्दत्ताभ्या
मपातंहेमपल्लवं १० कल्पवृक्षलताशुभ्रकेमशेणांहिमनिविता नन्वाशुमौक्तिकाश्रेणीरुयामासदृणीधीः ११ ते
नार्घ्यपादशुश्रूषणात्रिनेत्रमिवमानसा आपादमस्तकंभक्त्यास्नपयामासतत्स्वजनः १२ अतत्र्यस्याकदर्थेनत्वगोडास
मितिबुवन् विस्मयादद्रम्न्यायनतःस्वेगावदाप्लुतः १३ योग्निर्योजनमात्रेनमदनुव्रज्ययागतः करंकरेण
बहुभावलात्संशेयितःस्वेनः भवियानेहृतोनेवगागनाधन्यदृष्पतो निशूनोसाविदृंगोद्वाउस्यजासंगतिःसतो १५

लोकंस्वगृहं ९ १० मौक्तिकलतोणनार्च्छेणाश्रुधार्घजलेन ११ त्रिनेत्रमिवेन्दुवसानानान्निलंघिशवद्ज्ञापरत्तापितस्परामयते
सर्वजनस्थितंतनत्वं हेत्वगेइश्चउवज्यालतोणनकदर्थेनशुभेणाउत्तलंहृतित्रिभुवन् अद्भ्रमास्रुतःउड्डीनः सुसंतोषितोनिवर्तितः १४ १५

६४

घा॰ भावाःकलानामिवविन्नादीनामपवयाश्रभावास्तत्पायाश्रनेशुनेवास्मिनिर्विशेषोऽस्मि २५ २६ २७ किंसर्वात्रजगद्यमन योऽहै
वाहंबुद्धिलेनेत्याह चटइति २८ उपसंहरति इत्यौविशेषकर्णाकावाहिनानत्रणावस्त्वाद्वित्रिलोककमलस्यश्रलिविश्रलि
कः २९ दुर्ष्यदानानिसर्गाः आदिपदाहृद्धिविपत्तिलाभापदस्यालल्लत्वाणिनाभिभवेनुपास्यप्रतिज्ञानेनवेभिन्नानिवैवि।
अंशाशानित्रूपाणियस्तनन् पंवेत्याषुनःपुनस्त्रुत्रीमलेविनीपलेनआलीनेयाऊलेपरिभमत्वादितिरूपपत्तुद्दिमनर्हृदिया।

आपद्यवलयीवेस्मिनजगतिविभवसंपदि भावाभावेषुनैवास्मिनेनजीवाम्यनामयः २५ नाहमस्मिनचान्योमेना
हमन्यस्यकस्यचित् इतिसंभाविते विज्ञेनेनजीवाम्यनामयः २६ अहंजगदहंव्योमदेशकालक्रमावहं अ
हंक्रियेतिसंबुद्धिर्नेनजीवाम्यनामयः चटच्छिन्नस्वच्छिन्नंविच्छिन्नं यावकदच्युचित् चित्सर्वमितिसंभावसे
नजीवाम्यनामयः २८ इत्यहंस्मतिशाईलत्रिलोककमलालिकः भुसुंडनामकाकोलः कथितश्चिरजीविनः २९
अत्याणेविविलसितंत्रिजगतान्तरंगामन्याद्नाद्यमिमवेनदिमित्रयं आलीनमत्रमिनमाऊलरस्परसमालोक
यन्प्रकलयन्वसुचिरंस्थितोऽस्मि ४ मोक्षोपाये भुसुंडोपाख्याने चिरंजीविनरेन्द्रकथनंषड्विंशःसर्गः २६ भुसुंडोवा
च एतत्तेकथितंब्रह्मन्यथास्मियदिहास्मिच त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थंधाष्ट्र्येनज्ञानपारग १ श्रीवसिष्ठउवाच अ
होविचित्रं भगवन्भवतात्मभूषणंश्रुतेः आत्मोदंतःप्रकथितःपरंविस्मयकारणम् २ ॥ रामायनमः ॥

णोरहंसंजगतन्वुम्यानकालेआलोकयन्समाधिकालेप्रकलयन्विलापयंश्चचिरंस्थितोऽस्मीत्यर्थः ४ इतिश्री॰ प्रकाशे॰
प्रकरणेषड्विंशःसर्गः २६ भुसुंडस्यप्रणंसात्रयियासोलेनसजने वसिष्ठस्यनभोगत्यास्वलोकाप्तिश्चवर्ण्यते॥ यथायेन
प्रकारेणअस्मिचिरंजीवामिपरमार्थनइहकार्यकरणेध्यानेयदस्मिनचकथितमित्यर्थः धृष्टत्वेनवैयात्येन आत्मोदंतःस्वह

1727

श्री. वा. सि.
सू. टी.
६२

२९ न तत्तदभिध्यानेन्यत्काशरीरेणाहमोपियेमनाः नैककर्म्यैककर्तृत्वेनाहं सभावनामादमेऽसौकरोति ३१ ओऽदत्यमविनीतनतो।
नायाति २८ २९ ईषः पैषाणामाक्रवत्तानमयोभिग्राक्रांतिं धीभिर्मवेनकरोमि एवं परहृतेन परितापेन सहनशीलत्वात्तदेव
दृवान् यत्पदृपेचेतनप्राये प्रमिन् शरीरे आसक्तावेपि ग्रहंविदा स्वदक्षिणामवदर्शीनशरीरात्मनो एवंविदात्मनः सर्वभू २+
नेग्रसाम्यात् सर्वभूतस्थात्मा सन् भूतेन्द्रदक्षणतो विवयस्यणमीत्यथाह्नत्ययोज्य ३१ सर्वदा समाहितः सन् आशापा

शापादमस्तकांते भिन्नदेहेऽहमस्मिकिंचन लब्धाहंकारपंकस्य तेनजीवाम्यनामयः २६ यत्करोमि यदश्नामि तत्त्व
कातदहं नोपिमे मनो नैककर्मसाहमेतेनजीवाम्यनामयः २७ यदायदामनोकिंचिद्दिशानाभिनदा तदा मतिर।
यातिनैहितं तेनजीवाम्यनामयः २८ कदोमोघोपिनाक्रांतिंपदिताशेनवेदवान् दशिदोपिनर्वकामि तेनजीवाम्य
नामयः २९ यत्पदृपेशरीरेस्मिन्भूतस्थात्माविदास्पदः भूतहृंदमहिंसाम्यात्तेनजीवाम्यनामयः ३०° प्रसन्नमनसः
सन्नात्मनः करविल्ववत् सम्यः प्रबुद्धः पश्यामि तेनजीवाम्यनामयः ३२ योगीभिन्नंस्यपहीणान्दवंदृणदयान्
पश्यामिनववत्सर्वं तेनजीवाम्यनामयः ३३ स्थितोस्मिस्वात्मपदेऽहंः स्थितोऽहंस्थितेमने सर्वस्य प्रियमिंहंच तेनजी
वाम्यनामयः ३४ ॥

+आशापाशविनु
न्नायाश्चित्तवृत्तेः
समाहितः संस्पर्शं
न ददाम्यंतस्तेनजी
वाम्यनामयः +३१
+६+८+

२विवज्ञायाश्वितहृतेः अंतर्हृदि संस्पर्शप्रवेशं न ददामि ३२ बाह्यदृष्टि विषये समः सन् ज्ञानः अमत्तां पश्यामि अंतस्त
प्रबुद्धः सन् आत्मनः सत्ता करविल्ववत् पश्यामीत्यन्वयः ३३ स्वयं शिथिलावयवे क्षीणांगमांसादवंयाह्नतावयवे स्वस्य
संचूर्णितावयवे सर्वअतीतानागतवर्तमानवस्तुनित्यनिर्विकारात्ममात्रतत्त्वदर्शनात् ३४ ३५ ॥ ॥ रामाय

सं ६३

1728

१२ आत्मनःस्वस्यग्रन्थस्यवादेहिनमितिशेषः १३ शुभंप्रशस्तांगामीजीवने १४ यंसर्वदेहेनवाधलक्षणोन्यायेजीवितेजीवन्नाभिनि
वेशात्लताहि १६ १७ संपत्तेप्रामे १८ अन्यतःअन्यत्र १९ सर्वैविदेहेषुसर्वेषुदेहेनानानावधिविनावभासनइतिसर्वपदाभासे २१ आ
हारनुग्राहदातः २२ संसारेभवंसांसारंआरंभकार्यं २३ यथाकालेप्राप्यकालप्राप्तिनभोगकालानुसारेणोपायानोऽप्रामो २४

इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्येमनोरथं इतिचिंतानमेतेनचिरंजीवाम्यनामयः १२ नस्तौमिननिंदामिक्वचित्किं
चित्कदाचन आत्मनोन्यस्यवासाधोतेनाहंशुभमागतः १३ नहृष्यतिशुभप्राप्तौनाशुभेष्वपिविद्यते मनोममसम
मंनित्यंतेनाहंशुभमागतः १४ परसंन्यासएवालंसर्वसंन्यासएवहि जीवितादिमयात्यक्तंतेनाहंशुभमागतः
प्रशांतचापलंवीतशोकंस्वस्थंसमाहितं मनोममसमुवेशांतंतेनजीवाम्यनामयः १६ काष्ठेविलासिनीपीनेस्तनेतृण
मपेंद्रादिमेनमः समंसर्वंप्रपश्यामितेनजीवाम्यनामयः १७ किमद्यममसंपन्नंप्रातर्वाभवितापुनः इतिचिंता
ज्वरोनास्तितेनजीवाम्यनामयः १८ जरामरणदुःखेषुराज्यलाभसुखेषुच नबिभेमिनहृष्यामितेनजीवाम्यना
मयः १९ अयंबंधुःपरश्चायंममायमयमन्यतः इतिभ्रमस्तजानामितेनजीवाम्यनामयः २० सर्वसर्वपदाभासा
मनाद्यंतमनामयं अहंचिदितिजानामितेनास्मिचिरंजीविनः आहरन्विहरंस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्श्वसन्स्वपन् देहोऽह
मितिनैवेद्मितेनास्मिचिरंजीविनः २२ इमंसंसारसारंमेशुभपदवर्तिनः अभ्यसामिवजानामितेनजीवाम्यनाम
यः यथाकालमुपायातावर्थानर्थौसमासमौ हस्ताविवशरीरस्थौतेनजीवाम्यनामयः २४ अपरिचलयाया
नयासहशाखिन्यायास्वदं अजम्नपश्यामिसर्वत्रतेनजीवाम्यनामयः २५ ॥

अ
स्वरूपात्रपरिचलतीत्यपरिचलया मनः स्थैर्येणशाश्वतंरुहशांसर्वभूतेषाम्नौपम्यदृष्ट्याजस्रंमजुदिलं तथाचोक्तंभारतेसर्व
जित्संमृत्युपदमार्जवंब्रह्मणःपदे एतावान्ज्ञानविषयः प्रलापःकिंकरिष्यतीति २५ ॥ ॥

इंद्रियाणां विषयप्रदेशोपसर्पणं स्पंदस्तदुपशमो ज्ञानेंद्रियाणां कारणं २४ अखिलकलनाकलंकहीनं परमार्थतः आपात
दर्शितदृश्यानुसंधानेवा पार्थिवदेहेन आणादिद्योऽश्वावृत्तानांपदैवलक्षितदेहेन जन्मयानभवः सदनुभवः सपवत्रिभवो।
निरतिशये सर्वे स्वतनयाविधं परमात्मपदं इत्युक्तप्रकारेण प्रपंचं रुपाम्युपरं इति श्रीवा. तात्पर्यप्र. निर्वाणप्र. पंचविंशः सर्गः
इत्थंस्वस्थात्मविज्ञाने निरुपणमाणाचिंतनया भुक्तेइनाश्वकथ्यं तेविस्तौविनस्केनवः अनेनोक्तप्रकारेण १ मेरुर्वाविचाल्य

२५
रि+१

यस्माणपवनस्पंदोयस्मात्संवेदनकारणं कार्यकर्तृत्वाणांप्रपतविनत्वमप्यास्सदे २४ यदखिलकलनाकलंकहीनं
परिचलितंचसदाकलाणानोन स्वनुभवविभवंपदंनदमुल्लवजलतरणाततमपदं प्रपद्ये २५ इति श्रीवा. नि. प्र. उ
द्दालकाख्याने समाधिवर्णनंनामपंचविंशः सर्गः २५ श्रीवसिष्ठ उवाच यथादिति चिरविश्रांतिर्येषा प्राणसमाधिना क्र
मेणानेनसंशामासवयमात्मनिनिर्मले १ पुनाहरि मवबुद्ध्यांस्थितोस्मिमहात्मने नचलामिनिबंधात्मानसविवे
कोविचलः २ गच्छतातिष्ठतावापि जाग्रतः स्वपतापि वा स्वंदेपि नचलत्येषस्वसमाधिर्मेमानसनि नित्यालि
न्यानसेलानसतातिष्ठतिषुसंस्थितः अनर्वोत्मिनिष्ठामि स्वकालेनात्मनात्मनि ४ अपिसंरुद्धानेवायुरपि
वासलिलंगतेः नेनस्वात्मसमाधानाद्दिकदंसंस्मरात्मदे ५ आत्मपानानुसरणान्यमात्मावलोकनात् अशोक
मनुयातोस्मिपदमात्मयंमहात्मनः ६ आमहाप्रलयाद्वत्सनुस्मरननिमज्जने अहंमयापिभूतानोपयपन्जी
वाम्यधीरधीः ७ नभूतंनमविष्यत्वचिंतयामिकदाचन दृष्टिमालंबातिष्ठामिवर्तमानमिहात्मना ८ यथाप्रा
प्तेषुकार्येषुपरित्यक्तफलैषिणः स्वगुणमनसमयाद्रष्टापरितिष्ठामिकेवलं ४ भावाभावमयीचिंतामीदृशानी
द्दिनाविनोविमृश्यात्मनिचिरंजीवाम्यनामयः ९ प्राणपानसमायोगात्समयंतमनुस्मरन् स्वयमात्मनितिष्ठा

+तिष्ठामि+१

तस्मादपि २१ जगत्स्थितिषुदृष्टानि दृष्टत्वाणाम्वस्थितः निर्विशेषः स्वकालेनस्वकंदेन ४ वायुः प्रविवहात्येष्यात्तिसृक्रा
धाराः सलिलेमहानदीनांगता नैः प्रवहणात्संरुद्धानेसंरुद्धानापीन्वर्याः विरुद्धेष्वव्याप्यकविषयजाते ५ देमहात्मनः ६ १ व
र्तमानानिनित्यवर्तमानस्वभावांसाहिदृष्टिस्थात्मनामनसा ८ निरभिमानत्वेनशुभमप्यमया ५ विस्मृयदेवनपानिस्थिस
तेनचिरंजीवामि १० समायोगाः संधिस्तात्ममयंतनवविभातब्रह्मेतियावत् ॥ ५ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥

॥ ॥ चिरंजीवाम्यनामयः

९२

1729

आस्वाद्यत इत्यास्वादो माधुर्यं यस्मिन्प्राणे स जीवेश्च प्राणो विभौ वे १२ १३ प्राणस्येति स्पष्टः प्राणस्य प्राण इत्यादि श्रुतेः प्राणादि व्या
पारे निमित्तमिति सर्वं पर्यायार्थः १४ १५ १६ आलोकालोकनं ज्योतिषां ज्योतिः भावैर्मेनो दुःखादि विकारैर्न मत्तः नन्त्रो भवन् स
वैस्वभावान्न च्यवते न च न्यूनमिति तिष्ठते १७ नासाग्रोपलक्षितेन हृदयांगुल मध्यदेशगामिना श्वासवायुः प्राणः प्राणप्रवाहस्तद्य
यस्य विरुद्धप्रवाहश्च यस्य सौधो ह्यावर्तो भवति १८ हृदन्तो नासान्तः प्रदेशौ तावावधि भेदस्य वह्नायतनस्थाने निहृद्येस्तं यत्र च गाह्नति

जलस्थानतिवाशाद्भपानस्थानसंस्थितं नवप्राणं नवाप्राणं चिदात्मानमुपास्महे १२ प्राणहृदयस्यापान्तस्थम
पानहृदयकोटिगं प्रपानप्राणयोर्मध्ये चिदात्मानमुपास्महे १३ [illegible]
[illegible] प्राणस्य प्राणनं यो वै परं जीवस्य जीवनं देहस्य धारणं पुर्यं चिदात्मानमुपा
स्महे १४ मननो मननं सम्यग्बुद्धेर्बोधावबोधनं अहंकृतेरहंकारं चिदात्मानमुपास्महे १५ यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं य
त्सर्वं सर्वतश्च यत् यच्च सर्वमयं नित्यं चिदात्मानमुपास्महे १६ आलोकालोकनं पुण्यं सर्वपावनपावनं न च भाव
त नमनूनं तं चिदात्मानमुपास्महे १७ प्रपानो विलयं यातो यत्र प्राणो नाभ्युदितः तत्कलाकलंकरहितं तं चिदात्मानमुपास्महे १८
नापानोऽभ्युदितो यत्र प्राणश्चास्तं न यातवान् नासाग्रगगनावर्तं तं चिदात्मानमुपास्महे १९ प्राणापानोद्भवस्थाने वायो
र्मनसमाश्रिते येऽहं योगिपदाधारस्तं चिदात्मानमुपास्महे २० प्राणापानरथारूढ प्राणापानसनातनं यत्किंचिद्रूपरा
क्षीणं तं चिदात्मानमुपास्महे २१ प्राणापानपरामर्शं सत्तावबोधविरूपकं यस्मात्प्राणामनन्तानां तं चिदात्मानमुपास्महे २२

तेदेवास्यक्रियेर्यमेषु पवायसमउच्चपन्तइहनादिति अत्यर्थं मनसि हृन्नाहृयत्र प्राण इति १९ येऽहं प्राणापानोद्भवस्थाने योगि
भिः पद्येनागम्येनेरितिपदेन तदाधारस्तद्व्यपिष्टानं यत्ते मत्वं तदित्यर्थः २० यस्मात्प्राणापानो प्राधिरथारूढं समनानं तं प्रपरिकिंचि
मत प्राणापानसमाहारः प्राणता पानशक्तिर्भवति एवं करणानत्र पातो नाम पियत्किंचिद्रूपं भवतीत्यर्थः २१ प्राणापानकंम
कभावेन तद्विमर्शसंकोचादि भावेन च तदेव विवर्तनं इति तदेवोपास्यमित्याह हृदिति २२ प्राणापानयोः परामर्शश्चालनं तस्मि
न्निमित्तभूतं तत्सत्तावबोधरूपं चेत्यर्थः एवं प्राणापानफलमर्पितदेवमुपास्यमित्याह यस्मात्प्राणमिति २३ ॥ रामायनमः

+हृत्प्राणकुंभके
रेचं बहिष्प्राणम
कुंभकं पूरकाश
विसृष्टं यत्तच्चित
त्त्वमुपास्महे+ १

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
६१ लय=

१७३१

निःशेषवायुरेचनात्स्वकुम्भकं नासाविवरे शगतेनः प्रविशत्यपाने बाह्ये रेचकाधारे प्राणान्तस्यास्तंगते प्राणपूरकस्य दर्पोमनः प्राश्रिते। प्रविशेत्स्वसंस्थे देहान्तर्गते नपूरके डयापकपवव हार्दे कुम्भकमिति ५४ इदानीं मङ्गलं कालं देशं निरूपयन् यावदंशं गगन इत्यत्र प्रदेशा। कालेन चोच्यते इति यदुक्तं तद्विशदयन्नाह कुम्भकोदयस्य देशकाल वायुस्थानः कुम्भकैक्यपूरकं दर्शयति प्राणमध्ये तु त्वित्यादिना बहिः प्राणोपि स्थानविनिश्रितः प्राणानितोद्या यावदानवितितिना बोधेन देशं कालं च तदन्तर्वत्स ज्ञानेन च निष्कलं विमात्रमेवेति विचार्येत्यर्थः ५५ ५६ ५७ देशकालौ प्राणापानाभ्यासदेवनिशीर्तिविति पर्येत्यर्थः तादृशावस्था।

स्वकं कुम्भकमभ्यस्यन्भूयः परितप्यते । अपाने रेचकाधारं प्राणपूरान्तराश्रिते ५८ स्वसंस्थं पूरकं दृष्ट्वा न भूयो
जायते नरः । प्राणापानानुभावं तदर्थं च तौ विलयं गतौ ५९ तदालम्ब्य पदं शान्तं प्राप्तेनेनानुतप्यते । प्राणमहो।
न्तरे पाने देशं कालं च निष्कलं ६० विचार्य बहिरन्तर्वा न भूयः परिशोच्यते । अपानमहतः परे प्राणेऽहदिनया
बहिः ६१ देशकालं च संप्रेक्ष्य न भूयो जायते नरः । यत्र प्राणोऽस्तमायाते नापानरपवच ६२ निर्णीयौ बहिः
रंतश्च देशकालौ च पश्यतो । ह्रालकस्सगत प्राणश्चापानोदयवर्जिते ६३ अयत्नसिद्धबाह्यस्थकुम्भकं तत्पदं
विदुः । अयत्नसिद्धोऽयं तस्थः कुम्भकः परमं पदं ६४ एतत्तदात्मनो रूपं शुद्धेः चापपरमावविन् । एतत्तत्तत्स्वदामा
समेनताप्यनशोच्यते ६५ उभयस्मान्नितिबोधः प्राणस्यान्तरवस्थिते । नक्षप्राणे न चापाने विदात्मानमपा ॥ ६ ॥ ॐ

=परमेव वित=

प्राणापानसंघट्टकाले सर्वं प्राणापानसमष्टिरूपोऽतिनश्यति हि ऊर्ध्वं नये इत्याह त्राणमित्यादिना ५८ विदुर्योगिन इति शेषः ५९ ६.
एवं क्रियाभेदभिन्नप्राणचिन्तनप्रकारमुक्त्वा नित्रिस्थानं तत्र प्राणापानाध्यानरितनदीपसानविदात्मापासनेकर्तव्या।
मित्याशयेनाह उभयस्मान्नित्यादिना सकिं प्राणापाहितपर्वोपासनेत्याह नक्षप्राणमिति नर्हि प्राणलयोपलक्षिता
पासनात्मासनेत्याह नवापानमिति नयाचेनत्यरिचर्योर्थं प्राणस्यान्तरवस्थितमिस्युक्तं ननु पासनोपाधितयेति

६१

नतु किं स्यात्आत्मसाक्षात्कारेण तावत्सत्वमयात्बहिरे वायविच्छिन्नस्यात्मनस्त्रात्सूत्रवात्मतत्त्वयायवतास्वज्योतिरेव किं नास्ति येनेनचाह
नेति ४४ हार्दं तिमिरं वा स्थानकल्पनापि हार्दं ध्वान्तं वा हे वे विनिहत्येन तत्त्वे यो येहि इह रतिभावः वास्यज्योतिषा वा स्यतमः त
यणत्वहृपादिदर्शनहेतोरेव न बहिरात्मदर्शनहेतोर्विंत्यायायेनाहृवाहेतोहेतिलोकोजगद्रूपं ४४ ४५ उक्ते बाह्यानः कुंभक

"हृदये भास्करं देवं यः पश्यति स पश्यति" नदीतीरं नावि स्थितो वृक्षं स्थिरं दृश्येन मः ४६ "हार्दं तमस्तु तमिस्त्रीलोकेत्वालो
कोऽज्ञायते मत्रे हार्दं ध्वान्तं यदं परिज्ञानं विनश्यति हि ४७ "सोऽह्याल मध्ये यत्नान्मात्मार्कं समवलोकयेत् अपा
नेऊर्ध्वगामिस्थे च हृत्पद्मकोटरे ४८ "हार्दं तमो येऽयेज्ञाने यत्त्वेयमिति द्विकत्वमा जायेत समस्ति सम्तीलोकत्वलोकः प्र
जायते ४९ "एतानस्माडुदेसंत प्राणार्कोबहिरुन्मुखः अपानेस्तंगते प्राणः स्वप्नदेतिहदस्तमात ५० व्यायायांगलि
तांगायांनस्रैवाउपयानयः "प्राणेनस्तंगतेवास्याद्दयानःप्रादिनः हृत्ताननु ५८ प्राणेपरीतो न हेऽपायेवानुपद
तथा "प्राणान्नास्तमतो न स्तमयानं विद्धि सन्मते ५१ अपानेनत्वभूसोव प्राणनक्षमवेदिहि "अस्तंगतेन वर्तिप्राणेन
पानेस्तुदयोन्मुखे ५० बहिः कुंभकमालंब्य चिरंभूयानशोच्यते "अपानेस्तंगते प्राणो किंचिदभ्युदयोन्मुखे ५१ अनः
कुंभकमालंब्य चिरंभूयानशोच्यते "प्राणे वेचकमालंब्य अपानाहरकोटिशः ५२ ॥ ग्रमायनमोनमः ॥ ॥

=श्लोकेयंत्रंकानु
सारेणपूर्वबोध=४८=

लोकालोकः =

ष्य+
प्रतिक्षेपरोचनायप्रपंचयैन्नभूत्त्विकांश्चयतिअपानेऽतुरित्यादिना ४६ ५० ५८ ५१ उदयोन्मुखेत्वेवनिरोढव्योत्याप
यः ५० ५१ अपानादपानोदयस्यानात् हादशांगुलस्थानाहारकोटिशंषोडशांगुलस्थानाग्रमनाविणाभिन्यर्थः ५२ ॥

1733

हु+१

२५ कलावृत्तो भागः यत्र यस्मिन्नेवैश्वलीनि स्थिता ग्रस्तानन्दकलाकला २६ यत्र यस्मिन्नेव हृदयांगुलप्रदेशे नेत्वाशशाकापेयकलीद
नेत्रवली विद्यमानेनापानेन ग्रस्तानन्दकला यद्दृश्यासायेन्त्यः २७ प्राणस्यैव बाह्यो वर्णो येनाशान्ति हृदयो दयाछिन्नीय भूयाद
प्राण एवेमादिना २८ आप्यायनमयाघोद्धारदत्तं २९ नव बहिर्देशे द्वादशांगुलपर्यंते ग्रस्तः आगतो यावदर्को नांशे स्वंपरित्यज्य च
इन्दो शैत्यं नयति तः स्थापनागानिधेः स्वेप्रवस्थानकोदेशोहृदंः प्राणस्य यदात्मनो निर्देशत्वं ते: क्रियत्वनिर्मलत्वादयो वा स्वव
स्वभावाः संभावयितुं शक्यन्ते बहिर्वायौ येन तत्र बाह्य ऊर्ध्व केद्वादिदेशपरिच्छेदाभावाच्च तत्स्वरूपं तस्य कप्राणापानक्रियाप्रयुक्ता

त्वा प्रागग्रे पश्चात्तापयत्स्वस्वरूपो रविः" अपाने इन्दुतां प्राप्ते स्वं प्राप्य विस्मितो हृदयं तं २५ पश्चाद्दापयत्स्वेषनिमेषेण ग्रंतु=
मनेनेदं" अपानशशिनो नश्यत्कला प्राणविवस्वता २६ यत्र ग्रस्तानदा सा यत्पदं भूयो न शोच्यते" प्राणार्कस्य न यत्यान
स्यापानशीतांशुना २७ ग्रस्तानन्तरदृश्यात्सायन्न भूयो जन्मभाङ् नरः" प्राण एवार्कतां याति स बाह्याभ्यंतरें बरे २८
क्ति= आप्यायनकरी पश्चाच्छीतां नयति निश्चिति" प्राण एवेन्दुतां त्यक्त्वा शशी राज्यायकारिणीं २९ तत्पदं याति स्तूर्य
तेसंशोषणकरं पदं" अर्कतां संपरित्यज्य नयावच्चेंदुतां गतः ५० प्राणस्ताव्रद्बहिर्वायौ नेदेशकाले न शोच्यते" हृ
दिचेंद्रार्कयोर्लीनाति नन्तमलमयोदये ५१ आत्मनो निजमाथावं न भूयो जायते मनः सादयास्तमयं सेऽत्र ।
द्विपंचाशत्तमं ५२ ॥

यः कालपरिच्छेदाभावाद्देशकाले स्वात्मनि प्रतिष्ठितेन योगिना न शोच्यते इत्यर्थः ५० एवं मनः जंभकेपि हृदि प्राण
पानसंधौ प्रतिष्ठितस्य मनसो निजाधिष्ठानपरमात्मनत्वे बाधावृत्तं प्रभावान्न जन्मादिप्रसक्तिरित्याह हृदीति ५१ आत्म
नो मनसः आधारमधिष्ठानं परमात्मानमथवा हृदयस्यः स्वात्मैव प्राणस्वरूपः स एव वापानात्मकश्चंद्रतया उदयास्त
मयतद्रहितं व्यानादिहृतिभेदायात्मानं नश्यतिरिक्तः कश्चिदस्तीत्युपासनं स्वात्मदर्शनहेतुरित्याह सोदयास्तमयमिति ५२

मृत+

कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽपि ग्रन्थेनेन न स्पर्शनीयापृथ्वेत्याह यत्नेनेति २१ ज्ञानदृष्टिपरित्यागादेहतादात्म्यदर्शनेनोदयेन यथामय
दर्शाभिरुद्धयेनंभिस्थनीत्याह अभ्यन्तरमिति निग्रहाभिन्याप्राणविनेन व्यापारे स्वकृतः स्वनपृथ्वास्समर्थपरिजहत्त्वमन्तु २३ २४
२ स्पृष्टैतो स्वचभमप्राणायामेन हृतलीनाप्राविति यावत् २५ २६ प्राणापानयोरनुसारस्थितेन तेनेन प्राणबोधवनास्संधानमल

+स्वस्थमनु+

एते निरोधमायान्ति मत्कृत्यादि बलान्विताः । यत्कृतेऽति पदं याति वृद्धे बालमनुस्मरन् २३ जृंभकादीन्नरः स्वानसृ
कर्तान् किंचन । अभ्यन्तरमस्मिन्व्यापारे बाह्यपरिहृतेन्द्रनः २२ दिनैः कतिपयैरेव पदमाप्नोति केवलं । एतदभ्यसतः पु
सो बाह्ये विषयवृत्तिषु २४ नवध्यातिरविनिर्वेदनः स्वद्रलोऽह्लादयोगो यथा । एतां दृष्टिमवष्टभ्य स्थिताः हतमृदुयः १९ मा
स्वयं प्राप्य मात्विलं नैशविलासमबादिः । निसनाक्तनानित्य स्वपता जाग्रता तथा २६ एतां वेसमस्थानं दृष्टिमल्लम्बैधन ।
मायते । प्राणापानानुसरणप्राणबोधवनामलं संधानमलमोहेन स्वस्थेनोनतीर्हैष्यते । सर्वांशमानदास्त्रः ऊर्ध्वा ।
जनः नापितुधेन्नमः २८ प्राणापानगतिं याप्य स्वस्थः सुखमेधते । प्राणस्याम्बुदयोत्क्रमसंपर्ग्हृदि स्थितात् २९ हाद ।
शांगुलपर्यन्ते प्राणोस्त्वं यान्त्यर्थबहिः । अपानस्योदयोबाह्याद्द्वादशान्तान्महामने ३० अस्तंगतिरयोंभोजमध्ये हृदयसं
स्थिते । प्राणोयत्रसमायाति हादशान्तेनभःपदे ३१ पदात्तस्मादपानोऽयं बादतेसमनन्तरं । बाह्याकाशोन्मुखः प्राणो वह
त्यग्निशिखोद्यथा ३२ हृदाकाशोन्मुखोऽपानोनिम्नवद्गतिवारिवत् । अपानः शुद्धमादेहमाप्याययति वाहयन् ३३ प्राणः
सूर्योग्निरथवा पचत्यन्तरीदेवपुः । प्राणोऽहिहृदयाकाशं तापयित्वा शनैस्त्वन् ३४ ॥

मोहेनविनेनश्रेन हृदयस्थेर्हृद्यन्थगात्मनि २७ २८ प्राणस्याम्बुदय इत्यादिः स्पष्टोऽर्थानुवादः ३४ हृदयसंस्थिते अंभोजमध्ये
अस्तंगतिर पानस्येति शेषः प्राणोयत्रयस्मिन्नभःपदे समायाति समाप्यते ३० तस्मात्तदानंतरं अपानपतिउद्भवति ३१ प्राणा
पानयोरग्नीषोमात्मकत्वं यत्कृते तदोष्म्यशैत्याधाधोम्यत्वप्रदर्शनेनोपपादयति बाह्येत्यादिना ३२ ३३ तयोः सूर्यचंद्रात्मक
तावाचित्येत्याशयेन तत्त्वम्स्थ उपपादयति प्राण इत्यादिना ३४ ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
सू॰ टी॰
५९

1735

तत्र वायुर्बाह्यं तु नरपानस्यैकीभावेन निर्मूलयायोस्थितिं कुंभकत्वेन कल्पयति मूर्द्धंतरस्येति सार्द्धेन ११ तस्य स्वरूपं प्राणभावेन हृद
याद्बाह्यं नासाग्रपर्यंतायायातिर्वा बाह्यसूत्रकत्वे नापि कल्पयेद्विधाद बाह्योन्तस्त्विति १४ ततो बहिर्गतिं बाह्यस्य रेकान्तरयाके।
त्वयति नासाग्रादिति १५ बहिरित्यादिः स्वतोक्तानुवादः १६ बाह्ये पूर्वकं स्थकल्पनप्रकारमाह यत्रदिति उदयं प्रसर्गं विनानया
च प्रसर्दप्रवेशतो यदंतर्गतं तत्र प्रकाशेऽन्तस्त्वनंतर्वस्थितिः १७ द्वादशांताद्धासद्वादशांगुलरूपच बाह्यभागात् नासाग्रपर्यंतसमपानस्य

मूर्द्धंतरस्यास्त्रिधानतयदेवयास्थितिर्बहिः द्वादशांगुलपर्यंते नासाग्रेसमस्तले ११ दोऽस्मिन्नित्यमपानस्यंतं विदुः कुंभ
कं बुधाः" बाह्यान्तस्त्वस्य वायोर्धो नासिकाग्रावधिर्गतिः १४ तेवाह्यरेचकं नाम विदुर्योगविदो जनाः" नासाग्रादपि निर्ग
त्य द्वादशांतावधिर्गतिः १५ यावायोस्तं विदुर्धीरा पूर्वे बाह्यरेचके" बहिरंतर्गते प्राणे यावन्नापानउद्गतः तावत्पूर्णं स
मावस्थं बहिःस्थं कुंभकं विदुः" यत्र देहतत्त्वे स्यादपानस्योदयं विना १७ तं बाह्यरेचकं विद्यात्तस्य मानेन विस्फुटं"
द्वादशांतावधिरस्य याबद्रूपपीवरतापरा १८ अपानस्य बहिर्हृतमपरे रेचकं विदुः" बाह्याभ्यन्तरश्चैतान् कुंभकादीननार
त १९ प्राणापानस्वभावाभ्यां बुधा भूयोनमायने" अनुप्राणेनसदाजुद्देशविदिवमतस्मनाः २० स्वभावादेहवाहेनाक
ह्+१ थितानन्तकिमया" गच्छन्तलिष्टमेवापि जाग्रतः स्वपतोपि वा २१ ॥

वलनेनस्वरूपाभिव्यक्तापीवरता १८ १९ बुधाउपास्यभूयोनज्ञापनइत्याव स्वरूपविज्ञानफलेनस्तुतिः अनुप्राणेतियद्यपि बहि
रंतस्थ्रेचकपूरकयोः प्रत्येकं द्वैविध्यकथनात्कुंभकाभ्यासद्वृदशभवंतिनथापि कुंभकयोः प्राधान्याद्ग्राह्यकाभिप्रायेणायम
त्रिः २० एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोपि कालेभवतीत्याह गच्छन्निति २१ ॥

५९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जि+ नं+

पकः प्राणसंज्ञो हृदः अपानस्तु प्राणनीतिर्यौकल्लक्षणायः लक्षणानुसारेणेनोर्ध्वस्थानसम्भितो यद्दर्शयति अयमुपरिस्थित इति १
एवमपानपदस्यैकं योगिकं पूर्ववत्स्वयं ४ एवं लक्षणाभ्यां भेदं प्रदर्श्य पङ्क्तिस्थ यत्नतः स्वदेव प्राणायामत्वोक्तिं द्विविधत्वेन दर्शयति।
जाग्रत इत्यादिना ५ तत्र हृदयान्मुखपर्यन्तं प्रयाणमान्तरं रेचकत्वेन विवृणोति यन्मूलाद्बहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं तद्बाह्य- दि+२
पूरकत्वेनेत्याह बाह्येति द्वाभ्यां ६।७ एवं बाह्यादेशादपानेऽन्तः पर्वणाति प्रविशति यो नासाग्रादिमूर्द्धपर्यन्तो यः स्पृशन्तोऽदिहृद-

प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः सबाह्याभ्यन्तरे देहे प्राणोऽयमुपरि स्थितः ३ अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः
सदागतिः सबाह्याभ्यन्तरे देहे त्वपानोऽयमधः स्थितः ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः प्रवर्तते यतस्तस्त
न्मावक्ष्येऽस्य सत्तम ५ बाह्योन्मुखत्वं प्राणानां यद्धृदम्बुजकोटरात् स्वरसेनानलयत्नानां तं धीरा रेचकं विदुः ६
द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्यमाक्रमतामधः प्राणानामङ्गसंस्पर्शो यः स पूरक उच्यते ७ बाह्यात्परापतत्यन्तमपाने य-
त्नवर्जितः योऽयं संपूरणस्पर्शो विदुस्तमपि पूरकं ८ अपानेऽस्तंगते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि तावत्तां कुम्भकाव-
स्थां योगिभिर्याऽनुभूयते ९ रेचकः कुम्भकश्चैव पूरकश्च त्रिधा स्थितः अपानस्योदयस्थाने द्वादशान्तादधो बहिः स्वभाव- :
सर्वकालस्थाः सम्यग्यत्नविवर्जिताः येऽमोक्षाः स्युस्ते मतिमिलं कुशलत्वं सद्भावने ॥ द्वादशाङ्गुलपर्यन्ताद्बाह्यादभ्युदितः
प्रभो योऽवातत्त्वस्य नैव स्वभावात्पूरकादयः १२ ॥

यपर्यन्तो वायोः स्पर्शस्तं द्विविधमपि नः पूरकं विदुरित्यर्थः ८ इदानीमन्तः कुम्भकं कल्पितसाधारण्येन लक्षयति अपाने इति अ- ग्ने+
स्तं प्रशान्ते सति ९ बहिर्विरेचकादीन् दर्शयितुमुपक्रमते रेचक इत्यादिना अपानस्योदयस्थानेन नासाग्राद्बहिर्द्वादशाङ्गुलप-
र्यन्ते १० स्वतः एव भवन्तीति स्वभावाः रेचकादयः प्रोक्ताः ॥ अभ्युदितः अभिमुखं स्थितः नस्यवातस्य तत्र बाह्यप्रदेशापवरका

दयस्थितनीयाहनिशेषः ११ ॥

1737

आपानरीं यावज्जीवं मरुद्द्वयोः प्रक्षोभाप्तानयोः तथा च बाह्यस्थितिसुखं निरुद्धदेहनाशपुष्टेरेस्समाधिपरिपाके हृदि तेन विक्रियादिविहि
तदर्थः २४ समसूत्रयो रीतिप्रत्याख्याप्तिस्तावेन बाह्यं तत्स्थितं देहो बाह्यप्रदेशस्य च परिच्छिन्नसंचारयो रित्यर्थः २५ प्राणाप्या
नाभ्यामनयोः स्वस्थनमध्योपादनात्वनोक्तसमाहितप्रकाशेनिस्यात्वेनाह सद्भ्रमे सनिरुध्यवानाशं ततः संचारेनयोर्मनुष्वनासिका
मेवारुद्ध कुम्भेन तत्त्वेनन्नाहं सदमे तिर्यथाकेशान्तदहस्यथाभिनुखावतानिकास्त्वाति हृन्नीति श्रुतेर्नाडीनामेवाति सूक्ष्मत्वा
दुर्लक्षत्वेन तदन्तरनयोर्गतिः स्वतन्त्राडुर्लक्ष्यमाणाध्यः २६ वातीनां प्राणाविनां वर्तोयिष्यमाणप्रकारप्रश्रयावसरं तत्त्वयत्नं पमं
हरतिप्रविरतेतिहृदिहृदयादिस्थानेष्वविरतगतमेवचाश्रेयशोलयाभं रुद्धोः प्राणापानयोः स्थादितांनानाज्ञानिपुनर्जन्मात्म

तयोर्मध्ये मातृसमरतः प्राणापानाभिधानयोः गतिं सदा रेचकपूरकयोः २५ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु सदैव सम
रूपयोः सुषुप्तसंस्थितस्यैवाच्छलत्वाद्वेकिनावसतः सहस्रधानिकृत्तानामाहि सनेनतुलवादपि दुर्लक्ष्यामविद्यमानामपि गतिः
सूक्ष्मतरानयोः २७ अविरतगतयोर्गतिं विदित्वा हृदि रेचकपूरकतुल्यवोदितां तौ नपुनरिह हि जायते महात्मा त्वमुदि
तमर्जितपुरुषः प्रणष्टपापः २८ इति श्रीमोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे प्राणविचारो नाम चतुर्विंशतितमः सर्गः २४ व
सिष्ठ उवाच इत्यत्र कथयन्नत्र हृष्टचेतत्त्व शृणु ममेषा कोऽहं श्रीमान् प्राणानिस्संगति निश्चेयराघव १ भुशुण्ड उवाच ।
मानत्वापिमने सर्वं किमासलक्षितलया यथाहसुमहदबस्मि तथातमा अपि महद्वचः २ ॥

पाति प्रकरणेऽस्मिन्नेकथा विदितं निर्दोषत्वगतं तत्रमत्वाभग्रवतन्नसंवर्गाद्यनेकगुणाविशिष्टां गतिं प्रत्युत्तरस्य वक्ष्यमाणप्रकारे
णोपास्यप्राणतत्त्वपाषः सन्तरूपस्नवतानेन जीवन्मुक्तो भूत्वा हृदि संसारेण पुनर्नीयत इत्यर्थः दिग्भ्रातुः प्राणादुपासीना
मपि निष्कामात्पुष्टितानां प्रज्ञानं हारायित्वा किं हेमन्तं वश्यति प्रसिद्धिमिति श्रीयोगमतार्थः २९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण
प्रकरणे चतुर्विंशतितमः सर्गः प्राणापानगतिस्थैर्येच चातिप्रकल्पनं प्राणापानोदयलयस्थानं ब्रह्मचर्वणं प्रश्नाव
सरमहानमहाचितनसिद्धितनीयप्राणानिप्रकारभेदो मयाह स्फुटमास्यहस्त्यमिति १२ ॥

६+३

नासामात्रं व्रस्यदेहेष्वात्मायनाशेंश्रुत्वाप्याह योगीति २७ हृदयमेवकमलंतस्मिन्प्राणैस्सहमनस्थापयित्वानायेनहृतिमेदाना।
ऽरोरेणप्राणापूरकसर्वशरीरेंद्रियादिचेष्टाः शक्तिभेदैः करोतीत्याह सप्तधेत्यादिना २८ २९ चंद्रेहांशनिमादिग्यंचमसृत्यादिचे
३ ष्टायांत्रिकोयंत्रसूत्रधारः ऊर्ध्वगमनमधोगमनमितिनिर्दिविधमेकेनवै ३० पंचसर्वैर्योऽपोह्यनिकमपवर्णस्वयंक्रियया।
णप्राणश्चितांदृश्यतिनयोविनियोगेन्नुमर्णेनान्यानिवक्षपविक्केदन्यगेनाधिदैविकस्तत्रात्मरूपनदान्तभावधारणया
प्राणेनगपाप्यहर्षिनसर्वेंद्रियज्ञनयोर्न्यागेनतन्वावपरिज्ञनाचरंतोगामादौद्रियाणिहित्वचनादिस्वस्वविषयव्यसनिना
ज्ञनेनज्ञासंगपाप्यहर्षिनमितिप्रमलहृत्तेनभूतुनामप्र प्राणस्यमनस्तत्वनाभिकादिस्थानेषुसंचारणमेवज्ञनेनज्ञनविष

योऽन्यायांतिविकर्षंतिहरंतिविहरंतिच उत्पतंतिपतंत्याशु लुठंतिविहरंतिच नापन्नाः प्राणाश्चक्रयः २७ सपक्षहृस्य
गतःप्राणाश्च्यतेऽबुधैः सम्यक्कांचिन्नेत्रपालैः प्रसंदयतिलोचने २८ कांचित्स्वयंदंशीउपादनैकैर्विहृहतिनासया
काचिद्वंजरयतिकाचिद्दाकैर्वचांसिच २९ बहुनात्रकिमुक्तेनसर्वमेवशरीरके करोतिभगवान्वायुर्यंचेहाखिव।
श्री योगिकः ३० ततोधोधोहिसंकेतौप्रस्तुतावनिलोन्नवे प्राणापानावितिख्यातौ नाप्रकहेहावरानिलो" तयोस्त्वनुसरंति।
त्वमन्निराविमहृस्थितः पीनोसत्वगुणोनित्यंनित्यमेवरपार्श्वयोः ३१ कलेवरमहापत्रवाहयोःप्रमहीनयोः हृदा।
कामार्कशशिनोःस्वग्रीवासवरूपयोः" शरीरधरपालस्यमनसोरथचक्रयोः अहंकारनृपस्यास्यप्रमनमेष्टतहंगयोः ३२ =प्रशस्तेस्तु रंगयोः=

यासंगहर्षिनमितिनप्रमात्मनामन्यनइतिप्राणएवैकोज्ञनभंगमन्योमनस्तनानप्रस्थनेज्ञनस्तदात्मनाधारणानडुतमात्रा
चरणालंदणाम्प्राणचिंतनात्मस्थानिर्गतमनस्तत्रेत्याशयः इत्थंचप्राणचिंताप्राणज्ञनधारणासहिताहृहृदारणकेग्रथिताज्ञन
मीमांसेत्यादिनातस्मादेकमेवज्ञनंचरेत्प्राणेश्चैवापान्याश्चनेत्यात्मामनस्याभवदितियद्दिवोत्समाणिपयिष्यतेतेनापनस्पदे
वतायेसाश्रुत्यसलोकतांजनयतीत्यनेनग्रंथेनप्रपंचितानतपवावगंतव्या तयोरुपासनीयगुणानराणएण्याहरशीतोस
वश्रुषारित्यादिना ३२ प्रमहीनयोरितितनानिमृत्युःप्रसीभूतोपयेम प्रधामममेवनाशायायंमध्यमःप्राणइतिभावः ३२ ३४

1739

अस्य देहस्य मध्ये इडापिंगला चेति द्वे कोमले हृत्सनाभ्यो वामदक्षिणपार्श्वे कोष्ठे निमीलिते अत्र नाभिमध्ये केनाप्युट यो: प्राणसंचारिणी रेनापि वर्जिते संस्थिते २० तन्मध्ये प्राणापानौ नामाश्वयमुनेत्र समतिमहत्त्वभेदात्मकनाडीद्वयमेतत्स्थलेत्रा। लकं पुरीततिनामकं संपुटितं सनालपद्मं पुरोमनिर्मित्रिषु गर्ह्य इं कृतेपि कोलप्रोनिर्धं नालनागम्यते अत्यन्तं संपुटीभावेन मिलनं कोमलसहदलमनएव यंत्राकारे २१ नासाग्रादिपादांतं सकलदेहाकाशवाहिनी वै इडा व्यापानवायुस्ततस्तेकेन वि। कसंति पत्राणि दलानि यस्मिन्नत एवं प्राणसंचारेण पत्राणि ईषत्संकुचंतीत्यर्थः हृत्पद्मे अन एव तस्य पत्राणि प्राणापानवा

इडा च पिंगला चास्य देहस्य मध्ये निनायक संस्थिते कोमले मध्ये पार्श्वे कोष्ठे निमीलिते २० पद्मपुष्पसमं यंत्रमस्त्या
मासमयं मतु ऊर्ध्वाधोनालसंयोग विलोलं कोमलं सहदलं २१ सेकेन विकसत्यत्र सकलाकाशचारिणा चरंति न लें=
सपत्राणि सहस्राणि प्राणिवायुना २२ चलन्ति तेषु पत्रेषु समयहत्यविवर्द्धने वातादनेलनापत्रजलेव हि विवाभितः २३
हृदिनीतः स्वनाडीषु कृत्वा स्थानमनेकधा ऊर्ध्वाधोवर्तमानाः स्वदेहेस्मिन्प्रसरंत्यथ २४ प्राणापानसमानाद्येस्त
तः स्वहृदयानिलः संकेतैः सोच्यनेतैर्विविधा वायवो हितैः २५ हृत्पद्मयंत्र विनयेसमस्ताः प्राणवायवः ऊ
र्ध्वाधः प्रसरंति देहे चेड पिंगलादि वायवः २६ ॥ टी० पुष्पवद्याकारं हृत्पद्मयंत्रं तत्र पंद शीयति पद्म हृ+

युनाख्यानि संति मृदु चलंति प्रसुक्तास्म निष्पाश्यनिष्पाश्य मध्ये संकुचंति विकसंति चेत्यर्थः २२ किंतैलत्राह चलन्तिव। तिपरिवर्द्धनेषरितः प्रसारान्पुरीतत्संबंधसर्वनाडीछिद्रेषु प्रविश्य बहुलीभवतीत्यर्थः यथा बहिः शैलादौ लतापत्र जाले वातेनाहते सति वायुः परितः प्रसरति तद्वदित्यर्थः २३ एवं हृदिनीतः स हृदयपायुनाभिकंठसर्वांगलक्षणाग्र नेकधास्थानं कृत्वा कल्पयित्वा प्राणादिपंचसंज्ञः स न ऊर्ध्वाधोवर्तमाना स्वस्मिन्निमदेहप्रति शाखास्वरूपकोनरपानना डीषु प्रविश्य देहे प्रसरतीत्यर्थः २४ तदेवाह प्राणेति २५ तैः प्राणैः सह प्राणापानादीन्निमिषिसर्वांग प्रसारं दर्शयति हृत्पद्मेति

५१

२९

भवनोस्म्न्यानोगुष्मदादीनांसवित्रियाविदंप्राणदृष्टोनंवतिशिलिहिनेविशेषनःपविसानंपुनःप्रजुत्रगीणित्वनग्रस्पप्रम्लनवंव ख
दानिलोद्भवमः १२ देहरोहवर्णोनक्रमेणावहमानंवानपिनकपालनागावि अकारांमहांतःस्थूणाःविष्टंभकाष्ठानियस्य
पर्ध्रुष्टकंप्राग्व्याख्यातंवनस्पर्शुष्कक्रमांवेखमनाथांमवायुपस्य १४ ग्रंतःशांतितयावर्णमानेदेहरोहवघुपस्सिमालादत्त। २+
भवस्सिमलोकर्णशष्कुलीहयलक्षणांचंद्रशालिकेशिरोगृहेयस्मिन्शिरोरुहैःकेशैराच्छादितवत् १५ भ्रूजौपार्श्वेचउपमं
दिशाणिमंदिरपहमागारस्यदंतालिदंनयोकेसललताकेस्यस्यालोभिःभूषितंयथानदहारविलेपस्य १६ नूपरसणहृदंण

गुहवाभवनाखेवभगवन्नविशिलिहितं पुनःप्रसुनराणीदंकामेतितिरुपस्थिता १२ भुजंङ्गमीविनंकारंपुसंद्रस्वा
त्मलाभंदं भृत्याणसमाधानेवस्त्रभाणमिदंसदा १३ यथेपदंभगवन्नर्वदेहरोहमनोधमं त्रिप्रकारमदास्पणं
नवद्वारसमाहृते १४ पुर्यष्टकंकलत्रेणनस्नाग्रत्वसनेनच अहंकारगृहदत्तेनसर्वतःपरिपालितं ग्रनःपक्षणि धान+४
सकर्णशष्कुलीचंद्रशालिके शिरोगृहाकादनवहिष्पुलालिंगवानदं १५ आस्यप्रवेशद्वारंभुजपार्श्वोपमंदिरं दंता
लिकेसरस्वतिभूषितद्वारकोटरं १६ अनारतंनूपरसस्पर्शनद्वारपालवत् संकुलालोकवलितंनारालिंदहानस्थि
ति १७ रक्तमांसवसादिस्थलाग्रमांतनिवेशितं स्थूलास्थिकाष्ठसंवद्धंस्नायुसंघसमाहितं १८ ॥

सर्वंबाह्यविषयोपलक्षणंनाक्षस्पर्शयंनिश्चंतनिवेदयंतियानितानेंद्रियाणिनलक्षणद्वारपालवत् तत्वचःसर्वांगव्यास्या
सर्वेद्वारपालत्वमिति अधोद्वारयोरपितद्वत्वेबोध्यं सर्वंचस्नायुजालेनलिंगदेहव्याप्तिरागव्याप्तेनआत्मालोकेनवलितंव्याप्तं
विशेषतस्तुजागरेतावत्प्रदेशाः कनीनिकेनलक्षणयोरलिंदयोर्नूर्धनमद्वारप्रकोष्ठयोःहृतावास्थितिर्यस्मिन् इंद्रोहवे
नामैषयोयंदक्षिणेक्षि पुरुषःनेत्रस्थनामाग्रतेवियादितिश्रुतेरितिभावः १८ रक्तमांसवसास्थिवीर्यमज्जामयैरिवदिव्यमन
पलेपनोचितंस्नायवःशिराःसलग्नांतनिभिवेष्टितंस्नायुस्तनपवसजत्र १९ ॥

देहनाशीकसोयेनायस्वरूदयाचिंता । प्राणस्पंदविभागाद्या प्राणचिंतेह वर्ण्यते ॥ यद्दि जगति न किंचित्क्षोभमेत्स्थितं तद्धि किं न क्षोभमेत्स्थितं च यत्र विवेकिनः चित्तविश्रांतिर्लब्धा हृदये वैवस्वतादि नामभेदे श्रुति नेत्रा नेत्रुमधे सर्वाभेद्रेणासमनूनामहसाडगा । रोहेति यावत् १ आत्मचिंता साक्षात्कारपर्यंत आत्मविचारः चिरसमादिकालाद्याभ्यकामकर्मवासनासंभूतस्य दुःखस्य कल्पस्य संसारभ्रमस्य दारणशीला २ निःकलंकायाः दिव्यसंकाशमसकृत्यागमिमनएव मार्गो यत्र तस्याविधेमनसो यत्र मार्गेषु गमयेवानिरतिशयभूमानंदलक्षणे प्रत्यगात्माननेभृवनशीलान यात्रयस्थित सर्वदुःखानां भाविदुःखोत्पत्थानप्रभृतिचिंतादिसर्वान

भगवानुवाच यैव केवला दृष्टिर्निर्वाणायाननुभ्रमा विद्यते सर्वविद्वेषु सर्वत्रैषा समुद्गता १ आत्मचिंता समस्तानां दुःखानामंतकारिणी चिरसंभूतदुःखस्य संसारभ्रमदारिणी २ निःकलंकामनो मार्गविपुलानानचारिणी तथा समस्तदुःखानां चिंतानर्थविनाशिनी ज्योत्स्नेव बोधकारणाममलं मनः प्रजायते सा स्वात्मचिंता भगवन् सर्वसंकल्पवर्जिता ४ युष्मदादिषु सत्पात्रा दुःप्रापैवास्मदादिषु समस्तकलनातीर्णपरंकोटिसमुत्पादिता ५ पदमासादयंत्यलं यां सामान्यबुद्धयः आत्मचिंताविलासिन्यः संति सत्यो महात्मने ६ किं चिन्तास्त्वमनस्यायानाचिन्तानशाशिशीतलाः आत्मचिंता समस्तानां विविधानां मनीषया ७ आत्मचिंता वयस्यार्थेन धात्रैकतमा मया सर्वदुःखक्षयकरी सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी कारणं जीवितस्येह प्राणचिंता समाश्रिता ८ श्रीवसिष्ठ उवाच इत्युक्तवंतं विद्वांसं भुशुंडं पुनरप्यहं ज्ञानन्नपीदमव्यग्रः श्रुत्वा क्रीडया मतिं ९ सर्वसंशयविच्छेदि नन्वयं न चिरजीवित यथार्थं बुद्धिमसायो प्राणचिंता किमुच्यते १० भुशुंड उवाच सर्ववेदांतवेत्तासि सर्वसंशयनाशकः मामेतन्परिहासार्थमनेहकमिवायसे ११ ॥

र्थानां च विनाशिनी ३ अंधकारेण तत्कार्यभ्रांतिभिः सह परिगलनात् द्रवचवनेमलमत्यंतसंतोनाभालयेतिशेषः ४ दुःप्रापैवेत्यवधारणे हेतुमाह समस्तेत्यादिना ५ सामान्यबुद्धयः अविशुद्धमाहतबुद्धयः नहि सानवकयस्थलभाजानेतिचेनत्सात्वीसमाश्रयणादित्याशयेन प्राणचिंतां वर्णयितुं पीठिकां रचयति आत्मचिंत्यादिना ८ क्रीडया कौतुकेन ९ किं कीदृशी

ते

ते+

1741

५६

१०

एवमसाध्वनन्तानुकूलान्वेषणं किमपि स्वविविवेकिभिः स्पृहणीयमित्याह नवरमित्यादिना पञ्चकेन अनया एकां सर्वां महीत
लराजततां न वरं एवं विबुधाः अभिमततया प्रेमराज्यं इन्द्रस्य राज्यमपीति यावत् धरण्याः तले पाताले
५० सर्वधरणीधराणां समस्तोरगाणां पातालराज्यमपीति यावत् यत्र सतोऽविवेकिनो मनः स्थितिं स्थूलां कामनया विश्रान्तिं उपै
ति तथाविधं किमपि न भवतीत्यर्थः २३ एवं स्त्रहनादिस्त्रवनतां तज्जलनादेन नानाशास्त्राणां चतुर्दशविद्यास्थानानां वि
चाराणां निकृष्टसामर्थ्यलक्षणं पाण्डित्यमपि न वरं एवं परकार्याणां बुद्धिमोक्षवाहि चार्यविवेचनसामर्थ्यलक्षणं लोकानु
रंजनसामर्थ्यमपि न वरं स्वर्गादीनां भाग्यादिकथानां क्रमस्य वर्णनादिसामर्थ्यमपि न वरं स्थितिस्पृत्वेवं वत्स्यदिशादि प्रवृत्ता।

न वरमेकमहीतलराजता न च वरं विबुधाधिपरूपता न च वरं धरणीतलनागता स्थितिमुपैति हि यत्र सतो मनः २३
न वरमाकुलशास्त्रविचारणं न च वरं परकार्यविवेचनं न वरमग्र्यकथाक्रमवर्णनं स्थितिमुपैति हि यत्र सतो मन :२४
न वरमाधिसमर्थचिरञ्जीवितं न च वरं मरणं हृदनुद्धृता न च वरं नरकोऽन च विष्टपं स्थितिमुपैति हि न क्वचिदाशयः २५
इति विविधजगत्क्रमास्समस्तास्त्वल्पमतिस्फुटतया नरस्य रम्याः वसनरसकलत्रादिनेपरार्थे कथमुपयाति विशेषि
तिमहात्मनः २६ इति श्रीमोक्षोपाये भुसुण्डोपाख्याने समाधानसंकल्पनिराकरणं नाम त्रयोविंशः सर्गः २३ ॥ ॥

जीवितं न वरं न हि सर्वाधिनिहतिरूपत्वान्मरणं वरं स्यादित्याह इदमनुद्धतमिति सर्वदुःखनिदानमनुद्धतादात्मज्ञानादपि न वरमि
त्यर्थः न हि भोगेन सर्वदुःखनिवृत्तिरिति भावः विष्टपं सर्वभुवनाधिपत्यं स्त्रीवर्गं क्रादश २५ नरस्य विवेकिनः पुरुषस्य इति प्र
वि० श्नेन प्रकारेण विचार्यमाणाः विविधजगत्क्रमाः समस्ताः सर्वे न रम्याः हि यस्माद् अतोऽस्य जगत्क्रमाश्च बलनरकलनया अत्र भासुन
वृथाश्रादिने गृहीते पदार्थे महात्मनः कथं विरतिः स्थितिमायातीति कविश्रान्तिमायातीत्यर्थः इति श्रीवा० निर्वाणप० त्रयोविंशः सर्गः २३
कथं तावन्नरकोऽवरः स्याद्धि इति चेत्तत्राह नचेति नरकस्यापि पुनः पापक्षयावसानत्वान्न तत्रापि सर्वदुःखक्षय [illegible] +दी२+ ॥

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
५५

आत्मैवाहमस्तु वा रे मंम येत्रयं वक्तियाकेचिन्म सुखं येषु नेयथ्यां स्वर्वे दुःखं च विननेक स्वानेनत्यर्थः २२ आत्मैनमयगो सर्वोवस्था स्वचुगानमात्म
त्वतं २३ नविद्यते तु तन्मे यस्मात्र यथाविधं मे भासंते नित्य निरंति शायानंदस्वयं: २४ अत्र तन्मम सौभाग्यमत्त सेवेनर स्वतानित्तमादिश्र
पंचवेनेन साधयति सामवेषादिना २५ २६ एवं लोकत्रयस्य सुखमनात्मकानं दृष्टिंतं जगत न एवत दाह सत्त्वगोरति २८ क्रियासाहे

आत्मैवमधेनयाचीनेनुचित्तासयपमेवाचिंतं यत्नात्मस्वसुखं पुष्पं तन्मयं कारयेन्मनः २२ यदंगेन नमनापथ्यमात्यं तन्मथ
ंनतया समस्तमायुधिमनुर्हेणमन्यं कारयेन्मनः २३ यदुर्दैः परमालोके मायापदमनेपदं यदनुनममसौगंपनत्यरं। मा॰
कारयेन्मनः २४ सामर्थ्येस्तुरगं यथैवैस्तविद्याथयक्तिवरे सस्त्वलीनागोस्वनैनकिंचिन्मस्थिरं शुभं २५ मनसे मनना।
धीरोमयर्वेनपुष्करे सांतुर्योभूतलेनातनकिंविक्षोभमनेस्थिरे २६ मनोगमसाम्नस्वं देसस्सरहीणागोनया म
मस्तपवपानालेनकिंविक्षोभमनेस्थिरे २७ समस्तगौमस्तुतालोकेसपातालेसदिक्तटे जगत्यस्मिन्समस्तवीसमिन्नकिं।
विक्षोभमनेस्थिरे २८ आधिव्याधिविलासास्तुदुःखैश्चसलिनाश्च क्रियास्तेनिमंत्रकामन किंविक्षोभमनेस्थिरे २९
नस्लीहानविलासहृदयाक्षदिनीभ्रव विनासर्वोवेकाममन किंविक्षोभमनेस्थिरे ३० सन्तीरोदकसंसदमंदरे।
सुस्थिरंस्थितं=२ भ्रवलेष्वपि स्वसंकल्पविकल्पेषु न किंविक्षोभमनेस्थिरे ३१ अनारनानामापायपरास्वसिसिरास्वति विद्याकारा।
स्वचेष्टासु न किंविक्षोभमनेस्थिरे ३२॥ सुस्थिरं शुभं=२

ननत्फलानिलहृदंते २९ विनापदमपिमानसक्रियामात्रपरं नन्फलोपलक्षकं ३० इत्यमनलक्षणस्वक्षीरोदकस्यसंस
देतोभगोमंदरायमानेणुइंद्रमानसक्रियामात्रोपलक्षणं ३१ अतिचित्राकारास्तुत्रनपङ्गुताक्षघ्नपर्वसिसिराखसिधारा
मायास्तइंद्रियादिचेष्टासु ३२॥

५५

1743

५०

आकुलं यत्रतिलानां राशिं कर्षयंत्रे कश्चिद्वउत्क्षिपति किंचाविरोधगेत्ते १० अहत्मात्मविज्ञातिरेवात्यंतिकमृत्युभयोपायरत्माश्रये।
आह एकस्मिन्निति ११ वउर्लक्ष्मोपजीवनवनत्वेऽग्निमपतितेशालामृतगइवउदितनमृनिर्निते १२ हेषाउपयंसंहर्तुंलज्जयदेवनउ
णांवक्रं संसमाधानमेवमत्योऽउणाहत्याशायेननंप्रशंसत्तिपवेत्यादिना १३।१४।१५ कार्याणि ऊर्वी नयथाप्राप्तव्याववहरदपि
उष्णाग्रंथीश्वनेनीयायनादयः आरभ्यलिहत्यात्माः हर्षिपृहतंयनादयः शुणाः रागद्वेषादयः उदाहृता समस्तप्रकाशेनोक्ता।

यंत्रे तिलानां कठिनं शरीरमत्रोभिवाकुलं संपीडयतिनानेवाहूतमृत्युर्नेनिजितोसति १० एकस्मिन्निर्मलयेन पदे
परमपावने संश्रितं स्थिरं विश्रांतिलस्य मृत्युर्नेनिजितोसति ११ वघुः विउत्क्षिपतितेशालामृतगइवोदितं नचचलेम
नोयस्यतेनमृत्युर्नेनिजितोसति १२ यत्नेनग्रहणमहादोषाः संसारव्याधिहेतवः मनागनपिनलंघंति चित्तमेकं समा।
हितं १३ आधिव्याधिसमुत्थानि चलितानि महाभ्रमैः नविलंघंति दुःखानि चित्तमेकं समाहितं नालसेनतिन
चोद्वेतिनवेस्मृतिर्नेविस्मृतिः नस्वप्नेनचजाग्रत्स्याच्चित्तं यस्य समाहितं १४ क्रोधीहितनरहदाकामाः कामक्रोधवि।
कारजाः वितानन परिहिंसंति चित्तं यस्य समाहितं १५ नददाति नचादत्ते नजहाति नयाचते ऊर्वदेवचकार्याणि
विनेयस्यसमाहितं १६ येदुर्वर्षा दुराराधा दुर्गुणा दुरुदाहृताः दुःक्रमास्तेनहृतंतानि चित्तं यस्य समाहितं आभांतिवि
पुलार्थानि महांति गुणवंतिच सर्वाण्येवानुधावंति चित्तं यस्य समाहितं १७ यउदर्के हितं सत्यमनपायिगतभ्रमं
दुरीहितहरं शोभनं तत्त्वं कारयेत्मनः १८ यदहृत्यसगुडेन चित्तवैधुर्यदायिना अनेकत्वपिशाचेन नतत्त्वं कारये।

यः दुःक्रमाः दुर्नीतयः नहन्यंते ति दुःखफलेन न परितापयंति १९ सर्वभांतिप्रकाशमानानि विपुलार्थानि बहुलाभानि सर्वाण्येव
वश्यत्वानीतिशेषः अनुधावंति अनुसरंति १७ उदर्के उत्तरकालिकं सत्वं नसैहितं दुरीहितहरं शोभाभोगाभिलाषहरं स्पाउत्तत्त्वं केवला
त्मलाभलक्षणं तत्त्वं १८ चित्तस्यवैधुर्यं उपरूपार्थविधुरत्वं तद्दायिना अनेकत्वं भेदहष्टिः न लक्षणपिशाचेन यत्सोऽनुरक्षे

२९

1745

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
५५

त्यक्तेष्वपेक्ष्यदोषेषुनंतंमृत्युर्नबाधते यत्नतंयत्नमनाःकार्यंसमस्तंवैमिहकोर्नोवे इदंवक्ष्यमाणंहृद्केयौलिककर्मलिक्तः १ कथंको
हृशादोषव्याग्रगर्जेनप्रकारेण २ वायालसंविलिव्याविषयविभूमिवानाकाङ्क्ष्यज्ञोप्रपञ्चतेनस्वापपंचनीतियावत् ३ ४ तत्रस्त।
वेदोषाधारगासनानासापवमगातोमृत्युनरोगाघायहव्याह दोषेति यथाभ्मनःसर्वागाधामरांतचोर्यःनजिघांसतिनहृदित्या।

वसिष्ठउवाच अथासौवायसश्रेष्ठोनिजांपार्श्वस्थितंमया भूयःपृष्टोमहाबाहोकल्पवृक्षलताग्रके १ चिरंजीवनः
कोशोऽथ्यवदास्वनामपि कथंविरगतासेदेहेऽस्मिन्मृत्युर्नबाधते २ भुशुंडउवाच ज्ञानन्नपिहिसर्वज्ञब्रह्मन्नृत्सितासा।
येवंमां पृक्षसिप्रभोनिजंभृत्यंवाचालयसि ३ तथापियत्पृच्छसिमांतन्मेप्रकथयाम्यहं आज्ञाचरणमेवाहुर्म
त्वमाराधनंसतां ४ दोषमुक्ताफलप्रोतावासनातंतुसंततिः हृदिनग्रथितायस्यमृत्युस्तंनजिघांसति ५ निराम
हृत्स्थकर्वैःसर्वदेहलताघुणाः आधयोयंनभिंदन्तिमृत्युस्तंनजिघांसति ६ शरीरनगसर्पौघाःचिंताचितशिराःक
णाः आशायंनदहन्त्यंतर्मृत्युस्तंनजिघांसति ७ रागद्वेषविषासृष्टःस्वमनोविलमंदिरः लोभव्यालोनभुंक्तेयंमृत्यु।
स्तंनजिघांसति पीताशेषविवेकाब्धःशरीरांभोधिवाडवः ननिर्दहतियंकोपस्तंमृत्युर्नजिघांसति ९ ॥ रामाय

हि

योऽङ्गस्यने ५ निश्वासलताणाःदेहहृत्केदनाःक्रकचायेभ्यःसर्वांसांदेहलतानांदेहहृत्शाखाभूतहस्तपादादीनांघु।
णाःकाष्ठकीटभूताःआधयोमनोव्यथाः ६ शरीरनगेःकोटरस्थसर्पौघभूताःअतएवचिंताजलहणाश्रयिताःशिरःफणा
यैःनदहंतिप्रयत्नांतस्वविषाग्निना ७ नभुंक्तेनदशति ८ शरीरांबोधेर्वाडवोवडवाग्निभूतः अतएवपीताशेषविवेकाब्धः

1745

५५

२

सर्गोनवेनतादिशास्तस्मिन्येनावेवान्यथाप्रकारांतरेणास्थितेनेमतिविचयवदलीलितमेवोच्यथोनाहि स्वस्त्यादेवनैनद्वयस्त्रन्यथा संस्था
नेव्यमस्तनस्थितिं यातीत्यर्थः एवं देशाश्रयत्वेन स्थित्यादिव्याख्येन दक्षुसौनियतावश्यवमत्रिवेष्टितस्वस्वसंस्थापितत्वनोनि
र्वचनीयतालक्षणां मिथ्यात्वं प्रतिभानोत्याह नक्षत्रेत्यादिना ४७ आत्मनः स्पंदश्चमत्कारो मायिकविशेषशक्तिस्तद्विभवः जागने
षुपदार्थेषु दिक्कृतव्यवस्थाबन्धास इव कालकृतव्यवस्थाप्यन्येषामपि इत्यतद्धेतनत्वेचयनदर्शयति युग्रत्यादिना ४८ ४९
त्रेतायां द्वापरे च कृतयुगाचारान् कलियुगस्थितिं चेत्स्त्रकृपाल्वयः कलियुगस्थितिमेव संहिद्यपि विकृतोतीति युग्रद्वेति ५०

संस्थानमन्यथानसिंस्थितेयांतिदिशोन्यथा नक्षत्राणामृजगन्मन्येभ्रमोयं केवलं धियः ४७ आत्मस्पंदचमत्कारविभवोयं
विजृंभते युगःपितत्वमायातिसिद्धेयात्यविता नया ४८ स्त्रीत्वं च पातनेशायातान्युंसप्त्वेव स्मराम्यहं कलौ कृतयुगाचारा
न्कृविविक्ताविस्मराम्यहं धीतिविभ्रमणाद्भुतान्स्मराम्यहं चतुर्युगसहस्रांते नेत्राख्वनं स्मराम्यहं मनोमननन
निर्माणान्यार्थिवाकारवर्जितान् आत्मनाअशुमयैर्भूतैर्देशास्वर्गान्स्मराम्यहं विचित्रसंस्थानविशेषदेशान्विचित्रका
योऽजलभूतकोपान् विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मराम्यहं ब्रह्मदिनेष्वशेषान् ५१ इति श्रीवा० चा० चिरंजीविविनवर्णनं नाम महा
कृतेकलियुगस्थितिं ४९ त्रेतायां द्वापरे चैव संस्मरामि मुनीश्वर युक्तेदेवैर्यत्रान्वसंकेनविहारिणः ५० सर्गोत्रिंश विंशः २२

क्वचित्कृतयुगादावपि नयाद्दिकृतयुगेपि युधिष्ठिरेणानलस्य निकृत्या गुने नयः विनापराधमेकवस्त्रेण सभार्यस्य विवासनेच
प्रसिद्धं ५१ देवदानवचतुर्युगसहस्रांते अवसाने वेधसि जगदुपसंहारक्रमेणाप्सु शयित्वा योगनिद्राकलेन ब्रह्मणः परमा
त्मनो ध्यानरिक्षनिःसरणत्वरमानुषजगत् शून्यमसत्त्वामिव पुनः स्मरामीत्यर्थः एवं प्रलयेऽपि जगन्त्यं दृश्यमनोमननिर्मा
णानि अर्थ्युक्तान् वा तमयैर्वा युगपायेर्भूतैः प्राणिभिर्यामान् ५२ उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति विचित्रेति ब्रह्मदिनेषु कल्पे
षु विचित्रस्थानविशेषयुक्तान् देशान् येषु तथा विधानि विचित्रकायोऽजलभूतानां कोपाभूतान् अशेषान्सर्वान्सर्गान्स्मरामीत्यर्थः ५२

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र० नि० प० द्वाविंशः सर्गः २२ ॥ श्रीः

1747

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
५३

साधेत्वसाक्षात्केनेनभूधरस्थितस्थितेनाचयः अनाद्यन्तेषुशसंत्वेषु ५१ अतः साक्षात्केनसन्निवेशात्परिणामि सन्निवेशान्तरंनगतः
नहिदेहमिवपादपोपिकिंचिज्जीवीनेनादेहेहंसकेति ५२ एवंवनपादपजीवैकेपिनात्स्थैर्यैकिंनु शोभासन्निवेशसाम्यादभे।
दोपचारहत्यिस्तूचयन्नाह नदीयेनेतिमात्रेचंडे ५३ एवंहिम्भूधरयोःपेकाप्रत्यभिज्ञापिसन्निवेशसाम्यादेवेत्याह नेहेति ५५
एवंउन्नत्वादिकंग्रन्थवाभूदियंअन्यापवंभूधरोप्यन्यएवाभूदित्यामुनिविपरिणामसाम्याभ्यामन्वयः नहिदेहवन्धेवनस्यापिप्रतिकल्प
मन्यः समानसन्निवेशास्तुकिंतस्या तत्राह एकैकत्रिगृहमेकंस्थास्ये एकैनैवदेहसंस्थानेनवीतब्रह्मनिर्माणामायस्पनया।

हेतवृक्षेवृषात्त्वायांशाखनीडंकरोम्यहं अनाद्यंतेषुयातेषुशुशोषुमुनिनायक ५१ यास्तेनैवजातोयंसन्निवेशोन
पादपः देहसञ्ज्ञास्त्वंसाधोन्नानःपरिणामिगतः ५२ नदीयेनैवजातोयंसन्निवेशोनपादपः तावेजीवतियैवाभूक्तो
र्भसाक्षत्तरोस्तथा ५३ हेतवशावकान्निवेशोयमहंस्थितिनिमित्तगः नेहाभूइवगाहृदैकज्ञायेवभूधरः ५४ दि
गतराभूदन्येयंपूर्वमेवमहीधरः एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिवासनः ५५ ध्यानंनातेनतत्पर्वैनैनसर्गमालोकावेद्य
= हे अर्कादेर्भ्रमतसंस्कारान्मेर्वादिस्थानकादिशः ५६ ॥

विधः ५५ तत्कृतसत्त्वाद्ध्यानेनानरतियतः कस्यांनेप्रागुक्तधारणापूर्वकंस्थिरीकृतनथानस्यानिर्विकल्पकसमाधेरंतस्थव
स्थानेपुनर्जातमेनेसर्गमालोकासप्तवायंमेदेहः सएवायंपादपइतिप्रत्यभिज्ञायमानेनतेनएवपनंसर्गवैचित्र्यपश्चहमन्यःस्यो
नतावतादिनोप्रत्यभिज्ञैवतस्यादितिभावः एवंपूर्वसंस्थानादन्यथासंस्थानताग्रहणादपिदूरमेसमनतापाइत्याशयगाभदि
गतराभूदन्येयंइत्युक्तिमुपपादयति अर्कादेरितिदिशःप्राच्यादयःअर्कसोमादेःभ्रमतांउदयास्तमयादिनियतसंचारा। ५३
चनियतातत्रदिकस्थितमेर्वादिस्थानकाःप्रसिद्धाइति ५६ ॥

1748

पनदसिंह्रागमसंवादरूपंतेनपूर्वकल्पीयेनान्येनवावाल्मीकिनाव्यासजीवेनप्राकृतनिर्मितंविस्मृतिंचावदन्नेवंपरोक्षेदेनोक्षेदंत
नेसंप्रनेहादशानांमरणंहारस्पावाक्रियते २५ २६-२७ २८ २९ अधुनात्वासन्निदितत्रेतायुगे ३ अधुनाएतत्वत्रदुर्गान्तर्गतदाप।
तेने ३१ ३२ वाहीतिहेम्नाथ्यूहूतिश्रांतिवेदेन्याशयेत्वाहजगन्मयीति ३३ ३४ प्रतिसर्गलोकादीनांसन्निवेशादिसाम्यनियमोयो।

वाल्मीकिनाम्नाजीवेननैनैवान्येनवाहृतं एतद्वादशंवाशंक्रियतेविस्मृतिंगतं २५ द्वितीयमेतेनस्मस्मंभारतंनामना
मनःस्मराम्यिमान्नासव्यासकृतंजगतिविस्मृतं २६ व्यासात्मिधेवजीवेननैनैवान्येनवाहृतं एतत्त्वसमवंवारंक्रियतेवि।
स्मृतिंगते २७ श्रात्मानकानिशास्त्राणिनिर्देशानिपुराणमस्मिति विदि उत्पन्नविशानिकस्मरामिमुनीश्वर २८ भूयस्तान्ये।
वतान्येवतथान्यानियुगेयुगे स्वाधोपदार्थजालानिप्रवस्थापिस्मरामिवै २९ रामस्मत्वयेविसोर्मर्त्हीमवनरिषो
अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नोभविष्यति ३० नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुर्हतः जग्हानवारंत्रितयंमृगेन्द्ररूव।
वाराणं ३१ वसुदेवगृहेविष्णोर्जन्मासायनिवृत्तये अधुनाषोडशंजन्मभविष्यतिमुनीश्वर ३२ जगन्मयीभ्रांतिरियं।
नकदाचनविद्यते अधुनानुकदाचिज्जलबुद्बुदवत्स्थिता ३३ इत्यपभ्रांतिरनिस्येयंमंतस्यांसंविदात्मनि जायतेलीय
तै चाम्बुसोलावीचिरिवांभसि ३४ सनेकसन्निवेशानिबहूनिविषमाणिच तथाहंसमरूपाणित्रिजगंतिस्मराम्यहं
तान्येवनाहक्कर्माणिनथान्याचरणानिच तत्कर्माणिनथान्यानिभूतानीहस्मराम्यहं ३५ प्रतिमन्वंतरंब्रह्मति
पर्यस्तेजगत्क्रमे सन्निवेशोन्यथाजातेप्रयातेसंक्षुब्धेजने ३७ स मान्यान्येवसिद्धाणि अन्यएवचवेधवः अन्यएवनवा
भृत्यास्तन्यएवसमाश्रयाः ३८ कदाचिददमेकान्तेविध्यकक्कहृतालयः कदाचिन्महानिलयःकदाचिद्वैतालयः ३९ क

दाविस्मयकनेनैवसन्निवेशेनभूयसम ४ ॥

[illegible]

तः+

२५

सेमेति+

त्सर्गिकइत्याह ४० मन्वाद्यधिकारिपुरुषसन्निवेशावातिआदिष्वपिसाम्यमौत्सर्गिकवैम्यादन्यान्येवेति ४१ संक्षुब्धेमरव्यानि ३२
अन्यएवसमाश्रयाःनिवासाः ३८ समाश्रयभेदमेवप्रपंचयतिकदाचिदित्यादिना ३९ ४० ॥

श्री.
वा. ति.
श.टी.
५२

ग्र+२

17+49

नराणां मादृशैस्सर्वैस्सवाख्यानरभेदानां प्रवयानां चमंत्रकान् आमंत्रपि नत्सौर्येस्तादृशनने प्रवर्तकानिति यावत् तत्रप्रमथ
मंत्रकानितिपाठेतत्तद्रूपान् वाणानि शेषान् सूक्ष्मांतिकें वं तोनि हास प्रमथास्तयाविधा मंत्रकाः मंत्रास्तानि येषांतेत्यर्थः १८ युगांप्र
तियुगे युगे कल्प प्रवचनीयेन प्रतिनाबोध्यार्थेते पुंसां मध्ये तूष्ण हवानां थियांबुद्धीनां न्यूनाधिकत्वयात्र वैचर्येतत्तत्तदुपाध्या
मिवायनादिक्रियाणां शिलाघेंद्यानांशावयानेव वर्णास्तुयात्रणास्तहास्यपारानांच न्यूनाधिकता हतत्प्रभाव वैचित्र्येदुक्तान् १९

त्रि=२

वाणार्थमखोसंत्रामान् त्वत्प्रमथमंत्रकान् विशेषितवशतोनोकास्मरामिहृदिभावयोः १८ युगं प्रति धियांदेसां
न्यूनाधिकतया स्तत्ते त्रिपंणपारवैचित्र्ययुक्तानेदानस्मरामृहं १९ युकार्थानि समग्राणि बहूपाख्यानि मेनच ध्रा
णानि प्रवर्तनेन प्रस्तुतानि युगं प्रति २० पुनस्तानेव तानेव धर्मस्थानपि युगे युगे वेदादिविन्यस्तवितानिति हासान् स्मर
म्यहं २१ इति हासं महाश्चर्यं मन्त्ररामायणाभिधं ग्रंथसंख्य प्रसाणांच त्तानवारसंस्मराम्यहं २२ गमवद्भवदुत्तवो
नरावाणाविलासवत् इतिपञ्चविंशतानेहलेकल्लिवाधिते २३ हुतेवाल्मीकिनाचैतदध्यायनस्करिष्यति अन्यच
प्रकटं लोके ख्यातं नेतास्यतिकालतः २४ ॥

ग्र=

प्रतिहासपरंतं निर्माणंभेदाहुदुपाख्यानि १. वेदादिविहितयांसवाल्मीकप्रभृतिभिः प्रवर्तितात् पुनः पुनः त्तानेव भारतरामा
यणादीनि तिहासान् २ महारामायणाभिधं ब्रह्मणा वसिष्ठविश्वामित्रादिभ्य उपदिष्टं तान धारान्तं २२ २३ यदन्यच्चवसिष्ठरा
मसंवादरूपं महारामायणं हाविंशासहस्रमितं करिष्यति तदपि दिव्यात्तानवसादनुभूतं स्मरामिलमपिकालतः त्तास्य
सि २४ ॥

५२

1750

जन्मसु+

गणानैवकेनिनत्वविस्म रणाथंभाव नाप्यस्तीतिभावः १ अल्पेसर्वेजन्मानिकल्येवासमसंगानः सर्वासहमिलितप्रभुः ८ कि
महत्स्वपिविलत्वरुत्वपर्वनेत्याह कदाचिदितिनिशेषेषुकालेषुनतद्धिकारिकर्माणांसमानेनामनुष्येषेपिनसर्वेषांपदार्थानां।
सर्वेसन्निवेशाचारसाम्यनियमः किंतुकाकतालीयन्यायेनकदाचित्स्यात्समवायोसत्येवेत्याह यादृशेति १० समकालानुकल्या।
पुष्पः स्थिरापिअस्तुरैरविचालितानिस्थैर्याणिनियतकालेनतद्दशावस्थानानिदेशान्तरेषु ११ आचारसाम्यमेकानदेयमाह

अल्पकालीनकालेषुकिंविदुरेषुकेषुचित् तथापतनेसर्वेषुसमांतानानैवका १ मन्वैनेकलपत्रसमजन्माहक।
चिदंकिल सप्तमिहसमतेनुसिंहसमसंगानः ६ कदाचित्तनायमेकोन्नः कदाचित्जायसेनलात् कदाचिहायुनः ॥
शैलात्कदाचित्त्रायसेनलात् यादृशोयादृशाचारोयादृक्संस्थाननदिक्राराः सर्वोयंमादृशानैवजन्मतोनसंस्म। २
राम्यदे १० पवहृत्यापिलाचारसन्निवेशाधराभवान् समकालास्थिरस्थैर्यानदपासानोनमराम्यदे ११ अंतर्हीन
गताधात्रीवारपंचकमहत्ता मवेपंचमसर्वेषुकर्मणोवपेयानिधेः मंदराकर्षणावेगपर्यांकलस्वरास्वरं स
रामिहादवंवेदमसृतांभोधिसंभवं सर्वैर्वधिरमेयेताबलिग्राहस्तदादिवः वारत्रयंहिरण्याक्षोनीतवानवस
धामधः रणेकालमनंतांगताषद्स्वारमिमेहरिः वहुसर्गानेकरणापिचकारत्वत्रियत्वयं शानंकलिषुगानांवहतेषु।
हृदयाशांते शोकराजनतयेवाप्रसराविमतिनायक १६ त्रिपात्रिपुरविद्वोभानदोहदाधसंस्वयो दपाशकविशानांछ
चंद्रमौलेःस्मरागम्यदं ७ ॥

सं

+अंतर्हीनमिति

अंतर्हानेनलेनिमज्जनेनतिरोधानं धात्रीभ्यः कर्मणोवकाद्देवा १२ १३ दिवः स्वर्गात् दुलिकरं पुष्पाणीतिवलिपारहः कारदेस
नसर्वदेवगणाइतियावत् अधःपाताले १४ बहुभिः परस्परामावनारचूनैः सर्वैरेकनेत्राणावधानेनापि १५ शोकः कौकदंदेशावि
ऐषत्तदाजनतयाशुद्धोदनात्मजेनदाजपुत्रनयेतियावत् १६ त्रिपान्त्यकल्पेषुविपाटितावाकान्त्रिपुराणां विहोभावादाहान्
प्रतिकस्येश्वायंभुवेनदेवत्वषेवपत्तिदोहोदहाधरमेतयोद पानाशकानांचंद्रमौलेः हत्वापराधानांपदात्सरव्याव्यानि।

स+

गु

पिण्डास्रनिरोधलक्षणान्सर्वत्रभुजसंभलक्षणान्वा विधानानदेशान् ८ ॥

श्री.
वा. नि.
मृ. टी.
५१

बाले मंदेपेतत्वयाग्रतल्पवयस्कैरनेकल्पैरपि भवदादिभिः स्मयेन प्रवेशस्थैः कल्पान्तेषु स्वदृष्टा न्याग्रयोऽस्मिन्नप्यविवद्वृषसंह
रतिगरुडवाहनोमितिकलितं मामेनी विनेदी तोषु येन तथाविधः ग्रहमेन तत्वे प्रसिद्धे गरुडवाहने विहगाः विहगो ब्रह्मा हंस
मलद्वाहने च तत्र सौवीभूयदेवदैत्यादिसर्गादि कार्यं निष्पादयन्नेकस्थितवान् तथा विहगवाहने ब्रह्माणं वृषभवाहने रुद्रो भूय
संहाराधिकारे ऊर्वीणं कलितवान् एवं वृषभवाहने रुद्रं च गरुडवाहने विष्णुरीश्वरपालनाधिकारे ऊर्वीणं कलित
वानिति मद्दासुर्येऽहमस्मेतदित्यर्थः ५२ इति श्रीवाल्मीकिहृतास्तव्यर्थनि. एकविंशः सर्गः २१ वसिष्ठस्याहृन्नन्मोऽस्माई

नि

बालैरपि हि त्वालानस्मर्येनैतावत्कोऽग्रहः गरुडवाहने विहगवाहने विहगवाहने वृषभवाहने वृषभवाहने
गरुडवाहनं कलितवान्वहं कलितमीविनः ५१ इति श्रीमहोपाध्यायचिरञ्जीवविरचिते कथने नाम एकविंशः
सर्गः २१ भक्ता उवाच ततो जगति जातेषु भगवन्नुष्मदादिषु मत्स्यानुकूलस्वाप्तिनारदेन्द्रमरीचिषु १ ललद्दा
लकायेषु क्रमनभूर्ध्वंगिरःस्वच सनत्कुमारभृगोदक्षेषु मदनादिषु २ गौरीसरस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासु
भूमिषु मेरुमंदरकैलासहिमवद्दर्दुरादिषु ३ हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिबलादिषु हिरण्यकशिपुक्राथबा
ख्या= लिप्रह्लादकादिषु ४ शिबिनिकुंभशलास्वेन्मनामाङ्केलिषु नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादिषु ५ ग्रा
त्रेयव्यासवाल्मीकिशुककात्यायनादिषु उपमन्युसनकवसिष्ठगौतमस्वकादिषु ६ ॥ ॥

सप्तसर्गार्कः क्षीरोदमथनाद्याश्च भूयो दृष्टाश्चेदादिताः ततस्तदनेनं किं विशेषमीलकालेषु तथाग्रयत नसर्गेषु जातेषु
पुष्मदादिषु मरीचप्रमुखाद्येषु सर्वाणि कैवराणानेति सममेषु सर्वेषां समस्तनानां संबंधः सनत्कुमारादिषु ब्रह्मर्षिषु भूर्ध्वं
गिरःप्रभृतिषु विद्वर्षिषु स्कंधेमवदनादिषु शिवपार्षदेषु गौर्यादिषु तत्कालिषु मेर्वादिषु गिरिषु ३ हयग्रीवादिषु ५१
दानवेषु हिरण्याक्षादिषु दैत्येषु शिबिप्रभृतिषु राजसु ५ आत्रेयादिषु मुनिषु ६ ॥

1751

आस्तुर्यीनरमादृहृदेतिनिसमदृ निर्मीन्नः स्थिग्रानसोन्यतेः भावावस्थायामिदं यांसिदं स्त्रीपुंससंगं विनामानसा सृष्टा स्वयमे
व संजातां भूर्वादिगुरुषाः यस्मिन् ५४ अविसलेसमग्रायोननसोकादिप्रकाशावहुललोकव्यवहारमात्रोपलक्षितेनकालेय
स्मितं लास्मरामहे अपर्वतमिति व्योमस्थाः अमराः देवा मानवा योवासिदामृत्यस्मिन् ५५ न विद्यंतेसमयाख्याः अयमाः क्षमा।
अयस्मिन् अतएवसमसं यानि कजानि दिशां चक्राणियस्मिन् इति पूर्वकल्पीयमन्वंतरादसोपलक्षितजगत्स्थितिः ५६

न

हतनीरंध्रभूपीठमकल्पितमहार्णवे स्वयंसंजातगुरुपंकं विसर्गं स्मरामहे ५४ अपर्वतमभूमिं च व्योममर्त्यमपा।
मानवं अचंद्रार्कप्रकाशाद्यं कं विसर्गं स्मरामहे ५५ अनिदमवद्वीपालमयथस्थाधमोत्तमं समस्मेपकजं अ।
क्रं कं विसर्गं स्मरामहे ५६ सर्गप्रारंभकलनाविभागो भुवनत्रये जलपर्वतसंस्थानं जंबूद्वीपं पृथक्स्थितं ५७
वर्णाधर्माश्रयाः स्त्रीहिर्विभागोमंडलावनेः नक्षत्रचक्रकसंस्थानं ध्रुवनिर्माणमेव च जनेंद्रभास्करादीनामिंद्रो
पेंद्रव्यवस्थितिः हिरण्याक्षापहरणं वराहोद्धरणं क्षितेः कल्पनं पार्थिवानां च वेदानयनमेव च मंदरोन्मूलनं। न्
चाब्धेरमृतार्थं च मंथनं ५८ अनालपदेनागरुडःमातरणंव संभवः इत्यादिकायाः स्मृतयः समतीतजगत्क्रमाः ५९ स्मा=

सर्ग+

एतत्कल्पवृत्तांतस्मरणं तु एतत्कल्पात्पूर्वं बहूनामस्तीति अपंचयत्राहे सर्गप्रारंभ इत्यादिना सर्वेषां प्रथमांतपदानां षष्ठ्या
ते+ कल्पेन वालेरपिदिता स्तात स्मर्यंतइत्यन्वयः आदौ सर्गप्रारंभार्थं कल्पना सृष्टिःसंकल्पः ततो भुवनत्रये द्वीपादवांतरप्रदे
शभेदानां विभजने विभागः ततः जलपर्वतानां यथायोग्यप्रदेशेषु स्थापनं ततः पृथक्स्थितं जंबूद्वीपं प्रविश्य ब्राह्मणादिव
र्णानां तद्धर्माणां पितृयानदेवयानरूपविद्याभेदानां च व्यवस्थितिर्नियमा यथायोग्यं क्रमेणोध्याः ५७ ५८. क्षितेर्वराहेणोद्धरणं ५८ देव
दानवमनुष्यादिषु प्रत्येकं पार्थिवानां कल्पनं समस्यावतारे वेदानयने ५९ स्मर्यंत इति स्मृतयः अवशपसमतेत्यार्थं महदाने
के कल्पा पेतया एतत्कल्पनि रूपस्मृतान्कल्पान्ततीत जगत्क्रमाः ५९॥

७७=

1753

पलायमानां लज्जया पलायमानेन जनाकीर्णां ३१ चतुर्युगानीति कालयाविवादत्वं न केयोगोहितीया ३३ अनंतेन मतविनानिव
महेनाकादिनामंतेनानंतेन सेनाममनान्यपरंमंडलानि मेरोर्नीतिमिदेशाणमेघांसेमेरोच अनात्रात्यविस्तृतरुद्रात्वादेवत्रयीविष्णुत
इति शेषो यस्या ३४ चतुर्युगानामर्धं युगं हृदयपर्यंते नष्टं पूर्वं सेनरात्रिमीमांसस्या ३५ सागरेचतुर्यांशाधिकंचतुर्युगे नीर्येः
निविडैश्चलैः पर्वतैर्हृतो ह्युवक्रवर्तिनोहृद्यवकोर्गाय पर्वतानांतुम्नायेवपत्राङ्कृतैः समाहूतेनेति वाणेन अविष्ट ३६ ३७
घ्रांतविद्यादिलोकानवकाराद्वंरावनिर्हृत्तनिःशेषा तेमासयोगनक्षत्रश्रुतमित्यनुप्रयविशेषणं ३८ मलयदर्दुरमस्यादि

महदाकाशसंग्रामे द्वीपमालानरविदं पलायमानं संभिन्नः संस्मरामि यथास्थितं ३२ चतुर्युगानि चाक्रान्तानमस्तोरेम
नकाशिभिः दैत्यानः पुरं तां संस्मरामि यथास्थितं ३३ अनन्तानि विनानान मकला परमंडला अनन्तदेवत्रयीवेषाः
स्मरामि जगत्कुटीः ३४ चतुर्युगान्ययुगवतोरंशांश्च नत्पादयैः अहं हेमरात्रि मीनानां स्मरामि यथास्थितं ३५ एवं चतुर्युगा
साग्रेनीरं द्वैरवलैर्हृतो अमहनजनावाताः संस्मरामि यथास्थितं ३६ दशवर्षसहस्राणि निमृतदेव्याश्रिपर्वतैः आकीर्णां
परितः स्थाने संस्मरामि यथास्थितं ३७ मयान्तर्हिता दिवा वैमानिकजनमथ्नता हंताच निर्हृत निःशेषा संस्मरामि तमोमयी
अनन्तरं स्मानसास्यामेकपर्वततो गतो मन्ये विंध्यमहाशैले संस्मरामि जगत्कुटीः ३९ एतांश्चान्यांश्च बहून्नानान्संस्मरामि
बहूनपि किं तेन बहुनोक्तेन सारं संक्षेपतः शृणु असंख्यातानत्र नूनं स्मरामि पुनर्योगान्तान् सर्वानेतं भवद्भुला
श्रुतवृद्धगणातानिव ४१ एकमेवसकलं युगलं पुरुषास्त्ववर्जितं आलोकनिचयं चैकं केवलं संस्मराम्यहं ४२ तदा पत्रा

सनो केवलं कचिन्मार्गे स्माराम्यहं ४२

स्वर्गं मन्ये निविडकरहृदके बहूनाथ

विभागकाभावादेकपर्वततां मन्ये मेरुस्पर्धया ग्रथितवृद्धेः सति ३९ ४० संक्षेपः प्रभावानिपातैर्बहुलान् आसुर्यांनरमाद एकमेवेति
यदा ब्रह्मांडशरीरउत्पन्नमात्रः स्वात्मनत्वं पर्यालोचयितुं केवलं विकालं समाहितचित्तेभूत्वा वस्थानोच्यते पुरुषैः स्वभावादिभिस्तैश्च
वर्जितं आलोकानां प्रकाशस्वभावानां तेजसां नामेकं निचयं समष्टिं चनदात्मकं ब्रह्मांडं ४१ कलियुगसर्गस्थितिं स्मरन्नाह द्वाभ्यां
ब्राह्मणाः यस्मिन्निषिद्धाः निंदिताः सुराः देवाः येन तथाविधाः शूद्रकाः असत्कृद्रायस्मिन्नबहुनाथा अनेकभर्तृकाः सत्यः स्त्रियो।

यस्मिन् ४२ ४३

अन्येपियोगिनस्तथाकस्मान्नतिष्ठन्तिकिमर्थंकाष्ठिकादीकवागीशानसंबन्धंकिंवानाभिनिवेशेनैवशरीरेणान्यथिवक्तोनतिष्ठन्तीत्यर्थः २२
अत्रनतन्मबलशास्त्यात्तुमात्रिंशीलामासंकल्पातुपाईस्वानियमिवेवपवस्याहेन्नान्येत्याह अतलविति २३ नोलयितेन्द्रदर्वि
म्यपवेनितुआपरीकेनंयथायाहशाभावयोपनतेनतस्येवस्वभावस्यनियमेः २४ ममतिकल्पमेननकहनिमेतापिमानकारह
भूनमनंसंकल्पएवनिमित्तमित्याह मदिति २५ मोनहृदीर्घेअपरीकेयमातुर्यस्यमोहेतान्जोवन्मनावाउपलतितंनदीर्घ

य॰

श्रीवसिष्ठउवाच यथास्थितोस्मिपर्यङ्कधारणामात्मसंस्थितिः कस्मान्नेषुतथाकस्मात्त्वन्येतिष्ठन्तियोगिनः २२ श्रीरामउ
वाच आत्मक्रियानिरोधादिदृष्टेन्याप्यतिमसो मयेहदीनेवेआत्मभावकस्मेस्तनाटशेः २३ नशक्तोनेनालयितनमवस्य
भवितव्यता यद्यथातत्तथानहि स्वभावस्यैवनियमः सर्वत्रकस्यवदोनैवकस्मेकस्यपुनःपुनः अस्मिन्नेववितोरः
घ्नेनकरोमिंयभवत्यये २५ श्रीवसिष्ठउवाच अनन्तमोहदीर्घेषुभेयाविदेशनायकः ज्ञानविज्ञानवान्धीरोयो
गायोगपमेनोगतिः दृष्टानेकविधानल्पसर्गसंसारमायया किंकिंस्वरश्मिकल्पानिचित्राण्यस्मिन्जगत्क्रमे २६ श्री ८
रामउवाच दृष्टवान्शिलाहृत्तामसानमृगालोकं अत्रैलवनहैतानेस्वरामोसांधरामयः २७ देवासुरमहत्ता। ६४
निदशावर्षसहस्राणिच अस्मदास्मदाहृर्णसंसारमिथताम्भयः २८ प्रनुमवदिवाधीशामनानपापिमंडला अवि
भक्तदिवालोकांसंसरामिथरामयः २९ मेरुवनंतलोयोनेवईभ्रमकदकोटरे लोकालोकमिवाद्याद्विभुवनंसंसमा

ना॰

माधुर्यस्यतएवेविरंनमार्गोनोनिर्देशविषयेनायकःश्रेष्ठः २४ दृष्टाप्रत्येकमनेकविधाःअनन्ताःबहवःसर्गाणांसं
गाःस्थितयःशमाःप्रलयाश्चयामाजुल्यनयस्त्वयेनयत्रासिंस्त्वदृष्टेजगत्क्रमेविचित्रमाश्चर्यभूतंकिंस्मरसितत्तदेवेत्यर्थः २६
देहदृत्तरमेरोवधः २८ २९ दिवाधीशाःसूर्याःबेरुप्रभाभिरविमनसूद्ररामभ्रतःरथान्सवितिनियावत्दिवालोकादिनदेनः
प्रकाशाः २९ अद्रैमकदैसमकाशांकोटरेउदरेयस्यअनपवलोकालोकमिवास्थितेत्र अंगाःक्वचिन्मकाशासंपन्नाश्चदयोयस्मिं

सर्गाविंशिपूर्व ८॥

इदानीं मेरुनन्दने चैत्ररथैः भुवनपतनसमनंतरं चेत्तदानीं प्रलये भूलोकांतर्गतस्थलादाद्यामेरुकल्पवृक्षादिभिः सह ... प्रकाशेतिभावः १४
कल्पांतेसहस्रे महाद्रुमपर्यंते १५ तद्धामप्रकृतौ तिनिश्चलस्वभावानि सर्वाणि तानि सदा १६ सामान्यतः उक्तानाकाशो स्थितिं धार
णामेवं विशिष्य प्रपंचयति प्रत्यपंतीति अत्यंतशीतलसर्वदिक्षु उल्वणापरिक्लेद्य तत्ता नाप्रकृत्याप वाद्वमर्शी तिविनेनिरंतरं
धारणां वारुणीं धारणां स्वस्वाने तथाद्रिवहणाद्यात्मानं सदा धन्यतदतिपावे त्यादित्याः शकलाग्रपोवसेवो ह्याः पृथिव्यादिपंचभूतधा

वसिष्ठ उवाच कल्पांतेषु महाब्धेषु दहत्सु ज्वलनवायुषु प्रपतत्स्विंदुमार्केषु कथं तिष्ठसि विज्वरः १४ भुशुंड उवाच
यदोपयाति कल्पांतव्यवहारो जगत्स्थितौ हातत्तद्भवसन्निवेशं तदानीं ऽस्य जाम्यहं १५ आकाश इव तिष्ठामि विगतानावि
लकल्पनः तथाः प्रकृतिसर्वांगस्य नो निदेशस्य नेयथा प्रतप्यंति यदादित्याः शकलीकृतभूधराः वारुणीं धारणां बध्वा
नदीतितिष्ठामि धीरधीः १७ यदाशु कलिताशेषो ब्राह्मीतिप्रलयवाडवः पार्थिवीं धारणां बध्वा खेतिष्ठाम्यचलेन तदा १८ जग
त्कलितमेवाद्रिद्याल्यकाननं तावदा वायवीं धारणां बध्वा संप्लवेचलपीनतदा १९ ब्रह्मांडपरमासाद्य नष्टानेविम
लेपदे सुषुप्तावस्थयासावतिष्ठाम्यचलत्वया २० यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्माणि तिष्ठति न च प्रविशप्यब्रह्मां
इति तिष्ठामि विहगालयः २१ ॥

रणाप्रकारं वसिष्ठः स्वयमेवोत्तरार्द्धे विस्तरेणावक्ष्यति १७ अचलमिति क्रियाविशेषणं १८ चले वायावेवात्मधीर्यस्य तथाविधः
सन्नंनभसि संप्लवे १९ कियत्कालं तथा संप्लवेपत्राह ब्रह्मांडेति ब्रह्मांडस्य स्थलमूर्त्तस्य समष्टेः पारं परमावधिभूतम
व्याकृतमासाद्य नष्टानां वस्तुविशेषाणां नाशांते भूमाख्ये पदे सुषुप्तवदेकरसनिर्विकल्पसमाध्यावस्थया २० कियत्कालं
तादृशसमाधौ स्थितिरिति चेत्तत्राह यावदिति नत्वपुनः सृष्टिकर्माणि विहगानामस्माकमालयेपन कल्पवृक्षस्यानापन्नेति

गलति=

श्रीः ॥

भुजेतिप्रत्रापिचतन्भुजोहाभ्यामेकमवहूभ्योतराभ्यांवंदीप्रोइथोवेतिशब्यते ५ हृताहृरयोः हो मर्त्तीक्रंशेग्रामसेनपतन्चंद्रार्के
मंडले ९ २ लोराधौलोलस्प्रमदाड्केंकदंशनिलैरिवकंपिताः ८ कालेनेमिभुजेनालंप्रकंपितलाप्कामयेसंग्रामेप्रसिद्धः ९
अमृताक्रांतिरमृताहरंतितदर्थंसंगतेपवनाःस्फुहावेपाः १० ताकृष्यमाणत्याज्यसमदेलोकाःप्रकंपितामहीसर्वासमहीपा
+प्रकंपिताः+१

भुजावहेप्पविनममेरुर्नीरावयोगयदा मंदरंप्रोद्दृष्यातहिंनदानाकंपतन्द्रुमः ५ यदाक्षराक्षुरलोभपतन्चंद्रार्के
मंडले श्रीसंजातदतिर्द्यनदानाकंपतन्द्रुमः ६ उन्मीलिताद्दोर्दशात्लायदोन्मानानिलावड्ढः श्राभूतमेरुतनवस
दानाकंपतन्द्रुमः यदान्तोरोदलोलाद्रिकंदशनिलकंपिताः कल्पभ्रंपरुक्षयश्चेरुस्तदानाकंपतन्द्रुमः ८ यदासंमा
ततोमेरुःकालनेमिभुजांतरं किंचिदुन्मूलितोतिष्ठन्तदानाकंपतन्द्रुमः ९ यदानयेननोदैत्यःकालनेमिर्दुमांतरं
किंचिदुन्मूलितो पतीपापतत्पवनाःअमृताक्रांतिसंगते यदावद्धःपतत्सिद्धास्तदायंनापतन्द्रुमः १० यदाशेषाहृति
रुद्रोनसमासैकचेष्टितो यथैग्रहस्याब्रह्मांडतदानाकंपतन्द्रुमः ११ यदाकल्पनेनसंप्रिताः शैलाब्धिसकलोलणाः
शेषाःफणाभिस्तत्याजतदानाकंपतन्द्रुमः १२ एवंरूपेद्रुमवरेतिष्ठत्यामापदः उतः अस्माकंमनिर्वाहेतदेशोस्थितो।
नकिलापदः १२ ॥

प्रकंपिताः १ तउत्पातात्रिमजंतोभुवंनावसिवांमसि दृथोसद्वृतैःशिरसासंकर्षणावपुर्हरेर्द्रतिकथामनुस्तत्याह यदेतिरु
द्रःसंकर्षणरुद्रः अप्यापिनसमासपकंभूमिधारणास्तृणचेष्टितंचरित्रंयस्यास्तयाविधाशेषाहृतिंयदायथायदाचो।
त्तुत्यागरुत्मानब्रह्मांडंयथैतदापिनाकंपतेत्यर्थः ११ शैलानामब्धीनांसकलानांप्राणिनांचोल्वणाउःसद्वाःकल्पानलप्रि
ताःफणाभिःमावेस्तत्याजउज्जगारसंकर्षणास्तथाग्निनेवांनेप्रलयस्यपुराणेप्रसिद्धेः १२ दोःस्थित्येनउपस्थाननिवासेन १३

1757

नाहं सत्याः वयं इदानीं भवदागमनाद्धेतोः येनो देहे यो न स्मोगो दः सौख्यसागरः मंदरो हृतसर्वांगः निर्मथ्यमानस्तत्पतेनेनामृतेनेव मदितामाशयाः संपन्ना इत्यर्थः स्वेनाते इति यादेण्यवदार्थेन्मथ्यान इमे वार्थः २२ २३ २४ सर्वमासाद्यतानं ५ भवदवलोकनेन। संगानेतु छुभस्य वृत्यं यस्य न तथाविधस्य समस्तस्य कस्य सफलं निर्वाणयायाने दवलस्य शुक्लमभूदित्यर्थः ५१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे विंशतितमः सर्गः २० कल्पद्रुमस्य माहात्म्यप्रलयेष्वपाताभिः स्थितिः निश्चिनिर्भूमिविचार्यर्तस्मृतिस्त्र

भवदागमनाद्ब्रह्मन्निदानीं मन्दिराशयाः । मंदरो हृतसर्वांगाः क्षीरोदो येन मथ्यते २२ नातः परतरं किंचिन्मन्ये कृपा-
लमात्मनः । संतो यदनुगम्यन्ते संत्यक्तसकलैषिणः २३ आपातमात्रमधुरैर्भोगैः किमवाप्यते । सत्संगाद्विना-
शिनः सर्वमासमवाप्यते २४ स्थिरयंतो भोगलक्ष्मीमधुरो दाम्धीरवाह त्रैलोक्यपद्मकोशोऽस्मिन्नलमेकः षट्पदाय-
ते ५ अपि वा नव परमात्मनापि मन्ये भवदवलोकनं यावत् तु कृतस्य समस्तफलमिदायजन्म साधो सकलमया-
पहतो हि साधुसंगः २६ इति श्रीमोक्षोपाये भुशुण्डस्वरूपनिरूपणं नाम सर्गः २० भुशुण्ड उवाच युगान्तक्षोभदुर्वा-
तेष्वात्यासु विषमासु च स्थिरः कल्पद्रुमोऽयं न कदाचन कम्पते १ अगम्योऽयं समग्राणां लोकानां विहगा-
रिणां भूतानां तेन निष्ठामहं इह साधो वसामि वै २ हिरण्याक्षो धरां यातो द्वीपसप्तकवेष्टिते यदा न ह्रासं न रसा-
नाकं पवनगदानः ३ यदा लोलायितं वज्रं भूवामरपर्वतः सर्वतो दक्षसामान्यादिह लदा नाकंपत द्रुमः ५ ॥ ॥

ते पवर्गपते" स्वाग्रथकल्पहृतमाहात्म्यापवर्गाणेनैशुगांतोर्स्मिन्नादिशुब्धस्यावेदाप्रसक्तिप्रपंचनमवेन तत्रस्मरसिकिंच। वे निश्चयोऽत्रं स्ववृत्क्रमते शुगतो भेदिस्यादिना २२ यद्यपि धरयासह कल्पद्रुमस्यापि हरणं विद्यते एवं तथापि दिव्यभू। भावबलात्राकं पतत्याशयः ३ सर्वतो दग्धाः सामा यत्र लभा पहेमशिलावद्द्रुयो यस्य न यां विधामरपर्वतः ग्रथ्यां हराद्दे-

णपुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायामितिगम्यते ५ ॥

वकु+

२.

1758

दृश्याकमनुष्यभीमास्वपि दशास्वसंसारासु विनिर्वेलोकलंस्फाटिकादिनिराकाराच्चलत्स्वदृशाः २२ जगतत्त्वस्य भूयो विश्वा
सं वसादपि न खेदप्रसक्तिरित्याह दृश्यमिति २३ जातस्यादि ध्रुवोनिमग्नस्य ध्रुवं जन्ममृतस्य चेति भगवद्दर्शितदिशा सर्वं साधारणेन तु:
खेप्रयोजनानि भूयादानभयप्रसक्तिरित्याह सर्वोत्पत्तिरिति वा प्रयान्ति वा समायान्ति परमार्थदृशेत्यर्थः २४

भीमास्वपि महाबुद्धे दशास्वचलबुद्धयः विनिर्वेलोपमाकाराः संसारासु यथाब्धयः २२ दृश्यमानं भवत्संभ्रमानवला
जागतो स्थितिः भूयो भूयः परामृष्टा न च किंचन बाधते २३ सर्वोत्पत्तिप्रयांत्येव समायान्ति च यान्ति वा भगवन्भूतजा
लानि भयमस्माकं भवेत्किं २४ भूतजालनदीनां ये विसंख्या कालसागरे वयं संसारसरितस्तटस्थाः प्रपनाकुलाः २५
नो गृह्णीमो न च गृह्णीमः स्थित्यामो वे हवत्स्थिताः भृङ्गपादाहृताभूतावयमस्मिन्नेस्थिताः २६ दीनशोकभयायासैस्त्वा
दृष्टैः क्रूरयोनिभिः न हीरेनगृहीताः सुः संस्थिता विगतामयाः २७ ततस्तत्त्वमुपर्येकलदिनेन च हृद्विभ्रु नापदामु
हनत्वार्यमस्माकं भगवन्मनः २८ निर्विकारे गतत्ताभेचान्तस्तुपशमंगते विलीनरागाः प्रबुद्धाः सर्वत्रैव महाशयः २९

स्तं

नत्वतस्यत्वस्थत्तटस्थतया सर्वभूतसंसारदृष्टत्वान्नत्राहृत्यामावाश्च न भयप्रसक्तिरित्याह भूतेति २५ व्यवहारमात्रसिद्धये सं
कंटकस्रुवीवसावधानतया संसारेत्रप्रमेयात्मन्भृंगपादाः न नवरूपाः संसारोच्छेदकत्वाकुराः २६ महतामनुग्रहादपि न तः
खेदप्रसक्तिरित्याह दीनेति २७ व्यवहारमात्रसिद्धयेनतत्त्वतः पर्येकमपि रागादि हृत्विभुनलुदिनं २८ विनः सर्वतो ब्रह्मा
कारवृत्तिचंद्रोदयादि ज्ञबोधापवनरंगाः येषां तथाविधाः सन्तः पर्वतामहाब्धयश्च प्रबुद्धाः स्मः २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

+ग्रंथेपितेनेवा+३

1759

श्री.
वा. नि.
मृ. टी.
४७

नीडूपेनिःस्वहूपे १५ कर्मभिः लोपयपाकर्मैःयेपीडादिविचेष्टितैर्मलाः २० जीवितान्नीवृन्नात्नदेहस्यकर्मभेदेहिकाम्येष्विकफलार्थे।
क्रियांनापिमस्तृणाद्देहस्यरोदनंनाशंवांकामयन्तुभयन्नेत्यर्थः यथास्थितानीतिलाभेननिरसिद्धातिशयानंदात्मस्वभावेन
निष्ठामस्तथैवसंगतेह्निताः सुर्गोकामाःस्याश्यामहंस्यथः २१ लोकानोरकाज्जनमस्तानामप्यर्थदृष्टान्तिभ्यात्वनिर्णायकाःस्व
प्रादिदृष्टान्तरष्टयःहृष्टाः २२ नन्वात्रावत्कल्पान्तर्यन्तंकल्पवृक्षप्रभावादेवनास्माकंखेदप्रसक्तिरित्याह श्रनारतेत्यादिना
ते

वयंतुभगवन्नित्यमात्मसंतोषमास्थिताः नकदाचननीवृपेक्ष्यामोमात्नैविभ्रमैः १५ स्वभावमात्रसंतुष्टाः कोहे
र्मकाविचेष्टितैः लिप्यामः केवलंकालमस्मिन्नस्मिन्निजात्येषे २० नजीवितान्नमस्तृणात्कर्मदेहस्यरोधने यथास्थिते
नतिष्ठामस्तथैवात्मसंगतेह्निताः २१ श्रालोकितालोकदशाहुष्टाहुष्टानहस्यथः तूर्नसम्यक्तमस्माकंमनसांचवलंवशः २२
श्रनारतनिमालोकेनिर्वचावरनाविनि कल्याणस्योपरिस्थितवेश्चिकालकलागति २३ सत्वगुणप्रकाशात्स्वात्र
स्मिन्कल्पलतागृहे प्राणापानप्रवादेनवेद्मिकल्पमखंडितं २४ श्रविद्यानादिवाराशीयस्मिन्युष्मैः पिलोच्चयेजा
नामिनिजयायुक्तालोककालक्रमस्थिति २५ सारासारपरिच्छेदिबोधादिज्ञातिसागते निरस्तचापलेप्राणेमस्थिय
रेंसम्बनेमनः २६ ममासव्यावहारोस्तैराशापाशोरसन्मयैः उत्तारैरिवभूकाकोनवैवसंपत्त्रजाम्यहं २७ परोपशम
धर्मिएपावयमालोकयोनया यस्यनोर्जायतेमायाधियाधैर्यमपाणना: २८ ॥

कल्याणस्यकल्पवृक्षस्य २३ प्रकाशबहुलत्वाद्विज्ञेयदिनरात्रिविभागेत्वकथंकालकलागतिंवेत्सितत्राह सत्वेति प्राणा ४७
पानप्रवाहेणास्वरोदयशास्त्रप्रसिद्धोपायेनेत्यर्थः २४ २५ मनःस्थैर्यबलादपिनमेखेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह सारेति २९
उत्तारैस्तुनिःप्रायैरस्यधनिभिःप्राकृतोमकाकदृश्वनाहंवैवसंपत्त्रजामि २७ धीरत्वादपिनास्माकंखेदप्रसक्तिरित्याह २८।

परेति+१

१६वान्+१

भूयःद्वितीयकांतेउक्तवान् ९ १ ८ ननु:खर्येवाति ५ शुक्लिमानमनाशुसलिलम्बुदेवान्मुंधेषुमालेवचूडाः प्रकोद्वादशादित्याः
शशिनस्त्रयैलथाविधेषुवानस्कंधप्रमादाद्धिमकूटतिक्ष्णासिषुप्रलयवातेषु ११ १२ पाषाणाबद्धनीकूटानिवातरीतिपैल।
यातिधीदोःकौरासमज्ञपलयोद्भुदककस्कायानेषुकूटेद्धेमेरुगिरिवैविश्रांतेः ययस्तूनापिस्थिदंनिद्धनयातानुवैतिमितसीभूतानीद्ध।

श्रीवसिष्ठउवाच इदमर्थंयथार्थंचभूयोदृष्टवतिस्त्वयं भुशुंडविहगेशानमिमंविहगमाहमुक्तवान् ९ अनंतरेविहंगेश
नारकस्यास्यमहाधिपः इहकल्पान्तरेयंतेनत्वमेवेकोहिदृश्यसे १ भुशुंडउवाच विष्णवादिनःकालोमहानतिगतो।
मुने युगानांपंक्तयःस्तोयाणांदिवसानामिवानघ ८ एतावतायकालेनसर्वपूर्वसमागमाः ननुस्तृणामिवन्यक्ताविवे।
यौगताःपदे ५ दीर्घायुषोमहात्मानोपिवनेतोविवलिलेनापिच सर्वेपवनिर्यातेतेकालेनाकलितात्मना श्रीवसिष्ठउवाच
कथयस्वाकेशामिवदृश्यविरंजनवान् वानस्कंधानिवातेषुकच्चिन्नालननतिष्ठसे ११ दग्धेदृष्यासलक्षोलेदर्वत।
स्महैर्वैःकरैः चिरमत्यतमासन्नैःकथंतानननस्विद्यसे ११ ईदोरथकरैःसौनैःपाषाणोत्थृतवादिभिः आप्लवकर
कापानैःकच्चिन्नाननविद्यसे १२ अनलरुद्रविभ्रांतेःकल्पजीमूतमंडलेः पयसृष्टेदनीहारैःकच्चिन्नाननुविद्यसे
विषमेवातसैःतोमेरुस्तैलरयदस्थिनः कथंनत्लोयमायातिकल्पहृत्सोयमन्ततः १४ भुशुंडउवाच निरालंबास्यदा
ब्रह्मन्सर्वलोकावहेलिना नत्वेयसर्वभूतानांमध्येविहगजीविकाः ईदृशेषुचभूतेषुनिर्जनेषुवनेषुच कल्पितास्या
स्थितिर्धात्राशून्येवाव्योमवर्त्मनि १ कथमस्याप्रभोजातोज्ञातस्थिरजीविनः आशापाशानिबद्धस्यविहगस्यविशेष

= श्रु ६६

रायेभसेः १४ १५ हृच्छूकालेषुमहतामपिवेदसंभाविनःकिंपुर्विहगाधमयोनिजातस्यममतयापिविवेकप्रभावात्रवेद्य
सक्तिरितिवक्तुंस्वयोनिजीविकायारतनरजीविकापेत्तयाकल्पतामाद्दनिरालंबेतिनिरालंबव्याकाशास्तदास्पदा १६ ईदृशेषुकु
स्तु= त्सुष्वपिभूतेषुयोनिषुधात्राप्रात्स्ययाप्रीत्यास्थितिर्जीविकाकल्पितानतचित्रमित्यर्थः इत्यर्थेवाशाहः ९ १५ ॥ रामायनमः

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
४६

मविद्वंउं+२

उक्तमुपसंहरति जानन्निति हे महानुभाव वयं ज्ञानिनः तथा च यथा वयं देहेऽस्मिन् संस्थितिं यस्मान्न निवारयामो गतानां क्षेत्रेति एतच्च भ्रमयोगं सर्वमखिलं यथास्थानं यथाकालं तु स्पन्दमनः एवं शेषेणापि विशिष्टेन किं यदा कश्च मेरौ घोरं तेन स्वरसिकिं च वदतीति प्रश्न हयेऽनेरोपितेन वक्तव्यमिति सिद्धेन मोक्षमार्गानुसाराय ग्रन्थालापयन्नदीपनं वदिष्यामीत्यर्थः ५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि एकोनविंशतिसर्गः १९ प्रतिकल्पं जगदाभासं प्राक्तनं निषेधं तेन तथा चलिते विभुत्वं देहस्य चित्तस्थैर्यं स्तवकवान् तत्र द्वितीयम रसिकिं च वेति प्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरं वक्तुकामो वसिष्ठो गत्वा बहुकल्पं जगतोऽवतां के विशिष्टं कल्पान्तरं प्राप्य निजं नीडं प्रविश्य च न्यायुक्ते स्वस्वबोधनर विबोधाशंका माभूदिति हृदयं सर्वादीनोत्पत्तिकल्पसंस्थानं सम्पादेकावादहुन्यासायं दर्शयति आसीदिति।

ज्ञाता यथा वयमिमे स्थितिमागता नाभुं संप्राप्य बोधमसमस्तमनादियोगयावत् पक्षेत्कमसौ विलंडमलं मयानेशेषेणात्मांस मतस्मात्थमहानुभाव ५ इति श्रीमहोपाध्यायश्रीलक्ष्मणनामोल्लासे नाम एकोनविंशः सर्गः १९ भुशुण्ड उवाच आसी त्किंचित्पुरा कल्पे जगत्यस्थिरसंस्थिते मद्विवेशेन चैतन्यद्व्यापि च न दृश्यते १ नदेनं हृतमस्माभिः पातालेन वर्त्ति ते मयास्मन्नीडबोधाय प्राक्तनं सम्प्रदर्शिना २ अद्यमेककलितं पुरा स्थितिकालात्पक्षभूतैः निर्विघ्नमेव पश्या मियद्भवं तं मनेनतः ३ इदं नीडं शिवं शास्त्वा मर्त्त्वायमवेद्भुमः अद्यपावनतां प्राप्य त्वत्तानि तवदर्शनात् ४ इमं मत्स्मितं पाद्यं गृहीत्वा विदमार्पितं नूनं पावननां नीतं शोषणादिशाखाशुभो ५ ॥

त्यादिना पुराग्रस्मज्जन्मदेनो कल्पे यत्किंचिज्जगत् पदार्थं वृन्दं चिरसंस्थितं तन्मद्विवेशेन च वयवसंस्थानाद्दृत्यादिनापत हत् पतत्कल्पीय पदार्थं वदेवासीत् तदप्यापिन दृश्यते अभेदासो पात्मविहितमेवेति उज्जाइ संकल्पनकं इत्यादिति देशाइत्यर्थः तत्र मायाहृतमन्नीतमपि जगत्क्षेत्रस्यासाहृतं मायेन जगत्तत्कोनवर्त्तिते २ तत्र शीर्णकथामस्तावेशूनावि लेवामाभूदिति प्रथमप्रजासीकारं प्रथयित्वा तत्स्याभिमतं वीकरोति अद्येतिद्वाभ्यां ३ इमां शाखां अत्र जगतमिदं नीडपता।

५
नितिनपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकैकशेषः शेषाणां विशिष्टमेवाविषयेणनिमित्तेन आदिशब्दप्रज्ञा नकृतमित्यर्थः ५ ॥

४६

1761

1762

शिवालयोगविंदुमादर्शेजगतः प्रतिबिंबमिवस्थितःकल्पतरुः ४१ चंद्रबिंबान्नीयोल्लसंतिफलानियस्यां ४२ स्फुरंतोमणयो
यस्मिन्नयाविधनीडे ४३ विनामणिशलाकादिभिःविहिताशालिंदस्थितिनिवेदिहीरप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ४४ बुद्धिपूर्वंस
वारैर्विचारपूर्वव्यवहारपणैः ४५ नाकावतांदेवानामपिदुर्गं ४६ आस्थितंगोस्य ४७ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ४८ वं

अस्मान्निम्नहृदेभूमौऽर्जुनःकल्पतरुर्महान् जगतःशिवलादर्शे प्रतिबिंबमिवस्थितः ४१ यस्यालिदहिरण्यस्कंधेया
त्वाकनकपल्लवा रत्नस्तवकनीरंध्रा चंद्रबिंबोल्लसत्फला ४२ नवपूर्वंयत्रनीडे कृतमस्माभिस्फुरन्मणिः देवास्था
नतिषण्णायांयस्मिन्किलरमेमहाः ४३ रत्नपुष्पादलंकृते रसायनफलान्विते विनामणिशिलाकाभिर्विहितालि
दसंस्थिति ४४ बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णंकाकपुत्रकैः सौनलाभ्यंतरंदृष्टपरितालाक्रमेणचकैः ४५ तदुक्तनष्ट
तानीडंदुर्गंनाकवतामपि योगंसोद्वत्तचतस्थानिविश्रमलसाऽस्यच ४६ इत्युक्तासान्विनानचतुंडेवाभ्यालि
लिगच विंध्यकक्षाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसाध्वनाः ४७ क्रमेणकाशान्संलंघ्यनिर्गत्याबुदकोटिभिः पवनस्कं
धमार्गाद्यवंदितान्व्योमचारिणः ४४ परिहृत्यदिनाधीशालोकानंतरपुरंगताः स्वर्गमुल्लंघ्ययातास्मो ब्रह्मलोकंमनीषया
प्रणामपूर्वंतत्रैनयथावत्तस्मिन्वर्चचः मातेवभगवानेवबाल्येचानुनिवेदिते ४६ ताभ्यांसहहंसैर्मालिंगगानकेनस्मा
त्तैर्थिताः वयंकृतनमस्काराब्रह्मलोकाद्विनिर्गताः ४७ उल्लंघ्यलोकपालानांपुरीस्तपनभास्वराः आकाशगा
मिनोहेलालाः पवनस्कंधचारिणः ४८ इमंकल्पतरुंप्राप्यनिजंनीडेविपण्णंच हरस्थबाधातिष्ठामो मनेमौनमव
प्रविष्ट=
स्थिताः ४९ ॥

+दृष्टौदृष्ट्वायदानीत
मस्मभ्यंचतदानि
वं ४३ तद्भुक्त्वाच
दृष्टौदृष्ट्वाः पितुर्ष्वे
वाभिवादयच+ दृ+
मू+ दृ+

हिताव्योमचारिणोदेवाःयैस्तस्तथोक्ताः ४४ अस्मात्लोकाल्लोकांतरंस्वर्गमत्राममरावती ४५ ततब्रह्मलोके ४६ गच्छतेति
ता+ आज्ञयाआदानेनाशिषाचप्रीतावर्द्धिताः ४७ तपनवद्भास्वराः ४८ मौनंयथास्यात्तथात्रावस्थिताःसमाधिपराइतियावत् ४९

४४

श्री.
वा. नि.
सु. टी.
५५

1763

२९ मेरुमेव वर्णयति लसदित्यादिना भूतलं हुंदैः आगीतसंपद्भिः कलविताः अंकं इति नो ब्रह्मांडलसत्तमस्य कं उपमा मृदस्य ग्रंतं स्तंभो
मध्यस्तंभः २७ सौवर्णेन चंद्राकारेण पीठेन मूलबंधनाधारेण सहसेन किं उक्तं भवति विवर्णेन तेन ग्रासुः संपन्नः रत्नमये त्रंजलीयकै
रत्नानि शिलाविन्यासे वागुलसयो यस्य ध्वजे नीले हीरास्त्रध्वयसूत्रबलयायस्य देहयो भुजाउन्नमितरुधीकृतो भुजंग इव स्थितः २८
तमेव राजत्वेन वर्णयति हृतस्त्यादिभिः जंबूद्वीपलक्षणेन ग्रामने सिंहासनेन राजौ शोभमानानामिति निशेषः अनपवशीलं संसदि।
चंद्रार्कलक्षणेन नयनेन प्रेक्षयन् २५ तावेवास्तोपवमाल्लवीमात्यानि यस्य दिशां रूपमानस्थावि येसेक संवर्त कामसमेवं चामरं वस्त्रय
प्रदक्षणा+१ मा

चंद्र उवाच सर्वरत्नगणाधारः समस्तत्रसंग्रहः अस्ति देव महाशैलो मेरुर्नाम महीधरः २६ तमसं चंद्रार्कदीपस्य
भूतले हेमकलविताः अब्धिमेरुउपस्यांत स्तंभः कनकनिर्मितः २७ सौवर्णे चंद्रपीठाश्च रत्नाश्रसिखिरांगुलिः ध्वजदो
पाश्रिवबलयो भुजे वोऽग्रसितो भुजः २८ हृतःत्रलादिसामैर्नेवां बूद्दीपासने स्थितः राजा चंद्रार्कनयने प्रेक्षयंस्तैल
संसदि २९ तारोद्भवमाल्लनीमात्यादिरक्षौ वा रावणः नागजातिहृदयस्थाना नाकनायकभूषणः ३० दिग्गजाभिर्मि
लोरमाभिः उरभूषणैः पवनिर्मलदिवृभिः श्रीवेवाजितोद्यनचामरैः ३१ चोडशास्यसहस्राणि योजनानामधःस्थितो
स्थिताः पादाः प्रसृजंतेनागाम्बुरसम्हारसोः ३२ अशीतिश्चसहस्राणि देहोऽस्याधें उत्सेधवैः ध्रुवस्तेनाकसदने स्वव
गंधर्वकिन्नरैः चतुर्दशविधान्येनं गृहस्थमिव बांधवाः उपजीवंति भूतानि मिथो रक्षणरासदं ३४ प्रसन्नतोपम।
नंदिस्थानेपद्मरागमयहृदन् विद्यते शृंगमपरो दिवाकर इवोदितः ३५ ॥

स नागराजार्धभूतसर्पजगज्जातिहृदयस्थाधारः नाकनायकाइंद्रादयः एवं भूषणानि यस्य ३० चनामेयाजलक्षणो नीलश्चे
तादिवामरैः ३१ ३२ भ्रम्यनेसम्बने ३३ ब्रह्मर्षयो देवर्षयो राजर्षयो देवाः पितरः गंधर्वाः किंनराप्सरसो विद्याधरा यक्ष
रक्षांसि प्रमथाउरगा कानागाश्चेति चतुर्दशविधानि भूतानि प्रतिविलोमाधिन्मिथो नरक्षणानि शरणास्यदानि स्थानानि चय

त्नलयया उपजीवंति ३४ ३५ ॥

५५

1764

अतस्य विस्मितो नाभिसरोजस्थाने मूले वैचित्र्य स कमलस्याकारे उत्पन्नोसि स्थाने निवेकः १४ नाभीकमलस्य पल्लवे किसलयप्रदेशे १५
गर्भाक्रांत्या परिपक्वगर्भपादविलेपेण द्विधा जन्मः अभिषेयं तथा प्रसवेन प्रसवेतिष्ठ तथैनेकवचनं ब्रह्मांडानि स्वर्णेरनंत
त्वर्ष गम्या प्रभिषेयं तद्वत् १६ १७ १८ ज्ञातलेयः कथं भवानित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं उपक्रमते मातृभिर्दिनिमातृभिः सह विव।

अत नाभिसरोजांते वैचित्र्य कमलाकारे गर्भालयस्थाविवेकस्मात् जन्म स्योमृत्योत्थ १४ एवं विपक्वगर्भोस्मान्नाभौ।
कमलपल्लवे स्रवते सम्मृत्युं ब्रह्माण्ड्याद्यावस्पर्द्धमानवान् १५ नालिकाले समासायत्तनोन्येकविंशतिः गर्भांको
न्यादिधाजन्मब्रह्माडानीव सारवत् १६ अंडे भवेत्स्य एवं दिनानावद्य विवेकत्वने आतस्थुरेतनयावायसा एकविंशतिः
तेसंज्ञाना गानाहरिंतस्मिन्कमलपल्लवे संज्ञानपर्वत्संयज्ञागानतोकुर्यनेतमाः १८ भ्रातृभिः सहहंसोभिक्षोलीभग
वतीततः विरसागाधितास्स्यकृससायाविरतासतो १९ प्रसादयद्याकालेभगवत्यानततः स्वयं तथा गातवृद्धो।
तास्सायेनमसक्तावयंस्थिताः २० संघातः मनसः प्रांतापर्कातेध्यानसंस्थितो तिष्ठामइतिनिश्चित्य पितुः पार्श्ववयं
गताः २१ आलिंगितास्ततः पिताभूजितालेतुसावयं तथाहर्षः प्रसादेन संस्थितास्तत्रसंयुताः २२ चेडउवाच पुत्राः
कच्चिद्पर्यंतवामनानंतगुंठितान् भवंतोनिर्गतानूनमस्मात्संसारजालकात् २३ नोचेहयं भगवतीतदिमाभूत्या।
वत्सलो मार्गयामोयथान्नेभवयज्ञानपारगाः २४ काकाउतुः तातस्नानमलेतेयं आस्यादेव्याः प्रसादतः किंवे
कांतस्थितेस्थानमभिवांकामउत्तमं २५ ॥ १२

मातापिताअस्माभिरितिनिश्चयः १९ तथाताहपोनतवसमातात्कारफलेन ग्रन्थग्रहीताः स्मः २० तिष्ठामः स्थास्यामइतिनिश्चि।
त्यपितुः पार्श्वेविंध्यकक्षे २१ पूजिताश्च संतुष्टायैः संयताः विनयादिगुणायोजिताः २२ संसारलताजालकात् प्रतिबंधनानां
यात निर्गताः कच्चिदिनीहप्रश्ने २३ नत्वदर्शं भवयमविष्यय २४ एकांतेस्थितेरवस्थानस्य योगस्थाने निवासमभिवांछामः २५

७

1765

श्री॰
वा॰ ति॰
मु॰ टी॰
४४

नवनीतमिवनुत्सवेब्राह्मैर्विलासैर्वनौषधीनांनुसुथहंसाः माल्लतुलासाधाः १ थाः वाहनभूतस्फुज्ञानवेः कादकश्चपकवचस्थिमाः नन्नतः प्रवि
नदानांविलासानांनलेसमभूः प्रदेशोदकिनैदीपनतिमाबोकिः वनिवनपाः ३ मनत्वाद्वैवोल्कृष्टज्ञानानामपि हंसीनांनिकृष्टना
नीयेनापिकाकेनसदृशनिरनुविलासिवेदोवतिरस्वनायापिशाहुः ४ पकवेनिवेदितंपरैकवस्माद्धंसायायावदस्मैनामपि
नमिकाश्रुतिलावद्धमनेनस्वर्थः ५ अथहंसोनामवकुन्यालोदेवयामानबस्वबमायावेद्याः विमर्शान्तप्रधानमकुर्धनंनहं

नचैकवनामवोनामानाः काश्चिन्नचनुसंबो २थहंसः स्थितान्वाज्ञाः कादवश्चालंतुसाधः २ नृपंनीनोवदेहंसीनोपिवं
नौनामयासव नलेवाधिनदानांनरतिः सप्यगजायत ३ ऐजनाननंयोमनाः सवीहंसः क्रमेणतनाः रेमिरेमद
कावेनापथमनाललदाविल ॥ मनानोज्ज्वलहंसीनांदयितेनाबाथमलसेः क्रमेणतासमनैकवयावदन्योन्यमीक्षिते ५
प्रथनागर्भधारिण्योबभूवुरनिनोक्षिनाः देयसुहृत्वनूनयालाभ्रप्रर्याप्तमस्यापत्रुः ६ हंसोदनन्नेयानामीषुवर्यपि
यानवं भोजनायमहासामायादेवलानूलपाणाये ७ प्रियामेभोजनेदत्तेस्येवंवसातिसात्वदः अथावबभूवहाषितो।
यदामानृगणंप्रति ८ तदातास्तांसनुत्याह्वस्वांगदानेनवैपुनः हंसभूयोविवाहेन पार्वनोपिंडुमोलये ९ ततो
देव्योहंसेवपरिवारस्तयेनयोः सर्वैसंतक्ष्मनसः स्तांस्तांन्नुपयगुर्दिशा १० अनवंन्याबभूवुस्ताज्ञास्याहंसोस्मनीष
२ हृतेनांनकथयामास्कृत्वोन्याः देव्यायथास्थितं ब्राह्मणवाच हेवत्साः साप्रतं वत्स्यतोमेरथकर्मणि नसमर्थाभवे
न्यादिवेचरनसांप्रतं १२ इतिगाभीलसाहंसीरुकादेवीदयापरा निर्विकल्पसमाधानेआसीनस्थौयथासुखं १३

यप्तुः ६ अनयवश्रोदनवंतो उभांनसेईश्वरायभोजनायदत्तः ७ यदाप्रागिसाविरोमेप्रियाभोजनेदत्तेतिउद्याप्रातृगणं प्रतिकृ
षितोबभूवतदाताः मातरस्तां पार्वतींस्वांगदानेनपुनरन्यानद्भूयोविवाहेनपाणिग्रहणविधिना दर्दुर्दंहयोरन्वयः ८ ९
पनयोर्देवीहंसयोर्मातृणांदेवीपात्वेनैकीकाराद्दकशेषेद्विवचनं १० अंतर्वन्त्यागर्भिण्यः ११ वत्सवत्यागर्भिण्यः १२ इतिउक्ता

तदत्यहाय संचारं विहाय निर्विकल्पाख्ये समाधाने समाधौ १३ ॥

ति॰

४४

रंगे मातृमंडलमध्ये श्रीदत्तनोतानोकनैषोपुरीवयामातृणाम्मात्मतृत्वेनरत्वेन स्वात्मनिमग्नत्वप्राप्याये मानतृपतिर्द्रामस्त्रीउन्मात्व।
नत्वमनृत्येवदेहलनाटेयोपि श्रीरनमोश्रोदत्तादिसर्वमहत्वेमात्मसेस्येयाममतोनामोकर्हे खितिषेषाः ५ २२ २२ तालः करनालः
लेडाख्यिदत्तादःनाभ्योचनवंवेयथाख्यात्स्याजदत्तः २३ यनंतःयेत्स शुद्धाश्चयस्मिन्कर्मणिनत्स्याभवतिनथा चंडोदयनाम
णां जनत्ववयनृषनत्तमनत्त्वावारीवजनगत्नैःचंदनेनराक्षवसास्वादिनावाचर्चिनामत्रलिमानिउच्छ्रान्यंगानिशिरश्चादिरुव।

मायया पहृतोमनें रागाङ्गानमुपागता नामातोलकवोदेवापृथुपोदत्तनोनानो २५ पार्वतीप्रोत्नतादिने तस्मिंस्तत्र।
महोत्सवे बभूवनामासर्वासांनृत्यगेयमनोहरः २२ मन्यानंदमनुह्रामस्तवमेवोववरेवैम्ये दीर्घोवयवविशेषपाव
काशिनत्नोदरः २२ मन्यानदत्तरुद्राममनात्सत्वेडाचनाम्वं समंदनाविकारंचयनन्तगौरीकाननं २३ मन्याज।
गुर्धनकैलसृहमापानतोषिताः वारीववववद्दंजगतांमंडलवोटदे २४ मन्याःपानेपदःपुष्पचर्चितागाशिरःख
रं लीलाष्टुव्युगवर्णादाकाकोदरे २५ पपुरुदगुरुयोदैःस्वल्पराजसमहर्षुजेदत्तसप्रहेष्णुःयेनरुचैवेवल :
नन्नृतरनिशामास्तुःस्वागुणांसेचदेवास्त्रिभुवनमपहृत्यचकुरुन्मत्तहृष्ठाः २६ इतिश्रीमोक्षोपायेमातृव्यवहारव
र्णनेनामष्टादशः सर्गः १८ भुशुंडउवाच हंससौवर्णमानेनासर्ववाहासउत्तमाः नथैवमनाजदत्तनर्तनःपपुरा
पासरक ॥ १

पर्येतानियथास्युःतथापानेपवः २५ नासामनन्तत्वूतोन्येवकान्यमिलपद्मुपसंदरतिपद्मविनिशेषःपेयानिश्राउःपरस्परंर।
रदृःपरस्परमतेिग्रग्रोश्चहेष्णुःअप्रवृत्तंनपरिहतंस्वावारसिद्धयात्रप्रगानदत्तंवा २६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण।
प्रकरणेष्टादशः सर्गः १८ ब्राह्मीहंसश्चंडश्चैगालत्वजनमभ्रातृभिःसह ब्राह्म्याःप्रसादाच्छानाप्तिःपितुःस्यानाभिरुच्यते १ ता।
संमातृणांवाहाःवाहनभूताचंडादयः १ ॥

श्री.
वा. नि.
सू. टी.
४२

1767

नन्वेतानकोऽयस्य चाणंडगइत्यादि विडम्बं त्यजेनाश्रितिरेक एव महासादितु चायेन वाह सर्वासामेवेति २१ तासां मध्ये महमीयावि। येनैतस्यास्तु वाहने चंद्रागत्यः काको विख्यात इति यद्रोपाभ्यवः २२ २३ इति गुरुमनुष्यनाः स्मातरः केनापि विदुराहे देतुना २४ विनेक ताहेवामसमाधौ परमार्थभूतस्तान्मनन्त प्रकाशक कथाने तत्र वामस्तोत्रेण वामस्तोत्रेणपरमाराधनप्रकारस्तेनस्तुस्तुवुः नामाने हदस्तु विमेदमाराध्यमेनाश्रिताः तंतुरंकदं वामस्तोत्रेण वामभागस्थितत्वेनाश्रिता इति वा २५ २६ कथावसर।

सर्वासामेव मातॄणामर्द्धं तेनात्मनार्पितः आत्मानुगतिस्वरूपा ला सामनुगताः पराः २१ तासां मध्ये महादेव्या उमा।
नृणामुत्तिनायक सर्वं तु मेति विख्याता नाम्ना मानदविग्रहे २२ वल्गत्यमिनेत्रुच्छृंखलाभ्यं इंद्रनीलाचलोपमः तस्यास्तु
वाहने काको वैस स्वामाग्नेयथा २३ इत्यसेयर्थगुरुस्तासां मात्रतोरोवेषिताः कदाचित्मिलिता योगिन्यः सर्वाः केन
विदेतुना २४ उत्सवे परमे च क्रुः परमार्थप्रकाशकं वामस्तोत्रेण ना पलास्तं तुष्टुवुः उमाश्रिताः २५ सुक्तयितास
गत्सु सैवादेवोनं तु हर्षसंस्थितो विविधा योनिकथा यच्चक्रु महिमा महिलो छिता: २६ अथैवस्माद्ययोना सां कथावसरतः क
या प्रसंगादुमापतिर्देवः किं पवस्यस्य च हेलया २७ प्रभावं दर्शयामास्ययुत्तनो सर्वसम्मोहयथा इहमात्रमहाशाकिक
रिष्यन्त्यवधीरणं २८ इति निश्चित्य ताहे देव्या विवर्णां वदनां सिकां उमामेव वशीकृत्य सर्वे हास्यामास ताहृताः २९ ॥

त्रे+ वै

नः परस्परं संवादकथाप्रसंगकरे हठेन मात्रहेलन प्रसंगेन कथावानुपायये ता मेव दर्शयति प्रसंगादिति २७ यथा प्रसे
उमापतिरहं महामात्र महदीशा क्तिरस्य प्रभावो येन तथा भूतः सन् प्रस्या त्विहैव यया पुनः प्रवधीरणं प्रवहेलनां न करिष्यति
तथा प्रस्य प्रभावं दर्शयामहस्य त्वयः २८ उमाहं रुद्रशक्ति वशीकृत्य स्वनन्यैनरता त्वाधीनं कृत्वा यस्मै पशुभिवमं वेणा
मसा प्रेत याः सा एः विवर्णा वदनां सिकां विनयेन न वदनासिकाकां वर्णित शोपादनेन सदसा स्वस्या उमाभी नितेनेतिपरिहा

नमसाकलापादनेस्तुच्यते २९ ॥

४३

यस्मस्माधिकालेप्रविष्टेएकाग्रोहृष्टचित्तोबालसूर्यवन्मौतिशुभ्रमनोहरश्रोत्रस्पर्शयेनाह एकाग्रेतिस्वेदरागद्वेषादिसर्वदो।
षविवर्जिताः १ स्नाहृष्टोशेषाजलेचनन्नाहिनारतिरसरसाग्रपिबंनाःक्षोभमलामलानिर्माद्रवनीरसाग्रमानायापिपासादितृ।
स्नामूर्ध्वेप्रविष्टाभेरुहिमवदादयःशैलायस्मदस्यएकाग्रभूताःध्यानमूर्तयःप्रसिद्धासूर्यर्थः १४ इदानींतस्यगा।
एतान्सर्वेषांक्रिमनोवर्णयतिशिरःछित्रखाःभूजवनावेडनादित्रिशूलिकंमनियेषांतयाछत्राख्यकराःविचित्रशिल्पादिक

एकाग्रमनसःस्वेदरागद्वेषविवर्जिताः स्वच्छायायस्मनेत्रैस्ताःसर्वलक्षणरूपिणीयमाः २४ शिरःछत्रत्रयकराःक
रदंनमवोदराः ऊर्ध्वोत्क्षिप्ताहिवक्राश्चप्रमथायस्यलालकाः १५ नयस्यनेत्रैश्चयोद्धासिवदनस्फारकलप्रभाः यथा
गार्गिनिर्थैवान्याःपरिवारोहिमानयः १६ नृत्यंतिमानवस्वस्यपुरोभूतगणानताः चतुर्दशविधानेनभूतजातेकमो
जनाः १७ एवैकोशाकारवदनास्कंधेदीर्घसासवः दिगंबरविहारिण्यःशरीरावयवस्तनः १८ वसंतिगिरिकूटे।
षुवेश्मिलोकांतवेषुच प्रवदेषुश्मशानेषुशरीरेषुचदेहिनां १९ जयाचविजयाचैवजयंतीचापराजिता सि।
इंद्रकालंतुमाचउन्मलाचेतिदेवताः २० ॥

रम्याक्रिमंतोयेषांतथार्कराख्यदंतनमोदरंचयेषांमहतांवयनादिशाक्रिमंतोयेषांकर्हतामल्लकाःऊर्ध्वाग्रजाश्चहृयःसर्पास्तेषा
मिववक्त्राणियेषांतथाविधाःप्रमथायस्यलालकाःक्रीडासहायास्त्वर्थः १५ यथागार्गीत्येवंमुखांगेषुसर्वेषांक्रिमस्योनाना
पटि+ स्त्रमालास्लसंवारः १६ भवनस्वायावत्चतुर्दशविधानिसंख्ययाग्रनंतानिभूतजातान्येकंभोजनमस्येयासा १७ स्कंधे पुखं+३
दोवसाःश्वासवदस्वमहापेयाःयासांशरीरावयवाःश्रावद्रुलपादादयःस्वेत्तायासा १८ तनकल्पस्थानोंतानांनानाआस्वादनयाचे
८

1768

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
४२

1769

मृष्टानि शाणोल्लेखनेन मणीनां वक्त्राधिनानि स्फुरणप्रभासालाकाशेतार्हितानि देहेष्वकांतानि मनोरमाणि व्रजादिषावीरा।
णितन्मयानि तद्विकारभूतानीत्यर्थः ७ नीलानीरदा मेघा एव पल्लवानि दृशा यस्य ग्रैवसमाकाशादिशा इति यावत् ग्रैवेयं वृत्ते ८
भ्रमंतीभिः शिवांगनाभिः युगेमेदुरितं प्रणवलं क्रोडीभिः पञ्चैर्मेदुरांगैर्नेरागिभिः वाल्योदने प्राज्ञलं ग्रामनगरादिभ्यो।
बहिर्भूतं भ्रमंतीभिः शिवाभिः कल्याणवेषाभिरंगनाभिः पञ्चैर्मेदुरैर्मेदुरैर्नग्नमत्तान्यथायैर्मांसोदनादिभोज्यैः प्राज्ञलं व्याप्तम्।

निर्मलानि निजैर्नहूनि मृष्टानि धृहितानि च यस्यास्थीन्येव रत्नानि देहकांतमयानि च ७ सुधाकरासुधापाथेतं नीला।
नीरदपल्लवं तारकाबिंदुशावल्यं यस्य चांबरमंबरं ८ भ्रमच्छिवांगनापक्वमद्यमांसौदनाकुलं बहिर्भूतं गृहं।
यस्य श्मशानं हिमपांडुरं ९ कपालमालाभरणाः पीनरक्तवसासवाः अंत्रस्रग्दामवलिं बंधवो यस्य मातरः १० ता+
प्रस्फुरत्सूर्यमणयः स्फुरल्लोमलतानकाः भुजगावलया यस्य प्रकटाः कालवृत्तयः ११ कथानदयपीलेंद्रगलकव।
सलालसं भैरवाचरितं यस्य लीलासंचारितांबरं १२ सर्वथोत्तानमंज्ज्ञानं सर्वव्यापारस्य चेतसः यदृक्क्याकारसं-
दोयस्याहरहरुदयः १३ ॥

स्ता+३
सर्वदोषेभ्यो बहिर्भूतं निस्यपि झ्रेषादारोप्यते ४ मातरो वर्ण्यमानाः बंधवः सदाक्रीडासहायाः १० चरंतः पर्यायेण
तदंगभूषणाय प्रसर्पंतः स्फुरत्फणाकाः स्निग्धसर्वांगाः दीप्यमाणस्वर्णकांतयः ११ यस्य भैरवं भीषणं मा चरितं तं
=तदेवपुत्सो= देवावधूर्योद्दारदरतिरस्कारात्रैः त्रिविशेषणैः १२ सत्यसंकल्पमात्रकल्याणचिंतनेनैव स्वस्योत्थातं जगाज्ञानं येन तथावि-
धं ज्ञानमेव स्वव्यापारः समाधिरूपो चेतो यस्य तथाविधस्य यस्य यदृक्क्यासमाधिभंगयः कारसंदर्भोपि आस्वराणि उ-
राणि तानि तिसृभिः सहनाशयतीत्यास्वरउरदयस्तथाविधो भवतीति शेषः १३ ॥ रामाय ॥ ॥ ४२

क

स्तनवक्त्रमत्रादो हरनस्नाश्यानृक्षाः नासा पानोन्यवोन्माहाः अपसं कृतेनावर्णितानां ,, नचवृक्षिन्जले भवान्जानहति प्रथमा।
प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं भूमिकां रचयति अस्तीत्यादिना सर्वेषां नागकन्यानिवासिनां मध्ये श्रेष्ठः त्रानैश्वर्यं बलादिगुणैः हरनामानमः देवा
नामपि देवः इन्द्र उपास्यश्च देवानां देवैर्ब्रह्मादिभिरपि अभिवंदितः सर्वदा सदा च वंदितो नमस्कृतः तस्य न सु ति ति विभिर्विं पोषणाः सवं
योपि न सैवोत्कर्षं परमायार्थ नमितिदर्शितेनशेनार्थादद्भुतमाणनुतविद्यार्थे अप्रेंगासमपि कृतनेवाथ्यं १ बहुपदानां श्रेणिरिव।
नयनानि यस्याः २ हिमगिरिवहारकूलवनाभिलाल हरीलवणाः स्नवकैः संभिताहरिमाणंशुपि नैनियावन् ३ प्रतिबिंबकरोदर्पणाभू

स्व=

भुजंग उवाच अस्मिन्जगति श्रेष्ठः सर्वनागनिवासिनी देवदेवो हरो नाम देवदेवाभिवंदितः १ बहुपदश्रेणिन
यनायस्योच्चलवकलनी विलासिनीपार्श्वाईलन्नाद्भुतनेत्रेरिव २ हिमशैलमिनायस्य लहरीलवकैरभिता आ
वेष्टितजटाजूटा गंगा जलसममालिका ३ क्षीरसागरसंभूतं अस्तनामृतनिर्झरैः प्रतिबिंबकवः श्रीमान्यस्य चूडाम
णिः शशी ४ अनारतशिरश्चंद्र प्रस्तवेणामृतीकृतः यस्येंद्रनीलवत्कालकूटः कंठे विभूषणं ५ भूलिलेखा महा
वंशस्वच्छपावकसंभवं यस्माणमयं भस्म यस्यतानजलेषिते ६ ॥

नश्चूडामणिः अनारतं शिरश्चंद्रस्यामृतप्रस्रवेणा निरस्तविषशक्तिराहित्यसंजीवनशक्तिस्त्वमृतीकृतः ५ नष्पायस्यस्व
कांतिर्विदितिपावकाज्जगत्प्रलयहेतोः संभवतीति तथाविधं स्थूलसूक्ष्मतो भूलिलेखाः भूलिश्रेणिरूपाः महांतः प्रलयवासावा।
तैः यस्मात्तथाविधं स्थलं प्रवेशाक्रमेण परमसूक्ष्माव्यक्तमात्रपरिशेषात्परमाणमयं सितं शुभ्रं तस्मादितन्मात्रसत्गणज
लक्षावितत्वात्तानजले मायासतांग भस्म यस्य मायापावलब्रह्मणोणाविभूषणामिस्त्रनुषजाते हरः संस्तत्र्येनेभजतिभसि

+भूतानां स्तस्व
स्म+२

गोकुलजनविधिविलसनगरानसः ५ ॥

१७७१

अत एवाध्यस्तभोग्यजगदाकारैर्ब्रह्मविषयैर्हि यत्संयोगजन्यं वाक्यि ज्ञेनी वर्त्तिते प्रियाप्रियवि
षयभोगाकारेण भवति किं वक्तीत्याह तेनेति यथा ग्यवस्तुपरो भवति तत्कथं मायद्यते तेन व
स्तुनामसौ तद्दृश्यं प्रयोगार्थं गृह्यते उपपद्यते यदि भोग्यं वस्तु तुच्छं न भवति तर्हि वेन भोग एव न गृ
ह्यते इत्यर्थः ५ न ह्येकस्य नानानानात्मकत्वं विरुद्धं मायया पृथगिक यं स्यात्तत्र तत्रुक्ति वाच्येति वेदन्त्रा
ह नवेति यदि नानात्वमात्रनिषेधः स्यात्तदा निषेधैकरूपमेव स्यात् अनानात्वपनेस्यापि निषेधा

तेन यस्य यदा यत्र शुरो भवति वस्त्वसौ तद्दृश्यं गृह्यते तेन न विरुद्धं नैकस्वभावतः ५
स्तुनानेव नाने हं नानानाना वचस्तुतः नेह नानास्ति नानानानानानात्मकेनतः ६
तेन यस्य यदा यत्र शुरो वस्तु विपश्चितः स तेन संविभक्त यत्ना भेत्य तद्दृशमानतः ७
एकदेशगतानां विश्वव्यापिकर्मातिर्जवैने योगीन सिद्धकालेषु सर्वा एवं भवेत्स्यपि ८

ज्ञात्वा तेनापि न तत्स्वभावयितुं शक्यमिति विरोधे युक्तिरित्यर्थः ६ अत एव विपश्चितो नानादि
नाभोग्यानां युगपद्भोगप्रदकर्मपरिपाके एकस्यैव देहादेर्युगपद् विप्लं तत्तद्देशस्थविषयाणां तत्र
तत्र तत्रोपभुंजनास्ततिं विवर्तं संपद्यमित्याशयेनाह तेनेति ७ यदा योगिनामागस्त्यादीनां म
लघ्वादिनियतैकदेशे निस्थं स्थितानामपि नानादेशेषु अतीतानागतादिकालेषु योगबलात्सन्नि
धानेन सर्वोत्तमभवितृत्वं प्रसिद्धं न तथापि तद्देशमयानानां विपश्चितां तत्किं वाच्यमित्याशयेनाह एकदे

टीका ८

श्री॰
भा॰ टि॰
३॰ टी॰
५२९

नानादेशेषु युगपदेकस्याभिज्ञक्रियाकारित्वेनानन्तदेहशालित्वे तियोगप्रभावेन न जीवभेद इत्याह
एक इति यथा कर्मीज्ञाव श्राद्धादयनीत्याद्धारः एकोऽपि महतादेवनानानगरगतिर्न
हीतेनादित्याभिमानस्वल्पकालतोपलालनकृदभेदेन नेलवर्द्धनसस्यपोषणादिष्वक्रियास्व
स्वल्पकालेनैनं नैनं पादेनैवोपेनकरोति नत्वभिमानेति जीवबहुत्वमयेमाः क्रियाः कृत्वाऽन्यत्रभवत्यपि
यद्दहायोपतितैवाप्येमर्थः १ श्राति मायेष्टर्थत्वात् भारीबरमतिमाः योगिनः १ वत्तर्भिः शरी

एकोऽपि अभिमानेन स्वल्पकाले ह्यशक्त्या श्राद्धादिकेन पादेन करोत्यन्वभवत्यपि १
नत्वेकाल्पमनेत्वान्नमोचरयति योगिनः कर्मजालं तेन नानाजन्मत्वमनुभवन्ति च १
एकोऽपि स्वस्वभर्तृभिः स्वेनाङ्गाभिनो शरीरकैः पृथक्त्वेन क्रियाः चातिनगतुक्रेवरीगनाः ॥
बहुवाहुर्यदा हाभ्यां हस्ताभ्यां ग्रथितं गृहे करोति बहुभिर्भूयः संग्राममसतने करैः १२
तथैवैतैर्विपश्चिद्भिः सर्वदिक्कोतयास्थितैः तथा स्वदेहैर्नयाममेकस्तविन्मयेरपि १३
समस्तेभूमिशस्याः सम्भक्तं हीपान्तरेष्वव विहरन्नेव नलेषाम्रप्रक्रान्तमरुभूमिषु १४

रकैः क्वविज्ञयः क्वाविदिंश्वनजनयानस्माहापंक्व विदेक्षेभोगजातमितिपृथक्क्रियाः कुर्वन्
जगत्यातिवृंरागनाः भुङ्क्ते स्वत्रभवति ११ यद्दाहाभ्यां वाहुभ्यां हयोरर्थयोः संग्रहमस्ताकिस्त्वदा
तसंभूयसर्वैः करैः संग्राममसक्तौतं च करोति १२ इष्टान्तमकृतेयोजयति तथैवेति मा
मंसवेत्तुः स्वादिकमितिशेषः १३ एकान्तं वातेन १४ ॥

वनमालिषु मेघवत्पर्वताग्रेषु निलीयस्थितैः १५ दुर्छमाङ्भूमौ १६ तथा पूर्वैः लाविपास्थि
नाशाकहीपेयमिरिक्षेत्रयगिरिरैलवेविरलसहितैः संस्तूहीवृक्षस्यगहने शत्रुन्नः यदेन संमोह
नवेयथासंमोहितैः समवर्षाणि स्नमे सम्भवेवपूर्वैवि पश्चिनापाकाशकरं शत्रु सत्राहितं

उषितैर्गिरिमालासु श्रान्तैः सागरकूलिषु विश्रान्तैर्द्वीपलेखासु निलीनैर्वनमालिषु १५
दुर्गमार्गवनाहाराम्भोज्जनवीथिषु क्रीडितैर्भूधरद्यानैर्नदीषु नगरीषु च १६
शाकद्वीपोदयगिरिनिरैः समवर्षाणि सम्ममे पूर्वैर्गणैर्विरलगह्वरे यत्संमोहितैर्न
यावाणीतु सम सम भवत्रुतैर्वाद्यपीनारूपगम्भीरामागमामानः स्थित मयासमाः समसमात्तेन भूमैः १७
शाकद्वीपेऽलसैलल्लयशिरस्वभ्रगुहागृहे पिशाचाश्चसरमामासे पाशान्यः काम्यकोऽहु
नः १८ सत्रशोणभयेवर्षैर्जलधारेमहागिरौ हृतीतकौवनैर्वर्षैः पूर्वैर्नष्टानमापयौ १९
सत्रै रैवतकेशैले वर्षैः शिशिरनामनि द्वारात्रमभूल्सिंहः सर्वोयत्तवशीकृतः २०
सत्रकोचनशैलाद्रिदरीदर्दुरतोगतः पिशाचमायाकालितोरशवर्षाण्युवास सः २१

गिरौ श्रीकृविस्मीत्वा अवसमं बलाहकपतो पाषाणाभावमागत्य भूमेरेतत्समात्येन भ्रमात्सम सममाः स्पि
तं १७ सत्रसतत्रिहितै गुहागृहे १८ शोणभयात्कुवर्षैर्भूमिभेदैः कुसुमविश्वनैः पाषाणदरीतैः कीदृत
नोपाप्य श्रेनदृढनैर्जनैर्रवदपतोवर्षैःसमभितवर्षैः १९ २० दरीभूदर्दुरतोभेकतो २१

श्री.
वा. नि.
उ. ती.
६२

उन्नरस्योरंदंनेषुनगरांकौमारश्रीनिपयमाङ्नीलनीरैः स्वर्णोद्दैरः सहितात्मयोः २२ पात्राग्रमे
दंनमाहृमरीवकेदृलिविद्याधरनयासाधिकयामेत्रविद्यया २३ किमालेख्यविद्याधरनमक
रोन्नदाहृ रनेति रनेखवनेनन्नेमेनक्रमेनक्रानमपुराणैः नहुमश्रेष्ठाभालिशायेनवलानंत्र

कौमारंवर्षमाश्राप्यपयामाङ्कैन्नरस्तदं धूमाकदीर्घपङ्क्तये
पोन्मयमत्रकृतद्वांशाने २२ मयैवकंकयोद्दैर्घवर्षाण्णवन
हेरा विद्याधरनेयास्तुनाः सविद्याधरविद्यया २३ रनक्रम
क्रोनपुराणैर्नलसोवलागलेखाक्रमयोकराकै पलालना
लिंगनलज्यायंपमालेख्यवेलावनगेयवाहे २४ इतिराम
यणेनिर्वाणप्रकरणेहीपोनरवर्णनेनामसर्गः २२४

गलेखानांक्रमेणोद्भूतैः धीकरैः प्राक्रेषेषुके नयापलालनानांग्रालिंगनैलेख्यगंधैव
लावनस्पगेयवाहे वातुमालेख्य प्राणेदेहेनतेनात्रिनेष्यैः २४ इतिवासिष्ठनाम्ययेनिर्वा
णप्रकरणेउत्तरार्धेविश्रान्त्रध्यानानाम सर्गः २२४ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

२

परस्योपकारिणं विपथत्रविपश्चितो विहगगैर्दिक्षियान्नीवन्तुज्ञानो बोपवर्ण्यते नत्रविपश्चितो
भिन्नरिलभ्रमनोपरस्यरान्तसंधाने विपन्नपरस्यरान्नग्राहकत्वंचास्तिन्वेति तमस्य तेष्टायंलि
गैरुपलक्ष्यतेनिराविकीर्णवृत्तिः प्रथमं सर्वेषु स्थानभयेवर्षेहरीतकीतरुभावसंकरे पश्चि
मकूलमत्त्वग्रहमाह वर्षेरात्रि स्थानभयाभित्याभित्यो स्थिति पस्य नास्ति वर्षे ग्रहस्थानभये वर्षे
जलधारेमहागिराविनिपाकन्नोक्तेगिरौ हरीतकीवनीहरीतकृतभूतः नाटकृष्णवस्यः कर्तृरि
पंचत्वटशभूस्थलः शिलासंधिपानीयवलैः विवतृस्थितः सर्वोविपश्चित्र पाश्चात्येनविपश्चि

वसिष्ठः वर्षेष्वानभयाभिस्त्रेनजलधारेगिरौनरो नाटकृष्णेरिपानीयं शाकेहीपेपिवं
स्थितः १ सर्वोपवर्षसमस्तापाषाणैनैनमोहितः विपयाक्रकचेनेवाछितानाहृतवमद
नः २ पाषाणः शिशिरे वर्षे पाषाणानभ्युपागतः मोहितोदहितोलाभुगोमांसादिमयो
गतः ३ शीवेलावलधारस्थो वर्षेवर्षेणपश्चिमः मोचितोदहितोनैनमगोपिसत्राह
वीकृतः ४

नाटकृत्नोतंतान्नातत्रपत्य श्रागान्पयापमरंश्रुतिंप्रसाधनरत्नपाविपयाक्रकचेनहृतवंवाछिवे
वहृतभावान्मोहतनरत्निपरेणान्वयः १ २ एवंपश्चात्योपिसोपि राख्येवर्षेपिसत्वपत्रिस
पात्पाषाणानभ्युपागतोदहितोनपत्यगोमांसादिमयोगतः पिशाचपत्तिंप्रसाधमोचितः ३ गो
रूपयापिशाचापिशाचविपयाहृषीकृतः हृवपिशावीकृतः पश्चिमोदाहितोनमोचितः ४

1776

श्री
वा० नि०
उ० टी०
प३१

यत्नंनापिस्थावभेद्वं देवतायत्नभावस्य मोहलोपयोगेन नाभावात् अद्वैतेन पाश्चिमप्रसादितेन यत्नपतितनानिमित्तेन ५ अत्रास्मिन्नेव हेमकद्वीपे ६ विषधरूपसर्वलोकव्याप्यविविधं प्राप्य कर्माणि अन्नपदार्थादीनि कथं कुर्वते नत्रोपपत्तिर्वाख्येयमर्थः ७ योगिनां दृश्यसर्वप्रपंचस्य मनोमात्रत्वात्मानसक्रियात्वबननसः सर्वप्रबुद्धजनव्यवहारेपि निरंकुशत्वात् अविद्यानां सर्वक्रियोपपत्तिमित्याशयेन वसिष्ठस्तत्रमाह इहेत्यादिना हे राम इह जगति अप्रबुद्धानां दृश्यायद्भूतभीतिका

अत्रैव हेमके वर्षे श्रोविकेयगिरौ तटे इहाहिलो यत्नतो यातो मोहं यत्ने दलश्रवान् ५
अत्रैव हेमके वर्षे शैले केसरनामनि केसरीनैगमः पूर्वः पसुंते नैव मोचितः ६
श्रीरामः एकदेशगतानां विप्रव्यापिकर्माणि कुर्वते योगिनस्त्रिषु कालेषु सर्वाणि भगवन्कथं ७ श्रीवसिष्ठः इह राम अप्रबुद्धानां इदं सत्यत्वमेव नः तेन यत्नमप्रबुद्धानां तादृशं पूर्णकथ्यते ८ चिन्मात्रसत्तासामान्यात् इहतेऽस्मन्नात्मनि निहिताः दृश्यान्तं नाभावबोधे सर्गासर्गे इह स्थोः द्वये ९

दि स्थूलेव स्त्वाल्लितेनन: अप्रबुद्धानां उपपत्तिविनया अस्ते अप्रबुद्धानां दृश्यत्वं चिन्मात्रेऽमनोमात्रं वा वस्तुनस्सर्वव्यापैक्रियासद्वस्थयोपपत्तेनेत्याकथ्यते शृणु निम्नर्थः ८ नच चिन्मात्रमेवास्त्विति कल्पे सर्वैश्वर्यस्येव सर्वेश्वरस्य वीर्यक्रियोपपत्तिरित्याह चिन्मात्रेति नहि देशतः कालविशेषदृश्यं चिन्मात्रसत्तासामान्यात् इते अपनन्तजगद्रूपं न विद्यते आत्मस्वरूपं यस्तत्रात्मन शशोपनतनन् निस्वरूप

मितियावत् ९

१ किंसूक्ष्मज्ञानिमात्रवतस्तोभ्येसर्वसमस्तोर्थक्रियाविषयैर्निवार्यते हिस्हहिपदमालेख्यादि न
ह्नतिरोत्समाह सर्वगइति अथेतिपदांतरयोनमाद्य ११ किंनोअस्तिकिंनघन्नतःसत्तांनलभतइत्य
र्थः अतीतविन्यादिस्वरूपंवः १२ सामान्येसत्तासामान्येनान्यतीताहीति १३ अतिरूढमनहं १४

चिन्मात्रसत्तासामान्येविज्ञानस्यानिरंतरं सर्वैशस्येह सर्वत्वंसर्वात्मत्वेवसर्वदा १
वरकेनकथंतत्रकदाचित्किंचिद्रोध्यते सर्वगत्वंयतस्तांत्मायत्रभातियसाद्यथा ११
तथाभातितदातत्रसर्वात्मनिकिमस्तिनो अतीतवर्तमानंवभविष्यत्स्थूलमप्यणु १२
तथाहूतमहंचातिमेघःकल्पएवच स्वरूपमजहत्येवसमान्येतानिसर्वदा १३ सर्वा
त्मनिस्थितान्येवयथूपमायाविजृंभिते अज्ञातमतिरूढंचयथास्थितमवस्थितं १४ वि
ज्ञानघनमेवेदंमतएवजगत्त्रयं नभस्त्वमत्यजंश्चैवसर्वात्मैवनभःस्थितं १५

अतएवसत्तासामान्याधीनस्थितिकत्वादेवअविकृतस्यसदात्मनएवनभआदिरूपेण स्थि
तिंप्रपंचयति नभस्त्वमिति अत्यजत् स्वसत्तया अनुगृह्णन्नेव १५

1778

मायाशबलो हि नगरात्मा नदेव हृदि हृदयनतया जगद्रूपमन्दिरं येन चिदात्मनः शबलस्य हृदयाश्रव पं वस्तुतस्तेन कथं किं स्यात् कुतो ह्येतेनाभिविवर्तो यज्जगद्रचनादित्यर्थः १६ साध्यसाध्यस्वरूपिणः शबलस्य रुद्रः साध्याः किं नाम किं चिदिति सर्वे देवाः सर्वे भुसर्वेषां द्वैयोपपत्तिरित्यर्थः १७ तत्र प्रश्नसमाधाने प्रकृते येन पञ्चप्रसंहरति तस्माद्विति ईश्वरचित्स्वप्रबोधोपाधिभेदेनैव पाशुदारिमीवत्वादेकस्याः स्वप्नु पाधिना नानात्वेनानेकभावापन्नायाः स्वप्नादिवसातांस्त्वेव सर्वं च कार्यं युज्यत इत्यर्थः १८ बोधोबोधा

नगरात्मा जगद्रूपं हृद्व्योमनयोदितं चिदात्मा हृदयं तस्यास्तत्किं तेन कथं कदा १६
द्रुः साध्येञ्च हि तन्वेते साध्यासाध्यस्वरूपिणः तस्मात्स्याः सदेकस्याश्चिदाशुज्ञानसंविदः ७
प्रबोधमत्र गच्छन्त्या स्वमायामयाः परंपरं एकस्याः प्रतिनैकस्याः सर्वं सर्वत्र युज्यते १८ बो-
धो बोधात्मरूपो हि किं नामास्ति परात्मनि स्वमायामयाः परे बोधे पराद्यांकुलतो विना १९
किं चिद्दोषे प्रविष्टायाः सिद्धताप्युचितेव सा एवं तेन सर्वदिक्कलस्याः सर्वमेव परस्परं २०

तद्रूपे शिवले किं नामामास्ति असाध्यमिति शेषः तथैव युक्त्यन्तरमाह स्वमायामया इति १९ योगिनां येच्छकार्यक्रियासामर्थ्यलक्षणा सिद्धताया सम्युपपत्तिमाह किंचिद्दिति बोधप्रकर्षक्रमेण स्वकामहन्तत्त्वप्रकर्षसंभवात्तत्सयुक्तानन्दोत्कर्षप्रयाजकेष्वपि प्रकर्षक्रमस्याप्युपपत्तेरित्यभावः तेन चिदाश्नुनासंकटे विपद्योगेवा किंस्तेने प्रतिजवंति २०

प्रबुद्धानां मनो मात्रमेव सर्वेन्द्रियान्तिकं लेनल्प सर्वार्थक्रियासमर्थाऽस्मद्रूपमिति नैवेनाशयन्नाह
बोधाकाशरूपमिति ईषल्लक्षणान्मनुत्तिरेव मनोभावस्तन्मनः प्रकारेणैव दृष्टोऽस्त्यन्यदित्यतो द्विति
भावः २१ यथास्थितेन रूपेणोपि न तस्मान्मनोभावलक्षणदोषप्राप्तिरित्याह घातादन्यतो गुणरूपेणा
पुण्यपदादत्र विपश्चिन्नसंगयोगिनां प्रबुद्धानां केषांचित्पश्चाद्वर्णितानां यो विपश्चिन्नाऽपि प्रबुद्ध इति
मन्यमानो रामः शंकते विपश्चिन्न इति प्रबुद्धानां सर्वार्थक्रियासाधनेऽपि पारलौकिकफलसिद्धस्तदादिदेह

यथैतस्य तु भवेन्नाशुचि किन्त्वेवमेव संकटे बोधाकाशस्य कारूपादीपस्य तत्स्वाद्भवे
त् २१ तद्वन्मनाग्यवाद्देन रूपेऽस्त्येतोऽपि यथास्थिते श्रीराम उवाच विपश्चितः प्रबु
द्धास्तु कथं सिद्धिस्तुषादिना २२ हिन्नत्यालीतिमेव स्वस्वबोधाय कथयास्तु ते यत्सिद्धु
बाल प्रबुद्धाः कथितास्तैर्योगिनस्तैः समयान्तरे २३ प्रश्नमद्वयमेतत्तेन प्रबुद्धा विपश्चि
तः विपश्चितो महाबाहो प्रबुद्धा नित्यनिर्वृताः २४ बोधाबोधदृशामध्ये येन दृष्टा लोपनः
स्थिताः मोहाविष्कानि दृष्टेन बन्धविघ्नानि वासिनः २५

संकल्पाग्रसक्तेः पारमार्थ्यग्रहो क्रियसंगतेति भावः २२ नयायोगिनः कथं आगामकर्मोत्पत्तिकर्मणोर्
लिंगदेहस्य नित्यमनोयोगिनः प्रबुद्धाः वर्णिताः तत्र विपश्चितोऽपि प्रबुद्धा योगिन इत्येवं सिद्धः समा
धानं प्रबुद्ध इति २३ तन्मात्रसमाधानार्थं विपश्चिन्नसंगरूपस्वरूपेण तत्त्वतः प्रवृत्तेस्तो योगिनस्तु कथि
ताः नतु विपश्चितोऽपि प्रबुद्धाः इत्याशयेनाह २४ नहि तेषां किमप्यप्रबुद्धाः तेनाह बोधेति द्वि
तीयभूमिकास्थाः इत्यर्थः भाविदोषनिविक्तानि विवेकादीनि बन्धविघ्नानिरसनादीनि २५

श्री·
वा· ति·
३ टी·
५५

नयाऽऽरूढयानयाभूतनयाले स्वयितस्थयोगिनो नन्वपरे बालयोगिन इत्यर्थः १९ हृदयादिष
देशेषु प्रविष्टेदेवतायां विनेतेयेन नश्यमाऽऽदयमसिद्धिमाह उपलक्ष्ययोगिनो नन्वस्थानुयोगिनो ष
धविद्यानिहत्यर्थः २१ नैतानि तेयोगिनस्तुव विद्याकिं किमर्थमेवेतेने नरर्थतेनेकेवेषां प्रवि।
याज्ञकेदेलिंगमित्यर्थः धारणायादेयाकोनेदेवतास्मादजेनचेरणाधाममसिद्धयति २० नेविप
स्थिनः प्रनष्टिवारिणः प्रान्मलेवापस्तृप्ता जीवन्मुक्तानां व्यवहारकाल एव देहादिभाने समाधे

नित्यधर्मस्य तृप्तस्य योनस्याभूतनयानया देवपस्तुनोधारणया योगिनोऽनवद्यंगतः धार
णायोगिनस्तेहि धारणासामसिद्धयः शेषदेवोपमायानाश्रुत्वविद्यानविद्याते २३ किम
विद्यामवेदन्नेतेनास्मस्त्रलोवन धारणायोगिनोहैनेव रणाधाममसिद्धयः प्रविद्याभि
धानेनेकोनेनतेनहित्वारिणः प्रवृद्धप्तस्वहेवामजीवन्मुक्तशाश्वेतितां २२ भवेद्यवहता
वेवपदार्थानवेदने मोहोपिवेन सोऽपमेसुन सेवमलिप्तति नदेहेदेहधर्मे लब्धदेहा
देहं निर्वर्तते नकदाचन निर्मुक्तेनाभूयोनिवर्तते २२ ॥

न विदेहकैवल्यसम्यमेवेति विपश्चिन्नो विशेषोनरं प्राप्नोति अन्यत्स्पष्टमाद्यिना २४ व्यवहारेऽपु
त्थानकाले एव कुतश्चित्समाधावेवन ध्यानेन ब्राह्मो भवतीति योऽहिं वसस्थानिवृत्तमोहः वि
त्रमेवस्थानेनान्यत्मिमोहोऽपिन इत्येव प्रनः समाहितेवेन सेवमोदातिष्ठति न देहे देहभावा
पत्रेशुद्धिनेत्यर्थः २० न देहेन्द्रियनिर्वाणमपि पतत्यधर्मः देहभावादीनां व्यवहारः सजीवन्मुक्तस्यापि
देहान्तनिर्वर्तने शनिपदार्थानवेदनायानिमित्यर्थः न हि जीवन्मुक्तेवेनापि देहभावे व्यसनेनिवेशना

ह नकदाचनेति २१

1780

हेनात्मकृतं पतितं फलं कुतः केन समर्थेनापि सर्वे व देहे न केनापीत्यर्थः अत एवमुक्तानामज्ञानां च देहे धर्मानुवृत्तिरित्याह देहस्त्विति ११ अत एव नैतरैर्जीवन्मुक्ता इमे इति न ज्ञातुं शक्यन्ते धारणादिसिद्धास्तु ज्ञातुं शक्यंते इत्यनयोर्विशेषमाह मोक्ष इति ११ मनोधर्मो मोक्षः कथमात्मसंवेद्यस्त्विष्यते तत्राह आत्मेति स्ववेद्यः स्वैरिति बंधमोक्षस्यापि मनोगतस्य साक्षित्वानुभूत्यैव सिद्धिरिति भावः यदि बंधमोक्षौ मनोधर्मौ तर्हि कथमात्मा बद्धो मुक्त इति च व्यासेऽवबाह्येयनेनत्याह य

यत्नेनापि कृतं दृढं केन हन्त च्युते फले देहस्तु देहधर्मेण जीवन्मुक्तिमतामपि ११ नु
यत्नेन कृतं तेषां चेतस्त्वचलमेव तत् मोक्षो हि न परं ज्ञेयो धारणादिप्रयोगवत् ११ आ
त्मसंवेद्य एवासौ मध्वास्वादरसोल्यवत् स्ववेद्यः स्वैर्यतो योऽसौ स्वयंवेद्यानुभूतिमान्
न त्वज्ञोऽमुक्त इत्यज्ञः स्वानुभूतिपरस्त्वसौ अन्तःशीतलत्वविज्ञो हि मुक्त इत्यभिधीयते १४

स्ववेद्यः स्वैरिति स्वानुभूतिमद्भिः यतोऽस्मान्मनोधर्मैः स्ववेद्यः स्वैर्युतः सन् यो जीवः स्वयंवेद्यानुभूतिमान्भवति सः तस्य मनसोऽज्ञोऽमुक्त इति ध्यात्वेऽज्ञ इत्यन्वयः १४ नन्वेवं सति देहादयोऽपि मनोधर्माभ्यां ताभ्यां बद्धाः मुक्ताश्चेति व्यवहार्या इत्यत्राह अन्तरिति आन्तरयो रागद्वेषसंतापयोरान्तेऽपि विरामत्याभासोऽनुभवसिद्धोऽपि परगतेऽयं व्यवहर्तुं च मुक्तो न वास्ये देहादाविति भावः १५

1781

श्रीं
वा॰ नि॰
५ टी॰
५२४

संतमपि विज्ञ इति संबंधः अज्ञो मन्यतेऽशरीरधर्मा ममैवेति मनोधर्मस्य मोहस्य शरीरे प्रतीतिमत
क्रियमाणाशयेनाह शरीरे इति कृतेऽक्लिन्ने ३६ नान्यैर्नेते देहमपठ्यते ३७ ननु पारे मे केवलकर्तुः स्वदेहप
र्मोऽपि हृद्रूपत्वेन तमाह हृद्गतोऽपीति देहेऽपि ज्ञानतो मनोधर्मस्य स्वतः लोहीन हृद्गतोऽपि तन्नस्य स्वहत्व
त्वी स्वहेतुः त्वौन्मात्मन्येव न तदनुभवपर्यवसाना नैवैषा कल्पना लिप्यपरेवास्ते देहास्तै स्वतएव हि सा
त्मन्यध्यासमनभ्युपगतो देहाद्यात्मनाभिमानाद्रूपो न रञ्जणागनाश्च्यावांक नैयायिक सांख्यवेद

देहस्थः संतमपि विज्ञो निर्देहादेन ब्रह्मरूपेण शरीरे कुर्वत्पांकृतेऽन्यैर्वा विविधेषोऽस्मिन्ने ३६ हृद्गतो
हृस्मन् स्वैव जीवन्मुक्तमतेरिह नूनं स्वं नस्त्वविकिं विदंतमेवनितरास्थिते ३७ हृद्गतोऽप्य
न्तर्भूतैः स्वत्तनो नैवैषा लिप्यनापरे ह्रूपत्वेपंडितामश्याद्रूपोनरञ्जणागता ३८ देहादिर्जीवन्मु
क्तानां स्वभावात्मकदाचन मृतोऽपि नैव क्लिश्यते रुदन्नपि न रोदिति ३९ विहसन्नहसत्येव

कल्पनारस्यः पंडिताः मोहोपायालाभाद्रूपाः परावृत्ताहरूपत्वेव रोतिभिर्वाजल्पकथापोभग्राः
पराजिताहरूपत्वेनवृत्तियोस्ये ३८ अस्तु बाधं पश्यत्वरः स्वादेहेऽपि कथंचिद्दत्तुभवमोहस्यतस्
ताब्धेवंजीवन्मुक्तः समाधौ देहाभावेस्तुरंतरदनुभवादेहभावेव्युत्थानकालेमंदमंदानिमि
त्तदनुभवात्तन्याशयेनाह देहादीति स्वभावात्प्रियाहारी रात्म स्वभावात् तथाच श्रुतिः अशरी
रं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति अतएव समरणादि
देहधर्मेन तुष्यत इत्याह मृतोपीति ३९ मनोधर्मेरापि नेषांमसंबद्धमाह वीतरागा इति ४०

1782

४३ नगराल्नानगस्त्वकूपं वकारात्नन्मूलमपत्नानं वृपस्य नाश्येवपस्यमवैमेके प्रकारसंसदालिवत
स्थनीवन्नक्रस्यस्त त्वङ्कः त्वोऽग्रस्ती लिवाकुङ्खोऽन्वोविरपाः पात्वाः सेनीति वाग्रुपमेत्यन्वयः ४४ न
नक्रोऽमोहः कः शोकत्वमनुपपन्न इति श्रुतेः शोकमोहनयान्विताः ४५ शिरस्थाणे गच्छेदेपाद्भिता
पकनज्ञाताः अहंतीयात्मभावाः क्व नहृष्टनडराहूरतिसोऽरति मायनमित्याशित्याभावः क्षोरसः

अथो हा मोह बालेनाहं स्वप्नेनेनव दर्शिनः इदं रत्नमिदं रत्नमित्यादि कल्पनास्तताः ४४
अलं हरगतास्तेषां संक्रुतानभसोयथा नगराल्नावनास्येव वयस्यैके मवैमालिव ४५ स
त्वङ्कः त्वोदितसंतिनाग्न्योऽमविरपोयमा अपोकाप्रवपोवं तीसीवन्नक्रानपात्विताः
शाकेज्ञापकवज्ञावाह स्वप्नेनेनत्वहर्शिनः स्तीरः कमलनस्योद्वैः समागायनानन्तरं ४६
हरीन त्वेनविङ्केरज्ञस्मारमिवोडुनं शक्रोऽपिनपुनर्ब्रह्मानन यामासनताह्वरः ४७ सो
मैकनासिविद्योऽन्नोऽग्रयामद्वैनरेणकिं नैवनस्यक्रतेनार्थेनाकृतेनेहकेश्चन ४८
ययथानामसंपद्येतन्नघास्त्विनरेणकिं हरोहरिणमाबाही महीलासारतोभव ४९
वपुर्विदग्याधिरोमान्नतकलामिव ५० शक्रोऽपिरागिनामेवनत्यनन्तन्नमाशयः पंचे
भुराहसमयेहष्णीरागतागुणः ५१

४६ ४७ अस्य कमलनस्याग्रेमेकनाग्राकाशसमनता अतोऽपापमिथ्याभूतेनेनतरेणपंचमेनसूमी(
किंप्रयोजनं नृमित्यर्थः तर्हि तस्य वननर्थो वा किमर्थं वेदोपदेशाकरणे नवाह नैवेति ४८ संपत्रं मामिकु
मेवशारितिशेषः ईश्वरस्यापि प्रागिकर्मानुसारेणैव व्यवहारेण स्वार्थस्तस्माद् हरहति प्रजूगहीनादत्तो

ण मारतः मन्मथादित्रणबाहीमद्रोगे धने निगृहीतोऽत निरूपमवसमापितृ
त्रेशानंदाभुच्च वपुर्विपनेशमान्नतकलामिवेन्दुमयदर्शितः ५० ५१

1783

श्री
वा॰नि॰
५ सी॰
५५५

1784

अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनलाभः ४९ अरागितया अन्यथा रागितया वा किं को लाभः स्यादिति
तन्निष्कर्षः ५० स्वयमस्तरति ग्रहादि करोति इंद्रियविहारा कारयति म्रियते त्र वनावस्तमासिभुमरणं
गंगीकरोति तत्र च कृतैः शारभ्यन्त्यकामिमार्यतेपिच ५१ तं प्राणिकर्मवशोपगतमाजवंजवी

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ४९
रागितेवास्त्वथवासक्तिः किमरागितयानया यथाप्राप्तानामसंपन्नेनन्वयास्त्वितरेणाकिं ५०
करोति कारयन्स्वेच्छं म्रियते मार्यतेपि च जायते वर्द्धते नन्दो जीवन्मुक्तो जनार्दनः ५१ न
चाजवंजवीभावेष्वनंशाक्षोप्यसौ नतं तेन त्यक्तेन तेनार्थस्तस्य नैवाश्रितेन च ५२ न
यथास्थितमेवास्तु देहं त्यक्तवासनं इतीति निर्विकल्पश्चास्ते शुद्धचिन्मात्ररूपधृक् ५३
आत्मानमांदोलयति कालकंडकनांगनं अजस्रं निम्नमादिश्यागगनं दहनभोजने ५४
नवरोधयितुं देहं नसमर्थो हि नेश्वरः निर्विकल्पवनिर्वाणलयाप्यास्ते यथास्थितं ५५
वेदेन भवतिस्वर्या माकल्पं हृदयमहृयं जीवन्मुक्तः सुखाविज्ञो यथास्थितमवस्थितः ५६

भावं संवहारस्यपतो नवशाङ्कोतति ५२ ५३ सूर्यादीनामपितिरिक्तानामेकमात्रिकर्मानुसारादे
वस्वस्वाधिकारापालनमित्याह आत्मानमिति संदोलयति भ्रमयति ५४ निर्वाणे
जीवन्मुक्तः ५५ आकल्पं कल्पांतावधि हृदयं रागयलक्षणं ५६

मरुत्तस्य यज्ञहादस्यावर्षपर्यंतेन गणेंद्रागमाणानस्तलिपदूहनतथायादिहन्यमानस्य पृष्टा॰
नीलेन स्कंदेनाग्निप्रसंगागौरीशस्य गौरीसंगमेहेवेविद्याद्वरलेस्यानाहृभिनस्यवीर्यस्य
प्रस्तलोविद्योगाङ्गास्तः यानेनतस्य भुक्तेनोनदाहेनस्यादिपदादेवानोदिवानिषेहृस्यवहने
नदेववस्तुपहारेलास्पालिलयनादिनाखेदितो ५७ विजिगीषाभिः परस्परजयेच्छाभिः ५८

मरुत्तस्य गौरीशावीर्यग्रासादिविहितौ जीवन्मुक्तौ बृहस्पत्यग्निर्यथा स्थितास्समाधि
तिः ५७ वह्निभिर्विजिगीषाभिः कृपणादिबलिहृतः जीवन्मुक्तौ विपुले लोके शुक्रबृ
हस्पती ५८ करोति जनको राज्यं जीवन्मुक्तिमनामलेः जगन्मामौक्षभ्याखदेहं तन्त्रेर
तौनयन् ५९ नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादयः जीवन्मुक्ताश्चिरं राज्यं चक्रुराज
लिनाद्रव ६० अयवहारे यथैवायाहृस्तु यैववत्तयथितः वास्तनावासनेपवकारणं वेयमोद
घः ६१ बलिमङ्गारनस्तविभूत्रांथकमत्सरयः जीवन्मुक्ताः स्थिता नित्यं कुर्वीन रागाः सरा
गवत् ६२ तस्मादेतत्वसत्वेवरागद्वेषद्वयोरये दमनागाविभेदोस्ति नतेषाति स्वरूपिणि ६३

स्रातिष्ठुद्वेषु ५९ ६० ६१ ६२ एतेन जीवन्मुक्तानां रागद्वेषाभावदर्शनेपि भावतः सदेहोनिरस्त
इति दर्शयन्नुपसंहरति तस्मादिति जगत्वे जीवन्मुक्तविदाकारस्य प्रस्तुतदीक्षस्य रागद्वेषयोः
नयोरुदयेवाचरितेनव सत्वेतत्वरित्वत्वे प्रसक्तेष्ट स्फुरितत्वे वास्तवरूपे वा नतद्रूपिणि आवि
र्भूतस्वरूपवति मोहे मनागमपि भेदः संभाव्यो नास्ति ६३

श्री
वा.नि.
५.टी.
५१६

नाहंत्वमेतिभेदमतौसत्यांहिमुक्तौसंशयःस्यात् सैवतेषांनास्तीत्याह ज्ञानेनेति आकाशोब्रह्म
काशत्वहकुडे नद्यरमसाज्ञानाकाशस्वात्मकल्पं ज्ञानेनैवधारयंतीति हेतुमनःप्राणादीनिनिधर्मा(
जीवत्वात् गगनोपमानात्संदृष्यमर्णाभावेनाकाशसदृशात्त्वंहंतित्वभेदेनतेषांजीवन्मुक्तानांभे
दभ्रमहेतुज्ञानस्यनष्टत्वात्तनभेदमतिः कुतः कस्मादपिनिमित्तात्संभावनेनमर्थः १४ तत्त्वमाहा
त्माकाशस्जीवजगद्भेदः कुतोवाध्यतइति चेत्तत्रानिमात्रमिदंजात्वादित्यभिप्रायेणतत्स्वावस्तुतो हेया

ज्ञानेनाकाशकल्पं न धर्मोन्येगगनोपमात् त्वंहंतिजीवन्मुक्तानांतेषांभेदमतिः कुतः
भास्वरंशङ्करोहंयथानानेवशून्यकं सुभासमानमेवायेन यथाहयथात्मकोभ्रमः १५
वक्तवायेयथाभातिनानावर्णेनभोगतो नघात्स्यात्मकापववृत्तोऽपरमाणवः १६
हृदंनगदस्मज्ञानेसोहंवव्यक्तिमागते सुनानमतिरुद्धंव यथाशून्यत्वमेवरे १७ सा
घंनमध्यनायेतमशून्यमपिशून्यकं जगज्ज्ञानेनयानानमरुद्धंरुद्धमेवच १८

ज्ञानंनिरुद्धमप्येवंत्रस
सोमेवभासते यथादारु

नघंस्वंधर्मयानशाल
भंजिका १९

तेनस्थापयति भास्वरमितिशङ्करोहंउंखापः मेवप्रत्यस्याः स्वरूपं यथवेह्वापात्मनाटस्पंनरतिप्रसी
दं १५ वत्सोऽत्वहृप्यः परमाणवः १६ व्यक्तिप्रकरतां सुनानमतत्स्वे सुनिरुद्धमनहं १७ सुष्पधैतयाश
हृः ज्ञानमपिज्ञानमेवरुद्धंसुनहृमेवनगतथापिरहीतेनित्यकुरस्यात्मगाडुपेवत्वानि आपेतापम
स्कोरितिभावः १८ नगज्ज्ञावनम्मानिरोधाभावोपिब्रह्मणःकल्पनयोपपद्यतेरतिविशेषपतिः कस्य
नामात्रेणकोरस्याहहनेरिन्याशयेनाहू ज्ञानमिति यथास्तंभोरहमयोदावैवेत्पातथातस्यलेमस्वे

कदेशस्याकाशत्वंभंजिकाप्रतिमापिदार्वैवेन्मर्थः ११

1786

17-87

अकल्पनेनेनगद्रैवेति समाधिदृशा अनुभवमारोपयेदित्याह समस्तेति समाधिना समस्त
कलनोन्मुक्तं निर्विकल्पं वलमं पदास्तने आत्मभावनयावस्थानेन तस्य यं जन्मात्तुल जगतो हि यान् १० अ
समाधावपि शास्त्रोक्तदृशिनेतुहिरूपैः शात्वादेशाश्रुहदेन शश्रमध्ये निर्विषयं तु अभिव्यक्ते
संविदः स्वरूपं जगदिपाद्यादित्याह हेमाणीति ११ नवनाटशोविहारमलिपनदेवं विशेषरूपमेकं सा
मान्यरूपं वाभाति नदृपि नस्माद्विदाकाशस्वभावादेव सैव नान्यैवेति मन्येन ननैन्विन्मोमि तन्के

समस्तकलनोन्मुक्तं संमं निर्विकल्पमानसे यदेकं तन्विदाकाशं तद्धि यातन्स्वयं जगत् १०
हेमाहेमानरूपामोतन्मध्येभाविहेवतुः स्वत्मेघविदाकाशो तद्धि यातन्स्वयं जगत् ११
नवपदैनमेमंननन्मनोनदपिनैवरुद्ध नयोमकेवलभातिमन्येनदपिनैववा १२ जगदा
काशमेवेदमात्मैवात्मनिवाश्चितं भविष्यत्तु रवहुक्तमपि स्फारमपिस्फुरं १३ आकाश
कोशाविशदादाशयदरूपतातेमोचात्मनिशृतिशिलाघनमेव शांतं यच्चामनस्मजगदिय
मिथ्याविधाय स्वात्मैवमोहितं रवायमहात्मनाया १४

वलेऽऽमपस्न्यमितिच यज्ञातिनदपिवनेवसर्गानेहेकरसे सून्यतस्वाप्ययोगादिसर्वः १२ अन्य
नाम्येनावसमाते योगिकालोके यह यीमसिज्ञाय यानलेनस्न्यात्तरः जलेनमलेऽनिवासात्मा
त्मनिनसंभवतिकिंतन गृहदेन गङ्गावस्थात्मतामाप्तेश्च आकाशमेवेदमित्यापूर्यत्वे परमात्मे
वात्मनि सेस्थितमित्यस्यालिरपेदनं पृथाभविष्यत्तरहेशनीयते योगिनिरपेक्षस्यूर्न्यतयाऽदृष्टं
स्मारं हिवाकालादिरियपापतियोगिनिरपेक्षस्यूर्न्यतयाऽदृष्टंस्फारो यथामतियोगिनिरपेक्षर्णतया

स्टंटंहेनहरिन्सर्गः १२

श्रीं वां निं ३ १२७

हे आकाशकोशामिवविशदाशयरामभद्र दृष्टवानसि शिलाघनमाद्यमेव यत्तान्ते ब्रह्मैव मौनं नि
ष्ठतिनाममनस्यखात्मैव जगदित्यभिधां विधाय मोहेन रत्नविनिष्ठति अहो नु माया महती स्वयं भ्र
मेन्यथा: १४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्तरार्द्धे पंचविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२५ भूताना
मिह सर्वेषां स्वान्तः संसृतिविभ्रमः उच्चरत्यनसः त्वालरशीनां तोनुवल्पते तेषु सर्वेषि द्विगतेषु
गतानाले विपश्चितः किं ऊर्वेनम्रासन् १ २ एतेषां किं कृते शृणोति तेषां मध्ये एकः विपश्चित् क्रौंचद्वी

म्राकाशकोशविशदाशयदृष्टवानसि यौनात्मनि ष्ठतिशिलाघनमेव यत्तोने पद्मामनस्यखग
हित्यभिधां विधायस्वात्मैव मोहेन रत्नायम अहो नु माया १४ इति रामायणे नि॰ उत्तरार्द्धे जीवन्मु
क्तलक्षणे नाम पंचविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२५ श्रीराम उवाच अनेनान्तरेण निश्चेष्ट ब्रह्मवेत्तः
किं विपश्चितः आसन्नेषु दिगन्तेषु सद्दीपाब्धिवनादिषु १ वसिष्ठ उवाच शृणु किं वृत्तमे
तेषां तानन्तरं विपश्चितां तावोनमालमालाब्धद्वीपाद्रिवनवारिणः २ क्रौंचद्वीपगिरे
रेको विपश्चित्सश्चितमेत्तरे नरेन्द्राद्रिनटेपि हः कलिल्लाकमलेपया २ द्वितीयो नभसा नीतोरक्ते

मात्विद्वतोगकः निद्रिमेवेला
३वेवञ्जे नवमस्तुवमागतः ५

हे आकाशकाशकोशामिवविशदाशयरामभद्र दृष्टवानसि शिलाघनमाद्यमेव यत्तान्ते ब्रह्मैव मौनं निष्ठतिनाममनस्खा
त्मैव जगदित्यभिधां विधाय मोहेन रत्नविनिष्ठति अहो नु माया महती स्वयं भ्रमेन्यथा: १४ इति॰ वा॰ ता॰ उत्त॰ पंच
विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२५ भूतानामिह सर्वेषां स्वान्तः संसृतिविभ्रमः उच्चरत्यनसः त्वालरशीनां तोनुवल्पते
तेषु सर्वेषि द्विगतेषु गतानाले विपश्चितां किं कुर्वेनम्रासन् १ १ एतेषां किं कृते हृतां तेषां मध्ये एकः विप
श्चित् क्रौंचद्वीपमसित्दस्यवर्षो सेमलगिरेः पश्चिमेतरे भागे कौरिलस्याद्रिनटे वसमा शिलायां करेणनगरे नदे

नष्टे विनोध्यं २ द्वितीयो विपश्चिद्दशसामुद्रे विद्रुतो गजोव
भक्षानभोमार्गेण नीतो यांरवेवक्रो साम्रुद्रेनिद्रिमेः नवमस्तु
वागतः ५

तामपीविद्युः संहृलिनोरजरत्स्यर्थः (वरमार्थेनकाले आलिङ्गम्यमधांन्य
तुरस्नाकमलमात्रनि अवपिकरणतउत्तरंलिङ्गमव्यान्वकूर्मपिगम्यतेपव

1789

द्वैदशांशेदशांशंद्दसभागतः तत्रचक्षुःप्रधानामात्रमस्त्कारकरणात्तु पितस्यधाक्रस्यशापेनभस्मतांग
तः ५ चतुर्थोविपश्चित्तकृशाङ्गीपगीरेक्लदेन दीकुक्षेमकरेणस्वपृथक्कलीकृतोमहत्त्वर्षः
६ इतिश्वनपारीत्याते भूपालाविपश्चितः पंचतोमहत्तोग्रामाश्चयथालयेकस्मातेचत्वारोलोकपा

ततीयाद्वैदशांदेशांतीतोविद्यापरेणवै गतोपातालमकृपिलशाक्रस्यापेनभस्मतां ५
चतुर्थस्तुततंरगङ्गान्तु मांहीपगीरेक्लदे उर्वीदेलतदीकुक्षेमकरेणापृथाकृतः ६ इति
तेपंचतोग्रामादिपुरविघाऊलाशयाः इयेवतर्ष्वत्वारोभूपालालोकपालवत् ७ स
यतेषांदशांसोब्रह्मत्वोमहत्पिलां संचित्याकृतसंस्कारापोपात्मावनिमंडले ८
समहीपालिवलयेभस्मनभूतुलं स्वरोलधीरः पीनेब्रह्मलोकशिरोमणिं ९ वंश
केविवनयतेतात्मभक्तकलापके विलोलमेघवसनं नानावनमनूरुहं १० देशान्विप
स्थितांसंविद्दशांचतत्तोपिता मागवकल्पपरा हृष्टोघोरिंगतानिवाननान् ११

लाः पंचतोयोतितहत् ७ अथमरणानंतरं तेषांसंविद्योमात्मभूत्वातस्मिन्योमस्थेवश्रवनिमंडलंस
र्वंवहृदर्शे ८ अवनिमंडलंक्षीरदशांतदाहृतमहीपेत्यादि स्वरशैलोमेरुःसएवशिरःपीनमिवोन्नतोयस्य
ब्रह्मलोकोत्रमेरुस्थंब्रह्मगृहं ९ १० कल्पःप्रलयस्तस्माराहृष्टोसर्गारंभकाले योरिति तत्रप्रथमस्रष्टाः

प्रमाणकोषखंडे ॥

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५१५

अवेद्योऽन्येवाविदात्मनि योऽमयो ऽमनायतीतिल्लद्वान्मकालो विपश्चिनः अनित्याहिकसंविन्नेमानस
प्रतिभासमात्रस्याविद्यये योऽतिभासिकदेहे आधिभौतिकदेहप्रत्ययो ऽन्तर्नास्याभिमावान् अथ यतोऽह
हन्तुः १३ अस्यैवं निश्चितस्य देहस्य सन्तानमात्मा आत्मैकः तदा वेत्ति इयं दृश्यप्रमादिरूपा अवि
द्या क्रियतीतिं परिमाणोऽप्यात् इतीदं सर्वं संस्कारवशात्पुनः १४ दृष्टपदर्शनयोगं ध्यस्वी
मेदल्लरूपायाः अनुभवाकृतेरविद्यायाने ध्रुवः यत्रयापतेरिस्थितिर्दृढं १५ तेषुपश्चिमः विपश्चित्तवन

पृष्ठ ८

अनित्या हि कसंविन्ने लेखोऽस्मि योऽमनात्मकाः आधिभौतिकदेहत्वभावान्न दृश्यरयतः १३
अस्यात्मकत्वे विद्येयं क्रियतीत्याद्दितीदिदं वनारोऽपिमहत्त्रास्ते संस्कारवशतः पुनः १४
दृष्टपदर्शनयोगं हवीमेदल्लाद्भवाकृतेः निद्रोद्भूमविद्यायाश्चे कदीपोऽनतालीने १५ ही
पसमकस्तूत्थसमस्तामेवसमर्कं विपश्चिन्तोऽस्तु मः प्रापच्चन्नमोऽजनार्दने १६ तस्मा
रत्नपमहत्तानेसमासाद्यदिरोतरे नास्मिन्त्रेवसमाधानेसोऽतिष्ठ दृष्टैवकं १७ ततोदेहंपरित्य

संविन्नेसन्नाद्रूपागते सन
त्यालरवाकारंपरंनिर्वाण

भूमो प्राप्तत्वमेवनायांभूमोक्ष्रीदंतेजनार्दनं भाग्योदयवशात्प्रापरस्थौ १६ तस्माज्जनार्दनाद्रत्न
मतात्तेब्रह्मविद्यासमासाद्य नास्मिन्नेवदिनांतरे समाधानेसमाधौ वृषैवंवकमतिष्ठत १७ देहदे
हभावं परित्यज्यजीनहृ आपात्यानोऽक्रतीत्यादिविशेषतोसन्मात्ररूपतो असतामीनितवादेहः सवि
पश्चित् परं निर्वाणकेवल्यं आपयोयध्यानस्य प्राणाप्राकाशाभावमापद्यतीनदृढ उपलदा
लमेतत् योऽदशाकलानोगताः बालायंवदशप्रतिहालितिश्रुतेः १

स्वैः स्वैर्देहिकर्मभिर्ज्ञोऽपि पश्चिन्मर्त्येतिनारकायोनीनितोषेः स्वस्मिन्नेव दृश्यविवपार्श्वे वद्दृस्तन्निभावि-
तियावत् स्थितं स्वरूपश्चिरमेदं ववदानज्ञावेद्दृशं स्थितं यज्ञश्च दृष्टे देहोऽभूत्वा चेद्द्वये स्थितः ननु
न्विदमयुक्तं चन स्वापि शरीरेष्वेकोऽपि हि विपश्चिज्जीवो योनिकाय स्तूहेष्वेव विभक्तः स्थितः नस्य
पश्चिमशरीरे विलम्बमसारात्तेन निर्वाणमामोको न्यः पुनः स्वर्वे विपश्चिच्छरीरे स्वंदेहोपास-
नायावेद्दृलोकं यायात् न हैकस्यैव जीवस्य कृतिश्चाकिञ्चिद्रूपस्य पुनरप्यन्त्यं मनसो मुक्ति
फलस्यपाहिकत्वपरिच्छिन्नत्वयोरापत्तेः न वैकस्य देहद्वयस्थत्वरूपधारणेन जीवद्वयं न स्वपूर्णा
वो जीवाद्वरोन्तर्निर्वाणमुक्ता स्वायंवत्तद्धाविभागे स्वं जीवस्य नानात्वापत्तेः द्वितीयस्यापि नवो

स्वैः पर्वाणि शीतांशुर्विवर्धेऽस्थितं वपुः सितेऽसिते स्वस्वदेहे चेद्द्वये स्थितः ९

स्वनानात्मकर्मवासनादिबीजाभावेन संसारानापत्तेः न च भोगवैचित्र्यमिव बंधमोक्षवै-
स्थितं कर्मभिर्मायया वासनाविरोधेन निवोढुं शक्यं मोहस्याकर्मत्वज्ञत्वादिस्तु मायामिह ज्ञिनिष्ठ
त्वविरोधाद्वेति चेत् सत्यं श्रयमत्राशयो भगवतो वासिष्ठस्य लक्ष्यते न जीवो नाम ब्रह्मणः का-
र्यादतिरिक्तः कश्चिदस्ति ब्रह्मैव स्वयं तं करणोपाधिषु मायया विभक्तेन सूक्ष्मकामकर्मवा-
सनानुसारेण संसरदिव विभाव्यमानं जीवइत्युच्यते न चैतं करणानां दीपवद्बहूनामेकत्वे
एकत्वमपवर्गप्रसूभवात् एकस्यचयोग देवनामसादादिनिमित्तवशाद्युगपदिकृदानेक

1791

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
७३९

1792

देहभोगपकर्मोद्भवात्तत्रानेकभावो भवति यद्यप्यदा बहूनां जीवानां तत्तद्देहकालभोगप्रस
मानकामकर्मवासनोद्भवस्मरणानन्दाभावमेलनेनैकजीवत्वमेव भवति यावद्विरुद्धदेश
भोगहेतुकर्मोद्भवं तावद्वा देहमेव भोगायतनं शरीरं संपद्यते यथा युधिष्ठिरजीवो धर्म
स्यांशः स्वत्वमेलनेनैकजीवः यथा वा अर्जुनजीवः इन्द्रांशो नरस्य च मेलनेनैकः यथा
वानरजलमरुद्देवयोरिंद्रस्याश्विनोश्च मेलनेनैको जीवः शेषश्चानुनाशश्च नीलश्रीगोपीश
मेलनेनैको जीवः पंचेन्द्रियशेषाश्चानिरुद्धशीलाबलेश्वरिद्धः यथा वा प्रद्युम्नो वा योऽसौ कामपादरा
ह्मावतारे मेलनेनैको जीव इत्यादि एकस्य जीवस्यानेकोपाध्युपाधिविभागेऽनेकजीवत्वादि
इदं हंसावतारेऽनेकरूपधारद्भे भाष्यप्रभृतित्वेन स्वमायाहितेनैकजीवशरीरकस्य गर्भे संदेह
ए प्रथमं स्वमायाहेतेनैव स्वमजीवां तत्र एकैकस्य स्वमायाहेत्वेनानानां एकोनपंचाशन्मरु
तामेकोनपंचाशज्जीवाः संपन्नाः वदेतद्रुद्वाहीनां वक्तारं उग्राणां त्वोरुद्राः प्रतिश्रायं एवमेकाद
मरोहेतु जीवन रूपेणाहेकस्य नानाजीवानां नापायिको विभागः स्वमोऽसिद्धतरप्रवृत्त्यैव मरु
नेषिवत्स एणं जीवानां यावत्समानकामककर्मोद्भवैकदेहनयाशस्य परिपालनेनाविरुद्धभिन्न
देहभोगपकर्मोद्भवे च देहादिविभागेन हिंगंतरमस्तपूर्णमिति कल्पनेवा एकस्यैव वि
यत्तु जीवस्योपाधिविभागेन महदब्रह्मजीवभावो भूरेति कल्पनेवा एकमुक्तेन सर्वमुक्ति
प्रसंगः नव बहूनां मेलनेनैकजीवारंभेन स्वामिनवस्य कर्मभावात्तस्मादनुपपत्तिः श्रारं
भवादेनाभिनवजीवोत्पत्तिरप्युपमात् तेनगायस्त्रयोमेलनेनैकापन्नावपि स्वामिनव

गं गोस्मीति तुष्टिभावेन सैवेयं गंगेति निमज्जनाभिहितयाद्वयोरप्येकत्वं गात्मनावस्थानवदनादि-
जीवयोरैवैकेनावस्थाने बाधकाभावात् उपाधिद्वयस्य मेलनेमैकडपाहितेपि मेलनेवस्त्व
स्वं प्रमनयप्रसिद्धत्वात् एकत्वेनापि प्राक्तनकर्मभोगसंभवात् एकमेकस्य चेत्तज्जीवभावे
मन्यमित्यावत्तणोमपि प्राक्तनजीवाद्भेदेन तज्जनकामककर्मवासनारागीणां वनद्धोवि
भागेनस्थवास्थितेः संसरणोपपत्तिस्तत्रैकस्यमुक्तावपि अपरस्य तानाभावात्संसरणोप
पत्तिश्च नन्वेवं मुक्तिफलस्यापारलौकिकत्वपरिच्छिन्नत्वयोः प्रसंगः स्याद्धि जीवानां मुक्तावपि स
मष्टिहिरण्यगर्भजीवस्याधिकारान्ते मुक्तेवदुपपत्तेः नहि समष्ट्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य तत्त्व-
ज्ञाने व्यष्टीनां मुक्त्याभावे पारलौकिकपरिच्छिन्नमोक्षफलेप्यवर्णनमात्रेपि व्यष्टिसमष्ट्यभेदेन-
मुक्तिसंकरस्तत्र सांप्रतिके जीवभेदे सति प्राक्तनतद्भेदमात्रेण मुक्तिसंकरापादनस्यानव
सरप्रव भूयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतेरपि तत्तज्जीवोपाधिकृतत्वबीजनिवृत्तिपरा
प्रमया एकमुक्त्यैव ह्यान स्वल्पानामपि सर्वजीवानामुक्त्यापत्तेः तथा यो देवानां प्रत्यबुध्य
त स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता इ-
त्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिवैयर्थ्यापत्तेश्च नन्वेदानीतनमहाधिकारिणोभावे बहुतरजन्म-
लभ्यमोक्षप्रत्याशया साधनानुष्ठानेन स्यान्ममैकस्यानेकजीवभावे क्वचिन्मोक्षेपि क्वचि
द्बंधात्तद्बन्धानिवृत्तिः स्यादिति शंकया अनिर्मोक्षशंकानपनयनार्थमिति वाच्यं मोक्षसाध
नानुष्ठानप्रवृत्तेः स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्ग

1793

श्री
वा॰ति॰
उ॰टी॰
५५०

१७०४

तिंनानुगच्छति अनेकजन्मसंसिद्धस्य नो योगानि पर्यन्तानि भिन्नानि दृश्यन्ते आत्मापात्रशेषेनोत्र रजन्मस्तु नानाजीवात्मना सुविभागस्य विभागेस्तेहैव साधनसंस्कारैर्विभागान्तर्वत्वक्रमेण वस्येत्तानोदयस्य वा॰ तुमानेन साधनानुष्ठाने प्रसक्तुपपत्तेः वर्णितानाहि न चैव भिन्नजीवदेशपाख्याभिन्नेः साधनानुष्ठानवतः आत्मादिकसंकल्पनानाजीवभावस्यानेशनस्त्स्वभावे सर्वेषां न हि भगजीवानां तानावाभिसुक्तिस्यादिति नचैवं सर्वजीवस्वात्केनापत्तेरित्यापत्तेः मायादृष्टान्तायानेष्वस्मत्द्रुपमृस्येहनयोपलभ्यते नानो न वादिनेव संमतिस्त्वा तिस्येवसानगन्त्वृर्त्तिस्तयास्त्वविरहन्ते इत्यादिस्तुतेः सिद्धत्वान्नत्वदृष्टान्तजीवएवनास्तिकस्यमुक्तिनापत्तेः नवानोन्यहान्तेभिनिष्क्रान्तिविरोधः तस्याः श्रुतेः अस्मादिमात्रेणाप्युपपत्तेः एतादृशानन्त्येप्यविरोधात् धूमस्थितिनाशस्येवमपवाहानाशन्तयाः सर्वजीवसंसारव्यवस्थापसिद्धेनयाशास्त्रस्यापसिद्धेः प्रकृतेनपश्चिमविपश्चिनपकस्येव भगवद्भक्तिपरिपाकोदितानन्दतृप्तहानलाभेनान्येषामितिनस्यैकस्येव मुक्तपपत्तिरिति १८ अथ दहिलो विपश्चिन्निकमकरोमथाह दहिलइति उत्तानाः शाखावाय

दक्षिणः शाल्मलिद्वीपे रम्यमन्तमशाश्वतः करोत्यथापि न मनो विसृज्यातिविनिस्पृहः १९

नतथाविधः सत्र सतः परमार्थिकतत्वस्यलाभाद्विसृतः अन्यविनिस्पृयोयेननतथाविपश्चिन् १९

६

समुमांतुयो स्वाद्रूदे मकरेणाविगीर्णः सन् मकरोदरे वर्षाणां सहस्रमेकमवास २० तत्र किमा
हारो भूत्तत्राह मकरोदरेति २१ ततो हिमकल्पनतलस्य स्वाहरंभोधेरवर्षिण्यानि अशीति सहस्राणि योजनानां तुल्यस्य वनं विशाल मत्स्यरं यस्मात्तथाविधात्सो वली महामही ध्यान संतुत्तरेण
न्वयः २२ २३ अथ तस्यां भूमौ स विपश्चिन्मतः सन् उत्तमां नाकितां देवभावमगात् यथा ग्रंथेमध्य

उच्छलत्तरलास्फालकल्लोले समुमोत्तुयो सहस्रमेकं वर्षाणामुवास मकरोदरे २० म
करोदरमांसाशीन्नैनकरनायके मकरोदरतोऽथ च्युतिं गतो मकरो यथा २१ ततो
ऽशीति सहस्राणि योजनानां घनावनि हिमकल्पनतलांभोधेर्लक्षमसवनोदरी २२
यामोदशसहस्राणि योजनानां महामही सो वर्णीस्वरसंतारसर्पान्तीन्ननवानसौ २३
तस्यां भूमौ वनमध्ये स विपश्चिन्नाकिनामगात् उत्तमामग्निमध्यस्य हरणामिवोग्रितो २४
प्रधानदेवो भूत्वासौ लोकालोकगिरिं गतः अस्य भूमंडलतरोरालवालमिवास्थिते २५
सर्वचाशत्सहस्राणि योजनानां समुन्नतः आलोकलोकाकाराद्यो भागएकोस्य नेतरः २६

स्यैकाऐत्तरणारग्निनां गब्धानितहन् २४ असौ विपश्चित्प्रधानदेवो देवश्रेष्ठो भूत्वा आक्रांतदि
गंतोपसर्पणावासनयानतो लोकालोकगिरिं गतः कीदृशं लोकगिरिं उत्तरे अमेरुशृंगमवन
त्वात्रहृमायस्यास्य भूमंडलस्य मूले आलवालंसेनकमिवास्थितं २५ अस्य लोकालोकगिरेरेकः प्रथमो

भागः सूर्यलोकेन लोकानां जनानां आचारेण व्यवहारेण वाढः इत
रस्तुन २६

1795

लोकालोकगिरेरोहल्लोनमोळिः प्राप्तेनैवाविपश्चिन्नेत्रध्वस्याननाः न तत्र शंकयाप्रपद्य
न २७ तस्य महागिरेः पारे परभागे तमः व्रनदिक्कं परितः महत्तमत्वानेधितलोकालोकगतं नभश्च
सर्वप्राणिशून्यं अनेनैकमनेकयोजनानाविस्तृतं २८ २९ हेराम तत्रनास्तिव्रात्ते प्रालिरिवकज
लमिवतमालइवनभोतरालेनीलं तमप्रवास्ति नवमहीनवजंगमादिप्राणिजातमस्ति स्रालंबन

लोकालोकशिरःप्रांसंतारकामार्गसंस्थितं भूपः स्थितास्त्रपस्तपस्तत्र न तत्र शंकया २७
तस्मात्परे प्रान्त्पारे तत्र तस्य महागिरेः व्रनदिक्कं महाव्योतेन नभःशून्यमनंतकं २८ ततो
भूगोलकोपं हि समासोवर्जिता कृतिः नभःशून्यमहाव्योन्नेतत्तत्लिमिरहारितं २९ तत्रा
लोकजलनमालन्भोनरालनालंलमोनवमहीनवजनेगमादि नालेवनेनवमना
गपिवस्तुजातं किंचित्कदाचिदपि संभवतीति शिवं ३० इतिरामायणेतै॰ उत्रं तन्मो
तराचरणंनामषड्विंशतितः सर्गः १२६ श्रीरामउवाच भगवन्कथयैतन्मे कथं भूगोल
कोस्थितं कथमृक्षगणो याति लोकालोकः कथं गिरिः १

मात्रमपञ्च नास्ति नवकिंचिद्वस्तुजातं कदाचिदपि संभवतीति त्वं विद्धीत्यर्थः ३० इति श्रीवासिष्ठता
त्पर्ये नि॰ उ॰ षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२६ भूमिनतत्रवक्राद्देः स्थितिनस्वरतोनभः इत्युक्तेपरंहह
स्थितिस्वात्रोपवर्ण्यते प्रासंगिकोरामप्रश्नः निराधारे भूगोलकं कथं स्थितं ऋक्षगणो नक्षत्रचक्रं
व निराधारं कथं याति भ्रमति नवज्ञो गिरिश्च कथं लोकालोकाः तत्संज्ञानिमित्तं किमित्यर्थः १

तत्राद्यमश्लस्ववसिद्धः प्रथमं दृष्टान्तमाह यथेति वीराकैडकः चिन्मात्रबालत्वं हिरण्यगर्भेण
कल्पिताभूरपितथाम्बरे स्वाकाशोत्पत्तिकृतिनपनतीत्यर्थः २ मिथ्यात्वाहायनतः संभावना
वारतोयेत्याह यथेति तिमिरमस्यास्तीति तिमिरिकं मन्दधीयकृतन् ३ धार्यमाणं केनापि
हापारेणाधियमाणं नतत्त्वरूपनेनानुभूयते संकल्पितैरेव स्वभङ्ग्यादिभिः धायते यद्यपि तथा
पि साकारिकत्वभारैरेव वस्तुत्वात् भावार्थेनेन धार्येते त्वते योश्र्पीत्यर्थः ४ सर्ववस्तुस्वभावानां

श्रीवसिष्ठ उवाच यथा संकल्परचिता शिशोर्यक्षमतिस्थिति वीरा चिन्मात्रबालेन कल्पि
तोभूत्तथा विराट् १ यथा तिमिरकाद्याणां केशोंड्रादिदर्शनं चिदाकाशस्य सर्गोयं तथा
दृश्याद्रिदर्शनं ३ यथा संकल्पनगरं मायमाणेन दृश्यते भावनेभावनेभावनयोर्थ
नुभवाच्छ्रितेः ४ यद्यथा यथावदाभाति चितिचिन्मात्रस्वभावतः तत्तथा तावदाभाति तत्र
तत्तदात्मकं ५ तिमिराक्रान्तनेत्रस्य केशोंड्रकमिवांबरे चिन्मात्रस्य महीगोलोदयो भातः
सत्तयास्थितः ६

सर्ववस्तुस्वभावानां चिदधीनसिद्धकत्वात् ध्वनुगोलकाकारेणापि चितासिद्ध्या यथा भ्रमेत्ताहशाप
वस्वभावो जवामीयतामित्याशयेनाह यद्यथेति तदात्मकमिति वस्तुस्वभावत्वयेतितत्प्र
कारस्वभावत्वावदिति तत्प्रत्युत्तियतिस्वभावः परिरसते ५ केशोवेड्रादिदर्शनमिति
व केशोड्दर्शनेस्फुरणं यतिमिरेति तथाधांतेवस्थितः ६

नयाहीनं निम्नवाहित्वस्वभावाद्विपरीतस्वभावोपि चेत्क्वचिन्नाभास्येत तर्ह्यस्तीत्येवमतिपत्तिः
स्यात्तन्नास्तीति यथा खमेरुस्तादृगूर्ध्वमिति नास्माकमपक्षाद्दोषो न वेत्याशङ्क्याह नाशनाश्चिन्न स्वेत्त्व
म्रौते भातितन्मलीनं वैपरीत्यं इदानीमपि स्थितमेव भवेन्नास्थितं १ अतएव वायादीनां भूमेरस्त्र
पतनेनोर्ध्वगमनभ्रमणाल्पवनादिकल्पनापि ततस्तुध्यवाक्येत्रविलिलान्नघामस्तेवेत्याशयेनोपसं
हरति तस्मादिति तथा हि वादिनः केचिन्हत्वा रजस्ते महाकाशे पतन्त्येव भूः आकाशस्याधो
देशावध्यभावात्तु न क्वचिदस्याः पतनं विश्राम्यति विउत्तरत्वात्तु तत्तनं मस्माभिर्न विर्मोक्ष
नेत्यातिस्युक्केवोभयतामेरुतैलस्वेभुवहृपेवइ सहैव पततितस्थूलत्तुनरत्वान्यततनवमाहेवा

ऊर्ध्ववहन्त्यः सरितस्तटपश्चात्तु नाधानः चित्तिवेत्त्वमवज्ञातितन्नघातनास्थितं भवेत् १
तस्मान्नतन्तीभूभोलापतनेवानेशोनगतः किञ्चतेनीतविज्ञान्तानघानानात्मका भवेत् २

वानादिकालाद्भ्रमतीति मन्यन्ते अन्ये तु ये फ्रनावयत्तिहिनावेदघ्नंत्येव तिष्ठतीति श्रुते च
ग्याधारेणैवास्तितन्म्रानिवज्ञानादिवर्ध्मन्तेवास्ते भूः प्रलये वृतयेव निमज्जति सर्गकाले वन
त्ततेविक्रम्यायेनोर्ध्वमायातीति अन्ये तु मन्यन्ते उपर्युपलान्तरितस्तु भूमेरपरितोक्षिप्तेनतलमे
वास्तितत्रौं नत्वक्विद्रेभ्र भूमेः सप्तलोकाः पवनस्पर्शेनरलाः संततयोतरस्ववायोलोकवाने
शाघवत्वात्तलमघनवीफलमिव सततमूर्ध्वं गच्छतीति अपरे तु मन्यन्ते भूगोलान्तरितः
आकाशपवनस्य चानन्त्याद्गुरुत्वान्मेरुसंलग्नदेवहस्यादक्षिणभागस्यैवाधोभागत्वादिति

णात एव सदा पतन्तीति अन्येन तरावादिनः पातालमेवोर्ध्वं देशं मन्यमाना देवाभिमता नूर्ध्वंदिशं अधःकल्पयंतः उपरि एव गुरुत्वाद्भुः पततीति मन्यंते अनयैव रीत्या प्राच्यपाश्चात्याश्चापि स्वस्वदेशमेवोर्ध्वं मन्यमानाः प्राचीप्रतीचीभ्यां दिश्यपि पतनं मन्यंते अन्ये तु ज्योतिश्चक्रेणैव भ्रमति भूरेव स्वस्थाने भ्रमतीति तद्रूपमविभावयंतो नौस्थास्तटवल्लनमिति ज्योतिश्चक्रं भ्रमत्यस्पामरति अपरे तु भूमिरेव सर्वलोकधरस्याः पृश्नेः स्थितावेजनानां दृष्टानमालैरो देशोपरि स्थिताः सर्वोपर्यूर्ध्वदिशः न त्वगुरुत्वाभ्यामधोदिशि सिद्धस्थित्याः पतनेसंभावेनमेव निर्धारितद्रूपाना

उत्पतंतीति विज्ञानात्तथा नानात्मका भवेत् ८ तदाभानात्स्थितात्त आसालो
कास्तु प्रकाशिनी निरालोका निरालोककलोकानामात्मनि स्थिता ९ विज्ञानेका
नुसारेण ताराचक्रं तथा मही अस्तदेवस्तदेवेदं भातीत्यमविवेकिने १०

त्तीति विविनिगमनाविरहात्क्वापि न पतन्तीति स्वस्थाने स्थिरे वा स्वैरं तितेषां वादिनां स्वस्वबुध्यविच्छिन्नवित्तत्रयासर्वं सत्यं स्वतस्तु न किंचिदपि सत्यमिति भावः तथा नज्ञानानुसारेण विरुद्धनानात्मिके भवेत् ८ तदाभानेति स्थलेति भानात्सदैवादिवारात्रं येषामितिनो॰ प्रतिहतवदस्तदृष्टा सदैव सालोका प्रकाशवती पवे निरालोकलोकानां ज्ञानांधानां हमपा सदैव निरालोकात्रात्मनि बुद्धवाक्येत्राविति ९ एवं सदसद्वादिनां विज्ञानानुसारेण तथापि ताराचक्रं मही च तथैव भवतीत्याह विज्ञानेति १०

श्रीं
गां॰नि॰
ठ॰टीं
५५२

1800

मध्यहृदयोत्तरे समासेनत्नीयग्रन्थोत्तरमारभते आलोकलोका लोकालोकमपि व्याप्यस्थितानां
वद्येव अयनदर्नेनरं नभोवृध्वौतंगनौवलयाकारत्न यत्रमहत्रमः नवैकार्णवाकारं क्वचि
न्क्वचिदिंत्रज्ञानत्वं गहृद्यानरात्र अयनदर्नेनरं नभोवृध्वौतंगनौवलयाकारत्नत्र इत्युक्ता
शैलोकमध्ये शोभमस्तीति गम्यते ॥ तस्य लोकालोकनामपृष्ठं ज्ञोमिमित्नमाह दूरत्वादिति
दवक्रस्यनत्वञ्जकस्यआत्नौन्यतः परिवर्तिनः अतिदूरत्वात् गिरे मूकराल्लत्वामहृत्वान्नु विदे

आलोकालोकमेवायनमः दृवौतंनलोमहत्त नमपकार्णवाकारेधितेतत्रज्ञा विल्क
वित ११ दूरत्वाद्दवकस्यकरालत्वान्महागिरेः क्वचिन्नमः क्वचिन्नेनतथैव ज्ञवरैपिव १२
लोकालोकगिरेःपारेस्थिनाद्दोकाशमेतुलात् दृष्टादिक्वंतदूरेणवरत्नचक्रविवर्तते १३
आपातालादिवानदृष्ट्वदचक्रेतदैवरे दृष्टादिक्वंप्रमरंतपतनस्थोद्दनोमिः १४ भू
लोकमेवापातालपुतंनहत्वमंडलं पर्यंतिलोकालोकांतेनान्यत्किंचित्स्पनानुनत १५
सलोकालोकभूलोकहित्तगणत्वादनेनरं पद्मादोरस्यभिःस्तेवस्थितंनहत्वमंडलं १६

देकभागेतमः वरत्वशद्वेनाधिस्यकार्णोएषाहृत्योच्यते आवर्त्तरेऽपधिस्यकापर्यंतेक्वचिज्ञागेत
नोपिचेतिसलोकालोकाख्यइ रमणियं १२ दूरत्नमेवदृष्टयति लोकालोकेतिविवर्त्ततेपरिभ्रमति
१३ अनऽर्ध्वं च किंचिदस्तितनयाह आपातालदिवृतांतदिवृतानिमवीर्धान भुवाटते अन्यत्वंवैं
पतन् भ्रमन् १४ इदेनहृत्वमंडलपातालसहितं हुत्तलोकपर्यंतं मदादेलीकरोति तन्नु

विनकस्यनारम्यत्र १५ पञ्चाशा होर पत्न स्य भिस्ता पीन सागरणाश
हव १५

५५

तस्माद्भूलोकहिरण्यनभसः स्थूलब्रह्माण्डहिरण्यमुद्भूता श्चेतनं तत्त्वविस्तारः ७ सोविद्धूनस्यश
वलत्वलक्षणः सत्यसंकल्पात्मकं यादृशं कल्पनं तादृशेनैव संनिवेशेन तत्रस्थोऽनद्वयपवद्रूपेण
तागतोऽस्थितिरित्यर्थः ८ ततः परतः सूर्यादिकं न भवतीत्यत्रभावो विद्यते ९ १० तदंतरं तत्त्ववति
मात्मास्वरूपेण नानाविधितिति संवेदमयं कल्पनामात्ररूपं परमार्थतो व्योमभाविकारपंचीकृत
भूतकार्यभूतं व्योमविदाकाशमेव ११ महाभोलोकादेन भाति स्वर्गतारकज्योतिश्चक्रसर्वादि

हिरण्यनभसस्तस्मात्तद्ब्रह्माण्डमुद्भूता इत्यादिषु विसरतो विलनन्कदेहशायिनः ७
सोविद्धूनस्यकचनं यादृक्संकल्पनात्मकं यादृक्संनिवेशेन तत्स्वयं तत्रागतोऽस्थितिः ८
नद्ब्रह्माण्डहिरण्यं ततोस्याहितयतेनभः तद्ब्रह्माण्डविन्यकाराणां पञ्चभावितत्वादंततमो मतं ९
यथैतेतस्यनभसः स्थितमस्मादुत्तरं एकरूपं परमयोगतनं मध्यमेतयोः १० यो
ननानालोकादिशालंभूर्हवज्वद्दर्फेवनतत् स्थितं संवेदनमयं व्योमान्निमोममयात्मकं ११
सर्वादिकं महागोलेन भाति स्वर्गतारके किमधोऽर्धमधः किंस्यात्सर्वमूर्धमयस्तुवा १२
यतनमुत्पततेगमनं स्थितं विरहितं सर्वतस्तथैव न तत्त्वस्तनतत् यतनमास्तिनचोत्पततेनवा [illegible]

कं तिष्ठति एवं सति किमत्र स्वाभिमानं स्यादिति चेत्कोऽर्धं किमधः स्यात् यदि स्यात्तर्हि सर्वमूर्ध्वं सर्ववा
धः वशात्मात्वैर्दहिरण्यात्र सर्वं पश्यंतोऽपि विश्वासादित्यर्थः १२ सर्वं वस्तुजातं पतनं उत्पतनं तिर्यग्ग
मनं स्थितं यतं एकत्राव स्थाने च यज्ज्ञानितंतत्चितः प्रत्यगात्मनः स्फुरितं प्रतिभानमात्रमेव वस्तुतस्तु
पतनमास्ति न चोत्पतनमास्ति वा गमनमागमनं स्थितं न वास्थितं किंचिदित्यर्थास्ति शुद्धचित्वाविरोधा दित्यर्थः १२

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
५५५

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेसप्तविंशत्युत्तरशततमः १२७ ततः खभ्रेसप्तद्वीर्यत्वस्तांउव
रणानेव विपश्चितो भ्रमणमविद्याया स्तद्दीर्घत्वे इदं स्तोति सूक्ष्मपरिमाणापि केनयाकेनमम
णेनावगतत्याह भ्रमस्यादेविति जनस्यपोतिजनस्य यो गमनाभ्यास रोपितत्वाद्बुद्धोपलत्व
बोधः सर्वं जगज्जगत्स्वसत्ताहाकारस्तस्याध्यासेनातिवाहिकशरीरेण नत्वाधिभौतिकस्थूलरूपेण १

इतिश्रीरामायणे नि॰उ॰ भूगोलकनिर्णये विपश्चिदाख्याने भूगोलनामसप्तविंश
सर्गः १२७ श्रीवसिष्ठ उवाच भ्रमस्यादेहेजनस्यैतस्यस्वदेहेनानुमानिकं भूतदेहोप्यशरी
रेणनाधिभौतिकरूपिणा १ एतद्दृश्यं जगत्स्वप्नेनान्येषु कथितं मया भ्रमेष्वास्तिज
गत्स्वप्नेष्वन्याविद्यास्थितिः २ जगत्स्वप्नेषु वान्येषु संस्थानकथनेन किं नयो
पयोगि कादन्यान्कथा भवति धीमतां ३ सर्वमाकाशगं रम्ये हलोकालोकस्थदृहि
ते येषामित्थं मया भातं तेनेन पंडिताः ४ मत्वहमेतद्दृश्यं तेषां यत्रेन्यजगद्भ्रमाः

नालोके विषयेतेहि नयांतं
स्थानं रोमितः ५

सर्गः १ एतत्प्रमयाप्रलोकालोकस्थोपि सूक्ष्मकादिसंस्थानं कथितं तदस्मदृष्टे जगत्स्वप्ने प्रसिद्धं कथि
तं अन्येषु तत्त कथितं अन्येष्वत्र स्थोऽगनरत्नतणेषु जगत्स्वप्नेष्वप्येवमेवोत्सगतः स्थितिः क्वावि
दन्यादृशपीत्यर्थः २ तर्हि तदपि वदेत्यत आह जगदिति ३ हे पंडिताः तेनेडस्मर्वेणाना सर्वेषां ब्रह्मा
ण्डानां मध्ये सर्वे द्वीपसमुद्राणाम्तत्रवे मेरुः लोकालोकस्त्रदृहिता इति भ्रमेषु भूतो वे येषां तेषां
तेषामनुमानमनुभवनेनाभित्यर्थः ४ येनवान्तरविशेषास्तेन तत्रस्मानामेव मन्दवानाथमा

नाभित्याह मन्वहमिति ५

1802

अन्येषां ब्रह्मांडाद्बहिर्गतानां १ ब्रह्मांडस्य कवाटके माशुक्लास्त्वपरं द्वयं यत्प्रमाणं प्राशुक्लाश्च तत्को
टियोजनप्रमाणं ततः परं वायोर्दशगुणं वा विमलावरणं स्थितं नन्वेतस्य कस्याधारस्तत्राह
नहीति २ तद्ब्रह्मांडकवाटमेव पार्थिवभागतया आकर्षणशक्त्या तद्धारि धत्ते यथा नक्षत्रमालि
त्तलं वं तु कमाणि विशेषतल्लक्षणमाकर्षणशक्तिस्तु परस्वभावेन धत्ते यथा वा कल्पवृक्षो ऽर्थिनां

सर्वेषामप्यत्रैव मेरुलोकालोकस्य बहिर्गणे सप्तद्वीपनिवासानां नान्येषामिति निश्चयः १
महान्तं पृष्ठदेशाम तद्ब्रह्मांडकवाटके यत्प्रमाणं ततो वारि वायोर्दशगुणं स्थितं २
तद्ब्रह्मांडकवाटं तत्स्वलक्षणमाकर्षिण्या धत्ते वारि स्वभावेन तानि संकल्पकरत्नवत् ३
सर्वेषामेव भावानां स्थितः कल्पकरत्नवत् सर्वेषां पार्थिवो भागस्तेनाधो नैपतत्यलं ४
तस्माद्दशगुणो वायोः स्थितिस्तेनो निसिंधते आकाशाविशादंस्थानं तत्स्वलक्षणालोपरोपमं ५
तस्माद्दशगुणो वायोः संस्थितो वायुरायतः वायोर्दशगुणं वाह्ये व्योम तिष्ठति निर्मलं ॥

वांछितानि रत्नानि धत्ते तद्धारित्वमर्थः ३ तद्धिमेव निर्मुक्तं तत्करकादयः सद्रनपादिश्व
न पतेयुर्जले आकर्षणशक्त्यभावात्. किंतु ह्रदादपि नीरभूमिमेवोपस्तम्भनत्वं पतेयुस्तथा
ह सर्वेषामिति पतेद्धाहिजलादयः ४ माशुक्ला ब्रह्मांडावरणजलाह्वासे ५ ॥

1804

यो॰
वानि॰
उ॰ली॰
३३४

अस्माकाशमविद्यायावलमस्माकाशोविद्दुतेयज्ञानततंसंसुमिकल्पे १ अथोवनवशाक्तेद
निर्वाणरूपिणि २ कथंनस्तद्दवतिउपमंतिप्रतीयते ३ किंनत्काशणंयद्दस्तांलक्षणानिकथय
तिनत्राह नकिंचिदिकिंतनद्रुलेवान्नानिस्वविषयालाहस्थ्यमेवावस्थितं ४ अथोन्नरसपसं
हृत्यमर्कतंस्त्रावयति यथइति ५ सकूलमपस्तः पूर्वदिगंतदर्शनाद्योन्यसंस्कारोयेनतयाविय

ततःपरत्वंयातेनअस्माकाशमनेनके नप्रकाशंनचतमोमहाविद्दुनमच्युते १ अ
नाहमस्मिपदंनेनास्मिन्नसमहांबरे सद्याविश्रान्तिसर्वात्मन्तथापिनिर्वाणरूपिणि २
अस्माडानांनाहस्थानोहृदेहदेशनःशुनः स्थितोलक्षणानिलक्षणानिकथंनस्मपदमेतिच ३
नकिंचित्किंचयन्नद्रुसमेकचनद्रूपिणि लाहस्थ्यंतथाद्रूपंनदात्मन्येवसंस्थितं ४
यथनेकाधितःसर्वोहस्थानुभवनक्रमः अधुनाद्दुलकिंवृत्तेलोकालोकेविपश्चितः ५
स्वभ्यलपूर्वसंस्कारोविलसन्निश्चयेरितः लोकालोकगिरेमूर्भंस्तमःश्वभ्रेपपातसः ६
दर्शनत्रयशिखरेप्रतिमेविहरणेर्भ्रशः विकर्तितेमनोदेहप्रस्तत्तवस्वावितिते ७

निश्चयेनेरितोविपश्चित् तस्यलोकालोकगिरेर्मूर्भःशिखरात्परतःप्रागुक्तनमःश्वभ्रेपपात
विशेष ६ नत्रचनिर्जस्वदेहवृवड्ःपर्वतशिखरप्रतिमेमेहत्त्वेरेविहृगेर्भ्रादिभिर्विकर्ति
तंविक्षियभक्षितंदरशी तदनंतरंचस्वावितितेदिगंतदर्शनेनमनोदेहमेवप्रहृत्तेदरशी ७

तस्यमरणप्रदेशस्यउत्पत्त्वास्थूलदेहभावगोचरसंस्कारोद्बोधकवत्तद्विधभूतग्रामादिसृष्ट
त्वादितियावत् तस्माद्ध्यातिवाहिकेदेहं आधिभौतिकताबोधेनअनयत् आतिवाहिक
भावंनहिसंस्मारेतियावत् १९ तावन्मात्रस्थूलदेहातिरिक्तात्ममात्रगोचरः प्रबोधोयस्यतथा
विधोसौविपश्चित् ततोधिकेदेहद्वयातिरिक्तशुद्धचिन्मात्रात्ममात्रगोचरेबोधेनागतः ततःदि
गतदर्शनलक्षणंकार्यमस्तीतिचिंतयत्वात्प्रकृतेरुपसर्पणस्वभावस्यहितः प्रवृत्तोवभूव

देहस्यतस्यउत्पत्त्वादेहंतत्प्रातिवाहिके आधिभौतिकबोधेनानयन्निर्मलाशयः १९
तावन्मात्रप्रबोधोसौनाधिकंबोधमागतः किंतुचिंतयित्वास्तीतिकार्यंवभूवप्रकृतेर्हितः २०
श्रीरामउवाच अदेहप्रसरस्यैतच्छिन्नकार्यैकधर्मणे आतिवाहिकसंविन्नेबोधःस्यात्की
दृशोधिकः २१ वसिष्ठउवाच संकल्पपथिकत्वेनयथांतःउरवासिनः इदंमनःप्रसरति
तथास्यप्रसतंमनः २२ भ्रमेस्वप्नेमनोराज्येमिथ्याज्ञानेकथाश्रुतौ यथामनःप्रस
रतितथानल्पस्ततंमनः २३

नोपरतस्पर्शः २० नन्वेदेहंविनैवबहिःकथंप्रसरतिगच्छतितत्रसुगमेपिसर्वदेवशरीरे
लाधिनभोवर्त्मन्यप्रतिहतगतिःसप्रासीत्तत्रत्वात्मापिमनोदेहेन नभोमार्गेगच्छतस्तस्यप्र
वेदेहात्मनोमात्रमयदेहस्यकोविशेषोभूदितिरामःपृच्छति अदेहमिति २१ तत्रायमप्र
स्योत्तरमाह संकल्पेत्यादिना नहिसंकल्पस्यपथिप्रसरोदेहप्रसरमपेक्षतेइत्यर्थः २२ २३

1806

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
५५६

द्वितीयश्लोकमाह यतेनीतिना साहू आधिभौतिकोपेतया विशेषणेनार्थः यस्मिंल्लदेहेभ्र
मस्तम मनोराज्यादयः यतेतिमसर्वेति नन्वशरीरमातिवाहिकमित्यर्थः अत्रातिवाहिकदेहप
वज्ञाव विस्मृत्या आधिभौतिकतानुवृत्त देतीतिमा एकस्यानुवादो विशेषणमस्त्येनार्थः २४ क
दानुहे आधिभौतिकभावनिवृत्त्या आतिवाहिकपरिशेषत्वमाह तेनदेति तेनेतिपदस्य सर्वश्लोका
न्वयिविचारेणाधिभौतिकविभ्रमे अनष्टे मायालेशातितदा आतिवाहिकः शिष्यते २५ आति

यतेतिनशरीरेन तदातिवाहिकमुच्यते आधिभौतिकधीर्भौतिर्विस्मृत्यायैव कालतः २४
तेनदेतनष्टे मायायालेशपरिक्षयोयमे आधिभौतिकदेहेस्मिंश्छिन्नेत्वातिवाहिकः २५
आतिवाहिकपर्यंतेनिपुणं प्रविचार्यतां चिन्मात्रव्यतिरेकेण यावदन्नान्यदालितो २६
देशाद्देशांतरं यामो यन्मध्ये संविदो वपुः चिन्मात्रस्यास्य तद्रूपमनेनसेकतापिलः २७
द्वैतेनेवचवाह्येषु कारागादिनकथ्यतो सवैरीवमनायंतेनपरोवोपशांतिस्सनः २८

वाहिकदेहनिवृत्त्या चिन्मात्रपरिशेषविचारप्रबोधोपाय इत्याशयेनाह आतिवाहिक इति नि
पुणं नेन सासोम्यभृंगेन सन्मूलमान्वेक्षेति श्रुतिदर्शितनत्वदर्शनोपायेन २६ निर्विषयचि
न्मात्रप्रसिद्धिलक्षणरूपः यदितमेवश्लोकार्द्धेनः पठति देशादिति तद्रूपं प्रसिद्धमेवेति शेषः
२७ ननु द्वैतेन रूपस्य विषयस्य नत्वग्रकारागद्वेषादेरप्रसक्तिरेवनास्तीत्याह द्वैतेति २८

यत्रिगेनमनोमननमात्मिनमवस्यानेतमवोन्नमोवोधः आतिवाहिकदेहस्याविपश्चिन्नंतेवो
पंनोपागतः किंतनहिवोधः आतिवाहिकदेहस्यायान्मेवोपवातू अतएवोग्रविस्मृतमनो
हृदृशोनिपरेणानुयः २२ गर्भगेहोपमेनमभ्युहृदृशो २ः विगिवाद्दृसकपाटमायोपयक्केहृः
वेदःस्तदूपंघ्नन्तसेमघटविभागसंयोघ्नंतलम्मितियावत् २१ सङ्कन्नेरनदावरणप्रागिमाह।

निर्मितोमननेनायंतेनास्मिन्नेवोपजन्मनः आतिवाहिकदेहस्थानन्तेवोपघ्यागतः
विपश्चिन्नहिबोधोसौददृशोविस्मृतात्मनः आतिवाहिककोपेनगर्भगेहोपमेनमः
नभसोनेविगिवाउकवाटकेदृढ़नले वज्रसारेहमश्रणकोटरेयोजनविस्तृते २१
नदेनेप्राप्यसलिलेनस्माद्दृष्टगुणान्ननः कपाटभूम्येवसमेस्थितमृणोवघ्वन्
नमतेनानुपतनः प्रापनेनार्कगणभीषणे प्रलयाग्निज्वनुमालाभिदकोटरभास्वरे
शाहृशोकाद्दिग्वक्रेनवप्रघ्नमानसनततन् नवगवल्कनुचावहृनसुवेवास्मिने २४
जुसमानोविवेदासावान्मानेनातिवाहिके विभ्रमात्मात्मनः स्वस्यकिंचिदासनद
न्यत् २५

नदेंनेरलिकवाटभूम्येवसमेतलनयाद्देशोपेतेपृणेवभूष्टवन्स्थितेजलस्यनिरायभावस्या
नामोगगाटेउकपालत्वेदृम्मानयेननहृदेवांतेभयसंस्थितमितिभाव: २२ नेजसाघाम्बरणास्तत
नजलवदाधारापेक्षेनिर्वधिविभागाभावान्निदुकोटरभास्वरमितुक्तिः २३ नवनेजसावारण
गवल्कविपश्चिन्नउदृग्रेगाघावरणेवहुनकुंचे २४ नेघनसत्वसंकल्पनामायेनवास्तवमेमि

उड्डेदनिपदस्यनानर्थोस्मिन्नाहृजसमानइति २५

श्री·
वा· नि·
ऊ· टी·
५५१

नाद्शाबेदनवालाद्देवगाधावपर्णोनद्दशे नसानानयोमिन्नाह इतीति ३९ ब्रह्माकाशे प्रविश्य
वलब्रह्माकाशे ४० इष्टेसंस्कारवशात्दैतिभावः ४६ पुनदेवाः इष्टाइतितिविणोरणामेनोनुष
ज्याते ४५ निहितेवनेनिवेशे ४· शुत्वेहिनाब्रह्मवास्थिताः ४१ निष्कलाजगतामनमात्रेष्वले

इतिवेपेनधेरात्मानेननातन्निलाजोवे प्रापनहितनेत्रोमनस्मात्प्रागुणोस्थितेन ३९
नदेतिक्रमसप्रापब्रह्माकाशमनेनकै धत्रसर्वेयन:सर्वेयत्रकिंचित्रकिंचन ३२
मनसाप्रभसन्तइत्याहरनोयथैव नेनदृष्टेवहत्प्रापसेनोनापुलन्यानगत् ३८
पुनः प्रेमारवना: पुनः समो: पुनर्हिंशा: पुनमेहोमाधोमामपुनर्देवा: पुनर्नेगा ३९
पुनः पंचमहाभूतपर्यनेनब्रह्मनिवेशे पुनस्तत्रजगन्मुखे: पुनः समो: पुनर्हिंशा: ४·
ब्रह्माकाशतलेन: समो: पुनरेपननिहिता: इत्यसौ विहृत्देवैकालसर्वाधिसं
स्थित: ४१ सर्वविश्वयाविद्वाभ्यसत्याग्रसोनेदनिवेशेतिहि प्रगेनेवानाविधाया: सा
द्विपदेवसमता ४२ ब्रह्मनोनानाविधेहयत्रह्मणोविकलात्मानि इदेहस्वामनिवेश्य
निनामैषवाकाशिनः ४३ यद्यथानात्रनिष्मयेइहेइत्यस्थिपथगामि नद्यथाय
समस्तानमासीदालिभवेद्यानि ४४

यानसस्वनामसस्वभाव: यथोलोविनश्लेन्नस्माद्धेव ४२ ननकालजवाह वत्तनइति ४३ यद्वस
नाग्रनिसमेवयथारशास्त्रमनोइदेवनप्रापदृश्यमप्रनेपरणमग्रेपविइत्यासिनद्रुमनेयेवासीदालिभ

विद्यानिव ५५

1808

1809

ग्रनवबेधेनान्यदन्यद्धि ललनावत्समलिनैवनोदयेमेवेत्याह ब्रजनमत्इति दृष्यमोहितप्रियविद्यानो
निष्क्रमशुक्रेजगन्नानिभावेनमः ग्रविद्यामात्रमेवयमीलितनयार्विलोचनयोर्लेमिरिकेव।
क्रकमिवमहाशानिनद्युयर: विभ्राग्रान्मानन्यानमत् ग्रतिभान्मनयायग्रनयाग्रलरयोद्दृ
स्तिदृयानन्नयग्रम्रराहूतानि ग्रनवभवरणेष्वमाणत्ग्रनिर्वेवनोयमेवमन्तव्यः ५९ हृदावबमानि
पश्चिन ग्रघाणि ग्रमन्थिदेननननयानेषु सर्वेदृश्यवनेघवनन्यदेशावन्पद्भवासनामात्र
माननूनरेषुब्रम्हणाविशमात्रपदेषुनलपुत्रमित्हेषु नगन्यवनलारेषुकमनगानेशाघस्वरूपः
सवासनोग्रन्येवश्रमोनिष्पुनर्भवमतिग्रमेवोद्ग लोकिग्रभासरपक्क ५८ इतिश्रीवासिष्ठतात्न

वननमः ग्रविलोकनवरुकंकमजगन्न्यनिभानमिदंमहत् परनपायनिमात्मन
यानयानवसदंगनवाप्यसदाहृतानि ५५ नेश्रवनेघित्रवत्नुगनन्मरोदग्रयमोदरेषु
विदहूदनरेजगन्मु लाघायासनेदंननननयानभोत्र: घरेषुरक्नेरेयावनवग्रमो
नि ५९ इतिरामायणेनिर्वाणप्रकरणेनात्मयसाकायानिवण्डुनगरेदृशेननामसर्ग: १२८
श्रीराम: नयोद्दृपोपेनिदेहयसपदग्रकिमन: वर पश्चाद्दृपश्चिमोलसरनयोवेते

हृस्तु
त २

येऽग्रहवित्वाक्लग्रयानननम:सर्ग: १२८ निपश्चिनोहदंनोग्रवर्णितेसवभिक्षुवा: नवेक
स्वम्रगनवेनेनयारामसमागम: पक्रोविपश्चिदेस्वपमसादानानेपाप्यगुरु: देहनोपव
ग्रघाप्यविद्यायोवंग्रमीनिपुनाग्रवणोद्दृयाद्देया: समवारराम: दृक्कोनि नयोऽसि वरेला
केशालालिदेषयाजेवभोगानिहृदया: गवपश्चिनोभोगस्पारनानभिवयालेयाद्दृयाहवेदति
णोवपश्चिना: पञ्चारनेननंग्रन: पाशुक्रान्यरमन्यत् नस्पदेगननदेभेनवासमवंधिकिंवारि

वेपवमनिप्रः २

श्री
पात
उ टी.
४४७

नासद्भावेदप्युक्तः परबोधस्य[illegible] स्वेनेनन्नात्रकेन सूक्ष्मणेस्मालसफोतिद्युत्रमणलसहा।
लोमेवपदेवो देहेलोणविदशुक्रनस्नवेः २ नयोर्वेनादेहक्रमस्यणवः ३ देहेमोवःसर्वोविदा।
श्रुम्येनवेदस्मात्रिधावभुलाश्चेद्वगलेहानेसयवलदणान ज्ञात्मणनेवास्मेगवशनत् वेदेणसह
ग्रहेनमासमक्तुनेः प्रथमदेहेहणलदिनस्मादेनन्यक्रमावसनत् प्रयशोलेश्मेणोभूनास्थितः ५ एकद
यायाजामनायाः श्रुतः कारणस्मदेहमवनन्तर्भावेवामनादिभागस्थवीनोन्नमभेदस्मवासंभवेरा

अथेषः नयोरेकश्चिराभ्यसवामनाध्वेवधीकृतः १ प्रथ देशपुदेहेहेलेलामेवपद
वेगनाः २ नयोवानवस्मास्मनायश्माकाशकारदे एवान्धसालस्रागोनियेवा
याणस्थितः ३ नयोर्देहेमोयास्माभ्यस्लादेशावासगनेवमात् नवक्रमाद्यप्रथमदेहे
रयशेलस्मृगःस्थितः ४ नम॰मान एकेवशास्मनाप्रसन्माधनुणीसदेशेदेना ना
नानासाकथप्रमानोन्नमफलमदा ५ अथेषः स्वभावालामसनानेनोदेशकाल
क्रियावयमात् नवदाध्यनामनिवनदाढेलिनासनां ६ देशकालक्रियाधेन
देकमानाभवेकना नयोर्पदेववलवद्वदेवजयानिदणान ७

मः शंकनेणकेवलि ५ नत्राधमवस्मोत्रमाह स्वभ्यवेति ननदार्थकोमलाधनदाढो प्रति
परिपाकहृष्टोभूना प्रथमोविभागे ६ वासनानामैकोभावेविभागेवाकोहेनलमाह इतेति
यदाभागफलानुभालानोदेशकालकमप्रयवसामग्रीभणकणोनदानदत्नुक्तलसमानेत्व
वासनानामेकनामेयघनेपराहभेदस्लदाविभागः यदानसमानदेशकालक्रियाफलाकाविद
सनानदैश्मदेशकालक्रियाफलाकाविदासनानदैश्मदेशकालक्रियाफलावापरावदेउक्तेनद

नयोर्व्यवदेशकालविवक्षायामनुपन्नभतिभासः ७

४४

एवमनयारीत्या एते विपश्चितो गुणपक्षवैत विकृष्टदेशाद्धिभीभ्य वासनाविभागप्रयुक्तेनाश्रय-
विभागेन चत्वारः सेतः संप्रवस्थिताः तयोर्येषु विपार्थं सपरोन्त्रगतः इत्यर्थः पश्चिमकृष्णेतत्वा सत्तामिः
अन्यः एकः तत्त्वक्रं ८ ते सर्वे स्थितिरद्धान्ते भ्रांतिमदृश्यैः परिलोहृद्दितावधिता ९ सघनं तैः शेषमे-
वगलति १० हिमेणकालेनेति एवं श्लोकान्वये उदानीय श्चिमविपश्चितो येन हृद्रेनभ्रान्तिनातनत

एवं विभागेनैतेन चत्वारः संप्रवस्थिताः कृष्णेनैहाव विपार्थमन्योन्त्रोमरगोचरः ८
नाद्यापि तेरविपायात्तड्डोमोभ्रांतिगुहादिभिः अनंतेयमविद्येयमहानपरिहृद्दिता ९
हिमेणयांत्ता भवति विज्ञानालोकसागते सघनमेवगलतितिमिरश्रीरिवोदये १०
कालेनान्यनगजाते पूणत्कृतं विपश्चितः तस्मिन्द्वरनरेदेशो कास्मिंश्चित्स्मृतिभ्रमे ११
कश्चिद्व्रमसहाद्योध्निकस्मिंश्चिद्दृश्यमंडले तस्यदृश्यात्मनामायेव स्तनोऽद्रमलद्रुपिता १२
स एकः शुभसंगत्वविद्यामध्यमागतः दृश्यंपयथा वहिज्ञापद्रमतनामतमागतः १३

त्वनः स्थापयति अन्येति अन्यस्मिन्स्ववासनाकल्पिते नगति ब्रह्मांडे ज्ञानं तस्मिन्ब्रह्मांडे हर-
तरे स्वाम्राद्रिपरभागस्य स्वर्णभूदेशे ११ ब्रह्मसमहाब्धोनिकुत्रचिद्दृश्यस्ते कस्मिंश्चित् दृश्यमंड-
ले यिंवास्तवेनेत्याह तस्येति १२ शुभस्पर्शात्तिरोतिभगवद्ध्यानादिगुणैवश्यसंगत्यासप-
श्चिमो विपश्चिदेकः विदेहाजीवन्मुक्तानो १३

तस्य सानुगमहाकाशस्याकाशस्याविद्यासदेहस्य मोहो नरं कुतस्तत्राह नैवेति श्रीरामेति बोधे स्तागतो घनस्तो रागः कामस्तन्त्री विनोस्तदधीनस्थितिकौ तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति १४ प्रकृतकथामुपसंहरति इतीति इयमविद्या सर्वं दृष्ट्वा विनेरं नादर्शनादत्नं नाकारत्वब्रह्मवत् १५ तत्कल्पकाज्ञानविनाशानन्त्यादवनतानन्त्यमिति ब्रह्मवदिति दृष्टान्तोक्तेस्तात्पर्यमित्याह येनेति १६ तत्स्वयोन्मुक्तैरपि तात्पर्यं मा

नैवाद्यपरिज्ञाता नास्त्यविद्यास्वदेहकः मृगतृष्णां त्विवा शान्तिमागतो राम तत्त्वतो १४
इति ते सर्वमाख्यातं विपश्चिद्देहिते स्फुटं अनन्तैवमविद्येयं ब्रह्मवत्तन्मयी यतः १५
येन येनैव वर्षाणां लक्षलक्षाणि गम्यते न यत्नस्वभावेन्तो विना किमपि लक्ष्यते १६
तदेवास्य परिज्ञातं मिथ्याविद्येति कथ्यते यदि ज्ञातं तेन ज्ञाते तथा ब्रह्मेति कथ्यते १७
भेदेन भेदरूपाद्यं भेदोऽयं यन्मयः किल नद्धैव विभाभासं चिद्रूपैवाद्रिभित्तिना १८
ब्रह्माण्डमण्डपस्यास्य भ्रमतेस्मा विपश्चिता लब्धो युगशतैरन्तो नाविद्याया विपश्चिता १९

ह तदेवेति तद्ब्रह्मैव १७ नन्वविद्येति ब्रह्मेति च भेदे सति कथं देव तत्राह भेद इति यद्यं भेदेन भेदः यतो येतन्मयः अविद्यामयप्रपञ्चस्य ब्रह्मैवेति विद्यास्वत्वादपि भेदो न चिन्त्योन्यः इत्याह तदिति १८ ज्ञानस्वरूपेनोऽत्र विपश्चिता न युगशतेनाप्यविद्याया अन्तो न लब्ध इत्याह ब्रह्माण्डेति इत्युक्तमिमाप्र मतां अविपश्चितामविदुषां विपश्चितानाम् अविद्याया अन्तो युगशतैरपि न लब्धः १९

1813

उत्तरं विपश्चितो ब्रह्मांडकवाटसंध्याकाशमार्गेण गमनं कथं ब्रह्मांडभंगे कारणाभावाद्ब्रह्मासंध्याकाश
स्यैवासंभावनादित्याशयेन रामः शंकते स इति ब्रह्मांडकपाट एव किं न संयामः तथा च त्वं भित्वा
स्वबहिर्गतः एतत्त्वया कथं न कथितं २० वसिष्ठो ब्रह्मांडकपाटद्वयविभागे कारणं प्राक्पाषाणा-
त्मने उक्तमेव स्मारयति जानेनेति २१ अन्यदिति दूरतरं अतिदूरतरेणान्तरं अतिदूरतरं ग्रंतरमव

श्रीराम उवाच स ब्रह्मांडकपाटः किं न संयामो विपश्चिता त्वयैतत्कथितं ब्रह्मन्नकथयेवदस्वं
वद २० श्रीवसिष्ठः जानेनैवं विधिं वेन ज्ञातब्रह्मांडमेगते द्वाभ्यामधस्तादूर्ध्वं त्वभुक्ताभ्यां
प्रविदारितं २१ भागस्तेनोर्ध्वं ततस्मादतिदूरतरं गतः अधोभागो गतोधस्तादतिदूरत-
रोत्तरं २२ नाविवाश्रित्यतिष्ठंति तलाद्यावरणास्ततः तथैव च तदाधाराले वेते संस्थिता
तयोः २३ एतयोर्मध्यमाकाशं विदूरेणकपाटयोः अपारवारमानीलमिदमालक्ष्यते
त्वया २४ तलाद्यावरणास्तत्र तनलंतानिनसैतिव नाहिनिर्मलमाभून्नमालानेक
त्वक्लृप्तिभिः २५

धिं गततरतिवा २२ तलाद्यावरणाः तौ भागाविव विभक्तास्तावेवाश्रित्य तिष्ठंति आश्रित्यास्थितिः
साधारणी विभक्तानान्ततलावरणमाग्रस्येति प्रागुपपादितमेव २३ २४ तत्र आकाशे अपारत्वो
क्तिरितरभूतापेक्षायावेऽत्यल्पव्यापनाय अन्यथा व्याकाशावरणस्य पृथ्व्यावरणाद्दशगुणपरि
माणत्वानुपपत्तेः तदग्रे ब्रह्माकाशवर्णनायोगाच्च आलानेतरभूतानामपारः यावन्मूलपंकत्व

1813

1814

श्री
वा॰नि॰
उ॰टी॰
४५०

स्वविद्यायाः परिवर्तनार्थं प्रतिश्रयेन दीपितो स्तुहीन दीपितो नरव १९ नहि मरुफलं रे शुभरूपमपद्मा विवे
हार्दविद्यातेजसोनान दर्शितं वेत्र स्यावस्तनोः नेत्र ब्रह्मात्मकत्वादेवेत्याह ब्रह्मैवेति नहि नवत्वेतस्त
हंतः कथं दृश्यतेनेत्याह परिज्ञातेति स्वविद्यायाः जगत्स्वरूपेण ब्रूपेण केवलं भवितन् २८ २९ रामस्यश्राः
स्पष्टाः ३ ३१ स्वमहत्त्वा सर्वो ग्रामः यतः किमहरे स्तीति प्रश्नं वशाम प्रश्नो ये येन न संख्या ज्ञान

तेन मार्गेण यातो सौ विपश्चित्तत्त्वकोविदः स्वविद्यायापरीक्षार्थमागात्तेमतिदीपितः २५
ब्रह्मैवानेन रूपेण मविद्यातन्मयीयतः अतोस्ति सा परिज्ञाता परिज्ञाता न विद्यते २६
विपश्चितं हि तमाप्य हरोहरं यथैव रे जगत्स्वमेव भवेद्यायां भ्रमं त्यक्त्वा केवलं भवेत् २७ क
विपश्चितं तमापि हारूपमाप्य बिन्द भ्रमतः प्राक्तनात्तस्य संस्कारं विवशीकृतो २८
श्चित्तेकोऽन्यतः कश्चित्तो विदधापि कालिन भ्रमतः
श्रीराम उवाच कीदृशं शुक्लरूपेण जगतो विपश्चितः भ्रमतीति मन्ये त्वहिमपि वेनाप
तेऽरूपा ३० किं यत्र धनि संसाराति ज्ञानायवन्नेमन्ये महदेना विहा स्वयमेतस्माकेकापि
तेनवपा ३१ वसिष्ठः स्थितो विपश्चितो राम नतानुभो जगतो पर्यायः तेस्माकं गोचरं यान् जग
तीयत्वतोपिना ३२ तृतीयमगतो यातो विपश्चिद्यत्र तिष्ठते स कदाचित्संसारोगोचरो व

समाधानं येनोच्यते नितमत्वा वर्तिष्ठन्त परिज्ञातो नाक्रिकल्पेन स्वाशयं सत्त्वपतन्नेमाह स्थितो विति यत
तः पर्यालोचनेऽपि अस्माकं तेन जगतो गोचरं बुद्धिविषयतां तोयाने ३२ स वस्तोऽस्तदेन गतं सं
सारैः सहितः संसारः नः गोचरे बुद्धिविषयभावे न वर्तते ३२

1814

1815

२४ २५ एवं तत्र विपश्चिन्नम्नदेशाद्दूराद्दूरे व्यवस्थिते २६ तोरिंगैनरश्लैनगतैर्गतः सन्नद्देवम्
गोज्ञानत इति कथं समेतं प्रश्न ह्यागमनं विनाद्वनातन्मा संभवादित्यर्थः २७ दूराद्दूरतरं वेता
हिमवैपरिविहित्रात्मनिरवलोनामेवभवान्ते अपरिछिन्नात्मदर्शिनो त्वं यथैकृतनामवयवास्व स
वैसन्निहिततरमेवेति स्वानुभवेनस्पुत्रीतिप्रायेनोत्तरमाह अवयवानितिशेषः २८ अम

श्रीरामउवाच विपश्चिन्मूलनां याता यस्मिन्स्थलगतिसंस्थिताः ततगत्कुमहत्तुद्देयथाव
त्सथयेतिमे २७ श्रीवसिष्ठः दूराद्दूरतरं गत्वा परब्रह्ममहांबरे मृगो विपश्चिन्नगतिः
तयास्मिंस्लनगल्हुल्स २९ नाहिदंविविद्धिनयादिहासेनंस्थितोम्मगः इदंतत्परमाका
शंदूराद्दूरेजगस्थिते ३१ श्रीरामउवाच विपश्चिदस्मादेवासौनगलतोगातिततः इहे
वाधुमृगोजातः कथमेतत्प्रतजस ३० श्रीवसिष्ठः अवयवानवपुर्वीतिसंवेद्वेय
पार्थिवानान् तथासवीनहेवेघ्रिम्मलएवात्मन्यवास्थितान् ३२ अनिविष्ठानास्तसंहाराद्वा
नाकारान्नात्यहून् मिथः प्रोतान्मिथोटस्पान्स्वरूपानिवपार्थिवान् ३३

टकाअनीनतराणाममिस्तब्रह्मदेशासंघतेसन्निहिततरत्वमेवेति कालतोऽपि न कस्य हृत्नास्ती(
त्याशयेनतान्विशिनष्टितानिति चिरकालात्तरभावित्वात्सांप्रतमनिष्टितान्असंजातानान् तथास
संहारात्सर्वकालसंहारसहितानृनानाकारान् विविधान्मिथः परस्परमटद्वयानपिएकत्रविस
स्ताख्यास्परस्परमोतानां पार्थिवान्पृथिवीविकारभूतपरत्वात्स्वरूपानिवास्थितान् ३४

श्री॰
वा॰
उ॰
४५८

18/5

नत्वत्रमोऽहं कस्मिंश्चिद्न्यास्मिन्मार्गे ग्रासितो नेतुं हंसोऽस्येमार्गे रक्षति निह्नुति सति यद्वुक्तेन तन्मयाभव
नपतनद्वक्तोऽरवहत्वाम्नेवविपश्चिन्नसनान्यारीतेकथितेनतवतः प्रकारस्तत्सुमेरभावादित्यर्थः
५॑ नान्यवोक्तान्नूहिंगेनरानन्वस्वरान्तनाकाल्मिनेसन्यान्मसंस्मारेनाहमेरेवदेहैवस्तनोभीतः
नैकास्मिंस्तनहूवीविपश्चिदिहेवहरीणोनानस्तुनरमान्वयः ५८ ५५ ओमिवृत्ताकाशे ५२ कुत्र

न च कस्मिंश्चिदन्यस्मिन्मार्गे संनिवतिष्ठति यद्वृत्तं कथितं राम मन्दे नहृत्वतो मया ५॑ विप
श्चितो मम संस्मारे देहे भ्रान्तादिगनरान् नानने नवरेधोम्ने तावन्कालमनिवषीः ५८ इहे
वहरितो जातः कास्मिंश्चिद्गिरिकंदरे कोकनालीययोगेन भ्रान्ताभूरिजगद्भ्रमं ५२ सत्य
गं तेथमनन्दरेयस्मिन्नन्मे भृगा स्थिताः सत्वगोयमिति ओम्निकाकनालोपवास्थिते ५३
श्रीरामउवाच एवं वेनहदरव्रतन्कस्माकजूमिमंडले कास्मिन्कास्मिंश्चुशैले सोवनेक
स्मिन्मृगास्थितः ५४ किंकरोतिकथं हृत्वीवृत्वं वयस्त्वरवास्यदः ज्योतिर्विंशन वरंस्तानीकदो
हारोस्मरिष्यति ५५ श्रीवसिष्ठउवाच यो सोतिगतेनाख्येन रम्नः श्रीरामगस्तव स्थितः श्री
रामगृहागारे विद्धि तं तं विपश्चितं ५६ वाल्मीकिः श्रुतेति राघवस्तत्सासभायौ विस्मयान्वि

टि
टि
टि
टि
टि
टि
टि
टि
टि
टि

तिरिति ५७ उर्वरासस्पाभ्राभूमिलदास्यदः जरपंजरयेवसिष्ठिलेत्तानमस्याह्लीतिजरफत्तानीत्तमस्य गः
तोभाग्रः श्रीनाननिविपश्चिन्नन्मकरासंस्मरिष्यामि ५५ विगतोः देशाविशेषाः तेषोनाथेनरात्नातवउपा
यनत्वेनयः श्रीरामगोस्तः स इदानीं श्रीरामगवंधनागारे स्थितोस्तितंमृगंत्वेविपश्चितं विद्धि ५१४

४८ देहगतेविहसिः स्ववाहुस्लाताविंदयुतंत्वोविदंयत् ४९ आहतताद्दर्शनादरवत्यपि ऋतादत्तासभा
यैत्तयाविधेस्वकिनवीहतैः सभयकरादेनीलवर्णैः सभात्वंभादिरवचितमरकतावितैः हरि
नतलप्रोतिप्रयुक्तयारक्षयाआतानेधावत् ५० उर्ध्वीकृतकर्णेनयनग्रीवेयथास्यान्नयातलभेगे
रस्थितैः रवलैरनिवायैंः स्थितेरवस्थानेस्तयाविधेसवेस्तसभ्यान्सभागतान्जनान् दर्शनोत्कंठया

अथानीतोनृगोल्लपः सभास्फारांविवेशसः सर्वैसभ्यगणैर्हेष्ठः उछिमोल्लहिमानवि ४८
नारविंदयुतेदेहाविहसिः स्वेविदंवयत् हाहियानोत्पलासादैः संहरीपरितर्जयत् ४९
आहतानाटतसभे नीलामरकतावितैः यावेतलेक्षयालीलेन्नगभेस्वकिनवीहितैः ५०
उत्कर्णेनयनोद्रीवेतलभेगवलास्थितैः उत्कर्णेनयनोद्रीवैः सभ्यानाजलयत्गवैः ५१
मृगमालोकनैलोकाः सराजमुनिमैथिलाः अननावनमायोगितिविरमासत्लयाजलाः ५२
आम्बुयेववेंणस्वविस्मितसर्वेलोकासवेविलोकनवनोत्पलवर्धेकुसं रत्नांशुजालक
विनेमृगमीहमाणसासीत्भाकमालेनीलिपिनिर्मितेव ५३

आरवेरनशंकयावआजलयत् ५१ समयोविस्मयस्तदाजलाआसन् ५२ सर्वेषांसभासदामवलोक
नलक्षणैः नेत्रैर्नविदिहत्पलवर्धैः कुसैनीलवर्णैकृतमिवास्थितं नानाविधारत्नानामंशुजालैः कामि
सम्रहेरवितंपरिष्कृतंतेनमृगमीहमाणसभा आम्बुयंस्मादुत्तरसस्ययत्र्ववेणांविगलितवेधातरतया
श्वेततास्वादनेतेनविस्मिताः विस्मयजडीकृताः सर्वेलोकायस्मातथाविधासती लिपिनिर्मिताचित्रमि

1817

लितानकमलिनीप्रवनीकाटीर ५३

1818

श्री॰
वा॰ ति॰
उ॰ री॰
५५२

इतिश्रीवा॰ रा॰ उ॰ एकोनविंश्युत्तरशततमः सर्गः ११९ नृतिस्थ्यानेनैवकृतो मृगस्याग्निप्रवेशनं वि
पश्चिद्देहलाभेन प्राकृतमिति सूचयन्नपीले प्राक्तनमाम्नाविपश्चिद्देहलाभोदयान्तेन रात्रिर्भावान्त
ह्नानेनवाल्मीवाल्मीकिर्भावाद्दितिरामस्वाबेगस्वच १ यत्नस्य कृष्णस्य येनैव विरोपासितेन देवते
नगतिः पुनः पुनरभिलषितसिद्धः प्राप्तहितानन्दस्य कृष्णस्य तेन देवनेन हिनाप्रशोभिगानिरभि
लाषितसिद्धिनेतायतेमानायेन शोभनेनोभिनाहितपहितामेन स्वल्पकर्याधिक्यबेगामावपि

इतिरामायणेनिर्वाणे विपश्चिन्मृगलाभोनामैकोनविंशः सर्गः ११९ वाल्मीकिः अथरा
मवाचास्य मुनेर्केन विपश्चितः स्वाश्रयायेनहः लोकानामक्रनामोहयादिति १ वसिष्ठउवा
च येनैवाभ्युदितायस्यतस्यैनेनविनागतिः नसोभवेन्महत्वानहितायनसत्फला २ वि
पश्चितोग्निः शरणं तस्य वैश्वानरं यं मृगाः हृदं रूपमवाप्नोति निर्मलं कनकं यथा ३ करोमे
तद्दृहे सर्वं हृश्यतोहृश्योयाम्भवः स्वग्निप्रवेशाद्धरिणः करोत्स्वेषाभुनाद्दरः ४ वाल्मीकिरुवा
च इत्युक्त्वाऽसन्मुनिस्तत्र वसिष्ठः प्रेक्षवेदिनः उपसृष्टपयामास्य हृक्रमस्तुवाहिला ५

परलोकहिताकरत्वेन न भवति तथा च श्रुतिः यः स्वां देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते
नपरामाप्नोति पापीयान्भवतीति अभिप्रेत्याह। त्वामतियजेत भगवता जलदेवैहितातिकृतना
तः उभयभ्रष्टो न स्वेष्टस्य योग्यो न वसतः उहीन १ शरणं दृश्यं प्रदानेन रहिताभूत्वैवरूपमाप्नोति नावि
पश्चिद्देहे १ ४ उपसृष्टपयाम्यास्याग्निःशिरस्त्वतवीनासिकेप्रोच्चे हृदयमात्मभोगेति श्रुत्यक्रम्याप

५

[illegible]

हृत्कारघसभामध्यप्रदेशात् १ अथ भगवानानीय अकाण्डकरणाद्दरविदहुलेहे भवननइतिहि
नेवेलोहिदिशःप्रः कारिविनिक्षपंतोहृदः शबोदेशाः स्वपकजलतिमितियावत् २ मनुष्यस्तंभकंचे
नीकोनिर्घस्यनष्टाविर्भूहेममंदिरनिवकंदरं ३ हृत्वादपगताः सभ्याः यस्मान्नृयाविर्धज्वालाना

हृष्यावनिंधनेवह्निं ज्वालालाकुंतमयात्मकं नद्यानेनसभामध्यान्नालानाल्लेनमनुयतौ १
शृंगाररहितोकारस्तंभनेनविवर्जितं स्वकुंभमयमायेनमभूममयकज्ञतं २ मनु
मनुष्यकवन्कोतिहेममंदिरसंकंदरं उल्कुलांकिंकुकाकारसंध्याद्रवस्थितं ३ हृत्वापर
नरसिंहनंज्वालाज्वालानालेविलोकयन् सुराःप्रात्यंतिकभावेनप्रोल्लासविलोकितैः ४
तंसमालोकयन्वह्निविविक्तैः ह्रीलाइकुनैः पत्रपुस्तकसारासुहृदंसिंहरूवोत्सयनन् ५
पुनस्मिन्नेतरेभ्यानेविवाधयन्निंग्रवः सुरांविलोकनैः ह्रीणंयापंकृतवन्नृपावहृ १०
संस्तनमाश्रनीभक्तिभगवन्नृप्यवाहन ऊरुकाल्पपूनं कोनंमृगमेनंविपाङ्गितं ११
वदन्त्येवंमुनीहराद्राविलान्नृपसंसारे मृगोप्रिवैगतनिर्मुक्तः शरीरंलसमिवाविशत् १२
ज्वालाजालंप्रविष्टोसावार्शश्वविविनाः संध्याभ्रवविश्रांतोहष्टः स्पष्टशरीरकः १४
संपश्यन्नेवसभ्येशुभ्रमृगोयनरनामगात् ज्वालोद्वेनभस्यध्वलरोत्रपानरंघया १५

तेविलोकयन्तन्तस्सुराः प्राक्तनेनभक्तिभावेनविलोकितैः सारदर्शनैः प्रोल्लासनेहष्टे ९ ९ उवाच
वह्निप्रनीतिशेषः ।।१२।१३ हष्टः जनैरितिशेषः १४ नरसिंहमनुष्याकारे नभसिमृगनृपोथलवः शूपो

नरमनुष्यदृंघयानया १५

1810

कोणैः कोणिमद्भिरिव यवयवैः स्फुरद्भिः १६ अर्कबिंबरवेरस्याभुतमामाला १७ वद्धरिन्यादिपालितो
घमा चलः कनीनिकाकोशादोपतिबिंबस्व आधारः पावकोपयस्तनथाविधुः भाक्तिरेवनाउरु
घभ्रनेवास्थितः अर्काभः उरुतः अर्हद्भवनेतिमूर्वेवान्वयः अनेनरंज्वालानालवानेराहृतोदीपः

अर्हद्भवनायत्तालायामेतः कनककोणिमान् उरुतः पावनाकारः कोणैरवयवैस्फुरैः १६
अर्कबिंबरवारिस्मचंद्रबिंबरवोदुतः मद्माभसीववरुणः संध्याभ्रइवताम्रसी १७ चलः
कनीनिकाकोशोप्यङ्गेसलिलेमलो घातिबिंबस्ताकोभोभक्तिनाधारपावकः १८
अनंतरेमभामध्याह्नेहोवइवाहतः ज्वालानालंयथोक्तापि संध्यावुदरवोनसात् १९
जरीजलेषुभट्टेषुप्रतिबिंबवाम्नः स्थानिष्ठष्टरूपलनवपदान्नदरवोद्गतः २० अल
मालायरः पांतोहेमयज्ञोपवीतवान् अग्निशोवावरङ्गवः सयस्तुरइवोदितः २१
अहोभाहृतिसद्गोष्मातस्येवशस्यभातनात् भास्वानिवविपालाभोभासःस्येषशाहितः २२
असोमनेरथाभासोभासनात्वाभविश्वति सभास्येकस्थितिस्त्रेनेनभासःसउच्यते २३
अयोपाविष्टपनेवैवसमापोध्यानसंस्थितः अम्मोदंतमप्योवेलमस्मारंभाक्रनंततो २४

वक्रापियथोऽयथामेतियावत् १९ शैवालपङ्क्त्या कृष्णेषु भग्नेषु सस्मितरंतरंगितः आमरः वि
स्वाधामराकारः प्रतिबिंबः प्रतिमेवयदात् तिरस्कृरिलीवस्ताऽऽभ्रमोनरस्व २० अग्निरोहेनैवशो
वैनैमत्स्यैयस्मनथाविधैरेवरैः कृत्तैः २१ एषः भासः तिनाम्नाशाहितः नेनेरुक्तः २२ २३ आत्मनं स्वस्य

प्राक्तनस्वरंनेहंतोने २५

1820

स्मयेनविस्मयेनहृष्टास्मत्वा २५ आययौरत्नपथ्यध्यानात्लोकाद्यतेनेतिविवरणं यथाक्रमंनु
निराजसामोनातिक्रमेण २६ सःभाल्योविपाश्रिन् उदाहरतश्चक्रवान् २७ स्वाविराजदरप्रमा
नायास्तेश्रविद्यायाः स्वग्रहयोस्त्विति २८ रामेश्वतिजयेतिजल्पतंध्यक्रेवदंते नतेनमस्तु

सभालोकेगतस्यदेहलयेलात्मनिनिहतेति भासोमुहूर्तेमात्रेणदृष्टाश्चोरंतमहतं २५
आययौपूर्वेनतस्मेध्योध्यानलोकायपृच्छत सभासालोकयामासस्मरन्वायथायथाक्र
मे २६ सत्वागत्यवसिष्ठायग्रहणामकरोन्मुदा ज्ञानार्कमार्गदेवस्तन्नमस्तेत्युदाहृ
रत् २७ तच्चवाचवसिष्ठोपिहृष्टेनगिरासस्मृवान् स्वपतेस्त्वविराड्राजन्नविद्यायाद्वयो
स्त्विति २८ रामेजयेतिजल्पंतनतंदृष्टापुरःप्रणते आसनाकिंविडंतिच्छसच्चवाचहेस
त्विव २९ श्रीरामचंद्रउवाच स्वागतंतेस्तुभोराजन्निदमासनमास्यतां अनेकभव
संभारश्रांतविश्रान्यतामिह ३० श्रीवाल्मीकिरुवाच वदेसवेदशास्त्रेषुविपश्चिद्रा
मनामसम्मुखं विवेशाविष्टरेविश्वामित्रादीन्मलमान्मुनीन् ३१

वीणेतंभासे २५ ३० विष्टरेश्चासनेहृष्टासनयोविष्टरश्चतिषत्वे ३१
॥ ॥

त्मालोकेन नवेऽपनयते मेनेव ३२ ३३ विपश्चितामविनतात्मनि कियंति जगंति विश्रांतानि इदमाख्य
यं ३४ चिदात्मन्यते मायास्वभावत्वप्रकाशस्य विभवस्य तत्तेजोमात्मनः पूर्णस्यापि स्वयं महिमा
कीदृक् महेश्वरस्यास्य यैरप्यति विनर्दै यो महिमा पूर्ण एव शर्वरी वदनंतरेष्वेव पदपरमात्मने अनंतः
एवं विधान्विपश्चिद्भिः प्रकाशितानि विविधानि विविधाकाराणि जगंति भ्रांत्या भांति इदमनस्य स्वरूपमित्यर्थः ३५
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे विपश्चिदुपाख्याने सर्गः २० वरदानादितज्जकथा

इदमाख्यायवाच महेश्वरनविवेकालमालोकेनेवदृष्टिना बंधेनाविपश्चद्भः तमंतमभूमंवि
पश्चिता ३२ आत्मात्मनोऽपि महिमा यमहेश्वरकीदृगात्मस्वभावविभवस्याविदात्महृते ३३ ए
वं पूर्णपरमात्मस्थैरेवमनेनरेवं विधानि विविधानि जगंति भांति ३५ इति श्रीरामायणे
मृगव्याधप्रवेशो नाम विंशः सर्गः २० श्रीदशरथउवाच क्लिष्टोऽयं परिविपार्यं विप
श्चिरं विपश्चितः नरदेहो विशिष्टिं मन्ये कथं वस्त्वान् किं यद्वः १ श्रीवाल्मीकिरुवाच म
निश्चयवसरेण नरातः पार्थिवश्रवास्थितः प्रसंगप्राप्तमेवाको विद्याभिषेऽभ्यवादत २

क्रमप्रचोदितः कौशिकेन विपश्चित्स्वो भ्रांतिविलसन्नोऽब्रवीत् अयं विपश्चित् अविद्यार्थेदि
गंतदर्शनलक्षणो अथ उक्तप्रायं स्वरूपाम अविद्यामुद्दिश्य परिच्छिन्नः लोकान् अनुभूतवान् न तत्त्वं महं
अविपश्चितः अतस्य आत्मतानस्वन्यसास्य भ्रांतिरूपं स्वप्नावेष्टितं मन्ये यतः अवस्तामिथ्याभूते
दिगंतदर्शनादि कौतुके जन्मितो ग्रहः अवश्यं साधयामीति इत्याग्रहः कष्टः लोकपतनस्यार्थः १
रातवासमवलोक्य तु दुरवटथाना राजपुत्रकथासंस्कारो विद्यामित्रः प्रस्तुत विपश्चिद्दृष्टांतवर्णनमपो

गगनदाफ्यं हेतत्वाउपेक्ष्यानहौलो कथामाहेति वाल्मीकिराह आसीदि
ति २

हेराजन्नृनयासम्योबोमेथन: नयाम. उक्तमेषोधलनमानेमेलद्यावियानोवह्ननोष्वेवियाः
विलक्षणा: विविधा: वह्वाश्चालिनृपागोयाल्लद्देव्या: नामतामथप्रवेनतेकोह्जिगङ्गूपाग्रयोग्य
भूशेभवेनीतिवह्नमाणाकथापोह्निकारवने २ नवकयापसोनि अघेत्यादिना वक्ष्यमाणाभ
विवक्षुयानाख्या: राजभ्रयाग्रयिपवेबिपेश्रिदेव अथापर्धेनमसमद्धश्रीवर्षलतेभूमेत: श्वे
तावतेने ५ नामेवभुवेवर्णाध्यैनेयसोनि अथांसनि अथेयथरूमेह: पातालसृष्यादिवनदेश

अथामोमममेघायानोदोधुवेघाविलक्षणा: भवेमेसेविधाराजनन्नृह्ननोवह्वोभृशे २
अथसमदसेनधंललमलोणानिसुय: एवमेवभूमेनोस्यावदृथानाभुवोश्वेता: ४
भूमेनोवलोकाधमथाषुद्वेगावजितैल अहमालनेर्विनेनवह्ननात्माग्नेतोयथा ५
अथवलमह्नालोकोवतेलोयोग्निसेमस्थिता: बालसंकल्पनरुवद्वासमेकल्पानि
सृय: ६

लोकत्रयुहितनात्मगह्वानलोकोभुवनसमषेः भूवदेवयनेलेवेनोदाहिलोकेवेनेल: सनूथ
मे: पतितोयोग्निसेस्थित: सवग्रास. सेकल्पनेसुयसवनामोनिनूपथितेगाभ: अथभोगा
ललक्षणा: महानेलोकाश्वनदेशाभवनांश्चनानता: यस्मिनूपदापातालथाविध: खल
मोनि: शाववर्षसेद्रयोग्निप्राकाशबालसंकल्पनेरुवनेमस्थित: यतोयमपिग्रास: संकल्प

विष्णुपण्टेनचै: ९

1823

1824

श्री:
मा नि
८ टी:
५४५

नस्पतिनाथसकंथेजनाथालेनगाह कंटुकेदविमध्येकंटकेदशादिकं पिपीलिका:श्रमे
तिद्र्भ्येमेवेनस्त्रिमतिनकडुपक्षोवीनिसूनानिदशादिकंयभेनिनम्र्थे: यानिभृंगोलकस्याये
भागगनानिगानिवडुधिवंनुपदिनवानिनदेमानि नामानिपणपदायवर्णानिसूनानिनिद्दे
ति नदानानिनवश्रमेनिव ८ श्रुनमेदलवत्त: सेदेकिम्यादिस्मृतिन: ज्यानिसुभकडूपस्क्षमे:
स्वंनेपृगालमेवर शेलवगुवंपनवग्णलास्थ्रिनग्रसेणधा: उव्रेप्रेमेनि स्तेशापपक्वाद

कंडुकेन्योश्रिमदहेदशादिकं पिपीलिका: इमेश्रमेनिपृनानिनदापानाक्षिनिम
दा २ भेगोलवायेभागानिनदेमानृधेवंमेनव नदापृनानिनेस्तिनाम्याति
शायश्रमेनिव ८ नमेवावेसपदरेणामवेनिस्त्रवेमेइले श्रवस्पण्गीश्रमेन्म्थे: सवेस
कोदिमेननं ५ इहेवममेदिकंयोक्ताप्तावेस्थवपावमिन। मवेदिकंखेमपनृडनसा
पलाम्महीनले १० भोवा:यननोभावेनिनस्याप:सवेनोगके यमोत्पनेनोगके
निनदेधेमिनिग्राह्मिते ११

स:५ नामोज्ञानिस्रुकोपुवमावेस्थ्योदिह गुरुत्मेवपृनियवसियना नडवलेमवोद्दि
बडुधेमेवमहीनलेवसवोपलारेवेनम्र्थे: १० नवभूगोलायलनसकयडुधेनेनदयेवया
महीनलस्यकथमपलानेनग्राह्माबाइति नस्यमहीनलस्याप: येभावा: पदार्था: सवेति
नेनस्पसवेनोगकेगुवपवेननम्रदेशोपनेन: ग्रामूवनपवगकेनिसेवेति पूवयसिनमपि
पस्पादयइत्पनेनोगके निनवयडुधेमिमेवशाम्हेनेनत्रपडुनिनिदेयेशिनिवनम्र्थे: ११

गो

तथतस्मिन्लोकेपद्देहेस्फुटितहृदयानामिधानकोशेयथाज्ञानदर्शीधरः ह्यस्मिन्यास्वविधंते तेषां
कुलेषुयोनिषुप्रजाः पुरानानाप्रभवन् ११ तेषामप्रजापदेवविपश्चिद्दृढेवतत्स्थपवत्सेनः भूम्यादे
तेगतः कौलः स्थानस्थानमेकसंकल्पः दृढफलितस्वयास्वसंततस्वदर्शनानायतनिर्यातानाः १२ ही
पस्मशनमेदेशकनः पुनर्वाविशुनंभूमिवेतिक्रमेणाक्रमणेनामध्येमध्येमरणेतनवानिलआ

तत्रैकदेशे विपुलेवरूपानामाभिधानकाः नानालोकेषु योनीषु नानाप्रजाः पुराभवन् ११
तेषेवमेकसंकल्पाद्भूम्यादेहे स्वपवत्मिनः कौलः स्थाहितिनिर्यातानाविहृतंदृढनिश्चयः १२
पुनर्वापिपुनर्भूमिलेषामाक्रमतोत्थिते नवलब्धशरीराणांदीर्घकालो विवर्तते १३
स्वक्केकंडकवल्मीकायतनानिघमश्वते भ्रमंतोनाम्रवेत्स्यमन्यत्वंसंविदंतिच १४
व्योमस्थकेऽस्कभ्रोतपिपीलिकवरगकले भ्रघापिसंस्थितानानवलैदंव्रतंतिते १५
देशभूगोलकस्यास्यथंघमासारयंतिच देहेवतत्रतेनमोहेरपस्थोईनपादिशः १६

लिशरीराणियेस्वधाविषानांतेषांदीर्घकालीस्थवर्ततेत्यर्थः १३ स्वक्केकंडकेसत्यथावन्नी
कीटास्तन्यायेनभ्रमंतस्तेवल्मीकन्यायेनेतिथाबे वल्मीकपदेनतन्निर्मातारोवम्रोकीटा
पवत्सते अन्यत्वंदेशान्तरत्वं १४ १२ येयेस्वपत्सनेपार्श्वगतेवास्वास्वपतितदिशः पा

1825

श्री
वा नि
उ टी
५५६

1826

इतोऽङ्गैः साक्षेपोक्तैः १८ कथमनुपपन्नमकर्तृत्वं घटयति स्फुटयतीति १९ संकल्पकल्पनस्यावि-
द्याधिष्ठानकत्वाच्चिन्मात्रे तत्त्वमिति नित्यात्मतादात्म्येन इत्थं यति कल्पनमिति २० जलस्य प्रवाहः प्रवाह-
स्तत्र स्यावर्ततरंगबुद्बुदादिविवर्तवत् आवर्तो दोनाभीकरूपादिं सादृश्यमल्पकं यो विद्वन्या भाती-
त्यिमवेदि हत्वसदृशास्यवाच्यस्यात्मनात्संभवात्त्वनाभमपिकर्षधर्मैर्दिष्टयोः २१ इदं जगन्तर्गस्या

नैव द्वैतं महाराज यथास्मासि विनोद्यतैः तत्त्वार्थतः त्वयास्मत्संवदामलः परं १८ इत्थं
न किंचिदेवेदं ब्रह्मसंकल्पमिदं वरं किंचित्संकल्पमज्ञानमनंतं स्वमहद्रूपवत् १९ क-
ल्पनं तत्त्वसंवेदनं परं ब्रह्मैवकल्पने चिद्रूपं ज्ञानयोर्भेदः शून्यताकाशयोरिव २०
चिन्मात्रं यद्यदाभातं जलवाहविवर्तवत् तन्नाटङ्कृयमन्याभमनन्यात्संभवाद्भवेत् २१
स्वभावः खे च वर्वेमिदं सर्गादौ परमो वरं स्वयं जगदिवाभाति नाम्नाऽलयसर्गको २२
यथाकल्पनि चिद्रूपं तथैवरति मेत्यतनत् दृष्टादृष्टैः स्वसारैश्चिरमास्तेयथाचिरं २३

सोऽस्वभावः स्वतः स्वं शून्यमेवेति तदा परमो वरं ब्रह्माकाशमेवेति तावद्दविवादं न यावत् तदे-
वस्वयमिदानीमपि जगद्दिवाभातीति दृष्टो मलयसर्गको स्वन्यत्र २२ तत्तु चिद्रूपं कामक-
र्मवासनानुसारेण यथा यथा कल्पनिकल्पनामात्रैर्वर्तति तथैव तत्तत्रसितं आसंक्रमेण दृ-
ष्टादृष्टैर्वेद्याध्यैर्जनैः चिद्रूपैरन्योन्यतादात्म्यापन्नैः स्वसारैर्यथाभाक् चिरमास्ते २३

1827

दृश्यादृश्यरूपेणेत यौ विद्यत्वेन हीनो यस्मात्तथात्वेदृशोयाति दृश्यात्मकमिति २४ चिद्व्योमरू
पदेहेन्नत्राकारवासनावासिताः जगदनुभवात्मवासिंहितोत्याह चिद्व्योमेति २५ किंशुद्धचिद्व्यो
मरूपदेहेनेत्याह स्वभावेति स्वभावमात्रात्मस्वरूपं तद्रूपः पदेपदे निरवधि चेतनत्वेन भाति
यैति नंतस्यैव यतस्तत्र स्वभावं दृश्यं ताराममीदे दृश्यानुज्ञा सन्त्यंतामिनापूर्वस्त्रीत्वयः २६ यतत्
गत्वा भूतानलन त्वं देवजगत्रेनत्यदिनि त्रिभुवनं पूर्वापरपरामर्शान्मयोक्तं द्वे निभुवनत्रयः २७

दृश्यात्मकं रूपमेकमेकमस्येव मन्यते स्वयमेव स्वयं भाति यत्र भातीव किंचन २४
चिद्व्योमरूपदेहेऽस्मिन् समस्तानुभवात्मनः शीलाः शैलादयः सर्वकालात्मनि तदात्मि
काः २५ स्वभावनिष्ठास्मि वृत्तिनयेदृश्याकुलावनिं भाति वृत्तिनिवेनेयदृश्यं पुत्रापरे
पदे २६ तदेव जगदित्युक्तं ब्रह्म भानुपमागतं पूर्वापरपरामर्शात्त्रिभुवनं त्रिभुवनाश्रयः २७
अस्मात्सूर्यमनन्तोऽयं परमात्मेदनात्मकं नानात्वबुद्ध्या नानात्वजीवोऽहमिति तप्यति २८
उद्यन्तो भासभो रामनात्वे विपश्चिद्रूपराघव हे किंचिद्दृश्यं कियद्भ्रान्तं दृश्यं स्मरस्याकिंचवा २९

एवं शुद्धचिदेकपरमात्मस्वरूपनष्टः अप्रबुद्धोऽप्ययं जीवः नानात्वबुद्ध्या जीवोऽहमिति यत्रात्म
नि तप्यते तदस्मात्सूर्यमित्यन्वयः २८ इत्थं वसिष्ठोक्ते विपश्चिद्रूपिते स्वके ज्ञाते भवाघभास
मखोत्सापि संवादयितुं विश्वामित्र उवाच उद्यन्तामिति हे विपश्चिद्रूपराघव हे भासत्वया किय
दृश्यं दृष्टं कियद्भ्रान्तं तत्र किं वा स्मरसि नान्यत् किंचित्स्मरसि त्यउद्यन्तो २९

श्री
वा.नि.
उ.टी.
५५७

३ँ तन्महांतरमुच्याकृमाकारूमासाघ ३१ मयाकृष्णानोवैगात् दिगंतरदर्शनत्रिविषयेरहैकविज्ञ
नजन्मोनराववैश्रविषमेनानिप्रवृत्तिनीलसुषमाने ३२ ग्रहेजगन्मानिवसंबोऽदेहेवनादेह ॥
भदेवब्रमवशेषयाक्रमनरद्दुनिश्चयस्तनेर्हनाः दशवान्मकोऽत्रोहित्वरूपायाः ग्रवेग्रारस्याः
ग्रंतपरीतत्वणायजवेनवनवंव्रतयन्तयथाशयावयाग्रसमभवानितयष्ठेः ३३ ननः ग्रहेतस्य

भासरुवाच षड्रहरेमेयारशेषवडुधानवोदिशा बहुवषड्धान्नमनुहेतम
गम्यहू ३ मयान्वभूतानिमहातिराजन्बिवे स्वद्देविविधैः प्रयोगैः स्वलोभिरुः
लोनिजगंतानेनाभूनेनमासायमहावेतन ३१ विविध्वदेहेवेरणपयोगा
न दृश्यान्यनेनातिमयायमहान्मन् जन्मोनरावने विवनेनातेन रहैकविज्ञ
नवगान्कृष्णानो: ३२ दृश्यान्मकोवीवपुषस्तविधार्हशोजवेनानपरीतेण
य देहेनदेहनजगन्मनिमयाकृस्वनेमुदाहवनयानमासे ३३ समुनासहस्वविद
याहमासमयनमेनतुवेनेनवक्रःदः३ विज्ञेविनाशुश्यफलमनानेवाकेदयज्ञमेसा

विज्ञस्पनेरसामृतिकालेनरुदर्शनप्रयुक्तेस्सकारवेगेन श्रेगदेहग्रहणेनागोपूमनयाविधः
म-सरुवसमाः विदयः प्रयोकायाम्नवीय: विदयोग्राममकोरयाः वाहुमहाविनि
मिन्नप्राणावेष्टानाविष्करणेदनेवमनोयस्यवेतनेनहृस्वेहाभिमानेज्ञीवेनध्रुकेरुःतय
वनयाग्रहवोपरपरामशोहेनविज्ञविनाशुश्यफलावेनाप्रमानेजननविलावेवाकेदःकदंविशेष

गतोगः २५

त्वहंडोमरसकालादिनेत्रहगसथे: २५

दूर्वांकुराणामास्वादने गीतिश्रुच निश्वासहताः किरीषस्य वृक्षमानानोमभ्येकनिष्ठः अल्पदेहोलसबलस्तु अनतएवकमपिअहनन् अहिंसन् २५ शारभजातेः हृष्टतोपिपादचतुष्टयेनसंचाराहिमालयेउदरः प्रदेशस्थापिदुष्टत्वसंभवात्यादाष्टकेशवालितेआत्मनः दृष्टेपृष्ठभागेभरणप्रसक्तेनततनेम्नेअविनिर्गतान्कवकोभसोनिमिन्नामेवेनसहदृषोद्रु गिरिशिखरशाडुम्पननधमनातिक्लेशेनैवकृतः आत्मपृष्ठयस्य २६ ततोमेरतिकर्णः शोषनेबर्हीविद्याधरजन्मप्राप्तेनमयामलयसानुनिमंदरेचकाल्लागुरुद्रु

समाः शतंमेकृष्णोहमासंस्ववर्णीविवर्णस्तुरयणीकर्णः दूर्वांकुरास्वादनगीननिष्ठः अ
हन्कनिष्ठोवनवलिमध्ये २५ पादाष्टकेशवालिनाम्नपृष्ठोम्नैर्भसः क्लेशकृताम्नमग्नः
समाः शताईशारभोहमासंक्रौंचावलेकोवनकेसरास्तु २६ कल्लागुरुद्रुमलतावलि(
तानिलेनविद्याधरीस्मरतपमेकलाम्रलतानि पीतानिमेमलयसानुनिमंदरेचमंदारच
हनकदंबलतागृहेषु २७ हेमारविंदमकरंदपिशंगितानिपीतानिपंचशरशावर्षशाता
निमेगो वैरिंचहंसतनयेनमयापयांसिनीतांतरेभुरमनोपरितानिसारिण्याः २८

नानालताभिर्वल्लितेनालिंगितेन अनतपवृषीतमंदस्त्वरभिण्णअनिलेनसहविद्याधरीलं स्मरतपमेञ्छुनदीयकल्लालहारिणस्मग्नानिपीनान्यवभ्रुतानि २७ वैरिंचहंसस्यतनयेनउ नर्जन्मप्राप्तेनमयामेरोः उपरिनिर्कारिण्याः मेसाकिम्पालीतांतरेभुरमनाहेमारविंदानांमकरंदैः पिशंगितानिपिंगलवर्णीकृतानिपयांसिपीतानि २८

श्री
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५४८

वेदिंध्यहंसस्पनतनवेनउवनन्वमासेनवोभूखेः ततोहंकालेनदेहीरोकरंनरुंनागच्छेरेवनेनंतक्र
तोन्नगालजन्मगतोग्रामः नम्राविजवोन्नूहेसनूर्गीतेसन्धईमृतेनमयाग्रसोमन्येणाह्लोहरि
णसिंहेनहतोहङ्ः ४९ अपसतानकनाकेनन्नूसभेदानो ग्रकेदेहोमिनिक्कस्यवतीवग्नोभमा
नेसह्यगिरेः सानोग्रहंडमदीवरस्तोकनतुग्रस्यांईकिड्भणपादासे ५० ततोमयाग्रहोइस्पस

हीरोदवेलावननेपवाह्लिलोलनीलालकवह्लवीलं सनाः प्रातेशोकजरापहा
रिणोनेग्रुनसापलृलंदरीणा ४८ कालेनवमेनरिनेकांनगंनावनेनेतुकतोगतो
हं गनेनापिडेह्नहेणाह्नतोलोह्लीमयाग्नाइंस्नेनटहुः ४९ सांतानकप्रकुरहा
सिनिसह्लसानोकालेशुंदन्यमृगतोडम्लेवस्तरद्गी एकाकिनीकनप्रगाईमया
ह्मासंसेकस्तुडमसलवकसघ्रनिसिडपाधान ५० अहोदकङ्खकरवीरलतालय
ग्रनीलंसमापानमशंकपियामयान्यन् अन्यग्रहस्तगतोइगिरोविरावाल्मीकप
हिवग्रपालिपामेककेन ५१

त्रिपानान्लग्रस्पकङ्गनलमायेकरवीरालंललनामाणवाल्लदंतरथेदेशेष्ठविरावीसदेवरवण
ग्रलोवाल्मीकनामाणयदिजातमेदस्लहृग्रवासमानोग्रान्नीततनः करवीरवनेसहृभार्यया
ग्रारिभिहान्विनेसाति अन्यग्रहस्येनगतेइंदगिरोमहेइपर्वतेस्हशंविद्योगात्तेनैककेनशो
संवयोनीते ५२

प्रवेशनसमयेन सिद्धिमापमोहानेन नरेसिद्धेत्र महादेवसिद्धक्षेत्रेन मया महेन्द्रगिरेरेव सह्यायवं
इनवनावलिने शुभ्रमहसानु विलसतानां रोलासेननस्फललोमिवपुरिलेखमानाः त्रिलोकेरावलि
ताः स्त्रियः इष्टाः सिद्धयोधैरपहृताः शपिताः भुक्ताश्च ४२ नरनेनतरेश्रमतिनाश्रविवेकेनप्र
कवलनि श्रविषांतहरोनलहलो पोभिनिवेशलहनहनापाविष्टविकया शाने वशीकृ
तैविरुद्धैपस्थतथाविधेन श्रतपवनानां ज्ञानामतिपस्थतथाविधेनमयाश्रेनतनिर्वेधमाप्य श्रम

अभ्यस्रसानुनितम्बयापरिलेखमानाः सह्यायवेदनवनावलिनेतलीनां इष्टाः स्त्रियः
फलमिवावलिता विलासे भुक्ता भुक्ता अपहृता अपि सिद्धयोधैः ४३ अभ्यवपर्वत-
नितंबकदंबकक्लेनीतानितापसतनयोनमयादिनानि प्राच्छेकवल्लभिनिवेशविष-
विकारविक्लेनतोनमलिनाः मलिनामयोनः ४४ अस्ताद्रिसंसरितमत्स्यदालिजलेव
राशेषदिगेनभूते संहितयनेनोवरवानसमेन तलस्य भूनाहृतानि मावभूमि ४५

अपर्वतनितंबकदंबकक्लेनतापसतनयादिनानि नीतानि ४४ इत्युक्तस्वनत्रपरंपरावर्णनेना
नराले वलान्स्कृत्वान्यस्या अग्रपालिकानिकेडत्येयावक्रमाण भवते अस्ताद्रेत्यादिना हे अनेत्र
स्यहेवकमनसा प्रपेमस्ते नक्षत्रकोटशोननु अस्ताद्रेरनेनैः संस्मृतिने जलेवराशेषदिगंत
स्थितानि भूतानि यशनतयाविधे नलेवराइवेनि दृष्टानतास्त्यं विवृत्वाविशोनाहि संहितेयोनेसंहि
यानेनो वरवानात्मानेययालोमहाभूतानां मम यासिन् नलस्यं नलेयतिविंवेते विमेभूतेभूतमिवा

इति श्रीस्पास्रयादिपाकृतिभाजा भूमिर्यासिंह नरेन्द्रमीषश्रीकृतनामकृ
पावरस्य अस्तैकात्मा स्वर्पमती सर्गः ४५

1832

तथा सूक्ष्म्यं कलयोन शिलान्यायेन वर्तिनाशरीरादि सर्वे पदार्थेष्वपि सर्वं न गच्छं भैः प्रत्येकेपयीम
मलीन्तेन तया सूर्यानंरस्य याह छमिति वत्के कोबिहनिनाशु दाहरति एकवैतिनस्यावनिनाः
शरीरस्वपर्णेनैवान्तः प्रतिविंविनानी वशैलादिसाहिनरिक्तानन्यामास्यादिमतिविनगतिश्री
ति तदेतन्तनमस्य योगिनन्यर्थः ५१ स्वयमावविनामयाह छाहवरगाविवेकास्ति नैपनच्छरीरं
ईदृशं विनगहूदितेनकिंगति ननलयामापस्तके हेवृगराहाम्भिनस्नानेनयाऋडाचित् सर्वोव
भासिकासाहूमस्मिस्माविमहानेनंनिनमपद्यगो मूर्तो मूर्तात्मके शरीरे देवावबद्धसन्नोरूपेण नैवा

एकश्चरत्यावनितामध्ये कालस्याः शरीरे विनशंनिभाति प्रविविनानीवसरपेण नराका
शशैलादिदिगादिमेति ५१ सूक्ष्मयासोवरताविकासि शरीरमृतत्वाकिंमोहपाने तथा
तमेगेहविहस्लिभडाममनागमेनानिमहान्यूति ४० यथाहमेवस्वपदेहिकेषु सर्वेत
षेवंगानविश्रमेवतनत् अन्यःस्वभावोविदितोऽत्र डोपदानपर्यनितदेव्यमंग ५८

मूर्तेव यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरमित्यादि श्रुतेरिति भावः ४० हे अंगरघनदृष्टा स्वदेहे यथा
जगद्धितिनत्वात् स्वयोविस्मिन् वस्तु स्वयं तयोगेहवनीतितथारहेस्वर्वं एतस्त्वं भक्ते भादिव
स्त्वंनात्तमपि सर्वं जगद्दृवरितनाहिविबंधन्यात्मास्वयं भूतमेव नराहि स्वत्यैः दृष्यमनैरपि सर्वेव
स्तरस्य अतो नरहृप्रपत्नेनयाह अन्यैरिति श्रीपदाराम्यस्वभावःप्रति वस्तुनविदितत्वदारस्य
नपष्टपंतिपदान्यानि वाहिकमात्रभाववहफीकारे विदितोभविष्यतीतितदारस्येत्यैवनेपी
निभावः ५८

नन्विदमसमंजसंयथास्वदेहस्यसर्वजगद्व्यतिरिक्तत्वेनाननुभवाद्देहान्तःस्वगाद्यप्रवेशेनपारिच्छिन्नत्व
जगद्दर्शनेचक्षुषेणाहिंतथास्वदेहस्यास्तादेः श्रोत्रेणश्रवणस्यादेवेतिममाऽभवन्मानोलिंगैरुपलब्ध
नत्वंभावनार्थसमामाह सर्वदेहेतिहाभ्यानुत्वदादिभिः अशेषैरपिभूतैः सर्वदेहस्वत्वेनाभिमतैवि
वासनात्मालेन देहान्तर्गतेजगतिस्वदेहालयविभिन्नभोगात् एकदेशाभ्युनात्मकणेभ्यश्चलोमदेशात्
निस्पंस्पनाहत्तथनिसर्ववेदस्मात्मादिशब्दसामान्यरूपतात्मकः स्वतःशुद्धएव सएवहि एतत्त्रि
त्यैनैमिन्निकैकर्मणाहमादित्वानसाधनैर्वैविध्यस्यमनसमस्तंदृश्यतेसर्वोविधिमर्भः एतत्कलेन
महत्तादिनाविधेयमितिसर्वनिषेधवेदशास्त्रार्थश्चेति एकत्वेनैवतद्देतत्तेनविधिनिषेधशास्त्र

सर्वदृशात्मैवजगत्सर्वेषांभूतैः स्वदेहालयविनिर्भागात् एतद्धिध्येयंनविधेयमेतत्तुतैः
स्वतःशुद्धतएवनिर्मं ५९ ईदृक्स्वभावेवपरार्थसन्नासानतेशयदिक्षवत्नादयाहि स्वभा
हिमायाश्विवमेवदेतिवाद्येनशुभ्रास्वसमंजसेनतत् ५

मिवनदर्धम्भृतंजगदपिदेहस्तीतिसंभावयेत्तिभावः ५९ उक्तन्यायेनसत्वेऽपिकृत्स्नादिषुपिसर्वजग
त्स्वभावं संभावनीयमन्याश्रयेणाह ईदृगिति सर्वंपरार्थभूतजगतास्तन्नापियादृक्शाहसामान्य
स्वभावो नाहतत्त्वधीः ईदृक्स्वभावेवजगद्व्यतिरिक्तसामान्यस्वभावेव एषस्मात्कारणादनन्यगति
मसिद्धः मिन्नवत्नादयोपिसाक्षन्नसन्नेवनेवभिन्नादयोवावंनवदन्यवेननाएवेतिभ्रमितत्वं
यतस्तेस्वमादिप्रसिद्धमायाश्विवदहानीमपिमेउदतः द्वावेवदंनियदाग्रमनन्तनद्वेनमसिद्धवापिक्र
मादिभ्यसर्वजगद्व्यतिरेकेनन्त्वेमासमंजसंतदायेतनमप्येभ्युभासन्मुभ्रदादिदेहभवनतांनन्नासमं

1833

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
५९०

1839

वनितासेवाहल्लहलामाद्युपैतलहहृद्ध्यवलम्बोऽद्युपैतनेनाहतं वर्णयंति अर्कीकेतिक्कचिद्दे
शकालेचनविधेनेसि योयद्धनयाविधेयः संसारेणगद्वलेनमयाद्यावत्सेकत्वंप्राप्तिजात
नविद्यते अन्यस्याः कामः श्वानिकरामिलाषोपघस्मनपावेधेहष्टेनाहिं ननुकथं दुर्वृपोवादि
संमृतीः पूर्वेषामस्मलोका नयाह भुक्तानितिति ५१ वाद्युपैतनस्माह पक्वानीतित्रीनसानिउप्ता
नाहिलिमित्रानिरपेहाणी पक्कानि अन्यानि अभ्राणीवेहद्दानितानिचगर्जनैः पांसुसंचर

अर्कीकसंसारगतेन देहेनयाक्क्विद्याववदनमकामं भुक्तानिनित्योनि वह
निभुक्ताहिंशंति भुक्तानि वहूनि भुक्ते ५१ पक्वानिहत्तानिमयोन्मत्तानि लेभ्याएप्द
भोगरत्नान्यकृत्यानि तृष्णासमेतानिपतंति लेवैर्भवंतिनीहृत्यानिजनतापाति ५१
अन्यच्चदहेनगतेनयाव दिग्धंयथाग्राममदृत्याणियाति विशंतिअन्तो नरदृन्यवज्ञो
ग्रामः सएवास्यतपवनत्वम्ः ५२

नधनिसाम्येनसंजातजनलक्षणाति तेभ्योऽद्युसायानिविषदारीनिजलवत्रिपतंति तानिलें
देः स्वपाकलैः जनानामायुधानिभवंति ५१ अन्यमद्याद्युपैतनरेट हेकितत्व दृह्यास्मिनगति
यावत्यावत्यावंतिग्रामगृहाणिसंतितावंति अंधयानितिराद्युपहृतहृदेष्टेवगगनेन प्राकार
शमार्गेणयांति अन्यच्चहरेहिंगतेविशंति सचवोग्रामः दृह्याभवत् सएवमयाअन्यतोन्यैवसं

तमरण्याह्वर्षमित्यर्थः ५२

1835

अन्यत्र दृष्टमाश्चर्यांतरमाह नरेति एतेनतापते अमराः एतत्सृहृदयति लोकत्रयवासिनां ये अ-
वांतरप्रविभागास्ते मुक्तानि अन्यत्र वस्तानि ५४ अन्यत्राश्चर्यांतरमाह अथेदेति अनंधका
रत्वे हेतुः स्वयंप्रकाशेति ५५ आश्चर्यांतरमाह अपूर्वेति प्रसिद्धसंस्थानव्यवहारवैलक्षण्य
मपूर्वता ५६ किं बहुना मया यस्मादिशि अनधिष्ठितं सा दिङ्नास्ति यो देशोऽनदृष्टः सोऽपि नास्ति यत्का

नरामरादिप्रविभागमुक्तान्यन्यत्र भूतानि समानि संति त्वाद्देवसर्वाणि समुद्भवंति नैव
कालेन लयं प्रयांति ५४ अथेदमाराकं मनंधकारं स्वयंप्रकाशाखिलभूतजालं स्मरामि
किं त्वेकदैकत्र नालोहदाभेदिनरात्रिमुक्तं ५५ अपूर्वदेश्याद्दि नरामरादिभूतान्य
पर्वत्र समपन्नतानि अपूर्वलोकान्नरकायवीतिं स्मराम्यनंतानि महाजगंति ५६ दिशाविमा
नो विद्रुतं न यस्मान सोऽस्ति देशः खेलुयो न दृष्टः यत्रानुभूतं न तदस्ति कार्यं मया श्रयेना
परमात्मनि मग्नात ५७ क्षीरोदके भ्रमितमेरुरत्नसंघातपाताश्लिष्टललनालजमणाणानां
एकत्र संयुतमथैव भुजानां गणानां शृंखलामिव नगान्मैनशाकिनेन ५८

र्यं कोन केनानुभूतं तदपि नास्ति मदीयान्यर्थादनुभवत्रूपान्यत्र सर्वं साक्षिणः सकाशाद्यात्र्यं
अन्यानिष्ठानकं अपरं नद्यामि रिक्तं च यस्मात् नदपि नास्ति ५७ क्षीरोदके समुद्रे मथनार्थं भ्रमि
तो यो मेरुः गिरिः तन्नेत्रीभूतरत्नमयशृंगाणां तीक्ष्णैः शाणघातैः धारानिर्दलनेनाविर्भूतेन जातेन कण
न्कणाविंतितानां उपेरस्य भगवतो भुजानां गणानां वनगणितिनशाकिनेन मेखरामेन शक्रचापाननैः
अन्ते आश्चर्यं भुजेन शृंखला मीत्याश्चर्यांतरनामोपसंहारः ५८

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ री॰
४२१

1836

इतिश्रीवासिष्ठता॰ नि॰ उ॰ एकविंश[illegible] सर्गः ॥२१॥ वर्ण्यतेऽत्राग्निभासेन भूयोनल
परिभ्रमाः आत्मभूयोऽनित्यभूरीणीनिःसारवं चसंसृतेः आत्मभूयोऽपवर्णनेऽन्तरितोऽस्वनन्मूपरं
पयावर्णनकथोपनरत्नसंपन्नेमंद्रहरेरम्याविना पर्वतान्निन्तेवकदंबकच्छेनापसभावान्भवेत् १
वद्वहिनयापतनेनपाम्प्राप्तिदंभेनपर्वमंद्रहरपर्वते सूर्यनिमेदरपर्वते महोनिमेदारजनमंदिरेमं
दराभिधामसरसमालिंग्यक्तमूमावत्स्माणांसरित्स्वप्रवाहपतितेनतृणमिवचलनयत् प्रवाहे
नवनीत्यर्थः १ मासितिनिरवांत्वाद्यश्रयानेनतरंजनेनआकुलत्वाकुलाम्बमोम्बसरः मपातमाखा

इतिसमाप्तेऽभासमस्तेसारवर्णनंनामैकविंशः सर्गः ॥२१॥ भासउवाच मंद्रहरेन्द्रहरमंदारमं
दरेमंदराभिधां आलिंग्यामरसरसमंसरितवृणमिवानयत् १ मामथासौमयाहृत्वास
मां भ्रामयन्तलाकुला बालेकिमिदंमित्युक्तेनयाचपलनेत्रया २ इहवेहीरपेषुनावंद
कोलकरमनाः नयोमापतितवनितानां तेषुशावलिप्यागमे ३ त्वत्संगमरसावेशात्ववशात्र
मवविस्मृते इहशंकामामपायायसोड्डीनाविहंगीवरे ४

स्पष्टः हे बाले इमां कामिकेनयाआवयोःप्रवहणंकिनिमित्तमिति ततोभयाच्चपलनेत्रयाऽ
ऽक्तं २ विस्मितेनमयाह इहेतिहेकोनरहआस्मिन्प्रदेशेवहीरपेषसति चंद्रकान्तशिलामयपानाकरा
तोरुद्रिकरकान्तामनाः सेतान्वभूताः पतनानयः सापयन्ति यत्तवनतैवहंतेययानिशागमे सेषाः इह
नप्रियतमागमनेनसहिताः वनिताः कामेनमायनतद्वत् ३ नाहिनिशागमात्यागेवायमयंत्वयात
संकृतेनात्विवयनतस्याह त्वत्संगमेति नवरतिकोमलामंत्रणोविस्मृतंमयातिशेषः यथागंगाकर्नी

कं पंकजेऽस्थिताविहंगीसहचरं भृंगमपाययभृंगमपाययत्वंउड्डीनातया
सामामपाययत्वमुड्डीनेतिपरेणसम्बन्धः ४

तेनमलेनक्लिन्नोहं नत्वंतेनरमर्कंदेस्मात्स्नेतेनिर्मैलेर्मलारस्पृंगोसममस्मालयासहग्रासे ५ ततो
नेत्रमार्गेगंदत्तरदर्शनमाहुरग्रन्थेति ग्रस्तवक्रेणार्पितेजिते कदलीनवदवगर्भस्थाभि
स्थिताःपंकजानयः स्वप्रकाशात्सूर्यज्ञानालोकाद्भुते ६ नहिंनयकथंलौकिकवैदिकव्यवहार
प्रवृत्तिस्तत्राह नेतिग्रामनैवर्तीप्रप्रकाशभावे ७ ततोजन्मानंतरमाह विद्याधरैरतिसुरइनैट
समुद्रनरस्प्रवहिते पुष्पलिप्तनामस्नातानामवलानोषितवकदेवकके प्रद्युम्नमरेमापाभिः

[illegible] २

भृंगसंगपावनात्पृथोगंगाकनकसंयकके मद्गुमास्तंसमासममनन्क्लिन्नोकदेस्मास्ते ५
प्रमनम्पयाजगहृष्पृष्टवक्रेण्वितेजिते गर्भेगर्भैस्थैकजातिस्वप्रकाशज्ञानालोकाद्भुते ६
नहिंस्विभावोनहिनाविग्रहनेवैवपास्त्रार्णेनवेदव्यारः नवैवदेस्माहिह्रासिमेधे
जगम्मयानाहगग्राम्यवर्तीप्र ७ विद्याधरामरविहारविमानपुष्पमावद्धेहिलावतनि
नवकदेवककेऽप्रसमस्माः समरसोमरसामनानसमानसमृमसम्पुद्रइनटनपभ्रो ८
पवनवहनसप्रविवेशलानानास्रहृयपोधावदेहकेवनेकेः जगहृहेणपृगोस्थृलवह्यो

भुवनगणपद्मगपावितैर्भिः

धापरःसम प्रनन्समवत्नहेयाससमाःनपुष्पीग्रास ८ ततःप्रहेवक्रैर्वेरविभवेनजगनिप्रमितः
प्रवेद्याग्दिरत्नःसनकाविनपवनवहनेनसवाहनपेणगमनेनसपुष्पक्रमसप्रविवेशोनानाविधा
येनहृयानानस्पृशाःपयोधरामेधाइवदेहायेषांनग्राविर्येजनैःगजेहिरिणपृगहेवहीभि
रैमपुष्पौगनैःपवनैःपत्रौगैःपतिमिष्टुपरोन प्रवेनतकोशगगने प्रवनितःसमनपउरगाग्रानोग

२ :हरूलक्ष्मल्लानवेगेनाग्रेप्रसनरनिर्ह्मयोरस्तवः

1837

श्री.
वा. वि.
५. टी.
८१२

गाहं उयतो मवधेगण्णवहवोगता: १५ १६

१० तस्माज्जगतः पतिर्जिनोऽहं कविदेव महागणेशवद्दिहत्नैनमोक्षपतिनः नत्र्वजिनाशिनिमिनस्य
गणेशिनः वद्धः सनुद्दिनगात्रिसामनादि समये श्रुतभवनयादिह पतनं गमनं वा नभवे ११ वर्णि
नेनप्रकारेण आकाशकोशपतनस्य गमनस्यात्तुभवनमेवैकात्मुत्याहत्रियैस्यनयाविपतने
नश्रानस्यमे श्रुयपनेनत्रिदृयाप्रतहेदियदस्यानमकारि नाहयागसर्वजनपागिरेनहउभव
पुषाशिनेनमयाग्रयानेनरं मनत्रिस्यमात्राभिनरानत्रप्रनेवग्रात्मनिस्त्रक्षितिविसुडपलये

गगनमभिनः समेनमवकेवेरविभवेनजगत्रावंनकोश कुविदहमभिनोदिहत्नये
हतरगाग्रानवहलाहविद्या ९ कविदहजगतः पतिर्जिनः पतिनएकमहात्मि
विहते नभसिनत्रनवाशिनिमेषिनः समयमनभवेपतनंनया ११ आकाशकोश
पतनान्तुभवैकमत्रे: आनस्यमेवहमकार्यग्रानिरयानः नाहंवरुपमनवगुपायमयो
पलयेस्यमात्मजाग्रनिनयात्मनिनत्रविषे १२ भूयोदिगंतभुवनामरसंदराहे
संसारवेवलनयालमयेवपदे श्रुदीणवानवलयापरिवालमानलत्माहलाह
पतिनोहिमगत्कुहात १३ विषयाशारशोपावज्ञावधान: तणादहं पुनेत्नयेयवा
पपलरवपणान: पुन: पुन: १४ उत्तरपणमरपणवगमवाणस्यमवव वेगाहत्नये

१२ नैत्रापिभूयः दिगंतभुवनादिसंचारेणैवचलनयाग्रदीणवानवलयालनयापदीवयीवा
लमानोहत्नानरसर्वसेकालिनात्मनेधारशुपानोमानानिमाः इयतत्रयापरिकेरालत्नलणाहज
गत्कुहाहपतिनः १३ इशाग्रदशाधावपर्येनविषयाशाग्रहत्ना ग्रहेणावत्पदेशायेनत्नणाद्यान:
पुनरापनेयेवपणात्मस्तरशेनकोनुकेनपुन:पुनरशपणातोस्मीत्यर्थ: १४ इतिपवेरोम्यानत्ताग्रेव

1838

५

यद्यपि मयानेदं स्मृतं नेदं स्मृतिर्नियं विद्या वाप्यनुभवेक्षितेन तथापीदं समयापिदं व स्मयापि नि प्रतीति विषयेद्
दृष्टिनेनिवर्तते विरागभवस्तेहेन सम्यग्ना संस्कारस्य प्रबलत्वानिवर्तत इति भावः ७ विचारणानेस्त्राग्रपिद
देश्यः प्रतीतलक्षणसमवेदः स्वैवेर्दं देवैर्दं यथाकाले भवेदेवशालिहृज्ञनसमागमे स्वप्राप्तिहाभिवन् नवंनवमा
याति १८ नन्वेकपाञ्चस्त्वं पंस्वजमावमाहु नालीति नन्वहृतं गजहृदयोदि हिमियि वेवविराद्दिनमपि विकोन्या
मासमाने विषयेनन स्पृशति स्यावाचरोदितेनेदेजे यमेस्तुमहितेन यस्यानु नतन्त्यानोपमिनीतिसर्वो

नेदं नेदं स्मृतिरियं विद्यावान्भवेक्षिते न तथा दीपमिदं वेत्ति दृष्टे हृष्टेन निवर्तते ७
प्रतीतलक्षणस्वत्वेद्रः देवैर्दं यथाकाले समागमैः स्वैर्वादिवहालोलान्नवमायाति याति
व १८ नालीनमालवञ्जलानलानलं सद्भूगपश्चाद्यानजगमृञ्चमहूस्त्यापि हृदयोदि
मिविःहिनेपकंटस्वकोन्यासस्यावशाहिनस्त्रेगममेवविधु १९ यदेनदंकोनविह
रत्नोसितकुटमेकामिनमलयांके कांचिन्मयावरूजगत्स्वरूपं नस्यानंनत्पामवराज
लक्ष्मीः २० रामायणेन्नितोद्दात्रिंशाङ्कत्रशालनमः सर्गः १२२ रामायनमः ॥

पिहान्नेत्रसेवाग्राग्रुपैर्भूतं निर्दिष्टं १९ यदेनत्कुंगपकोनेविहारोपयोगनन्नदिदालेपोहारिमनोहरं
स्वलुकंदपकेश्वामिनंप्रत्नविकाशकेवेनित्रिविधपयोर्वेकुरम्भूनेन सद्भक्ति विश्वाहज्जगन्त्रयसत्विमं
कुलीनुररं प्रमयानास्विंदस्याहितात्यगर्भस्वलक्ष्मीन्नस्यनंनलयामं मिलानन्त्यानहेतुएण गर्भीतो
नेहानोपमेतिनवादितिभावः २० इतिश्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे द्वात्रिंशाङ्कशतनमःसर्गः १२२

1840

श्री.
वा. वि
इ. टी.
५६२

ग्रामाद्युपेक्षविरहेभागेनाभोपवर्गेतेते समहोयप्रमाणमत्र यावत्प्रपतनंदिवः प्रविशात्या
नेस्मिन्ग्रामाद्युपेवर्णानप्रमेयेनपाकोपाख्यानेभागसुवेलेवर्णानेन्प्रस्तोतिकस्मिंश्चिद्दिनेहस्तेन
प्रस्तनगानोरुत्रकस्मिंश्चिद्दमयेजगातिमयाहेवत्समाणोंविविधेप्रन्याश्रुर्येरुहेनकृपणयत् महा
ग्रानोक्तसुहमाहीनोफलभूतयोरवादिनरकसुजानदयासुमानमलिनोभनत्समपित्रविघात्मे
नमयावदकृतरग्रायेनावल्लानक्कनेसपादिनमवभूतनामितियान् १ भवतामग्रमध्येगत्नमसाके

कस्मिंश्चित्समयेजगन्नाथपुर्यांदेहस्थमपेदेंस्सृणुकिंविविधे महायहमार्गितिवरनत्नद।
मानदयासुमानमविघयोधेनबलात्कृतनयन १ ऋषिकुलेभवतामग्रमध्येन
गजलदोनिविविधसर्गः पतनाक्रमप्रवरनत्नदन्यस्यामुहुरनाग्रनिवेनसोव १
नासिन्नयाविहरनाहृदयस्यमध्येमनेहृसुवालिनेहितेककुभाश्वेवेष्ठ पश्यामिया
वदवलमतिमाधवायोकायालिजालमलिनायपिधेप्रमोति १ यमायनम।

कुविधेयाश्चिनगात् नवेवस्यलेन्यावेरुस्तकोहिदीमालिविवः सर्गोलि नद्रुपद्धिवेशनयना
रुगेनहुयोरुसरयामपित्रेवरनः पतरूपाभून्यवनोहेनारसाहन्यदेवनवरुयानः यथा १
लामेलमरुहेपुरेजायरहपुमसरुयामपिजायरहणाभून्यनादन्येदेवेनमिभोतेनहृदिनसोः
नस्मिनृजगतिनिवसनामयाहृदयस्यसाभिलषितेप्रयेहिंगेनेघ्नेनेहुककुभाश्वेवेष्ठ यदिति
हिनप्रेतनाभितियावत नेपुयावतोनकेपश्यामिनावतपरायामलिजालमलिना प्रवलया।

तिमामहतीकायावेश्ममीतिश्शेषमति २

५

ततः अतिमहत्त्वात् आश्चर्यमेतदिदं करोति केवलं विनिर्मितिनिपुणान् यावदस्ति जगति त्रु४
भावेन्यजानामि प्रायामिनावन्श्रीलं भाले पते मार्गेण श्रुद्धिमासान्लायमान शाविधंलादांवन्तेह
त्रिभिः पतेन प्रहर्षाकृतिमहद्भागपश्येव ४ गिरिविवरगुहः आकाशम्रक्वपुः पनकीरायप्रहर्षः
कः प्रस्तावास्यान् गिराह्व्रसोऽपगोराबाप्याहिति बिनर्कैयेनवरामावेरोषिय. प्रसिद्धः स्वयं पिहि
नाखिलवामसश्रीः सम्वभाति ५ प्रहर्षविधोविनायावन्मनाकरूकलयामिनावन्सहसान

मात्रवांवेंडुप्रीतलः ५

आश्चर्यमेतदविदं किमिदं निमेषाद्दिव्यादिवे जगति यावदहं न जानि लोलावदहि
मनन्तेषु हर्षाकृतिसागवनेषु त्रिभिरपरमहर्षपनेन ४ कः स्यादयं गिरिगुहः प्रक
षोविराड्पवत्सयवेनवदाउपनकीरः आकाशसुरकवपुः परमावरोधियेनवभा
तिषिहितोखिलवामसश्रीः ५ एवं विधाहदिमनाक्कलयामिनावनावसत्यपात महसा
नभसोविवस्वान् कल्याणवानपरिहृत्रपिनाम होऽइत्यश्वपानरवनबोधन्नपाजवेन ६
नस्मिन्ननतनिभेमात्मनपुपारावारहेहिने समहेनेवहमतीयकोपरपनिवणान् ७
स्वान्मनेनानाशामासवामहोपश्वनेः महः प्रवणभाविपाश्रुस्पमहर्षमग्निमयाविमा ८

सजानवेदा भगवानुजन्मांतरप्र
नार्चितः माभैषीरितिदेहेन

भवः विवस्वान् कल्याणवानैः परिहृत्रपस्यपरावर्तितस्पणिनामहोऽइत्यश्वसत्रसंसारोधेकपालस्य
वपानस्वनबोधवनाजवेनवेगेनपपात ६ नदातनंकिमकालीलनाह नस्मिन्ननितहांस्याभो
मात्मनि भपानकखरूपेषु प्रहर्षाकोरवसुनिपननिसनिग्रहेस्वात्मनः पाराप्सनइपमहोदव
प्रभाविनाशमाशाम प्रखापाश्रुरसंमग्रिम विशामितिद्वयोरन्वयः ७८ सभगवानुजन्मानरपाना

विनोनवेदा ३ इ प्रीतलः माभैषीरिमाह ५

1841

श्री.
वा. वि.
उ. टी.
५१५

इदानींस्वकृतानामग्निप्रवेशनामाहृदनयेति ज्ञान: प्रमत्त: ९ हेयत्नेनचमत्लोकमग्निलोकेणकाव
न्नमागतकृतनिवेशोक्ते १० सवाहृनगुरुकपृष्ठेमामाग्नेयरुनन्तमायगुक्रेपानोस्मान्कौतिपानिध्नेनश
वरैहैकरेणाहरणेनाक्रिड्डीकृत्यनभ:स्तुत: ११ १२ नास्मिन्महाप्रवेशनेवेनपतिनेस्यतिप्रभेश्यादि
महिनावह्यपावनाल प्रयानजला:निरुद्धोरकप्रवाह: स्वरेण्यावदोषस्मातयातिवामनो

जयदेवनमस्त्वाकेवलिनस्मपायायतं प्रकालयवकल्पानोनेनेन:पाहिमांप्रभो १
रत्नक्रेनाग्निनाप्राक्रमाभेद्दीतिनिनस्तुत: उग्निरागतकृतामल्लोत्रगमिनिचानच ११
रत्नुक्राणुकपृष्ठेमाताशेण्यभगवांस्तुत: देहैकरेणुनल्पातिध्नेनहरण्यानभ:स्तत: १२
प्रनेनवेनभ:प्राण्यरुह:कृष्णकृतिमेया सनाहरणूनसपानमप्राल्पानोमप्रप्रद: १३
नास्मिवजवेनपतिनेवह्यपावबालसायांपोशालवनपत्रजगलोवा वक्रेपशुद्द
यप्रयानजलसवंतोभोमाहनोन्त्यपरदेहविभेदगनीनू १४ इत्यैरासुकजङ्गनरया
मरुवांगणसविरासुवकांबेग्लानीकरमापातरासविरासप्रसेशालमूनसर्वजगन्मल
गतंश्रममभीलगडे: १५

निहिनदेवोनोकूलहृयपगीनेरणजलस्ववर्णालवृगुहयेजलप्रयानहृयेवकेपनेतिजलानिभीमा
कृतीनूभयंकराकारान् प्रदेहविभेदान् मनुष्यादिदेहकृतभूविदारणजन्यवार्धोकपादिविलद
णानु गतीव स्वपुत्रकृ: विपुरदेहविभेदकर्नोतिनिपादेवह्यपावियुरेणसंपुलेनसदेहविपेदेना
कृतीनूवसादिकनेनानिवक्रेरन्परी: १५ पुत्र: किमासीव्रदाहृ इत्यैति इत्योधु: उपरन: कजपुरुन्ना
दिकनयासवोरहितणवकारान्यष्टुमावककुपुघो: शालैश्चैनसुमहितेनसर्वेजगत्प्रलयसंप्रमेणपी

नेमननुश्रेरवासदयानस्तोदच पानाहुन्निलनब्रह्मदेवललदणपद्योतनाय १५

1842

उक्तमेव स्पष्टं पुनराह उभौ इति पदे लोचनानि न स्यात्वस्य आर्त लोमाग्रनाधिकेन श्राद्धानैवल्लेखांच
हुमेयधनिप्रलमन्यथैव कारनामाधोरणगरुडानां भयेन विद्रवणेश्वप्रवेद्ः सह १९ भूपरद्वौ
रणहृदयाग्रणान्यभ्युत्थितो निर्गीन श्राम्यालानेन त्रिभिन्नः शाहोभयाय भीमाय भयहेतवे प्रो
ग्रहद्यान्ते भेदनायच्युदस्मन् सकोहरू उन्माने भीमसेनवनोडालवरा कथितो येयुगानवाना

उभौ स्तम्भपरोलेष्वविनावेहः संरंभनजिनस्मसत्त्हिंगतनराभ्याज्योमाधिवेषुद्धमभले स्वाम
लेवकारनामाधिहंदभयाविद्रवणप्रवेदु १९ निर्गीनशाह्नूद्वस्थिनोभयाय भीमा
यभूपरद्वौ हृदयालहणाम्नाः उन्मानभीमसेनवनालपुगानवानसंरभकल्पत्रनवोपावि
नोरणनते: ७ नस्मिन्नजवेनयानिनवद्युधारामसमतावदिप्रुवनयाघ्रानवेषमामान
लचास्फटत्कुलमिदीइमहानराणिधानालदः प्रामविणान्ह्मवक्लिंगोपि १८ प्रासीन
मननेनस्यमहक्रोधमोहलाकृते: दलनेशैलशृंगाणांविदारणकरं मुवः १९ तोमरेण
लगशेनामसेणम्नलायणा धोइनसर्वेभूनानोक्रोडनेप्रलयाग्निना २: पतनभूनले
भानो: स्यगनेदीपपदने धूलीकरणमसेणदलनेमइलावले: २१ द्विनोयमिवभूयो
वेशसोजइहिमिवापरं पातिनत्वोमिवाकृत्यावदपपणद्रमभस्यना: २२ प्रयपमाम्नहृया
वदसोमासमयोवल: नमानिसमहोपापोभविनस्याग्ममकृके २३ नमालोकमयादि
ले: संरभायकलवना: प्रलयगोप्रुधानलझेमिवाविदिलगीविद्राणितानजोभलेनायेनलगाविपः
२२ नस्मिन्प्रावेनगुणेवेयप्रभिज्ञानेप्रगान नचनलिन्वे २८ नमस्तवस्यनमाइशपननेप्रासीन
कोरहानरह्ह दलनमिन्माद्दू २४ भूनलस्रपतीनमोकारणमसाथनमितिनयावन प्रलयाग्निनाहइ
गणनो २० स्थगनमाकादने २१ आकृत्यासुनीकारेण २२ २३ २४

श्री.
वा. नि.
उ. सी.
७६५

1844

मोसममेयोद्देहः कथंपतितः तेनसार्द्धमपसिद्धोकेश्रुकथंपतितहृन्याहृन्यायोऽस्य प्रतिपालमतीह
स्व प्रधंपलमन्यनतदोषः याबन्नाकल्पनशाम्यन् २८ गगनजममितिलेखस्वभूषणमाल्यादियेषां
२७ तेनभस्तुराः केकेनानाहृतसिद्धेति २६ २५ यादेवीमहाकल्पान्तेसंहृत्यपद्मयोनेः कपिलेत्नु हत
हामंरुलेखदृंगरहुंगैवधारैस्मानापत्रुक्रमागैः शिरोमिहृपरिस्नजोहतान्संहृत्यनमनाहोस्यगह

कथेमासमयः साद्र्धस्वार्केः पालितो हि तुः मत्त्वानिहित्यूपीठे मपवेतं बनो वृष्टौ २५
प्रतिहवाच प्रतिपालयपञ्चवंतं लगोमेकेगतत्त्वरः याबत्क्रास्यन्तदेषोयपकलविद्या
मितेननः २९ अथतनाम्भितदत्येसमाजगृह्रुनभस्तुराः नवोगतानतनानोयादिस्थाण
गतनाविलाः शिद्धसाध्यान्यपरादेस्यमधंवीरगकिन्नाः क्षणेयाघनयायदाः पितरो
मानवामराः २८ अथसर्वपरोदेवीग्रासंप्पानेनभस्तुराः भक्तितपृष्टिरः कायाः कालरा
त्रिमत्नृद्दुः २५ नभस्तुरातुनुः वधादन्दृंगरदुंगकपिलप्तहृजटामंडलेपधगतःके
नाहैम्योत्रमागैः स्तनपृष्ठिरः शोकवेतासंपदेः यादेवीभुक्ताविश्वापिवतिजगदिदंस
दिभूपीठभूने सादेवीतिष्ठलेकाकलिलनतृतनापालनः पालनीयातु २ इतिश्रीवा

त्रिपञ्चाशदुत्तरशततमः सर्गः
२३

मायणेमहाराघववर्णनेनाम

सुस्पदेशिरः शावेरंप्रवतेम्बबहृतानुर्वत्याशिजातेयथानयाविभासतोसद्दिभूपीठभूनेरदं
जगत्स्थितिनिर्वसंसर्वजगत्संहारावपिदोषलाशोनात्पलिमनाविष्कलंकासुहादिस्मात्रस्वभावा
त्पसवल्गुग्रहायकलितलनास्वोकृतशरीरासनोग्रवस्यापालनीयान्नः अस्माभ्यानवरतम
२. इतिवासिष्ठनाम्न्यपप्रकाशेऽत्रयाधिकशततमः सर्गः १२३ ॥

1845

देव्यास्तदा विशेषेनायाः शाश्वतस्थितहृदयचैत्ये नन्दीश्वरकाणपावाद्दनेवगाणेरय एतस्मिन्नेन
द्वेवास्पदेवीस्तनिकालेमयास्ववर्णितः एतन्मुरूपः मयाख्यगीतमाकाद्दितमर्वाविलभूपीद्देय
ननयाविपः शवद्दयोनिजीवावलोकितः यतिज्ञानः १ येनशवभागेनसमहोपापिभूः पिहि
तामेमस्यसंपूर्णमेयायवसाकल्येन श्रमानस्मानमयायुवनः शवस्यपैलायमहान् उदाराभि
ख्यः कलसतनकोभागः सपवमयादस्यस्थः २ नाहेनकुलोहगणरस्वयादरस्थाकथनानन

निपश्चिद्गवाव एतस्मिंस्तवेयोमः सयनन्तुरूषोमया स्यागितोहिलभूपीद्दः शव
द्रयाविलोकितः १ मयावद्दृशाभव्योदेहभागोस्यायनभूः समहोपापिपिहिता
मनः शैलायमामहान् २ वद्धेलोक्रमतंमतनडोमहस्यारथमे लोकालोकान्तरेया
देयामेसविषयेतृला ३ येऽमृताणिवयदेवोमथस्तवनिसादर् येऽयः प्रकटनामा
गाद्वकान्नभवतिस्य ४ येनसंदेहनुगतामावृमेडलालोलिना क्रमाडयतवेताल
नालनाकितोवरा ५ शिवालदादेवोदेदवनोकृतनवमस्वला क्रिरतोकोणहिराहि
हंसिपाने दिवाकरान् ६ स्फुरव्राताप्रथाकारकवज्रणकणवर्धनिः शानवद्देवगा

ग्रह वद्धिमेतितनत्रहिंकपतितंततग्रह लोकालोकेति ३ सासयपज्ञकातीरकेवभवति उद्धतिवि
नके ४ कोहशीसानदाह येनसंदेहस्याद्दिनानारकितेसंजातनारकपिवकृतमेवरयथा ५ सि
वाले: शिरावद्धिः देवैवादेदे: वनमेवस्यपयमानेकृतनतमलतयया हंसिपाने दिवाकरान् कि
रणैविहिपनी ६ स्फुरनानानाप्रथानामाकारेकवज्रणकणधने ययासान्नयायामको
देवेगानीकपतिसमृहस्थानवर्णनम् ७

1846

श्री॰
वा कि॰
उ टी॰
४११

देहनालानिवीतेहलोद्भावभिन्नैर्यशोभोग्रोद्भोः मेघकेः शाद्रीतावयवैः दीर्घैर्वेलवनाकाराः को
टियाजनवर्णमितान्विषकिंनीविहितैर्ण्मो ८ ९ निर्गतेषु लेवासदेयमाः ध्रुपमालिकाप
हेतिरालेवमेवरामाण्यदेयाभाः परमेश्वदेव्याणोम्हूद्धाप्रादुर्भूता १० नाइवञ्चलनोपदृयान
लताकुसुदयाना ११ इंमेकाः श्रमनानि १२ कटकैर्नितिदेनधनमजुकारणन्दाहोपलतदांयवेः

लाभमेवीवश्वमेयोर्गेहानरे १८

देहनालेहलोद्भावोः शाद्रीतावयवैर्लिबः दीर्घैर्वेलवनाकारान्कुंवमीकोटियाजनीः
हेनकोनीजविघोनदृश्यद्वयिनदिशुलाक्षमालिदीर्घैर्विनीत्पणीरणहेर्तिलोपवरा ९
निर्गतेवासदासायविनलेवाध्रुमालिका प्रेनामनयमापूदासदृत्वापरमेपदे १० स्फु
रंतीपनललङ्गणासयाजलपराहता इधानावगनाभोघोबाइसन्नलवश्रिये ११ णवेः
मिवोगेर्धुहले: मासनोमरापुष्पैः हंमकोलूवलहले: किंरनोवंचलासजः १२
प्रजोदेकदृकाहोपवेदृनीमणगणागणे इषदोवद्वेणागवेः माहुंकिरिविवाचले १३ दे
वाङ्कुवंदेर्विदुपहारीकृतोविके साइद्वपोविवालेलशौलुमाङ्क्रियनामिति १४ वदृनेवे
इवानीकेनेशवेमाणवायुना देवीप्रवबूनेर्क्रसारमाकृष्टमेजसा १५ मोलनाकृष्यमा

[illegible]

प्रनोजनशाद्रीरमालोगगणागनेवदृनो यथाप्राहुकिरि: इषदोमालोचवेणावेनिकुरेवेवलेव
देहेवहृलिनहृन्न १३ देवोनलादेवीपृष्टुः हेमुविकेमुयोमिवले उपहारीकृतोमामिः सव
गिवोरेणसाईप्रोंनु शोकृयतोभुजनानामिम्हृतुः १४ देवोसवयसवेपाणशाक्तिनानाम्माणनो
रक्ताधारनाम्मणवायुनेवनडक्रसारमाकृष्टप्रवर्तते १५ १६

1847

प्राक्कुशक्रासनीन्द्रमाभ्रमावछ्रान्योनाशुक्लभ्रूनाह्यिना १७ यथावर्षोकालेनहैत्रवललोवनावक्ष
वर्णोग्रभ्रमालाष्यिनानस्तूल १८ ११ स्तषांबेवणाडूश्तोनेश्रोभिवनलेनश्राद्येभेउपवक्रमेपवेन
मोमैलोकालोकपवेनक्लदोयभिवयमालोग्रभुष्यिनेरमवैनिवोहिना २० उद्दगानुउद्दमायम
यदैलतीयवज्ञेजनंनदविद्वैनेःपनेषिहेःपाष्वप्रभ्रभागैवेहीनः २२ नवृभजोहहक्षपादिभागे

[illegible]

नावस्कंधनयाधोनेपाताक्रकेनभस्वया यावकुशक्रामनोन्द्रप्राणोनासोवेद्रिकास्थिना
ननोवभृवसावक्रपरोधोनशागेहिलो रक्तावर्षोग्रमालोवनवद्विवललोवना १७ लेवो
पराभगवनोविष्णमाहूविभूवणा रक्ताशवमद्दलोगश्यमस्तापुपषारिलो १९ श्रोस्त्रि
नेनेनमोरभेस्युशवोराडेमरिने पवेनमोरमालाश्रष्यिनामरनिवोहिता २० ननःपि
पावकंभाइयुणकाहिमहागणः प्रावमानुरयावक्रमेहावलभिनवपुराः पावेपा
लेगृहीलोमोक्रभाइःकाहेभागलेः उल्लाग्गुणिकाहृदयनेजननरविवैनः २२ भेजो
हक्रंपपगघालेननद्यान्येवपगायनः श्वेषाइस्पपरंपाप्रामाःपवमविष्णुनाः २३ ननले
भूनसेनानेःभ्यिनारवैहिगोनुवे नवामोवैहिलनैवैवकालेनकलिनास्वग २४ नुवन्नावे
हिकायोलेभूननहूदपागकले देवश्रेश्रुतिहृष्ट्ववभृगभूगनेनदा २५ पिंइगहार्यमेरु

[illegible]

क्रमोनरद्दहितनलआह भुजोविविनिपनलेखधेसोश्वर्वपरस्पपरेपारंजलाधावरणदेशोयमालनो
हनोसेलभूनमेवानेदेवेदिगनेप्यिनालैनेप्रामाः किंनवनैवकालेनस्वयमेवकलिनाइतिद्वये
रन्वयः २३ २४ २५ कोरशोवभूवनदाहूपिंडनाहिना पिंडशप्राहार्यैभेलमाणेनोयमानेस्तुप्रा
मद्दगोपिभिर्मोसवमाहिभिः ऊंचोक्रनाप्रवशुदिनासामाः कजवाणायत्रनयाविपे २६ ॥

श्री॰
दानि॰
उटी॰
५२७

शवणावेतिवर्वणाधन्नाल्लकरणाभीभन्नोषसः लमानानिवशिराणंग्रह्मीनालंरुनाइड्डीमः।
ग्राकाशेमस्रनः ह्रहन्कटकराग्वोयत्र २९ २२ १९ समाकारंवरणेवहिनमिवद्दिगेनरेयत्र २ः
ग्रनेनमनहिनेभ्रमवेशाटस्थाघाकाटनात्रनितोपवेमाने ग्रेशषंसमवेलिशालरसोहिनेग्रवलमे
उलेयत्रटक्रमाभीतिलेयग्रमभीरेक्रवस्नाह्नानाख्वदिगेगनाः यत्र ३१ हेमिमिदेवीनकुणाग्रेपेक्र
त्रेनभललेयत्र ३२ सपत्रः ग्रनेनानाकेभाइस्रुगिकाटेनाभिवेकः संगमः समाजोयत्र ३३ न्नेने

मेसवर्वणमंभयोघकुवशवाबलने ललनाम्प्रियंरुनोड्डीनसहन्कटकराखे २७
भूनसेवहृविभ्रश्वशाडोघणनिःस्वधेने हिमवहिग्रशेनाइग्रमाणस्यवलाहि
ने २८ देवेीमुलानलल्वालापक्रमामाक्रस्रनले रक्रीकरनोहारसिरेतिककुण
णे २९ सर्वेनः ग्रहलकेदेवेः समाकारहिगेनर हर्षिकाणेजीभूनसमहोपवहेपरे
ग्रनेनानहिनाशेषसमलावलमेरले रक्रेयभाग्रसभारवन्नाहूनहिगेनरन ३१ नृ
न्नालोलयजेग्रानेहनिद्धमनभनलग्र हरम्सुनिपयजामगुरपत्रनमेरलय ३२ ग्रुम
नामेभवदूपमर्वेस्थावजेगमे सपत्रानतकेभाइस्रुपिकाटेकसंगमे ३३ वृन्नेलोके
कयाकारहिगावलननालकेः माननुत्रेविवविपरम्पइचयनेजगन ३४

ग्रसक्रायेनोकाः भूनगणाक्लेपांयेग्रमिनयकवाकारामललह्नणनोवगानामवलनायग्रसारि
नेमालकेविवनभमि ग्रस्पजगनरवनोविपमोनसह्यवेविववलिनेश्रेमवारम्पग्राग्रकेगनेसह्यमा
गेपर्यन्ते उर्ध्वग्रघग्रवटपादिग्रलहोणः केजेलियंवद्वागणवेरानानविरानाम्पानीनेराग्रेललहोणः
नेनभिजेगनः ग्रस्पाइादवेमिमानमिवनदाश्चवनत्रेलाकोवभूवेति हृयारन्वयनोपक्रमणम

पृ॰
॥ ५२

1849

२५ एवंभूतेनभूतस्थैर्यमहीपीठस्थितिर्येषां तथाविधेत्रैलोक्यदीक्षिते पूर्णवत्वर्द्ध्वैनवद्धक्तैर्ममोपम
वेनाश्रुतमाश्रितेनजगत् आलोकालोकद्वीपसप्तकपर्यन्तेनत्वशावस्थागतैः कल्पितेनपरेणनाक्रान्ते
लोकालोकाद्यपूर्वतिस्थिताः सुराः लिखितसुराः आत्मत्रितिस्थैर्यावन्वयः २६ २७ यस्याश्रितस्यानेन
निहीर्णाः स्थलपारापदपवाग्रव्याप्तटीपविहितिर्निगतत्वगमालेननार्तरष्टेनलोकालोकावलः कथं
नस्थानितः नाकादिनस्तितिरामला सर्वलोकावासिपूर्णवत्पूर्णानभासः तत्पुलोकालोकपर्यन्तेत्रस्वत्पसरे

भूमेरर्केगतेर्नीतैः पिण्डैर्वराङ्गेनतद्भिः मिमानमिवहितुंगैरालिर्येत्रधैर्मपोजगत् २५
जगदालोकानलोऽर्कैर्गुणैर्द्वीपस्थवाश्रुते भूतस्थैर्यमहीपीठस्थितिर्येकाण्डदीक्षिते २६
द्वीपसप्तकपर्यन्तेलोकालोकाद्रिमूर्द्धनि नरगकेरनाक्रान्तेस्थिताः सिद्धसुराः सुराः २७
श्रीरामस्वामिश्रस्याश्रयटीपितिर्गान्तयस्थानेवपवागताः लोकालोकावलस्तेनत्रस्यत्र
स्थानितः कथं २८ वर्षितुर्वाद्यं द्वीपसप्तकमध्यस्थितिनुरामत्स्यादुरास्थितैः संचारः स्तुत्य
नायेगत्रस्याशतयतेः स्थिते २९ पार्श्वस्थापृश्चमध्याद्युक्तैर्याहर्षैर्द्वयाद्भया स्थिरेभ
द्वयमध्याभ्यालोकालोकामलस्थाने ४. श्रीसनेयामानुमेयामायनमः ॥

णतद्वनभितत्वनिवृत्त्याहितिभावः २८ पूर्णएववर्षिपूर्णवतरत्नरामाद्र द्वीपेभ्यादिनाहेरामत
स्यइदशद्वीपलहितेनस्वअश्रयोरेद्वीपसप्तकमध्ये संचारः स्तुरापलहितोपारेषुजायेगत्रस्य
शयनेः स्थितमितिभावः त्रैसममेव २९ तथाविधशावसपार्श्वस्थापृश्चमध्याद्युक्तैर्याहर्षद्वयान्
नयापिरोमद्वयमध्याभ्यावधूगाभ्यामनाक्रान्तत्वात्लोकालोकपर्वतं दृश्येलस्थानेरस्थतेपर्वत

श्री
णा टि
३ टी
४८

1850

ष्वेयश्रेश्रयष्वक्राकयाशेषमपिभाम्नेनापरेस्नानवासिहण्वाह नेत्रेन्याहिना नापादेनः स्तेनापा
कृटकेनपात्रु ४१ श्रेयावक्रेनक्रवेषृनोत्वेसंभवयनिप्राति ४२ इदेवत्वमाणेविनयामासः ४३
नदेवाह कष्टमिन्नाहिना ४४ पुण्याराशीनामंरुपयुवाष्टिनामलयः ४५ हयिरेणकग्रोहिमकृनेषा
क्रोवेषवेहस्याक्रोपनेवनदंभिभवायप्रान्मयकनास्रोयकदेसभावे ४६ क्रोवनात्राहोपमतुल

नवेरापविप्रालेदेवालसेनेशृंगपृईह स्पुरुकांनयस्त्रापादजलाजलराश्व प्रमा
णिनागकमपोवक्रेनन्यानिनेशाव सप्तलयाणिभृनोत्वेपनृत्यनीपुमानष्प वहन्नस्तके
प्रवाहेष्पुमयगंयावेज्ञेभिने रुःविनाष्ट्रनयामासः प्रेनाकममपाइदे ४७ हाकष्टके
गनाहस्त्रीक्रगनाजलराशय. क्रगनाजनस्रवाना: क्रगनापृणीपरा: ४४ नारके
हनमेटारकदेववनमेहिनः मेरुपुः पुण्याराशेनाकष्टकमलयागनः ४५ उष्णावहो
नाविष्णलाहिमवहुमपापिना: नोनाशोत्रप्रहषवाष्णहयिरेणान्मपकनो ४६ क्रो
वहोपनस्लेक्रोवेयाशृकलाहुमामहाव प्रयमलोकलमकृाव: मापिवृत्तेनमागनः ४७
ह्वाहोगणविपारिजानकमलावेइाष्टनानापनेहारअणेवनाभनोनक्षिलिविमोहुनवेला

[illegible]

[illegible]

क्रोवमिरेयः कल्पद्रुमोभून ४७ पारिजानानोकमलाया: वेइस्यप्रहूनस्पोत्माहकनान्यने
स्वामिनू हेलोगणैवनववेलानवनोनभारिनायष्टिणलिणलेष्पुमोहूनवेलावनेयस्तनयावि
पहेदअपावा वेलानालिकेरप्रयानेप्रवकेष्णीगीणगीहेकेयागष्पयाँसेविनहेमयणोवहा
भवनोप्रमेकेषोत्र्यनेनाथैः इदानीकमयपुक्षेष यस्फटिकादिरत्नांषिलामिवेविनानाट
वक्षोणादिपांवद्पेणनेक्रवागना: ४८

1851.

कल्पद्रुमेणकोवनीमिरमलामिलेनामिस्तुति: संपनिकृणापिवेंय: संवेयोयस्यनयाविपः
क्रौवावलोयस्मिंकल्याविथहेक्रौवहीपनेनयावितिविहेमनेलिनोभिस्तु नोयेयनिविहेनेहि
ग्रालेयस्यनयाकदंवकाननदोगुविद्यानानाविद्यापरीणांवलिक्रौशहकोविरानोनभाग
णामममाणांवग्हव्रनहेतुक्षहीपकनेवेनिगुवाइहक्षुयान: क्रगतो ५१ स्वाहस्ममङ्गः
स्यनहोयानाउट्ग्रलाथ ग्रावलयंतिनिरुपतिनयाविधानाक्रुहमक्षवमहीयावनानावनानो

हाकल्पद्रुमकोववनामललनानिमेपिवेयावल क्रौवहोपविविवहंमनलिनीनो
येषहेग्रालिका यान: क्रोहकदंवकाननदोविद्यानेवेयापरीक्रोशकोविरनाग
गामगपूरनेगुक्षहोपक ५४ स्वाहसेटग्रनापावलक्रहमममहीपावनानावनानो
णामेपहीपकल्पद्रुमकनकलनाहहोक्ष्होणा ग्राकद्रोपावलानाममरतरुव
नेदेमिनानामिनानास्सपवदेतिगुण्णहापदेहलतहंमानवानानवानो ५ महानि
लावलिनपल्लववालवहीसेनानभामितसमलहिगनवालि धनानिनानिमक

लानिवनानिकहमाम्रासमे
छानिकपंजननतानजाने ५१

नयागेमेपहीपस्यनदोयकल्पद्रुमाणानउन्यकनकलनानोनाभि: सृहीणाहयोकेनयाशम
रनहूणंकल्पद्रुलाणांववेदेमिनानोनस्तुछो: स्मिनानोक्रौवहीपसहिनानोदवलानोवोनिन
नवानोहपदेस्लगेलस्सुलटेगुणगुरेनि ५ मेदानिलेयावलिनपल्लवा: याबालववल्पलधु
क्रै: स्ननाने: कल्पद्रुवभेदेभोसिनानिसमलदिगनवालिपधानानिमकलानिवनानिधलानि
भग्रानिकशमिनिवेदे धन: परग्रमदाहिजननाग्राग्रामेवग्रामेवित्रसमाधानेवकपमध्य

तिनजावेइतिनउकस्पविटुक्षि: ५१

रहस्यमाश्लेषलीलैरसुः शैलीभूतपाकेयानन्यपेयवल्लेषु विनास्वमहीषुनानिग्रमित्तुमायुयौगिक
दानुरदोमपशेमरस्लामङ्गलिकोदमेविकरणमुमय: नथाशार्केयाया: कमारि [illegible] गाणिकीरा
णो: पुत्रिकाग्रापिकदाइसाम: ५१ नालीनमालीभि: मवनसानदवलस्यकदेवे: कलाद्रुमस्थ
गीनलेषुकनकालयेष्ठपविष्टा: मनस्लन्यायवद्रू शान्तुभूनवदनलिमानोवेदहोणामस्यामेनृने
वेदनललनालदलाणानोसेदहोणनृवेबाकदानुपशेमग्राशमायोलिइ ५३ नेमुद्रुमस्यलानेगजय
माणानेनाभूनरमननजाभूनदस्लेणोहनननवप्रतिमिद्धान्मगुफलानिस्मरणीयद्रूपनागननानिक
कदानुनानोदत्रसाध्यनोरवनालिखिडावलभूमिकाह इदोमभूयोगुइमोदकानिना।
थाक्रमारापणियाकेंयाया: ५२ कदंबकलाद्रुमपीनलेषुनालीनमालीमवनावलस्य।
कदानुनवदनसहदोणापशेमनभूत्र ५४ गनानिकहस्मरणीयद्रूपनोजनेषुद्रुमस्याग्रफ
लानिनास्यपि यंधानदोहोपमपुइमेबलावहून्समानेवयनोरमावभि: ५५ मिलोप्र
मारेभ्रमहीइरेप्रदोवामरस्त्रीकृतगीननृत्य संस्मृतमसृतनमनहस्यादहीयधागन्नुपृथ्वीवह:
दावहोथे ५६ पश्यगाहगभधिनवापीवस्थुमिभाषासोवर्णोपवेनगनापुशिलो: कर्वानि।
मुध्याहृणाउदयनानमधावनीनालाकादनेउलिकारवटिम्कलेषु ५८
हूमिनिलिदेयुधाफलानोरमेवुभि: प्रभागीनदेहोया: मसुरासुमवलायसालयाविपायुगेमाजे
वुहोपद्रूणमहीवहूनि ५५ नयास्मिलोग्रेनोरथाणानिरवकाशीकृतानामहीधाणारेषुगृहाव्
होवाभिमेयुमनाभिरमरस्त्रीभि: कृतगीतनमहिनवृत्यपाश्विरुधाविधवारेस्यपगुइस्यनोरपुन:
पुन: संस्मृतयाकुमान: कालेषु -- पद्मनिवसमपनिरवोवव ग्रहहरायुवरोयेविदाणोगाणमोनाथे:
५८ हृमिमवपुहस्रुकुमेणपसनथाविपेनवसपुभिनवसालवसपूर्भिपरोधमोमावणोनामवेरेनो

योंदयालपयवंनिद्दिनभूमीनोसय्याम्यामहला. स्लोकाटि
नीवेंउकलिकारवभासाकवंनिहीफ्रेलेनपवपय ५६

श्री.
ना नि.
३. टी.
५६५

पर्वतयानानामग्रशिला: शृंगाणि उन्नतोदिदिक्षु लेखुउदयालमयावनीनां

1852

1853

नाद्भ्राः वर्त्तितप्रकाशाः सारसद्भपधेवाणेशाधाणनलेथप्रहासेवलयाद्भवयस्याः दीपानौहीपमे
देवलेकृता प्रोद्दीप्तदीर्घग्रभ्रथोन्नलनप्रोयध्रुमविधानोग्रद्भदन्दालल्पणाचोनीलोत्पलमालानो
म्पलोग्रवाधरभ्रूमानह्रषितेलियावल सोनासिनयोनंनगलानिकाननानिभदैहेग्राणिनगाणिग्र
माः शुग्रहासग्रासरपलगामास्राववाणीयस्याः नरुपल्लवोऽकराद्रुभ्रूपलववनोमहोमस्रयनिकृयानानो।
नानेकपृमितिलिहदे ५० इति श्रीवालानान्वयप्रकाशे नैवोपाड्वनानेयाद्भग्रयानन्तमः सर्गः २४

नारुत्नागवारिगाप्रीवलयाद्दीपानवालेकृता प्रोद्माद्दीर्इविविधकांशिदग्घदानीलो
त्पलानाम्पली सोनीनेगलकाननेश्रान्नगरग्रामाग्रहाराथवरानोनानीनरुपल्लवो
ऊरवनीकहृकृयानामहो ५१ नामयणीनिशानोपाद्यानेद्वयोरेदवनवर्णने नामस
न्नेशुणासर्गः २४ भावनगवाव मन्नेनप्रभूनहेदेनकिंविकेधोहकृतेपोवेदद्दवगुः पुनर्हि
स्रोगोरेवाः मूजामवाः १ विधापायमवनिहायविमानभूमावस्थान्नानानिर्थातिसीवेक
रणायभूनेः मेशमूयाणिपवनप्रसृतामलाभ्रविराविनावमसमानरुमालकानि २ ही
पेप्रसमसंगणप्रपमेहाजालानिभूतेः प्रविसाहिनालि ऊक्रवमामरुपिरवपीनोकेवि

रत्नाभ्यनिरूपणोऽध्यः ३

ऊक्रमोमेरभूनोवेः पीनेरक्रेवभूः कृता सदेसामेहिनोवक्रमोषेणम्हिराणेकुः हिल्लास्थितेलोका
लोकगिरिस्थिताः देवाद्देवदामाणाप्रक्षुः १ विधायपाणामसमरापवविहायशोनाभिमानानो
मेवाद्दमानभस्यशीशीकरणायभूनेदेवोगतोमेदः प्रश्नुराणीपवनप्रसृतेनरमलेरप्रलेदर
विनेनावरणामसमानिकुशणीप्रेक्षाजालकानिप्राल्कानि २ दस्पुनाद्दर्शनयोग्यनो ३

1854

श्री नि रा डी ५ ५७०

मेदनास्रवे प्राणिप्रमादैः शशसूः शापतिमेरः पौरैगवलितलालितलागीसमेनीक्षिलाविसंवनानिवमे
रोमये शारदमेघजालैः सकेवलानिधसकेवलसवीनानिभाति ५ तस्याञ्चैनसाश्यीति ५
सभूमेकोदेवीगणाल्लमः सन्नुसोपर्णोनशिखसेरोलिप्राक्कनासत्रः सन्धोतस्त्रिनननेहेनिगसिडो ६

मेदुः पौरैगवलितलालितलोगीकक्षिस्थिनासंप्रतिमोदनासूः मेरोमये शारदमेघजालैः
सकेवलानीवचनानिभाति ५ पक्ष्मलानिननदृश्यानिसंपत्रानिसहाइयः हिमाद्रिः
स्थितलगणोवस्थिनान्यावार्यहिजरे ५ मासत्र देवगुरुकथयन्त्स्वकृतेनेसामसदेनो
यया सहोजालेः सभूमेकोसत्रे स्वात्स्त्रिननतेह ६ वृश्यन्तभूनसहदगुशाहरक्रैशरोगवः
पकसुनाहनेकश्लिनत्रदित्रिसमकयालये ७ सुरार्णवेनसेवेनसकसविटपः स्वगः ततः
प्रभृतिसाधापिसपत्रासमदिराणोवः ८ भूनालिनृत्रसाकाशेनाविक्लनापिवेलिना सदेरा
पुनराकाशेतृत्येनानेदसेहिरे ९ पिवंनयधापिनानीयसदेरापदिशाणिवात खेनृयेनिव
भूनालिसहयोगीश्वीगणैः तथानासबस्थभूतनासेवानालानिभूनले खिसल्लनान्यवसुधा
योऽस्थिनानानेसदेनीसही ११

पकसुनाहनसेकल्पवृक्षेनसमानासमेघकश्लिनसकयालये ७ तसेवेनसत्रइंसेकल्पविधायसुरार्णवे
विटपः ८ नानवेनासदिरापिवेति ९ नानिभूनानोवसुधापिरदानीननासापिभूतानि तस्माद्भदिशणिवे
तिखेनृयेनिव १० तेषांभूनानानानिपीनस्थिशानिसेदोजलानिभूनलेखसुधानि प्रनेहेनोसहोसदेनीना

१८ [illegible]

एवमादित्योपिदैवैः पूर्ववत्स्वपदमारोपितः पवनादयश्च पूर्ववत् स्वस्थाइति सर्वयथाह
र्नोति इतिउक्रमाकवेषणानिलयस्यपागनेषवंस्पष्टस्थानारोपणात्सर्वादीनांवोहर।
णादिनयौयामिनीक्रमेपुनः प्रवृत्तेसति स्वयप्रजापतिनेमाः प्रजाः ससर्जे स्वस्थतलेसः
सर्गः पूर्ववदभवत् १२ इतिश्रीवाल्मीकीयरामायणे ३ त्रिशाङ्कुचरणानाम सर्गः १२५ ग्रन्थ

इतिक्रमोक्तानिघुपागतेष्वेवपुनः प्रवृत्तेदिनयामिनीक्रमे प्रजेशसृजोथन
वाः प्रजापतिः पुनः ससर्गोभवदत्रपूर्ववत् ११ इतिरामायणेनिशावेषणा।
मोनामपञ्चविंशः १२५ मासद्वाव अथाहैनंमहादेवंपावकेष्ठवासिनिदं शु
कपर्दनिकोणस्थः श्रूयतामवनीश्वर १ भगवन्सर्वयत्नेणास्वाहार्यपि
द्रुनाथाने किमदेनाममयपत्रेकथ्यतांकिमिदंप्रभो २ श्रीरामायनमः

भासेनदृष्टोत्रशावहूतोनमादितः प्रहृष्टोमयाकैष्टोणत्वायपत्रेन्नायवर्णायतन् अग्निवाहू
नस्यशुकस्यपद्वतिः पद्मपूलेनकोणस्थः हेप्रवनीश्वरदमाय १ यदिदंमिदानीम
वेनामसंपत्रेनसूर्वं किंनिमित्तंवनयासंपत्रमितिहोपशो २ ॥

1856

नशायमत्रमोत्रंवह्निश्चाख्यनाम्निनाहिता २ नत्रादौवक्ष्यमाणसंवेदनभावाद्यथासानो
परमस्थलेत्रसैवेतिदर्शयतिअस्यानीति अपयानानपपानसंख्यानि ४ विषयाकारेत्तानेनतम

वह्निरुवाच स्वयंनामविलेखाजन्यथाहंत्वयामिने त्रैलोक्याभा
सुरानंतशिवब्रह्मज्ञानमलयं २ अस्यानंतमनाकारंपरमेव्योम
चिन्मयं यत्रमान्त्यसंख्यानिजगंतिपरमाणवः ४ शुद्धचिन्मा
त्रनभसितस्मिन्सर्वगतेक्षिविन सर्वात्मस्फुरद्रूपंसंवित्स्वेवेदनम
योस्वयं ५ सानेजःपरमाणुत्वपदस्फुरद्वेदनावशात् भाविता
थोत्मरतयास्वमेनमिवपाद्यते ६ परमाणुस्वकमेवि
नाद्यपदादणुतास्वयं भास्वतीपद्मजरजस्त्वासंकल्प
नात्मिका ७ श्रीरामायनमः ॥

जलत्वंभास्वतीरुढंभासमानो ७

यो ५ सावस्वविषयतयानेजः परमाणुभावेस्वसंवेदनास्वभाववशादेवापयणत यथानेपो
येभावयन्स्वमः स्वमेवपाद्यतापस्यमिनहन ६ अस्यविज्ञादस्यानन्तनविज्ञानस्यपरमाणोः पद्मोऽस्यत्र

1857

सावभाह्लनएनाहस्त्रा सोकृतनतोभावयंतोसतोऽग्नमस्तद्वादीनीद्रियाणिग्नन्वभवन्‌ अन्न
मृतवनीतनत्कानिवपुषिसलग्नानीत्यन्वभवन्‌ ८ वह्न्यादिवग्रेग्रेमाहृस्पर्शादिगुणाया
नाधेयवस्तुनमयंजगदपश्यत्‌ ९ द्वितीयप्रश्नंविषयंनिमित्तपरंपरांवर्णयितुमुपक्रमते
अस्होऽइतिनत्रवेदनादिविषयानामारोपद्रूपकार्यकारणसंयानानामपोऽअस्होनामजातिवि

सोकुतनताभावयंतीपुनरन्वभवन्सर्वे वह्न्यादीनीन्द्रियाणिविपुष्प
न्वभवन्सुतः ८ अथपश्यदेवजगत्सर्वत्रादिसभावतः आधाराधेय
वस्तुनमयंस्वमपुत्रंयथा ९ अस्होनामशासोन्माणीमानोषिभूवह अस
न्यपातिभासान्स्ायेन्मान्पितामहः १० दृष्ट्वोल्लिक्रतयानत्रकस्यवि
स्मसहापुत्रेः पदाभ्युदितयानासोदाग्रमेशार्मेभाजनं ११ मुनिःरा
वमहात्मस्यमहाकारुनयोत्रमः नयायत्रासितोभूत्नाभवतंमपाकोपमः १२

शेषवान्कश्चित्प्राणोआसीत्‌ सर्वस्यसत्वस्याभावादेवमानोअभिमानवान्बभूव किल तस्य
पितृमातृपितामहाः किन्नासन्‌ आसन्नेव किंतुतेविहरायांपुत्रादिवत्समस्यप्रतिभासान्म
नोयस्तनस्थाविपद्गन्मध्येः १० अस्मानदेवदर्पेणउल्लिक्रतया आईकृतनवणकवस्तुनतया ११
महाकारुनयाप्रतिस्खलशरीरतया प्रथमःप्रतिच्छेदः १२ श्रीरामायनमः ॥

श्री·
वा·वि·
उ.टी·
४७२

1858

१३ महानवयवत्वेनानेकमासीदत्राह निराकारमिति एवं चेत्तर्हि विभेदस्तस्य मे सृष्टिं नमिवासी
न १४ नदव्याकृतत्वं चेत्तर्ह्ये न भूताकाशेनैकत्वं यथा तद्भूताकाशो वस्त्रावच्छेदेन वानेकत्वाय।

स नष्टापङ्कलेपेणस्थलस्मिन्नेव न दाहो एतत्त्वं भस्मभावक्रे जलमौर्वे
इवानलः १३ निराकारं निराधारमाकाशवल्लयो मम विभेदं किं विदे
गावेत्यमाशीत्त्वं न नमाश्रितं नदेकत्वं यथा सामान्याद्भूताकाशेन वेतनं न
दारुस्थेन न शोषवायुनावैकत्वं यथा आसीत्तेन न नानात्वाभविष्यन्
तीनामकः रजस्मापयसाध्यामसेजस्मान भसाएना संयवनत्वात्रम
पात्रत्वावलनकोएकः स्वहमापसभावेन नोप्रिवानलवोपथा १७

यो १५ तेन न वानः प्राणस्तदात्मा सूक्ष्मदेहलाभप्राप्तौ नामको भविष्यन् रजः पार्थिवो भागस्त
दादित्वेन वक्तव्यः प्राणः प्रणवेनाग्रपर्वीकृतेन १६ नत्वकेवलाग्रज्ञाविर्भावमाह सत्विति १७

स्पंदेन लिंगदेहे तानशक्तस्याविर्भावमाह अथेति वर्षादिकालः मशकोनिलः वर्षालिजलसेचनैनैते वेंगकल्कादी
जेषयथाऽङ्कुलभावेन विकुञ्जीतिनवत् १८ कुङ्कुममनः शार्पवैशीनिकुञ्जशापविन् प्राणांतस्थितः समश
कत्वविदाद्रूपात्मस्यास्वस्वचित् तन्नंस्कारवेधितात्मनी मशकांगानि पक्षपदादीनि विदित्वा स्वयमेव
मशकोऽभवत् १९ किं योनिः किं यत्कालांतस्य जीवनं तदाह स्वेदजस्येति निश्वासमात्रेणापि निपत
तः कृदीयते तत्तु यस्य द्विदिने जीवितं तपस्वमाध्रुवभवति स्वत्तुषंगः २० स्वप्रवदेवजात्यादित्यस्व कदङ्गवतो

अथ तस्यानिलान्तस्य चेतनं तन्मयं ततः कालानिलजलैर्भूमौ बीजमेत्य तरुर्यथा १८ पु
ष्पादविदेतस्यामशकलविदाप्यचित् देहितामशकांगानि विदित्वा मशकोऽभवत् १९ स्वेद
जस्याल्पदेहस्य निःश्वासनिपतनेनोः देहस्य मशकस्याह दिने भवति जीवितं २० श्रीरामः प्रा
णिनामिह सर्वेषां योन्यन्तरज एव वा किं स्वभावः सम्भवति किं वा तान्येव भावतः २१ वसिष्ठः
ब्रह्मादीनां तृणान्तानां द्विधा भवति सम्भवः एको ब्रह्ममयो ऽन्यस्तु भ्रान्तिजस्तां विमोक्षणे २२ पू
र्वं तु जगज्जातं भूततन्मात्रजन्मनाम् भूतानां सम्भवः प्रोक्तो भ्रान्तिजो हृष्यसंगतः अभानायोज
गज्जातो भूतभावः स्वयं भवेत् यः स ब्रह्ममयः प्रोक्तः सम्भवो नयोनिजः २४ ॥

के स्वमदेहस्य चतयोवितडङ्कवोहृष्यपते जायते हृदस्यहृष्यपतेन हृष्णातेन जायते हृदवदेवसर्वत्रयोनितएवो
द्भवोऽलडतान्यथापीतिसंदिह्यानो रामः प्रसंगाद्दृष्टिपृच्छति प्राणिनामिति विवर्तोपादानो ब्रह्मम
यः परिणामुपादानोश्या योनिजः २१.२२ तत्र द्वितीयं लक्षयति पूर्वमिति पूर्वं तयोस्तत्तु भवद्रूपयान्तहृद
तादात्म्यात् रूपयाभ्रांत्या तत्तन्तु तन्मात्राणामेव भजनात्मदाकारेण भूतानां प्राणिनां यः संभवः स भ्रांतिजः
पतेभ्यो भूतेभ्यः स्वस्थाघताऽध्वावाद्विनश्यति यधदुद्भवति तदा भवतीत्यादिश्रुतेरिति भावः २३ नित्य

मुक्तब्रह्मणः कदाप्यभानायामेव जगज्जातौ स्वयमेव वि

वर्तैर्यास्सर्गादौ जीवभावेन भवन् यस्तु तद्विपर्यभूतभावः स
ब्रह्ममय इत्यर्थः २४ ॥

1860

वा. उ. प. टी. ५७३

एवंस्थितेसमस्तकोऽसंगङ्गांनितत्वेनोत्थितः नतत्प्रयोत्थितस्तस्य सर्वत्राज्ञानसिद्धेःकपिलसनकादि
भिरेवानुभूयतेनान्यैर्मशकादिभिरिति भ्रान्तिजयेवमशकस्तेमशकस्यभवत्त्याशयेनाह एवमिति
भासोपक्रान्तकथाशेषत्वसिद्धः स्वयंमेवान्तःस्फुलाकारमयितिनमेऽलति २५ हेमायांभूमौवृद्धपल्वे
पुष्पवालान्नाणेषुकाणमनुजादिकदृष्यादिष्वजेषुपतनेषु इत्यनमधनिर्दग्धेनितोमशकाल्सेपुष्पधनताः
विवल्लानान्क्रीडतानेनमशकाकानेदिनद्वयात्मकस्यस्तायुषः अर्द्धेएकदिनेसर्वभुक्ते २६ ततोद्वि

एवंस्थितेसमशकोऽरण्यगुल्मलिकोत्थितः नतत्प्रमोत्थितस्तस्य नामचेष्टाक्रमंशृणु २५ हेमे
पुष्पाण्यकलादिषु जङ्गलेषु जलान् स्वादुवार्द्धदिनेनसर्वेषुभक्तेविवल्लाता २६ आह्लो
दात्वदोलायांदोलनेवाललीलया विहरन्नद्यमेनेनस्वाईमशिकयामुधे २७ दोलाश्रमा
नैलत्रासौयावद्विश्राम्यतिकश्चित् तावद्धरिणपादाग्रनिपातेनचूर्णितः २८ हरिणा
ननसंदर्शीनमशकप्राणनयानया पूर्वंक्रमसङ्गृहीताहस्तत्वात्नोहरिणस्ततः २९ विहरन्नूद
हिणोरण्येव्याधेनधनुष्पाहतः व्याधानन्तगहस्थितान्मत्ताजोव्याधएवसः ३० व्याधोवनेषु
विहरन्संघातोमुनिकानने तत्रविश्रान्तवान्संगान्मुनिनाप्रतिबोधितः ३१ भ्रान्तःकिमि
दमादीर्घेऽङ्गःव्याधयत्नुषाम्मात्‌ हंसिपासितकस्मान्नेतत्रेजगतिमज्जसे ३२ ॥

तीयदिनवेलामाहशाहलेतिमशिकयाभार्ययासार्धं २७ हरिणपादाग्रमेवमशकहस्ता नि
रितस्त्यातेन २८ आननग्रहणेनसंपूर्णोहरिणाकारोलक्ष्यते तस्मयःसंस्पर्शः सम्यक्मरणकाले
भावनैतेनस्पष्टः प्राणोयेनतनया पूर्वमशकदेहग्रहणक्रोधःक्रमस्तेनेवक्रमेणगृहीता
स्त्रहागिवाधोनतःकवणानियेन २९ ३० सेगात्सन्न्यागात्सेभ्यभागयात ३१ किंमतिबोधितस्तदाहश्रा

न्तः इत्यादिना तत्रेमहाफलोग्रहिंसाभयदानादिभ्यास्त्र

मर्यादोकस्मात्तपामि ३२ ॥

व्याख्या लाभात् प्राणाजीविकोत्सुकान्वयफलमागोकः येजीवनेनभोगासिद्धिः स्यात्तत्राह आयुरिति न जीवने भो-
गा वा पुरुषार्थः हिंसादिना तत्संपादने येन तेन कालभोगस्य पारलौकिकानर्थस्यावश्यंभावात् आयुषो
नश्वरत्वमस्ति येन तदवसक्तिः यत आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीपुलोलेयद्वत्तद्वद्भङ्गुरं तत्र भोगा
स्तमेघवितानस्य मध्ये विलसन्ती या सौदामिनी विद्युत् तद्वच्चलाः तथा यौवनलालना यौवनवि-
लासा जलतरङ्गस्य वेग इव लोलाः कायो भोगायतनं च क्षणतो अपायवान् संभावितापायः इत्यत्र

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीलाम्बुवद्भङ्गुरं भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्च-
लाः लोला यौवनलालना जलरयः कायः क्षणापायवान् इत्यत्रासमुपेत्य संसृतिवशा-
न्निर्वाणमुल्लिप्सतो २२ इति ग्रामा॰ सशाकव्याधबोधनं नाम सर्गः १३६ व्याख्या॰ एवं चे-
तन्मुने ब्रूहि कीदृग्दुःखपरिच्छेदे न कर्कशो न च मृदुर्व्यवहारक्रमो भवेत् १ ॥

तो हेतोः पारलौकिकभाव्यनर्थपरंपरालक्षणात् संसृतिवशात् त्रासमुपेत्य अभयदानादिहिंसाद्युपायेना-
त्यन्तिकानर्थनिवृत्त्युपलक्षितं निरतिशयानन्दरूपं निर्वाणं ब्रह्मसत्रं लिप्सतो गुरुशास्त्रोपायेनेत्यर्थः
२२ इति वासिष्ठता॰ प्रका॰ नि॰ उत्तरा॰ षट्त्रिंशदुत्तरशततमः १३६ व्याख्या॰ एवं पृष्टोऽत्र मुनिर्द्वारेणाभ्या-
सतः स्वयं परकायप्रवेशेन तन्मे हृष्टमब्रवीत् एवं हिंसादिव्यवहारो दुःखहेतुश्चेन्नहि दुःखपरिच्छे-
दे हे मुने व्यवहारक्रमः कीदृग्भवेत्तद्ब्रूहि १ ॥ रामः ॥

1862

मुनीनामाचारक्रमएवदृढः लेहश्येहेनस्तन्महृद्वासेनस्थिहितीएव २ ततः सत्सेगाङ्गास्वप्रसिद्धोमावासस
र विवेकशीलतो विवेकश्य याम्पृष्टेमुञ्जलपरिपाकविकासादिक्रमोऽद्ववेनामोदेनेनवायुनामाघ्रायेहृद
येङ्कादयच्छिक्षातिनहृदत् भगवन्निति हे भगवन् प्राणिनो मनस्थितिः स्वप्नः सत्याददिव बहिः कथं दृश्यते
बहिःस्थितत्वप्रपंचः स्वप्नः सन्नेकदृशमन्तेहेदृश्यते प्राणेन सोऽन्तः स्वप्नः कथं केनोपायेन दृश्यते एवमन्तर्बहिःस्थ
स्थितः प्रपंचः स्वप्नः कथं दृश्यते स्वप्नएव चेत्प्रपंचस्तर्हि अन्तर्बहिरितिद्विधास्थितः कथं दृश्यत इत्यन्ते

मुनिः इदानीमेव संन्यस्य धनुर्बाणसहायकान् मौनमाचारमाश्रित्य स्थितेन तु त्वमिहोष्य
तां २ श्रीवसिष्ठः इत्यसौ बोधितस्तेन परित्यज्य धनुःशरान् आसीन्मुनिसमाचारस्तत्रैवाया
चिताशनः ३ विवेकमननसामौनी ततः शास्त्रविवेकिनो दिनैरेव ययौ पुष्पमामोदेनेव वा
युये ४ एकत्रमुनिनासार्ईलेकदाचिन्मविदम भगवन् दृश्यते स्वप्नः कथमन्तर्बहिः स्थितः ५
मुनिरुवाच ममापि सा योगदृष्टमभेषएव विवेकिनोः पुराचित्ते वितर्कोऽभूत्तेनाभ्यस्तमिवाव
वे ६ ततएतद्दिदृक्षार्थमहममभ्यस्तधारणः पद्मपद्मासनस्तस्मात्समविघ्येवाभवस्थिरः ७

कस्मिन्देहे स्वपीडिताः पंचनेत्रेण प्रश्नः ५ बहुतरवितर्कगर्भितेनप्रश्नेनपृष्टो मुनिः स्वस्याप्येतादृशो वि
तर्कः कोमलविवेकदशायामभूत्स च मया धारणाभ्यासेन स्वयमेव परकायप्रवेशेन तदीयस्व
प्नादिषुनः पुनरवलोकान्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीक्षणेन तत्त्वमवगम्य समाहितः इति कथावि
स्तरेण तृतीयप्रश्नोत्तरमुविनवक्तुं मुनिरुपक्रमते ममापीत्यादिना ६ अभ्यस्तापरकायप्रवेशा
नुकूलां बहिर्मध्यधारणां येन तस्यां सर्वजनानामात्मत्वेन प्रसिद्धायां मे विघ्नवस्थितेरोऽभवं ७

ॐ॰

1863

तत्रतस्यांसंविदिस्थितोहृदयविदिबिंतेनगुल्मेयेवसंविदायमानोहृतवान् यथासायंरविः स्वकचामंडल
कान्वितोनयंप्रत्याहरति तद्वत् ८ वेदनेप्राणोनतर्गतानाचिनदीवलायाजीवस्यप्राणेनसहबहिर्निर्गम
नानुकूलेनयोगशास्त्रप्रसिद्धप्रयत्नेनविलेजीवोपाधिस्तदन्वितः प्राणः शारीराद्बाह्यदेशेवितनः वे
चकेनानिःसारितः ९ ततःपरकायप्रवेशोपायमुक्तमाह व्योमस्थेति बाह्यव्योमस्थेनवितेन
जीवोपाधिनासंवलितःसप्राणापवनःमयाग्रग्रेशुद्धेभागेस्थितस्यकस्यचिज्जंतोःक्वात्रस्यप्राणेनियो

तत्रस्थोहृदविदिसंतस्थेवाहृतवानहं चेतःस्वहृदयंसायंरुचेवरविरातपं ८ वेदनरणया
प्राणस्ततस्त्रिनान्वितोमया शारीराद्वितोबाह्येसौरभेऽहमादिव ९ व्योमस्थचितवलि
तःसप्राणापवनोमया ग्रग्रस्यस्यशुलाग्रस्येजंतोःप्राणोनियोजितः १० यःप्राणवलितः
प्राणस्तेननीतोहृदंतरं सेहयाक्स्वकःसर्पःकरभेणविहिंसितः ११ ततोहंहृदयंतस्य
प्रविष्टःप्राणवाजिना संकटस्यःस्वयायुञ्जानावेवानुसरान्तरं चरंस्तमादिवहूीभिर्नाडी
भिरभितोहृते उल्याभिःस्थूलतन्वीभिर्बाह्यदेशमिवाविले १३ पर्शुकापंजरप्लीहयकृद
सौकादिडिंबकैः संकटेजीवसदनभांडोपस्करागारेव १४ ॥

जितोमेलितः १० मदीयप्राणवलितोयस्तस्यजंतोःप्राणस्तेनतदीयहृदंतरमहंनीतः यथाकरभे
णमल्लूकेनविलेशुवनिवेशुपवलानुवर्वाधुनाग्राकर्षणलक्षणायासेकृयाचेष्टयास्वकःस्वाहारभू
तःसर्पःस्वशुवविप्रवेशुणहिंसितःसतस्वहृदयंनीतेनतद्वत् ११ तदीयप्राणलक्षणेनवाजिनाप्रवेशन
१२ तोपरस्यसंवलितोप्राणवेवानुसरतीत्यनुसरोहंअनरेनहृदमध्यंप्रविष्टःस्वयायुञ्जावस्थमाणसं
कटस्यःप्रभावमितिशेषः १३ संकटतोप्रपंचयतिपर्शुकेत्यादिना पर्शुकाःपार्श्वास्थीनितलक्षणपं

स्वसदनेगूढभूतेनच्छरीरे १४ ॥

जरीप्लीहयकृत्तीमांसविशेषोडिंबकैःपिंडकैःजीव

शूलशालेनिशातहृतानलकथनप्रभुतकारणं १५ पुनः कीदृशेनजीवसदनं जीवनाथचेतसात्राणा
दिवानैश्वानातनतुमीतं नन्ववहिःस्वरूपसोमात्मकस्यापानस्वनासाग्राहेतः प्रवेशेन वेनवमंतःप्रवि
ष्टवह्निः शोस्पयस्य अनपवचेतनात्मके १६ कुद्दे निनाडीमार्गेभ्योविच्छिद्येति तथाविधायेत्ररसाः
सुष्मादयस्तुतेषांनिःस्रावैःपिच्छिले १७ रक्तरसश्लेष्मपित्तानांद्रावसमनिसहस्रनाडीभेदपुष्कचिउ
दये क्वचिद्दवथवेपुश्लेष्मवे क्वचित्स्रावसैश्यकार्योल्वणतानांक्वचित्मार्गनिरोधादस्फुटानांचप्राणा

मर्वैः शूलशालाघटिहृस्पैरवघवैर्हतं निदाघनलापसंतप्तेहूर्मिजालैर्विवार्णवे १५ नवेन
वेवह्निःशौत्यनासाग्रवेतनात्मके जीवनाथानिशाचेतोवाताननोन्नीतमनारतं १६ रक्तक
हरसश्लेष्मवसानिःस्रावपिच्छिलं चर्मनोथकारपुष्पसचसंकटनरकोपमं १७ उदयाव
यवाश्लेषस्पष्टासृष्टमहृद्यतेः स्थितानानाविधव्याधादागामिनादसूचकं १८ दरान्तरभ
सन्धिझावानवातेनशाहिते पद्मनालप्रणालांतर्जलदर्णवबाडवं १९ ॥

दिमहतोरंतैः क्रीडितैः सम्यथानस्थितानानामनानांवैषम्यादागामिनांगदानांरोगाणांसमादिपु
सूचकं १८ दरेतिसरभसानियान्यपानादिछिद्राणितेषांवातेननिर्गतेनशाहितेसंजातशब्दे हृ
दयपद्मनालस्यप्रणालेछिद्रेतदंतर्जलन् अर्णववाडवइवजाठराग्निर्यस्मिन् तथाचोक्तं महो
पनिषदि पद्मकोशप्रतीकाशंहृदयंचाप्यधोमुखंविमिश्रुपक्रम्यानस्यान्तेसुषिरंसूक्ष्मंतस्मिन्सर्वंप्र
तिष्ठितं तस्यमध्येवह्निशिखाणीयोर्ध्वाव्यवस्थितइति १९ ॥ १९ ॥

उ॰

1865

मिलद्भिर्वस्तुनामधेयैः पदार्थैर्नीरंध्रं निबिडितं सवाष्पभिर्निर्विघ्नैः सितं बद्धं साक्षात्तात्पर्यभावेन तत्रत्यके विर
मतूनिमेदैः प्रदेशभेदैर्मूर्द्ध कविलोमो कविलं त्रि २० कोष्णतलानामचस्रवमानानां प्रदेशन नेनतन्यैरेव तएव
नाडीमार्गेषु गायद्भिर्यायवाय्धगप्यायैः संचलद्भिर्वानैर्ईतेरिहमात्रभ्राकारस्तदर्द्धमेकमात्रस्तु गीतिषु
येषां गीतिमात्रस्य वालसाध्यत्वादिति भावः २१ यथाश्चयिकः श्रेणीनरः नरावयवैः संवार्य निवर

मिलत्पदार्थनीरंध्रसितमर्द्धं सवाष्पभिः कुविन्दोमंकविह्नत्रेचौरैर्विवृतनिशि २० र
सनादपरैर्नाडीमार्गविप्रायवाष्पयोः संचरद्भिर्हृतैर्वातैराकारार्द्धार्द्धं गीतिभिः २१ तदहं
हृदयं तेजो राशि विषविषमान्तरे नरो वपुरवसाबाय नरहृदमिवाधिकः २२ अनेनरमहेश्वा
मलेतेजो यातहृदं तेनरे द्वारस्थमिव यत्नेनराज्ञा विडमिवार्कहक २३ ॥

कांशोनरहृदं विशतीति तद्वत् २२ तेजो यातेजठराग्निर्लेखाणस्य तेजसः सारं तेजोरूपोऽहं यत्नेनआ
मः यतः समीपस्थमपि वक्रतरनाडीमार्गप्राप्यत्वाद्दूरस्थमिव अथैतद्राज्ञोऽर्कहक प्राप्नोति १
तद्वत् तथाचश्रुतिः पत्तद्ब्रह्मदीप्यतेयदादित्योहृश्यते अथैतन्त्रियतेयत्रहृश्यते तस्यचे
द्रमसमेवतेजोगच्छतीति २३ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५२६

तस्मात्तेजःसारत्वं कृतमत आह यस्मादिति यस्माद्धेतोस्त्रिभुवनस्यान्तर्भावादादर्शभूतस्त्रैलोक्यवस्तुप्रदीपवत्प्रकाशको जीवस्तदेवः परमात्मा तत्र तस्मिंस्तेजस्यवतिष्ठते तथा च श्रुतिः तस्य मध्ये वह्निशिखाग्रणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः स ब्रह्मा स शिवः सो हरिः स्वराडिति १४ ननु स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादिश्रुतिषु सर्वदेहगतो जीवः श्रूयते तत्कथं तेजोधातावेव सोव

यस्मात्त्रिभुवनादर्शो दीपस्त्रैलोक्यवस्तुषु सत्तासर्वपदार्थानां जीवस्तत्रावतिष्ठते १४ काये
सर्वगतो जीवः स्वामोदः कुसुमे यथा तथाप्योजसि किंजल्के शुले शैत्यं विवस्वता १५ तज्जी
वधारमोजस्तु प्रविष्टोहं मलवर्जितं रहितं परितः प्राणैर्वातैः प्रच्छादने यथा १६ ततोजःसं
प्रविष्टोहमामोद इव मारुते उड्डीनोपि विशीर्णोस्मि मृन्मात्रमिव वायवः १७ हित्वेयं देहमे
काष्ठकुड्याम्बलवपल्लवे नवनीतगुडप्रख्ये दीरवडुपसंहृदे १८ ॥

तिष्ठते तत्राह काये इति यद्यपि सर्वगत आत्मा जीवः सन्काये इति यद्यपि सर्वगत आत्मा जीवः सन्कायेष्वानखाग्रेप्रविष्टस्तथापि ओजसि तेजोधातौ विशेषतोवतिष्ठते यथा विवस्वता विकासिते कुसुमे सर्वगतोपि स्वामोदः शैत्यं च किंजल्के रूपलक्षितेन तन्मुखविशेषतोवतिष्ठते तद्वदित्यर्थः १५ परितः प्राणैः करणाभिमानिभिर्देवैः परितश्छिद्रपिधानरहिते तथा च घटादिप्रच्छादने दीपज्योतिः सूक्ष्मघटच्छिद्रप्रविष्टैर्वातैः रक्ष्यते तद्वत् आत्यन्तिकच्छिद्रपिधाने दीपनाशादर्शनादिति भावः १६ ततोहमोजःसारात्मजीवोपाधिभूते मनोमयविज्ञानमयकोशसंवलितमानंदमयकोशसंप्रविष्टः तद्दृष्टो

योदर्शनान्नवनीतगुडप्रख्ये २८ ॥

ॐ ततोहमामोद इत्यादिना २० तत्र स्वत एव स्वेहानंदम

1867

पूर्वस्थानेस्थितएवेत्याप्युक्तं यथायथाग्रान्ताउक्तिनःस्वन् स्वस्वप्नहार्दिस्थिते ॐजसीवसस्थोवसन् सीयसस्मः
वनदीपसस्वरूपमवेक्षितेविश्वपश्यामि १४ नहिस्वमेवविशिनष्टि सार्कमित्यादिना १. ११ स्थिरमनादिस
वात्स्थितमेव प्रसिद्धजगत्स्वमेस्थिते अहंनिद्रातेजागरेऽस्मिनिशायेनवस्मामेव यतःनिद्रायांतेजाग्रदवस्था
नेनागतेव २१ तथापिस्वप्नेकिंपश्यामिइतिपरिचिंतयताहे ध्यायततत्स्वदनेनतरंविबोधितामबोधवतामय
इदंवस्मामात्रज्ञातं २२ किंज्ञानतदाहनाविति नामेतिविवेकिप्रसिद्धो अस्यविज्ञानोऽप्यनगात्मनइदमेस्व

तत्रपश्यामहंनिष्कनप्रवेशात्ययथोक्तितः सोजसीवसन्स्वप्नइवविश्वमवेक्षिते १५ सार्कंसपर्वे
तेस्मोद्विस्स्वस्वासस्मानवे सपन्नवनाभोगेसलोकांतरदिग्मुखे १. सद्वीपसागरांभोधिसकक्का
लकरणक्रमे संकल्पहरणसर्वतसहस्थावरजंगमे १९ तत्स्वप्नदर्शनेतत्रस्थितस्मेवसमेस्थिते
वसाम्यतेवनिद्रातेनिद्रातेनागतायतः २१ भूनिद्रएवकिंस्वप्नेपश्यामीतिमयाततः परिचिंततं
ज्ञातमिदंध्यायविबोधिता २२ ननुनामास्याविज्ञातोःस्वरूपमिदमेस्वचे संप्रत्युपदिश्यतेषजग
त्त्रागावरात्मके २४ विज्ञातवर्थत्रयमात्सेनतत्रनत्रनिजेवपुः पश्यन्नेषजगद्रूपंव्योमनाभेवचात्मज
न २५ अहोनेयदमाज्ञातेयदित्थंहश्यतेजगत् तत्कथ्यतेस्वप्नइतिस्वविस्केवनमात्रवं २६

विज्ञानोर्थं त्वकवनेन
किंचित्स्मउच्येते कि

विभुनाग्रहिशमेनापत
स्वमात्तवनद्विधा २७ ॥

वेस्वरूपंकीदृशंतत्राऽभवतिकिंतान्विकंरूपंविहाय नेत्याह व्योमतामिति अन्यजदेव २१ इदमेव
स्वप्नइतिजनैःकथ्यतइति अयमन्नतानेऽहो आइतिस्मरणेऽव्ययकिल् २६ जाग्रदपितत्त्वतोविमृष्टं
रूपमिदमेवपर्यवस्यतीत्याह विज्ञानोदिति २७ ॥ श्रीः ॐनमोनारायणाय ॥ श्रीः

वा·
नि·उ·
टी·
५०७

1868

अनयोः परस्परदृष्टान्तत्वमेवस्वस्वदृष्टान्तजाग्रत्वमेवेत्याह स्वप्न इति स्वप्नेन जाग्रत एषः स्वप्न एव स्वप्नस्तु स्वदृष्ट्या दृश्यते तेन तज्जाग्रत्वेव द्विधा स्थितेति पर्यवसन्नमित्यर्थः ३८ ननु मरणं तर्हि स्वप्नजाग्रद्भ्यामतिरिक्तं किं स्यात्तत्राह चेतनमिति नास्त्येव मरणं नाम किंचित् यतः पुरुषश्चेतनभावेत्याह चिन्मात्रमेव सच्चानेकशालेषु शरीरेषु भ्रमन्नेपि कदा मृतः कस्य मृतः कथं मृतस्तैर्भावितदस्मिद्वेत्यर्थः ३९ अभ्युपेत्य शरीरे तन्मरणं चेदमुक्ते वक्तव्यं तत्तु तद्भयमपि नास्तीत्याह न हीति प्रतिहन्यत इति प्रतिघात्मकाकारः न

स्वप्नः स्वप्नो जाग्रता यामे यस्स्वप्नेन जाग्रता स्वप्नस्तु जाग्रतैवेति जाग्रतैव स्थिता द्विधा ३८ चेतनं
नाम पुरुषः स स्मृतेषु शतेष्वपि शरीरेषु महाबुद्धे कथं कस्य कदा मृतः ३९ न चेतनं त्वमेवास्ति
स्थितेन देहवल्कवत् अनेन स विभागात्मप्रतिघाप्रतिघात्मकं ४० स्वभावस्याप्रतिघस्य नित्या
नन्तोदितात्मनः परमाणोश्छिद्राव्योमस्य मज्ज्ञानतादिति स्मृतः ४१ चिद्व्योम्न उदरे भाति समस्ता
नुभवाणवः तथा यथावयविनो विविधावयवाणवः ४२ निर्हेतोर्बाह्यतो जीवो जीवाधारे
हृदि स्थितः रूपे स्वस्वप्नसर्गोयमिति वेत्ति विदाकवत् ४३ बाह्यान्तस्त्वं बहिर्जीवच्छविनेकवि
नेस्वकं रूपं पश्यति जीवोयमेतत्स्वस्वप्न इत्यपि ४४ ॥

द्विलक्षणस्वप्रतिघातदात्मकं च भ्रान्त्यैवेत्यर्थः ४० तत्राप्रतिघात्मता स्वभावः तादृगात्मनश्छिद्राव्योमस्य परमाणोमज्ज्ञासार एव भ्रान्त्या देहवज्जगदित्यपि स्मृतः ४१ मज्ज्ञात्वमेवोपपादयति चिद्व्योम्न इति जगज्ज्ञानानुभवलक्षणाः अणवः ४२ प्रथमतृतीयप्रश्नौ समाधत्ते द्वितीयप्रश्नं समाधत्ते निर्हेतुरिति बाह्यतो जागरतो जाग्रज्ज्ञोगप्रदकर्मोपरमे निहतः सन् स्वे रूपमेव बाह्यसंस्कारानुरोधेन बाह्यः स्वप्नसर्गोयमिति विदा चिद्विवर्तेनेव वेत्ति ४३ यदा चित्ते बाह्यान्तर्वितदा स्वकं रूपं जाग्रच्छब्दितं कचिते यदाग्रे तस्यै चित्ते न तदा प्रयेजीवः स्वकं रूपं स्वप्न इत्यपि पश्यति ४४ ॥

1869

चतुर्थपंचमश्लोकयोरूहन्तमाह योऽहमिति एकात्मक एकजीवः बहिरंतश्च यो ऽहमेवात्मा यात्मकः प्रसृतः
५५ ५६ अतएव सर्वात्मकताया एव नास्तिकत्वात्तथापरिज्ञानादेवमुच्यत इत्याह अंतरिति यथाभूतेय
यार्थभूमिकाभेदपरिपाकक्रमेणावासनः समुच्यते ५७ ५८ अन्तरात्मानेवंप्रेतं जगद्रूपंपपश्यन्समः

योऽहमाबाह्यमाकाशंपर्वतःसवितोदिशः अहन्तोजीवरूपेणतुर्यबहिश्चैकात्मकः स्थितः ५५ ;
अन्तः स्वभावबहिर्वापदहमेवेतिवेत्तिवित् चिदात्मकोयथाभूतउच्यतेनत्ववासनः ५७ अके
योयमत्वासोयमपिजीवोयथावदन् हैतसंकल्पयहेणामुच्यतेवसिष्ठर्यथा ५८ अंतर्मुखो
नरात्मानंबहिःपश्यन्बहिर्मुखः आसेत्जीवोजगद्रूपंपश्यन्स्वतेस्वमन्ताग्रती इतिचिंतयतः किं
स्यात्सुषुप्तमितिमेमतिः जातानेनसुषुप्तंधाममन्वेष्टुमहमुद्यतः ५० यावत्किंचिद्रूपदृष्ट्या
नत्वस्मीतिष्ठाम्यहंचिरं निश्चितइतिसंवित्तिः धामात्मान्तःसुषुप्तकं ५१
अर्कोर्कबिंबसंस्थोपियथेहापिस्थितस्त्रिधा तथाजीवोजगद्रूपोबहिरंतश्चसंस्थितः ५६:

एवंबहिर्जगद्रूपंपश्यन् जाग्रत्स्वयमेवालेतेएवास्वस्वप्नजाग्रती ५९ प्रसंगात्सुषुप्तितुरीयतः
त्वमप्युपसमप्याह इतीति इतिमत्वाग्रत्स्वप्नेतत्त्वनिश्चितयतोमेसुषुप्तेकिंस्यादितिचिंतालक्षणामति
र्जाता ५० हृद्रूपदृष्ट्याममकिंअहंचिरंतत्स्मीतिनिश्चितस्तिष्ठामिइति अंतर्यामसंवित्तिः धामरूपातावत्स्व

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५२८

1870

चिन्मात्रस्वभावे विदि न मिथ्याकोपि घटादिवज्जडत्वमाशंकां विशेषणतो हन्त यथा अविदितत्वेपि न खकेशादिव
त्सामान्यतो विदितत्वाद्विदितात्मके तत्त्वप्रेन जडं चैवचेतनात्मनि तस्माद्विशिष्य स्फुरतीत्याह नावेति
५२ जाग्रत्स्वप्नभ्रमणेन भ्रमात्मैक्षिप्तममविशेषसंविन्मात्रं किं केवलं शान्ते भ्रमे इति संकल्पवगा
ढनिद्राकारैकपरिणामसत्त्वमेवसुषुप्तकं नान्यदस्तीत्यर्थः ५३ जाग्रत्यपि पुरुषे एतत्सुषुप्तकं वि
तापरित्यागदशायां संभवतीत्याह एतदिति ५४ नितरां हृष्यतीति सुषुप्त्यात्सुषुप्तिरेवनिद्राशान्तेः

नखकेशादिदेहेस्मिन्विदिताविदिते यथा न जडं च न जडं चैव सुषुप्तं चेतनात्मनि ५२ संविन्मा
त्रं किं भ्रमात्मैस्मिन्शान्ते भ्रमाभे विमानसे इत्येकपरिणामत्वान्नान्यदस्ति सुषुप्तके ५३ एतन्नि
द्रायने जाग्रत्यपि संभवति स्वतः न किंचिच्चिन्तयाम्यासे शान्ते इत्येकरूपके ५४ एषावस्था
यदायाति चेतनतां सुच्यते न तदा निद्राशब्देन तत्त्वीतं सुषुप्तशब्देन कथ्यते ५५ सुषुप्तमिन्द्रि
निश्चिन्तं तुरीयान्वेषणामहे प्रहूत्नः कर्तृत्वयुक्तोयुक्तः परमयाधिया ५६ यावद्रूपं तु
रीयस्य किंचनापि न लभ्यते सुषुप्तबोधाद्धन्ते सुज्ञानकाशान्तमसो यथा ५७ यथास्थित
मिदं विश्वं सुषुप्तबोधाद्विलीयते अतः स्वप्नो जाग्रच्च सुषुप्तं च तुरीयके ५८ स यथास्थि
तमस्तीदं नूनं नास्ति न किंचन कारणात्मजगतुत्वमेनं ब्रह्मसममवस्थिते ५९ जगत्तथा शान्ते
मलेबोधइत्येवतुर्यता ६०

नोच्यते तत्त्वीईषद्विहेपाकारेणाश्लिष्यिलात्तत्सुषुप्तशब्देनेत्यर्थः ५५ तुरीयस्य यावत्स्वरूपं तत्सुषुप्तग
बोधएव तुरीयं तत्रादि विलीनस्य विश्वस्यात्यन्तिकमविलीनत्वे यथास्थिते + ५९ जगत्कारणत्वोत्प
त्ते किं तद्ब्रह्मैवेत्यजगतां यावस्थितमिति बोधएव सदा तुर्यं तेनत्यर्थः ६० + भवतीत्याह यथास्थितमिति

५८ अत एवावस्थात्रये तज्ज्ञो न भूतमित्याह अत इति यथास्थितेन
जगता सहिते यथास्थिते ५९ +

तदेवपुनर्वर्णयन्नुपसंहरति ब्रह्मसंभवादिति संभवोजन्मतत्कारणानांनाममहदेवब्रह्मणिसंभवात्सर्गः किंचन
द्वितीयंनजायते किंतु चितोजगदाकारत्वेनतेनैव सर्गत्वेविकल्प्यमेवगृहीतायथा अंबुनाद्रवता
गृहीतातद्वदित्यर्थः ६१ इतिश्रीतात्पर्यप्र॰ निर्वा॰ उ॰ सप्तत्रिंशदुत्तरशततमःसर्गः १३७ मलेने
त्रिगुणविशिष्टप्राणिनोजीवन्मजीवयोः एकैकेकंमयादृष्टमित्यादिमुनिनोच्यते एवंजाग्रदादित्रयाना

ब्रह्मसंभवात्संभवकारणानांनोनजायतेकिंचननामसर्गः चित्तेनतेनैवहिसर्गोसविकल्पयेगृहीता
द्रवतांबुनेव ६१ इतिवामायणेनि॰उ॰जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयवर्णनेनामसप्तत्रिंशदुत्तरशतत
तमःसर्गः १३७ तापसउवाच सोहमेवंविचार्याहंततस्तस्मिविदेकता प्रवृत्तश्चेतमाज्ञे
नसौरभेणेवसौरभं १ यावन्तचेतनेनैतस्यनमोजोधातुमत्यजं प्रवृष्टस्तेबाह्यसंवित्तोसम
स्तेंद्रियसंविदा २ तस्मिविदितस्यैवाथयावत्प्राणमास्महे भुवनंदृष्टवांस्तावत्सर्वंहिगु१
णितेस्थिते ४
:संविदंसंविदांगृह्णन्स्ताब्धाह्नेनरपिद्दणात् ब्रह्मेप्यहनवांस्तत्रतैलबिंदुरिवांभसि ३ ॥

वस्याततेवंविचार्यततस्तदनेनदेहमहंतस्यप्राणिनःसंविदाचिदाभासलक्षणजीवेनसहएकतांएकी
भावंगंतुंप्रवृत्तः यथाचेतनपुष्पितेसहकारसंबंधिसौरभंवायुनापद्माकारेणीतंघ्राणेनघ्राणोज्ञवे
नवायुस्थसौरभेणैकतांगंतुंप्रवर्ततेतद्वदित्यर्थः १ अहंतस्यप्राणिनश्चेतनेचिदाभासंप्रवेष्टुंतं
प्राणुके गैजोधातौयावत्त्यजेतावन्मध्येमदीययासमस्तेंद्रियलक्षणया संविदाबाह्यसंवित्तोव
हिर्मुखव्यापारैर्बलात्प्रवृत्तमित्यर्थः २ ततोहंतनाःबाह्यप्रवृत्ताइंद्रियसंविदः अंतःप्रवणयाप्रय
त्नसंविदाबलान्निगृह्णन्समनत्वणादेनरपिप्रवृत्तवांस्तत्रदृष्टांतमाह तैलबिंदुरिति ३ ॥

एवमुपाधिद्वयमिद्धारा अहंयावदस्य प्राणिनश्चिदाभाससंविदमेलनेन परिणामाभितावत्कालम
पि सर्वंभुवनं तद्वासनामहासनो मयोतः प्रतिभासाद्विगुणत्वमेव स्थिते द्विगुणितत्वमेव प्रपंचयति
दिशइत्यादिना ५ तेच मिश्रिते तेन जगत्स्थितं द्विगुणत्वेनाभ्युदिते ६ यत्चेतनतिलहृदये तैलवद्व
ह्निकोशस्थे भाति तस्मिन्संवलितोपाधिस्थचिदाभाससद्वयेद्विगुणीभूतं तत्र जगत्तथाविमिश्रितं भा
ति ७ वासनानाम मिश्रणादमिश्रिते ८ सातत्यात्प्राणिचिदाभाससंविदापरिमित्यपरिच्छिन्नैव

दिशोद्विगुणतांयातास्तपनस्तपनावुभौ भूमंडलेद्वेसंपन्नेद्वेद्वेद्यावोसमुत्थिते ५ दद
नप्रतिबिंबद्वेदर्पणप्रतिबिंबिते यथाभातस्तथाभातेमिश्रितेतेजगत्स्थिते ६ तैलवद्भा
तिकोशस्थेयच्चेतनतिलहृदये तस्मिन्जगद्द्वयंतत्रतथाभातिविमिश्रिते ७ संविद्वित
यकोशस्थेमिश्रितेप्यमिश्रिते तेउभेजगतीभातेसमेक्षीरजलेयथा ८ निमेषाद्दृष्ट
मात्रेणसातत्संविन्मयाततः सकलेवात्मतांनीतापरिमित्येवसंविदा ९ अतत्रैवे
तरेणावसरितेवाल्पिकासरित् वातेनामोदलेखेवधूमलेखेववायुना १० एकतांनाशु
संवित्तेयेयामेजगदेकतां उर्द्धेर्द्धिवपुश्चैवःस्तद्दृष्टेरेकतामिव ११ ततोमेतत्स्थितिस्था
स्यस्वविवेकमनुज्झतः अल्पीभूतःस्वसंकल्पस्तत्संकल्पस्थितिंगतः १२ ॥

आत्मतांतोपकात्मतांनीता उपाधिद्वयैक्यापादनेनेत्यर्थः ९ आत्मतानयनेदृष्टांतमाह अत
त्रिति १० तत्रवासनायामप्यकीकारेणसंवित्ते यात्यंतिकैकत्वेनप्राग्द्विगुणीभूतंजगदथैका
तांययौ ११ स्वविवेकंपूर्वापरविमर्शंतस्यप्राणिनःसंकल्पानुसारिणींस्थितिंगतःप्राप्तः १२ ॥

रामः

अहं तत्र तत्स्थित एव तन्नेत्ररंध्रबाह्येषु रूपादिविषयमालोकयंस्तद्धृदयमत्यजन्नेव तस्य जाग्रद्व्यवहारल-
क्षणं दिनाचारं अभुजिम अभुनक्सेअत्र भवमिति यावत् कतिचित्क्षणात्क्रोदसः १३ ततः असौ प्राणी अन्नं भु-
क्त्वा पयः आपीय अहून् तत्र श्रमः सन् यदृच्छयैव निद्राकुलोऽभवत् १४ निद्रावशे तेन तत्प्राणः किमकरोत् तत्रा-
प्रस्तुतमिति १५ ततः किमासीत्तदाह सहेति १६ बहुशादयो मुद्रिताः सतः हृद⋯⋯ माकारा⋯ मत्

तत्स्थित हृष्येव तन्नेत्राम्बरमालोकयंस्ततः अभुंक्त निहिताहारं तत्र हृदयमत्यजन् १३ ततो यदृ-
च्छयैवासौ श्रान्ते निद्राकुलोऽभवत् पयः सायमिवापीय यथा भुक्तान्नसंभ्रमः १४ प्रसुप्ते दीप्र-
तेजःसु रूपालोकक्रियाकरे सन्नद्वारबहिश्छिन्ने सायमर्कोरुविंबवत् १५ सहचित्तेन तान्यस्य
समस्तेन्द्रियवृत्तयः हृत्कोशमविशन्भ्रान्ताः कूर्मस्येवांगसंचयः १६ मुद्रिता हृदयाकारा-
लयास्ते बुद्धरादयः लोहरूपा मृता देवा लिपिकर्मार्पिता इव १७ अहं तत्स्थित हृष्येव सह सो-
ऽस्य तत्स्थितः तच्चित्तानुविधायित्वात्तत्तद्धृदयमाविशं १८ सोऽहं त्वबाह्यानुभवमन्तरेव तदो-
तस्मि हृणामनन्तभवे शून्ये संहृष्टतल्पकोमले १९ लक्ष्मामन्नपानबहुलैर्निबिडासिनिनाडि-
षु रुधिरासेववावायुर्नै निर्यात्येव यातिच २० ॥

मृतो⋯⋯ षिदिव लोहरूपा लिपिकर्मार्पिता इव च निर्व्यापारा अभवन् १७ अहमपि तच्चित्तानुवि-
धायित्वात्तत्स्थित एव सह तदिन्द्रियगोलकानि त्यक्त्वा तत्तन्नाडीमार्गेण तद्धृदयमाविशं १८ तल्प-
वत्कोमले ओजसि प्राणकृतेनोत्तमसुखे आनन्दमयकोशे १९ तदानीं यदोमसमीनाख्यो वायुः रुधिरा-
द्रसक्लेदाद्यपि नाडिषु क्रमेणान्नपानरसविकारैर्बहुलस्तत्र तत्र निरुध्यमानो बहिर्निर्यातीव तथापि
सूक्ष्मतया गत्यागती संचरतीव २० ॥

यदैवं सुषुप्तिर्भवति तदायं प्रश्नः सोहिर्यदि बिभेति किं करोतीत्यत आह यदेति यदैवं भवति तदा प्राणः तदात्मकोयः एकः प्रहेता सेप्रसक्त्यात्मान्मात्रपरः सन् हृदि पुरीतति प्रविश्य सहस्थिते एतच्चित्ते ग्रसित्वा अप्रधानीकरोति स्वाधीनीकरोतीति तत्कृतः स्वार्थस्वभावतः स्वप्रसगात्मा स एवार्थः परमार्थः पुरुषार्थः पुरुषार्थश्च तत्स्वभावतः तत्स्वभावमात्रेणापि विशेषलक्षणास्वविविक्तोक्तिसायानन्दरूपस्वार्थसमानुपायोस्युषुप्तौ

यदा तदात्मकात्मैकपरः हृदि सहस्थितं अप्रधानीकरोत्येनं स्थितं स्वार्थस्वभावतः ॥१॥ स्वार्थमा
त्रोपनतः सोन्तः परहृत्तेनकस्यचित् कचति स्वार्थसत्तायामेतदेव वपुर्यतः ॥२॥ रामउवाच मनः
प्राणवशादेवमन्तर्नेकिं महामुने स्वरूपं मनसो नास्ति तस्मात्केवलेचकि २६३ ॥

एतदेव निरतिशयानन्दवपुः कचति न विक्षेपदुःखलेशोपीत्यर्थः ॥१॥ प्राणश्चित्तं ग्रसित्वा अप्रधानीकरोतीति यदुक्तं तत्र रामः पृच्छति मन इति मनश्चित्तमित्येकमेव हे महामुने मन इदानीमपि प्राणवशादेव मननादिव्यापारान्करोति तथा च न यदि प्राणेनाप्रधानीकृतं तेन मन्तृत्वेन तर्हि इदानीमपि किं मन्यते यस्मात्प्राणात्पृथक्कृतं मनसः स्वरूपं नास्ति तस्मात्केवलप्राणविनिर्मुक्तं किं न किंचिदित्यर्थः चकारः पूर्वप्रश्नसमुच्चयार्थः ॥२॥ ॐ नमो नारायणाय ॥ रामः ॥

रामः

1875

अधिष्ठानसन्मात्रात्पृथक्कृतो देहप्राणादिजगद्रूपं किमपि नास्ति न दृष्टं पृथक्के कारणे तत्सत्तया सर्वमस्ति वत्तत्र प्राणपृथक्कृते मनएकं नास्तीत्यल्पमिदं त्वया पृष्टं किं तन्मिथ्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह देहइत्यादि नायैतो मनसः कल्पनात्मेदं वपुः अतो मनः पृथक्कृते वपुर्नास्तीत्यर्थः २४ एवं चित्तस्यापि चेत्यार्थेन रूप त्वाच्चेत्यार्थाभावेन पृथक्कृते स्वरूपं नास्तीत्याशयेनैव नमित्याह तदिति पूर्वपूर्वं चेत्यतन्निरूपकामि तिचेत्तत्राप्याह सर्गादाविति २५ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्तत्सत्तया सम्मोऽस्मै मनआदि सर्वं वस्तु अस्त्येवे

वसिष्ठ उवाच देहएव देहनास्त्येव स्वात्मभूतोप्यघैनिजः मनसः कल्पनात्मेदं वपुः स्वप्ने गिरिर्यथा
२४ तच्चित्तमपि नास्त्येव स्वानुभूत्येत्यार्थाभावयोगतः सर्गादौ कारणाभावाद्रूपं तन्मात्रमिदं
ततः २५ अतः सर्वमिदं ब्रह्म तच्च सर्वात्मकं यदा तदा विश्वमिदं विश्वगास्त्येव च यथा स्थितं २६
अस्ति चिन्मात्रदेहादि न त्वस्त्येव वचनं हि दो याहृक्तत्त्वविदामेतदस्माकं विषयेण न तत् २७ यथेदं
त्रिजगद्रूपं यथेति विविधात्मकं अत्रैमेवाजपुत्रत्वं वर्ण्यमाने क्रमेण तु २८ अस्ति चिन्मात्रमम
मलमनन्ताकाशरूपि यत् सर्वदा सर्वरूपात्मन तत्र तच्च हस्ता २९ सर्वं चिन्मात्रतं तेनेदं मन
स्त्येवेति तेन तत् रूपमन्यजन्ताभ्रशुद्धमाधिविवर्जितं ३० मनसा कल्पितं तेन यद्वैसरणमात्म
नः तदेतत्प्राणपवनेवि
द्धिवेदविदांवर ३१ ॥

त्याह अत इति २६ चिन्मदेहादिसर्वं अस्ति यतस्तत्तद्विदां न द्रष्टैव अप्रबुद्धविदां तु एतच्चिन्मदेहादियाः दृक्तत्त् अस्माकं तत्त्वविदां विषयेण २७ हे राजपुत्र राम यथा इदं त्रिजगद्रूपैव तथा वर्ण्यमाने आ आरोपापादिक्रमेणैवेत्यर्थः २८ तत्राधिष्ठानमादौ निर्दिशति अस्तीति २९ तेनेदं मनस्त्येवमेवेति तमप्यारोपितं तेनचाधिष्ठानस्य नान्यथाभाव इत्याह रूपमिति ३० सरणं संचरणं ३१ ॥ ॥

1876

वा·
नि·उ·
टी·
४८८

३२ ३३ ३४ यतः सर्वशक्तिरतः प्राग्यामिकामनः स्वात्मायथास्थिते तत्सर्वमिदमेवेति यथयत्रतत्रजागरे स्व·
मेवाप्समेव तथारूपं जगद्भूतमनुभवति ३५ संकल्पात्मकमनएवकार्यंब्रह्मतयथाभूतादिलोकान्
न्यच्चसंकल्पयति तथैवानुभवति इदं चाबालेबालानामपि ख्यातम् इत्यर्थः सिद्धं ३६ ननु देवासवव्र
पुरेवचेतनात्मास्वायः नापुरुषः अथमस्याप्तिराप्राणवान् वेनसेवकृतः तथादेहीकृतस्तथास्त्रिभुवनी
कृतएव एतत्सर्वंकल्पितः पुरीपुरुषस्वदेहेषु सर्वेष्वपि स्वप्नेष्वनुभूततदेवनिदर्शनीकार्यमित्यर्थः ३७

प्राणतैयाथथातेनकल्पितेनानुभूयते तथैवेंद्रियदेहादिदिकालकलनादिच ३१ इति
विश्वमिदं विश्वशक्तिनमात्रमवेहिन्ने हि चित्तं चित्यं वेब्रह्मतस्माद्व्यसदमाततं ३३ अनाकारं
मवाधंतमनाभासमनामयं शांतेचिन्मात्रमस्मात्रेब्रह्मैवेदंजगदशुः ३४ सर्वशक्तिपरं
ब्रह्ममनःशान्यायथास्थिते यत्रयत्रतथारूपस्वमेवानुभवत्यले ३५ संकल्पात्ममनोब्रह्म
संकल्पयतियद्यथा तत्तथैवानुभवतिसिद्धमाबालमीदृशी ३६ प्राणीकृतःस्वयमयंनत्वचे
तसात्मादेहीकृतस्त्रिभुवनीकृतएवनाथः देहीकृतःखवपुरेवपुरीकृतस्तत्स्वस्वप्नेषुकल्पि·
तपुरीष्वनुभूतमेतत् ३७ इति वा· रा· नि· उ·चित्तसर्वात्मकताप्रतिपादनंनामाष्टत्रिंशोनरश

इति· वा· रा· नि· उ· अष्टत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः १३८ प्राणादपि हि चित्तस्य प्राधान्यमिह वर्ण्यते मुनेः
सुषुप्तात्मसाम्योपलक्षहेतोश्च विस्तरात् चित्तस्यसदेवप्राणाधीनत्वमभ्युपेत्याध्यारोपक्रमे प्राधान्यमा
त्रेणजाग्रत्स्वप्नयोः न यथाप्राधान्यंसुषुप्तौ तत्प्राणस्यैवेत्याशयेन रामप्रश्नः समाहितः इदानीं प्राणादिस·
र्वजगन्निर्माणे चित्तस्यैवस्वातंत्र्यात्प्राधान्यंसुषुप्त्यारंभकालेतत्प्राणत्वाद्यापत्तिसमर्थमिति स्ववि·

यथा श्रुसत्सदसच्चैव तनयथात
सतिष्ठति २॥

लोकेसत्व्यावहारिके सत्सत्यप्रतिभासिके
तत्सविन्नात्मनः २ ॥

ततमः सर्गः १३९ वसिष्ठउवाच
चित्तमेव जगत्कर्तृसंकल्पयतियत्.

स्वात्मार्थमेवचित्तेप्राणप्राधान्यमंगीकरोतीत्याशयेन
तत्समाधानमुपक्रमते चित्तमेवेत्यादिना अस्मत्र·

1877

गतिर्मदीयसर्वव्यवहारनिर्वाहकः तेनप्राणेनविनानभवेयमितिद्यामिइत्यपिकल्पितं तेनदेहेनवानानच्छिलं॰
तत्परायणेप्राणाधीनमुच्यते १ स्वप्नमनोराज्यादिषुसिद्धदेहेप्राणाभावेपिमनोव्यापारदर्शनाद्विनातेन
भवामीति संकल्पस्यव्यभिचारमाशंक्याह अहमिति ३ यत्रयत्रतेनमनसाप्राणेनसहवपुःकल्पितंतत्रै
तत्प्राणाउदितंपश्यति ४ प्राणादेहकल्पनाभेनतदेहमहभूयःकदापिप्राणदेहाभ्यांविनाकृतेनानभवाम्ये॰
वेत्यनहढनिश्चयवान् जीवोभवतिचित्तस्थित्मात्रस्वभावस्यतन्निश्चयवाञ्जोभवति ५ अतएवाल्पविचा

तेनसंकल्पितःप्राणः प्राणोमेगतिरित्यपि नभवामिविनानेनतेनतत्परायणः १ अहंक
ल्पयेकालेतत्प्राणविनाकृतः नभवामिपुनर्नूनं नभवाम्येवेतिकल्पितं ३ यत्रतेनागतेत्रा॰
तत्प्राणेनागमीहतादवपुः उदितंपश्यतिमनोमायापुरमिवाततं ४ नभवाम्येवभूयोहंप्राणः
देहविनाकृतः इत्थनिश्चयभागित्थंचितोभवतिनोपुनः ५ दोलायितेतत्संदेहाद्दुःखमा॰
त्रेनिश्चय विकल्पेनैवमस्येनत्ज्ञानात्ज्ञान्येनयास्यति ६ यस्यायमहमित्यस्तितस्यनत्रोपः
शाम्यति वर्जयित्वात्मविज्ञानंकेनचिन्नामदेहता ७ नान्यत्रप्राप्यतेज्ञानंमोहोपायविचार
णात् ऋतेतस्मात्प्रयत्नेनमोहोपायोविचार्यतां ८ किलाहमिदमित्येवनाविद्याविद्यतेक्व
चित् मोहोपायादृतेनेनतत्कुतच्छिद्यतेन्यतः ९ ॥

रजात्मेदेहप्रायात् ज्ञानात्रनिस्तारः विपरीतदृढनिश्चयस्ययथार्थदृढनिश्चयंविना अनिवृत्तेरि॰
त्याह दोलायितमिति एवंदृढतरंपतञ्जातिज्ञानेनतत्ज्ञानादन्येनविकल्पेनननयास्यति ६ ७ दृ
ढतरतत्ज्ञानेनवयंग्रंथएवोपायइत्याह नान्यत्रेति ८ अहमिदमितिद्विधैवाविद्याविद्यतेअन्यत्रिशेषः

प्रयतेअपगाङ्कति ९ ॥

1878

मेममप्राणाइवजीवितेपरमेश्वमविषयेरूपमित्यर्थे यन्मानसाहकमभ्यस्तं इत्येतस्माद्धेतोःप्राणोप्राणाधीनत
घामनःस्थितं १० एवंदेहाधीनतामनसोप्यस्तीत्याह देहइति देहेदृढबद्धेनतन्क्षोभेप्राणगतेप्रपश्यन्मनः अ
न्यदात्मनस्तविवेकंवानप्रपश्यति ११ अतएवप्राणनिरोधाभ्यासंविनानात्मज्ञानेनास्तुखीभवतीत्याह यदे
तितस्यमनसईहितेषुव्यग्रः १२ तत्कुतस्तत्राह एतेइति १३ तदपिकुतस्तत्राह इत्यादीनि एवंपरस्परानु
वृत्तिस्वभावेप्राणमनोरूपेणपरमात्मनाप्यादिसर्गेप्यात्मायंचेतितःसकल्पितः १४ परेपदेअनुरूपानामस्तु
त्पन्नानांमनःप्राणशरीराणां देहेषुदेशकालक्रियाद्रव्यैरधिगताःव्यवहारः प्रयातिवर्तते १५ तत्रेप्रा

एवंयन्मनसाभ्यस्तमुपलब्धंतथैवतत् तेनमेजीवितंप्राणाइतिप्राणेमनःस्थितं १० देहेसोमे
स्थितेप्राणेमनोमननवद्भवेत् दृढबद्धेप्राणगतेक्षोभेपश्यन्नात्मस्वपश्यति ११ यदास्वकर्मणि
संदेव्यग्रःप्राणोभ्रष्टोभवेत् तदातदीहितव्यग्रःप्राणोनात्मोद्यमेभवेत् १२ एवंहिप्राणमनसी
तत्योन्यस्यसारथी केनामनानुवर्तनेतेरथसारथिनोमिथः १३ इत्यादिसर्गेस्वात्मेवचेतितः
परमात्मना तेनेषायावत्प्रियतिर्नोनुधान्यानिवर्तते १४ देशकालक्रियाद्रव्यैर्मनःप्राणशरी
राणि प्रयान्त्यधिगतादेहेषस्पन्दनापरेपदे १५ सप्राणमनसीसाम्यात्कुर्वतीकर्मनिश्चलः वै
षम्याद्विषमंचैकशान्ताशान्तेषुसमता १६ यदाहारादिकृज्जाड्यनाडीषुक्कापिपिहितः शान्तमास्ते
जडःप्राणस्तदोदेति
सुसमता १७ ॥

णमनसीयावत्कालेसाम्यात्स्वकर्मसुकुर्वतीतिष्ठतस्तावत्समोव्यवहारोजाग्रदाख्यःप्रवर्ततेयदाप्राणई
ड्यप्रवर्तनातुपरतौविषमस्वभजतेइत्यर्थः तदाविषमस्वभावात्वेपकेकेवलमनसैव्यवहरणंप्रवर्ततेशान्ते
वमनसिसर्वविदेपर्याप्तमुपलक्षितासुसमताप्रवर्ततेइत्यर्थः १६ कदापुनर्मनःशान्तंभवतितदाह य
देति अत्रहेतुरत्रसैरादिपदात्पित्तादिभिर्जाड्यनाडीषुकृज्जाम्यतीषुपिहितःप्राणोयदाजडोमन्दस्पन्दो
भूत्वाक्कापिआस्तेतदामनःशान्त्यासुसमतोदेति १७ ॥ ॥ ॥

श्री.

त्वधिनाडीनामपिग्रमात्स्तुष्णोनिमित्तमाह हीत्याद्येवेति १८ मर्दनादिनानाडीमार्दवमपिसुषुप्तिनि
मित्तमित्याह नाडीनामिति एवंशुष्ककोणेनव्याप्तेकेपित्यादि पूर्णतापिनिमित्तमित्याह पूर्णानाड्येति
एवंरामश्रश्रोतस्त्यामासंगिकंसमाप्यवसिष्ठः प्रकृतनाप्रसंगेकिमेवालंबते अथेत्यादिना सप्ताणीत्रा
हारपरित्यक्तिमान्मनस्तुषुप्तचनिद्रालुरभवदितिप्राक्तनोनुवादः २० गुणीभूतस्पेककालान्त्यः

नाडीषुनावपूर्णासुनयाङीणासुवाक्रमात् निस्पंदत्वमुपेतिप्राणास्तदादेतिसुषुप्तता
१८ नाडीनांमृदुरूपत्वात्पूर्णानाड्यात्रुणोदरे क्वापिप्राणेस्थितेलीनेनिःस्पंदात्तेसुषुप्तता
१९ नापसउवाच अथयस्मश्रविश्रांतेहृदयेसोभवन्निशि सुषुप्तयेननिद्रालुराहारपरित्य
क्तिमान् २० तेनसार्धमहंतत्रतच्चित्तेनैकतांगतः सुषुप्तनिद्रासुचनोगुणीभूतोनुभूत
वान् ततोंधस्यसुजीर्णानेनाडीमार्गेस्फुटेस्थिते प्राक्तनेस्पंदितेप्राणेसुषुप्तंतनुतांययौ
२१ सुषुप्तेतनुतांयातेहृदयादिविनिर्गतं अपश्यमहमत्रैवभुवनेभास्करादिमत् २२
तच्चत्वब्राणेवोत्थेनपूर्णमाणंमहांभसा विलुठत्रेवकल्पाभ्रैरभ्रंकषतरंगिणा २४

ततःश्रस्यप्राणेनउदारस्य अथसिग्धेनजीर्णेजातेसति प्राक्तनेनैसर्गिकेनाडीमार्गेप्राणेस्पंदि
तेस्पंदमानेसति गतव्यावर्तकमर्केति कर्तविकः तनुतांअल्पतां २१ ततस्तदीयस्त्रप्रपंचोः
मयादृष्टइत्याह सुषुप्तेति २२ तच्चभुवनंप्रलयकालस्तत्वाणेवमध्डदितेनमहांभसापूर्यमाणंश्र
पश्य अंतर्दंभएवविशिनष्टिविलुठतेनेवेति कल्पाभ्रैर्मसलप्रमाणधाराहरुत्पाविलुठतेन अथस्य

क्रोनइवशाद्वोमिथ्यात्वघोतीसर्वज्ञानुव° नि° प्र° पः ३४

1879

1880

वहंतीयावनालीनतलस्यकायाम्भ्रांतोलेखयावद्धि आलयाचपूर्वमेवावदग्धायाम्त्रिलोकाःखे।
ड्वेडकैः पूर्णेनेत्यन्वयः २४ विप्रमिश्राणि देवासुरादिपुराणितन्मयैः २६ तदाचशृंगेकस्मि
श्चिदास्पदेदेशेतत्रकस्याचित्पुरिलताकिस्मिंश्चित्कुटेवधाभार्ययासहस्थितोस्मीतिशेषपश्यामीत्या
र्थः २७ तेनसमृद्धसहस्रदाक्षैःपर्वतेर्वायोनेन तृणानीव वायोर्वेगेनतिरस्कृते उन्मूलिताअगाःवृक्षाःपर्वताश्च
यथातथाविधया १

प्रोह्यमानंवनपूरेणमहावनेविदारिणा वहद्भर्नालीनपर्णान्यायेनोन्मूलितनागया २५
पूर्वमेवावदग्धायाम्त्रिलोकाःखेडखेडकैः पूर्णेनपतितैःप्रोढैःलिपुरादिमहीमयैः
अहंतत्रैवपश्यामियावत्कस्मिंश्चिदास्पदे कस्याचित्पुरिकस्मिंश्चित्कुटेवधोपवेशितः २७
सदारःसहभृत्यैश्चसपुत्रःसहबान्धवैः सहभाण्डोपस्करणैःसगृहोपहतोभसा २८
कृष्यमाणेनदग्धाभोपिचित्तकुटेनतत्पतनेन लंब्यमानद्रुमाकारैःपूर्णाचवारिभिः २९ पूर
तलकलारावजेनस्मत्र्भिर्मिर्वोद्यते अनिलाभिनवोल्लासमनोपहितपुत्रकं ३० आवर्त
नवलाद्धाभिर्हृतिभिर्वृढमाजले साक्षेदोरुल्लाडनोत्कजननेबालभीषणे ३१ स्फु
टल्लक्षमत्रुटत्काष्ठ्रटत्कट्ठरटत्कठोकुतनोड्टट प्रपतन्नादनत्क्षणनगावाहस्पांगनाजवे ३२

ईदृशात्स्फात्प्रहृतेनप्रलयांभसापहृतःप्रवाहितः २८ तदेवस्थेतकुटे तत्रगतंचवर्णीयतिकृष्यमाण।
मितिद्वयोर्भाभिःप्रलयजलैःद्रुमाकारैस्तरंगैः २९ वल्लुनिवेशभूमोभवावास्थ्याजनाः ३०
तूर्णिभिर्जलदतिभिर्वृढंप्रवाहितंजंबालैःपंकैश्चभीषणे ३१ त्रुटडिःशोडभिःक्रान्तःउत्कृष्टोर।

1881

समयोसा हृत्कादिरूपः विधेदशोन्मीलिते नोमनाहृन्मभूतोपिविविक्तजनादीनां ताहशोपायुक्ता
प्रकाशशाहृत्कारांशविचारणम् अभिलाष्य अप्रेक्षहृत्संविदाकाशतां न्यायपरिच्छिन्नविदाकाशतां
१ आर्यांत्वियेबेलल त्यामल्लीलितांबे यथाकः प्रसाः प्रथमेपादे हृदि शमसाल्लयात्तु नीयेपि।
मध्यादशहितीयेचतुर्थेकेपंचदशमार्थेति २ शाद्वस्य प्रभवस्पदेशेपतंतीहेक्षिपेगत्वधिग्रस्य

वसिष्ठ उवाच ततोहमभितोभ्रांत्वालाक्शेषविचारणम् बहुकालमसंकल्प्य संविदाका
शतां गतः १ शरत्पद्माननामेषामहं वीणास्वनोपमं क्रमास्फुटपदं जानं तत्राप
समागतं २ शाहृदेशापतनहर्षिर एवानतिलामहे पार्श्वे कनकनिष्पंदप्रभयाभासि
तां वरां ३ आलोलामाल्यवसनामलकाकुललोचनां लोलहारमिलवलनामसौ।
स्त्रियमिवागतां ४ कांतकांचनगौरांगीमागतस्य नवयौवनां वनदेवीमिवामोदि
सर्वावयवसुंदरी ५ साप्युत्फुल्लेंदुवदनाउष्णप्रकरहासिनी यौवनोद्दामवदनापक्व
लेलतापशालिनी ६ आकाशकोशसदनाशशांककरसुंदरी मन्द्राकलापस्वनाकान्ता

मधुमासिनी

तथाविधः सत्वनिर्मलस्त्रियं पार्श्वैः तिष्ठवौन्नरान्वपि ३ तामेववर्णयति आलोलेत्यादिना लोल
तं चंचलं यत्प्रिमिलद्वलनं केशबंधनं यस्याः ४ मार्गास्यामिवमाङ्खत् नवयौवनं यस्याः ५ आका
शकोशः प्राग्वर्णितभूताकाशः सदनं यस्याः सामनुमवनि तत्क्षीरा १ ॥

श्री. वा. नि. उ. टी. १५५

सावासासमार्गेसुप्रकटितेन्दुरूपयामास्वयामप्रुवेणासोम पूर्वेवस्यमानानुरूपोऽग्र्यापौंपपात ८ ता
मेवामेवतादृशेति घ्रसविति द्वेषुवे घृदममलंबलवानानुविलेः रागद्वेषकामलोभमोहादिदोषैः
विज्ञानेविरहितावेतनावेनोऽवस्यनुयाविपुलयामेनंनिलहतामयांमविनि श्रद्युलमासानां श्वले
ववभूतांतनटावेटपिलेनोमहूतभूतमवेलामेवघ्यमिनेनेमिश्रवेशसामिनाममिस्पर्थः ५ तेहुवाकि

स्वैरसमयुगेणेवमार्गोमार्गेविलासिनी पपातैकटितेवाभासमार्गेसुपुरदासिनी ८ श्र
म्रुवित्तदैविक्ववेतनमंस्तुतिसविनिश्रमुत्समानां श्रवलेवनतटविटपिनममिलोमि
भवनमेवमुने ९ हमाकल्पोदमालोकनानुचाकडवलसनां ललनेयंकिमनेयेत्सना
हसेवतांगतः १० ततोजगहुदुमपीसापांसमुद्रेशविस्मितः मुनाहसेवतांव्योमिविवि
हतेमहमुपगतः ११ ततस्तांतन्कृतांविलामलसमुत्तज्ययोस्पितो जगन्मायाकल्पितं
व्योमात्मानंदपहृवतान् १२ यावद्यानितयोग्याणिजगंतिसकलानि वे सूक्ष्ममेवयथा
स्वप्नेसंकल्पकथनेतथा १३

मकाशोस्तनाह इतीति १० तंद्रुमसाहोकंस्फुटयतितनइति ११ मुनाहसेति
तद्दंविहृतंमितिपदेन्याचेष्टेनतइतिवेशुलस्यभावेस्थितोव्योमात्माचिदाकाशरूपः १२ तेविस्य।
तासिस्पेतद्रुपपादयतियावदितियस्यादित्यर्थेपावबद्धः सकल्पमनोराजे कथनेकथायां।
प्रकाशादेवार्थतथाशह्वः १३ ॥

भूम्यन्तरूपनादेवतानिरंगनिकानिविन्तविदपिणअमार्येनः किंचिदपिनप्रपति नमूराणंवति प्र
नपवकल्पेषुमहाकल्पेषुमहाजन्मसमर्गेषुच समनाप्रकानुपमवषेणलानि वडुश्रीहैतोस्ति।
केनूपमतेनसंतानितायोऊर्ध्वेषुमकल्पमचूत्वेश्वतिनुभिषुनदीर्हैः परस्परोन्यतिमसाभाति।
वपरमरपसलगसमायमानविनातिनपश्यतीमेतनदपिप्रलयसंरंभवतोनपुरः मेटशीपितमार

नपशंवतिनस्पृतंवेतिकदाविन्कानिचिन्तकविन तानिकल्पमहाकल्पमहाजन्मैकनाम
घा १४ प्रमत्तपुष्करावर्तानुन्मत्तोमातनमारुतान् स्फटितादीहटोकारचरितवल्लभं
रूपान् १५ ज्वलत्कल्पाग्निविस्फोटस्फुटदेहविशुमरान् प्रतपद्दहदशाकारकेड्माते।
डमेडलान् १६ लटत्तरपुष्करावर्तचितिताकेटचचेतान् गणानस्वीदिकटकश्रेणीनि।
गिरणोद्भटान् १७ कल्पाग्निज्वलनोल्लासफटत्स्फटपूत्कारवान् प्रात्मभूशहहद्भोभव
बोवरमहार्णवान् १८ हेवाम्बरनगमारचवेताके रक्तकर्णवान् समार्णवमहाशरह

त्रिलोकेंद्रमंडलान् १९

तारभतेप्रपेतसाहिना १४ सर्वेषांदितीपावहूवबूंवंतातांपंचमश्लोकस्ये कल्पांतानविवेंतंतो
पत्रावयः १५ कल्पाग्निविस्फोटेस्फुटंतिधूर्वंतेति ऐरविडाम्रटातिऊचेरभवनातियेषुप्रलप।
तिह्नटशाकाकार्केडकवटिविभुमतिमानेंडमडलानिषेषु १६ गणनांसर्वादिमुनिंवश्रेणी
तानिगिरिणेद्भटान् ५ कल्पान्तानांयानिज्वलनानितैलम्पपुजाकवेशादिगणीविस्फोटनैःप

1883

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
२०

1884

ष्टेनः स्वप्नसृत्वेनः पद्पदार्थमालेषु स्वप्नसृत्वभावं प्राप्य मुक्तेष्वरुद्धोऽभ्रदिवेकेवपादोगगनात्तो मे तृष्णार्थवरसहार्यत्वात्येषु १८ पुलोकपर्यन्तस्मात्तोवाभिहृह्रातस्मार्णिवमहाहाद्रैहृविनान्या केदुमेउस्तालितेषु १९ हृदि ष्टमलीमसहृदतः प्रहृतानल्यानानसतोऽपिवजगतिप्रवस्थांनविचे लितं २० एवं जगतोप्राशनिकोपस्थानस्त्रहृपतातास्पपाधप्रस्ततमेवाह तचेम्मादिनातत्वते

न विचेतितनिकटस्थतातम्बर्णोऽपिवपरमस्थं एकमेदिरासंस्तसा: स्वमेप्राणपानिव २०
न रुद्रसहस्राणिव्रह्मकोटिशतानि च हृष्टानि विमलत्वाणिकल्पहेदान्या।
लेमया २१ न चक्रविहत्याहित्येनिरहोत्रभूतले प्रकल्पयुगवर्धातेजगत्या।
हैः तयोः हपः २२ ॥

प्रुत्तगात्समपादृष्टानि २१ नचतस्मिवर्णिनवद्भप्रकारेजगतिकृविविद्दितानिकृहेविततैकं रवंतपश्यदस्पदृष्टस्मृत्रजाते २२ प्रात्ततैवक्तपोदयः किंततत्सचाह विनीति ततः प्रा प्रागुक्तपाषाणत्याोपिकाहृदयेविनिसर्वभिस्यादिहूपंमयायनयध्यातिरेकाभ्यांपरीत्य हृष्टमितस्पर्थः २२ ॥

1885

कीदृशेतस्मिन्हेतविविक्तोदृश्यमग्नः कीदृशोवान्तयत्नानुबन्धहरति नमिति हेरामकेवरः परः
रूपमितिवायदेवकिंचिदितितु पप्रेक्षस्यनाम्नावेतितत्वतस्मात् दृश्यायांविद्वद्विवर्तितेनकिं
विद्वत्तत्तज्ज्ञामस्वरूपमेवभवतीत्युदयः सैवचेयोम्नोपिस्वमनमाविवर्तितामनोनकिंचन
नामभवंति नकिंचनरूपमितिसतत्स्वरूपमित्यर्थः २४ किंचजगदितिनामरूपकल्पनयातद्ध
मात्मकमाकाशमेवभाति आकाशमेववाय्वादिक्रमेणजगदाकारपरिणामश्रुतेः न

नेकिंचिदितिविद्वद्भिस्तत्तुकिंचिदिवोच्यते खाद्भिशून्यमतमायोम्नोनचनामनकिं
चन २४ तदाकाशमिदंभातिजगदित्यभिशब्दितं तेनैवशाद्रूनभस्मामसंवेदि
परमंनमः २५ दृश्यदृष्टिर्दिशिर्योतिरिवाकाशानुभवेजगत् विद्धोमायाकमेवेतितः
ग्रहमनुभूतवान् २६ ॥

आकाशंशून्यत्वमात्ररूपत्वात्सर्वेवस्तुतोनामसत्तान्यपिभवति तेनैवतत्तन्नमस्यहंब्रह्मास्मि
नेहनानास्तिकिंचतेनात्विशाहमात्मनापरिणतेननभासासर्वंजगत्स्वरूपंविलक्षणमपरंभवति स
एवास्मात्पंक्तिकः तयर्थः २५ एवंविमर्शोवस्तुयाहृशोनुभवोभूत्तमाह दृश्येति हेरा
मपरिशिष्टपापविद्धोमतत् किंवस्वमेवनिरतिशयानंदैकरसमेवस्तुनुभूतवानित्यर्थः २६

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२०१

1886

बुद्धिस्थसमस्तानांकायद्दृल्लिकदृशोयथाकाशमलंशान्तिर्भासान्नदेकरूपेण व्यापिनासूतौनयुक्ते
तेनत्रिविधपरिच्छेदरहितेनसर्वगतत्वेनतन्निमनुसमाधीनसंकल्पनिःसंकल्पमिदं वक्ष्यमाणं
मनुभूतं २७ जगज्जाले ब्रह्मणोरूपमुद्दास्तंदन्तर्गताः दृश्यादिश्रान्तदन्तर्गतं कलाकाल दे

बुद्ध्याकाशैकरूपेणव्यापिनाबोधरूपिणा तथानन्तेनसंकल्पमनुभूतमिदंमया
२७ ब्रह्मणोऽस्यजगज्जाले ब्रह्मव्योमदिशोऽदृशा ब्रह्मव्योमकलाकालदेशद्रव्य
क्रियादिकं २८ तथाहमिवसंसारशतेभातेष्वनीश्वराः दृष्टावसिष्ठनामानोब्र
ह्मपुत्रास्सहस्रशः २९ ब्रह्माण्डाःसमतिक्रान्तासर्वेऽपवसराघवाः तत्रदृष्टंकृ।
तथातेद्वापराणांशतेतथा ३० ॥

क्रियादिकंचसर्वंब्रह्मव्योमैवतथाऽपितेऽदृश्यमित्यर्थः २८ तत्रवसिष्ठानामभेदोदर्पणाभाते संसा
रशतेष्वहमिववसिष्ठनामानत्रपानुनीश्वराः २९ ब्रह्माण्डाःसमतिक्रान्ताः सराघवः रामावतारा।
सहितास्तेताःपुराभेदाः दृष्टास्तत्तत्कृष्यते ३० ॥

1887

भेदोदयेन भेदस्यात्मनो हेयेन बोधेन नतोऽस्याननुपतानं वेदज्ञानम एव दृश्यमित्यर्थः तथा च ब्रह्म
णः स्वप्रपंचनालिकापुंयथानावृद्दृशिभेदेना विकद्देऽभाद् नेदृशमिति शुद्धचिद्रूपमस्तीति शेषः पर्यते
नानेन प्राप्यतः स्मृतिपदं तदात्मकं न किंचिद्दभिप्राद्दितं सर्वेनाम रूपरूपं यानरूपं तदेव जगद्दे
वेतास्वतनमित्यर्थः २१ यथैवन्येवेविनाचिति: स्वतस्तैवचेमजगन्तयाविभाति २४ विभाती

भेदोदयेनैव दृश्यात्मतां गताः सर्गदृश्यात्मना यथा बोधेनैव चिदाकाशमेकं ब्रह्मनभस्तते २१
नैव ब्रह्मणि नानात्वमस्ति जगद्दृश्यात्मकं यथा विदं ब्रह्मैवाजमनायंतेनतत्त्वं तन्मयादिकं २२
पाषाणमौनवशितमनः किंचिद्विद्विश्वगाहिते यत्र किंचिदिति यत्र रूपं ब्रह्म जगत्स्थितं २३
विभाति वै स्वतः सिद्धा ब्रह्मण्येव जगत्त्रयी निराकारे निराकारा स्वानुभवसन्निभा २४
यन्नाम नाम नो ब्रह्म सर्वभावात्मरूपकं प्रकाशनमिवालोकः करोति न करोति च
२५ तेषु नामानुरूपं यत्ते जगन्तः दृष्टतत्त्ववै उष्णानि चंद्रबिंबानि सूर्याः शीतलमूर्तयः २६

तेन तत्स्वरूपा भेददर्शनेनोपपादयन्नुपपंचयोतिष्ठेद्दर्शयति यत्नतस्यमिति ग्रन्थतं ग्रन्थतस्यतु यदृष्टादे
शाकर्णात्कहोदस्वभामात्रैनरूपकंद्रह्मसर्वं करोति च यथा यथालोकः प्रकाशनं करोति सानिविक्त
प्रकाशनात्प्रसिद्धैनं करोति च तद्वत् २५ ननु यदि विदेवजगन्नादिचंद्रः शीतएव सूर्यउष्ण एवेति
व्यवस्थितानियतिर्दिवयस्यानेनेचादिष्टापतिः ब्रह्माऽऽद्भेदेवपरीत्यस्यापिदर्शनादित्याह तेषिमा

श्री.
वा. नि.
उ. प्र.
२०२

उलूकस्य हि बोधस्य उलूकेन समः प्रावाबोदर्शनादिव्यवहारोपयोगोपमशाहार्थस्य निवं प्रति
योगिसापेक्षत्वेन सामर्थ्यानि यानि स्वभावः नयोगेनैव २७ इतः तिमिनः कल्पनया निरकु
शानादिपवस्त्रिनैव वृत्तेः वेदाग्रगामाण्यपादकत्वादित्ति बोध्यं २८ ननु तत्तत्रहाद परीति
विवाभ्यासदृष्टोकृतवोधयद्हलादिनाद्दिनसाधनवेन न यन्नाद्युध्यते नचैवं भोजनकाले हृष्ट्वशा
इदंति यथोदितिनचैवं भोगकालेपि स्फुटतामेति अयं च महाल्लनविशेषः पतनलनञ्चलेव

प्रज्ञालक्ष्मीप्रपश्यंति पश्यंत्येवन्नतेजसि उलूकस्य समस्ताशालस्यैव सदृशाख्याः २७
इतः प्रभेदन पश्यंति यांति पापैकतत्परा हि वै विष्णाच्छेदेनकस्तोऽवृत्तिस्त्रियते मूत्रभोजनैः २८
यथा यथानुध्यते बोधे पश्यादृष्टत्वं तु खावासवतः तथा यथा स्फुटतामेति सदा सदुदानंदवन्नत पं
२९ विटपाकारमूलोच्चदर्शनाद्रुतशोभिभिः पूर्यन्ते पत्रपुष्पाद्यैः पादपौघौ निकान ५
ने ३०. सिकतापीडिताः सन्तः संवेत्ति स्नेहसंरहे शिलाफलककेभ्यश्च जायते कमलाम

तत्तद्वासनाकर्मानुसारेणाविर्वर्तन इत्यर्थः २९ एतद्दृष्टांतं प्रसिद्धकाननविपरीतपत्रपुष्पासे।
स्यानार्थक्रियासंपन्नस्थलोऽप्यतत्रे प्रसिद्धमित्याह विटपेति विटपः शाखापल्लवादाकाराएणं मूलो
चानां दर्शनात् वज्रमणिवद्रूढशोभावद्भिः पत्रपुष्पैः शोभांतीति पत्रपुष्पाद्यैः पादपैः फलतं ते
पूर्यंते इत्यर्थः ३०. एवमसंभावितस्नेहस्यापि तत्र संभावनीयमित्याह सिकता इति प्रपीडिताः सि

तथैवनिष्पीडिताः स्नेहजंरक्षैतैलंस्रवंति पं.

५२ भूतानि प्राणिनः पृथ्वीनि तद्धि मे बान्यदि रह्यतीत परिथमनं क्रैवैति अगेहूते ५२ ५४ निर्गुनवेतिपक्षा
दिमाउन्हह्ययति निहूय; भूम्यादिभोलोकेषु ५५ यतः कामसंविमाहीनान्मतपवनिस्तीजतानि ५६ प
वनाशानाः सर्पएव भूतानिप्राणिनोयत्र समानिरत्नान्यपसकानिच यत्र अज्ञानानामस्तानानधना

1889

दारुणएपमनिभूतोवचे वला: शालभंजिका: देवीगनाभिः सहितेनगपतिकपपुतिव ५२
मेघामिरिदुधमुत्रैभूतानुत्रैः पदानिव प्रतिबिंबविज्ञानीयानुमयंतेफलान्यगे ५१
सद्विवेषेनेनियतरगानांविविधोगकैः सिरेभिः सर्वभूतानिपरिक्रामंतिभूमिगो प
प शास्त्रवेदविहीनानिनिर्हेतोपवकानिवित यत्किंचनेककारीणिततिष्ठवेतिजग
त्पयः ५४ कामसंविविहीनानिनिः स्त्रीजातानिकानिवित भूतैः संपरपूष्ट्रहदये
आमान्यपमसेविव ५८ पद्ननाशानभूतानिसमदनापपकानिव अज्ञातानामधेलुचा
निनिर्गिर्वाणीवकानिच ५७ क्वचित्सत्तेकमात्मानेपश्यन्नाप्नोतिनेतराः वहुभूतकम
यत्विजगदिस्पेकभूतकं ५८ नखकेशादिकेयद्वत्तद्वन्नइत्यचैवस्थितः आत्मवत्सर्वभूता
नामेकीभूतात्मभावना ५५

दिव्यवदायस्यूमानीतियावत अंतप्वालुव्यानिनिर्गिर्वाणीनिवहंकाराणीवकानिवकानिवित ५०
क्वचियपत्तुंहृभावभेदंविनाविराडहृमावनेकात्स्यैनेवसर्वदेहभेदय्यवहारमाह क्वचिदिति उत्तरा
दाम्नानेनाभोनितवापिचतुर्विधभूतभेदेवहूभूतकं स्वेदजापैकेकभूतसहस्राणींवात्मीसर्यैः ५० तत्र

श्री. वा. नि. उ. टी. २०२

देहभेदेषु कोभूतात्मभावनाकोटरशीतोरयोयति नात्रेति यदुक्तं त्वकैश्यादिकेष्विप्यमानेनाप
मानेनात्मानमुच्छेदनजन्मादिप्रयत्नीतमन्यत्वंहाश्चितत्वंभवति तस्मोरयोहितत्वभोगेनेको
भूतात्मभावनास्मदयपोतेनहृदिनर्थः एतत्प्रवाहश्रुतिः नदर्थेदेवात्माप्यगच्छतितुएषुमेवा
मुगच्छतीतिभावः ५५ कांश्चिन्मार्गमिदरवासनाङ्कृद्वाहरव्याकृतकाप्यामावतत्याविभाव्य।
तस्मादृ प्रनतेनेति तांहिंकपसर्वंचमर्वांत्मकोनादिसंकेतत्वाह यत्वःतितिरामाच्यमस्का

अनेनापमर्पर्यंतेभ्गुनमेवबदकांचित् यत्नतः संविदामोलितस्यातेनजगास्तनः ५०
अस्येतावुदद्भुतानिमोतवशाहार्यहर्हिस्त्रु हान्हृध्रुवमयामोषभूतोत्वानीवकानिचि।
त ५१ ऋतवक्रविहीनानिनिष्कालकलनानिच मुकंसंकेतसमाणिभूतजाल
निकानिचित ५२ ॥

रविषयाविर्भावनयत्नतः तत्स्पन्दृत्यस्पन्देनेतिरहकारणेनपुनर्जगदाभासोनीतिपश्यति ५० सो
त्पाहृार्थोनिर्विशेषब्रह्मभावलक्षदृष्टिउत्पन्नंतापुदान्यलोकानितदद्भुतानि विस्मयकारत्व
हेतत्वाकपंध्रुवमयानिदृष्ट्याथादिरूपाण्येषाणिभूतोत्वानीव चेतनयाहृतानि ५१ ऋतवक्रे
त्यातिसक्के विहीनान्यतएवनिष्कालकलनानिकानिचित्तयाहामावाद्दोषाभावाद्दामृकानांद
लपणादायोभिनयसंकेतसाध्यस्यवहारस्यानन्त्वायाणिकानिविहितानिविभज्याचयः एवमग्रेपिय

श्रायोगंवोषे ५१

नेत्रशाखेन तद्दर्शनेन नेत्रेणान्तर्जन्यं नेतिविद्यान्नुपादिदृश्यं नेत्रवर्जितानामेव अतएव वक्ष्यति दीपालोककानि हृ
र्दीति नेत्रेणमिवेत्तु इतिः पञ्जनांतिर्युक्तैः एकचित्तयाएकाग्रचित्तयोगमनःकल्पनयाप्रयोजनेत्यर्थः
५३ प्राणोवृत्तोरिंद्रियं तत्र स्वरूपमेवविद्यत्ताभ्यांविहीनानीमानिहिपूर्ववत् ५४ प्रश्नागानीवचनि
द्वियैवरहितानि ५५ संविन्मात्रमयानि मनोराज्यकल्पानीतियावत् कानिचित्तुव्यवहारीण्यपि

कानिचिद्दृष्टिमात्रेण नेत्रशालार्पसंविदा बाह्यदीपालोकेनोत्थभूतानीत्येकचिंतया ५३
प्राणसंविद्विहीनानि चक्षुर्मोहानि कानिचित् मूकानि शब्दवैचित्र्यश्रुतिहीनानि का
निचित् ५४ वाक्यसंविद्विहीनत्वान्मूकान्यन्यानि कानिचित् स्पर्शसंविद्विहीनत्वाद
स्पर्शानीव कानिचित् ५५ संविन्मात्रमयान्येव स्वप्नस्थानि कानिचित् व्यवहारीण्य
ग्राह्याण्येव निर्माणशालावत् ५६ भूमयान्येकनिष्ठानि निःशिंशान्येव कानिचित् कानि
चिद्वातिसूक्ष्माणि निर्वाह्यरूपाणि कानिचित् ५७ कानिचिद्दान्तरूपाणि सर्वाकाराणि का
निचित् जयंति व्योमरूपाणि वततत्रकचंतिवै ५८

पिशाचवदनुद्भूतगुणभूताद्यवनादिंद्रियैर्ग्राह्याण्येवमाविमात्रदेयानीत्यर्थः ५६ निःशिंशानि
घनीभावरहितानि ५७ सर्वाकाराणिसर्वकार्यक्षमवस्तुकानिशाकाम्यासिद्दिशालिमनःकल्प
नयेत्यर्थः तत्रापिविद्याकाशेववेस्याच्छैये ५८ भूमयान्येवेतिपदच्छेदः तत्र भूतजीवनानुपपत्तिः
शंकांदृष्टांतेनपरिहरतियथेति ५९ पवर्वाराणांदिक्षाणांपिजीवनोपपत्तिर्वीर्येस्माहजतेति उप

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२०८

1892

मीनोग्राहस्तद्वत् ९० भूतानांतत्भ्रमइत्यन्वकवस्थानांतिमेवलति ९१ भुजेनवालोलोगविक्षेषा नंहलोहिस्तनाः आकाशस्थमनोलिदेशविशेषप्रसिद्धं ९२ ९३ नचविदाकाशोस्थयः ऊर्ध्वेप ततस्थकस्थितेतिदिविभागेषु बसनानांतिसर्वेषांनिविविचनानिजगंतितनंदेतगंतवस्तुनिमयाद्दृ।

पार्थिवैकमूर्तीषु तिष्ठंत्यन्येषु देहिनः भेकाःस्युशिलाकोशे कीटाश्चवपुषोदवे ८९
जलैकपरिमूर्तीषु तिष्ठंस्त्वीवनादिषु भ्रमेऽन्येषुभूतानि तिष्ठमेवोग्रमीनवत् ९०
अन्येष्वन्येकमूर्तीषु ज्वलनादिरहिताश्वपि भूतान्यग्निमयान्येव स्फुरंत्यलमलातव
त् ९१ अन्येष्वनिलमूर्तीषु भूतान्यालोलराणेष्वपि वातमात्रमयाण्याणि स्फुरंत्युत्तंन
वातवत् ९२ अन्येषु व्योममात्रात्मदेहेषु व्योमरूपिणः प्राणिनःसंतिसर्गेषु दर्शनः
श्रवद्वारिणः ९३ पातालपालिषुतथा वसंत्यन्तस्सति सत्वविभ्रमपदेषु तदिष्ट
लेषु नानाजगत्सु किमिवाखिलमयानदृष्टं यन्नाम विज्ञलयिवंचलबुद्बुदेषु ९४
इतिश्रीमायापरोऽहत्रा ईजगज्जालवर्णनंनामषष्टितमः ६०

स्थानीत्युपसंहरति पातालेति विज्ञलयेषु चंचलबुद्बुदप्रायेषु नानाजगत्सु मयाप्यदृष्टं नाम तत्किमिव न किंचिदित्यर्थः सर्वेत्तसात्वविषयत्वा प्रसिद्धिरिति भावः ९४ इतिश्रीवा। सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षष्टितमः सर्गः ६० ॥

1893

ग्रहांतब्रह्मस्वरूपं जगत्त्रयोग्यतयास्ते नातेनब्रह्मणोपिजगत्त्वाजीवत्वहृत्तिभविष्यति यन्नायत्तातेब्रह्मैवस्वभूतस्वप्रशंगीनंतृष्टिनिस्वभावविलयायाद्वत्तलनपरिच्छेदाहितस्वभावेतनं परिकल्प्य मनःप्राणादिक्रमेणभोक्ताभोग्यंचजगत्त्रभूत्वा सर्वेचसर्वदासर्वंरूपेणसंसरत्येवेत्यस्य यावद्वियंसंसारःशाश्वतस्वभावः तदेवशास्त्राचार्योपदेशाज्ज्ञातेचेत्सर्वतः सर्वात्मनापचहृणानेदविदेकरसमात्रेनकदापिक्वापिकश्चिदपि कस्यचिदपिसंसारलेशांशभावयितुंशक्यइतिनि

वसिष्ठ उवाच चिदाकाशाच्चिदाकाशेपयसीवपयोरयाः चित्तजीवाःस्फुरंतीति यत्तएवमनोमितेः १ चिदाकाशात्स्वरूपाणितान्येवचमनोमितेः जगंतीतिनाम्नैतानिचैवज्ञानमितःस्वयं २ श्रीराम उवाच सर्वभूतगणोब्रह्मन्महाकल्पक्षयेगते पुनःकस्मात्कथंसर्गमेति चित्तिरूपजायते ३ वसिष्ठ उ॰ महाप्रलयपर्यंतेक्षितिजलपवनव्योमाशेषविशेषविनाशेप्याब्रह्मस्त्वावबोधेसुप्रसन्नोपविशान्तेषुभूयोपथेदंजगदनुभूयते

तया४॥

नित्यमुक्तस्वभावमेवतदिति युगादपितेवसिष्ठोभूमिकांरचयति चिदाकाशादिति चिदात्मज्ञानात्चिदेकरसस्वभावात् जीवःप्राणोपाधिपरिच्छिन्नः स्फुरंतित्रयाहिताटशाख्यामनोड्वाज्ञासंततपवोनृगोनुसंकल्पविकल्पसहस्रैः संसरणबीजवासनासलिलाकरणभावमिवापयमानानिमनांसीसमुद्रांतरस्थः १ तान्येवमनांसिस्वांतर्गतभोग्यजगदाभासनानांजगदाकारेण

श्रीः
वा. नि.
उ. टी.
२५

1894

त्रिकालाबाधितं तन्नामनिजगंतल्लिंगं पुरुषानीयत्वाद् जगतोऽतीतेति २ नन्वेवं सति ब्रह्मैव स्याद्विषयाः सर्वे जीव
दृश्यस्वाभावे मोक्षस्यत एव कैवल्यस्य वाव ज्ञानस्य प्राकृतफलं यातेः सर्वजीवसमष्ट्यात्मनो हिर
ण्यगर्भस्य तत्त्वज्ञानेनानालोकनिवृत्तौ तन्मूलं सर्वजीवजगत् इत्यवान्तरावाधावर्जनानां सर्वमुक्तिरेव।
प्रपंचा वा चेतिनस्य स्वरूपलक्षणः पुनर्वेत्तज्ञानजीवप्रपंचप्रत्यासमस्तानिर्वीजः कथं संपन्न इत्याश
येनाह सः शंकते सर्वे तिभूय पश्यते विशेषमायाभिर्क्तिरिति श्रुतेः सर्वसक्ते रवस्यपवाद्यावादि
तिभावः २ प्रथममनूद्यतदुक्तं तंयपायवेदोक्तवक्षिष्ठः प्रतिजानीते महत्फलपरमादि सूत्रितेन।

शुद्ध्यपदेशोऽयन्नयमार्थयत्नेन ब्रह्मचिन्मात्रमित्याचक्षते मुनयः तस्माद्दृश्यमिदं।
जगत्तस्माद्व्यतिरिक्तमेव ॥

तेन स्वाकाशांतानां नामरूपविशेषाणां विनाशे सति ब्रह्मादिस्थावरांतेषु जीवजगत्सु मुक्तौ
परिणतेषु शुद्ध्यपदेशे यद्ब्रह्मचिन्मात्रमवशिष्यते इति यद्व्याचक्षते तत्पापि तस्माद्वसि
ष्ठस्य ब्रह्मचिन्मात्रस्य दृश्यमिदं जगत्तस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमेवेति सूत्रयित्वा व्याख्येयं
ग्रंथभावः यद्यपि मुक्तारस्मा सर्वजीवमुक्तिरेव एककल्पविनिर्वाणमवशिष्यते तथाप्येषां
प्रत्येकं तत्त्वज्ञानोदयप्रागवान्तरदेशान्तरस्याविद्यानां नष्टेवेति वैयाथानुभवपद्धा यथा वेदलोक
स्थानोऽसौ प्रतं चद्रमंडलं गगनानां वरदस्यापि समरसपिवद्गमा देशीकवन भूमिसिक्षा वाटशान्तयो वाले

नरहरि

एतदेवाह सएवस्वा[illegible]दित्यादिना [illegible] चकाराभावात् [illegible] निचमुक्त्वा [illegible] प्रपंचेन।
[illegible]मात्रे हि कोऽसौ [illegible] इत्याह विनोदेनैवेति विनोदेन बाधितानुग्रहनिग्रहकौ
तुकेनैव क्रीडया परं बहिर्मुखः। तस्मात्तत्पदं [illegible] व्यतिरिक्तत्वाज्जगत्किमिवपश्य।

सएव च देवस्तदानीं [illegible] स्वभावं [illegible] दित्यादि [illegible] निच विनोदेनैव न तु बालवे
न नूपेण जगदिति किं विश्वरूपत्वमापद्ये विचारयतस्तस्य किमिव पश्यति किमि
वजायते यथा परमकारणस्य विनाशे तत्कार्यस्य [illegible] विनाश एव महाकल्पादौ
[illegible] इव यथा [illegible] दित्यादि [illegible] केवलं [illegible] ततः [illegible]
भवत्येव तस्मात्कस्य किं किं विकल्पश्च निर्विकल्पेन [illegible] नचैव जायते [illegible]
शोऽनन्तरूपमस्ति ते ॥

1895

तिकिमिवजायते यथाविनाश्येव तदिं कथं महाकल्पादौ तत्कल्पादयस्तत्राह महाकल्पा
दय इति न हि शास्त्रे तस्य तत्त्वे एकदेशाग्रशास्त्राताः शाक्याव[illegible]नवा न ष्टाः कल्पभेदाः पुनः
पुनर्यान्ते शक्त्युत्थितिस्वतः सत्तामेव कल्पसर्गभेदानां जपमालाव यथा परिवृत्तिरेव पुनः पुनः

श्री·
वा· नि·
उ· टी·
२०६

कालचक्रात्मनेतिभावः कथं तर्हि अतीतानागतानकल्पादिषु भेदप्रत्ययस्तत्राह यएति
नमात्रमिति गयसकाष्टिप्रमर्थपयेतेपूर्यसंहृशनि तस्मादिति ४ जगतः अविनाशित्वे।
युक्तंपतत्रमाह आकाशेति सहस्रांशकर्मणोवयोपाकाशैयणानोर्कर्षणविधोपवसांग।

आकाशपरमाणोमहस्रांशमात्रेपियाशुद्धचिन्मात्रसत्ताविद्यते वपुर्जगदिदंत
स्यानन्तनामसहाचितेः कथंन स्येतस्यन स्यात्तत्संसारज्ञनन्तभवति ५ संवि।
दोहृदयंस्वस्मै यथाभातिनन्वधा व्योमात्मेव तथैवादिसर्गांस्वभूतिभासते।
९ विद्येमावयवः सर्गासर्गश्चेतनाहशाः तयाः ३ उदयाश्र
तिनेवसर्वंकिंनापिकिमनाशिव २॥

सहस्राणारोवैत्ततगतितृत्तचिन्मात्रपैदमत्तेति पदार्थसिद्धं तद्विनाभावेकथं विनाशो।
पपत्तिरितिसितापुदायार्थः [illegible] त्रिस्यादीनिपचालि ५ संविद्व्हृदयंस्वचकंविन्मात्र।
स्वावेभीपिञसिद्धमित्याह संविदइति ६ १॥

नह्यस्य संविदोपिनाशः ब्रह्ममायेनेन्द्रियस्मादह एवाहोति यथाऽऽह्मासौ संविन्न तपति तदन्तर्वर्ती
नहृदयग्रन्थिभेदनगतस्तोहेतुस्तेनाध्येवानुभवः श्रुतिभाषितेन तापयतेन न तपतीति च यदि न तपत्येव
नहि किञ्चित्स्वतः कोदीनाकदाचित्कर्तानुभवस्तत्राह केवलमितिजायतः प्राप्यतेनव्यात्म

एवाद्विपरमार्थसंविदस्यैवाश्रयात्क्लेशाः प्रोक्ताप्तात्वतद्धिदोषसदृशपातस्याप
हृदयं तद्देव भवति यथा स्मैनं न तपति तदन्तर्वर्तीजगदादावनुभवो न ताप्यतेनन।
शेषस्यैवेति केवलं स्मरणाद्विस्मरणावशेषेन स्वभावरूपेणानुभवान्न भवोकल्प
यतीव यथा यदात्मकं तत्वं न हि नाशो विनाः क्वापि तस्माद्ब्रह्मात्मकं रूपं
विद्धि ब्रह्मविदं तथा ८ ॥

तस्यात्मकत्वादपि न श्यतीतिपृच्छेनाह यद्यदिति यद्यदितिदृश्यमानं तद्धि नश्यत्यारब्धापि तत्र
द्विनाशो विनाशादर्शनाद्विनाशि ८ यदि ब्रह्मात्मकं विश्वं न हि तन्नाशनाशाद्ब्रह्मनानात्वेकिं
तस्मात्तत्राह महाप्रलयादयस्तितस्य महाकालात्मनो ब्रह्मणः प्रवपवापवननवेतन[illegible]

श्री·
वा· नि·
उ· टी·
२०२

1898

सर्गप्रलयाद्यखिलावयवघटितैकसंविदेकरसेस्मादिति निर्देशेहि ब्रह्मनगरायेनकश्रुतिर्वि
वघटितस्फाटिकशिलायाः लक्ष्मीशिलैकरसत्ववदित्याशयेनयथैवोन्तरस्माह चिन्मा
त्रेऽस्त्वादिना निराकृतेनिराकारेभावेनः बहुव्रीहिः ४ यथाविविचित्रप्रतिबिंबभेदः

महाप्रलयादयस्तद्वयथवाप्व चिन्मात्रपरमेव्योम्निकृतएवभवाभवौ कु
तोभावविकारादिः कथंव्योम्निनिराकृते ४ महाकल्पादयोभावानामेता
निरंतंतिच ब्रह्मात्मकतयैवास्मिन्संविद्ब्रह्मणिसंस्थिते ५
निराकृतस्तुचिन्मात्रेदर्पणेसंकल्पनगरं यथा
येनेदंचरितोपदस्तहृदयेकिल ॥

स्फटिकात्मनैवस्थितास्तद्वन्महाकल्पादयोविचित्रभावाः संविदेकरसेब्रह्मणिसंस्थि
ताइत्यर्थः ५ यथामनः संकल्पजानांयत्नगरसेनादीनांमनोमात्रत्वंतथाचित्सं
कल्पजस्यजगतोपिचिन्मात्रत्वमित्याशयेनाह निराकृतेति ॥

प्रत्येवं न यापि कथं जगतामविनाशित्वमिति चेद् विनाशरूपत्वमात्रेवेत्याग्रेणेन ब्रह्मरूपत्वात् सामान्येन वा
येन वर्णयतितिनेत्यादि अशेषात्मस्वरूपोऽवयवी यथैवाविनाशी अवयवे इत्यश्रुतेष्वेवनेत्र अवयवाः सर्गप्र
लयादयः इति एतस्मात्कारणात् हृदयस्थः तत्र तत्रयथेनाह अवयवावयविनोरिति नत्वद्रूपाहः
रूपयोः कथमभेदस्तत्राह द्रुपयोर्वेति अभेदे पि सर्वदा सत्यो ह्रूपो भवति सोस्मिन द्रष्टुपरितिन

यथावयविनोर्हृदयस्यात्ता विटपफलपल्लवपुष्पाद्योऽवयवास्तथा परमार्थघनस्या
काशादय अवरूपस्याप्यवयवदेशस्य प्रलयमहाप्रलयनाशाभेद भावाभावस्यतत्तुः घन
न नमवणतमाकारनिराकारत्वाद्यावयवाः यथैववास्यावयवस्यनाशोऽप्यदेश्यस्य
नश्यत इति अथवावयविनोर्वा द्रष्टृरूपयोर्वाप्यद्रष्टुरूपयोः एकात्मनोर्वस्तदाभेदो
विनकदाचन ॥ यथा तरोर्विश्वमूलत्वेन तथा परमार्थघनस्य क्वचित्क्वचिनक्वचित्
गत्वः क्वचिल्लोकानवविटपाः क्वचिद्धवस्याशाखाः क्वचिन्मदार्थपल्लवाः क्वचि

तकाशाङ्कसमे ॥

द्रष्टुपना द्रष्टुपत्वे भेदो नियतः इत्याशयः ॥ तत्रावयवावयविनोरभेदं दृष्टान्तेनावयवसाम्यरूपेण
प्रपादयति यथेत्यादिना यथा तरुस्तावेन तरुस्रोविदेवमूलेन तथा परमार्थघनस्य जगतोपि सर्व
आवेशविदेवमूलमिति साम्यप्रसिद्धं एवं सविन्मूलतयैवक्वचित् दृश्यते क्वचित्विम्बतत्फलदेववद्
दृश्यति क्वचिदिति सर्वालक्षणस्तत्वः प्रथकावट्ठत्वलम्राः भूरादिलोकानवस्तवणाः विटपाः
स्कंधाः तत्रापि तेष्वूद्दीपादिव्यवस्थाशाखाः तेषु मितितद्दीजलपाददिपदार्थाः पल्लवाः तेषु वेश

दिग्मात्रप्रकाशाङ्कसमे ग्रंथकारलक्षणोदाहितस्वाद
कार्ष्य ॥

1899

वा. नि. उ. टी. २८ त्यादिश्लोकेविनिभावः २९ ॥

प्रलयपलवनगोगुल्माः ग्रंथिमेदाः हविर्वाहिदेवोनमलकलगोः गुक्षकाः गुल्माः सजलमेघजाप्रल
वगाणवकः एवंवर्णितरीत्याअनाकारव्योमरूपमेवाकारभेदैः संविदात्मनिष्कलगोप्रलमररणस्वभ
भावादेवाव्यभिविकल्पितमित्यर्थः उक्तमेवार्थंप्रपंचयन्नाह इतइत्यादिना भावाःभविष्यदर्थः भवती
तिभावोवर्तमानपदार्थः अतीतस्याप्युपलक्षणमेतत् अथसर्वोप्यनुभवाधीनसिद्धिकत्वादनुभ

क्वचिद्देवकारकाष्ठं क्वचिन्नभःकोटरं क्वचिज्जलदगुल्माः क्वचिन्महाप्रलयगुल्माः
क्वचिद्विहिवाहितकुक्षकाः क्वचिज्जायनलक एवमनाकारव्योमरूपमेवसंविदात्म
निष्कलाणिकलसस्वभावत्वान्निर्विकल्पमेवैतत्स्थितं इतिभावः आह इनाभावइतःसंसार
तःत्वयः स्वभावएवानुभवत्वनिष्कलाकलेस्थितं एवमेपेपिपरमेष्ठ्यादिलोकान्तरेजनाः
काश्चिद्देवांगनासंतीद्वविर्देविमलतायथा १४ निर्मलेपरमाकाशेकमभवाभाहरेजनाः क्वा व
हिमध्यानकलनाः क्वलोकानवविभ्रमाः १४ अपरिज्ञानमेवैकंतत्त्रैदोषहृत्स्थितं केव
लेतन्मयाहमप्यग्रहणात्यविस्मयानि १६ रामायनमः ॥ . . ॥ वं.

वएवअत्मैवेति अस्मैवाचलमेकमेवंवैचित्र्यकल्पनयास्थितमित्यर्थः १३ नहिब्रह्मणोसर्गप्रलयादि
रेजनाःकिंसत्याःनेत्याह एवमिति कश्चिन्नसंत्येवत्यन्वयः इंदुविंबेविमलतानिष्कलंकतायथानार
स्तीतिकथंविदुपमातथानिर्मलेइत्युत्तरार्धयोवा १४ १५ नहिनथाविभ्रमकोटेरतःअतोवानक्षोति
स्तत्राह अपरिज्ञानमेवेतिपराह्रूतपदात्यहंमिमपहायप्रत्यगात्मप्रवणयाधियाग्रहणात कश्चिद्दी

ओं. २: प्रत्यगात्मानमेहदाहृनवत्सरमननमिक्षेति

1900

अज्ञानस्यबाधकस्यैवस्वरूपसाक्षात्कारस्येदृश्यनतद्बाधकत्वेयुक्तिमाह अज्ञानमिति २७ ज्ञानस्या
ननत्कार्यबाधकत्वंप्रसिद्धमेवेत्याह अज्ञानमिति बाधप्रतिमितिहब्रह्मानुभवमभिलप्यदर्शयति
अबंधस्याहमिति २८ हेराममयामोहपर्ववर्णितेनरूपाबोधाद्यउपायाउक्ताः एतान्स्तूपायान्निवे
नेविचारयन्तोपस्यनथाविधोधिकारीलभते २९ अनादिरिदंजगज्जालंकस्याप्यज्ञानेनोन्मग्नमेव
किंतत्रस्येवार्थ्यते मो[illegible]रामोक्तविनिर्णयः अज्ञानस्वस्वरूपमितियावत् इतिनिर्वाणेनजगद्दृश्यादि

अज्ञानेनेममिवोपेनपरामृष्टंस्वरूपकमपि येनैवाभ्युदितंतेनपवनेनेवदीपकः २७ अज्ञा
नेमपरिज्ञातेनासीदेवेतिबुध्यते अबंधमोक्षंब्रह्मैवसर्वमित्यवगम्यते २८ एवंबोधाद्
योगाममोहउक्ताःस्वसंविदा विचारयन्तोलभतेनात्रकार्यानसंशयः २९ इदंजगज्जाल
मनाद्यज्ञानेनब्रह्मार्थमाभातमितीदृशा विचारदृष्ट्याशुगुणोस्वतत्वपश्यत्तनेवात्मा
निजीवमास्ते ३० इतिश्रीरामायणेनिर्वा० जगदाकाशैकबोधनेनामैकषष्टितमः सर्गः

रूपेणाभातेवर्तते जीवःअधिकारीइतिविवेकदृष्ट्याइतिविचारदृष्ट्या अणिमाद्यष्टगुणसंपन्नमी
श्वरत्वमपिमायामात्रत्वादसारमेवेति एवंवैराग्योत्कर्षेणतृणप्रायंपश्यन्निवर्ततेशयानेदं ब्रह्मैवा
हमितिनिश्चित्यस्वात्मन्येवपूर्णकामस्त्वास्तेइत्यर्थः ३० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रक
रणोत्तरार्द्धे एकषष्टितमः सर्गः ६१ देहवज्जगतोवीतावर्णनेतत्रस्येनेःस्त्रियः सभाषाभ्यामत्रप
स्वस्वप्रवक्ष्योमरूपया तथोत ॥ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२०८

नथानत्कगतालं किं परिच्छिन्नभावेनस्थितायत्नवदृष्टे भ्रमतानुष्ठस्तुनापरिच्छिन्नविद्योासमभावेनेति संदिहानो
रामः पृच्छति घटेतदिति तत्वच्छिन्नीयकल्पमात्मेत्यवसिष्ठउवाच संपन्नइति तस्यामनंत्यावस्थायांग
मागमोनस्तक्रियामात्रापलक्ष्यमेनन १ मयघेप्राबुद्धे ततस्माद्धेतोः स्वपवान्मतिनिन्यापवैतेग्राम
निपतत्कगतत्मयाहदृष्टे २ एकदेशस्थित्यादिकल्पनाविनासात्मनयानात्मदर्शनाप्रसिद्धेदृष्टांतोपन्यासे
निराचष्टेयथेत्यादिना शरीरवतेदेहात्मनादृष्टेन श्रंगानिहस्तपादादीनि यथादेहैकदेशस्थितिदेहा

श्रीरामः घटेतद्ववनाहं हि विद्योामवपुषानदा तदेकदेशसंस्थेन किमुत भ्रमतां वदे १ वसिष्ठः
संपन्नोहमनेनात्मा व्यापी व्योमसमः किल स्थानात्स्थानमवस्थायां वीहृशोतोगमागमौ २ नैक
स्थानस्थितस्य योनाहंगतिमयोग्यभवं तदनेन स्वपवस्मिन् दृष्टमनंतमयात्मनि ३ यथांगानि
शरीरस्थे परूपाण्यापादमस्तकं विवेचेनाप्यनेवेण तथैतदृष्टवानहं ४ श्रनात्मकेतेनिरवय
वस्थितेतदा तथाभवन्निर्मलविदेवतात्मनः जगंतिनानावयवैकजालकानिमेयथास्फुतो
नविगलितानवस्तुता ५ प्रमाणमत्रैतेसमदृष्टोभुवविभ्रमः स्वप्नेत्रभूयतेदृष्टंपनकिंचित्व
भ्रमेवततत् ६

तद्भ्रमनादिकल्पनांविनापिप्रनेवेणग्रहितालकानपेद्दणापिविवेचेण यथापश्यामि तद्वदित्यर्थः ४
प्रश्रेसोदासीननिरवयवब्रह्मभूतस्यतदाजगदवयवताकथमभूत् तत्राहानात्मकेनेदिति तदोनस्यांसमा
धवस्थायामनात्मकेनेतिनिरवयवस्थितेविंमलविदेवतात्मनोपिमतानिजगंतितथावयवजालकान्यम
वन् यथास्वतोवस्तूनानविगलितानापिवस्तुताश्रभवन् तत्स्वयास्वप्नात्मस्वतानविगलितेतिमद
वयवनाशनाशून्यतानवस्तुता तथाचवाप्तवीसावयवनानामवहिसदोषइतिभावः ५ उक्तेर्थे

ॐ. स्वप्नजगतस्थितस्याविधानंप्रमाणयति प्रमाणमि
ति ६ ॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिरुक्तनिर्विकल्पसमाध्यादावेव जगददर्शनमाह ।
नत्स विकल्पसमाधाविन्याशुद्धेन तेजआदिकवर्णानि विनापि न दृश्यन्ते दृष्टान्तेनाह यथेति दृष्टो
दृष्टदेहात्मभूतो जीवः ७ सुषुप्तिः स्वप्नज्ञाभिमानि जीवः ८ किं बहुना सर्वप्राणिष्वपि सावयवानां
तथावेदनेश्मिन्नित्याशयेनाह शुद्धयवानिति १ तदेव स्वात्मनि जगदादृश्यत्वाद दर्शनमिति तत्कि

यथा पश्यति वृक्षः स्वं पत्रपुष्पफलादिकं स्वसंवेदनवेद्येन तथैव न दृष्टवानहं ७ यथांबु
धिर्न तत्त्वात्मा वेत्ति सर्वान्न तल्लवान् तरंगावर्तनफेनांस्तथैव न हि दृष्टवानहं ८ यथा यवा
स्थानवपर्वीणि यथा वेत्ति निजात्मनि शुद्धज्ञानात्मनः सर्वांस्तथैवानुदृष्टवानहं ९ यथा
पिता न देहे देवो ग्रथितः शैले जले स्थले तथैव सर्वाण्यनुरूपाभिरामबोधैकतां गतः १० पुरो
स्माकमिदं विश्वं हृदस्थानं बहिस्तथा पूर्णोऽस्मि न ज्ञानं हृद्देवो ग्रथितबोधैकतां गतः ११ य
थांभोदः स्वतो वेत्ति शैले वेत्ति न धारिमं स्पंदं वेत्ति यथा वायुस्तथैवाहमिति शुद्धधीः १२ योयो
नाम विवेकात्मा शुद्धबोधैकतां गतः समस्तमेवमेकात्मा वस्मि स्वात्मा न मे दृशा १३ एवमा
दृष्टेः परिणतेर्वेदनवेद्यधीः न काचिदस्ति मुदिता विज्ञानात्मैकतां गतः १४ ॥

तस्यैव तत्त्ववर्णयाह दृष्टान्तद्वैष्टान्तकमित्याह यथापीति यथात्रापि शाखाश्लोपि १०. ११ भ्रमआदि ।
पदानि तत्त्वदेवतापदानि १२ किं तमेकमेव वेत्सीत्याह योयइति समस्तोऽपि मयास्मदं एका ।
त्मा अहं च स्वात्मनोर्दृशा न दात्मभूतं वेद्मीति न त्वन्यथा एवं सर्वविदुषां अन्यथा इतिनते दृष्टावे ।
याइति शयः १३ परिणते परिपाकवशात् दृढिरात्मनि विशुद्धीबुद्धिर्न काचिन्न स्वात्मनि रिकाक्षिपनो ।

विज्ञानेनैकात्मतैव तेषामभ्युदितेत्यर्थः १४ ॥

1905

एकस्थानेन कथं व्यवहितविप्रकृष्टसर्वदर्शनमिति चेन्न स्वस्थानेन संभावयति हि द्वेति यद्विसंस्थस्य
पर्वतारूढस्य पुंसः तिमिरदोषाद्यप्रतिहतनेत्रादोषयथा हि दिव्यदृष्टेः नेत्रा यथा ज्ञानसिद्धस्य योगपरिष्कृत
त्वाद्धादिव्यावहिताधिभौतिकानेन ताध्यात्मिकांशभावान्वेत्ति स्याद्धान्यश्यति एवं न दृष्ट इत्यर्थः ५७

दिव्याद्याद्रिसंस्थस्य यथा योजनकोटिगान् भावान्वेत्ति व्यवहितांस्तेनैवेन तु दृष्टवानहं १५ य
थाभूमंडले भावान्निविधान्दूरसाहिकान् वेद्म्येवं तन्मयायुद्धमनन्यद्रूपमात्मनः १६ श्री
रामः ब्रह्मन्नुभवन्मेवेन्नयिनाम स्मेहला साविकिहृन्नवनीसूदिकांतार्थापाठपाठिनी
वसिष्ठः नामवार्थपदेनीस्नानथैवाद्गुनयाविता सन्समीपेन मोहहाओम्प्रिदेवीवसि
स्थिता १८ यथाहमाकाशवपुस्तथैवासौ वरूपिणी तेन दृष्टा न साप्येवं दृष्टेन लल
नामया १९ यदहमाकाशमात्रात्मा साप्यमात्रवपुर्विती जगज्जालंवमात्रेन दिति
तत्रतदास्थिते २० ॥

भूमंडलपदेन न दृश्यमानि निर्जीवो दृश्यते १६ १७ अनुनयनप्रशंसादिप्रीतिजनकव्यापारे
णान्विता १८ यद्विसमीपे संस्थितानां हि विनैव समाधिप्रयोगवत्वया ज्ञेतान दृष्टान्तत्राह यथेति
ति १९ तत्र तस्मिन्स्थिराकाशेन तदा समाधिकाले २० ॥

ॐ.

1905

यथाकाशस्यैवमात्मनोऽपि निर्लेपत्वाल्लोह्यमाणकायस्य भावात्कथमस्य संपिदिनवर्तीति तमः एकेति शा
रीरेति नाहं ग्राह्यो नैवाकाशशरीरा यथा २१ एवमाकाशमात्रस्य नवन्तरूपदर्शनप्रपंचालोचनाय पितु
लेभमिथ्यामायेनाह रूपालोकेति संचनहायथायाहं शं हूनेसंभावनादि व्यवहारो यस्मयथाह

तमः शरीरस्थानकरणाश्रयत्वमात्मसंभवैः यत्र देहे निवेशो वा यौ लक्तान्न ताहग्राह्यकैते २१
रूपालोकमनस्काराः ज्ञेनानात्मनामिति बुद्धिमेमयावेक्तनेयथाहन्न सुनिश्चयं २२
वसिष्ठः रूपालोकमनस्काराः ग्राह्यपाठवबोधिव यथाहमेनभस्सेवस्मितितत्रन्तथावैर
रूपालोकनमस्कारैः स्वमेवित्रमपश्यते यथोदेनितनथानयत्रतूंपरानात्मकेसिने २४
नकेवलंतन्नरूपयावन्नुविषयंवचे जगत्वेदं त्वमेवाहं यथानवल्पथाविल २५ पर
मार्थमहायानन्देयतिकुल्कविह्वणः एवंनामत्त्वयमातिस्वभावमेवनिश्चयः २६ शरी
रस्थानकरणसत्त्वाधाकानवप्रमा यथैवनेषां देहादिनथास्माकमिदंस्थितं २७ ॥

नोभूत्तन्निश्चयेत्त्रूह्नित्यर्थः २२ नत्रसमहद्यांतेनैवकल्पनयामर्वं सुपत्रमित्युनरमाह रूपेत्यादिना
२३ २४ ग्रहत्वमिदमुच्यते नहानरूपंपरमात्मकमिनितमनोविचारेइदानीमिदं जगदपिवात्मक
मेव ग्रहापिशरीरादिधान्येवमवहारधर्ममिन्याह नकेवलमिति वयमस्माकं विषयगोचरं वचा
वनत्सर्वंजगत्त्वमेवत्वथः २५ नामनिश्रुतिविहत्तनुभवादिप्रसिद्धमिदमिदमितियोननायस्वभाव
स्यजगतहामनोपविनश्वभावयस्य २६ कायमानतत्समाप्तुरेरपारीवेशरीदेषनवस्थपवस्थितमि

हित.

सटि श्री विवाविस्तारिरिसमावः २२

स्तुनिर्विशेषात्मतनैवाप्तुतत्वात्स्वदिक्कावच्छिन्नात्रसिद्धसिद्धस्थितेः चकारात्त्रिदशानैःस्वभावव्ययमात्मो
षेवमित्यनुक्तसमुच्चयार्थः १८ यतः देहेध्यादिवावहृतिस्यधर्हेणामनादिव्यवहृतिः सोपाधिपा
देशायनादिव्यवहृतिभ्रुवनमभित्तिदाकाशापव २१ १. स्वप्नेविशेषविर्हृनेनत्रसंभावनायास्तनावका
शुः प्रनवस्मादिदोषमयेननत्रसर्वेवादिनामस्त्रीभावाद्विशेषपदिनविदात्मनएवस्वभावोघ

यथैवननेथैवेदंनथैवेदंयथैवनन् अस्मत्कामिवयानेसत्त्वामदिवचस्थिते १८ यथा
लेभ्यवाथादिपूर्वव्यवहृतिर्नभः नदाघद्वंचनेस्मावनदिदंचनथानभः १९ यथाल
क्षेभूमियुद्धकोलाहलगमागमाः अमंतोप्यनुभूयंतेसंसारनिकरास्तथा २० वहि
चेत्स्यमहद्रूपश्रीःकस्मान्नदृश्यमंजसं अवाच्यमेतत्दैतन्हिंनानोन्यमनुभवस्थितेः २१ क
श्रमालत्पनेत्स्वप्नइतिपृष्टःप्रकथ्यते यथैवस्वप्नपुरसीमेवेदंकथ्यालितैनवः २२ म
मजेनविवक्षात्रिभातिप्रथमसर्गतः प्रभूतेवविराडात्माविवमेवपरस्परम् २३

मितिमनन्तस्यैवपविशेषात् सिद्धेरित्याह वहीतितन्नेवचनमसमंजसंसंसारमात्रानुभवस्थितेरन्योर्दे
तोर्दिग्यस्मात्रास्ति २१ पृष्टः सर्वैरेवयथैवपथ्रुपसीतितत्तुनुभवतोमेरप्रकथ्यतेनोतरोत्रदेहकस्तत्रा
यकोस्तीत्यर्थः २२ तथाहि सञ्जुमिसहशपलपानंतरं प्रथमसर्गतः प्रभूत्येवस्वप्रचवद्विविकल्प
नात्माविराडात्माविदाकाशमेवप्रथतइत्याह स्वमेति परस्परं विषयविषयितयाप्रन्योन्यमसाये

107

जि.

नहि किंचिद्दृष्टं न भूतं ब्रह्मस्वभावत्वमेव जगत्त्वेनाह ब्रह्मण्येवेति २४ एवमवोत्तरग्रन्थं समाधाय पूर्वं दृष्टकथाशेषमाह अथेत्यादिना कान्तेव ब्रह्मात्मनोऽनुषंगिणी अनुरागवती तन्मयीं तदभिप्रायपतिज्ञा सा प्रधाना संकल्पसंविद्भूता २५ अथ श्रीरूपेणानेन तया सह दृश्यस्य प्रस्फारात् व्यवहारोऽभूत्तत्राह स्ववहार इति २६ तया सहेदानीं तत्र व्यवहारोऽपि ममतादृष्टत्वेनाह यथैवेति २७ कथं तर्हि स

ब्रह्मणैव निबोधार्थं तत्र व्यवहरामहे दृश्यं त्विदं न सन्नाम ब्रह्मैव ब्रह्म केवलं २४ अथ या
च सा कान्ता मया कान्ता त्वनुषंगिणी संविदं तन्मयीकृत्य एषैव दृश्यरूपिणी २५ व्यव
हारो यथोदेति स्वप्ने स्वप्नजनैः सह तथानया सार्धं व्यवहारो ममोदितः यथै
व स्वप्नसंकाशो व्यवहारः स्वमेव सः तथैव त्वमिमं विद्धि मामात्मानं जगत्त्वं च २७ य
था स्वप्नजगद्रूपं त्वमेवेदमिदं जगत् जाग्रदादौ स्थितो ह्ययं स्वप्नः स्वर्गादौ जगदुद्भवः २८
स्वप्नोऽयं जगदाभोगो न किंचिदिह त्वमेव च निर्मले चितिनामात्रमित्थं सन्मात्रसंस्थिते २९
स्वप्नस्य विषये दृष्टा साकारो युष्मदादिकः दृष्टान्तः सर्गः स्वप्नस्य विद्धि व्योमैवामलं स्वतः
यथा दृष्टामले व्योम दृश्यं न दृष्टेन तथा स्वप्नरूपं जगत्स्वप्ने जगत्त्वेनामले नभः ३१ ॥

स इति जगदिति च नामभेदस्तत्राह जाग्रदादाविति २८ अयं जगद्देशः आत्मनः स्वप्न एव अथवा न किंचित् २९ अथवा कश्चिद्विशेषोऽपि चेत्कथं का इत्याशयेनाह स्वप्नस्येति युष्मदादिवास्तवाकारेण साकारः ३० गतेरदृष्टदृश्यान्तरालिकादर्शनमपि तथा व्योमैव ३१ ॥

तेनत्वं ध्यातृत्वं स्वेन जगतां साक्षात् निर्विकल्पमभवेत् ४२ यत्र सा
यः स्वप्नः स्फुरति तत्स्वप्नस्य सर्गो जन्म यतः
कारस्य युष्मदादेः प्रसिद्धस्वप्नजगदस्मत् तत्र निराकारस्य ब्रह्मणः स्वप्नभूतः सर्गस्तथेति किं वाच्यमित्य
र्थः ४३ ४४ स्वप्नगणादिरूपणसंभारोपादानाभावेन सृष्टाः इत्युक्तिर्दृष्टान्तेन वातोः यस्मिंस्तथाविदो
दृष्टादिसर्गोत्सवः स्फुटोऽपि न स्फुटो भवे ४५ अतः सर्वं दृश्यमानेनान्यदिति सिद्धान्तं यस्मात्स्वयं तस्मात्पर

विद्योपशान्तावन्नेह स्वप्नो हि स्फुरति यः स्वतः सर्वं तत्स्वप्नजं तेन साक्षान्निर्विकल्पंभवेत् ४२
साकारस्यैव यत्स्वप्नजगतो व्योमनिर्मले किंनाकारस्य विद्यात्मनः सर्गः स्वप्नः कथं न वै ४३
निरुपादानसंभारमभित्तावेव विभ्रमः यथा स्वप्नस्फुरणमेवं संजगत्स्वप्नस्फुरणं तथा ४४
सृष्ट्यादिदाकाशसृष्ट्यादावप्यलक्षणाभ्रान्तलक्षणेनादौ स्फुटोऽपि न स्फुटः सर्वोऽसंकल्पाद्गगनादिकः
लोकस्तेनात्र जगति निर्भाक्षा नानारूपिता नास्तीति नास्ति न च किंचिदितो बुधः सन् पाषा
णमौनमवलंब्य यथाप्रवाहमाचारमाचरञ्शरीरमिहास्स्व माया ४५ इति श्रीरामाय
णे निर्वाणप्रकरणे विदेहको नाम द्विषष्टितमः सर्गः ६२ ॥

मार्थः अतो हे राम त्वं संततः पाषाणमौनमवलंब्याविहृष्टो यथाप्रवाहमाचारमाचरन् तत्त्वेन शरीरं यावत्प्रा
रब्धशेषमस्तु न तु संसारमाप्तवानक्लिष्टविशेष इत्यर्थः ४६ इति श्रीवासि तात्प. उत्तरार्द्धे द्विषष्टित
मः सर्गः ६२ अज्ञपदेन तेनः सत्यमेताः सर्गसंपदः ब्रह्मैव ब्रह्म विन्यस्ते चिदेकघनमीर्यते ॥ ॥

समस्तव्यवहारहेतुत्वेनेन प्राक्समर्थितमप्यशरीरस्य संवदादिव्यवहारं मदप्रसक्तानां स्फुटबोधाय पुनः प्रा
मः पृच्छति तदेति देहेनेनवनयापूर्वोक्तयाह्रियासह अस्वरूपेण गुर्वविच्छायवयवस्थूलेन वा
मनोमात्रात्मना देहेन कथं व्यवहारोऽभूत् तत्र तत्स्यादध्यायोक्तवटतपादस्योर्वर्णाश्रमयाविनाजितं
कथमुच्चरितिनाः १ वर्णाश्रमणादिव्यवहारोऽशरीरस्य न कारणेनास्मत्पितृवच्छरीरेण तद्दर्शनाद्धि
नापि शरीरं स्वमेन तदृष्टान्तादन्यत्र व्यतिरेकव्यभिचारात् महेन्द्रलोके व्यवहारस्य समन्वयतापमेश्वकिं

श्रीरामः तव हि प्रियास्वरूपेणादेहेनाभूत्तथा कथं कथमुच्चारितास्तत्र वर्णाः कचटताद
यः १ श्रीवसिष्ठः वर्णाश्चाशरीराणां वर्णाः कचटतादयः कदाचनापि नो यन्ति शि
वानामिव केचन २ वर्णाश्चारो भविष्यं ये त्वकदार्थस्ततः क्वचित् ममेषत्तु भविष्यन्ते
विनिर्दुःपाश्चयोननः ३ तस्मान्न किंचित्स्मेषतत्स्मन्भ्रान्तिरेव सा चिन्मात्राकाशकच
नेतन्नयावेक्षभावजे ४ तदेङ्गकाष्ठाम्बुतनुशिलानोयादितांगताः इव भान्ति चिदाका
शात्तथा देहघटादयः ५ ॥

तत्कल्पनामात्रेण च तत्तदापि न लभ्यमितिनाद्भायेन वसिष्ठः पुनरमाह वर्णाश्चेत्यादिना शिवमिव शरीरं येषां
तत्र विदां तेषां मते वर्णाश्च मध्ये ये कचटतपादयस्ते कदाचनापि नो यन्ति कल्पनामात्ररूपत्वाद्धि स
र्थः २ उक्तेऽर्थेऽनुकूलं च तर्कमाह वर्णाश्चार इति प्रकटत्वात्तावदर्थस्वप्नकदार्थः यदि स्याम वर्णा
श्चाराः परमार्थः स्युस्तदा पार्श्वस्थस्य श्रावणानुभवगोचराः स्युरिति तर्कः ३ स्वभावजे निद्रास्वभावव
लकल्पिते ४ यद्येवं तदा किं तत्राह तदेति तदा तेमितिकाध्यस्तमिदं काष्ठप्राकाशमूर्तेनापि

लोकदृष्टं गीतमित्यादिप्रतिभासिकार्थतां गता नास्तद्
वत्किन्न चिदाकाश इवास्मद्देहघटादयोऽपि ननु

दृढसंस्कारोपहितचिदाकाश एव तथा भातीति
सिद्धमित्यर्थः ५ ॥

नेचिदाकाशएवतथाभांतंकिंतत्तत्राह नदीति यथानभसोमूर्तोमनाक्चलनंनभसोनेलक्षत
तथातच्चिदाकाशकचनादि यथास्वप्नमेवेदंजगदाकारंप्रसिद्धंतच्चिदाकाशमेवविद्धि ६ एवंस्व
प्नार्थानांचिदाकाशमात्रतांप्रसाध्यतत्साम्येनैवपूर्वःस्थितानांसमाधिदृष्टानांचार्थानांचिदाकाश
मात्रतेत्याह यथेतितत्समाधिदृष्टे ७ तथाकायंसर्वोपिस्थितिवचनएकनचमत्कारेणाणुमात्र
मप्यचिद्रूपंकिंचिदस्तीत्याह तथेति इदंजगत्स्वप्नमिववस्तुत्वरूपंतितथावनत्वेनस्थेननेचलक्षि

तच्चिदाकाशकचनंयन्नामस्वप्नमेवेदंते आकाशमेवनभसःकचनंविद्धितेनतत् ६ यथास्व
प्नस्थैवेदंजाग्रद्रूपेणव्यवस्थिते आकाशमपिनाकाशंतथैवेदंतथैवतत् ७ तथाकच
तित्स्वाकचनेनैवचलनंतथा यथास्थितंतदेवेदंस्वयंस्थितमिवस्थितम् ८ श्रीरामः
भगवन्स्वप्नएवेदंकथंजाग्रदवस्थिते असत्यमेवसत्यत्वमिवयातिकथंभवेत् ९ श्रीवसि
ष्ठः शृणुस्वप्नसमयान्येवकथंसंतिजगत्यवे नान्यानितत्रसमयानितत्स्थिराणिस्थितानिच १०

तमित्यन्वयः ८ स्वप्नाणामस्यजाग्रत्स्वपंवस्तुतद्दामस्यस्वप्नसाम्यमयुक्तमितिरामःशंकते भगवन्नि
ति असत्यमेवसत्यत्वंचत्वरादिप्रमाणावेद्यतोकथंयातेकथंसभवेत् ९ असत्यापाततस्वच्छत्वादि
मानगम्यतातथापितत्सतोविमर्शोसहत्वेनास्थिरत्वेनवस्तुस्वप्नसाम्यमसत्यत्वसाधनेनातरमा
र्थ शृणुइत्यादिना स्वप्नवदेवात्मनोनान्यानिनानात्मवत्समयानिस्थिराणिचेत्यनिर्वचनीयान्ये
वेत्यात्मस[illegible] तथैवस्थितानिचेत्यर्थः १० ॥ ॥

श्री.

एवंपरस्परंबीजभावाद्भिन्नेष्वेदाभेदसमासमसरूपत्वात्तु समग्राण्याह अनुभूतानीति ॥१॥ कदली
स्तंभवत्त्रिवेष्टनवत्परस्परमंतर्गतत्वान्नैतानात्वस्यानानुभवाद्विभिद्यमानानामप्यसाम्यमेवेत्याह प्रत्येक
मिति स्वप्नवत्परस्परमसंहत्वाद्दर्पितथेत्याह परस्परमिति ॥२॥ तदेवोपपादयति अन्योन्यमिति क
मूलस्यबीजानांवातस्थालेष्वपि ॥३॥ गलितानामपितानिचैवनरूपाणीपैवतिनपतनसवेपंरतिपति
तजलबिंदुवदोमात्मनांसाम्यसूक्ष्ममेवसंपद्यतेनापि अस्मदादिवत्परस्परंविंदंतिपश्यंतिकिं

अनुभूतानिबीजानिबीजराशौविलोक्यते अन्यान्यन्यादितान्येवसमानिनसमानिच ॥१॥
प्रत्येकमंतरन्यानितथैवाङ्कुरितानिच परस्परमसंहतानिबहूनिविविधानिच ॥२॥
अन्योन्यंतानिसर्वाणिनपश्यंत्येवकिंचन जडानीवैकराशीनिबीजानीवगलंत्यपि ॥३॥
ओमात्मनात्रगगनेनविंदंतिपरस्परं अपिचैवनरूपाणिसमानीवनिवर्तते ॥४॥ सर्गः
स्वस्वप्नजगज्जालमहर्निशव्यवहारिणः अस्माकमिहतादृशैवैतेस्वप्नजगतिस्थिताः ॥५॥

तथ्यज्ञानाहृतंचेत नरूपत्वाविरतंसमानीवस्वप्नमेवानुभवंतीत्यर्थः ॥४॥ नतुस्वसमाजीवाः स्वप्न
जगज्जालेष्वगृहीत्वैवध्यतत्रैवकल्पितेप्रहतिसर्वव्यवहारिणोभवंतीति प्रतिजानीतेस्वमाइति प्रतिज्ञा
तमर्थंअस्मन्मनुष्यादसमादीनांस्वप्नद्रष्टृणांनाशत्वेनशभावान्यविशेषानुमानेन साधयिष्यन्नुपमा
नवेषुदर्शयति अस्माकमिहसमाईन ॥५॥ अस्मदादेयः सामिकेनदेवर्षिहताः संतःस्वस्वप्नजगत्स्थि
तायताज्ञानाभावान्मुक्तिनयाताः नापिजडतापाषाणादिभावमितानापिदेहवंतः संपन्नाईद

प्राप्तेस्वप्नजगत्स्थितिंविनाकिंवर्ततेतित्यर्थः ॥१५॥

1912

एवंपुरुषा मनुष्या अपि स्वस्वमनूपे जगज्जाले वासनाभिर्व्यवहारिणः तेच तैश्चैवान्यैः पुंभिर्निहताः सन्तस्तथैव पाउक्ता
स्तज्जीववत्स्वप्नपुरे परायामेव व्यवस्थिताः १७ यतस्तेपि ज्ञानाभावान्निर्मोहाः निःशरीराश्चेति न जागरद्रूमाः वा
सनाभिश्च व्यवहरणशीलाः ईदृशास्ते तेषु स्वप्नजगज्जाले विनाशव्यवसन्ते तेषां स्वप्ने विनानान्यागतिरस्तीत्यर्थः १८ अ
मरेषु मनुष्येषु च दर्शितान्यायो गरहस्यादिविषयोज्यत इत्याशयेनाह स्वमाकृतिद्वाभ्यां १९ २० तेषां स्वस्वप्नश्चि
रानुभूमाश्वसदनुभवसाम्याज्जाग्रद्वदेव स्थैर्यमवलीयस्याह साक्षीति आहतः स्वमनाभिमानिनः २१ २२ तथाचास्मा

स्वप्नास्वप्नजगज्जालेष्वाचारव्यवहारिणः पुरुषा निहताः पुंभिस्ते तथैव व्यवस्थिताः १७ निर्मोहा निःशरी
रास्ते चेतना वासनान्विताः दृष्टे स्वप्नजगज्जाले विनाचव्यवसन्तेते १८ स्वप्नाः स्वप्नजगज्जालव्यवस्थाचा
रव्यवहारिणः यद्वता वयमस्मादृशास्ते यथैव व्यवस्थिताः १९ एवं ये निहतास्तामे किं ते कुर्वन्त कथ्यतां अह
त्वामगतानामुक्तिचेतनानामहं यत्स्थिताः २० सांद्रिपुर्वीजनेहरूपमिदं सर्वं यथास्थितं चिरायानुभवे
न्मेते यथैव वयमाहताः २१ तेषां कल्पजगन्संख्या यथास्माकं तथैव ताः अस्माकं जगती संख्या
यथा तेषां तथैव च २२ एतेषां स्वप्नपुरुषाल एवेमवयं स्थिताः ये च ते नाम संसारास्तेष्वप्येकमिमं वि
दुः २३ ते स्वप्नपुरुषास्तेषां सत्यापवानुभूतितः आत्मनोपि परस्यापि सर्वंगत्वाच्चिदात्मनः २४ यथा
ते स्वप्नपुरुषाः सत्यमात्मन्यथापरे तथापि स्वप्नपुरुषाः सत्यमेव तथैव ते २५ ॥

रनुभूयमाने जगत्तदंतर्गता वयं च यदि ते दृष्टास्तर्हि अस्मज्जाग्रत्तेषां स्वप्नः वयं च तेषां स्वप्नपुरुषाः स्वपयामहे इत्या
ह एतेषामिति २३ आत्मनोपि परस्य पुरुषान्तरस्यापि अनुभूतितः अनुमेवायुनस्तुल्याः अतः सत्या एव तत्समाः
निनिमित्तस्यापि स्थानविदात्मनः सर्वंगत्वेन तत्तुल्यत्वादित्यर्थः २४ अपि शब्दो भिन्नक्रमः यथा ते स्वप्नपुरुषाः स
त्यास्तथा अपरेपि मया प्रति स्वप्नमनुभूयमानाः पुरुषाः सत्यमेव तथैव तेन वापि स्वप्नपुरुषा बोध्याः २५

मैं.

२६ यथा मिते स्वप्नभावाः प्रबोधेनाशमायान्तोन यथा मिथ्यैवे विद्यन्ते इत्यनुभूयन्ते तथा स्वप्नकाले स्थिर
मास्थिता इत्येवानुभूयन्ते तथा च तद्दाधइवतत्त्वमप्यनुभवबलतद्ज्ञानापन्नोनेशवैकेत्यर्थः अथ
वाप्रलिसमायाएव सर्वसमात्मकत्वात्कस्यापि समावृदापिनापन्नोनेशकेत्याशयेनाह परब्रह्म
नयेति २७ तथा च प्राक्प्रतिज्ञातं तत्फलितं इत्याह सर्वमिति यथा सर्वं जगदाकाशकार्यं नाका
श

स्वस्वप्नप्रपंचो यो दृश्येत यथा हृद्यात्तश्चैव ते स्थितास्तत्र तथा यापि ब्रह्म सर्वात्मकं यथा २६
प्रबोधेपि हि मिथ्येते स्वप्नभावा यथा स्थिताः यथा स्थितानुभूयन्ते परब्रह्मणि तथाथवा २७
सर्वं सर्वात्म सर्वत्र सर्वदास्ति तथापि वै यथा न किंचिदाकाशं नद्धाविन्न च हन्यते २८
निरंतरे परमाकाशे लीनं तच्च विनोदये निरंतरे विमसंचाते निरंतरे जगतां गणे २९ प्र
त्याकाशकलाकोशे प्रतिसंसारमंडले प्रतिलोकान्तराकारं प्रतिलोकं गिरिं प्रति ३०
प्रत्यब्धिमंडलं विस्तारं प्रतिग्रामं पुरं प्रति प्रतिजनं प्रतिगृहं प्रतिवर्षं युगं प्रति ३१ यावन्तो
येस्तताके विज्ञीवा मोहविवर्जिताः स्थितास्तत्र तावन्तः संसारपृथगाशयाः ३२ ॥

शमेवेति तद्रूपेणानष्टं विकिंचिदपि हन्यते तथा प्रथमं विनोदये उन्मिषन्त्यमध्ये निरंतरेऽप्रपि
निरंतरे परमाकाशे ब्रह्मणि तत्र निरंतरे असंख्ये विमसंचाते तेषु चासंख्ये जगतां गणे तत्रापि प्रत्या
काशं तत्रापि प्रतिजनं प्रतियुगादिकाले च यावन्तो ये जीवास्तत्ता मोहविवर्जिताः स्थिताः ताव
न्तः संसाराः पृथक् पृथगाशया एव स्थिता इति पंचानामेकान्वयः २८ २९ ३० ३१ ३२ ॥

तावत्संख्ययापि जगत्संख्योयानविश्रान्तिरित्यन वस्त्वेवमायायाःसूक्ष्मस्येत्यमाश्रयेनाह तेषामित्यादिना ३३ ३४ हेत
मस्त्वेन भस्मिउपलेपाषाणेसलिलेस्थलेवान: हि यतस्त्विन्मात्रमस्तितदेकाशेषविश्वं जगत्त्वामेवस्त्वेनतत्तन्मया
मतिविम: सर्वगतावाद्यत्रतत्रसर्वत्रजगदस्त्येवअत्रजगतांनिसंख्योक्तः तं तत्सविशेषेनतद्दशुपरेनिर्विशेषंनिवृत्तिमाया
नैदेकवसेत्रविवतस्यार्थश्रुत्यः अन्नानांमन: सततनदेवदृश्यंचसेवेत्यनर्थरूपमेवेत्यर्थः तथाचक्ष्मा।

तेषामनंतजंतूनां: संतिजन्तेप्रतिपुनर्मनः पुनर्मनःप्रतिजगत्जगत्स्यतिपुनर्जनाः ३३ इत्यमायंतनहि
तपण्डरूपमयोभ्रमः ब्रह्मैवब्रह्मविन्येदेनात्रयन्नास्तिकिंचन ३४ क्वचिनभस्युपलकेसलिले।
स्थितेतस्मिन्मात्रमस्तिहितनः तदेकोषविश्वं तथतत्रतत्रजगदस्ति क्वतात्रसंख्यानतेषुततस्यरम
याहमन:स्वरूपं ३५ इतिश्रीमोक्षोपाये नि.वाजनपनैकप्रतिपादनंनाम त्रिषष्टितमः ६३
श्रीवसिष्ठः ततस्तत्र चलोल्लासिमाल्यतीमाल्यलोचना ललनाललितालोकलीलयालपि
तामया १ कालेकमलगर्भाभेकिमर्थमागता कस्यासि किं प्रार्थयसे क्व गतासि किमास्पदा २
विद्याधर्युवाच मुने:शृणुयथावृत्तमात्मीयंतेवदाम्यहं एषमहंस्मिविद्याधर्या लोककरुणयार्थिनी १

तिस्तत्त्वेवमपर्यंविदुषांमन्वांतमेति ३५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यं·निर्वा·त्रिषष्टितमःसर्गः ६३ एवंपरत्ववसिष्ठे
नविद्यायर्यादिविस्तरात् सर्गेदजन्मक्रमोपायानिर्वेदांतानिरूपिताः प्रासंगिकंप्रश्नंसमाधायश्रीवसिष्ठःप्र
स्तुतकथाशेषमाह ततइत्यादिना उत्पलयामुत्पलानीवोल्लासिनीकटाक्षमालाभिर्माल्यानीमाल्यानीव
प्रसरतीलोचनेयस्याःसाललनामयाआलोकलीलयाकौतुकेनआलपिताभाषिताएवंहेतियावत् १
कस्यासिदुहिताभार्यावेतिशेषः किमास्पदमावासस्थलंयस्याः २ आत्मनःस्वस्याःउदंतंवृत्तांतंएकांतेविस्त

सीत्यन्वयः तथासत्तामानाख्यासनमुचित
मेवेतिभावः ३ ॥

ह्येपरदारसंभाषणमयुक्तमितिशंकांवारयतिमुनेर्मितिश्रा
न्तोश्रान्तिप्रशमनोपायार्थिनीलोककरुणयाविद्याधर्यहमहं

तत्रप्रथमेवाक्यद्वयंव्याचष्टेपरमाकाशेत्यादिना कस्मिंश्चिदितिपादोऽस्यसर्वाभूतानीत्यादिश्रुतेरिति
भावः ४ इहास्मिन्नुक्तजगत्कुटेऽपवरकाः श्रेन्द्रंद्रप्रकोष्ठाः अनल्पापवरकेषुपातालेदिवाप्यगर्भान्तानन्दा
कास्वयामाययासर्गेवैचित्र्यकल्पनाख्यापकेवक्रमारीगृहस्वामिनीक्रीडार्थंकृतेत्यर्थः ५ यतोद्वीपैःस
प्तभिरिक्षुवलयैरिववलितैरतएवतद्दर्शनैःपाटलसमुद्रस्यपुत्रतेनजलालस्याःप्रकोष्ठकंकरस्यमूलमिवस्थि
तमित्यर्थः ६ सप्तानांद्वीपानांसमुद्राणांचानेनसर्वदिक्षुपर्वतेतियावत्योजनानांदशसहस्राणि

परमाकाशकोशस्यकस्मिंश्चित्कोणकोटरे गुप्ताकेसंस्थितेकेचिचिदिहंतावज्जगत्कुटे ४
पातालभूतलस्वर्गाइहापवरकास्त्रयः कल्पनैकक्रमार्थेनःकृतायात्समायया ५ तत्रद्वी
पैःसप्तद्वैक्षुवलितैर्वलयैरिव पाटयोत्यजवालसत्याःप्रकोष्ठमिवभूतले ६ अन्तेद्वीपसप्त
द्राणांसर्वंदिक्षुसमवस्थिता योजनानांसहस्राणिदृढाहेममयीमही ७ स्वयंप्रकाशासंक
ल्पफलदावरनिर्मला चिन्तामणिमयीसत्कासत्कायाजितविष्टपा ८ साप्यशेषसमस्तसिद्धानां
लीलाविहरणावनिः संकल्पमात्रसंपन्नसर्वसंभोगसुंदरी ९ अनेनस्याभुवाशैलोलोकालो
काल्लिविश्रुतः भूपीठस्यप्रकोष्ठस्यवलयावलयेनाटयत् १० कश्चिन्नित्यतमोमायाप्राग्फल्गुदे

रिवाशयः कश्चिन्निले

मकास्मिंसंप्रकाशा
त्मामनः समस्तनामिव ॥

परिणाहतोदैर्घ्येण ७ तांमहींवर्णयतिस्वयमित्यादिनास्वयमेवरात्रावपिप्रकाशतेइतिस्वयंसंप्रकाशा
संकल्पानांसर्वकामानांफलप्रदाअतएववरमिवनिर्मलाचिन्तामणिप्रचुरासस्यानीव जमस्यकायाजि
ताःविष्टपाःस्वर्गादिलोकायया ८ साप्युक्तसर्वासामस्तानांसिद्धानांचलीलाविहरणेचिन्ताश्रवनिःसे
तिष्ठथकपटेवा ९ अनेनबहिःप्रान्तेभूपीठलक्षणस्यजगतःलक्ष्मीप्रकोष्ठस्यवलयवदावलानांपरितःस्थि

तिं १० तंशालंवर्णयतिकश्चिदित्यादिना ११

११ १२ १३ लोकसंघोजनप्रचुरः क्वचिन्नबहिर्भोगेनेन लोकेनाशून्यानि दिक्तटानि यस्य १४ पातालमिव ग
ह्नेनोद्घुष्टवेशः १५ शृंगस्थितालोकालैर्विद्यनगरांतवद्भीमान्यानि शृंघोक्ति १६ १७ पातालगंभीरास्य
गुहासंक्रांतैः पिशाचैर्भैरवैर्भीषणः शून्यानि सदा स्थितानि मन्नानीव गर्तेन पराण्यभ्राणि यस्मिन् १८

क्वचिद्व्याहृतजनकः साधूनामिव संगमः क्वचिद्देहानलजनकोमूर्खैरिवसमागमः ११ क्वचित्प्रकटस
वंथोमनोमतिमतामिव क्वचिद्दलनेनगहनोमूर्खस्त्रीविषयविभवत् १२ क्वचिद्ग्रामसीमांत
क्वचित्पामसद्दृशंभाः क्वचिल्लोकमयत्नेन क्वचिदाशून्यदिक्तटः १४ क्वचिद्देवपुरव्यामः क्व
चिद्दैत्यपुरान्वितः क्वचित्पातालगहनः क्वचिच्छृंगार्धकंधरः १५ क्वचिच्छुभ्रभ्रमत्रयः
क्वचित्सानुमनोहरः क्वचिच्छृंगस्थितलोकांतैर्विद्यानगरांतरः १६ क्वचिच्छून्यमहारण्य
वहत्कल्लोनमारुतः क्वचित्पुष्पवनोद्यानगायद्विद्याधरीगणः १७ क्वचित्पातालगंभी
रगुहाक्रांतभीषणः क्वचिन्नंदनसौंदर्यपुण्याश्रमसमनोरमः १८ क्वचिद्वृषमत्ताभ्रः क्वचि
द्दुर्लभवारिदः क्वचिद्भग्नहाभ्रगह्नोपानमंडलः १९ क्वचित्प्रजनताक्षेपसमुत्सादित
भूतभूः क्वचिदालक्ष्यजनतासौजन्यजितविष्टपः २० क्वचिन्निम्नवद्दानानाजातस्थावरजंगमः

क्वचित्सर्वदयोन्मुक्तो [illegible]

स्थिरस्थावरजंगमः २१ ॥

जनपदक्षोभेनच्युतानां संचलितानां जनानामाक्षेपः खड्गकुठारादिप्रहारैः समुत्सादितः भूतभुवः स्वहः
पिशाचादिनिरामा यस्मिन् वालक्ष्यजनसमूहानां सौजन्येन जितं त्रिविष्टपं २० निम्नमभीरुणां वहः
क्षीणानीव ग्रामाः उद्भूताः प्रजाता वा स्थावरजंगमा यत्र विशुद्धाग्निरोगादिनिमित्तभेदजैः सर्वैः दयेरस्तु

गौः क्वाश्रनपर्वविंध्यस्थिताः स्थावरजंगमा यत्र २१ ॥

२२ २३ पिशाचैः कुभांडैश्च वेष्टितानि स्थनवप्रावेष्टानी वहिकहानियमस्य २४ उद्दर्पंतामंमोहानांम-
लिलहस्तलांगूलमिल्लिटमटः विशीर्णपर्णवक्षः २५ कमलिन्यः कोशलहस्तवक्त्रस्थैः भ्रमरैन्द्रवाय

क्वचिन्महामत्तमतल्लजभांकारभीषणः क्वचित्क्वणत्कमलिनीमनसावसभूषणः २२
क्वचित्सलिलकल्लोलजलदोलासपर्परः क्वचिन्मनाक्प्रमोदोल्लविलासजनितस्मरः २३
क्वचित्पिशाचकूभांडवेष्टितावेष्टदिक्तटः क्वचिद्विद्याधरीसिद्धनृतगीतसविन्नटः क्वचि-
द्दुर्द्धर्षदंभोटसरिहाङ्कुलटन्नटः क्वचित्सननयानीतनीलननाभ्रमत्पटः २४ क्वचित्क-
मलिनीकोशवक्त्रस्थध्यानमंडलाः क्वचित्स्वर्गांगनानामसिद्धसुंदरीवृंदमंडनः २६ क्वचिन्न-
पट्टिनकवजननाचारसुंदरः क्वचिन्नेशानमोमोदनृत्यन्मन्निशाचरः २७ क्वचिदुत्पतनड्डा-
नानतयानरूपजनावनिः क्वचित्सौवाज्यसंपन्नाप्रोद्भवत्तुरमंडलः २८ क्वचिदत्यंतनिः-
शून्यं क्वचिज्जनपदाप्लुतः क्वचित्कुंजैर्गंभीरः क्वचित्पातालभीषणः २९ क्वचिद्धृहत्क-
ल्पानतः क्वचिन्निर्जलजंगमः क्वचिन्महाकारकुलः क्वचिन्मत्तद्विपव्रजः ३० ॥

उध्यानमर्थात्मयोगिनीमंडले यत्र स्वर्गांगनानामप्सरसां सिद्धसुंदरीणां चनां [illegible] वृलैर्मंडयतीति
तथोक्तः नागवल्लीवनभूषित इति यावत् २६ २७ २८ निःशून्यं शून्यपवजलपूर्णैः कुंजांतैः गंभी-
रः शुष्कैः स्वपानालभीषणः २९ मत्ताः द्विपव्रजाः सिंहवानरादिसमूहा यस्मिन् ३० ॥

1218

निभृतं ग्रामिणाक्रान्तभूतं यथास्यात्तथाऽऽस्ते यानेन्द्रूत्यो नन इति यावत् २१ नैर्मल्यविस्तारादिभिर्व्योमोपमानि सरांसि यस्मिन् सर्वे ऋतवो यत्र तथाविधानि काननानि यस्मिन् २२ नस्ववर्णोत्तरूपस्य लोकालोकशैलाः शिलावेषु मामानामचलाः समममलयात्रयसत्त्वन्निभा रत्नमय्याः शिलाः सन्ति २३ हीरोदकमिवार्केः

क्वचिन्निर्भूतमृगयानः क्वचिद्धन्मनवाहसः क्वचित्कंजवाहनः क्वचिन्मालमहावनः २१ क्वचि-
द्व्योमोपमसरः क्वचिद्दीर्घमरुस्थलः क्वचित्कल्पश्रमश्रोत्रक्वचित्सर्वर्तुकाननः २२ शिलावे-
षु शिलातलस्थसामान्याचलसन्निभाः सन्तिसुस्थितकल्पाभ्रा रत्नमय्योवरामलाः हीरोद-
कार्कतोरणां वनस्यैकस्यामिव विश्राम्यन्ति निर्वोघाह्लादयोह विद्योनयः २४ ता-
स्वुत्तरदिग्भागे पूर्वशृङ्गशिलातटे निवासामि ह महीपाल वज्रसारसममनवि २५ वि-
धिना तत्र बुद्धास्मि वसाम्युपलधंत्रके अज्ञातः सर्वलोकेन यथा नामैवपुराणगणामम २६ न
केवलमहं वज्रायावज्रोपितत्रमे बद्धः साम्प्रतनेपमःगंत्रलेपवद्दोमयः २७ तेनसा-
र्द्धं मया भ्रान्तौ शिलाकोटरसंकटे अनुभूतश्चिरं कालमत्र वर्षगणागताः २८ ॥

वनेचराणां प्रवहालानां यासां शिलानां पृष्ठेषु वनस्यैकस्य महातरूणां स्कंधेष्विव येषां हरीणां योनयः कारणभूताः सप्तत्रयोजाइति यावत् ह्रदयः सिंहादयो नवादयो विश्राम्यन्ति २४ तासां शिलानां मध्ये तस्या गिरेरुत्तरदिग्भागे पूर्वदिग्वर्त्तिनः शृङ्गस्य या शिला तत्तटे ग्रहे निवसामीति किमास्पदाइति प्रश्नस्योत्तरं २५ मेकस्यासीन्यादि प्रश्नानामुत्तरं वक्तुमारभते न केवलमित्यादिना २७

1919

एकोदोषःकामस्तेनआबद्धाभावनाममनोयामर्थान्नो ३९ परिवारःपुत्रपौत्रभृत्यादिपरिजनोपिनोआव
योः ४० असौमेपतिपुत्राद्युतेजीवन्नपिएकस्थानात्स्थानमन्यन्नचलतिनैवतिष्ठति ४१ श्रोत्रियःस्वाध्यायशी
लःअतएवान्येषांपाठकोपिअजितेन्द्रियैःअत्रचापलःइन्द्रियचापलमुक्तः ४२ स्वयंतेनतथैवाह

अथाप्यनेकदोषेणनहिमोहंलभामहे वित्तंनैवतिष्ठावल्येयेनाबद्धभावनो ३९ पाषा
णैकदेतस्मिन्बद्धवाबोंनकेवले बद्धोयावदृशेषेणपरिवारोपितत्रनो ४० पुत्राणांहृषो
बद्धोहिजस्तत्राक्षिमेपतिः एकस्थानान्नचलतिजीवन्पुत्राश्रमान्यसौ ४१ अवलाश्रमवा
सीवश्रोत्रियःपाठकोलसः एकोनएकएवाक्षितिस्मृतिश्चापलः ४२ अहंममनितीभा
यांतस्यवेदविदोवर नांतिमेषसमर्थास्मितंविनादेहयात्रयाणे ४३ ऋणेनेनकथंब्रह्मन्मा
यांहेमसुपार्जिता कथंहृद्गिमयायानःहेहेहास्माकमकृत्रिमः ४४ तेनजातेनमद्भर्तोवा
लेनैवसुतापुरा किंवित्तेनसतेनकेनतिष्ठतान्मालयेमले ४५ श्रोत्रियवानुरूपेणजाया
मेजन्मशालिनी कुतःसंभवतीत्येवनिर्णीयविवृधिनया ४६ स्वयमेवानवद्यांगीनेनर
तामरसेक्षणा उत्पादितास्मिनाथेनत्यान्नेववशाखिनामला ४७ ॥

अहमिति ४३ अस्माकमावयोरस्मदोर्द्वयोश्चेतिबद्धवचनं ४४ स्वजन्मप्रकारमाह तेनेति । जे.
४५ ४६ ४७ ॥ ओंनमोनारायणाय ॥ रामायनमः ॥ ॥

४८ ध्यावार्तापतिमहजेत्यादिना ४९ दुःखेन इति वक्ताः गुणश्लेःशालिनी ५० दूरतपाइवनारेदीर्यैनय
नैयस्याः ५१ ऋसनिनीतिपङ्क्तंनत्रिहृणोतिल्लीलेत्यादिना नवचन्द्रमाभोगेति स्त्यर्थः ५१ समदर्शि

मनसामानसीमार्ग्यामेदिनी मन्मथोदरी तनोति हृदि प्रणाशनाक्षिप्रमेतद्दवमंजरी ४८
सहजावरसंक्रम्राभूतानां विनहाविनी पूर्णेन्दुबिम्बवदनाघोरविभ्रमललनायिका ४९ काम
कोद्दृत्तनभ्रासमग्रवृम्भणशालिनी ५० सर्वस्वजनजातस्थितिसंहृदयदायिनी हरिणी
नायनयनामनोन्मादहायिनी ५१ लीलाविलासैकरतारेलावलिनलोचना गेयवा
यप्रियानित्यनवदृत्तानुरागिणी ५२ सोभाग्यभोगापरमालक्ष्मलक्ष्म्योः प्रियासखी
अनन्तामोहजालानां सविस्राक्षेपदापटोः ५३ नकेवलमहं गेहं याचयामि हिजन्मनः
यावत्त्रैलोक्यसदनमिदमेतद्विभोर्गृहं ५४ ग्रहं गलकरीभार्याकलत्रभरणक्षमा त्रैलो
क्यगृहमेभारधारणैकमनोहरा ५५ ॥

भर्तृमनः कल्पनामयत्वाल्लक्ष्मलक्ष्म्योः प्रियासखीव समदर्शिनी अनपवमोहजालानामभिना
पिक्षेपदापटोरविज्ञा ५३ भर्तृमनोमयत्वाद्देवतत्कल्पितत्रैलोक्यधारणामपि मदधीनमेवेत्याह न
केवलमिति ५४ गलकरीपुत्रपौत्रपरंपराप्रसवयापाकलत्रपुष्पवर्गास्तदभरणक्षमा उललङ्ग

श्रीः लक्ष्मा उलसत्फलपुष्पगुच्छालनेव ५५ ॥

इमामेवंगुणलक्षणामपिमांपतिःसर्वाङ्गपूर्णःदीर्घंसुरतव्यवहारशीलकादिनामभावात्कथापिवस्तुर
माणयामासापेहयानविवाहितवान् ५७ अविवाहितैकथंनसम्भाषितवान्ह तेनेति तेनसहयो

यथाहंतरुणीजातासर्वाङ्गसुन्दरीतनतस्तनी लतेवलसत्कुलस्येवविलासरसशालिनी ५६
पतिर्मेदीर्घसुरतक्रीडाविषयवानपारतः कथापिपहयायापिनविवाहितवानिमां ५७
तेनयौवनसंपन्नविलासरसशालिनी तेविनाव्यसनेनाहंहंसेनाविवपद्मिनी ५८
शीतानिलविलोलाम्बुनलिनीपुलिनेतनं श्रृंगारदाहमवाप्नोतिपूतोनागस्थलीष्विव ५९
उद्यानाःवनयःसर्वाःपूर्णाःकुसुमवर्षिणः संपन्नास्तमसासिक्ताःशून्यामेमहभूमयः ६०

वेनेनसंपन्नोयोयोगाविलासविषयोरसइच्छालिनीअहंस्वमनोरथैनैवतेभर्तारंहतवतीतीत्यर्थः ५८ पूतानामभ[illegible]स्मानांमार्जनेनसंपुटितानानामैणावाणांस्थलीष्विव ५९ नमासि
कान्ताः यास्तनथ्याविदामहाभूमयः संपन्नाः ६० ॥ रामायनमः
नमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ॥

श्री·
वा·नि·
उ·टी·
२१५

कह्लाराणांपद्मभेदानांकमलानांचौत्कटैः कोमलाः स्वच्छसुर्गाः ६१ दारस्थानेपुष्पकरादिगसमोत्क
टः सखीभिः दोलाख्याद्विरचनेनमालिता दोलनाविलसितैव ६२ श्रृंगसंगात्रिमिनाक्रीषणानापो
षणाणाम्पक्षाः प्रथमंममंराभूतानलोभस्मतांयांति ६३ ६४ कुमकुमोतिपदीपतिपतनकान्तार्विः१

कोमलाः सुरसासारवसरसासमनीरसाः ६१   ६२ ।
जलकल्लोलकल्लारकुसुदोलकमालिता श्रृंगारहस्वमानसोभितकटकेषिवदोलिता श्रृ
रंपुष्करमंदारकुसुदोलकरमालिता कुसुदोलपलकल्हारकदलीनलपालयः मदेन
श्रृंगसात्रीक्षमममेरायांतिभस्मतां ६३ यत्कांतमुचितंसाउविवित्रैविनसारिव नदा
लोकाभवासेनवीचापूर्णांयतेदाणा ६४ असनानलसंप्रासाः पतेतोवाष्पविंदवः
कुमकुमितिमजंतिकमलोत्पलपंक्तिषु ६५ ॥

स्वेदविंदुनिपातशाद्रूसाद्रस्पंघोननार्थमत्रकांतुकारणेडाविवकुलेदेभवन्इत्यत्रवकुलमदणा।
हितेप्रथमकांतुकरणास्थानइनाविनिउत्तरदलाशाद्रस्पपरद्रूपंनाश्रेडितस्थात्मसात्वेतिनिषेधस्ल।
क्लादसनात्रैतिविवेबार्थेमज्जंतिश्रेतः प्रविशंतिसोष्मणाकमलोत्पलानिदृष्टिनिश्चोषयंतःस्वयम
पिशुष्यंतीतियावत् ६५ ॥ रामः ॥

से·

उद्यानवैकुंठपुरवासीभिः कदलीकंदलीखंडप्रकल्पितपल्लवदोलासु आंदोलनलीलया लालिताः
सतीनामस्याः स्वतः सुवक्त्रमधुकालजवायुसुखमाज्ञापयतोद्दिति ९६ ९७ सारसेन भर्त्राश्रिताम्
गतो ९८ मृगेशाभनेमूर्छांजडीभावादेहेघ्राणेमियतस्तदानीमहं किं स्थितेति न ज्ञातेन तथा चाहं तां
विलयेनद्रुतद्रुतः स्वस्मानन्तुभावादिग्राम्याणीत्यर्थः ९९ दिक्षुप्रतिदिशो दिशं प्रति श्रमस्यामेग्रहि

कदलीकंदलीखंडपदोलांदोलनलीलया लालितोद्यानवैकुंठसुखमाज्ञापयेद्यदि ९६
तदा वनिकराकीर्णे कदलीदलमंडपे पश्यामप्रभाणामुज्ज्वलेनेत्वदेहांगविभीषणे ९७
नलिनीनालदोलासु सारसीसारसाश्रितां दीनानना विलोकंतान्निंदामि निजयौवनं ९८
दिग्भेदोद्विमिमध्यस्थपदार्थे यामिसौम्यता सख्या स्वशोभने हीनाननानाने किमहं स्थिता
दृष्टानिवृंदमंदारकुसुमानि हिमानिव मया काश्माप्रिदृशानां मन्यानीव दिशो प्रति १००
श्यामलपल्लवसृणाललतानवलानां वल्लीवृंदकदलीदलमालिनीनां श्यामसौमग
वलनेन विशेषयंत्याश्चस्थं गतानि नवयौवनवासराणि १०१ इति वासि· मोहो· निर्वाणप्र·
पाषाणीपात्याः स्यान्ने विषाय परीक्षामवर्णनेनाम वत्सः षष्टितमः १४ विप्रलंभः श्वयका
लेनमहतासापत्रगणोविरागतां प्राप्नोमसशरक्रांतो विरसपल्लवो यथा १

वैवनेक्रांतस्ते १०० श्यामीलानां तमालादिसर्वानां मृणाललतानां उत्पलानां च वनस्थकल्हारादीनां वश
यात्‌ श्रेयावलनेन देहसंयोगेन विशेषयंत्याः मम नवयौवनवासराणि व्यर्थं गतानि १०१ इति श्रीवा·
नि· वत्सः षष्टितमः १४ इह कालेन संप्रामसापत्रगणो विरागतां प्रामिद्रायथारण्यासे जिज्ञासुः स्यात्

केशयन् शरक्रांतो हेमंतारंभे पल्लवो यथा विरसः स्यात्

विरागतां प्राप्नोति तद्वत् १ ॥

कीदृशं विवाहक्रमेण विवाहगतां यामस्ते आह हृदडुत्यादिना युक्तिनिह्नमतिः अहज्ञविलः किंफलमिर
तिशेषः २ ३ ४ प्रसंख्याविवर्णीशुभ्रात्रीयसंस्कारहीनानत्याज्यैः स्तन्युलाचारायुविनालज्जाशुस्सा
चवेश्याभिः पुंश्चलीभिः हतावेनहता ५ शामहत्याहिमेपन्यामपुष्पायासेवधीः स्तावुद्धिः एवमेर
वसाधुनायासमहृष्टिनेत्यनुपजले ६ उक्लाइनघः अतिवृष्टिरनावृष्टिः मूषकाः शलभाः खगाः

हृदपकांतरसिकोनीवसः क्लेहवर्जितः भर्तानियमतिर्मौनी किं मन्ये जीवितेन मे २
वर्वेवेयधर्मस्मावाल्याद्वरंवमन्नाममेवच वरंख्यापितस्यापद्यनाहृयसंकृतिः पतिः ३
पतावन्नमस्माफलस्यतोभायमविरहितेरसिकःयेशूलाचारोयघ्नाघोस्तहृणः पतिः
हतानीरमनाख्यात्मजीहतासंस्कारविणीचवधीः हताक्षुजेनमुक्ताश्रीहेतावेषुपाहता
चश्रीः ५ साध्वीधान्नुगतानाभर्तासाश्रीर्याज्ञगतानामता साधीर्याममपुरोधारासाधु
नासमहृष्टिता ६ नायथोवाथयोनैवनापहोनतुरीनघः कुर्वंतिमनसोबाधांदपत्नो
रनुरक्तयोः ७ उक्तलाः क्ररुमस्यलोनेदलोयानभूमयः पन्नायतेज्ञनाख्यानांवि
नाख्यानांचयोषितां ८ सर्वेपवजनगङ्गावायथेकेशुणलेशतः संत्यज्यंतेप्रमादात्तवर्गो

प्रत्यासन्नाश्रुराजानः षड्डेतेइनयः स्मृताः ७ पन्नायंतेमरुभूमिवद्याचरंतिसेनापथंतीतियावत
८ अतएवसर्वेगुणजंपतिरेकोऽपत्यजइत्याह सर्वेपवेतिजगतिप्रसिद्धाभावाः गृहेदेशेत्रबंधुपत्ना
दयः गुणलेशतः गुणाल्पतावशात् प्रमादात् अनवधानात् अज्ञानादाम्नीभिनक्रमः पतिमेकत्ववर्जयेर

जीवितनाथक भुक्तानि वर्षं
त दानि पश्चाद्दौर्भाग्यजं स्मितं ९

पितापतिस्त्रिया ५ स्थिर
यौवनननयाइः स्वान्येनानि

ॐ. त्रेति ९ भुक्तानि मयेति शेषः वर्षहंदानीति कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्विती
यादौर्भाग्यजं स्मितं ममेति शेषः ९ ॥

1925

अथवासमाधिभावपाटवार्थेनाभ्यासेनाह अथेत्यादिना क्रमेणानीरसः सन्निरागतामायाति ११ ते
नैकेन क्रमेण विरागवासनः प्राप्य सर्वभावेषु नष्टतृष्णो जनाय स्यात्स्वल्पश्चाविधायाहं सम्प्रति नवोपदे
शेन आत्मनो निर्वाणमिच्छामि १२ इहद्वौपि समयेनाह इहापदे हृल्लाभेपि विश्रान्तिमनिच्छन्नाम
मजीवनं व्यर्थमपि कमरणमेव वक्तुमिच्छाशयेनाह अथास्मिन्निति मरणे मरणान्तदुःखप्रवाहे ह
समानानां १३ सदृशमेवाविर्णीतो शरीराणां मन्ये समानस्थितो विज्ञाय भज्ञी मदन्वयाह अपदे

अथ क्रमेणैतेनैव समतायोगे विरागिणां आयायोहि मदभ्यासाद्धानलिनाइव नीरसः ११
विरागवासनातेन सर्वभावानुवेजना नवोपदेशेनेच्छामि सुने निर्वाणमात्मनः १२
अथास्मिन्नभिमतार्थानामविश्रान्तिविधायिनि मरणे सूक्ष्ममानानां जीवितान्मरणं वरं
समङ्गलेयनिर्वाणमीहमानो जनैः प्रबुध्यते १४ अथैलस्यवमङ्गलेमेमवाङ्ज्ञानषणां
नये न्यायोपपन्नया वाचा ज्ञकस्मरणमात्मनः १५ तदा मामनपेक्षैव समङ्गतोत्म
निश्चितः तदा विरागो वैरस्य मनघं स्वजगत्स्थितिं १६ संसारवासनावेशवर्जिता
स्थितनो वसं निबध्नाभिमतानीत्रोभ्यो मसंचारधारणा १७ ॥

अपेत्याह सङ्गतिहाभ्यां यथ्याराजाराज्ञेव सहायेन राजा तेनैव प्रबुध्यते नेति शास्त्रोक्तोपायेनो
गङ्गको भवति तद्वत्सङ्गतापि मननैव मनोजेते प्रबुध्यते विवेकोपायज्ञानागङ्गरूपोवर्तते तदर्थः
१४ आत्मनः स्मरणं विस्मृतकण्ठचामीकरवदवबोधनं १५ मामनपेक्ष्य मदपेक्षां विहायैवेत्यर्थः
विरागो जगत्स्थितिर्वैरस्य नीरसतामनघं तं नयते इत्यर्थं तेनाप्रसिद्धा १६ इदानीं सस्याः पार

शयेनाह संसारेति व्योमसंचारसिद्धिदोषावर्णितां वे
वैरी भङ्गाख्योधारणं १७ ॥

णाभ्यासस्थिरचित्तत्वेनात्मोपदेशाधिकारसंपन्निरस्तीत्या

सिद्धसंघः सिद्धैः सह संवादादिव्यवहारवत्स्वफलप्रदायुनपक्षान्येवगम्यमपीदं हृदःस्थानमागतम्
त्वयासहसैववदामीतिभावः १८ स्वजगत्स्वाबाधप्रसंगेऽस्तदाकारस्यपूर्वापरभागचिंतिताका
स्यवशात्त्वदृश्याकरतलामलकवत्तनिरीहयानदाकाराभावनावधास्थितासाधारणापि
मनदवयवसर्वंभूतजगदक्रमेणासिद्धिमागता १९ हृदयमेतगांनमसैवतत्त्वहृदाबाहेनिर्गता
अहंप्राग्वर्णितोस्वजगद्भ्रमेनहृल्लोकाइदयस्थलोकालोकगिरेःशिलाहृद्यवर्ती २० प्राक्

अर्जितेनानयाभ्यासोत्त्रिनालिधारणयामया अभ्यस्ताधारणाभूयः सिद्धसंगफलप्रदा
ततःस्वजगदाकारपूर्वापरनिरीहया स्थितनाहंधारणाबुद्धा सापिसिद्धिसमागता ॥ १९
अथस्वजगतोहृद्याद्धृदयेनस्ववासना अहंहृद्यवर्तीस्वलीलालोकालोकगिरेःशिला ॥ २०
एतावतापिकालेनदृष्पुन्यावबोधार्जुने परस्परमभूद्विक्कानकावनकदाचन ॥ २१ म
ज्ञोकेवलेशुद्धवेदार्थेकानविनया नवया नेनबाधानेवेस्महाविगतैषणः ॥ २२
तेनासौमन्यतिर्विद्वानपिनत्याप्रबान्यद अयमहंबवाक्कोवः प्रयत्नेनपदेपदे ॥ २३
तेदेनामर्थितांब्रह्मलन्धफलाविकतेमहेमि महतामर्थितोयैर्थानकदाचनकेचन ॥ २४
भ्रमेनासिद्धसेनासहसदानभसिमानद तदहंतेनेहपश्यामिवनाज्ञानदवानले ॥ २५

कदाप्ययंबालोऽमयामन्यतिनावानहृष्टपूर्णादिक्काभावादित्याह एतावतेति २१ शुद्धवेदार्थो
धर्मः परमात्माचनदेकानविनयाधानेगतेकालमयानवर्तमानभविष्यत्कालेनेदनगतप
दार्थान्वेषणनैववनवेत्ति २२ तेनतस्मादेतनेनअयवतुपदेशश्रवणमननादिप्रयत्नेनपदेपदे

ज्ञातुमितिशेषः २३ महतांभवादृशानामर्थितोयोऽ
र्थिनः पुरुषार्थलिप्सवः अयमर्थेचनशाहो २४ अन्य

एवंसिद्धाइममर्थंजनोनप्रार्थितास्त
त्राह भ्रमेतीइति २५ ॥

इत्थं स्वस्वरूपेण मविलेति स्वामिनेव विवेकप्रावरणे अनिपयस्वरूपाच्छन्नेपहरणीयतां प्रार्थयते अस्मत्त्रि
तिपनः कारणान्मनः विवेककारणेन प्रार्थितजनवांछितत्प
रणानि इवैतितेन कारणेन प्रावरणयाननतामुपेतां मातिरेककारणेनोपेक्षणेन गुणेने नोदंसिप्रार्थि
तानुपेक्षायोपवतिरेकाद्वनादितिभावः २६ इतिश्रीवासिष्ठता० निर्वा० उ० पंचषष्टितमः स

अद्यत्विवेककरुणाकरकारणेन संतोषितेनार्थिजनवांछितपूरणानि इवैतितेन
प्रावरणाननतामुपेतो मामहं सीदननतिरस्करणेन योक्ते २६ इतिश्रीवासि० प्रकरणे
विद्याधरीजन्मप्रबाहरवर्णेनेनाम पंचषष्टितमः सर्गः ६५ वसिष्ठः अथैवमुक्तवती
इष्टाममायाकल्पितासना संकल्पितासनस्थेनस्थितेनेननभसिस्थिता १ कथं
शिलोदरेबालेनवहिथानोभवेस्थितिः कथं संवलनेनत्र किमर्थं तत्र वासदे २ ॥
विद्याधर्युः मुनेयथैवंभवतांजगत्सर्गैर्विराजते यथास्माजगात्तत्रसर्वे समारुपुर्वियते ३

गः कथं स्थितिरनाकाशोदरेबालेन शिलोदरे इष्टयेतितथायत्र जगद्विस्तारईयंते प्रावरणेनेनत्र
स्मादेवार्धेनभसिस्थितेनेनत्रापि संकल्पितासनस्थेनमयानस्मिन्नेवनभसि कल्पितासनास्थिता ३
तिप्रावरणेन प्रकारेण सहमां तमुक्तवतीसा अथानंतरं इष्टा १ किं प्रष्टात दाह कथमिति निर
वकाशेशिलोदरेशरीरादिमतां वहिर्यानां स्थितिः कथं भवेत्तत्रास्पदे गृहेवने किमर्थं किं प्र
योजनकं यत्र प्रवेशापवासे भाविनस्तवेदं सर्वमन्यन्नास्ति भाविनामित्यर्थः २ नैतावदेवनयात्रसं

भाविनेनत्रास्तीति संभावनीयं किंचेदृशं जगदेतत्

मयीति विद्याधरीप्रश्नस्योत्तरमाह मुनेइति ३ ॥

1927

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
२२२

१९२८

[illegible] नदेवप्रपंचइति स्फुरंतीत्यादिना कल्लकल्लायते इत्यप्रकटधन्यत्रुकवर्ण
व श्रुतंस्याद् उदकेन यंतितमसनादिना अवहरंतीति न यात्रत्रेतिशेषः ५ नन्दनादिषु पणि भांति मम
लीलाकारेण भांति ६७ आकल्पकालतः आनमोदेशानः इभिति यावाडोलालान्यप्राणि
वालयोश्रमरायेषु नक्षाविषाविमयानि भूलोक मवक्षिप्तफुल्लानि अलेमीलितान्युन्मीलितानीति
नदंतः पानि कर्दार्थके मतायमिप्राये वंदः आन्मनेजसावद्रिकालहरणेन वलदिकोवर्वाः ले

स्फुरंतीनां सायानां लोलैनिह्नेति भुविपर्वताः आयकल्लकल्लायंते वदंतिव्योम्निवायवः
घूर्णितावाप्रर्णांसा भांति घांत्यनः श्वानवैः प्रजाः भूतान्युमजसंमायंते म्रियंते विरतेयथा
वीचिनिवालानावहन्त्यापो भांतिवामानिविस्तराः तिमिगाः समुल्लसंतिग्रहाः पांतिमही
नृपाः ६ देवासुरमनुष्याणां अवहारपरंपराः लीलाः प्रवृत्ताः आकल्पमासमुद्र
मिवापगाः ७ दिनपद्मानि भूलोकासवस्याकल्पनानभः नीलाभ्रालीनफुल्लानि
मीलितोन्मीलितान्यलं ८ वेदवर्णाः स्फुरंति द्रिकोविदनेनात्मतेजसा रवयनराविरो
हितापास्तमोहंत्यपिदृश्यंते ९ सदसाह्लादनवलावातनथेचसवादिना रोदः समंति

१+२

पलानि स्वयन्नसंगरावे वोरहितापाश्रुहस्तेवहिर्गतमथितमः हेति ४ सीयदशदिक्तलदणायाद
शायावर्तिकायायाघाटनेइवस्वेहापभोगेरतावातलदणेनयत्रेणसचालितापरिनो भ्र
मितोरोदसीयावाभूमीतलदणसमभ्रमनिहहे ॥ १० ॥

रा॰

1929

इदानीं तदृहस्यं प्रमनाज्योतिःसृष्टौ एवंवक्ष्यमाणयाऽनुवृत्त्या निवृत्तिनिद्राभ्यां चेतसा हृत्स्थाने च ब्रह्मज्योतिःस्वरूप रूपोद्गुणोऽवबवर्तते इति गुणावर्तो विवर्तते । विवर्तते प्रमत्तिसम्बद्धविवर्तमानः चतुर्विधभूतललक्षणान्तं लभ्यस्पृष्टे स्पृष्टिकालमाभ्यपि न हि केनासौ भित्तिरिवानिर्मितस्तमाह ब्रह्मसंकल्पित इति कैवर्ग्यविष्णुरूत्समाह ध्यानसंचारचारिभिः ध्यानरश्मिभिः हृष्टः स्वबद्धः करस्मिन्नीले रुद्रत्वमाह ब्रह्मकीलक इति रोधयन्सः कपाटवन्नियन्त्रितो द्वारेण त्रयभावैर्भोर्दैवचैतः धुनन् ॥ तत्राप्युक्तं

ब्रह्मसंकल्पितो रुद्रो ध्यानसंचारचारिभिः । विनिःश्रंक्रमहाणां गुणावर्तो विवर्तते ॥ ११

भूतलं डलमास्पृष्टः पिनष्टि ब्रह्मकीलकः । नियन्त्राचालितो रोदः कपाटो भाद्यपर्वरः ॥ १२

द्वीपाब्धिशैलभूपीठे विमानवनगैर्नभः । देवदानवनागौघैः पूर्णं पातालमण्डले ॥ १३

कुण्डले निजगलत्स्थानीले भूतलमण्डले । स्थिते चैवलमाचारे चैवलाद्याः स्फुरन्मणि ॥ १४

ब्रह्मादिरहितं सर्वं संविद्वायवीमिव । स्थावरं जंगमं चैव स्पृष्टमादाय तायते ॥ १५ गुणि

मौनपद्मावाभिर्मातृतेः कपिवापले । आकाशं व्यकाशितं तेजोभिर्भासमनेश्रितं ॥ १६

वभूवादिलोकाः यथोचिते द्वीपपर्वतादिभिः पूर्णाः संतीत्याह द्वीपीति विमानसंनिवेशवविते नगैर्नभः पूर्णं १३ तत्रापि नीले भूतलमण्डले आचारचैचलाद्याख्निजगलत्स्थाः वलन्मणिवच लं कुण्डलमिव स्थिते १४ तत्रापि स्थावरं जंगमं चैव प्राणिजातं ब्रह्मादिरहितं कोशं वायवीं क्रियामिव श्रोतसी स्पृष्टं प्राणाणामारोपद्मविदमादाय जीयते स्पृष्टादिविकारानुलभते १५ तत्रापि मुनिर्मौनेङ्कुनिकर्मभिः श्रितः पन्नास्पृशादिवाभिः श्रिता माकृतेः कपिवस्थापले श्रितमाकाशे तु

द्युण्यादिभिस्तै रूपाद्यैरूपमवकाशितं श्रितं सर्ववस्तुतो

स्वभावा नियतानल्पा इत्यर्थः १६ ॥

वृहच्चरः मर्कटादयः उर्वीचरा मनुष्यादयः अब्धिचरा मत्स्यादयः अद्रिचरा मृगादयः खेचराः पक्षिदेवा
दयः तत्राप्यन्तराले स्फुरन्ति १७ कालाः खर्वादिभिः सहिताः प्रजाः पालकः प्रकाशः स्वैर्दीप्तिः स्वप्रकृति
वकल्पयुगवर्षादिलक्षणैर्दीप्तिः कलयति पालनादिना उपभुङ्क्ते १८ ते सत्वादयो यादोगणाः का

इतोमीव्योमखचराः प्राणिनोंतःस्फुरंत्यले मुनिर्जलौकोंतरावाकीटखरास्वजलौकसः १७
सत्वाद्याखर्वगापर्वाः कालः कालयतिप्रजाः दीप्तिः कल्पयुगाद्यैःस्वैःस्वप्रकृतिवपालकः १८
यनेन विपुलाभोगायगंभीरे कालसागरे उत्पत्योत्पत्य लीयन्ते तत्रावर्तविवर्तनया १९ वन
देशाविधावनैर्वेल्लितः भूतपांसवः नानाकाशविलीयन्ते वात्यावर्तेभ्रोदलीलया २० भुवनैर्वा
ययतीयोषुद्राककरचामरः स्थिताकाशाम्बुकाकल्पमारकोशकवशालिवा २१ स्थिता
पवनभूकंपमेघतापसहिष्णवः स्वयं देशान्तरे स्थिताः ककुभः स्तंभिताइव ॥

लसागरेत्रावर्तविवर्तनया कालतान्या उत्पात्योत्पत्य लीयते १९ नष्टा इति स्थितिनाशः तथा
विधेयस्याकृताकोशा २० आकाशइवांबुकंवस्त्रं यस्याः आकल्पभूतालवकोलकराः शोभेयस्या
तथाविधायोतत्रापिककुभोदिशः स्तंभिताः स्थावरप्राणिनः स्वयं पवनभूकंपमेघातपसहिष्णवो भू
त्वा स्थिताः २१ ज्योतिःशास्त्रे उत्पातैर्विज्ञातैर्वज्रहतैर्वापि उत्पातादिनिमित्तैर्भूतानामिष्टानि
इष्टलक्षणायाति तत्रापिजायते २२ ॥ ॥ रामायणायनमः ॥ ॥

1931

लोकान्तरगणावर्त्तैर्द्वीपमेरुभुवनानां भूतगणानां प्राणिनिकायं यथा कालः पिबति तद्वत् २४ उक्तमर्थं
सहितेनोपसंहरति पातालमितितत्रा यथा पातालयोग्यो भूतगणः प्राणिनिकायः पातालमाविशत्
ति नभोबिलवासाय नभोबिलं याति इतरस्त्वंतराले दिङ्मंडले भ्रमति महतो वायोस्सरणक्रमेण
खेचरगणवत्महार्णवमंडानिद्वीपान्तराणि च पर्येति तत्स्थश्च सर्वोपि व्यवहारस्तत्रापि वर्तत एवे

उत्पातमेघनिर्ह्रादक्षुभितब्रह्मगह्वरैः पुष्कलैरपि विच्छिन्नैर्भूतानां नायनेगतिः २४ समा
नां जलमश्नीनामौर्वाग्निः पिबति ज्वलन् लोकान्तरगणानामाकल्पं कालो भूतगणं यथा
पातालमाविशति याति नभोबिले वा दिङ्मंडले भ्रमति भूतगणः समन्तात् पर्येति पर्व
तमहार्णवमंडलानि द्वीपान्तराणि च महत्स्मरणक्रमेण २५ इति श्रीमहारा० निर्वाण०
शिलान्तरवर्णनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ६६ विद्याधर्युवाच यावत्तं सर्गमागच्छ प्र
सादं क्रियतां मुने आश्चर्येष्वपवर्गेषु महात्मानोस्ति कौतुकाः १ न चेत्सुके मया सार्द्धं
गंतुमारब्धमंबरे वात्ययासोभवेत्तोवच्छून्येन शून्यया २ अथाहं दीर्घमधानं शून्य
मुल्लंघ्यनानानसे नभस्यभूतसंघातानेतयासार्द्धमवाप्तवान् ३ ॥

तिसंभावयेत्यर्थः २५ इतिश्रीवा० तात्प० नि० षट्षष्टितमः सर्गः ६६ कौतुकान्तोशिलागतवाण्ड
द्रष्टुमुनिनाजगत् दृष्टयाभ्यासमाहात्म्यं विद्याधर्यात्र वर्ण्यते हे मुने नैव यदिमत्कार्थं जानेत्रसं
भावितेमन्यसेतर्हिस्वयमेवसादरात्तं सर्गं यावत्साकल्येनद्रष्टुमागच्छ १ इति तया उक्ते सति म
यानयाक्तिस्वपगम्यतयामहांबरेगंतेआरब्धमित्यन्वयः वात्ययासहसोभवेणचपकादिगेये

नेव २ भूतसंघातंदेवादिप्राणिनिकायं ३ ॥

४ उन्नतायाः दिशः शृंगे पूर्वभागे स्थिता हिंडवत्खभ्रान्तः प्रथमांकू योनिर्गतः ५ अहं प्रशिनावलोकान्ते इत्यस्मिलो
कालोकनदीमिव स्थितां तां शिलां यावत्स्मार्कल्पेनापि अपश्यन्नपि तस्यामेव जगत्त्रयं पश्यामीत्यर्थः ६
भवत्सर्गभूः क्व नत्त्रवयावशाणिनाहृद्दार्कदंपर्यस्त्रैः सामर्थ्यां केनि सर्वत्राग्रे संबंधः ७ क्वक्रमादिशाः उन्मज्ज

तस्मिँल्लेखाविरेखात्रभूतसंचारमंथरे लोकालोकशिरोव्योमप्रान्तप्रस्थितपल्लांबुदे ४ उन्नतो
त्तुंगशृंगाग्रे पृथ्वीठान्निर्गत्य तां शिलां आनीतोस्मि नयात्मंगातनमकांचनकल्पितां ५ यावत्प
श्यामस्तेषु शृंगाग्रे शिलां तां न च तज्जगत् कलयोगमयी शुद्धे विश्लोकनदीमिव ६ न तामयो
कास्माकान्ताक्व भवत्सर्गभूरिति क्व हृद्दार्कग्निनालादि क्व लोकान्तरसंभ्रमः ७ क्व णवाका
शावक्रमः क्वोन्मज्जननिमज्जने क्व महाभोगसंभारः क्व नारीवरडंबरे ८ क्व शैलशिखर
रक्षोगणाः क्व महार्णवलेखिकाः क्व द्वीपवलयाभ्रम क्व नगरकननकावनिः ९ क्व कार्यका
लकलनाः क्व भूतभवनभ्रमः क्व विद्याधरगंधर्वाः क्व नरामरदानवाः १० क्वर्षिभूपाल
मुनयः क्व नयापनयक्रमः क्व पंचयाममयामिन्यः क्व स्वर्गनरकभ्रमः ११ क्व पुण्यपापक
लनाः क्व कलाकालकोलयः क्व ह्वावाद्वैवाणि क्व द्वेषस्नेहरीतयः १२ वदत्येवं मयि
वचः सा वाचवरवर्णिनी विस्मयाकुलमालोक्य शिलामलिविलोचना १३

ननिमज्जने प्राणिनां जन्मनाशौ ८ ९ १० ऋषयो भूपालास्तेषु मुनयश्च क्व भूपानालमुनय इति पाठे
तस्मिन् पंचयामा हेमंतयामिन्यः ११ १२ मयि एवं वदति सति सा उवाच १३ ॥ ॥

1933

अहमपि न पूर्ववत्पश्यामि किंतु मयाज्ञातं सर्वं देवमनुष्यास्थावरादिजंगमं तन्मुकुरे प्रतिबिंबभावेन स्थितं पश्यामि
इत्यादन्यमस्तु तेन तद्धन पश्यामीत्यर्थः १४ तद्भावस्तन्निरोधाने पादादीनेदृ निष्कोदृष्टे १५ सर्वमेसात्मा
श्यगृहणाहमविस्मृतमनोमात्रे देहेनाविस्मृते वशादपि नवनदर्शने ममतद्स्फुटदर्शने चेत्याह अन्य
त्रेति १६ ममापीदं निजेजगाङ्गने नहप्रायेयेनस्त्रिवात्मस्तोत्मामलनामेवदेनस्फुटपश्यामीत्यन्वयः

[illegible]

विपायर्थं वाच पश्यामि विलसमात्मीयमहं सर्वं भित्तिरोपले मुकुरप्रतिबिंबस्य पुरात्मपुरव
ज्ञाने नित्यानुभवएवात्रदर्शने कारणं मम तद्भावोस्तु नेमस्यैनेकारणमदर्शने १५ अन्य
त्रविरकालैकदेहेन समं कथयतानया मुद्रानिवाहिकेकान्तमे देहेना विस्मृतावयोः १६ ममा
तिकविवात्मसत्तमपिन्नोमलतामिव गतेनिजेजगादिदेयतः पश्यामि नस्फुटं १७ अपूर्दिनस्तजग
त्सर्वंभितिप्रकटमेवमे नपश्यामीदमादर्शमिवविविनमस्फुटं १८ चिरमर्थोयथानास्तुमेकथा
मयथामिर्थः स्वास्थ्ये विस्मृतमात्मीयमवदाततमाततं १९ योभ्यासः प्रकवन्मेतः शुद्धविभ्रम
सावस्मात् भवेनन्मयमेवोनताबालमिवलक्ष्यते २० नमेशास्त्रेणसाविद्धिनसम्याधेनमाकला

[illegible]

१७ १८ स्वास्थ्ये प्राक्कथारणाभ्यासमुद्रानिवाहिकान्तमेदेहेन तन्तस्वरूपावस्थितिः पूर्वग्रंथेविरोधात्
१९ अभ्यासपटेन तज्जन्यदृढसंस्कारोबलवान्प्रकवनिउद्बुद्धः प्रकाशते इव कारोभिन्नक्रमः अतः अंतरा
वितेतन्मयमेव भवेदिवेति २० अतएवाभ्यासहीनस्य श्रवणमननेनिष्फलेइत्याह नेतिसाकलाअस्ती
तिपूर्वत्रान्वयः अभ्यासस्थलसाध्यंनकिंचिदस्तीत्याहनास्तीति २१ ॥ रामायनमः ॥

1934

अथैनमेवार्थकथाप्रमः स्वीयजन्मांतरेनानाभ्यासवशात: ओंहर्षवंजनराद्रुमवनीप्याक्रांतवान्सवशीहा
नवाचनेनतत्संस्कारलिरोहितइवाभूदित्यर्थः अतीतभवाभ्येहयावर्तमानस्यबालोप्यस्मादित्याशयेना
हृदयोहइति ॥ अतएवलौकिकंवाक्ष्याविद्यादिफलमिक्कालो तत्तद्रूपरिष्कृक्रमेणपुनःपुनःस्मेरा
भ्यासपवशात्तेनान्यादित्याह इहेति नवैःपुरुषैःस्वपरिहितकर्मणानकरणप्रकारेण २२ अनादयनंतः

स्वजन्मांतेनानाभ्यासवशात्तेसाकथाप्रमः तत्तमाक्रांतवानेषहृदयोहिंबालेवाजयी २१ इहैव
लक्षितोतत्वा अप्रमःप्रोक्तो स्वपरिहितकर्मणा मोनःपुरुषेणकरणोनेतवकरणेपुने २२
अथमित्यभिहाज्ञानप्रमःप्रोक्तोहमात्मकः प्राप्यतिज्ञानवचोभिःपथुणाभ्यासविजृंभिते २३
[redacted] अहेशिष्याबलाबालापथुणा
मिर्तनपथुणमि सर्वज्ञोपिप्रिलाभसंगोपथुणाभ्यासविजृंभिते २५ अतोपितत्ततामेतिज्ञानेशैलोपि
कूलपते वाणोप्यनिमहालसंपथुणाभ्यासविजृंभित २६ इत्यनामपरिप्रोक्तामिथ्याज्ञानविषू

सन्नावानर्थोपिज्ञानाभ्यासात्रश्यतिचेत्किमन्यहनिहमवशिष्यतेयदभ्यासेनविकिन्नितेन्याह अथमितिज्ञा
नस्यवचोभिःश्रवणाद्यभ्यासैः २४ अभ्यासपाटवेबालानामपिप्राप्नातोहज्ञानहिंस्मरणेनमहतामपिज्ञाना
हःसंभावितइत्यर्थंश्रावामेवनिदर्शनमित्याह अहमित्यप्रहंशिष्यभूताविप्रिलासंगंपथुणामितेसर्वज्ञोपु

सेनकुदृष्टांमवत्यभिमतंमुने अन्य
सैरोचनेतिबस्लन्यसेमधुरोचते २८

नाभ्यासविनपाटवाहेतिप्राप्नोति २६ २७ नि
बमहताभ्यासवलेनरविज्ञायतेवोपिरोचते
२८ ॥

विका ज्ञाम्य तेद्वविचारेण
पथुणाभ्यासविजृंभिते २७ अभ्या

ह्रपिनपथुणस्यात्र्यर्थमेतदभ्यासविजृंभितमित्यर्थः २४
बाल:अचेतनेनापिसहदलत्वंसुहत्वमनमपिलत्वंशारसंथा

वेपुलं वेपुवत्त्रियतो १९ देहे भौतिकताभ्रान्तिरपिविद्याभातिकानद भ्यासादेवेत्याह आतिवाहिको
ति २० त्वमभ्येति चिरसिद्धिं लवमते २१ कौतिलाघवतयेनापि महान्तविपुलत्वानि वैफल्य
यांति भाव्यानि यत्नानि २२ डोघधार्थ्यमभ्यासेन विलानि विद्याणि अमृतनवटाबोध्याहि हेतवो यांति
२३ अतएवशास्त्रीयाभ्यासः कदापिनपरित्याज्य इत्याह येनेति २४ नहिं शास्त्रीयघनादभिमतं दारपुत्र

एवं वेपुवेपुलनामभिनेक हृद्याभ्यासयोगतः यान्त्यनभ्यासतो हृस्वास्ते हा वपुपुलानव २९ आति
वाहिकदेहोयं शुद्धविद्यामकेवले आधिभौतिकतामेति भावनाभ्यासयोगतः ३० आधि
भौतिकदेहोसौ यावत्ताभ्यासभावनात् विदेहवत्त्वमभ्येति पश्चभ्यासविज्ञेभिते ३१ पु
ण्यानि यांति वैफल्यं वैफल्यं यानि मानवः भाग्यानि यांति वैफल्यं नाभ्यासस्तु कदाचन ३२
येनाभ्यासः परित्यक्त इष्टेवस्तुनि सोधमः कदाचिन्न तदाप्नोति बंध्यासुतनयं यथा ३३
यथाभिमतवस्तुस्य भ्यासेन तदर्जनात् नयुक्तिपूर्वकं त्याज्य सात्मन्यो जीवितं यथा ३४ इष्ट
वस्तुनि नाभ्यासं यः करोति नराधमः सानिष्टनिष्टमाप्नोति नरकान्नरकान्तरं ३५ ॥
१,३ः साध्याः सिद्धिमायांति रिपवो यांति मित्रतां विषाण्यमृततां यांति संततभ्यासयोगतः ३६ः

यनसत्कर्मानुष्ठानादिवस्तु न कदापि नत्याज्यं नेत्याह यदपीति सदभ्यासेन प्रयत्नसहस्रेण तदर्जना
दत्वेनाभिमतं दारादि यद्वस्तु तदपि नसहसा त्याज्यं किंतु वैराग्याभ्यासेन तद्दोषादिकल्पनादियुक्तिपूर्व
कं त्याज्यं यथा आत्मरूपोरत्मनाभिमतमपि जीवितं योगिभिर्युक्तिपूर्वकं त्यज्यते नतु हठादित्यर्थः ३४ नत्वा
ज्ञानाभ्यासस्तु सर्वथा न त्याज्यः तस्माद्देहादभावाद्यभ्यासस्य नानर्थत्वक स्ववारयितं अशाकानादनि
मीलपवेत्याशयेनाह इष्टेइति इष्टनिष्टदेहाद्यर्थभावेष्टनिष्टमेवाभ्यासस्य भावादवाप्नोति नित्यनरकान्

स्थि ३५ ॥

वा·
नि·उ·
टी·
२२९

1936

संस्काराः प्रसरो येन तादृशा विवेकसंविनोदेषूत्कटाः आत्मविचारोत्थप्रेमाभ्यासेन तत्यजेति निर्विघ्नं प्रापयंति तदेवस्फीतीतां साधयामस्ति तेन वलीयस्त्वं यः ३२ घटार्थिने दीपप्रभा च घटं प्रकटयति निर्विघ्नं प्रापयति वत्तथा आत्मवस्त्वर्थिने अभ्यासलक्षणाभासः प्रकाशः अभिमतमात्मवस्तु प्रकटयति निर्विघ्नं प्रापयति च तत्र श्रवणमननाभ्यासः असंभावनानिविनिरासेन प्रकटयति निदिध्यासनाभ्यासस्तु विपरी

तदेति सविते स्फीतां संस्कारासारसेविनः तदेवात्मविचारोत्थप्रेमाभ्यासेन तत्यजेतिये ३२
अभ्यासभासोभिमतं वस्तु प्रकटयत्यलं प्रापयति च निर्विघ्नं घटं दीपप्रभा यथा ३३
यथा कल्पद्रुमलताः सच्चिंतामणयो यथा फलंति शरदश्वेतालक्ष्मैवाभ्यासभूमयः
३४ इष्टवस्तुविराभ्यासभास्वान्भासयति प्रजाः तथेंद्रियाणि देहोत्थौ वात्रिपक्ष
तिनो यथा ४० सर्वस्यं जेतृजातस्य सर्ववस्तुवभासने सर्वदैवैकपर्वोचैर्ज
यत्नाभ्यासमभास्करं ४१ ॥

तभावनारूपविघ्ननिरासेन प्रापयतीत्याशयः ३३ ३४ देहलतलणयाणुर्यो इष्टवस्तुपरम प्रेमविषयमात्मैव तद्विचाराभ्यासलक्षणाभास्वान् सूर्यस्तथा भासयति यथा प्रजाः प्रकृष्टजी तन्मात्रोपाधिकात्रिजनाः इंद्रियाणि तोरागद्वेषजन्ममरणाद्यनर्थसहस्रदुःखममोहनिद्राप्रदा वा१ त्रिनयदंपतीत्यर्थः ४० ॥ ४१ ॥ ४१ ॥

गो·

मेधावि ।

ग्रन्थार्थैर्नग्राह्यः घनदृढाध्रुवतत्त्वायामपि भूतजालेनैकरूपेणस्यविदध्यादित्याशयः किं विद्यापि सर्ववस्त्वभ्यासं विना
सिद्ध्यतीत्यर्थः ४२ अभ्यासस्वरूपं दर्शयति येनः गुणेनेति सम्यग्दृष्टात्तेगुरुशास्त्रार्थैः शास्त्रदृष्टेनावर्तितः पु
रुषप्रयत्नः परमगुरुशास्त्रफलकेनात्मविज्ञानातिरिक्तनात्मेनास्ति ४३ विनवेदनेनस्वविवेकरूपेणैव ४४ वीरस्वदि
यजयादिस्थानमहापुरुषैः अभ्यासभास्वता नित्ययत्निकाशमानेसति अवयवोऽभूमौववेनस्वलेवादनेनहिंसेचयपदमितिसं

घनदृष्टाविद्यायास्त्वम्भूतजालेनेकरूपिणा स्त्रियन्यापि सर्ववस्तु विनाभ्यासमहाद्रिमे ४२ येनः श्रुते
नकश्चामभ्यासदृष्टिकथ्यते गुरुशास्त्रैः स्वसंवेदनेनाखिलनविनाशानिः ४३ दृढाभ्यासाभिधानेनय
त्नेनात्मासुकर्मणा निजवेदनजेनैव सिद्धिर्भवतिनान्यथा ४४ अभ्यासभास्वतानित्यमन्यवचोचवीरप्र
सिद्ध्यतिनपत्ननदृश्यतिकिंचित् अभ्यासेनोत्सुविषयान्यभयीभवतिसर्वोत्सपर्वतनगद्यत्वापिनिर्ज
नाह्व ४५ इतिश्रीरामायणेनि· अभ्यासप्रशंसानामसप्तषष्टितमःसर्गः ६७ विद्याधर्युवाच ततः
प्राचीनमभ्यासबोधधारणयामसे ऊर्ध्वः प्रकटतानेननगारेष्वनिशैलगो १

नेवस्तुनसिद्ध्यतिनजातुकिंचि
तस्मर्याभिभयहेतुव्याघ्रसर्पादीनि ४५ इतिश्रीवा· नि· सप्तषष्टितमःसर्गः ६७ इदानीं भौतिकभ्रांतिनिरासेन
समाधिना प्रातिवाहिकभावस्थितिः सम्यासमर्थ्यते यतोदृढाभ्याससाध्यसमाधिप्रयत्नेमननेऽणदेहादावपि
भौतिकताभ्रांतिनिवर्त्तते प्रातिवाहिकभावस्फुर्तनाविर्भवतिनविनासर्गोत्पत्तिस्थितिः सास्ति प्रत्यक्षेणदृश्यमा
नाकृतानोहेतोः अमलेपरमात्मनि सर्वबोधानुकूलपासमाधिरूपधारणया प्राचीनप्रातिवाहिकभावाभ्या

संश्रवोंऽजर्वः तेनोपायेनशैलगंशिलोन्तर्गतंनमऽङ्केजगत्स्वकरता

1937

श्री. वा. स. टी. उ. २२०

तथाविद्याधर्योक्तियुक्तेः इति पूर्वेणैव संबन्धः अस्ति भवस्यायैतस्याः शिलाग्रंथित्रिकायां उदितउत्सुकोऽभवं २ तत्र
समाधौ सर्वबाह्यार्थकलनात्यागे सूक्ष्मं पूर्वोक्तयार्थं प्राप्य भौतिकदेहादिभावनात्यागेनाकाशमलमयपात्मजं त्यक्त
वानित्यर्थः ३ इदमेव समूहमाह स्पष्टं त्यादिना ४ ५ सततोदयमयीं नित्यानां हृन्त्स्वप्रकाशां ६ स्वस्थसात्विकेन पवन
तोदेनअप्रमलेनेन साहमेनेरयोः स्वतोऽहं कृत्याभावादितिभावः तस्यास्मार्थस्येनयांतिनेमर्हीयमानतयोपता

॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ युक्तिप्रयुक्तेनेत्थं मे विद्याधर्यार्थितोऽपि सन् बद्धपद्मासनोऽथाहं समाधावुदितोऽभवं २
सर्वार्थभावनात्यागे चिन्मात्रैकात्मभाविनः अस्पन्दनमहं सूक्ष्मं कथयार्थकलनामहं ३ अथ चिद्व्योमतो
व्योमः परोऽहं स्थितमहंगतः प्राक्तनमयं सामीक्ष्यैकोमनिर्मलनामिव ४ ततः संपत्स्यमानैकचेतनाभासमे
नदेहके समाधिभौतिकभ्रान्तिर्न कल्पनापाता उदयास्तमयोन्मुक्ताऽऽसतनोदयमयापि सदा।
चिद्व्योमतास्वकामोदिनेवतदाभवत् ६ अथ चपलमहं यावत्स्वैषावमलनेतमा वलनलनबालका
नोपलः परमवनत् परमार्थघनं स्वच्छं तनयाभातिनाहं वा तथाभावनयानात्मामदीयोरहवालदा
यथास्वप्नेऽस्वमहंतीहशाऽहंनाभिला बोधमवैकेवलेन तदस्वत्वरूपं विभ्रमः शिला ९ स्वयं स्वसांवि
ते व्योममलमप्रपुंस्त्वगतो नरः स्वमेतानप्रवृत्तस्याहंकारक्रमरूपतः १० स्वमस्यानोऽशीरकिंचनेयषानेसंह
नोऽस्थितः कालेन स्नानलाभेनवि

नाऊर्वैर्नकिंकिल ॥

लभावनयाउपलेरहवानित्यर्थः ८ ९ यद्यपं ब्रवहारः स्वप्रवन्तर्हि कथे स्वपरजाग्रतापतिभासस्तत्राह स्वयमि
तिस्वप्ने अज्ञानवशादेव प्रवृत्तोऽहमिति ममममानस्यास्य स्वमहपण्डुरुषत्वं गतः स्वमावितः स्वपे स्वरूपेनोया
हंकारत्रितोऽसमीति प्रतिभाति नाहं रोगमर्थः १० अतएव बोधिके कस्य महतानां जाग्रत्प्रीणापायदेहाभावादगन्यास्व।

ज्ञपववनेषां जागरतापरिशिष्यत इति प्रागुक्तमेवेति सारं यतिः स्वमस्यानोमिति

तस्मात्स्वात्मानभिद्येत केनेन स्वरूपप्रतिबोधयत्यासुरस्त्वतः श्रेयोधोन्यदानुस्वस्य पवरूपानानाभिमानरत्नाद्भवोधे
इति १२ अनपवमयाधिस्वरूप ज्ञानानात्मनात्मदीपितोन्यत्कृतिमिश्रकं विहृतं नइहं सं नहप्याद्यादिविकारं मदित्यर्थः १३ म
गेस्याद्विनादिसर्गो महाप्रलयस्तदेत्यर्थः एतेनानन्तस्यानलक्षणं पेका आग्राहं १४ ज्ञानस्वरूपमेव सर्वभूतानां वपुः
पारमार्थिकरूपं इतिएवं जगदाकारेणकथ्यते स्वदेहिनिषेधः १५ अस्तित्वनसयापानिवाहिकोदेहः कः प्रत्यावैस
वंजगद्रूपं इति भावकवनेवशाशुक्लेनप्राह स्वेनेति मायाख्यावसंज्ञलमहिन्मुच्यते नवविनातनगतं संस्कारसेव
बोधः कालेनभवतिमहाबोहवनाश्मपि यस्मात्किंचनाप्यस्तिज्ञानन्त्वादहनेहयं १६ अनन्तविद्रूहनेन
केवलाकाशं शिलाकृति इदंमयानत्थानजनन्तरूपादिमस्तत्विन १७ भूतानामादिसर्गो यत्कुड्यमा
र्थिकं वपुस्तदेवस्तेनाधाद्यानन्तस्वमवस्थिते १८ ब्रह्मावपुर्हिभूतानामात्मेयपस्तुगानने तदे
वायमनाराज्यं संकल्पइतिकथ्यते १९ सन्नानिवाहिकोदेहस्तस्यापरमार्थतः अस्यन्तपरमंयत्तत्परात्
कचनंचितः २० उदयत्युदयमथाहं जीवस्यप्रथमं वपुः मनः प्रयत्नमिन्तुतं तत्रनार्थैवदृश्यता २१ यो
गिवत्यन्तमिन्तुतं मनः प्रत्यक्तमित्यपि तत्स्वमेवचितोरूपंतानमेवान्यतंमथा २२ इदमप्यनंनामप्र
लितंस्वसंज्ञामपवानिवाहिकोदेहः नित्यापरोद्गुरुविदं स्वरूपकवनमित्यर्थः २३ नहिंकथंमनोजीवस्यातिवा
हिकोदेहइतिप्रागुक्तंनप्राह उदयहिति नत्स्वमात्रूपंस्तोदयेनतदाकारमिवोद्यन्त सर्वगोचरमथाहंजीवस्यातिवि
दाभास्वात्मनः प्रथमहिरण्यगर्भाख्यं समष्टिरूपमातिवाहिकवपुर्भवति तन्मनः समष्टिभावस्याविद्रूपेणा
विमर्शेण अथैवब्याप्तिनानातत्स्वं नन्नपस्पन्दमनइति प्रागुक्तमित्यर्थः २१ तदिदंस्वमेवचितोरूपं समष्टिरूप
णयोगिप्रत्यक्षंमवेदनसाधारणेननत्नमनः प्रत्यक्तमिन्तुक्तं २२ तत्रइदमप्यननेमनः प्रत्यक्षमपिभौतिकदेहादिक

तत्स्वरूपेवेदृष्टं दर्शनविस्व सथाधात्मस्थं मस्त्रैतें तेवास्थतें ॥१८॥

त्वनपायंसेनासहृपेतैवोध्धितनिमदममयनसवेविदितयोगिम

श्री.
वा. उ.
टी.
२२८

कथं तर्हि दृश्यं मनागेव नास्मिन्नुत्पन्नपूर्वोत्पन्नतानुभावः इत्यत्र च प्रमानानुभवस्तत्राह ग्रहे इति २० प्रथमोदितविरंचे
स्तत्स्वरूपं कल्पनात्मैकात्म्याध्यासमेव स्वयं स्वदेहग्रहादिने रूपेणैव मत्स्वस्वरूपं प्रकुर्वन्नेन दृश्यापाद्यास्मानदभ्रस्य पापादो भ्रे
मिति ज्योतिश्रुत्या लोकेऽत्वस्मत्प्रसिद्धिः श्रुतेः सत्यं स्वप्नं भ्रान्तं भ्रान्तिभावान्वेगानश्यैवानुभूतमेव २१ २२ २३ स्वरूपलाभस्य तत्स्मात् स्वय
ते स्वरूपानवाकीदृशं स्वरूपस्यादिनिमार्करू स्वपलिनविचारेणेदृशाभ्र च भ्रम वेध्यवर्त्त्यनि वोदकनादामोतत्म

[illegible] २८

ग्रहेऽतु विज्ञामायेयं प्राक् प्रसन्ने पयोद्वता निर्मिता नास्ति न तथा सेश्वन्यत्सकल्पनागता २० आतिवाहि
कदेहत्वे प्रसन्नत्प्रथमोदिते सम्यगवेगान्विहिमायेयं वाधिभौतिके २१ अनुभूतापिनास्त्येवदेहः क
कटनायथा तथातिवाहिकस्याधिभौतिकत्वं न विद्यते २२ भ्रमभ्रमणेनायान्नमधर्मे भ्रमनागते वेशि
तौ वा विचारेण विनादेहे विमलता २३ आधिभौतिकदेहोऽयं विचारेण न लभ्यते आतिवाहिकदेहस्तु कि
ललाकरूप्येतयः २४ आधिभौतिकविहृत्यात्मातिवाहिकदेहके मरौ मरीचिकास्त्वेव यथा मिथ्यैव
वारिधीः ज्ञानात्पुभौतिकोऽसौविरातिवाहिकावितकेम देहदृष्टिवभ्रान्तो न्यास्यायोगेपुरुषधीरिव २६
शुक्रोऽयनततानापेनलनेदोयथाहिता आधिभौतिकतानदृश्यायेवातिवाहिके २७ पदमननकृतेष
त्वयस्मन्नं वदसन्कृते ग्रहोऽत्वभाहमाहात्म्यज्ञो वसप्रास्य विचारतः २८ यातिप्रशान्तमेवास्मिन् किं विदष्टि

[illegible]

त्सयः २४ आधिभौतिकतायथात्पृहृदाप्राडुर्भूता २४ २५ २६ २७ २८ एतन्निष्पंदने हेतुवदात्मसर्वं स्वनेवलोकद्धयसाधा
रणवादातिवाहिकदेहस्येवनिष्कर्षपर्यवसानेऽस्माद्योगातिमानसस्पंदनाभिनिरोधः तच्च प्रयत्नाधीनमिति
कनाकिंविदस्तिनप्रयत्नस्यप्रसन्नातस्माल्लीत्यनृतमेवनदर्शीतिभावः २९ ।

1940

तथाच सर्वसाधारणप्रत्यक्षयोग्ये सर्वैरन्यदिद्धार्थयोगे नस्थितं तं कार्यं न यामस्वननमात्रप्रसिद्धे दैहिकमात्रे स्थूला
दिप्रत्यक्षे स्थापयेनाह आत्मन्निति २० एकस्वेविसर्वेलोकसाधारणे योगिनामेवानुभवसिद्धे परमसूक्ष्मार्थे
तानयामस्वजननप्रसिद्धे स्थापयेनाहृयदिति २१ उक्तमेवस्फुटीचिकीर्षुः पुनराह प्रत्यक्षेणास्मादिना २२ २३ २४
मिथ्यासंकल्पमयस्यात्मनैवयत्रदुर्लभं सत्यकथं सत्ता प्रसन्नस्यार्थक्रियासमर्थेतानेनापिदूरवनिरतेनाह ग्रन्था
नेति २५ ननु चक्षुरादिप्रमाणप्रसाधितः प्रपंचः कथमपलप्यते नेत्याह यत्रेति योगिप्रत्यक्षबाधितत्वाद्वैतादे

आद्यं प्रत्यक्षमस्मस्य यः सर्वेष्विन्कृतनिश्चितैः प्रत्यक्षेण गानुसांगुपोनासवत्सवमास्थितः २१ यन्नविंदुःसवेम
वाङ्कःसगुणनाशानुभूतिभिः अहृतिसमनाद्यंतं यस्त्वविन्नसदावित्तुः २२ प्रमत्तेनैववमध्यंतं प्रमत्तेष्व।
विचार्यते यद्यद्यत्नस्वसाधहेननास्य सेणाद्दपना लोकदृष्यानुभवदस्यका प्रयत्नमहिकं मायात्म
केयोदृष्टातिनाञ्चिमहूलतमस्वनः २३ प्रतिवादिकसेष्टिंषाभूतानांविद्यतेवपुः अज्ञाधिभौतिकव्याप्ति
रसत्तैवपिशाचिका २४ अनात्मसंकल्पमयं प्रत्यक्षसकथं भवेत् स्वयमेव नयन्नस्मानस्मात्कार्थकरं कथं नोगवयोमुष्टिलेवचित् २५
यत्रप्रत्यक्षमेवास्यदृश्यं किं नत्र सद्भवेत् कुतस्तिद्धं भवेद्दृश्यं यदसिद्धे च साधने २६ प्रत्यक्षपवभावनेन
हेहैवानुमानस्यः उदाहानेवाधाणायत्रनजोलितृपुनकावरणा २७ अनुःप्रमाणंसंसिद्धदृष्यं नास्येवजातु।
वित् अननद्यदिदमसीवतनत्तुलक्षणयनं २८ स्वमेदृष्टुःस्वमेवादिर्दृष्टेनानस्यवेयथा नयातजावनव

रूपीतिभावः २१ यदा सामान्यार्थसाधकेषु चक्षुरादिक्षिप्रयोगतिसदातन्मलाग्रनुमानादयोपि निरस्तात्स्याद्प्रसक्त
एवेति दर्शयोमेषणमसतर्थायोग्यः २२ एवं दृष्यमानस्य नेफलितमाह यत्नव्यदिति यदिदं सदन्नयदसीवेति
भासतेतत्तुनसैथवचनतल्लक्षणमसमेवेतिफलितमित्यर्थः २३ स्वप्नमभ्रादिदृष्टः प्रसिद्धादित्तलतानीमपितेषु

सत्यापिलाभावनवनेरोवायोः हृष्णपिसमितालाविदैवेनार्थः २९

नायएवयनलस्मितेवकालेनाग्रनःस्वपनेवाग्रन्यस्यसोद्विर्गोस्तियथापंरस्तोत

चमत्कृतेमांसलइतियावत् ४ निरंतरंप्रवृत्तेनानुदिनंप्रवृत्तानांमेघपङ्क्तीनांप्रवृद्धःयथाभास्करादिकयार्थःसंविनि
लक्षणेविनान्यत्वलक्षणहेतिस्पष्टोर्थः ४। ४२ येनयोगिनान्यदेहप्रवेशेनैकस्यसत्त्वरूपमनुभावितदावेतंवत्सरादिप्रमाणसं
नंपेलवंतनुत्वमणिप्रमाणेनेनसदृशेनगणनेनभिन्नलताग्रैःशाद्वलैःवचवैःखलैःनकिंचित्प्रयोजनमस्तीत्या।
त्मवेपिनिवासस्थान्याः पर्वताकथंकथंविवेकेनायाविभित्रपदेप्यायवनेदसष्टोर्थः ४२ इति॰ नात॰ सप्तषष्ठितमः ६८

गृहंयेलसद्रोमसगाहेतहिंदेनदे इतिविलयश्रान्तानाःस्वमत्कृतेनस्वयं ४॥ पश्येतेनसखुज्ञात्माना
प्रवृद्धःकदाचन आनंःकणायसंविविनोघानक्षेवनिक्षचित् ५। अप्रवृद्धमनेमुंतिरेवेयंसन्मताना
लीवस्यनस्थिताएवमूर्धानिनिकृपर्वताः ६२ सर्वत्रापनिद्रुत्रमेकरूपकोपप्रत्यक्षतिवमनस्तुषाविन्नरे
प प्रमसतानस्विदपेलवेत्रययेनेयमच्छास्तरणमोघिःशाद्वलैः ४२ इति॰ रामायणे॰ नि॰ प्रमालाया
तिसिश्रारूदृष्टाप्रपपतिवर्णानेनामाष्टषष्टितमःसर्गः ६८ वसिष्ठ॰ जगदातानमनाभासहदपंद्वपमवशिने
पश्याहमपतेहष्टानद्रुष्टेवनिराममयं १ नत्रशैलापतित्वानोलोकालोकानरधमाः भातिप्रमादवीम
द्वास्पामनिविविलाः २ सायविष्णननेसौनमनगवैचेष्टिना अहम्प्रविवितनवेस्कस्मा नेमानयामर
यावमानवेवेरिलोकमासापवेसायमा उपविष्टाविविचम्पुः पसम्योभता ४ वाक्यंमनतिष्पाहंस
पतिर्मेपातिसासिका विवादार्थममनेनाहंजनितासाममनसाधुता ५ उणाणः पूर्वमोपसमामायापिजगतना

नविवाहेनवालेनविनागमहमागता ५

शिलाकणेअहंवेपोत्रनवत्वाविधिदर्शने साविनस्यपुनेस्यनसंभाव्यवाचवर्णनेशिलोदरेजगतसद्भावसंभावनाय
नस्वनाइत्तनिश्रंदनपृथिष्ठानेव्रतलदृशोयति जगदाशिति जगतिष्ठगानीवयस्यत्रनाभासह्युंयतिहस्योनिघासवि
षयःअहंप्रपंचवत्तायविषयः १२ सावियाधरीतत्रशिलोदरेमातरेप्रविष्टा १ सायमानदानयनेतेयमवनीसानत्रेप्वे

रिवलोकमासाद्यविरिंचसद्मपुरःप्रविष्टासतीयेमेपत्निरित्यादिवाक्यंयावद्भक्तिनावत् अस्मिन्

जगतिमहाप्रलयःआसन्नइतिपंचमेनान्वयः ६।

पुनः शैवाहसंप्रतीत्यादि ८ ततो यदेवेन वोधयितात्राम्महाकल्पे तेतानिक प्रलयपर्य्यये ये प्रसिद्धाः सर्गास्तेषा
मादौ मूलभूते ब्रह्मकल्पे पृथ्यियोजय ५ तस्य चतुर्मुखस्य वोधाय यस्माधिक्य ध्यानाय उविनायोविनामायच गृहा
स्यानां ९ गृहेष्वविनयाहजयाहजयमोगाय ५ तयाक्षपतं कनिष्ठावः सृज्यतेन तु धातो प्रतप्यवाच्येपाद्य

२८ विगतेषेणयातेगांगेऽस्मिन्कृतिनिश्चयं यत्र तद्दृष्टमानेवद्दृष्टतानन्तसृष्टता १ महाप्रलयत्रा
सैसंजगत्यस्मिस्सर्वप्रति धानान्तवद्वलस्येषशैलमैनादिवावलः तस्मात्नामेनमपिचबोधयि
नामतीश्वर आमहाकल्पसर्गोदौ पाछेपृथ्वियोजय ६ इत्युक्तामामसौतत्सबोधयेदसवाचद
नाथायसतिनाथोहयमसर्वस्रमवानिदं एषोयस्मिन्जगदेदं ब्रह्मणस्तनयोमतिः सृजत्यैतन्तृ
द्वारान्तं गृहस्य गृहस्तजया ११ तुध्यतामहात्मापायेनसृज्यतामतिष्ठावः मदत्मदन्तपर्य्योभिर्महा
त्यंभोदिशेवते १२ तथेत्युक्ते महाबुद्धिर्बुधेससमाधिनः स्वभविविंशद्वात्मनादावर्तदवबाति।
धो १३ यौनैस्त्मीलयामासतनयेनेनापकोविदः सधुःशिशिरसंध्यानावबतोजसमेयया १४ शनैः
प्रवर्तयामास तान्यन्यान्यपि संविदं मधुपल्लवजालानि नवानीव नवं वसं १५ स्वसिद्धाप्सराः सद्याः
समाजगमुः समन्ततः यथाहमालयालोकाः प्रानविकसितं मधुः १६ ददर्श सौभाग्यः प्राग्रमोचन्तेववितः

सितौ ऽवावाग्रवचोवेषाः प्रणवः स्वरं

नरस्यतांयतोमहस्यलाहवोभ्यः महत्नपर्य्योभिः शाप्येयनमहफलंतदेवरोचनेनतुद्दे रव्यघ्नोनांशीयमाणाद
निवत्यर्थैः १२ ११ उत्तमेहेनयनयाहपमेवमधुर्येघा उत्मीलयतितहत १४ मधुसंबंधीनिपल्लवजालानिनवं।

सासिवेत्यर्थः १५ १६ प्रालवसर्वकैः स्वैः स्वदं यथाप्यालया

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२३

1944

प्रणवपूर्वकैः स्तवैः संदर्शयन्नात्मानं यथा १७ करामलकवत्सूक्ष्मः संप्राप्तस्तामसप्रासादस्य मार्गः प्राप्तोऽयेन १८ १९ ह
स्याकृतेस्तादृशीं न मतिमस्ये पीठे स्पृहं निविष्टउपविष्टः २० स्थितिं नीतयोगुरुस्त्यवस्थानियतनयः २१ एवंभूत
गतोऽयं धीरैर्भिक्षुर्दिनैर्वा मासादिभिः कालेन प्राप्तोऽसिंबोधमेष्यति २२ इत्थं विचार्य धीमानपारगतानस्ते नीष्टसास्तेषाना।
मिरं बोधयेनियद्वृत्तिरिदं किंउचितमनुविलंबेनार्थः ऊनके संबोधयस्त्वाह भवानिति यथावनवदृतनसे

अथ जगाद गुरुर्वोवाच करामलकवत्सूक्ष्मसंसारासारसाक्षिके ज्ञानामृतमहांभोधमुने स्वागतमस्तु ते १८
पदवीमभिसंप्राप्तः समानविदवीयसी इहाथत्वपरिप्राप्त इदमासनमास्यतां १९ इत्युक्तस्तेन भगवान्।
भिक्षादस्य स्वयंद्व वदन्नीतिनये पीठे निविष्टोऽहं हृदर्शिते २० अथास्य स्पर्शिगात्रं मुनिर्विधायधोदितः
वस्तुनाः स्तवस्य स्वजायतनयः स्थितिं नीतवः २१ ततो मुहूर्तमात्रेण सर्वभूतगणोदिते ध्यानेनमणति
संभेभ नस्याके ब्रह्मलोकतया २२ किमिदं भूतमध्येपायादिं संमानुपागता वंकिंतानगिरेसंबोधये।
तिष्ययतनः २३ भवान्भूतेश्वरोदेवः सकलस्तानपारगः इत्थं त्वकामममवोकिंकितेदिनजानयते २४
कथमेषा तथादेवजायार्थं जनितासती

स्वत्वात्स्वउपदेशापेक्षैव नास्तिप्रस्तात्संस्थापनसंपन्नमाभावादर्थि।
कारोनास्तोऽस्तुपदेशप्रार्थं नानुपपत्तेः संशयइतिभावः संशयान्तरं दर्शयति कथमिति विस्मतानिर्वेदं २५
सत्यं मम सत्यस्य त्रुनोपदेशार्हतानत्यापीयस्त्वावासनयैवममसाध्यजनतास्त्वाधिकारं च मन्यमानानां प्रार्थितवती
तथास्यास्याः जन्ममात्रेण मयास्वपादिते जायार्थं महं जनितायं वास्य भार्या सीमस्यादिकस्यनास्वर्यासाः स्वबा

मनयेवसंपन्नाअनपवासाः।

1945

मत्तः सनामात्मनोऽन्यानि स्थामूर्ता यः सोऽहं नकस्मादिवेदेहं वै देहस्य आत्मैव सह स्वकल्पितप्रपंचेन प्रलयसत्वात्। मत्समेव भविष्यतीत्यर्थः विरुद्धकर्मकामः प्रतिज्ञानीनेम नेहति २४ नजात्वैव स्वमारोपयापोह्यानेनत्वात्। मप्रतिचेयस्यवैराग्यंचजगत्वनेः येष्वयं चैवधर्मस्त्वमहमिदं च न ह्यथामितिपुराणप्रसिद्धमोन्यत्किंचन त्वत्तानं स्वस्यास्तीति प्रकाशयितस्वकारणेन नः सोऽयं विश्वरूपं वाह ग्रसीति कचित्रास्मि प्रकटीभूता।

नेदमात्मपदं नीतानीता विरमतां कथं २५ श्रुत्वा जनकाद्दत्तोवाच मनेस्सृणु यथाहं ज्ञानमिदं नेकथ
यामहं यथाहं मम भेदो वेषा कथमोपयनः स्मो २६ आकाशरूपप्रवाहं स्थितनश्यन्तानिसर्वेदा म
विष्यतिस्थितेसर्वोत्स्वयंभूरितिनाश्ये २८ वस्तुतस्तु न नानास्मि न च न ग्रणामि किंचन विदाकाश।
स्थिराकाशोनिष्ठाम्यहमनाहनः २९ यदायंत्वममाहं नेयदिदं कथनेस्थियः नत्वंरागत्वरागोऽहम्।
ग्रनीवेतिमेमतिः ३० एवं रूपस्य मे कास्वयानो विषादाहतेः स्वात्ममायोस्थिरदाभासमात्रस्यातः

स्वभावतः॥

स्मि २७ नाहमाततस्तानवाधितात्सोन्यतिलन्यगुणस्वनामवकथं प्रसिद्धं नचाहं आकाशेति व्यवहर्तृं प्रस्ता सर्वोऽत्रपर्याप्तस्थितेसतितदहमाव्यावहारिकं स्वयंभूरिति नाम भविष्यति २८ वस्तुतस्त्वहमात्र २९ नाहंतत्व विदाशवृषोः प्रज्ञानादिव्यवहारः कोऽहमास्तेवाहंपदिति यथाएक एव समुद्रो तावत् तरंगभेदैः त्वं उनपारस्य रात्रानेधूनिवैविध्यं दर्शयतिनहृदिनिभावः ३० एवं समुद्रात्मनं गवदोषकल्पितस्वपराहंकारभेदत्तुपस्यका लवशान्तर्हंषत्वरूपविस्मरणादविषादाहंतेमेनातरीयकाविदाभासमात्रस्यातः यामममाहमितिवासनाउदिता

साउदिताग्रन्थिरिवबाधयोद्दशोतिद्वयोरन्वयः॥

सात्ममायोत्थमन्यत्रवत्प्रत्येवविभातिममत्वत्रयंविभाति

1946

२१ नन्वर्हि स्वदृशाकोऽहत्वमत आह अनात्मेति अहंतेत्यनात्मतामनात्मतोऽनुदितः २२ ईशानत्वमः इत्येकपथमकृत्वा।
ज्ञाकाचवानमत आह नत्वेति आहमिति भ्रान्तेः स्वरूपेणाकारभ्रान्ति:ऽ. नृस्वरूपः सर्वपूर्वोऽहंकारसंस्कारप्रभ।
वत्वात्स्मृतिकल्पनायाः अहमिति भ्रान्तेर्जगत्स्थितेर्वासनायाः वापिधात्रीदेवतादृश्यसंकल्पहृद्रूपिणी
संपन्नेत्यर्थः २४ २५ नहीयं त्वां कण्ठे पतितीति यतेनत आहस्वेति यस्माद्देवैवस्त्रैनः सर्वजगदात्मनात्मनो हृदि

समानत्वात्तवान्यस्यवात्येवेदविभातिया सोहितानुदितेवात्तर्मसाहमितिवासना २२ अनात्मा
त्मानुदितस्वहमात्मात्मनिस्थितः स्वभावाद्च्युताकाशस्वात्मारामः स्वयंप्रभुः २३ तस्याअहमितिभ्रा।
न्तेर्वासनायाजगत्स्थितेः संपन्नेयमपिधात्रीदेवतादृद्रूपिणी २४ वासनायाअधिष्ठातदेवतैवमि
यंस्थिता तत्त्वेगृहिणीनापिगृहिणीयथैनसत्कृता २५ स्ववासनावेशवशेनभावे गृहिणीदृश्य [illegible]
णेदस्तुपेत्य यथास्वयंत्र्यर्थमिताऽनिद्धः स्वयस्मात्किलैषेवहिवासनेनः २६ इति श्रीरामा॰ निर्वा॰ स॰
गे ब्राह्मिर्नामैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९ अन्यज्जगदहंसोवाच अथाहं वित्रय्याकाशसत्याकाशमः

एवहंमिति स्वमनोषवैवोपेन्यव्यपर्णमत्तिद्धः स्वमिताधामा ३९ इति श्रीवा॰ ना॰ नि॰ एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९
वार्णवेवासनादेव्याः इदनिर्वेदकारणं प्रलयाजगतस्त्वाथमिथ्याविभ्रममात्रता कथमेषतपाव्रह्मनजाया।
स्येजनिताग्रसति नेहंजायापरंनीनेति प्रश्नस्याग्रउक्ते इदानीनेनाविश्वसनाकथमिति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमार
भते अथेत्यादिनात्रयमस्वसवाल्पकल्पितहिपराहोत्रः प्रमाणाद नेनतरं चित्तयाहिवनंरूपायस्थितदाकाशात्मर्ह

पं० निःविशेषाणां दत्तूर्णं अन्याकाशमयी ब्रह्माकाशात्मिका वैवल्यस्थितिस्तेन देहेनता इह महाप्रलयानाकलितेन ज
गतिहृदयः नित्यनैमित्तिकोदैनंदिनप्राकृतिकस्तु इति पुराणप्रसिद्धचतुर्विधोपि प्रलयः उपस्थितः १ त्वमो
नृलोकेदानवमज्ञानः प्रथमावधिर्नेनेन देहेनतानैव स्वदृष्टेन क्षणं तदा २ नज्ञोपपत्तिमाह आकाशनाशीति स

पं० गृहीतास्मि क्वाप्यनेन देहेनोत्थितः हृदयः १ महाप्रलयकालेस्मिंस्त्यक्त्वैषा मयाधुना मनीदृन्
नमात्स्थानेनवैस्वमागता आकाशात्मा यदा घोयंपराकाशोभवाम्यहं तदा महाप्रलयतावासना
यास्त्रसहृदयः ३ तेनैषाविरसीभूतास्मात्कोपरिधावति नानुराकृतिकोनाम निर्माता मत्सदाधीः ४
इहाद्यायं कल्पोविश्वान्तस्त्वाविपर्ययः प्रनामम्विंदहेवानामद्यैवांनोयमागतः ५ अद्यैवचायं कल्पा
नोमहाकल्पांतएवच ममायवासनांनोत्यदेहबोमानएवच ६ तेनेयंवासनाब्रह्मन् हृदयंगतं
समपदाना शैवपद्याकराद्धापांधलेखोवनिहृत्तं यथात्तज्ञाब्धिलेखायाजायतेलहरीवला वा
सनायास्तथैवेक्वामत्योदैत्यपकारणं ८ अभिमानिकदेहायवासनायाः स्वभावतः अस्याग्रात्मावेला
केक्वास्वपमेवोपजायते ८

लोपे पंचमी अथ अहं यदा चिदाकाशात्मतां विहाय अयो ब्रह्माकाशो भवामि न देहं इत्यर्थः ३ ४ कलेः चरमकल्पचर
मकलियुगस्य अन्तः परिसमाप्तिकालः अस्तास्तुमनुश्च इंद्रश्च देवाश्च तेषां ५ चतुर्विधप्रलयानामद्यप्राप्त
त्वाभिनिर्त्याह अद्यैवेति वासनानां इत्यात्यंतिकवैनानिकप्रलयोक्तिः देहन्यासांतरइति प्राकृतप्रलयोक्तिः ६ ते
नआत्मावलोकेनकादिकारणकलापेन ७ स्वनापाहेनसात्मावलोकेन स्थाः कथं मिक्वा जायते इति चेत्स्वभावा

देवेतिसोपपत्तिकमाहयथेत्यादिनाउपकारणंकारणंतरंविनास्वभावादे

नहिं ग्रस्याः ग्रस्तरीयत्रस्यादृश्योनद्योर्हेत्यमाह आत्मेति आत्मनानार्थेहृन्नसाधारणाभ्यासस्य ब्रह्मोडनरागमना
दिग्दिरुद्येनानात्मेयकफलमिति नन्येलेहैवनडे नीति भावः वर्गेषु थर्मो घोदिचतुर्वर्गेषु व्यग्राः निरर्गलाः प्रा
ज्ञाः यस्मिन् १० प्रागुक्तशिलादर्शनप्रयत्नस्यास्त्वहलादेवमाह अनयेति ११ १२ भेदरहितेषुस्थानदशायां स्थिताः व
येन पश्यामः समाधिना बोधैकतानतालयोपादहृत्याबोहृत्तालवपुणासएव १३ १४ इयन्नगाद्रांतिमित्येव अस्यैमि
थ्याभ्रांतिः अनामालिंग्य यलिबनर्तेधिष्ठानविरूपायन्नथैवालिन प्रतीयमानतरुहृद्येनार्थः १५ १६ किंमि।

आत्मतत्त्वेन पश्यन्तस्तथा धारणाभ्यासयोगतः । दृढेनयाभवन्मोगोवर्गव्यग्रनिरर्गलः १० अनयावासंचारप्र
याद्विमिरःशिला दृष्टा स्वजगदाधारभूतस्याकेनतत्त्वात्मिका ११ एतदस्मिन्जगद्यच्च दृष्टं तत्तेन गाढिशो ।
अस्मज्जगान्तराद्येषु संत्यन्यानि जगन्त्यपि १२ वयं तानि न पश्यामो भेदहृष्टौ स्थिता इमे बोधैकतानतां॥
तापुपश्यामस्तानि शीलनात् १३ घटे पटे वटे कुड्ये विलसंल्लंभस्थिते जवि जगंति सन्ति सर्वत्र शिलायामि
वसर्वदा १४ जगद्भ्रामस्तथाभ्रांतिः किलस्वस्वग्रोपमा मिथ्यैवेयं कनाम्नासौ विरूपालयनालिव
परिलंतामनीरेषायेवांविमभ्रसेकतो गतानेनविमर्श्यनिशिलास्वभ्रममानने १६ अथान्यधारणाभ्यासान्व

दंभूतमव्येषा यदियं मानुपागतेति यत्तस्मीपगमनसामर्थ्यकारणं दृष्टांतसोत्तरमाह अथेति अथशा।
क्तनिर्वेदप्राप्त्यनंतरं स्वविरागावधारुदिते आत्मीयस्वाभिलषितआत्मस्तानाउकलंचगुरूपसदनश्रवणम।
मनाद्यर्थं बहुपदेशात्साधयितमिकेयाअनयाअन्यासा शास्त्र जगन्तर्गदर्शनहेतुधारणाव्यतिरिक्तानाव।
चासिद्धब्रह्माण्डान्तरसंचारपरमनः कस्यित्स्वहृत्साधात्प्रवेशसिद्धसंदर्शनसंभाषणादिसिद्धिहेतुनोचडाला

छात्मोपदेशस्तनयामने ७.८

विरागवशादिते साधयन्मार्थे

पाभ्यानोपवर्णितधारणाविशेषाणामभ्यासान्नसंकल्पकल्पितेनतस्मा

श्री॰ नि॰ टी॰ यित्थानेपरितायतत्रगानयाअनयाश्रेतेहिंनोपिरह
वा॰ उ॰ ८ २२२ सर्गः ८॥

इति वर्णितेन प्रकारेणानवच्छिन्नचिच्छक्तिर्नियत्याद्यैन्द्रजालिकमायेव परिजृंभते ब्राह्मीव मायया शक्तिर्विश्वमेव परिजृं।
भते मानविद्यानिर्लासमाणशक्तिनादनामधेयेति विशेष इत्यर्थः अथवा सर्वोऽयं न मायैव मायिकोपाधीनत्त्वमस्त।
नीनीवच्छिन्नचिति विजृंभत इत्यसत्कथा अथाऽहं न ब्राह्मी शक्तिरविभुना ब्रह्मविदेव सर्वेनो विजृंभत इति नत्वेतत्क
थेतियोज्यं १९ प्रवर्तते इत्यत्र नेति वृत्तेनेन रूपांतिकिंनवेवर्त्तविनिवेवइत्याभिवकालइव क्रियेव योतमानात्।
पतिपरिस्फुरति १९ अगानां प्रतिकृतिर्यंगक इवेति पतिकृत्नाविनिकल्पं २० प्रवर्ततिवर्ततीत्येतच्छांदसः पदद्व

इति मायेव दृश्याराचिच्छक्तिः परिजृंभते इत्थमायं न यद्भिन्ना ब्राह्मी शक्तिर्नामया १९ प्रवर्तेते निवर्तेत
तेनेदं कर्माणि कानि वित् इवकालक्रियाद्यात्मना विनिस्त्यपति केवलं २० देशकालक्रियाद्यात्मना।
शुभ्रादिकं चिदं चिच्छिलात्मकमेवैकं विश्वमनलमयोदयं विदेवैयच्छिलाकारमवति हतिविभ्रमो अ
मस्याज्ञराजालमहतः स्पंदनं यथा २१ विज्ञानघनमात्मानं जगदित्यवबुध्यते अनाद्यंतापि साद्यंता।
चिदादिनिरातापिचित् २२ चिच्छिलेयमनाद्यंता साद्यंतानात्मनिबोधतः साकारापि निराकारा जगदेशो
निसेस्थिता २३ यद्वत्तवस्वमे विदेवस्वं रूपं व्योमैव पद्मनं वेत्तिनद्द दिदेवचितिपाषाणं जगदेशाके [illegible] २४

त्वयः २१ चित्तप्रवेदे विपरीतदर्शनेभ्रांतचित्स्वभावादेवेत्याह चित्तानेतिमाद्यंतादेशकालकृतपरिच्छिन्ना इ
ति एवंविधेवस्तुकृतपरिच्छेदमपिगता २२ निराकारापि साकारासतीजगतीति अंगानियस्यास्तथाविधेतिवै।
पतीत्यनसंस्थिता २३ यद्वत्तयथा स्वप्ने विद्यामेव स्वरूपंपन्नं वेत्तिनद्व जागरेपि जगचिच्छमैवेदं जगदेशाक
निपाषाणमपि वेत्ति पश्यति स्वप्नवदेव प्रबोधवादमाम्यं दर्शयति नमस्तेनेति २४ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२२२

पयसिसमुद्रेतरंगादिपर्यायैरन्विवहुधारूपाः ४९ एवंसतिशुभाशेषदृश्यादर्शनेनतान्यनेनातिसदेवसर्वेचैववि
त्सनयासंस्थेवनाशमात्रमपिकापिकिंचिन्नपि शुभसत्यपिनपाकोशुभवादृक्स्यादृशैनेतत्कापिकिंचिदपिवि
लक्षणपर्यवसितंसमपर्यन्तिनदृश्यामितिदृढितमप्यादृशमात्मनीति यथामहानभोनभोदाकाशादिनभोंतरा
णिमहानभःस्वनयासंस्तिष्ठत्युक्तंसंनितवधानानिनगोतमपिदरंवाणिशून्यान्यपिविभतितिसदृशंवेतीत्यर्थः

नसमंतोह्समितोनवक्रंपरिवर्तने नार्थाःपरिणमन्त्येतःक्वचनैतच्चिदंबरं ४८ नमहाकल्पकस्पो।
तेसंविदःसंविदंवै संभवेतिहियथारूपाःपयसीवपयोंतरं नभोंतिस्थेवनसंतिष्ठानेचिदंवैसंवेग
नैकस्तौ नभोंतराणीवमहानभोंतस्थितानितस्त्रानिपञ्चवराणि ४९ वसिष्ठतदृक्षमनेजगन्स्वंत्व।
वासनेसंप्रतिष्ठातिमेहि ब्रह्मादिरूपाणिपरंब्रह्मेतवयंहृदृहृत्तमपदंप्रयामः ५० इतिश्रीवामाय
णेनि. शिलांतरेजगत्स्थितिनाममहावाक्यनिसर्गः ७० वसिष्ठउवाच इत्युक्ताभगवान्ब्रह्माब्रह्मलोकमनैः
सह बद्धपद्मासनोनेनसमाधानगतोभवत् १ ओंकारमोंकारमात्रेणातःशांतोनिःशेषवासनः लिपिका। र्मार्पिताकारामासीदाशांतव

देवसिद्धमुनिनरसंप्रतितन्वंगाकुन्नवचैकोनकल्पितेमाकनेनिजामनेसमाधिनाशांतिंनिर्विदेपमवंपरि २
मानिमनकल्पितानिब्रह्मादिजगद्रूपाणिप्रलयेनपरंब्रह्मचर्वणेन वयंतदेशपरमाभोयाधिसद्दितमूलात्
नबाधेनपरंपदकैवल्यंप्रयासहत्यर्थः ५० इतिश्रीवा.उत्तरार्धेसप्ततितमःसर्गः ७० कल्पनादेहतेवधात्र।
संकल्पोपशमक्रमात् नकल्पितानाभूतानोवाणिपनेप्रलयक्रमः नविद्यतेप्रेतःश्रवमानेऽनवस्थानेप।
मात्रयाविधेयत्समाधिलत्स्यः। ओंकारस्यउमराडेयाश्रद्धेमात्रातदंतनादविंदुशक्तिशांतात्यानंदोगेणक्रमा

विन्यस्तापनेनोंतेशांतःनिःशेषवासनइतिसंग्र८ होकिः २ ॥

1950

२८

1951

नपिषंनेग्रंथाः स्मृतिबीजभेदाः स्थगितयाविधाभूत्वा यांमनस्विनी आकाशरूपिणी शून्यस्वभावा आसीत् ३ इदंन
दीयमनेरेहृत्स्वनेकथमद्रालीनब्राह्मपरमेष्ठिनीतिस्थूलसूक्ष्मकारणलक्षणार्थंसहितनश्यणवयात्प्रविलय।
क्रमेणास्ववासनात्यागानंतरंभवेनसत्स्वभावेश्रांइंगुविषुप्तुरिवसति अहमपिसमाधिनासर्वेशानंतविद्या
मन्नूपः स्वन्तन्स्तर्वेभपयंण नजुईन्तुधीतिपरोदेलिईकस्पपणपयिति अपरोलोकिंस्नुविरूपानेनैवदोषः व
रिसूक्ष्मसमाध्यांभान्याम्हशामसंख्यापरोहसमाध्यानूरूढशामलेख्यापरोक्तमिन्नभयोपपन्नेः नचैवनस्यका

नमेवानुस्मृतंतीमानवैवध्यानगामिनी वासनासौदृश्योबोधाशांताकाशस्वरूपिणी ३ परमेष्ठित्वसंक।
ल्पेतस्मिंल्लीनवेसुषुप्ति सर्वेशानंतविद्योमरूपावपणमद्रंयदा ४ यावत्संकल्पनंतस्यविरसीभवतिहि
तावत् नैवचात्तनचैवोर्व्याः सादिद्वीपपयोनिधेः ५ तृणगुल्मलताशालिसमुद्रवनशाकता समसेवा
लमार्गानामार्थ्याचशनैःशनैः ६ किलनस्मविराडात्मारूपस्यैकदेशता साविभेत्तिमहीनेनतदसे

वेदेनोद्यान् १

लनोवोधकभावलक्षणासमष्टीविरोधः सामीप्यात्तिष्ठयेनापिभावस्वभावानगात्तत्वकवदर्थानानस्वकासतो।
एवारेणापिनउपपन्नेतिति ४ नस्यविधेः संकल्पनंपानेपानेनतत्तणदास्यपयायथावद्विरसीभवति तावन्न।
णेवनचैवसादिद्वीपपयोनिधेरुर्व्याः तृणगुल्मादिसमुद्रवनशाकतानेनयासमसेवकजस्तादीनामपिमार्कि।
सांगानेसार्थेतिपरेणान्वयः ५ ६ समष्टेर्विराडः सर्वदेहव्यापिसंवेदनस्यकृत्स्नरूपस्यहृद्यास्येतदंशावेरस्यतद्वत्तमावि
राडेशावयवरूपव्यष्ट्यादीनांचैवसंवाद्ध्यमिन्याशयेनाह किलेति तदसंवेदनस्यतत्संवेदनोपष्टंभदास्यउदयात्मावि

चेतनासंततीर्विस्मायरिनर्गदाबभूवेतिपरेणान्वयः १ ।

श्री.
आ. नि.
दु. टी.
२४

1952

१ आगयसंदहांतं अकालानियंचोति ५ कहंविजेसवभूवेनेनलम्बेवयति संघट्टेन्यादिसाईपंचदशाभिः तेवमव
त्थाणंतनसाहेकलिवलाघमयिनिबिमिस्याहाये ननन्मेवय [illegible] ईडक्कूनेन्या।
दि १ दैयिसैः राज्ञावोगाडुपयलसैः ॥ पांसवनुत्रमदेनीहाहेः पुलिमियपुयसेभाल्केगयस्यो पीतेसाहिदंहि।
भिः नविरामेणाथंनाहैसलयवमहाडःखमिडेचोसनिमिक्षोधिमैसुआडला १२ १३ जलयोलेमाद वांकिनं।

यथास्माकमसंविजेसंगालीविरसाभवेत तथाविविहंसंविजेईहावेपुर्यमागता ५ संपत्रासेहतानीक
महोत्पातभराहता दुकूलोगायनेदंय नस्कोन्नवमानवा ६ दुर्भिक्षाकांडदोस्मिन्नदैन्यदारिद्र्यदुर्भ
गाः दुःशीलाघृष्टवनितानिर्मर्यादनराहताः ७ पांसवप्रमदनीहाराधूलिधूमसमुत्कटा हेहिमदुर्विमह
दुःखिताः सनिद्यापिताविलाः ८ अग्निदाहजनाशसंपुटप्रोष्ठजमंडला अवर्षावग्रहोत्तमकाष्टचे।
ष्टितवामरा १२ अर्णाकितमहोत्पातपतनवर्षणपतना पितृभ्रातृपतनस्वर्यंगुणिनाशहदंजना १४
अर्णाकितस्थलीमध्यसंजातानाथरूपका वर्णसंकरनारीणामासक्तजनभूमिषु १५ अहस्थलाविल
जनाभिः वस्थलवतप्यया।

स्थलीमध्येयत्रवावनजलाशयाबनताम्रवर्णः संजाताः अनाथरूपकायस्यां वर्णसंकरायनारीणांमध्येगोः
त्रसापिंडाग्रामस्यादिविचारंविनैवविवाहादयासक्ताः सज्जनाभूमिपाश्चयस्यां १५ अथतत्रपातकेदृष्टादिमूले
विक्रियापवहारादिनादुर्जीवयेषांतथाविधअविलनाथभिक्षुविवःशुक्लंनदेवस्थलमपजीव्ययेषु न
याविधानिचत्तष्यथानिपस्यांबोभमाः सपवेकंस्थलमपजीव्यंयासांतथाविधावनितायस्यांपात्रशिरः

CC-0. Gurukul K... Collection

1953

कालोदेवमूलकृपनीवंयेषांतथाविधानेव्याघ्राज्ञानोधम्याश्विनिसेयदायथ्याख्या अथवाग्रहदग्धनिक्षा।
मेरुतिधानोः ग्रहखवक्त्रा ग्रश्वोधिनहस्यतिक्कमः पिवाः त्रगासाः केवाः ग्रसिहाणवपाद्वेवषणानर्नव्याद्य
ग्रमूलरोगाहवव्यसनक्रंदनदेहनवोयेषाथिति यथायेषांयोज्यवेषामाखवन् १९ एवंडःखान्यवमूलानीव
प्राणिक्रंदनदेहनवोयेषांतथाविधतनमस्माचारायस्या एवमग्रेपि ० अथर्मे मूलेरथमोक्रोधापौर्मेने: सर्वेना।

डःखपीलस्माचाराहंह मूलाखिलप्रजा अधर्मे मूलवनिताधानमूलननेद्युः १ अधर्मे मूलवा।
लिनाऊभान्हवान प्रालिनी डुमेनाखिल विभ्राप्ताविघहिंहनसजना १८ अनार्येवतथापलानदना
दतपेडिना लाभमोहमयहेषणनागेगरजोवजा १९ ग्रवनगाविप्ररूपारूषाभिहनसहिना अनार
नधनाक्रंदपराणपर्येनयामरा २० दसानवपुरग्रामदेवहिंनसमाश्रया अपानमधुराभडःखेदाद
रमेगुणाः आलस्योलातविलसत्कायवैधुर्यधर्मिणी सर्वोपडवनाशोनाक्रमेणासत्रादिणाः म
सपेषपुरग्रामानिजेनाखिलमंडला गेहवमाणमसाभ्रऊडलोद्गमरावरा २१ वसिनाऊभान्हवानैर्वेदवा
हेमूलिनीरोगानैवसाक्रंदाडमेनाग्वोरपिप्रनादयोखिलजनाः विभ्राप्तायत्र १० १९ अन्यमार्मिनः स्वधर्म।
त्यागेनपरधर्मप्रहृत्ताः ग्रहषायत्रहषाक्रोधनग्रभिहताः सनेहिताः स्वधर्मोपदेष्टारोयत्र अनारतेपरेषांमा
क्रंदेरोदनेनत्यराः अपर्येनाःपामरायत्र २० अन्यायानितविन्नेमंवणाकालेअपानमधुरारंभपरिणामेपरलो।
केचडःखदंडदंयेषांतथाविधाःमंडराः अल्पायुषायत्र २१ आलस्योलासेननस्सच्यावरनादिकायवैधुर्य
येषांतथाविधाःधर्मिणाधार्मिकाजनायत्रसर्वेषांमापदःउपतापरोगाआनेयस्या २२ गेहयमाणेधेनडि।

मंसाश्रीमयजंडलेष्ववावानैहड्डामरमिवाचारंयस्या २२

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२२५

ऊर्मिभङ्गानोभ्रमजालानामाङ्कसंवासैर्नौदेहैश्च ऊर्मिसंघनिर्गुह्यसंस्थेऽभ्रमाः नासिकोदरैर्वेल्लितैर्जीवएकोषणांमृहि। ध्यायैनग्रमालाननसमद्धहायमा २४ सर्वैस्वगेत्तौवर्तैर्नीता हृतिनिवर्तितप्रकारेण श्रमशून्नालो विधानविं राहुहाङ्कमकेपार्थिवेधानांगलवेदने ३५ सर्वहृनवेत्ततेमलतिहृथिवी इत्थुवेधुयांसंपत्रैतिपेशणान्वयः २५ श्रा

ऊर्मिभङ्गाङ्कसंवासे भ्रमे दन्तैरूर्ध्वबोदरे। मृहिप्रमाणान्नितान्तननाथानवर्षितालौ २७ नौरमापेषदेशा।
नासर्वेन्द्राणवर्तिता हृत्यस्यपार्थिवेधानोत्रयोगागानवेदने २४ हृथिवीप्रश्नवेधुर्यांसंपन्नासन्नता।
शान्तः श्रुण्वन्नस्विदुस्मत्क्रोनलयान्तःस्यान्तां २९ यदाविह्नभितानामाप्रीवदानियातिलहवनान स
मुम्नायोर्वंमर्यादाभीतावाविरूत्ताहीस्यः २१ प्रद्धानाविद्धुतिगांनुमनुम्माइवराविणः वीचिविलोल।
विन्यासे वेलाविपिनलावकाः ऊलोलपूनावर्तैर्विवर्तोदृतिनाश्रयाः महाभ्रममम्भऊर्मगानवृ।
गान्तनसोदिशः हृहद्भूकुलावर्तगर्जैनोद्भवकंदराः श्रीकरौघमहाबुभज्जनसंवलितावलाः २ः
वलद्वुलचलद्दौरमकरामहोर्मितोननाः उल्लसन्मकराक्रान्तडुमकानर्तिनोदराः ३१

सत्त्वं नाशानः प्रलयात्
पूर्वं समागाद्पिवैनतोपसंहार ...ोसमाधीनां देहेण निर्मर्योदत्वमासीदित्याह ऊर्मेत्यादिना २९ वितृताणांश्रावितृतनजलाः २१ वेलाविपिनालावकाः केटकाः २६ महाभ्रैर्मिमद्धिरुद्धेगनतरंगैर्ग्रावानःन। नभोदिशामाश्वेः २१ हृहृद्धिर्गुह्वकुलायत्नानेरावर्तैर्गर्जनेनउद्भवाःकुजंतः पर्वतकंदरायेषां ३ः स्वस्ववेगा नर्घविपनेमतरंजयाघर्वलन्त्वंतोभ्मोत्रेवलद्भिर्देघोगाप्तेवलद्भिर्वीरमकरैमहोर्मिताननाः ३१ ॥

1955

२१ अन्यालेहकुलद्विर्मव्रैकृष्णाः नमस्तुताः वृहं मोहनाघुयेषां २२ २३ २४ २५ दनाःग्रवयः स्वविरोधिस्वाग्रयो।
ऐः २७ प्रलं हिमैस्वत्वाग्रोगौनैः वनस्थैर्लनकाननमिवहतं शेवरमाकाषयैः २८ महद्विकिचैर्विभक्तैः कले
लैरवसाह्स्वालितैः स्वनधान्वाहिप्रमामिग्वनमैरैम्योसैर्वानेभ्यः पतद्विर्विग्नैः स्वजलाः २९ निललैरगाधै
+रौः नागवसेवैःस्वैयथाग्राग्रयास्त स्वैसौर्गहैभ्यो विदाविताः नमग्राहैवाहयोयैः ३० टी२+

वसुधाधारावाहैर्वीहैर्नर्मरविषैरावनादिगजादिभिः उत्कीर्णाः

टीविदारणाग्रद्रुमिहाहतनलेचराः उग्नैर्दक्षमहारलभवनारकिनोवराः ३१ उन्मालमकाककव
नमस्थूरहृदहनाः पारसोगेमिसेहरसाकारकद्रुमोहताः ३२ नरवग्रलमातंगाहत्काराधौतभाक्
राः ग्रुम्योत्वलेलनवाग्रप्रविदीर्णोऽद्रिभिन्नयः ३४ नरपर्वतसंसाटनवेगकवमंडलाः गजेंद्रैविदरी
गोद्रुविशाद्रुकमलवारयः ३६ भूपाग्रग्रग्राकांतालयाग्रवद्रुताश्रयः नागायवग्राहैद्रविद्राविताम
स्थाः ३७ प्रलेटिनवनस्थूहलूनकानननीलावराः सपक्षपर्वताकारनरवगाशरीनोवराः ३८ महार्व
मकरकिन्नकल्लोलाचलचालिताः चंचनोशैरिवानपतन्नपतन्नदरदकृजलाः ३९ उलसद्धिपुलावनैः।
शाहिमयमकरोत्कराः विमग्नविस्तलावर्तैनिर्गाणीमिविकंदराः ४० दरीदलनसंग्रामरक्षदलनहे
राः मृगालंबोदरीग्रानमग्रवीचिजलेभकाः आलोलवलनाक्रांतविटपिप्रान्तकच्छपाः यमेंद्रवरूपा

वाहैकृतकर्णौमयविह्वलैः ५२

स्थौकृतकर्णौः

गवरैर्निगीर्णैः नियस्तलंकदरास्थुयेषां ४१ दरीदलनवघातनमग्रासैः स्फटिकाद्रिरवहर्षैर्नैर्दैनगाः दसंनद्वे।
नियावतस्थोगुलंविमुद्रौवेमुदरी पांनेभुमम्ग्राः प्रविष्टाः वीचयोजलेभकाः पाहोगणाभेदायेषां ४२ यमस्य द इस्य

श्री.
भा. टि.
उ. टी.
२२९

४५ लीलाललनेषु वनगृहे श्रविश्रान्तानीवलीलालान्यासारवाशीलितायेषां ४४ स्वीयेनस्वेनविमानाग्रपर्यंकेनस्य ना
शैर्विंशंकिनाभोगार्द्ववनिरोभूत्वामहानसायेऽभ्यः श्रुयोन्मूलमानैर्गैः सहखिलेनःपितिविविमानात्रोप्रुतलमानेगा
पोपिनोग्रुद्धपीलायेषां ४४ जलैरवलानामार्चलैरन्योन्यसंघट्टस्फोटनेवमुदिताः ४६ उद्भ्रमताः उद्भुवंतोपाः ह
नवनगानोन्मूलयाशीलजलताः प्रेपंस्रोतनंगाग्रतानुस्वैर्यैःहादवेगैनभास्वैः कल्लोलैः हूंदनगरमेवस्तैः पाताल

मूर्घ्मानायतनकेलनसीकरन्वकराश्रवाः मन्स्यगुरुक्रुदालिकनमग्रोन्मग्नकुनादयः ४१ लीलालजलवनवा।
हर्षीतलासारवायुः प्रमलेद्वववाद्वज्वालावलिभिन्नलताः ४४ स्वस्वेनविमानाशैर्विंशंकिनमहा
नलाः भिलह्रिविमानाग्रलमानगयोधिनः ४४ नूर्घ्नैर्वनंगौचैः जैलावलनवेधिनः जलाच
लाचलन्योन्यसंघट्टस्फोटमंडिताः वहर्षिर्वनग्रामनप्रातिमंडलमंडिनः उद्भ्रमद्वनेमंद्भभेरीवादना।
भास्वैः ४७ गृहैरीवपातालेकल्लोलैर्भ्रमसाजलाः ग्रथोदपतदुत्रासहिड्गिगवदनथनिः ४८ पाताल
नसनालंसर्विस्फोटमोटनोद्भटः चैवलावलकोलोवीवचालह्लणचालिता ४९ लोलाशैवलवलीवचा
लोलांभोधिलेखिता ग्रहपुर्वोरनिर्घोषनिर्घातांडंबरान्विता ५.

स्मिव ग्रुलसंस्पंनमाकुलाइतिपर्येणान्वयः ४७ ग्रहस्यागरसोभानंतरंनवभ्रवमानतोडमामानांऊर्धीतलपुष्करा
णांदिगाजानांअनिरुद्धपतनउत्कलोभूत ४८ कीदृशाःसर्घनिःपातालतलललहगोमुमालुनः अनेनविस्फोटने।
विदारणेनआमोदनेनपिंडीकरणेनउद्भटःअनंतरःहिगाजेसाहूयमानाउवीवेचलानिसर्वायुवलकीलानि।
यस्याःतथाविधाभूतातस्मादेवसहस्यानोच्चालिताशतीव्याहोलोलेरंभोधिभिर्लेखिताचमतीलोलाशैवालववलीवा।
चचालेतिपर्येणसहान्वयः ४९ ततःकिमासोवदाह अथेतिपुर्वोराणांप्रलयाव्बुदानांनिर्घोषनिर्घातानां आडंबरे

रचिता योर्हिंसाग्रनिधनिलहसैगरोवेपततीउस्फोटेव ५. ।

9561

1957

केतवोऽत्पातानि [redacted] कधूमकेतवःपेतुरित्यन्वः
वर्त्तितोहेमरत्नमयाइत्यन्तर्क्रोशिष्टहृदवर्णात्रगनगाहवेयग्रिभिमात्पातपंक्तयःप्रमानानि वज्रघोषादिभ्यः नभसोभूमे।
श्चोत्पातपंक्तयःइत्युक्तेति चत्वहिनेनान्वयः ५२ कृष्णागणाद्युक्तथाप्राउक्तानिविधाराणिसंकल्पोपसंहारा।

उत्स्फोटीवपनंनीघोर्दिक्षोभनिर्वाणवैः आवर्त्तवलनाकाराः केतवःपेतुरंबरात् ५० हेमरत्नमयाप्रा
काः सिंहद्वारभुजंगाश्च वज्रघोषेणभेरीभूमेरुद्दगुदस्यदिक्तटाः ५१ चलज्ज्वालाजटाटोपाविविधोत्पातपं
क्तयः कुष्माण्डादीन्यष्टराटीनिछिन्नान्यङ्गानि सर्वतः ५३ द्विविधानिमहाभूतान्यवलंबंतोभमापयुः चे
डाकिनीलखण्डाग्रियमाः कोलाहलाकुला परिपानपराग्रामस्कन्धलोकपालेश्वराः कंपैकटकटारा
वैपतन्यादपपंक्तयः ५४ भूमिरत्नमयभूभृद्दोलान्दोलनमूर्छयः भूकंपलोलकैलासमेरुमंदरकंदराः
पेतुः कल्पतरुस्कन्धाश्चलवकरूलयः लोकान्तरादिग्वारिधिकाननानांनस्थानकल्पपवनेनमथिता
हृताः।

उपेक्षितानि ग्रसरादीनि दृष्टोदीनि चेति द्विविधान्यपिमहान्ति भूतानि आहवाख्यानि संक्षोभमापयुः ५३ ब्रह्मलो
कगतः ईश्वरः स्वस्वाधिकारनिर्वाहकः प्रभावो येषां तथाविधाः ते ५४ ५५ ५६ लोकान्तराणि इन्द्रपुराणि
वारिधयः काननानि चेत्येतेन दर्शितं सर्वं जगत् उत्पातसहितेन कल्पपवनेन मथितान्यासन् हतानांहन्यमानानां
जनानांकोलाहलैः रुद्रबाणाग्निरौद्रेण त्रिभुवनानां त्रिभिन्नः पतनशीलास्त्राणि उद्धराणि सूचयतीति ।। ।।

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
२३०

1958

त्रिपुरे दैत्यसंघद्वहवस्त्राणां नेत्रेषु कीर्णे शीर्णे शून्ये भूरिदिग्वर्त्ती ५० इति श्रीवासिष्ठ. निर्वाण उत्तरार्द्धे एकसप्ततितमः ७१
धानैः प्राणानिरोधेन वातस्कंधस्थितिर्दृढा: नभसमनुनः वायुवर्त्मेषु विराट्स्थितिः विराडात्मनि स्वयंभुवि
प्राणान् आकृष्टवति स्वदेहस्य देहोपसंहरतो यावत्तिस्थति वातस्कंधस्थितेनोनभोभवावायुः स्थितिग्रहनदा।
नविमानादिविधारणासमर्थो नभ्यास १ नेवातस्कंधास्थलस्वस्वयंभुवः प्राणाः क्रान्तेषु उपसंहृतेषु २ स्थिति।

कालानलेन नगरं शून्यविकीर्णशीर्णे शून्ये तते त्रिपुरहवाभिमानी ५० इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्र
करणे कल्पदेहाभावनाम एकसप्ततितमः सर्गः ७१ श्रीवसिष्ठ उवाच अथाकृष्टवति प्राणान्स्वयंभुवि नेमा
भुवः विराडात्मनि तन्माज्जवातस्कंधस्थितैः स्थिति १ नहि नश्यति किल प्राणरोधेन क्रान्तेषु तेष्वपि स्थलच
क्रे स्थितिः कोप्यापधेन भूतैकधारिणी २ वातस्कंधेष्वाक्रान्तेष्वाल्पप्राणप्राणमारुते सर्वांगेष्वपरित्यक्ते
स्थितिर्व्योमभास्वरे ३ निराधाराः सर्वानाग्निदाहोल्कवद्धापतन् व्योमतलात्तलेवोध्वनिकराइव।
भूतले ४ कालपाकवलनलुलानगरार्थंउकलालयाः प्रशान्तपवनाधारा विमानावलयोपतन् ५ ।

प्राणाक्रान्तेष्वाकाशे उपमे उपसंहारेण सम्यावस्थांगतेव्योमभासनेस्मिन् सर्वाने अग्निदाहे उड्डीने उल्कैः
स्तल्पस्ताराः भूतलेष्वासमन्तात् अपतन् ४ जगन्त्ये उग्रनिर्नतस्य स्वहस्तनफलास्य प्रालयाः भोगस्याभूतः वि।
मानावलयः कालविपाकेन चलनं विकिरभोगाम्बुलंकमयैषान्तथाविधाः स्वतः अपतन् ५ ॥ ॥

CC-0. Gurukul K... ...Collection. Digitized by S3 Foundation USA

1959

इदानींदीमानो १ तेच तादितिसिद्धोऽनन्तविश्वमेतत्कालोत्सृष्टचपनाद् प्रथमं मन्यइति मूकाः वाख्यापरेणसमर्था १
इत्यादिनगरेःस्वादिमानिसेहादिनगराणि श्रमरभूभृतो मेरोः शिरांसि शिखराणिच पेन्नः ८ नन्वब्रह्मणःस्थूले
देहोवलाउत्पाविराडहनदंनर्गलः स्वप्नलोकानिवासोचनमेत्वदेहेस्वतनमनःकल्पिते प्रातिभासिकएव नवसो
यिनस्य स्थूलदेहएवेतिस्पष्टं विराड्देहानेस्थित्ययोगात् नहिकस्यचिदपि स्थूलदेहानःस्थूलदेहानरहंप्र

प्रलयोन्मुखेनोद्यानेब्रह्मसंकल्पनैशुने सिद्धानांगानयःशोभितिडानामसर्विषमिव ९ प्रथमंसंस्थावरेक
ल्पमाहतैलनलनलवनस्वशात्मपचयेमकाः सिद्धमंननयापनतत् १ संकल्पद्रुमालानिसेहादिनगरा
णिच पेन्तभूकंपतालस्यशिरांसमरभूभृतः ८ श्रीरामउवाच चितिसंकल्पमात्रात्माविराड्लोकजगद्वपुः

तेवासंभावयितेत्याकांपवंप्रतिमानसेवचनमेत्वदेहे प्रातिभासिकेस्वप्नदेहप्रायेप्राणापस्मेहारसंकल्पेनक
र्थंविराड्देहेविहिभक्षमाणस्थानीयचापस्कंधादिहृत्यः नहिस्वप्नदेहेप्राणाद्युपसंहारेणापस्मारादर्शनेजाग्र
त्प्रसिद्धस्थूलदेहत्वयोरदृश्यपनद्भ्यापायेनरापामःशोकनेचितिसंकल्पमात्रात्मेत्यादिना प्रश्नोत्तरमेव।
श्चितिसंकल्पमात्रेमनस्तदात्मानगाहपञ्चमोऽस्यशरीरकः प्रसिद्धः ।

तस्य संकल्पमात्रात्मनस्तत्तुस्वदेहस्य भूलोकादयो लोकाः अंगेष्वेव वः किं नत्वमूर्तस्य मनसो मूर्तामंगानि किं भवंतितदा भूर्लोकः किं मेंगपादः मध्ये वा स्वर्गश्च किमंगे रसातले च किमंशकोवयव इति भागप्रश्नः १ अस्तुवा चतन्मे स्वदेहोपि मूर्तत्वाथापि अस्य पदिमायासेनस्य एतानि अतिविस्तृतानि भूरादीनंगानि क

किमंगं तस्य भूर्लोकः किं स्वर्गः किं रसातलं ४ कथमेता
नि चांगानि ब्रह्मलोकस्थितानि च कथं वा सोतिवै
तस्य स्वस्यैव वपुषि स्थितः ५ ब्रह्मा संकल्प
मात्रात्मा निराकृतिरिदं स्थितं जगदि
त्येव जातो मे निश्चयः कथ्यतः
॥

कथं स्थितानि तस्याविविस्तृतानि संकल्पेनेन ब्रह्माडात्मनायथु च्योत तर्हि स स्वस्यैव वपुषि एव तस्य ब्रह्मलोकस्यांतः सत्यलोके कथं स्थितः ५ किं च ब्रह्मा संकल्पमात्रात्मा निराकृतिरमूर्त एव इदं तु जगत्साकारं स्थितं इति मे निश्चयो जातः अतः इतरस्य कारणतरमस्ति चेत् कथय ॥

1961

नत्रपञ्चमेऽप्येष स्थूलदेहस्य मनोमयदेहान्तस्य चैतदवयवत्वेनान्तर्भावयित्वे भूमिकां सूत्रोद्घाटनेन रच-
यति आदावित्यादिना आशान्तो सर्वाभिलाषाणां हिंसा च कोशानां भूमानन्दात्मकत्वादेकमेव प्र-
रके १२ तदेतत्परमाकाशं स्वरूपमत्यजत् विकारमनापद्यमानमेव स्वामाकाशतां चेत्ता द्वितीयवद्
मिवकल्पयत् परेस्त्वानित्विकं वास्त्विति यद्बुध्यते १३ तत्र बोध्यबोधबोद्धृभावलक्षणत्रिपुटीमत-
नेन संघनानाबह्वीभावस्य मनोवेषणास्थितेन तयाभूतेचेतनं जीवं विद्धि स्वरूपमत्यजदिति यदुक्तं तद्

श्रीवसिष्ठ उवाच आदावनादिदेनासत्रसदाभासे निरामये चिन्मात्रपरमाकाश आशाकोशा-
कसरके १२ तत्स्वामाकाशतां चेतन्त्वेत्यमित्यवबुध्यते स्वरूपमत्यजन्नित्यं चित्वाद्भवति चेत-
नं १३ विद्धि तच्चेतनं जीवं संघनत्वात्मनः स्थितं एतावति स्थितिजालेन किंचित्साकृति स्थि-
तं १४ शुद्धव्योमैव विद्योमस्थितमात्मनि पूर्ववत् यदेतस्यतिभानं तत्तद्व्योम नाशिवात्मनः १५
अथ तत्मनआभोगिभाविताहंकृतिस्फुरत् संकल्पात्मकमाकाशमाकालितमितं मद्वयं १६
तत्संकल्पविदाभामनभोहमितिभावितं अमेतमेवान्तर्भवन्स्तानिवेशाविमवावे १७ ॥

प्रपाटयति एतावतीति त्रिपुटीजीवभावपर्यन्ते स्थितिजाले अध्यासेन संपन्नेऽपि तेषु न किंचिदपि सा-
कृतिपरस्य स्वाकृत्याकारसहितेरूपेण परमार्थतः स्थितं किं तु शुद्धव्योमैव स्वशून्यमेवेति परिणामं बधः
१४ किं तर्हि स्थितं तत्राह चिद्व्योमेति १५ एवमस्मिमाकारभावनाद्मनेनैव तज्ज्ञावेनापि स्फुरतीत्या-
ह अथेति १६ अहंकारकल्पनांतं स्थूलदेहकल्पनापि तस्य अवलम्भूतेवेत्याह तदित्यादि

=
२
फि

१८ यदिदं देहशून्यमेव न तु किंचिदाकाशमनन्यत्वेन तेनाह शून्यमेवेति १९ प्रलयमोहादिकल्पनाप्येवमेवे त्याह संविदिति कदोपशाम्यतीत्यत्राह यदेति तदा शान्ततामितिच्छेदः २० २१ यथाभूतं परमार्थसत्य वस्तु तत्परिज्ञानान्मिथ्यावासनाशब्दार्थमित्वेतत्त्वनिशाम्यति २२ अस्मिन्नेवेत्यापत्त्यैहकिमभा

वेति भाति तमाकाशं यथा पन्नभवत्यपि संकल्पकात्मकं शून्यमेवं देहं इति स्थितं १८ शून्यमेव यथाकाशं संकल्पनगरं भवान् पश्यत्येवं मनोदेहं विविधं भवानन्तनवान् १९ संविदो निर्मलत्वात्स यावदेवं न याति ध्रुवं घनमर्यान्तभवनं स्वच्छं यैवोपशाम्यति २० यदा तत्त्वपरिज्ञाना समस्तदोषस्तदा तत्र इदं समग्रं विद्धि शून्यमन्यत्शिवं स्थितं २१ यथाभूतपरिज्ञानाद्वासना शाम्यति वासना ध्रुवं तत्र निरहंकार तन्मोहो नावशिष्यते २२ एवमेव महाबोधब्रह्मा स्वयं वेदं जगत्स्थितं वितनोत्यसौ रामद्देहो यथा तद्वज्जगत् २३ संकल्पाकाशरूपस्य तस्य यो भ्रांतिरूपिता तदिदं जगद्भाति तद्वत् भ्रांतमेवद्वयेन २४ सर्वमाकाशमेवेदं संकल्पकलनात्मकं वस्तुतस्त्वति नतु रात्मा नामसंसारचक्रवित् २५ ॥

द्धितेन जाह एवमिति २३ तथा च ब्रह्मादेरपि भ्रांत्येव स्थूलदेहत्वे विचारतस्तु तदीयमनोमात्रत्वमिति तद्देहोपसंहारेणोपसंहारः सिद्ध इति भावः २४ जाग्रद्दृष्टान्तस्वप्नदेहोपसंहारेण स्वप्नसृष्टादिलोकोपसंहारवद्दृष्टान्तोपसंहारः ह्ययोरपि संकल्पाकाशमात्रत्वादित्याशयेनाह सर्वमिति २५ ॥

1963

प्रयात्मत्वनैकर्ययेयमिति चेद्दसंभाविनादित्याशयेनाह केनेति किंचु नरं एव कैदेशकालादि सर्वप्रकारैरेव
पासंभावान्नत्पसमर्थं नार्थं २६ सदेतेष्वियाप्रियभावेष्ययमेनेऽलोकेतिग्रपंचेष्वसेव आन्या शून्यके जग
कृत्स्नमेव प्रपंचं जगदाद्यं तत्प्रपश्यति २७ नदेव स्पष्टमाह जगदादिनेयेति आदिपदान्नधर्माऽन्यन्यादिभावा
विकाराग्रहणं २८ हैतविवर्जनात्किंचित् अहैतस्यापि वर्जनान्नकिंचिद्वा २९ तस्मादहमिव त्वमपि एवं

कचिन्मात्रमलेखात्मिकं यदा केन वा जगत् किं जायते किमपरास्ति कारणं मह्यं कारितम् २६ अ
नालीकमिदं ज्ञातमलीकं परिदृश्यते अलीकं सदनेलोकमेवं प्रपश्यति शून्यकं २७ जगदादिक
माभासविन्मात्रं यदेतत्स्वतः आत्मनात्मावदेहेन स्पंदतेनेव मारुतः २८ इदं किंचिन्न किंचिद्वा
हैताहैतविवर्जितं चिदाकाशं जगदिदं शून्यमसंकेतिरामयं २९ ज्ञानशेषविशेषाहंतेन राद्य
वसंस्थितः सर्वदा समनिर्वाणस्त्वमेवमेवास्त्वनिर्ममः ३० निर्वाणमनाः शान्तमना मौनी विगतचा
पलः सर्वकार्यप्रयाप्राप्तकार्यत्वाभावात्संग्रहः ३१ अनादिनिधनानुभवाप्रयकः सम्पदंप्रपन्न तदंप
मव्ययं समाप्तमूर्तिततमूर्तयोऽयं स्वविस्तृतादृपमहादशास्ताः ३२ ॥

परमार्थतः सैवं व्यवहारे असंदेहादिव आसह किंतु निर्मम इत्यर्थः ३० व्युत्थितः सर्वव्यवहारं कुरु
समाहितः किमपरमकरणाग्रहइत्यर्थः ३१ तस्मात्सर्वदेशपंचस्वेव तदन्तानात्मैव आत्माकारपरिणामानिर्दर्प
नभावाइतिनिष्कर्षं इत्युपसंहरति अनादीति सत्येऽप्यमूर्तेभावेकः अनन्तमेवकरसब्रह्मणीयाः अनन्ता।
मूर्तयः आत्मा तितापवर्शान्तिवैचित्र्यैः स्वविस्तृतः दृश्यमहादृशाइत्यर्थः ३२ ॥

श्री.
वा.टि.
उ.टी.
२४०.

इति श्रीवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ इहारोपक्रमो भूयो बोधदार्ढ्याय वर्ण्य
ते कथमीतमकेणागनीत्यादि प्रश्नानन्तरं ततः किमगन्तस्य भूलोकः कथमेतानि योगानि कथं वा मोनतेतस्य
तिप्रश्नत्रयात्रयोत्तरो योक्तानेवनवर्णितं शुद्धेव ब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्यारोपप्रकारो पुनः क्रमप्रशस्तान्पर्यन्तश्रमस्य
शिताः सम्मानो रामस्तत्तान्पर्यतः स्वतन्त्रां शेदर्शिवितं सिद्धावलोकनन्यायेनावहितोऽतो निष्कर्षं स्मारयति वे

इति श्रीमहापुराणे वासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ श्रीराम उवाच वे
धर्मात्तज्जगद्बुद्धिर्न शून्या नापि सन्मयी नास्ति मेति न चोदेति किमप्याद्यमसौ किल १
उपदिष्टमिदं ब्रह्मन्स्त्वया बुद्धमलं मया भूयः कथय परं स्पष्टं हि शृण्वतो न ता
स्ति मे रते २ ॐ नूतककरोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम्
यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॐ नमः कमल
दलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामचंद्राय नमः

त्यादिना सद्रूपी सन्यार्थविषया सर्वसाक्षिणादद्वयस्वयं नास्ति मेति नोदेति च यतः असौ सर्वसाक्षिणी
बुद्धिरेव विषयमर्तेनैकिमपि वाप्नृनसागमं आद्येब्रह्मेति नत्वयानात्पर्यंगत्या उपदिष्टं किलेति गुरु
बुद्धिविसंवादशंकापरिहाराय इमं मया बुद्धमिति परेणान्वयः १ नहि किमपदेशो परमोऽस्त्येनेत्या ॐ
ह भूय इति २ ॐ श्रीरामलक्ष्मणभरतसीताभ्यो नमो नमः इति षष्ठाक्षरभारती तत्सत् ॥

सत्याः एव चिन्तायाः असत्याः बाधितार्थाः अपि न तस्माद्बहूनां दृश्यब्रह्मणामेव तथा स्थितेरर्थक्रिया संवाद
दसत्कार्यपक्षानभ्युपगमात्सर्वशक्तिमति ब्रह्मणि सर्वशून्यतापादनशक्तेरपि संभवान्मायया सह विरोधप
रिहाराच्चेति भावः ३ मायाशबलं ब्रह्म सदात्मेव तदपि हानतिविशेषनिस्तु मुक्तब्रह्मतत्त्वमप्यहं तद्वा
नित्याह एवमिति सर्गोद्भवः प्रपंचाध्यासक्रमः भूयः उच्यते भूयसा श्रोतॄणां बोधाय बोधबाहुल्यायेति

सर्गादिसंभ्रमदृशः शून्यतादिदृशस्तथा न काश्चन विभोः सत्या असत्याश्च न काश्चन ३ एवं स्थिते तत्
त्वं तेन सर्वं बुद्धवानहं तथापि भूयो बोधाय सर्गोद्भव उच्यते ४ श्रीवसिष्ठ उवाच यदिदं दृश्यते
किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं देशकालक्रियादिमत् ५ तस्य नाशे महानाशे म॥
हाप्रलयनामनि ब्रह्मोपेंद्रमरुद्रुद्रमहेंद्रपरिणामिनि ६ शिष्यते शांतमव्यक्तं किमप्यजमनादि॥
सत् यतो वाचो निवर्तंते किमन्यदवगम्यते ७ सर्वपापेक्षया मेरुर्यथाति विततनाकृतिः तथाके
शमपि स्थूलं शून्यं सद्यदपेक्षया ८ शैलेंद्रापेक्षया सूक्ष्मा यथा मेरुसरेणवः तथा सूक्ष्मतरस्थूले
ब्रह्मांडं यदपेक्षया ९ अमानकल्पेनेमोऽस्य कालपरिणतैश्चिरं शांतेनास्मिन्परे व्योमन्याद्यसत्तम

वात्मनि ८ ॥

वा ४ ५ स्थूलस्य भूतभौतिकस्य सूक्ष्मभूतेषु लीनस्य भूतसूक्ष्मैः सहाव्याकृतानुप्रवेशे महानाशे शाक्त
ते प्रलये इति यावत् ब्रह्मोपेंद्रादिदेहानां परिणामसुरभोभावविकारसहिततत्कीलेवा ६ तदा यच्छिष्य
ते तद्वर्णयति शिष्यत इत्यादिना ७ ८ अन्यापेक्षया शून्यं परमसूक्ष्मं सदप्याकाशं यदपेक्षया स्थूलं तथा
अन्यापेक्षया स्थूले विशालतममपि ब्रह्मांडं यदपेक्षया सूक्ष्मतरं अणुतरं ९ मानहेतुस्सूर्यसंचाराद्युपाधिप्र
लयादमानकल्पितेनादृशप्रलयकाले चिरं द्विपरार्धपरिमितब्रह्मायुःकालतुल्यप्रमाणपरिणते प्रति

वाह्निनमति ८ ॥

मायावरणेन स्वप्रमपाय चिदाकाशः स्वयोन्मुखस्वरूपस्वान्तर्लीनजगत्संस्कारसूक्ष्मपरमाणुतो वेद्मि पर्यालोचयतीव ११ भावयन्पर्यालोचयन् तत्पर्यालोचनेनैव स्वरूपचित्तभावयामेहृदयाद्बहिःस्वतःसिद्धे बाह्यशब्दार्थतया व्यक्ततिः तदाकीर्णतेव वदति १२ तेनैवकालदृष्टेन तद्देहेन चित्स्वभावातिरिक्तो देहतई निरूप इत्याह तेनैवदेहेनात्मसंपन्निदर्शयति तामेवेति १३ नन्वेकस्य स्वपरदृष्टृभावो विरुद्धः कथं संपद्यते

असंकल्पो महाशान्तो दिक्कालैरमिताकृतिः अन्तर्मुखश्चिदाकाशो वेश्मीव परमाणुतो ११ असत्तामेव तामन्तर्भावयन्स्वभवन्स्वतः ततः स्वस्वशब्दार्थवेदनि चिद्रूपतां ततो १२ चिद्भावोऽनुभवात्वे तस्थित्वा स्थिटणेतोनितो तामेव वपुषुतीर्कातनतनोहदेहवतिष्ठति १३ यथा स्वप्नस्तं पश्यत्येक एवा त्मनात्मनि स्वतएव स्वदेहं तथा चिदन्तरात्मनि १४ ततश्चिद्भाववपुषोन्तः एकएव द्वितामिव पश्यन्स्वरूपएवास्ते दृष्टृदृश्यमिव स्थितः १५ चिद्भावशून्य एवाति निराकारोप्यणुतनुं पश्यद् दृश्यमिवादत्ते दृष्टेव च तदाहितो १६ प्रकाशमनमात्मानं पश्यन्स्वदनुभावतः उच्छूनतां चेतयते। वीतमजरतामिव १७ देशकालक्रियाद्रव्यद्रष्टृदर्शनदृश्यमाः अर्थान्तरस्वभावेन निष्पन्नद्वितो

इति चेत्स्वमवहितो यथापर्यालोचनादित्याह यथेति १४ तथाकल्पनेपितत्वास्तवैक्याद्वितित्याह ततइति १५ शून्यएवेत्यस्य व्याख्या अतिनिराकार इति दृश्यमिव दृष्टेव च हितो तदाउदेति १६ सवद्दशामायावेलनप्रकाशस्व वमणोरपि छिद्रमात्मानं पश्यंस्मस्वदनुभावतः उच्छूनतामपवयं चेतयते कल्पयति १७ तेदेवतस्यतज्ञांतरीय। कतया देशकादिविभागकल्पनाश्वपि भवेतिपरंतत्तावदेशाद्यभिव्यक्तिभावादन्द्विताभिधाः इत्याहदेशेति १८

श्री

1967

नहि भागकल्पनाप्रकारं विशदयति चिदन्तरिति परिच्छिन्नस्य देशकालाद्यनवगाह्यपनीत्यप्रसिद्धेरिति भावः १९ तदेव त्रिपुटीविभानकोपाधिभेदानां साहित्यात्तदालोकनतिमित्तभावस्य च कल्पना भवतीत्याह उपलब्धमिति द्रव्यगुणक्रियादिकल्पनाधारत्वाद्दृश्यं २० एवमेव कर्तृकार्यकारणभोक्तृभोग्यभोगरूप्यादित्रिपुटीभेदानां तत्साक्षित्वेन भिन्नतायाश्च कल्पने सर्वत्र बोध्यमित्याशयेनाह एवमिति देशकालवस्तुपरिच्छेदे भिन्नतामंव्यपनाहितात्मनेनाका २१ तद्रूपादित्रिपुटीभेदानां तत्साक्षिसिद्धो बहुत्वादिकारणविभागकल्पनानां तत्रैयकी भवतीति संदेशाद

चिदन्तर्यद्भानं सोदेशामिति शृणु राघव यदाभातं तदा कालो यद्भानेन क्रिया स्मृता १९ उपलब्धे चिद्विदं वा
दृष्टताप्युपलब्धता आलोकनं दर्शनं तद्देशालोकनकारणं २० एवमुक्तं तदा भाति भिन्नानंतात्मवाक्क्रमात्
प्रसरत्येव नभसैव नभोरूपं विनिष्क्रमा २१ चिदन्तो भासनं भानं तद्देशेन दृग्गतं येन पश्यति तत्सत्त्वः संग्र
होऽदृष्टमिति २२ चिदन्तःप्रतिभासोऽन्तःप्रथमं नाम वर्तितं तन्मात्रं शब्दमेतेषां मेतदाकाशरूपितं २३
चिदन्तःप्रतिभाकाशादिः पंचत्वं तस्य स्थितिः श्रवणसंधानविवशचेतनेन्द्रियपंचकं २४ ॥

दीयते चिदन्तरिति चिदन्तो जीवस्य भानं भासनं तेनैव योऽयमालोकं येन गोलकप्रदेशेन छिद्रेण येन चार्थी इन्द्रियगणकरणेन पश्यति तद्दृश्यं चक्षुः सर्वोऽसावयं दृष्टीनां सामान्येन्यायः समष्टिसंग्रहः संक्षेपः २२ श्रोत्रादीन्द्रियपंचकविषयैक्येन नामरूपभेदकल्पनात्प्रागवस्थानम्मात्रशब्देनाच्यत इत्याह चिदन्तरिति एते श्रोत्रादिपंचकविषयाणां प्रथमं प्राक्तनेयत्रावर्तितरूपं तत्तन्मात्रमिति शब्दायमानया विधयैतल्लदन्तदाकाशरूपिसद्भानमभिन्नार्थः २३ एवंक्रमेण चिदन्तःप्रतिभालक्षणा आकाशपंचकस्थितिः मनश्रिः स्थूलदेहाभावनिरूपणसंधान

वेदनात् इंद्रियपंचकंकेवलतन्मात्ररूपमेहताः २४ ॥

अंतःकरणचतुष्टयकल्पनाप्रकारमाह एवमिति इन्द्रियैःशब्दादिग्रहणतः पुनरनुभवात्पोषं उपचयमुपैति तैरिन्द्रियगृहीतविषयाणां स्मृतिदशायां तदेव चित्तमिति अध्यवसायदशायां बुद्धिरिति च अभिधीयते २५ ततः संकल्पविकल्पदशायां मनः अभिमानेनाहंममतया तदा स्फुरद्देहाभिनिविष्टं सत् अहंकारपदं गतं देशकालविभागकल्पनां वर्णयितुं श्लोकान्निर्दिशति इति वक्ष्यमाणरीत्याह २६ तत्र काले देशे च सर्वत्र कल्पनान्तरकालकल्पनामपेक्ष्यैव प्रवर्तत इत्याह चिदणोरिति अस्य प्रसिद्धस्य भावस्य शब्दादिविषयस्य प्रतीयत एव अयमिति यत्र देशरूपकालरूपेणाभासार्थवेदनं यस्य चिदणोर्जीवस्य भवति स चिदणुस्तस्य देशकालस्य

एवं चित्तनसंधानं स्पन्दपोषमुपैत्यलं तदेव तावन्निश्चयाद्बुद्धिरित्यभिधीयते २५ ततो मनस्तदारूढमहंकारपदं गते देशकालपरिच्छेदस्त्वंगीकृत आत्मनः २६ चिदणोरस्य भावस्य प्रतीयत्र च वेदनं स ज्ञातस्तेन कालेन सर्वाभिन्नाकल्प्यति २७ अन्यस्मिन्नेकदेशे सावूर्ध्वाभिख्यां करिष्यति एवं दिगभिधानादि कल्पयिष्यति समक्रमात् २८ देशकालक्रियाद्रव्यशब्दानामर्थवेदनं भविष्यति स्वयमसावाकाशविशदोपमः २९ अन्यस्मान्न भवेन्नेषद्व्योम्नेव व्योमरूपभृत् आतिवाहिकनामान्तर्देहः संपद्यते चि

वत्सरकालेन व्याप्तेन निमित्तेन सर्वः इत्यभिख्यां नाम करिष्यति कल्पयिष्यतीति प्रतिजीवं प्रतिवस्तु चेदमतियतमेवेति भावः २७ तां कल्पनामपेक्ष्य ऊर्ध्वाभिख्यां नेतोऽन्यस्मिन्काले एकामेव करिष्यति दिशि तूर्ध्वदक्षिणापश्चिमाद्यभिधानानि बहूनीति विशेषः इति भावः २८ एवं देशकालवस्तुभेदास्तन्नामानि च कल्पयित्वा गृहीतसंकेतानां पुरुषाणां शब्दश्रवणात्तदर्थवेदनात्मनापि स्वयमेव संपत्स्यत इत्यादिशति २९ एवं च स्वयमेव प्रथममातिवाहिकदेहस्ततो देशकालक्रियावस्तुविभागास्तत्तन्नामभेदश्च इति क्रमेणानामानन्तमेवं जगदंगीकरीसंपद्यत इत्या।

एवंसर्वंजगतोमनःकल्पनामात्रत्वेनालिङ्गादिकंदेहावयवत्वेकथमाधिभौतिकताप्रत्ययस्तत्राह एषएवेति ३१ ३२
खगगनाकृतिःचिदन्नःस्वदेहेऽपिकल्पनीयत्ववक्ष्यमाणप्रपंचसंकल्पनामनुपादने ३३ एवंवासार्थदोनोपादानादि
चवसाकल्पनापिबाध्येत्याहभावेति ३४ इत्थमाकारगोत्रित्यमभ्यस्यानियताकारकल्पनो ३५ ३६ ईश्वरा
णामपिदेहादिकल्पनासंकल्पवशादेवकिंपुनरन्येषामित्याह सेति ३६ एवमिति ३७ सर्वोपीयंकल्पश्च

एषएवचिरंकालंतेनभावनयातया गृह्णातिनिश्चयंरूपमाधिभौतिकमात्मनः ३१ व्योम्नोव्योमस्थी।
वरचितोनिर्मलेनेतिविभ्रमः आसत्तामन्तमात्मीयंस्वापनगरंयथा ३२ संकल्पनामनुपादनेन स
देहगगनाकृतिः शिरःशाखार्थदोकाचिन्नादशाखार्थदोकचित्त ३३ उरःपार्श्वादिशाखार्थमयीकाः।
चिदनाविला भावाभावग्रहोत्सर्गशाखार्थमयीमयि ३४ नियताकारकलनोदेशकालादियंत्रितो
विषयेमत्वोनोयातामिन्द्रियज्ञानवेष्टितो ३५ सानन्दश्चपन्थाकारमात्मानंस्वात्मकल्पितं हस्त
पादादिकलितंचित्रादिकलितान्वितं ३६ एवंसंपद्यतेब्रह्मातथासंपद्यतेहरिः एवंसंपद्यतेरुद्रएव
संपद्यतेकृमिः ३७ नचकिंचनसंपन्नंयथास्थितमवस्थितं शून्यंशून्येविलसितंनभिन्नंमोविन्नभि
ना ३८ प्रतिकंदःशरीराणांबीजंत्रैलोक्यवीरुधां सर्गार्गलप्रदामुक्तेःसंसारःसारवारिदः ३९
कारणंसर्वकार्याणांनेताकालक्रियादिषु सर्वाद्यःपुरुषःस्वैरमित्यनास्थितउत्थितः ४० ॥

त्वैवेत्याह नचेति ३८ व्यष्टिवत्समष्ट्यात्माविराडप्येवमेवकल्पनयोत्थितइत्याह प्रतिकंदइति व्यष्टि
शरीराणांप्रतिनियतःकंदःप्रतिकंदः तदाधारत्रैलोक्यवल्लीनामपि सएवबीजंमुक्तेर्द्वारेषुप्रतिबंध
कविषयसर्गार्गलप्रदः ३९ ४० ॐरामायनमः ॥

1969

यो॰
वा नि॰
उ॰ टी॰
२४२

भूतमयदेहाद्यभावादेव मनुष्याश्वत्थार्जुनशाकवृक्षे ५१ यथात्वेम अब्धीनांमेघानांसंग्रामाणांसिंहानांचगर्जाभि
र्महाध्वनिभिःश्चोक्तिनाम्मानोपि स्वमनोरणवर्त्तेनामौनवतानिःशब्देसेविस्थिते तथातेनापिविराजानिष्प्रपंचे
स्थितमित्यर्थः ५२ स्वप्नसंदृष्टानांयोधानांरणग्रामघटीकोलाहलकलहीदृशे जाग्रतःस्मृतिपथे सघ्यथानात्यतामर्दे
पिसन्यथाप्रपंचोयंस्थितः ५३ मायामात्रत्वाद्दृशसंभावितसहस्रमप्यत्रसंभवत्येवेत्याशयेनाहबह्विति ५४

नामभूतमयोदेहोनास्माकस्तीतिशरीरके अश्वत्थार्जुनशाकातेनतकेनचित् ५१ तेनाब्धिमेघ
संग्रामसिंहगर्जाभिर्निनाम्मना अपिस्वमनोरणावर्त्तेमौनवतास्थिते ५२ जाग्रतःस्वप्नसंदृष्टयोद्धारम
हिवटने यथास्मृतिगतेनासत्रसमहदसोस्थितः ५३ बहुयोजनलक्षोच्चप्रमाणोपिबृहद्वपुः परमा
णुवत्तेरमातिलोमानसान्तर्गत्रयः ५४ कुलशैलगुणोच्चान्मानगाहृदात्मकोपिसन् कुलायधानकं
मात्रमपिनाश्रयन्यतः ५५ नगत्कोटिशतामाभाविस्तीर्णोप्यनुमात्रके वसनेनाब्धाभवानेषनदेशस
मशैलवत् ५६ स्वयंभूरेषकथितोविराडेषसउच्यते ब्रह्मांडशतमानगदेहोवसनस्तनभोमयः
सनातनस्तिपोक्तोरुद्रइतिविसितितः इंद्रोपेंद्रमरुन्मेघशैलजालादिदेहकः ५८ तेजोणमात्रपाशि
तेवतिलायशमवपुः क्रमेणस्फारसंवृद्धिमहानहमितिस्थितः ५९ ॥

धानकावरबीजादप्यल्पावन्मात्रमपि कुलायंनीडंछिद्रंनपूरयति ५५ ५६ ५७ ५८ उक्तंसर्वंसंक्षिप्याह तेज
इति अणुमात्रेतेजःपरमसूक्ष्माचित् प्रथममेवचेतित्वाच्छिद्वपुःसम्पन्नैःसर्वविज्ञात्मावर्णितक्रमेणस्फारसंवृद्धिः
सन्महाब्रह्मांडात्मैवाहमितिस्थितइतिसंग्रहस्त्वर्थः ५९ ॐश्रीरामसीताभ्यान्नमोनमः ॥

ॐ

अतएवतदीयः प्राणाः वातस्कंधाख्यवातस्तद्ध्यमहावेगेणवातस्कंधात्मरूपमहाशेषाभोगेस्वाभिवर्तीनस्तस्याशयेना
ह स्पंदेनेति ५० स्पंदसंवेदनात्तेन प्राणस्पंदस्त्वनुभूयतेऽइतियदुक्तं तत्स्वानुभवप्रसिद्ध्यासमर्थयति प्राणेति
प्रायेणैव प्राणस्पंदनं दृष्टोऽत्र आकाशवातस्कंधोस्माभिरुदाहृतः पामित्यर्थः ५१ धिष्ण्यता सूर्यचंद्रग्रहन
क्षत्रादिस्थानता ५२ हृदयं उदरांतर्गतमांसाद्यादीतिधावत् ५३ प्रतिकंदा प्रतिजीवभेदभिन्नास्तत्कल्पि

स्पंदसंवेदनात्तेन स्पंदस्त्वनुभूयते यः सप्तवातनिलाभिदो वातस्कंधात्मना स्थितः ५० प्राणापानप।
रिस्पंदो वेदनादनुभूयते तेनयासौ य आकाशवातस्कंधउदाहृतः ५१ विज्ञाधिकल्पितास्तेनवाल्प ॥ ३ ॥
नैव पिशाचिकाः तेनःकणशसंतोपितएवधिष्ण्यतांगतो ५२ प्राणापानपरावर्तदोलातद्धृदयोदि
ता वातस्कंधाभिधामजगतांहृदयंमहत् ५३ प्रतिकंदशरीराणांप्रथमंबीजमेषमः जगज्जला
नां सर्वेषामाकल्पव्यवहारिणां ५४ प्रतिकूघाद्ययेनेतस्मादुत्थिताजगदात्मना देहास्तदाद्यथाबा
ध्यमंतेशातत्थास्थिति ५५ विज्ञिस्तस्याद्यबीजस्य पूर्वमेवयथोदिता तथैवाद्यापिजीवेनस्यादे
तितदीहिता ५६ श्लेष्मपित्तानिलास्तस्यचंद्रार्कपवनास्त्रयः ग्रहाश्चरत्नगणास्तस्य प्राणाशीवना।

नव्यष्टिशरीराणां ५७ येच्छाकल्पितादेहाः कथमेतस्यव्यष्टितोगतास्तत्राह प्रतिकंपादितिप्रतिकंदं
भवः प्रतिकंदः हिसादित्वायत् यथस्माद्देतास्तथाविधादस्मादुत्थिताः प्रतिपुरुषदेहं तत्तद्वासनामयाः
बहमाद्यएवमेवबाध्याइत्याह देहाइति ५५ तत्रैकाबीजानानंतर्यथाहृद्बीजपरंपराक्रमेणाङ्कुरदर्शनाद।
स्तीनिसंभाव्यतेतदृष्टत्रापि संभाव्यतामित्यभिप्रेत्याह विज्ञिरिति तितदीहितानेनहिरण्यगर्भेणाकांक्षिता
५६ तस्यहिरण्यगर्भस्यश्लेष्मपित्तादयः अतएवान्येपिग्रहाः रुद्रगणानदेवसमूहाश्चप्राणेनयदाशीवने
तत्कीकराःश्लेष्मविदइत्यर्थः ५७ ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२४४

1972

तस्यास्थीनि द्विजालानि मदंशोजानि वनानि मध्याः तस्य शिरः ऊर्ध्वकपालं पादौ अधःकपालं त्वं चं ब्रह्मांडाव
रणानि वर्वथंहरस्यन्नाद्वपुषणामः ५८ देहंगतजगद्विराजो वपुर्विद्वितत्वं संकल्परूपस्य कल्पनात्मनः कल्प
नामात्रे नवा हस्तापनसाध्यनत्वमनःकल्पनात्मकं किं विदाकाशमेव संभवति अतो हिनेत्याकाशशैलादि सर्वंप
शांतचिदाकाशमेवेत्यर्थः ५९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे विसप्ततितमः सर्गः ७२ यान्यगान्यस्य यो।
लोकाः यचास्यावयवः पृथक् यथा चांतास्थितोस्य घनतत्सर्वं संक्षिप्त्वार्पितं इदानीं किं सुगतस्य भूलोकः किंस्व
र्गः किं रसातलमिति विभागप्रश्नस्य कथं वासौ नितस्य निःशश्रस्य कथं वा तन्मनोमात्रे निराकृतिरिदं स्थितमि

तस्यास्थीनि द्विजालानि मदंशोजालिकाननाः शिरःपादौ त्वचं देहान्यथाममस्तस्य नोवयं ५८ वपु
विराजो जगदेवाद्वि संकल्परूपस्य हि कल्पनात्म आकाशशैलावनिसागरादि सर्वं चिदाकाशमतः
प्रशांतं ५९ इतिश्रीरामायणे निर्वाणप्रकरणे विराडात्मवर्णनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३
श्रीवसिष्ठ उवाच तस्मिन्कल्पनसंकल्पनसंहृष्टराशि स्थिते शृणुतत्त्वावक्ष्यं यविचित्रावारहारिणी १
परमेयच्चिदाकाशं न हि राडात्मनो वपुः आद्यंतमध्यरहितं तत्वं त्वमस्यवपुर्जगत् २ संकल्परहितो ब्रह्म
स्वांडंसंकल्पनात्मकं वपुश्चापरितो भासत्यशून्याकाशमेवतत् ३ ॥

निष्प्रश्नस्य च विस्तरेणोत्तरं वक्ष्यामीते
तामवधारयपति तस्मिन्निति तस्मिन् शिलाहृदयदेहे ब्रह्मसंकल्पात्मके तस्य विराजः संकल्पब्रह्मांडात्मके व
पुषि स्थितं तस्य इयवचरणमाणात्मकमंत्रयवादि विभागविवरणं तत्र शृणु एवं त्वर्थः १ तत्रास्य ब्रह्मैव वास्तवस्वरू
पं माध्यमिकमकल्पितं वपुर्विराट् शरीरं तत्कालिकं तद्दृष्ट्या अतिलघुतरं इत्याह परमिति २ चिदाकाश
मायेत्य रहितं तस्य स्वरूपमिति कथं तत्राह संकल्परहित इति यतः स ब्रह्मासंकल्पवपुषा ब्रह्मांडाह
हिः संकल्परहितो निःसंकल्पमात्र चिदाकाशमात्रः सन् संकल्पनात्मकं स्वांडं पश्यति तत्वं परमार्थदृष्ट्या का

श्रीरामचन्द्रः ॥

नत्वादौ नरस्य शिरः पादौ नितंबं च वक्षेऽथाऽधोऽधोर्ध्वः कपालद्वलविभागमाह ब्रह्मेति तेनसंहिरण्मयेने
नराकारोलिंगसमस्थभिमानिर्देशात्ः ४ ब्रह्मूर्ध्वगतमितिसडद्वान् संकल्पितवान् एवमात्मना
कलितोऽक्रमभिन्नं च संकल्पितवान् ५ मध्यमात्रं त्वेकस्य नराकाशमध्यमिति यावत् ६ त्विडयोः कपाल
योः संधिः अनंतरालशून्याशून्यमात्रो मेलोवितिष्टपणेनेनैः ७ तालुकाकूटसंविहानयोः त्रुटिप्राणयोर्ले
वाः हृत्रिभेदाः ८ भूतप्रेतपिशाचकाः रक्षांसि साद्यप्रविलोलपत्रात्मकमयः लोकान्तराणि सूर्यचंद्रादिलो

ब्रह्मात्मेषस्वसंकल्पैस्तसंभ्रमकरोद्द्विधा तेनसेनेनराकारः पृष्ठः पृष्ठविहंगवत् ४ अंडस्यैकेनभा
द्वांगतेसेतुद्भवानसौ भूर्वाऽधःसंस्थितेभागेव्या तिरिक्तेचलात्मना ५ ब्रह्माडंभागऊर्ध्वस्थाविरा
नःशिरउच्यते अधोभागस्यपादौच्यो नितंबोमध्यमात्रंत्व ६ द्वांविमद्र्वःयोसंधिः त्वेडयोरिति
विस्तृता अनंताव्योमलेखासाशून्यमाशून्यतिष्ठपते ७ योसालविपुलेनस्यनानारूपिविदा
वः संविहानलवादेहेस्वरास्वरनरादयः ८ देहान्तःक्रमयस्तस्यभूतप्रेतपिशाचकाः लोकान्तरा
णिसंभाणिस्वर्षिराणपस्यदेहके ९ ब्रह्माण्डखेऽस्मप्यायोविस्तृतेपादयोस्तले नानमेडलंभाणि
पातालऊर्द्धानिधः १० तलेस्थलचलायंतीसर्वशिरानेकरांधिका भूवनमंडलीलोलासमद्वद्दी
पवेष्टना ११ तलेगुरुगुराग्येन्यानयोनास्तः सरिदसाः जद्वद्वीपद्देभोजमस्यहेमाद्रिकर्णिकं १२

काश्चन्द्रादिभाणियाम्यादिनारकलोकान्तराण्यधःस्थितानि ९ १० चलचलायंतीचंचलायमाना
अनंतमंडलीमध्यवर्तिजघनतितंबमंडलीकामरोगनरामरणादिव्याकुलासमुद्राः द्वीपाश्चवेष्टनान्यन्तरी
यकांचीकटिसूत्रप्रायाणियस्याः ११ नाद्यःसिराःसरित्स्वेदनंततत्तलेलव्यानेन निसिरोनदीनोरसः १२ ॥

1973

ऊरुहयाः ऊर्मिभागाः ककुभो दिशः शून्यकल्लोलादयो मांसभेदः मेदसो धातुविशेषस्य नालिकाः पटल्यः चलना।
मेदाः १३ तेनारोमाः १४ वातस्कन्धेषु प्रसिद्धाः आवहादिषु प्रवाहादयो महावाताः १५ कल्पद्रुमवनान्यन्या
निवनान्युपवनानि च क्वचिन्नानालादेषु प्रसिद्धानि सर्पच्छेदानि वा रोमलोमनानि १६ ब्रह्माण्डस्याधःप्रान्ते रेखेव प्र
सिद्धदीप्ताविरश्मपदतः पुरोहितोऽन्यानि दीप्यन्ते विश्वतः पृष्ठे सर्वतः पृष्ठेषूत्तमेषु मध्यमेषु लोकेषु क्षितिष्फतिप
सिद्धश्चर्विद्योतिरश्मिदीप्ताशिखाचूडाग्रपर्वोविधैवराह्रेदृक कल्पनाकार्तेस्तस्याः किं मनः कानीन्द्रियाणीत्याह स्व

ऊरुहयः ककुभः शून्यायकल्लोलादयो चलाः मेदः स्थिराः पद्माकारा मेदसो नालिकाः चलाः १३ वे
दार्कौ लोचनस्य ब्रह्मलोकोऽमुखैस्तते तेजः सोमास्यकथितः श्लेष्मा प्रालेयपर्वताः १४ अग्निलोक
स्तथाकाग्निः पित्तमस्याति दुःसहं वातस्कंधमहावाताः प्राणापानादिदृष्टिता १५ कल्पद्रुमवनान्य
स्य सर्पच्छेदानि वक्वचित् लोमजालान्यनेकानि वनान्युपवनानि च १६ ऊर्ध्वं ब्रह्माण्डखण्डस्य समस्तस्या
हमस्तकं ब्रह्माण्डपाताख्यार्विरश्मिदीप्ताशिखोत्थिता १७ स्वयमेवमनस्तेन मनो नाम्नोपयुज्यते आत्मै
वभोक्तृतामेति किलकस्यकथंकृतः १८ स्वयमेवेन्द्रियामर्षेतेनान्यत्रालिनाकृता यतस्तत्कल्पनामा
इमेवेन्द्रियगणाः किल १९ नामसौ नाम्नानमः ॥

यमितियतः सर्वं मनः समष्ट्यात्मापष्टविधानात्स्वयं मन एव अतोऽस्य सर्वकल्पवनाम अन्यन्मनः नोपयुज्य।
ते अनवस्थाप्रसंगात् यदि तु आत्मैव स्वभोगाय भोग्यवर्गं कल्पयतीति मन्येथास्तन्न तस्य कूटस्थाद्वयस्वभाव।
त्वादित्याह आत्मैवेति किं तू नाति प्राग्वत् १८ एवमिन्द्रियाण्यप्यतो नोपयुज्यन्ते यत्स्वेनान्यत्र अस्मदादिष्विन्द्रिया
णामस्तिनाकृताकल्पनात् वेन्द्रियकल्पनायामिन्द्रियाणां निमित्तत्वे अनवस्थाप्रसंगादिनिभावः १९ ॥

ॐ

कथं तर्हीन्द्रियमनसोर्भेदव्यवहारस्तत्राह अवयवेति अस्ति विवेकं मनः अतोऽस्मिन्नियम्यतिरेकदर्शनादिन्द्रियप्रह।
तेः स्वरूपमनस एव सर्वेन्द्रियकार्यनिर्वाहदर्शनत्वेति भावः २० अत एव च सर्वं जगत्क्रियातः क्रियापेक्षितेन क्रिया
पि पृथक्कर्तृत्वेनोत्पादितस्येति यतस्तदीयसंकल्पादेव पुरुषाहंशि सर्वं पुरुषवैषम्ये आरोपितं हि ताः आरोपि
त भेदाः सर्वव्यवहारात्मनाचलेति २१ तथास्मदादिमरणानन्तरमेव तस्यैव मरणे जन्मस्य च तस्यातानस्थावहिपरा
र्धकालजीवन एव तस्य मरणजन्मनी वृत्तिरिति अन्यथास्मदादिव्यष्टिमात्रप्रसिद्धत्वं स्यात् यतः इदं जगति सम
ष्टिरूपं स एव अस्मत्संकल्पात्मापि समष्टेरनेनेतरद् इत्यर्थः अथवा तस्य विधानैः सहसिद्धं च तत्कृत्यमिति पु

अवयवावयविनोरिवेन्द्रियविज्ञयोः न मनागपि भेदोऽस्ति विवेकमेकशरीरयोः २० तस्य तान्येव
कार्याणि जगन्तीयानि कानि चित् संकल्पादेव पुंरूप्याच्चलत्वाद्रूपतां हि ताः २१ जागते तस्य वित्ते
येनानन्यस्मृतिजन्मनी स एवेदं जगत्तस्य संकल्पात्मास्य नेतरत् २२ तस्मात्तथा जगत्सत्तामानेस्य
तैव जगतस्ते याहशी स्पष्टमूर्तिनोः सैवैकात्मतां पीतयोः २३ जगद्विराजो सन्नैकाप एव स्पन्दयोरि
व जगयस्मिविराडेवयोविराडन्नजगत्स्मतं २४ जगद्वस्याविराडिति शब्दाः पर्यायवाचकाः संकल्प
मात्रमेवेतत्पुड्डविज्ञामरूपिणः २५ तस्मत्

गणादर्शितन्यायेन तत्तत्तया जीवन्मन्तस्य हि परार्द्धे
नादिकालप्रसिद्धेरस्मदादिव्यष्टिप्रसिद्धे च स्मृतिजन्मनी जागती नगदं तर्गता स्महृष्टिकल्पिते एव नान्यस्व
दृष्टिसिद्धे इत्यर्थः यतः स एवेदं जगतिप्रसिद्धः अस्मत्संकल्पात्माव्यवहारोऽप्यसौ एव रूपेण तरदित्यर्थः अथवा
इन्द्रियमनोऽसीव तस्य स्मृतिजन्मनी अपि जागते अस्मदादिप्रसिद्धे वित्ते येनानन्ये पृथक्कल्पने तस्य संकल्पात्मापि न
गप्रसिद्धः अस्मत्संकल्पात्मैव यतः स एवेदं सर्वं तेनेतरत् किंचिदस्तीत्यर्थः २२ अतः स एवेदं तत्राह तस्मन्नेय।
तितस्य जगतस्थतयोः २३ २४ एते विराड्जगती शुद्धचिन्मात्ररूपिणः परमात्मनो बहुस्यापन्नाये येन्यादिष्फति

प्रसिद्धसंकल्पमात्रेन स्थितिः स्वरूपमिति ग्रन्थेनैव परिशिष्ट

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
२४९

अस्त्वेनामेयेनेत्युक्तमभ्युपगम्य श्रीरामः शिष्टं पृच्छति स्थावरयोनेः स्वदेहान्तरितिकथं वा सोऽन्तरेण स्वस्यैव वपुषः स्थि
तेरुक्तिप्रश्नस्याशयं वेदनार्थः २६ ध्यानेनेति मानसदृष्ट्या बाह्यहृदि हृदि कल्पितेनान्तर्मरुपेदेवमुपवेशप्रवर्तनमभी
पश्यात्कुत्रचामरादिव्यजनदर्पणतांबूलादिभिर्देवपरिचर्यनेयथानुभवे विस्मितहृदित्यर्थः २७ किंचित्स्थलदेहान्म
कस्य स्वस्थानदृश्यपुर्यष्टकेलिङ्गदेहात्मकस्यास्य स्थावरस्थानस्यैवैषा विवेकिनामनुभवसिद्धमित्याह तृणानामि।
तिमृण्मयोनाविवेकिनां बहुत्यपुर्यष्टकं तत्प्रतिपुत्रिकाऽन्यत्निकतनदेहरूपनिमाकारः अन्तएव दर्पणगतगगनप्रति।
बिंबोपमः २८ कैमुतिकन्यायेन धातुः स्वदेहान्तःस्थितिरित्याह यत्रेति २९ यत्र स्थावराणामपि स्वबीजदेहा

रामउवाच संकल्पात्मा विराड्देवो बलिमेवाकृतिकल्पितमायाते अस्त्वेनाम स्वदेहान्तः कथं ब्रह्मैव तिष्ठति:
२६ ॥ वसिष्ठउवाच यथा ध्यानेन देहान्तस्तिष्ठसि त्वं यथास्थिते तथास्ते निजदेहान्तः संकल्पात्मापि ना
मदः २७ तृणानि तथा वल्ल्योऽज्ञा जीवा बहुपुरोदरे उत्पत्तिपुत्रिकादेहाः प्रतिबिंबोपमास्त्विमः २८
यत्र त्वमपि देहान्तः कर्तुं शक्तोऽसि लेख्यिति संकल्पात्मा विभुस्तत्र ब्रह्मा किं न करिष्यति २९ बीजान्तः स्थै
र्यं पार्श्वपदार्थे यत्र जगतः किं नास्ति तत्र देहान्तर्निजचित्कल्पनात्मिका ३० साकारो गगनात्मास्ते निरा
कारो विमलत्वबा आलेखबहिःस्थानस्थमित्रबाह्यतोबहिः ३१ आत्मारामः काष्ठमौनी न जडोऽपि हृष्टजडः अह
ं त्वमित्यादिमयो विरा
डस्मिन्निष्ठति ॥ ३२ ॥

नवस्थानसामर्थ्येनाविर्भूतसर्वशक्तिकविकल्पनात्मिकाकयाः बलसंस्थवमूर्तेः किं तद्वाच्यमित्याह बीजेति
३० तथाच ब्रह्मा ब्रह्मांशकारेण साकारः सन् विज्ञानात्मना गगनात्मनः समष्टिरूपेण निराकारो विमलत्वापन्नहृदयेपिव
हि तत्र स्थालेखावायाततभावकल्पनेनएव परं सद्रूपाद्बहिः स्थितमिवेन तत्कल्पितमात्रं सद्रूपमियतइत्यर्थः ३१ सतहिं
बहिरंतस्वकीदृशः कीदृशोऽस्य भावपरमार्थतस्तिष्ठति निजात्मारामस्तस्य बहिः विराड्ब्रह्मांशतन्मात्रेणतस्तु अहंतमि
त्यादिच्छप्रिमूर्तेर्भातिमयः आत्मनि आत्मारामः सन् काष्ठमौनी निवातवयः हृषिदिवजडः स्थितः सोपि चिदकारसत्वा

ग्रं॰ यत्रऽस्तिष्ठति ३१ ॥

नकेवलंविशालजठरेदृश्योस्थितिः किंतुतत्रत्यानांसर्वेषामपिनिदर्शयितुंतन्मेवदृष्टैतैर्विपाटयति आवेष्टितेतितत्र
लतविततगणपरायसहितलतान्विषयेषुयालतान्तरणकद्रः दारुपुमान्प्रतिमावाशर्वरन्वाहिता आवेष्टितोबद्धः
पश्चाद्भिन्नाः मुक्ताश्चापिलतारूपानिकिंतुनिःशाटत्नमीसेवासमीप्यग्धाश्चेत्रयोजलप्रवाहः निरुद्धः विरोधितोगः
शांतिनावयवोपिप्राक्तनस्थितिनन्दहानितथानानाविधेकार्यजालेविहरन्शिलाजठरमिवशान्तमनस्कःपूर्व।
स्थितेवासेनमनागपिकोपहर्षविषादादिनाविक्रियतइत्यर्थः ३३ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रक
रणेचतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ वितानतिग्मानलपरेद्वादशादित्यसंभवः दहन्नत्रजगत्सर्ववर्ण्यतेप्रलयान

आवेष्टितोसितलतान्तरणदारुपुंवद्बद्धःसमुद्ररयवद्धविरोधितोगः नानाविधेष्वपिविहरन्नपिकार्यजा
लेतत्रःशिलाजठरशान्तमनस्कएव ३३ इतिश्रीमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेवि
ग्रन्थवर्णनामचतुःसप्ततितमःसर्गः ७४ वसिष्ठउवाच अथाग्रस्थब्रह्मलोकाद्ब्रह्मणिध्यानशा।
लिनि निहिमाद्रेःशनैर्दिक्षुदृष्टवानहमग्रतः १ द्वितीयमर्कंमध्याह्नपश्चादभ्युदितंस्फुरत् दिग्दा।
हमिवदिक्चक्रेवनदाहमिवाचले २ वह्निलोकमिवव्योम्निवडवाग्निमिवार्णवे ततोपश्यमिहदेह
सूर्यंनैरृतविग्रहे ३ सूर्ययाम्यककुब्भागेसूर्यमाग्निककुब्भवे सूर्यमैन्द्रककुब्भागेसूर्यमीशा।
नदिग्भवे ४ कौवेरककुभिसूर्यंसूर्यंवायव्यदिक्तटे सूर्यंवरुणदिग्भागेसूर्यमीशानदिक्तटेनवि
स्पष्टवानहं ५ ॥

लः प्रश्नेप्रासंगिकेसमाध्युपरमेतात्कालिकमेवाननुसंधेयंध्येयत्यादिना अथसैंद्रादिनगरेमहाशिखरपत
नेनेदर्शनानंतरंशनैर्दिक्षुशनैरितिदिशादाहद्वितीयमर्कंदृष्टवानितिपरेणान्वयः १ मध्याह्नस्थेनेनमध्यादि
शप्रकंसनीतिगम्यते दिक्षुदिशांमध्येअग्रतःपुरोभागेनपश्चाद्दिक्चक्रेपश्चिमदिक्षुखेमध्यस्थादर्कात् द्विती
यमर्कमहंदृष्टवानितिसंबंधः २ दिग्दाहमिवेत्यादीनित्रीण्येकेपाज्यासर्वेषामर्कानामुपमानानिप्रत्येकेयो
ज्यानि ३ ४ वरुणदिग्भागेइतिपाठएककोणानुवादः ५

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२८०

विधिवैधुर्यदैवप्रातिकूल्यं ६ दिग्गणानामंतरे येनतालिके मध्ये मौं वै अप्रसमर्थगगनसकादसः मध्यमस्ये
कादशानां अर्कः ऊर्ध्वमध्यमेयोऽर्कमध्यमेनार्क उदितः इति गम्यते नेतेषु मध्यमे एकादशार्के दर्पणादेशप्रतिबिंबमिवे
त्यदर्काणां त्रयोदशभूतत्तद्विमध्यतनादित्यान् रुद्दिनमर्केत्यात्मकमेकमेवब्रह्मविलक्षिवात्मकसेकरूप
द्रूपेदेवपुः तदेवतनमविनुवो एषमर्थोऽद्ध इति गायत्र्याप्रकाश्यते अत एव हितवत्तोर्विशन्यदलप्रसूतिवत्तोर्विश
तिसहस्रशाखात्मस्यमर्वेणामायणस्यसामस ग्रहाकेष्वादित्यप्रदयब्रह्मशाखायोद्धायपवपुषधनमइति त्रिमूर्ति

यावद्दिवाकरगणाम्नाणुद्धिवैधुर्यमाकुले उद्भूतत्त्वलज्वालावदर्केषोर्ध्वं द्वावानलान् ६ एकादशोऽपि विलोलार्कं
णाप्रतिबिंबमिवास्थिते उद्भूतत्रयमर्काणामंतरदिग्गणावै ७ तद्विशोद्भवलंबनमध्येलावनेत्रय
नद्वादशपरीमाणांदीप्तंदेविवस्वतां ८ सर्वदिक्कदग्धाहोश्चः शुष्केवनमिवानलः अथादभ्रजगत्तेव
दुग्धाषणाषीश्यवाससः ९ अनग्निरग्निदाहोद्दागगहश्चेपाल्मकशुल्ककः अनग्निनाग्निदाहेननेनतानाम
रसेदनाम १० अंगानिदावदग्धानि विज्ञानीवममाभवन् प्रदेशान्मध्यमन्यकाद्द्वमारूढवान्हं ११
रुद्रदहसनलाद्यानहनकेदकवच्चभः अथपश्यगगनस्याहंमदिनवेनस १२ तेषुतद्वादशादित्यगणा
दित्यदशस्वपि हृदयस्मनागवन्वालेवभगाणवलं १३ ॥
हृ

मूलपरशिवत्वेननमस्कृतमितितद्देवसर्वोत्कृष्टमुपास्यमित्याहुः १ तत्र तस्मिन्नर्के तन्मध्ये रौद्रवपुरेवद्वाद
शादित्याकारयविणांमध्यवस्तनांद्वेदभूतादद्दाहेतिपरेणान्वयः ८ ९ अदृश्योल्मुकत्वादेव प्रसिद्धाग्निरहि
तः सौराग्निदाहउदभूत् १० हृत्तमूर्धनभः आरूढवान् ११ १२ तत्रानामादित्यसत्त्वातेनभः यवनित्यामातीति
स्तनागवान्ज्वालेवावतनीकारेणचलमगणांनदत्तवकेअपश्यमित्यर्थः १३ ॥

ॐ

वि.

1978

इतऊर्ध्वमार्धद्वादशश्लोकेषु स्थितानि सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि प्रलयनद्वादशादित्यगणविशेषणेन योज्यानि
ऊहऊहेति कथनं शङ्खान्तकारणं १४ ज्वालालक्षणैर्घनैः पटाटोपस्फुरद्व्याडंबरैः सिंधूरवर्णैः कृताः पर्वता
यन्दीप्यमानेषु महतां लोकपालानामागारेषु स्थिरविपुलस्तवककल्पताः येन १५ धूमदंडैर्दंडाकारैर्धूमैः काव
लमसहस्राब्धभवनस्थानलक्षणमंडपं विघटयत ऊर्ध्वं मिलितिसंबंधः १६ भूतानां प्राणिनां महाभूतानां
पृथ्व्यादीनां च नादैः आक्रंदैः रोदनैरतिरौद्रैः १७ भूतानां प्राणिनां लोकानां भूतानां तदंतर्गतपुराणां च ग्रामम
नात्पातैः स्फुटतां पदार्थानां चटचटाशब्दैः हृदंतानारणां मस्थिन्यादीनां विशरणैः पतनैर्ये उद्धानां सर्वे हृष्टत्वं यत्रा

महाकल्पकृताशङ्ककल्पसमाधिडंबरं सज्वालोमहावलीरंध्रलोकान्तरपुरांतरे १४ ज्वालाढ्यघनपटाटो
पसिंदूरीकृतपर्वते दीप्यमानमहागारस्थितविपुलकूटपटे १५ स्फुरत्कटकटाटोपवर्तत्पतनमंड
ले विदधत्तलधूमधूमदंडैः शिलाघनैः १६ कावलमसहस्राब्धभवनास्थानमंडले कथयद्भूता
महाभूतनादाक्रंदातिरौद्रे १७ भूतलोकपुरापातस्फुरच्चटचटारवे नानाविशरणोद्भ्रान्तहृष्टत्वय
गतले १८ सर्वस्थलालयचलद्दह्यमानजनलवने क्षीणाक्रंदजनव्रजताडवीसदिक्तटे १९ उन्न
माहूयमानविश्रमजलचरमहार्णवे सर्वदिक्कानलक्षोभक्षीणाक्रंदपुरान्तरे २० विदलद्धाम्यदिदंतिदं
तोन्नमितभूधरे धराधरदरीरंध्रधूममंडलकुंडले २१ पतत्पर्वतनिर्घोषस्फुटपवनमंडले पवनप्रव
पवाशब्दशाह्लितादोदकुंजरे २२ ॥

नलेयेन १८ सर्वेषु स्थलेषु आलयेषु समस्तगृहेषु चमत्तः धावंतो दह्यमानजनव्रजा येन क्षीणोस्तैनैराक्रंदश
वैकंकथद्भिः पच्यमानेश्च भूतगणैः प्राणिनिकायैडंबरा निर्गतः प्रीतिर्वो साधारणानि च दिक्तटानि येन
१९ सर्वदिग्व्यापिना अनलेन क्षोभादाहसेन क्षीणाक्रंदप्राणरोदनैः पुरांतरमध्यनगरं येन २० विदलतां वि
शीर्यमाणानां दंतानां च दिग्गजानां नादैर्बलभप्राये कृतं भिन्नाः अधोभागप्रापिताः दिग्गतभूधराः येन २१

1979

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२४८

१८०

नापतन्मेरुत्रमाहुश्चकलस्त्रिशूलेनेतेनाः संतानान्ज्वलाडवाणीवः पर्वतनाशयेन २३ कोऽपि सकेदेः रोहुनैस्वधो
नाःकेचिद्योगबलेनब्रह्मरंध्रं विधायमूर्धनिःसरणाः अन्नएवामराअपाशिनोयत्र २४ शुष्कार्णवेत्तम।
दापङ्काश्चिरकथिनाविवनेनेः कृष्याः भीषणाश्चनकादिनलेचरायेन २५ गृहीताःशगानेनगनाः अप्सरसो
येनपवेङ्गादशादिस्थगणामपवर्णनेनतडङ्गवेपलयाग्निनदेवनवर्णयन्ति श्रयेनसाहित्रानरद्भोनेनज्वलज्ज्वाले

नापतन्मोघमङ्गलन्वनिमार्णवपर्वतं हृदयस्फोटनिःस्वारपतद्धियाधरांगनं २३ कोऽकेदरोहलन्वान्।
मूर्धनिःसरणामरं नागालोकेज्वलज्ज्वालापातालोनब्रमूनले २४ शुष्कार्णवमहापङ्कविवनोग्र
नलेचरं जैवेणाविदनाभावान्याडीपवसहूस्तथा २५ गतेनहून्यनेन्यायरहीनगगनेगगने अयो
दंभज्वलज्ज्वालाकिंशुकांशुकशोभिताः २६ नाडवायवकल्पाग्निस्नातलोमकमाल्यवान् नारेप
टपघटापीवटट्टरवोद्भटः २७ ज्वालाकुन्नाधूमकावानगान्नीर्णकरीनटः जज्वलर्वनमालानिघु
रार्णिनागाणिव २८ मंडलदीपद्रुगाणिनेगालानिस्थलानिव सर्वाणिमहाकाशिमाशादशोद
वःशिरः २९ स्वभ्रूपायवदाटपदलाहारनिकृटः शृंगाणिसिद्धवृंदानिगिरयःसागरार्णवाः ३०॥

रूपैः किंशुकपुष्पवर्णैरंबरैर्वस्त्रैः शोभिताः २६ नखरोत्कल्कैर्माल्यवान् नारं विस्फुटडिंडिमैणवादिभिः पट
पटहोपीनानावाद्याडंबरवान् २७ २८ सर्वाणितानिपातालानिभूश्छिद्राणिभूमेरूर्ध्वमहाकाशहि वादि
लोकस्यशिरःऊर्ध्वभागः २९ नयाकविकुभ्ररूपःक्वचिद्दारवदयेनरटैःसोधैः स्वपुत्रैः पटहैनेस्त्रोदघोरध्यादि
कूटःनथापर्वतशृंगाणिनवत्यसिद्धवृंदानिनयुक्ता गिरयःसागरार्णवाः ३०॥

श्री

आशा दिशश्चलन्दनगोनपुष्कषेः महर्षिवोविषांकहन्नेजज्वालालोशानशानाशङ्के: नज्वलतीति निस्र्ववान्वयः
३१ किंवेना आशाः ज्वालाज्वालेरुज्वलाऊर्ध्वगाः केशा यासां तथाविधः सन्त्यः भभसद्दमिति प्रसिद्धेभीष
णभांकारध्वनिभिः भूरिभयमभिव्यपरस्परस्फुलिङ्गलाद्दिप्यदेवेः क्रीडालन्याः ऊगात्तस्पृह्वश्यामन ३२ ३३
किंवा छियाः सपद्दहितालादिशः सद्योनिः स्तरकाभेज्वालाज्वाले: स्थलपद्मोदरालीना छियमानकः जर
ङ्ः ३४ वेत्सुत्वेत्तयोविकल्पः आवृतेन मह्यजपुन्यं वाशङ्के: श्यामन पवमोदैर्णाग्निनासंहनाश्रवर्णामा
मफुलान्यशोकवनानियेषु तथाविधाश्वस्थलावेलिनाश्वराविराः बालरविनिकरव्याभाश्वववा आसा।

सरः सरस्यः सरितोऽद्रयो वा सरन्तो वनगाः आशाशान्तशान्ताशङ्के: पुरुषैर्भशिखालोर्विषा ३१ आमनस्वेस।
ऊर्वस्पोज्वालाज्वालोज्ज्वलोर्द्धुमः भमसद्धमिति माकरोभीषणभूरिभस्माभिः ३२ ज्वालापुञ्जोदस्
मीनोगुह्याम्पः पोरिनिपेतुः ज्वालादरम्याश्रुकणाः समसाभूतानाः ३३ स्थलपद्मोदरालीनाम्रं
नकः छियमछियाः सद्योनिस्तरकाभेस्त्रिपुरोमोदमदैः ३४ मराइदीतिगायद्विज्वालाज्वा।
लैर्नगह्नैः आसीदहनोपुर्केः कीर्णसन्ध्याभ्रैरिववानभः ३५ उत्फुल्लकिंशुकवनेरुदीनैरिववावृतं
गैवेणवालूनाआमेफुल्लाशोकवनानुव ३६ इवस्थलावल्लिनाग विराड्ववार्णवाः नानावर्णोज्व
लज्वालाधूमविन्यासबंधवान ३७ दृष्टवह्निमिवाथानेविरहौधलनाथये प्रतेनाश्वविन्यासव

नैपावनपावकः ३८

त्रिति परेणमहान्वयः रवीनरोतिस्वीऊर्वनिरविरासपदवरविराडित्यस्यार्थिकोनकल्पः तथावनेपुयोव
नेपुकभावोयस्तन तथाविधः पावकोऽरदाग्निः चित्रलोविंतसोधननलाश्रयंमिथ्यावह्निप्रोढफयथार्थमूतमा
धानेसंपादयितमिवनानावर्णानाज्वलज्वालोधूमविन्यासानावबंधः श्याणितिनिर्धावनननहान्सनफणा
सहस्रप्रबंधवानश्वनेनः सर्पराडिवविनिश्वासविस्तनोतितराभासीदित्युनरेणमहान्वयः ३७ ३८ ॥

1981

किंचसूर्योदयास्तमयाद्रिवेष्टकोऽहिरण्मयोविंध्यस्यमार्गोऽपियत्नेदाफलितस्त्यागेनाह उदयास्तमया।
द्रिभ्याउत्पर्येनशृंगारेभ्यापुनरावधि ४९ सह्योदक्षिणदेशेप्रसिद्धोगिरिः मध्येमध्येकचन्दकाशमानेका।
स्येयेषांतथाविधैर्धूमलवर्णैरलिभिर्मीलिते चलद्भिर्धूमसंवलितेज्वालालवर्णैरौक्ष्मलिनेवेति नभ
सःसुरः सामोपपन्नि ५० शिखाशिखरेशोखरः ज्वालाश्यानसमाः केतमावर्तैः धूमकेतावाच्छन्नपातविशेष
स्य क्रूरलक्ष्मानीयेषांतथाविधाः नाशामस्तावस्तलवर्णानितंकाः अष्टीणांखेविवराकाशशिखरा।
ऐंगदेशकाम्निश्रमादिषून्यगुहाकाशपदेशवनीरमाः ककुणारमश्रुप्याः सपनानन्तः ५१ अमाःस्पक

उदयास्तमयाद्रिभ्योविंध्योविदुरनामगात् शृंगारकल्पविशेषैर्ज्वालावनविवल्लितैः ४९ शरेरीषा।
टिवद्वैःसघोसमवमायपो मध्यमध्येकचन्द्काशधूमधूमालिमालिते ५० चलज्ज्वालाश्चमलि
नेदृष्टसरस्वंचांबर विद्दीर्णाशिवरेभ्योज्विशिखाशिखरशोखराः ५१ नवननेरीरमानाशनतंकाः
केतकेंतलाः नलाद्रिमाननलज्वालाञ्जमाशेईकपादभूः ५२ नर्जनपोननडूनधानेनाघाङ्गाष्टभूमि
का कणांकेणीसज्जलाश्रिनानावर्णाननारुणा ५३ ॥

र्धभागपवकपाहेपिधानेयस्मास्तथावि
धाःभूः पृथिवीतलेऽधोभागेभ्याद्रिताग्रनलज्वालाः यस्मास्तथाविधासतीतर्जनैर्व्यथनैः शोणतेतिसू
तानिप्राणिनिकायाप्रवधानोऽभः भर्त्समानवीजस्थानीयाः यस्मांतथाविधाश्राष्टहीपभूमिकायेवी
षाविधरमभूर्दितिशेषः किंचयत्पृथिवीनदापलयकालेसोरस्ताऽनेकदंष्ट्राः जगलस्थाः हृदिपसके
प्रकोष्टद्वीपभेदभिन्नाभिरंडिः समसमुद्रादितैलेः नहौप्रेरग्रिभिस्त्रकावनन्कोनिकावनस्थानीयेर्नाना
वर्णैरानेनेसञ्चिमणिभिश्चयस्रणोसोवर्णीकणाञ्केकणश्चाणीवाभवत ५२ ॥

किंचसूर्येंदयालमणाहिविह्वलनेत्रिशीर्णोनो ४४ यत्रमद्व्योविवरस्यांस्मत्वमाहत्यरुद्रश्रीवत्सस्वेदनेस्व
श्रयशाेन श्रर्कमृत्विसूर्येश्रनिबिबानिलकेसमोव ४५ किंचनेत्र्यः श्रन्योन्यंवलितमबडेनरंगास्फालने
फेलालमनपूर्वक्रमेणमत्स्याद्याणांहीनांसमीकरणाकूर्मेनलाकालताप्रभेषपर्यनतेनतद्रूः श्रामनद्रूः श्राहारतो
निद्रग्रसंश्रितियावत् प्रकंपिताःजंतुःस्त्रिकाशिलाहिग्रसंनीतिप्रसिद्ध ४६ कश्चिन्द्रुपषामश्रीनांगुहाम्
विनिर्गतान् गुहागुहहरेखेवरूपानारवांप्रदेशांतरेच्चालानरस्पतिगिरितस्पसंचरणोद्भूतः श्राग्नेयःशद्धःपपा

हन्यकोष्टनगलद्रक्ताःसेवर्णीवाभवन्नदा शैलाश्चरच्चरास्फोटेर्दृहाःकटकटारवैः ४४ हंसोहल
हलोलासिरलेविदलनेयनेययुः श्रश्रयःकपिलाकाराःफेनिलोलासमांसलाः ४५ वीचीकरन
लावातात्प्रकूर्मकेसविस्माद्वे श्रन्योन्यवेल्लितोलोलभूतलाकारपर्वतेः ४६ महावीचीकोटिहतः।
शप्रकंपिताश्च श्राशाकाशापिनोमेघागुहागुहगुहाहवान् ४७ पपातशद्वश्राग्नेयोन्वालानलतेहो
हतः लोकपालपुरापातनप्रागाराहिभिन्नयः ४८ दिशागतश्चापिवेवपूर्णमप्युफुल्लमन्नहस्तनयः का
चनद्रवसाद्रीदनुमागारगुहाग्रहाः ४९ शनैस्सार्वीकृतिमेकरासीहिमरद्वानपी हणेनेवानला
नस्माद्दिमवज्जलवद्भूतः ५० सर्वेतःशीतलःपुंडोद्रूर्जनादिवहृज्जलः नस्मामपिदशायोतमलयो

दुग्गुनक्तान्शिख्यधनिरिवश्रनचकोरेभ्यर्थः ४७ किंचनदापलयोवृधानेनिहतेनरन्मकूटहृष्टयोदशापि
दिशाःलोकपालपुराणाटशानामप्यापानेदीहृशनभागाम्भूरिभिन्नयःसप्तःउन्मनहन्नयोभूत्वादेवशेषव्याकु
लतायद्युः ४८ कांचनद्रवभूताः श्रद्रिभिःपतनपर्वतेनिरिद्वेनद्रुमेरागारैर्गुहागहेस्त्र सहितासार्वीकृतिःमे।
रुपर्वतःशनैः श्रातपेहिमश्वविलीनःश्रासीत् ४९ तत्रवलाद्वावनदुःतःविलीनः ५० श्रमलसो
रभःस्वर्गोपिरिनियावत् ५१ श्रीरामायनमोनमः ॥

मलसोरभः ५१

1983

महानन्नमपूरुषः ५२ ५३ दग्धेंदयमानमपि नूनमश्वत् ननूनाषा ५४ अविनाशित्वस्त्वेवमाशंसते स्मा
त्मभिप्रायेणाह तयोरेवेति आकृष्टनयाहोषोष्मातिकृष्टघ्नोपितया ५५ अनपवरजस्तमोनिकृष्टगुडं
सत्वमेवयस्यसत्वाभिव्यक्त्यासहितेसाम्येन्यदृश्याः अद्दृाः अत्युद्दहणाः अद्योपनतयाविधोमहाश्रमत्वा।
लःप्रलयवह्निलक्षिणोवारिदः चलेतिशब्दाभिवनानीवनभासिस्फुरत् कीर्णगात्रवर्षणोभूदित्यन्वयः
५६ रसानांजलानांजलानामात्यंतिकशोषसंस्कारमात्रस्यापिनवशेषाद्दिमरणीनांनांस्फारदेहिनो

आसीत्सजलसुदारात्मानलोशेषुग्रमागुणं नश्यपत्रपिमहांज्ञादंतवेदंमेप्रपकांति ५२ वेदनेदृश्य
मप्यासीदानेद्दृयेवजीवता नकदाचनसंयातिवस्तुतमपवस्तुता ५३ प्रलयानलनिर्दग्धमपिदे।
मनतश्वत् देहमतभसीतस्मिंश्चनष्टप्रलयानले ५४ तयोरेववपुस्मात्सर्वशेष्यनाशयोः न
मोविभुतयानापिदेमाकृष्टतयादय ५५ सतमेकेसत्वंविमेतरजोनवधातमः चलडबवना
नीवविकीर्णगात्रवर्षणः ५६ दग्धाद्रिमहयज्वालोमहाद्भिवारिदः रसविस्मरणांतानाम्।
स्यानास्फारदेहिना ५७ शुष्काणांव्योमविटपिपत्राणांपात्ररूपिणां वारिदानांसवारीणांदग्धाना
प्रलयाग्निना ५८ तस्यवागाणहोषाणांदृष्टमस्यापितऊर्चितं नलंघयतिकैलासंयावड्लासिना
नल ५९ तावन्नेकल्पऊपितोत्फ्हदोनेवाग्निनादहत् दाहस्फुटउमस्थूलशिलाविटवहारवाः ६० ॥

शेऽजादिवनविधभूतानां ५७ तथाशुष्काणांदग्धानांअनपवव्योमविटपिपत्रप्रायाणांशून्यतोगतानामिति
यावत् अथवासवारीणां आर्द्राणामेवप्रलयाग्निबलाद्दग्धानांवारिदानां हेर्थ्रगजानांग्निदग्धानां तस्यत।
लविदोहोषाणामिवमस्यापिकचिदृष्टमित्यर्थः ५८ नलंघयति नाभिभवति कैलासंरजतगिरिं ५९
नकैलासंकल्पार्थऊर्पितः नदाहमपिवर्णयतिदाहेत्यादिना ६० ॥

भूभृतस्तत्पादपद्मेनाः किंभूतैः भूभृतः ज्वालान्तबहलोद्यैः भावितं भानि स्थूलानि अन्तमानि अग्रशोणाणि येषां
तथाविधाः संतः कोमलविकसंतिस्थूलानां पद्मानां वनानि येषां तथाविधा इव बभुः ९१ ९२ अस्मरणीय
तामपगद्धमितियावत् स्फुरांकनुसारायतजगदसारतामितिशेषः ९३ असमतायलीकानां शशशृंगादी
नामिव अपह्नव अथयेनामसमलघनतिप्रलयप्रवृत्ते प्रशांतिनिपातैः पीडितानि प्राणिगणानि येः कवडात
लोलाहद्धिल्मुकैर्गुल्मानि हुतवहहनस्तम्भैः लाभः दलतां विशीर्णमाणानां अस्मावलयो येषां तथाविधाः प्रलय
समयवायवः अनलानां वह्नीनां मध्यात् शिखाः दिशो लिहन्त इव बभुः ९४ पुनः कीदृशास्ते बाणाः बभुस्तदाह

लक्ष्मोपलैलोहितैरेबद्धैस्तैव भूभृतः ज्वालाद्युतंबहलोद्यमावन्तेसवलोतिमाः ९१ बभुर्व्योम
विकसत्स्थलपद्मावनानीव सर्गोकदाचिदंवासीदिह्यगात्स्मरणीयतां ९२ कल्पान्तः स्मारयन्स्तु
द्वीनगादस्मरणीयतां नापायतापपरमाः परमायतानलाः ९३ वह्नेर्घापह्नवेव कुनगनामसना
मिव बभुरशनिनिपातपीडितांगाः कवहनलोल्मुकगुल्मसस्तलाभाः प्रलयसमयवायवोनलानां
दलदस्मावलयो येलिहन्तः ९४ ज्वालोलस्फुटदनलदुमवनप्रांगनभस्मासाङ्गनादग्रायाभ्रम
लङ्मकाहतिवह्नभागांगोराविषः भ्रूपत्याकश्रृंगमध्यविलसज्ज्वालावलीशर्पमलानिः
शेषाग्रिनिकाशस्फुलवनवाघेरोनबाणाबभुः ९५ ॥

ज्वालोलेति ज्वालोलाः ज्वालापल्लवकोटिभिः स्फुटतो विकसन्तः स्थेयानलाः वह्निमयाद्रुमास्तेषां वने द्रु
मतेन भस्मसमाहितेनोष्मणा दग्धाभ्राकाशाः उन्मादितमेघावाः तथाभ्रमतामुल्मुकानामाहतिभिरभि
घातैर्वह्न्यानिः सरंतः सोमागाः पीताः अर्चिषो यासां ताः तथा भ्रूपत्नीभिः कत्नलातमतासवलतीभिः पा
वकस्य शृंगाग्रशिखामध्ये विलसन्तीभिः सकज्जलज्वालावलीभिः श्यामलाः तथा निःशेषं जगतिं अ
ग्रीनां निकाशेन प्रदीपनीन स्फुलवः स्फुतियोगेन वेगो येषां तथाविधाः बाणाः वेगेनव वभुरित्यर्थः ९५

1985

इतिश्रीवासिष्ठसारेतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ ऊर्ध्वगाणादिविभागे पुष्करावर्तकोदयः वर्णितेत्रोपसंहारोऽध्यग्रेशेषयोदिक्षुलि कवपुनाबलेकंपितशैले १ विमर्दक्षुविगत विकृष्यनिष्ठपनेषुमत्स्यंपुटादिभ्योपद्रवेणजलाभावदुःखेनद्रुतेपलायितेइतिवेतनभूतलेनसंबंधः किमपिप्रसिद्धविलहरणपातालेविनाशमितियावत् ३ दिविषुलोकेव्योमगतैः आलोकःसारोऽग्निस्तद्रा वापेत्र ४ गुलगुलेतिशब्दवान्करणप्रथमहादलाप्रवाणाभिपाये ५ सामीप्यक्रमेणातस्थेवना

इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेमहाकल्पान्ताग्निवर्णनंनामपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ श्री वसिष्ठउवाच अथकल्पान्तमरुतिवहद्भ्यमधुनाचले वेलेनाभोधिकल्लोलेनभस्यावर्तका रिणि १ समुद्रेषुविमर्देषुमर्यादोत्सलेनैवन अधनेषुधनिष्ठेषुदारिद्र्यापद्वद्रुते २ भूतलेभूत लेशाशवर्तिनेवह्निभर्जिते पातालमपिपातालेगतेकिमपिकालतः ३ दिविवाविद्यमानार्य विशीर्णसर्गवर्गके लोकेव्योमगतेलोकशोकोकम्पिकरूढ्रेण ४ ऊर्ध्वाकाशजहाहमेदेभ्य गणाइव पुष्करावर्तकामेघाःप्रकुर्गुलगुलारवं ५ वेगाविस्फूर्जितैःसोऽऊर्ध्वविस्फोटनोद्भटे अ न्योन्यास्फालनान्त्फालमहार्णवरवाविले ६ लोकार्णवपुरोग्रीणिद्वाणकोलाहलोल्वणे पतत्कु लाचलस्कंधवद्दाग्रवचर्चरे ७ ॥

रंतोदशोयतिवेग्नैति वेगाणाविस्फाटितैस्कंदेऊर्ध्वस्यब्रह्मांडभित्तिविस्फोटनउद्भवउद्भटेनानमे अन्योन्यास्फालने ऊत्पालाउच्छलनेनोयमहार्णवास्तदीयरवबद्धाविले शब्दसमकालेग्रसनस्यदिग्जलमालिन्यस्योपमेयोपमा। नयोः शब्दप्राणोपादाविलताक्तिः ६ लोकेषुर्णवेषुपुरेषुच प्रतिध्वन्यात्मना उद्गीर्णैः कोलाहलैरित्निर्वे रैरुल्वणेऽरः सह पतैः प्रगर्वाणैः कुलाचलस्कंधसंबंधैर्दाहोग्ररवैर्मियमाणात चर्चरे ७ ॥

२

रा

ब्रह्मांडशंखजलवाम्बुगणेसुनिमड्डितप्रतिरोमपगुकैः पातालतलैः मेरुयां निविडतरे अनपवस्वर्लोकान्तरोदोर्भ्ये
पातालतलतस्य प्रतिश्रयेन स्नगुल्मकशाखाप्रकरमोहितमिव ८ समस्तहराणामपारावाराणांदिग्भित्ती।
नोहेलयाहेललेनविलासेनेनवधुलकघणशीलमिवमहाप्रलयेसमग्राब्धीनांमिश्रणेनकथनानसंपन्न
स्यपानकस्यप्रपाणेआस्वादेनेनघलपिपासितमिव ९ प्रसरत्सर्वविजयार्थैनिर्गतस्यप्रलयाब्धिस्यइस
मन्मेरावतगर्जितमिवास्थिते आकल्पप्रलयपर्यन्तविरनिरोधनदृढानांमेघलहराणांनामश्रीनांसंभ्रते
विरमितनपुगपतिःस्तनेनिद्रादमिवस्थिते ॥ आरवटबदीर्घैरस्यानेपमिडवार्धेऽजनलधारायंत्रमिव ॥

ब्रह्मांडशैलजठरस्थगणावलंबेमेरुयरे स्वर्लोकरोदःपातालकोलितस्तगुल्मके ८ समस्तहारादिरिभ।
निहेलाहेलनवधुले महाप्रलयमेघग्रासपानकापानतर्षले ९ प्रसृतप्रलयाब्धिदमनेराहनेहे।
हिते आकल्पत्वमेवाडिनिद्रादमिवप्रस्रते १० महाप्रलयसंतत्त्वहीराहेमश्चनाव ब्रह्मा
डगारगेहेसिनार्धयंत्रमिवसारवे ११ अथ्याशिसनिकल्पाग्रीस्थितिमेनिकषैवनः इतिविस्मि
नवानसिहमेणेदिग्ववेकेन्त्याने १२ एवंब्रह्मकाष्टेवाउपशपाप्राशास्त्रकेवले तारंतितरलास्फाल
मल्लकाशनिहद्दयः १३ तेनत्वलानतापेनबद्धयोजनकोटिषुः पदार्थाभस्मतांयातिहा
हिवदिगासपि १४ अनन्तरत्नाणायोविहारेहमनभूतवान् ऊर्ध्वतःशीतलेवानमदसादन

अथवर्णितमेतद्धनिश्रवणानंतरंविस्मयआर्यैर्बुद्धिलहानहंमंजनेनास्मिततअधोदिगतिरिक्तदिङ्‌व
केहशांदृष्टिमेवान्वेषणायअत्यन्तविमुक्तवान् आपाणितवानस्मीतियावत् १२ नपश्यामिमेवानिति
शेषः किंतर्हिदृष्टवानस्मि तत्राह केवलमिति तेति आकाशोऽवैते १३ १४ अतन्भूतवान्
वर्गेन्द्रियेण १५ ॐनमःकमलदलविपुलनयनाभिरामायश्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥

नल

1987

988

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२५२

घनावनिह्रेषः यावन्नहरपदेशेः तेषामयः पद्मानामग्निनायानांसनतांनतनीवनोशाणिनांहशोवविषयोन १६
१७ ज्वालालहणाः प्रवलापवनाः पर्वतनोपयादकेहृविशेषणे १८ भस्मभालहमान्यधारणादश्राणिशूलानां
वायुशोधितामंगाराणांरजांसि १९ २० सोऽम्यानिर्ज्वालायोगाराल्लङ्गान्मकेजातीसनीनिशेषाः भास्वतां
ह्रादशादित्यानांतेनक्षिप्तोपगामाझ्ञानेस्फुलेमति २१ क्वचिद्दनलापव्राणीमियेषानयाविधेषुकाचित्कथ
तोन्फालवारिषु सर्वेषांसमस्तानांनाकल्पांडुदृशणाः आयधाविनयेनवयः २२ २३ सटाः केसरसदृशाः

घनावनिनभोमार्गैर्ह्रोकल्पांतुदाःस्थिताः यस्तेषामग्निनायानो विषयोनवसदृशो १६ प्रथयन्नादि
त्भागानादायपोकल्पमारुतः यस्मिंस्तृणवधृष्येन विश्वमेरुहिमालयाः १७ तेनज्वालाविलाःप्रोतोद्धी
तोगारविहंगमाः लोलोल्मुकवनाकांतानगस्तुराश्रिदिशाङ्गते १८ संध्याभ्रसदृशाकारास्तरंगार।
वारिदाः धूम्नुर्भस्मभराभ्राणिरस्तागाररजांसि वै १९ सज्वालविलसच्छानोङ्छानलदिशंबन
नन हसांद्रीणाममपद्माणाममलीकेदूवनामिव २० धराहिमेऽद्रलाभोगसोऽम्यागारभराम्मनि जा
लावलगणोद्याने भातेनेनक्षिप्तभास्वतां २१ क्वणावेषुनलार्णात्स्लकथनोन्फालवारिषु वर्णेषुस
नपोश्वुदीप्ताग्निनदारिषु २२ ब्रह्मलोकस्थनालेषु ब्रह्मलोकपुरेषु च सोऽगनावालहेडुषुद
ग्येषु निपतन्स्रावे २३ कल्पानानलपश्चिन्याः ब्रह्मांडगावसरोवने ज्वालापल्लवशालिन्याः सबीजा

[illegible]

स्फुलिंगास्तहुरिनैरुल्मुकैसबीजायाः ज्वालापल्लवशालिन्याः ब्रह्मलतायाग्रावेनिरूपलेसरोवनेषट्
पायाः कल्पानानेलतूपायाःछिन्याः अनिलास्मस्तविहंबककवायुप्रधानेषुनागेभुनगेह्ववसर्पपर्वनन्दप
भुम्लेषु आपानालेअंगारकर्दमेनिमग्नेषुसत्स्वइतिहृद्योरन्वयः २४ ॐरामायनमोनमः ॥

ॐ

२५ वर्मभस्माभिरुष्णांशु [illegible] कनवर्णमिदं स्वल्ले मन्यामिव २६ नैमैव वर्णयन्ति स्थिरेत्यादि। ना २७ भित्विति वभास्वैनी हारभारै निर्वाराणि निरवकाशानि दिक्तटानि यस्य ब्रह्माण्डस्य पर्यंतेनि विस्फु भूमंडलस्यास्फोट विदलनेप्रोहिताः ब्रह्माण्डस्य पर्यंतस्य पर्यंतेनिविडः स्वनभोमंडलास्फोटेन यत्र घनोप हितः स्वनिवा २८ कल्पानलज्वालाभिर्ताभोधिरेवविश्रापनः ध्यधिरूढ वेगुस्येहावर्ते स्थानीयहृदशादिनपरि वर्तक्रिमानित्यादि विशेषणान्युत्येदोपपादकानि २९ उत्पलानां दर्शयन्ति सततं निपोपन्नर्धदेशरूपा

घनिलासहम्लेषु नागेषु वनेषुव आपातालं निमग्नेषु मदं त्यगारकर्दमे २५ उष्णैस्त्वमि
वालद्यगतिमत्रिकूटेनभः आययाव्रजन स्पामः कल्पांतुदगणाः कृणान २६ स्थिरकल्पान
लज्वालानल्पविधुम्रयावलः एककोणिकवित्रान सस्माणि वपयाभः २७ भिन्नभास्व
तीहारभारानिर्वारदिक्तटः ब्रह्माण्डस्थनिविडमंडलास्फोटपीडितः २८ कल्पांतज्वलभितोभोधि
वर्तेलावर्त्तैर्भ्रमान् नदिजलचरासार निह्लादाविमिवागतः २९ स्वलांद्रयो निशानाथस्त।
तोहिगुणशीतलाः यनिमाकारमाश्रित्य परलोकमिवागतः ३० हेमसंभारस्पेण हिमाल
यमिवाविले नाडस्लेभितनिःशेषजलकाष्ठाचलदधन ३१ अथब्रह्माण्डविस्फोटत्कवि
नेवदितोवरं याम्दनोभटनेधारकाष्ठाहृष्टिःपपातह ३२ ॥

परलोकमाश्रित्य अत्यमाकारे र्शेवुदगणलक्षणे शरीरेण नरमानगतस्व ३० हेमसंभारसदृशविद्यु त्रूणरूपेण नाडेन संभिनानि निःशेषाणि समस्तानि जलानि काष्ठमिवाचलानि येन तथाविधे हि मालये दधनु यारयष्टिव ३१ अथमेघागमनानंतरं वृष्टिप्रधानकथ्यब्रह्माण्डस्यविस्फोटवत् कठिन वज्रनिर्घातेनवद्धितमेवरं यस्मिन्कर्मणि तथाविधं प्राक् प्रथमद्भुता उद्भटनिर्ह्रादाः काष्ठादिशो।

1989

नोवृष्टिमेववर्षयति अग्निदाहेत्यादिना अग्निदाहस्पदेशेनवनाकाशयोः विद्युद्गुल्मेषणाभीषणा चटद्गुडः
गडगडास्फोटैः स्फुटद्दिक्शैलमंडला ३३ ३४ गेहमीणाबाभूमीनलदत्तमंडपस्यवैडूर्यसंभातोसंभारभास्व
रैः स्खलनैर्धारासारसारैः संपातैर्धारापूर्वदग्धानां शैलानां शातकार्यं कपदं तदाऽऽसक्तशालिनी ३५ स्फु
टैर्निर्घातसमूहाः यया ३६ सा नगरनगरगेहविलासिनी साऽह्निं श्रियं ज्वलनयाभवः गाधश्रियासखी।
वकृतनपत्नगृहगाबभूव ३७ तदाननलाटशमेवाकाशं ज्वालालोलवालाललनेविलासस्तदाऽसंबंयस्मिं।

अग्निदाहवनाकाशा विद्युद्गुल्मेषभीषणा चटद्गुडगुडास्फोटस्फुटद्दिशाद्रिमंडला ३३ प्रथितेऽस्मिन्
सीत्कारशतनिष्ठ्यूतधारया शीतशीकरनीहारभिन्नदेहमहाशया ३४ गेहमंडपवैडूर्यनिभभस्
मभास्वरैः धारासारैर्दग्धपूर्वशैलशातकशालिनी ३५ धग्धगच्चटचटास्फोटस्फुरद्दग्धपत्त्र
ना गर्जितोन्निद्रसंपातपतन्नोकान्तराकुला ३६ सा बभूवाथ भस्माभा राजनगेहविलासिनी कृ
नपन्नुक्रमावाप्य श्रिया ज्वलनयाऽभवः ३७ ज्वालालोलवहलनंडवसंबंननवपूत्स्थलाब्जदल
नालमिवालमासीत् नालाधमस्कुसरपंक्तिनिभास्तदा समस्तस्फुरद्विस्फुलिंगशीकरपटलपुंजः
३८ उद्यद्धगच्चटचटारावसूरिनाशा भीमोऽभवज्जलिलदालसन्निपातः इंगौरवैर्विषमोमहतो
बलानांसंग्रामउग्रइवदेहनिहतोग्रहेतिः ३९ ॥ तथाविधंसत्तदस्याउत्तिपत्तत्वानिस्थलाब्जदलनालं

नियस्मिंस्तथाविधमिव आसीत् तदनन्तरमिवेर्वरेस्फुरद्भिः स्फुलिंगशीकरपटलपुंजाः जलधारास्तना
लाग्रभ्रमंतीयाभ्रमरपंक्तिस्तन्निभाः आसन् ३८ किंवनदासलिलदानोमेघानोघनलानावसन्निपा।
नःसमागमाः उद्यद्धगच्चटचटारावैः पूरिताश्चाशादिशोयेनतथाविधः सन्दुर्गौरवैर्विविषमाःअतएवो
ग्रःमहतांबलानांसेनानांहेतिभिर्हतानाउग्राःहेतवोयत्रतथाविधःसंग्रामइवभीमःभयानकःअभव

ॐ राम ॥

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षट्सप्ततितमः ७६ पुष्करावर्तकोत्सृष्टहिमा।
गविमेस्थले समाप्तिहोमनिर्धूतेजगद्ध्याउदर्णवे अथ निश्चयपक्षे तेजस्तपवनक्षोभेषां वर्णनाम
हाभूतानां परमसंक्षोभेजातेसति नागत्रयेयादृशं बभूव तद्दर्शयामि शृणुविस्तरार्थः १ नापिष्ठविपिनेन
मालवते २ सार्धपुटाग्रेषुभूमनीलज्वालालवालामलदग्णाभिर्हेलाभिर्हिमिसिहिमेत्यारटनशीले ३

इति श्रीवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे षट्सप्ततितमः सर्गः श्रीवासिष्ठउवाच अथावनिप
यत्तेजःपवनालोडुगनत्रये जातपरमसंक्षोभेबभूवास्मिन्जगत्त्रये १ नापिकविपिनोड्डीनिनि
ममस्माभ्रमाम्बरे महार्णवेमहावर्तेहोनिष्ममविवर्तने २ नीलज्वालालवालासहेलाहिमि।
हिमारवि कृतभस्माभ्रसंभारपूर्णलोकान्तरान्तरे ३ उच्छलद्दीर्घहल्कारोच्छमच्छमसमप्रयात्मकेः
न्तर्यमुत्रमहामारविसारितयचोषणे ४ भ्रमद्भस्माभ्रधूमार्धहृष्टकालाभ्रसंभ्रमे वाष्पाभ्र
विभ्रमोड्डानाशीकरोग्राभ्रहृद्वत ५ ब्रह्माउभित्तिभ्राकाराभीषणोर्मानिरिक्ष्वनः प्रसरेंवरोड्डी
नदोपक्षादिपूरोत्करे ६ जलानलानिलोल्लासस्फुटत्कोटिगराप्रमना प्रविचहृतनटाकारैर्जडीभूत
तालकक्ष्मात ७ नभस्तलमनिमावधधारानीरपुवर्षिणः कर्षणैः कल्पवृक्षीनांक्रमक्रमश्च।
नधनि ८ गंगातरंगिकाप्रधानाटप्रेमसितेतरणैः अथेरिवनभोभीमैःपूर्णमाणाविलार्णवे ९

दीर्वाफनधनिस्तल्कारैःसार्द्धवैनैः आसारणोविसारितयचोषणे न्तर्यउत्रमयन उपाक्कदिग्सन्येता ४
पंचविधाभ्रहृद्वदिन्यर्थः ५६ प्रविग्रहैनैःजडीभूतस्फातिवपरीकृतस्रोत्रं ७ कल्पवृक्षीनांकर्षणोर्वि
लेखनैर्विदारणैरितियावत ८ तरंगिकापंकेकतरंगप्राया ९ श्रीरामायनमः ॥

1991

1992

तमालपत्राण्यस्यानो मृच्छगुच्छानामापमामाकोणामिनितत्समोपमैः आलीढपीठे आसादिताधारप्रा-
ये कल्पाभ्रमंडले यत्र प्रचलानामकोणानहास्वादृकत्वादिति १० ११ वियद्देशार्णवस्य रयसोरण्डर्धदेहनिरोधैः
अत एव धावनपातिभिर्नेपतद्भिश्च हिरण्णां भूमिच्छलात्वेभ्यो हिरण्णां मालानललान भूम्यपि कुर्वदिति शेषः १२
आसमंताद्दहतीत्यावहः प्रवहः पवनस्तं दस्यानालजलाद्दीद्धप्रयाणाणाद्दह्नरंगाणां संघट्टैः स्फुटनीतिस्फोटः

तापिच्छपत्रहृदयपुष्पगुच्छसमोपमैः नपद्भिर्मैरालीढपीठकल्पाभ्रमंडले १० बृहद्भिरिवमूर्तिप्रदशि-
खिरिद्वीपपत्तने कल्पानिलघनलोमकृतपर्वतरूहते ११ ग्रहतारागणोग्रैर्ध्वैर्वियद्दृर्ध्वदेहैः पत-
द्भिर्हिरण्णालानललतामावर्तपातिभिः १२ आवहान्यनलाद्दीद्धमहाहास्फोटरवाहिते महाप्रलयपर्य-
न्तपर्वतघातरूहिमे १३ घनशीकृतबाष्पाभ्रैः कल्पाभ्रपिमेदुरैः अधीकृतार्कज्वालाशुनमो-
निविडमेघरे १४ विशीर्णार्णवसप्तापीठावेदखिर्धैलनेटैः ऊर्ध्वमाणोल्लटल्लोलपतन्त्रैः संकटार्ण-
वे १५ ऊर्म्युपद्रुपलाक्षिनवघनेर्ध्यस्मरमारुतैः समुद्रघोषनिर्घोषनगभीरैर्भग्नदिक्कटे १६ ब्रह्मां-
डकुड्यकोटरपक्वरूहकैः कट्टटाकृतैः कल्पाभ्रविटपास्फोटैर्व्याहितैकार्णवारटैः १७ स्वर्गपाताल-
भूलोकावेदखवेदैर्विमिश्रितैः यथास्वभावतिष्ठद्भिर्मरुद्भुप्रेंङ्खनावरे १८ ॥

पर्वतायत्र १३ घनानिशीक-
रानिशीकराःयेषुतया चिपैःवाष्पाभ्रैः १४ १५ ऊर्मिभ्यःउपद्भिःऊर्मिभिरर्धप्रतिस्फुरूपलेलक्षित्राः घनामे-
घायैस्तयाविर्घ्यस्मरमारुतैः प्रलयवायुभिर्भग्नदिक्कटे १६ ब्रह्मांडकमलपत्रणास्पकोटरस्य ऊर्ध्वदेशाः पक-
रूकैरास्फालकैः अत एव कट्टटाकृतैः कल्पाभ्रकल्पविटपलक्षणाकृतवाह्वास्फोटैःपरस्परव्याहितैकार्णवे
आरटिसारस्यात्कृतदृतियावत् १७ किंवाड्डीनैःस्वर्गादिलोकत्रयावेदैःगुरुनानारत्नमपकर्मेणायथास्वभावमे-
वतिष्ठतिष्ठद्भिः अधामागेऽहिजलविस्पर्शास्सभावितजलभागस्यवायुनाशेषाणामरुद्दिवनिर्जलेस्थले अ

ॐ योभागोयेध्रोने: १८ ॥

समानविषयकत्वेपिपरस्परवैरंयेषांकान्योन्यंदर्शनान्यस्यस्पर्धावधामुआमिनायुधंतथाचविनाशानेविपन्नहृदयेपि
नवैरंहृष्टिरनानाशाम्यतीतिमेवविपक्षोपिमहाविपदितिध्वनितं ॥१९॥ अर्जुनवातइतिवातरोगविशेषस्यनाम
तेनदीर्घरोगिणोरागिणोनभस्मस्त्रीयथाप्येतेनतस्यरोगस्यार्जुनवर्णताक्षीनत्वमविरालंभनमाभूदितिलोके
तरजनस्तोःस्वाहूनभस्मभिःवीतधवलीकृतस्याभावःअर्जुनवातादरस्तंभःप्रतिष्ठामालंबनतायस्मिनइत्य

रक्ताईमरतद्रद्राईदग्धांगैर्देवदानवैः अन्योन्यदर्शनाहृतवलितैर्भ्रामितायुधे ॥१९॥ कल्पान्तपवनो
द्धूतेलोकान्तरजनारजोभिः आरब्धार्जुनवाताख्यास्तंभमद्भुतभस्मभिः ॥२०॥ उह्यमानशिलाजालप्रहा
विलंबनैः पतल्लोकान्तरैलालड्ढकालकङटीकृते ॥२१॥ वातोद्धूतगिरिव्रातगुहाभाकारभास्वरे
पतद्भिर्विहतावर्तलोकपालपुरीपुरैः ॥२२॥ कृतकर्कशनिर्ह्रादैरमरैर्विमानैः उह्यमानवनव्यूहशो
तच्छालायितेऽम्बरे ॥२३॥ पुरमंडलदैत्याग्निस्तनानाविविधसृतो निःकृरवंधदग्धाग्निमशकानामिवाहवे
नष्टपद्मागमराभोगैर्भोगैर्भग्नसृगालयैः आवर्तयच्चैरारावैर्नलमूर्धमयोनले ॥२४॥ कुर्वन्नलाद्दिशो
धैर्दिक्पालपुरःऊहन्ने निपतद्देवदैत्येद्रसिद्धगंधर्वपन्नगे ॥२५॥ ऊहन्नेपर्वतादीनांपशूनांनागारःक्रापि।
णां वातैःऊर्वन्यदार्थानामसारजसामिव ॥२६॥ पुराणपमरदैत्यानांभ्रमद्भिर्नीनिशातयन रंतैःख
णावणायैतिपर्यासीवपयस्तनां ॥२७॥ शृणावरंपतल्लोकलोकसमकर्मद्विरेः चक्राहृन्याभ्रमहेपे

तेषहा ॥२०॥ स्फारेड्ढकालपद्मकंकऊटाकृतेयस्मिन् ॥२१॥ वातस्योर्ध्वहेनमद्यहूननगिरिव्रातगुहानांभांकारेर्भा
स्वरे ॥२२॥२३॥२४॥ आवर्तःपरावर्तनेउन्मार्गेशाणवत्तेवैपरीत्येनधारणेनेनवर्धैरारावैरधर्हृष्टिनलेनिरावाधदवा
नलेदधदितिशेषः ॥२५॥२६॥ पर्वतानांपदार्थानांरजसामिवऊहन्नेऊर्वन् ॥२७॥ पयसतांमेघानांपर्यासीवर
तैःखणावणायैति अमरदैत्यानांपुराणिशातयन ॥२८॥ पततोलोकानंनाथयम्यस्तथाविधैर्लोकसम

रमेखलासगारेव ॥५५॥

कर्मद्विरेःपूर्णावरं ॥५५॥

1993

यो.
वा.नि.
उ.टी.
२५५

१० आकीर्णामित्यादौ पुराणि नासद्मानि यद्वदान्नामनगौघस्य लोकस्य वत्स्यन्त्यस्मिन् जगत्त्रयमित्यत्रान्वयः ११ धाराधृष्टि
जालेन १२ १३ चलेतः सन्तीवः देहजीवनयुक्ताः भूतकाः प्राणिनो यत्र अन्तकपाशाकेन १४ १५ पतेतः ।
गिरिशृङ्गाणां वृक्षलतानां धारागेहानां निर्भरा यस्मिन् १६ १७ ननन्तानेड विद्योमहार्णवाद्वाम्यस्थगतः प्रलये ।
विशीर्णनाशोस्वपदपदमित्याशयेनाह अन्येनेति अनन्तानाद्रोलहृद्यो ततना यान्यनेहदेहनुकैः विद्योमिव

शीर्णाशीर्णैः परिवृतैर्विलयद्दानवीलितैः दृश्यादृश्यैः पदार्थैर्विशीर्णपर्णगणैरिव १० हेमस्फटिकवैदूर्य
समारमणीमहीः दिवः पतद्भिराकीर्णं स्वप्रधक्षणरणस्तनैः ११ उत्पतद्भिर्भ्रमस्माहाः पतद्वारा
पुरोत्करः उन्मज्जन्तस्तरङ्गौघा मज्जद्भूतलादयः १२ आवर्तगर्गरावाम्भिर्यो विदलनोद्यताः नद्यु
र्णवार्णवाकीर्णपर्वणि भ्रोद्भवपदैर्ना १३ केदारकृष्ण्यमृगगणं चलस्सजीवभूतकं भ्रमत्केतस्तोता
न्यातटस्तल्पसमभवनगान् १४ स्ताडस्मृतयाभूतसंतप्तानिललोलया अभ्रश्रीरंध्रमाकाशे
जीर्णपर्णमवर्णाया १५ जगदासीत्तनष्टा वा स्थलधाराग्रनिर्भरं वहद्धद्वद्भिर्गिरिप्रववातघर्णम
विष्कृते १६ शाम्यत्क्रमशमाशाहृशनशाखिवृन्दनाशने चलाब्धिवदनोद्दामलीलेशोल्लसत्तटे
रणराशिसमित्याय मिथ्याद्वीपार्णवोत्कटे अथान्तहाविद्योमहार्णवज्वालासदावने १८ वर्षशाम्य
दूनाशाम्यभस्माभादपतत्स्वरे मूर्तमूर्तं जगद्भूतपरिविस्तरनसर्गके १९ निरर्गलोल्लसच्चादि
सर्गलोपशमक्रमे सर्गलोपोल्लसच्छेषसर्गलोपविवर्जिते २०. ॥

नज्वालोनमहतेन यावित्रिभुवनस्थितिर्यस्य १८ मूर्तं भूतमूर्तं नष्टं चराचरं यत्र सोऽयपतेन परिविस्तर।
नसर्गके १९ सर्गस्य लोपेन शामकमो यत्र परमार्थतः सर्गलोपउल्लसति शेषः परमात्मा यत्रोल्लस
सर्गलोपाभ्यां वस्तुतो विवर्जितः २०. रामायनमोनमः ॥ सदेव

ॐ

1094

कोटरं यत्र ४१ ४२ लंघयन्त्या धाराजालमंडलानि पृथुनस्थावियेर्भूतलमूलहतनवैः ४३ अभिव्याप्ताम्भोवारः सप्तम
हतालं कोटरमोदीर्यैः ४४ ४५ आसारः संपातस्तत्साश्रयः ४६ ततः तालपरिमाणधारासंपातानंतरं न
नदीप्रवाहस्यतानपर्यायोदोपमितोऽमलयाय उग्रो जलपातस्तदेकपातयापकशब्दः सदृशपरः सप्तदीपविशि

अनारतविपर्यासकारिमारुतनिर्हते बीजराशिरिवाम्बसंपूर्णाणि पुनःपुनः ४१ उल्लकान्योन्यवि
शेषवह्निर्घूर्णितसवर्णानि रत्नाभिर्विहितैर्मर्कटिमाकाशकोटरे ४२ भूमंडलबृहद्धानैर्वैर्भ्रष्टसप्तदीप
सागरैः पूर्णसप्तमपालेलुठत्यानालमंडले ४३ आसप्तमस्तलातलमामहातलपर्वतं आव्योमे
काणविभ्रमेतेघूर्णप्रलयवायुभिः ४४ एकार्णवीभूतवहुपेयानैः शीघ्रमरिक्कतैः भुवनैर्जलक।
लोलैःकोपामृतेविशायेयथा ४५ मूहलोपमयापूर्वतनस्तमतिभोगया ततस्तालदुमाकारधा
रयासारसारया ४६ ततोनदीप्रवाहोग्रजलपातैकपातया सप्तदीपमयीपीठसप्तमीडरमेव
या ४७ वह्निविदादकहस्याशसमभ्यायर्येतथा शान्तसंततसंगात्यागाद्भमापन्नेदंयथा ४८
ऊर्ध्वाधरस्यपरिह्रमपदार्थजातमंतःकुणाःखणाखणाचितशैलमन्नं ब्रह्माण्डकोटरमभूद्विधुरं।
ऊवाललीलाविलोलमिवविल्वफलविघुद्धे ४९ इतिरामायणेनिर्वाणप्रकरणेपुष्कवने
वृष्टिविसंष्टुलजगद्वर्णनंनामसप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ॥

ष्टसप्तदीपीठसप्तमाःसेडरामेघाः यस्याः उन्नताराराल्या ४७ गाढंडःखकोटिनिविडंआपन्नपदे सर्वविन
ष्टानमज्ञानयया ४८ ऊर्मिताभिर्वालस्यविस्फोरनलीलाभिर्विलोलंविल्वफलमिवविधुरंविनष्ट
मस्त्विदित्यर्थः ४९ इतिश्री०वासिष्ठतात्प०निर्वाणप्रकरणेउ०सप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ॥

नदीश्रमाणेणसागरैरभितःपूरयन्नभः एकार्णवःप्रवृद्धोऽभविस्तार्णोपववर्णयते नद्वेगोजलवेगः १ व्योमगंगाप्रवाहेऽपतिताःधाराधारास्तस्थानेनविवर्द्धितः विवर्णितैरितिपाठेविसर्जितैःसरित्सहस्रैःसमप्लुतः सहसात्यिंतेमेरुवन्मंदरवद्भास्वरैस्तरंगैः आदित्यपथसंप्राप्ताःप्रवाहमार्गागिरिकंदरायस्मात्तथाविधप एकार्णवःआसीदितिनिहयोरन्वयः २३ तमेवैकार्णवंप्रासर्गसमाप्तेर्विशन्नाहविपुलेत्यादिनाविपुलाना

श्रीवसिष्ठउवाच वातवर्षहिमोत्पातवर्णनप्रलयानले नद्वेगोगमहाद्रिकल्पाविवमेदुपतिः १ गंगाप्रवाहपतितधाराधातविवर्णितैः सरित्सहस्रैःसहसामेरुमंदरभास्वरैः २ आदित्यपथसंप्राप्त कंदरोनरंध्रशः एकार्णवःसमप्लुतआसीन्मूर्द्धिवेष्टरः ३ विपुलावर्तहृद्यातविद्रुताद्रितरुतृणः स्फुरद्वेगतरंगाग्रनिर्णीदित्यमंडलः ४ मेरुमंदरकैलासविंध्यसह्यानलेचराः गलितावर्तिपंकेन लीनव्यालमृणालकः ५ अद्रिद्रुमवनव्यूहशैवलसंकटः त्रैलोक्यभस्मसंसृष्ट्यासीत्क दकल्मितः ६ नमस्तमवृद्धानोतालभास्करपुष्करः धाराजलमहांभोदविलीननलिनीदलः ७ द्वीरपर्वतपातनद्रुतन्मग्नवारिदः भ्रमदिंद्रानिलार्केंदुपुरपन्नगपुरेशः ८ काष्ठवन्तोसमानोग्रप्र गस्तजनोलूकरः शनैःक्रमोऽप्लुतनतपालिदृश्यादित्यमंडल ९ ॥

मावर्तानांहृत्याः आशानिश्रुतएवविहत्वानिश्राम्यमाणानिश्वद्धिजवनानियस्मिन् ४ बद्धिर्विसर्पणैःजलेचराःव्यवस्यतमेकार्णवेपद्माकरेवनसंभावयति गलितेत्यादिनागलिताललायाश्चवतिलस्तेकानविलीनःशेषादिव्यालमृणालका ५६ नभोलदहाणुसंभेपुरुद्दनीषुकर्णिकास्तधानामिवीनस्थैःकज्जालाःभास्कराःद्वादशादित्याएवपुष्कराणियस्मिन्यस्मिन्धाराजालाःमहांभोदाएवजलोद्भपरिमलस्ताहिलीनप्रायाणिनलिनीदलानियस्मिन्

= २ ५ १ ॐ

1996

किमेनेद्रुहदः उत्तमावलानाः किंतिमिकिंगः मेदिष्ठाः श्रोत्राणामान्मूत्रहल्लाः यस्मिन् १० उत्तालैः रलयोरभेदः
उद्धृतास्तारः कनीनिकाः येषां नयनाविषयैः समग्रगद्बुदैः स्नानाधारैः स्थाथारसमत्वमात्ररहितैर्नेत्रैः अपारमवि
हितवादिद्ब्रपशपत्रिसुनेहा ११ घोषैर्घोषवृत्तिमितिम्न विरीकृतमंबरं येन एकस्मिन्प्रवाहे महितामग्रासव्योम
कल्लपर्वताचस्य १२ १३ निर्घविनतानि ऊर्ध्वमुन्नतानि च यानि तलस्थानि विस्मिकुर्वन् १४ तरणवहेला

तरन्नानातरंगावर्तपापारसमुद्भवैः बुद्बुदैः परिसंदिग्धघोषमाणहावलः १० भ्रमद्बुद्बुदविश्रा
न्तभ्रान्तकल्लोलवारिदः उत्तालैस्तरलाधारैः पशुपत्रपरिवादिदं ११ महाप्रवाहमार्गोद्यद्घोषघोष
मितावदः एकप्रवाहमहितमव्योमकल्लपर्वतः १२ वेडवानप्रतापूर्वजलौघजलपर्वतैः
महाकुरुकुरारावघर्घरोग्रमहारवः १३ ब्रह्माण्डखण्डसंघट्टप्रायावृत्तिभिरुद्धतः ऊर्ध्वन्यानतलस्था
णिविन्नतान्युन्नतानिव १४ तरणैरिवतरंगौघदोलादोलनमर्दिभिः ऊर्ध्वदिक्कपलायानभयभ्रमा
स्करमंडलः १५ शून्यब्रह्माण्डविपुलजलखातकलापके नीलाभ्रवलकाकोलान् नक्तस
लिलजालकैः १६ मज्जनमहत्तमजनोन्मज्जनाकुलान् तरंगमकरावर्तप्रविवान्वितानि

दोलनेन ऊर्ध्वदिग्दिग्भिः पलायितैर्भ्रान्तानि भास्करमंडलानि येन १५ किंच शून्यब्रह्मांडलक्षणविपुल
जलसंखानस्य कलापके नीडस्थितान् नीलान् अवलानिर्वितानस्सलक्षणाकाकोलान् द्रोणकाकान्
इहन्महन्ति निजियावान् सलिलक्षणैर्जालकैः ग्रनायेन नक्तनवधाहरत्रिवाहरतेः ग्रान्तश्छादसलिलच्छन्ना
वः १६ अवलकाकोलान् वह्नाभ्यां विशेषणाभ्यां विशिनष्टि स्मरनेति इवेति सर्वश्लोकान्तापि १० ॥

1997

श्री. वा. नि. उ. टी.
२५०

1998

कनकलतानामद्रीणां तटिषु शिखरेषु वदयन्त् वहन् १७ विपुलो वायनन: प्रसिद्ध आकाश: अधोम
खीकृतनतनकटावत् दृश्यमानलहिपुलानि निकुड्डदोन निर्विष्टप्राणिदृष्टाक्ति: लोचनानी ववामवदिति
वहिहृष्टप्राउपमा १९ नगाद्वधाराघेषानान् २० २१ अद्रियप्तनकटकानिवलयानि येषां अद्रिकटकक

मतशिखोपुरअशान्केनाद्रितटिकोटिषु दृधनलबलधानो निहितपान्मशाकानिव १८ विपुलं
घननाकाशाविपुलानेकुडुधान् सहस्रंसमाख्यकलयन् लोचनानीववासवः १९ अरघोमसमाभो
गोर्बलद्रिकुडुपेहरो: पुष्पविवनदीधारान्सेवानातामप्सरकान् २० पुष्करावर्तकाभ्राणांबृहद्भिः
वीचिमंडलै: ऊर्वंस्त्रालिरानानीवसपन्नाद्रिवडरियतै २१ तनगाक्रामसेनरम:पगायत्रिवविधैः
स्वनत्स्यनिवचोग्राद्रिकटकेवीचिदोर्डमै: नदीधाराधरैर्दुर्धमध्येदयेडराधरे अयोधराधरैः
नीरेरधर:पंकरोहित: २३ धाराविपथगाप्टैनिपतद्भिर्निरंतरं संग्रामग्रोहिमानाद्रिशृंग
डिंडीरबुद्बुदै: २४ उह्यमानदलत्स्वर्गखंडकेंदुनभस्वर: वहद्भिर्यांधुहृदपद्मिनीसंदोनरा
पकार्णव:पय:पूरवर्द्धराराववंहसि त्रैलोक्यखंडसंहारघोरमाणेमहाम्भसि २६ नासीत्कश्चि
परित्राताहतावीचिविवशापिच शाकुनिक:परित्रातं कालेनकवलीकृते २ उतनसत ॥

टकैरितिवार्थ:सप्तरवःखरपदखंडनिवहैर्निविषयेद्रिपदस्यानकटपरत्वात् २२ नविपनेधरायस्य २३
२४ दलनिविशारणशीलस्वर्गखंडकेंदनोनभसलगादेवनालवहेमादयोयस्य अतएव पद्मिनीसंदो
नर: २५ २६ वीचीनांवशेनभवतीत्यवीचिविवशापिच कश्चिन्नासीत् हंतेति खेदे २ ॥

ॐ

१८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८ सर्वदेवगणस्यात्र यान्ते निर्वाण
मीर्यते स्वप्नस्येव प्रबोधेन बोधलक्ष्म समर्प्यते अथ तस्मिन्नन्तरे त्वल्पो लोकपर्यन्तप्रकाशवेवारिष्ठ।
गोणात्र कालसत्यलोकसन्निहितव्योमस्थोऽहमहालोके प्रकाशवदृश्यले ब्रह्मलोके चन्द्र अथ जनेदर्शि।
नाथप्रतिनवानि नियावत १ प्रधानः परिवारः प्राणपुपासनाभिः सालोकादिमुक्तिप्राप्तोवस
णासह विदेहकैवल्यादिविदत्तीर्णैकपरिवारस्सहान् तथा चोक्तं ब्रह्मणा सहते सर्वे संप्राप्त

नाकाशमासीन्न दिशं प्रासीद्योऽपि नासीन्न तदर्थमासीत् भूतत्रयासीन्न च सर्ग आसी
दासीत्परं केवलमेवकारि १८ इति श्रीरामायणे निर्वाणप्रकरणे एकार्णववर्ण
ननामसर्गः ७८ श्रीवसिष्ठ उवाच एतस्मिन्नन्तरे वत्स व्योमस्थोऽहमथापरं ब्रह्मलो
के महालोके प्रभालोके प्रभामिव १ यावद्दृशाम्यथानन्तशैलादिव विनिर्गतः परमेष्ठी स
मापिष्ठः प्रधानपरिवारवान् २ समूहदृष्टवेदानां समीनां भावितात्मनां शुक्रो बृहस्पति
श्च शक्रो वैश्रवणो यमः ३ सोमो यवरुणोऽग्निश्च तथान्योऽपि महर्षयः देवगंधर्वसिद्धानां
साध्यानां च विनायकाः ४ लिपिकर्मार्पिताकाराः सर्वे ध्यानपरायणाः बद्धपद्मासनास्त
त्र निर्जीवाः स्वसंस्थिता ५ अथ ते द्वादशादित्यास्तमेवोद्देशमागताः बद्धपद्मासनानस्थल

॥ ७ [illegible]

1099

प्रतिमेवैवे परस्यानेकतनात्मनः प्रविशंति परंपदं इति २ देवानां शक्रादीनां साधिकारिकता
देवानां नादृशाशुक्रादिमुनीनां च सम्महत्त्वं चमयादृश्यंत्यन्वयः नानेव कश्चिदवपुन्याह शुका
इत्यादिना ३ विनायकाः निघ्नाः स्वामिन नियावत् ४ सर्वे निर्जीवाः स्वसंस्थिता मयादृष्टा इति
विपरिणामीनान्वेषणः ५ तदनंतरायदृष्टे तदाह अथेत्यादिना ५ ६ ॥

श्री॰
वा॰नि॰
उ॰टी॰
२५८

तस्यानद्वितीयपरार्द्धान्त्यमहूर्तो मीयते येन चरमहूर्तेन समहूर्तमात्रस्तेन तदीयमाचरमसात्तार्कबोधइवेत्यन्येन तदविद्याकल्पिततत्तेदमहितनतदीयसर्वप्रपंचबाधात् विनिद्रात्मा प्रबोधमाप्तः पुरुषः स्वप्नदृष्टसामग्र्यंसप्रपदार्थजातमिवबाधितसात्मसाद्रूपतिरोधे अपश्यंतदेवास्मिंचिदेकैवल्यमित्यर्थः ७ प्रागुक्तमन्त्यविचारजनेष्वप्येवमेककैवल्यदृष्टमित्याह ब्रह्मलोकजनमिति मद्वतो। ततस्तानात्मलबाधितान्पूर्ववासनामित्यपरोदृष्टांतः शिखिप्रावत् ८ तदा तदीयचरमसाक्षात्का

ततोमुहूर्तमात्रेणाहृष्टवानहमम्बरे पुरोविनिद्रितायाताः स्वप्नदृष्टमिवाग्रगे ७ ब्रह्मलो
कजनंसर्वंमहतोमिववासना नापश्यंस्वप्नजनगंस्वप्नमानःस्ववाग्रगे ॥ ८ अरण्यमिवशून्यमे
वासीत्तद्ब्रह्मसदनंतदा कठिनाकारविध्वस्तव्यष्टिथिव्यामिवपत्तने ९ सर्वेपृच्छनका
पितेनतदानादृशास्तदा ऋषयोमुनयोदेवावेदाविद्याधरादयः १० ज्ञानेनतत्त्वबोधेनसम
ध्यानमभ्यसितिष्ठता यावन्निर्वाणमापन्नास्सर्वेस्सर्वेपवने ११ वासनायांविलीनायामदर्श
नमुपागताः स्वप्नलोकाःप्रबुद्धानामिवस्वरूपमागताः १२ ॥

रणेनतद्ब्रह्मनगरंब्रह्मसद्मवा अरण्यमिवशून्यंमहाजनादिरहितमीवासीत् कठिनेनाकारेणाकस्मिकेननाशहेतुनाविध्वस्ते ९ तस्मिन्देवादयोपिसर्वेतथासदृशाः शून्यमेवासन्त्रितिविपरिणामेनान्वयः यतस्तेनकापिगताइतिशेषः १० नामरूपात्मनाशून्यभावेपिस्वरूपेणातुनिर्वाणात्मनयास्थितापवेत्यात्मानुभवेनदर्शयति ज्ञानेनेति अवधानेनप्रणिधानेन ११ सैवतेषांवासनाकल्पितरूपापगमेनवास्तवस्वरूपावाप्तिरित्याशयेनाह वासनायामिति १२ ॥

ॐ

तदेवोपपादयति आकाशात्मैवेत्यादिना बोधवतः प्रबोधकालिनः १३ अंतरिहगतः श्राशगमनवा
न स्वप्नजाग्रतेस्याधिभौतिकमात्रबाधः तत्त्वबोधेनादिभौतिकादि देहत्रयस्यापि बाधइतिविशे
षइत्याशयेनाह जाग्रत्यपीति वासनानुग्रहेन तत्त्वप्रबोधस्य प्रमाणजस्य जाग्रत्येव संभवान्नाग्रत्य
पीत्युक्तिः १५ तथाचस्वबाधानुभवः एकाग्रमात्रसदृशोध्या बालप्रसिद्धत्वाद्दृष्टांतत्वेन उदाहृिय
तइत्याह स्वप्नेति तस्यचिरश्रावसथास्वप्नः स्वप्नाइतिश्रुतेंपुराणादिषुवस्तुतेः १६ एवंस्वपरान

आकाशात्मैवदेहोयंभातिवासनयास्फुटः तदभावात्ततोभातिस्वप्नेबोधवतोयथा १३
अंतरिहगतोदेहोयथास्वप्नेविलोक्यते बोधेनहासनाशात्तेनकिंचिदपिलक्ष्यते १४ जा
ग्रत्यपितथैवायंवासनायाःपरिक्षये तेवातिवाहिकोनैवलक्ष्यतेनाधिभौतिकः १५ स्व
मानुभवएषात्रदृष्टांतत्वेनलक्ष्यते आबालमेतत्संसिद्धमनुभूतश्रुतेःस्मृतेः १६ अपहृते
चबाधोपिस्वप्नेमानुभवेशठः सत्यात्मः कोहिलेकेनस्वप्नसुहोपयेकिल १७ देहकारण
कःस्वप्नादेहाभावानुदृश्यते इतिवंददेहानांपरलोकोपिभ्रांतिवः १८ ॥

भवसिद्धमपिस्वप्नबाधं योपहृतेस्वप्नादिसर्वदेहप्रपञ्चसत्यतावादीसत्रप्रबोधलीय एवेत्याह अप
हृतेइति अलीकेनमिषणस्वप्नेसापविंडवयते १७ ननुतथापिनस्वप्नदृष्टांतोयुज्यते पित्रादि
देहकारणकोयंदेहः स्वप्नदेहस्तुननथेतिस्वप्नदेहस्यान्यत्वेनासत्त्वेनैवेषम्यादितिचेन्नाह यत्रादि
नाजायमान स्वर्गादिदेहस्यापिदेहकारणकत्वाभावेनान्यत्वेनासत्त्वप्रसंगानालिकत्वमेवप्रतिवादि

किंचदेहाकारणकेदेहस्यप्रवेनामत्वेआदिवाहिकदेहस्यसमष्ट्यात्मनोहिरण्यगर्भस्याप्यनात्मत्वप्रसंगश्चासतिसर्गोपयोगिक्रियाप्यलीकत्वस्यादित्याह इयेतर्हितिरःनिपूर्वेरीत्यात्वदुक्तेनेदसन्नमभविष्यत्तन तर्हिपूर्वसर्गप्रलयांतेसर्वशरीरसंदेहपतनागोहिकालेशरीराभावादेतत्कशरीराभावादयंसर्गोपि नाभविष्यत् सचायंप्रतिदृश्यमानोस्त्येव एवंपूर्वपूर्वसर्गेष्वपिमायाद्यचिंत्यशक्तिमित्याशयेनाह स सर्वदेति १९ ननुतर्हिमास्तुकदापिप्रलयःअनादेःसंसारस्याविच्छिन्नप्रवाहःसर्वदेहकारणकापव

इत्येतदभविष्यच्चेन्नशरीरकसंक्षये नाभावि
ष्यदयंसर्गःसदास्त्येवचसर्वदा १९ एवमेवावि
भागात्मन्यवशोभाविनिश्चये नकदाचिदनिच्छं
नजगदित्यपिसंस्थिते २० ॐश्रीरामलक्ष्मण
सीताभ्योनमोनमःइतिपष्टाद्वरभारती ॥

देहाप्यर्थक्रियासमर्थाभविष्यतीहिरण्यगर्भदेहस्यवापूर्वपूर्वनारायणादिदेहादुत्पत्तिःकल्पयिष्यते तथाचनकदाचिदनीदृशंजगदितिजैमिनीयमतंदूषयति एवमेवेति छिन्नादिभूतनानाहिंसावयवत्वादेवसंयोगस्याविभागावसानत्वादिनाशेषादुर्वारः तथाचनकदाचिदनीदृशंजगदितिमते य संस्थितेष्वप्रतिष्ठितमेव भूम्यादिनाशवत्तद्विनभूतेदेहाकारणकत्वेनात्मनासत्वप्रसंगा च्चेतिभावः २० ॐश्रीरामकृष्णाभ्योनमः ॥

अत्रप्रसंगाच्चार्वाकमतमपि निरसितुमनुवदति न कदाचिदिति पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेवास्ति चतुर्वि
धं देहाकारेणच्छद्रूपपण्याकारेणासम्मिलज्जगत् नस्यच पृथिव्यादिभूतानामनाकदाचिदपि विनाशो ना
स्ति देहत्वभूतानामनलनेऽङ्कुरत्वानेकादिगुणपादायवयवसंस्थानलन्नदभिन्नं यथानानिरिन्येवमा
दिकमीवनदीयोधर्मसंघातः तत्र यद्यपि तत्त्विमिः नैकैकमिश्रभूतेष्वपनेतयापि समारंभकेषु पिष्टतो
यन्नाशकिण्वयवादिद्रव्येषु मिलितेषु कालपाकादिना मदशक्तिरिव देहाद्याकारपरिणतेषु चैत
न्यमूर्तेषु ततोऽमिगुणउदेतीति तन्नहुणकोऽदेहएवात्मेतिह चार्वाकत्वं वदतिचेवत्स एतस्मात्तरमिति शे
षः २१ तन्न हि सर्ववस्तूनां सत्तिवः नित्यनैमित्तिकप्राकृतवैमानिकात्यान्तिकविधाः प्रलयास्ता।।

न कदाचिज्जगत्त्राणो देहोऽभूतगुणाधिके मदशक्तिरिवद्भिरुद्धतीति च वदति चेत् २१ नतु
रागोऽहासनोमर्वेसन्तपवादिना स्वत्याहीनामसमीहानां वैयर्थ्यमुपजायते २२ अप्रमाण
नयेनास्मिन्नर्थेपुपाप्रमहामते अन्यत्राप्यप्रमाणं त्वं वा व्याघ्रादावपि किं भवेत् २३ ।।

ह्यादिना अष्टादशपुराणानां भारतादीतिहासानां पारलौकिकानां हिताहितधर्माधर्मबोधकमन्वादिस्मृती
नामसदाचाराणां च वैयर्थ्यमुपजायते तदर्थः २२ नन्वस्त्वेवेदपुराणादीनामप्रामाण्यमभिमतमेव चार्वाके
णामितितया प्रत्यादितेमितिवेतत्राह अप्रमाणतयेति निर्देशाणामनेतेषां वेदपुराणादीनामेतस्मिन्नप्र
लयधर्माधर्मात्मतत्त्वलक्षणे अर्थेऽप्रमाणत्वे सति भोगलाभसलोमहेषादिदोषसहस्रदुष्टैरन्यत्र चैव
हाकोऽपि स्वयं वैव्याघ्रात् प्रत्यानस्तत्वादिवाक्यैः किंप्रमाणं भवेत्तस्मै भावनायौ लिङ् न
संभावनापि दुर्लभेत्यर्थः २३ ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय
श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॐ तत्सत् ॐ श्रीरामः ।।

2003

नचपुनस्त्वंडेवदपुराणादीनां अप्रमाण्यंलोकेप्रेताद्यंक्लिशिष्यतेअंगीक्रियते हन्तेहानाकृताभ्या गमादिदोषेण निर्बीजप्रयोजनसर्गादिसंभवेनजगदुच्छेदप्रसंगात् किंचदेहात्मवादेकिमवयवाः स र्वेष्यानरनावयवोवयवेवहूनांचेतनानांसहैकमत्यनियमाभावेन वैमत्येदेहोन्मथनप्रसंगः हिनी यपक्षेकोहस्ताद्येकावयवो अवयविनाशाजीवनाभावप्रसंगात् त्वायवयवोहृषणासहस्वमस्येवत्या। स्तामेतत् प्रतेनदेहअंगनवयाकिएवपिष्टजलाद्यिसंयोगेमदिरायांमदशक्तिरिवकायाकारपरिणत।

नचैतदिष्यतेलोकेजगदुच्छेदकारणात् अप्यस्त्वात्मेतद्देहमभेद
मपरंशृणु २४ मदशक्त्यात्मनिलीनेदेहाद्देशांतरेभुवा पर
तानांपिशाचादिदेहतासानविद्यते २४ श्रीरामः ॥

भूतसंघातेतस्मिन्गुणा उत्पद्यतइतियदुक्तंतदपिदेवोऽनस्येव नचइदमरेहृष्णेवत्त्वणांस्वगुणविनार्थः
२४ तावेतानगुणोमदशक्त्यात्मनिमदशक्तिरिवआत्मास्वभावोयस्य तथाविधे अभ्युपगम्य
मानेगुणिनोदेहस्यनाशेगुणस्याप्यवश्यंनाशात् देशांतरेषुप्रसृतानांजीवानांदेहस्यो
च्छेदात्पिशाचादिदेहानेरणस्वदेशागतेपरशरीरावेशनआक्रंदनस्वजनादिप्र
त्यभिज्ञानसंभाषणस्थैर्यक्रियाचयालोकेप्रसिद्धासानसिध्यति
२५ ॐश्रीरामसीताभ्यांनमोनमः नमन ॥

गी

अथ यदि ब्रूयाः साऽपि शङ्काकादिकल्पनाविषया बाधाधाराधीनैव शङ्कानामप्रमात्वात् न्वाच्चार्वाकमते
प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाभावान्न हि स्वप्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमस्मभवति शान्नशेणदृष्टसहचारेष्वपि यत्रि
वनलोहलेख्यादिषु वज्रमण्यादौ व्यभिचारदर्शनात् अन्यत्रादिकालान्तरे व्यभिचारो एव शादिप्रसूति।
मा दीपि स्वविनापि वह्निं धूमोऽस्माद्दर्शनात्सर्वत्र लिङ्गे तु देशान्तरे कालान्तरे च व्यभिचारशङ्कायां वारयि
तुमशक्यत्वेनानुमानप्रामाण्यायोगात्कैवेदप्रामाण्ये दूषणविकल्पने उपमानप्रामाण्यसिद्धेर्मीमांसकानाम्
लकशेहस्तुलोकेऽप्यर्थसिद्धिप्रमादर्शनादन्यशाब्दानामन्वादिवाक्ये शब्दप्रामाण्यायोगादर्थापत्त्यनु
पलब्ध्योश्च व्यतिरेकव्याप्त्युपजीवित्वादनुमानसमानयोगक्षेमत्वात्सम्भवैतिह्ययोः संभावनामात्रत्वे
दनुमानादेव संभावनास्वप्रामाण्याभिमानात् प्रवृत्तिसिद्धेः सोऽदृष्टेऽपि फले अर्थानर्थाणामप्रव
त्तिनियमदर्शनेनाश्रयस्य प्रवृत्तेनैतावता सर्वव्यवहारोपपत्तेः किं व्यभिचारशङ्कया तस्यापि शङ्कावा

अथ स्मापि स्वपाश्रुतिर्यावद्देहं प्रदर्शयेत इति चेत्तमनुमानमस्त्यमित्येव वो भवेत् २८ ॥
वाद्यव्यवहारोऽपि यावद्देहमेव दृश्यपेनेतनान्नमशृणोति सन्देहस्यैव सानिपातिकाश्रोतिर्द्वापिशा।
चप्रलोहमिति इत्याप्राणितिरिति चेत् तवइके सर्वनामशब्देनानेनमृगपरामृष्टश्चसेव्याहन्तत्वात् नहि प्र
त्यक्षातिरिक्तस्य सर्वप्रमाणं चार्वाकानां वाक्यप्रमाणं भवति तस्यापि प्रतिज्ञानिरिक्तत्वात् नचा
नुमानादीनामप्रामाण्यं नयासाकार्थो युक्तिभिः समर्थयितुं शक्यः शुक्तौ नामनुमानेनयातन्प्रामा
ण्यपत्रेः नचेतदृष्टान्ते लिङ्गादृष्टस्यायमानस्यानन्तरदप्रामाण्यनन्तदसिद्धेः नापि स्वपनत्र्यनक्कलः प
रपदेप्रतिकूलो वा तर्कस्त्वयाङ्गावयितुं शक्यः तर्कस्यान्वयव्यतिरेकव्याप्तिवदित्वेन तदपलापिनं
सिनतदप्रसिद्धेः आपन्निव्यतिरेकयोस्त्वपपत्तिनुपलब्ध्यधीनत्वेन तदभ्युपगमे र्थापत्त्यनुपलब्धिप्र
माणाभ्युपगमापत्तेः प्रमाणषट्कमपि स्यात् इत्येवं चार्वाकाणामभ्युपगतं न भवेदित्यर्थः २८

2006

मी. वा. ति. उ. टी.
२६१

यस्त्वेवं तेनैकस्ते लाभस्तमाह एवं चेदिति एवं शाब्दादेः प्रामाण्यमभ्युपगतं चेत्तेन लाभो निर्दोषशब्दरूपा याश्रुतेः प्रामाण्यावगमभावाद्धेतोः इत्यनेन न्यायपरो लोकः स्वर्गनरकादिकं च मन्यत इत्येषापि संवित्त मन्यता प्रामाण्यं किं नोपगच्छति ज्ञानानां हि स्वत एव प्रामाण्यं कारणदोषबाधकज्ञानाभ्यां क्वचिदपोद्यते। न चात्र कारणदोषोस्ति नापि स्वर्गनरकादयो न सन्तीति बाधकप्रमाणं ज्ञानमस्तीति भावः २७ यथा सा विस्मृत्याशोक्तिरिति निपद्यकं न दृश्यतिनेति पिशाचविषयिणी प्रमा पिशाचस्य परो देहे स्थितस्य तदनभवसिद्धादर्शनस्य वरणादिप्रमाद्दृष्टमस्मदादीनां परदेहे न पिशाचव्यवहारः प्रमाणज्ञानानां स्वतः प्रामा

एवं चेन्न्यायपरो लोकः सत्स्वर्गनरकादिके इत्येषापि न संवित्किं विस्मृतिमुपागता २७ नपि
शाचप्रमा सत्या मदशाक्किमनोपि हि प्रतिभास्य न सत्या स्यात्परलोकात्मिका कथं २८ पि
शाचोस्तीति चेत्संवित्सत्या येनेन संविदः स्तन सास्ति परो लोक इत्यस्याः किं न सत्यता २९ ॥

एषा देवलोके सत्या यद्वा सापि यदि न सत्या न हि अस्मनीवस्यमदादिगादेर्मृ शाक्किमनोद्व्यस्मदशक्कि प्रतिभापि न सत्या स्यात् न ह्यसमञ्ज्ञानमभासिद्धार्थपलापिनस्ते प्रमत्तप्रतीतिसिद्धमदशाक्किः परेणानापलपनीया तथा चेन्न दृष्टालौकिकानां स्वयमनुभूतगुणानां सिद्धेः परलोकात्मिका स्वर्गनरकादिस्थितिः कथं त्वया निरस्यते शाकैर्विशेषः २८ तेन सर्वजनप्रसिद्धज्ञानानां स्वतः प्रामाण्ये न पिशाचोस्तीति संवित्सत्या वेदनभवविलात्मसिद्धा स्तनस्यापि परलोकोस्तीति इत्यनेन न्याये प्रतीतिर्न तद्बलादेव किं न सत्य

= रा म ॐ

किंवपिशाचग्रस्तस्येवप्राचीनमिथ्यैष्कतिमाहशादृक्तस्यप्रमाणात्वाकिंनकाकतालीयवदाकस्मिकीन।
श्चाविश्वाविस्मरान्नभवापलाशायोगादात्तिप्रभावेस्सकारणादृक्तस्यप्रमाणतानकिंतुपुत्र्यादिकारणस
हितापरलोकार्थसंवित्तिकथंनास्तिकृतोनप्रमेतार्थः ३. ननुनानुभवतलोकार्थसंतनमवधारयितश
कंयुक्तिरननानुभवेपितदृष्टसनादर्शनादिनाशकाहशयेति यासंवित्तिरर्थदर्शसत्वेयथावतित
दर्थसत्वंनयान्नुभवतितन्नयुक्तिरननसंवितस्त्वपतिभासकालिकमर्थसत्वमवगाहतेतदेरनंतर
त्यात्मकालिकेवायसंवित्तौकालिकीवायसंवित्तेकालिकेनतासत्वंवायवतृचायसंविदलाप

काकतालीयवद्दृष्टात्प्राचीनस्मिरलिचेत् परलोकार्थसंवित्तिः कथंनास्तिसकारणा
यांतवैत्रियथासंवित्सानयान्नुभवतयले ध्वस्तसत्वमसत्वंवास्त्रियमित्यनुभूतितः ३। स्वत
स्यात्तिपरोलोकोवियत्वंवमयीभवेत् सनिवासतिदेहेस्मिंस्तेनकिंसदसत्ववित् ४ ॥

तिभासिकेरजनादेस्सत्वमसत्वंहितीयसंविदलात्यातिभासिकेरजनादेःसत्वमसत्वंहितीयसंविदला
दसत्वंवाग्रनुभूतितः सिद्धमर्थस्वरूपंनानुभवमंतरेणापलयितुंशकामित्यर्थः ३। नत्वयदिजीवितःस
तिदेहेफत्वादिप्रमाणावशाहामनस्यापसतिदेहेस्वभवत्यतिभासमात्रवलाहायदिपरलोकास्तीत्येवे।
मयीएवमनुभवस्वपासंविद्वस्वपंभवेद्देवनर्हितनमर्णान।किंजीवदनुभवसिद्धंसंस्मृतानुभवसि।
द्धमसदित्यपलप्यतकिंवावैपरीत्येवनोभयमप्यपलपितुंशकामितिसिद्धंफत्वादिप्रामाणिमि

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२९२

मयद्भिर्यथाकाशाकारप्रतीतानि भ्योभूतेभ्यः संविदुद्भवान्मनस्तत्प्रकाशनाशी पारलौकिकीसंविदुद्ध।
विषयीतिनहिं संसंविदः शास्त्रतत्त्वान्स्तुतः सिद्धत्वान्यस्तु तत्र सिद्धिबलेनैव वासनामयस्यातिवाहिक
देहस्य तत्कल्पितस्थूलदेहस्य वा सप्रपञ्चस्य चप्रख्यातसिद्धत्वदत्वस्थ स्मय सिद्धिहेतोः प्रसिद्धेन देहा
धीनैव संविज्जन्मेति प्रतिवक्तुं व्याव्रुतिस्तद्वयंत्यान्तिविवन्नस्य प्रसंहृत्य वासनायोविलीनायामदर्शनस्य।
यागताः स्यादिनाप्यगतत्वकाल्पवासनादृष्टादेवसर्वदेहप्रपातोद्देशस्य संयितप्रत्येकोतितस्मादेव्यादिना
तस्माद्देहादिधामाद्यप्रतानानास्तुतः शास्त्राण्यस्य च सिद्धत्वान्नानतत्स्वभावः परमात्मास्वप्रकाशत्वात्सर्वे
व्यवहारान्यथमेस्वरूपासंविदिदंस्वतनपवनित्यसिद्धावेतितत्तदेहदत्तफलमन्यत्नोपदत्तस्थोक्यथमका

तस्मात्स्वभावात्प्रथमं प्रस्फुरंत्येति संविदं वासनाकारणं पश्चाद्बुद्धा संप्रपद्यति भ्रमे ३३ तत्त्वा
धावत्समायाति दृढरूपदृशामयी तत्स्वज्ञायामुदेतीयं संस्मृत्याख्यापिशाचिका ३४ उप
लभ्यदेहाद्देवब्रह्मणोवासनाततः तत्कालितविद्धिनिर्वाणं तत्समासंसृतिभ्रमे ३५ ॥

शान्तमनाभिर्ववद्भिरित्यर्थः वासनाकारणेऽङ्कुरोपादानेसर्वजगद्वासनामयं आतिवाहिकदेहं।
ततः पश्चात्स्थितिजाग्रदारंभक्षणे स्वरूपविस्मृतिभावबलादेव बुद्धानन्तोदेहादिभ्रमं संप्रपद्यतीतिनस
र्वेतः पूर्वं सिद्धसंविद्देहाधीनेतिभावः ३३ यतएववासनादृष्टादेवातिवाहिकदेहस्तद्वारा।
सर्वानर्थोत्पत्तिः सिद्धत्वान्नतत्त्वपादिति ३४ तत्रसर्गादौब्रह्मणः प्रादौवासनोतर्गतप्रपञ्चपर्यालो
चनोपलभ्यदेतितदेहनत्रबद्धस्याभवायेत्यलिक्ष्यतिश्रुतेः ततस्तस्मात्प्राकृतजगद्वासनानां जगदात्म
ताद्ध्याभवति वासनाशान्तोनबीजाभावादेव जगदद्भवादर्शसिद्धं निर्वाणमित्याह तदिति ३५ ॥

ॐ

ननुवासनाक्रान्तस्यज्ञानेनानहृद्याप्पूर्वेमनस्याभ्यस्तत्त्वमवाप्याभियादिक्कतिभिः कारणत्वप्रतिनिषेधा
दसंगहृत्स्याद्धृदयहृश्यते स्वनापि पूर्वकल्पीयजगतः तस्य प्रलये स्वयंविलयनतः अन्योन्यादनाशंक्यः नवि
नश्यतिस्वयमेवतत्स्वभावेनविकारेणस्वल्पीभूयतिष्ठतितथाप्यतिरेवास्यप्रलयोवासनात्मेतिचेत् न
तथास्थितिरस्याकिंप्रलयेस्वमूलतयाऽनवस्थस्मृतया आवेशदेवसामोहस्मदग्रासीदेकमेवमवाहिती
यमितिश्रुतिविरोधात् द्वितीयस्वलोसत्यस्मयातिष्ठतीतिप्रलयस्यालोकेऽपि अतिप्रसक्तत्वात्त
हृदयपिसृष्टिप्रलययोर्विशेषापत्तेर्भासमानसृज्ञाप्रसिद्धेरुष्टतिष्ठतीतिचव्याघातादितिप्रलावेस्मत्य
लावासनाद्यादौप्रलयेसर्वसर्गेवाउत्पन्नैवेव असगाहृदयपरब्रह्मणिसंभवस्तत्वयैवोक्तत्वात् तथापि

उत्पन्नैववसत्याद्येपरब्रह्मणिसंभवात् उत्पन्नासमयायाऽसौब्रह्मैवपरमेवतत् ३६ एताव
त्यपरिज्ञानेनन्निर्वाणंविडंबया: यदेवापरिज्ञातंतन्नहृद्दे विडिंगद्धव ३७ विज्ञानत्वेनप।
वायंकचनाकचनात्मकः स्वयमेवकचत्यंतर्नैकवत्तेववास्तवं ३८ ॐतत्सत् ॥

अहियवसत्वाधनापायनयायास्वकल्पितासर्गोहिसमयाविवीजनगदुत्पन्नयोगात्सावासनापि
शाकेनविनिर्मिमिनेनोत्पन्नेति यावद्धाधोदयस्वीक्रियतेबोधायेनसर्वंजगद्ब्रह्मैववासनापिपरंब्रह्मै
वेतिपर्यवस्यतीत्यर्थः ३६ नश्वतिमः असगाहृदयब्रह्मापरिज्ञायनत्ववासनाद्यसंभवात्वयाऽऽवपि।
नेशाकः तस्यपरिज्ञानेनसर्वसंशयबीजाज्ञानोच्छेदान्निर्वाणमेवसंपन्नमितिनवासनोत्पत्त्याद्यनुपप
त्तिशंकाप्रसक्तिरित्याशयेनाह एतावदिति ३७ यौक्तिकदृष्ट्यानिष्कर्षेणप्रज्ञातेब्रह्मैवजगन्नहृदसना
नदविद्याघातात्तानब्रह्मैवतन्निर्वृत्तिविधानत्फलेनिर्वाणंवेतिपर्यवस्यतीत्याशयेनाहकचनादिप्रमाण

लाभान्नप्राकनकचत्येव ३८ ॥

बुद्धास्मीति स्वभावज्ञः स्वात्मन्यमानः स्वयमेव संबोधः निर्मलकोऽस्मीति प्रमाणानः स्वापबुद्धासास्वयमे
वमोहः इति निष्कर्षेवगानेन कश्चिन्मोऽत्र साधने क्षेप्राइत्याह संविदेशेति ३१ नहिदेहपरीतकैः व्युत्थान
समाधिभ्यां व्युत्थानसुषुप्तिभ्यां वस्तु इदं शक्यामित्याशयेनाह संविदुद्बोधनेइति संविदः उद्बोधनेव।
हि स्वेदविकासापादने शिवं निर्वाणं संविदुद्बोधनेऽपि समेव यसमनतास्य हृदाति ध. धा एवमांकुकयोर्बंध
मोक्षयोर्मोक्षस्वभावमाहरणमेव तिर्विदेपपरमानंदरूपतापुक्रमित्याशयेनोपसंहरति निर्वाणवामन
मिति हेरामन्ने पकृबोधकृनानेबसेत्वमत्न अप्रसंतरणनिर्मुक्तबंधे चामविशेषणान्यन्यानीवसः।

संविदेशापराह्यन्तर्मात्रेलवरूपिणि बंधहेतुरादहृष्टे केविक्लेशानस्साधनेकियत ३१ संविद्।
हाधनेबधसन्दनुहाधनेशिव असमस्मृह्यतगाभाति संविदुद्बोधनोदरे ध. अज्ञवेदनेसम
मोक्षइत्यभिधीयते प्रबुद्धवधइत्याद्वेयहिदृक्षसितदाहर धा निर्वाणवासनमननेनमनोधम।
कृबोधकनानमपर्यंतरणामस्तमांक अहेतमेकवराहेरद्विनवनिरस्तशून्यमाकाशकोश।
विशोदप्रायशान्तमास्ते ध. इति श्री रामायणेनि. वासनाभावप्रतिपादनं नाम सर्गः ७९ श्री
वसिष्ठः इति सर्वमायानाब्रह्मलोकनिवासिनः अहस्पनामेवगनादीपाःदीणदशाइव।

णिवाक्रियायोवायोऽन्यानि ध. इति श्री वा. ता. प्र. नि. उत्तरार्द्धे एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ वैतानिक
स्तवदशावर्णितः प्रलयक्रमः शाकुनोधागिगम्यान्योवर्णयते प्रलयक्रमः यावद्वासनाकल्पितस्थूल
लोकदेवतामवनादिसर्वप्रपंचस्यतन्मात्रब्रह्मदयहृणोत्पन्नेनसाक्षात्कारेण यो बाधस्सलक्षणो वैते
निकप्रलयोनापशंप्रसक्षमनगरेऽध्यमानइवाग्रगमित्यादिनास्वप्नवाधसदृशः सोपपत्तिकं मक्तरूशा
उपवर्णितः बहुदशानयातदेहस्यतदोभकोपादीनांतद्विद्यादीनांचस्वस्वकरणलयद्वारामायाशव

लेब्रह्मणिलयलक्षणप्रलयप्रपवर्णयित्रे उपक्रम
नइतीति।

ब्रह्मणि विधातरि देहमाया पावकलवस्खलितोवा जगद्दहस्यादिवत् २ आदित्याधिकाग्निज्वालनामप्यधिकार
प्रारब्धसमाप्तेः वत्समासान्ताकारोगासमस्तस्य लयपंचांशाध्यानदेव विदेहकैवल्यमासीदित्याह वेरि
चेति ३ तदुत्तरं किमासीत्तदाह ततस्ततिप्राक्प्रकारानप्येकार्णवाम्बूः मूर्तिमाकैवीकृततनलात्मा ४
अर्णसानलेन तादृशांऽ ५ तेनेलऊर्मिभिः प्लवमानैर्गिरिव्रातैः खगैर्देवशरीरैश्चावलितात्विगाहिताः
प्रतनपवविलाविशीर्णा विक्रिमाध्यकल्पजलजदाः पांशुकाध्वकलावर्तकादयः ६ एतस्मिन्नन्तरे

अथ पुनर्द्वादशादित्या ब्रह्मणि ब्रह्मनेत्राग्ने जगद्दहत्स्वलोकान्तमदहन्भास्वराविषः २ वैरिञ्चा
नगरं द्रुपाध्यानकृत्वा विविरि चिवन्नेपिनिर्वाणमानन्नि सेहदशदीपवत् ३ ततपका
र्णवाप्लेविरिचननरान्तरे राज्ञेभुवमिवध्यानं स्वयामासहूर्मिमान् ४ आब्रह्मलोकसम
वृत्तगदापूर्णमर्णमा तल्पसेकपूर्णेनपकद्वाद्वाफलेनतत् ५ तत्रहूर्मिगिरनीनखेरोरा
वलिताकिलाः विद्धिनाकल्पजलदानलपवनेलिल्पिरे ६ एतस्मिन्नन्तरेतत्रदृष्टवानहमेव
रात् यावदस्पदिनेभीमभीनः किंचिन्मातराल ७ कल्पान्तजगदाकारक्रमाभासरितावरं आ
कल्पसंस्थतेनैपदेहेनैवास्थितेनमः ८ ॥

अहं पूर्वं वराद्दस्मिन् दिने भीमे भयानके किंचिद्रूपं दृष्टवानत्र विशिष्य रुद्रायमितिपरिच्छिन्नं वास्तावदीत
इत्यर्थः ७ तदेव रूपं भीतिहेतुभिरङ्गैर्विशेषणैर्वर्णयति कल्पान्तेत्यादि अष्टभिः आकल्पं द्विपरा
र्धावसानकालपर्यन्तं प्रतिनिशान्तं तमपकल्प संस्थतमपचितमतदेहेनेऽस्थितेनैवतिसंहारसृष्टेरा।
घोरस्य दृश्यस्य श्रीकृष्णवर्णोत्कर्षाडुत्पदाः ८ ॥

2011

श्री.
कालि.
उ. टी.
२९८

2012

वर्णान्तकल्पेपि तेन मामाप्तृवांसमसीत्याह नकरणीति ददृदित्येतदुत्तरश्लोके प्याभासरं मृत्विंदपदिनिसं
वध्यते ज्वालापुंजसमप्रद्धिरणौ तिज्वालापुंजसमप्रद्धिरं १० ॥ १२ कोणानामासमनदृनिलस्पवायोः परा हृत्ता
मिर्भ्रमणोः ११ पुंस्त्वनपुरुषाकारेणसमस्थितमिवसर्वाहंकारसमष्टिरूपंमूर्तियुक्तंभूत्वाआगतमि

नकरणादित्यलक्षणेनाभासरंदृश्यन् प्यादित्यत्रयसंकाशोश्चिरविपुच्छयोन्वयेः ९ ने
त्रैराभास्वरंमृत्विज्वालापुंजसमद्धिरम् पंचाननेदृशाभुजेत्रिनेत्रेशूलपाणिके १० आ
यांतमेनमस्केपिकोमीवविततानाकृतिं त्विमिवासितवनश्यामदेहमासाद्यसंस्थितं ११
स्थितमेकार्णवापूर्णाद्धसोऽयाहदित्यवरे कोमीवृहत्पादादिसन्निवेशेनलक्षितं १२
कोणानिलपराहतिविधुतैकमहार्णवे गोविंदमिवदोर्दंडैतोभिनवीरसागरे १३
कल्पार्णवजलापूरंपुंस्त्वेनैवसमास्थितं मूर्तियुक्तमहंकारमस्तकारणमागतं १४
कुलाचलरुहृदमिवोद्यनरवरेः पदोपेक्षस्थितंव्योमसमस्तमभिपूरयत् १५ ततस्त्रि
शूलनयनेमयाहृदायमित्यसौ हृत्यादेवपरिज्ञायपरमेशेननमस्कृतः १६ ॥

ह.

वसर्वकारणानातस्वयमस्तकारणं १४ १५ ततस्त्वाहप्राङ्गुपदर्शनानंतरंमयात्रिशूलेनत्रिभिर्नयने
श्चप्रसिद्धेलक्षणैः असौहृद्ःपरमेशोजगद्धीश्वरइतिपरिज्ञायनमस्कृतः १६ ॥

ॐ

ननुपरमेश्वरोमायांनप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतमहेश्वरमित्यादिश्रुतिषुमायाशबलेनैवामूर्तेमहेश्व
रइतिप्रसिद्धेतत्किमर्थंकेशोपाधिभिःपंचवदनाविशिष्टमूर्तिंधत्ते सर्वात्मनोवाकस्यापरिच्छिन्नमूर्ति
भावइतिविशिष्यजिज्ञासमानोरामःपृच्छतिकिंसइतिसर्वश्रुतिप्रसिद्धःपरमेश्वरस्तादृग्विधःत्वदुक्त
ान्तरीत्याभयानकस्वरूपःकिंनिमित्तंकेनोपाधिनास्थितइतिप्रश्नस्यप्रपंचभूतादशप्रश्नाः त्र्यक्षःस्वते
त्राःसन्तिएतीत्यत्रापिकेनाप्याधारप्रश्नोबोध्यःएवंकिमयःकिमात्मेतिकिमयःप्रत्येकंसंबध्यतेप्रश्नाः १
सकिंस्वतंत्रःउपरतःयदिस्वतंत्रस्तर्हिपूर्णकामस्यास्यकिमर्थंसंसारेप्रवृत्तिःयदिपरतंत्रस्तर्हिकेन

श्रीरामउवाच किंसतादृग्विधोरुद्रःकिंकृशःकिंमहाकृतिः किंपंचवदनाकस्माद्दशबाहुःसति
भूति १७ किंत्रिनेत्रःकिमुग्रात्माकिमेकःकिंप्रयोजनः केनेरितःकिमकरोच्छायामेवदकाम ॥
ने १८ वसिष्ठउवाच काकुत्स्थरुद्रनामासावहंकारस्तयोस्थितः विषमकाभिधानात्मामूर्तिरा ॥
त्मामलेनभः १९ व्योमाकृतिसभगवान्व्योमवर्णोमहाद्युतिः चिदाकाशमात्रसारत्वादाकाशात्मा ॥
सउच्यते २० सर्वभूतात्मभूतत्वात्सर्वगत्वान्महाकृतिः यानितस्यात्रवक्त्राणिपंचवक्त्रोनेंद्रियाणि ॥

रिताः तस्मिन्नीश्वरेरुद्ररूपमस्ति नदीयकारूपमायापिकाप्यासीत्तदेतदर्थः १८ हेकाकुत्स्थअसौपरम
श्वरःसर्वसर्गस्थितिसंहारादिभावसंकल्पाध्यवसायादिबीजभूतसमभिमानात्मकमायाहंताररूपया
हंकारतयासर्वप्राणिशरीरेनसर्वशरीरगगनरूपद्रावणोवाप्तिमिश्रभूतयारुद्रनामासन्नुत्थितः तत्रा
दनेविषमाभिमानात्मारुद्रावर्णेनरूपकाभिमानात्मासंपद्यतेअस्यसामान्याद्दृष्टामूर्तिस्तु अमलेनभः
आकाशमेव १९ अनेनकिंसतादृग्विधःकिंकृशःकिंमहाकृतिरितिप्रश्नत्रयसमाधिरुक्तमित्याहव्योमेति २
किंपंचवदनइतिप्रश्नस्योत्तरमाह यानीति तस्याहंकारस्यप्रतिशरीरमन्नवक्त्राणियानिपंचवक्त्राणीन्द्रि
याणितानितस्यमुखानिपाणपादःनवविदः २१ ॥

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२६५

ग्रतएवाह नानेनिंद्रियाणिसर्वतः स्वरूपाणिपुष्कलाकाशस्वभावानि कस्मादेशावाङ्गः स्यादितिप्रश्नेसमाधत्तेकर्मे
द्रियाणीति वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिपंचकर्मेंद्रियाणिदेहिनः वचनादानविहरणोत्सर्गानंदा
ख्याः पंचतद्विषयाश्चवासनात्मिकमात्रस्पंदशाभजनाऽस्मदर्थः २२ नाहंसोप्यागपितादृशामत्यांकृतेनदृष्ट
इतिचेच्छावचनामस्वरूपकार्याकाराध्यारोपमूढदृष्टिभिस्तदृतोंतकारणस्वभावस्युड्यर्थहत्वादेवत्वापाये
नाह सर्वेति सर्वभूतेषुनविशेषविषयाणीवैतेषुनवनीवेशसार्थपरंकारणमायाशबलाब्रह्मस्वगुणापलय
नयाभवनाशब्दाणांवस्तुतश्चैव स्वाध्यारोपितकार्येणापरिलीनंतदिव यदासौपरित्यक्तस्तदास्याप्राग्जं

नानिलस्य समत्वान्याङ्गस्य रूपाणि सर्वतः कर्मेंद्रियाणि विषयास्तेहितस्य भजन्त्यदः २२ सर्वभू
तनवेषाणीव सर्पा मे सुखा यदासौ संपरित्यक्तस्तदास्थान्मूर्तिमागतः २३ सचैकाशैकरूपात्मार्न
स्थितस्यादिकृतिः नयाटश्णनपवनासोयातिमात्रेणमूर्तिमान २४ चिदाकाशागतस्फारभूना
काशमतिष्ठति देहवसर्वभूतानामनिलवायुरिवस्थुरः २५ एवंभूतः परित्यक्तस्तस्मिन्कालेव
मूर्तिमान तोमरणसदणोलः परमाणोनिमेषणति २६ ॥

काशमात्रपरिशेषरूपांवर्णितांमूर्ति आगतः कारणरूपेणास्फुरीभूतइतियावत् २३ यथसोआ
काशमात्रात्मानंसम्भूतंस्पृतस्ययावर्णितादेहाकृतिः कथंदृष्टास्तत्राह सचेति सचरूढः सर्वके
र्यविशेषप्रविलयावशिष्टोर्थःकारणेकाशस्तदेकरूपात्मानस्यसामयावर्णितादेहाकृतिर्नास्ति न
न्यायासकैःस्ववासनयाशेषाटश्णनश्यत्यर्थः २४ प्रश्नेशुमतिष्ठतीत्यत्रकेनत्यथाहातत्राधारप्रश्नेप्रयो
वर्णितः तस्योत्तरमाह चिदाशागतेइति इदंचावस्थानंतत्रदंतर्यामिभावेनतिष्ठवनायायावायुरि
वेति २५ किंचितेइति प्रश्नस्योत्तरमाह येइति २६ ॐश्रीरामायनमोनमः ॥

प

ॐ

गुणादिपंचविंशकाः २७ इहस्थापि एकवक्त्रे शुक्रमालिनि नेत्रपंक्तसन्निवेशेन संस्थिता इत्यर्थः किमुद्दिश्यान्यत
त्र किंशब्दस्य प्रत्येकमन्वयात् किमुग्रः किमात्मेति हेतुप्रश्नावलिंगेनेन त्रायस्यकेन त्रिशूलायुधेनाग्रहीतिगृ
कार्थं सगमाभिधेनस्य सर्वतो व्याप्यत्वमनेकत्रमाह त्रिशूलमिति करकोटरमुष्टिच्छिद्रे २८ किमात्मे
तिद्वितीयस्योत्तरमाह यस्मादिति सर्वभूतगणानां देहात्मेत्यर्थः अत एव हि सर्वभूतानामहंकारात्म।
कत्वाभिधानादेव देहात्मत्वाभिमानः तथाच भगवतो बादरायणस्य सूत्रं पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो।
ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति २९ किंप्रयोजनमित्यस्योत्तरमाह सर्वेति स्वस्थानां सर्वेषां भूतानां स्वस्वकर्म

योगुणाकृतयः कालाश्चित्ताहंकारबुद्धयः ब्रह्मणस्यचयेवर्णाश्चवेदास्तथाश्रयः २७ इहस्थान
स्यतेत्रसन्निवेशेन संस्थिताः त्रिशूलेनेन त्रैलोक्यं गृहीतं करकोटरे २८ यस्मान्नव्यतिरेकेण
सर्वभूतगुणेष्वपि अन्यत्र विद्यते किंचिद्देहात्मैव ततः स्थितः २९ सर्वसत्वोपलंभात्मा स्वभा
वोस्यप्रयोजनं ईरितः शिवरूपेण चिन्मात्राप्राह्रूपिणा ३० ॥

तद्रूपविषयभोगात्मकोयमुपलंभः क
र्मात्मसाधनग्रामाद्वेतेयः स्वात्मनोपलंभयन्तदन्यायः शास्त्रेषु विहितनिषिद्धकर्मज्ञानफलदान।
स्वभावः स एवास्य सर्गादिप्रयोजनकत्वान्ययोजने तथाचोक्तं गौडपादैः देवस्यैष स्वभावोयमाप्तकाम
मस्य का स्पृहेति केनेरित इति प्रश्नं समाधत्ते ईरित इति चिन्मात्रकाशिरूपिणा शिवेवाऽज्ञानसर्गाव
रनिरतिशयाभूमानंदात्मकं परमकल्याणस्वरूपं यस्य तथाविधेन परस्वात्मनैव बद्धसंसारप्रजायेयति
संकल्पात्ममाहेश्वर्या ईरिताः सर्गायन्यवनयाप्रवर्तिताः सन्ति ३० ॐ श्रीरामायनमोनमः ॥

प्रलयार्थमीरितस्य सर्गक्रमविपरीतक्रमेण जगन्निगीर्षोराकाशभावेन स्थितः स्वयमपि तेनैव शिवरूपेण स्वात्मना निगीर्णः सन् आकाशत्वमपि विहाय परमां भूमानंदस्वरूपप्रतिष्ठालक्षणां शांतिमतीत्यर्थः किं कृष्णाऽस्यादिप्रभांतो सर्वेषां भोगप्रवर्तिके समाधानमर्कं स्यापरयन्नुपसंहरति निर्मलेति सार्द्धेन ३१ ३२ किमकरोदित्युपांत्यप्रश्नस्य कथाशेषस्वरूपाविघातमभ्युपेतं नानोत्तरमाह अनंतरमित्यादिना प्राणवेग

तेनैव च निगीर्णोऽस परमां शांतिमेत्यसौ निर्मलाकाशरूपात्माक्रमस्त्वतीवेश्वरः ३१ ज्ञानाकलंकत
गत्सर्वं तन्वी नैकार्णवं तदा सैषशांतिप्रशांति[illegible] सम्भूयः सनिहन्मेष ३२ अनंतरं मया दृष्ट
स्तत्रासौ यावदुत्तमात् प्रवृद्धः प्राणवेगेन तन्माकृष्टमहार्णवं ३३ अथ तस्य समुत्स्फारज्वालार्मि
लाकुलोऽनलः प्राणाकृष्टो महाम्भोधिर्वाडवाग्निमिवाविशत् ३४ स पवनवाडवोऽभूत्वा वह्निराक
ल्पमर्णवे अहंकारः पिबन्नंबुद्रवः सर्वं तत्तदा ३५ पातालमिव पानीयं सर्पो बिलमिवद्दणा
त् पंचवायुरिवाकाशमविशत्तन्मुखितवात् ३६ मम पश्यापि वड्डुदसमहत्तेनैव तत्पयः कृ
लाशोऽर्क इव ध्वांते सत्संपर्क इवागुणे ३७ आब्रह्मलोकपातालं शांतं शून्यमथाभवत् रजोधूमा
निलांभोभिर्मुक्तमक्कं समं नभः ३८ केवलेनत्रदर्पेनैव नाशो व्योमनिर्मलाः इमे पदार्था निःस्पंदा

[illegible] ५८

नस्यासानिलवेगेन आकृष्टं पातुमिति यावत् ३३ जलस्य तेजस्युपसंहारयोजनाय ज्वालामुल्लासमाकुलमित्युक्तं ३४ इतरकालेऽपि जलशोषेण तेजस्येवोपसंहारः प्रसिद्ध इत्याशयेनाह सपवनेति ३५ पंचवायुः पंचवृत्तिः प्राणः प्राणिनामुक्तो लाकाशमिव अथानस्यापि प्राणात्मकान्नात्यंवहन्निकत्वव्यपदेशः ३६ अग्रणे दोषजाते ३७ समं सर्ववैषम्यविनिर्मुक्तं ३८ इमे वक्ष्यमाणाः पदार्थाः ३९ ॥

रा

अमोदः सोऽस्मिन्नहिंवेत्तत्स्वरूपेणहृत ४० ४१ त्रयाणां लोकानां तत्कालपदार्थानां च ब्रह्मा भागात्मुतर्ने लक्ष
देनैनैकमात्रात्ममात्रपार्थिवभागेन व्याप्तः सन् अन्यभाक् ऊर्ध्वभागापेक्षया किंचिद्रूपविज्ञात्मा ४२
दृष्टिवत्र्यपनरश्मीनां तत्राप्रसरात् तद्वेहतः स्वहूरत्वादिति ४३ चतुर्थः पदार्थस्तदुभयोन्तरालाकाशमे
वेत्याह द्वयोरिति ब्रह्मैव निर्मलं ४४ अमैश्चेतरालाकाशः अत्र मध्ये गोलपदार्थमध्ये पतनस्याच्छत्वदृष्ट्याद
न्यकिंचननैवास्तीत्यन्वयः ४५ सावरणाण्डब्रह्मसमकटाहेषु ब्रह्माण्डखपरेनाभ्यां बहिः किं विद्यते तत्र न

एकस्तावदसौ मध्ये स्थितः कूर्मोवराकृतिः निराधारः स्थितो व्योम्नि निःस्पन्दो मोदविंदवत् ४०
द्वितीयो वस्तितो दूरे शून्याकाशतलोपमः भागाद्ब्रह्माण्डदलस्याधः पातालसप्तकात् ४१ पाता
लभूतलदिवां सप्तशैलेदृढैककसौ व्याप्तः पार्थिवभागेनैकमात्रात्ममात्मभाक् ४२ तृतीयो
ऽपदार्थोभूदूर्ध्वब्रह्माण्डभागाभूः दृष्टिस्त्यान्तद्दूरत्वाद्दुर्लक्ष्यगगनाश्रितः ४३ विदूरक्रिद्वयोर्म
ध्येयब्रह्माण्डखंडयोः तदाकाशमनाद्यन्तं ब्रह्मनिर्मलमाततं ४४ चतुर्थोसोपदार्थस्त्वन्तदासैल
त्रतोमया चतुष्टयादृतेनान्यदेतस्मादेव किंचन ४५ रामउवाच बहिः किं विद्यते ब्रह्मन्ब्रह्मसमघक
टाद्दूतः कालत्रावरणाद्बहिः कियन्तः सस्थिताः कथ ४६ वसिष्ठउवाच ब्रह्माण्डखंडयोः पारेन्तो
दशगुणं जलं संध्याकाशमनंतंतद्वत्तेपि व्याननः स्थिते ४७ ॥

याकाशावरणाः नास्ति किमन्यः नास्ति कियन्तः निराधाराश्च कथं से स्थिताः इति चत्वारः प्रश्नाः ४६ तत्र
मध्यमप्रश्नयोः प्रथममुत्तरमाह ब्रह्माण्डखंडयोर्मध्ये विविधिनि तत्र जलं अनन्तगुणेति विस्तृतं खंडद्वयसंध्याकाशं।
अनन्तं जेयितावद्बहिरेवाततं स्थितं यद्यपि खंडद्वयसंध्याकाशाद्दूरहारत्ययेकेन द्यावतीहृदलसंधा या याव
द्दामाहिकायाः पंचताव्याततरणाशा इति रथाराशाह्निकापदत्तपरिश्चितात्ततसूक्ष्मः अलिप्यादितत्तस्यापि
प्रागवचनमात्रो ब्रह्माण्डखंडद्वयविभेदतद्धभितरंदूरंतरगगनसिनिविर्णीततत्वान्मेदनमारणासंध्याकाशस्य

नैनक्षिनिर्वाणे ५४ ॥

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२६०

2018

तथैवजलवदेव पवनः तज्जलपवित्रीकरणः स्वयंचजनोमालिन्यरहितःस्थितः ४८ नभः आकाशोपा
यमपञ्चस्येत्याह ततस्तन्निर्मलत्वादपङ्कमायापाशबलत्वमाकाशं ४९ ननुपुराणादौ आकाशात्पवनो
दशगुणमहंकारतत्त्वंततःपरंतद्दशगुणंमहत्तत्त्वंतदेवधनेनाप्रकृतिविश्ववर्णितानातदनुकथंपरित्यक्तं
तत्राह अन्यत्रेति तस्यमायाशबलब्रह्मणःविश्वाहेनस्वरूपाकाशेअन्यत्रान्यत्रयोगिमाहेश्वरपंचरात्रका
पिलादितंत्रेषु अन्याअन्यामहदहंकारादितत्त्वभेदावरणकल्पनादृष्टयः अनेनाःकथंनितांतमिथः
परस्परसंवादेनदृष्टात्मकल्पनादृष्टयः पुराणेषुकीर्तनेनक्ल्पिताःप्रक्रियाःसंतीत्यस्याभिरूपलितं

ततस्तथैवज्वालात्मतेजोदशगुणंस्थितं ततस्तथैवपवनः पवनोनिर्मलस्थितः ४८ ततस्त
थैवविमलेनभोदशगुणस्तते ततःपरमसम्यक्ब्रह्माकाशमनंतकं ४९ अन्यत्रान्यत्रतत्सृ
ष्टदृष्टयोन्याःतथैवहि कथंसंतंनताःस्याभिथोदृष्टात्मसदृष्टयः ५० श्रीरामउवाच ऊर्ध्वब्रह्म
डवहिःस्थितस्यास्यतात्मुनीश्वर तज्जलाद्यमहंकारकवकर्थकेनधार्यते ५१ वसिष्ठउवाच सपा
र्थिवपदार्थानांस्थितिःपुष्करपत्रवत् भागस्थमेवधावंतिनिम्नतामानरेयथा ५२ अतोयदेवने
दीयोब्रह्मांडाब्धिमहावपुः तत्रयार्थाःप्रधावंतिनिर्झरोषिताःसलिलेयथा ५३ ॥

इत्यर्थः ब्रह्मांडभेददृष्टिपरात्माहतथावाश्लोकाभ्यामालोच्यः ५० चतुर्थप्रश्नंपरिशिष्टंस्मारयन्रामःपृच्छ
ति ऊर्ध्वइति ब्रह्मांडदप्पुर्वतोऽनेदशादशगुणविस्तारात्माहंकारे ५१ तेपार्थिवब्रह्मांडस्वर्धभागमेवधा
वंति आधरादिभावनाश्रयंतियथास्रुताःवानरीशिशवःमातरमुदरेदृढं गृहीत्वाप्रवनेपिनपतंति
तद्वदित्यर्थः ५२ ऊर्ध्वत्वर्धाधोऽपरितनजलस्याप्यधःपतने अयमेवन्यायःसमीपान्नगृहीत्वाबाध्यइत्या
शयेनाह यत्र इति नेदीयःसंनिहिततरं अंतिकबाढयोर्नेदसाधाविति ईयसुनि नेदादेशः ५३ ॥

ॐ

यथा शरीरसंयुक्ता हस्तपादाद्यवयवाः इह जगत्संयोगा स्थितिं नयन्ति प्रतिमुंचन्ति तद्वत् ५४ इत्यत्रावरणाभावयो
र्देशाउत्पत्तिप्रयोरतिगुरुत्वादनवस्थापि यनिघनोः कस्तस्याधार इति रामः पृच्छति ब्रह्मन्निति कथं केनाधारे
ण तिष्ठतः ५५ सत्यता दृश्याविषमाधारः हि चिन्मात्रमिथ्यादृष्टान्तेन गुरुत्वगरिमाद्याधारादिनियमो
लीति स्वप्नदृष्टान्तेन वसिष्ठ उत्तरमाह अधृतमिति अनाकृतिश्च मत्ते ५६ ५७ ५८ प्रत्याकारं प्रतिनिय

एवं लब्धान्तदेहान्ताः संस्थितास्तेजसादयः नश्यन्ति प्रतिमुंचन्ति स्वां यथावयवा इव ५४ श्रीरा
म उवाच ब्रह्मन्ब्रह्माण्डखण्डेऽस्मिंस्तिष्ठता कथमम्बरे किमाकृति धृतं केन कथं वा परिणश्यति
श्रीवसिष्ठ उवाच अधृतं धृतमेवेदं ह्येतदेव वा पतत् अनाकृत्येवमाकारं जगत्स्वप्नपुरं यथा
किमस्य नाम पतनं किं वा केनावधार्यते यथा संविन्निकचनं तथैतदवतिष्ठते ५७ यथा केशोण्डु
कं व्योम्नि यथा च व्योम्नि शून्यता यथा वा पवने स्पन्दो जगच्चिद्गगने तथा ५८ पातं संवित्समं दृष्टं ते चि
न्नासंकल्पनगरं ब्रह्माण्डाख्यं जगद्गुरुः स्थितमेवापि नाकारं मन्त्राकारमिव स्थितं ५९ पातं संवित्सम
द्भूतं पतत्यास्ते दिवानिशं गच्छत्याः संविदा भूते गच्छत्यास्ते दिवानिशं ६० स्थितं संवित्समुद्भूतं तिष्ठदा
स्ते दिवानिशं उत्पत्त्याविनाभूतमत्यन्तस्यैवावतिष्ठति ६१ पतितनाशविनाशं महाकल्पादिवेद
नैः जायते जन्मसंवित्त्या व्योम्नि सर्वादिवेदनैः ६२ ॐ श्रीरामलक्ष्मणसीताभ्यो नमो नमः ॥

नाकारमिव ५९ सर्वपदार्थावस्थानां यथासंवेदनमेव स्वभावो नियतो नियतो वा सिद्ध इतीत्याह पाते
ति गच्छत्यागमनाद्यास्ववत्ता ६० तथा च किमाकृति धृतं केनेति प्रश्नावपि संविकल्पितनियतानियता
कृतेन संविदैव धृते इत्यर्थादुत्तरौ ६१ कथं वा परिणश्यति इत्यस्योत्तरमाह पतनीति ६२ ॥

2019

2020

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२९८

यथा शरदेवांते विलोकयतो हेयत्नहृदयकाकाशे मौक्तिकगणाः आभांति तथा चिन्नभसि भ्रांत्या स्फु
रंति पथानगनाशे त्वाश्याधारादित्तत्व परिणामनेकालेकः समर्थो न कश्चिदित्यर्थः ८९ इति श्रीवासि
ष्ठसारे तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे श्रीनितमः सर्गः ८० हृद्दः स्वरूपत्वाल्लये भैरवीज्ञापयत्यै
ते नक्षयाकालरात्रिस्वरूपं तनीनगाह्विका किमकरोदिति पृष्टोत्तरं शेषं प्रलयाकाशहृदं स्वं कार्य

आभाति मौक्तिकगणाः शारदं वरान्ते शाखं समभ्युदितोपमितिस्वरूपः भ्रांत्या यथा नभसि वस्फुरा।
लोके तथैवासकृदाविधानसिद्धकोनगतोऽर्थः ८९ इति श्रीरामायणे निर्वाणप्रकरणे भ्रान्तिमा
त्रप्रतिपादनं नाम सर्गः ८० वसिष्ठ उवाच अथ यावदहं तत्र तदा तस्मिन्महाम्बरे प्रवृत्तो वीक्षितुं तन्म
पश्यं ज्वलिताकृतिं १ व्योमैकमाक्रांतिमापन्नमुन्नद्धमपि निष्क्रियं महार्णवनभश्याममेकदेशाशाप
रिस्पर्कं २ अर्केंदुवह्निघनवत्पदश्यादिवोदरं कल्पदीर्घप्रभाजालमालानश्याममलार्चिषा
वडवाग्निदग्धलोललमुन्नोर्मिभयभास्वरं पकार्णवोपरिडाहेदहदेहेनेव समुत्थितं ४ पा
श्याम्यंततमहद्यावत्तस्य पार्श्वतः छायेव परिपूर्णा निनर्त्तनानाविधायिनी ५ सूर्यांशुविषमा
नेऽशुमहान्तमसि वाम्बरे स्थिताकृष्णामियंछाया भवेदितिमतिर्मम ६ ॥

सीहृदकाशमने इति प्रश्नोत्तरस्वरूपकालरात्रिस्वरूपं वर्णयितुमुपक्रमते अथेति त्वत्तोनावद्दर्शियतिव्यो
मैकत्यादिना २ श्याममलार्चिषा नीलप्रभाज्वालानां मालानेव धत्तेमसिव वडवाग्नयइवदग्धापायस्पृदे
हेव देहेन शरीरयहणेन समुत्थितमिव तन्मुद्रा ४ नर्तनानाविधायिनी हृदं नर्तनमनुकुर्वाणा ५
इति मम मतिराशंका आसीदिति शेषः ६ ॥

ॐ

श्रीमन्ति त्रीणि लोचनानि यस्याः ७ नोवर्णायतिकृष्णेनाहिता जनैश्शेखरे स्थिताग्नीली लावनंसभारो वनस
शेह्खिवशुश्रूपलवाहिभूषितः श्यामलःशीलयस्याः ८ भिन्नःउरोहा ९ मानेस्वदेहोमाम्येनपरिमाने
उपमानेव १० परितःनिम्नाम्सगातंमहतीनतर्षस्याः ११ सदीर्घोकृशाश्चमायदास्यानेअशङ्काविधायाल
हिनानदाशिराइपेदामभिर्दोर्ध्नोयग्रथितेवस्नुर्योदा १२ स्नानयामहदीर्घोयथामयापश्चलेनयोगवलान्म

पावहिवायया स्याशुनावतस्मनदापुरः साक्षिता परिवल्लयंते हि लक्ष्मीर्गौरी त्रिलोचना ७ कृ
ष्णाकृष्णाक्षिलोमीजनैराविनत्ताकृतिः ज्वालाकुलानललोलवदनसभारहोखरा ८ भिन्ना
ञ्जनतमःश्यामा श्यामिलीवाकृतिर्गता नमःश्रीदेवपुत्रेकवसाकरेवाबरपुतिः ९ अतिदीर्घोक
राल्या स्थानभोमानवोधुना दीर्घजानुमजश्रान्त्यामानकामेवदिग्मुखे १० कृशावहूपवामेव
परितिमहाननः कज्जलश्यामलामेत्रमाल्यवपवनाकुला ११ कृशाशङ्काययदास्यानेसदीर्घो
विधिनानदा ग्रथितेवसिराइपेदामुभिर्दैत्यशालिभिः १२ नष्यनामसदीर्घोमायया
नस्याःशिरःखुरे मयाहृष्यचलेन विरोधोपागमागमेः १३ अंगेवनेत्री ग्रथितशिरःकराखुरो
करा श्मशूलान्तनवलिनाकेटकानामिवस्थली १४ ॥

नोवेगेन चिरं अनेकसहस्रवर्षकालेऊर्ध्वमधश्चगमागमाद्यावनैस्तस्याः शिरःखुराः पादतलाश्चनेषां
ममाहारः शिरःखुरेहृदस्थपाणिन्तर्येस्योकवद्रावः दृष्टनान्येनदृष्टपूर्वाक्रमितिभावः १३ अंगैःशिराजाले
गत्तत्रीभिश्चग्रथिताःशिरप्रभृतिकरपादतलानिः अंगोनकराःयस्याः आमूलान्मूलमारभ्यशाखा
ग्रपर्यंतस्त्रैर्वलिनाकेटकानांस्थलीनिवासभूमिः खदिरादिलवनेवस्थिता १४ ॥

श्री. नि. वा. उ. टी. २२४

विश्वरूपमयेनानावर्णैः अर्कादिदेवदानवशिरःकमलमालकैः कंठेकृतमालाभूषिता अमलः
आलोकोयस्याः सा तथाविधः वातपटीमोयावह्निज्वालामाचलालिपदस्वरूपायस्याः १५ पल्लवयोः क
र्णयोः ललितानागाः शब्दाः नभ्यान्तरेशवकुंडलेयस्याः गुञ्जाफलमुफलान्वदीलनेवआशीलेकृत्वा
हृदयवंग्रीष्यपर्यंतंयादीर्घाआलोलालोअसितोस्तनोयस्याः १६ कुमारवाहिनांपिञ्छोच्चशोऽसमूर्धजानां

विश्वरूपमयाकोटिशिरःकमलमालकैः कृतमालामलालोकवातवह्निमयाचला १५
पल्लवकर्णललितनानागान्दशवकुंडला गुञ्जनवीलनाशीलादीर्घलोलासितस्तनी १६
कुमारवहिपिञ्छोघ्रास्यमूर्धजमंडलैः लांछितोश्वसराध्योशशिरःखड्गमंडला १७
दंतेद्रमालाविमलविमलोद्योतपातितः नमोर्णवोर्ध्वलेखेवदृष्टावर्तविवर्तिनी १८ शु
ष्कनवीलनवोह्नेराकाशनकमस्थिता विलोलावयवाशीलाबद्धपटप्रहारवा १९ वृहन्न
रेशार्धलेखाविमलोलासशालिनी प्रकार्णवोर्मिमालेवलज्जावत्तविवर्तिनी २० अनेनैतैः
लक्ष्णाम्बकम्भनाकारादर्णाबद्धभुजाकुला अनेनोग्रभुजादिमजगद्वर्तनमंडपा २१ दिग्मम
कम्भवोकाशादिपंबद्धम्भवोकृतिः अनेनाग्रमभ्रवीद्दिग्निमभ्रवीचापिवदिर्णे २२ ॥

केशानांमंडलैः चलोछितान्नुच्चानिस्रावधीनाम्बिंदहीनांशिरोसियस्मिंस्तथाविधंखड्गमंडलंय
स्याः १७ दंतलक्ष्णयाइंडमालयाविमलाअनपवनदीपविलोचानपातवशात् अभिहडाहृष्टेरावर्ते
विवर्तिनीव्यालोलानमोलक्षणस्याणविसरूर्धलेखोपरिभागास्वरस्थिता १८ आकाशालक्षणा
आकाशप्रसरंतेवनकंसंस्तरा पवमग्रेपिविशेषणाएभयत्रयोज्य १९ २० अनेनैतैःउग्रभुजैरादिग्भः-व्या

कलिताः जगदन्तमंडपोपमा ॥ २२ ॥

कुसेरवणपद्योग्रमूर्तिभिः नालापवृष्णागृहेषुनयाविधयान्यंगुलीवल्लीजालानिर्यषोनयाविधेभ्रं
भूतकालानिलेनवनमिवकृतनमशेषंगगनाग्रमाकाशमालोपयरचा १०. लोलनामेवेत्तचलितेनतेवा
मेवनदर्येः त्विन्नूरादिमहावनेवैल्लितोहृदयप्रेषन लनालहृत्नमाचनः स्थूलाप्रोढतोभवेविडंवा।
यंतीश्वनऊर्ध्वोणा ११ शिरोरुहैः वरत्रिभिर्लद्गणास्यदेतिनः ओन्नितासंऊर्ध्वोणासंपादयंतीव
१२ घनिधनिभिर्येनकुसुमदिक्ककयप्सनयाविधेगगनग्रामउद्योधणशीलेननिश्वासवायुना।

2023

नावपृष्ठ्यांगुलीवल्लीज्वालभ्रांतभ्रमभ्रमैः कुसुमकाननिलाग्रयष्ठगगनाग्रग्रमूर्तिभिः १०
नमालनालनः स्थूलाभृद्धेदयमहावने विरवघंटीवलिलोनतासंगेनलोलना ११ प्र
पातेनमहाद्योत्रिपादमामेः शिरोरुहैः ऊर्ध्वैर्णोवाननेवासंचरत्रिभिर्दोनिनः १२ उप
नेमेरवोपनतेननिश्वासवायुना घनकुसुमदिक्ककगगनग्रसद्योदिणा १३ घनमाकत
फूत्कारहेतुर्गोयप्रगायता नियतानननेयनेवचलिनासानेहृम्निना १४ ननोन्तनवशा
वेशाहर्डमानशरीरिणी मयाहृष्टावधानेनगगनाभोगभूरिणा १५ यावन्नयाधुना।
देहहेलावलनसारया मालामलयकैलाससह्यमंदरमेरुभिः १६ ॥

नियतानननेयेन अनपवसानहूंत्रिनानटेनसह चलितेवासीदित्युत्तेरणान्वयः १३ १४ १५ कथं
दृष्टानदाह यावदिति हेलयाविलासेनवलनेन त्वमेवसारो भिषेनार्थोपस्यास्तयाविधयाम
लयकैलाससह्यादिगिरिभिर्यावन्माकल्पेनरचितामालादेहे आवृताभूषणत्वेन सन्निवेशि
ताभूतेनिवाषाठः १६ रामसीताभ्यां नमः तन्मत्त ॥

रा
२०

२२ इति निर्णीताः सम्यक्ताः यो निःपूर्वे स्पतने रवेगाम्बर्थैः नाकर्मैके निकर्नेकः २४ पुनस्तामग्वादि
पादौ नीवर्णा यत्नमारभ्यते ज्वालेत्यादिना श्वारद्धहृधेश्रस्याशिराः काष्ठेपाश्रिदं वालानन्त्रयेन्त्वाभिस
र्णेस्याद्वदनेत्रत्रयोपमादेष्या ज्वलन्नीध्रणस्यासिन्त्वश्वाविधौ इन्द्रनीलाद्रिपस्यः तद्रूपमालला
टभूर्यस्याः २५ लोकालोकाचलस्य प्रसिद्धमिद्रिनीलस्य श्रृंगमिवाधो निम्नलोके इलकोतिप्रका
शप्रकाशोश्वनपवभीमहन्तहृयेयस्याः २६ इन्द्रलाद्रौ तल्पनलनाद्दृउपमा यो यस्य उच्चैस्तारणोतरा

एकपादा विना हिंस्रं हिंस्रं कादम्बना विना त्वगं त्वानेन पादाप्त्वा निष्पादाकारिणीव
णि २३ कालरात्रिरियं मूर्तिमयानन्तमिनेदहिका कालीभगवते सेयमिति निर्णीतसत्ता।
ना २४ ज्वालामुखीरगहेत्यवालाभलयनच्छया ज्वलद्धेइन्द्रनीलाद्रिसारूपमललाटभू
लोकालोके इन्द्रनीलाग्रस्थप्रभीमहन्तहृया गतस्कंधगुणपीतनताराभुक्ताकलापिनी २६
इन्द्रनीलाद्रितल्पाद्वितारणोघैः प्रभोरवे विश्रान्तकाचशैलाभभगभीषणवायसी २७
तन्यकृतनलताधुम्रेनेत्रवश्रुभ्रांशुमंडलेः पूर्णीचतूशलानीवश्यमयेतनभस्तले २८ भ्रम
द्भिर्याशदिक्चक्राभ्रनेः कल्पाबुदैरिव वर्षद्भिः शोणितमयीतनाराले वाहृदन्तभाः २९

रवदृहृदो पद्मरागादिप्रभावंजिते अंबरीहारान्तः छिद्रे विश्रान्तः श्रघोमुखः कृत्रिमः काचशैला
इवभगावायसोभगनामाकाको यस्याः २२ २८ कल्पाबुदपदे स्कुरमना प्राणिजानगन्तभावा
दन्ताइवपीनेपुनताः हृहन्तभाः लोवाः धाराश्रेणीवर्षद्भिः भुजपदे प्राणिनागनाद्रिपभवामुक्ता
इवपीनेपलयेनिपतन्त्स्ताराश्रेणीवच भासमानाः तवपंक्तिःहृदन्तभाः वर्षद्भिः २९ ॥

किंचतत्रगात्सर्वंतस्याभूषणानिहित्रयस्तामग्रीवभूर्वेश्याच्चोयेनाह आसीदित्यादिना गुणैतेप्रसिद्धाप्रुष्क लावर्तोघभ्रमालिकावृत्तासिंदूरनीलपट्टपट्टिका आसीत् श्रीणिलोकाराणि अंशेतत्त्वनोदशयेमणि मयादर्शमंडलान्यासन्नित्यादिः सर्वत्रयथायोगं विपरिणामानुषंगाकार्यः ३७ ३८ ३९ दृष्टानीतित पुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकशेषः ४० अन्यकर्णयोः हिमवन्मेरुकुंडलेषागुरुकर्णातिरिक्तकर्णाय

आसीत्तस्यागुणौनाभ्रमालिकापट्टपट्टिका आदर्शमंडलान्यंगे श्रीणिलोकांतराणि च ३७
कर्णयोर्हिमवन्मेरू ऊर्णिकांचनमौक्तिके ब्रह्मांडखंडकुंभैर्मालामहतीकटिमेखला ३८ सजः
ऊर्लावलाः शृंगवनपन्नगकंचुकाः नरम्भुवनहैमग्रामपेलवपल्लवाः ३९ तस्याश्चेगु
ह्यानिपुराणिनगराणि च रत्नवस्त्रचयालोकाप्रासादाश्चित्रमालिकाः ४० सरोलतना।
दिकृतः कालिंदीत्रिपथादिकाः धर्माधर्मौ तु भाकर्णाभूषणे चास्य कर्णयोः ४१ स्तनाला
स्यास्तु चंद्रार्कसहस्रमेघपयोलवाः वेदाः सकलशास्त्रार्थवचनैः संस्थानचुंचुकाः ४२ त्रिशू
लैः पट्टिशैः प्रासैः शरशाङ्गासिमुद्गरैः तिर्यगायुधमालालिस्तस्याश्चालिविभातिसा ४३ व
नदेशाविधाम्भूतजातयोवास्त्रवादिका तस्याःशरीरेरोमालिन्यालालेमावलयाःस्थिताः
तस्याश्चनगरग्रामगिरयोदेहधारिणः नरेंद्रास्सहजन्त्यातिप्रत्नेनस्सदैवते ४५ जगदात्मकमे
वेतज्जगदस्थावरंतदा रत्नेतीतिमयाज्ञातेपरलोकेसविस्थिते ४६ ॥

सकलशास्त्रार्थदीक्षणिस्र यः त्रुः मामयत्रोवल्याबतः संस्थानानिचुचुः कानिकुंडोद्याणियेषां ४२ ४३ ताः प्रसिद्धालोमावलयो रोमावलयाः ४४ ४५ सर्वस्यापिरत्नवलनादस्थावरात्मकं सर्वंमत्तत्ताद्देहलक्षणपरलोकेसावे

: ५२

2025

शिवि ५८ ॥

नगाह्वलाणःनीरंःअद्रिःसर्पोऽथवानयाविधवानको पाद्रेणो अथवानकोशाह्वानमयूरीलह्वनीमे
त्तपिधनमाप्यान् अद्रिन्नणन्नद्योत्तस्यासमिदेश ४७ सद्रूपहकशाकनगगात्सटशाङ्गपहक ४८
कदाचिद्वत्संग्रामपिनस्थानदंतगोतनगत् नत्वनीलिमधातद्रुमेष्वाद मेति ४९ ५० तदैवनत्रनैव
नाथति विचलंदृष्याद्दृना ५१ संग्रामधत्रकचकाणासिवधाभाप्रमणस्सटप्रपथीयंषाहीपादीनां

निमीलितनगांदोलैकुल्यात्रिमूयागता पतिनयतिसामभाजनगक्तीणोहितानको ४७ आ
दर्शयतिविवस्वानिवाभातिविलनत नमाचपुष्पवित्नीणोसद्रूपिणिपालगद्रपहक ४८ सानन्द।
त्यक्तिलसर्वमेघोलवनकानने नगानन्यानिवालान्सन्नत्वाघुवनरूपागते ४९ तन्नगरंनैववाकृत
देहाटश्रोसंस्थिते विरामध्यानदाटह्रमविनष्टपुनःस्थिते ५० विचलनागकाननालेप्रमत्तिवे
नभःस्थले मशाकवृन्दवद्दानव्याहतामरदानवे ५१ संग्रामोन्मत्तचक्राभमहीपार्णवहेलावरे
हेलाविचलनावर्तप्रोद्धेमलधमात्सणं ५२ नीलमेघांशुकाद्दिवानगुघुम्मितावरं का।
शस्याद्दिपुरास्फोटपटत्पटपटारवे ५३ ॥

तथाविधैर्हलोवरं हेलयाविचलनैःभ्रमणैःयावर्त्तैर्वातैर्विप्रकर्षणोद्वारानिशैलधगात्मणानियस्मिन्
ग्राहद्रोह्यन्तेनेहाडिः ५२ नीलमेघवल्लहगणानामंशुकाणांवस्त्राणामाहन्तिषुपरिवर्त्तनेषुवातेषुघुम्मित
मंबरमाकाशंयस्मिं अथस्तत्पयस्यास्यसंयद्दृहितानांकाष्ठादीनांपुटास्फोटैः संधिविघट्टनैःपटत्पटेत्या
पुनकरणाहीरवविशिष्टे ५३ श्रीरामायनमः ॥

ॐ

अन्योन्यंसंहरन्ताहिप्रेमाश्रुपुलिन्दगांत्यामिथोरमिथोश्रुनगान्यदाथैलसहङ्गिरंगैसच्छमत्तौस्वयाभोगिभो
कारेमूर्तिमद्भिः अंघ्रीरिवयाम ५४ नदेवनागश्नंप्रत्येकंवर्णयति मेरुविन्ध्यादिना श्रमद्रिश्चपाटेरूपा।
नाञ्छमाः नमेन्यः ननवलनृहाकल्पवृक्षाश्चयस्य ५५ मणाद्दसमुद्रं वेलामर्यादानियमे ५६ वालवा।
श्रमभूमिभूमताः वालव्यालदैतेः संहितयथास्थानयालदिनाति ५७ तस्याकालराश्रेमेन्याससत्याव
इर्कादयसनत्रवामस्येथलोकाः प्रमादिवृथालदेनमौलेनश्रमनः कांचनसूत्रवदीत्रौकमाः भांतिश्रम।

नगान्यदाथैव्यामिथोरमिथोर्मकोरेयेथ्या व्याप्रमाभोगिभोकारेंगौगंगाभुमेसलृथा ५४ मेरुरेख
निलालोनुकूलवलवृहद्दुमः श्रमदश्रयोपोपनलमवलनन्कूरहः ५५ अन्यजनतः समुद्रश्चमर्या
दामुद्दिणद्रुमः भूमिर्नभसलेयानितमेसायांतिमूलले ५६ पुराणेनवदेशगर्वेर्दर्पणेनेलदि।
तान्यथः सर्वद्वाद्वालवालसघ्मनचार्किविलुठन्यधः ५७ तस्याधुमेण्यावनरेवेद्यार्कदिनरात्रयः
नवोयलेलालोकालेमालिकावलसहव्रतन् ५८ विमानिसद्धूयलसमाठमेगाजलजालिकाः
द्रवलीहमङ्हारिणपनीलवारिदवासमः ५९ खमवनस्याः संपत्रककरीमंडलेश्हन पानाले।
वरोगमूमिकृदेवाङ्ग्वोदिशः ६० द्वीपाब्धयोऽत्रबलयः पार्श्वकाः सर्वपर्वताः प्राणपालाव

पालिका: ९१ ॥

लीदोलापवनस्कंध

हलावलिपापश्चार्थः ५८ नीहरिद्धिणपाः हावलयानीलावारिदवसायाः तस्याप्तश्याः नलजा
लिकाः नमागासेद्दविद्वरववविमानानेश्चर्थः ५९ इदानीजगन्स्वंवनस्याः संगतेनसपत्रमितिवर्णयति
खमेवाणादिना ६० द्वीपाः अब्धयश्चपंचसहितावलयः संपन्नाञ्चावहाद्दद्रपवाहादयः पथवनस्कं
धशालवणानमः सोयशालिकालस्याः प्राणपानावलीदोलाः संपन्नाः ६१ ॐनमो
भगवतेवासुदेवाय श्रीरामसीताभ्यांनमः तस्सत ॥

अतएवतद्देगतेन संपूर्वैर्हिमवदाद्यैर्द्रिभिस्तद्गुणैर्दोलनप्रथुकाःप्रमायस्मिंस्तथाविधप्रेङ्खोलिकाक्रीडे
नमत्वेश्यनभूतमिमृत्येहा ९२ ततः सवमानायोईलह्राणाः गुलकामनर्थायास्तनथाविधाः प्राग्वति
तत्वज्ञः वलंयन्यापहितंनयत्यानयोनाःस्वलीलयाभ्यारब्धश्वेतलेखा ९३ अमेोतस्याः शरीरमेवशरीरकं
निःस्पंदस्मात्वेप्रशकल्नप्रशांकनस्तनभ्रमतीत्युमहाशाकेकेह्रत्मा विकारगत्याप्यय: ९४ कर्मफलभूतं
विभवाः स्तदनस्थानहेतावितानानिस्तदनस्थानस्पणयताश्रुतिस्मृतयपवीतिनेनभांसमस्तेनीरस्तां।

ततानभूतंनगंतत्वानस्थाःवसुधाविलीयते हिमवन्मेरुसह्याद्यैर्दोलनप्रथमद्रिभिः ९२ ततदद्रि
गुलकानावलयनाद्द्याभनः पुनःकल्पान्तश्वारब्धश्वेतास्वेदेलया ९३ नगास्तरोगगानीकश
मशांगशरीरकः निस्पंदस्थानमशाकचांप्रोश्रमतिवकाउन ९४ नानाविभवविता नयन
यज्ञोपवीतिनी सासमस्तेनभस्थासीह्नुनघृकारब्दोषिणी ९५ ततभूतलमाकाशमाका
शमपिभूतले भातिकुलभवत्यतन्नवांकिंचिद्विवर्तते ९६ हृदगामागुहागेहतिर्यग्ययनचु
चुम्बः नगाग्रायासभावानिशेषसूक्ष्माकारकारिणः ९७ नभःकतरीतेस्तस्यास्तनराहुन्निवर्ति
भिः भाति चंद्रनिलोत्पूतैनाकीर्णमिवपल्लवैः ९८ ॥

तीसादेवीयतनुकारामेवधनयस्तेयोषिणीवेदचेष्यणवतीब्रह्मचारिणीवासीत् ९५ अयूवातत्रा
तत्स्येनवकिंचिदपिविवर्ततितीवलिलिकिंतभूतलमाकाशंचक्रमिकेणपरस्परास्मिपतिबिंबनेन
प्रतिकृतिपरस्परसदृशेणस्यायेण भूतलमाकाशंभवतिमाकाशंचभूतलंभवतितत्रपश्यतिपश्य
तोहेयापिसहस्त्रगतेः पदार्थैरूधोधोविवर्ततेइनिश्रांतिमात्रमित्यर्थः ९६ नकाससवासूलवर्णीयनिह

धीराधेयवती श्रेयंवतीवैमहर्षिः संगावेसेनवनदेसानजगाह स्तोभः मदनातालियानिधूमणां निनसंभ
वाक्रमास्सनाक्रेटिनशाक्रिणास्लोहिलयर्थः ८९ नस्मादेहदयेणावलिनेपरिवर्तितेसति ९० उयांभवःश।
वः यञ्चललाइवलूफ्लविस्राकलिनाः ९१ यंवेरानस्पाइवहूहावर्तेयनभ्रमतः यंताइतिफलोपर्णो
दीर्घः ९२ नदेहलवणावारितिसायमिसर्वलोकानांयलयः यंक्रयः पद्माइवेतयनदन्यते उन्येह्नाप

नदेंगजनजगाहस्तनानधूमणणसंभवान् दृष्टिर्दीर्घापिमेमोहमज्ञासेनेवसंगारे ८९ योसंतेयत्र
वंशलानिपतेतिनभस्वराः लहंतिमस्तोह्नानिवलिनेदहहृदैंगिणे ९० मेरवःपर्णवहूफ्लमः
लःपल्लवाइव हिमाद्रूयोदिमकणाइवोवोझललताइव ९१ सहासस्याभिवलिगाविंध्याविद्या
धराइव स्फुहावर्तेध्रमेतोनाराननेहंसाइवोवौ ९२ द्वीपान्यपिरणानीवसमस्तवलयाइव स
र्लोकालयाःपद्माश्यामस्तदेहवारिणि ९३ यदेवोक्तरोध्रमतिदीपसहस्तेयत्रवक्रक्रमे।
णमणिवर्धनेवेगवाहकः यंतर्दहिश्वपरितःप्रणवेनमक्रे विद्याधरामरगणैर्दिवपुष्पवर्षे
विश्वदाकाशसंकाशस्वमोजनपरोयमे यगानस्याहृदनोरोपिशादित्यसमनिवि ९४ वि
ध्यानरम्यनिकावनोवलवनेसधस्वसस्याणिरिःकैलासामलयामहेद्रशिखरीकोवोवली

क्रिनिवेशाज्ञाभिस्तदेहे सोत्रूपकसमर्थनात् ९३ यिंदस्तेराहिलेः समाविधिनत्याः योगेविद्या
दयः सर्वेनंगामन्तागनाइति पोराणान्वयः ९४ कावनावलस्पशिगारुहे वेनेविंध्यश्चिरनतेवैरं निर्यान
पश्चिवन्त्यतिनदसघः सयामिरिकैलासादयश्चागगनंगाणकोपादिवन्त्यतितदपानाहसमनी।
विद्याधराणाप्रवन्त्यतः इत्यमर्वेस्थावराःनगमन्तागनाइत्यर्थः ९५ ॥

४२

2029

श्री.
वा.नि.
उ.टी.
२७२

किंचेदमपरमाश्चर्यं यद्भिः प्रवृत्तेनन्त्यानि सप्तगोभिः प्रोद्धैर्नभःकोटरैरन्तानि व्योमापीडइवदिवाकरः
सहस्रभ्रमेरयस्ताञ्चलितेसति कनकनगाग्रेनाक्रोणानि पुष्पाणीय सिल्लस्थाविथः समद्वीपाचल
पर्वतेनावनगणः दिवि द्युलोके सूर्यादिस्थानेन्द्रत्वानि स्याकालालेनगाद्दुयोन्तराणि विदिक्चक्रकेश्रा
म्यतीत्यर्थः २६ नद्यागारयोव्योम्नि भ्रमंति सद्युधुयव्द्दिगन्तेभ्रमंति पुष्पपन्नमंडलानि नद्यः सरां
सिचवलाश्चयलोकालोकान्तराणि मङ्क्रान्तराणि मङ्क्रान्तरीणि समन्तान्तरैवप्रविशप्रहरेडनवातेनाव

णोककोणैगगनांगणेवसुमतीविद्यापवरांणापुरं सर्वेनेगमतोगतावनभवस्तस्याः शरीरस
दा २५ यद्बिर्नैत्यनिपर्वतेनितिरयिपोद्वेनंभःकोटरे व्योमापीडदिवाकरः कचलितभ्रमर
पस्ताद्धते सद्वीपाचलपर्वतेवनगणः प्रोत्कीर्णपुष्पाद्दिवि व्यालोलनगाद्दुयाविवरणे
दिक्चक्रकेभ्राम्यति २६ व्योम्निभ्रमंतिनिरयेथुधयाद्दिगंतेलोकांतराणिपुरपन्नमंडला
नि नद्यःसरांसिमङ्क्रांतरीवप्रहरडवानावकीर्णानराविक्रमणकेमाणा २७ सन्त्याश्चर्यं
निचमरोवरवारिणीवव्योम्निस्थिराणिनगराणिभुवीवभांति विभ्रूधरागगनसद्दयवाहि
वाहसन्त्यानवानपरिहृत्तगिरिस्थितेनतत् २८ ॥

व

कीर्णानांतराणानांयाणिक्रमणाणि उद्दयनानिलोकेप्रसिद्धानिसक्रमेणभ्रमंतीत्यर्थः २७ किं
चमस्याः वरवारिणिसमुद्रेवमरोवरांतिनगराणिवभुवीवव्योम्निस्थिराणिभांतिभूधराःवि
भांतिगगनेचसद्दयवारिवाहाप्रलयमेघाश्च तेषांसमाहारः गगनसद्दयवारिवाहंडत्थानवानप
रिहत्तगिरिषु स्थितेनतत्परमाश्चर्यमित्यर्थः २८ ॥

2030

किंचक्रवालोकाः नवद्रुमसमूहः मणीनांलवणेवेगरुडवाहमेनोहरः सप्तद्वीपमसाणांभ्रमंतियानिएंउरवा।
कानिनक्षत्रेणभूमेर्नवेहिष्य भ्रमंति यथाविद्याधरामरगणैः प्रणयेननसभाणांमक्रपुष्पवर्षंअन
वेहिष्यभ्रमतिनहरन ७९ किंवनदेहसहाराःमलयाः सर्वानिवयाक्षदिनरात्रोभोगेपद्मरउलमंतिदिनरा
त्रिशायायश्चलाः इतियावतवनवधःरजत्वः तथाहिवमोलकराओभोगेदिनसमूहाश्चविद्रूपमाःश्चमल्पाः
उलमतिकुसमाःसितापद्मपत्नाःपाटिनःश्यमलाःशुक्लाःकृत्स्नाश्चलंवेद्वइनीलाहितिनिर्मिताःशोभनाआदर्शा

यत्रालोकाचलोभ्रमतिद्वीपसमूहस्तथैवचक्रकमेरोमणिवर्धनवेगवाहः भ्रमन्बहिष्पटितःप्रणयेन
मुक्तैर्विद्याधरामरगणैर्विपुष्पवर्षं ७९ संहारसर्गानिवयादिनरात्रिभागौविद्रूपमारजनयो
र्दिवसाकराश्च कुसुमाःसिताश्चपीतोमलशुक्लकृष्णास्वादर्शमंडलवदाकुलमुल्लसंति ८०
रत्नानिभास्करनिशाकरमंडलानितारोत्कराःस्तवकमलेउलकानिहाराः स्वच्छांबराणिवलि
तानिमहांबराणिऊर्वेलारतनमनल्पमलालेलाभाः ८१ श्रीरामायनमोनमः नम्सत ॥

तन्मंडलवदुल्लसंतीत्यर्थः ८० तथानदेहभास्करनिशाकरमंडलानिरत्नानिसंपन्नानिताराकराःनव
द्रुमसमूहास्तनवलाकारकाःनिर्घोषानयाविधाहाराःसंपन्नाःस्वच्छान्यंबराणिआकाशास्त
दलितानिवेष्टितानिमहान्त्यंबराणिसंपन्नानितेषुभ्रमद्वेगुनाग्रादयः चला
नलेखाः अनावनेपतन्त्यः प्रकाशंकुर्वन्तीत्यर्थः ८१ गेश्रीरा
मलक्ष्मणसीताभ्यानमोनमः ॥

2031

तत्रैव कल्पान्तकालविलुठत्त्रिजगत् आवर्तनैः गगिनिनदितनिनादकठिनक्कणानि समस्तानि समस्तज्ञानितया
फेत्कृतनतयाऽकारेणऊर्ध्वमयूखयानि स्वयंदिह तेजांसि नानाविधानि गुणवैतिरूपवलयादिविभूष
णानि समस्तानीत्यर्थः ८२ किंचापरमत्याश्चर्यं संग्रामसंभ्रमकालीभटानां खड्गप्रभावैश्चिभिः स्फुरमाय।
मानसकलानपद्मसराः येतेनयाऽदेवीनां उ वक्त्राब्जनिभिर्भ्रमतेः विलुठतामपि अपि हानबद्धस्थैर्या
न्तःस्थिराण्येवीरजनमण्डलानां कलकलो महायुद्धकालाहलः यांकल्पिते ८३ किंचेदमपरमाश्चर्यम

कल्पांतकालविलुठत्त्रिजगत्स्वनीलि स्यावर्तनैर्फेंकितिनिनादभ्रणत्क्वणानि तेजांसि संकृतन।
याऽर्ध्वमयूखयानि नानाविधानि गुणवैतिविभूषणानि ८२ संग्रामसंभ्रमभटखड्गमरीचिवीचिविस्फुरा
मायमानसकलाननपद्मसराणि व्याघ्रनिभिर्विलुठतामपि सुस्थिराणि माकर्षयन्ते कलकलो
जनमंडलानां ८३ ब्रह्मेन्द्रविष्णुरुद्रवह्निरवीन्दुसर्वदेवासुराः परिविष्टनिभिरापतन्तः अन्यो
न्यवविलयाउपयान्ति यांति वानावभूतसमप्रकाशानि विभ्रमेण ८४ संहारसर्गस्थावभङ्गः ख
भवाभवेहानीहानिषिधविधिजन्ममृत्युनिभ्रमाद्याः साईदृशचक्रविलसन्तिमदेवसर्गं व्याप्तिमि

तेनकोऽप्यनेनानागतनसर्गप्रलयप्रदितशरीरयाऽस्यान्तोऽवेब्रह्मेन्द्रादयः देवासुराः अधिकारप्रवृत्ति
भिः अन्योन्यपवआपतन्तः अपयपमानाः सन्तः वानावभूतसमप्रकानाम् अशनीनांविघुतामिवचप्रसिद्धेनवि
भ्रमेण आस्थितनताविलासेन आयान्ति यान्ति च ८४ किंचपरमाश्चर्यंनचनस्याः शरीरेप्रतीयमानेसर्गे।
संहारसर्गादयः परस्परविरुद्धाः अपि सर्वेभावाः परस्परासंस्पर्शेनसदसाईदृशचक्रविलसन्तिव्याप्ति
प्रतानाम्पगता अपि विलसन्तीत्यर्थः ८५ ॥

श्री

२४

किं वा तन्न करीरं कोविदाकाशे मिथ्यैव प्रकचतां स्वनपुंशरीरकाणां शून्यानां संहारसर्गभुवनावलिविभ्र
माणां भावोद्भवस्थितिविलयप्रत्ययप्रलः कारणं यं किं वा भ्रमाः परिवर्ताश्चैते तेषां मख्याद्यपन्ना
मनागपि न संलक्ष्यते ८६ किं च लब्धनष्टयुद्धाद्युत्पातनक्रान्तादिविनष्टदृष्टजाते प्रकचकोशत्वचयोद्दवा।
विभाति वयत्स्वसहपुर्नानारसा अपि परस्परमपेक्षिताः सर्गपरंपरायस्मिन्यावियमित्यर्थः ८७ किं चस्या
परमाशेनश्चिदंबरमये वपुषि स्वभावभूताः अशान्तीयपनीयाः सर्वा निमिषोन्मायावरणलक्षणाः श्र

भावोद्भवस्थितिविलयप्रकरणभ्रमाणां संहारसर्गभुवनावलिविभ्रमाणां मिथ्यैव वेषकचने
त्वशरीरकाणां संलक्ष्यते च न मनागपि लक्षसाख्या ८६ उत्पातशान्तिमरणोत्सवयुद्धसाम्यविग्रह
रागभयभयविभ्रमनाटितेन प्रकचकोशदशान्तवयो विभाति नानारसा प्रति च सर्गपरंपरेतत
तस्याश्चिदंबरमये वपुषि स्वभावभूतास्फुटानुभवभावजगाद्यवस्थाः सर्वत्र यामलितदृक्क
लितोवरस्याः केशोडुकस्फुरणवत्परितः स्फुरन्ति ८८ नगांसदलभ्रमदभ्रदर्पणेन तत्र संस्थि
ति सचाल्यमानमुकुरप्रतिबिंबवास्थिते ८९ ॥

स्फुटानुभवभावसत्तायुक्ताः जगदाद्यवस्थाः सर्वत्र यास्वपरितनस्तिमिषशोदामलितदृशा कलिता कि श्रंव
रस्याः केशोडुकस्फुरणानीव स्फुरन्ति ८८ अचलायामपि शुद्धानसन्मात्रस्थितौ संस्थितिर्यस्य तयाविधेन ज
गदाद्यमेव मायादोषमदृश्यासंदर्पणे दर्पणेयतनस्तद्विद्वन्मना अचलपर्वतैः संचाल्यमानमुकुरा
प्रतिबिंबः सन्वलद्वभवतितद्वदास्थितमित्यर्थः ८९ ॥

न

2033

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२०५

रत्येन स्फुरत्तापन्नायामस्यां याता: अंतर्निविष्टा: सर्वे जगदर्थाः प्रतिष्ठां परिणामेन सुस्थितिं त्यजेन्ति
धर्मोवस्थितिं त्यजेन्ति अन्योवस्थितिरहितां ति तवैव नसंकल्पसर्गपदप्रसिद्धादृष्टान्तस्त्वर्थः तथा।
वाङ्ः सांख्या: प्रतिष्ठां परिणामिनोहि सर्वे भावा इति २०। सर्वपदार्थानामुत्पादनार्थमेव कारकक्रि
याशक्त्यः प्रपुष्यन्तेऽनेन भावविकारा: स्वतप्त्रकाले पवर्तन्ते यथासुद्गानारुपीकरणकारकक्रि।
याशक्तिरूपपुष्पेनाशी विशीर्ययपरस्परस्थितिरयनात्स्वभावद्दनन्तकारकोपिन क्रियाशक्तिस्त्वदि
ग

तत्स्फुरत्तापन्नमेतद्यः प्रतिष्ठां स्थितिं त्यजेन्ति सर्वह्नांतिवालसंकल्पसर्गोद्धरे २०। क्रियाशक्ति।
शरीरैः स्फुर्यमानाधनेनेन तापीभंयविस्पीर्णेनेजगन्स्थूरुकर्णाकर: २१ ज्ञानमालस्वनेकिं
चित्रं किंचिद्विपिसाहलं ज्ञानमेगृहमाधेद्वज्ञानमाकाशरूपिणी २२ यस्मात्सा सकला देवी।
संविद्धक्तिर्नेगात्मयी अनेनापरमाकाशकोशाणुडशरीरिणी २३ कालत्रयस्थितिर्जगच्चित्र
यावतीहि चित्रमानयाकवलितीनयथास्थितेन रूपेण चित्रकृद्दामनस्य चित्रसंसारजा
लसदृशेनकवल्लेवल २४ ॥

हक्रियाशक्तीति २१ परिणामिस्वभावत्वाज्जगत्स्वपदत्वादेवमाद्देवीप्रतिष्ठाणमन्यथालक्षनइत्याह
ज्ञानमिति २२ २३ साहिदेवी कालत्रयस्थितस्य सर्वस्तत्परिणाममेव चित्रशालिनो जगच्चित्रस्य यस्य अंतर्भ
वाअंतरीवित अतः कारणाद्यथास्थितेनरूपेणावर्तितानन्तकामकर्मवासनापरिपाकानुसारेण।
कवत्नेवनचित्रकृतः पुरुषस्य उदामनसिस्थितयञ्चित्रसंसारजालेन सदृशेन यथास्थितेन तेन तेन वि
चित्रेणरूपेण कवलीत्यर्थः २४ तत्सत् शिवाय नमः ॥

ॐ

2034

नहि किं तस्याः प्रपंचेवैवेत्याह सर्वात्मिकेति सादेवी श्रीविद्या स्वेनैकचिदात्मकत्वात्सर्वसंसारासर्वैकवपुषि
श्रमिन्निति वासे विणा निःस्ताविद्येकचिदात्मकत्वात्संशांतेयत एवमाकाशः नहपुनिरुपवेवाले एव
बद्दशामुक्तदशावगम्यानिमेषणेन समस्तमिषितेन वाविनाविधाप्यापर्यायेणनिनेनापलहितेन पा
मार्थेनक्षितिद्वरूपं यनाघनेनवपुर्विभर्ती सा भातीत्यर्थः ९५ विवर्तेदशापरिणामदशाचजीन्यकाम
यौकिकानांचतस्याजगदाकारेणलडितमाह तस्यामितिशिलायांस्फटिकशिलायांगगनमात्रशरीरवत्य

सर्वात्मिकेकवपुषैव चिदात्मकत्वात्संशांतखैकवपुषैकचिदात्मकत्वात् एवंनिमेषणस
मुन्मिषतैकरूपंसाविभर्तीवपुरतेनमनादिभाति ९५ तस्यांविभातितदनंतशिलात्मकौ।
शैलावलीचकरवनादिवदेवदृष्यं व्योमात्मकगगनमात्रशरीरवत्यांचित्वाद्ववनलघिको।
श्रावेमिलेला ९६ महतीभवतीदेवीत्वंत्याभूरितावरा तस्यकल्याणहृदस्य सा पुरोभव।
वाकृतीः ९७ शिरोमदाश्रितोग्राग्निदयस्याएवनावतिः कल्याणवानव्याभूतावनमालवत्पति
ऊद्दालोलखेलदृषीफलजृंभकांडकैः मत्तलोलंचतस्यालीस्तंभैःस्वस्थामधारिणी ९९

मित्यनेनत्याघटशेनतस्याचिद्रणोशिरेहृतीयस्य ९६ इत्थेनतस्यास्तत्वत्यस्यवननभूपवर्णएवलतरा।
त्यमस्येदादिभिर्वर्णयति महतीत्यादिना ९७ कल्याणहृदस्यशिरःललाटस्थाने श्रमेदमाश्रितेन
उग्रणन्नतीयनेत्राग्निनादत्स्याविचनवदस्याणपरिशेषाणिवनानिवस्यातथाविधाश्चवनिभूमिर्या।
स्यात्तथाकल्याणवानेत्याधूतावनमालावनकिरिवमानत्वतीत्युत्येहाउपमावा ९८ नकेवलंतस्याःप्रावर्णिता
त्येवस्वस्थामानिकिंतखेलत्रमत्तलोलखेलापापीत्याह ऊद्दालेति ९९ ॥

2035

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२०९

रसेवत्वंवाह्यहितनयेनभंगोनसेनविरंतीनवेनवेरसनेनीव ॥८०॥ ॥८१॥ एकार्णवसवाणेसूर्ण्यमममाहिषममहाशृंगे
पाणवाटद्ये डिंबे डिंबे मित्यादिभिसाबाणकेः शाहूकवाद्येन्स्तनेनाउरसिशिरःशिराःस्पवत्वनेकृत्वाविभान्वा
नांस्पदेशलंशूषिनवन्यापलयेनगारहकान्हदिनयाकालरात्र्यावेष्यमानःस्तूयमानोभैरवःवःपायात
त्मानप्रतिबंधकदोषनिरासेनरक्षान्निन्यापीः डिंबडिंबमित्यादेश्चायमर्थः हे भैरवत्वंसर्वप्राणिनांडिंब
मनर्थभागोपाधिस्थूलशरीरादिप्रपंचं आक्रम्यक्रमप्रदनेभक्षयित्वाततोडिंबेहृत्स्यशरीरादिप्रपंचम

प्रवेविधानोरग्धामनन्तानोऽस्मेोत्कटं किरंतीमेरसनेनीवन्द्वन्द्वव्योमहृदते ॥८०॥ वेघमा
नस्तयामोषितथैवाकाशभैरवः नश्यवविततनाकारस्तदेहेःपरिनृत्यति ॥८१॥ डिंबेडिंबेस्म।
डिंबप्रपंचमहत्माक्रम्यक्रमपक्रमेन्हत्यत्याशहूवाद्यैः स्तननूरसिशिरःशीर्वेनाद्यप
दैः एकार्णवकामवानांयममहिषमहाशृंगमाहूयपाणिपायादेवेष्यमानःप्रलयमहिन
याभैरवःकालरात्र्या ॥८२॥ इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेपाषाणोपाख्यानेवासि।
ष्ठसारेकालरात्रिवर्णनंनामएकाशीतितमःसर्गः ८१ श्रीरामसीताभ्यांनमोनमः ॥

मपिजम्भेभक्ष्यंकृत्वाततोपिस्वडिंबेमूलोपाधिभूतंकारणशरीरमपिवक्षमसाह्वाहंकारेणत्वंत्रावि।
र्भूयपुनर्जृम्भसमस्यग्भक्ष्यंकृत्वाएवमाद्विप्रोगाभूमिकारोपणेनसहस्राशीर्षमीवप्रवप्रवसमप्रमभूमि
कापर्यंतसम्यकपरिपाकाविदेहकेवल्यानन्दरूपेतिस्तूयमानाइतिनृत्यंत्याकालरात्र्यासहयुष्माभिः
स्तूयमानोभैरवःवःपायादितिवाक्यार्थः ॥८२॥ इतिश्रीवासिष्ठनिर्वाणप्रकरणेएकाशीतितमःसर्गः

ॐ

विहृपमध्यशिवस्यात्मनैव निष्कृष्य वर्णितेन स्मृकलेयावद्दत्नानेपरीतानेन निष्कल सर्वमायापंचस्यविलतेरण
प्राक्कालयावर्णितः प्रलीनस्यचलस्यान्तेनाः कालनाम्नाः मृघरणादिभावेनागे सङ्गीवोन्तत्व भ्रमणादि
चवर्णितमितिनघूषप्रनरुध्मान्तनमक्रमसंभाविनमन्यमानोरामः पृच्छतिकिमेतदिति सर्वनाशी
सतिमाटवीकिंनागीलनत्याति पूर्वफलकंभावेनैव सस्याः स्वराम भ्रमणेनवल्योकोंकिंकथंसंभाव
नीयमित्यर्थः १ नष्टस्य समाह किमिति नष्टं स्थितेचेकथं निर्वाणसर्वतेनगामनुरूपागतेसकर्थपरि
न्यतीति वादतेप्रतिभातीत्यर्थः २ यदिपरमार्थदृष्ट्यामद्धेव्याहतेमन्यसेतर्हितनामपरमार्थेन ।

श्रीराम उवाच किमेतद्भगवान्सर्वो नाशोन्तस्तिलकेन सा किंपूर्वं हलकंभावेल्लस्यास्तद्दामथा
रणे १ किं नष्टं किं जगद्दृश्यः किं काल्योदहसंस्थिते पुरिन्तर्वास्तिनिर्वाणं कथं पुनरुपागते २
श्रीवसिष्ठ उवाच नाशोनुमानत्वासेस्वीनन तुम्बेनलाभुभे यथाभूतनयाचारोः प्राकृतेनवेतन

विभ्रमैकरसशृणांनटसम्याज्ञातिरिक्तस्त्रीपुंसादिजगद्रूपस्य रुद्रदेव्यादिविभागस्यचाप्यंतोसंभावितर्व
ते भ्रांतदृशानन्नु किं चित्यहतेवहृस्समय्या सदासतोसर्वस्वतोनाशनाशयोर्विशेषस्यद्दुनिरूपत्वा
दित्यसकृदावेदितत्वाञ्चशनामपिस्वभेत्साद्योरूपमनप्रसिद्धः सतानाम पिविराडस्मीभूतानाम विमि
डेष्वशादिव रमभावान्नुनगागमनप्रसिद्धेयावद्दत्वाने जगदाकारस्यविश्वसंस्काराम्नना सर्वेषामसझावेना
त्यनभ्रांतः केवलजगद्रूपेण सर्वजगद्गुहितैकमूर्त्यात्मनारुद्रदेव्याद्युपासकैः नाटरूपेणवयोगसि
द्धिवलादृष्टेशाकलनादित्याप्रानयेन वसिष्ठश्रमाह नाशाविभ्यादिना ३ ॐरामायनमः ॥

2037

यो.
वा. नि.
उ. टी.
२२०

४ शिवे स्थितिशयाने देकवैकल्पदेहेव शिवे नीलकण्ठे त्रिनेत्रत्वादिशवरूपेण प्रलयकाले भैरवाकृतिलक्ष्य
ते उपासके इति शेषः पुनः कलहासमानं सारेण सपरमाकाशपवनस्थानयाथाकृत्याक्षित इत्यर्थः ५ किं।
चैतन्येनैव सगुणजगदुपसंहारः स्फतिषु प्रसिद्धः न च निराकारचैतन्ये लोके न चिदृष्टान्त इति यतो हि संहते।
स्वः उमामहादेव परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त मित्यादि श्रुति प्रसिद्धरूपेण संभावनीयं त्वमाश
येनाह चेतनत्वादिति इतो यार्थे पक्षो यथा हि सा निराकृतिर्यथा स्यात्तथा स्यात्तेन तुल्यते तत्र यातेनापीत्यर्थः ६

अनादि चिन्मात्र न भोग्यं नः कारणकारणं अनन्तं शान्तमाभासमात्रमव्ययमातते ४ शिवेन।
नः च्छिवे साक्षाल्लक्ष्यते भैरवाकृति तथा स्थितो जगत्क्रान्तो परमाकाशपवमः ५ चेतनत्वात्तथं
भूतस्वभावविभवादेते स्यात्तेन युक्तोऽनेतस्य यथा हि सा निराकृतिः ६ कथमास्तावदप्यात्ता
चिन्मात्रचेतनेन विना कथमास्तावदप्यात्तमविवेक्तिकता विना ७ कटकादि विना हेमक
थमास्तां विनोच्यतां कथं स्वभावेन विना पदार्थस्य भवेत्स्थितिः ८ ॥

यथा हेम्नो हेमादि द्रव्यस्य पिंडकुंडलाद्यन्यतमाकारावश्यंभावनियमस्तथा चिन्मात्रस्यापि श्वंपंचेना
कारावलंबननियमो लोके प्रसिद्ध इति निराकारपक्षे शेषपक्षपवमस्तुनासंभावित इति शंकावा
देनाह कथमिति ७ अनात्मचिन्तः विषयता स्वभावत्वाद्याकारोऽवश्यं जड इत्याशये
नाह कथं स्वभावेनेत्यादिना ८ ॐ रामसीताभ्यां नमः ॥ ॐ

2038

कल्लोलाः षडूर्मयस्तल्लहरीः जलैराकुले संसारवल्लहरणवाजेस्त्रिनिम्निवे स्वात्मैवग्राममनेनात्पूर्णावेइमाः
सात्मादप्रकाशाद्वृत्त्यर्थः ३७ विवेकस्यैवोत्तरणावश्यकत्वे संसारस्यमहत्तयाप्रपंचयति भ्रमापेत्यादिनाभ्यां
३८ महतांयस्यावरजंगमभूतानामात्मनांजडवानांजलकणानांआधारे ३९ उक्तं प्रशंसांनवंसहिष्णोपसं
हरतिपूर्वेमितिस्पष्टं ४० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

भ्रमन्मनःपिशाचेस्मिन्कल्लोलजरठाकुले संसारवारिनिधिवेस्त्वात्मैवापूर्णावेइमाः ३७
भ्रमापमरणावर्तकल्लोलाकुलकोटरे तस्मान्नेतांतरलेसमनस्युडमाहते ३८ महा
जडलवाधारेसंसारविषमार्णवे इंद्रियग्राममकरनेविवेकःपोतकोमहान् ३९ पूर्वे
यथाभिमतहृजनसुप्रसन्नोदमाविवेकमिहपावनहृतमात्मा जीवंपदेनयतिनिर्म
लमेकमायमन्संगशास्त्रपरमार्थपदावबोधनैः ४० इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्र
करणेविवेकमहात्म्यनामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ वसिष्ठउवाच परिपूर्णविवेका
नांवासनामलमुज्झतां महत्तामहतामंतः कापूर्वैवजायते १ ॥ औदार्योदार्यमर्या
दोमतिर्गांभीर्यसुंदरी महत्ता
नावगाहंतेभुवनानिचतुर्दश २

सप्रहृढविवेकानांमहत्तायाः पूर्णीभवेत् यादृक्किविश्वंभवतिस्फुटं तदिदंवर्णयते कापिलोकोत्त
रामहत्ताजायते १ तामेवप्रपंचयतिऔदार्येत्यादिना औदार्यस्यसर्वलोकेतारतम्येनप्रसिद्धस्यउ
दारोत्कृष्टोमर्यादामवधिभूताः गांभीर्येणसुंदरीमहत्तां मतिं चतुर्दशापिभुवनानितत्कृतसंपदोजना
स्तुनावगाहंतेनप्रलोभयितुं इयत्तयाकलयितुंवाशक्नुवंतीत्यर्थः २ ॥ ॥

2039

2040

वद्विसाह्यहिंल्लहलोषतिग्रेरेशुभयोवाह्यः संनः सेवत्स्यविकल्पादिस्रूपैश्च ननस्थनपवहृदोनवैहिः संसा
रहमनक्षयायोग्रहः समनस्के ह्यियादिकल्पापकल्पनकल्पभूमौसमोहो ज्ञानं चकाराहासनाकामेकमौ
हिश्च ग्रशामत्यतीत्यर्थः ३ भ्रान्तीनां समत्तानाभिमानेनाघावल्याभिनावदेवनहासनोपचयः तासांयाति
तेनस्फुरणेनहासमलानामपिनूलोहे दारु हृदे लोके प्रसिद्धः इति दृष्टान्तेनुदाहृतं दर्शयति हीं
द्रवहितिजगद्भ्रान्तिर्येषामितितनसंबोधयादिस्फुरन्त्योसम्या ४ सावासनाशून्याश्चवस्यापिम

चित्प्रोक्तिजगदिति भ्रष्टैषणायेसमतो वाह्यस्योनस्वभस्य ग्रहेमोहस्वग्रामयति ३ हीतु
वलापजलवल्लोलोऽडकवद्देवे विस्फुरन्त्योजगद्भ्रान्तोतासनःश्रमयःज्ञनः ४ वासना
शून्यपशून्येशून्येवोमेवतिष्ठते सान्धवस्थामनो स्फूलेज्ञनलघ्नाघ्नाविवेकिना ५ त्रय
मेतत्तृधेवस्यात्रयेणानेनवर्जिता पश्यन्ती वाह्यपश्यन्तीसावस्थापरमोच्यते ६ विचि
त्रवत्नरक्ष्मैवइवनानात्मकजगत् अभासमात्रेनत्वात्मानवनेनचपार्थिवं ७ रूपालो
कनमात्रेहिशून्यमेवजगत्स्थितं लेविचित्रमणिव्यूहकरजालमिवोत्थितं ८ ॥

नसः असत्वेसतिसिद्ध्यतिसानिर्वासनानिर्मनस्कावस्थायांसप्तमभूमिकायांविवेकिनाश्रमाज्ञनत्वा
ख्यातमागोहेलनो स्तीवेत्यर्थः ५ पतत्त्रजाग्रदाद्यवस्थात्रयमेव सर्वेषां प्रसिद्धं यातथ्रेनेनत्रयेणएववर्जि
तासावस्थादर्शनादिव्यवहारस्थूलत्वात्पश्यन्त्यपिजीवनमात्रेहेतप्रारब्धशेषेणपश्यन्तीवान्यदृश्याभा
तितत्कृष्णात्परमेवसोच्यतेनहृश्यणानुबधकेत्यर्थः ६ नाहृशांवुन्यानकालेपिजगातेनग्रात्मानोवनार

ॐ संयमित्वाद्यिवति तत्क्षिप्तविविक्षोरलक्षोयोनिविविहितस्वमाङ्कंज्ञमिव
त्ताक्ष्यासमात्रमिवत्क्षः ७ २ ॥

५

वा॰
वि.उ.
टी॰
१४८

2041

विधिंसात्मिकं तल्लक्षणेन प्रकीर्यन्त इति प्रकाराः दैवदोहदालक्षणेन परार्थां अमानिनादयस्ते षो यत्नेन ईशितैः समर्थितैः तीर्थाघतनादिगुणप्रख्यानेविश्रान्तिवंसत्तलक्षणस्यहेतिवि वै स्तारस्य प्रकारः प्राचीनायावरणविस्तारस्यकल्पने १. पूर्वटीका एवमेसेचनाद्युपायैरङ्कुरितस्य संतानाङ्कुरस्य अस्यबीजरक्षणोपायेषुश्रुतिहिताशयोनिपुणतरः शुद्धिताख्ययाप्रिययापत्न्यान्वितः संतोषनामा रक्षितापरिपालकपुरुषः कर्तव्यः ॥ अस्मादङ्कुरतः पश्चात्पूर्ववासनापक्षि

कर्तव्योऽङ्कुरितस्यास्य रक्षिताश्रुतिहिताशयः संतोषनामाप्रिययानित्यंमुदितयान्वितः ११
पश्चात्पितनाशाविहगात्स्वरक्षणायपक्षिणः अस्माद्यापततःकामगर्वेशूप्रान्निवारयेत् १२
मृदुभिः सत्क्रियाङ्कितैर्विवेकार्कोदयैरपि अचिन्त्यालोकदैरस्मान्मार्जितव्यौरजस्तमः १३
संपदः प्रमदाश्चैव तरंगाभोगभंगुराः पतंत्यज्ञानपक्षेस्मिन्नुड्डृताभ्रामसमीरिताः १४
धैर्योदार्यदयामैत्रेजैपस्नानानतपोदमैः विनिवारयितव्यास्ताःप्रणवार्थविमूलिना १५

तान् आशालक्षणान्विहंगान् परेभ्यआत्मातिरिक्तेभ्यपुत्रमित्रधनादिभ्यरक्षणयोनुरागलक्षणात्पक्षिणः कामवर्गादिशृगालपशूनांकुरविघातार्थमापततः निवारयेत् १२ अहिंसाप्रधानत्वात् मृदुभिर्यमनियमासनप्राणायामेश्वरोपासनादिसत्क्रियालक्षणैः कृतैः मार्जनीफलैः अस्मादंकुरादेशाद्रजः मार्जितव्यं एवमचिन्त्यप्रज्ञालोकदैर्विवेकार्कोदयैः तमः अज्ञानतिमिरमपिमार्जितव्यं तस्मिन्नङ्कुरे १४ ॥ १५ ॥ रामः ॥

गै. २२

2042

४ तत्र संसारनिर्वेदरूपं समाधिबीजं विवेकिजनलक्षणकानने नंदने विविक्तायां विवेकपवित्रतायां चित्तभूमौ स्वयमेव पतति न वा पापेहालीनस्यर्थः उक्तं वैराग्यलक्षणं ध्यानबीजं महाधिया तत्र विवेकेनायुक्तहृदयविधायिगुरुपेणाश्रमीभिर्वेदशास्त्रलक्षणैः सेकैः संसेक्तव्यं न प्रमादान्निवेशा यवत्पुनर्भोगाभ्यासाज्ञानाग्निनाशमित्यर्थः श्रवणादिनाकामक्रोधादिवेगैः विदलत्वमाहिस्तुना ६

शुभजालहलाहलपूर्णसमाश्रितकमहर्निशं प्रचरद्बहुमनाकुलं तदेव ममस्यविदुर्बुधाः ४
समाधिबीजं संसारनिर्वेदापतति स्वयं चित्तभूमौ विविक्तायां विवेकिजनकानने ५
सुचित्तभूमौ पतितं ध्यानबीजं महाधिया सेकैरमीभिर्यत्नेन संसेक्तव्यमवेदिना ६
शुद्धैः स्निग्धैः पवित्रैश्च मधुरैरात्मनोदितैः सत्संगमनवद्यैरैर्देवैरमृतैरिव ७ प्रेतः
शून्यपदैः पूर्णैः स्वच्छैरमृतशीतलैः विस्तृतैरमनाकुलाभासार्थैश्च रसवारिभिः ८ सुचि
त्तभूमौ पतितं पवित्रात्मयमहाधिया बीजं संसारनिर्वेदो रक्ष्यं ध्यानस्य यत्नतः ९ तपः
प्रकारदानेन पदार्थावटनेषिणैः तीर्थायतनविश्रान्तिवृत्तिविस्तारकल्पनैः १०

तत्र प्रथमसत्संगमलक्षणेनैवैः दीरैः पञ्चात्मकुशलावगतशास्त्रामृतैः सेक्तव्यमित्याह शुद्धैरिति त्रिभ्यां ७ नेतिनेतीति सर्वदेहनिषेधात्तः सर्वसंसारशून्यात्मपदैः श्रुतपदपूर्णैः सर्वतापोपशमनादमृतवत्स्वादुशीतलैः गुरुहृदयस्थविस्तारैः व्याख्योदारामृतैः प्रमृतप्रवाहस्यासमनाकुलावहारभूतश्रवणमननादिश्रासार्थैश्च रसवारिभिः ८ ध्यानस्य बीजं संसारनिर्वेदरूपं रक्ष्यं ९ केन यत्नात्तत्राह तप इति तपोऽत्र भगवद्भक्तदेवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनेनैव शौचमार्जवमित्यादिकायिकं वाचिकं मानसं च त्रि

प्रणवमात्राभिर्विराडादिभिः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चप्रविलापेन तद्बोधेनेति यावत् २५ ग्राभिज्ञात्मेन योऽहि
म्नीदर्यातिशयेनोन्नतः २६ २७ २८ स्वर्भकाण्डस्थैर्यदृढमूलता समुन्नतिसुच्छाये २९ ३० ३१ विज्ञा
नेश्वरत्वावर्तनजे ज्ञाने इमा वल्लमालाः वितनदेशाखाः प्रज्ञानविस्तीर्णाश्च पत्रिकाः इत्यात्मप्रदेशागता

इतिसंरक्षितादस्माज्ज्ञानवीजात्प्रवर्तते ग्राभिज्ञात्मोन्नतः श्रीमान्विवेकाख्यो नवाङ्कुरः २६
तेन साविलसद्भांतिसमप्रकाशविकासिनी भवत्यालोकरम्या चावेद्याभिनवेङ्कना २७ त
स्मादङ्कुरतः पत्रे द्वौ विकसतः स्वयं एकं शास्त्राभियामनं द्वितीयं साधुसंगमः २८ ततःसमे
घनिबध्नाति स्थैर्येनाम समुन्नतिं मूलोघवत्विवलितैर्वैराग्यरसैर्जितं २९ वैराग्यरससंपुष्टा
त्मा शास्त्रार्थप्राहृषन्वितः स्वल्पेनैव स्वकालेन परामेति समुन्नतिं ३० शास्त्रार्थसाधुसंप
र्कवैराग्यरसपीवरः रागद्वेषकपिक्षोभैर्न मनागपि कंपते ३१ प्रथतस्मात्प्रज्ञायते विज्ञाना
लेहुतालुतेः लतारसविलासिन्य इमा वितनदेशाखाः ३२ स्फुटता सत्यता सत्ता धीरता
निर्विकल्पता समता शान्तता मैत्री करुणा कीर्तिरार्यता ३३ तताभिर्गुणपत्राभिः सध्यान
तरुर्जितः यशःपुष्पाभिरेताभिपारिजाताचतेयतेः ३४ इत्यसौ ज्ञानविटपीलतापल
वपुष्पवान् भविष्यज्ञानफलदो दिनानुदिनमुन्नमः ३५ ॥

ढ ३२ स्फुटता स्वात्मतत्त्वस्य स्फुटीभावस्तदेकसत्यता सत्ता तदात्मनास्थितिः धीरता तत्राप्यकंप
ता समता सर्ववैषम्यनिवृत्तिः ३३ गुणाः शान्त्यादयः पत्राणि याभ्यां सा यतेः सन्यासिनः ३४ भाविज्ञानेन
लाज्ञानोच्छेदहेमोऽथलसाक्षात्कारः सप्तमभूमि
काविश्रान्तिपर्यन्तः ३५ ॥

2043

2045

२६ सर्गान्तपं संसारिकतापं २७ निरोधं चित्तनिरोधं २८ पीठं मूलबन्धं फलस्य कैवल्याख्यस्य घटिकां घटयित्री मंगलादिना शान्त्यादिकल्पनगुच्छश्रियं रचयति २९ ३०· तल्लस्य मूलभूमेर्हृदयस्य प्रसिद्धानाध्यात्मिकादिनापानपद्धतिनिर्झीला ३१ भवान्तरेषु संसारेषु श्रान्तः मनोमृगः य

यस्याः कुसुमगुच्छाभोगुणपल्लवलास्यवान् वैराग्यरसविस्तारी प्रज्ञामंजरितोन्नतिः २६
सर्वाः शीतलयत्यमूः प्रावृषीव पयोधरः सर्गान्तपं शमयति स्मृयेनातपमिवोडुपः २७
एतेनोत्तिश्रमस्त्रायां छायामिव वनाध्वगः निरोधमाश्रयति श्रमोनिलइवातुरः २८
निबध्नात्यात्मनापीठं कुलाचलइवक्षितेः फलस्य रचयत्यूर्ध्वं घटिकां मंगलादिना २९
विवेककल्पवृक्षोत्र वर्तमानो दिनेदिने छायावितानवलितेऽस्मिन्हृदयकानने प्रवर्तते शीतलतानलतापापहारिणी प्रफुल्लसन्मतिलतानातुषारोदरसुंदरी ३१ यस्यां
भवान्तरश्रान्तो विश्राम्यति मनोमृगः प्राजीर्णजन्मपथिकः पथिकोलाहलाकुलः ३२

स्यच्छायायां विश्राम्यति तमेव मनोमृगं सर्वोपान्तश्लोकस्य मनोहारिणा इत्यनेन बहूनरश्रमादिहेतूपपादकैः विशेषणैर्वर्णयति प्राजन्मेत्यादिना पथि दैवात्प्राप्तस्मार्गेपि नानावादिकोलाहलैराकुलो व्यग्रः सन्नप्रेप्रित इत्यर्थः ३२ ॥ रामायनमः ॥

अरिभिः कामाद्यरिषड्वर्गैर्युक्तैः सनाभामात्यैः शारीरैः पुत्रकलत्रलक्षणस्य वर्मणः अपहारार्थं प्रे
रितः अनुसृत इति यावत् नानानतालक्षणोच्छ्रायप्राकारेषु शारीरादिकटकजंजेषु अंगुष्ठनि
लीयसंगोपयंत्रासोतहोपकंटकैर्जनैर्वक्रधुंधुवंपस्यसवेतिवक्रलीयुमत्तपदः कर्मधारयः २३ अहं
तालक्षणयानापसरितामनुगतस्मानयासर्वदाविप्रधावनेनदावदोविप्रभेदः सोस्यास्तीति दावदी
विप्राक्रांतइवानदोहृत्स्मादिर्ज्ञाजलइत्यर्थः २४ दीर्घेषुवमोगविलासैश्चादरोस्यास्तीत्यादरीना

सनामामात्यशरीरवर्मार्थश्रेहितोरिभिः नानानतासारप्राकारगोपयंत्रजेरोन्मुखेः २३
संसारारण्यविस्तारेहात्मनापवनेरितः अहंतातापसरितामसर्वदाविप्रदावदी २४ दीर्घो
दरीहृदचितसारसंचारवतजैरः पुत्रपौत्रपरामर्शप्रतापान्यतितोवटे २५ लक्ष्मीलतावि
लुठनासंकटैःकुंठितांगकः तृष्णाग्नीसवितेगृह्णन्कलोलेहंरमाहतः २६ ॥

त्यसंतप्त इत्यर्थः अतएव हृदयेषु पवितेषु सारेषु हरितनृणसायेषु विषयेषु संचारेण धावनेन न
जरैः शिथिलितगात्रः पुत्रपौत्रादीनां परामर्शः परिपालनेन तत्सायुक्तात् दाध्यात्मिकादित्रिविधदा
वाग्निप्रतापात्स्वटेअनर्थगर्ते पतितः २५ लक्ष्मीः संपत्तलक्षणस्य पादपवेष्टनेन विलुठनाक
त्रुचौरराजादि प्रयुक्तैर्बंधनताडनदंडनादिसंकटैः कुंठितांगकः कल्लोलैः अशनयापिपासा।

शोकमोहजरामृत्युपललतोर्मिभिः २६ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
२५॰

2046

नष्टोकितः संभावितो लिपिर्दैवं येन कृताकृतिः संकुचिताकारः २७ ह्येयानो नेत्रादिद्वारैरिंद्रियास्ता
यानो गीतवेटारायवयवांकुरादीनामस्पदेभ्यः निमित्तभूतेभ्यः लुठकदेशादिभ्यः समायातानां
दुःखसायकानांकितः हृषद्विशदहवणैः अहारैः स्विमूर्वदुःखानुभवसंस्कारैरंकितः २८ उन्नतेन
नेष्वधीपतनेषु स्खलनेन रकादिषुक्रमात्संपातनिपातनेन हृषदाहव्रणांकितः इत्यत्र हृषत्पदार्थैंद

आधिदुर्ध्यानवैधुर्यपलायनपरायणः सुशोकितनविधिर्ध्यानपानादिवकृताकृतिः २७
हेयास्पदसमायातदुःखसायकशोकितः वैविविद्धव्रणाग्रहृषदाहव्रणांकितः २८ उ
न्नतानन्तसंपातनिपातेनातिचूर्णितः विकारोपलनिर्घातैः पारंपर्येणचूर्णितः २९ नृ
लावाहलताजालग्रथबंशावशाविलनः समनाशविनावारः परमायामसंहितः ३०
इंद्रियग्राससमागतभ्रमपलायनतत्परः सद्गुग्रहरागैर्दोषविसृष्टेनेनविमर्दितः ३१ विष
यानागोदारविषमूर्छानाववर्जितः कामकाकामिनीभूमोरसाम्नायोविपोस्थितः ३२
कोपदावानलस्फुटसुट्विस्फोटदाहवान् महागतागतानेकदीर्घदुःखप्रदाहवान्
स्वान्तलग्राभिलाषाग्रदंशदोषप्रपद्भुतः मोगलोभलसन्मोदहृगालविरविद्रुतः ३३

शंयतिविकारैरतिविकाराः कामक्रोधभयादयः पारंपर्येणानैरंतर्येण २९ ३० सद्गुग्रहरोगागैर्दुः
कामः ३१ विपास्थितोविमर्दितः ३२ कोपदावानलेनस्फुटोदयः अतएव स्फुटविस्फोटादिवबहि
र्दाहवान् महागतागतैर्विषयेषु पुनःपुनर्भ्रमणैरनंतचिंताशोकादिदीर्घदुःखैरतः प्रवाहवान्

॥
रर
र्र
मे॰

२५

दारिद्र्यलक्ष्मणेनदीपिनाक्ष्याद्रिणानुकृतः पुत्रकलत्रासक्तिलक्षणयाव्यामोहमिहिकयाग्रेपवनेनस
निकृष्टेषुकपटेषुगिरिविद्रेषेषुवटेषुनीचहृत्स्वेषुलुठत्तनुः ५५ हृदयस्योत्कंपनेभयंतेनातुरःयेन
गमिष्येनमत्सरेणमत्सरव्याघ्रेणत्रासेनसंप्रहारैर्वकेतेप्रादैदंतैर्हस्तैर्निर्वाहकाःस्वनालोस्तेषांपुष्पमिव
सुवर्णदार्ययैईहितः ५६ गर्वेणाशावृक्षजगर्वेणालिनिगिवणायहूतोजनतायस्मानहूतोजनैर्महावणपन
त्रैसेवितःविवेपनीहितइतियावत् कामैर्निमित्तैःसमंततःदैन्ययाज्ञादिनादंतविकासाहितानि

स्वकर्मकर्तनोद्भ्रान्तदारिद्र्यदीपानुकृतः व्यामोहमिहिकोपप्लुतावटलुठत्तनुः ५५ मान
सिंहसमुल्लासहृदयोत्कंपनातुरः मत्सरेणानलेनेव हृत्कपुष्पामिवेहितः ५६ गर्वेणागिरि
णायाभ्युद्गतोजनसेवितः कामैःसमंततोदंतवितानानिलधूर्वांकुरः ५७ नाकृणापनारीसहृ
दावणमालिंपवर्जितः दुःसंचारेषुपवनेक्षपितैर्विवर्जितः ५८ कदाचिन्निर्हेतियानः
सहर्षमेचनरोक्षचिन् मनोहरिणिकाराजनाजीवमिवभास्वति ५९ ॥

ताःविस्तारितानाट्वदंतप्रभायवांकुरायेन ५७ नाकृणपलक्षणेननार्यर्थेस्त्रहृदानस्वनःपवनैःसंसा
पवनसहृद्भिर्विदिग्देर्दुःसंचारेषुनरकस्थावरादिषुयोनिकांतारेषुवर्जितःबद्धःहिमः ५८ हेरा
जन्नितिदशरथस्यभाविनृसिंहावनस्यवासंबोधनेईहृद्धाग्रमनोहरिणकःकदाचित्कर्जजन्मसं
चितसुकृतपरिपाकभावोदयकालेब्रह्मविदधिकारिजन्मनिशमादिसाधनसहितेयथात्मानतथा
वर्णितलक्षणोध्याननतरोनिर्हेतिनिर्विघ्नातिसुलवियाति यथाग्रामसमंताज्जीवतीत्याजीवेप्राणिजातेवा
त्रैश्रीनाथकारतिर्भास्वतिसूर्येभ्युदितेतनिर्हेतियानितदहितस्थः ५९ ॥

देशान्तरः तालीतमालादिद्रुमलताविश्रान्तिमद्देशेषु भूम्यादिसत्यलोकान्तलोकवासेषु प्रसवपुष्पविलासहासद्देशेषु नित्यभोगाभासैर्येषु निवसति ह्यायस्य भूमावप्यस्य सकलविश्वनामापि मूढाः आत्मज्ञानशून्याः न जानन्ति विदन्ति न जानन्त्यहं स्वसगुणतयाहृतिमोहविश्रान्तिस्थलेषु सम्मनोमृगः प्रागुक्तरीत्या देवीनमेकादिनावर्द्धितात्मकमननवोर्ध्यानकल्पद्रुमात्माप्नोतीत्यर्थः ५. इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि. उत्त. चतुःचत्वारिंशः सर्गः ४४ वर्ण्यते मनसो ध्यानपादपारोहणक्रमः प्रारोहतः स्तबोत्कर्षेणोत्तरोत्तरभूमिषु देशविदन्न तत्र ध्यानकल्पतरावेव १ एतावता प्राग्वर्णितेन तदुत्कारंभोन्तेन

तालीतमालबकुलादिकद्रुमगुल्मविश्रान्तिषु प्रसवपुष्पविलासहासैः नामापि यस्य न विदंति सकलविमूढाः प्राप्नोति तद्द्रुमनवोऽत्र मनोमृगोयं ५. इतिश्रीमहारामायणे निर्वा. विपद्वर्णनेनाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ वसिष्ठः इति विश्रान्तवानेष मनोहरिणको हरिन् तत्रैव रतिमाप्नोति न याति विरतिं ततः १ एतावताथ कालेन स विवेकद्रुमः फले स्व न स्वं परमार्थात्मशुभैः प्रकटयन्फलं २ ध्यानद्रुमफलेष्वेतदसौ स मनोमृगः अथः स्थितः प्रान्तमगात्तेन स पशुपतिसन्नरोः ३ ॥

मनोमृगविश्रान्त्यै तेन च काले न स वर्णितो विवेकसहित ध्यानद्रुमः श्वेतस्यं पंचकोशान्तस्यं तुच्छान्तस्यं परमार्थात्मपारमार्थिकस्वस्वरूपं कैवल्यफलं स्वानेवाद्यमाणभूमिकारोहणक्रमेण परिपच्यमानं प्रकटयति साक्षादनुभावयति २ तत्रादावसंभावनादोषसंघट्टयात्मं दोषकाविचारादि संभावनापायसाक्षात्कारं च तत्र्यभूमिकाद्वारं दर्शयति ध्यानेति प्रान्तमगात्तेनशाखाग्रसंलग्नं ३ ॥ ॥ ॥

2049

प्राकनम्रगारूपकस्यहृदयारोहणेऽभ्युपायोगात्रपलभुवादिनिवृत्तिश्रुतइत्युक्तिः ४ कथमारोहः
तितदाह विवेकेति विवेकरूपेदृढप्रतिष्ठितःपादोयस्यतथाविधोनामप्रथमंभूताप्राक्तनीःसेवा
रभूमिकाः देहादिष्वहंममतादिदृढीस्त्यजतिपादस्थलोपोदृश्यादिश्वइतिलोपः ५ संस्कारोस्यज
तिनकिंचित्सर्वंजनेस्मरतीतियावत् ६ कदाचिद्दृष्टात्मरत्नपिदृष्टमतिरूपणविषयस्याविकरणेषा
र्थेनयादीनः ७ करुणासर्वभूतदयाआदिपदादभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्यादै

आरोहतितरोरूढेनदासाद्यितेफले अन्यवर्गपरित्यागोविततास्वसाधवान् ५ विवेक
रूढपाद्मामहन्तीस्त्यजतिभूमिकाः उत्तमंपदमासाद्यभूयोनाधःसमीहते ६ तेनोत्तमफला
र्थेनसंस्कारात्मात्मकेनानसौ विवेकपादपारूढस्त्यजत्यपिहिविक्लवे ७ करुणादिसृतेष्वं
स्याभ्रमक्ष्मालौनरेणुसः लोभव्यालमयःज्ञवेन्स्याद्विविराजते ८ हृदयेदोर्गलश्रेणी
दुःखाद्रितिमिरावलीः कृष्णायाःश्रृंखलात्स्मादिनानुदिनमुज्झति ९ ॥

वःसंपदोरूढ्येनेनलब्धेऽभ्युदयस्यहृदयस्थत्वाल्लोनरेणुभ्रमन्व्युत्थानकालेविहरन्सम्राडिवहर्षणेका
मः ८ हृदयेदोःसद्बुद्धिर्वेदस्यगतत्वमितित्रितिगलः कलादयहेतुर्देशास्तस्यश्रेणीपंक्तिभूताःदुःख
लक्षणस्याद्रेःपर्वतस्यचैतस्यवल्लवर्धातिरेतत्तिमिरंनेत्ररोगविशेषस्तदावलीःकृष्णायश्रयोज्ञातिः
भेदस्तन्निर्मिताःश्रृंखलेवप्राणिनांबंधनहेतुःईदृशीतृष्णाश्चभेक्वारंभदिनमारभ्यादिनानुदिनेहीय
मानाचतुर्थभूमिकायांनिःशेषमुज्झतिरसोऽप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्ततइतिभगवद्वचनादितिभावः

५

बा· नि· उ· टी·
१५२

2050

११ ग्रामद्रुमसध्यात्मग्राम्येनदर्शः ग्रामद्रुमसीमोद्यानदेशस्थलदलेषु फलवृक्षेषु किसलयेषु इतरग्रामस्थानु
स्मारिप्रहृष्टप्राणिनां ब्रह्मलोकपर्यन्तसुमनाः स्वाभाविका प्रहृष्टोनिरुद्धोनभवन्नत्राश्च जगाद्गतीः अ
पः अत्रदृष्ट्यायामेवनिपश्यन् ११ भीमाः भयानकाः विषद्रुमलतास्तत्रैवोत्कीर्णैर्विषपुष्पप्रकारै
र्दन्तुराः प्रकटितोत्तनदंताइवस्थिताः स्थलीः प्रावर्णिताः समममभूमिकाः पश्यन्स्मरन् १२

श्रुत्वान

यथैतेनसंग्रामेनग्रामसमभिवीक्षन्ति ग्रामसीमसोमाभवन्यंतः शीतलाः सर्वदेहिषु १०
ग्रामस्थार्थंफलवेषुवनिषस्यात्मावनिष्ठते उद्यानावननायानाश्वधःपश्यंजगाद्गतीः ११
भीमद्रुमलतोत्कीर्णपुष्पप्रकरदंतुराः प्रावृत्तीः स्वाम्यलीपश्यन्स्मरन्यंतवैराकतां
तेषुतत्केषुदेशेषुतथाद्वीनविडिनया हारिणाविरहज्ञात्याराशेवपरितप्यते १३ ये
त्रदारसमग्रामिणिमित्राणिवचनानिच जन्मांतरकृतानीवस्वप्नजातानीवपश्यति १४
रागद्वेषभयोन्मादमानमोहमहत्तया नदृश्येवास्यदृश्यन्तेशीतलामलचेतसः १५ उन्म
त्तचेष्टिताकारादन्त्यपिदृशोगताः तरंगभंगुराचाराः संसारसरितोगतीः १६ नसेवा
नयतेकाचित् लोकयात्रपरोषणाः अप्रह्वेपदविश्रान्तोजीवन्नेवयथाशवः १७ ॥

तस्यध्याननेरोः तेषु देशेषु उन्नतोन्नतभूमिकाभेदेषु अभ्यासदृष्ट्यायामाहस्माहृह्यावनरण्यकुडीन
विडीनप्राप्तयाश्रनपवविरहज्ञात्याविनिहत्या १३ १४ व्यवहारेनदृश्येवपराङ्मुखेजनमात्रसमापान
याकृत्रिमेयारागादिमहत्तयाअस्यदृश्यन्तेव्यवहाराइतिशेषः १५ दृशोगताअपिसंसारसरितागत्समा

गं· सरितोगतीः मिथ्याजन्तुव्याहसति १६ १७ ॥

१२

पंपंचभूमिकाख्याने १८ १९ यथामलिनेद्रः सुप्तो बोधितः सन्निद्राभावविक्षेपादुद्वेगमायातिन
ददंपंग्रवणकार्येषु प्रयवदारेषु पौरैर्बोध्यमानः समाधिनिद्राभावविक्षेपादुद्वेगमायातीत्यर्थः २० प्रा
क्चिरंमोहमघुझेन जन्ममरणापरंपराश्रमश्रमेणाक्रांत इति सोऽधनेसमाधिविश्रांतिमेवाभिवां
छतीत्यर्थः २१ श्वासमात्रेणांतरजनसमोप्यंतरहेभावाभिमानेनवृत्तिरूपेणैव निपूर्णान्मनिशाम्य

केवलं केवले शुद्धे बोधात्मनि महात्मने दमदृष्टिफले तस्मिन्न्यां समाधिरोहति १८ स्मृत्वा
स्मृत्वापदः पूर्वं संतोषामृतपोषितः अर्थानामप्यनर्थानां नाद्वोपि परितुष्यति १९ एवं
दारेषु कार्येषु भोगसंपादकेष्वपि परमुद्वेगमायाति सलिले इव बोधितः २० दीर्घाध्वग
इवोद्दाममनारतमबोधितो चिरंमोहश्रमाक्रांतो विश्रांतिमभिवांछति २१ निःश्वास
बोधितो मृत्युर्निधन इवात्मनि श्वासमात्रसमोप्यंतरतिष्ठन्नेव शाम्यति २२ आपतंतीं
बलादेव पदार्थेषु रतिं शनैः नष्टाक्रांतिनिराकर्तुं दृष्टिमचक्षुनामिव २३ तां महापदवीं
गत्वा रमार्थफलप्रदां भूमिकामप्युपायाति वचसामप्यगोचरां २४ कृताप्यवेष्टितेष्
वसंप्राप्तेषु विपर्वशनात् भोगेषु रतिमायाति पांथामरुमहीष्विव २५ तूर्णः क्षीण इवा
नेदीस्वमः संसारहेतिषु श्रेतः पूर्णामनामोलीकामपि स्थितिमृच्छति २६ ॥

ति २२ बाह्यपदार्थेषु रतिं पूर्वाभ्यासबलादापतंतीं स्वबाह्यार्थेषु चक्षुतां स्खलितां यथाप्रासोपभोग
दृष्टिमिव निराकर्तुं नष्टाक्रांतिप्रप्रतिकूलनादिति भावः २३ भूमिकां षष्ठभूमिकां २४ अचेष्टितेषु
प्रयत्नरहितेषु वक्तोपि परप्रयत्नादिनिमित्तप्राप्तेषु २५ २६ ॥ रामः ॥

वा·
नि· उ·
टी·
१५२

2052

खगः सिद्धः खगपदवीमहर्निशावसिव पक्षीदृष्टान्तश्चैवेतिवा २७ तस्य सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठामाह ततइति शुक्लविलीनबुद्धिर्विहायेत्यनेन तत्रास्थामंसंनिकवासनाहृदयमनोनाशोदयिर्गतो गृह्णाति भूमानंदस्य सभावफलमिति शेषः आवरणभंगाद्धासादयति तदेकसवरूपस्यमात्रेके तत्रावेनमु ाकिंचित्स्यापरिक्षण्यतीति वक्ष्यति यत्रार्थादिभूमिकाफलानामसत्वाभोदृष्टांतः २८ सप्तभूमिकारोहः

सताहृतृपतामेति परमार्थफलस्य तत् क्रमात्स्विकटमाप्नोति खगोगपदवीमिव २७
ततस्तद्विलीनबुद्धिर्विहायविहरलान्मनः गृह्णात्यथास्वादयति मुक्तेषपरिक्षण्यति २८
संकल्पार्थपरित्यागाद्दिनानुदिनमात्मता शुद्धस्वभावविश्रान्तिः परमार्थाभिकथ्यते २९
भेदबुद्धिर्विलीनार्थाभेदएवावशिष्यते शुद्धसंकमनायत्तं तद्ब्रह्मेतिविदुर्बुधाः ३० लो
मू· कैषणाविवेकेन नत्यक्तदारैषणानच यतैषणाविवेकेन तस्मिन्विश्रम्यते पदे ३१ परेणाप
रिणामेनमिथ्याच्छिन्नपरमार्थयोः तापेन हिमलोबवभेदबुद्धिर्विलीयते ३२ ॥

णोपायद्वयमाह संकल्पेति २९ तत्राभ्युपायमाह भेदेति भेदबुद्धिः त्रिपुटीभेदस्तादृग्विधिर्विलीनाः यथार्थत्रिपुटीभेदाः यस्मात्तथाविधात्मनोरभेदएवावशिष्यते सच शुद्धंब्रह्मैवेत्यर्थः ३० तस्याभ्युपायमाह लोकैषणेति दारैषणात्यागेनेवार्थात्सु त्रैषणात्यागोलभ्यत इत्याशयः ३१ दृश्यतत्त्वशोधनेसत्यात्रंपरमार्थः दृश्यतत्वशोधने चिन्मात्रंतयोरखंडैक्यलक्षणेन परेणा निरतिशयानेदात्मना परिणामच्छिन्नस्यच रसमात्ताकारवृत्तिस्तेनेत्यर्थः ३२ ॥ ॥

ॐ·

ननुप्राक्तदृश्यत्कपञ्चषड्दिवसत्यागेऽप्याकारदृश्यपरेऽपुनःपूर्वावस्थास्थितिर्दुर्बोधेत्याशंक्याह
नतस्येति नतस्यलब्धास्वादाकारस्यपञ्चषाहिकत्वेऽपिपर्मांविनाकोमलतनुस्यस्वदामकंस्यवा
स्थितिःभूमौपतितेहिस्वदामसूत्रग्रन्थ्यादिभावेनयथेष्टंवाञ्छ्यस्यापिनेनस्थैर्यंभवतीत्यनेनपञ्चदे
न्पूर्वावस्थास्थितिस्तस्यसंभवतीत्यर्थः ३३ किंबहुनासाक्षात्परमात्मध्यानरूपात्तेनाह यथेतिद्वाभ्यां

नतस्याक्तदृश्यस्यस्वभावेदृढपर्मांविना स्थितिःस्वदामकस्येवनसंभवतिकाचन
३३ यथाशकटितोगोनःसंस्थितोनाशमालभंजिका नसतीनासतीत्वमेनथाविषस्थि
तिपदे ३४ ध्यानेनशक्यतेनेकर्तुंनैवचेतद्रुपयुज्यते प्रबोधेनविशुद्धेनस्वयमेवतिष्ठ
ति ३५ आत्यंतिकविरसतायस्यदृढस्यदृढपते सद्वैतामस्तद्वस्यदृश्यत्यागोहिशांक
ना ३६ ॥

अप्रतिहतागाअनाविष्कृतावयवा ३४ अस्त्वेवंकिंनतत्राहध्यानमिति इत्थंप्राग्बोधात्मस्वरूपे
चेत्प्रशान्तिनिष्प्रपंचस्वभावस्यावबोधेनध्यानेनावकर्तुंनशक्यते साक्षाद्धिशुद्धस्वयंतत्स्व
भावेएवतिष्ठन्कथंतंआत्मातेशान्त्युपायनहिस्वपन्तंजागरूकोवाअहमस्मीत्यात्मानंध्या
तुंशक्नोतीतिभावः ३५ जागरूकेणसाक्षात्कारोऽपिविनासंविदाअप्रपंचेनतत्स्वतुर्याआत्यन्तिकवैरस्य
मात्रेणकर्तुंशक्यमित्याशयेनाह आत्यन्तिकेति ३६ ॥ रामायनमः

बा.
नि. कृ.
टी.
५८

सिद्धसिध्याद वित्रसर्वेति ५८ ॥

यदिनध्यानेतर्हिनरविषयेप्रवृत्तिकथंसमाधिः ध्यानत्वाध्यानसमाधीनामेकविषयत्वनियमात्तत थाहिभगवतः पतंजलेः सूत्राणिहि देशबंधश्चित्तस्य धारणा तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं तदेवार्थमा त्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिः त्रयमेकत्रसंयमइतितत्राद्यंदृश्यस्यत्रिपुटीलक्षणस्यनग तत्साहित्यरूपबोधमात्रतानाबोधः सएववस्तुपुरस्सरकयथार्थस्वभावेप्राह्निनैः स्थापनाद्वैतैःस मगाधानंसमाधिरितिविग्रहेसमाधानशब्देनोच्यतेनाहदृशबोधस्वभावाद्विप्रपंचः प्रपति।

दृश्यस्यबोधनाबोधोयोबोधादपविह्वयः समाधानशब्देनप्रोच्यतेतुसमाहितः ३७
दृष्टदृश्यैकतारूपः प्रत्ययोमनसोयदा सततैकसमाधानेनतदाविश्राम्यतिस्वयं ३८
स्वभावोदृश्यवैरस्यमेवनत्वविरोधितः दृश्यस्पंदनमेवाङ्कुरतत्वहनमुत्तमाः ३९ अ
त्राद्येवविषयाः सर्वेतेनन्नुतहितैः नहिपीताम्रतायोनैः सर्वेनैकरुकोजिकं ४०
वितृष्णास्यात्मनिष्ठत्वादेषणात्रयमुज्झतः तस्माप्यनिरुद्धतोध्यानेमर्थाद्यानेप्रवर्तते ४१

द्यःशान्तोभवतीतिसम्यक्स्वभावेनसमाधानेसंपन्नमित्यत्रावार्थानुगमादित्यर्थः ३७ अर्थ मात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवेतिपतंजलिवचनस्यापिदृग्दृश्यैक्यापादनेनमनसोविलयेतात्प र्यमुक्तमेवमित्याशयेनाहदृष्टेति दृष्टासाक्षीदृश्यात्रिपुटीतदेकतारूपयतीतिरूपः ३८ दृश्यप स्यैवरस्यंजाड्यंदुःखादिरूपतानिरुद्धविदानंदस्वभावः ३९ विषयाः अविकलभावाः अविकला भावदेहाद्यात्मनेअवनेन्नाद्येवसर्वेतेनमर्थानोप्रीयमाणाइतिसंप्रदानतां नहितइति त

स्यैवशेषत्वविवक्षयाषष्ठीकांनिकंमयविशेषः ४० यदिपुनः पुनः स्वस्वरूपा
नुसंधानमेवध्यानंमन्यसेतर्हितज्जागरूकस्यजाग्रदात्मनीवविद्वषः सद्

५५

वितर्कस्यैतत्केलानर्थसंत्रुट्याटयति बोध इति बोधः स्वरूपानुसंधानलक्षणं ध्यानं तस्मादिविक्षेपरे
तोः स्फुरति संचलतीति प्रसिद्धं तस्य तत्त्वविदः तथाचापरिक्षेपात्स्वरूपानुसंधानस्यैव सिद्धिरित्याह
तस्येति किंतु मानितत्स्वरूपदर्शनविघ्नटीयकामशोति ४२ अथवा वितर्कस्यैतस्य समानत्वस्यात्रनं
तात्स्वपरिक्षेपायतो ध्येयत्वेन तद्विभागः अपरिक्षिप्तात्मस्वरूपबोधितः अतो ध्येयस्य चिंतनीयस्य वा
प्राथम्यस्य वा योयो यात्त्वोमवेत्यतात्त्वसमायोध्यवहारैवानयन्तस्तथाप्यसौ तत्स्यप्रनापकः

बोधः स्फुरति तत्स्वात्मा यामेवं यस्तत्त्वविदांते तस्य स्वरूपमन्वत्तस्यकामोऽतिष्ठति कः कथं
तस्यानारम्बबोध्यबोधानयन्तद्यो भवेत् अनंतास्मात्विकल्पस्य तत्रविभागादितः स्वयं ४३
अनंतमपतत्स्वस्वस्वयमेवप्रवर्तते ध्यानेनालिनपदस्पर्शं स्थानमिव भूतः ४४ शु
द्धबोधात्मनिश्चलाद समाहितमेवहिता तज्ञातसमसिद्धैश्चाहूतविंदारवस्थितिः ४५
परेविषयवेतस्मिं समाधानमुदाहृतं आहूतं येन तत्तूर्नेतस्मै नृब्रह्मणे नमः ४६ ॥

ननतत्स्यापूर्तिसमर्थ इत्यर्थः ४३ अतः बाह्यार्थं प्रयागानत्स्यस्यनस्यतार्हशान्तस्यायाः नित्यनिरतिशा
याने ट्वात्मैव परिशेषाद्दारापुक इति तदत्तु भवलक्षणमनंतध्याने स्वयमेव प्रवर्तते न यत्नमपेक्षत
इत्यर्थः ४४ अतएव शुद्धबोधादयपर्यंतमेव समाधियत्नः शुद्धबोधात्मनिस्थानादत्तुबोधेत्स्वबि
तेधादेव असमाहितत्वसमाधियत्नानिर्हेतिस्तत्वविज्ञितिरित्यर्थः विरोधिदृष्टांतेन प्रकटयति तज्ञा
त्विति ४५ विक्षेपरे तु रागादिदोषाणांश्चात्यंतिकोच्छेदलक्षणसमाधाने विद्वषामेवात्रिश्च

तत्त्वेन मस्याः इत्याह परमिति आहूते संपादितं ४६

2055

तस्माद्वहन्नप्रयत्नेन देहेनान्तस्तोद्दीपनेन विह्वलसमर्थनादित्यर्थः ४७ विषयवैतृष्ण्यं च ज्ञानेन
सर्वविषयबाधपर्यवसितेन कार्यं न देहबन्धनवृत्त्यानमपीति प्रश्नोमस्ति परमिति ४८ अत एव
विदुषां विषयशब्दोद्देनेतो बाधितार्थ इत्याह सर्वेति तस्माज्ज्ञयोर्विन्यापुनरस्त्राकारान्वयितयोस्त
द्विषयत्वानाज्ञानयोः ४९ यत्र यस्मिन्भूमानंदे देहे न वादाभिप्रायेणैकीभूय कचनमिसृष्यतेना
नेकतत्त्वसाम्याभिप्रायेणापलोविवेकिनां ग्राहकहस्ते गौणममननादिबोधभूमिषु सिद्धानामात्रूपानां
सागराकारादिबोधभूमिषु वा ग्राम्यात्मातिरिक्तसत्तासत्त्वे हेतत्केवचकेन विदपिन निर्णीतेत्यन्वन।

नृपंयहृत्नाल्पेषामहदद्युः ५२

नूनं विषयवैतृष्ण्यपरिशोषफलप्रयामाने तस्मान्तु वेतिनिर्हन्ते ध्याने संज्ञाः स्वरास्तु वा ४७
परं विषयवैतृष्ण्यं वस्तु ध्यानं प्रसाधनं मनोविगलिते ज्ञानात् ध्यानं तत्तेन किं ४८
सर्वत्र सा विषयशब्दार्थो नाम सर्वविषयस्तथा तस्माज्ज्ञानयोस्तयोश्चैव विश्वविश्वज्ञयोस्तथा
यत्रैकीभूय कचनेन तत्र विश्राम्यतां बुधाः बोधभूमिषु सिद्धानामर्थानां वा विवेकिनां ४९
समासेन हृदये बोधनिर्णीतेनेह केनचित् उपाय एकः शास्त्रार्थो द्वितीयो ह्यसमागमः

ध्यानेनतीयेनिर्वालेभृहस्त
त्रोत्तरोत्तरः जीवात्पर्णान्मिथो

यः ५० तत्र विश्रान्तावुपायानाह उपाय इति शास्त्रस्याभ्यासः शास्त्रस्यार्थं प्रादरेणैवं तदीयेन भ्या
सः शास्त्रार्थः ५१ फलसन्निकर्षाधिकाकांक्षः एवं विचारजन्यज्ञाने वैराग्ययोरपि निर्वाणोपायः
तां परस्पराधीनप्रतिष्ठां च दर्शयितुं अविवेकप्रयुक्तजीवोपाधिपरिच्छेदाधीनरागद्वेषाभ्यां प्रिया
प्रियविषयसंवहात्मा साम्यवैषम्यकल्पनादर्शयति जीवेतिमरद्वयः परिच्छिन्नापेक्षानिम्नापरोदात्र

कस्तेनोपायेर्वैशान्निमग्नः परस्यां विभिन्नेत्र
पंङ्कलग्नानि ५२ ॥

५.

लविनजीवात्मसमस्तनिर्विम्बमादर्शभूतादेतः

गो.

तत्रजगतिप्रियाप्रियसंबंधात्मविशेषंकर्मादिलंभपर्यंतानिःशेषाणिभिन्नान्यस्वकर्मैवविश्रान्त्य
मविषमेश्वरीवभेदेऽदेतीत्यर्थः तदेवमनादिकारणंसंसारलोकानांमध्येकस्यविज्ञानोदयाज्ज्ञा
नाधिकारयोग्येजन्मनिश्रावणमननसंगमाद्युपायलाभाज्ज्ञानपूर्वापरशेषजन्ममरणभ्रमणरूप
जगज्जालादिफलक्रीडास्थितेः शुकषयोर्व्यस्वबोधवैतस्यरूपयोर्दीपयोरेकसिद्धौद्वयोरेवसिद्धि
रित्यन्वयः ५२ ज्ञानाग्निनादग्धः भस्मीभूतः अखिलोजगज्जालस्थितोयुतरोज्ञभूमिकाध्यासमले

जगत्युदेतिसंबंधादाविशेषंसमेसमे ज्ञानपूर्वापराशेषंजगद्रूपादस्थितेः ५३ एकस्मिं
द्धेद्वयोःसिद्धिर्बोधवैतस्यदीपयोः मतिवात्माभूतोब्धिर्दग्धोज्ञानाग्निनाखिलः ५४
जगज्जलपरिक्षीणेतज्जाभिक्ताशुगच्छति विद्याग्निनैवबोधेनतेनजाड्येनशाम्यति ५५ नि
र्मूलापिजगद्भ्रांतिर्येनाशुनविलीयते यथाज्ञस्यजगज्ज्ञानमिथ्याज्ञानात्प्रदीप्यते ५६ यथाज्ञ
स्यपरिज्ञानान्नष्टज्ञानभिःप्रदीप्यते तज्ज्ञस्यापिजगज्ज्ञानमिथ्याज्ञार्थविरहितास्थिता ५७ यथास्थि
तैवत्रिजगज्ज्ञानमिथ्यात्रैवोदिता शून्यमेनैवविनाशमेवनेवनिर्मिता ५८ ॥

तणयामतिवात्माभूतःमनच्छगच्छतिनजाने ५४ भ्रांतिनिवारणसमर्थएवबोधोमूलाज्ञानजा
घ्रोद्धेदेहेतनेत्मापानज्ञानमात्रमित्याह विद्याग्निनेतिजाड्यमज्ञानेशीतेव ५५ अज्ञस्यत्रभिनिवेश
लक्षणादपज्ञानात्यथासंसारभ्रांतिर्मिह्याप्रकाशनेनथानतज्ज्ञस्यपरिज्ञानान्मिह्याउनेदो
नेदभूमिषज्ञानमधिकंदस्मनइत्याह यथेति ५६ दृश्यमानेःज्ञानेजगत्क्रीडाशनेषांभासनेनदाह
नज्ञस्येति ५७ ॥ ५८ ॥ ॥

2058

अविमूढमतेर्निर्द्वेषः ५९ अहंममेत्यस्तद्विकोटिद्वयं भातितदाह बोधेति ६० द्विदलउभयसमभाववत् बो
धतः बोधाधिको न सर्वेजनेषु तिमैत्री भजति आत्मौपम्येन सुखदुःखेषु यथापश्यतीत्यर्थः अबोधाद
बोधांशेन विवदंति विवादादिना अवहंतीति वा ६१ यस्तु बोधः परिपक्वस्तेन सकलजगतः अभा
वयोः सत्तासत्तयोः सततं यथायथार्थं नावेत्येव ६२ यथात्मगः समसमभूमिकारूढो जाग्रदादीनां स्वभा
वेन पश्यति तद्वदिति भेदकल्पनाद्युपमानत्तु मनोहरविलोकस्थानन्तरो विश्रान्तिः प्रस्तुतेतिनखेटूपां

भासतीभासमयीवात्मा जगत्समित्थं चेतसि नूनं बोधविमूढस्य नाहं नान्यजगत्स्थितिः ५९
भासतीपरमाभासस्तु पिलः काप्यवस्थितिः बोधाबोधात्मके विश्वेभाति शुक्लाईका
ष्ववत् ६० बोधादेकं जगद्वैतं आत्मा नानात्मतां गते मिथो बोधाद्विवदति मैत्रीं भज
ति बोधतः ६१ सर्वस्यापिबोधाभावात्सत्त्वमयत्वेन तिष्ठति बुधः सततमेतावेति जगतो भा
वभावयोः ६२ अस्तनादनो मोहो नात्मनाशे प्रवर्तते ॥

तेवेण नदारोहणे परमपुरुषार्थफलावाप्तिर्वाच्या तत्र मनोनाशलक्षणो मोक्षः बाधं न सपुरु
षार्थः स्यात्तत्राह वासनेवेति ६३ अवस्तुनादि तितथा चात्मन एवमायिक मनोहरिणवेषा
णानर्थविश्रान्त्यादिवर्णने प्रस्तुतमिति भावः तथा चायं मनोनाशः मनोहरिणवेषणवर्णित
स्यात्मनो निगाढमोहप्रायः फलित इत्युपसंहरति अथानेति ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥

ॐ

इत्यनुगुणः प्रकृतो मनोहरिणकः वर्णितः स्वपादं क्रमकोऽश्वालाद्यमलबुद्ध्यफलानपरिणामलक्ष-
णानल्पपरिपाककालेन स्वयमुपेत्य ⊙ रूपवितं बोधफलसुपध्यानवनः ध्यानद्रुमान् आद्यपरबोधः
प्राप्तेडाकारस्वमभिमलः परमानंदसलहरणं रसायनफलं भुंक्ते संसारनिगडाद्विमुक्तो भवतीत्य-
र्थः ६४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ ध्यानद्रुमफलास्वादे

ध्यानद्रुमान्स्वयमुपेत्य मनल्पपाकात्कालेन बोधसुपध्यानवतः क्रमेण भुंक्ते रसायन
फलं परबोधमाप्यमिद्धोन्मनोहरिणको निगडाद्विमुक्तः ६४ इतिश्रीमहारामायणे मो
क्षोपाये निर्वाणप्रकरणे हरिणकोपाख्यानेनाम पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ वसिष्ठः पर
मार्थफले ज्ञाने शुभे प्रपरिणतिं गते बोधोपसमुद्भवत्याशु परमार्थो मनोमृगः १ क्वापि सा
मृगता याति प्रलीना स्वहृदीपवत् परमार्थदृशेवास्तेनजातेनतावभासिनी २ ध्यानद्रुमफ
लप्राप्तौ बोधतामागतं मनः वज्रसारां स्थितिं यते छिन्नपक्ष इवाचलः ३ मनस्त्वात्क्वापि सं
याति निष्ठत्वैव बोधता निर्वाणाति निर्विभागा च सर्वा सर्वात्मिका सती ४ ॥

यादृशी मनसः स्थितिः तद्दं विषयवैरस्यपाहक्रमादिह वर्णयति ज्ञाने साक्षादनुभूते बोधस्फुरमसार
त्वाकारवृत्तिरपि सोपायाभावाज्ज्ञानबाधादस्मदुद्भवति मनोमृगस्तुरमपुरुषार्थरूपशान्तैव भवतीत्य
र्थः १ साष्टकनी मृगता विषयतृष्णावेषणासभावनायातिप्रपैति २ स्थितिरवावल्य ३ मनस्ता
वासार्थे मननस्वभावनासर्वांशत्यागेनएव सर्वात्मिका बोधता चिन्मात्रतानिष्ठति ४ ॥

2059

त्रिविधेयामलतामात्र इहेहायविवेकान्तेवाभूत्सैवसोग्रनेहेदाहैः त्रिविधिकयाक्षितबोधनयाउदिते
व यतः परमप्रकाशफलदायिनीत्यर्थः ५ यत्नोलिखनलक्षणाग्रन्तलदनन्यगतिकत्वात्मा
त्मध्यानमेवपविशेषादवगम्यत इत्यर्थः ६ कदाचनहिंतन्मनोनध्यानेनदाह यावदितितन्म॰

त्रिविधिकयाखिलसमाबोधनयोदिता अनायेनाभवत्यस्य प्रकाशफलदायिनी ५ ह
यमेवततस्तत्र निःस्तत्समकलेवरो अनायेनमनागपिसध्यानमेवावशिष्यते ६ यावन्नापि
गतेब्रह्मनविश्रांतेपरेपदे तावन्मनननैवेन नध्यानमवगम्यते ७ परमार्थैकनामन
नज्ञानेकमनोगते क्ववासनाक्वकर्माणिक्वहर्षामर्षसंविदः ८ केवलेहस्वरूपेनयोगी
गतोध्यानैकनिष्ठतो स्थितोवज्रसमाधाने विपद्यइवपर्वतः ९ विरसाखिलभोगार
स्यप्रशांतेंद्रियसंविदः नीरसाशेषहृद्रूपस्यात्मारामस्ययोगिनः १० क्रमेणनिर्ग
लहृत्तेर्बलाद्विश्रांतिमीयुषः अर्थाद्याने समाधाने केननामनिरुध्यते ११ तावद्वि
षयवैरस्यभावयंत्युविनाशया नयद्रूपेत्येवनात्मावज्रोगोश्चित्रनरोयथा १२ अप
द्रूपज्ञागतानर्थोत्रिवासननयात्मवान् बलाद्वज्रसमाधानेनत्वेनेवनिरुध्यते १३

नः मननत्वेनविषयाणांतदनुसंधानत्वेन ७ ८ ९ ध्यानवज्रसमाधिद्वयमर्थसिद्धइत्याह
केवलमितिद्वाभ्यां १० ११ तस्यापरवैराग्यमप्यर्थसिद्धमित्याह तावदिति चित्रनरश्चित्र॰
लिखितपुरुषोयथा १२ वज्रवदभेद्यसमाधानेसमाधावन्येननिर्यंत्रेववलान्निरुध्यते

घः समाधिराविर्भूतानंदैकरसः अयमभ्यासानुपस्थितस्तदुत्र पिपीलिकान्यायेन वस्तुस्वभावबलादेवै
कांग्रसमाधानमासाद्य तन्मनस्ततो न चलति १४ ज्ञानाद्बलागते बहिर्विषयान्तैर्वैरस्यं स एव समाधिर्न
हि रागाद्दिनादं दह्यमाने चेतसि समाधानं कदाचिदपि कस्यचित्सिद्धमिति १५ एवं ध्यानोपपत्ति
रपि विषयवैरस्येनैव नान्यथेत्याह दृढमिति १६ तथा च भोगवैतृष्ण्यबीजमेवांकुरविनावस्था

प्रावृषीव नदीपूरो यः समाधिः क्रमस्थितः बलादेव तमाधत्ते भूयश्चलति नो मनः १४
सर्वार्थशीतलत्वेन बलाध्याने घटागते ज्ञानाद्विषयवैराग्यं समाधिर्हि न चेतरः १५
दृढविषयवैराग्यमेव ध्यानेमुदाहृतं तदेव परिपाकेन वज्रसारं भवत्यलं १६ तदेतद्भो
गवैतृष्ण्यं ध्यानमेकं विनिर्दिष्टं तत् तदेव पीठबंधेन वज्रं भवति वै ध्रुवं १७ सम्यग्ज्ञानेन सं
युक्तं न मद्देवास्मि न वा मनः ध्याने भवति निर्वाणमानंदपदमागते १८ अस्ति चेद्भोगवैतृ
ष्ण्यं किमन्यज्ज्ञानडिंडिमा नास्ति चेद्भोगवैतृष्ण्यं किमन्यज्ज्ञानडिंडिमा १९ इत्युपसंहरन्नु
क्तस्य सम्यग्ज्ञानवतो मुने निर्विकल्पसमाधानमविरामं प्रवर्तते २० ॥

ध्यानेश्वरूपावस्थं समाधिरित्यभेदेपि व्यपदेशभेदः फलित इत्याह तदेतदिति १७ साक्षात्कारह
ष्माविर्भूते ब्रह्मैव ब्रह्मविदोक्तेरिति तथा ज्ञानं वा मनोक्तेरिति तथा ध्याने सर्वत्रः बोध्ये ध्यानेदरूपया निर्वा
णमिति व्यपदिश्यत इत्याह सम्यगिति १८ सर्वमिदं भोगवैतृष्ण्यमत्यंतमेवाभिव्यतिना नान्यथेति तदेव

दृढीकर्तुं प्रशंसति अस्तिचेत्यादिना १९ ॥

त्रिष्वमभिवाञ्छीकरोति संसारे निमरणात्
क्षान्तिसंकटेषु लब्धे तेन तेनोपायस्य क्रमेण तत्तत्त्व
णपकर्षलाभक्रमं १ ॥

२१ स्वांद्वयस्वभावविरुद्धेभोगेनसज्ञानकृतस्यभावविपर्ययंकालस्यमात्रेसंभवतिनाज्ञानेननाशो
नवमित्याह यस्येति २२ अभ्यासकालेव्युत्थितेनकिंकार्यंकदावासमाधिःसेव्यस्तत्क्रममाह
श्रुतेतिश्रुतंगुरुसतीर्थ्यादिभिःसहवेदान्तश्रवणंपाठउपनिषदामावर्तनेनजपःप्रणवादेः
तथाबोधेस्वरूपेउपशान्तःपुनर्ध्यायेत्ध्यानश्रान्तःपुनर्जपेत्जपध्यानाभियुक्तस्यप्रसीदति
परःशिवइति २३ तत्रापिसदैवसमाधिप्रधानेनभाव्यमित्याशयेनोपसंहरतिनिर्वाणमिति

मूलम् १ ॥

यस्मैनस्वदतेहृद्यंसमग्रंदृश्यमित्यतः नस्वदन्तेयदाभोगाःसम्यग्बोधस्तदोदितः २०
यस्यस्वभावविश्रान्तिःकथंतस्यास्तिभोगिता अस्वभावोहिभोगित्वेतत्त्वेनकथ्य
तः २१ श्रुतपाठजपध्यानेषुसमाधिनिरतोभवेत् समाधिविरतःश्रान्तःश्रुतपाठज
पाश्रयेत् २२ निर्वाणमासीननिरस्तखेदःसमस्तशोकाभिमयाभिरामः स्वभुमसौम्य
समशान्तचित्तेश्वरस्तुनाभोगविमुक्तमतः २४ इतिमहा. नि. साम्याववोधनोनामष
ट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ वसिष्ठः संसारभावसंक्रान्तःसर्वकष्टफलंततः योऽभिवाञ्छति

विश्रान्तिनस्वक्रममि

त्सर्वं २४ इतिश्रीवा. तात्प. निर्वा. षट्चत्वारिंशःसर्गः ४६ भूयोऽपिविस्तरान्मुक्तिसाधनक्रमव
र्णने प्रस्तुतेहफवैराग्यप्राप्त्यनन्तरंहवर्ण्यते वक्ष्यमाणोऽपिपथ्यो वेदितव्यमितिन्यायमाश्रित्यपरम
कारुणिकोवसिष्ठः पूर्वंध्यानवृत्त्योत्पादनपरिपालनफलोन्मुखीकरणमनोहारिणकाश्रय
णतदारोहणफलोपभोगानरूपपरंपरयावर्णनेनैवशुभेच्छादिमोक्षसाधनभूमिकाक्रमंपुनः

ज्ञानज्ञानक्रियक्रमेणसंपल्लाभइत्येतत्प्रतिपादनप्रकारेण
स्पष्टंमन्दाधिकारिप्रबोधनायवर्णयिष्यंस्तत्क्रमवर्णनाय

तत्रविवेकोद्गोतद्येयेषांगुणानांलाभस्तान्दर्शयति पूर्वंमिथ्यादिनाकारणैर्दैहिकयज्ञतपोदानादिपा
पत्त्यकारणात्तत्प्रकारणात्तदभावात्तज्ज्ञानतत्त्वानुष्ठितसत्कर्मभिरेवक्षीणपापानांबालात्प्रभृते
र्वविनैवदैहिककारणैर्विवेकोदयदर्शनादितिभावः यदैवनिर्वेदमयीविवेककणिकाजायतेतदै
वसाधुत्वेनस्फुटविशालिनोविस्तीर्णाःवक्ष्यमाणगुणास्तंश्रयंतीतिपरोणान्वयः १ तत्रदृष्टांतः

वीतमयंययासाधुसमा

पूर्वंविवेककणिकायदासहहिजायते संसारनिर्वेदमयीकारणाद्याप्यकारणात् २
तदाश्रयंतिसच्छायान्साधुनरविशालिनः श्रधश्रमहरास्तापनमामार्गतरूनिव ३ हृदे
परिहरत्यज्ञानमन्नरूपोनिबाधगाः स्नानदानतपोयज्ञान्करोतिविशुधातुगः ४ पक्षालेर
चातुरूपंचव्यवहारमकृत्रिमं त्रैलोक्याह्लादनेयत्नेचेदविंबमिवाहृतं ५ परसह्यानुगोम
र्म्यःपरार्थपरिहारकः पवित्रकर्मरसिकःकोपिसौम्यःप्रवर्तते ६ नवनीतस्थलेवाह्ला
स्निग्धाःस्फुरीमनोहरा जनैयतिस्त्वविसाद्दीनदीयानवसंगतिः ७ शीतलानिपवित्राणि
चरितानिविवेकिनः इंदोरिवांशुजालानिजनेशीतलयंत्यले ८ ततश्चायमानखंडेपुष्प

प्रकरहादिष विश्राम्यते

तापनमाः शुद्धाः सच्छायांमार्गतरूणिवेति ३ तत्राज्ञाननसंगात्यागोयज्ञदानादिपरतादेवता
र्चनादिगुणाः पथ्यमश्नुयतीत्याहहृदेदेतिएवमत्रापिगुणाःयोज्याः ४ लोकेभ्यःपरिणामेहिते
लोकेसमयचाह्लादनेचेदविवेकर्तृप्रमृतेकर्मे ५ स्वपरव्यागलोभाभिमानाद्यभावात्परहितका
रित्वाच्चपरस्यानुगः अतएवसर्वजनप्रियोभवतीतिभव्यःपवित्रेषुशास्त्रानिषिद्धेषुकर्मसुरसिकः
कोपिसर्वजनोत्कृष्टःसौम्याःसन्प्रवर्ततेव्यवहरति ६ नवनीतस्यस्थलेशुभ्राश्रयादपिमंडइ

गामे ५
मथनविवेचनपरिपाकक्रमेणचिरसंगमेहनरोनरसारेवाउनरार्थलाभहे
तुत्वस्हचनायनवेतिविशेषणं ७ ८ ५ ॥

वोक्ताल्लिग्येस्याहिताधारणंनवसंगतिप्रथमसमासमः

2063

वा.
नि. ३.
टी.
२५८

१० हिमेमहाहैतेषु विलेषु गृहेष्विव ११ न विद्यते सोनिवोषः १२ क्रमादनुष्ठितात् विना निष्कामकर्मणो
हेतोः प्रज्ञावृद्धिः प्रसादं विशुद्धिमायाति नितरां आवविविदिषोदयेगुरुमुखेक्षणं शास्त्रार्थं मनः क
रोति हृद्दिस्थाप्य पश्यती न्यर्थ्यं शुभ्रभूर्दर्पणे तलं यस्य प्रतिबिंबितार्थमिव १३ विवेकिनि विवेकवति
हृत्स्थाने विलासेन मलपरोहादि विस्तारेण १४ ह्यविवेकि प्रज्ञादौ सर्वार्थानां नर्मनो विलासः

मंदाकिनीनीपयोसीव संगतानि विवेकिनो प्रक्षालयंति पापानि प्रयत्नेति विशुद्धतो १०
विवेकिषु विरक्तेषु संसारोत्तरणादिषु जनः श्रीनलनामेति हिमहारगृहेष्विव ११ नन्वना
मवतो दारया विवेकैनि विद्यते स्वरंपर्वेकन्याह मानवेषु न विद्यते १२ प्रज्ञा प्रसाद
मायाति क्रमाद्धवितकर्मणः मनः करोति शास्त्रार्थमर्थे शुभ्रभूविव १३ सत्यज्ञान
निमायाति शास्त्रार्थं रसशालिनी विवेकिनि विलासेन कदलीव महावने १४ ग्रंबरे
वानुभवति सर्वार्थान् प्रतिबिंबितान् आदर्शवद्दोषेण प्रज्ञाने मलप्रक्षालिनी १५ साधुसं
गमशुद्धात्मा शास्त्रार्थपरिमार्जिनः प्राज्ञो भात्युद्धृतं वह्नेरग्निशौचमिवांशुके १६ कचनको
चनकोनेन विमलालोककारिणा भुवने भास्करेणेव भाति साधुः स्वतेजसा १७

मात्रतयाप्यनुभवति १५ अग्नावेव शौचमालिन्यदाहाद्विशुद्धिर्यस्य तथाविधमंशुकं वस्त्ररत्न
मिव तद्धिदिव्यं सिद्धोत्तरं मलदाहोत्तरं वह्नेः कहतेन विशुद्धं जमिव भास्वरतरं भातीति शास्त्रप्रसि
द्धे १६ साधुर्विवेकी स्वतेजसा प्रातरेणात्मप्रकाशेन १७ ॥ रामाय नमः ॥

जे.

2064

शास्त्राभ्यासेन साधोर्गुरोः समागमं च सेवादिना तथा अनुगच्छति निरन्तरमनुसरति यथा अत्यन्तं
मदपरिहार्याभिनिवेशलक्षणेन तदनुबंधेन लेशेऽपि न छिन्नं न तच्छुश्रूषापरतावेवानुभवति न
तदितीति किं स्वशरीरादिकमपीत्यर्थः १८ तत्कालोभवप्रमादाहितो षड्यमेत्याहिगुणसैवधक्र
मात्संजनितानि दोषगुणावर्जनतो १९ भोगान्प्रति असनितया विषयाभिष्वंगेन गमनं भो
गाभिगमस्तल्लक्षणं दौर्भाग्यं कुलं वंशः तद्धि दिनसमानजस्रमाभाति २० आभोगकृपणाभोगका

यथानुगच्छति प्राज्ञः शास्त्रसाधुसमागमौ यथात्यन्तानुबंधेन तावेवानुभवत्यसौ १८
क्रमात्संजनितात्मैक्यशास्त्रार्थभवभावितः भाति भोगानयः कुर्वन्रूपं जरादिव निर्गतः १९
भोगाभिगमदौर्भाग्यं हित्वानुदिनमुज्झता तेनानन्तकुलमाभाति ताराचक्रमिवेन्दुना २०
अभोगकृपणाकापि नैवास्य प्रवर्त्तते मुक्तैकान्तिकसूक्ष्मैव वर्द्धे इराहम्ने यथा २१ तृणीकृ
तत्रिजगतामहंतामभिधीयतां स यातिकल्पविटपीनमसीव दिवौकसां २२ भोगानां हे
यत्वेनान्तर्लज्जमानो मनस्यपि भोगानामपि संपात्यापवर्गं परित्यक्ष्यति २३ ॥

र्पणं निर्मुक्ता अभिनवैव कापि कांतिरस्य शुचिप्रवर्त्तते राहुकृतेन विना राहुनिर्मुक्ते यथेति यावत्
२१ अभिधीयतां प्रशंसनीयतां नभसि स्वर्गे २२ आम भोगानां परित्यागे तृष्णापित्यक्त सर्वद्वेषेण
मया भोगेषु दृष्टः कथं कृतं इति मनसि लज्जमानोऽपि कदाचिद्भवतीति तथा परित्यक्ष्यति भोगान्
मसंपत्याप्रलाभेन तल्लज्जा अस्यस्मभावात्परमं परित्यक्ष्यतीत्यर्थः वर्ष्मापि शाहः २३ ॥ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
१९॰

2066

प्राक्तनीः तत्कालीः रागादिसोत्कटाः स्वाः स्त्रीपायवभोगोत्सुकजनवल्लाः क्रियाः सांप्रतं स्मरन्नु खेदेन संप्रयु
क्तः सन्निश्चितः उपमेदमसति यथा प्राग्जन्मवृत्तांतादिदृष्टं वा जातिस्मरः सन्स्मरन्नेव जातीनेनकृपहस्मतिनह
दित्यर्थः २४ तादृशानि स्वप्नमायावत्साधवः स्थिताः २५ ततस्तेभ्यः स्थितेभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राप्तमप्युचितानि भोगमति
षिद्धमपि सिद्ध्यादिभोगं ते न बहु मन्यन्ते २६ उक्तानि बहु मन्यन्त इति चेत्तत्र पूर्वसंपर्कात्पूर्वमेवैवरा

सांप्रतोपरतं संस्मृत्य तत्कालीनाखिलक्रियाः खेदं संप्राप्नुयाज्ज्ञानी जातिस्मर इवापरः २४
प्रयतन्ते स्वप्नमायाभिर्मोहाद्यैर्नैव साधवः भूमाविवेकोदितैश्चैवं विस्मयोत्फुल्ललोचनाः २५
निर्मानाहंकृता भोगास्ते तत्त्वानुचिन्तया यया प्राप्तमप्युचितान्भोगान्नैव बहु मन्यते २६ पू
र्वं संस्मृतिवैरस्यमन्ते रवाहितात्मनः जायते जीर्णसंतापः स्वपाकादिवशात्मनः २७ ततः
सज्जनसंपर्कं दुर्दयं प्रयत्नेन सेवयं करोति स्वयमार्तोऽपि भिषगामयघ्नं यथा २८ तेनोदा
रमतिर्भूत्वा शास्त्रार्थेषु निमज्जति महान्महाशयस्तेषु सरःसिव महागजः २९ सज्जनोऽहि
समुन्नायेविपक्षो निकटस्थितैः नियोजयति संपन्नः सालोके षिव भास्करः ३० परस्माद
नवितृतिः पूर्वमेव प्रवर्तते विवेकिनो निजार्थेषु संतोषश्चोपजायते ३१ परस्मादनवि
रतिः संतोषामृतनिर्भरः विवेकी क्रमशः स्वार्थानप्युपेक्षितुमिच्छति ३२ ॥

ग्यादिसाधनानां हृद्यमस्तत्सादिसाम्राज्येनोक्तमेव गुणोदयक्रमं पुनरनुक्रामति पूर्वमित्यादिना
२७ २८ २९ ३० ३१ स्वार्थानप्युपेक्षमाणाः परार्थं जनाः स्पृहयंतीति भावः ३२ ॥ ॥

गे॰ ५

न्याय

तेनैवाभ्यासयोगेनस्वमांसान्यपियाचमानेभ्योददाति २२ विवेकानुसरणक्रमेणविलीयमानविना॰
शोदिनेदिनेज्ञानप्रबन्धेनाज्ञानंदीयतइत्याह नूनमितिमोहमज्ञानंलघुत्वंअपद्येणाल्पतोयथा॰
यावतामस्यादीनांमोहस्यमनायासेनाल्पत्वेनलघुत्वंक्षणेदृष्टवमायातिनहन्त २४ परेषांसंयतादिना

ददातिकणपिण्याकशाकाद्यपिहियाचते तेनैवाभ्यासयोगेनस्वमांसानिददात्यसौ
नूनंविलयविज्ञानंविवेकमनुधावता मोहोऽल्पलघुतामायातियावतामिवमोषदं २३
परार्थदानविरतिःपूर्वमभ्यस्यतस्ततः आद्येनैवाविवेकेनततःस्वार्थेषरक्तता २४ न
तोभोगानिरासेनसहस्वार्थनिराकृतिः परमार्थेहिविश्रान्तैःक्रियतेकृतिभिःक्रमात्
नताहक्षूजगान्यस्मिन्दुःखिनरककोटिषु याहक्षोयावदायुष्कमर्थोपार्जनशासने २७
ग्रासेनैकेनयानेगमनेरमणोजने आपिविनापदाएवनत्रमूर्छाविदंततो २८ ॥
ननर्थाविततानर्थाःसंपदःसंततापदः भोगाभवमहारोगाविपरीतेनभाविताः २९

स्वार्थादानाद्विरतिर्निवृत्तिः २५ २६ अर्थोपार्जनप्रयुक्तेशासनेदृढनेयदिहिकपारलौकिकदुः
खजातमितियावत् २७ ननमूर्छानापारलौकिकदुःखानमरणेपिपिहिकंसर्वप्रसिद्धस्माव
यतिग्रासेनेइतिविदंतस्मात २८ अर्जनरक्षणक्षयदोषराजचोराद्रिभयश्चार्थार्थिनोअनर्थसहस्र
स्यप्रसिद्धत्वाद्विततानर्थोरागाविपरीतविवेकेनभाविताःपर्यालोचिताश्चेदित्यर्थः अथवाभावस्व

धानेनानिर्दिष्टाः अनर्थरूपाश्च्यन्तेमोहाज्ञैः तद्विपरीतेनभाविताइत्यर्थः २९ ॥

2067

२०६८

यावन्न कदाप्यर्थं प्रार्थनलक्षणोनर्थः पुरुषेणाश्रीयते नाभिलष्यते तावन्मपुरुषो वै संतापत्रयप्रमुक्त
शोषं न याति ४० यस्मिन्पुरुषाय मोहाद्व्यामतुलमसद्विवेचने सपुरुषान् प्रार्थयन्नेजगल्लक्षणासक्तः
णास्यशिविवन्नक्षन्नरमितिहृष्टाप्रयपनयनस्पृहाप्रमाणपवनपुरुषोमोहापायक्लेशस्यार्थः नकृता
मेवहृदयिते पुनः पुनरंते विनाशोकमोहादिभावविकाराणां नवामवणाद्योडृष्टमैणां दैन्यादीनां

तावन्नायाति वैरस्यं विना विषयजंभणैः यावदर्थं महानर्थो न कदाप्यर्थमर्थ्यते ४० प्र श्री
तुलमं सुखमायाति वैराग्यपरिशोचने जगत्तृणमिवाहृत्यासोर्थं पश्यन्त्यनुत्तमं ४१ भू
दिभावविकाराणां जरामरणकर्मणां हेयदेशान्यदाहानामर्थः स्वार्थ इति स्मृतः ४२
अस्मिन्जगति जंतूनां जरामरणशालिनां अजरामरलोकार्थं संतोषाप्तिरसायनं ४३
वसंतो नंदनोद्यानमिंदुरप्सरसः स्मृताः हृद्येकतः समुदितं संतोषामृतमेकतः ४४
सरसः प्रावृषेवान्तः संतोषेणावपूर्णता गंभीरं शीतलाह्यं प्रसन्नं रसशालिनी ४५
साधुराजस्थितामेत्य संतोषेणैव राजते सपुष्पितवनाकारो वसंतेनेव पादपः ४६

चस्वार्थं परमार्थः सम्यक् इत्यर्थः अजंतुविषयेपि जंतुवदुपचारात्स्वार्थशब्दः ४२ संतोषपदं वैरा
ग्यप्रतिष्ठापनेन सर्वदुःखहारीति मत्वा प्रशंसति अस्मिन्निति ४३ सर्वस्वविहेतुरपि समपदेव्याह व
संत इत्यादिना एकतः स्मृता इत्यन्वयः ४६ पूर्णता पुरुषस्य भवतीति दृष्टांतः शिष्टमन्यानपि ४५
साधुः संतोषेणैव राजस्थितामेत्य सपुष्पितवनाकारो राजते ४७ ॥ ॥ जो.

श्रमेण पृष्टत्त्वर्थार्थः सनूपादपीठेनपादुकयापवनसुहृदः देवलोकेऽपिनोविविधिष्वप्युपः कीटवद्
दीनप्रकृतिः सन् ईहते चेष्टते ४७ अर्थिनो याचनलिप्सवः ४८ नास्तनलक्ष्मीणामस्वहिफणाछत्र
छायास्वबुधः कोऽरमते न कोऽपीत्यर्थः ४९ ५० बाह्यमारंभमिन्द्रियानुधावनलक्षणं प्राणरंभः
कल्पादिलक्षणं वा हित्वा ज्ञानवीजाङ्कुरस्थाने शुक्तिनिधानस्थाने वा हृदये ५१ अनुक्रान्ताहृद

पादपीठपदामर्षपिष्टकीटवदीहते दीनप्रकृतिरर्थार्थी दुःखाद्दुःखान्तरं व्रजेत् ४८ क
लोलाविकलाः स्वच्छ समुद्रपतिता इव नाप्नुवन्ति स्थितिं सन्तो विकृताकृतयोऽर्थिनः ४९
संपदा प्रमदाश्चैव तरंगोत्संगभंगुराः कस्तास्वहिफणाछत्रछायास्वु रमते बुधः ५०
अर्थोपार्जनरक्षाणां जानन्नपि कदर्थनां यः करोति स्पृहं मूढो न पशुस्तेन समस्पृशात् ५१
मनसो बाह्यमारंभमानं चंचलनातिथः समं वैतत्स्वप्नदोषेण न सदेहे प्रकाशते ५२ जग
त्समस्तं बुद्ध्वा विदन्न संवेदयन् सतीव तत्र स्फुरति तदनभ्यासजृंभिते ५३ संसारनिर्वि
ददृग्रूपेत्य सत्संगमं शास्त्रमुपेत्य तेन सत्शास्त्रभावेन निरस्य भोगावेतस्माद्दाराद्यार्थे रसार्थमिति ५३ ॥

वैराग्यं तागुणप्रभक्तापवक्तानेप्रतिष्ठापयंतिन हेलयासेविता इत्याशयेनोपसंहरति विहीर्षुराद
जगत्वमितिश्रद्धेः संबुद्धं जगत्तं जगदाकारैर्विविधैर्जगत्स्मादिशि समदेवनिविदन्नपि ज्ञः अपक्वज्ञानत
यातत्रजगते विश्रमतीव सत्यार्थर्वाच्चवयत्स्फुरति भ्रमवद्वति तस्मात्तनेवैराग्यं तागुणाभ्यास
विजृम्भित इत्यर्थः ५२ प्रथमं संसारे निर्वेद दृग्रूपेत्य तेन सत्संगमं शास्त्राभ्यासे वा पेत्य तदर्थं हृद
भावनया सर्वाभोगान्निरस्य दृष्टीन लक्षणान्दैन्तस्मादाप्लावात्मार्थं स्वनन्तं भूमिकापरिपाकक्रमे

रातीसर्गः ५३ ॥

2069

2070

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र॰ निर्वा॰ उ॰ सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ निरूढे परवैराग्ये तु स्रोऽर्थैर्लक्ष्ययोः स्थि-
तिः यैरुत्तमजनप्रतिष्ठायां वर्ण्यन्ते तानि निदिध्यासनात् तथा द्वाभ्यां बह्वीभिर्वैराग्यप्रतिष्ठायां मन्त्यो या निल-
हत्यानिर्भवेतिनाग्न्याह दृढेत्यादिना १ श्लोकद्वयं प्राग्व्याख्यातानुवादः २ संकृष्टामएवमध्यानि प्रप-
विविनान्त्यद्भिः प्राहिण्यार्थे नियथाश्रूद्भान्विनिवर्ये तेन हत्व २ यथापर्याप्तानां हृष्टा उपयुक्ता अपि

इति श्रीमहारामा॰ निर्वा॰ उत्त॰ मुमुन्दप्रथमोपक्रमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७
वसिष्ठः दृढसंसारनिर्वेदस्थितेनासौ समाधये ध्यानार्थं भाविनेतुआभोगवैरस्यमा-
गते १ जातेविषयवैरस्यमज्जनने तथादिने प्रकाशेऽस्येन्दुतीभूते हन्तये किलिनोद-
ये २ धनानि नाभिवाञ्छन्तेन मांसीव विवेकिना त्यजन्ते विद्यमानानि संरुष्टकामिथप-
र्णवत् ३ भासायपर्यायहृत्स्योवहृत्सुपतेदारवेपवः यथाप्राक्तिर्यथाकालमुपवर्षतपव-
च ४ इन्द्रियेष्वपि सैलग्नाः इन्द्रियार्थाः पुनः पुनः नभोगाग्रवभूर्येने नूनं भ्रान्तमनल्पया
५ एकान्तेषु दिगन्तेषु सरःसु विपिनेषु च उद्यानेषु एपदेशेषु निर्जनेष्ववहृदेषु वा ६ ॥

भोगोपरक्तयावोढमशान्या हात्ते भावाहृष्यपेतेन तद्धिरक्तेनापि दारास्त्वेवं यवस्तु हृष्यपेतन इत्यर्थः
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणीति चतुर्थ्यालंकारेण हृष्टा क्रियानिरूपितकर्मशाके ऽभिध्याने पिग-
ममानजहातिक्रियानिरूपिताया सत्स्या अनभिधानात् नर्हि किं सह सैव त्यजेनेनेत्याह य-
थाकालीति ४ ५ तदेवप्रपंचयति एकान्तेष्वित्यादिना ६ ॥ ॥

श्रीः

४७

आस्वाद्यते आस्वादनाभूयते आस्वाद्यभावाद्विनैवास्वाद्यत इति वा ७ द्वैतासिद्धेर्नार्पितं ज्ञानाज्ञानं विदेव ज्ञानदार्ढ्याया लिप्यते अथवा ज्ञानादेहेंद्रियबुद्ध्यादीनां साक्षाद्द्रष्टृत्वस्वगात्मैवैन सालिप्यते तेन न द्वैति विके किं विदित्यर्थः ८ एवं निरंतराभ्यासाभ्यासवशं स्वात्मदर्शनेन विश्रांतिः सिध्यतीत्याह एवमिति ९ की दृशो न स्पंदयत्रास्य विश्रांतिः कीदृशानिश्चयात्मिका सा च वनीतिशान्ता साङ्गानिरेव परमे पदमित्यर्थः

गृहकेलिविलासेषु भुंभेयानाख्यानादिषु आस्वादनर्द्धविधावेषु न तथास्वाद्यते स्थिरं ७ उपशान्तेन दान्तेन स्वात्मारामेण मौनिना ज्ञानेनैवालिप्यते येन विज्ञानैकान्तवादिना ८ एवमभ्यासवशतः परे विश्रम्यते पदे निर्भ्रममेव शान्तेन स्वयमेव विवेकिना ९ सबाह्याभ्यन्तरं शान्ता ज्ञानेनैवार्थनं यो हि ता न से भवति भिन्नार्थ इत्येव परमे पदे १० नार्थोपलब्धिर्ना शून्यमस्ति बोधात्मतां विना इत्यंतरनुभूतिस्य माङ्कत स्वपरमे पदे ११ एकबोधात्मिके वपुः परिणाममात्र बोधता अशून्यता नार्थतेति विद्धि तत्परमं पदं १२ स्वसंविन्मात्रविश्राममेव नाममनसो मनो न स्पंदते हि विषयापर्यामिष्टषदामिव १३

॥ तस्य परमपदस्य न बोधता नाप्यर्थता नापि शून्यतेति विविक्तं तः सर्वस्य वस्तुनस्तस्य एकेन द्वयेन बोध नैव शून्यतेति शून्यितः सबैव शुक्तिसंबंधः आत्मंतिके वा स्वतस्तथा परिणामा बुद्धिबोधाभावेन स्याद्भूतनाबोधता यपदेशः प्रकाशनात् अर्थशून्यतामात्रेण बोधस्य शून्यतापसक्तिर्विति भावः १२ न हि ज्ञाततावात्मे तिके विषयवैरस्यमित्याशंक्याह स्वे तेषु च्यायमनसा स्पंदाहीवाणि न स्पंदते न हृत १३ बहिःस्फुरविना नात्म प्रवणेना च बहिःस्फुरवेनो निर्णयता परिष्ठा विषयपदं विवक्षतो लेखित इव निश्चलः १४ ॥

॥ निरोधपदमापन्नो निर्मनामौनमंथराः स्वभावे स्थित एवास्ते चित्रह्नत इवात्मवान् १४ ॥

वा. नि. उ. टी. १६४

कीदृशेनदातस्यमनोभवतितत्राह सर्वार्थमितिवेद्यमवश्यंवेदनीयमात्मतत्त्वंवेदितंयेनसतथाविधस्य
तस्यहृदयंमनःअर्थवर्जितमेवतत्सर्वार्थंभवतिसर्वस्यतत्तत्त्वात्मत्वात्तथाअपरिच्छिन्नब्रह्माकारत्वात्महद
देवसततमुत्थितेकेवलंस्वात्मानात्मप्रमाणवृत्ति १५ अशून्यमेवशून्यात्मेतिविशेषणद्वयंव्याचष्टे अहंत्वमितिय
तोज्ञानादिस्वतत्त्वतयास्थितमेवयतःशून्यादिस्वतोनविद्यते नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसत

सर्वार्थमर्थरहितंमहद्देवपदात्परम् अशून्यमेवशून्यात्महृदयंवेद्यवेदिनः १५ अहंत्वंजगदित्या
दिदिक्कालकलनादिच ज्ञसंज्ञानादिशून्यादिस्थितमेवनविद्यते १६ ज्ञेनामलपदस्थेनदीपे
नेवनिरस्यते नमोहाहंतयाबाह्यरागद्वेषभयादिच १७ रजोरहितसर्वांशसत्त्वात्परगुणाग
ते असंभवत्तमोरूपंप्रशमेनेनभास्वरं १८ भेदप्रविलयेजातेविवेचाहंरूपतांगते यास्यि
तिशमबोधस्यनवाग्गोचरमेतिसः १९ दृष्टात्मतत्त्वमहाबुद्धेर्निर्वाणंपरमेश्वरः अहंनिःशेषप
र्यायाविर्भक्त्याप्रसादितः २० रामः ईश्वरःकोऽनुनिःशेषकथंभक्त्याप्रसाद्यते एतन्मेतत्त्वतो
ब्रूहिसर्वतत्त्वविदांवर २१ वसिष्ठः ईश्वरोनमहाबुद्धेदूरेनचसुदुर्लभः महाबोधमयैका
त्मास्वात्मैवपरमेश्वरः २२ तस्मात्सर्वंततःसर्वंससर्वंसर्वतश्चसः ॥

इतिन्यायादितिभावः १६ भयादियच्चनिरस्यतेपदद्वयेपिविशेषणानिस्पष्टानि अज्ञाननिशातिरो
हितेनेपिसन्मात्रात्मनातेनमोक्षपारं १८ १९ एतद्दर्शितपरमपदलक्षणंनिर्वाणंपरमेश्वरोददातितपःअभा
वादेवप्रसादाद्वेत्यादिप्रश्नेरितिभावः २० रामप्रश्नःस्पष्टः २१ २२ ईश्वरतादिईशविषयेसर्वथास्वात्मत्वे
नचसर्वेप्रतिसर्वप्रकारेणस्वात्मनएवसंभवतीत्युपपत्तिमाह तस्मादिति ॥ ॥

ग्रे. ५

अचेतनेहि सर्वस्वरूपमहादेवेनतादात्म्यंनचेतनहितिनिकोप्यश्रुतनयानेवस्थितानान्योनोइहेत्यादि।
श्रुतेः अनेनसर्वोपभोक्तृतास्थानेअप्युक्तेकर्तृतादिस्थानेअप्यपितस्यैवेत्याह ततइति तृतीयापंचमी
षष्ठीसप्तमीविभक्त्यंतात्सार्वविभक्तिकस्तसिः कर्तृकरणनिमित्तस्वाम्यादिभावेनापिस्थानेअष्ट
कृनायएवंसर्वेनइत्यतोपिसर्वशक्तिनिरूपकत्वात्स्थानेअयोननायवोध्यंसोहमसर्वगतत्वपरिणा
दिस्थानेअप्यपितस्यैवसंभवतीत्याह शिवोतः सर्वमयइति इत्थंसर्वेषांसर्वदासर्वात्मनस्तस्यैवसर्वं

शिवोतः सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः १३ तस्मादिमाः प्रसूयन्ते सर्वे प्रलयविक्रियाः
अकारणं कारणतो गतयः पवनादिव १४ अनिशं प्रजायन्ते ताः सर्वाः स्थावरजंगमाः य
थाभिमतयानेन सर्वे ते भूतजातयः १५ स्वदेहूत्थेष जन्मानि यथाभिमतयेच्छया यथा
संपूजितस्तेन प्रसादमधिगच्छति १६ अमत्रः स महादेवः स्वयमात्मा महेश्वरः बोधायेश
श्यन्त्याशु हृते भूतस्तुभेहितैः १७ श्रीरामः आत्मना परमेशानकोहृतः प्रयंते शुने सहृतो
बोधने वापि कर्त्तातिवदमेकथं १८ ॥

थापि सर्वात्मकर्षात्सपवेश्वरइति नमस्कार्यं इत्याह तस्मैइति १३ अतएव श्रुतिप्रसिद्धं तस्मादिदे
वतालक्षणं तस्यैत्याश्रयेनाह तस्मादिति १४ सर्वाराध्यतापि तस्यैव प्रसिद्धेत्याह अनिशमिति
१५ १६ सएवमहादेवः शुभहितैः सत्कृतैः प्रसन्नः सन्बोधायनतत्त्वानां यानाय एतेविशुद्धं तमे
वक्ष्यमाणहृतं प्रेरयति प्रेषइति १७ कथंकर्त्तातिनत्सैवद १८ ॥ ॥

तेनात्मनादेहेनसंश्लेषितोविवेकोनामहृतःप्रागुक्ताधिकारिणोहृद्गुहायामात्मनिस्थितिर्यावत्तावन्नस
तिहेस्थिरीभवति १९ सविवेकहृतःयद्योपघ्नतितदेवतस्यधारणामित्याशयः २० एषसर्वजगतस्यधा
देहेतेनप्रसिद्धोवेधात्मैवांतरात्मानवासनात्मासएवपरमः परमेश्वरः प्रणवः अस्यैववाचकःमन्
नामभवति २१ २२ तस्यस्थूलस्यपंचोपदिष्टेनैश्वानररूपंआत्मभेदप्रमतिनामयोगाभ्यासंदर्शयति यो

वसिष्ठः आत्मसंश्लेषितोहृतोविवेकोनामनामतः हृद्गुहायांसदानंदस्थितिंनीडविबोधे १९
सएषवासनात्मानंजीवोबोधयतिक्रमात् संसारसागरादस्मात्तारयत्यविवेकिनं २० बो
धात्मैषोंतरात्मैवपरमःपरमेश्वरः अस्यैववाचकोनामप्रणवोवेदसंमतः २१ जपहोम
तपोदानपाठयज्ञक्रियाक्रमैः एषप्रसादितेनित्यंनरनारायणात्मकैः २२ योमूर्द्धाद्यौःपृथि
वीपादोनाभिकायोमहाजयः भूतानांस्थितिहृदयेव्योमात्मापरमेश्वरः २३ सर्वत्रैषविदात्म
नायातिजागर्तिपश्यति तेनैषसर्वेनालक्ष्यःकरकणादिपादभूत् २४ विवेकहृतबुद्धो
ध्यहतोविनतिपिशाचकं आत्मनःपदवीमस्माज्जीवःकामपिनीयते २५ तस्मात्सर्वविक
ल्पोत्थानिकारानष्टसंकरान् मोहयेणात्मनेवात्मासस्वयमेवप्रसाद्यतां २६ ॥

रितितथाचश्रुतिः अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाःवायुःप्राणोहृदयंविश्व
मस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मेति २३ योविश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतवि
श्वतस्पात् इत्यश्रुतीनामप्ययमेवाशयः जयस्य इत्याशयेनाह सर्वत्रैति सर्वेनोलक्ष्यःकरकणादिपादेर
भ्यो. विमर्शितथाविधः २४ नीयतेअनेनेतिशेषः २५
२६ ॥

2078

९ यतः नानानानास्ति अतः स्वच्छचिद्व्योमसंस्थितजगत्सु नास्थिताः न सन्ति अतः अस्वरूपाः प्रलयाद्यन्तसमेति किं तु सत्तो इव कल्पनार्कगणाः घनीभूय भासन्त इत्यर्थः अर्कपदेन न किं कालानलरूपेण संकल्पकल्पित मूर्तेः कारणभ्रमो नेता ज्ञ्याद्रो शून्यत्वेन प्रसिद्धानपि दृष्टग्रहरित्याह एवं नानावदिति ११ शून्यताप्रसाधनस्य फलमाह तस्मादिति तस्यां शून्यतायां अहंममतारागद्वेषादिभावनिवेधनेन कथं न संभवत्येवेत्यर्थः

नेह सत्यानि भूतानि न जगन्नाम शून्यता इदं ब्रह्मात्मवैवेद्यं ब्रह्मभाजालेविजृम्भितं ९ स्वच्छ
व्योमस्वरूपोद्योम्नो नानानास्तु न नास्थिताः अस्त्वेताएव भासन्ते कल्पनार्कगणागताः १० ए
वं नानावद्घनीभूतः पिण्डग्राहो न विद्यते संकल्पितेव सोऽजीव शून्यतेवावगम्यते ११ तस्मादव
स्तुभूतायाः कथं भावनिवेदने भविष्यदाकाशगतेरेविश्रान्ताकोविहंगमः १२ पिण्डत्वेना
स्तिभूतानां शून्यता च न विद्यते चित्तमप्यनपेक्षात्वत्रैवसन्नवास्थिति १३ अनानासममे
वाक्ये नानारूपो विबोधवान् अन्तर्लीननानार्थो यथा कनकपिण्डकः १४ ॥

१२ एवं जगदभावात् पिण्डतादिअपलापे सन्मात्रं सारतया परिशिष्टमित्याह पिण्डत्वमिति ननु त्वं स्वरूपत्वमित्याह तत्रचास्थितीति १३ अत एव तत्त्वविज्ञानोऽनपि रघुमस्य आभासमाननानातानां सन्मात्रान्येन लयादितिसहृष्टान्तमाह अनानासममेवेति १४ नमो नारायणाय ॥ ॐ ॥

2080

ननु तस्य तन्मात्रमवशिष्टं विरूपमेव किं न स्यान्समलिनिद्विचित्ते विदमित्यक्लिः यः सिद्धान्तद्विलयेतदसंभवादित्याशंक्याह यथास्थितस्येति यथायथा स्वभावे स्वात्मस्थितस्यासमसारं तु विश्वं चित्ते च विलीयते तेन तदात्तु तन्मात्रपरिशेषो भवेत्तन्नैवं किं तु तस्य यथाभूतविवेकस्वभावे स्थितस्य सारं तु विश्वं चित्ते च तन्मदृशीनात्तु विलीयते तेन तदा तत्परिशिष्टविवेकं रसस्य स्वचित्तं वक्तुमशक्यमिति विवेकारसस्य समस्तपुरिशेषसिद्धिरित्यर्थः २५ यदि तत्स्वरूपमेव तर्हि सर्वेषां ज्ञानानां स्वलक्षणमिति तिवेदुःखावचविषयपवेषं वड्दृश्यं चलनयाश्री

यथास्थितमसारं तु विश्वं चित्ते विलीयते तस्याबाध्यमचित्तं यत्तद्रूपमवशिष्यते २५ किं-
रूपं ते केवलं बुद्धिं नवायवदर्शनैः लोकयात्रास्वयात्रासु स्वैपाथौस्ववभास्यते २६ विरा-
डजो विरहितं कार्यकारणतादिभिः भूतभव्यभविष्यस्य जगदंगस्य संभवे २७ येनबोधा-
त्मनाबुद्धं मत्तइन्नमिधीयते श्रेढनस्योपशान्तस्य नस्य विश्वं न विद्यते २८ पूर्वोक्ताः सर्वएवै-
ते उपदेशा विशेषणाः तस्यानुभवमायाति मनः साधुकथा इव २९ ॥

र्थायभावादित्याह किंरूपमिति २६ कासौ लोकायुक्तिलोकदर्शेयंलदभ्यासफले ज्ञानलक्षणमित्याह विराडिति येनस्थपिकाविणाभूतभव्यभविष्यत्सर्वं वस्तुलक्षणस्य जगदंगस्य संभवं जन्मकार्यकारणतादिभिर्विरहरूपवाचारंभणछ्रुनिदर्शितन्यायेन विराजा स्थूलप्रपंचेन ओजसा नेठिंभकसूत्रात्मप्रधानेन सूक्ष्मप्रपंचेन च विरहितं परिशिष्टमन्याचरूपाविड्बोधात्मनाबुद्धं सएवतत्त्वमविदितिसार्द्धस्यार्थः २७ २८ सर्वोपदेशानां तत्तदसंभावनाशाव्यावर्तकानां वचनाद्दृशानुभवे पर्यवसानमित्याह

पूर्वोक्ताइति

ओं.

युक्तमेतदाह पिंडत्वमिति ब्रह्मविंधभूतग्रामाणां पृथिव्यादिमहाभूतानां चावयवसंस्थानगुणस्पर्शाविवि-
चार्दृश्यमानानां परमाणुभावेऽप्यविशेषान्ते: पिंडत्वेनावस्थानेनापि शून्यत्वं प्रलयदशायां संभवात् उभयोः सं-
भवे वस्तुत्वविकल्पापगमात् दृष्टीनस्थितिकं मनोऽपि नास्तीत्यविकल्पं संकल्परूपस्फुरणमेव शिष्यत
इति शेषं तदेव पारमार्थिकरूपं स्थितिरिति निष्कर्षः १० युक्तमेतदाह चैत्योन्मुखत्वमिति शुद्धचेतनसामा

पिंडत्वेनास्ति भूतानां शून्यत्वेनापि संभवात् अत एव मनो नास्ति शेषं सन्मात्रसंस्थितिः १० चैत्यो-
न्मुखत्वमेवांतश्चित्तत्वस्यास्य चेतने उदितेन तदर्थं यच्छ्रेयसे तु दितं भवेत् ११ उदिते वास्यनामे
ति तत्र गच्छति पिंडतां स्वयं संवेदनादेव जाड्यादद्रिवदोपलतां १२ एतावतीष्ववस्थासु बोध-
स्योदेति नान्यतो ग्राहकल्पनया भेदः केवलं परिकल्पिते १३ स्वभावार्थवदादत्ते बोधो
बोधनपिंडतां तद्ग्राहकतया चित्ते भूतावप्रातिदैवकं १४ बहिरंतश्च बोधोऽयं स्वभासा
स्वैवार्थदृष्टिभिः श्वेततेन बहिर्दृष्टेनैवास्य मनसो यथा १५ बोधस्याकाशकल्पनात्का-
लाकाशादिवद्वपुः पदार्थाश्चैवसात्मानः स्वस्वदार्थ्यरूपिणे १६ ॥

उन्यगात्मनश्चैत्योन्मुखत्वमिव चेतनं संसारात्मना बोधः ११ कथमनर्थाय तदाह उदितमिति शैल-
तां कठिनकोपलभावं १२ बोधश्चिदात्मा स्वबोधेनाज्ञानेन १३ ईदृशं विवर्तने सहस्रैरपि विभेदैर्नानारूपमा-
त्रमपि विकारं तु नितेषां वाचारंभणमात्रत्वमित्याह एतावतीष्विति १४ यथा स्वप्नस्य मनसा दर्शने
न मनस एवांतस्तेन बहिर्दृष्टेन च मनस एव विहृतं भाति तथा बोधात्मा स्वैरर्थदृष्टिभिर्भासमानोऽपि वि-
कृत इत्यर्थः १५ इतोऽपि कृतत्वमाह बोधस्येति कालाकाशादिवद्विकृतमित्यर्थः अर्थरूपि

2082

चिन्नजडवासनार्थाकारेणनविक्रियते नोजडमेवनसंबोधवशाद्यांतंनिराकारंनैवविक्रियतेयतोऽतआह
वासेति हियस्माज्जडमसद्रूपमनंतंविमलंशुद्धमित्यर्थः २७ नोहृद्रूपस्थितिर्विवर्तनैवशान्त्यात्मोऽपिसंबो
धःयथास्थितस्यविकृतएवास्ते २८ सप्तमभूमिकाविश्रांतिपर्यंतेपरिणामेपरिणतो २९ हृद्रूपस्य
मनोभावनयैवदृढीभावंभ्रमतोऽवतनयैवविलीभावइत्याह आतिवाहिकेत्यादिना ३० नष्टैःपिण

वासार्थत्वानेनरतेनदृढेनापवशाद्गतेन नासाहृद्रूपंहिबोधत्वंयातेऽशांतेजडत्वंचितः २७
बोधोहृद्रूपदृष्टांतेनिश्शमोवापिवर्तनांस्थितिं सयथास्थितमेवास्ते मनागप्येतिनान्यतां २८ अ
नर्थ्यज्ञबोधैकपरिणामेऽसौ नोदये बोधबोधाख्यशाद्गानोऽस्मातिरयासमेष्यति २९ आति
वाहिकदेहानांविमानानामेवनाशने आधिभौतिकनाशोयोदृढभावनयासयया ३० आका
शविशदेहस्थितेभाविते आतिवाहिके आधिभौतिकतामिथ्यानष्टैवपिशाचता ३१
भ्रांतिरभ्रमणाभ्यासात्प्रशांतैवोपशाम्यति नोन्मत्तोऽस्मीतिसंबोधात्काममप्यनुन्मत्ततांकि
ल ३२ भ्रांतेःस्वयंपरिज्ञानाद्वासनाविनिवर्तते स्वप्नस्वप्नतयाबुद्धेकस्मात्किलभाव-
ना ३३ वासनातानवेनैवसमावउपशाम्यति नष्टवासनैवमहायाहितापनक्लेदपवानुपाः
३४ अज्ञानोन्मत्ततापुंसांयथाभ्यासेनभाविना नष्टैवबोधात्साभ्यासात्साकालेनापि
शाम्यति ३५ आतिवाहिकदेहाद्यमाधिभौतिकतायथा नीयतेभावनातद्वद्बोधमसत्ता

वपदेतथा दृढेनबोधाभ्यासेनतेनमोक्ष
लतामपि ३६ ॥

ववेषनटनायकल्पितापिशाचवत् ३१ ३२ भावनाऽश्रर्थसत्यतावासना ३३ एतस्माक्लेदेऽक्लेदपराः
ऽयमाः ३४ साअज्ञानप्रयुक्ताऽउन्मत्तता ३५ बोधसमसत्ता अभ्यासदृढीकृतास्थितिस्तत्प्रसादतः
आतिवाहिकदेहाहंभावनाबलात् अहंभाववासनामात्रतांतनयानीयतइत्यर्थः ३६ भावनानीतात्री

प्रसादतः ३५ आतिवाहिकदेहोऽपिनीवाजी

वतोनोनीतातनोब्रलतोनेनच्छः ३६ ॥

कथंजीवपदेनेनमः कथंचेत्रस्मनोंनहाह श्रवणत्ववहितेनिडन्यमानन्हि वाद्यानाध्यात्मिकोऽस्तुभावानिति
रागाद्युद्भावनेनात्मानमनिवर्तनीयनिवाहोवासन्नासेचसत्तुडवोहि लिंगदेह प्रतिवाहिकडस्तुच
नेनत्रयस्य भावानांप्रथमोविकारडन्यत्तिः स्याच्चेद्धि नृपस्यवत्ववन्तु रस्यांबोधमात्ररूपिणीवुध्य
नेनदाश्रातिवाहिकीवुद्धिरपिकथंविनंनमाडतिडतितत्वान्याधनन्तुडोनेननावनन्स्यावेद्भवस्यकृ
रस्येवोपस्वभावव्यतिरेकेणोन्यतिनिरूपयितुंशक्या नथाहिमाहिशाकल्ययगुनयभावानाश्रि
याद्रतुन्यथवाहिनीयेष्टूनामपिस्थूलांविषिप्पानन्प्राप्येस्वयगुनयस्यादिभिविशेषप्रमाणोभावपवस्मा

श्रवणत्ववदेडन्यस्मिंस्तुध्यते बोधरूपिणी नदानिवाहिकीबुद्धिः कथमन्यैरपिबुध्यते ३८ नो
चेतन्यतिवाकार्थंतदुस्थिविंनिवर्तते भूतेत्मात्दनसह्रत्रयस्यप्रतिपन्नपदंयथा ३९ जरा
होयेकतोबुधाबोधमानावदत्रणा श्रयंतपरिणामेनयावन्तापिनबुध्यते ४० ॥उत्तरटीका

त्रभावविकारः एवंतडन्यतिस्तडन्यतिरपीत्यवस्याहोषाभ्युपगमे निर्विकारभावानवस्थैवस्यादि
तिनोन्यस्माद्धिविकारःकस्यचित्केनचिन्निरूपयितुंशक्याडतिकूटस्थबोधरूपाएवनेडतिवुद्धेकःक
स्येकश्मतिवेदेत्किंतदतिवदनेकावानतुद्धिरन्यास्याद्धिनिस्मापितमतोबुद्धनइत्यर्थः ३८ प्रत्र
येवगीन्यानमेपदार्थबोधनेमर्वेमहावाक्यान्यायुद्धार्थबोधनेनमर्वेमदेहग्रंथिभेदनेसमर्थानित्र
न्यथानुभूतोन्माकरणमंत्रगानडुफडादिपदवदनर्थकान्येवश्रवणमात्रबलान्मेमारंनिवर्तयंतीतिक
लेप्स्यादित्याहनोचेदितिहत्रयस्यमंत्रस्यप्रतिपन्नंचयटकंडुफडादिपदंयथानथाभवेदितिशेषः ३९

बा.
नि. उ.
टी.
१९८

तत्पदार्थशोधनाय वाक्यार्थमार्गेण न्यायेन प्रथमं जगत्कारणोपाधित्वस्वरूपेणैकत्वानुसंधानं दर्शनेन तत्त्वंपदार्थशोधनाय तत्त्वं विदधिसमाधये योगाभ्यासक्रमकालयमसूत्राणि मिलित्वा निदर्शितानि दिशाद्रूतःसंप्रदाययावोऽयमा कियत्कालं पदार्थद्वयशोधनपरेणाभ्यासेन ज्ञान इत्याह श्रवणेनेति यावत्पदार्थद्वयोरखंडैकरसवाक्यार्थरूपेणाऽवगतं न परिणामेन साक्षात्कारवृत्तिरूपेण तज्ज्ञानेनावगत्याऽलंकालमित्यर्थः ४० ४१ सर्वत्यागाखिलविषयनिदाख्येऽज्ञानयज्ञ इत्याह ज्ञानवानिति विशेषयन्नुदकलाघोत्कर्षमन् सर्वत्यागपरपकाशत्वात् सर्वदहि

सर्वाशाभंजनेनैव निःशेषां ते भाति सद्भावना शीतलांबोधिमनिर्भासां तामेवाश्रित्य शाम्यतो ४१
ज्ञानवान् ज्ञानयज्ञस्थो ध्यानरूपविरूपयन् जगत्स्थितिमनस्तयति सर्वस्मादेकदहितः ४२
पतत्यगारवर्षेव वातितव्यामलयानिले भूतलेषु गतिर्व्योम्नि समस्मारूहज्ञात्मनि ४३ वै
दृश्यशांतमनसो निरोधमलमीयुषां स्थितिर्वै च समाधानं विना नान्योपपद्यते ४४
यथा बाह्यार्थवैतृष्ण्येनोपशाम्यत्यलं मनः न तथा शास्त्रसंदर्भैर्नोपदेशनपौरुषैः ४५

णाय स्यात्तथाविधो भूत्वा जगद्द्विषं विजित्य जयति सर्वोत्कर्षेण भासते ४२ सर्वोत्कर्षमेव सर्वविपदाप्रकंपनेन प्रपंचसंवर्णयति पततीति ४३ वज्रसारवैतृष्ण्यं शांति साध्योत्कर्षं स्थैर्येणापि वर्णयति वैतृष्ण्यमित्यादिना ४४ शांतिसाधनानां मध्ये वैतृष्ण्यस्योत्कर्षमाह यथेति ४५ ॥

2084

मो. ५

संपन्नसर्वात्मत्वापत्तिभावनात्मनो लक्षणस्यतृणोच्चयस्य मध्ये सर्वत्यागलक्षणोऽग्निरनिलैर्विबोधितः सर्वार्थवेदनस्य लक्षणोऽग्निर्ज्ञानावरसमाहाराकारज्ञानात्मना प्रवृत्तबहिरंतश्च प्रसिद्धो यो मोहान्धकारः पञ्चतन्मपुम श्रीयघटादिकल्पनात्मनात्मनो ब्रह्मांडभूतभौतिकमूर्तलक्षणपिंडग्राहः पञ्चतन्मपुर्मो वहरिनाप्राप्तापर्थवेदनेनतन्मर्वेज्ञमिश्रिश्रिदात्मैवत्मांवडाह घस्त्रभावेनैव कवलितप्रायावत्तादिमतितः स्वा

मनःतृणस्य सर्वार्थवेदनस्याग्निविबोधितः सर्वत्यागानिलैः संपन्नत्मापत्तिभावनात् ४६
बहिरंतश्च मोहस्य पिंडग्राहार्थवेदने ज्ञप्तिरेवनिकवनिह्नात्मामाणिविवात्मनि ४७ नरनागासुरागारगिरिगह्वरवृष्टिभिः चितिरेवतिविस्तृताभूमौ बुद्बुदलयेव वा ४८ वेपतेविटवावेनब्रह्मांडजंतुभांडगाः स्वविवर्तेनतग्निपाजीवशक्त्यापतद्रसाः ४९ जीवकाजीर्णशफरीव्योमवाविविहारिणी मोहजालेनवलितानसरस्यात्मनिस्थिते ५० घनीभूतावनेनेनविक्रुनागगनेनाणे नानापदार्थरूपेणस्फुरतिस्वात्मनात्मनि ५१ ॥

प्रतिबिंबितवस्तुजाते स्वैकरसेन ग्रस्थयत्नस्वतपक्वकवलितमहदिति द्वयोरन्वयः ४६ ४७ विस्तृतावि-विपंवैविश्रमाम्रा ४८ ब्रह्मांडभांडान्तर्गतसर्ववस्तूनां विद्याप्यधीनस्पंदत्वात्पिविद्विवर्तमात्रतरमित्याशयेनाह वेपतेइति जीवशक्त्याप्राणेनआपतद्रसाः ४९ तत्रचतत्त्वियशरीरलक्षणविद्विवर्तेनरंगिणीषुजीवशफरीणांमोहजालेनवेधात्स्वतन्त्रास्मरणमित्याह जीवकेति ५० विदेवस्वात्मनिस्वरूपलक्षणगगनेगगनेचनानामवाइवसंपद्यस्थितावनेनेनभूरागादिसमौकारेणनानापदार्थ

वा.
नि.उ.
टी
१६५

2086

तत्रजीवानांतुल्यस्वभावत्वेपिवासनावैचित्र्यादेवसंसारदुःखवैचित्र्यंनान्यत्कृतमित्याह सर्वएवेति
वासनामंतरेणविनाइतरेशोसमाः वासनावैषम्यादेवशुष्कपर्णवदुड्डीनाःसंतःविचित्रसर्गनर
कादिभूविभागेषुपतंतीतिनस्वतः यतोजंतोपाधिसाम्यात्दुःखसनस्यप्राणस्यवेणवइवनधनिवै
चित्र्यपिवासनांगुलिचेष्टावैचित्र्यमंतरेणाहम्मंतइत्यर्थः ५२ अतएववासनावज्रपंजरभेदनार
र्थमेवनितांतइयोरूषसयत्नोवर्द्धनीयइत्युक्तेनएवपरसमयुग्नयार्थेस्मिन्निदितिउपसंहरति आहत्येति

सर्वएवसमाजीवावासनामंतरेणच शुष्कपर्णवदुड्डीनाजडाःश्वसनवेगतः ५२ आह
त्यपौरुषबलात्सवर्जिततंद्रीमुत्थाययतत्विनसमर्जितवासनोग्रं संसारपाशघनपं
जरमंजसैवभक्त्वाभ्युदेयमभिनात्समेनभाव्यं ५३ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्र
करणेसर्वोपशांतिनामैकपंचाशत्तमःसर्गः ४९ ॥

आदौपुरुषबलानिमाधनवत्वक्ष्यश्रवणमननादीन्याहृत्यततोध्यानविभ्रभूतांतंद्रीसामनस्या
णायामायभ्यासेनावजित्यसंप्रज्ञातसमाधिनाबहिर्हेयेरुत्थायनिर्विकल्पासंप्रज्ञातसमाध्य
नुप्रवेशादेवतर्जितेप्राक्समर्जितवासनोग्रबलत्वेनसंसारपाशघनपंजरंअंजसाशीघ्रमेवतत्वा
साक्षात्कारेणभंक्त्वाअभितःपूर्णानंदैकरसब्रह्मात्मनाउदेयंनयथा ततत्समेनसंसारेणनवर्ति
नाभाव्यमित्यर्थः ५३ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेएकोनपंचाशत्तमःसर्गः

४९
उ.

५

2087

वासनादार्ढ्यशैथिल्यभेदैर्वैचित्र्यकल्पितं इह बोधाय जीवानां सप्तविधत्वं प्रपंच्यते सर्वेष्वेव सप्तसु जीवा
वासनाभेदेनैवैवं ते यज्जीवानां वासनावैचित्र्यमात्रेणैव वैचित्र्यमुक्तं तत्सप्तविधेन लक्षणैर्निरूप
यितुं प्रतिजानीते इमे इति नरनागादिदेहवैचित्र्यैर्ये दृश्यंते इति संबंधः १ २ ३ प्राणैर्वपुस्त्वगादिव
समसद्वासितानां जलानामिव ४ तत्राद्यान् जीवयोगान्व्याख्यानदर्शितन्यायमालेख्यलक्षणतिक

श्रीवसिष्ठः इमे ये जीवसंघाता नाना दृश्यंते देहदिग्गजाः नरनागासुरामेंद्रगंधर्वाद्यभिधानकाः
ते स्वप्नजागराः केचित्केचित्संकल्पजागराः केचित्केवलजाग्रत्स्थाश्चिरजाग्रत्स्थिताः
परे २ घनजाग्रत्स्थितास्त्वन्ये जाग्रत्स्वप्नास्तथा परे क्षीणजागरकाः केचिज्जीवाः सप्तविधाः
स्मृताः ३ रामः एतेषां भगवन्भेदो बोधाय मम कथ्यतां जीवानां सप्तरूपाणां जलानां
मर्णवेष्विव ४ वसिष्ठः कस्मिंश्चित्प्राक्तने काले कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् केचित्सुप्ताः
स्थिता देहैः जीवा जीवितधर्मिणः ५ यत्स्वप्नमभिपश्यंति तेषां स्वप्नमिदं जगत् विद्धि ते हि
स्थितत्वेन ते जीवकाः स्वप्नजागराः ६ केचिदेव स्वप्नसमानायः स्वप्नः स्वयमुपस्थितः विषयः सो
यमस्माकं तेषां स्वप्ननरा वयं ७ तेषां चिरतया स्वप्नः स्वजाग्रत्वमुपागतः स्वप्नजागरका
स्तेन जीवास्ते नंक्ता स्थि
ताः ८

स्मिंश्चिदित्यादिना देहैर्जीवितधर्मिणो जीवंतः संतो यं स्वप्नमभिपश्यंतीति परेणान्वयः ५ ६ तेषां
स्वयमुत्थितो यः सोऽयं समानकमेवासनोऽइव वशादस्माकं यदा विषयो भवति तदा वयं तेषां स्वप्नन
रा इत्यर्थः उपपादितोऽयमर्थः प्राक्लीलोपाख्याने ७ तेषु स्वप्नजागरकशब्दमुपपादयति तेषा
मिति उपागतः प्रतो इति शेषः ८ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
१०॰

2088

तेषां स्वस्वभावत्वमिति यदुक्तं तदप्युपपादयति सर्वज्ञत्वादिति तत्स्वस्य दीर्घदेहादिप्रपंचो यदि वा स्वतस्त्वेनानतिस्थितेस्तस्मात्तदा स्वप्रपंचे तेषां स्वस्वभावदृत्वइति तदंतर्गतानां अस्माकं तदीयस्वस्वभावत्वं स्यात् न चैतत्संभवतीति चेन्मैवं येन हेतुना सर्वे सर्वत्र विद्यन्ते सर्वे सर्वात्मकाः परस्परमायायाः बलवत्त्वगुणः सर्वेषां स्वस्ववेत्र सर्वज्ञत्वात्तत्र तथा तोऽवयंते तेषां स्वस्वभावास्तत्त्वदंतःकरणेवास्वनात्मना स्थितताऽपवतनत्वमेकमेतास्मा युगपदेवाभिव्यक्ता इत्यर्थः ९ अन्तर्दैशिकी सर्वत्र सर्वे स्थितिः कालिकी तु न संभवति अतीतकल्प

सर्वज्ञत्वात्सर्वगतत्वात्सर्वे सर्वत्र विद्यते येन स्वस्वभावेनैषां वपुः स्वस्वभावतया स्थिताः ९ रामउवाच येषु कल्पेषु ते ज्ञाताः क्षीयन्ते कल्पकल्पनाः यदि नाम तत्कथं तेषां प्रबुद्धानामवस्थितिः १० ॥

लोकेषु वर्तमानवत्तत्स्थित्ययोगादन्यथा सर्वकल्पानां योगपद्यापत्त्याभेदाभावप्रसंगादित्याशयेन रामः पृच्छति येष्विति यावत्येषु कल्पेषु ते अस्मत्प्रपंचस्वप्नद्रष्टारो जीवा जाताः जन्मप्राप्तास्तेषां कल्पकल्पनाः सह तद्धेतुः सोऽपनेयदि हीयन्ते नष्टाः तर्हि एतस्मात्स्वभावात्प्रबुद्धानां तेषां पुनरवतीनैव कल्पनावस्थितिः सिद्धान्तिनयपतनस्वभावप्रबुद्धेन पूर्वपूर्वस्मृतेरपि ज्ञातागतोद्भवितव्येशकाः इदैवैकल्पस्य सइतिभावः ९ ॥ ॥

गे॰

ते जीवाः यदि स्वस्वरूपं वास्तवं स्वस्वरूपेण तत्त्वतो न देवालभंते तर्हि नु च्युतेनपदेवेति नैव न हि पाषाणसक्तिं यदि त
त्त्वलभंते तर्हि नतत्कल्पतो घटेषु ग्रामसीनत्स्वप्ने उद्बुद्धविषयेष्वन्यकल्पनाकल्पितानामेवान्य
थात्‌ तच्चेतनस्मिन्प्रातिस्विकतत्कल्पनामात्रे स्वप्ने देवोपाख्यानवत्प्रायेणोपपन्नेतिरुक्ताशयेन वसिष्ठः स्व
मायनेन इहेति स्वभ्रमात्स्वप्नं यत्नीलमयात् इहस्थितिवाट स्ववलेख्यस्वप्नदृग्जागरे देहान्ते कल्पनायामपि

वसिष्ठः इह स्वभ्रमोन्नतेन उच्चनैर्वा विनिद्रतो प्राप्य संकल्पनोदेहो स्वथैवान्यान्स्वप्रयंत्य
ले ११ नष्टैवान्यं स्वप्नरूपं निजमात्मकल्पं च कल्पिते कल्पनाभासनभ्रमोन हि संकल्पनाभवे
त् १२ संकल्पनात्मकजनाजीवौघा वं कीटकाः स्वप्नजागरकाः प्रोक्ताः शृणु संकल्प
जागरान् १३ कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् अनिद्रालवपर्वोतः संक
ल्पैकपराः स्थिताः १४ ध्यानादिलब्धिनावाथमनोराज्यवशानुगाः संकल्पदाप्लमाप्ता
गलिताशानुभूतयः १५ संकल्पोपशमे भूयः नमन्यंचाश्रयंतिते देहैर्तेषां वयमिमे संक
ल्पपुरुषाः स्थिताः १६ ॥

संस्कारवशादेवस्वप्नाभिज्ञेन्यपि दर्शितं ११ संकल्पनानिरवकाशता १२ प्राग्जीवानां निरूपणमुप
संहरन्द्वितीयान्वयमुपक्रमते शृण्विति १३ अनिद्रालवः स्वल्पनिद्राप्येवं देववत्संकल्पपराः १४ अ
थवा जीवदशापाख्यानोक्तभिक्षुवद्ध्यानादिलब्धिनाम्रुलिताः गलिताशानुभूतिः पूर्वावस्थानुसंधा
नं येषां १५ येषां जीवानां संकल्पप्रविवृतावृहत्स्यावनीभूतेनाजाग्रत्स्वप्नजागराभिमानः तत्र सांकल्पिका
यें वाच्यमिनानत्वे वा पर इति संधानं स्मामनन्त्र्यापायेषाम् १६ ॥ ॥

2089

तेषमनेष्यद्वदांश्चनांतदिलदलांवा तेषामृक्ष्मानवर्थसंकल्पपुरुषा एवतत्संकल्पोइवादिमर्थः १७ एते जीवाः तेषां संकल्पजीवितेगच्छेनिप्रविष्टांनितथाविद्याप्रब्रह्मादिलोकाश्चनहृष्टासंकल्पजागरा एवतत्तीयान्नुश्रावयतिश्रृणिविति १८ हृदिसंकल्पनवृंहितात्मनोब्रह्मणोवक्ष्यमाणान्नूपादस्मिन्कल्पे प्राथम्येनावतीर्णाःलघुशरीरास्तस्मिन्नुजन्मनिस्वप्नपूर्वकल्पाभावात्केवलजाग्रगर्थाः यथाप्रागु

संकल्पपवनात्रेतेषां चिरनयोगतः तत्रास्तस्मिन्तेचेष्टायां तेहि संकल्पजागराः १७
संकल्पजागराः प्रोक्ताः एते संकल्पशालिनः जीवाजीवितवालोकाः शृणु केवलजागरान् १८
प्राथम्येनावतीर्णा ये ब्रह्मणो हृदितात्मनः प्रोक्ताः केवलजागर्थाः प्राक्तनस्यविकाशिनः
भूयोजन्मान्तरगतास्तएवचिरजागराः कथ्यन्ते प्रौढिमायाताः कार्यकारणवादिनः २०
तएवदुष्कृतावेशाज्जडस्थावरतांगताः घनजाग्रत्तया प्रोक्ता जाग्रत्स्थघनतांगताः २१ येत
शास्त्रार्थसत्संगबोधिता बोधमागताः पश्यंति स्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रत्क्षमाभवन्तिते २२ ॥

क्तादामस्थालकृताः यतस्ते प्राक्तनस्मृतिविकासलक्षणस्वप्नशून्याः कल्पान्तरीयजाग्रत्संस्कारस्मरणारहितत्वेनैवोपक्षीणास्तेन तत्कल्पीयस्वप्नहेतुत्वाकल्पनादितिभावः १९ एतत्तर्थानाह भूय इति जन्मान्तरेषु तेषामेव जन्मपरंपराप्रगताः कार्ययोः जाग्रत्स्वप्नयोः कारणे सुषुप्ते च संचरणशीलाः २० एवमानुलंदयति तएवेति जाग्रत्त्वजाग्रद्दशास्तु घनतां प्रज्ञाननिविडितां जाग्रत्स्थितिविशेषणान्त्यप्रेष्यावराणामपि कदाचिन्मनुष्यभावादिदर्शनसत्त्वेवेतिगम्यते इति पंचधाभिन्नाः बद्धजीवाः २१ अ

ॐ वसिष्ठंभद्रदंडजीवकुत्रोघुदर्शीणिस्मरत्रख्यानाद्येषितिवलवर्षपंचमम
भूमिकाख्याइतिपावत २२ ॥

५:

2090

सप्तमभूमिकारूढाणामवस्थमाङ्गात्रयेणाह येनेति १३ श्रुतयः पदउक्तमेतेनाष्टभूमिकानन्तरं १४
हेराम त्वं नेतनः गुणानां द्वितीयादिवक्तृत्वुआदृश्यं नेनदात्मिकां भ्रांतिं परित्यज्य घनः अलेबोधैकरू
पघननामागतोसि तेन द्वितीयाभावेन तद्ग्राह्येकाश्यामेव नहृदयैकाकाशो विमुक्तवपुः
शून्यत्ववर्जितमशून्यतासर्वस्यापि विशुद्धेऽस्तोदर्शस्वकल्पनाभ्यः प्रथमिकाधिष्ठानसन्मात्र
शिष्टेत्यर्थः १५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र· पंचशत्तमः सर्गः ५· वृसहेशावसन्नोते

येनसंप्राप्यसंबोधाविश्रान्ताः परमेपदे हीणताज्ञत्वभूमयस्ते तुर्यांभूमिकांगताः १३ इति
सप्तविधोभेदोजीवानांकथितस्तव समुद्राणामिवमयाबुद्धाश्रयः परोभव १४ भ्रांतिप
वितनजगत्कृणनात्मिकांनेबोधैकरूपघननामलमातनोसि शून्यत्ववर्जितमशून्यतया
वसुमेतेनहृदयैकाकविमुक्तवपुस्समोघ १५ इतिश्रीमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्र
करणेजीवसप्तप्रकारवर्णनंनामपंचशत्तमः सर्गः ५· श्रीरामः कथंकेवलमात्रत्वमका
रणमनर्थकं परादिकमतिब्रह्मनागनादिवयादयः १ ॥

तुल्यसमात्महृष्टोस्पृषोद्भवे बोधादस्यैवजगयथानदिग्वर्ण्यते प्राथम्येणावतीर्णस्यब्रह्मणो
हेरनात्मनः शोकाः केवलज्ञानगर्योः इतिपद्भक्तेनतदनुपपन्नेक्षटस्याद्दृयस्यब्रह्मणः प्राथम्येनजी
वनयावनारेबीजप्रयोजनयोरेसंभवात्कामकर्मवासनादिबीजानांजीवभावोत्तरकालत्वादि
तिरामः शोकनेकथमिति १ ॥ रामायनमः ॥ ॥

2091

अन्यस्याभिदृश्यत्वेन कूटस्थाद्द्वयोः केवलज्ञानतादात्म्ये जीवावतारो नैव संभव इति तन्मूलकजीवोत्तरणो न गमनस्थावनात्तस्यानुपपत्तेस्त्वन्मनात् किं न कूटस्थाद्द्वयवस्तुनो जगज्जीवो भ्रमापलाभमंतरेणोपदेश्यमप्याकलना उपदेशार्थं ग्राम्यणवजीवजगद्गृहार्थाकारकलनाश्च निसृतीहासपुराणेषु कल्पितेषु तत्रैव वसिष्ठ आह अकारणमित्यादिना १ कारणाभावादेव विदितो निरस्ता इति यावत् ३ अस्त्वेवं तथापि भोगायतनस्य देहादेः कर्मादिहेतारसाहाद्दाकश्चिन्निर्माता अवश्यं वाच्यः कार्यमात्र

वसिष्ठः अकारणं महाबुद्धे न कार्यमुपलभ्यते तज्ज्ञातनः केवलस्यान कश्चिदिह संभवः
तस्मात्तेसंभवाद्न्ये जीवभेदाः सजीवकाः सर्वे न संभवन्त्येव कारणाभावविदिता ३
नेह प्रजायते किंचिन्नेह किंचन नश्यति उपदेश्योपदेशार्थं गृहार्थं कलनोदयः ४
श्रीरामः कः करोति शरीराणि मनोबुद्ध्यादिचेतनैः को मोहयति भूतानि केचिदेवना
न स्वरत्नाभादिचेष्टनैः ५ वसिष्ठः न कश्चिदेव कुरुते शरीराणि कदाचन न मोहयति भू
तानि कश्चिदेव कदाचन ६ [redacted]

स्य सकर्तृकत्वनियमात् तत्र वक्ती वेश्र विश्रुपविषये भ्रमो मोहदर्शनात् तथा च भ्रामो स्वभ्रामोहकोचे
तनावत्यो जीवेश्वराख्यो स्वर्गादिष्वध्वनिषुक्तिः श्रामाण्यात्क्षीकार्या वेति पुनः रामः शंकते कः करोती
ति ५ भवेतामावश्यको यदि शरीरादिकर्तृता भ्रामोहकभावश्च सत्य इति श्रुतिषुक्तिसिद्धं स्यात्
वाचारंभणश्रुत्यात् न तस्य स्यादिष्वध्वनिभिश्च तस्याद्भूतत्वे नेदृधे प्रतिभासमात्रस्य कूटस्थाद्द्वयेनापि

पि: विवर्तमात्रेण निर्वोढुं शक्यत्वात्तन्नयोरावश्यकत्वे

त्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह नकश्चिदेवेत्यादिना ६ ॥

कंजलेयथाऊर्म्योदितयानंगालभासात्मनिस्थितं ३ ननुबाह्यार्थस्फुरणंकथमांतरचिदात्मनिविवर्त
तानत्याशङ्क्यतत्रायमाह बाह्यमिति आंतरबोधस्यहृदयादेवांतरेवबाह्यवद्भेति ८ बीजाद्द्रुमः व
हिरेवोदेतीतिविषमोदृष्टान्तइत्याशंक्यासमंतमाह बोधस्येति अश्वत्थवावायंतन्कदितस्मात्सन्तरेव
स्थितंस्यान्तर्बहिर्हि विष्टितिष्ठति तत्राहबोधस्येति ९ वस्तुतस्तुचिदन्तर्नांतर्नवाह्येकिंतन्ते

अनाद्यन्तावभासात्माबोधस्यात्मनिसंस्थितः नानापदार्थरूपेणकमूर्म्योदितयायथा ॥
बाह्येनविद्धितेकिंचिद्बोधःस्फुरतिबाह्यवत् उदेतिबोधहृदयाद्बीजादिववटद्रुमः ८
बोधस्यांतर्विहिर्विष्टिस्थितमेवस्वरूपदृक् तेभस्यांतर्यथाशालभंजिकाशकटीकृता ९
सबाह्याभ्यंतरात्मैकमननेदेशकलनः बोधामोदस्वसंवर्णाज्जगदेवप्रबुद्धता १०
अयमेवपरोलोकोभाव्यतेवासनाद्भयः श्रामतोपरलोकस्याकाकिलायांतिवा
सनाः ११ देशकालक्रियालोकरूपविमानसमन्वरं देशकालादिशून्यार्थरहितेन चक्षूपकं १२ ॥
:मोदवदोनवा:

तदेनदेवाङ्ग्लोभयविधंजगत्कल्पनेत्याहसबाह्येति १० ननुचैववबोधजगत्कल्पनातर्हिप्रस्तलोका
दिःपरलोकोविप्रादिमार्गागम्याहदेकथंप्रसिद्धइतिचेन्नाहश्रमानादिवासनाप्रवाहवशादेववास
नाहयेतस्सर्वोपिस्वात्ममात्रतयास्पेतमत्रैहितयवेत्याशयेनाह अयमेवेति श्रामतोविरु
षोपरलोकात्मनाइहैवस्थितमात्मानंनरहवनादिवासनाःस्फामायांतीत्यर्थः ११ ननुसत्यजगतो

वचेत्परलोकदेशकालादिसर्वात्मानर्हिदेशका

लादिवाध्येशून्यरूपएवकिंनस्यात्तत्राहदेशेति १२ ॥

2093

2094

यदि न स्पंदनं तर्हि एवमनंतानामपि प्रपंचानामपलापमात्रेणास्मिन्नपि दृष्टे ज्ञातो न कोऽपि गतिरित्यत्राह यदेति १३
१४ नहि दृश्यं न तर्हि कीदृशी जगदृष्टिरित्यत आह चेतदृश्येति १४ तेषां समाहितदृशां दृष्टिः कीदृशी च
सा रदृशा च कीदृशी तामुक्तोपपादनाय पूर्वार्द्धं तावदर्थमाह कारणेति १६ तत्र पूर्वार्द्धोक्तं तर्के
णोपपादयति यदीति उक्तोनस्थितानत्राह कार्यमेवेति उंडलब्धमिति विकल्पस्तेन तदादर्शनात्र का

प्र: सत्यावबोधतः ९७

परे पदे विदामेव तस्मिन्नेवोपशांतिर्भवेत् दृश्यतोऽनस्य दृश्यानामेवान्येषां न राघव १३ येनैव तदृ
लगांभीरमहत्तागर्तमाश्रिताः पश्यंति तेन तमालोकं न कदाचन केचन १४ चेतदृश्यावि
पातेतभूतज्ञानसुषुप्तमा जगदृष्टिरियं तस्य स्फुरीराव यथोपम कारणाभावतः स्व
ष्टिनोदितानवस्ताम्यति यादृशी कारणेवास्याभासह भवति कार्यके १६ यदि स्यात्का
रणं कार्यस्थितेकारणनास्यका कार्यमेवोपलम्भानमसद्रूपमवेदनात् सौम्यस्योतर्ययाभो
येजगत्र्यावतोरूपः स्थिताः ब्रह्मण्येकेभवतोभेनगादिमादयस्तथा १८ सर्वात्मेवात्मनेब्रह्म
पिंडएकरववस्थिते नानाभांडात्मरूपमेवयथानस्थितरूपके १९ स्वप्नकालेस्वप्नएवजन्मायथापि ह्य

प्रहात जाग्रत्कालेनाभेदवत्

रकारणमन्यदस्तीत्यर्थः उक्तवार्द्धं लक्ष्यमपि दृष्टांतेनोपपादयति सौम्यस्येति १८ मृत्तद्वतानानाभांडात्मा
एकोमृत्पिंडरूपस्तत्र स्थितेयथायथाऽनेकनानाकटककुंडलादिरूपके हेमलवघायत्स्थिते पिंडावस्थया याप्येका
येनेन कुंडलादिसाम्यादितिभावः १९ यथापिंडकालेघटः पिंडएवयद्वत्कालेतपिंडोघट एवेति ग्रव
स्थितमेकस्य वस्तुनेव पंचप्रपंचस्यापि स्वप्नकालेजाग्रत्स्वप्नएवजाग्रत्कालेतितस्मात्जाग्रदेवेति ग्रवस्थि

श्री॰ तमेकमेव जगत्त्वेनैर्बुध्यत इत्याह सप्तेति अथस्य वासनाविस्ताराभिनि
विष्टस्य मनसः अपविग्रहादनवरोधात् २० ॥

जाग्रत्कालेपिजाग्रच्चित्तमात्रतयापर्यालोचितंस्वप्नतुल्यंनभवेदिति सैवविस्तवः स्वदेहः शरीरावयवोपम
तैल्यमनुपपादितेनस्वप्नसंदृष्टस्यमनकस्नानेनस्यापिसमत्वंबोधयन्नाह चित्तमात्रतयेति ११ गतेवर्षाकाले
शरदाः पीठबंधस्वकारणनीहारभावमपिययाविमुंचंतितद्वदित्यर्थः १२ आत्मग्रहोहंकारस्तस्मि
हितेवरमसाहाकारहृतिस्वहितेवा १३ संस्मर्यमाणानास्मर्णाहिना अनुभूयमानेव १४ १५ पिंडबं

चित्तमात्रतयाबुद्धे मृगतृष्णाम्बुवत्स्थिते जाग्रत्स्वप्नमयायाति विचालविकलीकृते ११ स
म्यग्ज्ञानेनभूतानि हसदेहनयामह पीठबंधंविमुंचंति गतकालइवांबुदः १२ यथागलिता
मारुतोत्थेनोगगनंनाभियात् तथासम्यावबोधेन ग्राम्येत्मात्मग्रहंजगत् १३ शरदभ्रवदा
लूनामृगतृष्णांबुव [illegible] तथा पुरःसंस्मर्यमाणेनबोधात्कृच्छ्रतिरूपता १४ यथादीपाः
तैलेलीनेम्बुवर्तीकृतमिथने एकतांयांतिविज्ञानेनतथाभुवनविभ्रमः १५ बोधेनतनुता
मेति पिंडबंधोजगद्भ्रमे पिधानचतुष्टिः शदनेबोधितस्वयथाशिशिरः १६ बोधस्यानेनरूपस्य
स्वयमेवात्मनात्मनि जगत्स्थितावहितामाता पिंडबंधः किलात्मकः १७ बोधाबोधनमेवेदं
जगच्चित्तमिवोदितं नदेवासत्गतंबोधात् पिंडबंधस्वकालिना १८ ॥

यः स्मृतीयाकारग्रहः तनुतांक्रमाद्विलये १६ अयंचविलयोनजलतकाठिन्यविलयवन्निमित्तापाया
दयेति किंतु शुक्तिरूप्यवदसत्यतियाणीकत्वाद्पुनरागामीत्याशयेनाह बोधस्येति अंतास्त्रिविध
परिच्छेदाः रूपाण्याकारभेदाश्चनविद्यंतेयस्यतथाविधस्यबोधस्यसाक्षिचितः स्वयमेवनिर्निमित्तमेव
जगच्छ्रुतद्विकल्पकं चित्तंचनदायज्ञानेचेतिविरूपतामाता अत्राकृत्तिनोपे १७ तथावान्तजगच्चित्त

भावेनानृतमज्ञानमेवविजृंभतइति फलितमित्या

ह बोधाबोधनमेवेति १८ ॥

श्री.

वा.
नि. उ.
टी.
७४

2096

पतेन जाग्रद्देवस्वप्नकालेष्वर्थोल्लेखविहारयत्स्वप्नप्रपंचवतो येति स्वप्नान्तरेव चिराभ्यासाद्रूढतेनतया जाग्रत्तामिव
गच्छतीत्यादीयन्याग्रमंतन्निद्रमित्याह न ह्यतीत्यादिना १९ तेजाग्रत्स्वप्ने २० यस्मःभोगरागः चैलेव र
पेलवतामुच्छती २१ ग्रास्यस्वप्नस्य पन्यादषित्वस्य विशेषघनात् त्वहंइत्यशयोगनाहकोति पतितस्यस्यापि
विषयाः स्वरेत्न नाहिस्वप्नस्य जाग्रतोस्वप्नापिसेभाव्यतनतयाभ्रातिभीतात्मनोमे द्वैतनसत्यघोप्युक्त्या संभावे

जाग्रत्पेति चिरकालिन्यां जाग्रन्स्वप्नावबोधतः परां पेलवतामेति हेमतुल्लमिवाग्निना १९ यथा
स्थितेवोधपदवघनतामिवगच्छति विनिवेदेशाकालाभ्यांतो विनिर्मायेहमवत् २० जाग्रत्त्वेवंवि
चारेणस्वप्नाभेपेलवेस्थिते हीयमाणेशरत्कालइवेतितततोरसः २१ परांपेलवतांयातात्ह
श्यलक्ष्याः स्थितास्यपि स्वप्नप्रपंचविज्ञानात्तानस्पंदेतविवेकिनः २२ क्वकिलस्वात्मविश्रांतिः केव
हिषयवेदने स्वप्नमनाग्रतोवैकंभ्रांतात्मनोभवेत् २३ चित्तमात्रेभातिमात्रेस्वप्नमायात्मनि
स्थिते जगतीत्यपदार्थेभ्यः सत्यबुद्धिर्निवर्तते २४ कस्यस्पंदेतेग्रस्तान्यानिकथामेवमहामते सु
गत्स्माजलानीवहश्यान्यपिपुरस्थिते २५ सत्यबुद्धौविलीनायेनगन्यपुष्पनिषानधीः
जालादीपांसु नालाभमप्यिंडात्मावरात्मके २६ ॥

ष्येतत्यर्थः २२ जगतीति चित्तमात्रसंपन्नेस्वप्नमायात्मनि स्थितेसनिइहस्वच्छंदनादिपदार्थेभ्यः सत्यताबु
द्धिर्निवर्तते २४ स्रष्टसत्यान्यपिभोगपानितस्यस्पन्दतेना नाजह कस्यानि वार्षिकंवकारः कथ्यवान्स्पदनइत्यर्थः २५
नालेवानायनेत्रविश्वसदीपांशुजालाम्याभेव ग्रकाशंरूपमपि ग्रपिंडात्मकमेवावरात्मकं पश्यति २६

ओं.

ग्रनपवचिनमात्रात्मनः स्वात्प्रसक्तोकदनादेः सदकमावृत्राग्रतः हृक्षस्यश्रूत्पवेनपरिज्ञानात्तस्मान्निवर्तते इतिप्रसिद्धमित्यर्थः ३७ स्वप्ने हेमकुंड्यादानैर्वा नाभिगम्यते ३८ ३९ एवमतिचूत्नावस्तोकथमात्मे तदाह नीरसइति नीरसोनिःस्नेहोदेहधादिषुवीतरागोविषयेषु ४० ४१ प्रपञ्चातिरूपंकृत्स्नंजग

जाग्रतोवस्तुतः शून्यात्मविज्ञानान्निवर्तते विलक्षणात्मनोभ्रांतिरूपास्वादनभावना ३७
यद्वस्तितिविज्ञानेनत्रोपादेयतः कृतः केनस्वरूपंपरिज्ञातायस्वप्रहेमाभिगम्यते ३८ स
प्ताद्विषयविज्ञाना इत्सोहृष्यान्निवर्तते इहहृष्यदृष्यादोषग्रंथिभेदःप्रवर्तते ३९ नी
रसःशांत इति मननोनिर्वाणादेहकृतिःकृतीः वीतरागोनिरायासःशांतस्ति
तिबुद्धधीः ४० एवमेनीरसनोयानेवासनाप्रविलीयते शिलायांप्रविलीनायांप्र
दीपस्पांशवोयथा ४१ बोधाद्दीपांशुजालाभमचनेत्रोमहृष्यते भ्रांतिरूपंजगत
कृत्स्नंगंधर्वनगरंयथा ४२ नैवात्मानेनचाकाशंनशून्यंनचवेदनं अनंतपरिणा
मेनपश्यत्यनुपतितत्पदे ४३ यत्रनात्मानशून्यंचनजगन्नकलनानच नचित्तदृश्यप्रा
दयश्रीःसर्वंचास्तियथास्थिते ४४ भूम्यादिनात्तसंबुद्धाज्ञानादस्तत्वमुपागता तस्य
शून्येवसप्तमासंस्थितानापिनविद्यते ४५ ॥

त. तस्मेबोधाद्दीपांशुजालवत्प्रकाशीकरसं ग्रयनंसप्तोमतत्त्वंपदृष्यते ४२ सप्तमभूमिकास्थितिलक्षणेनात्मतपरिणामेननतर्हिकथंभवतितदाह नैवेति पश्यंपश्यत्वमतः ४३ ४४ ग्रचैःपिंड

याद्देणसंबुद्धाभूम्यादिनानज्ञानादस्तेवापसुपाग
ता ४५ ॥

2097

४६ ४७ यस्मात्कारणान्नूनोत्तरविंशश्रीकाणां तदाधाराणां भुवनानां तदाधारस्य गगनस्य विदाकाशस्य नानामितिविगलितानां तत्साधनानां कारणानां च परे उपादानकारणे परमसद्ज्ञाने मूलाज्ञानमेव नान्यत् अतः कारणात् तस्मिन्मूलाज्ञाने ज्ञानेन गलिते सति इदं तनुभवनादि सकलं जगत् अत्र दृश्यविद्यमानमपि विगलति अप्रसङ्गं नीत्यर्थः एवं रीत्या गलितेन विकल्पेन योगीश्व

भवत्येकसमाधानसौम्यात्माव्योमनिर्मलः निष्प्रपञ्चगताशेषः स्थितएवाप्यसन्समः ४६
अस्तंगतमनामौनीनिर्वाणपदवींगतः तीर्णःसंसारजलधेःक्रमेणानेनमागतः ४७
तनुभवनगगनमितिविगलितकरणपरंपरमसद्ज्ञाने विगलितगलिते तस्मिन्सकल
मिदं विद्यमानमपि ४८ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विश्रान्तियोगोपदेशः स
र्गः ५१ श्रीरामः बोधाज्जगदिवाभातिकुनेयेनक्रमेणरे तेनक्रमेणक्रमशोबुद्धिभूम्या
भेदनिह्नुतये १ वसिष्ठः हृदस्यैवविमूढस्य यदृष्टोनन्तवेतसि यत्रदृष्टोनतत्रकिं
भवत्यल्पतरस्मृतेः १ ॥

रूपसारमयः सत्यरसमश्रमामृतेन स्नानेदेनत्समोनिरावरणभूमानंदस्वभावस्तिष्ठतीत्यर्थः ४८ इतिवा॰ता॰ निर्वा॰ उत्त॰ एकपंचाशत्तमः सर्गः ५१ इदं तार्किकतर्कोत्थकल्पनानां तरावेडने अनिर्वाच्यजगद्भावः कूटस्थस्य समर्थ्यते बोधः कूटस्थविदात्मायेन क्रमेण प्रकारेण तत्क्रमेवाद्यानरकल्पनाभेदखंडनैः समर्थ्यन क्रमेण भूयो बुद्धि १ विदात्मनोजगद्भावोद्यमानिर्वचनीयएवेत्यस्यार्थस्य समर्थनायप्रश्नमहदृष्टदृष्टिपदेनवलेनाहहृदः स्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिस्थितिकत्वेनतस्यदृश्येतिहृदस्यैवेतिविमूढस्याज्ञस्यात्मनःहृदस्य

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
१०५

यथा अतएवस्वल्पतरमपिदृष्टमेवस्वप्ने
नवक्रव्यदृष्टेनतस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः २ ॥

ॐ॰ स्थूलादाहपत्रपल्लवादिनानाकारवदिनस्यैवनानाका
रेयज्जगद्रूपंतद्दृष्टैःसत्यामेवअस्तीतिस्वचेतसिप्रसिद्धेना

८००२

विद्वदविद्वद्बोधशास्त्रशास्त्रानुसारिक्रियावैलक्षण्यदर्शनाद्दर्शितमहत्स्वनुमान्यवस्थितैवनगन्तव्यतामस्य
नइत्याशयेनाह भक्तइति इहैवेभ्यस्यविषयंसविकल्पमपिनिषिद्धंवस्तुभोगयन्नयानपश्यति १ अतएवहि
मयापितंशास्त्रीयहिव्यवस्थापनं शुद्धेनेवश्रवणादेर्नियम्यते इत्याशयेनाह भावेति भावश्चित्तशु
अनुकूलंकर्म ४ अविद्यावानप्रसिद्धोपिनतथेत्याह इष्टमिति ५ कथंतर्हिशास्त्रोपदेशानत्फलादिसि
द्धिस्तत्राह उपदिश्यति ६ उपदेशफलसिद्धिकालेतिर्यग्भ्रान्तिर्निःशेषंनिवर्तते नन्वोपिनतथेत्याशयेन

भक्तः पश्यतिशास्त्रार्थमेवपूर्वापरान्विते नहिंसितविषयंवस्तुयत्पश्यतिकदाचन १ भक्तानु
ष्ठाननिष्ठःसेवाशास्त्रार्थैकमनामुनिः भूतोपदेशानमितंशृणोतिश्रवणभूषणं ४ इष्टंइष्टमभ्र
भ्रान्तिर्नैवविपद्यतिबोध्यते वस्तुतोविपद्यतेनैवानापन्नयोग्ययापयः ५ उपदेशोपदेशार्थ
मेनोमद्धुपवोधतः सत्यामिववदर्पणेनावदाभिन्नमस्तुयनामिदं ६ ज्ञानपक्षेकथंचेतिविकल्प
नत्तुदाहृतवत् नेदमेषांनचास्तीतिसर्वंज्ञानस्वमिवोधतः ७ यदिदंदृश्यतेकिंविज्ञानस्यावर
णेनाम सर्वंसर्वप्रकारात्मकल्पोतेननद्विनश्यति ८ स्वस्वभावविभागात्मानाशोवरूपमवा
तिः विद्वानाविद्वानाबोधयेऽहंनस्यालिहिद्वयः ९ ॥

ह ज्ञानइति अनुदाहृतवत् अनुलिखितवत् ७ इत्यंविवर्तं परमनुभवपर्यवसितंप्रदर्श्योपपादयन
वेष्टुदोषानिवृत्तेःसत्यस्यैवप्रपंचस्यशान्तिशालोकन्यायेनप्रलाभद्रमभ्युपगच्छतोपदेशवसए ज्ञानेनपदा
तिःस्यादितिदोषावली जगतोनश्वरत्वं प्रतिजानीते यदिदमिति ८ प्रतिज्ञातंसाधयति स्वस्वेति स्व
स्वजगतोभावानांभूतावयवयवानांविभागोविश्लेषतदात्मानाशोबोधविमर्शोद्वाराः सावयवत्वात्
द्वियस्मादुष्टादिगतजलस्यविद्वानाविद्वानाएयथ्कृत्योह्नतस्यरहयालोकप्रसिद्धोस्तितद्दिमर्थः ९

2099

का·
नि· उ·
टी·
७६
८६

2/00

यत्नसाध्यः कोदोषस्तत्राह एवमिति आत्मावयवएवनाशे तु हननाशावधूतादि इत्यनाशे आत्मनोपि नाशप्रसं-
गेकृतहानमकृताभ्यागमेनसिद्ध्यति अवयवेभ्यः पृथक्कृतस्यावयविनो विमर्शे प्रसमाह स्तितंवचनमिप्रतिनचा-
विदकासंनिरवयवं च अयमर्णादिजगदवयवकं संभवतीत्यर्थः १० ननुमाभूच्चिदात्मा जडजगदवयव-
कः जडानामेव भूम्यादिभूतानां कायाकारपरिणतानामदृष्टशक्तिविवेचनत्वं
यमोस्तितिचार्वाकः पदशुन्यापदूषयति मदशक्तिरिवेति अस्माकस्याप्तिकेषु नसिध्यतिअस्मान्न
तिचार्वाकेन [illegible] साधयितेन शक्यमिति यावत् य-

एवंस्थितिरिष्टानाशोऽप्रमाणत्वमथगतः नानेनवेनकास्तिवंनवेवंसंभवत्यतो १० मदशक्ति
विज्ञानमिति टीके नास्माकंसिद्ध्यति देहाविज्ञानतोऽस्माकंस्यप्रवचनानमतः ११ नह्यपन्ये-
वचहृत्यपश्रीसेवनान्येवनेवच इत्थंभवेत्स्युचितेकृतेष्याकृत्वनानाव्यथा १२ ॥

नः अस्माकं प्रमाणिकानां मते देहाविज्ञानाधीनसिद्धिकत्वात्सामदेहवत्तानिकोनभवति नहिविज्ञा-
नातिरेकेण देहस्यसाधकमस्ति नचासिद्धे [illegible] देहे मदशक्तिवा-
द्विज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीतिभावः ११ किंच जन्मतोऽप्रत्नाभदेऽउच्यमाने हृष्णयनाशाद्दृतिणेनवशानशंका-
स्यात् ग्राम्यामिके त्वभेदेप्रतियोगिनइवतत्राशाक्ष्यापिवक्तुतोऽप्रसमस्यशोभावात्रतत्यमस्ति ; शास्त्र-
साफल्यं च साधयन्नाह नह्यपन्येवेति यतः पुनः पुनर्नेष्टाउइवेतीहृत्यपश्रीः सेवनं अन्यैवचनैर्वास्यनि-
र्वचनीयायाअविद्यामात्रे इत्थमन्यवविषयानदायेशास्त्रेकृतेसफलंभवेत् नथ्यामस्यवेधनिष्टतोऽक्षा-
स्वस्मात् उपायनाद्यर्थमेवस्यादित्यर्थः १२ ॥ ॥

जे·
६६

2101

प्रलयेनष्टायाः भुवनसंस्थितेः पुनः सृष्ट्याद्युद्भवात्ः सैवाद्यो वेद्यनिद्रायैनादृष्यनिर्वचनीयैवेत्याह
सैवेतीत्यादिना यानष्टा सैव पुनरुन्मज्जनेनेत्यत्र सुखोत्थितस्य भावरूपित्वस्मृताके अननुभूतानुगाः अनुभा
वानुसारिणो विषयेनानुभवविरुद्धमतावपिस्वहामहेत्यर्थः १३ अनुभवानारोहमेव स्फुटयति सैवेति
साम्मूर्तेनैव प्रलये व्योमनतथाऽमूर्तभावेनासीदित्यसत् यतः साम्मूर्तेनैवामूर्तेनाकथं व्योमसंस्था
पिस्यात्तथापूर्वावस्थापत्त्वेवैवेत्यलयेनाशेनयानेवेतिप्रलयवादोच्छेदःस्यादित्यर्थः १४ एवं सत्यपि प्रल

सैवेतीत्यसमुल्लेखैक्येनेष्टस्य संभवः तद्रूपान्येति पुरुषं स्यादननुभूतानुगावधि १३ सैव व्योम
तयैवासीदित्यसत्सैव साकथं तथैव व्योमसंस्थावेत्याशंका नेह नसामानी १४ कार्यकारण
योरैक्यरूपत्वेयं यदा तदा कार्यकारणताभावादैक्यमेवास्य दायामः १५ शून्यतमुपलं
भे यद्वत्तेन नष्टमेव तत् अन्यस्तर्हि भवेमायाः कीदृशाः कथ्यतां १६ नष्टं भूयस्तदुत्पत्र
मि[illegible]तिप्रत्ययितिकः नशुण्यवश्यं तेनेदं पुनरुत्पन्नवतैने १७

यावस्थायाग्रपितल्यन्यायेन प्रसक्तो प्रलयावस्थाद्व्याकृतानाकार्यस्यसर्गस्यैकाप्यसौ कूटस्थवादाप
त्तिरित्याह कार्येति अस्मदाराभोस्मात्सिद्धान्तः स्यादित्यर्थः १५ यद्वत्तदुपलंभनं गगनमपि शून्यत्वेगतं
तन्नष्टमेव सदाउपलब्धिकालेप्यसत्ताभ्युपगमात् अस्मत्तापत्तिवहिनाशः यद्यन्यदृशो लोके भवेत्तर्हि
सकीदृशाः कथ्यतां नचोपलब्धवलान्नष्टमप्यनष्टं भवति नष्टानामपिस्वप्ने उपलंभदर्शनादनष्टत्वा
सिद्धेः १६ भूयः समुत्पत्तिदर्शनान्नयेननष्टस्यापिसर्वकल्पान्तरइतिवेद्धेदनाप्युत्पत्त्युपपत्तेः प्रत्यभिज्ञादेर
दर्शनाच्चैनेवमित्याह नष्टमिति प्रत्ययेतिप्रत्यभिजानाति अथनेलेरिपदर्वर्णाम्नायपङ्क्तादसः १७

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
२७७

ननुयथैकस्मिन्नेवतरौमध्येमध्येकोटरस्कंधशाखालतादिवैचित्र्यभेदेप्यानुलाभंहृदेहस्यैकताप्राबा
दितत्कार्यतास्त्येवमिष्यते एवमुन्मत्यादिविकारभेदेपुरुषस्यपुनरुद्धैवेवभुवनाद्येकतैवकिंनस्यादि
त्येवमत्राह मध्येइति उत्सेधगेमस्पंफलानि स्थादिपदार्थालोपशुमालादारसंघपत्रपुष्पादयपुष्पे
ग्रवपवालेषुघे किंकाग्रनुगतनाहृतदेहसमिथ्यापस्थितावीजमनेनावेडानजालीतिसमैकाहृष्टा॰
शालादेःपृथक्त्वनासिद्धेःकार्यकारणतोच्छेदःस्यादित्यर्थः २८ दृष्टान्तेउक्तंकार्यकारणतोच्छेदं
दार्ष्टान्तिकेदर्शयति देशेति यदिप्रलयसर्गादिदेशकालक्रियात्मकमेकंसन्मात्रमेवबीजं मध्यप

मध्येमध्येयदुत्सेधफलायवयवैककका स्रादेहबीजसत्तास्तिकार्यकारणताक्रमः २८
देशकालक्रियात्मैकंयथाहृष्टमिहस्थिते बीजमेवैककर्मातोघटःपटकार्यवत् २९ ॥
सर्वदर्शनसिद्धान्तैर्नास्तिभेदोनवस्तुनि परमार्थमयेनेनविवादेनोक्तिमत्रनः ३० ॥

गमोतनतर्हिंतत् एकंस्वयमेवैकंकर्मक्रियात्मकंतेनस्वतयाविधंनकिंचित्कुर्यात् असमर्थत्वात्
नहिघटःपटकार्यासमर्थस्तत्करोतीत्यर्थः अथवातदनुगतेबीजेदेशात्मकंकालात्मकंक्रिया
त्मकंवा एकस्वभावंवाच्यं नह्येकंनानास्वभावंभवतिस्वभावभेदेएकत्वानुपपत्तेः तथाचयदिदे
शैकस्वभावंतर्हिकालकार्यंनकुर्यात् नहिघटस्वभावंवस्तुपटकार्यंकर्तुंदृष्टमित्यर्थः २९ नाना
स्वभावमेकंवस्त्वितिवदन्सर्वदर्शनसिद्धान्तानिनिषेधलेखनाहेतेउक्तःस्यादित्याशयेनाह सर्वेति
वस्त्वेककार्यभेदःसर्वदर्शनसिद्धान्तेनास्तिपरमार्थमयेवस्तुनिवस्तुस्वभावोपिभेदोनानात्वंनास्ति

अतः सर्वदर्शनविरुद्धवादिनासह विवादेन किमित्यर्थः ३० ॥

2102

२७७

परिशेषादेकस्वभावत्वेन चित्स्वभावो बोधनीयस्यैकस्य परिशेषः सिद्ध इत्याह इदमिति सर्वकल्पनानामनुभूतिप्रमाणसावकाशत्वस्वभावापलापायोगेन परिशेषात्तत्स्वभावस्यैव हानादिति भावः २१ तदुपपादने प्रतिजानीते यद्येन तदिति २२ अतएव हि सर्वभेदप्रलये यच्छविपरीतलक्ष्योऽनुभवात्मैवावशिष्य

इदं शान्तमनाद्यन्तं न तद्रूपं नाद्विचावतः बोधमात्रं बोधनमात्रमनुभूतिप्रमाणतः २१ यद्येनानुभूतं स यद्येन तदनुभूयते यद्येन त्विद्धिसामेति न द्वितीयेकथ्यनेकमात् २२ महाकल्पान्तनष्टे सर्वस्मिन् दृश्यमण्डले आमहादेवपर्यन्ते समनोबुद्धिकर्मणि २३ व्योमन्यपि श्रमं याते कालेऽलब्धकलितस्थितौ वायावपि स्वपगते तेजस्यस्तं तमसि स्थिते २४ तमस्यपि गते ध्वंसे वार्यादौ सुचिरं हते अलमेतमनुप्राप्ते सर्वग्राह्यार्थसंचये शिष्यते शान्तबोधात्मसदस्त्ववाच्यवर्जिते अनादिनिधने सौम्ये किमप्यमलमव्यये २६ अवाच्यमनभिव्यक्तमतीन्द्रियमनामकं सर्वभूतात्मकं शून्यसदसद्रूपवंपदे २७ नत्र वायुर्न वाकाशं न बुद्ध्यादि न शून्यकं न किंचिदपि सर्वात्मा किमप्यन्यत्परं नभः २८ नह्विदातत्पदस्येनन क्वक्केनानुभूयते अन्या केवलमाम्नातेरागमैरेव वर्ण्यते २९ न कालो न मनो आत्मा न सत्तासत्त्वदेशादिकं न मध्यमन्तयोर्नांतेन बोधेनाप्यबाधिते ३० ॥

त इत्याह महाकल्पान्त इति पंचभिः २३ २४ २५ २६ २७ परिशिष्टं वाच्यादिस्वरूपमेव किं न स्यादित्याह न तदिति २८ इदानीमपि तद्विदनुभवसिद्धमित्याह न हि देति २९ नत्र कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिंत्यमित्याद्यागमसमर्थनेनोदर्शयति न काल इति ३० ॥

2103

वा. नि. उ. टी.

[illegible]

१२८

नश्यदात्मविदोविदुस्तिन्यागामेवनयोदाहरति किमप्योति वस्त्वर्थोदेयदाम् ११ सद्यापितेर्थाःज्ञन्न
नुसार्थन्नुभवमाश्रित्यशुद्धः प्रतिषिद्धाइति सर्वत्वग्रुतिणुश्रतिषेध्यांतयास्थिताः पर्यास्तएवमयाप
निषिद्धः १२ नहिसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिसत्कार्यवाद श्रुतीनांकोभिप्रायस्तमाह यथा
स्थितमिति ब्रह्मस्वभावस्थितिरेवाविकल्पितातज्जयानेतिपिमनेत्याश्रुयपतास्तामितिभावः १३ अत

किमप्येवनदत्त्वंबुद्धंतेबोधपावकैः ज्ञानसंसारविसरैः पदंभूमिमुपागतैः ११ प्रतिषि
द्धामयेतेनयोर्थः सर्वत्रतेस्थिताः आत्मावुद्धापरिच्छेद्याः सौम्यांभोधेरिवोर्मयः १२ प
थास्थितेस्थिताः सर्वेभावास्तत्रयथातथा अनुत्कीर्णामहास्तंभेविविधाः शालभंजि
काः १३ एवंतत्रस्थिताः सर्वेभावाएवंचनास्थिताः आसर्वात्मैवसर्वात्मनदेवननदेवच
पदेयच्चेतत्सर्वात्मसर्वार्थापरिवर्जिते यथातत्रचपश्यंतितेत्रैकपरिणामिनः १४ सर्वे
सर्वात्मकंचैवसर्वार्थावर्हितेपदे सर्वार्थपरिपूर्णोंचनहायपरिहृश्यते नचैतावन्महाबु
द्धेसर्वार्थोपशमात्मकं नसम्यग्ज्ञानमुन्मत्तेसंशयोत्रनिदर्शने १५ ॥

एवमेतेनानेत्यादिश्रुतीनांसदेवसोम्येत्यादिश्रुतीनांचाविरोधेनैकमेवोभयथापिस्वपरिदृष्टपतइ
त्याशयेनाह एवमिति अनुत्कीर्णोशिलायांपुत्रिकाभेदानामिवयोग्यतानात्रैवाधायाश्रक्तिनास्ती
त्युभयथास्थितिपदर्शनेयसिद्धमित्याह पदमिति १५ एतावस्थावर्णोनसमाधिकालपर्यंतंसंश
योत्रसम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौनिदर्शनेलिंगलिंगंपतेसर्वसंशयइतिश्रुतेनिश्चितेनतेसंशयानुभावा

ह्वेतिभावः २७

ग्रं. १६८ १२८

2105

निराभासंसर्वंहरूपाभासंनिर्गुणंपरं आभासंवरमस्माहाकारं ४८ हेमपिंडोनतःरूपकाणांरूपमुद्र
णांजालकेसमृहइवकल्पनयाश्रुति ४९ नहिंकिंरूपकवद्देहेनापिजगत्स्मृत नेत्याह हेमपिं
डादिति नानारूपककादिनियावत् ५० यथाप्यनूतेसनोनभिद्यतेतथापिसमनूतांड्रियते एवंना

यःप्रबुद्धोनिराभासंपरमाभाससमागतः सर्वज्ञोनःकरुणाश्रांतस्तेसभावंसपश्यति ४८
प्रपंचंसमहद्भिन्नादिविकालमनगद्भ्रमः नत्रास्तिहेमपिंडोनतिवरूपकजालकं ४९
हेमपिंडोयथाभांडजालेनानोपलभ्यते तथानलभ्यतेभिन्नंपरमार्थेचनाजगत् ५०
सर्वंदेवहिभिन्नात्मासंतोनभूतोपलभ्यहेकं सजगादूतमेवेदंहेमैवागदरूपकं ५१ ति
लेदेशादिशह्वार्थैर्द्रव्याकालक्रियात्मकं यथास्थितमिदंतत्रसर्वंमस्तिनचास्तिच
यथास्मांदिसमंतोयविचित्रंविचित्रकृदीहते भांडहेदंस्वदःपिंडेतथेदंब्रह्मणिस्थितं ५२
तथेनदत्रनोभिन्नंनाभिन्नंनास्तिचास्तिच निर्यत्नमयमेवाकांक्षांतेशांतमिदंतथा ५३
प्रतिबोधेनवभातीयेत्रिजगज्जालमंजिका विरमसैवरूपेणभिन्नाब्रह्मणिदारुणि ५४

हसर्वंदेवेति प्रगेदरूपकमिवानृतमित्यर्थः ५१ देशादिशह्वानामर्थैः प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुण
क्रियादिभिःरिक्तं ५२ ५३ तथैवभेदादिना दुर्निरूपस्वभावमनृतंब्रह्मणिस्थितमित्याह तथेति
नमज्ञानेनशांतेब्रह्मणिशांतात्मनेवस्थिते ५४ प्रतिबोधानामनुत्कीर्णामवरसस्यसमाहिणः

स्थितिनोरूपत्वंइतेव ब्रह्मणिदारुणीनिकाम
रूपके ५५ ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
२२५

2106

तत्रयो विशेषस्तमाह अस्मिन्निति अच्छेद्योभेद्यविकार्यविवर्तरूपात्मत्वंगाः ५६ तमेवाह सत्स्वीतिसा
ईन अतिवैसे निवतिषायानेद जलपूर्णविन्मयसि विवेकात्मनसुस्थिरायाधात्सुस्थिरहृदयो
विभागवत्पर्यस्तोपि विभागस्थः अच्छेद्येपिच भिन्ना अविभागा एव विभांतीवेत्यपि विशेष इत्यर्थः
तत्र विभांतीत्येतद्विशदयति परमाणाविति ५८ वर्णितं ब्रह्मस्वरूपं जगद्भावे संगृह्योपसंहरति

निकोणाद्रूपलोपानि तस्मिन्नस्याः खात्मसंज्ञिका अस्मिन्नच्छेद्य एवांतस्त्वं गाः सुस्थिरहृदयः
सत्स्वपि तेऽभांति चिद्घनात्मनि हृदयः अविभागो विभागस्था अच्छेद्ये भेद्ये भिन्ना इव ५७ अ
विभांति विभांतीव चिद्घने सुस्थिरहृदयः परमाणौ परमाणावत्र संसारमंडले ५८
विभाति भास्वरा येऽस्मिन्न विभाति च किंचन आकाशकालपवनादिपदार्थजातमस्या
गमेयावहितस्य तदप्यनेके सर्वात्मकं सकलभावविकारशून्यमप्यनतदाजरनंतरूपम्
माद्यतनं ५९ इति श्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मस्वरूपवर्णनं नाम सर्गः ५२

आकाशेति अंगैरहितस्य निरवयवस्य यत्र आकाशकालपवनादिपदार्थजातं रूपं संगं वर्णितं त
दपि मिथ्यात्वादधिष्ठानमात्रपरिशेषाद्यानेतो निरवयवमेव एवं सकलभावविकारशून्यमप्यन
दजे आत्मतत्त्वं सर्वाध्यारोपेण सर्वात्मकं स्तुतमस्त्याक्षरित्यर्थः ५९ इति श्रीवा॰ तात्पर्यप्रकाशे नि॰ उत्त॰
द्विपंचाशत्तमः सर्गः ५२ ॥ रामायणाय नमः ॥ ॥ ॥

टी॰
२२५

आध्यात्मेपितृदेवानांआतिसिकमिदात्मनां भावस्तस्वतयोर्थौदितंश्लोकेनमुपवर्णयति अध्यात्मोध्यात्मे
पितानिर्वचनीयत्वनगइस्यप्रामिक्रमेवल्लिनेनत्वक्लिपयत्वलि वस्तुगतं दृश्यतांभ्याख्यात्मनेवनेनलाहिभा
वप्रतियाभिधेयंयत्वात्मादिरूपंतत्स्वरूपेणमलोलिखात्स्व रामः प्रच्छति यथेत्यादिना वेद्यस्फूर्तिवि
षयेवेदनतास्फूर्तिविषयभावः वेद्यपिकाधावेस्तुटितत् वेदनेतिया वत् १ अभूतेवर्तमाने

श्रीरामः यथावेद्येवेदनता यथाकालेचकालता यथाचव्योमनव्योम्नि यथाचजडता
जडे १ यथावायौचवायुत्वमाभूताद्भावभूतता यथास्पंदात्मनिस्पंदो यथामूर्तेचमू
र्तता २ यथाभित्तेचभित्तित्वं यथानैतेस्यनन्तता यथाहृद्येचहृद्यत्वं यथासर्गेषुसर्गता
एतत्क्रमेणहेब्रह्मन्नदमेवदतोवद आदितःप्रतिपाद्येवबोधंनेस्वल्पबोधितः ४
वसिष्ठः तदनेनमहाकाशमहाचिद्घनमुच्यते अचेत्यचिद्रूपमयंज्ञानमेकंसमस्थि
ति ५ ॥

आदिपदाद्विष्णुनत्वप्रभूतता १ भित्तेवस्तुकृतपरिच्छेदादिमति अनंतेतत्कृ
ते २ एतदेवरूपंसर्ववस्तूनांअसाधारणंभावंबोधकोपायक्रमेणामेवदक्रमेणोन्नुके रामा
यमुद्धाटयति आदितइति ४ तस्यैविद्यादिवस्तूनांभावस्थिदात्मैव तस्यैवसाध्यस्तेषां
नोन्यतातदात्म्याध्यासेनतद्भावनाविभावेनादित्वनवमभिप्रेत्य तस्यतस्यसद्रूपतोदर्शयि त
मारभते तदनेनमित्यादिना यत्नयाद्दृष्टंनदिदमित्यर्थः ५ ॥ रामः ॥

2107

सर्वनाशे परिशिष्यमाणेनात्मपदस्य सर्वबलत्वं भावः भूयानेमोभावेषघनितिनिमित्तनाशेभावशाद्बभूत्या
श्रयेनाह ब्रह्मेति शास्त्रार्थेनात्मरूपे ब्राह्मदिनिरोभावमापन्ने प्रसन्नात्मप्रलयेनपरिशिष्टे सर्वशास्त्रार्थे इति
प्रसिद्धिमापन्ने इतिवा ननु तदापि स्वकारणेलीयतेतेनात्महत्त्व तत्राह सर्गस्येति तत्रासदात्मनि सर्गे
स्य जन्मनः कारणं किंचिदपि नोपपद्यते मलामायादीनां तदधीनसिद्धिकत्वा दितिभावः ७ यतः प्राप्य
न परिवर्जिते यत्नलक्ष्येत्वा विघतइति तन्नार्थकभावशास्त्रार्थे इति भावः ८ नयदाशांतमलं तदा

ब्रह्मविस्तीर्णवपुषि तेमहाप्रलयनामके शास्त्रार्थे ऽऽ सिद्धिमापन्ने यत्कुत्र सर्वशिष्यते ६ सर्गस्य
कारणं तत्र न किंचिदुपपद्यते मल र्गकारबीजादि मायामोहाभ्रमादिकं ७ केवले शांतमन
क्रमाद्येन परिवर्जिते तदिह्यते यत्र किंचलवमपि स्थूलमणुमवत् ८ न च नास्तीति तद्वक्तुं युज्ये
ते चिद्वपुर्यदा नचैवास्तीति तद्वक्तुं युज्यते शांतमलं तदा निमेषयोजनप्रांते प्राप्यायामात्संवि
दि मध्ये तस्यात्मतद्रूपं रूपं तस्य पदस्य तत् १० सर्वाद्याभ्यां तेवांते वासना विषयभ्रमे सर्वचिंता
विहीनस्य प्रबुद्धस्याधर्मावतः ११ शांतेनिःस्पंदवद्भःखेस्य प्रकृषस्यैव निष्ठतः यदस्यादिमेनोरूपरूपेन

स्यपदस्यतत् १२

प्रसक्तोनिवाच्यहत्यां वक्तुं न युज्यते तदाहि भविनास्यात्रभाव इतिभावः ९ नाहश्यानि विषयचित्स्वभावायास्या
त्मना प्रसिद्धिमत्रभवदर्शनेन वारयति निमेषइति पूर्वार्द्धचे इदर्शनकाले निमेषमात्रेण शाखोर्द्धे देशयो
जनप्रांते चक्षुषइतिद्वारा प्राप्नयोः प्रमात्रसंविदिद्वाभ्यां मध्ये तस्यानिर्विषयं रूपं प्रसिद्धमिति प्राग
सकृत्प्रशिंतमेवेत्यर्थः १० अहंतादिपर्यंत गाढनिद्रायामनसोनिद्राकालखंड पतीते सतिनतः समाधाद्रूढं

नोयोगिनांतद्रूपमनुभवसिद्धमित्याह सर्वाद्यंतेति द्वाभ्यां १२

१८ ग्रं.

2109

तृणानां गुल्मानां मञ्जरकोऽङ्कुरकविटपादीनां च सर्वपदार्थानां उद्भवेऽद्भवं तदनुपक्तं तथा विभुः तेषु सत्तासामान्यं आनन्तमनुगतं रूपं तदेव तत्प्रत्यगर्थस्वरूपः तथा चोक्तं वाक्यपदीये सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति १३ तस्मिन्नेव सत्तासामान्यरूपे तादात्म्येनानुषक्तमात्मानमिव पश्यन्दर्पणादिजगद्रूपं आगन्तुकत्वात्तु कारणमिव कंबुग्रीवाद्याकारैः कपालमिव भासते तत्सर्वमसत्कृतं अतएव कारणाभावाज्ज्ञानेन विद्यते चेति परेणान्वयः १४ तत्सद्रूपं

तृणगुल्माङ्कुरादीनां सत्तासामान्यमाततं यदुद्भवोद्भवं रूपं रूपं तस्य पदस्य तत् १३ यस्मिन्पदे जगद्रूपं यदिदं दृश्यते स्फुटं सत्कारणमिवाकारं कपालमिव भेदवत् १४ तत्सर्वं कारणाभावाज्ज्ञातेन च विद्यते नकारयुक्तं नगात्रेऽत्र च हेतुत्क संस्थितं १५ यत्कारणकं तत्सममतां नेहोपपद्यते स्वयं निर्मातृभूतेऽर्थे कोऽत्रापक्ववशाक्रिमान् १६ न च शून्यमनाद्यन्तं जगतः कारणं भवेत् ब्रह्मामृतं सन्नतेस्य दृश्यस्यात्र सद्रूपिणः तस्मात्तत्र जगद्रूपं यदाभातेन तदेव तत् स्वयमेव तदाभाति चिदाकाशमिति स्थितं १८ ॥

नाकारयुक्तं अतएव तज्जगद्धेतुकादिनापि न संबद्धं १५ तत्कुतस्तत्राह यदिति अर्थाय सर्वेषां स्वानुभवएव मानमित्याह स्वयमिति १६ अस्तु तर्हि असतो जगतः शून्यमेव कारणं तत्राह न चेति शून्यस्य कारणत्वे तस्य देशकालादिपरिच्छेदाभावात्सर्वं सर्वत्र स्यादित्याशयेन विशिनष्टि अनाद्यन्तमिति अतएव तद्ब्रह्मापि कारणं अस्तु तेन सत्ताकारपरिणामायोगाच्चेत्याह ब्रह्मेति तथा च श्रुतिः तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति १७ तस्मादीदृशे ब्रह्मणि यज्जगद्रूपं भातं तद्ब्रह्मैव तथा भातमिति ब्रह्मैव सर्ववस्तूनाभा वस्तुतत्त्वतात्पर्यमुपसंहरति तस्मादिति १८ ॥

एवंजगच्चित्तत्वभावादापातप्रतीतिस्तत्तथाभावो घटपटाद्याकारो भ्रमादिवेति सिद्धं सर्वत्र सर्वमेकमेव ९ भ्रान्तानामज्ञानां जीवभावे भ्रान्त्यैकमेवाखण्डब्रह्मभावे वा पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिश्रुतिः पारद्धिति वेत्यनुवदति पूर्णादिति १० ११ वर्तितेतीत्याह सर्वं स्वाकारेणैके सत्स्वसदसदेकतया सदा उदितात्मेति यदिदं स्थितमबोधरूपं ब्रह्मणि विशिष्टं तदेव निर्वाणमिति भावप्रत्ययार्थे तत्त्वमित्यर्थः इति श्री·वा·रा·उत्तर विपश्चिदाख्यानमः सर्गः ५१ सर्वं वस्तुस्वभावब्रह्मस्वभावेन क्रियाभिधेये श्रविकारमनोदितेन सन्मात्रमिति निर्वर्ण्यते घटपटादीनां न घटत्वपटत्वाद्यनुलिप्य स्वरूपभेदो वा निरूपयितुं

जगच्चित्तत्वभावाच्च तथाभावो भ्रमादिव सर्वमेकमजं शान्तमद्वैतमनामयं ९ पूर्णात्पूर्णं विसरति पूर्णात्पूर्णं विराजते पूर्णमेवोदितं पूर्णं पूर्णमेव व्यवस्थितं १० शान्तसमं ह्यनुदयास्तमयं विहीनमाकारसत्त्वमसत्त्वमेव समस्तमेकं सर्वं सदासदसदेकतयोदितात्मा निर्वाणमाययमिदं स्थितमबोधरूपं ११ इति वा· रा· उ· निर्वा· निर्वाणवर्णनं सर्गः ५१ वसिष्ठः जगन्नाम नभः स्वच्छं सद्ब्रह्म नभसि स्थितं न भातं नभसि भातीदं जगच्छून्यार्थइत्यतो १

शक्यावितिपृथक्करणे निर्विकल्पतया स्वसाभासयोः भावमवित्रोर्विभागस्य विकल्पमात्रत्वात्सर्वं वस्तुनो भावमात्रत्वेन घटत्वमित्यादिशब्दार्थे निकर्षप्रलयलक्षणात्स्थितमित्येव पर्यवस्यतीति प्रसादितस्य भावप्रतियोगिनिष्कर्षस्य फलमिहोपपादयितुमाह भवे जगन्नामेत्यादिना घटत्वपटत्वाभावेना निष्कृष्यमाणे जगन्नभ इव स्वच्छं निर्भेदकल्पकमेव प्रसिद्धं न तु घटत्वपटादिभावः प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मणि व्यवस्थितं तथा चैवं दर्शने घटः पट इत्यादिमानेन नभ एव नभसि भातीत्यसएव जगच्छून्यस्य घटपटादिपदार्थस्य वास्तवत्वाज्जन्मादि विकारशून्यमेवेति न कार्यकारणभावः कस्यचित्क्वचिदस्तीत्यर्थः

अमुमेवार्थं पुनः स्पष्टमाह त्वमहमिति भावभविक्षेः इत्थंकृतमहर्षौ नैयन्नैकद्वैतं नेविवासोऽस्मादि
नामसमसमाभासमेवतथासतत् २ एवंसद्गुरिति विमेघोवादि विभागएतद्वेविविधकारकक्रियाफल
भेदभासमानमपितद्भावअविष्ठेनत्वेनिष्कर्षेनिष्क्रियंशिलावत्तिष्ठत इत्यर्थः ३ तदेवहष्टादिक्रि
याकारकेषुतत्सद्भावनिष्कर्षेणप्रपंचयति इष्टेति इत्युपस्वस्वभावात्त्रिष्टुष्टोरशब्दाचिन्मात्रस्वभावे
स्वात्मनिस्थितः सन्नद्रष्टैव एवंकर्तृतादीत्यर्थः ४ अनयाह इत्यासर्वेजगदेहविभ्रमपमाहंशकामि

'त्वमहं जगदित्यादि शब्दार्थौ ब्रह्मब्रह्मणि शान्ते समसमाभासं स्थिति
मस्थितमेवसत् २ ॥'

'सद्गुरिति विमेघोवी विस्फोटसमयमध्यगे काष्ठमौनवदेवेदं जगद्भावावतिष्ठते ३ इत्याद
ह्येवंरूपस्वभावात्स्वात्मनि स्थितः कर्ता नैव कर्ता नैवाभवतः कारणादृते ४ नत्व
वेन च वकर्तृत्वं न जडत्वं न भोक्तृता न शून्यत्वानवाप्तित्वमिह नापि नभोऽर्थता ५ शिला
जठरवन्मौनं घनमेकमजं ततं सर्वशान्तमनाद्यन्तमेकं विधिनिषेधयोः ६ मरणे जीवि
तेऽस्तमयसमत्वे च शुभाशुभे सर्वमेकमजं व्योमवीचिजाले जले यथा ७ विभाग एवंहृप
वेरूपं नैव गच्छति एतच्चकल्पनेसमसृप्रादिष्वनभूयते ८ ॥

निदर्शयति नेति ५ भावाभावविभागस्याप्यमार्जनाद्विधिनिषेधयोरेकं ६ ७ मरणेजीवभो
गेनविभागेसत्यकमेवविदेशप्राधान्येनविद्रूपंतिरोधायद्रूपतां नैव गच्छति यथा स्वप्ने व्यावहा
रिकजीवात्प्रातिभासिकजीवस्यविभागेस्वापतिरोहितो व्यावहारिकजीवः स्वप्नजीवद्रूपपु
राटिभावंगच्छति तद्वदित्यर्थः प्रथमे निष्प्रपंचे यद्ब्रह्मैवनदृवातोजीवात्मनाविभागादित्यजगाद्रा

ननु कस्मादिदं सर्वात्मकं जगद्रूपं ब्रह्मणं यथाह स्थाणोर्निष्पंदवत्ताह स्थाणोरिवसमेह निविडि नाहं स्थाणोर्निष्पंदमनाहते
वितोरूपमप्रसिद्धमिति नित्यनवाद्यो शालावेदेऽमयदर्शनस्त्याभिव्यक्तिवित्तस्तडुभयामयामप्रदेशेतनया
प्रसिद्धेः प्रागमलकडुस्त्वादित्याह देशादिति ग्रनेकिंत्वविषयविशेषणाविद्धिते १० इदानीमपि दृश्यदृ
श्यापर्यालोचनेनतद्रूपं स्वदर्शामित्याशयेनदृष्टांतः सलिलमेवेति ॥ सर्वंजगन्नाहंस्थानिर्विषयैवतन्नाभिन्नमे

एवमच्छमनाकाशस्वरूपमननवज्जगत् भातिब्रह्मघनमेवेदंब्रह्मणीवस्वमतःस्थितं ९ तदिदं पर्वनगरादिवत् ११
दृताहंस्त्वौविद्धिसर्वंसर्वात्मकंवयत् देशोऽहंस्थानंग्रामोविदिशःमध्यमनेकितं १० चिद्व्योमःशांतसं
तस्यमध्यमेवैवमास्थिते जगन्मेघेवसलिलमेवोर्मिस्पंदनयायथा ॥ घटोदरमुदितेयस्कुयच्चनो
देतिनोदिते देशोऽहंस्थानंग्रामोविदिशोमध्यमत्रभेदितं १२ अतःकिलास्यसर्गस्यकारणंशशशृंग
वत् प्रयत्नेनापिचान्विष्टंनकिंचिदुपलभ्यते १३ यदाकारणकंभातितद्भानेभ्रमात्मकं ४
मस्यासत्यरूपस्यसत्यताकथमुच्यते १४ कारणेनविनाकार्यंकिलकिंनामविद्यते यदज्ञस्य
सत्यत्वदर्शनेसंभ्रमोनमत १५ यत्तुकारणकोभातिसस्वभावोविजृंभते सर्वरूपेणसंकल्पगो

सर्वंजगन्नाहंस्थानिर्विषयैवतन्नाभिन्नमेवेत्याह घटेति उदरेस्फुदितेचकार्यरूपेनोदितेनोदितेचकारणरूपे
नभेदितेनभिन्नःस्वार्थेणपि लाकः १२ अस्त्वभिन्नंकिंतुतत्सत्त्वमाह अतइति १३ ततोऽपिकिंतत्राह यदेति
यदज्ञस्यव्यापनैःस्वप्नसत्यत्वदर्शनसंभ्रमएवेत्यर्थः १४ १५ स्वभावोऽस्यविदेवस्वरूपंसजहनयाक्रिे

मेते कस्तर्हि स्वरूपमज्ञाहाज्ञाने तत्राह देशादिति

2113

ष्टाकारे इदं दृश्यं यो देव परमार्थे विवर्ते वर्तितस्मभपूर्वमन्येवनेन तत्र प्रसिद्धमित्यर्थः १७ असनतया पूर्वं बोधोऽर्थ
रूपेण कचने हनत्वेऽपि दृष्टान्तमाह बोधवदिति १८ बोधवदर्थरूपेण कचनीति किं सर्वं कल्पने
वटबीजान्तः सूक्ष्मो हृदन्तरे बोधोपि नते डाल्मकः अयं बोधलक्षणव्यापि स्थित इत्येवं तत्रो वान कल्प
न इति रामः शंकते विद्यत इति १९ साकारे हि बीजे तन्निराकारो वटः प्रागभूत स च भूजलादि
सहकारिकारणसम्भवधाने ङ्कुरादिक्रमेणाविर्भूत् न त्वं सर्वजगत्प्रलये किं विन्मात्रकारे सम्भ

देशाद्देशान्तरप्राप्तौ हृदणान्मध्यं विदो वपुः स्वरूपमनहन्त्वेवं राजन्नेतद्विवर्तवत् १७ बो
धवत्कचनार्थं रूपेण संवादोदयः दृष्टान्तोऽत्रानुभूतौ तः स्वप्नसंकल्पपत्तनैः १८ रामः
विद्यते वटबीजान्तर्यथास्थाभावि महाद्रुमः परमाणौ तथा सर्गो ब्रह्मण्यस्मान्न विद्यते
वसिष्ठः यत्रास्ति बीजं तत्रस्थाह्वालोकविततक्षितिः जन्मनैककारणैः साकं विततनामसह
कारिभिः २० समस्तभूतप्रलये बीजमाकारि किं भवेत् सहकार्यथवा किं तस्य नाद्य
न्ते यद्दृशाज्जगत् २१ यत्र प्रलयपर्यन्ते कालत्राकारकल्पना परमाणुतया योगोऽपि
नात्र केवात्र बीजता २२ कारणस्येति बीजस्य सत्यासस्यैककारिणः ब्रह्मभवाऽज्ञता

कका २२ ॥

स्माकथं केनज्ञनः

वतिसहकारिणो बालम्भं न इति विषमो दृष्टान्त इत्याशंक्य वसिष्ठ आह यत्रेत्यादिना २० आका
शेस्यास्तीत्याकाशादि किं बीजं भवेत् एवं सहकार्यपि तस्य बीजस्य किं भवेत् २१ न तत्र प्रलये तत्र जग
तः क्लिवर्भे बीजमस्तु तत्राह यत्रेति यत्रास्मिन्प्रलये परमाणुतयोगोऽपि नास्ति आकारक
ल्पना दूरापास्तेत्यर्थः अत एव कारणस्य सम्भवः प्रागुक्त इत्याह कारणस्येति इति प्रश्नयोरीत्या

२३ ॥

यदितदः पंथ्या विततः पुराणः अणोरणीयानित्यादिश्रुतिबलादेवमभ्युपगम्येत तत्र स्थापितत्र जगत
स्थितिर्द्रूपपादेत्याह जगदिति यदि तज्जगदपि निराकारमेवेत्यभ्युपगम्येत तर्हि सततं बीजाद्यसं
भवान्नाहदृश्यब्रह्मणेव पर्यवसितेत्याह सतीति द्वाभ्यां २४ प्रशाम्यते आविर्भूय स्वरूपं प्रत्यापयति २६

जगदादावेपरस्मात्तोयं नरितस्यपिनोचिते स्वार्थवेककालेमेकतामलकल्पना २४ सति
बीजे प्रवर्तते कार्यकारणदृष्टयः निराकारस्य किं बीजं कः जन्मजनकक्रमः २५ अतोऽय
मत्यसंततमेतदेवेदं जगत्स्थितं नेह प्रशाम्यते किंचिन्न च किंचिद्विनश्यति २६ चिदाकाशश्चि
दाकाशेऽह दिविनाजगद्भ्रमं स्वशुद्धवहिवाशुद्धेशुद्धेशुद्धे प्रपश्यति २७ स्वमेवाभासनेनात्म
स्वरूपं स्पंदवानिले सर्गशब्दार्थकलनानेह काचन संततिः २८ यथा शून्यत्वमाका
शे द्रवत्वं च यथा जले अन्यतात्ममयी शुद्धा सर्गतेयं तथात्मनि २९ भारूपमिदमाभाति
जगद्धेलेवनस्तनं अनादिनिधनं शान्तमनादेतिनचश्याम्यति ३० देशाद्देशान्तरप्राप्तौ हेण
न्मध्ये विदोवपुः यत्तज्जगदिति बीवेदं व्योमात्मनि व्यवस्थितं ३१ यथा स्पंदोनिलेनाघेर द्र
वेव्योम्नि शून्यता तथा जगदिदं भातमनन्याश्लेषमात्मनि ३२ ॥

किं तर्हि तत्तदाह चिदाकाश इति २७ २८ आत्ममयी स्वविवर्तरूपा स्वात्मता २९ आविवर्तनं तर्हि
कीदृक् तत्तदाह भारूपमिति ३० तदप्रसिद्धिस्तु वक्ष्यमाणा वाधितेति स्मारयति देशादिति ३१ अन्ये
नद्वैतवेणाश्लेषः संवत्सरकृत्वामसंगाद्धयमिति शवत्तु ३२ ॥ रामायनमः ॥

वर्णितं सर्वजगतश्चिन्मात्रभावमात्रत्वं संक्षेपोपदिष्टमुपसंहरति संविदिति हेराम जगत् आत्मनि परमार्थसत् भावे स्थितमसत् नवेति निश्चयेन संविन्मयमेव शून्यतापन्नं सत्यसिद्धं न भवत्येव किं तस्मात्साक्षादहन्नभ इति अनर्थकं स्वर्थं हितेन तत्त्वमयोद्यपद्दिनेव आत्मनि स्वरूपमात्रे स्थितेन वन भ इति क्रमसिद्धं न हि नभः सच्चिन्मात्रभावमर्कादिभूतं वा प्रसिद्धमपि तु जडं शून्यं किं च सर्वं दृश्यमानोद्यमनं सच्चिन्मात्रभावरूपेण तत्तु विहडेन भानानां मध्ये गभूतमेवाखिलं प्रसिद्धं न शून्यं न भोगे येन तन्मात्रं स्यात् अतस्तेन सच्चिदात्मनैवा

संविन्मात्रं तु जगदिदमहं त्वमनन्तकं मात्मन्यवस्थितमनस्तमयोदयं त्वं तं मां गतं भूतमविलीनं तद्
तन्मय देव हस्ते निरस्तसकलकलनो विगतज्ञानमास्व ॥ इति श्रीवा· नि· उ· अद्वैतैकोपतिपादनं सर्गः
५४ वसिष्ठः भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः आद्यावेव हि नोत्पन्नाः सर्गादौ का-
रणं विना । तत्र मूर्तो हि विज्ञानः कारणं भवितं क्वचित् स्वात्माधारकाः सममूर्ता नो बीज
पुंवीरुहामिव । स्वभावमेव सततं भावयन्भावनात्मकं आत्मन्येव हि विज्ञानः सर्वोऽनुभ-
ववान्स्थितः । आसादयति यं भावं विज्ञानं गगनात्मकः लब्धः सर्गः प्रलापेन जीवः स्वच्छत

ननु तस्मात्त्वमपि निरस्तसकलेहरूपविदं वद मात्रं सत् आस्वतिहेत्यर्थः ॥ इति श्रीवा· नि· उत्त· चतुष्पंचाशत्सर्गः ५४ अन्यभावनयान्यस्य भावापत्तिरूपेती विज्ञानात्मना स्वभावनादनन्यो इति परमार्थमयं जगत् एवं जगत आत्यंतिके ब्रह्माभेदे अनुत्पत्तिरेव फलितमित्याह भावेति उत्पत्तिवादे तव वद रूपं जीवाचेतनत्वं च नित्यसहकारकं स्थापयति न वेति । अत एव न तु वित्त्वं जगच्चिन्मात्रभावमेव भावयेत्तद्भावेनैव स्थित इत्याह स्वभावमेवेति सर्गानुभववानिति पाठे तत्सच्चिज्ज्ञानत्वात्मन्येव सर्गः स्वभावं भावयेत्तथानुभववान् स्थित इति व्याख्येयं । अत एव ज्ञात्मनास्वभावभावनानुरूपः सर्गो लब्ध इ

त्याह आसादयतीति यथा मदिरा हित्वा न याग्रात्म
नैव जीवः स्वात्मालब्धस्तद्वत् ५ ॥

2115

वा. नि. उ. टी. १८४

अध्या. ९० ॥

यतएवातएवत्वत्तेनस्वभावदर्शनेनज्ञावस्थितिविहीनत्याहयदेति ५ कथंनहितेनेदंजगत्कृतमितिशु
न्यादिप्रवाह उ०प०मसत्याह चित्रमइति अयमस्मान्नेनचिदात्मानाभिमितेनेदंसम्यक्तेजगत्कचतितेनेह
त्वनातत्त्वेलिवजगदादिकाकारेणानेनैवकृतमिति प्रवाहइतिशेषः ६ स्वाध्येत्वमप्यइदंध्यापयानवघयोगान्य
यः स्वतेनेइतिश्रुतेनानन्तस्वरूपतापवादद्वादित्याह तथेपइति यथावावकावकरूपितेनेजस्पनमसि केश्री

यदासर्वमनन्तत्वेनेनाकेनापिचदृश्यते तदाब्रह्मैवविद्धीदंसर्वंशान्तमनन्तकं ५ चित्रमप्यत्र
भस्मेवपयसीवपयोद्रवः विनाकवलितंयेन नतेनैवजगत्कृतं ६ स्वप्नेतदेवजगदित्युदेतीति वि
मलायथा काचकस्यैककचलितंतेनयत्स्वंसादिकमेवावि ७ चित्काचकस्यैककचनंयथासर्वंजग
द्वैवत नैवजगत्प्रदर्शियत्नतत्स्वभावमात्रमिदंस्थितं ८ ग्रावादिसंवेदिहिचित्स्वभोक्ताग्रहेत्यभिधाहा
ते अग्रवात्रौचितेःस्वप्नस्वप्नदृश्यमिश्राख्याते ९ सर्वंग्रहसामस्विनातद्वदायथापियथास्थिता
नवैगालीलादृशीनांपरार्थंवचनानथा १० ॥

वइकादिकचलितंतथाइत्यैवविचिंसादिद्रूपंसवात्मभावेनेविदाकाशैककचलीत्यर्थः ११ ततस्मात
वमात्रेविदाकाशमवं ८ कस्मात्हितथास्तिनायत्स्वप्नयोभेदस्तमाह ग्रावादीतिग्रावादयाग्रहणेनहिवाए
गभात्मकसंवे अग्रवात्रौग्रहणेनस्वस्वप्नदृष्टांतः करणामात्रपविणामन्वेषसंवेदायाभिनेःस्वप्नः ९
आदिसर्गसकल्प एवमहाप्रलयेसर्वपदार्थस्वभावमवस्थापिकानियतिसत्ततत्तसावेणोवायापि

यथास्थितं पदार्थं वचनात्तदा यथापूर्वं ग्रहणसाम
नास विनोतनवेगारेवाहशीनां प्रत्यतादृशे

१८४

2116

तथाचवारिसत्तातिरिक्तसत्तायथातरंगेषुनास्तिएवंजगतःपृथक्सत्तानातिरिक्तासत्तानास्तीत्याशयः
ननुसोपादानकनाशप्रसादइत्याशंक्याह यथेतिएवंजगतःपृथक्सत्ताभावेजन्ममरणभीतिभ्रम
क्तिःकेवनास्तिप्रत्युतयथापिसत्त्वमेवेत्याह मृतस्येतियदिमृतस्यपुनर्जन्मनास्तितेनतथापिब्रह्मत्वम
मायापत्वनतत्त्वमायोऽभयसमात्मनःपरिशेषाद्विदायांस्तुभौनिरंतिवाधानंदत्वेनप्रसिद्धंब्रह्मत्वमेव
प्राप्तंभूयस्तुपुनर्मृतोदेहाद्यात्मनासंसारोयद्युदेतितत्तस्यनवंसंसाररूपमपितद्ब्रह्मत्वंनहि

यथावारिनिरंतराश्रीःसलिलंस्वच्छतामिता तथाविश्वोऽस्मिविज्ञीजसमंतःसुहितामिता ११
मृतस्यांत्यतनाशात्तुब्रह्मत्वमेवतत् भूयश्चोदेतिसंसारःस्तत्स्वत्वंनवमेवतत् १२
उत्तमेभ्यस्तुविज्ञीतेःसासमेहपरत्रच तस्मादेतेसमस्तत्वेसर्वथास्मृततत्समती १३
मरणंजीवितंवास्तुसहजेवासनेतयोः इतिविश्रांतविभ्राघःसोंतःशीतलउच्यते १४
सर्वसंवित्तिविश्रामेसविज्ञोहनियाहशी भूयतेतन्मयेनैवतेनासोशुक्लउच्यते १५ अनं
ताभावसंवित्यासर्वंदृश्यस्यवेदने उदेत्यपास्तसंवेद्यमतिवासनिसर्गके १६ ॥

स्ताबोन्यसत्तास्तीतिनकुत्रचिद्भयसक्तिरित्यर्थः १२ ननुमृतस्यकर्मभ्योनरकादिदुःखसंभवा
द्भयंकिंनस्यादित्याशंक्याश्रुत्यापाह उत्कर्मभ्यइतिसाभीतिरिहजीवतःपरत्रमृतस्यचसमान
नरकादेर्जीवनस्यब्रह्मसत्त्वसमानातिरिक्तसत्ताभावाद्दुःखस्यापितत्त्वसमत्वेवास्थितेर्विशेषाभा
वादित्यर्थः १३ तयोर्मरणजीवितयोर्वासनेसोऽत्यंताश्रितिरूपसत्तेसहजेस्वाभाविकत्वेन
स्वरूपं १४ तेनेदंदृश्यंवेद्यस्यपृथक्सत्तापगमेनासौशुक्लइत्युच्यते १५ एवंदृश्यस्यात्यंताभावसंवि

त्त्यासंवेद्यंनिर्विषयमेवोदेतीतिमुक्तोपपत्तिरित्यर्थः १६ ॥

त्यापरसत्तयासर्गकेसत्यमतिवासर्वंदृश्यस्यवेदनेश्रपा

2117

2118

चेत्याभावादेव तन्मात्रे तद्विनिःक्रियारूपेण ८ अमी ह्यात्मैकवलनीतिकवत्कैवल्यभावः कार्यकारणम् १९
प्रतिभासमात्रे लोकद्वैतेनान्यत्वज्ञत्वमेवेत्यसत् २० २१ २२ हेतुमविद्यायाः आविलेन रूपेणास्य कर्तृ

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
२८५

यत्र चेत्यं न चिद्रूपं यच्चितेरप्यचेतनं तदद्वैतैकतानन्तज्ञाः शान्तास्तद्वद्भवौ स्थिताः १७ वि
न्याचकाचकाव्यपदनामामात्रानङ्गत्वे अन्यत्वपरमाकाशैवेयमीदृक्ष्वाः ततः १८ चिन्न
मः स्वेदमात्रात्मसु केवलात्मन्यथानगात् अद्भुतमयमेवेदं न दृश्यादिमयं क्वचित् १९ नेद
देशेन कालेनाखिलेन रूपेण न क्रियया न तत् सदेवाखिलमुक्तं न वाप्यनुक्तं न सदप्यसत् २०
भाति केवलमेवेत्थं परमार्थघनेऽघने यत्र शून्यं न वाशून्यं मनाक्के गगनादपि २१ साका
रमप्यनाकारमसदेवातिभास्वरं प्रतिष्ठैकचिन्मात्रस्फारं समग्रे यथा २२ निर्वा
णमेवमितमाततमित्थमनश्रोत्रोमस्त्राविलमनाविलरूपमेव नानैव न क्वचिदपि
प्रसृतं न न नानाशून्यतनमेव रमिवाम्बुनिधेरवनं २३ ॥

न प्रसृतं

त्वाच्च नाविलरूपमाततं निर्वाणमेव स्वेन न क्वचिदपि तेन किंतु सर्वत्र प्रसृतमेव श्वेवरेशून्य
त्वमिव ग्रेवुधोरवनमिव चेदं जगत् न नाना किंतु तदेवेत्यर्थः २३ ॥ ॥ ॥

७.
यो॰
२८५

इतिश्रीवा॰ ला॰ल्मर्थ॰ निर्वाण॰ उत्तरा॰ पंचपंचाशत्तमः सर्गः ५५ चिदेवसर्वंसर्वत्रसर्वेविदितिनिश्चि
तैः हृषीकाणामपाणाणामात्माभिकाशोपवर्ण्यते चिन्मयेव्योम्निब्रह्मलोकाशेनन्तेनयासर्वत्र
सर्वदासमायुत्रसंक्रचहूतितयासर्वेभवतिनतुसर्वंसर्वत्रसहमेवसमालिन्यलेशेनापिबल
नदूषयतियथाविशुद्धात्मनमविलेलेनस्मिन्नल्पात्मनाभासमानमपिनविदूषयतीत्यक्तेनहृदि

इतिश्रीमहारामायणेनिर्वा॰ उत्तरा॰ परमार्थसघनवर्णनंनामपंचपंचाशत्तमः सर्गः ५५
वसिष्ठः सर्वत्रसर्वथासर्वंसर्वदाव्योम्निचिन्मये सायुसंभवतिसकलंशून्यनेवइवावि
ले १ यत्रचिन्मत्रसर्गश्रीर्व्योम्निव्योम्निवास्तिविक्त चिन्मयनानापदार्थानांसर्वेषांनास्ति
विकुचित २ पदार्थजातंशैलादियथासमेपुरादिव चिदेवैकंपरंव्योमतथाजाग्र
पदार्थभूः ३ पाषाणाव्योनमत्रैवंसृणणामसमायतने पूर्वसर्वेषयक्तैवविवेकं सकृतमे
वच ४ अहंविदितवेयनाकदाचिन्सृणांमानसः स्वक्रांसिकुविमेलोकव्यवहारंघनभ्रमे ५

त्वर्थः १ उक्तार्थेउपपत्तिमाहयत्रेति व्योम्निपृथ्व्यादौ २ सर्वस्यचिन्मात्रतास्वभप्रसिद्धेतितद्दृ
ष्टांतेनजाग्रत्यपितांसाधयति पदार्थजातमिति ३ रसानांमाधुर्यंवैचित्र्यालोश्रृंगारादीनांवाच
नेष्वानेभ्रांतिरोगभेषजेचविविधकथाप्रबंधेभिननास्तिचित्रंविस्तरेण ~~[illegible]~~ वर्ण्यतं
प्रकृतेप्रस्तुतेच ४ ५ ॥ ॥

६ अमरालयेसंस्थितोऽहंइदंवक्ष्यमाणंचिंतितवानस्मि ७ केनचिदप्युपायेनप्रकारेणावक्वचिदृ
ष्टेकालेच ८ तत्सुखदेह्यन्तोवदेवनकिंतद्वेनदुःखदायीन्याहोह्यहमिति ९ अलोकिंगलोरिं
गकेविवर्तेइत्यर्थः १० तस्माद्धितेद्वेयोह्येतस्यावश्यपदेयत्नात्तज्ञानायेत्यर्थःआत्मानेसदेहंयात्म

ध्यानैकताननामेत्यध्यानेविश्रान्तयेचिरं तत्कालजंजनीभावप्रकोंतार्थीप्रमेवमतत् ६
इदंचिंतितवानस्मिन्कस्मिंश्चिदमरालये संस्थितोविविधाःपश्यन्भंगुरतानागती
गतीः ७ विस्मयावलियंलोकस्थितिरापातसुंदरी नजानेसुखदाकस्मैनैकस्यचि
केनचित्कचित् ८ उद्वेगंजनयंत्येतत्तीव्रसंवेगतोहृदः इमाहृष्टप्रहृष्टोइष्टविष्टा
निष्फलप्रदाः ९ किमिदंदृश्यतेकिंवाप्रेक्ष्यतेकोऽहमेववा सर्वंशान्तमजंव्योम
चिन्मात्रात्मनिरिंगकं १० तस्मात्समस्तमिदं इदंवदेस्मादिङ्गम स्वपदेशमितो
गता संयोग्यात्मानमात्मना ११ अहंस्थपः सर्वभूतानांनिर्विकल्पसमाधयः समे
स्वच्छेपदेशान्तेश्रमेविगतवेदन १२ ॥

नास्त्येवैवांतर्थानाद्युपायैःसंयोगमत्रदृष्टिपिनासेवदाव ११ विगतबाह्यार्थवेदनंयथास्यात्तथा १२

१२ ननुगिरिशिखरावरणश्रेणीऽत्युत्पादयः स्वागवङ्कहिनद्राह्यः पातालकुहरादयश्च वहवपको
नदेशाः प्रसिद्धाल्लोकुतो नाथास्तेनेत्यमाशङ्क्यात्राह शाद्वलादिना विशेषपदेन शाद्वलप्रभृतिभिः का
ननवाटिभिः शाद्वलैर्भूतैः सिंहव्याघ्रादिभूतैस्तैर्वाभिलः समाकुलागिरयः सर्पदंष्ट्रैः संतो
न्यानपि लोमशं नितसमाले समश्चवयद्वयमते कुलाइत्यर्थः १४ ब्रवद्रोणीप्रदेशाः किरातार

तस्मात्कोऽनुप्रदेशाः स्यादत्यन्तस्तं सूक्ष्मतोगताः यदैतानानाप्रभृतिनेपं ववास्ताथवेदनाः १३
शाद्वलकाननवार्धद्भूतैर्व्याघ्राभिः समाकुलाः वाह्लोमशं न्यसंसज्ञाः स्मात्के
गिरयोऽरयः १४ नानाविधानगैर्द्रुमगणैर्नतावलिताजनैः दृष्टा विषमयाप
वनिः स्तुषाविषयादिभिः १५ जलैर्जलचरैर्भीमाः सागरानीरजेचयः विविधा
रभसंस्तवेर्नगराणीवनागवैः १६ तटान्यश्रेवृताशीनां लोकपालपुराणि च
भूताकुलानि शून्यानि पातालकुहराणि च १७ गायन्त्यनिलभाकारैर्नृत्यन्ति ल
तिकाकरैः पुष्पैर्हसन्त्यगैर्ज्वालाग्रहागहनकोटराः १८ ॥

दिव्यैर्नैर्वल्लिभावेष्टिताः विषयादिभिर्दूषितत्वाद्विषमयापव १५ विविधाव्रसंस्तवैरि
न्दुमयान्वयि १६ अद्रीणां श्रेवृताशीनां चतटानि शून्यानि च १७ गिरिगुहासंहिसेव्यतानत्राप
ह गायन्तीति सिद्धमर्यादिगर्भवाङ्गहनकोटराः १८ ॥ रामः ॥

केतनहिंमहामतांसिद्धलिलावचेतनस्यइतिप्रसिद्धाः स्वलीदेस्वलीवेसमामाधिद्दिनवललत्राहमौनी
निदंभयथाऊलीनोमीनोनास्त्वानशीलानांसुनीनांचस्पर्शीः क्रीडास्त्वानाघभिघातैः केप
नशीलनीलश्वेलान्यंबुजानियामृतस्याविधाः मरुतः वधानैर्विराविताः सस्याः समाधिभंगाह
तनान्नममविरतासाएवयनोहितदामौनीनतुचिकारणात्तमेघः १९ अतनहिंनिजेगोरोवीतेविश्रा

मौनीमीनगुनिस्पर्शांते पिनीलचलांबुजाः तरंगोविरहात्पवनवार्याधावर्तेविनावि
नाः १९ पवनस्पर्शसत्वानृणापाश्रुपानांकिली रटत्यनिलभाकावैनिर्जरोव्यं
प्पसंयजा २० तस्मादाकाशमात्रंकस्मिंश्चिद्दरकोणके अवतिष्ठाम्यहं हेम
योगायुक्तासनिहितो २१ काक्लिश्चिद्देककोणेत्वक्लतानाकल्पनयाऊटी वज्रा
॰दरहृतस्यास्तेतेलिखाम्यवासनं २२ इतिसंचिंत्ययातोहमाकाशमासितिर्मले
यावद्ब्रह्मपिपश्यामिसकलंविततंततं २३ कचिदूमास्मिहगणेकाचिडङ्गेटबुवे

यतोहिमसंपक
विन २४

कचिद्दिग्यापरापारं

तेहेन ललत्राह पवनेनिग्रसंयमनाग्रनियनाग्रनिवारितविक्षेपेतियावत २० परिशेषादाकाश
एवसर्वविक्षेपहेतुवर्जनाकारणमित्याशयेनाह तस्मादिति ॥ वज्रोदरहृ रमितिपूर्वीनरो
भयक्रियाविशेषणं २१ विततांतरेविक्षेपहेतुसहस्रत्याजगर्भं २२ विक्षेपहेतुबा ऊल्पमेव
विशेषणाः सर्वतः अपंतयतिक्रचिदित्यादिना १४ रामायणायनमः ॥ ॥

८१

2122

अद्भुताऽन्मादैनोद्दृत्तनाचैर्विनोदयन् १७ आस्कन्दैर्दैत्यपुत्रैः क्रीडनैर्नानासंगंधर्वोत्सवैर्देवपुत्रालि
पत्रे १८ मंडलैर्मवाद्यैश्च क्रव्यालैर्मेरिते १९ अपूर्वैः पूर्वैर्बहुविचित्राकारभूतोच्चापमिनृनाना
नेनारसमूहैरावलितं प्रमेयं चन्द्रादित्यग्रहाणां रथैरुद्धुरं १८ शांतिस्वस्त्ययनैर्देवैर्हेतोभूतसुः प्रा

क्वचिद्भस्मस्रवं ग्रायव्यासमं क्वचित् क्वचिद्रक्तजलपंकं क्वचिद्दुर्दुनपोपिनि २५ क्व
चिद्दैत्यपुत्रैर्नागंधर्वैः प्रक्रीडितं क्वचित् क्वचिद्भद्रुद्रगणैर्नानाकाकाकुलितं क्वचित् २६ क्व
चित्तैलवनांसमूहैः क्वचित्कुट्टमहानिले क्वचिद्भस्मातवलितं क्वचिन्मेदजलमंडितं २७
क्वचित्सर्वभूतौघैर्नानागणावलितं क्वचित् क्वचिद्वेकैरथाक्रांतं क्वचित्स्मरथोद्धुरं २८
क्वचिद्दाडिमदाहार्तैर्भाशिषैस्मान्वितं क्वचित् क्वचिल्लद्रुजननामसल्लं क्वचिद्रंभोसमड
गोमं २९ क्वचिद्दूतालवेतालैर्गणकोड्रामवक्कांतं क्वचित्सप्रलयंवोदक्वचित्संप्रलय
निले ३० ततोभूतगणाल्लक्काहहाहवनेगतः प्राप्यवानदृमेकाले भूतमसेनविल
ते ३१ प्रसंतमंडपवनेहस्मेप्राप्यभूतकं मंगलोस्यानरहितमगम्याविहिस्संस्थते
३२ कलिसताघमयानवक्रुटीप्रकटकोटरा नीरंध्रकुर्यानिविडापमकुयलसंहती

३३
गालोपरवृत्तजनैर्भूतप्रेतादिभिरसल्लवीभत्सं २५ ३० ३१ मंगलैश्चविद्धैः वरहितं ३२
कलिनामैककल्पेननिर्मिता ३३ चूर्णैः कीटभेदैः रसंख्यैर्व्याप्ताकृतेहर्तोऽद्विविोदरमिवम

2123

श्री.
वा.नि.
उ. टी.
१८८

2124

मेहरंसमभूत्तोपमा १४ तमथ देहेन तामसमलभूतामात्मनैव कल्पयन्समाननिर्विकल्पसमाधि
स्थः श्वासमिलित्वब्रह्मदेहेनान्वयः १५ १६ १७ पुनः स्वानन्दे भोगाङ्गं समाधेश्चुत्थाने त्रिभिरग्रमाह वि
वमितितत्वत्रिरेणावशंसतातेतेचित्तैश्चाश्चावसवनवच्छ्रयहाविततंतनहाबोधबीजंचुस्थानेनि

बुभोजात्मभोगभूतीश्च विविधाद्यमनोहरा कल्हारकुंदमंदारपुष्पश्रीकोशशोभिता १४
समग्रभूतग्रामश्चेतनत्वेन कल्पयेतेनसा प्रशान्तं सर्वभूतानां महद्भासतेतदाततः १५ ७
हृदयाकाशमनः शान्तमनः परमध्यानवान् सर्वसंकल्परहितेन निर्विकल्पेन स्वानमात्मनः १६
निर्विकल्पसमाधिस्थो निद्रालुरिव वागतः समः सौम्यासनः स्वस्थः समन्वीर्णर
वांचरान् १७ अष्टेयदनुसंपन्ने वेदः पर्यपतितत्वत्राणात् विशेणवाशापवनध्वनिकिव
ह्लितंयदा १८ तदावर्धमानेनात्रुबोधवीतांकुलांकुर प्रासीत्महृदयतेत्रेकालमे
कविकासतः १९ संपन्नबुद्धेभवनस्मृतीवः संबुद्धवदनः शिशिरत्नेगगनस्यम
धाविवसत्सलयो २० तद्भूतनववर्षाणानिमेषमिवमागते वर्षोपिकालगतयोम

वेसिकपिंपामनाक ७८

मितेकर्महृदयतेयेयएकंकाले विकसतः हृदंप्रांतरं समध्यसमाभागोयस्यतथाविधं प्रासीदिति
पदेशान्वयः नामापवनध्वनिकिवदितिपाठे प्राणानामध्यात्किविदिस्पर्शः १८ १९ समाधौ वेत्रमा
से २० एकस्थितः एकाग्रविन्नस्यमनोगतिमन्याः भवंति २१ ॥

तदनंतरं किमभूत्तदाह विकासमरमितिद्वाभ्याम्मदस्यपल्लवादिद्युतिहेतोर्हर्षस्यनिमित्तभूतोनतगी-
तोरसः पुष्परूपेणेव ५२ ततः किमासीत्तदाह मानिनिरिष्ठंदेप्राणैः पंचवृत्तिभिर्वायुभिर्विविदिहैर्देहैस्सह
तितेनहृष्याटेव्यपागतस्याविभूतेर्जीवसंविदिदंरूपेणस्वलवार्विपंचभूतंगतेनहृष्यातमाभिलह्यरक्षा-
लवतामयातेग्रागवार्पिशाच्याविवलितः परिह्वकः सहमितिप्रसिद्धोहंकारपिशाचः कृतोप्यत

विकासमासाद्यततोवसंतोगलोलुहोद्रिपक्रमः वास्तेतः पुष्पद्रूपेणामदस्तेववास्तेषम ५२
मांसप्राणश्वसितमयकापानमविदिंदशमयथागतेनाहमितिप्रसृतः पिशाचः रक्षोगणानाभि-
वलितोपकृतोपिसमप्रेक्षामतत्रमनवापुरिवेशहद ५२ इतिमहारामायणेनि-
र्वाणप्रकरणेऽस्याकाशसंभवेवसिष्ठसमाधानवर्णनंनामषट्पंचाशत्तमः सर्गः ५६
मउवाच तामस्पुरितनिर्वाणमहंकारपिशाचकः वाधतेकिमितिवृहिमुनेमेवदे ५८

किंतावदेशास्त्रतेज्ञानः पृथ्वाउर्ग्रशाल्मलमलादिकृतंतेपोवामानंतंतद्गुणोसद्गमनोवापुष्पेउपवनः
प्रसरतितद्वदिस्मये ५२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउत्तरार्द्धेषट्पंचाशत्तमः सर्गः ५६ ता-
तांहंकारपोपकविशेषः प्रतिपत्रये तानवापितदपरमविन्माज्ञनेनसम्यक्ते मामहमितिप्रह-
तः पिशाचरस्तुरूपपेत्तममनसोवापुर्विलिटप्ननोत्याचवसिष्ठस्पाप्यहंकारपिशाचक-
तवाधावशमात्ततानफलानिस्पंदंत्भावयनरामः हृष्टतिनामपीतिउदितेनिर्वाणतानभूले

हृष्टानेव ।

पस्मलयाविपंनामपि ।

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
१८४

2126

नस्यायमशेषभोगमात्रस्थो नन्वहंप्रत्ययस्य पूर्वदेहस्य प्रारब्धमिति चिन्नाहंकाराभावश्चेतियाचेगात्तवक्ता तिन्नो वेयस्थस्य किंचिन्निदर्शो चिन्मनाहंकारेणानन्नाहंकारो विशेषवन्ता निर्दोषप्रदर्शनेनोत्तरमाह व सिष्ठः अहंभावं विनेत्यादिना देहस्थितिर्नोपपद्यते एवमाद्येयस्थितिरपारं संस्थानेन तन्नाहुस्माख्या त्येयं ३ अज्ञानलक्षणेनयि शूनावालेन कस्थितः नेनाज्ञानवशेनैव संस्थितः ४ अस्तोकिंनत

वसिष्ठ उवाच अहंभावं विना देहस्थितिस्तत्त्वानयोरिह अयोध्यस्थितियावान संस्थेनो।
पपद्यते २ अथनन्दविशेषस्ते सूक्ष्मविज्ञानवेत्तमः अकेनेपनाहंभावविपिशाचः शांतिमे
तिते ३ अहंभावपिशाचोयमतत्त्वज्ञपिशितामता अविद्यमानएवानः कल्पितस्तेन सं
स्थितिः ४ अज्ञानमपिनास्त्येव प्रविलितयत्रलभ्यते विचार्यमाणदीपवत्तास्वरूपेनसमो
यथा ५ यथा यथा विलोक्यते न तथा न तथा विलीयते इहात्तनापिशाचिकानयाविचा
रितामती ६ किलाससमामविद्यायामस्तलोहेतिशशपतौ बुद्धिर्महात्मकायन्तीनिर्दे
हेवयथानिशि ७

तत्राह अज्ञानमपीति ज्ञानेनाज्ञाने बाधिते तद्दृष्टीनस्थितिकोहंकारोपि बाधितप्रायाशयः ५ तथा च विदुषामनुभवो लोकव्यवहाराणां नदलोकवैः प्रसिद्धइत्याह यथायथेति ६ अतए वविद्याशानाभावकालनियनाभ्रतनात्रसिद्धइत्याह किलेति अज्ञानात्कार्यविद्यावा ७

७ ७ ॥

एवंकारणाविद्यायाः कार्योविद्योतेशकालमात्रव्यवहारमात्राद्रष्टाधिकजीवविदेहपतापितस्थी-
नेत्याह सतीति स्वमवः स्वनुभवादीनामसिद्धिः ८ स्वसनस्यार्थकिंतत्तत्वाद्दृश्यमेस्थितिरिति ९ कारणा-
भावमुपपादयति परमाकाशेति मनः षष्ठेंद्रियाण्यात्मनात्मानस्तान्मनः मनः षष्ठेंद्रियसिद्धिं विना
उल्लेखाद्यभावात्तदनुल्लिखितस्य कर्तृत्वमशक्यमितिभावः एवंसाकारस्य चदाहे साकारेणेव कल्प-

सतिसर्गेन्नविद्यायाः स्वयंवेद्यात्मनः क्वचित् सतिहिद्वितीये शशीनिर्द्वितीयोविद्यतेश-
शः ८ सर्गत्वमसज्जातत्वात्तत्तेनोनविद्यते नजातः कारणाभावात्स्वर्णमेव खेहृद-
वत् ९ परमाकाशकोशांतर्नापिसर्गोस्तितन्मये इत्यादेरनुपलंभस्यभवेकिमिवका-
रणं १० मनः षष्ठेंद्रियातीतंमनः षष्ठेंद्रियात्मनः साकारस्यनिराकारंकथंभवति
कारणं ११ बीजात्कारणतः कार्यमंकुरः किलजायते नबीजमपियच्चास्तितस्मा-
दंकुरः कुतः १२ कारणेनविनाकार्यंनचनामोपपद्यते कदाकस्य के केनदृष्टोल
व्यस्फुटोद्रुमः १३ संकल्पेनावबोधदृश्यनेविटपादिकं ससंकल्पस्तथाभूतोन
तत्रास्तिपदार्थता १४ एवंयथाविदाकाशेसर्गोहावनुभूयते सम्यग्रूपश्चाकाशेस
र्गस्थितिरनर्गला १५

लभूतिं शशदिनाकरणमनुचितेनननिराकारेणेसर्वं १० ११ १२ १३ यदिकेनापिसवसर्गेस्ववादिकस्त-
थाभासतेतत्सदृष्टान्तमाह संकल्पेनेत्यादिना १४ सर्गादिकालेयेयमनर्गलासर्गस्थितिर-
नुभूयतेसापिचिदाकाशेसम्यग्रूपोन्मुत्तादिरिवबोध्यः १५

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
१६॰

तर्हि किं सूक्ष्म एव सर्गो नेत्यत आह स्वस्वभाव इति स्वयः सर्गाकारवैषम्यरहिते हि स्वरूप एव तथा
प्रथनस्यार्थः १९ अविकृतत्वेन विकारतां गतस्यात्मनः स्फुरतो रूपे स्वात्मैव दृष्टान्तमाह स
म्रेति १८ १९ तथा च सर्गस्यात्मनः स्वाद्रूपमात्रत्वेनाह रूपमेव सर्गकालेऽपीत्याह यथैव यथैवेदम्

स्वयमेव चिदाकाशः कचत्यात्मनि तत्तथा स्वभाव एव सर्गोऽत्र स्थितस्तेनैतमीक्षणः ४
१८ स्वप्नसर्गोऽत्र दृष्टान्तः प्रत्यहं योऽनुभूयते स्वप्नसंवेदने स्वप्ने स्फारत्वादिः पुराकृतिः
१ चित्स्वभावेन यात्यत्र मेयात्मत्वं हि वेदनः अ सर्गः सर्गवदुल्लासि यथा पूर्वं महाभवे १७ अ
वेद्यवेदनेऽप्यद्रमेकं भात्यजमव्ययं सर्गादौ पद्मनाभं तं स्थितः सर्गः स्वप्नवन्नः ५
नेदं सर्गोऽस्ति नैवायं पृथ्व्यादिमयगोलकः सर्वं शान्तमनालम्बं ब्रह्मैव ब्रह्मणि स्थि
ते २० सर्वं शान्तात्मनस्तद्ध्यलं यथा कचति पादपे यथा स्वप्नपुरं तेनेति चिन्मात्रप
विजृम्भिते तथैव सर्गः सर्गादौ पश्य चिन्मात्रविजृम्भिते २१ स्वच्छे चिन्मात्र आकाशे चिदा
काशो यथा स्थितः स्वभाव एव सर्गोऽसावविविक्तेनैव भावितः २२ भाव्यभावकभा
वादिभूमौ नो भावने भृशं सर्वं चिद्ब्रह्म एवाङ्गमात्मनात्मनि संस्थिते २४ रूपमस्य

स्तीति २० २१ तथा च स्वच्छेऽप्याकाशेऽप्रतीतवर्णवैचित्र्यमिव ब्रह्मस्वात्मभूतेनैव चिद्रूपेण स्वेनैव स्फु
रतीति तत्स्वभाव एव सर्गो इति फलितमित्याह स्वच्छे इति २२ ननु स्वभावपदे भाव इति णिजन्तपदे तस्म
वेन तस्य वने तत्स्वकरणव्यापाररूपभावनाफले भाव्यत्वे निष्ठं भावनाचमविषयभावनानुकूलो भावकः।

रूपैकरूप्यं स्वभाव एवात्राह भावेति न कस्मिन्नानारूपतेवात्त्वे
कस्यचिदपीति भावः २४

गेस्वाच्छन्दतया भवति तादृशं २१ ९

व्यापारः करणादिकारकनिर्वर्त्यस्त्विति भाव्यभावकादित्रिपुटीभूमौ नापेक

2128

स्थितेनिश्चयेनास्थिरीभूते १५ तथाप्यस्मिन्नेवाहंभावोबाध्येनेनज्ञानमितिकल्पितमित्याह यदहंभाव
इतिपिशाचोबालकल्पितपिशाचइव १६ एतेननतत्स्मृतःस्मृतिहन्तिदर्शयन्तिमयावित्ति १७ दार
ग्रध्यत्वादहनक्रिया १८ ननमौनेमयोगेव्यवहारकालेनानोचेष्टायोग्यः मेनाहंचरात्रपवाधादिनान

एवंस्थितेकुतःसर्गःकुतोविद्याकुतस्तता ब्रह्मण्येतेनसर्वेषांकाहंकारादयःस्थिताः १५ अ
हंभावस्यसंशान्तिरेषासम्यक्कथितातव अहंभावःपरित्यक्तःपिशाचइवशाम्यति १६ यथा
लेवमहंभावःपरित्यक्तोऽपहाविलः तदासौविशुद्धमनोऽपिनिष्फलःशारदभ्रवत् १७ विशा
गृहादेवितानोयथादाहोहेतुनिष्फलः तथाहंभावसंशान्तिस्तानेनिष्फलतामियात् १८
इतिमद्दृष्टतत्त्यागेनाविवृतमत्तोपदा तदाभ्यासद्भवाभ्यासः सर्गसर्गोचमेस्थितिः १९ अ
हंभावस्यनैवाहंनाहंभावोममेतिच तेनविद्धिचिदाकाशमेवदृश्यमेवनिर्वचने २० यथामम
तथान्येषामपिबोधवतामिह अग्निनामिवचिज्ज्योतिर्मात्रेयंबोधविभ्रमः २१ नाहमस्मिन
वान्योस्तिसर्वेनास्तीतिनिश्चये प्रकृतव्यवहारस्त्वंशिलामौनमयोभव २२

एवकाशीकृतस्यस्थि
तिःसमेतिशोध्यः १९ सर्वंपरमात्मसमाक्रमणायाहंतानवाध्यतेकिंपुनर्बोधितेनापिसाधेनाह अहंभावस्येति
नितरांचनेनिर्वचने २० अस्मिन्नर्थेसर्वेविद्वदनुभवसंवादंस्याह यथेतिअयं अहंभावादि २१ तमस्य
हमित्यतःसर्वंबाधेनाद्वितीयोभवस्याहनाहमितिप्रकृतेव्यवहरतीतिप्रकृतव्यवहारः २२

2129

निर्दिष्टो निरवकाशः शिलावन्नलिद्धनस्य पूर्वसर्गकालेष्वादितः सर्गप्राक्काले सर्वे विभक्तकल्पिताः
२२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणोत्तरे सर्गः ५१ सर्वं च सर्वं सर्वश्रीः सदेवास्ति न वेत्ति च दृष्टिभे-
देन पाषाणोपाख्यायितार्थोच्च वर्णितेन शास्त्रसाक्षिकैर्जीवन्मुक्तादेः कार्यस्यावाधकाले सर्थिते प्रक्रान्तं।
समस्तं सर्वत्र सर्वं चासर्वेति नामपूर्वं पाषाणोपाख्यानिकथया समर्थनेन यत्नितानन्तरं देवप्रश्नं भूमिका

आकाशकोशविशदाकृतिरेव तिष्ठति दृश्यवत्स्थिरमपक्रमसर्वभावः आपादितस्य किल
विस्मयमेवमवनोद्रूपमस्ति शिवमशेषमिदं २२ इति श्रीमोक्षोपाये निर्वाणोत्तरे समंप
वाशान्नमः सर्गः ५१ रामउवाच अहो नु चित्तलेखाया विमला विपुलाचला भवता भग-
वन्मूर्ते भूयो दृष्टिरुदाहृता १ सर्वं चासर्वदा सर्वं सर्वं सर्वत्र सर्वदा सदिदमेवस्थितं मम।
नेमसंसमनुभूतितः २ अयमस्ति मम ब्रह्मन्संशयस्तं निवारय किमिदं भगवन्नाम
पाषाणोपाख्यानमुच्यते ३ ॥

रचयति अहो इति १ सर्वं सर्वत्र सर्वदा सत् इति प्रसक्तेन तेनानुभूतिलेशो विस्मयपमाने समेत्र विष-
मस्मेकत्वसमेव पश्येव स्फालितसर्वेयमेयस्मिंस्तो दृष्टान्तः कालनौवत्कालस्य सर्वभावे व्याप्तिर्निव्या-
वर्तकत्वात्प्रसिद्धेरिति भावः २ ननु दृष्टव्याशोटर्पावकिंचयमिति इदं पाषाणोपाख्यानं किं केनां-
शेन साम्यमभिप्रेत्योच्यते व्यावर्तकधर्मे घनतैव साधारण्यधर्मेणोपलादृष्टप्रसिद्धेरिति भावः ३

ग्रंथवस्तुमात्रप्रकारः ५ सर्वोपाधितादात्म्यसर्वेषु धर्मं संकेवलं तु पाषाणात्मत्वादिविकारमप्यते किंतु
पाषाणोदरव्याप्याधिष्ठाने ब्रह्मणि चिद्घने संकीर्णतयैव सर्वं जगदध्यासः संभवतीत्येतदाह नीरंध्रेति
कोटरेऽश्मनो चिदाकाशे कथमवकाशस्तत्राह व्यापकया शक्त्या सर्वार्थः प्रदृश्यते ५ अथवाभावोदर
चिद्रे स्वमात्मकाकाशरूपाभावाधिष्ठानचित्स्वपितं कीर्णतया सर्वजगदारोपः संभवतीत्याश

वसिष्ठ उवाच सर्वत्र सर्वदा सर्वमस्तीति श्रुतिपाठने पाषाणाख्यानदृष्टांतो मयायं तव
कथ्यते ४ तेनैवैकघनांगस्य पाषाणस्यापि कोटरे सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति पृष्ट।
पृष्टे ५ भूताकाशे महत्यस्मिन्नवष्टम्भनमनुस्मृति सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति पृष्ट
पृष्टे ६ अतनुगुल्मांकुरादीनां प्राणिनामप्युदूते जसा सन्ति सर्गसहस्राणि कथयेति पृष्ट
पृष्टे ७ रामउवाच कथादौ संनिवेशोऽयं शस्तिवैकथ्यते मुने तत्तैव विभ्रांतिसर्गो योऽयमिति
किं न प्रदर्श्यते ८ श्रीवसिष्ठउवाच पतनैवर्णितेनास्मत्स्तुत्यमेवमयाखिले योऽयमात्मस
तेसर्गः सत्यपदवतमास्थिते ५

सेना भूताकाशेति ६ अधुना यः सर्वत्र योजनीयः इत्याशयेनाह अत
इति ७ घटितक्रयादि सर्वभावावच्छिन्नचिति सर्वजगदध्यासप्राव्याप्यकाभिप्रेतन्तर्हि शुद्धचिदा
काशे सर्वजगदध्यासः स्तेव पतः ज्ञातेन परिशुद्धचितेयेनाध्यस्तजगदाद्यपे शुद्धमेव परिशिष्य
तत्स्वपरमनुकूलस्यादि नियामः पृच्छति कथादाविति नन्वर्हि शुद्धचिदाकाशे ५ ॥

स्त्रमेवपवंपञ्चोमहाभूतपामेपविवहिताः स्पष्टविदाकाशः सहमानपरिवेतंशाकाशमितितद्रूपायत
या उपहितचिन्मापिप्रमेकंसर्वंतमाद् यामोदृशितरमाशाचैनौन्नरमाह एतदिति संविदाकाशा
त्मकपव ५ एवंदृश्यमान्नस्मैव ब्रह्मणा वसेयनुत्यक्तिसेवफलितेत्याह आदावेवेतिपरमार्थदृ
ष्टिविमर्थः ८ आरोपदृष्टोतप्रतिभूतपरमाणोः सर्वेमसेव्यदृष्टेः शकामपवादृष्टेततद्रूपरीत्य

आदावेवहिनोत्पन्नं तथापि च न विद्यते दृश्यं पञ्चात्मभागीदं ततद्ब्रह्मतासिष्यते ८ ना
स्ति भूतं मात्रापि सर्वं निर्विशेषं यदा न चक्षुश्चन विद्यते सर्वं ब्रह्मत्वमेवते ९ नतेज
सोऽग्न्याख्यास्ति सर्वं निर्विशेषो नयः न चक्षुश्चन विद्यते सर्वं ब्रह्मत्वमेवतत १० नवापुर्मा
उस्त्यास्ति सर्वं निर्विशेष नयत न चक्षुश्चन सर्वं शान्तं नैतिब्रह्मत्वमेवतत ११ नसाकाश्चाभू
ननास्ति सर्वं निर्विशेषा नयाः न चक्षुश्चन विद्यते सर्वं ब्रह्मत्वमेवतत १२ श्रोत्रादीनानाम
रथ्यास्ति सर्वं पौनानि निर्मलः न चक्षुश्चन सर्वं शान्तं सर्वं ब्रह्मत्वमेवतत १३ ब्रह्माणोनामप्र
रथ्यास्ति सर्वं निर्विशेषो नयः न चक्षुश्चन सर्वं शान्तं सर्वं नितिब्रह्मत्वमेवतत १४

स्मित्याशयेन इ नास्तीत्यादिना।
निर्विशेषात्मकृत्वेनातापानन्नाहपंशोत्प्रगतमात्रापिभूतोस्तिसर्वोपिसर्गोभवितेवेत्यर्थः एवमग्रेपि
योज्यं ९ तत्तेजः १० तत्त्वः ११ भूतानां प्रक्रमेयुपान्नागयोगश्च इत्तनमरिवतगतेनवायामाराय
स्तीत्यादि स्रोकोमूहः १४ महाभूतेतिपचानांसकृदितरूपव्याप्देशः १५ १६ ब्रह्माणोहिरण्य

ग्र+२

सर्वेषु तत्कृतेषु भुवनभूतग्रामेषु तथा मातिनव्यक्तिनेनैतदक्षब्रह्मैवेति १८ ग्रन्थैकपार्थैऽस्मेपतयो
रिव १९ सज्जनात्सर्गः इहलगाहुलेतिसन्निहितहिकिप्रमो: प्रपरस्परभेदाभावादेयभावसङ्कुर्वचन्वा
त्वनं क्रियाधिरूढ्याहसतिविच्यलं स्त्रित्सर्गं शाह्या ब्रह्मादिशाह्न: प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव रूपत्वार्थपरि
वर्जिता: सन्त: कृताकादिनाविद्ध्यैकाहृषे दहलोऽस्त्वाधश्चितानलहन्त ग्रन्थपरिवर्जिता: सन्त:प
रिलनलपावधन्तन सर्वात्वेद रूपत्नीतिये स्वलयाविधाभान्तीत्यर्थ: अथवाद्दीर्घतरलिहाकृतलदे
वविरहंसर्वपिपण्पधाग्रे पो रवे श्राह्मणतद्रिकाधर्मपरिवर्जिता: भान्तीत्यर्थ: २० मातृपरमार्थतेषा

सर्वेषु नामरूपेष्वस्ति न ब्रह्मात्मेव य: सदा ब्रह्मसर्गास्तथैवैषां विभेदोऽनुवर्तते १८
सर्गोपवर्णनं ब्रह्म परं ब्रह्मैव सर्गता मन्त्रगायनेऽत्र केवलं सर्वान्यत्कौतुकं यथेव १९ इमेस
र्गा शरं ब्रह्मस्तेनैव नावाच्य इष्य: विहाय देहकवचवद्ब्रह्मसर्वथापरिवर्जिता: २० देहलो
कं यथास्तिनमनागपि तद्वते सर्गो ब्रह्मादिशाह्यार्थ्य: कथं कस्य वभान्तु के २१

सर्वभेद: तत्र द्वैतैकयोरभावात् यद्वक्ष्यते तत्र ब्रह्मलेकं सर्गा: नातेसर्वभेदसमङ्गिन्नार्थ्या: किंलप्तुल
माह द्वैतमिति यत्र यद्वद्वा द्वैतमेकं वास्ति तत्रापि सर्गो ब्रह्मादिशाह्यार्थ्या: मनागपिन भान्ति।
तेहि द्वैतात्मकस्य हेतुभोग्य द्वैतात्मकस्य वा ग्राह्येनस्यतस्य कथं भान्तु के किं स्वभावा भान्तुनत्व
द्वैतभानाद्यास्येवेल्लन्तएपसत्वचाभितभाव: अथैनावाच्य इष्टिनामेव प्रकटयति द्वैतमिति य
त्र वस्तुनि द्वैतमेकं च मनागपि नास्ति तत्रेत्यन्वय: २१ २१ ॥ ॥

2133

2134

अतएवतत्त्वविदो भवद्वाक्यैः पिनद्धैः शैववाक्यैः स्मात् हि शांतमिति ११ वसिष्ठेन प्रकाश्यमानात्प्रकाशिका
नात्मदर्शमथसंहृत्य निर्वाणोस्मि निर्द्वैतगतमभिनयन्नित्यमनाकस्मात्सकलमवलोकयथाप्रपंचजातमानंदेनतंजेत
मनसि स्वमेवाहं स्वप्नदृष्टपदार्थवद्भ्रान्तं नालब्धोपि संसृतिः मायापश्यत्त्वमसि तस्य पश्यतः स्वाभाविकस्तुः १२ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे पंचाशत्तमः सर्गः ५८ समाधिविरामसमनन्तरमध्यनिष्ठा

शांतमेकमनाद्यंतमिदमत्यंमनामयं यथाहमवयवोस्म्यंगात्तस्मैतामेनैमिलावते ११ नि
र्वाणमेवमखिलंनभसोप्यच्छं वाहमद्विमिव पाश्वतमात्मतास्थं नाहंजगत्समवा
लोकयथास्थितगतस्वमेव गत्तन्मनसिस्थ्य ब्रह्मजाले १२ इति श्रीमहारामायणे मोक्षोपा
येष्टपंचाशत्तमः सर्गः ५८ रामउवाच भगवंस्तेनमः कोशकृत्कीटकोटरतो मुनेः । न
व ध्यानात्प्रबुद्धस्य पूर्णे वर्षशते न किं १ वसिष्ठउवाच ततो ध्यानात्प्रबुद्धोहं श्रुतवान्
ध्वनिःस्वनं सूक्ष्मकूपदेहं यन्नवचोव्याकृतोपनतः २

वर्णमीर्यते तत्कृतान्वेषणाध्यानेः तेत्कोटिजगत्स्वया पूर्वं सर्गद्वयेन प्रासंगिकेप्यविषये ऽप
वसिते पुनराव्याख्यायिकाशेषं प्रोत्कृकामो रामः पृच्छति मुने तवमिति वर्षशतेन ध्यानात्प्रबुद्धस्य ।
तव प्राग्वर्णिते कोटरगतानामसंहिताहंकारापिशाचप्रसंगानंतरं किंवृत्तमिति प्रश्नः १ निःस्वनं शाहेट
उथ्यंकृतानि नानानिःस्पृष्टानि तरलाणि पदानि यत्र तत्कृतः यतो यं निःस्वनः वाच्यानुगः पदार्थप्रतिपादनस
मर्थो वाक्यार्थबोधनसमर्थस्वन २

सोकेटघभवघगुकस्वभावविशेषाद्विवक्तृ मधुरैर्विनोदैश्च गुरुचरणश्रीलें बलस्यागत्वात् दत्तावत्वात्दति
क्राद्यिग्रहंसंश्रवमितिपावकत् ३ इहिंदिवोभ्रमरस्पर्शान्दोषं कृतवधूनिल्लसाकारेतेजीवीणानतूणितस्परज
नेवतिश्रदेनवालसेरदनश्राये नाभिश्रोठपटनश्रायेविसकोशेश्रसिद्धभ्रमरस्वनममत्वेन ४ शालिहि
कस्यागाहकर्तेरवीतत्पादन्वेषणाहशादिशः पश्यन् शाहूदंडेरंकेरानीतिवक ५ क्रतः सविस्म

सोऽस्वभावाद्विवमूढमधुरं वा विनोदित्वा स्वसंगत्वात् निद्रां हि भयात्तदा कायसुहिते ३ इति
दिवरकृताकारेतेजीवेरणितरंजने नवोदलेवपटले विसकोशममत्वे ४ तदाकर्णिपानवेद
मदं विचिंतितवान्स शालिहिकान्वीतत्पान्यपश्यन् शोदशा सविस्मयः ५ ओमन्तोयलिहृद्दं
वारमार्गमूलानन्वेतरे भागोयोजनलताणिसमतिक्रम्य संस्थितः ६ तदिहेदविषस्य
स्यागकृतः शाहस्ययंभवः शालिहिकेनवपयाणिपिवतेनापिविलोकयत् ७ ग्रनेतमिदमा
मूलंप्रश्रोममतिर्मैलनभः रेदभूतेप्रयत्नेनप्रेक्ष्यमाणेनदृश्यते ८ यदेतिविलपिबादेभूयो
भूयोविलोकयन् शाहेस्थरेनपश्यामितदाचिंतितवानिदं ९

यः किंवाचिंतितवानसि तदाह ओमनूरम्यादिता सिद्धाबाणपिरंचारयोगपेर्वीगैः मूलानिपोतत
लताणि तानिसमतिक्रम्यग्रनततवेनहृष्यत्र ओमन्तोभागः संस्थितरूप्यनवयः ६ तत्राटशेरद्वपका
तरस्यानेहेदविषस्य लीलाकमलस्य शालिहिकंशाहकर्तारं ७ भूतेप्राणिमात्रप्रयत्नेनापि
प्रेक्ष्यमाणमविद्यमाणं ८ शाहोज्वारणसमर्थेपदानपश्यामितदा इदेवत्पमाने ९ ॥

2135

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
१५८

2138

अहं स्वयमनन्तापि त्यागेन चिदाकाशमेव भूत्वा तद्रूपतया व्याकृताकाशेनैकतां गतः सन् ततः कार्यभूताकाशगुणं शब्दं तदर्थोऽन्तस्थितमाकाशं विषयज्ञानान्तानालोकयामि अनुभविष्यामीति यावत् १ तद्देहस्थोपायमाह देहाकाशमित्यादिना श्रोत्राख्यव्याकृताकाशेन वायुनेव बिंदुरंबुना जलमात्मसाम्येनेव ॥ ११ ॥ १२ यदिन्द्रियाणि विषयसंवेद्यानि वाह्यार्थसंस्पर्शाननुविशेषेण नस्पृष्टा श्रोत्रगानेतः करणावच्छ

आकाशमेव भूत्वाहमाकाशेनैकतां गतः आकाशगुणशब्दार्थान्करोम्याकाशकोशके
१ देहाकाशमिहस्थाप्य ध्यानेनेह यथास्थितं चिदाकाशवपुर्भूत्वा यामैक्यं वारिवाम्बुना ॥ चित्तचित्तेत्यहन्त्वं के देहे पञ्चसुसंस्थितः अस्तं क्षणमपि साध्याथ पुनरामीलितेक्षणः
१२ स्पृष्टावाह्यार्थसंस्पर्शानेन्द्रियाणां तथानघ चिन्नाकाशोऽहमभवं संविन्मयं हृद्यधात्मक
१३ क्रमात्तदपि संत्यज्य बुद्धितत्त्वपदं गतः संपन्नोहं चिदाकाशो जगज्जालैकदर्पणः १४
ततस्तेन स्वभावेन भूतव्योमैकतामहं संप्रयातोम्बुनेवाम्बु सौरभं सौरभेण वा १५ संपन्नोऽथ महाकाशं व्याप्यानन्ततोऽथ सर्वगः अनाकारोऽप्यनाधारः सर्वार्थाधारतां गतः १६

हृद्विषयाभासेन त्वगादीनपि मननादिनिरोधेन नस्पृष्ट्वा १२ बुद्धितत्त्वपदं गतः सन् तदपि संत्यज्य चिदाकाशोऽकाशैकवपुषि स्थितः सन् स्वाध्यस्तजगज्जालस्फूर्तिविवानामेकदर्पणः संपन्नः १४ अंबुना जलसात्म्येन अंबु सद्गन्धादिभिर्जलमिव १५ तस्मिन्भूताकाशेन कार्यं सर्वं जगदवलोकनाय चिदाकाशाभेदकल्पनमाह संपन्न इति तथा चाकाशवादयत्नादधारोप्यहं सर्वाधारतायोगप्रभूताकाशाभेदात्सर्वार्थाधारतां गतः १८

तत्रतदवस्थापद्मेविद्यमानो ॥ १७ ॥ निष्ठः प्रत्येकंसहस्राणांकोटिप्रमाणाकृतान्याकाशमात्ररूपाणि अ
तएवयस्यरूपसहस्राणि ॥ १८ ॥ तत्ररूपाणिनमाह स्वरूपेति तल्पकालस्वप्नानांजन्मनांस्वप्नरूपाणि
एकरूपाणामहांसिपाणयाह यानिअनुपूर्णानि अनतपवरूपानमरूपाणिव ॥ १९ ॥ २० ॥ महाभिन्नोस्मिन्ने
कविज्ञजालानिवानिनिर्भिन्नोनिव ॥ २१ ॥ तत्रस्वसमवद्दृष्टहेतुब्रह्माण्डावरणातन्मंस्थानादिनिय

यद्दैत्रैलोक्यवृंदानिसंस्थानानंतज्ञालानिव तत्रब्रह्मांडलक्षाणिपूर्वपाश्चात्याणितानि
पि ॥ २ ॥ परस्परसहस्राणिनिमिषःलोकसल्लानिव नानाकारविवादिणिरूपाणमेवपरस्प
रे ॥ १० ॥ स्वप्नरूपाणिप्रमाणानामल्पकालेनरूपाणिव महांसिभानिपूर्णानि [illegible] मनस्वपरस्प
रे ॥ ११ ॥ जायमानानिनपश्यतिवर्द्धमानानिपूर्णिशः वर्तमानान्यतीतानिभविष्यन्तिचसर्व
शः ॥ १२ ॥ अनेकविज्ञजालानिमहाभिन्नोनिवानिव अनेसैवोग्रराज्यानिकृतानिविविधै
नैनैः ॥ ११ ॥ निजावरणरूपाणितथैकावरणानिव पंचावर्णप्रकृतानिशाश्वैकावरणानि
व ॥ २२ ॥

सोपिनास्ति यस्यपादद्विषयेवामनाविर्भूतानांप्रतितावत्सर्गस्यैवकल्पनादित्याशयेनाह नितांव
रूपोन्मादिना ॥ २२ ॥ पंचीकृतानांपंचअपंचीकृतानांपंचेतिदशावरणविज्ञाणिपंचभूतानि पंचप्राणा
श्चतुर्दशेंद्रियाणिमहत्तत्वालेप्रधानमायाविद्याहकृषविंदुनादशक्तिशिवशांतातीतानितःसदा
शाखाएपहंकारोमहत्तत्वंप्रकृतिश्चेतिसांख्यैकल्पनयाषोडशावरणानि तेषामेवतत्वगणनया

2137

श्री०
वा० लि०
उ० टी०
१५५

2130

चतुर्विंशत्साहस्रीणि षैवकल्पनया प्राण्डिः शान्नवलक्षणैः देवाकाशकल्पैः साक्षैस्ताहृतानि च ११
एकैकालिङ्गपिण्डादीन्येव भूतानि येषु १४ एकहस्तादिद्विद्विचतुर्भूते पुरुषाणि च कालदिशो
सावयवनेन भूतनकल्पने सप्तमहाभूतानि १५ त्रिदृविषायरगोर्थवैपत्नवातसादिकल्पनावै
विश्वाणि मनुष्यवृक्षग्रसभावपित्तमष्यापाक्यानी माष्प्रपेनाह नाड्येति नाड्यशानानामनुभ

दृशावरणाविनाशानि षोडशावरणानि च चतुर्विंशत्साहस्रीणि षट्त्रिंशत्त्वाहृतानि
च ११ सूक्ष्माणि भूतरूपाणि पञ्चभूतमयान्यपि एकहस्तादिभूतानि चतुःहस्तादि
कानि च १४ त्रिःहस्तादीनि वान्यानि त्रिःहस्तादीन्यथापि च तथा सप्तमहाभूत
लोकजातिमयानि च १५ नाड्यानुभवाभोगविकल्पातिदृशानितः तथानिःसं
ख्यकायाणि सूर्यादिविहितानि च १६ तथा मीलितरूपाणि एकनाथाहृतानि च
विलनगाणि प्रजेशांशविविद्याचार्यवेति च २२

नाभोगो विकल्पः अत्यंतमसंभाव्याः प्रतिष्ठापितदृशाः प्रतिदृशाः भूतानां सोऽस्थवैविच्यपरि
णतिभेदायास्तानि १६ मीलितरूपाणि शबलरूपत्वत्रिद्याणि सर्गादौ एकेनैव नाथे
नहिरण्यगर्भादिनाथाहृतान्यपि विहितानि प्रजेशाः प्रजापतयस्ते दश देवादिगणास्तेषां
वि[illegible]विद्याचार्यैस्तहृति २१

तदेवशर्पवयतितयेमाहिनाउद्वुंबकृमिमस्टपावमस्मात्रुमेदेवाहिभिः प्राणितेति १८ कृमिविति।
निष्पुमारेभाहेदम्पाभोत्वेदेवाग्लाणादिजानमाधांवेपर्यमाशेणांसंकेतेनवयाहलाणाघण्वारवेति १९
कानिविम्पर्ममाकाशेलव्याननिष्पुत्लानिकानिविहद्देतिवस्तानिव २० पुष्पंतिवर्द्धमानानिष्पु।

तथानिर्वेदशाखाणिनिःशाखाणितथैवच कृमिकीटसमाकीर्णदेवाहिस्ताणिवेतिव
जानामात्रकारेपर्येणासंकेतनाचारवेतिच तथानिसप्रकाशानिज्वलिताग्निसमानिच १९
तथाजलैकपूर्णानिपदवनेकसमानिच स्त्वयानिपरमाकाशेवहंतिचतथानिश २०
तयमानानिपुष्पंतिपरिपुष्पानिवानिते: निर्घमाकेतिवानानिपूर्णानिसर्वसमयान्यपि २१
देवमात्रैकसर्गाणिनिवमात्रसमयानिच देमहृदसमयानिवकृमिनिर्विविधानिच २२
घूनवेतलतदंतस्थ्रुसकोशेष्वनुकेपति जालानिजायमानानिकदलीदलपीठवत् २३
परस्परमदृष्टानियान्यभूतानिवैमिथः सैनिकस्वप्नजालानिजालानीवमहांत्यपि २४
विविधान्यपिनेतानिसंक्षाकाशात्मकात्मले प्रमेयान्यसमत्पूर्वाणिनिनमियोनिस्थिती
निव २५

णिसर्वभोग्यसमयानि २१ २२ प्रत्येकंपरमाणमपिप्रतिप्रतत्तंतस्तदंतश्चकल्पितेसकोशेपि।
जातानीत्यापयदयः २३ सैनिकानांस्वप्नजालान्येवपरस्परमदृष्टानि २४ तथाविधानीत्यादि
योजनेप्रमत्पूर्वाणीतिभिन्नार्थक्रियाणांमियोन्यस्थितीतिनममास्थितिकानिवसर्थः २५

2139

श्री॰
नि॰ वा॰
उ॰ टी॰
१५६

पानि मिथः अनंतानि अपरिज्ञेयब्रह्मस्वभावानि एवमनंतेत्याह अनंतानि भेदेष्वन्योन्यमसंवल
न्निवेशो येषां तानि अन्यभितायामन्योन्यात्मकानि च २६ एकत्रभूतेष्वपरत्रगमनादन्योन्यपर
लोकानि परस्परंशस्यंतह्दानशाखि योगानि मिथः सिद्धनगरप्रामाणि च २७ अनपदार्थस्यान्य
त्रवर्णनेऽपरिनिष्ठितमलीलानामगम्यत्वादसमंजसस्वरूपाणि भातीत्याह अनुभवाना
मीदृशानामपलानाचागम्यान्यविदितभूतान्यभ्यागतानि असंश्लिष्टानि नयपीतियावत् नहिं ता

मिथःस्वात्मस्वभावानि मिथोऽनंतानि यानि च अन्योन्यसन्निवेशानि मिथोऽन्योन्यात्मका
नि च २६ अन्योन्यपरलोकानि मिथःसिद्धपुराणि च अन्यादृशपदाभूतान्यस्मादृ
ष्टिगिरीणि च २७ नादृशानुभवेद्यानामगम्यान्यागतानि च असंजसमरूपाणि।
कथ्यमानानि मादृशैः २८ अप्युबसेप्यमाणानि विदितादित्योऽशभेदले परमार्थ
श्रियोम्भोधिवसिमजालानि कुड्ले २९

निगादृशां कथनैतीसंलतेनत्याह अप्रमेजसेति २८ चिदादित्यस्य प्रांशुमेलनापे सर्वतः प्रस
तैवैतन्मैयेत्रगणवीजालसूर्यमरीचिपुञ्जसेद्रात्लहृल्लेष्यमाणानि प्रसिद्धिभांजि शोष्यमा।
णानीतिपाठे परिशोषभांजि तथापरमार्थश्रियोमोतलसा या जलसंप्याः कुड्लेनाठकेद्यो।
न्नेप्यमूनाकृतानाकाशेववि चित्रतनाराशिमजालप्रायाणि २९ ॥

2/40

५० तेषु कानिचित् एकैवविनिर्मितेषाम प्रासादशृंखलेवैनान्यात्मकत्वात्सदृशान्यभाद।
शान्यपि एवंसदृशान्यपि केचित्कालेसहसदृशानिकानिचिदन्यानिप्रयत्नविसदृशान्येवमा
यायस्य चरितव्रतनापदीपल्कारितिभावः ५१ तुल्यफलत्वमात्रेभेदाभेदकल्पनेनाहफ
लानीति ५२ अनियतेदेशकालवस्तुस्वभावनियमरहितमेवभूरिवहूनि कानिचिन्नियतेन

कानिचित्तानितान्येवभूत्वाभूत्वाथवत्सले कानिचित्तादृशान्येवजातानिवनपर्णव
त् ५० अन्योन्यत्वात्तुसदृशान्यन्यानिसदृशान्यपि केचित्कालेनसदृशान्यन्यान्येव
चकानिचित् ५१ फलानितान्यनेकानिविषमार्थमहामतेः अनन्यान्येवचान्यानितन्म
यान्येवचेतनः ५२ कानिचित्स्वल्पकल्पानिदीर्घकल्पानिकानिचित् अन्यान्यनियतंभू
रिनियतंभूरिकानिचित् ५३ अन्यान्यन्तानाकालानियदृच्छावशतःस्वयं जायमाना
नितृष्णानितत्स्थिराणिस्थिरानिच ५४ तानिसूक्ष्मत्वजालानिपरमाकाशकेशके अ
प्रतितानिकालानिकृष्णान्यजानतेराघवे ५५ अवच्छकाकाशकोशेहिशतेनावलितान्यते
विचश्मत्कारतेष्वजालान्याभांतिवाविति ५६
तद्विपरीतमित्यर्थः ५३ सूर्योपमाकादलानकालानि ५४ तानिकिंसमानीत्यत्राह नानीति
कदाप्रभृतिनिहिंदुवातानीत्याह अपरितानीति अनादीत्यर्थः पतानंतस्रतानंतदेवदीलापसि
त्वाविधीयमानीविड्डतानि ५५ विचश्मत्काराद्रूपेभेदविज्ञाकाशेप्राविलेराजसःकलुषिते

2141

[illegible]

अहंत्वंतां स्थाण्वादीनामनुभूतेर्भासमात्राणि जगंत्यस्मिंते अधिष्ठानात्मना संतिस्वरूपेणासंतीव ५१ ४८ अतस्तत्त्वेनाह चित्तैककल्पेति ४९ अतोऽहंकारद्रुमे स्थूलासत्तोवधननानाद्योऽधः पाकाः अ लोऽनंतभोगावैचित्र्यरसस्थूलानि फलानि ५० स एव जगंतिःसाऽहंस्यकेवलस्य चित्तत्वस्य

अनुभूतेर्भासमात्राकोशरत्नानामभावतः स्थाण्वादयामहंत्वनामसंते सन्त्यसंतीव
४७ सूततत्त्वानुभववह्निस्वद्रव्योमवर्त्मोत्तत् संपन्नानित्यसम्यानिसम्यात्मप्यनु
भूतितः ४८ चित्तैककल्पनयस्यैवभासमानानिभूरिशः नामनुवाणतनुजानि।
चित्तैकस्यात्मवैष्टितैः ४९ स्थूलासत्तादिमसशाकावहूशाऽहंकारद्रुमे फलानि।
स्थूलानि तिक्तानि मानानि साकृतैः ५० अभिन्नात्मस्वभावस्य सर्गीयभक्त्यस्य च पा
इचित्तचवालस्यसंकल्पनगराणिवै ५१ नमहं समर्दत्वेति विपयावलहेपाम
ले संपन्नान्यर्कदीप्तेव पंचकोऽडनकानिच ५२

तावालस्यसंकल्पनगराणि ५१ संकल्पनगराव्येवदार्ढ्येकोहेतुरत्तस्माह नमिति अहंतायाम्
मानपिपावलेन अलसमसंते स्थूलानिसंपन्नानिपंकसंपाकृक्रीडनकानीव तत्काणे हिमेतत्तु
करकादीनीवेति दृष्टान्तस्तत्रापूर्वार्थः ५२ ॥
॥

निसममोहंतांतमसमपातृनिमिस्नायस्लोवारोहदृश्वनंवनकृलिस्मवाकर्मफलावर्षपंभावलियम्माहृत्ता
निलिष्यत्रशालोपशाखानि ५२ दृष्टिस्थितिदशामरद्रुस्तेवकन्तेयेषानानि प्रहृवेमनपुरमि
स्मादिस्थितिदृशानयकन्तेगिरिप्रकन्तेकानि ५४ नरस्महानरस्मादिव मणीवोष्टेलिवरिवार्षवाश

दृष्टानिस्मशालिस्मानियस्मानिस्मनूस्मया वनान्युग्रफलानीव वसंतरसलीलया ५२
महानरकदृश्यपकन्तेशिनिकृतानेवरतानिवा स्वयंसंपन्नरूपाणि विद्योस्नेवकृतानि
वा ५५ परमार्थसमपानेवनटस्महोषितास्मपि ग्रसंख्यान्येवस्त्यानि स्मरस्मेवसन्ति
व ५६ चतुर्दशदशकादिविधभूतगणानिव पुनस्तान्येवनानन्तेरस्यान्यसमान्यथोवहि
५७ नरकस्वर्गपातालवेधुमितस्मपान्यपि महांतसमपानेवसून्यानिपरमार्थतः ५:
नीरंधेजलान्येवस्नेहस्मानिस्मसर्वतः नवनभंगुराण्यन्तर्वेहिस्थानूतिमंतिव ५८
ग्रामासमसमरूपाणितेजस्यान्यविवस्वतः जातानीवस्वतन्त्राणिस्पंदनानिनभस्वतः ५९

हः सदासमंसेवतिष्ठेदः ५५ भुवनसंख्ययावतुर्दशदेवयोनिमात्रसंख्ययादशविधानि म
नुष्यायेकैकजामापकविधा आदिपदाग्र्याभवंधुमादिनिरसाविधाभूतागणाग्येषु ५८ ५
स्वकेहृतेष्वीन्मातिशयपश्चितन्मात्राणिहृतिः वदिहूत्रित्रलहेतिव ५८ स्वतोजातानिनभस्वा
तोवायोस्पंदनानीव ५९ ॥ ब्रह्माण्डकोटिविततरूपाणिपञ्चाणिमाप्रभूतरूपाणि समस्ता

2143

श्री·
वा·नि·
उ·टी
१५८

स्तालिविकुरटृणात्मविस्मायात्मतायकात्मानियमंसेवयस्यासमेनितरामस्त्वानं प्रसंनोस्मातिविक्र
नृणांहृष्यालोस्मर्थः ८९ शुद्धात्मनिरिश्लिष्टब्रह्मदात्मयस्याहितकल्पनावशंभावकल्पनालतालेषु त
स्वत्वन्निश्रुद्दृढविश्वासस्वयनतिद्राणिमयात्मकस्वरूपस्वास्वतत्त्वमय्योघाच्छवतामिवविश्रांति प्रमा।
त्माच्छन्तत्सकांटमः ९१ परमार्थोब्रह्मलनलतागोमहारण्येमायोपहितविरूढपर्वैणकृतानिस्तृ

कृततृणालिपत्राणां तुच्छाहंकारचेतसां प्रसन्नात्मप्रसंसेवसमेस्यत्तनृणामिव ९० १
रागवेदसिद्धांतकल्पनातल्पपालिषु घनतिद्रालिसुप्तानिविभ्रांतिशवतामिव ९१
परमार्थमहारण्येविरूढपर्वकृतालिवैः सूर्यदीपकदीप्तानिगृहाणिगहनान्यति ९२
प्रजायमानानिनभस्यनंतेविशीर्यमाणानिचनिर्निमित्तं नदानहेवैतिमिरात्तदृष्टके
शोडुकानीवजगन्त्यपश्यं ९३ इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेजगज्जालवर्णनेना
मैकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ॥

र्णलत्वकैर्दीपकैर्दीप्तानिगृहाणीतीतुसेवा ९२ हेरामग्रहंतदातस्मिन्समापिकालेप्रवृंतेविभ्रम।
सिनिर्निमित्तप्रजायमानानिनिर्निमित्तंचविशीर्यमाणानितिमिरात्तदृष्टकेशोडुकानीवभ्रांतिमा
त्रसिद्धानिजगंतिप्रपश्यंपटहृष्वानित्यर्थः ९३ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकर
णेउत्तरार्द्धएकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ॥

2145

वियाताप्राणिनां दुःखविविक्तिं स्वार्थं ध्यानेनोच्यमेवं यं त्राहि कार्यं कारणग्रामात् कृतवान्पूर्वमेवब
द्धः परीक्षणार्थं संप्रेक्ष्य ध्यायमानो हि मिथ्याभ्रम मंत्रेण आह तेषु सिन्नत्विकिन्त्वास्मार्थो त्र पश्यामि
५६ ननु स्वभ्रान्तिसिद्धेनैव केन विद्धपायेन तत्त्विकिन्त्वादि व्यवहारो क्तत आह भ्रमभूतेनेति भ्रमोभ्रा
न्तिज्ञानं तेन भूतेन सिद्धेन भ्रमसङ्भ्रान्तिसिद्धोपायेन परभ्रान्तिसिद्धदुःखनिवारणो भ्रमस्तन्मनोरथक
ल्पितबद्धध्यानेन विस्तृतेन तु येन परकीय स्वमस्थोलादेः कवलनयमेव गाहयन्त्यर्थः ५७ भ्रान्तिसिद्धस्या

यान्कार्यंकरणाद्वृहान्कृतवान्पूर्वमेव तान् संप्रेक्ष्य ध्यानपश्यामि मिथ्याभ्रमभयादृते ५६
भ्रमभूतेन तु संप्रेक्ष्य व्यवहारमवस्तुना तत्स्वात्मन्यवह्निलादेः कवलनेन नीयते ५७ भ्रम
ताव्यवहारशून्येत्वलामात्रविनाशिना क्रियते भ्रमशून्येन तत्कथं क्षायतेन वे ५८ ग्रह
भावाच्चिदाकाशेनाद्यानिश्चयतः स्वात्मनः पाषाणानां जलमिव मनस्तायाति देहता ५९
विज्ञादनुभवत्येतामसन्मादेव देहिनो सविनष्टेव विज्ञप्तिः स्वप्नेस्मरणे यथा ६० भ्रा
न्त्यसत्यमवस्तु नात्मत्वं चानुभवायथा नीलत्वेन हृदीप्तिस्मिन्नसंयोगानाम सन्मयः ६१

सत्त्वादप्यनपारमार्थिके परदुःखनिवारणे सामर्थ्यमित्याह भ्रमेनेति क्रियते इति पूर्वार्धेनापि न
स्वात्मदीपितमहानामभिव्यक्ते परमार्थसत्त्वे प्रेम्णा वन्दीयसर्वे भ्रमदुःखनिवारणोपायेनान्यदि
तिभावः ५८ ननु स्वमनोभ्रान्तिमात्रेण नाशश्चेत्कथं स्वं तद्देहादिभावे यातीति तत्राह ग्रहे भावादि
ति देहाद्याकाराहंभावात् जलेनाद्यानिश्चयतः पाषाणानां कारकभावमिव ५९ कल्पि
तेविज्ञः स्मरणतत्त्व नाउ देहभावेपि वास्तवविद्रूपमद्वनमेवेति तेनतामनुभवतीत्याह

विनाशिनि ६० प्रतिभासिकजडभावः प्रतिभासा

दीनस्मात्कत्वादनिर्वचनीय इत्याह बोधीति ६१

2145

वा.
नि. उ.
टी.
१२९

अतएव जगद्ब्रह्मणोरैक्याद्द्वैतेनास्तीत्याह यथेति ६१ प्रतिभासिके कार्यस्य स्वप्नार्थवत्प्रतिभासातिविलक्षणमुत्पत्त्यादिकं अप्रसिद्धमित्याह नेदेति ६२ अतएव तत्त्यागादानयोरभिनिवेशो नयुक्त इत्याह अविद्यमाने इति ६४ देहार्थे हि दृश्याद्यर्थस्य त्यागादाने स्यातां यदा तदुभयं प्रतिभासमात्रत्वादसन्नदाने अप्यसती इत्याशयेनाह नेति प्रतिभातः प्रतिभासमात्रत्वात् ६५ एवं बुद्ध्यादेरपि सा-

यथा शून्यत्वनभसोर्यथा स्पंदनमरुतोः भेदो नास्ति तथा सर्गब्रह्मणोरेकरूपयोः ६१ नेदं संजायते किंचिज्जगदादि न नश्यति स्वप्नो निद्रागतस्येव केवला प्रतिभासते ६२ अविद्यमाने दृश्यादौ प्रतिभामात्ररूपिणि सर्गोक इव संरंभस्त्यागादाने छिदेव वा ६४ नेदहः प्रतिभातास्ति दृश्यादिकरणान्वितः केवले ब्रह्मचिन्मात्रमेवात्मन्येव संस्थिते ६५ बुद्ध्यादेः कारणावेचद्वैतैक्यासंभवान्नसत् अनेनेदं क्रियत इत्यस्यार्थस्यापि संभवात् ६६ अहंत्वक्रमसंभातिचितिकल्पक्रियागणाः क्षणेनैव यथा स्वप्ने मृतिजन्मादिसंभ्रमाः ६७ त्वमेव पृथ्वीवियोलाः स्वमेव हृदभिलयः त्वमेव लोकाः स्पंदः त्वं सर्गसंवेदने चितेः ६८

प्रतिभासकत्वेनत्वापेक्षयोर्द्वैतैक्ययोर्भेदाभेदयोरसंभवादनेनेदं क्रियत इत्यस्य व्यवहारकारणत्वमप्यसत् अर्थं परमार्थवस्त्वेव याति तस्यैव संभवादित्यर्थः एवं ब्रह्मणि कल्पमहाकल्पादयस्तत्र क्रियागणाश्च निर्हेतुका निष्क्रमापवसद्देतु सक्रमवत्प्रतिभास इत्याह अहंत्वरिति मृतिजन्मादयः सत्वराः दीर्घकालरहिताः ६७ तथा च सर्वं चिदाकाश एवेति फलितमित्याह त्वमेवेति यतश्चि

तेस्त्वात्मन्येव सर्गसंवेदनं नान्यत्रेत्यर्थः ६८ ॥

ग्रं.

लय
गुरु कांगड़ी

2147

न ताम्यति न स्वायति २९ ३० स्तोनर्हि चित्तप्रवजगदात्मनोऽद्वयास्तमयौ नेत्याह भ्रांतेरिति चेत्यासंभ
वतः यदाजगत्प्रेवनसंतिनदानदात्मनोपितउदयास्तमयोक्तेः कस्मात्सिद्धाइत्यर्थः ३१ यदि
तु मायाविलाससहस्राहरूपेलेनदा सर्वस्यसर्वरूपतायथेष्टमुपपद्यतइत्याह एवंताइति संवेदनस्य
वासनावैचित्र्यानुसारिकल्पनाल्लक्षणप्रयोगेन संकल्पेन ३२ अतएवयोगसिद्धानामेद्धिकीवि

व्योमभित्तौ जगच्चित्रं चिद्रंगमयमाततं नोदेति न स्वमायाति न शाम्यन न ताम्यति २९ विहा
विलासजगतोऽगतेरंगाइवस्फुरिता किंतुवाकथं शून्यत्वे किंभ्रांतेचकदाकथं ३० भ्रांतेमहा
चिदाकाशेजगच्छून्यत्वशालिनि चेत्यासंभवतिस्फीतिनोदयास्तमयोक्तितः ३१ एवंतोग
गतायेते गगनेपर्वतायते संवेदनप्रयोगेन ब्रह्मणासमगोतास्थिते ३२ संविच्चूर्णप्रयो
गेन निमेषार्द्धेन योगिनः कुर्वंति जगदाकाशमाकाशं च जगंति च ३३ सिद्धसंकल्पनग
राण्येकस्मिन्यथाम्बरे तथा सर्गसहस्राणि संतितानितुचिन्नभः ३४ महार्णवे यथा
वर्ता अन्योन्यमपिमिश्रिताः पृथग्वावतिष्ठंते पयसोन्यचनैवते ३५ महाचिति महा
सर्गा अन्योन्यमपिमिश्रिताः पृथग्वावतिष्ठंते युतिविकासाननतेनतः ३६

दृढकल्पनाद्धरणात्सिद्धतीत्याह संविदिति संविल्लक्षणं यत्सिद्धौषधचूर्णं तत्प्रयोगेन ३३ यथा
प्रसिद्धेष्वंबरेष्वाकाशेष्वनेनानि सिद्धसंकल्पकल्पितानि नगराणि परस्परमसंलग्नान्यंतर्हितानि
संति तथा ब्रह्मणि सर्गसहस्राणि संति ३४ तत्र दृष्टांतमाह महार्णवे इति ३५ ३६ ॥

अन्योन्यमंतर्हितानामपि सिद्धलोकानस्वाणांइच्छया आलोकने योगिनो यथा स्वोपायैर्मूलचित्तप्रविला पनेन परविलानुप्रवेशाद्दासानलोकानुप्रवेशाल्लक्षणाप्राप्तिः सेवस्वसर्गान्तर्गानरालोकनेपीति बुधानांविदुषामनुक्रमयः तथैव लीलोपाख्यानादौ वर्णनादिति भावः ७७ एवंच सर्वप्राणिनांतः ज्ञापसर्गाणां वस्वास्वस्थानेष्वखण्डैवविवर्तरूपास्थितिः फलितेत्याह अविनाशीनीति ७८ तथाच प रमार्थचिदाकाशस्य निर्ज्ञोभोदकल्पाः सर्गविभ्रमास्तत्स्वरूपा एवेति नान्यस्यादिरेषांमस्तीत्याह

सर्गान्तर्गा नरालोके यथाप्यज्ञस्य योगिनः सिद्धलोकान्तरे प्राप्तिः सैवेति विदुषोक्रमयः ७७
अविनाशीनि भूतानि स्थितानि परमे शिवे व्योम्नीव शून्यतोलासाः सर्ववर्णानि निर्मले ७८
परमार्थे निर्ज्ञोभोदाः सहजाः सर्गविभ्रमः नोद्यंति नोपशाम्यंति लेखाइव शिलोदरे ७९
अन्योन्यस्तुमामोहामिलिताश्चप्यमिश्रिताः व्योमरूपास्तथा सर्गा अन्योन्यं सिद्धभूमयः
संकल्पाकाशरूपत्वात्सर्वानुभववत्स्थितेः ननु संकल्पमोहानां सत्याश्चमननोक्रमयः ८०

ह परमार्थे निस्फटिकशिलोदरे दृश्यमाना रेखाइव ७९ सिद्धभूमय इवेति शेषः ८० अतएवप्रपं च स्वस्वसंकल्पमोहानां पामराणां दृश्यास्थूलानुभववत्स्थितिः सूक्ष्म सूक्ष्मतर सूक्ष्मतमसंक ल्पमोहानां योगिभेदानां दृश्यास्सूक्ष्मादिभावेन स्थितिरिति सर्वानुभवानुसारित्वात्स्वानुसारिणः सर्वेषामक्रमयः सत्याइत्याह संकल्पेति तनवः सूक्ष्माः संकल्पमोहाश्चयेषां योगिनां च तेषामन

पं॰ नष्टविकाः जगन्मोत्स्मोक्रमयश्च सत्याः न पामरानु

भवविरोधेनासत्यासेनवाइत्यर्थः ८१ ॥

अतएववादिभेदानांनानाविधवाक्यानामपितद्वासनासंकल्पानुसारेणनसर्वसंकल्पानुसारेणपर॰ मार्थतोवेतितात्पर्यं तदाह नेति ज्ञानवादिनांज्ञानेतरविज्ञानमात्रपरमार्थवादिनांबाह्याह्यघटाःयेऽ नर्थाः तुच्छाः वेदनेनैवद्रव्यगुणकर्मादिसमपदार्थास्तन्मात्रवादिनामपिसत्यायथावेदनं यथासंकल्प तत्तदर्थक्रियासमर्थतयाफलंतीति ८२ कस्तर्हिप्रामाणिकःपक्षस्तमाह चितीति चितिविवर्तंत्रिपुटीप्र काशनशक्तिःसवासाद्यामांतदोषजनइत्यादिषुक्तेतितिभावः ८३ उक्तमर्थंपक्षकृतेयोजयन्नुपसंह

नज्ञानवादिनांसत्यानबाह्यानर्थवादिनां यथावेदनमेतानिवेदनानिफलंतिवः ८२
चितिविवर्तंघटस्येतज्जगदित्येवभाविते भावेदोऽस्वबलपयसोविनाशोपवर्णिते ८३ का॰
लोजगंतिभुवनानिहृदश्चवर्गास्तानीतितत्रचवनश्चेतिचसर्वमेकं चिद्व्योमशांतमजमव्यय
मीश्वरात्मरागादयःखलुनकेचनसंभवति ८४ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणे
हृष्णपार्धेदृश्योपयोगोनामसप्तत्रिंशत्तमःसर्गः ३७ ॥

पति कालइति सर्वाधारःकालस्तदंतर्गतानिजगंतिब्रह्मांडाः तदंतर्गतानिचतुर्दश [illegible] [illegible] भुवनानितदंतर्गताः उद्भिदादयोभोक्तारस्तेषांभोगोपकरण भूतोद्रवर्गः तानिशब्दस्पर्शादिभोग्यानितत्रचवर्तव्यानिविचित्रोपभोगेष्वितिएतत्सर्वमीश्वरात्ममायिक सर्वज्ञसर्वशक्त्यादिसंपन्नेपरमार्थतः शांतेएकेचिद्व्योमैवएवंखलुनिश्चितेकेचनरागादयोनसंभ वंतीत्येवंत्यागमेवक्त्वादिसर्वदोषजयश्रुत्योपायइत्यर्थः ८४ वासिष्ठतात्पर्यप्रका॰ निर्वा॰ सप्तत्रिंशत्त

इह चित्तत्वस्य सर्गभेदभ्रमनिरासस्ततः चिदेव जगदित्येतन्मतस्यैकरूप्यपर्याये चेत्यस्य सर्वं जगतश्चिन्मा-
त्रतातैकरूप्यपादयिष्यन्भूमिकां बध्नाति चिदिति मिथ्यात्ववेदनेस्य साग्रशमलताभ्रमलेन विबो-
धिता विविधमायया मायांदर्शनेदेहलोकजनविक्षोभशालिकाद्वन्द्वमोऽग्निश्च चलतोपर्वतेन भावेन
दोनवेति नैव प्रस्थाशिलावदृशीवनजंगादिवपर्युक्तलितहृदित्यर्थः १ भ्रांतिकल्पितत्वस्य सर्गवन्मनः
कलनयेवत्वमवगच्छति नवस्ततनःइत्याह २ ग्रेत्ववेकिंतेनतत्ततत्राह ज्ञानेति यथाभिमिनिरुस्थिरः

वसिष्ठः चिन्मयत्वाज्जगन्मिथ्यात्ववेदनविबोधिता क्वाग्निमायाञ्जनाश्मिकाद्रुगिवाचल
तो नतं १ ब्रह्मसर्गश्चित्रसर्गोद्वावेतौ सदृशौ मतौ परमार्थस्वरूपत्वादन्यत्वात्सदैव च २
ज्ञानरूपतया बाह्यं वा ह्यं वानुभवात्मना सत्यरूपमतः सत्यौ विद्धि बाह्यार्थरूपतो ३ बा
ह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यमेवनः वेदनात्मैकरूपत्वात्सर्वदा सदसंस्थितेः ४

सर्गो वास्तवभित्तिरूपेणाभित्तेर्बाह्यः भ्रान्तानुभवात्मनान्तर्बाह्यस्तद्ज्ञानेकल्पितः सर्गोपि वा
स्तवज्ञानरूपतयाऽबाह्यः भ्रान्तानुभवात्मनान्तर्बाह्यः इति सिद्धे ज्ञाने सत्यरूपमित्यतो द्वैतौ बाह्या
र्थरूपतामपि तदात्मना सत्यौ विद्धीत्यर्थः ३ एवं चास्मन्मतेन बाह्यार्थवादेन नापि विज्ञानवादेन
विरुद्धाते अत्रोभयोरैकरस्यात् सर्वदा चिदतिरिक्तस्यान्तर्विज्ञानस्य बाह्यप्रपंचस्य च असतः असं
स्थितेः अनभ्युपगमादित्यर्थः ४ ॥ रामः ॥

सर्वस्य चिदेकैव चितः सदैवात्यन्तनिर्विशेषत्वात्सदसद्भावाभावादिप्रपंचभूतानां प्रतीतिरर्थसिद्धेरिति।
पूर्णं ब्रह्म सत्तामात्रपरिशेषः सिद्ध इत्याह ग्रस्तत्वेति ५ तदेवं सर्वकारकक्रियाफलात्मकं जग
द्भस्मीभूतं तेन समस्तमिति तस्मै इति ६ व्यवहारकालेपि चेत्यस्य चिदेकापत्तिबलादेव सत्तास्फूर्ती
नान्यथेत्याह चिन्मयत्वादिति यदादि चेत्यं ब्रह्म चिन्मयत्वादेव दृष्टृचित्ताचाद्यषट्कस्य वच्छिन्न
प्रमातृचैतन्येन यदा वृत्तिव्याप्तिद्वारैकतामेति तदा दृश्यसत्ताशरीरं यस्मात्तथाविधयैवर
तया चितापन्नदृश्यादि चेत्यते नान्यथेत्यर्थः ७ एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तसाधने दृश्यरूपदृक् तत्फलं चैत्य।

ग्रस्तत्वावानिलालोकजलभूपूर्णातिशालिनी तस्याभूत्यामहाकारेभा ब्रह्मसत्तैव सर्वतः
५ तस्मै सर्वं ततः सर्वं तत्सर्वं सर्वतश्च यत् तच्च सर्वमयं नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ६
चिन्मयत्वाद्यदा चेत्यमेति दृष्टृचिदेकतां तदा दृश्यं गतायैव तच्चेत्यते नान्यथा चिता ७
यदा चिन्मात्रमेवेयं दृष्टृ~~दृश्य~~दर्शनदृश्यदृक् तदानुभवनं तत्र सर्वस्य फलितं स्थितं ८
दृष्टृदृश्यतयैकस्मिन्नविच्छिन्नचिदात्मके तद्रूपास्वादमत्तत्वात्तना दृष्टेदृगिवोपलः ९

तत्सर्वं चिदेकाधीनसिद्धिकत्वाद्यदा चिन्मात्रमेव तदा सर्वस्य जगतः अनुभवनमात्रमेव सद्रूपेण प
रमार्थतः स्थितं फलितमित्यर्थः ८ दृष्टृदृश्ययोरैकसाम्यतानुग्राहकं तर्कमाह दृष्टृदृश्यप
चिदात्मके साक्षिणि यद्येकता नाभविष्यत्तत्तर्हि दृश्यभक्षणे प्रवृत्तः ना पुरुषः इत्वे दृष्ट्वा वोषय
न्नपि उपलत्व इव दृश्यस्यास्वादे तन्मात्रपूर्णमनः अनन्तभवनस्यान्तं नहि जडो रसं प्रानुभवितुं शक्तो

तिनवा जडो रसत्वं प्रतिस्फुरिष्यति येनानुभवे
दित्यर्थः ९ ॥

नयोश्चिन्मयत्वाभ्युपगमेत्वस्तु भवितृत्विमौ चेत्समनुभवतो यद्यप्युपतितो जले विद्रुरिव तत्त्वप्रवेशेन मतितेन तेन द्रवत्वार्द्रत्वमाधुर्यमास्वादयामीति त्रिपुट्याः स्फुरणानुप्रवेशेनानुभूतिर्भवति सिद्धतीत्यर्थः १० व्यतिरेककाष्ठयोर्विवक्षितं दृष्टान्तमात्रं दार्ष्टान्तिकेन उपपादयति सजातीयेति काष्ठकं तद्दाहहि१ तीयकाष्ठकर्म यथा काष्ठेन सजातीयेनापि छिद्रेवाभावाद्यद्दग्धं चेत्तत्तेन तथा द्रष्टापि ग्राह्यजडं सर्वथा चिदेकात्म्यं दृश्यं नात्तास्वादत् ११ तत्र दृष्टदृश्ययोर्जडत्वे काष्ठद्वयादृष्टान्ते के विजानन्तीत्याह ग्राह्य१

चिन्मयत्वाच्छिलो वेत्ते जलमप्यवगच्छति तेनानुभूतिर्भवतिर्नान्यथा काष्ठयोरिव १०
सजातीयैकताभावाद्यद्वत्काष्ठेन चेतने दाहस्तद्वदपि द्रष्टा दृश्यं नात्तास्वादजडे ११ या
दृक्समानि काष्ठानि तादृग्रूपं न चेतनं ज्ञातं नितेन तस्माद्दृश्यं विदृश्यचेतने १२ महा१
चिदात्मनैवास्ति जलानिलधराद्यमतं नैतेषु संवेदनं तु प्राणादिप्राणनजीवाद्यभावतः १३
प्राणाद्युपाधयः सन्तो भावनावशतो गताः भावनाच्चित्तसंस्काराः सर्वथैवोदेति च
१४

कानि यादृशी समानाक्षितिर्येषां तानि तद्वद्वैलक्षण्यं तु न जानन्ति केचिदपीत्यर्थः तस्माच्चेतन केवलाद्दृश्यं सर्वं चिद्रूपेणैव द्रष्टा दृश्यं चेतनेन चिदभिन्नं चेति सिद्धमित्यर्थः कर्मधारयः १२ एवं द्रष्ट दृश्ययोश्चिद्रूपत्वे दृश्ये जगति पर्वतानिलजलादिभेदापगमाद्द्रष्टरि च संवेदनबुद्धिप्राणादिभेदापगमा त्सर्वस्य जगतो ब्रह्मैकात्म्यमेव सिद्धमित्याह प्रा[illegible]दा चिदात्मनैतिश्चप्रमतान्तेन स साद्दोरहेहेन तु सक स्त्वः १३ भावनाकल्पितत्वादपि प्राणादिभेदानां मिथ्यात्वमित्याह प्राणेति १४ ॥ ॥

दृष्टान्तः पुनर्भूषणवत् ब्रह्मसत्ताविवर्तमानत्वात् दृश्यजगतो इदानीं मिथ्यात्वमित्याह तथा तथेति श्लो
तनयास्य पुष्पफलपात्मना प्रवेत्य यथा इवेति बीजे ट पुष्पफलपत्रसबवृक्षके तथा प्रागानः आक्रान्तः वत
पववटकः १५ तत्र वटबीजे पुष्पाङ्कुराने सूक्ष्मं अविकृते ब्रह्मसत्ताके भागे तत्र वटादिविवर्ते च दृष्टी
यति सर्वात्र तिश्च प्रशाहः सारपरः योयाप्रतीयते ताणकः अतिसूक्ष्मः समः परमात्मा सर्ववाङ्गवको
ऽस्थाणादौ तस्मै तस्मै तर कार्यपुष्पतो भूयापवीजे च भवतीत्यर्थः १६ तत्रैयापसानत्सूक्ष्मः कारणात

जगत्तथाशांततयाब्रह्मसत्तावतिष्ठते फुल्लयातालपवाल्मादेनो वटकबीजयोः १५ सर्वा
ण्याणसमयेबीजेयोऽस्मादुत्रगातोऽणुकः समस्ततत्त्ववेददृग्रूपैःस्थितितिष्ठति १६ इदमेवा वल्ल
यथाद्वांतिर्यन्तूर्द्ध्वमपलतथा सर्वमेवतथाब्रह्मस्येतततेन यथातथा १७ हेमत्वमेवना
त्यक्तं हेमरूपस्थितेयथा शांततमेवशांतस्यसर्गाद्दैत्वगाणयथा १८ पार्थिवत्वसमसमेवोघा
यथातवनकाश्रुन सर्गांयलयसंभातथाबोन्मानमेवमे २० ॥
२॰ :समस्त तद्भवतल्पबीजेवहात्मनिस्थितः १६ ब्रह्मसर्वपराणोन्मायाधायस्मादर्थतोऽणुकः :

याप्रसिद्धः समप्रमकोटौपस्त्वस्थूलः कार्यात्मनापसिद्धः समायाकोटौ मिथ्योत्मपलवयेदित्याशये
नाह ब्रह्मेति पवसुपलहिते सर्वत्र वलत्त्रब्रह्मतिष्ठति नान्यदित्यर्थः यथा तटाये केकार्यमात्रलाग्रन
देवहव्यं नाणमात्रमपि न दृश्यते स्थिति तथा सर्वजगदाम्रलाग्रेयेनत्येनपुरुषेणयथायथापरीक्ष्यतः
हेमत्वमात्रत्वंपेह्रेमैवनाणमात्रमपि न दृश्यस्तीत्यर्थः १७ अविकारित्वेपि दृष्टान्तमाह हेमत्वमिति
सर्गाजगज्ञावः अहंतजीवभावनसूक्ष्मणं १८ तस्यविवर्तेरलोपमाह पार्थिवस्येति २० ॥

2153

वा·
नि· उ·
टी·
१२५

मोक्षाय: पंकलामलिनत्वाकलिताश्च गंधर्वपुत्रकलत्रोत्पुनःकिं नीसेनासाधयाधुनात्वमेव ४ हृदयो
नःपृथ्वीभूधरहिं जगान्मलेस्थितेरस्यां जलेनावनितलेक्षितं इवाशी भूलेवदादिवीजं कल्पते कार्यायाश्च
याहिना प्राणप्रकारसमर्थो भवतीति कल्पो महानवादिद्रुमः संपद्यतेत्यर्थः ११ ननु यदि परमसु
खं ब्रह्मत्वज्ञानस्थितिरेव मोहस्तर्हि तन्मोहलक्ष्य इत्याशंक्यावारयति अत्र तन्निहतात्मन इति
अरे नास्ति प्रतिबंधनिरासेनाविशेषेण निवृत्ति शायानंदस्य तत्त्वहृष्टेत्यर्थः १३ एकः रोमांश इव विश्वं यस्य
तथाविधस्य महात्मनः १४ १५ नित्यात्मनः निःस्वरूपात्मभासाहितिनिमित्तात् १६ सर्वोविभवसर्वोदा

पंकिलाकलितो मोक्षो यापुत्रकपलाकिनी साधयाशुनैतनामार्यैत्वमेवेदं तथा जगत् ११
संकल्पभ्रमयर्वान्तः पृथ्वीभूधरजातयः जलावनिस्तलक्षिन्नवीजं कल्पइवद्रुमः १२ यत्र
हंतात्मनोत्तस्यमनपकलमप्रमतः जेरंतणालबाधेनेतन्नुनाशं तामाहृयः १३ त्रैलोक्येन
त्रपरुणाभिसदेवासुरमानुषे एकरोमाग्रविश्वस्यनलाभायमहात्मनः १४ यथा तथा
स्थितस्यापि यत्र तत्र गतस्य च हैतसंकल्पसंदेहानसंतस्थिगतात्मनः १५ विश्वमेव न भाय
स्वरूपं सर्वमहात्मनः ततः कस्य कथं तस्य भवतिम्बानि रात्मनः १६ शान्ताशेषविशे
षस्य निरेषणा विशेषणः सनाममस्तोसहृशोकश्च कलयितेदमः १७ मौनेनं किं विचिन्त्रिय
तेजीवैः किंचिन्नजीवति शुद्धसंविन्मयस्यास्य समालोकस्य वस्य च १८ ॥

विशं च सर्व हृश्योममेपरूपतः कश्चाकलयितेदमो ममहिमानमितिशेषः १७ देहपुत्रादिमरणे जीवना
दिनापि नास्य हर्षविषाद प्रसक्तिर्विनाशयेनादृष्मौ वेति मौनैर्मरणे हेतुभिर्जीवैः जीवनहेतुभिः

१८
ॐ

लोकस्य अज्ञजनस्य भ्रान्त्या मृगतृष्णानदीनदस्येव भ्रान्तिमात्रत्वान्न विशिष्येते मरणजन्मनी कचतः
१९ यावदस्याभिमुख्यकारी हितं तावद्भ्रान्तिर्नैवापरीहृताः न वा जन्ममरणभ्रान्तिरित्यर्थः २० न परी
हृतक इति कथमुच्यते तत्राविदः परीहृतस्याबाधात्मेत्याह इत्यादि ति असम्भावेन समनपि चिदेहे इया
स्मृतिं नपरीहृतिकात्मन असहाभासइत्यर्थः २१ अस्मात्मनाशनमेव दीपनिर्वाणमिव निर्वाणं विदुः

मिथ्यालोकस्य कचतो भ्रान्त्या मरणजन्मनी असत्यपि भ्रान्तिमात्रं मृगतृष्णानदीनटे १९
स्वस्थकारीहितं यावत्तद्भ्रान्तिर्नपरीहिताः ततो मरणजन्मलोके वलेशान्तमक्षयं २० इदंप
योविरतिं यान्त आत्मारामः शमं गतः समस्येवाप्यहाभासः परितीर्णाम्भवार्णवः २१ दीप
निर्वाणनिर्वाणमस्तं गतमनो मति आत्मन्येव स्वमेव यान्तं सन्तमेवामलं विदुः २२ आवृत्ता
हितं यद्रूपं यस्मिन्न स्वदते स्वतः आकाशस्येव शान्तस्य तस्य माऽकुरुते क्षमा २३ अहमः
स्वाविचारेणाविचारेणाहमस्मितिनो अभावादहमर्थस्य कजगात्क्वसंस्मृतिः २४ संवित्
संवेदनादेव बुद्ध्याद्याकारवर्त्तिस्थितं रूपालोकमनोरूपं जगदेतन्निविदं वरं २५ सर्वान्ति
तिनमनसः सत्तामर्वात्मनस्तव सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वमाचरणांतिवं २६ ॥

२२ अतएव तस्य न संसारः स्वदते इत्याह आवृत्ताद्यादीनि २३ ततस्तस्य दीपवन्निर्वाणस्तद्दिवं च
स्थितः कथमसित्याह अहमिति २४ अभावः गतः तत्राह संविदिति बालत्वं विदं च स्वमेव स्वसं
विदोन्यथा संवेदनादेव बुद्ध्यायाकारवर्त्तिस्थितं सत् २५ मामेव यथार्थसंवेदनेन भ्रान्तिनाशो सर्वा
तिरिक्तमनसस्तवापि निर्वाणरूपैव स्थितिः सेत्स्यतीत्याह सर्वार्थेति २६ २६ ॥

2135

वा.
नि. उ.
टी.
१२०

सर्वभावरणेप्रपंचयतियहिति ३१ आवरणात्प्रदर्शितस्याभोपलक्षणाभिप्रायेणाह यदिति आका
शादिरूपायत्र ३४ ३५ निष्किंचनोन्तःखेषद्याभासोपाधाभ्यामेवशून्यः निर्विकल्पोवानिर्विकल्प
इतिसम्यक् यथानिर्वाणमेतनिष्ठसेनघानिष्ठ ४० यथास्थानिलः अनिलसंबंधीस्पंदास्पंदेष्ववहारः।

यत्ररोषिषुयद्ब्रह्मासियज्जडेदोपिदृश्यासियत्र यत्तत्प्रसिद्धिसंदेहोपितत्सर्वंशिवमव्ययं १२
यददृश्यंघनमाभातियच्चिद्याकालकालतोदयः यल्लोकालोकगिरयस्तच्चिद्व्योमशिवेतनं
यद्रूपालोकमननंयत्कालत्रितयंजगत् यद्रागमरणार्थ्यादितन्महाचिन्नभःशिवं १३
निष्किंचनोनिराभासोनिर्विकल्पोनिर्मलाकृतिः भूतानितान्यनिर्वाणनिष्ठसंतिष्ठसेयथा १४
गलेक्षमननंशान्तमनेनस्वसमभावने अवहारोस्तुतेमावास्पंदास्पंदेयथानिलः १५
निर्वाणमनानिष्कलनाशान्तमानाप्युरूपधनास्तुते शास्त्राणियंत्रवाहेनवास्पार्थेदारुमयीयथा
भूतालोकस्त्वमास्वेहामावाविश्रुवायगः अनिदंस्वाथवालोकस्फुरद्दीपवदास्वतो १६

स्तथानेनवाप्यस्तु ४१ पुरुषनापुरुषोविनवेष्टानेशास्त्रलक्षणेनयंत्रवाहेनवामानिर्वाणमास्त
४२ देहामनवबोधसंगः मातृपितृबंधुजनादिभूतानामालोकनमालोकः अस्वेदः स्वेदवर्जुलः
माभूत् अस्वेदोवामाभूत् किंतु अनिर्देश्याधरः अस्तिनास्तीतिपरीक्षकैर्निर्देष्टुमशक्यः आलोक
प्रकाशोयस्य तथाविधोस्तुएवंचयथाचित्रदीपवत्प्रस्तुतोस्थीप्रत्नानस्यापिहिचित्रलिखितेन।
लक्षणेनान्यत्रमार्थेनलभावाद्भूतानामालोकनमालोकः आस्वेदः स्वेदवर्जुलः अस्वे
दस्तत्र्यन्यस्त्वनभवति आलोकः प्रकाशस्त्वचित्रलेखितः अस्तिनास्तीतिनिर्देश्यहीनभवतीतिसा।

स्यादित्यर्थः ४८३

ॐ.

१५

2157

निर्वासने नातिसंकुलत्वेन निःश्लोकार्थमेव पुनरनुवादेन हृदीकृतं वैतु यन्नेह इति निर्वासनस्येति यतीनेषु
निर्वासनस्यैव तेमानभोगेषु विरसस्वभाविषु निवेषणस्य शास्त्रह्यात्मसक्ता ह्यात् नैवसहोविविनोदो
विश्रान्तिलहेतुः आरोहपारणमवष्टंभाविष्कारहृदयङ्गमीयव्यवहारेषु शास्त्राशास्त्रानुसारेण प्रवर्तितदो
षनिरोधेन विवेकापुष्टाय नेनवचनसज्ञानप्रतिष्ठासिद्धेरिति भावः अतः स्वतनिः समधिमनः स्वत
एवामलस्य तत्त्वविदः संवेदनपूर्वकव्यवहारेषु शास्त्रार्थसकलवर्णाश्रमोचिताचारे शमदमादौ
वसनं तेसम्यगन्वर्तनमेव स्वरूपमसाधारणं लक्षणं न यथेष्टाचरणमित्यर्थः तथा चाङ्कहेतौ

निर्वासनस्य विरसस्य निरेषणस्य शास्त्रादिनैकहृदयत्वविनोदहेतोः शास्त्रार्थसज्जनमतो
ऽमलस्य तस्य संवेदने घनमिदं यदि मनःस्वरूपं ४४ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्र
हृविश्रान्तिमयः सर्गः ३५ वसिष्ठः संजाताकृत्रिमदीर्णसंसृतिः प्रत्ययः पुमान् असंक
ल्पेन संकल्पं वेत्ति तेनासदेव सः १ ॥

विदितत्त्वस्य मननस्य यथेष्टाचरणं यदि स्युस्तन्नदर्शनेऽवे
वकोऽभेदोऽप्यविलक्षणो इति ४४ इति श्रीवा. रा. नि. उ. हृविश्रान्तिमयः सर्गः ३५ प्रबुद्धात्मनि विश्रा
न्तो यद्रूपः परिशिष्यते तथा चैतस्य यद्रूपं तत्स्वयमिति हर्ववर्णयते विदुषः शास्त्रानुसारिनियमनं त्रि
यामक संकल्पस्यापि असक्तिमाशंक्याह संजातेति संजातः यथाभूतार्थगोचरत्वात् अकृत्रिमः दीर्
णः संसृतिर्यस्मात् तथाविधः साक्षात्कारः प्रत्ययो यस्य तथाविधः पुमान् शास्त्रीयव्यवहारनियमे
पि संकल्पप्रवाहनिष्ठेनैव लोकेन तत्त्वव्यवहाराभासहेतुनैसंकल्पाभासं स्वात्मैवेति पश्यन् असंकल्पेन वे

त्ति न च वेदनं मेऽवनवेण कस्यचित् क्षतापसिद्धेरिति भावः सं
कं:

कल्पाभासः असदलीकमेवेत्यर्थः २ ॥

वा.
नि. उ.
टी.
१३२

2158

नसंकल्पेवेनीत्युक्तेर्थविवरणायसर्वसंकल्पबीजस्याहंतायाअस्यकार्यारूपितस्यनेसंकल्पप्रसक्तिरित्याशयेनाह स्थामस्थादिनिग्राहेत्याभ्यन्तरोपिश्रुतिवैवेनीयाज्ञिकिमिज्ञान्निष्कामेत्याज्ञारूपोज्ञानिविषयहमित्यर्हतास्थितास्थानतनविदिग्राकरणमाश्रुतसूर्यनीहृत्यायत्नेनानिष्ठापितलभ्यते २ कामनयाहि संकल्पप्रसक्तिःसा च पूर्णकामस्यनास्तीत्याहयस्येतिसम्यगानिरवलिश्यानंदरूपस्यैव ३ पकलाभावेसर्वलाभाल्लव्ध्यविघ्नमेवेति एकविज्ञानेनैवसर्वविज्ञानाज्ञानस्यविषयप्रिभ्रमसंशयाय

गे.

आमस्थाननिरावर्षेऽज्ञतोप्यहमितिस्थिता विदिग्राकरणंहृष्टंतद्यत्नाश्रुतलभ्यते २ यस्य
हीणवरणानाशोसर्वदहनोयतः परमामृतपूर्णस्यासतयैवविराजते ३ सर्वसंदेहदु
र्धातमिटिकामानविध्वता भातिभास्वद्विद्यादेश्यातेनपूर्णैर्नुनेवहे ४ विसंसृतिर्विसंदेहो
लब्ध्यानिनिराकृतिः शुद्धाकाशविशदोत्रेयोविज्ञायतेबुधः ५ ॥

भावानदर्थमपितस्यनसंकल्पप्रसक्तिरित्याशयेनाह सर्वेति भास्वनीतिनावरणात्मकप्रकाशधीर्यस्यग्रतएवसर्वेषांदेहलक्षणानांदुर्धीनतिमित्तमिटिकायांणांमानविध्वानानाहेशायस्यसर्वजनभ्रमसंशयतिरासस्समर्थस्यतस्यतत्वमस्याभावादितिभावः ४ योवुधस्तस्मविनाशिवमद्वैतचरतर्थेमन्यतेसआत्मासविज्ञेयइत्याहविसृतिरितियद्येयआत्मैवेतिविज्ञायतइत्यर्थः ५ स्वयंत्यागतिशुशुषादिनासंगमात्जनानांपवित्रतांनिष्पापतांब्रह्मलोकादागतःअनिलइव ६ ॥

गे.

स्पर्शान्मुक्तानि शुष्कशुष्कादिना संबन्धात् तन्नानोपाधिच्युतो निःख्यापयता ब्रह्मलोकादागतः अनिल इव ६ न
संकल्पवैचित्र्येण तद्विषयीकृत्य तेनासद्वस्तु इति तद्विषयीकृते असद्रूपोपलम्भस्य स्वरूपं प्रपंचय
ति असद्रूपेति चतुर्भिः ७ ८ सर्वं व्याप्य त्रोपलम्भवद्दिक्सृष्टदीपालसाम्यं दर्शयति असत्येऽपि तिष्ठतो
भवेत् किं सत्यात् उतासत्यात् न तावत्सत्यात् तस्य कूटस्थत्वान्न द्वितीयः असत्यादसत्यात्सोऽन्य
नैरप्यसमासमापत्तेः एवं क्व अवास्तोऽसत्यस्यासंगात् प्रदादसत्यस्याधारनायोगादिति भावः अतः अ

निःसंकल्पो निराधारः शान्तस्पर्शोऽन्यविच्युतो अन्तःशीतलमादत्ते ब्रह्मलोकानिलानिलः
असद्रूपोपलम्भानामियं वस्तुस्वभावता यत्सर्गवेदनं सर्वं व्याप्यत्रोपलम्भवत् ७ अ
विद्यमानमिवेदं जगद्यदनुभूयते असद्रूपोपलम्भस्य सैषा वस्तुस्वभावतः ८ असत्ये
च्छिवसंसारेष्वालानमर्थोऽज्ञो भवेत् सर्गापवर्गयोः शुद्धावेव व्याहतोपमो ९ जगद्भ्र
मतया सत्यमनिर्मितमभाविते अनिहिते चान्यथा तेनाहनावगते च तत् १० अन्त्यस्व
भावविश्रान्तेरियं वस्तुस्वभावता यदहंतादिसर्गादिः त्वायनुपलम्भता ११ ॥

सत्येष्वेव संसारेषु सर्गाख्यं बंधस्य तदपवर्गाख्य च शुद्धावेव ययोः व्याहतोपमो न तद्वद्वेनदर्थं सिद्धि
रित्यर्थः ९ यदा तज्जगत् सत्यमिति पदस्तदापि सद्ब्रह्माभेदेनैव निर्वाह्य इत्युक्त्या निःस्थितिस्तस्मिन्निरूप
णादिविभागो निरालंबन एवं स्याद् जगदिति अभाविते भाविते यया अविषयीकृते आधारे विषया
येऽनिहिते च अन्यथा ब्रह्मतानभ्युपगमे तु १० असद्रूपोपलम्भस्वभावत्वं अपवर्गस्य असद्रूपोपलम्भस्वरू

पविश्रान्तेर्वस्तुस्वभावं प्रपंचयति अन्त्येत्यादिना

अनुपलम्भता निर्विषयचिन्मात्रतेति यावत् ११ ॥

2159

2160

चितेनिर्विषयताश्रयसिद्धिमाशंक्य मानेप्रति देशाद्देशान्तरप्राप्ताविति श्लोके दर्शितोत्तनत्वमसिद्धिं स्मारयति तद्गणादिति निश्रालादिदेशान्तं दूरादिदेशान्तं देयोजनलक्षान्ते बहुहोरात्रप्राप्ते वेदनेन चाद्विषयत्वं वक्षिव वेदनन्येमार्गमध्येश्रयनेव्याप्रोतीति यस्य वेदनस्य पदवेन्यव्यकोशाभासचिन्मयंद्रूपं सर्वस्यजनजातस्य प्रसिद्धं तत्स्वभावं विदुरितिनिब्रवदिनसंबंधः १२ १३ १४ सुषुप्तिस्वप्नयोः परस्परवि-

> दृष्णायोजनलक्षान्ते प्राप्ते देशान्तवेदिनः वेदनं यस्य तद्रूपं मार्गमध्ये निरंजनं १२ प्रस्पंद-
> वानमहद्भांवकोशाभासचिन्मयं प्रबोधे स्पष्टांतसुद्दिनेललनाविकसनोपमं १३ सर्वस्यजे-
> नजातस्य तत्स्वभावं विदुर्बुधाः सर्वोपलम्भागलितनित्यस्य विवेकिनः १४ सुषुप्तेस्व-
> मधीर्नास्ति स्वप्ने नास्ति सुषुप्तमधीः सर्गनिर्वाणयोर्भ्रान्ती सुषुप्तस्वप्नयोरिव १५ भ्रान्ति-
> वस्तुस्वभावोऽसौ न स्वर्गो न सुषुप्तता न सर्गो न च निर्वाणं सत्यं शान्तमशेषतः १६ भ्रान्ति-
> स्वस्त्यात्मसमधीर्महितावेन्न लभ्यते शुक्तिरूपमिवासम्यक् किंलसंप्राप्यतेकथं १७ यत्रल-
> ब्धवतमस्ति तेन भ्रान्तेरसंभवः स्वभावादुपलम्भोऽन्यो नास्ति कस्यचन कस्यचित् १८

षयशून्यतेववानदीयेनिर्विषयताविनसंभावनीयेत्याह सुषुप्तेति १५ स्वप्नसुषुप्ताद्दिविभा-
गोपि भ्रान्तेवस्तुस्वभावभूतः परमार्थतो नास्तीत्याह भ्रान्तीति १६ कुतो नास्ति तत्राह भ्रान्तिरिति
१७ भ्रान्तिविषयोर्थः भ्रान्त्या न लब्धोप्युपलम्भान्तरेण लभ्यतां तत्राह स्वभावादिति भ्रान्तेरन्यउप-
लंभः प्रमात्मकोबाध्यः सर्वकस्यचिद्भ्रान्तिभावार्थस्य सादिस्वभावादन्यो नास्तीत्यर्थः १८

ॐ॰

एवं वस्त्वपि विभाव्यमाने स्वात्मस्वभाव एक एव स्वात्मनि विशुद्धीकृत्य न ध्यायते नान्यदस्मादणुमात्रमपीत्या
त्मस्वभाव इति स्वदतेयमसमाप्तदत्तयास्पदते ॥१४॥ तत्स्वभावे इति विविक्तकल्पनमेव संसारदुःखं प्रक
ल्पितं स्वरूपावस्थितिरेव केवलात्मत्वमित्याह स्वस्वभावे इति विधीयमानमुपदीयते ॥१५॥ तदुपादानेक
उपाय इति केवलदृश्यत्वस्याविर्भवनं तन्मात्रतादर्शनमेव तन्मात्रत्वेन उपनिषत्क्रमालाभादाभ्यन्तरदृष्टव्यक्तं
नो दृश्यते स्थूलत्वमिति अणोः स्थूलः उपमानोऽनन्तविदा चमेकया सदृक्ति निर्णयः ॥१६॥ एवं सम्यगात्मन्या

स्वभाव एव सर्वेषु स्वदते किल सर्वदा अन्यो नैव हि तां नैव किं वादैः संविभाव्यतां ॥१४॥ स्वस्वभा
वे महद्दुःखं स्वस्वभावे केवलं सुखम् इति बुद्ध्वा विवार्याणां न बन्धो हि न हि मोक्षयतो ॥१५॥ सूक्ष्मबीजे स्थगः
स्थूलो दृश्यमिदं उपपद्यते चिदेव मूर्ते जगन्मूर्ते लीनं सकलं यथा ॥१७॥ रूपालोकमनस्कार
बुद्ध्यन्तादयः परे स्वरूपभूता सलिले तरंगा इव चिदात्मकाः ॥१८॥ मूर्तौ यथास्य सदृशोः करोत्
निवधैः क्रियाः आत्मभूते तथाभूते स्थिरा कार्यमकर्तृसमं ॥१९॥ आत्मत्वादहमित्यादि वं
स्मृतादेव संसृतेः ब्राह्मेऽर्थे भावसंकोचः परहादि विज्ञायते ॥२०॥

ध्यात्मिकभावानामपि ग्राहकस्यैव स्वधर्मोऽयं प्रतीतेः स्वानुभवसिद्धेत्याह रूपेति ॥१७॥ एवं तत्पदार्थं व्य
वहारः सर्गादिरूपं पदार्थव्यवहारः च चिदात्मा पृथक्समाकलनात् एव प्रायैः सर्वपदार्थैः प्रह्लनद्द
मात्मनि इति स्वसदृशः स्वात्मप्रायैः स्वात्मपृथक्समाकलितिस्थापवत् ॥१९॥ अर्थव्यवहार इव शाहप्रयोगादि
व्यवहारो यः पृथक्कलनप्राविदथिष्ठानादेव देहवाग्वादेर्जायत इत्याह आत्मस्यादिति स्वसंसृतेः जडत्वे
न स्वतो व्यवहारासमर्थाद् स्मृतादेवं सिद्धरामादि देहाद्यः अहमित्यादिरर्थप्रकाशनाभिप्रायप्रयुक्ताः

ग्राहः चिद्दाविकल्पव्यापारेण जायते स्तः आत्मत्वात् चिदात्माधिष्ठाना
देव जायते न दीपकक्रमनालाभित्तवादकपुरुषाधिष्ठिते षुपदहादिषु

यथा तदभिप्रायानुसारि विविचित्राहो जायते न यथेति शेषः ॥२४॥

वा.
नि. उ.
टी.
१२२

2162

एवं सर्वं जगद्व्यवहाराद्यविरोधे निवारणे शून्यं तर्हि किं एवमेवैतत्किमर्थं जगती येन श्रुतिविचारमात्रसिद्धजाग्रो
श्रभेदोपगमेनेत्याशयेनाह यदिति श्रुगालेनोभानेऽप्येष यथा विचारजन्यतमस्यानेन श्रुतः जाग्रमेदो वाद्रूपोऽज
गद्रूपमद्रूपात्मनिःस्वरूपमेव एवं च ब्रह्म ब्रह्मणि स्वस्वभावे स्थितं सेव्यास्य स्वद्रूपावस्थितिरिति भावः
नन्वसंसारविभ्रमब्रह्मस्वभावेति हृत्वा मनेन संसारविलोको लाभइत्याशंक्य तेनैव पोऽपहृत्वार्थे वितनावप्याया
स्वपुत्रराज्यादिलोभविनावहृत्वैवेत्याशयेनाह यथेति लिमिथ्यः श्रुतेर्भाननो भाति हृष्यमाणविज्ञानादिकस्मो
नैवचनमहात्मनिन संततिमिथ्यः एवमेकानन्तमहाब्रह्मस्वरूपे न वस्मात्तस्यापृथग्भावत्वात्तिन्नवसम्भीन्यर्थः एवार्थे

यद्वज्ज्ञानेऽपि हृदयानानालिन्नवालेऽवलितिं नवं जगद्रूपमद्रूपात्मब्रह्मणि संस्थितं २५ यथाम्बलिजग
त्स्वमस्निस्वस्वभूकृष्णाभिथ्यः न संततिस्यात्मनो मिथ्योनात्मा स्वैवरपृथग्वत् २६ सर्वं चित्वैकरूपं तेन
स्रांतमाकाशकोशवत् वाद्यः स्थितेऽविनाभिन्नैर्व्यवहारैश्च तन्मयि २७ सुदृढं तत्सत्यमस्यन्तैर्यो स्व
प्नःस्वप्नवनाभिव नैनन्त्रूनमसंततो मे स्वपुत्रस्वप्नकाशइव २८ नैन्तर्यव्यवहारैर्मन्तद्धलवलति
स्थितं यथानम्भूपतिरूप्यकतनैहल्यमल्लेमम २९ ॥

स्थिराह २६ ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञोपदेशेन व्यवहाराशून्यत्वपृथग्वत्त्वसंस्थितं दोषत्वमपि चिद्वैकरूपत्वान्नेवैव र
त्याह सर्वमिति नेपुरुषाः वायुस्पदवत्साभिन्नैर्द्वैरैः सद्व्यवहारैः सहमपि मैव्यवयतत्स्वदुर्भयेशान्तेम
द्वैकरूपं तच्चब्रह्मात्मयिसूत्यगात्मस्वभावोऽन्नीत्यर्थः २७ सुप्तेऽविशेषमाह सुदृढं त्विति सुप्रबुद्धदृष्ट्याज
गतः स्वच्छसिद्धदेहस्याप्यसत्त्वादिति भावः नैर्लितिप्रबुद्धदृष्ट्याजगतामाह तन्नैहाद्दीनांवद्यादिति
भावः २८ प्रत्युपदेशादिव्यवहारैः नैः नहूषिमिद्दसन्यभावे मेद्यवहारैर्मस्यूलमलामितिवीस्माश्र

नैतिकनिष्ठयोजननायोतनाय २९ ॥

ॐ

अहमात्मनि वसिष्ठदेहे भावेनैवास्मि इत्येवं स्थिताया आकारास्तदर्थं अहंत्वस्य सत्त्वे समुद्रे नीरइवं वाग
पितथा रूपात्तदर्थं अस्य सत्त्वाविवर्तं रूपेव समुद्रस्थानानात्येवेत्यर्थः ३० सर्वत्र स्वत्वनाशानेदेकत्वसा
म्यानादर्शनादविरुद्धविरुद्धः त्वादिकमपि यद्यप्तत्याति प्रयत्नतस्त्वविदः ३१ मोहादविरुद्धं निर
तिशयानन्दात्मापरिज्ञानादितिप्रसिद्धादिपदेषु एवकदर्थं नामोहो प्रायक्रमाभ्यासकदर्थंना

अहमात्मनि नैवास्मि त्वहं समेतेयमाततता तदर्थं समुद्रे हीम्बवत्तथा रूपे च वाग्गिरः ३० अवि
रुद्धविरुद्धं यत्सत्त्वं सत्त्वविन्मयात्मनः नभोगे स्थानमोहेत्वाहृदि स्फुरति निहितः ३१ स्व
भावमात्रा यदेनास्मि तत्र मोहस्य मे नृणां कदर्थेन न्यूहो मोहात्क्वापि ब्रह्मवदपि भ्रमः ३२ स्व
भावस्याथ नैसाहे भावोपश्यामहं पिपीति नयनान्युपयुक्तं वर्तितनिमित्रा शीनचक्रियाः ३३
तैलबिन्दुर्भवत्येव स्वल्पकमप्यतितोयवत् तथाप्युच्चैरेकत्वे स्थिता भवति चिज्जगत् ३४
ज्ञात्रनिस्त्वमहं मानस्थितिर्याहः सास्मृतौ नाहं सा हं जगज्जालं सैषाविवेकिनः
तेनैवाभ्यासयोगेन याति तन्नुतानता यथा नाहं न संसारः शान्तमेवावशिष्यते ३६
यदायदा स्वभावार्कः स्थितिमेति तदा तदा भोगान्धकारो गलति तत्समाप्यनुभूयते ३७

त्व ३३ अभावस्यासत्त्वपक्षः स्वरूपस्य पश्यामहं पिपीति ३३ अप्सुपतितः अपतितः तैलबिन्दुर्यथा नाना
नावर्णो वक्रो भवति ३४ ज्ञानत्वापि तत्त्वजगत्स्वस्वरूपत्वस्फूर्तिमात्रयोगप्रतापयतः इत्याह जाग्रती
ति स्फुरतीति मत्स्य मानामा यद्राहुरस्याया अहं विधा ३५ तेनप्रागुक्तेनैव भूमिकाभ्यासयोगेन तन्नु जग
ज्जालेन तनुतामपदत्वं ३६ प्रत्यक्स्वरूपस्य बाह्यस्यापरीतत्वात् इदानीमपि तदपह्नवो बाधश्चात्र अभिप्रेतः ।

आत्यन्तिकबाधेन न सन्कालत्रयेपि नास्तीत्यनुभू
यते ३७ ॥

का इत्याशयेनाह यदायदेति गलतीत्यपदीयते

2163

एवंभोगांप्रकारस्यस्मृतौविनाशोस्तिशुकादिकवत्तात्त्विकबोधोमोहेनात्मावरणेनाज्ञानेनमदमयास्य
लदेहाद्यध्यासेनचरहितोभवतिनत्वात्मस्याकारवहनीदेनबोधेनस्फुरतियस्मात्स्फुरणहीयाह
नस्यालोकमेरुवसर्वतोवाप्यत्रालोभूतोभासतेवेत्यर्थः २८ इतिवा० रामा० नि० उ० एकोनचत्वा
रिंशःसर्गः ३९ नसंसृतौब्रह्मभातिनववद्भात्त्वसंसृतिः जीवशुक्रोदयभातियद्यायेतोनिवर्त्ते

मोहमहमारहितःस्फुरतिस्मृतौभवतिभासतेवनप्या शुकादिकवत्तात्त्विकबोधयस्मा
हीपादिकालोकः २८ इतिश्री० वा० रा० निर्वाण० वसिष्ठगीतास्वस्वभावविश्रान्तियोगो
पदेशोनामएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ वसिष्ठः रूपालोकमनस्कारशुक्रादीद्धि
यवेदनं स्वरूपविश्रान्तमस्वभावस्यचक्षतः १ स्वस्वभावनत्त्वेनस्वभावस्थितिरा
नतो यदोदेतितदात्मार्थोभ्रमासःप्रतिभासते यदास्वभावविश्रान्तिस्थितिमेतिसा
मात्मिका तदाद्रूपलदास्वमःसुषुप्तइवशाम्यति ३ भोगाभवमहारोगाबंधवो
दृढबंधनं अनर्थायार्थसंपत्तिरात्मनात्मनिशाम्यतां ४ ॥

ते तत्रादौनिःस्वभावस्यबाह्याभ्यंतरवृत्तस्त्वात्माहितेनत्वमेववाखलवेस्वरूपमितिविदन्तुभव
इत्याह रूपेतिशब्दात्ज्ञानंनिर्विकारकलकं १ तत्रतन्त्रोथात्वयज्ञतिराकानुविधानलक्षणांपु
क्तिमाह स्वस्वभावेतिद्वाभ्यांयदाद्यात्तताग्रपविश्लिष्टावाद्यलवस्वभावस्थितिः स्वस्वभावलति
रोधात्रीभ्रविद्याततत्त्वेनतत्कृतपरिच्छेदेनचतत्कृतीरतयाउदेतितदेत्यत्वयोगितिः १ सा
तिरेकमाह यदेतिस्वबोधेनेतिशेषः बीजभूतावेषमप्यपिशब्देनात्ममात्रस्थितिंप्रशांतरूपमहरूपा

नर्थापवेत्याह भोगाइति ४ ॥

वा० नि० उ० टी० १२४

ततः ३ अनपवस्वरूपविश्रान्तिविरोधिनो भोगादयो

भूम

एवंचसायुज्यानात्मभावस्थितौनानात्वशंकापातोऽपुनर्केइत्याह भूयतामिति इदंसर्वमात्मामनोस्मायतं ५
स्मायनतामेवस्वानुभवाभिनयेनदर्शयतिनेतिआत्मनाऽहम्मादित्रिपुटीमायैवमिद्धजीवे ६ हेरामवसि
ष्ठत्वमितिविशेषार्थंतृष्टिरितेवेवमपिमत्ताद्दशात्मेवपश्यामि ७ नवापिपतेशाद्दार्थोदिदृपालोकमनो
मायाविभ्रमार्थंजातःकिंतुसंज्ञानकल्पाः ८ ममदेहात्दर्शनेनदृष्टेनप्रदेशात्किंतुनदेहात्देनयोगु

असद्भावात्मनासर्गःस्वभावैकात्मताशिवः भूयतांपरमस्वेनप्राशाम्यताम्मोहत्तामहं ५
नात्मानमवगच्छामिनदृश्यंप्रवजगद्भ्रमं ब्रह्मशांतंशिवंशुद्धमस्मिब्रह्मैवास्मिनिरामयः ६ त्वमे
वपश्यामितेनेममनेशाहार्थंतृभितं पश्यामिशांतमेवाहंकेवलंपरमेनभः ७ ब्रह्मण्येव
पराकाशेदृपालोकमनोमयः विभ्रमात्मवसंजातकल्पनास्पन्दाइवानिले ८ ब्रह्मात्मा
वेत्तिनोसर्गंसर्गोत्माब्रह्मवेत्तिनो सुषुप्तोवेत्तिनस्वप्नंस्वप्नस्थोनसुषुप्तकं ९ प्रबुद्धोब्रह्म
जगतोजाग्रत्स्वप्नसमदृशोविव दृष्टंनानातिभारूपंजीवन्मुक्तःप्रशांतधीः १० यथाभूतमि
दंसर्वंपरिजानातिबोधवान् संशाम्यतिप्रबुद्धात्माशारदीवपयोधरः ११ स्मृतिस्थःक २

सदसद्भ्रांततामात्रं स्वप्नाद्यं वा जगद्भ्र
मः ११ ॥

२ नस्यो वा यथा भ्रान्तस्वप्नेगरः

गपदृश्यानासंभवादित्याह ब्रह्मात्मेति ९ प्रत्येतादर्शनेकथंतदुपदेशप्रसिद्धिरित्यत आह प्रबुद्ध इतिजीव
न्मुक्तस्वपर्यायेनोभयेपदपतीन्मुपदेष्टाभवतीत्याशयः १० सोऽप्युत्तरोत्तरभूमिकाक्रमेणदेहेनादृश्यो
नात्पशाम्यतीत्याह यथाभूतमिति ११ तदृष्यादेहेनस्थानरोऽमेरे येलववोहारांतामाभ्यामाह स्मृतिः
स्थइतिशेषः ७३ १२ ॥ रामायनमः ॥

2166

यापरिदृश्यमानाज्जगन्मायायास्त्वार्थे सत्येष्वात्मनि अपि शाश्वतादन्यतासत्तिशून्ये च नास्ति यस्मात्कश्चिद्द्रष्टा जीवोपि न विद्यते इति शून्याशून्यविलक्षणोयं भ्रांतिरनिर्वचनीयैव भासते इत्यर्थः १२ इति श्रीवासिष्ठ॰ तात्प॰ निर्वा॰ उत्तरार्द्धे चत्वारिंशः सर्गः ४० त्रिजगत्सु त्रिकाशून्यमसद्भावस्वभावतः स्वभावैकस्वभावेन निर्वाणं चात्र वर्ण्यते अस्वभावो विद्यातत्स्वभावो यमात्मा सर्वः जगद्रूपः सन्नप्यहंतादिवा

आत्मन्यपि नास्ति द्विधा द्रष्टा यस्मान्न विद्यते कश्चित् न च शून्यं नाशून्यं भ्रांतिरियं भासते सेति
१२ इति श्रीमहारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे आत्मविश्रांतिकथने नाम चत्वारिं
शः सर्गः ४० वसिष्ठः अस्वभावस्वभावोयं सर्वोहंतादिवेदनः स्वभावैकस्वभावेन निर्वा
णीक्रियतां स्वयं १ यत्राहितोभवेन्नत्र यथालोकस्तथा भवेत् परं विषयवैरस्यं तत्र य
त्नवद्बुद्धधीः २ अकर्तृकमकरणमद्रष्टृद्रष्टृदर्शनं जगदप्यासंभावमभिन्नोचित्रमुत्थिते
३ न चोत्थिते किंचन वा शांते शांते यथास्थिते अनामयं परं ब्रह्म सत्यमव्ययमेव तत् ४

दृश्यमाणं त्रिजगत्सु त्रिकालेष्वन्वेषणीयमहंकारादिवेदनः सोयमः एवमनिर्वाणो यमात्मा स्वप्रमाणस्तुरीयोपायस्वभावविद्याविर्भूतेनाद्वितीयस्वप्रकाशपूर्णानंदलक्षणस्वभावैकस्वभावेन स्वेनैव निर्वाणीक्रियतां १ सा च विद्या विद्वत्समागमविवेकजन्या स्वसिद्धा तीव्राशयेनाह यत्रेति २ तत्र वैरस्यार्थंमविद्यास्वभावाकुंठे जगच्चित्राध्यासे वर्णो इति अकर्त्रिति ३ विद्यस्वभावेन तदपोय निर्वाणस्वरूपं

ॐ दर्शयति नचेति ४ ॥

तत्रायमस्मभावेत्रिजगतन्नृत्यद्नेनपुत्रिकाविनवर्णयति विभ्रमत्कारेत्यादिना विभ्रमत्कारमात्रात्मा
नोयेजीवास्तेषांकल्पनामात्रात्मके रंगे नृत्यमंडपे शृंगारादिनारसत्वेननायासामात्मनश्चित्रपुत्रिकाः ५
विनृत्यंतीतिपरेणान्वयः ५ रसैः शृंगारादिभिर्भावैः स्थायिभावैर्विकारैः कंपस्वेदादिभिः संचारिभावै
श्चांग्भियथास्थानतथाप्रभिनयेस्तनद्धस्ताकारकंजनकचेष्टाभिः परमाणुप्रतिपरमाणुमात्रास्वपि

विभ्रमत्कारमात्रात्मकल्पनारंगरंजनाः सेव्यातेकेनपाकांतेत्रिजगच्चित्रपुत्रिकाः ५
रसभावविकाराण्योनृत्यंत्यभिनयैर्नवैः परमाणुप्रतिछायाः विस्फुरंत्यंवरात्मिकाः ६
सर्वतेशाविरयरः दिग्वाह्यलतिकागलाः पातालपादलतिकाब्रह्मलोकशिरोधराः ७
चंद्रार्कलोललयनास्तारालकरतनूरुहाः सप्तलोकांगतिलकाः पवितोछोवराव[illegible]राः ८
दीपाब्धिराशिवलयालोकालोकादिमेखलाः भूतभारचलज्जीवप्रवहत्प्राणमारुताः ९
वनोपवनविन्यासहारकेयूरभूषिताः पुराणवेदवचनाः क्रियाफलविनोदनाः १० त्रि
जगत्पुत्रिकानृत्यदिदंदृष्टितेपुरः व[illegible]सवादिरववर्तेनसंद्रष्ट[illegible]निलवेपने ११ ॥

विद्यमानेविचिदाकाशेप्रायः इतिसंभावितद्योतनार्थं ६ ब्रह्मलोकः शिरोधराकंधरायासां ब्र
ह्मलोकरूपाणांशिरसांधराः धारयित्र्य इति वा ७ तारोत्कराःतनूरुहाणिलोमानियासांपवितो
दितग्रंक्षस्थलमेवरमाकाशमेवावंबरंवस्त्रंयासां ८ भूतानांभौतिकशरीरादीनांभारेणधारणेन
पोषणेनचनिमिलेनचलंतोजीवाएवप्रवहंतःप्राणमारुताःयासां ९ पुराणानिवेदाश्चवचनंयासां

ततक्रियाफलसुखदुःखानिविनोदनानिविलासा

यासांएवंविधाजगत्पुत्रिकाः नृत्यंतीतिपूर्वेणान्वयः ११

2167

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
९९

अस्यवक्तृत्वस्यस्वभावस्थितेनैवचित्कारणेघनस्तादृशामेवकारणात्मकेप्रकृतिसुप्तसिद्धेंयथास्वापे॰
निद्रायामस्वसंस्थितासास्वयमस्वकारणात्मद्धितेत्यर्थः ११ एवमस्वभावस्वभावत्वमुपपाद्येदानींस्वभा
वैकस्वभावेनिर्वाणीकरोत्युपायमाहअस्वसुप्तमेति हेरामत्वंपारमार्थिकस्वभावेभावयन्नात्मा॰
अन्यपिअज्ञानननाशादसुषुप्तमसवैहेतोपसंहारात्सुषुप्तमेवतुर्यपदेतन्मयोभव १२ इत्यावागःवास॰

अस्वभावस्थितेर्बोंस्वकारणेंकारणात्मके अस्वसुप्तस्थितास्वापेस्वयमेवसमन्नीवसा ११
अस्वसुप्तमस्वप्नमस्वः स्वभावेभावयन्भव जाग्रत्यपिगतोत्वश्रोमास्वप्नमिदमाश्रय १२
तज्ञाप्रतिसुषुप्तमनंबोधादवसवासने नेस्वभावेविद्धःस्तस्ताशुक्तिस्तत्वीर्णामिता
अकर्तृकर्मकरणमदृश्यद्रष्टृदर्शने अरूपालोकमननस्थितेब्रह्मजगत्तया १३ को
नेकान्तएकचनिर्गुणैर्गुणैर्व्यवस्थिते द्वितैकवद्वितेभातिद्वितैकपरिवर्जिते १४ स
त्यसन्मेस्थितेशान्तेसर्वात्मन्यात्मनिस्वयं आकाशकोशसदृशेशिलाजठरसन्निभे
१५ सुस्वतन्त्रजटाकारेचेतनमप्येवतोपमे प्रतिबिंबइववस्तूत्तमपत्त्वअसमसत्त्वसत १६

नावतत्स्वंनेतत्त्वविणाभिणाननस्वरूपेणापरिनिष्ठितत्वं १३ तस्यापरिनिष्ठायांस्ववदारकाले
पिचिदेकरसंजगज्ज्ञानीत्याह आकार्वित्यादिना १४ द्वितैकवद्वितेनेशोधितश्रीविद्वितैकपरिवा॰
र्जितेशोधितंब्रह्मप्रलेयैकरसेनभाति १५ सर्वात्मनिस्थितेसत्यसन्येआत्मनिष्ठांतेस्वयमेवस्थि
ते १६ शिलाजठरवदप्रकाशस्वभावनाभ्रांतिंवारयति सुस्वतेति अतएवजगत्प्रतिबिंबप्राप्यहि

ऽ॰ त्रमिवस्थितमप्यद्वयं १६ ॥

ग्रभेदीकृतं तेपकरसीकृतं तेमानसे यत्र १९ २० हेमपीठं पीठवच्चान्तरङ्गो हेमपिंडः स्फारेनानाविलासैर्ल
क्ष्माणामधि २१ कांतिमत्साम्रवे २२ ननु हेतामसप्रवृद्धे सति शांतिघनभागवतं ब्रह्मैव प्रसभं स्वे
नस्वभावबलादेव विगतानाल्पसमयोदयेन सर्गलक्षणेन उदयेन स्वाराज्यविभवेन भाति यथाव्योम

2169

भविष्यन्नगरनिर्माणं चेतसीव स्थितं पुरं ब्रह्मन्हृदि तथा रूपमभेदीकृतमानसे १९ यथा से
कल्पनगरं संकल्पान्नैव भिद्यते तथायं जगदाभासः परमार्थान्न भिद्यते २० हेमपीठमि
वानेकभविष्यत्सन्निवेशावत् लक्ष्माणामपि स्फारं शून्यमव्ययमास्थितं २१ सुजन्ह
नाशात्मादात्ममेकरूपमनामयं ज्ञानाशोन्मादमजरमनेकमिव कांतिमत् २२ ब्रह्मैव
शांतिघनभावगतं विभाति सर्गोदयेन विगताल्पसमयोदयेन व्योमेव शून्यविभवेन गलत्
स्वभावलाभं प्रतिप्रसभमेव ननु प्रवृद्धे २३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे स्वरूपविश्रा
न्त्यर्थमुपदेशप्रकरणं सर्गः ५२ ॥

गलत्स्वभावलाभं वाधितस्वरूपलाभके शोण्डकतं ग्रवनगार ननुमलि[illegible]नताद्रिकं प्रतिप्रसभं बला
देवस्फूर्तिनिरासोमयप्रदेन स्वीयशून्यविभावेन विभातीत्यह दित्यर्थः २३ इति श्रीवासिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकपञ्चाशः सर्गः ५१ भूयः प्रपश्यते चात्र विश्वविश्वेश्वरे
कला विवेकैः पूजनीयश्च सन्मैव परमेश्वरः ॥ रामाय नमः ॥ ॥

वा·
नि· उ·
टी·
९८

2170

प्रागुक्तो जगतो ब्रह्ममात्रतामनुभावयितुं जगदिदं कचनं हेतोश्चित्तस्य विद्धीदं निरस्यति चित्तवदिति शान्ते कूटस्थात्मनि पृथगेव तत् चित्तवल्कवनं तत् तस्मात्कचनरूपाच्चिदात्मनो न भिद्यते ऽतः अव्याकृतत्वादमलत्वाच्च तथा हि नामरूपभेदाद्धि लोके भेदः प्रसिद्धः स च नामरूपव्याकरणात्सर्वभूतजीवभावानुप्रवेशोपाधौ चित्ते न संभवति तस्याव्याकृतत्वात् सूक्ष्मतेजोबन्नात्मकलिंगसृष्ट्यनन्तरं हि सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तद्व्याकरणं श्रूयते तथा अमलत्वाच्च चित्तं न भिद्यते विदः अमलाच्चित्तमपि न च तादृशयो

वसिष्ठः चित्तवल्कवनं शान्ते यत्तत्तस्मान्न भिद्यते अव्याकृतामलतया ख्यातः सर्गादिसंभवः १
चित्तदीपे गते यान्ति भ्रान्तिवह्नाविव स्थिते रूपालोकमनस्कारास्ते विदो बुद्बुदोर्मयः २
निरस्तकारणापेक्षे महतः स्पन्दने यथा यथा विसरणाभासस्तथा जगदिदं परे ३ ॥

प्रभाकाशयोरिव भेदः केन चिल्लक्षयितुं शक्यते चित्तस्य विद्धीदं निरासादेव तदधीनो जगद्भेदः सुतरां निरस्त इत्याह ख्यात इति १ इदमेव स्फुटमाह चित्तदीप इति स्थिते कूटस्थे विप्रत्यगात्माकाशे रूपालोकमनस्कारसंविलक्षणाः संविद्बुद्बुदोर्मयः मृगतृष्णाभ्रान्तिवह्नानि ते च चित्तलक्षणो दीपयतीति दीपः सूर्यस्तस्मिन्नस्तंगते यान्ति अपगच्छन्तीत्यर्थः २ सत्तायां चिदतिरिक्तकारणनिरपेक्षनानादपि जगच्चिदेवेति दृष्टान्तेनोपपादयति निरस्तेत्यादिना निरस्ताकारणापेक्षा

ॐ· येन भस्सः प्रभायाः विसरणे प्रसारः ३ ॥

कीलालेजले आत्ममयमात्मविवर्तैः किमप्यनिर्वचनीयं ४ यतीविचित्तादीनां अवस्थाद्दयैकवचनमि
वब्रह्मणि मायाधीनं विषयादिकं वचनमपि तद्भिन्नमिवेत्याशयेन तैरेव दृष्टांतैरुपपादयति महाचि
तीत्यादिना ५ ६ स्फूर्तावपि चिदंतर्विकारविरहेण चिद्भेदइत्याशयेनाह चेतीति द्वैतैवेकंसंवि

2171

द्रवत्वमपि कीलाले शून्यत्वमिव चांबरे स्पंदत्वमनिलेवेदं किमप्यात्ममयं परे ४ महाचिति
महाकाशे यदिदं भासते जगत् तच्चितत्वमेव कचति निर्मलत्वं मणाविव ५ यथा द्रवत्वं पय
सि यथा शून्यत्वमंबरे यथा स्पंदनं वायौ महाचिति तथा जगत् ६ चेतित्वात् पृथग्यथा स्पंदं न
था चेतिर्जगत्स्थितिः तद्द्वैतैकतादिभेदानां मनागप्यत्र संभवः ७ अविवेकविवेकाभ्यां भास्व
रं भंगुरं जगत् बोधं मत्वैव सद्रूपमभास्वरमभंगुरं ८ ज्ञप्तिमात्रादृते शुद्धादादिमध्यांतव
र्जितात् नान्यदस्तीह निर्णीतं महाज्ञिन्मात्ररूपिणः ९ तत्कस्य विच्छिवंशांतं कस्य विद्धल
शास्त्रते कस्य विच्छून्यतामात्रकस्य विज्ञप्तिमात्रके १० तदनंतात्मविद्रू
पं चेत्यतामिव भावयत् स्वसंस्थमे वेत्तेयत्नमसत्तामिव गच्छति ११ ॥

यभेदाश्चतेषां ७ अविवेकेन भास्वरं विवेकेन भंगुरं परमार्थबोधेन ब्रह्ममात्रत्वादभयरूपं ८ बो
धेन यन्निर्णीतं तदाह ज्ञप्तीति ९ तत्रैवंवेदांतसाक्षिणामवेदांतसाक्षिणां च विचारयतां वादिनां
यथार्थायथार्थरूपकल्पनाभेदाः प्रहेलाइत्याह तदिति १० तत्रैवानादिद्वआदिरूपाकारताध्या

[illegible] तटीका २ ॥

2172

तत्र चित्त्वबलादेवाध्यस्तस्य स्फूर्तेश्चित्तया विना हि यध्यस्तसत्ता नास्ति तां सत्तां विना च तस्य चित्तता चित्तस्य नास्ति यथा विना स्पन्दात्मना कूटस्थेनाकाशेन विना वायोः कारणं नास्ति वायुं च विना स्पंदेषु कारणं नास्ति तद्वदित्यर्थः २३ तथा नित्यब्रह्मसत्ताधीनसत्ताकेषु सर्गभ्रांतिषु प्रथितानमपेक्ष्यानित्यं सत्यस्वरूपतस्तु नित्यमसत्त्वे वेति द्विधापि भ्रांतिः सदेव सोऽयमिदं नेदं नानेति च व्यपदेशाइत्यर्थः अन्य

चित्तया नास्ति सत्ता च चित्तता नास्ति तां विना विना विना यथा वायोर्यथा स्पंदेषु कारणं २२ तथा महाचितो भ्रांत्या सर्गास्तविनिहितिषु नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरत्यानपेक्षणात् २३ इत्यत्रार्थो भविष्यत्सद्वितैका नास्तिनावशात् कोऽत्र कल्पयिता द्वित्वमेकत्वं वा महोदधे २४ विश्वविश्वमपारैकपरमाकाशकोशता यथा स्पंदानिलद्वित्वं यताद्दृमेवं न वास्तवं २५ विश्वाविश्वेश्वरद्वित्वं न त्वेवासन्मयात्मकं सदेवासंभवद्वितं महाचिन्मात्रकं तयत् २६

स्वहेतोरनपेक्षणात् भ्रमसमर्थसमासस्त्वां दस्रः २३ चिदद्वितस्य तत्कारणैकरसस्य च भ्रांतिनाशतः सत्ता तद्वशाद्धि अत्र सर्गसंविनिभृ इति प्रसिद्धार्थो भविष्यत् कूटस्थाद्वयचिदेव द्वित्वमेकत्वं वा कः कल्पयिता सत्तास्फूर्तिभ्यां समर्थयिता जडे पुनः कथंचित्ताद्दृशोऽस्तीत्यर्थः एवं तत्राकाशाद्वित्वाप्रसिद्धिवत्स्पंदानिलभेदाप्रसिद्धिवच्च विश्वविश्वेश्वरद्वितस्याप्रसिद्धिरेव फलितेत्याह विश्वमित्याभ्यां २५ २६ ॥ रामायनमः ॥ ॥

श्री २

CC-0. Gurukul Kangri University ... Collection. Digitized ... USA

वा.
नि. उ.
टी.
१२८

2173

२ विवेकरसत्वेन शिलीभावलक्षणेनादरेनः अशिलीभूते स्वभावसर्वलेश्यस्ततो नाहश्याश्विनतुक्त
लविवेकवैराग्यादिसाधनाभ्यासपरपरमेश्वरस्यात्मनः सर्वोत्कृष्टाय पूजा इत्याह प्राविवेकेति प्रा
समे तात्मर्वतोयः विवेकललक्षणेनोपहारेणउपचारेण २५ स्फारं निरतिशयानंदलक्षणं च

स्वेनात्र त्विनग्रस्योपसत्वेवात्तिभावनात् तथैवोन्मिलिताहस्वरूपालोकमनोग्र
मः २६ भावनोपशमं कृत्वा शिलीभूयय्यथास्थिते २६ अशिलीभूतमेवांतः स्वभावेस
समास्यतो अविवेकोपहारेण यथाप्रमार्थं पूजने २८ चोपायपूज्यतोत्रु आत्मभावः
परमेश्वरः विवेकपूजितः स्वात्मा स्वयः स्वावरप्रदः २९ हर्षोपेहादिपूजाचन्द्रन्
एलवायते विचारश्रमसन्तंगवलिपुष्येकपूजितः ३० सद्योमोदफलः सायोसान्ने
वपरमेश्वरः सन्यालोकनमात्रैकपूजितोन्नुसमार्थ्येदः घत्रास्त्यात्मेश्वरस्तत्रस्पृढः
कोन्यसमाश्रयेत् सन्तंगाश्रमसन्तोषविवेकापूजितात्मनः [illegible] ३२ ॥

स्वप्रदादानीतिस्फारवरप्रदः २९ ३० ३१ अत्यंतप्रनात्मभूतेनतटस्यमीश्वरं अश्वयोन्यादेवताउ
पास्तेन्योसावन्याहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवं सदेवानामितिश्रुतेरितिभावः ननुतट
स्येश्वरः पूजनेनप्रसन्नमपनेष्टाप्स्वादिविषवृद्धिप्रभृतिभ्य उपद्यातकेभ्यः सर्वतोरक्षिष्यतिकृ
टस्थात्माकिं करिष्यति तत्राह सन्तंगोति प्रासमंतात्पूजितश्चात्मायेनतस्य ३२ ॥

मैं.

CC-0. Gurukul Kangri University ... Collection. Digitized ... USA

अथवाखण्डस्याप्यनन्तस्यापि विश्वस्य स्वल्पेन देशकालस्य कार्यापेक्षयाऽधिकदेशकालव्याप्यास
त्वलाभाशंकांपरिहरति देशकालेति कार्यकारणभेदसिद्धे तथास्यात्वपवासिद्ध इत्याह द्वित्वैकेति
१८ कल्पनिकः कार्यकारणभेदो यौक्तिकः यत इति वेत्तकाल्पनिकेनतेन सत्यतानिर्वाह इत्याह
स्वाद्वेदिति १९ अत्यन्ताभेदेपि विवर्तेवितिविभेदकल्पनाद्देतिर्जगदपि नद्व्यादित्याह विद्वति २०

कटुकत्वस्याभिन्नस्य विश्वस्य च तथा परे द्वित्वैकासंभवोवात्रकार्यकारणताकृतः १८ स्वा
द्वेतत्कल्पनामात्रमेवेतन्नान्यवस्तुता शून्यतानभसीवात्रद्रवत्वमिवचांभसि १९ विवर्ते
त्वाप्यभिन्नेवकिलास्तिजगदादिना यद्रूपंब्रह्मतद्रूपमेवंशून्यंकिलाखिले २० एकात्म
नितते स्वच्छे चिन्मात्रे सर्वरूपिणि शिलाघनकसेनार्थपाषाणानइवास्थिते २१ कार्यं
कारणवैचित्र्यं कथं संभवति क्व वा २२ कथं व्योमतलव्योम्नि द्वितीयासंभवाद्भवेत् प्र
तिभात्मैवमाद्रूपो भाति सर्गो महाचिति २३ पृथिकेवोपलोब्धीणांतन्मयत्वात्तदात्मिका
स्वायोयथास्थितस्यैवंबुधाविश्वस्यलीयते २४ काष्ठमौनतयाभासंसंसारमवतिष्ठते
यथानिमीलितावस्थरूपालोकमनोभ्रमः २५ ॥

विस्यलेवेतिवाञ्छितसिद्धकल्पितलेश
पदवाच्यं व्योमयद्रूपं तद्रूपं ब्रह्मणो जगदादित्यर्थः एवं स्थिते ब्रह्मण्यपि जगत्कारणतागतेत्याह ए
कात्मनीत्यादिना २१ २२ २३ यथास्थितस्य वास्तवस्यैव तत्त्वं बुधा २४ काष्ठमौनेनाभास्यमानस्य सर्वं
चेष्टाशून्यं तेनादृशाद्दशया आभासस्फुरत्ब्रह्मसंसारमवभूयतिष्ठते भावनालक्षणमनः

स्पंदमात्रजन्यः सर्वः संसारभ्रमो भावनात्यागादस

दावस्थितिमात्रेण विभूयते इत्याह यथेत्यादिना २५

किंच अविवेकिभिः कृतेषु देवतार्चनादिषु अयथायाथ्यंभावेन नैष्फल्यानर्थयोरवश्यंभावात्तत्रापि देशकालद्रव्यपात्रकर्त्रादिशुद्धविवेकः श्रद्धाभक्तिशान्तिदान्त्यादयो यथावदुपकारकास्तैर्हि अक्लेशेमहा आत्मदर्शनेप्रवर्तेत, तावेतावर्थावनेनेत्याह देवार्चनेत्यादिना २३ देशकालपात्रादि विवेकेन

स्त्रीपुत्रसुभार्थनेशाद्यादिविषयव्रजः देवार्चनतपस्तीर्थदानान्यतिकृतान्यपि २३
भस्माधेनेनिरर्थत्वादविवेकाद्रमात्मना एतान्यपि विवेकेन क्रियन्ते सफलानि चेत् २४
विवेक एव तत्कस्मात्स्फुटमेतन्न साध्यते यथाभूतार्थविज्ञानाद्वासनोपरमेपदे २५ यतो
विवेकशाह्लाब्यो भवत्यात्मप्रसादतः तथा न यथाविवेकोन्तर्हिहिनेयः शमामृते २६ यथा
यथा पुनः शोषमुपयाति न विभ्रमैः देहसज्ञाभनानूनयथाभूतार्थदर्शनात् २७ ल
लज्जाभयविषादेर्ष्यासंविड्ःविजयेत्स्वयं जगदादिशरीरादिनास्त्येवादौकृतोयतः २८

अहमात्मनोऽहमात्मना २४ कोसौ विवेकः यः साध्यः इत्युच्यते तमाह यथाभूतेति यत्तदिति यथा वैराग्यादिसर्वसाधनसंग्रह इति भावः २५ आत्मप्रसादतः निष्कामानुष्ठितयज्ञदानादिसाध्य चित्तप्रसादात् २६ विभ्रमैर्विषयभ्रान्तिभिः २७ देहसज्ञानात् देहोपाधिं विचारदर्शयति जगदादीति शरीरस्याद्यादिकारणभूतं जगत् आदिपदात्तत्कारणं च आदौ नास्त्येव यस्मादौ नास्तितत् अ यत्कुतो भवेत् नासतो विद्यते भाव इति न्यायात् २८ ॥

2175

ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्यात्मनाग्रादौ सदेव कारणस्य ब्रह्मणः कार्यमसत्तत्राह
कार्यं चेदिति तथापि प्रतिभासमात्रकमेव न ततोऽभिधाने सद्वैतेभ्रमसमापत्तेः अदृश्यकार्यस्य कारणे प्र
दृश्यत्वाविद्यात्मकत्वेन भेदप्रतिभासस्याविकल्पमात्रत्वादित्याह प्रतिभासमात्रमेवेति त्रिभिः पृथगि
ति भेदः ५९ विकल्पप्रतिभासविदाभासज्ञानात्मिकैवेति सैवाविलेजनादित्यर्थः साविद्या

कार्यं चेत्कारणे सन्न तथापि प्रतिभासमात्रकं प्रतिभासास्मेवाङ्केनन्नमेवहारिमत् ५९ ज्ञा
:त्मैवात्मनमश्रीः परिज्ञातोपशाम्यति ६० ज्ञेयाभावेन निर्वाणमवशिष्यते शाम्यते शिवं
अशरीरायविश्वात्मसर्वं शान्तमिदं ततं ६१ ज्ञानज्ञेयज्ञमिथुनं दृषन्मौनमिव स्थितं शा
न्तान्तःकरणाः स्वस्थाः शिलापुत्रककोशवत् ६२ चेतनेन न स्थालयेन स्फुरत्तद्रूपमप्यवतिष्ठ
न अज्ञेयज्ञानसद्रूपाः सदसन्मात्ररूपिणः ६३ आकाशकोशविशदाभवताभवभूमयः
२: ज्ञानात्मकैवप्रतिभात्मिकैवाविलेजना\ यथास्थितेचतिष्ठन्तिगङ्केनस्थपथागते ६४
नु.

भासलक्षणज्ञप्तिरपि अज्ञातात्मनस्सैवदर्पणदृष्टान्तवक्त्रीविवर्त्यमानात्म मात्रत्वेन दृश्यमात्रमे
दकोपाध्यपगमेनोपशाम्यति ६० एतदुपाधिभूतेर्ज्ञेयाभावे विवात्मप्रथिमानिर्वाच्येति पूर्वान्व
यि अनयारीत्याप्रत्ययाभावे अशरीरादि ब्रह्मभावे अविश्वात्मत्वादेः सर्वं पूर्णं शान्तं शिवं शिष्यत
इत्यर्थः ६१ तद्भावस्थितिरेवभवद्भिः सर्वैः संपाद्येत्याह ज्ञानेति ६२ तस्यां स्थितौ यथाप्राप्तव्यवहारेर

श्री: थिनहिनिरित्याहचलेनइत्यादिना ६२ ६४

2176

समाधेर्वाक्रमेस्थीयतामित्याह ५५ सर्वदासमाधिकालेव्यवहारकालेच प्रबुद्धस्यत्रविक्रित्व
प्रबोधस्यपुंसः संकल्पपुरवत्स्वप्नवच्चसंदेवत्स्वञ्जनादर्शनगते ५६ प्रबोधप्रस्तुस्वनेत्रस्वरूपानुभवत्
परिनिष्ठितः पूर्णेनेदानुभवपर्यन्तो निर्वाणेऽपयुक्तेनेतनात्मेयत्रूपकल्पनातल्पः परोहकल्प
इत्याशयेनाह स्वनेत्रेत्यादिना ५७ सत्तः कतिपयवाक्यश्रवणेनैवनतस्तोहं सयन्नइतिभ्रमेनिर्वा

यथास्थितैककर्माणः संपद्येते बुधायदि अथवा सर्वसंन्यासशान्तानाकरणोन्मनाः ५५
एकांतेष्ववनिष्ठेतु चित्रकर्मार्पिता इव संकल्पशान्तौ संकल्पपुरवत्संविदाखिले ५६
स्वप्नवच्च प्रबुद्धस्य संदेवास्तंगतं जगत् स्वनेत्ररूपानुभवं ज्ञातितोयइवैभ्रमैः ५७ निर्वा
णंयत्नतस्त्याज्यतेनतंशाम्यति कल्पनांशोपदेशेन लोको विद्यामयात्मना ५८
येनकेनविदन्तत्वात्कृतार्थोस्मीतिमन्यते अकृतार्थः कृतार्थत्वं ज्ञानान्मोक्षे विमोहिता
विज्ञाते सम्यक्कृतार्थत्वं तद्रूपेणान्तरवकर्ष्यैतैः उपायं कल्पनात्मानमनुपायं विदुर्बुधाः ६०

णंवर्णयन्स्वनेत्रस्वरूपानुभवं वर्णयन्ज्ञात्वैव श्रेतसोनोपमानादिभिस्त्याज्यतेनतन्नतत्त्वा
शाम्यति शान्तिस्वभावमनुभवतीत्यर्थः अयगोलांगूलन्यायेनासदुपदेशप्रतारितानामपिकृता
र्थताभ्रांतिर्लोकप्रसिद्धेत्याह कल्पनांशेति ५८ ५९ तस्मात्कल्पनात्मकं ज्ञानेन निर्वाणोपा
यइत्यभिज्ञानुभवेनोपसंहरतिउपायमिति ६० ॥

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
५१

निमिषेणाभावाभावैषणाभ्रमैर्दुःखदत्वात्कल्पनात्मानस्तुपायं सत्तुपायं विद्धि निश्चयं ज्ञानेनघः तस्मा
त्प्रागुक्तं सम्यग्ज्ञानमेव वासनानाशाय यतेत हि कार्यं तदेव निर्वाणपर्यवसतीत्याशयेनाह जगा
दिति ५१ विरसाः प्रशोषाः हैरण्यगर्भपदान्ताः विषयाश्रय अत एव हेयानेवमत्वा परिदिष्टं प्रथं आख्या
यिकाद्युपाख्यानार्थाः लौकिकीपौराणिकैर्वाकथा तद्यथाइवपरोक्षः कल्पनामात्ररूपाः प्रतिभा
यस्य तथाविधं पश्यन्बहिर्मुखत्वया अधिगम्य तत्त्वं नार्थोभविष्यसि किं तु भवता ह्यमनापूर्वातिशया

दुःखदत्वान्निमेषेणाभावाभावैषणाभ्रमैः जगद्भ्रमं परित्याज्य घटवासनमासितं ५१ वि
रसाशेषविषयं तद्धि निर्वाणमुच्यते आख्यायिकार्थप्रतिभानमेतत्सर्वं त्वया चिद्धाविभवा
इवात्म एवैष चिद्रूपमवेक्ष्यमक्षं पश्यन्निनिर्वासितजगत्स्वरूपं ५२ ज्ञातेयपद्रूपानुभवा
नुरूपं यदागमैर्तु इदमबोधरूपं अयस्य दीकृत्य तदातेक्षिनं बोधेनिपन्यानुभवोभवा:
मूः ५३ ॥

न इवात्मपूरितः अवहत्स्वरूपं जगत्स्वरूपं अविद्या विविक्तिस्वरूपमेव प्रत्यगृहणात् अशेषं पूर्णं अ
क्षं अवेक्ष्य चिद्रूपं पश्यन् स्वात्मानन्दमनुभवन् विनिर्वासितनिर्वाणविश्रान्तो भविष्यसीत्यर्थः ५२ तदेतदुप
पन्नाह ज्ञातेयेति आगमैरुपदेशवाक्यैर्बहिर्मुखत्वेन यो ज्ञातेयं पदरूपानुभवस्तदृशं यत्तु इदं तदबोध
मेव अपरोक्षं वस्तुनि परोक्षज्ञानस्य भ्रान्तिमात्रत्वात् अतस्तादृशावबोधमदस्पदीकृत्य पादेनाक्रा
म्यैव निरस्य आत्मस्वरूपः स्थिरस्नीपदे इति समवेधिः आन्तरप्रत्यगात्मरूपे अक्षिनिमेषापरोक्षबोधैमात्रा

वैभगवतदेवते निर्वाणमित्यर्थः ५३ ॥

दनुभवेन निपात्य प्रभुः जन्मादिशून्यः सोऽनुभव एव

२९

इति श्रीवा॰ तात्प॰ निर्वा॰ उत्तरभा॰ द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ मनो यद्वद्भवप्राप्ये जगत्यज्ञानकल्पिते बोधमा
त्रेण निर्मृष्टे द्वैतैक्यस्थितिर्निरीक्ष्यते अनन्तरमहंतादिवासमिदं जगच्च भोक्तृभोग्यरूपं सर्वं तदनुभवरूपभो
गतत्वपरिज्ञानादसत्यतां याति विद्वत्संमतो हि भोगः स हि भोक्तृभोग्यसंबन्धानुभवः तेनानुभवेन
मोहादात्मविनिमयेनान्यथाप्रियो भोक्तैर्थ्यं वान्नबुद्धिमतां मूढानां स्वात्मास्वानुभवो न सत्य इति सत्ये

द्वि॰

महारामायणे निर्वाणप्र॰ निर्वाणोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ श्रीवसिष्ठः अहंता
दि जगच्चेदं परिज्ञानादसत्यता याति स्वानुभवो मोहात्सत्यमेवान्यथाप्रिया १ अज्ञान
नरञ्जनस्य बोधपीतलितात्मना एतदेवमवेविद्धि यद्भोगान्वनरोचते २ अहमन्यैः परिज्ञा
नैर्वाच्यवाचकविभ्रमैः अनहंवेदनामात्रे निर्वाणे तद्धि भासते ३ परिज्ञाता यथा स्वमेव प
दार्थास्तमयन्ति ते न च ते सन्ति तत्रैवास्मि त्वहं जगदित्यभ्रमे ४ यथा स्वभावनाघटनोऽसत्स्व
प्ने पुरे पश्यति सत्यमेवैवं जीवः पश्यति संसृति ५ ॥

अहमेव सदित्यर्थः १ अत एव तत्त्वविदो भोग्यवर्गे पुरुष विरतिरित्याह अज्ञानेति २ एवं भोग्येषु विरक्ता
नां भोक्तृपदं कारोऽपि स्वांशस्यागमात्रेण चिन्मात्रपरिशेषात्मकं निर्वाणं सिद्धमित्याह अहमिति वाच्यद
पैर्वाचकैर्नामतद्धिषयभ्रान्तिरूपैः भोग्यांस्तु न रोचयते ३ इत्येतद्धि घटयति परिज्ञातेति स्वप्नदृष्टाः प
दार्था यथा जागरूकं पुरुषं न रमयन्ति च तत्रैवाहं जगदित्यभ्रमे दृष्टाः पदार्था अपि तन्न दृश्यमित्यर्थः
४ अरण्ये घटः स्वयं मायाकल्पितं नगरं वा स्वदृष्टान्त इत्याह यथेति यद्घटनोऽ इति पाठे यद्विचार

निपुणमनुष्याः स्वभावनाकल्पितघटनतोऽस्थिता

स्वप्ननरस्य हि ते पुरं यथाकल्पितानापश्यतीति व्याख्ये
यं ५ ॥

वा.
नि.उ.
टी.
१५२

नच यक्षः विभ्रमात्मा भ्रान्तिकल्पितभोक्तृस्वरूपः यक्षलोकस्य नगरेषु भ्रान्तिकल्पितभोग्यरूपमित्यु
भयेनाप्येव तथापि तौ मिथ उपभोगालक्षणार्थक्रियाकारित्वाद्यथा सद्रूपाविव स्थितौ तथेत्यर्थः
६ दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च भ्रमत्वेतोपि सत्यत्वनया प्रतिभासे अनाहतसाहित्यख्यास एव निमित्तमि
त्याशयेनाह अनावरणत इति भुवनोपाधिसंख्यया वनदेशा ७ यक्षस्य कल्पिते देहनगरा

विभ्रमात्मा यथा यक्षो यक्षलोकश्च तेमिथः सद्रूपौ संस्थितौ मिथ्या तथाहं वनजाद्रुमो ६
अनावरणतो रण्ये यक्षविभ्रमरूपिणः यथास्फुरंति भूतानि तथेमानि वनदेशा ७ भ्र
समात्रमहं मिथ्यैवेति बुधाविभावनात् यक्षो यक्षत्वमायाति चित्ते चित्तत्व नासिदे
निरस्तकलनाशेषे त्यागग्रहणवर्जिते अविद्याविसमस्ते क्षीणे तन्मात्र यथास्थिते ८
असत्तासंभवे दृश्ये दृश्यात्मकमिदं ततं अथवा नैव दृश्यात्म सद्वा चिद्वा किमास्यते ९ वसंते
दृश्यदृश्यस्य यथा विटपगुल्मता सद्रूपमात्रपतितं संविदः सर्गता तथा १० ॥

युपमेहारइव जगद्भ्रमवाधेपि तन्मिथ्यात्वदर्शनमेव हेतुरित्याह भ्रमसमात्रमिति चित्तत्वतोविद्रु
पत्तात्विकभावे ८ ततस्तो विमर्शो दृश्यस्य दृष्टमात्रत्वात्तत्कृतावापर्यवसन्नेत्याह असत्तेति तवि
यते सत्तायाः संभव उपपत्तिर्यस्मिन् तथाविधे नैव दृश्यात्मकं ततः सत्यपरमार्थं चिद्रूपं दृष्टृतत्वं अवा
च्य[illegible] तत्स्वरूपं दृश्यरूपं किं आस्यते स्थाप्यते न हि सतः असद्रूपता केनचित्संपादयितुं शक्येत्यर्थः
आसेरण्यन्तकर्तर्यपि नेगतिबुद्धीति कर्मत्वे कर्मणि लः ९ दृष्टृदृश्यात्मनाभावेपि व्यवहारो दृश्य

मो. सत्तास्फूर्तिनिर्वाहकता संभवत्येवेति दृष्टान्तेन दर्शयति वसंतीति ११

मो.

२२

परमार्थेऽपि न दृष्टे त्यागादिभिर्भावनाविनाशो नेत्याह यदिदमिति १२ इदानीं भगवान्वसिष्ठः सर्वोन्न
तिदयथाहि नमुक्तोबंधपत्रुपदिशतिभूयनामित्यादिना परमोरसः निरतिशयानंदः रसोवैसः
इतिश्रुतेः निर्वाणोनेदललद्गेणोनेदनेसर्वेणो १३ वानरहिरण्यवानसमइवेतिशेषः १४ आशा
यानृस्मायाडपद्नाशयाः स्नेतः गनलमग्नेशामवैषम्यं यथाम्यानथामायावत १५ तूपालो।

यदिदंजगदाभासंशुद्धचिन्मात्रवेदने कोत्रैकनाहिताकावानिर्वाणमलमाश्रिता १२
भूयतोविन्मयव्योमापीयतोपरमोरसः स्वीयतोविगतांशोके निर्वाणानंदनंदने १३ कि
मेतासतिशून्यासुसंस्तारवरणभूमिषु मानवावानरहिरण्यसमश्रेणियांतपुरुषः मायाव
तगतनयमाशायापदनाशयाः भूपालोकमनस्कारसुगंतस्तोगुपाधिनः ग्रथंमा
यासमाधुषिमामाहपयतेणकाः जगत्कृयवनगंदतुरूगर्वेणनस्यथ स्वलभूपालितुः
खोनिनागुनायेवपस्वृपथ १७ जगत्केशोद्धुकभ्रांत्यैमामहांबरमध्यगो अवलोकय
तश्रांतेसद्रूपेपरिणामंता १८ मानवावानतलोलस्थपत्रपामावभंगुराः मानवास्तेनवा

कामासंभोगाः मनस्काराश्राभिमानिकभोगास्तएवसुगतस्तोवृनि आर्यांसंप्राप्येतिशेषः जग
त्कृपवनगारेविवेकहारीयोगर्वस्तेननस्यथमाइत्यनुषज्यते १७ महांबरब्रह्माकाशलत्मध्यगो
यज्ञाननैर्मल्यमवलोकयत किंतभ्रांतेयथार्थतोहष्टेसद्रूपेपरिणामंता १८ हेमानवाः वानैर्लो
लानि उच्चैःपुरुभंगाविधियतेषुपिप्पलपत्रेषुयामानिरूक्षान्यवश्यायाबुनीवभंगुराः मानवाः

लेयगमेशुयाह्लक्षुण्णतो ॥

मनुष्यदेहाख्यस्य प्राणसंसारलतागस्य ग्रंथगर्भ

श्रयाह्रमाक्षुण्णतो २५ ॥

2181

वा.
नि. उ.
टी.
१७२

2182

अविद्यामेवाविदितेस्वभावेपारमार्थिकब्रह्मभावे दृश्यादिदृश्यादोषलक्षणात्स्वभावात् स्वरूप
विनिमयात्माविनश्यतो २०. २१ तस्माल्लक्षणयायाअयःशृंखलयावलिते वेष्टितेसंसारपंजरपे
जरेज्ञानबलात्त्रोटयित्वामृगेंद्रः सिंहःसन्दृत सर्वसंसारबंधक्षयोपयोगितिष्ठ २२ आत्मात्मीयग्रहः
अहंममेत्यभिमानस्तल्लक्षणभ्रांतिर्भ्रांतिमात्रा तावन्मात्रस्वरूपाविमुक्ततानान्याकाचिदस्ति

६

अविद्यमनायैतेस्वभावेभ्रांतिमास्थिता दृग्दृश्यदृश्यादोषात्स्वभावाद्विनश्यतो २०. अ
ज्ञावबुद्धसंसारःसिद्धिनास्तिमनागपि अवस्थितिहैवजन्मन्येनस्यनामनविद्यते २१ त्रोट
यित्वातत्स्मायःशृंखलावलितेनबलात् संसारपंजरंतिष्ठसर्वसंसोर्ध्वंमृगेंद्रवत् २२
आत्मात्मीयग्रहभ्रांतिर्भ्रांतिमात्राविमुक्तता यथास्थितयास्थितस्यापिसास्वसमैवयो
गिनः २३ निर्वाणेनावासनतापरापनापतात्मना संसाराध्वनिखिन्नस्यशांताविश्राम
भूमयः २४ तद्ज्ञातोनस्थितोनास्यविज्ञातोवनहिदा विद्यतेजगदर्थोसौवचसावाच्या
र्थमयोमिथः २५

सावयोगिनः स्वात्मसत्तैवेत्यर्थः २३ तामेवसंसाराध्वखिन्नविश्रांतिभूमिभेदत्वेनकल्पयित्वा
ह निर्वाणेनेति अवासनेनेतिच्छेदः पराउत्कृष्टाअपतापता अपगतत्रिविधतापताः पंचम्या
यास्तिस्रोभूमिकाः २४ मिथ्यः परस्परंअवाच्याःवक्तुमयोग्याः येर्थास्तन्मयस्तन्मयपुरः तद्व
यतस्यद्धःबोध्यमयपंजस्यानंदमयं जगदितिसातन्मयमेवेति २५ ॥ ॥

२८
डी.

2183

गंगागोदावरीनर्मदेत्यादिरूपाणिपयोमयीपुत्रिका आकारभेदकल्पनाया यथामहार्णवोंबुवलि-
तानामतीनद्रूपेणसंस्थितेवारिणावनकाम्मिभिर्नलभ्यतेनतद्भ्रांतिसंख्यानोच्छ्वानिर्मिर्विश्वतापीत्यर्थः
२६ तदेवस्पष्टमाह भ्रांतीति २७ २८ ब्रह्मपदस्याद्दृढेणारूपोयोर्थस्तस्यसन्निवेशा आकारवि-
शेषः सत्तस्यशब्दस्यमुख्योऽर्थरूपोनिर्विकल्पस्वप्रकाशानिरतिशयानंदस्वरूपात्मा चेदुत्त

विश्वताभ्रांतिसंख्यातौ संस्थितौ वनलभ्यते महार्णवांबुवलिताशु विकेवपयोमयी
भ्रांतिशांतौ प्रबुद्धस्य विनिर्वाणस्य विश्वता यथास्थितैवगलितानाविद्यतेवयथास्थिते
निर्दिश्यत्तुणमस्याधिकारिणयातिरूपाणिलेः सतांस्वभावविश्रामैकाधियानियथा
जगत २८ जगद्ब्रह्मपदार्थस्य सन्निवेशः सतूत्तमः ब्रह्मशब्दार्थरूपात्मा नजगच्छब्द-
कार्यभाक् २९ अविज्ञानस्यबालस्यपदार्थायाद्दृशाइमे विज्ञस्यत्ताद्दृशाएवनित्यतः
दीर्णवासने ३० यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी यस्यांजाग्रतिभूतानिसानि

ज्ञापपनो टीकेः
३८

मः गच्छतिषड्विधविकारैः परिवर्ततेनइतिजगदितिजगच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तविकारकार्यभाक्चेत्त
नउत्तमइत्यर्थः २९ जगतिनिर्विकल्पानुभवः शिशोरपिप्रसिद्धइतितत्साम्यमाह अविज्ञानस्ये-
ति नविद्यतेविज्ञानेविशेषज्ञानंयस्यबालस्यशिशोः ३० तज्ज्ञानेनमूर्खोनामूर्खविज्ञानेनत-
द्विदामित्युक्तिमुपपादितांभगवद्वचनेनसंवादयति यानिशेति ३१ ॥

नहिदृश्याचेष्टेस्थितमेवेत्यादिना यद्यस्मादेतैः सर्वैः जनानां जाग्रज्ज्ञानोद्बोधकाराहृतत्वात्सुषुप्तवत्स्थि
तमेवयात्मतत्त्वं प्रसन्नतत्त्वविदः अविरामी विरामशून्यो नायत्नागतः तस्माद्यानिद्राणसर्वभूतानां त
स्याजाग्रतीत्युच्यतइत्यर्थः यस्माज्जाग्रत्स्वजाग्रत्येवात्मदृष्टेनजाग्रत्वेनप्रसिद्धाः दृश्येषणाः इन्द्रियैः शब्दा
दिविषयाहाराः चित्रावलोकितनृत्यमुद्रादिविद्रुतानानाश्रयितमेतितितस्माद्यस्माज्जाग्रतिभूतानि

स्थितमेवाविरामीयज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवत् चित्रावलोकितइवजाग्रत्योस्वप्नैषणाः १२
जाग्रत्येवयथापूर्णानुभवस्मृत्यवतवेदनं श्रौतमायममसद्रूपेहस्माभातितभातिच १३ वि
मूढदुःखेचित्रगतादिमूढविषयेनमत सर्वेहसमत्वयाह्यातेत्रूपालोकमनःक्रिया १४
नस्पन्दतेयथानद्याजाग्रत्स्वप्नस्फुरन्तमा निर्विभागः समाश्वलोविनोयपरमागतः १५

सानिद्रायद्यपितैस्तैर्नविभाव्यतइत्यर्थः १२ उक्तमर्थंपुनराचष्टे जाग्रत्येवेति भातिचेतिनिद्राख्यसुषुप्तवत्
नभातिचेतिनिद्राख्यसुषुप्तवदितिभावः १३ विमूढानांदुःखेनैवप्रसिद्धंचित्रगतंविमूढविषयमे
वनप्रवृद्धविषयस्तेनमदित्यर्थः ननुतत्स्वप्नादिविषयोपभोगोनास्तितर्हिकेनसत्त्वमाजीवतितत
त्राह स्वप्नेइत्यादिना १४ जाग्रत्स्वप्नेजाग्रत्स्वप्नभोगाः भास्फुरन्तनाम तथापिज्ञोनिर्वाणःश्रा
श्रीलतानः करणोविनिष्पन्नेइतिपदेनान्वयः १५ ॥ रामः ॥

आकृष्टानि भोगवासनाभिश्छिन्नस्य बहिराकर्षणानि तैर्मुक्तस्य वर्जितस्य तत्तस्य ध्यानेन विना निरोधयत्नं विनैव समं स्थितिर्भवति ३६ ननु दृष्टान्तेनोपपादयति निरोधमिति यथा जलागारादिनोदयस्य कुल्यादि निरोधमार्गं विना क्वापि न प्रवाहादि क्रिया न संभवति तद्वदित्यर्थः ननु तत्तज्ज्ञानेन बाह्यार्थबाधे बहिर्दिदृक्षयाणां न प्रवर्तनेनो मनस्कारनिरोधस्तत्कथं सिध्येत्तत्राह अर्थएव

आधीनलोकः करणो निर्बाणो ह्रोवतिष्ठते तत्स्यकृष्टकूर्मस्य समं ध्यानेन विना स्थि-
तिः ३६ निरोधं विनैव तोयस्य न संभवति काचन अर्थ एव मनस्कारो मन एवार्थवेदनं ३७
एष एव ध्रुवमाभासः स बाह्याभ्यन्तरात्मकः आसमुद्रान्नदीवाहप्रान्तसेद्यमयात्मके ३८
यथैकश्लेषपिण्डात्म वहत्यम्बुतरंगिणी स बाह्याभ्यन्तराकारमथानन्तमयात्मके ३९
मन एव स्फुरत्यर्थे निर्भासाव्याततेनतथा नान्यदर्थं मनसो .... यथा जलतरंगयोः ४०
एकभावे द्वयोः शान्तिः पवनस्पन्दयोरिव नूनमेकोपशान्त्यैव वतिःस्याद्वे परमार्थतः ४१

वेत्यादि ३७ एष मनस्कार एवैषः अर्थाभासः यथानरंगिणी आसमुद्रं नदीप्रवाहाद्यनन्तभेदात्मकं प्रसिद्धं सर्वमम्बु एकश्लेषएकपिण्डात्मकं जलसामान्यमेव स्फुरति तथा सबाह्याभ्यन्तरसर्वाद्याकारे मन एव स्फुरतीति परेणान्वयः ३८ ३९ ४० अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह एकेति तत्तज्ज्ञानेनार्थबाधे मनोऽपि बाधितमेवेति न मनस्कारप्रसक्तिरित्यर्थः ४१ ॥ ॥

2185

४२ अयं च न घोर्बंधः स्वामस्यात्त्रनाथावद्देनहेनाशाद्इस्यात् अनेहइति ४३ यथा मृन्मये प्रतिमा
यांभ्रांतिकल्पिते हि षति स वै रिपिणि तानाद्ब्रश्यमाने न किंचिद्विषइत्राव सत्यपुत्र अयं च न घ्यत नल
इदित्यर्थः यथा मृत्स्या या पारमार्थिकत्र्यस्वभावेन ४४ अयमात्मा सात्विकदृष्टा प्रसिद्धरूपादन्य
त्मणोनंदरूपसंपन्ने भावरूपिणी परमार्थसद्रूपिणी सहितैरैतफलभावेन चद्दिते अर्थः

एकत्वात्स्थमनसो समसेवात्त्वग्रामपतेः अर्थः संकल्परूपात्मानेद्दितनमोविनातनतः ४२
मनस्थं समस्तानेन शांतिरेवं भवेन्नयोः अनेहेन यत्नेश्च तेन स्यार्थमनसो स्वतः ४४
मृण्मये हि यतिताना हि षड्डाव भवे यथा यथा संकल्पितेनैव हस्यार्थमनसोमदा ४५
विमय्यपूर्वेमेवान्यन्नेपन्नेभावरूपिणी सेवितार्थं जगन्नालोप्यस्तोत्र विषयोप्यस
त् ४६ पार्श्वस्मृमनस्वसमं इवलीलाव्यपवर्जन् इमस्मात्हे जगन्नास्ति वीरसंश्रयपिस्याव
धीः ४८ इमंहोभावयन्यंतेविरेवध्यापिवर्द्धते विनेवद्दानशब्दार्थमथंभावमिवागतं ४७

स्यादेवः स्वभोगास्तत्साधनं जगत् त्रैलोक्यं च येन तथाविधः संसारः कालः अपि शब्दात्कालहत
ताः पदार्थानां जन्मादिविकाराः तद्रोका अतः तद्विषयः शब्दादिविषयापीति सर्वं न सदहन्यो
अमतः ४५ न च हृष्टोनादावह् पार्श्वेति जीवपदेन अधीरो बालादिलक्षणेन तद्ग्रेभासमानप
दवञ्च ४६ बंधापि अप्रयोजनादिविलक्षणेनवर्द्धते तद्धष्टेतिशेषः न चक्तास्तत्हिं जगत्सभावंकी

ग्रं. दृश्यं विद्धुस्तमाह विनैवेति ज्ञानशब्दस्यार्थो ज्ञानविषयं यत्

वं टिं पं ४६

तं विनैव स्वप्रकाशात्मानं देवार्थाभासमिव स्थितं भासमानं अनाद्येन बोधं ब्रह्मैवेति विद्धि इत्यर्थः ४७ ॥

2188

2187

वासार्थैष्वक्वेदनप्रकारः अनेनैवमानमेषपिवो ध्यक्तमाह मनःशुद्धेति ५८ निर्मलेविंदुवित्य
त्रुषज्ञाने एवेश्वर्यविनयोरत्तनलज्ञनगाह्नेषप्रकारयोमध्येद्वितीयमेवोपादेयंयथार्थत्वात्
नाद्यमित्याह द्वेति ५९ स्वभावस्थितैनोलिङ्गफायोश्वस्या३यम्नतीयवो यस्माज्जनास्फ्रयन्तेमे
नस्याभावात्मनसोमनस्त्वमप्यपैतीत्याह शुद्धेतिशास्त्रैः येमैतितिमिर्जेनेवा ६० ज्ञातृत्वम

स्थितेबोधमनाग्येनेस्वभावेसर्वगेविद्गः मनःशब्दार्थरहितंविभागांतर्विवर्जितं ५८ बो
धवारिमनोबुद्धितरंगमिवनिर्मलं कुसुमव लयवांतःकेवार्थमनसीकिल ५९ वि
दर्थकेवविश्रांतिःस्वभावमयमास्थितो शुद्धबोधस्वभावस्थैराकाशमिवस्थावदेः ६०
ज्ञातृत्वमस्थलमांतेमेनस्त्वेनानुभूयते विभूयानेननानाबसमस्त्राबमनामये ६१
ज्ञेयंत्जेरिवाशेषस्वभावेलिष्ठविद्धवे नमिरेवानरेवास्मिंचार्थत्वमपिगच्छति ६२ बी
जशालेवाफलानीवक्षांतोर्थमनसीवट ज्ञेयास्तंभवतोह्यस्मिरप्यनाविपटेमनो ६३
शांतशेषविशेषात्मानेनशेषोस्तिसत्स्वभाः अर्थंएवमनस्कारःसर्वेभावात्मकोभ्रमः ६४ ॥

स्वप्नमलद्दोषैरनैरवस्थापरिछेदैः अनेनानिनानानानि यस्मिंस्तथाविधं अशेषज्ञेयविभूय
अथ्यलमर्पविभूयरज्जोरिव अनात्मयेस्वभावेतिष्ठ ६१ अपितिष्ठतियन्ने ६२ तस्मिन्बुद्धिवृत्तिः
६२ स्वभाः स्वप्रकाशाः अर्थमनसोः परस्पराधीननिरूपणत्वात् भेदेद्वयोरपि भ्रांतिमात्रत्वाप
र्येवसतीत्याह अर्थएवेति वासास्यांतरभावात्मकत्वादांतरस्यबहिर्भावात्मकत्वाच्चेतिभा

५
५
१६

वा.
नि. उ.
टी.
१८६

अर्थइवसंस्थितघनइतिसंस्कारः चजेतेनतान्यनुमानप्रमाणेनइत्यत्राहलिंगः नह्यर्थो मनस्तुतत्वतः
किंतत्राह सर्वात्मत्वादिति अज्ञस्याज्ञत्वात्ः सर्ववस्तूनामात्मत्वात्मनइतिरूपेणापि तदेवभास
ते नतिरिक्तरूपेणेतितत्त्वमेवेतिभावः ४५ अतिमनोरूपेणैवमनोप्यर्थरूपेणातिरिक्ताकारमेवभास
तइत्याह प्रमात्रनुभवतइति ४६ ४७ ४८ अभावभावोवाधः ४९ केनोपायेनतर्हि इत्यत्राहमि

मनएवार्थसंस्कारसत्ताभावात्मकोभ्रमः सर्वात्मत्वाद्यमेषेत्थंरूपकारणकं मनः ५५ अ
मात्रनुभवतोर्थश्चमिथ्यैवाक्षीवभासते प्रकारणकमेवार्थनिर्भासंभासतेमनः ५६ विद्य
हित्वसितःकारमस्थिरंतरलायते तेमनस्कारमात्रात्मा सेद्रूतोविभ्रमायसे ५७ स्वभा
वैकपरिज्ञानात्मास्तिनापिभ्रमायसे मनसैवहिंसंसारश्चात्मबोधेनशाम्यति ५८ स्तु
त्किंरूपभ्रमाकारोजनोमिथ्यैवताम्यति अभावभावस्वरूपंबोधरूपपमेस्तुतिः ५९ निर्वा
णाद्दितनास्सत्ताद्वःखोपाहमितिभ्रमः मृगतृष्णांबुरूपोहमसच्छून्यस्वरूपकः ६० गतेस
मत्यतद्रूपंतदेगतंयथापयः मृत्तिकागतंत्वाअपर्यंतामत्ताविटपिनोयथा ६१ ॥

निमग्नाशाम्यति नमाहमृगतृष्णोति अहंअहंकारः मृगतृष्णांबुसदृशःशून्यस्वरूपकइत्येव शा
म्यति ६० ऊनपवेनत्राह गतेति यतस्तद्रूपसमर्गीसोसर्वंतत्तयाहात्मभूतमेवसदृश्यपदार्थत्वा
त्तादृशात्तानमयोहिरण्यगर्भः स्वयंभूतानन्तसंकल्पात्रसारेणसारेणसयमेवसमवायाभ्यंतर

दो. गर्धतांस्वरूपमन्यज्जदेवगतमित्यर्थः ६१ ॥

२

अस्त्वेवं किं तत्तत्राह मूलेति इदमत्र सिद्धं यथा विटपिनः मूलाशाखाग्रपर्यन्ता एकैव सत्ता
तथात्मनो देहपर्यन्तेष्वात्मस्वपि अतः सत्ता निर्विकारं चिन्मात्रैकतया एकैव सत्ता भासते न तु सत्ता
न समस्तीति १० सर्वेषु देहेषु तत्तदेकरूपपादयन्नित्यनामादिना ११ तस्मिन्नेवमेलप्पयमे

गात्रेष्वसत्त्वन्तद्रूपं तत्रात्मेष्वथवापरः मूलाशाखाग्रपर्यन्ता सत्ता विटपिनो यथा ११
निर्विकारमलं देहे देहे यात्येव भासते यथा घोनलनाभमेकमेवामलं नभः १२
एकमेव तथात्मानं देहेष्वात्मं विदुर्द्विते शून्यत्वादेकसत्त्वेऽपि यथा सर्वगमेव खे तथैक
सत्त्वेऽज्ञानज्ञानत्वे यदृशात्मत्वपि हृतेनात्मायवनीभूय पापाणालेक्षिपतेयथा १४ विना
चेत्तत्तथात्मैव सर्वविन्नीक्षिपतेतथा देशकालादिभिर्वात्माबोधाबोधेनविततो १५
अनुद्योतीयतेन्यायैरेकमेवेषकस्थिता अत्रयथाबोधादेःसंभवोनास्तिकश्चन १७
तथापिकल्प्यतेचैवबोधनायपरस्यवै ॥

वह्नेर्दृष्टान्तत्वाशयेनाह शून्यत्वादिति १४ १५ बोधरूपस्य स्वतत्त्वस्याबोधेन १६ तदात्मनो
ऽप्यमकृतत्वे निग्रहितदृष्टित्वे लोकवचनतर्कानुगृहीतन्यायैः शंकते अत्रेति अत्रप्रबुद्धे चिदात्मनि
१७ परिहरति तथापीति अत्रैव अस्मामबोधदृष्ट्यायामेव ननु तत्त्वनदृष्यर्थः तथाचोक्तं वार्त्ति
के अविद्यावती त्वविद्यायामेवास्थितेः प्रकल्प्यते अलक्ष्म्यानविद्ययं तत्कथंवनयुज्यतइति
असंभवरूपत्वादेवज्ञानोदयेनाज्ञानेन [illegible] सह सर्वंगलत्यनुपपत्तिरिति महानुभावा

वा.
नि-उ.
टी.
९८

अतएवमहानुभावाअधिकारिदेहादिमेधानात्तत्त्वज्ञानेनविमूढभावस्यमूलाज्ञानस्य ज्ञानेनो
पशमेनूतनकाठिन्यवन्त्यात्मन्येवराजन्ति तत्कृतेनात्मग्रहणेनतथानिवृत्तिश्चयावन्नदपूर्णभावेनशा।
न्ताः संतः निर्भ्रांतधीनिर्विघ्नेकानित्यमनववतमेवसमाधानेसमाधिविश्रांतिस्तत्परताभवेतीत्यर्थः
६२ इतिवासिष्ठ० ता० नि० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ वर्णितेवइंनीयोत्रसमाधानतरुद्रुमः तले
तस्यचविश्रांत्यैश्रांतोदेहिमनोमृगः क्रमाद्दीनदैन्यमेकोद्भवीभावपत्रकांडशाखापुष्पफल

महानुभावाविगताभिमानाविमूढभावोपशमेगलेति निर्भ्रांतधीनेततथैवशांतानि
त्यसमाधानमयाभवंति ६८ इतिश्रीरामायणेनिर्वाणप्रकरणेत्रैलोकनानन्तोपदेशोना
म ... चत्वारिंशः सर्गः ४३ श्रीरामः क्रमात्समाधानतरोराजीवफलशालिनी सल
१. तात्समांब्रूहिमनोविश्रांतिदांशुभे १ वसिष्ठः आजीवकुरुतस्थैर्यविवेकिजनकान
ने पत्रपुष्पफलोपेतंसमाधानतरुंशृणु १ यथाकथंचिदुदितंदुःखेनस्वयमेवच
संसारवननिर्वेदंबीजमस्यविदुर्बुधाः २ ॥

कथाविस्तारादिवर्णनक्रमात् आजीवनमा
जीवः विवेकिजनैः सर्वप्रकारैरुपजीवनेनतत्फलशालिनीलताः शाखाः कल्पलताश्चतन्मदि
तो मनोमृगविश्रांतिदांसमांस्थितिमाजीव्यतेसर्वात्मनाउपजीव्यतइत्याजीवस्तथाविधं १ शा
त्रुसुजनापमानादिजन्यदुःखेन भाग्यवशात्स्वयमेवासाधुसुहृज्जनोपदेशादिनानिमित्तान्तरेण
वायथाकथंचिदुदितेनिर्वेदंउत्कटजिहासात्मकंपरवैराग्यमस्यसमाधानतरोर्बीजंविदुरित्य

र्थः २
२२

वाणीभिर्नेत्रभिश्रुतेपलाश्विनेस्मृतं पश्चाद्धात्रोऽप्यतोलख्यवारिति सर्वोत्तर्यिर्विं पञ्चकृतलाहूतस्नेतरित्यादिना १
पुनर्मेगाहस्मुक्तिः संभ्रमात् ११ व्यवहारोऽत्र न भावेत्योगिनिषेधः १२ अहंकारमप्यमभिमानप्रवृत्तंविंमदेव १३
यतस्ताहृपाम्नव्यत्तभवत्त्वुमादिर्वधा त्रातत्येनरानात्रदादिदृशास्थलादिदृशाचनात्ति १४ गुणत्रयात्मकम्।

पश्चादुपरतोवाणीभिर्नेत्रमभिस्तुते न वेदत्रयवाणेनविहोन्मनादृशानः १५ क्रमप्यातोमृतादृतिप्रत्य
वायमन्तमतिः समयोलावयमयोगनयेनवासिनः १६ नामाकमस्त्यहंकारो व्यवहारेषु यः त्वमः
सर्वाणीन्द्रियकर्माणिकरोति हि मदेवनः १७ अहंकारमयेतस्मनेनप्रणीसिलेन्चिरे नागन्तवन्तपुमा।
त्यादृशावेद्मिनकाश्चन" नत्वं यवहितिविद्वेदनवत्तयनेविवाने इतिमनस्पवचःश्रुतानमनिनागस्पसाचव १८
लब्धकार्थमविलापमनोसाधिमत्तादिशं गुणोत्रविभमहाज्ञाहेनानित्यत्वेनरादृशा १९ निर्विकल्पापिचे
नेर्यतदेवास्तीदं नेनवत् नागन्तवप्रबन्धुमात्वेयवर्ष्णुहितवत्समः २० योगंशान्तेवमत्त्वेवमात्तविजमिहा
स्थितेशान्तेनागन्तवयविविज्ञांतेनवमममद्यस्थिते २१ नृदकमणुममात्रवत्येत्रिभिर्हीनेमहत्तंभवेत् पञ्चविंशम्

यामयचिन्नकार्यत्वात्रिसृणामवस्थानोमायावाधेविज्ञस्यमृतत्वादपितदुपादेयावस्थानामसत्वमित्याह जा
ग्रदित्यादिनानित्यावस्थारजस्यादिगुणप्राधान्येनत्रिधाविभज्यदर्शयति चेत्यमितिस्वर्गनरकपुनर्जन्मादि
हेतुपुण्यपापोन्मादनाद्धनोभावापिदर्वा च नागत्मयेनाग्रहवदस्यविन्नेचायेत्याहेत्य २२ गुणत्रयात्मकम्।
योऽकेदाद्विभिर्हीनेनमहानेविज्ञेयोगिनामारब्धशेषभोगायमस्तनिपातावितसत्तोपप्रवाहवर्तनेनसलसमो।

तेनेवसत्तसंवेकेस्थितेतमने १८

२४
शालेयारस्माद यद्येतिरजसाश्रद्दोष्मगाणनात्मनि १८ ॥

2191

नाहंशोचिचित्रे नैर्मल्यातिशयेन त्वां न महत्त्वस्य मले इयोविभ्रमे शान्तह्येवात्मारोग्यभेदात्तु मस्यामभावे यत्नात्संपादयंतीत्यर्थः" अतस्त्वमपि नाहंशोचिचेत्संतापयन्येषहे विश्रान्तिलेशमाहममले निरामये ॥ ३१ ॥ इति श्री॰ नि॰ चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२४ सर्वापह्नवसिद्धांते वादिनां यत्र विभ्रमाः तद्वैतं शास्त्रसिद्धं ध्येयं सोपायमनुपदिश्यते" अविद्यया सहनैर्वस्यावस्थानत्वप्रपंचस्वमायया अपह्नवस्याविग्रहादिरूपंप्रश्नचेति सर्वेस्यपदे ततजातस्यापह्नवस्यात्मानमपिकृतस्य प्रह्नुतानां च्छुतिस्त्रनीतिद्रावणगुणात्मादिशास्त्राणां यत्रमयि सोनदेति योतं सर्वोपद्रवरहितसिद्धिनिर्माय।

तदेव योगिनः सर्वे यत्नात्संपादयंतिहि" सकलं स्वकल्पविलासमनन्तमेकं येपदे तिष्ठ निरामयात्मा यत्रास्थिताः साधु सदैव मुक्ताः प्रशान्तमेधा मुनयो महान्तः ॥ ३१ ॥ इति॰ महावाधीयेनाम चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२४ वसिष्ठ उवाच सिद्धांतोध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि नाविद्यास्तीह नो माया शांतं ब्रह्मेदमक्लमं ॥ १ ॥ शांतमपवविदाभासे स्वके स्वमसमात्मनि स्वमत्रशक्तिरविततं ब्रह्मेति कलितात्मिधे निर्णीय केचिच्छून्यं केचिद्विज्ञानमात्रकं केचिदीश्वररूपं च विवदंते परस्परं ॥ २ ॥

गोलेब्रह्मयाहेनेक्रमनहत्यक्तमेप्रवणाद्रुक्षणास्वाभिमर्थः तथाच श्रुतिः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति तथाचहर्विज्ञानवार्ये स्पुतं यत्प्रमेयं यद्वलैकिमर्थं शास्त्र इति निश्चितसिद्धं न निवर्तकत्वादिति १ कस्मादिसिद्धान्ता परित्यानादेव खलु द्विवमवेन जगत्तत्त्वान्वेषिणां वादिनां ब्रह्मस्वरूपावाच्यसर्वशास्त्रात्मकमायाप्रावल्येन ग्रहणाद्बुद्धिदोषैर्विचित्रा ज्ञानाविधाः कल्पनाः प्रवृत्ता इत्याह शांतं इति द्वाभ्यां २ निर्णीय स्वस्वबुद्ध्यनुसारेणासिद्धांतभेदान्कल्पयिता २ ॥

अ+२

2193

सर्वमायानेदंरूपज्ञानेनपरित्यज्य समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपसमात्महामौनीसर्गानेदंचिदात्मनिनिर्वाणवान्।
न्मनु आत्मन्येवासैवविपश्चिन्नयः ४ ५ पंचम्यादिभूमिकायाज्ञानाश्रुइवरेणापिस्मृभसूर्वोस्थितः ९ अवेदनान्
ता+ चिरादेहश्चानुसंधानात् ७ अवेदनादित्येनदेवस्माद्धूयतिष्ठेति ८ संवेदनीयेविनिनीयेअसत्त्वेदुःखमप्या।

सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीमहामनाः निर्वाणवान्निर्मननःशान्ताचिन्नःप्रशान्तधीः ४ आत्मन्ये
वास्वयंशांतास्वात्मकोधविर्जितमनः निःसंमतंदेवाभूतात्मात्मनिनिःप्रसृतोधीः ५ जाग्रत्येवसुषु
प्तस्थःकुरुकर्माणिराघव अंतःसर्वपरित्यागीवहिरुकुरुयथागतं ६ चिन्मात्रमात्मपदंदुःखंविज्ञानमज्ञाप
देहत्वे अनंतश्रिनेविदेकान्तानवृत्तयमवेदनात् ७ इष्टानिमन्यमनस्कवाक्येयपापाणाबन्धमयं पना
वनात्मयत्नेनभिन्नाभवतिसंसृतिः ८ संवेदनीयेनत्रुटवेनास्तत्वेनवलमध्यमं पनावनात्मयत्नेन।
दुःखोनोनेनप्राप्यते ९ श्रापीनमेरुल्लक्षणगांकवन्दनेदेवश्रीमद्यसायनमयःस्नानमेतिनिनतः विस्ता
नसर्वभुवनत्रयवस्तुसारःऊर्ध्वत्वनाममज्जहनेपरमभ्युपेतः १० मोक्षोपायेनि॰ पंचविंशस्तुतरणाननमः

सर्गः १२५

मेनदुःखयमाधने ५ विस्तानःसर्वेषांभुवनत्रयवस्तूनांसारःयेनज्ञानएवश्रीमत्वतःसर्वतःप्रकाशेनयो
धमानेनइदंसाधनेनिरतिशयस्तावमजूनवननयः ज्ञानएवचश्रामसमेनानुपीनेशुद्धसंदेशसंयमानाहृतायः
शशांकःसुशीचेदुस्तनत्वमःपरपरमात्मानमभ्युपेतस्तस्तः जीवन्मुक्तस्तत्वमेति ऊर्ध्वज्ञपिसारव्यापनीनेत्यव
हारेनऊरुतेप्रतिविवेचेष्टायामिवनलसत्कन्दैतेनमरुपनीयार्थः १० इतिश्रीवा॰नि॰ पंचविंशस्तुतरणाननमःस सः २५

2194

प्रति ४३

उच्यते योगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणम् अनर्गलेभ्यो भोगाक्तेभ्यो नेन्द्रियाणां जयः। जाग्रत्स्वेव सप्तसु मस्थाः ऊहकर्म-
णा त्रयं विनिवर्त्य भूमिका सूक्ष्मांशके प्रतिपत्त्वमाहि भूमिका स्थितिः। संयतास्तु न संपादनकाः योगाः स्वति-
तत्र तत्त्वभूमिकास्थिआगताः ज्ञानालयतत्त्वलक्षणानि तदुपायं सज्जनेच्छु लिप्समानाः विविति भूमिकोऽप्रतिभूमिकः।
योगिनः कीदृशानि चिह्नानि भवेयुरिति श्रीरामो ग्रन्थैः कथ्यत्वं यतो दृष्टिर्वैतत्स्याप्यौ भावस्वभावप्र-
कत्वात्सदसद्वर्णक्रान्तम् सूक्ष्मं भूमिकाभावे आवृत्तं कथयितुमारभते सर्गान्त उपदिशति हेतुत्रिका ह्रपिकाभिरथ्या।

श्रीराम उवाच समासं योगभूमीनामभ्यासः क्रियते कथं कीदृशानि च चिह्नानि भूमिकाप्रतियोगि-
नः १ वसिष्ठ उवाच प्रवृत्तस्तु निवृत्तस्तु भवतीति द्विविधः पुमान् स्वर्गापवर्गौकृत्वयोः शृणु लक्षण-
मेतयोः २ किमनन्तमनिर्वाणं वरं संसृतिरेव मे इतिकर्तव्यवान्योयः सप्रवृत्त इतिस्मृतः ३ ॥

द्वन्द्वदर्शायितेनैतौ विभज्य तयोर्लक्षणभेदेनाह किं प्रति जानीते प्रवृत्तस्त्वेति उभाभ्यां मार्गाभ्यां पुरुषः २ तत्रादौ रागा-
दिदोषैर्विपरीतं शुद्धः प्रवृत्तस्य लक्षणमाह किंयदिति तस्य सर्वविषयशून्यत्वेन प्रसिद्धं निर्वाणं कियत् नाम न
भोगरागिणा बहु मतमित्यर्थः ३ अज्ञा बत भोगा संपन्ना संसृतिरेव वरं यथाहुः अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वं च वा-
ञ्छति न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम इति एवं प्रकारेण निश्चित्य कर्तव्यस्य नित्यनैमित्तिकका-

2195

विवेकैजनितिविषयानंदमाधवायटपनीयार्थः ४

निवृत्तेलक्षणाविद्यानन्निवृत्तिहेतुर्विवेकवर्णोयिनंदौलेभ्यमाहूर्वलेति यथा याहेराणकोटिभिः प्रचंडपवनैर्वउवा।
नलकथनादिभिश्चानेतनैवचलपृथ्वीवराणांवहुयोदेवेविहर्वतानांक्रमांगोग्नेर्वाणांअस्पतनोपिन्नंराचलत्वादिप्रयु
क्तमयेक्रहिनेवातः प्रवेषणाः पुनर्निर्गमाद्यसंख्येयाक्तहृदसंख्येयानांमनुष्यमनतप्रवेशोर्निर्गमननलक्षणानां
जन्मनामंतेकोपिदेवपुमान्विवेकीजायते इत्यर्थः अथवा चलनगाणांवर्युयोगन्याप्नुगमस्यकिदेमध्यावर्तिनो
रविवेकार्मेस्याग्नेवर्णामाथनभूतयाप्रवेशोसानियथापुनर्नोनिर्गमनेपश्चाग्निवर्तनेनतयेवकिडावस्यानेवा
नचक्कापिविश्रांतिः तथाप्राकृतेभवसमुद्रेपतितस्यमंतोनंपतितविवर्तमानस्यनक्कापिविश्रांतिः तथाहि
प्राकृतेजन्मानिजराभरणादिदुःखपरंपरामाविनित्यानाहिदुःखमनंतेमवर्तनिर्यानंनादेहंगर्भवासेवास
इदुःखंविमिति इत्यदुःखमसानांअनेकेषांजन्मनामंतेपुमान् अनंतसुखरूपपरिपाकाद्विवेकीजायते अथवाहारा।

चलाणिवपुराकिंडेकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् अनेकजन्मनामंते विवेकीजायतेपुमान् ४

णीवस्यमहाकूर्मग्रीवायथाअनेकशः कंहकिंडेप्रविशतिनिर्गतापित्ताणीवस्यमेवास्वादयंतीनमेवबहुमन्य
मानाप्रास्वादयंतीतरणीवरसंजानाति अनेककल्पानंतचलयोः सारहीरणीवयोर्मिलनावसरेतदुभयोर्हल
हरणकिंडेग्रीवाप्रवेशोदीरसमास्वादयतासरसांतरसस्वविवेकिनीभूत्वानतस्मान्निजायते इत्यर्थः अथवाअ
मृतोत्पादनायदेवासुरैः समुद्रमथनेक्रियमाणे यथामथ्यानलापारस्यकूर्मभूतस्यभगवतः समस्तभुवना
धारोदरत्वादंतर्वहिः अमृतमयमानंचलाणिवपुराणस्यकिंडेकमृतमयमन्नमनुभवनेदास्वादेननपरीक्षायैग्र
हणाग्रीवाग्रनेकेषांअंतः वहिर्जन्मनामंतेअंतर्वहिर्बोधेनैवमृतमयममृतमनुभवन्तैवतदास्वादयतीरामृतवि
वेकिनीजायते तद्द्वयंमनमत्त्वरूपंवश्याशापायेनबहिर्गमनेननिर्गमननिरिद्धासनाभ्यामेनस्मुप्रस्थाता।

पुन+२

नमा+

तृ+

ज

+ निर्गमन+२

कविवेकोदयप्रहः पुमानुपुमानुक्तेनकोमासवेक्षमाद्वैरवदिःकमाद्वैरवदिकामवेरकमेसवा

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
३४१

2196

कोऽहंकोऽयंविवेकोस्यनाशयेतेनमाह अभ्यासेत्यादिनाविविधानिःस्पृहाचारा स्थितिर्येवंयस्या अभ्यासात् विश्रांतिमत्त्वदी
नापर्युषितैरसास्वादविपरिणामैः ५ क्रियाभ्युक्तैर्मनितरूपैःरम्यामानिविहृतानिःशंकोयेनिर्मलंकंकृतंदृश्यमिमवद्धः ६
निर्विचार्यतनदेवपुण्यंसंपादनीयंक्षितिनिःस्पृहवान् नस्यस्यभूमिकाप्रामित्यमाह कथमित्यादिना २ भावना
सुभोगनत्वायनवनितासविरागोवेरम्य उदारवृत्यास्वविशुद्धमत्कृत्वानमुखोपासनदृष्टोपासनजपादिरूपास्ता।

स+३

अभ्यासवान्सयावश्चव्यवस्थालंबकेनया किंकर्मभिःपर्युषितैरिदंनैवनीयते ५ क्रियातिमात्रयोनमंकेकिं
स्याहितमनोणपरे इतिनिश्चयवान्धीमान्सविशुद्धमतिःस्वतः ६ कर्त्तव्यतामागतान्सूनासंस्मरार्थिनरास्यहे
एवंविचारणापरोपदामवलिपन्मतिः ७ विरागसयथासंभवनाभ्युन्नवास्तरे क्रियास्तर्दशनूपासकाम
नेमादनेनवहे ८ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसंततंविचिकित्सति नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ९
मनोहराकारीणिमृदुकर्माणिसेवते पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते १० स्नेहप्रणयगर्भाणिपेश-
लान्युचितानिच देशकालोपपन्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ नरासैवयमामेकाभ्यामभवतिभूमिका

रामः

३+

क्रियाः क्रमतेसज्जनैर्नेनचानंदंविकसत्सुखवयेननसत्सहयान्मोदते ८ विचिकित्सतिनतुष्यते ममोगाणिपरे
षांदृहस्वदोषान्नोदाहरतिनभाषते ९ परेषांस्वस्यचमनसःअनुद्वेगकराणिमृदूनिस्वल्पायासमहाफलानि।
यमनियमादिकर्माणिसेवते भोगेचपापावस्थभावात्तेनापेक्षते १० पेशलान्यनुद्वेगकराणिउचितानिसत्य
प्रियहितादिरूपाणि ११ एवंगुणविशिष्टस्यस्वमस्काहस्त्रवणादिकारसहसाणांप्रथमभूमिकायामवता

३४१

तदेतिसज्जनात्शांतिरीतिस्तानचिंतानसेवनात् १२ यतःकुतश्चिदिति बाह्यकृत्येध्वनादिप्रापनमानीयतान्येवमा
नसत्क्रमलोकानवाप्यात्मानिशुद्धात्मोध्येयधर्मोध्यात्मसद्विद्वानदीक्ष्यवेदयते स्फूरोत्तोन्यर्थः भूमिकावाक्यस्थसभूमि
काप्रविष्टस्मृतःशेषःउक्तरूपनचानुष्ठानादिरूपमिश्रीनकृत्प्रध्यात्मशुद्ध्याउक्तोपिरागादिनाग्रस्तोधिकारीन
नप्रतारणेनाभेनादिनाउद्दंभप्राणशीलतान्त्वार्यविवकारइत्यर्थः मेघेशुभेच्छात्प्रथमाभूमिकानसाकमेणाहिती
यभूमिप्रवेशक्रममाह विचारेति भूमिकामागतःस्याधिकारमाप्नोतीति १४ सतत्र किंकरोतीति तदाह श्रुती।

मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते १२ यतःकुतश्चिदानीयनित्यंशास्त्राण्यवेक्ष्यते एवंविचारवान्यः
स्यात्संसारोत्तारणंप्रति १३ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्यइतिस्मृतः विचारनाम्नीमितरामागतो
योगभूमिकां १४ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणां मुख्ययाव्याख्ययाख्यातान्श्रयतेश्रेष्ठपं
डितान् १५ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णये जानात्यधिगतश्चैवगृहंगृहपतिर्यथा १६ म
दाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिनो

श्रुतीतिश्रुतीनांस्मृतीनांसदाचाराणांधारणाध्यानकर्मणांसाधनेनसमा
धिनासाधनैस्तुनियमासनप्राणायामप्रत्याहारप्रतिपादकस्ययोगशास्त्रस्यतत्स्वरूपस्यचमुख्ययाप्रशस्तानाउस्तापनक
लोपहितयाव्याख्यायाव्याख्यानेनआख्याताम् आत्मतत्त्वानुभवोपदेशकुशलताश्रेष्ठाःपंडितान्उत्तमाश्रयतेश्रव
णमननादिविचारायशरणंगच्छतीत्यर्थःतथावक्ष्यतितर्हितानार्थेगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्म
निष्ठमिति १५ सर्वव्याकरणाद्यंगाभिज्ञत्वात् पदानांतदर्थानांचवाच्यलक्ष्यादिरूपाणांसत्वादिप्रविभागज्ञःशिष्य

२

२+

यम+२

१६ छिन्ना+२ 8612

कार्यैस्साध्यं कर्मैकांशवर्ण्यं स्यादिति तद्वदत्र मकार्यैरिति इष्टस्वकांशार्थं स्वयोषिद्विनियोगज्ञः पतिः स्वगृहकोशविभागवि वस्थादेनानातिवाहितैर्लोकमर्यादानुसारोत्सवदृशामपि अनेन प्रथमभूमिकायामेव तेषां न निवृत्तता दर्शिता ॥ शास्त्ररहस्यपरमनात्मपर्यालोचनाया अभावनानिरासेनाधिगच्छति गुरुसज्जनाश्रितमतमात्मरहस्यं प्रमेयाशे।

वादैरर्थविचिन्तानां भोगस्य नरपहि निवर्तते १७ इत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति १८ असंसंगाभिधामन्यां तृतीयां योगभूमिकां ततः पतत्यसौ कान्तः पुष्पशय्यामिवामलां १९ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलां तापसाश्रमविश्रान्तैरध्यात्मकथनक्रमैः २० शिलाशय्यासनासीनो जरयत्यायुरातते २१ वनावनिविहारेण चित्तोपशमशोभिना असंगसुखसौख्येन कालं नयति नीतिमान् २२ अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करणात्पुण्यकर्मणां जन्तोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति २३ तृतीयां भूमिकां प्राप्य बुद्धोनुभवति स्वयं द्विप्रकारमसंसंगं तस्य भेदमिमं शृणु २४

भावनातिशयेनाधिगच्छति १८ एवं द्वितीयभूमिकां जितवतस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह असंसंगेति ततः तृतीयां भूमिकां पतति प्रविशति १९ यथावदिति श्लोकद्वयं यथायोगं सर्वभूमिकाद्वयानुवादः २० २१ ग्रामवासे विक्षेपबाहुल्येन समाध्यभ्यासानिर्वाहाद्वनवासविहारेण २२ तच्च चित्तप्रसादैरनुमानकाले पूर्वे। भूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिर्यथार्थवस्तुबोधोति दर्शयति अभ्यासादिति २३ असंगाह्वयसौख्येन तु किं विभजन्नाह

सामान्यः सर्वभूमिकासाधारणः स्वदेहक्रियाफलयोर्नैककर्त्ता न भोक्ता चेत्युदासीनः परक्रियाफलानां च न वा ध्येयाबाधकश्चेत्यसंख्यः २५ इति निश्चयेन ज्ञश्रेष्ठस्सुरश्रेयस्सुखेन नमन्नभिधेयः सामान्यात्मसंख्यामेवतद्धेतुकत्वेप्रपंचयति प्राकृतकर्मनिसार्थविधिः स्वलेवाख्याप्रमाणोपहितवाङः स्वेत्याप्यमाणोपस्वैप्राकृतकर्मनिमित्ते कर्मस्वातंत्र्यपदेनीयस्वाधीनमेववाशाहुः ३ ज्ञानपदस्य प्रामाणिकत्वयोतनार्थः २६ पदार्थद्वयेविधिप्रमाणलातेऽयात्मनेऽत्रः कौतै

द्विविधोयमसंख्येयः सामान्यः श्रेष्ठसुखव नाहंकर्त्ता न भोक्ता चेन वाध्येन च वाच्यवः २५ इत्यसंज्ञानमर्थेश्च सामान्यासंख्यातनामके प्राकृतकर्मनिमित्तेन स्वर्गे मोक्षस्वाधीनमेववा २६ स्वतवाथदिवाङ्ःस्वैकेवात्रममवतृप्ता भोक्ताभोक्तामहत्रयोगाः स्वपदः उत्पादवदः २ विधोमा एव संख्या माध्याधयोवाधयोधियः
ष्ठुः= कालः कवलेनोत्रुमः सर्वभावान्नानारतेऽज्ञानात्स्वत्वेति भावानोवृत्तभावान्नमात्रं वाकार्थलग्नमनसः
सामान्यात्मसंज्ञमः २७ ज्ञानेन ज्ञानमयेनो नमयेनोन महान्मनो विधोगेनान्मनात्मनः श्रेयोगेनात्मसंविदो १ पौरुषेणपर्यन्तेनसंततनाभ्यासयोगतः करामलकवत्स्वस्यानात्मनेस्फुटतोरूढं ३।

सोमाइतिना स्यातुणासनिकौक।
नृताकेवनकाचिदपीत्यर्थः ग्रसंकेतोपत्तुज्ञानत्यानप्यनाख्यादेतत्त्वावेष्टदर्शयति २ २८ इयमनाख्याऽपि श्रवणादिसाद्यायनवाक्याद्येतानाम्नकर्मस्ववाक्यमनवाद्योनुनात्यसेत्याहुवाक्याद्येति २९ अयं चासंज्ञः सर्वभूमिकयोरेवसतंमागृत्पायैः सम्यगाश्रयणीय इत्याह अनेनेति अवणाननत्नात्मिकानामात्मसंविदाश्रयोगेनआवर्तनेन तथा च भगवतो बादरायणस्य सूत्रम् आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति आत्मवस्तुनिश्चमाना।

चरनामागतेसति ३।

प्रमेयासंभावनाद्वयनिरासेनस्फुटतांद्व्यमेववात्मवस्थितिविश्रामगो

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
३४३

ममभ्येनत्वंपरत्वंनिर्विकल्पनीत्यस्यविशेषणंश्रेष्ठसंसेगोदर्शोपतिनाहं किमेयाहिना नाहं कर्तो किंत्वीश्वरएवक।
र्तोममशास्त्रकृतेइदानींक्रियमाणंवाकर्मेणांस्यादितिनिराससनत्वाभिमानादिविकल्पाग्रहार्थंवेदनामपिहू।
नैवहृतानाथमौनमासनत्वविकल्पिविषयेग्गानलयः ५१ योनेवाच्युतन्नत्वादिचेष्टाशून्यंनिर्दिष्टमासनपरिपाकफल।
निर्विकल्पसमाधिनायत्न् शासनमवस्थाने ५२ यङ्गैकाश्याविलीनचित्तहृद्यानंसकंयामोनेत्रेनवैसाहि

संसारैकनिधेः पारे सारे परमकारणे नाहं कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्कृतं मम ५३ कृत्वा दूरतरे
नूनमिति शब्दार्थभावनं यन्मौनमासनं तन्मौनं तद्ब्रह्मासनमुच्यते" यन्मौनं नैवहि र्नाधो नोर्ध्वे नाशासनौव
रे न पदार्थे न पदार्थे न जडे न च चेतने ५४ शान्ते भासने ध्याने भासनं समस्मासमं ग्रनाद्यन्तमनन्तं कांते
न क्षेत्रात्मसंगमस्थाने ५५ मनो धामोदयमधुरः सत्त्वाशोमलपल्लवः चित्तनालसंलीनविघ्नकंटकसंकटः
५६ विवेकपथ्यात्स्फोन विचाराकैविकासितः फलैकलसंसंसारान्तो योगभूमिकामिमाः ५७

[illegible] ॥

सर्ववस्त्वालंबनशून्यमित्यर्थः येननेविदाभासेसर्वोः विषयसंभ्रमः ५४ यत्नस्त्रासितेभासनेस्वप्रकाशाविरूपे
शुभासेप्रकाशमानारूपं ५५ सचायंसमाधिः सदाचारोपबृंहितविवेकस्यफलमितिवदन् विवेकपथावेनद्
पथलिसंतोषेति सत्कार्याणिनिष्कामकर्माणिउपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येवपल्लवायस्यावितनत्वाणि
नासाग्रेसंलीनेरागादिवासनाश्रमैवर्वहुनरविघ्नकंटकैः संकटः निर्विडितः सोयंसमसंगपवनन्नीपामर्मिके

३४३

2202

2201

प्रथमभूमिकेत्यनेकजन्मसंचितसुकृतपरिपाकैर्वैदिकसगुणमैत्रेयस्तुहैर्वा हेतुभूतैर्नाचेत्येव सत्संगमादिनामह
त्तायत्वेन स्थितोगाथाश्चेद्दर्शितास्त्रस्नात्यास्येवेवहितीयादिभूमिकाः सेनंतनीति मत्रैव पन्नात्यि कथमपदिशति सम
वायादिति विशुद्धानामनवविरेसमवायात् दानमानयमनानायुपायैर्मेलनात् २८ समवेतत्वेः किंकार्यं नदाह
भूमिरिति यत्रत्वेविशुद्धैःमातुमेकालत्वात्भूमिरोधकुप्रवृत्तमुल्मान्तियाप्रोदितामेघोद्भारितामूमितेव।
प्रतिदिनेविवेकोपदेशात्तत्तोनाञमेकेनयथाग्रहतास्त्रात्वानाभवतितथारसूर्यवर्द्धनीयात्तत्त्वकृत्यादिति

समवायाद्विशुद्धानां सेव्यपान्त्पुण्यकर्मणां काकतालीययोगेन प्रथमोदेति भूमिका २८ भूमिः प्रोदित
मात्रोतेरन्तःकृतिकेवला विवेकेनातुरम्येकेनस्द्वयापात्ल्यप्रथमत्वतः २९ येनोदितेनोल्लसत्येषाविचारेण
दर्पनयेन नम्रवाङ्गदिनयन्नाकूर्पीवलसद्वाङ्कुरं ३० पञ्चादिपरिमृष्टान्तरन्यासेप्रथमवैकभूः द्वितीया
भूमिकायन्नात्तृतीयांसामुपायातः ३१ श्रेष्ठासर्वसमानतोहत्यानन्दतीयाभूमिकाद्वहि भवतिप्रोज्झिताशेष।
संकल्पकलनःपुमान् ३२ श्रीरामउवाच मूढस्यसन्तोमस्यप्रमद्भुतस्यापधर्मस्यच श्रमासयोगीसंसारा

कथमुत्तरणमवेत् ३३

३९

प्रतिवारणयत्नेनपालनीयाचेत्स्वयं प्रथमशुभेच्छासाधनवचनस्यप्रथमेवैराग्यफलत्वोगिनयोत्यादिसत्संगोनवायेनैवो
श्रोनप्रथमवज्ञितोल्लसतिनमेवाचोविचारेणहृदयमभिवृद्धिं नयेत् ३० प्रकामोमिविवृद्धितःअन्यात्तरभूमिका
मुख्यप्रवसाधयिष्यंतीत्याहृत्यथेति ३१ सोपायंवर्णितांसमुत्तीयभूमिकांसफलामुपसंहरतिश्रेष्ठेति ३२ प्रसंगा
दन्तालेषुद्वयपारामःपृच्छतिमूढस्येति भूमिनामार्थ्यपिकारविशेषेणाहीनसाधनात्मकयाविभावसकामस्यो

गार्यमेवप्रवृत्तस्याधमस्यचापायान्तरेणमोहान्निवानवेतिप्रथमप्रश्न

स्थाप्रं: ४४

प्राग्भूमिकात्रयेष्वप्रवेशे त्वन्त्याभावो दृश्याभावाद्वैकाहिं व्यारूढप्रायोऽन्तस्थ कीदृग्गतीति द्वितीयस्य ४४ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह मूढस्येत्यादिना अर्धेन येन काकतालीययोगतः सविचारेण पञ्च वा साधुसंगमात्प्रागेव वैराग्यमभ्युदेति तेनेति शेषेणान्वयः ४५ ४६ द्वितीयस्योत्तरमाह योगभूमिकयेत्यादिना ४७ ४८ दुष्कृतं तत्पापानुसारेणागमने रसथोद्गमने दुष्कृते चेति मात्रकर्मानुवादः न हि तस्य नरकादिभोगोऽस्ति न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति भगव

एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां वेतरां तथा आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः ४४ श्रीवसिष्ठ उवाच मूढस्यारूढदोषस्य तावत्संसृतिरुन्नता यावज्जन्मोनस्थाने नोदिता प्रथमा च भूः ४५ अथवा माप्य पुंसा स्या काकतालीययोगतः संसारस्य परामर्शो हेतापवाभ्युदेति हि वैराग्यं भूदितं तेन तेनोऽस्वल्पं भूमिकादयः ४६ ततो नृपतिसंभारे नितरां त्वार्थसंग्रहः योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः ४७ भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतं ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च ४८ मेरूपवनकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुराकृते ४९ भोगजालेन परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् ५० जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधः तु+ ५१

द्वचनात् यत्तु पर्णीकृद्दुःखयोगाभिप्रायं वा स्वर्गिणामपि परोत्कर्षमानसादिदुःखसद्भावात् ४८ भोगजालेन भुज्यमानेन सुकृतसंभारे दुष्कृते च परिक्षीणे सतीत्यन्वयः योगिन इति जात्यभिप्रायं बहुवचनं ४९ योगमेवेति पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽप्यसन् इति भगवद्वचनात् तदेवाह योगवासिता इति परिपठन्त्यारोहन्ति ५१

प्रश्नयोरुत्तरं उक्त्वा प्रकृतमनुसरति भूमिकाविनियोगमित्यादिना आद्यभूमिकात्रयेणात्र कर्तृत्वप्रवृत्तौ निमित्तमाह यथावदिति भेददर्शनगुणेन प्रविष्टमात्मग्रन्थार्थादित्यर्थः ५२ निमित्तान्तरमप्याह उदेतीति आर्येण सज्जनाप्रेया जनकमसृणकर्षः यां रूढेति यथाचारविरोधे दृष्टित्व्याप्रयादिनर्थः ५३ तामेवार्यतां तज्ज्ञनार्यजनव्याहृतं प्रथमं लक्षयति कर्तव्यमिति कार्यं पर्याप्तं सर्वैर्निम्नैर्नैमित्तिकं कर्म ५४ यथाचारस्थापितस्यापि यथाशास्त्रं तज्ज्ञोपि

स्नानापरिणतं स्वैरं स्वं भूमिकाक्रमे भूमिकाविनियोगेनेदमात्मा प्रदिति स्मृतं यथावद्वेदवेदेऽतज्ञा प्रदिति दृश्यते उदेति योगप्रकानामस्य केवलमार्यता यो रूढ एवं पुंसो नाम भुंदेतिम सत्तमा कर्तव्यमात्र स्नानाममकर्तव्यमनाचरन् ५२ तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्यः इति स्मृतः यथाचारं यथाशास्त्रं यथाचित्तं यथास्थितं ५४ व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः प्रथमायामंशिते द्वितीयायां विकासिते फलीभूते तृतीयायामसर्वत्वं योगिनामभवेत् ५६ आर्यतायोगतो योगी शुभसंकल्पसंभृतान् भोगान्भुक्त्वा चिरं कालं योगवाञ्जायते पुनः ५७

यथाचित्तं तु चित्तैः यत्कामप्रसीदति नपश्रात्रपानेनाहम्पामेव च वहारं लौकिकमपि ५५ तदेवार्थं तु प्रथमभूमिकायामशुभेक्षायां ग्रंशिते द्वितीयभूमिकायां श्रवणादिना प्रहृष्टा विकसिते तृतीयभूमिकायां चित्तैकाग्र्यफलेन फलितमित्यर्थः ५६ तदेतन्तरालमृतानां निष्कामकर्मानुष्ठानलोणपापानां कर्मणापितृलोको विद्यया देवलोक इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धदेवलोकादिभोगोपि संकल्पादिनिदासनासंभृतत्वात्र काम्यकर्मानुष्ठायिनामिव रागादिदुर्वासनासंभोगो नाधः पातहेतुरित्याशयेनाह आर्यतायामिति

2204

५+१

ग्रस्तानेस्तान्विलीयैर्थिहैत्वासमनानाले ग्रंथेभावनाविपर्यस्तभावनादोषेवदैमानानेमतिति छान्नूदात् मदावाक्यादपरोक्षाद्विइंकारज्ञानोदयेसति मूलज्ञाननष्टया योगिनश्चतुर्थींभूमिकोगताःसंतः सर्वं जगत्सवेक्षानैदेकरसंपश्यंतीतिषेषाणामन्वयः ५८ ५९ ६० चापद्दारिकसत्त्वयाजगद्ज्ञानसाम्यात्तत्र अर्थतिमासिकसत्तायातद्ज्ञानसाम्यात्स्वप्न उच्यते पंचम्यां भूमिकायां सुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तेन तत्सामद्दर्शयति विक्लिन्नेति

भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचंद्रोदयोपमे ५८ निर्विभागमनाद्यंतं योगिनो युक्तचेतसः समं सर्वं प्रपश्यंति चतुर्थीं भूमिकां गताः ५९ अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकां गताः॥ भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते॥ विक्लिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते ६१ सत्तावशेष एवास्ते पंचमीं भूमिकां गतः पंचमी भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकां ६२ शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके॥ गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोंतः प्रबुद्धवान् ६३

५+२

सप्तभूमिकालेसकलेविलीनेनमोभिभूतःस्वात्वरूपमेतीति सुतौ स्वप्नो मनो विलय प्रसिद्धेऽपि सति भासिकाविपुटो परिशेषस्यापि विलयेन तस्याप्यादिति भावः। विकृतस्य शरदभ्रखंडस्येव केवलाकाशमात्रपरिशेषलक्षणं विलयमिष्टं चित्तमात्रपरिशेषलक्षणस्वभावप्रविलीयते प्रविलयेन शाम्यतीत्यर्थः। लोड्र्थे फलव्याप्यौ राशयो र्मध्ये फलं शास्य विलयमाहूः तेनेतिष्ठ स्वात्मा उदयात्मस्य चव्याप्यारांशे प्रतिकर्मत्वान्मृड पचतीति क्रियाविशेषणेऽप्यत्रापि हितोऽया प्रवशिष्ट्या

नात्तद्वशेषः सुषुप्तमितिपदं गौणं नाम यस्याः ६२ उदितः प्रावि-
जीवस्वरूपः ६३

पारांशमात्रे प्रविलीयत इति तिङंतप्रकृत्योच्यते उदयेषंपिनष्टीत्यत्रैव ६१ सत्ताचित्त

सुषुप्तस्यानवकोभूतःप्रतानुगतएवेति सुषुप्तःप्रतानंदतनुनासाम्यादानंदस्यसुषुप्तपदनाममतेन्यायेना
ह सुषुप्तेति आनंदमयोह्यानंदभुगितिप्रसिद्धांतमंतर्मुख्यानंदास्वादनसाम्यादपिनत्रामतेन्यायेनाह अं
तर्मुखतयेति ५४ विवासनःप्रयत्नोक्तिवासनोभ्यासवासनःसंत्रियत्नः ५५ उक्तसुषुप्तस्यपरिपाकतुर्याभिधाने
तत्पदमाह षष्ठीमित्यादिना ५६ द्वैतवैदकाद्यापिसंख्यानरूपावतेकसंख्यात्वात्तद्भ्रमपरिवर्जितः तत्राप्येति

सुषुप्तघनतापन्नःपंचमींभूमिकामितः अंतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ५४ परिश्रांतत
यानित्यंनिद्रालुरिवलक्ष्यते कुर्वन्नभ्यासमेतस्यांभूमिकायांविवासनः ५५ षष्ठींतुर्याभिधांमन्यांक्रमा +म+२
त्पततिभूमिकां यत्रनासन्नसद्रूपोनाहंनाप्यनहंकृतिः केवलंक्षीणमननमास्तेद्वैतैक्य +न+३
निर्गतः निर्ग्रंथिःशांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभावनः ५६ अनिर्वाणोपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थितः अंत :
पूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे किंचिदेवैषसंपन्नस्त्वथवैषनकिंचन ५७ षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वास
प्तमींभूमिमाप्नुयात् विदेहमुक्ततातूक्तासप्तमीनन्नमीवनी ५९ +अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्यकुंभइवांबरे ५८+२+सू+पू+

कंहृदयग्रंथिसर्वसंदेहभेदमाह निर्ग्रंथिरिति
भिद्यतेहृदयग्रंथिःछिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेरितिभावः ५७ अनिर्वाणःप्रारब्धधृतशरीरोपिनिर्वाणोमुक्तः
यथाचित्रदीपःप्रज्वलनोपिज्वलतीतिनिर्वाणः जडत्वतत्स्वभावेनांतर्बहिश्चशून्यः ५८ अनाहतानंदस्वभा
वेनांतर्बहिश्चपूर्णःतस्याद्वितीयरूपस्यसंसाररूपणायांकदाप्यप्रसिद्धत्वेनकिंचिदेवएषवैणपरमात्मस्वरूपेण
संपन्नःवास्तवरूपस्यानित्यसिद्धत्वान्नकिंचनसंपन्नः ५९ सप्तमभूमिकापरिपाकावेसेवमुक्ततेतिसप्तमीसा।

परिसैकाविषयःस्यात्तन्नीवनामितिप्राग्रैक्यर्थः १

वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थः न च जीवतः सप्तमी भूमिकैव नास्तीति योगिमनसानुभवगम्यतापि तस्याः नास्तीति भ्रमितव्यं सप्तमी सा भवभूमिरिति तस्या भवभूमिमध्यपातः सोपानं च तद्धेयमन्यत इति स्मृत्यनुरोधादिति भावः १२ प्रकृतिपुंसोर्भेदः अविविक्तावस्थितिः तस्य विवेकः इति सांख्ययोगिभिः अन्यैर्भिन्निसावना। माहेश्वरबुद्धार्हतादिभिः सर्वाः वासुदेवः महेश्वरः अनुपप्लवं विज्ञानमनुपप्लवं स्वात्वमित्यादिरूपस्वस्वबुद्ध्यनुसारिविकल्पितैर्नामभेदैः स्वस्वग्रन्थे भावितेत्यर्थः यदि वचसामगम्या तर्हि कथमुपदेशपथे नेतत्राह नित्यमिति कथं।

अगम्या वचसां शान्ता सप्तमी सा भवभूमिषु कैश्चित्सा शिव इत्युक्ता कैश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता १३ कैश्चित्प्रकृतिपुंभावविवेक इति भाविता अन्यैरप्यन्यथा नानाभेदैरात्मविकल्पितैः १४ नित्यमव्यपदेश्यापि कथंचिदुपदिश्यते सप्तैता भूमिकाः प्रोक्ता मयार्थेन वरोदर १५ आसामभ्यासयोगेन न दुःखमनुभूयते अस्त्यस्तनमदोन्मत्तमातङ्गमयरवारिणी करिणी विग्रहद्रुमग्रामदाहदावानलांशिनी साबोधिरन्योनेनूनमनेकानर्थकारिणी १६ तदेतास्सप्तमग्राम्यभूमिकाश्च नरो जयी करिणी मदमत्तामायावच्छौ जितो जसा १७ को नामसुभटस्तावत्सम्पन्नमरभूमिषु श्रीरामउवाच कामोप्यस्याः कश्चिलौकास्व तारणभूमयः १८

चित्तभागन्यायासहत्वाणाम्नुपायैरित्यर्थः १४ एवं वा व्यपदेशोस्त्येव भूमिकास्त्वभ्यासेनाभवति नान्यथेति मत्तकरिणाख्याधिकारोऽनेन वर्णयितुमारभते अस्तीत्यादिना १५ विग्रहद्रुमग्रामसदां मरोद्धुता मदज्वाद्दपानाभ्याशासनं शमः शत्वानिस्तहतो अस्त्यसाकिं तत्सज्ञाहसा चेदिति १६ तदेताः भूमिकाः निरुक्ताः अतस्तद्धयं विना नैकापि भूमिकाजनेन सा केत्यर्थः १७ सा यावज्जितानानावचदाक्रान्तामस्त्वहं संसारो कसंपद्रूपा स्वपि सप्तमभूमिषु प्रवेष्टुमपि को नाम सुभटः समर्थो योद्धेत्यर्थः अग्रः स्पष्टः १८

2207

७९ क्वचैषारमतेइत्यस्योत्तरमाहशरीरकाननेइतिविविधदेह्यथावनेगाकमोदाद्युल्लासकरणशीलामन्नानी
हियाण्येवोग्राःकोमलनाःकलभाःशावकायस्याःरसनाकलभाषिणीमधुरंहृदिनसाधनेयस्याः ८० ग्रत्कोनो
दंतोदर्शयतिकर्मेतिकर्मशुभाशुभंतत्पंगमदमत्तेन्त्यन्तोक्तं मदंदर्शयतिमदहतिपवसमैश्रेपियानं ८१ नाशीक

८२

कथंनिर्दह्यतेचैषाक्वचैषारमतेचिरं श्रीवसिष्ठउवाच रामैकानामसकारिणीदेहेस्मिंस्तिष्ठतितृष्णिणी ७९
शरीरकाननेमस्मिन्विविधोल्लासकारिणी मोहेन्द्रियाग्रकलभारसनाकलभाषिणी ८० मनोगहनसं
लीनाकर्मदंतहत्यान्विता मदोस्यावासनाव्यूहःसर्वतःसमसहृदः संसाररूपयोगामनस्याःसमसंभ्रमयः
भूयोयज्ञानभवतिनतेजयपराजयौ ८२ इत्थंनाशीनिर्दह्यतेषातृष्णाजीवसंचयान् वासनेदामन
श्चित्तेसंकल्पभावनंस्पृहा ८३ इत्यादितिवहात्मानाम्नामस्त्वाशयकोशगाः धैर्येणनाम्नावरास्त्रेणप्रस्तुता
मवदेल्लय ८४ नाशीसर्वात्मिकासेनासिक्कासर्वात्मनाजयते यावद्दालिदवित्येवमियमेतवित्रंभते
नावदुग्राउसंसारमहाविषविषूचिका एतावानेवसंसारइदमस्तीतियन्मनः ८५ असत्तृष्णामामोदि

इत्येवैतानसंत्रहः

रिणीजीवसंचयान् ८३ आशयकोशगाःचित्तकोशगताःतृष्णैवविद्याप्रकाइतियावत् कथंनिर्दह्यतेचैषेति
प्रश्नोत्तरमाहधैर्येति ८४ सर्वात्मिकाब्रह्मलोकांतसर्वभोग्यभोगावतो सर्वात्मनासर्वथासर्वमहमेवेतिभावि
तेनात्मनावा नहिनित्यलब्धात्मस्वरूपतयाभा तृष्णाभवतिकिंचिदमित्यलब्धतयाहृष्टेइत्याह यथा
वदिति ८५ संसारमहाविषविषूचिकातृष्णातस्यानावेदेववित्रंभनरम्यत्तरकृष्टोत ८६ तृष्णैवसंसारसत्त्वयपव

मोदभूमिकोदयहेतुत्वान्मोदः ॥

वितै+२

कथं वैराग्यस्य भूमिकोदयदेनेनानंदप्राप्तिप्रसादेति ८० एवमादिशुकस्यापरायमलिनेनविवेक्तुस्तस्याचार्यैर्युपदे।
शावाक्यपश्यपत्रे तैलबिंदुरिवनसंक्षिप्यते वैराग्यादिसाधनसंपत्त्रेनत्रादर्शेनैलबिंदुरिवसंश्लिष्णस्तोऽपिवि।
श्रामलमार्जने प्रसादः स्वच्छाकारा प्रयत्नात्स्वकलास्वकत्वान नातिरिक्तपर्थेऽस्यनीत्यर्थः रागादेरनुदयेऽदितस्या।
केदनेनैवोपायमाह असंवेदनेति इच्छात्रेणभवांकुरः संवेदने विषयस्फुरणेनन्यत्रित्यागमात्रेणनोदेति ८८
मनागप्युदितायाअसंवेदनशास्त्रेणैवच्छेत्तव्या ८९ विस्फुरितोजीवःदीनतांभोगकार्पण्यं असंवेदनेति स्वपश्य

प्रसादकारिणीस्वच्छानित्यंचेद्विमलाहृदो ८१ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक्" असंवेदनमा
र्शेणोदेतीच्छाभवांकुरः ८८ मनागप्युदितेचेच्छाकेवलानर्थकारिणी" असंवेदनशस्त्रेणविषस्यवे
ङ्कुरावली ८९ इच्छाविस्फुरितोजीवोविजहातिनदीनतां असंवेदनयत्नेनतत्क्षणमेवांतशमने ५० अ
वधानविनिर्मुक्तंस्वसंवेदनधारया तीक्ष्णसाराग्रवडिशेनेच्छामत्स्योनियच्छति ५१ इदंमेस्त्वितिसंवेग
माद्रुःकल्पनमत्रमाः शुद्धस्याभावनेत्यत्रकल्पनात्माऽवगच्छते ५२।

संवेदनंस्वसंवेदनेनदत्तत्क्षणनिरोधायत्न
प्रयत्नात्स्वयत्नस्त्वविनस्यांतस्तत्क्षीणनिर्वाणपादतयाश्रामने ५० नत्वाभ्यासकालेसावधानतातद्रूपपरिपाककालेतत्व
वधानविनिर्मुक्तंस्वस्वभूमिस्मरणावस्थयोयदेवस्वनपवसंपद्यतेइत्याशयेनाह अवधानेतिनामनर्थकारिणीमि
च्छामत्स्यीप्रत्याहारलक्षणेनवडिशेनाहृत्यनियच्छतबध्नीतेतिसर्वत्रान्वोतन्नमुक्तिः ५१ ननुप्राकृतवासना
त्यागादेवमुक्तिरितिनिबद्धशास्त्रयोगे इदानींमिच्छात्यागादितिकथमुच्यतेनेनाह इदंमेस्त्विति संवेगाविन्नयावनेवि

शु+

ध्यानुसंधानकल्पनाफलावस्थेयमितिकल्पनामाहुरित्यर्थः भावनंस्मरणं ५२

2208

2209

संकल्पएवसर्वानर्थमूलमिति प्राक्तनोक्तोनाम्ब्यपयमेवाभिप्रायस्थापयेनाह स्मरणमिति कथंतर्हि स्मृतिसंक ल्पदयोरपर्यायतानत्राह नत्वेति ८२ संकल्पोऽननुभूतमप्यभिभाव्यतइतिविशेषात्पर्यायत्वेपिभूमिकाहरु। त्वेभिः हृद्यतेनकश्चिद्दोषइत्यभेदोत्रविविविनइत्याशयेनाह अनुभूतेति ८३ इदानींपरमकारुणिकोवसि ष्ठः सर्वजनानांविषयसंकल्पत्यागेविनाशोत्तानसिध्यतीतितत्त्यागएवावश्यंकार्यइतिसमग्रवासिष्ठोपदेश रहस्यमाक्रोशेनाह श्लोकद्वयमाह ऊर्ध्वबाहुरिति विरौमिउच्चैः क्रोशामिपुनःपुनराक्रोशामि एवंक्रिय।

स्मरणंविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणंविदुः तत्रपागनुभूतंचनानुभूतंचभाव्यते ८३ अननुभूतंनानु।
भूतंस्मृतिविस्मृत्यकाष्ठवत् सर्वमेवाशुविस्मृत्यतूष्णींतिष्ठमहामतिः ८४ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनच
कश्चिच्छृणोतितत् असंकल्पः परंश्रेयः सकिमन्तर्नभाव्यते ८५ किलतूष्णींस्थितेनैवतत्पदंप्राप्य
तेपरं। यत्रसाम्राज्यमप्यास्थामन्तृणायते ८६ गम्यदेशैकनिष्ठस्ययथापान्थस्यपादयोः

माणमप्याक्रोशंबधिरइव सम्भ्रममत्तइवकश्चिदपिनतोनशृणोतिशृण्वन्नपिश्रवणफलादर्शनात् किंः श्रोतव्यमित्याह किमर्थंनभाव्यतेनानुविस्मृत्यकृतकृत्यतायसितः किंयत्नेनहि संदमध्यमादिकारिणांसम्यक्मनने श्रुतेश्णार्थसिद्धिरित्यर्थः ८५ नृसौ सर्वव्यापारोपरमेणास्थितेनैवपुंसानज्ञारब्धपरमपदंप्राप्यतेकिलेतिश्रो तश्रद्धानतथावश्रुतिः यदापंचावतिष्ठन्तेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतेतामाहुः परमांगतिमितिपरे हेणगर्भान्तमपिसाम्राज्यमत्वं यत्रभूमानंदेतृणवत्तुच्छतामापद्यतइतिग्रंथः ८६ ननुसर्वथासंकल्पत्यागे

देहसंधारणसिद्धेर्व्यवहारलोपे कथंजीवनंतत्राह संदहति।

2210

यथागेनव्यस्वहृद्वादिदेशापदेकनिष्ठाग्रं व किं ग्रं विज्ञहृं मियाग्यस्वनस्थाविधस्वपं च स्मपादयो विगतसंकल्प
पवशतिलागास्यसेजायते तथा योगिनोपि विनैव संकल्पं पूर्वाभ्यासमीवनारूढवशादेवानिषिद्धस्वकर्मसंदो
भविष्यतीत्यर्थः ५० ५१ कथा रहस्याग्रसंकल्पनमेवेनचाह सर्वमिति भूतार्थविरूपं नित्यसिद्धपरमा।
र्थविरूपं ५२ अवेदनेनाहरपाहहिपतेणामयाग्रहृसमवेसयालसर्वभेदविस्मरणामेवज्ञोवद्भोहेकेवलदाणेया

संदे विगतसंकल्पेन यथास्पंदः स्वकर्मसु ५३ बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते संकल्पनं परो।
बंधस्तदभावो विमुक्तता ५४ सर्वमेवमनंतात्मनंतं ध्रुवमव्ययं पश्यन्भूतार्थविरूपं शांतमास्स्व य।
थास्तव ५५" अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमं तं तन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथास्थितो ५६" अवे
दनं विदुर्योगं ज्ञातमासितलक्ष्ये योगस्थः कुरु कर्माणि निर्वासनोथ मा कुरु ५७" शिवं सर्वगतं शांतं बोधा
त्मकमजं शुभं तदेकभावनेनाम सर्वत्यागादलिप्ततः ५८ भावयन्स्पंदतः स्वकार्येव कर्मसमाचर अद्वयमे
तिसंविदन्नद्वःखेनो विमुच्यते अद्वैतविदलिमुच्यते यदीप्यनेनदाचर ५९ इति मोक्षोपाये नि. परमार्थ

कद्रूपवर्णनंनामसर्गः १२६

या ४२

गं विदुर्द्वैतविदः तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमिति भगवतानथा ध्यानतत्वादिति भावः योगस्य रतिश्च
यसमाधिपरश्चेत्याकुरु ५६ यथास्थितो रतितथानस्थितेवेवोचितत्वादिति भावः ५७ मास्थितिरेव सर्वप्रपंच।
निवृत्तिरूपताच्छ्रूलोपदर्शितः सर्वत्यागो योग्याह शिवमिति ५८ विस्मरोन्मर्षेनतत्वेपुरुषार्थेतत्वेचनि।
कृष्यकरतलामलकवदर्शयन्नुपसंहरति अद्वयमेवेति ५९ इति वा. नि. षड्विंशात्युत्तरशततमः सर्गः १२६

इहरामस्यविश्रांतिर्भरद्वाजेनान्यकोऽन्वयः तत्त्वज्ञानप्रसादेनानेनैवेत्येवोपवर्ण्यते ॥ एतावत्पर्यंतंश्रीवसिष्ठरामसं
वादंश्रावयित्वारामविश्रांतिस्मरणात् सन्निधानादपितेनैतितिसायानंदसंतोषनिर्विश्रांतस्तूष्णींभूतेऽहं श्रीवाल्मी
किःदृष्ट्वापिस्वयंतत्रविश्रांत्यलाभादेषोऽपिश्रवणोत्सुकोभरद्वाजः इत्युक्ति इतोऽस्यादिदेशोविमलमतिःश्री
रघूणांकुलाग्र्यः प्रभोःश्रीरामः वरमुनिनाश्रीवसिष्ठेनइतिवर्णितेनैवंदृष्टिभिःप्रकारैरुपदिष्टपुराणंचिरंतनेनब्रह्मा
दिमहर्षिसंप्रदायागततत्त्वज्ञानसारंनिशम्यश्रुत्वाप्येषोऽपिनिर्मलः किंचिदपृष्टकृतप्रश्नवाएतावतैवोपदेशेनशांतमा

भारद्वाजउवाच इतिवरमुनिनोक्तंज्ञानसारंपुराणंसकलमनुनिशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्यः विमलमति
रहोकिंचिदन्यत्स्वयंवासमभवदपरिपूर्णैःपूर्णबोधःस्थितोसौ १ सकलपरमयोगीविश्ववेद्यःस्ववेद्यो
जननमरणहीनःशुद्धबोधस्वभावः सकलगुणनिधानंसन्निधानंस्वमायाखिलजगदुदयरक्षानुग्रहाणाम
धीशः २ श्रीवाल्मीकिरुवाच इतिश्रुत्वावसिष्ठस्यवाक्यंवेदांतसंग्रहं विदित्वाखिलसंवित्त्यानोरामःकम
ललोचनः १

मोह प्र
वेसंदेहःस्वयंतमेवनविषयवैचित्र्यंपुनःकर्तरि तस्माद्धितेनसाक्षात्कृतेनात्मतत्त्वेनपरिपूर्णैः सन्पूर्णबोधात्मैवभूतः
तद्दितिविशेषः तत्समानेग्रंथश्रवणानंतरयास्वसंदेहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिरूपामेवरामस्यापिज्ञातेनावधार्यनेति
तेनाशंक्ययेनाममरामस्यसंदेहंतत्र प्रसीत्याहसावल्विति सनित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यैर्नाहृतत्वविन्त्वभावः स
र्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्वरूपोजगत्पालनायावतीर्णःजगद्गुरुरपिसर्वलोकानुग्रहायज्ञानपा
दृश्यप्रश्नार्थंसंवक्तृयालस्यात्मानमिवपरिवारस्यज्ञानेप्रवृत्तःपुनरुक्त्वानाचयस्तपवमनुमन्दाः । स्पतरसायनसंपन्नइति

महदंतरमितिभावः २ एवंपृष्टोवाल्मीकिःप्रश्नद्वितीयको
टिमेवकथयोःशेषणसमर्थयन्नाह श्रुत्वेत्यादिना १

ता॰सि॰+१

2212

ङ+२

शक्तिपातः शुद्धविद्याकारवाक्यमन्त्रविग्रहश्चेति नित्यनिरतिशयानंदात्मकचिदाविर्भाव [illegible] स्वरूपादविद्यासंपुटोद्धा। टनलक्षणोन्मेषणप्रकटामलविग्रहः कुंडलिन्याः सुषुम्णामार्गेण षट्चक्राणि भित्त्वा ब्रह्मरंध्रप्रवेशेन शिवसा क्षिसंयोगो योगशास्त्रप्रसिद्धो वा यस्य मंत्रणात् प्रसिद्धेः ततोः शिष्यानुग्रहालिप्सया येन स्वदेहं त्यक्त्वा सिष्ये दा। देशविशेषतनंदीपत्तनाशीपतिवैद्यनाथमहाराजानंदकुंडलिन्याः समवक्रेण शुक्लवारेण न सर्वं भुवनं समाचारपरोत्तमदर्शी नरूपः शक्तिपातः स्वनेद्ववि वलितः श्रीरामस्य स्वयमी [illegible] सर्वस्वादेः स्वनः सिद्धनयानंदनपेक्षणात्मनसोको

शक्तिपातवशोन्मेषप्रकटामलविग्रहः। सद्यःसमासीदुद्बुद्धश्चैतन्यानंदसागरः ४ अशेषाध्वविभागादि
परिपाटीविवर्जितः। आनंदामृतसंपूर्णस्वधामैकंदिनागकः ५ महासामान्यरूपत्वाद्विश्वव्यापकतया।
स्थितः। नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथः ६ न किंचिद्वेद्यसंपन्नः शिवे परिणतः पदे भरद्वाजवत्।

एकाग्रदिदृक्षेति उद्बुधः स्वस्वरूपेण जागरितः विकासितश्च ४ विभागः उत्क्रान्त्युत्क्रांतिशास्त्रविवेचने आदिपदात् बाह्यार्थपर्यालोचनमात्रेण सत्त्वेन तद्योनिः परिपाटी भिन्नविधेनात्र ब्रह्मेन्द्रियव्यापारैर्विवर्जितः आनंदामृतेन संपूर्णः स्वभावः स्वार्णायस्य ५ महासामान्यस्वर्वोधिष्ठानसमात्रे प्रत्यक्षचितत्त्वरूपतत्संपत्तेः सर्वतत्त्वविद्यापकतया शुद्धेः स्थितः स्वप्रवास्य निरतिशयानंदाविर्भावदशायां येनाह नित्यमिति अष्टगुणानामनुपसंख्यानामणिमाद्यैश्वर्याणां तृणप्रायाः मनोरथाः लिप्सा यस्य ६ शिवे पदे निरतिशयानंदवस्तुनि परिणतः एकात्म्यभूतः संपन्नः इत्यनेन सभाधिकारिणां रामस्य श्रवणादेव तत्समापि मनुपत्तं संदर्शमधिकारिणां चिन्नशुभार्थं ॥ ।

उपासनाविशेषणमवस्थात्रयविवेकरूपप्रविलापनादिसनेनैवायाथात्म्यवस्तुनेदवनाद्वैतेनन् भारद्वाजोक्तका
दीनविहितनेमध्येभगवान्वाल्मीकिर्वर्णयति भरद्वाजं उवाचेत्यादिना १ ६ ४ दुःपारस्यभवांबोधेमाहवाग्निनइति
शेषः एवंपृष्टोवाल्मीकिः श्रुतग्रंथचिंतनावर्तनेनैवप्रथमाहूमिलमहृउपदेशादितिन्यायसिद्धमुद्दिश्य
तिश्रीरामेतिनारदकृतवदत्तुभवान्ज्ञाले अवस्थात्रयविवेचनादिकथनीयंकथ्यते शृणुइत्यर्थः ॥ मिथ्याभूता

अहोबतमहाश्चर्यं रामःप्राप्तोमहत्पदं १ कथमेनानृषीन्मामिरसाकंमुनिनायक मूर्तामूर्तलक्ष्याश्च
किंविज्ञामाहरणात्कवयाचिनः २ कथवशात्प्रादिभिः मार्गाणाद्रलेभाराममसंस्थितिः अहोमुनीश्वरतेरामःकथं
विश्राममनेमया ३ दुःपारस्यभवांभोधेर्लोर्थेनेनहृदाशुभे वाल्मीकिरुवाच श्रीरामहृज्ञानमयोषमा
दितोवसिष्ठवाक्यात्रयानेनिरूपिते यथाविचार्यात्रुपामसृणाप्रभोमयापिनाहकंकथनीयमत्रते ४
अविद्यायाःप्रपंचोयंनास्तिसत्यंविचारणात् विवेचयंतिविद्वांसोवदंत्यविवेकिनः ॥ नास्तिभिन्नंविनातः वि+५
किंविलिंप्रपंचेनरूप्यते अभ्यासेनरहस्यानामद्वयस्यविशदोभव ६ प्रपंचविषयाहृन्निनायविद्धेइतिको

विद्याकार्यत्वादेवप्रपंचस्यासत्त्वंविद्वद्भिःतस्मात्त्वमेवबुद्धिमनानाबोद्धुंशक्नोषीत्याह अविद्ययेति अविद्याकार्यत्वा
च्चेत्किमर्थंवादिनोविवादस्तत्राह विवदंतीति ५ मिथ्याद्वैतेनतत्त्वेनवास्तवाद्वैतनद्दानिरित्याह नास्तीति द्वैतस्य
स्वप्नवदितिश्रोतव्यादिबोधनेनरहस्यानामुपनिषन्महावाक्यानांयथार्थानावृत्त्यमाणापासनानांचविशदः विशुद्धचित्ता
भव १२ नत्वादौप्रमाणवशात्प्रथमंमयोक्तार्थेनतावत्प्रपंचस्फुरणेनतस्माद्विवेकायमिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ ॥

प्रपंचेत्यादिना तस्य त्रयस्त्रावस्थामाह यः स्वप्नादिति सुप्तो जाग्रदीपि निर्दिष्टो निकीर्तितः १३ शून्यमूलः मिथ्याभूतास्तान निदानः शून्यताद्रूपमस्तानमेव शिवाविर्भ्रंशग्रंथेनोपस्यन्यथाविधः मध्योपि त्रिवृत्करणहष्टकृत्क्रियास्तुपायेन पर्यालोचनेसारः सन्नातत् शून्यनया प्रातिभासिकमात्रः प्रपंचे ग्रुनन्तज्ञानास्येव पुक्तेतिशेषः १४ असतोपि सवासनाविषयादर्शनेन गंधर्वनगरादेः प्रसिद्धमित्याह अनादीति १५ वासनाविषवीरुधः विषवल्लीरूपधान्यस्याश्चित्य।

संप्रबुद्धस्तथास्थाने स्थितदीपो निरंजनः १३ शून्यमूलः प्रपंचोयं शून्यताशिखरः सदे सारशून्यतयामथेयतनास्थासत्यनोक्षिता अनादिवासनादोषाद्दृढत्वायमीत्यने गंधर्वनगराकारः संसारो बहुरिव। भ्रमः १४ स्वसनमस्यकल्याणीचेतन्यामृतनवंदलो संसृतिसिद्धिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः १५।
१= जाग्रत्त्वेन विपतितं तत्तानास्वप्नग्रहाद्ध्यधः ततस्तुपरिस्ववैशेषि निरालंबसंविदः १६ तावत्स्वप्नस्तथाकारस्तासंविन्मयानदी नयावदान्यद्रूपेणानिशानाभिवनस्यते १७ मूलान्शिवरमेनापिवलसत्सर्वमिदंसदैव
चां+२ के
विश्वमध्येपितन्नास्विवस्वप्नवत्स्रमिदंजगत् १८

किंसंपद्यति १६ तत्तद्दर्शनेन निरालंबतानतद्रूपसालंबसवित्स्वैर्यदेतोरूवत्तं अस्यापविग्रहाद्ध्यधः सर्वसत्तावस्थायामेवयतज्जाग्रत्त्वे विपतितं तदुपरीयदशायां निरोपावस्थानसंति येयोगिनो निरालंबसंविदस्तेषां सर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः १७ यावदन्तानंतावत्कालमेव चित्ररूपं जगत् तस्वंताविक्षेपप्रसादस्त्वादू तावदिति तृप्तात्तद्रुत्संगमात् भाववती १८ आद्यंतकालमतेनमध्येप्यसत्तमेव वैपरीत्यादृष्टान्तमप्यदनमेयमित्याह प्राणीति स्वप्नस्य हृत्तमिवदृष्टंतेयसाननत् १९

३५०

१० कलितं ग्रस्तं विश्वं यस्मिन् कर्मणि गोतत्र यानिर्याणं स्वेनेवापि निरोधेन वेतनन त्वमाधेयोक्तिः ११ इदानीं भ
गवान् शिष्यस्य मज्जनं निवारयितुम् अप्रतानेन्नावस्वमतुडबेन वर्णयति एक इत्यादिना स्वविकारभूते।
जगत् आज्ञाय अभिआप्यन स्यमहोर्मिप्रथमने दर्शयति नेयहरति अविद्या नादिभ्रांतिवासनासएववा
तस्तत्वं भवः १२ अत्यनर्थं गानदर्शयति विभेति विभ्रस्यानन्तो दिसएवमुख्यलनभेदालेषामाक्तिः पंक्तिलहुँत

अविद्यायोनयो भेदाः सर्वेऽमी बुद्बुदा इव क्षणमुद्भूय गच्छन्ति तावेकजलधौ लयं २० स्वप्नोत्तरोदक
नदीविदिव्याप्य विगाह्य तां अहिभ्रांतिनिदाघोत्थतृर्याकलिता त्वया २१ एकस्वस्मिन्नेतस्मिन्
जगदाश्राव्यनिहति त्वेष्याप्तमद्यापि न्यूनं किं विद्यावान संभवः २२ विभ्रस्खलनभेदाल्लोगागा।
यास्वप्रकल्पिताः मग्नोऽक लिलावर्तैः त्वतः स्वं प्रवर्तनैः २३ रागद्वेषावतिग्राहौ गृहीत्वा नमनेन नरः
तत्स्थानर्थपातालप्रवेशः केन वार्यते २४ प्रक्षीणं कृतकल्लोले केवलानन्दवारिधौ मज्ज मज्ज
सिकिं हेतरग्रहद्वारा विवौ विश्व कैः लिष्टनिमग्नः को वा कस्य केन किमाननं किं न मज्जसि मायायां

पतमात्रमतेद्दिनः २९

वा रागास्वप्नकल्पिताः दाहकतरंगा इति शेषः तस्मात् वर्तनैः दर्शयति समेति २३ रागद्वेषाववर्तेते इति विपरीतमेवना।
उपलभ्यते तास्यां गृहीतस्यानवसममनेन नरः अनर्थपातालेन सुमेत्वेव प्रवेशः केन वार्यते गृहीतपदस्यासमर्थ
स्यसमासः क्वादिमः २४ यदि न समुद्रं मज्जनं तत्रावपरावंतर्यानंदसमुद्रे मज्जेत्याह प्रक्षीणेति २५ संसारति
ष्ठतिमचरामस्यत्तवलोपाद्गतः मम मन तरंगा इति शेषः कदेवतेमोहवारयति कल्लिष्ठतीति अतद्भिनः विवेकीनं

+सन्निहितः+२

मापत्र. २९

2215

श्री.
वा. नि.
भ. टी.
३५१

यदा भवन्त नेच्छन्ते शान्तिपारं यान्ति ह्रदयं वैरयमात्मेत्यादिवेदेनाद्रूप्यर्थः २७ येषामकर्तान्नमलिना वालास्य
निबहाणां मनोगजकार्येविवर्तः २८ अविविक्तः अविवेकी ननु ममतत्त्विदां मयि कदाचिद्भ्रमो माहः कथं हृदपने
तत्राह नस्येति विडंबनमभ्रमेघतुल्यकारणमात्रे २९ अन्येषामनन्तयानेऽपि माविशा क्वादिनात्मनो जलेषुस्थ
लबुद्धिवदनात्मत्वात्मनाभ्रान्तेरित्याह नत्विति यथा भ्रान्तलोकानां मजलेषु स्थलमिति संशयो मरुस्थलेषु च
जलमिति संशयस्तथा कल्पितभेदेष्वात्मत्वविपर्यासेष्वयो भ्रमरूप्यर्थः ३० यदा परमात्मत्वादिजगद्धादिरीत्यापि।

नत्वमेकं यदात्मेति जगदेतन्नवस्तते नतेन्यः कलनानोऽयः स्नानविषयः स्फुटो २७ बलान्यतिवि
ए:+ वर्तोयं ब्रह्मैव सकलं जगत् अविवर्तितमानंदमास्थिताः कृतिनः सदा २८ अविविक्तोजनः शोचत्य
कस्मात् भ्रमहृत्यति नत्वविनहस्रमालेतन्नमोहोविडंबने २९ नत्वस्य स्थमिदं तत्वनिरोहितमवि
द्यया यथा स्थलेषु लोकानां जले भ्रांत्यस्तु संशयः ३० पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमयं जगत्।
स्थितं यदा तदा पोहको गणो योऽत्र शोच्यते ३१ ग्रसनः संभवो नास्ति नात्त्वभावः स्तनः सदैव प्रावि
भावतिरोभावाः संस्थानानामसौ परः ३२ किंत्वनेकप्रोत्साहाविषनामपशाकृति

विवेकेपिशोकप्रस
क्तिं नोस्तितदा संयामयजगद्धादेहरा पालैवमेत्याशयेनाह पृथिव्यादीति कोगणेनाप्तः तन्मतेपिदेहादेः
नात्मत्वेनतत्त्वाशेषात्मनाशासिद्धेर्न शोकहेतुत्वलोत्याशयेनाह ग्रसनइति संस्थानानां मायिकसंनिवेश
विशेषाणां ३२ ननु यदि मायिकमेव देहादिसंस्थानं नर्हि तदेहनालिकोपदर्शितमायावस्तासौ नतंदस्य

भासतां शोकमोहदुःखाद्यनर्थसहस्रदानेनस्य कोऽहं तत्राह

३५१

2217

किंविनिःसत्वमायुनिकेञानवोविंदेनुगैलिविंनेञुनेञाःपुग्रःसंविनः ञाणपापप्रवृत्तिलद्याणाःउर्त्सदः पुरुष।
यन्नः पुण्यपापात्मकदेहेनरोति नस्मादेवायंसात्विकोपिदेहोक्तिनभोगार्थं विषवन्मारणामृकोयनर्थसदृश विपतं+२
देहेनतामृपणकृति अधात्मशास्त्रार्थंश्रवणातेयोग्युवहिल्लः पापवशादेवदृहेदेनारोहतिनन्मापद्यत्ययमहु
णेस्वगोपासनेकविंशाद भजेतिभक्ताउग्रहायस्वमिति:सर्वपुनः श्राभोगोवद्धमालाधंनारीस्वरादि
वेभोयेनतं ३३ अथापिवपचीवेनलोणानिंवतिसेषः ध्रुवमितिविविनकेप्राप्तिकृतेपुण्यपापात्मकंमे क+१

भजस्वभक्तितोभोगंपरमेशंजगद्गुरुं ३३ इतिनानिसमस्तानिपश्यंतेयापिनध्रुवं कृतमेवासुदेव
स्यपापानिविश्रवलांगताः ३४ साकारभजनादावेतयावत्स्वस्वप्रसीदति निराकारेपरेतत्वेततःस्थि
तिरकृविमा ३५ इमामवहास्तनमसोनिनासनवलाङ्वं यमस्यात्रसमाधानेविधलेनांतरात्मना ३६

वासुदेवरूपेनैवस्वप्राणिनामनुवंधनपापानिविश्रवनांविविधप्रमुस्मादिसमाणाअभिद्धानां ३४ सर्वविनेश।
सीदतिविशुद्धाति नन्तस्माद्भजनादिहरविसाविज्ञेरवाध्यनात्मसहृत्नाभविश्वनीतिशेषः तथाचश्रुतिः उमा।
ध्या= सहायंपरमेश्वरंप्रभुंत्रिलोचनंनीलकंठंप्रशांतं ज्ञात्वामनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षितमसःपरस्ता
दिति ३५ ईश्वरोपासनंशुद्धसत्ववशाद्यथामोहसहहेतुहानमस्यतमसः रसोऽयमसिज्ञामाहसाकिंजिवा।
गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसायमस्येहेंद्रियमनोनियमनात्मकस्ययोगसाधानेग्रवर्तेमर ३६ ॥

श्री:
वा.वि.
इ.टी.
२५२

2218
9

ततःस्वात्मन्यहन्तेहाद्दर्शनात्समाधानोपिसमाधायसमाधिमाश्रित्य तेनात्मदर्शनेनततत्त्वप्राकर्मणोहन्ताबुद्धिरूपा
रजनीगाविर्विभानप्रभानभावेनाकृत ९ ननुसकर्मणोत्रुह्यानैवविनशुद्धिसिद्धिः किमर्थमीश्वरोपासनं
तत्राह महेशेति ३५ ननुविभिन्नात्मस्वदीयावास्तवः कर्मोत्थफलनन्तरुक्ष्ययत्नानोप्राकृतन कर्मोपेक्षया।
माबलस्यप्राक्कृतसाधितंननकर्षसिद्धान्तो ईश्वरानुग्रहापेक्षोद्यमेननत्राह नाभिजानन्तिमिति ऽगातनकर्मणाम
नंतत्त्वादिदानीननुग्रहप्रयत्नानामल्पत्वतोत्रैश्वरानुग्रहमंतरेणनजायसिद्धिः ईश्वरानुग्रहमाहात्म्य

ग्रन्था = २

समाधाययतात्मायःप्रत्यगात्मानमात्मना हृद्येविभागमावाक्यंप्राग्बुद्धिर्जनोनव ९ कृतंग्रहष।
कारेणकेवलेनचकर्मणा महेशानुक्रमादेवप्राप्तव्यंप्राप्यतेनवैः॥ नाभिजानन्तिचाविद्यंननतपोना।
वविक्रमः बलस्वंतिष्ठराणांनिस्स्वावेक्षकमोऽपिकेवले ४८ प्रपन्नकोन्मत्तोकालीमेवमवसीदसि
नत्वंपतितस्त्वलाटस्त्वामीश्वरोपण्णावलो ५०

हरिहरैवब्रह्मादिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितंननहिद्वारेतिभावः॥ नहीश्वरोपालिरेवकार्योकिंयमनियम
ज्ञानादिभिस्तत्राह प्रपन्नकोटिति एवमीश्वरप्रयत्नोपितत्समप्रतवर्योन्योक्षतकोगम्याकुत्येकतमधि
गम्यापमादिसहितज्ञानलक्षणान्यतोकारात्मसमलसर्वकर्मनिरासोपायान किमर्थमवसीदसिसम्य
ह्निनोसि यतउपासनाप्रसादितईश्वरोपिललाटस्थमक्षरावलीनसाक्षात्स्वकरेणमार्जयति किंनत्ता।
नेक्षतनमलोकेदोपायैनैवमन्यथाः ५०॥

२५२

स्व+२

गुरुशास्त्रयोः शिष्यबोधनशक्तिः शिष्यस्य च चित्तशुद्ध्या ऊहापोहकुशलतया बोद्धृताशक्तिः रागादीनां च सम्लोच्छेदयोग्यताशमिलक्षणः परिपाक इति सर्वसामग्रीमिलनमपरोक्षेकालस्तत्रानियतिवशा देवेन्द्रादृ ह्येति वामदेवस्य गर्भस्थस्यापि ब्रह्मात्मवितः वक्ता गुरुः कः शिष्यो वनहोधयोरपनालक्षणैवेदंथ्यैकौशलक्षण्ये प्रवेशमदमादिधर्मपाणस्वविनाशाय परिगता मोहबलसंवीक्ष्ययस्याः सकाशादियं सर्वासामग्रीहृदं परस्परमिलितनमागता सा नियतिरीत्येरेकाग्रचित्ततेनोऽपप्रभावेयत्नापरीक्षेदेन विनोयित्नमपाके

अविहस्तात्कवेदस्यं कचेयमोहवलतो अविनानीयानियतिर्यदीयं हृह मोहिता ॥४१॥ हेमंदाल
मोहं तविवेकेन नहि स्फुटं अप्रमात्राभिदानीं वेत्ता न प्रापस्य स्वक्षणे ॥४२॥ हरिकृत्तमहृतेरान्ता।
महामेनोमहापदि अनुभवेनानन्तः शोकस्यलोपिविहिपरिहृत्तेन बोधः पुण्यपराधीनः प्रयत्नेन बहुज
न्मभिः अनुमोयेतनधीरेणुजीवन्मुक्तेषुकार्यतेः ॥४४॥

+आत्मोमोहजयोत्सो+१

स्पष्टः ॥४१॥ अनुपवेद्यसासामग्रीद्राव पुकेनानन्तेनतालेशोकस्मात् हेमाद्रहान्तेति अप्रमात्रस्यप्रसाधारणं ॥४२॥ किंचमहत्स्वपिकार्येशोकः सामग्रीहीनस्य पुकेनानन्तमहाराजस्येवसामग्रीसंपन्नस्य नवेत्यापायेनादहरोपिति महासेनागजवृन्दादिमहापदितिनसामग्रीपयन्नमृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषामनोरथमपिहद्योपालनदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमात्रमात्रेणकर्तुमसमर्थत्वे परिहृतेधनादिहितिनूपायामापदित उत्तरणहेतवेयेपादिसामग्रीविरहादिस्पष्टः ॥४२॥ जीवन्मुक्तावितृष्णीकृतस्यपुण्यसामग्रीसम्यग्भवतोबोधोभविष्यत्येवत्वनमायसेतान्ताहृगुण्यसाम

आर्तनेप्रथमंप्रवर्तनेस्मात्येनाहृतोपद्रुति ॥॥

2219

नेउपायवस्तुणस्यापि बंधकानां हि पद्नेणंकथमर्न्नेनोयंनयाद् द्विपद्नेनेति सतिरागेणैवंबंधकेन।
द्भावेनस्रद्द्नेस्मात्तोपपन्नमेवेतिभावः ४४ गुणानिप्रायेनप्राज्ञनपापनाशेपामदमायहृतापायिना
नोत्रिविधतापषांतिमेवनीत्याद् सत्तामिति ग्रेमवचर्दिनभूतकालोनविवक्षतः ४६ पुण्यानेनोन्नावेन

द्विपद्नेनयेनैवकर्मणांबंधरेतसः स्रद्द्नेनेनेनैवसोमात्माप्याप्तिगुणेक ४५ सनोसत्कर्मसे।
वेगःपुराणप्रमाद्वयं वर्षाहिदेवभूतानोदावानलमसेवयत् ४६ सर्वेषंन्नसकर्माणिबध्ये।
णःप्रणायोभव नेषामेघहृदिसंस्थावतकावनेभ्रमस्थाव ४७ तावदेवविकल्पोस्यमिदंयावद्
हिग्रहः प्रतिकूलोविकल्पोलकेवलनिष्फलेपथः ग्रंथिर्बंधकाणलयाशोकोवस्त्रव्याने
निर्वाहयन्नेवमप्रतापछिन्नभगुणा ४८ नमानवेविशालगोनागणनानुगतीयमा येनरंगा।
स्तृणानीवहृद्धिंयनेद्दर्पमोहकयोः ५

गपदाकर्ष्येयत्कार्यंतदुपदिशति सर्वेइति ब्रह्मणःप्रणायोभव।
णात्तुपायेर्ब्रह्मणासक्तः ४७ यावद्धृदिग्रंथिरे ब्रह्मग्रणायिना उल्लालेनलेपयसिग्रंथिप्रतिकूलःकृ।
लोपसर्पीविविधः निष्फलेनयपसिकेवलयपयवयशेन्मर्थः ४८ ग्रंथकरणःविवेकरहितविधा यो।
कःएवमोकाथंतंयावद्धिवेकरसस्पृहाटनेनावस्थितायोगिरेवैवनिर्वाहयन् ४९ हर्षशोकयोःस्तरागैःशुभो

दृष्टं विषादास्पदमालसंतो दोलाह्यदं जगतीवनाते धरूर्मिमेतानघटक्रलैभेदात् कामाद्यैरिषट्कमेदाद्य षड्भिः प्रैवैः दोलायितैः क्रीडयते कालेन क्रीडनैः कर्मकाठेन मणिविगलितडोन्मादिनाकनैः कर्मनेव कर्मणिलः नहि क्रीडकौतुककल्पितेषु पदार्थवियोगवियोगेषु खेदो युक्तः स्यात् ५१ अनुदत्सो क्रीडाको नेको ५२ त्वत्तोरनेह सर्वथा प्राणिनां वा रेतादि विकालात्म्यतनादयदोषश्चैनेन न नदवपभोक्तव्यमेवेति निश्चिन्तत्वाह नाथमिमान न्यायेन नेपाकश्चसंकिरिन्यापायेनाहविशेषेति यद्दः दृष्टानेनकश्चिनहि षपोविषा।

समावृतं दृष्टादोलायमदेहोगाद्यमिदंजगत् क्रीडयते षड्भिः षैवैः सत्वेकि मितिति विद्यते ५१ त्वं नेशः।
दृशि तिष्ठेग्वनः त्वसनिरंतिच नगति बदूपयो पैः कालध्वजन्त्वली ५२ न विशोषत्रदः कश्चि
द्विविकिविश्वकस्तुन जेनतम्भवदायैषु सात्कस्य कालभीतिनः ५३ कालकथामर्त्यपिंडनामव्रभूता
दिनेयनः यपिदेवनिकायायेनेषिदश्कालसनोवराः ५४ त्वयं नृत्यसि किंभीतोविपद्मोविकलेदियः
त्वांनिश्चलमासीनः पश्यन्संसारनाटकं ५५

षः पर्मः न कश्चनधर्मत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः कालस्वरूपस्य भीतिनः सर्वस्य प्राकृतस्यबलादाक्रमत्र अपवहारोम दोनानकस्मभूतेष्वनेनेष्वमध्ये ५२ उक्तस्य कालस्यगोचराः आदभूतादि तियावत् ५४ अपिवसात्मानवसंसारनर्तन कौतुकदर्शनमेव युक्तं न तु पाकमोहादिविकारैः स्वयं नर्तनं नैष्फल्यादस्वयामिति विपद्मोऽथनविनादिनाशिविकराणि विवेकदर्शनानामभर्यानिरोधनादिविकृतानि चरेंद्रियाणि बद्धानिद्दीनियस्य तथाविधः

2221

तोणभंगिनः दर्शनादिति शेषः मनस्वी विवेकी ५४ शुभमंगल्यमंगलार्हं ५५ कलिदोषमलाविनास्याद्देवेति
देवद्विजादिशुश्रूषाप्रभूतयः ईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मंगलानि ईश्वरानुग्रहस्तु हि ज्ञानसाधनत्वान्मुख्यमं
गलमिति भावः तथा चोक्तं ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणामेव जायत इति ५६
इदानीमस्याजः सर्वसाधनदेहस्यमथापि दीहनुसंतानं दृश्यप्रपंचप्रविलापनोपायदेहस्य ईश्वरानुग्रह

श्रुत्वैकनंगस्यजनानः तत्ताभंगिनः नविबोदितमनस्वी भरद्वाजमहात्मापि ५६ त्यजशोकम
मंगल्यंमंगलानि विचिंतय चिदानंदघनेस्वकमात्मानंवतिभावय ५७ देवद्विजगुरुप्राज्ञम
र्चयंधुरंधरतमा महागमप्रमाणानां येनदेह्यानुग्रहो भवेत् ५८ भरद्वाज उवाच ज्ञानेनैव प्रसा
देन सर्वेषां नेदृशो घनः नवैराग्यान्नचोवेयुर्वेदशास्त्रान्नयोगिवुः ५९ इदानीं ज्ञानामिकामिवसिंहे
नोपपादितं ज्ञानस्य सर्वशेषेण ग्रंथेनोक्तं यदात्मना ६० श्रीवाल्मीकिरुवाच भरद्वाजमुखाद्वदे
महाज्ञानविमुक्तिद यस्यश्रवणमात्रेण भवाब्धौ न निमज्जसि ६१ संहृतिस्थितिसंभूतिभेदैर्याने
कधास्थितः एकोपि सन्नमलसैसच्चिदानंदमनंये ६२

साधनदेहस्यैवदृश्यप्रविलयोक्तिपूर्वविपाकलि।
तेनजनबोद्धारोपि ईदृक्सचनलांतस्थितिकेहोराणार्यवद्दृश्योपसज्जिताः एकत्तिज्ञानमिमादिता ५९ तनो।
कवाक्यात्मनाप्रशेषेणग्रंथेनोक्तो हृदयमेकपदात्मनापि डीहानंनिरूह्यज्ञानमिकामीत्यर्थः यदात्मने
तिपादेयत्तात्पर्यं केलातिग्रंथविशेषणा ६०।६१। प्रविलापनोपायमपवादं वक्ष्यन्नध्यारोपेणाकमेवानेक।

धास्थितं देवं मंगलार्थं नमस्यति संहृतीति ६२

2223

प्रश्नाभिप्रायात्तुत्तरमनेकं वक्ष्यतीति मा भैनेहृतेरोति श्रुतिकालवनात् मा भूदेकोपपत्तिरिष्यते स्मृत्युक्तकमान्
विशकलितोऽनन्तरमभिमतिभिः स्वयमेव सर्वोपरविचारेणानिष्ठुरगता नेप्रांका तनैर्मोऽनुध्यंप्राकृपत्वात्तमिद्
नीकथनं दृढतिवक्तव्यमान्तग्रहणविधानार्थमपि तिप्रतिबन्धो पमेति ९४ इतिश्रीका. नि. सप्तविंशात्युत्तरप्रा
ननमःस्वर्गः १२२ प्रविलापनप्रकाराग्रमग्रहानमन्त्रार्थेन वर्णनेतानि कर्तव्यतामग्रग्राह्यापनक्रमाः न
का

कैषेपपर्वविलयेयथानमसेप्राने मेवोपायं प्रवक्ष्यामि वेदेपाकुनिपातनात् ११ सर्वोपरविचा
रहेत्कथनेनस्थानवस्तुनिः नपेवनापनेसर्वकर्मसकलवस्तुये १४ मोक्षोपायमरानानुप्राप्त
नेसप्तविंशत्युत्तरप्राननमःस्वर्गः १२३ वाल्मीकिरुवाच ज्ञानोदानवतृप्तात्मेति निर्विकल्पात्मक
क्षणः विषयेंद्रियसंश्लेषसुखोद्बुद्ध्यान्वितः १ मृद्धास्तेनसमासीनो जितविजितेन्द्रियक्रियः ।
उत्पन्नसुखायेनाव त्मनोयाव त्समोदति २ आत्मन्यात्मनतनः ऊर्ध्वं तनः करणमुदये इंद्रिया।
णि हृदेन्यस्मादिविषयेभ्यः शनैः शनैः ३

उसंगेसाक्षात्कारं प्रपंचप्रविलापनप्रकारं शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धान्वितः समाहितो भूत्वात्मा
न्येवात्मानं पश्यतीति श्रुतिसिद्धं स्वर्गवर्णनमुखेनैव वक्तुमारभते शांत इत्यादिना तत्रोपरतपदं विषय
विभागेन व्याचष्टे निर्विज्ञादिति तत्र समाहितपदार्थं तयासनाद्यष्टांगयोगवर्णयैस्तितिक्षुपदम
र्थाद्याचष्टे मृद्धासने इत्यादिना [illegible] उत्र्येनदीर्घं जपेन भग्नेणापाव्यानोऽरीमाश्रुतनतम

श्री. वा. निं. श. टीं. २५५

यस्माद्यस्माद्यस्य यस्य संभवो जन्म भवति तेन तेनाद्भ्यादिना स्वकारणेषु भूतेषु देवेषु च विलापयेत् वाचारंभणमात्रत्वात्तत्कार्यं नेह नानास्तीति श्रुतेरित्यर्थः ४ एवमाध्यात्मिकदेहेंद्रियादिभावेन व्यक्ताकारणभूतसमस्तस्यापि स्थूलप्रपंचस्य कारणो विराडेवाहमस्मीति भावनया अवश्यमेव विराजि स्थितत्वात्ततः परं तत्कारणे उकारे सूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मनि हिरण्यगर्भे विलीनं च विलाप्य स्थितत्वात्ततस्तत्कारणे त्रिगुणमायोपहिते मकाराख्ये अव्याकृते स्थितः स्यात् ततः पश्चात्सर्वजगन्मूलकारणत्वोपलक्षिते साक्ष्याकृतसद्बोधिस्थाने

देहेंद्रियमनोबुद्धिरेकत्वानां च संभवः यस्माद्भवति तत्रात्तं पृथक्त्वाद्विलापयेत् ४

विराजि प्रथमं स्थितत्वात्तज्जन्मनि ततः परं अव्याकृते स्थितः पश्चात्स्थितः परमकारणे ५ मांसादि पार्थिवं भागं पृथिव्यां च विलापयेत् शोणितादिकं चाप्सु तैजसं तेजसि क्षिपेत् ६ वायवं चैवमहावायौ नाभसं नभसि क्षिपेत् पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेंद्रियाणां स्वयोनिषु ७ श्रोत्रादिलक्षणेनाकर्तुं भोगमविद्यये दिक्षु स्वस्यात्मनः श्रोत्रेणैव विद्युति निक्षिपेत् ८

अर्धमात्रात्मलक्षिते तुरीये देवे ब्रह्मणि अव्याकृतमपि विलाप्य स्थितो भवेदित्यर्थः ५ देहेंद्रियादिषु यस्य यस्मात्संभवस्तत्र तस्य विलापनं यदुक्तं तद्दर्शयन्पुनर्विवृणोति मांसादिरूपादिनाक्षिपेत् तत्सादृश्यनाविनतेन च विलापयेत् नाभसं शरीराकाशमेवं घ्राणादीन्द्रियाण्यपि स्वात्मयोनिषु स्वारंभकेषु देवतोपाधिभूतसूक्ष्मपृथिव्यादिषु निक्षिप्य विलाप्य ७ दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नित्यादिश्रुतेः कर्णे ओवस्य शब्दादिभोगप्रसिद्धये कर्णान्दिशो सकाशप्रवेशेन श्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतां दिगादिदेवतां यथादेवतास्वेव निक्षिपेदिति शेषः

तमेव क्रमं दर्शयति दिद्वित्यादिना ८।

३५५

2225

अप्स्वरूपेण देवतायां ५ ६ ब्रह्मणि च तन्मर्वे बुद्धिग्रहणानुपलक्षणं एवं मनोहंकारचित्तान्यपि चेद्रा।
रुद्राच्युतेषु प्रविलापयेदिति उपसंहरति एतानीति अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशादित्यादिवाक्यप्रमाण
मनुसृत्य देवता एवं इंद्रियत्वापदेशेन स्थिताः न तैर्हि याणि नामरूपत्वेन गृहीतानि संतीति नन्वोपदेशेन प्रविला
पनामयाक्यादिरूपेणेन स्वतः स्वकपोलकल्पनयापनेयोः प्रकटितार्थस्तु संक्षेपेणान्वयः ॥ एवं देहेंद्रियेस्ता

चक्षुरादित्ये विलेच्च जिह्वामप्सु विलिलिपेत् प्राणं वायौ वाचमग्नौ पाणिमिन्द्रे विनिक्षिपेत् ५ वि
ष्णौ तथात्मनः पादौ पायुं मित्रे निधेयेच्च उपस्थं कश्यपे सम्यक् तन्मनश्चन्द्रे निवेशयेत् ६ बुद्धिं ब्रह्म
णि संयच्छेदेताः करणदेवताः इंद्रियत्वापदेशेन स्थादिरूपेणैव देवताः ७ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्य
न स्वतः प्रकटीकृताः एवं न्यस्यात्मनो देहं विराडस्मीति चिन्तयेत् ८ अखंडानंदःस्थितो योऽसाव
र्द्धनारीश्वरः प्रभुः आधारः सर्वभूतानां कारणं तदुदाहृतं ९

दिप्रविलापनसंग्रहश्लोके विहृत्य विरागान्निश्चयसंस्थितैर्न हि पादहयति एवमिति ८ अखंडानन्देस्थितः प
श्चादिरूपेण दिव्यरूपप्रसंगेन मायाशबलस्य सर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्य ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यायोगिभिः
आराध्यत्वेनोक्तं ब्रह्माण्डात्मनो विराजो हृदयस्थं सदास्थितो ब्रह्मविद्यावरितार्द्धशरीरां मूर्त्तिं दर्शयन्स्वप
वसर्वमातॄणां मातापितृरूपेण कारणमित्याह अखंडानंदेति ॥

सर्व+२

2226

श्री·
वा·नि·
स·टी·
२५९

सोऽसौ पितृनादेवस्वस्रष्टृदेवमनुष्यादिजगतः सृष्टौ श्रद्धवानादिमोवचोपारेयत्र व्यवस्थितः स्वतन्त्रहविहेषा हिनौ पोषकश्चातस्मात्तेयतस्त्वहिरण्यपावस्ताऽऽशानः स्थितः आदेहिकं नस्काप्रल्लयप्रविलापनं वक्तुं ब्रह्माण्डवर्णनाद्द्विहिरण्याने व्यथिपिध्यिगावरोतेष्वेतेष्यामेदमोग्रोनान्नेभिति श्रुतौ तु दशगुणोत्तरत्वं श्रूयते न तथापि द्विगुणमेव परिमेयबहुनेन पञ्चग्राभूतद्विति र्यापंचविंशतिग्रोपावेदकगुणस्य पंच।

स्थ्यस्तसूक्ष्मित्रैर्येर्नगादृशोऽव्यवस्थितः द्विगुणो गन्धहेतिः स्थूलो पृथिव्या द्विगुणं जलं १४
सलिलाद्द्विगुणं तेजस्तेजसो द्विगुणोऽनिलः वायोर्द्विगुणमाकाशमन्धमेकैकशः क्रमात् १५
व्यस्तेन तु समस्तेन व्यापिना पृथिवीं जगत् क्षितिं वाप्सु समावेश्य सलिले चानले क्षिपेत्
अग्निं वायौ समावेश्य वायुं च नभसि क्षिपेत् नभश्च महदाकाशे समस्तस्यात्तिकारणे १७
स्थित्वा तस्मिन्नत्वं योगी लिङ्गमात्रशरीरधृक् वासनाभूतसत्तास्थूलकर्माविधेयनथैवच १८

जले द्विगुणस्य दशगुणत्वमित्यभिप्रायेणानन्दबोधे अथवाऽनन्दपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायेदं तपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः १४ एकैकशः एकैकस्मादूर्ध्वमूर्ध्वमतोऽनन्तं १५ व्यस्तेनापंचीकृतेनेन समस्तेन पंचीकृतेनेन अतएव तत्समानं बाह्यं प्रविलापयेदित्याह क्षितिमिति १६ समावेश्य प्रविलाप्य महदाकाशे समस्तस्थूलप्रपंचोत्पत्तिकारणे हिरण्यगर्भाकाशे १७ किं तल्लिङ्गशरीरं तदाह वासनाइति १८

३५६

2227

लिंगं लिंगशरीरं एवं स्थूलोपाधिप्रविलापनेनाहं इव संपन्नः त्रस्तां आत्मनाभिमानस्यागात्ततो बहिर्भूतः सन् तत्र स्वस्वभूतांतःकलिंगसमष्टिदेहे अहं आत्मा आश्रयिणा ना हिरण्यगर्भ एवास्मीति चिंतयेदित्यर्थः १९ तत्र चतुर्मुखः पंचसंभवो देहो लोके हिरण्यगर्भ इति प्रसिद्धः अयं तु भूतसूक्ष्मसमष्ट्यात्मा न चतुर्मुख इति कथं हिरण्यगर्भः स्यादित्याह चतुर्मुख इति भूतसूक्ष्मेष्वभिमानितया व्यवस्थितोऽयमेव अत्र केब्रह्मांडस्य प्रविलापनात् वैराजांडैश्वर्यभोगार्थं परोऽपि च देहं कल्पितवान् चतुर्मुखत्वं आसीदित्यर्थः ईदृश हिरण्यगर्भात्मभावनानंतरं

दशेंद्रियमनोबुद्धिरेतल्लिंगं विदुर्बुधाः ततोऽहं ग्राहदृश्यांतस्त्वात्मास्मीति विचिंतयेत् १९ चतुर्मुखो अवेवायभूतसूक्ष्मव्यवस्थितः लिंगमव्याकृते तत्त्वे न्यस्यात्मके च बुद्धिमत् २० नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्संतिष्ठते जगत् तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून् २१ अविद्यामपरे प्राहुस्तर्कविभ्रांतचेतसः तत्र सर्वे लयं गत्वा तिष्ठंत्यव्याकृतस्थितः २२

यत्कर्तव्यं तदाह लिंगमिति अपंचीकृतभूतेभ्योऽपि सूक्ष्मे उपाध्याकारेणाव्याकृते मायाख्ये उपहितचिदाकारेणाव्यक्ते च जडांशस्य जडे चिदाभासांशस्य चिति प्रविलापनं स्यादिति सूचनाय द्विधाकृतोक्तिः २० अथवाव्याकरणाफलमभिव्यक्तिरिति क्रियाफलरूपसमष्टिनिमित्तभेदकल्पनया पंचकैरेव व्यपदेशभेदद्वयमाशयेनाह नामेति प्रकृतिं सांख्याः मायां वेदांतिनः २१ अपरे बौद्धाः स्वहृतिरूपामविद्यां तत्र तस्मिन्नव्याकृते प्रलयकाले सर्वे पदार्थाः लयं प्राप्य भावविकाराणामनभिव्यक्तरूपेण संतस्तत्रैव तिष्ठंतीति २२ ॥ ॥ ॥

कथंतिष्ठंतितत्राह निःसंबंधाइति परमात्मसंबंधगंधशून्या अस्थिराश्रयत्वात्सत्तास्फूर्त्यादिशून्या इत्यर्थः तथा प्रल
यानंतरं सर्गकाले ततः अव्याकृतादेव महदादिभूतानि अनुलोम्यादाकाशादिक्रमात् २२ प्रातिलोम्येन
सृष्टिविपरीतक्रमेण पश्चान्निखिलः परमकारणे इत्यनेनहि संबोधितिअनतइति ध्यानत्रयेविराडादिरूपेण
भेदव्याकृतात्स्थूलसूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजगदाधारस्यात्रयंततः प्रत्येनबहिः प्रत्येनाभ्यंतः प्रत्येन
प्रत्येनाप्रत्येनप्रज्ञानमितिमुत्तुपदयोर्निदिष्टात्मकानदृष्टिः धानेनपरिशिष्टचिन्मात्रैकरसं अहस्पष्टब्रह्म

निःसंबंधानिराख्यादाः संभवंति ततः पुनः तत्त्वरूपाद्विनिर्दिष्टि यावत्तद्भिः प्रवर्तते २३ अनु
लोम्यात्मना सृष्टिः प्रतिलोम्येन संहृतिः अतः स्थानत्रयस्यैकात्म्यैक्यं पदमव्ययं २४ ध्यायेत
स्थानत्रयेलिंगप्रविलापपरं विधान भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः २५ ॥

र्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शांतं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा स वि
ज्ञेयइतितस्यमात्रयेमात्राभावादित्यध्यायेत २४ ध्यानेहृग्राह्यमसंसाराकारहैत्यध्यानकर्तृकरणरूप
लिंगस्यचिन्मात्रतायांबाधेनप्रविलापयहृदयेघटाकाशोमहाकाशइवपरमात्मनिर्विशेषानंदब्रह्म
विधानैश्ववास्यलिंगनिगडमुक्तयाकृतार्थतेत्यर्थः ननुनानाः प्रमत्तमिथ्यात्विशुद्धोलिंगबाधेनहृदयपतंतत्त्व
ध्येतस्थितिरितिचेत् स्थानत्रयबाधेलिंगबाधोर्थसिद्धः स्थूलसूक्ष्मभूतेंद्रियादिष्वेवलिंगस्यप्रतिष्ठित
त्वादितिदर्शयतिभूतेंद्रियेति २५

2228

नन्वत्रानेकथं प्रतिष्ठा तत्राह लिंगमिति शुद्धब्रह्मण्यप्रतानात्वधेणे व्याकृतेर्हि सतिस्तत्स्वभूतस्ताणलिंगाव
च्छिन्नेनानात्वे विनेतितदेव लिंगस्य मूलं प्रति हेतितत्त्रिवृत्तौ लिंगं निगडभंगसिद्धिरितिभावः एवं वास्मी
किनाप्रणवार्थप्रपंचनोपायेन प्रतिबोधितः प्रबुद्धोभवदानः स्वानुभवं गुर्वनुभवसंभवसंवादेपरीक्ष
णाय प्रकटयन्नुवाच इदानीं [illegible] मित्यादिना २१ २२ २३ चिदहं नतु चिकल्पिमान् २४ कोहं मादृशे
दान्यस्मान्नास्मितत्राह घटाभावेति घटभंगेऽहतोऽस्मर्थः यथा एकस्यैव घटस्य घटकलशानामभेदकस्य

एतेनैव प्रतिष्ठास्य लिंगस्याव्याकृतेसति भवद्दामउवाच इदानीं लिंगनिराश [illegible] नात्मकोऽहं सर्वो।
द्यायतः चिद्रूपात्मन्यविदोऽहं चैतन्यानंदस्वरूपे अभेदात्स्वस्मात्स्मासिद्धो बोधायिति वि वर्जितः
कल्पस्यः केवलोव्यापि चिदचिकल्पिमानहं घटाभावेघटाकाशकलशाकाशयोर्यथा २५ त
थाहुः श्रुतयोब्रह्मण्यैवमेवैकामादरात् ।

नानउपाधिनैवमयिनीवर्द्धस्यः देवोनरः ॐ जरइत्यादिव्यपदेशभेदकल्पनाचासीत् नत्वेकेनघटभंगेन
नघटेनघटसीन यथाउभयनिवृत्त्या घटाकाशकलशौकं नहदेकस्यज्ञानस्यनिवृत्त्या सर्वनामादि
भेदनिवृत्त्याविदेकात्मनान्यास्मितिस्यर्थः २६ एवमेकात्मभ्रमनं ब्रह्मभूतेस्मात्मनात्मस्वरूपेणैवनात्मरूपेणेति
नान्यहिजानातिसम्भ्रमायत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत् ।
+आकाशाचघटाकाशःकलशाकाशइति व्यपदेशभेदकल्पनानहदेकस्यैवात्मनस्यजनवानाभेदकल्पनातद्वपरिहते+टू+टी+१

न+२

एकात्मप्रत्ययसारं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते नेह नानास्ति किंचनेत्यादयो बहवः श्रुतयः प्राहुरित्यर्थः ए-
वं यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतं अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मपरमात्मनोरित्यादि श्रुतिभिरीदृगेवैवे-
कं दर्शितमित्याशयेनोदाहरति यथेति समानेनैकेन २९ एवमचेतनप्रपञ्चस्यापि चितिविलापनेनत

यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् तदाख्यस्तन्मयो भूत्वा गृह्यते न विशेषतः यथा तृणा-
दिकं क्षिप्तमायायां सर्वतां भवेत् ३०. अचेतनं जगत्सर्वं चैतन्ये चेतनं भवेत् यथा वै लवणं क्षिप्तं स-
मुद्रे सैन्धवो यथा ३१ नामरूपादिनिर्मुक्तः अविशेषैति सङ्गता यथा जले जलं न्यस्तं तोये तोयं ह-
तेजसा ३२ अविनश्यद्भवत्येन गृह्यते न विशेषतः तथाहं सर्वभावेन अविशिष्टश्चेतने सति ३३ नि-
त्यानन्दममलं नैपरं परमकारणं निष्प्रपञ्चं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं ३४ निष्कलं निष्क्रियं शु-
द्धं तद्ब्रह्मास्मि परं पदं हेयोपादेयनिर्मुक्तं सत्यरूपं निर्दिशेत् ३५ केवलं सत्यसंकल्पं शुद्धं ब्रह्मास्म्य-
हं परं ज्ञानपापविनिर्मुक्तं कारणं सनातनः परं ३६

द्रवायवतो दृष्टान्तमाह यथेति ३०. न्यस्तं प्रविलापिते ३१
उपाधिनाशेऽपहितजीवविनाशशंकापि स्यादित्याशयेनाह अविनश्यदिति चेतने चिदेकरसे सति ब्र-
ह्मणि ३२ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुत्यापि स्वानुभवं संवादयति नित्यमित्यादि-
ना ३४ ३५ सत्यसंकल्पमात्रेणाप्तकामोऽपि ज्ञानतः सन्नासंपादितमसमर्थं महर्षे ३६ ।

सत्वादिभिर्यागुणैर्विलिते १९ गुणासक्तालेपिनयाशुमेव ध्यानेनस्वस्वरूपदिदृक्षमित्याशयेनाह प्रविष्ट
मित्यादिनास्वकर्मेहान अवणगृहस्थमुखादिपरः स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठ १८ १४ कथंप्रतिपद्यते।
नदाह्नमस्तइति ५ प्रतिपत्तिशहार्थमाह इत्याद्येति एवंभारद्वाजोक्तमत्तमर्थंविश्रम्यस्वतहोवाल्मी।

श्रीहितोऽयंपरंस्थानिर्वेलास्यानंदमव्ययं एवमादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितम १९ प्रति
हृषकलंब्रह्मसदाख्यायेन्वकर्मेहान एवमभ्यस्यतःशुभेमनोलयातिनश्ये २८ मनस्यल
गतेनस्वस्वयमात्माप्रकाशते प्रकाशेसर्वेदुःखानांहानिःस्यात्स्वरेमात्मनि" स्वयमेवात्मना।
त्मानमानंदप्रतिपद्यते नमनोऽस्तापरःकश्चिच्चिदानंदमयःप्रभुः ५ स्वच्छमेकःपरंब्रह्म।
त्मात्मानःप्रकाशते वाल्मीकिरुवाच सर्वंसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयोभव ५१ नैकत्र
यदिसंसारचक्रावर्तभ्रमःशाम भारद्वाजउवाच नयोनंसर्वमेवेदंतानेतुरंमयात्तरे ५१

किंतुअज्ञउभवश्यैर्णायत्यजनेवहितेतेयंन्यक्तः ब्रह्मरूपपदमित्यादिश्रुतिसिद्धे संन्याससमयव्यापकतो।
व्यनयोपदिशतिसर्वेइति ५१ संसारचक्रावर्तेभ्रमतीतिभ्रमःतेयदिशामंविश्रांतिसर्वेगाहस्येनष्ट
सेनप्राप्तोषितर्हिकर्माणिसंन्यस्यब्रह्मणःप्रणयोब्रह्मत्येववितितिविंहेपमासक्तोभवब्रह्मसत्याम्नत्व
मेतीतिश्रुतेरनन्यथाप्राप्तनयाब्रह्मण्यासक्तस्यसंन्यासिनएवसर्वीजभ्रांतिशांतिसंभवादित्यर्थः सर्वंसमन्त्र

2231

नविलंबतेनविलंब्यात्यातितस्यतावदेवचिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथसंपत्स्य इतिश्रुतेरितिभावःज्ञानिनःजीव न्मुक्तस्यकर्मकर्तव्यंनवेतिप्रश्नःप्रश्नःयदाकर्तव्यंतदाप्रवृत्तिरेवनित्यनैमित्तिककाम्यकर्मसर्वमेवय थापूर्वंकर्तव्यं अथवाकाम्यनाम्यानिवृत्ते स्वस्याश्रमोचितकर्ममात्रंकर्तव्यमितिद्वितीयःप्रश्नःपादत्रयमा द्यंकर्मसर्वलोपस्तृतीयः नतुसलिलेन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रमत्तोभवेति सर्वकर्मसंन्यासेष्वनव तोभयहानस्यहावोपिप्रशावतुपपत्तोमत्वं नत्वापियावज्जीवश्रुतिविरोधःस्यादिति उद्वेत्रवेदकर्माणिजेनो विधेकतेंषमाः इत्यादिश्रुतिभिः यावज्जीवंकर्तव्यनयानिबद्धानोदेहिनोनददातिनज्जहातोन्यादिवा

बुद्धिस्तुनिर्मलाज्ञानात्संन्यासोनविलंबते इहा
नैतान्नविक्रियामिष्टानिनःकर्मवीहशी ५२

वैरीराकालेत्यक्तानामपि दीक्षापरामेष्टुनःपरिग्रहवत् त्यजनैवहितैर्नेतेषं एवमेवप्रव्राजिनोलो कमित्रत्नःप्रव्रजेन्नित्यादिश्रुति भिर्व्रत्याजितास्तासानिमित्तेनत्यक्तानांज्ञानसिद्धेनिमित्तापरामेष्टुनःपा रिग्रहोन्यायसिद्धः नचविदन्तसंन्यासविधिनाप्युनःपरिग्रहः तस्यतन्मानतात्तुहितविविदिषासंन्यास वत्प्राह्नदस्यायाश्रमेषुवनस्वतानादयेनहेतानायोनप्रदर्षविशेषान् प्रतिश्रमामसंन्यासांतरविधान परस्याश्रमविविदिषासंन्यासपरिपालनविधानामग्नेनित्यासाधेनप्रत्नोऽप्युपपत्तोवार्थी ५२ ॥ ॥

मं+ एवंपृष्टोवाल्मीकिस्तत्रार्थंकाम्यनिषिद्धकर्मणांत्याननविरोधिविहत्यादिदोषदृष्टेनभूतकर्मणांचत्यागेन
तानित्वंप्राप्ताध्यामेनमेपादन्नोयेनइत्वंनस्यकर्मकोहप्राप्तमितिन्नन्नप्रोन्नेरेवपमेवत्तास्यासिन्नन्नद्रूमिका त्वं+२
परिपाकक्रमेणनन्नत्कर्मोपरमस्यनदानदेवत्वयानुभविनद्राकामान् नानिनोचप्रारब्धवैचित्र्योणकरूप
+वनिवृत्तेन+४ स्थिनस्यदर्शनेननत्कर्मणांप्रवृत्तमेवैवनिनियंत्नमस्याकामनादित्याशयेनाल नोत्नरमाह तस्मादिति तस्मात्स
वैकर्मसंन्यासम्प्रहितवस्तुप्राप्तविपानियमेवसमाधप्रमत्निवैनैकतानेपायरतिमडुपदिष्टार्थेस्वबुद्धत्वान् नाह
मैनेमनहृत्सिपंनयासिन्कर्मणांहनेस्तिश्रवणादिविघ्नदोषापत्तिविक्षेपमालिन्यपातनकादिदोषश्चनभवति

प्रवृत्तेवानिवृत्तेवाकर्तव्यंवनवाप्रभो वाल्मीकिरुवाच नस्मायनुष्ठानेदोषस्तस्माकर्तव्यंसमद्दृ।
मिः ४४ काम्यंकर्मनिषिद्धंचनकर्तव्यंविशेषतः यदात्वसङ्गोगुणजैर्जीवोयुङ्क्तस्यकात्मनोगुणान् ४५
समानकारणग्रामस्तदास्यान्मवैतःप्रभुः देहेन्द्रियमनोबुद्धेःपरस्तस्मात्स्वयं:परः ४६

तदेवकर्तव्यं काम्यं।
+कर्मन+१ निषिद्धंचकार्यंहिस्वर्गविक्षेपप्रापनेचैवकर्तव्यमित्यर्थः विविदिषासंन्यासपरिपालनेनविविधिनात्यक्तस्वत्वनावि
धिविनापरिग्रहासंभवादावृत्तोनेहिवंधमेयसप्रच्यवनेपुनः प्रायश्चित्तेननपश्चात्तिपेनशुद्धेनस्थातव्यं दे ये=
स्यादिपाश्वहृत्नोदोषप्रवणात्पुनःपरिग्रहप्रयोजनाभावाक्किंस्वविगर्हितत्वाद्युक्तंस्यतीतिभावः ४४ ता
नित्वंत्वसम्यवंमनोगुणत्यागेनपूर्णानंदाद्वयविशुद्धास्वेनाचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणप्राप्त्यावेवस्यात्रान्यो
धेत्याह यदेत्यादिना ४५ देहादिकोशपंचकत्यागात्स्थितोनंदमयकोशात्मानस्मात्परस्तदधिष्ठानंब्रह्म ४६

आदिपदात्कर्ताकार्यैकरणभोक्ताभोग्यंभोगाः ज्ञाताज्ञातंचेत्येवंविधेतिविहायविचित्रगुणः परीगृह्यंतेतेनत्वयोजनैः स
वैदेहात्गुणाद्विमिलन्फलाभ्यासवत्तः त्वाभ्यांचविविनिर्मुक्तोगतसंभवविश्रामितस्तदानो ५७ ५८ ५९ नात्रत्वसावा।
वस्यैवाबीजंसवासनेकर्मज्ञानेनिद्रालदृश्याविशेषः ५. स्वयंतुवास्त्रावाजीवस्यस्थितियोगस्यातिविध्यासन

सावङ्गःस्वविनिर्मुक्तइदानींनैवमुच्यसे सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ५६ यदापश्य
न्पश्येदेनंतदानींवाविमुच्यते नात्रत्वसत्त्वमात्यभिहितास्यानत्रयंवदा ५७ विश्रान्तीयमानंदतो।
दानींवाविमुच्यसे नोवस्यवक्तोयाब्रात्मस्थितिर्यापरमात्मनि ५. अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ताचि
त्स्वात्मिका योगाख्येषेवानिश्चास्वसंवेदनेमहत् मनःप्रशान्तेग्नोनेदृश्यवोपलभ्यते स
शान्तामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ ५९ मग्नमग्नसिकैनग्रहद्वाराविधिवौविश्व मग्नमग्नविता
भोगापभिवाजराङ्कुह ५२ दीनिनेवर्तितेनसर्वेवसिष्ठस्योपदेशान अनेनतानमार्गेणयोगमार्गेण

॥ श्रीराम

+२+ सोऽहमस्मियदाध्यायेत्तदाजीवोविमुच्यते कर्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तःसर्वोपाधिविवर्जितः ५३+२+मू+
परिपाकतन्यनिर्विकल्पसमाधेःवाप्तास्वात्मस्यात्यर्थकारिणाविचारमात्रतन्मात्रसाक्षात्कारस्तानरुवानिद्रापरि
समाप्तिः ५१ तस्मिन्विश्रान्तस्यतवहेतद्दर्शनेप्रसक्तिरित्याशयेनाह प्रशान्तेति ५२ मात्रकमोक्षरेउपा
स्वतन्त्रसाधनेवसिष्ठोक्तलानमार्गेणवाजनत्वतानेसति एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानात्सर्वसंशयतूर्णता।
ननाशाच्च सर्वसंसारयोकेदेनविश्रान्तिमेविध्यतीत्युपसंहरति भजेत्यादिना ५५ ५४ ॥

+प्रशान्तिरेवनास्ति
हरेकर्मसारथी
विमजुन+२ =

+योगमार्गेण+२

तत्रशास्त्राचार्योपदेशाभ्यां तु भवानामेकार्यनिष्ठानिश्रुण्वतश्चार्थचिंतनमात्रेणत्रिलत्वाः परामर्शःशाब्दबोध।
णाद्विलक्षणाभ्यासस्यावश्यकार्यत्वात् परामर्शेनेति ५४ उपाधियोगेनैकस्यात्मनामोपाधितस्त्रतोवाच्या।
त्मनिश्चलत्वात् ५० ५८ महात्मनाःश्रवणेकिंत्रभ्रमाकार्यविनोदनः ५७ अत्रतत्रहृद्दहिमात्रश्रवणेनमात्रज्ञमा
क्तिपातेनैवयोगिनामस्यब्रह्मलोकगमनस्वरूपगुरुत्वशिष्याद्वारस्यामर्थ्यलक्षणांतलक्षणत्स्यपवदर्शितमस्मयावि

भरद्वाजभवाशान्तसर्वेस्मासुस्थितिनिश्चिते परामर्शेनयात्मस्वरूपस्यावयार्थबोधनात् ५५ अभ्यासात्सर्व
सिद्धिस्यादितिवेदानुशासने तस्मात्त्वसर्वेस्वस्वरूपज्ञेभ्यासेस्थिरोमनः ५६ भरद्वाजउवाच रामःसा।
धुःपरंपारंस्वात्मनात्मनिदेहमने कथंवसिष्ठदेवेनव्यवहारपरःकृतः ५७ इतितन्नाहमप्येवमभ्यास
र्थयनेयथा तथैवव्यवहारोपिभुज्यानेममविष्यति ५८ वाल्मीकिरुवाच यदाप्रतीपमनःसाधुस्त्वंदूपेम व
रामनाः विश्वामित्रस्तदोवाचवसिष्ठमृषिसत्तमं ५९ श्रीविश्वामित्रउवाच हे वसिष्ठमहाभागब्र
ह्मपुत्रमहानसि गुरुत्वशक्तिपातेनतत्क्षणाद्देवदर्शिनं ६० दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्यदेह
के जनयेद्यःसमावेशंशांभवंसहिदैशिकः ६१

स्पष्टार्थः ६० नत्वमयात्वयाशरीरंस्वकायामदेहंप्रविश्य ज्ञेउलि।
नीसंचारादिकंनकृतमेवतत्कथंत्वयाशक्तिपातेनात्मानस्त्वयाद्य समस्तैवत्त्वानात्वाद्भुंगाद्ध्यापिसत्किंचित्स्वस्व
उलिन्याःषट्चक्रभेदेनब्रह्मरंध्रस्थितपरशिवसमावेशलक्षणोजीवस्यापाथिपरित्यागेनशुद्धब्रह्मसमावेशल।
क्षणश्रवणशक्तिपातःक्रियतइतिभावःदैशिकोगुरुः ६१

न+

श्री. वा. वि. बृ. टी. ३६१

नत्रामस्य सक्रियस्य नोद्दीपयति रामहति ८२ मलत्रयेसौवशाकृमोसिद्धमातृत्वादिकामकर्मेवासनालक्षणेवा कथंतुच्छतिविश्वाद्दइतिशेषः ८३ माक्रियेयुशान्तस्यइहपुफलनैवेमाह ज्ञानमिति यतः उभौगुरुशिष्यौयोयोग चेतस्वैधागुरुशाथोनोर्देदंशौकेवलमलक्षणामपिभाजनंलामित्यर्थः ८४ इत्येवविश्वस्यरामस्यस्वसुनेकतो।

रामेणायंविशुद्धात्माविरक्तःस्वात्मनैवहि विश्रान्तिमात्रकंत्वीदृग्वैवादात्मयुवावनपि ८५ शिष्यस्य
वबोधस्यकारणंगुरुवाक्यतः" मलत्रयमपक्केवेकयेवुच्यतिपद्मवत् ८६ ज्ञानंप्रत्यक्षमेवेदंगुरुशि
ष्यप्रयोजने" उभावपियतोयस्यापात्वैषामोहस्तामपि ८७ इदानींकृपयारामतुष्यानेकनेमदेहिं"
पदेपरिणतंहंदिकार्याविश्राव्यययतः ८८ स्वकार्यंममविभोयद्धृदिस्थंज्ञानतः" शान्तिंनश्यतिकेहि ९०
नराजोदस्याद्धःस्वधे ८९ नहृष्यामाद्कृशाःसर्वेपुरुषैरवश्यमान्तने" देवकार्यंचरामाद्यरवनायप्रयोजनं ९१
सिद्धाश्रममयानीतोरामोरात्समर्दनं" करिष्यतिनेदोदृष्ट्वामुक्तिंचजनकात्मजां ९८ पौराणा
निकोदंडभंगोनहननिश्चयः" रामस्यजामदग्न्यस्यकर्त्तानस्यातिनिश्चुवं ९९

कथमाहइदानीमिति श्रमस्यहादिशुक
पयात्वेपदेपरिणतःकृतकृत्यइतियावत् ९४ ९५ ममकार्यंनिर्विघ्नयन्सिद्धंत्वस्मान्नसनरामसुष्यानेक ठमदेहीतिस्वंत्रयुष्यारस्तुनर्पुवासबंधः ९६ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामतुष्यापनेनचरामसंपादया। मीवंच ९७ कार्यतत्राप्यपिदर्शयन्देवकार्यंविशदयति सिद्धाश्रमेमारिनासुहसायाःमुक्तिंपापमोतेसवक

विश्वामित्रागमनं ९८

३६१

निस्पृहो वह्निस्थितः गतिं परलोकमार्गे राज्यं विमुच्य गतो विगतः जीवन्मुक्तत्वादेव शुभयोनिस्पृहः दंडकारण्यवासिनो मुनीन् राक्षसवधेन भयादुद्धरिष्यतीति परेणान्वयः १० विविधानि तीर्थानि निर्माणेन उद्धरिष्यति पावयिष्यतीत्यर्थः सीताहरणप्रयुक्तं यद्दौर्गम्यं शोकमोहादिविडंबनं तत्क्लेशेन रावणादीनां वधादपि सर्वेषां स्त्रीसंगिनां अविशोच्यतां अवस्थां च दर्शयिष्यतीति परेणान्वयः ११ अथ रंडवप्रदानेन सुहृत्कृतस्य वानरादेः पराहृतिपरावर्तनेन दर्शयिष्यति १२ अग्निप्रवेशेन सीताविशुद्धिमन्विक्षन्तत्रात्मनः स्वस्य लोकाउमतिं निरोह

पितृपैतामहं राज्यं विगतो भयनिस्पृहः वनवासस्थलेनेह दंडकारण्यवासिनः १० उद्धरिष्यति तीर्था
निर्माणेनाविविधानि हि सीताहरणदौर्गम्यक्लेशेन अविशोच्यतां ११ दर्शयिष्यति सर्वेषां रावणादि
वधावपि स्त्रीसंगिनामथो स्वास्थ्यवानरादेः पराहृति १२ सीताविशुद्धिमन्विक्ष्य लोकाउमतिमात्मनः
जीवन्मुक्तोऽतिनिस्पृहोपि क्रियाकांडपरायणः १३ भविष्यति गतिं दृष्टुं तानकर्मसमन्वयौ ये हेयोयैः
स्तेनावापि यैः श्रुतो बोधितस्त्वयैः १४

जनमानवीयविचित्रां दर्शयिष्यन् ततो राज्याभिषक्तः स्वयं जीवन्मुक्तो निस्पृहोपि सन् कर्माधिकृतजनानां कर्मानुष्ठानेनैव गतिं दृष्टं दर्शयितुं क्रियाकांडपरायणो भविष्यतीति परेणान्वयः १३ ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणां ब्रह्मलोकादिगतिं दर्शयितुं ज्ञानकर्मसमुच्चयं च करिष्यतीत्यर्थः ज्ञानमात्रोपासनेन केवलकर्ममार्गप्रवर्तनेन वर्तमानजनमात्रोपकारि किंतु परकालमपि स्मरणकीर्तनस्वचरित्रप्रबोधनादिना स्वानुगानां जीवन्मुक्तिसाधकपद इत्याह यैरिति १४ ॥

सर्वावस्थागतानां भक्तानुग्रहशालानां २५ अनेन महात्मना रामसंवेद्येन इति वर्णितेन प्रकारेण त्रैलोक्यस्य समा
मापिहितं कार्यमिति पूर्वेणान्वयः इदानीं श्रीविश्वामित्रः सभाजिकानां रामभक्तिं वर्धयन्नाह नमइति हे
जनाः एते यूयं श्रीरामाय नमस्कुरुत नमस्कारमात्रेण भवद्भिः सर्वं जेन जितमेव न साधनान्तरम
पेक्षणीयमित्यर्थः एषां के मध्ये कोपि शुद्धधीरेयः एवं श्रीरामस्य जीवन्मुक्तस्थितिं निर्विकल्पसमाधिवि

सर्वावस्थागतानां नतजीवन्मुक्तिं प्रदास्यति इति कार्यं समेधेण त्रैलोक्यस्य समापिहि २५ अनेन राम संवे
द्येण गुरुणा महात्मना नमोस्मै जितमेवैते कोण्येवं विधिबन्धनो २६ श्रीवाल्मीकिरुवाच इति श्रुत्वा वचेते
सर्वे विश्वामित्रेण भाषितं सिद्धाश्च वरयोगीन्द्रा वसिष्ठप्रमुखाः पुनः २७ रामं त्रिःपद्यञ्जसा सादरास्सम्मा
णोत्स्थिताः इहश्रुत्वोत्तरकथा कथया मैथिलीपतेः २८ न संततोष भगवान्वसिष्ठोन्ये महर्षयः गुणा
नांनिधेस्तस्य श्रुत्वाकर्णयन्कृते विश्वामित्रं ततो निमाह्व वसिष्ठो भगवानृषिः २९

आंतिमामः स्वं पद्यनोवर्द्धे
तो २६ २७ इहादुर्लभाश्रुताउत्तरवर्तिन्यपारारामकथा यैस्तथाविधाः संतः समं त्रिःपद्यञ्जसा आदरेण रामं नमस्का
रेति यावत् सहानमस्कारेण च प्रास्थिताः आस्थावन्तो बभूवुरिति शेषः वसिष्ठ मैथिलीपतेः कथया श्रुतया
न संततोषवत्तमो बभूव एवमन्ये महर्षयश्च न संतुष्टः भूयः श्रोतुमनस्कदिनाः सर्वे बभूवुरित्यर्थः अतएव
ते तस्य गुणानशेषानाकर्णयन्नवयं श्रुतवान्मान्प्रतिब्रुवन् लयसंभावेक्षादसः २९ ॥

इतिश्रोतृजनेष्वतिप्रश्नंवद् अयंरामःजन्मनःप्राक्वाःअभूत् किंवात्रियोर्देवःअथवामनुष्यः इत्यतज्जना
भिप्रायानुसारीप्रश्नः ८० विश्वामित्रोप्यतज्जनानुसारेणोत्तरमाह अथैवेति हेजनन्नेयत्रास्मिन्रामपदवा।
साक्षाद्भगवान्वासुदेवइतिविश्वामित्रकथनश्रवणात्पापकृष्णःसकलःविश्वार्थमर्थितःअभोग्यःहोराणिवायेनम
गंभीराणांसूक्ष्मपायानामावात्मानाम्रयनिवदानवतोभगवःनान्यप्रमाणेस्यत्पर्थः ८१ प्रदातासप्येवकृत्वा।

वसिष्ठउवाच इतिविश्वामित्रमुनेरामोराजीवलोचनः कोयमभूद्बुधः किंवामनुष्योवाथवाभवः ८०
विश्वामित्रउवाच अथैवजकृविश्वासमयमक्षरूपःपरः विश्वार्थमथितंनाभोधिगंभीरागमगोचरः ८१
परिपूर्णपरानंदःसमःश्रीवत्सलांछनः सर्वेषांप्राणिनांरामःप्रदातासप्रसादितः ८२ अयंनिहं
तिकोपितःसज्जनार्थमसज्जनान् विश्वादिविघ्नजनकोधात्ताभनोमहासुरान् अयंव्युत्क्रांतनिःसा
रमृदसंसारपूर्वकैः आनंदसिंधुविंतनोबोनरामोविगाहते ८३ क्वचिन्मत्तइवात्मस्थःक्वचिन्।
येपदाभिधः क्वचिन्मूर्णोतप्रकृतिःक्वचिन्नस्थःशुमानयं ८४

योनास्तिनिशेषः सकृभमक्त्याप्रसादितः ८२ अयमतःसनःकार्यंनेकोन्यंतइतिग्रामन्सकाःमिथ्यार्थोलान् ८२
व्युत्क्रांतःविचारवाधितःनिःसाराःमृदवस्तुकार्यकारणवंधाःयैस्तथाविधैर्धूर्तकैःजगदहंचकैःवीतरागोयं।
१५ तिमिरानंदसिंधुर्विगाहतेप्रविशतेअयमेवतानमत्तोमायानियंतामायातत्वज्ञश्चेति चन्दीप्यितइत्या
+८५+ हृ क्वचिदिति ८५ ॥ +निसप्रुक्तो+

2239

श्री.
वा. पु.
टी. नि.
३६२

त्रयीमयो वेदशरीरः अंगैः शिक्षाकल्पादिभिः वेदानामानन्त्यापारमार्थिकस्वरूपभूतः चतुर्बाहुः पालको विष्णुः ८५ योगात्मायाशक्तिसंबंधात् मोहेनानाहृतत्वात्सदाजागरूकः ८६ यथाविक्रमेणपराक्रमेणाभ्यवपणभावी विजयः ऊस्नेआपनेनेजेसायथाप्रकाशोभास्वत्स्वरूपउस्नेनेष्ठियतेनयथाश्रुतेनभास्वेणाप्र

अयंत्रयीमयोदेवस्त्रैगुण्यवाहनातिगः जयत्येषोयंषड्भिर्वेदांगपुरुषोद्भुतः ८६ अयंचतुर्बा।
हुरयंविष्णुरच्युतनन्तरः अयमेवमहादेवः सहस्रोचविलोचनः ८७ अमायोऽत्रायतनेयोजागरू
कः सदामहान् विभर्तिभगवाननेनहिरूपाणिस्वरूपवान् ८८ विजयोविक्रमेणैवप्रकाशाद्भवनेज
मा प्रेतार्कवैः श्रुतेनैवस्वरूपेणावस्थते ८९ अयंद्युपाद्योधन्यः स्नेनायमप्युरः शुमान् धन्यः प्र
दमांकेशोपिविस्पौंस्त्रिकेनयोमृता ९० हासर्गमन्त्रान्म्नायस्थानातलाहिदृशानः नमस्यागमोदयंसेला
कोमयपनः श्रुतोगतः ९१ रामइत्यवतीर्णोयंस्वर्णवीतः सायुःस्वमान् विदानंदघनोत्तमः परा।
माम्नायमव्ययः निगृहीतेन्द्रियग्रामसरामेनानंतियोगीनः ध्येयस्त्वयामेवास्यरूपंरूपयितृस्तमाः ९२

सेनाकर्षेउत्पन्नेप्यनेनेनहृदयेस्वरूपेणानगरूढेनेत्यर्थः ८९ अमृतनामकेणायस्थितेनस्वमायेप्रतियोदेति
तित्यस्थितनाहंसंपन्नः ९० विस्पृदेहेनामनाभूस्यस्वर्गेहास्वर्गास्थेशाच्यतेनेत्यर्थः अभिनः पवितः सममया।
निकषाहाप्रतियोगोपेति षष्ठ्यर्थेद्वितीया पूर्वपोषमूर्तिस्वंपातालात्स्वर्गाणात्मनारद्धागतः नयाचपा
तालस्यापिपेशाच्यतेनेत्यर्थः ९२ रूपयितृनिरूपयितृरहस्व ९३ ॥

३६२

वेशेवतारोपणस्फुरणेनपावितस्स्यात्‌ रघोऽतिसुसुम इतिकादिनियमात्रेहलिदिमक्षामादेशाभावपक्षे
दृशः ५४ ५५ ५६ अधिकारनिष्ठादनलत्वेणालोकानांपरामर्शः यावन्नातिदृढेननिष्ठत्वं भवतिगुरूणामिति
शेषः ५७ पर्यालोच्यवंविश्रान्तिकालमनुभूय देवकार्यादीनधिकारभारांश्चपर्यालोच्यपश्चात्समाधिंभजेत्यर्थः ५८

राघोराघोच्छेदकोभगवानितिसुसुमः वसिष्ठस्तुपयालंदिव्यवह्नायपरांजगत् ५४ श्रीवाल्मीकिरुवाच
इत्युक्तावस्थितेतस्मिन्विश्वामित्रोमहामुनिः वसिष्ठंतंमहातेजारामवेदंसमभाषत ५५ वसिष्ठउवाच
रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय नायंविश्रान्तिकालोहिलोकानंदनोभव ५६ यावल्लोकपरा
मर्शोनिरूढोनास्तियोगिनः तावद्रूढसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलं ५७ तस्मात्सन्यादिविषयान्पर्यालो
च्यविनश्वरान् देवकार्यादिभारांश्चमनसैवत्वतोभव ५८ श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तोविपदा
रामः किंचित्तोवलयंगतः तदाहस्तेनपाशोपिविवशादस्यंमानेः ५९

यदारामइतिगुरुणाहूतोपिलयंब्रह्मैक्यंगतोबाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्चनकिंचिद्
वेत्तदासः वसिष्ठस्तत्कालंसंकल्पेनप्रविश्यपतदीयहृत्पद्मनाड्याप्राणेनहृदयपुंडरीकंविवेशप्रविश्यतदी
यंविलीनंजीवोपाधिलिंगंप्रत्यनीकृत्यबीजानातःप्रविष्टोवायुस्तदंतर्गतमंकुरमिवबहिराचकर्षेतियावत् ५९

२२४१

नस्वबहिराकर्षणेन तदाविर्भावक्रमेणान्तर्विदाभासाभिव्यञ्जकात्तन्तूनं सेत्रप्रकाशाभावात्पार्थे दृष्टो नादिक्रमभा
हृ शक्नोति प्रथमं प्राणादिबीजभूतायां प्राधारशक्तौ ततः प्राणाविर्भावेन तु मनआविर्भावे तस्मिंश्च समष्टि
चिदाभासभावेनात्र प्रवेशात्मकरोतीति लिङ्गशरीरात्मनः प्रसक्तिकरणः अत एव तस्याकाशात्मकत्वं तु पार्थि
वोजीवः प्राणद्वारा सर्वनाडीश्वेषु प्रविश्य पञ्चभूतान्या आविश्य तानि सर्वाणि तानि न कर्मेन्द्रियलक्षणानि क
रणानि येन तथाविधः सन् प्राणेनेत्रभ्रान्तीत्यवहितः स्पन्दनात्स्पन्दनं कृत्वान्तवसिष्ठमत्यान विदुषः इत्युक्तं त्वयेह

[redacted]

श्रुत्वा वसिष्ठवचनं गुहवाक्यमिति स्वयं श्रुत्वा सोवाच भगवान्रामचन्द्रः समाहितः ९। प्राक्प्राण
मनःप्रसक्तिकरणो जीवः प्रकाशात्मकोऽनाडीषु स्वेष्वपि सर्वकरणः प्रोन्मील्यनेत्रपानैः इत्युक्तं त्वयैव
सिष्ठमत्याविदुषो निर्मलकसर्वेषणः कृत्वा कृत्वा विचारणादिरहितः सर्वोन्मत्तोत्स्थितः १० ॥

नकृत्यनात्मनिर्मलकसर्वेषणः अतएव कृत्यस्यावश्यकर्तव्यस्य ग्रहणस्य त्यागस्य च व्यवहारस्य विचारणया उ
णदोषचिन्तया आदिपदात्तत्प्रयुक्तहानोपादानादि हृत्या च रहितः सन् ईदृशो मामेते किंवदन्तीति सर्वान्
प्रतीत्यस्थित इत्यर्थः ९ तदनन्तरं श्रीराघवेन्द्ररामसमस्ताबाह्यादीत्यादिवसिष्ठवचनेष्वनसेनेव श्रावितं श्रुत्वा
इदं गुहवाक्यमत्र तल्लक्ष्यीकृत्यपि तत्प्रान्तवधादिप्रार्थनमपि श्रुत्वा भगवान्सर्वेन्तःस्थावतारप्रयोजनं तदिति याव

त् तदभ्युपगमेन समाहितः सन्प्रोवाचेत्यर्थः ॥

विधिर्वचनानुष्ठेयोऽर्थः तद्विपर्ययस्तदतिक्रमणं तु निषेधः एवमपरेऽपि द्रष्टव्याः १२ इदानीं श्रीरामः परमगु
रूपार्थदानानन्तरं परमगुरुत्वेनाप्रकाशस्यातिशुद्धिर्बन्यायमपनस्वगिरिं स्मिनद्भुराणाधारणाध्यानेन संवेशं वैसमा
प्यं सर्वजनेभ्यः सर्वोत्कृष्टज्ञानमाहात्म्यं गुरुमाहात्म्यं च स्वयं प्रत्यक्षमनुभूतं विज्ञाप्य सदा स्वयोपदिष्टवा

श्रीराम उवाच न विधेर्न निषेधस्य त्वत्प्रसादाद्वयं प्रभुः तथापि तव वाक्यं तु करणीयं हि सर्वदा ११
वेदागमपुराणेषु स्मृतिष्वपि महामुने गुरुवाक्यं विधिः प्रोक्तो निषेधस्तद्विपर्ययः श्रीवाल्मीकिरु
वाच इत्युक्त्वा चरणौ तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः शिरस्याधाय सर्वात्मा सर्वान्प्राह गुणनिधिः १३ श्री
राम उवाच सर्वे शृणुत भद्रं वो निश्चयेन सुनिश्चितं आत्मज्ञानात्परं नास्ति गुरोरपि च तद्विदः १४ श्री
सिद्धर्षय ऊचुः राम एवमेव सर्वेषां मनसि स्थितिमागतं त्वत्प्रसादाद्वयं सर्वे संवादेन दृढीकृतं ५ सत्यं
भव महाराज रामचंद्र नमोस्तु ते वसिष्ठेनाप्यनुज्ञाता गच्छामो यथयातनं ६ श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
एवमुक्त्वा गताः सर्वे रामसंस्तवने रताः रामचंद्रस्योपरि स्विपौष्पो वृष्टिः पपात ह ७ एतत्ते सर्वमाख्यातं
रामचंद्रकथानकं अनेन क्रमयोगेन भरद्वाज सुखी भव ८ ।

नित्याह इत्युक्त्वेति ३ तद्विदः आत्मविद इति गुरुविशेषणं तदात्मतत्त्वं गुरूपदेशाद्धि नीति तद्विदः शिष्य
स्य गुरोः परं नास्तीति वा ४ स्थितं निश्चयं संवादेनयनदृष्टलक्षणेन तदुक्तिसंवादेन च ५ । ६ । ७ रामचंद्र
स्य जीवन्मुक्तिविश्रान्तिपर्यन्तसंवादकथालक्षणमननक्रमयोगेनेति यावत् ८ । ।

22.43

श्री.
वा. नि.
प्र. टी.
३६५

2244

उपसंहरन्निरशेत बोधनेनैवसिष्ठस्यवचनपंक्तिलक्षणायावन्नमालयातिविभूषिताइतिउक्तरूपात्स्वपने जीवन्मुक्तिसिद्धियोगयानेभ्यसेतिमाभ्रान्तानिखिलानांकविकलानांयोगिनांचसेव्यरूपासापरमगुरुकटाक्षाक्षणादिनाशेविनाशलोमुक्तिमार्गेमागुरुभूमिकाङ्कसंदर्शनार्थेपचनीतार्थः ११ विविधसंवादप्रकारे मोहमालिन्यरागद्वेषमहापानकोपपानकादिसर्वदोषावस्थाशङ्कोविघुरूपःश्रवणादेवसर्वदोषैर्मुच्य

इतिस्वपतिविदिःप्रोदितायामयानेवस्नूक्तिवचनास्रग्मालाविविधा निखिलकविकलानांयोगिनांसेव्यरूपापरमगुरुकटाक्षान्मुक्तिमार्गंददाति ११ यइमंशृणुयान्नित्यंविधिंरामवसिष्ठयोः सर्वावस्थोपिश्रवणात्सयात्येवब्रह्मणःकृतिं १२ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेद्वात्रिंशत्सहस्र्यांबालकाण्डेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेवासिष्ठेब्रह्मदर्शनेरामसुस्थानंनामाष्टविंशत्युत्तरशततमःसर्गः १२८ ॥

त्रा+

तेषांस्वादिगुणसामिश्रमेणब्रह्मसाक्षात्कृतिंप्राप्नोतिकिंपुनरधिकारीत्यर्थः १२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेऽष्टाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः १२८ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वैतसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामचंद्र[illegible]सरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोः शिष्येणानंदबोधेंद्रसरस्वत्याविरचितेश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणस्यसर्वार्धंसंपूर्णमस्तु

३६५

2245

९९५८

रुकोई

2247

2249

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ शिवमभयममेतं सौख्यसिंधुं हृदि निहितं हितमस्तमोहमाले जगदुदयन यत्नयप्रतीतिनिरुपमबोधघनात्मदेवमीडे निर्मला निरहंकाराः निःसंकल्पविकल्पनाः यथा जीवन्ति चेह ते मुक्ता मुक्तिस्तेषोच्यते सर्गेहि श्रीरामस्यापि प्रदर्शनव्याजेनोत्तमाधिकारिणः श्रवणोक्तत्तिपरिपाकादेव साक्षात्कारवतो नो देहेन पतनमूपदेहकृद्धिश्रान्तिमंवलीति दर्शितं तस्यैवात्मनर्तृत्वानैपि यथाश्रुविंतं तत्रैव विश्रान्तिवत्वा यासेन नसिद्ध्यतीति तत्त्वोत्तरभूमिकारोपणापेक्षाहमिदमारभ्य। ते अथातो नामः अहं ममेति संविदंशः खेनो विमुच्यते अस्य विदन्विमस्यते यदीप्सितं तत्राच वेष्टते

श्रीरामचंद्राय नमः नैष्कर्म्यात्कल्पनात्यागान्न नुः पतति देहिनः कथमेतद्वदत्वोद्भस्त्वंभव
माप्रजीवतः १ वसिष्ठ उवाच जीवतः कल्पनात्यागो पुरुषेण न त्वजीवतः रूपमस्य यथातत्त्वं
शृणु राघवभूषण २

यदुक्तं तत्र सर्वकल्पनात्यागे कल्पनाधीनदेहधारणादिव्यवहारासिद्धिं शंकते नैष्कर्म्यादिति देहधारणादिकल्पनात्यागोद्भूतात् नैष्कर्म्यात्सर्वक्रियोपरमात् देहधारकप्राणादिचेष्टोपरमे देहिनस्तनुराश पतति अतः पतनं त्वदुक्तं तस्य जीवतः व्यवहारादिकथं संभवतीत्यर्थः न कल्पनाधीनं जीवनं येन तत्त्यागात्तनुपातः स्यात् किंतु भोजकप्रारब्धाधीनं कल्पनात्यागपदप्रशस्तं जीवनाधीनं तन्मे मतिनोपजीवनेनाथ तत्स्वविरुद्धं किंतु जीवनमेव विरुद्ध्यत इत्याशयेन भगवान्वसिष्ठः समाधत्ते जीवत इति अस्य कल्पनात्यागस्य तत्त्वरूपं यथा जीवनविरुद्धं न भवति तथा समपाय यथातत्त्वं वर्ण्यमानं शृणु इत्यर्थः २

अहंभावनं देहादिपरिच्छेदाध्यासं नभः अपरिच्छिन्नब्रह्माकाशात्तद्रूपस्य अर्थस्य स्वपारमार्थिकस्वभावस्य भावनेप्रतिसंधाने परिच्छेदाध्यासो छेदितो नास्ति कल्पनया गालेत्युच्यते ३ ४ इदं देहादि सर्वं दृश्यं वस्तु परमार्थं मत्सरेति संवेगमभिमाने तस्य नभः कार्यभूतत्वेन शब्दविकारत्वात्तत्वत्तो नभोऽर्थस्य वैकः स्फुरत्तोऽन्यर्थस्य भावने पर्यालोचने इदं देहद्वयमपि भ्रांतानुभवविरुद्धेऽपि जीवनविरुद्धं जीवनतपरभ्रांतिनिवृत्तिनिदर्शनादिति भावः ५ एवंस्म

अहंभावनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः नभोऽर्थभावनं तस्य संकल्पस्यागउच्यते ३ पदार्थरसमेवाहुः
कल्पनं कल्पनाविदः नभोऽर्थभावनं तस्य संकल्पस्यागउच्यते ४ इदं वस्त्विति संवेगमाहुः कल्पनम
नभः नभोऽर्थभावनं तस्य संकल्पस्यागउच्यते ५ स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं विदुः तत्र
प्रागनुभूतं च नानुभूतं च भाव्यते ६ अनुभूतं नानुभूतं स्मृतिं विस्मृत्य काष्ठवत् सर्वमेवाशु विस्मृत्य।
भूत्वा तिष्ठ महामते ७ ॥

रणात्मकाध्यासविरोधिवस्तुन्निरोधस्यापि न जीवनविरोधितेत्याशयेनाह स्मरणमिति भूतविषयमनुभूतं स्मरणमहंतांपरो दृष्टुन्निमात्रोपलक्षणं ६ स्मृतिं स्मरणं सर्वमनुभिस्मादिहत्तिं तरे च विस्मृत्य अपरिच्छिन्नब्रह्माकारनिलीनः काष्ठवद्दृढो निश्चलस्तिष्ठ चिरं जीवतया च ब्रह्मात्मभावेन चित्तवृत्तिनिरोधयोगिना।
मा पुष्टैद्यावत्तज्जीवनहेतुरेवेतिभावः ७ ॥

नर्थश्चपिशब्दः प्रसितःप्रणामः ६ ग्राहकादीनांसर्वत्रिपुटीनांमैवसमता कैवायत् नप्रात्मनिष्ठताका
निकैः प्रात्मन्वविश्रांतिरज्ञानमिति निरावरत् तेचग्राहकादयः स्वभावाः अथात्मीयदृष्टिलदेयेदृश्या
मत्याः प्रात्मीयतत्वदृष्टदयेकप्रधानीति तनाते ७ तत्तत्वानस्यात्येषाविस्वभावः यतप्रमत्यात्
सत्याग्रहत्वाद्रात्मत्वतः स्वतत्वेज्ञानात्तात्मिज्ञात्मनिगच्छति ग्रंथीति सत्यत्वात्तिलोपदृष्टपदादिविभाद्धे

ग्राह्यग्राहकसंबंधःस्वनिष्ठेपिनलभ्यते अप्रमलत्कर्षेलाभःकेवलस्त्रेमितःप्राप्ती ६ एषैव
ग्राहकादीनाम्समाप्यनात्मनिष्ठता स्वभावावेदयामन्यानंदानेकप्रधानिते ७ एषएवस
भावोयदूत्दृपदयोबिलः ज्ञानासमाविनिर्वाणमहंनात्मनिगच्छति ८ निर्वाणेना
स्तिदूषणादिदूषणैर्नातिनिर्वृत्तिः मिथ्यानयोरनुभवोनत्कायानपद्योविव ९ उभेएतेमि
थ्यासत्यस्त्रमस्यैवनानिर्वृत्तिः यतोनिर्वाणमनवमडःस्वमनुभूयते १० प्रमभूतेवदूषणादि
निंस्यनात्मत्वपदं प्रमचनञ्जाघ्नतोमनिर्वाणस्यीयगानामने ११ भुक्तिकाहृद्यमहशोप
हितेपत्रलभ्यते ग्रंथकार्यपितन्नास्तिकिमत्रापह्नवेनच १२ ॥

निर्वाणंचेत्यर्थः ८ दूषणनिर्वाणयोः परस्परासहभावोपिस्वभाव एवेत्याह निर्वाणेइति मिथोनु
भवः सहानुभवः ९ उतोनसहानुभवोपीति नवाह उभेइति यदिमिथः सहस्यातां सदाउभे
परस्परबाधितत्वात्सत्येस्यातांतास्तोमसत्यकोदोषस्तत्राह असत्येवेति तथाचविद्वदनुभवविरोध
इत्याह यतइति १० ननुतर्हिसर्वंजनप्रसिद्धंदूषणादिमहाकौतुकंनिर्वाणेउलंभंस्यादितिस्याम
पदिदृश्याह प्रमभूतमिति असत्वाद्नर्थरूपंचतदूषणादि माभाक्षतोनविरयतो ११ ततग्रंथ
स्य कारिकृत्कार्यसंपादकं तत्रनास्त्येव अत्रईदृशप
अपह्नवेनकिंकौतुकंगतमित्यर्थः १२ ॥

2251

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्य० निर्वाणप्र० उत्तरार्द्धे षट्त्रिंशत्तमः सर्गः ३६ यथेच्छैवनत्याधेनतत्रापिब्रह्मके'
वले नद्योपपत्तिभिर्भूयोऽज्ञानयोगोऽज्ञवर्णने वियोगफलकत्वाद्दिवांगे इच्छामूलकं सर्वानर्थं'
शान्तये १ इत्थं यावदिच्छता यथेच्छामिच्छाप्रवर्तनं नामित्यर्थः इच्छानामित्तिपादे प्रथमेनार्थः नथाच
यावदात्मानन्तोपते तावदेवद्वितीयवस्तुसत्यता आत्मा इत्यादेः यत्र आत्मज्ञानयोगादेव विषयापहा
रहारानत्रिलूस्युपायइतिभावः २ यदितज्ञानेन नन्यात्मने वेशेवसंपन्नमिति नमिश्चोतिमनसेनदी

इतिश्रीवा०म०नि० संसारवीजकथनं नाम षट्त्रिंशत्तमः सर्गः ३६ श्रीवसिष्ठः इच्छाविषविका
रस्यवियोगोयोगनामकः शांतयेशृणुभूयोपिपूर्वं शुक्रमणिस्फुटं १ आत्मनोव्यतिरिक्तेवै'
द्वितीयेनदिदृक्षया इच्छतामससतितेनलब्धात्मन्यवेतिकिमिष्यते २ निर्भागावयवासत्त्वाच्यो
म्नः सूक्ष्मतरैववित् संवादं जगदाकारासत्तनीकिंनयेष्यते ३ साव्योमरूपाव्योमैवव्योमा
त्मैवयवेदिका व्योमात्मजगदाभासमैवेक्षाविषयास्तिकः ४ ग्राह्यग्राहकसंबंधः गता'
स्त्रिपुटितिनत्रनः वियतेसोऽप्रशांतानांयथामस्तिनवेक्षितान् ५ ॥

णत्वेनाभेदप्रसिद्धादित्रिपुटीचरितेच्छायाःप्रसिद्धिरित्याह निर्भागेति निर्गताःभागाःत्रिपुटीविभा
जकोपाधिभेदविजातीयावयवभेदाश्चयस्याः अहमाकाराजगदाकाराचसैवसत्ता ३ । ४ बुध्याग्र'
हीतेविषयेइच्छाउदयाद्ग्राह्यग्राहकसंबंधाभावेग्रहणस्याप्यसिद्धेरपिविडर्धनेच्छाप्रसक्तिरित्याह
ग्राह्येति प्रशांतानांतःप्रसाप्रहतदृष्टिप्रसिद्धोग्राह्यग्राहकसंबंधः गतस्त्रिपुटिनिमित्तात्मकाणाद्दान
विद्यतेइति यतस्माद्धेतोरपिकिमिष्यतेइत्यन्वयः येषामज्ञानोश्रवलितनान् नवेक्षितेपितत्रहृष्टाश्र

प्रभावः शाम्यता तत्त्वतो बाधः सोपपत्तिमननसहितो भावना निदिध्यासनात् १३ इदानीं परमकारुणि
को भगवान्वसिष्ठो दृश्यकौलकावसकानवसादिकाविणः श्रोतृन्नलाविर्भन्म दृश्यास्तर्हि स्याजयत्रा
ह तत्किमिति हे प्रथमाः दृष्ट्युपचयादेः विकारजातस्य श्रुपदे परमार्थवस्तुनिष्ठात्मनिसर्वकारा
त्वाशास्त्राचार्योपदेशाम्बुकरतलामलकवत्सहेऽपुवस्फुरतिमत्ति श्रुतंश्रद्दधानेकिं यत्प्राप्तुत म
वाह्निलदृश्यजाते किं प्रात्मनिवेधवायनविदय्यं किं वेयपवाभिलाषिनो लिपेन दृश्यास्तकिं नपुव

तत्त्वज्ञानान्महद्दुःखमसज्ज्ञानान्महत्सुखे प्रभावः सोपपत्तिकदृढबोधादिभावनात् १३
तत्किमात्मनिबोधाय विदध्यं न मुदायमाः स्याद्रूपदेऽपवर्यादेवस्तित्वम्लसितापदे १४ का
र्यकारणभावादिद्वैतमेव सकलं यदा तदा तत्प्रसरतां सम्यक् चिन्मात्रात्मके तते १५ मा
र्गं येन प्रबोधाय तेन मृगेवलमश्नुते योगमरूपे किं चैकस्मिन्सर्वात्मनि ततेस्मि १६ का
र्यकारणतात्यागान्तक्रमीनामेवकः क्रमः योऽहं तस्य देवस्य घोऽईवतेमलिलस्य च १७

तेनार्थः १४ यदा कार्यकारणभावादिसर्वं द्वैतमेव भवति तदेवं तद्देहादिपरिच्छेदापन्नमात्मनः
चित्तावं प्रामे चिन्मात्रात्मके प्रतीचित्रसत्ता सिद्धानित्वाणमात्रमपि दृश्यपरिशेषे १५ एतत्प्रबोधा
मद्रूपसर्वात्मनि दृश्यतोऽपि कार्यकारणतादिदृश्ये श्रीगीकृत्यायमप्रबोधायसाधनानि मार्गं ये
तितेर्वादिमृगैस्ता किं कैः शिष्यमृगैर्वाग्नलेप्रस्तप्रयोजनेनास्तीत्यर्थः १६ यदिवावदृश्ये हन्तेर्वाचा

स्तर्हि सर्वस्वभावरूपा स्याद्विद्येवं न्याशयेनाह यद्
ति ९ ॥

2253

वा.
नि. उ.
टी.
१२२

अतएवविद्धेतेनहृद्यात्मसर्गादिरेतनिद्भवेणोनिर्मलत्वाद्दोषहस्मात् कार्यमिति १८ कारणप्रतिपादनार्थमा
सिविलक्षणानिर्लक्षणा १४ १ यदिसर्वब्रह्मैवनहिं इच्छापिब्रह्मरूपैवेति नतत्त्वसौकारणतिविति
विद्धहृत्पाणामःशंकते एवंचेदिति २ यस्याज्ञयादेवयत्नःक्रियतांकिंहृथाश्रमैरित्यादि प्राकृतः

अनन्तेनेनमनसःसौम्यसर्गादिवेदितात्मनः कार्यकारणभावादिब्रह्मैवसकलंयदा १८ न
दावब्रह्मणिसर्गाणांकारणार्थाविलक्षणा नद्धःस्वमस्तिनत्वास्तिशौतेभिावसपेजगत् १९
२. नास्तिचिन्मात्रतांत्यक्त्वामनइच्छोदयःकुतः स्नेहहीनेयथादीपेनाग्नेनस्तुन्मात्रेणैवयथा १ नसङ्ग
दहेनादौहरैण्वब्रह्मैवनरक्षया श्रीरामः एवंचेन्नइदेतिक्षामावोदेकथमीश्वर २ सान्तःश्चैतै
वकार्थःस्यादस्याविधिनिषेधने वसिष्ठः ज्ञानायासेप्रवृत्तार्थंमिथ्याश्रेस्ववनेनरान्
यथासिद्धवन्नामनत्वंनिकिंचिदृश्यते यदासदात्मनोदेतिशाम्यतीच्छानदातदा २४
यथायथोदयोद्यस्मैर्नशांतिस्तथातथा वासनाविलयश्चैवकथमिच्छोदयोभवेत् २५

यत्नविधिनिषेधनेनिवारणे सत्यंविद्धपहृच्छोदयेपिनकाचिद्धानिः विध्याद्यार्थितायास्तस्याः
उदयएववर्लभइत्युत्तरमाह ज्ञानायासमित्यादिना २२ २३ इच्छेकीटकटीगताविनश्यतीइति
प्रसिद्धस्यधातोःशुद्धेनसम्प्रत्ययकवचने अयनीतिरूपं नमयनेः तस्मात्मनेपदित्वात् २४ २५
॥ ॥

के.

स्तलोकेदादपिविदुषोनेच्छोदयसंभवइत्याशङ्क्येनाह नस्यति १६ नमूढैनेनरोचते १७ समस्तकर्मा
स्त्वानिषिद्धेदेहधारणमात्रस्यापनसंप्रहानादि १८ ननुतादृशस्यविदुषःसाइच्छा नेच्छाप्रतिच्छावा
इभयंवक्षैवप्रथमवान्तस्यविदुषःनवाप्रमितवक्ष्येचमनुष्यार्विषयाइच्छाप्रवर्तयनजायतेपव
म्

तस्माविद्यापप्रांनेथंनिर्मूलास्तुकतोदिता श्रेयपदृषिवैरस्यायस्येच्छोदेतिनक्वचित् १६
विरक्ततास्यनोहद्भूपनोदेत्यज्ञास्यकर्मता केवलेस्फुरद्रूपश्रीःस्वदेनेनस्वभावतः १७ का
कतालीयप्रयोगेनपरप्रेरणयानया यदिकिंचित्कदाचिन्नस्यान्निच्छितिवानवा १८ नद
स्यसेच्छानिच्छावाप्रत्येवाज्ञनसंभवः इच्छानमाप्नतेतस्यास्वरूपमेवाजुवानवा १९ ज्ञा
नावैदृदितांजतोसलदिच्छायोपक्षमस्यति नैनयोः स्थितिरेकत्रप्रकाशतमसोरिव २०
प्रतिषेधविधीनांतनतेनविषयःक्वचित् सर्वानस्वैषपतीच्छस्यकोस्यकिंवक्तिकिंकृते २१
एतदेवकृतार्थत्वंयदिच्छास्तमितानवै ज्ञाहनेसर्वलोकानामथानुभवएववा २२ इत्थं
विरक्ततायानेयदानस्वदनेच्छावित् नदानेच्छाप्रसवतितदेवचविरक्तता २३ ॥

प्रागसंस्तमनुस्मृत्यनुवाप्रतिषधतेन्नर्थः १९ नतानवेनमदा २० प्रतएवरागातः प्रसक्तनिषि
द्धक्रियायाप्रतिषेधशास्त्र ...... नायेनाधिकारीत्याह प्रतिषेधेतिकिंकृतेकस्मैप्रयोजनायेत्य
नयतेयस्यस्वरूपेणपतनीयमित्येयनवमनुष्यमस्त्रीतिभावः २१ वासेच्छानिवृत्तिःसानेदानुभव
तमिच्छुतननवोयोदयविच्छमित्याह एतदेवेति सर्वलोकानामभयदानेनह्लादने २२ २३ ॥

2255

वा॰
नि॰ उ॰
टी॰
२२२

२४ यद्वैतं नेह नैतद्धि स्वरूपं वस्तुनो नेदृशं वा ये लन नमेकानं सेत्क्या चैते निर्विवर्जितं यथास्थानं यथायथ्रास्तितमेवेति
परेणान्वयः २५ अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनलाभः २६ नातिकृत्येति अर्थव्यपाश्रय इति सर्वत्रानुष
ज्यते २७ २८ २९ इति स्वात्मवर्णितमात्मनतैर्निश्चिन्तः तैस्तैर्वचनैर्निरतिश्रयान्नेदात्मभावनयाविर

बोधाद्वैतैकसद्वैतनयः शान्तमवतिष्ठते इच्छानिच्छादयः सर्वे भावात्मस्थितिवात्मकाः २४
बोधाद्वैतमितं द्वैतमद्वैतं नैकतावि वर्जितं यः स्वस्थो विगतव्यग्रः शान्तस्वात्मन्यवस्थितः २५
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः नातिक्र
यानेच्छयाप्यनसमता नाममता सदा नैवात्मना न चान्येन नेनैमेरगोष्ठी विनैः इच्छा च नस्या
नोदेति निर्वाणस्य प्रबोधिनः यदि वोदेति तस्येच्छा प्रस्फुरणास्पदमेवसा २६ नद्धः खम
स्तिनं सर्वशान्तं शिवमसज्जगत् इति येन स्थितिलेवानीनं प्रबुद्धं विदुर्बुधाः २७ उः खेह
विभावनया ऊर्ध्वं विषमिवासृतं इति निश्चिन्तमयीवात्मा प्रबुद्ध इति कथ्यते ३० तस्थितं
बोधमनिर्वाणमशान्तं शान्तं शिवं समं शून्येशून्यसमतिचमयः द्रष्टागां जगत् स्थिते ३१ अमेवेद
नमेविलेवनतैविश्वमिति स्थिते सोऽस्य समममसमेरणा तेशिवं देहनाम्रमः तयो ३२ यदिदं दृ
श्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं तत्सर्वं शान्तमाकाशं परविताप्युरोपमं ३३ ॥

यमसृतमिवशुद्धं ३० तद्धेयानुसारिणी स्थितिरिव सर्ववस्तूनां अविपर्यस्तस्थितिर्निजा इयमिदं सा
ह तदिति तन्मदा ३२ इति उक्तरीत्या अविशङ्कितं निजे गत्वं यथास्थानं यथास्थिते सति ३२ चितायं मनो

राज्यनगरेनतुपमं ३३ ॥

गो॰

ते.

यः पुरुषो नवे नदीयमनोराज्यकल्पितायाः नगर्याः मध्ये नववृक्षाः शेषं नगर्यामायामो अविद्येत्यादि प्रतिबिंबभूतोमिथ्याभूतश्चाविद्योपाधिकमिमन्जगद्भुमेति अन्तरर्थः ४४ तत्कुतस्तत्राह अत्रीति यतः अज्ञानादिभूतनगरात्मावरिच्छिन्नः कारणमेवाज्ञानादेशोभात्मनाजृंभते यथा तृषितश्रान्तस्फुरणबुद्धयच्छन्तू पंकजरत्नं श्रवणभूतेषुरोहेशमृगतृष्णोतुवीन्यात्मनाजृंभतेनद्दिनर्थः ४५ अमृतत्वनाद्या इतरत्वमस्त्व नेकिंकिल ४६ भ्रांतिमात्रो मिथ्यानात्रदपि भ्रांतेर्मिथ्यात्वमित्याह अमृतत्वमेवेति यतः सत्यब्रह्मैव

परिचितापरोक्षपेणनविद्येणमायामो यथोत्तलवभूतपत्नात्मथ्येवास्मिन्जगद्भुमे ४४ अ
थिपृथ्वीनदीशैलवृक्षाभ्यावभूतनवात्मनि जृंभते स्वकारणाकृगन्धर्वोबुवीचिवत् ४५ स्व
प्रतिर्माणपुरवद्भालवेनानलनालवत् यदिदं दृश्यते नतत्र किंकिलात्मन्यतेनवत् ४६ अ
सत्यमेवाहमतिभासतेसत्यमेवच भ्रांतिमात्रेविनेवयं भ्रांतिस्फुरतिसाधनी ४७ तमसा
मसमदत्यन्तंकिमपीदमनीदृशं अवाच्यंजगादिदित्येवमात्मवत्स्थितेवत् ४८ इहेहक्वानि
जतेजसप्रगाम्यतोयदलेसमे तथापिश्रयमेमनेनननिःक्वोदयंस्फुरे ४९ ॥

अहमिदमितिच अमृतत्वमेवभासते अतःइयंभ्रान्तिभ्रांतिमात्रेविनेवस्फुरतीत्यसतीत्यर्थः ४७ अव्यंतासवे श्रेष्ठेनक्षनिविद्दत्तुभवविरोधः उभयरूपत्वेनतु विरोधाद दसमर्थीन्यनिर्वचनीयतायतिष्ठत्यवदस्यपरिशेषादित्याह नसदिति अनीदृशं इदियानवधार्यत्वात्मसेवत इदंपवत् गंधर्वनगरयाकारावत्स्वआकाशवद्वा ४८ तमसनसुविरल्लसबोधबलादेव अलेशाम्यतोविषयाणां यत् यद्यपि इक्ष्वानिक्वनेसमेतत्वफलनथापि अनिक्वोदयमेवस्फुटंनिर्विहिपरत्वात्मिवकिं

देहेनेऽद्वयमेमन्त्रे नन्दिनिनामसंबोधने ४५ ॥

2257

वा.
ने.उ.
टी.
१२८

यथाश्रविकृते पवस्यैवाकाशाद्याद्युत्पित्यादि सुसुमनकर्मण्याह ज्वरादिनिवृत्तिः प्राप्तिनानदृदन्ता
नाद्भूतविदात्मनोपिनाचक्राररणीनवंस्मृयपलितस्वर्थः ५. तथाखेविदात्मनोबहिः प्रवत्तनेवेच्छा
विनेकस्यास्रसृप्रंनः सद्भूपेस्थितिरेवमुक्तिर्वितिपत्तिनमित्याह चित्तइति ५१ तथाचेश्वरस्यसर्वात्र
लयोविवविद्वयइच्छानि [illegible] च्छयानेकस्त्रिलाभः स्थितिर्वेत्याह इच्छेति प्रक्तिफलमितिशेषः ५२

अहंजगादिनित्नमिचि चित्स्वयंप्रकाश्यिता चिदात्मनोयथाचायोः स्पंदोनाच्छाक्तिकारणं
५. चितश्चैतन्यापुवितेयवत्रिसंस्पेवसंहृतिः सेच्छानन्यापुक्तनापुक्तिर्युक्तिज्ञानेनिश्वाद्यता
इच्छाभवननिक्षावासर्गोवाप्रलयोथवा हतिर्नेकस्यचिन्नापिमवकिंचिदिहास्तिहि
इच्छानिजेस्मृदसतीभावाभावौस्वतावस्थावे इत्यच्चकत्तनाथ्योत्रिसंभवंतिनकाश्चन
इच्छानोतानवंघस्यदिनातुदितुमागते चिचक्षुमनस्मपनमाङ्ःमो [illegible] दृश्माविते ५४
इच्छाद्वाविकयाविङ्देह [illegible] दिस्थलेप्रवर्तते जयेनियत्रनैतानिमाणिमंत्रायाणिच ५५

तत्रोपपत्तिमाह इच्छानिकेतनिकेतनकलनाभः प्रवतनविड्रूपेप्योम्नि चिदाकाशे ५२ इच्छालक्षणयाद्वव्यव्रा
णशल्येन शूलेशोकमोहादिवेदना यत्रयस्मिन्शूलपतानिलोकशस्त्रिद्धानि मणिमंत्रौषधानि नजयंति
ऊर्द्धीभवंतीतियावत् ॥५५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गे

तस्यविवर्तोदर्शनमेवस्याताः बाधितस्यजगतस्तुच्छत्वाविभावनेनकिंचिद्दृष्टस्यविद्यमानत्वप्रतीयतेतिविभाव
नेनस्वर्थमेववव्रूतेस्याह मृगतृष्णेति ९ उक्तमार्गप्रवृत्तस्यविभासमर्पितवानिषेमृगतृष्णेति तरभावा
नस्यतिभास्याभावात् नहिवटाभावेप्रकाशस्तस्यैपिवटप्रकाशःशाखापत्रोत्पत्तीतिभावः १० अनेनतत्त्वपस्य
जगतःप्रातिभासिकस्याभावात् त्रिकतृत्वेपितस्यनिरूपणमशक्यनाह्निजनरोहैमेवनिराकरोतिविश्वं प्रहं
कारंवीजत्वेनजगत्तत्त्वमभवतत्त्वेन वर्णयतिविश्वमाहिना ११ इंद्रियरसास्थानिविषयाः संगतस्तदाख्यानि

मृगतृष्णाम्बुवद्विश्वमवस्तुत्वात्स्वरूपसत् यस्येदंभातितद्ब्रह्मनकिंचित्किंचिदेववा ९ मृग
तृष्णाम्बुवद्विश्वंनास्तित्वमथ्यवास्तिव प्रतिभास्येपिनात्यन्तरभावात्त्वंतःशिवे १० विश्वबी
जमहंतत्त्वंविहितस्याह्निलायते सांप्रभुवीनदीशादिर्जगतोरद्गुणादयः ११ अहंत्ववीजात्
एतेनायतेसौजगद्द्रुमः तस्येंद्रियरसास्थानिमूलानिभुवनानिहि १२ तारकाजालकलि
काकरोयः कोरकोत्करः वासनागुच्छविसरः सर्गादिर्द्रुःफलालयः १३ स्वर्गोदयोहर
दर्शमहाविटपकोटरः मेरुमंदिरमल्लादिगिरयः पत्रराजयः १४

यथोभुवनानितस्यद्रुमस्यमूलानि १२ अश्विन्यादिसप्तविंशतितारकाजालेनतस्यप्रधानकलिकानिर
मञ्जरीयः स्थूलकोरकोत्करः प्राणिनांयमेवासनाः गुच्छगुच्छसमूहाफलालयः फलगुच्छः १३ स्व
र्गोद्यः स्वर्गद्वर्जनेनतपः सप्तलोकाख्याः इहतोलोकानांवर्गाः महान्तोविटपकोटराः शाखावलयग

श्री.
वा. ति.
३. टी.
२२

प्रग्रस्ततयः आलवालपरीताः पुगानिक्रुनाद्दीम्नुग्रोवेबेध मेधिष्ठहनयलामनघुलान्हेहानिनघ्नपुरावा
स्परायनलेमासाहित्रुणांपङ्क्तयः हेलस्यप्रालोप्पुलाप्तुहेदपवेति १५ नर्दः मोथः उपलेभाधोति
लानमेवहृदनलेभः सर्वैविटपाधारमध्यभागः नस्वानन्तुवेयातिवीतानिहूतिवेव रखोवनहृतापा
नः १६ इंद्रियार्थोपलंभाः हृपालोकाः मनसानहृदेवसंकल्पविकल्पमनतक्रा तस्थलस्थद्रुमस्य
विविधाः आमोदहृतयः स्वगंधप्रसराः आकाशामध्याकृताकाशानस्यविपुलंवनेषु तवनचः नेत्रपु

समस्याघोप्रसृतयः पातालेषु मूलकोटं पुगानिवृत्तहेदालिपर्वतिगुणपङ्क्तयः १५ पुरा
नमस्यस्निग्धहीनराविहृगकोटयः उपलेभोहृदस्लभोरवेलिवीतानिहूतिः १६ हृपालोक
समन्स्कमाविविधामोहृहृतयः वनेविपुलमाकाशे पङ्क्तिजालेमसत्वनचः १७ विविधा
शाखोक्तनवउपशाखादिशोटस्य संविष्टसमहाहृरेवातसंघटेविवर्तनः १८ वेहाकेल
वेधोलोलाम्लनोन्मज्जनोन्मज्जदाप्लावाः रम्याः कुसुममंजर्यौलिमिरैभ्रमरभ्रमः १९

हानिउन्नतापयोत्राश्चनेत्रवृन्दस्यमस्तेकोऽहं हेरवाक्किजालमिवपुण्याहेहृत्नेप्रसवबंधनमितियावत् १७ न
स्पात्मसंविदेवजीवनहेतुरसप्रवाहः सूर्येचन्द्राग्न्यादीनांमेववर्णानिविवर्तनः स्वात्मैवनसपवा
तसंघटः १८ मज्जनोन्मज्जनेप्रमरस्तुदयास्तमयौतडन्मालोचंद्रार्कस्वयः तस्यरम्याः कुसुममंजर्यः
सूर्येणसहभ्रमतिभिरंधपापवभ्रमतांभ्रमतोभ्रमरभ्रमः भ्रमतोभ्रमतास्तुति १९ ॥

ईदृशोऽयंसंसारवृक्षः पातालमूलततः सप्तलोकशाखागणांदिक्तसूक्ष्मस्थूलतां तरिलेखा पूर्वं वक्ष्यते सदे।
वर्ण्यांतिरूपंस्वदृतिदृतिस्य स्वरूपमर्थं तेषे वीजेष्वन्हेतौ लक्षणो नाग्निना दग्धे तेभर्जितेस्वक्तिजीवन्मुक्तिभो
गायपावनेदेहपातेश्रुतिभास्कराभावेण सलोभ्य स्वभेसंसारवृक्षस्य पुनर्जन्मादिनारोहः संभवोहेतोर्नास्ती।
ऽर्थः २१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे सप्तमः सर्गः ७ इहसंसारवृक्षस्य सत्ता ना।

पातालमाशाखाणांमेतंवित्तमाद्यूर्ध्वतिछन्नमदेवसहृत् तस्मान्हेत्वाग्निदृतेदृसमर्थंवीजेषु
वर्तीतिसत्तोपिरोहः २० इतिश्रीमहारामायणेघोषेमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणेज्ञगाहृदा।
वर्णितंनामसप्तमः सर्गः भुसुंडउवाच विद्याधरधराधारासोगिरिवकंदरमंदिरः हिरांतसंवा
वत्सरासेवारवेचरः १ ईदृशोयंजगद्वृक्षोज्ञानेनेदृग्विवीजतः वीजेज्ञानाग्निनिर्दग्धे नै गे
वकिंचनजायते २ इदंमात्रेणतन्नास्तिकिंलाहंत्वंकदाचन एतावदेवतज्ज्ञानमनेनैव
प्रदह्यते ३ अहंत्वभावाद्वाहंत्वमस्तिसंसारवीजकं नाहंत्वभावनाहंत्वमस्तीतिज्ञानम

त
इत्थंदर्शिते संकल्पमेउपशायः संसारउपवर्णिते। वर्णितंसंसारवृक्षमनुवदन्विद्याधरेनिदे
[illegible] विद्याधरस्यधत्तनसप्तलोकमहिताधराधारः मूलदेशोयस्यलोकालोकोगिरीणांकंदरा
णिश्चितपालभागमंदिरंस्थालवालोवैदिर्घस्पदशाद्गिंतवैधेवरेचशाखारोपाणितिर्यग्विटपविस्तारेण
चारेणऊर्ध्वविटपप्रसारेणानतनचप्राणिसंचारेणवखेचरः पतिवेचलः २ नेदंमात्रेणतन्नलः किमि

देस्यादितिरत्नपरीतावह्निसूरसवल्लमायतनपावधा
र्यमाणे ५

2261

उत्पत्तिरेव यस्मात्ततः स्वनेकान्तसंभवत्तित्वस्य स्थितिर्हि नित्यस्तेनाह सर्गादावेवेति ५ संसारः काल
क्रमेणैव विनाशेऽपि वैलक्षण्यं स्थैर्यस्पर्द्धीकरणोपायसंकल्पमूलमेऽनुपदर्शितमिथ्यात्वनभूमिकारचयति समाकर्णय
स्यादित्याह स्वरूपमात्रं सान्वकृपेण वर्णितेनेव यन्मूलेन संकल्पनामनाकल्पेन गुरोक्तादृष्टापायक्रमवेदकेवाक्यंस
माकर्णयेतदृक्क्रमेण स्वप्रयत्नतो ये यतं ते तेनेतदन्वेषा भो सम्यक्स्य संकल्पेन नमदकेवलमात्वंजयति
९ यथास्वरूपकृतस्वरूपकारः स्वशास्त्रस्वरूपकारवित्प्रधानविज्ञेये सम्यग्भावितोनतदृक्क्रमप्रकारेतौवनानाम।

सर्गादावेव सर्गश्रीः किलाभ्यासाभवयोगतः क्रमेणेदं क्रमप्राप्तं नेकृतोद्भिन्नैकाविभ्रमः ५ स
माकर्णय गुरोर्लोका यत्नेनेवे स्वयत्नतः संकल्पमानामात्मूलेन प्रथमोजयति ते ९ २५।
नाज्ञयमात्मोतिस्वभावात्तु स्वरूपकृन्मते विवेकोऽस्वविवेकिन्यो यत्नाद्वैवनान्यथा १ वि
शुमनस्कारमात्रेण नगाद्विहरेनात् मास्मातन्नवद्दिर्नैनैवन्नक्वचनविद्यते संकल्पोन्मे
षमात्रेण जगद्विनिर्विलीयते तदनुन्मेषविलयविकल्पद्विर्त्तिविजत ५ ॥

स्वभोस्मनानारसाय नारंभनाम्नाकेन निष्पादितात्तत्तद्रामप्रजनादिजयं राजसन्मानानुत्कर्षेवा
मोतितद्विवेकोऽधिकारी गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण यत्नतादेवस्वविवेकेन केवलस्यपर्थेतेनयतिनान्यथेत्य।
र्थः १ यतो यंसंसारः स्वयंदृष्टजालादिवदृश्यानविमनस्कारमात्रसत्तानविनोवहिरस्तीत्याह विदिति ८ वि
शुमनस्कारमात्रतासम्पादयति संकल्पेतिविवक्षितनश्विनस्यचिन्ने कल्पितेयस्मिन्नेतदृत ५ ॥

जगतः संकल्पमात्रेणोद्भूतस्यैतस्य संकल्पितमेरुपाकावलोकस्यपतिमेरुपद्मस्य महिमा १ अत्रैवयोगवं
प्रोतोमेरुकर्णिकेर्व्यंगुल्मलवैस्यतस्याविधेनमत्स्यकिल्लेशसदूर्हेरणहृतः अतएवकुंचितं इंद्रायुधसहस्रा
ढ्य वक्रविकल्पसंध्याभ्राणीवसुंदरः २ यत्रयस्मिन्मेरुपेवास्त्यानेनिवसतांस्त्रीबालवृद्धा
दीनांकोशस्थैर्लोकांतरगामिभिर्नाल्यर्णदीर्घेतिनदाकार्यैः सम्सहनकाः संपुटकाः तत्रतत्रस्थापि

मेरुपीठोल्लिमहास्तंभो मुक्तामणिविनिर्मितः बहुयोजनलक्षाणि कांतकोपवनचित्रितः १
मणिस्तंभसहस्रेणानूतोग्रप्रोतमेरुणा इंद्रायुधसहस्राढ्यःकल्पसंध्याभ्रसुंदरः २
स्त्रीबालवृद्धदीनानां नानाख्यानामितस्ततः कोशस्थैःस्थापितायत्रलानानावनपांतरे ३
भूतबीजपराहणां ह्नमोतिपुसंगुपमाः तमःप्रकाशविश्वात्मालोकांतरस्रमाह्नकाः ४
ग्रामोदसभगालोलजलदावलिपल्लवाः लीलाप्रपाकोरेस्त्रीणां विलीनाकुसुमपाद
पाः ५

ताः कीदृशास्ते सूंतरेनानानदीपर्वतवनहृक्ष्यस्थदेवलिर्यैर्तुरादिनाचनपापुष्कलाः ३ भूतालिश
णिनस्नलतणिबीजैःपरेहरुप भोग्यैश्चग्रामहर्लीः तमसांतिपुमिचीनकैर्मणिप्रदीपसर्पवेल्लवि
र्मितवहारपशूहपापुष्पः सप्तहः कचिन्नंतोमिः कचित्स्वकाशेश्वविताः आत्यासामिलास्यायेषां ४
लीलाप्रपापाः क्रीडालताप्याकारेयस्मिन्मेरुपे स्त्रीणांमुनायविलूनालवनेनगृहीताःशाक

स्ता:कर्णीहराघ्लेकारायेभ्यस्त्याविधापारपाकृता
१५

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२५

बालानांनिः एवामेनाक्षिचलिताः अतिलघीयांसः इति यावत् ईदृशाः कलावलाः एवंप्रयोर्बालानामेव क्रीडाकंदुकाविक्रान्ताः ब्रह्मांडकुहराः छिद्रभूतलोकपीठाः कुलाश्मारदंबुदाश्च तालांकृतेचामराः कृता ॥५ पत्रमेरवेभूतलं हेमसर्णैपूर्णमृदूलकं कृतंतारकामृदिनमेवं स्विन्नानांक्रमे १६ पत्रमेरुपृष्ठोमलह रोमाजिदेवानां गगनाभासः आनिर्भावतितोभावादिपननयपादवलगतोपास्मिन् पूर्वेकोडनांपृष्ठहनिवा

बालनिःश्वासचलिताः कंदुकाविक्रमवल्गनाः ब्रह्मांडकुहराः कर्णपूराश्ममसाशारदंबुदाः ॥५
कल्पांतकालानललोलज्वालाहूतनयदेवनाः भूतलं सुप्तफलकं स्विन्नानेनतारकांचवं १६ मूला
गारयणावर्तैर्भृतेन्द्राः स्वाशिरोगानवः ओमात्रैवेत्यगङ्गामपात्रेगृहलिवासिनो ७ इतीमे
कल्पवृक्षांतस्थिरभावैर्यथा यथा अग्रस्य हरयोर्य मपलमस्त्वतामिवगच्छति १८ तथैवाप्यंज
गद्रूपः संकल्पैः स्वसमुत्थितः चित्तमत्कारमात्रत्वान्मित्रिचक्रस्विन्नचित्रवत् ॥९

सितोमेरुपर्वताभिनांब्रह्मादीनां तत्र भूतस्यतारणोचतुर्विधभूतग्रामात्संततोऽशाविफलानां पुनः सत्यस चरणोहिनाभ्रमणं पयावर्तैर्लहरीणांपूतेषशिभानानादिनवग्रहाः प्रदाकृताः ७ इतीर्दृश्योमेरु पोस्तीति संकल्पितः संकल्पएव अग्रस्य हरयोर्यमपायपाशस्त्वतामिवगच्छति तथैवायंयथा तः संकल्पैः स्वसमुत्थितोजगद्रूपोमेरुपोपीतिपरेतान्वयः १९ ॥

2265

प्रतिभासमेतोस्ति परमार्थेनोनास्ति च कृतोपि समस्थितो मयाह्रदस्थादिरेव २० संसारः उदरकोटरेष्व
स्पनथापि निर्यश्चिद्भ्रमत्कारणं २१ तथा नैष्ठिकैर्विकल्पैर्निर्विकल्पैश्चाविर्भावयितुं च तत्त्वविमर्शतमे
वस्वायत इति यथेच्छमितथाक्रार्विमर्थः अन्नपानादिरैहिकभोगसामग्री दानयज्ञादिरामुष्मिकभोग
सामग्रीउभयथापिस्थानाद्दृंयफलानभिसंधिं २२ विवेकप्राप्तेर्वते शुक्तिरजतवद्भाविनीअध्रुनभीयत इति

असत्यमेव स्फुरति सर्वमस्ति च नास्ति च असद्रूपमिदमेवार्थं कृतोपीव समस्थितः २० हे
स्त्रीवकटस्काटिनं संसारोदरकोटरः चित्रभ्रमत्कारणवाच्यमविकल्पनसंततयः २१ असं
नमेव स्वापन्नायथेच्छमितथास्फुट" यस्मात्त्वपानमन्नादादानमादरसंपेयिवान् २२ तस्मैदंप
श्चिमं जन्मन सकर्मसु मज्जतीति" प्राप्तोविवेकपदवीमस्मि पावनात्मन्नुत्तरोपविचितजग
ज्जितयोद्वितीयो नाथः पतिष्यामि पुनर्भ्रमे नसाम्प्रतेति जानामि मौनममलंपदमन्तमजातं २३

इति रामायणे मोक्षोपाये निर्वाणउत्तरार्द्धे प्रथमः सर्गः १

पुनर्जन्मादिसंभावनाभीतेन मयाप्राप्य प्रतिप्राप्त इति हे पावनात्मन् प्रबुद्धेनेत्पादे त्वविवेकपदव्यापे
तयाद्वितीयेणपविचितजगज्जितयाविवेकपदवीप्राप्तोस्मि अतः अनन्तानामनसौ अधः पतिष्यामीतिजा
नामि अनुमितोस्मि अतस्त्वं मोनेवाग्रनमचेष्टास्थ्यममले विश्रान्तं लब्धमनयापादं स्वरूपजातमुक्तस्त्वेन
मर्थः २३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे प्रथमः सर्गः १ ॥

दा+२

पु+२

स=

मव+२

विदर्थोनोदयध्वंसमनोमूर्त्तिविवर्त्तने इहचित्कचनं निःस्वं चिन्मात्रमभिनिवर्णितेहि जीवकोटरकादिवं संसा
रेटरकोटरः चित्त्वमन्वाशपवायमविकल्पनमेवास्य ऋतिमद्रक्षं तत्त्वक्षयमनुभावयिष्यन्नविकल्पनपूर्वका
रं प्रथममनुपदिशति अनुद्यमान इति तेषां तत्त्वं तर्किपादगुणद्वेषादिकल्पनाहं तत्तदवभासकं चिद्रूपम
पि विभाजकविकल्पकमनसोऽनाधादनुद्यमानः निर्मलाध्वप्तत्सविषयाध्वंशवः प्रहर्षकिरणाश्चेव स
शांतनायः प्रकाशमात्राविशेषः आस्तेयमविकल्पस्थितिर्न तात्त्विकल्पनं यहेतुर्विमर्षः १ संसारोद

भुशुंडउवाच अनुद्यमानमस्मादि चिद्रूपमपि यानघ शांतं चिद्रूपमेवास्ते निर्मलाध्वंतनं शव
न १ अचेतनं चेतनं नाम स्थिते द्वे विद्यते लोकेऽस्मिन्द्वयरूपेऽपि सदृशामयोर्वर्ग्यो यथानलः २ अचे
तनाचेतनयोर्हेतुश्चिन्मात्रैयेष चित् चिन्नाशोत्पादयोर्वह्निज्वालानां पवनो यथा ३

रकोटरश्चित्त्वमन्वाशपवायमिद्येनदृष्टिक्षेपपतिकमनुभावयति अचेतनमित्यादिना अचेतनं नेह रूपं स्वस्थ्री
येनायद्रुःस्वपरिणामिन्नादिलक्षणोविदस्माद्रूपे समपि चेतनाया चित्तां न वरेव विद्यते नाशं तत्कृतः चेत
नादेव नतस्मद्रविपुमानं ततदृश्येवद्रूपाचेतनयाचेतितं शक्यं नचाचेत्यमानं किंचित्सिद्ध्यति नापि चेत
नाप्रक्रियायेनगत्वाचेतयेत सापदिसर्वगतानां हि सिद्धेव प्रतिनेत्यर्थः २ पर्वदेशतः सर्वेदृश्यस्वविद
तः स्थिति प्रकाशाख्यकालनेऽपि स्वचयं श्चिक्वायां तासामपयतिसचेतनत्वाग्रहस्य दृष्टानि विषयाः अचेतनाश्चे

कारविषयाः तथा पूर्वं वेदेवकारणे विवर्त्तेपि सा नेविद्धि वर्त्तते चिन्म
त्कारइतिभावः ३ ॥

2267

तथाहमिति सत्त्वेन नाशात्मिकासौ नैवोभयमिति तामसी सुखात्मिका वस्थितिमिच्छति स्माह नाहमिति ना
हमस्मीति हेकाया स्यां संशयाभावेन प्रत्यक्चिद्रूपपरिशेषविकल्पहेतुत्वपादेवे द्वे विकल्पनिर्मुक्तेः पू
र्णोचितिविश्रान्तिरखिलसर्गः एवं विश्रान्तेनेयत्तानतः सर्वव्यापकत्वयोग्यं ५ सर्वव्यापिनः ह्रीरस्यां
तु त्वयेपि परिशेषवद्ब्रह्मस्वरूपमेवानुपूर्वं तेपरिशिष्यत इत्याह चिद्रूपं तिष्ठाम्यं ५ प्रत्यक्चिद्रूपं

नाहमस्मीति चिद्रूपं विदितविश्रान्तिरस्तु ते तेनोभयबाधाऽहंशेषेण भूयते ते नाहं पृथोभव ४ चिद्रू
पः सर्वभावानामन्तर्बहिरवस्थितः अप्यसौ तु न संसर्वहि स्थितेवयथापयः ५ नाह
मस्मीति चिद्रूपं विदितं वे हत्यम्भंगते नचास्मीत्वितिविन्द्यत्वं केनोपमीयते ६ स्वस्तात्मस्वरूप
तालभूविश्वरूपमिवोषिते नानाभावानुजीभावक्रियाकालमिवाकुलं ७ यथांगमपंकु
टो जगन्मौनमिवस्थिते तथा विचित्रकचितं तेवकुष्ठे वात्मसंस्थिते ८ ॥

ब्रह्मवित्तोलसमत्वेऽस्मिन्केवलमेवेत ६ यथास्वात्मस्त्रैः सहस्वेऽमानेपातालभूविविश्वरूपमिवस्थितंसी।
तिहर्षक्रोधयुक्तजयपराजयादिनानाभावैपलायनानुभावनानायानजंगमजीभावैस्तत्तद्रूपक्रिया।
कालमिवव्याकुलमपि रंगमध्ये चित्रलिखितं जगत् कुड्यं कुड्यात्मनामौनेयुनि शरीरमिवनिर्व्या।
पारमेवस्थितं तथायमयाशबलविचित्रकचितं जगदपिशुद्धचिदाकाशालवणैकुड्ये निर्विकारा ह

य तथात्मैव बहिःस्थितं तज्जगद्भावैतस्मर्थः ७ ॥

अचेतनममूर्तमजगद्रूपं चेतनेनेपरमार्थंसमुद्रयन्नंपंकायदेवविविस्वतः स्वयमतः कश्चित्तेनेवभूयते
एवं ह्यापन्नयोक्तम येभुंस्याचेनसमाधिना बायदेनेक्षितनकृविमर्शः ४ एतावात्स्वतेमस्तन्नवि।
शेषविशेषः यथामहद्भूमौ महानपानमलाहूरपत्ननाः अकोशवः मज्जनमर्वर्त्तद्विमपर्जननाजरोणे
पापादर्शनात्मात्मानोत्रलोककल्लेनिरोधकाः देशकभूमिनह्नत्तालो नदहैकविज्ञावेननन्नतः

नैमैवभूयतेभूयिष्ठितेकचिंतेस्वतः अचेतनंचेतनंवायथेष्टसितमपाकृत ४ वि।
भ्रमनकृतपोषोभिस्फुरंनेमनाजगन्नया अकोंशवदुतोषिमः स्वाविदितवेदितं ५
निमिनक्रांतदृशीनोयथाकेशोंडूकादिके स्फुरंनेवंजगद्रूपमनात्मन्येवनिष्ठितं
॥

सर्वविज्ञानानाहिदितवेदितंतत्त्वविदोजगद्रूपास्थितभ्रमकृतपोषानिरोधेनयस्यसर्गः उपपादि
तंचेदंलीलोपाख्यानेविस्तरेण ५ एतावानेवनिरोधिन्यपदेशेनापाशयेनाहृतिमिरेति यतो।
नात्मनिष्ठंसारोपवतिष्ठनामसत्ता ॥ ॥ ॥

अर्कांशवदिति निरंशोपि प्रकाशांतरेणापि वर्णयन् रूपमेवं हरति प्रकृतिमिति आभासमात्रं वर्णितं चिद्रूपमर्का
र्माद्यप्रतः अतत्तद्रूपा उदितेन तत्स्वरूपा नोदितैव चकारो विकारानंतरतामपि समुच्चयप्रतिषेधार्थो अ
र्कांशजालैरेव रचनाविनिर्माणेन स्वस्थानं पार्थिवं प्रकृतपर्वतं नगरं अवयवः वस्त्रा भूमौ कुड्यादि जगत् तत्वज्ञगत
द्रूपतारैव लतेव मसत्त्वं नास्ति यतोऽकिंचिद्विरोधकमिति यथोदितेऽस्मिन्नः सिद्धः स्वर्थः ९ इति वासिष्ठे
निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे नवमः सर्गः ९ यथाभूतेस्मिंस्तत्वे चित्तविकारमकारणं नास्तीदेव जगत्का

एवं जगद्ब्रह्मणि भिन्नबोधरूपप्रभाभासकमस्त्युदितं च नचोदितं च अर्कांशजालरचनानगा।
रामभवकुड्यादिसमस्तमित्थमस्ति तत्वे शैलतेव ९ इति श्रीमहारामायणे मोक्षोपाये निर्वाण
प्रकरणे विलक्षणे योगोपदेशो नाम नवमः सर्गः ९ भुशुंड उवाच विद्धि चेतनादेव चेत
नतश्चेतनं जलेग्निरिव विभात्येनानेनाभिन्नमनलानपि १

पिकरणेपि त्वपवर्गे ते ॥ ब्रह्मणि जगदपलापसिद्धे चेतनाद्यपि तेजस्त्वेनापि मतस्य विद्याव मनुभा
वयति विद्धीत्याहित्वा हेतुप्राधान्येन चेतनेन यत्नेनाभिमतस्य जगतः चेतनादेव चेतनं स्फुरणं विद्धि स्फु
रद्रूपत्वमेव हि चेतनत्वं तत्र यदि जगद्रूपं स्फुरति तर्हि चेतनमचेतनं चेतनेन तरहितिप्रतिबिंबितो ऽग्निरिव जल
लात्तु चेतनात् हस्तंतरं यदस्ति यतो जलेपो न्यायादिति निकेतप्रतिबिंबवन्नैवोपयुक्तमिव न चेतनस्याभासेनाभास्य

उत्तरार्धः ९

न्यग्भूतापलापैर्नैवनगरादपलापमिक्षयन्ति विंबेषं स्त्रीयन्तामित्याह तदिति यंत्रलेपंत्रेणपरिच्छेदस्त इहितेवथाप्यानथाविश्वकृच्छिन्नविश्वस्यानन्तमिवत गंधर्वेनगराधिष्ठानंव्योममथावत् २ यतश्। लयेपिब्रह्मणि अविद्भूपेनगन्तव्याबुद्ध्वेपणात्येवेति फलितिस्यति वादान्तेमायापाशावलस्यमवेशक्ति

तदेतद्वेदनवेदनयोरभेदात्स्वच्छमयत्वतो निर्विभागमिवचित्रस्थानन्तमिवव्योममथावत् २ ब्र
ह्मएवशेषशक्तित्वाद्विविधंविपर्ततेनया अद्वयेविमलेतोयेभातिफेनलवोयथा ३
नकारणंविनोदेतिजलात्फेनलवोयथा नकारणंविनोदेतिसर्गादिब्रह्मणस्तथा ४
नकारणमसत्त्वस्यसर्वशून्यावकाशतो नातःसंपद्यतेकिंचिज्जगदादिर्ननश्यति ५
असत्तेकारणाभावात्किंचिज्जायतेजगत् सदावस्थितविनाहेत्वेवहूभमपायतोजगत् ६
ब्रह्मानन्दसंदर्शनात्सतोऽस्तीदंनसर्गधीः कारणाभावतस्तेनब्रह्मैवेदमवस्थितं ७
अतःशिलोदराभासिव्योमकाशोपमोपिव ब्रह्मैकघनरूपत्वाज्जातोनवयवोसिच ८

त्वादसत्त्वपि अद्वयमलतोयेपद्यस्याभाविफेनलवे संप्रतिकजलसङ्घातासन्नात्यवहारवदित्यभिप्रायेण। नावेनाह ब्रह्मणीति ३ वास्तवरूपात्सावयवावासनादृह्णीयेति विंकारेतोभ इतोदेवं। संभवात्तदुक्तसर्गादेरकारणत्वंनसंभवतीत्याह नेत्यादिना ४ ५ ६ ७ ८ ॥

अन्वयाचिन्नविशेषसर्वेनुगतसत्तासामान्यरूपत्वात् किंचित् विशेषवापेतदनुगतसत्तासामान्य
रूपतायामधिनिष्ठेनैकनुष्ठानधारणाद्व नकिंचित्त्वेन नानुद्दिष्टत्वाद्विदाभासस्य न विद्यते यत ९ अ
येतनयेलाभवादर्पिसर्गौनाशोन्माह नित्यानंदतयेति कारणेक्रियानिमित्तंफले १० एवंतव

नास्ति किंचिन्न किंचिद्धानिः शोकमल्पमात्मनो अनेनन विदाभासेषाम्यतामात्मना स्व
ति ९ नित्यानंदतया तस्य कार्यंनास्ति कार्यंकृत सर्वोपसंभवेतस्माय दृक्तितदस्तं
शिवे १० अज्ञो येषां तु स्वरूपेनास्ति मोक्षो विलासिनो सर्गेनाशे समनुस्यत्वे किं ते धांशवि
चार्यते ११ यत्र यत्र परं ब्रह्म तत्र तत्रैव तिष्ठति जगत्स्वहार्थरूपेणमनुस्तालेवेविधानि
व १२ न शोकाष्टे न लेकुंडे सर्वत्रैव परंस्थितं सर्वत्रैव च सर्वगः परिपूर्णतः स्थितो
व्ययः १३

स्वरूपमित्यसक्तनासिद्धिश्चपापतदनभ्युपगमेनित्यबद्धताश्रमत्किर्मुक्तोपांसप्रादित्याह अज्ञइति ते
षामसमिर्मोक्तदेषानिवृत्तेः किंप्रविचार्यते निष्फलामोक्षोपायविन्नेमर्थः ११ अद्वैयब्रह्महस्यायाह
शोस्थितिलत्तामाह यत्रयत्रेति १२ १३ ॥

2271

श्री.
वा. नि.
३. टी.
२९

तद्धि मिथ्या सर्वं स्वभावेष्वात्मत्वबुद्धेर्नैरात्म्येत्याह अन्यत्वत इति अतः स्वीयो भावो व्यावर्तकधर्मो हि स्वभा
वः तेन स्वधर्मेण अस्वभावव्यावर्तकतया व्याख्या अन्यत्वेनान्यत्वाभिमतत्वात् स्वयोगान्यत्वासंभवान्न स्वभा
वान्येति तु रूपयितेशाकस्य त्वनर्थः १४ व्यावर्तकेष्व अन्यत्वं सत्त्वटवमुदर्शयति काभावस्याग्राह्यं घटनमपि
दर्शयति अभावेति १५ व्यावर्त्योऽप्रसिद्धेरपि पदस्याऽपि तच्चानवस्थानमित्याह अस्त्वेति कालांतरेदे

अन्यत्वतः कः स्वभावोऽस्तीति वक्तुं न युज्यते अनेनैव स्वभावेन हि स्वत्वान्यत्वासंभवात् १४
अभावस्याप्रतीतस्य भावस्यासंभवादपि परत्वं प्रति नान्नेते स्वभावा याऽहकल्पयः १५ अ
स्वत्वाभावयोर्नित्यं नैतन्मतमसंभवात् स्वत्वभावेषु सिद्धेषु स्वभावोऽपि न तिष्ठति १६ ना
हं स्वत्वत्वेऽन्यथा बुद्धौ लोके निर्दीयते अत्र देवकृतोऽप्येतद्धाल्पयत्नस्वबोधिते १७ गुणेन
हेतवः शास्त्रार्थैर्लभ्यन्ते युक्तितत्त्वरं गुणेनहेतवः शास्त्रार्थैः श्रेष्ठमाणो विलीयते १८

शांतरेवात्तत्त्वसिद्ध शंकावारणाय विशिनष्टि नित्येनं तेष्विति स्वतः सिद्धेषु व्यावर्तकेषु भावेषु च लोके
स्वभावोक्तिः स्वभावः शब्दप्रयोगो न तिष्ठति अप्रसिद्धेरित्यर्थः १६ यथाऽऽवर्त्तनेषु मत्स्यादिनसिद्धत्वेन
ह यत्नापर्वे प्रतीत्यप्यहं त्वादिरपीत्स्वभयमोऽपेक्ष्य त्वेऽसिन्नासिद्धेत्याशयेनाह नात्वेनमिति १७ श्रेष्ठमा
नत्वतत्त्वबशास्त्रानुपानुभवैः परीक्ष्यमाणं तत्त्वदृशा दृश्यमाने १८ ॥

अनपाइत्शात्मत्वं विश्वभावनामिव जीवजगद्द्वैताभ्येयात्मनामेवापन्न इति प्रदर्शनाय श्लोकं न हेम
कटकाभेददृष्टान्तः पर्यवसन्नः स्वात्मा स्वैनौपमेह रति भेदधीरिति संकल्पो रागहेतुः शिरश्ति व्यपदेशा।
वह्निकल्पमात्रं विहृद्भिः कथितः कटकत्वे कृटकाकारः १९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण
प्रकरणे दशमः सर्गः १० देहेन्द्रियजगत्यात्मनो निर्विकारमनःस्थितिः देहादिस्मरणाद्दृष्टिस्त्रष्टीकार्ये

भेदो जगद्दृश्यदृशोरभेदः पर्यायमात्रं विविधात्मकत्वं संकल्पमात्रं कथितं तेन मत्तोपया
नयोर्यथैककटकत्वहेम्नोः १९ इति श्रीमहारामायणे वासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे मनोपा
वर्गप्रतिपत्तियोगोपदेशो नाम दशमः सर्गः १० भुसुंड उवाच शान्ताभिन्द्रियितो मानिल
प्राणेनेनिर्वाणे सोऽबुद्ध्यमानः स्वस्थमनः स्वपदे स्थितः १ तावत्स्वरूपपन्नेनयैर्यः ।
गण्यात्समाहितेन यावत्स्वप्नमतोदेति पदार्थोदयनेऽप्रति २

निवर्तिते निरंशेषवस्त्वापन्नात्मवृत्ते शेषे स्वदेहत्वज्ञानिशश्वत्तारिद्दृष्टौ तथा स्वरूपस्य न्नात्मंशेगनिवबु
ध्यमानः स्वात्मानुभवनाधिकारनः स्वप्नादिविकारानुदयात् स्वस्थमनाः स्वात्मस्वरूपे स्वपदे स्थित
तावत्स्थितिर्मेदेहिर्देहेन्द्रियजगत्यात्मनि सृष्टे हृते कार्येष्वसमर्थः १ श्रुमसेनार्थेमसमाह तावदिति
प्राणकोऽसामादिवासनपदार्थप्रोप्तिकारोदयेनमिथ्यावबुध्यात्ततितिष्ठ सात्महावस्मार्थविश्रांतिमत

णात्स्वप्नमनायावदुदेतितावत २

2273

श्री.
वा. ति.
उ. टी.
३

तत्त्वज्ञानशक्तिशाखायाः अध्यासे स्वर्णपट्टलक्षणमित्याह यथेति बहिःशक्तिरेवोपेत्य द्रव्यत्वलाभएवहार योगापि ईश्वत इति भावः २ नभोघटाकाशं हत्वा तथैव यथा च किस्मिन्नात्मा कारज्ञानं वा नित्यत्वं लेन॰ नोऽपि मित्यर्थः ४ नभ्रान्तिकल्पितेन जीवभावेनात्मना तत्त्वं निर्विकार एव भावो यत इति तद्धायमा त्रेणेतन्नाभोऽपृक्तपवेत्येतद् यथा दृष्टमाह यथेति यथा विस्फुलिङ्गविविधभावात् प्रच्युतमेव पु

यथाभूतार्थतत्त्वज्ञस्मायायोऽप्रमत्तो भुवि नभन्नापि लिप्यते यथासौ वस्तुकोऽहं ३ प्रा
प्तोगताननभोऽसौ घटाकाशमस्ताविदं मूलग्रामीवस्थानात्मा यः पश्यति स पश्यति
४ विधं यथाकान्ते रेवर्तुङ्गीभवति स्वयं नचैव तु गुणतानाम विद्यानुस्यात्ति काञ्चन ५
स्वरूपमनन्तं हन्ते जीवतोऽपि तिष्ठति तथात्मा तत्त्वविज्ञानमात्रैकरस विलापिनी ६ जी
वो भवति दुःखी भूमात्मैव यथायथा अस्मात्तानि निजरूपं चिद्रूपं नरूपमत्ति ७ ब्रह्म
णे न योऽप्यात्माभोऽदुःखः क्वचिदस्थितः तस्यः स एवासौ रवाप्यतस्याश्च समीकः ८

णकोटादिविकारंगतमितिगुणानाविधात्स्मात तथात्मा ब्रह्मापि स्वतत्त्वपरित्यागमात्रैकवा
ध्यां जीवतां जीवाकारविवर्तमपितिष्ठतीति जीवतामात्मेतियोगः ५ ९ भ्रमस्यगास्वभावमेवतु
द्विविधस्वस्वभावमनन्यजं देवयथाभरणास्वभावकीटजीवो भवतितथा ब्रह्मविदपि भ्रमणास्वभावे
नद्वैदृश्यन्तीतिवेपरीत्यापेयोपिदृष्टान्तरस्यार्थः ७ जीववज्जगदपिगुणवदेवोस्थितमित्याह ब्रह्मणी

१

६८

३६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कृमौ विषस्वभावस्थापृथ्या जन्ममरणेन कृतः देहिसमभावस्थान्नुक्तलक्षपानीवेपित्रसत्वस्वभावस्थान
कृतः जीवस्वभावस्थानुक्तस्मात् विषमितिद्यम्भो ४ देहेन्द्रियविषयपदार्थेष्वहंममतासक्त्या शुभमग्रह
पिणा अतिरोहितस्वरूपेण अवगाहिस्वपन्नविद्याहितत्स्वसत्त्वानकारांसं वित् प्रयोजनत्रभूतेनस्वेनैव
तीर्यतेनत्वदैवेमंनारयिष्यतीतिप्रयत्नापेत्तयेवेनर्थः १० सर्वेदृश्यभावनाधपतिशिहेयकान्म

विषंविषत्वमजहद्यथास्वांतः कृमिः क्रमात् तथायेनत्रिपतेशुचयतेपिचजायते ५
स्वैनैवमतिरर्थैनपदार्थोमग्रहूपिणा तीर्थैतेगोप्यहमित्यनत्वैवाङ्कवार्त्तिकः १० सर्व
भावांतराख्यामनेभावातिशयिनी अंतःशीतलतायास्मिन्स्तास्मिन्क मदहेलनं ११
नगमदार्थेष्वन्तःसामान्येनाश्वभाविते मनोहंकारबुद्ध्यादिकः कलंकोमलास्मति १२
यथाहटपदार्थान्स्यशयसेवेशरीरके तथाहंममनोबुद्धिर्देहनाद्यपिपश्यहे १२

स्वभावेपरमहृदि ह्रेणविश्रांतिसंभावनेन्तिप्रसक्तामवहेलनं वारयतिसर्वेति सर्वेष्वपितम।
सभावानां श्रांतरेसामस्त्वेन्नूपायुवस्यासर्वेतापविहृमास्वृतः शीतलतायस्मिन्नुतिस्वभावे ११
मीवस्यमनोहंकारादिकलेकतिहृन्नावृपायमाह नगादिति सामान्येनसमानब्रह्मरूपेण १२
पथाहटपदार्थानतटस्थनवापश्यसितथाहमनेतटस्थतयाशरीरंपश्यनाहंतापमिमानेनेत्यर्थः

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५१

तदनेनैवं नः नत्वेभ्रान्तिरूपएवकर्तृत्वंनामवस्तुकोबद्धौमोक्षुर्नमेनोबुद्ध्यादिवञ्चमंतेविवर्तनत्तस्मिमात्र
रूपः पृथिव्यादिस्थितिनिष्ठ्याश्चाभाविकस्थितिमात्रमिष्ठ ॥१४॥ तस्मान्निरस्तैकत्ववैगुण्यदोषादितिवचोपदेहेतु
पाप्मस्थिद्विरनात्मह नवकेवलिविदितिनि तस्मान्निखेमवाभवेनसंपदादिप्रदातनमपुरुषसुखेनदुः ले
नचकेनविदुःखैनलाकस्यविषकेनापिहृदिशेषगुणस्थनास्ति एवं: कर्तृत्वनास्त्यनेभोक्ताचनाञ्च
त्वत्पस्मर्वमानेमेवाभूतक्रेनकपपचेद्दिमाद्दिष्फलेविस्यर्थः ॥१५॥ इतिश्रीवासिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेउत्त

नयस्यदार्थ्यस्तार्थीवंमनोबुद्ध्यादिसंस्थिते अपवासंविदंलिङ्गपरिनिष्ठनविष्ठया ॥१४॥ न
कैश्चित्कृतं चैवैषकश्चित्प्राप्तो नचैवहृष्टः कश्चित स्वस्थेनाहः तेनभवाम्बवे दृष्ट
ननचास्तिभोक्तानचकर्तृताच ॥१५॥ इतिश्रीमहारामायणेनिर्वाणउत्तरार्द्धेएकादशः स
र्गः भुशुंडउवाच हेविपरंव्योमसंपन्नमितिसंकल्पनेयथा भ्रांतिमात्रमसद्रूपंतथाहंभाव

र्गार्द्धेएकादशः सर्गः ॥ भ्रांतिमात्रमहंभावस्थितिद्विर्वर्तेजगद्रूपः तस्यमूलमविद्येतितत्त्वपक्रमर्यी।
तेवदपमाणाक्रमेणामहोत्वेदसिद्धेयूविद्यापोपवाहं भावलक्षणासूक्ष्मप्रपंचभावक्षस्येवसमूल
सणंचद्रूपत्वेतिमर्वेकल्पनानोविहिवर्तमात्रत्वेकलोदृष्टोपतिखपदेन्यादिना यथाहेव्योमेवा
परंव्योमसंपन्नमितिमनसासंकल्पनेपक्षेवव्योमत्वोभेदभ्रांतिमात्रंतथायत्ताने यात्मनिसूक्ष्मप
पचात्मकोहंभावस्मभावनेकल्पनमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

ननु दृष्टान्ते कल्पितापूर्वस्य तैमिर्योक्तितत्र कल्पनीयमित्याह । त्वे त्वे मिति निर्वाणपदे हि स्थवि ।
यापि हित्वात्सदिवाततं सैशतव स्वप्नप्रयाणादिनाध्यवस्यार्थं आत्मरूपं सहस्रसंपश्लितत्वोपकस्क
मित्यर्थः ॥ २ ॥ दृष्टान्ते ग्रामात्वे ग्रहणः त्वात्मैवास्ति द्विते येन स्वं कल्पकपुरुषस्य संकल्पावक्षिप्तं चिद्रू
पं तत्त्वकं संकल्पात्मकं वपुरेव तथा कल्पयित्वा पृथक् । तथाप्यस्मादृशि योपदर्शितत्वचिरात्मसत्त्वं कंवपु

त्वे त्वे नानात्वमिति भ्रान्ते स्वं कल्पयित्वा यथा । तथा निर्वाणपदे ह्यात्मसहस्त्वसदिवाततं ॥ २ ॥
त्वेवात्मैवास्ति चिद्रूपं तत्त्वकं शुद्धतेवपुः । भासते यदिदं तेन तन्नाहमस्मि न चाप्यदं ॥ ३ ॥ त
तश्चिद्रूपमस्तीदं यत्र स्थूलं स्वमप्यलं । ग्रस्ताविव सहस्रमेकत्वं विनिर्हित्वादिना

रविद्यामेव ग्रहमिदमिति भ्रमसंबन्धे सतत्त्वरूपेणाकल्पयित्वावभासते । ततो नत्वहं नाम्नात्ता
नात्मस्वरत्वेनापन्नं द्रष्टुं पंचरूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएव तस्मात्सहस्त्वसर्वस्थूलकल्पनापि ह्याने ॥ व
लयस्थलीतिपरिचेयमित्याह । ततश्चिन्तनसमं संविद्भिः कल्पनात्वादिनाद्याकाशादिचिद्रूपता ॥ ४
४ ॥ ॥

श्री·
क·नि·
उ·टी·
३२

परमसौक्ष्म्यं तस्योक्तमुपपादयति खवदिति तावदात्माकाशात्सूक्ष्मतितरामणुः स्वविदाभासः खन्त-
नलतत्वगोनादिर्विवर्तैः ततः आत्मविद्भिः स्वकाशात्नन्तनः स्थूलपञ्च तत्त्वमहद्भावापरमसूक्ष्मं चैतन्य-
न्यमनादिहृदिस्थमाकाशवायवनवायुसलौख्यस्थूलत्वभावकल्पनयाजानाति एतदेव सर्गतयाख्या-
यामाविद्विः स्थितमर्थः ५ आत्मविदः आत्मचैतन्यस्याध्यासे अहंतादिस्थिपिलोकत्वादिताव

खवत्ततो विदाभासः खादप्यतितरामणुः ज्ञानादि यत्स्वभावं तत्तेन सर्गतया स्थितं ५
अहंतात्वादितात्मविदः प्रसरणं जगत् अम्भोऽवप्रसरणं यथावर्तादिवेष्टनं ६
अविन्नसरणं शांतमस्पंदेवजलद्रवः लिः स्पंदवन्नाकारमाकाशहृदयोपमं ७ न
देशकालादिजगत्स्मरैरपुरवपुज्यते तन्नाक्रमान्निराभासात्चिन्मात्रं विमृश्यते ८ वि
स्मात्तैप्रकृतेकाष्ठेष्योम्नि नाविज्ञलेस्थले निद्रायांजाग्रतिस्वप्ने भवेज्जगदिवोदितं ९

वभूततानतद्दादिप्रसरणैर्विवर्तैर्विकारैर्जगत्सर्गः ६ विद्प्रसरणस्याभावः अविद्प्रसरणंप्रां
तेजगत्कुः परमः प्रलयतिर्यावत् ७ एवंसिद्धस्पदेशकालादिजगतः अवांतरकार्यसहस्रलवाणे
षुप्रसरेष्वपिचिन्मात्रप्रसराहृते अन्यस्याकारमात्रिकत्वं न युज्यते नोपपद्यते ८ ॥

२दासौजगामटनिविततविश्वरसामरूपेणतवरोहनिमहस्तस्यानीतततर्षि- सहस्रसंख्यानिकं वादि
वस्तुंतानितर्हिहितानितदंगिमानेचशहिनावेविवानितिनापिण्ड्रमानाविद्याः श्रद्धयस्तुनवस्तुनर्वि
घ्याहितानिदिक्षोद्देशाः सर्विश्वमाद्देशात्रवमितवर्तविंसिआशयः १९ श्रोतःशून्यंयवस्तुमांत्ततावय
वरम्यंच वक्तुभिः तत्तैः कामैरंजकदृष्टैः शोपरंजितं विनाशोदेवपर्यन्तिकहंवर्णोमानेनद्रव्यंचतत।

सहस्रतुरमूर्द्धानिकरचक्रोहिलोहितं आनादितनुहिन्देशशक्तिस्माद्देशमात्रकं ॥ १९ ॥ सं
तःशून्यमसाशात्मचक्रूपायोपरंजितं स्फुरद्धिवार्याविर्लिमास्जेनाभावतर्जनं ॥ २० ॥ सम
स्तमेतयर्थविद्याधरमहोरगं जनुसमयवनसंदीपरवेतनंचानितं ॥ २१ ॥ घटेवेचमहाका
समिवभास्वानसंस्थितं परमस्पौमहेवाहविकल्पस्फूर्जितंजगत् ॥ २२ ॥ संदाप्नविक
ल्पांशेपतिनामसमतुपिताः होविश्वस्वरूनिधानोतलविड्रेवामसि ॥ २३ ॥

द्विद्विनमार्गनमामात्रमेवनजेनंनिरामेः ॥ २४ ॥ नत्रमात्मतागुणवनेनस्फुरणात्मनाशसिद्धवापुनाचसं
दर्शितंपरेणज्ञानचेतनेनस्वचेतनेनचेचेतिते ॥ २५ ॥ परमस्पर्शोविचारः परेणस्यामर्षरूपमदे
शुनदमहे ॥ २६ ॥ विकल्पांशोविकल्पस्तुलोमनक्षिपलिविंबभावेनपोसेना अर्थस्तुमनाहा
धनामुमसावनूपिता ॥ २७ ॥

खु

D279

श्री.
वा. नि.
उ. टी.
२४

कण्ठग्रस्तंतिनदाहहेलेवेति हृदयेमनोलिंबेतिलोमयंनोतिहृहेलोल्लाः कामवासनाल्लूत्वापाजा
लस्थानायस्यविरसैः सम्भूतैर्लीवहापुत्रकेलमादिषुविसरनाहैतिहेनसंमिश्रंयथास्यानमथाजेडाः मि।
यानन्नालतृदयाग्रनुनमज्ञोयेशानुस्यपशीद्योर्याक्लेशान्वर्णेनराना दैन्यैः प्रसवतिरूपवविज्रमहाया।
स्थलेनवर्तितैः संसारइनर्थः २४ एवंरीत्याएवाग्रादिचित्त् ग्रहमितिविकल्पैरन्तमुखीवहिर्मे

हेलोल्लासविलासैः सर्वाविर्भावतिरोभावैः विसरत्स्वैतंमिश्रंजगदनुदयचर्वणैः २४ ग्रह
मित्यादिविद्रूपेविकल्पैर्नोल्लसतीनयणाहृतितिरैन्यजलत्वादिवनोयता २५
चिदादित्यःस्वात्मैवसर्गइत्यभिधीयते भूत्वाहमितिते
नान्योनसर्गोस्तिनसर्जकः २६ ॥

स्वीजीवभावमिवापन्नास्मत्यपिनपराल् एवमात्मनोव्याप्तिविज्ञा भेदकोपाधीनांविकल्पमा
त्रत्वेजीवपरशाहृयोर्जलतोयशाहृवदेकार्थपर्यवसानादितिभावः २५ उपाध्यनुप्रवेशेनना
मरूपव्याकर्तेरहपर्यंजीवस्यब्रह्ममात्रत्वेतद्रोपसर्गो [illegible] शाह्यर्थोपिब्रह्ममात्रेसंपन्नइत्याह ।
चिदादित्यइति २६ ॥ ॥

२४

2280

८

वितैजसादिकारणविशालमलत्वाणोवास्तवः प्रसवस्थापनं च किंच स्यान्नसाह प्रभवात्येतिद्वोभः संबल
नेनलाहिनर्दविकारस्थूलमलादिमर्थः ॥ नेमूलस्वाटः स्वभोगायतनुभवनपादेहाद्यहंभावतूपाश्चवि
कानाश्रिद्दामलिह्यपोनेनचाहंतत्रः स्थितेकूटस्थस्वभावेनयाव चिदाभासस्यैवभोगादिविभ्रमः व
कूटस्थात्मनस्तिभावः ॥ ओंकैर्यसेकत्यादिमनोहंमन्यव्यतिरेकदर्शने प्रमाणमित्याह धीविति
धीविनात्मकमनोवृत्तिः श्रीः संपदभिमानलक्षणाहंयोत्मकमनोवृत्तिः कीर्तिः स्वगुणख्यातिप्र
वणाजनमानाहंशावृत्तिः कीर्तिरित्थंसर्वेऽप्यमनोवृत्तिबोधकैः पदैर्लक्ष्यतेनवोनामाविषयालसेते ॥ ब्र

प्रभवत्यस्मात्तेनैवसप्रभवनोविदः त्वाद्यपोनेतत्ककुभाद्वहोभावेस्सदेवहि ॥ तस्यैत
तिनभोगादिनचैवात्मन्यमावहं द्ववनंभमसौवानस्यह्निनोयः परेस्थितः ॥ धीर्ह्रीः श्री
धीः स्मृतिः कीर्तिः कांतिस्त्वाद्येकेनगतो नपपरंविदिकल्पस्त्वमसौवपदात्मकः ॥ ब्र
ह्मेऽवविस्फूर्तिश्चिद्रूपोल्लासामृतद्रवः द्विककोसुभवाक्तगोनेश्वरादलितिविद्यते ॥१२
त्रो+

त्ललताादिं विंवात्स्फुरितापञ्जीवविदाभासस्यलत्तणाज्योल्लासानदंशेचात्सपादिताब्रूपेपरमू
तेनरूपानसिद्धिकम्ातद्भवप्रायः सर्वैः स्वयाह्नसाणोमातिविद्यतेकुल नहापरपोर्द्विकालयो।
र्निरवयवेनिष्क्रियेवब्रह्मणमेभवातसमेहिदिष्टेभूतेद्रव्यसक्रियपाश्चर्योकालः कल्पेतनवस
प्रायत्तिपवंसत्तिकालेदिगापुमातिः कल्पेतनवप्रतपेसोतिक्रियातिविक्रमस्यनत्साधकस्याभा
वात्सर्वे कूटस्थे क्रियायोगात नचतनपायमनोः कस्यचिदस्मस्यावकाशोऽस्तीतिनब्रह्मव्यतिरिक्तमि

३ योगा+१

व्या॰ ८

2081

शिवसहस्रं

द्वेषपरो भेदेवो एवं वर्णितं दिष्ट्या त्वधिष्ठं जगद्यो कोपे भाङ्क्ते यथास्थानं यामर्दं सा ध्यारणस्त्रिदानंदा
लीनमस्फुरति तत्किं कृचिदेवं कोसौ विशेषकाभिमानेन तत्स्फुरुल्लपतिहूल्लेखे येपादेपलादिकल्पने
नयाविमानः पूर्वं कयाच्चात्मरूप स्फुरति तत्सर्वं जगज्जीव बंधमोक्षादि कल्पनाम कंभस्तिचक्रा
वैषयिकस्वकल्पितं भ्रांतं चित्तं सेवनानासमस्तम पन्यद्रक्षी सर्वाः ५४ इत्थं तदृश्यतिकेरणकेणोः
कोहृमसोपपादयति मसनेति ग्रंथुपदेस्थपत्रत्वं सत्ताम्बकाशान्धीणा तर्गलद्वानामवीतिस

प्रतिभामानः स्फुरत्येवं परे स्फुरति भास्वरं जगदाख्यमिकाविवेत कोशवन्नभसिभमि १४
मत्तत्रेम सनतावेतिं वर्गोवन्नवेषनैः ग्रंथिमनुपदं दीराणभाति समस्तसिद्धिं १५ प
यावैः पयोभातियुभोभाति यथावनः तथा जउालकलया नृतोपः सर्वपतयोः १६
दासविरुकचके टपथा नृत्यैदिकं तया अहिमा लेख सर्गलदनद्भपवनय १७ से
मावःकदलीस्तंभादिह नाहं कल्पवल्लवे मद्भतो पिटस्यकृतान्न किंचिल्लभतेनरं १८

दिल १५ रूपाइमनाशिर्यथावनः विविरोधः वति एतलोर्द्धलनम्रसोलत् येयः सर्गः विरूपतावशलम
कलयामस्वतत्त्वस्फुरणाज्जउालकतयाचभानीतिशेषः १६ तत्त्वलद्रूपवापाजउाजद्रूपवान् ७
स्वतः सिद्धात्मानहृते प्रियमाणततपाद्य दिवकृतानउागनस्फुरितवाशिलाघतिविवितकदली
भावंतत्स्यसामान्कंकिंचिदिवेकटशालभतेसकस्यकल्पितपल्लववैलक्षण्यप्रकृतमेवतेसादृश्यना

22-83

जगतो नाहमित्येवं त्रिहि कल्पनामात्रताम्पविद्यामात्रतापूर्वं स्मृत्वा यदृष्टांतेनोपपादयति स्पंदात्मि
केति जलस्य स्पंदते स्म प्रविचार्यतां किं जलमेव स्पंदतान न्याप्तस्ते यतान्यत द्वितीयः प्रसक्त्यानुपलंभा
त् स्पंद एव स्पंदते ततः किं छिन दोषस्यात् स्पंदस्यज्जलापृथक्त्वे निष्प्रमाभावप्रसंगात् न च समवायोपान्न।
त्रियमलस्य स्पंदे च यानवस्थायाश्च सिद्धेः आयेन कल्पेन जलस्पंदकर्तृत्वानुपपत्तिः न हि स्पंदस्त्वा।
स्पंदं करोति स्पंदस्यापि कर्तृत्वापत्तेः तस्माज्जलं द्रवः यथास्पंदात्मिकायां स्वसत्तायां प्रस्पंद

स्पंदात्मिकायां सत्तायां यथा स्पंदो जलद्रवः तथा चिदात्मा व्योमत्वे व्योमत्वादि वे।
त्ति हि २७ देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनं विदः सर्गात्मकत्वान्नैवान्तु द्रवसामान्यत
हृतो २८ मनोहृभावबुद्ध्यादि यत्किंचिन्नामवेदनं शुद्धियां विद्धि पत्वेन ते रूपेनाणुनस्पति २९

दयवेत्ति स्पंदरूपस्य यो विकल्पमात्रं तथा चिदात्मा व्योमादिप्रपंचनिर्मितात्मत्वेपि न व्योमत्वे स्थितो व
व्योमकर्तृत्वेति न त्वस्यान्यस्य वा व्योमभावादिकं वेदितुं शक्नोतीति जलद्रवभेदविकल्पवद्धि क
ल्पनामात्रमेव तदित्यर्थः २७ ननु जलद्रवभेदविकल्पे देशकालभेदो नियामकोस्ति एवं काले ह
देदेशोस्याते जलद्रवता कालेया देशे उपलभ्यते अन्यदेशस्थितस्व क्रियापूर्वकेव शरादेल्व
गेति जले पि द्रवता क्रियाभेदः कल्प्यते तद्वास्त्वपि न द्रुते न देशकालभेदोस्तीति न विपदादिभे
दविकल्पेषि निमित्तमस्तीत्येवं द्रवसामान्यरूपात्स्वानिति शंकां समाधत्ते देशेति किमर्थं विपदादि

2284

प्रो॰
वा॰ नि॰
३॰ टी॰
२५

सर्गविकल्पाभेदः स्वर्गान्तकल्पदेशाद्याम्नालिखाले ३ तच्छुल्कस्त्वगायां हिदीयेश्वरापतिः नहि विपेक्षा। स्वप्नावेकेचिद्विकल्पमन्त्रीजमेः स्वर्गान्तकल्पदेशावेतज्ञ्यपंत्सर्गकालः प्राकृतलयकालविभागे संसारसंसारदेशाभेदेच कल्पनयाविर्मोचतत्त्वविदिष्टिर्हात्मनोपि विषयादिविकल्पवेदनेवतीयामस्तिनांतुद्वसाम्येहृदयागमितर्थः तथा चोक्तं वार्त्तिके प्रविषयालीनाविषयामेवाक्षिप्ताप्रकल्पतेऽयतदृष्टाविविधेयं नकथंचनयुज्यते इति २८ देशकालभेदेनेमीमांसापि देशकालोनवसापेक्षत्वादनवस्थापवेविकल्पानामसन्नोहंभाव वुद्ध्यादिस्वाधत्वात् विषयादिसर्गभेदविकल्पकालेतेषामसिद्धत्वात्कथंविकल्पनेत्याघ्रातः काप्यपिषत्रुपपमादिदोषमसदृशभाजना

अहंमित्थः संकथयाभावतः शास्त्रविचारणैः आत्मस्थितिंश्रितःशिष्टमविद्यायामिव
नैति ३०

प्रस्तवः
२९

विद्याभावतत्वाभ्युपगमादेवपरिहर्तव्यात्वाशयेनाहममनाइतिकेनकेनपोक्तपेषणोक्रियतेस्मानपपतितदाह अहंमिति विनयप्रणतिरतमन्मानादिवशीकृतत्वनविद्धिः सहस्रेकथनात्मधर्मभूमिकाप्रतिष्ठापर्यंतसम्प्रसक्तयाउत्कटवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसिद्धाउत्तरदारयनादिश्रममताध्यासहेतुभूतमहंनसपतीत्यर्थः शास्त्रविचारणैः श्रवणादिभिःप्रमाणप्रमेयासंभावनादिरूपेदेहादिष्वहंताद्रूपस्वस्वविद्यापाविदेपशक्तिरूपोभागस्तुवयोंशोनपतति आत्मस्थितिंश्रितोयत्नात्मभावसाक्षात्कारात्सवर्त्तयेभूमिकामारभ्योत्तरोत्तरभूमप्रचीयमानासान्निष्ठः आवरणशक्तिरू

प्रसयतः॥२

पश्चार्धभागस्य महामोहोदयोज्ञानं तमस्त्वक्रमाद्विवर्तत इत्यर्थः ३०

२५

इतिप्राग्दर्शितप्रकाराद्भूमिकाभ्यासस्समकालं क्रमात् अविद्यायांक्षयेकृतेसतियच्छिष्टं तत्त्वना
मद्रूपवर्जितंतन्मात्रमेववस्तुकथार्थेत्यर्थः २१ संक्षेपोक्तंविस्तरेणजिज्ञासूरामः पृच्छति अद्वैतमिमा
दिना २२ अनार्थसम्यगसित्यत्रसपरा अप्रसंदप्रास्यापिक्रोडीकारात्मसत्त्वाच्चेतत्कंतयासंदेशः किंतत।

सा०

वर्तमानाज्जनिकृते त्वविद्याक्षये क्रमात् समकालात्तु यच्छिष्टं तत्त्वनामार्थसम्मतं
२१ श्रीरामउवाच अद्वैतमिथ्यः संकल्पाभागः शास्त्रविचारणैः आत्मस्वस्य यतो भागः।
कथंतस्य निवर्तते २२ समकालेक्रमात्त्वेति मुनिनाथकिमुच्यते तत्त्वनामार्थसत्त्वेति
सत्त्वासत्त्वेतिकिंवद २३ वसिष्ठउवाच सज्जनेनविरक्तेनसंसारोत्तरणार्थिना सहचाप्या
त्मविज्ञानां सत्कृतिं प्रविचारयेत् २४ यतःकृतस्थिरत्निष्ठसविचारसमन्वयं जनंसज्ज
नमात्मस्तंयत्नेनाश्रययेद्बुधः २५ संपन्नेसंगमेसाधोरविद्याईतयंगते विद्वेवयवि
तोऽश्रुद्धेर्बेष्टश्रेष्टर्शोदयात् २६

वदेत्यर्थः २३ प्रश्नक्रमाद्वसिष्ठउत्तरयत् सज्जनेनेति आत्मविज्ञानां सहचराणांहार्दपिशाचग्रस्तेना
पिसुहृदानांसहस्रबुद्ध्याचसंस्तुतिंकथंकिंपर्यवसानाकिंमूलाकिंसाधकंकथंशत्रुरणीयेतिप्रवि
चारयेत् २४ ततःभूमिकाभ्यासेसाधनचतुष्टयसंपन्नस्याचश्रेष्टायाप्रथमभूमिकाप्रतिष्ठाशास्त्र

उत्पत्ति° ११

2285

22 86

चतुर्भागं क्षणस्यैकभागं क्षयत्यतनोत्कर्षेणोदितिनिषेधः २३ नन्वायमुपपन्नाइयति एकतलिपकः उक्त टमस्थलालसतोभिलाषउत्पन्नश्चेदयपुरुषो वैराग्यादिभिर्यत्नाद्भोगेभ्यः क्लान्त्या धनेभ्यश्च निवार्य ते अवश्यं निमेषः संन्यस्तोनर्थः युगपत्स्वामीतत्स्वकाले कामात्यागोक्रमादपि २५ पंचम प्रश्नस्याप्युत्तरमाह यदिति अर्थोक्तिपात्यावहारान् ईत्वादहमत् अवाध्यात्मपुरुषार्थला

अहंसज्ञानसंपर्कादविपाकाद्विनश्यति चतुर्भागक्षणास्वार्थे चतुर्भागः क्षयत्यतः २४
एकोभिलाषउत्पन्नोभोगेभ्यस्त्वनिवार्यते तत्त्वं यान्ति विनाशाय चतुर्थो भागः क्षयत्यतः
साधुसंगमशास्त्रार्थैः क्षयितैः लीयते मले एकैकेनाथ सर्वैश्च तत्तत्काले क्रमादपि
२५ यदविद्यातयैकात्मन किंचित्किंचिदेव च सिध्यते तन्मात्रं प्रादुर्नार्थं मम सत्पत
२६ अतोहं चेतनमत्तशायनेनेमेकेसंकल्पस्फुरणमविद्यमानमेव ब्रह्मैवेद्यपगतमा।
तमेवमोहोनिर्वाणपरिविहरन्विशोकमास्व २६।

स्वैरमर्थः २६ हेयाकमवेश्यत्वविशिष्टं वस्तु ग्राह्यं हैकवनेजगदादिविकारशून्यं ब्रह्मैव सीवजगद्रूपं तत्संकल्पोविकल्पस्फुरणमात्रमिति विद्यमानमेव त्वमेवं ज्ञात्वा नान्यत्तत्त्वं दृष्टा। व्यपगतमानादिविभुहीमोहः सन्निर्वाणोद्बलैव भूत्वा निरतिशयसुखं दृष्ट्वा देवपरितोषया। स्याविहरन्सन्विशोकं प्राप्नुहीत्यर्थः २६। ॥

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे द्वादशः सर्गः ॥ मायाकार्येषु गौणादेशादेव पैलेल्यत्र वर्ण्यते । इन्द्रस्याण्डद्वैशारकल्पनाख्योपविलासः ।१। देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनेवि दः सर्गात्मकत्वादिनियत्युच्चन्तःस्थोपपादनाय द्वन्द्वस्यैत्याख्यानं वक्तुं भूमिकां रचयति जगदित्यादि ना देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनमित्युक्तं मोक्तृत्ववादः । वक्ष्यमाणतदुपदृष्टव्याप्युपपादवेदेश

इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे संकल्पसर्गपौरैक्यप्रतिपत्तिर्नाम द्वादशः सर्गः ॥ भुशुण्ड उवाच । जगत्स्वरूपस्यान्ते देशाद्युपयुज्यते न कालो धारणेऽलं भ्रमालोकस्येव वै यथा ।१। मनो मननानिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयं शांतेनतत्र लघुत्वेऽके वा नान्तः सोऽस्मादपि ।२। चिच्चमत्कृतिमात्रस्य स्वभावो जगदाणोः किल वातान्तः सौरभं मे हरम्यानुभवयोगतः ।३। शं प्रत्यदेति सर्गोयं संपदैवेनं हि चेतति पदार्थः सन्निवेशोऽसौ मिव स्वप्ने सुपानव ।४।

कालाख्यं जगत्स्वरूपस्य मायिकसर्गस्य धारणे न चाक्लिष्टैर्देशाद्युपयुज्यते यथा भ्रंवेगप्राप्तस्य स्वप्नस्यालोकस्य धारणे लंभो नोपयुज्यते तद्वदित्यर्थः ।१। वातान्तः प्रसृतस्य प्रतिच्छन्नता वायुनापि यथा रवितं के पवितं वा ग्रहवर्णं यत् सौरभं ज्योतिः सौरभं सौगन्ध्यं च तस्मादपि वांतेति वेभूतेन तत्र सूक्ष्मं लघु अनुभवकेवेद्यः ।२। हे साधो चिच्चमत्कृतिमात्रत्वेन दृष्टस्य जगदणोः स्वरूपे स्वयं वातान्तर्गतसौरभमपि न

2287

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रुचितस्थलेकिल अन्यानुभवयोगतः अन्यैरपि च हस्तक्रीडनादिसंयोगेनानुभूयमानत्वादित्यर्थः ३ हृष्टहृदिस्तूपलतापं च स्पर्शनानविकल्पकं हगम्यगोचरत्वेनसाधारणत्वात्तरमसौहार्दमित्याह ये प्रतीतिपथमासनोप्यविकल्पपदार्थः स्वमतिविशेषं स्वमात्रिताणां स्वयमेव वेचेततिपथाप्युक्तोस्वसंस्वपा नेवचेततितद्दित्यर्थः ४ अत्र अस्मिन्पूर्वोक्ते देशकालानपेक्षत्वरूपअनन्यानुभवगोचरतयापा रमसौख्यरूपेचार्थेउपमाहकं ५ कश्चिद्वालोकल्पद्रुमस्य किंचित्कल्पद्रुमस्तस्मिन्नर्वेकल्पना

अत्रैवोपहृतंतीर्थमनिलिहासेपुरातने यहृत्रेदेवगनमस्त्वक्षमोरपदोपुरा ५ क्वचि
त्कदाचित्कस्मिंश्चित्किंविकल्पद्रुमेभवत् कस्याचित्पुगशाखायोफलेनागहृंवं ६
समस्तनत्तदपूर्लोघमपकाहिततंवृद्धमं शैलमांसमपालाललघुभूस्यग्रकपाटकं ७
विस्वमत्कृतिचात्रस्त्रीमनारसपीवरं विविधानुभवामोदविलासाहमनोहरं ८

फलाधारेमायापावलेवृक्षणीतियावत पुगशाखायांशाखोहृदयसंधौ जगद्भुलोउस्तरूपमहेतवेफले ६ तद्वर्णयतिसहाजासेविशादिना पैलेः कोलस्थानीयेभोसलानिहृढानिपानाला प्रोकउपलत्वानि उत्राणितुवांगनिकर्पटानिपत्र यत्पुष्टं वरह्रूपकेतः कपाटवलीभवमुत्पुक्तंतथापिकस्पृहलफलोर्द्ववरफलकल्पकमनोहरमनुसारेवेनसृष्टिहवेलसाणिकल्पनयाकथितेकथंविशेषांपवितस्यमनत्कृत्याखजनाशाक्किचैविच्यणवाक उक्षेहरत

इहस्मागवर्णितोयोत्तुङ्गत्वनककुंवरतलस्थितस्योतः आतिविभूतानयास्तुदमनागमनज्ञान्नतिकोटयस्त
टनगीं समयालोकः सातिशयेन समुज्ज्वले ९ मोहद्वारेस्तानमेव विकासिमाग्रा संमुखेयस्य मात्रा।
तस्मायात्ति तेरतिऊर्ध्वस्वमानानिलाविकासेपवशीकवारमकणानीहारकाणेवायत्रमहाक।
स्यावस्तानेजरठेपकंपानोन्नतेप्रथततदंतनतं काककगामिकोकिलयामिवा यथाप्रसिद्धेर्तुंव

इहहन्ततरुशैट सन्नाप्तुन्नतिकोटिरं यहंकारमहांतं तं समालोकसमुज्ज्वलं ९ मोह
द्वारविकासास्तेन मनिरुद्धिशिराहृते मात्रा पुत्रकयोपायंस्वतं नायकशाकरे १० कल्प
वल्लीजरठं तं काककोकिलयाकथ पतितं शान्तिमापन्नं कांपंतादृशमागते ११ न
भूत्समतापीनः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः कौटुंबिकनिवासानां तु दामणोमिवनायकः १२
गुरूपदेशसंभासाभ्यासात्कालोणवपलोमभवेत् महात्मभावितो नाम साधुर्वाधू वविलेवरः १३
नानायतनादिषु ततः कदाचिद्दीर्घशालिषु क्वचिद्देवनिलीनेषु समैकः समस्तापिपः १४

यतः तेकाके कोकिलैर्वा भस्मतेन तद्दशमभ्यासकटुरवानुसारितेपामविपाकाः काकाः शासमधुररवा
नुसारितेपाविपाः कोकिलपावाग्रस्यमाने कापित्यं तेवा समनामात्रशेषलतानां नाशंप्रवासमनेत्र।
लभावयागतेमविश्वतीमर्धः ११ तत्र तत्रिस्तुद्वेवे तद्दामांमधुमशाकानां १२ भावि।
तः श्रेतः सर्वकल्पनावधिरात्माये न १३ १४ ॥

श्री·
वा·वि·
उ·टी·
३८

शास्त्रास्वालानलानुद्धिभ्रतीतिशास्त्रालानतोद्धाराः कर्मागणा कुद्रुहतोगतिकारकसर्वस्यापि
गृहणाद्रुपारवसमामः आसमंनाद्रुतशोत्रं १५ सवेगोनस्पृतिजवेनप्रथमः पापकृत १९ स
विभ्रमनाकर्षात्तरहितिभुसमस्त तदाक्षिद्रुविलपनावसंरकापाकारंस्थूलाकासकल्पवांत

शास्त्रास्वालानलोङ्गोरपुष्पनमहामत्रैः विजितकैर्महानीमैरतोच्चद्रुवदाद्रुमे १५
हिंसोद्रपास्रवेगेनद्रुद्राबाभिद्रुमोविभिः नविद्यासास्त्रंप्रापपरलोकरवापमः
तद्वान्तरहितिभिविभ्रमनाकविद्रुमवाप्यसः प्रशमकायमकल्पनीयास्वस्थाततेववदिः १७
कस्मपर्वोपशाकोशसंवसरेकेविवेशसः सेविद्रुपतपापुसकोशमधुकरोपघा १८
[illegible] विपश्यामविरतोश्चासमापपौ पुष्पविस्मृतसे[illegible]मानिह्नुतिमप्युपानमत
कलितेसमतवाघसत्पताद्भुभूतवान तास्मिनममनिपुषातेसेन्वरवविघ्रे २० पु
हस्यः सद्रुरपाणिपदस्पिनेसगौरहतिः सणिस्वकुभवालाहिद्रुतपाकारंमदिरे २१ सग
तोरर्गतोपपतनोजनपदेद्रुविः नानाद्रिग्रामपोवारणतनारणपराजिते २२

रभूतसङ्खमेप्रशामेनीत्वाविशाखापालनेरभूत्वावद्रि कसपिचह्रोतंविवेशेतिपरेणावयः १७ त
हेतः प्रवेशांस्कल्पसेविदुपतया १८ विद्वांतंबहिर्निर्गमेताभ्यंवे पुनिह्नविमितिवाछेदः १९ पमा
तेपयंसहनमपोस्वस्लोकपसिद्विविष्टेविं[illegible]तनव २० २१ गोवाटाः ब्रजाः २२

३८

2290

तादृग्वतिस्तादृशसंकल्पोपहितः भुवनेभूर्लोकं नयः ईशाः राजानः धृतः ततनेदृशासौमासेः सहव
तेमाने १४ शृणुतन्नवलोकेशानेयुतिहृदिनिष्कृष्यान्वयः १६ ५६ तत्पत्नीकेशास्वपौत्रसहस्त्रायेणात
ने यथाप्यशाकोनामसंकल्पस्थितः १७ इतिवर्णितनिदिशाभूयसावतः यथतन्नकालपर्यंतेततः।

तादृग्विनिश्चितितत्वात्सर्गाक्रोभुवनेततः सापृथ्वीनदीसंतसत्क्रियाकालकल्पने १३
तादृग्विनिश्चितितत्वात्पाक्रोविजगतत्तः सपातालमहीद्वीपविष्णुपाकीटिपावते १४
तन्मातिहल्लोकेशात्वेक्षभोगामभूषितः श्रीबभूवतत्साध्यजंदेनसाध्वीर्यवान् १५
तत्कीर्तिवितवर्धितेन्यक्रतेदृमनिहितः निर्वाणमायोशालोनिलेहद्रवदीपकः १६
क्रेदेलोकपालोभुज्जनपित्सतेनिजं कालेनजीवितस्पंतेपावनेपरमेपदे १७ त
स्तुत्रोपितवैलाथकृत्वाराज्येनिजंसतत जगामजीवितस्पंतेपावनेपरमेपदे १८ प
वपौत्रसहस्राणिसमतीतानिसंततं ततापापितलेशास्यपथारज्येस्थितोशाकः १९
रम्यपावदसमेरेस्वरवंशापवसंकल्पितेजगतिशाक्रपदेस्थिपत्रे तस्मिन्नतेपिनालिते
पिहितेपितद्रष्टक्ताग्यवरैदिनकरातपपावनानौ २०

कस्मितेचसरेरेएकं रेजगतितहृंशापवशानरेशापदंशाक्रयसंलिपत्रेपालपतिक्तापंवरप्रदेशोतस्मि
न् दिनकरातपपावने यागोचरेशेत्सते यपविन्नेगलितेनहेपिहितदासंनगलितमितस्यैः

2291

श्री·
वा·नि·
उ·टी·
२९

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे षोडशः सर्गः ११ तत्क्रमेणैव शक्रस्य विस्मृते सौजगत्यथा ततोव्यतीतेब्रह्मलक्षद्वेसर्वेदस्थावत्शकल्पांते तस्य पौत्रस्य शक्रस्य कुलजोऽवशेषोद्भवः १ तस्य तत्र कृतस्य ते: सगुणोरूपदेशागिरउदिता प्रतिभावे प्रतिभाज्ञानं तत्र सात्मज्ञानकारसतद्भूपज्ञानं सं।

इतिश्रीवाल्मीकीये निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे इन्द्रोपाख्याने त्रसरेण्वंतरसंस्थवर्णनं सर्गः ११ मुंहे३३
वाव तस्य पौत्रस्य कुलजः कश्चिदासीत्सुराधिपः तत्रेन्द्रसगुणः श्रीमान्यात्मज्ञानापसमातनुः १ ग्रथेंद्रकुलपुत्रस्य तस्य तत्रवबभूवह अतिभाज्ञानसंप्रासिद्धं हृदयस्तेतिगिरोदिता २ ततोविदितवेद्योऽसौ यथाभामानुभूतिमान चकारजगतांराज्यमाज्यपालनासमीप्सुरः ३ युयुधे दानवैः सार्द्धमजयत्स्वंशात्रवान् शतं च कारयज्ञानामज्ञानो दीर्घमानतः ४ उवासकार्यवशतोविस्तवालोंततेऽविरं अस्मान्यपिवभूतांतशतानामत्र बभूवह ५ कदाचिदासीत्तस्येच्छा प्रबोधबलशालिनः कुलतत्त्वमवेक्षेऽहं यथावद्ज्ञानवानिति ६

प्राप्तिः बभूवेतिशेषः २ आत्मपालोरेवालो ३ यज्ञानामश्वमेधानां तस्यहि फलं तस्य वदास्मा णविस्तृतत्वेनेन्द्रलोके च शक्रत्वप्राप्तिरितिभावः ४ विसतस्य पद्मनालस्य वालांतेतस्तत्तदंतरे तत्रविस्तृततेलोके कस्मिंश्चिद्ब्रह्मांडे राज्ययुद्धजयपराजयादीन्यन्यान्यपि भूतांतशतानामत्र बभूव किल

१ [illegible] ५

२९

म

प्रतिमाध्यानेनतस्मात्पिला श्रपेषाणांविदेशेषकारणानांयोगेनप्रांतधीः १ ८ श्रुतिमतश्चोवेदि
पवत ९ सर्वेंद्रियाणांश्रुतोः नृपादियहस्याक्षिषिरविततपरमार्थतः असक्तंच्चवदारततसर्व
भृतपवंगुपि १०॥ प्राज्ञुर्येसमयः ११ भूमप्राधान्येनसंस्तुतिर्भाववलिकाश्चाधान्येनजदिनिभेद।

सोयंयंस्मृतिध्यानेनततत्पदांतसंस्थितः सदात्माभ्यंतेसोपहकरणात्माणप्रांतधीः १
सर्वेशाक्षिपदेब्रह्मसर्वंवत्समयंमते सर्वेषांसर्वदासर्वेसर्वैः सर्वेचसर्वगं ८ सर्वतः
पाणिपादंतंसर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यसंस्थितं ९ सर्वे
द्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियगुणान्वितं असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच १० बहि
रंतश्चभूतानामचरंचरमेवच सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् ११ सर्वेचचंद्रार्क
मयंसर्वेचैवग्रहामयं सर्वेचपर्वतमयंसर्वेचाब्धिमयंतथा १२ सर्वेचसागरगुहकंसर्वे
चैववनमोमयं सर्वेचसंसृतिमयंसर्वेचैववृजगन्मयं १३ सर्वेचवचमोदार्थसर्वेचैवाप
विस्मयं सर्वेत्रसर्वार्थमयंसर्वतःसर्ववर्जितं १४ घटेपटेवटेकुंभेशाकटेवानरेनरे
पाक्षिश्चोक्षितवावह्रावनिलेसलिलेनले १५ ॥

व्यपदेशः १२ १३ पाक्षितेजसिशुद्धेचसः त्रिजगंतिरदर्शीतिपदेशालयः १५ राम

2293

2294

नानाविधाः प्राणिनामाचाराः शरीराविर्भावमानमात्रशक्तियमेकापेक्षया ह्युक्तः स्वर्गनरकादेः प्रवर्त नामनानिधनमाप्तोऽन्यपाकर्मणोऽस्ममध्यादिभागानामात्मनोऽपि १६ कालनिष्ठाविर्भावकालात्मनिष्ठम तितिपोभावकालात्मनि च १७ भावपदस्यार्थमाह मुख्यः भावः जीवस्वभावोऽपि यथा तेनस्वापदामस्मनाक ल्पितेनैव शाकारहेतुनशाक्रोऽनन्तसमाधानुभूयमानस्वात्मभावेनेत्यर्थः १८ एकत्वा मायाशबलब्रह्मलीला ? मेघस्वरीयंत्वपामपावानुभूयमानेसर्वब्रह्मलोऽत्र १९ ततस्तदनन्तरं।

नानाचारविचाराणि विविधाकृतिमन्ति च परमात्वेप्रमातेऽपि त्रिजगन्ति ददर्शोक्तः १६
सरित्समानि वै नित्यं सूक्ष्माण्यपि बृहन्ति वै त्रिजगत्समस्तिनिवविद्यते चिन्मयात्मनि १७
स्वेवभावपञ्चकभावपाशदृढविदा शक्तेः क्रमेण तेनैव तथैव ज्ञानवानभूत् १८
ध्यानेन सर्वमेकत्वं पश्यंश्रियस्वदाधीः ददर्श तत्त्वसारोऽर्गमस्मदीर्घमस्तसमन्ततिः १९
ततोऽस्मिन्विचरन्मार्गे शाक्तेति शाक्तलोकगतः चकारजगतां लोकान्स्वकान्तशान्तशोभिते २०
विपाकपरकालाधीशस्मयैवमहेश्वराद् नश्येद्दृश्यक्रलोकमत्र तिविद्विषस्थिते २१ या+

सीमानमस्यत्र सरोरुवनगतस्यैदृश्यक्रलोऽस्य त्रुः सः यथाक्षिन्नास्तांऽपि देव तद्भवातिहतीति विद्धि २१

अस्मिन्सर्गे पातालभूम्यादिलोककरदर्शनक्रमेणा[illegible]क्रलोकं तेन मनसा विचरन्ननन्तश्शाकदर्शनेन शाकारं भावसंस्कारो ह्यात्मा च तस्वमेपशाता ह्य एकला गुणं भावान्तरं शाक्तलोकगतः राजतो प्रजारंजकतां राज्यं तानकर्मकदापि विपालनादि च चकार २० हे विपाकपरकालाधीश इति अनया

तत एतद्दिदृक्षाभावानंतरं हृदये बीजमिव संस्कारत्वेनास्थितस्य प्राक्तनस्य सुविस्मृतस्यतान्योगाभ्यास
स्ययोगतः यथास्थितं शाक्रे बिसतंतुनिवासादि सकलं तेनानुभूतवान् समस्तो नार्थः २२ सर्वेषां
कोऽत्र लक्षाणि तर्वैत्र सर्वसद्भावादौ दृष्टा शाक्र सहस्रं एवमिद्रैव तंतुलीति संभावयेत्स्यादृष्टेत्यतिह्राभ्या
मप्यर्थे यथाह २३ २४ चतुर्थी विषयत्वेन भूमिका समूढेन चेतसि ब्रह्मपदे सति २५ इयं मायाः

ततोऽहं तस्य बीजस्य प्राप्तस्याभ्यासयोगतः बिसबालनिवासादि कृत्स्नं तमनुभूतवान् २२
यथैष शाक्रः कथितस्त्वयोदाहरणास्पदः बिसबालास्पदस्यैतत्कुलजः कोऽपि मानवय
तथा शतसहस्राणि न चैतत्स्यान्मनस्यवे नाहृपाव्यवहाराणि समकैलासनिसंततिव २४
वहतो यमविच्छिन्ना विशायैवं तरंगिणी तावद्दृश्यमसिस्मोढा कूढहृढे च तन्मदे २५
इति मायेयमारोर्ज्ञप्रस्तृतासनयोन्मवी सम्यगालोकमात्रातिविलयैकविलासने
यतः कुतश्चिन्मायेयं यथयत्र कचनवानघ यथाकथंचित्स्वपत्रमात्रैव परिदृश्यते २७

तिष्ठन्पयोऽनुभवस्तत्कस्माद्भवतीति पयेणावयः २६ मायायां चादृवनैव विचित्रहेतुविशेषाश्चिंत्या
इत्याह यतः कुतश्चिदिति त्रिभिर्यदृहतैः किंहेतुश्वेद्धेतुकालदेशक्रियाप्रकारनियमाना मना
मनावश्यकतासूच्यते २७ ॥

2296

अथ चापकथं वाहंकारात्मासमपन्नेहेविशेषेणियतोहेतुरित्याह अहंभावेति सिद्धिकानीहारादृमरवे। तिनाप्रेतहेतोः २८ येनहेतुनाभ्यात्मसर्वेत्वादिशब्दलक्षणं अविकल्पेनवैविकल्परहितमेवपरमार्थतः अतएवअहंकारवशात्दायनाणोनिविस्तीर्णंतन्नियानिष्वभिकल्पनानिमानसविकल्पाः दर्शनादिविषयेलक्षणोद्भूयकविकल्पास्तुतेस्मृत्वस्वभावंन्नाग्रदवस्थासुप्रभितिपावत अतएववाभ्युनामयस्वामसर्वार्थशून्यमतएवचप्रतिबोधसमर्थसिद्धासर्वपूर्णमनालंबनात्नसौप्रमाणतानेनचशून्या।

अहंभावचमत्कारमात्राद्धृदि बिन्दुसात् जायते सिद्धिकैवास्यप्रत्ययात्मविनाशिनी २८
येनायमात्माभिमतदर्शनस्पृहस्वरूपशुद्धस्वभावमसवभासकमात्मतत्त्वं सर्वार्थशून्यमतएव
वशून्यरूपमेकैकत्वमात्रमिवमात्रविकल्पमेव २५ इतिमायायोनिर्जीताःघटशतोप्यर्थ
संकल्पयोगोनैकत्वशक्तिपादनेनाभवत्तदेशःसर्वः १४ भुक्तिमुक्तिश्च यत्राहंतेनमात्रतन्त्रस्था
देमानामस्तिसृष्टिः परावित्तरपीद्वयस्यचसमेत्यल्पदेशयथा १

त्वमात्रमेवपूर्णोऽथवभासनेविद्रूपमात्मतत्त्वंपरिशिष्टमित्यर्थः २५ इतिवाशिष्ठतन्त्रस्यप्रकाशो। वीणाप्रकरणेउक्तरार्द्धंचतदेशःसर्गः १४ अहंभावेजगद्भूतेबीजंरूपंचवर्णपेतेनतस्माजेनाज्ञगन्त्वस्याशङ्कशेषात्कृतार्थता अहंभावचमत्कारमात्राद्धृदिबिन्दुसात्जायतेदर्शपमविदितियद्रक्केनष्टप्रपादकतयाश्रुत्वात्प्रकाव्यापिकांयोजयति यद्वेति अभिनवेपिप्रपंचेपूर्वसिद्धमेवजगमसप्तमीतिसर्वज्ञत्वात्तदेमायमस्तिसृष्टीस्मृतिः १ ॥

णोमस्यप्रत्याकृताकोपाल्लिलङ्गोलोकेविपिनेऽयाये १ विलीनाः मेहमिहिकावयप्रछन्नाः प्रबलापर्वे
ताः पल्लवापस्पर्सविलासाः गोमायावा समनापवस्तावाहूछलोजंपगापेषु तथाविधास्तेभोगाः फ
लानिपद्यस्व ४ इदानीमहंकारं महाजलतयानगत्स्वतत्कार्यतरंगादितयावर्णयति अहंतेसा।
दिपंचभिः इदंजगत् अहंतनसलिलस्यप्लवेविलयतः वितनम्नमनस्कारणैवैषधिकेस्यविस्ताडमथ

गुमस्यनागतस्यात्मस्तात्तस्याकोपावर्णवत् अहंभावोभिमन्तानूलमापमुदाहृते ३
वासनारसस्पन्मिक्तादहन्धीनकणाद्यं ब्रह्माण्डोव्योमविपिनेजायतेत्रिजगद्दुमः
तारकापुष्पलिकोविलीनाबलपल्लवः सवित्स्याशिमाहृदोवासनास्यातत्फले
४ अहंतवसलिलस्पदंजगत्स्पदतुदाहृतः विद्धमन्कोरणालात्कुर्वोमनाविसारद्भवः ५
तारकाश्रीकराचारोनभोनंतनिरवानवान् भावाभावमहावर्तीनानागिवितरंगकः
६ त्रिलोकीविलिखल्लेखोविलोलालोककेलिनः ब्रह्मांडबुद्बुदोडिंदकवाहापीडपी

र्गिपत्र ५ नभसान्याकाशेनयुतंनतनिरवानवानयपपरेछेषपकृतिकुञ्चवानभावाः संपदः प्रभावा
विपदश्चमहांतस्यावर्तायत्र ६ त्रिलोकेपटेनतन्नतजनालखंलेलपवलिखंसः विचलेत्यव
हाविभेवन्सः लेखायत्रविलोले लोकेचहपालोकेः फेनिलः फेनवानबुलंडाप्यवबुद्बुदोडिंदा
यत्र कपाटमिव आपीडपतितिरकालहिमालयप्रवेशमिति कपाहापीडोमहासेतत्सोनपीवरः ७

वः २

मिहडः २

श्री॰
वा॰ लि॰
उ॰ टी॰
५२

2290

भूपीठमेनस्तनः हिंडीरपिंडेमग्नविद्रुमैस्त्रिजगभासैः जीवैमहद्भमान् जलकाकवत् तेषांविवेकज
वोभीवैदूर्यो यस्त्रिलोकेष्वमत्तो मे जनेभ्यजनात्मकः ॥ ६ ॥ प्रकाशंतत्त्वाभ्यांजगाहत्तांयदि ग्रहं।
वेति ॥ ७ ॥ स्थलंतांनेषफलितमाह तेति ॥ ८ ॥ प्रायस्यवीजनतामाह जगदिति अन्योन्यस्माद्भावि

भूपीठरत्नहिंडीरपिंडश्रिद्रुमनमद्भुमान् विश्वमेवेजवीभावमज्जन्तोमज्जनान्तदः
॥ ६ ॥ जगामसत्तामोहादिवीचीचयवमन्ततिः अत्यन्तमुक्तिसेतुस्तादिविरद्वैदेकवंधुरः ॥ ७ ॥
अर्हन्त्वपवनस्पन्दोजगदिन्सवगम्यतां अर्हन्तवपमलोतंधंजगदिस्सवबुद्धतां ॥ ८ ॥ जा
ईन्त्वजगतीपिण्डेपवनस्पंदवस्तदा पयोदृष्टवल्मिवचवर्जोयोलोलिवापिच ॥ ९ ॥ ज
गदृत्पहसर्पोसदम्बलिजगद्दृदि अन्योन्यभाविनीचेतेसाधारणीयवस्थिते ॥ १० ॥
जगद्धीजमर्हत्वं योमाहिःकोधादेवनात् अर्हत्विरजलेनेवतेनयोत्वजगन्मले अर्ह
अर्हत्वनामतत्किंविहितयाधरनविद्यते प्रकारणमवस्तलाञ्छप्रासङ्गमिवोदिते ॥ ११ ॥

भीवसीले अन्योन्यपीवस्थितिकेव ॥ १२ ॥ मृतप्रवादेकारमार्जनाज्जगन्मार्जनमितिद्विविमाह जगदि।
ति ॥ १३ ॥ अर्हत्वस्यतत्वहस्या अमलदर्शनेनेव मार्जनमित्याह अर्हत्वमिति ॥ १४ ॥

तकृतत्वाद् ब्रह्मणोऽति ।।५ संभवदपि कारणं लोके अवश्यत्वमीति नत्वाशियते प्रकृते तस
र्गीदेः कारणं न संभवति न तं अवो पिना स्तोत्पन्नैः ।।९ निर्मितो कैवल्पलत्वं विन्माशेषिष्ट ।।७ प
वमुपपन्नैश्वनिष्ठितः जगदहन्तयोरभावात् वात्यरूपालोकादयः संसाराः श्रांतमनस्कारलत्।

अत्माणपतितेनेते संकल्पो लोकवर्जितं अहंलोकारणाभावान्न कदाचन संभवे ।।५
अवल्लग्नतिरगी लोनसंभवति कारणं अनीहृन्नादिनास्त्येव वेधास्ततः स्वक्रियतः ।।९
नहभावाज्जगन्नास्ति स्तिर्जगदभावतः शिष्टं निर्वाणमेवातः शांतमास्व यथासुखं ।।५
अभावादुपपतिर्यादेवं जगदहन्तयोः रूपालोकमनस्काराः शांतास्त्वं न चेतनवत् ।।८
यत्राहितनन्नास्त्येव श्रोत्रं शांतमसि ध्रुवं सर्वबुद्धोत्तितिमा भूयोऽविमूलाश्रान्तिमाहव ।।५
व्यपगतकलनाकलंकशुद्धः शिवमसि शांतमशेषदोषविनिर्मुक्तः त्वमसि भवतिपर्वे
तोपमानेन जगदपि चापरमाणरूपमेव २०

णोऽदेशावरखशांताः नवस्त्रवस्त्रउभयव्यक्तिविरूद्धेदेयं ठः त्वमसि अतः शांतस्मास्वेसर्पा ।।९ अतोति नि
दुःखविन्ते ।।५ व्यपगतः बाह्यार्थान्तरत्वकलनालक्षणः कलंकोयस्माद्वत्तपवशुद्धः शुध्याः
तेपावृन्मुन्मसिपूर्वेतो पमानेभवतिञ्जवादेतज्जगद्दृश्यमपि चापरमाणुरूप माकाशात्मनैव

शि॰म॰टी॰ २०

2299

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे पंचदशः सर्गः १५ ज्ञातविद्याधरस्यात्रसमाधिकपदवाप्तिं कथाशे-
षोपसंहरति नाहं भावग्रहो यथाहं शान्त इत्यस्य संविविर्दिशस्य समाधिल्ललतो यच्छिन्नस्यती गो एकव
वह्निरैकरस्येन परिणामस्तद्वत् १ प्रेणानेदृपेण ब्रह्मादिविधिवेदप्रपात २ मुक्ताफलिकाविलासाव
मात्रेणासद्रूपदेशेण निस्वबोधत्वान्स्वरूपमानुविन्नि मनन्तिर्निदिध्यासनापत्तिपर्यन्ते विराणपूर्णगतिन वसिष्ठस्त

इति रामायणे निर्वाणप्रकरणे विद्याधरनाम पंचदशः सर्गः १५ भुशुंड उवाच कथयत्येव
मय्येवं स विद्याधरनायकः आसीत्तूष्णीं शांतसंवित्तिः समाधिः परिणामवान् १ प्रबोध्य-
मानोपि मया भूयो भूयस्ततस्ततः नपपात पुरोदृश्ये पदं निर्वाणमागतः २ समाधेयप मे-
स्थाने तावन्मात्रप्रबोधमुपवान् केन विद्याधिकेनांग यत्नेनातिप्रबोधितः ३ अतएवंक्तं म-
यातामपदिशाद्रुहिवेतस्मि उपदेशः प्रसरतीते न लविंदुरिवांभसि ४ नाहमस्मिन्नस्मीति नेनां
नस्मीने भावयं शांतये एतावदुपदेशोक्तिः परमा नेतरास्ति हि ५ एकैषा भव्यमनसि
पतिता प्रविलीयते उन्नानेमस्तृणादर्शे मुक्ताफलमिवामले ६ ॥

बोधने ३ इदानीं वसिष्ठः प्राकृतोक्तेर्थे विद्याधरविज्ञमुदाहरणमिति निर्वाणेन तरयायुंसेशोक्ति प्रक्रम
णं गंगुत्याह अतएवेत्यादि ४ कोसावुपदेशस्तमाह नाहमिति नेयं ग्रंथः प्रत्यगात्मनि निर्विदेकरसे अहं
मित्यंशोवास्तिष्वतः अमेतंपदं भावाभावपरस्ते तावत एतावत्येवोपदेशोक्तिः परमासावतंग्रहभू

= ५ ७ ६

ष्टुविद्युतिः अप्येति अंतः प्रविश्य विज्ञानात्वां सर्वमोहावरणं दहत् तमामग्निशिखेव नयतीति शेषः यथाश्म कर्मणोऽसूर्यकांते प्रविष्टः सूर्यदीप्तिरग्निशिखां जनयति तद्वत् १ तद्वदहंभावनवदे। वममेहंभावनंसंसारहेतुःस्थूलादिशरीरेष्वेनाहमिति शरीराध्यासस्य कारणमित्यर्थः २ तदेवा ह अहमिति प्राणोबीजावस्थास्थाने अंतः तत्कार्यं स्थूलस्थाने हिकापातोऽस्थाने प्रवर्तते ३ एवं

भवेत्स्वांतमनस्थिलगात्ममप्येत्यविद्युतिः प्रविश्यांतर्विज्ञानात्वान्मर्विरुकर्मणोपया
१ अहंभावनमेवेहैबीजं दुःखौघस्थाल्लकैः ममेदंतद्दहारीति शालवप्रसरकारणं
२ अहमात्मेयमेत्यत्तस्थानं तद्धायवर्तते इदम ईयशतानर्थकारिणीभवभाविनी ३
एवंविधामतिन्ध्येष्ठस्तुत्यविविसधुधः भवेत्स्वांतप्रमोहत्याहोर्वीगुणस्यकारणं ४
अंतःशाद्धमनस्कोपेस्तविशायाभयपदे ममतागुणपदिहास्तेप्राप्नुवंतिपरंपदे ॥

प्राग्युक्तंप्रकृतसेमस्याममपर्योवसितः पुनर्युक्तं दोक्तिकथामेवानुसरन्निरापारकल्याम्मुपसंह रति एवंविधादिति दीर्घीगुणस्यकारणातत्त्वज्ञानमेवेदीतिविप्रोषः ४ अंतः शुद्धेस्तविरागाभ्यास पवत्तानकारणमितितियमोत्यैवेत्यापायेनाह अंतरिति स्वविरागाभ्यासेनातः शुद्धमन स्काः येतेपरंपदंज्ञाने ॥ ॥

विहगाधिपतोभुशुंडः कल्पवृक्षेस्थितोमेतेनागत्यमेमतेगप्रणामंयथासूक्तामेच्छावनगर्जंमीलितिवसिष्ठः १२ प्रथमं
नेमिष्ठेभुशुंडस्माश्रमात्प्रतोविद्याधरंगत्वातदक्षिसंवादाद्यपुनस्तस्मद्ध्याश्रमेविस्थितावयोर्हे ग्रमस्तंदेस्ता
श्रमे १३ हेराममयाल्लघुशीघ्रमेवबोधनेनोत्थपुनस्त्रंविद्याधरस्योपशमनेबलिभुजः काकस्यभु
शुंडस्यकथयाउक्तं नवग्रासकथिते अस्मिन्वर्तितेभुशुंडविहंगेंद्रसमागमेमेजानेतेतदनंतरं १

वसिष्ठउवाच मेरुमूर्द्धनिशामेवमुक्त्वासविहंगमाधिपः हृष्टोवभुवमुत्क्रान्त्वाकल्पवृक्ष
रंधांकुरः १२ अहमाह्नत्तेस्मिन्विद्याधरसमंयथापुनः आससादास्यंदातामसकलिमंडलमं
डिते १३ पतत्स्तवागुकथितंबलिभुक्ताधीकेंविद्याधरोपशमनंलघुबोधनोत्थं अस्मिन्भु
शुंडविहगेंद्रसमागमेमेचैकादशेहदिगतानिमहायुगानि १४ इतिवासिष्ठेमोक्षोपाये
निर्वाणप्रकरणेविद्याधरोपाख्यानेषोडशःसर्गः १ श्रीवसिष्ठउवाच अनहंवेदनाद्देहम
भाशाभफलप्रदा संसारफलिनीनूनमिच्छातनुतामुपयास्यति १ अनहंवेदनाभ्यासात्सम
लोष्टाश्मकांचनः भूत्वाशांतमवापीडोननरःपरितप्यति २

हृदस्मिन्कल्पएकादशमहायुगानिदिव्ययुगानिगतानीत्यर्थः १७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउ
नवार्द्धेषोडशःसर्गः १९ अज्ञाह्वीजनिर्देहाहंत्वनहंभाववह्निना देहादिसंसृतेःसम्यग्दाहेलीक
नमीयतेसर्वसंसृतेः काममूलत्वात्स्वकहंभावमूलत्वाच्चतद्विहृतिमाह अनहमिति १ कामोपरमे
लोभादिदोषत्वपाद्देशापादिंक्लपदा सर्वेमानसमङ्कः त्वतयस्माह अनहमिति २ ॥

माथनवतः अखंडस्वप्रकाशहिताज्ञानोदये ब्रह्मत्वप्रतिबिंबाहमर्थस्य बाधेनालीकत्वमेव पर्यवस
नीत्याशयेनाह अहंतेति अखंडस्वप्रकाशहिताज्ञाननिमेषनाभ्यासेनअहंतालक्षणापस्यमानपेनपुटका
देवतादि ज्ञालावकुंठीनस्याविर्भूतोयः परब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्मात्तोबोधफलहलेखरीमितः लिखितानि
स्तस्मादितिगावृतस्य अहमादिदृश्यार्थपाषाणाः अग्नियंत्रलिप्तपाषाणाः बाष्पकणगच्छतिनज्ञानेनतछेन
मेवापयतइतिभावः २ चरमसाक्षात्कारवृत्त्यापुटंब्रह्मवालानाहंकारादितिनामसमर्थमित्याश

यदंतापुटकोटीनपरबोधवलेखितः अहमित्यर्थपाषाणोनज्ञानेकाशगच्छति ३ अहं।
तापुटकोटीनोब्रह्मवीरवलेखितः अहमित्यर्थपाषाणोनज्ञानेकाशगच्छति ४ अहं
तापुटकोटीनोब्रह्मवीरवलेखितः शरीरयंत्रपाषाणोनज्ञानेकाशगच्छति ५ अहमा
र्थहिमवंतत्वनदंतानाविदर्विषा उड्डीयवविलीनसन्ज्ञानेकाशगच्छति ६ अहंरसावि
लीनातत्त्वनहंतानाविदर्विषा शरीरपर्णाईहणीनज्ञानेकाशगच्छति ७

येनाह अहंतेति ४ अहंतानाहंकाराणोविश्वस्थूलदेहस्यापिव्याप्तिसमष्टिरूपस्यतस्यदंशंब्रह्मवैवनिवर्तते।
कमित्याशयेनाह अहंतेतिब्रह्मैवबीरः विक्रांतस्तद्वलेखितः हृत्कीपाश्रयमहंतासमजयनसमान
मध्यमवीराश्चेतिसमानाधिकरणसमासेवीरशाहूपरनिपातश्चांदसः ५ अनहंताभावनारूपविक
लितविवेकाहेनानाशः इतिपक्षोवाक्यस्याशयेनाह अहमर्थेनिहाभ्यो ६ उहणीतब्रह्मविद्यापिका

2303

ग्रस्थवानवापिनाहंतादेः सूक्ष्मताकिंचिदुल्लसेत्स्वभावेनमह शरीरेनिश्चयंदेतालतलेनार्केरश्मि
मार्गेणप्रवृत्तोत्तुल्लसितोस्वकायमणमहत्त्वमंजलाभतो ८ तत्रस्तानंविनानन्नकापिकदापिकंसंविट
वस्थायांदेहेस्माहंकारस्यबाधायांसतिकोकेदक्तयोपयस्यावस्यतदीजनतयापापस्यांतःसंदेवनग
द्भावेनसर्वत्रोद्भवाकर्जेनाटिस्माह शायनःस्मादिनाप्रायेणशायापोस्थूलादिहाटषावस्था॥

शरीरपर्णानिष्पीतत्वहंभावरसास्रवः अनहंतार्कसार्केणपरतामधिगच्छति ६
शयनेकटेमेशैलेगृहेव्योम्निस्थलेजले स्थूलाहंत्वानिरासाकामरूपांतरगतापिच
७ यत्रतत्रस्थिताहंतामाप्रबुद्धाभस्मतांगता धूतानीतानिमग्नावरस्थानिकरासती
८ शरीरवटधानांतःस्थिताहंत्वनिबांकुरा शालालनालैतनोतिसाप्रसंसाराख्याभिदे।
तरणात ९ महत्त्ववटधानांतःस्थितदेहत्वहद्रुमः संसारशाखाविनिवहंयत्रतत्रत
नोत्सले १०

काशयनादिस्थानसमस्तेयत्रयत्रस्थितापिशरीरलक्षणवटधानांतःस्थितउद्भूतःअहंत्वेन
वांकुरोयस्यातथाविधासतीतत्प्रणादिंसंसारत्वंनामशाखाहेदिग्व्यापनशीलशाखास्तनोती
ति[illegible]रेणान्वयः ९ ११ एवंमहत्त्वलक्षणवटधानांतःस्थितोदेहमहाद्रुमोपिबोध्यइत्याह

रामराम ॥

उत्कर्षं बदति दिवीजेदृष्टान्तेन समुद्भावयति यथेति यथा बीजोदरे शाखाशतैर्द्रुमानिविरालमाना
निरलानि पुष्पाणि पल्लवतया विधाद्रुमः अज्ञितरलनैसैसत्ताहेवबीजपुटेभिन्नोऽङ्कुरादिक्रमेणालि।
गुच्छस्य पल्लवसर्वेजनैर्परिदृश्यतेनानिविलियसिद्धोनतथाप्यदृललताणयाकाणिकास्वसबीजंतदं
तः अशेषदृश्यमंबीतो देहादीतिसङ्कल्पबुद्धिलताणयादृश्यैवविहाद्धिर्दृश्यमित्यर्थः ४ एवम

शाखाशतेहदलपुष्पफलद्रुमोस्ति बीजोदरेनतदृशापरिदृश्यतेसौ देहोस्त्यहंत्व
कणिकांतरशेषदृश्यमंबिन्नपीतइतिबुद्धिदृशोदृष्टे १३ देहादहंत्वमननावसवत्तो
विचारैर्विद्योममात्रवपुषोः वपुषोयबोधैः नाहंतबीजजठरादसतोभ्युदेतिसंसा
रहृत्तरहबोधमहाग्निदग्धात् १४ इतिश्रीवालोणायेमहारामायणेनिर्वाणेसप्तमःस र्गः

विचारफलं सर्वेषामपि मोक्षमुक्त्वा विचारफलमोक्षमाह देहादितिविचारैः श्रवणादिभिस्तत्त्वबो
धाद्विद्योममात्रवपुः स्वरूपं यस्य तथाविधस्यजीवन्मुक्तस्यविद्यमानादपि देहाद्देहंत्वेतत्तदात्मा
भिमाननमनवासवत्तः अथवाप्यदेहवतोविदेहमुक्तस्य उच्चैः निरतिशयानंदे स्वप्रतिष्ठितस्य पुंसः
बोधमहाग्निदग्धादहंबीजजठरात्संसारवृत्तेनाभ्युदेति १४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका
शे निर्वाणप्रकरणे समदशः सर्गः १ ॥ ॥

2305

ङ्त्मानात्मस्वेनानिपवनैः सर्वैर्लोकै स्फुरज्जीवमनः स्थानित्वं प्रापिते जगतीति हि देहेत्यहंतक। ल्पिकोऽनर्थो ग्रहरूपत्वेऽविनाशीति मनि बुद्धिरूपो बन्धहेतुरिति लिपत्युक्तं तत्र कश्चन सविक्रीडपी स्वाबुद्धि रूपिणि तिलतुल्यं स्फुरज्जीवबालस्य समयाभेन जगत्स्वप्नादृते नेन स्थिते भूमिकां रचयतीति मत्त्वाऽभि ति मनो बुद्ध्यहंकारादिसर्वेन्द्रियात्मकं मनस्तत्त्वं लितत्वाद्भासमानेन यात्तु कदाचिदपि न विपते कृ तहानादिदोषप्रसंगात् किंतु मनुष्यादिशरीरात्मभावभोजकमाराध्यदयेतदनुरूपसंकल्पानि

श्रीवसिष्ठ उवाच सर्वगं सर्वेनाशात्मन कदाचन न क्षियते स्वसंकल्पानुरूपैर्येषु भूति
सिद्धिर्विधीयते १ एवमेते पुराकल्पे तत्र एवमेदस्मेरवः स्फुरद्धाथविदिग्जालैः सरिद्धि
नशैलवत् २ उपर्युपर्येव ततः कदलीदलपीठवत् श्लिष्टाश्लिष्टस्वरूपाः तेमिथः
संसक्तनयः स्थिताः ३

तेभावे देवादिशरीराहंभावादिभोजकमीड्वेतदनुरूपसंकल्पांतरस्यतद्भोजकादृष्ट वशयर्येतन्मैर्येरूर्वभावविस्फुतिरपेक्ष भूतिसिद्धिर्विधीयतइत्यर्थः १ अस्त्वेवं किंतत्तस्याह एव म्येति एवं च ततस्सज्जीवसंकल्पकल्पितजगत्स्थाः मेरवो मेरुप्रभृतयः दिक्जालैः सर्वे ऊरुस्थैते सवाल्तेनएवमयाद्यपंचेतेनमपिपश्येत्यर्थः २ उपर्युपरिविवाहैर्वैहिः यावतोजीवतोभोजका दृष्टास्तावतोश्लिष्टाः एकीभावेनमिलिताश्चमेघासाश्लिष्टस्वरूपाः ३ ॥

उत्क्रमसर्गे मरणे भावयतनतामः पृच्छति पश्येति यथाक्रमं कथ्यतेति शेषः मृतानां पुरुषाणां प्रा
णोत्क्रान्तावत्र भस्तुत्क्रामतीति लोके व्यप्रसिद्धं तस्य हि प्राणाः खेंतितर्हि प्राणस्पन्दे संपतेते जगदपि वि
विधते स्वभावयेत्यर्थः ५ मृतनामतथापि हि त्वाते: कथं प्रवात्येतेन तत्राह मृते इति पुंसि मृते सति
ततउत्क्रान्ताः प्राणवायवः वातानभस्तलस्पर्शिवीतैः सह मिलन्ति यतस्त्वाम्यपि प्राप्यनिद्रुवत्सभा

श्रीवसिष्ठ उवाच पश्येमे मे पुरः कुड्यं तत्र ऋति वा कार्यं महामते न किंचिदवगच्छामि यथा
वन्मुनिनायक ४ श्रीवसिष्ठ उवाच प्राणस्याभ्यन्तरे चित्तं चित्तस्याभ्यन्तरे जगत् वि
द्यते विविधाकारं बीजस्यान्तरिव द्रुमः ५ मृते पुंसि नभोवातैर्मिलन्ति प्राणवायवः
सविजलेखिकोभोपि जलान्यान्मरुतानिहि ६ इतश्चेतश्च पांतीव तेषां नजगत्पले
व्योमवातविलुत्रानां सकल्पैकात्मकामपि ७ सप्राणवातैः पवनैः स्फुरत्संकल्पग
र्भितैः सर्वा एवदिशाः पूर्णाः पश्यामीमाः समंततः ८ अत्रैते पश्य पश्यामि सकल्प
जगतां गणो बुद्धिदृश्यामसमूलांते पुरो मे हृदमेरवः ९

वर्त्तिताः सर्वत्र भावानां मेघलेखकेव भ्रमन्तीत्यर्थः ६ पुनः व्योमवातैर्विशेषेणानुगतानां माकु
ष्ठानां तेषां प्राणानां मेनर्गतानि जगन्त्यपि इतस्ततश्चायांतीवेत्येवं तत्त्वेन ज्ञातिमित्यर्थः ७ अथेह
पश्यामि तमपि बुद्धिदृष्ट्यापश्य ९ ॥

2307

येविधमनेवातैर्निर्मितानांप्राणानां ९ ननुगुरूणिजगंतिकथंवातैर्धृतानीत्याह एवंवातैरिति
तैर्यथाप्राणा एवंदैवतंत्रैगाणिजगंत्यपिलसमानिलसूत्रीभूतानितस्पर्थः ११ सम्भूतानिचवनैर्लिपप्रा
णिसहितानिस्थूलसूक्ष्माणिग्रहटानिप्रतिहतानीतियावत्तद्दृष्टाचवल्लादिनालीयट्ठहस्तमधुर
वन्नलादृष्टापुनरागेतनदीसूत्रवद्धा १२ उत्पन्नदेहैर्लिपर्केतनवत्कार्यसमर्थेनाह कल्प

एवंवातैर्निर्मितप्राणाः प्राणिनामेत्तेमनः सततंज्ञेपगृहिदिनिलिलेतलमिवसि
ते ९ एवंवातैः समसमाः प्राणाः यथोत्स्वेतेमनोमुपयः ऊर्ध्वेतवेतयेनानितदेगानि
जगंत्यपि ११ सम्भूतान्यवरोह्यादिदिहहतानित्रिजगंत्यपि उत्तेतैश्चाप्यदूदानिपुरःस
र्वेचगंधवत् १२ तानिवृद्धोदृष्टंपतेनदृष्ट्यरवतुनैदत्न पुरःतेकल्पदूपाणिसत्स्वमधु
रस्तूरवत् १३ सर्वेचसर्वेदातैतिलसन्तुस्ताएपेववोदपि कल्पनामात्रसारत्वाचरोलं
तेमनागपि १४ तान्येवदृष्टभावत्वात्तेषुलोकेषुतेथले समास्येवविदेशस्थसर्वेग

नामात्रसारत्वादिति १४ यद्यपितानिकल्पनामात्रत्वान्नसंस्थेवेतिनोत्संतेनत्यापिनास्येवतेषु
तत्रज्जीवयोग्येषुस्वर्गनरकभूम्यादिलोकेषुतेषांदृष्टभावत्वात्स्वकः एभोगार्थक्रियासम
मर्थेनयासस्यान्येवतत्सम्यतासंपादकस्याधिष्ठानचिदेशस्य [illegible] गनानात्ययाभवानस्मद्दृष्टा
श्ववणाधारणार्थक्रियासमर्थः पुरोवर्तीसमलहदेवैस्पर्थः १५ ॥

प्रारूढानि वासनामात्रनाशनात् विश्वमूर्तान्वेस्वभूतं नैनेवचेतते १९ सोऽहमेव ब्रह्मैवेदं सोऽहं भ्रमात्मो।
प्रागुक्तमिमाह सोऽहं भ्रान्तोऽस्मि १० अनपश्रवित्तजगद्भ्रमात्मनाविज्ञ[illegible]त्वरूपो रूपिणात्मनि स्ता
विस्माह कुंभेऽहं तिनश्रवानात्मनिकाम्यतेऽतिशयः १९ यथा भूतानां जगात्सेकल्पमात्रत्वात् सत्त्वरूप्य
तेऽत्वापि जगदहंमत्यभ्रान्ति रेवक्रे वल्लमुदितेव स्ताभ्रान्ति स्पि परमात्मनो न विनश्यति नोदेतीतितन्व

प्रतिबिंबपुरातीपुरः प्राणस्पविद्ये प्रारूढामपिवोत्यनेरूढामपिवनेवव १९ सोऽहंभ्रा
न्तिसमूढ्ते वाताराख्यानिराचव नेतिप्राणसेस्यानिर्योमात्मकमयानित १० अं
भेदस्यांतनीतेयज्ञानमोक्षिनामता संरूनानिमयेविलेतस्येवविजगद्भ्रमे १८ इत्थं
नमज्जगद्भ्रान्तिरमैवोदितेवेते न विनश्यति नोदेति केवलं ब्रह्मरूपिणी १५ यदिवा।
पुदितेवातेस्वत्वरस्यानलक्ष्यते ततः तःसंस्थितेस्पंदेनाविकोपागतेरिव २०

दृश्याद्ब्रह्मवेत्यर्थः ११ ननुयदिब्रह्मवहारदृश्याजगतन्द्रांतीवाद्यंतः प्रवहमानेउदितेवर्दिव
मेदृश्येवीतिप्रस्तलतया कथंपदृश्यामस्त्वाह यदिवेतिवोदितेप्रवयदिवाउदितेइतियेत्वत्त
णाणिवातेःहृतेतन्नदृश्यणपविलतेनादिकंयस्या: दृशिक्रिया: ततः तःस्थितेस्याभिर्नेले ता॰
ने यथानाविज्ञायमानःसंदत्तदेतःकोपागतैर्नैर्भेस्यतेतदृहितत्यर्थः २०

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५८

2310

तदेव स्पष्टमाह यथेति यथा नागाविभ्रतैः संक्षितैरपि ह्लातन्मयैरपि कोलाद्यैः नागसंदोहेन लक्ष्यते त
द्वत्सर्षपवीतसंख्यैः पार्थिवदेहादिभिरैरप्यसमाभिविति तन्मयैः ५ इत्थं यथा पश्येमेपुत्रस्कन्धेनतरवमंदरमेव।
वत्स्यति सोऽकिंचनमायायोपपाद्य उपसुपर्यं तंरतः कदलीदलपीठवहिस्तुल्काविप्यसेहाहतः
समावेशं प्रथमं हृद्गतोस्वल्पकल्पनया दर्शयति यथेति यथा योजनविस्तीर्णमपि समलवोप
दयस्तम्भे विज्ञनिर्मूहरचनादिना स्वयितं यत्नस्य यत्नमानस्य शिल्पिनो बुद्धाय स्वल्पकल्पनया त
थानुभूयते तथा ज्ञतरतः सूक्ष्मनमेपि परमाणोर्जगद्बुद्धिकल्पनयानुभूयत इत्यर्थः ११ पर।

यथा संदोहेन लक्षाणां नागानां तः सक्षितैरपि न लक्ष्यते तथा तुल्यं लक्षं त्वं स्थैर्यं तन्मयैरपि ५
यथा योजनविस्तीर्णे लक्षोऽसमानभूयते यत्नस्य पादपस्तम्भे परमाणौ तथा जगत् ६
वत्स त्वं स्थास्यति हृद्गतलघुत्वेनाहिमन्यते मूषकास्वान्तलिङ्गत्वेन वपंकमिवार्भका ७

मा एवा देहे हृद्गतमल्पकल्पनया वातत्र हृद्गतो जगतः समावेशोऽनुभवितव्य इत्याशयेनाह वत्सि।
तिन यथा रत्नकोशागारे प्रविष्टाः अप्रस्तावधनसंदेयसूक्ष्माः मूषकाः नरत्वानि वक्रमन्यते किंतु
यं जलिमात्रमितमपि धान्यकूलमेव तत्र हेवालवं वहुमन्यते यथा वा अर्भकाः वहुमूल्यान्यपि
स्वाभरणानि नित्यमनुभूयमानानि न बहुमन्यते किंतु नवं सूक्ष्मं मृगपट्टकाकारवल्मीकादि परि।
ष्कृतं पंकमृन्मिरमेव क्रीडनाय वहुमन्यते येन नदानेन विताः स्वाभरणान्यपि विलिमयेन प्रपंक

निर्वाणं उ
५८

किंच बालकोऽस्येव हृदतः स्वभावेषोऽस्य संभवत्त्वनाम श्रोस्यानुरूपं भवेऽस्येवेत्याशयेनाह अस्मिन्नेवेति विदः अस्तानान्हृतविनोजगदात्मेभ्रमेऽस्मिन्नेवार्थे केवलं स्वजीवेनोर्ध्वलोकः मृतस्य लोकान्तराणि तत्रच धर्मा धर्मफलानीत्यादिमयी हृद्गतस्य हृद्गतांगल्कृतश्चित्तस्य सा सैव कल्पनारूपा भावनेव नच भावनां वस्तु न्यथाभावो निरुत्तगाढ्येत्यर्थः हृदधातामयपूर्येक विद्यानमिति भावकः तत्तोः स्येषपि दृश्यतः इतिग मेरुः बालहृतकान्तम् २४ ननु मृण्मयानामस्तनं तरं तज्जगत्कुतसंभावनाऽस्य वेत्तानां भवदादीनां कथं तत्र तत्र

अस्मिन्नेव स्वरूपेऽस्मिन्नजगद्वा बोधितो भ्रमे लोकान्तराद्यर्थमयी सा हृद्गास्य भावना २४
इदं हेयमृण्मयं दृश्यमिदं भिन्नं ततस्तता यस्य तस्य भवाद्याप्तिः सर्वत्रस्यापि मृष्टता २५ स
चेतनात्स्ववपुषी चेतनस्ववपुषाऽन्यथा लोकान्तरेवनन्तजीवविजगद्दृश्यते तथा २६ संवि
दात्मपराकाशमनन्तमजमव्ययं योऽस्मिन्नाववपुरूपाणि नस्येमानि जगन्ति भो २७

जगदन्तरमस्तीति भ्रान्तिस्तत्राह इदमिति सर्वत्तस्यापि भवाद्यस्यवहारसंभवाद्यथावत्सारस्यत यत्लेशतोऽनुवर्तमाना मृष्टता स्त्येवेत्यर्थः २५ अतएव सर्वत्तस्यापि समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्याव यववत्त्वात्तरेव विजगद्दर्शनमित्याह सचेतन इति अवयवी देहात्मा लौकिकपुरुषः जीवः स मष्टिजीवः २६ मायोपहितं स्वरूपं त्वेवं व्यष्टिनामाह संविदात्मेति बोधितिसंबोधनेनराम स्वमार्थति २७ ॥

2311

नेश्वरःप्रलयकालेऽव्यक्तेलीनंजगत्स्वंपश्यतितस्मात् सचेतनइतिचेत्तर्हिः अयं:विशेषयदिसचेतनः
स्यात्तर्हियथास्वांतःस्वस्वरूपेणास्थितंतत्त्वस्तुत्यादेशाविर्विकार एषोत्रहदिस्थितः जीवःस्वली
नसर्वसंस्कारोपहितःसन् २८ अधिष्ठानस्वरूपप्राधान्येनचित् आरोपितसूक्ष्मादिरूपप्राधान्येनविव
त्तयाप्रविद्वा तात्पर्यंपूर्ववदेव २९ उपहितप्राधान्येनविद्रुपाधिप्राधान्येनाविद्वान्मूढः पता

सचेतनोयःचिद्वैतःत्वस्सूत्यादिकंयथा बुद्ध्यतेबुद्धिलेलवज्जीवोक्तस्त्विजगद्रूपं ३०
स्वविच्छिद्गापिनृसिंहः शास्त्रबोदेचनादिकं यथागम्यतेजीवस्तथागम्यतेजगत् ३१
विदविद्वांकोदेहेतुत्वंमन्यतेयथा हृत्सखार्थसंहितेत्वस्मिन्देवविजगत्तथा ३२
विद्वाविद्वद्यथादर्शेविविक्तेवाप्यविविक्ते नगरंदेविनेतापितथावुत्सजगत्वपे ३३

वोक्तविशेषः जीवसंस्कारोपहितरूपेणाहृतशब्दार्थसहितेबुध्यते नतदनुपहितेस्वस्वरूपे
णानुतद्रहिते अनादिसिद्धयाविद्ययावाधितरूपमितियावत्शेषंप्राग्वत् ३१ परि
णामदृष्टाजीवेश्वरयोः सर्गासर्गकालेजगद्दर्शनेदर्शनेतसत्ताविवर्तदशाप्यात् वि·
दिति जीवेश्वरयोरप्यनुपहितदशायांवेत्ति अनुपहितशद्धदशायांतनोवेत्ति यच्चनान्यत्तथा।
तोत्तादिस्मृतेविति भावः ३१

एवं नामरूपात्मकमायापरिणामेषि किंच सर्वैः समाप्यानां देहनगतोभिन्नैःप्रवर्तनं स्पंदनैवपेयेति प्राकृत।
स्वतात्पर्यं प्रकाशितं तेनाक्षमर्थयितुमनुसंधत्ते देशेति एवं च मपि देशकालक्रियाद्रव्यतादात्म्यं स
सर्गाभिमानात्मकत्वात्तद्रूपमेवैतत्तदात्मनोसमानत्वभावत्वादपि भेदो नास्तीत्यर्थः २२ एतदा
नुभावयितुमेव श्रुतिभिर्यावन्मृल्लोहपिंडादिदृष्टांतमप्येतत्तन्मात्रेणैकदेशसाम्येनोपन्यस्ता इ

देशकालक्रियाद्रव्यमात्रमेव जगद्वपुः एवं च जगतोस्त्येव न भेदो नास्त्येव तदात्मनो २२ क
ल्पितेनोपमानेन यदेतदुपदिश्यते तत्रोपमैकदेशेन उपमेयसधर्मता २३ यदिदं
दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं यत्कं च ततः सर्वाणकेबीजान्येतत्समतं वपुः २४ संवे
संवेदनमात्रे शुद्धे संसद्दृष्टपदे न मनागपि भेदोस्ति निःस्पंदोपलकोशवत् २५ यो
योनामविकल्पांशो यत्रयत्रायथायथा यदायदायेनयेन दीयते सतथैव हृद्वित २६

त्याह कल्पितेनेति २३ बाल्यवद्भ्रमभावकल्पनांपरं एवं सोऽस्यमसत्त्वचतन एव विवर्तरूपं स्था
वरजंगमरूपमित्यर्थः २४ ननु एवमपि स्थानदृश्यमानस्यैव विवर्तसंवेदनबाधेन निष्प्रत्यूहं सर्वतःशुद्ध
मस्तरप्रदेशगोपदेन मनागपि जीवगतो भेदोस्तीत्याह संवेति २५ एवमद्वैतसर्वं च समवेविकल्प
मनैवविहितविवर्तनस्तत्याह योयइति दीयते भूत्वेनेति शेषः चिन्नवैव तद्धिकस्यानुसारेणौवलविवर्तं

श्री. वा. नि. उ. टी. ५८

मनस्तोपि चिदनुप्रवेशाद्देहचित्रसंकल्पविकल्पसामर्थ्येन ज्वलत इति चित्तपदवत् सर्वं विवर्तस्वात्तेयमि त्याह अविकारादिति ५८ एवमप्युद्धृतादिनापि शुद्धे तत्त्वे न कोपि दैतेक्ष ग्रन्थे तत्त्वात्त कालवत्। लङ्कनपरिच्छेदशून्यत्वात्स्व ५९ यथास्वप्न्यपीतानदिक्कालाकाशलोकालोकास्वेव भाति तथाहं सर्वे ति न जाग्रत्संकल्पकालेनैवमस्मीति भाति किंतु स्वप्नादिस्वप्यात्मत्वेन सर्वोपि नच स्वसमभ्रांत्मा। सदुपलब्धो गजरजतादिरर्थः केनापि लभ्यते इति काकाक्षायेणेन्य ६० नन्वसत्संसारः कथमस

अविनाशात्मिमनसि संकल्पः स्वशरीरांकुरः चित्तानुचेतसो विविनिर्वेदृकल्पने ६१ यायो द्वैतविकल्पश्रीसप्रबुद्धाशयं प्रति सर्वैवात्मा दवेतत्त्वाविज्ञोभ्नः स्वानसन्मा। यी ६२ सर्वं संकल्पकलनासत्येस्मावालमस्तते स्वप्नादावनुभूतोनरर्थः केनापि। लभ्यते ६३ संकल्पोवासनाजीवस्वयोर्थालिखिताश्चित्तस्तोनुभूतोप्यसत्यः स्यादसत

सैवनोमतः ६।

त्यः स्यात्तथाह संकल्पसृति जाग्रत्स्वप्नौ संकल्पः सुषुप्तिस्तु वासनामात्रेण तदुभयप्रतीतिविविक्तवि द्रूपं तदुभयपक्षोक्ताजीवस्येति विषयः पदार्थः सत्यकूटस्थचितासात्मनि विवर्तवलितश्चिताः सो पाधिकसंसारकल्पः संसारः अविद्यासत्तया सत्यः स्वतनुभूतोप्यसत्यस्तु जीवस्येवेत्यसत्यः स्यात् व्यधिष्ठानसत्तः तेन तदसंस्पर्शा इत्यर्थः यथा चित्रप्रतिबिंबस्य शास्त्रिचित्रप्रतिबिंबसम्भ रूपाभासत्वान्नासेवकादू तेनसत्यपुरुषस्य न हत्येति भावः ६४ ॥

५८

2314

ब्रह्मवारदस्मग्रग्रामीहित्याहिद्युते रक्तवाक्तस्मैसे वक्त्रबोधालंकारस्तथापि तन्नित्तमज्ञमेव यथा
हितत्त्वंपब्रह्मस्वरूपत्तबोधात्समस्तंजगतिसंक्रामयत्तत्स्मन्ताभिर्यं स्वयंभवतितन्यान्नत्वबोधोन्न
रेवाखिलाज्ञानतः समस्तानां त्वालम्बनं स्वयं तदस्मन्नाभियमपिभवति नहिस्वयंपवस्वापिद्रष्टानमात्र।
परिशेषाद्दन्या अस्मन्यताकाविलत्ववचायतः आतिवाहिकदेहितस्सैकात्वात्तानस्यपविलयेपिपू
र्णतालक्षणविकासवाक्त्राः अस्मयात्मैवशिवोभवेदित्यर्थः ५२ अतएवास्तानंदस्यैवजगंत्स्वृतोते

वा

अस्यताभियंसंसमुक्तरूपएवभवेच्छिवः सातिद्विकैर्देहैकपरिलयविकाशनात् ५२ जगं
त्यवातैतूष्णींतेचोम्निशाल्मलितूलवत् नोदितेचोपलानीव नष्टसंतेषवकल्पनात् ५३
अस्मिन्नखिलपदार्थसार्थकोशे व्योमन्यप्यतिविततेजगंतिसंति अन्योन्यंपरिमिलि
तानिकानिचिन्नान्योन्यंपरिमिलितानिकानिचिच्च ५४

ननत्वद्दश्योमुक्ते मित्युपसंहरतिजगंतीति ५३ इतिवर्णितरीत्यास्मिन्नखिलपदार्थसमूहानांको।
शभूते अत्तातेप्रतीचिपरमार्थतः यतिवितते व्योमनिसूक्ष्माकाशकल्पेपि अविद्यापायेनतानिजं
गंतिसंति तानिचक्रतिपयानांजीवानांभोगकारणसाम्येनागरेब्रह्मांडैकोदेशअन्योन्यपरिमिलि
तानि नहैवमन्येनब्रह्मांडभेदसमेवनान्योन्यंपरिमिलितानीत्यर्थः ५४

2315

तान्येव विशिनष्टि सर्वेत्यादिविभिः। प्रथमविचितेनुलक्षणाः सर्वेन्द्रान्सर्वे ऋतावत्किलादिपङ्क्तासंकोचकाभा
वाङ्मुक्तालेवस्तुतः क्रियाजात्मादिस्त्रानेनरूपाणिवद्धृदिप्रकार्योऽभ्रप्रचुरैर्दिग्गतसंस्थितकलैः
संभृतानि लोलेऽप्यम्बुदेऽप्रतिविम्बितपुरविलमितभङ्गुराणि गृहप्रकाशानः स्यात्सविरलानि सर्व
संभारसंभृतानि यानि देवागृहवदित्महापुराणि तान्येवोपमायुक्तानि ५५ अनुक्ते नत्वात्म
नामस्यैर्यारोपितं यात्स्यत्रभावविकारैः हर्म्याणि एवं जातपर्येयत्कातात्पितनतोत्यक्रमभावा

सर्वर्तुकान्तमविचिन्तितरत्नरूपाण्यभ्रप्रचुरदिग्गतसंभृतानि लोलाम्बुदपुरविभंगुराणि।
गृहांतस्याविरलमहापुरोपमानि ५५ सस्यैर्यारोपितमतन्तं हर्म्याणियत्रकान्ता
रोपितमतनिमिलितानि सालोकान्यपिपिहितक्तमोह्रतानि विरूपाणि वलहरीविवर्ते
तानि ५६ पृथविश्लयनलिनच्युतिमिश्रितानि जलानि चैवान्नु निधौ न दीनां नार्केचंद्रपह
मंडलानां समोदितानां नभसीव भासः ५७

त्रिमिलितानि आत्मज्योतिषा सालोकान्यपि तस्यान्तानन्तमोहतत्वान्तमोवृत्तानि ५६ पृथकस्थिता
नांच्युतिमिश्रितानां पृथक्स्थितानां चक्रमाद्दष्टांतद्वयमाह पृथगिति नदीपात्रे पृथक्स्थितानामम्बु
नुनिधौ च्युतिमिश्रितानि नभसि समकालमुदितानां भास्वत्सूर्ययमस्याभाः इति विवेकमशाकात
यति मिश्रितास्त्वपि पृथक् चलनेऽप्यचलानाभावात्पृथक्स्थितानि लानीवतापवच ५७ ॥
॥ ॥ ५७ ५७ ५७ ॥

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अष्टादशः सर्गः १८ जीवस्वरूपतत्त्वं समष्टि व्यष्टिदेहयोः कलनस्पानकरणाभेदाद्भोगाश्रयवर्ण्यते यद्रूपं शास्त्रीयव्यवहारोपयुक्तं पारमार्थिक रूपं च आकृतिः स्थूलशरीरं तस्य ग्रहणं कलनं स्पानं वा तत्त्व्यवहारहारे १ तत्र समष्टिजीवं मोक्ष शास्त्रप्रसिद्धं स्थोपयनेत्र्यत्साभेदयोगं प्रश्नमं दर्शयति स्सेति अनंतं यच्चेतनाकाशं ब्रह्म तदेवं रूतादृ

इति श्रीरामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे जगज्जालकोशस्य धर्म्ययोगोपदेशो नामाष्टा दशः सर्गः १८ श्रीराम उवाच मुने जीवस्य यद्रूपमाकृतिग्रहणं तथा यथा च परमा त्मत्वं स्यात्तं पश्यस्य तद्वद १ वसिष्ठ उवाच स्वसंकल्पेन चेत्सोऽन्तौ विहिमपरनामके ग नेते चेतनाकाशं जीवशब्देन कथ्यते २ न परमाणुर्न च स्थूलं न सूक्ष्मं न च किंचन विन्मा त्रं स्वानुभूत्यात्म सर्वगं जीव उच्यते ३ अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसां
न किंचिन्मात्रकं चैव स सर्वं जीवं विदुर्बुधाः ४

भिमानिसोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिदर्शनेन स्वसंकल्पे न स्वचैत्यस्य तत्स भूतेष्वपि प्रवेशान्तर्हिष्ठभकप्राणधारणाज्जीवप्राणधारणात् इति धात्वर्थानुगमा। च्चैतन्येन प्राणेनोक्तं जीव इति नाम देहं च स्वशादिहाय चेतयतीति चित् चेतनः इत्यपरं नामद्वयं स न्यायविधं स जीवशब्देन कथ्यत इत्यर्थः २ तस्य पारमार्थिकं रूपमाह नेति सूक्ष्ममाकाशात्तदेतत्

2317

तस्य सर्वमत्वमनुभवतीति यस्य यस्येति यो भावः जातिगुणसंस्थानाद्यवस्थावर्णरूपेणैव भावेन सं
स्थितं यत एव तत्तद्दिक्षु भासमानेनत्कृतः तदेकांतवेदनात्स्वतः पुनस्तत्स्पर्शेन तत्तदाकारेण व
भावनियमाद्द्रष्टृत्वतः संयोगेऽपि द्वैतदर्शनाविनिर्मितमतः करणांस्वरूपनिश्चयमयघटावच्छिन्नजीववत्ति
स्फुरणेन द्वैते यत्स्फुरति च द्वैतेऽस्फुरतीति यदस्वभावनात्तन्मेनैव परोनिषेधेनानुभावयतीत्य
र्थः ५ अत एव समष्टिजीवो यत्र यथा चेतति तत्र तथा भवति सत्यसंकल्पतात् व्यष्टिजीवस्तु सम

यस्य यस्य पदार्थस्य यो भावस्तेन तत्र ते स्थितं विद्धि तदाभासेन तदात्मैकांतवेदनात् ५
स चेतति यथा यत्र यथा यदा स्फुरतदेव हि तथा तत्र तदाशु सम्भवत्यनुभवात्मकं ६ एवं त
स्य यथा स्पंदस्पंदनं जीवस्यैव तथा स्वसंविन्मात्रनिर्णेयं नोपदेशामयत्नतः ७ य
थैवास्पंदनाद्वातः सन्नैवसमतदात्मतो तथैवाचेतनाज्जीवो जीवो नेति परां गतिं ८

यत्र यथा भवति तत्र तथा चेतति ६ तथा च समष्टिजीवस्य पवनस्य स्पंद एव सर्ववस्तुवैचित्र्यं चेतना
त्मकः सर्गः पवनस्पंदवत्स्वानुभवसिद्धिः स्वभावो न तु वाक्यस्य परभ्रांतिवडुपदेशाभ्यासकृत इ
त्या एवेनसेति न चोपदेशाऽउपदेशेनैन साध्यामयाथाप्तेर्विकरणाव्यत्ययपश्चादसः अत ए
वास्य युक्तिस्तु मिथ्या प्रलयेषु वाह्याभ्यंतरपर्यायेन चेतनेऽजीवतापि शाम्यतीत्याह यथैवेति परां गतिं

2318

तस्मात्कृत्तिग्रहणप्रकारं वर्णयितेनसर्वेकल्पनांमूलत्वेनमर्माविर्भूतसर्वशक्तिकेसमस्यादृंकाध्यासेप्रथ
मंदर्शयतिजीवइति निर्मापयत्याविर्भाव्य मैवास्यस्वावेत्यसर्वशक्तिसंपत्तिलक्षणाकहृता ८ ततःस्व
स्वभूतसंस्काराविर्भावलक्षणसमष्टिचित्तकल्पनामाह देशेतिसाहोभ्यां संस्कारात्मनांद्वयहविभा
वाम्बुविंतास्थूलतयास्त्वग्नानाविर्भाव्द्वर्जितांच १० वावेतस्यासमष्टिचित्तभावेनस्थूलत्वतमात्संवलना

जीवश्चिद्घनरूपत्वाद्दृश्मित्येवचेतनात् देशकालक्रियाद्रव्यशक्तीर्निर्मापयतीति ९ दे
शकालक्रियाद्रव्यवर्जिताचवर्जितांस्तथे प्रमातोस्तत्त्ववत्स्फारंतत्तन्मात्रशरीरकां १० दे
नसात्वसदाकारांप्रालेयपरमाणुतो एषपत्यात्मस्वधाम्नैवस्वप्रस्वप्नारणोपमां ११
स्वप्नत्वावयवान्स्वसदृशीनांविभावयन् विस्मयेनैवनोमज्ञातत्ज्ञामेवाशुगच्छति
१२ ॥

प्रालेयपरमाणुप्रायां ११ स्वप्नेयाग्रायात्मनादर्शिनेप्रतीतेयत्स्वात्वयवानांस्वरूपादायीनांसदृश
त्वेतत्सदृशीनांसमष्टिचित्तरूपांविस्मृत्या तस्यैवपूर्णास्वभावविस्मयतोमनःसमस्ताकंचेद्भा
वोपलक्षितस्थूलभावकलनमात्रस्थानोऽहरूपाविद्याकृतिमाविर्भवतीत्याह विस्मयेनेत्यादिना।
चैतनोविवेकरसोत्प्रकटनांविस्मयापरिहृत्वजडरूपामेवाहमितिपश्यंस्तज्ज्ञामेवाशुगच्छति

2319

पंचीकरणेन स्थौल्यापादनात्स्थूलसमष्टिविराडात्मना प्रोद्भूतं तेन च मनः समष्ट्यात्मकं कस्यापा
वयात्मना द्रुतं स्वस्वाभावं चेद्रविंबमिव प्रपश्यति सैवास्य बुद्धिः समष्टिभावलक्षणा विरिंचिरित्यर्थः १३
तस्य विराड्देहभोगोपपत्तये मनः समष्टेरेव स्वकायपादादास्यादिरूपेंद्रियपंचकं तस्यानभेदकल्पनो
वाह आत्मनोतिसंवित्तिर्विषयभेदेनेंद्रियभेदनात्संवित्तिपंचकमित्युक्तिः १४ तद्रूपाणि स्थान

एवंरूपो बृह्यमानः प्रोद्भूतनवसमष्ट्यात्मनि   पश्यत्याशु स्वमात्मानं चेद्रविंबमिव द्रुतं १३
आत्मन्यथेंदुविंबात्मन्यसौ संवित्तिपंचके   काकतालीयवद्भिन्नमुदितं चेतति स्वयं १४
पंचानां संविदां पंचभिर्यान्मेतान्यसावथ   बुद्धतेनानितद्रूपं प्राणपनुभवत्यपि १५ स पं
चावयवः पश्चाज्जायते पुरुषो विराट्   अनंताकारसंवित्तिरव्यक्तात्मा निरामयः १६ मनो
मयोसावुदितः परस्मात्स्वयमोत्थितः   आकाशविशदः शांतो निस्मानेदविभामयः १७

भेदरूपाणि रूपादिभोगद्वाराणि १५ आदित्यदिग्वारिवायुपृथिव्यात्मपंचेंद्रियस्थानावयवैः पंच
विषयानुपभुंजानो राजते तद्विषयेषु मनोविकल्पैरनंताकारकल्पनादनंताकारसंवित्तिः सवा
यं कार्यभावस्यानूतत्वात्स्वकारणाव्यक्तात्मैव भूतपावनिरामयः १६ तस्य मनोमयभावेपि स्वतः
सिद्धज्ञानैश्वर्यसर्वशक्तिसंपन्नत्वाज्जीवन्मीश्वरत्वं चास्तीत्याशयेनाह मनोमयोसाविति द्वाभ्यां १७

सर्वप्रपञ्चसमष्टिरूपैकपुरुषः १८ तस्येच्छयाभावेनस्वाविर्भावतिरोभावेपि स्वातंत्र्यमस्तीत्याह ।
स्वयमेवेति १९ २० प्रकृतेः सर्वोपादानस्य स्वरूपमत एष देहः एष एव बालाग्रिभावेन सर्वे स्वतीव्रतात
स्य पुर्यष्टकं प्राणव्याप्नोति २१ सर्वस्थूलेषु पिपीलिकादिदेहेषु सूक्ष्मः महः स्थूलिणा सर्वेनागेनेत्या

सर्वात्मकं च भूतात्मा पंचभूतात्मकोपमः विराडात्मैकपुरुषः परमः परमेश्वरः १८ स्वय
मेवाशु भवति स्वयमेव विलीयते स्वयमेव प्रसरति स्वयं संकोचमेति च १९ स्वसंकल्पकृ
तेनासौ कल्पौघेन क्षणेन च यदृच्छयोदेति पुनः पुनर्भूतोपशाम्यति २० मनोमात्रैकरू
पात्मा प्रकृतेर्देहरूपधृक् यः पुर्यष्टकशरीरकः सर्वस्यैवातिवाहिकः २१ सूक्ष्मः स्थूलो वा
त्मैष्ठ्यक्षोभ्याक्षोभ्योन वर्जितः सर्वस्य बहिरन्तश्च न किंचित्किंचिदेव च २२ अंगानि राम त
स्याष्टौ मनः षष्ठानि पंच च साहंभावानींद्रियाणि भावाभावमयानि च २३ तेन गीताश्च
मेवदाः सहस्रशाखार्थकल्पनाः नियतिः स्थापिता तेन तथा यापि यथास्थिता २४

दिश्रुतेः परमार्थतस्तन्न किंचित्तद्व्यवहारतस्तु किंचिन्नाशिक्षिरूपमेव च २२ पंचतन्मात्रेंद्रियाणि चकारा
त्कर्मेंद्रियसहितः प्राणः मनः अहंकारश्चेत्यष्टावंगानि भावाभावमयानि मूर्तामूर्तस्वरूपाणि ते
नैव तन्मयीभूयैमेव चत्वारो वेदाः गीताः नियतिः शास्त्रीयसदाचारादिमर्यादा २४ ॥

2321

श्री.
वा.नि.
३.टी.
५५

र्द्धे द्यौः अस्य मूर्द्धशिरः अधः पृथिवी पादयोर्मूले अतएवाननस्तशिरस्त्वं तस्मात्स्वर्गात्पातालान्त ॥
लोकेष्वानन्तमूर्द्धैव खलेकेशस्थलीविषवृक्षः प्राणाः पृथग्वक्षोमांसादेहोवकूलोवनस्पतिरोमाणि पृ
थिवीपादाविमादिग्भुजेतिविभागः अलोकमण्डपेतुषारीमितिविशेषः २५ पार्श्वकाः पार्श्वोपवपवा
तादिततस्तस्ततेमूत्रस्या पुष्पलतालतालता दितिपायादपर्वताः मांसपेशयः सरितः सिराः यः वक्ष
पानयतस्तेवपपेशयः वेष्टनपद्धोपावेष्टनेऊरूभ्योदिशोवाहवः पयपित्केदोगपादैलोमानि व

ग्रहेनमूर्धभूदीस्यतपाधः पादयोस्तले अधपाकाशमुदरमिदं ब्रह्माण्डमण्डपे २५ लो-
कालयाम्यानैनतालिपार्श्वकाः लतानेपपयः मांसपेशयः दिलिपयः सरितः सेनताः
सिराः २६ वक्षापानजलयपोहोपोमेवामवेष्टने बाहवः ककुभः स्नाशासतायका
रोमसंततिः २७ पंचाशद्दललक्षपापकोनाः प्राणवायवः मार्तंडमंडलेचंदीपि
नेत्रटयपादकः २८ शशांकमंडलेजीवः श्लेष्मापाङ्केसितेनले मनः कल्पकोशात्म

हानमा परमात्मने

द्विविमक्षेनयापिसुसंततनत्ररोपेनतारकारसमुक्तिः २७ पकोनाः पंचाशत्तन्त्रावहमवहायति
लक्षक्षेपाः प्राणवायवः चेडूक्षुरेचचक्षत्वरितिविशेषः नेत्रटपावकः ऊर्ध्वानलः पित्ते २८ जीवा
दिवक्षेनशशांकमंडलमेव सितेवपाभागः सेकल्पकोशात्मेतिमनोविशेषतेपगमूतेवक्षे
वसावोत्का २९ वीजान्पिभावेपिमनसापवेत्पाहमूलमित्पादिना प्रजादिभावेनाध्यायनादानंद

कारणं

५५

स्यव विराट्शरीरेजीवः प्रकाशकेनतेनसमष्टिप्राणाध्यासमभिव्याप्येत्याह यदिति व्यष्टि शरीराणांसमष्टिरूपंयन्नाममंडलंबीजंप्राणादेहेतत्कारणोसर्वकर्मणांमूलंव्यष्टिमनसांचकारणंचेदृमा मनोभूत्वाहृदयंप्राविशदित्यादिश्रुतिविरूपर्शः ११ तदेवबसमहमाह अस्मादिति सएवा तिभोगाः अमृतानिमोक्षाश्च १२ विराजः विराड्जीवस्य चतुर्मुखोहिशरीराणामपिविराड् भूतपरिणामरूपत्वात् सोमः पवतेजनितामतीनांजनितादिवोजनितापृथिव्याः जनिता

मूलेशरीरवृक्षस्यबीजंकर्मद्रुमस्यच प्रसवस्तत्रभावानांबिंदुरानेककारणं १०
यदिदंमंडलंनामसमष्टिप्राज्ञीवउच्यते शरीरकर्ममनसांबीजंमूलंचकारणं ११
अस्मादिदुविराड्जीवात्प्रसरंतिजगत्त्रये जीवानांसिकर्माणिसुखलोकमयान्यमृतानि
च १२ विराजपतेसंकल्पाद्ब्रह्मविष्णुहरादयः तस्याचिन्त्यचमत्काराःसर्वात्सर

ग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेंद्रस्यजनितोतविष्णोरितिश्रुतिरितिभावः नमश्चराःपतिताणः सर्व गाणुपलक्षणमेतत् चित्रचमत्कारत्वाविलोपहितविहितवर्तनतथाप्रकटयतिहितस्वभाव इति प्रालेयपरमाणुतांमूलत्वात्स्थूलकलात्मतांसाक्षितयावेदेतुयाप्ततोपदादेवतादि। शरीराकारेसर्गादौआवर्यतिसंकल्पवतिविराडात्माप्रजापतिस्तदातत्वमाहशावतत्समंत्वा।

2323

हिरण्यगर्भादेवप्रसवं यंति हि वलिष्ठतिसिद्धिः संकल्पमात्रादित्यर्थः २४ यतस्त्वंडमंडलमेव सर्वजीवसमष्टिर्विराड्जीवस्य पंचीकृतपंचभूतान्यवयवा यस्य तथाविधं तस्य विराजः शरीरं एतज्जाग्रदिति समष्टेरनुभूयते २५ इयं विराड्जीवाख्या हि जीवप्रसरे प्रागुक्तमुपपादयति विराडिति जीवभूतानि जीवनस्थापनानि प्रालेयगिरिसरःसिंधुकल्लोलोऽभयधीषुप्रसरत्तदात्मना २६ जीवा

६

चित्स्वभावो बुद्ध्यमानः प्रालेयपरमाणुतो बृहदैहमावयन्स्याश्चलतदात्तत्रैवतिष्ठ।
ति २५ तेनैतदेव जीवस्य स्थाने विद्धि वपुर्बृहत् पंचावयवमेतत्तु शरीरमनुभूयते २५
विराड्जीवाख्यदृष्टस्तो जीवभूतानि देहिनां प्रसरन्त्यत्र जातानि प्रालेयविसरात्मना
२६ तान्येव देहिदेहेषु जीवा जीवंति जीविषु मनोभूत्वा विचेष्टन्ते कर्मजन्मस्वका
रणे २७ एवं विराट्सहस्राणि महाकल्पशतानि च गतान्यथ भविष्यंति नाना
कारणि संतीव च २८ सर्वेतानुभवद्रूपयानपासनसरोत्तमपदादमित्रपा ग्रंतवर्ति
तमहोगसंगयाति एनैतिपुरुषः परो विराट् २५

जीवोपाधयः २७ सहस्रशतशाखावसंख्यपरो संप्रतिसंतिच २८ उत्तमपदाद्ब्रह्मणः अभिव्यक्तपवनवर्जितो निरवधिर्महाख्यात् संयोग्यात् हि समष्टिदेहे संबंधो यस्मात्तथाविधया अधिष्ठानसत्तयैवतां हि वर्तो विराट्पुरुषः १ क्वि वर्णितानीत्यस्य सर्वतः सर्वदेशकालेषु इदम्।

यावृत्तेब्रह्मणि निष्ठतीत्युपसंहारः ३८

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ वासनाकर्मकामानुरूपसंकल्पसर्जनैः समष्टिरूपोप्युपाधीनो जीवात्मा हृदयपीति विराट्पुरुषसंकल्पानुसारिविवर्तब्रह्मपतेः स्यादृक्संकल्पेति पंचभूतात्मा विराट्पुरुषो यद्यद्यथायथा भवतीति संकल्पयति तत्तथातथा स्वेच्छयाकाशमपि भवति १ यस्मात्कल्पपूर्वोपासनाहितवासनया तादृग्रूपं समीहा भूत्वा उपासनाफलं पंचमहाभूतात्मकविषयसमष्टिभोगात्मकत्वं गतमित्यर्थः १ कू

इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे विराडात्मवर्णनं नाम एकोनविंशतितमः सर्गः
॥१९॥ वसिष्ठ उवाच संकल्पपुरुषस्यैष यद्यत्कल्पयति स्वयं तत्तथाशु तादृशं पंचभू
तात्मा भवतीव वै १ सर्वे राम मनोजातं तत्संकल्पं विदुर्बुधाः तादृग्रूपं पंचका
त्मविषयात्मत्वमागतं २ जगत्पदार्थसार्थस्य विराट् सर्वस्य कारणं कारणेन
समान्येव कार्याणि भवंत्यतः ३ यथैष स विराडेवं विराट्प्रत्येकमात्मनि स्वेस्वे
विदित्प्रस्फुरति बोधवान्नत्वबोधवान् ४

रणेन मृदादिना कार्याणि घटादीनि समस्वभावान्येव यतो भवं अतो हेतोर्विस्तृतवचनादयः ३ प्रत्येकं व्यष्टि जीवोप्यात्मनि स्वस्मिन् विराट् स्वर्वसर्गस्सर्गसमर्थ इत्यर्थः यतो मनोवृत्त्यनुसारेण स्वस्वं विदित्वाहंतानंतरविषयाकारेण प्रस्फुरति स्फुरति विराट्स्वायमपि तत्त्वदृष्ट्या बोधवान्नेव न तत्त्वबोध

2325

श्री॰
वा॰ लि॰
उ॰ टी॰
५९

सैवंजीवितिविष्णुजीवितन्वर्थः॥

2326

अयकर्मावयवोभासमीकूटं उकर्मावयवोभासकदृंपदं अगदाकारेषुयोऽस्मुदितः सपवन्नर्गः अगतावपोतिप्रलतेउपाधिः ५ अयंजीवविकिलतलतयाद् आभासीकूटमिलिनिदृ्यारू सफलतया वत्सात्मेसिद्धमितम्यर्थः ६ अयात्माट्स्वभावकमनस्पर्धायिदेहरूपात्मिलिल्लेपिभूलत्केनोवे ७ विनिते भृत्साविस्लतविते ८ ननुविनाजोल्यक्षितमनसस्पयहितजीवोवः यत्वात्मात्मनेनवेपक्षिपिति कर्यात्मास्य तयाह आभासी मनशति यद्वा सत्समस्तिमस्यदोकेवेवाससेनेति भेदएवव्यावति क

आभासीरूपमात्मानमेवमनुभवितोभ्रमः स्वाभावप्याद्विविन्नापोलीनकोबद्धमः ५ आभासीरूपमात्मानं विनाहं प्रत्येकमात्मनि प्रमाणावप्रतीतोत्माबोधतो नितबोधतः ६ यादृशोवविगाढात्मेत्यवविक्ताभ्याप्यतः तादृगोवेहमस्लेस्मि तु एमात्रेपि भूतके ७ पारमार्थ्येन सूलेन स्वरूपं किंचवक्ष्यचित् यथप्याचित नैव तन नेदाप्रश्नभूयते ८ मनश्च द्रष्टुमसोजाते मनसश्च द्रष्टुस्थितिः जीवाजीवोपि वेकेषा सत्तापवजलागवत् ९ एकस्मोविष्णुजीवेषाले एकसत्त्वनिभे प्यानेदोबल।

मेदेहस्तनपवप्रवर्तते ४

तः कारणत्वात्तेन तत्विशेषस्मर्थः ४ एवमुपाधिमतः कारणतां निरस्येप्यदितजीवे प्रतिकारणत्वं निवर्तयितुं उपाधिस्वरूपमाह एकमात्रमिति अप्यमेस्तत्वेन एवसात्र उपाधिः स्यात् तनः एकोऽप्यहिते जीवादेवमातापितोर्मैथुनकालेनयुक्तलस्य पूर्णानि प्रत्यक्षतः भागाकारान्तोऽप्रतिबिंबेनेनसंरोहः पश्चतिलव

लोप्यानेदः प्रवर्तते यतस्यैवानेदस्याध्यासनिभूतालिमतानुप।

ततस्तच्छलक्षण्याभासलक्षणमात्मानं देहेतो विविच्य जीवेति आत्मस्वभावात्मभावैर्नो भूतस्वभावेते
वचेतनमित्यनुभवति चेतयंतीवचेतनोरूपमेवानंदः स्वियत्नमोहमिति जीजमारभ्य तचेतनादास्याथा
सलक्षणेन तन्मयत्नेन धृते आनंदाद्वैवचेलिमाति भूत्वा निजानंदं नहृतिश्रुते ॥११॥ अथानंतरपद्मजी
वस्य विनंदे तत्र्यंतपंचनान्देहरूपं तादात्म्येनैवोपायाति सैवास्मात्तद्रूपदितन्नात्त्वचनविराजोम
स्यवाकारणेनत्याह ननचेति ॥१२॥ यद्युपदितद्रूपेणकिंचिन्कारणेन हितदनानंतरकंजीवानोम

तेचेततिलदाभासं स्वर्णाभास्वस्वमात्मनो ननु तत्त्मयत्नेनप्रत्येतेननस्मप्रथ्रुपितो ॥ जी
वस्य विदर्थ्येषान्तर्यं दृष्णायातिपंचतो ननुत्त्वकारणं किं विद्दियते नच कार्यता ॥१२॥
प्रतियोग्यवच्छिन्नेभावात्त्वस्वभावयोः स्वभावो क्रिनैवेवात्र भवतम र्यानुसारिणी
॥१३॥

भावः स्यात्तत्र कस्यचित्स्वभावोपि तेनान्यनिमित्तत्वप्रसंगस्त्याशंक्याह प्रतियोगीति प्रत्येपदित
द्रूपेणस्वभावो क्रियर्यानुसारिणी अर्थवती न भवति स्वशब्दार्थव सिद्धो हि भावशब्दार्थः स्वभा
वः तत्र स्वशब्दोपरिस्फुटपारस्तार्हितस्याद्यत्वात्प्रतियोगी तद्वच्छेदो वा स्मेसीनस्व्यावर्तका
तस्मादयः भावशब्दार्थोपि न निरूपयितुं शक्यते इति तद्धि विशिष्टार्थसिद्धेर्वानिरस्तत्वादित्यर्थः ॥११॥

2328

यदिवा उपहितरूपः स्वस्वरूपलक्षणलक्ष्येन स्वबुद्धिपूर्वेतेभ्य भावप्राधान्येन लक्ष्यते । स्वार्थेन मिथ्यादित्याह जीवः इति उपहितरूपो जीवोऽपि स्वतः स्वस्य जीवत्वाद्रूपहितेतरूपत्वादेव जीवत्वमुपहितरूपमेव स्व यतः इति विलक्षणरूपान्तरमन्तःस्थेन बुद्धिद्वारेण वा भावप्राधान्येन भूतेन विशिष्टतया केन्यत उद्दृश्यते स च । वाच्यु वा नीरस्त्रक्रियाम्भेदवाच्य पृथक्त्वा विकल्पत्वभ्याम्भेदपरिकल्पता नीति निबद्धिशपते तत्र जीवो जीवत्वमितिधर्मधर्मिभावेनस्थः ॥१४ यदि नन्न तत्त्वनिमेस्वभावभूतवान्नहि इति किं जीवरूपं

जीवो जीवत्वमेवस्य जीवत्वादेवचः स्वतः ब्रह्मत्वेन बहिर्हेनेदृश्यतेनचवताप्युत ॥१४
नीहारेणेव संवीतश्चैतन्यं स्वस्वरूपतया यतः जडात्मेश्वप्रवंप्याने स्माहृतात्मा न पश्यति ॥१५
जगज्जैमिकयाजीवः स्वमेकोहि स्वमास्थितः हेदृश्याक्षेवएवनप्राहृतात्मा न प ।
श्यति १६

तेमस्तीति चेद् निर्विषयीयात्मानाहृतबुद्धिलेव तत्त्वात्मन एवान्यथारूपेणैतस्य संसारः इत्याह नीहारेणेत्यादिना आहृतात्मा प्राणीति द्रियादि जडतादात्म्यापन्नः अतएव स्वरूपं न पश्यति । न तु विदा प्यायस्मात् जननान्मत्युष्माकमनं बभूव नीहारेण आहृतात्मनस्यावास्तुरूपउक्तयथा तत्स्वरूपं नीहारादि श्रुतेरिति भावः ।१५ जगदाकार जैमिकया हृदि कयायविपाश्रन्त्याः संवीतः अतएव स्वरूपेक्षाभेनव द्रष्टृदृश्ययमिति हि विकल्पयिता तत्राच्छिन्नोऽसि निविष्टः १६

अनपवविषयअविद्यानाशांभेभवानासिमेंहृदोपरमात् अज्ञानेनैवत्तिप्रहमित्यर्थंरूपमस्मद
ग्रंथेः भेदः विदारणं ७ अनयवहेतपमेतंव्यपगतः चेतः अज्ञानमेवेहोप स्मान्न यांविध स्तेत
नस्त्रिस्वकाशमात्रः सन् अहमितिमहंकारोपाधिपरिच्छेदमनुभूयमानः शोपितत्वेपदार्थः सन्
मूर्तेयमसदमूर्तेसदसन्नन्मूलानानंवपत्रतत्पाविधोत्रपवादादेवानमिथ्योनामसूक्ष्मः सैधवा
चेनवदानैकवस्तवनोपस्थतनः शोपितनत्पदार्थैस्तैदेकत्रूपः सन्सस्मनाम्नपूर्णयात्स ८

अज्ञानस्यमहाग्रंथेर्मिथ्यावेपात्मनोमतः अहमित्यर्थरूपस्यभेदोमोक्षइतिस्मृतः
७ व्यपगतचनेवेतनः समंतादहमित्यनुलमनुभूयमानस्याप्त अनभिधचनचेतने
कत्नूपः स्तिलसदसल्लदेहितस्थ ८ इतिश्रीमायतोमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेजीव
न्मिथ्यायोगोपदेशोनामविंशतितमः सर्गः २० वसिष्ठउवाच ज्ञानिनेवमदाभाव्येता
मनज्ञानेनवपुना अज्ञानांवंमेनपुनर्नवेपुना १

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणउत्तरार्द्धेविंशतितमः सर्गः २० अपरभावेस्वभावाव
द्विविधाज्ञानवपुना द्वैयाग्राह्यावपत्वेनलक्षणेनरूपवर्णेनेतत्राहदेहेणोवर्णापितृपीठिकावद
यत्ति ज्ञानिनेवेति ज्ञानीउत्तरसर्गेवस्पष्टयालक्षणलयाविधेनैव स्पष्टाभावाभवितविस्तार।
याज्ञेनमत्कर्मश्रद्धावाधनाद्वैगलापयेनस्वंपरंवानथैवंभातीतिज्ञानवपुस्तथाविधेनभाव्यमि

श्री॰
वा॰ नि॰
उ॰ टी॰
५८

किंलक्षणो ज्ञानबन्धुर्जीवन्मुक्तश्चोच्यते किंलक्षणो ज्ञानी उच्यते पृथक्फलैर्लक्षणेन
फलेचैवदेतिप्रश्नार्थः १ यस्तु शास्त्रं साधनचतुष्टयपाठेमननादौव्याख्यानोपायपोषणेयतते २
यस्यशास्त्राभ्यासलब्धः शास्त्रबोधः कर्मस्पन्देषुभोगव्यवहारेषुदृश्यमानेषुवैराग्योपशमा

रामउवाच किमुच्यते ज्ञानबन्धुर्जीवन्मुक्तः किमुच्यते किंफलं ज्ञानबन्धुत्वे ज्ञानित्वेपि
च किंफलं १ वसिष्ठउवाच व्याचष्टे यः पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् यतते
न त्वनुष्ठाने ज्ञानबन्धुः स उच्यते २ कर्मस्पन्देषु नो बोधः फलितो यस्य दृश्यते बोधशि
ल्पोपजीवित्वात् ज्ञानबन्धुः स उच्यते ३ वसनाशनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि
ये जानन्ति ज्ञानबन्धूंस्तान्विद्याच्छास्त्रार्थशिल्पिनः ४ ॥

दिफलैः फलितो न दृश्यते तत्तत्कथाभिः परं वचनचातुरीबोधशिल्पेन तदुपजीवित्वात् ३
ग्रन्थादि वसनाशनलाभादयएव शास्त्रफलानीति ये जानन्ति शास्त्रार्थकथानाटनाज्ञात्रटरि
शिल्पिन इवविपाव ४ ॥

द्वितीयांशभांतानेवं पुनीतंलक्षणोनद्रष्टुंपश्यति प्रवृत्तिलक्षणोऽस्ति प्रवृत्तिलक्षणोनिष्कामा
ग्निहोत्रादिलक्षणोधर्मस्तस्य शास्त्रार्थज्ञानस्योच्यते अनुरूपे श्रुतस्य करिष्यमाणवेदान्त।
श्रवणस्योच्यते विन्नसाद्दिदाभ्युदकालेश्रुतेस्मृतिबोधिते ऽविते चत्वाधिकारजलावा
गपुवितेचविविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसेत्यादिसत्कर्मानुष्ठानेचित्तशुद्धिक्रमेणावश्य
ज्ञानेनवध्यतेऽतिप्रसस्मात्प्रारवर्तितानत्वावगमादित्यर्थः ९ अनात्मशास्त्राभ्यासपराख्य

प्रवृत्तिलक्षणोधर्मैर्वर्ततेयःश्रुतोदिते प्रारब्धवर्तिज्ञानन्नाज्ञानंपुरस्तुउच्यते ९
आत्मज्ञानेविद्धर्मैर्ज्ञानानात्मस्मानि यानितु तानिज्ञानावभासानि सारस्यानव।
बोधनात् १ ॥

पितृत्त्वृर्ष्येत्तात्वैः सेवद्रमानाद्दृश्यंपतेतत्सदृशोयंसप्तभूदिमात्मज्ञानेविशेषंद्रष्टंपश्यति आत्म
ज्ञानमितितत्त्वज्ञानमिवावभासते ननुज्ञानानि कुतः रसेनसारभूतेनार्थेननिरस्ति
शेषानंदात्मनामदद्वर्तेतिश्रुतिसरसोनटच्छश्लोकजगज्जीवोनघोभावः सारस्यनुपिष्टानव
त्वरसप्रवर्तनद्गनवबोधनाद्ज्ञातिमात्रतपाध्यत्नानतंगमात्रत्वादित्यर्थः १॥ ॐनमः॥

2331

अनपतनलाभमात्रेण तन्नामसत्त्वमत्तान् वंधुर्नवेत्याह आत्मवन्तमिति अभ्यासस्थमेतद्र
भिमानादिदोषकथानेन पारलौकिकानर्थफलेन वंधकत्वाच्चैहिकामुष्मिककर्मेत्यि तत्पथ्याभवेत
लक्ष्यात्ते संतप्तहृदः तिष्ठेनोत्त्येपि ग्रस्त्यमत्तान् वंधवः स्वनाशनार्थः ८ अनपत्वनस्पर्शीभूमि
कार्येषु पुण्येतरस्य कोपि केनापि वितत्थाणीत्याह तानादीति तानेवा लाभ्यं तत्र गोच
रहन्नयः आदिपदात्तक्कणानि तद्दास्यः प्रमातारश्चते पान्तेयाः पाहादयस्तेषां विकाशा

आत्मवन्तमनवाप्यतानां नरलोकेन्द्रे संतप्ताः कस्मै देहे तेन स्वनात्तान वंध
वः ८ तानादितन्त्रे ये विकाश श्रान्त्याधिकान संतप्तधिये हृभाव्य बंत्तान
बंधुत्वमुपेत्य मा रमस्व त्वमाभोगभवामयेषु ५

प्रत्यासन्नेपि तेषां भासं तिकस्थेण्माध्यूर्णात्मे दैवका सत्त्वप्रकाशत्वलाभेक्य प्रतिष्ठां विनाप्सम
त्वाणः तत्रभूमिलाभमात्रेण कृतार्थोस्मीति संतप्तवियाङ् ज्ञानेतरभूमिज्ञापकस्य यत्न
शिथिलेन कदाचिदपि न भाव्यं देशान्तं सर्वविषयस्यानवकाशोलोपि अनात्मशास्त्रपाठव्या
सङ्गात्तानोपे लक्षणेनाधिकारिषु ज्ञानोपदेशकौशलव्यापनेन वाज्ञानवंधुत्वमुपेत्य
ननव्याति लाभादिप्रयुक्तभोगलक्षणेषु भवामयेषु मा रमस्वेत्यर्थः ५ ॥

कथं तर्हि समस्तलोकस्यानेन्यतरदाह अत्रेति आहारोहितमितमेध्याशनं तदर्थं तदुपायप्रा
प्रयेश्रुतिस्मृतिशिष्टैर्विधेयं सर्ववर्णाश्रमोचितनियोगो येनाहारार्जनादिकं कर्म क्रियते तच्छिष्टं स्पष्टं
॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकविंशतितमः सर्गः २१ ज्ञानिनो
लक्षणान्याहैकोविंशे तैर्योपपत्तिभिः तथासौ वज्रमणिवल्लनवादीनि प्रसंगतः ज्ञानबंधुतां त
स्यैवोपवर्णयेज्ज्ञानी चेत् किमयं ते ज्ञानिनोपि वर्द्धिकं फलमिति प्रश्नपोक्तरं वक्तं प्रथमं।

आहारार्थं कर्म कुर्यादनिंद्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थं प्राणाः संधार्यास्तत्त्व।
जिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न दुःखं ॥ इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे
ज्ञानविचारो नाम एकविंशतितमः सर्गः २१ वसिष्ठ उवाच ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वा।
योविज्ञेविज्ञमेवच नबुध्यते कर्मफले स ज्ञानीत्यभिधीयते ।

ज्ञानिलक्षणान्याह ज्ञानेनेति यः पुमान् भूमिकारोहणादविपक्वेन ज्ञानेन ज्ञेये परब्रह्मण्यदृढ
प्रतिष्ठितत्वात्स्वाध्यकर्मफलं भुंजनोपि अविज्ञं विज्ञं अभिज्ञेषु आहारादिविषयज्ञानं तत्त्वज्ञानाका‥पि
णोकाम्यसंकल्पादिवृत्तिभेदैर्यथाविज्ञानं च विज्ञमेवेति तत्त्वबाधिनानुवृत्तिमात्रवत्त्वान्न वस्तुतस्सह।
एलेसज्ञानीति ‥‥‥ ज्ञैरभिधीयत इत्यर्थः । ॥

तस्यात्तस्य ग्राह्यादिविषयभोक्तुः प्रमातुरंतःकरणाख्यकर्मस्तुभोग्यभूतेषु विषयेषु येन प्रक
षेण तानेतानेरसनुतानं श्रीप्यायामयधीभावः सर्वेषु वात्तयादित्रिषु भेदेषु साक्षिता।
याश्रितं विमात्रं समस्तकं तत्तत्तातानावाधितं तद्रूपं निर्वासनात्मकं वासनामात्रेणाप्यपरि
शिष्टं तद्रूपं तेषु सत्तानीत्यर्थः अथ वायेन ततेन तत्तावेन चिह्नं निर्वासनं भवति तत्त्वेसमस्तक
तातास्थितमस्यगमत स्वसर्वेषां प्राणिनां कर्मस्वयोद्व्यवहारेषु संव्यवहारं स्थितमनुता

तावत्सम्यगनुज्ञातं रूपमेतेन येन कर्मसु निर्वासनात्मकं तत्स्यात्सत्तानीत्यभिधीय।
ते २ अंतःशीतलतेहाया प्राप्तैर्यस्यावलोकाते अकृत्रिमैकशांतस्य सत्तानी
त्यभिधीयते २ अपुनर्जन्मने यस्य ह्याधुः सत्ता नशा ह्यभाक् वसनाशन दोषा
व्यवस्थाशिल्पिजीविका ४

वृथवेधादिप्रवृत्तिमपि रसस्नावोनु।
तमेव रूपं तत्स्वपुनातपर्हा २
मोरतेसत्तानीत्यर्थः इंदनुजरभवलातीप्रसिद्धं २ अकृत्रिमे लोकेतत्वात्मलाभेन शांतो।
स्पष्टरूपं हात्तव्यवहारेषु २ पुनर्जन्ममूलात्तानेहेरिवानेभवतानेनेतररिस्याह अपुन
र्जन्मनेतिशेषात्तदन्या ... गनचानरीतु वसनाशनेदत्तानीति वसनाशनदार तरशि
ल्पत स्याज्जीविकैव नत्तान शाह्वावेत्यर्थः ४

३

शशश्टकाश----शबलप्रकाशेहृदयेपस ५ उक्तलक्षणोपपत्तये तत्त्वज्ञानस्य सर्वहेतवा
मलोच्छेदकत्वंसमर्थयितेनगतः असद्विद्यमानस्त्वपरिशेषाद्दकारणानामसत्वेदर्शयति अ
कारणात्मिस्साहिना यतः अविद्यमानाः अतः अकारणात्प्रवर्तते उत्पद्यतएव ननुवस्तूत्प--
----अविद्यमानात्प्रवर्तिनाऽस्व ६ उक्तंभावविकारेषु कारणानादेवासत्वेवोपमिता।
शायेन्नाह आविर्भावेति ननु नाद्वांकुरोत्पत्तेः प्रत्यक्षदर्शनात्कथमकारणात्प्रवर्तनं स्याद

प्रवाहपतितैकार्यैकारणसंकल्पवर्जितः निष्पत्याकाशहृदयो यः सर्वंतत्रत्यते
५ अकारणात्प्रवर्ततेनभावाद्यकारणात् अविद्यमानात्सृष्ट्येनेविद्यमानाःस्थि
ताः ६ आविर्भावतिरोभावैर्भावाभावभवाभवैः पश्चात्कारणतांयांतिमिथःका
रणकर्मभिः ७ असतःशशशृंगादेर्मृगतृष्णाम्भसोयथा आलोकनादलंभस्य
कीदृक्स्यात्किलकारणं ८ असतःशशिशृंगादेःकारणंमार्गयतिय वंध्याउ

उत्पत्तेरसत्कार्यमाना
दर्शयति ५

लेनत्राह पश्चादिति नेदंसर्गादौसंभवति प्रलये बीजांकुरयोरुभयोरप्यभावादिति भावः का
रणाकर्मभिः कारणव्यापारे १ सांप्रतंदृश्यमानमपि बीजमसतोऽङ्कुरस्य कारणमसतो वा
नाद्यः सतः कारणापेक्षाभावात् न द्वितीयः स्यादाह असतइति द्वाभ्यां ८ असतादृश्यमाबोहे।
ति असत्वकारणतमार्गणानां पुत्रपौत्रतत्स्कंधारोहणानि क्रमादृष्टांतः ९

2335

यद्यत्कारणं द्वैतभानाभ्युपगमेऽनिर्मोक्षप्रसंगवारणीयमोक्षशास्त्रप्रामाण्यापच।
कारणमवधेयमकल्प्यं न हि ज्ञानमात्रनिवर्त्यं मिथ्याभूतमसत्तानमेव तत्कारणं कल्पनी·

असत्यप्रतिभासानमेतदेवाप्रकाशनं
यदनालोकनं नाम सम्यगालोकनं तत
हे १० ॥

येनान्यस्त्वहं येन स्वत्तानेन निवर्तयितुमशक्यास्त्वनिर्मोहतत्वादवस्थाभत्वंणनादित्माशये।
नाहं ममास्मीति अनालोकनमत्तने १० ॥

स्पर्शेन देहोत्थलिंगेन लक्ष्यमाणालिंगेन पातिनीवतीति स्वाभ्यं कमालोकसंबंधहेतुदर्पणेस
त्वशेषं अनुभूतमस्यहृदि तन्नशेषात्स्यवेस्त्रवावेचेतिपरेणसहान्वयः २१.२२ स्पर्शेननयेन
वेत्तिपदंकृतत्रनयनश्लाघ्यंतस्यातिविकल्पस्य २ तत्कुतस्त्राह [illegible]
[illegible] विज्ञ जिनात्तरामः पृच्छतिभृशमिति २३ देहेगुहि
इतितेचिंत्यहृद्गता स्पर्शेननयनेनवा पतिमालोकमाशंकत्वावाववरवर्णिनी २१
यत्स्यवसत्त्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणे संबोधहेतुदर्पणेसत्त्वशेषंअनुभूयत २२
रामउवाच नृपतेर्ज्ञानविज्ञस्यकाहलोत्तममाश्रितेः सत्त्वशेषेकथंत्वस्तत्तापनेपा
नवृत्तालिनः २२ वसिष्ठः प्रबोधकारणंयस्यदेहेत्यपुण्यवपुर्हरि विदुषेसत्त्वशेषोंत·
दीनेनुअफलेयथा २४ विज्ञसंदेविपुत्रकस्यत्वस्यास्यदिनसंस्थितः द्वित्वेकत्वविदो
नस्यसमस्यावलसंस्थिते:२५ कोपः समसमाभोगोनल्पायतिनदृश्यते नालमे
तिनवोदेतिसमवावतिष्ठते ५ द्वित्वेकत्वादिपुत्रकस्यप्रसमसंहतेमनः नस्यदेहे
स्यतामेतिनास्यहस्यकदाचन २७ विज्ञसंदेहि सर्वेषांकारणानगतः स्थितेः शमभाव
विपरिणामाथ द्वैताद्विविकारानुदयः सत्त्वशेषलिंगमित्तनरंवकेलिंग मनुवर्तनिप्रबोधेतिहा
भ्यां २४ तत्कुतोद्वित्वैकत्वविहीनस्यस्पष्टदृष्टिनगतःस्थितेर्येवहारस्यतत्त्वभूतानांसर्वेषांभाववि
कारणानांकारणे २८ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्त्वेसार्द्देहाद्देहान्तरंप्राप्यस्यतत्त्वेनतः सकृद्दृढ़
त्वेननिरुह्यमाणोपिहर्षःकोपः समोहस्तुनवरायमेतिनानिद्दृष्टीनंशक्यते तदेवपुनर्जन्मावधं

+तत्कुतस्तत्राह+४

+तच्छायतिस्था [illegible] मितन्न
छुत्ति २६ अन्यस्तु तद्वि
परीत्यमित्याह द्वित्वैक
त्वादीति २७+टी+टू+
२+पंक्तौ:

५

2337

श्री॰
वा॰ वि॰
वृ॰ टी॰
२५९

विद्वहर्षादिविकर्रशोनोनकार्यपिविकारानिवर्तनेनस्याद् विद्वत्ति सत्वेननिर्वोस्तनविद्वेनव
र्त्तितः सम्यतिसंभावेनत्वकः तथावविद्वेनाहंनपापरिग्रहपूर्वदेहहस्त्यादिविकारहेतुरितिभावः
ना+ देहेनरापत्तं हिदोषरागादिदोषसुनदृश्यते २१ किंयत्कालंजीवन्मुक्तेः सत्वमुपलभ्यतइतिचे
न्यारब्धशेषहृदयेणतत्त्यशमपर्यन्तंमितमाहसत्वस्यैतिसमग्रतिभासिकवेचमेत्ताविध्वंसकाला
न्यारब्धशेषहृदयकालान् २२ सत्वस्यापितत्येनमनोदेहोविलीयतइत्याहदेहइतिनाविद्वत्सि

विद्वेषशमस्यायानेकार्योयः सत्ववर्तितः बाधतेनोवरस्येवतस्यभावविकारहः २३
वीथ्यादिनयशोदेतिसमाधानतलसंततेः तथानदृश्यतेदोषः सम्यधास्वसतनेः २४
प+ सत्वस्यानुतंभीतिः नत्वस्योपशमाहते यावद्धातिसमत्वंकालाद्यापतिकेवले
देहयस्मिंस्तुनोविद्वंनापिसत्त्वंवाविधेयते संताधेहिमवत्शमपचत्वेनविलीयते २५
शिविधूनत्स्वदेहोमोनिष्ठितत्वेनसोन्नितः सत्वाधीनत्वसंयुक्तत्वेनवस्वातिभाजनं
नेनत्याभूतमानोक्षभवेदेहवरांगना स्वच्छजितवनीदेहोविद्वयामासमत्वरे २६
विद्वत्त्वसर्वगंगच्छेद्यविस्फुवोधयाम्यहं भविष्यद्दोपनेकोनमयनत्वहिसंस्थिना २७
प्रविष्टवत्रो=

स्यत्तमरणांभिप्रायंपंचत्वेनमरणेन २८ शिविधूनदेहेनजीवनल्लिंगातितथाहज्ञानीस्याद्शिवि
धूनस्येतितेनलसाद्भुमरणा २९ यस्मिंस्तमाधायप्रत्यत्तनत्वसंपन्नेतेषेत्यादिनास्वदेहमवङ्गात्तितत्व
नीसती ३० विद्वत्त्वंप्राप्तकेतद्धाईवस्तनशरीयकायप्रवेशेनप्रविस्पतवतत्स्वभावेसंस्थिता

+विप्रायंनापिसत्वमिति
ह्रमरणा+२८

५
[illegible] सतीचिरकालेननभविष्यद्दोपनेकांतेस्य५नैवसंगोपयामीतः २१
२९६

2308

नन्वचिरेण सत्वरमेव बुध्यतां किं बोधनत्वरयानयाहं देहेति राज्यपालने नियुक्ताहं न मनैव समाधौ स्यातेशक्ता म्युत्थितावस्थायां चिरमेकाकिनी स्ववस्थातुं शक्नोमीति भावः ४७ स्वदेहं परित्यज्य तद्देहं प्रविश्य पुनर्देहेष्टो ब्रह्मलन्दगाचित्तत्वे स्थितिं प्राप्येत्यर्थः ४८ नच निर्विकल्पसमाधिनाहीरोदकवद्देवारसीभूतां स्वेन नाथात्सदीयचिदाभाससंवलितबुद्धेः शुद्धसत्वनानुकूलस्पंदे हाई+२ ३९ ४

या

न बोधयामि यद्येनं चिरान्न बुध्यते स्वयं किमेकैवावतिष्ठेऽहमित्येव बोधयाम्यहं ४७
इति संचिन्त्य चूडाला देहकरणपञ्जरं संन्यस्य प्राप्य चित्तत्वे स्थितिमाधेन वर्जिते ४८
तत्र सा चेतनस्पंदं कृत्वा सत्ववतः प्रभोः सा विवेश गुणे देहे स्वनीडमिव पक्षिणी ४९
ऊर्भाकृतिरघोस्मात्प्रविश्याऽन्तमस्थले सामागानप्रवृत्ता सा भ्रमरी हृदये स्वना
ने सामस्वनमाकर्ण्य चित्तत्वे गुणशालिनी बुबुधे भूपतेर्देहं वसंतमिव पद्मिनी ५०
श्रूयमाणस्तु भ्रमरस्य सामगायनमनन्तरं परेण वपुषा युक्तं सामवेदमिवापरं ५१
दृशौ विकासयामास ततो नादार्करवाब्जिनी गृहीतनत्वसंपातैः शिखिध्वजमहीपतिः ५२

चित्तचिदाभासस्वचिन्नाशानबुद्धेः शिखिध्वजाहंभावसंस्कारो देहोऽयं न स्थानत्वाग्राहे देहे देभावव्याप्तावबुबुधे ५० तां समाधिनिमीलितो ५१ गायनमित्यस्मिन्नयभावः द्वादशः परेण दिव्येन वपुषा युक्तमपरं सामवेदमिवेत्सम्येहा ५२

श्री
वा. नि.
ष. ही.
२५८

कि+२

2340

ऽस्तमेऽवश्योजनलिंग्वेनैतन्तपःप्रभावान्ममाकेऽवितनुष्ट्यात्मामात्मानंनतागम्यते ७४ हिमाद्र
भाग्योदयेनउदितानुनरंधानेनाभ्युदयफलस्मात्तिमोचरतोगतः अथवाँमद्रागधवितयामहांतः
स्वतएवपरात्मग्रहोद्यतास्म्याशयेनाहं केनाभेति ७५ मयोक्तंकारणंनवेत् रहागमवेहितीयेन
नेहितीयंकिंकारणंभवेत् संभावितेनतद्दृशेत्यर्थः ७६ तथैवसमंसाकंस्यानेन्नामेवस्मरारेतिभा

अहोवनवृक्षधन्याः पुनः प्राप्तोस्मि निःसृतः रमेवोदाहरन्राजानाङ्गभागजन्मदेहे ७७
हिमाद्रितोः स्रोभगवंस्तवचैतसिपावने वेनाभवामहात्मनापसादेषयतोस्थिताः ७८
अस्मत्यविशीकरणमेवागमनकारणं नचेत्किंवागमेत्रहिद्वितीयंकारणंभवेत् ७९
अभउवाच यतः प्रभृतियातोस्मित्वत्सकाशादृतिर्दिनः ततः प्रभृतिचेतोमेनवयेवेहस
म्ये= मेस्थिते ८० रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतं अभीष्टमयदेवांगरम्याणांनतु
रस्थितं ८१ नारदोवेपुणमत्रहृहृल्लिचेतयामत्वा विश्वासोवापिशिष्यत्वमनेन
गतिनास्तिमे ८२ शिविधनरवाच अहोत्वफलितेउणयादरैर्नऊलावलेयस्मा
दुवानसंगोपिवांछत्यस्तस्समागमे ८३

वः ८० अतएवरम्येपिस्वर्गेसंप्राप्तेनतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि देवश्रेयपतोबहूनाम
पिरम्याणांमध्येविनवस्यापरदेवाभीष्टंभवतितदुपत्तऽयोगमप्यमेवसत्वरःस्थितेभवानितोयोगं(
वितितत्वरहितोयोगवशादेवममागमनमित्यर्थः ८१ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरेति [illegible] नशादृत्वा

हृषाहृति ५१ ऊलाचलेऽस्मिन्मंदरे ५

२५८

मन्वीमाने स्वर्गेनरोचनेश्चनर्हि विनीर्णघाटन्नयागहूनमत्तास्विधो ५१ ममापित्वद्दितीर्णसमाधि
सुखेनमम स्वर्गेवांछानास्तीत्याह भवद्दितीर्णयेति ५२ तामहरणपरिहष्टामेव भ्रमानेद सं
स्थितिमवलेख्यप्रकाशिनीस्वप्रकाशा ५३ ५४ ५५ ह्यमेनसमास्थितिः ५६ ५७ विराहद्दकाला

इदं वनमिमेहल्ता भूत्योपमहमाहतः रोचनेतेनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ५१ भ
वद्दितीर्णयायोगयुक्ताविश्रांतिवाहनं यथास्तापोनयाम स्येत्स्वर्गेविभ्रमर्णेक्रमः ५२
तामेव स्वास्थितिंत्वत्तामवलेख्यप्रकाशिनी विहरेदंयथाकामं स्वर्गेभूमितलेतथा
अंभउवाव यदेपदेमहानंदेकश्चिद्दिश्रांतवानसि इदं भेदमयंदुःखंकश्चिस्तंत्यक्तवान
सि ५४ कश्चिद्रायानरम्येभ्यः संकल्पेभ्योरतिभूरा निर्मलनांगनारागनभोगनीरसमे
वते ५५ हेयादेयदशातीतेशांतेसममसमास्थिते यथामामेषभुहेगंकश्चिद्भवमनः
स्थितं ५६ शिविधृनः तत्प्रसादेन भगवन्नहघोरभ्याविगागातिः पामः संसारसीमांतो
लब्धोलब्धअनिक्षुयः ५७ विरादतिचिरेणैव विश्रांतोस्मिविरामयः लब्धं लब्धव्य
मखिलंतमः संश्विरसंस्थितः ५८ नोपदेष्टव्यमस्माकं किंचित्कुधपद्युत्पते स्वर्गे
वातिरमास्मिसंस्थितोस्मिगतज्वरः ५९ ज्ञानमज्ञानमप्यागंत्यक्तंत्यक्तव्यमाश्रितं
तत्वेपरत्वेमत्वेमे स्वस्थेवास्तिनकिंचन ६०

नद्=

तंप्रति विरेणादिनत्रयपर्यंतं ५८ ५९ श्रमांत्यमाप्यमिति शेषः तथामेसत्वेनिर्वासनंमनः स्वस्थ

लवप्रवपरत्नमाष्टिनं १

श्री॰
वा॰ नि॰
पू॰ दी॰
२५८

यदित्वदन्यात्किंवनेनैवास्तिनहित्वेकीदृशोवसिष्ठत्वयाहं निःसंसृतिर्विनिस्पृहं ॥ ३१ ॥ इतिश्रीवा
नि॰ शुअरण्याननमः सर्गः ॥ १९६ ॥ ॐ भस्वस्मनोराहासंभोगेच्छामवर्णयेते स्वाशीपदेशान्स्यानंवि
धसंपुनरागमः ॥ २ ॥ इत्यकथकाताभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभिःकथाभिः परस्परंसंवदतावितं
शेषः १ सरस्तानिविन्ध्यानिसावसानिपद्मानिपातिमिश्रुनानिवयस्मिन् नंदनेस्मानंदनादि

निःसंसृतिर्विगतमोहभयोविरागोनिर्मोहिनःसममसमाशयसर्वसाम्यः सर्वोत्म
कः सकलसंकलनाविमुक्तस्याकाशकायविहारःसममास्थितोस्मि ३१ मोहोपा
ये ॐ भगुनरागमयोगोपदेशाःसर्गः १९६ वसिष्ठः इत्यध्यात्मविचित्राभिःकथाभि
स्तौपरस्परं श्रासानौवयवेज्ञाशैषुहूर्तंविनयं वने १ ततःउस्याथकाल्सिंश्चितस्तानौ
सरस्सारसे सशैवरेवनेवैवाविहृत्तौनंदनेवने २ तेनाचारेणनाभिस्थकथाभिस्तौ
वनेततः नीतवंतौदिनान्यष्टौनानाकाननवीथिषु ३ अथकंभस्वावान्यहतंया
वागिराविति नरोभिनिन्दपोमत्वानाद्युभौप्रविवेशतुः ४ वनान्यनेककृपाण्योजं
गत्वानिनरानिच सर्वासिगुल्मजालानिस्पृगानिगहनानिव ५ नदीदेशांस्तथा

यानात्रुगराणिवनानिव मंजपोषानि
रीन्कुंजनीलीर्याप्यायतनानिव ६

निघत्तमत्तादिनाश्चवनेस्तकेवमस्तिदेपंदनंदनेवनेस्वेतिवासेषुः २ तेनजीवन्मुक्तम
सिद्धेनाचारेणवनेमहारण्येकाननवीथिषुस्ववानरवनपंक्तिषुभेदेषुनेनदिनाष्टकमापेने
मयवासरस्थानिकेनतामध्याने ३ श्रामितिश्रमितौनष्टपस्येवकंभस्यापिसुग्रामेडकतैतास्येव

ग

उभयकर्तृकतामाश्रित्यमेवेतिग्रामस्यनिर्देशः ८५६

२५८

समवेतौसमुदितौविभ्रमश्चापिसमवेतस्थितौशंततौपरस्परानुभवंकथयंतौ ७ सिक्तेनताईं
शीतलमरेशैवेतियावत् ८ ९ स्रनिक्तेनस्थितिंलहणायाह इदमितिविकल्पकलनात्तयोर्म
नोनजहार १० प्रियाप्रियविकल्पापितयोर्नोभूरित्याहविवेरनेतिस्याहिता ११ १२ विवेननिवी
सनविवेनोरावननयाऽन्दृष्टनया १३ अथकेवलमिश्रभावेनपरस्परोपभोगनकस्मारभ्याभोगोन्नरा

सममेवसमनलेहौसमवेतौस्थितावुभौ समस्तहौसमोत्साहौशंततौनस्पनुःसरा ७
स्नानवेन्तःपितृन्देवान्तुभजानेवशवव समंतमेवसिक्तेवसमनुडौवभूवतुः ८ नमा
लवनवेंऽभुमंसारागहनेभुव दंपतीविन्यहदयोरुहदैतौविरेननः ९ इदंप्रायप्रि
दंनेतिविकल्पकलनामनः ननहारनयोःसमवामेवविभुधावले १० विवेरनसेन
हदैवेविदंलिविभ्रमरो कविबुदनहिंप्योगोकुविड्सान्वरंनितौ ११ कविदिदमो
वरपरोविमोवरथरोक्तविन् कविनयलवसंक्विरो कुविन्कुसममंरितौ १२ हिनैःक
लिपयेरेवसमञ्चिननयानया मनोरावननयावेवरानाजेभवरावुभौ १३ अथतस्वरग
भोभंवरलासाशिविधने हष्टाशोभाभवगनेविंनयामासमालिनी १४ अथंपति
रहोनात्मारम्पाम्नवभ्रमयः दंपंस्थितिरनायासायानकामेनवंविना १५

पृ=५

2343

कालंदंपतीभावोपभोगनकस्मारभ्योद्भवकाले १४ कामेनसुत्तधर्मेणरागेनेणवंविना १५

यथाप्राप्तंभोगंयतिस्वनिस्पृहोनोनिस्पृहोमनीनांयत्कंसंभोगनिस्पृहोवैराग्यहोऽवंधलरात्मिकाप्राग्रह
न्निःस्पृहत्वेव १७ अर्थमरोगप्रमादेहेतुभ्योभोगेभ्योलोकसंग्रहोनिवर्तितेनद्यथमेव अवतननन्यस
क्तैरिन्माशयेनाहत्तिनरतिएवंसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्तेरिनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्रनं

जीवन्मुक्तस्यपिंभोगंयथाप्राप्तमनिस्पृहा प्रकाशहात्मिकानन्दानुभूतेनैवोदितंनाभवेत् १७
निजःपतिरुदारात्मानिराधिस्वनवेवयः गृहाग्रेषुवधानात्तानिस्पृहतायानकामिनी
नवउध्यलनागेहेस्वायत्तेभर्तेरिप्रिया रमतेयानिर्दुःखासाहतैवद्वरंगना १८ इत्थंविवा
हितंकांतेपतिमासाद्यनिर्जने स्त्रीमतीयानरमं नेतांधिमत्तद्वरंगना १९ मधुमत्ताय
यामासमप्यविवेयविवशमता अनिंद्यंसन्दराराध्यंकिंतेनकृतंभवेत् २० नाविविरच
याम्याप्युपपदेवमेहृद्यावने येनार्थश्रूपतिर्भर्तारमतेमधिमानदः २१ इतिसंविन्नवृद्धाला
ज्ञंभवेत्परापतिं याहृकाननतुल्यस्यात्कोक्तिलंकोकिलायथा २२ जंभः चेत्रमासस
भुक्तोयंयतिपतिर्विसोमहान् अयास्थानेमहाशंभेस्वर्गंभवतिवेहरेः २३ सन्निधानेमया
नमकतेत्वयिनरश्रनः यथास्थितांहिनियतेनेसंमयामाकरावन २४ प्रतिपालयितंमेम

नयेहृद्ववनावनौ क्रीडतानवउष्ण्यायां
समुद्रेगमगाहता २५

यभोगाविघातपापेनहताजीवन्मुक्ताचेल्लोकसंग्रहभंगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः १७ उक्तमे
वस्पष्टमाहनवेति १८.१९ अनिंद्यंसन्दराराध्यंभोगंसद्वाक्तिनाकिंकिमपिकंफलंकृतंभवेत्तन
किंचिदित्यर्थः २० प्रेदपास्वमतयामयिरमतेरतिसकृत्वंतत्पभते २१.२२ आस्थानेदेवर्षिसभानेः
लनेहरेर्विंहस्य २३ पितृनांरहस्य २४ प्रतिपालयितव्यंमेआगमनमासाद्यमतीतिनन्वं २५

दो

यं+२

१०

२८५८

2344

निर्विकल्पं श्रागमनयाविकलबरहितं नियतमितिभावत् २६ कांतंमनोहरंगोनेद्रवृंदःकल्पत
रुज्जलमनोमंजरी २७ शारम्भरवपयोनिर्मलमेवसलदत् २८ वनवातेनविसारेमसरणशीलं
डुष्पानलिं २९ पदसंस्कारपदेनकसत्कलिंगसवनामेलिप्रागेवमहन्नमंतरंनकसकलिंगे

श्रागमश्रामिद्दिनांतेयनिर्विकल्पंनभस्तलात् स्वर्गादितितरामेवतत्संगोमयतळृये
रत्नश्रामंजरीज्ञेभोदृष्टोमित्रायकोपमी मीलयेत्यालिवशीलिं कांतानेदृनहृदना २७ श्रा
गतश्रात्रयाशीघ्रमेवंवदतिभपतो डुमवेयवनाद्यामशारम्भरवपयोवदत् २८ डु
ष्पानलिंनहोद्योमवनन्कसमरामते विसारिवनवातेनदिमेहमरंबोदृदः २९ त्रि
विधनोश्रनंतंनेदृशांईशानेनतदा उविशेश्रेयथावहीपीनत्वीतिहिंउस्यना ३
त्रिविधनदृशामंतेव्योप्विज्ञेमवडनंहो यंतावत्ते ववारिश्रीर्मूल्पास्वरूपमायथो ३१
मायमंजरिता कारकल्पहृदोपमेडुरं स्फुरन्मताकमालीयंस्वर्गेरथ्येरिवःपया ३२
श्रंतःडुरमदृष्टेपवविवेशललनाकुलं मधुमासमहालक्ष्मीर्हसत्नमिवडुमं ३३
तनकार्योलिसर्वाणिनत्रसंयायमतवं त्रिविधनस्यडुरतःपापानफलकृथ्यवत् ३४

डुविशेषमंवंपेयिनानिवर्ततेनयावोहाहृतंमहाभाग्यिशासंचानेनच्युमांसादिभिरपिवत्यति
हृतेनत्रनियमःपवनस्वाभत्पारमीतिदिमकालेभवोहेमः ३५ श्राहंशनेटष्टिप्रसरणोगयपदे
शावरिश्रमेवं ३ स्वलीलारूपंययोमाय ३१ स्फुरन्मताकमनतप्रवमंजरितःसंजातमंजरीकश्रा
कारःसंस्थानंयस्यनथाविपकल्पहृदोपमं ३२ ३३ यथाहृतात्फलंकृथ्यंवापनातिनदत् ३४

2345

श्री॰
वा॰ नि॰
पू॰ टी॰
९२

नत्र+२

नत्रभरंसनिवेपीनसंवेषणामपुनिवकारद्भ्पामाथोवनमध्यस्याहृदाला ३९ आहृतः सारः ३९
विमनाःखिन्नमनाःस्वलद्धसेमुत्वेल्लानिलिंगेनेत्यर्थः ४७ संरंभलक्षणमनस्तापे ४० ४१ वा
घमहृदंकंठनन्तात्वात्वीलिंवेमास्वमानया ४४ विदितवेद्याःपूरूषाहर्षविषादस्नोगुणितेनाश्रयंतीति
यस्त्रंनसकेवलिहिंसेघवस्यन्तेभऽवावयावद्देहामितितानमपुक्नसमावितनलानोनरीघककमें

नत्रकालपुतिघवंचकारापविद्रमानसा हंसनीहारमिवपपामाविद्रमिवोत्तुने ४५
नेटहृन्नाटमाकारं सपन्नस्योशिविधूनः वभूवाविन्नचेनाच्छुतमपवावेरमाहृतः ४६
देवपुत्रनवमलेस्लाविमनाःवलसे रूभस्वलनन संरंभमिदमानुसमास्पतां ४७
सेनोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविषादनो नाश्रयंतिस्थितिस्वस्थापयारवनलाईनां ४८ जा
वाशिष्ठः तेनस्मापनितेस्सेकेऽभग्नाहासनेविरान गिराविदितिसपाशीर्णवेशास्वनस =विलया=
मानया ४९ यावद्देहमवस्थासमविन्नतपेवपे कर्मेंद्रियेनेनिहंतिनतेनत्वविदःश्रा
बाः ४९ येहतनविसंदृत्ताशानन्वालनयेवने सवस्थाप्यः पार्लयंतेसूहीताम्भःसभावनः ५०
यावनिलेयथानेलेयावदेहेनयारस्या येनेरेहरत्नमेतिसकिनस्यसिनावरं ५१

दियवेद्याविवृत्तिरेवत्तानिनोलक्षणमितितिकृत्याःतववित्नेनसमवितन्वपिप्रारब्धकर्मेंद्रियवे
शेऽवमाश्रापवायेनेत्याशयः ४ अतनन्नतेभुननयेत्याह्येहीतिवांनयासमविमत्वाभावेनेवर
प्यालूदहीनाम्भस्तलकनेश्रुदियतेयहावस्थाम्भः पल्यवेत्साशयेनसमदृष्टांतमाह यावदितिदशा
कर्मेंद्रियहर्षस्तान्यादिरसभवत्येवेतिशाबः तदेवअतिरेकद्वेतेनदृष्टांतियदातितनयावसानि

+लायंतेचवंतेप्रत्तानस्वभावाद्वेतिवेषम्यमितिसर्वः ५० प्रारब्धप्रयुक्तानुकर्मेंद्रियहर्षस्तानिरहायावद्देहंसत्वाविनीतान्यत्ताविन्नोसु +टू+टी+२

नोपि देहदृशान्तिलं चनंनेवेतिममापि नरकवर्तनं होघायेनिभावः ५२
न+

३००

तथा च विज्ञसाम्येन देहदृष्टेः खलानां समाधिवशाद्दर्शनमेव तत्परित्यागो न हि तावत्कर्मेंद्रिया-
निग्रहेण सहनमिति निष्कर्षः इत्याह एष इति ५२ विज्ञानवता तत्त्वविदा यावद्देहं कर्मेंद्रियैः सर्वो-
ऽहरहर्शस्त यथाचारमेव स्थातव्यं न तु सदाचारमुल्लंघ्य इत्येतावतैव नियमः बुद्धींद्रियैर्मनआ-
दिभिस्तु सदा साम्येनैव भाव्यं न तु कदाचिदपि वैषम्येणेत्यर्थः ५३ कर्मेंद्रियैरानिषिद्धदेहावस्था-
नवर्तनं प्रस्नादि सर्वजीववत्केवलमस्तित्वमेवेत्याह परमेष्ठीति नियतेः प्रारब्धकर्मनियतेः य

एषदेहदृष्टेः त्वपरित्यागो सत्तन्नमः यस्मात्स्वं वेत्ति सो योगात्तत्तु कर्मेंद्रियाश्रितेः ५३
यावद्देहं यथाचारं दृष्टास्त्वेग विज्ञानवता कर्मेंद्रियैर्हि स्थातव्यं न तु बुद्धींद्रियैः क्वचित् ५४
परमेष्ठिप्रभृतयः सर्वेपचोदिताशयाः देहावस्थास्वनिष्ठंति नियतेरेव निस्पृहाः ५५
अन्नतत्त्वहतभूतानि इष्टजातानि देहिषत तत्सर्वमेव नियतिर्धावयत्यंबुयंत्रांबुधिं ५६
नत्वात्मख्यातिसाम्येन पाप्यपापादिवल्लनेन च नियतिर्यापयंती मां यावद्देहमखंडिता ५७
अतस्तु सर्वहोभेन स्वस्वेडः स्वदृशाहृताः नियतिर्यापयंत्येग देहलहैर्विखंडिता ५८

यथा तद्योगासिद्धेरिति भावः ५५ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनं तत्त्वे रहेर्वा किंचिदपि
कर्तुं न शक्यमित्याह अहो इति ५६ नासितत्तातयोः साम्यमेव नेत्याह नत्ताइति यावद्देहम-
खमेव देहपातपर्यंतं ५७ अतस्त्वन्नन्यथेत्याह अतास्त्विति ५८

श्री
वा. नि.
पू. टी.
३०१

प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीय दर्शयन्तस्याः सर्वैर्दुर्लंघ्यतां प्रकाशयन्नध्यायोपसंहरति इत्थमिति
नन्वेगरतिराजसेवाधने ॰ यनेनप्राणिनाम्रस्मिन्नुन्नमानेदुःसंस्थत्वेषुस्थानत्वेपि ३ः स्वरूपास्तु वरं
स्थस्थानत्वे इति जीवः स्वस्वकर्मानुसारेण यथाहशालालावहरमधिगतेशासंतत्विघपे मूर्तेषु तेषु
वासनानिवद्धरूपतथैव स्थितैः नियतैः एषनियतेः प्रारब्धकर्म लोविलासः एवमग्रुक्ष्मरीत्याह

इत्थं सत्वेषु जन्तुः स्वदृशास्वेवेसंस्थानत्वमितस्वधिगते यदिदं गजीवैः अनन्तभूत
निवहस्थितिं नन्दवं हर्लंघ्यएषनियतोनियतेर्विलासः ४९ इति श्रीयोगवाशिष्ठे नि
र्वाणप्रकरणे जीवस्यक्ष्मवहारमतिपारं नाम चतुरुत्तरशततमः सर्गः १०४ श्रीवसि
ष्ठ उवाच एवं स्थितेमहाभागकस्मयप्रह्मेयमीहशे लब्धवानस्थिरे वोपि वदवेदविदां
वर १ रामउवाच भूतकार्येस्मिन्निर्विघ्ने महीपेक्कलधाधिप कल्पयामितावशेषेसर्वगेषु
हूनमयमे २ सर्वद्यावेहिनेऽः स्वेपरमायालितानवं घनेनतं ऊक्ष्मसमाधिमुक्तहृद्विरिवा
पुरः ३ सहदाशक्त्वनासाधोवेनियातिप्रसवनो स्वच्छतोपगतेनाशकतकेननत्वंयथा ४

र्लंघ्य इत्यर्थः ४९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुरुत्तरशततमः १०४
रामेन निःशिषेत्तिः एवासः शापासीक्तसिकृत्यते परस्परसमाधानैः प्रीतये चतत्याख्यायिकः एवं नियत्य
नुसारेण स्थिते जीवकरंवेवे देवोपिसन् ईदृशो विधारनिमित्त मद्देगेनकं लब्धवांनहदेवेस्य यं १
घनेनतं ऊक्ष्मसामि निविशेषणानुपसकत्वंप्राप्तवत् ईदृशोयमङ्गुदं मनःहृदि मनःपाताननवमायाति

नद्वत् ३ एकत्वमागतं हृदादिनिमित्तेन स्वकल्पितार्थरूपगतेनेति हृदो
पिविशेषणं ४

३०१

पिपासहैतिशेषः ६ वहामिपवहाम्यस्यानिलस्य स्यानकुलेवर्त्मनितत्पथवाहेनेववहामियाव
रभिमतदेशमस्यर्थः ७ अथपरमिमतदेशमाप्यनेनरंतेनमरुतागेकुमानोभानुरेकेनवर्त्म
नापकवगतः सुरंगन्येनवर्त्मनाआगतात्मिसागरापतिताकृतिः तमवदेस्ववमानदेवेत्यर्थः ८
शीकरधारामिधौनेहालिनमंगवेदन[illegible]मंगतागोयस्यते ९ वलयानतलेस्थितामनपव

ततः पिपासहैहंस्यसभास्थाने यथाक्रमं । स्थितोस्यायतनद्योस्यानकालेहंतविसर्जितः ।
रहागतेन महेन्द्रकार्ये स्वर्गसंग्रामवाग्रभः । दिवाकरद्वैः सार्धं वहाम्यनिलवर्त्मनि ७
अथाद्यैवातिशुक्लेनांशेवानोमध्यवर्त्मनो । अपश्यंस्तुतिमायान्तं महेंद्रवोसमतेन वात ।
अथैकचगतो भानुरेकेनान्येन वर्त्मना । आगतैश्च हस्त्याकाशे सागरान्यतिताकृतिः ८
पयोधरपरहक्षं त्रैविघ्नहृतलयभूषितं । अभिसारिकयानस्यधाराधौतांगचंदने । रथि
तान्हतं तदहच्छाया मायगांवलयानतले । वेगेनाभिसरंतं तोनपोलस्त्रीमिवाध्वयो ९
नस्यकृत्वा नमस्कारमक्रं खेवहनामपा । अनेनीलाभ्रवत्सस्मभिसारिकयासमः ॥
रत्नाकरांतमनोवासोमध्यमानरसापके । लनकेशवनीकानाहावभावविलासिनी १०

शोभनांलीरकहत्स्कायापयस्याः तथाविधोस्वस्यमिथांतपोलस्त्रीमिवास्थितां आपगोगगोप
तिसंध्यावेरक्तकालान्ययोमाभ्रदिति वे[illegible]गे नाभिसरंतं आपयामितिपाठे तद्यांतपोलस्त्रीतद
लोमियोभायोंवलयानतलेआपमापतोअभिसलीकृत्यसरंतमिवेत्तमेला ॥ अभिसारिकया

तमिस्राभिसारिकयात्वंसमोहस्यसेइतिमयाङ्के १०

2349

श्री॰
वा॰ नि॰
पू॰ टी॰
१०२

१२ स्वप्नभमितिच्छेदः नमेराहूनाहिनागर्वोमसः १४ इत्युक्तानिमित्तउद्वेगोयस्यनयाविपंमनोय
स्य १५ कथमन्निवासंपापयिष्येशांके १६ पितृसुप्रहतिशेषः १७ शुनामामिषलोत्रामिषमा
येनकलहविघयतो नमेवन्यायंगसक्तेस्यहृयतिकष्टमितिसुषुनेतिषः परस्युस्तवमत्रिहिन
कालोक्तिः मत्पहारेणममश्रपहरणायसुष्ठपनेनवसतीतिवत्फलस्यापिहेतुत्वविवहयात्र

गच्छान्नेनदृष्टेनराज्ञोघोषाभविष्यति" इतिश्रुत्वाशुभंवाक्यंऋत्विग्भिर्विहितान्
विरहय्यमिमंनापश्यावतावदंनाहृतोधृतिः" इत्युद्विग्नमनाःसापोषयामासहंनभस्तलात्
पतत्येकःपितेनसर्वंसंपश्योऽसिनिर्गतानना" प्रतिवासंहितानेषुस्त्रीत्वमेतन्मयाकथं १६
योषित्स्तनवतीराजौवक्तव्याकिंमयापितः" सत्वेभवितव्यानांनतेनाविषमागतिः
शरीरमप्ययदैवाशुनामामिषलोभतः" कष्टमद्यप्रहारेणकलहोजायतेपुना १८
रिविरेवजमाराणांकामाकुलधियामिह" गुरुदेवद्विजातीनांलज्जापरवशात्मना १९
कथमत्रमयासम्यग्वक्तव्यंयामिनीस्त्रिया" श्रीवसिष्ठउवाच इत्युक्त्वातरुणमेकेसा
तस्मीस्थितात्मनानिःस्थितो २० धैर्यमालम्ब्यकुंभोयपुनराहरघूद्वह किंमहत्त्ववशोवामि
किंमनदतनमात्मनः २१ यथागतमयंदेहोमत्तोसोऽनुभविष्यति क्षीतिविधनः परिदेव
नयाकोपोदेवउचतयेतया २२

तीया १८ १९ मुनिस्थितेनोविचसमाधाने २० २१ यथागतमारब्धमागतंस्त्रीत्वंमत्तोन्यो. यदेहरूपवान्त
भविष्यतीतेनासंगाविन्मात्रात्मनोममकाहानिरित्यर्थः राजापितदुक्तमनुमोद मानस्याह,
परिदेवनयेत्यादिना २२

2350

१५=

२३ देहिनः देहोपलक्षितचिदात्मनः कार्याणामवश्यंसंपाद्यानामारंभफलानां विषये त्वं वेद
हेत्वमपि यदि विधत्से तन्नर्हि त्वमेषामविवेकमयुक्तं तेरविकिल्वायोनमिव स्वागमभूषणः
यात्वत्तत्त्वानुभावनकुशलः उपायः विकिल्लकः रवेकः शरणं स्यात् तनकास्त्विदित्यत्र तेरेणत्वयः
२४ नायनवत्वेदः किंत्वेदोवितोक्तिमाशंलोकाचारानुवर्णनायेत्याह त्वेदेति २९ स्वयमि
य स्वाभ्यासानंतरं २७ २६ मागीत्तमोमिः संकोचमस्तु रतामापद्युः पांथस्त्रीहृदयानेपयिकास्त्र

निवं दायाव विहुना सर्वाङ्गे वेदेक
वं चिंतिनात् २९ नारफान्नानानापं
भवनसाम्भतोपयो लेवरसंरिवनागपं

यदा यानि न दायान् देहस्यात्मा न लिप्यते" कानि विद्यालिङ्गः त्वानिस्त्वानि विहितानि
व २२ तानि सर्वाणि देहस्य देहिनो न न कानि चित्" यदि त्वमपि कार्याणामवेदाहविरिविध
से २४ तत्स्मेषामुपायः स्यात्कुरवागमभूषणः" त्वेदस्वेदावितेवाच्यमिति किं वत्रमूकवार्
इदानीं समन्तात्मनि तिष्ठा विनोयथास्थितं श्रीवामहृदयाव तावबमादिमिवोकोरन्योत्पा
भासने स्वयं २५ कृत्वास्थितोवुनात्विरपोम्हृदोत्वेदिनोमिषः" स्वधात्वोप्यस्कुमस्पतो
त्वमन्त्याह पात्रेव २१ नगामास्त्तजगहीपोदीपः स्त्रहृदयादेव" मवहारभरैः मांइपद्य से

कोऽवमापद्युः २८ मागोस्त्र
पःपिकेसाईपांथस्त्रीहरका

वियोगतनमोमिरिमपयंः दाशानमुद्रहीपस्यकेवतीः नेहियाहिलोपिनालैवंभंतिमस्यान
पिरत्वान्यपिसंधिवेतिनहाहियनानेकृधांयोभुवनदयं मदिसंग्रहेणतारकारत्वनात्व
तयाचपरस्परं साम्यतोसममेवसाम्यंस्वापेच्यनूसमतांपयाविनयथैः २९ उत्तारेवक्राहानां
भ्रमदुमराणोवपरकेहेरकनविकासिजभदराकरंसरिवास्थितंताराम्भंत्वंकर्मपयो ५

विकासिजभदर्शकै ५

ला=

१५

श्रीः
वानि
पु.टी.
३०३

२१ वंदयित्वा वंदिना स्वार्थेनैव स्त्रियाः हंसेनांशकः अभ्याहरन्नाविष्कुर्वन् २२ गलदश
रेसगद्गदमिति यावत् २३ नेपुरं इति शेषः २४ प्रस्फुरत्तारकमालाः इत्युपमानां विशेषण
न् उपमेयाः शिरोरुहाः मुक्तादिमालासहिताः इति गम्यते २५ अंबराणीव स्त्राणि २६ माल्या

यथा स्फुरत्तारकमाल्यमंबरे हंसेन तावद्योत्याशु संध्याम्बुपविशाकरं २१
वंदयित्वा तथा कृत्वा तं प्रगृह्य ल्लांतरे स्थितौ ततः ऊचे स्रानेन तत्र हंसेन समभ्याहरन्वचः २२
शिविधन्नेपुरः सस्य शेवा वगलदश्वरं यातामीव स्फुरामीवद्वामी वांगयष्टिभिः २३
ततस्ये वव नेरा ननू मन्ये स्त्रीनं वसनाम्बरे पश्येमे परिवर्द्धनेरान ममाशिरोरुहाः २४ प्र
स्फुरत्तारकामालाढिना नेतिमिरा इव पश्येमा ममनाथैते मान्पबोतु रसिसत्ततो २५
कोरकाविवपद्मिन्या वसनैनगगनेनानृतौ आतस्यमेवलं वानि संपद्यंते वराणिमे २६
देहार्द्ववसवेयपश्य स्त्रिया हंसवशेनः शनैः नृ्घलानुनरत्नानि माल्यानि विविधानि व २७
पश्येमान्यंगनाथैते स्वांगेभ्यो भूत्तपुष्पवत् पश्य पाद्यस्वयमेवाद्य वेदां स्फुकरशोभन २८
मूर्धि परांशुकोज्ज्वलानीहारा हावि वांगमे सर्वाणि कानालिंगानि नानानि मममानर २९

नि विविधानि देवनाथं ते स्तनरत्नान्वयः २७ स्वांगेभ्यः शाखादिभ्यः २८ अंशुकः पटव
स्त्रं एवमार्द्रैरितमदेशे स्त्रायित्लिंगानि विनियमः संपद्यते इत्याशयेनाह सर्वाणीति

येत्तुवमा+२

२९
३०३

स्थितःसिद्धः ४९ इत्यत्राऽऽहभः विपिनेनत्स्त्रीवभूवहकिल ५१ ५२ ५२ स्याधियोनत्वविहं
देहमात्रकेस्थापतेनिवेतसिन ५४ अधियोस्वहानानातुप्रनाद्दणः विश्रमपिवासनात्मनाथो
तिनदेहमात्रकमित्यर्थः अनुतिष्ठामिअनुवर्तते ५५ तानाऽऽहभवियाग्निचिंतयारातीनन्दप

हापितःक्वासिहेविवारोमेकिंकरोस्यंगनास्पदं हापितःश्वंमहामायोहिस्थितप्रवाहसंगना
संविरहानुभवाम्यंतर्नितवनहुनेनिमे विपिनेकुंभःइत्यत्राऽऽहस्त्रीविन्नावभूवह ५१
राजाप्रियवनमालोससतयेवासीहितल्पधीः महत्तेमाजेणोवावशीविधनाद्दसंववृः ५२ ॐ
कष्टसोयमहासनःसंपन्नावरवर्तिनी साधोविदितवेयत्स्वजनानास्मिनिधनेगते ५३
न्२+ स्रवस्थ्यभाविन्यर्थंस्मिमाविन्नहृदयोभव स्थापतेतिद्द्यास्तानत्स्वधियोदेहमात्रके ५४
कुंभःउवाच एवमस्तत्वनितिष्ठामियामिनीस्तोत्रमात्मनः नवेतत्स्यपियोतेतावित्रेयातिन
देहके ५५ नखेदमनुगन्ताऽस्मिविधाता केनलंघ्यते इतिनिर्णीयतोवेदंतनीत्वात
नुतामिव ५६ एकतस्थ्यानिशांतत्स्त्रीनीतवेतोविरेणतो अथप्रभातेतत्स्त्रेणवपुरु
त्स्रज्यायोवनं ५७ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचभोत्स्यतत्स्थितिमान् इतिसाराजमाहंसीवनउा
त्तावरवर्तिनी ५८ कुंभन्वमास्थितःभर्तेःपश्चात्तीन्वनुपागता विनहारवनातेषुकु

मारीधामिलीनिशि

संगमोत्कंठयात्तिद्राभावात् चिरेणनिशांनीतवंतोपुवस्याःर्दयोवनेवपुरुत्तज्य भस्माऽऽ
तद्दितरतिपुवज्ञावस्थत्रिति अर्णामकुतिभावान्नरितायः ५७ प्रर्वेद्युतकुंभाभः ५८ कुमारीप

गा

मैलीरघुनाथावा ४९

2353

कं कथंकथं विजहार तत्राह कैलासेति कैलासाद्रौ नीलसानुषु भस्मेषु भुवि स्खलितः योग
बलेन गमागमः कान्तयोगेन गमागमस्तु यस्याः सा तथाविधा सा ह्यालाय पक्षे स्वामिनमनु
सरेणानुभवता वनेनशीलेन प्रियेण सार्द्धं स्वच्छामहारवल्लितासती यस्येवक्षे विजहारेति उत्तर
प्राकाहयान्वयः ५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ ब

ॐ भद्ररूपधरा बाल्हे भर्तानिशैलसंयुता ॥ कैलासमंदरमहेन्द्रसुमेरुसह्यसानुषु वि
स्खलितयोगगमागमा सा ॥ कान्तप्रियेण स्वहृदा भवता च येन पक्षे स्वच्छामहारवल्लि
ताविजहारनारी ५ श्रीविध्यजोपाख्याने स्त्रीवलाभः सर्गः १०५ श्रीवसिष्ठ उवा
च ततः कतिपयेष्वेव दिवसेषु गतेषु सा इदं प्रोवाच भर्तारं ॐ भद्ररूपधरा सती १
राजन्नानीव यद्यातं सममेवं वनेषु मे निशा या यास्त्व हन्तावस्थितप्रवाहसंगता २ त+
नदि त्वाक्यं गता पार्थिवं निवृत्तीकर्तुमीहसे भर्तैक सेविता मंत्रानेन विवाहेन हरामहे ३
तद्भवान्न्वनमे भर्ता रोचते भवनत्रये गृहाणमां विवाहेन भार्यात्वे निज्ञा सवेदा ४ अ
यतो यतनं सा योगी येण सहृदा सह स्त्रीत्वं भोक्तुमिच्छामि मामेवि त्व करोभव ५

ल्पनेन च महेन्द्रराष्ट्रो विवाहोमिष्टसत्कृतः तयोर्गृहाणांसो वराङ्घीषु प्यनत्येव संगमः १ सा
हृष्टात्मा १ २ निवृत्तीकर्तं सफलीकर्तं रहामि च चिरादेव हास्यामि २ व पस्या ख्या

ग्रहैः स्फिकालमारभ्य देवर्षादिषु ग्रहणयावक्ष्म मन्यूह्न त्ममनायासमेवमार्पयमहन्नेयमस्तो
मन्मने विवाहकार्यैरक्षानिवृत्तमफलेचसंक्राकवेलनकरवदाबोजायनरत्नानयः वयग्रावाग्र
स्तदोरूयोश्रुतिवद्गवचने ८ ७ नन्नस्माहेनोः ८ स्वनूपस्नान्मयूतमेवानुपयणामि ६ स्तः स्ववेषु
रवमयाविवाहलग्नादिसवेगणिते १० नन्यत्रोविवाहः हयोरेवोपवैविधिनेतिभावः ११ मुनि
क्रमयहन्नमाहहैः स्हेलसार्थमनोरमे प्रकृतेनकवेनः कांपिदोषः कश्वजायते ९ इक्षा
नृ+२ निकृफलेनक्रासमनोसवेवल्लषु वयनसखानानिवृः कमेलनेनहमोप्तिन ७ कीर्ति
धनः कृतेनानेनकार्येणानशुभनाशुभमस्ति पयणामिनन्महानुष्टयथक्रमिनयाकृत ८
समनोसमयानेनवनसद्जनगवुय ९ स्वरूपमेवपयणामियथक्रमिनदो^यो^वरं कमरुवा
व+ व ययेवेनम्महोयाललग्नमवेश्पमन्ने राकेयग्रावणास्यासरः मर्वगणितेमया १०
राज्ञावधादिनेवेरपरिसर्णैकलामले नन्यत्रानोमहावाहोहयोरेवभविष्यति ११ मरे
शद्विकिरः शुगसानावयमनोरमे. रत्नदोषप्रकाशाद्य मणिकेदरमेदिरे १२ शुभभावा
वनोद्भुगृहदराजितेराजिते वनपुष्पललनालासनवीनृमनोहरे १३ निशि आसगनाना
रामक्रोशर्णेस्नासह ग्रावपोपिपयणलकर्णोनागलेलावनाः" उत्तिष्ठन्मविवाहार्थैकर्वंः
काननकोटराल रागश्रुदनपुष्पादिसमावलसपुते १४ रत्नकाकृभरन्यायसहनेनमही
रूना कहमावदयंचक्रेनयारन्नादिसवयं" ननोपुकूनेमायेणारनसानोसमपुभे समाले
मयकेदरलहेणमेदिरे १५ विवाहोनसवेवाचिननरवारोगणहूललनादिसंपन्निरथोयति शुभभोनिस
पोपिपश्चनाविवाहोनसवमिनिशेषः १७ १८ १९ रत्नमकूतेसानोसमपुभेप्रजिरत्नेशेषः समालेभनरे

मनशुष्याङ्गनानांमेवेराशयः हृतेः ७

यनाग्निमन्नारिपजनेनरयोनाशुष्याणां १७

2355

श्री
बा लि
५-टी
२-५

ग्रहो वसिरोऽस्तिवचनानन्तं मण्णजिरोऽस्तिगम्याने कालेन भोजनकल्कनपोषणककालेन १८ १९ मेगा
लेटपिहरवीहनन्मिद्राथोहिनस्त्वेवेके २० २१ क्रियाफलानि [illegible] कुपासयो: कथ्यश्नामपत्रविलत्रा
हृ यद्यतिनश्चवक्रियान्यागण्यनिष्ठो २२ ग्रन्थान्यसमीहितंसिंहविलेकालिनाग्राहेभोजने २३ फला

हारो वसमल्लोसादिगाशायस्त्वपरेसिरे सौभाग्यसेवकोमनकोपाम: कालेन संशूना: २४ न
यानन्तवसंभाहक्लनाकाचनकेदरे यथनस्तोमहामिवेस्नानेमहाकिनोनदी नत्रेनस्नाप
यामासमहावाजमहादेशान् गजक्षेभायमस्त्वपंक्षेभेमगलसवेके २० भक्तिप्रादृपिनाङ्पा
भोवेहृपिनोगानो हृद्यालांस्त्रापयामासकेभऋपथगोप्रिया इत्यामासत: स्नानेनऋडवोपिट
मुनैन २१ यथाक्रियाफलेनश्रीक्रियान्यागतश्चवेनो निनेस्नानरमाननोभवस्यायान्नगा
स्थितेः चक्रांतेभोजनेभवनेनासवन्योन्यसमीहितं कल्पहृतहुक्रलानिपापोपाद्यस्मिनानिनो
फलानिपुक्रानन्तवस्थानमायमन: क्रमात् २४ एतानवलायकालेनेनयोजेमवमोक्ष
या: स्वपंकनेमिवालाहिंहासोनेयावविशहवि: २५ अथांश्यात्रमेस्वनेजण्यावसमवेषु
विवाहदृशीनापेवनाहानालेलमायाने २६ मेघुनेकमलीयामाक्रपदेनकहासिनौ यालेप
नापकाविकेतोसमायथे २७ स्नवदीर्घांवहूस्नानोकेभ: सम्यगयाजयन् स्योनोपोहके
युक्तानिपशोद्भवहसेवो २८ भूषयामासराजानस्त्रीनगक्तृत्रशागमे वेदनागुहकर्सेसृगनके

निकसहहफलानिजनवस्थाने वेदिस्थले क्रमाक्षुत्रोक्षकमात् २४ २५ मेध्याक्रमेमेध्यावेहनविधे २९
मेयुनानोयोनिकरनाहेकमलीयामाविधामा २७ यथाहवोग्रस्ता २८ मृगाते: कलीयोस्कलकाहेनि:
केकमे:काम्यमैरे: २९ ग्रन्थलनाडुनेस्थकेवेसे: समिहदायेहकक्षहरोपमेरवनेसे: स्नवगुक्षकातुनेसे: मारो

२-५

अत्रपाठसंदेहः=

वधूर्वितविलासवान् ३१ कामायकामरूपायवराय ३२ अतएवकामदेवेनैवभर्त्तारं कल्पयितान
मस्माहंस्वयमिति ३३ अग्रस्थेगहनेववनेदिदिशोस्थिते ३४ सत्वेहंसानुरागे ३५ लसंतशोभमानेव

पुलावनाथकालेनवधूनेत्रंभस्त्रापयो वनस्लनवराक्रांतो वधूलाभविलासवान् ३१
इदंसंचिन्तयामासपौत्रायमहंवधूः कामायास्मामयादेयः कार्यकालोहिनाकिल ३२
स्वयमस्मिवधूःकोनाभर्त्तात्वमेवराध्युतः गृहाणकाममामेहि कालोयंतवहृत्कय ३३
इतिसंचिन्त्यभर्त्तारमग्रस्थगहनास्थिते ३४ एवंतमिवादित्यंरतिकाममिवाभ्यगात् ३५
अहंमदालिकानामभार्यास्मितवमानद पादयोस्तेप्रणामोयंस्नेहंकिंपनेमया ३६ इत्ये
कासालवयोगीलज्जावनमिताननालोलालकेनशिरसाप्रणानामलसत्यानि ३७ इत्वा
वेदंवहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः क्रमेणाग्रेचसत्वाल्पमन्याणिग्रहणेजरु ३८ तान्ते
तिनरीरानक्रांकरोविस्मयान्वरं एतैर्विवाहेमदनमभिभूयावतिष्ठसि ३९ हंहोरिवोभुजा
लातिराजन्मात्स्यानितानिने मेरुगंगाप्रवाहाभांधत्तेहारस्तवोरसि ४० मेरारजत्नमया
नैः अंगलैन्यराजसे कनकाब्जमिवालोलैर्भृंगैर्वाचिनकेसरैः ४१ रत्नांभुजालेजत्व
मेःश्रियास्यैर्येणलेनसा रत्नस्यानविभोमेरुमभिभूयावतिष्ठते ४२

तिं ३७ तेन्नाल्पहृत्वाभ्यर्च्यैवा ३८ एतैर्विवाहेमत्तिरंमदनैस्त्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ३९ तां
शोभामेववर्णयति हंहोरित्यादिना नवोरसिस्थितोहारः मेरोमस्तिरूस्यगंगाप्रवाहस्य सा
भांशोभांधत्ते ४० त्वाचेनकेसरैर्योरितायैर्नत्कैः ४१

2357

श्री
वा. नि.
मू. टी.
२.५

४३+२

रत्नांशुजालैरिन्याहीनं राजेन्द्रस्तां धवरूपणयोन्मानि ४२ वरं नेतो नोऽस्तु क्रमारा तत्तापितस्याः शोभावर्णिते
तिगम्भनैकाचनोपलन्लह्वणपर्यंकेलिविष्टपविष्टः ४४ नवकुड्मलोविनस्यानकेशर्पितैः ४५ तिने
कामकौतारतिरि वव ४६ नवोढेनेमनेनस्वेलस्याः मरतीन्वेनशोभापकर्षोऽस्यते ४७ नवेमत

एवमादिवरं नेतो नो भविष्यन्नवदंपती मन्मनस्वर्वदंपत्यो मिथस्तवेव भूवनः ४३ महारा
ज्ञीमदनिकां महाराजशिखिविष्वनः कांचनोपलपर्यंके निविष्टो भूषयन्स्वयं ४४ स्ववतंसे
लयामास्त्रैर्मणिरत्नविभूषणैः वस्त्रैर्विलेपनैर्गन्धैः हविर्स्थानकाप्तिनैः ४५ तावभोभ्
विताननौमदनेमदराध्येनी तितिरिनेववैवाहोकाकामकानेवकामिनी ४६ महाराजोम
हाराज्ञी भूषयित्वेरमाहतो राजसेमृगशावाहितलस्मीरिवनवोढेना ४७ शाखोमसहूय
त्वस्याः पल्लस्याहरिणामह पंक्तेर्घर्षशोभनासाईनन्ने भवनमंगले ४८ पद्मकोशांकुर
हस्तालैलनीलोत्पलेक्षणा श्रोभोरस्थभसंस्कारास्वास्थिनापाधिनीवसा ४९ स्वरक्त
पल्लवाकारालनस्तवकधारिणी नमनेवफलाभमेकामकल्पनरालेना ५० हिम
वीनावराताग्रीन्योन्त्वामसरहासिनी मर्लेडश्रोविवोधुक्ताहर्षेवाङ्गारघस्तले ५१

वे+

लेमयासहेतिशेषः ४८ स्तनसहशः पद्मकोशः श्रुङ्गरागसहशाश्चंक्रराणखुहृदिपस्याः सर्वेवे
वह्रल्लेनानामिति भाउरिमनेनराप लोलालिनीलोत्पलानीक्षणानि यस्याः श्रोभोरे: श्रभाः श्रम
संस्कारायस्यास्तयाविधापाधिनीवसाखंस्थिनेस्वयं ४९ रत्नानीतांकल्पलतनावेनशपमतिस्तु ^ रि

+ रक्तेति+१

मणीन्तैर्न्यारीनि हर्लोडप्रियेमदनिकाशाम्बुक्साधारेणनियोन्मानि ५८

२०६

2358

खि=३

विंतं+३

जीवन्मुक्तव्यवहारं भाते तत् देवकरणाभास इत्याह जीवन्मुक्ता इति ॥ २१ ॥ २२ तथापि सत्त्वबलादेव यावज्जीवं व्यवहारः तेषां स्यादित्याशयेनाह सत्त्ववानसीति ॥ २३ ॥ २४ तथा प्रारब्धक्षीणतो येन ह्यात्मा नः सः सर्वं द्वयं त्यक्त्वा प्राकृतं स्वयमेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ विघ्नत्यागेन तपोदानादिसर्वं कर्माण्येव न भुंक्ता वि तत्फलं वा विघ्नस्वर्गापवर्गादितत्फलान्ये तु भुंक्ता जीवत्याशयेनाह स्वर्गेति प्रबुद्धमेधा उपदिष्टार्थं धारणया स्यात्तया विधया तत्त्वपदं परमबोधवत्याधिकृतत्वं त्यागपदं स्वर्गापवर्गविज्ञादिरित्यर्थः ॥२

भृशं विघ्नं विघ्नमाहुः प्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते अप्रबुद्धा हि विघ्नस्थाः सत्त्वस्थास्तु महाधियः २१
भूयः प्रजायते विघ्नं सत्त्वं भूयो न जायते अप्रबुद्धस्य वै पापं तिनयद्दस्य प्रपद्यते २२ सत्त्व-
ज्ञानसिसेज्ञानाम महात्मनो नास्ति तोभवान् अशेषेण त्वया विघ्नं त्यक्तमद्य निवेद्म्यहं २३
समस्तवासनोन्मुक्तो राजन्न येव राजसे आकाशसाम्यमापन्नं मन्ये तव घनं मनः २४
शमे यामोसि परमं सिद्धः सततसमस्थितिः एवं हि समहात्मानः सर्वं यत्नं त्यज न्वितं २५
स्वर्गापवर्गविज्ञादि तपोदानफलान्यपि प्रबुद्धमेधया साधो धिया परमबोधया २६
तपो नाम किमन्यद्धि स्वेदयत्करं भवेत् तथा निःशाय निर्भेक्तिमपरत्वे समतामयं २७

तपआदिफलेन ज्ञानफलमंतर्भवतीत्याशयेनाह तपो नामेति यद्यतः मनस्त्यागरूप-
समतायाः सकाशात् दानानंतरं ज्ञानेफले मोहस्तु ख्वेदयातिशयनिर्भक्तमित्यर्थः तद्रूपा-
गतमित्यर्थः मयूह्वेतिमयूह् २७

2359

संभवं+१

नयस्तन्येस्पृनिन्येवसन्नस्वर्गाप्तनस्वचांनभौ [illegible] वनांनीत्याशयेनाह तदिति तत्र तान फलेस
नस्यन्यवसन्तीतिवत्त [illegible] प्राप्ते च तत्स्वर्गादिकिं विमननसत्यंभंगुरं च भावाभावैराविर्भावतिरो
भावैरूपादृक्माक्रांतेस्त्वैव्रिरकालयोरदृष्टं स्थितेवं तेमात्रमेव सुपिगतवेदने घाममदर्शने नमव
रित्यर्थः १८ तत्क्व बहायासलभ्यं च स्वर्गादितत्क्व स्वल्पमत्तालामेवव्रह्ममतेनतत्त्वविद्दमि॥
त्याशयेनाह स्वर्ग इतिस्वर्गो नामेति किमानंदरूपस्त्वरूपस्त्वं वा किं देव इति समासः प्रवर्तनीय
धर्मकीर्तनाघरत्यापरापकृदृष्टनाशित्यान्तं देहतं स्थितः १९ तानदोर्ल्भादृत्तानोगुरुकपवनक

तत्त्वग्रहस्त्वतां किं चित्तत्र स्वर्गादि भंगुरं भावाभावैर्हर्षव्रूढं स्थिताधिगतवेदने २८
स्वर्गो नाम किमानंदः सोपि संदेहसंस्थितः अभ्यासस्थानसंसिद्धः क्रियाकोशः प्रभो
भवेत् १९ येन नासादितं हेम रीतिं किं सपरित्यजेत् कुशलादिसमासंगाइवेदत्व तु+२
ह्रवेतते ५ तत्किमयमनर्घासिन्निमग्नस्त्वं नपामघे आश्रमादिविकल्पाशासाध

नादये+१ स्वर्गादिपरिग्रहहृत्याशयेनेतिसीतिं पिनलेनवनत्वाने मा कुंडलेभमनूनपापित्वं हृपेवनपः
क्लेशेनिमग्नइत्याह कुशलेति ५ आश्रमोवानप्रस्थाश्रमः आदिपदात्तयोः पूर्वपस्तनइवित
कर्+२ कर्माधिकारनिर्वाहाविशेषात्तराणितदभिमाननत्नायनविमादिविकल्पविशेषापाशसहत्तसा
धसंबंधकत्वात्फलतोपिक्रान्तितस्यकर्मणः संबंधितिहत्वं वेशाएणादितपः क्लेशमयमेवरे २८१
अनर्थतत्त्वमघपदं ते किमर्थंनिमग्नः ५१

श्री. वा. नि. उ. टी. ५१

गुप्तमनोन्यादन्तोनन्तंगतो मंदरो यस्मान्नयातिपथः क्षीरार्णवइव विश्रांतिमागतः ४ बोधैः प्रतिविश्रांतनधीः श्रांतः परमानंदघूर्णितः
संसारे जनरंजके येषां तथाविधानो सर्ववस्तूनामाविर्भावतिरोभावैस्तनुर्नित्यस्थितिर्न ५ प्रियंमधुरंच श्रवणयोर्विनेवीणानामिव।
इदं वाक्यं यस्य साक्षात्कारमात्रात् सकलभयापहरं स्वयंब्रह्मैव जगद्रष्टा यत्र नवशरीरमाश्रितः अतएकसहस्नानंदमहत्।
यत्रकोपि भवेद् इः श्रोत्रांतरं संभ्रमेण योगेन वदनेनाभिरामेणरूपः सन् हृदयाह्लेतिपर्यवसानंतयः ६ समभूत् डःसाम्सप्रतिश्रु
+ कथनाय + १

धीरस्थिरमहाकारो विश्रांतिगतमंदरः परिपूर्णार्णवः शुद्धः क्षीरार्णवइवागतः ४ प्रतिविश्रांतधीः शांतः परमा।
नंदघूर्णितः आविर्भावतिरोभावतनुः संसाररंजनः ५ सरसः सवदन्नाभिरामरूपः प्रियमधुरोक्तितउनिहृ।
यवाक्यः स्वयमिव नवमाश्रितः शरीरं सकलभयापहरं महर्षिपुंगवः ६ इदममलगिरा समाहृशुद्धममृत।
मत्युक्तिनसंभ्रमक्रमेण कथयितुमखिलं निजं स्वरूपं मधुरमिव ललितेन मुख्यमेघः १ ॥ इतिश्रीमो ५१
होपायेमहेंद्रस्वरूपवर्णनंनाम सप्तदशः सर्गः १७ ॥

इदं अमृतमखिलं निजस्वरूपं श्रुतं क्तिनसंभ्रमेण श्रुत्युक्तविनयोपचारोत्साहादिपरिष्कारेण क्रमेण कथयितुं अमल।
गिरा इदं वक्ष्यमाणं हृतं तोन मादृयथा मुख्यः संदरोमेघः ललितेन स्वगर्जितरवेण मधुपेमकरंदपानरसिकं भ्रमरे।
प्रतिनदे वाह्नन हृतनं तथा च प्रागेव प्रबुद्धब्रह्मानंदरसिके मयि तदुक्तिर्नोपदेशः किंत्वनुवादमात्रमिति भावः १ इतिश्री।
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे सप्तदशः सर्गः १७ ॥

५१

2361

पतितः प्रविष्टः १९ भगवन्नस्मिन्विनाशे तु भूतानामाकालिकालिकेवलिविद्यासुविद्यां च स्वाद्यो भगवानिति नोस्मृज्ज्ञानेन संपन्न २०
वृत्तं स्मरसि किं तत्कल्पांतरवृत्तं इत्यर्थः इदं यत्र वृत्तं तत्रैव पातितिवसत्यस्मिन्निति निवासः २१ आज्ञाज्ञानवता २२ यत्त्वं नंते शुण्डहि धात्राकर्णं
यं तितेन वृत्तांतेन कथितेन वक्ष्यमाणमत्योर्थांच श्रोतृणामशुभं विनाशयेन्नित्यर्थः प्रेक्षास्पदेन वृष्टिकायाः प्रवचनादिविभवेन

आसीनेनांतः करोतीदृक्चात्रुपालवानसि पतितोसि न तु स्नात्माभीषणं भवता गुरो १९ नेदृशं स्मृणं यत्किंचिदिभमया
वन्मम सन्मतः कस्मिन्कुले भवान्जातो ज्ञातज्ञेयः कथं भवान् २० कियदायुश्च ते साधो वृत्तं स्मरसि किं च वा केनायं
वा निवासस्ते निर्दिष्टो दीर्घदर्शिना २१ भुशुंड उवाच यन्पृच्छसि मुने सर्वं तदिदं वर्णयाम्यहं शृणु देवेश तत्सा यत्तात्क
थाश्रावणा महात्मना २२ शृण्वद्दिरात्रिभुवनप्रभुस्वनः पापाकर्णितं तिय महदाराधियो महद्भिः येनाशुभं प्रकाशि
तेन विनाशमेति मेघास्पदेन विभवेन यथार्कतापः २३ इति श्रीमोक्षोपाये वसिष्ठभुशुंडसमागमो नाम षोडशः
सर्गः १६ वसिष्ठ उवाच अथ तामभुशुंडोसौ न प्रहृष्टो न वक्रधीः सर्वांगसुंदरश्यामः प्रावृषीव पयोधरः स्निग्धतो।
गंभीरवचनः स्मितहृद्याभिभाषणः करस्थबिल्वफलवन्मनोलितजगत्त्रयः २ तृणवद्दृष्टसकलः प्रमेयीकृतसंसृतिः
लोकाजवंजवीभावे दृष्टज्ञानपरावरः ३ ॥

संतापं विनाशयेतीति नद्दन २३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे षोडशः सर्गः १६ उपवर्णितभुशुंडेउजीवन्मुक्तो
चितैर्गुणैः प्रसार्थं विस्तरादृष्टभुशुंडं संप्रदत्तमिति वर्णयति अथ भुशुंड इदमाह इति सर्गाभ्यशोकेन संवध्यते दृष्टः इष्टलाभप्रवृत्तः हर्ष
वान् वक्रधीः अनृजुबुद्धिः १ मनोलितं तत्सदृशेव दृश्य तयानिश्चितं जगत्त्रयं येन २ तृणवत् दृष्टं सकलं भोगादृष्टं येन लोका
नां आजवंजवीभावे कामाद्यापावनविषये सम्यक्विचार्य प्रमेयीकृता फलत्वेन निश्चिता जन्ममरणादिर्येन ते दृष्टे ज्ञाने परमव
रे च ब्रह्मयेन ३ ॥

संस्तुति+१ नै+

नैदेवस्यागतोसि कालस्य वहिमेमेवहैसंसिधिसंत्रासारोक्तवेमिव ४ त्वन्नपृच्छे भूयद्वारा ख्यास्मानं नयनमकृतास्त्वयमेवा
सनमादराङुपनीतवतीमर्घ्यं ९ उस्थितां नमृकोन्वतिस्त्रीयाः कलाः कोतयद्दवप्रमांतः प्रसादेषांतयाविधेषु पतिषु
तत्समभावायेषु ७ ततत्वदनंनसमहंभुसंडेनसमंउपविष्टः ८ ९ प्रसादेउग्रहःसंइष्माःपुण्यैहृस्तायमानाः वय।
मितिनिकृष्टस्मानितायोतनायतामाख्यायामितिबहुवचने १० अतः कस्मात्प्रदेशात् महामोहे स्वलत्तानकार्ये

संकल्पमात्रजातानामर्घ्यंकर्ष्मांजलसांजलिं मह्यमाशुनदेवादात्मेचोद्देशमिवोत्करं ४ हृदयासनमित्युक्त्वा
नवंकल्पतरुच्छदे उपनीतवती त्वत्र भृत्येवायसनायके ५ भुसुंडउषितेसौयकलापल्लेषुपल्लवेषु उ
पविष्टंमनिरदृष्टार्तस्नेनोन्नत्वरस्थिषु ७ संवत्तात्त्वगाहृदेनभुसंडेनसमंततः तस्मिन्कल्पलताकुंजे
सुपविष्टोहमासने ८ अर्घ्यपाद्यादिसंपाद्यभुसंडेनस्वहृमानसः मामवाचमहातेजाःमोहदान्मधुरात्तो
भुसंडउवाच अहोभगवतास्माकंप्रसादोदर्शितश्चिरात् दर्शनामृतसेकेन यत्सिक्ताःस्मइमावयं १० मंगु।
एपविरसंभारश्रेवितेनत्वयाधुना मन्येमान्येकमार्गेण जनस्यागमनेकृते ११ कच्चिदस्मिन्महामोहे विरंवि
हृतस्तवः श्रावेडितैवसममनास्थितचेतसि पावने १२ किमर्थमथवागमनं तेसेशेनास्माकदर्शिनः वचन
श्रवणात्कार्यमास्तांनोवक्तुमर्हसि १३ तन्यादर्शनादेवसर्वंज्ञातंमयाम्नवे त्वदागमनपुण्येनवयमा
योजितास्त्वया १४ चिरंजीवितवर्षाभिर्दध्यैवःस्मृतिमाननाः तेनेदमास्यहंपादेस्त्वंपवित्रितवानयं १५ ज्ञाता।
स्तदागमेष्वेवंतांप्रकामोदयस्मृते भवहाकामृतस्वादंवाक्ष्किंस्प्रविहृभिते १६ इत्युक्तवानसौपत्रीभुसुंडश्चि
रजीवितः त्रिकालामलसंवेदीतत्रप्रोक्तमिदंमया १७ वसिष्ठउवाच विहगममहाराजसत्यमेवमयोच्यते २
ध्रुवमभ्यागतोस्म्यद्यत्वामेवचिरजीविने १८ ॥

जगाति १२ अतापनवचनश्रवणाउक्तानामस्कंदितानांनःआतांश्रुत्वाप्यमर्थे १३ सर्वंज्ञातमितियदुक्तंतदेवस्फुटयति
चिरमिति चिरंजीवितैर्येषांनहिवर्षाभिश्चर्याभिर्विचारस्ताभिरिदंसमभायांजातामिः १४ यदिज्ञातस्तर्हिकिमर्थंपृच्छ।

ये॥

ले

स्मिन्जगद्भवदाकोति १९ १२ १८ ॥

2363

2364

लोकपालश्चार्पर्वतान्तश्चावीईशानाः शक्राईद्राः सकलेशोवरुणाद्याः अग्रयमलेषां जन्मनांचक्रमपरंपरागणायनविशेनिर्विस ।२।
येमलस्युत्वरः १२ अवकाशानामसंख्यानांसृष्टसमायानांस्फुटीकृत्यवक्ता अत्रलेखांविस्तानांक्रोयंसर्वैषांकहृदादिस्तत्राह
सर्वदेतियतोऽयंसर्वस्यप्राणिजातस्यसर्वोरोपाधिरूपात्मनःस्फुटं वाप्यमर्वप्रकारेणापिसर्वदासत्यसर्वस्यसंस्लवेवर्णनप्रसंगोच
सर्वेश्रुतइत्यर्थः पत्तइत्येतापिविशेषणानिहृत्सङ्गदीकस्यकक्ष्यंदृहृत्याकाशान्तृपरत्वर्थः नत्वभूताकाशशंका वार्णयाह। निस्पष्टा+

प्रतिकल्पंचगणयन्निश्चक्रमपरंपरां जन्मनांलोकपालानांसर्वेषांक्रमसन्तते १ संस्मर्तास्मिततीतानांसर्वेषां
महीभृतां असंख्यानांमेरुमनाःपेपालस्त्रियमत्यवाक् १२ अवकाशवकाविस्तानानिर्ममोनिरहंकृतिः स्वस्थधियस
र्वामिसंमृतःपुत्रोगुरुःप्रभुः १३ सर्वदासर्वथासर्वंसर्वंसर्वस्यसंस्नवे सौम्यःप्रशमप्रसवोरसवान्महात्मान्दयःस मजन्हत्य=
दैवाहंवानरखंडसौस्याः इत्युक्तभीकण्ठकृष्णंनवसेवाजांतोमीयंसक्कमनकूपमकटाशायश्रीः १४ इतिश्रीमोक्षोपा
येनि· भुशुंडदर्शनंनामपंचदशःसर्गः १५ वसिष्ठउवाच अथतस्याहमपतंदीप्यमानवपुःपुरः किंचिद्विहितोभित न
नभःखात्तत्राभ्रमिवाचले १ भुशुंडोमवायसंस्थानेनीलोत्पलसमः समं सस्यानमंदवातेन भुकंपेनैवसागरः २
आशंकितमपिप्राप्तंदर्शनात्मानमंतरे मत्तंउल्लवसिष्ठोयमागतस्येवबुद्धवान् ३ पत्रपुंजात्समुत्तस्थौमेघपा
वद्वाचपल्लवहस्तेनस्वागतमितिसोवाचमधुराक्षरं ४ ॥

व्यवहारवेलेति सर्वःपदेहृदिमध्येपुंडरीकाणांप्राधान्यमूलजत्हृदंनिवानेयमवपः पतिणलेषामवहारोविश्रांतिस्तहेतानि
मैलनमत्वात्प्रकटाशायश्रीः इतिश्री· निर्वाणप्रकरणेपंचदशःसर्गः १५ पुरःप्रागवसिष्ठेनप्रतिनेनात्मनादिभिः भुशुंड
जन्मकर्मादेःकृतप्रश्नोत्तरवर्णने अथअहंतस्यभुशुंडस्यपुरःखात् अचलेनगेअभ्रमिवअभ्रपतनमवातरं १ किंचिद्विहितोभितस
भहस्येतहितबह्लीतिवापसानामास्थानंसभा २ आशंकितमवितर्कितासंभावितागमनमपिप्राप्तं अवबुद्धवान्त्रिकालदर्शी।
त्वादेवेतिभावः ३ मेघपावःस्वस्थामेघइवेतियावत् ४ ॥

श्री.
वा. नि.
स. टी.
३५

2365

वामैश्च नानानानैश्च वनस्थानां शुतामर्थैर्भूमावनवरतं शुनःशेपवच्चमाथिकाम्यादृशं शृंगतपद्मलोमपतितेनाम्नाश्रिसिद्धानां पतिजा
तिभेदानां नित्यं क्रीडासहायत्वाद्भ्रमन् शुभावहानिलयान् कृतनीडान् १९ २० २१ भूतैर्ध्वंशालिनां नेतवत्तस्मिन् हृदे २२ पुष्पानिचना।
निपद्मानि यस्याः २३ कालेदर्तिणस्त्रोटर्थनानेन रक्ताले काकोलाः द्रोणकाकाख्याः काकजातिभेदास्तेषां बलयं मंडलं कल्पा।
खा+

गौरीशिखिनवर्हैश्चाकोशात्सुवर्हिणः स्कंधोपच्चलनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् १९ वामैश्चनानावनस्थानांमदनं।
सोमपतितं वेश्मनो वहनिलयाकृद्भ्रमसमाकुलान् २० विविधविहंगमजानन्यानन्यानशिशुकोद्भवान् कौमारवर्हि
जातन्यानन्यानं वापतिजान् २१ हितंडाख्यमहाजानन्देमहूडान् विहंगमान् बलविंकवकान्दध्यान्कोकिलान्को
वडवककटान् २२ भासचाषबलाकादीन्बहून्नानाश्रुतानिव भूतैर्ध्वजनानारोवादैर्हृदस्थेवांलक्षपतितान् दधितान् स्कंध।
शाखायांस्थितायो वैदवीयसि शुध्यादे हृदस्थवान्युपवजायामवरस्थितः २४ कालेकाकोलवलयं मंजरीजालमालि
ते लोकालोकाचलेरेणुकल्पाश्रोचमिवस्थिते २५ तत्रपद्मपाग्रहृद्यावदेकोनेस्कंधकोटरे विचित्रकुसुमास्तीर्णे वि
विधामोदशालिनि २६ पुण्यकृद्योषितांशर्वरीश्रियस्तववकवासिनः शुपरितत्सभिनाकाराःसभायांवायसास्थिताः २७ वि
भेद्यमेघावातेनसमेनेवापसारिताः तेषांमध्येस्थितःश्रीमान्भुशुंडःशोत्रताकृतिः २८ मध्येचकाचखंडानामिंद्रनीलह
वोन्नतः परिपूर्णमनामानीसमःसर्वोत्तमःसदृशः २८ प्राणस्पंदावधानेननित्यमंतर्मुखःसखी विरंजीवीतिविख्यातश्चि
रंजीवितयातया २९ नवाहितितदीर्घायुर्भुशुंडइतिविश्रुतः युगागमापायदशादर्शनप्रौढमानसः ३ ॥ रामाय

शाणिसंवर्तमेघास्तदोञ्चमिवस्थिते २४ २५ पुण्यकृतांजनानांयोषितांभोगणानां शुभ्रस्तसांस्वर्गेरतिस्तवभोगयोग्यस्कंधको
टरेइतिसर्वेणान्वयःशांत्यादिगुणशालित्वादपरिच्छिन्नाकाराः २६ मेघाःवातेनवायुनासमेनसमभागेनविभेद्यछिन्नाअ
पसारिताःकोटरेप्रवेशिताइव २२ भानोभाग्यः २८ प्राणस्पंदस्यावधानेननिरोधेन तयाप्रसिद्धतमया २९ ३० ॥ रामाय

श्र

३५

अपरोलत्ताप्रमरीभिः वलयवत्वनैः कदकङ्गीतैर्भृङ्गानुत्सार्येगृहीताः कुसुमावचायलताः स्मकेदेयस्यचकाः पाकृतविशे
षणैरसमस्तयार्थः ८ जगज्जालेऽवस्थाद्भुविवस्थिते अनेकानामनवधीनांहृदयानांआत्मानोहितापरिसरके ९ १० अंशुकैः
दिव्यवस्त्रैः तैश्चआत्मीयअर्थकामअपूर्वकंलतानांविलसनेसांस्य ११ १२ कलेवरकंधणावासंपिशु कुंजेषुलतानाहृदना
णावोअंशु १३ विहगोऽयविशेषमाहूतिशानाथेतिनिशाकरकलानोखंडाः मृणालशकलानीवतैः पधिता नवीदं
नान् तथाअजैनाः शुभ्राः अंभोजिनीकंदाअधिकवलानिर्गृह्यायेषांतथाविधान् अहवाहूतनभूतान्सारसानहंसान् १५

स्त्राकारविपुलं भृङ्गानुत्सार्य वलयस्वनैः अप्सरोभ्रमरीभिश्च गृहीतकुसुमांततं ८ सरकिन्नरगंधर्वविद्याधरवरान्विते
जगज्जालमिवानंतदशाशाकाशासरके ९ नीरंध्रकलिकाजाले नीरंध्रमृदुपल्लवे नीरंध्रविकसत्पुष्पे नीरंध्रवना
मालिने १० नीरंध्रमंजरीपुंजे नीरंध्रमलिगुंजके नीरंध्रांशुकवल्लातालतविलसनाकुले ११ सर्वर्तुकुसुमाढ्यैःसा
वेत्रफलपल्लवैः सर्वामोदरजःपुंजैः परं वैविभ्रमागते १२ तस्यकलेवकुंजेषु लतापत्रेषुपर्वसु पुष्पप्रालयसंलीनान्
विहगान्भूषवानहं १३ निशानाथकलाखंडमृणालशकलैर्धितान् अजैनांभोजिनीकंदकवलान्हवसारसान् १४
विविधि युद्हसानापानकान्तामसमागियिनः ॐकारवेदसदृशेब्रह्मविद्यानुशासनान् १५ उड्डीलेमंत्रनिवयान्
साहासविभ्रमनिस्वनान् अस्थितैककतजिन्मृजनीलमेचकसमोपमान् १६ देवैर्निरीहितानास्निस्तंय नवैदिलताद्दलान्
शुकांकाशानुवानरपामांकिंसनविविधिशिखावालिबालान् १७ ॥

ॐकारस्यवेदानांचरहस्यानांआलोचनसदायतनाःस्वहृदोमिवभूतान् परापरब्रह्मविद्यास्वनुशासनंतृहन् तदाहिंपिनाथ्यायने
येषां १५ अग्निवाहनशुकांसलवर्णायति उड्डीलेन्यादिना अस्थिरारस्कनैकान्यनेकानितनउत्सृजानिनीलमेघास्वर्णानः
समाउपमायेषां १६ वलैर्वेदिशुआस्तीर्णानां शहिनकुपालतानांदलानीवपणमान् हरितान् कृषाण्नुरागिसदाहनभूताकुका
नअग्रहंरहवानितिसर्वज्ञानशब्दनेमयूरपोतान् वर्णयतितिशिखिनित्यादिना शिखिनःअग्रेः शिखिवभास्वराःशिखायेषां १२

दृ=

=स्याहाकारनिभस्व
नान् स्वविव=

श्री.
वा. नि.
टी.
३८

णांऊपांबरिथितस्मिन्हरिनाहिवगौर्वेनऊकुसुमताशिलद्दोणः प्रतिदिनं नवैः रंजकद्रव्यैः हिंविवर्णोक्षिविहिताः निर्लीविता नीवसुम
लानि विविचित्राणि येन तथाविधं प्रसूनप्रभुवति वर्णस्यलीलावसंक्षोभपर्वतन्भूतं मेरुं वल्लिरः सृणांग्रहं स प्राप्तवानिति श्राकून
वन्दशश्लोकेन मुखेणामन्वयः २१ इति श्रीवाग्भटकृतनामार्थप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुर्दशः १४ सृष्टे कल्पनरुसूनः पुष्प
पर्स्पहिंसपदः स्कंधे काकउलनमुपुंजसुद्दवर्णेन उत्सवमहर्मुतांनिकल्पाभ्राण्येव कुंतलाः केशा यस्मिन् तथाविधेपृ
गलामूर्द्ध निशिरो दशेषण्ढाण्नि नामभिलक्षितार्थप्रयुत्तणयकल्पने इतिकल्पानि श्रुतानि निशितानि वचवयवाः यस्य तथाविधं परि
नःसमप्रहतार्थिवोपंक्तिनाकाणाचक्रमिवाश्रितं पंथे वैविरूपसमागतमिचं न द्वादशश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टमद्रियात्

यो मुः पारमिवप्राप्तं यंगलेमेरुं वदिराः सिंदूरितपीनपास्त्वथवलैर्वेनऊकुसुमताशिनवरंगैः हिंविविहितामलवि
वंलीलावलसमप्रभुवतिवरीस्य २१ इति श्रीमहोपाध्याये सुडोपाध्याने मेरुहिरिविवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः १४
वर्णिः उत्सवमहर्मुतांककल्पाभ्रकुंतलोतन्मत्तमर्धात कल्यांगमहर्मुद्राद्वंशाकाचक्रमिवश्रितं १ पुष्पैरेवभ्रवा
लिनं रत्नलवकर्दनेर उल्लेशानिर्सिताकाशां स्पृशे शृंगमिवार्पितं २ नानाहिंगुलपुष्पायंमेवहिंगुलपल्लवं रश्मि
हिंगुलैरवधूतं हिंगुलमंजरि ३ स्कंधेषु किन्नरीगीतहिंगुलप्रभमस्तवं दोलालोलाप्सरोलोकहिंगुलीकृतप
ल्लवं ४ सिंदूरांधर्वसंचारा हिंगुलास्यविद्रुमं रत्नकान्तक्कनीहारहिंगुलाद्वहृतांशुकं ५ चंद्रबिंबसमासृष
हिंगुलाद्रहृदयफले मूलसंलीनकल्पाग्रहिंगुलीकृतपर्वकं ६ साररसवलितस्कंधपवविश्रांतकिन्नरं निर्जंतजं

जन्तोर्नुनेककुसुमस्तबकादिकं ॥ १ ॥

णानातपोकेंद्रनरं प्रदमदाद्वमितिसंबंधः १ पुष्पैरेणलद्दोणः प्रभैर्वेलिनं व्याप्तं उल्लेशश्रोत्रं स्पृशेयाय वर्णितं मेरुं शृंगे २
नकेवलमन्तेष्पैरेव निर्सिताकाशां किं तु नानादिहिंगुलपुष्पाद्यादिना पीत्वाहृतानि नितंडिहिंगुलमंजरीति नहृतश्रेतिकापिन।
कपीतिरूपनिबंधः कांदमःकपोलायः ३ दोलालोलाप्सरोलोकानां श्रेष्ठकरपदपल्लवैहिंगुलीकृतपल्लवं ४ कामरूपनावैः
रविहार्षर्थं कृतविहंगममेवपैः सिंदूराधर्वसंचाराते हिंगुलं यथास्यात्तथा उल्यः निषण्णाः विद्रुममायस्मिन् रत्नकांतिलक्तायाप्र
क्नीहारहिंगुलयोचाहृतांशुकं परिहितवस्त्रमिवस्थितं ५ श्रोत्रत्वातिशयेन चंद्रबिंबसमाश्रेषाद्रूततवासमर्थवहिंगुलं

ल

शा:

मि+

णानि भ्रूतनपल्लवहेंतिफलानि यस्यस्कंधमूलेषु संलीनैः कल्पाग्रैर्हिंगुलीकृतानि पर्वाणि यस्य
६ ७॥

३८

2367

सर्वेषां गणानां लौहित्यानां सर्वेषां आभीनां रत्नानां दर्शनेनकांतो वा १३ अहमनोरागमनस्मनमाउकांतिर्योगेन ब्रह्मतं प्रशमितानिर्गे
मनेऊर्वेनस्त्रिकीर्थनःमेरोर्नद्रालिनीतेनमूर्द्धानेश्रिशःप्रदेशः सागनेवाडवं वडवाग्निकल्पेनजडवानलमिव स्थितमिस्मुनेत्ता १८
त्समेरुवनदेव्यालीलयाक्रीडाकौतुकेन हुंदुभ्रमलं निवेनीते प्रसारिते प्रलंबं जितं हद्यस्थितावबद्धहनमंगुलिजालमिव १९
मालाभिरिव ग्रथिताभिर्ज्वालाभिः स्वैर्गगनमिव मसर्दरचरितं श्रमयवशेलस्थंप्रवर्धनमानूर्धदहव्यवाहकल्पादग्निहेतासाधाङ्गनिप

सर्वेषामेव गणानां राशिमहाविरचयितने सर्वेषां अधःज्वालानां जनमेकमिवाकरं १९ उत्कांतिं ऊर्ध्वेनोमेरोर्ब्रह्मनाड्य
वैनिर्गते मूर्द्धिनसागतेकांतेवाडवं वडवानले २० सुमेरुवनदेव्यावनवालस्तकरंजिते लीलयादात्तमिंडवेनीतेद
लशिखावांगुलि २१ ज्वालाभिरिव मालाभिर्वहलाभिःपयोमनृते स्वर्गगनमिव संस्पर्द्धशैलस्यमिव वाडवे तानःस्फुर
मिवाकाशमंगुलीभिरिवज्ञिभिः कवदस्मनृत्वाग्राभिःपरिस्तुंबदिवोद्गते २२ गर्जज्जीमूतगुरंभस्तानां नृत्यमंडपं
दमनकुल्लमानुहन्द्रयनस्य ग्रहपेटकं २३ देवतनालंवदलावसायारिहासादिवनस्फुरेत् दोलालोलापरोहं सुदार
मदमन्मथं २४ शिलाविभ्रांतविबुधमिथुनाश्रितकंदरं वराविरानिनंतुंभ्रंगासायतेपवीनिव २५ तापसंचिरा
लमिवदेशदेडप्रशंस्थितं गंगानिर्झरनिर्झोदिललितागृहराजमदं २६ गंधर्वैर्गीतसंभरामोमादिमधुरानिसेक
सेहूमानुमोतंसन्तानारत्नविभूषितं २७ ॥

योमनृत्वेयस्यतथाविधेवाडवेज्वालानांसंबंधेनमधुराग्निमिवस्थिते स्पृष्टपदेपयोनिर्झरोदके मनृत्वेग्रग्रभागेयस्य २० कवद
त्तोस्मिनृत्वाग्राभिर्विहिभिःस्पृष्टागात्रागलिभिःनाराग्रस्थितिर्यदोः स्फुटं दस्फुटागगणियितमिवज्ञाकाशंपरिस्तुंबत् यास्तवदिवउद्गते २१
मरत्नावाहयभेदाः भुवावनभूम्याभृतानो वृक्षाणांवनलक्ष्मीणां नृत्यमंडपमिव स्थितं धननृत्यदेपटकं भ्रमरसमूहोयो
स्मिन् २३ देवपंक्तिवद्धिकसंस्थानानासपत्राणांभ्रावत्यापंक्त्याउदारोमदमन्मथो सर्वप्राणीनांयस्मिन् २४ तापसत्वेनोत्प्रेक्ष्यते

श्री.
वा. नि.
मू. टी.
३२

यदुवाचतदाह मेरोरित्यादिना पद्मरागमयेशृंगेदिविनभोदेशेचूतइतिख्यातोविपुलस्कंधःकल्पतरुःअस्ति ६ कलधौतैर्हेमरूपैस्त
न्मयीभिःवल्लरीभिःशोभिते ७ ८ ९ यतोविश्रान्तमतिरतएवशान्तः १० तस्याविधिर्दीर्घजीवितेसाधनदक्षिणायांस्वंपकल्प।
दक्षिणायामदृश्यंपरमप्रकर्षायांप्रदर्शयुक्तंचसमेतेनसंभावनार्थंनिर्दिष्ट ११ भूयोऽपिमयाष्टेनतेनमानातयेनइतिउक्तप्रकारे

मेरोःशिखरकोणस्थेपद्मरागमयेदिवि अस्तिकल्पतरुःश्रीमांशृंगेचूतइतिश्रुतः ६ तस्यकल्पतरोर्मूर्ध्निदक्षि
णस्कंधकोटरे कलधौतलताजालेविद्यतेविहगालयः ७ तस्मिन्निवसतिश्रीमांभुशुंडोनामवायसः वीतरागोहृदा
हृदन्तोपिहृदेवनिलपंकजे ८ सयथाजगतांकोशेजीवतीहसुस्थिरं चिरंजीवीतथान्योऽत्रनभूतोनभविष्यति ९
महादीर्घायुरुत्सीतरागःसश्रीमान्स्वपदात्मतिः सविश्रान्तमतिःशान्तःसकोऽलःकालकोविदः १० सयथाजीवतिचिरंतथाल
येऽद्ययदिजीवन्ति नयुक्तंजीवितंप्राणदीर्घंचोद्यमेवच ॥ इतितेनभुशुंडोसौभूयःपृष्टेनवर्णितः यथावदेवदे
वानांसभायांसत्यमुक्तवान् १२ कथांवसत्वांशांतावयापानेतुवने भुशुंडविहगंपृष्टुमहंयातःकुतूहलात्
भुशुंडःसंस्थितोयत्रमेरोःशृंगेतदुत्तमं संप्राप्तवान्क्षणेनाहंपद्मरागमयंबृहत् १४ रक्तगैरिककांतेनतेजसा
वह्निवर्चसा मधासवरसेनेवरंजयन्ककुभांगणं १५ कल्पांतज्वलनोज्वालापिंडाद्रिमिवसंस्थितं इंद्रनीलशिला
धूममालाकारितांबरं १६ ॥

ततोऽवभुशुंडेवर्णितस्तत्रैकःप्रयोगमात्रभ्रांतकांवारयतिसत्यमुक्तवानिति १२ १३ १४ तदेवशृंगंवर्णयतिरक्तेत्यादिना
रक्तैर्गैरिकैस्थकांतेनमधासवप्रयुक्तेनरसेनमदेनेव ककुभांदिशांगणांरंजयन्लोहितीकुर्वन् लोवाहिसोहिताय मा
नाःप्रसिद्धाः १५ कल्पांतज्वलनात् उद्गतानांज्वालानांपिंडप्रवाहैःसंपन्नइवस्थितंइन्द्रनीलानां
शिलाइवकृष्णप्रभाप्रवाहमाःयस्मिन्स्थितायामपपन्निः १६ ॥

तस्यैवसमाधिस्थस्यविश्रान्तिफलंकीर्तनेनाधिवशेचयत्नाद् सर्वेतिरिहनृपवस्तनंचेनसारस्कृत्कारितेनभुत्वानिलस्यप्राणस्य
यस्फुरणंसंचरणंतन्निरोधेनसंभवतिसिद्धातिनथाविधांस्थितिंप्रतिष्ठांगतःसन्दहस्वस्यप्रत्नूपेमस्तयेपरेपदेयोगाश्रितवृत्ति
निरोधलक्षणसमुद्धिनःसमाहितस्थितिःसन्विश्रान्तिनगीर्वाणगोचरतांनिरायनंदनूपोभूत्वानिवर्त्स्यसिस्थास्यसि ११ इतिश्री स=
वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेत्रयोदशःसर्गः १३ हंसंसमवहनस्पानभुसुंडसमादिद्वया वसिष्ठागमनंमेरुशृं
गंचाववर्ण्यते, अस्तेभ्यासर्वयामादियोगक्रमेभुसुंडोक्तिप्रपंचेनैतविस्तराद्दर्शयिष्यन् भुसुंडाख्यायिकामारभते अस्तीत्या

भुत्वानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिंगतोनूपस्तनयेनसाहसे समाहितस्थितिरिद्धयोगयुक्तिनःपरेपदेविश्रा।
न्तिमगीर्निवर्त्स्यसि ११ इतिश्रीमोक्षोपायेज्ञानविचारयोगोपदेशत्रयोदशःसर्गः १३ वसिष्ठउवाच अस्तिनन्दा
वदनेनस्पन्दनस्यकाविदर्यंकिल जगद्रूपःपरिस्पन्दोस्तृतास्मस्तताविव १ तत्रकारणतांयातोब्रह्मालोकमलसंभवः
२ स्थितःपितामहत्वेनसर्वभूतमवेभ्रमः २ तस्याहंमानसःपुत्रोवसिष्ठःश्रेष्ठचेष्टितः अलंचक्रेभुवनेनिवा।
सामिसुरालये ३ सोहंकदाचिदास्थानेस्वर्गेतिसंस्कृतकेतोः भुसुंडाख्यारदादिभ्यःकथांसचिरजीविनो ४ कथा।
प्रसंगेकस्मिंश्चिद्देवनारदाम्बुवाचक सांतातनेयाजामममिनोभौमानीमहामतिः ५

दिनास्तस्ययोगिविश्रान्तिस्थानत्वेनवर्णितस्यपरमपदस्य कविनस्थविद्याद्वन्नप्रदेशोपादेशस्यविद्याभूतानीतिस्फुटेः ज।
गद्रूपःब्रह्माण्डकारःपरिस्पन्दोविवर्तः १ तत्रब्रह्माण्डेमनुप्रजापतिप्रभृतीनांकारणतांयातः २ अलंचक्रेनतत्रचक्रेस।
मर्षिलोकेसुराभासाहेनसुरासमहोवैवत्सनमवेनसंलक्ष्यते ३ शानक्रतोरिंद्रस्यआस्थानेसभायां ४ मौनीअल्पभाषिणा
मानीमानार्हःप्रमाणकुशलस्य ५ ॥

श्री.
वा. नि.
पू. टी.
६६

सु*

कस्यचित्कुमारचित्तस्यप्राणसंरोधक्लेशासहिष्णोर्हठयोगोसाध्यः कस्यचित्स्थिरचित्तस्यविचाराकुशलस्यज्ञाननिश्चयःअसाध्यःममतु
दृढचित्तस्यविचारकुशलस्यज्ञाननिश्चयःसुसाध्योभिमतइत्यर्थः ८ विचाराकुशलस्यनाहिआत्मानात्मस्वरूपविवेकासामर्थ्यं
स्यात् तत्रप्रमाणकुशलस्यस्वयमेवसंभावितमिथ्याग्रहेणाहं अज्ञानमितिप्रवर्तनेस्वतएवप्रयत्ने तथाचात्मनःसदेव
साक्षिणिप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानस्यचस्वप्रकाशात्मनःप्रसिद्धेःवैधर्म्येप्रयत्नानभवादेवाप्रसिद्धेर्विवेकसंभवाज्ज्ञानेसुकरंयोगा
त्तुनतथेतिदुष्करत्वमितिभावः ९ प्राणादेशकालविषयादिवाह्येनसापेक्षत्वादपियोगोदुष्करइत्याह धारणेति धारणा
देशोवाह्योगिरिगुहादेहेचहृन्नाभ्यादिहृदयकंठनासामूलवंधादिप्रसाधनदेशात्स्वसमेशुचौशर्करावह्निवालुकाविवर्जितदेशा।

एकोयोगस्तथाज्ञानंसंसारोत्तरणक्रमे सममुपायौद्वावेवप्रोक्तावेकफलप्रदौ ७ असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचित्
ज्ञाननिश्चयः ममत्वभिमतःसाध्यःसुसाध्योज्ञाननिश्चयः ८ अज्ञानेपुनरात्मालेस्वमेष्वपिनतद्भवेत् ज्ञानेनसर्वास्वा
वस्थासुनित्यमेवप्रवर्तते ९ धारणासनदेशादिसाध्यत्वेनसुसाध्यतां नैयातियोगोह्यथवाविकल्पोनैषयोमनः १०
द्वावेवकिलमार्गौस्तोज्ञानयोगौरघूद्वह तत्रोक्तंभवनेज्ञानमंतस्थंतेयनिर्मले ११ प्राणापाननयारूढोरफदेह।
गुहाश्रयः अनंतसिद्धिदःसाध्योयोगोयंबुद्धिदःस्मृतः १२ ॥

हृन्नलाग्रयादिभिःमनोनुकूलेनतचलःपीडनेगुहानिरुद्धाश्रयाणांप्रयोजयेदितिश्रुतिस्मृतिशास्त्रप्र॑साध्यत्वेन +सिद्ध+१
योगःसुसाध्यत्वंनायातिनिरुक्तसाहाय्यानांमंदमतीनांनत्वाणांपुरुषार्थसदानासिवनधीरस्यपरमानस्याधिकारिणःप्रा
स्तीयसाधनेसुसाध्यत्वकष्टसाध्यत्वविकल्पविनायुक्तेत्याह अथवेति ९ एवमवांतरप्रश्नंनिरस्यसर्वप्रश्नंनिबंधं +सो+
क्षमुपक्रमतेद्वावेवेत्यादिना ॥ प्राणापाननया प्राणापानयोःसमतासंपादनरूपेणारूढःप्रसिद्धःसिद्धिकामानांविचरत्वा
यनंतसिद्धिदःज्ञानकामानांतुबुद्धिदःसाक्षात्कारहेतुःअनयोःस्मृतावित्यर्थः १२ ॥ ॥

2371

२७ नविद्यतेसत्वंयस्मात्तदसत्वंविकल्पात्मकमाश्रमं एकांतज्ञानिश्चितस्तज्ज्ञायतेदृढअस्मिन् ३ यदिसार्थविषयेदार्ढ्यसाधनंग्रन्थ
हाराद्यपरिपालनादिकर्मत्वनयावदासितव्यं अविशंकंकर्तव्यं २८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वादशः
सर्गः वर्णितस्वबोधेनवासनाविलयक्रमः प्राणरोधेनतंवक्तुंपीठिकेयंप्रपंच्यते, उपशमप्रकरणेदर्शितयोर्वासनाक्षय

शांतिरस्तंगतानन्तंनभसिदिक्काशरदीवमे संशांतानाविलस्पंदेदृढःकर्तिष्ठेववचनेनव २७ व्यपरागतमदमोहो मानमात्सर्य।
मनःस्थिरतरस्तदितात्माशांतशोकस्थितेरण पुनरस्तुत्वमगाकत्स्वरूपेकांतज्ञायदिहृवदसिसाधोतत्करिष्येवि।
चोक्तं २८ इतिश्रीमोक्षोपायेजीवन्मुक्तिसंशयनिरूपणंनामद्वादशःसर्गः १२ रामउवाच सम्यग्ज्ञानविलासेनवा
सनाविलयोदये जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्नविश्रांतवानहं १ प्राणस्पंदनिरोधेनवासनाविलयोदये जीवन्मुक्तपदे।
ब्रह्मन्नंदविश्रांतवान्कथं २ वसिष्ठउवाच संसारोत्तरणेयुक्तिर्योगशब्देनकथ्यते तांविद्धिद्विप्रकारांत्वंचित्तोपशम।
धर्मिणीं ३ आत्मज्ञानंप्रकारोस्त्येकःप्रकटितोभुवि द्वितीयःप्राणसंरोधःशृणुयोगमयोच्यते ४ श्रीरामउवाच
सुलभत्वादढुःखत्वात्कतरःशोभनोनयोः येनावगतमात्रेणभूयःक्षोभैर्नबाध्यते ५ वसिष्ठउवाच प्रकारौद्वावपि
प्रोक्तौयोगशब्देनयद्यपि तथापिरूढिमायातःप्राणयुक्तौवसौभृशं ६

हेतोः ज्ञानयोगक्रमयोर्मध्येउत्तमाधिकारिविषयेणज्ञानविलासेनवासनाविलयफलंप्राप्यकृतार्थोपिरामोमंदमध्या।
धिकारिणांप्रकारान्तरयोगक्रमेणापिवासनानाशप्रकारंजिज्ञासमानःपृच्छतिसम्यगितिद्वाभ्यां १२ पृष्टस्योत्तरंवक्तुंवा।
सिष्ठोपिउपशमप्रकरणोक्तमेवराजयोगहठयोगप्रकारद्वयंस्मारयस्तत्तिनानीतिसंसारेतिद्वाभ्यां ३४ तत्रप्रथमतयोः।
कतरस्यसुकरत्वमितिविशेषंपृच्छतिसुलभत्वादितिदोभाविशेषः ५ प्राणयुक्तौप्राणनिरोधेअसौयोगशब्दः ६ ॥ ॥

श्री.
वा. नि.
सं. टी.
२४

महदपि पेरण्यंमितिदोषः कलधौतादिकमवदादृशः १४ नलरायिधिविक्याविवेकेइत्युक्तंनःदिशोपदेहतिदोषैः १५ १६ यावित्रा
वतेत्वामिनिवेशादिनाः कामंनइतिकाकाभोगात्तलह्लाः मेमनौः ऊर्वतोनुभवेत्तः १७ शत्रुजयादिकार्यसंपत्तौसन्मानाउ
दत्तरक्तंयंसाधुःशत्रुमित्राकांतासुखदुःखमयकर्षेनायतुः १८ विमोहेपुविमोहहेतुष्वकुलकौतुविपदांक्रमतेः १९ महत्ता

नयमनःकचिदपिसंकल्हेतुमहत्स्वपि महद्स्वपदयानेपुकलधौताःस्मःखिव १४ नोललामविलासिन्याश्च
यापरमकांतया परिश्रमोंङ्गलस्येवनलरायोस्पहह १५ नमनोडुःखशोकेनधीधोराववनस्यलं मदधेच
नभोगोहैरवयापैरिवोपधीः १६ नेदिकेवलमव्यग्राःऊर्वतःकामसंतर्पीः इत्यान्निहफलंरामनाभिलेषुनेत
मनः १७ नोदनुःकार्यसंपन्नावकांतानावलमायतुः नदृष्णनर्सहवेमोमेसन्नेवचसंकटे" मनमहूनेविमोहे
पुनममनविपत्कमेः ननद्गुंक्रुभेःशोकेरुकडुर्नमवानिव १८ शाहृताचारसंसाभंकुर्वतःकर्मकेवलं स्थिता
विगतसंरंभमपराइवमेखः २० तोतादृष्टिमवहृम्पतावाच्यविनाशिनी अनहंकृतत्वदंकारोविद्स्वयथा
कमे २१ ययाभूतानिमामेवपर्यतामेपरंपरा मेरुःस्थितोविगंभीरःसममास्यानभ्रमः" विनाबंसर्वमेवेदं
स्मिस्थमाभासताभतं नेहसमसमसंवाकविदत्तिनकिंचन" महत्तामलमालंब्यमनोदमवहेलया शसत्कृष्णा
ड्डिःसर्वकमवमभ्यमवस्तयो "किंरोदिपिवनीहेगोमहवहानुशोचसि भ्रमसंकल्पनविकल्पमोसामानेनेहयथा
श्रीरामउवाच अहोनुमयावन्नंनेसम्पङ्गानमलसयः त्वत्प्रसादात्प्रबुद्धोस्मिहर्षमंगादिवोत्तमं २६ ॥ ॥

एवमाकृताःस्वस्वधर्मोचितैःआचरन्नेनसंसारेविषये २० अनहंकृतत्वात्मदंकारनिष्कृष्णतुवचिनागेअहंकारआत्मा
बुद्धिर्यस्यनयाविधःसन् २१ यथाभूतायथास्थितांमेरुरिवस्थितःस्थिरः २२ कीदृशंनयथाभूतदर्शनेनदाहृविन्मात्रमि
ति २३ महत्तांकलमतो २४ २५ रामवाक्यानिस्पष्टानि ॥ २६ ॥ रामायनमोनमः ॥ रामइतिराम ॥ ॥

2373

2374

वद्भिः सुर्णाधीः श्रोत्रापिनवंपदार्थौ येषां ग्रंतयवांनवेदिष्टसमनीरागाचेनमः १ अनंतरूपंतत्समवसरणेपिलक्ष्ये वेदनचमत्कारोयेषांत्र
नपवनारायणाभ्यनाइवस्थिताः सवलितानाकाराः नस्यस्वभावैः अपराभिरवइवस्थिताः तेषां समवसरणविहारं अपंचयतिरेभि
रेतस्तादिना ४ दोलानामांदोलनैस्तुलास्तु ५ विचित्राग्रयोनित्वकर्णियेषुनानि ६ नानाचारवहुविधधिमित्वाचारानैर्विचे।
ष्टितानतुष्टितानधर्मानजनरागः स्वयमयानाश्रितवंतरत्नर्थः इतिरूपमेवनृत्तिस्तुतिदेनाः आरंभाः मयत्तायसासलया।
विधाः इतिकर्नव्यतांक्षाणांसामादीति यावतस्तुनमः १ ईहमीति ईक्षाईक्षसाधनसंपद्भिः रमणीयेषुभोगानामाभेगे

इति सर्वोपि ये धीराः समस्तीरागाचेनमः नर्तिंदति ननंदंतिजौविवेकसारांनथा १ इमलरूपचमत्काराः नारायणाभ
नाइव आनवः सवलिताकाराअपराइवमेरवः २ वेमिवनवंतेह्नहेंयेपुनगोरेषुच देवोपवनमालासुस्वर्गेषुच।
स्वाइव "प्रेमः जन्मसमर्णास्तुदोलांदोलनवलास्तुच विचित्रवनलेखास्तुमेरुशृंगशिलासुच ४ वजुर्विनैनसाङ्गीणि
चामरच्छत्रवंतिच विचित्रार्थानिरम्याणिविवासाचारमयानिच प्रक्तजनन्यांतिमान्सर्वाणिनानाचारविचेष्टिताः स्तुतिमस्तु
दिताः संभावितिकर्नव्यताक्षिति ६ ईहसौरमणीयेषुललनाहास्यहासिषु विहारहारस्येषुभोगाभोगेषुभूषिताः ८
विविधुचारुवेनास्तुमंदारवलितासुच अप्सरोगीतपूर्णासुसंमेदाहोरामभूमिषु सचराचरभूतेषुविश्रांताविस
जैनषु यज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषुयथाक्रमं ९ नेनईनरागसंद्राह्रभ्रांतिभूतिशिलास्तुच भेरीभांकारभीमासु
संग्रामार्णववीथिषु नस्युःपरमवितासह्नतविस्मो हिनास्तुच संभ्रमलोभमोदादीषुसर्वास्वहंदरीतिषु ११ मनसेषा

संमार्गानंदपदं सनवरंगते १२ ॥ ॥

नमोरागमनुपायिगतभ्रमे असमांन

षुकलापेषु ८ विविधुर्निर्विविहः ९ चराचरभूतैः सहितेषु सर्वभुवनेषुविश्रांताः स्थिताः अखिलजंतवो ये तथा विधेषु
यज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषु वत्स्येवान्माः सर्वेषां भूतानां लोकाः यथेवत्स्थितावालामानेरपर्युपासते एवंसर्वाणि भूता
न्यग्निहोत्रमुपासते इत्यादिश्रुतेरितिभावः ९ तेरु निस्तेरुः ११ परुषाणि क्रूराणि क्रेमासहानिविमानि सहनविस्रेः साधुभि
हृजनास्वपरिभूतास्वहंदरीतिषुविपत्स्विति यावत् १२ ॥ १२ ॥

जि=

नंदनो=

प्र:=

2375

स्वेदलेलेलेनिरूपाधिमेमाचन्द्राधांरस्त्रानोदेहादीनांचालनोमागनोनुद्दिष्टानानांआहतिरूपाकोभिचानस्थूनस्थूलेधेमैः
अशांनमतिनिरंशंअनरस्रानेपुंजेनननरस्यानसूक्षेव १. ६ इत्सरंसिंधोनीकेदंवविनृतं सर्वेषांहलपादायंतानोकंदंवंह
फविहेभकंनेनरानवदाधारं ७ धर्मिद्वानन्नवेसत्त्वमाह अहीतारांवासिति ८ अहोयंनारुडादिभिधपिद्दतंमशावंषआ
भामेअभिवाङ्गि ४ रंनेनंस्ववायाआभिवंजके ११ १२ नादात्म्याधीरोयरश्यानस्मेवसर्वेअपवादरश्यानअहंनावोपनि

सर्वाकाशविदाशंषविदात्मानमुपागतः "स्नेहाधारमयाशांनेभउवानाहतिभ्रमैः ६ शुक्लकृष्णंचंदीपं वह्निरे। सि
नरूपास्मदे "इत्सरःपाथिनीकंदंनेनसर्वांगरुदंरे ७ अनंतानीवनोपायंविदात्मानमुपागतः "अहीतारांवंसमभृ
नमशाश्वाकमपस्थिते ८ अहंयंमनृतंसत्यंविदात्मानमुपास्महे "शाह्नसपरमस्वर्गांतंयेतआसमागते ९ नैरेव।
रहितंशांतंविदात्मानमुपागतः "आकाशकोशाविशदंसर्वलोकस्थंरंजनं १०. नरंजनंनचाकाशंविदात्मानमुपाग
तः "महासमाहितात्माशहितंरहितंसर्वभूतिनिधिः ११ कर्तृत्वेवापकर्ताशंविदात्मानमुपागतः "अखिलमिदमहंममै।
वसर्वंत्वमहमपिनाहमयेनरश्रुनाहं इतिविदितवतोजगान्तेमेस्थिरमथवालगतज्वरोभवामि १२ इतिश्री
मोक्षोपायेजीवन्मुक्तनिश्चयोपदेशोनामैकादशःसर्गः ॥ श्रीवसिष्ठउवाच इतिनिश्चयवंतस्तेमहात्मानोवि
गतैनसः सत्यासत्यपदेशांतेसमसत्वमवस्थिताः १॥

पोथिततत्त्वदार्थेव्ववस्थिताः १॥

मित्वमहंकारोपाहंनेइतरत्त्वनरांनाहंइत्यध्यारोपापवादाभ्यांतत्त्वंविदितवतोमेममजगतकृत्रिमंमायामयंवाअस्तु
अथवास्थिरं अहंविगतज्वरोमेवनास्तुउभयथाप्यहंगतज्वरोभवामीत्यर्थः १२ इतिश्री निर्वाणप्रकरणेएकादशःसर्गः ॥ व
हिनीरागाःनिःसंशमातःस्वकात्मभावर्जितनर्कस्थितिंताशेषप्रकाशमिहाग्रहीन् "तेनतत्त्वकारेयाजीवन्मुक्ताःसंतःसत्यपदे

दि

अग्रोऽस्मादिस्वज्ञात्मनापिचिन्मयवस्तुग्राणस्यसार्थनः सैवनानौस्याद्यायेनाहुरस्मिविलिमहंसाधुर्यैशिलंनिमिलंनैतत्पणमित्यर्थः ५५ ५६
६ प्रत्यगात्मत्वाहंस्वप्रकाशानन्दात्मस्थं ५७ गगनमितिसर्वान्तर्यि ५८ कौतुकंकामः ५९ संभ्रमःक्रोधःकौतुकंभोगोत्कंठाआरंभो
यत्नः ईहाचेष्टासर्वंनिरवशेषं १० २ अपर्यन्तानांप्रतिविंबविलासस्यारंभः यस्मात्तंत्रैलोक्यस्थानांदेहलक्षणानांमन्त्रकाणांतेन २

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थंविदात्मानमुपास्महे॥ उत्पन्नग्राहिकैर्योनंभूतमन्त्रैर्शितंतत्रे ५४ हसंयोगेनिमिलंचदेहेविदात्मा
नमुपास्महे॥ आलोकबद्दिःस्तस्थिंतत्स्वात्मवस्तुनि ५६ अहरत्नपिहृस्थंविदात्मानमुपास्महे॥ माधुर्यादिगुणा
धुर्यंनीलादिगुणलीलया ५१ गगनंपदार्थंजानेषुविदात्मानमुपास्महे॥ प्रशान्तसर्वसंकल्पंविगताखिलकौतुकं
॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुतर्यान्तर्यामितोपदे ५८ समस्तदेवसर्वत्रविदात्मानमुपास्महे॥ ५९ विगताशेषसंरंभविदा
त्मानमुपास्महे॥ निःकौतुकंनिरारंभंनिरीहंसर्वमेवच॥ निरंशंनिरहंकारंविदात्मानमुपास्महे॥ सर्वस्यान्तःस्थितं
सर्वमप्यपार्थकरूपिणं १ अपर्यन्तविदारंभविदात्मानमुपागतः॥ त्रैलोक्यदेहमन्त्राणांतंतमन्त्रतमात्तनं २ प्र
चारसंकोचकरंविदात्मानमुपागतः॥ सर्वंयत्रेदमस्त्येवनास्त्येवचमनागपि॥ सदसद्रूपमेकंतंविदात्मानमुपाग
तः॥ परमप्रशमंयस्तांसासदंसर्वसंपदां ५ ॥

+लीनमंतर्बहिःस्व
ज्ञानक्रोडीकृतसम
गतखगान् १-३ चि
त्रेवृक्षालम्बिव ५
विदात्मानमुपा
गतः + दृ + मू + ७

+प्रशान्तसर्वसंकल्पं
विगताखिलकौतु
कं + मू + ४

त
प्रचाराचारैर्जाग्रत्स्वप्नौ संकोचःसुषुप्तिस्तत्करंयेनर्बहिर्मुखत्वेनआभासान्व्याभासान् जगल्लक्षणान्तरंगान्वाहिताःक्रोडीकृ
त्यस्वेनभावलीनंप्रकटनतयास्थितं २ सर्वंसर्वंसत्तानिर्वाहकत्वात्मरूपंप्रलयेसर्वसत्तानिर्वाहकत्वादसद्रूपमितिभावः ४
परमप्रशमंयस्तंतविश्रामसादैर्विवेकस्संवा सर्वासांसंपदांसम्यक्त्वनार्थसदंप्रतिष्ठा १ ५ ॥ रामायनमोनमः ॥

श्री.
वा. नि.
२२

८+१

2377

सर्वेषांप्राणांअंतःएकरूपेणस्थिते ८३ ८४ ८५ तस्यआत्मत्वात्सर्वेषांव्याप्तिं देहकेदोंवकेध्येतोचाद्योनोगामयोति विसते
नमस्तेस्यशोन्वया ८६ भुवनानिलोकाःजलानिच भूमिवासूणाधिस्वेदांस्वेदशालिनी ८७ दुर्लक्ष्याःअणवःसूक्ष्माःजीवाः
जलकणस्तुतन्मयःकालिमाकारोयस्याःअनुभूतिमयःअनुभवमात्रनाम्यःअनंतस्यःसारोयस्याःलेदक्षिकणनापरे।

ते
तेर्थंरूपमनाद्यंतंचिद्रूपात्मानमामयं" एंसांदेहगतोनित्यानामिद्रूणोस्वाड्वेस्थितं ८८ सर्वेषामेकरूपेणतिष्ठ।
त्यासिसमस्थितः" सर्वेषांप्रकृतानांस्यरूपधामानोविवुप्रभा ८९ आलोककारिणोज्ञानाचिद्रूपोदेमदंतते" सेभो।
ते- शानंदलववदस्मृतास्वादुशाक्तिवत् स्वादुभूतैकमार्च्यचिद्रूपात्स्थितदव्ययं" योनोगामपिगुमास्वदेहनेनवि
सेयथा ८६ हेदेभेदेष्कुरद्रूपंचिद्रूपात्मदमनामयं" आकाशभुवनाद्यभ्रमात्सेवस्वदशालिनी ८७ दुर्लक्ष्याणम
याकाराविकलिरूहमानता" अनुभूतिमयांतस्यात्सेदमात्रोपलक्षिता सौराहूनस्यसत्तेवचिदहंचयवर्जिता" क
हकांगदवैरसवनानंदतन्मयी हेमोवषस्थितोदेहेचिद्रूपात्मास्मिसर्वगः" पदार्थौघस्यभेलादेवंदिरतस्त्र
सर्वदा सत्तासामान्यरूपेणयाचित्सोहमलेपकः" सर्वासामनुभूतीनामादर्शोयोस्यकृत्रिमः ९१ अगम्योमल
लेवानातचितनमहंमहत्" सर्वसंकल्पफलदंसर्वतेजःप्रकाशकं ९२ सर्वोपादेयसीमांतेचिदात्मानमुपास्म
हे" सर्वावयवविश्रांतेसमस्तावयवातिगे अनारतकवरूपंचिदात्मानमुपास्महे" वटेपटेतटेकूपेस्पंदमानेसदा

॥ शु भ गट

मात्रतन्मात्रोपलक्षिता ८८ नदतन्मयीहेविदेमसत्तेवेनिशेषः ८९ अनुभवरूपचिदात्मा ९१ ९२ सर्वेषामुपादेयानामु
पादानस्यात्मार्थत्वात्ततसीमांते ९३ घटपटादौसद्रूपेणस्थितेततनोचतुर्विंधदेहेस्पंदमानेस्फारहूपंचेष्टानिमित्तभूते
वा जाग्रदवस्थायामपिसुषुप्तिमिवपरमार्थतोनिर्विशेषतयास्थिते ९४ ॥

2378

स्वस्यांशेनतालिकनभःप्रदेशस्याद्वासांनानाबाह्यवस्तुःत्वोर्द्धकाव्यत्वेनैवमूर्च्छनाद्दृष्टायानिर्विषयत्वानुभवयाप्रसिद्धेदेशासायेना
दृष्टवेति ७६ एवमिदंस्यन्त्रेसः अन्यथेदस्योविषयेनसंत्यक्तः सर्वादिनाः अथतानंशेनतालमात्रोस्थानेपिदार्थानामालोकनमा
लोकायेनतथाविधेमनसिसंस्थिते प्रसतिदेशेऽशेनतालंदेशोऽस्मात्सर्वविषयसंस्पर्शोपरायपूर्वयाप्रतीतिविन्मात्रेतदित्य
र्थः ७७ संवेधेमेलनेसतिप्रेक्तनत्वलतोप्युकर्मसुकार्येषुदृश्यमनीयावद्दृिनिगमनाऽनुकूलायाविकल्पित्वसुलभमर्थः ७८
त्वमनंतादीनांफलानांआत्मनिस्तोयेनदृश्यभावेतिप्रतीतंदृश्यमेदानांस्वयमंशसीनादस्नादिहन्यमिवव्यक्तप्रयाप्नापार्यस्यादसा।

यावत्स्यानत्तुविकल्पितत्वविद्वत्त्वात्मनिर्मले" तावदुःखादिकलनाविकलोनिर्मलस्तथा ७६ सत्यानुभवरूपात्मावि
द्वत्त्वात्मस्थितात्मनः" अंशेनतान्धतालोकेमनस्यन्तःसंस्थिते ७७ याप्रतीतिस्तन्नागत्वान्विद्वत्त्वात्मसवेदाः" भूवा
र्येतित्त्वबीजानांएवंवेधेऽकृतकर्मसु ७८ याक्लिष्टदृश्यनीयांतत्त्वविद्वत्त्वादृश्यमानतं" त्वमनंतविवर्तिवानांस्वयमात्मनि।
तिष्ठति ७९ यास्यादत्तलानालीनांतत्वत्त्वाविदहंस्वतः" वेदानंदविनिर्मुक्तांतःसंवित्तिर्मननोदिता ८० लाभालाभवि
धौतत्स्याविद्वत्त्वात्मनिरामये" यावद्रश्मकर्कमेतावदृष्टिस्तत्त्वयदातदाततं नमध्यमदृशात्रांतेनिर्मलेचिदहंततं" जा
ग्रत्यपिसुषुप्तेपितत्स्वप्नापितयोदिते ८१ ॥

तान्तदेवब्रह्मेत्यर्थः ७९ किंचयेवंसंवित्तिरिहलाभालाभयोःवेदानंदवनीप्रसिद्धासैवमात्राऽनुसारिमननोदयविशेषाधिनासती
वेदानंदविनिर्मुक्ताचेत्तदेवब्रह्मेत्याहवेदेति ८० भूमिष्टस्यादित्यपरूपतःतंसःयावद्रश्मकर्कंभूमिमारभ्यार्कपर्यन्तंयत् दृष्टि
श्चक्षुस्तत्त्वतोऽस्तुवे आननेविस्तीर्णमपिततस्वयन्मध्यंनेत्रस्यैवभयासेलग्नभागस्तत्स्पर्शोविषयप्रकाशनसमर्थमपितहि
निर्मलमित्यर्थः ८१ एवमेस्याजयसाहितत्त्वपस्यैवपरिस्यागेनतर्थभूतंब्रह्मेत्याहजाग्रदिति ८२ ॥ रामायनमोनमः ॥ ॥

श्री.
बा. नि.
टः
१२

समनसंयोगितोमौनंस्वनुभूयमानमस्याभिलषितमपाकं अनृतैपरंनिःश्रेतिमायानंदरूपं एवमद्वैतमूर्धर्ववद्रूपपादयनुक्रमेणा
ह अनारतेति ११ अहंकारलक्षणानिनिःशेषाणिसमस्तानिभोक्तृचक्राणिप्रतितनवेद्रीसाह्निश्राधारोपादिभिर्मध्यधावदना
रतमानरूपंकूटस्थनित्यानुभवानंदैकरसंविशुद्धत्वाद्हमित्यन्वयः नित्यंचानुभवान्वृतमित्येतेनत्वमर्थनिष्ठानुभवेनोपपाद
यन्नाहस्वयुमेति १२ संभोगानामानुभानंदादेर्देहेस्वपरभोगतविप्रद्वत्वानितेभ्योप्युक्षमे अतमासेसर्वेनःप्रकाशमानेसंभो।
गोनमस्थितियदृष्टंतदृपाधानुभावपनित्ववंईदीति रत्नादिभिर्निदिर्येवंउपार्वरादिष्वाद्वसंवितिः ईषन्मात्रावृउरसप्रति

श्लोकः समनोमौनेविशुद्धत्वात्स्वमृतैपरं अनारतमहंरूपंनित्यंचानुभवामृतं ११ अहंनिःशेषचक्राणिविशुद्धत्वाद
मलेपवं स्वयमरहरंसंसानेभासेकविभसात्मकं १२ संभोगेनसमासाम्यंसेविशुद्धत्वास्वापवाहनं एवंशदिवादुसं
विनिःशेषणाज्ञानतिष्ठति १३ विनादिभवद्वेहतद्विशुद्धत्वादमयुनः कांताप्रसंरुकविचसचंद्रेसमदितेसति १४
चंद्रमन्यमयशान्नात्मविशुद्धत्वादमनागमयं भूमिहनरदृष्टोनासत्रानोवेनिशाकरे १५ ॥

स्वाः

ह्मोनः वंशेपसर्पणपर्यंतात्यन्तरदेशाकालपरिच्छिन्नानिहृतिसैवतत्सपरिच्छेदहेतुभूतिंनचेत्यचेतयितृत्वस्वप्रकाशाने
दैकरसतयावर्तुउदेशुसत्यपरिच्छेदोपाधिच्युतावपिच्युतिरहितात्मानंदेवनिरतिशयानंदब्रह्मत्वादहमित्यन्वयः १३ नत्रा
ज्ञानस्यविषयोपाधिनिर्मुक्तस्थितिरेवप्रसिद्धेत्याशंक्यतत्प्रसिद्धिंदर्शयतिकां तेतिनिशिकांतासंप्रमुकविन्नस्यचंद्रोदये।
प्रतिचंद्रकांतोभयदर्शनेप्यंतरालदेशोवितोविच्छेदाननुभवाच्चंद्राकारप्रत्ययपर्यंतमविच्छिन्नमनात्मकंनिर्विषयंविद्धत्वा।
प्रसिद्धंनदेवाहमित्यर्थः १४ भूमिष्ठेतितस्यैवस्फुटीकरणं १५ ॥

१२

2379

नेनत्वदार्थशोधनमपि परिच्छेद्यत्वाणोह्यनिराख्येन विशेषेन सर्वोन्यसाम्येनत्वरूपं स्मादिरूपदेहादिरूपात्मैवेति नतिविरा
साहं मिथ्याध्यारोपेनाह अहं ब्रह्मास्मीत्यादि ९. ११ १२ शैलाः सागराः सार्धं ग्रामैर्महत्यहं भूतग्रामक्षयः शान्तियर्थः १३ संभव
नं ग्रकुरकांडभवनानगातावोद्याद्भिभ्रांवल्लदेषिणि १४ १५ १६ १७ अनुभूयते ब्रह्मविद्भिरिति शेषः नतु प्रतिबुद्धं मनोबुद्धी।
द्रियवृत्तिभेदेन चित्तिभेदानुभवात्कथं ब्रह्मत्वमनवाद्यमनहृत्यादि स्वप्नलास्तु कलनासत्वविशुद्धे निर्विशेषत्वेन गाने १८ स्वप्रत्य

नत्वमास्मि न वाऽन्यास्मि ब्रह्माहमिति निश्चयात् अहं शुक्लमहं शान्तमहमस्मीन्द्रदेवगः ९ चिद्रूपं चेतनावादं ब्रह्माह
मिति निश्चयात् योऽहं त्वमहं सार्कमहं माभा भवोप्यहं १० अहं वह्न्यपसाकाशो ब्रह्माहमिति निश्चयात् अहं तृणमहं चोर्वी
गुल्मोऽहं काननाद्यहं ११ शैलसागरसार्थोऽहं ब्रह्मलोकलोकिलस्थितं अव्यानदानसंकोचहर्षविकाभूतग्रामक्षयः सर्वेषु
व चिदात्मास्मि ब्रह्मस्पातनत्वपपूर्कं लतागुल्मांकुरादीनामहं स्वभववेषिणी १४ चिदात्मानवीतंपानेपरब्रह्म
सात्मकं यस्मिन् सर्वे यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यत् १५ योमनःसर्वपक्षात्मा परं ब्रह्मेति निश्चयः चिदात्मा ब्रह्मस
त्वत्त्वमनन्तहानिना सथिः १६ आद्यन्ते सर्वगं तत्त्वविभ्राजं चेत्यवर्जितं अभासमावपमलं सर्वभूतात्मबोधकं १७
सर्वज्ञावस्थितं शान्तं विष्ठोत्थन्तरभूपते मनोबुद्धीन्द्रियव्राते समस्तकलनाविते १८ भेदं त्यक्त्वा स्वमाभासं चिद्ब्रह्माह
मनामयं शाखादीनामशेषाणां कारणानां जगत्स्थितेः १९ नतावकाशकं स्वच्छं विष्ठत्वात्मिनमेत्यः अनारतगल
त्स्वकविद्रावगाहनात्मकं २० ॥

कृत्स्नस्वरूपमेवमाश्रमानदाभासं स्वप्रकाशं शाखादीनां तत्कारणानां माकाशादीनां तत्कृतं जगत्स्थितेश्च १९॥ तन्नावकाशकं सत्ताम्रा
प्याः स्वरूपं समस्तकलनाविततत्वमपपादय तत्कमेवस्फुटमाह अनारतेति अग्निविस्फुलिंगधारा इत्यवापिधाराभिरनार
तं गलत्योनिःसरंत्याया चिद्द्रावणास्तासां गाहनात्मकमाकरस्थानीयमन्यगात्मस्वरूपे २० ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥

व+२

श्री.
वा. सि.
मू. टी.
३१

व+२

2381

५१ ५२ नहिंजीवजगतोर्भेदस्यमानंततोभावनास्वदृश्यैवसर्वेषांज्ञानेनेतिविवेकाख्याभावादितिविवेकत्वंहेतंप्रवक्तर्युच्यतेनज्ञाद
इदंत्विन्त्यादिनाहंजीवजगद्रूपंप्रयुक्तंविचारात्सहमितिज्ञातेसतिसोहमहंभावनाउदेतियस्माद्धेतोरयुक्ताकुक्तिरजतादेवं
रसप्रसिद्धेर्धयाविचारणायाजगतान्सवमोस्यवसाद्विविरज्यतेयुक्तमन्यवर्थः ५३ उक्ताविचारणाज्जगद्दृष्टिषयेनत्यक्तार्थमो
धनतयापर्यवसन्नोन्यायेनजगद्देहोऽकमेवस्फुटमहंदहैतमिति ५४ जीवोपिसातंपदार्थशोधनतयापर्यवसन्नो
न्यायेननदंशोयुक्तंस्फुरयति अयमितिअयंदेहादिकार्यकरणसंघातोनाहमितिज्ञातेसति ५५ पदार्थशोधनफल

अपरिज्ञातमज्ञानात्मज्ञानमितिकथ्यते परिज्ञातेभवेज्ज्ञानमज्ञानपरिनाशने ५१ बंधुरेवापरिज्ञातोज्ञातोस्यबंधुरिति
कथ्यते परिज्ञातोभवेद्बंधुरबंधुभ्रमनाशनात् ५२ इदंत्वमुक्तमित्यंतर्ज्ञातेसोहमितिभावना यस्मादुक्तादैवस्या
यथाकिलविरज्यते ५३ इदंतत्सत्यमित्यंतर्ज्ञातेसोहमितिभावना तस्माद्धेनाशवेस्माद्यपातवलविराजते ५४ अयं। रज
नाहमितिज्ञातेस्फुटेसोहमितिभावना मिथ्याहंकारनाशनस्माद्यपान्नविरज्यते ५५ ब्रह्मैवाहमितिज्ञातेसत्येसोहमिति।
भावना तस्मिन्सत्येनिमज्जद्वेषयथांतःपरिलीयते ५६ सतिविज्ञातमेतस्मिन्न्योमेदमितिवेद्म्यहं तममहंतादिबोधेन
स्वादिन्यादिजगद्धते ५७ सत्यंसर्वप्रकाराद्युत्रेखिदमितिवेद्म्यहं नमेदुःखंनकर्माणि नमेमोहोनवांछितं ५८ समः
स्वस्थाविशोकोस्मिब्रह्माहमितिभावना कलाकलंकमुक्तोस्मिसर्वमस्मिनिरामयः ॥ ५९ ॥

भूतात्वंउवाक्यार्थबोधनयापिसापर्यवसन्नोन्यायेनतस्मिन्जीवजगद्ब्रह्मयोर्बोधलक्षणंस्फुटयतिब्रह्मैवेति ५८ अत्वं
उकारबोधेसतितस्मिन्नपिजगत्सदेकारसब्रह्मैवनपूर्ववदुःखरूपमित्यायेनाहं सतीतिज्ञाभ्यांतस्मिन्नत्वंउवाक्यार्थवि
ज्ञातेअपरिच्छिन्नस्वभावेनआविर्भूतेसति त्वंतमहंतमादिपदार्थदेहंवतेषांबाधेसतितत्राकृप्रसिद्धेमत आदिपदाज्ञा
तिप्रियेनामरूपमितिपंचरूपंइदंजगद्धनेवस्तज्ञातेब्रह्मैवेतिवेद्मीत्यर्थः ५७ ५८ तत्स्वभावस्थितिमेवपरमपुरुषार्थतयाप
येति समइत्यादिना ५९ ॥

३१

238

अतएवशरीरनाशेननात्मनाशइतिदृष्टांतेनोपपादयति घनोर्मि ५५ ५ कल्पनाइंद्रियव्यापारः रूपं भोग्यं तस्मात्तयोर्विपर्यये
पदेभावाद्धर्षविषादादयस्तद्वचनाप्रर्थाःशुरूघार्थभोगः ५१ ५१ तथापृथक्त्वच्चयाहुः अद्वैतपर्यंतसत्तियैप्रतिप्रवेणप्रतिध
न्यात्मनाहिरूकारूवज्जृंभतेनतथादेहद्विकबाह्यार्थादिरूपनामभेदेनात्मैवजृंभतेइत्यर्थः ५६ अतस्तंजीवजगद्भावे नत्वा
त्मनिचैवंविविक्ताश्मुहीतिवादत्यागेनोक्तंस्वमहत्त्वंतस्मादन्तयाहीति ५५ अज्ञानस्य अज्ञानविरुद्धासंभाविनकादिनालोके

तरंगकणजालेनपयसोवपयोघने॥ शरीरनाशेनकथंब्रह्मणोमृत्युधीर्भवेत् ५८ ब्रह्मणोव्यतिरिक्तंहिनयथारी
गादिविद्यते॥ पयसोव्यतिरेकेणतरंगादिमहार्णवे ५९ यःकल्लोलोयाचकणिकायायावीचिर्यस्तरंगकः यःफेनोयाच
लहरीनचयाथावारिवारिणि ५० योदेहोयाचकलनायद्दृश्यंयच्चतत्तयो योभावश्चनयोयंचतथानद्धब्रह्मणि
संस्थानरचनाचित्राब्रह्मणःकनकादिव नान्यद्यथाविस्फुरणान्नृषेवाहितभावना ५२ मनोबुद्धिरहंकारस्तन्मा
चे+ त्राणींद्रियाणि॥ ब्रह्मैवसर्वंनानात्मसुखंदुःखंनविद्यते ५३ अयंसोऽहमिदंचित्रमित्यर्थोन्यथागिराग्राहः अ
तिप्रवेणाद्वाविवात्मात्मनिजृंभते ५४ ब्रह्मैवाज्ञानमज्ञानमस्मादतइत्यवस्थिते तथाहिदेहरूपेणस्वेच्छेनसात्मा
तत्त्वात्मनः अभावितंब्रह्मणातथाब्रह्माज्ञानमज्ञानंभवेत् अभावितंहेमनयायद्वद्धेमचनस्याद्भवेत् स्वयंप्रभुर्महात्मैव
ब्रह्मब्रह्मविदोविदुः अपरिज्ञानमज्ञानमज्ञानमितिकथ्यते ५१ ज्ञातंब्रह्मतयाब्रह्मब्रह्मैवभवतिक्षणात् ज्ञा
तंहेमनयाहेमहेमैवभवतिक्षणात् ब्रह्मात्मासर्वशक्तिर्हिनचयथाभावयन्मले निर्द्वंद्वःकःस्वयंभासयानतथा
सुप्रपश्यति ५८ अकर्मकर्तृकरणमकारणमनामयं स्वयंप्रभुंमहात्मानंब्रह्मब्रह्मविदोविदुः ५० रामायनमः

प्रसिद्धैवेत्याह अभावितमिति ५८ अतएवतदज्ञानरूपेवास्तानद्रूपेनतत्त्वतद्रूपेणाह स्वयंप्रभुरिति ५१ आत्मास्वयंब्रह्म।
यथाजीवजगद्रूपेणसात्त्विकब्रह्मरूपेणवाभावयति ५५ अतएवतत्त्वविदोनजीवजगद्भावेनपश्यन्तीत्याह अकर्मेति
स्वबोधात्स्वभावेस्वयंप्रभवतीतिस्वयंप्रभुरिति ५०॥

य

म-

श्री.
वा.सा.
टी.
१. चलेत्+

२८+

2383

एवमात्यंतिकभोगनिवृत्तिरेवविश्रांतीत्याह संभोगेति २६ कलनाद्वैतास्पंदवतोः संतोः शृंभुनेत्यद्यथाकिंचिदपिनास्ति
नयेत्यर्थः २७ स्पंदरागद्वेषादिनाचलनेनदर्शितोतिनमयोनिकेइतिवावत् आवर्तसमूहेनापि तथादेहब्रह्मणिमृतेब्र।
ह्मणिमायानैपिनकिंचिन्छियतेइत्यर्थः जडरूपदेहादेनेवमत्वपर्यायेणब्रह्मनामाश्राहीतितन्निषेधतिपयेति चला
चलेचचलेप्रचलेचेतिवा २८ जडरूपाभावेप्रतियोग्यप्रसिद्धावजडस्थितिर्नस्याहृत्तरूपस्यापप्रसक्तिरितिभावः २९
नसैवब्रह्मनदिवभावेयथानथारूपाप्रकृतिर्मायिकः स्वभावःनरूपादेवजीवनजडरूपंकल्पनेत्याहइदमिति ३० अतएवतत्

स्वजु=

दुःखितानमिकैवस्याद्गुलस्पर्शभेगापमा" संभोगादौतत्वंब्रह्मणस्थितेदेहब्रह्मणि २६ संपन्नमेतदस्वरूतितथास्या
कल्पनाः जनः" वीच्यस्पंदवतोनेतत्यद्गुनोयथा २७ तत्रामतेनथानखोब्रह्मणिस्पंदरूपिणि" यथावर्तन्मृते
तोयेनकिंचिन्नश्यतेक्वचित् २८ मृतेब्रह्मनमायायानेदेहब्रह्मणिवैतथा" यथाचलाचलेतोयेनततासमेनतिष्ठतः २९
तथाजडजडेरूपेनस्थितेपरमात्मनि" कटकत्वंयथाहेम्नोयथावर्तजलस्यच तदत्तद्भावरूपेयंतथाब्रह्मनिरा
त्मनः" इदंहिजीवभूतानामजडरूपमिदंभवेत् ३० इत्यस्तानात्मनोमोहोनचस्तानात्मनःक्वचित्" अजसङ्गःसो
यमयंतस्मानेदमयंजगत् ३१ ब्रह्मभुवनमेयस्यप्रकाशेनसचक्षुषः" जगदेकात्मकंतस्यसूर्यैस्तानीवडुःखदे
शिकेशोविवसकृयत्नानिशाङ्गुमसलकेवला" अस्मिन्नुत्पलघटेनिसमेकस्मिन्सर्वतःस्थिते ३२ नकिंचित्क्षियतेनाम
नचकिंचनजीवति" यथोल्लासविलासेषुननश्यतिनजायते ३३ नवंगादिमहांभोधौभूतहृदंतथात्मनि" इदना
स्तीदमस्तीतिभ्रांतिर्नोमात्मनात्मनि ३४ शक्तिर्निर्हेतकैवांतःस्फुरतिस्फाटिकांशुवत्" जगत्कल्मात्मनात्मैवब्रह्म।

॥ [illegible]

३१

विदःसर्वंजगदानंदैकरसमेवेत्याह अत्तस्येति ३५ यथानिशाराग्निःशिवोवासस्यरूपास्फुरत्वभ्रांतिपरिकल्पितयत्तोयस्मा
तथाविधाद्वैसाद्वैदेहद्रूरूपस्यकेवलानिर्यत्ताब्रह्मलत्तोप्रमात्मतत्तोपटे ३६ इदं शक्तिर्मायास्फाटिकस्यप्रेङ्गुरनेकप्रति
बिंबग्रहणयोग्यतापादकस्वकत्तामेवयथानताप्रतिबिंबनग्रहणक्रियादिवैचिश्र्यात्मनाअंतःस्फुरतितद्वत्साजगदा।
त्मनानानत्वयदार्थपाक्षात्मनास्फुरतिप्रश्रनेसाचपयाश्रात्मैवतत्त्वब्रह्मस्वात्मन्येवाद्वयेसंस्थितं ३७ ॥ रामायनमः ॥

च

१.

एवकारेणजीवन्मुक्तिमनेनसंबध्यते १३ अपुनःस्पष्टः १४ अयंवक्ष्यमाणप्रकारः १५ नयेनबाह्यदिदृक्षादिनाव्यवस्थितंस्याति।
कार्यवस्थितनत्वपन्यासेनपारमार्थिकस्वरूपेणास्थितं १६ संहितयोक्तमेवविस्तराद्दिदर्शयतिब्रह्मेति १७ विवर्द्धतेविजृंभते १८
ब्रह्मणात्मामायथाहंतामभिविवर्त्तैःबृंहतिवर्द्धतइति अनयाहमात्मज्ञानेक्वचिन्नहेयत्यागादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह ब्रह्मेति १८।

2384

अन्येषामेवविश्रेद्धिराजर्षीणांचराघव येननिश्चयेनविमुक्तानांजीवतांनेभवन्त्यसौ १३ रामउवाच येनैतेभगवन्
धीरानिश्चयेनमहाधियः विशोकाःसंस्थितास्तन्मेब्रूहिमेप्रभूदितश्चतः १४ वसिष्ठउवाच राजपुत्रमहाबाहोवि
दिताखिलवेद्यहे शृणुयेनयथाहंत्वमयमेवाहिनिश्चयः १५ यदिदंकिंचदाभोगिजगज्जालंप्रदृश्यते तत्सर्वं
ममलंब्रह्मभवत्येतद्व्यवस्थितं १६ ब्रह्मचिद्ब्रह्मभुवनंब्रह्मभूतपरंपरा ब्रह्माहंब्रह्ममच्छत्रुर्ब्रह्ममित्रवान्धवाः १७
ब्रह्मकालत्रयंतच्चब्रह्मण्येवव्यवस्थितं"तरंगमालयांभोधिर्यथात्मनिविवर्त्तते १८ तथापदार्थलक्ष्म्येयमिदंब्रह्म
विवर्त्तते"गृह्यतेब्रह्मणाब्रह्मभुज्यतेब्रह्मब्रह्मणा १९ ब्रह्मब्रह्मणिबृंहात्माब्रह्मणात्मैवबृंहति" ब्रह्मकृष्टंचरू
पंमेब्रह्मणोप्रियकृद्यदि २० नद्धब्रह्मणिब्रह्मनिष्ठेकिमन्यत्कस्यविकृतं"रागादीनामवस्थानांकल्पितानांविहन्त
वत् २१ असंकल्पेननष्टानांकःप्रसंगोऽत्रवर्द्धते"ब्रह्मण्येवहिसर्वस्मिन्ब्रह्मणास्पंदनादिवं २२ स्फुरतिब्रह्मसकलं
स्वविनाऽऽतःस्थितेऽन्नतः"ब्रह्मब्रह्मणिसंतप्तंब्रह्मब्रह्मणिसंस्थितं २३ स्फुरतिब्रह्मणिब्रह्मनाद्वमस्मीनरात्मकं"
वर्द्धब्रह्मपटौब्रह्माहमिदमाततं २४ अनेनारागविरागाणामृषेवकलनेहका" मानलेब्रह्मणिसैवंदेहब्रह्मणिसंगते १
ब्रह्मे+

प्रियकृत्अप्रियकृत् २० नद्धद्दि २१ अत्रब्रह्मणिसर्वस्मिन्नोणि चराणांस्पंदनेगमनेनदादिकं २२ यतःसकलंब्रह्मतत्वे
करंसंस्फुरति अनोऽऽःखिनादिऽनः २३ २४ अनयाहष्याऽऽस्यन्तिकीममयप्राप्तिमाहमरणोंति २५ ॥ रामायनमोनमः

गिउदंतिषकः ५ नालनेरोः नालनक्रमात्स्थाननंनस्य इति नेभसुधैर्ययथान गच्छावलियसेयदश्चयमिनोभुवेम
तिगृहस्थ[illegible]ष्ट्रमेनपदेनभुवेहिनीयेनस्वर्गोमिनिस्रावमनः नृनीयपादस्मेयेभेरोः सकाशाद्दलेमहिंप।
पाततइति स्यष्टः १० ११ कहणादयो १२ इतिबलयंस्त्रिनयप्नसन् १३ निगडेब्धूहंस्रुवेलाजाले १४ १५ स्वस्था।

नेनस्य निगडेकेहमणपहतेनोतिषुः बलेस्वर्गादलनेइहीमेहनेलाहित ४ नस्यविक्षिप्तपाशस्यमन्नोत्रि
नालनेरोषुः पपातक्रमनः स्वर्गेहरिमेगोर्वलेरिव १० स्वपन्नृपादपद्माभ्यामप्यकबिलः शिरः प
पाणेर्योकस्यपक्षेवानाहनभिवाजलः ६ नगुरुः पतितेनइस्यामहेभः कहणाणयो स्यास्न्यारगुणास
नः सतिनिर्यगतावपि १२ पतिनेदन्यासोनिविंनास्मेपोकरुवे वारेणापोनिकलयचेमेनचानमनो।
रिउ १३ केवलंनिगडस्यूहेविदार्याभिजगामह विननेसेनुमस्यार्थेविपुलोधोनवोमसः १४ दयामाश्रि
त्यमानेनोभैकाजालंजगामह विदार्येमेजमेसजालेननमसोवदिवाकरः १५ गनेनगजेमनुनस्योहलिपः स्व
स्य कृदेहधीः गजेनैवसमंतस्यव्यग्याहरनेयंगता १६ मोवलनालमोवानस्यनयापनिनोपिसन् नमेदमा
पदुर्गेदामन्येदेहाउदात्मनो १७ वहनेमाहषीवाधेजुकार्येयमनोबले आमोदयिकमनस्माहोसवत्रेकृ।
मेणनदा १८ वारणाहिरसिद्धोयोगनेभोइः स्वमायये आगतोपगतेनदृइंनिधानेस्वनिर्झनः १९ सोनि
गेहगजेयन्त्राहस्त्रकांनारिनवने ययोदपिदिनेभोक्तरामदुर्गेडविवेदवे २०।

देहोधीः स्त्रनत्याविधः सन् १६
भेदः शिरः पादादिभेदे १२ चंक्रमणोपक्रमे चलने १३ नसिद्धेग्रंथेस्य प्रयुक्तोपायायस्य आतपवनानेभः १५

पचौरैः विंशकं २०॥

2385

तस्मादज्ञानमेवमलं बंधस्तन्निवृत्तिर्हि मोक्षस्यात्मतत्त्वज्ञानादेवेति सर्वोपनिषत्सु प्रसिद्धमिति मोक्षमिति हे महात्मन्न
बद्धः सदा बंधशून्यः स्वयं बद्ध इति चेन्न स्वियं मोक्षेन नेदं वदि पर्वे बंधने ज्ञानं हि हिमकै आध्यात्मिकाधिदैविकाधि
भौतिकत्रिविधपरिच्छेदात्मना आत्मबंधनमभूत्तज्जगत् आत्मनः सकाशादेवोदयान्नन्मयस्य तथाविधं समस्त
मात्ममयं विद्धि तथा वेदने आत्मव्यतिरिक्तापरिच्छेदादान्यनिष्कल्पकमेव भवतीति इह वेदनाभावेन मोक्षे स्थितस्य

मोक्षे हि बंधनमवेहि परं महात्मन् बद्धो न बद्ध इति चेतसि तिष्ठ मुक्तः आत्मोदयं त्रिजगदात्ममयं समस्तं मो
क्षे स्थितस्य सहृमानतु सर्वभूमिः ९ मोक्षोपायेति वाल्मीकीये निर्वाणप्रकरणे त्वाने सर्गः ९८ पृथ्वीविधजनु
वाव मणिसाधक विधेयमबंधनाशुभरात्मज स्वचित्तेन यत्कथाजालं सुत्रयं स्वकटीकुरु १ इह शैलावाव
वाक्यार्थदृष्टेनिपणस्यादृष्ट्वे विश्राममिश्रु सुगतस्तवंकथा चित्रो चित्रमनुन्मीलयामि ते २ यो मे ममाशार्थे
उपालः तत्त्वज्ञानेन पंडितः स्वतंत्रसाधकः योगः सन्मनमेवम हीपते ३ तेषां भवति पापात्सयुष्टविनिर्मलत्वे तदे=
स्थिव तत्त्वज्ञानेन विश्रान्तोऽनन्तर सदिवो भवि ४

श्रुसः आत्मैवमहमात्मा सर्वं बंधादि दुःख विजानामि भूमिः प्रशे।

इदं ते मे भवतो न्वयार्थः इति श्री वा० नि० पू० एकोननवतितमः सर्गः ८९ मणिकाच शुभाख्यानेनान्यार्थमिह विस्तरात
विहृत्तोऽनिविशतोऽतस्तु शालाऽभूपिणीद्यम्बरात्मजे देव स्वनया यत्ममा साधककथाजालं स्वचरित्रमा।
म सिंधुरामनु निवोधनोपायइति इति सुचित्तेन तत्त्वकटीकुरु १ इह तु हृदये तत्त्वतो गृह्णे विमलत्वासीमि
निश्चयकथमेवोन्मीलितनेरात्रामं ग्रामाद्वृत्तं चित्रं व्याख्यावशाद्वै वित्तेनोन्मीलयामीत्यर्थः २ तत्र राजवल्लिकश्चित्

वशिकर्तव्यानशाहजपालइत्याद्युक्तलक्षणमसौत्याद्
नतइति ४

मानुश्रीमानित्यादिनोक्तो मणिसाधकः सत्वमेवेत्याद्यर्थसाविति

2387

रिपुर्हस्तिपकः ९ तालतरोः तालतरुमारुह्य तत्तलस्थहस्तिनो मूर्ध्नि पपात यथा बलियज्ञे पदत्रयमितां भुवमतिक्रम्य प्रथमेन पदेन भुवं द्वितीये
न स्वर्गमित्यतिक्रमतः तृतीयपादपूर्तये मेरोः सकाशाद्बलेर्मूर्ध्नि पपात तद्वत् हरिरित्यर्थः १० ११ करुणां दृष्ट्वा १२ इति कलयं क्षिप्तवान् १३ निगडबद्ध
हं शृंखलाजालं १४ १५ तस्मात् हेतोः धीरस्तथाविधः सन् १६ नेदं शिरः पादाहतिं अंगं १७ चंक्रमणे पद्भ्यां चलने १८ न सिद्धं ग्रैवेयकं गेलवपदुपकोपायोयस
श्चेत एव गतेन सः १९ पयोदैः पिहितं तद्वलं २० २१ तत्र सन्निधौ गजेन्द्रपटानामासकेन नानां नूतनाकृतं यस्मात् तथाविधया राजप्रयुक्तया खातमात्र
त्रा २२ विधिः स्रष्टा २३ शठो वञ्चकः सूक्ष्मतानिधायकतंतुजालप्रायेण लघुना पटलेन शरत्कालीनाम्बरमिव तत् खातं उपरि वा लतजालेन

तं तस्य निगडच्छेदमपश्यद्दूरतो रिपुः बलेः स्वर्गावदलनं हरिर्मेरुतटादिव ९ तस्य विच्छिन्नपाशस्य मूर्ध्नि तालतरोरिव पपात क्रमतः स्वर्गं हरिर्मे
रोर्बलेरिव १० स पतन् पादपस्तस्मादप्राप्य करिणः शिरः पपातोर्व्यां फलं पक्वं वाताहतमिवाकुलः ११ तेऽपुरः पतितं दृष्ट्वा ग्रामहेमः करुणं
ययौ स्फुरत्स्फारगुणस्ततः सन्ति निर्यातनावपि १२ पतितं दलयामीति किं नाम मम पौरुषम् आरब्धोपीति कलयन्नजघान स तं रि
पुं १३ केवलं निगडं भूद् विदार्याभिजगाम ह वितते सेतुमुत्सार्य विपुलौघो नवाम्भसः १४ इयामाश्लिष्टमातंगो धुत्वा जालं जगाम ह
विदार्य मेघसंघातं नभसीव दिवाकरः १५ गते गजे समुत्तस्थौ हस्तिपः स्वस्मात् हृद्धीः गजेनैव समं तस्य यथा हरत रंगता १६ शोचलता
लभिरवरात्स्थयापतितो विसन् नजेहमायवद्वर्जेदामनस्वेदहतुगत्मनो १७ बद्धते भ्राहृपीवाभ्रं कुकार्यैस्वसतां बलं आसीदधिकमु
त्साही स च चंक्रमणे तदा १८ वारणारिरसिद्धांगो गते भीर्दुःखमाययौ आगतोपगते तस्मिन् निधाने इव निर्धनः १९ सोऽन्वियेष ग
जेयल्लाक्रुल्मकान्तरितं वने पयोदपिहितं सोऽकुं राकुरिंदुमिवाम्बरे २० चिरेणालभते मेदुर्कक्षिप्रिकानने स्थितं विश्रान्तं तं त
रुतले समरादिव निर्जितं २१ अथ यत्र स्थितो नागस्तत्र तद्बन्धनक्षमं परया राजसामग्र्या गजलंघ्यपटभूमयाः २२ स खातवलयं
चक्रे हस्तिपः कानने स्थितः सर्वदिक्कं विधिर्भूमौ मंडुलवलयं यथा २३ उपर्यस्य गयः शालतो घनसंततशठः सूक्ष्मतां तंतु
जालेन शरत्कालइवाम्बरं २४ दिनैः कतिपयैरेव वारणो विहरन् वने तस्मिन् निपतितः खाते शुष्काब्धाविव पर्वतः २५ उन्न
मर्यादाक्रान्तौ कूपे पातालतलभीषणे खातशुष्काब्ध्यधोभागे गजरत्नसमुत्सुके २६ इति भूयो हृदंवस्त्वेन हस्तिपकेन सः ति

श्ल पापि दुःखेन नृपस्य सकलितय

त्यगयत् आह्लादितवान् २४ २५ पर्याकुलतो वलयाकारे तस्मिन् कूपे खातशुष्काब्ध्यधोभागे पे जन्मपि सगजः इति अनयापरीत्या गजरत्न
समुत्सुके नृपो हृदय दुःसल्यघाविनिहतो निपरेणान्वयः २६ २७ यद्यदनिष्पन्नं तत्तत्सदा खातनिबंधनं दुःखेनालभ्यत २८ अतएव
बुद्धिमाना गामिकालइदानीमेव शास्त्रीयपुरुषप्रयत्नैः दुःखबीजसम्मार्जनेन शोधयेदित्याह मोऽर्थ्यादिति २९ यावत्स्वबुद्धिः दुःख
निदानमज्ञानं नोच्छिन्नं तावत्स्वयत्नसहस्रैः कृतोऽपि दुःखोपशमो व्यर्थ एव सापायेनाहं मुक्तोऽस्मीति किलायं च शठः ३०

तस्मादज्ञानमेवमूलबंधस्तन्निवृत्तिरद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानादेवेति दर्शयन्नुपसंहरति मोक्षमिति हे महात्मन् त्वं बद्धः सदा बंधभ्रमः स्वयं बद्ध इति चेतसि यन्मोक्षं तदेव हि परं बंधनं अतस्त्वं हि मुक्तेः आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकत्रिविधपरिच्छेदात्मना आत्मबंधनभूतं त्रिजगत् आत्मनः सकाशादेवोद्यत्तन्मयं तद्धाविधं समस्तमात्ममयं विद्धि तथा चेदं आत्मव्यतिरिक्तापरिशेषाद्दात्मनि मुक्त एव भवति ३० स्वेदनाभावेन मोक्षस्थितस्य पुंसः आत्मैव सहसा सर्वबंधाद् दुःखबीजानां भूमिः प्ररोहक्षेत्रं भवतीत्यर्थः ३१ इति श्रीवा॰ नि॰ एकोननवतितमः सर्गः ८९ मणिकाचमुपाख्यानतात्पर्यमिह विस्तरात् विवृणोति पुरो राजस्मृ

अहनिशमसुरैवासौ मरस्थपतितं शिशुं तत्कालस्मरणतो दुःखं गाढः खातनिबंधनं २८ मोक्षो हागामिने कालं वर्तमानक्रियाफलैः अक्षोधयन्नरो दुःखमालिविंध्यगजो यथा २९ मुक्तोस्मि शास्त्रनिगडादिति तुष्टो हि वारणः दूरस्थोपि पुनर्बद्धो मोक्षं कृत्वन बाधते ३० मोक्षो हि बंधनमेव हि परं महात्मन् बद्धो न बद्ध इति चेतसि तु हि मुक्तेः आत्मोदयं त्रिजगदात्ममयं समस्तं मोक्षेस्थितस्य सहसा ननु सर्वभूमिः ३१ इति मोक्षोपायनिर्वाणप्रकरणे गजेंद्रोपाख्याने एकोननवतितमः सर्गः ८९ शिखिध्वज उवाच मणिसाधकवृत्तांतमवंधनाय महात्मन सूचितं यत्कथाजालं पुनर्मे प्रकटीकुरु १ चूडालोवाच वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्साह हे चित्तमितिषु शृणु त्वयं कथां चित्रां चित्रमुन्मीलयामि ते २ योसौ शास्त्रार्थकुशलः तत्त्वज्ञानेन पंडितः रत्नसंसाधकः प्रोक्तः सत्वमेव महीपते ३ ततो भवसि यास्त्रैषु रविर्मेरुतटे विव तत्त्वज्ञानेन विश्रांतो न तं दृष्टवांश्चसि ४ ॥ ४ ॥८॥

जालकं नरूविली १ हे अमरात्मज देवपुत्र त्वया यन्मणिसाधककथाजालं स्वचरित्रसममिति सूक्ष्मतामत्प्रतिबोधनोपाय इति इति सूचितं तत्प्रकटीकुरु १ हंत हृदयं तत्त्वं लेशोग हे चित्तलक्षणमुनिमित्तिषु कथयमेवोन्मीलितं रेखामात्रेण कृतं चित्रं व्याख्याद्वर्णवैचित्र्येणोन्मीलयामीत्यर्थः २ तत्रादावस्तिकश्चित्सुमान् श्रीमानित्यादिनोक्तो मणिसाधकः स त्वमेवेत्याह योसाविति ३ त्वयि कलावान् शास्त्रकुशल इत्याद्युक्तलक्षणमस्तीत्याह तत इति ४ ॥ शुभम् ॥

2388

प्रज्ञाधारः स्वसत्वार्थभेदिनी प्रज्ञाधारः सइवबलनावल्लीविकासं वितनोत् वैराग्यगुणपल्लवाभ्यामुपचयं प्राक्
रूपान्तेप्रकाशः ३३ अस्मभ्यं अनन्यसाधारणं आलोकं पदार्थानां प्रकाशं करोति अस्तमस्याद्यस्तदेहेंद्रियादि
सामग्रीविकल्पात्मन आलोकनं करोति नष्टीलावा सपर्वभमान् अन्यत्नस्वरूपार्थसमर्थः स्त्रीप्रायइति
भावः ३४ उक्तप्रज्ञाहीनानांनां विज्ञादिगुणात्मकदेहात्मबुद्धिवादिनः नानेवप्राहुस्पर्शादिपदार्था

क्रमावल्लीं विनाकस्य विवेकफलशालिनी परं विकाससमायाति प्रज्ञाधारलतानता ३३
प्रज्ञादीपशिखालोपस्य रामस्येव बहुदिस्थिता प्रज्वलत्यसमालोककारिणी सगुमान्नर
तः ३४ रक्तमांसास्थियंत्राणि बहून्यपि नराणि च पदार्थानभिकर्षन्ति नास्तिनेपुसवे
तनः ३५ जन्मभूत्तजराद्भः स्वमनुयाति पुनः पुनः विभ्रमंति न संसारे प्रभावः परिमोहिता
ता ३६ कथं चिन्तु विदे वैकोऽहं प्राप्नुते विमलाशयः पूर्वापरविचारार्हः यथायमतिम
र्दनः ३७ ॥

न् अतुकर्षमुपभुंजते अन्यश्च सचेतन आत्मा नास्तीति चार्वाकैर्नेवमेतेषां फलितेति भावः अथ
वायदि तेषु सचेतनः स्यात्तदा स्वरूपं पुरुषार्थे यतते नैव यतो न यतं तेन तस्माद् दृष्टं ज्ञायाद्दि बहुचेतनाप्यवतेइति नि
दार्थमपह्नवः ३५ येन विभ्रमंति ते प्रभावः ३६ अयं तामः अस्यः कामाद्यस्तेषां मर्दनः ३७
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

2390

श्री॰
वा॰वि॰
टी॰
९॰

प्रत्नतमःसर्वोत्कृष्टचमत्कारोमाधुर्यविशेषोयेषां तथाविधानितत्वसाक्षात्कारफलानियेषुसहकार
द्रुमाश्राग्रवृत्ताः ३८ सद्बुद्धिकृतेनैवविवेकेनततत्वदर्शनपर्यंताचमत्कृतिः अथास्मिन्नेववर्षमितनुचाश्र
र्यमितिभावः ३९ सुभगाः संदेवाः देशाःसर्वे चेतिशेषः ४० ४१ आमोदलेखापरिमलपंक्तिः ४२ ३

प्रत्नतमचमत्कारफलाः सुभगामूर्तयः सत्यादिविरलालोकेसहकारद्रुमाइव ३८ सम्यग्द
हजनायायाश्रास्वविवेकचमत्कृतिः अस्मिन्नास्यमनतावनतविषमेघेवदृश्यते ३९ सुभगाःसलभारो
हाःफलपल्लवशालिनः नायुंनेतत्ववोदेशेनतनेदनपादपाः ४० वृत्ताश्रतिवनेसंतिनिस्सफल
पल्लवाः नवसूर्वेचमत्कारोलवंगःसलभःसदा ४१ आमोदलेखशीलाभासिनःसंततोविवमंजरी पुष्पा
दामोदलेखेवदृष्टावामाञ्चमत्कृतिः ४२ अस्मिन्नुद्दामदैवात्मदैवनिर्माणनिर्मिते हिनेंद्रादयस्से
सारेसारोयस्यनदुर्लभः ४३ यतंतेसारसंप्राप्तौयेयशोनिधयोधियः धन्यापुरिसतांमाणपाक्लपव
पुरुषानमाः ४४ नरात्मेणसमोस्तीदृदृष्टोलोकेषुकश्चन विवेकवान्उदारात्मानभावीचेतिनोमा॰

दामंदैवात्मंयस्यतथाविधस्यदैवस्यप्राक्तनकर्मणस्तदनुसारिणोविधातर्वानिर्माणेननृष्णानिर्मितेर
चिते देहिनेंद्राःसारोविवेकेनात्मलाभः ४३ ध्यायंतीतिधियःसदातत्वचिंतनपराः संतोयेयतंतेते॰
पन्याःसतांपुरिमाणपाः ४४ इदंसंप्रत्येनात्मिप्राङ्दृष्टः अग्रेचनभावी ४५ ॥ ॥ ॥

गे॰
९॰

णममनोरथसंततेरवश्यफलत्वंतत्र्यांसमनेनोत्तमाधिकारस्याभिख्यापनमुखेनोक्तानदुपेक्षणे
दोषमाह सकलेति सकललोकानां सर्वजनानां चमत्कृतिर्गुणशीलविनयादिभिः समुचितप्र
श्नरहस्योद्घाटनेनवानंदस्तत्कारिणोऽस्यवचेतसोऽप्यभिमतंतत्त्वजिज्ञासालक्षणोमनोरथोय
दिनोफलति अस्मदाद्यभिज्ञोपदेशेनेतिशेषः नोऽइतिनन्नु पर्यायोनिपातः तर्हीहतत्त्वबुद्ध

सकललोकचमत्कृतिकारिणोऽप्यभिमतंयदिराघवचेतसः फलतिनोनतदिमेवयमे
वहिस्फुटतरंमुनयोहतबुद्धयः ४६ ॥ इतिश्रीमहावाल्मीकिविरचितेमहारामाय
णेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांमोक्षोपायेवैराग्यप्रकरणेनभश्चरमहा
वरसमेलनंनामत्रयस्त्रिंशत्तमःसर्गः ३३ वैराग्यप्रकरणंसंपूर्णं ॥ ॥ ॥

योऽहतबुद्धयः अभिज्ञानानिष्फलैवस्यादितिभावः तस्मात्त्वयावश्यमुपदेष्टव्यमितिसिद्धं ४६ ॥
इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीरामचंद्रेंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण श्रीगंगाधरें
द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण श्रीमदानंदबोधेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणाविरचिते श्रीवासिष्ठता
त्पर्यप्रकाशेवैराग्यप्रकरणेत्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः ३३ समाप्तश्चेदं ॥ ॥ ॥

2303

वैराग्यप्रकरण पत्र ४०।

2364

ना+२

श्री॰
वा॰ नि॰
पू॰ टी॰
२५४

इयं साह्यात्मकृतात्मचूर्णा माघ्यात्मपरवीसमेनिर्वाणमनमनः ४२ तेनैव स्वस्वरूपेण काममन्तोऽहमात्म
मीति ४४ शैलसमुत्कीर्णः प्रतिमादिरिवमौनेवागादिचेष्टारहितेयथास्थानयथासमाहितोवत
स्थिवान्ध्यात्समताहितः क्रमः ४५ मौनेमुनिकुम्भेणिसमाधौ ४६ सदानातन्त्वसमाधौसंयामति
न्नामलात्मात्मलन्नमात्मासमवसः सन्तूचिरेण विश्रान्तमतिर्भूत्वा श्रविरेण स यय एव शांतिमयः सन्तवि

प्रहोत्सवीनलाभुन्नापणानीयंपदवीमिना रसायनैर्ल्लेवाकारामलेशीनपतीहमे ४६ प्राम्या
मिपरितिकोमित्तृत्वमासेवकेवले तल्लाम्प्रपरिनेच्छामि संस्थितोस्मि यथास्थितं ४७ एवं स
छिन्नधनुराजान्तन्नेनिर्वासनाशयः शैलादिवसमुत्कीर्णेमौनमेवावतस्थिवान् ४९ तास्मि
न्नेवस्थितेमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये प्रतिष्ठानिश्चलात्माप्यसन्तसौमिरिस्वृगवत् ५१ सन्तन
संशांतिमयोचिरेण विरेणविश्रान्तमतिः समात्मा चिरेणसंमानमतिनामलात्मायोगेनसतः ५
ब्रापनसेरिनात्मा ५ मोलोपायेशिखिध्वजसमाधानेशुत्वरयातनमः ५२ वसिष्ठः नि
र्विकल्पसमाधानान्काष्ठजोपमस्थितिः एवंशिखिध्वजोराजा नाहत्यालाभधनाप्नुत १ शि
खिध्वजेनभर्तारंकुंभवेषेणतेनसा प्रबोधितेन हिंसागत्वा ननाररतरसात्मभः २ देवपुत्राकृति नि

ओम्त्रिजहौ मायाविनिर्मिता विरच्यं
रूपमाकारं स्त्रैणं जगाद सुंदरं २

ना+२ रकात्मानुवृत्तेनयोगेनउदितां प्रवृत्तिस्वभावः स्वपापरुपुमरवविशश्रामेमधीः ५ इति श्रीवा
सिष्ठेनि सर्गः ५२ चूडालापाः प्रणगतासुहेलउनरागतः यन्नाकुम्भापनेराहतस्तन्नोलाप्सुवत्सैनेः ५१
एवमुक्त्रीमाशिखिध्वजोराजा निर्विकल्पिकसमाधानकोष्ठजोपमस्थितिरभूरितिशेषः चूडालां
त+२ नहृत्यांमितिपावत १ ननारक्पमवे २ देवपुत्राकृतिं कुंभवेषं स्त्रैणं स्त्रीशरीरद्रूपमाकारं जगाद २

२५४

2395

गुरुणा त्वां भक्त्वा सीयविचारेण मत्वाव सम्यग्भु आमालाहटे स्नावरणभंगान्स्थित्वे परे पदे क
दाचित्समाधिमाधाने न करा विघ्न वह्नारेण वयथेत्कासित याऽस्य गाम यति वचनात् स्वमेतद्वो
नेय ये साधी निर्भर्त्स्कृत नमस्कारस्या ग्राह्यत्वात् १ स्वमात्विमति भानगतं थनादि वस्त्र स्रते
२ ५ तिष्ठेति २ स्वर्गाभिः समा ३ ४ यथामद्यदिष्टेव ५ १२

व्या= पतत्कृत्वावधूश्चावमत्वावगुनिनायक यथेच्छसितयातिष्ठ हृष्टाशिष्टपरे पदे २ स्वर्गं
गच्छाम्यहं स्व वै काले स्मिन्नारदेश्रुतिः ब्रह्मलोकात्समायातो भवत्यमरसंसदि ३ नमो ख्या=
यश्यपतिवेन्नमनत्कोपपुष्पगच्छति नोऽहं नीयाभवेन गुरवो हि करावन ४ त्वत्कृते कल्प
ले हैननार्कि हिरमिवो कृता नया सदैव वस्त्र धेहाहिरेव वपावनी ५ वशिष्ठ उवाच इति
यावन्यनिवचः पुष्पहस्त शिविधृजः आगमाय परदान्येव तावदं नहिं माययो ६ प्रतिभा
नगतं वस्त्र यथे वांतेनहसपते नहृष्टवोस्त्वयाकं भमपेरानाशितिविधजः ७ गते कं भे मही
पालः परं विस्मयमाययौ नमेव विनयाश्चिं वे विद्यापितरवाभवत् ८ इदं संविनयामास वि
चं वितलिनिं विधेः यत्कुंभ यमपरेशेन वोपितोस्मि विरोदये ९ कृतार्थ्य रेवतः कुंभः काहं
मेदः शितिविधनः केवलकाल पुत्रेवमोहं संपरिबोधितः १० यद्दोत्तसम्यक्कापितं देवउ
त्रेणपुत्रकिमत् यद्दोत्तसंपद्ध्वांस्मिमोहाल्लिराजतलाच्चित्तात् ११ काहं मासं विनिम
नः क्रियानातलकर्दमे इदं कायं मिहं वेतिनि मिथ्याविभ्रमवक्रके १२

जागरे ७ चिरमाश्चर्यं ८ चिरोदयं मरायमावेशाश्चनाश्वरदयं वाब्रस्त ९ कालपुत्राभाग्पोदयसम

वि

टीका ॥ ॥ ८

2396

नृपकर्मराजकार्यंप्रजात्राणंतत्तन्नित्यर्थः ४ कुंभोनाद्विजपुत्रः ५ समुत्कीर्णप्रतिमाकारतानिर्मि
नेतुमेकाष्ठमिवनिश्चलं ६ स्वयंराज्ञा ७ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेदेहत्यागंकिंकिमर्थंक
रोतिनकरोतीत्याशयः ८ विपिनभोग्यत्वपर्यंतंविपिनेनवासमंतत्कालमेवसमोनल्प

ष+१ तमस्मात्तत्परंग्या विवेशान्तःपुरंहृणात् हृष्यावयवलोकस्यनृपकर्मचकारच ४ वासर
विनयेनाथतत्रैवंवरमेत्यसा बभूवकुंभोयोगेनसाविधिवनवनेषयो ५ तथानवैवत
भूपमपश्यद्धनभूमिगा निर्विकल्पसमाधिस्थंसमुत्कीर्णमिवद्रुमे ६ स्नेहोत्थवस्तुभूरि व+३
शाविश्रांतोप्यमिहात्मनि स्थितःस्वस्थःसमःशांतस्तद्वावबुद्धःस्वतः ७ तदनेनतावदे
तस्माद्योपयामिपरात्परात् इदानीमेवकिंदेहत्यागमेषकरोतिवै ८ किंचित्कालंस्मर
त्येषराज्येनविपिनेनवा सममेवगमिष्यावस्वच्छादेहाविमौसमौ ९ तस्याप्येशोवि
षमः परिणामंनगच्छति स्वप्नेनाभ्यासयोगेनतावद्बोधयाम्यहं १० इतिसंचिंत्यचू
डालासिंहनादंचकारसा भूयोभूयःप्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदं ११ नवबालशीलेवा
शैयरनादेनतेनसः भूयोभूयःकृतेनापिनतदास्मान्नेवचालयत् १२ चालितःपातितो
प्यप्ययदानबुबुधेनृपः तदासंचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी १३

स्वभावेनगमिष्यावःवैवत्वमित्यर्थः ९ उपदेशःसाध्ययाकृतःपरिणामंसममभूमिकावस्थितिप
परि+१ र्यंतंपाकंनगच्छति इदानीमेवदेहत्यागात यावज्जीवन्मुक्तिसुखोपभावार्थमप्यहंप्रबोध्यतः इति

भावः १० प्रभोर्भर्तुः ११ पालितंपेशलोवालयत् १२ १३

2397

समसधूमिकास्तपवेशायथैनंपरिलानःस्वहोरम्याश्वथैनयानेनस्वोपदेशोविषमःपरिलामेनग
च्छनीतिमहीर्यसेभावनाहूथैवेतिभावः १५ स्वनप्रवाहस्वप्रवेतिंदेहंतिष्ठन १६ समेतदेवगच्छा
मिरहनीववेकिमपिकुलस्वमितिशेषः १७ महामतिरित्यनेनास्यभोक्तृत्वंनदीर्घार्थकमेशेषः
मपिमास्वमम्याहष्ट्वा पुनःसंचिन्तयामासेतिसूचनाय १८ सतेनिवेशितेनेमनस्स्वसंस्कारले

स्वहोपरिलानःसाधुस्वपदेभगवान्यं तदेनेहिकयाभुक्तासोमतेनोपपाम्यहं १४ स्व
यवेनमहात्मानेकिमयंवोधयाम्यहं विदेहंवोपमामसायतिष्ठेवेषपयास्तवे १५
स्वहमप्यंगतादेहमिमंन्यक्तापरंपदं स्वपुनर्जननानाघेवगच्छामोहद्दिहैसमं १६ इति
संचिन्त्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतानतो पुनःसंचिन्तयामासचूडालासामहामतिः १७ स्वलो
कयामिवेनावदेनेदेहमहीपतेः यद्यस्यसत्वशेषोस्तिवोधवीजेहृदंतरे १८ तत्काले
नैवभगवान्सवोधमुपेष्यति मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवर्तुमे १९ तदेवं
विहरंनीवन्मु॰क्तपदवभवनयले भुक्तोभवनयपपरिमन्येगच्छामितत्समं २०

शान्तनाशेशेयदिहहेवद्वेशारमावशेषितमापालेशेपहिनेहार्दंवस्तण्पलि १८ काले
ननइइवसमपेनयपमावसंनारेमेडुमेस्तूलकोशेमूलप्रदेशोयोभोसौरसःतास्मिन्नस्तभावेना
लीनंपुष्पजालमिवसत्वशेषोपपपस्तीतिश्वैलणन्वयः १९ नहिमम्यवोधितंजीवन्मुक्तःसमूप
वमहःमिववविहहेन्भवनेवप्रपपदिसत्वशेषस्याविवापान्मुक्तोभवतीतितनहिंसहमपिसमनेनसा

कमेवमद्भिंगच्छामि ॥

ते+३

2398

2399

तथात्वानविघ्नगणमानादिनिरासपूर्वंनिर्विघ्नेनअतएवाऽऽकर्त्रीपितावसाधनश्रवणसदाचाराभ्यामत्र
ह्रितार्थांतस्मात्रकर्तृरूपिणापुंसाप्राचतुर्थिकविघ्ननिरासेनसमंपरमपदमासाद्यते ॥ यथाएवंत्र
कारोपसदाचारक्रमोमयाप्रोक्तस्तथाधुनाउग्रश्रवकरणोत्तानक्रममुपदिश्यतेइतिवक्ष्यमाणश्रुति

तावन्मनुष्यदेहाभ्यामकर्त्रीकर्तृरूपिणा तथापुंसानिर्विघ्नेन
परमासाद्यतेपदं ॥ सदाचारक्रमःप्रोक्तोमयैवंरघुनंदन तथो
पदिश्यतेसम्यगेवंतानक्रमोऽधुना १२ इदंयत्पुण्यमाख्यानंपुरुषा
र्थफलप्रदम् तत्त्वादामात्रसच्छ्रान्तंश्रोतव्यंकिलधीमता १३
क्षालानंवृद्धिनैर्मल्यवलायाश्चसितंपरम् यथाकतकसंश्लेषा
त्प्रसादंकलुषंपयः १४ ॥

ता १२ साधनत्वकलापोपदेशंफलकीर्तनेनोपसंहरति इदमित्यादिना किलेतिसांप्रदायिकार्थप्रसिद्धौ
१३ वलादितिसाधनप्रभावोक्तिः प्रसादंनैर्मल्यं १४ ॥

शाल्यायज्ञोत्पत्तिहेतुभूताव्रीहिरिवतथाचस्मृतिः अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्या
ज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति ५ युगपत्परस्परवृद्ध्यावृद्ध्युपहितौतौसत्यासापोक्तमेवपुनराह गुण
इति तेअब्जसरसीइवेत्युभयत्रापिप्रगृह्यत्वात्संधिः अब्जैःसरसोशोभासौगंध्यप्राप्त्याभादिगुणैर्वृद्धिरिवि
वद्गिता ६ एवंज्ञानसदाचारयोरपिपरस्परवृद्धिहेतुतेत्याहज्ञानमिति ७ शमेनयत्नामसत्पुरुषतादि

शमादिभ्योगुणेभ्यश्चवर्द्धतेज्ञानमुत्तमम् अज्ञात्मकेभ्योयज्ञेभ्यःशालिव्रीहिरिवोत
मा ५ गुणाःशमादयोज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथाज्ञानं परस्परंविवर्द्धन्तेतेअब्जसर
सीइव ६ ज्ञानंसत्पुरुषाचाराज्ज्ञानात्सत्पुरुषक्रमः परस्परंगतोवृद्धिंज्ञानसत्पुरु
षक्रमौ ७ शमयत्नादिनिपुणःपुरुषार्थक्रमेणवै अभ्यसेत्पुरुषोधीमान्ज्ञानस
त्पुरुषक्रमौ ८ नयावत्सममभ्यस्तौज्ञानसत्पुरुषक्रमौ एकोपितेनयोस्तावत्पु
रुषस्येहसिद्ध्यति ९ यथाकलमदात्रिणागीत्याविततताल्या खगोत्सादेनमदि
तेगीतानंदःप्रसाध्यते १० ॥

त्नादिनिपुणोयःपुरुषार्थः
श्रवणादिप्रयत्नस्तत्क्रमेणज्ञानसदाचारयोरव
भ्यसेत् ८ ९ विवृद्धिफलमपितयोरल्पकालमेवभवतीतिसदृष्टांतमाहयथेतिद्वाभ्यां पक्वशालिव्रे
व्रीहेणस्त्रियाखगोत्सादनंशोधार्थंतेनएकयापिविततकरतालयानिपुणयाआनुषंगिकखगोत्सा
देनतल्पकालेगीतानंदःप्रवर्तते १० ॥

स्वर्गादिमहत्त्वहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वं न याह स्वापनाविति भोस्तमतेयतः स्वस्यतपसः
स्वादिभागः स्वाचरणावस्थायां तु भोगः फलहृयावस्थावस्तुः त्वेद्रूपावेव मध्ये स्वर्गादिभोगपाव
स्थायामेवस्तु त्वेसकिलनहि किंमपाकृतं तपोस्यर्थमेव वेन्याहृयतः इतियतः तपसैव तेविन्न
कषायपाकारसाप्रनेन त्वबोध समर्थोज्ञानतः स्वतोहेतोः सर्वेनपोद्रूपाः स्वविकल्पांशः यस्मिन्नवि
कल्पेन त्वहानेपरिणामेन तत्फलेनैव फलवंतोपि वभवंति ५२ नववतानेवद्रपदः स्थिरोभ

स्वार्थेनावस्तुनस्तेन मध्यप्रवेशस्त्वेस्मभो । यतस्तेसममयोज्ञातो यस्मिन्न्यरिणमंति च ५२
तपोद्रूपाविकल्पांशास्तव वद्रूपहोभव । विद्योन्मेषोनभसोन्मत्त्वां सर्वभावाः सतोन्मिताः ५३
तवैवपरिहृत्य तेनत्रैवंविलयंगताः । इदंकार्यमिदंनेति संकल्पात्रस्तविरवः ५४
वंधाशाविधनंत्यक्त्वा सर्वमेवसमाश्रय । इदंमेसाध्यपक्षेति पक्षैवमाध्येनैसत्वे ५५

यतमेनं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषंति यद्येन दानेन तपसेन्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैव तेन तपसः
साफल्यमिति भावः ज्ञानेन विद्योन्मेषलाभेन तदैवमेव लयं न गतं तत्तपोद्वंद्वं लयपक्षेनेरिन्याशयेना
हविद्योन्मेषइति ५३ यद्यपि कार्यमिदं कार्यमनिदं वसर्वमपि ब्रह्मसमदृष्टिं संपवनपापितत्वा
त्वात्तत्त्वं वेधं विच्छत्यमेव स्वतत्त्यक्त्वा सर्वं तत्त्व दृश्यानीयं निर्विशेषमेव समाश्रयेत्याह इदंमि
ति ५४ परमेमास्यदत्वात्रिरतिशयानंदरूपस्वरूपत्वात्तरप्राप्येनापेक्ष्यानादराख्यं वर्तनमाप्येन मेवव
रनिन्याशयेनाहरहमिति यथालब्धमराथितयथाविषयालब्धमराथितं मतिमेदंमेसाध्यपक्षेत्यन्यथाध्यं

तेनयैवस्वयंरथितपवकथंनप्रार्थ्यतेतस्मात्स्वाधीनंयात्तयेतदपीत्यर्थो तत्राणांस्वतनप्रवृत्तामादितिभावः ५५

स्थितिः+
व+३

स्व=

249

श्री
वा० नि०
हृ० टी०
२५२

अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्वानोऽपुरुषार्थत्वेलभ्यत्वादेवाप्रार्थनीयत्वमुक्तं वस्तुतस्तु नेत्यतत्त्वत
दृशात्त्वज्ञत्वादशास्यत्वमेवेत्याह आपदर्शवत्स्वभास्वरानरमणीयान् ५२ नतरवीन्द्रविमा
निविंवानिवस्त्रानानां भानं तत्र स्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनमपिहेयान्येवेत्याह स्वर्गेति ५३
सर्वपदार्थेषु सदृशः सत्वेनैव ग्रासः सुखदृश्यात्त्वानित्यत्व तृप्त्यैवैव ग्रासः विज्ञश्चेत्वं विवेका
हस्तत्वमिति ५४ स्वस्पंदितविज्ञश्रुतिमुक्तेः प्रयोजनमाह स्वपरिस्पंदेति तत्पर्याणि नव प्राप्नोति यथा

स्त्रियात येवनकथं हर्यितः प्रार्थ्यते स्वयं सेकल्पर विना नेत्राम्भा वाना परभास्वरान् ५२
गृह्णाति न महात्मानः प्राज्ञान्नलब्धीलिव स्वर्गमोक्षादिफलदं यान्कोचित्स्वमेव तत् ५३
न प्रार्थ्यः समसमाभासो योऽसावेववैभव सर्वं स्वेनैव नाशेन न स्पृशेत विगतस्पृह ५४ प
दार्थौघ भिन्न गृह्णाति स्वस्पंदितविज्ञः स्वपरिस्पंद विज्ञस्य स्वरसतिनेह भावति ५५
योऽरुष प्रभवात्मा यो विपन्निर्हिमतो यथा याति याती हृदः कालनिम्नस्करति जगज्जये ५६
चेतस्वपलजात्येवतानि तानि महीपते स्थिरं शांते गतस्पंदस्य विज्ञमचापलं सदैव
समहानेरीसाम्यानस्पसमाननं ५७

स्वाभा विकमहत्वेलक्षणपुरुषापराधप्रभवा विपन्निर्मतो विवेकज्ञानोदये सतिनप्रा
मोतितदहदित्यर्थः ५५ ५६ सम्यग्ज्ञानावरणतया जनतरतिस्पाद्रसातान्हतमा
त्मानद्रावस्यभाजनमित्यर्थः ५७

५ना+२

२५२

स्पंदास्पंदौ तन्मात्रादिमात्रतया दर्शनेनैकतां नीत्वा साहित्येन मधिष्ठलेकमागत्य प्राप्य पश्य भूमाने
द्भावेन यथाकामं शृणु कामनया निष्ठेत्यर्थः ५१ विरुद्धयोः स्पंदास्पंदयोरेकतानयनं कथ
मिति पृच्छति कथमिति ५२ तयोः स्वरूपेणैव विरोधेप्यधिष्ठानसाहित्विन्मात्ररूपेण न तद्विरो
धः तिस्वाशायप्रकरणेन क्रमश्चत्ररमाहृत्य एकमिति वा: स्वस्पंदने स्पंदात्मना विवर्तनेन ५४ सत्यंन्ना
नमनंतं स्वरूपेणातिस्फातिमिपंक्तीते स्वे गेत्वा मंत्रले ५५ स्पंदास्पंदयोरैक्यमुपपादयति चित्स्पं

स्पंदावेतस्मिन्नत्र स्पंदास्पंदौ त्वमेकतां नीत्वा निष्ठ यथाकाममेकतामागत्य सा
स्वते ५१ रीतिविध्नतः कथमेकं विभो यातौ स्पंदास्पंदाविमावुभौ सर्वसंशयविच्छेद
कारिणेतद्वदाशु मे ५२ ॐभः एकं वस्तुन गतस्वं विचिन्मात्रं वारिवाद्युधिः तदेव स्पंदते धी
मिः ५४ ब्रह्म चिन्मात्रममलं सत्तादिमातिनामकं यत्नीनत्वहिरेनृत्वाः पवनो गगने गग उ
रूपा ५५ चित्स्पंद एव सर्वस्व सर्गेन स्मादिसंस्तुतिः परिस्पंदो हि वीच्यादि शब्दस्पंद १७
समंपरं ५६ चिन्तः स एव चेत्स्पंदस्तथास्पंद स्वभाविनः एकरूपतयाना मतत्रेदमपन्न ६

+स्फुरद्वारीववीचिभिः +४

द इति सर्गोपस्तर्वं स्वं तच्चित्स्पंद एव न तु वीच्यादिरूपपरिस्पंदरूपं इत्याह नीर्ध शब्द स्पंदसमं इवा
र्थं समशब्दो मिथ्यानद्योतनार्थः नापरिस्पंदस्वेत्यर्थः ५६ अस्त्वेवं तथापि कथं स्पंदास्पंदैक्यं
तत्राह चिन्नः तस्मात्स्प मेवाचितः अस्पंदस्यैव रूपतया भावितस्यैव मतत्र रस्मात्स्वरूपमेव शिवेव
शिशिष्यनरत्यर्थः ५७ ॥ रामायनमः क्य ॥ ॥ ॥

इति+

2403

[illegible]

श्री॰
वा॰ नि॰
पू॰ री॰
२५३

सर्गस्तराङ्कुरछृतितिनग्राह्यः सर्गो इतियतः तत्र सम्यग्दृष्टीनां भ्रांत्या उदेति ५८ तदभिधास्यमी
मिथ्यानैस्पंदात्तुर्यातीतपदारूढा ५९ कुतान्तयोदिताभवतितदाहृष्यास्ते तियथावल्हाषितेमि
रोधे तयैनामलत्वं यातेतित्यामिद्वैवं द्वैकलाउदितानद्वत् ६० यदिवावावक्तुं नपार्यते तेतद्विं
कथंतयामाहरोभकथ्यतेनग्राह्यत्वहितिस्वमनुभूतेयेत्वयाविधेभस्वानुभूतिमिरेवस्वयंक

सर्गोस्मिन्स्वप्नमायात्मा सम्यग्दृष्टौ विलीयते उदेत्यसम्यग्दृष्टीनां रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ५८
सस्पंदाविद्ददभिधा निस्पंदाविद्यमानता तुर्यातीतपदारूढा वावावक्तुं नपार्यते ५९
शांतमज्जनसंपर्कं संततभ्यासयोगतः कालेनामलतां याते चेतसैराविवोदिता ६० य
त्केवलमाभाते स्वानुभूतिमिताततं कथ्यते स्वानुभूतेश्च स्वयं संवृपमात्मनः ६१ मो
क्षोपाये [illegible] सर्गः ॐभद्रवाचो यामोस्मि सारं स्वमनादिमध्यमस्वेवनित्य
स्वपरेतिविद्धः नीरूपनिर्भेदमहाचिदात्मा नातोस्मि साधो नतु वीतशोकः ६२ मोहो
यायाशाविधनवोपनेसर्गः ॐ भद्रवाच इति तेनकथितं संवेशाविधनमहीपते य

येस्वानुभूतिं तं सर्वं यथावस
विलीयते

ध्यतेलोकहृष्टेत्यर्थः ६१ त्वमपिस्वानुभूतिं यामोस्मिवलत्वमहत्वमास्थैर्यमात्रेॐविस्मादृयामो
स्मीतिभेदकदेहादिरूपाणांस्वभावादेवसर्वेदेहेषुनित्यैरः स्वतएवमहांश्चिदात्मा नातस्तत्व
बोधान्नाउर्ध्वंनास्मितनएववीतशोक स्तत्रको मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतइतिश्रुते
रितिभावः ६२ इतिश्री वा॰ नि॰ पकोत्तरशततमः ११ श्रामंश्रानहिते ॐभेविस्मितस्यमही
पतेः विरंविनमप्रविश्रांतिसमा धाविद्वत्कल्पितंयथेसर्वं ब्रह्मत्वेनमिथ्याध्यारोपेणयथावभवि

लीयते स्वप्नवारे नवसर्वं सर्गं ब्रह्मतत्वं तथा तेमया कथितं

२५३

श्री॰
वा॰ सु॰
टी॰
६६

मतेनपरमार्थनिष्ठेनसितेनप्रमाणपरिशुद्धेनतावद्विचारय यावत्स्वयमेवस्वबुध्यादिविषयपरिच्छेदशून्यं
परमभ्युपैषिसाक्षात्कारेणप्राप्नोषि ३४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशउ॰प्रकरणेप्रमाणनिरूपणंनाम
एकोनविंशतितमःसर्गः १९ प्रज्ञाबुद्धिप्रकारैर्महापुरुषलक्षणं सदाचारक्रमाश्चोक्ताःपरस्परविवर्ध
नाः उक्तंज्ञानंमहापुरुषेष्वेवप्रतितिष्ठतितेषांचमहापुरुषताचदृश्यमानसदाचारेणलक्ष्यतइतिसदा
चारंवर्णयितुमुपक्रममाणः श्रीवसिष्ठउवाच आर्येति आदौशास्त्रार्थानांसंगमैस्तदुपदेशाचरणादिबलात्प्र

उ॰ विचारयाचार्यपरंपराणांमतेनसम्येनसितेनतावत्‌ यावद्विशुद्धंस्वयमेवबुद्ध्याह्यानंतरूपंपरमभ्यु
पैषि ३४ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमु॰प्रकरणेप्रमाणनिरूपणंनामएकोनविंशः १९ श्रीवसि
ष्ठउवाच आर्यसंगमयुक्त्यादौप्रज्ञांबुद्धिंनयेद्बलात्‌ ततोमहापुरुषतांमहापुरुषलक्षणैः १
योयेनगुणेनेहपुरुषःप्रविराजते शिक्षेतेनंतमेवास्मात्तस्माद्बुद्धिंविवर्धयेत्‌ २ महापुरुषता
ह्येषाशमादिगुणशालिनी सम्यक्ज्ञानंविनानामसिद्धिमेतिनकाचन ३ ज्ञानाच्छमादयोयांति
वृद्धिंसत्पुरुषक्रमाः श्लाघनीयाःफलेनांतर्द्रुमेष्विवनवांकुराः ४ ॥

ज्ञांबुद्धिंनयेत्‌ ततस्तंमहापुरुषलक्षणैर्वक्ष्यमाणैर्महापुरुषतांनयेत्‌ १ तद्यदिसर्वैर्गुणैरे
कस्मिन्पुरुषेनलभ्येरन्तर्हियोयःपुरुषोयेनयेनगुणेनप्रकर्षेणविराजते सततेनैवतेभ्यःशिक्षेतेतिशि
क्षातेनस्मात्पुरुषात्तंतमेवगुणंशिक्षित्वास्वबुद्धिंविवर्धयेत्‌ शिक्षेततेनेतिपाठेनस्पष्टं २ एषाशमादिगुणवृ
द्धिप्रज्ञाशालिनैवमहापुरुषता ३ सत्पुरुषैःक्रम्यंतेआचर्यंतइतिसत्पुरुषक्रमाःसदाचाराःशमादि
नादयस्तुतैःफलेनात्मसाक्षात्कारेणाविर्भावेनश्लाघनीयाःप्रशस्याः ४ ॥

उ॰
६६

2405

हृदेति=

2406

नहि कश्चित्प्रकाराद्विलक्षणतरस्य मायाविद्युतेर्लक्षणास्यात्मनश्चाद सर्वैर्निरुद्धेष्टीकर्मपरिपाकस्य वस्तुप्रयाणात् स्वप्नप्रापिककर्मभो-
गायाविर्भवति तदात्मकं जगदिव प्रसृतं तदिक्कालबाह्याभ्यन्तरपदार्थवैविध्येन भाति स्वप्ने इति पूर्वलोकोपपत्तिरीर्थः २८
स्वदेहादिदृश्यतामास्थदेहैवं तदेवमेव स्वरूपमिति मोहाज्ञायत सर्वात्मा जीवभावेन स्थित इत्यर्थः पुनश्चैतदि-
मात्रस्वमिति २ नैवं स्फुटमाहस्मरति ३१ इवकारस्त्वविनं दृश्यमिथ्यात्वमुपपादयति दृश्यत्वमिति दृक्
स्वतन्त्रो ऽहमित्यादिदृक्स्वरूपात्प्रच्युतो दृश्यत्वमापद्येत नहि निर्दृष्टकदृश्यमिति शिवनस्यात् यथा वस्तुनस्तर्हि
दृश्यतास्य विवर्तमात्रेस्य स्वभावादवस्तुनस्य सर्पभाववदिति मिथ्यात्वमेवेत्यर्थः २ एवं कार्यमिथ्यात्वेन तस्मै

सर्वात्मवेदनं शुद्धं यथोदेति तदात्मकं भाति प्रसृतदिक्कालबाह्यान्तरूपदेहकं २९ दृष्टैव दृश्यताभा-
मेत्य स्वरूपं पारयन्स्थितः स यथापरवद्रूपं प्रतिभाति तथैव तत् ३ स सर्वात्मा यथा यत्र समस्ता समुद्भवाग-
तः तिष्ठत्यात्मस्तथा नानानरूपस्वराजते ३१ सर्वात्मकतया दृष्टुर्दृश्यत्वमिव गम्यते दृश्यत्वे दृष्टृस्व-
वेद्यतापि न वास्तवी ३२ अकारणकमेवानेकं सिद्धमिदं स्थितं प्रत्यक्षमेवानुमानतस्तथागमस्तु
य+ मादयः ३३ संतमात्रे तदुपासकौस्य दैवप्राप्तार्थमप्यसात् दूरे भूरोगसार्थोपरभुतमनतत् स्वपौरुषेणैव

तत्कारणभावस्यापि मिथ्यात्वादकारणकं सिद्धं इत्थं प्रत्यक्षनत्वविमर्षेणैवाद्वयं सिद्धमित्युपसंहरति इ-
दं स्थितं प्रत्यक्षमेवेति प्रत्युमानादयस्तु प्रत्यक्षपूर्वकत्वान्नपृथक्प्रमितत्वाज्ञनं प्रागेवेति सर्वप्रमाणानामे-
वेत्यर्थः ३३ सिंहावलोकनन्यायेन देवतासंसर्गयपौरुषस्यैवेतत्फलमित्याह सत्तेति परमार्थतः स्वकीयपा-
रुनपत्रमात्रे दैवमिति कल्पितत्वात्तदधीनोऽहमिति तदुपासनपरो यः पुरुषः तत्कल्पितदैवप्राप्तार्थं दूरेणापा-
सं इंद्रियादिजपेत्त्रूरेणाधिकारिणा स्वपौरुषेणैव तत्परमपदं अनईयैवासाध्यते प्राप्यते ३४ ॥

+ तर्हि सविचारस्य
रमः [illegible] +२

[illegible]

श्री॰ वा॰सु॰ टी॰ ६२

स्वयमेवविचारात्तत्स्वतन्त्र्यात्मकं वपुः॥

अपवादं दर्शयति स्वयमेवेति एवं विचारः तदभिव्यक्तसाक्षात्कारोपि स्वयमेव स्वतन्त्र्येण परमार्थतः स्वात्मकमेव जगदुपरतानोच्छेदेन नाशयित्वा स्वात्मकमनावृतं महदपरिच्छिन्नं प्रत्यग्रूपं परमपुरुषार्थरूपं करोतीत्यपवादमात्रमित्यर्थः १३ नहि स्वविचारस्य स्वसाक्षात्कारहेतुर्निर्बीजो हेतुविधेन तत्साम्येन नाशेन च स्यादिति स्वत आह विचारोपीति यदा विचारवान् आत्मानमवगच्छति तदा विचारोपि निष्फलत्वं प्राप्नुवन्प्रयासेन लोपयेत् १४ तदिदं बाधितेपि प्रपंचेस्वबुद्धीन्द्रियकर्मभिः सह मनसि शांते सति बाधितस्यापि प्रपंचस्य चलनेनाविर्भावनात् प्रारब्धाधीनचलनाभासेन न क्रिया न तत्फलभोक्तृतेत्यर्थः १५ मनःशांतौ कर्मेन्द्रियाणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावादचलनमभिप्रेत्य निर्मंदर इवांभो

निर्बीजयति वारोपि विनात्मानमधिगच्छति नापूरयित्वा करोत्याशु प्रपदं परमं महत् १३ विचारयत्विचारोपि नात्मानमधिगच्छति यदा तदा निष्फलत्वं परमेवावशिष्यते १४ मनस्यनीहिते शांते सबुद्धीन्द्रियकर्मभिः नहि किञ्चित्कृतैरर्थो नाकृतैरप्यभावनात् १५ मनस्यनीहिते शांते न प्रवर्तंत एव ते कर्मेन्द्रियाणि कर्मादाव संचारितयंत्रवत् १६ मनोयंत्रस्य चलने कारणं वेदनं विदुः प्रणालीरूपमेषस्यन्नंतर्गता यथा १७ रूपालोकमनस्कारपदार्थव्याकुलं जगत् विघ्नं वेदनस्यांतर्वातांतः स्पंदने यथा १८ ॥

धिरिति दृष्टांतोपन्यासः न ह्यतद्रूपचलनाभासेपि जीवन्मुक्तानां चलनसिद्धिरिति भावः १६ वेदनं विषयस्फूर्तिः यथा काष्ठप्रणाल्यंतर्गतदारुमेषद्वयस्य परस्परप्रतिविघटनात्तचलनचलने संतर्गता रज्जुः सूत्रमाकृष्यमाणा हेतुस्तथा १७ न तु मनस्स्खलने निर्विषयवेदनस्य हेतुता योगात्स्वविषयं तद्द्वयं तत्र मनस्स्खलनादपि सर्वसिद्धो विषयो वाच्यः तथा विषयाणां मनोमयत्वस्य प्रागुक्तत्वाद्विषयासिद्धेः प्राङ्मनःसिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह यद्यप्येवं सर्वसंस्कारदयेन मायाप्रावल्यविदितरधिष्ठानसत्तया सदेवाविर्भवतीत्याह रूपेति बहिरिन्द्रियैर्विषयग्रहो रूपालोकः मनसा विषयानुसंधानं मनस्कारः तन्मयविषयाः पदार्थाः तैर्व्याकुलं १८ ॥

श्री॰ ६२

यथा सर्वप्रमाणानामद्यात्मीनिद्विकाहिमात्रस्त्वं सर्वहृत्स्थानामप्यन्तर्मध्ये यो वेदनं वेदनं मां विदुः तदेवं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षंतेन स्यतिपरस्वरूपोदयनमात्रस्य भूतं विषयभूतं चैतत्सर्वमहं ज्ञानाभीति पुरीमयस्यात्मिंदं तदपि प्रत्यक्षमेव ७ तत्र त्रिपुटीमध्ये सम्यक्प्रकाशमानत्वेनाभवनमनुभूतिर्वेद्या यात्रिपुट्याः प्रकाशनं वेदनं चितिपदप्रतिपत्तिप्रकाशात्मना प्रतिपत्ती त्रिपुटीपतितिपतिविति यथाभिधं प्रत्यक्षमित्याभिधानं प्रत्यक्षमतिक्रम्य त्रिपुटीव्यापिनः साक्षिचिन्मात्रस्य प्रत्यक्षमिति अवहारश्मौ नाम कृतं तस्मात् स एव जीवः प्राणधारणनिमित्तेन प्रपदिश्यत इत्यर्थः ८ स एवाहन्तापर्यायैः संविविदिश्यते

सर्वात्मसारमप्यन्तर्वेदनं विदुरुत्तमाः । इदं तत्प्रतिपत्तिस्थं तत्प्रत्यक्षमुदाहृतं ७ तदनुभूतेर्वेदनस्य प्रतिपत्तिर्यथाभिधं । प्रत्यक्षमिति नाम्नेह कृतं जीवः स एव नः ८ स एव संवित्स पुमानहंताप्रत्ययात्मकः । स ययोदेति संवित्या सा पदार्थ इति स्मृता ९ स संकल्पविकल्पाद्यैः कृतैर्नानाक्रमभ्रमैः । जगत्तया स्फुरत्येष तरंगाद्विनयायया १ प्रागकारणमेवास्मात्सर्गादौ सर्गलीलया । स्फुरित्वा कारणीभूतं प्रत्यक्षं स्वयमात्मनि १ कारणत्वविचारोऽस्य जीवस्यास्य दपि स्थितं । सविदास्यां जगद्रूपं प्रस्फुरत्यात्मनि स्थितिमागतम् ११ ॥

अहंताप्रत्ययात्मकस्तत्प्रमातृप्रमाणेनस्वस्य स एव यद्विषयाकारवृत्त्यानालारूढाभेदेनाविर्भवति सा पदार्थो विषय इति स्मृतेत्येवं क्रमात् त्रिविधं भजत इत्यर्थः ९ अस्याभ्युपगमसमष्टौ हिरण्यगर्भे य एव क्रम इत्याह स इति १० तस्मादिप्रत्यक्षं प्राक्सर्गादौ कारणमेव सर्गलीलया स्वयमेव स्फुरित्वात्मनि सर्गभावापन्नेषु स्मिन्नेव स्वयं कारणीभूतं ११ एकस्मिन्वा स्वस्वकार्यकारणत्वायोगात् सदपि प्रत्यक्षं नास्य जीवस्य सद्विस्थितं प्रत्यक्षस्य विचारसंवलितात्मरूपायाः प्रस्फुरतो जगद्रूपमपि प्रत्यक्षमागतमेव मत्सोपपत्तिकोऽध्यारोपित इति भावः ११ ॥

श्री॰
काशु
टी॰
८

न च विरुद्धमिदं प्रत्युक्तं तेन ह्यस्य स्वात्मन्याधानेऽपि नितान्तदाश्रमनियतनधर्मनिष्ठतानन्वक्तं तेनार्थस्य नित्यानियतधर्मनिष्ठता
न च निर्भेदरूपस्वार्णविस्फारात्यन्तिकविद्वेषनिषन्निपरोदृष्टान्तः कथं भगवन्नानामित्याशंक्याथ स्याद्यक्रमात्मतत्त्वविषये ए
कदेशेन स्यात्पूर्णं ग्राह्यमिति तत्र दृष्टान्तमित्याह एकदेशेनास्यादिपिंडवद्दृष्टाभिः रूपमेयमस्य पूर्णतायाः अत्राभि
प्रेतेनिशेषः अथ पूर्णे वैवेद्योद्धृत्वं बोध्याभावे बोधाद्यनागतत्वात् बोधस्य तु विषयरहितं तुन्नायेव स्फुरत्सकलग्रेनतत्त्वरूपप्र
वेशीयस्य तस्याविधेन भूत्वा तस्योयं स्वप्रकटस्यार्थविज्ञानायत्वेति निभावः ११ बोध्यं बोधार्हं बोद्धृत्वमवपूर्णं बोद्धृत्वमेव
त्यावश्यकेनत्यः दृष्टान्तं तं तु न पश्वात्तीनवरत्तानव्यापायपतितिवित्यात्यकेति १२ न च बोधवेद्यो लेहलानो हि विधमाह

एकांशेनोपमानानामुपमेयस्य पूर्णता बोद्धृत्वं बोध्यबोधायनस्थेयं बोध्यवेद्यता १३ यथा कुयाविशुन्नान
बोद्धृत्वं बोध्यमेव वेत्ते शुक्रायुक्तेन पपूर्णं निश्चाकलाबोधवेद्यः १४ हृदयेसंविसकाशे विश्रान्ते तु भवात्मनि
वस्तुन्यनर्थयः प्राह बोधवेद्युः सङ्ख्याने १५ अभिमानविकल्पांशेरस्तोतन्निर्विकल्पयेत् बोधं मलिनयत्यंज
श्रुवस्पर्श इवामलं १६ सर्वप्रमाणसन्तानापदमस्थिरयाम्पव प्रमाणमेकमेवेदं स्वप्रकाशं तदनःस्फुटं १७
स्वं वेमथः इवामलं रमपिपाठः =

हृदयइतिज्ञानफलमनर्थत्वेन किं कल्पयत्यायइत्यर्थः १८ एवमस्थोमेयइवस्वमात्मन्युतं बोधं मलिनयति त्वि
प्तितत्त्वाघने च कृतकैर्विकल्पयन्द्वितीयइत्यर्थः १९ प्रासंगिकं बोधवेद्युलत्तलमभिधायप्रवन्धारेपिनीवक्र
क्रमस्य निर्भेदतार्णवदृष्टान्तलब्धनिः क्रियत्वेप्रत्यक्षादिप्रमाणतत्त्वपरीक्षणभुवेणनीवस्याद्वितीयकस्फुटस्यचिन्मात्र
स्वभावतायुस्यादनेनसमर्थयितमुपक्रमते सर्वमादिनाश्रयांशद्धिः समुद्र इव सर्वप्रमाणप्रमाणानापदं मूलतो
विश्रान्तितत्स्थापारभूतंप्रमदमेवैकं प्रस्फुरत्तत्त्वमितियावत् अतस्तत्प्रमदत्तामेवमयानतत्त्वतोवर्णमानेस्फुटं इत्यर्थः २०

रा॰
॥

८

2410

श्रोत्रंयंपि च यातं निवृत्तेभिर्वृत्तावदंष्ट्रिं ख्यातः निवालपहुलनिकारितिभिः पितोह्लङ्गाकारेतेः वीहमानयनत्वादेकदे
शानः सदृशैरुपमानैरुपमेयैस्त्रुवालसोपमयपानेतस्यातत्त्वेहमाधनत्वाबाधार्थस्तुपमीयते लोके न हृदं दृष्टापीत्यर्थः
तत्रानात्मविषयदृष्टान्तेन प्रकृतोपयोगितया सादृश्यमनुपानात्मनात्मप्रवर्त्तयति स्थानमपि मिमादिना परिपीतरूपमाबेधमेकस्य
तद्धनत् ६ एवं विधैर्दृष्टान्तैः प्रतिबोधितेनेति पूर्वः उपपत्तमेति पादे प्रास्त्वपदेन तदस्यासौ लभ्यते तद्भाः प्रास्त्वादिना
स्वात्मतास्त्रणं तत्तत्त्वेनाग्रपूर्वस्वर्वालरंगमाधनक्रमेणासंपन्नानादिनैव वेदान्तश्रवणाङ्गक्ति संयुतात् गुरुशुश्रूषयायुक्तो
त्कृष्टाश्रुतिफलं लभेत् योगजेनापूर्वमेधेन मास्तिमास्तिपूर्तेसमाः नयः कृत्येन सर्वस्यतत्योरक्तोपनोवरइमादिस्र

प्रकाशैः कारितिभिर्बाधार्थस्तूपमीयते उपमानैस्तूपमेयैः सदृशैरेकदेशतः ५ स्यात्तथैतेह भोगेषु ति
वेकरहितात्मना उपलोदरसंजातनपरिपीतोधमेकवत् ६ "दृष्टान्तैर्युक्तिभिर्यैर्नाद्वान्श्चितैरप्यनेन तद्वदिति" वि
वारणावृत्ताभावं प्राप्नोति शास्त्रार्थप्रणालिना ७ शास्त्रोपदेशमार्गेण जन्मप्रतानतत्समासमैः श्रुतत्वात्तत्संपन्नपरमार्थो
पार्जनक्रियः ८ तावद्विचारयेत्प्राज्ञो यावद्विश्रान्तिमात्मनि संभवत्यपुनर्नाशा शान्तिस्तुर्यपदाभिधा ९ तुर्य
विश्रान्तियुक्तस्य प्रतीर्णस्य भवार्णवात् जीवतोजीवतश्चैव गृहस्थस्याथवायतेः १० नाकृतेनाकृतेनार्थो न श्रु
तिस्मृतिविभ्रमैः निर्मन्दर इवांभोधिः स तिष्ठति यथास्थितः ११ ॥

तिप्रसिद्धधर्मोङ्गाग्रुरुशुश्रूषादुपयोगार्थानां प्रास्त्वतात्पर्यं च मत्कृतार्थानां च उपार्जनमेव क्रिया यस्य तथाविधः सन्नवि
चारयेदित्युत्तरेणान्वयः ८ अपुनर्नाशां अपुनरावर्त्तिनीं तुर्यपदाभिधां शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेश्चतुर्थपदाभि
धेयां समस्तभूमिकाप्रतिष्ठालक्षणां ९ तत्प्राप्तावेव सर्वकर्त्तव्यविश्रान्तिरित्याह तुर्येति द्वाभ्यां प्रतिलेविनाशायोगेन तस्य
उत्तीर्णस्य फल्यर्थः जीवतः ऐहिकोर्थः अजीवतः पारलौकिकश्चार्थः फलं कृतेनाकृतेनाकर्मणा नास्तीति परेणान्वयः १० श्रु
तिस्मृतीश्रवणमननेतद्रूपैर्विदेषैः ११ ॥ +कृतेन+१

मेरी

२

दिने+

=दृष्टान्तैर्यत्नमा
श्रित्य जेतव्यं प
रमं पदम्=इत्य
पिपाठः

श्री०
वा० सु०
टी०
६०

दृष्टान्तार्थप्रसंगेन मानतत्त्वं विशोध्यते इत्यपशोदेनरूपेव दृष्टदृष्टपूर्वादिसाद्विपन्न प्रासंगिकं समर्थ्य तत्प्रसक्तं प्रमाणतत्त्वं निरूपितीषुः प्रस्तुतं पुन्वेनोपक्रममाणः श्रीवसिष्ठ उवाच विशिष्टेति विशिष्टांशविषेषणउनिपादयितं विवक्षितोयांशसत्त्वेनेव सपक्षत्वं सर्वोपमानेषु गृह्यते अन्यथा गौरिव गवय इत्यादो नात्यादिनापि सादृश्यविवक्षायां भेदाभावादुपमानमात्रोच्छेदः स्यादित्यर्थः १ दृष्टान्तबुद्धेः फलमाह दृष्टान्तबुद्धाविति तत्त्वंपदार्थशोधनोपयोगिनि तत्र दृष्टान्तबुद्धौ सत्यां एकं प्रविभक्तं यस्य ज्ञानस्वरूपमात्मतत्त्वं तदेव सर्ववेदान्ततात्पर्यविषयत्वाद्ब्रह्मस्वार्थस्य संवेदनात् तस्मादेवणवेदाकारवृत्तेः दयान्नदभिव्यक्तमहावाक्यार्थभूतब्रह्मस्वरूपेणैव सम्यक् सिद्धाश्रुतानन्तत्वकार्यप्रान्तिनिर्वाणाद्दृष्टा

श्रीवसिष्ठ उवाच विशिष्टांशसमर्थत्वमुपमानेषु गृह्यते को भेदः सर्वसादृश्ये तूपमानोपमानयोः १
दृष्टान्तबुद्धावेकात्मज्ञानशास्त्रार्थवेदनात् महावाक्यार्थसंसिद्धा शान्तिर्निर्वाणमुच्यते २ तस्माद्दृष्टा
न्तदार्ष्टान्तविकल्पोल्लसितैरलं यया कयाचिद्युक्त्यातो महावाक्यार्थमाश्रयेत् ३ शान्तिश्रेयः परं विद्धि त
त्प्राप्तौ यत्नवान्भव भोक्तव्यमोदनं प्राज्ञैः किं तत्सिद्धौ विकल्पितैः ४ ॥

न्तबुद्धिफलमुच्यत इत्यर्थः २ तदेव स्फुटमाह तस्मादिति दार्ष्टान्तदृष्टान्तिकं तत्प्रोदमित्यणः तद्भेदतत्तद्भेदतस्तद्गतधर्मेवत्वादिप्रसंगैः किमयं सर्वांशे दृष्टान्त उत कतिपयधर्मांश इत्यादिविकल्पोल्लसितैः अलं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः केन तर्हि प्रयोजनं तत्राह यया कयाचिदिति पदलक्षणार्थतात्पर्यग्रहणानुकूलया कल्पितया समीचीनत्वादियुक्त्यापीत्यर्थः ३ ननु सर्वसंसारप्राप्तौ तात्तदन्तर्गतदृष्टान्तयुक्त्यादीनामपि बाधादाभासमानास्यादित्याशंक्य फलसिद्धानैरसाधनत्वं ते तरदृष्टान्तमित्याह शान्तीति भोक्तव्यं भुक्तियोग्यं प्राज्ञैः सिद्धं चेत् तत्सिद्धौ साधनभूतैर्दृष्टान्तादिभिर्विकल्पितैराभासितैः किम

निष्टसितिकोषः ४॥
गु०
६०

2411

२

न तु सर्वजनस्य निरूप्याधिकस्वेच्छाविहारस्य लोकार्थित्वाद्यालोकामननस्य चार्वाकादेर्मार्गप्रवृत्तिसिद्धादेष्टुदृष्टबहुतरविचि
त्रभोगस्य लोकानुबंधित्वाभाविकत्वमपीति विषये प्रवर्तकं मे स्यात्स्मारतादिवचनेऽकथं हेयं कर्पूरानपः क्लेशत्तेयमविरत्यथा
यास्मात्रबंधीह प्रत्रभाग्यादिवियोजनकमस्मात्समभिव्याहारादिदृष्टानर्थसमुदायपर्यवसितं निर्दिष्टयात्मसात्रयतिशेषात्मकप
रंमस्यविशलनत्ताणमोहफलानुबंधित्वरूमात्मैकत्वबोधकत्वाद्धि विवाक्यकल्पस्य वेदनं श्रौतं महावाक्यमुपादेयमिमाशंकाह
विचारणादितिसममविचारणादेवमेवविचारणान्वैदिकेन त्वातस्यापिनाऽस्य यद्वाक्यं नित्यनिरतिशयानंदात्मरूपपरमपुरु
षार्थानुभवकारीति अस्मदादिष्वनुभवनिष्ठप्रपरमात्मसर्वप्रमाणमूर्द्धन्यमिमत्तुगतमेव अपगते परमार्थभूतं वैदिकं पु
रुषार्थतत्त्वं यस्मात्तथाविधं वचो वाक्यं स्थितोऽपरमप्ययमलोकमपि मन्युनाकत्वाद्यनर्थपरंपरानुबंधित्वाद्वचः प्रलपनं वाक्यप्रला
पमात्रमेव न त्वागमो नाम वचनं न वा प्रमाणमित्यर्थः १९ न त्वनह्निकपिलकणादैर्मुनिप्रभृतयो वेदार्थतत्त्वापि कथमन्य

विचारणादनुभवकारि वैरिणोऽपि वाऽस्य यत्नतु गतमस्मदादिषु स्थितोऽत्र कमप्य परमार्थवैदिकं वचो वचः प्रलप
पनमेव नापरम् १९ अस्माकमस्ति मतिरेगनयेति सर्वशास्त्रैकवाक्यकरणं फलितं यतो नः शास्त्रीतिकार्थम
प्रपास्त्रनिर्जोगप्रपुष्टानं सवेदनादितरदस्ति न तः प्रमाणम् २० इति श्रीमभदपरस्पष्टांतनिरूपणं नाम सर्गः १८ ॥

वैव पुरुषार्थतदुपायतत्त्वं निरूपितं वेत्तोऽभवंतस्तत्त्वथानिरूपयंतितत्रभवद्भक्तो को विशेषस्तत्राह अस्माकमिति हेयंगम
स्माकं यतोऽयस्यामतेः सकाशाद्यस्तत्त्वमादात्मकारजीवत्क्रिलक्षणस्वभावत्वोविधिस्तात्स्पृतिमतिरस्तितयाइतिस्वैर्वीक
प्रकारेणप्रानीतिकः अपरोक्षानुभवयोग्योर्थः परमपुरुषार्थो यस्मात्तथाविधं सर्वशास्त्राणां सकलश्रुत्यात्मशास्त्राणां
एकवाक्यकरणमेकमहावाक्यार्थपर्यवसानं फलितं अपशास्त्रंकुतितानामर्थाविषयीभूतं तिर्जोगैस्तर्कादिभिरवपुष्टं यत्सां
ख्यकणादादिसंवेदनं तस्मादितरन्महावाक्यार्थरूपं प्रानीतिकार्थमपरोक्षानुभवयोग्यार्थकं प्रमाणमस्माकमस्ति न तु तेषा
ऋतर्कोपहतमतित्वेन कुतितानामर्थावधारणयोग्यमतिस्फुरणात्तादित्यर्थः २० इति श्रीकासि·ना·मुमु·णे ब्रह्माष्टादशः सर्गः १८

२+४

श्री॰ वाक्य॰ टी॰ २५

नदेवमप्युपमाह उपमेयस्येति ९४ लोकेपिसन्निहितपुरुषेदत्त इत्यादौ नाविवक्षितां प्रमाह पादावधोरूह इत्याह दर्पणेति द्वाभ्यां श्लोकद्वयस्यायमाशयः तार्किकसाहः आभामात्रात्स्वकाशमात्रान ९५ ९६ एतद्व्याख्यायसर्वदृष्टांतानामुपयोगमाह दृष्टांतस्येति जगतः स्वप्नादिदृष्टांतैर्मिथ्यात्वे जीवः आकाशप्रविष्टादिदृष्टांतस्यब्रह्मणो सत्त्वाहादिदृष्टांतस्याचपदार्थं प्रतिष्ठापनेन बोधं स्वार्थं बोधोदये सति निष्कार्यविद्योच्छेदार्थं सर्वयुपोपायतयास र्वकालिज्ञानस्य महावाक्यार्थे विषयत्वेन मात्मसिनिमहावाक्यार्थनिश्चयोग्राह्य इत्यर्थः ९७ ननु हंमोरः स्थूल इत्यादिप्रयत्नेनोपपादनानेषाला आदिप्रवृत्तिफलदर्शनलिंगेन परोक्षमाव्रह्मस्याप्यपोनेन सर्वस्यावद्यादिकमद्यान्य

उपमेयस्योपमानादेकांशेन सधर्मता अंगीकार्या स्वबोधाय धीमता निर्विकल्पिना ९४ दर्पवल्लोकनेदीपादाभामात्रादृते किल न स्यान्नैलवर्ण्यादि किंचिदप्युपयुज्यते ९५ एकदेशसमर्पित्वादुपमेयावबोधनं उपमानं करोत्यग्नी दीपोर्ध्वप्रभया यथा ९६ दृष्टांतस्यांशमात्रेणैवं बोधोदयेसति उपादेयतया ग्राह्यो महावाक्यार्थनिश्चयः ९७ न तु तार्किकतामेत्य नापनीयाग्रबुद्धिना अत्रभूत्पलायितैरपविवेकविकल्पितैः

बोध्य+२

न वा कैवोक्तिस्मृत्योपनेनेत्यादिकूत्वाथर्मे पापास्वैरनेकतार्किकादिप्रक्रियाभिस्वदेहमलदमोवाकर्तृभोक्तृत्वादिस्वभाव न ग्रात्मावगम्यते तत्कथं प्रसक्तायानेकप्रमाणविरुद्धोर्थो महावाक्यार्थमात्रादुपादेय इत्याशंक्याह नेति अत्र भूतिर्विहतप्रयत्नेन दर्पलायपर्यवसिनेरपविवेकदेहाद्यात्मभावविषयत्वादपवित्रश्वनकसूकरादिजन्मफल त्वाच्चापविवेकविकल्पितैः परमपुरुषार्थानुबंधिनी ग्रबुद्धता ग्रबोधयोग्याभित्तानानतापनीया यथावदेहादेरा त्मत्वासंभवस्तथावसेयन इति भावः ९८ ॥

गं॰ २५

2413

८

2414

पदस्मादृष्टेनफलाभावदर्शनाच्चेन्नत्यन्तेत्याह स्वप्नेति नाश्नति कार्यकारित्वेन संदिग्धयात्राद्यैर्देवताप्रार्थनादिनाश
घानस्यस्वप्नेकार्यमितिनिःसंकल्पोदयेनप्राप्तिंनेतत्र दत्तफलवदलाभेप्राग्गुणाश्रुतिप्राप्यादिदर्शनेनतत्प्राप्तनर्थाचादि
करणेनप्राप्तुनयादिदर्शनानतस्वप्नेघटलाभेनजागरेतेनप्राप्तिदर्शनाच्चमनस्त्वात्स्वप्नेनसर्वेनजगतस्थित्यनेऽपितद्रूपता
न्वमदृष्टांतायथार्थः ५५ मोदोपायकृतावाल्मीकिनाग्रंथोपिदर्शितमायाणादयोयेश्रोतारः कृतास्तेपिदृष्टं
नानांसंभवदेशमात्मबोधनेस्यवस्थाप्रसिद्धेरर्थः ५६ नतत्तर्हि श्रोतारः स्वप्नसाम्यप्रसंगतुतः मदृसेवनतृप्यंते
कृतोवाविप्रतिपत्त्येनेत्याशंक्याह्यान्यस्य स्वप्नवणसंस्काराभावेनजगतस्यमनाभ्रमादिन्याह स्वप्नाभवमिति

स्वप्नसंकल्पनाध्यानवरशापौषधादिभिः यथार्थाः इह दृष्टांतास्तद्रूपत्वाज्जगत्स्थितेः ५८ मोदोपा
यकृताग्रंथकारेणात्मापियेकृताः ग्रंथास्तेपियमेवैकामवस्थांबोधबोधने ५९ स्वप्नाभवेचजगतः
स्मृतेशास्त्रेवबोध्यते प्रतीतेनपार्यतेवक्तुंवाह्निकुलक्रमवर्तिनी ६० स्वप्नसंकल्पनाध्यानवराशापौषधं
जगत् यत्नस्त एव दृष्टांतास्तस्मात्संतीहनेतरे ६१ प्रकारेणाकारणतातायदृष्टोयोपमीयते नतु
त्वमस्वसाधर्म्यंसंभवत्सपमाश्रमैः ६२ ॥

ते श्रोतॄणांविरोधिसंस्कारोच्छेदस्याचिर
वर्तंबोधयितुंपार्यतेशक्य
साध्यत्वादितिभावः ६१ ध्यानेपिजगत्कल्पनेमानसप्रजायांप्रसिद्धं ६२ यदिजगतिस्वप्नाद्युपमानेसर्वांशेनापिसा
धर्म्यं विवक्षितंतर्हिब्रह्मणोपिकटकमुकुटाद्युपादानस्वर्णदृष्टांतेनतद्वदेवपरिणामित्वंकृतंनविवर्तत्वेनतुआह
प्रकारेणेऽतिनिदेतद्ब्रह्मपूर्वमनपरमेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभिःश्रुतिशक्तिरपरिणामित्वप्रतिसंक्रम
शुद्धत्वादनंतत्वाच सर्वज्ञोऽयमविंत्योऽयमविकार्योयमुच्यतइत्यादिस्मृतिभिरसंगोदासीनस्यपरिणामहेतुतासंस्प
र्शीविनोसाध्याकारावरदर्शनाद्वेदादियुक्तिभिश्चापरिणामावर्णनात्कारणेब्रह्मपरिणामित्वनियतत्वेउपरिणामित्वलौ
किकत्वकारणतोपमीयते नत्वोपमाधयुक्तैः धर्मैःउपादेयैरपिसर्वांशेनसाधर्म्येनन्यूनाधिक्यमित्यर्थः ६३

कु

ननुकिमित्येकदेशसधर्मः दृष्टांतएवोपादीयतइतिचेन्न सर्वांशसदृशाप्रसिद्धेरेवमभिप्रेत्याहयोयइति स्वप्नजातइवमिथ्याभूतोजगदंतर्गतएवनवास्तवः द्वितीयपदस्यार्थस्वप्नदृष्टांतेदवस्तुप्रसिद्धेरितिभावः २५ वैकल्पिकाविकल्पोऽनृतोऽन्वयः २६ एतेनदृष्टांतोपन्यासस्यात्रमानोपयोगेनबोधकत्वेनदृष्टांतहेतन्माप्रादेर हत्वेसाध्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धिविरुद्धादयः प्रापंचिकैर्हेतुभिः समत्वादिसाधनेविरुद्धत्वादयश्चहेत्वाभासत्वाद्युद्भावनकदोषाः स्युरितिनाशंकितव्यमनवस्थानस्यापत्तवस्तोनिरस्तत्वादित्याह अस्मेतिअस्मेषामसिद्धिविरु

योयोनामेहदृष्टांतोवस्तुतत्वावबोधने दीयतेसमवोद्धव्यःस्वप्नदृष्टजगद्गतः २ एवंसतिनिराकारेवस्तुन्याकारवान्कथं दृष्टांतइतिनोयुक्तिमुर्वैकल्पिकोन्वयः २६ अस्मात्सिद्धविरुद्धादिदृष्टांतप्रदूषणैः स्वप्नोपमत्वाज्जगतः समुदेतिनकिंचन २७ अवस्तुपूर्वापरयोर्वर्तमाने
विचारिते यथाजाग्रत्तथास्वप्नःसिद्धमाबालमततम् २८ ॥

द्धादिदोषदृष्टांतादिकानांदृष्टांतप्रदूषणैर्दूष्यस्यहेत्वादेर्जगतःस्वप्नोपमत्वादसत्त्वान्नकिंचिद्दूषणंसमुदेतीत्यर्थः साध्यसिद्धिपर्यंतबोधकत्वव्यवहारस्तत्वावहारिकसत्यतामात्रेणाप्युपपन्नइतिभावः २७ उक्तंस्वप्नोपमत्वंतत्साधर्म्यप्रदर्शनेनोपपादयतिअवस्त्विति पूर्वापरयोरुत्पत्तिविनाशपूर्वोत्तरकालयोरवस्तु अभावग्रस्तंवर्तमानकालेपितदुपादानभेदाभेदसत्तयाऽविचारितंविचार्यवादिसहस्रेणापिनिर्णेतुमशक्यंवर्तमानकालेनविचारितेस्वप्नोवस्त्वितिवायथाजाग्रद्वस्तुतथास्वप्नोपीतिमिथ्यात्वेनसाम्यमित्यर्थः २८ ॥

स्त्वतिनिर्द्दयोः प्रकृतोपयोगं स्पृशतीति श्लोकयति कथायामेवान्यः अयमत्र परिष्कृतस्तेषां शान्तरसं प्रत्यङ्गभूतं वि
वेकबुद्धिग्राह्यत्वाणां सारतरत्वं मेलनमनुपिष्कृतवृद्धशिकारनरं शान्तरसं प्रयभूतं प्रात्मनस्ते विषयभूतं यस्मि
न्निति वानयोः स्तेने विस्तारयतीति स्तनविस्तारं शास्त्रे कर्मणाणा ४८ अपात्ते शास्त्रावतारस्तु उपायश्चापा
नन्निकानां यथायेन दृष्टान्तेन परिभाषया तच्छोपोपयोगि संकेतेन च यथाश्रूयतेनेत ४९ तत्र दृष्टान्तमपलक्षण
मारूपेणेति दृष्टेनार्थेन साधर्म्येणाबोध्यते येन तद्बोधनं तेन देवविरहोत्पत्ति बोधोपकारफलत्वमिति दृष्टः श्रुतः

श्रुतत्वाद्विदन्तीत्वं कथ्यमानमिदं मया शास्त्रवत्तानविस्तारं बुद्धिसारनरोत्तरम् ४८ यथैवेदं सूचयते
शास्त्रे तासामुपायानिकानि श्रुतः विचार्यते यथार्थो यं यथावत्परिभाषया ४९ येनेहानन्तु श्रुतेर्थो दृष्टेन
र्थेन बोध्यते बोधोपकारफलत्वं तं दृष्टान्तं विदुर्बुधाः ५० दृष्टान्तेन विना शास्त्रस्यार्थो न बुध्यते य
थादीपं विना रात्रौ भाण्डोपस्करणं गृहे ५१ यथैकः कारणस्य दृष्टान्तेऽस्तं मयेहाववोध्यसे सर्वैः स्वकार्य
णाद्धेतुः प्राधान्येन स्वकारणम् ५२ उपमानोपमेयानां कार्यकारणतोदिता वर्जयित्वा परं ब्रह्म सर्व
षामेव विद्यते ५३ ब्रह्मोपदेशादृष्टान्तो यस्त्वेवहृद्धिकथ्यते एकदेशसधर्मत्वेन तज्ज्ञानः परिचिन्त्यते ५४

सादृश्यबलेन प्रकृतार्थनिर्णयो येन स दृष्टान्त इति तद्दर्शिनः बुधाः ५० उपस्करणं गृहावडपकरणं उपास्थिति
पन्नेतिस्तदू ५१ दृष्टान्तेषु विवदितं सादृश्यविवेकाय तेषां स्वरूपं दर्शयति यैरिति सकारणान्यन्यासुतएवान्तता
श्रुतेर्येन सत्यरूपार्थस्वस्वकारणमजन्येन यथावज्जन्यत्वान्तत्वादयो दृष्टान्तधर्मा हेयाः इत्यर्थः ५२ परब्रह्म
दृष्टान्तेषु वार्यनियमो नास्य दृष्टान्तेषु स्यात् उपमानेति कार्यकारणत्वादिना सादृश्यमुदितं तत्सर्वैर्ज्ञा ५३
वर्जयित्वा परं ब्रह्मेत्यस्यार्थं विस्पष्टयति ब्रह्मेति एकदेशसधर्मत्वमादाय तज्ज्ञानं प्रकृतनिर्णयः ५४ ॥

+सुमन इति

अधिष्ठानपरिशेषेणास्थित एव ४१ नन्वस्ति विततः प्रपंचः कुड्मलकोटिभिश्चित्रभेदः कथमनायासेन कृत्स्नोऽपि रिता शंका ज्ञानप्रभावस्तावत् स्फुरणमभिप्रेत्याह सुमनसोपुष्पाणां पल्लवानां श्यामहरितरक्तत्वादिना भेदनेव्यतिकरः प्रपञ्चातिशयः कश्चित् ज्ञात्वा सैव्यतिकरस्तेनाकर्मधारयः अल्पकः स्वल्पोपि न तु किमर्थ्यते तर्हि प्राकृपौरुषसमर्थेन श्रिति चेत् ज्ञानप्रतिबंधकरागादिस्वभावनादिगृह्यमाणपदार्थनिरासार्थमेवेति ४२ इहतन्वीसंपत्त्यापितोयोनकस्मानिरंगस्य

पवित्रात्तेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति यथा तथैव संसारः स्थित एवोपशाम्यति ४१ सुमनःपल्लवाम
र्दे किंचिद्व्यतिकरो भवेत् परमार्थपदप्राप्तौ न तत्र व्यतिकरोऽल्पकः ४२ गच्छतस्तद्यवः स्पंदः सुमनःपत्रम
र्दने इहस्त्रीमात्रोपस्तनांगावयवचालनं ४३ स्वलाभासनोपविष्टेन यथासंभवमश्नता भोगजालं सदा
चारविरुद्धेष्वनतिष्ठता ४४ यथाक्षणं यथादेशं प्रविचारयतात्मना यथासंभवसत्संगमिदं शास्त्रम
धीतवत् ४५ आसाद्यते महाज्ञानबोधः संसारशांतिदः न भूयो जायते येन योनियंत्रप्रपीडनम् ४६ ए
तावदपि ये भूताः पापभोगरसे स्थिताः समानविष्ठाक्रमयः कीर्तनीया न ते पशोः ४७ ॥

नदेवयवस्पकाचालनं ४३ शास्त्रविरुद्धेषु मार्गेष्वनतिष्ठता पुरुषेणा आसाद्यते इतिसंवहितेनात्मनः ४४ यथाक्षणं यथाकालं इनरडपनिषन्मोक्षप्रमादि ४५ महदपरिच्छिन्नं ज्ञानं परमात्मज्ञानस्य बोधः साक्षाद्दत्तभवः इत्थंगुणतः फलतः सोऽलभ्य न स्वप्राप्तं प्राप्यतद्दिमलोऽस्ति रतिएतावतीतिकीर्तयितिमपुष्पयोग्याः प्राप्तवाति

टी०
८७

४९+

2417

लोकसामान्यइत्याहजनसद्रूपः श्रुतशास्त्रोपिविकृतः ३१ तात्पर्यंसर्वलोकेनप्रतिश्लोकंविविच्यतां उक्तंइति
मात्रमितिनमंतव्यंकिंतुवाणांब्रह्मादीनांपूज्यपादानांवचनरूपणापूर्वकृतग्रंथरूपयते ३२ माधुर्यौपम्यादिप्राह्लार्थ
लंकारभेदेपादनायालंकारविभूषणायोः श्रुपयग्रहणं ३३ किंविशिष्टपदार्थवित्पुरुषः इत्याकांक्षायामेव

दृश्यतेलोकसामान्योयथाप्राप्तानुवर्तिमान् इष्टानिष्टफलप्राप्तौहृदयेनापराजितः ३१ बुद्धेदम
खिलंप्राज्ञोवावयित्वाविविच्यतां श्रुतश्रुपनएवैतन्नलकेवरुपणापवन ३२ प्राज्ञस्सर्वोपमेवेदंनानाले
कारभूषितम् काव्यंसमर्थवाक्यदृष्टांतैःप्रतिपादितम् ३३ बुद्धानेस्वयमेवेदंकिंविशिष्टपदार्थवित्
स्वयंयस्तुनवेत्तीदंश्रोतव्यंनेनपंडितान् ३४ यस्मिन्कृतेमतेतातेनपोध्यानजपादिके मोक्षप्राप्तेन
इप्सेहनकिंचिदप्युपपद्यते ३५ एतच्छास्त्रवचनाभ्यासात्पोतः शुल्येनवीतलान् पांडित्यंस्यादसर्वंहि
चित्तसंस्कारपूर्वकम् ३६ अहंजगदितिप्रोक्तोइष्टदृष्टप्रविश्रावकः पिशाचोकोटयनेवस्वयंप्राप्य
त्य+ स्वयंयन्ततः ३७ भ्रमोजगदहंचेतिस्थितएवोपशाम्यति स्वप्नमोहःपरिज्ञातइवनोभ्रमयत्यलं ३८
यथासंकल्पनगरैर्पुंसोहर्षविषादिता नबाध्यतेतथैवास्मिन्परिज्ञातेजगद्भ्रमः ३९ चित्रसर्पःपरिज्ञा
तोनसर्पभयदोयथा दृष्टपूर्वसर्पःपरिज्ञातस्तथानसुखदःखदः ४० ॥

बुध्यतेस्रवनाकृति ३४ मतेविचारितेनोपयुज्यतेतनफलान्नामेनतफलेनभावादितिभावः ३५ यथापिग्रंथा
नाभ्यासादपिपांडित्यंभवतितथापितत्रचित्तसंस्कारपूर्वकमतएवेदमपूर्व ३६ इष्टदृष्टपूर्वोपयुक्तानैरस्मा
ज्ञात्माशुद्धं परिक्षिप्यतइतिभावः ३७ नोहूतिनञपोनिपातः नभ्रमयतीत्यर्थः ३८ कल्पनामात्रमेतदि
तिपरिज्ञाते ३९ चित्रलिखितःसर्पः ४० ॥

श्री-
वा पु-
टी-
२९

प्रचंचलेसज्जनेस्त्वात्मपरेहर्षेणेनयद्वेनयद्वैनेदलयोरभेदाज्जनेस्तुत्स्याः प्रकशाः जलेप्रतस्थाप्रभ्रमालिकाः प्राप्स्यंती
न्याहिसाधारणेनोन्यं ११ यत्किंचनकरीपयविङ्कृष्णादिकाविलीप्राप्यनाप्रश्रीलवचनवादीनाम्पानन्ताविपस्ता १२
धारयतीतिधर्मः प्रामदमादिपरमात्मावासएवधृमितिनिविघ्नविज्ञाधारत्वात् तस्मिंस्पर्शेकरस्थेनलग्नानविपुलत्वनिनकं
पर्यंति विचलितवितोलतामिव १४ तत्सत्वविन प्रवदेमोहदगर्ने १५ तस्यपयेष्टावरणंवारयतिसददिति यथायोगं

प्राप्तंतिप्रहृष्टिमायांतिसोम्यास्निह्यंतिसज्जने प्रचंचलेजलेतस्माः प्रादीवाभ्रमालिकाः ११ यत्किंचनकरी
कृपाग्राम्यतावितिवर्तिते दीनाननापिप्राचानांलीलेवदिवमागमे १२ धर्मप्रिनोभवंतलग्नापियेयैर्धुरंगतां
प्राप्ययोनविपुलवेतिवानाश्चिचलतामिव १४ नयतत्पवरेतस्तविंयामेगतइपिति कः किलत्वानमरतिः
प्रभ्रंसमप्रपावति १५ सत्वाप्तस्साधवृत्तानामवितोपिनिकर्मणि रमतेधीर्यथाप्राप्तेसाध्वीवांतः प्रगतिर्वे
जगतांकौटिलस्तेषुयावंतः परमाणवः तेषामेकैकशोनंतः स्यान्सर्गाम्यपूर्णसंगधीः १७ मोक्षोपायावबो
धेनप्रहृष्टांतःकरणंजनं नखेदयतिभोगोघोनवानंदयतिक्कचित् १८ परमाणोपरमाणोत्सर्गवर्गानिर्ग
ताः येपतंस्थपतंत्यंबुवीचिवत्तान्समपण्यति १९ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति कार्याणिय
प्रवृद्धोपिनिः प्रबोधइद्रुमः ९ ॥
वा+

प्राप्तेसाध्वीपतिव्रतेव १६ सर्वांत्ववसानाद्रूपान् मार्यया प्रवटितवदनापदीयस्तनिस्पृयादितिभावः १७ १८ निर
र्गलाम्बसंकीर्णाः उत्पातपातावाविर्भांतियोभावो १९ संप्रवृत्तान्यनिष्टानिनिवृत्तानीष्टानिप्रवुद्धः कार्यफलादि
वा+१ स्वरूपाभिज्ञोपिनदनभित्तः द्रुमइव १० ॥

ॐ
२९

७+

2415

वसं=

साम्यमेवैणाक्ष्यां निर्मंदरः मथ्यमानोऽब्धिर्गतमंदरः १२ निरस्तकालिमा शुद्धविद्यमानस्या मोहकज्जलान्तर्दीपशि
खेव १३ दृशि तेज्ञानेंधनादिविषयालिः साबलेपाः संतता विद्याः मन्यः १४ भीतिहेतवो पुरःस्थितमपि प्राप्तं
फलं त्यागेन हृदयं विनेम होपलपदेषु कर्षे गात्रते १५ पुंसो योरुषसंसारे जन्म नष्टादिनैवपौरुषस्य प्राधान्ये कर्म
णां प्रादिविनैवरूपणात्स्यति इत्योरप्यविद्यामूलतामिथ्याज्ञानविस्फुरणादिविभ्रमः १६ संप्राप्तिः रागद्वेषाद्यवा

मनः प्रसादमायाति प्रासादीव महत्तमः परं साम्यमुपादत्ते निर्मंदर इवार्णवः १२ निरस्तकालिमा तेन
क्षिप्तेवास्ततमःपरा प्रतिबलम्पलेखतापदार्थप्रविभागिनी १३ ईप्सहानिविरोधायादृग्योर्दीप्तितो
नयः नतिष्ठं तेनिसर्गातिसमन्नाहमिवेषवः १४ हृदयेनावलेपंतिभीम्नाः संसृतिभीतयः पुरः स्थि
तमपि प्राप्तं महोपलमिवेषवः १५ कथं स्यादादिलाजन्मकर्मणोर्देवपुंस्त्वयोः इत्यादिसंशयगणः श्रा
म्यत्यहोपथातमः १६ सर्वदा सर्वभावेषु संप्राप्तिरूपनायने शान्तिमिव्यामिव सूनानायां प्रस्तालोक उपाग
ते १७ समुद्रस्येव गांभीर्यं धैर्यं मेरोरिव स्थितं अंतःशीतलता चेंदोरिवोदेति विचारिणः १८ सा जीवन्मु
क्ततानस्य शनैः परिणतिं गता शांततापोषविश्रामस्वभवमविषयागिरां १९ सर्वार्थशीतला शुद्धा परमा
लोकदृष्टिश्रीः परं प्रकाशमायाति ज्योत्स्नेव प्रावृडंदवी २० इत्याकाशविवेकार्कप्रभालोकिनि निर्मले
शनैर्यं सार्थकतां रोनोयुंक्तिकिलकेतवः २१ ॥

तापशीतलदृशो ऽशालोके प्रतापहेतोरूपालोकेव १७ स्थितं प्रतिष्ठितं एतत्काव्यस्य विचारिणः १८ एवमानुषंगि
कफलान्युक्त्वा मुख्यं दर्शयति सेति शनैर्भूमिकाक्रमैः १९ परमस्य परमात्मनः आलोकनमालोकस्तं ददातीति
परमालोकदा अभ्यंतनसंयणविचारकस्य २० शमेनालोकिनि प्रकाशवति प्रनर्थसद्वकाः कामादिधूमकेतवः

निर्वाण उ० विवेकोदयप्रसिद्धिः २१ ॥

2420

एतदेवार्थं तत्त्वाभ्यासेन द्रढयति युक्तियुक्तमिति २ ननु यदि योद्यमसमुपादेयं न हीयमाद्वेयमप्यरविज्ञानेन वक्तं ञ्चिय
वेधान् श्रोष्याभ्यासेन मंत्रं शृणुमिति निश्चयं नाद्रयरुति ४ न हीस्मिन्कौति शापयुक्तमाह यथेति ३ षसि प्रातर्वेलायां प्रह
रायां रवावाप्रष्ठ स्येत्यादौ स्त्रीलिंगत्वाणुशाशाइष्यदर्शनात् ५ गुरुनिह्निकाभ्यायेनात्रष्टिकफलानिदिदर्पीपि
षुः प्राहुभ्रवतिप्रथमफलमाह अनायामितिह्याभ्यां अंतेञ्चंतपर्यन्तं स्कुनायामापातनोत्रुथाविवारेणाह ६ सं

पुलिपञ्चकं च पादे येन वनं बालकादपि अभ्यासेन मिवन्त्यान्पमञ्जरूं पञ्जन्मना २ योऽभ्यासनतस्याह्रूपो यमि
तिकैर्यपिवेसयः तस्मात्कागं च भ्रस्येतं कोऽत्रपरास्यतिराविति ४ यथोषसि पद्मानायामालोकोवपयमेघा
ति अभ्यासेनवायिनमात्रायांस विवेकस्तथैश्चति ५ स्कुनायापातवदनाक्षुथायांस्त्वयमेवच पानैः पानैर्विवा
रेणाबुद्धेः संस्कारश्चागते ६ स्वर्णं नावदेयेतमर्पयांसंस्कृतनवाकृता श्रुत्रामसुक्तावलीवोच्चैर्नाभमासनमू
षणं ७ प्राग्नागरत्नोदेनिमहत्तत्र गुणशालिनी सायपास्त्वेहमायातिराजानं भ्रमरा इव ८ स्वीपरस्तः सर्वत्र
नरो भवति बुद्धिमान् परार्थं नायचाद्दीपहस्तोनितिमिरलोचनः ९ लोभमोहादयोदोषास्तानवेर्यांनवल
प्रानैः पिपोदिषः समासत्रप्रादोमिहिकायथा १० केवलं सम वेदांते विवेकाभ्यसनं यदि न किंचन फ
लं यत्र तत्त्वाभ्यासेन विना क्रिया ११ ॥

स्कारेश्चागतेसति ६ सभास्थानस्यउच्चैर्भूषणं पिप्रोरभूषणमिवप्रकाशिकेतर्थः ७ अर्थोभ्युन्नतिचानर्थमपिद्धिनी
यं फलमित्याह परेति नागरतावनरता भ्रमराभ्रमरवत्तृष्णाविद्वांसोपि ८ ९ समासत्राशरन् यस्मान्नाविधा
याः दिपोमिहकानीहारा इव पिपोदोषास्तानवेश्रल्पतां यांति १० समवेदांते अपेदांते न तत्त्व हेतुर्न किंचनेति ११ ॥

महामतेर्जीवन्मुक्तस्य हृदयं परमात्मैव तस्य वितता विस्तीर्णा नाडी विहारदीर्घिका तद्दर्पणे स्थितं ललनमियत्तापरिच्छेदं नैतीति नन्विकिं ते धामसामर्थ्यात् नपतनोपलम्भाडेनोर्नेति विद्यते उत्तमे उत्कृष्टतमे समतया मुग्धं नेमेनानंदस्वाभाव्येन वय स्मात्तथाविधस्यात्मवस्तुनः स्वात्मवितता सुपरिच्छिन्नता परमार्थेन एवास्ति न त्वाकाशादीनामिव इदं पुरुषा णानिकल्पितेत्यर्थः ४८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्ये पोडशदः तोसमस्तहः सर्गः एतद्ग्रन्थगतानामुक्तानां ग्रन्थेषोप त्रयंतीकैः फलैः सह निरूपणेन ग्रन्थतात्पर्यसमाप्तिं च द्वयं प्रकरणभेदविषयप्रयोजनानामपवर्गसमन्वयं पारणाल्लताधंस्तस्तदुक्तहृदयातोपसमासे सुगमत्वात् शेनामर्थे वर्गपर्याये स्तीपरितेनानायवत्क्रमेणपक्रमते सुधामित्या दिना सुखात्मबहुप्रकारणीरूपाख्यानमोहात्मायसंहिंधौ सनः सुखपदे वृत्तेकेषुसत्वाद्विशिष्टत्वे चकाले उमादवर्षभा

वितनुता हृदयस्य महामतेर्विहारतो जलदर्पणेऽपि नलनमेतिन मुक्तिमतो यतः परिविततास्तिनिरस्त
मवस्तुनः ४८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे समाप्तः सर्गः १० वसिष्ठ उवाच सुखात्वाचितमात्रा
यां प्रबोधः संपद्वतेते वीजादिवसमस्तोऽस्मादवपुण्यभाविसत्फलं १ सुषिपोफणमादेयं सारस्वैवयुक्तिवो
पके सुमत्वार्थमपिमान्यंभाव्यं त्याज्यमेकसेविना १ ॥

विसत्फलं यथा प्रवर्तनेन हत । नत्र समस्तीष्वनेकप्रकारभेदभिन्नास्त्रगुतिषु तानाविहाय पुरुषबुद्धिविविक्तमि दमेवोपादेयतया किमर्थमुच्यते नन्वाह सुप्रीतिमुक्तिभिर्वैयकेनतबनिर्णायकं सुषिर्वेदः नत्र भवमार्गं त्यापा दनपेनस्मात्प्रेनदेवसुख्यमिन्द्रस्सरनाभाव्यं पुरुषाणामर्थः यद्यपि स्तनयोर्भ्याहितानां तयापि सुख्यामिसंधि तात्सहमानात्र भवबायालमिति निस्साधारण्याधिकारिभिरुपादेयाः नत्र मागमितात्र भवमूलकं युक्तिवदितं निर्दिशति स्मानत्र सुखाभिसंधिबारतभवे संतिः सुष्यनस्वबपुमन्दरेणसेव्यमिति २ ॥

छि॰१

विनिर्गतैर्यथाप्रसिद्धसंख्यैर्नेत्रजालैरिवस्थितं तस्मिन्मानितुमुत्सुकेन ता इत्यालोकोवालोऽक्षिद्वयैर्भोगः मनस्कृतिर्मीन
सः सः ४४ जलनेत्रपाशाज्जालनदरामिवव्याधीवरं निक्षिप्य इंद्रियैर्मीनवत्स्वरूपमायस्य चिदादित्यः स्वात्मानपरिकल्पितान्
लोकान् स्वात्मकाशहर्ता हृदेन स्वालोकेन तपन् परप्रकाशरूपोपि हृद्गुप्तभावादेव नतस्य प्राप्तविषये स्वप्रकाशोपरोपमेर
लयोरभेदात् घनीभूतं प्रकाशोपलमदृशं परमांथ्युमिवागतत्वमितिपरोपमालयः ४६ ४७ देहवानकलेवरइतितथा
चश्रुतिः अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति जगतस्तस्यात्मा
त्मत्वात्स्वरूपत्वे संभावयितेन स्वात्मनात्मकं नाधिष्ठानत्वेनापरिच्छिन्नत्वमाह कस्मिंश्चिदित्यादिना रोमकोटि

कार्यकारणकर्तृत्वहेयादेयद्वयोज्झितः सदेहस्सन्निर्देहः ससंसारोप्यसंसरति ४४ विनिर्गतैर्नयनपाशा
ज्जालव्याधीवरोपमः चिदादित्यस्तपल्लोकान्प्रकाशोपरोपमं ४५ परप्रकाशरूपोपि परमांथ्युमिवागत
तः रुद्रसंसृतिर्लीलाः प्रलीनाशाविसृष्टविकः ४६ नष्टाहंकारवेतालो देहवानकलेवरः कस्मिंश्चि
द्रोमकोट्यग्रे तस्येयमवतिष्ठते ४७ जगल्लक्ष्मीमहापद्मेरेणुवत्कविदिवालिनी ४८ परमाणोपरमाणो
चिदाकाशःस्वकोटरे जगल्लक्ष्मीसहस्राणि यत्नेहतावपश्यति ४९ ॥

वत्परिच्छिन्नाविद्यायाः प्रपञ्चे एकदेशे जगल्लक्ष्मीरवतिष्ठते तथा च श्रुतिः पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृ
तं दिवीति स्मृतिश्च विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति ४९ तत्वविस्तृतदेशैकरूपमनिविस्तृतजग
ज्ज्ञानमित्यापोकारपरित्यागेसार्धग्रहणेन तत्त्वबोधसमावेशादर्शनात्राल्पानपर्यातिरिक्तत्वमभिप्रेत्याह परमाणो
विति स्वकोटरे स्वांतःकल्पिताकाशे चिदाकाशस्येति पाठे प्रत्यग्चिदाकाश एव
यत्नेपश्यतीव प्रपश्यन्नः समन्वये ५० ॥

2423

ततो मधुपपर्णं नियुक्तर्षैर्प्रलत्वात् विश्वयापापविद्योवेषणेनन्मादिनवरूढोनाः प्रांतः उपरतो यः संकल्पः तेन कल्पितनष्ट
मतनगजवन्निरिकृत्स्नाप्तस्य प्रपालिषाहः स्फुरन्मधुः नहतविसमतेनसमेनसंकल्पेनवानिर्मालोयस्यनगरस्यतरप
मा ३८ भविष्यतेनगरस्योद्यानेष्ववयनेषाहं ध्यानस्यदमलेनिर्मले समसेवागस्वरूपं पर्यलसावेध्यायाजिहू
याउ्यमानायेउग्रावीरस्मागुपेनाः स्वप्नस्वप्नाद्यदिक्रयाथा ३९ ४० प्रनुत्पनेवनसंपदइवप्रस्फुरात्कृतिरल

प्रांतसंकल्पमत्ताभ्रभीषणाशानिशाहवत् विस्मृतस्वसंकल्पान्निर्माणनगरोपमा ३८ भविष्यन्नग
रोद्यानप्रस्तस्वप्नामलाशिका तस्मान्निद्रोद्यमानो यकथार्थानुभवोपमा ३९ प्रत्नलिखितचित्रस्य
चित्रस्यामेवभित्तिभूः परिविस्मर्थमाणार्थकल्पनानुसारीनिभा ४० सर्वतेमरत्तुत्पन्नवनसंपदास्फुरा
कृतिः भविष्यद्भवनाकारवसंतरसरंजना ४१ प्रेतलीनतरंगौघसौम्यवारिसरित्समा निर्वाणालोकप
करणानतः स्वप्नस्वदाहतम् ४२ शिलोग्रंथः परीमाणतस्तान महार्थरः बुद्धे तस्मिन् भवे कृषाणि
वर्णलेखात्तकल्पने ४३ प्रवेशविस्मृकाशालमाविताना त्मानिरामयः परमाकाशकोशाख्ये प्रांतस
वेमवत्रमः ४४ निर्वाहितनगद्यात्रःकृतकर्तव्यस्थितिः समस्तवितताराभवत्रक्तभोनमोनिभः
विनिमीलितथासंख्येजगज्जालान्निमिमान् आकाशीभूतनिःशेषरूपालोकमनस्कृतिः ४५

स्वाकारोवसंतेनेवरसरंजनं यस्याः ४६ सौम्यंनिस्थूलनात्समवं ४७ शिष्टः हार्चिरभ्रन्सरहस्यमध्येपरिणामित
साईसमदशसहस्रावशिष्टः साईवतईशसहस्रामिति यावत् शूलाविपोद्वेराह्वांताः सर्वकल्पनाशस्मिन् ४९
श्रीनाथकलेवरस्येतेनवर्णमालास्वभावोभवेदिमन्वयः प्रवेशोनिर्विषयः प्रत एव निरामयः ४८ यथाव
त्रमणिस्तंभः स्वप्नविविक्तसमस्तजननानामविकृतएवारभतेजननानात्वसमारंभाणांवाधारस्तद्वत् ४८ ॥

2425

सा त्वाने पूर्ववनप्रविष्टानन्तत्वमुन्मादनमाख्यायिकाः कथास्तास्त्वयुं नदेवाह इत्याभिव्यादिभिःपुत्तनभिरहैः व
लेवइष्टइत्यष्टक्रमं प्रकर्षेण कुर्वन्स्वन इत्थं वर्ण्यमानप्रकारेण जगज्ज्ञावद्रूपेणाहंभावद्रूपेणावमोक्षमो
गपलत्वलेनकर्तृत्वसंतानितेनस्थितिरूपागानमितिस्वरूपस्थितिप्रकरणेकीर्तितमित्यन्वेषणान्वयः २५ २० वृद्धि
प्रहणे विपरिणामस्वाप्युपलत्वं विरमनादिकालादारभ्याभ्यागतोस्ति २० २१ संपाप्यति जीवन्मुक्तिक्रमेण
पदीनां महेपानो वशिष्ठ नइति उपस्मिन्नुपशान्तिप्रकरणेकथ्यते लेपान्तो वपुषमेव न कृष्णफलानुकीर्तनस्यैव

लीलायां ग्रंथसंदृब्धा लीलाख्यानाख्यायिका मया इत्थं जगदहंभावरूपं स्थितिमुपागतं १९ इदृष्टद्रपष्टक्रमे
प्रोक्तं भिन्नस्वरूपं विकीर्तितम् द्युदिसंग्रेलाभोगभास्वरोयं जगद्भ्रमः २० इत्थमभ्यागतो वृद्धिमिति तन्त्रोक्त
नेविदं उपशांतिप्रकरणेन ततः पंचसहस्रकम् २१ पंचसंख्यावन्नु प्रोक्तं मुनिसंततिसुंदरं इत्थं जगदहंतेव
सद्वृत्तिर्भ्रांतिरूपिणा २२ इत्थं संशाम्यतीत्यस्मिन्कथ्यते श्लोकसंग्रहैः उपशांतिप्रकरणे कृतेषा स्यति
संसृतिः २३ शुभ्रबुद्धिरेष नेवकिं विलम्बोपलंभना शांताशांतिर्विहाभवति संशांतभ्रांतिरूपिणी २४ प्र
गासंकल्पचित्तस्यानंदाशीतिर्वा सती श्लोकैव सपादश्रेण्यस्यसमद्भविता स्वा २५ ॥

न स्फुरत्यति उपशान्तीमादिशोम्यवासिसचित्तसमेयुंनेन २३ शुभ्रहाविपीर्णप्रायाचित्रलिखितसमेनैव २४ नत्राप्य
नरोत्तरभूमिकानपेक्ष्य पदस्य प्रकर्षाल्लब्धात्मलाभ संस्कारमात्रेणापरिशेषं दृष्टान्तेनाह शुभ्रेत्यादिना परकीयसंकल्प
निर्माणत्वात्तच्चित्तस्यानलभ्यवस्तुपनादियाभ्यां तथाविधौ संकल्पचित्तपुरुषयोः पार्श्वस्थपुरुषान्तरसमस्वप्नयुद्धविदा
दवीयस्त्वेन यथाविधा नगरश्रीरिव मिथ्यात्वेन तत्स्वयोरपि परकीयक्रियाशाहृयोरविषयीभूतेति यावत् सा यथास्वम
इष्टदृष्टप्राक्किंचित्स्फुरलदा संकल्पचित्तं दृष्टा वा ईषल्लक्ष्याश्रमनी स्वतएव शाम्यति तद्वदित्यर्थः २५ ॥

य॰
गें
२२

2428

भ्रमिति योगेलेख्यवीयोश्वराद्दिने भ्रमकर्मैविश्वं सप्तमेऽयोमिवामामतेत द्वादिमन्नरेणानयः ११ विवृलिवितेश्वन
लोकक्ति: १२ भ्रमसदात्मकेसत जगच्छ्रहृष्पागच्छतिविचारेनतिष्ठतीतिजगादिमन्नद्भपार्थदंतेसपादयतितरं पा+
गेश्रुमलमालाभ्रांति: कल्पितापुर्वे हृष्ठ कनंमपर्णमाणोमनस्तुल्पितमिव १४ चक्रस्त्रकवाकः पथाउन्नानश्च
पितः प्रकृपष्यकवेवीवक्रवाकवीकारेणश्रीमानभसोदर्शनेउसेदिने जलनाशिमयइवश्रसमेशुष्कंनिस्सारंच
भ्रतएवभ्रष्टंछायापोभाविमिनेष्टफलममुहिरहिते १५ मरालेभ्रग्राणांवितेभ्रोतिभ्रक्रांनमखमस्थिरंचप्र

पृथानभसिनीलत्वमसदेवोत्थितेसदा भ्रमितिरंगरहितभ्रपलभ्रिमनोहरं ११ स्वमेव व्योम्निवाविन्न
क+ मूर्तं विरमास्वरम् भ्रवक्लिरेववह्निनैयतेविज्ञानलोयथा १२ द्यातेवंजगच्छहृद्भपार्थमसदात्मकं त
हृत्त=२ रंगोमलमालामेदृष्टनृपमिवोत्थिते १४ वक्रवीकारम्हल्भ्याजलनाशिमिवोद्यतम् श्रीलीपश्रुपहत
हृष्टीष्कवनमिवारसे १५ मरालाभ्रग्रविनाभेशिलागृहगृहास्पदे भ्रपकारगुहैकैकमतमभ्रमनेवेष्टिते
भ्रष्टांतानाननीहारंवितानशारदंबरं सप्तुत्कीर्णमिवस्तंभेवितमिनाविवादिने १७ पंकादित्रासिरवि
तेसवेतनमचेतनं ततः स्थितिप्रकरणेचतत्पर्थपरिकल्पितम् १८ ॥

मिड्डं शिलानांगृहाः पर्वतास्तेषांगुहास्थानमिवसांधकारभूषणे सांधकारगुहासैकैकस्तनमिवोन्नतवेष्टित
श्राये १६ परमार्थतस्तत्रशांतोतानानीहारंचवितानशारदंबरं सम्पगुत्कीर्णदंकच्छेदादिनाकल्पितप्रतिमाद्याका
रमिव १७ ससैकाभिरविततेतनाकारेपरमार्थतोमनमात्रस्वभावमिवाधिष्ठानदृष्टकुसलाश्रयंजगदस्पत्रमिति
बुध्यतेश्रोत्रेनेमपर्थः ततस्तस्मादस्मतिप्रकरणादनंतरं १८ ॥

त्वं यद्दृग्गम्यमिदं कायोपलक्षणं अहमिदमिति दृष्टिपाती दृग्दृष्टयप्रमेयस्यैवैचित्र्यसंपत् यत्रोत्पत्तिप्रकरणे वस्तुतोन्वय त्रैव धर्म्यात्मा प्रतीयत इति विवर्ण्यते इत्येषान्वयः १५ यस्मिन्प्रकरणे ज्ञाते सति श्रोता इदं समस्तगुणस्य सगुणसत्त्वसहितं अनेन ब्रह्माण्डविस्तारसहितं तद्भिन्नब्रह्माण्डं च लोकाकाशपर्वतादिसहितमखिलं जगत्सचेतनमचेतनं विज्ञातं स्यादि कादशश्लोकैर्वक्ष्यमाणप्रकारं यतः स्वात्मन्येव बुध्यते इत्यादिकुलकान्वयः १६ पिण्डग्रहो मूर्तिदृश्यमानापरिग्रहस्तेन विनिर्मुक्तं भेदो भित्तिस्तद्रहितमत एवाविद्यमानपर्वतादिभावे १७ यन्तेन नगरस्वप्नोपलंभे ये प्रतीयमाना भावाः

समग्रग्रन्थसहस्राणि विज्ञानप्रतिपादकं जागतीदृग्दृष्टयश्रीरहं त्वमिति दृष्टिपाती १५ अत्रत्यत्रैवो
त्पत्तैव यत्रेति परिवर्ण्यते यस्मिन् ज्ञाते जगदिदं ज्ञातं तद्बुध्यते विले १६ समस्तगुणसत्त्वविस्तारे स
लोकाकाशपूर्वकं पिण्डग्रहविनिर्मुक्तं निर्भित्तिकमपर्वतम् १७ स्वप्नादिभ्रमरहिते संकल्पस्वप
त्तनं स्वप्नोपलंभभावाभं मनोराज्यवदाततं १८ गन्धर्वनगरप्रख्यमर्थस्वप्नोपलंभनात् द्विचन्द्रवि
भ्रमाभासं मृगतृष्णांबुवर्तनं १९ नौयाने लोलशैलाभं सत्यलाभविवर्जितम् वितथमपि पूर्णाभं
निर्बीजमपि भास्वरं २० कथार्थप्रतिभासाभं व्योममुक्तावलीनिभं कटकत्वं यथा हेम्नि तरंगत्वं यथाम्भसि ॥ २१ ॥

पदार्थास्तदाभं १८ अर्थस्वप्नोपलंभनादिति हेतुर्यथायोगं पूर्वोत्तरदृष्टांतेषु सर्वत्र संबध्यते मृगतृष्णांबुन इव वर्तनं स्थितिः परिवर्तनं वा यस्य १९ नौकायाने शैलानां चलनभ्रमः प्रसिद्धः सत्येन लाभेन पुरुषार्थेन विवर्जितं वितथमकल्पितं पिपूर्णाभः जगद्बीजमायाया मिथ्यात्वादात्मन एव निर्विकारत्वान्निर्बीजमपि भासुरं प्रकाशमानं कथाश्रवणासक्तोऽप्रपञ्चवल्कथार्थप्रतिभासः प्रसिद्धः व्योम्नि कल्पिता मुक्तावल्यः कटकत्वतरंगत्वे यथा हेमजलस्वरूप

यतिरेकेणाद्यन्निरूपे इति मिथ्याभूते २१॥

विनिहस्तप्रः दीपे ज्वलिते सति निःशेषमोचितमस्य यथा आलोकः प्रसर्पति संपूर्णेन सम्यक्प्रवर्तते तथा श्रवणाक्र
तयानिर्वाणमनेनेति निर्वाणं मोक्षस्थापनीभूतं स्थानं भवेत् ७ स्वयमेवोत्स्रेक्षसम्यक्परिपूर्णत्यक्तानार्थेन
वर्तितास्वयंकृता गंगापदेशांतिर्यांतेश्रमणे हेतुभूतमायोपपूर्णा ८ अवलोकनादज्ञानस्य निःशेषः
युक्तिभिर्युक्तसादकतत्त्वैर्युक्ता यथा पदार्थयोगेषां तथाविधानिबोधकर्त्रिनियोगे तथाविधानि दृष्टांताः साराः श्र

दीपे यथा विनिहस्तज्वलिते संप्रवर्तते आलोको निःशेषतोप्येवं निर्वाणमनया भवेत् ७ स्वयंताता
कृता वापि श्रांतिशांत्यैकसौख्यदा प्रापेत्स्ववर्तिता सद्यो यथा स्वर्गतरंगिणी ८ यथा रत्नामहि
श्रांतिर्विनश्यत्यवलोकनात् तथैवनश्यत्यज्ञानं तिमेतत्संसारदुःखिता ९ युक्तिप्रकार्थवाक्या
निकल्पितानि पृथक्पृथक् दृष्टांतसारकल्पानि तासां प्रकरणानि षट् १० वैराग्याख्यं प्रकर
णं प्रथमं परिकीर्तितम् द्वितीयं वर्द्धनेयेन संकेतेनैवमीरितः ११ साईसहस्रं ग्रंथस्य यस्मिन्स्वदि
विवर्तिते प्रकाशात्क्लृप्तं तोषेति मूलाविवस्थमार्जिते १२ मुमुक्षुव्यवहाराख्यं ततः प्रकरणं कृतं
सहस्रमात्रं ग्रंथस्य युक्तिग्रंथेन सुंदरं १३ समाधो हि मुमुक्षूणां ताप्रवर्तितः प्रथोत्पत्ति
प्रकरणं दृष्टांताख्योपिकामयं १४ ॥

ह्यायेषु तथाविधानि स्वक्ताख्यानानि येषु तानि दृष्टांतानि षट् प्रकरणानि अस्यां संहितायां नाम्नैव नामभिः क्रमा
द्विभज्यते वैराग्याख्यमित्यादिनामसौ निर्जलप्रदेशोपि ॥ प्रकाशात् विषयदोषपरित्यागात् मुमुक्षूनामालि
स्यनिर्वृतिः १२ ततस्तदनंतरं ग्रंथस्य श्लोकानां संख्येयेति शेषः १२ मुमुक्षूणां स्वःसीयोभावो ऽधिकारनिर्वाह
कसाधनकलापः दृष्टांतेनाख्योपिकाभिस्सुबद्धं १४ ॥

शुभमनःशत्रुगतां सद्वासनाप्रवाहानुगतां तेन नयाकरणेन नो ह्रासे शुद्धशुभप्रवाहे तामनापनीतो भविष्यसीत्यर्थः २९
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे षोडशः सर्गः १६ ग्रंथस्यास्य विभागोत्र भिन्नः प्रकरण-
श्री॰ क्रमैः विभक्तैर्वर्णनीयार्थैर्ग्रंथोस्याद्यायोपवर्णिते॥ एवं साधुनाम्नुपवर्ण्य नन्तं पत्रस्य प्रस्तुतग्रंथश्रवणादिना मुमु-
वा॰सु॰ क्षोः सिद्धिं दर्शयन् ग्रंथप्रवृत्तिक्रमं प्रकरणादिविभागेन वर्णयितुमुपक्रमते एवमित्यादिना एवं उक्तप्रकारेण
टी॰ ५१ मनोगतो विवेको विचारादिगुणसेवया स्वनयभारतीनीतिवासवाणी १ अवदातो निर्मल अवदातस्य निर्दोषप्र

पौरुषयत्नजेन मनोवने शुभनरात्रुगतां क्रमशः कुरु वरमते निजं महानदीमिह हितेन मनागपि नो भाव+
ह्रासे २९ इति श्रीवासिष्ठसदाचारनिरूपणं नाम षोडशः सर्गः १६ श्रीवसिष्ठ उवाच एवं मनोविवेको
यः समस्तानिह राघव योग्यो ज्ञानगिरः श्रोतुं राजेव नयभारतीः १ अवदातो वदातस्य विचारस्य महाशयः
जडसंगोज्झितो योग्यः श्रुतादिरेवं यथानभः २ त्वमेतया विदितया गुणलक्ष्म्या समाश्रितः मनोमोहहरं
वाक्यं वक्ष्यमाणमिदं शृणु ३ पुण्यकल्पद्रुमो यस्य फलभारानतः स्थितः उत्पन्नेनायतनेनैतोस्तस्ये-
दं श्रोतुमुद्यमः ४ पावनानामुदाराणां परबोधैकदायिनां वचसां भाजनं भूत्यै भव्यो भवति नाधमः ५
मोक्षोपायाभिधानेयं संहिता सारसंमिता त्रिंशत् द्वे च सहस्राणि ज्ञाता निर्वाणदायिनी ६ ॥

कायस्य जरानां सर्वीणां मेव जनतानां च संगेनोज्झितत्वतः सत्स्विष्टह्रितं इति यावत् १ रामस्योक्तगुणसंपदभाव- ग्रं॰
शंकां निराचष्टे त्वमिति ३ ४ प्रागुक्तगुणसंपन्नस्यानधिकारमाशंक्य पाठनानामिति उक्तगुणसंपन्नो भवतीति ५१
भवः भवयोग्येत्यादिना यत ५ सारभूतैरर्थैः संमितस्यास्य शास्त्रस्य श्रुतोपनिषद्भिस्तुल्यत्वेनिवा ६ ॥

मंत्रितोवरयेत्तेनसद्विचारापदसीकरोतिमिमंत्रितार्थोन्वासंहृत्येनिर्णायायतीनितिमंविवेकस्तस्मिन्गतानि १६ ए
कतमेवागुणे १७ शुनःस्वदिशावदेकोगुणोनग्रामइतिश्रेयः १८ विचूर्णयेद्विषद्रूपेदिन्द्रियोगातिशयोक्तिः
नत्रसात्विकदेवादिजन्मनेपतितनप्रतन्नुविनेवगुणार्जनप्रसंक्तानैमेतत्पतितत्राह देवइति यावदनुत्तमेण
नैयस्मिन्नावत २० बलमुपागते प्राभ्यासेनदृढीकृतेइतियावत् दोषविवर्द्धस्यगुणाःगुणविवर्द्धस्यवाचे

२+१ 2430

सत्संगसंतोषसुधर्मविचारवत्तिसमन्मतौ प्रवर्त्ततेमंत्रिविवेकराजनीवजनप्रियः १६ तस्मादेकतमंनि
त्यमेतेषांरक्षतुनंदन पौरुषेणमनोनिल्वायत्नेनाम्भाहेतुना १७ यंयंपौरुषमाश्रित्यसजित्वाविनम
तेगतं यावदेकैकंगुणोनानंतस्तावत्सुनमागतिः १८ पौरुषेणप्रयत्नेनदंतैर्दंतान्विचूर्णयेत् याव
त्राभिनिविष्टंतेमनोयासमगुणार्जने १९ देवोमवाथयक्षोवापुरुषःपादपोथवा तावत्तवमहा
बाहोनोपायोस्तीहकस्यन २० एकस्मिन्नेवफलदेगुणेबलमुपागते क्षीयंतेसर्वएवाशुदोषा
विवशचेतसः २१ गुणेविवृद्धेवर्द्धंतेगुणादोषक्षयप्रदाः दोषेविवृद्धेवर्द्धंतेदोषागुणविनाशनाः
२२ मनोमोहवनेह्यस्मिन्वेगिनीवासनासरित् शुभाशुभमहत्कूलानित्यंवहतिजंतुषु २३
साहिस्वेनप्रयत्नेनयस्मिन्नेवनिपात्यते कूलेतेनैववहति यथेच्छसितथाकुरु २४ ॥

त्ला+

तस्मोदोषाःक्षीयंते २१ परस्परविरोधिनोरेकाभिवृद्धौतत्सजातीयकलाभिवृद्धेरितरक्षयःप्रसिद्धएवेत्या
हगुणेइति २२ कूलद्वयेनदोषप्रवाहोलक्ष्यते २३ निपात्यतेएकतरनिरोधेनेत्यर्थः २४ ॥

2431

हेलयाप्रनाशेन नरकलक्षणाग्नीनांलक्षणवारिदामेघाइवप्रशमनहेतवः १६ श्रमः सन्निपातः शोषेण
मूलोच्छेदेन १७ सर्वानुद्दामपालानसुगमपन्नृक्षिपंतोपिक्षुरत्रवदति संतोषइति १८ सर्वत्रफललाभेदातेषः
१९ मोक्षएववारियस्मिंस्तथाविधानभवार्णवात् २० सर्वाभ्यासामासमर्थोप्याह एकस्मिन्निति २१ प्रसवभू

तएतेनरकाग्नीनांसंशुष्केंधनतांगताः यैर्दृष्टाहेलयासंतोनरकानलवारिदाः १६ दारिद्र्यमरणोद्भः
वैस्तिथ्यादिविषयोभ्रमः संप्रशाम्यत्यशेषेणसाधुसंगमभेषजैः १७ संतोषःसाधुसंगश्चविचारोथश
मस्तथा एतएवभवांभोधावुपायास्तरणेनृणां १८ संतोषःपरमोलाभःसत्संगःपरमागतिः विचारः
परमंज्ञानंशमोहिपरमंसुखं १९ चत्वारएतेविमलाउपायाभवभेदने यैरभ्यस्तास्तउत्तीर्णामोहवा
रिभवार्णवात् २० एकस्मिन्नेववैतेषामभ्यस्तेविमलोदये चत्वारोपिकिलाभ्यस्ताभवंतिसुधियांवर
एकोप्येकोपिसर्वेषामेषांप्रसवभूरिह सर्वसंसिद्धयेतस्माद्यत्नेनैकंसमाश्रयेत् २१ सत्समागमसंतो
षविचाराःसद्विचारिणम् प्रवर्तंतेशमस्वच्छेवाहनानीवसागरे २२ विचारसंतोषशमसत्समागमशालि
नि प्रवर्तंतेश्रियोजंतौकल्पवृक्षाश्रितेयथा २३ विचारशमसत्संगसंतोषवतिमानवे प्रवर्तंतेप्रश्रौ
दौसौंदर्यायागुणाइव २४ ॥

स्तन्निष्ठानं २१ शमात्भूमिविक्षेपराहित्येनस्वच्छेरागादिग्राहैरुपप्लवानोपयानस्मात्तथाविधंसद्विचारिणं
प्रतिसावधानमितिक्रियाविशेषणं वाहनानिपण्यसंभारवाहकामहापोताः नवहिपोतवणिजांसावधानता
प्रसिद्धा २२ श्रियोत्तानसंपदोलौकिक्यश्च २३ प्रश्रौंदौसौंदर्यायाइवमानवेप्रसादादयोगुणाःप्रवर्तंतइत्य

१:५+

मनाक्ईषदपित्यागमर्पणीतियावत् ८ सन्मार्गस्यसदाचारस्यदीपिकाभाःकरतानतिपात्वहतिस्तावत् न
ह्रत्तस्कालेनतानहृपस्यसूर्यस्यभासःप्रकाशाः ९ शीतसितयेतितापमालिन्यलयलाभायविशेषणोद्व
यंते: १० ग्रंथिरिति:कारणंतद्धर्मतादात्म्यसंसर्गाभ्यांमलत्वम्:विदृविदृपि: ॥ ११ कमलालक्ष्मीस्तय
तेमतविस्तनासमागमः सर्वोत्कर्षेणैतद्दर्शनस्योतेमदहस्तादर्शनामक्षकाम्रसांस्तः १२ परमब्रह्मात्म

प्रथितकृहनरांशामेर्दृशं विदूशांतांगतैः मनागपिन संत्याज्या मानवैः साधुसंगतिः ८ साधुसंग
नयोलोके सन्मार्गस्य प्रदीपिकाः ह्रार्द्धध्वकारहारिण्यो भासोत्तानविवस्वतः ९ यस्याः संगत
सितया साधुसंगतिर्गगया किं नस्पदानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः १० वीतरागाः छिन्नसं
देहागलितग्रंथयो नव साधवो यदि विद्यन्ते किं तपस्तीर्थसंग्रहैः ११ विश्रांतमनसो धन्याः पय
स्तेनपरेणाहि दृविहृलेव मतायः ध्रुवं तीर्थाहि साधवः १२ सत्समागमसंदर्यधूलिलिनीधीमतां,
गतिः कमलेवाप्सरोहृदे सर्वदैव विराजते १३ तेनामलविचारस्य पदस्याग्रावचूलिता प्रथिता
येन धर्मेण न त्यक्ता साधुसंगतिः १४ ॥

वस्तुनस्तुशमणिस्थानीयस्यब्रह्मनंतनस्त्रैयतमानानांमध्येग्रग्रावचूलिताप्रथमेनत्वाप्राप्तिरोभूषली
कृतलीकरणंप्रथिताप्रख्यापिताचूडायामवतंसनमवचूडः मयूरस्येसकादिवात्समासस्तेननलकोटानीति
तिविनास्थितिकणीयंताज्ञावेनलडलयोरभेदाल्लत्वं १४ सर्वोपायेनदानमानसर्वप्रयत्नेनउपायास्तार
णोपायाः १५ ॥

तस्मात्सर्वोत्कृष्टतामाहसमतयेति तमसमत्वेवाः मुक्तास्तेभवगोपिप्रतितिनमस्यंति १८ इतिश्रीवसिष्ठतात्पे
पंचदशः सर्गः १५ चतुर्थोद्वारपालोत्रवर्ण्यते साधुसंगमः चतुर्ष्वेकैकमेवापिपुरुषार्थफलंत्वपि चतुर्थम
पिद्वारपालंसाधुसमागमंप्रपवर्णयन् चतुर्ष्वेकैकविषये पौरुषस्य पुरुषार्थपर्यवसानं दर्शयिष्यन् वसिष्ठउ
विशेषेणेतिसर्वत्रसर्वावस्थासु १ फलश्रियो मोक्षफलसंपदो भाजनंभवंतीतिशेषः २ शून्यंस्वजनधनादिषु

समतयामतयागुणशालिनांपुरुषराडिहयःसमलंकृतः तमसमलंप्रणमंतिनभश्चराअपिमहामुन
योवधूतरन १८ इतिसंतोषनिरूपणंनामपंचदशःसर्गः १५ श्रीवसिष्ठउवाच विशेषेणमहाबुद्धेसंसा
रोत्तरणेनृणां सर्वत्रोपकरोतीहसाधुःसाधुसमागमः १ साधुसंगतरोर्जातंविवेककुसुमंसितं रक्षंति
येमहात्मानोभाजनंतेफलश्रियः २ शून्यमाकीर्णतामेतिमृत्युरप्युत्सवायते आपत्संपदिवाभाति वि
द्वज्जनसमागमे ३ हिममापत्सरोजिन्यामोहनीहारमारुतः जयत्येकोजगत्यस्मिंसाधुःसाधुसमाग
मः ४ परंविवर्द्धनंबुद्धेरज्ञानतरुशातनम् समुत्सारणमाधीनांविद्धिसाधुसमागमं ५ विवेकोपर
मोदीपोजायतेसाधुसंगमात् मनोहरोन्नतलोनूनमासेकादिवगुच्छकः ६ निरपायांनिराबाधांनिर्वृतिंनि
त्यपीवरीं अनुत्तमांप्रयच्छंतिसाधुसंगतिविभूतयः ७॥

षंडः स्वस्थानंआकीर्णतांतज्ज्ञामतां ३ आपल्लक्षणायाः सरोजिन्याः कमलिन्याहिमंप्रालेयंसाधुःप्रशस्तः
४ बुद्धेर्विवेकस्तत्ता तस्याविशेषेणवर्द्धनंज्ञानतंविशारणकारणं ५ मनोहरस्त्रासात्तुज्ज्वलोनिर्मलस्तु आरामा
सेकाद्गुच्छकः ६ नित्यपीवरींनित्यंवर्द्धमानांनिरपायामपरिच्छिन्नामितिवानिर्वृतिंस्वत्वं ७॥

सर्वप्रका+२

+प+

+पुण्यफलगुच्छः+१

2433

स्वात्मन्यात्मनैवपूर्णतांनिरतिशयानंदरूपतांप्राप्तिस्तयाशुभवेनावलंब्य १४ प्रीतिंगतोहिवसंतोषामृतल
हरीलाभेनेनपूर्णस्यपुंसःकोपसंतापदैन्यभावाक्रांतापिशीतलात्वयाधीस्तयानिर्मलीभूततयामनःप्रा
सन्नंस्थैर्यंयाति १५ विनैवविषयार्जनेनसंतोषमात्रेणकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह संतोषेति अपा
रत्नानामिवमहासमुद्रंयःसंपदउपतिष्ठंति तथाचाहुः शुभस्यापादासमात्तेसर्वलोकस्य प्रापणमाशीय
योनेयोगशमापतेलोकइति १६ ननुस्त्वेवंदेहयात्रातथापिदेवानामिवमानसंकल्पैःसिद्धिःकिंत्वन्यत्राह
आत्मनैवेतिपांसवोधूलयः नालमाश्रुपरिंस्नाशुभ्रवस्त्रकरंपाव: १७ तथापिकालकलंकावले

पूर्णतामलमाश्रित्यस्वात्मन्येवात्मनास्वयं पौरुषेणप्रयत्नेनतल्लमांसर्वञ्चवर्जयेत् १४ संतोषामृतपू
र्णस्यशांतशीतलयाधिया स्वयंस्थैर्यंमनोयातिपीतांशोरिवशाश्वतं १५ संतोषपुष्टमनसंभृत्या
इवमहर्द्धयः राजानमुपतिष्ठंतिकिंकरत्वमुपागताः १६ आत्मनैवात्मनिस्वस्थेसंतुष्टेपुरुषेस्थि
ते प्रशाम्यंत्यापदःसर्वेप्रावृषीवाशुपांसवः १७ नित्यंशीतलयायामकलंकपरिमुक्तया पुनवः
पुरुषःशुद्धयाद्र्याभातिपूर्णतयेंदुवत् १८ समनाशंरंकंपुरुषस्यावलोकयन् तोषमेति
यथालोकोनतथाधनसंचयैः १९

ननुःएवमीजेननतस्यादेवेतितत्राह नित्यमिति यथाशुभ्रमायांतीतीलं
इःकलंकाइदेनाविभाव्यमानत्वात्कलंकमग्नइवभवतिस्वयंसत्रिधानाद्वशीतलयाद्रमावर्तनेनएव
योगेमास्या कलाशर्णितयाकलंकस्याविभासकत्वात्त्विविकयाशुद्धद्रूपाहन्याभातितद्वत्पुरुषोप्यसंतोष
मोहकलंकमग्नइवतापत्रयेणदह्यमानइवभवतिसंतोषामृतकलापूर्णस्तत्त्वात्कलंकमातिर्योत्रदसंस्पृ
ष्टयास्वात्मस्वरूपशीतलयाद्रूम्नाभातीत्यर्थः २० समस्तासर्वसंतोषादेवेषस्तुद्धि: २१॥

श्री०
वा०पु०
टी०
४८

धृतिमपरप्राप्नेंद्रपदप्रमाप्रस्याद्दोनुभवोपमा आपणीदेत्यादिदोषनाशनः ५ संतोषमाश्रयलक्षणोनलक्षयतिअप्रा
प्तेति प्राप्तेपि विषयेभिष्यान्तादप्राप्तसमनोतत्याभितिमिनद्वारीदित्यादिद्येनपूर्वावस्थासमतां वागतः तद्धेतमाह
प्रद्वेषेति आत्मनास्वेनैवननिमित्तांतरेण आत्मन्येवनविषयांतरे ७ ऊर्द्ध्वजपदेसम्यक्कृततोषः तृषानिवृत्तिर्येनतेन
नलेनप्रीनलं आप्यायिते ८ देवपूजंपात्रवपूर्णेनविवर्णोम्बाजले ज्ञानेन आदर्शवक्रमिवप्रतिबिंबति स्फुरीभव

नतृष्णास्तवर्यंतेनाःपीयूषरसवीचयः धृत्यानिमग्नास्यात्ः संतोषोदोषनाशनः ५ अप्राप्तवांछाप्राप्त
स्यसंप्राप्तेसमतांगतः अद्वेषखेदालेशेन संतोषइहोच्यते ६ आत्मनात्मनिसंतोषंयावद्यातिनमानसं
ऊर्द्ध्वंतावत्प्रस्तावल्लताइवमनोविलान ७ संतोषप्रीनलंचेतः शुद्धिलानदृष्टिभिः अपूर्वविकाशमाया
तिस्वर्गश्रीभिर्विबुधं ८ आपूर्णैववपूर्णविवर्णोचितेनसंतोषवर्जिते ज्ञानेवक्रमिवादर्शेनतानेप्रतिबिंबति
श्रुतानयवनयामिन्यासंकोचंननरांबुजं यावत्साद्ददितोयस्यनितंसंतोषभास्करः ९ अकिंचनोपसोनंतः
साम्राज्यसुखमश्नुते आधिव्याधिविनिर्मुक्तंसंतुष्टस्यमानसं ११ नाभिवांछत्यसंप्राप्तंप्राप्तंभुंक्तेयथाक्रमं
यः ससौम्यसमाचारः संतुष्टइतिकथ्यते १२ संतुष्टिपवित्रस्यमहतः पूर्णचेतसः हीराश्रेरिवशुद्धस्य
मुखेलक्ष्मीर्विराजते १३ ॥

ति उपदेष्टुमपीमर्थः ९ यस्यनरांबुजस्यविकासमायासौप्रात्यक्षः संतोषोभास्करउदितस्तन्नरांबुजंश्रुतानल
दैर्यामिन्याःयकारराज्यासंकोचंनयाति ९ ॥ आयत्क्षेलक्षणमत्रयलक्षणांतरमप्याहनेति यथाक्रमंप्राप्तं
सुखेदुःखेचसौम्योजगदानंदनः सम्यगाचारआचरणंयस्येति १२ सुखकांतिविशोभोपितलक्षणमिप्याहसं

रक्षि ११ ॥
गो० ४८

2335

विलसत्येवंसंक्षिप्योपसंहरति सफलतामितिशेषः सर्वोपिजनः स्फुटविचारदृष्ट्यैवलौकिकवैदिककर्मणां सफलतांफलतेनिष्पादयति आत्मतत्त्वस्यतुतमांब्रह्मामातासमसभूमिकांतात्सूत्कृष्टमात्रांप्रकटतांचगच्छतिप्राप्नोति अतःशमादिसाधनसंपत्तिमतेभवृत्तेवनादृश्यैविचारिणोवनं गच्छतितत्त्वमसिवासंधिवीकेसंहितायायतितव्यात् ५४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमु० प्र० लोऽन्नाईवतर्दशः सर्गः १४ वैराग्यकल्पवृक्षस्याङ्कुरायैवसत्त्वपुणीतलता तृतीयोद्वारपालोत्रसंतोषउपवर्ण्यते क्रमप्राप्तंतृतीयद्वारपालंसंतो

सफलतांफलतेश्रुतिकर्मणांप्रकटितांकिलगच्छतितत्तमं स्फुटविचारदृशैवविचारिणामवनेभवनेचविरोचनं ५४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमुक्षुविचारनिरूपणंनामसर्गः १४ श्रीवसिष्ठउवाच संतोषोहिपरंश्रेयःसंतोषःसुखमुच्यते संतुष्टःपरमभ्येतिविश्राममरिसूदन १ संतोषैश्वर्यसुखिनांचिरविश्रांतचेतसां साम्राज्यमपिपूर्णानांजरत्तृणलवायते २ संतोषशालिनीबुद्धीरामसंसारवृत्तिषु विषमास्वप्यनुद्विग्नानकदाचनहीयते ३ संतोषामृतपानेनयेशांतास्तृप्तिमागता भोगश्रीरतुलातेषामेषाप्रतिविषायते ४ ॥

षंवर्णयतिसंतोषइत्यादिना परंश्रेयोमोक्षःसुखवदभिप्रदृष्टिप्राप्यहेतुमितिवक्ष्यमाणफलाभेदारोपेणस्तुतिः विश्रामंप्रात्यंतिकविक्षेपनिवृत्तिं १ संतोषलक्षणेनैश्वर्येणप्रभावेनसुखिनांचिरंविश्रांतंश्रप्वस्तंचेतोयेषां जरतोजीर्णस्यतृणस्यलवोलेशःसइवाचरति नक्षीभवतीत्यर्थः २ विषमासुदारिद्र्यवियोगादिविषमास्ववतीष्वपिसंसारस्थितिषुदैवात्प्रसक्तासुसंतोषशालिनीबुद्धिर्नहीयतेसात्विनंविच्युत्यतइत्यर्थः ३ प्रतिकूलविषवदाचरतितप्यमानीत्यर्थः ४ ॥

श्री
वा.मु.
टी.
५७

विचारस्वरूपमेवदर्शयति कोहमितिकिंदेहादिरेवाहमनन्तन्तद्विलक्षणइतिनेयदार्थोविचारःसंसारः
कथंकेनहेतुनायमागतइतिनन्यदार्थोविचारः श्रुतिस्मृत्याचार्यमोपदायिकदर्शितेनन्यायेन ५० शि
लायाइमेनेष्टहृदयंमनःप्रांतनावयवग्रहःखोयपीडार्थेदंकच्छेदादिकष्टनिष्पाद्यत्वाद्दुःखायवाय
च्छिद्रायैववक्रकृतंयात्राकाल्यत्रनस्योपयोगइत्यर्थःसारफलाभःप्राप्यत यतस्तदंपादवचस्तमेवाध्यं
मोहेनवस्तुचनमितिनिविडंप्रमोहादृष्टाक्षेपपततिमस्तत्वदृष्टापिमोहान्नरकेष्वपिपततीति शिला

2437

कोहंकथमयंदोषःसंसाराख्यउपागतःन्यायेनेतिपरामर्शोविचारइतिकथ्यते ५० अंधांधं
धमोहमस्तृतंनेविडंडःखाय केवलंकृतंशिलायाहृदयंदुर्मेनेस्तुविचारिणः ५१ भावाभा
वग्रहोत्सर्गदृशामिहहिराघव नविचारादृतेनत्वंज्ञायतेसाधुकिंचन ५२ विचारात्ता
यतेतत्वंतत्वाद्विश्रांतिरात्मनि अतोमनसिपूर्णत्वेसर्वदुःखपरिक्षयः ५३

हृदयप देशेषा
दृष्यंपेनडत्वान्मोहादपिसत्यनेककठोरत्वादित्यर्थः अथवायोऽडमेतिरविचारीवपुरुषस्तस्यहृदयं
शिलायाःसकाशात्कृतमितिशेवायतेपादेयंमोहेनसत्यनेनवग्रस्तस्विंकेवलंदुःखायैवेत्य
र्थः ५१ भावःसत्पदार्थस्यग्रहउपादानंअभावोऽसत्पदार्थस्योत्सर्गस्त्यागस्तैःप्रपूपतोप्रेत्तावतोऽह
व्यवहारभूमौ साधुसम्यक्तत्वंविचारंविनानज्ञायते ५२ अतोविश्रांतेःपूर्णत्वमेवसर्वदुःखपरि

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
५७

विचारेण विपिनः सारंगजलमाहुश्चरमात्मेति श्रीमद्योगवासिष्ठे इति वदन्त्यामन्वानतत्त्वायनाद्योनतायमयङ्लुणां च
णमपि उदरमंतरं कुरुते प्रयत्नस्य मर्मभेदकीनि ष्कातः सारानिस्तत्त्वकाम्या किं हे सोधनासाधमूकता यतरद
णं वा मुहूर्तं वा क्षिवमेकेन चिंतयेद् दिनं लिंगेनाव्वनात्वेतिभावः ४१ महतां विदितत्वानां किंपुनर्विविदिषुणा
मिति योगिनार्थमपि प्राहुः परिपक्कः परिपाकस्वभिस्यमः चमत्कारोऽनाश्रयीत्तिशयोयस्मिन् सहकारस्याम्रस्य

परमात्ममयीमान्यामहानन्दैकसाधनी ज्ञानमपि के परित्याज्या न विचारचमत्कृतिः ४२ विचा
रचारुपुरुषो महतामपि रोचते परिपक्वचमत्कारं सहकारफलं यथा ४३ [redacted] ४४ विचारकान्तमतयो नानेकेषु पुनः पुनः लु
ठंति दुःखश्वभ्रेषु तत्त्वावगतयो नराः ४५ नवैति तत्र श्मशाने मीनानर्थश्वतजन्नैरः प्रविचारविलग्ना
न्नायस्थानः परितोदिति ४६ वरं कर्दमभेकत्वं मलकीटकता वरं वरमंधगुहाहित्वं न नरस्याविचारि
ता ४७ सर्वानर्थनिजावासं सर्वसाधुतिरस्कृतं सर्वदौस्थित्यसीमांतमविचारं परित्यजेत ४८ नित्यं
विचारयुक्तेन भवितव्यं महात्मना तथांधकूपपततां विचारो ह्यवलंबनं ४९ स्वयमेवात्मनात्मान
मवष्टभ्य विचारतः संसारमोहजलधेस्तारयेत्त्वमनोमृगं ५० ॥

फलं ५१ विचारेणैव तत्कालं प्रभुत्वमवाप्य नियतिर्यैः समामोक्ष्यालोकिकाश्चर्यमहत्तां तापिताश्यते ५२ विषय
पाशवातायनर्थशतैर्जर्जरः शिथिलाङ्गोऽपि तथा न शेते यथाऽविचारेण विनष्टो विनाशितप्रायप्रात्मायि
नस्सोहः परितोऽन्यपरं परान्वरोदिति ५३ ५४ ५५ तथाहि प्रसिद्धं श्रुंगपत्नीसंप्रसत्त्वाविपः कूपोरागा
दिः ५६ फलाभेदेनोच्यते प्रवष्टभराणादि प्रवाहाकष्टमपि बलात्स्थिरीकुर्मः ५७ ॥

५+२

श्री॰
वा॰ भु॰
टी॰
४६

तस्मात्स्मिन्नशरीरएवानुभूयमानोजीवन्मुक्तिकालस्तायोगोपायामस्मिन्ने २४ तेऽपाध्याभासंतत्तामेविशि
ज्ञोकेवलतांविदेहकैवल्यं २६ सप्रतीकारेणसप्रतीकारस्त्रवणायशुद्धानसहितेयथाप्रानयाग्रात्मनासैन
व २७ कार्यविध्यकर्तृत्वःसंकोचपौरुषंदिहानइतिसंदेहः संधिविग्रहादिसंजानातिनिश्चिनोति
२८ वेदांतकर्मकांडतोवेदांतानांवसिद्धांतस्थितयोपमेवत्पानवलदणास्ताम्यंविश्रांतिभूमयः स्थि

एवंपूर्णेनमनसासमहात्मानोमहाशयाः जीवन्मुक्तानगत्यस्मिन्विहरंतीहयोगिनः २४ इधिना
सविरकालेधीरास्तेयावद्दीप्तितं तेनमतेयविस्मन्यांतिकेवलतांतनं २६ कोहंकस्यचसंसार इ
त्यापद्यपिधीमता चिंतनीयंप्रयत्नेनसप्रतीकारमात्मना कार्यसंकल्पसंदेहस्रजाजानातियानव नि
फलंसफलंवापिविचारेणैवनान्यथा २८ वेदांतनसिद्धांतस्थितयःस्थितिकारणं निर्णीयंतेवि
चारेणादीपेनवस्तुवोनिशि २९ ननुद्धमंधकारेणुवहुतेजःस्वजितहितं पदपदमपिस्ववहितंविचार
श्चारुलोचनं ३० विवेकादयोहिनानामध्यःशोव्यःसर्वसप्तदमतिः द्विग्वनत्वविवेकात्माजयत्यखिल
वस्तुषु ३१ ॥

२+

तेः पुरुषार्थप्रतिष्ठायाकारणे प्रापकाइतियावत् दीपेनवेतितल्ययोगेसप्तुत्र
गइत्यौत्सर्गिकनियमात् साहचर्येणान्यत्र २९ प्रसिद्धलोचनेनांधकारेणाहमिवबहुतेजः सुस्मपादिषु
निलिनंप्रतिहतंस्ववहितंविप्रकृष्टंपरहणोद्यसमर्थंचविचारलक्षणलोचनेनतनतथेत्यर्थः ३० विवेकावि
चारश्चात्मैवप्रियःप्रधानोवायस्यासप्रकृष्टोदितःसवल्लःजयतिः प्रभिभवत्यापदोविशांतिवापुरुषार्थमि
त्यर्थः ३१ ॥ राम

२+
गं॰
४६

2439

1240

न हि क्वेदपं कोवारयति प्रबलेति विचारेण प्रकट स्वाभोगस्य निरतिशयानंदस्य तेजसा साक्षान्मनसो नवांच
ल्पेहतनतानेननष्टे प्रबलस्थितिनयाउदयानंदस्य लीलानलालानि ष्कामनाउदेति १९ प्रबलस्थितिरेवोन्नमते
नस्वदयास्वैकिनया विचारलक्षणायामहो षष्ठ्यामिद्रः प्रकृष्टेभामिवोज्ज्वलस्य प्रामेप्रामेवनेतनुति १ः नन्वविर
यदि विचारजनयन्तानेननपेण नदि जीवनासंभवोपदिननपेन हि पूर्वं विदेपानजननयदेवेति कथं कृतनकृत्य
नेमाथंक्याह नदिति यथा भर्जितबीजं बीजाभासतां गतेनांकुरारंभस्तमन हृदाभासतां गतेचित्तमपि व
साकापूमिवाति ननमतिविमलीलित्रमभावप्रामेप्रांतविलेपवीजवासनाजालेयमानास्तेविनाशमेतियेन

प्रबलस्थितिनोदयाप्रकटाभोगतेजसा नेननिष्कामनोदेतिपूतितनवैकुंठो नोदिता १९ स्वविचारमहै
षष्ठ्यासापूर्वितनिषष्ठ्या नयोनमनस्वरयानाभिवोज्ज्वलतिनोन्नमति २ः नमपरालेवनंवेनःस्फार
साभासमागते नास्तमेतिनवोदेतिविभिवातिनतांतर २१ नदयाति न वाद्दने नोन्नमति न शाम्यति के
वलेसानिविमयपनजगदाभोगितिनिष्ठति २२ नचशाम्यति नाप्यंतनोपिवाहेवनिष्ठति नवनैष्कर्म्य
मादनेनचकर्मीलिमज्जति २३ उपदलेनगनेवस्तसंधामसमवर्तते नतभोनवबाहाझोभातिस्वतोद्गवा ॥५८

जीवनं तु स्वात्मापि रागद्वेषादिवृत्तिभिरुदेति येन विदेयः स्वादिमर्थः २१ नन्कृतः यतोजगद्धि सर्वं केवलं
सादिवदेदृशमीसेनपपूपनंतेषु रागितयामनोनवदातिममपुरुषार्थवृष्ट्यानादेनेनोपभुंक्ते २२ नमषुमावि
वेपाधिषांमस्याशाम्यति नापि स्वरूपवदांतरवासनामयेनिमज्जति नवाषद २ जननजायद्वदाहविषमनलिनहति
प+ २३ प्रार्णविषयं संगतं लक्ष्मीकोलभादिवस्तु उपदलेनननष्टामोपननेतज्ज्ञोमर्यादासामापर्येतनोभवान प्र
लव्यस्तिमितः स्वाभाविकं व्यवहारं व्रजति यावत् देहभाविफलाभावस्म बत्यपार्थं प्रकारः २४ ॥

१

श्री॰ वासि॰ टी॰ ५२

ज्योत्स्ना चंद्रिकेव भुवनं तलं यथा तत्पार्श्वे सर्वं जनं शीतलयति तत्पार्श्वे च अलंकरोति तद्वत् २२ जेतो धियिका-
रिजन्मवतः पुरुषस्य परमार्थस्योत्कृष्टपुरुषार्थलक्षणराजभावप्राप्तेः स्वच्छकनामपताकाया धियः शुद्धबुद्धेः श्वे-
तं विविचारो धवलचामरमिवाभाधारणो राजते विद्वद्गणे भूपितपताकाचामरयोः रजनीचंद्रमसावुपमाने
जीवाः सफलदेहाः विचारेणैव क्रमाच्चारवो जीवन्मुक्ताः संतः भूपसौंदर्यातिशयो विचारप्रकाशेन भवभयल- २२

विवेकिनो दिनानीह सर्वं शीतलयत्यलं अलंकरोति चामं ते ज्योत्स्नेव भुवनं यथा २२ परमार्थपताका
या धियो धवलचामरं विचारो राजते नेतो रजन्यामिव चंद्रमाः २३ विचारचारवो जीवा भासयंतो दिशो द-
श भांति भास्करवद्भूते भूषणो भवभयापहाः २४ बालस्य स्वमनोमोहकल्पितः प्राणहारकः रात्रौ नभ-
सि वेतालो विचारेण विलीयते २५ सर्व एव जगद्भावा अविचारेण चारवः अविद्यमानसद्भावा विचार-
विशरारवः २६ पुंसो निजमनोमोहकल्पितोनल्पदुःखदः संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते २७
समस्तखेनिराबाधमनंतमनपाश्रयं विद्धीमं केवलीभावं विचारोन्नततरोः फलं २८ ॥

22.41

हरणेन मोपहर्तारो भास्करवद्भांति २४ ननु विचारेण भयनिवृत्तिः क्व दृष्टा तत्राह बालस्येति २५ प्रस्त-
तत्र तथा प्रकृते कथं भयनिवृत्तिरित्याशंक्य भयहेतोर्जगतो विचारेण मिथ्यात्वनिर्णयादित्याह सर्व एवेति
चारवः समवद्रमणीयाः विशरारवो विनाशिनः स्फालितलोष्टादिवद्विशरणशीलाश्च सारा मिथ्याभूता इति याव-
त् २६ उक्तमेव स्पष्टयति पुंस इति २७ न भयनिवृत्तिरेव किंतु निरतिशयानंदावाप्तिरपि तत्फलमित्याह स-
मस्तेति समं जगद्वैषम्यशून्यं अनपाश्रयमनन्याधीनं २८ ॥

व॰

यो॰ ५२

महत्य आपदेषेषु तेषु अतिदीर्घेषु तेषु मोहं प्रयत्नानेषु तेनोपासिः स्वर्थः १४ मानसे मन एव सरस्तदेव हिमवत्कूटोपसिद्धं मानसं सरः पौन्नोत्तरमस्थैर्यादिगुणोऽस्ति हिमवानिव १५ मंथे मोऽर्थे वेडवद्विवेकप्रकाश सामध्येव मननमिवेद्दिकामसद्रूपत्वानस्य त्वोविभीषएवोविनत्तस्माय यस्य स्वर्देस्य पोकदुःखो गुरुद्ववसत्तस्य वेदा दप्रमत्तनिर्वेत्रुद्रेति यथापिप्रयोर्बालस्य मोऽर्थोयतः प्रात्रक्रवेनालद्वेतिनिवहत १६ निर्विवेकोनाथमः दुःखवीनानामेवनिरंतरमरणायनिर्मितं खेडकं प्रक्रकवलेन विपतेस्थलमस्मान्नथाविपमतिस्थलमित्यर्थः

महापदं तिदीर्घेषु सद्विवारपरो नरः नतिमज्जति मोहेषु तेजोराशिरिवार्मः स्विव १४ मानसे सरसि स्व
च्छे विचारकमलोत्करः उदेति कस्मिं तो यस्य हिमवानिव भानिमः १५ विचारविकलायस्य मतिर्मो
यमुपेयुषः तस्मोदेनपुनि सृष्टात्मथापदः प्रिपूतिव १६ दुःखवेडकमस्थले विपत्रवलनामय
गामहरेपविमान्यो निर्विवेकोनराधमः १७ यकेवनदुगारंभादरागवातद्रुपायपः अविवारेलाने भांतिवे
नालस्तमसा यथा १८ अविचारितमेकांतनवनद्रुमसधर्मके सतमसमाप्रकार्येषु द्रोकरुरत्नहद्द १९
विविक्तं हि मनो जंतोरापुरारेवपूर्ववर्णितम् परांनिहंति मस्थेति पूर्णा वैदूर्य वान्मति २० ॥

विपल्लवानानां नववनतानां मसृणवेसेनः उल्लासहेन विमर्शः दुर्गारंभाः स्वपरदुःखोत्तुरूलकर्माणि डुराचाराणि निविद्वाचरणानि भांति आविर्भवंति १८ एकांतेन नियमेन नवनद्रुमसमानधर्माणि एकांतेमनुष्यासेव्यस्थानेवा विद्यमानेन नवनद्रुमेण समधर्माणि प्रत एव साप्तनामध्यगानांव्रुवा पात्रप्रय दानादिकार्येषु साधु अर्जुह्रुषापौपयोगि प्रकार्येषु वादं संप्रसमर्थं १९ विविक्तं विचारवत् प्राग्प्रायोवैवर्णेन यारवर्णेन पारवर्णेन वर्णितं निहंति विविक्षांति

श्री
वासु.
टी.
४४

यत्कृतविनयपरस्यमत्रकमत्रविनिर्देयंनयोः प्रकाशनेमहादीपस्फारंधनलं ७ आत्मनानिरूपस्याति
विवेकांभोजानिपैस्तानुग्रज्ञानानत्वछलनानादिदोषस्मः ८ मृत्युस्तस्वरोपायमार्गस्यामृत्युः
विजृंभितेनादृपणमार्गप्रकाशनस्पफले ९ १० विवेकोत्रविचारस्तेनविकाशिन्योयाः मनयस्तानमत्र
तिनविशीदेति तुष्ठेकानिशुक्कालाशुकाति ॥ विचारवतीधीर्विवेकोदयकारिणीनयायेष्ठवहरंति

प्रकाशैकमहादीपमभिव्यक्तिसमाधकं स्फारंविचारमाश्रित्यसंसारजलधिंतरेत् ७ आत्म
नहृदयांभोजान्महामोहमतंगजान् विदारयतिशुद्धात्माविचारोनामकेसरी ८ मृत्युः काल
वपुर्नेहृयद्गतः परमंपदम् तद्विचारप्रदीपस्यविजृंभितमनुत्तमम् ९ रम्याणिसंपदः स्फाराभो
गोमोदस्यशुभोद्भवः विचारकल्पवृक्षस्यफलान्येतानिसर्वव १० याविवेकविकासिन्योमनयोमि
हृतामिह नताविपदिमज्जंतिनविकानीववारिणि ॥ विचारोदयकारिण्यायाधियाध्यवहरंतिये
फलानाममृतानांभाजनंहिभवंतिते १२ सर्वेहिकानन्दस्थानामाशायाश्यमरोधिनो यविचा
रकोरनानांमेजयांहिः लीनयः १३ कज्जलोदमलिनामदिरामदपंकिली यविचारमयीनिद्रा
यानतेराधववलयं १४ ॥

द्रागणांत्रेषुणो १२ मूलेनोन्मूलनमनएवकाननंतत् स्यानांगुरुकार्य
विषयेप्राणोन्मत्तांपत्रमंरूपंतितच्छीलानांकरंमानांकुवेगादवल्लीनांतनमदेशापूर्णहिंसाः तेहिरूंति
भावेनदिशोरुंधंति मेजयः फलकोशमंजर्यस्ताहिमकंटकाः कटुकफलगर्भाः प्रसिद्धा १३ तो
दस्यूनिमिवमलिनामदिरामदरूपधर्माः भ्रांतिसवलनादयस्तहती तयंयानविचारेणनिरोधः १४ ॥

गो
४४

2443

2444

कृत्वाद्विप्रमाणानामद्वितीयसद्विरानंदब्रह्मात्मनि नान्यथा व्यापारणोपि स्यात्मनि परमार्थेन सत्यत्वं
संभवति नवेति निर्णयरीत्याभ्यायेनानुभवति ह्युगुरुसतीर्थ्यादिसंवादेन जीवेश्वरजगत् तत्वपरिशोधनेन
व्यावहारिकव्यापारणपरीक्षणात्मकापरमः तत्रायानेतत्प्रयाणफलेसाधनचव तत्त्वमेपतिर्न्यपोस्तक्रमात्
प्रमाणप्रमेयासंभावनानिवृत्तिस्तत्त्वायाथार्थ्यविभागपरिवर्णनतः स्वतोपि च भवंति तथापि स्वप्रत्ययदृढी
कारायणस्यगुरुस्वामुपनिषद्रूपाश्रयः संवकर्तव्याः संयोगेन गुरुरूपास्ताभ्यामेव भवतनइति सर्वसाधा
रणेनप्राप्तावबोधामलयापियेतत्के कारणेनेन विपर्ययविशयपरवैपन्नास्त्रिज्ञानप्रयोजनविभागास्तानवरा

प्रापद्भुनमनंनेहापरिपन्थविनाशनं विचारकर्कवद्धित्वैनैव भूयः प्ररोहति ३ मोहेन बंधुना
पोषमेकटेषुभ्रमेष्व सर्वेत्रामेमहाप्राप्तविचारोहिमतोगतिः ४ विचारेनविनाकश्चिदुपा
योस्तिविपश्चितो विचारादश्शुभंत्यक्त्वाशुभमायातिधीःमतो ५ बलेबुद्धिश्चतेनस्थप्रतिप
तिःक्रियाफलं फलंत्यतानिसर्वाणिविचारेणैवधीमताम् ६ ॥

पुंसा प्रमाणप्रमेयगतत्वप्रतिपादनोपायकरणालेन गुरूणासहेतिवार्थः तत्रविनिश्चयेऽरण्युपयोगंदर्शयति
प्रमस्तनयेति १ नीरागांतांस्वस्मनवावगाहनशीलताम् २ प्रापरेवश्चनमनाहननेनेतामिभिरिहाभिः प्रह
त्रिभिः यतितः पहविनेवरागादिभिर्विरहाद्याग्राहकृतिः सन्निवेशाय सर्वककर्वेकाहस्तारणो ३ वंधुनाशादि
भुइःखस्थाने प्रयद्दविनेकर्मभेयनवोपायेनदुःखोत्तारणो विनिसमाधानेवनत्स्वेमोहेनैवविशेषेनमा
नेनस्फुरतीतियावत् तत्रविचारएवगतिस्तत् प्रतिसमाधानहेतुविमर्शः ४ तस्वेवाहनेति ५ तेनः सामर्थ्य
प्रतिपत्तिस्तत्कालोविनास्फूर्तिः क्रियानरत्रप्रहंनेनस्फलेवफलतितिनिश्चयेनेसफलीभवंतिवा ६ ॥

श्री॰
वा॰ मु॰
प्र॰
४२

साधुसंगमसमस्वच्छात्मभावस्वरूपसंहितः शमसंतोषयोर्हेतुर्विचारोऽत्र प्रतिपाद्यते इत्थं मोक्षद्वारपालेषु प्रथमा त्यमायसपुप्रवर्णं द्वितीयं विचारं वर्णयिष्यन् वसिष्ठउवा· प्राज्ञेति तत्रार्थानर्थविवेकविचारः सारासार विचारः हेयोपादेयविचारः प्रमाणतात्पर्यविचारः आत्मतत्त्वपरीक्षा चेति विचारः पंचविधः तत्र साधा विकल्पसहस्रैर्विषयाणां चानर्थान्विवेचयिता शास्त्रीयपुरुषैर्वैराग्यादेः पुरुषार्थान्विवेचयितेममलयपश्यतिरेका द्वितापरीक्षात्मकप्रत्ययः स्त्रीपुत्रस्वदेहादिषु स्वतोबीनः परिणामनश्वरत्वविविधपुरुषार्थमेगलत्वपरीक्षा

न+

शममलमहार्यमार्यगम्यं परमवलंब्य परं प्रयत्नतः रघुतनय पदमप्रमत्तभा
वः क्रममनुपालय सिद्धये तमेव ८४ मुमुक्षुप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः १३ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच शास्त्रावबोधामलया धिया परमपूतया कर्तव्यः कारणज्ञेन
विचारोऽनिशमात्मनः । विचारात्तीक्ष्णतामेत्य धीः पश्यति परं पदं दीर्घसंसार
रोगस्य विचारो हि महौषधं १ ॥

त्मा च ब्रह्मलोकांतस्वर्गाणामनित्यत्वः स्वसंभिन्नत्वादि परीक्षात्मा च द्वितीयः एतौ वैराग्यमुमुक्षाहेतू मुमुक्षोत्तरमपि मोक्षसाधने कर्मैवोपासनमेव वा नेत्यपि किं समुच्चितं उत ज्ञानमेवेति परीक्षात्मा तृतीयः यदापि ज्ञानमेव तदापि तत् किं मोक्ष्ये वैशेषिकाद्यभिमतेन तर्कस्य प्रमाणकं श्रौतमेव वा यदापि श्रौतं तदापि किं श्रुतीनां द्वैते उत अद्वैते सविशेषे उत निर्विशेषे आत्मन्यनात्मनि वा तात्पर्यमिति परीक्षात्मा चतुर्थः
स च श्रवणमित्युच्यते ॥

प्र॰
४२

2445

हर्षकोपनिमित्तवत्प्रदेशे स्थितोपि ७६ अमृतस्यंदेऽमृतप्रवाह इव सुभगा सुखदा ७७ भावेषु विषयेषु
व्यवहारी सन्नपि न मज्जति नासज्जते ७८ महत्स्वपि चिरकालिकेषु तुच्छे मिथ्याभूते नश्वरे देहादौ यस्याहमिति
मनो नास्ति ७९ परमाकाशेन ब्रह्मणा सदृशी समा यस्य प्रसिद्धाकाशवदविकार्या वा कलंकेनानालिप्ता ८०
लोकेपि सर्वगुणश्रेष्ठो न शमः प्रसिद्ध इत्याह तपस्विष्विति ८१ ८२ गुणानां शतानां सहस्राणां सीमंतोव

स्थितोपि न स्थित इव न हृष्यति न कुप्यति यः सुषुप्तसमः स्वच्छः सशांत इति कथ्यते ७६ अमृत
स्यंदसुभगा यस्य सर्वजनं प्रति दृष्टिः प्रसरति प्रीता सशांत इति कथ्यते ७७ योंतः शीतलतां या
तो यो भावेषु न मज्जति व्यवहारी न संमूढः सशांत इति कथ्यते ७८ अप्यापत्सु दुरंतासु कल्पांते
षु महत्स्वपि न तुच्छेहे न मनो यस्य सशांत इति कथ्यते ७९ आकाशसदृशी यस्य पुंसः संव्यवहारि
णः कलंकमेति न मतिः सशांत इति कथ्यते ८० तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च बलवत्सु
गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ८१ शमसंसक्तमनसां महतां गुणशालिनां उदेति निर्वृतिश्चित्ताज्ज्यो
त्स्नेव सितरोचिषः ८२ श्रीमंतो गुणसंपन्नो पौरुषैकांतभूषणं संकटेषु भयस्थानेषु शमः श्रीमान् वि
राजते ८२ ॥

धिः एकांतभूषणं श्रेष्ठं भूषणं श्रीमान् सर्वगुणसंपत्तिमान् शमो विराजते ८३ ब्रह्मार्थं पौरुषेयपदं हि मशकं
श्राद्यैः पूर्वैः श्रेष्ठैः साधयानरक्तिने परं उत्कृष्टं साधनमवलंब्य महात्मभावाद्युपायेन क्रमेण परं पदं प्रयाताः शा
मस्तमेव क्रमेणापालय प्रबलमात्मनस्तेनार्थः ८४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यतः ॰मु॰ व्यवहार॰ त्रयोदशः
सर्गः १३ ॥

श्री०
वा०सु०
टी०
५२

स्वसन्नद्धानि सर्पाण्यस्त्राणि समस्तान्यैवानि युग्मानि अश्मनस्पेणात्ववर्मणा एकवचेन वेधयन्ति पीडयन्ति नरः
कोपि नरः खनित्रिमित्राणि ७ यद्यपाशुद्धस्वस्यतिदोषः ८ ननस्तानहिंसैनेतीत्यर्थः शमयुक्तः प्राणायोपस्य
ते ९ जीवतीति सफलजीवनो भवति १० अनुद्धतेति विनीतेन मनो यस्य साधुः समनः पत्रप्रमादरूपराग्य

स्वसन्नद्धमसमस्तांगं श्रद्धामयमनवर्मणा वेधयन्ति नरः कोपि पापावज्रपिलामिव ७ ननया
गोभिर्नरान्नाश्रयन्नेतः पुरसंस्थितः समयास्वच्छयावुद्ध्यायथोपशमशीलया ८ यालोत्रि
यतोऽहृष्टान हिंसैर्नित्यं वै जनः यास्मायान्ति मनः पूर्णतिमवलोकायशामाद्यये ९ समयापाम
पालिम्याहृमायः साधुवतेन अभिनन्दितया लोके जीवतीह स नैव नरः १० अनुद्धतमनाः शान्तः
साधुकर्मकरोति यत् तत्सर्वमभिनन्दितितमेमासुनजानतः ११ अनात्मस्पृहावदृह्यावस्
स्थाशालाशुभाशुभं न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति कथ्यते १२ यः समः सर्वभूतेषु भावि
कं हन्ति नो करोति जितेन्द्रियाणि यत्नेन स शान्त इति कथ्यते १३ स्पृहावद्दानयावुध्यायथैवां
न स्तथा वहिः दृश्यन्ते यत्र कार्याणि स शान्त इति कथ्यते १४ न धारकरविंवाभं मनो यस्य नि
राकुलं मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते १५ ॥

मयीति यावत् ११ इदानीं दांभिकसात्विकपरीक्षणाय शान्तलक्षणान्याह अनेत्यादिना शुभाशुभं
प्रियाप्रियं १२ भाविसुखादिकं हन्ति प्रारब्धमपि नैव नो करोति १३ आर्जवमपि लक्षणमित्याह स्पृहे
ति स्पृहास्तालापि परके उदित्यामीति शेषः १४ मरणोत्सवयुद्धेषु भयरागक्रोधैर्निराकुलमसंतममनए

दुःखवनधारकरस्त्वं इन्दुविंबाभं १५ ॥

2447

साप्रज्ञासंपत्प्रतिमेवाकारमात्रेण सदृशी याप्रोक्तान तु प्रागेनैरविनिर्गतैः ८५ नतस्यैवमितिनप्रेमकेन प्रेम
केनेत्येकरूपैकवज्ज्ञावः इंद्रोश्रेष्ठाविमिश्रसूतान विधानमात्रिनिमिननविवदयापेवमी जनितेकौन
कंस्वात्मात्रभवचमत्कारोनृसिंहस्वप्नाश्चर्यसनयथाप्रमादस्वधीराच्छ्रीनिसेवेयः ८६ स्वयमेवेमनायमे

त्रैलोक्योदरवर्तिन्योनानारूपधनश्रियः माज्ञानसंपत्स्वतिमायथाप्रमविभूतयः ८७ पा
लिङ्ः स्वातिग्राणस्मार्दः सदापेद्रणयपः नतस्यैवप्राननेन स्वनमोक्षेविवनप्रपति ८८ मनोहि
सर्वभूतानांप्रसादमनुगच्छति नतस्यैदोषेप्राप्यातेजनैनतिनकोनकम ८९ प्रामप्रपालितिसो
हार्दवतिसर्वेषुजनेनषु स्वननेपरमेनतनेस्वयमेवप्रसीदति ९० मानतीवपरंयांतिविषमाणिमद्
निव विपुलासमिद्धभूतानिसर्वाणिशमशालिनि ९१ नरसायनपानेननलक्ष्म्यालिंगनेनच न
थास्वमवाप्नोतिशमेनांतर्यथामनः ९२ सर्वाधिव्याधिवलितंक्रांतंतृष्णावरत्रया मनः प्रश
मतामेकैः समाप्रवाप्रयणवव ९३ यन्तोतोप्रियपद्भ्रामिश्रप्रणीतनलपायिया नजातिसदनेमा
ह्मेनरत्नानमानवः ९४ शमामृतरसाच्छन्नमनोयामेतिनिर्वृतिं छिन्नामप्यतियांगानिमयेरोहं
तिरावत ९५ नपिशाचानरक्षांसिनदैत्यानचशत्रवः नचव्याघ्रभुजंगावाद्विषंतिशमशालिनम् ९६

ज्ञिः ९७ विषमाणिक्रूरकुटिलाप्राणानिमरूनहिपरीतानि ९८ इंद्रपदेप्रमत्तरसायनपानेनविप्रप
देलक्ष्म्यालिंगानेन ९९ १०० वलितंभीषणेनकंपितेवरत्रयाचर्मरज्जुक्रांतमितिनस्तनत्राकृदध्यानमितिप्र
वत खेदमयुरयथाश्यानयानरत्नमानसे निरुद्धनेराचने १०१ निर्वृतिंसुखंतेनयानिर्दैमाणेरोहंति ध्रुवः प्रा

उपशंतिमयोहस्नुचेता ६१ ६६ ॥

नत्वा सर्गसमाप्तेः रामं प्रसीन तत्त्वपरमभेदं स्यावेति स्यादेव प्राहेन तत्र प्रपालहाने सेवाख्यानामात् षात्तापदमारे
परं प्राप्तवान् हि यो ऽहरति कं माप्रीतलतामेति प्रामेनेत्यपरूपोने समग्रभासमा पदव्याप्यामञ्जोरमः प्रीतिर
प्रमेति नित्यमत्तपाठेयथावेदमसीपाप्रभानहत २१ हिपमानमाप्रमेनश्रेयप्रापणायनेश्रत प्राप्पहेत मिवत
दश्मेरोपवायानतत्परमंपदं तद्विमोः परमं पदमिति तत्कानिप्रसिद्धे राम एव एवं नसमञ्जवामेच्छिवएव केवलर
तिस्कानिप्रसिद्धेः शिवोपि राम एव एवं तरति शोकमात्मविदित्यादि श्रुतिसिद्धा सर्वदुःखोपशान्तिरपि

स्वत्वदोषदवार्दीर्जीवसंसारमरुमंडली संतोः प्रीतिलतामेति प्रीतिरश्मिसमप्रभा २१ रामेनाम्ना
यानेश्रयः रामो हि परमं पदं रामः शिवः रामः प्राप्तिरामो भ्रान्तिनिवारणं २२ पुंसः प्रणामनम
स्यप्रीतलाक्षतयात्मनः रामभूषितचित्तस्य शत्रुरप्येति मित्रताम् २३ रामवंदनमात्रेण समाप
पः समलेक्षणः हीनोदानामिवोदेति तेषां परमसङ्गता २४ हत्कुप्रोप्रायकोशेभ्यो येषां राम कृपे
प्राये सतो विक्रमितेनेहि हि हन्यप्रया समाहृदे २५ रामश्रीः प्राभतेर्यवत् तु वेदावकलेकिते
नेष्कलीनेंद्रवोवं यः सौंदर्यविनिर्जितद्विषः २६ ॥

राम एवेममर्थः २१ राम देवाद्युतापितनाज्ञीतल
निर्मोहत्वादक्षतरस्थ श्राम्यादितानात्मायस्य २२ प्राप्रयश्रितेत्तानंतत्राम्ना भाविकश्रद्धताप्रमेनद्वि
ग्रणीभवनीवाभिवर्द्धनरूपयपादीतेरानां श्रुभतावेदोरयेनेत्यर्थः २४ कृपाप्रयपद्महृदः समाहृतिलान
त्याः हरेर्हन्यप्रापवबहिर्बालामनपयत्नयाद्वैपीभावादिति भावः २५ कुलीनाः सत्कुलास्त एवेंद्रवः स
परकलयोतननतापोपरामहेतत्वात् विजितेंद्रव इति पाठे समहं पाठांतरेन सौंदर्यगुणैर्विजिता निरस्तीकृता

विनिर्मलमविमलदेवकः प्रकृतिसिद्धस्य पुरुषांशैः ॥ २६ ॥

150

संसारेसारत्वेनप्रसिद्धस्यत्वानापुद्गलकर्षेपूगदेषामासांरागाणांमज्ञास्फुर्त्योः सीमांतेपरमावधिस्तत्वस्पृशास्तांमे २+
मेवस्थानीयमवधिमितिवा एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतिसाकाष्ठासापरागतिरित्या ४२
दिश्रुतेरितिभावः ध्वस्ततमसःनिश्छिद्रस्याविर्भावःआनिर्वाणंयस्मात् ४३ ४४ एतेनसमसंयोगलक्षणः

तत्समस्तत्वोमारसीमांतेसापवेविदुः नत्रज्ञमनिश्चंदपरमादूरसायने ४३ तद्विनास्सर्व
भार्वनांस्वर्गमात्रच्छायायोर्द्वयोः सत्वेनास्येवसलिलंसगात्रस्याग्निवैनयोः ४४ एतोमनोजयस्थि
रःप्रामसंतोषसाधनः एतेनसमसंयोगलस्मादानंदःप्राप्यते ४५ तिष्ठतागच्छतावेवपततान्यथ
समानतथा रक्षसादानवेनापिदेवेनगुरुरूपेणवा ४६ मनःप्रभुमनोऽनंततत्प्राप्यपरमेस्तवे
विकासितपद्मच्छस्यविवेकोद्यतरोःफलम् ४७ मवहारपरेणापिकार्यंहेदमविंदता भावने
वीवरस्थितनतोत्सुतेनचवांछ्यते ४८ मनःप्रशांतमनसंविश्रांतेविगतभ्रमे प्रतीहविगताभि
ऽहंनाभिवांछतिनोद्यति ४९ सोदस्हारेहारपालानिमांछ्यालेयथाक्रमं येषामेकतमासक्तो
मोदस्हारंप्रविपूपते ५१ ॥

शारीरपरिश्रमोमनुष्यापिकारनियमश्रुनास्तीत्याहतिष्ठतेत्यादिना ४६ विकासितपद्मःप्रच्छ्यस्यस्व
९+ स्यात्कृत्स्नतरोःकल्पवृक्षस्यफलेपरमेस्तवे ४७ तत्रतस्मामपिपुनर्व्यवहारवसत्कावश्यकतीमापां
क्याह मवहारेति नोहत्येननोत्सज्यतेपूर्णेवेनाहेयत्वादतएवनवांछ्यते ४८ मतिमनसिकर्णनवांछा
स्यात्तत्राहमनइति ४९ प्राप्तपक्षोतानानपिविस्तरेणवर्ण्यमानान् सृण ५० ॥

श्री.
वासु.
टी.
४.

नतुदेहेंद्रियविषयसम्बन्धे केवलीभावहेतुना किमनेन फलं ह्यामासमन्येव देहादिषु पार्धानेरोगापि स्मरणादिस्मरणसंभवादित्याशंक्याह अनायासीति स्वर्गादिप्रकायापतनाशंका साम्राज्यादिग्रस्तमेवेति केवलीभाव एव पुरुषार्थ इतिभावः ३७ नदितिरोगपत्नाचुअवहितविचारवृत्तिपरामर्शः तस्याग्रामोसमस्तो उत्तमस्य केवलस्य ग्रामो लेशो नोपजायते नत्वयनादिभिरेव केवलीभावो लब्धः किं विचारेणेत्यत आह नेति ३८ हस्तपादचलने कायिकनमस्कारादौ देशान्तरगमने यात्रादौ कायक्लेशेन बलात्माहृतनिद्रादिवैपर्यैः तीर्थायतनानि देवालयानि तत्र निवासः

अनायासितिनिराशंकं साम्राज्यं विगतविभ्रमं न विना केवलीभावाद्दृश्यते भुवनत्रये ३७ तस्याग्रामोत्तमस्याग्रो न लेश उपजायते न धनान्युपकुर्वंति न मित्राणि न बांधवाः ३८ न हस्तपादचलनं न देशान्तरसंगमः न कायक्लेशवैधुर्यं न तीर्थायतनाश्रयः ३९ पुरुषार्थैकसाध्येन वासनैकार्थकर्मणा केवलेन मनोमात्रजयेनासाद्यते पदं ४० विवेकमात्रसाध्यं तत्तद्विचारैकान्तनिश्चयं त्यजता दुःखजालानि नैराश्येन तदाप्यते ४१ सुखशय्यासनस्थेन तद्विचारयतात्स्वयं न शोच्यते पदं प्राप्य न समभ्युपोहि जायते ४२ ॥

केन तर्हि प्राप्यते तत्राह पुरुषार्थेति पुरुषार्थः श्रवणमनननिदिध्यासनपौरुषं तदेकसाध्येन हेतुना वासनानिरोधित्वलाकारदग्धवासनायाः एकार्थेन तत्तुल्यविषयेन कर्मणा साध्येन समादानात्कारेणेत्यर्थः मनोमात्रस्य हेतस्य स्थूलोच्छेदलक्षणेन जयेन यथाहुः एवं निरंतरस्फुरणात् ब्रह्मैवास्मीति वासना हरत्यविद्यादिदोषान् रोगानिव रसायनमिति ४० विचारस्य एकांत एकाग्रचिंतनाभ्यां निश्चयेन प्राप्यं दुःखजालानि विषयान् ४१ सुखशय्यासनपदः

ड्रे
४.
४२॥

2451

संसारसरिद्व्यापिमिमां प्रापदं २१ विषवन्मदकेनेन समुद्भायेण संमोहकूपप्रलेदानेष्टीलंघासांनास्तसंसारस्य मायामयमिथ्यावैवनोपायेषु २२ नाग्निस्यत्वरणाविकारस्य यास्त्रोः स्थिरइतिवत्संसारइदकल्पनयापष्टी २३ ननु संसारात्परमस्यत्रास्त्येव नतु किमस्ति लेश्य संसारे प्रवृत्तिः कार्येत्याशंक्याह यदिति शेमुषीलभ्यं तत्वम वेलाप्राप्तेशंकाप्रसक्तेव न नास्तित्तदसत्वेजगदांध्यप्रसंगात् प्राप्त्यापलाभयोगात्वेतिभावः तथाचोक्तं पुराले पुप्रसत्यस्मिन् जगत्प्राप्येषुं धीभूतमिदं भवेत् सूर्येणेव विहीनत्वात्त्रिलोकं जगदापेति स्मृतिश्च प्रसत्वे

विवेकं परमाश्रित्य वैराग्याभ्यासयोगतः संसारसरितं घोरामिमामापदमुत्तरेत् २१ न वस्तव्यं संसारमायायामिह विजानता विषपूर्णेन संमोहदायिनीषु विवेकिना २२ संसारमिममासाद्य यस्तिष्ठत्यवहेलया ज्वलितस्यागृहस्योर्ध्वैः पतेन्नाग्निस्य संस्तरे २३ यत्प्राप्य न निवर्तन्ते यदासाद्य न शोचते तत्पदं शेमुषीलभ्यमस्त्येवात्र न संशयः २४ नास्ति चेत्तद्विचारेण दोषः को भवतां भवेत् अस्ति चेत्तत्समुत्तीर्णा भविष्यथ भवार्णवात् २५ प्रवृत्तिः पुरुषस्येह मोक्षोपायविचारणे यदा भवत्याशु तदा मोक्षभागी स उच्यते २६ ॥

स+ वस्तभवतिपुंह्मेतिवेदचे नु. अस्तित्वपक्षेनिवेद्देदं संतमेवंततो विदुरिति २४ संदिग्धेपरलोकेपिवरं स्मृतिपथाश्रयः यदि न स्यात्तदा किं स्याद्युदि स्यान्नास्तिको हत इतिन्यायेनसंदिग्धानेप्रतिग्राह नास्तिचेदिति संदेहेपिमहाफलस्योपेक्षानर्हत्वाच्चेति भावः २५ तर्हि कथं न सर्वे प्रवर्तन्तइत्याशंक्य यावन्नात्रग्रहः साक्षात्तायते परमेष्ठिनः तावन्नमनुष्येकश्चिन्मज्ज्ञास्वेवापि विंदतीति विवनादीश्वरानुग्रहलभ्यामोक्षभागिताशालिनएवमोक्षस्याये प्रवृत्तिर्न सर्वेषामित्याह प्रवृत्तिरिति प्रवृत्ति

फललिंगात्तु मेयं मोक्षभागित्वमिति भावः २६ ॥

श्री
भा पु
टी
२९

२१ रहितं ब्राह्मण्यां २२ नरान्तरनन्त्वेऽपयत्ने श्राध्यने येन तन्महत्त्वैन तत्त्वे एवं गुरुपादार्थसिद्धये साधनीयं २४ न विद्यते
नेमे इत्युक्तं घनममनायस्मात्तथा त्रियं पदं वस्तुनस्तलेति २५ ईईरीनमेकान् सहितरूपस्थानेन वहिः पपूपतितत्त्वा
न्यायत्वेनत्वं तै+ गुणमिति भावः २६ यादेषु वंचकेषु दुरंतेषु दुःखेषु येषु फलेषु विनिपात्य वदन् भक्ताः संसक्ता येन ते यांतीन्द्र

जीवन्मुक्ताश्चरंतीह यथा हरिहरादयः यथा ब्रह्मर्षयः प्राप्तास्तथा विहरतां च २२ एवं तेनानीह दुः
खोर्मिसवित्तं पणलवोपमं नानः सुखेषु वर्गीयान दहितिः दुःखोत्रवेषियु २३ यदन्ते तमनायासेन तन्
देसारसिद्धये साधनीयं प्रयत्नेन गुरुपादं विनानता २४ नएवगुरुपादार्थस्यभाजनेगुरुणोन्नमाः प्र
वत्तमपदालेविमनोयेषां गतनत्वं २५ संभोगाभ्रमावे नाराहयादिषुस्ववेषुये संतप्ताडुःहमनसोवि
छितानेपदंईणन् २६ येषांदेष्वदुरंतेषु दुःहतानांमपालिषु हिम्नस्तमिवरूपेषु भक्तावेभोगभागिषु
नेषांनिदुर्गमाद् दुर्गात् दुःखाद्दुःखं भयाद्भयं नरकान्नरकं मूढाममोहमथरुद्धयः २८ परस्मारविना
पोकेः श्रेयः स्यानकदाचन सुखदुःखदप्रोसमनडित्य सुरमंगुरे २९ यदिविरक्ता महात्मानः सविवि
क्ता भवादृशाः गुरुपादान्विछितात्वं यानोगमो तेकभाजनात् ३० ॥

न्नेणानुग्रहः २७ दुर्गमा सुखं+ न संकटात् मे
शरद्वद्यामं दुर्बद्धयः २८ सुखदुःखसावं तं दुःखं दुःख सुखान्नं तरं यदीयं च नव दुःख्रांतं भ्रमस्याति पुनः पुनर्विद्यादि
वाक्यैः सुखदुःखदप्रापौ यः परस्मारविना श्लोके यंकदापि श्रेयमिति तिष्टतीति श्रेयः स्योवि श्रांतिभाक् भवति प्र
यतत्नोपितयोर्भंगुरत्वात् प्रसिद्धे यावत् सुखदुःखे वेति २९ सविविक्ताः सम्यग्विवेकिनः ३० ॥

ग्रं
२९

2453

2454

प्रवहेलितैः शास्त्रार्थैरिति प्रवहेलिता उपेक्षिता महान्तः श्रुत्याजनास्तत्त्वज्ञास्तैः १२ तु उरधिगमानिषूपाग्लालि
कष्टे मौर्ख्यनिवृत्तिः स्यात्तत्राह किंचिदिति ईषत्संस्कृतबुद्धीनामपीत्यर्थः १४ यथोक्तविनैर्दृष्टान्तैः वाक्यार्थः प्र
मात्मावबोधः प्रियतमो बन्धुः तेन बन्धुमित्येतेन शास्त्रमवबुध्य श्रोतव्यं १५ नीचाः अधमाः १६ सर्वदुःखदाहे

प्रवहेलितशास्त्रार्थैरवज्ञातमहाजनैः कष्टामप्यापदं प्राप्तो न मूढैः समतामियात् १२ नाधि
व्याधिर्न विषं नापत्तथा नाधिश्च भूतले खेदाय स्वशरीरस्थं मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् १३ किंचित्संस्कृतबु व
द्धीनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा मौर्ख्यापहं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न किंचन १४ इदं श्राव्यं सुखकरं यु
क्तिदृष्टान्तसुन्दरम् अविरुद्धमशेषेण शास्त्रं वाक्यार्थबन्धुना १५ आपदो याः कुलता या याश्च नीचाः कु
योनयः तास्ता मौर्ख्यात्प्रसूयन्ते खदिरादिव कण्टकाः १६ वरं शरावहस्तस्य चाण्डालागारवीथिषु भि
क्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितं १७ वरं घोरान्धकूपेषु कोटरेष्वेव भूरुहां अन्धकीटत्वमेकान्ते न मौ
र्ख्यमतिदुःखदं १८ इमामालोकमासाद्य मोक्षोपायमयीं जनः दृष्टिं नाप्नोति न पुनः कश्चिन्मोहतमस्य
पि १९ तावन्नयति संकोचं तृष्णा वै मानवाम्बुजं यावद्विवेकसूर्यस्य नोदिता विमला प्रभा २० संसार
दुःखमोक्षार्थमीदृशैः सह बन्धुभिः स्वरूपमात्मनो ज्ञात्वा गुरुशास्त्रप्रमाणतः २१ ॥

नयेदया एकैकांद्दृष्टिं प्राप्नोति वरमिति द्वाभ्यां १७ कोटरेष्वेव वा १८ माहात्म्यमत्युदारं तत्त्वद
रोऽपि न मस्मिन्नां यत्नमेति किमन्यैरित्यर्थः १९ न तु तस्याग्रेऽपायेन यत्प्रमस्तत्राह तावदिति मानवमे
वाम्बुजं पद्मं २० ज्ञात्वा विहरेम्सततेस्तान्वयः २१ ॥

प्रयांतिप्रयांत्यस्मदृशान्नमयत्वादिवस्वकौर्यांकर्यांस्वसमनाप्रमनाइवेतयादिष्कनेतिनिभावः ४ क्षीयंतेष
योनकस्येष्टगुणगोःदयान्नद्विषयमननाबुद्धिहयाद्वेतिभावः ५ इसाइच्छाविष्ठावमधुरस्थनिःपांतिवेला
कानावस्तुरुंकर्तृमनः कर्मेवद्विविवेष्टितस्वर्णाणामिवमनः कर्तृवद्विविवेष्टितमिवमन्यते तावा ६ विषय
मननकौतुकयोरवविक्षेपहेतुत्वानुद्भावेनिर्विक्षेपंस्वत्वमिमवसम्पते स्वात्मननापत्रंमननस्त्यर्थः न

प्रयांति धनवान्यांति प्रयांति वनयांति च न कुर्वंत्यपि कुर्वंति न वदंति वदंति च ४ ये केचन समारंभा
यास्त्रकाम्सुदृढयः हेयोपादेयनस्तास्ताः क्षीयंते धिषणे परे ५ परित्यक्तसमस्तेहं मनो मधुरस्थ
मिमत सर्वतः स्वात्मभ्येति वेडविवइवस्थितं ६ अपि निमेननारंभमप्यस्तानिखिलकौतुकं प्रा
नमेवनमात्मनतिरिक्तविवस्मायनं ७ नकरोतीडुजालानि नात्रधावति वासना बालचापलमुत्स
ज्यपूर्वमेव विराजते ८ एवं विधाहि दृश्यन्ते जीवन्मुक्ता लोकनात् लभ्यते नात्र यत्नात् स्माहि वारेण
मैवाल्पेष्ट्य उपासनीयोत्तानयोयावज्जीवं पुरुषेण नैनयदिति ९ स्वातुभूतेश्रुतपाक्तप्रसयुगतेयु
एकवाक्यता मम्याभ्यासेननेनात्मावसनननेनावलोक्यते ॥ ॥

मानिपरिक्षि यते ईदृक्सर्वचेष्टासापानम
स्तं ७ इंद्रजालानिमायिकविक्षेपान् वासनांनष्टेनं बालानामिव भ्रांतिप्रसक्तं चापलमुत्सृज्य पूर्वमेवादिति
द्धमात्मस्वत्वमेवविराजते ८ प्रयोजनप्रपंचनमप्रसक्तनोपयोगं पुनर्गंयेनोपसंहरति एवमिति दृश्यंतः स्थित
यः प्रत्येकश्रवणमननाभ्यासः उपासनं निदिध्यासनं ९ एकवाक्यता एकार्थनिष्ठतानिश्चयः मम्याधिकारि

न+

ई: श्रवणाद्यभ्यासेन ॥॥

2455

2456

२ आत्मानं रघो निर्विकल्पं स्थिरीभूतमेव विन्यादिश्य करस्थामलकमाभूपयन्नमित्याह यथा इति स्थाणुः छिन्न
नरुरिवाचेतनो देहो यस्य इंद्रियाणां विषयाभिमुखीगतिस्तद्गता रागो रचनागतिर्वा नष्टा पतितः स्पंदः स्वाल
नं येन स प्रग्रहो वातः प्राणप्रधानं मनः शर्वीरूपमादिभिर्बहुभिर्न पायलोनकलिताः प्राणप्राप्तानंदरूपाविषया
येन तथाविधो देही आत्मासमाधौ यस्य परमात्मैव अस्य कालेवस्तु पायपरिच्छेदादरणः स्वस्मोवापीतिपो

प्रशमस्य रघुः स्थाणुर्देहस्तरागरचनो वेंद्रियगतिः परिस्पंदो वातो बहुनकलितानंदविषयः प
रोणर्वा देही जगति विहरामीत्यनयया धियाहं हेतत्वेमनमाटनं जागतमिदं १८ इतितत्वतमा
स्तात्मवर्णनेनाम ह्लादपूर्णसर्गः १२ श्रीवसिष्ठ उवाच एतां दृष्टिमवष्टभ्य सहस्राण्यमनःस्वरूपः
विचरंतीह संसारे महान्तोभ्युदिता इव १ न शोचंति न वांछंति न याचंते शुभाशुभं सर्वमेव च कुर्वं
ति न कुर्वंतीह किंचन २ स्वच्छमेवावतिष्ठंति स्वच्छं कुर्वंति यांति च हेयोपादेयतापक्षरहिताः स्वात्म
निष्ठिताः ३ ॥ स+ष्ठ+२

म घः एवंभूतोहं जगति विहरामीति धिया धियं तामेवेत्यर्थः १८ इतिवासिष्ठता॰ पोमुक्ष॰ लोद्धाद्याःसर्गः
वर्णिता इह बाहुल्याद्वैराग्यादिगुणोदयाः जीवन्मुक्तिः फलोत्रं विशेषेण प्रशमः पुनः वैराग्यपूर्णमादिसा
धनानि वर्णितेष्वन प्रस्तुतां जीवन्मुक्तस्थितिमेव वर्णयति एतामिति अभ्युदिताः साम्राज्याभ्युदये प्राप्ता
इव १ यतः शुभाशुभमुपास्तं तेहानं वानवाञ्छनं न एवनन्त्यायनानि न याचंते २ असंगात्मदर्शनात्स्वच्छं ति

लेपं कुर्वंति हासं तीयं गच्छंति लौकिकसन्मार्गे २ ॥

१२

यदिव स्वादिवृत्तेशत्रौ कामादिलिङ्कृयन्नेवांसंसारेषु ग्रहणं न दृश्येते मिथ्याशङ्कोऽपि विहाय विचारैर्जीवन्मुक्तिविद
रणफलं नोत्पादयति परिक्षीणोमलि आर्यैर्गुर्वादिभिः सार्द्धं विचार्य पदार्थं परिशोधनेन सद्रूपं तत्त्वं ज्ञात्वा आ
सर्वज्ञात्मसाक्षात्कारेणास्यालितत्वनात्मभावेन निरस्तानि वपूंषि स्थूलादिशरीराणि येन तस्याधिकारिणः श्रम
मेवाक्यात्तव परित्राते मननेन च श्रुतिन तेषु परिच्छिन्ने प्राप्तनिस्पृह्यगाम्भावनानिरासेनाधिगते धियानिद
ध्यासनेन निरस्तविपरीतभावनया त्रुद्ध्यावनस्य भावस्तस्मिन्नैवव्यभावस्तस्मिन्रूढे साक्षात्कृते मति मोहे परिक्षी

परिक्षीणे मोहे विगलितघने ज्ञानजलदे परित्राते तत्त्वे समधिगतशान्त्यमतिनते
विचार्यार्यैः सार्धं चलितवपुषो वै मदृग्ज्ञानोधियारूढे नन्वे रमणमटनं जागतमिदं
श्रमबाधव श्रमेवे चिन्तनेरूढि श्राममभेवेवल्लाति परेश्राममाभोगीभूतास्वविलक
लनादृष्टिषुषः श्रमेयाति स्वान्तःकरणघटनास्वादितरसं धियारूढे नन्वे रमण
मटनं जागतमिदं ४८ ॥

णे तत्कार्ये निविडभ्रान्तिरूपे न मेघेव विगलति सति इदं जागतं घटनं भ्रमणं क्रीडनमेव न भ्रमणमित्यर्थः ए
रमणमेवोपपादयति श्रमेरित्यि चिन्तने चैतन्यमात्रस्वभावे परमार्थवस्तुनि श्रमत्रे सति परे उत्कृष्टे श्रमम
वेष्ट्यां याविर्भाववेतुल्याति श्रामेश्राविलकलनादृष्टिषु समस्तवृद्धिवृत्तिषु श्रामाभोगीभूतास्वपूर्णोतिरमासार
नरूपास्वमतीष्वन्तःकरणघटनास्त्रासादिनवलरसं यथा स्थानपानमेवेष्टमावृत्तमस्वभावं याति गच्छति श्रुतौ
पृक्तं रमणत्वमित्यर्थः ४८ ॥

2457

नतु कथं प्राप्तविवाहक्षोभो भवतीति निश्चयस्तत्रताभामपि मांऽआरीनांऽदृष्ट्या सहस्वदर्शनादिस्यायांकोप
विहरन्नियाह इष्टफलतां दर्शयति अन्यथेति ज्ञानकवचेनावगुंठितशरीराः श्रुतएवाऽः स्वांह्रीं श्रुपि एते स्वै
कस्मात् दयोऽत्तानि वन्मनोवृत्तिषु विकाऽः स्वकीनां तां संसारकदर्थनामनुभवेनास्तिहृं तिऽइति यदि मन्यसे

एवंविधोऽयं यथा किल प्राप्तविवाहक्षोभो भवतीति अन्यथास्त्वनुकूलैर्दोयदिवेते
महात्मनयो महर्षयश्च विप्राश्च राजानश्च ज्ञानकवचेनावगुंठितशरीरास्ते कथमङ्गः स्व
ह्मात्रुपिऽः स्वकीनां तां वृत्तिषु विकां संसारकदर्थनामनुभवेतः सततमेव मुदितम
नमस्तिष्ठंति इह हि विकीनकाविगतविकल्पविज्ञवास्थिता यथा हरिहरपद्मजाद
यः नरोत्तमाः समधिगतात्मदीपकास्तथास्थिताजगतिविश्वडवृहयः ॥

तर्हितिकथं सततमेव मुदितमनसस्तिष्ठंतीत्येवमत्रयः मुनयो ध्यानपराः ऋषयो मंत्रजपपराः राजानोज
नकादयः इहहीनमस्य देहलीदीपन्यायेनसर्वोज्ञास्त्रोकेवान्वयः नहि कीदृशानि तेषां स्थितिस्तामाह विकीत
काऽति अशर्वविषयदर्शनोपभोगोत्साहः कौतकेनऽहिताः विकल्पैर्विभ्रमो विक्षेपस्तैः ऽहिताः ७ ॥

श्री॰
वाप्र॰
टी॰
२६

अनवरतेअनलविवलितान्यग्निज्वालानिःसरणानियेभ्यस्तथाविधानांममरणाणावानाराचानांअद्रप्रदिमबाण
नांपातनवद्दविच्छेदेननिपतनेनिपातनः निर्दयस्यश्रीकाकालस्यविनोदोतिवाहेविनेवच्छापापानीयाभ्यामितिश
षःनथाशिशिरेपातान्द्रेअखीकरवर्षणैशिरसश्छिन्नपत्रद्वस्यपुनःपुनःछेदः स्ववनिद्राविशेषेनमूकीकर
णेवातीपिनास्तीमर्थः आननस्यमुद्रापिपानेनलिहच्छासनतापादनेवांधुर्येनिश्रोत्रनभावैर्गानोविशेषूहलनास्वव
ह्यागत्वमतेतिपावत पर्वतववस्त्रात्रुपवयोदेहस्यैकैकांगस्यावेनार्थः अथवायत्रशिलाशिनादिवक्षयंदिम

अनवरतनाननलविवलितममरनागरवनिपातनिर्दयविनोदये पायाद्युखीकर
वर्षणांशिरश्छेदः स्ववनिद्रामूकीकरणमाननमुद्रांधुर्यंमहाव्रुपवपः
तदेवविपक्षमवेद्यामहृमदाकृतोसमस्तचलयंत्रे स्मिंरान्बवनावहेलनाकर्त
ना अवधूणमेवविचारणीये ॥ राम

वसे कवचस्योछ्रयंअंगानवकर्तनेवेदनेलेपवत नकवचादित्रयंअंगपरिमार्जनवतदेहसंस्कारवत विशिष्टप्रा
पातानिपातनस्तनिर्दयविनोदनार्थंपातासहस्रसीकरवर्षणावत शिरश्छेदप्रयुक्तमरणास्ववनिद्रावत मदापि
पानेनबलात्मूकीकरणेवमहननरूपस्याग्राननमुद्रावत वांधुर्यवमहाग्रंपटुवचपवद्वणसोढव्यमित्यर्थः तुःव
स्यानानामानेसाहिक्रुप्रदर्शनमात्रेणनदितिप्रदर्शणोपसंहारंलक्षणनस्यप्रकृतोपयोगमाहतदेवमिति चवेलेनं
स्वैर्देहैर्यंत्रणेयंत्रःसंकोचःपरिच्छेदःपारवश्यंचवनस्मिन् एवंवद्ध्यमानरीमानमेवाहयथेति ॥ राम

डों॰
२६

2459

जर्जरीकरोति=४

भ्रमः

विवर्णीकरोतीतिअंते सर्वे च ग्रस्तांश्चिम पतितवनितपुरुषान्नरनमसकर्मतपालयः अयं किं ते प्रकर्षेण कां विनैव
मोहाद्विषये उपरि पतितान् पुरुषान्नितितनर्थः शिलासि पतितः पाषाणाइव विशीर्णीकरोति मूर्छयति पश्चा
विवेकरहिंस्त्रिनं मर्यांसे पातयति पुरुषानिमनत्रुष्यते मोहलक्षणो अंधकारस्तत्कूपे अंधकूपो नरकविशे
षो वा वहुरोगकरोत्यसिवेवलासोमनिवलिभिलीकरोति पुरुषानिमेव किंवहुनेनेकोनन्याख्या हन्तनरस्तीति
नरकाणां मलमूत्रैर्दीनां नरकाणीव पुरीराणि तेषां निकरः समूहस्तन्नपोष्यवर्गादिसमुद्रस्तत्रात्वरागेण पुरुषम

वृ+

गविशिवांपयति अयं किन पति पतितपुरुषान्पाषाणाइव विवर्णीकरोति हरति एतांना शयति स्थि
तिपातयति मोहान्धकूपे रक्तान् जर्जरीकरोति नतद्गतिक्रिंविद्धः विमर्मारीयत्र प्राप्नोति इद्वंनेयं कि
लविषविष्ठविकायदिनविकिस्पनेननिनतानरकनगरनिकरफलावुवधिनीनतत्करोति यत्रशि
लाशितासिशानपातो पलताडुनं मसिरहोहिमावसेकांगावकर्तनं वेदनववीनरुवनानिवलाहता
नः परिवेषांगपरिमार्जनं ॥

तत्र भातितन्जीलाविषयलतानाविष्ठविकायदिनविकिस्पनेनतत्रहिनितनरानतलक्षणमाणेनरकउद्दूप्तामह
संकरोति यत्र शिला शितापाषाणाभलकतासिभिः शानैः खंडनं पातः पर्वताग्रेभ्यः पातनं उपलवनैस्ता
डनं अग्रिनादाहोहिमेनावसेकः सर्पश्चुईतानि गानामवकर्तनं छेदनं कुठारकतेशोमिस्तुदनकाहस्रेवववांवर्ष
णं शिलाफलकेषु असिपत्रतरूणांवनानितेषु पावनमिति यावत् घुणाः काष्ठांतःकीटकाः तेषामिवहूतानां
सर्वांगे काष्ठयत्रनिपीडनं परिवेषस्तमायः कंटकसूलाभिः परितोवेष्टनं अंगानां कंटकमार्जनीभिः परिमार्जं

नं लिखवनमितियावत् ॥

श्री॰
वासु॰
टी॰
२९

नकेवलंवातद्रूपएवविलीयंतेऽपितन्मानसप्रशीमात्र प्रतीमिति तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेस र्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइति दृष्टांतपदेहिरण्यगर्भस्यायुःपर्यंते ॥ ७ ॥ लोकेविषमेवा रयतिविसूचिकाउभिद्रायोगोजीवब्रह्मैक्यबोधः सएवगारुडमंत्रस्तेनपावनेनविषघ्नोपायेन ॥ ८ ॥ सज्जनेनगुरु सतीर्थ्यादिनासहकारात्फलतिच ॥ ९ ॥ यथोक्तमर्थंत्रिभिःप्रपंचयति अवश्यमित्यादिना इहास्मिन्नधिकारिजन्म

यत्रैवप्रविलीयंतेसर्वमननवृत्तयः कल्पान्तार्कगणांशुसंगात्कुलपोलशिलाइव ॥ ७ ॥ दुःसहासमसं सारविषावेशविषूचिका योगगारुडमंत्रेणपावनेनप्रशाम्यति ॥ ८ ॥ सचयोगःसज्जनेनसहप्राप्तवि चारणात् परमार्थतानमेत्रोत्रेनेलभ्यतएवच ॥ अवप्युपमिहहिविचारैकेनेसकलदुःखपरिक्षयो भवतीतिमंतव्यं नानाविचारदृढपौरुषलयादृष्टव्याः विचारवशतःपुरुषेणसकलमिदमाधिपंजरं सर्पेणत्वचमिवपरिपक्वांसंमन्यविततन्वेण शीतलांतःकरणेनविनोदादिंद्रजालमिवजगदवि लमालोकितेसमस्तदर्शनवता असमस्तदर्शनवतोहिपरंदुःखमिदंविषमोत्यतितरांसंसाररोगाभोगी व दशति असिरिवछिनत्तिकुंतइववेधयतिरज्जुरिवावेष्टयतिपावकइवदहति ॥

नि अवश्यंभवतीत्यन्वयः अवहेलयाअनादरेणनदृष्टव्याः विचारवतासम्यक्दर्शनवताअतएवशीतलांतःकर णेनपुरुषेणवशतइतिपाठेनविचारस्यवशतः परोक्षबोधस्ततःसर्पेणपरिपक्वांजीर्णांत्वचमिवसर्वमाधिपंजरं संत्यज्याखिलमिदंजगदिंद्रजालमिवकौतुकस्वरूपमवलोकिते परेऽस्यव्याख्यानिपातःपरमुत्कृष्टंदुःख मितिवा प्रतिज्ञातंवैषम्यमेवलक्षणैःप्रपंचयति भोगीवेत्यादिनामोहात्मकरूपेऽस्मिन्नेसर्वत्रसंसाररोगस्यैवकर्त

॥ वैराग्यप्र॰ २९

2461

रत्नानां श्रीः संपत्तत्त्वसहिता शीलं लक्ष्मीश्च ३ शिष्यांस्तु गुरुनूनं सुधे दिशति न्यायात्मतेति संबोधनं आर्द्रतेसद्भवतां
लग्नवैदग्ध्यकारणोऽत्कारोयस्मिन् ४ अभ्यासः परिशीलनं संबंध इति यावत् श्रुडस्मनवरीर्यैः सर्वदिक्प्रसरैः संत
तैरविच्छिन्नैः पद्यपदेगुणैस्तैर्नभिः सौरभ्यादिभिश्च ५ भाजनं श्रवणफलप्रबोधाधारः श्रुडाश्रुधामविक्रियणा
वैदग्ध्यजनप्रबोधाधारः यथा वैदग्ध्य एव कुसुमस्तबकीसविकाशमानयेयंकथानवच्छेवसविकाशेतिवाच्यः ६ नवत्वस्यकथा

विद्यते न यस्मिन्सर्वं प्रस्तवकस्य गुणावली वक्तुर्गुणास्त्वेवमपि रत्नश्रीर्नलयोर्यथा ३ आमवानसि वै
गांभीर्येत्येकामं गतेस्तन वैदग्ध्यं कांत इवाईवंलग्नवैदग्ध्यकरोत्करः ४ विरमाशेषणवादेवनवाभ्यासोऽस्तिमद्गु
णः गुणैः गुडस्पर्धिवैश्रुपमसेवानिसंततैः ५ अतः श्रवणकथावत्सोनमेवास्याहि भाजनं नहि वैदू
विनाश्रुडामविक्रियासाकृष्णुडनी येकेवनसमारंभायाश्रवकाश्रुनदृश्यः तेवनाश्रुपदेदृष्टेतिःपोषंयो
निवेशनं ७ यदिविलानविश्रांतिर्नभवेद्गुश्चेतसः नदसांसस्सतौमाधुर्श्विनामोत्रांमहेतकः ८

श्रवणसमारंभस्यकोऽवधिरितिविरामपदं पूर्णविश्रांतिरेवेत्यभिप्रेत्याहयेकेवनेति तेसर्वेसमारंभाख्याःस
र्वैः प्रमाणप्रमेयदृष्टयः नहिकृपुमांस्तियोऽनेकशेषेणाभाव्येनहिंदुहृइवैकशोवोवैकल्पितइतिवृत्तस्यैतया
विसदृशाभास्यायभिप्रज्ञप्रयोगेष्वेकपोषदृष्टेः स्वपदविग्रहवाक्यप्रयोगदर्शनाददोषः ७ उक्तविश्रांतावनास्था
संवारयतियदीतिमाधुर्यविवेकीकस्सहेतनतदसहवानविनेदहमायागोगुणः स्यादितिभावः ८ ॥

मतिविकासलक्षणामावक्षणमलङ्कृतं तेष्वस्तं समतिरूपैवेति पूर्वापरविचारेणासक्तमनमार्थ्यग्रहणापदीपसाचानर्थ
णावष्टंभमानामतिः सविकासेत्यर्थः ७ मास्कृतपार्थ्यसेपादनेनमार्थीकृतनुपुंनमेत्यर्थः १२ समतिस्त
द्धिमविकासानवेतिसंदिग्धानेरामममाश्रामयन्नाह विकसितेनेति नमसुतानेमुंचनाश्रनएवसितेनसत्केन
गुणवतापांमादिगुणशालिनाहृदयेनप्राणुभवस्तानंविजानसे १३ इतिश्रीवासिष्ठता० ऐश्रमुन्नमवतार
प्रकरणेएकादशःसर्गः ११ अनर्थानामभव्यानेत्तीतमहात्म्यस्तनेमे रामेवपृच्छकगुणसमृद्धिरिहवर्ण्यते अ

पूर्वापरविचारार्थचारुचातुर्यशालिनी सविकासामतिर्यस्यसपुमानिहकथ्यते १२ विकसितेन
सितेनतमोमुचावरविचारवतापरिशीलनलसेविशा गुणवताहृदयेनविराजसेत्वममलेननभःशशिनायथा
इतिश्रीमुमुक्षुप्रकरणेवक्तृप्रच्छकलक्षणंनामएकादशःसर्गः ११ श्रीवसिष्ठउवाच परिपूर्णम
नाप्राज्ञःप्रष्टुंजानासिराघव वेत्सिचोक्तंवनेनाहंप्रयत्नोवच्मिसादरात् १ रजस्तमोभ्यांरहितांशुद्ध
सत्त्वानुपातिनीं मतिमात्मनिसंस्थाप्यतानेश्रोतुंस्थिरोभव २ ॥

येषामपिविवेकवैराग्यादयोपसंसारगतेरनर्थरूपतांतानमाहात्म्यंचविवक्तस्त्वन्मयेवनायुनक्तेवलंनयिम
विकासात्बुद्धिरेवत्वयपितन्मयपिवक्तृवागुणाःपृच्छकलक्षणानिचसमप्रसमस्तीतितपोसनेनरामंश्रोतुमाहयन् श्री
वसिष्ठउ० परिपूर्णमनाइति उक्तवक्ष्यमाणगुणैःपरिपूर्णमनोयस्य उक्तंचसमामाभ्योक्तिस्त्वंवित्तमपिवेत्सि
विशिष्याववारयामि १ रजस्तामसतेःचापल्यंप्रमादस्यमानावरणंज्ञानानन्दहितंअतएवशुद्धसत्त्वगुणोपरमात्म
निवारानुपातिनींप्रात्मनिसंस्थाप्यास्वसुधीरउक्त्वाकः २॥ +कृत्स्थिप+१

2463

रन्याविकरणायघुनःपुनःसंसरति नेतिनिति ६४ श्रवबोद्धुमनं उद्धतोकृद्दीकृतैकांतोयेनतथाविधोजंतुःश्रेमा
द्विषि ६५ सज्जनानांपमं:सोऽस्यंविनयादितंद्वपाणांसंपदां ६६ पलंविवेकयद्दृत्तपारणपदीयसीवुद्धिं ६७
नहृङ्गवप्येनद्वंघपरिपूलनमेवोपायइममिश्रत्वाद्दृएनदिति ६८ श्राम्यरंशनिशायनः संमोहयेनस्मादिति
पोषः मोर्च्छमतानं ६९ इरापायासर्पगतिकुटिलगतिवहनीतिसर्पगमेनहृदिरूढनेनयतीतिवलानाविदं

त्वेनगायवमोजन्यगुणपूगास्त्वार्थदृष्टिभिः विकासितांतःकरणाः स्थितःपद्मइवोदये ६४ इमांतात
गिरंश्रोतुमवबोद्धुंवसन्मने यदिस्वद्धतकालोस्वजंतवीणास्वनेयथा ६५ वैराग्याभ्यासयोगेनशमसौ
जन्यसंपदां श्रमेनाकृतनारामयवनाशोनविधने ६६ पूणास्वसजनमेममर्पश्ववैकैःसतपादमेः श्रावै

संसारश्चकार्थ्यंपत्तामेवाभिवर्द्धयेत ६७ एतदेवास्मसमोर्ध्यिमपरमंनिर्विज्ञानाशने यदिदंप्रेमतेशास्त्रे
किंचित्संस्कृतयाधिया ६८ संसारविषवृतोयमेकमात्रास्पदमापदां श्रतेसंमोहयेनित्यंमोर्छ्यपुत्तेनना
शयेत ६९ इरापाप्तासर्पगमेनमोर्ध्येनहृदिवलाता वेतःसंकोचमायातिचमीग्राविवयोजिते ७०
प्राप्तेयथार्थभूतेयंवस्तदृष्टिःप्रसीदति दृष्टिवैदोनिरंभोदेसकलामलमंडले ७१ ॥

पमहस्तात्मनावलनावेतोवुद्धिः विरात्मावासंकोचंसंकोविनपद्मवदप्रसन्नत्वं मालिन्यमितियावत ७०
कुतर्हि प्रसीदतितमाह प्राप्तेइतिइयंप्रागुक्तावस्तुपरमार्थरूपंदृष्ट्वापतेपृथामावस्तुदृष्टिःस्वात्मबुद्धिःदृश्य
तेनवृ यावद्धास्तत्वयास्तत्वदर्शिभिरितिकृतेः यथार्थभूतायथार्थवस्तैकरणमापन्नाअथवावस्तुभूता
दृष्टिश्चिदात्माप्राप्तेउपदेष्टरिसतिप्रसीदतितानमालिन्यमपास्यस्फुरति ७१ ॥

श्री०
वा० मू०
टी०
२२

मेघाइवनिभाशालिनीनंविशेषभूषणोद्द्योतेनलभ्यते अर्कभाःस्वर्णप्रभाः २४ प्राहरत्नीकरणमाह यथाद्दि
निप्रयत्नेनस्त्रियाभ्यासैर्द्दिप्रयत्नेन २५ प्रयत्नान्तरमप्याहमनइति २६ तत्रप्रथमोपदेशमार्गमाह अ
विवेकिनमिति नवियतेतान्पुंसःसोन्यंयस्यातेदूरतस्त्यजेत्दूरे २७ तत्फलमाहनियमितिति २८ २९ अ

१२०+

उक्त्वाध्यानपरमांपरंविवेकिनी विज्ञातार्थंनवप्रत्नानलमप्यसिवार्कभाः २४ यथाहवित्तदादे
यंद्दिकार्यंप्रयत्नतः नोचेत्तद्व्ययएवाहंतत्त्वयेहनिरर्थकं २५ मनोहिचपलंतामसंसारवनम
र्कटं सपुष्टोधाहृदियत्नैस्तत्वापरमार्थगीः २६ अविवेकिनमज्ञानमसज्जनरतिंजनं विरंद्वयत
रेकत्वाभ्रजनीयाद्दिसाधवः २७ नित्यंसज्जनसंपर्कोद्दिविवेकउपजायते विवेकपादपस्यैवभोग
मोक्षौफलेस्मृतौ २८ मोहद्वारेद्वारपालास्पष्टत्वाःपरिकीर्तिताः शमोविचारःसंतोषस्त्वन्यः
साधुसंगमः २९ एतेभ्यःप्रयत्नेनवश्यावोद्दोद्दवयोध्यवा द्वारमुद्घाटयंत्येतेमोक्षराजगृहेतथा ३०
एकोवासर्वयत्नेनपात्रांणांसत्पुरुषमाश्रयेत् एकस्मिन्वशगेयांतिवश्यताशेषविश्वयतः ३१ सविवेको
हिशास्त्रस्यज्ञानस्यपरमःस्मृतः भातनैभूषणाकारोभास्करस्तेजसामिव ३२ यत्नतानुपयातेद्दि
प्रज्ञामांद्यमचेतसां यातिस्थावरतामत्रज्ञानात्पाषाणानामिव ३३ ॥

न+

सत्कोऽत्रयस्त्वदपात्रैर्द्दोवा ३० पात्राणांसत्पुरुषानामाद्दरणीयत्वातिशयोक्तिः ३१ विवेकेनसहितःसविवेकः
पुरुषःशस्त्रस्यस्मृतःअत्रणास्यातपसस्त्वदर्शालोचनस्यभाजनंयोग्यःभूषणाकारःशिरोभूषणमिवश्रेष्ठो
नादरणीयःतेजसांमध्येभास्करइव ३२ प्रज्ञामांद्यमोहर्द्धेयनतांप्रभेयतांस्थावरतांकाष्ठमितियावत् ना
ज्ञानतःशीतातिपायातप्रसिद्धंहीदंहिमकरकाद्दौ ३३ ॥

टी०
२२

2465

2466

यत्नाद्रूपगमनप्रणिधानमेतादिप्रयत्नात्प्रामाणिकः क्रमादिप्रमाणकुशलः ४३ यथाक्रंक्रमहेवेरंत्तनायनिम
ज्ञितेनांशुकेनवस्त्रेणक्रंक्रमेतद्धावाह्यंजनेनानयाविगलत्वेतेनहक्ताहं ४४ तदर्थवल्कपृच्छकलत्वणंविवत्त
रपरीतकंनिंदति श्रुतत्वस्मितिनश्रादेयेयाह्यवचनंयस्य ४५ ४६ कार्यतोव्यवहारलिंगतः ४७ परीतत्व
नप्रकृष्टवक्तारमनिर्णीयबालोमूढः ४८ पूर्वापरयोःकृताकृतयोःसमाधानेविविधावधारणेतमाममपर्ष्व

तत्वंतानमतोयत्नादधीमानेवहियीमता प्रामाणिकःप्रवुद्धात्मापृष्टव्यःप्रणयान्विते ४४ प्रमाणि
कस्यपृष्टस्यतत्त्वकृतमवेतमः यत्नेनवचनंग्राह्यमंशुकेनेवक्रंक्रमं ४५ श्रुतत्वहमनादेयवचनेवाधि
तंवत् यः पृच्छतिनिरंतस्मात्नास्तिमूढतरोपरः ४६ प्रमाणिकस्यतत्त्वस्यवक्ता पृष्टस्ययत्नतः नात्र
तिष्ठतियोवाक्यंनाप्यस्तस्मात्रयापमः ४६ श्रुत्वातनहतेपूर्वकृतानिर्णीयकार्यतः यःकरोतिनरःप्र
श्नंपृच्छकःसमह्यमतिः ४७ अनिर्णीयप्रवक्तारंबालःप्रश्नंकरोतियः प्रथमःपृच्छकःसःस्यात्तमहा
र्थस्यभाजनं ४८ पूर्वापरसमाधानदमशुद्धावनिंदिते पृष्टेपृष्टेनवक्तव्यंनायमेषप्रथमिमिति ४९ प्रा
माणिकार्थयोग्यत्वेपृच्छकस्याविवार्थव योवक्तितमिहप्रज्ञःप्राज्ञमूढतरोतरं ५० बमतीवगुणाप्रमा
हीपृच्छकोरप्रतेदन श्रद्धेचवक्तंनानाभिसमोयोगोयमावयोः ५१ यदहंवेदिनयत्नान्वयाप्राज्ञार्थकोवि
द एतद्धृत्तिनिर्णीयहृदिकार्यमवेदिते ५२ मद्गानमिविरक्तोमिनतत्वतोमिजनस्थितौ नयिवोक्तं
लगत्यंतःक्रंक्रमोवृयथांशुके ५३ ॥

ड्रियस्य ४९ एवमपरोप्यवक्तारमपिनिंदति प्रमाणिकेति ५० वक्तृपृच्छकलत्वणोक्तेः प्रकृतोपयोगंदर्शय
तित्वमिति ५१ ५२ क्रलेनगतेःसदाचारादिभिस्त्वमहान् ५३ ॥

श्री
वा॰सु॰
टी॰
९२

यथाभूतेनयथाख्यातेनपरमार्थभूतेनमित्रार्थः इदंनिकायशोदेवब्रह्मानन्दपरंचनदेव यदाइदंदृश्यजातंयथाभूतंपरमा
र्थतः सम्यक्समारूढः स्वभूतेनविवेकबुद्ध्या इहहृदयार्थः परंब्रह्मयांति तानेनप्राप्नुवंति ज्ञानालब्धेपनस्तेभवन्स्मात्त्रिग
ताः २४ देहेनतादात्म्याध्यासाद्युक्ताएकीभूताइवमिलिताः अतएवमहान्तोपिजंतवः कृमिकीटादिप्रायाः २५ महा
धियैर्विवेकिनः २६ नित्यमवहितयाविचारात्मिकासपरयानयाविवेकवैराग्यादिसंपन्नयाप्रसिद्धयाबुद्ध्या भवहित

यथाभूतमिदंदृष्ट्वासंसारंतन्मयींधियं परित्यज्यप्रयांतिनिरालानागजाइव २४ विषमोयमनंतेह
तमसंसारसंसृतिः देहदुःखौघमहाजालेनविनातानेनपश्यति २५ तानयुक्तिलवेनैवसंसाराब्धिमसद्धतं
महाधियःसमुत्तीर्णानिमेषेणाग्रहद्धह २६ तामिमांतानयुक्तिंवैसंसारांभोधितारिणीं शृणुसावहितो
बुद्ध्यानित्यावहितयानया २७ तस्मादनेनसंरंभानागमोडुःखरीतयः विनायोनदृढंमेनांविनायुक्ति
मविदितां २८ पीतवातातपादीनिदेहदुःखानितान्यव तानयुक्तिंविनाकेनमहांतोयांतिसाधुष २९
प्रापतंतिप्रतिपदंयथाकालंदहंतिच दुःखचिंतानरंशुष्ठेतृणमग्निशिखाइव ३० प्राज्ञंविज्ञातविज्ञे
यंसम्यग्दर्शनमाधयः नदहंतिवनंवर्षासिक्तमग्निशिखाइव ३१ आधिव्याधिपरावर्तेसंसारमरुमारुते
क्षुभितेपिनतन्वताम्यन्तेकल्पवृक्षवत् ३२ ॥

एकादशः सन् २७ संरंभोविक्षेपवेगः वातोवेगोमनसः क्रोधवेगंनिद्रावेगंमुदःशोकवेगमित्यादिप्रसिद्धं २८
२९ ३० चिंतानानिविचेयानिविचार्यतान्तेयोगामध्यात्मशास्त्राणितैर्येनश्रुतएवसम्यक्कृदर्शने ब्रह्मतत्त्वसाक्षा
त्कारोयस्यतेप्राज्ञयोमानसमाध्याः ३१ आधिव्याधयएवपरावर्तउल्काइवावर्ताश्चक्रवातायस्मिन् संसाररूपेमरु
देशप्रसिद्धेमारुतेनक्षुभितेसंचलितेपिअम्याने अमर्यानेपीडानेहमर्थः ३२ ॥

2464

यो॰
९२

2468

तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह क्रियाक्रमेणेति क्रियाक्रमस्तुगर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनचत्वारिवेदव्रतानिस्नानंसहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानांयज्ञानामनुष्ठानमष्टकापार्वणंश्राद्धंश्रावण्याग्रयणीचैत्र्याश्वयुजीतिसप्तपाकसंस्थाअग्न्याधेयमग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिनिरूढपशुबंधः सौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसंस्थाअग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थः षोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसोमयज्ञसंस्था इत्येतेचत्वारिंशत्संस्काराअष्टावात्मगुणाः दयासर्वभूतेषुक्षांतिरनसूयाशौचमनायासोमांगल्यमकार्पण्यमस्पृहे

क्रियाक्रमेणमहतातपसानियमेनच दानेनतीर्थयात्राभिश्चिरकालंविवेकतः
२१ दुःकृतेक्षयमापन्नेपरमार्थविचारणे काकतालीययोगेनबुद्धिर्जंतोःप्रव
र्त्तते २१ क्रियापरास्तावदलंचक्रावर्त्तिभिराहृताः भ्रमंतीहजनायावन्नप
श्यंतिपरंपदं २२ ॥

ति यस्यैतेचत्वारिंशत्संस्काराअष्टावात्मगुणास्सब्रह्मणःसायुज्यंप्राप्नोतीतिगौतमस्मृतेरुद्दर्शिताः नियमेनैंद्रियप्राणमनोनियमेन २१ काकागमनमिवतालपतनमिवसंपन्नेनयोगेनसाधनसमूहमेलनेनसमासाद्यतेहिविषयादिस्वरूपमानविषयात्समासादयमानोनवेक्षुः तथाचब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकविचारोदयएवदुर्लभइतिभावः २२ तत्कृतः यावत्परंपदंनपश्यंतितावत् चक्रमिवावर्त्तयंति भ्रामयंतिपुरुषं तच्छीलैरागादिभिराहृताः संतः सर्वेप्यैहिकामुष्मिकभोगाभोगसाधनक्रियापराएवेहसंसारेभ्रमंति अविद्यायामंतरेवर्त्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः दंद्रम्यमाणाःपरियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाइत्यादिश्रुतेरिति

श्री
गा पु॰
टी॰
३१

मन्नात्मविवेचनात्वैराग्यादिषु नेविवेकज्ञानमात्रजनात् सात्त्विकं २१ उक्तमेवविविनक्ति बीभत्समिति २३ २४
स्वविवेकवशादेवपरमचमत्कारपरामर्शात्मनामिमुख्येनैनेनरविषयेभ्योविरक्तया २६ इदंदृष्टपूणतानेइदना
लमिवेदनालेमापिकमितिपावनं नवाह्यमेवकिंतवाह्यसहितमाभ्यंतरदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादियोन

इदंतत्सर्वमुत्पन्नंचमत्कारकारमतो नवानिमित्तेवैराग्यं सात्त्विकं स्वविवेकजं २१ बीभत्संविषयं
दृष्ट्वाकोनामनविरज्यते सत्ताश्रुतमवैराग्यं विवेकादेवजायते २३ तेमहांतोमहाप्राज्ञानिमित्तेनवि
नैवहि वैराग्यंजायतेयेषांनैवाह्यमलमानसं २४ स्वविवेकचमत्कारपरामर्शाद्विरक्तया यान्तिहि
ध्यानेनशुद्धेववरमालया २५ परामृष्टविवेकेनसंसारारचनामिमां वैराग्यंयेधिगच्छन्ति तएवपु
रुषोत्तमाः २६ स्वविवेकवशादेवविचार्येदंपुनःपुनः इदंतत्सपरित्याज्यंसबाह्याभ्यंतरंबलात् २७
पुण्यानमापदेदेसंदृष्ट्वाकोनविरज्यते नदेहात्परंश्रेयस्तत्तोयदभिजायते २८ प्रकृतिमविराग्नं
तंमहत्त्वमलमागतः योभ्योसितानसारस्यबीजसैवमहुस्थले २९ प्रसादात्परमेशस्यनाथस्य
परमात्मनः नाहष्टस्यशुभावहुद्दिविवेकमनुयावति ३० ॥

मपि २७ २८ प्रलमत्यंतंश्रागतः प्रामवान् तावानोविद्यानांसारभूतात्मविद्यानस्य २९ नपःप्रभावाद्दे
वप्रसादाच्चयस्यदेवेपराभक्तिः ईश्वरानुग्रहादेवपुंसामद्वैतवासना प्रसादादेवरुद्रस्यभवानीसहितस्यत
श्चाध्यात्मविषयंतानेजायतेबहुजन्मभिरित्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारात् प्रसादादिति ३० ॥

टी॰
३१

2469

2470

६ भोजनग्रहणंभोगमात्रस्योपलक्षणं धनादिग्रहणंतावद्विषयमात्रस्य १३ इंद्रियाणिलब्धालाप्याविद्यानिवैतानि वि
षयार्थंदेहार्थंभोगार्थंवा यदाहंहानिप्रीतोस्मारीतिविषयार्थंतन्याविद्यानयविषयसंपादनार्थं ततश्चविष
यसिद्धेर्यत्नस्थलत्वादनर्थभूतानिपरस्भुक्तानिस्पृतानिदंडनीयतांसंप्रयातानि १४ पर्वेहमाःसमर्थाश्चापि न
तस्मात्तेनतेनसमर्थाःसंतःदीनाएवदैन्यात्तद्भावंयाताः देहेष्वात्मतावुद्ध्यापुत्रादौदेहत्वात्पुत्रेष्वात्मनाशभग

कालवक्रवहत्वास्मिंस्ततोविगलितेक्रमे ग्रन्थेहंभोजनपरेननेशान्त्यनिर्नोन्मते १३ इंद्रियाणिसंप्रवृ
त्तानिविषयार्थंमहीभुजां देशानांसंप्रयातानिभूतानिभूविभूषिताः १४ ततोपदंडविनाभूपामहीपा
लयितेदमाः नसमर्थास्तदायाताःप्रजाभिःसहदैन्यतां १५ तेषांदैन्यापनोदार्थंसमयकृत्दिहिक्र
मायव ततोस्मदादिभिःप्रोक्तामहत्योतानहद्युदः १६ ग्रथ्यात्मविद्यानेनेयंसर्वेराजसवर्त्तिता
तद्वत्प्रसृतालोकेराजविद्येयदाहृता १७ राजविद्याराजगुह्यमध्यात्मतानमुत्तमं ज्ञात्वाराघव
राजानःपरांनिष्ठां गताः १८ अथराजस्वनीतेषुवहुष्वमलकीर्तिषु अस्माद्धार्थज्ञामजा
तोयमनिशाविनो १९ नववातिप्रसन्नेस्मिन्जातंमनसिपावनं निर्निमित्तमिदंचारुवैराग्यमरिम
इत २० सर्वस्यैवहिसर्वस्यसारायोरपिविवेकिनः निमित्तश्चवैराग्यंजायतेरामराजसं २१॥

दिनार्थः १५ समयदृष्टिप्राप्तानांतत्पक्रमलोक्रमः लोकेप्रचारलमैं १६ तेनोक्तहेतुनाराजविद्येयमुदा
सा हृताअस्मदादिभिः १७ १८ १९ अतिप्रसन्नेप्रसन्नेनिर्मलेनिर्निमित्तेपुमज्ञानमापदेदैत्यमितिवस्थमाणहेतुं
निमित्तरहिते २० सर्वस्यविवेकिनःपुरुषमात्रस्यमध्येसारांशस्तुमलेनप्रसिद्धस्यापिसर्वस्यबहुजनराजनस्यसर्व
स्यविषयस्यसंबंधीतिवा रजोगुणकार्यहेतुःस्वाद्भवनिमित्तमतएवराजसं २१॥

श्री॰
वा॰पु॰
टी॰
१०

स्वस्वभावःप्राक्तनक्रियाकर्मवासनापरवशः नद्दृष्टतेः स्वयमेवतदत्रत्रयोपाध्यात्मा जातः संदमयः क्रियाशक्ति
प्रयुक्तः निजमभीत्सुम् ४ सचभुवनभूतग्रामसर्गानंतरं सर्गसृष्टमनंतरमेवेजन्मजराग्रस्तनरकादिप्रकारेण स्वा
तानवधाराद्वतरंडः ब्रितेदृष्ट्वानष्टांतेनैवभूतभव्यभविष्यत् कालस्थानमपिसर्गस्यसकलोगतिंदृष्ट्वा ५ वि
शेषेणावस्वर्गापवर्गसाधनात्वृष्टानयोग्यकालस्यकृतयुगादेः द्वापरागतेलोकस्यभाविनेमोहमालोक्य ६ स

बहिष्ठश्चात्र परमेशस्तामिक्त्यास्वभाववशतः स्वयं जातः संदमयोनिमभूर्मिन्त्रनिधाविव ४
दृष्ट्वैवमात्तरं सर्गसर्गस्यसकलोगतिं भूतभव्यभविष्यस्थानदर्शीपरमेश्वरः ५ सत्क्रियाक्रमकाल
स्यकृतादेस्तद्वापरागते मोहमालोक्यलोकानांकारुण्यमगामसप्रभुः ६ ततोमामीश्वरः सृष्ट्वातेना
योन्यवास्सकृत विश्वसर्जमहीपीठंलोकस्यात्तानशांतये ७ यथास्वंप्रहितस्तेनतथानेवमहर्षयः
सनत्कुमारप्रमुखास्तानारदाद्याश्चभूमिपाः ८ क्रियाक्रमेणपुण्येनतथात्ताननुक्रमेनव मनोमोक्षम्
योर्नरंदन्नलोकमीरिताः ९ महर्षिभिस्ततस्तैस्तदीलोकतत्त्वपुरा क्रमात्क्रियाक्रमेश्रुद्धेहथिमा
नेतुतांगते १० क्रियाक्रमविधानार्थंमर्यादानियमानिव पृथक्देशविभागेनभूपालाः परिकल्पिताः

वेदनिस्मृतिशास्त्राणि यहृणन्ना
णिचावनौ धर्मकामार्थसिद्ध्यै

पैकल्पितास्तु विनास्वप १२॥

+हमु+

सकृदुपदेशेनत्ताननायोन्यसंयोन्य ७ ८ क्रियाकर्मतदुपदेशक्रमेणचाउपायस्तोपदेशक्रमेणचतन्तमो
होत्तानेचत्तात्वेवतान्प्रश्नोवाप्रामयः संसाररोगस्तैनेत्रद्वैवदेवपीकृतमितियावत् ईरिताः प्रेरिताः ९ महर्षिभिर्भू
पालाः परिकल्पिताइत्यन्वयेणान्वयः शुद्धेवैदिकेयागलोभादयनुपहनेवा १० विधर्मप्रवर्तनार्थं ११ पृथग्गनकल्प
नानंतरंराजाप्रजानांवेदस्वधर्मनियमनोचितानिस्मृतिशास्त्राणिकल्पितानि १२॥ ना+२

टी॰
१०

2471

महाप्राज्ञाः स्वस्वार्थग्रहणपटवः विचारिणो विमर्शशीलाः ५१ भूतपरंपराप्रधिकारिजनप्रवाहा यावत्स्थास्य
ति तावत् ५२ कर्तव्यं किं प्रयोजनं मनो निष्क्रान्तः शान्तिमनाः निर्मनस्कः अत एव सततं स्वमेवु निरभिमानाधीयं
स्थानतया देहस्थ्या कार्यं यथाप्राप्तानुवर्तनं करोमि अथवा संपूर्णतया देहस्थ्या स्थितोऽहं सततं समाः अत्रास्ते बोधिया कार्यं क
रोमि स्वधिया तु न किंचित्करोमीत्यर्थः ५४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मु॰ दशमः सर्गः १० ज्ञानावतारविस्तारो
रामदेवाय संस्तवः ब्रह्मणः कमलजन्मादिप्रायायेनात्र वर्ण्यते पुनर्विस्तरेण ज्ञानावतारप्रकारं ब्रह्मणः कमलज

विरक्तचित्ताश्च तथा महाप्राज्ञा विचारिणः उपदेष्टव्यास्त्वया प्राप्यो ज्ञानेनानंददायिना ५२ इति तेन नियुक्तो
ऽहं पित्रा कमलयोनिना इहाहमवतिष्ठामि यावद्भूतपरंपरा ५३ कर्तव्यमस्ति न ममेह हि किंचिदेव स्थान
प्रशान्तमनाश्च विशेषस्थितोऽस्मि संपूर्णतया मनतत्समधियेह देहस्थ्या कार्यं करोमि न च किंचिदहं करोमि ५४
इति श्रीमोक्षोपाये ज्ञानावतरणं नाम दशमः सर्गः १० श्रीवसिष्ठ उवाच एतत्ते कथितं सर्वं ज्ञानावतरणं शु
भं मया समीहितं चैव कमलोद्भवचेष्टितं १ तदिदं परमं ज्ञानं श्रोतुमयानवानघ अप्रबुद्धं कवितं चेतोम
हतः सुकृतोदयात् २ श्रीराम उवाच कथं ब्रह्मन् भगवतो लोके ज्ञानावतारणे सर्गादनंतरं बुद्धिः प्रवृत्ता

[illegible]

णं वर्णयिष्यंस्तदवतारायोक्तमुपसंहरति एतदिति मया एतावज्ज्ञानावतरणं स्वसीयं ईहितं जन्मादिचेष्टितं कमलो
द्भवस्य मत्पितुः चेष्टितं चैव तेनैव कथितमित्यन्वयः १ सुकृतोदयात् पुण्यपरिपाकात् २ तादृशसुकृतोदयः कीदृग्वि
पलक्षणैः परिच्छेद्यः कीदृक्प्राक्तनहृदयवस्तूपदेशप्रकारा इति प्राक्तनकथाविस्तरश्रवणसुखेन जिज्ञासुः श्रीरा
म उ॰ कथमिति कथं केन प्रकारेण तं प्रकारं विस्तरेण वर्णयेत्यर्थः ॥

हीनतोप्युपहतपनस्य इवकार्थंतत् २१ तन्मीलितिर्वापितोव्यवस्थितः २१ दुःखेऽपहृतेतीति दुःखोपशान्तये यायस्त्वेक
मेणपात् २२ २३ तेनमेप्रोक्तमितृनरोत्वियः २४ पितृपिकः सर्वोत्कृष्टोमिप्रायस्तत्वाववोध इवनिर्मलः
परिसमाप्तिस्वभावः स्थितः किलेत्याश्चर्ये २६ सवक्ताउपदेष्टापितामामुवाच २७ समस्तानामधिकारिजना

यथाहं हीनतो तातः स्थितो मन्दबुद्धयापिया दुःखिप्रोक्ताभिसन्तप्तो जातो जन इवापरः २१ कथं संसा
रनाशायरोषः कथमिहागतः इति चिन्तितवानेनन्तूष्णीमेवव्यवस्थितः २२ यथाभ्यधात्समं तातः पु
त्र किं दुःखवानसि दुःखोपशान्ते मां पृच्छ सद्वीनिमं सविधास्मि २३ ततः पृष्टः स भगवान्मया सक
५+ ललोककृत् हे मम पादरलस्यैनसंसारव्याधिमेनम २४ कथं नाथ महादुःखमयः संसार आगतः क
थं वती यतेनेनोरितिपृष्टेन तेन मे २५ ततस्तानं सुवहुप्रोक्तं यत्तातापावनं परं प्रहृष्टपितरभिप्रायः
किलाधिकइवस्थितः २६ ततो विदितवेद्यं मां निर्जोप्रकृतिमास्थितं स उवाच जगत्कर्ता वक्ता सकल
एं॰= कारक २७ प्राप्तेनात्मपदं वीत्वा पृच्छकस्त्वं मयाकृतः पुत्रस्य तातस्सारस्य समस्तजनसिद्धये २८
इदानीं प्राप्तशापस्त्वं परं वोधमुपागतः संस्थितोऽहमिवैकात्मा कनकं कनकादिवत् २९ गच्छेदानीं
महीपृष्टेनेहदीपोत्तरस्थितं साधो भारतवर्षं तल्लोकात्रयहेतना ३० न च क्रियाकाण्डपरास्त्वया पुत्र म ६+
हाधियः उपदेष्टव्याः क्रियाकाण्डक्रमेणाक्रमशालिना ३१ ॥

नोत्तानसिद्धये २८ यथाकनकं विंशालिप्य संसर्गादि कनकभावमिवापन्नं पुनः शोधनेन आदिकालस्थित
स्वरूपकनकभावेनावतिष्ठते तेन तद्वत् २९ फलमपि प्राप्तुमुपायः क्रियाहेतुरितिहेतन्नेमस्थाने ३० तत्रेति
न वुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनामिति स्मायादिति भावः ३१॥

2473

सर्गास्मरहेः संवेपितांगोसौ स्वस्वस्थानामितियावत् अंतःशूलतोनिवृत्तिः १० ततोजीवः पुनर्नैजायतेनम्रियतेनन
निर्वाणं ११ सर्वपापाः प्रशमायन्तानि प्रकीर्तितानिकर्मणानेनप्रजयानपनेन ज्ञानाच्चैतेप्रदह्यायतत्रूपाइत्यादि
कृतिषु १२ प्रमग्रंनवं दृढमितियावत् १३ इमंत्वमुः स्थेमां १४ ततोपिप्रनिर्वचनीयमायायावपुर्देवोपा

एतत्स्रष्टापुनर्देवस्त्रिनयामासपूतकृत् पुंसांनानेनसर्गस्याद्रः रवेष्णोनइतिसत्यं १० निर्वाणंनामपरमं
सुखंयेनपुनर्जनः नजायतेनम्रियतेनज्ञानादेवलभ्यते ११ संसारेणतरंत्येतेनोरूपायोत्तानमेवहि नपो
दानेनतपसातीर्थमत्रपापाः प्रकीर्तिताः १२ ततावडः रवमोहार्थंजनस्यास्यसंहतात्मनः प्रत्यग्रंतरणोपायमा
मात्मप्रकरणामहं १३ इतिसंचिंत्यभगवान्ब्रह्मलोकमलसंस्थितः मनसापुरिसंकल्प्यमामुत्पादितवा
निमं १४ ततोप्युत्पन्नएवाश्रुततोहंसमुपस्थितः पितस्तस्यपुत्रः शीघ्रंमूर्तिहर्मेशिवानघ १५ कमंड
लुधरोनाथः सकमंडलुनामया साष्टमालः साष्टमालेसप्रणम्याभिवादितः १६ एहिपुत्रेतिमामुक्त्वा
सः स्वाब्जस्योत्तरेदले शुक्लाभ्रइवपूर्णांशुर्योजयामासपाणिना १७ मृगकृत्तिपरीधानोमृगकृत्तिनिजा
वं मात्रुवाचपिताब्रह्मासहंसः सारसंयथा १८ मुहूर्तमात्रंतेपुत्रचेतोवानरचंचले प्रतानमभ्याविशत
तुपापुः शशिपरंयथा १९ इतितेनाप्रशप्तस्सस्वविचारसमनंतरं सर्वेविस्मृतवानस्मिस्वरूपममलंकिल २०

प्युत्पन्नस्तत्रः सनाशुसमुपस्थितः पितः पितरमित्यर्थः १५ साक्षमालेयथास्थानस्थाप्रणम्यतत्रीभूयाभिवा
दितोनमस्कृतः १६ योजयामाससंयोजयामास उपवेशितवानितियावत् १७ १८ वानरजातिरिवचंचलंचाप
लहेतरतानेकर्तव्येतः कर्मसुभ्याविशतप्रविशतपापाः कलंकः १९ विचारः परमेष्ठिनः संकल्पस्तत् समनंत
रंसर्वंस्मृतंकिलेत्यास्त्वर्ये २० ॥

ऽसंदे॰

श्री॰
वासु॰
टी॰
२८

मायातत्कार्याणांसंदैवसमग्राकारः स्वभावोयस्यतस्मान्निर्विकारादित्यर्थः विसः सर्वकार्यव्यापनशीलो
ब्रह्मांडात्माविराट्स्वतस्मभूतस्पृहिक्रमेणाश्चजायत स्पंदमानस्यसमस्यजलस्यश्राश्रयात्मनोदात्मनःद्योरण्यंच्युत
नलैकस्वभावात्मागणात्कंगाइव अनेननिर्विकाराज्जगदुत्पन्निर्विवर्तरूपेवनपरिणामइतिध्वन्यते ११ तस्यवि
राजः स्वमेरुः कर्णिकायस्यद्विपोदलानियस्यतादृशानानाकाकेसरवतः हृदयाब्जजात १२ देवानांमुनीनो

सोंडांसंदसमाकारात्ततोविराडजायत स्पंदमानस्यसाहस्रानंतरंगः सागरादिव १२ स्वमेरुकर्णिकात
स्यदिग्दलाद्हृदयाब्जजात् नानाकाकेसरवतः परमेष्ठीअजायत १३ वेदवेदार्थविद्देवमुनिमंडलमं
डितः सोऽसृजत्सकलंसर्गंविकल्पोयंयथामनः १४ जंबूद्वीपस्यकोणेऽस्मिन्वर्षेभारतनामनि स
र्वजनसर्गोयंलाधिव्याधिपरिप्लुते १५ भावाभावविभागंस्मागमत्यांतध्वंसनतत्परे सर्गोस्मिन्सर्वभू
तानांनानाश्रमसमाकुले १६ जनसैतत्समडुःखंतदृष्ट्वा सकललोककृत जगामकरुणामीशः पुत्र
दुःखेनपितायथा १७ कथमेषांहतज्ञानांदुःखेस्मानोहृतागृधां स्यादितितत्क्षणमेकाग्रंचिंतयामास
भूतये १८ इतिसंचिंत्यभगवान्ससर्जस्वयमीश्वरः तमोयमैवदानंतवसतनीयानिवैवहि १९ ॥

वमंडलैः समृद्धैः सर्वप्राणिनिकायं १४ १५ भावाभावौलाभालाभौताभ्यांविभागं अंगंमनोयस्यउत्पत्तिरु
त्पातस्तत्तस्मिन्निहितोध्वंसोमरणंतत्रतत्परं अल्पजीवितमितियावत् एतस्मिन्भूतजातीनांसर्गेनानाविधैर्वि
षयभोगश्रमसनैः संकुलेजनसमूहः दुःखंदृष्ट्वाजगत्राणायः १६ ईशस्तत्रदुःखनिवारणसमर्थः १७ अंतयति
नाशयतीत्यंतः कउपायः स्यादितिचिंतयामास १८ पृथ्वंसद्धिसाधनसर्गमाहइतीति १९ ॥

स

गो॰
२८

2475

तदनंतरं यत्कार्यं तत्राहेहेत्यादिना इहसिद्धिर्जीवन्मुक्तता अमुत्रसिद्धिर्विदेहमुक्तता इहमत्रच लोकेअमुत्रस्वर्गादि
लोकेषु वाधिकारिणां तान सिद्धार्थमिति वा मोक्षोपायमयीं मोक्षसाधनोपदेशप्रचुरां ४ तत्र श्रवणे मंदविरक्तस्या
पि नाधिकार इति येन तत्राया पुनर्ग्रहणायेति शमसंतोषो शांतिवैरस्यसत्वे ५ पूर्वापरवाक्यार्थविचारसहितेन वचन
द्विषयैरहंतवेति विग्रहः आत्मनि मात्र संधाने समरसे गुरुणा शास्त्रोपदिष्टप्रकारस्य स्वानुभवस्य वैकरस्यापादानम स+
हितमिति यावत् ६ ७ अविवेकिनां श्रवणग्लानाय चेषामपि विचारयितं सर्वैः विवेकिभिरित्यक्तिः ८ इत्थं सांगश्र

इहामुत्र च सिद्ध्यर्थं [illegible] पुरुषार्थफलप्रदां मोक्षोपायमयीं वक्ष्ये संहितां सारनिर्मितां ४ अपुनर्ग्रह
णायेनं त्यक्त्वा संसारवासनां संपूर्णप्राप्य शमसंतोषावादायोदारया धिया ५ सम्पूर्वापरवाक्यार्थविचारवि
षयात्मने मनः समरसेकृत्वा सात्र संधानमात्मनि ६ सर्वदुःखक्षयकरं महानंदैकसाधनं मोक्षोपाय
मिमं राम वक्ष्यमाणं मया शृणु ७ इमां मोक्षकथां श्रुत्वा सह सर्वैर्विवेकिभिः परं यास्यसि निर्दुःखं ना
शो यत्र न विद्यते ८ इदमुक्तं पुरा कल्पे ब्रह्मणा परमेष्ठिना सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः ९
श्रीरामउवाच केनोक्तं कारणेनेदं ब्रह्मन् पूर्वं स्वयंभुवा कथं च भवता प्राप्तमेतत्कथय मे प्रभो १० श्रीव
सिष्ठउवाच अस्त्यनंतविलासात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः चिदाकाशोऽविनाशात्मा प्रदीपः सर्वजंतुषु ११ ॥

वणमननार्थश्रोतव्यशास्त्रादरसिद्धये तदवतारप्रकारं विवक्षुराह इदमिति पुराकल्पे कल्पादौ ९ वसिष्ठाभि
पृष्टानुरूपं जिज्ञासुः श्रीरामउ॰ केनेति १० तत्रादौ परमेष्ठिनो जन्मवक्तुं तन्मूलकारणमाह अस्तीति अनंता
नां मायिकविलासानां अधिष्ठानभूत आत्मा अस्ति सर्वगः सर्वांतरः सर्वसंश्रयः सर्वाधार इति तस्य मायातत्का
र्यातिरेकयोग्येन तायोक्तं सर्वजंतुषु प्रदीप इति प्रत्यक्त्वेन चिद्रूपनित्यापरोक्षतालाभाय ॥ ॥

2477

यातः स्वभावतस्मात्समस्तजनप्रसङ्गस्य सोपदेशपाद इति प्रोक्तो ज्ञानावतारणक्रमः नन्वस्तु दैवं नाम प्राक्तनं पौरुषमेवेति तदप्युक्तिकेन प्रभावरणेन तत्तत्फलं नियतिस्तद्दुर्जयैव यादृच्छिकानां तत्स्वकार्येनतिवर्तितानादैवागप्रकारणेनतोहि भाविपदार्थानामवश्यंभावलक्षणाभवितव्यतापरपर्यायामप्रतीकार्यामाहुरभियुक्ताः अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि तदा दुःखैर्नलिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिरा इति तथा च नियत्यनेपि पुरुषस्य न स्वातंत्र्यमिति शंकां परिजिहीर्षुः श्रीवसिष्ठः यथास्थितमिति सर्वपदार्थानां सनैवमविष्यत्कालसंबंधेन व्यपदिश्यमानाभवितव्यताख्या नियतिरुच्यते सत्ता च सर्वं च यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं तदेव हि कारणे सत्त्वावश्यपूर्वकार्येण भाव्यं कार्यं सत्तावश्यं कारणेन भाव्यमिति यतो नियंतः कारणादेर्विनेतृत्वं कार्यादिनियामकत्वं विनेयस्य नियम्यस्य च कार्यादेर्वि

श्रीवसिष्ठ उवाच यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्ता नियतिरुच्यते सा विनेतुर्विनेतृत्वं सा विनेयविनेयता १
अतः पौरुषमाश्रित्य श्रेयसे नित्यबांधवे एकाग्रेहृतचित्तेन शृणु वाक्यमिदं मम २ अवांतरनिपातीनि स्वादुहत्यानि मनोरथं पौरुषेणेंद्रियाण्याशु संयम्य समतां नय ३ ॥

नेयता नियम्यता नियतपूर्वकालसत्ता कारणता नियतपश्चात्कालसत्ता कार्यतेति तयोर्देशकालविशेषितसत्तामात्ररूपत्वादित्यर्थः १ अतः सर्वात्मकब्रह्मसत्तारूपत्वात्पौरुषसाफल्यमप्युक्तलक्षणनियतेर्न प्रतिकूलेत्यतः उक्तं वचनं तत्समाणमिदमेकाग्रकरणोपायबोधकं १ इंद्रियाणि मनोरथं विषयाभिलाषं स्वादुहत्यानि संति अवांतरे मुक्तेरर्वाक्तनैहिकस्वर्गादिसुखे विपतनशीलानि भवंति अतस्तानि यथामनोरथं नाशे हतानि या पौरुषेण प्रयत्नेन संयम्य मनः समतां नयेत्यर्थः ३ ॥

वस्तुतत्त्वंनसंदेहसंभावनाग्रस्तत्वाद्युक्त्याभ्यासस्याभ्यस्यमानस्यार्थ्यंहितत्त्वज्ञमेतिन्नात्रपद्वदिति २९ ३० नहिंकिय
त्कालंशुभवासनाभ्यसनीयानचाह शुभयैवेति ततस्तानपर्यंतमभिनाय प्रमाणानियुक्त्यानुभावादीनि ३१
पक्वावस्थादिलग्नमलभागाःहास्यपाकेनैवशिथिलितारागादिवासनाकषायायस्यतेनततस्तदनंतरंविज्ञातात्म
वस्तुनानयावसक्तिः कषायेकर्मभिःपक्वेनतनोक्तानेश्रज्ञापनइति अतएवनिराधिनाश्रयणतमानमङ्ःत्वेनप्र

यद्यदभ्यस्यतेलोकेतन्मयेनैवभूयते इत्याकुमारंप्राज्ञेषुदृष्टंसंदेहवर्जितं २९ शुभवासनयायुक्त
स्तदत्रभवभूतये परंपौरुषमाश्रित्यविजित्येंद्रियपंचकं ३० अव्युत्पन्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पदः
गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तुनिर्णीतंतावदाचर ३१ ततःपक्वकषायेणनूनंविज्ञातवस्तुना शुभोप्यसौत्व
यात्याज्योवासनौघोनिराधिना ३२ यदतिसुभगमार्यसेवितंतच्छुभमनुसृत्यमनोज्ञभावबुद्ध्या अधिग
मयपदंसदाविशोकंतदप्यवमुच्यसाधुतिष्ठ ३३ इतिश्रीवासिष्ठमुमुक्षुप्रकरणेकर्मविचारोनामन
दनुत+१
वमः ९ ॥

लीनेतियावत् ३२ उक्तमेवार्थंसंक्षिप्योपसंहरन्नाचरणीयंशुभंलक्षयति यदतीति मनोज्ञभावाःशुभवास
नास्तत्संपन्नयाबुद्ध्यापदंपरमार्थवस्तुअधिगमयप्रापयतादृक्तच्छुभवासनानुसरणमप्यवमुच्यसाधुस्वरूपे
तिष्ठ ३३ इतिश्रीयोगवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुप्रकरणेनवमः सर्गः ९ ॥

इत्युक्तक्रमेणचित्तबालकंशुभ्रपीतमेवरागादिवैषम्यस्यान्यत्वेनस्वाभाविकींसमतांसान्त्वनेननिर्दोषतामापाद्य
श्री॰ शनैः शनैरात्मस्वरूपेनियोजनलक्षणेनपौरुषेणप्रयत्नेनपालयेन्नतुद्रागेवरुद्धोनिरुध्यादुद्वेगात्समाधानभ्रंशोमाभूदि
वा॰सु॰ ति तथाचभगवद्वचनंशनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतयेत्यादि २३ त्वयाशुभोवाप्यशुभोवाघनीकृतोस्तुनाम
टी॰ तथाप्यद्यशुभमेवघनीकुरुयस्मात्फलप्रेप्सोरभ्यासद्वितीयेनविनियोजितरसायनस्यावश्यकत्वादितिभावः २४ तत्रवा
२९ सनाभ्यासस्यैवफलत्वंशङ्कांपूर्ववासनाभ्यासेशुभत्वेततःफलरूपेणिमाह प्रागिति उदयंउद्भवंघनीभावमित्यर्थः २५

समतांसान्त्वनेनाशुनद्रागितिशनैःशनैः पौरुषेणैवयत्नेनपालयेच्चित्तबालकं २३ वासनौघस्त्वया
पूर्वमभ्यासेनघनीकृतः शुभोवाप्यशुभोवापिशुभमद्यघनीकुरु २४ प्रागभ्यासवशाद्यातायदातेवास
नोदयं तदाभ्यासस्यसाफल्यंविद्धित्वमरिमर्दन २५ इदानीमपितेयातिघनतांवासनानघ शु
भाभ्यासवशात्तस्माच्छुभाभ्यासमुपाहर २६ पूर्वंविघनतांयातानाभ्यासात्तववासना वर्द्धिष्यतेतेनेदा
नीमपितांनसुखीभव २७ संदिग्धायामपिभृशंशुभामेवसमाहर शुभायांवासनावृद्धौशुभाद्दोषोनक
श्चन २८ ॥

2479

इदानीमपीतितद्दृढयेतिभावः २६ प्राक्तनवासनाघनीभावेपिसंदिहानंप्रत्याह पूर्वमिति तथाचयद्योवितेस्त
वितथ्यवहर्तव्यमितिदुर्वासनावृद्धिप्रयुक्तानर्थसंभावनेनविषादस्तेयुक्तइतिभावः २७ तर्हिकिमितिशुभवा गो॰
सनावर्द्धनेमांप्रवर्तयसितत्राहसंदिग्धायामपीतिसमाहरउपचिनुशुभात्शुभाचरणात्स्यांशुभायांवासनावृद्धौतवन २९
कश्चनदोषःशुभाशुभफलारंभेसंदिग्धेपिशुभंवरेत् यदिनस्यात्तदाकिंस्याद्यदिस्यात्तत्रास्तिकोहतइतिन्यायादितिभावः २८ ॥

ननुमनसियोतिष्ठन् मनसोऽन्तरोयंमनोनवेदेतिमनसः प्रेरकः प्रात्यगात्मान्यः श्रूयतेतद्पीनेमनोवामनोऽङ्गवेकथं
ममसङ्गामनोऽङ्गवस्मात्तेयमित्याशंक्याह प्राप्तइति यश्चेतनमात्रश्चिन्मात्रस्वभावः प्राप्तः स्फुतः सएवतत्तन्मा
त्मकः स्वत्मोस्थूलोवादेहः स्वंयेनाप्यः स्याः नाम्नोतोखिलदृश्यस्तम्भमसीत्यादिश्रुतेः ततस्मादेवचिन्मात्रस्वरूप
स्यतनवस्त्रमेनचेतनस्याचेयमेनचेयत्वेभास्यमानंकेवलविद्यतेयदिप्राप्तस्तस्यःस्यात्तर्हिचित्तश्चिदंततेरेणप्रकाशप्रयोगात्तामय
पुनः अयमर्थस्तएवमः स्यादतस्त्वमेवमइतिश्रुतिस्थोरेतेकांक्षिइमितिभावः पाश्चांततेरेणयमेनतंचेतनयदिचेत्यसंभा
व्यस्तेतर्हिनेनवचेतनस्त्वंकेवलनतंकविद्यतेविदात्मस्यजडत्वापत्तेईश्वरत्वादिमर्थः १८ चितश्चिदंततरचेत्यत्वेन

प्राप्तश्चित्ततनुमात्रत्वंतद्देहत्वंजडात्मकः अयमेवचेत्यसंवेत्तंचेत्यतंकेवलंवियते १८ अयमस्तांचेतयतिचेतं
चेतयतिकोपरः कर्मचेतयतेतस्मादनवस्थानवास्तवी १९ शुभाशुभाभ्यांमार्गाभ्यांवहन्तीवासना
सरित् पौरुषेणप्रयत्नेनयोजनीयाशुभेपथि २० अशुभेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावतारय स्वंमनःपुरु
षार्थेनबलेनबलिनांवर २१ अशुभाच्चालितंयातिशुभंतस्मादपीतरत् जन्तोश्चित्तंतुशिशुवत्तस्मात्त
च्चालयेद्बलात् २२ ॥

इत्यमवेद्यमित्यनवस्थापिस्यादित्याह अयमइति इमंचेतनयितारंकश्चेतयेत् तस्मादयमश्चेदनवस्थास्यात्
साचनवास्तवीवस्तुसिद्धिकरीतितत्त्वसङ्घासनोह्यप्रयत्नेस्वातंत्र्यमसाहत्तमितिभावः १९ पुरुषस्यातत्प्र
साधनस्यफलमाह शुभाशुभाभ्यामिति २० २१ चित्तनदीहिहेयाप्रवहतिपुण्यायचपापायचतत्रैकस्रोतो
निरोधेपुरुषार्थहितग्रणंवहतीतियोगशास्त्रोक्तमनुस्मृत्याह अशुभादितिचालितंनिवर्तितं तस्माच्छुभादपिचा
लितमितरत् अशुभंचालयेदशुभादितिशेषः २२ ॥

षि+४ तै+२

तथाचपौरुषस्वातंत्र्यंसिद्धमित्याह एवंनामेति एवंपूर्वोक्तविधयानिलामातियस २१ सपुरुहंकारः २२ एवम व
पिप्राक्तनवासनापरवशस्येदानींस्वातंत्र्यसिद्धिरितिरामः पृच्छतिप्राक्तनमिति कृपणोदीनः परवशइतियाव श्री॰
त् २३ अस्त्विदानींफलेप्रस्वातंत्र्यंपौनःकालिकफलानुकूलेयत्नेतुस्वातंत्र्यमस्त्येवप्रारब्धफलायाः सर्ववासनायाः वा॰सु॰
स्वविरुद्धफलमात्रप्रतिरोधकत्वात् दृष्टकृतजन्मन्यपितन्मूलस्वातंत्र्यकर्मफलविधायापरास्त्वैवपश्यत्रासंगादित्य टी॰
भिप्रेत्यश्रीवसिष्ठः अतएवहीति अतः स्वाधिकृतजन्महेतुवासनानुगुण्यादेववासनानुगुण्यस्य तन्मविवेक २४

एवंनामहिपुरुषोहंहुभावनयायथा नित्यंप्रयततेरामफलमाप्नोत्यलंतथा २१ एवंपौरुषकारेण
सर्वमेवरघूद्वह प्राप्यतेनेतरेणेहतस्मात्सशुभमाचरेत् २२ श्रीरामउवाच प्राक्तनैर्वासनाजालैर्नियो
जयतिमांयथा मुनेतथैवतिष्ठामिकृपणःकिंकरोम्यहं २३ श्रीवसिष्ठउवाच अतएवहिरामत्वंश्रे
यःप्राप्नोषिशाश्वतं स्वप्रयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवनान्यथा २४ द्विविधोवासनाव्यूहःशुभश्चैवाशु
भश्चते प्राक्तनोविद्यतेरामद्वयोरेकतरोथवा २५ वासनौघेनशुद्धेनतत्रचेदद्यनीयसे तत्क्रमेणशुभे
नैवपदंप्राप्स्यसिशाश्वतं २६ अथचेदशुभोभावस्त्वांयोजयतिसंकटे प्राक्तनस्तदसौयत्नाज्जेतव्योभव
ताबलात् २७ ॥

संपद्विशेषणानुमानादितिभावः प्राप्नोषिप्राप्स्यसिवर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वापदेशः २४ उक्तमेवार्थंसम
र्थयितुंवासनांविभज्यपृच्छति द्विविधइति २५ तत्रादौतावदाह वासनौघेनेति २६ द्वितीयेप्याह अथेति न श्री॰
स्वातंत्र्येणवासनानामनुद्बोधः किंतुद्बोधकानुसारेण यथासत्समागमादिनादैवादेकाशुभवासनोद्बोधेसा २४
पितद्विरोधिसाधुसंगमसच्छास्त्रसेवनेनविरोधिवासनासमुद्बोधोत्साहवाकृष्टितितिरस्कार्येत्यर्थः २७ ॥

2481

विपूर्वे सहचारदर्शनान्मामान्येप्याप्तिः सिद्धेत्याह ग्रामग इति ग्रामगो ग्राम्यगमनगोचरोद्भूतवासनः १५ तीव्रसंवे
गात्फलाभिलाषातिशयात् १६ कर्मस्तिष्ठंतीति कर्मस्थाकर्माणि रहस्येष्वस्मदीयाणि कर्माणि एवं उक्तरीत्यैव भवंति कर्मव
प्रौढा उपचिता स्ववासनैव वासना च संस्काररूपा मनसो नान्या वा चारंभणं विकारो नामधेये यस्मिन्निति श्रुत्युक्तन्यायात् य
द्यपि वाक्कामयोरपि कर्मरूपत्वेन ख्यापितयोरपि विमर्शः मनो वासनामात्रत्वेन ख्यातमेव मनसि प्रतिष्ठैव मनस्के मनश्च पुरुषः
पुरुषात्मैव न ततो व्यतिरिच्यते तन्मनो ऽकर्तृ प्रात्मनो ह्यात्मेत्यादिश्रुते मानसः पुरुषविवर्तत्वादिति भावः १७ पुरु
षस्य परमार्थतो निर्विकारचिन्मात्ररूपत्वान्मनसो ऽसतैकर्मासक्तमनस्तदात्मकं दैवासत्वे फलितमित्याह यदिति

ग्रामगो ग्राममभ्येति पत्तनार्थी च पत्तनं । यो यो यद्वासनस्तत्र स स प्रयतते सदा १५ यदेव तीव्रसंवेगाद्दृढं
कर्म कृतं पुरा तदेव दैवशब्देन पर्यायेणेह कथ्यते १६ एवं कर्मस्थकर्माणि कर्म प्रोढा स्ववासना वास
ना मनसो नान्या मनो हि पुरुषः स्मृतः १७ यद्दैवं तानि कर्माणि कर्म सा पौमनो हि तत् मनो हि पुरुषस्त
स्माद्दैवं नास्तीति निश्चयः १८ एष एव मनो जंतुर्यद्यत्प्रयतते हितं कृतं तत्तदवाप्नोति स्वत एव हि दैवतः १९
मनश्चित्तं वासना च कर्म दैवं च निश्चयः एतद्विनिश्चयस्यैता संज्ञास्सद्भिरुदाहृताः २० ॥

प्राणेनैव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति श्रुतेरात्मन एवाध्यासात् मनश्चादि
भावेन स्थितस्य कर्मतत्फलभावेनाप्यवस्थितिरिति १८ स एव दैवमितियद्व्याख्यातं तर्हि सत्तानामननेन पुरुषस्यातंत्र्यवि
वातरस्या पूर्णेनाह एष एवेति १९ यद्यत्प्रयतते ऽसदेव मनस्तर्हि हितं तत्कथं तेनाभ्यवहाररसिद्धिर्दैवाप्तपुत्रादिनानदर्शनादि
त्याशंक्याह यो किंकृदुपात्तस्यानिर्वचनीयतां दर्शयंस्तदेतन्न दर्शयन् मनश्चित्तं संज्ञानमज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमित्यादिश्रुतिम
नुरुध्य मन स एव दैवादिसंज्ञाभेदइत्याह मन इति तु निश्चयस्य मनत्वाभव विजडत्व भेदाभेदादिनातत्त्वतो निश्चेतमश
क्यस्य मिथ्याभूतस्य मनसस्तदात्मनापन्नस्य पुरुषस्येति यावत् २० ॥

श्री. वा.भु. टी. २४

पुरुषार्थोपभोगः ६ कस्मात्किंकर्यं निर्देवं दैवं ग्रावणापाशयं श्वानकल्नां न भोगेनल्पसहस्पन्दनाकरोतिप्रोतिहस्पा
नकरोतिविवेकिदृष्ट्या ७ इदंफलेइत्थंएतद्दीनानामनाथाकुस्थिते ८ इष्टानिष्टफलयोः प्राप्तौ समत्वोइदंप्र
कृतंकर्म इत्थमवैप्रकारमित्यस्यार्थस्य ९ कल्पद्वयामेदोनयाप्रायमप्रतिपद्यमानः प्रथमकल्पेनोपक्र
म्यद्वितीयकल्पेनोपसंहारे विरोधंमन्यमानः स्वाभिसंधिंप्रकाशयन् श्रीरामउवाच भगवन्निति यत्प्राक्

भावीन्तवपूर्णमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः यः सोस्मिँल्लोके संयाते दैवशब्देनकथ्यते ६ ननुपावकलो
नू* कस्यकस्यचित्किंचिद्दैववत् दैवस्याकाशरूपं हि करोति न करोतिच ७ पुरुषार्थस्य सिद्धस्य शुभाशु
भफलोदये इदमित्थं स्थितमितियोक्तिस्तद्दैवमुच्यते ८ इत्थंममाभवद्बुद्धिरित्थंमेनिश्चयोऽभवत्
न इति कर्मफलप्राप्तौ योक्तिस्तद्दैवमुच्यते ९ इष्टानिष्टफलप्राप्ताविदमित्यस्य वाचकं स्वाश्वासना
मात्रवचोदैवमित्येवकथ्यते १० श्रीरामउवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञ यत्प्राक्कर्मोपसंचितं तद्दैवं दैवमि
त्युक्तमयमद्यकथंत्वया ११ श्रीवसिष्ठउवाच साधुराघवजानासि शृणुवक्ष्यामितेखिलं दैवं नास्ती
तिवेनस्थिराबुद्धिर्भविष्यति १२ यामनोवासनाः पूर्वं बभूवकिलभूरिशः सैवेयंकर्मभावेनलोकप
रिणतिंगता १३ जंतोर्यद्वासनोसनत्कर्मीभवति तत्प्राक्तनं पृथक्कर्मान्यभावश्चेतनं नैवोपपद्यते १४

नेकर्मनरेवपुनः पुनर्दैवमितियदुक्तं तदिदंनद्विपनएवनविद्यते इतित्वयाकथमपमहामपलपितं प्रपला
पवचनस्य कोभिप्राय इत्यर्थः ११ स्वाभिसंधिंप्रकटयन् श्रीवसिष्ठः साधितिनानाविधविरोधंकलाद्वये
पिदोषांश्चेतिभावः स्थिरादेषापंकानुपहता १२ कर्मभावेनकायिकवाचिककर्मभावेन यद्धिमनसाध्या
यतितद्वाचावदतियत्कर्मणाकरोतीतिश्रुतेस्तथैवानुभवाच्चेतिभावः १३ तद्देवान्वयव्यतिरेकोपदर्शनेनोप

॥ रामरामरामराम रामराम ओं २४

२४८३

दैवंपलापमिथ्यार्थमनोमात्रंनसूच्यते कर्मणःसफलत्वात्तुमनसमस्तुविदात्मना पूर्वपौरुषसंज्ञितेयमि द्धयेकविदैवमस्मदैवनामेत्यवेमपलपितं कवित्तप्राक्तनंकर्मैवदैवंपौरुषमेवदैवमित्युक्तंतत्रप्रथमकल्पे दृष्टेनलोकवेदप्रसिद्धेर्निरालंबनत्वापत्तिमसतिदर्शितेनतस्यापेदंपौरुषप्राबल्योक्तिविरोधंचद्वितीयेनच सदैवमितिप्रतीतानुपपत्तिमाधुनिकप्रवृत्तीनामपिपूर्वकर्मफलतयानवस्थापत्त्यापैवोमनैतेनहितोपिनाभा वेननाभिसंज्ञयोक्तिविरोधंतन्मात्रनेयमपिपूर्वपौरुषस्यानेयविज्ञातेचातेप्पामीतितयृत्ताभिसंधिःश्रीरामस्तदर्थं गुरोःकतरस्मिन्कल्पेनिर्भरइतिजिज्ञासुरुवाच भगवन्नितिप्रतिष्ठांप्रसिद्धिं एलेश्रमेणेत्यागतेनप्राप्तेनयद्दैवंत

श्रीरामउवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञप्रतिष्ठामलमागतं यल्लोकेनहृदंब्रह्मन्नुदैवंनामकिमुच्यते १ व

श्रमः

सिष्ठउवाच पौरुषंसर्वकार्याणांकर्तृराघवनेतरत् फलभोक्तृचसर्वत्रनदैवंतत्रकारणं २ दैवंन किंचित्कुरुतेनभुंक्तेनचविद्यते नदृश्यतेनाद्रियतेकेवलंकल्पनेदृशी ३ सिद्धस्यपौरुषेणेहफ लस्यफलशालिना शुभाशुभार्थसंपत्तिर्दैवशब्देनकल्पते ४ पौरुषोपनतानित्यमिष्टानिष्टस्य वस्तुनः प्राप्तिरिष्टाप्यनिष्टावादैवशब्देनकथ्यते ५ ॥

त्किंप्रसङ्गतस्तदैवमर्थः । एवंपृष्टोनातरामाभिप्रायःश्रीवसिष्ठोपिदैवापलापोपपत्त्यैवजगदपलापेनाद्विती यमात्मतत्त्वंबोधयिष्यःकल्पयोःफलतोनास्तिभेदइतिगूढाभिप्रायःप्रथमकल्पमेवावलंब्योक्तमेवोवाच पौ रुषमितिवस्तुतस्त्वात्मनोकर्तृत्वंनवाभोक्तृत्वमितिद्योतनायकरणेपिपौरुषेणनकर्तृत्वव्यपदेशः २ कल्पना तिगूढभ्रांतिर्लोकानामित्यर्थः निरालंबनत्वात्रुपपत्तिपरिहारतिसिद्धस्येति फलशालिनाशुभशुभफलव तापौरुषेणसिद्धस्यवनितापिंडादेर्भक्ष्यपानादिभिःशुभाशुभंयत्स्यात्तेनेतदेवावलेकादैवमितिव्यवह्रियत इत्यर्थः ५ प्रथमसिद्धस्यपश्चादनिष्टस्यापिप्राप्तिर्भवतिकदाचित्प्रथममनिष्टस्यपश्चादिष्टापत्तिस्तथोक्तिः ५ ॥

2484

श्री॰
वा॰मु॰
टी॰
२२

उत्तमं श्रेष्ठं कारणं तामिद्धेहितिपूर्वः १९ विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यप्राप्तिरपि पौरुषफलमित्याहेति विश्वामित्रेणेति
यत्प्रसिद्धमिद्धादिदैवं तदपि पौरुषेण यत्नेन तं प्रसिद्धमित्याह इत्याद्येति २० योजितस्तनयः सोपि पौरुष
दैवं न तत इत्याह आलूनेति आभोगि विस्तीर्णं जगत् आलूनं छिन्नं शीर्णं जर्जरीकृतं वपात्रमेवं यस्मिन् प्र
ह्रादिकर्मणि तं यथा भवति तथा आजह्रुः आहृतवन्तः दैवात् एवं स्यादिति दैवं पौरुषमेवेति भावः २३ अनयातालमयूरछि

२॰ २१

कालविद्भिर्विनिर्णीते पांडित्ये यस्य राघव अनध्यापित एवासौ तज्ञो दैवमुत्तमं १९ विश्वामित्रेण
मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः पौरुषेणैव संप्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नान्यथा २० अस्माभिरपरै राम पुरुषैर्मु
नितां गतैः पौरुषेणैव संप्राप्ता चिरं गगनगामिता २१ उत्साद्य देवसंघानं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे पौरुषे
णैव यत्नेन साम्राज्यं दानवेश्वराः २२ आलूनशीर्णमाभोगि जगदाजह्रुरोजसा पौरुषेणैव यत्नेन दा
नवेभ्यः सुरेश्वराः २३ रामपौरुषयुक्तानां सलिलं धार्यते तया विरंकरंडकेवारु न दैवेन तु कस्यचित्
२४ भरणादानसंरंभविभ्रमभ्रमभूमिषु प्राकृतादृश्यते राम न दैवमोषधीरिव २५ सकलकार
णकार्यविवर्जितं निजविकल्पवशादुपकल्पितं न समनपेताहि दैवमसन्मयं श्रयशुभाशय पौरु
षमुत्तमं २६ इति श्रीमुमुक्षुप्र॰ दैवनिराकरणं नाम सर्गः ८ ॥

2485

घादिलेपनादिरूपेण सिद्धया पौरुषयुक्त्या करंडकेवं प्रासंपुटके २४ भरणं स्वजनपोषणं आदानं ब
लात्परस्वहरणादेः संरंभः क्रोधेन परनिग्रहः विभ्रमा भोगविलासाः एतेष्वपि ये भ्रमभूमयः कष्टसाध्याः पुरुषा
र्थास्तेषु दैवस्य प्राकृतानां दृश्यते औषधिग्रहणं मणिमंत्राद्युपलक्षणं तत्सेव २५ हे शुभाशय त्वं निजः सौ
यो विकल्पो भ्रमस्तस्मादुपकल्पितमिवासन्मयं तच्छप्रायं दैवमनपेक्ष्य पौरुषं श्रयणमाश्रय २६ इति श्रु

श्री॰
२२

किंवा दैवासिद्धौ कर्त्रादिकारकबुद्धिरेवमाने तत्र प्रथमकल्पमनन्तबुद्धिकं द्वितीये क्रियायामनुपयुक्तोऽयमेव दै-
वमिति निरर्थकोऽर्थः कल्पितः स्यात् अतोऽप्रसिद्धकर्त्रादिर्वा दैवशब्देनोक्तः स्यादित्याह पृथगिति न तु समाने पा-
ण्डित्यादिफलमीहमानानामध्यायिनां लोके विदितत्वात् फलेन युज्यन्ते न सर्वत्र ज्ञानपूर्वं वैषम्यनिमित्तं कल्प्यं कार्य-
वैषम्यलिंगस्य कल्पनाप्रमाणत्वादिति चेत्तत्राह कल्पनायामिति तत्रापि दृष्टसजातीययोः पौरुषमेव प्रमाणं तेन क-
ल्प्यतेनाप्रसिद्धं दैवमित्यर्थः ११ कारकान्तरसहकारित्वायोग्यतादर्शनात्तत्कल्पनायुक्तेत्याह नेति तेन कारका

पृथक्चेत्तु बुद्धिरस्यार्थः सैव चेत्कान्यता तयोः कल्पनायां प्रमाणं चेन्न पौरुषं किं न कल्प्यते १२ ना-
मूर्तेनास्ति संगोऽस्ति नभसेवाङ्ग मूर्ततः मूर्तं च दृश्यते लग्नं तस्माद्दैवं न विद्यते १३ विनियोक्त्रथ भूतानाम-
स्य मध्ये जगत्त्रये प्रेरते भूतवृन्दानि दैवं सर्वं करिष्यति १४ दैवेन त्वभियुक्तोऽहं तत्करोमीदृशं स्थिते
समाश्वासनवागेषा न दैवं परमार्थतः १५ मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः प्राज्ञास्तु पौ-
रुषार्थेन पदमुत्तमतां गताः १६ ये शूराश्च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च पण्डिताः तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन् व-
द दैवं प्रतीक्ष्यते १७ कालविद्भिर्विनिर्णीता यस्यातिचिरजीविता स चेज्जीवति संछिन्नशिरास्तद्दैवमु-
त्तमम् १८ ॥

तेषां संगः संयोगः वपुष्मतोऽमूर्तस्यादेः चकारोऽवधारणे यस्मान्मूर्तमेव लग्नं परस्परं संयुक्तं दृश्यते तस्मात्
१३ प्रेरते प्रापयेत् अत्र येन लिङर्थे लट् १४ अभियुक्तः प्रेरितः स्थिते दैवसंकल्पसिद्धे १५ १६ किमि-
ति काक्वा प्रश्नच्छलेनाक्षेपे १७ ननु दैवज्ञाः प्रमाणं निवेदयन्ति त एव दैवमित्याशंक्य तेषां लिंगविषयावाचाभेद-
न पौरुषवत्फलसूचकत्वमेव न कारणत्वेनाभिप्रेत्याह कालविद्भिरिति १८ ॥

श्री॰
न्या॰ कु॰
टी॰
२२

ग्यतीत्यप्रमाणविरोधं विवृण्वन् प्रथमं प्रत्यक्षस्य क्रियाविरोधमाह श्रुतेति स्वाहोनैवास्तीति देवास्त्रिष्विमगोत्थ
मित्यन्वयः ५ इत्यागानन्तरानाबुत्तमंत्रायुक्तावरणानि ६ तथाच वेदादिप्रमाणविरोधमाह किमिति मूकोवा
ग्यापारोप्यत्वतेः ७ इष्टविरोधोपीत्याह नचेति ८ नचदेहादिस्मरः कर्तृत्वस्य स्वार्थकर्तृकः क्रियान्वानपिवक्तो
द्देहनवदिराजमानेमूर्तकर्तृत्वस्यचान्यवाधेमूर्तः स्वहकाविकर्तासत्यानितिदेवेदेवेनः सिद्धमिमाशंकाहनवे
ति तथाच मूर्तमप्रविनकर्तृकत्वेदृष्टमप्रविनकर्तृकत्वेबोधाधिति मर्थः तथाचपदैर्वेदाध्यमत्वेनत्यर्थः भा

=उपाध्यनावोपा
वेनसाध्याभावः ९
सबिपाठः =

मूर्ताऽत्रमानसंसिद्धं दैवंयस्यास्तिदुर्मतेः देवाहाहोस्तिनैवेति गतंतेनपावके ४ दैवमेवेहदेवेत्कर्तृ
पुंसः किमिवचेष्टया स्नानदानाशनोचारान्दैवमेवकरिष्यति ६ किंवाशास्त्रोपदेशेन मूकोयंपुरुषः
किल संवार्यतेनदैवेनकिंकस्मैहोपदिश्यते ७ नचनिःस्मरतालोकेदृष्टेहप्रवृत्तोविना संदानुफल
संप्राप्तिस्तस्माद्दैवंनिरर्थकं ८ नचामूर्तेनदैवेनमूर्तस्यसहकर्तृता पुंसासंदृश्यतेकापितस्माद्दैवंनि
रर्थकं ९ मिथोयागानिसमासायद्वयोरेकेककर्तृता दृष्टादीनांहतनेदूनदैवेनक्वविदृष्यते १० म
नोवुद्धिवदृश्यनदैवेनेहात्रभूयते प्राणापालेकृतप्राप्तेसत्वेनदैवमसत्समं ११ ॥

2487

वेनसाध्याभावः सिद्धइत्याहतस्मादिति ९ क्वचिल्लेखनवपनादौ मिथः परस्परं लेखनीकराद्युपयोगानि समासा
द्यप्राप्य द्वयोर्द्वयोर्मध्ये द्वितीयस्यप्रयासेनामेकैकस्यकर्तृता च संदृश्यते इत्यन्वयः ज्यते क्वचित्पुस्तके पुंसः संदृश्य
स= तस्तु दैवंपुनः पश्यते एतेनहस्तपादमनोबुद्ध्यादिचक्रियोपकरणत्वेनापि दैवकल्पनापास्तानिरस्तेत्याह हस्तादी
नामिति तचहस्तादौ सतिनेनदैवस्यान्यथासिद्धेः करणत्वायोगात् हानरोगादिनाहतत्वेनदृष्टत्वे सतीसुकरह इति

वर्णितंदैवमिथ्यात्वमुदाहरणविस्तरैः उपजीव्यविरोधादियुक्तिभिश्चसमर्थ्यते इत्थंदैवंनिरस्यपौरुषस्यात्यंतसमर्थि तेष्वनाश्वासेनमोमुह्यमानेनश्रीरामस्यप्रकरणोपंचविंशेसर्गे श्रीदैवदृढविलासस्यानोच्छूडामणिरिहापरःकरोत्यतीतिलो केस्मिन्दैवकालश्चकथ्यते तेनेयमविलासमनःसंततिःपरिपेलवा तापेनहिममालेवनीताविध्वस्ततांभृशं त्वत्तोहिकृतांतस्यनितांतमिवशाणिनः नित्यंनियतिकांतायांमग्नेपरमकामिनेत्यादिनायत्नेनविस्तरेणोपवर्णिते बहुतरश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषुपरमस्ततंवनयाप्रसिद्धंदैवंस्वरूपमहूवमितिमन्यमानेनश्रीरामेणलिंगोरुपलक्ष्ययाव दस्यदैवस्यात्यंतमुपजीव्यविरोधेनप्रदर्शनेतावन्नविशुध्यतीतिनेदिदर्शयिषुः श्रीवसिष्ठ उ० नाकृतिरि

श्रीवसिष्ठ उवाच नाकृतिर्नैवकर्माणिनस्पंदोनपराक्रमः तन्मिथ्याज्ञानवद्रूढंदैवंनामकिमुच्यते १
स्वकर्मफलसंप्राप्ताविदमित्थमितीतिया: गिरस्तादैवनाम्नैताःप्रसिद्धिंसमुपागताः २ तदेवमूढ
मतिभिर्दैवमस्तीतिनिश्चयः प्राप्तोदुरवबोधेनरज्ज्वामिवभुजंगमः ३ ह्यस्तनीदुःक्रियाभ्येतिशो
भांसत्क्रिययायथा अद्यैवंप्राक्तनीतस्मादयत्नात्सत्कार्यवान्भवेत् ४ ॥

त्यादिना आकृतिर्जातिरनुगतसंस्थानंवाकर्मस्पंदपराक्रमाणामानसशारीरफलोपधानैःसामान्यविशेष तद्विशेषभावेनवाभेदाः यस्मात्तेनसंतितद्दैवंकिंस्वरूपमितिनतन्मनोनिर्णीयजनैरुच्यते यतोदैवंचेतनतस्मा न्मिथ्याज्ञानवद्दैवंरूढमित्यर्थः मिथ्याज्ञानवदितिपदेऽपिशुक्तानेभातितानेनहृदेवमिथ्योन्मोन्पेव्यवहा रेरूढमित्यर्थः १ किमभिधानाभ्रांतिरितिचेन्नदर्शयन्मिथ्याव्यवहारंस्फुटयति स्वकर्मेति इदंकर्मेदृश मनेनक्रमेणानुष्ठितमितिएवंरूपफलेसंपन्नमितियागिरःप्राग्व्यवहारास्ताःलक्षणयातद्विषयाइ त्यर्थः २ तत्रतेषुदुरवबोधेनभ्रान्त्याप्राप्तोगृहीतः ३ तस्याश्चमद्रूक्कमेवफलेनमित्याहह्यस्तनीति ४ ॥

श्री॰
वा॰मु॰
टी॰
५

५

अधिकविवक्षयोक्तमेवपुनराह क्रिययेत्यादिना क्रिययेति तृतीयांतपाठः प्रामाद्यात्तः क्वचित्क्रियायाः संदर्शिण्या इति पाठस्तत्र क्रियायाः स्वार्थसाधकताप्रसिद्धेस्तत्फलभूतया धियास्वयमुन्नीयते उह्यत इत्यर्थः समंतात्प्रतानकृतवैषम्यनिहृतिस्तद्रूपत्वादितमानंदं ये विदुः सत्वानंदायेभ्यः प्राप्यंते तेभ्यः प्रतिपादनपरिप्रश्नशुश्रूषादिभिरभ्यासेनचावर्तनीयाः २८ यद्विवक्षयोक्तमपिपुनरुक्तंतदाह सच्छास्त्रेति आदिपदात्साधुसंगमपरिग्रहः तत्रसाधुसंगमाभ्यासस्यगुणास्तत्त्वसमशीलनताशांतिः शास्त्राभ्यासस्यगुणः शास्त्रतात्पर्यज्ञानेमतिस्तत्त्वबोधः यथायथाधेगुरु

क्रिययासंदर्शिण्यास्वार्थसाधकतास्वयं साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोन्नीयतेधिया १७ एवंतत्स
मतानंदपरमार्थैकविदः सद्भ्यः प्राप्यतेयत्नात्सेव्यास्तेशास्त्रसाधवः १८ सच्छास्त्रादिगुणोमत्या
सच्छास्त्रादिगुणान्मतिः विवर्धतेमिथोभ्यासात्सरोब्जाविवकालतः १९ आबाल्यादलमभ्यस्तैः
शास्त्रसत्संगमादिभिः गुणैःपुरुषयत्नेनस्वार्थःसंपद्यतेहितः २० पौरुषेणजितादैत्याःस्थापिता
भुवनक्रियाः रचितानिजगंतीहविष्णुनानचदैवतः २१ जगतिपुरुषकारकारणेस्मिन्कुरुरचनाश्चि
रंतथाप्रयत्नं व्रजसितरुसरीसृपाभिधानांसुभगयथानदशामपांकएव २२ ॥ इतिश्रीशुवत
पौरुषप्रतिपादनंनामसर्गः ॥

शुश्रूषाशास्त्राभ्यासपरोभवति तथातथाशास्त्रबोधोविवर्द्धते यथायथाचबोधाभिवृद्धिस्तथातथा गुरुशास्त्रविश्वासदृढेस्तद्गुणदृष्ट्यास्वादिर्दृढोत्तरोत्तरभूमिकामारोहतिकालतश्चिरकालतोवर्षाकालतश्च १९ तथाचतद्धितहृद्येविधेयत्नःकार्यइतिवक्तुमुक्तमेवपुनराह आबाल्यादिति २० २१ पुरुषकारःपौरुषंतदेवपुरुषार्थकारणंयस्मिंस्तथाविधेजगतिरचना येनापिकृतकलश्रेष्ठवद्योतनायसंबोधनं सरीसृपःसर्पः २२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमु॰प्र॰सर्गः

रा॰
५
७॥

2489

2490

क्रमप्रावरणं दुःखेरुदत्सुपेलवबुद्धिषुस्वल्पबुद्धिषुआश्वासनामात्रमसक्रमार्जनेनतत्वं १४ देशान्तरेगमनं
गमः १५ इतिसफलंदृष्टमितिशेषः १६ मौढ्यतयानिर्व्यापाररूपतयाअनयादैवदृष्ट्या १७ एकभाक्नियतभाज
ने १८ यदिदैवमदृष्टमपिस्वर्गादिपौरुषमेवदैवशब्दप्रतिपाद्यंतेनतत्समस्तकल्पनमनादित्यभिप्रेत्याह पुरुषार्थादित्या
दिनाफलप्राप्तिःफलसंपन्न २० ननुस्वर्गादिलोकस्थंदैवमिहादर्शनेननापलपितुंशक्यंतत्राहनेति स्वर्लोकेस्वर्ग

पौरुषाद्दृश्यतेसिद्धिःपौरुषाद्धीमतांक्रमः दैवमाश्वासनामात्रंदुःखेपेलवबुद्धिषु १४ प्रमदप्रमावै
लितंप्रमाणैःपौरुषक्रमः फलितोदृश्यतेलोकेदेशान्तरगमादिकः १५ भोक्तातृप्यतिनाभोक्तागन्तागच्छ
तिनागतिः वक्तावक्तिनचावक्तापौरुषंसफलंनृणां १६ पौरुषेणदुरन्तेभ्यःसंकटेभ्यःसुबुद्धयः स
मुत्तरन्त्ययत्नेननतुमौढ्यतयानया १७ योयोयथाप्रयततेससतत्तत्फलैकभाक् नतुतूष्णींस्थितेनेहकेन
चित्प्राप्यतेफलं १८ शुभेनपुरुषार्थेनशुभमासाद्यतेफलं अशुभेनाशुभंरामयथेच्छसितथाकुरु १९
पुरुषार्थात्फलप्राप्तिर्देशकालवशादिह प्राप्ताचिरेणशीघ्रंवायासौदैवमितिस्मृता २० नदैवंदृश्यतेदृ
ष्टानचलोकान्तरेस्थितं उक्तंदैवाभिधानेनस्वर्लोकेकर्मणःफलं २१ पुरुषोजायतेलोकेवर्द्धतेजीर्यतेपु
नः नतत्रदृश्यतेदैवंजरायौवनबाल्यवत् २२ अर्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरतांबुधैः प्रोक्तापौरुषशब्देन
सर्वमासाद्यतेनया २३ देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्यद्रव्यधारणं व्यापारश्चतथाङ्गानांपौरुषेणनदैवतः
अनर्थप्राप्तिकार्यैकप्रयत्नपरतातया प्रोक्ताप्रोन्मत्तचेष्टेतिनकिंचित्प्राप्यतेनया २५ ॥

लोके २१ नत्रपुरुषे २२ सदसत्पौरुषयोर्विभागमाहअर्थेत्यादिना २३ देशान्तरप्राप्तिःपादयोःपौरुषेणअन्यो
व्यापारश्चाङ्गानांतरणं पौरुषेणैवनदैवतोदृष्टइत्यर्थः २४ अनर्थस्यप्राप्तिर्यस्मादितिव्यधिकरणपदबहुव्रीहिः
कर्मत्रितिनिःसमानाधिकरणपदोवानकिंचित् शुभमितिशेषः अशुभंतुप्राप्यतएव २५ ॥

2491

यत्रयत्रफलेलौकिकेवैदिकेवागच्छाघख्यायोदृक्सप्रपङ्क्तातेध्यानात्सेमानत्समेवप्रधानंप्रास्यतमोनेनत्वंगेतव्यम
लैवाविकमेवप्रधानंपेक्षाप्रसंशुत्वोनदेयेयाचानैनकाथिकमेवप्रधानंवाप्सतोनियमोनदेयोक्वावितहयो
ईयोः शापानांकृत्तियाणामितिनचनचनमानम्यानमोक्षंश्रावालेबालाननिर्व्याप्यसंसिद्धंपसदसिद्धंदैवेन
नक्वविदृष्टमित्यसदेवेनमर्थः ६ इत्येवमर्थश्रवाहस्रालोः स्फुटयतिपुरुषार्थेनेत्यादिचतुर्भिः १ ८ नानाविधा

आबालमेतत्संसिद्धंयत्रयत्रयथायथा दैवंनक्वचिदृष्टमतोजगतिपौरुषं ६ पुरुषार्थेनदेवानां
गुरुरेवबृहस्पतिः शुक्रोदैत्येन्द्रगुरुतांपुरुषार्थेनचास्थितः ७ दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ताअपिसाधो
नरोत्तमाः पौरुषेणैवयत्नेनयातादेवेंद्रतुल्यतां ८ महांतोपिमहाख्वाद्दैर्नानाश्चर्यसमाश्रयाः पौ
रुषैणैवदोषेणनरकातिथितांगताः ९ भावाभावसहस्रेषुदशास्वविविधासुच स्वपौरुषवशा
देवनिघ्ननाश्नजातयः १० शास्त्रतोगुरुतश्चैवस्वतश्चेतित्रिसिद्धयः सर्वत्रपुरुषार्थस्यनदैवस्य
कस्यचन ॥ अशुभेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावतारयेत् प्रयत्नाच्चित्तमित्येषः सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः १२
यच्छ्रेयोयदपायविवर्जितं ततदाचरयत्नेनपुत्रेतिगुरवः स्थिताः १३ यथायथाप्रयत्नोमेफलमा
नदैवतः श्रुतथानथा इत्यहंपौरुषादेवफलभाग्ननदैवतः १४ ॥

+तुच्छंचयद+२

नानाश्चर्यरूपाणांविभवानांसमाश्रयाः नहुषादयः ९ भावाविभवाः अभावाविपदः तेषांसहस्रेषुनिमग्ना
प्रतिक्रान्ताः १० लौकिकाः स्वतएवयागादयः स्वतः शास्त्रतश्च तानेतत्स्वतः शास्त्रतोगुरुतश्चेतित्रिसिद्धयः
॥ तेषुप्रयत्नतोपयोगिमार्दर्शयति अशुभेष्विति १२ श्रेयः सर्वोत्कृष्टमतुच्छंपरमार्थसमंअपायविव
र्जितंनित्यंफलंतोयद्यदीदृशंतत्तदाचर १३ शास्त्रश्रीतंभवतीतिशेषः इतिनिश्चित्य १४ ॥

पौरुषैकप्रधानत्वप्रदाहरणाविष्कृतैः प्रत्युदाहरणैः शास्त्रयुक्तिभिश्च समर्थयति कृतमेवं दैवनिरासेन पौरुष
प्राधान्यसमर्थनप्रदाहरणप्रत्युदाहरणोद्दीकविध्यनधिकारिणोद्दिनोपदेशोपपत्तिभिः पुरुषार्थप्रव
र्तयति प्राप्नोति श्रुत्वा प्राप्तिवेदनामानसः स्वभोगायुष्मिन् समादधानं विनसमाधानानंतरयत्नेन
प्रतिरुद्धन्तः कथयन्तः स्यादिति तत्रैव प्राक्तनमाह दैवमिति सम्यगभिवाञ्छितो भवतीति शेषः १
प्रत्ययश्रवणेनोक्तमर्थमतिरेकमुखेनापि समर्थयति येइति आत्मविद्विः स्वांपाञ्चवः २ प्रमादपौरुषवि
रुद्धं दैवं प्रत्यायि विद्योतः पौरुषमप्रत्ययत्नमिद्धं स्वरूपमाह संवित्स्पंद इत्यादिनास्ति संवित्स्पंदः पुरुषार्थेनन्म
न्म

वमिह यावत् प्राप्यत्वापि विनिर्मलं देहमन्यायिवेदनं तथात्मनि समादध्याद्यथा भूयो न जाय
ते १ दैवं पुरुषकारेण यो निवर्तितुमिच्छति इह वा परत्र जगति स सम्यगभिवाञ्छितः २ ये
समुद्योगमुत्सृज्यास्थिता दैवपरायणाः ते धर्ममर्थं कामं च नाशयंत्यात्मविद्विषः ३ संवित्स्प
दो मनःस्पंद इन्द्रियस्पंद एव च एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ४ यथा संवेदनेनैव
यत्नस्पंदमृच्छति तथैव कायश्चलति तथैव फलभोक्तृता ५ ॥

यत्नस्फूर्तिस्तेन तत्साधने च यत्नो मनःस्पंदस्तेन कर्मेंद्रियाणामंगचालनाय प्रेहतिरिंद्रियस्पंदः ए
वकारश्चकारार्थः तेन प्रयुक्तकायवाचोपकरणस्पंदोपि संगृहीतः एतानि पुरुषार्थस्य पौरुषस्य रूपाणि
क्रमिकविभेदाः एतेभ्यो निरंतरप्रवृत्तेभ्यः फलोदयोऽभिलषितार्थसिद्धिः प्रसिद्धेत्यर्थः ४ उक्तमर्थं विवृ
णोति यथेति यथा संवेदनमात्रेणैव यादृशी विषयस्फूर्तिः पूर्वं भवति ततो मनस्तादृक्प्रस्पंदमृच्छति ग
च्छति तथैव कर्मेंद्रियस्पंदेन कायश्चलति क्रियानुसारिणी च फलसिद्धिरित्यर्थः ५ ॥

एतत्पुरुषत्वं स्वाधिकारिषु जन्मपौरुषफलं पुरुषार्थसिद्धावेव सफलेनाभ्युपेति बुद्ध्वास्मिन्नेव शास्त्रप्रयत्नप
यैनैव कार्यप्राप्यासौ प्रयत्नपूर्णानामसच्छास्त्राणां साधुजनानां सेवनेन सद्गुणनविचारेणात्मस्नानफललाभेनस
फलतांनेयापावपनीयानयतेहि कर्मणः प्रयत्नेनीह कस्य हास्मिन्निति प्रधानकर्मणा एव कृत्स्नेनाभिधानात्प्रथ
नेकर्मणांद्वितीया ४० इदं शास्त्रपौरुषं निर्मं शान्तविनिमन्दैवं जयत्येवेति दैवपौरुषयोर्बलाबलविचारेण
वारुभिषकाराक्रमसंस्मादिसद्धिरधिकारिभिः कार्यजनमेवयानिन्यं भावितैः स्वयत्नादिभिरुद्यमः कार्यस

ऐहैव पौरुषफलं पुरुषत्वमेतदात्मप्रयत्नपरतैव सदैवकार्या नेयात्ततः सफलतां परमामथासौ
सच्छास्त्रसाधुजनपण्डितसेवनेन ४१ दैवपौरुषविचारवशादभिज्ञैरस्माद्विनिस्मात्मपौरुषं नि
त्यमेव जयतीति विभावितैः कार्यमार्यजनसेवयोद्यमः ४२ जन्मप्रबन्धमयमामयमेषजीवोद्वे
हिकं सहजपौरुषमेव सिद्धेः प्रान्तिं नयत्यविनतोनचदौषधेन सद्धेन तदुपरर्षदितसेवनेन ४३

इति श्रीमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे दैवनिराकरणं नाम षष्ठः सर्गः ६ ॥

नतानापेत्यर्थः ४२ एष जीवः ऐहिकं इहास्मिन्नधिकारिजन्मनि संपाद्यमानं सहजं पुरुषत्वं बोधितवान् स
म्यफलात्विसंवादीति यावत् तथाविधं पौरुषमेव सिद्धैः परमपुरुषार्थलाभायेति बुद्धानिमसंतप्तानाप
राणां सर्वोत्कृष्टानां पण्डितानां ब्रह्मविदां सेवनेन सेवालक्षणेनश्रवितथेनश्रमोघेनमहेनमधुरतरेणवौ
षधेन च जन्मप्रबंधो जन्मपरंपरात्मकं तत्स्वरूपं आमयं प्रान्तिं नयत अपीहलोक इति सकलभावार्थसतिकिम
र्थमवसीदतीत्यर्थः ४३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे दैवनिराकरणं नाम षष्ठ

2493

ननु प्राग्देवलोकावाप्तिरूपाद्दैवाद्दैवं किं न स्यात् नत्राह नित्यमिति । प्रमादितेन फलेनोपमेयं ह्यस्तनीत्यादिना
एवं प्रयत्नप्रयत्नमात्राक्रान्तीप्रोभासस्पोनीलिङ्गवैतान्वयः नन्वस्तु प्राक्तनं नृयः प्रकृष्टार्थसिद्धिस्तत्र तत्राह
तस्मादिति यः कार्यवान्भवेत्स्यात् तत्फलं करामलकवद्दृष्टमित्यन्वयः ३८ दैवशब्दार्थमाश्रयनेन तस्मात्कारणात्त्रितय
त्वविकल्पोऽर्थशून्यं चित्तेनेति स्वरूपात्स्वपकल्पितेन प्रतएव वासनामयं स्वार्थसमन्वयन्नदृढेन सकलैः कार्यैः प्रयोज
नेन मुक्तिविवर्जितमिति तत्यात्विषयं दैवमनपेक्ष पौरुषं आश्रय स्वीकुरु ३९ किं तत्पौरुषं यत्कृपयेत्स्वात्तेनेत्याह शास्त्रै

नित्यं स्वपौरुषाद्देवलोकद्वयहितं भवेत् ह्यस्तनी दुःक्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा ३७ अद्यै
वं प्राक्तनी तस्माद्यत्नाद्यः कार्यवान्भवेत् करामलकवद्दृष्टं पौरुषादेव तत्फलं ३८ मूढैः प्रमद
मत्तस्त्यादैवमोहेतिमन्नति सकलकारणकार्यविवर्जितं निजविकल्पबलादुपकल्पितं तद
नपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं श्रय शुभाश्रय पौरुषमात्मनः ३९ शास्त्रैः सदाचारविजृम्भितदेशधर्मैर्य
त्कल्पितं फलमतीव चिरप्ररूढं तस्मिन्हृदि स्फुरति चोपनमेति चित्तमङ्गावलीं तदनु पौरुषमेत
दाहुः ४० ॥

रिति वेदस्मृत्यादिभिः शास्त्रैः सतां सदाचरणां सदृत्तैः यज्ञार्थैकविधानमिति कः तेन विजृम्भिता विस्ती
र्णा ये देशधर्मास्तत्र हेतुनियताचारस्तेषु यत् चित्तशुद्धिलक्षणं तानन्तलक्षणं च फलं कल्पितं समर्थितं च
तीव चिरं प्ररूढं प्रसिद्धं च तस्मिन् हृदि बुद्धौ स्फुरति प्रभिलषिते सति तत्साधनाचरणेच्छया चित्तं चोपनमेत्यं
दं तदुपसंयोगतोऽस्तु एतिशास्त्रोक्तिं तदनु माचरेत् अङ्गावलीः इन्द्रियहस्तपादादिश्चोपनमेति प्रवणादिना
प्रवर्तयति एतदेव पौरुषमित्याहुः शिष्टा इत्यर्थः ४० ॥

2495

उपायांतिलाभादिफलेन यांतिनहिधानेन तेषु विषयाप्रिये रागद्वेषौ त्यक्त्वा यथाशास्त्रमेव व्यवहर्तव्यमित्यर्थः १० सर्वाण्यपि रत्नानीति शेषः ११ पौरुषपदार्थमाह स्वार्थेति स्वार्थः सर्वदुःखनिवृत्तिस्तत्साधकत्वे यान्यपौरुषकर्तव्यानि साधनानि तेष्वेकप्रयत्नतत्परता तेन सर्वः सासिद्ध्यै परमपुरुषार्थाय १२ स्पंदो देहादिचलनं तद्धर्मिण्यानन्यं यतस्तया आत्मशास्त्रावगाहिक्रियया साधुसंगमेन सच्छास्त्रैश्चासंभावनादिदोषनि

व्यवहारसहस्राणि यान्युपायांति यांति च यथाशास्त्रं विहर्तव्यं तेषु त्यक्त्वा सुखासुखे १० यथाशास्त्रमनुच्छिन्नां मर्यादां स्वामनुज्झतः उपतिष्ठंति सर्वाणि रत्नान्यंबुनिधाविव ११ स्वार्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता बुधैः प्रोक्ता पौरुषशब्देन सा सिद्ध्यै शास्त्रयंत्रिता १२ क्रियया स्पंदधर्मिण्या स्वार्थसाधकता स्वयं साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोन्नीयते धिया १३ अनंतसमतानंदं परमार्थं विदुर्बुधाः स येभ्यः प्राप्यते नित्यं ते सेव्याः शास्त्रसाधवः १४ देवलोकादिहागत्य लोकद्वयहितं भवेत् प्राक्तनं पौरुषं तद्दैवशब्देन कथ्यते १५ न प्रक्रमेन रे तस्मिन्नास्ति नापदामहे मूढैः प्रकल्पितं दैवं मन्यंते ये ह संगताः १६ ॥ व+

रासेन निशितशास्त्रपाठिया स्वयमात्मा उन्नीयते उद्गृह्यते सा चास्य स्वार्थसाधकतेत्यर्थः १३ साधुसच्छास्त्रयोः फलेतामाह अनंतमिति समतापूर्णत्वानंदत्वेन सम्यग्निर्वृतिः १४ यत् लोकद्वयहितं पौरुषं भवेत् देवलोकभुक्तिमिह देवलोकादिहागामस्थितस्य दैवशब्देन कथ्यत इत्यर्थः १५ नदेनत्पुक्तं एतस्मिन्नास्ति संदेह इति शेषः तत्रापवर्गमहे तन्निरामः किं तर्हि निश्चयेन त्वा हरपुत्रैरिति नेदं योगता इत्यपवर्गमहे इति शेषः १६ ॥

ईश्वरस्वातन्त्र्यनिराससमुपसंहृत्य निर्दिशति नन्वेष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते
य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति श्रुतेः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धं क
थमीश्वरस्य पक्षपातेन जीवस्वातन्त्र्यमुच्यते ननु भवतापि कथ्यते यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधु
र्भवति पापकारी पापो भवति यजेत जुहुयाद्दद्यात् कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृज
ति प्रभुरित्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यनुभवविरुद्धं जीवस्य पारतन्त्र्यमुच्यते न तावत्स्वतन्त्रो जीवः कर्ता भवति स्व
तन्त्रः कर्तेत्यनुशासनविरोधात् न चावलम्बनरीश्वरायत्तोऽपि विधिनिषेधानेन निषेधप्रसङ्गस्य वा प्रवर्तने निवर्तयितेव
प्रकारेण कथं बलादीश्वरेण प्रवर्त्यमानो दोषप्रवर्तितोऽयमपराधी स्यात् कथं वा विषमेषु स्वयमेव कश्चित्प्रवर्तिता
नु नरकादिभागिनः कुर्वाणस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषौ न स्यातां कथं वान्तर्यामिब्राह्मणवाक्यशेषेण नान्यो
ऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति मन्तेत्यादिना जीवप्रलापेनेश्वरैकस्वातन्त्र्यसमर्थनं च संगच्छते यदि तु केवलात्तत्पुरुष
कश्चिन्मायेश्वरयत्नेव निर्बीजं कल्पते यः स्थितो ह्यप्रमुत्त्वत्यान्योऽसौ दूरतोपमः १५॥
दृष्टिमवलम्ब्य कर्मकाण्डप्रवृत्ते जीवस्वातन्त्र्यवादः नवेष्टिमताभावेन सर्वभूतैकात्म्यप्रतिपादनाय प्रवृत्ते विवे
कदृष्टिमवलम्ब्येश्वरैकस्वातन्त्र्यवादः तत्फलत्वेन तद्व्यापकदृष्टिमवलम्ब्य तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्य
मयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुरित्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः यथा स्वप्नदर्शनादौ
द्यारूढस्य यावन्नस्य हस्ति दृष्ट्याद्दर्शिने हस्ती धावति न दारूढस्य दृष्टाद्दर्शनेन तु सर्वमेव धावति न हस्ती परमार्थदृष्ट्या
न न हस्ती न वा धावनं वा धावकमविकल्पेन प्रकृष्टदर्शिनामिदं स्वप्नमेवाखण्डनिर्वादस्तद्वदिदमविरोधं भूषणं हि मायो
पायप्रवर्तकत्वसिद्धत्ववन्मायाप्यन्तविषयत्वाद्युक्त एवात्रेश्वरस्वातन्त्र्यनिरासः तथा च भगवत्पादीयं भाष्यं तमेत
मविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः सर्वाणि च शा
स्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणीति एवं बालदृष्टिसिद्धजीवस्वातन्त्र्यपक्षस्य कर्मानुसारेण नियन्तरीश्वरस्य न

बा॰

वैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसक्तिरपीति भावः १५॥

बि॰

2496

श्री. वासु. टी. १८

देशेति तथा च यत्र देशे काले वा स्वयत्नो निष्फलो भवति तत्र कार्यदेशे पूर्णो न देश कालो न देश क्रिया न देश लग्नो न रेखला इति तस्यैव प्रभावादिति विजिगीषुतयापि विद्याभिरक्षितपमत्र देवदितिज्ञैर्हितद्वैगुण्यादिति भावः १३ १४ फलेति फलजननसमर्थो निजव्यापारो यो वन्नोदश्मो वैफल्यदृष्टो एकस्य ब्रह्मस्खलितदेवस्य भिन्नप्रपञ्चप्रसादो वजयः १५ ग्रन्था

देशकालक्रियाद्रव्यवपुर्नो विष्णुरव्ययी सर्वे एव जगद्भावा जयप्रसाधिकयत्नवान् १३ तस्मात्तो
कृष्णमात्रिमसन्धानात्स्वैः स्वस्वभावगैः प्रयत्नसन्ततोनीत्वा संस्मारन्तलयिनिरेत १४ प्राक्तनश्रेष्ठिक
श्रमैः पुरुषार्थो फलद्रुमो सन्नानो पुरुषार्थवणजयस्तभूपिस्फुरत्स्यतो १५ कर्मणः प्राक्तनं तत्त्वेन
निहंति सुभेषिवितः पतितो नेत्रजीर्णोसावात्मनः स्वभावकः प्रियो १६ ईश्वराधीनितो गच्छेत्स्वर्गं निर
कमेव वा सततैव पराधीनः पशुरेव न संशयः १७ यस्त्वदाश्च सन्धारः सदाचारविहारवान् स
निर्याति नरः कश्चिन्मोहान्त्स्वयं बद्धः पञ्जरादिव १८ ॥

यो न प्रभुपरमेश प्रनिर्हत्वर्णायत ईश्वराधीनतावादे निराकरोति कर्मेत्यादिना यः न निहंति प्राणीरुपात् स्वतंत्रो यन्नेतरीश्वरप्रेरितः सन् स्वर्गं नरकमेव वा गच्छेद्धितापि प्राक्तनपापाभ्यासिसार्थः १६ तथा वा निर्मोक्तव्यप्रमाद स्मात्तमस इति १७ स्वपदेन तनाथं देशघ्नमात्रयतीति प्रयत्नकौशलमत्र चमत्कारः १८ ॥

ग्रं. १८

2407

अविकल्पाएकमप्यापक्षेतियावत् स्वभाववादी:स्वाभाविकीवृद्धिर्यासैवभिन्नकारणाभावस्यकर्तृकेवीप्रजा
स्थितेस्तुपर्दैयाराधित्रीपद्मसंस्थास्पदेलंगसासामेनप्रसकेवहिरंगेणाविषोद्ध्यसंबंधेननबाध्यते नयाऽवम
हाभाष्येप्राक्तनपौरुषनियमस्तिवानिकपोदप्रसंगेनप्रयोगः प्राक्तनबानेनस्वमांसादिभिरपितस्यतिदेवे
नत्रप्राक्तनेनानियमःक्रियतेपवपेवनात्वोमदृप्राइति १६ अनयोरुद्योगाण्यसफलभोगेप्रतिप्रसंगमाण
कापदानांनाचमाह मिलत्वकइतिनप्राक्तनेवलनपौरुषंवाकारणमित्यन्वयः १७ पुरुषस्पंदपतीतिपुरुष

प्राक्स्वाभावोऽपयोगाणामविकल्पास्वभाववीः यासामिलत्वकारणस्यकर्तेयर्नेप्रज्ञास्थितेः १६ मि
लत्वकोमंगलेभेननरूपोपक्रियतेक्वचित् प्राक्तनंपौरुषंनत्ववलत्वकारणकारणं १७ ऐहिकःप्रा
क्तनंहंतिप्राक्तनोयत्ननेवलान् सर्वदापुरुषस्पंदस्तत्रानुद्वेगवान्जयी १८ द्वयोरद्यतनस्यैवप्र
त्यक्षाद्बलिताभवेत् दैवंजेतुमतोयत्नैर्बालोयूनेवशक्यते १९ मेघेनलीयतेयद्वद्दन्तरोपाजिता
कृषिः मेघस्यपुरुषार्थोऽसौजयमधिकयत्नवान् २० क्रमेणोपार्जितेऽप्यर्थेनष्टेकार्यानवेदिना
नबलंयत्रमेप्राक्तनंतत्रकापरिदेवना २१ यत्रप्राक्तोमितस्यार्थेयदिदुःखंकरोत्यहं नष्टमातिनमसो
मैत्रीकंप्रमहद्योदनं २२ ॥

षस्पंदोयत्नःप्रत्रुद्वेगवान् उद्वेगारतुपरतःनथाविपत्क्वचिदानीनन्नएवसंभवतिनप्राक्तनस्तस्याप्रागेववि
क्षिप्तत्वादितिभावः १८ तमेवस्पष्टमाह द्वयोरिति १९ नत्रकरकादिनिपातेनकृषिफलविनाशादैवे
परीत्यमेवदृष्टमित्याशंक्याद्यत्तस्यदृष्टसाधकएवदृष्टांतइत्याह मेघेनेतिलीयतेऽपनीयतेविनश्यत इ
त्यर्थः मेघस्यमेवाभिमानिपुरुषस्यासौपुरुषार्थोयद्दृत्तदन्यत्रापिबोध्यमित्यर्थः अभ्युपेत्यदैवस्यतत
स्तत्रापिप्राक्तनंस्वपौरुषमेवादृष्टद्वारादेनः २० प्रसक्तवाक्यविनरुषवैफल्यंनथापिनवेदोयुक्तःकिंत

पुनरुद्योगएवप्रकृतइत्याह क्रमेणोन्मादिवत्तमिः २१ २२

2498

श्री॰
वास॰
टी॰
९६

एकत्वेऽक्तनायमन्यत्रापि दृश्यते यदि स्यादिना यत्नयत्नमतात्ति प्रसिद्धभावाः पारार्थाः ६ तत्रोक्तं स्वाय-
त्तिदाविति ७ तत्तेषु प्राभावे पौरुषमात्मनाविशेषेनमंगलात्तेष्का तेनैभेनयानेनयः कश्चिद्विलकोपिरूपः क्रिय-
तेऽनि प्रसिद्धं यत्तदित्तिसंवंधः ८ अत्रभूतमद्दनाह्वितर्वेशायोग्यमितियावत् आत्तमितिपाठे प्राप्तेनगर्हीनेनतदेव
प्राक्तमपि निष्पीड्य अल्पः दुर्वलः अस्तेनापुरुषेन ९ द्विपस्याद्दनोः अल्पमूल्यादुपभोग्यमूल्याः लघवोल्पवलाः

यस्ययोतिनगज्ञावाः संसिद्धा अपि संद्दत्यं स्वयकामेकयत्नस्य साध्यतेयं महद्दतं ६ द्वौ हुडाविव यु-
ध्येते पुरुषार्थौ परस्परं यथ एकवलस्तोक्तसय एव नयतिह्यावान् ७ भित्तको मंगलेभेनत्यो पोलि-
यतेवलात् तस्मात्तेभपौरातांश्रयत्नस्य बलेभ्रदत् ८ पौरुषेणाक्रमात्क्रम्य यथार्देनेनह्यर्पेने प्र-
मः पौरुषमाश्रित्यतथायोगाक्षायेते ९ अत्रभूनाह्रिमद्दनांलववोयतत्रशालिनां यथेहविनियो-
त्येतेतेनकर्मस्तलो हवत् १० प्राक्तस्य पौरुषं द्दप्रमरद्पूर्वंवापियइवेत नहेवमित्यणाकेनवुद्दु-
मात्मनावुद्धिना ११ भूतानांवलवद्भूतेयत्रदेवमितिस्थिते ततेसामप्यधिष्ठानत्समतामेनतस्फुट-
मिथः १२ ॥

तेनैहिकेन तासो हं स्वकृतस्थिरः १३ आत्मनि स्वस्मिन् प्रबुद्धिनामृढेन १४ तेषां शक्तानामपि भूतानां बल-
वद्भूते यत् तेनैषामधिष्ठानरूपतत् सतां विद्यमानप्राणिनां मिथः परस्परं स्फुटं अकेनतदैवं स्थितमित्यन्व-
यः यत्वस्तेनेति पाठेन तेनैहिकेनात्यत्नएव स्थितमिति मिनामाख्येयं १५ ॥

श्री॰
९६

2499

यत्रास्तिप्रबलंदैवंतत्रापिपरपौरुषं प्रोच्यतेबलवद्दैवंप्राक्तनंवास्वपौरुषं उक्तमेवार्थंप्रतिपादयन्वसिष्ठ
उवाच तस्मादिति तस्मात्स्वनेत्रस्फुरद्दैवंत्वनात्माक्तनपौरुषाद्दृश्यदैवेनदधीलोहंनस्वनेत्रङ्कृतिदैविकतामिति +नास्तितद्दैवं२
यावत् दूरतः प्रोज्झ्यात्मना उत्तारयेत संसारादितिविशेषः १ किंतद्दैवंतदर्शयतिनियच्छतीति २ ह्याकष्टमितिदु:
स्वरूपेणापरिणतंप्राक्तनंकर्मोत्पन्नेनदैवदैवमित्यर्थः ३ इतराकारंस्वरूपेणनश्वरत् प्रस्तुतप्राक्तनकर्मैवदै
वंकिंतनतस्त्वयाह बालइति ४ बालत्वात्प्रारब्धावशात्प्रायश्चित्तादिनाशुभमतोऽयशुभात्तमतो ५ लोभयंतीति

श्रीवसिष्ठउवाच तस्मात्प्राक्पौरुषाद्दैवंनान्यत्तत्प्रोज्झ्यदूरतः साधुसंगमसच्छास्त्रैर्जीवमुत्तारयेद्ब
लात् १ यथायथाप्रयत्नःस्याद्भवेदाशुफलंतथा इतिपौरुषमेवास्तिदैवमस्तुतदेवच २ दुःखाद्य
थादुःखकालेहाकष्टमितिकथ्यते हाकष्टशब्दपर्यायस्तथाहादैवमित्यपि ३ प्राक्स्वकर्मेतरा
कारंदैवंनामनविद्यते बालःप्रबलपुंसेवतज्जेतुमिहशक्यते ४ ह्यस्तनोदुष्टआचारोह्याचारेणाद्य
चारुणा यथाशुभत्वमनामेतिप्राक्तनंकर्मतत्तथा ५ तज्जयाययतंतेयेनलोभलवलंपटाः तेदी
नाःप्राकृतामूढाःस्थितादैवपरायणाः ६ पौरुषेणकृतंकर्मदैवाद्यदभिनश्यति तत्रनाशयि
तर्ज्ञेयंपौरुषंबलवत्तरं ७ यदैवंहतनफलयोरथैकेस्मृंकोटरं नत्रप्रयत्नःस्फुरतिनस्तथातद्रसमंस्थिरः
क न्म

लोभाविषयसुखलवाः तेष्वेलंपटाः संतोयेनयतंतेतेदीनाःप्राकृताःपामराः ६ यत्रापिदैवप्राबल्यप्रसिद्धि
स्तत्रापिपौरुषस्यैवप्राबल्यमितिदर्शयतिपौरुषेणेति ७ नन्वस्तुपुरुषतंत्रेष्वेवंपुरुषतंत्रेषुतदैवमेव
प्रबलंस्यात्तत्राहयदिति कृमिकोटरंकृमयोंतरंदूषणंइतिशेषः तद्रसंसंवेद्यमुपभुंजेयः पुरुषः कीटादि
र्वातस्यप्राक्तनऐहिकोवाप्रयत्नएवतद्रसंविधानायस्फुरति: ८ ॥

गपुनेनवाल्यप्रभृतिकेनेनप्राक्तनेनादिर्यौवनमारभ्यायुनित्यमभिव्याह्वाल्य इति नृपः श्रुतिनैस्सपले
वीलैः कल्पिताभिः क्रीडाभिर्लोले बाल्ये गते सति दोर्दण्डाभ्यां गुरुकवचकार्मुकादिभिस्समर्थाभ्यां मंडितं वयो यौवनं ततः
प्रभृति पदपदार्थविशुद्धबुद्धिः पदानवर्णितन्नपदीद्वानज्ञानेनशुद्धमनाः सद्विसर्गः गुरुसमीपाभितनमादिस
न्तंगामैः स्वस्यात्मनो गुणानां प्रेम्णादीनां दोषाणां कामादीनां चार्थानर्थोपपत्तिवशात्पर्यालोचनलक्षणानिकुर्वी
न् १। श्रीवाल्मीकिरु॰, इत्थंवनिमिनंप्रतीतिदेवदूतोक्तिः श्रुत्वावाल्मीकोइति उक्तप्रकारेणवसिष्ठोक्तंभरद्वाजेपु
प्रुक्तवतिसतिदिवसोजगाम इनःसूर्यश्चास्तंजगाम भरद्वाजादिमुनिसभा च वाल्मीकिपूजननमस्करणास्सायं

बाल्येगतेविरतकल्पितकेलिलोले दोर्दंडमंडितवयःश्रुतिप्रपन्नाने सन्तंगामैः परपदार्थविशुद्ध
बुद्धिः कर्यान्वरः स्वगुणदोषविचारणानि १। श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्थंवदत्यथमुनौदिवसोजगाम क॰
सायंतनायविधयेस्तमितोजगाम स्नातंसभाकृतनमस्करणाजगाम श्यामात्ययेरविकरैश्चसहा
जगाम २२ इतिश्रीमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेपौरुषस्थापनंनामपंचमः ५॥

तनाय संध्योपास्त्यग्निहोत्रादिविधयेस्तानेनगाम श्यामायामायायारात्रेः त्ययेसतिप्रातः रविकरेणश्रानयेन
सहप्राजगामपुनर्वाल्मीकिर्मुनिरितिभिन्नार्थः इतरत्रापिसर्वत्रायंश्लोकएवमेवव्याख्येयोनतन्वतोवसिष्ठेइ
त्युक्तवतीतिइतरत्रविस्तरेणतत्रतत्रदर्शनात्सभोज्यानवर्णनस्याह्निकशौचात्तुस्नानस्मराज्ञोगमादिभिःकृता
थिविनस्योघःकालस्सूर्योदयादेश्चवर्णनविस्तरस्याकांडप्रसक्तत्वप्रलापत्वापतेः २२ इतिश्रीवासिष्ठतात्प
र्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेपंचमःसर्गः ५॥

2501

यथोक्तप्रयत्नः सदाचारैः सहित इति शेषः २७ स्वकृतं पौरुषं स्वेनातिरिक्तोपसंहारः तादृक्पूर्वस्य फलस्याभिलाषिणः म
र एवमिति २८ उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमनारभ्य पौरुषस्य फलस्याभिलाषिणो दर्शयति दैवेति श्रमेण लब्धं श्रेयः
दयः २९ यदि न श्रमापेक्षा लोके नैतत्कारि स्वामः किमपुनर्वचनेनेत्याह आबाल्यादिति आलस्यसेवनेन
लैः ननु सह मार्गे कोमलकंटकादिभिरनिर्वाहः २८ आबाल्यान्तोऽहमस्याप्यदिभिर्जीवनस्य केऽरिपर्वः क्रमेः

सवमसकृत्यास्वसंगमसदाचारैर्निजं फलं ददातीति स्वभावोऽप्रमत्त्यान्नार्थसिद्धये २७ स्वकृतं पौ
रुषमेव तद्दैवमवरुन्धानः याति निष्फलयत्नत्वेन कदाचन कस्यचन २८ दैवमदातिरिक्तः स्वानीप
यामेषु रुपाणमः पौरुषेणैव यत्नेन याता दैवं दुर्लभं २९ आबाल्यादलसमभ्यसैः पुष्पन्तः सत्सं
गमादिभिः गुणैः पुरुषप्रयत्नेन स्वार्थः संपाद्यते यतः २८ इति पूर्ववत्तोऽहमनुभूतं कृतं कृतं
दैवान्यमितिमन्त्रं नेयेऽकृतात्मकेऽवज्ञया २९ आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः को न स्याद्बहुधनको
बहुश्रुतो वा आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ३० ॥

साधनतः २९ यद्येवं न हि तन्त्रः सर्वे यत्नेनेत्याह आलस्यमिति अनर्थहेतुत्वादर्थविघातकत्वाद्वानर्थः
बहुधनकः संपन्नतमः श्रोत्रादिभाषेति कृष बहुश्रुतः पंडितः सागरान्तैः समुद्रान्तैः सहिता अवनिर्भूमिः
तस्मादालस्यमनर्थत्वात् त्याज्यमिति सत्संगमादिपरेण भाव्यमिति निष्कर्षः पदेऽइति भावः ३० ॥

॥

श्री॰
वासि॰
टी॰
१४

विवेकं नित्यानित्यादिविवेको प्यत्नविनिसाधनवत्नष्टं ॥ अवतारादिप्रवर्तनानां स्थिरीकर्तेमत्यवेङ्ख्यं निंदति
चित्तेइति यथाशास्त्रं निजेहितैः स्वचेष्टितैः श्रवणमननादिचेष्टाभिरर्थं परमार्थं श्रवणमननाभ्यां चिंतयतां पुन एवतं
पुरुषार्थमसंसाधयतामेव मूढानां इयं तत्रक्वादिकेनन्ना दुष्टमीप्सितं भोगलिप्सां पिकु तस्य फलोच्यते तत्पार्थः
एवकारो योगयत्नमलाभेः पिनद्साधने पुनःकल्पहोते भ्रूघीननार्थः तथाव ब्रूयति: इरवेदं देवीरेव परमपसि
नवेदिह त्वेदीमरनी विनिहितेति ॥२०॥ तन्निर्वेदं कालेपौरुषं कार्यमित्येव न्यायवत्समेननस्मात्तस्मात्प्रति श्रमवा
हुल्याह्वकथं नत्रपहुनिमत्तवाहपौरुषं वेति तत्पौरुषं श्रुतं तमनवधिकं न साक्षात्कारं दृढमेव श्रवधिना

तस्मात्पुरुषयत्नेन विवेकं पूर्वमाश्रयेत् । आत्मज्ञानमहार्थानि शास्त्राणि प्रविचारयेत् ॥२१॥ चित्ते
चिंतयतामर्थं यथाशास्त्रं निजेहितैः । असंसाधयतामेव मूढानां पिंडरीप्सिते ॥२२॥ पौरुषं चेन्नत्वा
नेतेन यत्नमभिवांछ्यते न यत्नेनापि महता प्राप्यते तैलमश्मतः ॥२३॥ यथा घटः परिमितो यथा
परिमितः पटः । नियतः परिमाणस्थः पुरुषार्थस्तथैव च ॥२४॥

पु

त यत्नेपरिश्रममभिलक्ष्य वनवांछ्यतेनावेद्यते श्रमलालगमंषर्मेयत्नस्य त्वेकर्तमयं श्रुमितिमगवद्वचना
दितिभावः ननिर्देश्यर्णा हु ग्यासवीत्काशमानवाशमोनीतिवत्मशेवनामात्र अमाधिकं समयेव फलाधिकानि
यमादिष्यापकालयममिवाप्यमाहुरेतेति रत्ननत्वपरीता रूपाणां विनैव श्रमं लाभानिशौंद्रप्रीनाद्यानिरेकं
व्यभिचारोपिवोध्यः ॥२३॥ सर्वार्थीकृंदृष्टांतेनव्रुपयति यथेति घटोजलेयंत्तापरिच्छेदकत्वेनपटस्तद्वैशादि
नापरिमितः प्रमाणैर्निश्चितस्तथैव पुरुषार्थः पौरुषयत्नोपिपरिमाणैः साक्षात्कारफलावधौ निश्चितीति प

त

रिमाणस्थो नियत एव १४ ॥

मो॰
१४
१

अप्रमहेवं प्राक्तनं इराद्दृह्यं अयत्नेन स्वकैकदिक्रियाधिक्यप्रथः कृत्वा परिश्रय आत्मनि संसारोत्तरणामाः
यातं संसाराद्यितं भूत्वेप्यमदृमप्रबाल्यादिसंपदेयनेन १३ लोकद्वितयं स्वर्गापवर्गौ १४ हरिणा सिंहेन प्रवि
भिर्मत्तुष्टैः कृतानांहं पनपंजराद्रिन विष्णुनाश्मकैः प्रपुरकान्माथापनत्वाद्विवेनिवा १५ नलंनत्वमतो भावप्र
यातो निर्दैप्याः सत्पुरुषो विनिंसाफलं नासमस्मद्भास्तादिष्वयेत् १६ कलिलं दृशापि शिल्लं वपः सर्वपुरुषार्थसा

अप्रमहैवमयः कृत्वा निमग्नद्दिक्रियाधिया संसारोत्तरणां भूयो येन तेनात्मनात्मनि १३ नगंतव्यमस
द्योगैः साम्यं गुरुमार्गगैः उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोकद्वितयसिद्धये १४ संसारकुहरादस्मान्निर्ग
न्तव्यं स्वयं बलात् पौरुषं यत्नमाश्रित्य हरिरिवाद्रिपंजरात् १५ अमहं परमश्वेतेनदेहेन अपरमात्मनः
संतान्नेनाशुभितत्त्वं पौरुषेण पुरुषोदितं १६ किंविकोनान्नपानादिकलिलं कोमलं गृहे व्रले
कीट इवास्यायवयः कार्यं न भस्मसात् १७ शुभेनापौरुषेणाशु शुभमासाद्यते फलं अशुभेनाशु
भं नित्यं दैवं नाम न किंचन १८ प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योनुमानमुपैत्यसौ स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति
प्रेक्ष्य पलायते १९ दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मतं अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनां दृष्टा लक्ष्मीर्निवर्तते

धनयौवनं भस्मसात् भस्मप्रायं व्यर्थमिति यावत् १७ न किंचन प्राक्तनं शुभाशुभातिरिक्तमित्यर्थः १८ प्रय
त्नयोः प्रत्यक्षरूपयोः शुभाशुभयोः प्रत्यक्षमानं स्फूर्तिः दृष्टयोस्तत्त्वयश्चातिरेकमदृष्टकल्पनं वदतारि नत्ति
दृष्टयत्नेन शुभमशुभं पौरुषमुत्सृज्य योनुमानमुपैत्यर्थः स्वभुजाभ्यां भीत इति गम्यमानत्वाद्भीतार्थानामित्यपादानता १९ न
दृष्टाश्रेष्ठानां पौरुषमेव पुरुषार्थप्रमाणानां विश्वामित्रादीनां दृष्टिर्येषां तेषां २० ॥

श्री॰
वा॰ मु॰
टी॰
१३

नेत्रगणपाशादीयनियमेन प्रमं तु णानिनि याचेनिमात्स्येन प्रेमा ६ न त्वमन्त्रस्याप्रांत्रिमिर्गलत्वात् जायत इति
श्रुतौ देवादिस्मृतिन्द्ध्रवणात्स्यादेवमानन्निश्रितं सदेन न त्व स्यादितिप्रुतिनि प्रवणात्व्रते रस्यात्वपूर्णविज्ञावरणालक्षतो
पिपन्तोविफलः स्यादित्याशंक्याह शास्त्रेति द्वेषेत्र सत्त्वस्वदेवान्ताविज्ञप्रके: स्वप्रयत्नेन द्वेषजयेन क्षाविज्ञ
प्राप्तिः कृंटीमवतीतिभावः नत्वप्राप्तस्वीयमार्गेयत्नमात्रान्नामधिकविद्या मायुनर्थः कष्टं स्वपुण्यतेन वाह प्र
नर्थीति नरपिजन्मश्रेवेतिभावः ८ शुभेनायतनपौरुषेण इह भुक्तिविद्यावरणाद्येनन्पर्थः ९ पुरुषार्थः

अतः पुरुषयत्नेन पालितेन स्वयं स्थानया पुंसा तेनेन सोयो गासेवनाप्रलयन्तुलो जयेत ६ द्वौ हुडाविव
युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ आत्मीयश्चान्यदीयश्च जयत्यतिबलस्तयोः ७ अनर्थः प्राप्यते
यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् अनर्थकर्तृ बलवत्तत्रेज्ञेयं स्वपौरुषं ८ परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्ता
न्विचूर्णयन् शुभेनाशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत ९ प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयती
ति धीः बलादधः पदीकार्या प्रत्यक्षादधिका न सा १० तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं स्वपौरुषं प्राक्
तनं पौरुषं यावदशुभं प्रशाम्यति ११ दोषः शाम्यत्यसंदेहं प्राक्तनोऽद्यतनैर्गुणैः दृष्टान्तोऽत्र ह्य
स्तनस्य दोषस्याद्य गुणोदयः १२ ॥

कर्मफले प्रत्यक्षादीकार्यापादेनाक्रमणीयाविनाशनीयेति
यावत् प्रयः श्रियसीयदेइतिसत्वं १० स्वपौरुषमितिक्रियाविशेषणं स्वयमितिनिःशेषतालाभाय
विशेषणंपरतः शान्तीनदपगमेपुनरुद्भवोमाभूदिति ११ प्राक्तनएवप्रवलः किंनस्यान्नत्याहदोषइति
ह्यस्तनस्यपूर्वेद्युस्तनस्यदोषस्यानीर्णादेः गुणैर्लेपनादिभिः १२ ॥

१३

प्राबल्ये पौरुषस्या ज्ञाप्यमवश्यं फलसंगमे दैवस्याप्यतिरेके वपुष्किरहष्टान्तैरीर्यते यत्स्वैरस्तत्कं पौरुषातिरेके
णा दैवस्यासत्वे दैवात्पौरुषस्य प्राबल्यात्पौरुषादेव पुरुषार्थसिद्धिरिति वदतस्सर्वेऽप्युपपत्तिभिः समर्थयितुं प्र
तिजानीते प्रवृत्तिरेवेति पूर्वानुभवनवृत्तिकस्य विलक्षणत्वं वाच्यतः कार्यैर्व्यवहारणशीलानां प्रधिकारिणां स
र्वकर्मणां सर्वेषां पुरुषार्थानां सिद्धौ प्रथमं प्रवृत्तिरेव कारणं यथा नीलपीतादिवर्णभेदानामभिव्यक्तौ
शुभैव साधनी तद्वत् तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ शास्त्रदृष्टेनैव यौगं कर्मकारणमु
च्यते ३ नादिस्वरतेरिति भावः १ ननु स्नानादिवदृष्टफलत्वाद्दियायाः कस्तत्साधने शास्त्रीयनियमस्याप
तू+ योगस्तत्राह मनसेति असौ मत्तलीला उन्मत्तचेष्टेव साध्यतेनेति शेषः अत एव न पुरुषार्थसाधनी प्रवृ

श्रीवसिष्ठ उवाच प्रवृत्तिरेव प्रथमं यथाशास्त्रविहारिणी शुभैव वर्णभेदानां साधनी सर्वकर्म
णां मनसा वाञ्छ्यते यच्च यथाशास्त्रं न कर्मणा साध्यते मत्तलीलासौ मोहनी नार्थसाधनी २
यथासंपतते येन तथा तेनानुभूयते स्वकर्मैवेति चास्तेनाम्यतिरिक्तान्न दैवदृक् ३ उच्छास्त्रं शा
सु+ स्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतं तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितं ४ द्वौ हुडाविव युध्येते पु
रुषार्थौ समासमौ प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ५ ॥

न मोहनी दृष्टफलत्वेऽप्यशास्त्रीयोपायस्यान्वयव्यतिरेकादर्शनेनाहेतुत्वादिति भावः २ शास्त्रीयस्याय
त्तस्य शास्त्रीयमेव फलमशास्त्रीयस्य चाशास्त्रीयमेवेत्यौचित्यबलात्स्वकर्मस्यासिद्धिरित्याह यथेति नत्र व+
दैवादुभयमेव परीणाममपि स्यात्तत्राह शास्त्रेत्यात्म्यतिरिक्तान्न दैवदृष्टमिति प्राक्तनकर्मैव फलावस्थं दैवमित्युच्य
ते न ततोऽतिरिक्तं दैवं दृष्टपूर्वं तत्स्वार्थः ३ उक्तमर्थमेव स्फुटयति उच्छास्त्रमिति शास्त्रितं शास्त्रनियतं प्रा
तिपदिकाद्भावार्थे णिच्चिक्तः ४ हुडौ मेषौ कदाचित्समौ कदाचिद्विषमौ अत्रानयोर्मध्ये ५ ॥

श्री
वा॰सु॰
टी॰
१२

नन्वनन्यपनवलनवुद्धीनां कथं मदाधनवनलवुद्धिमाध्यपौरुषमनलाभस्यापंकानेषामपि स्वप्रकाशपौरुष
प्रयासैवेह जन्मनि नन्मालेवामदाधनादिसंपन्नान् लाभः सिध्यन्निति हि पुरुषमस्ति इदं प्रान्तदप्राप्ता
मदेवभवतीत्यभिप्रेत्य प्राक्तनीयप्रयत्नजन्मैविशिष्टयोः फलनोमहदंनं दर्शयति कस्यांचिदिति पुंसः
प्राक्तनीयप्रयत्नप्रोत्थितो स्वयुक्तन्नएवस्माभाविकसमादिवपुरादान्मनोइरस्थितिरस्मन्मार्गस्थिति सन्दप्रा
न्कस्यांचिदापि प्रागेनबेयनादि इदंपौषांस्वदस्मादेश्य स्वाधीनन्वाद्गुल्यप्राप्तानि पीडानेनधीरामायेना
विनिरुकंवनेनसंपायादेकचुल्लकान्करमेमिलनमस्मिन्नात् इत्येषाउपानेदिपानइस्मावापसन्यापिविपोवि

कस्यांचिन्स्यसान्मउस्थितिवप्रान्तेसोदप्राप्यांप्रानेरंगुल्यग्रनिपीडितेनैकचुल्लकादावापविंदस्वं
क्रूः कस्यांचिन्नालनाक्षिपर्वनप्ररुढीयांननालीकृतनामनमोवितसंविभागकरणेष्टधीनह
ष्वीभवेत् १॰ इतिश्रीवासिष्ठेसुदान्तप्रकरणेमोक्षोपायेपौरुषप्रकरणेनामचतुर्थः सर्गः ४

इरपिडलैभन्वाहरूमनोभवति नसैवप्राक्तनीयपत्नदार्थ्येपर्मौत्कर्षौत्कस्यांचिन्नियपवृनादिवन्समही
पाधिपसदृशायांमनेवेभ्यः पुत्रादिस्वउविनोदायादिसंविभागस्तन्करणे जलपापूपादयश्चनालीकृ
तागभीकृतनायपानथाविधासंपूर्णेष्टष्वपिनष्टधीनमहतीभवेत् नबहुमनाभवेदित्यर्थः नथाहिप्र
सिद्धं प्रमाणेष्वियबृतोनानपादौनावेवावांस्तदीनक्षइति १॰ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहा

[illegible]
उ॰
१२

2507

नमेवनियमंवक्ष्यपाः संवादेनजुह्वयतिपौरुषेणेत्यादिचतुर्भिः १३ शक्रोमहात्म्यैश्वर्यमनंतप्रशिष्टायोति पद्मः ब्रह्मतांहिरण्यगर्भतांपद्मप्रसूतिमात्रत्वंप्रशक्लिवा एवमुत्तरयोरपि १४ १५ १६ पुरुषार्थेनपौरुषेणजीयतेऽभिभूयते १७ नन्वनंतकोटिकल्पार्जितानामनंतानांप्राक्तनकर्मणांकथमल्पेनाद्यतनेन नपौरुषेणजयस्तत्राहयत्नवद्भिरितिनिगीर्यन्तेप्रबलपापिकादिदेवताभ्याभ्यंप्रज्ञैः पुरुषैरित्यर्थः यथाय

पौरुषेणप्रयत्नेनत्रैलोक्यैश्वर्यसुंदरां कश्चित्प्राणिविशेषोहिशक्रतांसमुपागतः १३ पौरुषेणैवयत्नेनसरसांभोरुहास्पदं कश्चिदेवनरश्रेष्ठोब्रह्मतामधितिष्ठति १४ सारेणपुरुषार्थेनस्वेनैवगरुडध्वजः कश्चिदेवपुमानेवपुरुषोत्तमतांगतः १५ पौरुषेणैवयत्नेनललनावलिताकृतिं शरीरीकश्चिदेवेहगतश्चंद्रार्द्धहरतां १६ प्राक्तनंचैहिकंचेतिद्विविधंविद्धिपौरुषं प्राक्तनोद्यतनेनाशुपुरुषार्थेनजीयते १७ यत्नवद्भिर्दृढाभ्यासैःप्रज्ञोत्साहसमन्वितैः मेरवोपिनिगीर्यंतेकैवप्राक्पौरुषेकथा १८ शास्त्रनियंत्रितपौरुषपरमापुरुषस्यपुरुषतायास्यात् अभिमतफलभरसिद्ध्यैभवतिहिसैवान्यथात्वनर्थाय १९ ॥

नेतानिकर्माणितथापितेषांमूलेकपालत्वात्प्रबलजयः स्वकारस्याभिप्रेत्याहकैवेति १८ उक्तमर्थमुपसंहरन्नतद्युक्तंनयमाह शास्त्रेति शास्त्रैःश्रमादिभिर्नियंत्रितेनियमितेयत्पौरुषंतदेवपरमंमुख्यंपुरुषपायेयस्यास्तथाविधायाःपुरुषस्यपुरुषतानिरंतरप्रयुक्ततास्यात्सैवाभिमतफलभरस्यसिद्ध्यैभवतिहि अन्यथात्वशास्त्रीयात्वनर्थायेत्यर्थः १९ ॥

2508

श्री
भा॰पु॰
टी॰
११

सर्वमेवेति सर्वेणापरासर्वमेवाद्यानेनाखिलंकर्मजंविद्यतेनैवफलस्वरूपेणेनग्राह्य सम्यगिति अत्रपरमेव
समस्तकृप्रयोगः समन्वाप्यते संप्राप्यते ८ परिस्पंदः प्राप्तविहितक्रियाद्याकृतिनवनलनमरूपंकर्मतस्यफलं
चित्तशुद्धिद्वारातत्वेनतज्ज्ञानेनमोक्षस्तन्यास्वदेहिशीनलेकामक्रोधादिसंतापाभावनिःह्लनेप्राकारनेजीवन्मुक्तिसुखं
मदेति तथाचश्रुतिः सर्वेकोघलाभश्चानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येति स्मृतिश्चयच्चकामसुखंलो
केयच्चदिव्यमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतः षोडशीकलामिति तच्चसर्वंयोगकृपादेवभवतिनान्य
तइतिचहठयोगपतनएवनिर्भरः कार्यइतिभावः ९ तत्रैवयोगातिक्रान्तेयोगरूपंसर्वंतद्युक्तेनेनप्रावेश

इहैवोदितवैदेहिशीतलान्हादनेहहि परिस्पंदफलप्राप्तौयोगस्यादेवनान्यतः ९ योगस्थं
मोदफलवदेहस्थसप्रयत्नतोनयतन् कलिनेमोक्षितेमेदेदैवंकिंचिन्नविद्यते १० सांख्यादिह
मार्गेणायत्नमनोगविचेष्टिते तन्योगस्थेनत्मफलमयत्नमनचेष्टिते ११ योगसर्वंप्रार्थयते
तदर्थंवेदनेक्रमात् अवयुपेसतमाप्नोतिनवेदहानिवर्तते १२ ॥

योऽसिवह्निविज्ञानीतिप्रवादाज्जननवनाधप्राप्यस्यापांकादेवस्वयोगवैनभीवंदेहेलंचवत्यमालमभिव्रे
तस्वतंत्रेनविरस्यानियोगस्थमिति यामनभोजनादियोगस्थंमंदह्यादेयांतरंन स्यादिवानयत्नप्रापयत्
प्रयत्नतोदेहमितिनयनादस्यापूर्वेत्रबाधत् देवंनदेहननविद्यतइतिपुरुमेयोनोनरचयान्वयः १०
किंनयोगस्थंयत्नप्राप्यस्यनेनदाह सांख्येति अन्यग्रहलक्षणवाचोऽरुपलक्षणं ११ ईहतेचेष्टतेकाविदिद्भिः प्रति
यातः प्राप्तोऽनेनक्रमभंगत्वादेवेतिसत्वनायत्नमादिस्वतंत्रसांगात्कर्मणः फलावयुपंभावनियमादितिभावः

ॐ
११
१२

2509

25/0

श्री+

राम=

प्रवृत्तकविनष्टत्वकेऽसमयोक्तेकेवलीभावंतनतस्मरणाज्जीवनं सदेहस्यविदेहस्यसमतैवसमाप्तिर्वाइति १
कोऽपिकः पत्न्यानेनस्यादयमर्थः तत्त्वज्ञः सम्यक्दः प्रिप्रारब्धकत्वेमार्द्रिकेपरेहेनस्त्वसिद्धियेवयप्रवृत्तं
दृक्तत्वद्दिपर्णीतइतितत्राप्यिभेदोमोवेतिकर्पानदभावेसोऽदृष्टांतस्तत्त्वारम्भएति ह्रेरामस्त्वंसर्वत्रत्रुमोविवदि
तेतत्नदृष्टांतस्यंजीवनंसारभूतंकेवलीभावेवस्तुतः स्वरूपाप्रच्युतिलक्षणांमर्यादापरिश्रुत्यतत्त्वविवदितत्कार्यं
कृतंभेदकल्पनायेनमर्थः तथाकेवलोऽत्रदृष्टांतेनसर्वोयोऽहइतिभावः सिद्धोसौस्वगलाकार्यस्यानिमित्वात्कापिलो
टिमयेतिरूपं तथासतिफलितमाहसदेहस्येति किंचसदेहविदेहदेवेयमोत्तादिग्धवत्ताविपनतद्रष्टाकल्प

सदेहावाविदेहावामुक्ततानप्रमास्पदं अस्माकमपितस्यास्तिसैकतासाविभागिनी ६ तस्मा
त्सकलमेवेदंमूलमश्रवणाश्रयणं यथोपदिष्टमानेनत्वंज्ञानमलोकनाप्नुते ७ ॥ सर्वमेवे
हाप्रिसदासंसारेरघुनंदन सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समवाप्यते ८ ॥

नेयेवनपरमार्थदृष्ट्येत्याह सदेहेति अस्माकंवसिष्ठस्यतस्यव्यासस्यापिप्रभायाः परमार्थदृष्ट्यास्यदेविष
योनास्तिकिंतत्रविभागिनीहेतत्रव्यासस्यात्मकेनेवास्तीतितत्लाभरूपेत्ताऽनफलेविशेषाभावात्तत्तानस्यानित्य
फलताऽदोषपांकावकाशः नापितानोदयदेहपानापतिःस्वविशेष्यंप्रभ्रमेवस्तानेनवाधादेहपारणस्यप्रार
ब्धफलत्वेनत्तानतत्त्वेनोपजीव्यत्वेनचत्तानाविरुद्धत्वादुपादाननिद्रानाप्रेपिस्वप्नसंस्कारस्यकिंचित्का
लमवस्थितिवदविद्याद्वेदेपियावत्प्रारब्धंदेहादिप्रतिभासोपपत्तेरितिभावः ६ इत्थंनिरस्तसंशयेप्रकृत
स्यावसरेदर्शयति तस्मादिति अत्तानमत्तैर्वाध्यंतस्यनाशाय ७ ततश्चकादीनांशमदमादिसाधनसंपत्ता
नांश्रवणेफलितेकथमसेषामाफलनिकानांतत्फलिष्यतिसाधनानां ऽःसंपादनादित्याशंक्यप्रकृतमप्रयत्नस्सा

सं.ता.प्र.

श्री॰
वासु॰
टी॰
१०

विषयेन च विषयाधीनानन्द यदि प्रसक्तिः स्वर्गादिविविविषयाधीनानन्दे नेष्टं तथैव च विषयवैषम्याद्धि समासमादि
तिभावः नन्नतथापि भोक्तृत्वाभोक्तृत्वकृतो विशेषो स्त्येव भोगार्थत्वाद्देहस्थितेस्तत्राह अन्नास्वादितेति भोगे
षु समत्वबुद्ध्या भोक्तृत्वाभिमानेन भोगास्वादने हि भोगकृतो विशेषः स्यात्तत्त्वसंयोगोदासीनात्मैकत्वदर्शिनः स इति
भावः २ तर्हि कथमस्य सदेहत्वेन स्वारूजीवन्मुक्तमिति श्रुतिश्रेष्ठं आत्मस्यपदार्थवत् सदेहत्वनप्रत्ययः पश्यामः

सदेहाद्वा स्वदेहाद्वा मुक्तानां विषयेन च अन्नास्वादिनभोगस्य कृतो भोक्तापि त्व सत्यः १ जीवन्मुक्तं
मतिश्रेष्ठं केवलं हि पदार्थवत् पश्यामः श्रुतितो नास्य पूर्वविशेषो न तापार्थं ३ सदेहादेहमुक्तानां भे
दः को वा पद्धूपिणं यदेवांशुतरंगवेसोऽस्य तेपि तदेवनन्त ४ न मनागपि भेदोऽस्ति सदेहादेहमुक्त
योः सत्संदोषपथवा स्पदो वायुरेव यथानिलः ५ ॥

स्वकल्पनयेति शेषः ३ नतरायां श्रेनर्गतं विदेहत्वं निस्पंदं तथा च यद्यप्ययं सदेहस्तथास्माभिर्वीक्ष्यते तथा
प्यसौ स्वनिस्पंदेनांतर्विदेह एवास्त इति नास्य स्वानुभवतो विशेष इति भावः ३ प्रबोध एव हि भेदकस्तद
पगमे बोधमात्रपरिशेषे को भेदक इत्यर्थः सौम्यते निश्चलतयाप्रसन्नत्वे ततश्शुद्धं तदेव ब्रह्मैव ४ प्रबुद्धि
करा विदः स्वच्छत्वादिकृतो विशेषोपि स्यादिति दृष्टांतेनांतरेणोक्तं समर्थयते न मनागिति ५ ॥

१०

2511

2512

क्वचित्कदाचित्स्थिरभवंति १३ भूतपंचपुराणानि निकायः सृष्ट्याभ्यासादिबीजराशिर्मनागपुनःपुनः
प्रस्फोटैः स्वर्यमाणाः पुनःराशीकृतो न पूर्वक्रमकैर्निविष्टबीजो भवतीति किंतु विपर्यासं गच्छतीति तद्वत १४
सन्निवेशो वा पर्वमेस्थानविशेषः क्रमो वा १५ जीवन्मुक्तस्य योगबलात्स्वाधिकारिकनानाशरीरपरिग्रहे
पि न तु क्लिष्टरूपत्वमिति विशेषाह ध्वस्तेति ध्वस्तांतःकरणाः समाहितनविनः सर्वेस्मोपयादकोरेन
तैरावरणाइति पुनःपश्चात्समविकल्पामारदेहादिमयत्वाशांतरस्मादीनामविद्यावरणपत्रकत्वाद्भावा

क्वचिन्मार्गपुनैक्तानि भवंति न भवंति वा कदाचिदपि मायेयमित्थमंतर्विवर्तिता १३ गच्छतीयं
विपर्यासं भविष्यन्नपरंपरा बीजराशिरिवाजस्रं स्वर्यमाणाः पुनः पुनः १४ तेनैव सन्निवेशेन त
थामेन पुनः पुनः सर्गाकाराः प्रवर्तंते तरंगाः कालवारिधेः १५ ध्वस्तांतःकरणाः प्रागेव विक
ल्पाः स्वरूपमात्ममयाः पूर्वमप्यास्वंतरमस्लिष्टति विद्वान्निरावरणाः १६ इति श्रीवासिष्ठमहा॰
मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे भूयोभूयः सर्गवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ३ श्रीवसिष्ठ उवाच सौम्या
म्बुलेन तरंगेन सलिलं सौम्यतायथा सैव बाध्यो न यादेह सदेहे निमुक्तता १ ॥ मु+

दित्यर्थः तथाच जीवन्मुक्तिरेव तत्त्वानुफलं साधनफलादिकीतिभावः १६ इति श्रीवा॰ तात्प॰ मुमु॰ तृतीय
सर्गः ३ मुक्तेव भवतोर्मुक्तयोरविशेषाश्चकीर्त्यते मूलसूत्रार्थप्राप्त्यै पोरुषेवप्रकाश्यते आत्मनो नित्यमु
क्तस्वभावस्यात्मनावरणमेव बंधः तस्यैव तन्नाश एव मुक्तिः न हेतुत्वतानेपरित्रातस्थिरमात्मइवरूपमपि
व्यवहारः कौतुकार्थेवनानर्थायेति न जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोर्विशेष इति पूर्वसर्गांते समाधायप्रस्तुतमात्म
नत्वं विस्तरेणोपदेष्टुकामः प्रथमं सूलदार्ष्टांत्यप्रकरणप्रत्यलं समर्थयति सौम्याम्भादिना हे सौम्यप्रियदर्शन

नास्वरूपावस्थितिः समेवेत्यर्थः ॥

सु॰

ग्रंथत्वेनिष्ठुक्तांवुत्वेस्मैवतन्निषमानत्थैव सदेहसदेहमुक्तयोर्मुक्

ले॰

१४ ज्ञानीब्रह्मकल्पान्तपर्यन्तंतेनासौपूर्वंप्रतिपत्तिकल्पंवासीद्विश्रान्तिंचसर्वंसहस्रशः नतत्रहितंददाः
त्वंरामोहंवसिष्ठः १५ प्रथमपुरोवृत्तिनोयामसजीवस्य १६ १७ रत्नेवैविमहपुराः १८ कतिष्यतिप्रयमिति
प्रोघः १९ कल्पस्यस्वर्गेपुराणभवनवंशस्यवाणपथांश्रवयाति ब्रह्मनन्दैरणगर्भोपिकांवैदेहमोक्षंविदेह
मुक्तानंप्राप्तनेतिशेषः आत्मसिनिमवेक्तनः प्रथवावैदेहमोक्षाभावेप्रामकंचप्राप्तमावात्मनेपदीनस्मा

ज्ञानीह्यासमतिस्थेनाग्रासीदन्तिमविष्यति सएवात्मसुखलोकसुखंवाहंचेतिवेद्महे १५ कृ
मेणाभ्यस्तेनेतिस्थंभासस्याङ्गुलकर्मणः संलग्नेनेवतथासेयेदृष्टामोदीर्घदर्शिनः १६ प्रथममथा
मवाल्मीकिपुत्रावयमनेकशः प्रथममवयमेवेमेवकुशपुस्तकश्चसकृत्सकृ १७ प्रथममवयमेवेमे
सहस्राइतरेविदः प्रथमवयमेवेमेनानाकाराः समाशयाः भाव्यमयाप्यनेनैहतत्रवामाहकंपुनः
भूयोपिभारतेनाममेतिहासंकरिष्यति कृत्वावेदविभागंचनीत्वानेनकुलेप्रथां ब्रह्मत्वंचतथा
कृत्वाभाग्यवैदेहमोक्षणं २० वीतशोकभयःशान्तनिर्वाणोगतकल्पनः जीवन्मुक्तोजितमना
आत्मेयमितिवर्णितः २१ चित्तवंपुरवशःकर्मविद्यावितानचेष्टितैः समानिसंततिभूतानिकदावि
त्वत्ततनानित २२ ॥

त्कर्मणिकृत्यः २० तथासांप्रतंजीवन्मुक्तानांदर्शयतिवीतेतिनिर्वाणोनिर्गतोमोहबंधात् गतपर्यन्तानक
तेविकः निर्वाणोवातेऽस्तिनिष्ठानन्तंशान्तस्थामौनिर्वाणस्थेतिकर्मधारयः अतएवगताअहंममेत्यध्यास
कल्पनायस्य अतएववीतशोकभयः २१ कविचित्तानिसमानीत्यन्वयः २२ ॥

2513

एवं मिथ्यात्वे सिद्धे तदपवादेनात्मपरिशेषसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह नष्टेत्यादीति १७ मूलोच्छेदं विनानापला
पमात्रेण न निवृत्तिसिद्धिरित्यभिप्रेत्याविद्योच्छेदपर्यन्तशेषसिद्धये स्वस्वभावेन स्फुरणादितत्प्रपंचस्य कारणमविद्या
मात्रत्वमाह अविद्यैवेति जडाजडाप्राणादीर्घाउक्तसेतियावत् तदुक्तिस्थलहिमस्यैस्तरंगिणीतिरंगवती
अविद्यादिसर्वकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति परमार्थेति तेषां कृतनाशमिनवाम्य १९ २० प्रकृतनष्टकामसमाधा
नोपोद्घातेन जगाद्यवस्थितिप्रकृतपर्यान्तविषयं वस्तुगणनाकारं समाधानरूपक्रमते इममित्यादिना पंचगणा

नष्टश्यामादिमहाभूतगणानवजगत्क्रमाः सतानंतमंतेन चापि न सौषेधांजगद्भ्रमाः १७ अविद्यैव
त्वनेनैव नानाभ्रमरूपशालिनी जडाजडासविद्यादीर्घानंतस्पर्गतरंगिणी १८ परमार्थांबुधौस्फारे रागसम
गीतरंगकाः भृगोभृगो स्वर्वर्तन्नेनवार्णमेवस्थिराः १९ सर्वतः सदृशाः केचित्केनलकर्मस्मनोगुणाः
केचिदेकेनसदृशाः केचिद्वातिविलक्षणाः २० इमंवाससर्वनितंचरात्रिविंशं समस्य रामपदं यथासं
भवविज्ञानदृष्णांसदृशीमानया २१ हादृशान्यधियस्तत्त्वकलकारोहितेः समाः दृशासर्वसमाकी
र्णाः शिवाः फलविलक्षणाः २२ कथयाम्येममविस्मृतिनिर्यासवाल्मीकयतलयथा भरतंवगिरः प्रलम्बा

भारतादिनिर्माणकार्यैः सदृशमानयापसिद्धायाये विचिनेन्संभवेननस्मनादिज्ञानेनयस्मादितानेन
दृष्टांबहलविद्यावोपलक्षितेभ्यासमर्गतरंगके स्वरूपमहाविषेभस्मरामीतिसंबंधः २१ तेषुप्रवरान्तरवि
शेषमाह हादृशेति अल्पधियः ब्रह्मविद्ब्रह्मविदरः ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति प्रसिद्धस्तुवत
यीस्यानाविश्रांतेरल्पबुद्धयः ईहितेराधिकारिकदेवाभिः २२ नथैवसर्वं सदृशान्यस्यैवनहिलक्षणाञ्छे

संपूर्णधृतिः अस्यांतेति
लीयंतेकस्मिंविज्ञष्टधकृष्टधक
२३

श्रुतेर्वैवाच्यमयेवव २३
नारदकर्णिदेवानांगणाः

५+२

नर्षः २३ ॥

श्री॰
वा॰सु॰
टी॰
८

स्यं वा मनोराज्येनेन गतो यत्कल्पितं तद्वत् संकल्पेनाविर्भूतैः संकल्पो मानसप्रत्ययोरैरत्नमयप्रासादादेर्यत्ते
न निर्माणं मनोराज्येत्वत्र त्वेनेति भेदः निर्वाणमितिपाठे निर्वृतिर्निर्वाणं स्वर्लोके कल्पितां गगनापरिष्टादि
नं इंद्रजालेनाविलासेन वा यत्किंचित् भ्रमे सइव ॥ इर्वीनो वानरो वा विक्षेपसवेन भ्रकंपभ्रमः वालस्पतीष्णा
र्थं कल्पितः पिशाच वस्तद्वत् शुक्तानीमौक्तिकत्वभ्रमः नौकारूढानां नौस्पंदे तीरस्थानद्रुमाणां यानेगमने भ्रांमा
प्रसिद्धे ८ संवित्तिर्ज्ञप्तिर्नैःस्वप्ने स्वप्नज्ञानं कल्पितं तेलपुरं तद्वत् जेमानं स्मरणमिति प्रथमापुष्पमानत्र

संकल्पनिर्माणमिव मनोराज्यविलासवत् । इंद्रजालमालस्वप्नवत्पार्थप्रतिभासवत् ॥ इर्वानभ्र-
कंप इव वत्सवालपिशाचवत् । शुक्तालीवामलेभ्योक्तिनौस्पंदद्रुमयानवत् ८ स्वप्नसंवित्तिपुरवत्
स्मृतिजातस्वप्नपुरवत् । जगत्संस्मरणं सांतरैतोत्र भवति स्वयं ९ न चास्ति परिणामेन तदेव चेतन
तां गते । इहलोकोयमस्तेव जीवाकाशेविरंमते । पुनस्तत्रैव तन्मेह्रामरणाद्यनुभूतिमान् । परे
लोके कल्पयति मनस्तत्रनयापुनः ४ तदं नरवेपुरुमास्तेषां मंतस्तथैव नरे संसार इति भाति मे
कदलीदलपीठवत् ६ ॥

ननदृष्टांतानन्वयावगतो यथा पुनरुभवतीयत्रतन्द्रितीयां तनयाविपरिणामेन
संबध्यते ८ तर्हि कथं वैधर्म्यादिव्रत स्वभावादिव्यवहितिभगवतो वादरायणस्य सूत्रं भोक्तृक्षिरं न च नियत स्याव
स्थादिसत्यताप्रमायपूर्वतत्राहतच्चेति प्रतिपरिणामस्थिरपरिचयः चेतनतां पवीकरणेन दृष्टांतानथानत्व
तएव वैधर्म्यादिव्यवहार इति भावः ९ प्रनवस्थितस्वभावत्वादपि जगतो मिथ्यात्वमिति दर्शयितमाह
पुनरिति ईहा जन्ममरणपर्यंतचेष्टा ४ कदलीदलस्य पीठा माया धारभूताः कदलीत्वचस्तद्वत् ६ ॥

जे॰
६

2515

मकिंस्वरूपकत्राणः किंस्वरूपश्चप्रपश्यतीत्यत्राह आतिवाहिकेति अतिवहनमतिवाहः अस्मार्चिरादिमार्गा भिमानिदेवैः परलोकप्रापणेनत्रसाकृतआतिवाहिकसंज्ञाभाविनदेहकारमनोबुद्धिदशेन्द्रियप्राणवृत्तिने नवासनामयेनस्वस्वशरीरेणस्वरूपेवानन्तोऽस्मि दृश्याकाशेनवाह्यंवासनामयमेवात्मभवति अंर्मवस्त नत्वस्वयोमात्मत्वात् आगन्तुकविदाकाशस्वरूपः अतएवाजोजन्मादिविक्रियारहितस्तेनमर्थः नत्वतेनप्रयाते नैवस्थात्मानिष्क्रामतिवदतयोवासवर्धौवायुश्चयेभ्योवापरीदेहोऽप्यस्वस्वजाममेनैवप्राणेनसहोत्क्रामतिउत्क्रामेन्ने स्थितेनवापीत्यायनेकश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धलिङ्गदेहमतस्यस्वरूपेवपरलोकदर्शनेकथमुच्यतइतिचेत्

आतिवाहिकनाम्नांतःसद्रूपेवजगत्त्रयं सोऽस्तिविनशरीरेणव्योमात्मातुस्व
वन्यजः ९ एवंसंतास्त्रियंतेचमरिष्यंतिचकोटयः भूतानांयानजंत्यापृ
थुदितानिपृथक्पृथक् १० ॥

सन्त्येकमेषामनात्तुरूपस्वस्वरूपस्थानेकृतिविवादाः इत्यतयरमार्थदृष्ट्याअस्मिन् यावत्पृथिवीश्रेन देवसमाहितेइत्यादिश्रुतिस्मृतिवाददृष्ट्येवपरलोककल्पनस्यनेमादित्यगोदृष्टयपरिच्छेदेनिवार्य निष्क्रियतेअपेवस्त्ववासनामात्रमयतेवस्तुमात्रदपितुपरलोकवदृक्रमणागमनादेरपितेवकल्पनामात्रे णाप्युपपत्तेरितिप्रियेणेनमभिप्रायः ९ एकत्रत्वमादिनेत्यायंसर्वत्रदर्शयति एवमिति भूतानांकोटयइ त्यन्वयः जगतिदृष्टजातानिमरणकालेतेषांवासनास्वलीनानियानियोश्चालत्वांवासनांकर्मपरिपाका त्रुरोपात्यपृथकृदेवमनुष्यपश्वादियोनिभेदेनउदितानिउज्ञाममस्फुरंतितानितान्येवप्राप्नुवंतीतिशेषः पृथङ्भवंतितदाभवंति येषांवापिस्मरणभावस्मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यइतिभावः ९ ॥

यो
श्री·
वासु·
टी·
७

परः परमात्मा स एवं भो धियै भविष्यंतितानून्मा प्रसिद्धा कृपावान् प्रहृतिः ६ सूक्ष्मसर्गप्रपेक्षणामयहृदनोग्र
रोनिरूढाप्राप्यः स्वेन सम्पादितं इति गुरोः कृत्स्नास्यायुक्तकोपालेरूवयन् नामसेव्यसर्गोऽस्वयं केविहि पो
षष्ठ्वावर्याति ययापि वर्तमानाः सर्गाः प्रातिस्विकरूपेणासंख्येयास्तथापि ते कालनः क्रमलहयदर्पीनाद्भ
नभविष्यत्सर्गापेक्षया स्थूलसंख्या इति विदिता एवेति भावः का इव किंभूता इत्याह नभविष्यन्त्य इव नोभयया मा
न्यसपीतिनिनत्य्यस्काये सां विकारणाग्नेनर्याः नयावानेंनानासयांतेर्नांतेषां उपादानमात्मतत्वमनंतमे

भविष्यंति परं भो भो जगत्सर्गांतरंगताः तांस्त्ववधिसंख्यातुं शक्यैव न विद्यते ६ रामउवाच
यास्त्वया भविष्यं भो जगत्सर्गपरंपराः तासां विनाशजनकाः वर्तमानास्तु का इव ७ श्रीव
सिष्ठउवाच तिर्यक्पुरुषदेवादेर्यो नाम मम विनश्यति यस्मिन्नेव प्रदेशे सो नदैवेदं प्रपश्यति
८ ॥

कमनागंतुकं किंचिद्रूपं नयारशीनमिति मया विदितमिति भावः ७ एवं निरूढाप्रायपरिसीतानेनन त्रवि
शेषोनेयापोन्मासितेः स्वीकृतस्थूलप्रपंचस्य मिथ्यात्वबोधनाय सूक्ष्मभूतानामेव पंचीकरणेन स्थूलीभा
वावभासमानसूक्ष्मप्रपंचमात्रेणेति दर्शयितुं श्रीवसिष्ठउवाच तिर्यगिति तिर्यंचः पशुपक्ष्यादयः पुरुषा
मनुष्या देवाः प्रसिद्धास्तदादिः प्रधानो यस्य प्राणिनिकायस्य तस्य मध्ये यो यस्मिन्नेव प्रदेशे यदैव विनश्यति
म्रियते सो सो ऽवस्यगात्मा तस्मिन्नेव प्रदेशे तदैवेदं व्यमानं जगत्त्रयं प्रपश्यति नामत्रत्वावाविरोधासर्गः ८ ॥

रां·
७

2517

इमंप्रतिनित्यप्राप्तवत्यपिनोत्तमः सम्यासम्याजितात्मायोगनद्वयानावोगान्स्वीकरादन्यायेनप्रथमंनद
पनोदंप्राप्यप्रमानवबावकथयित्वाशीतिपन्तंसप्राप्यनिष्टप्यमेनरक्षितिभावः इमंव्यासस्यजीवनदर्शना
न्शुकस्यचविदेहमुक्तिश्रवणात्संजाते १ नसेवदृशीयतिपितेति श्रायेतिकर्तुः रोचोक्तेदोपलक्षितनिरति
प्रायानंदरूपप्रकाशात्मसमाप्तपरिशेषवेदपन्नाहिदेहमुक्तिवेदनात्नफलंनचेन्मर्वज्ञस्याविव्यासस्यनैपनेज्ञा
नस्यातित्यफलत्वंप्राप्ते किंचयदिज्ञानेनाज्ञानेनिःशेषमुच्छिन्नेनहिजीवनासंभवउपादाननाशेकार्याव
स्थानायोगात् प्रजीवनेचप्रसृतिविद्याप्रवर्त्तकाभावात् संप्रदायोच्छेदः प्रथमोक्तिर्नेनर्थनिर्मोदः न
हिकर्मैवज्ञानमदृष्टद्वारामरणोत्तरफलत्वविधेयत्वादितिनजीवन्मुक्तिसिद्धिरितिभावः २ इतिप्र

रामउवाच कथंपिप्पसिद्धिस्त्रीर्णांभगवन्मोहसंहितां इमंतावत्त्वज्ञानेसंशयंमेनिवारय सं
पिताशुकस्यसर्वज्ञोगुरुर्व्यासोमहामतिः विदेहमुक्तोनकथंकथंमुक्तःसुतोस्यतः २ श्री
वसिष्ठउवाच परमार्कप्रकाशान्तस्त्रिजगत्त्रसरेणवः इयन्तोऽसमलीनायेनसंख्यामुपयान्ति
ते ४ वर्त्तमानाश्चयाःसन्तित्रैलोक्यगणकोटयः प्राक्तनेनाश्चसंख्यानेनैवकाश्चनकेनचित् ५

श्रीभगवान्वसिष्ठोयावद्रामोवेपस्याविद्यकत्वमविद्यास्वरूपंतस्मादपरिच्छिन्नविस्तररूपंचजानाति
तावज्जीवन्मुक्तौनविश्वसितीतिप्रथमंतत्प्रमाणायप्रस्तावमसमाधायस्याभीतिमयमानस्तद्रूपंस्वविबोधयन्ना
स्मादितिस्थूलप्रपंचाध्यारोपंदर्शयति परमार्कनादिश्लोकत्रयेण ननचस्फुरयोभातिनचेइतारकोपे
नस्फुरत्तपतितेजसेइत्यादिश्रुतेः सूर्यादिसर्वंजगदवभासकत्वात्परमार्कः सएवचिदाकाशत्वाद
नःप्रदेशेत्रिजगदुपलक्षितानेककोटिब्रह्माण्डलक्षणत्रसरेणवइयन्तोऽस्यस्थितावालीनास्तेसंख्यानो
पयान्तिसंख्यातुंनशक्यान्तइत्यर्थः ४ वर्त्तमानाः सन्तीति प्रारब्धापरिसमाप्तत्वंवर्त्तमानत्वमुक्तिकाल

सं

संख्योस्तिनेतिनपौनरुक्त्यं ५॥

श्री॰
वा॰मु॰
टी॰
६

नत्वत्तानां तत्त्वतामूनानमानित्वादिगुणान्वावितैः शिवदर्शनविनयोगिभिः प्रार्थितार्थनिरूपणांप्रतिज्ञा
नीतेमनेऽस्मादिना आदिष्टास्मि श्राल्लायपृच्छि १४ नैनोदयेश्रुतानविहृज्ञेनापिनेव इति योननायाश्चिति १६
यज्ज्ञानेश्रुणपद्मजन्मना प्रोक्तं तत्सर्वं श्रावयिष्ये इति मयविहितं स्वप्रभुतोऽर्थतस्स्मरामि अथवा प्रवेहितमयविहि
तेश्रुतपव सर्वश्रुत्यैययज्ञानस्वरूपं प्राप्तमनन्येनदं वहितेनितिनेस्मरामि श्रुत्रसंदृषे १७ अथोमहात्मावसिष्ठ
इति निगदितवान् अकंपतिलानवान् यथा श्रोनेनदेवाश्रवणात्कारनायुष्मादिपरिकरबंधनेनोद्युक्तः शो
भतेनमेवकृषिष्ठवलोयात्रं जनोपायदर्शनोपाख्यानप्रमाणानकोयत्रसंयानोन्मादादिपरिकरबंधनेनवट
हीनेस्वीकृतवक्त्राणां मात्योरत्नोनेजः शोभाविप्रयोगेननयाविधः सन् सर्वजगतानुयत्तत्याउपघ्नांमेमु

ने यदादिशसि मे तदविघ्नं करोम्यहं कः समर्थः समर्थोऽपि सतां लंघयितुं वचः १८ अहं हि राजपु
त्राणां रामादीनां मनस्तमः ज्ञानेनापनयाम्यद्य दीपेनेव निशातमः १९ स्मराम्यविहितं सर्वसंसार
भ्रमशान्तये निषधाद्रौ पुरा प्रोक्तं यज्ज्ञानं पद्मजन्मना २० श्रीवाल्मीकिरुवाच इति निगदितवानसौ
महात्मा परिकरबंधपरीतवक्त्रतेजाः प्रकथयदिदमस्तमोपशान्त्यै परमुपदेशविबोधनं वसिष्ठः २१
इति श्रीविश्वामित्र॰ मुमु॰ प्र॰ द्वितीयसर्गः २ श्रीवसिष्ठ उवाच पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्म
ना सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहं १॥

नोक्तेदायेदेवृद्धमात्तांप रमपदस्यैकं मूलं विबोध्यनेयनन
द्विबोधनप्रासं प्रकथयन् २८ इति श्रीवा॰ मुमु॰ व्यव॰ प्र॰ द्वि॰ सर्गः २ स्थूलादिजगद्दाशेपनिरासाभ्यांप्रस
याते प्रपञ्चकृद्विराम्माविषयोरामप्रश्नकाङ्क्षितिश्चलान् इत्यपाकनेसर्वप्रतिसंधायविस्तरेणानदक्तकामः स
दुष्कस्मरणाद्रूपंमंगलमाचरन्नविद्यासंप्रदायशुद्धिं च दर्शयन् शिष्याबधानायपुनः प्रतिजानीतेपर्वं मितिलो
कानांशांतिः सर्वसंसारदुःखोपशान्तिस्तदर्थं यज्ज्ञानंतानसापनेशास्त्रप्रयुक्तं न देवेदं कथयामिनान्यदितिम

मुं॰ ६ वासिष्ठटीका ॥

2520

कश्चिदिति हितप्रश्ने महाधियां मुनीनां मिथ्यान्तरेणान्वयः १५ सानौ प्रस्थे देशे समतलाद्युत्तमविशेषाः बहु
श्रुतं दृष्टं पपतिनोवावद् १६ येन तेनैव युक्ति ज्ञपयमिस्तदेकतानतान्व १७ १८ अल्पफलो बहुप्रयासः क
दर्थना १९ नैवं कदर्थनाप्यन्तामिहत्वादयादिविशुद्धिकांपादन्नादप्रदयैवेत्याहनदिति विदग्धः पंडि
नः तज्ज्ञार्थैवेदत्त्वंसंग्रहनिर्दितेव प्रत्यक्षं पापादेष्व प्रतिपन्नी वैयर्थ्यास्ति दितमेव स्यादिति भावः २० इति श्रुत्वा

वसिष्ठ भगवन्सर्वं कश्चिन्मन्मायियत्नवं श्रावयोर्वैरपूर्वं णं श्रेयमेव महाधियां १५ निषधाद्रेर्मु
नीनां च समाने समलंकृते उपदिष्टं भगवता ज्ञानं पद्मभुवावद् १६ येन युक्तिमता ब्रह्मन्नूनं ज्ञानेन ये हि
वासना सांसारीं जनमायान्ति शमं रूपमेवमास्वना १७ तदेव युक्तिमद्भूयो रामायान्तेनिवासिने ब्रह्म
न्नुपदिशाशु त्वं येन विश्रान्तिमेष्यति १८ कदर्थनां च नैषायामोहितान्तःकल्मषः निर्मले मुकुरे वक्रम वै+
त यत्नेनैव विविंवति १९ नं ज्ञानेन च यच्छास्त्रार्थस्तत्त्वहृदयमविदितं सन्निधाय विरक्तायायत्किंचिदुप
दिप्यते २० अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदृताविव २१
वीतरागभयक्रोधानिर्मानागतमत्सरम्ः वदन्तिनादृष्यायत्नेनं विश्राम्यन्ती रूपी २२ इत्युक्ते गाधिपुत्रे त्रे+
णा व्यासनारदपूर्वकाः मुनयस्तेन मेवार्थं साधुसाध्वित्यनुत्तनयन् २३ प्रोवाच महातेजाः पा
र्श्वमेव स्थितः तुल्येव ब्रह्मणः पुत्रो वसिष्ठो भगवान्मुनिः २४ ॥

रागादीनामविद्यामूलकत्वात्तदुच्छेदादेव वीतरागादयः गलितेन मोविध्यापाः इह स्यात्स्वपदेशाद्द्यापयामेव
श्रक्षित्रियायपोदेयात्मतत्त्वेवा २२ गाधिपुत्रेण विश्वामित्रेण अनुरञ्जयन् पांसन् २३ यतो यब्रह्मणः
पुत्रोऽग्रह्मलेव महातेजस्त्वा दिगुणविशिष्टः अतो दिव्यानामपि महर्षीणां पुरतो वक्तव्यावेति भावः २४ ॥

श्री.
वा.सु.
टी.
२

प्रसरतिगृहगोनेस्वनालाभादथोपर्यंतेनेदेवनाउद्देप्रलेनफलेनविनैव नष्टावनत्वंभिकभोगनयागादिष्टसिद्धि
मर्थः ७ नेत्रगणवेषोपरमाणाममभिवृद्धोपरम्यारमस्त्रायन्नाज्ञानपरिपाकातिशयेनैव शूलोक्षेस्रदानांतिकम
त्यइन्याहस्तेयमिति यावद्यावन्नतिर्जातेनालज्ञावद्दिश्यपदारतिनेत्रायनस्तिध्यतिरेकप्रकर्षोदत्वपप्रकर्षोत
त्वाते रमोपायमपर्यंतेष्वनिवर्तनं इतिभावन्दवनातिरितिभावः ९ भोगाभ्यसयोविषयाः १० यदिरामस्तनवत्त
त्वाहिंकिमर्थोऽयपदेशुलार्थवसिष्ठप्रार्थ्यमानवान् रामइति मनोवृत्तिसिद्धस्यत्वात् श्रामोसेवामोपाधिकारी
विशेषः तथात्समवीपकारायोपदेशप्रार्थनेमर्थः अथवाराममोपदेशत्वेनानातिनइ्यामएवविश्रामस्पर्दाच्छा

यथाः प्रसरतिनायमेहन्तनैववितापुनः श्रुविभोगाननेवैतेसमीदृक्कउच्यते ८ तेयंपावन्नवितानंता
वतावन्नजायते विषयेषुरतिर्नेतोर्मरुभूमौलतायथा ९ अतएवहिविन्यानतेयंविहिरघूद्वह येनेदंरंत
म+ येनेताननम्याभोगसुधः ९ रामोयदंतर्नोनातिनत्स्वस्थितिःपदमस्मलात् प्राकार्यविनतिविश्रांतिमाम्मोमे
वमुनीश्वराः ११ केवलंकेवलीभावविश्रांतिसमपेक्षते रामबुद्धिःप्रशान्तात्मा[illegible]विभ्रमणांयथा
१२ अत्रास्यचित्तविश्रांतौरागवस्यमहात्मनः युक्तिंकथयतश्रीमान्वसिष्ठोभगवानयं १३ रहिताम्
यसर्वंसंप्रभुःकृतत्रयःसदा सर्वत्रःसर्वसाक्षीचत्रिकालामलदर्शनः १४ ॥

भावादनात्प्रायंवसिष्ठस्तलोदकार्यविश्रमस्तत्रचित्तविश्रांतिमामोमेवेमर्थः ११ तदेवस्फुटमाहकेवल
मिति केवलीभावमद्वितीयचिन्मात्रपरिशेषः प्रशान्तत्वीपदेविभ्रमणांनिर्मलचनिर्मलाकाशमात्रपरिशेषत्व
त्वितिनिश्चयेनविश्रामेनेमर्थः १२ १३ ननुतथैवकृतोनोपदिश्यतेतत्राहरघूणामिति रघूपलक्षितानामि
त्वाकूणांनराधिपानामेव प्रभुर्नियंतानदतिक्रमेत्रिशंकुप्रभतीनांदंडदर्शनादितिभावः सर्वज्ञःप्राप्तज्ञःसर्व
स्यसाक्षीतत्वतोयोगबलेनविभागप्राप्तसाक्षाद्दृष्टरिसंततयामितीनिस्तत्रहेतन्त्रिष्वपिकालेष्वमलेमोहातिरस्कृ

इत्युक्तो रामोपदेशार्थं विश्वामित्रेणाधीमता प्रार्थितस्सन् वसिष्ठस्सानन्दस्स्वाहः प्रकीर्तते शुकाख्यायिकां प्रकृ
तेयोजयन् रामोपदेशाय वसिष्ठप्रवर्तयितुमारभमाणो विश्वामित्र उवाच नस्येत्यादिना यथा यावन्मात्रका
रं उपयुक्तं उपपत्तिप्रयुक्तं उपदेशाने उपयुज्यते तावदेव तेनैवापि उपयुक्तं युज्यत इति संबंधः उपयुक्तमस्यादि
ति स्वर्ववाक्यमात्र प्रेमतयातनन्मार्थ्यैर्समानवाक्यं पुनरपद्यस्मदादेशविधानेन विशेषात् । उक्तमर्थं सर्वं शु
श्रुतिसे मनसा समर्थयितुं मुनीश्वरा इति तेषां संबोधनं स्वदंते वेवते प्रश्नेन रामाय यत्स्वयं ज्ञातं नापीयमानं इति सं

विश्वामित्र उवाच नस्यव्यासतनूजस्य मनस्माज्ञोयमार्जिनं यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते १
ज्ञेयमेतेन विज्ञातमशेषेण मुनीश्वराः स्वदंते स्मै न यद्भोगा रोगा इव सुमेधसे २ ज्ञातज्ञेयस्य मनसो
नूनमेतद्धि लक्षणं न स्वदंते समस्तानि भोगवृंदानि यत्स्वतः ३ भोगभावनया याति बंधो दार्ढ्यमवस्तु
नः तयोपशांत्यायाति बंधो जगति तानवं ४ वासनातानवं राम मोक्ष इत्युच्यते बुधैः पदार्थवास
नादार्ढ्यं बंध इत्यभिधीयते ५ स्वात्मतत्त्वाभिगमने भवति प्रायशो नृणां दुःखेनैव विषयवैरस्यं कदर्था
उपजायते ६ सम्यक्कृपणपूर्णनियस्ततो ज्ञातज्ञेयः स पंडितः न स्वदंते बलादेव तस्मै भोगा महात्मने ७

स्पष्टानन्तास्वनर्थौ २ ३ भावनया वासनया तानवं स्वल्पतां ४ यावद्विषयेवासनादीयते तावन्मुच्यते म
र्वेषादेयत्नमर्वेनोमुक्तिरिति भावः ५ अभिगमने प्रापणे तानि प्रायशः स्वल्पश्रवणायासेनापि अपरो
क्षदृष्टस्वरूपस्पष्टपूर्वविवेकमात्रेणैव स्वपरिचयत्वादिति भावः कदर्थ्यात् क्लेशयात् ६ नत्वलं भावना किं वै
राग्येणानन्वाह सम्यगिति सम्यक्कृपणस्य इतिहृतं यस्य आस्थाऽतथायः पपूर्णतिम एव ततः नलज्ञातजन्या
वियोग्येदफलभागिति ज्ञातज्ञेयः पंडितश्च आपातदर्शीतमो र्वानपूर्णमात्तनयेतिभावः ७ ॥

श्रीं वाप्रं टीप्रं ४

महात्मनस्तेहेतिप्रोचः प्राक्भोगेभ्यः इहामीनिःस्पृहस्याथोद्रूपमात्रात् ३७ बालोपिविषयत्यागग्राहेत्ता
महावीर ३८ यथानवपरिणतानाज्ञातानथानवपिनैतिरागोधीःश्रुण्वंस एवमत्रनत्रापि ३९ ४ः रूपेणवा
लाविषयेनपतसिरूपस्यदर्शनस्पर्शैवसंसारपातनत्वात् उदरमनेकेरुभनेपथ्यनस्यभयंभवतीतिस्फूर्तेः भ्रांतिते
यांतरेसद्भावधर्मरूपस्यदर्शनधर्मेवा ४१ मस्वीक्षधविच्छिन्नविरामेकः स्वमिथ्येवमत्रवसिष्ठः सम्यकः स्व
रूपेरूपमालिनमसि ४२ सातिकरदेवाधिष्ठितस्वेनविदेपरस्त्वमाबाद् निर्दिनेसमाप्यत्वहस्तलमितियावत्

स्पृष्टः स्वयममलात्मनिपावनेपदेसौ
सलिलकणइवोद्ध्योमहात्माविग

तेनत्वयास्फुरंज्ञानं तेयंयस्यमहात्मनः भोगेभ्योविरतिर्जाताद्रूपाद्दामकलादिह ३७ नववा
लमहावीरमतिर्विरतिमागता भोगेभ्योदीर्घरोगेभ्यः किमन्यज्ज्ञानमिच्छसि ३८ नवयौवनेना
नातामवेत्तानमहानिधेः तिष्ठतस्तपसिस्फारेपिनस्तवयथानव ३९ श्रीमाद्दृषिकएवाहंवसि
ष्ठोस्मितस्ततः भोगत्याज्ञानमवेनेहस्तनोप्यन्यथिकोभवान् ४· धामंधामथ्यमलिलंभवताशी
वैनसा नदृष्टोपपतसिवृत्तस्तवृक्तस्त्वंभ्रांतिशून्यस्त्वं ४० श्रुत्वेतिवसिष्ठः सदृष्टेवंस्त्वमेवजनकेनमहा
त्मनाप्रतिष्ठस्वस्तकस्तत्त्वंसीस्तच्छेयरमवस्तुनि ४१ वीतशोकभयायासोनिरीहच्छिन्नसंशयः ज
गामशिवेरंमेराःसमाध्यर्थमनिंदिते ४२ तत्ववर्षसहस्राणिनिर्विकल्पसमाधिना दशास्थिताश

पूर्णमासावात्मन्यस्तेहृदीप
वत् ४४ अपगतकलनाकलंक

श्पाप्यसविदेहश्लोकोभूत ४४ कलनाद्रूपेणोन्मुक्तेनाकलेकस्तत्वत्वमत्तानेनदुभयापगमाद्बुद्धः प्रतएवा
हृप्पस्सेवितागासिघ्रुणघायाक्लेशविनाशुगम्यां श्रमलात्मनिपावत्रकर्मैतपणाद्बृहदेहादिनिरुत्रेःपाव
नेपदेपरमात्मवस्तुनिसलिलकणएवस्वेकलनाद्रूपभावः कलंकोनीलमेघसंबंधः एकतांभेदकोपाध्य
पगसेवास्त्वमत्वेइकां नथावाकंविमसुराणो विभेदजनकेता नेताप्रभावंनिकंगते आत्मनोब्रह्मणोभेद

लिनवासनमेकतांजगामेकांतरिध्यानीति ४२ इति का·वृत्त
म·प्रकरणेप्रथमः ।।

ममेवंकः कश्चिदस्तीति ४२ इति का·वृत्ति·प्रकरणेप्रथमः ।
५ त्रुः

2523

2524

तस्मिन्नेतावोपाधिके प्राक्तनविविधसंकल्पयतीति विकल्पोनेतत्कामकर्मवासनाबीजसंभृते प्रलयसमु
द्रेः समष्टिव्यष्टिसंस्कारपरिशेषेणाव्याकृते लीनमनआदिजीवभावोपाधिभूतमंतःकरणं तस्मात्प्रलय
क्रमेण प्रथममपंचीकृतविषयसृष्टिक्रमेण समष्टिहिरण्यगर्भात्मना ततः पंचीकरणेन विराडात्म
ना ततोभ्यासादिक्रमेण व्यष्टिस्थूलदेहात्मनानंदतर्बहिर्लिंगात्मना चोभयथाविर्भूतो महानर्थरूपो वर्त्तते स
वकर्मोपासनसमुच्चयसाध्यशुद्धेनाध्यात्मिकव्यष्टिभावपरिच्छेदवासनामात्रदृश्ये समष्टिहिरण्यगर्भभा
वेनावतिष्ठते श्रवणादिपरिपाकजन्मतत्त्वसाक्षात्कारेण सवासनकार्यकारणाविद्यानाशेन मूलोच्छि
देनात्मेन मंतःकरणमपि तत्प्राविनिःशेषं लीयते इत्ययमर्थो निर्दिष्टः अध्यात्मप्रकाशात्मनिरूढःस्थितत्वा

र्ध्यायस्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् लीयतेऽयं संसारो निःसार इति निश्चयः ॥ २२ ॥ त
न्निमेनतत्त्वावबोधसंपन्न हि मयाचलं त्वत्तो विश्रांतिमासाद्य मिवेन साभ्रमता जगत् ॥ २३ ॥ जनक
उवाच नान्तःपरतरः कश्चिन्निश्चयोस्ति परो मुने स्वयमेवत्वयात्मानेग रुतस्मत्पुनःस्मृते ॥ २४ ॥ स
विच्छिन्नविदात्मैकः प्रमानस्त्री हैवेन वत् स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते

त्मिथ्यात्वाच्च पूर्वमेवदृश्य प्रायोन एवनिःसारः समुच्चयः साक्षात्कारफलयावत्लब्धा भोक कथं तिष्ठेदितिभा
वः उपदिश्यतत्त्वं वर्द्धतः सारवशेषेण पुनः पुरो दृश्यं कावारणायवानिःसार इति निश्चयफलं न विद्य
मितिशेषः ॥ २२ ॥ एतन्मयास्वयमेव पूर्वं विचारेण परिज्ञातं यत्तदेव सत्यं किं तर्हि न दृढं वलेश्वसंदिग्धंह
दियथाभवति तथा ब्रूहि जगत्तनानाविधस्यानिर्दृवानत्वं स्यादस्य हेत्वविश्वासेन भ्रमतावत् साभ्रमम्
णाहेतवतः त्वद्वचनविश्वासादितियावत् विश्रांतिं नैवस्थैर्यं प्राप्नोमि ॥ २३ ॥ ततःप्रसन्नत्वयापरिज्ञाता

विशिवेति २६ ॥

मात् निश्चयः निश्चितोऽर्थः २४ तमेवदृढं निश्चयायपुनराह स

श्री०
वा०सु०
टी०पृ०
३

केवलमित्यत्रयथारूपेभोगाभावाद्द्वयोः समसमः शमएवसमस्थः नन्वेहेतुमौनीनिगृहीतवागतींद्रियः २६ इ
त्थंपरीक्षितोनपरित्यक्तातस्वल्पदर्शनेनपूर्वेनप्रतिष्ठितोविचारवैराग्यादिपरिपाकस्वभावोयमात्मे २७ निःप्रो
षितानिनिरवशेषेणकृतानिजगतिप्रसिद्धानिकार्याण्येवपुरुषकर्तव्यानिपरमपुरुषार्थसाधनानियेनतथाविध
हेतुनकल्पेनमर्थः सर्वमखिलवानामात्मत्वेनभावानन्यान्यैवप्राप्ताखिलमनोरथ २८ संसारेतिप्राग्व्या

केवलेसमसमःस्वच्छोमौनीमुदितमानसः प्रतिष्ठत्सशुकस्तत्रसंपूर्णइवचंद्रमाः २६ परिज्ञात
स्वभावंतंशुकंसजनकोनृपः आनीतंमुदितात्मानमवलोक्यननामसः २७ निःप्रोषितजगत्कार्य
प्राप्ताखिलमनोरथ किमीप्सितंतेनेत्याशुकृतस्वागतमाहृतं २८ श्रीशुकउवाच संसाराडंबरमि
दंकथमभ्युत्थितंगुरो कथंप्रशममायातियथावत्कथयाशुमे २९ विश्वामित्रउवाच जनकेनेति
पृष्टेनशुकस्तत्कथितंतदा तदेवयत्पुराप्रोक्तंतस्यपित्रामहात्मना ३० श्रीशुकउवाच स्वयमेवमया
पूर्वमेतज्ज्ञातंविवेकतः एतदेवचपृष्टेनपित्रामेसमुदाहृतं ३१ भवताप्येषएवार्थःकथितोवाग्वि
दांवर एषएवचवाक्यार्थःशास्त्रेषुपरिदृश्यते ३२ ॥

ख्यातं २९ इतिपृष्टेनजनकेनतस्यशुकस्यपित्रापुराप्रथमंयत्प्रोक्तंतदेवकथितमित्यन्वयः ३० समुदाहृतंसम
म्यगुदाहरणोपपत्तिभिर्व्याख्यातं ३१ वाक्यार्थस्सर्वोपनिषद्गतमहावाक्यानामर्थस्तत्तात्पर्यनिर्णायकन्या
यमुपदर्शनपरेषुसूत्रभाष्यादिशास्त्रेषु ३२ ॥

शों०
३

2525

पुत्राभिप्रायंबुध्वानदृढिमेवात्मसमत्वंप्रत्युवाच नाहंजानामितत्त्वाद्यथावदितिभावः १७ १८ विदेहानाम
जनपदास्तेषांनगरींमिथिलां १९ याष्टीकैर्द्वास्थैर्यष्टिधरैः २० जनकोपिविदितशुकवृत्तांतःसहसैवो
पदेशोव्यासवचनवदेवहेलनयानस्यात्कृतार्थतामाभूदितिशुकस्यैववैराग्यादिसाधनानांविश्वासस्यस्थैर्य

व्यासोपिभगवान्बुध्वापुत्राभिप्रायमीदृशं प्रत्युवाचपुनःपुत्रंनाहंजानामितत्त्वतः १७
जनकोनामभूपालोविद्यतेवसुधातले यथावद्वेत्तिसोवेद्यंतस्मात्सर्वमवाप्स्यसि १८ पित्रेत्यु
क्तेशुकःप्रयातस्तुमेरोर्वसुधातले विदेहनगरींप्राप्यजनकेनाभिपालितां १९ आवेदितोसौया
ष्टीकैर्जनकायमहात्मने द्वारिव्यासस्तुतोराजन्शुकोत्रस्थितवानिति २० नित्तामार्थेशुकस्यासा
वास्तामेवेत्यवदत्तदा उक्त्वाबभूवजनकस्तूष्णींसमदिनात्रयं २१ ततःप्रवेशयामासजनकःशुक
मंगणं तत्राहानिससप्तैवतथैवावसदुन्मनाः २२ ततःप्रवेशयामासजनकोंतःपुरेशुकं रा
जानदृष्टपूर्वतेनाभूदितिसप्तदिनानिच २३ प्रमोन्मदाभिःकांताभिर्भोजनैर्भोगसंचयैः जनको
लालयामासशुकंप्राप्तिसमाननं २४ तेभोगास्तानिदुःखानिमासशुकस्यतन्मनः नानकृर्मंद
हृ वेनावृक्षपीठमिवाचले २५ ॥

स्यचनित्तामार्थंश्रवणतयाउपेक्षया २१ अंगणंगृहांतस्थलं उन्मनाःतत्त्वजिज्ञासोर्केशाविस्मृतावादर
इतियावत् २२ यावद्भोजनादिभिस्त्वंनपूजितोसितावद्राजानदृष्टपूर्वतेइतिवादनमिषेणांतःपुरेसप्त
दिनानिभोगसंचयैर्लालयामासेत्युत्तरेणसंबंधः २३ २४ नानकृर्नविचकृः वृक्षपीठंवृक्षमूले २५ ॥

श्री॰
वासु॰
मटी॰
२

यत्परमार्थसत्यमात्मतत्त्वमद्वितीयंचिन्मात्ररूपंतेनदृनामवान् तानवान्तानसौवनतुष्टोऽभवत् १० प्रविश्रां
न्तोहेनरविश्रामः ११ विरागमनुपगतेविरक्तमितियावत् भूमिभेदेभ्योवृत्तनरविनाप्रुडः विदेहेभ्यः पापभ्यः
प्रवर्षिकतललपातभ्यः १२ कर्मदैवप्रयत्नेभ्यास १३ परावचनार्थकचिमचेष्टितमाडंवांकर्थकेनक्रमेणाग्रभु
न्यिते उपतन्त्रकराववप्रग्राममस्वंतोक्षेरे कियत्देशकालपरिमाणानः कस्यसंसारः किंदेहस्य उत इन्द्रिया
णामुतमनसः प्राणस्यवाउतसंज्ञानस्यउत नदन्यस्यविकारविणोनिर्विकारचिन्मात्रस्यवेतिपप्रच्छेतिर
वैणात्वयः १४ विदितात्मनात्यासेनप्रविलंवनकंयथाक्न्योक्रमितात्वयः १५ आत्मासिद्धमितिच्छेदः

तेनासौस्वविवेकेनस्वयमेवमहात्मनाः प्रविचार्यचिरंसाक्षत्पन्नमर्येनदर्शमवान् १० स्वयंप्राप्तेपरे
वस्तुन्यविश्रांतमनास्थितः इर्दवस्तितिविश्रांतसेनासावात्मप्रापयौ ११ केवलंविरसमायाचे
तोविगतचापले भोगेभ्योभूरिभंगेभ्योधारामभ्यइववातकः १२ एकदासोमलप्रलोमेशवेकांत
सुस्थिरं पप्रच्छपितरंभक्त्याहृष्टदेपायनंमुनि १३ संसाराडंबरमिदंकथमभ्युत्थितंमुने कथं
वप्रशममायातिकियत्कस्यकदाविता १४ इतिपृष्टेनमुनिनाव्यासेनाखिलमात्मजे यथावदमलंप्रोक्तं
वक्तव्यंविदितात्मना १५ आत्मासिद्धंसर्वमेतदहमित्यथतत्पितुः सप्रज्ञकः शुभयावज्ञानवाक्यंव
हुममन १६ ॥

नतुयथाप्राकृस्वविचारेणैवतत्त्वस्यस्मरणार्थीयंश्रा इतिनिधानसर्हिवाकामरणयोरड़ि॰ दिमनाङ्गात्रिपा
तएकाननारि॰ तिप्रश्नस्यान्यप्रकृतिभावोन्यायः सम्मंतप्याघिसर्वेश्रासमंताहिप्रिघ्यात्मासिद्धमितियात्रषो
तिप्रापयोनकतयाक्रियायोगस्यापिविवदितत्वात्तैकशेषादिनाश्राङ॰ पिसंग्रहात्रिपातएकाननारि॰ स
तश्राह्नर्यो इतिप्रसक्तस्यप्रतिषेधपदस्वीकारात् प्रतिषेधायास्त्ववलीयांसोभवंतीतिमहाभाष्योक्तेः प्रागस्त्यसंतानि

यमित्यपूर्वार्थीनयाशुभयाशुद्धज्ञानवद्भमसनेमनवः

षेयात्संधिःसार्क श्रवडपरेशाननरस्तुकः नस्यपिनर्वाक्येश्रात्मासि
२४+
श्री॰ २

2527

नहि कृतेन विश्रांतिस्तत्राह केवलमिति मार्जनाख्यविश्रामसंदेहमालिन्यनिराकरणेन तन्मात्रेण स
तृष्णाविरहितेपि प्रमाणाचार्यादिसंवादमंतरेण विश्रामाभावादित्यर्थः तथा चाहुर्बलवदपि शिक्षि
तानामात्मन्यप्रत्ययं चेत इति ३ भगवतो व्यासस्य पुत्र व्यासपुत्रकोप्याप्तज्ञानप्रशंसनं जातोयतस्ते
प्रतिष्ठापरं तं व्यासावतारभेदप्रसिद्धेः ४ ज्ञेयुक्तेनैव विचारेण ज्ञातं प्राक्कोपि नते धियागुरूपदेशात् स

श्री

केवलं मार्जनामात्रं मनागेवोपयुज्यते स्वभावविमले नित्यं स्वबुद्धिमुकुरे तव ३ भगवद्व्या
सपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव विश्रांतिमात्रमेवांततज्ज्ञेयाप्यपेक्षते ४ श्रीराम उवाच भग
वद्व्यासपुत्रस्य शुकस्य भगवन्कथं ज्ञेयेप्यादौ न विश्रांतं विश्रांतं च धिया पुनः ५ विश्वामि
त्र उवाच आत्मोदंतसमं राम कथ्यमानमिदं मया शृणु व्यासात्मजोदंतं जन्मनाशनकारणं
६ योयमंजनशैलाभो निविष्टो हेमविष्टरे पार्श्वे तव पिता व्यासो भगवान्भास्करद्युतिः ७ त
स्याभूदिंदुवदनस्तनयो नयकोविदः शुको नाम महाप्राज्ञो यज्ञो मूर्त्तैव संस्थितः ८ प्रविचा
रयतो लोकयात्रामलमिमां हृदि तथैव किल तस्यापि विवेक उदभूत्स्वयं ९ ॥

वादित्याह पुनः पश्चात् विश्रांतं भावे क्तः ५ आत्मोदंतसमं स्ववृत्तांतसदृशं जन्मनाशमेनोमोदः
६ अंजनशैलो नीलाद्रिरिति प्रसिद्धो वर्षपर्वतः निविष्ट उपविष्टः विष्टरे आसने ७ नयकोविदः
सर्वप्रज्ञस्ततः मूर्त्याशरीरेण यज्ञो यत इव संस्थितः ८ विवेको विचारः स्वयं ईदृशः ९ ॥

2528

श्री॰
वा मु॰
टी प्र॰
१

ॐ श्रीमहागणपतये नमः ॐ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॐ अथमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं श्रीवा
ल्मीकिरुवाच इतिनादेनमहतावचस्युक्तेसभागतैः राममग्रगतंप्रीत्याविश्वामित्रोभ्यभाषत १
अथश्लोकस्यव्याख्या अजमजरमसासुमेकंनित्यमोदाद्यलवंचिद्विलासानंदं हृदिनिहितमात्मसारं
निगमांतामृतरसायनंवंदे १ श्रीरामादिवचनश्रवणेनवर्णितापिसाधनसंपन्नमुमुक्षुभिःकेनक्रमेणव्य
वहरद्भिःसंपाद्याकथंचतत्पानत्वविश्रांतिलाभः इतिप्रश्नेकंविविच्यतेषामुपदेशायद्वितीयंप्रकर
णमारभमाणः श्रीवाल्मीकिरुवाच स्वयंविचारात्तत्त्वबुद्धेपिपित्रावाक्येप्यविश्वसन् जनकोक्त्याशुक
स्तत्त्वेविश्रांतइतिकीर्तिते तत्रादौमंदवैराग्यादिसाधनानांसहसैवाधिकारसंपत्तिभ्रमेणश्रवणादौ

ॐ अथमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं श्रीवाल्मीकिरुवाच इतिनादेनमहतावचस्युक्तेसभागतैः
राममग्रगतंप्रीतोविश्वामित्रोभ्यभाषत १ नराघवतवास्त्यन्यज्ज्ञेयंज्ञानवतांवर स्वयैवसूक्ष्म
याबुद्ध्यासर्वंविज्ञानवानसि १ ॥

प्रवृत्तिर्माभूदितिशुकाख्यायिकयानन्वविद्याकुलहृदानांनिदर्शयन्नाचार्योद्वैतविद्याविदितात्मापिहं
प्रापदितिश्रुतेः कुलाचार्यंवसिष्ठंश्रीरामस्योपदेष्टुनायपूर्वंहृत्वांतस्मारणतत्त्वोपदेशोपक्रममभाषो
त्माहृयिष्यन्स्वप्रयोजनसिद्धोश्रवणायतत्रसमागतोविश्वामित्रएवप्रथममभ्यभाषतेत्याह इतीति सभा
यामागतैःसिद्धैः अग्रगतेपुरःस्थितेअधिकारसीम्निस्थितंचमुख्याधिकारितांद्योतंभ्याड्डामेरसत्तनम
नमन्वाहर्तिष्यमाणत्वक्ष्मवयोयांवप्रीत्या १ तेयंसत्तानत्वादवश्यत्तानयं सर्वंहेयोपादेयरहस्यं त
याचसारासारविवेचनपरयाबुद्ध्यापरमार्थसारभूतात्मतत्त्वंशुद्धचिन्मात्ररूपमात्मतत्त्वमपित्वयाविदितमे
वेत्यर्थः १ ॥

ॐ
१

2529

2530

2531

2532